

श्रीकृष्णाय नमः
महर्षिवेदव्यासप्रणीतं
श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

श्रीधरस्वामिविरचित-भावार्थदीपिका, श्रीवंशोधरकृत-भावार्थदीपिकाप्रकाशः, श्रीगङ्गासहायप्रणीत-अन्वितार्थप्रकाशिका,
श्रीराधारमणदासगोस्वामिप्रणीत-दीपिनी, श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्, श्रीमद्वीरराघवाचार्यभावित-भागवतचन्द्रिका,
श्रीमद्विजयध्वजतर्करचित-पदरत्नावली, श्रीमज्जी गोस्वामिनिष्पादित-क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित-
सारार्थदर्शिनी, श्रीमच्छुकदेवनिर्वर्तित-सिद्धान्तप्रदीपः, श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनिर्मित-श्रीसुबोधिनी, श्रीपुरुषोत्तमदीक्षित-
गोस्वामिविरचित-सुबोधिनीप्रकाशः, गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहित-बालप्रबोधिनी, श्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचित-
भक्तमनोरञ्जनी, कृष्णशङ्करशास्त्रिनिर्वर्तित-कृष्णप्रिया इत्येताभिः व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतः ।

एकादशस्कन्धः

सम्पादकः

कृष्णशङ्करशास्त्री साहित्यतीर्थः वेदान्ताचार्यः अभिनवशुकः
परिदृष्टा-कृष्णशङ्करात्मजः कर्दम ऋषिः व्याकरणशास्त्री

अथ एकादशस्कन्धः

अथैकादशस्कन्धे मुक्तिनिरूपणम् । सा च स्वरूपप्राप्तिरूपा । तत्र जीवमुक्तिप्रकरणं ब्रह्ममुक्तिप्रकरणं चेति प्रकरणद्वयम् ।
प्रथमप्रकरणे २९ अध्यायैर्जीवमुक्तिनिरूपणम् । ३०, ३१ अध्यायद्वयेन ब्रह्ममुक्तिनिरूपणम् ।

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
१	क्रीडन्निर्यदुबालकैर्विप्रावहैलनं तेन यदुकुलसंहारको विप्रशापः ।	१
२	नारदवसुदेवसंवादः, तत्र निमिजायन्तैयसंवादे भागवतधर्मवर्णनम् ।	३३
३	मायातत्तरणोपायानां च वर्णनम् ।	१०५
४	भगवदवतारवर्णनम् ।	१६५
५	हरिविमुखानां गतिनिरूपणम्, प्रतियुगं भगवत्पूजाप्रकारनिरूपणं च ।	२२५
६	द्वारकायां देवागमनं ब्रह्मादिकृत श्रीकृष्णस्तुतिः, उपद्रवभीतानां यादवानां श्रीकृष्णोपदेशेन प्रभासगमनोद्योगः उद्धवकृतविज्ञप्तिश्च	२८८
७	उद्धवं प्रति भगवदुपदेशः प्रसंगेन अवधूतसंवादः, तत्रावधूतेनाष्टगुरुभ्यः शिक्षितनिरूपणम् ।	३२६
८	अजगरादिनवगुरुवर्णनम् ।	३८२
९	अवधूतस्य कुररादिसप्तगुरुणां वर्णनं यदोः कृतार्थतानिरूपणं च ।	४१३
१०	देहाभ्यासादितात्भनः संस्तुतिनिरूपणम् ।	४४३
११	ब्रह्ममुक्तयोः साधूनां च लक्षणकथनं भगवद्भक्तिलक्षणनिरूपणं च ।	४८३
१२	सत्संगमहिमा, कर्मानुष्ठानकर्मत्यागव्यवस्थावर्णनं च ।	५३६
१३	हंसरूपेण भगवता ब्रह्मणो ज्ञानोपदेशः ।	५७३
१४	भक्त्युत्कर्षनिरूपणं सत्साधनयोगनिरूपणं च ।	६२५
१५	सिद्धिनिरूपणम् ।	६६७
१६	भगवता स्वविभूतीनां वर्णनम्	६६८
१७	वर्णधर्मनिरूपणम्, ब्रह्मचारिगृहस्थधर्मनिरूपणं च ।	७३५
१८	वानप्रस्थसंन्यासिधर्मनिरूपणम् ।	७७३
१९	भक्तैः साधनस्य, यमनियमादीनां च वर्णनम् ।	८१४
२०	अधिकारिपरत्वेन भक्तिज्ञानक्रियायोगानां निरूपणम् ।	८५५
२१	द्रव्यदेशादिगुणदोषवर्णनम् ।	८९५
२२	तत्त्वसंख्या प्रकृतिपुरुषविवेकश्च ।	९४६
२३	तितिक्षुद्विजोपाख्यानां भिक्षुगीतम् ।	१०१३
२४	सांख्ययोगवर्णनम् ।	१०६२
२५	सत्त्वादिगुणवृत्तिनिरूपणम् ।	१०९३
२६	ऐलगीतम् ।	११२१
२७	पूजाप्रकारनिरूपणम् ।	११४७
२८	संक्षेपतो ज्ञानयोगनिरूपणम् ।	११९३
२९	संक्षेपतो भक्तियोगनिरूपणम्, उद्धवस्य बदरिकाभमगमनं च । अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्ममुक्तिप्रकरणम् ।	१२५१
३०	यदुवंशशायवर्णनम् ।	१२६५
३१	भगवतः स्वपदारोहणम् ।	१३२६

श्रीगणेशाय नमः

श्रीकृष्णः शरणं मम

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

एकादशः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

श्रीवाद्रायणिरुवाच

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्धृतः । भुवोऽवतारयद् भारं जविष्ठं जनयन् कलिम् ॥ १ ॥

ये कोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः सपत्नैर्दुर्घृतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।

कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान् हत्वा नृपान् निरहरत् क्षितिभारमीशः ॥ २ ॥

भूभारराजपृतनां यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ।

मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं यद् यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ।

अन्तःकलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य बह्निमिव शान्तिमृपैमि धाम ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदुभिः वृतः सरामः कृष्णः दैत्यवधम् कृत्वा कलिम् जनयन् भुवः जविष्ठम् भारम् अवतारयत् ॥ १ ॥ सपत्नैः दुर्घृतहेलनकचग्रहणादिभिः ये पाण्डुसुताः सुबहु कोपिताः तान् निमित्तम् कृत्वा इतरेतरतः समेतान् नृपान् हत्वा ईशः क्षितिभारम् निरहरत् ॥ २ ॥ भूभारराजपृतनाः स्वबाहुभिः गुप्तैः यदुभिः निरस्य अवनेः (भारः) गतः अपि ननु अहो यादवकुलम् हि अविषह्यम् आस्ते (अतः) भारम् अगतम् मन्ये अप्रमेयः (इति) अचिन्तयत् ॥ ३ ॥ मत्संश्रयस्य नित्यम् विभवोन्नहनस्य अस्य कथञ्चित् अन्यतः परिभवः न एव भवेत् (अतः) यदुकुलस्य अन्तः कलिम् विधाय वेणुस्तम्बस्य बह्निम् इव शान्तिम् धाम उपैमि ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीगणेशाय नमः

श्रीकृष्णाय नमः

ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ।
 विजयंते परमानंदकृष्णपादरजःस्रजः । या धृता मूर्ध्नि जायंते महेंद्रादिमहःस्रजः ॥ १ ॥
 उक्तैकत्रिंशताऽध्यायैर्मुक्तिरेकादशे ततः । जायंतेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ॥ २ ॥
 नारदो वसुदेवाय समासेन न्यवर्णयत् । भगवानुद्धवायाथ विस्तरेणोपपत्तिभिः ॥ ३ ॥
 तत्र तु प्रथमेऽध्याये यदुवंशस्य संक्षयः । उपक्षितो विरागाय मौसलव्यपदेशतः ॥ ४ ॥
 प्रवृत्तितः परानंदकृष्णक्रीडाऽनुवर्णिता । तन्निवृत्त्या परानंदपदारोहोऽनुवर्ण्यते ॥ ५ ॥

एवं तावद्दशमस्कंधे भूभारावतारणाय निजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य यदुवंशावतारितसकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन तच्छ्रवणस्मरणादिपराणां परेषामानंदकारणं क्रीडा निरूपिता । अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकं क्रीडार्थं भूतलेऽवतरितानां चाधिकारिणां सुरांशानां मौसलापदेशेन तत्तदधिकारपदप्रापणपूर्वकं च ब्रह्माद्यनुग्रहाय निजपदारोहो निरूप्यते । तत्र कुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्य वसुदेवस्य “कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम्” इत्येवं कर्मयोगं पृष्ठवता नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः । “कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः यच्छ्रद्धयाप्रवित्तेन शुक्ले-
 नेज्येत पूरुषः” इत्यादिना । तेन च विशुद्धसत्त्वस्य श्रीकृष्णरामौ परमेश्वरत्वेन ज्ञातवतः षड्भोजनयनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्व-
 मुपदिष्टम् । “वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे । यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः” इत्यादिना । तच्च विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमिवासीत्तदेवेदानीं नारदमुखेन प्रथमं पञ्चाध्याय्य निरूप्यते । तत्र प्रथमेऽध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुकुलस्य ब्रह्मशापापदेशेनात्युन्नतविषयसुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते । ततश्चतुर्भिर्निर्मिजायंतेयसंवादेन सपरिकरं परमतत्त्वनिरूपणम् । ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः । ततस्त्रयोविंशत्या उद्धवं प्रति भगवत्त्वनिरूपणम् । ततो द्वाभ्यां मौसलक्रीडेत्येवमेक-
 त्रिंशताऽध्यायैरेकादशस्कंधस्य प्रवृत्तिः तस्य च यथामति व्याख्यानमारभ्यते । तत्र मौसलप्रसंगार्थं पूर्वस्कंधार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन । कृत्वेति । अवतारयद्वातारयदित्यङ्गमो द्रष्टव्यः । जविष्ठं वैगवत्तरमतिशीघ्रम् । हिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः । कलिं कलहम् ॥ १ ॥ एतद्विवृणोति । ये कोपिता इति । सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः कोपिताः कोपं कारिताः । सुबहु यथा भवति तथा । बहुवारानित्यर्थः । तदेवाह । दुर्युतिहेलनकचग्रहणादिभिरिति दुर्युतं कपटयूतम् । हेलनमवज्ञा । कचग्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशकर्षणम् । एतान्यादिर्येषां गरदानजतुगृह-दाहादीनां तैः कृत्वा ये कोपितास्तान्पांडु-
 सुतान्निमित्तं कृत्वा इतरेतरत उभयोः पक्षयोः समेतान्मिलितान्पृणहत्वा क्षितेर्भारं निरहरज्जहार । यद्वा ये कोपिता यैश्च कोपितास्तनितरेतरतः परस्परं निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः । ये तावत्प्रकटदैत्याः पूतनादयस्तान्स्वयमेव हतवान् । ये तु प्रलंबादयस्तान्बलेन घातितवान् । ये तु दैत्या बांधवच्छद्मना स्थितास्तान्परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमपाकृतवा-
 नित्यर्थः ॥ २ ॥ अपि च भूभारेत्यादि । अन्याश्च भुवो भारभूता राजपूतना राज्ञां पूतनाः सेनाः राज्ञस्तेषां पूतनाश्चेति वा । स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छलेन निरस्य हत्वा । बाहुभिरिति बहुवचनं वस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण । नन्वेवं कृष्णश्चिकीर्षतीति ज्ञात्वा कथं तस्मै यादवा न द्रुह्यंति स्म तत्राह । अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः । चितामाह । मन्य इति । नन्विति वितर्कं । अवनेभूमेर्भारो यद्यपि लोकप्रतीत्या गतस्तथाऽप्यहमगतमेव मन्ये । हि निश्चितम् । यद्यस्मादविषह्यं सोढुम-
 शक्यम् । यादवं कुलमित्यनेनैव स्ववंशत्वात्स्वयं हननमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ तर्हीदमप्यन्यैर्घातयतां तत्राह । नैवात । अन्यतो देवादिभ्योऽपि यादवकुलस्य परिभवस्तिरस्कारो न भवेत् । कुतः । मत्संश्रयस्य मां संश्रयत इति मत्संश्रयं कुलं तस्य । किंच नित्यं विभवोन्नहस्य विभवैर्गजतुरगादिभिरुच्छृङ्खलस्य । यद्वा । तर्हीदं किमिति संहर्तव्यं तत्राह । विभवोन्नहस्येति । तस्मादेवं करिष्यामीत्याह । अंतःकलिमिति । शांतिमुपशममुपैमि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । उपैष्यामि । तदनंतरं धाम च वैकुण्ठाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः

श्रीकृष्णं राधिकानाथं गोपगोपीनिषेवितम् । नत्वैकादशभावार्थदीपिकोद्घोषिणीं ब्रुवे ॥ १ ॥

ॐ नमः श्रीपरमहंसेति पूर्वं व्याख्यातमेव । परमानन्दकृष्णपादयोर्या रजसां स्रजः पंक्तयः विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तते महेन्द्रादीनां महसस्तेजसः सृजंतीति स्रजो रचनाकर्त्र्यः । ‘सृज—विसर्गो’ क्वपि निपातनाद्गुणादेशेऽरोरादेशे स्रगिति रूपम् ।

यद्वा—या मूर्ध्नि स्रजो मालारूपा जायन्ते किंभूताः महेन्द्रादिभिर्मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महेन्द्रादिमहः श्रीकृष्णाङ्घ्रिरजोधारिणमिन्द्रा-
दयोप्यर्चन्तीति भावः (१) । जयन्त्या ऋषभदेवाय दत्ताया इन्द्रकन्याया अपत्यानि 'कविर्हरिन्तरिक्षः' इत्यादिना वक्ष्यमाणानि
तेषामितिहास आद्यो येषामितिहासानां तैस्तथा । समासः संक्षेपो व्यासो विस्तारः (२) । अथ वसुदेवनारदसंवादानन्तरम् ।
उपपत्तिभिर्मानाप्रमाणैः "युक्तो विश्वासदाढ्ये च प्रमाणेषुपपादनम्" इति निरुक्तिः । उपपादनमुपपत्तिरित्येकार्थैव (३) ।
तत्रैकत्रिंशदध्यायेषु मध्ये उपक्षिप्त उपन्यस्तः । उपदेशतः छद्मना (४) प्रवृत्तिः प्रवृत्त्या प्रवृत्तिरूपा तृतीयार्थे । प्रथमार्थे वा
तसिः । परानन्दश्चासौ कृष्णस्तस्य क्रीडा । यद्वा-पर आनन्दः परेषां ब्रह्मादीनां वाऽऽनन्दो यस्यां क्रीडायां सा परानन्दा सा चासौ
कृष्णक्रीडेति तथा । तन्निवृत्त्या प्रवृत्तिरूपक्रीडानिवृत्त्या (५) ।

एवं पूर्वोक्तरीत्या तावान्निश्चयेन निजविभूतिभिरपरिहार्यसंपद्भिर्विभूषितो यदुवंशो येन सः तस्य । यदुवंशोऽवतारितः
सकलसुराणामंशा येन स तथा तस्य श्रीकृष्णस्य । तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन क्षत्रकुलोचितमार्गानुगमनेन । तच्छ्रवणस्मरणादिपराणां
तस्याः प्रवृत्तिक्रीडायाः श्रवणादिपराणाम् । आदिना कीर्तनादिग्रहः । अथ प्रवृत्तिक्रीडानिरूपणोत्तरम् । तत्तदधिकारपदप्रापणपूर्वकम् । यतो
यः समागतस्तस्य तत्रैव प्राप्तिपुरःसरं तत्र निजपदारोहप्रसंगे तेन च कर्मयोगेन विशुद्धान्तःकरणस्य तच्च कृष्णोपदिष्टात्मतत्त्वं तदेव विषय-
भोगातिरोहितात्मतत्त्वमेव । तत्र पञ्चाध्याय्याम् । ततस्तदनन्तरम् । सपरिकरं ससाधनम् । ततस्तदनु । प्रस्तावः प्रसंगः । ततः षष्ठाध्या-
योत्तरं त्रयोविंशत्या सप्तमत एकोनत्रिंशदध्यायैः तत्त्वनिरूपणं स्वरूपनिरूपणम् । द्वाभ्यां त्रिंशैकत्रिंशाभ्याम् । तस्य चैकादश-
स्कंधस्य । तत्रादौ । सरामो बलेन सहितः । इत्यर्थ इति—वैगवति कलहे हिंसाया अवश्यंभावित्वादिति भावः ॥ ॐ ॥ ॐ गणपतये
नमः ॥ अथैकादशस्कंधे संदर्भोणां समाहृतिः । क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः (१) । अथैकादशस्कंधस्य संदर्भः । तत्र
प्रथमतस्तत्त्वविदं विवेचनीयम् । पूर्वं श्रीमति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णलाला वर्णिता तस्याश्च फलं साधारणानामपि तद्भक्तिलाभपूर्विका
तत्प्राप्तिरेवेत्यन्ते निर्दिष्टम् । "इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्तल्लीलातनोस्तदनु रूपविडम्बनानि । कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयदमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ मर्त्यस्तया" इत्यारभ्य 'यदर्थाः' इत्यंतद्वयेन । तच्च तत्पदं भुवि प्रकाशमानानां द्वारकादीनां
लौकिकत्वानुकरणेनान्यथा प्रतीतामपि नित्यसिद्धालौकिकप्रकाशविशेष एव । यथास्य स्कंधस्यैवांते वक्ष्यते—द्वारकां हरिणा
त्यकाम्' इत्यादिवृत्तेन । अतोऽत्र स्कन्धे तज्ज्ञापनार्थं सपरिकरस्य भगवतस्तत्र प्रवेशो वर्ण्यते मौसलादिकं त्वनुकरणमेव यथैव दर्शितं
श्रीकृष्णसंदर्भे प्रथमतृतीयक्रमसंदर्भयोश्च । यच्चात्र श्रीवसुदेवनारदसंवादेन तत्त्वं निरूपयिष्यते तत्खलु तद्द्वारा बहिर्मुखानामन्या-
वेशयाजनेन तल्लीलाप्रवेशनार्थमेव । श्रीवसुदेवोद्धवादौ च तन्मतादार्थं तत्रोपलक्षणावेव कृतौ न तूद्देश्यौ "शङ्कासनाटनालाप-
क्रीडास्नानाशनादिषु । न विदुः संतमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥" इत्यादि सामान्यतः "वसुदेवं हरेः स्थानं बद्ध्यानकदुन्दुभिम्"
इति "नोद्धवोऽपि मन्मथो यद्गुणैर्नोदितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं प्राहयन्स तु तिष्ठतु ॥" इति विशेषतः तत्तन्माहात्म्यात् ।
अतस्तादृशां तत्तत्पृच्छा तु लीलामात्रमन्येषामुपकाराय कल्पते यथैव भगवत इति तदेव तद्दर्शयितुमुपक्रमते—कृत्वेति ॥ ॐ ॥
विश्वनाथस्तु—श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः । गोवर्धनधराधारं श्रीमद्गोवर्धनप्रभुम् । गोवर्धनधराधारं श्रीगोवर्धनमाश्रये ॥
तदीयप्रियदासाय मां मदीयमहं ददे । एकेन मौसलारंभो जायन्तेयकथा ततः ॥ चतुर्भिः स्तुतिरेकेन ब्रह्मेशादिदिवौकसाम् ।
श्रीकृष्णोद्धवसंवादो विंशत्या त्रियुजा ततः । एकेन कुलसंहार एकेनांतर्द्धिरीशितुः । एवमेकोत्तरत्रिंशदध्यायैस्तत्त्वबोधकैः ॥ मुक्ति-
रेकादशस्कन्धे कीर्तिता पूर्वलक्षिता । तदेवं दशमस्कन्धे दशमाश्रयतत्त्वं विचित्रचरित्रामृतवितरणविस्मापितप्रीणितस्वभक्तसुमनसं
स्वयं भगवन्तं श्रीकृष्णं निरूप्य तच्चरणपरिचरणाश्रितां मुक्तिमेकादशेन स्कन्धे निरूपयन् किंचिदवशिष्टं तच्चरितं वक्तुं पूर्वोक्तानु-
वादेनोपक्रमते—कृत्वेति ॥ तैर्व्याख्यातम् ॥ ॐ ॥ अत्र दीपिकादीपनमपि—अथ भगवद्वाक्यत्वेन परमप्रामाण्यापन्नमेकादशस्कंधं
व्याकुर्वच्छ्रीधरयतीन्द्रपास्यचरं श्रीरघुनाथं प्रणतिरूपं मंगलं प्रत्युह्निकरनिर्मूलकं निबध्नाति—नम इति ॥ श्रिया परमप्रेमसंपत्त्या
युक्ता ये भागवतपरमहंसास्तैरास्वादितश्चरणकमलयोश्चिद्रूपो मकरंदो यस्य तस्मै । चिद्वानंदाऽपरपर्यायमनुकूलज्ञानमेव । भक्त-
जनानां मानसमेव निवासो गृहं यस्य तस्मै श्रीरामचंद्राय नामः ॥ अथ श्रीभागवते परमप्रतिपाद्यश्रीकृष्णपादरजःसौभाग्यं
वर्णयति—विजयन्त इति ॥ "सच्चिदानंदरूपाय कृष्णाय" इति श्रुतेः परमानंदविग्रहरूपो यः श्रीकृष्णस्तस्य पादरजसां संबन्धिन्यो
याः स्रजो मालाः श्रेण्यो वा या विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कीदृशः यास्तादृशस्रजो महेन्द्रादिभिर्मूर्ध्नि धृताः सत्यस्तेषां महेन्द्रादीनां
महसामुत्सवानां स्रजः समूहा जायन्ते तेभ्यस्तत्त्वापदोत्सवान्ददतीत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । "सर्वेऽसंताश्च ये
शब्दास्तेऽन्ता अपि संति हि" इति द्विरूपकोशाददंतोपि महशब्दो ज्ञेयः । पक्षे परानन्दनामा स्वगुरुरेव कृष्णस्तस्य । अन्यत्सर्वं
पूर्ववत् (१) । अथैकादशार्थं सामस्येनाह—उक्तेति । ततः प्रायिकक्रममनुसृत्य दशमे दृष्टे भूभृन्निरोधवर्णनानन्तरमेकादश
एकत्रिंशताध्यायैः श्रीशुकेन मुक्तिः संक्षेपविस्ताररूपेणोक्ता । जायन्तेया जयन्तीर्द्रात्मजा पुत्रा नवयोगेश्वराः कन्यादयस्तेषामितिहासः
पुरावृत्तमाद्यो येषां तैरितिहासैः (२) संग्रहवाक्यमुक्त्वा विवृत्तिवाक्यमाह—नारदः संक्षेपेण मुक्तिं न्यवर्णयत् । तदनु उपपत्ति-
भिर्युक्तिभिः (३) । उपक्षिप्तो वर्णयितुमारब्धः विरागाय विरागं जनयितुम् (४) । प्रवृत्तिमार्गानुकारिणी लीला इदानीमेकादश-

स्कन्धे “कामान् सिषेवे द्वावत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः” इत्युक्तेस्तस्याः प्रवृत्तेः सकाशाज्जिवृत्त्या परानन्दपरे द्वारकायामप्रकटप्रकाशे कृष्णस्यारोहो निरूप्यते श्रीशुकेनेति शेषः (५) । इत्थं श्लोकैरुक्त्वा प्रघट्टकेनापि तमेवार्थमाह—एवमिति ॥ निजविभूतिभिरैश्वर्यादिभिर्बिभूषितोऽलंकृतो यदुवंशो येन तस्य । तत्र हेतुः—यदुवंशोऽवतारिताः सकलसुरांशा येन तस्य । एतेन सुरांशेभ्यो यदुवंशस्य पृथक्त्वमुक्तम् । तदुक्तं पादो कृष्णेन सत्यभामां प्रति—“एते हि यादवाः सर्वे मदगुणा एव भामिनि । मत्तुल्यगुणशीलाश्च मत्तुल्याचारवादिनः ॥” इति तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन यदुवंशोचितप्रवृत्त्यनुकरणेन तस्याः क्रीडायाः श्रवणादिपराणां श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन परेषां ब्रह्मादीनामानन्दकरणं क्रीडा दशमस्कन्धे श्रीशुकेन निरूपितेत्यन्वयः । तदुक्तं “प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विडम्बयसि भूतले । प्रपन्नजनतानन्दसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥” इति । उपरमितमंतर्धापितं योगमायाया अचिंत्यशक्तेर्वैभवं येन तस्य । निजपुरे द्वारकाख्याप्रकटप्रकाशे । आरोह आरोहणम् । प्रवृत्तिः प्रचारः ॥१॥ एतद्भूभारहरणम् । इत्यर्थ इति—सुबह्वित्यत्र सुशब्देनावृत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् । तदेव सुबहुत्वमेव । पांडुसुतान्युधिष्ठिरादीन् । उभयोः पक्षयोर्युधिष्ठिरदुर्योधनपक्षयोः । निरहरत् अपाकाशीत् । पूर्वव्याख्याने उभयोस्तुल्यनिमित्तत्वे सत्यप्येकस्योपादानास्वारस्यमत आह—यद्वेति । बांधवच्छब्दाना स्थिताः शिशुपालादयः । इत्यर्थ इति—कपटान्कपटैरितरानितरथा यथाकथंचिद्धत्वा स्वावतारकृत्यं संपादयामासेति भावः ॥३॥ संदर्भः—निरहरत् प्रायः स्वकृतभारान्ते निःशेषेणाहरदित्यर्थः । तदेव टीकायाः प्रथमपक्षस्य संगतिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तस्यां प्रायिकत्वं ज्ञेयं शिशुपालादौ व्यभिचारात् । तच्चितनस्यान्यैरज्ञातत्वादप्रमेय इति विश्वनाथः ॥२॥ न केवलमेतावदेव कृतवान्किंत्वन्यदपीत्याह—अपि चेति । न केवलं राजपुत्रनैव भूभारः किंतु तेऽपीत्याह—राज्ञस्तेषां पृतनाश्चेति वेति । अत्राक्षिपति—नन्विति । तस्मै कृष्णाय । प्रमातुं ज्ञातुम् ॥३॥ संदर्भः—भूभारेति । यादवानां नित्यपरिकरत्वात्तत्प्रायेण स्वयं भगवत् एवांतर्धाने सति तद्वियोगक्षुभितैरुन्मत्तचेष्टैरुपमर्दिता पृथिव्येव नश्येदिति प्रथमं तेषामंतर्द्धापनं तदेवाह—स्वबाहुभिरिति । बहुत्वं तत्र चतुर्भुजत्वप्रकाशनाभिप्रायेण । नैतावानेव तस्याभिप्रायः किंत्वन्योपि भवेदिति भावः अत्र तेषामधार्मिकतया तु पृथिवीभारत्वं न मंतव्यं ‘ब्रह्मण्यानां वदान्यानाम्’ इत्याद्युक्तेः । शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानाशनादिषु । न विदुः संतमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥” इत्युक्तेस्तेषां परमैकांतिकत्वप्रसिद्धेः पृथ्व्या भारश्च व्यक्तबाहुल्यमात्रेणापि नेष्टः ससमुद्रपर्वतान्त्यसत्त्वेनापि भारत्वाप्रसिद्धेः । अतोन्तर्धानोक्तिरेव भारत्वारोपणे हेतुः ॥ ३ ॥ अत्राक्षिपति—तर्हीति । इदं यादवकुलम् । हेत्वाक्षेपे हेतुगर्भविशेषणमाह—मत्संश्रयस्येति । न केवलमेतावदेव । किंत्वन्यदपीत्याह—किं चेति । ननु स्वकुलहननसंकल्पोप्ययुक्तः कुतस्तद्धनमिति चेदत्राह—यद्वेति । उच्छृङ्खलानां नाश एवोचित इति भावः । वेणुस्तंबस्यान्तः कलिर्मिथः संघर्षणंलक्षणस्तस्माज्जातम् वह्निमिव ‘शांतिः प्रशममंगले’ इति यादवः । यद्वा—शांतिं धाम मंगलं धामेति उपैमि बहिर्लीलासंकोचेन नित्यलीलामुपैमि । इत्यर्थ इति—अतीवोच्छृङ्खलं यदुकुलमिहावशेषयित्वा ममांतर्धानं नोचितमिति भावः ॥३॥ नैवेति । अन्यतः परिभवोऽपि न भवेत् किंतु स्वेभ्य एव नाशस्तु स्वतोपि न संभवेदित्यर्थः । तत्र हेतुः—नित्यं मत्संश्रित्यैव स्वतो विभावोब्रह्मनस्य निरवधिर्वैभवस्य अतः परिभवोत्र भुवि प्रकाशाद्विमुखीकरणम् । धाम निजनित्यद्वारकाख्यम् । दृष्टान्तश्च नाशानुकरणनाशयोः साम्यप्रतीतेः तथांतर्धानानुकरणश्च न स्यात् । कालांतरे बहिश्च प्राकट्यं भावीत्येतदंशेन चैक्यप्रायत्वादघटयामास विवर्तादिभिरपि लोहादिभिरपि लोहादिदृष्टान्तः—परिणामपरिहारायैकदेशेनैव मन्यन्ते परिणामवादिभिरपि मूलानुच्छेदेनैवेति वह्नि मिथःसंधट्टनोत्थापितमग्निम् ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीगणेशाय नमः

आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ।
यत्सद्भजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारादीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं सञ्चिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ।
तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जम् ॥ २ ॥
प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ।
गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोरेकादशे सुगममन्वयमातनोति ॥ ३ ॥

प्रथमे मुनिशापेन मुसलं लोहसम्भवम् । साम्बादजायत श्लोका विंशतिः स्युश्चतुर्युताः (२४) ॥

उवाचप्रथमद्वयप्रवृत्तानां विंशतिरनुष्टुभः (२७ ॥) ॥ १ ॥

कृत्वेति । जविष्ठं वेगवत्तरमाशु युद्धादिपर्यवसायिनं कलिं कलहं जनयन् सर्वान्तर्यामिन्त्वात्प्राणिषूपादयन् रामेण सहितः यदुभिश्च वृतः कृष्णो दैत्यानां पूतनाकंसादीनां वधं कृत्वा भुवो भारमवतारयत् अवातारयत् । अडभाव आर्षः ॥ १ ॥ ये इति । दूर्घातं कपटघातं हेलनमवज्ञा कचप्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशकर्षणम् इत्यादिभिः साधनैः । आदिना गरदानादिभिः सपत्नैः शत्रुभिर्दुर्योधनादिभिः सुबहु यथा भवति तथा बहून् वारान् ये पाण्डुसुता युधिष्ठिरादयः कोपितास्तान्निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतान्मिलितान्पान् असुरांशभूतान्हत्वा ईशः श्रीकृष्णः क्षितेर्भारं निरहरत् जहार । यद्वा । ये कोपिताः यैश्च

सपत्नैः कोपिताः तानितरेतरतो निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ भूभारेति । स्वस्य बाहुभिर्गुप्तैः सुरक्षितैर्यदुभिर्निमित्तभूतैर्भुवो भारभूता राजन्यानां दैयांशभूतानां पृतनाः सेनाः राजन्यास्तसेनाश्चेति वा विवाहादिच्छलेन निरस्य हत्वा अप्रमेयः यादवादिभिरज्ञातचिकीर्षः भगवान् कृष्ण अचिन्तयत् । ननु अवनेर्भूमेर्भारो लोकदृष्ट्या गतोऽप्यहं तम् अगतमेव मन्ये । यस्मात् अहो अविषह्यं सोढुमशक्यं यादवं कुलमास्ते । अनेन स्वकुलत्वात्स्वयमपि हननमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ नैवेति । अहमेव संश्रयः आश्रयो यस्य तस्य नित्यं विभवैर्वीर्यैश्चर्यादिभिरुन्नहनस्य उच्छृङ्खलस्य अस्य यादवकुलस्य अन्यतो देवादिभ्योऽपि परिभवः तिरस्करोऽपि कथंचिदपि नैव भवेद्विनाशस्तु दूरत इत्यर्थः । अतो यदुकुलस्यान्तर्मध्ये कलिं कलहं विधाय शान्तिमुपैमि । वर्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत् । ततश्च स्वधाम वैकुण्ठं चोपेक्षामि । वायुर्यथा परस्परसंघर्षणेन वेणुगुल्मस्य विनाशकं वह्निमुत्पाद्य स्वयमुपरतो भवति वेणुगुल्मश्च स्वयमेव विनश्यति तथेत्यर्थः । यद्वा । यदुकुलस्यान्तः कलिं विधाय तेन च तस्य शान्तिं नाशं विधाय स्वधाम उपैमि । यथा वायुः वेणुस्तम्बस्य वंशसमूहस्य मथनोत्थं वह्निं विधाय तेनैव वंशसमूहस्य नाशं विधाय अन्तर्द्वान् याति तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

श्रीराधारमणो जयति

श्रीचैतन्यं प्रवक्षेऽहं सदैवं च सनित्यकम् । श्रीमद्रूपालभट्टश्च षट्सन्दर्भप्रकाशकम् ॥
श्रीमद्भागवतं वन्दे सर्वशास्त्रप्रकाशकम् । तद्व्याख्यातुं गुरुन् वन्दे श्रीधरस्वामिपादकान् ॥
गोस्वामिपितरं वन्दे श्रीगोवर्धनलालकम् । किशोरीमातरं वन्दे वृषभानुपुरोद्भवाम् ॥
पितुश्च पितरं वन्दे श्रीमज्जीवनलालकम् । मन्त्रराजोपदेशेन येन निस्तारितोऽस्म्यहम् ॥
पितामहीं प्रवक्षेऽहं श्रीकृष्णकुवराभिधाम् । गीतगोविन्दकाव्यं हि यथाः कण्ठे विराजते ॥

अथ भगवद्वाक्यत्वेन परमप्रामाण्यापन्नमेकादशस्कन्धं व्याकुर्वन् श्रीश्रीधरनामा यतीन्द्रः स्वोपास्यपादकमलस्य श्रीरघुनन्दनस्य प्रणतिलक्षणं मङ्गलं प्रत्यूहनिकरनिर्मूलकं शिष्यशिष्यार्थं निबध्नाति—ओं नम इति । श्रिया प्रेमसम्पत्त्या युक्ताये भागवतपरमहंसास्तैरास्वादितश्ररणकमलयोश्चिद्रूपो मकरन्दो यस्य तस्मै चिदत्रानन्दापरपर्यायमनुकूलज्ञानमेव भक्तजनानां मानसमेव निवासो गृहं यस्य तस्मै श्रीरामाय नमः । श्रीभागवते परमप्रतिपाद्यस्य श्रीकृष्णस्य पादरजः—सौभाग्यं वर्णयति—विजयन्त इति । “सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाय” इति श्रुतेः । परानन्दविग्रहो रूपो यः श्रीकृष्णस्तस्य पादरजसो सम्बन्धिन्यो या स्रजो मालाः श्रेण्यो वा ता विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते कोटशः ? यास्तादृशस्रजः महेन्द्रादिभिर्मुद्दिन् धृताः सत्यस्तेषां महेन्द्रादीनां महसामुत्सवानां स्रजः समूहाः जायन्ते तेभ्यस्तत्त्वापादोत्सवान् ददतीत्यर्थः । “मह उद्धव उत्सवः” इत्यमरः । पक्षे परानन्दस्तन्नामा स्वगुरुरेव कृष्णस्तस्य अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथैकादशार्थं सामस्त्येन दर्शयति—उक्तेति । ततः प्रायिकक्रममनुसृत्य दशमे दृष्टे भूभुङ्निरोधवर्णनानन्तरम् एकादशे एकत्रिंशताध्यायैः शुकेन मुक्तिः समासव्यासरूपतः सङ्क्षेपविस्तारप्रकारेणोक्ता वर्णिता कैट्वरैः जायन्तेयाः जयन्तीनन्दन्या ये नव योगेश्वरास्तेषां य इतिहासः पुरावृत्तं स आद्यो येषां तैरितिहासैर्द्वारभूतैः सङ्ग्रहवाक्यमुक्त्वा विवृतिवाक्यमाह—नारद इति । समासीत् सङ्क्षेपेण मुक्तिं न्यवर्णयत् अथ नारदवर्णनानन्तरम् उपपत्तिभिर्युक्तिभिः तच्चैकत्रिंशदध्यायमध्ये यः प्रथमोऽध्यायस्तत्र तु उपनिषत्तः वर्णयितुमारब्धः विरागाय विरागं जनयितुं प्रवृत्तितः प्रवृत्तिमार्गानुकरणं कृत्वा परानन्दविग्रहस्य कृष्णस्य क्रीडा दशमेऽनुवर्णिता इदानीमेकादशे कामान् सिषेवे द्वारवत्यभिसक्तः साङ्ख्यमाश्रितः इत्युक्तेस्तस्याः प्रवृत्तेः सकाशान्निवृत्त्या परमानन्दपरे द्वारकायाम् अप्रकटप्रकाशे कृष्णस्यारोहो निरूप्यते शुकेनेति शेषः । एवं श्लोकैर्वर्णयित्वा प्रघट्टकेन तमेवार्थमाह एवमिति । निजविभूतिभिरैश्वर्यादिभिः विभूषितोऽलङ्कृतो यदुवंशो येन तस्य । तत्र हेतुः यदुवंशेति । यदुवंशेऽवतारिताः सकलसुरांशः येन तस्य एतेन सुरांशेन यदुवंशस्य पृथक्त्वं व्यञ्जितं तदुक्तं पादो कृष्णेन सत्यभामां प्रति “एते हि यादवाः सर्वे मद्राणा एव भामिनि । मत्तुल्यगुणशीलाश्च मत्तुल्याचारवादिनः” इति तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन यदुवंशोचितप्रवृत्त्यनुकरणेन तच्छ्रवणेति तस्याः क्रीडायाः श्रवणादिपराणां श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडम्बनेन परेषां ब्रह्मादीनामानन्दकारणं क्रीडा दशमस्कन्धे श्रीशुकेन निरूपिता इत्यन्वयः तदुक्तं दशमे ।

“प्रपञ्च निष्प्रपञ्चोऽपि विडम्बयसि भूतले । प्रपञ्चजनतानन्दसन्दोहं प्रथितुं प्रभो” ॥ इति

अथ दशमस्कन्धवर्णनानन्तरम् उपरमितेति उपरमितम् अन्तर्धोषितं योगमायायाः स्वाचिन्त्यशक्तैर्बभूव येन तस्य भगवतः निजपुरे द्वारकाख्याप्रकटप्रकाशे आरोहः शुकेन निरूप्यते, कथम् ? उद्धवोपलक्षितभक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकं यथा स्यात् तथा एवं क्रियार्थमित्यादिकमपि क्रियाविशेषणं तत्र सामान्यतस्तत्तात्पर्यनिर्णये सति विशेषतः पूर्वस्कन्धेन प्रसङ्गसङ्गतिमाह—कुरुक्षेत्रेति । तेन च कर्मयोगेन तच्चात्मतत्त्वं तत्र पञ्चाध्याय्यां मध्ये ततः प्रथमाध्यायानन्तरं पुनस्ततः षष्ठाध्यायानन्तरं ततः ऊनत्रिंशदध्यायानन्तरं

प्रवृत्तिः प्रचारः तस्य च एकादशस्कन्धस्य तत्र आरम्भे आद्यकृतिः प्रारम्भः ॥ १ ॥ ऐतद्विंशत्यवसानेन भारवतरणं तदेवं बहुवारप्रकोपनमेव पूर्वार्थपरम्परार्थवाचकेतरेतरस्योभयपक्षवाचकत्वं लाक्षणिकं किञ्च द्वयोरपि निमित्तत्वे वाच्ये पाण्डवानामेव तत्प्रोक्तमित्यरुचौ यद्वेति नैमित्तिकसंहारे पूतनादौ व्यभिचारमाशङ्क्य व्यञ्जनया तदपि संगृह्यन् व्याचष्टे एतावदिति गत एवेत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २ ॥ चतुर्भुजाभिप्रायेण गोपनकाले चतुर्भुजत्वप्रकाशनाभिप्रायेणेत्यर्थः । एवं सर्वसंहारेऽस्मत्संहारमपि चिकीर्षन्ति अत्र तेषामधार्मिकतया भूभारत्वं नाभ्युपैयं “ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम्” इत्यादौ “शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानाशनादिषु” इत्यादौ च तेषां परमैकान्तिकत्वप्रसिद्धेः न च व्यक्त्याहुत्यमात्रं भारत्वप्रयोजकमिति वाच्यम् अनन्तानां पर्वतादीनां सत्त्वेऽपि भारप्रसिद्धेः तस्माद्भगवदन्तर्द्वाने तद्वियोगेनातिशोभादुन्मत्ततया लुठदिभस्तैः पृथिवी चूर्णिता स्यादिति भारत्वमारोपितं तत् एव तेषां प्रथममन्तर्द्वानपमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ यद्यविषह्यं तर्हि इदं यादवकुलं पूर्वार्थं किञ्चेत्युक्त्वा विभवेत्यादिविशेषणस्य पूर्वसम्बन्धार्थता प्रतीताऽतो यद्वेति तस्मादन्यैर्घातयतासम्भवात् तदनन्तरं शान्तिप्राप्त्यनन्तरम् उपैमीत्यावृत्तिचकाराध्याहारगौरवादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

कलिः कलहः ॥ १-३ ॥ विभवोन्नहनस्य विभवोन्नद्धस्य शान्तिम् ऊर्मिषट्करहितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

श्रीमते रामानुजाय नमः

इत्थं ब्रह्मादिभिरभ्यर्थितस्य भूभारापजिहीर्षयाऽवतीर्णस्य भगवतः दैवमानुषाणि चेष्टितानि भूभारापहारधर्मे-
संस्थापनसाधुपरित्राणादिगर्भाणि बाल्ययौवनक्रीडाद्यात्मकान्यनुवर्णितानि अथ भूभारावशेष (भूत) यदुकुलसज्जिहीर्षानिदान-
विप्रशापपनोदनव्याजेन प्रभासं प्रस्थितवतः स्वकुलक्षपणसमस्ततत्त्वोद्देशस्वदारोहणात्मकं चेष्टितमनुवर्णयत्येकादशस्कन्धेन
कृत्वा दैत्यवधं कृष्ण इत्यादिना । तत्र तावद्वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोः सङ्कलितसूचनाय वृत्तमनुवदति श्लोकद्वयेन—कृत्वेति । दैत्यवधं
पूतनाशकटयमलार्जुनधनुकारिष्ठचाणूरतोसलकंसादिदैत्ययोनिवधं कृत्वा सराम इत्यनेन कांश्चिद्रामेण घातयित्वेतिभिप्रेतम् एवं
यदुमिर्वृत इत्यनेनापि जविष्ठं बलवत्तरम् आशु [हिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः] । तं कलिं कलहं जनयन् कुरुपाण्डवादिष्विति शेषः ।
तेष्वपि कलहापादनेनाधर्मिष्ठान् घातयित्वेति भावः । इत्थं भुवो भारमवतारयत् अडभाव आर्षः अवतारयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव
प्रश्नयति—ये कोपिता इति । सुबहु बहुवारं यथा तथा दुर्घृतादिभिः साधनैः सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः पाण्डुपुत्राः [सुताः]
कोपिताः कोपं प्रापितास्तन् पाण्डुसुतान्निमित्तं द्वारं कृत्वा “मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” । इति
भगवदुक्तेरिति भावः । समुदितान् नृपानितरेतरतः अन्योन्यैर्निमित्तभूतैः हत्वा इत्थम् ईशो भगवान् क्षितेर्भारं निरहरत् जह्वार
तत्र दुर्घृतं कपटघृतं हेलनमवज्ञा कचग्रहणं दुश्शासनेन द्रौपद्याः केशग्रहणम् आदिशब्देन गरलदानजतुगृहदाहादिसङ्ग्रहः ॥ २ ॥
एवं वृत्तमनूय तेन सह वर्त्तिष्यमाणस्य सन्दर्भं वदन् वर्त्तिष्यमाणप्रश्नावसरप्रदा [प्रदर्श] नाय तत्सदृग्भाति—भूभारेत्यादिभिः
पञ्चभिः श्लोकैः । स्वस्य बाहुभिर्गुप्तैः रक्षितैर्यदुभिर्निमित्तभूतैर्भुवो भारभूतानां राजन्यानां पूतनाः सेनाः निरस्य हत्वा स्वबाहुभिरिति
बहुवचनं स्वासाधारणचतुर्भुजत्वाभिप्रायकम् अप्रमेयः अपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः अनवगम्यस्वरूपस्वभावो वा भगवानचिन्तयम्,
चिन्ताप्रकारमेवाह—मन्य इत्यादिना उपैमि धामेत्यन्तेन । नन्विति वितर्कं अवनेर्भूमेर्मारो गतोऽप्यगत इत्येव मन्ये भारैकदेशस्य
गतत्वेऽपि कात्स्न्येनागतत्वादगत इत्येव मन्ये मम निश्शेषभूभारक्षपणायावतीर्णत्वादिति भावः । अगतत्वं कुत इत्यत आह—यद्यस्माद्दहो
अविषह्यं सोढुमशक्यमन्यैरिति शेषः । यादवं कुलमास्ते तस्मादगत इति भावः ॥ ३ ॥ नन्वास्तां तदपि केनचिन्निरसिष्यत एवेत्यत
आह—नैवेति । अस्य यादवबलस्यान्यतः पुरुषान्तरात्परिभवः कथञ्चिदपि न भवेन्नाशस्तु न भवेदेव पराजयोपि न कथञ्चिद्भवे-
दित्यभिप्रायेण परिभव इत्युक्तम्, तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि—मत्संश्रयस्याऽहमेव संश्रय आश्रयो यस्य तस्य नहि मामाश्रितस्य
क्वचित्कदाचिदभद्रं दृष्टमिति भावः । अत एव नित्यं विभवैर्वीर्यशौर्यादिभिरुन्नहनस्य उत्तरोत्तरोत्कर्षवतः कस्तर्हि तत्क्षपणोपायस्ततः
किंवा करिष्यसीत्यत आह अन्तरिति । यदुकुलस्यान्तः कलिमन्तःकलहं वेणुस्तम्बस्य वेणुगुल्मस्य वह्निमिव नाशकं विधाय
शान्तम् ऊर्मिषट्करहितं धाम श्रीवैकुण्ठाख्यं स्थानमुपैमि गच्छामि वर्त्तमानसामोप्ये भविष्यति वर्त्तमानवद्भावाल्लट् शान्तिमिति
पाठे तावन्निःशेषभूभारापहारेण चित्तस्य शान्तिन्याकुलतामुपैमि ततो धामोपैमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीवायुसुताय नमो नमः

जयति जगति जन्माद्यस्य विश्वस्य यस्मादमलनिगममुद्ध्य विद्यमाहात्म्यधाम ॥

दुहितनय ऊचे शौर्ये यस्यरूपम्—यदुपतिरपि याम्यनुदवाय स्वधाम ॥

वेदव्यासमहं वन्दे वेदव्यासैकवेदिनम् । वेदव्यासजनारतिं वेदव्यासमुनीनपि ॥
रत्नानामम्बुधिः पात्रं तेजसामुष्णदीधितिः । एवमेकादशस्कन्धो वेदान्तैकार्थसन्निधिः ॥
दशमस्कन्धरथ्याया गत्वान्तं सार्थविष्णुनः । गाह एकादशस्कन्धतीर्थं विष्णुपदीमिव ॥

इह नानाव्यसनराशिभारावभुगनसिरसां कलिकलावकुण्ठितमनसां दुःखपरिहारसुखावाप्तीचाङ्गमाणां तदुपायमज्ञानतां पुंसामुपकाराय करुणाकरेण बादारायणेन कृतभागवतपुराणकल्पतरोरनेकस्कन्धपुष्पराशेर्मकरन्दभूतं एकादशस्कन्ध आरभ्येत; तत्र एकादशस्कन्धमुत्थापयितुं वृत्तमनुवदति—कृत्वेति । जविष्ठमिति पाठे बृहत्तममित्यर्थः । भारविशेषणं यविष्ठमिति नीचमित्यर्थः । कलिविशेषणं स्वगोत्रकलहस्य निन्दितत्वात् अवतारयन् अवतारयितुकामः ताक्छोलिकार्थे शत्रुप्रत्ययः भुवो भारं निरहरदिति शेषेणान्वयः । कथमिति उक्तं दैत्यवधं कृत्वेति अनेन न स्वप्रयोजनार्थं किन्तु परमार्थ इति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ एतदेव विवृणोति—ये कोपिता इति । ईशः क्षितिभारं निरहरदित्यन्वयः । इदं निर्हरणमपि स्वैश्वर्यद्योतकमिति ज्ञापनाय ईशेति पदं ये सप्तनैः कृतैर्दुर्वासादिभिः सुबहुकोपिताः पाण्डुसुतास्तात्रिमित्तं कृत्वा इतरेतरतः समेतान् परान् शत्रून् हत्वा ॥ २ ॥ भूभारनिर्हरणप्रकारं वक्ति—किमचिन्तयदत्राह—मन्य इति । अग्नेर्भारो गतोपि अगतो ननु इति मन्ये तत्र हेतुर्येदिति ॥ ३ ॥ नन्विदमप्यन्यतः प्राप्तपरिभवं न स्यादत्राह—नैवेति । विभवेनोन्नहनं समृद्धिर्यस्य तत्तथा तस्य तस्मादयमुपायः इत्याह, अन्तःकलिमितिवेणुसङ्घस्य अन्तःकलिमित्यर्थः । सङ्घर्षलक्षणः तस्माज्जातं वह्निं शान्तिमङ्गलं धाम “शान्तिः प्रशममङ्गले” इति यादवः यद्वा अन्तःकलिं शान्तिं यदुकुलस्य नाशहेतुम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीराधादामोदरो जयति

श्रीकृष्णचैतन्यदेवो जयति

अथैकादशसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः । क्रियते यन्निर्देशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥
जयेतां मथुराभूमौ शीलरूपसनातनौ । यौ विलेखयतस्तत्त्वं ज्ञापकौ पुस्तिकामिमाम् ॥

अथैकादशस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः । तत्र प्रथमतः तावदिदं विवेचनीयं पूर्वं श्रीमति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णलीला वर्णिता तस्याश्च फलं साधारणानामपि तद्भक्तिलाभपूर्विका तत्प्राप्तिरेवेत्यन्ते निर्दिष्टम्—

“हृत्थं परस्य निजधर्मविवक्षयात् लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ॥
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य मयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥
मर्त्यस्तथा ननु समेधितया मुकुन्द श्रीमत्कथाश्रवणवर्णनचिन्तयेति ॥
तद्धाम दुस्त्यजकृतान्तजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थः” ॥

इति द्वयेन । तच्च तत्पदं भुवि प्रकाशमानानां द्वारकादीनां लौकिकत्वानुकरणेनान्यथा प्रतीतानामपि नित्यसिद्धालौकिक-प्रकाशविशेष एव यथाऽस्यैव स्कन्धस्यान्ते वक्ष्यते—

“द्वारिकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत् क्षणात् । वर्जयित्वा महाराजश्रीमद्भगवदालयम् ॥
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः । स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम्” ॥

इति द्वयेन । अतोऽत्र स्कन्धे तदज्ञापनार्थं सपरिकरस्य श्रीभगवतस्तत्र प्रवेशो वर्ण्यते, मौसलादिकन्तवनुकरणमात्रमेव यथैव दर्शितं श्रीकृष्णसन्दर्भे प्रथमतृतीयक्रमसन्दर्भयोश्च यच्चात्र श्रीवासुदेवनारदसम्वादेन श्रीभगवदुद्धवसम्वादेन च तत्त्वं निरूपयिष्यते तत् खलु तद्द्वारा बहिर्मुखानामन्यावेशत्याजनेन तल्लीलाप्रवेशनार्थमेव श्रीवासुदेवोद्धवौ च तन्मतादरार्थं तत्रोपलक्षणावेव कृतौ न तूद्देश्यौ—

“शक्यासनाटनालापक्रीडास्नानाशनदिषु । न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः” ॥

इत्यादि सामान्यतः “वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम्” इति—

“नोद्धवोऽण्वपि मन्थूना यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठति” ॥ इति ।

विशेषतश्च तन्माहात्म्यात् अतस्तादृशानां तत्तत्पृच्छा तु लीलामात्रमन्येषामुपकाराय कल्पते यथैव भगवत इति तदेव तद्दर्शयितुमुपक्रमते—कृत्वेति ॥ १ ॥ निरहरत् प्रायः स्मृतभारान्ते निरशेषेणाहरदित्यर्थः । तदेवं टीकायाः प्रथमपक्षस्य सङ्गतिः

स्यात् द्वितीयपक्षे तस्यां प्रायिकत्वं ज्ञेयं शिशुपालादौ व्यभिचारात् ॥ २ ॥ भूभारेत्यादि । यादवानां च नित्यपरिकरत्वात्त्यागेन स्वयं भगवत एवान्तर्द्धाने तैरतिक्षोभेणोन्मत्तचेष्टैरुपमर्हिता पृथिव्येव नश्येदिति प्रथमं तेषामन्तर्द्धानं तदेवाह, बाहुभिरिति बहुवचनं तत्र चतुर्भुजत्वप्रकाशनाभिप्रायेण नैतावानेतस्याऽभिप्रायः किन्त्वन्योन्योपि भवेदिति भावः । अत्र तेषामधार्मिकतया तु पृथ्वीभारत्वं मन्तव्यम्—

“ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् । विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥”

इत्यादौ शय्याशानाटनालापेत्यादौ च परमसाधुत्वप्रसिद्धः पृथग्व्याः भारश्च व्यक्तिबाहुन्यमात्रेणैष्यते पर्वतसमुद्रादीनामनन्तानां विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥ नैवेति अन्यतः परिभवोपि न भवेत् किन्तु स्वेभ्य एव नाशस्तु स्वतोपि न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुः नित्यं मत्संश्रयस्यैव सतो विभवोन्नहनस्य निरवधिवैभवस्येति अतः परिभावोत्र भुवि प्रकाशाद्विमुखीकरणं धाम निजनित्यद्वारकाख्यं दृष्टान्तश्च नाशानुकरणनाशयोः साम्यप्रतीतिः तथान्तर्नाशानुकरणं च न स्यात् कालान्तरे बहिश्च प्राकट्यं भावीत्येतदंशेनैक्यप्रायत्वाद्धट्यामासेति विवर्त्तवादिभिरपि लोहादिदृष्टान्तः परिणामपरिहारायैकदेशेनैव मन्यन्ते परिणामवादिभिरपि मूलानुच्छेदेनैवेति बहिः मिथः सङ्घट्टनेनोत्थापितमग्निम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीकृष्णचेतन्यचन्द्रचरणारविन्दभृङ्गेभ्यो नमः

गोवर्द्धनधराधारं श्रीमद्गोवर्द्धनं प्रभुम् । गोवर्द्धनधराधारं श्रीगोवर्द्धनमाश्रये ॥
प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगच्चक्रः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेतिप्रभूष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
एकेन मौशलारम्भो जायन्तेयकथा ततः । चतुर्भिः स्तुतिरेकेन ब्रह्मेशादिदिवौकसाम् ॥
श्रीकृष्णोद्धवसम्वादो विंशत्या त्रियुजा ततः । एकेन कुलसंहार एकेनान्तर्द्विरीशितुः ॥
एवमेकोत्तरत्रिंशदध्यायैस्त्वबोधकैः । मुक्तिरेकादशस्कन्धे कीर्त्तिता पूर्वलक्षिता ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वकुलक्षयचिन्तनम् । हरिणा ब्रह्मशापोऽभूत् मौसल्यप्येरकाततिः ॥

तदेवं दशमे स्कन्धे दशमाश्रयतत्त्वं विचित्रचरितामृतवितरणविस्मापितप्रीणितस्वभक्तसुमनसं स्वयं भगवन्तं श्रीकृष्णं निरूप्य तच्चरणपरिचरणाश्रितां मुक्तिमेकादशेऽत्र स्कन्धे निरूपयन् किञ्चिदवशिष्टं तच्चरित्रं वक्तुं पूर्वोक्तानुवादेनोपक्रमते कृत्वेत्यादिना । अवतारयदित्यत्राडागमाभाव आर्षः । जविष्ठं वेगवत्तरं कलिं कुरुपाण्डवादिकलहम् ॥ १ ॥ कलिमेव विवृणोति, ये पाण्डुसुताः सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः सुबहु अत्यधिकं यथा स्यात्तथा दुर्घातादिभिः करणैः कोपितास्तानेवार्जुनादीन् निमित्तं कृत्वा परस्परतः समेतान् उभयोः पक्षयोर्मिलितान् नृपान् हत्वा क्षितेर्भारं निरहत् जहार ॥ २ ॥ यदुभिः कोटशैः स्वाबाहुभिर्गुप्तैः भुजबलपालितैः अचिन्तयत् पराममर्शं तच्चिन्तनस्य तत्रत्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादप्रमेयः चिन्तनमाह—मन्य इति । नन्विति वितर्के यद्यपि लोकप्रतीत्या भारो गतस्तदप्यहं भारमगतमेव मन्ये, कुतः ? इत्यत आह, यदिति । यादवकुलस्य परमधार्मिकस्यापि भारत्वप्रकारः प्रथमस्कन्धे व्याख्यातः ॥ ३ ॥ तर्हीदमप्यन्यैर्घातयतां तत्राह—नैवेति । परिभवस्तिरस्कारोपि न सम्भवेत् किमुत हननमिति भावः । तत्र हेतुर्भेदिति अतः । स्वेनापि हननमनुचितमिति भावः । तर्हि कोऽत्र समाधिस्तत्राह अन्तरिति । यदुकुलस्य प्रभासं गमितस्य कलिं लोकप्रतीतं कलहं विधाय तेनैव तस्य शान्तिं नाशं विधाय धाम वैकुण्ठम् उपैमि नारायणस्वरूपेण स्वांशेन यास्यामि वेणुस्तम्बस्य वंशसङ्घस्य मथनोत्थं बहिः विधाय तेनैव वंशसङ्घस्य नाशं विधाय पवनो यथा धाम अन्तर्धानं याति तथा ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीमते मङ्गलमूर्त्ये भगवन्निम्बार्काय नमः

श्रीकृष्णं तस्य शिष्याश्च कुमारान्नारदं प्रभुम् । निम्बार्कं च नमस्कृत्य स्कन्धे स्वेकादशेऽधुना ॥
सिद्धान्तद्योतकः सम्यक् सम्प्रदायानुसारतः । श्रीकृष्णपदलाभाय प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥
आश्रयं मुक्तिदं प्रोक्त्वा पूर्वग्रेहं तु विस्तरात् । सोपाया वर्ण्यते मुक्तिस्तद्वावापत्तिलक्षणा ॥

एवं तावदतिक्रान्तस्कन्धे स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषस्य समस्तकल्याणगुणैकसिन्धोः सर्ववैदिकवेद्यस्य परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्योपासकानां भुक्तिमुक्तिप्रदानि चरित्राणि निरूपितान्यधुना अस्मिन्नेकत्रिंशदध्यायात्मके एकादशे स्कन्धे महात्मनां यादवानां विप्रशापव्याजेन परलोकप्रयाणः हरेर्मुमुक्षुजनानुग्रहार्थं समस्तश्रुतिसिद्धान्तोपदेशपूर्वकनिजलोकारोहोऽनुवर्ण्यते—

“देहादौ प्रथमेऽध्याये विरागोत्पादनाय तु । स्मर्यते यदुसंहारः कृष्णभक्तिविवृदये” ॥

तत्रादौ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसङ्गत्यै वृत्तमनुवदति भगवान् शुक्रः—कृत्वेति श्लोकद्वयेन । कृष्णः दैत्यवधं प्रकटदैत्यानां बक्षीबक-
प्रभृतीनां राजन्यच्छद्मना स्थितानां कंसचैद्यादीनां च वधं कृत्वा जविष्ठं वेगवत्तरं सद्यो नाशकरं कलिं कलहं जनयन् भुवो भारमव-
तारयत् सराम इत्यनेन भुवो भारं भूधरप्रीत्यर्थं निरहरत् यदुभिवृत्त इत्यनेन च दैत्यवधं दैत्यशत्रुभूतदेवांशरूपयादवप्रीत्यर्थं कृतवान्न तु
स्वप्रयोजनार्थमिति भक्तवदित्वं भगवतः सूचितम् ॥ १ ॥ उक्तार्थं विवृणोति—ये कोपिता इति । दुर्घूतहेलनकचग्रहणादिभिः ।
दुर्घूतं कपटघृतम् । यथा मार्जारः आत्मनः साधुतां ख्यापयित्वा कृतविश्वासान् मूषकान् भक्षितवान् धार्मिको भूत्वा युधिष्ठिरोऽस्मान्
घातयितुं प्रवृत्तः इत्याद्यवज्ञा कचग्रहणं केशाकर्षणम् एतानि आदिर्येषां गरदानजतुगृहदाहद्रौपदीहरणमुनिप्रेषणादिभिरुपायैः
सुबहु ये पाण्डुसताः दुर्योधनशकुन्युलकदुःशासनजयद्रथादिभिः सपत्नैः कोपिताः तान् निमित्तं कृत्वा समेतान् नृपानितरेतरतो
हत्वा ईशः क्षितिभारं निरहरत् जहार ईश इति पदं भगवतः स्वातंत्र्यं सर्वस्य तदायत्तत्वं च द्योतयति ॥ २ ॥ क्षितिभारनिरहरणा-
नन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—भूभारेति । अप्रमेयः साकल्येन प्रमातुमशक्यः अनन्तस्वरूपगुण इत्यर्थः । स्वबाहुभिर्गुप्तैः
परिरक्षितैः यदुभिः भूभारभूतानां राज्ञां पृतनाः निरस्य सुरांशैर्दवैः असुरांशानां क्षत्रियाणां समूहान्विनाशयित्वेत्यर्थः । अचिन्तयत्
चिन्तामेवाह—मन्ये इति, अवनोर्भारः गत इत्यहं मन्ये । ननु शङ्कायां यतः अहो यादवं कुलमविषह्यमास्ते अतो अवनोर्भारमगतमपि
मन्ये अवनौ यदुकुलं प्रवरं दृष्ट्वा तद्द्वेषवशात्पुनरप्यवनिभारभूतो असुरा आप तेषुरितिभावः । अतो यादवं कुलं भूमेर्भूषणमप्य-
सुरापतनशङ्काजनकत्वात् कृतकार्यत्वाच्चोपसंहर्तव्यमिति ॥ ३ ॥ तत्संहारचिन्ताप्रकारमप्याह—नेति । यस्य यदुकुलस्य अन्यतोऽ-
न्येभ्यः प्रतिभटेभ्यः किञ्चिदपि परिभवस्तिरस्कारः पराजयो नैव भवेत् तत्र हेतुमाह—विभवोन्नहनस्य विभवैर्दिव्यशस्त्राद्यादिभिः
उन्नहनस्य समृद्धस्य तत्रापि हेतुं वदन् स्वकीयतया स्वयमपि हननमयुक्तमिति च सूचयन् यदुकुलं विशिनष्टि—मत्संश्रयस्येति ।
मां संश्रयते इति मत्संश्रयं तस्य अतोऽयमुपाय इत्याह—अन्तःकलिमिति । वेणुस्तम्बस्य अन्तर्मध्ये वह्निं तन्नाशहेतुमिव यदुकुलस्य
मध्ये कलिं कलहं तत्संहारहेतुं विधाय शान्तिं प्रशमं “शान्तिः प्रशममङ्गले” इति यादवः । उपैमीतिवर्तमानसामीप्ये वर्तमान-
वन्निर्देशः । उपैष्यामीत्यर्थः । तदनन्तरं धाम निजलोकमुपैष्यामीत्यर्थः । यद्वा, शान्तं मङ्गलं धामेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अथैकत्रिंशत्तथायैर्मुक्तिरेकादशे द्विधा । ब्रह्मभावः कृष्णयोगो हरेर्धर्मैस्तथाज्ञया ॥ १ ॥
अविद्या पञ्चपर्वा हि तन्नाशे प्रथमा भवेत् । प्रकृत्यतिक्रमे चान्या ततोऽध्यायास्तथा द्वये ॥ २ ॥
जनकश्चोद्धवश्चैव सारिवको राजसस्तथा । पुष्टिमार्गस्य मुख्यत्वाद् विपरीता गतिर्गुणैः ॥ ३ ॥
मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः । जीवब्रह्मविभागेन द्विधा द्वयमुदीर्यते ॥ ४ ॥
तामसा राजसाश्चैके तत आद्ये द्वयं मतम् । अंशश्च भगवांश्चेति द्वितीयोपि द्विधा मतः ॥ ५ ॥
ततः पञ्चमिराद्या स्यात् चतुर्विंशतिभिः परा । एकैकेश्वरत्योक्ते त्याज्यांशाभावतः परे ॥ ६ ॥
ममाहम्मतिनाशार्थं प्रक्रियाद्वितयं मतम् । तयोरभिनयः पश्चात् कृतो भगवतेति च ॥ ७ ॥
ततश्च प्रथमेऽध्याये बीजद्वयमुदीर्यते । ब्रह्ममुक्तिर्निजेच्छातो वैराग्येणेतरस्य च ॥ ८ ॥

चतुर्धामुक्तिपक्षश्च तदिच्छात इति स्थितिः ॥ ८ ॥

अथ व्याख्या, तत्र बीजप्रकारेणेश्वरेच्छया मुक्तिप्रकारमाह सप्तभिः, ईश्वरस्य मुक्तो भूभेर्भारनिराकरणं बीजमिति
तदाह पञ्चभिः,

एकैकेन त्रिभिश्चेति कायवाङ्मानसा कृतम् ॥ ९ ॥

तत्र कायिकमाह कृत्वेति, नायमनुवादः किन्त्वपूर्वतया भूभाररूपदैत्यवधो निरूप्यते, “भूमिर्दमनृपव्याजे” त्यत्र राजानो
दैत्या निरूपिताः, ते यद्यपि कंसजरासन्धादयो भवन्ति तथापि तेषां वधो निरोधशेषत्वेन निरूपित इति भूभारहरणं च तेन जातमिति
स्वतन्त्रतया तत् पुनरुच्यते, अनुवादे केवलस्य प्राप्तिभावः, प्रक्रियातः पृथक्कृत्य फलान्तरसम्बन्धार्थं पुनःकथनं, एक एवार्थो
बहुधा निरूप्यते भिन्नप्रयोजनायेति व्यवस्थापितं “वाग् वै देवेभ्य” इत्युपक्रम्य “ते देवा वाच्यपक्रान्ताया” मित्यत्र तथा निर्णीतं,
वध्यत्वाय दैत्येति, प्रकारः पूर्वसिद्ध एव, कृष्ण इति सङ्कर्षणरूपः सङ्कर्षणांशचरित्रस्यैव स्कन्धार्थत्वात्, यादृशस्य भूभारनाशकत्वं तदाह
बलभद्रसहितो यादवैश्च सहित इति, तत्रापि केशत्वज्ञापनाय सराम इति भूभारहरणार्थमेवांशावतरणस्य जातत्वात् तदुपयोगं वक्तुं
यदुभिरिति, तैर्विहितः प्रार्थितो वा भूभारहरणार्थं देवत्वात् आसन्नस्य तु पीडायां स्वदेह एव स्वस्य भारः किं पुनः पीडकभार
इति, कलहजनने क्रोधावेशं भारानुसन्धाननिराकरणार्थं सर्वत्र भूमौ कलिं जनयन् वेगवत्तरस्यैव तथात्वात्, अतोऽङ्घ्रिकर्मत्वाय
कलजननं वधो भूभारहरणायेति प्रसिद्धं नैतादृशोर्थः कचिद् दशमस्कन्धे निरूपितो येनानुवादशङ्कापि स्याद् “यो वै ममातिभरमा-

सुरवंशराज्ञा” मित्यत्रैतस्यैवानुवादः, तेन दशमस्कन्धेनुक्तमेव भूमारूपदैत्यानां वधरूपं चरित्रमिहोच्यत इति सिद्धम् ॥ १ ॥ एवं कायिकमुक्त्वा वाचनिकमाह य इति, अङ्घ्रिष्ठकर्मत्वाद् ये स्वतो भगवत्समक्षमहता आधिदैविकरूपास्ते भगवता हता ये तु दुर्योधनादयो भगवति विरोधमकृत्यैव परस्परं विरुद्धा भगवति तु समास्त्र ये भगवद्वाक्यं कुर्वन्ति तैरन्ये मारिता इति निरूप्यते, अस्य विस्तारो भारते प्रसिद्धः, अनेकैरपराधैर्बहु कोपिताः, लाक्षागृहादेश्चतुल्यत्वदशायामजातत्वाद् दुष्टतादिकमुक्तं, घृतस्य कपटरूपत्वे ज्ञाते कोपो भवति ततोपि हेलनेन षण्ढतिलाः पाण्डवा जाता इति वाचनिकोपराधः, द्रौपदीकेशाकर्षणं कायिकोपराधो मानसो वा, प्रथमः कायिक इति केचित्, केशाकर्षणस्य भावान्तरज्ञापकत्वात् साधनफलयोर्बहुकालत्वज्ञापनाय निर्देशप्रतिनिर्देशौ कालान्तरे क्रियावश्यम्भावाय सुबद्धिः, शोभनत्वं हृदयस्थितिः, पाण्डोः सुता इति वीरपुत्रत्वमविस्मरण्या, स्वतःप्रतिक्रियासामर्थ्याय सप्तचैरिति तुल्यैरित्यर्थः दुष्टतादावादिशब्दः सजातीयबहुत्वाय, भूमौ कलेरुत्पादितत्वान् निमित्तार्थमितरेतरतोऽन्योन्यसापेक्षयोः प्रवेश समेतत्वं, ये कोपिता यैश्च कोपितास्त इतरेतरशब्दवाच्याः, उभयेषां प्रार्थनया निमित्तत्वज्ञापनाय तस्मिन् निमित्तं तु कोपिता एव, अन्येषामानुषङ्गिकत्वात्, पाण्डवा एव कौरवाणामुपरि युद्धार्थमागता इति, नृपव्याजाननृपान् वा रुढिरेव वा, दैत्यवधे देवानां सुखित्वाद् भारस्याधस्तात् स्थापनं नृपाणां वधे तु ततोपि निरहर्त्त, तेषामसद्भावनिराकरणेनापि कार्यसिद्धौ तेषामेव निराकरणमोश्वरेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वादुपपन्नमित्यादश इति गीतोपदेशेनैतदिति सिद्धम् ॥ २ ॥ भारानुसन्धानोपायान्वेषणकार्यकारणानि वदन् मानसं त्रिभिरानुसन्धानमाह भूभारेति, मुख्यानां स्वतः पाण्डवैश्च हतत्वदशानामपि सकार्यत्वाद् यदुभिः पृतनानिराकरणमुक्तं जरासन्धबाणशाल्वादीनां पृतनानामेव भारत्वं प्रकृतोपयोगात्, यदूनां करणत्वाय गुप्तबाहुत्वमाह गुप्तेः स्वबाहुभिरितिरूपकं भारावतारणार्थमागतो गतो वा न गतो वा भार इति चिन्तां कृतवान् ननु सर्वजनीनो भारः कथमेवं सन्दिग्ध इत्यत आहप्रमेय इति, सांशो भगवानेव भार इति न सर्वजनीनः, अप्रमेयत्वाद् भगवतो रक्षार्थमागतौ राजभटैः सर्वस्वमक्षणमिव जातमित्याह मन्य इति, पूर्वस्थितस्य भारस्य सहेतुकस्य गतत्वेपि निराकरणकर्तृणामेव हेतुत्वात् पुनरुपस्थितः, विजातीयत्वाच्च समानविभक्ति-कत्वं, साधकानां बाधकत्वाश्चर्यमहो इति, पूर्वस्मादपि विशेषमाहाविषयमिति, देवैर्भूम्या च निराकरणं वक्तुमप्यशक्यमत आस्त एव भारः सिद्धः ॥ ३ ॥ निराकरणोपायमाह नैवेति, स्वतः परतो वा निराकरणं, तत्र परस्य दुर्बलत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य च प्रवर्तकत्वादसम्भावितं चेतनकर्तृत्वमित्याहास्य कुलस्य, निषेधनित्यत्वमेवकारार्थः, अन्यत इति यदुकुलव्यतिरिक्तादितिसामान्यनिषेधः, वृष्ट्यादीन्यपीन्द्रप्रेरितानि भवन्ति, दूरापास्तो नाशः परिभवोपि न भवेत्, कथञ्चिदित्यकीर्त्यादिजनकत्वेन, “सम्भावितस्या” कीर्त्या स्वतोपि मरणं सम्भवतीति तन्निराकरणं, परिभवोपमाननं, तद्धि स्वगतदोषेण गुणाभावेन वा भवति, तत्राहमेव सम्यगाश्रयो यस्येति न दोषसम्भावना “शय्यासनाटनालापे”ति पूर्वमुक्तत्वान् न वा तेषां मदादिः सम्भवति न वा गुणाभावो विभवोऽहनत्वाद् विभवाः सर्वसम्पदस्तैः सर्वतः पूर्णमूर्ध्वं बन्धनमिव यस्येति, नित्यमिति मत्स्वरूपत्वात् कालकृतोपि पराभवो नास्तीत्यर्थः, न च प्राकृतसम्बन्धं वैकुण्ठे नेयमत उपायमाहान्तःकलिमिति, यदुकुलस्यान्तर्मध्ये कलहमुत्पाद्य वेणुस्तम्बस्य मध्ये वह्निमिव, अमङ्गलत्वान्नोक्तं तेन दग्ध्वेति दृष्टान्ताच्च लभ्यते, अलौकिकस्य भगवदुत्पादितस्य कलेः सर्वनाशकत्वमाशङ्क्य तन्निराकरणायाह शान्तिमुपैमीति, क्रमपाठादेव तत इति गम्यते, तदनन्तरमन्यत्र दाहं, पुनरत्रैव स्थितः किञ्चित् कुर्यादित्यत आहोपैमिधामेति देहली-प्रदीपवत्, स्वस्थानं गमिष्यामीत्यन्तःकलेरुत्पादनमुपाय इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एकादशस्कन्धविवरणं चिकीर्षवः पूर्वस्कन्धसङ्गतिनिरूपणपूर्वकं तदर्थं विभजन्त्यथेत्यादि, एवं चात्रानन्तर्यवाचिनाथशब्दे-नावसरसङ्गतिः प्रदर्शिता, द्विवेत्युच्यत इति शेषः, द्विधामाहुर्ब्रह्मभावः कृष्णयोग इति, तत्र ब्रह्मभावस्तिरोहितांशाविर्भावो जडजीवयोः प्रकटसच्चिदानन्दतया भवतीति तच्च दीप उपपादितं कृष्णयोगः सायुज्यं, क्रमेणोभयोर्हेतुमाहुर्हरेर्धर्मैस्तथाज्ञयेति, अत्र प्रथमं पञ्चमाध्यायस्य समाप्तौ “धर्मान् भागवतानित्थ” मित्यारभ्य “ब्रह्मभूयाय कल्पत” इत्यन्तायां नारदोक्तौ स्फुटं द्वितीयं चैकोन-त्रिंशाध्यायसमाप्तौ “गच्छोद्धव मयादिष्ट” इत्यारभ्य “मामेष्टयसि ततः पर”मित्यन्तायां भगवदुक्तौ च स्फुटं, एवमत्र जीवमुक्तिर्द्विधा निरूपिता, तत्र प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणतामध्यायसङ्ख्यातात्पर्यनिरूपणमुखेन प्रकटयन्त्यविद्येत्यादि, तथेति तेन प्रकारेण, प्रथमायां पञ्च द्वितीयस्यां चतुर्विंशतिश्चेत्यर्थः । क्रमेणोभयोरधिकारिणावाहुर्जनक इत्यादि, ननुत्तमायां कथं जघन्योधिकारीत्याशङ्का-यामाहुः पुष्टीत्यादि, तथा चात्र पुष्टिरेव फलप्रापिकेति तदाधिक्ये गुणानामकिञ्चित्करत्वं प्रत्युतासक्तिदाढ्यहेतुत्वेनोपकारकत्वाच्छीघ्र-फलप्रापकत्वमिति नाधिकारिणि जघन्यत्वमित्यर्थः नन्वस्त्वेवं मुक्तिर्द्विविध्यं तथापि शिष्टमाध्यायद्वयस्य किं प्रयोजनमित्यकाङ्क्षायां तद् वक्तुमुपोद्धतेनाहुर्मुक्तिरित्यादि, तथा चोक्तरूपा मुक्तिरुक्तविभागेन यतो द्विधातः शिष्टमाध्यायद्वयं द्वितीयमुक्त्यर्थमर्थत इत्यर्थः, अत्रेदं हृदयं, “ययाहरद् भुवो भार” “यथा मत्स्यादिरूपाणी” तिवाक्यद्वयाद् यन्नटवद् व्यूहसहितं प्राकृतमर्त्यलीलौपयिकरूपं रजतवत् प्राकृतानां प्रदर्शितमासीत् सांशेन भगवता तद्वित्वा यन् निर्गुणं ब्रजोद्धारकं रूपं स्वस्य यच्चांशानां गुणाभिमानत्यागं कृत्वावतारयोग्यं रूपं तेन यदवस्थानं तस्येच्छामात्रेणैव सिद्धया जीववत् साधनान्तरापेक्षाभावात् तथेतिभावः, ननु स्कन्धार्था-

नामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकारणकत्वान्मुक्तेर्निरोधकार्यत्वं वाच्यं तथा सति ये निरुद्धास्तेषां मुक्त्यवश्यम्भावात् पूर्वस्कन्धोक्तानां तामसानामपि मुक्त्यधिकारे सङ्ग्रह आवश्यकः सोत्र कुतो न कृत इति चेत् तत्राहुस्तामसा राजसाश्चैक इत्यादि, एक इत्येककोटि- निविष्टास्ततो जीवमुक्तिप्रकरणेधिकारिद्वयं व्यासचरणैर्विचारितमिति तेषां सङ्गृहीता एवेत्यर्थः, इदं यथा तथैकादशाध्याये “न रोधयति मां योग” इत्यादिपञ्चदशश्लोकेषु स्फुटं, नन्वस्त्वेवं परं द्वितीये विभागेध्यायस्य किं प्रयोजनमत आहुरंशा इत्यादि यदुषु निविष्टाः प्रयुम्नानिरुद्धसङ्कर्षणांशाः, तथा चैवम्प्रकारभेदादध्यायद्वयमित्यर्थः, एवमध्यायप्रयोजनं विविच्य सङ्गृह्णन्ति तत् इत्यादि, उक्ते इति मुक्ती इतिशेषः, नन्वन्यथारूपत्यागस्येश्वरमुक्तावपि वक्तव्यत्वात् तावन्तोध्याया वक्तव्या इति कथमेकैकेन तदुक्तिरित्यत आहुस्त्याज्येत्यादि, परे ब्रह्मणि सांशे भगवति त्याज्यांशाभावतस्त्याज्यस्याविद्याप्रकृतिलक्षणस्यांशस्याभावात्, तथा च स्वरूपावस्थानस्य तत्र वक्तव्यत्वादेकैकाध्यायेनैव ते उक्ते इत्यर्थः, मुक्तद्वयेष्वन्तरप्रकरणद्वयस्य तात्पर्यान्तरमप्यन्तिमाध्यायद्वयस्वारस्यादाहु- र्ममेत्यादि, नन्वीश्वरे तयोरभावात् कथं तत्र प्रकरणद्वयमित्यत आहुस्तयोरित्यादि, ननूपक्रमे तदभाव उपसंहारमात्रस्य न निश्चायकत्वमित्याकाङ्क्षायां प्रथमाध्यायार्थमाहुस्त इत्यादि, नन्वेवं द्विविधमुक्त्यङ्गीकारे तृतीयस्कन्धादिसिद्धस्य चतुर्धापक्षस्य इत्यत आहुश्चतुर्थेत्यादि, तदिच्छात इति स्वस्य भक्तानां वेच्छातः, तथा च ये सेवया न पूर्णास्ते ता इच्छन्ति यदि “वादिच्छतो गतिमर्णवीं प्रयुञ्क्त” इतिवद् भागवतो वा तथेच्छा तदा ब्रह्मभावे सति तत्कोटिनिविष्टास्ता अपि भवन्तीति न विरोध इत्यर्थः ॥ का० १—८३ ॥

एवं स्कन्धप्रकरणार्थान् निश्चित्य व्याख्यातुमारभन्तेथेत्यादि, अयमित्यपूर्वतया कथनं, व्युत्पादयन्ति भूमिरित्यादि, तथा च भूभारहरणशेषत्वेन पूर्वमनिरूपणात् तच्छेषत्वेन रूपेण यत् कथनं तदत्रापूर्वमिति तथेत्यर्थः, नन्वेवमपि विशेषाभावानुवा- देष्यदोष इत्याशङ्क्यामाहुर्नुवाद इत्यादि, अतः केवलस्य निरोधशेषस्य प्राप्तिर्भवेदित्यर्थः, किं तावतेत्यत आहुः प्रक्रियात इत्यादि, यदि निरोधशेषोयं स्यात् तदा कालनेमेरिवैषां मोक्षो न स्यात् तादर्थ्याभावात् तथा सति पुनरुत्पत्त्या पुनर्भूमिर्भारेण पीड्येतेति तत्प्रार्थना मुधा स्यात्, एवं तु तेषां मुक्तौ पुनरुत्पत्त्यभावेन कार्यसिद्धिः सुसिद्धा भवत्यतस्तथेत्यर्थः, एतावता सिद्धं व्यासाशय- माहुरेक एवेत्यादि, व्यवस्थापितमिति श्रीशुक्रैरितिशेषः, नन्वेवं कापि न सिद्धमिति कथमत्राश्वसो भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुर्वाग वा इत्यादि, इदं वागुपक्रमोपाख्यानं षष्ठाष्टकपूर्वाध्यायचतुर्थानुवाके वागवरोधफलार्थं दीक्षितदण्डदानप्रसङ्ग उक्तमपि चतुर्थाध्यायै- कादशानुवाके तूष्णीं ब्रह्मणलक्षणफलार्थं पुनरुच्यत इति श्रुतिसिद्धत्वात् सुखेनाश्वस इत्यर्थः, पूर्वसिद्ध इति तथा च प्रयोजना- भावात् स पुनर्नोच्यत इतिभावः, वाक्यार्थमुक्त्वा पदार्थमाहुस्तत्रापीत्यादि, प्रार्थनपक्षे हेतुमाहुर्देवत्वादिति, नन्वतरणस्य तादर्थ्यं प्रमुर्जानात्येवेति किं प्रार्थनेनेत्यत आहुरासन्नस्येत्यादि, स्वप्रादुर्भावमात्रेण जाते भूमेः क्लेशाव्यये रसातले नेतुं प्रवृत्ता दैत्या इति तच्छीघ्रताज्ञानेनासन्नतुल्यत्वात् स्वदेहेपि तस्यास्तथाभावेन भारतेशस्यापि परिहार्यत्वाय प्रार्थनमावश्यकमित्यर्थः, भारानु- सन्धाननिराकरणार्थमिति, अन्यथा भूमज्जने मनुष्येषूपपन्नानां स्वेषामपि मज्जनानुसन्धानात् तथा भारं न कुर्युस्तथासत्यप्रिमकार्यमपि न स्यादतस्तदेतिभावः, जविष्टपदतात्पर्यमाहुर्वैगेत्यादि, प्रसिद्धमिति प्रकर्षेण सिद्धं निष्कृष्टमित्यर्थः, एतेन सिद्धमाहुर्नैतादृश इत्यादि, उक्तव्याख्यानोपपन्नमाहुर्गो वेत्यादि ॥ १ ॥ ये कोपिता इत्यत्र ननु दैत्यत्वाविशेषेपि सतो यदमारणं तत्तात्पर्यमाहुरक्लिष्टेत्यादि, तथा चान्वाविष्टत्वेनाध्यात्मिकत्वात् तथेत्यर्थः, एतदेवोपपन्नमन्याधिदैविकेत्यादिना, तुल्यस्वदशायामित्यादि, बाल्ये कृतस्यापकारस्य तथा कोपजनकत्वाभावादितिभावः, षण्डतिला इति निःसत्त्वतिलप्राया ‘न ह्येतत्तिले तैल’मित्यप्रयोचके लोकोक्त्यास्य वाचनिका- पराधत्वमितिभावः, केशग्रहस्य मानसत्वं साधयन्ति भावान्तरज्ञापकत्वादिति, साधनफलयोरिति कौरवापराधपाण्डवकोपयोः, निर्देश- प्रतिनिर्देशाविति यत्तच्छब्दौ, क्रियावश्यम्भावायेति कोपक्रियावश्यम्भावाय, हृदयस्थितिरिति सर्वप्रकारेणापकारादिकरणेऽपि ‘सम्यगपकृतं सम्यक् ताडित’ इत्यादिलौकिकप्रयोगात् तादृगपकारस्याविस्मरणेन हृदिस्थितेः सैवात्र सूपसर्गद्योत्या, अन्यथा बहुषदेनैव चारि- ताध्यापपत्तेरितिभावः, नन्वस्त्वेवं तथापि कथं भगवतः कलहप्रयोजकतेत्यत आहुरभ्येषामित्यादि, तस्मिन् कलह एवं निमित्तत्व- ज्ञापनाय तथोच्यत इत्यर्थः, अन्येषामिति कौरवाणां, ननु नूनं पातीतियोगेन तेषां धार्मिकत्वात् कथं हननमित्यत आहुर्नृपव्याजा- नित्यादि, नटे यथा रामादिप्रतीतिप्रयोगौ तथा तेषु नृपत्वस्येत्यर्थः, स्फुटमन्यत्, पूर्वश्लोके भारावतारणस्यात्र भारनिर्हरणस्यो- क्तेस्तात्पर्यमाहुर्दैत्यवधेत्यादि, ईदृगीश्वरेच्छायां मानमाहुर्गीतेत्यादि, अन्यथा विश्वरूपं प्रदर्श्य युद्धे न प्रवर्तयदित्यर्थः ॥ ॥ भूभारेत्यत्र दैत्यानामेव भारत्वादनुगानामतथात्वेन कथं भारत्वमित्यत आहुर्जरासन्धेत्यादि, प्रकृतोपयोगादिति प्रकृतानां यदूनां तदर्थं मवतारणात् तथावगम्यत इतिभावः, हेतुत्वादित्युद्धतत्वाभावेपि सन्तानबाहुल्येन तथाभावादित्यर्थः, एतदेव विशदयन्ति विजातीयत्वा- दिति, भगवद्रूपत्वेपि ‘गरिमाणं शिशोर्वोढु’मातिवदित्यर्थः ॥३॥ नैवेत्यत्र चेतनकर्तृकमिति निराकरणमितिपूर्वाक्तानुषङ्गः, तर्ह्यचेतनकर्तृकं तदस्तु कथं सामान्यनिषेध इति चेत् तत्राहुर्वृद्ध्यादीनीत्यादि, इन्द्रेत्युपलक्षणं, मत्स्वरूपत्वादित्युक्तरूपत्वेन लक्ष्म्या तदत्यागादितिभावः, एतदेवाहुः कालेत्यादिना, शान्तिमिति राजस्तमःकार्यराहित्यं, किञ्चिदिति सात्त्विकमाश्रमान्तरधर्मशिक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

श्रीकृष्णाय नमः ।

यत्प्रसादांशलेशेन नरो मुक्तिमवाप्नुयात् । करोत्वेकादशस्कन्धटीकायां स सहायताम् ॥ १ ॥

एवं च दशमस्कन्धे निरोधो विनिरूपितः । अथ चैकादशस्कन्धे विमुक्तिर्विनिरूप्यते ॥ २ ॥

एवं भजते तादृशी क्रीडायाः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति उक्तेर्भगवल्लीलाश्रवणेन सर्वतो निरुद्धानां भगवदेकचित्तानामेव मुक्तावधिकारात् निरोधलीलानिरूपणानन्तरं मुक्तिलीला निरूपयति । तत्र 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इत्युक्ते-
 मुक्तेर्लक्षणं बोध्यम् । तत्र जीवेश्वरभेदेन मुक्तेर्द्विविधत्वाज्जीवमुक्तिप्रकरणं ब्रह्ममुक्तिप्रकरणं चेति प्रकरणद्वयम् । तत्रापि ब्रह्मभाव-
 सायुज्यभेदाज्जीवमुक्तिर्द्विधा । तत्र ब्रह्मभावस्यान्यथाभावनिमित्तपञ्चपर्वविद्यानिवर्त्तकपञ्चपर्वविद्याहेतुकत्वज्ञापनाय पञ्चभिरध्यायै-
 ब्रह्मभावप्रकरणनिरूपणम् । तत्र 'ससर्जग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् । महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः' इत्युक्तान्य-
 विद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तथा 'वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे' इत्युक्तानि च विद्यायाः पञ्च पर्वाणि ज्ञेयानि ।
 सायुज्यस्य भक्तिप्रकरणकत्वं भक्तेश्च तत्त्वातिक्रमहेतुकत्वं तत्त्वानां च चतुर्विंशतिसङ्ख्याकत्वमिति ज्ञापनाय चतुर्विंशतिभिरध्यायैः
 सायुज्यप्रकरणनिरूपणम् । ब्रह्ममुक्तेश्चाहन्ताममतारूपमनुष्यनाट्यपरित्यागमात्रत्वज्ञापनाय अध्यायद्वयेन तन्निरूपणमिति ज्ञेयम् ।
 प्रथमे तु विरागाय यादवानां विनाशकः । जातो भगवदिच्छातो ब्रह्मशापो निरूप्यते ॥ १ ॥ पूर्वापरस्कन्धयोः सङ्गतिं प्रदर्शयन्
 पूर्वोक्तमनुवदति—कृत्वेति । जविष्ठं बलवत्तरमाशु युद्धादिपर्यवसायिनं कलिं कलहं जनयन् सर्वान्तर्यामित्वात् प्राणिभूत्पादयन्
 रामेण सहितः यदुभिश्च वृतः कृष्णो दैत्यानां साक्षात्पूतनातृणावर्त्तादिरूपेण तथा कंसादिराजरूपेण च वर्त्तमानानां वधं कृत्वा भुवो
 भारमवतारयत् अवातारयत् ! अडभाव आर्षः । सराम इति यदुभिरिति च पदद्वयेन कांश्चिद्रामेण कांश्चिद्यदुभिश्च अघातयदित्य-
 भिप्रेतम् ॥ १ ॥ उक्तमेव विवृणोति—ये इति । दुर्द्युतं कपटद्युतम्, हेलनमवज्ञा, कचग्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशाकर्षणम्,
 एतानि आदिर्येषां गरदानजतुगुहदाहादीनां तैः साधनैः सपत्नैः शत्रुभिर्दुर्योधनादिभिः सुबहु यथा भवति तथा बहुवारान् ये
 पाण्डुसुता युधिष्ठिरादयः कोपिताः कोपं कारितास्तान्निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतान्मिलितान्द्रुपान् असुरांशभूतान्
 हत्वा ईशः श्रीकृष्णः क्षितेर्भारं निरहरत् जहारेत्यन्वयः । तत्र ये तावत्प्रकटदैत्याः पूतनादयस्तान् स्वयमेव हतवान् । ये तु दैत्या
 बान्धवच्छद्मना स्थितास्तान् परस्परं निमित्तं विधाय हतवानिति विवेकः ॥ २ ॥ स्वस्य बाहुभिर्गुप्तैः सुरक्षितैर्यदुभिर्निमित्तभूतैः
 भुवो भारभूतराजन्यानां दैत्यांशभूतानां पूतनाः सेनाः निरस्य हत्वा अप्रमेयः अचिन्त्यप्रभावः भगवान् कृष्णः अचिन्तयत् । अप्रमेय
 इत्यनेन कथं तद्रक्षयाऽपि यादवास्तासां हनने समर्था जातास्तच्चिन्तनेऽप्यग्रे किं भविष्यतीति शङ्का निरस्ता । बाहुभिरिति बहुवचनं
 चतुर्भुजत्वाभिप्रायकम् । चिन्ताप्रकारमाह—मन्य इत्यादिना उपैमि धामेत्यन्तेन । नन्विति वितर्के । अवनेर्भूमेर्भारो लोकदृष्ट्या
 गतोऽप्यहमगतमेव मन्ये । हीत्यवधारणे । तत्र हेतुमाह—यदिति । यत् यस्मात् अविषह्यं सोढुमशक्यं यादवं कुलमास्ते । अनेन
 स्वकुलत्वात् स्वयमपि हननमनुचितमिति सूचितम् । साधकानामपि बाधकत्वं जातमित्याश्चर्यं सूचयति—अहो इति ॥ ३ ॥ नन्वास्तां
 तदपि केनचिन्निरसिष्यते इत्याशङ्क्याह—नैवेति । अस्य यादवकुलस्य अन्यतो देवादिभ्योऽपि परिभवः तिरस्कारोऽपि कथञ्चिदपि
 नैव भवेद्विनाशस्तु दूरत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विभवेति । नित्यं विभवैर्वीर्यैश्चर्यादिभिः उन्नहनस्य अत्युत्कर्षवत् इत्यर्थः । तत्र
 हेतुमाह—मत्संश्रयस्येति, अहमेव संश्रय आश्रयो यस्य तस्येत्यर्थः । अतो यदुकुलस्यान्तर्मध्ये कलिं कलहं विधाय शान्तिमुपैमि ।
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । कलहेन परस्परविनाशस्य अवश्यम्भावित्वाद्भूभारावतारणचिन्ताशून्यतामुपैष्यामि । ततश्च स्वधाम
 वैकुण्ठं चोपैष्यामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—वेणुस्तम्बस्येति, वायुर्यथा परस्परसङ्घर्षेण वेणुगुल्मस्य विनाशकं वह्निमुत्पाद्य
 स्वयमुपरतो भवति स च स्वयमेव विनश्यति तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीस्वामिनारायणाय नमः

श्रीनीलकण्ठाय नमो नमः

संकष्टमञ्जकाय मारुतये नमः

श्रीस्वामिनारायणमिष्टदेवं सर्वावतारैकनिदानमीशम् । नमाम्यभीक्ष्णं प्रणिधाय चित्ते तन्मूर्तिमेकां मतिसिद्धयेऽहम् ॥ १ ॥

जगति जयति कृष्णो विश्वजन्मादि यस्मान्नवति निगममुख्या यस्य माहात्म्यपारम् ।

प्रतिदिनमिह यत्नं स्वाचरन्तः स्वयं यो हरिरपि न च गच्छन्त्येव देवं तमीडे ॥ २ ॥

दशमस्कन्धे ब्रह्मादिभिः संप्रार्थितस्य भूभारसंजिहीर्षया प्रादुर्भूतस्य श्रीकृष्णभगवतो भूभारापनयनधर्मसंस्थापनसाधु-
 परित्राणादिगर्भाणि बाल्ययौवनादिक्रीडात्मना प्रकाशितानि, अतिदैवमानुषाणि चरित्राणि समनुवर्णितानि, संप्रति भूभारावशेषो-
 भूतयदुकुलसंजिहीर्षानिदानविप्रशापनिराकरणमिषतः यदूनं प्रभासं प्रस्थापितवतो भगवतः स्वैकान्तिकभक्तो तमोद्भवायात्मयाथात्म्य-
 मुपदिश्य विशालादिस्थमुक्तेभ्यः स्वज्ञानमुपदेष्टुं गुरुपदार्पणपूर्वं तत्र संप्रेष्य विषेयं स्वपदारोहणात्मकं चेष्टितं वर्णयत्येकादश-

स्कन्वेन । तत्र एकत्रिंशदध्यास्यास्य स्कन्धस्य प्रथमेऽध्याये वैराग्योदयाय मौसलव्यपदेशतः यदुवंशसंचयः समासत उक्तः । ततश्चतुर्भिर्ध्यायैर्निमिजायन्तेयसंवादेन तत्त्वोपदेशः प्रोक्तः, ततः षष्ठेनाध्यायेन भगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः प्रोक्तः, ततस्त्रयोविंशत्यध्यायैरुद्धवं प्रति भगवतस्तत्त्वनिरूपणं प्रोक्तम्, ततो द्वाभ्यां किंचिद्विस्तारतो मौसलक्रोडोक्तिः स्वपदारोहश्चेत्येवमेकादशस्कन्धप्रवृत्तिः । तस्य यथामति व्याख्याऽऽरभ्यते । तत्र तावद्वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संगतिमुचनानां वृत्तमनुवदति श्लोकद्वयेन । कृत्वेति । कृष्णः स्वयं श्रीकृष्णो भगवान्, दैत्यवधं कृत्वा, पूतनाशकटवेनुकारिष्ठचाणूरतोसलकंसादिदैत्योनिबधं विधायेत्यर्थः । सरामः, यदुभिर्वृत्तः, तत्र सराम इत्यनेन कांश्चिद्रामेण घातयित्वेत्यभिप्रेतम् । एवं यदुभिर्वृत्त इत्यनेनापि कांश्चित्तैः घातयित्वेत्यभिप्रेतम् । जविष्ठं बलवत्तरम्, आशुहिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः । कलिं कलहम्, जनयन् सन् । कुरुपाण्डवादिष्विति शेषः । तेष्वपि कलहापादानेनाधर्मिष्ठान् घातयित्वेति भावः । भुवः पृथिव्याः, भारम्, अवतारयत् । अडभाव आर्षः । अपनयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति । ये कोपिता इति । सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः कर्तृभिः, सुबहु बहुवारं यथा तथा, दुर्धूतं कपटघूतं च हेलनमवज्ञा च कचग्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशाकर्षणं च एतानि आदयो येषां गरदानजतुगृहदाहादीनां तैः करणैः कृत्वा, ये पाण्डुसुताः, कोपिताः कोपं प्रापिताः, तान् पाण्डुसुतान्, निमित्तं द्वारं कृत्वा, 'मयैष्यते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इति च भगवदुक्तेः । समेतान् उभयोः पक्षयोः मिलितान्, नृपान्, इतरेतरतः अन्योन्यानिमित्तभूतैः हत्वा, यद्वा । इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः, समेतान् नृपान् हत्वा, ईशः क्षितिभारं पृथिव्याः भारम्, निरहरत् संजहार । केचित्तु ये कोपिताः यैश्च कोपिताः, तानि तरेतरतः निमित्तं कृत्वेत्यन्वयं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ एवं वृत्तमनूय तेन सह वर्त्तिष्यमाणस्य संदर्भं वदन् वर्त्तिष्यमाणप्रशनावसरप्रदानाय तत्संगृह्णाति भूभारेत्यादिभिः पञ्चभिः । भूभारेति । अन्याश्च भूभारभूतानां राज्ञां पृतनाः सेनाः, यद्वा राजानः तेषां पृतनाश्च, भूभारभूताश्च ताश्च ताश्च स्वबाहुभिः गुप्तैः रक्षितैः, यदुभिः निमित्तभूतैः, निरस्य हत्वा, बाहुभिरिति बहुवचनं वस्तुतः स्वस्य द्विभुजवत्त्वेऽपि जन्मकालप्रदर्शितचतुर्भुजत्वाभिप्रायकम् । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः, अनवगम्यस्वरूपस्वभावो वा भगवान्, अचिन्तयत् । चिन्ताप्रकारमेवाह मन्य इत्यादिना उपैमि धामेत्यन्तेन । ननु इति वितर्के । अवनेर्भूमेः, भारः गतः अपि, अगतः इति, मन्ये हि । भारैकदेशस्य गतत्वेऽपि कात्स्न्येनागतत्वाद्गत इत्येव मन्ये इत्यर्थः । मम निःशेषभूभारक्षपणायावतोर्त्तत्वादिति भावः । निःशेषभूभारस्य अगतत्वं कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्, अहो अविषह्यं सोढुमशक्यम्, अन्यैरिति शेषः । यादवं कुलम्, आस्ते हि । अनेन स्ववंशत्वात् स्वयं तद्धननमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ नन्वास्तां तदपि केनचिन्निरसिष्यत एवेत्यत आह । नैवान्यत इति । मां संश्रयते इति मत्संश्रयं तस्य, यद्वा । अहमेव संश्रय आश्रयो यस्य तस्य, न हि मामाश्रितस्य क्वचित् किंचिदभद्रं दृष्टमिति भावः । नित्यं विभवेर्वीर्यशौर्यादिभिर्गजतुरगा दम्भिर्वा उन्नहनस्योत्तरोत्तरोत्कर्षवतः, उच्छृङ्खलस्य वा । अस्य यादवकुलस्य, अन्यतः पुरुषान्तरात्, कथंचिदपि परिभवः पराभवः, तिरस्कारो वा, न भवेदेव । नाशस्तु न भवेदेव पराजयोऽपि न कथंचिद्भवेदित्यभिप्रायेण परिभव इत्युक्तम् । कस्तर्हि तत्क्षपणोपाय इत्यत आह । अन्तरिति । यदुकुलस्य अन्तः, कलिः कलहम्, वेणुस्तम्बस्य वेणुगुल्मस्य, अन्तःवह्निमिव, विधाय नाशकं कृत्वा, शान्तमूर्मिषट्करहितं धाम श्रीगोलोकाख्यं स्थानम्, उपैमि गच्छामि । वर्त्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्त्तमानवद्भावाल्लट् । शान्तिमिति पाठे तावन्निःशेषभूभारापहारेण चित्तस्य शान्तिमव्याकुलतामुपैमि ततो धामेत्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दो अनुवाद

यदुवंश को ऋषियों का शा ।

व्यासनन्दन भगवान् श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान् श्रीकृष्ण ने बलरामजी तथा अन्य यदुवंशियों के साथ मिलकर बहुत से दैत्यों का संहार किया तथा कौरव और पाण्डवों में भी शीघ्र मार-काट मचानेवाला अत्यन्त प्रबल कलह उत्पन्न करके पृथ्वी का भार उतार दिया ॥ १ ॥ कौरवों ने कपटपूर्ण जूए से, तरह-तरह के अपमानों से तथा द्रौपदी के केश खींचने आदि अत्याचारों से पाण्डवों को अत्यन्त क्रोधित कर दिया था । उन्हीं पाण्डवों को निमित्त बनाकर भगवान् श्रीकृष्ण ने दोनों पक्षों में एकत्र हुए राजाओं को मरवा डाला और इस प्रकार पृथ्वी का भार हल्का कर दिया ॥ २ ॥ अपने बाहुबल से सुरक्षित यदुवंशियों के द्वारा पृथ्वी के भार—राजा और उनकी सेना का विनाश करके, प्रमाणों के द्वारा ज्ञान के विषय न होनेवाले भगवान् श्रीकृष्ण ने विचार किया कि लोकदृष्टि से पृथ्वी का भार दूर हो जानेपर भी वस्तुतः मेरी दृष्टि से अभीतक दूर नहीं हुआ; क्योंकि जिसपर कोई विजय नहीं प्राप्त कर सकता, वह यदुवंश अभी पृथ्वी पर विद्यमान है ॥ ३ ॥ यह यदुवंश मेरे आश्रित है और हाथी, घोड़े, जनबल, धनबल आदि विशाल वैभव के कारण उच्छृङ्खल हो रहा है । अन्य किसी देवता आदि से भी इसको किसी प्रकार पराजय नहीं हो सकती । बाँस के वन में परस्पर संघर्ष से उत्पन्न अग्नि के समान इस यदुवंश में भी परस्पर कलह खड़ा करके मैं शान्ति प्राप्त कर सकूँगा और इसके बाद अपने धाम में जाऊँगा ॥ ४ ॥

एवं व्यवसितो राजन् सत्यसङ्कल्प ईश्वरः । शापव्याजेन विप्राणां संजहे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥
 स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥
 आच्छिद्य कीर्तिं मुश्लोकां वितत्य अनया तमः तरिष्यन्तीत्यगात् स्वं पदमीश्वरः ॥ ७ ॥

राजोवाच

ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् । विप्रशापः कथमभूद् वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्यसंकल्पः ईश्वरः एवम् (बुद्ध्या) व्यवसितः विभुः विप्राणां शापव्याजेन स्वकुलं संजहे ॥ ५ ॥
 लोकलावण्यनिर्मुक्त्या स्वमूर्त्या नृणाम् लोचनम् (आच्छाद्य) गीर्भिः ताः स्मरताम् चित्तम् (आच्छाद्य) पदैः तान् ईक्षताम्
 क्रियाः आच्छिद्य मुश्लोकां कीर्तिम् कौ वितत्य अनया तमः तरिष्यति इति ईश्वरः स्वम् पदम् अगात् ॥ ६-७ ॥ ब्रह्मण्यानाम्
 नित्यम् वृद्धोपसेविनाम् कृष्णचेतसाम् वृष्णीनाम् विप्रशापः कथम् अभूत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

व्यवसितः कृतनिश्चयः । संजहे उपसंहृतवान् ॥ ५ ॥ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वं लोकं जगामेत्याह श्लोक-
 द्वयेन । स्वमूर्त्येति । लोकानां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागो यया यामपेक्ष्य लोकेषु लावण्यं नास्त्येत्यर्थः । यद्वा लोकेभ्यो लावण्यस्य
 निर्मुक्तिर्दानं यतः । यत्संपर्केण लोका लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तथा स्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्याकृष्य ततोऽन्यस्यावलोकने
 लोचनस्याप्रवृत्तेः । तथा स्वगीर्भिस्ता गिरः स्मरतां चित्तं चाच्छिद्य । तथा पदैस्तत्रतत्रांकितैस्तानि पदानीक्षतामीक्षमाणानामन्यतो
 गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्य । तदानींतनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाः कृत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच । इत उपरि जनिष्य-
 माणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यां शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः कवीनां यस्यां तां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्यानया कीर्त्या अंजसा
 सुखेनैव नु निश्चितं तमस्तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येश्वरः स्वं पदं स्थानमगादिति ॥ ७ ॥ नन्वब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्यो वाऽसेवकेभ्यो वा विप्राः
 कुप्यन्ति वृष्णयस्तु न तथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना । किंच कोपे जातेऽपि कृष्णचेतसां कथमभूत्कथं प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चिंताफलमाह—एवमिति । संजहंतर्हितवान् ॥ ५ ॥ विप्राणां शापव्याजेनेति । ब्राह्मणमाहात्म्यदर्शनमप्यत्र प्रयोजन-
 मिति भावः । संजहे पूर्वोक्तस्वपदे सामस्त्येन नीतवान् प्रवेशितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ पुनः श्रीकृष्णकृत्यमाह—तदेवमित्यादिना ।
 इत्यर्थ इति—निखिलसौंदर्याधिष्ठानभूतयेति भावः । एतेन लोके दृष्टचरस्यापि लावण्यस्योच्छेदप्रतीतेरर्थान्तमाह—यद्वेति । इत्यर्थ
 इति—परमकारणतया तत्संपर्केणांतर्यामितया वा श्रीकृष्णसंबन्धेनैव लोके यदंशांशेन लावण्यमिति भावः । ततः श्रीकृष्णमूर्तेः ।
 इत्यर्थ इति—स्वमूर्तिप्राकट्यसमकालीनसर्वजनैर्द्रियवृत्तीः स्वस्मिन्नावेश्यार्थस्वसमकालीनजनान्निजपदाधिकारिणो विधायेति
 भावः ॥ ६ ॥ तदीदृशं यत्पदं तदेव श्रीदशमोक्तश्रीलीलामहाशक्तिप्राप्तिपूर्वकं फलमित्याह—स्वमूर्त्येति युग्मकेन । त्यागशब्दस्य
 मुख्यार्थासंभवाद्यपेक्षादिगौरवं मत्वाह—यद्वेति । यत्संपर्केण यन्मूर्त्यवलोकनादिसंबन्धेन । तदुक्तम् “तत्र प्रवयसोऽप्यासन्नुवानोति-
 बलौजसः । पिबन्तोवैर्मुकुन्दस्य मुखान्बुजसुधां मुहुः ।” इति । तमस्तद्भानमयं संसारं तरिष्यन्तीति तीर्त्वा तत्पदं प्राप्स्यन्तीत्यर्थः ।
 तदेवं तदस्थानामप्येवमवस्था चेत्तर्हि सुतरां यादवानामभवदिति भूभावेत्यत्र दर्शित एव सिद्धान्तः स्थापितः । गिर इति कर्णेन्द्रियोप-
 लक्षणं वागिन्द्रियरहितानां कर्णेन्द्रियाभावदर्शनात् गीर्भिः कर्णेन्द्रियं वागिन्द्रियं चापहृत्येत्यर्थः । ननु कृष्णोऽवतीर्थे नृणां चक्षुरादि
 सर्वस्वं हृत्वा तानंधर्मकवधिरौन्मत्तजडानेवाकरोदित्यतः कस्तं दयालुं वदेन्महाचौर एव स इति व्याजस्तुतिः । वस्तुतस्तु दैत्येभ्योऽपि
 संहृत्य मुक्तिं ददौ तदन्येभ्यस्तु सौंदर्यादिलावण्यसिंधौ निमज्ज्य प्रेमाणमेव ददावित्येतावान् निरुपाधिदयालुर्नास्ति कोपीति भावः । ६।
 तरिष्यन्तीति । अतः वरं जनिष्यमाणा जना अनया तरणसाधनीभूतया कीर्त्या सुखेन तरिष्यन्तीति भविष्यज्जनेष्वप्येतावती
 दयेति भावः । स्वं पदं स्वीयं व्यवसायमगात् । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु” इत्यमरः । सपादशतवर्षाते सर्वभिन्नेव
 स्वीयचिकीर्षिते निष्पन्ने सति सांप्रतं प्रापंचिकलोकादृश्ये भविष्यामीत्युपस्थितो यः स्वव्यवसायस्तं प्रापेत्यर्थः । न तु सर्वांशेनैव
 स्वीयं पदं प्रसिद्धवैकुण्ठमगादिति व्याख्येयम् । तस्य द्वारकादिधामत्रये नित्यविहारित्वस्य पूर्वस्कंधान्ते व्याख्यातत्वादेतत्स्कंधान्ते च
 श्रुत्यादिप्रमाणतो व्याख्यास्यमानत्वाच्च । तृतीयादावुद्धवोक्तौ च ‘कृष्णद्युमणिनिम्लोचे’ इत्यत्र ‘अजोपि जातो भगवान्यथाग्निः’

इत्यत्र च युग्म्यादिदृष्टान्तेन तस्य द्वारकादिस्वधामत्यागाभावस्य दृढीकृतत्वाच्च ॥ ४ ॥ न केवलं स्वसमकालो नोद्धतैवापि तु भविष्यतामपीत्याह—किंचेति । स्वं पदं व्यवसितं वा “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमांघ्रिवस्तुषु इत्यमरः । सपादशतवर्षान्ते स तस्मिन्नेव स्वीयचिकीर्षिते निष्पन्ने सति सांप्रतं प्रापंचिकलोकादृश्यो भविष्यामोत्युपस्थितो यः स्वव्यवसायस्तं प्रापेत्यर्थः । “निर्मुक्तिर्माचने त्यागे मुक्तौ दानेपि बंधने” इति निरुक्तिः “तमो ध्वान्ते च संसारेऽज्ञाने ग्लानौ प्रकीर्तितम्” इति च । तमोऽज्ञानं संसारं वा ॥ ४ ॥ ० ॥ ७ ॥ “ग्रहा गावो नरेंद्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहंत्यपमानिताः ॥” इति स्मृत्युपालंभेनाशंकते—नन्वब्रह्मण्येभ्य इति । न तथा अब्रह्मण्यादयो नेत्यर्थः । असंभावनयाक्षिपति—किंचेति । इत्यर्थ इति—न हि कृष्णभक्तेषु शापः प्रभावितुमुचितः । “कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षवाचः इत्युक्त्यायेनेति भावः ॥ ४ ॥ संदर्भः—अथ यो विप्रशापव्याजः कृतः स एव न संभवति दोषासंभवादित्याह—ब्रह्मण्यानामिति । विप्राणां विदुषां तत्तया श्रीभगवदात्मीयजनपरिभवदोषमपि जानतां तेषां शापः कथमभूदित्यर्थः । तदात्मीयत्वमेवाह—वृष्णीनां कृष्णचेतसामिति । तच्छापा-प्रभुत्वेऽपि हेतुरयम् ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवमिति । हे राजन् ! सत्यसङ्कल्प ईश्वरः विभुः एवमुक्तप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः कृष्णः विप्राणां शापस्य व्याजेन मिषेण स्वकुलं संजहे विनाशितवान् ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्येति युग्मम् । लोकानां प्राणिनां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागस्तिरस्कारो यथा यामपेक्ष्य लोकेषु लावण्याधिक्यं नास्तीत्यर्थः । यद्वा । लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः यत्सम्पर्केण लोका लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तथा स्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्य आकृष्य ततोऽन्यस्यावलोकने लोचनस्याप्रवृत्तेः । तथा स्वगीर्भिस्ताः गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्य तथा पदैस्तत्र तत्राङ्कितैस्तानि पदानि ईक्षमाणानामन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्य एवं तदानींतनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तिः स्वैकनिष्ठाः कृत्वेति समुदायार्थः । इतः उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यां शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः ते कवीनां यस्यां तथाभूतां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया श्रवणकीर्तनस्मरणादिविषया कीर्त्या श्रवणादिकर्तारः अञ्जसा हि साधनान्तरप्रयासमन्तरेणैव नु निश्चितं तमः अविद्यामूलकं संसारं तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपदं स्वस्थानमगात् ॥ ६-७ ॥ ब्रह्मण्यानामिति । ब्रह्मण्यानां वदान्यानामुदाराणां नित्यं वृद्धोपसेविनां कृष्णचेतसां वृष्णीनां विप्रशापः कथमभूत् । कृष्णचेतसा-मित्यनेन मुनीनां कोपे जातेऽपि शापः कथं प्रादुरभूत् । कथं तरां सफलोऽभूत् इति सूचितम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

तेषु शापासम्भवाच्छापव्याजेनेत्युक्तम् उपसंहृतवान् अन्तर्द्वीपितवान् ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्येति युग्मकम् । त्यागशब्दस्य मुख्यार्थासम्भवादपेक्षादिगौरवमत इत्यर्थः इत्युक्तम् एतादृशगौरवादेव यद्वेति यत् सम्पर्केण यस्या मूर्त्तैरवलोकनादिसम्बन्धेन तदुक्तं श्रीदशमे “तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानितिबलौजसः पिवन्तोऽप्तेर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः” इति ततः श्रीमूर्त्तः तत्र तत्र गोकुलमथुराद्वारकादिस्थानेषु तदानीन्तनानाम् अवतारकालीनानां चक्षुरादिवृत्तिः दर्शनाद्याकाराः तात्पर्यार्थत्वादित्यर्थ इत्युक्तं यदि तदस्थानामपि भविष्यतां कीर्त्तिश्रवणमात्रेण तत्पदप्राप्तिस्तदा परिकराणां यदूनां सुतरामेवेति पूर्वसिद्धान्त एव व्यञ्जितः ॥ ६-७ ॥ न तथाऽब्रह्मण्यादयो न किन्तु ब्रह्मण्यादय एवेत्यर्थः । प्रथमं तादृशेषु कोप एव न स्यात् कथञ्चिज्जातेऽपि कोपे इत्यपेक्षार्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तं शुकपक्षीयम्

॥ ५ ॥ स्वमूर्त्या लोकलावण्यमिति आच्छिद्येत्यन्वयः । निर्मुक्त्या कटाक्षमोक्षेण नृणां लोचनमाच्छिद्य पुंसां दृष्ट्यपहारी तत्कटाक्ष इत्यर्थः । ताः गिरः स्मरतां चित्तं गिरो मनोहारिण्य इत्यर्थः । पदैः पदन्यासैः मनोहारिभिः क्रियाः इतरविषयप्रवृत्ती-राच्छिद्येत्यर्थः । सुश्लोक्यां श्लाघनीयां कीर्त्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवमिति । हे राजन् ! इत्थं व्यवसितः निश्चयवानीश्वरः अन्तः प्रविश्य नियन्ता सत्यसङ्कल्पश्चेति द्वयं हेतुगर्भं गतो विप्राणामन्तरात्मतया शापमुत्पादितवानिति भावः । विप्राणां कर्तृणां यः शापस्तेन व्याजेन स्वकुलं यदुकुलं सञ्जहे विनाशित-वान् ॥ ५ ॥ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं सम्पाद्य स्वं लोकं जगामेत्याह द्वाभ्यां स्वमूर्त्येति । निरतिशयलावण्यवत्या स्वमूर्त्या स्वदिव्यविग्रहेण लोकलावण्यमाच्छिद्य आकृष्यापहृत्येति यावत् त्रिलोक्यन्तर्गतस्य कृत्स्नस्य लावण्यस्य समुद्रे गोष्पदस्यैवैतन्मूर्त्ति-लावण्येऽन्तर्भूतत्वात्तन्मूर्त्तिदर्शनानन्तरं कापि लावण्यानवभासादिति भावः । तथा निर्मुक्त्या कटाक्षमोक्षेण नृणामालोकनमाच्छिद्य

तत्कटाक्षमोक्षस्येतरकटाक्षमोक्षाभिभावुकत्वादिति भावः । गीर्भिर्वाग्भिस्ता गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्येत्यर्थः । तच्चेष्टितानां चित्ताप-
हारित्वादिति भावः । पदैस्तत्रत्राङ्कितैः पदैस्तानि पदानीक्षताम् ईक्षमाणानां क्रियाः अन्यतो गमनादिक्रियाश्चापहृत्येत्यर्थः ।
तदानीन्तनानां चक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाः कृत्वेति समुदायार्थः ॥ ६ ॥ किञ्च इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यां
सुश्लोक्यां सुगेयां सच्छ्लोक्यामिति पाठे सङ्गिर्येयां कीर्त्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या श्रवणस्मरणादिविषयया अञ्जसा
सुखेनैव नु निश्चितं तमः तमःकार्यं संसारं तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येश्वरः स्वपदं स्थानमगात् ॥ ७ ॥ शापव्याजेन विप्राणामित्युक्तं तत्र
पृच्छति राजा—ब्रह्मण्यानामिति द्वाभ्याम् । वृष्णीनां ब्रह्म (विप्र) शापः कथमभूत्तेषां विप्रशाप इत्येतदत्यन्तासम्भावितमिति
भावः । तत्र हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि, ब्रह्मण्यानां ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्या नित्यं ब्राह्मणसम्मानशीलानां कथं विप्रशाप इति
भावः । ननु, ब्रह्मण्यानामपि लुब्धानां स सम्भाव्यतां तत्राह वदान्यानामिति नन्वेवमपि सत्सङ्गत्यभावप्रयुक्तमहदतिक्रमात्-
सम्भाव्यतां तत्राह नित्यं वृद्धोपसेविनामिति आस्तान्नामैते गुणाः अयमेक एव तदसम्भावनायामलमित्याशयेन विशिनष्टि—कृष्ण-
चेतसामिति । कृष्णे चेतो येषां तेषां “न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते कचित्” इत्याद्यभिप्रेत्युक्तेरिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

चिन्ताफलमाह—एवमिति ॥ ५ ॥ पुनर्हरिणा किमकारीत्यत्राह—स्वमूर्त्येति । ईश्वरः स्वपदमगादित्यन्वयः । किं कृत्वेति
लोकलावण्येषु समुदितेषु या बहुमानबुद्धिः तस्या निर्मुक्तिर्यया सा तथा तया स्वमूर्त्या नृणां लोचनम् आच्छिद्य आकृष्य गीर्भिः
सह तां मूर्तिं स्मरतां नृणां चित्तमाच्छिद्य पदैः पादन्यासैः तां पश्यतां जनानां क्रियाः कर्माण्याच्छिद्य यद्वा, पादसौन्दर्यादिगुण-
निमग्नानाम् अन्यक्रियासु मनो न चलतीति तामीक्षतां पदैराच्छिद्य ॥ ६ ॥ कौ भूमौ सुष्ठुश्लोकः स्तुतिर्यस्याः सा सुश्लोका तां कीर्ति-
मञ्जसा तत्त्वेन वितन्वन् विस्तारयन् किं प्रयोजनमत्राह, तम इति । अनया कीर्त्या तमस्तरिष्यन्तीति कृत्वा ॥ ७ ॥ श्रुतविप्रशापो
राजा यदूनाम् असम्भावितोयमिति भावेन पृच्छति—ब्रह्मण्यानामित्यादिना । शापसम्भवे ब्रह्मण्यादित्रयो हेतवः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विप्राणां शापव्याजेनेति ब्राह्मणमाहात्म्यदर्शनमप्यत्र प्रयोजनमिति भावः । सञ्ज्ञहे पूर्वोक्तस्वपदे सामस्त्येन नीतवान्
प्रवेशितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ तदीदृशं यत्पदं तदेव श्रीदशमस्कन्धोक्तलीला महाश (भ) क्तिप्राप्तिपूर्वकं फलमित्याह—स्वमूर्त्येति
युग्मकेन । तमस्तद्ज्ञानमयः संसारः तरिष्यन्ति तीर्त्वा तत्पदम्प्राप्यन्तीत्यर्थः । तदेवं तदस्थानामप्येवमवस्था चेत्तर्हि सुतरां यादवा-
नामभवदिति भूमायेत्यत्र दर्शित एव सिद्धान्तः स्थापितः ॥ ६-७ ॥ अथ यो विप्रशापव्याजः कृतः स एव न सम्भवति दोषा-
सम्भवादित्याह ब्रह्मण्यानामिति । विप्राणां विदुषां तत्तया श्रीभगवदात्मीयजनपरिभवदोषमपि जानतां तेषां शापः कथमभूदित्यर्थः ।
तदात्मीयत्वमेवाह—वृष्णीनां कृष्णचेतसामिति । तच्छ्लापाप्रभुत्वेपि हेतुरयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवमेव व्यवसितं मनोनिश्चयो यस्य सः शापव्याजेन विप्राणामिति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रख्यापनमप्येकमेव प्रयोजनमिति
भावः ॥ ५ ॥ तदेवं स्वाविर्भावप्रयोजनं सर्वं सम्पाद्यान्तरधादित्याह, लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागो दानं यतस्तथा मूर्त्या
पश्यतां लोचनमाच्छिद्येति ततोऽन्यस्यावलोकेन लोचनस्याप्रवृत्तेर्लोचनेन्द्रियमपहृत्येत्यर्थः । तथा स्वगीर्भिस्ता गिर आच्छिद्येति वाग्नि-
न्द्रियापहार उक्तः वाग्निन्द्रियरहितानां च कर्णेन्द्रियाभावदर्शनात् गीर्भिः कर्णेन्द्रियं चापहृत्येत्यर्थः । तथा स्मरतां चित्तम् आच्छिद्य
तथैव पदैश्चरणचिन्हैस्तानि ईक्षतामीक्षमाणानाम् अन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्याकृष्य गृहीत्वा अगात् (अगमत्)
कृष्णोऽवतीर्थे नृणां चक्षुरादिसर्वस्वं हत्वा तानन्धमूकबधिरान्मत्तजडानेवाकरोदित्यतः कस्तं दयालुं वदेन्महाचौर एव स इति
व्याजस्तुतिः । वस्तुतस्तु दैत्येभ्योऽपि संहृत्य मुक्तिं ददौ तदन्येभ्यस्तु स्वसौन्दर्यादिलावण्यसिन्धौ निमज्ज्य प्रेमाणमेव ददावित्ये-
तावान् निरुपाधिर्दयालुर्नास्ति कोपीति भावः । किञ्च शोभनाः श्लोकाः कवीनां यत्र तां वितत्य विस्तार्य अतः परं कौ पृथिव्यां
जनिष्यमाणा जनाः तमः संसारसमुद्रम् अनया नौकयेव सुखेन तरिष्यन्तीति मत्तैवागादिति भविष्यज्जनेष्वप्येतावती दयेति भावः ।
स्वम्पदं स्वीयं व्यवसायम् अगात् “पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु” इत्यमरः । सपादशतवर्षान्ते सर्वस्मिन्नेव स्वीय-
चिकीर्षिते निष्पन्ने सति साम्प्रतं प्रापञ्चिकलोकादृश्यो भविष्यामीत्युपस्थितो यः स्वव्यवसायस्तं प्रापेत्यर्थः । न तु सर्वांशेनैव
स्वीयं पदं प्रसिद्धवैकुण्ठम् अगादिति व्याख्यातुं शक्यं तस्य द्वारकादिधामत्रयनित्यविहारित्वस्य पूर्वस्कन्धान्ते व्याख्यातत्वादेतत्-
स्कन्धान्ते च श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणतो व्याख्यास्यमानत्वाच्च तृतीयादावुद्धोक्तौ च कृष्णद्युमणि निम्लोच इत्यत्राजोपि जातो भगवान्
यथाग्निरित्यत्र च द्युमण्यादिदृष्टान्तेन तस्य द्वारकादिस्वधामत्यागाभावस्य दृढीकृतत्वाच्च ॥ ६-७ ॥ एकात्मनाम् एकमनसां तेषां
भेदः संसारहेतुः कलहः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवमुक्तप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः सत्यसङ्कल्पः विप्राणां शापव्याजेन शापार्थं विप्रप्रेरणे सामर्थ्यं द्योतयति, विभुः सर्वगः ईश्वरः सर्वनियन्ता स्वकुलं सञ्जह्ने उपसंहृतवान् ॥ ५ ॥ स्वाविर्भावप्रयोजनं विधाय निजलोकं गतवानित्याह, स्वमूर्त्येति श्लोकयुग्मेन लोचनवद्भ्यो लोकेभ्यो लावण्यसौन्दर्यस्य निमुक्तिवृष्टिर्यस्याः सकाशात्तया स्वीयया स्वासाधारणया मूर्त्या “यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया तामीक्षमाणानां नृणां लोचनं लोचनानि स्वासाधारणाभिर्गीर्भिः तास्तदीयाः गिरः स्मरतां चित्तं च पदैस्तत्र तत्र विलिखितैः ईक्षतां क्रियाः गतयश्च ॥ ६ ॥ आच्छिद्य आकृष्य श्रावयितारः श्रोतारश्च अनया मदीयया कीर्त्या अञ्जसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः संसारं तरिष्यन्तीति सङ्कल्प्य सुष्ठु श्लोकाः मुनीनां यस्यां तां कीर्तिं च कौ भूमौ वितत्य विस्तार्य ईश्वरः सर्वनियन्ता स्वपदं स्वकीयं स्थानमगात् ॥ ७ ॥ “शापव्याजेन विप्राणां सञ्जह्ने स्वकुलं विभुः” इत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मण्यानामवदान्यानामवृद्धसेविनां कृष्णपराङ्मुखानां च विप्रशापः प्रादुर्भवति तद्विपरीतानां वृष्णीनां विप्रशापः कथमभूदिति पृच्छति—ब्रह्मण्यानामित्यादिना । ब्रह्मण्यानां ब्राह्मणेभ्यः हितकृतां वदान्यानामत्युदाराणां वृद्धाः ज्ञानेन वयसा तपसा च श्रीनारदादयः तदुपसेविनां मुख्यं तेषां शापविषयत्वं दर्शयितुं तान्विशिनष्टि—कृष्णचेतसां वृष्णीनां विप्रशापः कथमभूत् ? ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तस्योत्पत्तौ हेतुं वदन् कार्यमाहैवमिति, अशक्योपायान्तरादिपक्षनिराकरणायाहैवमेव निश्चितः, बुद्धयेति लोकशास्त्रनिराकरणम्, ‘आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादे’ बुद्धिरपि तादृशीच्छाशक्तिर्वा, राजन्निति ब्रह्मशापो न निवार्यस्त्वयैवानुभूयत इति “सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति” “कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थ” ईश्वरोत ऋषीणां गर्वाभावायोद्धवः संरक्षितो वज्राद्यश्च, शापो वक्ष्यमाणप्रकारः, व्याजेनेति ब्रह्मप्रकरणत्वाय, उपसंहार एव न प्रलयः, स्वेति दोषाभावाय, सर्वप्रकारसमर्थनायान्ते विधुरिति ॥ ५ ॥ एवं मनसा भूभारहरणमुक्तं रूपान्तरस्वीकरणस्यैतत्प्रयोजनत्वात् निष्पन्ने कार्ये मुक्तिमाह द्वयेन, जीवब्रह्मणोर्हि सा, जीवानामपि स्वमिश्रतया मुक्तिकथनाय मिश्रतया निरूपणमतो वर्तमानभविष्यद्भक्तमुक्तिप्रकारभेदेन कथयन् स्वपदारोहणमाह स्वमूर्त्येति, ज्ञानक्रियाशक्ती आच्छिद्य यशः प्रसार्य वैकुण्ठं गत इत्युक्तं भवति, सहजप्रवृत्तिज्ञानस्य बाह्याभ्यन्तरभेदेन रूपप्रपञ्चे नामप्रपञ्चे च परिनिष्ठिता, नामप्रपञ्चे विचारस्य सहकारित्वान्न श्रवणमात्रेण निर्धारो आलोचनात्मकस्य चित्तस्यैव प्राधान्यम्,

अधिकारश्च मार्गश्च नेश्वरेण विचार्यते । अन्तःस्थितं यदा ब्रह्म तदा योग उदीर्यते ॥ १ ॥

इन्द्रियान्तःप्रवेशार्थं तथा साङ्ख्यं तथापरम् ॥ १ ॥

बहिःष्ठे तु भगवत्याच्छित्तिरेव युक्ता, यथास्थितौ तु न मुक्तिः, भगवता स्मृतानां न ज्ञानापेक्षा, अतोज्ञानतरणमेवावशिष्यते, लोके हि येन यदाच्छिद्यते तत् तदर्थमेव भवतीति वनकाष्ठच्छेदनादौ सिद्धं, तदनुपयोगदशायां तु पतिव्रतावन् तूष्णीम्भावः, तथा च भगवन्मूर्त्याच्छिन्नानि भगवन्मूर्त्यर्थमेव भवन्ति, लोकात् तिरोधानेपि तच्च चक्षुः पश्यति तादर्थ्यात् कदाचित् तूष्णीम्भावो वेश्वरत्वात् परं न तैरन्यद् भवतीति मुक्तिः सिद्धा, विषयच्छेदकस्य तद्धीनच्छेदने कः प्रयास इति विशेषणं अलौकिकोयमुपाय इति न काचिच्छङ्का, गोपिकास्तु दृष्टान्त इति विद्यमानमुक्तिः, आलोकः सूर्यमण्डलमलोकोन्धकारः लोकास्तु भुवनजनात्मकाः, तेजःश्यामतासंस्थानविशेषश्चावगम्यते, मूर्तिप्राकट्ये हि त्रिभ्योपि ते ते धर्माः पुनरावृत्तिरहिता गता भवन्ति, एकवचनं जातिसूचकं, रूपप्रपञ्चे नालोचनापेक्षा, नाग्निं तु विशेषमाह ताः स्मरतामिति, यद्येकेनैवच्छेदनं कुर्यान् नामप्रपञ्चाच्छेदनं न भवेत् सजातीयप्रतीतिजननात्, क्रिया चोभयत्र लोके वेदे च सहभावेनैव ज्ञानेन चिद्विज्ञा भवेत्, तथा च भगवति केवला न प्रवर्तते, पदैः स्थानैर्वृन्दावनादिभिः क्रिया च प्राणसाध्या पिपासादिहेतुः, आच्छिद्येति पूर्वेण सम्बन्ध उत्तरसम्बन्धस्तु त्रयाणां जीवद्वयब्रह्मणामेकत्वाय, कीर्तेः स्वतुल्यताया उक्तत्वादेक्यैव सर्वसिद्धिः, भेदस्तु कालभेदात् साधनभेदाच्चावसीयते, सुश्लोकामिति प्रवृत्त्यवश्यम्भावाय, सुष्ठु श्लोका व्यासादिभिरुक्ता यस्यामिति, अनायासेन हि ज्योत्स्नया तरणं, तथोपायः कृत इत्यर्थः, नु निश्चयेन, कौ पृथिव्यां, इतीतिकार्यसमाप्तिः, भविष्यदधिकार एव सर्व इति केचित्, ततश्च नान्य उपायोस्तीति सिद्धं स्वं पदमगादिति तत्रैव स्वरूपस्थितिः, सर्वनिर्वाहायेश्वर इति, तथा च प्रथमपक्षे बीजत्वं सिद्धं द्वितीये वैराग्यमेव बीजमिति ॥ ६-७ ॥ तत्कारणं पूर्वत्र व्याजरूपं शापं पृच्छति द्वाभ्यां, स्वतो न कथनं भक्तस्यानुचितमित्यसम्भवेन पूर्वपक्षः प्रश्नश्चेतिद्वयं तत्र पूर्वपक्षमाह राजेति, गुणत्रयं नैर्गुण्यं चेतिचतुष्टयं शापविरोधि, तत्र ब्रह्मण्यता सात्त्विक उत्कृष्टो धर्मः शापविरोधी च राजसे वदान्यत्वं शापविरोधी च बृद्धोपसेवनं च तामस उत्कृष्टः, आयासरूपत्वात् तामसत्वं शापविरोधी च, नित्यमिति सर्वत्र, भक्तिधनसेवानां विद्यमानत्वात् कथं शापः ? कृष्णचेतसामिति निर्गुणावस्था शापाप्रभवश्च, असम्भावितत्वात् पूर्वपक्षः सिद्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवं व्यवसित इत्यत्र निश्चित इत्यारब्धनिश्चय आदिकर्मणि कः, तादृशीत्यतः परं कुलस्यानन्दरूपतासम्पादनानुकूलेतिभावः, पाठान्तरैर्यमाहू राजन्नित्यादि, ब्रह्मप्रकरणत्वायेति वस्तुत इच्छाया एव ब्रह्मप्रकरणेषु करणत्वं सिद्धमिति प्रकृतेपीच्छाया एव 'भगवन्मतकोविदा' इति वक्ष्यमाणत्वात् करणत्वमिति, "भर्ता सन् भ्रियमाण" इत्यनुवाकोक्ततथात्वाय व्याजपदमित्यर्थः, एतदेव ज्ञापयन्त्युपसंहार एव न प्रलय इति, उपसंहारः स्वनिकट आनयनं तदपि "सञ्जहारार्जुनो द्वय"मित्यादौ संहारशब्देनोच्यतेतः प्रकृतेपि तथा 'तथा च तत्कार्यस्यैव तिरोभावो न स्वरूपस्येतिभावः, अयमेवोपसंहारप्रलययोर्भेदो ज्ञेयः, स्वेति दोषाभावाये "त्यात्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं वापि विद्यत" इतिज्ञापनायेत्यर्थः, विद्वन्मण्डनेस्वकुलमितिपदच्छेदस्तु 'मन्मायारचिता'मितिग्रन्थस्वारस्यात्, तथा च मायिकं प्रलयितवान् स्वीयं तु निकटे नायितवानित्युभयत्र सिद्धेर्नान्योन्यविरोधः ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्येत्यत्रैतत्प्रयोजनत्वादिति भारहरणार्थत्वादित्यर्थः, ज्ञानशक्त्याच्छेद इन्द्रियद्वयकथनस्याशयमाहुः सहजेत्यादि, तर्हि मन एन वक्तव्यं मानसत्वेनैव ज्ञानस्य प्रसिद्धेरित्यत आहुर्नामेत्यादि, ननु फलमुखाधिकारवतां योगादिसाधनैरेव मुक्तेः सिद्धिरिति ज्ञानक्रियाशक्त्याच्छेदस्य किं प्रयोजनमत आहुरधिकार इत्यादि, भगवान् ह्यनधिकारिणां मार्गेणापि मुक्तिं ददातीश्वरत्वादिति पूतनान्तर्गृह्यतादिनिदर्शनान् निश्चीयते किञ्च योगाद्युपाया भगवत्प्रकट एवोपयुज्यन्ते बहौ मथनवन् न तु प्रकट इत्यतो न योगाद्यैर्मुक्तिरित्याशयेनाहुरन्तरित्यादि, इन्द्रियाणां बहिर्मुखत्वे तैर्मनआक्षेपेण ध्यानासिद्धेस्तेषामन्तर्मुखत्वाय सेश्वरसाङ्ख्यं द्वितीयं साधनमतः प्रकटे भगवति न तदुपयोग इति न तदसाधनतेत्यर्थः, नन्वेवं सतीश्वरत्वस्य साहजिकत्वात् सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय तदानीयमपि किञ्चित् साधनं भगवानेव करोतीत्याशयेनाहुर्बहिःष्ठ इत्यादि, तस्या अपि किं प्रयोजनमत आहुर्थेत्यादि, भवत्वेवं वर्तमानभक्तानां मुक्तिर्भविष्यतां त्ववश्यं ज्ञानापेक्षेति तदेव सर्वत्रास्त्वितिशाङ्कायां तत्रापि साधनान्तरमेव सम्पादयतीत्याशयेनाहुर्भगवतेत्यादि, भवत्वेवं तथाप्याच्छेदनमात्रेण कथं स्वरूपलाभ इत्यत आहुर्लोक इत्यादि, नन्वेवं मृत्युद्वे व्यभिचार इत्याशङ्कायामाहुस्तदुपयोगेत्यादि, आच्छेदनेन सिद्धं मुक्तेः स्वरूपमाहुस्तथा चेत्यादि, ननु लोकाद् भगवन्मूर्त्तौ तिरोहितायां तदानीं सतां ज्ञानक्रियाशक्तयोः कथं तादर्थ्यसिद्धिरत आहुर्लोकदित्यादि, नन्विदमसङ्गत "मिहागतोहं विरहातुरात्मे"तिवाक्यविरोधादित्यतः समाधिमाहुः कदाचिदित्यादि, ननु तदा तयोस्तादर्थ्याभावात् पुनर्बन्धप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामाहुः परमित्यादि, तथा च पतिव्रतावत् स्थितौ दर्शने वोभयथापि तादर्थ्यानपायादन्यथारूपत्यागपूर्वकं लब्धस्वरूपात्मकत्वेन भगवदनुचरित्वमिति या मुक्तिः सा सिद्धैवेत्यर्थः, मूर्तिविशेषणस्य प्रयोजनमाहुर्विषयेत्यादि, "इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै"रितिवाक्याद् विषयाधीनत्वमिन्द्रियाणां, लोके लावण्यस्येन्द्रियादिच्छेदकत्वं न दृष्टमिति कथमिदं सम्भवतीत्यत आहुरलौकिकेत्यादि, "य एनं शुष्के स्थणौ निषिञ्चज्जायेरञ् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी"त्यत्र मन्त्रस्य शाखोत्पादकत्ववदत्रच्छेदकमित्यर्थः, विद्यमानत्वे मुक्तिरपि न प्रमाणसिद्धेति विद्यमानमुक्तावनुमानं प्रमाणयन्ति गोपिकास्त्विति, कुरुक्षेत्रप्रसङ्गस्थात् "तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यग" "ब्राहुश्च त" इति च वाक्यादवगन्तव्यं, संहितापाठ आहो नञश्च प्रश्लेषः सम्भवतीति त्रिधा तदुक्तमर्थं सङ्गृह्णन्त्यालोक इत्यादि, भुवनानि सत्यादीनि, जनास्तस्याः, अवगम्यत इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽवगम्यते, एवं सत्यालोकस्य लोकानां च यल्लावण्यं तन्निर्मुक्तिरपुनरावृत्तिरनयेत्यर्थो भवतीत्याहुर्मूर्तीत्यादि, एकवचनमिति लोचनादिपदगतं तदित्यर्थः, गीर्भिराच्छेदे द्वारोक्तितात्पर्यमाहू रूपेत्यादि, नालोचनापेक्षेति दर्शनमात्रेणैव कार्यसिद्धेस्तथेतिभावः नास्ति त्विति, अस्ति तदपेक्षेतिशेषः, विशेषमित्यालोचनरूपं, ननु द्विविधज्ञानेन्द्रियच्छेदेनैव कार्यसिद्धेः क्रियाच्छेदस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः क्रिया चेत्यादि, उभयत्रेत्यन्तर्बहिश्च, सहभावेनेतीन्द्रियसाहित्येन, तथा चेति तथा सति, किं तावतेत्याकाङ्क्षायां तदावश्यकत्वाय तस्याः स्वरूपमाहुः प्राणसाध्येति, तथा च तदभावे प्राणानां तादर्थ्यं न स्यादिति तदर्थं तथेत्यर्थः, ननु भवत्वेवं विद्यमानमुक्तिर्भविष्यतां तु भगवद्दर्शनगीः श्रवणयोरभावेनानाच्छेदनालोचनादीनां तादर्थ्याभावात् कथं मुक्तिः कीदृशी चेत्याकाङ्क्षायामाहुस्तरेत्यादि, एकत्वायेकत्वलक्षणमुक्तय इत्यर्थः, त्रयाणां कार्यं कथमेकयेत्यत आहुः कीर्तेरित्यादि, यद्येवं तर्हि मुक्तेः कथं वैलक्षण्यमित्यत आहुर्भेद इत्यादि, नन्वेकत्वार्थज्ञानादिसाधनानां किं कीर्त्येत्यत आहुरनायासेनेत्यादि, कीर्तिवितानस्यान्यदपि प्रयोजनमाहुस्तत इत्यादि, कीर्तिवितानानन्तरं श्रौतो ज्ञानादिरुपायो नास्तीति सिद्धं, "कलौ तद्धरि-कीर्तनात्" "कलेर्दोषनिघे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजे"दित्यादिवाक्योक्तं सिद्धं, तत्रैवेति स्वपद एवेत्यर्थः, तथा चेति, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यरूपेणैव्येणेच्छाया बीजत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ६-७ ॥ ब्रह्मण्यानामित्याभासे पूर्वत्रेति यादवेषु ॥ ८ ॥

श्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तवापि भगवत्प्रभावो न विदित इति सम्मतिं सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । एवमुक्तप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः कृष्णः विप्राणां शापव्याजेन शापमिषेण स्वकुलं सञ्जह्ने विनाशितवान् । ननु तद्वचनसायेन कथं कार्यसिद्धिस्तत्राह—सत्यसङ्कल्प

इति । सत्यः सफलः सङ्कल्पो यस्य सः । तत्र हेतुमाह—ईश्वर इति, सर्वथा सर्वदा सर्वं कर्तुं समर्थः । तथापि विप्रशापे तस्य कथं प्रयोजकत्वमित्यपेक्षायामाह—विभुरिति । अन्तर्यामितया सर्वत्र व्यापकत्वात् सङ्कल्पमात्रेणैव ब्राह्मणप्रेरकत्वमिति भावः ॥ ५ ॥ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वलोकं जगामेत्याह—स्वमूर्त्येति द्वयेन । लोकानां प्राणिनां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागस्तिरस्कारो यथा यामपेक्ष्य लोकेषु लाण्याधिक्यं नास्तीत्यर्थः । यद्वा लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः यत्सम्पर्केण लोका लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तथा स्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्य आकुप्य ततोऽन्यस्याऽवलोकने लोचनस्याप्रवृत्तेः । तथा स्वगीर्भिस्ताः गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्य । तथा पदैस्तत्राङ्कितैस्तानि पदानि ईक्षमाणानामन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्य एवं तदानीन्तनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तिः स्वैकनिष्ठा कृत्वेति समुदायार्थः ॥ ६ ॥ किञ्च इति उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौ पृथिव्यां शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः ते कवीनां यस्यां तथाभूतां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया श्रवणकीर्तनस्मरणादिविषयया कीर्त्या श्रवणादिकर्तारः अञ्जसा हि साधनान्तरप्रयासमन्तरेणैव ननु निश्चितं तमः अविद्यामूलकं संसारं तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपदं स्वस्थानमगादित्यन्वयः । ईश्वर इत्यनेन स्वकुलं कथं सञ्जहार कथं वा स्वैकनिष्ठान् विहाय गत इति शङ्का निरस्ता । 'एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः । न युज्यते' इति सर्वत्रानासक्तत्वस्यैवैश्वरलक्षणत्वात् ॥ ७ ॥ यदुक्तं विप्राणां शापव्याजेन स्वकुलं सञ्जहारेति तत्र तेषु विप्रशापो न सम्भवतीत्याह—वृष्णीनां विप्रशापः कथमभूदिति कुतो न सम्भवतीति वीक्षायां ब्राह्मण-भक्तिहीनानां भवतु तच्छापस्तेषां तु ब्राह्मणसम्माननशीलत्वादित्याह—ब्रह्मण्यानामिति । स्तुतिनमस्कारादिनाऽसम्मानेन लुब्ध-त्वादिनाऽदातृत्वासम्भवात्तेन शापः स्यादित्याशङ्क्याह—वदान्यानामिति, अत्युदारचित्तानामित्यर्थः । यथाकथञ्चिज्जातोऽपि शापः 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इति सिद्धान्तात् कथं भगवच्चिन्तनपराणां विनाशकोऽभूदित्याशयेनाह—कृष्णचेतसामिति । 'तच्चित्तत्वे हेतुमाह, वृद्धाः शास्त्ररहस्यज्ञा नारदादयस्तेषामुपसेविनामित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । हे राजन्, एवमित्थं, व्यवसितः निश्चयवान्, कृतनिश्चय इत्यर्थः । ईश्वरोऽन्तः प्रविश्य नियन्ता, सत्य-संकल्पश्च, एतद्विशेषणद्वयं हेतुगर्भम् । विभुः श्रीकृष्णः, विप्राणां शापव्याजेन स्वकुलं यदुकुलं, संजह्ने विनाशितवान् । विप्राणा-मन्तरात्मतया शापमुद्भाष्य तद्व्याजेन स्वकुलसंहारं चक्रे इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वलोकं जगामेत्याह द्वाभ्याम् । स्वमूर्त्येति । स्वमूर्त्या निरतिशयलावण्युक्तस्वदिव्यविग्रहेण, लोकलावण्यं, आच्छिद्य आकुप्य अपहृत्येति यावत् । 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते' इति भूपालः । त्रिलोक्यन्तर्गतस्य कृत्स्नस्य लावण्यस्य समुद्रे गोष्पदस्यैवैतन्मूर्तिलावण्येऽन्तर्भूतत्वात्तन्मूर्तिदर्शनानन्तरं कापि लावण्यस्यानवभासादिति भावः । तथा निर्मुक्त्या कटाक्षमोक्षेण, नृणां जनानां, आलोचनमालोक्य आच्छिद्य तत्कटाक्षमोक्षस्येतरकटाक्षमोक्षाभिभावुकत्वादिति भावः । गीर्भिवीरिभिः, ताः गिरः, स्मरतां चित्तम् आच्छिद्य, श्रीकृष्णगिरां श्रोत्राणां स्मर्तॄणां च ग्राम्यकथावार्त्तादौ चित्ताप्रवृत्तेः । अनेन तच्चेष्टितानां चित्तापहारित्वं सूचितम् । तथा पदैः तत्र तत्र रजःप्रचुरप्रदेशे पतितैः षोडशचिह्नोपेतपदाङ्कैः, तानि पदाङ्काङ्कानि अङ्कोपेतपदानि ता ईक्षतामीक्षमाणानां, 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः' इति मेदिनी । क्रियाः अन्यतो गमनादिक्रियाश्चाच्छिद्य अपहृत्येत्यर्थः । तदानीन्तनानां सर्वेषां चक्षुरादिप्रवृत्तिः स्वैकनिष्ठाः कृत्वेति भावः ॥ ६ ॥ आच्छिद्येति । किं च इत उपरि जनिष्यमाणानां संसारतरणाय, कौ पृथिव्यां, सु शोभनाः श्लोकाः कवीनां यस्यां तां सुश्लोकां, कविजनानां सुगोयामित्यर्थः । स्वच्छ्लोक्यामिति पाठे सद्भिर्गोयां, कीर्तिं, वितत्य विस्तार्य, अनया कीर्त्या श्रवण-स्मरणविषयया कीर्त्येत्यर्थः । अञ्जसा सुखेनैव, नु निश्चितं, तमस्तमः कार्यं संसारं तरिष्यन्ति, इति निश्चित्येति शेषः । ईश्वरः स्वतन्त्र-त्वेन सर्वैश्वर्यं प्रकटीकर्तुं समर्थः । भगवान्, स्वं पदम् अगात् हि । एतत्पदं कचिदक्षरधामशब्देन कचिद्वैकुण्ठादिशब्देनाप्यभिधीयते । एतच्चानन्तकोट्यक्षरपुरुषाद्यावासं भवति न शून्यम् । 'अक्षरे परमे व्योमन्नधि विश्वे देवा निषेदुः' इति श्रुतौ तथा च श्रवणात् । 'द्वन्द्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंगैश्छान्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्' इति तथाविधानां तत्र गमनस्मरणात् । 'अक्षराख्याः पुमांसस्ते पुनश्चा-क्षरधामनि । स्थास्यन्ति ते स्वतन्त्राश्च कालमायाभयोज्झिताः' इति महाभारते मोक्षधर्मेण नारायणीयाख्यानेऽप्युक्तेः । इत्युभयोरै-कान्वयः ॥ ७ ॥ 'शापव्याजेन विप्राणाम्' इति यदुक्तं तत्र राजा पृच्छति ब्रह्मण्यानामिति द्वाभ्याम् । वृष्णीनां विप्रशापा-संभवं द्योतयितुमादौ वृष्णीषन् विशिषन् शापासंभवं दर्शयति । ब्रह्मण्यानामिति । हे शुक, ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां, नित्यं ब्राह्मणसंमाननशीलानामित्यर्थः । ननु ब्रह्मण्या अपि लुब्धाः स्युश्चेत्तदा संभाव्यतां तत्राह । वदान्यानां ब्राह्मणेभ्यो बहुधनादिदानृणां, नन्वेवं सत्यपि सत्संगत्यभावप्रयुक्तमहदतिक्रमात् संभाव्यतां तत्राह । नित्यं वृद्धोपसेविनां ज्ञानतपआदि-वृद्धजनोपसेविनां, नन्वास्तां नामैते सर्वे उत्तमगुणाः, कृष्णासेवनरूपः अयमेक एव दोषः तदसंभावनायामलं तत्राह । कृष्णे एव चेतो येषां तेषां, 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इत्यभियुक्तोक्तेः । एवंविधानां वृष्णीनां, विप्रशापः, कथम् अभूत् । तेषां विप्रशाप इत्येतदसंभावितमिति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! भगवान् सर्वशक्तिमान् और सत्यसङ्कल्प हैं । उन्होंने इस प्रकार अपने मन में निश्चय करके ब्राह्मणों के शाप के बहाने अपने ही वंश का संहार कर डाला, सबको समेटकर अपने धाम में ले गये ॥ ५ ॥ परीक्षित् ! भगवान् की वह मूर्ति त्रिलोकी के सौन्दर्य का तिरस्कार करनेवाली थी । उन्होंने अपनी सौन्दर्य माधुरी से सबके नेत्र अपनी ओर आकर्षित कर लिये थे । उनके चरणकमल त्रिलोक सुन्दर थे, जिसने उनकी वाणी, उनके उपदेश परम मधुर, दिव्यातिदिव्य थे । उनके द्वारा उन्हें स्मरण करने वालों के चित्त उन्होंने छीन लिये थे । उनके एक चरणचिह्न का भी दर्शन कर लिया, उसकी बहिर्मुखता दूर भाग गयी, वह कर्म प्रपञ्च से ऊपर उठकर उन्हीं की सेवा में लग गया । उन्होंने अनायास ही पृथ्वी में अपनी कीर्ति का विस्तार कर दिया, जिसका बड़े-बड़े सुकवियों ने बड़ी ही सुन्दर भाषा में वर्णन किया है । वह इसलिये कि मेरे चले जाने के बाद लोग मेरी इस कीर्ति का गान, श्रवण और स्मरण करके इस अज्ञानरूप अन्धकार से सुगमतया पार हो जायेंगे इसके बाद परमैश्वर्यशाली भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने धाम को प्रयाण किया ॥ ६-७ ॥ राजा परीक्षित् ने पूछा—भगवान् ! यदुवंशी बड़े ब्राह्मण भक्त थे । उनमें बड़ी उदारता भी थी और वे अपने कुलवृद्धों की नित्यनिरन्तर सेवा करने वाले थे । सबसे बड़ी बात तो यह थी कि उनका चित्त भगवान् श्रीकृष्ण में लगा रहता था; फिर उनसे ब्राह्मणों का अपराध कैसे बन गया ? और क्यों ब्राह्मणों ने शाप दिया ? ॥ ८ ॥

यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम । कथमेकात्मनां भेद एतद् सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

विभ्रद् वपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं कर्माचरन् भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ।

आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत् कुलं स्थितकृत्यशेषः ॥ १० ॥

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि गायञ्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा ।

कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिण्डारकं समगमन् मुनयो निसृष्टाः ॥ ११ ॥

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः । कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥

क्रीडन्तस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनन्दनाः । उसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥

ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतम् । एषा पृच्छति वो विप्रा अन्तर्वर्त्यसितेक्षणा ॥ १४ ॥

प्रष्टुं विलज्जती साक्षात् प्रव्रूतामोघदर्शनाः । प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित् सञ्जनयिष्यति ॥ १५ ॥

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप । जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—द्विजसत्तम यन्निमित्तः यादृशः सः शापः एकात्मनाम् भेदः (कथं जातः) एतत् सर्वम् मे वदस्व ॥९॥ उदार-कीर्तिः आप्तकामः स्थितकृत्यशेषः सकलसुन्दरसन्निवेशम् वपुः विभ्रत् भुवि धाम आस्थाय रममाणः सुमङ्गलम् कर्म आचरन् स्वकुलम् संहर्तुम् ऐच्छत् ॥ १० ॥ पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि गायन् कलिमलापहराणि कर्माणि कृत्वा यदुदेवगेहे निवसता कालात्मना निसृष्टाः मुनयः पिण्डारकम् समागमन् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः असितः कण्वः दुर्वासाः भृगुः अङ्गिराः कश्यपः वामदेवः अत्रिः वसिष्ठः नारदादयः (मुनयः पिण्डारकं समगमन्) ॥ १२ ॥ (तत्र) क्रीडन्तः यदुनन्दनाः कुमाराः ते जाम्बवतीसुतम् साम्बम् स्त्रीवेषैः वेषयित्वा तान् उपव्रज्य (हे) विप्राः वः अन्तर्वर्ती असितेक्षणा एषा पृच्छति इति अविनीताः विनीतवत् पप्रच्छुः ॥ १३-१४ ॥ साक्षात् प्रष्टुं विलज्जती प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा (सा) किंस्वित् सञ्जनयिष्यति (इति) अमोघदर्शनाः (श्रूयम्) प्रव्रूत ॥ १५ ॥ (हे) नृप एवं प्रलब्धाः (अत एव) कुपिताः मुनयः (हे) मन्दाः वः कुलनाशनं मुसलं (सा) जनयिष्यति (इति) तान् ऊचुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतः स्पष्टस्य निमित्तस्याभावान्निमित्तांतरं पृच्छति । यन्निमित्त इति । एकात्मनामेकचित्तानां कथं भेदः कलहः ॥९॥ ईश्वरेच्छैवात्र निमित्तमिति परिहरति विभ्रदिति । सकलानां सुन्दरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिंस्तद्वपुर्विभ्रत् । तर्हि

किमिति सौंदर्याद्विषयपरः । न सुमंगलं कर्माचरन् । तत्किं कयाऽपि कामनया । न । आप्तकामः । तर्हि किमिति कर्माचरति । धाम-
द्वारवत्याख्यं गृहमास्थाय रममाणः । गृहे रममाणान्कर्म्म ग्राहयितुमित्यर्थः । ननु किमाप्तकामस्य गृहृत्या कर्म्मभिर्वा तत्राह ।
उदारकीर्तिः उदारा बहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः । कीर्तिविदानार्थमित्यर्थः । एवं परमैश्वर्येण वर्तमान एव कुलं संहर्तुमैच्छत् । तत्कस्य
हेतोः । स्थितः कृत्ये भूभारहरणे तावन्मात्रेण शेषो यस्य सः ॥ १० ॥ ईश्वरेच्छयेति तत्तं ब्रह्मशापनिमित्तं वक्तुमाह । कर्माणीति ।
कर्म्मार्थमाहूताः कर्माणि कृत्वा निस्पृष्टाः प्रस्थापिताः मुनयः पिंडारकं नाम ततो नातिदूरे तीर्थविशेषं समगमन्नित्यन्वयः । पूर्वोक्ता-
मुदारकीर्तितां विवृण्वन्कर्माणि विशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादिभिः पदैः । कानिचिदश्वमेधादिकर्माणि पुण्यमेव जनयति । पुत्रोप-
लालनादीनि तु तत्काले सुखमेव कुर्वन्ति । प्रायश्चित्तादीनि तु पापमेव हरन्ति । एतानि तु सर्वतोमुखानीत्याह । पुण्यनिवहानि
कीर्तनादिना पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति । तथा सुमंगलान्यतिसुखात्मकानि । गायतो जगतः कलिमलापहराणि कृत्वा । मुनि-
प्रस्थापने हेतुः कालात्मना संहारकरूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगृहे निवसता । स्वकुलं संजिहीर्षतेत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ उपसंगृह्य
पादग्रहणं कृत्वा ॥ १३ ॥ प्रश्नप्रकारमाह ते वेषयित्वेति द्वयेन । हे अमोघदर्शना प्रियाः । एषा अंतर्वत्नी गर्भिणी वो युस्मान्
साक्षात्प्रष्टुं बिलज्जती लज्जमानाऽस्मन्मुखेन पृच्छति । प्रसोष्यन्ति आसन्नप्रसवा । किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा
तत्प्रव्रत ॥ १४-१५ प्रलब्धा वंचिताः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्पष्टं निमित्तं भेदे यतो नास्त्यतो हेतोः । निमित्तांतरं कारणान्तरम् । यन्निमित्तो यत्कारणकः । यादृशो यत्प्रकारकः ॥ १० ॥
विश्वनाथः—एकात्मनामेकमनसां तेषां भेदः संहारहेतुः कलहः । यद्वा—एकः कृष्ण एवात्मा परमेश्वरः परमप्रवर्तकश्च येषाम् ॥ ११ ॥
अत्र भेदे । सुंदरवस्तूनामुपमानविशेषाणां मृगलोचनसिंहस्कंधादीनां विन्यासविशेषो रचनाविशेषो यस्मिंस्तत् । अत्राशंक्ते—तर्हीति ।
विषयेषु भोगेषु परस्तरः । नेत्याह—तत् सुमंगलकर्माचरणं कामनयाऽभिलाषेण । नेत्याह—आप्तकामस्य किं कर्म्मभिरित्याशंक्ते—
तर्हीति । इत्यर्थ इति—“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः” इति न्यायेन लोकशिक्षार्थं तथाचरतीति भावः । पुनस्तथैव शंक्ते—
नन्विति । इत्यर्थ इति—मत्कीर्तिश्रवणादिना लोकं संसारं तरिष्यतीति भावः । तत्कुलसंहरणम् । अत्र हेतुगर्भविशेषणं
स्थितेत्यादि ॥ १० ॥ अत्र विप्रशापे ईश्वरस्य कृष्णस्येच्छैव परंपरया निमित्तमिति परिहरति—परीक्षिदाक्षेपं समाधत्ते ॥ ११ ॥
विश्वनाथः—स्वीयानुरूपलीलाविलासान्सर्वोत्कृष्टान्दर्शयित्वा जनान्कृतार्थकृतवता स्वचिकीर्षितनिष्पत्तिसमाप्तौ तैर्वृष्णिभिः सहा-
तद्धितसता भगवतैव ब्रह्मशापः स्वेच्छया विप्रद्वारा कल्पित इत्याह—विभ्रदिति । सन्निवेशो रचनाविशेषः इति रूपमुक्तम् । कर्मेति-
लीला चोक्ता । धाम द्वारकादिकमास्थाय तत्र स्थित्वा रममाणः तत्रतत्रत्याभिः प्रियाभिर्विहरन्नियद्गतो विलासश्चोक्तः । आप्तकामः
सिद्धस्य चिकीर्षितः । उदारकीर्तिर्जनित्यमानलोकेभ्योऽप्युदारा प्रेमभक्तिदायिनी कीर्तिः स्वीयरूपलीलाविलासप्रथामयी यस्य सः ।
ब्रह्मशापद्वारैव कुलं संहर्तुमैच्छत् । स्थितः कृत्यशेषः किञ्चिन्मात्रावशिष्टं कृत्यं यस्य सः । तच्च यदुषु प्रवेशितानां देवानां दिवि
प्रस्थापनं स्वांशानां वैकुण्ठश्चेतद्वीपवदर्याश्रमादिषु प्रस्थापनं नित्यपार्षदसहितस्य स्वस्य प्रापंचिकलोकवस्तुभ्योऽन्तर्धानञ्चेति त्रयम् ॥ १२ ॥
संदर्भः—विभ्रत्प्रकटयन् । आप्तकामः तेन तेन निजभक्तजनानामभीष्टदानात्सिद्धमनोरथो जातः तदनंतरं च धाम प्रपञ्चातीतप्रकाश-
तत्तन्निजधामैवास्थायाधिप्राय रमणहेतोः कुलं संहर्तुं तत्रैव सम्यङ्गतुमैच्छत् । नन्वाप्तकामश्चेत्पुनः किमन्यक्रीडेच्छया तत्राह—स्थितः
सर्वदा स्थायीकृत्य शेषः स्वप्रेष्ठजनैस्सह लीलाविशेषो यस्य सः । अवतारगतलीलेच्छैव पूर्णो न तु सर्वेत्यर्थः । अत एवोदारा भक्त-
सुखदस्वभावमयी कीर्तिर्यस्य सः ॥ १० ॥ प्रश्नं परिहरच्छापहेतुमाह—ईश्वरेच्छयेत्यादि । कर्म्मार्थं किञ्चिदिष्ट्यादिरूपकर्म्मकरणार्थ-
माहूताः आह्वानविषयीकृताः कलेर्युगस्य कलहस्य वा मलानां त्रिविधपापानामपहराणि नाशकानि अपवर्गबोधाय शोधकानीत्यर्थः ।
यदुषु दीव्यति द्योतते कृष्णपितृत्वेनेति यदुदेवो वसुदेवस्तस्य गेहे । यद्वा—यदुदेव उपसेनस्तस्य गेहे गेहमिव रक्ष्यमाणे द्वारकानगरे ।
इत्यर्थ इति—यदुकुलसंहारेतरसर्वावतारकार्यस्य कृतत्वात्कुलसंहारार्थमेव तत्र वास इति भावः । ततो द्वारकातः नातिदूरे समीपे
॥ ११ ॥ कालोत्तयोमी आत्मा रूपं यस्येति । सर्वस्य तदिच्छाधीनत्वं दर्शितम् । ततश्च प्रभुः प्रथमं ब्रह्मशापप्रकारं कापट्येन प्रश्नरूपं
कर्माणि दर्शनस्पर्शनसंलापादिचरित्राणि तैर्विप्रैः सह कृत्वेति व्याख्येयम् , अन्यथा विशेषणासंगतिः स्यात् । वैदिककर्म्मभ्यो वैलक्षण्यं
द्योतयितुं स्वैरचरित्रात्मकानि कर्माणि विशिनष्टि विशेषणैर्वर्णयति—कालात्मना यादवानामुपसंहारेऽयमेव प्रकार इति कालात्मने-
त्युक्तम् ॥ ११ ॥ कांश्चिन्मुनीन्नामतो निर्दिशति—विश्वामित्र इति । आदिना गौतमादिग्रहः ॥ १० ॥ १२ ॥ तान्मुनीन् ।
अविनीता अनन्नाः ॥ ११ ॥ अविनीताः श्रीकृष्णेच्छैव तदानीमेव ॥ १३ ॥ ते यदुकुमाराः । असितेक्षणा नीलनेत्राः ॥ १४ ॥ स्त्रीवेषैः
रज्युचितवस्त्रालंकारतुल्यपिंडादिभिर्गर्भपौष्ट्यादिभिः सांबस्य वृद्धस्यापि बालानुमतिप्रहणेपि सैव हेतुरिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १
॥ ० ॥ १५ ॥ तान्कुमारान् । वो युष्माकम् ॥ १६ ॥ कुपिता इहापि सैव मुख्यहेतुरन्यथा श्रीकृष्णनंदनादिषु महा-
भागवतानां तेषां कोपासंभवात् । हे नृपेति—यथा तव परममहाभागवतस्य ब्रह्मण्यस्य शमीकर्षसमाधिपरीक्षणार्थं तत्कठे सर्पक्षेपादौ
धीराविर्भूता तथा सांबादीनामपि तदृशी धीरिति भावः । प्रलब्धा उपहसिताः ॥ ११ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यन्निमित्त इति । हे द्विजसत्तम ! यत् निमित्तं कारणं द्वारं यस्य तथाभूतः मादृशो वा तथा एकात्मनामन्योन्यमैकमत्यं प्राप्तानां भेदः कलहः कथं जातः । एतत्सर्वमेतस्मिन् मत्पृष्ठं सर्वं प्रतिवक्तव्यं मे मह्यं यत्नेन वदस्व ॥ ९ ॥ विभ्रदिति । उदारकीर्तिः आप्तकामः पूर्णकामोऽपि कृष्णः स्थितः कृत्ये भूभारहरणे शेषो यस्य तादृशः सकलानां सुन्दराणां करचरणनेत्राद्यवयवानां संनिवेशो विन्यासविशेषो यस्मिन्स्थाभूतं वपुर्विभ्रत् विभ्राणो भुवि वर्तमानं द्वारकाख्यं धाम स्वस्थानमास्थाय अधिष्ठाय रममाणः सुमङ्गलं शुभावहं कर्माचरन् स्वकुलं संहर्तुमैच्छत् । तद्धर्षः ॥ १० ॥ कर्माणीति । पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति तथा तानि सुमङ्गलानि परमानन्दजनकानि तथा गायतो जगतः कल्लिमलापहराणि कर्माणि कृत्वा यदुदेवो वसुदेवस्तस्य गृहे निवसता कालात्मना यादवकुलं संजिहीर्षुणा भगवता निसृष्टा अन्तर्यामितया प्रेरिताः मुनयः पिण्डारकाख्यं द्वारकातः प्रागुदीच्यां दिशि नातिदूरे तीर्थविशेषं समगमन् । यद्वा । अश्वमेधादिकर्मार्थमाहूताः कर्माणि कारयित्वा निसृष्टा मुनयः इत्याद्यन्वयः ॥ ११ ॥ विश्वामित्र इति ॥ १२ ॥ क्रीडन्त इति सार्द्धम् । तत्र पिण्डारकसमीपे क्रीडन्तो ये यदुनन्दनाः कुमाराः ते जान्बवतीसुतं साम्बं स्त्रीवेषैर्वस्त्राभरणादिभिर्वेषयित्वा स्त्रीवेषं विधाय तान्मुनीनुपत्रज्य समीपमेत्यान्तरविनीता उद्धता अपि बहिर्विनीतवत् नम्रवत् उपसङ्गृह्य पादसंग्रहणं कृत्वा प्रपच्छुः ॥ १३ ॥ एषेति सार्द्धम् । हे विप्राः ! हे अमोवदर्शनाः ! एषा अन्तर्वर्तनी गर्भिणी असितेक्षणा सुनीलकटाक्षा प्रसोष्यन्ती आसन्नप्रसवा पुत्रकामा वो युष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जती । परस्मैपदमार्पम् । अस्मन्मुखेन पृच्छति । अतः किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तद् ब्रूतेति ॥ १४ ॥ एवमिति । हे नृप ! मुनयः एवं प्रलब्धाः उपहसिताः अत एव कुपिताः सन्तस्तान् यदु-कुमारानूचुः । हे मन्दाः मन्दभागाः ! वो युष्माकं कुलस्य नाशनं मुसलं जनयिष्यतीति ॥ १५ ॥ तदिति । तत् मुनिवचनं श्रुत्वा ते यदुकुमारा अतिसन्नस्ताः सन्तः सहसा आशु साम्बस्योदरं विमुच्य उद्धाट्य तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं मुसलं ददृशुः । अयस्मयादित्वाद्भत्वन्तेन रुत्वाद्यभावः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अतः ब्रह्मण्यत्वादेः स्पष्टस्य निमित्तस्य दुराचारादेः ॥ ९ ॥ अत्र विप्रशापे ईश्वरस्य कृष्णस्येच्छैव परम्परया निमित्तमिति परिहरति—परीक्षिदाक्षेपं समाधत्ते—विभ्रत् प्रकटयन् तत्सुमङ्गलकर्माचरणं तत् संहरणेच्छुत्वम् ॥ १० ॥ निमित्तं ब्राह्मणानां परीक्षार्थं कापट्येन प्रदन्नरूपं कर्मार्थं योगाद्यर्थं कर्माणि दर्शनस्पर्शनसंलापादिचरित्राणि तैर्लिप्तैः सह कृत्वेति व्याख्येयम् अन्यथा विशेषणासङ्गतिः स्यात् वैदिककर्मभ्यो वैलक्षण्यं द्योतयितुं स्वैरचरित्रात्मकानि कर्माणि विशिनष्टि—विशेषणैर्वयति एतानि कृष्णकर्माणि सर्वतोमुखानि त्रिभिरपि विशेषणैर्विशिष्टानि ॥ ११ ॥ विश्वामित्र इति युग्मकम् । अविनीता इति कृष्णेच्छयैव तदानीमेव तथाभूता इति ज्ञेयम् । स्त्रीवेषैः स्त्र्युचितवस्त्रालङ्कारादिपरिधानैः ॥ १२-१४ ॥ अमोवदर्शनाः ! यथार्थज्ञानाः तत् कन्याजननं पुत्रजननम् ॥ १५ ॥ कुपिता इत्यत्रापि भगवदिच्छैव मुख्या हेतुरन्यथा कृष्णनन्दनेषु महाभागवतानां तेषां कोपासम्भवात् हे नृपेत्याश्रयेण सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

एकात्मनाम् अन्योन्यमैकमत्यं प्राप्तानां भेदः अन्तर्भेदः ॥ ९-१० ॥ निसृष्टाः भगवत्सङ्कल्पप्रेरिताः ॥ ११-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

यदि कथञ्चित्प्राप्तः स तर्हि विप्रशापः यन्निमित्तः यन्निमित्तं करणं यस्य सः हे द्विजसत्तम ! एकात्मनामन्योन्यमैकमत्यं प्राप्तानां वृष्णीनां कथं भेदः कलहः प्रवृत्तः । यद्वा, एकात्मनामित्यस्य विप्राणामिति विशेष्याध्याहारः एकात्मनां सार्वोत्तमब्राह्मोपासनेन सर्वत्र समचित्तानाम् ऋषीणां कथं भेदः यदुषु निग्रहनिदानभूतभेददृष्टिः कथमभूदित्यर्थः । एतत्सर्वमेतस्मिन्मत्पृष्ठे सर्वं प्रतिवक्तव्यं मह्यं वदस्व ॥ ९ ॥ स्वकुलं सञ्जिहीर्षोः सर्वान्तरात्मनो भगवतः श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पादेव विप्रशापोऽभूदित्याह श्रीशुकः कृत्वेति । सुन्दरेति भावप्रधानो निर्देशः सकलस्य सुन्दरस्य सौन्दर्यस्य सम्यङ्निवेशो यस्मिन्तत्सुमङ्गलं वपुः कृत्वा विभ्रदिति पाठान्तरं तदा विभ्राणः कर्म अदैवसमानुषं च चेष्टितमाचरन् कुर्वन् सुमङ्गलमिति कर्मविशेषणं च स्मरतां सुमङ्गलावहमित्यर्थः । अत एवोदारा विपुला कीर्तिर्यस्य सः धाम द्वारवत्याख्यं स्थानमास्थाय अधिष्ठाय आप्तकामोपि रममाणः स्थितः कृत्यस्य भूभारापहरणात्मकस्य शेषो यस्य सः कुलं यदुकुलं संहर्तुमैच्छत् ॥ १० ॥ कर्माणीति पुण्यनिवहानि पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति तथा न केवलं तथाभूतान्येवापितु गायतां जगतां यत्कल्लिमलं कल्लियुगप्रयुक्तं पापं तदपहरन्तीति तथाऽत एव सुमङ्गलानि केवलसुखैकनिदानानि कर्माणि चेष्टितानि कृत्वा वसुदेवस्य गृहे निवसता कालात्मना कालशरीरकतया संहारकेण भगवता विसृष्टाः प्रचोदिता भगवत्सङ्कल्पप्रेरिता इत्यर्थः । मुनयः पिण्डारकं तीर्थविशेषं द्वारवतीसमीपस्थं समगमन् सम्यग्भगवद्दर्शनजहर्षयुक्ताः

ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ के ते ? इत्यत्राह—विश्वामित्र इति । नारदादयोऽन्ये च ॥ १२ ॥ क्रीडन्त इति तत्र पिंडारकान्तिके क्रीडन्तः तान् मुनीन् उपत्रय्य समीपमेत्य उपसङ्गृह्य पादसङ्ग्रहणं कृत्वा स्वयमविनीता अपि विनीतवत्प्रचक्षुः ॥ १३ ॥ तं वेषयित्वेत्याद्यर्थ-मर्थक्रमादुपसङ्गृह्येत्यतः प्राग्योऽयम् । ते प्रसिद्धाः प्रभमेवाह—एषा ते । हे विप्राः ! एषाऽसितेक्षणाऽङ्गना अन्तर्वत्नी गर्भिणी पुत्रकामा प्रसोष्यन्ती प्रसविष्यमाणा च स्वयं साक्षाद्युष्मान् प्रष्टुं विलज्जत्यस्ममुखेन पृच्छति यूयं स्वमोक्षदर्शनाः अमोक्षं सत्यं दर्शनं येषां ते सर्वज्ञा इत्यर्थः । अतः किंस्विज्जनयिष्यति किं कन्यामुत पुत्रं वा तत् प्रब्रूत ॥ १४-१५ ॥ एवं प्रलब्धाः वञ्चिताः अवहेलितः इति यावत् अत एव कुपितास्तान् यदुकुमारानूचुः किमिति ? हे मन्दाः वो युष्माकं कुलनाशवतीति तथा तं मुसलं जनयिष्यतीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदोः कुलस्य यन्निमित्तः किन्निमित्तः यादृशः कीदृशः एकात्मनाम् एकमनस्कानां भेदो मिथो वैरलक्षणः ॥ ९ ॥ शुक्रः प्रभ्रं प्रवदन् पुनरुक्तं करोति—विभ्रदित्यादिना । सकलसुन्दरगुणानां सन्निवेशं धाम निधानस्थानं गृहमास्थाय गृहे स्थित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रभ्रं परिहरति—कर्माणीति । पुण्यनिवहानि पुण्यकारणानि यद्देव उग्रसेनस्तस्य गेहे उग्रसेनाधिकृतद्वारवत्यां निवसता कालात्मना कृष्णेन निसृष्टाः प्रेरिताः पिंडारकं क्षेत्रं प्राप्ता इत्यन्वयः ॥ ११-१२ ॥ उपसंगृह्य साम्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ अन्तर्वत्नी गर्भिणी असितेक्षणा नीलनेत्रा ॥ १४-१५ ॥ प्रलब्धाः वञ्चिताः “सद्यर्थे सहसा हेतुशून्ये युक्तेपि सांप्रतम्” इति यादवः । हे मन्दाः ! निर्भोग्याः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कथमिति यथाचेत्यर्थः । एकः कृष्ण एवात्मा परमप्रेष्ठः परमप्रवर्तकश्च येषाम् ॥ ९ ॥ सर्वत्र कारणं भगवदिच्छैवेति वदन्निच्छायाः कारणान्तरमप्याह—विभ्रदिति । सकलानां सुन्दरवस्तूनां सन्निवेशो यस्मिन् तादृशं वपुर्भुवि विभ्रत् प्रकटयन् सुमङ्गलं च कर्म भूय्याचरन् आप्तकामः तेन तेन निजभक्तजनानामभीष्टदानात्सिद्धमनोरथो जातः तदनन्तरं च धाम प्रपञ्चा-तीतप्रकाशतत्तन्निजधामैवास्थायाधिष्ठाय रमणहेतोः कुलं संहर्तुं तत्रैव सम्यङ्नेतुमैच्छत् नन्वाप्तकामश्चेत्पुनः किमन्यक्रीडेच्छा ? तत्राह—स्थितः सर्वदा स्थायी कृत्यशेषः स्वप्रेष्ठजनैः सह लीलाविशेषो यस्य सः अवतारगतलीलेच्छैव पूर्णा न तु सर्वैरेवेत्यर्थः । अत एवोदारा भक्तमुखदस्वभावमयी कीर्त्येत्यस्य सः ॥ १० ॥ कालोऽन्तर्यामी आत्मा रूपं यस्येति सर्वस्य तदिच्छाधीनत्वं दर्शितम् ॥ १० ॥ विश्वामित्रेति युगमकम् । अविनीता इति तदिच्छयैव तदानीं तथाभूता इत्यर्थः ॥ १२-१५ ॥ कुपिता इति, कुपिता इव अत्र च तदिच्छयैव हेतुः मुसलं जनयिष्यति तदुत्पादयिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

॥ ११-१० ॥ ततश्च प्रभुः प्रथमं ब्रह्मशापप्रकारं ससर्जत्याह—कर्माण्यश्वमेधादिकानि कृत्वा तदर्थमाहूता मुनयो दक्षिणादिभिः प्रीणयित्वा पिण्डारकं तत्समीपवर्त्तितीर्थविशेषं निसृष्टाः प्रस्थापिताः कालात्मना एषां यादवानामुपसंहारे अयमेव प्रकार इति कालस्वरूपेण स्वकुलं सञ्जिहीर्षुणा ॥ ११-१२ ॥ उपसंगृह्य पादग्रहणं कृत्वा ॥ १३-१४ ॥ किंस्वित् कन्यां पुत्रं वा ॥ १५ ॥ प्रलब्धा ज्ञानपरीक्षया उपहसिताः ॥ १६-१८ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्माच्छापानर्हाणां वृष्णीनां स्फुटं शापनिमित्तं शापस्वरूपं यच्चोक्तम् “अन्तःकलिं यदुकुलस्य विधाय” इति तत्रैकमनस्कानां कथं कलिरिति च पृच्छति—यन्निमित्तमिति । एकात्मनामेकमनस्कानां भेदः कलिः ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णेच्छैव शापे एकात्मनां भेदे च निमित्तमिति “जनयिष्यति वो मन्दाः । मुसलं कुलनाशनम्” इति शापस्वरूपं चाह, विभ्रदित्यादिना । ध्यातॄणां शोभनानि मङ्गलानि यस्मात्तत्सुमङ्गलं सकलं सुन्दराणां साङ्गोपाङ्गरम्याणां श्रीमत्सादादीनाम् अवयवानां सन्निवेशो यस्मिन् तद्वपुः ध्यातॄणामुपकाराय विभ्रत् उदारा श्रोतृश्रावयितॄणां निरतिशयफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः स्वयमाप्तकामः कर्मतत्फलनिरपेक्षोऽपि भुवि कर्माहं लोके धाम गृहमास्थाय लोकसङ्ग्रहाय कर्माचरन् यथोचितं रममाणः स्वानन्यशरणैर्विहरन् स्थितः कृत्येषु सद्गुणहा-सन्निग्रहादिषु स्वकुलसंहाररूपः शेषो यस्य सः कुलं स्वकुलं संहर्तुमैच्छत् अनेनैवैकात्मनां कुलविनाशहेतुर्भेदोऽपि भगवदिच्छ-यैवेति ॥ १० ॥ यदुदेवगेहे यदुदेवः उग्रसेनः यस्य गेहे तदधिकृतायां द्वारकायाम् । वसुदेवगृहे वा निवसता भगवता कर्मार्थमाहूताः मुनयः कर्माणि कृत्वा निसृष्टाः प्रस्थापिताः पिण्डारकं तत्रैव तीर्थविशेषं समगमन् भगवल्लीलायाङ्कालस्याकिञ्चित्करत्वं द्योतयितुं भगवन्तं विशिनष्टि—कालात्मना कालस्य शक्तिभूतस्यात्माश्रयः तेन कालाख्यशक्तिमतेत्यर्थः । भगवत्कर्माणां मुक्तिप्रदत्वं मुक्तिमुक्ति-

विरोधिकलिमलापहरत्वं च दर्शयितुं तानि विशिनष्टि—गायतो जनतः उपलक्षणमेतत् श्रवणादिपरस्यापि भगवत्कर्मकीर्तनादिना प्राणिमात्रस्य कृतकृत्या न केवलं धर्माश्रमधर्मेनिष्ठमेवेति द्योतयितुं जगदित्युक्तं कलिमलानि अपहरन्तीति कलिमलापहराणि कीर्तनादिना पुण्यानि भक्तिमुक्तिबीजभूतानि निवहन्ति प्रापयन्तीति पुण्यनिवहानि कीर्तनादिपराणां सुष्ठु मङ्गलानि येभ्यः तानि सुमङ्गलानि ॥ ११-१२ ॥ उपसङ्गृह्य साम्बमिति शेषः । उपत्रय्य मुनीनां समीपे गत्वा तान् पप्रच्छुः प्रश्नमेत्याह—ते इति द्वाभ्याम् । हे अमोघदर्शनाः ! सफलदर्शनाः एषा असितेक्षणा कृष्णनेत्रा अन्तर्वर्ती गर्भिणी तत्रापि प्रसोष्यन्ती आसन्नप्रसवा वायुष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जतीति विशेषतो लज्जां कुर्वाणा अतः अस्मद्द्वारा पृच्छति—किंस्वित्सञ्जनयिष्यति तद्ब्रूतेति द्वयोरन्वयः ॥ १३-१४ ॥ प्रलुब्धा वञ्चिताः हे मन्दाः ! अल्पमतयः वः युष्माकं कुलनाशनं मुसलं जनयिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

प्रश्नामाह यन्निमित्त इति । निमित्तस्याप्रसिद्धत्वान् निर्निमित्तपक्षस्य प्रकृते चाभावाद् ब्राह्मणेषु यादवेषु वा निमित्तोत्पत्ति-
दृष्टादृष्टभेदेन निमित्तसम्भवान् प्रकारप्रश्नः, सजातीयकृतं न वदेदिति शङ्कानिराकरणार्थं द्विजसत्तमेति भक्तिज्ञानसम्पन्नः, अदृष्टा-
पेक्षया दृष्टस्य बलिष्ठत्वाच्छापेपि जाते कथमेकात्मनामन्योन्ययुद्धम् ? एतदुपयोगि सर्वं वक्तव्यमित्यर्थः, क्रियाफलं कर्तृगामीत्यात्मनेपदं,
अस्याः कथायाः सर्वोपकारित्वाभावेपि सन्देहवारणान् मदुपकार इत्याह म इति ॥ ९ ॥ बादरायणिरुवाच, कथायाः क्रूरत्वं द्योतयति,
शापे हेतुमाह, बिभ्रदिति, ऐच्छतेतिहेतुः, द्वितीयपक्षस्य पुष्टिमार्गस्थत्वाभावाल्लौकिकदूषणपरिहारेण वक्तव्यम्, अयं च पुनर्द्वितीयपक्ष
एव श्रोता पुष्टिमार्गे प्रवेशाभावाच्छापव्याजेनेत्युक्ते प्रश्नानुपपत्तेरतो मर्यादास्कन्धत्वाल्लौकिकन्यायेन वदति, “तच्चासुराणां मोहाय
सतामपि च कुत्रचि”दितिवचनादेतादृशमपि श्रवणं चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधकमिति कथनम्, उत्तमाधिकारित्वं संहितापेक्षया न
पुष्टिमार्गापेक्षयातो लोकन्यायेन कथनं न दोषाय, लोके विरक्तिकारणानि प्रकृते न सन्ति कुरूपत्वं कर्माशक्तिरभूषणतया स्थितिर-
कामपूरणं गार्हस्थ्यसुखाभावोकीर्तिश्चेति, एतन्निराकरणेन सर्व एव निराकृताः, सकलसुन्दराणां सम्यङ् निवेशो यस्मिन्, भुवीत्युभयत्र
संहारेच्छायां देवगुह्यं किञ्चिदिति स्थितकृत्यशेष इति सङ्कर्षणकार्यैकदेशः स्थित इत्यर्थः ॥ १० ॥ इच्छारूपं बीजमुक्त्वा प्रयत्नमाह,
लोके ह्युत्पन्नस्यर्णत्रयापाकरणमावश्यकमित्यनिरुद्धाशाविभोवेन यज्ञार्थं ब्राह्मणानाहूय तैर्नित्यकाम्यप्रायश्चित्तकर्माणि कृत्वा पूर्वरूप-
स्थाने परित्यज्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय कुले प्रवेशार्थं वसुदेवगृहे स्थित्वा संहारार्थं सङ्कर्षणाविर्भावं च कृत्वा सर्वमेधात्मसमारो-
पणयोः कृतत्वान् नितरां प्रस्थापिता ब्राह्मणाः प्रागुदीचीं दिशं तीर्थविशेषं तीर्थाभिगमनविधिनागमन्नित्यर्थः, पुण्यमेव नितरां वहन्ति
“यज्ञेन यज्ञ” मितिन्यायेन विधिपरिपालनेन धर्मसम्पत्तिरेव नित्यैः, सुमङ्गलानि पशुपुत्रारोग्यसाधकानि भगवतो दोषाभावाच् छिक्षार्थं
कृतानि सङ्कीर्तनोपयोगीनि जातानि विधानकालानपेक्षतया प्रायश्चित्तानर्हदोषदूरीकरणसमर्थानि भगवत्प्रेषितब्राह्मणगमनमेवेच्छा-
पूरकमिति कार्यं सिद्धम्, आविर्भूतः सङ्कर्षणांशो ब्राह्मणेषु यादवेषु देशकालयोश्च प्रविष्ट इति न किञ्चिद् दूषणम् ॥ ११ ॥ यागविशेषे
तत्तदृषीणामुपयोगात् ससदस्यानां दशानां गणनामाह, नारदादयः सदस्याः ॥ १२ ॥ कालाविष्टा यादवा भगवदिच्छापूर्णाया
ब्राह्मणावज्ञां कृतवन्त इत्याहोदेशप्रकारवञ्चनैः श्लोकैः, तत्रोदेशमाह, क्रीडन्त इति राजसावेशः, तानुपब्रज्येतिधारष्ट्यं, कुमारा इति
दीर्घदर्शनाभावः, यदुनन्दना इति पित्राद्यसम्भताः, तानुपसङ्गृह्य नमस्कृत्येति सहजसात्त्विकत्वम्, अविनीता इति तामसाविर्भावः,
आकारगोपनं भगवदाविष्टब्रह्मतेजसा ॥ १३ ॥ धनार्थिनो याजकाः कामुका भविष्यन्तीति स्त्रिया वञ्चनप्रकारं कृतवन्त इत्याह,
पुराणान्तरे पार्वतीसहितो महादेवोवतीर्ण इति मातृनाम्ना तु मुग्धत्वं गर्भिणी सुन्दरी चेयं वो युष्मानर्थात् किं जननीयं मयेति
पृच्छति ॥ १४ ॥ वञ्चनामाह, पादद्वयमुत्तारुद्धं चेति वाक्यत्रयम्, अर्थात् साक्षात् प्रष्टुं, प्रब्रूतेतिस्वप्रार्थना, उभयोरौत्सुक्यपूरणं
पादद्वयेन भावः स्पष्टः ॥ १५ ॥ निमित्ताभासमाश्रित्य कृष्णाविष्टाः शापं दत्तवन्त इत्याह, एवं वक्रोक्त्या परीक्षारूपया वञ्चिताः,
मननं वृत्तान्तज्ञाने हेतुरन्यथात्वापराधेदिकदण्डोनुचितः, तेषामल्पकर्तृत्वेपि भगवदीयविषयत्वाद् दण्डो वोक्तः स्यान् मुनीनां
दृष्टत्वं वा भवेत्, मन्युवशानामेवान्ते विभूतित्वात् कुपिता इत्युक्तम्, वः कुलस्य नाशकं नित्यसापेक्षत्वादसमर्थसमासः, कोपावेशाद्-
ज्ञानप्रवेशे मन्दा इतिसम्बोधनं बुद्धिरहिताः, अमन्दा इति वा, त्वरिता इति हास्ये, तामसाद् राजसोयमिति विशेषः, अल्पीयांस
इति वा ब्रीहय इवेति, अत एव वो मुसलमवघातजनकं “मत्ता चराचरग्रहणा”दितिन्यायेन भगवद्भोजनसाधनं फलपाकान्तत्वं च,
यादवानां कुलनाशनमिति तस्य स्वभावकार्यं ब्रीहिमात्रस्य यथावघातहेतुः, एवं सति न समासदोषः, महत्त्वे फलवद्भोगो भवेन्
मन्दत्वादोदनभावेनेति विशेषः, भावाज्ञातार इति च सम्बोधनमत एवाम्रे कृतार्थत्वभावनात् एवोद्धवपश्चात्तापे निन्दा युज्यते,
अशप्तस्तस्याप्यज्ञानं मौसलविषये दाहादिसम्भावनायस्मयत्वं विद्यमानमपि नोक्तं दर्शनादेव ज्ञातुं शक्यत्वात्, तस्माद् यज्ञपुरुष-
स्यायुधविशेषरूपमुसलोत्पत्तिज्ञापकं वचनं शाप इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यन्निमित्त इत्यत्र निमित्तोत्पत्तिरिति तां ज्ञातुं निमित्तप्रश्न इति शेषः ॥ ९ ॥ बादरायणिरित्यत्र द्योतयतीति कण्टकिवृक्षा-
यणत्वाज्ञापनेन बादरायणिपदं द्योतयतीत्यर्थः, बिभ्रदित्यत्र ननु 'सत्यसङ्कल्पा'दिपदैः शापनिमित्तस्य प्रागेवोक्तत्वादुक्तमित्युक्त्या
चारिताध्यात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुद्वितीयपक्षस्येत्यादि, भगवतो लीलादिविशिष्टस्य लोकवद्दर्शनगोचरत्वे भक्तिः
सामान्येच्छा च हेतुरितिपक्षद्वयं पुष्टिमर्यादाभ्यां व्यवस्थितं तथा तिरोभावोपि तदभावाभ्यां व्यवस्थितः, एवं सति सामान्येच्छया
दर्शनतदभावौ लौकिकरीतिकौ भासेते तदा पुष्ट्यनधिकृतस्य दूषणादिकं स्फुरतीति तन्निवृत्त्यर्थं मननन्यायेन पुनर्वदतीत्यर्थः ननु
लौकिकरीत्या कारणाभावे तथा कथनमप्युक्तमत आहुस्तच्चेत्यादि, तथा च करोतीत्यत उच्यत इत्यर्थः, तत्रापि प्रयोजनमाहु-
रेतादृशमित्यादि, ननु द्वितीयपक्षे श्रोतृत्वे राज्ञ उक्तमाधिकारित्वं विरुध्येतेत्यत आहुस्तच्चेत्यादि, संहिता इत्यस्य साधारणा इत्यर्थः
प्रतिभाति, विशेषणतात्पर्यमाहुर्लोकं इत्यादि ॥ १० ॥ कर्माणीत्यत्र पूर्वरूपस्थाने इतिद्विवचनं पूर्वरूपमनिरुद्धरूपं स्थानं स्वमन्दिरं
प्रवेशार्थमित्यधर्मादिप्रवेशार्थं "मन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या" इति वाक्यादितिभावः ॥ ११ ॥ श्रीवसुदेवस्य कश्यपत्वेन प्रजापतित्वात्
तद्गृहे स्थितौ सर्वत्र प्रवेशसौकर्यमिति तथा ॥ १२ ॥ क्रीडन्त इत्यत्र भगवद्विष्टब्रह्मतेजसेति "युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवै"रिति
वाक्याद् यथा पार्श्वेषु भगवेशस्तद्वादिषं यद् ब्रह्मतेजस्तेन, अन्यथर्षीणां ब्रह्मज्ञत्वात् तदैव ज्ञानं स्यादिति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ते
वेषयित्वेत्यत्र पुराणान्तर इत्यादि तस्यैव संहारकत्वात् प्रयोजकतोचितेतिभावः, मातृनाम्नेत्यक्षुपुत्रीत्वसूचकेन, अन्यथेदं वेषं
नाङ्गीकुर्यादितिभावः ॥ १४ ॥ एवं प्रलब्धा इत्यत्र त्वरिता इति हास्य इति यथा तैर्वञ्चना कृता तथैतैरपि भाविन्यर्थ एतेषां त्वरितत्वं
ज्ञात्वा हास्यार्थममन्दा इति सम्बोधनमुक्तमित्यर्थः, एवं व्याख्याने विशेषमाहुस्तमसादित्यादि, अज्ञानप्रवेशापेक्षया त्वरितत्वज्ञानं
कोपसजातीयमेष विशेष इत्यर्थः, ततोपि सात्त्विकज्ञानरूपविशेषं वदन्तो मन्दपदस्यार्थान्तरमाहुस्त्वीयांस इत्यादि, ब्रीहितौल्यस्यैवात्रा-
भिप्रेतत्वे गमकमाहुरत एवेत्यादि, उक्तज्ञानस्य सात्त्विकत्वसाधनाय न्यायेन ब्रीहितुल्यत्वं समर्थन्यत्तेत्यादि, फलपाकान्तत्वमितीद-
मपि ब्रीहितौल्यबोधकमौषधीनां तादृशत्वादितिभावः, एवं सतीति सापेक्षत्वस्य स्वाभाविकत्वे सतीत्यर्थः, भगवत एवं करणे
संहारस्य श्रौतत्वसिद्धिमुक्त्यर्थेतिबीजस्य स्फुटीकारायाहुर्महत्त्व इत्यादि, ज्ञानस्य प्रकारान्तरेणापि सात्त्विकसाधनायाहुर्भावेत्यादि,
भावाज्ञातृत्वे गमकमाहुरत एवाग्र इत्यादि, तस्यापीत्युद्धवस्य ॥ १६ ॥

श्रीगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

ननु कृष्णेनैव तेषां संहाराय शापः कारित इत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य तथापि निर्निमित्तस्य तस्यासम्भवात्तन्निमित्तं किञ्चिदवश्यं
वक्तव्यमित्याह—यन्निमित्त इति । यन्निमित्तं कारणं द्वारभूतं यस्य तथाभूतः । शापस्वरूपमपि पृच्छति—यादृश इति । शापे जातेऽप्य-
दृष्टापेक्षयाऽदृष्टस्य बलिष्ठत्वादेकात्मनाम् अन्योन्यमैकमत्यं प्राप्तानां भेदकलहः कथं जातः ? यद्वा एकात्मनां सर्वात्मकभगवदुपा-
सकानां विप्राणां भेदः यदुषु निग्रहकारणभूतभेददृष्टिः कथमभूत् ? एतत्सर्वमेतस्मिन् मत्पृष्टे सर्वं प्रतिवक्तव्यं मे मह्यं वदस्व ।
अविदितं तु तव किञ्चिन्नास्त्येवेत्याशयेन सम्बोधयति—द्विजसत्तमेति ॥ १९ ॥ सर्वान्तर्यामिणो भगवतः स्वकुलसञ्जिहीर्षा-
वसाच्छापनिमित्तमपि जातमित्याशयेन भगवच्चरितमाह—विभ्रदिति । आप्तकामः पूर्णकामोऽपि भगवान् श्रीकृष्णः सकलानां
सुन्दराणां करचरणनेत्राद्यवयवानां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिस्तथाभूतं वपुर्बिभ्रत् विभ्राणः । भुवि वर्तमानं द्वारकाख्यं धाम
स्वस्थानमास्थाय अधिष्ठाय रममाणः सुमङ्गलं शुभावहं कर्माचरणं स्वकुलं संहर्तुमैच्छतेत्यन्वयः । नन्वाप्तकामश्चेत् किमर्थं तस्य
मनुष्यवद्रमणं कर्माचरणं वा तत्राह—उदारकीर्तिरिति । उदारा सर्वपुरुषार्थप्रदा कीर्तिर्यस्य सः । तथा च गृहे रममाणान् कर्म
प्राहयितुं स्वकीर्तिवित्तानेन तच्छ्रवणादिपराणां सकलपुरुषार्थसिद्धयर्थं च कर्माचरणादिति भावः । कुलसंहारेच्छायां उक्तमेव
भूमिभारत्वरूपहेतुं सूचयन्नाह—स्थितकृत्यशेष इति, स्थितः कृत्ये भूभारहरणरूपे कार्ये शेषो यस्य सः । भूमिभारहरणार्थं स्वकुलं
संहर्तुमैच्छदिति भावः ॥ १० ॥ यदुदेवो वसुदेवस्तस्य गृहे निवसता कालात्मना 'अन्तर्बहिः पुरुषकालरूपैः' इत्युक्तेः । अन्तरन्तर्या-
मिरूपो बहिश्च कालरूपः श्रीकृष्णस्तेन पूर्वं कर्मानुष्ठानार्थमाहूतास्ततश्च कर्माणि कृत्वा निःसृष्टाः प्रस्थापिताः । स्वकुलं सञ्जिहीर्ष-
ताऽन्तःप्रेरिता मुनयः पिण्डारकाख्यं द्वारकातः प्रागुदीचीं दिशं नातिदूरे तीर्थविशेषं समगमन्नित्यन्वयः । यद्यन्यत्र गताः
स्युस्तदा यादवशापनिदानभूततत्समागम एव न स्यादित्याशयः । पूर्वोक्तमुदारकीर्तित्वमेव त्रिवृण्वन् कर्माणि विशिनष्टि—पुण्यनिव-
हानोति । श्रवणकीर्तनादिपराणां सर्वपुरुषार्थहेतुभूतानि पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति तथा तानि तथा श्रवणादिसमय एव
सुमङ्गलानि परमानन्दजनकानि तथा गायतो जगतः कलिमलपहराणि कलियुगप्रयुक्तसर्वपापनिवर्त्तकानि ॥ ११ ॥ के ते मुनय
इत्यपेक्षायां तानाह—विश्वामित्र इति ॥ १२ ॥ एवं भगवत्प्रेरितानां मुनोनां पिण्डारके स्थितिमुक्त्वा तत्प्रेरितानां यादवानामपि
तत्र गमनं शापनिमित्तं प्रश्नादिकं चाह—क्रीडन्त इति । तत्र पिण्डारकसमीपे क्रीडन्तो यदुनन्दनास्ते जाम्बवतीसुतं साम्बं
स्त्रीवैश्वंस्त्राभरणादिभिर्वेषयित्वा स्त्रीवेषं विधाय तान्मुनीनुपव्रज्य समीपमेत्यान्तरविनोता उद्धता अपि बहिर्विनीतवत् नम्रवत्

उपसङ्गुह्य पादसङ्ग्रहणं कृत्वा प्रपच्छुरित्यन्वयः । अदीर्घदर्शित्वं सूचयन्नाह—कुमारा इति ॥ १३ ॥ प्रश्नमेवाह—एषेति । तेषां सर्वज्ञत्वं सूचयति—विप्रा इति अमोघदर्शना इति च । एषा अन्तर्वर्त्तनी गर्भिणी, असितेक्षणा सुनीलकटाक्षा, प्रसोष्यन्ती आसन्न-प्रसवा, पुत्रकामा वो युष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जती अस्मन्मुखेन पृच्छति अतः किंस्विज्जनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तद्ब्रूतेति द्वयोरन्वयः ॥ १४-१५ ॥ ते यथा तव मुनिपुत्रः शापं दत्तवानिति स्मारयन् सम्बोधयति—नृपेति । एवं प्रलब्धाः उपहसिताः अत एव कुपिताः संतस्तान् यदुकुमारानूचुः । तदुक्तमाह—मन्दा हे मन्दमतयो वो युष्माकं कुलस्य नाशनं मुसलं जनयिष्यतीति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अब्रह्मण्यत्वमदातृत्वमसेवकत्वं वा द्विजशापहेतुस्तच्चैतेषु न स्पष्टं प्रतीयते, अतः स्पष्टस्य निमित्तस्याभावान्निमित्तान्तरं पृच्छति । यन्निमित्तं इति । हे द्विजसत्तम, यदि कथंचित् प्राप्तः, तर्हि सः वै शापः, यत् निमित्तं यस्य स यन्निमित्तः, यत् प्रयो-जनमुद्दिश्य दत्त इत्यर्थः । स च यादृशो यत्स्वरूपः, एकात्मनामेकचित्तानामन्योन्यमैकमत्यं प्राप्तानां वा वृष्णीनां, भेदः कलहश्च, कथं प्रवृत्तः । एतत् सर्वं, मे मह्यं, वदस्व । यद्वा विप्राणामिति विशेष्यपदम्याहार्यं एकात्मनामिति तद्विशेषणं संपाद्यम् । तदा एकात्मनां सार्वोत्थब्रह्मोपासनेन सर्वत्र समचित्तानामृषीणां कथं भेदः, यदुषु निग्रहनिदानभूतभेददृष्टिः कथमभूदित्यर्थः । एतत् मत्पृष्टं सर्वं प्रतिवक्तव्यं मह्यं वदस्व ॥ ९ ॥ स्वकुलं संजिहीषोः सर्वान्तरात्मनो भगवतः श्रीकृष्णस्य संकल्पादेव विप्रशापोऽ-भूदित्याह । कृत्वेति । सकलस्य सुन्दरस्य सौन्दर्यस्य सम्यक् निवेशो यस्मिंस्तत्, सुन्दरेति भावप्रधानो निर्देशः । सुमङ्गलं सुतरां मङ्गलप्रचुरं, वपुः शरीरं, कृत्वा धृत्वा, कर्म चेष्टितं, भुवि आचरन् अत एव, उदारा विपुला कीर्त्तिर्यस्य सः, आप्तकामः संप्राप्त-सकलकामः, धाम द्वारवत्याख्यं स्थानम्, आस्थायाधिषाय, रममाणः, स्थितः कृत्यस्य भूभारहरणात्मकस्य शेषो यस्य सः, एवंभूतः भगवान्, कुलं यदुकुलं, संहर्तुम् ऐच्छत् ॥ १० ॥ ईश्वरेच्छयैवोत्थितं ब्रह्मशापं वक्तुं तन्निमित्तमाह । कर्माणोति । पुण्यानि निवहन्ति प्रापयन्तीति तथाभूतानि, न केवलं तथाभूतान्येव अपि तु, जगतां गायतां यत् कलिमलं कलिप्रयुक्तं पापं तदपहरन्तीति तथाभूतान्यपि, अत एव, सुमङ्गलानि केवलसुखैकनिदानानि, कर्माणि चेष्टितानि, कृत्वा, वसुदेवगोहे, निवसता कालात्मना काल-शरीरकतया संचारकेण, विशेषतः स्वकुलसंजिहीर्षुणा भगवतेत्यर्थः । विसृष्टाः प्रचोदिताः, भगवत्संकल्पप्रचोदिता इत्यर्थः । मुनयः, पिण्डारकं तीर्थविशेषं, द्वारवतीसमीपस्थमिति शेषः । समगमन् ॥ ११ ॥ मुनीनाह । विश्वामित्र इति । विश्वामित्रः, असितः, कण्वः, दुर्वासाः, भृगुः, अङ्गिराः, कश्यपः, वामदेवः, अत्रिः, वसिष्ठः, नारद आदिर्येषां ते ॥ १२ ॥ क्रोडन्त इति । क्रोडन्तस्य पिण्डारके एवं क्रीडामाचरन्तः, यदुनन्दना यदूनामानन्दकराः कुमाराः, तान् विश्वामित्रादिमुनीन्, उपब्रूय तत्समीपमेत्य, उपसंगृह्य पाद-संग्रहणं कृत्वा, अविनीताः स्वयं विनयरहिताः सन्तोऽपि, विनीतवत् विनययुक्ता यथा स्युस्तद्वत्, प्रपच्छुः ॥ १३ ॥ प्रश्नप्रकारमाह । त इति । ते प्रसिद्धाः यदुनन्दनाः, जाम्बवतीसुतं, साम्बं, स्त्रोवैषैः, वेषयित्वा, वस्त्राद्यैः उदरसमूहमुदरवृद्धिं च कृत्वा, मुनिसमीप-मेत्य प्रपच्छुरिति संयोजनीयम् ॥ १४ ॥ प्रश्नमेवाह । एषेति । अन्तर्वर्त्तनी गर्भिणी, असितेक्षणा श्यामाङ्गी, एषा अङ्गना, भो विप्राः, साक्षात् प्रष्टुं विलज्जती, वो युष्मान्, अस्मद्द्वारेति शेषः । पृच्छति युष्मान् प्रति पृच्छां कारयति । ततः, हे अमोघ-दर्शनाः, यूयं प्रब्रूत ॥ १५ ॥ अपूर्णगर्भायाः सांप्रतं प्रश्नाचरणेन किमित्यत्राहुः । प्रसोष्यन्तीति । हे मुनयः, एषा प्रसोष्यन्ती प्रसविष्यमाणा आसन्नप्रसवकाला इत्यर्थः । पुत्रकामा च, अस्ति । अतः, हे संतोषहेतवः, हे महाभागाः, किं संजनयिष्यति स्विन् । कन्यां पुत्रं वा संजनयिष्यति । तत् यूयं, प्रब्रूत ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् के परम प्रेमी विप्रवर ! उस शाप का कारण क्या था तथा क्या स्वरूप था ? समस्त यदुवंशियों की आत्मा, स्वामी और प्रियतम एकमात्र भगवान् श्रीकृष्ण ही थे; फिर उनमें फूट कैसे हुई ? दूसरी दृष्टि से देखें तो वे सब ऋषि अद्वैतदर्शी थे, फिर उनको ऐसी भेद दृष्टि कैसे हुई ? यह सब आप कृपा करके मुझे बतलाइये ॥ ९ ॥ श्रीशुकदेवजी ने कहा—भगवान् श्रीकृष्ण ने वह शरीर धारण करके जिसमें सम्पूर्ण सुन्दर पदार्थों का सन्निवेश था (नेत्रों में मृगनयन, कन्धों में सिंहस्कन्ध, करों में करिकर, चरणों में कमल आदि का विन्यास था ।) पृथ्वी में मङ्गलमय कल्याणकारी कर्मों का आचरण किया । वे पूर्णकाम प्रभु द्वारकाधाम में रहकर क्रीडा करते रहे और उन्होंने अपनी उदार कीर्ति की स्थापना की । (जो कीर्ति स्वयं अपने आश्रय तकका दान कर सके वह उदार है ।) अन्त में श्रीहरि ने अपने कुल के संहार—उपसंहार की इच्छा की; क्योंकि अब पृथ्वी का भार उतारने में इतना ही कार्य शेष रह गया था ॥ १० ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने ऐसे परम मङ्गलमय और पुण्य-प्रापक कर्म किये, जिनका गान करनेवाले लोगों के सारे कलिमल नष्ट हो जाते हैं । अब भगवान् श्रीकृष्ण महाराज उग्रसेन की राजधानी द्वारकापुरी में वसुदेवजी के घर यादवों का संहार करने के लिये कालरूप से ही निवास कर रहे थे । उस समय उनके विदा कर देने पर—विश्वामित्र, असित, कण्व, दुर्वासा, भृगु, अङ्गिरा, कश्यप, वामदेव, अत्रि, वसिष्ठ और नारद आदि बड़े-बड़े

ऋषि द्वारका के पास ही पिण्डारकक्षेत्र में जाकर निवास करने लगे थे ॥ ११-१२ ॥ एक दिन यदुवंश के कुछ उद्दण्ड कुमार खेलते-खेलते उनके पास जा निकले । उन्होंने बनावटी नम्रता से उनके चरणों में प्रणाम करके प्रश्न किया ॥ १ ॥ वे जाम्बवती-नन्दन साम्ब को स्त्री के वेष में सजाकर ले गये और कहने लगे, 'ब्राह्मणों ! यह कजरारी आँखोंवाली सुन्दरी गर्भवती है । यह आप से एक बात पूछना चाहती है । परन्तु स्वयं पूछने में सकुचाती है । आप लोगों का ज्ञान अमोघ-अबाध है, आप सर्वज्ञ हैं । इसे पुत्र की बड़ी लालसा है और अब प्रसव का समय निकट आ गया है । आप लोग बताइये, यह कन्या जनेगी या पुत्र ?' ॥ १४-१५ ॥ परीक्षित ! कुमारों ने इस प्रकार उन ऋषि-मुनियों को धोखा देना चाहा, तब वे भगवत्प्रेरणा से क्रोधित हो उठे । उन्होंने कहा—'मूर्खों ! यह एक ऐसा मूसल पैदा करेगी, जो तुम्हारे कुल का नाश करने वाला होगा ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्नस्ता विमुच्य सहसोदरम् । साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन् मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७ ॥

किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किं वदिष्यन्ति नो जनाः । इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः ॥ १८ ॥

तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः । राज्ञ आवेदयाञ्चक्रुः सर्वयादवसन्निधौ ॥ १९ ॥

श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप । विस्मिता भयसन्नस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत् श्रुत्वा ते यदुकुमाराः अतिसन्नस्ताः (सन्तः) सहसा साम्बस्य उदरम् विमुच्य तस्मिन् अयस्मयम् मुसलम् ददृशुः खलु ॥ १७ ॥ नः (अस्माभिः) मन्दभाग्यैः किम् कृतम् जनाः न किम् वदिष्यन्ति इति विह्वलिताः मुसलम् आदाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥ तत् च सदसि उपनीय परिम्लानमुखश्रियः (ते) सर्वयादवसन्निधौ राज्ञः आवेदयाञ्चक्रुः ॥ १९ ॥ (हे) नृप द्वारकौकसः अमोघम् विप्रशापम् श्रुत्वा मुसलम् च दृष्ट्वा विस्मिताः भयसन्नस्ताः बभूवुः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्मिन्नुदरे । अयस्मयं लोहमयम् ॥ १७ ॥ मन्दभाग्यैर्नोऽस्मभिः किमेतत्कृतम् । नोऽस्मान् किं वदिष्यन्तीति विह्वलिताः संतो मुसलमादाय गेहान्ययुः ॥ १८ ॥ राज्ञे उग्रसेनाय न तु श्रीकृष्णाय ॥ १९-२० ॥

श्रावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् ऋषिवचः । ते बाला ॥ ११ ॥ तत् शापात्मकं वाक्यम् । विमुच्य उच्छ्वनवस्त्रादिसंघातपृथक्कृत्य सांबस्य सभारत्वेन संशयवचनत्वादिति भावः । तस्मिन्मुसलभाववत्युदरे शापशक्त्या लोहमयं तत्तदेव जातमिति भावः ॥ १७ ॥ विह्वलिता व्याकुलाः ॥ १८ ॥ ० ॥ १९ ॥ तन्मुसलम् । न तु श्रीकृष्णाय तत्प्रतीकारसमर्थाय । नैतत्कृष्णाय चाख्येयमिति तेषां मनसि श्रीकृष्णे-च्छयैव जातमिति भावः ॥ १९ ॥ ० ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

किमिति । ततश्च नोऽस्माभिर्मन्दभाग्यैः किमेतद्ब्राह्मणवञ्चनेन कृतं नोऽस्मान्प्रति जनाः किं वदिष्यन्तीति वदन्तो विह्वलिता व्याकुलचित्ताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १७ ॥ तदिति । तच्च मुसलं सदसि राज्ञसभायामुपनीय परिम्लाना मुखस्य श्रीः शोभा ते यदुकुमाराः सर्वेषां यादवानां सन्निधौ राज्ञे उग्रसेनाय आवेदयाञ्चक्रुः स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः । लज्जाभयाभ्यां श्रीकृष्णसमीपं तु न जग्मुः ॥ १९ ॥ श्रुत्वेति नृप ! द्वारका ओकः स्थानं येषां ते सर्वे अमोघमनिवर्त्य विप्रशापं श्रुत्वा तथा मुसलं च दृष्ट्वा तावद्विस्मिता आश्चर्यं प्राप्तास्ततश्च भयेन सन्नस्ता व्याकुला बभूवुः ॥ १९ ॥ तदिति । स यदुराजः आहुकः उग्रसेनोऽपि साम्बादीनां लज्जाभयाद्यनुदयाय श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव तन्मुसलं चूर्णीयित्वा चूर्णीकृतांस्तदवयवान् समुद्रसलिले प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् । अस्य चूर्णीक्रियमाणस्य मुसलस्यावशेषितमचूर्णीभूतं लोहं च अल्पमकिञ्चित्करं मत्वा समुद्रसलिले एव प्रास्यत् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी टिप्पणी

तच्छापात्मकं वाक्यं विमुच्य उच्छ्वनवस्त्रसङ्घातं पृथक्कृत्य साम्बस्य सभारत्वेन संशयवचनत्वादिति भावः । तस्मिन् मुसलाभाववति उदरे खल्विति विस्पष्टे अयस्मयं शापशक्त्या लोहमयम् ॥ १७ ॥ किं कृतमिति भीतानां पश्चात्ताप-वाक्यम् ॥ १८ ॥ उग्रसेनायेत्यपि श्रीकृष्णेच्छयैव ॥ १९ ॥ अमोघमव्यर्थं तादृशापकार्यं मुसलञ्च दृष्ट्वा ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

तच्छ्रुत्वेति । तन्मुनिवचः श्रुत्वा ते यदुकुमारा अतीव सन्त्रस्ता सहसा आशु साम्बस्योदरं विमुच्य तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं मुसलं ददृशुः ॥ १७ ॥ मन्दभाग्यैरस्माभिः किम् एतत्कृतं नोऽस्माकं जनाः नोऽस्मान् प्रति किं वदिष्यन्तीत्येवं विह्वलिताः विशकलितचित्ताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥ ततस्तं मुसलं सदसि राजसभायाम् उपनीय परिम्लाना मुखश्रीर्येषां ते सर्वेषां यादवानां सन्निधौ राज्ञे उपसेनायाऽऽवेदयाञ्चक्रुः स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः ॥ १९ ॥ श्रुत्वेति । अमोघमप्रतिहतं विप्रशापं श्रुत्वा मुसलं च दृष्ट्वा तावद्विस्मितास्ततो भयसन्त्रस्ता भयेन कम्पितगात्राश्च बभूवुरित्यर्थः “त्रसो उद्वेगे” ओविजि भयचलयोः इत्यनुशासनात् अन्यथा पौनरुक्त्यात् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलो

तस्मिन्नुदरे ॥ १७ ॥ किं दृष्टकृतम् ॥ १८-२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विमुच्य उच्छ्रूतवस्त्रसङ्घातपृथक्कृत्य सांबस्य सभारतया ससंशयवचनतथेति भावः ॥ १७-२४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

राज्ञे उपसेनायैव न तु श्रीकृष्णाय लज्जाभयाभ्यामिति भावः ॥ १९-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सहसा सद्यः “सद्योर्थे सहसा हेतुशून्ये युक्तेऽपि साम्प्रतम्” इति यादवः । उदरं क्लृप्तं विमुच्य तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं ददृशुः ॥ १७ ॥ मन्दभाग्यैर्नोऽस्माभिः किं कृतम् ? नोऽस्मान् किं वदिष्यन्तीति विह्वलिताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८-२० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

सप्तभिरग्रिमकथामाह, शापार्थदर्शनं गृहनयनं राजनिवेदनं लोकभयं तन्निराकरणाय मुसलनाशस्यविनियोगाय तस्य रूपद्वयस्थितरिति तदर्थः, तत्र प्रथमं शापार्थदर्शनमाह, कार्ये जाते सङ्कर्षणांशस्य गत्वात् सर्वनाशानुसन्धानेन महाभयं ब्राह्मणानां ज्ञापकत्वान् न पश्चात्तापः, तेषां वाक्यं प्रामाण्यस्यावधारितत्वात् संवादात् संवादात् पूर्वमेव भयोत्पत्तिः, अचेतनत्वान् भ्रियमाणस्येव विमुच्य दृष्टवन्तः, उदरोच्छ्रूतत्वाय सधिवरकन्धने तदाकाश आविर्भूतस्तादृशस्योदरभावनात् नाभिद्वारा वा प्रकटं, अन्यथा ‘जनयिष्य’ तीतिवचनं बाधितं स्यात् ‘आकृतिवचनाः शब्दा’ इत्ययस्यत्वस्यापि मुसलत्वं दाहादिप्रतीकारनिराकरणाय तथात्वं, उत्तरोत्तरं प्रतिश्लोकार्थकरणं भगवदावेशात्, अयसो मृत्युरूपत्वं “सीसेन क्लीबवदि”त्यत्र निर्धारितम् ॥ १७ ॥ ईश्वरेच्छयायुक्तमपि गृहान् नीतवन्त इत्याह, दृष्टप्रकाराभावाद् भाग्यैरेव कृतं, अन्येषां वा पूर्वं साक्षित्वेन स्थितानां वचनं, नोऽस्मत्सम्बन्धिभिर्मन्दभाग्यैः, भगवता सह बहिःस्थितिरुत्तमा न त्वय्यक्तैः प्रवेशः, अतो मन्दत्वं लोकापवादोपपन्न इतिकर्तव्यतामौढ्यं विह्वलत्वं तत्तद्गृहेषु प्रदर्शनार्थमत्याश्रयत्वात् स्थापयन्तीति गेहानित्युक्तम् ॥ १८ ॥ “यजेद्देक”मिति न्यायेन सैव त्यक्तव्या मुसलस्य वा परित्याग उचितो भगवते निवेदनं वा, त्रयमप्यकृत्वा राज्ञे निवेदनं कृतवन्त इत्याह, साम्बनिमित्तत्वाद् भयात् कृष्णे न निवेदनं, तं मुसलं चकारात् साम्बं च न्यायविचारकं राजद्वारि सभास्थानं सदः, राजदण्डभयादपि परितो म्लाना मुखश्रीर्येषां, उपसेनेपि राजसभायां यद्भिः स तिष्ठति, एवं राजनिवेदने सर्वेषां ज्ञातं वृत्तं भवति, तथा च सर्वेषां वैराग्यमुचितं, परमकृपालोर्भगवत एकाकृतिरनेककार्यकर्त्रीत्यंशानामवतीर्णानां सायुज्यं ब्रह्मभावो वा देय इत्येवङ्करणम् ॥ १९ ॥ न च शापनाम्ना प्रकटस्य मुसलस्यान्यथाभावः सम्भवति भगवान् गुरुर्गतिश्च वर्तते तथापि न ज्ञानोपासनादिद्वारा मोक्षप्रयत्नः किन्तु सर्वे लोकाः सन्त्रस्ता एव जाता इत्याह, शापसंवादी मुसलः, संवादिवाक्यमपि श्रुत्वा न प्रमोत्पत्तिः किन्त्वाश्रयैरसे विनियोगं कृतवन्तः भयं च सन्दिग्धे द्वारकौकस इति देशदोषाभावाय, तथा च केषामपि नालौकिके प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तच्छ्रुत्वेत्यत्र स्वल्पापराधेदिकदण्डदानेन ब्राह्मणाः कुतो न पश्चात् तप्ता इत्यत आहुर्ज्ञापकत्वादिति भाव्यर्थकारणीभूत-भगवदिच्छाज्ञापकत्वादित्यर्थः अचेतनत्वान् भ्रियमाणस्येवेति मुसलस्याचेतनत्वेन स्वतो निर्गमाभावेन भ्रियमाणो गर्भो यथा दृश्यते

तथेत्यर्थभगवद्वेशादिति सङ्कर्षणावेशात्, प्रतीकारनिराकरणस्याप्रयोजकत्वादयस्सयत्वे हेत्वन्तरमाहुरयस इत्यादि ॥ १७ ॥
किं कृतमित्यत्राव्यक्त इति प्रकृतावक्षरे वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत् मुनिवचनं श्रुत्वा ते यदुकुमारा अतिसन्त्रस्ताः सन्तः सहसा आशु साम्बस्योदरं विमुच्य उत्पात्य तस्मिन्नुदरे अयस्सयं लोहमयं मुसलं ददृशुरित्यन्वयः । अत्र सन्देहो नास्तीत्याशयेनाह—खल्विति ॥ १७ ॥ ततश्च नोऽस्माभिर्मन्दभाग्यैः किमेतद्ब्राह्मणवचनेन कृतं नोऽस्मान्प्रति जनाः किं वदिष्यन्तीति वदन्तो विह्वलिता व्याकुलचित्ताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥ तच्च मुसलं सदसि राजसभायामुपनीय परिम्लाना मुखस्य श्रीः शोभा येषां ते यदुकुमारा; सर्वेषां यादवानां सन्निधौ राज्ञे उग्रसेनाय आवेद्याश्चक्रुः स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः ॥ १९ ॥ तवेव तेषां धैर्यं नासीदिति सूचयन् सम्बोधयति— नृपेति । द्वारका ओकः स्थानं येषां ते सर्वे अमोघमनिवर्त्य विप्रशपं श्रुत्वा तथा मुसलं च दृष्ट्वा तावद्विस्मिता आश्चर्यं प्राप्तास्ततश्च भयेन सन्त्रस्ता व्याकुला बभूवुरित्यन्वयः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । हे नृप, एवं प्रलब्धा वञ्चिताः अवहेलिता इति यावत् । अत एव, कुपिताः सन्तः मुनयः, तान् यदुकुमारान् प्रति, ऊचुः । हे मन्दाः, वो युष्माकं कुलं नाशयतीति तथाभूतं मुसलं, जनयिष्यति ॥ १७ ॥ इतीति । इत्येवं उक्त्वा, सर्वे ते मुनयः तु, यहच्छया, ततः जग्मुः । ते यदुकुमारा अपि, तन्मुनिवचनं श्रुत्वा, अतिसन्त्रस्ताः अत्यन्तं संत्रासं प्राप्ताः सन्तः, सहसा साम्बस्य उदरं विमुच्य, तस्मिन् खलु, अयस्सयं लोहमयं मुसलं, ददृशुः ॥ १८ ॥ किं कृतमिति । मन्दभाग्यैः, नोऽस्माभिः, एतत् किं कृतम् । जनाः नोऽस्मान् प्रति, किं वदिष्यन्ति । इत्येवं, विह्वलिताः विकलितचित्ताः सन्तः, मुसलम् आदाय गेहान् प्रति, ययुः ॥ १९ ॥ तच्चेति । तच्च मुसलं, सदसि राजसभायाम् उपनीय परिम्लाना म्लानिं प्राप्ता मुखश्रीर्येषां तथाभूताः यदुकुमाराः, सर्वेषां यादवानां सन्निधौ, राज्ञे उग्रसेनाय, आवेद्यांचक्रुः स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

मुनियों की यह बात सुनकर वे बालक बहुत ही डर गये । उन्होंने तुरंत साम्ब का पेट खोलकर देखा तो सचमुच उसमें एक लोहे का मुसल मिला ॥ १७ ॥ अब तो वे पछताने लगे और कहने लगे—‘हम बड़े अभाग्य हैं । देखो, हम लोगों ने यह क्या अनर्थ कर डाला ? अब लोग हमें क्या कहेंगे ?’ इस प्रकार वे बहुत ही घबरा गये तथा मुसल लेकर अपने निवास स्थान में गये ॥ १८ ॥ उस समय उनके चेहरे फीके पड़ गये थे । मुख कुम्हला गये थे । उन्होंने भरी सभा में सब यादवों के सामने ले जाकर वह मुसल रख दिया और राजा उग्रसेन से सारी घटना कह सुनायी ॥ १९ ॥ राजन् ! जब सब लोगों ने ब्राह्मणों के शाप की बात सुना और अपनी आँखों से उस मूसल को देखा, तब सब-के-सब द्वारकावासी विस्मित और भयभीत हो गये; क्योंकि वे जानते थे कि ब्राह्मणों का शाप कभी झूठा नहीं होता ॥ २० ॥

‘तं चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः । समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् ॥ २१ ॥
कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः । उद्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन् किलैरकाः ॥ २२ ॥
मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे । तस्योदरगतं लोहं संशल्यं लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥
भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा । कर्तुं नैच्छद् विप्रशपं कालरूप्यन्वमोदत् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायामेकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः यदुराजः आहुकः तत् मुसलम् चूर्णयित्वा अस्य अवशेषितम् लोहम् च समुद्रसलिले प्रास्यत् ॥ २१ ॥
ततः (तत्र) लोहम् कश्चित् मत्स्यः अग्रसीत् तरलैः उद्यमानानि चूर्णानि वेलायाम् लग्नानि परकाः आसन् किल ॥ २२ ॥ अर्णवे
अन्यैः मत्स्यघ्नैः सह (सः) मत्स्यः जालेन गृहीतः तस्य उदरगतम् लोहम् सः लुब्धकः शल्यम् अकरोत् ॥ २३ ॥ कालरूपी
भगवान् ज्ञातसर्वार्थः विप्रशपम् अन्यथा कर्तुम् ईश्वरः अपि तत् अन्यथा कर्तुम् न ऐच्छत् (किन्तु) अन्वमोदत् ॥ २४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आहुक उग्रसेनः । सोऽपि श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् चूर्णं प्रक्षिप्तवान् अस्य मुसलस्य चूर्णाक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं च प्रास्यत् ॥ २१ ॥ तरलैस्तरंगैः ॥ २२ ॥ अन्यैर्मत्स्यैः सह । शल्ये शराग्रे ॥ २३ ॥ ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन स ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन्नन्यथा कर्तुं नैच्छत् किं त्वन्वमोदत । यतः कालरूपी ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्सांबोद्भूतम् । सोऽप्युग्रसेनोपि ॥ १ ॥ कृष्णाग्रे कथनात्सांबस्य लज्जाभये सां भूतामित्यतो राजा कृष्णमपृष्ट्वैव तच्चूर्णयित्वाऽब्धौ प्राक्षिपत् अवशेषितं लोहमकश्चित्करमिति मत्वा सलिलेऽब्धावेव ॥ २१ ॥ ततस्तस्य समुद्रस्य वेलायां तटे एरका दीर्घसूचिमुखतृणविशेषः ॥ १ ॥ उद्भमानानि तरंगैरितस्तत्त्राल्यमानानि तत एव हेतोः वेलायां तटे लग्नानि एरकाः पटैरेतिख्यातास्तृणविशेषाः ॥ २२ ॥ तस्य मत्स्यस्य । स इति—येन मत्स्यो गृहीतो जरानामकेन स इत्यर्थः । लुब्धको व्याधः ॥ १ ॥ २३ ॥ तदित्यव्ययं तमित्यर्थः तत्तम् । अन्वमोदत सुष्ठु जातमित्यङ्गीचकार । कालरूपी संहारेच्छावत्त्वात् ॥ १ ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे पं० वंशीधरविरचित एकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कश्चिदिति । ततस्तत्र समुद्रे यदवशेषितं लोहं तत्कश्चिन्मत्स्योऽग्रसीत् गिलितवान् । तड्भाव आर्षः । चूर्णानि तु तरलैः समुद्रतरङ्गैरुद्भमानानि वेलायां समुद्रतीरे लग्नानि सन्ति । एरकाः तृणविशेषाः आसन् ॥ २१ ॥ मत्स्य इति । अर्णवे तस्मिन् समुद्रे मत्स्यघ्नैः कर्तृभिरन्यैर्मत्स्यैः सह सोऽपि मत्स्यो जालेन गृहीतः । तद्विदारणदशायां तस्योदरगतं मुसलशेषभूतं लोहं कश्चिल्लुब्धको व्याधो लब्धवान् । स च तल्लोहं शल्ये वाणस्याग्रेऽकरोत् तेन शराग्रं कारितवान् ॥ २२ ॥ भगवानिति । कालरूपी भगवान् भगवत्त्वात् अविज्ञापिता अपि ज्ञाताः सर्वे अर्था येन सः तथा विप्रशापमन्यथा कर्तुमीश्वरः समर्थोऽपि तत् अन्यथाकरणं नैच्छत् किं त्वन्वमोदत ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

स आवेदितः ॥ २१ ॥ उद्भमानानि इतस्ततः प्रक्षिप्यमाणानि तत एव हेतोः वेलायां तटे लग्नानि एरका पटैरेति ख्यातास्तृणविशेषाः ॥ २२ ॥ स जरेति प्रसिद्धः ॥ २३ ॥ ईश्वरोऽपि अन्यथा कर्तुं समर्थोऽपि तदित्यव्ययं तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतायां दीपिकादीपिण्यां टिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

ईश्वरोऽपि अन्यथा कर्तुं समर्थोऽपि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

स यदूनां राजा आहुकः उग्रसेनः मुसलं सम्यक् चूर्णं कारयित्वा समुद्रसलिले प्रास्यत् प्राचिचिक्षिपत् अस्य मुसलस्य चूर्णाक्रियमाणस्याविशेषितं लोहशकलश्च प्रास्यत् ॥ २१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् समुद्रसलिले कश्चिन्मत्स्यः लोहं पातितं लोहशकलमग्रसीत् चूर्णानि तु तरलैस्तरङ्गैस्तत्र वेलायां तीरे उद्भमानानि प्राप्यमाणानि अत एव लग्नान्येरकाख्या दीर्घाः स्थूलाश्च धारात्रयोपेतास्तृणविशेषा आसन् ॥ २२ ॥ मत्स्य इति । योऽग्रसील्लोहं स मत्स्यः अन्यैर्मत्स्यैः सह जालेन मत्स्यघ्ने गृहीतः लुब्धकस्तेषां मत्स्यघ्नानां मध्ये कश्चिल्लुब्धक इत्यर्थः । तस्य मत्स्यस्योदरगतं लोहं शल्यं शराग्रेऽकरोच्छराग्रं कारितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ भगवानिति । ज्ञाताः सर्वेऽर्थाः कालत्रयगोचराः येन स तं विप्रशापमन्यथाकर्तुं विफलोक्तुमीश्वरः समर्थोऽपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छत् किन्तु कालरूपी हेतुगर्भमिदं कालरूपेण संहर्तुं कृतसङ्कल्पत्वादन्वमोदत ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तरलैस्तरङ्गैः वेलायां तीरे लग्नानि संसक्तानि एरकाः दीर्घसूचीमुखतृणविशेषाः ॥ २२ ॥ शल्येषु शल्याख्यशरं लुब्धको व्याधः । सर्वेषामर्थः पुरुषार्थो यस्मात्स तथा सर्वैरर्ह्येत इति वा ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

साम्बादीनां लज्जाभये मा भूतामिति सोऽप्याहुः कृष्णमपृष्ट्वैव तन्मुसलं चूर्णयित्वा अवशेषितं लोहं च किञ्चिन्मात्र-
मेतत्त अकिञ्चित्करमिति मत्वा सलिले प्रास्यत् ॥ २१ ॥ तरलैस्तरङ्गैः ॥ २२ ॥ अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे स प्रसिद्धो
लुब्धकः ॥ २३-२४ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशस्य प्रथमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स आहुः उग्रसेनः मुसलं चूर्णयित्वा समुद्रसलिले प्रास्यत् प्राक्षिपत् अस्य मुसलस्य अवशेषितं लोहं च प्रास्यत् ॥ २१ ॥
तत्र लोहं मुसलशेषं मत्स्योऽप्रसीत् चूर्णानि तु तरलैस्तरङ्गैः ततस्तस्माद्देशात् उद्भूतमानानि वेलायां समुद्रतीरे लग्नानि एका आसन्
दीर्घसूचीमुखनिर्ग्रथितवृणविशेषाः बभूवुः ॥ २२ ॥ स मत्स्यः अन्यैर्मत्स्यैः सह मत्स्यघ्नैः गृहीतः तस्य मत्स्यस्योदरगतं निर्गतं लोहं
शल्ये शराग्रे अकरोत्संयोजितवान् स प्रसिद्धः जराभिधः लुब्धको व्याधः ॥ २३ ॥ ईश्वरोपि सर्वं कर्तुं समर्थोऽपि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

लौकिकोपायस्तु राज्ञा कृत इत्याह, तदितिपाठे तदिति समुदायेनोत्पन्नः प्रत्येकपर्यवसायी यथा भवति तथांशभेदाः
सम्पादिताः, वृद्धानुमत्या कृतमित्याहुकेन सहितः पित्रा सहितो राजा, समुद्रसलिल इति क्षारोदके नाशार्थं, अवशेषितमशक्यचूर्णा-
करणांशं, लौकिकोपायेन तन्निराकरणं कृतम् ॥ २१ ॥ तद् विपरीतं जातमित्याह, न हि ब्रह्मवाक्यरूपमुसलचूर्णानि समुद्रे मग्नानि
भवन्ति, शेषितलोहप्रसन्नं त्वग्रिमकार्याय, न तु समुद्रेण तस्यापि मज्जनं, न चायोभक्ष्यं, ज्ञानाभावाय तथोपायः, अतिनिःसत्त्व-
वृणान्येकाः कट उपयुज्यन्ते, वेलायां लग्नत्वाद् बालुकायाममूला इव, लोहचूर्णानामेरकात्वेन लौकिक्युपपत्तिः प्रष्टव्येत्याह किलेति,
प्रसिद्धिरेवर्षाणां तादृशी, साक्षादुपयोगपर्यन्तं हि विनियोगो वक्तव्यः, स चूर्णानामुक्तः ॥ २२ ॥ शल्येत्याह, स इति कालकन्यारूपः,
एतदर्थमेव कालकन्या जरारूपेणावतीर्णा, सङ्कर्षणांशस्य कालस्यासनरूपत्वात् स्वरूपस्थित्यर्थं तदासनं तत्कन्यया दत्तम् आवेशे गते
तु पश्चात्तापो व्याधस्य शिष्टं स्पष्टम् ॥ २३ ॥ पूर्वोक्तं भगवच्चरित्रत्वेनोपसंहरन् दृढीकरोति, भगवानिति पूर्णत्वेन सर्वकर्तृत्वमुक्तं
तेनैतत् सर्वं भगवच्चरित्रमित्युक्तं भवति, लौकिके तु परिहारे नाज्ञानाशक्ती निमित्तं किन्तु सङ्कर्षणत्वमेवेति वदति, तच्च साम्बस्या-
पराधित्वाद् भयान् निवेदितं भगवते न कैरपि तथापि ज्ञातसर्वार्थः स्वत एव, ते चेन् मोक्षार्थमुद्धववद् यतेरस्तदन्यथा कर्तुमपि
शक्तः, ननु स्वत एव किमित्यन्यथा न कृतवान् ? तत्राह तदन्यथा कर्तुं नैच्छत्, स्वांशानामंशत्वे सायुज्ये वा विद्यमानावस्थानि-
वृत्तेस्तुल्यत्वात् प्रकारे परं विशेषः, तत् साम्प्रतं वासुदेवकार्यकरणाभावादन्यथा कर्तुं नैच्छत्, तत्र हेतुः कालरूपी, तस्य विप्रशप-
रूपत्वं विषेयं रूपं पूर्वेण सम्बद्धं, ईश्वरोपीत्यन्यथेश्वरपदं व्यर्थं स्यात्, ईश्वरात्तुमोदनेन सेवककृतं दण्डं भवतीति, तस्माद् वैराग्यार्थमुपायो
रचित इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीं श्रीमद्बलभदीक्षितविरचितायामेकादशस्कन्धविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तं चूर्णयित्वेत्यत्र तदिति लुप्तविभक्तिकं कालवाचकं तत्पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥ मत्स्य इत्यत्र सङ्कर्षणांशस्येत्यादि, कालः सङ्कर्षणां-
शस्यासनमित्यर्थः, तदिति जटाशल्यरूपम् ॥ २३ ॥ भगवानित्यत्र पूर्वेण सम्बद्धमिति सत्यसङ्कल्पेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमदेकादशस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

श्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स यदुराजः आहुः उग्रसेनोऽपि भगवतो यादवविनाशेच्छावशात् तमपृष्ट्वैव तन्मुसलं चूर्णयित्वा चूर्णीकृतांस्तदवयवान्
अस्य चूर्णीक्रियमाणस्य मुसलस्यावशेषितं लोहं च समुद्रस्य सलिले प्रास्यत् प्राक्षिपवान् ॥ २१ ॥ ततस्तत्र समुद्रे यदवशेषितं
लोहं तत्किञ्चिन्मत्स्योऽप्रसीत् गलितवान् । चूर्णानि तु समुद्रतरलैरुद्भूतमानानि वेलायां समुद्रतीरे लग्नानि सन्ति एकाः वृणविशेषा
आसन् । न च लोहचूर्णेभ्यः कथं वृणोत्पत्तिरिति शङ्क्यं भगवत्सङ्कल्पेन सर्वसम्भवादिति सूचयन्नाह—किलेति ॥ २२ ॥ अर्णवे
तस्मिन् समुद्रे मत्स्यघ्नैः कर्तृभिरन्यैर्मत्स्यैः सह सोपि मत्स्यो जालेन गृहीतः । तद्विदारणदशायां तस्योदरगतं मुसलशेषभूतं

लोहं कश्चिल्लुब्धको जीवहिंसको व्याधो लब्धवान् । स च तल्लोहं शल्ये बाणस्याग्रेऽकरोत्, शराग्रं कारितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥
भगवान् भगवत्वात् अविज्ञापिता अपि ज्ञाताः सर्वे अर्था येन सः । तथा विप्रशापमन्यथा कर्तुमीश्वरः समर्थोऽपि तत् अन्यथा-
करणं नैच्छत् किन्तु अन्वमोदत् । तत्र हेतुमाह—कालरूपीति, कृतयादवसंहारसङ्कल्पः ॥ २४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । प्रथमो विवृतोऽध्यायो ब्रह्मशापनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रुत्वेति । हे नृप, अमोघमप्रतिहतं, विप्रशापं श्रुत्वा, मुसलं च दृष्ट्वा, द्वारकौकसः तावत् विस्मिताः, ततः भयसंत्रस्ताः
भयेन कम्पितगात्राश्च, बभूवुः ॥ २१ ॥ तदिति । सः यदूनां राजा, आहुक उपसेनः, तत् मुसलं चूर्णयित्वा चूर्णं कारयित्वा, तच्चूर्णं,
समुद्रसलिले प्रास्यत् प्राचिक्षिपत् । अस्य चूर्णीक्रियमाणमुसलस्य, अवशेषितं लोहं लोहशकलं च, समुद्रसलिले प्रास्यत् ॥ २२ ॥
कश्चिदिति । लोहं चूर्णवशेषितजलपतितलोहशकलं, कश्चित् मत्स्यः, अग्रसीत् । चूर्णानि तु तरलैः ऊह्यमानानि, ततः, वेलायां
लग्नानि सन्ति, एरकाः आसन् किल । दीर्घस्थूलधारात्रयोपेतवृणविशेषा आसन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ मत्स्य इति । यो मत्स्यो लोहम-
ग्रसीत्, स मत्स्यः, अन्यैः मत्स्यैः सह, अर्णवे मत्स्यघ्नैः, जालेन गृहीतः, लुब्धकः तेषां मत्स्यघ्नानां मध्ये कश्चिल्लुब्धक इत्यर्थः ।
तस्य मत्स्यस्य, उदरगतं लोहं, स्वशल्ये आत्मनः शराग्रे, अकरोत् शराग्रं कारितवानित्यर्थः ॥ २४ ॥ भगवानिति । ज्ञाताः सर्वेऽर्था
कालत्रयगोचरा येन सः, विप्रशापम् अन्यथा कर्तुं विकलीकर्तुम्, ईश्वरः समर्थः अपि, तदन्यथाकरणं, न ऐच्छत् । किं तु कालरूपो
कालशरीरकः, भगवान् हेतुगर्भमिदम् । अन्वमोदत् कालरूपेण संहतुं कृतसंकल्पत्वात्तदनुमोदनमेव कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनीत्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् एकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हिन्दी अनुवाद

यदुराज उपसेन ने उस मुसल को चूर-चूर करा डाला और उस चूरे तथा लोहे के बचे हुए छोटे टुकड़े को समुद्र में
फेकवा दिया । (इसके सम्बन्ध में उन्होंने भगवान् श्रीकृष्ण से कोई सलाह न ली; ऐसी ही उनकी प्रेरणा थी) ॥ २१ ॥
परीक्षित ! उस लोहे के टुकड़े को एक मछली निगल गयी और चूरा तरङ्गों के साथ बह बहकर समुद्र के किनारे आ लगा । वह
थोड़े दिनों में एक (बिना गाँठकी एक घास) के रूप में उग आया ॥ २२ ॥ मछली मारने वाले मछुओं ने समुद्र में दूसरी
मछलियों के साथ उस मछली को भी पकड़ लिया । उसके पेट में जो लोहे का टुकड़ा था, उसको जरा नामक व्याधने अपने
बाण के नोक में लगा लिया ॥ २३ ॥ भगवान् सब कुछ जानते थे । वे इस शाप को उलट भी सकते थे । फिर उन्होंने ऐसा करना
उचित न समझा । कालरूपधारी प्रभुने ब्राह्मणों के शाप का अनुमोदन ही किया ॥ २४ ॥

इति एकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरुद्वह । अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥
को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् । न भजेत् सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥
तमेकदा तु देवर्षि वसुदेवो गृहागतम् । अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

वसुदेव उवाच

भगवन् भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् । कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥
भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च । सुखायैव हि साधूनां त्वादृशमच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥
भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् । छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥
ब्रह्मन्तथापि पृच्छामो धर्मान् भागवतांस्तव । याञ्छुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ ७ ॥
अहं किल पुरानन्तं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदम् । अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हे कुरुद्वह ! गोविन्दभुजगुप्तायाम् द्वारवत्याम् अभीक्ष्णम् कृष्णोपासनलालसः नारदः अवात्सीत् ॥ १ ॥
हे राजन् सर्वतोमृत्युः इन्द्रियवान् को नु अमरोत्तमैः उपास्यम् मुकुन्दचरणाम्बुजम् न भजेत् ? ॥ २ ॥ एकदा तु वसुदेवः गृहागतम्
अर्चितम् सुखम् आसीनम् देवर्षिम् अभिवाद्य इदम् अब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन् ! यथा पित्रोः यात्रा स्वस्तये यथा च उत्तमश्लोक-
वर्त्मनाम् यात्रा कृपणानाम् स्वस्तये 'तथा' भवतः यात्रा सर्वदेहिनाम् स्वस्तये ॥ ४ ॥ भूतानाम् देवचरितम् दुःखाय च सुखाय च ।
अच्युतात्मनाम् त्वादृशम् साधूनाम् सुखाय एव ॥ ५ ॥ कर्मसचिवाः देवाः अपि छाया इव ये यथा देवान् भजन्ति तान् तथा एव
भजन्ति । साधवः दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मन् ! तथा अपि तव भागवतान् धर्मान् पृच्छामः । यान् श्रद्धया श्रुत्वा मर्त्यैः सर्वतोभयात्
मुच्यते ॥ ७ ॥ अहं किल पुरा भुवि प्रजार्थः सन् देवमायया मोहितः मुक्तिदम् अनन्तम् अपूजयम्, न मोक्षाय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वितीये निमिजायंतसंवादेनाह नारदः । धर्मान् भागवतान् भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते ॥ १ ॥
अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः । ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्र वासः संभवतीत्याशङ्क्याह । गोविन्द-
भुजगुप्तायामिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः । कृष्णोपासने लालसा औत्कण्ठ्यं यस्य सः ॥ १ ॥ यद्भजने मुक्तानामपीदृश-
मौत्सुक्यं तं को नाम न भजेदित्याह । को न्विति । इन्द्रियवानिति । इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थः । सर्वतः
सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ॥ २-३ ॥ यथा पित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्तये मंगलाय यथा चोत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां
महतां यात्रा कृपणानां स्वस्तये तथा हे भगवन् भगवद्रूपस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥ देवैरपि महतामुपमान-
मनुचितमित्याह । भूतानामिति । देवानां चरितमतिवृष्ट्यादिना भूतानां दुःखायापि भवति । त्वादृशां त्वया सदृशानाम् । अच्युते
आत्मा येषां तेषाम् ॥ ५ ॥ किंच सुखं कुर्वतोऽपि देवा भजनानुसारेण कुर्वन्ति न तथा साधव इत्याह भजन्तीति । छायेव यथा पुरुषो

यावत्करोति तावदेव तस्य च्छायापि तथा । कर्मसचिवाः कर्मसहाया देवाः ॥ ६ ॥ तदेवं यद्यपि भवत आगमनमात्रेणैव वयं कृतार्थास्तथापि पृच्छामः । तवेति । तव यैर्धर्मैः प्रसन्नो भगवांस्तानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु त्वत्तोऽपि किमन्यो भगवत्प्रसादपात्रमस्ति तत्राह । अहं किलेति । भुवि प्रजार्थोऽपूज्यं पुत्रलाभप्रयोजनः सन् पूजितवान् । किलेति सूतीगृहे भगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निमेरैश्वाकवस्य जायंतेयानां च संवादेन । भागवतान् भगवत्प्रापकान् (१) । अधुनाध्यायचतुष्केण वसुदेवनारद-संवादमिषेण भगवत्तत्त्वं तत्प्राप्तिसाधनं तदधिकारिस्वरूपं च निरूपयति—इत्यर्थ इति—प्रस्थापितोऽपि मुहुर्मुहुरायातीति भावः । अत्राशङ्कते—नन्विति । इत्यर्थ इति—सर्वेश्वररक्षितद्वारकानगरे शापः प्रवेष्टुं न शक्नोतीति भावः । पुनः पुनरागमने को हेतुरिति चेदाह—कृष्णोपासनेति । कृष्णस्य उप समीपे आसनं स्थितिस्तत्र लालसा यस्येति स तथा संदर्भः—अथ तदानन्तर्यप्राप्तं श्रीवसुदेवनारदसंवादं वक्तुं भगवदिच्छया तादृशानर्थसहकारित्वेपि श्रीनारदस्य द्वारकायामेव वास आसीदिति सहेतुकमाह—गोविन्देति । यद्भुजेनात्यन्तानर्थकारीद्रुकृतमहावृष्ट्यादितो ब्रजोऽगोपि तस्य दक्षादिशापतः श्रीद्वारकाऽवने कः प्रयास इति गोविन्दभुजपदेनासूचि । अभीक्ष्णं श्रीभगवता लोकवृत्तजिज्ञासालीलया मुहुस्तत्र प्रस्थापितोपि तत्रैवावात्सीत् कृष्णस्योप समीपे आसने स्थितौ लालसा यस्य तादृशः । तद्भुजगुप्तत्वेन स्थानसौख्यमपि दर्शितम् ॥ १ ॥ यस्य हरेर्भजने मुक्तानां जीवनमुक्तानां नारदादीनाम् । तं हरिम् । इन्द्रियत्वं सर्वेन्द्रियसामर्थ्यवत्त्वम् । तेन मनुष्य आयातीत्यर्थः । अन्येषां सर्वेन्द्रियकौशलहीनत्वात् । यत्र हरिभजने । इत्यर्थ इति—मनुष्यमात्रस्य हरिभजनेऽधिकार इति भावः । यद्वा—यश्च न भजेत्स क इन्द्रियवानपि तु न कोपि इन्द्रियफलासंपादनात् । 'बर्होयिते ते नयने नराणाम्' इत्याद्युक्तेः । सर्वतो मृत्युरित्यनेन 'यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते' 'मृत्युरस्मादपैति' इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । अमरोत्तमैर्ब्रह्मादिभिः । एतेन परमेशत्वमुक्तम् अत्र तद्वासे कैमुत्यम्—को न्विति । अन्योऽपि क इन्द्रियवानित्यनिन्द्रियवत्सु तरुगुल्मादिष्वपि तद्भजनसौख्यं वर्णितम् । ततः सेंद्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति । न चैवं साधारणजनानामेव तद्भजनीयत्वमित्यायातम्, अपि तु मुक्तानामपीत्याह—उपास्यमिति । तदेवं विषयिमुमुक्षुमुक्तानामपि तद्भजनीयमिति स्थिते महाभक्तराजः श्रीनारदस्तत्कथं न भजेदिति भावः । विश्वनाथस्तु—श्रोत्रादीन्द्रियवत्त्व एव तद्भजनेधिकार इति भावः । न केवलमीशितव्या जीवा एव तं भजन्ति किं त्वमरोत्तमै रुद्रादिभिरपि । दीपिका—इन्द्रियवत्त्वमेवेति वर्णाश्रमाद्यपेक्षापि निरस्ता । अधिकारिविशेषणमिति । यथा—स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र स्वाराज्यकामस्य राज्ञः सतो राजसूयेधिकारो नान्यस्य तथेन्द्रियवतः सर्वस्यापि तद्भजनेधिकार इत्यर्थः । तदुक्तं पादो माघमाहात्म्ये—“सर्वेधिकारिणो ह्यत्र हरिभक्तौ यथा नृप” इति । 'सर्वेषां मदुपासनम्' इत्यत्रैवोक्तेः ॥ २ ॥ अस्तूक्तं प्रकृते किमायातं तत्राह—तमिति । तं नारदम् । गृहागतत्वेनार्चितमपि प्रश्नांगतया पुनरभिवादनमित्याह—अभिवाद्येति ॥ ३ ॥ स्वस्त्य इति । अव्ययानां शब्दनिर्देशे विभक्तेर्लुगनेत्युक्तं शब्दशास्त्रे । उद्गतं तमो यस्मात्स उत्तमो हरितस्य श्लोक इव श्लोको येषां त उत्तमश्लोकाः महान्तस्तेषां वर्त्म येषां ते उत्तमश्लोकवर्त्मानस्तेषां भूतानुकम्पिनां यात्रा कृपणानां गृहव्यापारासक्तानां सर्वदेहिनां देहाध्यासवतां स्वस्त्ये देहाध्यासबाधेन ब्रह्मानन्दलोभाय । सर्वदेहिनां साधारणानां कृपणानां सर्वनिकृष्टानाम् उत्तमश्लोकवर्त्मानां सर्वोत्कृष्टानां भक्तानामपि स्वस्त्ये । 'देवर्षित्वमुपेत्य सः' इति भगवद्व-तारातर्गणितत्वेन भगवद्रूपत्वम् । यथा पित्रोरागमनं त्रिविधानामपि पुत्राणां स्वस्त्ये भवति तथा । एतेन श्रीनारदस्य सर्वभूतवात्सल्य-मुक्तम् ॥ ४ ॥ उपमानं सादृश्येन वर्णनम् । सुखत्वे हेतुः—अच्युतात्मनामच्युताविष्टचेतसाम् । “सुखाय लोकस्य चरन्ति नित्यं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य” इत्युक्तेः । “नेहाथ वामुत्र च कश्चनार्थं ऋते परानुग्रहमात्मशीलम्” इत्युक्तेश्च ॥ ५ ॥ अन्यद्विशेष-माह—किं चेति । कर्मसहायाः यादृक्कर्म करोति तादृक्फलं देवा ददति नाधिकमिति । साधवस्तु कर्मानपेक्ष्यैव फलं ददतीति भावः । किञ्च—देवाः स्वार्थपरतयैव सुखयन्ति साधवस्तु न तथेत्याह—भजन्तीति । साधवः कर्मणा भगवद्भजनेन सचिवाः सहायकाः संतो दीनेषु प्रत्युत तद्धीनेषु दयालव एव संतीति भावः ॥ ६ ॥ तदेवं तदित्यम् । इत्यर्थ इति—तवेति संबंधे षष्ठी, यैर्धर्मैस्त्वं कृतार्थोऽ-भूरिति भावः । यद्वा—तव त्वां पृच्छामः । यानित्यनेन यद्धर्मश्रवणमात्रं भयमोचकं किमुत तदनुष्ठानमिति । विश्वतो भयादिति पाठे संसारात् । तदेवं साधूनां दीनवत्सलत्वाभिधानप्रकारेण । ननु कृतार्थस्य तव किं सद्धर्मप्रश्नेन तत्राह—मत्प्रसंगेन श्रुत्वा त्वद्दर्शनसंभावनारहितोपि मर्त्योपि किमुताचर्य ॥ ७ ॥ अत्राक्षिपति नारदः—नन्विति । भुवि मुक्तिदं न तु स्वर्गादौ मोक्षो भवतीति सूचनाय । भुवीति । स्वर्गे तु मोक्षसाधनीभूतभगवत्स्मृतेरभाव एव “न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात्” इत्युक्तेः । अथ ब्रह्मशापश्रवणेन श्रीकृष्णानारायणभ्रमव्यग्रः स्वप्रयोजनमप्याह—अहमिति द्वाभ्याम् । देवस्य भगवतो मायया कृपया मोहितस्तन्माधुरीवशीभूतो मोक्षयापि नापूज्यं किमुतान्यस्मै किन्तु प्रजार्थं तद्रूपपुत्रात्रय एव ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

द्वितीये निमिजायन्तसंवादेनाह नारदः । धर्मान् भागवतांस्तत्र श्लोकाः प्रोक्ताः शरेष्वः (५५) ॥

अष्टोवाचेति (८) पादाख्या (६१) एकषष्टिरनुष्टुभः ॥ २ ॥

गोविन्देति ॥ हे कुरुद्वह ! कृष्णोपासने लालसा उत्कटेच्छा यस्य सः नारदः गोविन्दस्य भुजाभ्यां गुप्तायां पालितायाम् अत एव नारदस्यैकत्रानवस्थानहेतुं दक्षशापं विफलयितुं शक्तायां द्वारकायामभीक्ष्णमवात्सीत् ॥ १ ॥ क इति ॥ हे राजन् ! अमरेष्वप्युत्तमैर्ब्रह्मादिभिरप्युपास्यं मुकुन्दचरणाम्बुजं सर्वतो मृत्युर्यस्य स को नु इन्द्रियवान् प्राणिमात्रान्तर्गतः पुमान् भजेत् । तद्भजने प्राणिमात्रमधिकारीत्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति ॥ एकदा तु स्वगृहं प्रत्यागतमर्चितं सुखं यथा भवति तथासीनं तं सर्वशास्त्ररहस्यज्ञतया सुप्रसिद्धं देवर्षिं नारदमभिवाद्य प्रणम्य वसुदेव इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन्निति ॥ हे भगवन् ! यथा पित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्त्ये भवति यथा च उत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपणानां दीनानां स्वस्त्ये तथा भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्त्ये भवति ॥ ४ ॥ भूतानामिति ॥ देवानां पर्जन्यादीनां चरितं भूतानां दुःखाय सुखाय च भवति । तापवृष्ट्यादिना कीटादीनां मरणस्यापि दर्शनात् । अच्युते आत्मा येषां तेषां त्वाद्दशां साधूनां तु चरितं सर्वेषां सुखायैव भवति ॥ ५ ॥ भजन्तीति । ये जना देवान् यथा भजन्ति उच्चावचयज्ञादिकर्मणाऽऽराधयन्ति कर्मसचिवाः कर्माधीना देवा अपि तांस्तथैव भजन्ति तत्तत्कर्मतारतम्यानुसारेणैव फलं प्रयच्छन्ति । छाया यथा पुरुषानुसारिणी तथा ते कर्मानुसारिण इत्यर्थः । साधवस्त्वादृशा भगवद्भक्तास्तु दीनेषु तापत्रयाभिभूतेषु वत्सलाः प्रीतियुक्ताः स्वोपकारनिरपेक्षतत्तापनिराचिकीर्षव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ यद्यपि वयं त्वदर्शनेनैव कृतार्थास्तथापि यान् धर्मान् श्रद्धया श्रुत्वा अनुष्ठाय मर्त्यो मरणधर्मा प्राणिमात्रं विश्वतः सर्वस्माद् भयान्मुच्यते तान् भागवतान्भगवत्प्रतिषेधकान्धर्मान् तव त्वां पृच्छामः ॥ ७ ॥ अहमिति ॥ पुरा पूर्वजन्मनि देवस्य हरेर्मायया विमोहितः अतः भुवि प्रजार्थः पुत्रलाभप्रयोजनः सन्नेवानन्तमनन्तप्रभावमत एव मुक्तिदं भगवन्तमहमपूजयमाराधितवान् मोक्षाय । अत एव स भुवि मम पुत्रो जातः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

निमेर्जायन्तानां जयन्तीनन्दनानां नवयोगेश्वराणाञ्च संवादेन प्रश्नोत्तररूपेण पुनः पुनरित्यस्य प्रस्थापितोऽपीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत एवेत्यर्थः इत्युक्तं प्रस्थापने च लोकवृत्तान्तजिज्ञासादिलीलैव कारणं कृष्णस्योपासने दर्शनादिना भजने यद्वा कृष्णस्य उप समीपे आसने स्थितौ लालसा यस्य सः तथा ॥ १ ॥ यद्भजने यस्य चरणाम्बुजस्य भजने सेवने तच्चरणारविन्दम् इन्द्रियवत्त्वमात्रमेवेति वर्णाश्रमाद्यपेक्षापि निरस्ता । अधिकारिविशेषणमिति यथा “स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत” इत्यत्र स्वाराज्यकामस्य राज्ञः सतो राजसूयेऽधिकारो नान्यस्य तथा इन्द्रियवतः सर्वस्यापि तद्भजनेऽधिकार इत्यर्थः । तदुक्तं पादौ माधमाहात्म्ये “सर्वेऽधिकारिणोऽत्र हरिभक्तौ यथा नृप” इति । भागवते च “सर्वेषां मदुपासनम्” इति अमरोत्तमैरिन्द्रादिभिरपि तदेवं विषयिमुमुक्षुमुक्तानामपि तद्भजनीयमिति स्थिते महाभक्तराजो नारदो वा कथं तन्न भजेदिति भावः ॥ २ ॥ अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ३ ॥ कृपणानां सर्वसाधनहीनानां भगवद्रूपस्य भगवदावेशावतारस्य देवर्षित्वमुपेत्य स इति अवतारमध्ये तत्परिग्रहादेवञ्च यथा महतामित्युपमानोपमेययोर्न साङ्कर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ उमानां सादृश्यम् ॥ ५ ॥ साधवस्तु कर्मानुगता न भवन्ति प्रत्युत दीनेषु तद्दीनेष्वेव वत्सला दयालवः ॥ ६ ॥ तदेवं साधूनां दीनवत्सलत्वाभिधानप्रकारेण तथापीति बलादेव यद्यपीत्याद्य-ध्याहृतं तव सम्बन्धिनो धर्मानुसम्बन्धित्वञ्च भगवत्प्रसादजनकत्वेनेत्यभिप्रेत्य तव यैर्धर्मैरित्यादिव्याख्यातमिति प्रतिपत्तिगौरवा-दित्यर्थः इत्युक्तम् । ननु कृतार्थस्य तव मद्धर्मप्रश्ने किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यामाह—यानिति । मत्प्रसङ्गेन श्रुत्वा मर्त्योऽपि ॥ ७ ॥ न मोक्षयेति ब्रह्मशापश्रवणेन श्रीकृष्णवियोगभ्रमव्यग्रतया निर्वेदोक्तिः भगवदुक्तमिति “न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ मम मायया” इति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इन्द्रियवान् चक्षुष्मान् ॥ २-३ ॥ उत्तमश्लोकवर्ष्मणः भगवच्छरीरभूतस्य तवागमनं पित्रोरागमनमिव कृपणानां देहिनां स्वस्त्ये भवति ॥ ४-५ ॥ छायेवेत्युपकारकत्वात्संश्रवणीयत्वं विवक्षितम् ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

शापमन्यथाकर्तुं समर्थोपीत्युक्तं किं कश्चित्दन्यथाकरणं प्रसिद्धमित्यपेक्षायां तद्दर्शयंस्तत्प्रसङ्गादितिहासान्तरं प्रस्तौतुमाह, गोविन्देत्यादिना—हे कुरुद्वह ! अभीक्ष्णं प्रस्थापितोपि नारदः पुनः पुनः द्वारकायामवात्सीदुषितवान् । ननु, नारदस्य दक्ष-

शापान्नैकत्र वाससम्भव इत्याशङ्कामपनुदन् द्वारकां विशिनष्टि—गोविन्दभुजगुप्तायामिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इति भावः । किमर्थमवात्सीदित्यत्र नारदं विशिनष्टि—कृष्णोपासनलालस इति कृष्णोपासनायां लालसा औत्सुक्यं यस्य सः ॥ १ ॥ ननु, नित्यं ज्ञानाधिकस्य देवर्षेः कृष्णोपासनायामौत्सुक्यं कथं (किमर्थं) । मित्यत्राह—कोन्विति । हे राजन् चक्षुष्मान् को वा पुमान् मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजं न सेवेत सेवमानो नावतिष्ठेत् ज्ञानविभागमन्तरेण सर्वोपीन्द्रियवान् सेवेतैवेत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तत्पादाम्बुजं विशिनष्टि—सर्वतः अमृत्युम् इति छेदः सर्वेष्वपि भजत्सु न विद्यते मृत्युर्यस्मात्सेव्यमानात्तथाभूतं सर्वेषामपि विदुषामविदुषाश्च मुकुन्दचरणाम्बुजसेवयेव संसृतिनिवृत्तिरित्यर्थः । अत एवामरोत्तमैर्ज्ञानाधिकैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरुपास्यं सर्वतो मृत्युरिति पाठे सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य स चक्षुष्मान् को वा न सेवेतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ननु, परावरतत्त्वविदो देवर्षेः तत्रावस्थिताववश्यमध्यात्मवादः समभावि न तत्र संशयः किन्तु कोवा प्रष्टेत्यत्राह तमिति । गृहागतं स्वगृहं प्रत्यागतम् अभिवाद्य प्रणम्येदं वक्ष्यमाणम् अब्रवीत् ॥ ३ ॥ तदेवाह—भगवन्नित्यादिभिः षड्भिः । किञ्च तत् षष्ठुकामस्तावत् तदागमनमभिनन्दति—भगवन्निति । हे भगवन् ! भवतो यात्रा सञ्चारः सर्वेषां देहिनां मादृशां स्वस्तये मङ्गलाय सुखायेति यावत्, तथाहि यथा पित्रोरागमनं पुत्राणां सुखायैव तथा उत्तमदलोकवर्त्मभूतानां तत्स्वरूपस्वभावादिज्ञानद्वारभूतानां महात्मनां यात्रा कृपणानां तापत्रय-पोडितानां स्वस्त्य एव, उत्तमदलोकवर्ष्मण इति पाठान्तरं तदा भगवच्छरीरभूतस्य भवतः आगमनं पित्रोरागमनमिव कृपणानां देहिनां स्वस्त्य एव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु, किं विशेषेण मादृशमेव यात्रा कृपणानां स्वस्त्ये इति ब्रूषे ? यतो देवादीनामपि यात्रादि कर्म लोकानां स्वस्त्ये भवतीत्यत आह—भूतानामिति ! देवानां पर्जन्यादीनां चरितं भूतानां दुःखाय (सुखाय) च भवत्यतिवृष्ट्यादिना दुःखजननदर्शनादिति भावः । त्वादृशां त्वद्विधानां साधूनान्तु चरितं सुखायैव । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—अच्युतात्मनामिति । अच्युते आत्मा मनो येषां नित्यमच्युतैकचित्तत्वादितरवार्त्तामपोह्याच्युतवाचैव तापत्रयनिरसनशीलत्वात्सुखायैवेति भावः ॥ ५ ॥ किञ्च, सुखं कुर्वन्तोपि देवा भजनानुसारेण कुर्वन्ति साधवस्तु न तथेत्याह—भजन्तीति । ये देवान् यथा भजन्ति तान् देवा अपि तथैव भजन्ति भजनानुगुणमेव सुखं यच्छन्ति नतु, निरवधिकमित्यर्थः कुतः ? यतः छायेव कर्मसचिवाः धर्मसहायास्ते यथा छायावद्वृद्धिहासादिना (स्वयं) वर्द्धते हसते च तद्वद्देवा अपि स्वसेवा (कर्म) तारतम्यरूपं कर्मैव तरतमफलभावेन सहायो येषां तथाभूता इत्यर्थः । साधवस्त्वादृशास्तु दीनवत्सला दीनेषु तापत्रयाभिभूतेषु वत्सलाः निरवशेषदुःखनिराचिकीर्षवः । यद्वा, छायेव परोपकाररूपकर्मसचिवाः अतः संश्रयणीयाः साधव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ब्रह्मन्निति । तदेवं यद्यपि तवागमनमात्रेण वयं कृतार्थोस्तथापि पृच्छामः, किं तत् ? भागवतान् धर्मान् तव यैर्द्धर्मैर्भगवान् प्रसन्नः तानित्यर्थः । किञ्च, यान् धर्मान् श्रुत्वा सर्वतः सर्वस्माद्भयात्संसृतिभयान्मुच्यते ॥ ७ ॥ ननु, पुत्रीकृतपरमपुरुषस्त्वमितर इव किं निर्विद्यसे इत्यत आह—अहमिति । मुक्तिदमप्यनन्तं केवलं पुत्रकामोऽहमपूजयमाराधितवानस्मि नतु मोक्षयापूजयम् । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि, देवस्य भगवतो मायया मोहितः (प्रतारितः) किलेति सूक्तिकागृहे भगवदुक्तिमनुस्मरति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अतः कतिपयैरध्यायैर्वसुदेवनारदसंवादच्छलेन हरेस्तत्त्वं तदवाप्तिसाधनं तदधिकारिलक्षणञ्चेत्यादि निरूपयति, तत्र यादृच्छिकस्य नारदस्यान्तःपुरवासिना वसुदेवेन सह सङ्गमः कथं सञ्जाघटीतीति शङ्कां परिहर्तुमाह—गोविन्देति । वनवासिनो नारदस्य जनसङ्कुलपुरनिवासहेतुः कृष्णेति ॥ १ ॥ श्रोत्रादीन्द्रियशक्तिमतः पुंसोऽपि हरिश्रवणादिश्रद्धातिशयो जायते किं पुनः सम्यक् विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येति भावेनाह, कोन्विति । सर्वतो मृत्युः मरणं यस्य स तथा ॥ २ ॥ अस्तुक्तं प्रकृते किमत्राह—तमेकदेति ॥ ३ ॥ स्तुत्या सन्तोषोद्रेकात् श्रोतव्यार्थकथने बुद्धयुल्लासो भवतीत्याशयेन नारदं स्तौति—भगवन्नित्यादिना । स्वस्त्ये इति चिरायेत्यादिप्रयोगवत् । यात्रा सञ्चारणं पित्रोर्यात्रा शिशूनाम् उत्तमश्लोकः हरिः सः एव वर्त्म यस्य स तथा । यद्वा, उत्तमो हरिस्तस्य श्लोक इव श्लोको येषां ते तथा महान्तस्तेषां वर्त्म यस्य स तथा महन्मार्गानुवर्तीत्यर्थः । तस्य ॥ ४ ॥ ननु, सर्वभूतसुहृत्त्वे सात्त्विकत्वं प्रयोजकं तद्देवानामप्यस्त्यतः किं विशेषतः स्तूयत इति तत्राह—भूतानामिति । भूतानि त्रिविधानि सात्त्विकराजसतामस-मिश्राणीति; तत्र देवानां चरितं सात्त्विकभूतानां सुखायैव आत्मभजने बुद्धिमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं तामसानां दुःखाय तद्विपर्यय-बुद्धिमुत्पाद्य दुःखलक्षणफलदानं राजसानां सुखदुःखलक्षणमिश्रफलाय मिश्रकर्मबुद्धिमुत्पाद्य सुखादिमिश्रफलदानम् । इदञ्च शब्द-गृहीतं द्वितीयचशब्दः समुच्चयार्थः । भवादृशानां चरितं न तथेत्याह—सुखायेति । एवशब्देन दुःखं व्यावर्त्तयति, अच्युतात्मना-मित्यनेन व्यापारान्तरं निवारयति, हिशब्देन तेषां तदस्तीति सूचयति ॥ ५ ॥ देवानामात्मभजने बुद्धिमुत्पाद्यानुत्पाद्य च सुखादि-फलदातृत्वमस्तीत्युक्तं तत्प्रष्टयति—भजन्तीति । ये पुरुषाः यथा येन प्रकारेण देवान् भजन्ति ते देवा अपि तथा कृतकर्मानुसारेण तान् पुरुषान् भजन्ति फलदानेन सन्नद्धा भवन्ति, न च देवेषु वैषम्यादिकमाशङ्कनीयमित्येतन्निदर्शनेन दर्शयति—छायेति । कर्म-सचिवाः छायावत् पुरुषकृतकर्माधीना छाया यथा पुरुषानुकृता तथेत्यर्थः । भवादृशा न तथेत्याह, साधव इति—

आत्मनो भजने बुद्धिमुत्पाद्य फलदाः सुराः । उत्तमानां जनानाञ्च निरुष्टानां विपर्ययः ॥
शुभाशुभफलानान्तु कर्मणां विबुधाः सदा । प्रवर्त्तका यथायोग्यमृषयः करुणां सदा ॥
सुखमिच्छन्ति भूतानां प्रायो दुःखाऽसहानृणाम् । तथापि तेभ्यः प्रवरा देवा एव हरेः प्रियाः ॥

इत्येतदस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ॥ ६ ॥ ननु, साधुभ्यो देवानामुत्तमत्वे अभीष्टार्थप्रश्रितान् प्रति स्याद्यथावत् प्रभपरिहारवक्तव्य-
सामर्थ्यादिति तत्राह—ब्रह्मन्निति । यद्यपि देवाः प्रशस्ता निश्चितार्थास्तथापि मानुषत्वेनास्मददृष्ट्यगोचरत्वाद्युष्माकं तन्निश्चितार्थ-
ज्ञानसामर्थ्यात्तत्तन्निधानपात्रत्वाच्च वयं तु तव त्वां धर्मान् पृच्छाम इत्यन्वयः । ननु, किमत्राहिंसालक्षणो धर्म उत न्यायाचारा-
द्यन्यतम इत्यत्राह—भागवतानिति । अवश्यवक्तव्यत्वे तद्गुणमाह—यानिति । अनेन यद्वर्मश्रवणमपि सर्वभयमोचकं किमुत तदनु-
ष्ठानमिति दर्शितम् ॥ ७ ॥ भवता भगवद्विषयधर्माचरणं कृतं किमधुना तद्विषयप्रश्न इति तत्राह—अहमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः ।

अथ तदानन्तर्यप्राप्तं श्रीवसुदेवनारदसंवादं वक्तुं श्रीभगवदिच्छया तादृशानर्थसहकारित्वेपि श्रीनारदस्य द्वारकायामेव
वास आसीदिति सहेतुकमाह—गोविन्देति । अभीक्षणं लोकवृत्तान्तजिज्ञासादिलीलया श्रीभगवता मुहुस्तत्र प्रस्थापितोऽपि पुनः
पुनरवात्सीदित्यर्थः । कृष्णस्य उप समीपे आसने स्थितौ लालसा यस्य तादृशः । तद्भुजगुप्तायामिति स्थानसौख्यमपि दर्शितम् ॥ १ ॥
अत्र तस्य वासे कैमुत्यं कोऽन्विति । अन्योऽपि कः इन्द्रियवानित्यनिन्द्रियवत्सु तरुगुल्मादिष्वपि तद्भजनसौख्यं वर्णितम् । ततः
सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति न चैवं साधारणजनानामेव तद्भज-
नीयमित्यायातम् अपि तु मुक्तानामपीत्याह—उपास्यमिति । तदेवं विषयिमुमुक्षुमुक्तानामपि तद्भजनीयमिति स्थिते महाभक्तराजः
श्रीनारदो वा कथं न भजेदिति भावः ॥ २-३ ॥ सर्वदेहिनां साधारणानां कृपणानां सर्वनिकृष्टानाम् उत्तमश्लोकवर्त्मनां सर्वोत्कृष्टा-
नमपि स्वस्तये भवतो यात्रा भवति यथा पित्रोरगमनं त्रिविधानामपि पुत्राणां स्वस्तये भवति ॥ ४ ॥ तथैवाह—भूतानामिति ॥ ५ ॥
कर्म चात्र भगवद्भजनमेव साधवस्तु न कर्मातुगताः प्रत्युत स्वातन्त्र्येण तद्दीनेष्वेव दयालव इत्याह, साधव इति ॥ ६ ॥
ननु, कृतार्थस्य तव तत्पृच्छायां नास्ति प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—यानिति । मत्प्रसङ्गेन श्रुत्वा मर्त्योऽपि ॥ ७ ॥ अथ ब्रह्मशाप-
श्रवणेन श्रीकृष्णान्तरायभ्रमः व्यग्रः स्वप्रयोजनमपि निवेदयति—अहमिति द्वाभ्याम् । देवस्य भगवतो मायया कृपया मोहित-
स्तन्माधुरीवशीभूतो मोक्षायपि नापूजयं किमुतान्यस्मै किन्तु प्रजार्थं तद्रूपपुत्रप्राप्तय एव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये वसुदेवेन पृष्ठोऽभून्नारदो निमः । प्रश्ने कविहरी धर्मान् वैष्णवान् प्रोचतुः क्रमात् ॥

अभीक्षणमवात्सीदिति कृष्णप्रभावादेव न तत्र दक्षशापः प्रभवतीति भावः ॥ १ ॥ यद्भजने मुक्तानामपीदृशौत्सुक्यं तं
बद्धः खलु को नु न भजेदित्याह—कोन्विति । श्रोत्रादीन्द्रियवत्त्वं एव तद्भजनेऽधिकार इति भावः । न केवलभीशितव्या जीवा एव
तं भजन्ति किन्त्वमरोत्तमैः रुद्राद्यैरपि ॥ २-३ ॥ सर्वदेहिनां साधारणानां कृपणानां सर्वनिकृष्टानाम् उत्तमश्लोकवर्त्मनां सर्वोत्कृष्टानां
भक्तानामपि स्वस्तये भवतो यात्रा आगमनं भवति यथा पित्रोर्यात्रा त्रिविधानामपि पुत्राणामिति सर्वभूतवात्सल्यं नारदस्य
दर्शितम् ॥ ४ ॥ देवैरपि साधूनामुपमानमनुचितमित्याह—भूतानामिति । देवचरितमतिवृष्ट्यादिना दुःखायापि भवति ॥ ५ ॥
किञ्च, देवाः स्वार्थपरतयैव मुख्यन्ति साधवस्तु न तथेत्याह—भजन्तीति । छायेवेति यथा पुरुषो यावत्करोति छायापि तस्य तथा,
कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥ तथापीति । यद्यपि तव दर्शनमात्रेणैव कृतार्था अभूमेव तदपीत्यर्थः । यान् श्रुत्वेति । त्वदर्शन-
सम्भावितारहितोऽपि मर्त्यो यान् श्रुत्वापि किमुताचर्य्य ॥ ७ ॥ ननु, त्वं तु कृतार्थ एवाऽसि तत्राह—अहं किलेति । प्रजार्थं
एव न तु मुक्त्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः ।

मुमुक्षुजनेपकाराय भगवत्प्राप्त्युपायतद्भक्तलक्षणतद्गुणस्वरूपादिकञ्च वसुदेवनारदसंवादेन चतुर्ध्यायया दर्शयति—
तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते यदुक्तम् “भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा । कर्तुं नैच्छद्भिप्रशापम्” इति तदक्षादिशापवैयर्थ्यसूचनेन
दृढयति—गोविन्देति । यद्यपि दक्षादिशापाभारदस्य तैकेत्र वासस्तथापि नारदः अभीक्षणं गोविन्दभुजगुप्तायामवात्सीत् गोविन्दभुज-
गुप्तायां तस्यां शापादेः प्रवृत्तिर्नास्तीति भावः । नारदस्य तत्र वासे हेतुमाह—कृष्णोपासनलालस इति । कृष्णोपासने लालसा
प्रोत्थयतिशयो यस्य सः ॥ १ ॥ यद्भजने भगवद्वताराणां नारदादीनामपि लालसा तच्छरणं को नाम न भजेदित्याह—क इति ।

अमरा देवास्तेषूत्तमाः ब्रह्मशिबनारदादयः तैरपि मुकुन्दस्य मुक्तिदस्य चरणाम्बुजमुपास्य सर्वतो मृत्युर्यस्य स इन्द्रियवान् इन्द्रियोप-
लक्षितज्ञानवान् को नु न भजेत् अपि (सर्वोऽपि) भजेदेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तं प्रीत्यतिशयेन कृष्णोपासनार्थं द्वारवत्यां निवसन्तम्
एकदा तु गृहागतं तत्रार्चितं तदनन्तरं सुखमासीनं प्रदुर्गन्तं पुनरभिवाद्येदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३ ॥ हे भगवन् ! पित्रोः जननि-
जनकयोः यात्रा आगमनं यथा अपत्यानां स्वस्तये मङ्गलाय भवति तथा भवतः सम्बन्धिनं भवदुपदिष्टानामुत्तमश्लोकवर्त्मनाम्
उत्तमकीर्त्तैर्हरेः वर्त्मभूतानां तत्प्रापकानाम् उत्तमश्लोको हरिर्वा उत्तमाः श्लोकाः प्रतिपादकाः यस्य भक्तियोगस्य स वा वर्त्म येषां
तेषां यात्रा सर्वदेहिनां सर्वेषां स्थिरचरदेहवतां तत्रापि कृपणानां स्वस्तये भवति किमुत भवद्यात्रा तेषां स्वस्तये भवतीति
वक्तव्यम् ॥ ४ ॥ यद्यपि महतां स्वार्थनैरपेक्ष्येणागमनं पित्रोस्तु न तथातोऽनुपमं महदागमनं तथापि स्वस्तिजनकत्वसादृश्यात्सोपमं
तदुत्तमधुना तु महच्चैष्टितस्य देवचैष्टितमप्युपमानं नास्तीत्याह, भूतानामिति । त्रिगुणकर्मभेदात् त्रिविधानां सुखाय दुःखाय चशब्दा-
त्तदुभयमिष्टीभावाय देवानां चरितं चैष्टितं भवति देवानां तत्तत्कर्मसापेक्षत्वात् साधूनाम् आगमेन हितोपदेशादि चरितं तु सर्वेषां
भूतानां सुखायैव तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अच्युतात्मनामिति । अच्युते हरौ आत्मा बुद्धिर्येषां तेषाम् ॥ ५ ॥ एतदेव विवृणोति—
भजन्तीति । ये यथा येन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा प्रकारेण देवान् भजन्ति तान् फलदानकाले देवा अपि तथैव भजन्ति
तत्र हेतुगर्भं विशेषणं कर्मसचिवा इति तत्तत्कर्मसापेक्षा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह, छायेव छाया स्वाश्रयापेक्षा तद्वत् । साधवस्तु
दीनवत्सलाः दीनाऽनुकम्पिनः नतु कर्मानुसारेण निग्रहपरा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं हि यदीयशिष्याद्यागमनमात्रेणास्मदादिकृताथ-
तासिद्धौ धर्मप्रश्नाद्यपेक्षा नास्ति किं पुनस्तस्य भवत एवागमनमात्रेण कृतार्थतासिद्धौ धर्मप्रश्नाद्यपेक्षा नास्तीति वक्तव्यं तथापि
हे ब्रह्मन् ! तव त्वां भागवतान् भगवद्धर्मान् पृच्छामः मर्त्यैः जन्ममरणप्रवाहपतितः यान् धर्मान् श्रुत्वैव सर्वतो भयं यस्मिन्
तस्मात्संसारजन्ममरणप्रवाहात् मुच्यते मुक्तो भवति किमुत तेषां धर्माणामनुष्ठाने मुच्यते इति वक्तव्यम् ॥ ७ ॥ ननु, भवता
भागवता धर्माः अनुष्ठिता एव यतो भवत्पुत्रत्वेन भगवान् तव गृहेऽवतीर्णोऽतः किमर्थो धर्मप्रश्न इत्यत्राह—अहमिति द्वयेन । अहं
भुवि प्रजार्थः पुत्रप्रयोजनः सन् अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं भगवन्तम् अपूजयं पूजितवान् नतु मोक्षाय । निःशेषकार्यकारण-
रूपप्रकृतिमण्डलपरित्यागपूर्वकभगवत्प्राप्तये तत्र हेतुमाह—मोहितो देवमाययेति । देवस्य भगवतः मायया सङ्कल्परूपया मां पुत्र-
भावेन भजतोऽस्य मुक्तिरनायाससिद्धोऽतः प्रजार्थो मां तावद्भजतु न मुक्तिकामनया इत्येवंभूतया मोहितो मुक्त्युपायाञ्चालितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

वैराग्यहेतौ संसिद्धे हृदये रागसम्भवात् । आन्तरस्य बलिष्ठत्वात् न वैराग्यं फलिष्यति ॥ १ ॥
पूर्वं गुरुस्तथा शास्त्रं वक्तव्यं मुक्तिहेतवे । गुरुर्हरिर्भक्तिमार्गसेवको विहितो महान् ॥ २ ॥
भगवद्भजनं शास्त्रं सेवकानां तु सेवके । प्रपन्न एवाधिकारी शास्त्रमार्गेण यो भवेत् ॥ ३ ॥
केवलेन निरोधेन निरुद्धा ये न ते तथा । ज्ञानेन सहितौ तस्माद् वसुदेवोद्धवौ मतौ ॥ ४ ॥
वसुदेवस्य संसिद्धं बीजं च ज्ञानकर्मणी । शास्त्रेणाचार्यराहित्यान् न ज्ञानं फलति स्फुटम् ॥ ५ ॥
उद्धवस्य प्रपत्तिस्तु महती लौकिकत्वतः । गोपिकाज्ञानसन्देहस्तस्या एव तु पोषकः ॥ ६ ॥
निरोधः सुदृढः कृष्णे ममतासहितो महान् । मतोत्र वसुदेवस्य ममताज्ञानं यथा ॥ ७ ॥

अहन्ता तूद्धवस्यापि यथा नश्येत् तथा कथा ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं वसुदेवस्य भगवद्धर्मैर्भगवत्सायुज्यं वक्तुं गुरुप्रपत्त्यर्थं कृष्णममताया दृढत्वादित्यत्र स्थित्यभावाच्च नारदं
गुरुत्वेन भगवान् चिन्तितवान्, तस्य स्थितिमाह कृष्णसेवायां हि बहवो विघ्ना दैत्याः पापानि च, तत्र नारदस्य पापाभावेपि दैत्याः
क्षोभकाः सन्ति बाह्याभ्यन्तरभेदेन, प्रकटश्च भगवान् सेव्यः, तत्राध्यात्मिकादिदैत्यानां हृदये विद्यमानत्वात् प्रकटोपि भगवति सेवा न
सम्भवति, अत्र तु भगवद्भुजैर्यदुभिर्गुणयोर्द्वैत्यप्रवेशाभावाद् द्वारवत्यामिति च भगवन्निर्गमनस्थानत्वेन सहजदैत्यनिवासाभावाच्च,
नराणां जीवानां समूहं यति खण्डयतीति नारदो ब्रह्मभावप्रापक इत्यर्थः, उक्तार्थवचनविश्वासाय सम्बोधनमित्यसकृदवोचाम,
कदाचिद् गमनं वैकुण्ठे कदाचित् प्रकटो हृदयेत आहामिक्षणमिति, सर्वदा कृष्णोपासनायां लालसः, स्पष्टं दक्षशापोपि न नारदं स्पृशति
द्वारकायां शापादेरप्रवेशात्, अनेनैतज्ज्ञापितं यदि नारदवद् यादवा भगवत्सेवां कुर्युस्तदा शापो नाभिभवैदिति, अतो भगवत्सेवा
देवादीनामपि दुर्लभा सर्वानर्थनिवारिका मुक्तानामप्यभिलषितेति प्रकरणारम्भे मोक्षतुल्यत्वाय निरूपितम्, ननु नारदस्य नारदत्वं प्राप्तस्य
क्रममुक्तेरनित्यत्वात् स्वतःफलत्वाद्यभावाच्च प्रेक्षावतः कथं लालसेति चेदिन्द्रियसाफलयायेति ब्रूमः, अधिकारे कार्यकरणं न मुख्यं
फलमिन्द्रियाणां देवतात्वाभावात् ॥ १ ॥ एतदेव शुकोसम्भवद्युक्तिमन्त्रेण द्रढयति, इन्द्रियाणि वर्तन्तेस्मिन्निति नेन्द्रियवत्त्वं न
ह्यश्वरक्षकौशवान् भवत्यतः परवशेन्द्रियो न भजत इत्यदोषः, यस्य पुनरिन्द्रियाणि सन्ति सेवासाधकानि स कथं न भजते ?

प्रयोजनाभावादिति चेन्न, मोक्षदाता च स सुखसेव्यश्च, मोक्षस्यावशेष्यमाणत्वाय सर्वतोमृत्युरिति, अमराणामपि मुक्तिरपेक्षिता किं पुनः सर्वतोमृत्युनामित्यर्थः, अन्तिमजन्मन्युत्तमत्वम् ॥ २ ॥ सङ्गतिमाह, प्रायेण वसुदेवो यदुकुलक्षयं न श्रुतवान् कृष्णस्थित्या लोकैरनुक्तत्वाद् वैराग्योपयोगाभावाच्च विशेषेण 'निसृष्टा' इति वचनात् पूर्वभावी वा, 'कृष्णोपासनलालस' इति नारदस्य पुनरागमने हेतुः पूर्वपक्षे निःशङ्कतया स्थितिरुत्तरपक्षे, कृष्णगृहे स्थितो वसुदेवगृहे समागत इति शापानन्तरभावे तु भगवद्वाक्येन तस्य निर्धार इति सर्वं सुस्थमिवासीत् तदैव कथा, अलं विस्तरेण, तमिति पञ्चरात्रकर्तृत्वेन प्रसिद्धम्, सर्वदा त्वन्यकथापि, एकदा सात्त्विके काले, वसुदेव इति शुद्धसत्त्वात्मकः, ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो लौकिकमन्त्रद्रष्टारो देवर्षयस्तत्रापि पुष्टिमार्गमन्त्रद्रष्टृत्वाद् विभूतित्वम्, चत्सर्वथे, प्रकृते त्वस्योपयोगः, गृहागतमिति स्वाधीनता, पूजितत्वमुत्तरप्रश्नोपयोगि, भगवत्प्रेरणया समागतस्योपासनार्थमपि वैयर्थ्यं नास्तीति सुखमासीनमित्युक्तम्, पुनरभिवादनं गुरुत्वबोधकम्, बहुकालमारभ्य प्रष्टव्यमिति हृदि स्थितमिदमानिर्दिश्यते ॥ ३ ॥ प्रश्नमाह षडभिर्भगवत्शब्दवाच्याः षडर्थो इति षट् श्लोका नत्र प्रोत्साहनं त्रिभिः प्रश्नैश्च त्रिभिः तत्र प्रथमं नारदस्यैवासाधारणैर्गुणैस्तं प्रोत्साहयति "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "यो यच्छुद्धः स एव सः", गुरुत्वाच्च भगवन्निति सम्बोधनम्, जगन्मित्रं हि नारदः, यात्रा गमनम्, राजादिसर्ववैलक्षण्याय सर्वदेहिनामित्युक्तं स्वतो निरपेक्षत्वादहिसाप्रचुरधर्मबोधनात् संसारोद्धारकत्वाच्च वेदाभिमानिनामिति मुक्तवैलक्षण्यार्थं स्वत एव विचार्य तेषां सर्वतो हितकरणे दृष्टान्तः, अकृपणानां सर्वतःसम्पन्नानामपि पित्रोरोगमनं स्वस्त्ये किं पुनः कृपणानाम् ? उभयोर्वियोगे ह्यतिकृपणाः स्वस्तेः परमोत्कर्षार्थं विशेषणमुत्तमश्लोकस्य मार्गभूतानां तत्र प्रविष्टानां भगवत्प्राप्तेर्नित्यत्वात्, तथा च नारदस्य त्रयो गुणाः सर्वमैत्री सर्वहितप्रापणं गोविन्दप्रापणं चेत्येकेनैव वयं कृतार्थाः किं पुनस्त्रिभिः ? उपसंहारे बहुवचनं पूज्यार्थे व्यवहारे वाक्कृतदोषपरिहाराय च, आगमनं तु भगवदिच्छयेति न कोपि विरोधः ॥ ४ ॥ कथं नारदागमनेनैवमित्याशङ्क्य देवर्षिबिभूतित्वं प्रकटयति, देवापेक्षयोत्तमत्वं सर्वेषां सुखैककारित्वेन विभूतित्वमग्रिमश्लोके, देवा हि द्विविधाः प्रवाहमर्यादाभेदेन तत्र प्रवाहदेवा वृष्ट्यादिकर्तारो भवन्ति वृष्ट्यादिकं तु दुःखकरमपि, प्रवाहदेवा अपि द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदेन, सुखदुःखे च लौकिकालौकिके, चकाराभ्यामलौकिके परिगृहीते वेदितव्ये, भूतानि भूलोकस्थितजीवाः, प्रकरणाद् विशेषः, चरित्रं तु स्वरूपतो महत् सुखदुःखजनकमृषित्वं हि मन्त्रद्रष्टृत्वम्, मन्त्रास्तु सहजमपि धर्ममपेक्षितमात्रमंशतः प्रतिबध्नन्ति तदत्र सहभावि दुःखं प्रतिबध्नन्तीति नात्र तिरोहितमिव सर्वजनीनमित्याह हीति, साधवः सदाचारमर्यादारक्षका लोकावैश्वार्थं भगवताधिकृता नारदतुल्याः पुष्टिमार्गस्था गोपिकातुल्या अच्युतात्मानः, मन्त्रा अपि त्रिविधा मर्यादास्था देवगुह्या भगवद्वशीकरणरूपाः, अतो भवन्तो भगवद्विचारितं देवकृतं मर्यादाप्राप्तं च दुःखं मन्त्रप्रयोगेण दूरीकृत्य सुखमेव साधयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ विभूतित्वं वक्तुं ततोपि विशेषमाह, ननु यज्ञे भगवदवयवभूता देवा "यन् न दुःखेन सम्भिन्न"मिति वाक्यानुसारेण सुखमेव प्रयच्छन्तीति चेन्न, न ह्येकेन यागे कृते तत्सम्बन्धिनां स्वर्गो भवति न वाग्निष्टोमे कृते द्वादशाहस्वर्गो भवति, ननु तेषां भगवदवयवभूतानां कथमेवमत आह कर्मसचिवाः, राजाधीना हि मन्त्रिणो भवन्तीति वेदमार्गस्तथैव नात्र किमपि विचारणीयम्, वैलक्षण्यमाह साधवो दीनवत्सला इति, चतुर्थः पादः सिद्धान्त इति सन्त आत्मानमेव चेतित्तुर्थः पादः, न ह्यंशस्तथा कर्तुं शक्यं यथाशिना, दैन्यमेव करणे हेतुर्वत्सं लाति जिह्वादत्त इति कार्याकार्यविचाराभावेन सहजस्नेहवन्तो वत्सलाः, सामान्यवाक्यं विशेषपरमिति प्रकरणादवगन्तव्यम्, तस्माद् भवत्समागममात्रेणैव भगवदवतार इव सर्वं सर्वेषां सिद्धं भवतीति तद्गुणवर्णनेन प्रोत्साहनमुक्तम् ॥ ६ ॥

प्रश्नमाह ब्रह्मभावाभिलाषी विदितस्वधृत्तान्तो विदितसाध्यसाधनभावो धर्मान् पृच्छति केवल 'माचार्यवान् पुरुषो वेदे'तिशास्त्रार्थत्वाय भगवतो ब्रह्मत्वभावनायामपि गुरुत्वस्य भगवतानङ्गीकरणान् न शास्त्रार्थसिद्धिः किन्त्वखण्डज्ञानमुपदिष्टं तेन जीवन्मुक्तिन्यायेन ब्रह्मभावे जातेपि "ब्रह्मभूतः प्रशान्तामेत्यादिनिरूपितस्यार्थस्यासिद्धेर्भगवद्धर्माचरणेन तत्सिद्धिरिति प्रश्नः, नारदस्य ब्रह्मभावो जात इति तथा सम्बोधनं स्तुतिमात्रत्वाभावाय, स्वस्यानुष्ठेयः स्वविचारितो भविष्यतीति तथापीति भगवदागमनेनैव सिद्धोष्माकमर्थस्तथापि शास्त्रार्थपरिपालनाय पृच्छामो देवकीप्रभृतीनामप्ययमर्थोभिलषित इति बहुवचनम्, भागवतानिति प्रमाणतः स्वरूपतः फलतश्च त्रेधा नियतभगवत्सम्बन्धान्, तवेति तवाप्यनुष्ठेयान्, दुःखनिवर्तकत्वं तु तेषामिदानीमेवेत्याह याञ् छुत्वेति, उपायपरिज्ञाने हि निश्चिन्तता भवति ब्रह्मया तदात्मत्वेन करणं सम्भवति, मर्थ इति स्वभावतः समयत्वम्, सर्वत इत्याध्यात्मिकादिभिः ॥ ७ ॥ ननु दिव्यद्वादशहस्रवर्षानन्तरं प्रसन्नो भगवान् कथं कर्मस्य शुक्ल इव न गुरुर्जात इति चेत् तत्राह, अलौकिकाज्ञातज्ञापकस्य देवकीजठरादुद्गतस्य कुतो न गुरुत्वमित्यत आह क्लेति । प्रसिद्धार्थज्ञापकत्वेन न गुरुत्वं प्रसिद्धिस्तु जन्मभ्यां सत्यसङ्कल्पत्वादत्रापि पुत्रत्वमेव न गुरुत्वमस्मिन् जन्मनि प्रसिद्ध्यभावादत आह पुरेति, ईश्वरपरिचयाभावादुपदेशोनुचित इत्याशङ्क्य सेवितस्यान्ताभावादस्त्येव परिचयः प्रकारे परं विशेषः प्रजार्थ इति भुवि मुक्तिदमिति न क्रममुक्तिर्न बोधार्थं न मोक्षायेति तपसा शुद्धचित्तस्य कथमेवमत आह मोहित इति प्रजासर्गे ब्रह्मणादिष्टौ न चाप्येकः, प्रथमं सङ्कल्पश्च तथेति भगवतापि तथैव विचारितं ततो भगवत्सादृश्यस्याविद्यमानस्य प्रार्थ्यमानत्वाद् विलम्बस्ततस्तपस आधिक्याच् चित्तशुद्धिस्ततो भगवद्विचारितस्यान्यथाभावासम्भवान् माया मोहो यथा देवा अपि मुह्यन्ति सा देवमाया ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

द्वितीयाध्यायविवरणं चिकीर्षवः पूर्वोत्तराध्यायसङ्गतिमाहुर्बौद्धादिसाधेन, आन्तरस्येत्यान्तरत्वेनेत्यर्थः, तथा चौककार्यत्वं सङ्गतिरित्यर्थः, सङ्गतिमुक्त्वा प्रकरणद्वयेऽपि गुर्वधिकारिशास्त्राणि वदन्तः पूर्वं गुरुरित्यादिपादत्रये द्वितीयस्योक्तानि, विहित इति शास्त्र-मार्गीयोधिकारीति शेषः, प्रथमस्याहुः सेवकानामित्यादि, ननु “यत् एतद् विमुच्यते” इति वाक्याद् ब्रजस्था अपि मुक्तास्तेत्र कुतो नोक्ता वसुदेवोद्धवावेव कुत उक्तावित्यत आहुः केवलेनेत्यादि, तथा च “केवलेन हि भावेन” इति वाक्यात् तेषां निरोध एवासहायशूरो मोचनेतोत्र मुख्यतमत्वान् नोक्ता इत्यर्थः, नन्वस्त्वेवं भगवतो विद्यमानत्वाद् वसुदेवनारदसंवादः किमर्थं इत्यत आहुर्वसुदेवस्येति, बीजमिति “युवां मा”मिति वाक्यसूचितकृपारूपं, च ज्ञानकर्मणी इति सात्त्विकप्रकरणोक्तप्रपत्तिप्रभृतीनि सहकारीणि, तथा चैवं साधनसम्पत्तावप्यनुग्रहस्य मर्यादाभिश्चत्वाद् भगवता स्वस्मिन् गुरुत्वमत्र नोरीकृतमिति ज्ञानं नाफलदतः फलमुखत्वाय सा कथेत्यर्थः, नन्वत्र भवत्येवं तथापि भगवदुद्धवसंवादः किमर्थं गुरुणा भगवता सन्देशावसरं ज्ञानस्योपदिष्टत्वेन साधनसम्पत्तोः पूर्णत्वेन पुनरुप-देशसङ्गत्यभावादत आहुरुद्धवस्येत्यादि, तथा च परार्थो ज्ञानोपदेशो लौकिकत्वं प्राप्य प्रपत्तिमेव पुष्णन् न फलोपधानायालमासीदतः पुनः संवाद इत्यर्थः, ननु श्रुतौ ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वोक्तेः प्रकृते तस्य जातत्वेन “यदृच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक” इति न्यायात् फलोपधानमावश्यकमिति गुर्वभावप्रासङ्गिकत्वयोरप्रयोजकत्वमित्यत आहुर्निरोध इत्यादि, तथा च ममताहन्तात्मकप्रति-बन्धनिवृत्तिरुभयत्रोपदेशप्रयोजनमिति न चोद्यावसर इत्यर्थः। एवमुपोद्धातेन सर्वं विचार्य नारदस्यैवाद्ये गुरुत्वस्य बीजमाहुस्तत्रेत्यादि, गोविन्देत्यत्र सर्वदेति बैकुण्ठगमनं ध्यानं च परित्यज्येति भावः ॥ १ ॥ कोन्वित्यत्रामरत्वापेक्षया किमुत्तमत्वमित्यत आहुरन्तिमेत्यादि, तथा चौश्वर्यातिशयोत्र नाभिप्रेतः, अभक्तस्य ब्रह्मणि प्रकृतौ वा लयोक्तेरिति भावः ॥ २ ॥ तमित्यत्र सर्वर्षीणां नितरां प्राप्तविदायत्वात् तन्मध्यपातिनो नारदस्य पुनरागमनस्यासम्भवेन कथं संवादसङ्गतिः क्षयस्य श्रुतत्वे चिरस्थित्यभावनश्चयात् प्रभ्रानुपपत्तोश्चेत्यत आहुः प्रायेणेत्यादि, तथा च न प्रश्नासङ्गति पक्षद्वयेऽप्याहुर्निस्पृष्टा इत्यादिना, भगवद्वाक्येनेत्यादि, तथा च भगवतानुक्तत्वेनानिर्धारात् तथेत्यर्थः, अस्येति विभूतित्वस्य ॥ ३ ॥ भगवन्नित्यत्रोभयोरिति पित्रोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमिति सर्वकल्याणं, देवर्षिविभूतित्वमिति देवर्षित्वं विभूतित्वं चेत्यर्थः, आभ्यन्तरा देवा इन्द्रियाधिष्ठातारो ज्ञेयाः, अलौकिके सुखदुःखे न च बहिरप्रतीयमाने केवलमानसवेद्ये, ननु “पादोस्य विश्वाभूतानी”त्यत्र जीवमात्रस्य “भूत”पदवाच्यत्वात् कथमत्र सङ्कोच इत्यत आहुः प्रकरणाद् विशेषः, तथा च प्रकरणं सङ्कोचकमिति तथेत्यर्थः, ननु भूमिष्ठत्वेपि देवांशानां न देवचरितकृतं दुःखं सम्भवतीति किमर्थंमुक्तिरित्यत आहुश्चरित्रं तु स्वरूपतो महदिति देवानामपि परस्परं जयपराजयदर्शनाच् चरित्रस्यैवाधिक्यं तत एव मुक्तिरित्यर्थः। तदेव निगमयन्ति सुखेत्यादि, परस्परं देवानामपीति शेषः, चरित्रस्य सर्वसुखदत्वेन यथर्षित्वं सिध्यति तथोपपादयन्त्यृषित्वमित्यादिना, अंशतः प्रतिबध्नन्तीति यथाग्नेर्दाह-कत्वमेव प्रतिबध्नन्ति न तु तापकत्वमपीति, भगवद्विचारितदुःखनिवर्तकत्वं भगवद्विज्ञापनरूपैवंशीकरणमन्त्रैर्ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ भजन्तीत्यत्र “ये देवा यज्ञहन्” इत्यत्रे “मानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेतौ”ति श्रुत्या केषाञ्चित् सम्बन्धिनामपि स्वर्गबोधनान् पक्षान्तरमाहुर्न वेत्यादि, चतुर्थ इति विश्वाद्यपेक्षया चतुर्थ इत्यर्थः, विशेषपरमिति नारदपरम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मन्नित्यत्र किं शास्त्रार्थत्वेनेत्यत आहुर्भगवत् इत्यादि, तथा च तत्सिद्धयर्थं तस्यावश्यकतेत्यर्थः, तर्हि पूर्वं भगवदुक्तज्ञानस्य कुत्रोपयोगः कश्च शास्त्रार्थो यस्यै प्रयास इत्यत आहुः किन्त्वित्यादि स्वस्यानुष्ठेय इति भगवद्वर्मः, स्वविचारित इति ब्रह्मभावः, तथा च तदुभयसम्पत्त्यर्थं तथा सम्बोधनमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अहमित्यत्र प्रसिद्ध्यभावादिति पूजनप्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः, सेवितस्येति भावे क्तः ॥ ८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

द्वितीये वसुदेवाय निमिजायन्तवादतः। नारदो भगवद्दर्मान् प्राहेति विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवमितिसमृद्धानामपि विनाशहेतुशापनिरूपणेन मुक्तिसाधनाङ्गं नैराग्यं निरुध्य अज्ञान्तरनिरूपणायेतिहासं प्रस्तोतुं तत्प्रसङ्गमाह—गोविन्देति। सत्कुलोत्पन्नस्यैव भगवन्माहात्म्ये विश्वासो भवति तादृशश्च त्वमिति सूचयन् सम्बोधयति—कुरुद्वहेति। नारदो द्वारकायामभीक्ष्णं पुनः पुनरवात्सीदित्यन्वयः। तत्र द्वारकायाः कृष्णनिवासत्वान्नारदस्य कृष्णानन्योपासकत्वाच्चेति हेतुद्वयमभिप्रेत्य द्वारकां नारदं च विशिनष्टि—गोविन्दस्य भुजाभ्यां गुप्तायां पालितायामिति। कृष्णस्योपासने दर्शननमस्कारादौ लालसा औत्सुक्यं यस्य स इति ॥ १ ॥ न च सर्वतो विरक्तस्य कथं तदुपासनौत्सुक्यमिति शङ्क्यं विषयस्यालौकिकत्वादित्याशयेनाह—क इति। तवाप्येतत् सम्मतमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति। न्विति वितर्कं। अमरेष्वप्युत्तमैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरप्युपास्यं मुकुन्दस्य मुक्तिदातुः श्रोतृकृष्णस्य तापत्रयनिवर्तकं चरणारब्धुजं सर्वतः सर्वत्र सर्वथा निश्चितो मृत्युर्यस्य स को नु पुमान् भजेत् दर्शनपूजा-नमस्कारादिना नोपासीत। ननु बहवस्तदनुपास्यमाना दृश्यन्ते तत्कथमेवमुच्यते तत्राह—इन्द्रियवानिति, वशीकृतान्तःकरणः चक्षु-रादीन्द्रियो विवेकीत्यर्थः। विषयाकृष्टेन्द्रियपारवश्येन अविवेकिनो न भजन्तीति भावः ॥ २ ॥ एकदा तु स्वगृहं प्रत्यागतमचितं सुखं यथा भवति तथाऽऽसीनं तं सर्वशास्त्ररहस्यज्ञतया सुसिद्धं देवर्षि नारदम् अभिवाद्य प्रणम्य वसुदेव इदं वक्ष्यमाणमब्रवीदि-

त्यन्वयः ॥ ३ ॥ तद्वचनमेव दर्शयति—भगवन्निति षड्भिः । निरन्तरभगवदुपासनेन भगवद्गुणानामावेशं सूचयन् सम्बोधयति—
हे भगवन्निति । भवतो यात्रा सञ्चारः कृपणानाम् आध्यात्मिकादितापत्रयसन्तप्ततया दीनानां सर्वदेहिनां स्वस्तये मङ्गलाय सुखायैव
भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा पित्रोरागमनं पुत्राणां सुखाय भवति तथेति । केन प्रकारेण सर्वेषां सुखाय भवतीत्यपेक्षायां संसार-
दुःखकारणाविद्यानिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दस्वरूपभगवदवाप्त्युपायोपदेशेनेत्याशयेन विशिनष्टि—उत्तमदलोकवर्त्मनामिति । उद्भूत-
तमः अविद्या यस्मात्स उत्तमः श्लोको उत्तमः यशो यस्य तस्य भगवतो मार्गभूतानामित्यर्थः । भगवत इत्यस्य विशेषणत्वेऽपि बहु-
वचनमादरोतनार्थम् ॥ ४ ॥ देवेभ्योऽपि भगवद्भक्तानामुत्कर्षमाह—भूतानामिति द्वयेन । देवानां पर्जन्यादीनां चरितं भूतानां
दुःखाय सुखाय च भवति, तापवृष्ट्यादिना कीटादीनां मरणस्यापि दर्शनात् । त्वादृशां त्वद्विधानां साधूनां तु चरितं सुखायैव । तत्र
हेतुमाह—अच्युतात्मनामिति, अच्युते भगवति आत्मा मनो येषां तेषाम् । निरन्तरभगवदेकचित्तत्वेन इतरवार्त्तामपोह्य भगव-
द्वार्त्तायाः तापत्रयनिरसनशीलत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ किञ्च ये जना देवान् यथा भजन्ति उच्चावचयज्ञादिकर्मणाऽऽराधयन्ति देवा
अपि तांस्तथैव भजन्ति तत्तत्कर्मतारतम्यानुसारेणैव फलं प्रयच्छन्ति । तत्र हेतुमाह—कर्मसचिवा इति, कर्माधीना इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तमाह—छायेवेति, छाया यथा पुरुषानुसारिणी तथा ते कर्मानुसारिण इत्यर्थः । साधवस्त्वादृशो भगवद्भक्तास्तु दीनेषु
तापत्रयाभिभूतेषु वत्सलाः प्रीतियुक्ताः स्वोपकारनिरपेक्षतत्तापनिराचिकीर्षव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु प्रष्टव्यं चेत्तदा भगवानेव प्रष्टव्यस्तं
विहाय मामेव कथं पृच्छतीत्याशङ्क्य 'यो यच्छुद्धः स एव स' इति तवापि भगवदुपासकत्वेन तत्तुल्यत्वात्तस्य च पुत्रतया वर्त्तमा-
नत्वे गुरुत्वेन न प्रश्नस्य लोकदृष्टिबिरोधाच्च त्वामेव पृच्छामीति सूचयन् सम्बोधयति—ब्रह्मन्निति । यद्यपि तव आगमनसत्कार-
सम्भाषणादिमात्रेणैव वयं कृतार्थास्तथापि यान् धर्मान् श्रद्धया श्रुत्वा अनुष्ठाय मर्त्यो मरणधर्मा प्राणिमात्रं विश्वतः सर्वस्माद्
भयान्मुच्यते तान् भागवतान् भगवत्परितोषकान् धर्मान् तव त्वां पृच्छाम इत्यन्वयः । देवक्याद्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ ७ ॥ ननु
भगवत्प्रसादेन सर्वभयनिवृत्तिः तत्प्रसादाय च तद्धर्मानुष्ठानं भगवतश्च प्रसन्नतया पुत्रीभूतत्वात् कथं पुनस्तव भयशङ्केत्याशङ्क्याह—
अहमिति । किलेति सूतिकागृहे भगवदुक्तिं स्मरति । पुरा पूर्वजन्मनि प्रजार्थः पुत्रलाभप्रयोजनः सन्नेव अनन्तमनन्तप्रभावमत एव
मुक्तिदम् अहमपूजयमारोधितवान् न मोक्षाय । अत एव स भुवि पुत्रो जातः । ननु भगवदाराधकस्य तव कथमेवं मोहो येन ततो
मुक्तिं न याचितवान् तत्राह—मोहित इति, देवस्य तस्यैव मायया मनुष्यनाट्येन विहारेच्छया मोहित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नारदो निमिजायन्तसंवादेन द्वितीयके । ग्राह भागवतान् धर्मान् वसुदेवाय पृच्छते ॥ १ ॥

शापमन्यथा कर्तुं समर्थोऽपीति यदुक्तं तदन्यथाकरणं किं क्वचित् प्रसिद्धमित्यपेक्षायां तदर्थं यस्तत्प्रसङ्गादितिहासान्तरं
प्रस्तौतुमाह गोविन्देत्यादिना । गोविन्देति । हे कुरुद्वह, अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनः नारदः, कृष्णोपासने लालसा औत्सुक्यं
यस्य तथाभूतः सन्, गोविन्दभुजगुप्तायां, द्वारवत्यां द्वारकायाम्, अवात्सीत् । नारदस्य दक्षशापादेकत्र वासं कर्तुमसमर्थत्वेऽपि
द्वारकायां गोविन्दभुजगुप्तेन तस्यां शापादेरकिञ्चित्करत्वेन मुहुस्ततः प्रस्थापितोऽपि कृष्णदर्शनलालसया पुनः पुनर्द्वारकाया-
मागत्य निवसतीति भावः । अनेन काण्डेन शापान्यथाकरणसामर्थ्यं प्रदर्शितम् ॥ १ ॥ ननु नित्यं ज्ञानाधिकस्य देवर्षेः कृष्णोपास-
नायामौत्सुक्यं किमर्थमेतावदिति चेद्यद्भजने मुक्तानामपि महदौत्सुक्यं जायते भगवतस्तथाविधगुणवत्त्वादतो ज्ञानवानपि तं को
नाम न भजेदित्याह । कोन्विति । हे राजन्, इन्द्रियवान् को नु वा पुमान्, मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजं चरणकमलं, न
भजेत् न सेवेत ! सेवमानो नावतिष्ठेत्यर्थः । इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारिविशेषणमिति भावः । अत्र हेतुत्वेन तत्पदाम्बुजं
विशिनष्टि । सर्वतः सर्वेष्वपि भजत्सु न विद्यते मृत्युर्यस्मात् सेव्यमानात्तथाभूतं, सर्वेषामपि विदुषामविदुषां च मुकुन्दचरणाम्बुज-
सेवयैव संसृतिनिवृत्तिरिति भावः । अत एव, अमरोत्तमैर्ज्ञानाधिकैर्ब्रह्मरुद्रादिभिः, उपास्यं, सर्वतोमृत्युरिति पाठे, सर्वतः सर्वेष्वपि
लोकेषु मृत्युर्यस्य स तथाभूतः को वा चक्षुष्मान् न सेवेतित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु परावर्तत्त्वविदो देवर्षेस्तत्रावस्थिताववश्यमध्यात्मवादः
संभवेन्न तत्र संशयः, किं तु तत्र को वा प्रष्टेत्यत आह । तमिति । एकदा तु वसुदेवः, गृहागतं स्वत एव स्वगृहायातम्, अर्चितं सुख-
मासीनं, देवर्षिं तं नारदम्, अभिवाद्य प्रणम्य, इदं वक्ष्यमाणं वचः, अब्रवीत् ॥ ३ ॥ तदेवाह भगवन्नित्यादिभिः षड्भिः । तत्र तं
प्रति किञ्चन प्रष्टुकामस्तावत्तदागमनमभिनन्दति । भगवन्निति । हे भगवन्, भवतः यात्रा संचारः, सर्वदेहिनां सर्वेषां मादृश-
प्राणिनां स्वस्तये मङ्गलाय सुखायेति यावत् । तथा हि । यथा पित्रोः आगमनं पुत्राणां सुखाय एव, तथा उत्तमदलोकवर्त्मनामुत्तम-
दलोकाय मार्गभूतानां भगवतः स्वरूपस्वभावाद्विज्ञानद्वारभूतानां, भवादृशमुनीनामित्यर्थः । यात्रा, कृपणानां तापत्रयपीडितानाम-
स्मादृशां स्वस्तये एव ॥ ४ ॥ ननु किं विशेषेण मादृशमेव यात्रा कृपणानां स्वस्तये इति ब्रूये यतो देवादीनामपि यात्रादि कर्म
लोकानां स्वस्तये एव भवतीति चेन्न, महतां देवैः सहोपमानमनुचितमेवेत्याह । भूतानामिति । देवानां पर्जन्यादीनां चरितमिति-

वृष्ट्यादिकं, भूतानां प्राणिनां, दुःखाय सुखाय चापि, भवति । अतिवृष्ट्यादिना दुःखजननदर्शनादिति भावः । अच्युते भगवत्यात्मा मनो येषां तेषां, त्वाद्दृशां साधूनां च भवादृशसत्पुरुषाणां त्वित्यर्थः । चरितं, सुखाय एव हि । नित्यमच्युतैकचित्त्वादितरत्र वार्त्तामपोह्याच्युतवार्त्तया तापत्रयनिरसनशीलत्वात् सुखायैवेति भावः ॥ ५ ॥ किंच सुखं कुर्वन्तोऽपि देवास्तद्भजनानुसारेण कुर्वन्ति साधवस्तु न तथेत्याह । भजन्तीति । ये जनाः, देवान् यथा भजन्ति, तान् स्वान् भजतः, देवाः अपि, तथैव भजन्ति । तद्भजनानुगुणमेव सुखं यच्छन्ति, न तु निरवधिकमित्यर्थः । कुतः । यतः, छाया इव कर्मसचिवाः, यथा छाया वृद्धिहासादिना वर्द्धते ह्रसते च तद्वद्देवा अपि स्वसेवानुरूपमेव तथात्वमाचरन्ति, ततः कर्मैव तरतमभावेन सहायो येषां तथाभूता इत्यर्थः । साधवस्त्वादृशा भगवज्जनास्तु, दीनवत्सलाः दीनेषु तापत्रयाभिभूतजनेषु वत्सलाः निरवशेषदुःखनिराचिकीर्षवः, अतः साधव एव संश्रयणार्हाः सन्तीति भावः ॥ ६ ॥ ब्रह्मन्निति । तदेवं यद्यपि भवत आगमनमात्रेणैव वयं कृतार्थाः स्मः तथापि, हे ब्रह्मन्, यान् धर्मान् मर्त्यैः श्रद्धया श्रुत्वा, सर्वतः सर्वस्मात् भयात् संसृतिभीतिनः, मुच्यते मुच्येत । तान् भागवतान् धर्मान्, तव तुभ्यं, पृच्छामः ॥ ७ ॥ ननु त्वत्तोऽप्यन्यः भगवत्प्रसादपात्रमस्ति किं यतो भगवदेकाग्रचित्तो न त्वया सुतरां तपस्तप्त्वा परमपुरुषः पुत्रीकृतः स त्वमितर इव किं निर्विद्यसे इत्यत आह । अहमिति । हे मुने, देवस्यास्य भगवतः या माया तथा, मोहितः मोहं प्राप्तः, अहं पुरा, भुवि मुक्तिदं मोक्षप्रदमपि, अनन्तमनन्तैश्वर्यैकाग्र्यं भगवन्तं, प्रज्ञार्थः पुत्रकामः सन्नेव, अपूजयमाराधितवानस्मि किल । न तु मोक्षाय अपूजयम् ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

वसुदेवजी के पास श्रीनारद का आना और उन्हें राजा जनक तथा नव योगेश्वरों का संवाद सुनना
श्रीशुकदेवजी कहते हैं—कुरुनन्दन ! देवर्षि नारद के मन में भगवान् श्रीकृष्णकी सन्निधि में रहने की बड़ी लालसा थी । इसलिये वे श्रीकृष्ण के निज बाहुओं से सुरक्षित द्वारका में—जहाँ दक्ष आदि के शापका कोई भय नहीं था, बिदा कर देनेपर भी पुनः-पुनः आकर प्रायः रहा ही करते थे ॥ १ ॥ राजन् ! ऐसा कौन प्राणी है, जिसे इन्द्रियाँ तो प्राप्त हों और वह भगवान् के ब्रह्मा आदि बड़े-बड़े देवताओं के भी उपास्य चरणकमलों की दिव्य गन्ध, मधुर मकरन्द-रस, अलौकिक रूपमाधुरी, सुकुमार स्पर्श और मङ्गलमय ध्वनिका सेवन करना न चाहे ? क्योंकि यह बेचारा प्राणी सब ओर से मृत्यु से ही घिरा हुआ है ॥ २ ॥ एक दिन की बात है, देवर्षि नारद वसुदेवजी के यहाँ पधारे । वसुदेवजीने उनका अभिवादन किया तथा आराम से बैठ जाने पर विधिपूर्वक उनकी पूजा की और इसके बाद पुनः प्रणाम करके उनसे यह बात कही ॥ ३ ॥ वसुदेवजीने कहा—संसार में माता-पिता का आगमन पुत्रों के लिये और भगवान् की ओर अग्रसर होने वाले साधु-संतों का पदार्पण प्रपञ्च में उलझे हुए दीन-दुखियों के लिये बड़ा ही सुखकर और बड़ा ही मङ्गलमय होता है । परन्तु भगवन् ! आप तो स्वयं भगवन्मय, भगवत्स्वरूप हैं । आपका चलना-फिरना तो समस्त प्राणियों के कल्याण के लिये ही होता है ॥ ४ ॥ देवताओं के चरित्र भी कभी प्राणियों के लिये दुःख के हेतु, तो कभी सुख के हेतु बन जाते हैं । परन्तु जो आप-जैसे भगवत्प्रेमी पुरुष हैं जिनका हृदय, प्राण, जीवन, सब कुछ भगवन्मय हो गया है—उनकी तो प्रत्येक चेष्टा समस्त प्राणियों के कल्याण के लिये ही होती है ॥ ५ ॥ जो लोग देवताओं का जिस प्रकार भजन करते हैं, देवता भी परछाई के समान ठीक उसी रीति से भजन करनेवालों को फल देते हैं; अधीन हैं । परन्तु सत्पुरुष दीनवत्सल होते हैं अर्थात् जो सांसारिक सम्पत्ति एवं साधन से भी हीन हैं, उन्हें अपनाते हैं क्योंकि देवता कर्म के मार्गी हैं ॥ ६ ॥ ब्रह्मन् ! (यद्यपि हम आपके शुभागमन और शुभ दर्शन से ही कृतकृत्य हो गये हैं) तथापि आप से उन धर्मों के—साधनों के सम्बन्ध में प्रश्न कर रहे हैं, जिनको मनुष्य श्रद्धा से सुन भर ले तो इस सब ओर से भयदायक संसार से मुक्त हो जाय ॥ ७ ॥ पहले जन्म में मैंने मुक्ति देनेवाले भगवान् की आराधना तो की थी, परन्तु इसलिये नहीं कि मुझे मुक्ति मिले । मेरी आराधना का उद्देश्य था कि वे मुझे पुत्ररूप में प्राप्त हों । उस समय मैं भगवान् की लीला से मुग्ध हो रहा था ॥ ८ ॥

यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् । मुच्येम ह्यज्ञसैवाद्वा तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता । प्रीतस्तप्नाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥

नारद उवाच

सम्यगेतद् व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ । यत् पृच्छसे भागवतान् धर्मास्त्वं विश्वभाववान् ॥ ११ ॥

श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः । सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि ॥ १२ ॥
त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः । स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥
प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य यः । तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥
तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया । अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद् वेदपारगम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हे सुव्रत ! यथा भवद्भिः विचित्रव्यसनान् विश्वतोभयात् अञ्जसा वयं मुच्येमहि तथा अद्वा नः शाधि ॥ ९ ॥ हे राजन् ! धीमता वसुदेवेन एवं कृतप्रश्नः हरेः गुणैः संस्मारितः देवर्षिः प्रीतः 'सन' तम् आह ॥ १० ॥ हे सात्त्वतर्षभ ! यत् त्वं विश्वभावनां भागवतान् धर्मान् पृच्छसे 'तद्' एतद् भवता सम्यग् व्यवसितम् ॥ ११ ॥ श्रुतः अनुपठितः ध्यातः आदृतः अनुमोदितः वा सद्धर्मः देवविश्वद्रुहः अपि सद्यः पुनाति हि ॥ १२ ॥ परमकल्याणरूपः पुण्यश्रवणकीर्तनः भगवान् देवः नारायणः अद्य त्वया मम स्मारितः ॥ १३ ॥ अत्र अपि आर्षभाणां महात्मनः विदेहस्य च संवादम् इमं पुरातनम् इतिहासम् उदाहरन्ति ॥ १४ ॥ स्वायम्भुवस्य मनोः यः सुतः प्रियव्रतः नाम तस्य सुतः आग्नीध्रः ततः नाभिः तत्सुतः ऋषभः स्मृतः ॥ १५ ॥ तं मोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णं वासुदेवांशम् आहुः तस्य वेदपारगं सुतशतम् आसीत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतो यथा मुच्येमहि तथा नोऽस्मान् शाधि शिक्षय । विचित्राणि व्यसनानि यस्मिन्संसारे तस्मात्संसारात् । तथा विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन्स्तस्मात् । भवद्भिर्हेतुभूतैः । अञ्जसाऽनायासेन । अद्वा साक्षात् ॥ ९ ॥ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिः संस्मारित इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रीतिमाविष्करोति सम्यगिति त्रिभिः । पृच्छसे पृच्छसि । विश्वभावनान्सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥ आदृत आस्तिक्येन गृहीतः । अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः । सद्धर्मो भागवतो धर्मः । देव हे वसुदेवेत्यर्थः । यद्वा देवेभ्यो विश्वस्मै च द्रुहन्ति ये तानपि ॥ १२ ॥ किञ्च त्वया महानुपकारः कृत इत्याह । त्वयेति । पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः ॥ १३ ॥ अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि । विदेहस्य जनकस्य ॥ १४ ॥ आर्षभाणामुत्पत्तिं सान्त्वय विविच्य कथयति प्रियव्रत इति सप्तभिः ॥ १५ ॥ मोक्षधर्मविवक्षया मोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः । तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नन्वपुत्रस्य गतिर्नास्तीत्युक्तेः पुत्रस्यापि गतिहेतुत्वश्रुतेः कथं प्रजार्थ इति मन्त्रिन्दा ध्वन्यत इति चेदाह—यथेति । विचित्राणि विविधानि व्यसनानि देहेन्द्रियस्त्रीपुत्रादिष्वासक्तिलक्षणानि यस्मिन्स्तस्मात् । पुत्रादेः स्वर्गादिरूपगतिहेतुत्वेऽपि नात्म-साक्षात्कारलक्षणमुक्तिहेतुत्वं किन्तु तल्लालनादिना तदासक्तेः प्रश्रुत संसारहेतुत्वमिति । एतत्समर्थकविशेषणमाह—विश्वतः स्त्रीपुत्रघनमित्रादिभ्यः । सर्वेभ्यो भयं यस्मिन्स्तस्मादिति । दीपिका—यतो मोक्षाय नापूज्यम् अतस्तस्मात्संसारात्साक्षात् "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये" इति श्रुतेर्विदेहमुक्तिं प्राप्नुयामेत्यर्थः । संदर्भः—विश्वतो भयात् सर्वतोपि भयहेतोर्ब्रह्म-शापात् ॥ ९ ॥ एवमुक्तरीत्या । तं वसुदेवम् । संस्मारितः स्मरणं कारितः । इत्यर्थ इति—हरिगुणप्रश्नश्रवणमात्रेण तत्स्मरणानन्द-मप्नोऽभूदिति भावः । हरेर्गुणैस्तस्मिन्नवतीर्णत्वाच्चदर्शनेन प्रकाशितैः । विश्वनाथः—हरेरिति "अधीगर्थद्वयेषां कर्मणि" इति षष्ठी । गुणैः सहितो हरिः सम्यक्समारितः स्मरणविषयीकारित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रष्टारं संश्लाघ्य तत्र निजप्रीतिं प्रकटयति—त्रिभिः श्लोकैः । सात्वतर्षभेति परमभागवतत्वं वसुदेवस्याह—एतत्किम् ? यत्पृच्छस इति । यद्वा—विश्वस्याभीष्टस्य भावनानुत्पादकान् "विश्वं सर्वेष्टयोः स्मृतम् । चित्तोत्पत्त्योर्भावना स्यान्मिश्रणे भवनेपि च" इति निरुक्तिः । तत्र तदीयप्रयोजनस्योत्तरं सर्वान्ते दास्यति । भगवद्धर्मस्योत्तरमाह—सम्यगिति ॥ ११ ॥ इत्यर्थ इति—एकदेशन्यायेन देवपदं वसुदेवपरमत्र ज्ञेयम् । एकदेशः पूर्वः परो वा न्यायेनोच्यतेऽत्र परस्य ग्राह्यत्वे त्विदमेव मानमिति भावः । ऋज्वी गतिमुत्सृज्य वक्राश्रयणमनुचितं मत्वाह—यद्वा । किञ्च—विश्वपदेनैव देवस्यापि गृहीतत्वात्पुनर्देवपदोपादानमनवित्यर्थदोषपरिहारसूचनार्थं हीति तदाह—ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथंचन । न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशतैरपि ।" इति पुराणांतरात् ॥ १२ ॥ ममाप्यनेन पुण्यवृद्धिर्भविष्यतीत्याह—किं चेति । स्मारितः नित्यं स्मृतोपोदानीं प्रश्नप्रसंगेन विशेषतः स्मारित इत्यर्थः । नारायणस्तादृशधर्मं मदीयो गुरुरूपो

नारायणर्षिः स्मारित इति कृष्णावेशेन तस्यापि स्मरणान् ॥ १३ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् । आर्षभाणां भूषणमात्मजानां कन्यादीनाम् । अत्र श्रीनारायणोपदिष्टे धर्मेऽपि उदाहरति स्मरन्ति तच्छिष्या इति माहात्म्यविशेषोक्तम् ॥ १४ ॥ सान्त्वयां सर्वशाम् । तस्य प्रियव्रतस्य । तत आम्नीध्रस्य । तत्सुतो नाभिसुतः । अत्रार्षभाणामित्युक्तं तत्रर्षभ एव क इत्यत आह—प्रियव्रत इति ॥ १५ ॥ तम् ऋषभम् । तस्य ऋषभस्य ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति ॥ हे सुव्रत ! यथा भवद्भिः हेतुभूतैः विचित्राणि व्यसनानि दुःखानि यस्मिंस्तस्मात् अत एव विश्वतो भयं यस्मिंस्तस्मात्संसारद्वज्जसा सुखेन वयं मुच्येमहि तथा अद्धा स्फुटं नोऽस्मान् शाधि शिक्षय ॥ ९ ॥ राजन्निति ॥ धीमता विवेकिना वसुदेवेन एवं कृतः प्रश्नो यस्य तेन च उपस्थितैर्हरेर्गुणैर्हरिं संस्मारितः गुणैः सहितस्य हरेः संस्मारितः इति । अधीगर्थेति वष्टी वा । देवर्षिर्नारदः प्रीतः संस्तं वसुदेवमाह स्म ॥ १० ॥ सम्यगिति । हे सात्वतर्षभ ! यच्चं विद्वं भावयन्ति शोधयन्ति तान् भागवतान् धर्मान् पृच्छसे । तद्वार्षः । तदेतत् भवता सम्यग्यवसितं निश्चितम् ॥ ११ ॥ श्रुत इति । गुरुमुखाच्छ्रुता श्रवणानन्तरं स्वमुखेन पठितः ध्यातो मनसा चिन्तितः आदृतः आस्तिक्यबुद्ध्या स्वीकृतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतो वा सद्धर्मो भागवतो धर्मः ये देवेभ्यो विश्वस्मै च दुहन्ति ते देवविश्वदुहस्तानपि सद्य एव पुनाति । अनुष्ठितः सन्नल्पपापवतः पुनातीति तु किं पुनर्वक्तव्यम् । देव है वसुदेव ! इति संबुद्धिर्वा ॥ १२ ॥ त्वयेति । परमकल्याणस्वरूपं पुण्यं श्रवणं कीर्तनं च यस्य स देवो नारायणः अद्य त्वया तद्धर्मप्रदनेन मम स्मारित इति महाननुग्रहः कृतः । यद्वा । कल्याणान्ता संबुद्धिः ॥ १३ ॥ अत्रेति । अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णयेऽपि आर्षभाणाम् ऋषभपुत्राणां माहात्मनः विदेहस्य निम्याख्यस्य च संवादरूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातनमितिहासमुदाहरन्ति वृद्धा वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रियेति । स्वयंभूर्ब्रह्मा तत्पुत्रस्य स्वायंभुवस्य मनोर्यः सुतः प्रियव्रतो नाम प्रसिद्धस्तस्य सुतः आम्नीध्रस्ततः तस्य सुतो नाभिस्तत्सुतो नाभिसुतः ऋषभः स्मृतः कथितः ॥ १५ ॥ तमिति । तमृषभं मोक्षधर्माणां विवक्षया प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवस्य भगवतोऽशमाहुः । वृद्धा वदन्ति तस्य च ब्रह्मपारगं ब्रह्मज्ञं सुतशतमासीत् । अत्र ब्रह्मशब्दतन्त्रेण वेदपरः परब्रह्मपरश्च बोध्यः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

यतोऽहं मोक्षाय नापूजयमतः तस्मात् संसारात् साक्षात् “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये” इति श्रुतेः विदेहमुक्तिं प्राप्नुम इत्यर्थः ॥ ९ ॥ वर्णनीयत्वेन वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतैः प्रकरणप्राप्तैर्गुणैः कर्तृभिः हरिं प्रति संस्मारितः ॥ १० ॥ प्रीतिमनुमोदनात्मकप्रसादं भागवतान् धर्मान् पृच्छसे इति यत् एतद्भगवता सम्यग् व्यवसितं निश्चितमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ पूर्वार्थे नामैकदेशस्य भामादिशब्दवत् नाम्नि लक्षणेत्यरुचौ यद्वेति विश्वस्मै सर्वस्मै जीवमात्रायेत्यर्थः ॥ १२ ॥ नारायणो भागवतधर्मोपदेशे मम गुरुर्बदरीपतिर्नारायणर्षिः मां प्रति स्मारितः यतः कृष्णोपासनावेशेन तस्यापि विस्मृतिर्जाता ॥ १३ ॥ संवादं संवादरूपमितिहासम् ॥ १४ ॥ सान्त्वयां सर्वशां सुतोन्वय इति च पाठद्वयं तस्य प्रियव्रतस्य ॥ १५ ॥ तम् ऋषभं तस्य ऋषभस्य ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतं शुकपक्षीयम्

अञ्जसा मुच्येम तथा नः अद्धा शाधि अञ्जसा शाधि ॥ ९-११ ॥ देवविश्वदुहोऽपि ॥ १२-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतो यथा विचित्राणि व्यसनानि दुःखानि यस्मिंस्तस्मात् सर्वतो भयावहात्संसारार्णवात् अञ्जसा सुखेनाद्धा स्फुटं मुच्ये मुक्तो भवेयं (मुच्येम मुक्ता भवेम) तथा हे सुव्रत ! नोऽस्मादद्धाधि शिक्षय ॥ ९ ॥ राजन्निति । हे राजन्नेवं धीमता वसुदेवेन कृतः प्रश्नो यस्य स देवर्षिः हरेर्गुणैर्वर्णनीयैः संस्मारितः “व्यन्तात्स्मरतेः कर्मेणि क्तः” तत एव प्रीतस्तं वसुदेवमाह ॥ १० ॥ तावत्प्रश्नमभिनन्दति—सम्यगित्यादिभिः त्रिभिः । हे सात्वतर्षभ ! तवैतत्सम्यग्यवसितं निश्चितं परमार्थविषयनिश्चयात्मकबुद्धिर्मांस्त्वमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्माद् भागवतान् धर्मान् पृच्छसे भागवतधर्मप्रदनेन लिङ्गेन त्वां परमार्थविदमनुमिनोमीति भावः । तत्र हेतुत्वेन तान्निविशान्छि—विश्वभावान् जगदभ्युदयकरान् ॥ ११ ॥ किञ्च, श्रवणादिविषयः सन् सद्धर्मो भागवतधर्मः हे देव विश्वदुहः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो दुहन्तीति तथा तानपि सद्य एव पुनाति ॥ १२ ॥ किञ्च, महानुपकारस्त्वया कृत इत्याह—त्वयेति । पुण्यावहं श्रवणं कीर्तनं च यस्य सः परमकल्याणः निःशेषामङ्गलानो भगवान्नारायणोऽधुना मम स्मारितः ॥ १३ ॥ इत्थं प्रश्नम-

भिनन्द्य तस्य विदेहार्षभसंवादात्मकम् उत्तरं वक्ष्यन् प्रस्तौति—अत्रापीति । अत्रापि त्वत्प्रश्ने महात्मनो विदेहस्य जनकस्यार्षभाणां च संवादं तद्रूपम् इतिहासम् उदाहरन्त्युत्तरत्वेन उदाहरन्ति (वदन्ति) त्वत्प्रश्नस्य विदेहप्रश्नतुल्यत्वात्तत्र यदुत्तरं तदेव त्वत्प्रश्नेष्युत्तरम् इत्यभिप्रायेणोदाहरन्तीत्युक्तम् ॥ १४ ॥ के ते आर्षभाः ? इत्यत्रान्वयकथनेन तान् दर्शयति—प्रियव्रत इति सप्तभिः । स्वायम्भुवस्य स्वयम्भुवो ब्रह्मणः पुत्रस्य मनोः यः सुतः प्रियव्रतो नामासीत्तस्याग्नीध्रः सुत इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ तमृषभं मोक्षधर्मान् वक्तुमिच्छयाऽवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः सुतर्षभस्य सुतशतमासीत् कथम्भूतं ब्रह्मपारगं ब्रह्मशब्दस्तन्त्रेण वेदपरः परब्रह्मपरश्च पारशब्दस्तु यथावस्थितस्वरूपपरः उभयोरप्यानन्त्यात्तत्र केचिद्वेदपारगाः केचित्तु भयपारगाश्चेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वपुत्रस्य जीवत्पुत्रमुखदर्शनाल्लोकावाप्तिः श्रूयते अतः कथं प्रजार्थं इति निन्दाध्वनिरिति तत्राह—यथेति । अस्मिन् भवे जन्मनि विचित्रव्यसनात् नानाक्लेशात् विश्वतोभयाच्च यथाऽञ्जसा क्षिप्रं मुञ्चेमहि तथा पुनरद्धा प्रत्यक्षं शाधीत्यन्वयः “अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोः” इति यादवः । अनेन वसुदेवस्य पुत्रीभूतश्रीकृष्णमुखेन्दुदर्शनादशेषव्यसनाकुलसंसारान्मुक्तेर्निश्चितत्वेपि विशेषप्रश्नो लोकहितायेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥ वसुदेवेन पृष्ठो नारदः किञ्चित्तद्गुणोभूदिति राज्ञो हार्दं चोद्यं परिहरति—राजन्निति । हरेर्गुणैः संस्मारितो हरिरिति शेषः ॥ १० ॥ बुद्धेर्विकासाय प्रष्टारं स्तौति—सम्यगिति । विश्वस्याभीष्टस्य भावनमुत्पादनं येभ्यस्ते तथा तान् ॥ ११ ॥ एतदेव विवृणोति—श्रुत इति । वशब्दस्य विश्वान्तर्भावोपि पृथग् ग्रहणमनिवर्त्य दोषपरिहारसामर्थ्यसूचनार्थं कृतम् एतदेवापिशब्देनासूचयत्—

“ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथञ्चन । न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशतैरपि ॥”

इममर्थं हिशब्देन सूचयति ॥ १२ ॥ ममाप्यनेन पुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह—त्वयेति । नित्यं स्मृतोपि इदानीं विशेषतः स्मारितो गुणकथनप्रश्नेन ॥ १३ ॥ धोमत्त्वेन वसुदेवस्य नारदोक्तौ विस्रम्भेपि स्वकपोलकल्पितत्वेन न श्रद्धेयमिति मन्दाशङ्कापनोदाय तत्प्रश्नपरिहारत्वेन जनकार्षभसंवादमितिहासं वक्ति अत्रेति ॥ १४ ॥ निश्चयजननायान्वयशुद्धिं कथयति—प्रियव्रत इत्यादिना ॥ १५ ॥ अवतारप्रयोजनमाह—मोक्षेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीगोस्वामिकृताः क्रमसन्दर्भः

विश्वतोभयात् सर्वतोपि भयहेतोरपि ब्रह्मशापात् ॥ ९ ॥ हरेर्गुणैस्तस्मिन्नवतीर्णत्वात्तद्दर्शने प्रकाशितैः ॥ १० ॥ तत्र तदीयस्वप्रयोजनस्योत्तरं सर्वान्ते दास्यति भगवद्धर्मस्योत्तरमाह सम्यगिति ॥ ११-१२ ॥ नारायणस्तादृशधर्मे मदीयगुरुरूपो नारायणर्षिः स्मारित इति कृष्णोपासनावेशेन तस्यापि विस्मरणात् ॥ १३ ॥ अत्र श्रीनारायणोपदिष्टधर्मेप्युदाहरन्ति स्मरन्ति तच्छिष्या इति माहात्म्यविशेषाद्योक्तम् ॥ १४-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विश्वतोभयात् संसारात् ॥ ९ ॥ हरेरिति “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” (२।३।५२) इति षष्ठो । गुणैः सहितं हरिं संस्मारित इत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥ आर्षभाणामित्युक्तं तत्र ऋषभ एव क इत्यत आह—प्रियव्रत इति ॥ १५-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृताः सिद्धान्तप्रदीपः

अतो विचित्रव्यसनात् विचित्राणि नानाविधानि व्यसनानि क्लेशानि यस्मिन् तस्मात् विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् तस्मात्संसारात् भवद्विभूतभूतैः अञ्जसा अनायासेन यथा मुच्येमहि तथा नोऽस्मान् अद्धा प्रत्यक्षं सत्यं वा शाधि शिक्षय “अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोः” इति यादवः ॥ ९ ॥ हे राजन् ! हे परीक्षित् कृताः प्रश्नाः येन स कृतप्रदः स चासौ वसुदेवश्च तेन हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिः देवर्षिं प्रति संस्मारितः यतः अतः प्रीतः देवर्षिस्तं वसुदेवं प्रत्याह ॥ १० ॥ तत्र तावत्प्रीतिमेवाह—सम्यगिति त्रिभिः । हे सात्वतर्षभ सात्वतमुख्य ! भवता एतत्सम्यक् व्यवसितं चिन्तितं यत् यस्माद्विश्वं सर्वं भावयन्ति शोधयन्तीति विश्वभावनात् सर्वशोधकान् भागवतान् धर्मान् पृच्छसे पृच्छसि ॥ ११ ॥ भागवताः धर्माः सर्वशोधका इत्युक्तमेव विवृणोति—श्रुत इति । धर्मानिति बहुवचनेन भगवद्धर्माणां बाहुल्यं दर्शितं तत्रैकैकोपि सद्धर्मो भगवद्धर्मः श्रवणाद्येकतमेन यत्नेनापि हि निश्चयेन सद्य एव नतु विलम्बेन देवविश्वदुहोपि पुनाति किम्पुननिर्दोषान् साधून् पुनातीति वक्तव्यम् ? किं पुनः सर्वे भगवद्धर्माः सर्वैर्यत्नेः

पुनन्तीति वक्तव्यं देवाय विश्वस्मै च दुहन्तीति देवविश्वदुहः देवस्य विश्वविलक्षणत्वेन पृथग्ग्रहणम् अतिदोषवतो देवदुहोपि पुनाति किम्पुनर्विश्वदुह इति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं तत्र श्रुतः श्रवणमात्रेण गृहीतः अनुपठितः वाङ्मात्रेण गृहीतः ध्यातः मनसा चिन्तितः आदृतः स्वधर्मतया स्वीकृतः अनुमोदितः संस्तुतः ॥ १० ॥ भागवतधर्मप्रश्नेन ममाप्युपकारो भवता कृत इत्याह— त्वयेति । मम माम्प्रति त्वया अद्य भगवान् स्मारितः । ननु, नित्यं साक्षाद्भगवान् श्रीकृष्णस्तव दृष्टिगोचर इह वर्तते एव पुनरद्य स्मारित इति तत्र वचनं किंविषयमत्राह, परमकल्याण पुण्यश्रवणकीर्तन इति हे परमकल्याण ! परमपुरुषवात्सल्यरसभागित्वेनोत्कृष्टमङ्गलरूप ! पुण्ये श्रोतृभावयितृपरमफलदे श्रवणकीर्तने अध्ययनाध्यापने यस्य शास्त्रविचारलभ्यस्य स तथा चक्षुर्दृश्य-कृष्णासक्त्या शास्त्रचिन्त्यांशेन स विस्मृतः । पुनस्तेनांशेनापि भागवतान् पृच्छता भवता शास्त्राध्ययनाध्यापनाभ्यासेन सुविज्ञेयोऽयं श्रीकृष्ण इत्येवं स्मारित इत्यर्थः । यद्वा, परमं भगवत्प्राप्तिरूपं कल्याणं याभ्यां ते पुण्यश्रवणकीर्तने यस्येत्येकं पदम् ॥ १३ ॥ उपदिश्यमानस्यार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वदोषापनोदनाय शिष्टनिर्णीतत्वेन प्राशस्त्यद्योतनाय च जनकार्षमसंवादमाह—अत्रापीति । त्वत्सम्पृष्टभगवद्धर्मनिर्णयेऽपि ऋषभस्यापत्यान्यार्षभास्तेषाम् ॥ १४ ॥ आर्षभाः कस्य वंशे जाताः ? कोदृशं च तेषां चरित्रमित्याकाङ्क्षायां तेषां मनुवंशे उत्पत्तिं पारमहंस्यं चरित्रञ्चाह—प्रियव्रत, इत्यादिनवभिः ॥ १५ ॥ तमृषभं वासुदेवांशमवतीर्णमाहुः अवतारप्रयोजनमाह—मोक्षधर्मविवक्षयेति । मोक्षोपायभूतानां भगवद्धर्माणां प्रवर्तनेच्छयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ननु कथमिदानीमध्यन्यथा भवीष्यतीत्याशङ्क्याह, यथेति, इदानीं विशेषप्रार्थना 'यास्येधे मद्गतिं परा'मिति वचनान् न भगवतः प्रतिबन्धकत्वम्, अत्र स्थित्यभावकारणरुच्यभावे हेतुमाह विचित्रव्यसनादिति, भगवतः पुत्रत्वेन स्थितावपि यदा व्यसनमन्यपुत्रादिसंसारचिन्ता तदा कदास्य निवृत्तिर्न वा तस्य व्यसनस्यैकः प्रकारः, व्यसनाभावात् परिगृहीतादपि व्यसनमिति विचित्रता, जन्मान्तरे पुनः साधनसम्पत्तिः कीदृशी भवेदित्यस्मिन्नेव जन्मनीत्युक्तम्, अधिकारोपि भयहेतुस्तथा वैकुण्ठादप्यागमनमतः सर्वनिषेधायाह सर्वतोभयादिति, अजसेल्यनायासेन, आयासे हि चित्तस्योद्वेगात् पुनरावृत्तिर्भवेत्, अद्वा साक्षात्, परम्परया साक्षाच्चायं बद्धो बाह्याभ्यन्तरभेदेन तत्रान्यमप्यस्मिन् निक्षिप्य मोचनं सम्भवति यथा सत्त्वं तन्निवृत्त्यर्थमाह साक्षादिति शासनं बालकशिक्षा नोपदेशमात्रेण कार्यसिद्धिः, सुव्रतेति सम्बोधनं सर्वनिर्वाहाय, आश्रितसर्वकार्यकरणं व्रतं भगवन्तमपि प्रार्थयित्वा सर्वं करिष्यतीति, एवं त्रिभिः प्रश्नः सिद्धः ॥ ९ ॥ परीक्षितोपि सावधानश्रवणसिद्धये शुक्लवचनं, राजन्निति महत्त्वसम्बोधनं योग्यकथात्वज्ञापनायोभयोर्गुणकथनं धीमता देवविरिति, सर्वथा परमसिद्धान्तकथने हेतुः प्रीत इति, हरेर्गुणैः पुत्रादिभावेनानुवृत्त्यादिभिः सम्यक्त्वेन महानयमिति स्मारितः, तस्य पूर्ववृत्तान्तः सम्यग् ज्ञात इत्यर्थः ॥ १० ॥ उत्तरत्वेन शास्त्रं वक्तुं स्वयमप्यभिनन्दनमाह त्रिभिः, गुरुशिष्ययोर्मध्ये प्रवचनस्य च स्तुतिर्वक्तव्या तत्र श्रोतुः प्रथमं पुरस्कारः सम्यगिति, यदस्माभिर्वक्तव्यं भगवद्धर्माणां श्रवणानुष्ठाने कर्तव्ये इति सर्वशास्त्रार्थनिर्णयोयमिति च भगवन्मार्गेण्यस्य कर्तव्यत्वाभावात् तदेव त्वयैव निश्चितं, सात्वता भगवद्भक्तास्तेषामृषभत्वं निश्चितमार्गवकृत्वाद् विशेषतो गुरुत्वार्थं च पृच्छसे, अनुवादे पुनर्भगवदीयत्वनिर्देशो भक्त्या, विश्वस्मिन्ननुभावो येषामिति तदभावे मार्गान्तर इव कार्यसिद्धेः, अनेन गुरोरभावे प्रश्ने हेतुरप्युक्तः, सामान्यतोपि श्रुतास्तथान्तःकरणवृत्तिं सम्पादयन्ति ॥ ११ ॥ अलौकिकानुभावत्वं प्रश्नहेतुत्वेनोक्तं कैमुतिकन्यायेन तान् स्तौति श्रुत इति, सतो भगवद्भक्त्यैकोपि धर्मो लोकेवेदवातिनः सर्वथा बहिर्भूतान् प्रायश्चित्तानहान् बहूनापि श्रुतमात्रः सद्यः पुनातीति किं पुनर्भगवद्धर्माणां माहात्म्यं वक्तव्यमित्यर्थः, यथाजामिले भगवत्सेवकानां पक्षपातलक्षणः स्वभावो 'भूतानि विष्णोः सुरपूजितानी'तिन्यायेन श्रुतः, पवित्रता लोके वेदे च दुर्लभेति फलत्वेन कोट्यते, श्रवणानन्तरभाविकीर्तनमनुपठनं ध्यानं मानसं, कायवाङ्मनोगोचरस्तथा करोतीति त्रयम्, आदृतो वेति पूर्वेण सह स्वतन्त्रविकल्प आदरस्य प्रेमसहितत्वाद् भिन्नकर्तृश्रवणादावनुमोदनं मात्सर्याभावाय पदार्थे महती रुचिश्चेत् तथा भवति, हीति नात्र प्रमाणान्तरमपेक्ष्यते, तस्माद् यत्र भगवत्सेवकधर्माप्येतादृशस्तत्र भगवद्धर्माणां किं माहात्म्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वस्यापि कृतार्थतया सभाजनमाह त्वयेति, भगवद्धर्मप्रष्टा सर्वत्र दुर्लभो वैष्णवानामपि सर्वदा विहितं स्मरणादि प्रेमाविर्भावे तु तेनैव विधानं चित्तं सम्यक्प्रविष्टं स्मरति तद्विचारार्थं जातमिति, सम्यक् स्मारित इत्यर्थः, कल्याणं विवाहादि पुण्यं गङ्गास्नानादि तथा चेहिकामुष्मिकपुरुषार्थरूपता भवति परमत्वं परमानन्दत्वाद् 'रूपनामविभेदे'नेति वक्तुं श्रवणकीर्तने इत्युक्तं परस्वसाध्यभेदेन, भगवानिति धर्मनिर्देशः, ऐहिकामुष्मिकानन्तरफलत्वमपि भगवत आह देवो नारायण इति देवपक्षपातित्वाद् देवो ब्रह्मजनकत्वाय नारायण इति सर्वेषामपेक्षितो मम तु स्वामी सेव्य इत्यर्थः, 'सेवायामपि'तिरोहित एवेत्येति विशेषः ॥ १३ ॥ एवमभिनन्दनमुक्त्वा शास्त्रमारभतेत्यत्रापित्याह 'द्यवाप परमां गति'मित्यन्तः, गुरोः केवलवाक्याच्च छात्रीयं प्रमाजनकमिति सिद्धं, तत्र कथोपक्षेपमात्रेति, अत्र धर्मप्रश्ने, अयमर्थः सर्वथा न त्वयैव पृष्टः, किन्तु पुरातनोपि, अनेन फलस्यापि नियतत्वं ज्ञापितं, कल्पान्तरीयास्त इति सूचितमुदाहरन्तीति जन्मान्तरस्था गुस्वान्ये च, भगवतो ब्रह्मणो वा वाक्यं नोदाहृतमुक्तविषयत्वात्, पुरातनमिति नारदकल्पापेक्षया

ऋषभदेवपुत्राणां विदेहस्य चेतरेतरयोगेन प्रत्येकं प्राधान्यार्थं वा चकारः, अस्य निमेर्नवमस्कन्धोक्तादन्यत्वात् न लोचनप्रतिष्ठितत्वेन दूषणं, श्रोतुर्वशकथने प्रयोजनाभावादुत्तमत्वमात्रं वक्तव्यं तद् यज्ञमध्यस्थितं वक्ष्यति, देहाभिमानाभावो भगवच्चित्ता चात्राप्युक्ता, तादृशोऽयं वंशो यत्र भगवता स्वधर्मोविर्भावः पटसु कृतः शुक्रवंशवत् सप्तमी हि कक्षा भगवद्धर्मेप्रतिपादिका ॥ १४ ॥ तान् वक्तुं षट् पुरुषानाह प्रियव्रत इति, पञ्चमस्कन्धोक्तोयमिति वक्तुं तृतीयादारम्भः, शिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥ सप्तमानामुत्पत्तिं वदन् पितुर्माहात्म्यपुरःसरमाह तमिति, शतमध्ये तेषामप्युत्पत्तिर्विद्वद्वाच्यं च साधारणमुक्तं, भगवद्धर्माः शतं ततोऽधिकः सन्तीति तन्मध्ये नवानामुत्पत्तिर्भक्तेस्तथात्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

यथेत्यत्र कथमिति भगवद्दर्शनानन्तरं चेज् जन्मद्वयं जातं तदा भगवत् एव प्रतिबन्धकत्वान् मुक्तिः कथमित्यर्थः, अत्रेत्यस्मिन् जन्मनि, अधिकारोपीत्यादि प्रजापतित्वाधिकारोपि, आगमने भगवत्स्तावन्निर्बन्धात् तदपि तथेत्यर्थः, परम्परयेति, परम्परा प्रजापतिशरीराणां तथा, साक्षादन्तःकरणेनेत्यर्थः, अस्मिन्निति रजोगुणेन्तःकरणे वा, सत्त्वमिति निक्षिप्येति शेषः ॥ ९ ॥ सम्यगित्यत्र तदभाव इत्यनुभावाभावे, अनेनेत्यादि गुरुमुखादिश्रुतत्वेपि तेषां ज्ञानं विश्वभावनत्वादेवेति विशेषाज्ञानमिश्रसामान्यज्ञानरूपः प्रश्ने हेतुरनेन विशेषणेनोक्त इत्यर्थः, एतदेवाहुः सामान्यतोपीत्यादि, तथेति प्रश्नजनिका ॥ ११ ॥ श्रुत इत्यत्र स्वभाव इति तं पावितवानिति शेषः, श्रुत इत्यनेन सामान्यतः श्रवणमभिप्रेयत इत्याशयेनाहुर्भूतानीति न्यायेन ॥ १२ ॥ स्वयेत्यत्र कृतार्थतयेति श्रीवसुदेवसङ्गात् कृतार्थत्वरूपेणेत्यर्थः, तदुपपादयन्ति भगवद्धर्मेत्यादिना, विहितस्मरणोद्बोधस्य बहुकालोत्तरमिदानीं प्रश्नेन जातत्वात् तथेत्यर्थः, ननु सति प्रेम्णि कथं स्मरणाभाव इत्यत आहुः प्रेमेत्यादि यत्र लगति तत्रैव तिष्ठतीति तथा, एतदेव विशदयन्ति चित्तमित्यादिना, रूपनामविभेदेनेति स्मारित इति शेषः, दृष्ट्वा कीर्त्यत इति कीर्तनस्य रूपसापेक्षत्वात् तथेति भावः, ऐहिकामुष्मिकफलाभावानन्तरफलत्वं विवृण्वन्ति सर्वेषामित्यादिना, सर्वदा सेव्यत्वात् फलरूप इति भावः ॥ १३ ॥ अत्राप्येत्यत्र त इत्यार्षभावादयः, यतो जन्मान्तरस्थाद्योपि तत्संवादमुदाहरन्त्यतस्तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥

गोस्वामिगिरिधरकृता बालप्रबोधिनी

अत इदानीं तत्कार्यस्य जातत्वात् यथा भवद्भिः कृतानीं विचित्राणि व्यसनानि दुःखानि यस्मिन्तस्मात् अत एव विश्वतो भयं यस्मिन्तस्मात् संसारात् अञ्जसा सुखेन वयं मुच्येमहि तथा अद्धा स्फुटं नोऽस्मान् शाधि शिक्षय । तवाप्यभीष्टमेव पृच्छामीत्याशयेन सम्बोधयति—सुव्रतेति, सुष्ठु जनोद्धारविषयकं व्रतं सङ्कल्पो यस्य । भवद्भिरिति बहुवचनं महत्त्वद्योतनार्थम् ॥ ९ ॥ राज्ञिति सम्बोधनं सावधानतार्थम् । धीमता विवेकिना वसुदेवेन एवं कृतः प्रश्नो यस्य स देवर्षिर्नारदः प्रीतः संस्तं वसुदेवं प्रत्युत्तरमाह—प्रीतो हेतुमाह—हरेरिति, वर्णनीयतया उपस्थितैर्हरेर्गुणैर्हरिं संस्मारित इत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र तावत्प्रश्नमभिनन्दति—सम्यगित्यादिभिस्त्रिभिः । सात्त्वतेषु भगवद्भक्तेषु यादवविशेषेषु वा श्रेष्ठत्वात् तवैतद्युक्तमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—सात्त्वतर्षभेति । यत्त्वं भागवतान् धर्मान् पृच्छसे पृच्छसि तदेतद्भवता सम्यगव्यवसितं निश्चितमित्यन्वयः । अनेन तव प्रश्नादिव्यवसायेन लोके भगवद्धर्मेप्रसिद्धेर्बहवोऽपि कृतार्था भविष्यन्तीत्याशयेनाह—विश्वभावनानिति, विश्वं भावयन्ति शोधयन्तीति तथा तानित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्पष्टयति—श्रुत इति । गुरुमुखाच्छ्रुतः, श्रवणानन्तरं स्वमुखेन पठितः, ध्यातः मनसा चिन्तितः, आदृतः आस्तिक्यबुद्ध्या स्वीकृतः, अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतो वा सद्धर्मो भागवतो धर्मः ये देवेभ्यो विश्वस्मै च द्रुह्यन्ति ते देवविश्वद्रुहस्तानपि सद्य एव पुनाति अनुष्ठितः सन्नल्पपापवतः पुनातीति तु किं पुनर्वक्तव्यम् ? । अत्र न कश्चित् सन्देह इत्याशयेनाह—हीति ॥ १२ ॥ किञ्च परमकल्याणः परमानन्दस्वरूपः पुण्यं पुण्यावहं श्रवणं कीर्तनं च यस्य सः देवो नानाविधक्रीडापरः नारायणः नराणां समूहो नारं तदयनं यस्य स सर्वान्तर्यामी भगवानद्य त्वया तद्धर्मेप्रश्नेन मम स्मारित इति महानुग्रहः कृतः ॥ १३ ॥ एवं प्रश्नमभिनन्द्य तदुत्तरतयेतिहासं प्रस्तौति—अत्रेति । अत्रापि भगवद्धर्मेनिर्णयेऽपि आर्षभाणाम् ऋषभपुत्राणां महात्मनः सत्पुरुषस्य विदेहस्य निम्न्याख्यस्य च संवादरूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातनमितिहासमुदाहरन्ति वृद्धा वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ कोऽसावृषभ इत्यपेक्षायामाह—प्रियव्रतेति स्वयम्भूर्ब्रह्मा तत्पुत्रस्य स्वायम्भुवस्य मनोर्यः प्रियव्रतो नाम प्रसिद्धः, तस्य सुतः आग्नीध्रः ततः तस्य सुतो नाभिः, तत्सुतो नाभिसुतः ऋषभः स्मृतः कथितः ॥ १५ ॥ तमृषभं मोक्षधर्माणां विवक्षया प्रवर्त्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवस्य भगवतोऽशमाहुः वृद्धा वदन्ति । तस्य च ब्रह्मभारगं ब्रह्मज्ञं सुतशतमासीत् । अत्र ब्रह्मशब्दस्तन्त्रेण वेदपरः परब्रह्मपरश्च बोध्यः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथेति । अतः हे सुव्रत मुने, भवद्भिर्हेतुभूतैः, अञ्जसा सुखेन, अद्धा स्फुटं यथा तथा च, विचित्राणि नानाप्रकाराणि व्यसनानि

दुःखानि यस्मिंस्तस्मात्, विश्वतः सर्वतः, भयात् सर्वतो भयावहादित्यर्थः । संसारार्णवादिनि शेषः । यथा येन प्रकारेण मुच्येमहि वयं मुक्ता भवेम, तथा एव नोऽस्मान्, शाधि शिक्षय । इत्युभयोरेकसंबन्धः ॥१॥ राजन्निति । हे राजन्, एवं धीमता प्रशस्तधी-युक्तेन वसुदेवेन, कृतः प्रश्नो यस्य सः, देवर्षिर्नारदः, हरेः श्रीकृष्णस्य, गुणैर्वर्णनीयैः, संस्मारितः हरिः स्मृतिपथं प्रापितः । ततः प्रीतः सन्, तं वसुदेवम्, आह ॥१०॥ तावत् प्रश्नमभिनन्दति सम्यगित्यादिभिस्त्रिभिः । सम्यगिति । हे सात्त्वतर्षभ वसुदेव, भवता एतत्, सम्यक् व्यवसितम् । पाठान्तरे भवतस्तव, एतत् सम्यक् व्यवसितं निश्चितम्, परमार्थविषयनिश्चयात्मकबुद्धिर्मास्त्वमित्यर्थः । कुतः । यद्यस्मात्, त्वं विश्वभावनान् जगदभ्युदयकरान्, भागवतान् धर्मान्, पृच्छसे । भागवतधर्मप्रश्नेन लिङ्गेन त्वां परार्थ-विदमनुमिनोमीति भावः ॥ ११ ॥ किं च धर्मान् प्रशंसति । श्रुत इति । हे देव वसुदेव, सद्धर्मः भागवतधर्मः, श्रुतः श्रवणविषयतां नीतः, अनुपठितः पठनविषयतां गमितः, ध्यातः ध्यानविषयतां प्रापितः, आहृतः आस्तिक्येन गृहीतः, अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतश्च सन्, विश्वदुहः विश्वद्रोहकर्तृनपि, सद्यः पुनाति हि । यद्वा । देवेभ्यो विश्वस्मै च दुहन्ति तानपि ॥ १२ ॥ किं च महानु-पकारस्त्वया कृत इत्याह । त्वयेति । हे वसुदेव, त्वया, पुण्यं पुण्यावहं श्रवणं कीर्तनं च यस्य सः, परमकल्याणः निःशेषामङ्गलप्रः, भगवान् बाङ्गुण्यपूर्णः, नराणामेकान्तिकभक्तानां समूहो नारं तदेवायनं निवासस्थानं यस्य स तथाभूतः, देवः श्रीहरिः, अद्याधुना, मम स्मारितः । अतः महानुपकारः कृत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ इत्थं प्रश्नमभिनन्द्य तस्य विदेहार्षभसंवादात्मकमुत्तरं विवक्षन् प्रस्तौति । अत्रेति । अत्रापि त्वत्प्रश्ने, महात्मनः विदेहस्य जनकस्य, आर्षभाणाम् ऋषभदेवपुत्राणां कव्यादीनां च, संवादं संवादरूपम्, पुरातनं प्राक्तनम्, इमम् इतिहासम्, उदाहरन्ति पुरातना उत्तरत्वेनोदाहरन्ति । त्वत्प्रश्नस्य विदेहप्रश्नतुल्यत्वात्तत्र यदुत्तरं तदेव त्वत्प्रश्नेऽ-प्युत्तरमित्यभिप्रायेणोदाहरन्तीत्युक्तम् ॥ १४ ॥ के ते आर्षभा इत्यत्रान्वयकथनेन तान् दर्शयति । प्रियव्रत इति सप्तभिः । प्रियव्रत इति । स्वायंभुवस्य स्वयंभुवो ब्रह्मणः पुत्रस्य, मनोः, यः प्रियव्रतः नाम सुतः, आसीत्, तस्य प्रियव्रतस्य, आग्नीध्रः, तत आग्नीध्रात्, नाभिः । तत्सुतः नाभेः सुतः, ऋषभः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमिति । तमृषभम्, वक्तुमिच्छा विवक्षा मोक्षधर्माणां विवक्षा तथा, अवतीर्णम्, वासुदेवांशम्, आहुः । वासुदेवावतारं मुनयः कथयन्तीत्यर्थः । तस्य ऋषभदेवस्य, ब्रह्मपारगम्, ब्रह्मशब्दस्तन्त्रेण वेदपरः परब्रह्मपरश्च । पारशब्दस्तु यथावस्थितस्वरूपपरः, उभयोरप्यानन्त्यात् । तत्र केचित्त्वेदपारगाः केचित्तुभयपारगाश्चेति ज्ञेयम् । सुतशतम्, आसीत् । शतसंख्याकाः सूनव आसन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

सुव्रत ! अब आप मुझे ऐसा उपदेश दीजिये, जिससे मैं इस जन्म-मृत्युरूप भयावह संसार से—जिसमें दुःख भी सुख का विचित्र और मोहक रूप धारण करके सामने आते हैं—अनायास ही पार हो जाऊँ ॥ ९ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजन् ! बुद्धिमान् वसुदेवजी ने भगवान् के स्वरूप और गुण आदि के श्रवण के अभिप्राय से ही यह प्रश्न किया था । देवर्षि नारद उनका प्रश्न सुनकर भगवान् के अचिन्त्य अनन्त कल्याणमय गुणों के स्मरण में तन्मय हो गये और प्रेम एवं आनन्द में भरकर वसुदेवजी से बोले ॥ १० ॥ नारद जी ने कहा—यदुवंशशिरोमणे ! तुम्हारा यह निश्चय बहुत ही सुन्दर है; क्योंकि यह भागवत धर्म के सम्बन्ध में है, जो सारे विश्वको जीवन-दान देनेवाला है, पवित्र करनेवाला है ॥ ११ ॥ वसुदेवजी ! यह भागवतधर्म एक ऐसी वस्तु है, जिसे कानों से सुनने, वाणी से उच्चारण करने, चित्त से स्मरण करने, हृदय से स्वीकार करने या कोई इसका पालन करने जा रहा हो तो उसका अनुमोदन करने से ही मनुष्य उसी क्षण पवित्र हो जाता है—चाहे वह सारे संसार का द्रोही ही क्यों न हो ॥ १२ ॥ जिनके गुण, लीला और नाम आदिका श्रवण तथा कीर्तन पतितों को भी पावन करने वाला है, उन्हीं परम कल्याणस्वरूप मेरे आराध्यदेव भगवान् नारायण का तुमने आज मुझे स्मरण कराया है ॥ १३ ॥ वसुदेवजी ! तुमने मुझसे जो प्रश्न किया है, इसके सम्बन्ध में संत पुरुष एक प्राचीन इतिहास कहा करते हैं । वह इतिहास है—ऋषभ के पुत्र नव योगीश्वरों और महात्मा विदेह का शुभ संवाद ॥ १४ ॥ तुम जानते ही हो कि स्वायंभुव मनु के एक प्रसिद्ध पुत्र थे प्रियव्रत । प्रियव्रत के आग्नीध्र, आग्नीध्र के नाभि, नाभि के पुत्र हुए ऋषभ ॥ १५ ॥ शास्त्रों ने उन्हें भगवान् वासुदेव का अंश कहा है । मोक्षधर्म का उपदेश करने के लिये उन्होंने अवतार ग्रहण किया था । उनके सौ पुत्र थे और सबके-सब वेदों के पारदर्शी विद्वान् थे ॥ १६ ॥

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः । विख्यातं वर्षमेतद् यन्माप्ता भारतमद्भुतम् ॥ १७ ॥

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥

तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः । कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्दिजातयः ॥ १९ ॥

नवाभवन् महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः । श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥
 कविर्हरिन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः । आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलक्ष्मसः करभाजनः ॥ २१ ॥
 त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् । आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन् महीम् ॥ २२ ॥

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ।

मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

त एकदा निनेः सत्रमुपजग्मुर्गृहच्छया । वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तेषाम् वै ज्येष्ठः भरतः नारायणपरायणः एतद् वर्षं यन्नाम्ना भारतम् अद्भुतं विख्यातम् (आसीत्) ॥ १७ ॥
 सः भुक्तभोगाम् इमाम् त्यक्त्वा निर्गतः तपसा हरिम् उपासीनः त्रिभिः जन्मभिः तत्पदवीम् लेभे ॥ १८ ॥ तेषां नव अस्य नवद्वीप-
 पतयः समन्ततः एकाशीतिद्विजातयः कर्मतन्त्रप्रणेताः ॥ १९ ॥ नव महाभागाः अर्थशंसिनः हि श्रमणाः वातरशनाः आत्मविद्या-
 विशारदाः मुनयः (आसन्) ॥ २० ॥ कविः हरिः अन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः अथ आविर्होत्रः द्रुमिलः चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥
 ते एते सदसदात्मकम् विश्वम् भगवद्रूपम् पश्यन्तः आत्मनः व्यतिरेकेण (पश्यन्तः) महीम् व्यचरन् ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः
 मुक्ताः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवाम् भुवनानि कामम् चरन्ति ॥ २३ ॥ एकदा
 ते गृहच्छया अजनाभे ऋषिभिः वितायमानम् महात्मनः निनेः सत्रम् उपजग्मुः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तेषामृषभसुतानां मध्ये नवयोगीश्वराणां चरितं वक्तुमितरेषां चरितं ततो विविच्याह । तेषामिति । एतदजनाभं नाम वर्षं
 खंडं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् । एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥ इमां पृथ्वीम् । गृहान्निर्गतः ।
 हरिमुपासीनः सेवमानः सन् ॥ १८ ॥ नव सुताः अस्य भारतस्य वर्षस्य संमतः । नवद्वीपपतयो नवानां ब्रह्मावर्तादि-
 भूखंडानां पतयः एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तका ब्राह्मणा अभूवन् ॥ १९ ॥ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः । श्रमणाः श्रमवत
 आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः । वातरसना दिगंबरः आत्मविद्यायां विशारदा निष्णाताः ॥ २०-२१ ॥ तेषां पारमहंस्यचरितमाह त
 एत इति द्वाभ्याम् । भगवद्रूपं विश्वं पश्यन्तः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपम् । तच्च आत्मनोऽव्यतिरेकेण स्वाभेदेन पश्यन्तः ॥ २२ ॥
 अव्याहता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते । मुक्ता अनासक्ताः ॥ २३ ॥ महात्मनो निनेः । वितायमानमनुष्ठीयमानम् ।
 अजनाभे भारतवर्षे ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्य भरतस्य “ख्याते चित्रे तथा भक्ष्ये भक्षितेऽप्यद्भुतं स्मृतम्” एतेन वर्षनामांतरकरणेन । धर्मातिरेकः पुण्याधिक्यम् ।
 ‘यशः पुण्यैरवाप्यते’ इत्याद्युक्तेः ॥ १७ ॥ स भरतः । तत्पदवीं हरिमार्गं मोक्षमित्यर्थः । तत्पदाभ्यां वीयते प्राप्यत इति तत्पदवी
 भक्तिलभ्या मुक्तिरिति वा । त्रिभिः क्षत्रमृगविप्ररूपैः । तपसा ध्यानलक्षणेन ‘तप—आलोचने’ इत्यतोऽसुच । “यस्य ज्ञानमयं तपः”
 इति श्रुतेः । मन आद्यैकाग्र्येण वा “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥ “द्वीपोंब्वंतरिते देशे भूभाग-
 भेदयोः । पुलिने तारके सेतौ तथा जंबादिसप्तसु ॥” इति निरुक्तिः ॥ “द्वीपोंबुस्थोन्नतस्थले । जंबादिसप्तसु द्वीपो रमणादिषु
 चाष्टसु । ब्रह्मावर्तादिनवसु द्विरुक्ते विष्णुनामनि ।” इति वारतांतविः ॥ १९ ॥ इत्यर्थ इति—‘श्रमणो जिनभिक्षुके’ इति कोशात्ते
 नात्र ब्राह्म इति भावः ॥ वातवसना इति गौडीयः पाठः । ‘श्यामो हिरण्यरसनोर्ककिरीटजुष्टः’ इत्यत्र चतुर्थस्कन्धे स्वामिचरणौ
 रसनापदं वस्त्रपरतया लक्षणया व्याख्यातमतो ‘वातरसनाः’ इत्येव पाठस्तत्संमतः ॥ २० ॥ एतेषां नामनिरुक्त्यैव पूर्वश्लोकोक्तोर्थस्तेषु
 सिद्ध इत्यतः तन्नामानि निर्वक्ति—कौति मुमुक्षुभ्य उपदिशत्यात्मतत्त्वमिति कविः । हरत्युपदेशेनाज्ञानमिति, हं हर्षं राति श्रोतृभ्य
 इति वा हरिः । अंतश्चेतसीक्षत आत्मानमित्यंतरिक्षः ईकारस्य ह्रस्वत्वमार्षम् । प्रकर्षेण बुद्धं ज्ञातमात्मतत्त्वं येन स प्रबुद्धः । पिप्पलो
 विष्णुः ‘अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्’ इति स्मृतेस्स चायनमाश्रयो यस्य स पिप्पलायनः । यद्वा—पिप्पलं जलमयनं तपश्चायस्थलं यस्य
 स तथा ‘पिप्पलं सलिले वृक्षे विषये वस्त्रखंडके’ इति कोशान् । आविः प्रगटे होत्रं सर्वेषां कर्मणां होमो ज्ञानाग्निना दाहो यस्य
 स आविर्होत्रः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” इत्युक्तेः । चमन्ति वेदतीर्थमिति चमा वैदिकास्तान्सरति मुख्यत्वेन
 प्राप्नोतीति चमसः वैदिकोक्तमः । “सरतेर्दः” । ‘दुदुमौ वृक्षौ’ इति कोशात् द्रुषु वृक्षेषु घनेषु मिल्यते प्राप्यते दिदृक्षुभिरिति द्रुमिलः

यद्वा—दु दुतं मिलो वेदार्थानामेकीकरणं यस्येति । मां प्रकाशं जनयतीति भाजनं वेदार्थज्ञानं करे हस्ते भाजनं यस्य स करभाजनः, हस्तामलकवत्प्रतिभातवेदार्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तेषां कव्यादीनां ये मुनिव्वेनोक्तास्त एते महीं व्यचरन् । केचित्तु विश्वं पूर्णं सदसदात्मकं कार्यकारणव्यापि भगवद्रूपम् आत्मनोः जीवाव्यतिरेकेण वैलक्षण्येन पश्यन्तः । यद्वा—सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं भगवद्रूपं भगवतो रूपं प्रतिमास्थानीयं विश्वं प्रपञ्चमात्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्त इति । यद्वा—विश्वमन्तः प्रविश्य वर्तमानं सदसदात्मकं बहिश्च जगत् व्याप्य वर्तमानं भगवद्रूपं ब्रह्मसंज्ञमन्तर्यामिणो हरेरव्यतिरेकेणाभेदेन पश्यन्तः । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुत्यर्थरसमनुभवं इत्याहुः । भगवान् परं ब्रह्मैवाधिष्ठानतया रूपं यस्य तां दृशं पश्यन्तः कल्पितस्याधिष्ठानरूपमन्तरा स्वतोऽनिरूप्यत्वात् । तच्च ब्रह्मस्वरूपमपि स्वाव्यतिरेकेण त्वंपदार्थाभेदेन स्थूलसूक्ष्मरूपं महदाद्याकाशादिरूपम् । संदर्भस्तु—भगवतो रूपं स्फूर्तिर्यत्र तादृशं तत्सत्ताव्याप्तं पश्यन्तः । तच्चात्मनोऽव्यतिरेकेण आत्मानमपि तदनुगतं पश्यन्त इत्यर्थमाह । विश्वनाथस्तु—आत्मनः परमात्मनः सकाशादव्यतिरेकेण विश्वस्य तच्छक्तिमयत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ ननु महोसंचरणं सर्वेषां जंगमानामास्त किं तेषामाधिक्यमित्यत आह—सुरादिलोकांस्ते चरन्तीति । भूतानां नाथो भैरवः ‘भैरवो भूतनाथश्च’ इत्युक्तेः । द्विजा गरुडादयस्तेषामपि लोकः । गवां लोकस्तु प्रसिद्धः । किं कर्मवशाच्चरन्ति नेत्याह—मुक्ता जीवन्मुक्तास्सन्तः कामं स्वेच्छयैवेति बलवता प्रतिषेधे कामतोऽपि संचरणं दुश्शकमित्यत अव्याहतेष्टगतय इति ॥ कामं यथेच्छम् ॥ २३ ॥ प्रकृतमाह—ते मुनयः । यदृच्छया स्वैरतया ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेषामिति । तेषां शतसंख्याकानामृषभपुत्राणां तु मध्ये ज्येष्ठः पुत्रो भरतो नारायणः सर्वान्तर्यामी भगवानेव परं फलरूपं साधनरूपं चायनमाश्रयो यस्य तथाभूतः आसीत् । पूर्वमजनाभसंज्ञया विख्यातमप्येतद्वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् ॥ १७ ॥ स इति । स भरतो भुक्तो भोगो यस्यास्तामिमां स्ववशवर्तिनीं भूमिं त्यक्त्वा गृहान्निर्गतस्तपसा हरिमुपासीनः सेवमानः त्रिभिर्जन्मभिस्तस्य हरेः पदवीं माहात्म्यं सायुज्यं लेभे ॥ १८ ॥ तेषामिति । तेषां भरतानुजानामेकोनशतसंख्याकानां मध्ये नव कुशावर्तेलावर्त्तब्रह्मावर्त्तमलयकेतुभद्रसेनेन्द्रस्पृग्विदर्भकीकटनामानोऽस्य भारतवर्षस्य ये नव द्वीपास्तनुल्यनामानो भूखण्डास्तेषामधिपतयः समन्ततः समन्तात् बभूवुरित्यर्थः । एकाशीतिः सुताः कर्मतन्त्रप्रणेतारः कर्ममार्गप्रवर्त्तका द्विजातयः ब्राह्मणाः अभवन् ॥ १९ ॥ नवेति । तेषां मध्ये नव पुत्राः महाभागाः अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः आत्मविद्यायां कृतश्रमाः वातरशनाः दिग्म्बराः आत्मविद्यायां विशारदाः निपुणाः मुनयः आसन् ॥ २० ॥ तन्नामान्याह—कविरिति ॥ २१ ॥ त इति । ते एते मुनयः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं विश्वं भगवद्रूपं पश्यन्तः तत्राप्यात्मनोऽव्यतिरेकेण स्वस्मादभेदेन पश्यन्तो महीं व्यचरन् ॥ २२ ॥ अव्याहतेति । अव्याहता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते तथापि मुक्ताः काप्यनासक्ताः सन्तः सुरादीनां लोकान्मुनिप्रभृतीनां भुवनानि स्थानानि च कामं यथेष्टं चरन्ति ॥ २३ ॥ त इति । एकदा ते यदृच्छया अजनाभे वर्षे ऋषिभिर्वि-
तायमानमनुष्ठीयमानं महात्मनो निमेषे सत्रमुपजग्मुः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तेषां भरतादीनाम् एकोत्तरनवतितमानां तेभ्यो नवयोगेश्वरेभ्यः विविच्य पृथक्कृत्य एतेन स्वनाम्ना वर्षप्रख्यापनेन तस्य भरतस्य धर्मातिरेको धर्माधिक्यम् ॥ १७ ॥ तपसा ध्यानलक्षणेन “तप आलोचने” इत्यस्मात् “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः । मन इन्द्रियैकाग्र्येणेति वा “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥ तेषाम् ऋषभसुतानां मध्ये ये नवसुतास्ते अस्य भारतवर्षस्य समन्ततो ये नव द्वीपाः ब्रह्मावर्तादिभूखण्डास्तेषां पतयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ हिरत्र पादपूरणे रसनाशब्दस्य ब्रह्मे लक्षणा “श्यामो हिरण्यवसनोऽर्ककिरीटजुष्टः” इत्यत्र चतुर्थे स्वामिभिरेव तथा व्याख्यानात् वातवसना इति गौडीय एव पाठो न तु स्वामिसम्मतः ॥ २० ॥ द्रुमिल इत्येव पाठः न तु द्रविड इति निरर्थकत्वेन वक्ष्यमाणानुपयोगित्वात् ॥ २१ ॥ भगवान् परं ब्रह्मैवाधिष्ठानतया रूपं यस्य तादृशं पश्यन्तः कल्पितस्याधिष्ठानरूपमन्तरा स्वतोऽनिरूप्यत्वात् तच्च ब्रह्मस्वरूपमपि स्वोऽव्यतिरेकेण त्वंपदार्थाभेदेन स्थूलसूक्ष्मरूपं महदाद्याकाशादिरूपम् ॥ २२ ॥ मुन्यादीनां भुवनानि च कामं यथेच्छम् ॥ २३ ॥ महात्मनो विमुक्तचित्तस्य “यदृच्छया स्वैरतया” इति भक्तकृपाया यादृच्छिकत्वमभिप्रेतम् ऋषिणाऽनुष्ठीयमानम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

नव पुत्राः नवानां द्वीपानां पतयः ॥ १९-२१ ॥ सदसदात्मकम् आत्मनः परमात्मनः अव्यतिरेकेण शरीरतया नित्यसम्बन्धत्वेन ॥ २२-२६ ॥

तेषाम् ऋषभपुत्राणां मध्ये नवद्वीपपतयो नवानां ब्रह्मावर्त्तादिभूखण्डानां पतयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिपुत्राः कर्म-
मार्गप्रवर्त्तका ब्राह्मणा अभवन् ॥ १९ ॥ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणा आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः । वातरशना इति
वसनापदेन वसनं लक्ष्यते दिग्म्बरा इत्यर्थः ॥ २०-२१ ॥ आत्मनः परमात्मनः सकाशादव्यतिरेकेण विश्वस्य तच्छक्ति-
मयत्वादिति भावः ॥ २२-२५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रस्तुतानां नवार्धभाणां चरितं वक्तुमन्येषां चरितानि तेभ्यो विविच्याऽऽह—तेषामिति । तेषां शतसङ्ख्याकानामृषभ-
सुतानां मध्ये भरतो ज्येष्ठः जन्मनेति शेषः । गुणतोपि स ज्येष्ठ इत्याशयेन तं विशिनष्टि—नारायणपरायण इति । एतदजनाभं
नाम वर्षं यद्यस्य नाम्ना भारतमिति विख्यातम् । सर्वेषां वर्षाणां मध्ये भगवत्प्राप्तिसाधनस्थानत्वेन भारतस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयितुं तद्विशि-
नष्टि—अद्भुतमिति ॥ १७ ॥ स भरतः इमां वसुधां त्यक्त्वा निर्गतः गृहादिति शेषः । तपसा हरिमुपासीनः सेवमानस्सन्
तत्पदवीं हरिभावापत्तिं त्रिभिर्जन्मभिल्लेभे प्राप ॥ १८ २ तेषां मध्ये नव अस्य भारतस्य वर्षस्य समन्ततः नवानां द्वीपानां ब्रह्मावर्तादि-
भूखण्डानां पतयोऽभवन् एकाशीति च कर्मतन्त्रस्य कर्मकाण्डस्य प्रणेताः प्रवर्तकाः द्विजातयोऽभवन् ॥ १९ ॥ नव तु महाभागाः
अतो मुनयोऽभवन् तत्रापि विशेषमाह...वात एव रशना कटिसूत्रं येषां ते तथा दिगम्बरा इत्यर्थः ! अर्थशंसिनः वेदान्तार्थभूत-
भगवत्तत्त्वोपदेष्टारः यतः श्रमणाः वेदान्तेषु कृतश्रमाः तत्रापि आत्मविद्यायां वेदान्तशास्त्रे विशारदाः पटवः ॥ १० ॥ तेषां
नामान्याह—कविरिति ॥ २१ ॥ आत्मविद्याविशारदा इत्युक्तं तच्चात्मविद्यावैशारद्यं विश्वभिन्नब्रह्मज्ञानेन भवत्यतस्तेषां विश्वभिन्ना-
भिन्नब्रह्मज्ञानकौशलमाह—त एते इति । ते च मुनयः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वं चिदचिदात्मकं सर्वं कार्यजातं भगवद्रूपं
भगवतः चिदचिच्छक्तेः विश्वकारणस्य रूपम् अवस्थाविशेषं तदव्यतिरिक्तं पश्यन्तः आत्मनः भगवतो विश्वकारणात् व्यतिरेकेण च
पश्यन्तो महीं व्यचरन्त्यन्यवयः । तथाह भगवान् सूत्रकारः “उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्” (३।२।२६) इति अस्यार्थो वेदान्त-
कौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥ अव्याहता अनिवार्या इष्टगतिर्येषां ते मुक्तास्तत्र तत्रासक्तिरहिताः कामं यथेष्टं सुरादिलोकान् मुन्यादि-
भुवनानि च चरन्ति ॥ २३ ॥ एवं सर्वत्र चरमानाः एकदा अजनाभे भारते वर्षे ऋषिभिर्वितायमानमनुष्ठीयमानं निमेषः सत्रं
बहूपकारकं यज्ञं यदृच्छया उपजग्मुः न तु पाण्डित्यख्यापनादिप्रयोजनाय महात्मन इत्यनेन निमिभाग्यमेव तत्समीपगमने
हेतुरिति द्योतयति ॥ २४ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अत्र न कोपि प्रवाहपतित इति वक्तुं पुष्टिस्थं द्वाभ्यामाह स्वरूपकार्याभ्यां, स्वरूपनाम्नोरुत्तमत्वं वदन् स्वरूपमाह
तेषामिति, भगवत्परायणत्वं हि रूपोत्कर्षः, यन्नाम्ना महतोपि नाम प्रसिद्धं भवति स नामोत्कर्षः, ज्येष्ठस्योत्तमत्वं सर्वेषां तादृशत्व-
ज्ञापनाय ॥ १७ ॥ कार्यमाह स इति । भरत एव हि भगवान् बद्धमुमुक्षुमुक्तावस्थाः प्रदर्शितवांस्त्रयाणामेतदेव रूपमेवैव क्रियेति,
प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्माश्च भगवदिच्छया प्रतिबद्धाः, नारायणपरायणस्य धर्मेनिष्ठा न प्रयोजिके पदवीं लेभ इति ततोप्रे गतिर्न ज्ञायत इत्यर्थः,
‘नारायणपराः सर्वे’ इतिवचनात्, भुक्तभोगा परित्यक्तेत्युपपत्तिकथनार्थं भुक्तभोगेतिविशेषणं निर्गत इति न संन्यासो गृहीत इति
ज्ञापयति तथा सति हरिणसङ्गे पातित्यं स्यात् ॥ १८ ॥ अन्येषामपि नवव्यतिरिक्तानां मर्यादायां विनियोगमाह तेषामित रूपमर्यादां
हि नव रक्षितवन्तोऽष्टदिग्मध्यभेदात् सत्त्वरजस्तमोगुणा अन्योन्यमिश्रणेन नवविधा भवन्ति ते कर्तरि कर्मणि च प्रविष्टा एकाशी-
तित्वं सम्पादयन्ति, एतावन्त एव हि प्रवृत्तिमार्गे वेदनिष्ठास्तेषां मध्ये नव नवद्वीपपतयो जाताः, अस्थेति पुरःस्थितभूमिर्देशो बुद्धिस्थ-
भरतनिर्देशो वा, कर्मतन्त्रप्रणेता इति यजनयाजने प्रदर्शिते, ब्राह्मण्याविर्भावस्तेष्विति द्विजातय इत्युक्तम् ॥ १९ ॥ प्रकृतानाह
नवेति, भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवता इति ज्ञानभक्तिसहिता ऋषयो मन्त्रमिव भागवतधर्मदर्शना इत्युक्तत्वादलौकिकद्रष्टृत्वे
षड्देतूनाह, ते हि नवधा भक्तिरेव प्रकटेति तुल्यस्वभावा लोके निधिवद् भगवद्धर्मा इति महाभागा इत्युक्तं, प्राप्ते निधिरज्ञाना-
दशक्त्या च गच्छेदित्यज्ञानं त्रिभिर्निवारयति, मननशीलाद्येक्षकास्तत्र लब्धं परिपालयन्तीति तत्रापि तारतम्यज्ञानार्थमर्थशंसिन इति
परमार्थभूतमेव वस्तु शंसन्ते न तु योगवलेन यत्किञ्चिद् दृष्टमपि तस्मात् कथनार्थं धर्माणां सम्यगवधारणमुक्तं, श्रमणा
इति सामर्थ्यं येषां मनोवाक्कर्मणि तदर्थमिति नाज्ञानेन प्रमादः, अशक्तिं निराकरोति द्वयेन, परिग्रहेण हि व्याकुलता, अपरिग्रहे
देहाध्यासे सति ततोपि, अतोपरिग्रह आत्मज्ञानं चोक्तं, देहाध्यासस्य सर्वथा बाधितत्वाय विशारदत्वम् ॥ २० ॥ गुरोर्नामपरिज्ञानाय
तेषां नामान्याह कविरित्यादिना, अथशब्दः प्रकरणविच्छेदकः, “तस्मात् भारत सर्वात्मे”त्यत्र निरूपितं विस्तरभयान्नोच्यते ॥ २१ ॥
तेषामाश्रमधर्मं ज्ञानवैराग्याभ्यां श्लोकद्वयेनाह तत्र ज्ञानेन परिभ्रमणं प्रथममाह त इति, सङ्गपरिभ्रमणं निषिद्धमाशङ्क्य भगवद्धर्म-
दर्शनात् परस्परकथनार्थं तथात इत्याह त एत इति वैदिकं भागवतज्ञानं चैकविधं भगवत्त्वेन परं विशेषः, साङ्ग्ये तु विकल्पदूरी-
करणेनैकरूपानुभावो योगे तु बहिर्दर्शनाभाव एव, तत्र वैदिके वैष्णवे च प्रकारत्रयेण ब्रह्मनिरूपणं ब्रह्मजगज्जीवप्राधान्यभेदात् तत्र
जगत्प्राधान्यज्ञानमाह भगवतोऽनन्तमूर्तेः कार्यरूपमेकं द्विविधबुद्धिहेतुभूतं व्यवस्थया न सदसद्रूपं किन्तु सर्वत्रैव, तत्र स्वस्याप्यभेद
आत्मनोव्यतिरेकः परिभ्रमणेपि ब्रह्मनिष्ठत्वाय जगत्प्राधान्यज्ञानम् ॥ २२ ॥ वैराग्यमाहव्याहतेति, वैराग्यमपि त्रिविधं विषयाणां
व्यामोहकानां दूरे परित्यागोभ्यन्तरे दृढतया समागतानामुपेक्षा रागाभावाय सकृदनुभवोनिषिद्धप्रकारेण तत्र तृतीय एतेषु भगवद्धर्म-
रसाभिनिवेशात्, सिद्धीनामङ्गीकारेण न व्याहतेष्टा गतिर्येषां, चतुर्दशलोकाभिप्रायेण गणिता लोकाः, तत्रत्यैर्गुणैर्न सम्बद्धा मुक्ताः,

काममिति भगवदिच्छापरिपालकत्वान् नोद्विगाः ॥ २३ ॥ भारते यज्ञकर्तारः शुद्धा भगवद्भक्तिज्ञासवो भविष्यन्तीति भगवदाज्ञापरिपालनाय तत्र समागता इत्याह त इति, सर्वथा गन्तव्यमितिनिर्वन्धो नास्तीति यदृच्छयेत्युक्तं, सत्रे हि लौकिकवैदिकक्रियावेशातिरिक्तः कालः सम्भवति “षडहैर्मासान् सम्पाद्याहस्तसृजयन्ती”तिवत् तत आह वितायमानमिति भ्रमाभावायर्षिभिरिति, तथा गमनमनुचितमिति जायन्तेया इति मातृनाम्ना निर्देशः, परं भाग्यं निमेरित्याह महात्मन इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नवेत्यत्र महाभागवता इतीत्यस्मात् पञ्चमस्कन्धवाक्यात् ते तादृशा इत्यर्थः, मन्त्रमिवेति भागवतधर्मं पश्यन्तीतिशेषः, नवानामैकरूपत्वे हेतुमाहुस्ते हीत्यादि, तत्रेति मनने सामर्थ्यमिति श्रमकर्तृत्वात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥ त एत इत्यत्र कथने को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुर्भगवत्त्वेनेत्यादि, तथा च वैदिके बृहत्त्ववृहणत्वपुरस्कारेण वेङ्गत्रे त्वैश्वर्यादिषड्धर्मपुरस्कारेणेतिविशेष इत्यर्थः, जगत्प्राधान्यज्ञानमिति, विश्वे भगवद्रूपत्वस्य विशेषणत्वेन भानात् तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अव्याहतेत्यत्र वैराग्ये सति सर्वत्र भ्रमणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुर्वैराग्यमित्यादि ॥ २३ ॥

श्रीगोस्वामिगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तेषां शतसङ्ख्याकानामृषभपुत्राणां तु मध्ये ज्येष्ठः पुत्रो भरतो नारायणपरायणः सर्वान्तर्यामी भगवानेव परं फलरूपं साधनरूपं चायनमाश्रयो यस्य तथाभूतः आसीत् । अतएव भगवत्कृतास्तस्य लोकेऽपि महतो कीर्तिर्जातेत्याशयेनाह—विख्यातमिति । पूर्वमजनाभसङ्ख्याया विख्यातमपि एतद्वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् ॥ १७ ॥ तस्य नारायणपरत्वमेव स्पष्टयति—स इति । स भरतो मुक्तो भोगो यस्यास्तामिमां स्ववशवर्त्तिनीं भूमिं त्यक्त्वा गृहान्निर्गतस्तपसा हरिमुपासीनः सेवमानः त्रिभिर्जन्मभिस्तस्य हरेः पदवीं माहात्म्यं सायुज्यं लेभे । तत्प्रसिद्धिं द्योतयन्नाह—चा इति ॥ १८ ॥ तेषां भरतानुजानाम् एकोनशतसङ्ख्याकानां मध्ये नव कुशावर्त्तलावर्त्तब्रह्मावर्त्तमलयकेतुभद्रसेनेन्द्रस्पृक्विदर्भक्रीकटनामानोऽस्य भारतवर्षस्य ये नवद्वीपास्तत्तुल्यनामानो भूखण्डास्तेषामधिपतयः समन्ततः समन्तात् बभूवुरित्यर्थः । एकाशीतिः सुताः कर्मतन्त्रप्रणेतारः कर्ममार्गप्रवर्त्तका द्विजातयः ब्राह्मणाः अभवन् ॥ १९ ॥ एवं वेदपारगत्वं निरूप्य ब्रह्मज्ञत्वं निरूपयति—नवेति । तेषां मध्ये नव पुत्रा हि प्रसिद्धा अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपका अभवन् । तत्र हेतुमाह—आत्मविद्यायां विशारदा निपुणाः तत्र हेतुमाह—श्रमणा इति, बाल्यमारभ्य तत्रैव कृतश्रमा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मुनय इति, मननशीला विवेकिन इत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्रापि हेतुमाह—महाभागा इति, अनेकजन्मानुष्ठितकर्मभक्तियोगत्वेन निरतिशयपुण्यवन्त इत्यर्थः । ते तु पारमहंस्यश्रम एव स्थिता इत्याह—वातरशना इति, दिगम्बरा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तेषां नामान्याह—कविरिति । तेषां पारमहंस्यचर्यामाह—त इति । ते एते मुनयः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं विश्वं भगवद्रूपं पश्यन्तः तत्राप्यात्मनोऽव्यतिरेकेण स्वस्मादभेदेन पश्यन्तो महीं व्यचरन् ॥ २२ ॥ विचरणमेव स्पष्टयति—अव्याहतेति । अव्याहता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते अथापि मुक्ताः काप्यनासक्ताः सन्तः सुसङ्गीनां लोकान्मुनिप्रभृतीनां भुवनानि च कामं यथेष्टं चरन्ति । व्यचरन्तित्युक्त्या पुनश्चरन्तीति वर्तमाननिर्देशोऽद्यापि चरन्तीति विज्ञापनार्थः ॥ २३ ॥ यदृच्छया अकस्मादेव अजनाभे वर्षे ऋषिभिर्विंशत्यमानमनुष्ठायमानं निमेः सत्रमुपजग्मुरित्यन्वयः । अधिकारं विना तेषां समागमो दुर्लभ इति सूचयन्निभिं विशिनष्टि—महात्मन इति । महान् ज्ञानभक्तिविरक्त्यादिमानात्माऽन्तःकरणं यस्य तस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेषामिति । तेषां शतसङ्ख्याकानां सुतानां मध्ये ज्येष्ठः भरतः, नारायणः परायणं प्राप्य उपायश्च यस्यासौ नारायणपरायणः, आसीदिति शेषः । वै । एतदजनाभं नाम वर्षं, यस्य भरतस्य नाम्ना, भारतम् इति, अद्भुतं यथा तथा, विख्यातं आसीत् । स भरत इति संबन्धः । अनेन तस्य धर्मातिरेक उक्तः ॥ १७ ॥ स इति । स भरतः, मुक्ता भोगा यस्याः तां, इमां स्ववशां पृथिवीं त्यक्त्वा, निर्गतः सन्, गृहादिति शेषः । तपसा वर्णाश्रमोचितवर्मेण, हरिम् उपासीनः संश्र, त्रिभिः जन्मभिः, तस्य श्रीहरेः पदवीं प्रकाशं साधर्म्यमिति यावत् । लेभे प्राप्तवान् । वै इत्यनेन प्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १८ ॥ तेषामिति । तेषामेकोनशतसङ्ख्याकभरतानुजानां मध्ये, नव इलावर्त्तब्रह्मावर्त्तआर्यावर्त्तमलयकेतुमालभद्रसेनेन्द्रस्पृक्विदर्भक्रीकटनामानो नवेत्यर्थः । समन्ततः समन्तात्, अस्य भारतवर्षस्य, नवद्वीपपतयः, भारतवर्षसंबन्धिनो ये स्वतुल्यनामानः खण्डास्तेषामधिपतय इत्यर्थः । बभूवुरिति शेषः । एकाशीतिः तेषां नवभ्योऽवशिष्टा एकाशीतिसङ्ख्याकाः ऋषभसुताः, कर्मतन्त्रप्रणेतारः कर्ममार्गप्रवर्त्तकाः, द्विजातयः, बभूवुः ॥ १९ ॥ नवेति । नव अवशिष्टा नव त्रित्यर्थः । महाभागाः ज्ञानवैराग्यादिभाग्ययुक्ताः, अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः, श्रवणाः श्रमयुक्ताः, अध्यात्मविद्यापरिश्रमयुक्ता इत्यर्थः । अत एव, आत्मविद्यायां विशारदाः प्रवीणाः वातरशनाः दिगम्बराः कट्याच्छादनवस्त्रयुक्ता

मुनयः, अभवन् बभूवुः हि ॥ २० ॥ नामभिस्तान्निर्दिशति । कविरिति । कविः, हरिः, अन्तरिक्षः, प्रबुद्धः, पिप्पलायनः, आविर्होत्रः, अथ द्रुमिलः, चमसः, करभाजनः ॥ २१ ॥ तेषां पारमहंस्यचरितमाह । त इति । ते एने कव्यादयः, भगवद्रूपं भगवतैव प्रकाशितं, सदसदात्मकं चिज्जडात्मकं, विश्वम् आत्मनः परब्रह्मणः, अव्यतिरेकेण चिज्जडयोर्भगवच्छरीरत्वात्तदपृथक्त्वेन, पश्यन्तः सन्तः, महीं पृथिवीं, व्यचरन् ॥ २२ ॥ अव्याहतेति । अव्याहता अप्रतिहता इष्टा अभिमता गतिर्येषां ते, मुक्ताः काप्यनासक्ताः, ते कव्यादयः, सुरा देवाश्च सिद्धा अणिमादिसिद्धिभाजश्च साध्या एतत्संज्ञा देवाश्च गन्धर्वा देवगायकाश्च यक्षाश्च नराश्च किंनराश्च नागाश्च तेषां ये लोकास्तान्, मुनयश्च चारणाश्च भूताख्यदेवास्तेषां ये नाथास्ते च विद्याधराश्च द्विजाश्च गावश्च तासां, भुवनानि, कामं यथेष्टं, चरन्ति अद्यापि चरन्तीत्यभिप्रायेण वर्त्तमाननिर्देशः । अनेन तेषां, जनकस्य च कथं संगमोऽभूदित्याशङ्का शमिता ॥ २३ ॥ तदेवाभिप्रेत्याह । त इति । तत्र तत्र चरन्त इति शेषः । ते कव्यादयः, एकदा, अजनाभे भारतवर्षे, ऋषिभिः वितायमानमनुष्ठीयमानं, महात्मनः निमेर्जनकस्य, सत्रं यदृच्छया, उपजग्मुः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनमें सबसे बड़े थे राजर्षि भरत । वे भगवान् नारायण के परमप्रेमी भक्त थे । उन्हीं के नाम से यह भूमिखण्ड, जो पहले 'अजनाभवर्ष' कहलाता था, 'भारतवर्ष' कहलाया । यह भारतवर्ष भी एक अलौकिक स्थान है ॥ १७ ॥ राजर्षि भरतने सारी पृथ्वीका राज्य-भोग किया, परन्तु अन्तमें इसे छोड़कर वनमें चले गये । वहाँ उन्होंने तपस्या के द्वारा भगवान् की उपासना की और तीन जन्मों में वे भगवान् को प्राप्त हुए ॥ १८ ॥ भगवान् ऋषभदेवजी के शेष निन्यानवे पुत्रों में नौ पुत्र तो इस भारतवर्ष के सब ओर स्थित नौ द्वीपों के अधिपति हुए और इक्यासी पुत्र कर्मकाण्ड के रचयिता ब्राह्मण हो गये ॥ १९ ॥ शेष नौ संन्यासी हो गये । वे बड़े ही भाग्यवान् थे । उन्होंने आत्मविद्याके सम्पादन में बड़ा परिश्रम किया था और वास्तव में वे उनमें बड़े निपुण थे । वे प्रायः दिगम्बर ही रहते थे और अधिकारियों को परमार्थ-वस्तुका उपदेश किया करते थे उनके नाम-कवि, हरि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस और करभाजन ॥ २०-२१ ॥ वे इस कार्य-कारण और व्यक्त-अव्यक्त भगवद्रूप जगत् को अपनी आत्मा से अभिन्न अनुभव करते हुए पृथ्वीपर स्वच्छन्द विचरण करते थे ॥ २२ ॥ उनके लिये कहीं भी रोक-टोक न थी । वे जहाँ चाहते, चले जाते । देवता, सिद्ध, साध्य, गन्धर्व, यक्ष, मनुष्य, किन्नर और नागोंके लोको में तथा मुनि, चारण, भूतनाथ, विद्याधर, ब्राह्मण और गौओं के स्थान में वे स्वच्छन्द विचरते थे । वसुदेवजी ! वे सबके सब जीवन्मुक्त थे ॥ २३ ॥ एक बारकी बात है, इस अजनाभ (भारत) वर्षमें विदेहराज महात्मा निमि बड़े-बड़े ऋषियोंके द्वारा एक महान् यज्ञ करा रहे थे । पूर्वोक्त नौ योगीश्वर स्वच्छन्द विचरण करते हुए उनके यज्ञ में जा पहुँचे ॥ २४ ॥

तान् दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान् महाभागवतान् नृप । यजमानोऽग्रयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥

विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् । प्रीतः सम्पूजयाञ्चक्रे आसनस्थान् यथार्हतः ॥ २६ ॥

तान् रोचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान् नव । पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७ ॥

विदेह उवाच

मन्ये भगवतः साक्षात् पार्षदान् वो मधुद्विषः । विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥

अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः । संसारेऽस्मिन् क्षणाधोऽपि सत्सङ्गः शेषधिनृणाम् ॥ ३० ॥

धर्मान् भागवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् । यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

श्रीनारद उवाच

एवं ते निमिना पृष्ट्वा वसुदेव महत्तमाः । प्रतिपूज्याब्रुवन् प्रीत् । ससदस्यत्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप सूर्यसंकाशान् महाभागवतान् तान् दृष्ट्वा यजमानः अग्नयः विप्राः सर्वे एव उपतस्थिरे विदेहः तान् नारायणपरायणान् अभिप्रेत्य प्रीतः (सन्) आसनस्थान् यथार्हतः सम्पूजयाञ्चक्रे ॥ २६ ॥ स्वरुचा रोचमानान् ब्रह्मपुत्रोपमानान् नव (दृष्ट्वा) परमप्रीतः प्रश्रयावनतः नृपः पप्रच्छ ॥ २७ ॥ वः साक्षात् भगवतः मधुद्विषः पार्षदान् मन्ये हि विष्णोः भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति ॥ २८ ॥ देहिनां मानुषः देहः दुर्लभः क्षणभङ्गुरः तत्रापि वैकुण्ठप्रियदर्शनं दुर्लभं मन्ये ॥ २९ ॥ (हे) अनघाः अतः आत्यन्तिकं क्षेमं भवतः पृच्छामि अस्मिन् संसारे क्षणार्धः अपि सत्संगः नृणां शेषधिः ॥ ३० ॥ यैः प्रसन्नः अजः प्रपन्नाय आत्मानम् अपि दास्यति (तान्) भागवतान् धर्मान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् ॥ ३१ ॥ वसुदेव एवं निमिना पृष्टाः महत्तमाः ते ससदस्यत्विजं नृपं प्रीत्या प्रतिपूज्य अब्रुवन् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यजमानो निमिः । अग्रय आहवनीयादयः । विप्रा ऋत्विगादयः ॥ २५ ॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २६ ॥ स्वरुचैव रोचमानान्नवाभरणादिप्रकाशैः । ब्रह्मपुत्रोपमानसन्तकुमारादिसदृशान् ॥ २७ ॥ परमप्रीत्या तद्दर्शनमभिनन्दति द्वाभ्याम् । मन्य इति । ननु भगवतः पार्षदानां कथमत्रोपलब्धिस्तत्राह । विष्णोरिति । विष्णुभक्ता लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मया दुर्लभं लब्धमहो भाग्यमित्याह । दुर्लभ इति । बहवो देहा भवन्ति येषां ते देहिनो जीवास्तेषां क्षणभङ्गुरोऽपि मानुषो देहो दुर्लभः । परमपुरुषार्थसाधनत्वात् ! वैकुण्ठः प्रियो येषां वैकुण्ठस्य वा प्रियास्तेषां दर्शनम् ॥ २९ ॥ हे अनघा निरवद्याः । भवतो युष्मानात्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामः । यतः क्षणार्धकालभवोऽपि सत्संगः शेषधिर्निधिः । निधिलाभे यथाऽऽनन्दो भवति तथात्र परमानन्द इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदर्थं च भागवतान्धर्मान्ब्रूत यदि नोऽस्माकं श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति । कथंभूतान् । यैर्धर्मैः प्रपन्नाय भक्तायाजो हरिरात्मानमपि दास्यति तान् ॥ ३१ ॥ सह सदस्यैर्ऋत्विग्भिश्च वर्तमानम् । तेऽपि भगवद्धर्मश्रवणपरा बभूवुरित्यर्थः ।

भगवद्धर्म-तद्वक्त-माया-तत्तरणानि च । ब्रह्म-कर्मा-वतारेहा-भक्तप्राप्य-युगक्रमान् ॥ १ ॥

ज्ञातुं क्रमेण कृतवान्नवप्रश्नान्निर्मिन्व । एकैकस्योत्तरं प्रोचुः कविमुख्या मुनीश्वराः ॥ २ ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तान्मुनीन् । हे नृपेति । नृपाणामयमेव मुख्यो धर्मो यद्धरिभक्त्युपयोगिकर्मनिष्ठावत्त्वं तत्रैव हरिजनसंगो भवतीति संबुद्धयभिप्रायः । नारायणपरायणान् महाभागवतत्वेन परमदुर्लभान् “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने” । इति षष्ठस्कंधोक्तेः । यथार्हतः पूर्वमर्हितविप्रापेक्षया वैशिष्ट्येन ॥ २५-२६ ॥ नवसंख्याकान् । प्रश्रयेणातःस्थविनयेन सह कायेनाप्यवनतो नम्रः ॥ २७ ॥ तद्दर्शनं मुनिदर्शनम् । पार्षदोपलब्धिमाक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति—परमदयालुत्वात्ते लोकहितार्थं चरन्त्येवेति भावः । सर्वत्राव्याहतगतित्वेन रूपांतरेणापि हरिभक्तिशक्त्या सर्वत्र गन्तुं शक्यत्वेप्यत्र साक्षादित्युक्ते रूपांतरं विनैव मां पावयितुमागता इति भावः । संदर्भस्तु—विष्णोर्भूतानि पार्षदा एव रूपांतरेण चरन्तीत्याह । विश्वनाथस्तु—ननु विष्णुपार्षदानां कथमन्यत्र गमनं संभाव्यते तत्राह—विष्णोरिति ॥ २८ ॥ तत्रापि मानुषत्वेऽपि । अद्य मया स्वभाग्यमेव प्रत्यक्षीकृतमित्याह—दुर्लभो मोक्षसाधनत्वात् । तत्रापि दुर्लभत्वेपि वैकुण्ठप्रियाणां मोक्षादप्यधिकस्य भक्तियोगस्य प्रदायकत्वात् । टीकायां परमपुरुषार्थपदेनापीदमेवोक्तं परमपुरुषार्थो भक्तियोग एव पंचमपुरुषार्थः, तच्च गौतमीये श्रीनारदेनोक्तम् “भद्रमुक्तं भवद्भिस्तु मुक्तिस्तुर्या परात्परा । निरहं यत्र चित्सत्ता तुर्या सा मुक्तिरुच्यते । पूर्णाहंतामयी भक्तिस्तुर्यातोता निगद्यते” । इति । श्रुतिश्च—“सर्वदैवमुपासति” “मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानंदरूपिणी” इत्यादिका ॥ २९ ॥ यतो भागवतदर्शनं दुर्लभमतो हेतोः । आत्यन्तिकम्—येन विना निःश्रेयसं न स्यात्तदात्यन्तिकं क्षेमं मंगलं मोक्षसाधनं पृच्छामः ‘कार्येण कारणमुपलद्यते’ इति न्यायात् । इत्यर्थ इति—न ह्यात्यन्तिकत्वेमादधिकोऽन्यो लाभोस्त्यतः परमानंदहेतुना तस्येति भावः । अत आत्यन्तिकमित्यस्यायं भावः अतिथिष्वागतेषु कुशलप्रश्न आवश्यकः, स च तावदात्मारामेषु साक्षात् कुशलस्वरूपेष्वनुचितः स्वस्यापि व्यावहारिककुशल-प्रश्नो भवत्सु व्यर्थः, अत आत्यन्तिकं पारमार्थिकमेव । हे अनघाः न विद्यते अघानि यत इति दर्शनदानमात्रेणैव मदघानि दूरीकृतान्येव क्तिन्वाभीष्टलाभोऽस्मदपेक्षितो वर्तत एवेत्यतः पृच्छामः । ननु विलंब्य पृच्छयतां तत्रापि शौध्यं किमर्थमत आह—क्षणाधोपि । क्षणार्धकालमितोऽपि शेषधिः सर्वाभीष्टदो निधिरत आकस्मिकं निधिं प्राप्य स्वाभीप्सितापादने विलंबं कः सहेतेति भावः । मम कुतस्तावान्भाग्यविशेषो येन भवतोऽत्र चिरं स्थास्यन्तीति भावः ॥ ३० ॥ तदर्थमात्यन्तिकत्वेमार्थम् । तान् धर्मान् । तादृशत्वेमपर्यवसानान्धर्माश्च ब्रूत ननु सर्व एव धर्माः क्रमेण तत्पर्यवसाना एव ‘यथाद्रिप्रभवा नद्यः’ इत्यादौ ‘तद्वत्त्वां गतयौततः’ इत्युक्तेस्तत्राह

भागवतानेव किमन्यैर्व्यवहितैः । आत्यंतिकं क्षेममेव विशदयति—यैरिति । दास्यतीति वर्तमानसामीप्यप्रयोगात् । शीघ्रमेवात्मानमनवरतस्फूर्त्यादिवशं कुर्यादित्यर्थः इति विश्वनाथः । तर्हि पृच्छयतां किं तवाभीष्टमत आह—धर्मानिति । श्रुतये श्रोतुं नोऽस्माकं कर्णेन्द्रियमिति मन्यस इति च शेषः । क्षमं योग्यम् “नित्यं कृष्णयशःश्रोतु योग्यं श्रोत्रेन्द्रियं मतम्” इति शिशोक्तेः, बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य” इत्युक्तचरत्वाच्च । ते च धर्माः सारभूता एव वाच्या इत्याह—यैरिति—इति संदर्भः ॥ ३१ ॥ ते मुनयः । इत्यर्थः इति—सर्वे तस्मिन्सदसि भगवद्धर्मश्रवणेऽसोऽतः सर्वान्प्रतिपूज्येत्युक्तमिति भावः । भगवद्धर्मश्च तद्वक्तृश्च माया च तत्तरणं चेति द्वद्वयश्रुतौ । ब्रह्म च कर्म चावतारेहा चाभक्तप्राप्यं च युगक्रमश्चेति पंचानां द्वंद्वः । अल्पश्रुतस्यैकस्य बहुभिर्विचक्षणैर्युगपदुच्यमानवचनार्थावधारणं दुःशकमिति हेतोः क्रमशः एकैकस्य प्रश्नस्यैकैकं प्रत्युत्तरमुक्तवानित्यर्थः । हे वसुदेवेति—श्रीकृष्णपितृत्वेन स्वत एव त्वं वसुभ्योपि दीप्तिमानसि किं तव धर्मप्रदर्शनायैः, यद्वा—अंतःकरणशुद्धय एव धर्मा अपेक्षिताः संति त्वं तु ‘सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्’ इत्युक्तेः स्वत एव शुद्धांतःकरणोसि साक्षात्तद्रूपेण वा, नित्ययोगार्थमत्वर्थीयाजतन्त्वेनेति भावः । यद्यपि राज्ञैव ‘एवं ते निमिना पृष्टाः’ इत्युक्ते राज्ञैव प्रष्टा तथापि ससदस्यत्विजं नृपमित्युक्त्वा सदस्यादयोप्यनुयोगानुमतिदानेन प्रष्टारो बोध्याः । नन्वत्र प्रथमप्रश्नस्य कविनैव किमुत्तरं दत्तं हर्यादिषु बहुषु सत्स्विति चेदत्रेदमवधेयम्, नवसु कवेरेव प्रथमत्वात् ‘संख्यासाम्ये यथाक्रमम्’ इति न्यायमाश्रित्य प्रश्नानां योगेश्वराणां च नवत्वेन प्रश्नानुक्रमेण वक्तारोऽप्यत्र नवैव जाताः । प्रश्नास्तु—भगवद्धर्मप्रश्नः प्रथमः १, तद्वक्तृप्रश्नो द्वितीयः २, मायाप्रश्नस्तृतीयः ३, तत्तरणप्रश्नश्चतुर्थः ४, ब्रह्मप्रश्नः पञ्चमः ५, कर्मप्रश्नः षष्ठः ६, अवतारचेष्टाप्रश्नः सप्तमः ७, अभक्ताप्राप्यप्रश्नोष्ठमः ८, युगक्रमेणार्चनादिप्रश्नो नवमः ९, वृत्तिवैविध्येन तु ‘कविः कल्पो निपुणटक’ इत्यत्र सप्तमे स्वामिचरणैः कविर्विद्वानिति व्याख्यातम् । विदुषश्चैतदेव वैदुष्यं यद्भागवतधर्मवर्णनेनात्यन्तिकक्षेमापादनम् “एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मेनीषा च मनीषिणाम्” इति न्यायात्कविरेतत्प्रश्नोत्तरं दत्तवानिति । एवमग्रेपि ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तानिति । हे नृप ! सूर्यसङ्काशान् अतितेजस्विनः महाभागवतान् तान्दृष्ट्वा यजमानो निमिः अग्नयः आहवनीयादयो मूर्त्तिधरा विप्राश्च सर्व एवोपतस्थिरे प्रत्युत्थितवन्तः ॥ २५ ॥ विदेह इति । विदेहो निमिस्तान् नारायणपरान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा प्रीतः सन्नासनस्थान्कृत्वा यथार्हतः यथाचितं ज्येष्ठादिक्रमेण संपूजयांचक्रे ॥ २६ ॥ तानिति । स्वरुचा स्वकान्त्यैव रोचमानान् न तु आभरणाद्यैः ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादितुल्यान् तान्नव मुनीन् दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रश्रयेण विनयेनावनतः नृपो निमिः पप्रच्छ ॥ २७ ॥ मन्ये इति । वो युष्मान् साक्षाद्भगवतो मधुद्विषः हरेः पार्षदान् अनुग्रहपात्रभूतान् मन्ये । हि यतः विष्णोर्भूतानि भक्ताः लोकानां पावनाय चरन्ति सर्वत्र पर्यटन्ति । दुर्लभ इति । देहिनां मानुषो देहो दुर्लभः मोक्षसाधनत्वात् सोऽपि क्षणभङ्गुरः आशुतरविनाशी अतस्तत्रापि जन्मनि वैकुण्ठः प्रियो येषां वैकुण्ठस्य प्रिया वा तेषां भगवद्भक्तानां दर्शनमहं दुर्लभं मन्ये । अत इति । हे अनघाः ! अतः पुनर्भवदर्शनस्य दुर्लभत्वात् आत्यन्तिकं क्षेमं निरतिशयं फलं भवतः पृच्छामः । अस्मिन् संसारे क्षणाद्धोऽपि क्षणाद्धकालमवोऽपि सतां भवादृशां सङ्गो नृणां शेषाधिः निधिवत्परमानन्दप्रदः ॥ २८-३० ॥ धर्मानिति । यैर्धर्मैः प्रसन्नः अजो भगवान् प्रपन्नाय शरणागताय मह्यमात्मानमपि दास्यति । तान् भागवतान् भगवत्परितोषकरान् धर्मान् ब्रूत । तत्रापि यदि नोऽस्माकं श्रोत्रमिति शेषः । श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति यदि वयं तच्छ्रवणाधिकारिण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमिति । हे वसुदेव ! एवं निमिना पृष्टा महत्तमास्ते मुनयः भगवद्धर्मश्रवणोद्यतैः सदस्यैः सभ्यैः ऋत्विग्भिश्च सह वर्त्तमानं श्रवणायोद्यतं नृपं निमिं प्रीत्या प्रतिपूज्य सत्कृत्याब्रुवन् उत्तरमुक्तवन्तः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तान् कव्यादीन् महाभागवतानां प्रभावं शृण्वित्याश्चर्येण सम्बोधनं नृपेति आहवनीयादयः कुण्डस्थाः आदिना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः परिग्रहः ॥ २५ ॥ नारायणपरायणान् महाभागवतत्वेन परमदुर्लभान् मुक्तानामप्रीत्यादौ नारायणपरायणः “सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वाप महासुने” इति षष्ठोक्तेः आसनस्थान् कृत्वा यथार्हतः मानितविप्रेभ्यो वैशिष्ट्येन ॥ २६ ॥ स्वरुचैव स्वकान्त्यैव एवकारार्थमाह—न त्विति । प्रश्रयेणान्तःस्थविनयेनावनतः कायेनापि नम्रः ॥ २७ ॥ तद्दर्शनं नवबोगेश्वराणां दर्शनं साक्षादिति स्तुतिमात्रव्यावृत्तिः अत्र त्वदीययज्ञे सर्वत्र अव्याहतेष्टगतित्वात् रूपान्तरेणापि पर्यटन्त्येव सर्वत्रैत्यव्याहारात् इत्यर्थः । इत्युक्तम् ॥ २८ ॥ दुर्लभं दर्शनं लब्धं परमेति पञ्चमपुरुषार्थपर्यन्तपुरुषार्थप्रदत्वादित्यर्थः । भक्तेः पञ्चमपुरुषार्थत्वं गौतमीये श्रीनारदेनोक्तम्—

“भद्रमुक्तं भवद्भिस्तु मुक्तिस्तुर्या परात्परा ।

निवहं यत्र चित्सत्ता तुर्या सा मुक्तिरुच्यते ॥

पूर्णाहंतामयी भक्तिस्तुर्यातीता निगद्यते” ।

इति श्रुतिश्च “सर्वदैवमुपासीत” “मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानन्दरूपिणी” इत्यादिका ॥ २९ ॥ मूलेऽतः दुर्लभदर्शनस्य लब्धत्वात् आत्यन्तिकं निरवधिकं यस्मिन् क्षेमे सति भयमात्रं न स्पृशतीत्यर्थः । निधिः सर्वाभीष्टदः अत्र सत्सङ्गे गौण्या वृत्त्या व्याख्यातत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३० ॥ भगवद्धर्माणां तादृशक्षेमपर्यवसानात्तदर्थम् आत्यन्तिकक्षेमार्थं क्षमं कर्णेन्द्रियं योग्यं भवति आत्मानमपि किमुत स्वर्गादि दास्यतीति वर्त्तमानसामीप्यप्रयोगात् अनवरतं तद्वशं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु, राज्ञा स्पृष्टत्वात् कथं सदस्यादिसाहित्यमुक्तं तत्राहुः तेऽपीति । अनुबन् क्रमेण सर्वेऽपि भगवद्धर्मप्रश्नः प्रथमः (१) तद्वक्तप्रश्नो द्वितीयः (२) मायाप्रश्नस्तृतीयः (३) तत्तरणप्रश्नश्चतुर्थः (४) ब्रह्मप्रश्नः पञ्चमः (५) कर्मप्रश्नः षष्ठः (६) अवतारचेष्टाप्रश्नः सप्तमः (७) अभक्तप्राप्यप्रश्नोऽष्टमः (८) युगक्रमप्रश्नो नवमः (९) इति क्रमेण नव प्रश्नान्निर्मितृपः योगेश्वरान् प्रति कृतवान् नवेत्यत्र नृप इति कचिन् पाठः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

ब्रह्मपुत्रोपमान् भृगवादितुल्यान् ॥ २७ ॥ पार्षदान् पार्षदतुल्यान् ॥ २८-२९ ॥ शेवधिः अपरिमितपुरुषार्थोवहः ॥ ३० ॥ यैः प्रसन्न इति भवदुपदेशः भगवत्प्रसादचिह्नमित्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तानिति । हे नृप ! वसुदेव ! सूर्यतुल्यांस्तान् कव्यादीन् महाभागवतान् दृष्ट्वा यजमानो निमिः विप्रा ऋषय अग्नय आहवनीयादयः मूर्त्तिधराश्चेत्येते सर्वे उपतस्थिरे प्रत्युत्थिवन्तः ॥ २५ ॥ तान्नारायणानभिप्रेत्य चिह्नं विज्ञाय तावत्तदाऽऽसनस्थान् कृत्वा यथायोग्यं पूजयाञ्चक्रे ॥ २६ ॥ तानिति । तान् ब्रह्मपुत्रोपमान् भृगवादितुल्यान्नितरां प्रीतः नृपो विदेहः विनयेनावनतो नम्रः पप्रच्छ उवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तावत्तद्वर्त्तमानात्मनः कृतार्थतां वक्तुं तानभिष्टौति मन्य इति । वो युष्मान् साक्षाद्भगवतः मधुसूदनस्य मधुद्विषः पार्षदान् मन्ये तादात्म्यनिर्देशस्तु तुल्यत्वाभिप्रायात् अत्यन्तसादृश्यात्स एवायं गौरिति व्यपदेशदर्शनात्सादृश्यं चात्र निरन्तरानुभवविषययथावस्थितभगवत्स्वरूपस्वभावत्वं नन्वेवम्भूतानां कथमिहात्र लोके सञ्चारस्तत्राह—विष्णोरिति । विष्णोर्भूतानि भक्ताः लोकपावनार्थं चरन्ति सर्वत्र पर्यटन्ति हि इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अहो मम भाग्यं यतो दुर्लभमिदं प्राप्तमित्याह—दुर्लभ इति, देहिनाम् उच्चावचदेहधारिणां जीवानां ये देहास्तेषां मध्ये मानुषो देहो दुर्लभः सोऽपि क्षणभङ्गुरः सुकृतातिशयलभ्यत्वात्सर्वथा भगवदाराधनोपयुक्तत्वाच्च श्रेष्ठत्वात् दुर्लभ इत्यर्थः । तथापि तस्मिन् दुर्लभे मनुष्यजन्मन्यपि वैकुण्ठप्रियाणां वैकुण्ठो भगवानेव प्रियो येषां तेषां त्वादृशां भक्तानां दर्शनमत्यन्तदुर्लभं मन्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अत इति । इह संसारे यतः क्षणाद्धोऽपि क्षणस्यार्द्धं यस्मिन् स्थाभूतोऽपि सत्सङ्गः नृणां शेवधिरपरिमितपुरुषार्थोवहः शैव शिवं कल्याणं तद्वदाति आदधातीति तथा अतो हे अनघाः योगेश्वराः ! भवतो युष्मानात्यन्तिकं निरतिशयं क्षेमम् इदं तत्साधनस्याप्युपलक्षणं तदुभयं पृच्छामः, क आत्यन्तिकः क्षेमः ? किं वा तत्साधनम् ? इति पृच्छाम इत्यर्थः ॥ ३० ॥ भगवत्प्राप्तिरेव क्षेमः तत्साधनञ्च भागवतधर्मा एवेति चेत्तर्हि तान् ब्रूतेत्यभिप्रेत्याह—धर्मानिति । यदि नोऽस्माकं श्रुतये श्रवणाय क्षमा योग्यास्तर्हि ब्रूतेत्यर्थः । यैरात्यन्तिकक्षेमभगवत्प्राप्तिसाधनभूतैः प्रसन्नोपि भगवान् प्रपन्नाय शरणागतायात्मानं दास्यति आत्मसाम्यं साधर्म्यं दास्यतीत्यर्थः । आत्मानमपि तद्वशीकरोतीति वा ॥ ३१ ॥ इत्थमापृष्टास्ते क्रमेणोत्तरोत्तरं पिपृच्छिषामुत्सादयन्तः प्रश्नानामुत्तराण्याहुरित्याह देवर्षिः—एवमिति । हे वसुदेव ! सदस्यैः सभ्यैः ऋत्विग्भिश्च सह वर्तमानं नृपं निमिं प्रतिपूज्य प्रत्यभिनन्द्य प्रीत्या अनुबन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदमुपगमनं न द्वेषजनकं निमित्ताभावात् किन्तु सम्प्रीतिजनकं तल्लक्षणदर्शनादित्याह—तानिति । उपतस्थिरे साञ्जलि-पुटा उत्थायाऽसेवन्त ॥ २५ ॥ तत्र विदेहेन इतरेभ्यः किं विशेषेण सेवितमत्राह—विदेह इति । अभिप्रेत्य सम्यग् ज्ञात्वा ॥ २६ ॥ ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादितुल्यान् तांस्तुवन् पप्रच्छ अभीष्टमिति शेषः ॥ २७ ॥ स्तुतिप्रकारः कथ्यते—मन्य इत्यादिना ॥ २८-२९ ॥ किमभीष्टमप्राक्षीदत्राह—मत इति । यतो वैकुण्ठप्रियदर्शनं दुर्लभमतः करतलप्राप्तत्वेन तावत्कालं स्थित्यपेक्षितत्वेन लब्धेन तत्सङ्गेन सुखनिधिलक्षणं प्रयोजनं लभ्यते अपितु तयोश्चिरकालपेक्षितत्वेन प्रष्टृवक्तृपुरुषयोश्च तावत्कालं स्थित्यपेक्षितत्वेन लब्धेन तत्सङ्गेन सुखनिधिलक्षणं प्रयोजनं चेत्यभिप्रेत्य तत्सङ्गं स्तौति, संसार इति शेवधिः सुखनिधिः ॥ ३० ॥ प्रधानसाधने साधनान्यपि वक्तव्यानीत्याह—धर्मानिति । श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं “कल्याणी ऋक् दक्षसञ्ज्ञा योग्या युक्ता हिता क्षमा” इति यादवः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विष्णोर्भूतानि पार्षदा एव रूपान्तरेणेति भावः ॥ २८-२९ ॥ आत्यन्तिकं क्षेममिति यस्मिन् सति भयमात्रं न स्पृश-
तीत्यर्थः । यतः संसार इति शेवधिः सर्वाभीष्टदः ॥ ३० ॥ तादृशक्षेमपर्यवसानात् धर्माश्च ब्रूत ननु, सर्वे एव धर्माः क्रमेण
तत्पर्यवसानास्तत्राह—भागवतानेव किमन्यैव्यवहितैरित्यर्थः । आत्यन्तिकं क्षेममित्येव विशदयति, यैरिति, दास्यतीति वर्त्तमान-
सामिप्यप्रयोगात् शीघ्रमेवात्मानमनवरतस्फूर्त्यादिवशं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ क्रमेण सर्वेऽप्यब्रुवन् तत्र प्रथमं कविरुवाचेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथार्हतः यथोचितमित्यर्थः ॥ २६-२७ ॥ तेषां दर्शनमभिनन्दति द्वाभ्याम्—मन्ये इति । ननु विष्णुपार्षदत्वे किमर्थ-
मत्रागमनं तत्राह—विष्णोर्भूतानि जनाः पावनानि कृपया पवित्रीकर्तुमित्यर्थः ॥ २८ ॥ अतोद्य मया स्वभाग्यमेव प्रत्यक्षीकृत-
मित्याह—दुर्लभो मोक्षसाधनत्वात् तत्रापीति वैकुण्ठप्रियाणां मोक्षादध्यधिकस्य भक्तियोगस्य प्रदायत्वात् ॥ २९ ॥ अत आत्यन्तिक-
मित्यं भावः । अतिथिष्वायातेषु कुशलप्रश्न आवश्यकः स च भवत्स्वात्मारामेषु साक्षात् कुशलत्वरूपेऽनुचितः स्वस्यापि व्यावहारिक-
कुशलप्रश्नो भवत्सु व्यर्थः अत आत्यन्तिकं पारमार्थिकमेव हे अनघाः ! न विद्यन्ते अधानि यत इति दर्शनदानमात्रेणैव मदघानि
दूरीकृतान्येव किन्त्वभीष्टलाभोऽस्मदपेक्षितो वर्त्तत इत्यतः पृच्छामः । ननु, विलम्ब्य पृच्छतां तत्रातिशयं किमर्थमित्यत आह,
क्षणाद्धोऽपि क्षणार्द्धकालपरिमितोऽपि शेवधिर्निधिरत आकस्मिकं निधिं प्राप्य स्वाभीप्सितप्रार्थने कः खलु सोत्कण्ठो विलम्बेति
भावः । मम तु कुतस्तावान् भाग्यविशेषो येन भवन्तोऽत्र चिरं स्थास्यन्तीति भावः ॥ ३० ॥ तर्हि पृच्छतां किं तवाभीष्टमत
आह—धर्मानिति । श्रुतये तेषां धर्माणां श्रवणाय यदि नोऽस्माकं क्षमं योग्यं कर्णेन्द्रियमिति शेषः । ते च धर्मास्सारभूता एव
वक्तव्या इत्याह यैरिति ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सूर्यसङ्काशान् बाह्यप्रमायुक्तान् महाभागवतान् भगवदीयत्वेनान्तरीयप्रभावयुक्तान् दृष्ट्वा यजमानो निमिः अग्नय आह—
वनीयाद्याः विप्रा ऋत्विगादयः सर्वे अन्ये च तत्रस्था उपतस्थिरे कृताञ्जलय उत्थायासेवन्त ॥ २५ ॥ तत्र निमिना विशेषतः
पूजा कृतेत्याह—विदेह इति । अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २६ ॥ तान् मुनीन् स्वरूपा रोचमानान् अलङ्कारादिनैपेक्ष्येण स्वकान्त्यैव
देदीप्यमानान् ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादितुल्यान् तद्दर्शनाभिनन्दनपूर्वकं प्रपच्छ अभीष्टमिति शेषः ॥ २७ ॥ तत्र तद्दर्शनमभिनन्दति—
मन्ये इति द्वाभ्याम् । वो युष्मान् भगवतः पार्षदान्मन्ये । ननु, तत्पार्षदानामिहाटने किं प्रयोजनमत्राह—विष्णोर्भूतानि लोकानां
पावनाय चरन्ति हीति । हि निश्चितं सर्वगस्य सर्वलोकस्वामिनः पार्षदाः सर्वत्र लोकपावनार्थं चरन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ देहिनां नाना-
देहवतां जीवानां क्षणभङ्गुरोऽपि प्रतिक्षणं भज्यमानोपि मानुषो देहो दुर्लभः दुष्प्रापः वैकुण्ठप्रियदर्शनयोग्यत्वात् भवतां दर्शनं
महद्भाग्येनाद्य मया लब्धमिति भावः ॥ २९ ॥ अभीष्टं पृच्छति—अत इति द्वाभ्याम् । हे अनघाः ! निरवद्याः ! यतः क्षणाद्धोऽपि
सत्सङ्गः शेवधिर्निधिः मोक्षसुखदः मतः भवतः युष्मान् आत्यन्तिकं क्षेमं मोक्षोपायं मुख्यं भागवतधर्मं पृच्छामः ॥ ३० ॥ तत्राऽ-
वान्तरोपायानपि ब्रूतेत्याह—धर्मानिति । यदि नोऽस्माकं श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति तर्हि भागवतान् यैः धर्मैः प्रसन्नो अजो
नित्यमूर्तिः भगवान् प्रपन्नाय स्वशरणागताय “पद गतौ” इत्यस्य रूपम् आत्मानमपि दास्यति तान् ब्रूत ॥ ३१ ॥ ते सर्वे एव
निमिना पृष्टाः सदस्यैः ऋत्विग्भिश्च सह वर्त्तमानं निमिं प्रतिपूज्य अभिनन्द्य प्रीत्या अब्रुवन् कविमुखेनेति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

समागमः पूजनं च प्रश्नश्चेति त्रिभिः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्र समागममाह तानिति, तेषां ब्रह्मविश्वं भागवतत्वं चेतिविशेषणद्वयं, नृपत्वादुचितमुपस्थानं लोकतो ब्रह्मविश्वत्वाद्
यजमानस्याप्युचितं महाभागवत्त्वाद्ग्नविप्रयोः, सहभावेनान्ये, अनेन तेषां सहजोत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ २५ ॥ पूजनमाह विदेह इति,
तेषां ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वेन च ज्ञानमतो राजनि विशेषणद्वयं विदेह इति नारायणपरायण इति च अभिप्रविशेषणस्य पूजायामप्युपयोग
इति पञ्चान् निरूपणं, दृष्ट्वैव प्रीतस्तेनास्य तद्गतं सर्वं ज्ञातमिति सम्पन्नं, सम्यक् पूजा यथा भगवतः, बहुकालस्थित्या आसनस्थानिति,
ज्येष्ठानुक्रमेण यथारुचि पदार्थदानं च, ज्ञात्वा पूजनं तेषामित्युत्कर्षः ॥ २६ ॥ प्रश्नमाह तानिति, प्रष्टव्यपदार्थस्तेषु वर्तत इति
बोधहेतुः, स्वरूपा रोचमानानिति रुच्युत्पादककान्तिस्तु ब्रह्मविदो भगवद्धर्मवित्त्वेन, पितुः स्वस्य च मनसा वृता गुरवः सनकादय
इति कथं तदुलङ्घनेन प्रश्न इत्याशङ्क्य तत्तुल्या एवेत्याह ब्रह्मपुत्रोपमानिति तथाप्यनुचिति “नोब्रुव” त्रित्यनेन समाधास्यते नवेति च,
वैकुण्ठस्थिता एवैते चत्वारोपि दुर्लभा लोके कृतो नवेति, बहुकालमनोरथसिद्धिर्भविष्यतीति परमप्रीत आसक्त इत्युक्तं, विनयेन

नम्रता प्रभे फलहेतुः, नृप इति देशकालादिसर्वचातुर्यं, एवं तस्य प्रभर्पयन्तं नारदोक्तिरुक्ता ॥ २७ ॥ राज्ञः प्रभ्रमाह चतुर्भिः, अभिनन्दनं द्वयेन द्वयेन च प्रभो भगवत्सेवकत्वेन भगवद्धर्मवत्त्वेन च, ज्ञानं तु ब्राह्मणानां सहजत्वान् न स्तूयते, तथैव प्रभोपि द्वयेन लब्धपरिपालनालभ्यलाभाभ्यां, तत्र प्रथमं भगवत्सेवकत्वेन तान् स्तौति मन्य इति, दर्शनादेव परमहंसा वैष्णवा इति ज्ञातं गोत्रादिप्रदने न कोपि पुरुषार्थः, आगमनप्रयोजने सन्देहः स्वार्थमागमनं परार्थं वेति, प्रथमो दर्शनादेव निवृत्तः परार्थं च प्राणिनो न स्वतः प्रवृत्तिः प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तिश्चेत्यमतो भगवत्प्रेरणयास्मदुद्धारार्थं समागतं, तत्र बहिः—सेवका राजवेशधारिणो भवन्ति तैश्चा-स्वतन्त्रैर्न सर्वं कार्यं सिध्यत्यतः कृत्रिमवैकुण्ठादौ सनकादय इवान्येपि तत्सदृशा भगवत्सभायां तिष्ठन्ति पार्षदसङ्केपि केचन गच्छन्ति तन्निवृत्त्यर्थं साक्षादिति मुख्यानित्यर्थः । कस्मिन्नवसरे पार्षदत्वं ? तत्राह मधुद्विष इति, मधुकैटभौ हत्वा ब्रह्मणे वेदान् दत्तवान् हयग्रीवरूपेण ततश्च वेदरक्षाद्यवसरे सर्वेषां महतामवसरः, अनेन तेषां वचनं न केनापि शास्त्रेण विरुद्धमिति ज्ञापितं कार्यार्थं भगवदाज्ञयात्रागमनसम्भावनायामपि परिभ्रमणमयुक्तमाशङ्क्याह, विष्णोर्भूतानीति, पालकस्य सेवका यं गृह्णन्ति तं स्वसमानं कुर्वन्तीति भूतान्यथ वा भगवदुत्पन्नानि, गङ्गावत् सर्वपवित्रकरणार्थं परिभ्रमन्तीत्यर्थः, नात्र सन्देहो गङ्गैव दृष्टान्त इति हीत्युक्तं, भगवतैवोत्पाद्य प्रेषिता इत्युक्तं भवति, भगवद्धर्मवत्त्वेन तेषां प्रशंसा ॥ २८ ॥ गङ्गातोष्याधिक्यार्थमाह दुर्लभ इति, 'लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं'मिति-न्यायेन 'स्वर्गोपवर्गयोर्द्वोर'मिति 'चात्रैव मृग्य' इत्यादिवचनैश्च मानुषदेहो नौकावत् साधनं परं सन्तो नाविका इव यदि भवन्ति तदा फलं सिध्यति, न चात्र प्रत्यक्षबाधः शङ्कनीयः, हेतुस्वरूपफलैः प्रत्यक्षैर्हि स भवति तत्र हेतुरप्रत्यक्ष एव फलं साधनाभावात् स्वरूपैपि, बहवः पथिका इवारण्ये विषमनद्यां प्राप्तनौका न नौकां सुलभां मन्यन्ते बहुश्रमेण प्राप्तत्वात्, चतुरशीतिलक्षयोनिष्वेका मनुष्ययोनिरिति युक्त्या बाधो निराकार्यः, देहाभिमानस्य तामसत्वाद् राजसमानुषदेहो दुर्लभ इत्यर्थः, क्षणेन भङ्गुर आरब्धनाशे न तिष्ठतीति, मानुषदेहप्राप्तिः स्वस्य दुर्लभा दुर्लभेपि दुर्लभा भगवत्प्रियप्राप्तिस्तदभावे प्राप्तापि व्यर्थानर्थहेतुश्चेति, लोकप्रसिद्ध्यभावेपि स्वानुभवः प्रमाणमित्याह मन्य इति, वैकुण्ठे स्थित्वा सर्वस्वरूपस्वधर्मान् दत्वा सेवकबाहुल्याय प्रेषयित्वा तत्प्रीत्या तिष्ठतीति वैकुण्ठ प्रियाः ॥ २९ ॥ न ह्येवं समागमः पुनः सम्भवति यत्नेन विलम्बः कर्तव्यः किन्तु शरीरस्योपयोगः कर्तव्य एवेत्याशयेनाहात इति, विधिसहभावाभावे सत्यनन्तत्वमात्यन्तिकत्वं, क्षेमो लब्धस्य परिपालनं, लब्धो हि दुर्लभो देहः सङ्गश्च स येनोपायेन नित्यो भवेत् स वक्तव्य इत्यर्थः, भवत इति द्वितीयं कर्म, पदार्थद्वयस्य दुर्लभत्वेपि प्रारम्भकपापसम्भवान् नास्मच्छरीरेण कार्यसिद्धि-रतो नवा इतिसम्बोधनं, प्रतिबन्धकाभावाय 'विष्णोर्भूतानी'तिहेतुः, आत्यन्तिकक्षेमस्योत्कर्षं वक्तुं कैमुतिकन्यायेनाह संसारेस्मिन्निति, स्वयतिरिक्तानि क्षुद्राणि फलानि दातुं न बहुकालस्थितिरपेक्ष्यते विधिप्राप्तौ दारिद्र्यमिव ज्ञानदानेन संसारदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः, अतः सदिति सामान्यपदं, नरत्वमेवाधिकारिविशेषणम् ॥ ३० ॥ अलभ्यलाभं पृच्छति धर्मानिति, भागवतधर्माः कदापि न प्राप्ताः, योगस्य क्षेमाभावे ह्यप्रयोजकत्वमत आह यदि नः श्रुत्ये क्षममिति, स्वरूपयोग्यतायां भगवच्छ्रवणतुल्यं चेत् तदा धर्माणां तादर्थ्यता भवति धर्माणां योग्यत्वाय पूर्वापेक्षयाधिकं फलत्वमाह यैः प्रसन्न इति, अनुष्ठितैर्धर्मैर्भगवत्प्रसादो नियतः प्रपत्तिरधिकारिविशेषणमधिकम् अन्यस्यानात्मनिवेदिनो भगवानात्मानं न समर्पयति, प्रसादे कीर्त्यादिदानपुरःसरमात्मदाने च धर्माणां च हेतुत्वं, 'वरं वृणीमहेथापी'ति प्रसादेपि प्रार्थनायाः क्रियमाणत्वात्, अपिशब्देन भक्तसङ्गं धर्माणामनन्यहेतुत्वाय, न सम्बन्धेन प्रयच्छतीत्याहाज इति, एवं प्रदन-द्वयं सिद्धम् ॥ ३१ ॥ मध्ये नारदो वसुदेवं सावधानं करोत्येवमिति, महत्तमा इति तस्याधिकारमपि सम्पाद्य धर्मान् वक्ष्याम इत्युक्तं भवति, हितं वदति कारयतीति तथा, प्रतिपूजनं बहिरेव, ससदस्यत्विगितिवचनान् मुख्यमेकं गौणद्वयं च वक्तव्यमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

विदेह इत्यत्र तेषामिति तद्विषयकम् ॥ २६ ॥ तानित्यत्र चत्वार इति सनकादयः ॥ २७ ॥ दुर्लभ इत्यत्रात्रेति मानुषदेह-दौर्लभ्ये, फलमित्यप्रत्यक्षमितिशेषः, स्वरूपतो दौर्लभ्यमुपपादयन्ति स्वरूपेपीत्यादि, ननु देहप्राप्तेर्मेनोधीनत्वाद् युक्त्या बाधः सम्भव-तीत्यत आहुयुक्त्येत्यादि, स युक्त्यन्तरेण निवार्य इत्यर्थः, तामाहुर्देहेत्यादिना, निरभिमानं तन् न देहजनकमपि तु साभिमानं तथा सति राजसप्राप्तौ तादृशप्रारब्धरूपकारणान्तरस्य मृग्यत्वात् तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥ धर्मानित्यत्र योगस्येत्यलभ्यलाभो योगस्तस्येत्यर्थः, तादर्थ्येति स्वार्थे तल्, आत्यन्तिकक्षेमार्थेत्यर्थः, धर्माणां चेति चोप्यर्थे, आत्मदानं प्रत्यपि धर्माणां हेतुत्वे गमकमाहुर्वरमित्यादिना, इदं चतुर्थस्कन्धे त्रिंशध्याये भगवन्तं प्रति प्रचेतसां वाक्यम्, अनन्यहेतुत्वायेति भगवद्भिन्नत्वेन हेतुत्वायेत्यर्थः, अज इति धर्मरूपेण न जातः स्वभावत एव तद्रूप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमित्यत्र हितं वदतीत्यादिना महन्महत्तरमहत्तमानां स्वरूपमुक्तं, बहिरिति ग्रन्थानुप-निबद्धमित्यर्थः, मुख्यमिति फलं गौणद्वयं साधनद्वयं, सूचितमिति यजमानस्यर्विक्त्वस्य योगकथनान् तथेत्यर्थः, एतदेव विशदयन्ति तत्रेत्यादिना ॥ ३२ ॥

श्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

भक्तिमाहात्म्यं पश्येत्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । तान्दृष्ट्वा यजमानादयः सर्व एवोपतस्थिरे प्रत्युत्थितवन्तः । तत्र

हेतुमाह—सूर्येति, सूर्यवदतितेजस्विन इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—महाभागवतानिति । अग्नयः आहवनीयादयो मूर्तिधराः ॥ २५ ॥ विदेहो निमिस्तान्नारायणपरान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा प्रीतः सन्नासनस्थान्कृत्वा यथार्हतः यथोचितं ज्येष्ठादिक्रमेण सम्पूजयाञ्चक इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ तान्नवमुनीन् नृपो निमिः पप्रच्छेत्यन्वयः । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रशनेन सेवया' इति गीतोक्तज्ञानाङ्गप्रश्न-प्रकारविशेषं दर्शयन्नृपं विशिनष्टि—परमप्रीत इति, संसारसन्तापतप्तत्वात्तांश्च तन्निवृत्त्युपायाभिज्ञानं दृष्ट्वा परमप्रीत इत्यर्थः । अतः प्रश्रयेण विनयेनावनतः नम्रमस्तक इत्यर्थः । तेषां तापनिवृत्त्युपायोऽदेशयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह—ब्रह्मपुत्रोपमानिति, सनकादि-तुल्यान्सर्वज्ञानपरमहंसानित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह—स्वरूपा स्वकान्त्यैव रोचमानान् शोभमानानिति ॥ ७ ॥ तदागमनदर्शनाद्यभि-नन्दनपूर्वकं तत्प्रश्नमेव दर्शयति—मन्य इति चतुर्भिः । वो युष्मान् साक्षाद्भगवतः पार्षदान् पार्षदवत्सेवकत्वेन परमानुग्रहपात्र-रूपानहं मन्ये इत्यन्वयः । औपचारिकभगवत्त्वं वारयन्नाह—साक्षादिति, परिपूर्णैश्वर्यादिगुणकस्येत्यर्थः । तेषां ज्ञानित्वं द्योतयन्भगवन्तं विशिनष्टि—मधुद्विष इति, यो वै श्रीहयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा ब्रह्मणे वेदान्समर्पितवान्स्तस्येत्यर्थः । नन्वेवम्भूतानां किमर्थं लोके सञ्चारस्तत्राह—विष्णोरिति । विष्णोर्भूतानि भक्ता लोकानां पावनार्थं सञ्चरन्ति सर्वत्र पर्यटन्ति । नारदादिषु तथाप्रसिद्धेरित्या-शयेनाह—हीति ॥ २८ ॥ मया तु भवदर्शनं दुर्लभं प्राप्तमित्याशयेनाह—दुर्लभ इति । देहिनां देवतिर्यगादिदेहधारिणां जीवानां मानुषो देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् सोऽपि न बहुकालस्थायी किन्तु क्षणभङ्गुरः आशुतरविनाशी । अतस्तत्रापि जन्मनि वैकुण्ठः प्रियो येषां वैकुण्ठस्य प्रिया वा तेषां भगवद्भक्तानां दर्शनमहं दुर्लभं मन्ये ॥ २९ ॥ अतः पुनर्भवदर्शनस्य दुर्लभत्वात् आत्यन्तिकं निरतिशयं क्षेमं फलं भवतः पृच्छामः । सदस्यादिसाहित्याभिप्रायेण बहुवचनम् । रागलोभादिदोषविनिर्मुक्तानां भवादृशामेवोपदेशः सार्थको भवतीति सूचयन्सम्बोधयति—अनघा इति । नन्वस्माकं बहुकालस्थित्यसम्भवादल्पकालोपदेशेन तव क उपकार इत्याशङ्क्याह—संसार इति । अस्मिन्संसारे क्षणाद्धौऽपि क्षणाद्धौकालभवोऽपि सतां भवादृशां सङ्को नृणां शेवधिः निधिः निधिवत्परमपुरुषार्थसाधक इत्यर्थः ॥ ३० ॥ भगवत्प्राप्तिरेव परमं फलं तत्साधनं च भागवतधर्मा एवेति चेत्तहि यैर्धर्मैः प्रसन्नः सन्नजो जन्मादिविकाररहितो भगवान् प्रपन्नाय शरणागताय मह्यमात्मानमपि दास्यति तान्भागवतान् भगवत्परितोष-करान्धर्मान् ब्रूतेत्यन्वयः । तत्रापि यदि नोऽस्माकं श्रोत्रमिति शेषः । श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति । यदि वयं तच्छ्रवणाधिकारिण इत्यर्थः । आत्मानमपीत्यपिशब्दादन्यदाने कः सन्देह इति सूचितम् ॥ ३१ ॥ अयं संवादस्त्वया सावधानतया श्रोतव्य इत्याशयेन सम्बोधयति—वसुदेवेति । एवं निमिना पृष्टास्ते मुनयः सदस्यैः सभ्यैः ऋत्विग्भिश्च सह वर्त्तमानं श्रवणायोद्यतं नृपं निमिं प्रीत्या प्रतिपूज्य सत्कृत्याब्रुवन्, तत्प्रश्नस्योत्तरमुक्तवन्त इत्यर्थः । तदुक्तनिर्णयेनाप्रामाण्यशङ्का कायेत्याशयेनाह—महत्तमा इति, सत्कारस्तु ग्रन्थाद्वाहरेव कृतो ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तानिति । हे नृप वसुदेव, सूर्यसंकाशान् सूर्यतुल्यान्, महाभागवतान् भगवदेकान्तिकोपासकान् तान्, कव्यादीन् दृष्ट्वा यजमानो निमिः, अग्नयः मूर्तिमन्त आहवनीयादयो बह्वयः, विप्राः ऋषयः, सर्वे, एते उपतस्थिरे प्रत्युत्थितवन्तः एव ॥ २५ ॥ विदेह इति । विदेहो जनकः, तान् कव्यादीन्, नारायणपरायणान् भगवत एकान्तिकोपासकान्, अभिप्रेत्य चिह्नैर्विज्ञाय, प्रीतः सन्, तेभ्य आसनानि दत्त्वेति शेषः । ततः, आसनस्थान् स्वस्थतयाऽऽसनेष्ववस्थितान्, तान् कव्यादीन्, यथार्हतः यथायोग्यं, संपूजयाञ्चके सम्यक् पूजयामास ॥ २६ ॥ तानिति । स्वरूपा आत्मीयदीप्त्या, रोचमानान् दीप्यमानान्, ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकाद्युप-मानान्, केचित्तु भृगवादितुल्यानित्याहुः । नवसंख्याकान्, तान् कव्यादीन्, परमप्रीतोऽत्यन्तं प्रसन्नतां प्राप्तः, प्रश्रयावनतः विनयेनावनम्रः सन्, नृपो विदेहः, पप्रच्छ उवाचेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तावत्तद्दर्शनेनात्मनः कृतार्थतां वक्तुं तानभिष्टौति । मन्य इति । हे योगीन्द्राः, वो युष्मान्, साक्षात् भगवतः, मधुद्विषः श्रीहरेः, पार्षदान् मन्ये । तादात्म्यनिर्देशस्तत्तुल्यत्वाभिप्रायात् । अत्यन्त-सादृश्यात्स एवायं गौरिति व्यपदेशदर्शनात् । सादृश्यं चात्र यथावस्थितभगवत्स्वरूपस्वभावादेः निरन्तरानुभवविषयतालक्षणम् । नन्वेवम्भूतानां कथमिहाज्ञलोके संचारस्तत्राह विष्णोरिति । विष्णोः भूतानि भक्ताः, लोकानां पावनाय लोकान् पवित्रयितुमित्यर्थः । रन्ति हि । सर्वत्र पर्यटन्त्येवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अहो मम भाग्यं, यतो दुर्लभमिदं प्राप्तमित्याह । दुर्लभ इति । देहिनामुच्चावच-चदेहधारिणां जीवानां, ये देहास्तेषां मध्ये इति शेषः । क्षणभङ्गुरः, क्षणमात्रेणैव पतनशील इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि सः, मानुषो मनुष्यसंबन्धी देहः, दुर्लभः । सुकृतातिशयलभ्यात् सर्वथा भगवदाराधनोपयुक्तत्वाच्चेतरदेहेभ्योऽतिश्रेष्ठत्वाच्च दुर्लभ इत्यर्थः । तत्रापि तस्मिन् दुर्लभे मनुष्यजन्मन्यपि, वैकुण्ठप्रियाणां भगवत्प्रियाणां त्वादृशां दर्शनं, दुर्लभमत्यन्तदुष्प्रापं मन्ये ॥ २९ ॥ अत इति । अस्मिन् संसारे, यतः क्षणस्य अर्द्धं यस्मिन्स्थिताभूतोऽपि, सत्सङ्गः, नृणां शेवधिः शेवं शिवं कल्याणं तदधात्या-दधातीति तथाभूतः, हे अनघाः सर्वथा निर्दोषाः, भवतः युष्मान् आत्यन्तिकं निरतिशयं, क्षेमम् इदं तत्साधनस्याप्युपलक्षणम् । एवं सति तदुभयं, पृच्छामः । कः आत्यन्तिकः क्षेमः, किं वा तत्साधनमिति पृच्छाम इत्यर्थः ॥ ३० ॥ भगवत्प्राप्तिरेव क्षेमस्तात्साधनं

च इत्युभयमपि भागवतधर्मा एवेति चेत्तर्हि तान् ब्रूतेत्यभिप्रेत्याह । धर्मानिति । यदि नोऽस्माकं, श्रुतये श्रवणाय, क्षमा योग्याः, भवन्ति, तर्हि तान्, भागवतान् धर्मान्, ब्रूत । यद्वा तान् श्रोतुं वयं योग्यास्तर्हि तान् भागवतान् धर्मानस्मभ्यं वदतेत्यर्थः । यैरात्यन्तिकक्षेमभगवत्प्राप्तिसाधनभूतैर्भागवतधर्मैः, प्रसन्नः अजः भगवान्, प्रपन्नाय शरणागताय, आत्मानम् अपि, दास्यति । आत्मसाम्यं साधर्म्यं दास्यतीत्यर्थः । आत्मानमपि तद्वशीकरोतीति ॥ ३१ ॥ इत्थमापृष्टास्ते तस्य पिष्टुच्छिषामुत्पादयन्तः क्रमेण प्रश्नानामुत्तराण्याहुरित्याह देवर्षिः । एवमिति । हे वसुदेव, महात्मना, निमिना जनकेन, एवं पृष्टाः, ते कव्यादयः, सदस्याः सभ्याश्च ऋत्विजो याजकाश्च तैः सह वर्तमानस्तं, नृपं निमिं, प्रतिपूज्य प्रत्यभिनन्द्य, प्रीत्या, अब्रुवन् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

वसुदेवजी ! वे योगीश्वर भगवान् के परम प्रेमी भक्त और सूर्य के समान तेजस्वी थे । उन्हें देखकर राजा निमि, आहवनीय आदि मूर्तिमान् अग्नि और ऋत्विज आदि ब्राह्मण सब-के-सब उनके स्वागत में खड़े हो गये ॥ २५ ॥ विदेहराज निमिने उन्हें भगवान् के परम प्रेमी भक्त जानकर यथायोग्य आसनोपर बैठाया और प्रेम तथा आनन्द से भरकर विधिपूर्वक उनकी पूजा की ॥ २६ ॥ वे नवों योगीश्वर अपने अंगोंकी कान्ति से इस प्रकार चमक रहे थे, मानो साक्षात् ब्रह्माजी के पुत्र सनकादि मुनीश्वर ही हों ! राजा निमिने विनय से झुककर परम प्रेमके साथ उनसे प्रश्न किया ॥ २७ ॥ विदेहराज निमिने कहा—भगवान् ! मैं ऐसा समझता हूँ कि आपलोग मधुसूदन भगवान् के पार्षद ही हैं, क्योंकि भगवान् के पार्षद संसारी प्राणियों को पवित्र करने के लिये विचरण किया करते हैं ॥ २८ ॥ जीवोंके लिये मनुष्य-शरीरका प्राप्त होना दुर्लभ है । यदि यह प्राप्त भी हो जाता है तो प्रतिक्षण मृत्युका भय सिरपर सवार रहता है; क्योंकि यह क्षणभङ्गुर है । इसलिये अनिश्चित मनुष्य-जीवन में भगवान् के प्यारे और उनको प्यार करने वाले भक्तजनोंका, संतोंका दर्शन तो और भी दुर्लभ है ॥ २९ ॥ इसलिये त्रिलोकपावन महात्माओ ! हम आपलोगों से यह प्रश्न करते हैं कि परम कल्याणका स्वरूप क्या है ? और उसका साधन क्या है ? इस संसार में आवे क्षणका सत्सङ्ग भी मनुष्यों के लिये परम निधि है ॥ ३० ॥ योगीश्वरो ! यदि हम सुनने के अधिकारी हों तो आप कृपा करके भागवत-धर्मोंका उपदेश कीजिये, क्योंकि उनसे जन्मादि विकार से रहित, एकरस भगवान् श्रीकृष्ण प्रसन्न होते हैं और उन धर्मों का पालन करनेवाले शरणागत भक्तों को अपने-आप तकका दान कर डालते हैं ॥ ३१ ॥ देवर्षि नारदजीने कहा—वसुदेवजी ! जब राजा निमिने उन भगवत्प्रेमी संतोसे यह प्रश्न किया, तब उन लोगोंने बड़े प्रेम से उनका और उनके प्रश्न का सम्मान किया और सदस्य तथा ऋत्विजों के साथ बैठे हुए राजानिमि से बोले ॥ ३२ ॥

कविरुवाच

मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।

उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन् निमील्य वा नेत्रे न स्वलेन्नपतेदिह ॥ ३५ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वानुसृतस्वभावात् ।

करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायैति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अत्र असदात्मभावात् नित्यम् उद्विग्नबुद्धेः अच्युतस्य पादाम्बुजोपासनम् अकुतश्चिद्भयं मन्ये यत्र विश्वात्मना भीः निवर्तते ॥ ३३ ॥ अविदुषां पुंसाम् अजः आत्मलब्धये ये वै उपायाः भगवता प्रोक्ताः तान् हि भागवतान् विद्धि ॥ ३४ ॥ राजन्, यान् आस्थाय नरः कर्हिचित् न प्रमाद्येत (किञ्च) नेत्रे निमील्य धावन् इह न स्वलेत् न पतेत् ॥ ३५ ॥ कायेन वाचा मनसा इन्द्रियैः वा बुद्ध्या आत्मना अनुसृतस्वभावात् वा यत् यत् करोति (तत्) सकलं परस्मै नारायणाय समर्पयेत् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

प्रथममात्यंतिकं क्षेमं कथयति । मन्य इति । न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् । अत्र संसारेऽसदात्मभावादसति देहादावात्मभावनातो नित्यं सर्वदोद्विग्नबुद्धेः । विश्वात्मना सर्वथा निःशेषं यत्र पादांबुजोपासने सति भीर्निवर्तते तत् ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मलक्षणमाह । ये वा इति । मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वात्ममुखेनैव भगवताऽविदुषामपि पुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्तास्ताभगवतान्धर्मान्विद्धि ॥ ३४ ॥ अंजःपदेनोक्तं सुकरत्वं विवृणोति । यानिति । यानास्थायाश्रित्य योगादिष्विव न प्रमाद्येत विघ्नैर्न विहन्येत । किंच निमील्य नेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत् । निमीलनं नामाज्ञानम् । यथाहुः “श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितः ॥” इति । अज्ञात्वापीत्यर्थः । यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रापि किंचित्किंचिदतिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानं धावनम् । तथाऽनुतिष्ठन्नपि न स्खलेन्न प्रत्यवायी स्यात्तथा न पतेत्फलान्न भ्रश्येत् ॥ ३५ ॥ ननु के ते भागवता धर्माः ईश्वरार्पितानि सर्वकर्माण्यपीत्याह । कायेनेति । आत्मना चित्तेनाहंकारेण वा । अनुसृतो यः स्वभावस्तस्मात् । अयमर्थः । न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति । तथा च भगवद्गीतासु । “यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इति । यद्वा । ननु कायादीनामेव कर्म नात्मन इत्याशङ्क्याह । अध्यासेनानुसृताद्ब्राह्मणत्वादिव्यवहारोतीत्यर्थः । तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेति समर्पयेत् । तथा सति सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् उपासनम् संदर्भः—न कुत इति—आत्यंतिकं क्षेमम् । आत्यंतिकं क्षेमम् अच्युतस्य पादांबुजयोरुप समीप आसनं स्थितिस्तच्च तद्वचनमेव “दूरस्थोपि समीपस्थो यो यस्य हृदि वर्तते” इति न्यायेन । अत एवोक्तं तद्रूपलीलास्फुर्यादि । इह चरणपदं तस्यैव बोधकम् “वादपर्यायशब्दैस्तु महतां ग्रहणं भवेत्” इति । यद्वा—अवयवावयविनोरभेदोपचारात् । विश्वात्मनेति—तत्साधनावस्थायामपि क्रमशो भयनिवृत्तिमाह विश्वनाथस्तु—भो राजन्सर्वे धर्माः सभया एव किञ्चिद्भ्रूगुण्येपि फलानापादकत्वात्, भागवतधर्म एव निर्भयः । “स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्” इति श्रीमुखोक्तेरित्याह—मन्य इति । अत्र संसारे न कुतश्चिदपि कालकर्मविघ्नादिभ्यो भयं यतस्तत्पादांबुजोपासनम् । तत्र मुख्याधिकारिणामाह—असति असाधौ देहे गृहकुटुम्बादौ वाऽऽत्मा इति आत्मीय इति यो भावो भावना दुस्त्यजा तत एवोद्विग्नता त्रस्ता बुद्धिः धीर्यस्य तस्य भक्तिः प्रतिकूलदेहादिष्वासक्तिं त्यक्तुकामस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ हरिपदसेवनमेव मुख्यो भागवतो धर्म इति तदंगत्वेनान्येऽपि योगा भागवतधर्मा भवन्तीत्याह—अविदुषामज्ञानात्मदृष्टानाम् । आत्मलब्धये हरेरेवात्मत्वेन प्राप्तये भगवता स्वयं भगवता स्वमुखेनैव यथा—“काले तु प्रलये नष्टा वाणोयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ।” इत्यनुसारेण “श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम्” इत्यादिवचनैः ‘यत्करोषि यदश्नासि’ इत्यादिवाक्यैश्च । अविदुषामिति कर्तरि षष्ठी । तन्माहात्म्यविद्वद्भिरपि कर्तृभिः आत्मनो ब्रह्मपरमात्मभगवदादिशब्दबोध्यस्य स्वस्य कर्मभूतस्य अंजोऽव्यवधानेनैव लब्धये य उपायाः साधनानि प्रोक्तास्तानुपायान्भागवतान्धर्माज्ञानीहि । हि प्रसिद्धौ । तत्र साक्षाद्भक्तेरपि भागवतधर्मोऽख्यत्वम् ‘एतावानेव लोकेस्मिन्’ इत्यादौ परधर्मख्यापनाय दर्शितम् । तत्रात्मलब्धये प्रोक्ता इति तटस्थलक्षणम् अन्येन तदलाभादव्यभिचारि, आत्मलब्धये य उपाय इति तु स्वरूपलक्षणम् तल्लभोपायो हि तदनुमतिरेव ॥ ३४ ॥ यान्भागवतधर्मान् । यथा योगविचारादयो विघ्नैः संगदिरूपैर्नश्यन्ते तथा भागवतधर्मनिष्ठो न विहन्येतेति भावः । तत्रान्यत्सौकर्यमाह—किञ्चेति । एषु भागवतधर्मेषु स्खलनं मार्गे नतोल्लतस्थलाघातेनाऽर्द्धपतनीभावः । निमीलनपदोक्ताज्ञानस्वरूपमाह—यथाहुः । एकेनोभयोरन्यतरेण । इत्यर्थ इति—श्रुतिस्मृतिविकलोपि भागवतः परमार्थान्न भ्रश्येदिति भावः । अत्रापि भागवतधर्मपि । अत्र निर्गलितार्थमाह—ब्राह्मणादीनामित्यादिना । इत्यर्थ इति—“त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वो यः पतेत्ततो यदि” इत्यत्रैतदर्थस्य निर्णीतत्वादिति तात्पर्यम् । विश्वनाथः—आस्थाविश्वासविषयोऽकृत्वापि किं पुनराचर्येत्यर्थः । न प्रकर्षेण माद्येत मदो गर्वस्तद्वान्योगोव कर्माव न भवेदित्यर्थः । यद्वा—प्रमादोऽनवधानताऽसावधानो न भवेदित्यर्थः । अतोत्र विघ्नानां न प्रभव इति भावः । किञ्च—यानाश्रित्य भगवन्मार्गभूतानास्थाय नेत्रे निमील्योन्मील्य वा धावन्न स्खलेत् न वा पतेत् । यथा केनापि कश्चिदतिसमीचीनमतिसुगमं मार्गमानीतो जन उच्यते मदुपदिष्टेनानेन मार्गेण नेत्रे मुद्रयित्वा सुखेनाभद्रवन्नेव याहि न कश्चिदपि ते संशय इति धावने बहुतरत्वे पतनमपि संभवेत्, अत्र भक्तिमार्गे भजनधर्मस्यांगिनो विहितानामंगानां स्वल्पतरातिक्रमे बहुतरातिक्रमे वा कर्ममार्ग इव न प्रत्यवायी भवेदतः फलादपि न भ्रश्येत् । तत्रापि नेत्रे निमील्येति वर्तमानेऽपि नेत्रे मुद्रयित्वेत्यनेन ज्ञात्वाप्यतिक्रमे न दोषः किमुताज्ञात्वेति ज्ञापितम् । यान् धर्मानास्थायेत्युक्तत्वादंगिनस्त्वतिक्रमो दोष एव तथा सति मार्गच्युत एव स्यात् भगवत्प्राप्त्यर्थं पृथङ्मार्गकरणं त्वतिदूषणावहमेव “श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिं विना । ऐकांतिकी हरेर्भक्तिरुपातायैव कल्पते ॥” इत्युक्तम् । अत्र भागवतधर्मं प्रवर्तमानस्य वर्णाश्रमधर्मेऽधिकार एव नास्तीति तदनुष्ठानविचारो नात्र प्रवेशयितव्यः “तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । भक्त्याश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥” इति भगवदुक्तेः । ‘भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा’ इत्यग्रिमवाक्ये भक्त्येत्यस्यैक्येति

विषेषणोपन्यासात्कर्ममिश्रा भक्तिर्नात्र प्रस्तुतेत्यवसीयते । दीपिका तु—नर इति—नृमात्रस्यात्राधिकारितोक्ता । योगादिष्वित्यत्रादिना कर्मतपःसांख्यज्ञानवैराग्यादिग्रहः । तत्र योगे—सिद्धय एव विघ्ना “अंतरायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमम्” इत्युक्तेः, कर्मणि यज्ञादौ तु—यत्किञ्चित्संस्कारादिवैगुण्येपि फलानुत्पत्तेः, यथा—व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणरूपसंस्कारविस्मृतावपि, यथाऽऽहुतौ—तिर्यक्स्तुवादिनापि अग्नये स्वाहेत्यत्र वह्नये स्वाहेत्युक्तावपि, मंत्रादौ—स्वरादिवैगुण्येपि ‘यथेन्द्रशत्रुः स्वरातोपराधात्’ इत्युक्तेः, तपसि—गर्वे सति विघ्नः “अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव” इत्युक्तेः तपः शौचं दयेति त्रयः, सांख्ये—त्वैश्वरामननात्सा-
हाय्याभाव एव विघ्नः “सर्वं वेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह” इत्युक्तेः, अन्योऽन्यवरः यथावदात्मानात्मविवेकसंपत्तेः, ज्ञाने तु—भगवदपराध एव विघ्नः “जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बंधनं यान्ति कर्मभिः । यद्यचित्पमहाशक्तौ भगवत्पराधिनः ॥” इति वासनाभाष्योक्तेपि भगवत्परिशिष्टवचनात् ‘नानुव्रजति यो मोहाद्व्रजन्तं जगदीश्वरम् । ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद्ब्रह्म-
राक्षसः ॥’ इत्यादिमहाभारतादिस्मृतेश्च, वैराग्ये तु—प्रसाराद्यग्रहणमेव सः ‘प्रसादाऽग्रहणं विष्णोः’ इति सेवापराधांतर्गतत्वात्, तदुक्तमभियुक्तैः ‘प्रापञ्चितया बुद्ध्या हरेः संबन्धिवस्तुनः । मुमुक्षुभिः परित्यागे वैराग्यं फल्गु कथ्यते ॥’ ॥ ३५ ॥ भागवत-
धर्मानुपपत्ति—नन्वित्यादिना । मनसा संकल्पाद्यधिकरणेन, बुद्ध्या निश्चयज्ञानाधिकरणेन, चित्तेन मनसलक्षणज्ञानाधिकरणेना-
हंकारेणाहं हरिमर्चयामीत्यादिलक्षणेन, अनुसृतोऽनुगतः स्वभावोऽसाधारणसाधारणवृत्तिः । अत्र स्फुटार्थमाह—अयमर्थ इति । यथा स्वभावकृतकर्मणो भागवतधर्मत्वं भगवत्पराधनत्वं भगवत्तैवोक्तं तथा चेत्यादिना । यद्यपि कायादीनां जडत्वात्कर्मकरणेपि भोक्तृत्वं न संभवति ‘भोक्तृत्वे सुखदुःखानां कारणं पुरुं विदुः’ इत्युक्तेरतः कायादीनां कर्मफलभोक्तृत्वाभावेन बंधाभावात्तन्नि-
वृत्त्यर्थं भगवति कर्मार्पणमनुचितमिव भातीति, तथापि चिदध्यस्तानामेव देहादीनां कर्मकर्तृत्वेन जडानां स्वतस्तदसम्भवाद्देहादि-
कृतमपि तदध्यासेनात्मन्येवाऽऽयातीत्यत आह—अध्यासेनेति । इत्यर्थ इति—तपोयुद्धकृष्यादिकं कर्मेति भावः । तथा सति भगवति समर्पिते सति । इति भाव इति—‘नावमः कर्मकल्पोपि विफलायेश्वरार्पितः’ इत्याद्युक्तेः । कर्माभासोपीश्वरार्पितो बंधनिवर्तको भवतीत्याशयः आत्मनोऽकर्तृत्वेन कथं कायादिकृतकर्मार्पणं संगच्छेत परकृतस्य परेण समर्पणायोगादित्यरुच्या—यद्वेति । तथासति समर्पिते सति । इति भाव इति—वाच्योत्थव्यंग्योर्थः, तत्र पापकर्मसमर्पणं तु ‘मत्तुल्यो नास्ति पापात्मा नापराधी च कश्चन । व्याहारेपि च लज्जा मे किं ब्रूवे परमेश्वर ।’ इति दैन्येन तन्निवेदनमेव अत्र संदर्भः—एते च श्रीप्रबुद्धेनापि विविच्य वक्ष्यन्ते स्वयमपि संक्षेपेणेत्यभिप्रेत्य प्रथमतस्तत्राप्यलसानां तद्द्वारमाह—कायेनेति विश्वनाथस्तु—‘शृण्वन्सुभद्राणि’ इत्युपरिष्ठाद्वर्णयि-
तव्येषु भागवतधर्मेषु प्रवर्तमानेन सुधिया जनेन कायिकादिव्यापारा अपि भगवद्भर्मातरेव प्रवेशनीया इत्याह—कायेनेति । अयमर्थः—
यथा विषयिणः प्रातरारम्य मूत्रपुरीषोत्सर्गमुखप्रक्षालनदन्तधावनस्नानदर्शनश्रवणादिव्यापारा विषयसुखभोगार्थमेव, कर्मिणस्तु देवपित्रादिपूजार्थमेव क्रियन्ते तथैव भगवद्भक्तेन तेते व्यापारा भगवत्सेवार्थमेव कर्तव्या इति ते तेऽपि तेषां भक्त्यंगानि भवेयुरिति । अनुसृतस्वभावात्—अनादिना देहाध्यासेन योऽनुसृतोऽनुवृत्तः स्वभावस्तस्मात्कायादिभिर्मिथ्यत्करोति तत्सर्वं नारायणार्थमेव नारायणं सेवितुमिति वा समर्पयेद्विनियोजयेत् । तादर्थ्ये ‘क्रियार्थोपपद—’ इत्यनेन वा चतुर्थी ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रथममात्यन्तिकं क्षेमं कथयति—मन्ये इति । अत्र संसारे असति अतितुच्छे देहेन्द्रियादौ आत्मभावात् आत्माभिमा-
नाद्धेतोः नित्यं सर्वदा उद्विग्ना तापत्रयाद्धीता बुद्धिर्यस्य तस्य पुंसः अच्युतस्य पादाम्बुजयोरुपासनम् आराधनमेव अकुतश्चिद्व्यं न
कुतश्चिदपि भयं यस्मात् सर्वभयनिवर्त्तकमहं मन्ये । यत्र यस्मिन्नुपासने कृते सति विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भीर्भयं निवर्त्तते ॥ ३३ ॥
य इति । मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वाऽतिरहस्यत्वात् अविदुषामपि पुंसामञ्जः सुखेनात्मलब्धये स्वप्राप्तये ये वै
गीतादिप्रसिद्धाः श्रवणकीर्त्तनादय उपाया भगवता स्वमुखेनैव प्रोक्तास्तान् हितान् परमफलहेतुभूतान् धर्मान् भागवतानेव विद्धि ॥ ३४ ॥
यानिति । हे राजन् ! यान् भागवतान् धर्मान् आस्थाय आश्रित्य अनुतिष्ठन्निति यावत् नरो योगादिवन्न प्रमाद्येत विघ्नैर्न विहन्येत ।
किञ्च नेत्रे निमील्य धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्वलेत् । निमीलनं नामाज्ञानम् । यथाहुः । “श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां
परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ।” इति अज्ञात्वाऽपीत्यर्थः । धावन् अङ्गवैगुण्येनानुतिष्ठन्नपि न स्वलेत्
फलान्न भ्रश्येत् । तथा न पतेत् प्रत्यवायेन नरकादौ न पतेदित्यर्थः । स्ववर्णाश्रमधर्मान् कश्चिदकुर्वाणोऽपि श्रवणादीन् भागवतधर्मा-
ननुतिष्ठन्नप्रत्यवैति स्वधर्मफलं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कायेनेति । कायेन देहेन वाचा वागिन्द्रियेण भाषणं मनसा संकल्पम्
इतरेन्द्रियैर्दर्शनादिबुद्ध्या निश्चयम् आत्मना चित्तेन ध्यानादि अनुसृतः प्राप्तो यः सात्त्विकादिस्वभावस्तस्मात् । यद्वा । कायाद्यध्या-
सेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् तद्वशात् कायादिभिर्मिथ्यत् विहितमविहितं वा करोति तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणाय
समर्पयेत् । एतैः सर्वनियन्ता भगवान् प्रीयतामिति भावयेदित्यर्थः । इत्येवं चेत्सर्वोऽपि क्रियाकलापो भगवद्धर्म एव भवति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

ननु, प्रथमप्रश्नस्य कविनैव किमित्युत्तरं दत्तं न हर्षादिनेति चेदुच्यते कवेः प्रथमत्वात् प्रश्नस्यापि तत्वात् प्रथमस्य साम्येन तेनैव तदुत्तरम् एवं हर्षादिष्वपि तत्तत् साम्यं ज्ञेयं वृत्तिवैविध्येन तु “कविः कल्यो निपुणदृक्” इत्यत्र सप्तमे स्वामिभिरेव कविर्विद्वान् इति व्याख्यातत्वाद्विदुषश्चैतदेव वैदुष्यं यद्भागवतधर्मवर्णनेनात्यन्तिकक्षेमापादनम् “एषा बुद्धिमतां बुद्धिः मनोषा च मनीषिणाम्” इति न्यायात् तस्मात् कविरैवेतत् प्रश्नोत्तरं कृतवान् तथैव परं परत्र व्याख्यास्यते अत्रासदात्मभावान्नित्यमुद्विग्नबुद्धेः पुंसः यत्र पादाम्बुजोपासने सर्वथा भीर्निवर्तते तदच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमेवाह—न कुतश्चिद्भयमात्यन्तिकं क्षेमं मन्य इत्यन्वयः । उपासनं तदुपलीलास्फूर्त्यादिकमेव निःशेषमित्यनेन तादृशोपासनासाधनावस्थायामपि क्रमशो भयनिवृत्तिर्दर्शिता ॥ ३३ ॥ स्वमुखेनैवेति “कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्तो धर्मो यत्र मदात्मकः” इत्यनुसारात् “श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम्” इत्यादिवचनैः “यत् करोषि यदश्नासि” इत्यादिवचनैः स्वमुखेनैव भगवता श्रीकृष्णेनोपाया ये प्रोक्तास्तान् भागवतान् धर्मान् विद्धि अविदुषां पुंसामिति कर्त्तरि षष्ठ्यौ आत्मलब्धये आत्मनः स्वस्य कर्मभूतस्य लब्धये प्राप्तये उपाया इति स्वरूपलक्षणं भगवत्प्रोक्तं त्वन्तु तदस्थलक्षणमिति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ नर इति नृमात्रस्य तत्राधिकारिता निर्दिष्टा योगादिष्वित्यत्रादिना कर्मतपःसाङ्ख्याज्ञानवैराग्यादिपरिग्रहः तत्र योगे सिद्ध्य एव विघ्नाः “अन्तरायान् वदन्त्येतान् युञ्जतो योगमुत्तमम्” इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । कर्मणि तु मन्त्रादौ स्वरादिवैगुण्यमत विघ्नः “इन्द्रशत्रुः” इत्यादिवत् तपसि तु गर्व एव स “अधर्माशैल्यो भग्ना स्मयसङ्गमदैस्तव” इत्युक्तेः । साङ्ख्ये तु ईश्वराऽमननात् साहायाभाव एव स “सर्वं वेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यां जगादह” इत्युक्तेः यथावदात्मानात्मविवेकासम्पत्तेः ज्ञानेन भगवदपराध एव स “जोवन्मुक्ता अपि पुनर्वन्धनं यान्ति कर्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिनः” इति वासनाभाष्योक्तेऽपि भगवत्परिशिष्टवचनात् “नानुव्रजति यो मोहाद्भ्रजन्तं जगदीश्वरम् । ज्ञानाग्निदग्ध-कर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः” इत्यादि भारतादिस्मृतेश्च, वैराग्ये तु प्रसादाद्यग्रहणमेव सः “प्रसादाग्रहणं विष्णोः” इति सेवापराधान्तर्गतत्वात् तदुक्तमभियुक्तैः “प्रापञ्चितया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवरतुनः । मुमुक्षुभिः परित्यागे वैराग्यं फल्गु कथ्यते” इति अत्रापि भगवद्धर्मेऽपि पूजनस्तवपाठादौ व्युत्क्रमादिनानुष्ठानमेव धावनं तथानुतिष्ठन्नपि व्युत्क्रमादिना कुर्वन्नपि प्रत्यवायी प्रायश्चित्त-भाक् न स्यात् फलात् भगवत्प्रसादलक्षणात् ॥ ३५ ॥ नन्विति शङ्का समाधानाभासः धर्मा इत्येतत्पर्यन्ता शङ्का ईश्वरेत्यादि-समाधानं सर्वकर्माण्यपि किं पुनः श्रवणादीनीति तेषां मुख्यतद्धर्मत्वम् अर्पितकर्मणान्तु तद्वारत्वेन तत्त्वमिति व्यञ्जितं तदुक्तं प्रथमे ‘कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षया सकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च’ इति पूर्वार्थ आत्मनोऽकर्त्तृत्वात् कथं काव्यादिकृतकर्मापणं सम्भवेत् परकृतस्य परेण समर्पणायोगादित्याशङ्का तदवस्थैवेत्यरुचौ यद्वेति तथा सति समर्पितं सति इति भावः इति । वाच्योत्थाव्यङ्ग्योऽर्थः तत्र पापकर्मसमर्पणन्तु “मत्तुल्यो नास्ति पापात्मा नापराधी च कश्चन । परिहारेऽपि लज्जा मे किं ब्रुवे परमेश्वर” इति दैन्येन तन्निवेदनमेव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

असदात्मभावात् असदेहः देहात्माभिमानात् उद्विग्नबुद्धेः अच्युतपादाम्भोजोपासनमकुतश्चित् भयं मन्ये सर्वभयनिवारकं मन्ये यत्र उपासने कृते विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भयं निवर्तते ॥ ३३ ॥ न प्रमाद्येत भगवद्धर्मनिष्ठानां न प्रमादोऽस्त्यर्थः । धावन्निमील्य नयने इति सर्वदा भगवानेव रक्षक इति तात्पर्यः ॥ ३४-३५ ॥ अनुसृतस्वभावः अनुभूतसंसारवासनः यद्यत्करोतीति शास्त्रविरुद्धं लौकिकं च यद्यत्करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उत्तीरेवाह—मन्य इत्यादिना । तरणिर्यथोदित इत्यन्तेन तत्र तावदात्यन्तिकं क्षेमं तत्साधनं चाह कविः—मन्य इति । अत्र जीवदशायां नित्यमच्युतस्य यत्पादाम्बुजोपासनं तदवाकुतश्चिद्भयं मन्ये न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथा आगामिदुःख (हेतु) दर्शनजं प्रतिकूलं ज्ञानं भयं कुतश्चिदपि तदभावस्तु मुक्तावेव सा चाच्युतपादाम्बुजोपासनादेवेत्युक्तं भवति । अनेनात्यन्तिकक्षेमो मुक्तिरेव तत्साधनं तु भगवत्पादाम्बुजोपासनमेव तदेव भागवतो धर्म इति च फलितम् । एतदेवोपपादयति असति प्रकृतिपरिणामरूपे देहे आत्मभावादात्माभिमानाद्धे तोरुद्विग्न भययुक्ता बुद्धिर्यस्य तस्य पुंसः एवं पूर्वोक्ता कथिता यत्र यस्मिन्नच्युतस्य पादाम्बुजोपासने कृते सति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण भीर्भयं निवर्तते निःशेषभयनिवृत्तिमान् मोक्षः स्यादित्यर्थः । यद्वा, कीदृशं तदुपासनमित्यत्राह— विश्वात्मना यत्रेति विश्वात्मनेति भावप्रधानो निर्देशः । विश्वस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगत आत्मत्वेनान्तरात्मतया यत्रोपासने कृते सति इत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मभावाज्जीवदशायामपि भीर्भयं निवर्तते इति भावः ॥ ३३ ॥ ननु, सत्यं भगवदुपासनमेवात्यन्तिक-क्षेमसाधनो भगवद्धर्म इति के के वा तदुपासनानुग्राहका भागवता धर्मा इत्यत आह ये वा इति । अविदुषां पुंसामञ्जः सुखेनात्म-

लब्धये परमात्मप्राप्तये ये उपायाः श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादयः प्रोक्ताः पञ्चरात्रादिमुखेन कथितास्तानेव हि भागवतान् धर्मान् विद्धि । यद्वा, हि तान् उपासनानुग्राहकान् तानित्यध्याह्नियते तान् भागवतान् विद्धीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तान् विशिनष्टि—यानिति । यान् भगवता प्रोक्तान् उपायानधिष्ठाय सम्यक् ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः हे राजन् ! कर्हिचिदपि न प्रमाद्येत उपायान्तरनिष्ठानामिव भगवद्धर्मनिष्ठानां प्रमादो नास्तीत्यर्थः विघ्नोपहृतिर्नास्तीति भावः । तथा चोक्तं भगवता 'नेहाभिक्रम-नाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते' इति किञ्चेह भागवतधर्मेषु नेत्रे निमील्य धावन्नपि अयथावदाश्वनुतिष्ठन्नपीत्यर्थः । न स्वलेत् इतस्ततो न सञ्चरेत् फलान्नविनाभूतः स्यात् न पतेन्न संसरेच्च महाराजपथे यथेत्यत्र दृष्टान्तो अभिसंहितः यथा तस्मिन्नेत्रे निमील्य धावन्नपि न स्वलेन्न पतेच्च तद्वदित्यर्थः । तथा च स्मर्यते—

“याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतमानसैः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्” ॥

इति इतरोपायनिष्ठानां त्वयथावदनुष्ठितेभ्यस्तेभ्यः स्वलनं ततः पतनं चावश्यं भावीति सूचितम् ॥ ३५ ॥ कुतस्तस्य स्वलनादिशङ्कापि यतः सर्वशरिरेन्द्रियव्यापाराणां स्वान्तरात्मभूतपरमात्मप्रयोज्यस्वकर्तृत्वानुसन्धानेनात्मनि कर्तृत्वानभिमानि-नस्तदभिमानप्रयुक्तस्वलनादिदुराप इत्यभिप्रेत्याह—कायेनेति । वाचा वागिन्द्रियेणेन्द्रियैर्वागिन्द्रियव्यतिरिक्तैर्ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियै-रात्मना चित्तेनानुसृतः स्वभावः संसारवासना येन स तथाभूतोपीत्यर्थः । अनुसृतस्वभावादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः अनुसृत-स्वप्रकृतिजगुणत्वादवश्यं कायादिभिः किञ्चित्करोति मनआदिभिः किञ्चित्सङ्कल्पयति अध्यायति चेत्यर्थः । तथाचोक्तं भगवता—

“नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः” ॥

इति एवं च कायादिभिर्यद्यद्विहितमविहिताप्रतिविद्धञ्च कर्म करोति तत्सर्वं नारायणायेति समर्पयेत्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तनारा-यणपदोच्चारणेन तदर्थतामनुसन्धीतेत्यर्थः—

“मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्, यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्” ॥

इत्युक्तं सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं नामेदमेव यत्स्वान्तरात्मभूतपरमात्मार्थत्वानुसन्धानमिति आचार्यास्तु यद्यत्करोतीत्यस्य शास्त्राविरुद्धं लौकिकं वैदिकञ्च यद्यत् करोतीत्यर्थ इति व्याचख्युः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अब्रुवन्निति बहुवचनात् यद्भयमुत्पन्नं तदल्पबुद्धेरेकस्य बहुभिर्विचक्षणैर्युगपदुच्यमानवचनार्थावधारणं दुःशकमिति निवारयति अत्र संसारे असत्यमङ्गले देहादावहमित्यात्मभावादुद्विग्नबुद्धेः पुरुषस्य नित्यमच्युतस्य हेयोपादेयांशरहितस्य हरेः श्रीपादपद्मोपासनमकुतश्चिद्भयं न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथा तदहं मन्य इति मम राद्धान्त इत्यर्थः । विशिनष्टि विश्वात्मनेति यत्र यस्मिन्नुपासने कृते विश्वात्मना सर्वात्मना संसारभीतिर्निवर्तते तदेवानुष्ठेयं पुरुषेणेति ॥ ३३ ॥ हरेरङ्घ्रिनिषेवणमेव मुख्यो भागवतो धर्म इति मनसि निधाय तदङ्गत्वेनोच्यमाना योगा अपि भागवतधर्मा इत्याह—ये वा इति । आत्मलब्धये परमात्मज्ञानाय भागवतान् धर्मानितिशेषः ॥ ३४ ॥ न प्रमाद्येत अनवधानवान्न भवति “प्रमादोऽनवधानता” इत्यभिधानात् आत्मानात्मविवेकज्ञानवान् स्यादित्यर्थः । कथमिवेत्यस्मिन्नर्थे लुप्तोपमामाह धावन्निति । यथा नेत्रे उन्मील्य धावन्नहि शर्करावति स्थले न स्वलेन्न पतेत्तथा भागवतधर्मरथाधिरूढः ॥ ३५ ॥ भगवत्कथितोपायविधिः कीदृश इति तत्राह—कायेनेति । स्वभावं योग्यतामनुसृतोनुगतः मनसा सङ्कल्पाद्यधिकरणेन बुद्ध्या निश्चयज्ञानाधिकरणेन आत्मना मत्या मननलक्षणज्ञानाधिकरणेन अहं हरिमर्चयामीत्यादिलक्षणेना-हङ्कारेण वा कायादिना यदर्चनादिकं करोति सर्वक्रियासु स्वस्यास्वातन्त्र्यज्ञानेन तत्सर्वं परस्मै नारायणायास्त्विति समर्पयेत् सोयमात्मप्रसादजनकत्वेन तज्ज्ञानोपाय इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तन्मतमेव मन्यमान आह—मन्य इत्यादिभिः । न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् आत्यन्तिकं चेत् नित्यं पादाम्बुजो-पासनमनवरतस्फूर्त्यदि विश्वात्मनेति तत्साधनावस्थायामपि क्रमशो भवनिवृत्तिर्दर्शिता ॥ ३३ ॥ भागवतधर्मलक्षणमाह—ये वै इति । स्वयं भगवता “कालेन नष्टा प्रलये वाणीयम्” इत्याद्यनुसारेण अविदुषां पुसां तन्माहात्म्यविद्वद्भिर्नपि कर्तृभिः आत्मनो ब्रह्म परमात्मभगवानित्याविर्भावभेदवतः स्वस्य कर्मभूतस्य अञ्जः अव्यवधानेनैव लब्धये लाभाय ये उपायाः साधनानि प्रोक्ताः तानुपायान् भागवतान् धर्मान् विद्धि हि प्रसिद्धौ तत्र साक्षाद्भक्तेरपि भागवतधर्माख्यत्वम् “एतावानेव लोकेस्मिन्” इत्यादौ

परधर्मत्वख्यापनाय दर्शितम् । तत्रात्मलब्धये प्रोक्ता इति तदस्थलक्षणम् अन्येन तदलाभादव्यभिचारि आत्मलब्धये ये उपाया इति तु स्वरूपलक्षणं तल्लभोपायो हि तदनुगतिरेव ॥ ३४-३५ ॥ एते च श्रीप्रबुद्धेनापि विविच्य वक्ष्यन्ते स्वयमपि संक्षेपेणेत्यभिप्रेत्य प्रथमतस्तत्राप्यलसानां तद्द्वारमाह, कायेनेति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मो राजन्, सर्वे धर्मा एव सभया दृष्टाः किन्तु भागवतधर्म एव निर्भय इत्याह—मन्ये इति । अत्र संसारे न कुतश्चिदपि कालकर्मविघ्नादिभ्यो भयं यतस्तत्पादाम्बुजोपासनं तत्र मुख्यमधिकारिणमाह—असति असाधौ देहे गृहकुटुम्बादौ च आत्मा इति आत्मीय इति यो भावः भावना दुस्त्यजा तत एव उद्विगना धीर्यस्य तस्य भक्तिप्रतिकूलदेहगोहादिष्वासक्तिं त्यक्तुकामस्येत्यर्थः । यत्रोपासने सति विश्वात्मना सर्वात्मनैव भीर्निवर्त्तते ॥ ३३ ॥ भागवतधर्मलक्षणमाह—ये वै इति । मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वा अतिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैव भगवता अविदुषामपि पुंसाम् अञ्जः शीघ्रमेव आत्मलब्धये स्वप्राप्त्यै ये उपायाः प्रोक्तास्तान् भागवतान् धर्मान् विद्धि ॥ ३४ ॥ तेषां प्रभावमाह—याम् आस्थाय आश्रित्य यद्वा आस्था विश्वासः यान् धर्मानास्तिक्येन विश्वासविषयीकृत्यापि किं पुनराचर्येत्यर्थः । न प्रकर्षेण माद्येत मदो गर्वस्तद्वान् कर्माव योगोव न भवेदित्यर्थः । यद्वा प्रमादोऽनवधानता असावधानो न भवेदित्यर्थः । अतोऽत्र विघ्नानां न प्रभविष्णुतेति भावः । किञ्च, यान् भगवन्मार्गभूतान् धर्मानाश्रित्य नेत्रे निमील्य उन्मील्य वा धावन् न स्वलेत् न वा पतेत् यथा केनापि कश्चिदतिसमीचीनमतिमुगमं मार्गमानीतो जन उच्यते महुपदिष्टेनानेन मार्गेण नेत्रे मुद्रयित्वा सुखेनाभिद्रवन्नेव याहि न कश्चिदपि ते संशय इति यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य परतः पादन्यासेन गतिर्धावनं तस्याल्पत्वे स्वलनं बहुतरत्वे पतनमपि सम्भवेत् अत्र तु भक्तिमार्गे भजनधर्मस्याङ्गिनो विहिताङ्गानाम् अल्पतरातिक्रमे बहुतरातिक्रमे वा कर्ममार्ग इव न प्रत्यवायो भवेत् अतः फलान्न भ्रश्येत् तत्रापि नेत्रे निमील्येति वर्त्तमाने अपि नेत्रे मुद्रयित्वेत्यनेन ज्ञात्वाप्यतिक्रमे न दोषः किमुताज्ञात्वेति ज्ञापितम् । यान् धर्मानास्थायेत्युक्तत्वादङ्गिनस्त्वतिक्रमो दोष एव तथा सति मार्गच्युत एव स्यात् भगवत्प्राप्त्यर्थं पृथङ्मार्गकरणन्वतिदूषणावहमेव श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिं विना । ऐकान्तिकोद्वेग-भक्तिरूपातायैव कल्पते” ॥ इत्युक्तेः अत्र भागवतधर्मे प्रवर्तमानस्य वर्णाश्रमधर्मेऽधिकार एव नास्तीति तदनुष्ठानाननुष्ठानविचारो नात्र प्रवेशयितव्यः—

“तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथा श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥

इति भगवदुक्तेः ‘भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा’ इत्यग्रिमवाक्ये भक्त्येत्यस्य एक्येति विशेषणोपन्यासात् कर्मादिमिश्रा भक्तिर्नात्र प्रस्तुतेत्यवसीयते ॥ ३५ ॥ शृण्वन् सुभद्राणीत्युपरिष्ठाद्वर्णयितव्येषु भागवतधर्मेषु प्रवर्तमानेन सुधिया जनेन कायिका-दिव्यापारा अपि भगवद्धर्मान्तरे प्रवेशनीया इत्याह—कायेनेति । अयमर्थः यथा विषयिभिः प्रातरारभ्य मूत्रपुरीषोत्सर्गमुखक्षालन-दन्तधावनस्नानदर्शनश्रवणकथनादिव्यापाराः विषयसुखभोगार्थमेव कर्मिभिस्तु देवपित्रादिपूजार्थमेव क्रियन्ते तथैव भगवद्भक्तेन ते ते भगवत्सेवार्थमेव कर्तव्या इति ते तेपि तेषां भक्त्यङ्गानि भवेयुरिति अनुसृतस्वभावात् देहाध्यासेन अनादिनैव योऽनुसृष्टः अनुवृत्तः स्वभावस्तस्मात् वर्णाश्रमधर्मादिकमित्यर्थः । कायादिभिर्यद्यत्करोति तत् सर्वं नारायणार्थमेव नारायणं सेवितुमेवेति वा समर्पयेत् विनियोजयेत् । तादृग्यै क्रियार्थोपपदेत्यनेन वा चतुर्थी ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अत एव मुख्यं मोक्षसाधनं सर्वसम्मत्या कविः कथयति, मन्ये इति । अत्र संसारे यत्र यस्मिन्पादाम्बुजोपासने कृते असदात्मभावात् असति देहादावनात्मनि स्वात्मभावना अनीश्वरे जीवे परमात्मभावना वा ततो नित्यमुद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भीर्निवर्त्तते अनात्मनि आत्मभ्रान्त्या अनीश्वरे ईश्वरभ्रान्त्या वा उद्विग्नबुद्धिरपि यस्मिन् कृते संसारात् मुक्तो भवति किमुत तत्त्ववित् न विद्यते कुतश्चिद्वयं यस्मादेवमभूतमात्यन्तिकं क्षेममच्युतस्याप्रच्युतगुणस्वरूपस्य भगवतः पादाम्बुजोपासनमहं मन्ये ॥ ३३ ॥ अवान्तरोपायानाह—ये वै इत्यादिना । भगवद्गीतापञ्चरात्रागमादिषु भगवतैव श्रीमन्मुखेन हि निश्चये अविदुषामपि पुंसां किमुत विदुषाम् अञ्जसा सुखेनैव आत्मलब्धये ये प्रोक्तास्तान् हि निश्चये भागवतान् धर्मान् उपायान् मुख्योपाये चरणोपासनेऽवान्तरोपायान् विद्धि ॥ ३४ ॥ यान् भागवतान् धर्मान् आस्थाय आश्रित्य नरः कर्हिचिदपि न प्रमाद्येत अनवधानतां न गच्छेत प्रमादोऽनवधानतेत्यभिधानात् अनवधानतात्र पुरुषार्थहीनता । भगवद्धर्मेनिष्ठः पुरुषार्थहीनो न भवेदपि तु सर्वं पुरुषार्थभागी भवेत्यर्थः । नरः इत्यनेन सर्वेषां नराणां भागवतधर्माधिकारित्वं द्योतितम् । ननु—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोषकारणम्” ॥

इति विष्णुपुराणवाक्यविरोध इति चेन्न । अदृष्टवर्णाश्रमधर्मस्यापि “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति पराङ्गतिम्” इति

भगवद्वाक्येन जन्मान्तरीयवर्णाश्रमधर्मनिष्ठासम्भवात् भागवतधर्मानुष्ठानेन सर्वपुरुषार्थसिद्धेः किञ्च राजमार्गे प्रसिद्धे नेत्रे निमील्य धावन्नपि न स्वलेन पतेत् यथा तथा इहास्मिन् भागवते धर्मे—

“श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्त्तिते । एकेन विकलः काणः द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः” ॥

इति स्मृत्युक्तेः । नेत्रे निमील्य श्रुतिस्मृत्युक्तं विधिं सङ्कोच्यापि धावन् अनुष्ठानक्रमे किञ्चित्किञ्चिदुलङ्घयन्नपि न स्वलेन न प्रत्यवायी स्यात् न पतेत् न भ्रश्येत् अत्र इवार्थवाचकेन वाशब्देन यथेति लभ्यते लुप्तोपमालङ्कारमाश्रित्य राजमार्गे इत्याक्षिप्यते ॥ ३५ ॥ के ते भागवता धर्मा इत्याकाङ्क्षायां शास्त्राचार्याज्ञया यथाशक्त्यनुष्ठितं भगवत्परितं सर्वं कर्म भागवतो धर्मे इत्याह—कायेनेति । अनुसृतः शास्त्राचार्याऽनुगतो यः स्वभावस्तस्मात् कायेन वाचा वागिन्द्रियेण अन्यैरिन्द्रियैश्च मनसा वा मनसा हेतुभूतेन करणेन बुद्ध्या बोधनहेतुभूतेन करणेन आत्मना चिन्तनहेतुभूतेन करणेन वा यद्यदर्चनादिकं करोति तत्सर्वं परस्मै नारायणाय परब्रह्मणे सर्वनरसमूहनिर्केतायास्त्विति समर्पयेत्—

“यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्” ॥

इति श्रीमुखवचनाच्च एवं सति परस्मिन्नर्पितं शास्त्रीयं सर्वं कृत्यं भागवतो धर्म इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तत्र मानुषदेहसत्सङ्गयोः प्राप्तौ मोक्षावश्यम्भाव इति तदुपायप्रदानो भगवद्धर्मप्रदानश्चेतिप्रश्नद्वयं, तत्र समुदाये पृष्ठस्य मुख्यपर्यवसानादतिनिपुणः कविराह सर्वत्रकुशलस्तत्र प्रथमस्योत्तरमाह, भक्तिमार्गेण गोविन्दभजनमित्युक्तं भवति, अन्यस्य स्वरनिर्वाहकत्वाभावात्, उद्विग्नबुद्धेरिति वचनाद् वैराग्यरागाभावावुक्तौ “न चेद् यतेरन् न पुनर्मृताये”तिवचनाज् जन्मफलं पुनर्जन्ममरणाभावायेति, तत् सर्वथा भयं, तत्र कर्ममार्गे प्रवाहस्य बाधकत्वं ज्ञानमार्गे त्वनधिकारो विषयिणोऽप्यापातत एवानुद्वेगः, ज्ञानोत्तरं तु सर्वथा तद् वैराग्यसाध्यं तत् सहसा न निर्वहत्यतः सुगमोपायप्रेप्सोः केनाप्यंशेन च्युतिरहितस्य चरणसेवैवोपाय इति, एतदभावे मानुषदेहसत्सङ्गयोर्वैफल्यं, नन्वेतस्यैव कथं निर्वाह इत्यत आह मन्य इति ममैवं विचार इत्यर्थः, जगन्नाथादिस्थानेषु कचिद् गत्वा मरणपर्यन्तं भगवत्सेवायां न किञ्चिद् बाधकमिति भावः, गृहस्था देवा रोगाश्च न तत्र बाधका भविष्यन्तीत्युक्तश्चिद्व्ययत्वं, तत्र हेतुरच्युतस्येति, ये हि स्वस्थानाच्च्युतास्ते बाध्यबाधकतां प्राप्नुवन्ति भगवांस्तु न स्थानाच्च्युतस्तत्सम्बन्धादच्युता इव भवन्तीत्यर्थः, पादाम्बुजमित्यवतारादि, असमासादेव गम्यते, समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणमुपासना, अत्र मानुषदेहे, एतदेव नित्यं परं गमनार्थं साधनमुद्वेगः प्रवाहव्यावृत्त्यर्थं बुद्धिरिति वृक्षधर्मत्वान् नाशकत्वादस्य देहस्य तत्रात्मबुद्धिरज्ञानात् कृतेति, विश्वात्मनेति फलं, “मृत्युरस्मादपैती”तिन्यायात्, यत्रोपासनायामुत्पत्तिमारभ्य तद्प्रसन्नार्थं सङ्गे स्थितस्तदा निवर्तते सर्वशेन नैवमन्यस्मिन्नुपाये मृत्युनिवर्तत इत्यर्थः, “भयनामाभ्यपद्यते”तिवचनात्, अकिञ्चित्करत्वाय स्त्रीपदप्रयोगः ॥ ३३ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह य इति, द्विविधा हि भगवद्धर्मा गीतायामुक्ता “यत्करोषी”त्यादिश्लोकद्वयेनैके “मन्मना भवे”त्यपरे, उभयेषामप्यात्मलब्धिः फलं परम्परया साक्षाच्च, अन्यैरप्युक्ता “आत्मलब्धये शृण्व”न्तीत्यादिना, भगवतापि प्रयोजनान्तरार्थे “सर्वधर्मान् परित्यज्ये”त्युक्तमस्ति, तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन साक्षाद्भगवत्फला एव भगवद्विषया एव कायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः समस्तैर्भगवतैव च प्रोक्ता “मन्मना भवे”ति ते भागवताः, सर्वत्र भगवत्सम्बन्धाद् हीत्युक्तम्, आत्मा भगवान्, “अज्ञः पुंसामविदुषा”मिति कर्मभक्तिज्ञानानां सहकारित्वं निषिद्धं, पुरुषो हि स्वतन्त्रः, प्रत्येकं ते भगवत्प्राप्त्युपायाः, अत्रापि सर्वप्रसिद्धिरिति हीत्युक्तं, विजातीयसहिताः प्रत्येकं त उपाया मार्गाः, “मनसैवानुद्रष्टव्य” इतिज्ञानमार्गः, द्वितीयवृत्तीयौ स्पष्टौ, ‘नम इति सद्गुपशिक्षा’ कर्तव्यनिर्धारत्वेन भगवति साधारणः सर्वेषां, त एव प्रधानभूता मिलिता भगवद्धर्मा इति विशेषः, स्वतन्त्रफलरूपत्वं तेषां वक्तुं वाक्याद्यन्तयोर्निर्देशप्रतिनिर्देशौ, विद्धीति नात्र सन्देहः कर्तव्यः ॥ ३४ ॥ सर्वमार्गपेक्षयोत्कर्षं वक्तुं प्रवाहमर्षादयोर्बाधकत्वाभावमाह, तेषामास्थितिः कायवाङ्मनसां तदीयत्वं, लोके हि बहवः प्रमादाः सम्भवन्ति कालविशेषेण च, राज्ञां चायमनुभवो मनुष्याधिकारकश्च दण्ड इति, प्रवाहे बाधाभावमुत्तवा मर्यादायामप्याह धावन्निति, शीघ्रमुद्देश्यदेशगमनं धावनं मध्ये मध्ये क्रियोलङ्घनं वा, शास्त्रगुरु श्रुतिस्मृती वा नेत्रे, स्वलनं गतिकरणस्य विघातः, पतनमवयविनः, इहेति धर्मेषु समवालुकाभूमिवत्, स्वरायां साधनपरित्यागे शास्त्रगुरुलङ्घने फलालम्बः फलाभावो वा न भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं श्लोकद्वयेन मुख्या भागवता धर्मा उक्ताः, प्रथमानाह श्लोकत्रयेण कायेनेत्यादिना, ‘यत् करोषी’त्यत्र लौकिके कर्तृत्वभोक्तृत्वे होमदाने पूर्वाकाण्डकर्तव्ये तपश्चोत्तरकाण्डस्थमिति लोकवेदयोः समर्पणमुक्तं, ततश्च केवलस्य समर्पणस्य सुखं दुःखाभावः फलं चोक्तं, त्यागयोगसहितस्य तु मोक्षद्वारा स्वप्राप्तिरप्युक्ता “सन्न्यासयोगयुक्तात्मे”ति, तथा चात्मनिवेदिनो विशेषेण वदति ‘प्रपन्नायेति’ प्रदने वचनात्, आत्मनिवेदन एव सर्वस्य समर्पणेपि पूर्वस्वभावानुवृत्त्या भगवन्तमात्मनिवेदनं च विस्मृत्य लौकिककर्तृत्वेन करोति तस्यैव समर्पणमिति विशेषः, त्यागो भगवद्भजनार्थ इति सन्न्यासस्थाने भक्तिरुक्ता, कार्यसमर्पणं भक्तियोगश्चेति श्लोकत्रयेण निरूप्यते,

आद्यमाह, ज्ञानप्राधान्येन क्रियाप्राधान्येन वा करणं तत्र कायवाङ्मनोभिरिन्द्रियैश्चेतिक्रिया, बुद्धिस्वरूपेणेति ज्ञानं, “ज्ञात्वाज्ञात्वा वा” करणं यद्यदितिकरणे पृथक्त्वं समर्पणे ह्येकत्वं, विहितनिषिद्धानां लौकिकालौकिकानां च कृतानि तुभ्यं समर्पयामीति न किन्तु तुभ्यमेव कृतानीति, स्वभावात् भिन्नतया कृतमपीत्येवं समर्पयेत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

मन्य इत्यत्रान्यस्य स्वपरेत्यादि ज्ञानस्य कर्मणश्च स्वप्रतिबन्धनिवृत्तिसहितसाधकफलप्रापकत्वाभावादित्यर्थः, फलस्वरूप-विचारेणानुद्वेगहेतुविचारेण च तमुपपादयन्ति न चेत्यादि, तस्य च स्पष्टमेवानुद्वेगबाधकत्वं कुतो न निर्वाहकत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्तद-धिकाराभावेनेत्याशयेनाहुर्द्विग्नेत्यादि, वैराग्यरागाभावविति वैराग्यरागयोरभावौ तथा च “तस्माद् ब्राह्मणो निर्वेदमाया” ‘दर्थी समर्थ’ इति श्रुते ‘निर्विण्णानां ज्ञानयोः कर्मयोगस्तु कामिना’ मिति वाक्याच्च वैराग्यरागौ यथायथमधिकारभूतावत्र च तदभावात् तयोर-सिद्धेस्तथेत्यर्थः, ननुद्वेगवचनात् कथं तदभावयोः प्राप्तिरित्यपेक्षायामुद्वेगहेतुविचारेण तत्प्राप्तिमाहुर्न चेदित्यादि, तत्रेत्यभये, अनधिकार इति बाधक इति शेषः, तथा च पुत्रादिरूपेण पुनर्जन्ममरणं च येन न भवति तादृशं यज् जन्मफलं तत् सर्वथाभयं, कर्ममार्गं तु ‘प्रजामनु प्रजायन्ते तदु मर्त्यामृतं विदु’ रिति श्रुतेः प्रवाह एव फलं तस्याभयबाधकत्वं स्पष्टमिति तत्र रागाभावादुद्वेग इति, तत्प्राप्तिः पूर्णं च वैराग्ये सुखमेव न तूद्वेग इति तत एव वैराग्याभावस्यापि प्राप्तिरित्यर्थः, ननुद्वेगस्य वैराग्याभावबोधकत्वं तदा यदानुद्वेगस्य वैराग्य-बोधकत्वमेकान्ततः स्यान् न तु तथा विषयिणोऽप्यनुद्वेगदर्शनादित्यत आहुर्विषयिण इत्यादि, तस्मादुद्वेगो वैराग्याभावस्यैव गमक इति, सिद्धमाहुस्तद्वैराग्यसाध्यमिति, तज् ज्ञानं वैराग्यसाध्यमित्यर्थः, एवं निश्चितं तेन फलितमाहुस्तत् सहसेत्यादि, तदिति वैराग्यं, ममैवं विचार इति स्वस्य भगवत्पार्षदत्वेन सेवकनिर्वाहकत्वरूपभगवत्स्वभावाभिज्ञत्वादेवमुच्यत इत्याशयः, तमेव विशदीकुर्वन्ति जगन्नाथे-त्यादि, ध्यानरूपताव्यावृत्त्यर्थमाहुः समीप इत्यादि, नित्यमिति विरोधिसहभावाभावेनानन्तमित्यर्थः, तत्रापेक्षितं साधनमाहुः परमित्यादि, गमनार्थमिति श्रीजगन्नाथादौ गमनार्थं, प्रवाहव्यावर्तकबुद्धौ बोजमाहुर्वृक्षेत्यादि ॥ ३३ ॥ ये वा इत्यत्र परम्परयेति “मदर्पणं निःफलं वा सात्त्विकं निजकर्म त’ दिति वाक्यान् सत्त्ववृद्धिद्वारेत्यर्थः, पूर्वार्धनवभगवद्धर्मलक्षणे सिद्धे तृतीयपादप्रयोजनमाहुः सहकारित्वं निषिद्धमिति, समप्राधान्येन समुच्चयो निषिद्धः, तथा चाञ्जनायासादुक्ताः पुंसामुक्ता अविदुषामुक्ताश्चेत्यर्थः, पुंसामित्यस्यार्थमाहुः पुरुषो हि स्वतन्त्र इति ज्ञानीत्यर्थः, निषेधे गमकमाहुः प्रत्येकमित्यादि, ‘योगास्त्रयो मया प्रोक्ता’ इति भगवद्वाक्यसन्दर्भात् तथेत्यर्थः, युज्यते भगवतानेनेति योग इति व्युत्पत्त्या योगपदं भगवद्वाक्येषु तत्तन्मार्गपरमपीत्याशयेन मार्गस्वरूपमाहुर्विजातीयेत्यादि, विजातीयानामा-श्रमधर्मादीनामङ्गत्वेन प्रवेशात् साहित्ये यत्र सेवा मुख्योपायः स भक्तिमार्ग एव मन्येपि, इतराभ्यां विवेकाय ज्ञानमार्गस्वरूपमाहुर्मन-सेत्यादि, इतरयोः स्वरूपमपि तर्हि वक्तव्यमित्यत आहुर्द्वितीयेत्यादि, कर्मभक्तिमार्गौ सप्तविंशद्वादशाध्याययोर्भगवता विस्तरत उक्तावतः स्फुटावित्यर्थः, एवं भगवन्मार्गान् विशदीकृत्य तेभ्योऽपि भगवद्धर्मान् विवेक्तुं तत्प्रयोजकं स्वरूपमाहुर्नम इत्यादि, तथा च नम इति कायवाङ्मनःप्रह्वीभावरूपं नमनमुक्तरूपेण सर्वेषां मार्गाणां भगवद्धर्माणां च तुल्यं तेन ते विजातीयसंबलनेपि भगवन्मार्गो इत्युच्यन्त इत्यर्थः, तर्हि भगवद्धर्मात् को विशेष इत्यत आहुस्त इत्यादि, तथा चाङ्गभावे सजातीयमात्रसंबलने भगवद्धर्मत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ यानित्यत्रावयविन इति विघात इति शेषः ॥ ३५ ॥ कायेनेत्यत्रोच्यमानभगवदुक्तस्वरूपलक्षणार्थमनूयादुर्थेदित्यादि, तत्तश्चेति ‘शुभाशुभ-फलैरेव’ मित्यर्थेनेत्यर्थः, आत्मनिवेदिन इति आत्मनिवेदिनः प्रतीत्यर्थः, ननु यद्येवं तर्ह्यात्मनिवेदनस्य पूर्वमेव कृतत्वाद् ‘यत् करोषी’त्या-दिनाप्युपदेशो विशेषाभावान् निरर्थक एवेत्यत आहुरारमेत्यादि त्याग इति गीतावाक्ये ‘सन्न्यास’ शब्दोक्तः, उक्तेति ‘भयं द्वितीया-भिनिवेशत’ इति वक्ष्यमाणे श्लोक उक्त्यर्थः, ज्ञानक्रियाप्राधान्यस्य स्वरूपमाहुर्ज्ञात्वाज्ञात्वा वा करणमिति, इत्येवमितीत्यस्य व्याख्यानमेवङ्कारः, स्वाभाविकसमर्पणस्य यः प्रकारः स प्रभुचरणैः स्वतन्त्रलेखे विशदीकृत इति न कापि विरोधगन्धः ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगीरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तदुक्तिमेव दर्शयति—मन्य इति । अत्र संसारे असति प्राकृतत्वेन विनश्वरत्वेनातितुच्छे देहेन्द्रियादिसङ्घाते आत्मभावा-दात्माभिमानाद्धेतोर्नित्यं सर्वदा उद्विग्ना आध्यात्मिकादितापत्रयेण भीता बुद्धिर्यस्य तस्य पुंसः । अच्युतस्य स्वरूपतो गुणतश्च स्वयं च्युतिरहितस्याश्रितच्युतिनिवर्त्तकस्य पादाम्बुजयोरुपासनं ध्यानपूजानमस्कारादिभिराराधनमेव अकृतश्चिद्भयं न कुतश्चिदपि कालकर्म-स्वभावादभिभ्यो भयं यस्मात् सर्वभयनिवर्त्तकमहं मन्य इत्यन्वयः । अकुतश्चिद्भयत्वमेव स्पष्टयति—यत्र यस्मिन्नुपासने कृते सति विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भीर्भयं निवर्त्तत इति ॥ ३३ ॥ अन्येषामपि भागवतधर्माणां लक्षणमाह—य इति । मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमा-दिधर्मानुक्त्वाऽतिरहस्यत्वात् अविदुषामपि पुंसामञ्जः सुखेनात्मलब्धये स्वप्राप्तये ये वै गीतादिप्रसिद्धाः श्रवणकीर्त्तनस्मरणपाद-सेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादय उपाया भगवता स्वमुखेनैव प्रोक्तास्तान् हितान् परमफलहेतुभूतान्धर्मान् भागवतानेव विद्वीत्यन्वयः । हिशब्दोऽवधारणे ॥ ३४ ॥ अञ्जपदेनोक्तं सुकरत्वमेव विवृणोति—यानिति । राजन्निति सम्बोधनं महत्तत्त्वात्र विश्वासो

युक्त इति सूचनार्थम् । यान् भागवतान्धर्मानास्थाय आश्रित्य अनुतिष्ठन्निति यावत् । नरो योगादिवन्न प्रमाद्येत विघ्नैर्न विहन्त्येत । किञ्च नेत्रे निमील्य धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न रखलेत् निमीलनं नामाज्ञानम् । यथाहुः—‘श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः’ इति । अज्ञात्वापोत्यर्थः । यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रापि किञ्चित्किञ्चिदतिक्रम्यातिक्रम्य शीघ्रमनुष्ठानं धावनं तथानुतिष्ठन्नपि न रखलेत् फलान्न भ्रश्येत् । तथा न पतेत् प्रत्यवायेन नरकादौ न पतेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रात्मनिवेदनं विवृणोति—कायेनेति । अनुसृतः प्राप्तो यः सात्त्विकादि-स्वभावस्तस्मात् तद्वशात् कायादिभिर्यद्यत् विहितमविहितं वा करोति तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणाय समर्पयेत् । यथा विषयासक्ताः स्वसुखार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तथा भगवत्प्रीत्यर्थं कुर्यात् एतैः सर्वनियन्ता भगवान् प्रीयतामिति भावयेदित्यर्थः । इत्येवं चेत्सर्वोऽपि क्रियाकलापो भगवद्धर्म एव भवतीति द्योतयितुमिति शब्दः । कायेन गमनादि, वाचा वागिन्द्रियेण भाषणम्, मनसा सङ्कल्पम्, इतरेन्द्रियैर्दर्शनादि, बुद्ध्या निश्चयम्, आत्मना चित्तेन ध्यानादि ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तोरेवाह मन्य इत्यादिना तावदात्यन्तिकं क्षेमं तत्साधनं चाह कविः । मन्य इति । असति प्रकृतिपरिणामरूपे देहे य आत्मभाव आत्मत्वाभिमानस्तस्मात् हेतोः, उद्विग्ना भययुक्ता बुद्धिर्मनीषा यस्य तस्य पुंसः, अत्र जीवदशायां, नित्यम्, अच्युतस्य, यत् पादाम्बुजोपासनं, तदेव न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथाभूतं, मन्ये । तत्र आगामिदुःखहेतुदर्शनजं प्रतिकूलं ज्ञानं भयं, कुतश्चिदपि तदभावस्तु मुक्तौ सत्यामेव सा मुक्तिश्च अच्युतपादाम्बुजोपासनदेवेत्येनेनोक्ता भवति । तेन चात्यन्तिकः क्षेमो मुक्तिरेवेति सिद्धम् । तत्साधनं तु भगवत्पादाम्बुजोपासनमेव एतत् द्वयमेव भागवतो धर्म इति च फलितम् । यत्र यस्मिन् अच्युतस्य पादाम्बुजोपासने कृते सतीत्यर्थः । विश्वात्मना सर्वात्मना सर्वप्रकारेणेति यावत् । भीर्भयं, निवर्त्तते । निःशेषभयनिवृत्तिमान् क्षेमः स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु सत्यं भगवदुपासनमेव आत्यन्तिकक्षेमसाधनो भगवद्धर्मः इति, परं तु के के वा भगवदुपासनानुग्राहका भागवता धर्माः इत्यत आह । ये वा इति । अविदुषां भागवतधर्मस्वरूपानभिज्ञानां पुंसाम्, अज्ञः सुखेन, आत्मलब्धये परमात्मप्राप्तये, ये वै य एव, उपायाः श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यआत्मनिवेदनादयः उपाया इत्यर्थः । भगवता प्रोक्ताः पञ्चरात्रादिमुखेन कथिताः । तान् हि तानेवेत्यर्थः । भागवतान् भगवत्प्रोक्तान् धर्मान्, विद्धि हि । यद्वा । हितान् उपासनानुग्राहकान्, विद्धि । अस्मिन् पक्षे तानित्यध्याहार्यम् । हितकरान् तान् भागवतधर्मान् विद्धीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भागवतधर्मान् विशिनष्टि । यानिति । हे राजन्, यान् भगवत्प्रोक्तानुपायान्, आस्थाय अधिष्ठाय, सम्यक् ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः । नरः कर्हिचित् कदाचिदपि, न प्रमाद्येत । उपायान्तर-निष्ठानामिव भगवद्धर्मेनिष्ठानां प्रमादो नास्तीत्यर्थः । विप्रोऽहर्तिर्न विद्यते एवेति भावः । तथाचोक्तं स्वयं भगवतैव ‘नेहाभिक्रम-नाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्’ इति । किं च इह एषु भागवतधर्मेषु, नेत्रे निमील्य धावन्नपि, न रखलेत्, न पतेच्च । वाऽत्र चार्थे । धावनं नाम पादन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पादन्यासेन गमनं, तद्वदत्रापि किञ्चित्किञ्चिदतिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानं धावनं, तथानुतिष्ठन्नपीह प्रत्यवायी न स्यात्फलान्न भ्रश्येच्च । ब्राह्मणादीनामुक्तेषु धर्मेषु अल्पास्तान् कांश्चिदकुर्वणो भागवतान् श्रवणकीर्तनादीन् कुर्वणश्च तेषामपि फलं प्राप्नुयादित्यर्थः । केचित्तु नेत्रनिमीलनं नामाज्ञान-मित्युक्त्वा ‘श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः’ इति अज्ञात्वापोत्यर्थं इत्याहु-स्तत्सम्यगविचारचार्वेव । भागवतानां सर्वाः क्रिया भगवतैव गृह्यत इति स्मर्यते च । ‘याः क्रियाः संप्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतमानसैः । ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्’ इति । इतरोपायनिष्ठानां त्वयथावदनुष्ठितेभ्यस्तेभ्यः रखलनं ततः पतनं चावश्यं भावीति सूचितम् ॥ ३५ ॥ कुतस्तस्य भागवतस्य रखलनादिशङ्कापि यतः सर्वेन्द्रियव्यापाराणां स्वान्तरात्मभूतप्रयोजककर्तृपरमात्म-प्रयोज्यस्वकर्तृत्वानुसंधानेनात्मनि मुख्यकर्तृत्वाभिमानिनस्तदभिमानप्रयुक्तखलनादिदूरापास्त इत्यभिप्रेत्याह । कायेनेति । कायेन शरीरेण, वाचा वागिन्द्रियेण, मनसा संकल्पविकल्पात्मकमानसेन, वा इन्द्रियैः वागिन्द्रियवर्जितकर्मज्ञानात्मकोभयविधेन्द्रियैः, यद्वा वाचेति पाण्यादिचतुष्कर्मन्द्रियोपलक्षणम् । इन्द्रियैरिति श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियगमकं, बुद्ध्या, बुद्धयेति चित्तोपलक्षणम्, आत्मना अहंकारेण, वा वाशब्दश्चार्थः । अनुसृतः स्वभावः संसारवासना येन तथाभूतोऽपि, यत् यत् विहितमविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म करोति, तत् सकलं तत् सर्वं, परस्मै नारायणाय इति, समर्पयेत् । मत्कृतेनानेन कर्मणा मदन्तरात्मा सर्वपरो नारायणः प्रीयता-मित्युक्त्वा सर्वं तस्मै निवेदयेदित्यर्थः । ‘मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः । यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तास्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्’ इति भगवदुक्तेः सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं नामेदमेव यत् स्वान्तरात्मभूतपरमात्मार्थत्वानुसंधानमिति । आचार्यास्तु यद्यत्करोषीत्यस्य शास्त्राविरुद्धं लौकिकं वैदिकं च यद्यत्करोषीत्यर्थ इति व्याचख्युः ॥ ३६ ॥

हिन्दो अनुवाद

पहले उन नौ योगीश्वरों में से कविजीने कहा—राजन् ! भक्तजनों के हृदय से कभी दूर न होने वाले अच्युत भगवान् के चरणों की नित्य निरन्तर उपासना ही इस संसार में परम कल्याण—आत्यन्तिक क्षेम है और सर्वथा भयशून्य है, ऐसा मेरा निश्चित मत है । देह गेह आदि तुच्छ एवं असत् पदार्थों में अहंता एवं ममता हो जाने के कारण जिन लोगोंकी चित्तवृत्ति उद्विग्न हो रही है, उनका भय भी इस उपासनका अनुष्ठान करने पर पूर्णतया निवृत्त हो जाता है ॥ ३३ ॥ भगवान् ने भोले-भाले अज्ञानी पुरुषों को भी सुगमता से साक्षात् अपनी प्राप्ति के लिये जो उपाय स्वयं श्रीमुखसे बतलाये हैं, उन्हें ही 'भागवत धर्म' समझो ॥ ३४ ॥ राजन् ! इन भागवतधर्मों का अवलम्बन करके मनुष्य कभी विघ्नों से पीड़ित नहीं होता और नेत्र बंद करके दौड़ने पर भी अर्थात् विधि-विधान में त्रुटि हो जाने पर भी न तो मार्ग से स्खलित हो होता है और न तो पतित—फल से वञ्चित ही होता है ॥ ३५ ॥ (भागवतधर्म का पालन करने वाले के लिये यह नियम नहीं है कि वह एक विशेष प्रकार का कर्म ही करे ।) वह शरीरसे, वाणीसे, मनसे, इन्द्रियों से, बुद्धिसे अहङ्कारसे, अनेक जन्मों अथवा एक जन्मकी आदतों से स्वभाववश जो-जो करे, वह सब परमपुरुष भगवान् नारायण के लिये ही है—इस भावसे उन्हें समर्पण कर दे । (यही सरल-से-सरल, सीधा-सा भागवतधर्म है) ॥ ३६ ॥

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।

तन्माययातो बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुधिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।

तत् कर्मसङ्कल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।

गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।

हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ईशादपेतस्य तन्मायया अस्मृतिः विपर्ययः द्वितीयाभिनिवेशतः भयं स्यात् अतः बुधः गुरुदेवतात्मा तम् ईशम् एकया भक्त्या आभजेत् ॥ ३७ ॥ द्वयः अविद्यमानः अपि ध्यातुः धिया अवभाति यथा स्वप्नमनोरथौ तत्कर्म सङ्कल्प-विकल्पात्मकं मनः बुधः निरुन्ध्यात् ततः अभयं स्यात् ॥ ३८ ॥ यानि लोके गीतानि सुभद्राणि तदर्थकानि रथाङ्गपाणेः जन्मानि कर्माणि च शृण्वन् गायन् विलज्जः असङ्गः विचरेत् ॥ ३९ ॥ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागः द्रुतचित्तः उन्मादवत् लोकबाह्यः उच्चैः हसति रोदिति रौति गायति नृत्यति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशङ्क्याह । भयमिति । यतो भयं तन्मायया भवेदतो बुधो बुद्धिमांस्तमेवाभजेत् । ननु भयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति स च देहाहंकारतः स च स्वरूपास्मरणात्मिकमत्र तस्य माया करोत्यत आह । ईशादपेतस्येति । ईशविमुखस्य तन्माययाऽस्मृतिर्भगवतः स्वरूपास्फूर्तिस्ततो विपर्ययो देहोस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशादभयं भवति । एवं हि प्रसिद्धं लौकिकीष्वपि मायासु । उक्तं च भगवता । “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।” इति । एकयाऽव्याभिचारिण्या भक्त्या भजेत् । किंच गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवता ईश्वर आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य । तथादृष्टिः सन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु विषयविश्लेषचित्तस्य कुतोऽव्याभिचारिणी भक्तिः संभवति कुतस्तरामभयम् । तत्र न तावद्विषयो नाम वास्तवोऽस्ति किंतु मनोविलासमात्रमतो मनो नियमनेन भजनादभयं स्यादित्याह । अविद्य-मानोऽपीति । द्वयः द्वैतप्रपञ्चः ध्यातुः पुंसो धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथा तथेत्यर्थः । तत्तस्मात्कर्माणि संकल्पयति विकल्पयति च यन्मनस्तन्निर्गुणान्नियच्छेत् । ततश्चैकया भक्त्या भजनादभयं स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतदत्यन्ताशङ्क्यमित्याशङ्क्य सुगमं मार्गमाह शृण्वन्निति । तदर्थकानि तान्येव जन्मानि कर्माणि चार्थो येषां तानि । एतान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्या-

शङ्क्याह । यानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि तानि शृण्वन्गायंश्च विचरेत् । असंगो निःपृहः ॥ ३९ ॥ एवं च भजतः संप्राप्तप्रेमलक्षण-
भक्तियोगस्य संसारधर्मातीतां गतिमाह । एवमिति । एवं व्रतं वृत्तं यस्य सः । स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेमा यस्य
सः । अत एव द्रुतचित्तः श्रुतदृष्टयः । कदाचिद्भक्तपराजितं भगवंतमाकलयोच्चैर्हसति । एतावतं कालमुपेक्षितोऽस्मोति रोदिति ।
अलौत्सुक्याद्रौति क्रोशति हे हरे मामनुगृहाणेति अतिहर्षेण गायति । जितंजितमिति नृत्यति । किं दांभिकवत्परान्प्रति प्रकाशयितुम् ।
न । उन्मादवद्ग्रहगृहीतवत् । लोकबाह्यो विवशः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । यथा धीवरप्रसारितमहाजालान्तर्गतमत्स्यानां तत्पादयोरेव जालाभावेन निःसरणमार्गस्थेश-
मायाजालान्तर्गतजीवानां तत्पादोपगमनमेवोद्धारपथमित्यभिप्रेत्य मुमुक्षोर्बोधमुद्दिश्य तत्संस्कारान्वितभक्तियोगमाह—भयमिति ।
तन्मायया भगवन्मायया । तमेव भगवंतमेव । पुनराक्षिपति—नन्विति । आदिनेन्द्रियग्रहः, स च देहाद्यभिनिवेशः देहेऽहंकारतो देह
एवाहमस्मीत्येवंलक्षणतः, स च देहाहंकारोपि स्वरूपास्फुरणान्निजरूपानवबोधात् । अत्र भये । तस्य हरेः । तन्मायया ईशमायया
भगवतो निजस्वरूपस्य अस्फूर्तिरज्ञानम् । ततः स्वरूपास्फूर्तेः विपर्ययोऽन्यथा ज्ञानम् । ततो विपर्ययात् देहादिरूपद्वितीयाभिनिवेशात्
लौकिकीष्वर्षीन्द्रजालादिरूपासु चर्मखण्डकृतसर्पे चर्मखण्डस्वरूपाज्ञानात्तत्र सर्पेयमिति द्वितीयाभिनिवेशत एव तदृष्ट्यां भयं
भवतीति प्रसिद्धम् । मायातरणं मायिकाश्रयणे सत्येव भवतीत्यत्र श्रीमुखोक्तिं प्रमाणयति—उक्तं चेति । देवस्य मम शक्तिरूपा
दैवी, एवंपदमन्यव्यवच्छेदमाह । न गुरुभक्तिहीनानां मायातरणं भवतीत्याह—किंचेति । इत्यर्थ इति—गुरुं विना सेवाप्रकाराज्ञानादिति
भावः । यद्वा—एकयाऽऽत्मत्वानुसंधानरूपया । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् रज्ज्वां भुजंगधिय जातभयस्य यथा रज्जुस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिस्तथा
स्वरूपाज्ञानकल्पितभयस्य स्वरूपज्ञानमात्रेण निरास्यत्वात् किमिदं भक्तयेत्याक्षेपः । तन्माया किं करोतीति भगवतो जगदधिकारिण्या
यमवदभक्तदण्डकारिण्या कर्त्र्यो स्वरूपास्फूर्तिर्जीवस्य स्वरूपविस्मृतिः कार्यते, ततः स्वरूपास्फूर्तेः भक्त्यैव ज्ञानं न तु वाक्यमात्रेण यथा
भोजनेनैव जुनिवृत्तिर्न तु पायसापूपादिनाम्नेति ‘ज्ञानकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी’ इति भगवत्पूज्यपादोक्तेः, ‘न युज्यमानया
भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि । सदृशोस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥’ इति श्रीकपिलदेवोक्तेश्च, ‘रहूगणैतत्तपसा न याति’
इत्याद्युक्तेश्च, सर्वभयादिरोगवैमुख्यनिदानत्वाच्च भक्तिरेव कार्येति । दीपिका—‘मन्येऽकुतश्चित्’ इत्येव स्थापयन् क्रमेण निष्ठापयति—
भयमिति । यतो भयं तन्मायया भवेदतो बुधस्तमेवाभजेत् प्रथमतः कायेनेत्याद्युक्तप्रकारेणेषदपि भजेत् ततो गुरुदेवतात्मा सन्भक्त्या
साक्षाद्भगवतधर्मरूपया तत एकया नित्यपादाम्बुजोपासनरूपयेति विशेषतोर्थः ॥ संदर्भः—किंच, भक्तैस्संसारान्न विभेदव्यम् । स
हि भक्तो प्रवृत्तस्य स्वत एवोपयातीत्याह—भयमिति । द्वितीये देहेन्द्रियादावुपाधिभूतेऽभिनिवेशतोभिमानात् ईशविमुखजीवस्य
न त्वीशोन्मुखस्य ‘तावद्वागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् । तावन्मोहोन्निगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ॥’ इति ब्रह्मोक्तेः,
‘तावद्भयं द्रविणदेहमुद्दृष्टमिच्छम्’ इत्यारभ्य ‘यावन्न तैत्रिमभयं प्रवृणोत लोकः’ इति तृतीयेपि तदुक्तेश्च । तच्च भयं द्विविधम्—
विपर्ययोऽस्मृतिश्च विपर्ययरूपमस्मृतिरूपञ्चेत्यर्थः । विपर्ययस्त्वात्मभिन्ने देहादावात्मबुद्धिः, अस्मृतिरात्मनि स्मृतिभ्रंशः कोहं किं
करोमि पूर्वं कीदृश आसमग्रे कीदृग्भविष्यामीति पूर्वापरानुसंधानराहित्यम् । एतदेव तस्य भगवतो मायया भयम् । तदुक्तम्—
‘स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति’ इति । अत एव हेतुर्बुधः श्रीगुरुचरणप्रसादाद्बुद्धिविवेकस्तमेव आ सम्यक्काम-
राहित्येन एकया केवलया न तु ज्ञानकर्मादिमिश्रया भक्त्या भजेत् । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ पूर्वोक्तभक्तेरशक्यत्वमाशङ्कते—
नन्विति । तत्र विषयविक्षेपाक्षेपे । इत्यर्थ इति—दृष्टान्तवैषम्याभावाय समासं विदार्थं व्याख्येयमिति भावः । संकल्पयति सामान्यतः
विकल्पयति विशेषतः । ततश्च मनोनिरोधात् । इत्यर्थ इति—‘मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः’ इत्याद्युक्तेर्मनोनिरोध एवाभय-
हेतुरिति भावः । यद्वा—कर्मणः कार्यविश्वस्य सम्यक्सत्यत्वेन कल्पकं विविधतया च कल्पकं यन्मननात्मिकाऽविद्यापरिणामभूतं
मनस्तद्बुधः श्रवणमननजबोधवान् विपर्ययाप्रतिबद्धं साक्षात्कारार्थं जातसाक्षात्कारश्चेज्जीवन्मुक्तौ निरुंध्यात् । ततो भयहेतुद्वितीया-
भावादभयं स्यादिति भावः ॥ संदर्भः—अथ साक्षात्तद्वर्मरूपामेव ग्राहयन्मनोनिरोधोक्त्या कायेनेत्याद्युक्तमतिक्रमयति—अविद्येति
द्वाभ्याम् ॥ विश्वनाथः—ननु स्रक्चन्दनवनितादिपरित्यागप्रपञ्चो यस्य नैव विद्यते विद्यमानमपि तं परित्यज्य यो वा वने वसति
तस्य भयं न भवेदिति चेन्मैवं वादीरित्याह—अविद्यमान इति । द्वयोर्भोग्यप्रपञ्चो ह्यविद्यमानोपि ध्यातुः पुंसोऽवभाति मानसप्रत्यक्षो
भवति धिया ‘सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति’ इति न्यायात् ‘ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः’ इतिवदेकवचनपुंस्त्वे श्रीमद्भागवतस्य
साक्षाद्देवस्वरूपत्वात्साक्षात्तद्रूपपाणिनिसूत्रमेव दृष्टान्तितमन्त्रेति मूले तत इत्युक्तेर्मनोनिरोध एव वाच्य एकयेत्यादिकं सार्थकमेवाकृष्टमत
उक्तमित्यर्थ इति । स च मनोनिरोधो गुरुचरणभक्तिं विना प्रकारांतरेण न भवेत्तदुक्तं श्रुतिभिः—‘विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तु-
रगम्’ इत्यत्र ‘समवहाय गुरोश्चरणम्’ इति ततोऽपि ‘सर्वं चैतदुरो भक्त्या पुरुषो ह्यङ्गसा जयेत्’ इति । अत एवात्रापि गुरुदेवता-

त्मेत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ एतन्मनोनिरोधलक्षणम् । एतानि जन्मकर्मार्थकानि यशोदानन्दनपूतनार्थादीनि । दीपि०—एतन्मनोनिरोधेन भजनमत्यन्ताशक्यं दुष्कराष्टांगमयत्वात् । 'अंजः पुंसामविदुषाम्' इत्युक्तेः सुगममार्गमाह—स्वत एव मनोनिरोधश्च परमोपयुक्तोयमिति एतत्पृथक्त्वे एवात्यन्ताशक्यतादि स्यादिति भावः । साक्षाद्भगवद्धर्ममेवाह—शृण्वन्निति । यानि शास्त्रद्वारा सत्परंपराद्वारा च लोके गीतानि अपभ्रंशभाषयापि निबद्धानि नामानि नानोदेशभाषयापि तदर्थकान्येव स एवार्थो वाचो येषां ताहि कान्हा इति कानड इति कान इति कनैया इत्येवमादीनि जन्मार्थकानि देवकीनन्दनयशोदानन्दनादीनि कर्मार्थकानि मुरारिभुसूदनानि च गायन्विचरेदित्यन्वयः । असंगो वस्त्वन्तरासक्तिशून्यः ॥ ३९ ॥ एवं नामश्रवणादिना । एवं पूर्वोक्तवृत्तं वर्तनम् । अत एव जाता-नुरागत्वादेव । अत्यौत्सुक्यादत्यौत्कण्ठ्यात् । ततोऽजसा तृतीया फलरूपा भक्तिः स्यादित्याह—एवंव्रत इति । अत्र नामकीर्त्येति तृतीया श्रुत्याऽनुरागजनने साधकतमत्वव्यञ्जनात् । तत एवं शृण्वन्नित्यादिप्रकारं व्रतं नियमो यस्य तथाभूतोपि सन् स्वप्रियाणि तन्नामस्वसंख्येषु मध्ये यानि स्ववासनापोषकाणि तेषां कीर्त्या कीर्तनेन मुख्यकारणेन जातानुराग आविर्भूतमहाप्रेमेत्यर्थः । हासादीनां कारणानि भक्तिभेदानामानन्त्यादन्तान्येव ज्ञेयानि । विश्वनाथस्तु—भक्त्यंगेषु नामकीर्तरेवोत्कर्षमाह—स्वप्रियस्य कृष्णस्य नामकीर्त्या स्वप्रियं वा यद्भगवन्नामं तस्य कीर्त्या कीर्तनेन जातोऽनुरागः प्रेमा यस्य स दर्शनोत्कण्ठाग्निदुतीकृतचित्तजांबूनदः अये हैयंगवीनं चोरयितुं यशोदासुतश्चोरो गृहं प्रविष्टस्तदयं ध्रियतामाध्रियतां वेति बहिर्जर्तीगिरमाकर्ण्य पलायितुं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्तमालक्ष्य हसति । स्फूर्तिभंगे सत्यहो प्राप्तो महानिधिर्मे हस्तगतश्च्युत इति विषोदन् रोदिति, हे प्रभो कासि देहि मे प्रत्युत्तरमिति फूत्कृत्य रौति, भो भक्त त्वत्फूत्कारं श्रुत्वैवायातोऽस्मीति पुनः स्फूर्तिप्राप्तं तमालक्ष्य गायति, अद्याहं कृतार्थोऽस्मीत्यानन्देनोन्माद उन्मत्तवन्त्यति, लोकबाह्यः लोकानां हास्यप्रशंसासमानावमानादिष्ववधानशून्यः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भयमिति । यस्मात् ईशात् भगवतः अपेतस्य विमुखस्यैव तस्य भगवतो मायया अस्मृतिः स्वरूपविस्मृतिः स्यात् । ततश्च विपर्ययो देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिदेहाद्यात्माभिमानो भवति । ततश्च द्वितीयाभिनिवेशः एकस्मिन्नेवाद्वितीये सर्वात्मके ब्रह्मणि शत्रुमित्रादिभेदबुद्धिर्भवति । ततश्चाभयं भवति । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः । अतो बुधो विवेकी गुरुरेव देवता आराध्यः आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथादृष्टिः सन् यन्मायया अस्मृत्यादि भवति तमीशमेव एकया अनन्यया भक्त्या आ मोक्षमभिव्याप्य भजेत् ॥ ३७ ॥ अविद्यमान इति । द्वयो द्वैतप्रपञ्चः अविद्यमानोऽपि ध्यातुः पुरुषस्य धिया मनसाऽवभाति स्वप्रदृष्टः पदार्थः मनोरथविषयश्च पदार्थो यथा अविद्यमानोऽपि पुरुषधियैवावभाति तथेत्यर्थः । यस्मादेवं तत्तस्मात् कर्माणि सङ्कल्पयति विकल्पयति चेति तथा तन्मनो बुधो विवेकी निरुन्ध्यात् विषयेभ्यो नियच्छेत् । ततश्चैकया भक्त्या भजनात् संसारमूलमायानिवृत्त्या तद्भय-निवृत्तिः स्यान्नान्यथा ॥ ३८ ॥ शृण्वन्निति । यानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि सुमद्राणि तत् सः भगवानेवार्थः येषां तानि रथाङ्ग-चक्रं पाणौ यस्य तस्य भगवतो जन्मानि कर्माणि नामानि च शृण्वन् गायंश्च विलज्जः असङ्गश्च सन् विचरेत् ॥ ३९ ॥ एवमिति । एवंभूतं भगवज्जन्मादिश्रवणकीर्तनादिरूपं व्रतं वृत्तं यस्य सः स्वप्रियस्य भगवतो नामकीर्त्या जातः अनुरागः भगवति प्रेम यस्य सः अत एव दुतं श्लथत् चित्तं हृदयं यस्य सः उन्मादवत् प्रहृष्टहीतवत् लोकबाह्यः दाम्भिकविलक्षणः प्रेमपरवशः कदाचिद्वक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्य उच्चैर्हसति । कदाचित्चिद्वियोगमनुसन्धाय एतावन्तं कालमहमुपेक्षितोऽस्मीति कृत्वा रोदिति । कदाचिदत्यौत्सुक्यात् रौति क्रोशति । कदाचिद्भक्तानुग्रहार्थं भगवता कृतानि नानाविधानि कर्माणि स्मृत्वा गायति । तद्रासादिलीलानुसन्धानेन स्वयमपि नृत्यति ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् रज्ज्वां भुजङ्गबुद्ध्या जातस्य भयस्य यथा रज्जुस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिः स्यात् तथा स्वरूपाज्ञानकल्पित-भयस्य स्वरूपज्ञानमात्रेण निरास्यत्वात् परमेश्वरभजनेन किमित्याक्षेपः स च देहाद्यभिनिवेशः स च देहादङ्कारः स्वरूपास्फुरणात् स्वरूपाज्ञानात् अत्र अत्र भयादिषु मध्ये माया किं कार्यं करोति तन्मायया तस्य भगवतो जगदधिकारिण्या यमवदभक्तदण्डकारिण्या कर्त्र्या स्वरूपास्फूर्तिः जीवस्वरूपविस्मृतिः कार्यते ततः स्वरूपाऽस्फूर्तिः ततो विपर्ययात् गीतायां मामेव ये प्रपद्यन्ते इति स्वप्रपत्तिरेव मायानिवारकत्वेनाभिप्रेता नतु ज्ञानमात्रं तस्माद्वृत्तयैव ज्ञानं न वाक्यमात्रात् 'रहूगणैतत्तपसा न याति चेद्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा' इत्याद्युक्तेः सर्वभयादिरोगस्य वैमुख्यनिदानत्वाच्चेति ॥ ३७ ॥ नन्विति शङ्कासमाधानाभासस्तत्र नन्वित्यारम्भ्य कुतस्तरामभयमित्ये-तत्पर्यन्तः शङ्काग्रन्थोऽन्यत् समाधानमिति अव्यभिचारिणी सन्तता यदि भक्त्यभावे मायोपशान्तिपूर्वकस्वरूपज्ञानादिकमेव न स्यात्तदा कुतस्तरामभयमित्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायाम् अतः विषयस्य मनोविलासमात्रत्वात् भजनात् मायादिनिवृत्तिद्वारा भयं स्यादित्यर्थः । अविद्यमानोऽपि वस्तुतोऽसन्नपि स्वप्नमनोरथौ यथेति असतोऽपि मनसा भाने दृष्टान्तः स्वप्नश्च मनोरथश्चेति विग्रह-

वाक्यं स्वप्नमनोरथो यथेति पाठे सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् 'ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः' इतिवदेकवचनं पुंस्त्वञ्च अत एवेत्यर्थः इत्युक्तं तस्माद्द्वैतप्रपञ्चस्य मनोविलासमात्रत्वात् सङ्कल्पविकल्पयोः सामान्यविशेषचिन्तनत्वेन भेदो ज्ञेयः । ततश्च मनोनिरोधे सति एकया अन्वयभिचारिण्या मूले तच्छब्देन मनोनिरोध एव वाच्यः स्यादेकयेत्यादिकन्तु आर्थिकमेवाकृष्टमत इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ एतन्मनोनिरोधेन भजनम् अत्यन्ताशक्यं दुष्कराष्टाङ्गमयत्वात् "अञ्जः पुंसामविदुषाम्" इत्युक्तेः सुगम-मार्गमाह—अर्थो वाच्यार्थः "नागृहीतविशेषणा" इति न्यायेन तत्तन्नामभिर्जन्मकर्माण्यपि वाच्यानि तत्र जन्मार्थकानि नामानि देवकीनन्दनो यशोदानन्दन इत्यादीनि कर्मार्थकानि तु कंसारिपुरारिर्मधुसूदन इत्यादीनीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ एवञ्च श्रवणकीर्तनादिप्रकारेण वृत्तं जन्मकर्मानामश्रवणगानाद्याचरणम् अत एव जातानुरागत्वादेव कदाचिदामबन्धनादिवेलायां नामकीर्त्येति तृतीया श्रुत्या सर्वाङ्गमधो नामकीर्तनस्यैवानुरागजनने साधकतमत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतं शुकपक्षीयम्

भयं द्वितीयेति । द्वितीयाभिनिवेशतः अब्रह्मात्मकस्वतन्त्राभिनिवेशतः लोके सद्वितीयव्यवहारो हि स्वरसतः शरीरव्यतिरिक्तद्वितीयपरः यथा देवदत्तः सद्वितीय आगत इत्युक्तेः शरीरमन्तरेण सद्वितीयत्वमुक्तं स्यान्न तु स्वशरीरेण "यस्यात्मा शरीरम्" इति श्रुतिश्च जीवानां परमात्मशरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्राभिमान उक्तः अत एव ईशादपेतस्य भगवद्विमुखस्य विपर्ययस्मृतिः विपर्ययः देहात्माभिमानः तद्विषयस्मृतिः तन्मायया भगवदधीनया प्रकृत्या देहात्मभ्रान्तिरब्रह्मात्मकस्वतन्त्रात्मभ्रातिश्चेत्युभयविधापि भ्रान्तिः भगवन्मायायत्ता तस्मात्तन्निवृत्तये भगवन्तं भजेदित्यर्थः । गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवतेति बुद्धिर्यस्य सः ॥ ३७ ॥ अविद्यमानोऽपि द्वितीयः द्वयः स्वतन्त्रात्मभ्रमश्चेत्युभयमविद्यमानमप्रामाणिकम् उभयविधभ्रमोपि मानसः अतस्तदुभयनिवृत्तये कर्माधीनं सङ्कल्प-विकल्पकं सङ्कल्पो देहादिरक्षार्था चिन्ता विकल्पः स्रक्चन्दनादिचिन्ताविस्तारः एतत्सर्वं मनःकृतं तस्मात् मनो निरुन्ध्यादित्यर्थः । तत अभयं स्यात् भगवन्नित्यशरीरभूतोऽस्मीति बुद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ ३८-३९ ॥ एवमत्र इति बहुव्रीहिः स्वप्रियस्य स्वस्य प्रीतिविषयो भगवान् तस्य नामकीर्तनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

"विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः" इति सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन भयनिवृत्तिकथनेन तदभावे तदनुवृत्तिः सूचिता तदेव सहेतुकमुपपादयति—भयमिति ! द्वितीयाभिनिवेशतः भयं स्यात् अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्त्वभिमानो द्वितीयाभिनिवेशतस्मात् लोके हि सद्वितीयत्वव्यवहारः स्वरसतः शरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रे वस्तुनि सत्येव दृष्टः सद्वितीय आगत उक्ते हि शरीर्यन्तरेण हि सद्वि-तयित्वमुक्तं स्यात् नतु स्वशरीरेण "यस्यात्मा शरीरम्" इति श्रुतिश्च जीवानां परमात्मशरीरत्वमाह अतः परमात्मशरीरव्यतिरिक्त-स्वतन्त्रत्वाभिमानाद्भयं स्यादित्युक्तं भवति अत एवेशादपेतस्य भगवद्विमुखस्य विपर्ययः स्मृतिः विपर्ययः देहात्माभिमानः तद्विषयस्मृतिः देहात्मभ्रमरूपस्मरणं वा विपर्ययोऽस्मृतिरिति पाठेऽस्मृतिः परमात्मशरीरभूतत्वेन स्वात्मस्मरणाभावः द्वितीयाभिनि-वेशविपर्ययादयः किं निबन्धना इत्यत्राह—तन्माययेति । तन्मायया भगवदधीनया मायया प्रकृत्या देहात्मभ्रान्तिरब्रह्मात्मकभ्रान्ति-श्चेत्युभयविधा भ्रान्तिस्तन्मूला स्मृतिश्च भगवन्मायायत्तेत्यर्थः । अतः यत एवमतस्तस्मादबुधः अधोतवेदान्तजन्यज्ञानः गुरुरेव देवतेति आत्मा बुद्धिर्यस्य तथाभूतस्सन्नो कयाऽन्याभिचारिण्याऽनन्यप्रयोजनयेति यावत् भक्त्या तमेवेशं भजेत तन्मायानिवृत्तये सर्वशरीरकं परमपुरुषमेव भजेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ नन्वनात्मनो देहस्यात्मत्वेनास्वतन्त्रस्यात्मनः स्वतन्त्रतया च प्रतीतिर्भगवन्माययापि कथमित्यत आह—अविद्यमानोपीति आत्मतया स्वतन्त्रतया चाविद्यमानोपि देह आत्मा च ध्यातुर्धिया मनसा द्वयोद्वयत्वेनाव-भात्यात्मतया स्वतन्त्रतया च प्रतीयत इत्यर्थः । द्वयोरिति पाठे द्वयोर्देहात्मनोरविद्यमानोपि आत्मताकारः स्वतन्त्रताकारश्च ध्यातुर्धिया अवभातीत्यर्थः । यद्वा द्वयोरात्माकारस्वतन्त्राकारयोर्ध्यातुर्मनसाऽविद्यमानोऽपि आत्माकारं स्वतन्त्राकारश्च प्रतीयत इत्यर्थः । धियेत्यनेन प्रकृतिपरिणामात्मकस्य मनसोऽतथाभूतस्य तथात्वेन प्रतीतौ कारणत्वमुक्तं यथा स्वप्नमनोरथः यथा स अस्थिरोपि स्थिरत्वेनावभासते तद्वदित्यर्थः हि यस्मादेवं तस्मात्कर्मेसङ्कल्पविकल्पकं कर्मणा निमित्तभूतेन सङ्कल्पयति विकल्पयतीति तथा तन्मनो निरुन्ध्यात् तज्जीवनादि कर्मानुगुणं सङ्कल्पयति समित्येकीकारे "ईश्वरोहमहं भोगी" इत्याद्युक्तविधं देहात्मानावेकीकृत्यानुसन्धा-ययति तयोस्तादात्म्यभ्रमं जनयतीति तथा विकल्पयति परमात्मपरतन्त्रैकस्वरूपमात्मानं विकल्पयति विरुद्धं कल्पयति तस्मिन् तत्पारतन्त्र्यविरुद्धस्वातन्त्र्यभ्रमं जनयतीति तथा तन्मनः 'एषा तेभिहिता साङ्ख्ये' इत्युक्त्या बुद्ध्या देहात्मयाथात्म्यनिश्चयात्मिकया निरुन्ध्यान्नियच्छेदित्यर्थः । ततो मनोनिरोधाद्भयं स्यान्मोक्षः स्यादिति निरोधस्य फलमुक्तम् ॥ ३८ ॥ नन्वतिचञ्चलं मनः कथं निरुन्ध्यादित्यत्रोपायमाह—शृण्वन्निति । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य भगवतो यानि लोके जन्मान्यवताराः कर्माणि चेष्टितानि सुभद्राणि शृण्वतां मङ्गलावहानि शृण्वन्स्तथा स रथाङ्गपाणिः अर्थः प्रतिपाद्यो येषु तानि गीतानि नामानि च निर्मुक्तलज्जो गायन्न-

सङ्गः काप्यासक्तिरहितो विचरेत् एवचेद्भगवत्प्रवणं सन्मनः शनैस्तस्मिन्निरुद्धं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एतदेवोपपादयन्निरुद्धमन-
सोऽवस्थामाह—एवंव्रत इति । एवम् इत्थम्भूतं भगवज्जन्मकर्मगतनामादिश्रवणगानाद्यात्मकं व्रतं यस्य स इति बहुव्रीहिः
स्वकीयप्रियो भगवांस्तस्य नाम्नां कीर्त्या कीर्त्तनेन जात अनुरागस्तस्मिन्प्रेम यस्य स अत एव द्रुतचित्तः श्लथद्वन्द्वः
कदाचिद्भक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्य उच्चैर्हसति कदाचिद्विच्छेदे सत्येतावन्तं कालम् उपेक्षितवानस्मीति रोदिति कचिदलौत्सु-
क्यादौति क्रोशति तथातिहर्षेण गायति जितं जितमिति नृत्यति किन्दाभिमकवत्परान्वञ्चयितुं नेत्याह उन्मादवद्प्रहृष्टीत इव
लोकबाह्यः लोकविलक्षणः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विपक्षे बाधकतर्कमुद्भाव्य विपर्ययेऽवसानमाह—भयमिति । अस्मृतिरज्ञानं विपर्ययोऽन्यथाज्ञानम् एते ईशादपेतस्य
ईशानुग्रहरहितस्य प्रकृतिवदस्य पुंसो यस्य हरेर्भाययेच्छया स्तः ताभ्याम् अज्ञानान्यथाज्ञानाभ्यां द्वितीयाभिनिवेशतः द्वितीये
देहगेहादौ अहं ममेत्यभिनिवेशनाददुरभिमानः स्यात्तस्माद्भयं संसारलक्षणं स्यादिति यस्मात् अतो गुरौ परमात्मदेवतायां च आत्मा
मनो यस्य स तथा तस्मात्तज्ज्ञानवान् यथायोग्यं गुरुरपरमपुरुषयोर्भक्तिं कुर्वाणो बुधस्ते हरिमाभेजत् सर्वसमर्पणपूर्वकमुपासी-
तेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतदेव सोदाहरणं विवृणोति—अविद्यमान इति । धिया ध्यातुर्विषयानिति शेषः “ध्यायतो विषयानस्य” इति
स्मृतेः । पुंसः ईशाधीनत्वेन स्वस्याविद्यमानोपि द्वयो देहगेहादिः स्वकीयत्वेनावभाति हि यस्मात् कथमिव यथा स्वप्रयुतमनोरथः
स्वप्ने जाग्रत्त्वेन निधिमास्थाय कोशमापाद्य प्रकृतिवर्णमाबध्य राव्यं करिष्यामीति मनोरथः सत्त्वेन प्रतीयते तथा देहादावीशाधीने
स्वाधीनताबुद्धिः संसारः तस्मात्तादृशसंसारनिवृत्तये तत्कर्मतद्देहादिकर्मविषयो यस्य तत्तथा तत्सङ्कल्पविकल्पवृत्तियुक्तं मनः
श्रीनारायणे निदध्यात् ततो हरिप्रसादादभयं संसारनिवृत्तिलक्षणो मोक्षः स्यादित्यन्वयः । सर्वसमर्पणलक्षणोपासनाभावे ब्रह्मज्ञानं न
स्यात्तदभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यात् अतस्तदर्थं सर्वसमर्पणलक्षणमुपासनं कर्तव्यमिति भावः—

आत्मना देहगेहादिद्वयशब्देन भण्यते, अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् ॥

जाग्रद्वत्तु यथा स्वप्नः प्रतिभाति मनोरथः, विद्यमानवदेवैवं देहादीशवशे स्थितम् ॥

विभाति स्ववशत्वेन सैषा संसृतिरुच्यते, तस्मात्तद्विषयं त्यक्त्वा मनो विष्णौ निवेशयेत् ॥

इत्येतत्मानसिद्धमेतदर्थजातम् । नन्वत्र देहादेरसत्त्वाभिप्रायेण स्वप्नादिदृष्टान्तः किं न स्यादिति चेन्न, उदाहृतस्मृति-
विरोधात् तस्मात्स्वातंत्र्यस्यैव निषेधः क्रियत इति द्वयशब्देन भेदमनूद्य तन्निषेधः क्रियत इत्यर्थोऽप्युक्तप्रमाणविरुद्ध इत्युक्तमनाकुल-
मिति ॥ ३८ ॥ अयमपि भागवतो धर्म इत्याह—शृण्वन्निति । एवमात्मज्ञानोत्पादनसमर्थभगवदुपासनाङ्गभूतसमर्पणाख्यभागवतधर्म-
मनुतिष्ठतो देहाद्यभिमानविधुरस्य भगवदेकस्वातंत्र्यज्ञानिना निरंतरं हरौ मनो नियुञ्जमानस्य इयं प्रवृत्तिरित्यतो वाह—शृण्वन्निति ।
तदर्थकानि जन्मकर्मविषयाणि ॥ ३९ ॥ एवं श्रवणाद्याचरतोऽपरोक्षज्ञानजननी भक्तिः स्यादित्याह, एवंव्रत इति । प्रियस्य हरेर्नाम-
कीर्त्या जातानुरागः संवर्धितभक्त्युद्रेकः अनेन भक्त्युद्रेकोऽनुमन्तव्य इति भावेनाह—हसतीति । लोकबाह्य इत्यनेन भक्तबहुविध्यं
दर्शयति—कश्चिल्लोकबाह्यो लोकविलक्षणः कश्चिल्लोकवत् बाह्यलिङ्गप्रदर्शकः कश्चिल्लोकवत् बाह्यबहुभयलक्षणोपेतश्च तदुक्तम्—

“केचिदुन्मादवद्भक्ता बाह्यलिङ्गप्रदर्शकाः, केचिदान्तरभक्ताः स्युः केचिच्चैवोभयात्मकाः ।

मुखप्रसादाद्वाक्याश्च भक्तिर्ज्ञेया न चान्यतः” ॥

हसनादिलक्षणमुन्मादादावतिव्याप्तमित्यत उक्तं मुखप्रसादादिति, नन्वयमर्थो मुखेन नोक्त इत्यत उक्तमर्थो इति अथो-
शब्दः अप्यर्थः हसनादेरतिव्याप्तत्वात्मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः । विकल्पार्थो वा स च लोकबाह्य इत्यनेन स्पष्टीकृत इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मन्ये कुतश्चिदित्येव स्थापयन् क्रमेण तत्रैव निष्ठापयति—भयमिति । यतो भयं तन्मायया भवेत् अतो बुधो बुद्धिमान्
तमेवाभजेत् प्रथमतः कायेनेत्याद्युक्तप्रकारेण ईषदपि भजेत् ततो गुरुदेवतात्मा सन् भक्त्या साक्षाद्भागवतधर्मरूपया तत एकया
नित्यम्पादाम्बुजोपासनरूपयेति विशेषतोऽर्थः ॥ ३७ ॥ अथ साक्षात्तद्धर्मरूपामेव प्राहयन् मनोनिरोधोक्त्या कायेनेत्याद्युक्तमति-
क्रमयति—अविद्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ मनोनिरोधश्चायं यदि पृथक् स्यात्तर्हि दुष्करोऽष्टाङ्गयोगनयश्चेत्यज्ञस्त्वहानिरित्याशङ्क्य
स्वत एव मनोनिरोधश्च परमोपयुक्तोऽयमिति साक्षाद्भागवतधर्ममेवाह—शृण्वन्निति । यानि शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा च लोके

गीतानि जन्मानि कर्माणि च तानि शृण्वन् गायंश्च तथा तदर्थकानि तानि जन्मानि कर्माणि च अर्थो येषां तानि नामानि च गायन् विचरेदित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ततोऽञ्जसा तृतीया फलरूपा भक्तिः स्यादित्याह—एवंव्रत इति । अत्र नामकीर्त्येति तृतीयाश्रुत्या तत्राप्यतिशयः साधकतमत्वव्यञ्जनात् तत् एवं शृण्वन्नित्यादिप्रकारं व्रतं यस्य तथाभूतोऽपि सन् स्वप्रियाणि तन्नामस्वसङ्घेषु मध्ये यानि स्ववासनापोषकाणि तेषां कीर्त्या कीर्तनेन मुख्येन कारणेन जातानुराग आविर्भूतमहाप्रेमेत्यर्थः । हासादीनां कारणानि भक्तिभेदानन्यादनन्तान्येव ज्ञेयानि ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्चात्र भक्तैः संसारबन्धान् भेतव्यं स हि भक्तौ प्रवर्तमानस्य स्वत एवापयातीत्याह—भयमिति । द्वितीये देहगेह-सकचन्दनवनितादिभोगप्रपञ्चेऽभिनिवेशत ईशादपेतस्य ईशविमुखस्य जीवस्य भयं संसारः स्यात् नत्वीशोन्मुखस्य—

“तावद्वागादयस्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् । तावन्मोहोऽघ्निनगडो यावत्कृष्ण ! न ते जनाः” ॥

इति ब्रह्मोक्तेः । तच्च भयं द्विविधं विपर्ययोऽस्मृतिश्च विपर्ययरूपमस्मृतिरूपं चेत्यर्थः । तत्र विपर्ययः आत्मभिन्ने देहादौ आत्मबुद्धिः अस्मृतिः आत्मनि स्मृतिभ्रंशः कोऽहं किङ्करोमि पूर्वं कीदृश आसमग्रे वा कीदृशो भविष्यामीति पूर्वोपरानुसन्धान-राहित्यम् एतदेव तस्य भगवतो मायया भयं यदुक्तं ‘स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति’ इति अत एव हेतुर्बुधः श्रीगुरुचरणप्रसादाद्बुद्धिविवेकः तमेव आ सम्यक् कामनान्तरराहित्येन एकया केवल्यैव नतु ज्ञानकर्मादिमिश्रया भक्त्या भजेत् गुरुरेव देवता ईश्वरः आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथादृष्टिः सन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु, सकचन्दनवनितादिभोगप्रपञ्चो यस्य नैव विद्यते विद्यमानमपि तं परित्यज्य यो वा वने वसति तस्य भयं न भवेदिति चेन्मैवं वेत्याह—अविद्यमान इति । द्वयो भोग्यप्रपञ्चो ह्यविद्यमानोऽपि ध्यातुः पुंसोऽवभाति मानसप्रत्यक्षो भवति धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक-वद्भवतीत्येकत्वं तत्तस्मात् कर्माणि सङ्कल्पयात विकल्पयति च यन्मनस्तन्निरुन्ध्यात् स च मनोनिरोधो गुरुचरणभक्त्या विना प्रकारान्तरेण न भवेत् यदुक्तं श्रुतिभिः ‘विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगम्’ इत्यत्र समवहाय गुरोश्चरणमिति सप्तमे च ‘सर्वं चैतद्गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत्’ इति अतः एव गुरुदेवतात्मेत्यत्राप्युक्तम् ॥ ३८ ॥ एकया भक्त्या तमाभजेदित्युक्तं सैव भक्तिः का भवेदित्यत आह—शृण्वन्निति । यानि शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा च जन्मानि कर्माणि वर्तन्ते यानि च लोके लोकमात्रे गीतानि अपभ्रंशभाषयापि निबद्धानि यथा नामान्यपि तदर्थकानि नानादेशभाषाभेदेनापि वार्थो वाच्यो येषां तानि कीन्हा इति कान इत्येवमादीन्यपि गायन् असङ्गः वस्त्वन्तराशकिशून्यः ॥ ३९ ॥ एवं भजतः सम्प्राप्तफलभूतप्रेमभक्तियोगस्य तस्य संसार-धर्मातीतां चेष्टामाह—एवमेव व्रतं नियमो यस्य सः भक्तिष्वपि मध्ये नामकीर्तनस्य सर्वोत्कर्षमाह स्वप्रियस्य कृष्णस्य नामकीर्त्या स्वप्रियं वा यद्भगवन्नाम तस्य कोत्या कीर्तनेन जातोऽनुरागः प्रेमा यस्य सः दर्शनोत्कण्ठाग्निद्रुतीकृतचित्तजाम्बूनदः अये हैयङ्गवीनं चोरयितुं यशोदासुतश्चौरो गृहं प्रविष्टस्तदयन्ध्रियतां मा वियतामिति बहिर्जरतीगिरिमाकण्ये पलायितुं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्त-मालक्ष्य हसति स्फूर्तिभङ्गे सत्यहो प्राप्तो महानिधिर्मे हस्ततश्च्युत इति निषीदन् रोदिति हे प्रभो कासि कासि देहि मे प्रत्युत्तरमिति फूत्कृत्य रौति भो भक्त त्वत्फूत्कारं श्रुत्वैवायातोऽस्मीति पुनः स्फूर्तिप्राप्तं तमालक्ष्य गायति अद्याहं कृतार्थोऽस्मीत्यानन्देन उन्मत्तवन्नृत्यति लोकबाह्यः लोकानां हास्यप्रशंसासम्मानावमानादिष्ववधानशून्यः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु स्वकृत्यार्पणादिनेश्वरभजने को हेतुरित्यत्राह—भयमिति । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति श्रुति-प्रोक्त्या मायया अनादिरूपया त्रिगुणया ईशादपेतस्य भगवत्पराङ्मुखस्य अस्मृतिः एष परस्यांशः ‘ममैवांशो जीवलोके’ इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धभवदीयत्वस्मृत्यभावः अभगवदीयत्वाभिमान इत्यर्थः । ततो विपर्ययः देहात्माभिमानः ततो द्वितीयाभिनिवेशतः द्वितीये अनात्मनि आत्मत्वाभिमानस्ततः भयं पुनः पुनः जन्ममरणलक्षणसंसारभयं स्यात् अतो हेतोः स्वकृत्यार्पणादिना एकया अव्यभिचारिण्याभक्त्या तमीशं भयनिवृत्तये आभजेत् । ननु, संसारस्तु हरिमायया भवति तद्भजनरुचिः कुतः स्यादित्याह; गुरुदेवतात्मा बुध इति गुरौ उपदेशकर्तरि देवतायां उपदेश्ये उपास्ये भगवति आत्मा तद्भजनरुचिप्रार्थना परा बुद्धिर्यस्य सः तयोः रूपया बुधः सत् ईशादपेतत्वहेतुभूतायाः मायया उपास्योपासकयोश्च स्वरूपादिवित्सन् तमाभजेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अभिमान-द्वये हेतुभूतस्य मायाकार्यस्य मनसो नियमनं तन्नियमनफलञ्चाह—अविद्यमान इति । यथा स्वप्नमनोरथौ मर्त्यस्यामरभावरूपौ जागरस्वप्नावस्थयोः अविद्यमानावपि कर्मविशेषफलसिद्धये परमेश्वरेण प्रवर्तितो प्रतीयेते तथोक्ताभिमानयोर्द्वयः ज्ञानार्थं विद्यमानोपि

ध्यातुरभिमन्तुर्द्विधा मनसा यतो अवभाति प्रतीयते तत्तस्मात् कर्माणि सङ्कल्पयति विकल्पयति च यन्मनस्तद्विधः निरुन्ध्यात् शास्त्रोक्तात्मानात्मपरमात्मतत्त्वनिष्ठं कृत्वोक्ताभिमानद्वयान्निवारयेत् ततस्तत्त्वज्ञाने जाते भगवद्भजनेनाभयं स्यात् ॥ ३८ ॥ शास्त्रोक्त-
तत्त्वत्रयविवेकवतो निवृत्ताभिमानद्वयस्य कर्तव्यविशेषमवस्थाविशेषश्चाह—शृण्वन्निति त्रिभिः । रथाङ्गपाणेः चक्रहस्तस्य विष्णोः
सुभद्राणि शृण्वतां कल्याणावहानि जन्मानि कर्माणि शृण्वन् च तदर्थकानि जन्मकर्मविषयाणि गीतानि नामानि गायन् शृण्वन्
च असङ्गः अन्यत्रासक्तिरहितो बुधो विचरेत् रथाङ्गपाणिजन्मादीनामानन्त्यं सूचयितुं तानि लोके इति ॥ ३९ ॥ एवमिति ।
एवम्भूतं रथाङ्गपाणिजन्मादिश्रवणाद्यात्मकं व्रतं यस्य सः बुधः स्वप्रियस्य हरेर्नान्मान् अन्तिजेनापि जिह्वया गृह्यमाणानां या कीर्तिः
सकलतपोयज्ञतार्थस्नानादिफलदं पराः तथा जातानुरागः उत्पन्नप्रेमोद्रेकः अत एव द्रुतचित्त उत्कलितस्वान्तः अत एव लोकविलक्षणः
उन्मादवत् प्रहादिष्टवत् मानापमानव्यवहारातीत इत्यर्थः । आत्मानं भगवदीयत्वेन सनाथं ज्ञात्वोच्चैर्हसति अनादिकालतो माया-
मोहिततया भगवत्पराङ्मुखमात्मानं संस्मृत्य संस्मृत्य कदाचित्कृतापराधवत् रोदिति कदाचिद्वैति क्रोशति भक्तिकण्टकं प्रति
आक्रोशं करोतीत्यर्थः । प्रेमातिशयेन गायति नृत्यति च ॥ ४० ॥

श्रीमद्बलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

द्वितीयमाह, 'मामेव ये प्रपद्यन्त' इतिवचनादेवकारेण सर्वेषां मन्येषां 'मनुपायत्वमाह', मायामोहेनास्मृतिः, अतो
देहोहमस्मीतिविपर्ययः, सर्वस्य हेतुर्मूलभूत ईशादपेतत्वं, तदपि सृष्टिर्मायया पुनर्मायया भोगाभिनिवेशेन भयं, एवं दोषत्रयजनकमाया-
निराकरणायासमन्तात् तमेव भजेद् 'भक्त्यैव तुष्टिर्भायेती'तिवचनात्, ईशो ह्यनन्यतयैव सन्तुष्यति, नन्वनन्यता न सम्भवति स्नेहस्य
त्रिनिष्ठत्वादत आह गुरुदेवते आत्मा यस्येति, परमप्रेमार्थं चैतदुक्तं, भक्तेश्चिन्तामणिवद् बहुसाधकत्वान् न काचिच् चिन्ता ॥ ३७ ॥
तृतीयमाह, 'सर्वानर्थमूलं मन' इतियोगशास्त्रं तत्र हि द्वैतप्रपञ्चो मिथ्याभूत एव सवासनमनसा जन्यते, यथा योगजधर्मसहिते मनसि
सिद्धयः फलन्त्येवमेव वासनासहितं द्वयं स्वप्नमनोरथावपि तन्मते वासनया भवतः, न च तावन्मात्रं मनसः किन्तु संकल्पयति कर्म
विकल्पयति च कर्मणः स्वरूपभेदान् जनयति, आपाततः सुखजनकत्वेपि दोषद्वयं ज्ञात्वा मनो निरुन्ध्यादेव, एवं त्रयाणां भयं स्यात्
ततो भगवत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः, 'विमुक्तो मामुपैष्यसी'तिवचनात्, अयमन्यः प्रथमपक्षस्यैव 'मन्य' इत्यस्य विकल्परूप इति केचित्
साधारण इत्यन्ये ॥ ३८ ॥ एवं प्रकारद्वयेन भगवद्दर्मान् निरूप्य मार्गत्रयानुकल्परूपं स्वतंत्रपक्षमाह शृण्वन्नित्यादि, पञ्चभिर्मुख्य-
पक्षाणामधिकाराभावे करणासम्भवान् ज्ञानकर्मणोर्ब्राह्मणमात्रविषयत्वाद् भक्तेरपि बहुसाधनसापेक्षत्वात् सर्वेषां शरीरमात्रसाध्यो-
मुत्तमः पक्ष इति 'नामान्यनन्तरस्ये'त्यत्र प्रतिपादितमस्माभिः, तदत्र स्वरूपं तस्य धर्मस्यादावाह, आदौ गृहाज्जिगतश्चित्तपरितोषार्थं
रसोत्पादनार्थं च सुष्ठु भद्राणि कौतुकप्रधानानि, तथा क्रियमाणे तस्य न कुतश्चिद् भयं भवतीति ज्ञापयति रथाङ्गपाणेरिति, सर्गादीनां
ज्ञानमिश्रत्व एव जन्मकर्मत्वाच् छुद्धावतारस्य सर्वजनीनत्वाद् यानि लोक इत्युक्तं, यानि लोक इत्युत्तरत्रापि सम्बध्यते, तदर्थकानी-
त्यौत्पत्तिकसम्बन्धाभावादुक्तं, लज्जाभावः सङ्गाभावश्च प्रधानसमाने अङ्गे, परिभ्रमणदशायां यत्रैव भगवत्कथा तच्छ्रुत्वा निर्लज्जो
लौकिकगीतानि गायन्नसङ्गो विचरेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ एवमनुकल्पस्य स्वरूपमुक्त्वा तस्य कार्यमाह, अष्टधर्मैः प्रकृत्युलङ्घनं भवतीति
लोकबाह्य इति प्रवाहोलङ्घनं फलं, पञ्चानां व्रतत्वेनैकस्याप्यपरित्यागः प्रत्यहं, सङ्कल्पाचारागचित्तद्रवणान्यान्तराणि बहिः पञ्च कार्याणि
कुर्वन्ति, अन्यापेक्षया रोदनं बहुकालमिति भिन्नः प्रक्रमः, अपस्मारे हास्यमिवोन्मादे नृत्यं सर्वथा लोकाननुकरणाय ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

भयमित्यत्र यादृशी भक्तिः प्रथमाधिकारकेषु भगवद्दर्मेषु विवक्षिता तां व्यक्तिकर्तुं गीतावाक्यमाहुर्'मामि'त्यादि, तथा च
मायातरणार्थं क्रियमाणानन्यभक्तिः सेत्यर्थः, अस्मृतिरिति स्वस्वरूपविस्मरणं, अत इत्यस्मृतेः, परमप्रेमार्थं चैतदुक्तमिति गुरुदेवतयोरात्मा-
भेदानुसन्धानमनन्यत्वाय प्रेम्णे चोक्तमित्यर्थः, तथा च गुरुदेवतयोरात्माभेदानुसन्धानपूर्वकं सकार्यमायामोहनिवारणफलकं भगवति परमं
प्रेम सेति फलति, नन्वेवं सत्येतया भगवत्प्राप्तिर्विलम्बेन स्यादित्यत आहुर्भक्तेरित्यादि, तथा च काममात्रभेदादेव प्राथमिकत्वं सा
चेद् भगवद्विषयिणी स्यात् तदा भगवत्प्राप्तिरपि क्षीघ्रं भवत्येवेति न दोष इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अविद्यमान इत्यत्र मनस इति पञ्चमी, कर्मेति
विचारविषयपदार्थः, अयमन्य इत्यत्रोक्तो योगोतिरिक्तः प्रथमोपायभूतो विकल्परूप इत्यवान्तरभेदरूपः, साधारण इत्युक्तपक्षद्वयेऽप्येकाग्र-
स्यापेक्षितत्वादुभयोपायभूतः ॥ ३८ ॥ शृण्वन्नित्यानुकल्परूपमिति तादृशकर्मज्ञानं भक्तिश्चेतित्रयमपीत्यर्थः । द्विविधधर्मानधिकारे
मार्गानुकल्पोपि गौणतरो भगवद्दर्म इतिभावः, ज्ञानकर्मणोरिति 'योगास्त्रय' इत्यत्रोक्तयोस्तयोरित्यर्थः, भक्तेरिति गौणधर्मेषूक्ताया भक्तेः,
नामान्यनन्तरस्येत्यत्रेति प्रथमस्कन्धषष्ठाध्याये नारदावाक्ये साक्षाद् वासनान्माकाविद्यात्मकरागादिरूपत्रिविधकषायपार्थक्यकर्मभक्ति-
ज्ञानानामधिकारभेदादेकेन त्रितयस्य कर्तुमशक्यत्वात् त्रितयानुकल्परूपस्यास्य करणमुत्तममिति प्रतिपादितं ततोवधेयमित्यर्थः, ज्ञान-

मिश्रत्व इति श्रौते ज्ञाने सत्येव सर्वं भगवदात्मकमुत्पद्यते भगवत एव च कार्यमिति स्फुरणात् प्रथमाधिकारे तदभावेन तदस्फुरणात् तथेति भावः, औत्पत्तिकेत्यादि मुख्याधिकाराभावस्येदं ज्ञापकमन्यथा नामरूपलीलानां नित्यत्वस्यापि स्फुरणात् तदर्थकपदं न वदेदिति भावः, कर्मानुकल्पः श्रवणगाने भक्त्यनुकल्पो विलज्जता तस्याः स्नेहकार्यत्वस्य लोके दर्शनाज् ज्ञानानुकल्पः सङ्गाभाव इति बोध्यः, प्रधानसमाने इत्यत्र हेतुरङ्गे इति मुख्यभक्तिज्ञानयोस्तुल्ये इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एवं व्रत इत्यत्रान्तराणीति प्रथमाबहुवचनम् ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

“विश्वात्मना यत्र निवर्त्तते भीः” इति यदुक्तं तदेव भयप्राप्तिप्रकारकथनपूर्वकं द्रढयति—भयमिति । यस्मात् ईशात् भगवतः अपेतस्य विमुखस्यैव तस्य भगवतो मायया अस्मृतिः स्वरूपविस्मृतिः स्यात् भवति । ततश्च विपर्ययो देवोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानो भवति । ततश्च द्वितीयाभिनिवेशः । एकस्मिन्नेवाद्वितीये सर्वात्मके ब्रह्मणि शत्रुमित्रस्वपरभोक्तृ-भोग्यादिभेदबुद्धिर्भवति, ततश्च भयं भवति “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति श्रुतेः । अयो बुधो विवेको तमीशमेव एकया अनन्यया फलाभिसन्धिव्यभिचाररहितय भक्त्या आमोक्षमभिव्याप्नो भजेत् । ननु “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इति श्रुतेरन्यत्र स्नेहस्यात्मावर्त्तकत्वं भगवति निरतिशयस्नेहरूपानन्या भक्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—गुरुः सर्वशास्त्रप्रवर्त्तको भगवानेव देवता आराध्यः आत्मा स्वरूपं च यस्य तथादृष्टिः सन् भजेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु भेददर्शनस्य विद्यमानत्वात्कथमभेददृष्ट्या भजनं सम्भवतीत्यत आह—अविद्यमान इति । द्वयो देहाद्यात्मभाव अविद्यमानोऽपि ध्यातुः पुरुषस्य धिया मनसाऽवभाति । अविद्यमानस्य कथं भानमित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तावाह—स्वप्नमनोरथौ यथेति । स्वप्नदृष्टः पदार्थः मनोरथविषयश्च पदार्थो यथा अविद्यमानोऽपि पुरुषधियैवावभाति तथेत्यर्थः । यस्मादेवं तत्तस्मात् कर्माणि जन्ममरणादिसंसारहेतुभूतानि सङ्कल्पयति चेति तथा । तन्मनो बुधो विवेको निरुन्ध्यात्, नानाविधविषयतदर्थकर्मचिन्तातः परावर्त्य भगवदेकशरणतया तच्चरणारविन्दचिन्तायामेव युञ्ज्यात् । तत एवाभयं स्यात् संसारमूलमायानिवृत्त्या तद्भयनिवृत्तिः स्यान्नान्यथा—“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति गीतायुक्तसिद्धान्तात् ॥ ३८ ॥ तदेवं पादाम्बुजोपासनं भक्तिः गुरुदेवतात्मेति सर्वात्मज्ञानं मनो निरुन्ध्यादिति वैराग्यं चाभयसाधनतया त्रिकमुक्तं तस्यैकदैव भटित्यशक्यसम्पादनत्वात्तत्साधनापेक्षायां तदाह—शृण्वन्निति । रथाङ्गं चक्रं पागौ यस्य तस्य जन्मानि च शृण्वन् गायंश्च विचरेदित्यन्वयः । ननु भगवतः किं जन्मादिना किंवा तद्गानफलमित्यपेक्षायामाह—तदर्थकानोति । जन्मादित्रयाणां विशेषणं सा श्रवणादिकर्तृणामपेक्षितपुरुषार्थसिद्धिरेवार्थः प्रयोजनं येषां तानीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुभद्राणीति । सकलपापनिर्वासपूर्वकाभीष्टानुरूपपुण्यजनकानीत्यर्थः । ननु तानि साकल्येन ज्ञातुमेवाशङ्क्यानीति कथं तद्गानमित्याशङ्क्याह—यानीति । यानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि तान्येव श्रोतव्यानि कीर्त्तनीयानि स्मर्त्तव्यानि तावतैव कार्यसिद्धेर्जन्मादिसाकल्य-श्रवणादिनैव कार्यसिद्धिरिति नियमाभावादित्यर्थः । तथापि विषयान्तरासक्तिस्तु सर्वथा त्याज्यैवेत्याह—असङ्ग इति । लज्जापि प्रतिबन्धकत्वात्त्याज्यैवेत्याह—विलज्ज इति ॥ ३९ ॥ एवं भजतःसम्प्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्य लोकातीतां दशमाह—एवमिति । एवम्भूतं भगवज्जन्मादिश्रवणकीर्त्तनादिरूपं व्रतं वृत्तं यस्य सः स्वप्रियस्य भगवतो नामकोर्त्या नामसङ्कीर्त्तनादिना जातः अनुरागः भगवति प्रेम यस्य सः अत एव द्रुतं श्रुत्ययत् चित्तं हृदयं यस्य सः कदाचिद्भक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्य उच्चैर्हसति । कदाचित्तद्वियोगमनुसन्धाय एतावन्तं कालमहमुपेक्षितोऽस्मीति कृत्वा रोदिति कदाचिदत्यौत्सुक्यात् रौति क्रोशति, कदाचिद्भक्ताऽनुग्रहार्थं भगवता कृतानि नानाविधानि कर्माणि स्मृत्वा गायति । तद्गानादिलीलानुसन्धानेन स्वयमपि नृत्यति । तच्च लोकप्रतरणार्थं दम्भेनापि सम्भवतीति तथात्वं बारयन्नाह—उन्मादवत् ग्रहगृहीतवत् । लोकबाह्यः दाम्भिकविलक्षणः प्रीतेरवश इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

“विश्वात्मना यत्र निवर्त्तते भीः” इति सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन तदभावे तदनुवृत्तिः सूचिता तदेव सहेतुकमुपपादयति । भयमिति । द्वितीयाभिनिवेशतः अब्रह्मात्मकस्वतन्त्राभिमानात् भयं स्यात् । अत एव ईशादपेतस्य भगवद्विमुखस्य, विपर्ययस्मृतिः विपर्ययो देहात्माभिमानः तद्विषयस्मृतिः, स्यात् । विपर्ययोऽस्मृतिरिति पाठे, अस्मृतिः परमात्मशरीरभूतेन स्वात्मस्मरणाभावः । एते द्वितीयाभिनिवेशविपर्ययादयः किंनिबन्धना इत्यत्राह तन्माययेति । तस्य भगवतो या माया तया, भगवदधीनया प्रकृत्येत्यर्थः । जायते । अतस्तन्निबन्धना एव देहात्मभ्रान्तिरब्रह्मात्मकत्वभ्रान्तिश्चेत्युभयविधा भ्रान्तिः । तन्मूला अस्मृतिश्च भगवन्मायायत्तेत्यर्थः । अतः यत एवं तस्मादित्यर्थः । बुधः सम्यक् संप्राप्तवेदान्तजन्यज्ञानोऽपि, गुरुरेव देवतेत्यात्मा बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन्, एकया अव्यभिचारिण्या अनन्वप्रयोजनयेति तावत् । भक्त्या, तमेव ईशं परमात्मानम् आभजेत् । तन्मायानिवृत्तये सर्वशरीरकं परम-पुरुषमेव भजेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु अनात्मनो देहस्यात्मत्वेन अस्वतन्त्रस्यात्मनः स्वतन्त्रतया च प्रतीतिर्भगवन्मायायपि कथ-

मित्यत्राह । अविद्यमानोऽपीति । देहः आत्मा चेति शेषः । अविद्यमानोऽपि आत्मतया स्वतन्त्रतया च अविद्यमानः सन्नपि, ध्यातुः तथाविधतया चिन्तनकर्तुः, धिया मनसा, द्वयः द्वयत्वेनेत्यर्थः । अवभाति हि । आत्मतया स्वतन्त्रतया च प्रतीयते इत्यर्थः । द्वयोरिति पाठे आत्माकारः स्वतन्त्राकारश्चेति शेषः । द्वयोः देहात्मनोः, अविद्यमानः अपि, ध्यातुः धिया अवभाति । 'ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' इति भगवदुक्तेः । अविद्यमानः सन्नपि स कथमिवावभाति तत्राह । यथा स्वप्नमनोरथः, यथा स्वप्ने जाग्रत्वेन निधिसुखाय कोशमापद्य प्रकृतिवर्गमाबद्धय राज्यं करिष्यामीति कृतो मनोरथः सत्यत्वेन प्रतीयते तद्वदित्यर्थः । तत् यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । कर्मसंकल्पविकल्पकं निमित्तभूतं कर्मात्मकं संकल्पयति विकल्पयतीति तथाभूतमित्यर्थः । मनः, बुधः निरुन्ध्यात् नियच्छेत् । ततः मनोनिरोधात्, अभयं स्यात् मनो हि जीवानादिकर्मानुगुणं संकल्पयति, तत्र समित्येकीकारे ततः देहात्मनौ एकीभूतौ यथा स्यातां तथाऽनुसंधापयति तयोस्तादात्म्यभ्रमं जनयतीति संकल्पयतीत्यर्थः । विकल्पयति परमात्म-परतन्त्रैकस्वरूपमात्मानं विरुद्धं कल्पयति तत्पारतन्त्र्यविरुद्धस्वातन्त्र्यभ्रमम् 'ईश्वरोऽहमहं भोगी' इत्युक्तविधतां जनयतीति विकल्पय-तीत्यस्यार्थः । एवंभूतस्वभावयुक्तं मनः देहात्मयाथात्म्यनिश्चयात्मिकया मनीषया सम्यक् निरुद्धं कुर्यात्तदाऽभ्यासपूर्वको मोक्षः स्यादिति मनोनिरोधफलमुक्तमिति भावः ॥ ३८ ॥ नन्वतिचञ्चलं मनः कथं निरुद्धं स्यादित्यत्रोपायमाह । शृण्वन्निति । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य भगवतः, लोके सुभद्राणि शृण्वतां मङ्गलावहानि, यानि जन्मानि अवताराः, कर्माणि चेष्टितानि च, तानि शृण्वन्, तथा सः रथाङ्गपाणिः अर्थः प्रतिपाद्यो येषु तानि, गीतानि, नामानि च, विलज्जः निर्मुक्तत्रयः सन्, गायन्, असङ्गः काव्यासक्ति-रहितः संश्र, विचरेत् । एवं चेन्मनः भगवत्प्रवणं सत् शनैः तस्मिन्निरुद्धं भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ एतदेवोपादयन् निरुद्धमनसोऽ-वस्थामाह । एवंचत इति । एवमित्थंभूतं भगवज्जन्मकर्मगानश्रवणाद्यात्मकं व्रतं यस्य सः, एवं व्रतं वर्त्तनं यस्येति वा । स्वः स्वकीयः प्रियः प्रेमास्पदीभूतश्च यो भगवांस्तस्य नाम्नां कीर्त्तिः संकीर्त्तनं तथा, जात उत्पन्नो अनुरागस्तस्मिन् प्रेमातिशयो यस्य सः, अत एव, द्रुतचित्तः श्लथदधृदयः सन्, कदाचित् उच्चैः हसति, भक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्य उच्चैर्होसं करोतीत्यर्थः । अथो रोदिति, कदाचित् द्विच्छेदे सति एतावन्तं कालं मामुपेक्षितवानित्युक्त्वा रोदनं करोति इत्यर्थः । क्वचित् रौति क्वचित् नृत्यौत्सुक्यात् क्रोशति, क्वचित् गायति अतिहर्षेण हरिचरित्रयुक्तपद्यगानं करोति, क्वचित् नृत्यति च । किं दाम्भिकवत् परान् वञ्चयितुं नेत्याह । उन्मादवत् प्रहृष्टहीत इव, लोकबाह्यः लोकविलक्षणः, विवशः सन्नृत्यतीत्यर्थः ॥

हिन्दी अनुवाद

ईश्वर से विमुख पुरुषको उनकी मायासे अपने स्वरूपकी विस्मृति हो जाती है और इस विस्मृति से ही 'मैं देवता हूँ', 'मैं मनुष्य हूँ' इस प्रकारका भ्रम-विपर्यय हो जाता है । इस देह आदि अन्य वस्तु में अभिनिवेश, तन्मयता होने के कारण ही बुढ़ापा, मृत्यु, रोग आदि अनेकों भय होते हैं । इसलिये अपने गुरुको ही आराध्यदेव परम प्रियतम मानकर अनन्य भक्ति के द्वारा उस ईश्वरका भजन करना चाहिये ॥ ३७ ॥ राजन् ! सच पूछो तो भगवान् के अतिरिक्त, आत्मा के अतिरिक्त और कोई वस्तु है ही नहीं । परन्तु न होने पर भी इसको प्रतीति इसका चिन्तन करनेवाले को उसके चिन्तन के कारण, उधर मन लगने के कारण ही होती है—जैसे स्वप्न के समय स्वप्नद्रष्टा की कल्पना से अथवा जाग्रत्-अवस्थामें नाना प्रकारके मनोरथों से एक विलक्षण ही सृष्टि दीखने लगती है । इसलिये विचारवान् पुरुषको चाहिये कि सांसारिक कर्मों के सम्बन्ध में सङ्कल्प-विकल्प करनेवाले मनको रोक दे—कैद कर ले । बस, ऐसा करते ही अभय पदकी, परमात्माकी प्राप्ति हो जायगी ॥ ३८ ॥ संसार में भगवान् के जन्मकी ओर लीलाकी बहुत-सी मङ्गलमयी कथाएँ प्रसिद्ध हैं । उनको सुनते रहना चाहिये । उन गुणों और लीलाओंका स्मरण दिलानेवाले भगवान् के बहुत-से नाम भी प्रसिद्ध हैं । लाज-संकोच छोड़कर उनका गान करते रहना चाहिये । इस प्रकार किसी भी व्यक्ति, वस्तु और स्थान में आसक्ति न करके विचरण करते रहना चाहिये ॥ ३९ ॥ जो इस प्रकार विशुद्ध व्रत—नियम ले लेता है, उसके हृदयमें अपने परम प्रियतम प्रभुके नाम-कीर्तन से अनुरागका, प्रेमका अङ्कुर उग आता है । उसका चित्त द्रवित हो जाता है । अब वह साधारण लोगोंकी स्थिति से ऊपर उठ जाता है । लोगोंको मान्यताओं, धारणाओं से परे हो जाता है । और दम्भ से नहीं, स्वभाव से ही मतवाला सा होकर कभी खिलखिलाकर हँसने लगता है तो कभी फूट-फूटकर रोने लगता है । कभी ऊँचे स्वर से भगवान्को पुकारने लगता है तो कभी मधुर स्वरसे उनके गुणोंका गान करने लगता है । कभी-कभी जब वह अपने प्रियतमको अपने नेत्रोंके सामने अनुभव करता है, तब उन्हें रोकने के लिये नृत्य भी करने लगता है ॥ ४० ॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुधासम् ॥ ४२ ॥
इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

राजोवाच

अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् । यथा चरति यद् ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्वं वायुम् अग्निम् सलिलं महीं ज्योतीषि सत्त्वानि दिशः द्रुमादीन् सरित्समुद्रान् च यत् किञ्च भूतं हरेः शरीरम् अनन्यः प्रणमेत् ॥ ४१ ॥ प्रपद्यमानस्य भक्तिः परेशानुभवः अन्यत्र विरक्तिः इति एष त्रिकः एककालः यथा अश्नतः अनुधासं तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायः (स्युः) ॥ ४२ ॥ राजन् इति अनुवृत्त्या अच्युताङ्घ्रिं भजतः भागवतस्य भक्तिः विरक्तिः भगवत्प्रबोधः भवन्ति ततः (सः) साक्षात् परां शान्तिम् उपैति ॥ ४३ ॥ अथ भागवतं ब्रूत यथा यद्धर्मः यादृशः नृणां चरति यद् ब्रूते यैः लिङ्गैः भगवत्प्रियः (भवति) ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किञ्च खमिति । सत्त्वानि भूतानि आकाशादि यकिञ्चिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् । संभावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥ नन्विममारूढयोगानामपि बहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्य सदृष्टांतमाह । भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसो भक्तिः प्रेमलक्षणा । परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथा निवृत्तस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येष त्रिक एककालो भजनसमकाल एव स्यात् । यथाऽभतो भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टि-रुदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्च प्रतिधासं स्युः । उपलक्षणमेतत् । प्रतिसिक्थमपि यथा स्युस्तद्वत् । एवमेकैकस्मिन् भजने किञ्चित्प्रेमादित्रिके जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायत एव । बहुग्रासभोजिन इव परमतुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह । इत्यच्युताङ्घ्रिमिति ॥ ४३ ॥ भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति । अथेति । यद्धर्मो यस्मिन्धर्मं परिनिष्ठितः । यादृशो यत्स्वभावः । यथाचरति वर्तते । यत् ब्रूते वदति । यैश्च लिङ्गैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

श्रावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हरेः शरीरं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेः । सत्त्वानि जीवानि 'सत्त्वं स्याद्गुणजीवयोः' । आदिना बल्यादिग्रहः । यद्वा—तत्पदार्थेशानिरूपकवाक्यैरीशव्याप्तिमवगत्य 'यच्च किञ्चिज्जगद्वस्तु' इत्यादिभिरिति महावाक्याद्वा प्रत्यक्षाभासावगतभेद-विरोधेनानवगतब्रह्मात्मवस्तुः स्वादीनिहरेः शरीरमित्यवगत्य अनन्य ईशातिरिक्तमन्वानः प्रणमेत्तदा शुद्धो बाधितप्रत्यक्षाभासकृता-संभवोऽनन्य ईशाभिन्न एव स्यात् इति वार्थः 'अथ योऽन्यो देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' इति श्रुतेः ॥ संदर्भः—ततः श्रीभगवतः सर्वत्र स्फूर्तेः स्वं वायुमिति सत्त्वानि भूतानि आकाशादिकं यत्पश्यति तत्त्वनुरागातिशयेन 'जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्' इति तद्धरेः शरीरं श्यामसुन्दरपतिवसनादिरूपमेव पश्यन्प्रणमेत्, तत्र तत्र भक्त्या नम्रात्मा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरनन्यः स्फूर्त्यन्तररहित इत्यर्थः । 'यां निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादेः ॥ विश्वनाथोपि—ततश्च 'नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम् ॥' इति पौराणिकवाक्यस्योदाहरणीभवतीत्याह—खमिति । प्रणमेदिति संभावनायां लिङ् । खवाद्यादिषु यत्रयत्र दृष्टिः पतेत्तत्रतत्र हरेः शरीरं श्यामसुन्दराकारमेव स्फुरितं पश्यतीत्यर्थः । यद्वा—भक्तस्य फलप्राप्तिदशां निर्वर्ण्य पुनः साधनदशायां किञ्चिद्विदधाति—खमिति । हरेः शरीरमधिष्ठानं ज्ञात्वा प्रणमेत् प्रणमो भवेत् । न विद्यतेऽन्यः कृष्णं विना सेव्यो यस्य सः ॥ ४१ ॥ अत्र पुनराशंक्य भागवतधर्मफलमाह—नन्विति । एतत्प्रतिप्रास-मित्येतत् । प्रतिपुलाकं 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । पुलाकस्तंडुलातिसूक्ष्मावयवविशेषः । एकैक-स्मिन्नेकैकवारमित्यर्थः ॥ संदर्भः—ननु पूर्वं पादांबुजोपासनमित्यादिना तादृशतत्स्फूर्तिमयं फलमुद्दिष्टम् एवंव्रत इत्यादिना तत्प्रेम लोकबाह्यमित्यनेन वैराग्यश्चेति क्रमो गम्यते स च न संभवति मिथः सापेक्षत्वात्, योगपद्ये च परस्पराश्रयो दोषः

स्यात्तदेतदाशङ्क्यौगपद्यमेव दृष्टान्तेन साधयति—भक्तिरिति । तत्र भक्तितुष्टयोः सुखरूपत्वात् परेशानुभवपुष्टयोरात्मभरणरूपत्वा-
द्विरक्तिक्षुदपाययोरन्यत्र वैतृष्ण्यरूपत्वात्साम्यम् इह भक्त्यादित्रयमुद्दिश्यैककालमात्रत्वं विधीयते ‘अप्राप्तशास्त्रमर्थवत्’ इति
न्यायात् । ‘प्राप्ते कर्मणि नत्वेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोप्येकयत्नतः ॥’ इत्युक्तेष्व, तथा चेह भक्त्या-
दिकेऽप्राप्तमेव यौगपद्यं शास्त्रेण विधीयत इति भावः । यथाऽप्राप्त एवापगाप्रवाहे सेतुर्विधातुं शक्यते न तु प्राप्तेपि तस्मिन्सो-
तिप्रयत्नेनापि विधातुं शक्य इति ॥ अत्र विश्वनाथस्तु—भक्तिमार्गेऽस्मिन्नतिमुखदे साधनदशायामपि फलप्राप्तिं सदृष्टान्तामाह—
भक्तिः श्रवणकीर्तनादिः परेशस्येष्टदेवस्य श्रीकृष्णस्य यदा भवेत्तदैव तदनुभवो माधुर्यास्वादोपि तदनुरूपो भवेत्तदैवान्यत्र
मायिकसुखे विरक्तिरपि तदनुरूपा भवेदिति त्रिकः त्रयोऽवयवा यस्य स त्रिकः । अत्रावयवार्थः कः । अत्रेदमवधेयम्—किञ्चिन्मात्र-
भोजिनः किञ्चिन्मात्रैव तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोपि तदनुरूप एव बहुभुजानस्य पूर्णास्तुष्टिपुष्टिक्षुदपाया एवं किञ्चिच्छ्रवणादिभजने
किञ्चिन्मात्रे परेशानुभवविरक्ती भवतः बहुभजतस्तु संपूर्णा एव भक्तिपरेशानुभवविरक्तयः स्युः । किं तु बहुभोजिनस्तु
भोजनासामर्थ्यं भवति भजने सामर्थ्यातिशयो भवतीति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥ ततश्च भक्त्यादित्रिकाविर्भावात् इति । प्रीत्या
भजतोऽनु भगवत्प्रबोधः । भगवदपरोक्षज्ञानमनन्तरं पूर्वस्मादधिका संसारविरक्तिरनन्तरं चाधिका भक्तिरित्येतानि भागवतस्य
भवन्तीति यस्मात्तस्मात्ततोन्तरं साक्षात्तुर्भावस्थालक्षणां परामुत्तमां शान्तिसंयोग्यां मुक्तिमुपैतीत्यन्वयः । अत्र पूर्वाधिक्यविवक्षया
प्रबोधादीनां हेतुहेतुमद्भावकथनं न विरुद्धमिति ॥ ततश्च भक्त्यादित्रिकोत्पत्त्यनन्तरं परां शान्तिमात्यन्तिकं क्षेमम् ॥ ४३ ॥ तस्य
भागवतस्य । अथेति—अथानन्तरं भागवतं ब्रूत तज्ज्ञानार्थं स च नृणां मध्ये यद्वर्मा यत्स्वभावस्तं स्वभावं ब्रूतेति मानसलिंग-
प्रश्नः । यादृश इति तस्यैव तारतम्यप्रश्नः । यथाऽऽचरतीति अनुतिष्ठतीति तदनुष्ठानं ब्रूत इति कायिकलिंगप्रश्नः । यं ब्रूते तद्वचनं
ब्रूतेति वाचिकलिंगप्रश्नः । ननु पूर्वं ‘शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेः’ इत्यादिप्रश्नेन तत्तल्लिंगं श्रोतव्यमिति वाच्यम्, सत्यम्, तथापि
पुनस्तत्तदनुवादेन तेषु लिंगेषु यैर्लिंगैः स भगवत्प्रियो यादृश उत्तममध्यमेत्यादिभेदो विविक्तो भवति तानि लिंगानि
विविच्य ब्रूतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

खमिति । खमाकाशं ज्योतीषि सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि सत्त्वानि जन्तून् एवं खवाय्वादीन् यत्किं च भूतं स्थावरजङ्गमभूतमात्रं
तत्सर्वं हरेः शरीरमिति भावयन् स्वयमप्यनन्यः अपृथक्सिद्धः स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरत्वं भावयन्नित्यर्थः । प्रणमेत् ॥ ४१ ॥
नन्वियमारूढयोगैरप्यतिदुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकत्रैव जन्मनि भवेदित्याशङ्क्याह—भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य
निष्कपटं भगवद्भजनं कुर्वतः पुंसो भक्तिः प्रेमलक्षणापरेशानुभवः परेशस्य भगवतः अनुभवः स्वरूपस्फूर्तिः भगवतोऽन्यत्र धन-
पुत्रादिविरक्तिरित्येष त्रिक एककालः भजनसमकाल एव यथोत्तरं वर्द्धमानो भवति । यथा अश्रुतः भुञ्जानस्य पुंसोऽनुघासं
प्रतिघ्रासं यथा तुष्टिः मनःसन्तोषः पुष्टिः उदरपूर्तिः क्षुदपायः क्षुन्नवृत्तिश्च स्युः । एवमेकैकस्मिन् भजने किञ्चिप्रेमादित्रिके
जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुघ्रासभोजिन इव परमतुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥ इतीति हे राजन् ! इत्येवमुक्तप्रकारेणानु-
वृत्त्या अच्युताङ्घ्रिं भजतो भागवतस्य यदा भक्त्यादयस्त्रयो भवन्ति तदा तत एव भक्त्यादित्रिकात् स साक्षात् परां सर्वत उत्कृष्टां
शान्तिं संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दभगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिमुपैति ॥ ४३ ॥ अथेति । अथ भागवतं भगवद्भक्तलक्षणादिकं ब्रूत
यो धर्मो यस्य सः । अनिजभाव आर्षः । यादृशः यत्स्वभावः नृणां मध्ये यथा चरति यद्वृत्ते यैर्लिंगैः चिह्नैः स भगवतः प्रियो भवति
इति । यद्वा स भगवत्प्रियः अत्र क्रमाद्भागवतस्य धर्मस्वभावाचारवचनचिह्नप्रदनाः ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

हरेः शरीरं श्यामसुन्दरपीतवसनादिरूपं सम्भावनायां लिङ्गिति अनुरागेण सर्वत्र तत्स्फूर्त्यो तत् प्रणामः सम्भवत्येवे-
त्यर्थः । सर्वभूतेषु यः पश्येदिति वक्ष्यमाणत्वात् तत्र हेतुः अनन्यः स्फूर्त्यन्तरशून्य इत्यर्थः । “या निशा सर्वभूतानाम्” इत्यादेः
“नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” इत्यादेश्च ॥ ४१ ॥ इयं गतिः सर्वत्र
तत्स्फूर्तिलक्षणा सदृष्टान्तमिति सदृष्टान्तं यथा स्यात्तथा प्रेमस्फूर्तिविरक्तीनां यौगपद्यमाह, तत्र जातानुराग इत्यनेन प्रेमोक्तं खं
वायुमित्यनेन स्फूर्तिः लोकबाह्य इत्यनेन च विरक्तिरिति अत्र तु तत् त्रयमुद्दिश्यैककालत्वमात्रं विधीयते ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’ इति
न्यायात् “प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोप्येकयत्नतः” इत्युक्तेष्व । तथा स्फूर्त्यो ततो
भगवद्रूपादन्यत्र अत्र भक्तितुष्ट्याः सुखरूपत्वात् साम्यम् परेशानुभवपुष्टयोरात्मभरणरूपत्वात् साम्यम् विरक्तिक्षुदपाययोश्चान्यत्र
वैतृष्ण्यरूपत्वात् साम्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ ततश्च भक्त्यादित्रिकोत्पत्त्यनन्तरम् अनुवृत्त्याऽभ्यासेन परां शान्तिमात्यन्तिकं

चेमम् ॥ ४२ ॥ तस्य भागवतस्य अथ तज्ज्ञानार्थम् अनन्तरमेव भागवतं ब्रूत यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितस्तं धर्मं ब्रूत यत्स्वभावस्तं स्वभावं ब्रूत यथा वर्तते तद्वर्त्तनं ब्रूत यद्ब्रूते तद्वचनं ब्रूत यैर्लिङ्गैस्तानि लिङ्गानि ब्रूत ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सत्त्वानि जन्तूनि ॥ ४१ ॥ परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपगुणादिविषयं तत्त्वज्ञानम् अन्यत्र शब्दादौ विरक्तिः तुष्टिः अलम्बुद्धिः पुष्टिः शरीरपोषणं क्षुदपायः जाठराग्निना शरीरगतास्थ्यादिदाहः क्षुत्तन्निवृत्तिः अनुचासं प्रतिप्रासम् ॥ ४२ ॥ शान्तिम् अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणाख्योर्मिषट्कप्रशमम् ॥ ४३ ॥ भागवतं भगवद्भक्तं यद्धर्म इति श्रीभगवति सर्वकर्मार्पणरूपन्यास-धर्मयुक्तः यादृशवासनायुक्तः चरतीति यद्वक्ष्यति यज्जानाति श्रीभगवत्प्रसादं तत्त्वत्रयं च मन्त्रं श्रीभगवद्गुणान् लिङ्गानि च शङ्खचक्रधारणोर्ध्वपुण्ड्रयुगलमालिकादीनि पञ्चरात्रादिप्रसिद्धानि अन्यानि चेति प्रश्नार्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उपायान्तरमप्याह—खमिति । खमाकाशं सत्त्वानि जन्तून् आकाशादीनि यत् किञ्चिद्भूतमात्रं च हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत्, कथम्भूतः ? अनन्यः स्वयमप्यपृथक्सिद्धः स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरतां भावयन्नित्यर्थः । इत्थं जगच्छरीरकब्रह्मभावनया शान्तं सन्मनो निरुद्धं भवतीति भावः ॥ ४१ ॥ ननु, मनोनिरोधो गायानुष्ठानेनैवायुरत्यल्पमुपैति कदा वा मनोनिरोधः ? कदा वा भगवद्भक्तिश्च स्यात् ? इत्यत आह—भक्तिरिति । परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपरूपगुणादिविषयं तत्त्वज्ञानं भक्तिः प्रीतिरूपं ध्यानमन्यत्र शब्दादिविषयेषु विरक्तिश्चेत्येतत्क्रियं प्रपद्यमानस्यैककालं युगपदेव भवतीत्यर्थः । प्रपद्यमानस्येत्यनेन युगपद्भक्त्यादि (त्रिक) साधनतया तावद्भगवच्छरणागतिरत्रोपदिश्यते नेन्वेकया प्रपत्यापि कथमेतत्त्रिकं युगपत् स्यादित्यत्र (तद्) दृष्टान्तमुखेनोप-पादयति—तथाऽभूत इत्यादिना भवन्ति वै भागवतस्येत्यन्तेन । तुष्टिरलम्बुद्धिः पुष्टिः शरीरपोषः क्षुदपायः जाठराग्निना शरीर-गतास्थ्यादिदाहः क्षुत् तन्निवृत्तिश्चेत्येतत् त्रिकमनुचासं प्रति प्रासमभ्रतः भुञ्जानस्य युगपदेव भवतीति ॥ ४२ ॥ इतीत्थं तथेत्यर्थः । भागवतस्य भगवत्प्रपन्नस्यानुवृत्त्या शनैरच्युताङ्घ्रिं भजतः पुंसः भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः परेशानुभवश्च भवन्ति, भवन्तु ततः किमत आह—राजन्नित्यादि । हे राजन् ! ततो भक्त्यादिभ्यः साक्षात्परां शान्तिमशनायापिपासाशोकमोहजरामरणाख्योर्मिषट्कप्रशमं मोक्षमिति यावत् उपैति प्राप्नोति परं शान्तमिति पाठे अशनायाद्यूर्मिषट्करहितं परं परमात्मानम् उपैति ॥ ४३ ॥ न केवलमित्थंभूतः स्वयमेवोपैत्यपि अन्यानपि तत्प्राप्तियोग्यान् करोतीत्यभिप्रेत्याह—सन्न्यस्तदण्ड इति । सन्न्यस्तदण्डः भूतद्रोहरहितः भगवत्यधोक्षजे विगाढं निमग्नं चेतो यस्य सः अत एव शुद्धस्वभावोऽङ्घ्रिरेणुभिलोकत्रयं पुनाति तत्र दृष्टान्तः यथोदितस्तरणिः सूर्यस्तद्वदित्यर्थः । भवन्ति वै भागवतस्येत्युक्तं तस्य लक्षणं पृच्छति—अथेति । भागवतं भगवत्प्रपन्नं ब्रूत यद्धर्मः यो मोक्षधर्मो यस्य स इति बहुव्रीहिः नृणां मध्ये यादृशः यत्स्वभावः यथा चरति तस्याचारः कोदृश इति प्रश्नः यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः लक्ष्यत इति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीमेवंविधोपासकस्य हरेरुपासनार्थमधिष्ठानविशेषमाह—खं वायुमित्यादिना । खादीनां यानि यानि शब्दप्रवृत्ति-निमित्तानि तानि सर्वाणि हरेरधीनत्वेन तदेकनिष्ठगुणावेदकानि उपासकानां च तत्तद्योग्यतावशात् तत्तदधिष्ठानबाहुल्यं चोपयुज्यते, हरेरावास स्थानत्वाद्येषु तदुपासनाविधानमिति भावेनाह—हरेरिति । यत्किञ्च भूतमुत्पन्नं तत्सर्वं हरेः शरीरं विषय-भोगायतनत्वादावासास्थानं “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या” इत्यादिश्रुत्ये । प्रकर्षेण मनस्तन्नतं कुर्यात् किं तदभेदेन ? नेत्याह, अनन्यमिति । अन्यः स्वामी न विद्यते यस्य सोऽयन्यः तं ब्रह्मपरिणामत्वेन सर्वस्य तच्छरीरत्वात्तदभेदेन उपासनीयते चेति चेन्नः “सर्वं हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य भण्यते” इत्यादिविरोधात् ॥ ४१ ॥ एवं खाद्यधिष्ठानेषु सन्निहितस्य हरेस्ततो भिन्नत्वेन न तत्त्वामित्वेन चोपासनाभक्त्यादिपुष्टिं करोति नान्यथेति सोदाहरणमाह, भक्तिरिति । खादिषु स्थितं हरिं प्रपद्यमानस्योपासीनस्य तथा परे परमात्मनि भक्तिःस्वे स्वस्मिन्ननुभवो स्वातन्त्र्यज्ञानम् अन्यत्र संसारे विरक्तिरित्येष त्रिकः त्रिकत्वसङ्ख्यां प्राप्त एककालः स्यादिति शेषः । यथा बुभुक्षोरशनतः पुंसोऽनुचासं प्रतिकवलं क्षुदपायः पुष्टिरुदरपूर्तिलक्षणा तुष्टिरलम्बुद्धिश्चेत्येतत्त्रयं स्यात् ॥ ४२ ॥ पूर्वोक्तार्थमनूद्य तत्फलमाह—इतीति । प्रीत्या भजतोऽन्वनन्तरं भगवत्प्रबोधः भगवदपरोक्षज्ञानमनन्तरं पूर्वस्मादधिका संसार-विरक्तिरनन्तरम् अधिका भक्तिस्तितानि साधनानि भागवतस्य भवन्तीति यस्मात्ततोऽनन्तरं साक्षात्तुर्यावस्थालक्षणां परामुत्तमां शान्तिं स्वयोग्यां मुक्तिमुपैतीन्वयः । अत्र पूर्वाधिक्यविवक्षया प्रबोधादीनां हेतुमद्भावकथनं न विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४३ ॥

भगवत्सम्बन्धी भागवत इति ज्ञातवतोऽपि विशेषविवक्षया लोकोपकाराय पृच्छति—अथेति । अथ प्राप्तावसरः पृच्छामीति शेषः । किं तत्राह, भागवतमिति । भागवतमुत्तममध्यमाधमसंज्ञं यद्धर्मः किं धर्मः यादृशः कीदृशः यथा कथम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततः श्रीभगवतः सर्वत्र स्फूर्तेः खं वायुमिति सत्त्वानि भूतानि आकाशादिकं यत्पश्यति तत्त्वानुरागातिशयेन “जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” इतिवद्वरेः शरीरं श्यामसुन्दरपीतवसनादिरूपमेव पश्यन् प्रणमेत् तत्र तत्र भक्त्या नम्रात्मा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः अनन्यः स्फूर्त्यन्तररहित इत्यर्थः । “या निशा सर्वभूतानाम्” इत्यादेः ॥ ४१ ॥ ननु, पूर्वं पादाम्बुजोपासनमित्यादिना तादृशतस्फूर्तिमयं फलमुद्दिष्टम् एवंव्रत इत्यादिना सत्प्रेम, लोकषाह्य इत्यनेन वैराग्यं चेति क्रमो गम्यते । स च न सम्भवति मिथः सापेक्षत्वात् यौगपद्यते च परस्पराश्रयो दोषः स्यात् तदेतदाशङ्क्य यौगपद्यमेव दृष्टान्तेन साधयति—भक्तिरिति । तत्र भक्तितुष्ट्योः सुखरूपत्वात् परेशानुभवपुष्ट्योरात्मभरणरूपत्वात् विरक्तिरुदपाययोरन्यत्र वैतृष्ण्यरूपत्वात्साम्यम् ॥ ४२ ॥ परां शान्तिम् आत्यन्तिकं क्षेममित्यर्थः ॥ ४३ ॥ यथेति । अथानन्तरं भागवतं ब्रूत तज्ज्ञानार्थं सच नृणां मध्ये यद्धर्मो यः स्वभावस्तं स्वभावं ब्रूत यथा च स आचरति अनुतिष्ठति तदनुष्ठानं ब्रूत यद्ब्रूते तद्वचनं च ब्रूतेति मानसकायिकवाचिकलिङ्गपृच्छा । ननु, पूर्वं “शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे” इत्यादिग्रन्थेन तत्तल्लिङ्गं श्रीकविनैवोक्तम् सत्यं तथापि पुनस्तत्तदनुवादेन तेषु लिङ्गेषु यैर्लिङ्गैः स भगवत्प्रियो यादृश उत्तममध्यगतादिभेदो विविक्तो भवति तानि लिङ्गानि विविच्य ब्रूतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततश्च—

“नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” ॥

इति पौराणिकवाक्यस्योदाहरणीभवतीत्याह—खमिति । प्रणमेदिति सम्भावनायां लिङ्ग्ं स्वाव्यादिषु यत्र यत्र दृष्टिः पतेत्तत्र हरेः शरीरं श्यामसुन्दराकारमेव स्फुरितं पश्यतीत्यर्थः । यद्वा, भक्तस्य फलप्राप्तिदशां निर्वर्ण्य पुनः साधनदशायां किञ्चिद्विधाति, खमिति । हरेः शरीरमधिष्ठानं ज्ञात्वा प्रणमेत् प्रणमो भवेत् न विद्यतेऽन्यः कृष्णं विना सेव्यो यस्य सः ॥ ४१ ॥ भक्तिमार्गेऽस्मिन्नतिमुखदे साधनदशायामपि फलप्राप्तिं सदृष्टान्तमाह—भक्तिः श्रवणकीर्त्तनादिः परेशस्येष्टदेवस्य कृष्णस्य यदा भवेत्तदैव अनुभवो माधुर्यास्वादोपि तदनुरूपो भवेत् तदैव अन्यत्र मायिकविषयसुखं विरक्तिरपि तदनुरूपा भवेदेवेत्येष त्रिक एक कालः समकालोत्पन्न एव प्रपद्यमानस्य कृष्णं भजतो जनस्य भवति यथाऽश्वतो भुञ्जानस्य जनस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदभरणं क्षुन्नवृत्तिश्च अनुघ सं प्रतिप्राप्तं स्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्क्यमपि यथा स्युस्तद्वत् यथा भुञ्जानस्य किञ्चिन्मात्रा तुष्टौ सत्यां किञ्चिन्मात्रो पुष्टिः किञ्चिन्मात्र एव रुदपायस्तथैव भजतो जनस्य किञ्चिन्मात्रे श्रवणकीर्त्तनादिभजने वृत्ते किञ्चिन्मात्र एव परेशानुभवः किञ्चिन्मात्रेव विरक्तिश्च भवेत् यथैव च बहुभोजिनः सम्पूर्णा एव पुष्टितुष्टिरुदपायः तथैव बहुभजतः सम्पूर्णा एव भक्तिपरमेश्वरानुभवविरक्त्य इति किन्तु बहुभोजनसामर्थ्यं भवति बहु भजतस्तु भजनसामर्थ्यातिशयो भवतीति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥ उक्तमर्थमेव पुष्टीकुर्वन्नाह—इतीति । परां शान्तिमालयन्तिकं क्षेमम् ॥ ४३ ॥ भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्षणे पृच्छति—अथेति, सद्धर्मो यत्स्वभाव इति मानसलिङ्गप्रश्नः यादृश इति तस्यैव तारतम्यप्रश्नः यथा आचरतीति कायिकलिङ्गप्रश्नः यद्ब्रूते इति वाचिकलिङ्गप्रश्नः किमेतैः प्रश्नैरिति चेदत आह, यैर्मानसालिङ्गैर्भगवत्प्रियोऽनुमीयते ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

खादिकं हरेः सर्वव्यापकस्य शरीरम् आवासस्थानमिति मत्वा अनन्यः हयैकशरणः सन् प्रणमेत् ॥ ४१ ॥ एवंव्रतस्य भक्तिः भगवत्साक्षात्कारलक्षणं परमं ज्ञानं संसारान् परमं वैराग्यं च भवतीत्याह—भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य भक्त्यादि त्रिकसिद्धये भगवन्तं शरणं गच्छतः भक्तिः परेशानुभवः अन्यत्र संसारे विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः शरणागतिसमकालः जायते यथा अनुधासं प्रतिप्राप्तम् अश्नतः भुञ्जानस्य तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायाः स्युः ॥ ४२ ॥ साधनत्रिकसम्पन्नस्य भगवत्प्राप्तिमाह—इतीति । परां शान्तिं भगवत्सधर्म्यलक्षणां मुक्तिमुपैति प्राप्नोति ॥ ४३ ॥ भक्त्युपायं श्रुत्वा मुक्त्यधिकारिणा पृच्छति—अथेति, भक्त्यादयो मुक्त्युपायाः भागवतस्य भवन्तीति भवद्विरुक्तम् अथ नृणां मध्ये मुक्त्यधिकारिणं भागवतं ब्रूत यद्धर्मः य उत्तमत्वादिलक्षणो धर्मो यस्य सः यादृशः यत्स्वभावः यथाऽऽचरति वर्त्तते यद्ब्रूते च यैर्लिङ्गैः भगवत्प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं कर्मणा लोकपरित्यागे ज्ञानभक्ती तस्यैकहेलया निरूपयति, महाभूतानि द्यावापृथिव्योः स्थिते दिशश्चतुर्विधभूतानि

नदीः समुद्राश्चकारात् पर्वताः, एते हि गोविन्दस्य शरीरं ब्रह्माण्डं वा समुदितं यत् किञ्च भूतमित्यनुक्तसङ्ग्रहो हेतुर्वा, भगवतः प्रादुर्भूतं तल्लीलार्थमित्यात्मानं चापृथक्कृत्य प्रणमेत् ॥ ४१ ॥ एवं “शृण्वन्नि”त्यादिना मनःपर्यन्तं मार्गत्रयानुकल्प इति भक्तिज्ञान-वैराग्याणि फलानि, कर्मणः फलं वैराग्यं, तानि क्रमेण भवितुं नार्हन्त्येकसाधनत्वाद् युगपच्च लोके जायमानं न दृष्टमिति प्रथमं त्रयाणामेकदोषात्पत्तिं लोकदृष्टान्तेन साधयति, भक्तिः परा प्रेमलक्षणा, ईशानुभवो “मामभिजानाति” “यावानि”त्यादि, गोविन्द-व्यतिरिक्ते विरक्तिः, स्वादिष्टसघृतान्नभोजने त्रयमेकदा भवति परमकाष्ठां च प्राप्स्यतीत्यनुवासमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥ दूषणं परिहृत्य फलमाह, सर्वकर्मसु मङ्गलाचरणमिवानुवृत्त्याच्युताङ्घ्रिभजनं जगन्नाथादिस्थानेषु मध्येमध्ये कर्तव्यं, एवमपि फलोत्पत्तिदशायां फलोप-कार्यङ्गान्तरमाह, एवमपि क्रियमाणः स यदि भागवतो भवेत् ‘तस्यापत्य’मिति भगवता ह्यात्मार्यमुत्पादितश्चेद् भगवतः स्थानेषु परम-शुद्धसत्त्वरूपां शान्तिं केवलब्रह्मानन्दानुभवस्थानं तद् योगिन एव जानन्ति साक्षात् स्वयमेव तत् स्थानं प्रविशतीति फलम् ॥ ४३ ॥ भागवतत्वं ब्राह्मणवत् सर्वोपयोगि, तत्र यथा ब्राह्मणविशेषाः कर्मविशेष उपयुज्यन्त एवमत्राप्यनुकल्पे कीदृश उपयुज्यत इति स्वतन्त्रतया च पृच्छति, धर्मोपयोगार्थमपि भागवतैः सह भगवद्दर्मा उत्तमस्य कर्तव्या इत्यध्यायार्थः फलिष्यत्यतो भागवतं पृच्छति भगवत्सेवकानां मध्ये स्थितो निःसन्दिग्धः, मनुष्याणां मध्ये स्थितस्य लक्षणं वक्तव्यं, धर्माः सन्ध्यावन्दनादय इव शमादय इव स्वरूपं, प्रवाहे च कथं स्थितिरित्याह, यथेति कायवाङ्मनोव्यापाराः पृष्टाः लिङ्गं हि वेषस्तेन रुचेः परिज्ञानं, अत्र प्रकृतोपयोगि-लक्षणकथनपूर्वकमुत्तरं वक्तव्यं तत्र प्रकृते त्रयाणामनुकल्पत्वात् त्रिविधो भक्तो वक्तव्यः, भगवता हि स्वार्थं निर्मितत्वादेकं फलमुख-लक्षणं च वक्तव्यं, तत्र सर्वे लोका नैकविधा भवन्तीति सर्वत्र त्रैविध्यं वक्तव्यं, तत्र ज्ञानभक्तिकर्मणां त्रैविध्यं सर्वत्र हेतुरेकेन फललक्षणं चैकैनेत्येकादशभिरुत्तरं वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

खमित्यत्र द्वावापृथिव्योः स्थिते इति ज्योतिःसत्त्व इतिशेषः, हरेः शरीरमित्यस्यार्थान्तरमाहुर्ब्रह्माण्डमित्यादि, हेतुपक्षे भूतमित्यस्य भगवतः सकाशादित्यर्थं हृदि कृत्याहुर्भगवत इत्यादि, अनन्यपदार्थमाहुरात्मानमित्यादि ॥ ४१ ॥ भक्तिरित्यत्र “ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चे”त्यत्र भक्तेः पश्चान्निर्देशादत्रापि वैराग्यं भक्तेः फलमिति शङ्का स्यात् तन्निरासायाहुः कर्मणः फलं वैराग्यमिति, एकसाधनत्वा-दिति बहुव्रीहिः, न दृष्टमिति कार्यमितिशेषः ॥ ४२ ॥ इत्यच्युतेत्यत्र स इति सङ्घातः, शारीरधर्मस्यैव पूर्वमुपक्रान्तत्वादात्मनस्तथात्वाङ्गीकारे जन्मान्तरेपि तत्सम्भवेन साक्षात्पदस्यापि विरोधादित्यर्थः, एतदेवोपपादयन्ति तस्येत्यादि ॥ ४३ ॥ अथेत्यत्र सर्वोपयोगीति मुख्यामुख्य-धर्माणां तदनुकल्पातां चोपयोगीत्यर्थः, स्वतन्त्रतया भागवतप्रश्नप्रयोजनमाहुर्धर्मोपयोगेत्यादि, अनुकल्पधर्मस्य फलपर्यवसानार्थमपि वक्ष्यमाणलक्षणैर्भागवतैः सह तथेत्यर्थः, इदमग्रिमश्लोके स्फुटीभविष्यति, शमादय इव स्वरूपमिति शमादयौ यथा ब्राह्मण्याभिव्यञ्जका एवं भागवतत्वाभिव्यञ्जकस्वरूपधर्मो वक्तव्य इत्यर्थः, मनोव्यापारस्यास्पष्टत्वात् तद्रूपकं स्पष्टयन्ति लिङ्गमित्यादि, पृष्टं हि वक्तव्य-मुत्तरे भागवतलक्षणं तु त्रिभिरेव सिध्यतीत्यन्येषां वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रश्नानुसारितामुत्तरस्य वक्तुं प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यं वदन्त्यत्रेत्यादिना, प्रकृत इति मुख्ये भगवद्दर्मे, अयमर्थः, राज्ञा हि न सामान्यतो भागवतः पृष्टः किन्तु मार्गत्रयानुकल्पकथने फलोपकार्यङ्गं भगवता स्वार्थमुत्पादितः पृष्टोत एवं प्रश्न एवन्नूपमुत्तरमपेक्षितं येनानुकलोपकारः स्वार्थोत्पादनफलं चावगम्येत प्रत्यक्षं चानुरुध्येतेति प्रश्नाशयश्चैविव्यं वक्तव्यमित्यन्तेनोक्तं, तत्र ‘ज्ञानेत्यारभ्योत्तरतात्पर्यं तु स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उपायान्तरमप्याह—खमिति। खादीन् किम्बहुना यत्किञ्चभूतं स्थावरजङ्गमभूतमात्रं तत्सर्वं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत्। स्वयमप्यनन्यः अपृथक्सिद्धः स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरत्वं भावयन्नित्यर्थः। खमाकाशम् ज्योतीषि सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि सत्त्वानि जन्तून् ॥ ४१ ॥ एवं भजतः फलमाह—भक्तिरिति। प्रपद्यमानस्य निर्व्यलीकं भगवदेकशरणतया श्रवणादि कुर्वतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः परेशस्य भगवतः अनुभवो गुणशक्तिस्वरूपादि यथार्थज्ञानम्। भगवतोऽन्यत्र धनपुत्रकलत्रादि-विषयेषु विरक्तिरित्येष त्रिक एककालः भजनसमकाल एव यथोत्तरं वर्द्धमानो भवति। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। अश्वतः भुञ्जानस्य पुं सोऽनुघासं प्रतिग्रासं यथा तुष्टिः मनःसन्तोषः, पुष्टिः उदरपूर्तिः, क्षुदपायः क्षुत्तिवृत्तिश्च, स्युः। उपलक्षणमेतत्। यथा प्रतिसिक्थ्यमपि किञ्चित्किञ्चित् तुष्ट्यादित्रिकं भवति उदरपूर्तिपर्यन्तबहुप्रासभोजनस्तु सम्पूर्णास्तुष्ट्यादयो भवन्ति। यथा किञ्चित् किञ्चित्भजने किञ्चित्भक्त्यादित्रिकं भवति भजनानुवृत्त्या तु परमप्रेमादित्रिकं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्रात्र कृतार्थो भवतीति वदन्नुपसंहरति—इतीति। त्वप्यत्र यतितव्यमित्याशयेन सम्बोधयति—राजजिति। इत्येवमुक्तप्रकारेवृत्त्याच्युताङ्घ्रिं भजतो भागवतस्य यदा यदा भक्त्यादयस्त्वयो भवन्ति तदा तदा एव भक्त्यादित्रिकात् स साक्षात् परां सर्वत उत्कृष्टां शान्तिं संसारदुःख-

निवृत्तिपूर्वकपरमानन्दभगवत्प्राप्तिरूपामत्यन्तक्षेमशब्दवाच्यां मुक्तिमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः । वैशब्दोऽवधारणे ॥ ४३ ॥ भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते भागवतलक्षणं पृच्छति—अथेति । यदा भागवतस्यैव भक्त्यादयो भवन्ति । अथ तदा भागवतमेव ब्रूतेत्यन्वयः । तत्र किं वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह—यद्धर्म इति । यो धर्मो यस्य सः इति धर्मप्रश्नः । यादृशः यत्स्वभावः इति स्वभावप्रश्नः । नृणां मध्ये यथा चरतीत्याचारप्रश्नः । यद्धूते इति वाग्व्यवहारप्रश्नः । यैर्लिङ्गैः चिह्नैः स भगवतः प्रियो भवति इति भगवत्परितोषहेतुचिह्नप्रश्नः ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उपायान्तरमप्याह । खमिति । खमाकाशं, वायुं समीरणम्, अग्निं वह्निं, सलिलं जलं, महीं पृथिवीं, ज्योतींषि सूर्यादीन्, सत्त्वानि जन्तून्, दिश आशाः, द्रुमादीन् वृक्षादींश्च, सरित्समुद्रांश्च, सर्वा नदीः सकलानर्णवांश्चेत्यर्थः । यत् किं च भूतं, यत्किंचिद्भूतमात्रमित्यर्थः । हरेः शरीरं इति मत्वेति शेषः । अनन्यः स्वयमप्यपृथक्सिद्धः, स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरतांभावयन्नित्यर्थः । प्रणमेत् खादीन् भगवच्छरीरं मत्वा नमस्कुर्यादित्यर्थः । इत्थं जगच्छरीरकब्रह्मभावनया मनः शान्तं सन् निरुद्धं भवतीति भावः ॥ ४१ ॥ ननु मनोनिरोधायैवंविधक्रियानुष्ठानेनैवाल्पमप्यायुरप्येति, तर्हि कदा वा मनोनिरोधः कदा वा भगवद्भक्तिश्च स्यादित्यत्राह । भक्तिरिति । परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपगुणादिविषयं तत्त्वज्ञानं, भक्तिः तत्र प्रीत्यतिशयरूपं ध्यानम्, अन्यत्र शब्दादिविषयेषु विरक्तिश्चेति, एतत् त्रिकं, प्रपद्यमानस्य प्रपन्नस्य, भगवच्छरणं प्राप्तस्येत्यर्थः । एककालं युगपदेव, स्यात् । नन्वेकया प्रपत्त्यापि कथमेतत्त्रिकं युगपत्स्यात् इत्येतत् दृष्टान्तमुखेन उपपादयति यथाशत इत्यादिना भवन्ति वै भागवतस्येत्यन्तेन । यथा । अश्रतो भुञ्जानस्य पुंसः, अनुवासं प्रतिप्रासं, तुष्टिरलंबुद्धिः, पुष्टिः शरीरपोषः, क्षुद्रपायः जाठराग्निना शरीरगतस्थयादिदाहः क्षुत् तस्या अपायो निवृत्तिः, एतत् त्रिकं, युगपत् स्यात् । तद्वत् भक्त्यादित्रिकं प्रपद्यमानस्य स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतीति । इति इत्थंभूतया, अनुवृत्त्या हरेश्छन्दानुवृत्तिपूर्वया सेवया, अच्युताङ्घ्रिं भगवत्शरणकमलं, भजतः सेवमानस्य, भागवतस्य, भक्तिः, विरक्तिः, भगवत्प्रबोधः, एते त्रयः, हे राजन्, युगपदिति शेषः । वै निश्चितमेव, भवन्ति । ततो भक्त्यादिभ्यः, साक्षात् परां शान्तिं, उर्मिषट्कप्रक्षमपूर्वकं मोक्षमित्यर्थः । उपैति प्राप्नोति । उर्मिषट्कं तु अज्ञानायापिपासाशोकमोहजरामरणमिति, पाठान्तरे शान्तमशानायाद्यर्मिषट्करहितं, परं परमात्मानम्, उपैति अनेनायं भगवत्प्रसादतः कृतार्थो भवतीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥ न केवलमित्यंभूतः स्वयमेवोपैति, अपि तु अन्यानपि तत्प्राप्तियोग्यान् करोतीत्यभिप्रेत्याह । संन्यस्तदण्ड इति । संन्यस्तदण्डः भूतद्रोहरहितः, कृतं भूतेषु मैत्र्यं येन सः, अधोक्षजे अन्तर्हृत्पुलभ्ये भगवति, विगाढं निमग्नं चेतो यस्य सः, अत एव, शुद्धः स्वभावो यस्य तथाभूतो भागवतः, अङ्घ्रिरेणुभिः चरणरजोभिः, उदितः तरणिः सूर्यः यथा तद्वत्, लोकत्रयं पुनाति ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! यह आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, ग्रह-नक्षत्र, प्राणी, दिशाएँ, वृक्ष-वनस्पति, नदी, समुद्र—सब-के-सब भगवान् के शरीर हैं । सभी रूपों में स्वयं भगवान् प्रकट हैं । ऐसा समझकर वह, जो कोई भी उसके सामने आ जाता है—चाहे वह प्राणी हो या अप्राणी—उसे अनन्यभाव से—भगवद्भाव से प्रणाम करता है ॥ ४१ ॥ जैसे भोजन करनेवालेको प्रत्येक घ्रासके साथ ही तुष्टि (तृप्ति अथवा सुख), पुष्टि (जीवनशक्तिका सञ्चार) और क्षुधा-निवृत्ति—ये तीनों एक साथ होते जाते हैं, वैसे ही जो मनुष्य भगवान्की शरण लेकर उनका भजन करने लगता है, उसे भजन के प्रत्येक क्षणमें भगवान् के प्रति प्रेम अपने प्रेमास्पद प्रभु के स्वरूपका अनुभव और उनके अतिरिक्त अन्य वस्तुओंमें वैराग्य—इन तीनोंकी एक साथ ही प्राप्ति होती जाती है ॥ ४२ ॥ राजन् ! इस प्रकार जो प्रतिक्षण एक-एक वृत्तिके द्वारा भगवान् के चरणकमलों का ही भजन करता है, उसे भगवान् के प्रति प्रेममयी भक्ति, संसार के प्रति वैराग्य और अपने प्रियतम भगवान् के स्वरूपकी स्फूर्ति—ये सब अवश्य ही प्राप्त होते हैं; वह भागवत हो जाता है और जब ये सब प्राप्त हो जाते हैं, तब वह स्वयं परम शान्तिका अनुभव करने लगता है ॥ ४३ ॥ राजा निमिने पूछा—योगेश्वर ! अब आप कृपा करके भगवद्भक्तका लक्षण वर्णन कीजिये । उसके क्या धर्म है ? और कैसा स्वभाव होता है ? वह मनुष्यों के साथ व्यवहार करते समय कैसा आचरण करता है ? क्या बोलता है ? और किन लक्षणों के कारण भगवान् का प्यारा है ? ॥ ४४ ॥

हरिस्वाच

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च । प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥

अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥
गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति । विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मनः सर्वभूतेषु भगवद्भावं पश्येत् भगवति आत्मनि भूतानि (पश्येत्) एषः भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥
यः ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममेत्रीकृपोपेक्षां करोति सः मध्यमः ॥ ४६ ॥ यः हरये अर्चयाम् एव पूजां श्रद्धया ईहते तद्भक्तेषु अन्येषु च न सः प्राकृतः भक्तः स्मृतः ॥ ४७ ॥ यः इन्द्रियैः अर्थान् गृहीत्वा अपि न द्वेष्टि न हृष्यति इदं विष्णोः मायाम् पश्यन् सः वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यद्वर्मे इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण । सर्वभूतेष्विति । आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् । तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्यधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् । यद्वा 'आततत्वात्प्रमातृत्वादात्मा हि परमो हरिः' इति तत्रोक्तेरात्मनो हरेः सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येन्न तु तस्य तारतम्यं तथात्मनि हरावेव भूतानि च यः पश्येत् । कथंभूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपे । न पुनर्जडमलिनभूताश्रयत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं पश्येत् । स सर्वत्र परिपूर्णं भगवत्तत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ प्रेम च मैत्री च कृपा च ता ईश्वरादिषु चतुःषु क्रमेण यः करोति स मध्यमो भागवतः । एवंभूतस्य भेदस्य दर्शनात् ॥ ४६ ॥ अर्चायां प्रतिमायां पूजामीहते करोति न तद्भक्तेष्वन्येषु च सुतरां न करोति । प्राकृतप्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तम-भागवतस्यैव लक्षणान्याह । गृहीत्वाऽपीति । श्रोवासुदेवाविष्टचेता न गृह्णाति तावदिन्द्रियैरर्थान्गृहीत्वाऽपि न तत्र रागद्वेष-वानित्यपिशब्दार्थः । यत इदं विश्वम् ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

समन्वयं व्याप्तिम् । एतत्त्वद्वैतनिष्ठानां भवति भक्तास्तु सगुणनिष्ठामेवाद्विषयं इत्यत आह—यद्वेति । आततत्वाद्याप्तत्वात् मातृत्वाज्जातृत्वात् । इत्यात्मशब्दनिरुक्तिं हरावेव मन्यन्ते तांत्रिका अन्वर्थामिति । मशकोऽतीव तुच्छो दंशनशीलो जीवविशेषः । आदिना क्रीटादिग्रहः । तस्य निरतिशयैश्वर्यस्य तथा यथा भूतेषु । इत्यर्थ इति—आब्रह्मक्रीटादिष्वेक एवाप्रच्युतैश्वर्येऽस्तिष्ठतीति भावनावान्भागवतो भवतीति भावः । यद्वा—भगवति आत्मनि स्वस्वरूपे भगवत्येव कल्पितानि भूतानीत्यतो मुख्यसमानाधिकरणे-नात्मनो भगवद्भावं बाधसमानाधिकरणेन भूतेषु च यः पश्येद्भागवतोत्तम इति । अत्र 'हरिर्हरति पापानि' इति स्मृतेर्हरिशब्दस्य परममुखावृत्तिर्भगवत्येवेति च भागवतलक्षणं भगवतैव वक्तव्यं न तु स्वमुखेन स्वलक्षणं भागवतेन वक्तव्यमन्यथात्मसंभावनाप्रसंग इति तन्नामत्वाद्भरिरेवोवाचेति ज्ञेयम् । तत्र मानसधर्मोत्तरमाह—स्वस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावेन ब्रह्मास्मीति भावनया सर्वभूतेषु कल्पितेष्वधिष्ठानत्वेन समन्वयमनुस्यूतत्वमधिष्ठाने कल्पितानि न तु वास्तवानीति यः पश्येत्स भागवतोत्तम इत्यर्थः । एतत्तु ब्रह्मज्ञानिलक्षणं न तु भागवतलक्षणमित्याम्नानिम्बोत्तरन्यायापत्तिरित्युच्यते—यद्वेति । आततत्वात्सर्वव्यापकत्वात् मातृत्वात्सर्वजातृत्वाच्चेत्यक्षरसाम्या-न्निरुक्तिः । तस्य भगवद्भावस्य हरावेव भूतानि चेति 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति भगवदुक्तेः । सर्वाश्रये भगवत्येवाश्रितानि यः भूतानि पश्येदिति सर्वस्य तद्वाप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वात् कस्यासि स्वातंत्र्येण सत्तां यः पश्येदित्यर्थः । जडानि मलिनानि च यानि भूतानि चराचरशरीराणि तान्याश्रयो यस्य तेषाञ्चाश्रयस्तस्य भावस्तत्त तया वा जाड्यमालिन्यादिप्रसक्तैस्तथैश्वर्यादीनां प्रच्युतिं न पश्येत् स्वाभाविकचिच्छक्त्या मायाभिभावकत्वादिति भावः । 'मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि' इति श्रीमदजुनोक्तेरिति दीपिका । संदर्भस्तु—तत्रोत्तरं तदनुभवद्वारा गम्येन मानसलिगेन महाभागवतं लक्षयति—सर्वभूतेष्विति । 'एवंव्रतः स्वप्रिय-नामकीर्त्या जातानुरागः' इति कविवाक्योक्तरीत्या यश्चित्तद्रवहासरोदनाद्यनुभावकानुरागवशात् 'खं वायुमग्निम्' इत्यादितदुक्त-प्रकारेणैव चेतनाचेतनेषु सर्वभूतेषु आत्मनो भगवद्भावम् आत्माभीष्टो यो भगवदाविर्भावस्तमेवेत्यर्थः । पश्येदनुभवति अतस्तानि च भूतानि स्वचित्ते तथा स्फुरति यो भगवांस्तस्मिन्नेव तदाश्रितत्वेनैवानुभवति एष भागवतोत्तमो भवति । इत्थमेव श्रीब्रजदेवी-भिरुक्तम्—'वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त इव पुष्पफलाढ्याः' इत्यादि । यद्वा—आत्मनो यो भगवति भावः प्रेमा तमेव चेतनाचेतनेषु भूतेषु पश्यति । शेषं पूर्ववत् । अत एव भक्तरूपतदधिष्ठानबुद्धिजातभक्त्या तानि नमस्करोतीति 'खं वायुम्' इत्यादौ पूर्वमिति भावः । तथैव चोक्तं ताभिरेव—'नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवमप्यवेगाः' इत्यादि । श्रीपट्टराजी-

भिरपि—‘कुररि विलपसि त्वम्’ इत्यादि । अत एव न ब्रह्मज्ञानमभिधीयते भगवति तज्ज्ञानस्य तत्फलस्य च हेयत्वेन जीवभगवद्विभागभावेन च भागवतत्वविरोधात् । ‘अहैतुक्य व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे’ इत्यादिकात्यंतिकभक्तिलक्षणानुसारेण सुतरामुत्तमत्वविरोधाच्च न च निराकारेश्वरज्ञानं ‘प्रणयस्सनया धृतांघ्रिपद्माः’ इत्युपसंहारगतपरमकाष्ठाविरोधादेवेति विवेचनीयम् । विश्वनाथस्तु—आत्मानं स्वस्योपास्यो यो भगवांस्तस्य भावं विद्यमानतां सर्वभूतेषु यः पश्येत्, यथा—स केति हिरण्यकशिपुना पृष्ठः प्रह्लादः सर्वत्रैवेत्युक्त्वा स्तंभेपि मत्प्रभुर्दृश्यत इति स्वोपास्यं भगवन्तं दृष्टवानित्यर्थः । तथात्मन्यात्मीये आत्मोपास्ये भगवति च भूतानि पश्येत्, यथा श्रीयशोदा कृष्णस्य जठर एव सर्वभूतान्यपश्यत् । यद्वा—आत्मनि मनसि स्फुरति यो भगवांस्तस्मिन्नेव भूतानि तद्विषयप्रेमवंति यः पश्येत्, यथा ‘वनलतास्तरवः’ इत्यादि ‘नद्यस्तदा तत्’ इत्यादिकं ब्रजमुन्दर्थः, ‘कुररि विलपसि त्वम्’ इति, ‘क्षितिधर चितयसे स्तनैर्विधर्तुम्’ इत्यादिकं पट्टराइयश्चोक्तवत्य एव । अत एव ‘आत्मनो भगवद्भावं सर्वभूतेषु पश्यति । भाववंति च भूतानीत्यर्थो वै संमतः सताम् ॥’ इति श्रीमत्सनातनगोस्वामिचरणानां कारिका प्रसिद्धा । अत्र पश्येदिति तथादर्शनयोग्यतैव विवक्षिता, न तु तथादर्शनस्य सार्वकालिकता । तथात्वे नारदव्यासशुकादावप्यव्याप्तिः स्यान्नहि ते सर्वदैव सर्वत्र भगवन्तं पश्यन्ति किंतु तद्विद्वक्षाधिक्य एवातस्तद्दर्शनौत्कंठयमत्याधिकं यदा वर्तते तदैव ‘कामुकाः कामिनीमयम्’ इति न्यायेन सर्वजगदेव भगवन्मयं पश्येत्, तथैव ‘आत्मवन्मन्यते जगत्’ इति सर्वभूतान्येव प्रेमोत्कंठाव्याकुलान्येव पश्येदिति ज्ञेयम् । अत्र दृष्टेर्ज्ञानार्थत्वे व्याख्याते भगवतः सर्वभूताद्येयत्वाधारत्वज्ञानवतः शास्त्रज्ञमात्रस्यैव भागवतोत्तमत्वं स्यादिति तन्न व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥ मध्यमभागवतमाह—ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु सत्सु मैत्री बालिशेष्वज्ञेषु कृपां द्विषत्सु द्वेषं कुर्वत्सुपेक्षा । एवंभूतस्येश्वरादिरूपस्य । संदर्भः—अथ मानसलिंगविशेषणैरेवं मध्यमभागवतं लक्षयति—ईश्वर इति । परमेश्वरे प्रेम करोति तस्मिन्भक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा तदधीनेषु भक्तेषु च मैत्री बंधुभावम् ‘वेष्णवं बंधुसत्कृत्या’ इति वक्ष्यमाणत्वात्, बालिशेषु तद्भक्तिमजामत्सु उदासीनेषु कृपाम्, तथोक्तं श्रीप्रह्लादेन—‘शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्धहतो विमूढान्’ इति । आत्मनो द्विषत्सूपेक्षां तदीयद्वेषेण चित्ताक्षोभादौदासीन्यमित्यर्थः तेष्वपि बालिशत्वेन कृपांशसद्भावात्, यथैव प्रह्लादो हिरण्यकशिपौ, भगवतो भागवतस्य वा द्विषत्सु तु सत्यपि चित्तक्षोभे तत्रानभिनिवेशमेव कुर्यात् अर्थात्तत्सामीप्यं त्यजेदन्यथा पुण्यहानेः । तदुक्तम्—‘निदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृताच्चयुतः ॥’ इति । अस्य बालिशेषु कृपाया एव स्फुरणं द्विषत्सूपेक्षाया एव न तु पूर्ववत्सर्वत्र तस्य तत्प्रेम्णो वा स्फुरणं ततो मध्यमत्वम् । अत्र विश्वनाथोपि—ईश्वरे स्वोपास्ये तस्मिन्नासक्तो भवति सोऽधीनो येषाम् ‘अहं भक्तपराधीनः’ इति नवमे भगवदुक्तेस्ते बंधुत्वं बालिशेषु येषु कृपा स्वयमुदेति तेष्वेव कृपामिति भरतव्यासशुकादीनामपि कृपाया असार्वत्रिकत्वात् । ‘गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम्’ इति गिरिदृष्टान्तेन वर्षर्तुवर्णने एतदुपपादनात् । भगवंतं द्विषत्सूपेक्षां तत्र कृपावैफल्यदर्शनादिति भावः । आत्मानं द्विषत्सु तु बालिशत्वमननादरतः स्थित्यैव तच्छ्रुमानुधानमात्रमिति सदाचारः । अत्र सर्वभूतेषु भगवद्दर्शनयोग्यता कदापि न दृष्टा तस्यैवैतलक्षणचतुष्टयैव मध्यमत्वम्, यस्य तु सा दृष्टा तस्य तूत्तमत्वेमेवति विवेचनीयम् । अत एव भागवतोत्तमेषु नारदादिष्वपि प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा दृश्यन्त एव ॥ ४६ ॥ अवमभागवतमाह—‘अर्चा पूजाप्रतिमयोः’ इति धरणिः । एवंपदेन प्रतिमातोऽन्यत्र स्थितविष्णुज्ञानव्यावृत्तिः क्रियते । हरये हरिमुद्दिश्य ईहते करोति तद्भक्तेषु हरिभक्तेषु अन्येषु भक्तेतरेषु ‘प्रारंभे गुणसाम्ये च स्वभावे प्रकृतिः कृतौ । मुख्ये बहुकृतौ मूले कारणे च निरुद्यमे ।’ इति निरुक्तिः । इत्यर्थ इति—बद्धपरिकरो गंतव्यदेशमिव प्रारब्धभक्तिकोपि भागवतो भवतीति भावः । संदर्भः—अथ भागवतधर्माचरणरूपेण कायिकेन मानसेन च लिगेन कनिष्ठं लक्षयति—अर्चायामेवेति । विशेष्यसंगतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थमाह—न तद्भक्तेषु अन्येषु च सुतरां भगवत्प्रेमाभावाद्भक्तमाहात्म्यज्ञानाभावात्सर्वादरलक्षणभक्तगुणानुदयाच्च स प्राकृतः प्रकृतः प्रकृतिप्रारंभस्तैर्व्याख्यातम् । इयं च श्रद्धा न शास्त्रावधारणजा । ‘यस्यात्मबुद्धिः कुणपे’ इत्यादिशास्त्राज्ञानात् । तस्माल्लोकपरंपराप्राप्तैव ‘अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नाचयेत्तु यः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दांभिकः स्मृतः ।’ इति शास्त्रज्ञानसत्त्वे तु भक्तपूजाया आवश्यकत्वमेव तस्माद् भक्ताभासो गौणः कनिष्ठोऽयम् । अतश्चाजातप्रेमा शास्त्रीयश्रद्धायुक्तः साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो ज्ञेयः, तदेवं त्रिभिः ‘यद्धर्मो यादृशः’ इति प्रश्नयोरुत्तरमुक्तम् ॥ ४७ ॥ अभ्यर्हितत्वादुत्कृष्टत्वात् । ‘उत्कृष्टेऽभ्यर्हितः पूज्यः’ इति निरुक्तिः । इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिरर्थान् शब्दादीन् । तथा च प्रियशब्दादिश्रवणादिना न दृष्यति अप्रियं तन्न द्वेष्टि, इदं विषयनिष्ठं प्रियत्वाप्रियत्वं मायैव न तु परमार्थत इति प्रवाहागतं सुखादि सेवमानोऽनासक्तो भगवदेकनिष्ठो भागवतोत्तम इत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वात्परमपूज्यत्वात् । संदर्भः—पूर्वोक्त-प्रकारेण मायां बहिरंगशक्तिवाङ्मेयमित्यर्थः । अत्रापि कायिकमानसयोः सांकर्यम् ॥ ४८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह—सर्वेति । यः आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु भगवद्भावं ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा आत्मन्य-

धिष्ठाने ब्रह्मणि भूतानि पश्येत् । यद्वा । आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु अपि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यादिमत्त्वमेव यः पश्येत् न तु तारतम्यम् । तथा भगवत्प्रच्युतैश्वर्यादिरूपे आत्मनि हरावेव सर्वभूतानि पश्येत् । स एष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥ ईश्वर इति । य ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु भगवद्भक्तेषु मैत्रीं बालिशेषु अज्ञजनेषु कृपां तद्दुःखप्रहाणेच्छां द्विषत्सु भगवत्तद्भक्तेषु च उपेक्षामौदासीन्यं करोति स मध्यमो भागवतो भेददर्शित्वात् ॥ ४६ ॥ अर्चयामिति । यस्तु हरये हरिं प्राप्तम् अर्चयामेव सर्वत्र विद्यमानमपि तमजानन् प्रतिमायामेव तस्य पूजां श्रद्धया ईहते करोति तस्य भक्तेषु तथान्येषु गोत्राह्मणाग्न्यादिषु च पूजां न करोति स प्राकृतः स्मृतः उक्तः । प्रकृतिः प्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्याशयः ॥ ४७ ॥ अथ पुनरप्युत्तमभक्तलक्षणान्याह तत्रापि यथा चरति तथाह—गृहीत्वेति । य इन्द्रियैरर्थान् विषयान् गृहीत्वापि अपिशब्दादुद्देवाविष्टचित्तो विषयान् अगृह्णन्पि इदं विश्वं विष्णोर्मायां पश्यन् न द्वेष्टि न हृष्यति स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

तत्र “हरिर्हरति पापानि” इति स्मृतेः हरिशब्दस्य परममुखावृत्तिः श्रीभगवत्येवेति भागवतलक्षणं च भगवतैव वक्तव्यं नतु स्वमुखेन स्वलक्षणं भागवतेन वक्तव्यमन्यथाऽऽत्मसम्भावनाप्रसङ्ग इति तन्नामत्वाद्वरिरेवोवाचेति ज्ञेयं तत्र मानसधर्मोत्तरमाह—स्वस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावेन ब्रह्मास्मोति भावनया सर्वभूतेषु कल्पितेषु अधिष्ठानत्वेन समन्वयमनुस्यूतत्वम् अधिष्ठाने कल्पितानि नतु वास्तवानीति यः पश्येत् स भागवतोत्तम इत्यर्थः । पूर्वार्थं ब्रह्मज्ञानिलक्षणमुक्तं नतु भागवतलक्षणमिति आम्ननिम्बप्रश्नोत्तरन्यायापत्तिरित्यरूचौ यद्वेति आततत्वात् सर्वव्यापकत्वात् मातृत्वात् सर्वज्ञातृत्वाच्चेत्यक्षरसाम्यान्निरुक्तिः तस्य भगवद्भावस्य हरावेव भूतानि चेति “मत्स्थानि सर्वभूतानि” इति भगवदुक्तेः सर्वाश्रये भगवत्येवाश्रितानि भूतानि यः पश्येत् इति सर्वस्य तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वाच्च कस्यापि स्वातन्त्र्येण सत्तां यः पश्येदित्यर्थः । जडानि मलिनानि च यानि भूतानि चराचरशरीराणि तान्याश्रयो यस्य तेषां चाश्रयस्तस्य भावस्तत्ता तथा या जाड्यमालिन्यादिप्रसक्तैस्तथैश्वर्यादीनां प्रच्युतिं न पश्येत् स्वाभाविकचिच्छक्त्या मायाभिभावकत्वादिति भावः । “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि” इति श्रीमदुज्जुनवाक्यात् प्रेमविलासमयमर्थान्तरं तु सन्दर्भे दृश्यम् ॥ ४५ ॥ ईश्वरे परमेश्वरे यः प्रेमभक्तिं करोति तथा तदधीनेषु भक्तेषु च मैत्रीं बन्धुभावं “वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या” इति भगवता वक्ष्यमाणत्वात् बालिशेषु भक्तिमजानत्सु कृपां “शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्धतो विमूढान्” इति श्रीप्रह्लादोक्तेः स्वस्य द्विषत्सु उपेक्ष्यं चित्ताऽक्षोभेगौदासीन्यं भक्तभगवद्भक्तेषु तु चित्तक्षोभस्यावश्यकत्वादुपेक्षां तत्सामीप्यत्वात् “निन्दां भगवतः शृण्वन् तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्रुतः” इति श्रीशुकोक्तेः । मध्यमत्वे हेतुमाह—एवम्भूतस्येति । मैत्रीकूपोपेक्षारूपस्य भेदस्य दर्शनात् नतु पूर्ववत् सर्वत्र तत्स्फूर्तिरिति मध्यमत्वम् ॥ ४६ ॥ मूले अर्चयामेवेति विशेषासङ्गत्या एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थमाह—न तद्भक्तेष्विति । श्रद्धया लोकपरम्पराप्राप्तयैव नतु शास्त्रार्थविश्वासमयया तस्यां यस्यात्मबुद्धिः कुणपे इत्यादि तथा “अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नामार्चयेत्तु यः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृतः । इति शास्त्रज्ञानसम्भवे तद्भक्तपूजाया आवश्यकत्वाच्च तद्भक्तेष्विति कथं प्रयुज्येत तस्माद्भक्ताभासो गौणः कनिष्ठोऽयं जातप्रेमा शास्त्रीयश्रद्धावान् साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो ज्ञेयः ॥ ४७ ॥ अभ्यर्हितत्वात् परमपूज्यत्वात् मायां मायिकत्वाद्धेयं पश्यन् जानन् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

पञ्चरात्रादिप्रसिद्धान्येतानि रहस्यानोति हृदि निधाय तेषां प्राप्त्यर्थम् अन्तराण्येवैतदुपायभूतानि लक्षणानि वर्णयति, हरिः जीवस्य भगवच्छरीरत्वं भगवति आत्मनि भूतानि स जीवशरीराणि इति वैशिष्ट्यज्ञानवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ईश्वरादिषु प्रेमादीनां क्रमेणान्वयः ॥ ४६ ॥ अर्चयामेव अन्येषु सूर्यादिषु स्थानेषु तद्भक्तेषु च श्रद्धया नतिपूजाम् एवं न सेवारूपं कैङ्कर्यम् ईहते स प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धवदयो भवति भक्त इवेति ॥ ४७ ॥ एवं भागवतमुक्त्वा अन्तरलक्षणाविन्यासविद्योपयोगीत्याह—गृहीत्वेत्यादिना । विष्णोः सम्बन्धीदं शरीरं विश्वं मायां तदिच्छावशं पश्यन् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कवेरनन्तरो हरिराह—सर्वभूतेष्विति । सर्वेष्वब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेषु [भूतेषु] आत्मनः स्वस्य च औपश्लेषिकस्याधारस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी आत्मनि चेत्यर्थः । भगवद्भावं भगवतः सद्भावं पश्येत् अनेन व्याप्तिरुक्ता आत्मनि परमात्मनि भगवति च भूतानि च पश्येदिति भगवत् आधारत्वमुक्तं वासुदेवार्थमनुसन्धदुत्तमभागवत इत्यर्थः । यद्वा, सर्वभूतेष्व्वात्मनश्च भगवद्भावं भावः प्रकारः भगवत्प्रकारतां भगवच्छरीरतया तदपृथक्सिद्धधर्मतां पश्येदित्यर्थः । उत्तरार्द्धन्तु यथोक्तार्थमेव ॥ ४५ ॥ अनेन

यद्धर्म इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति भागवतोत्तम इत्युक्तं तर्हि मध्यामाधमौ कीदृशौ ? इत्यतस्तावाह द्वाभ्याम्—ईश्वर इति । ईश्वरे प्रेम ईश्वरस्य सर्वव्यापितया सर्वशरीरत्वमजानन् केवलं देवतेति बुद्धिं भक्त्या यः करोति स मध्यम इत्यर्थः । तदधीनेष्वीश्वराधीनेषु बालिशेष्वङ्गेषु भागवतेषु ईश्वरादिषु क्रमेण प्रेममैत्रीकृपोपेक्षाः यः करोति स मध्यम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अर्चायामेवेति ग्रन्थो नार्चाव-
तारार्चनापकर्षपरः किन्तु भागवतभक्तिरहितभगवदर्चाभ्यर्चनस्य मन्दफलत्वपरः अर्चायां प्रतिमायामेव हरये पूजामीहते करोति तद्भक्तेषु हरिभक्तेषु नेहते अन्येषु च गोब्राह्मणाग्न्यादिषु च सुतरां न करोति स प्राकृतः भक्त अज्ञभक्त इत्यर्थः । प्राकृतोऽधुनैव प्रारब्धभक्तिरिति केचिद्व्याचक्षते ॥ ४७ ॥ पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतलक्षणान्येवाह, गृहीत्वेति । अर्थोनिष्ठानिष्ठ-
रूपान् विषयान् गृहीत्वा न मुह्यति मोहं न प्राप्नोति नाऽऽसक्तो भवतीति यावत्, तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—इदम् इष्टानिष्टजातं विष्णोर्मायां प्रकृतिपरिणामात्मकं पश्यन् अनिष्टविषयवद्विषयस्यापि बन्धकत्वेन तस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्र प्रथमप्रश्नं परिहरति—सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मनः पूर्णस्य हरेः भगवान् सर्वगुणपूर्णः तस्य भावो भगवद्भावः सर्वगुणपूर्णताम् आत्मज्ञात्मनि भगवति भूतानि च पश्येत् पश्यति सर्वभूतेष्वात्मनः स्वस्य भगवद्भावं ब्रह्मत्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थस्य पूर्णत्वादात्मशब्द उक्तः कश्चित्सर्वनरोत्तम इति वाक्यविरुद्धत्वादनादर्थव्यम् ॥ ४५ ॥ मध्यमभागवतमाह—
ईश्वर इति । ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु सत्सु मैत्रीं बालिशेषु अङ्गेषु कृपां द्विषत्सु उपेक्षां चशब्दान् सर्वस्य जगतस्तद्वशत्वं न जानाति ॥ ४६ ॥ अधमभागवतमाह—अर्चायामिति । एवमशब्देनार्चाया अन्यत्र स्थितविष्णुज्ञानं तत्पूजां च व्यावर्तयति तद्भक्तेषु न केवलं पूजां नेहते अपितु तारतम्यं न जानाति अन्येषूपेक्षकेषु शत्रुषु द्वेषप्रकारं न जानाति विष्णुज्ञानं च किञ्चिदुच्चत्वेन प्राकृतः प्रकृतिनिर्मितं स्वर्गादिकं प्राप्यातोद्योलोकं याति मध्यमभक्तस्यापि स्वर्ग एव निरयो नैव ॥ ४७ ॥ यथाचरतीत्येतं प्रश्नं परिहरति—
गृहीत्वेति । इमां लोकयात्रां विष्णोर्मायाम् इच्छाधीनाम् पश्यन्निन्द्रियैरर्थाश्छब्दादीन् विषयान् गृहीत्वापि योग्यतातिरेकेणाधिकं न द्वेष्टि न हृष्यति अयमेव यद्धर्म इत्यस्य परिहारः सदसत्सु यथायोग्यं हर्षद्वेषौ सदसतां वृद्धिह्वासकरो धर्मः—

“सर्वं हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य भण्यते । अनन्याधिपतित्वाच्च तदनन्यमुदीर्यते ॥
नचाप्यभेदो जगता विष्णोः पूर्णगुणस्य तु” ॥

इति एतद्धरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यमित्यत्र प्रमाणं—

“पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तः कश्चित्सर्वनरोत्तमः । सोऽपि नारायणो नान्यः स च सर्वेषु संस्थितः ॥
तद्वशा इतरे सर्वे श्रीब्रह्मेशपुरस्सराः ! स एव तु स्वभक्तेषु स्थित्वाऽनुग्रहकारकः ॥
अङ्गेष्वज्ञानयन्ता च द्विषत्सु द्वेषकारकः । तत्प्रेरितास्तदन्ये तु प्रियद्वेषादिकारिणः ॥
अतस्तत्प्रेरणादेव प्रेमाद्या मम जज्ञिरे । इति पश्यति यो बुद्ध्या स तु भागवतोत्तमः ॥
सर्वाधिकं पृथग्विष्णुं क्षीरसागरवासिनम् । ज्ञात्वा तत्र प्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषु च मैत्रयुक् ॥
कृपावाञ्छ तदङ्गेषु तद्वेषीणामुपेक्षकः । तद्वशत्वं न जानाति सर्वस्य जगतोऽपि तु ॥
तामार्हुमध्यमं भक्तमर्चायामेव संस्थितम् । विष्णुं ज्ञात्वा तदन्यत्र नैव जानाति यः पुमान् ॥
तारतम्यं च तद्भक्तेर्न जानाति कथञ्चन । अवजानन्श्च तद्भक्तानात्मनो भक्तिदर्पतः ॥
उपेक्षकोपि वा तेषु न स्मरेदथवापि तान् । मानुषेषु यथाकश्चित्किञ्चिदुच्चैः प्रदृश्यते ॥
एवमेवोच्चतां विष्णोरल्पां पश्यति चान्यतः । ते तु भक्ताधमाः प्रोक्ताः स्वर्गादिफलभोगिनः ॥
ते विघ्निता अधो यान्ति तद्भक्तानामुपेक्षकाः । कुर्युर्विष्णावपि द्वेषं देवा देवावमानिनः ॥
पूजिता विष्णुभक्तिं च नावज्ञेयास्ततः सुराः । उपेक्षकेषु देवानां भक्तिनाशं स्वयं हरिः ॥
करोति तेन विभ्रष्टाः संसरन्ति पुनः पुनः । अधो वा यान्ति विद्वेषात्पूज्या देवास्ततः सदा ॥
यस्तान्द्वेष्टि स तं द्वेष्टि यस्ताननु सचानु तम् । ऐकात्म्यमागतं विद्धि देवैस्तद्भक्तिपूजितैः ॥
उपेक्षकस्तु देवानां यदैव निरयोपमः । तदा तु किमु वक्तव्यमुपेक्षायां जनार्दने ॥
विष्णोरुपेक्षकं सर्वं विद्विषन्त्यधिकं सुराः । पतत्यवश्यं तमसि हरिणा तैश्च पातितः ॥
भुङ्क्ते स्वर्गफलं नित्यं निरयं नैव गच्छति । विष्णोस्तु मध्यमो भक्तो जायते मानुषेषु च ॥
अस्मरन्देवता यस्तु भजते पुरुषोत्तमम् । योग्यः संस्मरते देवा न योग्यो द्वेष्टि केशवम् ॥

यस्तुत्तमो भागवतः स मुक्तिं परमां व्रजेत् । विष्णुना सर्वदेवैश्च मोदते स हि नित्यदा ॥

इति समाख्यानबलात्सिद्धोऽयं सर्वभूतेष्वित्याद्युक्तार्थ इति विष्णुमायां विष्ण्वच्छाधीनाम्—

‘विष्णोरिच्छानुसार्येतज्ज्ञात्वा योगयान्न चाधिकम् । हृष्यति द्वेष्टि वा यस्तु स वै भागवतोत्तमः’ ॥

इत्येतद्गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थानित्यर्थे मानम्—

‘सतां वृद्धिकरो धर्मस्त्वसतां ह्रासकारणः । अयं तु निश्चितो धर्मो ह्यधर्मोऽन्यो विनिश्चितः ॥

हर्षः सत्सु तथा सत्सु धर्मो धर्मविपर्ययः । तेषां वृद्धौ तथा हानौ सर्वं ज्ञेयमशेषतः ॥

एतदर्थं च धर्माणां मर्यादा वैदिकादिका । मूलधर्मविरुद्धा तु सा न ग्राह्या कथञ्चन’ ॥

इत्येतदपि गृहीत्वापीत्यत्र मानम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रोत्तरं तत्तदनुभवद्वारा गम्येन मानसलिङ्गेन महाभागवतं लक्षयति—सर्वभूतेष्विति । ‘एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागः’ इति श्राकविवाक्योक्तरीत्या यश्चित्तद्रवहासरोदनाद्यनुभावकानुरागवशात् खं वायुमग्निमित्यादि तदुक्तप्रकारेणैव चेतनाचेतनेषु सर्वभूतेषु आत्मनो भगवद्भावम् आत्माभीष्टो यो भगवदाभिर्भावस्तं पश्येदनुभवति अतस्तानि च भूतानि आत्मानि स्वचित्ते स्फुरति यो भगवान् तस्मिन्नेव तदाश्रितत्वेनैवानुभवति एष भागवतोत्तमो भवति इत्थमेव श्रीब्रजदेवीभिरुक्तम् ‘वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः’ इत्यादि यद्वा आत्मनो यो भगवति भावः प्रेमा तमेव चेतनाचेतनेषु भूतेषु पश्यति शेषं पूर्ववत् अत एव भक्तरूपतदधिष्ठानबुद्धिजातभक्त्या तानि नमस्करोतीति खं वायुमित्यादौ पूर्वमुक्तमिति भावः । तथैव चोक्तं ताभिरेव ‘नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः’ इत्यादि श्रीपट्टमहिषीभिरपि ‘कुररि विलपसि त्वम्’ इत्यादि अत्र न ब्रह्मज्ञानमभिधीयते भागवतैस्तज्ज्ञानस्य तत्फलस्य च हेयत्वेन जीवभगवद्विभागाभावेन च भागवतत्वविरोधात् ‘अहैतुक्य-व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे’ इत्यादिकात्यन्तिकभक्तिलक्षणानुसारेण सुतरामुक्तमत्वविरोधाच्च नच निराकारेश्वरज्ञानं ‘प्रणय-रसनया धृताङ्घ्रिपद्म’ इत्युपसंहारगतलक्षणपरमकाष्ठाविरोधादेवेति विवेचनीयम् ॥ ४५ ॥ अथ मानसलिङ्गविशेषेणैव मध्यम-भागवतं लक्षयति, ईश्वर इति । परमेश्वर प्रेम करोति तस्मिन् भक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः । तथा तदधीनेषु भक्तेषु च मैत्रौ बन्धुभावं बालिशेषु तद्भक्तिमजानत्सु उदासीनेषु कृपां यथोक्तं श्रीप्रह्लादेन ‘शोघे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान्’ इति आत्मनो द्विषत्सु उपेक्षां तदीयद्वेषेन चित्ताक्षोभेणोदासीन्यमित्यर्थः । तेष्वपि बालिशत्वेन कृपांशसद्भावात् यथैव श्रीप्रह्लादो हिरण्यकशिपौ भगवतो भागवतस्य वा द्विषत्सु तु सत्यपि चित्तक्षोभे तत्रानभिनिवेशमित्यर्थः । अस्य बालिशेषु कृपाया एव स्फुरणं द्विषत्सुपेक्षाया एव नतु प्रागवत्सर्वत्र तस्य तत्प्रेम्णो वा स्फुरणं ततो मध्यमत्वम् ॥ ४६ ॥ अथ भगवद्धर्माचरणरूपेण कायिकेन किञ्चिन्मानसेन च लिङ्गेन कनिष्ठं लक्षयति—अर्चयामिति । अर्चायां प्रतिमायामेव न तद्भक्तेषु अन्येषु च सुतरां न भगवत्प्रेमा-भावात् भक्तमाहात्म्याज्ञानाभावात्सर्वादरलक्षणभक्तगुणानुदयाच्च स प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिरित्यर्थः । इयञ्च श्रद्धा न शास्त्रार्थवधारणजाता ‘यस्यात्मबुद्धिः कुणपे’ इत्यादिशास्त्राज्ञानात् तस्माल्लोकपरम्पराप्राप्तैवेति पूर्ववत् अतश्चाज्ञातप्रेमा शास्त्रीयश्रद्धायुक्तः साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो ज्ञेयः ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण मायां बहिरङ्गशक्तिविलासत्वाद्भेदमित्यर्थः । अत्रापि कायिकमानसयोः साङ्ख्यिकम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मनः स्वस्य उपास्यो यो भगवांस्तस्य भावं विद्यमानतां सर्वभूतेषु यः पश्येत् यथा स क इति हिरण्यकशिपुना पृष्ठः प्रह्लादः स सर्वत्रैवेत्युक्त्वा स्तम्भेऽपि मत्प्रभुदृश्यते इति स्वोपास्यं भगवन्तं दृष्टवानेवेत्यर्थः । तथा आत्मन्यात्मीये आत्मोपास्ये भगवति च भूतानि पश्येत् यथा श्रीयशोदा कृष्णस्य जठरे एव सर्वभूतान्यपश्यत् । यद्वा, आत्मनि स्वमनसि स्फुरति यो भगवां-स्तस्मिन्नेव भूतानि तद्विषयकप्रेमवति यः पश्येत् यथा “वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः” इति “नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतम्” इत्यादिकं ब्रजसुन्दर्यः । “कुररि विलपसि त्वम्” इति “क्षितिधर ! चिन्तयसे स्तनैर्विधत्तुम्” इत्यादिकं पट्टमहिष्यश्रोतवत्यः । अत एव आत्मनो भगवद्भावं सर्वभूतेषु यः पश्यति भावयन्ति च भूतानीत्यस्यार्थः सम्मतः सतामिति श्रीसनातनगोस्वामिचरणानां कारिका प्रसिद्धा अत्र पश्येदिति तथा दर्शनयोग्यतैव विवक्षिता “शकिलिङ्ग” ३।३।१।७२

इति लिङ्गं नतु तथा दर्शनस्य सार्वकालिकता तथात्वे नारदव्यासशुकादावध्यव्याप्तिः स्यान्नहि ते सर्वदैव सर्वत्र भगवन्तं पश्यन्ति किन्तु तद्विद्वत्क्षयाधिक्य एवाऽतस्तद्दर्शनौत्कण्ठ्यमत्यधिकं यदा वर्द्धेत तदैव कामुकाः कामिनीमयमिति न्यायेन सर्वं जगदेव भगवन्मयं पश्येत् तथैव “आत्मवन्मन्यते जगत्” इति न्यायेन सर्वभूतान्येव प्रेमौत्कण्ठ्यव्याकुलान्येव पश्येदिति ज्ञेयम् । अत्र दृशेज्ञानार्थदेव व्याख्याते भगवतः सर्वभूतावेयत्वाधारत्वज्ञानवतः शास्त्रज्ञमात्रस्यैव भागवतोत्तमत्वं स्यादिति तन्न व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥ ईश्वरे स्वोपास्ये भगवति प्रेम करोति तस्मिन्नासक्तो भवतीत्यर्थः । तदधीनेषु स अधीनो येषां तेषु भक्तेषु मैत्रीं बन्धुभावं बालिशेषु तद्वक्तिमजानत्सु कृपामिति भरतव्यासशुकादीनामपि कृपायाः सार्वत्रिकत्वाददर्शनात् येषु बालिशेषु कृपा स्वयमुदेति तेष्विति व्याख्येयम् “गिरयो मुमुचुस्तोयं कचिन्न मुमुचुः शिवम्” इति गिरिदृष्टान्तात् भगवन्तं द्विषत्सु उपेक्षां तत्र कृपाया वैफल्यदर्शनादिति भावः । आत्मानं द्विषत्सु तु बालिशत्वमननानात् दूरतः स्थित्वैव तच्छुभानुध्यानमात्रमिति सदाचारः अत्र सर्वभूतेषु भगवद्दर्शनयोग्यता यस्य कदाचिदपि न दृष्टा तस्यैवैतलक्षणचतुष्टयवत्वे मध्यमत्वं यस्य तु सा दृष्टा तस्य तूत्तमत्वमेवेति विवेचनीयम् अत एव भागवतोत्तमेषु नारदादिष्वपि प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा दृश्यन्ते एव ॥ ४६ ॥ अर्चायां प्रतिमायां हरये हरिं प्रोणयितुं न तद्वक्तेष्वपि अन्येषु च सुतरां प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः इति श्रीस्वामिचरणाः तदेवं त्रिभिर्नित्यैर्द्वयोः यादृश इति प्रश्नयोरुत्तरमुक्तम् ॥ ४७ ॥ लक्षितस्योत्तमभागवतस्य जातिभेदादन्यान्यपि लक्षणानि सम्भवन्तीत्याह पुनरष्टभिः—गृहीत्वेति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं पृष्ट्वा मुनयः हरिमुखेनोत्तरमाहुः—सर्वभूतेष्वित्यादिभिरेकादशभिः श्लोकैः । तत्र यद्धर्म इत्यस्योत्तरं त्रिभिः ‘एतस्माज्जायते प्राणमनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्यात्मनः सर्वभूत-कारणस्य भगवतः सम्बन्धिषु कार्यरूपेषु चराचरेषु यः भगवद्भावः पश्येत् स्वासाधारणैश्चेतनत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नादिभिर्धर्मैर्भिन्नेष्वपि कार्येषु कारणात्कार्यभूतानां पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् कारणाभिन्नत्वं पश्येत् ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति श्रुतेः ‘तदनन्यत्वमात्मण शब्दादिभ्यः’ (२।१।१५) इति न्यायाच्च अतः सर्वभूतेषु भगवद्दृष्ट्या भगवति तु विशेषतः सप्रेममात्रं परमशान्तिहेतुं करोति केवलाभेदभ्रान्तिवारणायाह—भूतानीति । आत्मनि जगदात्मनि भगवति स्वासाधारणैर्धर्मैः सृष्टेः पूर्वं सृष्टयनन्तरं च सूक्ष्मरूपेण स्थूलरूपेण च भूतानि पश्येत् ‘सदेव सौम्येदमप्र आसीत्’ एतस्मिन् द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः एष कार्यकारणयोः जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदसम्बन्धवित् भागवतेषूत्तमः जगद्ब्रह्मणोः केवलभेदस्वीकारे अभेदशास्त्रव्याकोपः केवलाभेदस्वीकारे च भेदशास्त्रव्यापकोप इत्यलं विस्तरेण ॥ ४५ ॥ यस्तु यथार्थशास्त्रार्थज्ञानाभावात् यथा सङ्ख्यमीश्वरादिषु प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षाः करोति स मध्यमः भागवतः ॥ ४६ ॥ यस्तु मध्यमादप्यल्पज्ञानः आचार्यादिभ्यः अर्चापूजन-माहात्म्यं श्रुत्वा श्रद्धया अर्चयामेव हरये पूजामीहते तद्भक्तेषु हरिभक्तेषु तु नेहते अन्येषु भूतेषु च नेहते इति किं वक्तव्यम् स भक्तः प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भस्तत्र भवः कृतभजनारम्भ इत्यर्थः । एकारेण सर्वमतत्वभक्तप्रियत्वादिभगवद्गुणान् स न जानातीति सूचितम्, अर्चयामेव हरये पूजामीहते इत्यनेन पतिमेव सेवते कामुकी न तत्परिकरमिति वत्प्राकृतभक्तस्वभावापकर्षः वर्णितः न त्वर्चापूजापकर्ष इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ प्रशस्तत्वादुत्तमभागवतस्य गुणान् पुनराहाष्टभिः तत्र तावत्कथं चरतीत्यस्य प्रश्नस्य हरिभजनावेशेन द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीत्युत्तरे चाह—गृहीत्वापीति त्रिभिः । प्रथमतस्तु हरिनामादिपरैः श्रोत्रादिभि-रिन्द्रियैः शब्दाद्यथात्र गृह्णाति अथ कदाचिदसाधून् साधूँश्चार्थान् शब्दादीन् विषयान् गृहीत्वापि इदं सर्वं जगत् मायां प्रकृति-परिणामात्मना वर्त्तमानां पश्यन् न द्वेष्टि न हृष्यति असाधूनामिव साधूनामपि विषयाणां बन्धकत्वादुपेक्षा युक्तैवेति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तत्र सर्वे वाचो वदितारो भवन्तीति द्वितीयो हरिरेव हरिराह, ज्ञानमिश्रेषूत्तममाह, पूर्वमेते जगत्प्रधानज्ञानिन इत्युक्तं, भगवतः सकाशादुत्पन्नेषु सर्वेष्वेव प्रथमतो जीवब्रह्मैक्यं विधायौडुलोमिव्युदासायैश्वर्यादीन् स्थापयित्वा रामानुजव्युदासाय प्रत्येकं बहुषु तद्धर्मानुसन्धानं सर्वत्र भगवद्दर्शनादनुभवपर्यन्तं व्यापारादात्मन इत्युक्तं, यद्यपि भगवाननन्तस्तथाप्याधाराधेयभावस्य प्रतीय-मानत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं विपरीतं वक्तव्यं ततश्च कालादीनां निग्रामकत्वाभावाद् विरोधपरिहारायात्माधारत्वं फलिष्यति, एवमद्वयात्म-दृढज्ञानी उत्तम इत्यर्थः, एतादृशस्यापि शान्तिसमवस्थानार्थं तथा कर्तव्यमिति भावः ॥ ४५ ॥ द्वितीयमाह, शास्त्र एव तरतमभावेन ज्ञानानि निरूपितानि, तत्र वैष्णवतन्त्रे ज्ञानकाण्डे ज्ञानं तादृशं पूर्वोक्तमुत्तमाधिकारिविषयत्वेन निरूपितं तत्रैवोपासनाकाण्डे तरतमभावेन ज्ञानं निरूपितं, उपासनाविचारेण तु तज् ज्ञानमुत्तमं तथापि ज्ञानपङ्क्तौ तत् मध्यमं भेदसहकारित्वात् प्रकृते ज्ञानमिश्रस्य लक्ष्यत्वा-

दनुकल्पार्थत्वाच्च, ननु भक्त एवायं भवतु न, कृपोपेक्षयोर्नियतविषययोर्बाधकत्वात्, न वा भक्तिज्ञानयोः सहभावः, एकस्य भेद-
विरोधित्वादन्वयस्य, स्वरूपविरोधात्, न हि भगवन्मार्गभक्तः कृपोपेक्षे कर्तुं शक्नोति, तस्मात् तरतमभावज्ञानमेवैतदिति मध्यमो ज्ञान-
भक्तः ॥४६॥ तृतीयमाह, एकत्र भगवन्तं निश्चिन्तयता जानाति पूजाकरणात्, न चायं भक्तिमार्गः, भक्तेषु भावाभावात्, न वा पाति-
प्रत्यं, अर्चाहयोर्भेदनिर्देशात्, न वा ज्ञानं, अन्येषु भावाभावात्, चकाराद् भक्ताभक्तयोस्तुल्यता, भेदनिर्देशादस्फुरणपक्षो निराकृतः
अत एकदेशे भगवद्भानात् प्राकृतो ज्ञानभक्त एव ॥४७॥ भक्तिमिश्रं त्रिभिराह गृहीत्वेत्यादिना, दोषाणां बहिर्व्याप्यभावेनान्तर्व्याप्य-
भावेनानुद्गमेन च, अभिपूर्वत्वार्थं ज्ञानभक्तयोर्विपरीतकथनं, दुर्निवार्यमायाया वैभवज्ञानं शास्त्रतः, तदनु भगवत्स्मरणं ततस्तदाश्रयः,
तत्र प्रथममाद्यमाह, केचन विषयान् दूरतस्त्यजन्ति बलात् सम्प्राप्ते निन्दन्ति ते मध्यमाः, केचन विषयेषु प्राप्तेषु हृष्यन्ति ते प्राकृताः,
अर्थपदप्रयोगान् न “शोचति न काङ्क्षती”तिवन् नेहलोकपरलोकयोः परित्यक्तत्वादिति केचित्, वस्तुतस्तु भिन्नविषयावेव, इन्द्रियै-
र्गृहीतानामन्तःप्रवेशाभावे हेतुर्विष्णोर्मायामिदं पश्यन्निति, जीवपरोक्षा ज्ञानादसज्ज्ञानाद् वा, व्यापकस्य व्यापिका माया सर्वभावेन
मोहयति तेन पदार्थापरिज्ञानाच् चकित एको भक्तिपुरःसरो वैष्णवः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सर्वभूतेष्वित्यत्र ज्ञानमिश्रेष्विति भागवतेषु न तु भक्तेषु, प्रथमत इत्या “द्युत्कमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमि”रिति-
सूत्रात् तन्मते मोक्षदशायां जीवब्रह्मैक्यं न तु पूर्वं जीवस्य सच्चिन्मात्रस्यानादिसिद्धत्वात्, सिद्धान्ते तु न तथा सर्वदैव
सर्वब्रह्मैक्याल् लीलार्थमिच्छया केवलं भेदाज् ज्ञानिनां तु भेदस्य लीलार्थतां जानतां सर्वदैवाभेदस्फुरणमावश्यकमिति तत्
कृतेत्यर्थः, ऐश्वर्यादीनित्यादि रामानुजा हि सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरत्वमङ्गीकुर्वन्तीति तद्व्युदासाय तथा कृतेत्यर्थः,
अनुभवेत्यादि विरुद्धधर्मप्रतिसन्धानेन स्वस्मिन् भगवद्भावस्याशक्यत्वात् तन्निवर्तकतत्पर्यन्तमित्यर्थः, पूर्वार्धोक्तज्ञानवत्त्वेपि
पूर्णज्ञानित्वसिद्धौ तृतीयपादोक्तज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुर्यद्यपीत्यादि, नियामकपदं भावप्रधानं, फलिष्यतीति सर्वदा फलिष्यति,
लिङ्प्रयोगतात्पर्यमाहुरेतादृशस्येत्यादि, शान्तिपदबोधितभगवत्स्थानप्राप्त्यर्थं ‘शृण्वन्नि’त्यादिनोक्तं कर्तव्यमित्याशयेनेदमुक्तमित्यर्थः,
एतदेवाभिप्रेत्य धर्मोपयोगेत्यादिनाध्यायफलितमुक्तम्, तेन मुख्यस्य तत्करणे स्वस्य फलमितरस्य फलोपकारश्च सेत्स्यतीत्यनुकल्पा-
वश्यकत्वमिति तत्र सेत्स्यति ॥ ४५ ॥ ईश्वर इत्यत्रोत्तममित्युपासनानिर्वाहकत्वात् तथेत्यर्थः, ननूपासनाविचारेणोत्तमत्वमेवात्र कुतो
नोक्तमित्यत आहुः प्रकृत इत्यादि, अनुकल्पार्थत्वादिति शानुभवार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ अर्चयामित्यत्र तुल्यतेति भक्तत्वबाधिकेतिशेषः,
अस्फुरणपक्ष इति भक्तास्फुरणपक्षः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वेत्यत्र श्लोकत्रयोक्ते त्रैविध्ये बीजमाहुर्दोषाणामित्यादि, अभिपूर्वत्वार्थमिति “भक्त्या
मामभिजानाती”तिवाक्यादभिज्ञानं भक्त्येति तदर्थमित्यर्थः, एवं सत्युत्तमत्वात् प्रथमत्वे किं बीजमत आहुर्यथपदप्रयोगादित्यादि,
अर्हन्ति आकाङ्क्षया प्रार्थ्यन्ति इत्यर्था इतिव्युत्पत्त्याकाङ्क्षादेः प्राप्त्या गीतोक्तरूपोयं न किन्तु प्राप्त्युत्तरमत्रोक्तदोषद्वयरहितः स इति
मूलोक्त उत्तमत्वे प्रथमत्वमविरुद्धमित्यर्थः, इतीत्युत्तमा इति शेषः, भिन्नविषयाविति प्रथमत्वोत्तमत्वधर्माविति शेषः, अन्तःप्रवेशाभाव
इति हर्षद्वेषकारणभूतो यो विषयाणामन्तःप्रवेशस्तदभाव इत्यर्थः, मायाज्ञान उत्तमाधमाधिकारिभेदेन पक्षद्वयमपि सङ्गृह्णन्ति
जीवेत्यादि ॥ ४८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह—सर्वभूतेष्विति त्रयेण । आत्मतत्त्वात्प्रमादत्वात् ‘आत्मा हि परमो हरिः’ इति तन्त्रोक्तेः ।
आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु नियन्तृत्वेन वर्त्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यादिमत्त्वमेव यः पश्येत् न तु तस्य
तारतम्यम् । तथाऽऽत्मनि हरावेव सर्वाणि भूतानि च पश्येत् । जडाद्याश्रयत्वेन तस्य गुणादिप्रच्युतिमाशङ्क्याह—भगवतीति,
ऐश्वर्यादिगुणपूर्ण एवेत्यर्थः । स एष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥ य ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु ईश्वराधीनेषु भगवद्भक्तेषु मैत्रीम्, बालिशेषु
अज्ञजनेषु कृपा, तद्दुःखग्रहाणेच्छा, द्विषत्सु भगवत्तद्वक्तृद्वेषिषु च उपेक्षामौदासीन्यं करोति स मध्यमो भागवतो भेददर्शित्वात्
॥ ४६ ॥ यस्तु हरये हरिप्राप्तये अर्चयामेव सर्वत्र विद्यमानमपि तमजानन् प्रतिमायामेव तस्य पूजां श्रद्धया ईहते करोति तस्य भक्तेषु
तथाऽन्येषु गोब्राह्मणाग्न्यादिषु च पूजां न करोति स प्राकृतो निकृष्टः स्मृतः उक्तः । प्रकृतिः प्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः
शनैरुत्तमो भविष्यतीत्याशयः ॥ ४७ ॥ एवमुत्तममध्यमाधमानां भागवतानां लक्षणान्युक्त्वा तत्राभ्यर्हत्वात्पुनरप्युत्तमस्यैव
लक्षणान्याहृष्टभिः । तत्र यथा चरतीत्यस्योत्तरमाह—गृहीत्वेति त्रिभिः । य इन्द्रियैरर्थान् शब्दादिविषयान् गृहीत्वाऽपि न द्वेष्टि न
हृष्यति स वै भागवतोत्तम इत्यन्वयः । यद्यपि भगवद्भजनानन्दनिमग्नस्य सुखार्थं विषयग्रहणं तथापि देहस्थित्यर्थं तन्निमित्तप्रारब्ध-
वशात्तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वमिति सूचयितुं अपिशब्दः । ननु दुःखसाधनं ह्यनिष्टं तद्वि लोको द्वेष्टि सुखसाधनं चेष्टं तत्प्राप्त्या च

हृष्यति तथा च विषयग्रहणे इष्टानिष्टसम्बन्धस्यावश्यम्भावात्कथं द्वेषहर्षौ न स्यातामित्याशङ्क्याह—विष्णोरिति । इदं सुखदुःखादिकमन्तःकरणधर्मरूपं विष्णोर्मायां पश्यन् मायया मोहेनान्तःकरणम् आत्माध्यासादात्मन्यध्यस्तं पश्यन्नित्यर्थः । तथा वस्तुतः सुखदुःखादेरात्मधर्मत्वाभावान्न तत्साधनसम्बन्धेऽपि हर्षद्वेषाविति भावः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

‘भवन्ति वै भागवतस्य राजन्’ इत्युक्तं तत् स्मृत्वा भागवतस्य लक्षणं पृच्छति । अथेति । अथ हे मुनयः, भागवतं भगवन्तं प्रपन्नं, ब्रूत कथयत । यः धर्मो मोक्षधर्मो यस्य सः, स यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठित इत्यर्थः । नृणां मध्ये, यादृशः यत्स्वभावः, यथा चरति, तस्याचारः कीदृशः । यद्ब्रूते यद्वाक्यं वदति, यैः लिङ्गैः, भगवत्प्रियः, लक्ष्यते इति शेषः । तत् सर्वं ब्रूतेति भावः ॥ ४९ ॥ अथ कवेरनन्तरो हरिराह । सर्वभूतेष्विति । यः सर्वाणि आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानि यानि भूतानि चराचराणि तेषु, आत्मनः स्वस्य आत्मनि इत्यर्थः । औग्लेषिकस्याधारस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, तत् आत्मनि चेति तदर्थः । भगवद्भावं भगवतः सद्भावं, पश्येत् । अनेन भगवतो विश्वस्मिन् व्याप्तिरुक्ता । आत्मनि परमात्मनि, भगवति च, भूतानि पश्येत् । अनेन भगवतः सर्वाधारत्वमुक्तम् । एषः भागवतोत्तमः, वासुदेवार्थमनुसंदधदुत्तमभागवत इत्यर्थः । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणोक्तो वासुदेवार्थः । यद्वा सर्वभूतेषु । शेषत्वाविवक्षायामौग्लेषिकाधारत्वे सप्तमी । सर्वभूतानामित्यर्थः । आत्मनश्च, भगवद्भावं, भावः प्रकारः भगवत्प्रकारतामित्यर्थः । भगवच्छरीरतया तदपृथक्सिद्धधर्मतां सर्वेषां पश्येदिति भावः । उत्तरार्द्धे तु यथोक्तार्थमेव । अनेन यद्धर्म इत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ४९ ॥ यदा एष भागवतोत्तम इत्युक्तं तर्हि मध्यमाधमौ भवत इत्याकाङ्क्षा संप्राप्ता तन्निस्ताराय तावप्याह द्वाभ्याम् । ईश्वर इति । ईश्वरे प्रत्यक्षे परोक्षे वा परमेश्वरे इत्यर्थः । प्रेम अतिस्नेहं, तदधीनेषु ईश्वराधीनेषु, भागवतेष्वित्यर्थः । मैत्री, बालिशेषु अज्ञेषु, कृपां, द्विषत्सु शत्रुषु च, उपेक्षां यः करोति । ईश्वरादिषु क्रमेण यः प्रेममैत्रीकृपापेक्षाः करोति, सः मध्यमः । भगवतः सर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वाद्यपरिमितमाहात्म्यज्ञानाभावादस्य मध्यमत्वमिति भावः ॥ ४७ ॥ अर्चायामिति । अर्चायामेवेति ग्रन्थो नार्चावतारापकर्षपरः, यः किं तु भागवतभक्तिरहितकेवल-भगवदर्चाभ्यर्चनस्य मन्दफलत्वपरः, अर्चायां प्रतिमायाम् एव, श्रद्धया हरये हरिं प्रीणयितुं, पूजाम् ईहते करोति । तद्भक्तेषु हरेर्भक्तेषु, न ईहते । अन्येषु गोब्राह्मणाग्न्यादिषु च, न सुतरां न करोति, सः प्राकृतः स्मृतः । अज्ञो भक्त इत्यर्थः । अधम इतिवक्तव्येऽपि भगवद्भक्तत्वेनेतरदेवभक्तेभ्य उत्तमत्वात् प्राकृतशब्देनायमभिहितः । ‘नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना’ इति भगवदुक्तेर्भगवता साकं भागवतानामपि मान्यत्वाभिधानात् । पुरा भागवतेष्वेव भगवत्पूजासीद्यदा तेष्वौर्घ्यादयो दोषा उद्भूतास्तदार्चाभ्यर्चनविधानोक्तेश्च । प्राकृतोऽधुनैव प्रारब्धभक्तिरिति केचिद्व्याचक्षते ॥ ४८ ॥

हिन्दो अनुवाद

अब नव योगीश्वरों में से दूसरे हरिजी बोले—राजन् ! आत्मस्वरूप भगवान् समस्त प्राणियों में आत्मारूप से—नित्यन्तारूप से स्थित हैं । जो कहीं भी न्यूनाधिकता न देखकर सर्वत्र परिपूर्ण भगवत्सत्ता को ही देखता है और साथ ही समस्त प्राणी और समस्त पदार्थ आत्मस्वरूप भगवान् में ही आवेयरूप से अथवा अध्यस्तरूप से स्थित हैं, अर्थात् वास्तव में भगवत्स्वरूप ही हैं—इस प्रकार का जिसका अनुभव है, ऐसी जिसकी सिद्ध दृष्टि है, उसे भगवान् का परमप्रेमी उत्तम भागवत समझना चाहिये ॥ ४९ ॥ जो भगवान् से प्रेम, उनके भक्तों से मित्रता, दुःखी और अज्ञानियों पर कृपा तथा भगवान् से द्वेष करनेवालों की उपेक्षा करता है, वह मध्यम कोटि का भागवत है ॥ ४९ ॥ और जो भगवान् के अर्चाविग्रह—मूर्ति आदि की पूजा तो श्रद्धा से करता है, परन्तु भगवान् के भक्तों या दूसरे लोगों की विशेष सेवा-शुश्रूषा नहीं करता, वह साधारण श्रेणी का भगवद्भक्त है ॥ ४७ ॥ जो श्रोत्र नेत्र आदि इन्द्रियों के द्वारा शब्द-रूप आदि विषयों का ग्रहण तो करता है; परन्तु अपनी इच्छा के प्रतिकूल विषयों से द्वेष नहीं करता और अनुकूल विषयों के मिलने पर हर्षित नहीं होता—उसकी यह दृष्टि बनी रहती है कि यह सब हमारे भगवान् की माया है—वह पुरुष उत्तम भागवत है ॥ ४८ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां

यो

जन्माप्ययत्नुद्भयतर्षकुच्छैः ।

संसारधर्मैरविमुह्यमानः

स्मृत्या

हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः । सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देह वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥

न यस्य स्वः परः इति चित्तेष्वात्मनि वा भिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यः हरेः स्मृत्या देहेन्द्रियप्राणमनोधियां संसारधर्मैः जन्माप्ययत्नुद्भयतर्षकृच्छ्रैः अविमुह्यमानः (सः) भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥ यस्य चेतसि कार्यकर्मबीजानां संभवः न (यः) वासुदेवैकनिलयः सः वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ यस्य अस्मिन् देहे न जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः अहंभावः सज्जते सः हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥ वित्तेषु आत्मनि देहे स्वः परः इति वा भिदा यस्य न सर्वभूतसमः शान्तः वै सः भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच । देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्याऽविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः । तत्र देहस्य जन्माप्ययौ । प्राणस्य क्षुत्पिपासे । मनसो भयम् । बुद्धेस्तर्षस्तृष्णा । इन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमस्तैः ॥ ४९ ॥ कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासना-
स्तेषाम् । वासुदेव एवैकनिलय आश्रयो यस्य सः । एतेन गृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति । यथा चरतीत्येतस्योत्तरमुक्तम् ॥ ५० ॥ यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह । न यस्येति । जन्म सत्कुलम् । कर्म तपआदि । जातयोऽनु-
लोमप्रतिलोमजा मूर्धावसिक्तादयः । अस्मिन् देहे । अहंकाररहितैः सत्कुलजन्मकर्मादिलिङ्गैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ वित्तेषु स्वीयं परकीयमिति । आत्मनि स्वः पर इति भेदो नास्ति ॥ ५२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अन्यमाह—किञ्चेति—स्मृत्यात्मत्वनिश्चयेनेति वा । अथ केवलमानसलिङ्गेनाह—यावत्प्रकरणम् । यो हरेः स्मृत्या जन्माद्यैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स भागवतेषु मुख्यः—‘येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्तभजंते मां दृढव्रताः ।’ इति श्रीगीतोक्तेः ॥ ४९ ॥ कामो भोगेच्छा । आश्रयश्चेतोऽवसानभूमिः । एतेन पूर्वोक्तेन । न कामेति । चेतस्यादौ बीजानि वासना उत्पद्यन्ते, ततः स्रज्यादिविषयकः कामस्ततः कर्म इन्द्रियद्वारा तत्तद्व्यापारः, एतत्त्रितयस्य यच्चेतसि न संभवः तदेवं ‘गृहीत्वापि’ इत्यादिभिर्हीनश्चरतीत्युत्तरितम् । अतः परं यावदध्यायसमाप्तिं यद्धर्म इत्युत्तरमेव प्रपंचयिष्यते ॥ ५० ॥ अनुलोमा उत्तमपुरुषेभ्योऽधमस्त्रीषु जाताः । विलोमा अधमपुरुषेभ्य उत्तमस्त्रीषु जाताः । मूर्धावसिक्तादयः एषां स्वरूपमग्रे प्रगटयिष्यामः । इत्यर्थ इति—नहि देहगोहाद्यभिमानिनां भागवतत्वं भवति ‘विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति यदन्यत्र’ इत्याद्युक्तेरिति भावः । जन्म सत्कुलोद्भवत्वं कर्म जपध्यानादि जातयस्तु तैर्व्याख्याताः । किंतु भगवत्सेवोपयुक्ते साध्ये देह एव सज्जत इत्यर्थः । स हरेः प्रियो भागवतोत्तम इति पूर्वणैवान्वेति प्रकरणत्वात् ॥ ५१ ॥ एतदेव स्फुटयति—नेति । वित्तेषु स्रज्यादिषु स्वत्वविषयेषु । आत्मनि प्रत्यगात्मनि । स्वः स्वपक्षः । परो विपक्षः । वित्तेषु स्वस्यैवेदं न परस्येति आत्मनि स्वशरीर एव प्रीतिर्न परशरीर इति । संदर्भस्तु—वित्तेषु ममतास्पदमात्रेषु । अत्र वित्तवदात्मनि च स्वपक्षपातमात्रं निषिध्यते न व्यक्तिभेदः ॥ ५२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

देहेति । यो निरन्तरं हरेः स्मृत्या देहेन्द्रियप्राणमनोधियां संसारधर्मैः जन्माप्ययत्नुद्भयतर्षकृच्छ्रैरविमुह्यमानः । आर्षः शानच् चानश् वा । देहादीनां धर्मान् जन्मादीनात्मन्यमन्यमानः स भागवतप्रधान उत्तमो भागवतः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ उत्पत्ति-
विनाशौ प्राणस्य क्षुत्पिपासाया उपलक्षणम् । मनसो भयमिति कामक्रोधलोभमोहसुखदुःखादीनामुपलक्षणम् । बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमस्तैरिति विवेकः ॥ ४९ ॥ नेति । कामो भोगाभिलाषस्ततः कर्माणि शरीरव्यापारविशेषाः ततश्च बीजानि पुनः शरीरग्रहणहेतुभूतानि पुण्यपापानि तेषां यस्य चेतसि संभव उत्पत्तिर्न भवति स वासुदेव एवैको निलय आश्रयो यस्य स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति । जन्म सत्कुले कर्म यागादि वर्णा ब्राह्मणत्वादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः जातयः देवमनुष्यत्वादयस्ताभिरहङ्कारनिमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहंभावो गर्वो न सज्जते स वै हरेः प्रियो भवति ॥ ५१ ॥ न यस्येति । वित्तेषु स्वकीयं परकीयमिति बहुवचनं दारापत्यादिसङ्ग्रहार्थम् । आत्मनि देहे स्वः पर इति वा भिदा भेददर्शनं यस्य नास्ति तथा सर्वभूतेषु समः एकात्मदर्शी शान्तः रागादिरहितः यः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी टिप्पणी

संसारः जीवस्य जन्माद्यभिमानस्तज्जनकैर्देहादीनां धर्मैर्जन्माप्ययादिभिरित्यर्थः । तत्र देहादिमध्ये ॥ ४९ ॥ काम्यन्त

इति कामाः विषयः चरति वर्तत इति व्यावहारात्मकवर्तनस्योत्तरम् ॥ ५० ॥ मूर्द्धावसिक्तो क्षत्रियजातीयस्त्रियां ब्राह्मणाज्जाताः अम्बष्टा वैश्यात् क्षत्रियाण्यां जाताः अहङ्काररहिताः सत्कुलधर्मादय एव लिङ्गानीति तात्पर्यार्थविवक्षेत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ आत्मनि स्व इति अहमन्योऽसावन्य इति ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

देहस्य जन्माप्ययौ प्राणस्य क्षुत् इन्द्रियाणां कृच्छ्राणि मनसो भयं तर्षः तृष्णा बुद्धेः एवम्भूतैः संसारधर्मैः सर्वथा देहात्माभिमानरहित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ कामकर्मवासनानामुत्पत्तिः यस्य चेतसि मनसि न भवेत् श्रीवासुदेवाश्रयः अन्तर्यामि-दृष्टिबलेन तदेव वसति ॥ ५० ८ सत्कुलजन्म श्रौतस्मार्त्तकर्मभ्यां वर्णाश्रमविशिष्टजातिभिश्च देहनिष्ठाभिः अहम्भावो यस्य नास्ति देहनिष्ठबुद्ध्यादिकर्मवत् अवर्जनीयशास्त्रीयकर्माण्यपि कुर्वन्न तत्कृताऽहङ्कारविवश आत्मनि देहपुत्रदारादिके भिदा अत्रह्यात्मकस्वतन्त्रदृष्टिः ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

देहेन्द्रियेति । यो हरेः स्मृत्या देहादीनां जन्मादिभिः संसारधर्मैरविमुह्यमानः सः प्रधान उत्तमो भागवत इति सम्बन्धः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ प्राणस्य क्षुत् मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्र श्रम इति योज्यम् ॥ ४९ ॥ यस्य चेतसि कामकर्मबीजानां काममूलकर्माण्येव बीजानि तेषां कामश्च कर्माणि च बीजानि वासनाश्च तेषां वा कामकर्माणि काम्यकर्माणि तान्येव बीजानि संसृतिहेतुत्वात्तेषामिति वा न सम्भवः वासुदेव एक एव निलय आश्रयो यस्य सः ॥ ५० ॥ एवं गृहीत्वेत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति यथा चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह— न यस्येति द्वाभ्याम् । तत्राद्योऽहङ्कारनिवृत्तिपरः द्वितीयस्तु ममकारनिवृत्तिपर इति विवेकः । तत्र जन्म त्रिविधं यौनं सावित्रं [शौक्लं] याज्ञिकं चेति, कर्म गर्भाधानादिचौलान्तं वर्णो ब्राह्मणत्वादिः आश्रमो ब्रह्मचर्यादिः जातिर्देवत्वमनुष्यत्वादिः आभिर्देह-गताभिर्निमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहम्भावो न सज्जते नासक्तो भवति नास्तीति यावत् स हरेः प्रियः प्रियतमः ॥ ५१ ॥ स्वो बन्धुः परः शत्रुः इति वा भिदा तथावित्तेष्वात्मनि देहे च भिदा ममेदं धनमन्यस्येदं मम शरीरम् इति वा भिदा भेदः तत्प्रयुक्तं हिताहिताचरणं च यस्य नास्ति स भागवतोत्तम इति सम्बन्धः । तदभावे हेतुत्वेन विशिनष्टि सर्वभूतसमः ब्रह्मात्मकत्वेनात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन देहानां प्रकृतिपरिणामरूपत्वेन सर्वभूतेषु समबुद्धिरित्यर्थः । तत्रापि हेतुः शान्तः जितान्तःकरणः समत्वेन शिक्षितमना इत्यर्थः । अहम्माभिमानादिभिर्लिङ्गैर्लक्ष्यत इति कैर्लिङ्गैरित्यस्योत्तरमुक्तं भवति वित्तेष्वात्मनि च भिदा नास्त्येनेन धनशरीरादावपि काष्ठलोष्टादिवत्प्रतिपत्तिरभिप्रेता नत्वात्मभेदनिषेधः । तथा सति सर्वभूतसम इत्यनन्तरोक्तिविरोधात् भूतशब्दो देहविशिष्टात्मपरः सर्वशब्देनापि बहुत्वमवगम्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कैर्लिङ्गैरित्येतं प्रश्नं परिहरति—देहेन्द्रियप्राणधियामिति । संसारधर्मैः संसारस्वभावैः देहादीनां जन्मादिकृच्छ्रैरवि-मुह्यमानः तत्तद्वस्तु तत्तत्त्वं यथावज्ज्ञानं यो वर्तते स भागवतप्रधान इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—स्मृत्येति । देहादीनामचेतनत्वेन जन्मादिकृच्छ्रानुभवोऽनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यार्थोऽन्यो युक्तो वक्तव्यः स क इत्याशङ्का—

“देहेन्द्रियप्राणधिया त्रिधैव त्वभिमानिनः, तत्रोत्तमा देवतास्ताः सर्वदोषविवर्जिताः । गुणैः सर्वैः सुसम्पन्नाः विरञ्चिदुत्तरोत्तरम्, मध्यमागुणदोषेता अधमा असुरा मताः ॥ ते सर्वे दोषसंयुक्ता आचिच्छादुत्तरोत्तरम्, तेभ्योऽन्यो मानुषो जीवस्ताभ्यां देवासुरावपि । जीवाभिमानिनश्चैव त्रिविधाः सम्प्रकीर्तिताः, जीवमान्युत्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ॥ अधमः कलिरुद्दिष्टस्तत्र मध्यमनीचयोः, मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृत्यखिलमेव तु । नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेश्च कथञ्चन, जन्मादिकृतदुःखन्तु देहमान्यसुरस्य ह ॥ सुप्त्याद्यप्यजं दुःखमसुरेन्द्रियमानिनः, क्षुन्निमित्तं तु यद्दुःखं प्राणमान्यसुरस्य तत् । भयतर्षादिजं दुःखं मनोमान्यसुरस्य च, केवलस्यान्तरं दुःखं बुद्धिमान्यसुरस्य तत् ॥ नीचोऽस्मीति तु यद्दुःखमहमान्यसुरस्य तत्, अतीतादेः स्मृतेर्दुःखं चित्तमान्यसुरस्य च । जीवमान्यसुरस्य स्यात्सर्वं तत्समुदायतः, एवमेव सुखं देवेषुभयं मध्यमेषु च ॥

असुराणामधर्मस्य वृद्ध्या सुखमपीष्यते, देवानां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः ।
अधर्मोऽपि प्रीतये स्यादसुराणां तमोगतेः, देवानां पुण्यपापाभ्यां सुखमेवोत्तरोत्तरम् ॥
तेषां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावेशतो भवेत्, प्राणस्य नासुरावेशो हरिणा च समो हि सः ।
सम्पूर्णानुग्रहाद्विष्णोः प्राणः पूर्णगुणो मतः, असुराणां सुखाद्याश्च देवावेशादुदीरिताः ॥
स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्वदोषात्मका मताः, विविच्यैवं जगत्सर्वं स्वात्मानं च पृथक् स्थितम् ।
सर्वतश्च पृथक् सन्तं विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम्, जानन्ति ये भागवतास्त उक्ता उत्तमोत्तमाः ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥ कामकर्मबीजान्यविद्याप्रकृत्यादीनि एषां कामादीनाम् ॥ ५० ॥ जन्मकर्मभ्यां
ब्राह्मणादिजन्मना गुरुकुलवासादिकर्मणा ब्राह्मणादिवर्णैः ब्रह्मचर्याद्याश्रमैः ब्राह्मणत्वादिकातिभिश्च संज्ञिते सङ्केतिते यः कामकर्म-
बीजैरुत्पन्नस्तस्मिन्देहे यस्याहम्भावो ब्राह्मणोहमित्यादिलक्षणो नास्ति स भागवतोत्तम इति ॥ ५१ ॥ इदमप्येकं लक्षणमित्याह—
न यस्येति । यस्य भागवतस्य चित्ते प्राकृतान्तःकरणे विद्यमाने संसारे स्वात्मनि केवलात्मभावे स्वरूपावस्थाने मोक्षे वा यः स्वो
जीवः परः परमात्मेति जीवपरयोरभिदा अभेदो नास्ति अभेदज्ञानं नास्त्यर्थः । यश्च सर्वभूतसमः ब्रह्मादिमानुषान्तानि भूतानि
यथावत् तारतम्येन पश्यति स भागवतोत्तमः—

‘न कापि जीवं विष्णुत्वे संसृतौ मोक्ष एव वा । यः पश्यति सुरादींश्च यथोत्कर्षं प्रपश्यति ॥
स सर्वभूतसमदृग्विष्णुं सर्वोत्तमं स्मरन्’ ।

इत्यतः—

‘नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह । सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि’ ॥

इत्यतश्च—

‘नैवं त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवात्माहमिति क्वचित् । सर्वैर्गुणैः सुसम्पन्नं दैवं मां ज्ञातुमर्हसि’ ॥

इत्यतश्च प्रमाणाद्यस्य स्वकीयपरकीयबुद्धिभेदो नास्त्यर्थो नोपपन्नः । किन्तुक्त इति शान्तो भगवन्निष्ठा युक्तः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ केवलमानसलिङ्गेनाह यावत्प्रकरणम्—यो हरेः स्मृत्या देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्विमुह्यमानो न भवति
स भागवतप्रधानः उक्तं च श्रीगीतासु—

‘येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः’ ॥

इति ॥ ४९-५० ॥ एताभिर्यस्य अस्मिन् देहे अहम्भावो न सज्जते किन्तु भगवत्सेवौपयिके साध्ये देह एव सज्जत
इत्यर्थः । स हरेः प्रियो भागवतोत्तम इति पूर्वैर्गैवान्वयः । प्रकरणार्थत्वात् हरेः प्रिय इति हि भागवतमात्रवाचिभागवतत्वादेव ॥ ५१ ॥
तथा वित्तेषु ममतास्पदमात्रेषु अत्र वित्तवदात्मनि च स्वपक्षपातमात्रं निषिध्यते न व्यक्तिभेदः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देहादीनां जन्मादिभिः संसारधर्मैरविमुह्यमानः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा
इन्द्रियाणां क्रुद्धं श्रमस्तैः ॥ ४९ ॥ न कामेति चेतस्यादौ बीजानि वासना उत्पद्यन्ते ततः स्त्र्यादिविषयकः कामस्ततः कर्म इन्द्रियद्वारा
तत्तद्व्यापारः एतच्चित्तस्य यच्चेतसि न सम्भवः तदेवं गृहीत्वापीत्यादिभिर्द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्च भवतीति यथा चरतीत्यस्यो-
त्तरमुक्तम् अतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यद्धर्म इत्यस्योत्तरमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ५० ॥ जन्म सत्कुलोद्भवत्वं कर्म जपध्यानादि
जातयोऽन्वष्टाद्या एताभिर्यस्य देहे अहम्भावोऽहङ्कारो न भवति ॥ ५१ ॥ स्वः स्वपक्षः परो विपक्षः वित्तेष्वपि स्वस्यैवेदं वित्तं
न परस्येति आत्मनि स्वशरीरे एव प्रीतिर्न परशरीरे इति ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

देहादीनां जन्मादिभिः अन्यैश्च संसारधर्मैः संयोगवियोगादिभिः विमोहकैः यो हरेः स्मृत्या सर्वमोहध्वान्तचन्द्रिकया

अविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः । तत्र देहस्य जन्माप्ययाभ्यां प्राणस्य क्षुत्पिपासाभ्यां मनसो भयेन बुद्धेर्ज्ञेयं वृष्णया इंद्रियाणां कृच्छ्रैः श्रमैः ॥ ४९ ॥ यस्य चेतसि कामस्य कर्मणां वासुदेवाराधनविरुद्धक्रियाणां बीजस्य अविद्यायाः वासनाया वा सम्भवो न यतः वासुदेवस्य एको निलयः वासस्थानभूतः वासुदेवाधिष्ठितः चेतसश्चेतसि कामादेरवकाशाभाव इत्यर्थः । स भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—नेति । अस्मिन् पाञ्चभौतिके प्रसिद्धं देहे जन्मादिभिः उत्कृष्टैर्निकृष्टैर्वा उत्कृष्टोस्मीत्युत्कृष्टः निकृष्टोस्मीति निकृष्टो वा यस्याहम्भावो न सज्जते वैशब्दात् भक्तिहीनानां जन्मादीनामुत्कृष्टानामपकृष्टानामपि—

‘किं जन्मभिस्त्रिभिश्चेह शौकसावित्रयाज्ञिकैः, कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा ।

किं वा साङ्ख्येन योगेन न्यासस्वाध्याययोरपि, श्रेयोभिर्विविधैर्वापि न यत्रात्मप्रदो हरिः’ ॥

इत्यादिप्रमाणादकिञ्चित्करत्वमाकलय्य भक्त्यनुगुणानामुत्कृष्टानां निकृष्टानां च तेषां तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुष्मद्-बहुज्ञतातोप्येते येन सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः इत्यादिप्रमाणात्पुरुषार्थप्रदत्वमाकलय्य सर्वत्राहङ्कारशून्यतया दृढविश्वासेन हरिं यो भजते स एवम्भूतैर्लिङ्गैर्हरिः प्रियो भवति जातयः अनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्द्धावसिक्तादयः अन्यत्स्पष्टम् अत्रान्तर्लिङ्गान्युक्तानि ऊर्ध्वपुण्ड्रादीनि बाह्यलिङ्गानि तु ‘धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी’ इत्यादिश्रुत्युक्तानि अतिप्रसिद्धत्वान्नोक्तानि ॥ ५१ ॥ यादृश्य इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति त्रिभिः । वित्तेषु भोग्यपदार्थेषु आत्मनि भोक्तरी च असौ स्वः स्वाधीनः भोग्यपदार्थः आत्मा भोक्ता च असौ परः परकोयः परभोग्यपदार्थः परमात्मा च इति यस्य भिदा भेदः नास्ति सर्वस्य भोग्यभोक्तरूपस्य ब्रह्माधीनत्वात् ‘यदासीत्तदधीनमेवासीत्’ इति श्रुतेः अत एव सर्वभूतसमः स भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितः सुबोधिनीव्याख्या

द्वितीयमाह, परित्यक्तविषयोऽयमान्तरपीडारहितः, इन्द्रियाणां नाशाशक्ती क्रमेण, जन्मादीनि कृच्छ्राणि, सहजा एते पदार्थधर्माः संसरणहेतवश्च, एतेपि व्यामोहका एवेतिज्ञानमार्गाद् विशेषः, आपत्सु गजेन्द्रवत् स्मर्तव्यो भगवानिति, भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वात् नात्र प्रथमादिपक्षाः, प्रधान इति प्राकृतः, प्रथमो मध्यमो जन्माद्यनुसन्धानरहितः, एकान्ते उपवेशित इव मर्यादापुष्टिभेदात् पक्षद्वयमिति निर्धारः ॥ ४९ ॥ उत्तममाह, काम एव नोत्पद्यत उत्पन्नेपि न कर्माणि तेष्वपि न वासनाः, मुक्तः प्रपन्नोयम्, एवं पुष्टिमर्यादाभक्ती प्रपत्तिश्चेति निरूपितं, “सर्वमाश्रयतो भवे”दिति तृतीये हेतुः ॥ ५० ॥ वैराग्यमिश्रमाह न यस्येत्यादित्रिभिः,—

अभिमानो व्यवहारो वैदिकस्याप्यपेक्षणम् । त्रितयाभावतो मुख्य एकैकोप्यत्र युज्यते ॥ १ ॥

प्रथममाह, गर्वो ह्यहङ्कारस्य शिरः, जन्म सत्कुले, कर्म ज्योतिष्टोमादि, वर्णा ब्राह्मणत्वादयः, आश्रमाः प्रसिद्धाः, जातिर्देशविशेषवाच्या, सापि गर्वहेतुरितिलोकप्रसिद्धिः, अथवा वर्णा अधिव्यञ्जकाः शमादयः, जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, गुणास्ते त एव दोषसहकाराभाव एव साध्यः ॥ ५१ ॥ व्यवहारे द्रव्याभिमानाभावो द्वितीयः, तमाह, स्वशब्दो धनादिवाची, तत्र स्व इति वित्तेषु भेदः, स्वेनैव व्यवहर्तव्यं नान्यैः, पर इत्यात्मनि तेन द्वेषादिः, तेनाद्वैतद्वयमुक्तं भवति, वेत्यनादरे, भार्यादिष्वपि न भेद इत्यर्थः, अनेन दोषाभाव उक्तः, गुणमाह सर्वभूतसुहृच्छान्तश्चेति, ‘दयया सर्वभूते’ष्वितिन्यायादन्तःसाधनं तदित्यवोचाम, ब्राह्मणभोजनोपवासवदैहिकविरक्तिद्वयेनोक्ता ॥ ५२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रोपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

देहेन्द्रियेत्यत्र नाशाशक्ती इति स्वरूपनाशसामर्थ्यनाशावश्यकपदेन सङ्गृहीतौ, व्यामोहका इति किं परीक्षते प्रारब्धं वा किञ्चित्कार्याय भोजयतीतिव्यामोहोत्पादका इत्यर्थः, अविमोहे बीजभूतां स्मृतिं व्याकुर्वन्त्यापत्स्वित्यादि, यदि न प्रथमादिपक्षास्तर्हि प्रधानत्वं किमित्यत आहुः प्राकृत इत्यादिना, तर्हि पूर्वोक्तमुत्तमत्वं कथमित्यत आहुर्मर्यादेत्यादि ॥ ४९ ॥ न कामेत्यत्रेति तृतीये हेतुरित्येवमनुसन्धानं प्रपन्नभक्तेरुत्तमत्वहेतुरित्यर्थः ॥ ५० ॥ न यस्येत्यत्र व्यवहार इति व्यवहृत्येतेनेनेति व्यवहारो द्रव्यं, वैदिकस्येति फलस्य, एवं दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्ये मुख्य इत्याशयेनाहुस्त्रितयाभावतो मुख्य इति, तर्ह्यत्रैकैकाभावेप्युत्तमत्वं कथमुक्तमित्यत आहुत्र युज्यत इति वैराग्यस्य भक्त्यङ्गत्वाद् भक्तानुपयुज्यतेतत्स्थेत्यर्थः, अहम्भावान् सङ्गस्य स्वरूपमाहुर्गर्वो ह्येत्यादि, यथा शिरसा पुमान् निश्चीयत एवं गर्वेण स इतीत्यर्थः, देशविशेषवाच्येति यथा द्राविडस्तैलङ्ग इत्यादि, देशस्योपाधित्वान् न जातीत्वं तेषां सर्वसम्मतमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरथ वेति, अभिव्यञ्जका इति ब्राह्मणाद्यभिव्यञ्जका भारत आजगरे प्रसिद्धाः ॥ ५१ ॥ न यस्य स्व इत्यत्र तदिति दया शान्तिश्च, सामान्ये नपुंसकप्रयोगः, तत्र बाह्यदृष्टान्तमाहुर्ब्राह्मणेत्यादि ॥ ५२ ॥

गोस्वामिश्रोगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च यो निरन्तरं हरेः स्मृत्या देहादीनां संसारधर्मैर्जन्मादिभिरमुह्यमानः । देहादीनां धर्मान् जन्मादीनामात्मन्यमन्यमानः स भागवतप्रधान उत्तमो भागवत इत्यन्वयः । तत्र देहस्य जन्माप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ प्राणस्य क्षुत्पिपासाया उपलक्षणम् । मनसो भयमिति कामक्रोधलोभमोहसुखदुःखादीनामुपलक्षणम् । बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमस्तैरिति विवेकः ॥ ४९ ॥ कामो नाम तत्तद्विषयभोगाभिलाषस्ततः कर्माणि तत्तत्साधनभूता लौकिकालौकिकव्यापारविशेषाः । ततश्च बीजानि पुनः शरीर-ग्रहणहेतुभूतानि पुण्यपापानि तेषां यस्य चेतसि सम्भव उत्पत्तिर्न भवति स वै भागवतोत्तमः । ननु स तु सर्वस्यैव भवति तस्य कथं न स्यादित्याशङ्क्याह—वासुदेवेति । वासुदेव एक एव निलयः आश्रयो यस्य सः । चेतसो निरन्तरं भगवति निविष्टत्वान्न तत्र कामादिसम्भवावकाश इत्याशयः ॥ ५० ॥ यैर्लिङ्गैः भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति द्वयेन । जन्म सत्कुले, कर्म यागादि, वर्णा ब्राह्मणत्वादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, जातयः देवमनुष्यत्वादयस्ताभिरहङ्कारनिमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहम्भावो गर्वो न सज्जते स वै हरेः प्रियो भवति ॥ ५१ ॥ एवमहङ्काराभावं निरूप्य ममकाराभावं निरूपयति—न यस्येति । वित्तेषु स्वकीयं परकीयमिति बहुवचनं दारापत्यादिसङ्ग्रहार्थम् । आत्मनि देहे स्वः पर इति वा भिदा भेददर्शनं यस्य नास्ति तथा सर्वभूतेषु समः एकात्मदर्शी शान्तः वशीकृतेन्द्रियान्तःकरणश्च यः स वै भागवतोत्तमः । सर्वभूतसम इत्यनेन सर्वत्र दया सूचिता शान्त इति सन्तोषोऽपि दर्शितः । तथा च 'दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्टया येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दन' इति वाक्यार्थो दर्शितः । एवं च सर्वत्राहन्ताममतारहितः सर्वत्र दयावान् यथा लाभसन्तुष्टो वशीकृतेन्द्रियान्तःकरणो भगवत्प्रियो भवतीति निष्कर्षितोऽर्थः ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतलक्षणान्येवाह ॥ गृहीत्वापीति ॥ यः, अर्थानिष्ठानिष्ठरूपान् विषयान्, इन्द्रियैः गृहीत्वापि, न मुह्यति मोहं न प्राप्नोति, नासक्तो भवतीति यावत् । न काङ्क्षति तत्प्राप्तीच्छामपि न करोति । यो न द्वेष्टि न हृष्यतीति पाठे, यः इन्द्रियैः अर्थान् स्वधर्मानुकूलान् श्रेष्ठकनिष्ठभोजनादिविषयान्, गृहीत्वापि कनिष्ठान् न द्वेष्टि, श्रेष्ठत्वप्राप्तौ च न हृष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि । इदमिष्टानिष्टजातं, विष्णोः मायां प्रकृतिपरिणामात्मिकमित्यर्थः । पश्यन्, यः वर्त्तते, सः भागवतोत्तमः वै । अनिष्टविषयवदिष्टविषयस्यापि बन्धकत्वेन हेयत्वादिति भावः ॥ ४९ ॥ देहेति ॥ यः हरेः स्मृत्या, देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च धीश्च तासां, जन्माप्ययौ च क्षुत्च भयं च तर्षश्च कृच्छ्रं च तैः, संसारधर्मैः, अविमुह्यमानः, सः भागवतप्रधानः । उत्तमो भागवत इत्यर्थः । देहस्य जन्माप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ, इन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः, प्राणस्य क्षुत्, मनसो भयं, धियो बुद्धेस्तर्षः तृष्णा ॥ ५० ॥ नेति ॥ यस्य पुंसः, चेतसि, कामकर्मबीजानां काममूलकर्माण्येव बीजानि तेषां, यद्वा । कामाश्च कर्माणि च बीजानि वासनाश्च तेषां, काम्येति पाठान्तरे, कामकर्माण्येव बीजानि संसृतिहेतुत्वात्तेषामिति वा । संभवः, न । वासुदेव एक एव निलय आश्रयो यस्य सः, एवंभूतो य इत्यर्थः । सः भागवतोत्तमः वै ॥ ५१ ॥ एवं गृहीत्वेत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोह-कामादिरहितश्चरतीति, यथा चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । 'यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः, इत्यस्योत्तरमाह न यस्येति द्वाभ्यां, तत्राद्योऽहङ्कार-निवृत्तिपरः, द्वितीयस्तु ममकारनिवृत्तिपर इति विवेकः ॥ नेति ॥ जन्म च कर्म च ताभ्यां, तत्र जन्म त्रिविधं शौकलं सावित्रिकं याज्ञिकं च, कर्म गर्भाधानादिचौलान्तं, यस्य अस्मिन् देहे, अहंभावः, न सज्जते आसक्तो न भवति । वर्णो ब्राह्मणादिश्च आश्रमो ब्रह्मचर्यादिश्च जातिर्देवत्वमनुष्यत्वादिश्च ताभिश्च, यस्य अस्मिन् देहे, अहंभावः, न, सः हरेः प्रियः वै ॥ ५२ ॥

हिन्दी अनुवाद

संसार के धर्म हैं—जन्म-मृत्यु, भूख-प्यास, श्रम-कष्ट, भय और तृष्णा । ये क्रमशः शरीर, प्राण, इन्द्रिय, मन और बुद्धिको प्राप्त होते ही रहते हैं । जो पुरुष भगवान् की स्मृतिमें इतना तन्मय रहता है कि इनके बार-बार होते-जाते रहने पर भी उनसे मोहित नहीं होता, पराभूत नहीं होता, वह उत्तम भागवत है ॥ ४९ ॥ जिसके मनमें विषय-भोगकी इच्छा, कर्म-प्रवृत्ति और उनके बीज वासनाओं का उदय नहीं होता और जो एकमात्र भगवान् वासुदेवमें ही निवास करता है, वह उत्तम भागवद्भक्त है ॥ ५० ॥ जिनका इस शरीर में न तो सत्कुल में जन्म, तपस्या आदि कर्मसे तथा न वर्ण, आश्रम एवं जाति से ही अहंभाव होता है, वह निश्चय ही भगवान् का प्यारा है ॥ ५१ ॥ जो धन-सम्पत्ति अथवा शरीर आदि में 'यह अपना है और यह पराया—' इस प्रकारका भेद-भाव नहीं रखता, समस्त पदार्थों में समस्वरूप परमात्मा को देखता रहता है, समभाव रखता है तथा किसी भी घटना अथवा सङ्कल्प से विक्षिप्त न होकर शान्त रहता है, वह भगवान् को उत्तम भक्त है ॥ ५२ ॥

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
 न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥
 भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
 हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽकतापः ॥ ५४ ॥
 विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्हरिस्वशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
 प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अजितात्मसुरादिभिः विमृग्यात् भगवत्पदारविन्दात् यः त्रिभुवनहेतवे अपि लवनिमिषार्धम् अपि न चलति सः अकुण्ठस्मृतिः वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥ भगवतः उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे उपसीदतां हृदि (सन्तापः) कथम् ? यथा चन्द्रे उदिते अर्कतापः पुनः न प्रभवति ॥ ५४ ॥ अवशाभिहितः अपि अघौघनाशः प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः साक्षात् हरिः यस्य हृदयम् न विसृजति (एवम्) उक्तः सः भागवतप्रधानः भवति ॥ ५५ ॥

इति एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्धमपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविन्दभजनाद्यो न चलति स वैष्णवाग्र्यः । ननु लवार्धमात्रभजनोपरमे चेत्तावाँल्लभो भवेत्तत्कुतो न चलेत्तत्राह । अकुण्ठस्मृतिः भगवत्पदतोऽन्यत्सारं नास्तीत्येवंरूपाऽकुण्ठाऽनपगता स्मृतिर्यस्य सः भगवत्पदारविन्दान्यत्सारं नास्तीति कुतोऽत आह । अजिते हरावेवात्मा येषां तथाभूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् किन्तु केवलं विमृग्यात् । तदपेक्षया सर्वस्य तुच्छत्वं स्मरन्त्यो न चलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अपि च विषयामिसंधिना चलनं कामेनातिसन्तापे सति भवेत्स तु भगवत्सेवानिवृत्तौ न संभवतीत्याह । भगवत इति । उरुविक्रमौ च तावन्घ्रौ च तयोः शाखा अंगुलयस्तासु नखानि च तानि मणयश्च तेषां चन्द्रिका शीतला दीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो यस्मिन्स्मिन्नुपसीदतां भजतां पुंसां हृदि कथं पुनः संतापः प्रभवति । चन्द्रे उदिते सत्यर्कस्य ताप इव । 'न यस्य स्वः परः' इत्यादिना श्लोकत्रयेण यादृश इत्यस्योत्तरमुक्तं वेदितव्यम् । यद्ब्रूते इत्यस्य च हरिनामानीति अर्थात् ज्ञातव्यम् ॥ ५४ ॥ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह । विसृजतीति । हरिरेव स्वयं साक्षाद्यस्य हृदयं न विसृजति न मुंचति । कथंभूतः । अवशे नाप्यभिहितमात्रोऽप्यघौघं नाशयति यः सः तत्किं न विसृजति । यतः प्रणयरसनया धृतं हृदये निबद्धमङ्घ्रिपद्मं यस्य स भागवतप्रधान उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अपरलक्षणमाह—किञ्चेति वैष्णवाग्र्यो भागवतमुख्यः । अत्राक्षिपति—नन्विति । तावान् त्रैलोक्यराज्यरूपः । तत्तर्हि भगवत्पदारविन्दान्यत्र साराभावे हेतुमाशङ्कते—कुत इति । तथाभूतैर्भगवदार्पितचित्तैः । दौर्लभ्यमाह—किञ्चित् । तदपेक्षया भगवत्पदारविन्दपेक्षया । सर्वस्य प्रपञ्चस्य । इत्यर्थः इति—“सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः” इत्योत्तानपाद्युक्तेरिति भावः । किञ्च—त्रिभुवनविभवाय त्रैलोक्यराज्याप्तयेपि किमुत तद्वेतव इत्यर्थः । 'सर्वोपि द्वन्द्वो विभाषयैक-वद्भवति' इति न्यायादेकवचनम् । कथं विचारात् किंवावेशादेवेत्याह—अकुण्ठा संकोचमात्ररहिता स्मृतिर्यस्य सः । तच्च तस्य युक्तमेवेत्याह—अजिते हराविति पूर्ववत् । विश्वनाथस्तु—न कुण्ठा प्रलोभयितुमशक्या स्मृतिर्यस्य सः 'न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्यम्'

इत्यादौ 'बांछन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः' इत्यादिवचनात् । अत एव निमिषार्धमपि भगवच्चरणारविदादन्यत्र न चलति, कीदृशात्—अजितेत्यादि पूर्ववत् । यद्वा—अजितात्मानोऽजितेन्द्रिया ये सुरादयस्तैस्तु त्रिभुवराज्यार्थं विमृश्यात् नो राज्यहानिः कदापि मा भवत्वेतदर्थं मनसि निधाय सेव्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ भगवत्पदारविदाञ्चलनाभावे कारणमाह—अपि चेत् । विषयाणामभिसन्धिनाऽभिलाषेण कामेन हृदयस्थमनोरथेन । स तु कामनोद्भवसन्तापस्तु । उरुविक्रमावन्यत्राविद्यमानौ पादन्यासौ ययोस्तथाभूतौ । वेदितव्यं ज्ञेयं ब्रूते इति कंठतो ज्ञातव्यमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तमुपपादयति—चन्द्रिका तापहरिणी दीप्तिः । यादृश इत्युत्तरं हि स्वतन्त्रतया भेददर्शनाभावपूर्वका विरततत्पदारविदनिमग्नत्वमेव तत्स्वभाव इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भागवतोत्तमोत्तमलक्षणमाह—'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन हरिरेवेति यस्य पुंसः अवशेन स्वलनादिना अभिहितमात्रः श्रद्धादिराहित्येनोच्चारिता एव "सकृदुच्चारयेद्यस्तु जगन्नाथेति हेलया । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।" इत्याद्युक्तेरघौघं पापसमूहं नाशयति । हृदयात्यागमाशङ्कते—तत्किमिति । प्रणयरसनया प्रेमरञ्ज्या । यद्यपि विभुत्वेन न कस्यापि हृदयं विसृजति तथापि सर्वत्राव्यक्तोऽत्र तु व्यक्त इति विशेषः । दीपि०—भक्तो न विसृजतीति किं वक्तव्यं हरिरेव स्वयमित्येवकारार्थः । साक्षादिति । भक्तस्यानवरतस्फूर्तिविषयः सन् असाक्षात् न कस्यापि हृदयं विसृजति सर्वार्थोभित्वादिति । साक्षात्पदमितरव्यावर्तकम् । अवशेनापि किं पुनः सावधानतया अभिहितमात्रोपि किं पुनर्द्वयार्थः सन् । तत् भक्तहृदयम् । किं कुतः भक्तो भवति—भागवतप्रधानशब्देन मुख्यतया वाच्यो भवति निरुक्तलक्षणानां सामस्येनात्र संभवादिति भावः । संदर्भः—अत्र हरिः स्वयं न विसृजति तेन धृतां त्रिपद्मश्चेति परस्परपरमासक्तिर्दर्शिता । सर्वत्र तत्प्रेमस्फूर्तिपक्षे तु तादृशगुणे तत्र भगवति को न रज्येदिति तदभिप्राय इति भावः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भक्तिसंदर्भोऽन्वेष्ट्यः । विश्वनाथस्तु—हरिरेव तस्य हृदयं स्वयं न मुञ्चति तत्र कल्मषकुञ्जराणां कुतो वार्तेत्याह—यः स्वत्ववशेनापि कदाचिदभिहितमात्रोपीति तैर्व्याख्यातम्, किं पुनः सरसास्वादं येन प्रतिक्षणमभिभाषित इति भावः । एतेन यद्ब्रूत इत्यस्योत्तरमभिव्यञ्जितम् । ननु कथं तदीयहृदयमंदिरान्न निर्गच्छति तत्राह—प्रणयरसेनेति । तैर्व्याख्यातम् । यथा प्रेमवशीकृत्य यशोदयोदर उल्लखले बद्धस्तथा सर्वजीवान्मायाशृङ्खलया निबध्नन्स भक्तः जीवैः प्रेमशृङ्खलया निबध्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यादृश इत्यस्योत्तरमाह—त्रिभुवनेति ॥ अजिते हरौ आत्मा येषां ते । यद्वा । न जितः आत्मा यैः ते अवशीकृतचित्ताः सुरादयस्तैरपि विमृश्यात् तत्कृपां विना द्रष्टुमप्यशक्यात् भगवत्पदारविन्दात् यः त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यं प्रयच्छामि लवनिमिषार्द्धं भजनं त्यजेत्युक्ते तत्प्राप्त्यर्थमपि लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि न चलति सः भगवत्पदतोऽन्यत्सारं नास्तीत्येवंरूपा अकुण्ठा अनपगता भगवत्स्मृतिर्यस्य सः वैष्णवाग्रयः । यद्वा । त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठा प्रलोभयितुमशक्या स्मृतिर्यस्य स एव भगवत्पदारविन्दालवनिमिषार्द्धमपि न चलतोऽन्यत्सारः । पुष्पिताग्रात्रयम् ॥ ५३ ॥ किंच विषयाभिसन्धिना चलनं कामसन्तापे सति भवेत् स च सन्तापः भक्तानां न भवेदित्याह—भगवत इति ॥ भगवतः उरवो विक्रमाः विन्यासा ययोस्तयोरङ्गयोः शाखानामङ्गुलीनां ये न खास्त एव मणयः मणितुल्याश्चन्द्रस्थानीयास्तेषां चन्द्रिका शीतला दीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो यस्मिंस्तस्मिन् उपसीदतां भजतां हृदि सन्तापः कथं पुनः प्रभवति उद्भवति । अनुद्भवे दृष्टान्तमाह । चन्द्र इवेति । यथा रात्रौ चन्द्रे उदिते सति सूर्यतापो नोद्भवति तथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ विसृजति इति । अवशेन ज्वरपतनमरणाद्यवस्थायां वैवश्यमापन्नेनाप्यभिहितमात्रोऽपि तस्याघौघं पापसमूहं नाशयतीति तथा भक्तस्तु निरन्तरमेव नामसंकीर्तनं करोतीति तस्य प्रणयः प्रेमैव रशना रञ्जुस्तया धृतं हृदये निबद्धमङ्गप्रपद्मं यस्य सः साक्षाद्धरिः स्वयमेव यस्य हृदयं न विसृजति न मुञ्चति । स भागवतेषु प्रधानो मुख्यः उक्तः । इदं च सर्वलक्षणसारम् । यद् ब्रूते इत्यस्योत्तरं हरिनामानीति ज्ञेयम् । अन्यप्रश्नानामुत्तराण्युक्तानि ॥ ५५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । द्वितीय एकादशस्य व्याधाङ्गसहायकः ॥

इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदपेक्षया भगवदपेक्षया ॥ ५३ ॥ विषयाभिसन्धिना विषयेच्छया सतु तापः भगवत्सेवानिर्वृत्तौ भगवद्भजनानन्दे सति चन्द्रिका शीतला दीप्तिः यादृश इत्यस्योत्तरमिति स्वतन्त्रतया भेददर्शनाभावपूर्वका विरततत्पदारविन्दभजनानन्दनिमग्नमेव तत्स्वभाव

इत्यर्थः । एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्येति गीतानि नामानि गायन्निति चोक्तत्वाद्धरिनामानि ब्रूत इति ज्ञातव्यम् ॥ ५४ ॥ भक्तो न विसृजनीति किं वक्तव्यं हरिरेव स्वयमिति एवकारार्थः । साक्षादिति भक्तस्यानवरतस्फूर्तिविषयः सन् असाक्षात् न कस्यापि हृदयं विसृजति सर्वान्तर्यामित्वात् इति साक्षात्पदमितरव्यावर्त्तकम् अवशेनापि किं पुनः सावधानतया अभिहितमात्रेऽपि किं पुनर्ध्यातः सन् तत् भक्तहृदयं किं कुतः उक्तो भवति भागवतप्रधानशब्देन मुख्यतया वाच्यो भवति निरुक्तलक्षणानां सामस्येनात्र समन्वयादिति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतायां दीपिकादीपिन्यां टिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सन्न्यस्त इति दयालुत्वेन जीवहिंसारहितः । त्रिभुवनविभवकारणाय भगवत्पदारविन्दाल्लब्धनिमिषार्द्धं कालमपि न चलति एवमेतत्पद्यपर्यन्तं आन्तरवृत्त्युपवर्णनेन यादृश इति प्रश्नोत्तरमुक्त्वा इदानीम् उपसीदताम् इत्यनेन यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह— भगवत इति । उपसीदतां न्यासविद्यायां श्रीभगवद्रूपसन्नानां आचार्यदत्तयेति रहस्यम् अनेन यैर्लिङ्गैरित्यस्याप्युत्तरमुक्तं वेदितव्यम् । आचार्येणैव लिङ्गानां श्रीवैष्णवचिह्नानां तमशङ्खचक्राङ्कनयुगलमालोद्ध्वपुण्ड्रकौपीनकटिसूत्रवस्त्रद्वयधारणादि श्रीमद्द्वयमन्त्रार्थानुसन्धानेन प्रपत्तिज्ञानादीनां दानात् यद्ब्रूते इत्यस्याप्युत्तरमुक्तम् । “सन्न्यस्तदण्डोऽखिलजीववत्सलः न यस्य स्वपर इति त्रिभुवनविभवहेतवं इत्यादिभिर्बहुभिः पद्यैर्यथा चरति इत्युत्तरमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ५४ ॥ विसृजतीति कृतकृत्यत्वमुच्यते हरति संसारमिति हरिः अवशाभिहितोऽपि इत्यनेन मरणदशायां मन्त्रानुसन्धानेऽननुसन्धानेऽपि अधौघं स्वप्राप्तिविरोधिनं नाशयतीति प्रपन्नेन पूर्वकाले प्रणयरशनया बद्धाङ्घ्रिपद्मः यस्य हृदयं न विसृजतीति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च त्रिभुवनेति । त्रिभुवनविभवहेतवे विभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरिति पाठान्तरं त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यैश्वर्यार्थमपि “त्रैलोक्यैश्वर्यं प्रयच्छामि” इत्युक्तेऽपीत्यर्थः । अकुण्ठस्मृतिरकुण्ठा भगवत्पादारविन्दादन्यत्सारं नास्त्येतदपि कुतः तत्राह—अजितात्मभिर्विमृग्यादिति । अजिते भगवति श्रीकृष्णे हरावेव आत्मा मनः [चित्तं] येषां तैः सुरादिभिः ब्रह्मादिभिरपि दुर्लभात् किन्तु केवलं विमृग्यान्न तु दृष्टद्वगवत्पादारविन्दात्तद्भजनादित्यर्थः । यो न चलति स वैष्णवाग्र्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ किञ्च चलनं हि विषयान्तराभिलाषात् तच्च कामैः सन्तापे सति भवति स ताप एव न सम्भाव्यत इत्यभिप्रेत्याह—भगवत इति । भगवत उरवो विपुलाः विक्रमाः पादविन्यासाः यस्य तस्याङ्घ्रेः शाखानां तत्सदृशानामङ्गुलीनां ये नखास्त एव मणयस्तेषां चन्द्रिकया शीतलदीप्त्या निरस्तः तापः कामसन्तापो यस्मिन् तस्मिन् उपसीदतां प्रपन्नानां हृदि कथं पुनः स सन्तापः प्रभवति चन्द्रे उदिते सत्यर्कस्य ताप इव चन्द्र इत्यनेन नखानां चन्द्रत्वरूपेणमप्यभिप्रेतम् अत एव दीप्तयेत्यनुक्त्वा चन्द्रिकयेत्युक्तम् ॥ ५४ ॥ अनेन श्लोकद्वयेन यादृश इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति यद्ब्रूत इत्यस्य तु हरिनामानित्युत्तरस्य स्पष्टत्वान्नोक्तम् उक्तसमस्तलक्षणमाह—विसृजतीति । यद्वा यद्ब्रूत इत्यस्योत्तरमाह—विसृजतीति । अवशाभिहितोऽवशेनाप्यभिहितमात्रोप्यधौघं पापसमुदायं नाशयतीति तथा स हरिः साक्षाद्यस्य हृदयं न विसृजति स भागवतप्रधान इत्युक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विकुण्ठस्य स्मृतिर्येषां ते तथा तैः त्रिभुवनविभवहेतुभिः कारणभूतैरजेशसुरादिभिर्ब्रह्मरूपपूर्वदेवादिभिर्विमृग्यादन्वेषणीयात् भगवत्पादारविन्दात् यो लवनिमिषार्धमपि न चलति स वैष्णवाग्र्यः स्मृत इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ उरुविक्रमः पादन्यासविशेषः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तावङ्घ्री तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासां नखमणयः नखा एव मणयः तेषां चन्द्रिकया ज्योत्स्नया निरस्ततापे

उपसीदतां सेवमानानां हृदये ऽनुपसीदतां हृदि प्रभवति सः तापः कथं पुनः प्रभवतीत्यन्वयः ॥५४॥ स्वलनादिना अवशेनाभिहितः कथितः प्रणयरशनया भक्तिलक्षणपाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः बद्धपादपद्मः यादृशो यच्छ्रुत इत्यनयोः प्रश्नयोः परिहारौ धृतोर्ध्वपुङ्गवादिकं सन्ततगुणनामसङ्कीर्तनत्वञ्चेति “ये शङ्खचक्रांकितबाहुमूलाः” इत्यादिषु प्रसिद्धत्वादनुक्ताविति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

किञ्च, त्रिभुवनेति । त्रिभुवनविभवाय किमूत तद्वेतवे इत्यर्थः “सर्वोपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति” इति न्यायादेकवचनं कथं विचारात् न किन्त्वावेशादेवेत्याह—अकुण्ठा सङ्कोचमात्ररहिता स्मृतिर्यस्य सः तच्च तस्य युक्तमेवेत्याह, अजिते हरावेव आत्मा येषां तैर्ब्रह्मप्रभृतिभिः सुरादिभिरपि विमृग्यात् दुर्लभादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तदेव दृष्टान्तमुपपादयति—भगवत इति । चन्द्रिका आताप-हारिणी दीप्तिः ॥ ५४ ॥ अत्र हरिः स्वयं न विसृजति तेन धृताङ्घ्रिपद्मश्चेति परस्परमासक्तिर्दीप्तिता सर्वत्र तत्प्रेमस्फूर्त्तिपक्षे तु तादृशगुणे तत्र भगवति को न रज्येदिति तदभिप्राय इति भावः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भक्तिसन्दर्भोऽन्वेषणीयः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रिभुवनविभवहेतवेपि त्रिलोक्यपराज्यप्रयोजनायापि न कुण्ठा प्रलोभयितुमशक्या स्मृतिर्यस्य सः “न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्र-धिष्ण्यम्” इत्यादौ “वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः” इत्यादिवचनात् अत एव लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि भगवच्चरणारविन्दादन्यत्र न चलति कीदृशात् अजिते हरावेवात्मा येषां तथाभूतैरपि सुरादिभिर्दुर्लभात् किन्तु केवलं विमृग्यात् । यद्वा, अजितात्मानोऽजि-तेन्द्रिया ये सुरादयस्तेस्तु त्रिभुवनराज्यार्थं विमृग्यात् ॥ ५३ ॥ अपि च विषयाभिसन्धिना चलनं कामसन्तापे सति भवेत् स च कामसन्तापो महाभागवतानां न सम्भवेदित्याह—भगवत इति । उरुविक्रमौ च तौ अङ्घ्रौ च तयोः शाखा अङ्गुलयस्तासु नखानि तान्येव मणयस्तेषां चन्द्रिकाशीतला दीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो यस्मिन् तस्मिन्नुपसीदतां जनानां हृदि कथं पुनः स तापः प्रभवति चन्द्रे उदिते अर्कस्य ताप इव ॥ ५४ ॥ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह—विसृजतीति । हरिरेव स्वयं साक्षात् यस्य हृदयकमलं न विसृजति न मुञ्चति तत्र कलमषकुञ्जराणां कुतो वार्त्तित्याह यः खल्ववशेनापि कदाचिदभिहितमात्रोऽपि अघौघं नाशयति किं पुनः सरसास्वादं येन प्रतिक्षणमभिभाषित इति भावः । एतेन यद्ब्रूत इत्यस्योत्तरमभिव्यञ्जितम् ननु, कथं तदीयहृदयमन्दिरात् निर्गच्छति ? तत्राह—प्रणयरशनया धृतं हृदये बद्धम् अङ्घ्रिपद्मं यस्य सः यथा प्रेम वशीकृत्य यशोदया उल्लखले बद्धस्तथा सर्व-जीवान्मायाशृङ्खलया निबध्नन् स्वभक्तजीवैः प्रेमशृङ्खलया निबद्धयते इति भावः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादश द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यः त्रिभुवनविभवहेतवे लोकत्रयैश्वर्यप्रयोजनायापि अजितात्मसुरादिभिः अजितः कामादिभिरनभिभूतः आत्मा मनो येषाम् अजिते अच्युते वा आत्मा येषां तैः सुरासुरैः विमृग्यादन्वेवगीयात् भगवत्पदारविन्दात् भजनीयात् लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि न चलति स वैष्णवाभ्यः तत्र हेतुं दर्शयति, अकुण्ठस्मृतिः लोकत्रयसुखमनित्यं भगवत्प्राप्तिमुखं नित्यमित्येवंरूपा अकुण्ठा अनपगता स्मृतिर्यस्य सः तथोक्तं भगवता—

“आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! । मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते” ॥

न च कामादिसन्तप्तान्तःकरणतया भजनीयपदारविन्दात् चलनं शक्यमित्याह—भगवतः उरुः वित्ततः विक्रमः विन्यासः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तौ च अङ्घ्रौ च उरुविक्रमाङ्घ्रौ तयोः शाखा अङ्गुलयः तासु नखान्येव मणयः तच्चचन्द्रिका शीतला दीप्तिः तथा निरस्तः कामादितापो यस्मिन् तस्मिन् उपसीदताम् उपसन्नानां भागवतोत्तमानां हृदि सः कामादितापः कथं

सम्भवति न कथमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—चन्द्र इवोदितेऽर्कताप इति ॥ ५४ ॥ यद्ब्रूते य इत्यस्योत्तरं दर्शयन् उक्तसमस्त-
लक्षणान्तरमाह, विसृजतीति । प्रणयरशनया दैन्यपाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः दीनानां शरणागतानाम् अघौघं पापसमूहं नाशयतीति स
तथा स्वलनजृम्भणादौ अवशेन “कमलनयन वासुदेव विष्णो भव शरणम्” इत्येवमभिहितः कथितः हरिः यस्य हृदयं साक्षात्
स्वयमेव न विसृजति न मुञ्चति स भागवतप्रधान उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

पारलौकिकमाह तृतीयेन, अश्वमेधादिकरणे त्रिभुवनविभवो भवति, प्रमाणबलविचारेण वेदस्य बलिष्ठत्वादश्वमेधादिकरणे
प्राप्ते भगवत्स्मरणं कथं युक्तमिति चेत् सत्यं, एवमपि योऽङ्गुष्ठस्मृतिः स वैष्णवः स्वमार्गस्योत्कृष्टजनकत्वात्, वेदो हि स्वार्थं न वदति
येन तदुल्लङ्घने दोषः स्यात् किन्त्वस्माकं फलार्थे तदस्माभिर्नापेक्ष्यत इति, ननु भ्रान्तिस्तत्रेति चेत्, तत्राह अजित आत्मा येषां
भगवद्भक्तास्तदवयवा वा, ते च ते सुराश्च, आदिशब्देनाष्टविधदेवयोनयः परिगृहीताः, अथ वाजितात्मान इति ज्ञानिनो भक्ता वा
मनुष्याः, सदाचारान् न भ्रमः, ‘पुरुषावयवेष्वभ्यध्याय’दितिनिराकरणाय पदारविन्दादिति, लवनिमिषार्धमपीति प्रधानयागकाला-
भिप्रायं, निद्रादौ तु सहजविस्मरणं न बुद्धिपूर्वकपरित्यागः, स्मृतिविरोधिनां कार्याणां परित्याग एव, चलनं मार्गान्तरगमनं वा ॥५३॥
ननु ‘वृष्णया भववाहिन्ये’तिन्यायेन गुणानां क्षोभकाणां च विद्यमानत्वात् ‘रजः सत्त्वं तमश्चेति’वचनाच्च कदाचित् कामसम्भवस्य
सर्वजनीनत्वाच्चासम्भावितः पक्षोयमिति चेत् तत्राह, पुनः कामादयो हृदये नोत्पद्यन्ते, ‘अवाङ्मनोगोचरकर्मकर्त्रा’ निरस्तत्वात्,
न हि गुणाद्योन्यत्रालब्धशरणा येन तस्मिन्नेव हृदये पुनः प्ररोहेयुः, चरणस्यैव माहात्म्यं वक्तुं भगवत इत्युक्तं, अतः सत्प्रति-
पक्षता नान्यस्य, शाखावचनादङ्ग्रेः कल्पवृक्षत्वं, अचिन्त्यो हि मणिप्रभाव इति, चन्द्रिकापदेन प्रभाबाहुल्यं, अनेन ब्रह्माण्डभेदेन
गङ्गाप्रवाहवन् निरन्तरमानन्दप्रवाहप्रवृत्तेर्न तापशङ्कापीतिभावः, स तापः, अर्कतापो हि दिवसे न रात्रौ तथा भगवद्विमुखे तापः,
तत्रापि चन्द्र उदित ऊष्मापि निवर्तते क ताप इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ फलमुखं भक्तलक्षणमाह ‘आहूत इव मे शीघ्र’मिति हि फले वक्तव्यं,
अन्यथानुकल्पस्य प्रत्यवायपरिहार एव स्यात्, साक्षादित्यन्तर्यामिच्युदासाय, हरिरित्युद्धारकः, अग्निरिव भस्मना न चङ्ग्नः
पापसमूहस्य पूर्वमेव नष्टत्वात्, पुष्टिस्थो भगवान् भक्तिमार्गविरोधात् कथं तिष्ठतीत्याह प्रणयेति, रशनया साधनभक्त्या संवलिता
तथा स्थिरीभूतश्चरणो मस्तके रज्जुनिर्मिताधारवत्, कमलं तूर्ध्वमुखं तथैव तिष्ठति तदा स सर्वजनीनो नारदवदुक्तो भवेदित्यर्थः,
एवं धर्मोपयोगेनानुकल्पोपयोगेन च सफला भक्ता निरूपिताः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमद्ब्रह्मभदीक्षितविरचितायामेकादशस्कन्धविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

त्रिभुवनेत्यत्र दृष्टानुश्रविकवैतृष्ण्यस्य कथं प्राप्तिरित्यत आहुरश्वेत्यादि तथा च फलात् तदवगतिरित्यर्थः, एवमपीति वेदस्य
बलिष्ठत्वज्ञानेपि, तर्ह्यपराधस्य कथं निवृत्तिरित्यत आहुर्वेदो हीत्यादि, अतो नापराधसम्भावनापीत्यर्थः, अजितात्मभिरिति करणे
तृतीया, प्रथमव्याख्यात आत्मशब्दः स्वरूपवाची, उभयथाप्यधिकारिण इत्यर्थः, द्वितीयव्याख्याने ज्ञानिपक्षे समानाधिकरणपदो
भक्तपक्षे व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, अजितात्मपदसुरादिपदयोश्च द्वन्द्वः, ननु मनुष्याणां राजसत्त्वेनाचक्षेयान्मार्गणकरणत्वमसङ्गत-
मित्यत आहुः सदाचारान् न भ्रम इति भावाद्वैतादिमत्त्वान् न तेषां भ्रम इत्यदोष इत्यर्थः, यद्वा मनुष्या इत्युभयात्मकसर्गरूपाः
कुमाराश्च सदेदमाचरन्तीति तेषां करणत्वस्यापि सदाचारान् न भ्रम इत्यर्थः, वाशब्देन स्मृतिविरोधकार्यपरित्यागः सङ्गृहीतः ॥५३॥
भगवत इत्यत्र पुनरित्यादिनाद्यो दोषः परिहृतः, उरुविक्रमेतिपदस्य तात्पर्यमवाङ्मनोगोचरेति, न हीत्यादिना द्वितीयः परिहृतः,
चरणस्येत्यादिना तृतीयः, अन्यस्येति वचनस्य, स्वरूपापेक्षया तस्य निर्बलत्वादित्यर्थः, चतुर्थं परिहरन्ति शाखेत्यादि, तर्हि कामोत्पात्तरा-
पतितेति दोषतादवस्थमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुरनेनेत्यादि, कामस्य मनःपीडारूपत्वात् स एव तापपदेनात्रोच्यते तथा च न दोष
इत्यर्थः, एवं चास्मिन् सर्वत्र भागवततत्त्वहेतुरुपसन्नतत्त्वरूप उपसीदतामित्यनेनोक्तः ॥ ५४ ॥ विसृजतीत्यत्र फल इत्यनुकल्पफले,
परिहार इति फलत्वार्थात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदेकादशस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकुता बालप्रबोधिनी

यादृशस्योत्तरमाह—त्रिभुवनेति पद्यद्वयेन । त्रिभुवनविभवेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यं प्रयच्छामि लवनिमिषार्द्धं भजनं

त्यजेत्युक्ते तत्प्राप्त्यर्थमपि लवार्द्धमपि भगवत्पदारविन्दाद्यो न चलति तद्भजनं न त्यजति स वैष्णवाग्र्य इत्यन्वयः । ननु लवार्द्धमात्र-
भजनोपरमे चेत्तावांल्लोभो भवेत्तर्हि कुतो न ततो विचलेत्तत्राह-अकुण्ठस्मृतिरिति । भगवत्पदारविन्दादन्यत्सारं नास्तीत्येवंरूपा अकुण्ठा
अनपगता स्मृतिर्यस्य सः । ननु कुतो भगवत्पदारविन्दादन्यत्सारं नास्तीत्यपेक्षायामाह-अजितेति । अजितात्मनः अवशीकृत-
देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घाताः, ये सुरादयस्तैरपि राज्यैश्वर्यादि लब्धुं केवलम् विमृश्यात् तत्कृपां विना द्रष्टुमप्यशक्यात् अतस्तदपेक्षया
सर्वस्य तुच्छत्वं स्मरंस्ततो न विचलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ नन्वेवं भजन्नपि क्षोभकाणां विद्यमानत्वात्पुनः कदाचित्कामक्रोधादिना सन्तप्तो
विषयाभिलाषेण भगवद्भजनात्प्रचलेदेवेत्याशङ्क्याह-भगवत इति । भगवतः उरवो विक्रमाः विन्यासा यथोस्तयोरङ्गयोः शाखानां
तत्सदृशानामङ्गुलीनां ये नखास्त एव मणयः मणितुल्याश्चन्द्रस्थानीयास्तेषां चन्द्रिका शीतला दीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो
यस्मिन्तस्मिन् उपसीदतां भजतां हृदि सन्तापः कथं पुनः प्रभवति उद्भवति । अनुद्भवे दृष्टान्तमाह-चन्द्र इवेति । यथा रात्रौ चन्द्रे
उदिते सति सूर्यतापो नोद्भवति तथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यद्ब्रूत इत्यस्योत्तरं वदन्नुत्तमत्वस्य परां काष्ठामापन्नं भागवतं लक्षयति-
विसृजतीति । साक्षाद्धरिः स्वयमेव यस्य हृदयं न विसृजति न मुञ्चति । स भागवतेषु प्रधानो मुख्यः उक्तः शास्त्रे कथितो भवति ।
अन्तर्यामी भगवांस्तु सर्वदा सर्वस्यैव हृदये तिष्ठतीति किं तस्याधिक्यमित्याशङ्क्याह-साक्षादिति । कुतो न विसृजतीत्य-
पेक्षायामाह-अवशेयादि । अवशेन ज्वरपतनमरणाद्यवस्थायां वैवश्यमापन्नेनाप्यभिहितमात्रोपि तस्याघौघं पापसमूहं नाशयतीति
तथा भक्तस्तु निरन्तरमेव नामसङ्कीर्तनं करोतीति तस्य प्रणयः प्रेमैव रशना रञ्जुस्तया धृतं हृदये निबद्धमङ्घ्रिपद्मं यस्य सः ।
अतो न विसृजतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । द्वितीयो विवृतोऽध्यायो भगवद्धर्मरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न यस्येति । यस्य स्वो बन्धुः, परः शत्रुरिति वा, भिदा भेदः, तथा वित्तेषु आत्मनि देहे च, भिदा ममेदं धनं अन्यस्येदं
धनं ममेदं शरीरं अन्यस्येदं शरीरमिति च भेदः । भेदप्रयुक्तं हिताहिताचरणमित्यर्थः । न अस्ति । सर्वभूतसमः, आत्मनां
ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानैकाकारत्वेन च देहानां प्रकृतिपरिणामरूपत्वेन सर्वभूतेषु समबुद्धिरित्यर्थः । शान्तो जितान्तःकरणः, सः
भागवतोत्तमः वै अहंममाभिमानत्वादिलिङ्गैर्लक्ष्यत इति कैलिङ्गैर्लक्ष्यते इत्यस्योत्तरमुक्तम् । वित्तेष्व्वात्मनि च भिदा नास्तीत्यनेन
धनशरीरादावपि काष्ठलोष्ठादिवत् प्रवृत्तिरभिप्रेता, न त्वात्मनि भेदनिषेधः, तथा सति सर्वभूतसम इत्यनन्तरोक्तिविरोधात् ।
भूतशब्दो हि भूतविशिष्टात्मपरः, सर्वशब्देनापि आत्मनां बहुत्वमवगम्यते ॥ ५३ ॥ किं च । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य विभवो
वैभवं तस्य हेतुः प्राप्तिस्तस्मै अपि, त्रैलोक्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थमपीति भावः । तुभ्यं त्रैलोक्यैश्वर्यं प्रयच्छामितीति केनचिदुक्ते तदर्थमपीत्यर्थः ।
अकुण्ठस्मृतिः, भगवत्पदारविन्दादन्यत्साररूपं नास्तीत्येवमनपगतस्मृतिरित्यर्थः । यः भागवतः, अजिते श्रीहरावेव आत्मा मनो
येषां ते ये सुरादयस्तैः विमृश्यमन्वेषणीयं तस्मात्, भगवत्पदारविन्दात्, भगवत्पदारविन्दभजनादित्यर्थः । लवनिमिषार्द्धमपि, लवः
क्षणः निमिष उन्मेषस्तद्वर्द्धमपि, तावन्मात्रकालपर्यन्तमपीत्यर्थः । न चलति तद्भजनान्न विरमति, सः वैष्णवाग्र्यः भागवतोत्तम
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भगवत्पदारविन्दाच्चलनं हि विषयान्तराभिलाषाज्जायते, स च विषयान्तराभिलाषः कामैः जायते कामसन्तापे
निरस्ते सति स एव न संभाव्यते इत्यभिप्रेत्याह । भगवत इति । भगवतः, उरवो विपुलाः विक्रमाः पादविन्यासाः यस्य तस्याङ्ग्रेः
शाखानां तत्सदृशानामङ्गुलीनां ये नखास्त एव मणयस्तेषां चन्द्रिका शीतलदीप्तिस्तया, निरस्तः तापः कामसन्तापो यस्मिन्तस्मिन्,
उपसीदतां भजतां, हृदि, चन्द्रे उदिते सति, अर्कतापः इव, सः तापः, पुनः कथं प्रभवति । चन्द्र इत्यनेन नखानां चन्द्रत्वनिरूपण-
मभिप्रेतमत एव चन्द्रिकयेत्यनेन दीप्त्येत्यप्यभिप्रेतम् ॥ ५५ ॥ अनेन श्लोकद्वयेन यादृश इत्यस्योत्तरमुक्तम् । यद्ब्रूत इत्यस्य तु
हरिनामानि ब्रूते इत्युत्तरस्य स्पष्टत्वान्नोक्तम् । उक्तसमस्तलक्षणसारमाह । विसृजतीति । अवशाभिहितः अननुसंधानेनाभिहितमात्रः
अपि, अघौघं पापसमुदायं नाशयतीति तथाभूतः, प्रणयरशनया प्रेमरञ्जयेत्यर्थः । धृतं निबद्धमङ्घ्रिपद्मं यस्य सः, हरिः साक्षात्
सन्, यस्य हृदयं, न विसृजति न मुञ्चति, सः, भागवतप्रधानः उक्तः भवति ॥ ५६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! बड़े-बड़े देवता और ऋषि-मुनि भी अपने अन्तःकरणको भगवन्मय बनाते हुए जिन्हें ढूँढ़ते रहते हैं— भगवान् के ऐसे चरणकमलों से आवे क्षण, आवे पलके लिये भी जो नहीं हटता, निरन्तर उन चरणोंकी संनिधि और सेवा में ही संलग्न रहता है; यहाँतक कि कोई स्वयं उसे त्रिभुवनकी राज्यलक्ष्मी दे तो भी वह भगवत्स्मृतिका तार नहीं तोड़ता, उस राज्यलक्ष्मीकी और ध्यान ही नहीं देता; वही पुरुष वास्तव में भगवद्भक्त वैष्णवों में अग्रगण्य है, सबसे श्रेष्ठ है ॥ ५३ ॥ रासलीला के अवसरपर नृत्य-गीत से भाँति-भाँतिके पाद-विन्यास करनेवाले निखिल सौन्दर्य-माधुर्य-निधि भगवान् के चरणों के अङ्गुलि-नखकी मणि-चन्द्रिका से जिन शरणागत भक्तजनों के हृदयका विरहजन्य संताप एक बार दूर हो चुका है, उनके हृदयमें वह फिर कैसे आ सकता है, जैसे चन्द्रोदय होने पर सूर्यका ताप नहीं लग सकता ॥ ५४ ॥ विवशता से नामोच्चारण करने पर भी सम्पूर्ण अघ-राशिको नष्ट कर देनेवाले स्वयं भगवान् श्रीहरि के हृदयको क्षणभरके लिये भी नहीं छोड़ते हैं, क्योंकि उसने प्रेमकी रस्सीसे उनके चरण-कमलोंको बाँध रक्खा है, वास्तव में ऐसा पुरुष ही भगवान् के भक्तों में प्रधान है ॥ ५५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

राजोवाच

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् । मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥
नानुत्पये जुषन् युष्मद्वचो हरिकथामृतम् । संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज । ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः । एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजञ्जुषते गुणान् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजा उवाच परस्य विष्णोः ईशस्य मायिनाम् अपि मोहिनीं मायां वेदितुम् इच्छामः हे भगवन्तः नः ब्रुवन्तु ॥ १ ॥
संसारतापनिस्तप्तः मर्त्यः तत्तापभेषजं हरिकथामृतं युष्मद् वचः जुषन् न अनुत्पये ॥ २ ॥ अन्तरिक्ष उवाच स्वमात्रात्मप्रसिद्धये
भूतात्मा महाभुज आद्यः एभिः महाभूतैः उच्चावचानि भूतानि ससर्ज ॥ ३ ॥ एवं सृष्टानि भूतानि पञ्चधातुभिः प्रविष्टः आत्मानम्
एकधा दशधा विभजन् गुणान् जुषते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये । तृतीये तत्तरं दत्तमार्थमैर्मुनिभिः पृथक् ॥ १ ॥

विष्णोर्मायामिदं पश्यन्नित्युक्तमतो मायां पृच्छति । परस्येति । हे भगवन्तः भवन्तोऽस्मान्ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ ननुक्तलक्षणो
भागवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं बहुप्रश्नैरत आह । नानुत्पये इति । संसारतापैर्नितरां तप्तोऽहं तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतरूपं
युष्मद्वचो जुषञ्जुषमाणो नानुत्पयामि ॥ २ ॥ मायायाः स्वरूपतो निरूपणासंभवात्सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह ।
एभिरिति । आद्यः पुरुषो यया शक्त्या भूतानामात्मा कारणभूतः एभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज । एषा माया
भगवत इति चरमश्लोकपादस्य प्रतिश्लोकमनुषंगः । किमर्थं ससर्ज । स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते प्रमिमीते उपास्ते यः स
स्वमाता तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सिद्धये । यद्वा स्वांशभूतानां जीवानां मात्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय
चेत्यर्थः । तदुक्तं वेदस्तुतौ । 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थञ्च आत्मनेऽकल्पनाय च' इति ॥ ३ ॥ एवं
जीवोपकरणार्थं पञ्चधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यन्तर्यामिरूपेण प्रविष्ट एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपेणात्मानं विभजन्गुणा-
स्तत्तद्विषयाञ्जुषते जोषयतीत्यर्थः । यद्वा तमात्मानं प्रति गुणान्निभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

माया च तत्तरणं मायातरणं च ब्रह्म च कर्म च ते प्रश्नास्तेषां चतुष्टयं यस्मिन्तस्मिन्तृतीयोऽध्याये (१) । परस्य पूर्णस्य
मायिनां मानं माज्ञानं तद्यातुं शीलं येषां ते मायिनः । यद्वा—मातुं ज्ञातुं शीलं येषां ते, तेषां ज्ञानिनामित्यर्थः । नोऽस्मभ्यम् ।
दीपि०—ईशस्य मायानियन्तुरत एव मायातः परस्य मायिनां मायया स्वशक्त्यान्यजीवमोहकानां ब्रह्मादीनामपि मोहिनीं बुद्ध्यावरकां
किं पुनरन्येषां यूयं भगवन्त 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव' इत्याद्युक्तभगवल्लक्षणयुक्ता अतो ब्रुवन्त्वित्यर्थः । न इति सभ्याद्यभिप्रायं बहुत्वम्
॥ १ ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । हरिकथामृतमिति । मायावर्णनेऽपि तत्स्वभावत्वात्तत्प्रधानमेव तव वचो भवेदिति भावः । इति
संदर्भः । विश्वनाथः—युष्मत्संगार्थिनो मे युष्मद्वचोमृतपानलोभस्य दुर्वारत्वमेव प्रश्ने कारणमिति भावः ॥ २ ॥ मायायाः

शक्तित्वेन कार्यैकगम्यतयाऽनिर्वचनीयत्वेन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वात्कार्यद्वारा तदवगमाय सर्गमाह—मायाया इति । स्वमात्मानं प्रमिमीते जानाति । प्रकृष्टायै मोक्षरूपायै । विना संसारानुभवं वैराग्यानुत्पत्तेर्मोक्षासंभवादित्यस्वारस्यादाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—विषयानुभवोत्तरं तत्तैक्षण्यज्ञानाद्वैराग्योत्तरं विचारान्मोक्षो भवत्येवेति भावः । अत्रार्थे प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । महाभुजेति चतुर्धर्मपरत्वेन शुद्धान्तःकरणत्वेन प्रशौचित्यमाह । अंतरिक्ष इति । अंतरिक्षशब्दस्योद्धर्वाधोलोकमध्यवर्तिस्थानवाचित्वात् तथा मायातःपतितस्य तदभिभाव्यत्वेन तद्वर्णनासंभवात् सिद्धस्यापि ब्रह्ममात्रानुभवित्वेन तदसंभवान्मध्यस्थस्यैव तन्निरूपणकर्तृत्वमित्यभिप्रायेणांतरिक्ष उवाचेत्युक्तम् । स्वरूपत इति—मायाया निरूपत्वेन स्वरूपतो निरूपणं न संभवतीति सृष्ट्यादिलक्षणं यन्मायाकार्यं तद्द्वारेण तद्द्वारीकृत्य मायां निरूपयितुं सृष्ट्यादिमायाकार्यमाहेत्यर्थः । पूर्वार्थे स्वमातृशब्दस्य जीववाचकत्वाप्रसिद्धेः सृष्टेः—पुरुषार्थचतुष्टयार्थत्वाभावाच्च यद्वेत्याह स्वशब्देन जीवपरामर्शस्तस्य स्वीयत्वेन स्वांशत्वात् । आत्मप्रसिद्धिरात्मसाक्षात्कारः । द्वन्द्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रसिद्धिशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्ध इति प्रतिपत्तिगौरवादित्यर्थ इत्युक्तमिति दीपिका । संदर्भस्तु—भक्तार्थ एव सृष्टौ मुख्यः प्रयत्न इति प्रथमार्थे दर्शितम्, एतदेव वास्तवं प्रयत्नान्तरस्यानुषंगिकत्वात् । विश्वनाथस्तु—गुणकार्योणां सृष्टिस्थितिसंहाराणां निरूपणादेव गुणा निरूपितास्तस्युः गुणैश्च निरूपितैः स्वत एव गुणमयी माया निरूपिता स्यादित्यभिप्रेत्याह—एभिरिति । भूतात्मा परमेश्वरः उच्चावचानि देवनृतिर्येगादीनि ससर्ज, किमर्थम्, स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वीयानां जीवानां मात्राणां विषयप्राप्तानामात्मनः स्वप्राप्तेष्व या प्रकृष्टा सिद्धिस्तदर्थम् । तदुक्तं वेदस्तुतौ 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥' इति ॥ ३ ॥ जीवकलया ब्रह्मैव भोगायतने शरीरे प्रविष्टः कर्मफलं भुङ्क्ते परमात्मरूपेण स्वांशभूतान्भोजयति चेत्याह—तत्तद्विषयान्मनआदिविषयान्संकल्पादीन् । इत्यर्थ इति—अंतर्भावितणिजर्थाश्रयणमत्र कार्यं, सेवयतीति भावः । प्रकारान्तरेणार्थसिद्धावभूतनवाश्रयणमनुचितमिति मत्वाह—यद्वेति । योतर्यामिरूपेण प्रविष्टस्तमित्यर्थः । प्रतिगुणान् गुणं गुणं प्रति । इत्यर्थ इति—पृथक्पृथक्विषयमहं पद्याम्यहं शृणोमीत्येवं गृह्णन्प्रीतिमाप्नोतीति भावः । दीपिकापि—जीवोपकरणार्थं जीवभोगार्थं भूतानि शरीराणि । आत्मस्थं जीवं मनआदितादात्म्याध्यासेन तत्तद्रूपत्वेन विभजन्भेदविशिष्टं कुर्वन्तत्तद्विषयान्मुखदुःखशब्दस्पर्शादीञ्जोषयति भोजयति । तदुक्तं प्रथमे—'असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः' इत्यादिपूर्वाथन्तर्भावितणिजर्थकल्पनातो गौरवं मत्वाह—यद्वेति । तं मनोबाह्येन्द्रियरूपेणैकधा दशधा सन्तमात्मानं जीवं प्रति गुणान्सुखादिशब्दादिविषयान् विभजन् ददत् प्रीयते प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । संदर्भः—अत एव जुषते गुणानिति 'गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः । न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।' इत्यादिन्यायेन तादृशभक्तानां स्वप्रेमतद्विलासरूपाण्येव प्रीत्या सेवत इत्यर्थः । विश्वनाथः—सृष्टिमुक्त्वा स्थितिमाह—एवमिति त्रिभिः । अन्यतैः ॥ ४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तृतीये मायातरणब्रह्मकर्मनिरूपणम् । आर्षभैर्मुनिभिस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शरेषवः (५५॥) ॥

उवाचाष्टकमर्द्धाब्द्यां षष्टि विद्यादनुष्टुभाम् (६०॥) ॥ ३ ॥

विष्णोर्मायामिदं पश्यन्नित्युक्तमतो मायां पृच्छति—परस्येति । मायिनां ब्रह्मादीनामपि मोहिनीं परस्येशस्य विष्णोर्मायां वयं वेदितुमिच्छामः । अतो नोऽस्मभ्यं भगवन्तः भवन्तो ब्रवन्तु । भगवन्त इति सम्बुद्धिर्वा ॥ १ ॥ नेति । संसारतारैर्निष्ठप्रः तेषां संसारतापानां भेषजम् । औषधवन्निवर्तकं युष्मद्वचः जुषन् सेवमानः शृण्वन्नहम् । शता आर्षः । नानुवृत्ते वृत्तो न भवामि । तद्वर्षः ॥ २ ॥ मायायाः स्वरूपतो निरूपणासम्भवात्सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह—एभिरिति । हे महाभुज ! आद्यः पुरुषः यया शक्त्या भूतानामात्मा कारणभूतः स्वेषां स्वांशभूतानां जीवानां मीयन्त इति मात्राः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसिद्धये भोगाय तथा आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः । एभिः ख्यातैः महाभूतैः उच्चावचानि उत्कृष्टान्यपकृष्टानि च भूतानि देवमनुष्यतिर्येगादिशरीराणि ससर्ज । एषा माया भगवत इति चरमश्लोकपादस्य प्रतिश्लोकं सम्बन्धः ॥ ३ ॥ एवमिति । एवं जीवस्योपकारार्थं पञ्चभिर्धा-तुभिर्महाभूतैः सृष्टानि देवादिशरीराणि प्रत्यगात्मतया प्रविष्टो भगवान् अन्तःकरणाभिमानितयैकधा ज्ञानकर्मेन्द्रियाभिमानितया च दशधात्मानं विभजन् गुणान् शब्दादिविषयान् जुषते जोषयति । यद्वा । तमात्मानं प्रति गुणान् विभजन् जुषते प्रीयते भुङ्क्ते इति वा ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

माया च तस्या मायायास्तरणश्च ब्रह्म च कर्म च तेषां ये प्रश्नास्तेषां यच्चतुष्टयं तस्मिन् ईशस्य मायानियन्तुरत एव मायातः परस्य मायिनां मायाया स्वशक्त्यान्यजीवमोहकानां ब्रह्मादीनामपि मोहिनी मायां वयं वेदितुमिच्छामः ॥ १ ॥ हरिकथामृतरूपमिति

तत्त्वभावत्वान्मायावर्णनेऽपि तत्प्रधानमेव तव वचो भवेदिति भावः ॥ २ ॥ अन्तरीक्ष इति अन्तरीक्षशब्दस्योद्धार्योलोक-
मध्यवर्त्तिस्थानवाचित्वात् तथा मायान्तःपतितस्य तदभिभाव्यत्वेन तद्वर्णनाऽसम्भवात् सिद्धस्यापि ब्रह्मात्रानुभवित्वेन तदसम्भवात्
मध्यस्तस्यैव तन्निरूपणकर्तृत्वमित्यन्तरीक्ष एवोवाचेत्युक्तं स्वरूपत इति मायाया निरूपत्वेन स्वरूपत्वे निरूपणं न सम्भवतीति
सृष्ट्यादिलक्षणं यन्मायाकार्यं तद्द्वारेण मायां निरूपयितुं सृष्ट्यादिकार्यमाहेत्यर्थः । पूर्वार्थे स्वमातृशब्दस्य जीववाचकत्वमप्रसिद्धं
सृष्टेः पुरुषार्थचतुष्टयार्थत्वाभावश्चातो यद्वेति स्वशब्देन जीवपरामर्शः तस्य स्वीयत्वेन स्वांशत्वात् आत्मप्रसिद्धिः आत्मसाक्षात्कारः
“द्वन्द्वान्ते श्रयमाणस्य प्रसिद्धिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः” इति प्रतिपत्तिगौरवादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ जीवोपकरणार्थं
जीवभोगसाधनार्थं भूतानि शरीराणि आत्मानं जीवं मन आदितादात्म्याध्यासेन तत्तद्रूपत्वेन विभजन् भेदविशिष्टं कुर्वन् तत्तद्विषयान्
सुखदुःखशब्दस्पर्शादीन् जोषयति भोजयति तदुक्तं प्रथमे “असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः” इत्यादि पूर्वार्थे
अन्तर्भूतणिजर्थकल्पनागौरवमतो यद्वेति, तं मनोबाह्येन्द्रियरूपेणैकधा दशधा सन्तम् आत्मानं जीवं प्रति गुणान् सुखादिशब्दादि-
विषयान् विभजददत् प्रीयते प्रसन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

परस्य चिदचिद्विलक्षणस्य मायां विचित्रामचेतनशक्तिम् ॥ २ ॥ संसारतापैः आध्यात्मिकादिभिः मर्त्योऽहमिति शेषः ॥ २ ॥
उत्तरयति—निर्गुणे स्वरूपतः त्रिगुणासम्बन्धिनि केवलदेवादिनामरूपरहिते साक्षात् विपर्ययः धर्मभूतज्ञाने यः देहोऽहमस्मीति
भावः । सा मायेति यथा जीववद्वा समष्टिरूपेण शरीरभूतया इदं व्यष्टिभूतजातं निर्गमे विभुरित्यत्र विभोः प्रवेशकथनं
स्वसङ्कल्पेनैवेति ज्ञेयम् (क) कथं जीवस्वरूपत्वं निर्विकारत्वम् ? तदाह—विषयेषु भ्रमणं जाग्रतो अन्तःकरणभ्रमः मनोभ्रमणं
स्वप्नः वासनाबीजम् वासना एव बीजं यस्यां सा गुणसंसर्गशेषा सुषुप्तिः तुर्या मूर्तिः जीवशरीरपरस्वरूपं तास्ववस्थास्ववेति ॥ ख ॥
ननु, तस्य सुषुप्तौ कथमन्वयोऽत आह—विशुद्धमिति । ज्ञानैकारत्वेन विशुद्धं ज्ञानमेव परमात्मवस्तु अणुजीवस्वरूपं समष्टिव्यष्टिभूतं
मायया समष्टिव्यष्टिरूपया ग्राहकाद्यैः बहिरन्तःकरणधर्मभूतज्ञानरूपैः त्रिधा भासते यथा स्वप्ने यत्नः इन्द्रियेषु सन्वित्
अन्तरिन्द्रिये बुद्ध्यादिविशिष्टधर्मज्ञाने क्रियाफलं तत्रैव ॥ ग ॥ अत आत्मनि जीवे त्रैविध्यं मायात्रिगुणकार्यं मायेति कुतः
वैयर्थ्यात् वृथात्वात् अव्यभिचारारूपायैकान्तिकत्वात् योगे स्वस्वरूपानुभवे त्रैविध्या स्फूर्तेः “या निशा सर्वभूतानाम्” इत्यादि
प्रामाण्यात् अत्र दृष्टान्तौ उभयत्र मनोरथे यथा वृथात्वात् मायात्वं स्वप्ने च यथा व्यभिचारात्मायात्त्वम् ईश्वरसङ्कल्पप्राप्तत्वम् इति
विचार्य उपशान्तयति स्वस्वरूपानुभवतः देहस्वतन्त्रात्मोभयभ्रमाविवृत्तौ भवतीति ॥ घ ॥ त्रैविध्यमेव प्रपञ्चयति—ईश्वरसृष्टत्वेन
एभिरिति । प्रत्यक्षैः त्रिवृत्कृतैः पञ्चीकृतैः वा महाभूतैः त्रिगुणं तद्जगद्योनिरित्युक्तकार्यैः समजीवब्रह्मशरीरक आद्यः भूतानि
तानि देवतीर्थङ्गमनुष्यस्थावरशरीरविशिष्टव्यष्टिजीवान् ससर्ज एतेषां जीवभोगापवर्गार्थत्वञ्चाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्धये मोक्षार्थं च ॥ ३ ॥
प्रविष्ट इति स्वसङ्कल्पेन एवेति पञ्चधातुभिः सृष्टानि भूतानि सजीवशरीराणि प्रविष्टः सन्नेकधा दशधा एकादशेन्द्रियरूपेण आत्मानं
जीवं सधर्मभूतज्ञानं विभजन् विभक्तं देवादिरूपं कर्माभिः कुर्वन् विषयान् जुषते जीवं जोषयतीति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

“तन्माययाऽतो बुधः” इति “विष्णोर्मायामिदं पश्यन्” इति चोक्तम् अतो मायां तत्कार्यं च पृच्छति निमिः—परस्येति
द्वाभ्याम् । माया शब्दस्तत्कार्यपरश्च मायां तत्कार्यञ्च वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः । भगवन्तो भवन्तः नोऽस्मभ्यं ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ यद्यपि “भयं
द्वितीयाभिनिवेशतः” इत्यादिना देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमादिकं मायाकार्यमुक्तमेव तथापि तद्विस्तरबुभुत्सया अत्र पृच्छामीत्य-
भिप्रेत्याह—नानुवृण्य इति । हरिकथामृतरूपं युष्मद्वचः जुषन् सेवमानोऽहं नावृण्ये न वृमोऽस्मि अवृमो हेतुत्वेन आत्मानं वचश्च
विशिनष्टि—संसारे ये तापा आध्यात्मिकादयस्त्रयस्तैर्नितरां तप्तः मर्त्यो मरणशीलश्च तत्तापानां संसारतापानां भेषजमौषधम् अतो-
स्मत्संसारनिवृत्तये केवलं कृपयैव कथयन्त्विति भावः ॥ २ ॥ तत्रान्तरिक्षो योगीश्वर उत्तरमाह—निर्गुण इत्यादिना । यद्यपि निर्गुण इत्यादि-
श्लोकचतुष्टयं परैः परित्यक्तं तथाप्यायैः परिगृह्यत्वात् सङ्ग्रहेण व्याख्यातत्वात्तद्व्याख्यायते परपरित्यागः कश्चित् पाठाभावात्प्राति-
कूल्याद्वेति विशिष्य न विप्रः । विभुर्जगद्रूपेण विविधं भवितुम् इच्छुः परमपुरुषः यथा प्रकृत्या इदं जगन्निर्ममे सा भगवतो माया आत्मनो
जीवस्य निर्गुणे सत्त्वादिगुणत्रयरहिते केवले विशुद्धे शरीरसम्बन्धरहिते साक्षात्स्वयंप्रकाशस्वरूपे विपर्ययः शरीरसम्बन्धगुणवश्यत्व-
देहात्मभ्रमादिरूपो यो विपर्ययस्तन्माया मायाकार्यमिति योजना कार्यकारणभावादौपचारिकसामानाधिकरण्यनिर्गुण इत्यनेन मायाया-
स्त्रिगुणात्मकत्वं सूचितम् । केवल इत्यनेन देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतत्वं साक्षादित्यनेन जडत्वम् अनेन मायास्वरूपमुक्तं विपर्यय
इत्यनेन च मायाकार्यम् उक्तम् इदं निर्मम इत्यनेन महदादिपृथिव्यन्तस्य जगत्स्तत्कार्यत्वसूचनात् आत्मनो यद्विपर्ययः ‘सा व
भगवतो माया’ इत्यनेन देहात्माभिमानादिरूपस्य जीवभ्रमस्य तत्कार्यत्वसूचनात् (क) तत्र भ्रमरूपकार्यं प्रपञ्चयितुं प्रकृति-

कार्यदेहेन्द्रियादिसम्बन्धविनिर्मुक्ते जीवस्वरूपे भ्रमासम्भवात्तत्सम्बन्धं तत्प्रयुक्तजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयसम्बन्धं च वदन् भ्रमं प्रपञ्चयति, इन्द्रियार्थेति । जाग्रत्स्वप्नशब्दाभ्यां तदवस्थाभान् लक्ष्यते तदा अयमर्थः जाग्रज्जाग्रदवस्थायाम् इन्द्रियार्थभ्रमः इन्द्रियैर्मनससंयुक्तैरर्थेष्वनात्मास्थिररूपेषु देहादिष्वात्मत्वस्थिरत्वोपादेयत्वादिभ्रमः स्यात् स्वप्नोऽन्तःकरणभ्रमः स्वप्नेऽन्तःकरणेन बाहेन्द्रियाऽसंयुक्तेन भ्रमः सोप्यस्थिरस्वप्नशरीरादिषु स्थिरत्वादिविबुद्धिरूपः इन्द्रियान्तःकरणपदाभ्यां तत्सम्बन्धस्तथोक्तिरश्रययो- रसम्भवात्तदाश्रयभूतदेहसम्बन्धस्तत्प्रयुक्तजाग्रदाद्यवस्थान्वयश्च फलितः सुप्ततद्वासनाबीजं वासनारूपबोजमात्रावशेषितं विलुप्त- बाह्याभ्यन्तरब्राह्मणत्वादिमुखित्वदुःखित्वादिविज्ञानं सुप्तं सुषुप्तिरित्युच्यते तत्तदपि प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तं तत्कार्यमेवेत्यर्थः । तदन्वयः इत्थं तेनावस्थात्रयेणान्वयो यस्य तथाभूतः प्रत्यगात्मा तर्हि कदाऽवस्थात्रयान्वयविनिर्मुक्तिरित्यत्राह, तुर्याऽमूर्तिरिति । यदाऽमूर्तिः प्रकृतिपरिणामात्मकशरीराभावः मुक्त्यवस्था इति यावत् सा तुरीया देहसम्बन्धप्रयोज्यावस्थात्रयविनिर्मुक्त्यवस्थेत्यर्थः । अनेनावस्थात्रयान्वयस्य प्राकृतशरीरसम्बन्धप्रयुक्तत्वेनौपाधिकत्वादस्थिरत्वं सूचितं तस्मिन् स्थिरत्वप्रतीतिभ्रान्तिरूपाचेति (ख) एतदेव स्वप्नदृष्टान्तेनोपपादयन् प्राकृतशरीरसम्बन्धेऽपि कारणमाह—विशुद्धम् इति । यद्यपि जीवस्य स्वरूपं विशुद्धं रागाद्यकलुषितम् एकं जाग्रदाद्यवस्थाभेदरहितं ज्ञानं ज्ञानैकरसं तथापि तन्मायया प्रकृतिपरिणामरूपदेहसम्बन्धेन निमित्त- भूतेन ग्राहकाद्यैस्त्रिधा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रययुक्तमवभासते यथा स्वप्ने गजतुरगादिरस्थिरोपि स्थिरवदवभासते तद्वत् ग्राहकाद्यैरित्यत्र ग्राहकमिन्द्रियम् आदिशब्देनान्तःकरणवासनाबीजरूपयोः सङ्ग्रहः यदेतन्निधाभासतन्मूलदेहेन्द्रियान्तःकरणा- न्वयादिकं सर्वं तत्तत्संचितक्रियाफलं संविद्विज्ञानस्वरूपे प्रत्यगात्मनि क्रियायाः अनादिपुण्यपापा (त्विम) दिकायाः फलमित्यर्थः (ग) एतदेवोपपादयति वैतथ्यादिति । वैतथ्यादनित्यत्वात् मुक्त्यवस्थायामनुवृत्त्यभावाद्द्वयभिचारादिदानीमपि कस्याञ्चिदवस्थायामवस्थान्तरस्यान्वयस्य व्यभिचाराच्चात्मनि मायात्रैविध्यं मायाकार्यसत्तत्रैविध्यं क्रियाफलमित्यनुषज्जते नतु स्वाभाविक- मित्यर्थः । कर्मफलत्वे दृष्टान्तमाह, यथा मनोरथः स्वप्ने इति । मनोरथशब्देन मनोरथविषयोभूतं सुखं लक्ष्यते यथा स्वप्नं सुखम् अनित्यं क्रियाफलं तद्वदित्यर्थः । इत्यामृश्य एवं विमर्शं कृते सति उपशान्त्यति बहिः क्षुद्रसुखार्थव्यापारान्निवृत्तो भवतीति (घ) एवं प्रकृतिकार्यभ्रमं विस्तरेण उक्त्वाऽथ जगतस्तत्कार्यत्वं प्रपञ्चयति—एभिरिति । आद्यः सर्वकारणतया स्वयमादावेव वर्तमानः महाभुजः परमपुरुषः भूतात्मा व्यष्टिसमष्ट्युभयविधभूतान्तरात्मा सन्नेभिः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धैर्महाभूतैः पृथिव्यादिभिर्माया- कार्यभूतैः समष्टिभिर्भूतानि उच्चावचानि उत्कृष्टान्यपकृष्टानि च ससर्जं सृष्टेः प्रयोजनमाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्धय इति । स्वस्य मात्राभूतानां शरीरभूतानाम् (आत्मनां) जीवानां प्रसिद्धये पुरुषार्थसिद्धये भगवदाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादीनि लब्ध्वा भगवन्तमाराध्य निःश्रेयसं प्राप्नुमितिर्थाः ॥ ३ ॥ एवं तर्हि लब्धकरणकलेवराः सर्वेपि तमाराध्य निःश्रेयसं कुतो न प्राप्नुमिति आह—एवमिति । यद्यप्येवं स्वमात्रात्मप्रसिद्धतया पञ्चभिर्द्वैतुभिर्महाभूतैः सृष्ट्यापि भूतानि शरीराणि प्रविष्टाः प्रत्यगात्मा एकधा दशधा आत्मानं विभजन् ज्ञानकर्मेन्द्रियान्तःकरणैरात्मानं ज्ञानं विभजन् गुणान् शब्दादिविषयानेव भुङ्क्ते नतु परमपुरुष- माराधयतीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परस्य पूर्णस्य मायिनां ज्ञानिनां मोहिनीं मायां सृष्ट्यादिषु प्रवर्तमानाम् इच्छाशक्तिं जडप्रकृतिवैभवञ्च ॥ १ ॥ तत्र तत्र भागवते मायाविषयप्रश्नपरिहारावनेकशः कृतावित्यत्राश्रद्धयमिदं नेति भावेनाह—नानुत्पद्ये इति । हरेः कथामृतं यस्मिस्तत्तथा तद्वेषजं संसारतापशान्तिकरम् औषधम् ॥ २ ॥ परिहारमवेद्य प्रश्नः सङ्गच्छत इत्यतः परिहारोपि मायाद्वैविध्यविषय एवेति भावेनोपोद्घातं रचयति—एभिरित्यादिना । अत्रायं भावः आदौ स्वयं परमात्मा स्वेच्छोद्बोधितया प्रकृत्या महदहङ्कारादिक्रमेण चतुर्विंशतितत्त्वानि सृष्ट्वा पुनस्तैरसमेतैः स्तुतः तान्यनुप्रविश्य संयोज्य तदुपादानत्वेन ब्रह्माण्डमुत्पाद्यान्तस्तैः सह प्रविश्य ब्रह्मादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां रूपान्तराणि सृष्ट्वैतैर्महाभूतैः पञ्चभिरुच्चावचानि शरीराणि ससर्जं त्रिविधान् जीवांस्त्रिविधैः शरीरैः संयोजयामास किं प्रयोजनमुद्दिश्येत्यत उक्तम् आत्मप्रसिद्धय इति आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः ख्यातिः प्रतीतिज्ञानमिति यावत्तदर्थं परमात्मतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ॥ ३ ॥ जीवकलया ब्रह्मैव भोगायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं भुङ्क्त इत्यद्वैतमतं प्रत्याह—एवं सृष्ट्वेति । स परमात्मोक्तविधया स्थविष्टैः पुनः सृष्ट्या स्थूलभावं प्राप्नोति पञ्चधातुभिर्महाभूतैः भूतानि शरीराणि सृष्ट्वा तत्तददृष्टानु- सारेण जीवेन सह तान्यनुप्रविश्यात्मानं स्वम् एकधा मनोनियन्तृरूपेण दशधा दशेन्द्रियनियामकरूपेण विभजन् विभक्तं कुर्वन् गुणान् विषयसारानानन्दानेव जुषत इत्यन्वयः । विभजन्नित्यनेन जीवात्मनामलक्षित्वेन स्वात्मनो भिन्नत्वमवशत्वेन कर्मफल- भोक्त्वत्वं स्वस्य पूर्णशक्तित्वेन स्वातन्त्र्यं च ध्वनयति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हरिकथामृतमिति तत्स्वभावत्वान्मायावर्णनेऽपि तत्प्रधानमेव तव वचो भवेदिति भावः ॥ १-२ ॥ तत्र एषा माया भगवत

इत्युत्तरविषयमाणस्य सोपानमाह—एभिरित्यादि । एभिर्महदादिभिः क्रमेण सृष्टौ स्वमात्रेत्यस्य टीकायां भक्तार्थः एव सृष्टौ मुख्यः प्रयत्न इति प्रथमार्थे दर्शितम् एतदेव च वास्तवं प्रयत्नान्तरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वात् ॥ ३ ॥ अत एव जुषते गुणानिति—

“गुणदोषदृशिदोषो गुणस्तूभयवर्जितः । न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः” ॥

इत्यादि न्यायेन तादृशभक्तानां स्वप्रेमतद्विलासरूपाण्येव प्रीत्या सेवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मायातत्तरणावीशलङ्ककर्मणि पृच्छते । राज्ञे प्रत्युत्तराण्येषां तृतीये ददुरार्षभाः ॥

विष्णोर्मायामिदं पश्यन्नित्युक्तमतो मायां पृच्छति, परस्येति ॥ १ ॥ नानुत्पद्ये इति युष्मत्सङ्गार्थिनो मे युष्मद्वचोऽ-
मृतपानलोभस्य दुर्वारत्वमेव प्रश्ने कारणं ज्ञेयमिति भावः ॥ २ ॥ गुणकार्याणां सृष्टिस्थितिसंहाराणां निरूपणेनैव गुणा निरूपिताः
स्युर्गुणैश्च निरूपितैः स्वत एव गुणमयी माया निरूपिता स्यादित्यभिप्रायेणाह—एभिरिति । भूतात्मा परमेश्वरः उच्चावचानि
भूतानि देवतिर्यगादीनि ससर्ज किमर्थं स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वीयानां जीवानां मात्राणां विषयप्राप्तीनाम् आत्मनः स्वप्राप्तेश्च या
प्रकृष्टा सिद्धिस्तदर्थं यदुक्तं वेदस्तुतौ—

“बह्विन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च” ॥ इति ॥ ३ ॥

सृष्टिमुक्त्वा स्थितिमाह—एवमिति त्रिभिः । पञ्चधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यन्तर्यामितया प्रविष्टः सन् एकधा
मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपेण आत्मानं विभजन् गुणान् तत्तद्विषयान् जुषते जीवं जोषयति भोजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं भगवत्प्राप्तौ साधनं भगवद्भजनाधिकारिणं भागवतं च श्रुत्वा अथ भगवत्प्राप्तौ प्रतिबन्धकभूतां मायां पृच्छति—
हे भगवन्तः ! सर्वज्ञाः विष्णोर्मायामिदमिति प्रागुदाहृतां विष्णोर्मायां मायिनां बद्धजीवानामपि निश्चयेन मोहिनीम् अनेन
बद्धजीवमपि वेदितुमिच्छाम अतो नोऽस्मभ्यं ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ उक्तवक्ष्यमाणबहुविधप्रश्ने हेतुमाह—नन्विति । संसारतापैर्नितरां
तप्तोऽहं तेषां तापानां भेषजम् औषधं हरिकथारूपममृतं यस्मिन् तद्युष्मद्वचो जुषमाणो नानुत्पद्ये न तृप्यामि ॥ २ ॥ सृष्टिसंहार-
द्वारेण मायामाह—एभिरित्यादिना । तत्र सृष्टिं बद्धजीवञ्चाह पञ्चभिः । आद्यः विश्वहेतुः भूतानामात्मान्तर्यामी यस्याः स्वशक्ति-
भूतायाः परिणामभूतैरेभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैः उच्चावचानि भूतानि ससर्ज, एषा माया भगवत इत्यन्तिमेनान्वयः । भूतसृष्टि-
प्रयोजनमाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्धये इति । स्वः स्वकीयः अंशभूतो जीवस्तस्य मात्रात्मप्रसिद्धये तत्र बुभुक्षोः मात्राप्रसिद्धये
विषयभोगाय मुमुक्षोः आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय ॥ ३ ॥ मुमुक्षुस्वभावः पूर्वाध्याये वर्णितः अत्र बुभुक्षुस्वभावमाह, एवमिति चतुर्भिः ।
एवं पञ्चधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि शरीराणि प्रविष्टः मायामोहितः बुभुक्षुः आत्मानम् एकधा मनसा मननशीलोऽस्मीत्येवं दशधा
श्रोत्रादिभिः श्रोतृत्वादिधर्मैर्विभजन् गुणान् विषयान् जुषते भुङ्क्ते नतु मुमुक्षुवद्भगवन्तं भजते ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अत्राधिकारहीनानां तृतीयाध्याय ईर्यते । अनुकल्पोधिकारो वा चतुर्भिः सम्भवति ॥ १ ॥

दुष्टप्रवाहविज्ञानं तरणं हेतुभिः क्रमात् । ज्ञानकर्मपरिज्ञाने तृतीयेर्यवतुष्टयम् ॥ २ ॥

द्विपदां भोगसंसिद्धयै चतुष्पादा निरूपिताः । ते स्थिराः शङ्खसन्नद्धाः स द्विपाद्भिः स्थिरीकृतः ॥ ३ ॥

एवं सनकाद्यनुकल्पनवयोगेश्वराणां चतुरूपत्वं, तत्र प्रथमं चतुर्णां मध्ये मायास्वरूपं पूर्वमेव जिज्ञासितं पृच्छति,
प्रकृतेः परस्य जगत्कर्तुर्विष्णोर्मोक्षदातुः, बन्धमोक्षौ निरूप्य मध्ये, नियन्तुरीशत्वातो माया त्रिविधा, सर्वभवनसामर्थ्यं माया विद्या-
जनिका माया लोके व्यामोहिका मायेतोऽप्यन्या, प्रथमायाः कार्यमपि मायेत्युच्यते, सा हि मायिनामधिकारिपुरुषाणामपि व्यामोहिका
विषयाणां सर्वव्यामोहकत्वात्, इदमस्माकमत्यन्तजिज्ञासितमित्याह न इति ॥ १ ॥ तान् स्तौति कथनार्थम्, अनुत्तरिलम्भावः, महतां
वचनमेव सर्वदा श्राव्यं तत्रापि हरिकथा, तत्रापि मरणनिवर्तकं वयं च संसारतापमरणधर्मैर्व्याप्ताः, अन्ये तापा गच्छन्ति तेषां पूर्वोक्तानां
तु तापानामिदमेव भेषजम् ॥ २ ॥ मायाकथने स्वयमसंसक्तोन्तरिक्ष उवाच, मायाशब्दः शास्त्रेषु लोके च बहुधा प्रयुक्तः, सर्वभवन-
सामर्थ्यं व्यामोहिका च शक्तिरैन्द्रजालिकविद्या च कापट्यादि च तत्तद्रूपनिरूपणार्थं तथा तथा प्रयुक्तः शब्दः समाधावयेकैव
शक्तिरुभयकार्यरूपोक्ता, प्रवाहस्त्वत्र मायाशब्देनोच्यते, स च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्च, विषयैश्च व्यामुग्धाः सर्वे भवन्त्यतोत्र
किं युक्तमिति चेदुच्यते—

मायाशक्तिर्भगवत् नात्र कार्या विचारणा । समाधौ तु तथाभानात् प्रयोगस्तु विचार्यते ॥ १ ॥
 विचारे भगवद्वाक्यं लक्षणं कार्यगोचरम् । प्रतीतिश्चाप्रतीतिश्च साधिष्ठानस्य तद्धि हि ॥ २ ॥
 सुवर्णजलवत् कार्ये प्रक्रियेयं पुराणगा । तथा सह कृतिः कापिच्छादनं वा सतोपि वा ॥ ३ ॥
 निःस्वरूपस्य कार्यस्य तद्धर्मोणां सहैव वा । सदिब स्फुरणं यस्मात् त्रयं मायेति शब्दयते ॥ ४ ॥
 मार्गत्रये हरेः स्फूर्तिस्ततोऽन्यन् मायया कृतम् । प्रतीतिरपि मिथ्येति केचिद् धर्मविचारकाः ॥ ५ ॥
 शास्त्रतो निर्णयस्तस्य वस्तुनो मायिकस्य च । ज्ञानेऽपि स्फुरणं यस्य तद्रूपं सत्त्वमुच्यते ॥ ६ ॥
 केवला लौकिकी स्फूर्तिस्तावन्मात्रशरीरिणी । अस्थिरा मूलराहित्यात् सा मायेति निगद्यते ॥ ७ ॥
 मात्रप्रयोगो यत्रास्ति तत्रैकस्यैव रूपणम् । उभयं तु हरेः कार्यं द्वितीये करणं तु सा ॥ ८ ॥
 द्वितीयमात्रकरणे काशकृत्स्नमतं स्थितम् ॥ ८½ ॥

तदत्राह सार्धचतुर्दशभिः, तत्रैकेन सृष्टिमाहैभिरिति, न तत्त्वापेक्षा प्रतीतैरेतैरित्यर्थः, गृहस्थ इव महाभुजोत्पुत्साहेन कार्यकर्ता, अत एवोच्चावचानि नैकरूपाणि, आद्यः प्रथमत एव जलमिव प्रविष्टः, स्वस्यावस्थासहितस्य मात्राणां च भगवत्तत्त्वत्रयाणां प्रसिद्धये, अथवा स्वमात्र एव योयमात्मा स्वप्नवत् तस्य प्रसिद्धये प्रकर्षेण सिद्धिः सृष्ट्यन्तरापेक्षया ॥ ३ ॥ भोगमाह, स्वार्थं सृष्टानि भूतानि देवान् महाभूतैः सह प्रविष्टो देवानामिन्द्रियाधिष्ठातृणामभावादात्मानमेवान्तःकरणेन्द्रियरूपेण विभज्य विषयान् सेवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तृतीयाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिमाहुरन्नेत्यादि, उक्तरूपभागवतत्वस्य यथासम्भवसम्पत्तौ यथासम्भवं मुख्यामुख्यधर्म-
 मार्गानुक्त्वसिद्धिरिति तदभावे यदुचितं तदत्रैर्यते, तथा चैककार्यत्वं साध्यसाधनभावो वा सङ्गतिरित्यर्थः, चतुर्मिरिति विवक्षितैः
 साधनैः, चत्वारि विशदयन्ति दुष्टेत्यादिना, ज्ञानकर्मपरिज्ञाने इति द्विवचनं, परिज्ञानशब्दो 'द्वन्द्वान्ते श्रयमाणः प्रत्येकं सम्बध्यते',
 चतुर्भिरेतस्योत्तरकथने बीजमाहुर्द्विपदमित्यादि, स इति शङ्कुः, एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकेतिदिशैत्येवमित्यादि, यथा भोगे
 चतुष्पादस्तथा मोक्षे सनकादयोत एव सनत्कुमारनारदसंवादः श्रौतः श्रुतिगीतसनत्सुजातीयं च मोक्षार्थं, द्विपदं शङ्कुस्थानीया एते
 नव तन्मतस्थिरीकरणात् तत्स्थिरीकारको जनकः, तथा चैतेन स्थापिताः स्थिरीभूय तन्मतं चत्वारोपि स्थिरीकुर्वन्तोस्य मोक्षं सम्पाद-
 यिष्यन्तीति ज्ञापयितुं चतुरूपत्वाय तावन्तो वदन्तीति बीजमित्यर्थः, निरूप्यार्थप्रभ्रमके सङ्गतिमाहुस्त्रेत्यादि, जिज्ञासितमिति बुभुत्सितं
 पूर्वं भगवद्धर्मकथने तस्याविपर्ययादिजनकत्वस्य श्रुतत्वात्, तथा चावसरः प्रसङ्गो वा प्रभ्रमसङ्गतिरित्यर्थः ॥ का. १-३ ॥ परस्येत्यत्र
 मध्य इति बन्धमोक्षयोर्मायायाश्च मध्ये, ईशस्य माया सर्वभवनसामर्थ्यं विष्णोर्द्वितीया परस्य तृतीयेति प्रातिलोम्यक्रमः, तत्र विशेषमाहुः
 प्रथमाया इत्यादि, उत्तरे कार्यमुक्त्वोपसंहारे मायापदस्योक्तत्वादिति भावः, तत्रापि बीजमाहुः सा हीत्यादि ॥ १-२ ॥ प्रस्तुतप्रयोगं
 निर्धारयितुं प्रथमतो मायापदस्यार्थमाहुः सर्वेत्यादि, सर्वभवनसामर्थ्यं यथा 'पतङ्गमत्तमसुरस्य मायये'ति 'माययाचिन्त्यशक्त्याभिव्यक्त'-
 मिति भाष्यं तृतीयस्कन्धे 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायये'ति दशमे च 'बभूव प्राकृतः शिशुर्बटुः को योगमायये'ति
 षष्ठे च 'दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायये'ति व्यामोहकशक्तौ द्वितीयस्कन्धे 'तद् विद्यादात्मनो माया'मिन्द्रजालविद्यायां यथा
 तृतीये'थोरुधा सृजन् माया'मादिपदाद् बुद्धिः कृपा च 'स्यान् माया शाम्बरी कृपा दम्भो बुद्धिश्चेत्यनेकार्थकोशात्, शास्त्रे तत्र
 मायापदप्रयोगप्रयोजनमाहुस्तत्तदित्यादि, तथा चैकैव तथेत्यर्थः, अत्रापि गमकमाहुः समाधावित्यादि, प्रथमस्कन्धे व्याससमाधौ 'मायां
 च तदुपाश्रयां यया सम्मोहितो जीव' इत्यादिनोक्ता ततस्तदेव गमकमित्यर्थः, एवमर्थं मायापदस्य विचार्य प्रकृतप्रयोगं विचारयितुं
 सन्नेहमाहुः प्रवाह इत्यादि, अत्रेति प्रश्ने, तत्र प्रयोगविचारस्य तदर्थविचाराधीनत्वात् तदर्थं विचारयितुमाहुर्विचार इत्यादि, विचारो
 नामोपपत्तिर्बुद्धौ क्रोडीकरणं, तत्र भगवद्वाक्यं 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये'ति स्वरूपलक्षणं साधिष्ठानस्य कार्यस्य प्रतीतिश्चाप्रतीतिश्चेति
 कार्यगोचरं लक्षणं, 'ऋते' यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चे'तिलक्षणं तत्क्रोडीकारकं हि यस्माद्धेतोरोतो हि निश्चयेन सुवर्णजलवत् कार्यं
 एकं कार्यं सुवर्णवद्विकृतमपरं च जलवत् प्रतिबिम्बादिजननाद् व्यामोहनमेवं द्वे कार्ये, इयं प्रक्रिया पुराणगा न तु श्रुतिसिद्धा श्रुतौ
 क्वापि मायायाः सृष्टौ करणत्वस्यानुक्तत्वादतः पुराणतः क्रोडीकृत्येत्यर्थः, एवं स्वरूपं कार्यं च सामान्यतो निश्चित्य विशेषतः कार्यं
 निश्चिन्वन्ति तथेत्यादि, सह कृतिः कापि यथा द्वितीयस्कन्ध उच्यते 'वीर्यं हिरण्यमयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिवे'त्यत्र त्रिधाभवने,
 तथा करणभूतया कृतिः कापि यथा द्वितीयस्कन्धे 'स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो'रित्यत्र, एवं द्विधापि तस्याः सच्चिदानन्द-
 मलरूपसदंशात्मकसत्त्वरजस्तमसां नानाकृतिकर्तृत्वेऽपि भगवतः प्रयोजकत्वात् तस्याः करणत्वमेव, कार्यान्तरमाहुश्छादनं वेत्यादि, तथा
 चावरणं त्रिविधविद्येपश्च तत्कार्यमित्यर्थः, एवं च प्रतिकृतिनिर्माणमावरणं विक्षेपश्चेति तस्याः कार्यत्रयमित्यत्र गमकं स्मारयन्ति

यस्मादित्यादि, अत्राप्युपप्लव्यभक्तमाहुर्मार्गाद्यादि, भगवदुक्तभक्तिज्ञानकर्माख्ये मार्गत्रये हरेः स्फूर्तिः कार्ये भगवत्सम्बन्धित्वस्फूर्ति-
मार्गाख्येन सामर्थ्येन स्वस्यैव सर्वरूपत्वं कृतमिति स्फूर्तिस्ततोन्मन् मार्गत्रयाद् भिन्नं मतान्तरप्रतिपन्नं कार्यं मायया कृतं शुक्तौ
रजतवच्च छद्मे पीतवत् प्रतिविम्बतमोवच्च मिथ्येत्यर्थः, तथा च तेषां तेषां तथास्फूर्तेरुभयविधस्य विभागशो मायाकार्यत्वान् मायाकथनं
युक्तमेवेतिभावः, अत्र केचिज् ज्ञानार्थयोरुभयोः सार्वत्रिकाध्यासं स्वीकुर्वन्ति तन्मतमनुवदन्ति प्रतीतिरित्यादि । ते हि तस्य सार्वत्रिकत्वं
युक्त्याभासवाक्याभासाभ्यां स्थापयन्ति तत्र शास्त्रविरोधे युक्तीनामाभासत्वेनादरणीयत्वाच्च छास्त्रस्य च व्यवस्थया द्विविधकार्य-
बोधकत्वे क्वापि लक्षणाया अप्रसक्त्या सुखेन प्रामाण्यसिद्धेरनपेक्षत्वात् सार्वत्रिकत्वमध्यासस्य न साधीय इत्याशयेनाहुः शास्त्रत
इत्यादि, वस्तुभूतस्य मायिकस्य च शास्त्रतो निर्णयो न तु प्रमाणाभासतोतस्तथेत्यर्थः, व्यवस्थामाहुर्ज्ञानेपीत्यादिसाधेन, यथात्रैव पूर्व 'त
एते भगवद्रूपं विश्वं'मित्यत्र श्रुतावपि 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य' मित्यादौ ज्ञेयं, शेषं स्फुटं, प्रयोगसन्देहवारणाय गमकमाहुर्मार्गे-
त्यादि, यथा 'मायामात्रं तु कात्स्न्येन'तिसूत्रे 'मायामात्रमिदं ज्ञात्वे'त्येकादशस्कन्ध एवमन्यत्रापि, एवं केवलादिपदप्रयोगे ज्ञेयं
नन्वेवं विज्ञेयादौ तस्याः कर्तृत्वे भगवतः सर्वकर्तृत्वं भज्येतेति चेत् तत्राहुर्भयं त्वित्यादि, तथा च प्रथमे भगवतः प्रयोजकत्वं
द्वितीये कर्तृत्वमित्युभयत्रापि रूपभेदेन भगवत एव कर्तृत्वमित्यर्थः, नन्वेवं सति कार्यद्वयस्य तुल्यतेत्यविशेष इत्यत आहुर्द्वितीयेत्यादि,
तथा च प्रथमे 'मायामय'त्वादिकथनात् तत् तद्रूपमेव न तु पदार्थान्तरं तत् तेन व्यामोह एव परं द्वितीये तु स्वयं सद्रूपः परिणमतीति
भेद इत्यर्थः ॥ का. १-८३ ॥ तदित्युभयविधमार्गाकार्यमेकीकृत्याहेत्यर्थः, एभिरित्यत्र तत्र प्रथमपादेन मायिकं विज्ञेयात्मकं कार्य-
मत्रोच्यते द्वितीये तात्त्विकं, तत् स्फुटीकुर्वन्ति प्रतीतैरित्यर्थ इति गृह्यस्थ इवेत्यादि च, द्वितीये महाभूतैरिति करणं, तानि च स्वावस्था-
रूपाणीति ज्ञापयितुं भूतात्मेति, न च विशेषणं एभिरिति वैयर्थ्यात् पूर्वकालीनसृष्टेरिदानीमगोचरत्वेन बाधितत्वाच्चातः प्रतीत-
त्वायैवेदं पदं, प्रतीयते चान्तरासृष्टिरेव न तु मुख्येति यत्र तत्रोपपादितं, अतो द्विविधापि सृष्टिरत्राभिप्रेतेत्याशयेनैव महाभुज
इत्युच्चावचानीति च विशेषणमित्याहुरत एवेत्यादि प्रथमसृष्टौ गमकान्तरमाहुर्जलमिव प्रविष्ट इति शयान एवेत्यर्थः, अवस्थात्र जीव-
जडावस्था, द्वितीयपक्षे सिद्धिपदेन प्रथमस्फूर्तिर्विवक्षिता, तेन यथायथं पदार्थानामुत्पत्तिः सङ्क्रमश्चोक्तः ॥ ३ ॥ एवमित्यत्र पञ्चधातु-
पदव्याख्यानात्ममहाभूतपदेन 'यथा महान्ति भूतानी'त्युक्तीति कस्तनुवत् प्रवेशो ज्ञापित उत्तरार्धस्वारस्यात्, तेन काशकृत्स्नमत-
मत्रेति दृढीकृतं भोगाश्चात्मत्वेनेति च ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

माया तत्तरणब्रह्मकर्माणि पृष्टवान्निमिः । आर्षभैरुत्तरं प्रोक्तं तृतीये तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

विष्णोर्मोयामिदं पश्यन्निति जीवस्य संसृतेः । मायानिबन्धनत्वोक्तेस्तां मायामेव पृच्छति—परस्येति । मायिनां ब्रह्मादी-
नामपि मोहिनीं विष्णोर्मोयां वयं वेदितुमिच्छामः । सदस्याद्यभिप्रायेण बहुवचनम् । अतो नोऽस्मभ्यं भगवन्तः सर्वज्ञा भवन्तो
ब्रुवन्तु तां निरूपयन्तु । तन्मायायाः सर्वमोहकत्वे हेतुं सूचयन्नाह—ईशस्येति, सर्वान्तर्यामिण इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—परस्येति,
सर्वकारणकारणस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ मत्प्रश्नस्योत्तरमेते कथयन्त्वित्याशयेन तान् स्तुवंस्तद्वचनेनात्मनो वृत्तिमाह—नेति । युष्मद्वचो जुषन्
सेवमानः शृण्वन्नहं नानुवृष्ये तृप्तो न भवामीत्यर्थः । अवृत्तिहेतुत्वेनात्मानं वचनं च विशिनष्टि । संसारे ये तापा आध्यात्मिका-
दयस्त्रयस्तैर्नितरां ततोऽहम् । वचश्च तेषां संसारतापानां भेषजमौषधवन्नवर्तकं तथाऽहं च मर्त्यो मरणशीलः वचश्च हरिकथा-
रूपममृतं जन्ममरणादिनिवर्तकमिति ॥ २ ॥ एवं पृष्टेऽचिन्त्यशक्तिरूपाया मायायाः स्वरूपतो निरूपणासम्भवात्सृष्ट्यादितत्कार्यद्वारेण
निरूपयति—एभिरिति । आद्यः सर्वकारणतया स्वयमादावेव वर्त्तमानः । अत एव महाभुजः महाबलपराक्रमयुक्तो भगवान् एभिः
प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धैर्महाभूतैः पृथिव्यादिभिरुच्चावचानि उत्कृष्टान्यपकृष्टानि च भूतानि देवमनुष्यतिर्यगादिशरीराणि ससर्ज्यन्वयः ।
महाभूतानां ततो भिन्नत्वमाशङ्क्याह—भूतात्मेति । भूतानामप्युपादानकारणतया स आत्मैव, न ततस्तेषां भिन्नत्वमित्यर्थः ।
किमर्थमेवं सर्जनमित्यपेक्षायां भोगमोक्षादिनानाविधलोलार्थमित्याह—स्वमात्रात्मप्रसिद्धे इति । स्वस्यैव जीवरूपेण विहरतः
मीयन्त इति मात्राः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसिद्धये भोगाय तथा आत्मप्रसिद्धये, मोक्षाय चेत्यर्थः । तदुक्तं दशमे—'बुद्धीन्द्रियमनः-
प्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च' इति ॥ ३ ॥ एवं सृष्टिलोलां निरूप्य भोगलीलामाह—
एवमिति । एवं पञ्चभिर्धातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि देवादिशरीराणि प्रत्यगात्मतया प्रविष्टो भगवान् अन्तःकरणाभिमानितयैकधा
ज्ञानकर्मेन्द्रियाभिमानितया च दशधाऽऽत्मानं विभजन् गुणान् शब्दादिविषयान् जुषते भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आर्षभैर्मुनिभिर्दत्तं तृतीये तत्तरं पृथक् । मायातत्तरणब्रह्मकर्म्मप्रज्ञे निमीरिते ॥ १ ॥

'तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तम' इति 'विष्णोर्मायामिदं पश्यन्' इति च पूर्वाध्याये उक्तमतस्तस्मत्त्वा मायां तत्कार्यं च पृच्छति । परस्येति । हे मुनयः, परस्य असङ्गस्य, विष्णोर्गोपकस्य ईशस्य भगवतः, मायिनाम् अपि, मोहिनीं मायां, वयं वेदितुं इच्छामः । अत्र मायाशब्दः मायापरस्तत्कार्यपरश्च ग्राह्यस्ततो मायां तत्कार्यं च वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः । भगवन्तो भवन्तः, नोऽस्मभ्यं, ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ यद्यपि 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः' इत्यत्र माया देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमादिकं मायाकार्यमप्युक्तमेव, तथापि तद्विस्तरबुभुत्सयात्र पृच्छामि इत्यभिप्रेत्याह । यद्वा, ननूक्तलक्षणो भागवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं बहुप्रश्नैरत आह । नानुवृण्वेति । संसारे ये तापा आध्यात्मिकावयवस्तैर्नितरां तपः, मर्त्यैः मरणधर्मा, अहं, तत्तापभेषजं संसारतापनिवृत्त्यौषधं, हरिकथामृत-ममृतरूपहरिकथागर्भमित्यर्थः । युष्मद्वचः, जुषन् सेवमानः शृण्वन्नित्यर्थः । न अनुवृण्वे तृप्तो न भवामि ॥ २ ॥ निर्गुण इति । विभुः स्वशरीरभूतप्रकृतिपरिणामात्मकजगद्रूपेण विविधं भवितुमिच्छुः परमपुरुषः, यया प्रकृत्या, इदं जगत्, निर्ममे, सा एषा भगवतः माया । आत्मनः जीवस्य, धर्मस्य प्रकृतिकृतावरकत्वेऽपि धर्मिणोऽनावरकत्वात् स्वरूपतो निर्गुणे सत्त्वादित्रय-रहिते, प्राकृतदोषाणां धर्मगतत्वेन तेषां स्वरूपेऽविद्यमानत्वाद्दिशुद्धे इत्यर्थः । केवले वस्तुतः प्राकृतशरीरत्रयसंबन्धरहिते, साक्षात् ज्ञानात्मकस्वरूपे, विपर्ययः शरीरसंबद्धत्वगुणवश्यत्वदेहात्मभ्रमत्वादिरूपो विपर्ययः, यत् तदपि, माया मायाकार्यमित्यर्थः । मायातत्कार्ययोः कार्यकारणभावात् औपचारिकं सामानाधिकरण्यम् । सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणेभ्यो निष्क्रान्तो निर्गुणस्तस्मिन् निर्गुणे इत्यनेन मायायाः त्रिगुणात्मकत्वं सूचितम् । केवले इत्यनेन देहेन्द्रियादिरूपेण तस्याः परिणामित्वं च सूचितम् । साक्षा-दित्यनेन तस्याः जडत्वं चापि सूचितम् । विपर्यय इत्यनेनेदमित्यनेन च मायाकार्यमप्युक्तम् । देहाभिमानादिभाक्स्वरूपजीवभ्रम-स्योक्त्या मायाकार्यस्य सामर्थ्यमपि सूचितम् । वस्तुतस्तु 'त्रिगुणात्मा तमःकृष्णशक्तिर्देहतदीययोः । जीवस्य चाहंममताहेतुर्मायाऽ-वगम्यताम्' इत्येव मायालक्षणं बोध्यम् ॥ ३ ॥ एवं मायां तत्कार्यस्वरूपं च समासेनोक्त्वा विस्तरेण मायाकार्यं प्रपञ्चयति । एभिरिति । आद्यः सर्वकारणतया स्वयमादावेव वर्त्तमानः, महाभुजः परमपुरुषः, भूतात्मा व्यष्टिसमष्टीत्युभयविधभूतान्तरात्मा सन्, एभिः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धैः, महाभूतैः मायाकार्यभूतैः समष्ट्यात्मकैः पृथिव्यादिभिः, स्वस्य मात्राणि शरीरभूता ये आत्मानो जीवास्तेषां प्रसिद्धिः पुरुषार्थसिद्धिस्तस्यै, भगवदाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादीनि लब्ध्वा भगवन्तमाराध्य निःश्रेयसं प्राप्तुमित्यर्थः । उच्चावचानि उत्कृष्टान्यपकृष्टानि च, भूतानि ससर्ज । एषा भगवतः मायेत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

माया, माया से पार होने के उपाय तथा ब्रह्म और कर्मयोगका निरूपण

राजा निमिने पूछा—भगवन् ! सर्वशक्तिमान् परमकारण विष्णुभगवान् को माया बड़े-बड़े मायावियोंको भी मोहित कर देती है, उसे कोई पहचान नहीं पाता; (और आप कहते हैं कि भक्त उसे देखा करता है ।) अतः अब मैं उस माया का स्वरूप जानना चाहता हूँ, आपलोग कृपा करके बतलाइये ॥ १ ॥ योगीश्वरो ! मैं एक मृत्युका शिकार मनुष्य हूँ । संसारके तरह-तरह के तापों ने मुझे बहुत दिनों से तपा रक्खा है । आपलोग जो भगवत्कार्यरूप अमृतका पान करा रहे हैं, वह उन तापोंको मिटाने की एकमात्र ओषधि है; इसलिये मैं आपलोगों की इस वाणी का सेवन करते-करते तृप्त नहीं होता । आप कृपया और कहिये ॥ २ ॥ अब तोसरे योगीश्वर अन्तरिक्षजीने कहा—राजन् ! (भगवान्की माया स्वरूपतः अनिर्वचनीय है, इसलिये उसके कार्यों के द्वारा ही उसका निरूपण होता है) । आदिपुरुष परमात्मा जिस शक्ति से सम्पूर्ण भूतों के कारण बनते हैं और उनके विषय-भोग तथा मोक्षको सिद्धि के लिये अथवा अपने उपासकों की उत्कृष्ट सिद्धि के लिये स्वनिर्मित पञ्चभूतों के द्वारा नाना प्रकार के देव, मनुष्य आदि शरीरों की सृष्टि करते हैं, उसीको 'माया' कहते हैं ॥ ३ ॥ इस प्रकार पञ्चमहाभूतों के द्वारा बने हुए प्राणि शरीरों में उन्होंने अन्तर्यामी रूप से प्रवेश किया और अपनेको ही पहले एक मन के रूप में और इसके बाद पाँच ज्ञानेन्द्रिय तथा पाँच कर्मेन्द्रिय—इन दस रूपोंमें विभक्त कर दिया तथा उन्हीं के द्वारा विषयों का भोग कराने लगे ॥ ४ ॥

गुणैर्गुणान् स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः । मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सतिमिच्चानि देहभृत् । तत्तत् कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् । आभूतसम्प्लवात् सर्गप्रलयावश्रुतेऽवशः ॥ ७ ॥

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् । अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मप्रद्योतितैः गुणैः गुणान् भुञ्जानः स प्रभुः इदं सृष्ट्यम् आत्मानं मन्यमानः इह सज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिः सनिमित्तानि कर्माणि कुर्वन् सुखेतरं तत् कर्मफलं गृह्णन् देहभृत् इह भ्रमति ॥ ६ ॥ इत्थं बह्वभद्रवहाः कर्मगतीः गच्छन् अवशः पुमान् आभूतसम्प्लवात् सर्गप्रलयौ अश्नुते ॥ ७ ॥ धातूपप्लवे आसन्ने अनादिनिधनः कालः द्रव्यगुणात्मकम् अव्यक्ताय हि अपकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स च जीव आत्मनांतर्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषयान्भुञ्जान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते । अत एव संसरतीति भावः ॥ ५ ॥ ननु कर्माणि भुञ्जानः कथं सज्जते भुञ्जानो भोगसमाप्तौ मुच्यत इति चेत्तत्राह । कर्माणीति । कर्मभिः कर्मेन्द्रियैश्च सनिमित्तानि सवासनानि कर्माणि कुर्वन्तत्पूर्वकर्मफलं च गृह्णन् देहभृद्भ्रमतीह संसारे न तु मुच्यते । कथंभूतं कर्मफलम् । सुखेतरं सुखदुःखात्मकम् ॥ ६ ॥ ननु कियंतं कालं भ्रमति तदाह । इत्थमिति । बहून्भद्राणि वहन्तीति तथा ताः । सर्गप्रलयानुत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥ एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा प्रलयं दर्शयितुमारभते । धातूनां महाभूतानामुपप्लवे नाशहेतावासन्ने व्यक्तं कार्यं द्रव्यं स्थूलं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकमव्यक्तायाव्यक्तं प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्वा—गुणैर्गुणात्मकान्तःकरणवृत्तिभिः । स्वप्रतिबिम्बव्याप्तेरिति । आदिनेन्द्रियादिग्रहः । स च स तु जीवः प्रभुः प्रभवंशत्वाद्यत्किंचिज्ज्ञानादिशक्तियुक्तोपीत्यर्थः । तत्र कारणं तु 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः' इत्यादवेव दर्शितम् । यद्वा—स आद्यः पुरुष आत्मना प्रकाशितैर्गुणैः कारुण्यादिभिर्हेतुभिरुदितान् गुणान्भक्तप्रेमतद्विलासान्भुञ्जान आस्वाद्यन् इदं सृष्टं भक्तशरीरमात्मानमात्म-देहमेव मन्यमान इह भक्तशरीरे सज्जते 'साधवो हृदयं मह्यम्' इत्यादेः । इति संदर्भः । विश्वनाथस्वामिनोरेकमेव व्याख्यानम् । प्रकर्षेण देवतिर्यगादिषु भवतीति प्रभुरियान्भेदः ॥ ५ ॥ पुनरप्याक्षिपति—नन्विति । इह संसारे । तत्तत्कर्मफलं तस्य तस्य कर्मणः फलम् । साधारणजीवानां गतिमाह—अत एवासक्तत्वादेव । संसरति जन्ममरणादिना भ्रमति । कर्माणीति—सुखं च तदितरच्चेति सुखेतरम् । विशेषणयोः कर्मधारयः । पुंस्त्वमार्षम् ॥ ६ ॥ भ्रमणकालावधिं पृच्छति—नन्विति । आभूतसंप्लवात् जगत्प्रलयपर्यन्तम् । अवशः कर्माधीनः । आभूतसंप्लवाद्भूतसंप्लवमभिव्याप्य महाप्रलयपर्यन्तमित्यर्थः । आहुतेति पाठे भस्य हृष्ट्यादसः । अवशः प्रकृत्यधीनः ॥ ७ ॥ आसन्ने प्राप्ते । अव्यक्तं प्रति नेतुं कर्षति, प्रकृत्यवशेषं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । आसन्ने सविधमाप्ते सति द्रव्यं महाभूतानि गुणाः महदादयः अव्यक्तं प्रधानं प्रति ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

गुणैरिति । ततश्च स प्रभुः देहाभिमानी जीवः आत्मनाऽन्तर्यामिणा प्रद्योतितैश्चेतनीकृतैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् भुञ्जानः सृष्टम् इदं देहमात्मानं मन्यमानः अत इह देहादौ सज्जते प्रसक्तो भवति ॥ ५ ॥ कर्माणीति । ततश्च देहभृत् देहाभिमानी जीवः पुनश्च भोगसिद्धयर्थं कर्मभिः कर्मेन्द्रियैः सनिमित्तानि उत्तरदेहहेतुवासनासहितानि कर्माणि कुर्वन् सुखेतरं सुखं च इतरत् दुःखं चेति सुखदुःखात्मकं तत्तत् पूर्वकर्मणां फलम् । अद्भुभाव आर्षः । गृह्णन्नुभवन्निह संसारे भ्रमति ॥ ६ ॥ इत्थमिति । इत्थं बहूनि अभद्राणि दुःखानि वहन्ति प्रापयन्तीति तथाभूताः कर्मणां फलभूताः गतीः देवमनुष्यतिर्यगादियोनीः गच्छन् अवशः कर्मपरवशः पुमान् जीवः आभूतसम्प्लवात् महाभूतप्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ जन्ममरणे तत्परम्परामश्नुते प्राप्नोति ॥ ७ ॥ सृष्टिमुक्त्वा प्रलयमाह—धातूपप्लवेति । धातूनां पञ्चमहाभूतानामुपप्लवे विनाशहेतौ प्रलयकाले आसन्ने प्राप्ते सति अनादिनिधनः जन्मविनाशशून्यः कालः द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं स्थूलं पृथ्व्यादिगुणः सूक्ष्मं शब्दादि तदात्मकं व्यक्तं प्रपञ्चमव्यक्ताय अव्यक्तं प्रकृतिस्तं प्रति नेतुमपकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

स च स तु जीवः प्रभुः प्रभवंशत्वात् यत्किञ्चिज्ज्ञानादिशक्तियुक्तोऽपि ॥ ५ ॥ अत एव आसक्तत्वादेव संसरति जन्ममरणादिना भ्रमति इह जगति सुखेतरमिति कर्मफलस्य विशेषणं सुखञ्च तदितरच्चेति विशेषणयोः कर्मधारयः पुंस्त्वमार्षम् ॥ ६ ॥ आभूतसम्प्लवात् भूतसम्प्लवमभिव्याप्य महाप्रलयपर्यन्तमित्यर्थः । आहुतेति कचित् पाठः । तत्र भकारस्य हकारादेशश्छान्दसः

अवशः प्रकृत्यधीनः ॥ ७ ॥ एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा तन्मयं प्रलयमाह—धात्विति । धारयन्ति शरीराणीति धातवो महाभूतानि तेषाम् आसन्ने सविधमाप्ते सति स्थूलमाकाशादिकं सूक्ष्मं महदादिकं तद्रूपम् अव्यक्तं प्रधानं प्रति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतं शुक्लपक्षीयम्

एतदाह गुणकायषु विषयेष्विन्द्रियेषु च लक्षणा गुणपदस्य इदं सृष्टं देहादिकम् आत्मानं मन्यमानः आत्मना चिद-
चिन्नियन्त्रा प्रकाशितैर्गुणैरिन्द्रियैः स जीवः प्रभुरकर्मवश्योऽपि सज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिः पूर्वतद्वासनाभिः स्वनिमित्तानि आत्महेतु-
कानि ईश्वरप्रेरितानि कर्माणि कुर्वन् जीवोऽयं सुखेतरं दुःखं तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् तत्र तत्र भ्रमति ॥ ६ ॥ कर्मगतीर्देवादिगतीः गच्छन्
पुमान् जीव आभूतसम्प्लवात् प्रलयम् अभिव्याप्य जन्ममृत्युं अश्नुते अवशः गुणमयप्रकृतिवशः ॥ ७ ॥ एवञ्च व्यामोहापादिकां
तां प्रतिपाद्य प्रलये तस्याः सूक्ष्मरूपेणाऽवस्थानं प्रपञ्चयति—धातूनामुपप्लवे नाशे आसन्ने प्राप्ते व्यक्तं स्थूलं कथं
कालशरीरकः परमात्मा अव्यक्ताय अव्यक्तावस्थां सूक्ष्मावस्थां प्रत्याकर्षति द्रव्यं जीवसमष्टिगुणाः दशङ्ख्याकाः तदात्मकं
चिदचित्परिणामरूपम् इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्दीराघवव्याख्या

तत्र हेतुं वदन्नुपपादयति—गुणैरिति । स प्रभुर्जीवः भगवता सृष्टमिदं शरीरमात्मानं मन्यमानः अत एवात्मनान्तर्यामिणा
परमपुरुषेण प्रद्योतितैरापादितप्रवृत्तिक्षमैर्गुणैः गुणपरिणामभूतैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिविषयान् भुञ्जानः इह विषयेष्वेव सज्जते
देहात्माभिमानस्तन्मूलः पूर्वपूर्वविषयानुभवश्चोत्तरोत्तरविषयासक्तिहेतुरिति भावः ॥ ५ ॥ केवलमेवं न सज्जते किन्तु न सुखयतीत्याह
कर्माणीति । इह संसारे देहभृज्जीवः कर्मभिः पूर्वपूर्वदेहाजितकर्मवासनाभिः निमित्तभूताभिः सनिमित्तानि उत्तरोत्तरदेहनिमित्त-
भूतवासनासहितानि कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कुर्वन् तत्तत्कर्मणां फलं सुखं दुःखं च गृह्णन्नभवनं सुखेतरं दुःखोदकं यथा भवति
तथा भ्रमति ॥ ६ ॥ इत्थं कियत्पर्यन्तं भ्रमतीत्यत आह—इत्थमिति । पुमान् जीवः इत्थं कर्मगतीः कर्मसम्पादितदेहान् गतिशब्दः
प्रकारपरः देहस्याऽपृथक्सिद्धप्रकारत्वात् गच्छन् प्राप्नुवन् बहून्यभद्राणि दुःखानि वहतीति तथा अवशः प्रकृतिपरवशः आभूत-
सम्प्लवान्महाभूतप्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे तत्परम्परामित्यर्थः । अश्नुते प्राप्नोति ॥ ७ ॥ तर्हि कीदृशो भूतसम्प्लवः ?
इति तस्य बुभुत्सामालक्ष्य तमुपपादयति—साद्वैरष्टभिर्धातूपप्लव इति । धातूपप्लव पञ्चमहाभूतोपसंहारे महाप्रलये आसन्ने सत्यना-
दिनिधनः आद्यन्तश्च न्यः कालः कालशरीरकः परमपुरुषः द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादिगुणात्मकं गुणयुक्तभूतपरिणामात्मकं
व्यक्तं स्थूलं विश्वमव्यक्तायाऽपकर्षति अव्यक्तं नामरूपविभागरहितं तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्ममचिद्द्रव्यं तत्प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलो

नन्विन्द्रियाणामशुभेषु विषयेष्वपि प्रवृत्तेः तत्स्थस्याशुभभोगोऽपि प्रसज्येत अतः कथं गुणानेव जुषते ? इत्यत्राह—
गुणैरिति । यो गुणानेव जुषत इति प्रस्तुतः परमात्मात्मना प्रद्योतितैर्विषयाभिमुखत्वेन प्रेरितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् भुञ्जानो वर्त्तत
इत्यन्वयः । लडर्थवाचिशानचा शुभमेव भुङ्क्ते कदापि नाशुभमिति ध्वनयति, “नाशुभं स हरिः पिबेत्” इति स्मृतेः । एकस्मिन्नेव
भोगायतने स्थितयोरनयोरेकस्य हरेर्गुणैकभोक्तृत्वे को हेतुरित्यत्राह—प्रभुरिति “समर्थोऽधिपतौ प्रभुः” इति वचनात् सामर्थ्य-
माधिपत्यं च निमित्तमित्यर्थः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रयोः प्रमितभेदानङ्गीकारे बाधकमाह, मन्यमान इति । इदमित्यवयवम् “आत्मा वा
इदम्” इति श्रुतेः । सर्वाधिकत्वेन वर्तमानं तं परमात्मानम् इदं सृष्टं देहयोगेनोत्पन्नम् इदं जीवाख्यं वस्त्विति मन्यमानो जीव इह
संसारे सज्जते मृतः परत्र तमसि सज्जत इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ एतदेव विवृणोति—कर्माणीति । सनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रयत्नसंस्काराख्य-
बीजसहितानि कर्मभिर्व्यापारैः कमन्दित्र्यैर्वा कुर्वन् सुखेतरं दुःखं प्रति भ्रमतीत्यन्वयः ।

“शरीरे दोषहनेन गुणभोक्तास्मीश्वरम् । शरीरस्थतया जीवं मन्यमानः पतत्यधः ॥

तत्सृष्टा हि सदा जीवा देहादेर्जनिमत्त्वतः । नित्यानन्दैकदेहोऽसौ विष्णुस्तत्त्वैकतानयोः” ॥

इत्यनेन प्रमितोयमर्थः ॥ ६ ॥ जीवपरयोरभेददर्शिनः पुंसः कदा नु तमःप्रवेश इत्यतः प्रलयपर्यन्तमेव देहयोगवियोग-
लक्षणौ जन्ममृत्यु ततः परं तमःप्रवेश इत्याशयेनाह—इत्थमिति । कर्मगतीः कर्मनिर्मितयोनिलक्षणफलानि बहून्यभद्राणि पापान्या-
वहत्यात्मन्याधत्त इति बहुभद्रवहः आभूतसम्प्लवात् जगत्प्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ जन्ममरणे योगिवत्स्वच्छन्दतया स्यातामित्यत
उक्तम् अवश इति—

“आभूतसम्प्लवाज्जन्मजीवेशत्वं विजानतः । ततः पतत्यधो यस्मादुत्थानं नैव तु कश्चित्” ॥

इतिवचनात् अवशः पश्चादन्ये तमसि पततीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमीश्वरमायानियतादव्यक्तात् सृष्टि समासतोऽभिधाय प्रलयं सङ्क्षिप्याह—धातूपप्लव इति । धातूनां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् उपप्लवे प्रलये द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादिगुणमयं व्यक्त-
प्रज्ञाणम् अनादिनिधिनः कालो विष्णुः अव्यक्ताय मूलप्रकृतये विकषेति प्रकृत्यवशेषं कर्तुं मिच्छतीत्यर्थः । “कालाख्यः कालना-
द्विष्णुव्यक्तमव्यक्तं नयन्” इति वचनात् विष्णुरेव कालशब्देनोक्तः विकर्षतीत्यनेन कालशब्दोऽपि निरुक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स तु जीवः प्रभुः प्रभवंशत्वाद्यत्किञ्चिज्ज्ञानादिशक्तियुक्तोऽपीत्यर्थः । तत्र कारणं तु “भयं द्वितीयाभिनिवेशतः” इत्यादावेव दर्शितम् । यद्वा, स आद्यः पुरुषः आत्मना प्रकाशितैर्गुणैः कारुण्यादिभिर्हेतुभिरुदितान् गुणान् भक्तप्रेमतद्विलासान् भुञ्जान् आस्वादयन् इदं सृष्टं भक्तशरीरम् आत्मानमात्मदेहमेव मन्यमान इह भक्तशरीरे सज्जते “साधवो हृदयं मह्यम्” इत्यादेः ॥ ५ ॥ साधारणजीवानां गतिमाह—कर्माणीति ॥ ९-१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स च जीवः आत्मना अन्तर्ग्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् भुञ्जान इदं सृष्टं शरीरम् आत्मानं मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते प्रभुः प्रकर्षेण देवतिर्य्यगादिषु भवतीति सः ॥ ५ ॥ ततश्च संसरतीत्याह—कर्मभिः कर्मेन्द्रियैः सनिमित्तानि सवासनानि कर्माणि कुर्वन् सुखेतरं सुखदुःखात्मकं कर्मफलं प्राप्नुवन् रमते इति नारकयोनावपि रमणदर्शनात् ॥ ६ ॥ हूताना-
मुद्धूतवस्तूनां सम्प्लवः प्रलयस्तत्पर्यन्तम् ॥ ७ ॥ संहारमाह—साद्धैरष्टभिः । धातूनां महाभूतानाम् उपप्लव नाशहेतौ प्रलये आसन्ने सति व्यक्तं कार्यं द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं स्थूलं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकम् अव्यक्तायाऽव्यक्तं कारणं प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स बुभुक्षुः प्रभुः शरीरस्वामी आत्मप्रद्योतितैः स्वप्रकाशितैः गुणैः हेतुभूतैः कर्मभिः । यद्वा, भगवत्प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैः गुणान् विषयान्भुञ्जानः इदं भगवत्सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमानः इह देहादौ सज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिः पूर्वकृतैः हेतुभूतैः पुनः शुभाशुभानि सनिमित्तानि सवासनानि कुर्वन् सुखेतरं सुखं च तदितरं दुःखं च तत्तत्कर्मफलं तेषां तेषां शुभानामशुभानां च कर्मणां फलं गृह्णन् देहभृत् इह संसारे भ्रमति ॥ ६ ॥ बहूनि अभद्राणि वहन्तीति तथा ताः सर्गप्रलयौ जन्ममरणे ॥ ७ ॥ अथ संहारं दर्शयितुमारभते—धातूपप्लव इत्यादिना । धातूनां महाभूतानामुपप्लवे विनाशहेतावासन्ने उपस्थिते अनादिनिधिनः आद्यन्तशून्यः कालः द्रव्यगुणात्मकं प्रकृतिगुणपरिणामं व्यक्तं कार्यं चिदचिद्रूपं जगत् अव्यक्ताय कारणभावाय अपकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

आसक्तिमाह, पूर्वं ह्यानासक्तस्तदा स्वयं प्रभुरेवेन्द्रियैर्विषयान् भुञ्जानो भवति, ननु भोगे सत्यायातं विषयपारवश्यं, नेत्याहात्मप्रद्योतितैरिति, प्रद्योतनमेव पालनं च, आत्मनेपदेन तादृशो भोगोपि, अत एव प्रभुरिदमा निर्दिष्टमात्मानं मन्यमानः स्वस्य गत्यन्तरं विस्मृत्येहैव सज्जते ॥ ५ ॥ अस्वातन्त्र्ये सिद्धे प्रवाहसिद्धयर्थमुपायमाह, भोगस्तु शान्त इव, कर्मेन्द्रियैः सवासनानि कर्माणि कृत्वा स्वयं ज देहभृत् प्राकृतजीवो भूत्वा कर्मणा जनितं मञ्जुरवत् फलं गृह्णन् नानाविधक्लेशाननुभवञ्जत्रैव भ्रमति, सुखग्रहणं च प्रत्यावृत्तौ हेतुः ॥ ६ ॥ तस्य प्रवाहनिमज्जनमुपसंहरति, कर्मगतिभेदाः पूर्वमेव प्रपञ्चिताः, अभद्रमेव वहन्तीति पञ्चम-
स्कन्धोक्ताः, महाप्रलय एवावधिर्न तु कर्मसमाप्तिः, सर्गप्रलययुत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥ तस्यावधिरूपणार्थं प्रलयमाह धातूपप्लव इत्यादिभिः, तत्रैकेन भगवत्कृतमाह, उपप्लवासन्नता द्विपरार्धावसाने भगवदिच्छया वा, द्रव्यगुणात्मकमिति लौकिकसिद्धान्तसिद्धाः पदार्था उक्ताः, तस्य वेदनानभिज्ञत्वायानादिनिधन इत्युक्तं, तिरोभावार्थं प्रयतन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

गुणैरित्यत्र स्वरूपाप्रच्युतत्वेनैव मायिकसृष्टिभोगं ज्ञापयन्ति पूर्वमित्यादिना, अनासक्तेर्ज्ञापकं व्याकुर्वन्ति प्रद्योतनमेवेति, आशुविनाशित्वे प्रकर्षेण द्योतनासम्भवात् तेन चिरकालस्थितिरपि तेषामायातीत्याशयेनाहुः पालनं चेति, तादृश इति मायिकानुरूपः प्रतिबिम्बदर्शनवत्, अवस्थान्तरबोधनाय बन्धमाहेत्याहुरिदमेत्यादि ॥ ५ ॥ कर्माणीत्यत्र शान्त इवेति निवृत्त इवेत्यर्थः, प्रत्यावृत्ता-

गोखामिश्रीगीरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च स प्रभुः देहाभिमानी जीवः आत्मना स्वेनैव प्रद्योतितैश्चेतनीकृतैर्गुणैः गुणपरिणामभूतैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादि-विषयान् भुञ्जानः इदं देहेन्द्रियकं सर्वमात्मानं मन्यमानः अतः इह विषयभोगे प्रसज्जते प्रसक्तो भवति । आत्माभिमाने हेतुरात्म-प्रद्योतितैरित्युक्तो हेत्वन्तरमाह—सृष्टमिति, आत्मना सृष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ततश्च देहभृत् देहाद्यभिमानी जीवः पुनश्च भोगसिद्धयर्थं कर्मभिः पूर्वपूर्वदेहार्जितकर्मवासनाभिर्निमित्तैः पुनः सनिमित्तानि उत्तरोत्तरदेहनिमित्तपुण्यपापजनकानि कर्माणि लौकिकालौकिक-व्यापारान् कुर्वन् सुखेतरं सुखदुःखात्मकं तत्तत्कर्मणां फलं गृह्णन्नुभवन्निह संसारे भ्रमतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ भ्रमणमेव स्पष्टयति—इत्थमित्यादिना । इत्थं बहूनि अभद्राणि दुःखानि वहन्ति प्रापयन्तीति तथाभूताः कर्मणां फलभूताः गतोः देवमनुष्यतिर्यगादियोनीः पुमान् जीवो गच्छन्नाभूतसंस्सवात् महाभूतप्रलयपर्यन्तं जन्ममरणे तत्परम्परामश्नुते प्राप्नोति । तत्र हेतुमाह—अवश इति, कर्मपरवश इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रलयप्रकारनुभुत्सायां तमाह—धातूपसव इति । धातूनां पञ्चमहाभूतानामुपप्लवे विनाशे आसन्ने प्राप्ते सति अनादि-निधनः जन्मविनाशश्चून्त्यः कालः द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं स्थूलं पृथ्व्यादिगुणः सूक्ष्मं शब्दादि तदात्मकं व्यक्तं प्रपञ्चमन्यक्ताय अव्यक्तं प्रकृतिस्तं प्रतिनेतुमपकर्षति—हीति निश्चये ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं चेत्तर्हि लब्धकरणकलेवराः सर्वेऽपि तमाराध्य निःश्रेयसं कुतो न प्रापुरित्यत आह । एवमिति । एवं, पञ्चधातुभिः पञ्चभिर्धातुभिः, महाभूतैरित्यर्थः । सृष्टानि अपि, भूतानि शरीराणि, प्रविष्टः प्रत्यगात्मा, एकधा मनसो मुख्यत्वेनैकप्रकारेण, दशधा श्रोत्रादिदशबाह्येन्द्रियद्वारेण दशप्रकारेण, आत्मानं विभजन् ज्ञानकर्मेन्द्रियान्तःकरणैः ज्ञानस्वरूपमात्मानं विभजन् इत्यर्थः । गुणान् शब्दादिविषयान्, जुषते भुंक्ते । न तु परमपुरुषमाराधयतीति भावः ॥ ५ ॥ तत्र हेतुं वदन् उक्तमेवोपपादयति गुणैरिति । प्रभुः यावदारोग्यं स्वशरीरपुत्रकलत्रादौ अहंमत्त्वभाक्त्वेन प्रभुतया वर्त्तमानः, स जीवः, सृष्टं, भगवतेति शेषः । इदं शरीरं, आत्मानं मन्यमानः, आत्मनान्तर्यामिणा परमपुरुषेण प्रद्योतिता आपादितप्रवृत्तिक्षमत्वास्तैः, गुणैः गुणपरिणाम-भूतैरिन्द्रियैः, गुणान् शब्दादिविषयान्, भुञ्जानः सन्, इह एषु विषयेष्वित्यर्थः । सज्जते । आदौ देहाभिमानस्तन्मूलो विषयानुभवश्च तानुत्तरोत्तरविषयासक्तिहेतु इति भावः ॥ ६ ॥ न केवलं सज्जत एवापि तु न मुख्यत्वपीत्याह । कर्माणीति । इह संसारे, देहभृत् जीवः, कर्मभिः पूर्वपूर्वदेहार्जितकर्मवासनाभिर्निमित्तभूताभिः, सनिमित्तानि उत्तरोत्तरदेहनिमित्तभूतवासनासहितानि, कर्माणि पुण्यपापात्मकानि, कुर्वन्, तत्कर्मफलं सुखदुःखात्मकं तेषां तेषां कर्मणां फलं, गृह्णन्नुभवन्, सुखेतरं दुःखोदकं यथा तथा, भ्रमति ॥ ७ ॥ इत्थमयं क्रियत्पर्यन्तं भ्रमतीत्यत्राह । इत्थमिति । पुमान् जीवः, इत्थमुक्तप्रकारेण, बहून्यभद्राणि दुःखानि वहन्तीति ताः, कर्मगतीः कर्मसंपादितदेहान्, गच्छन् प्राप्नुवन्, अवशः प्रकृतिपरवशः सन्, आभूतसंस्सवात् महाभूतप्रलयपर्यन्तं, सर्वप्रलयौ उत्पत्तिमरणे, तत्परंपरामित्यर्थः । अश्नुते प्राप्नोति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

वह देहाभिमानी जीव अन्तर्यामी के द्वारा प्रकाशित इन्द्रियों के द्वारा विषयों का भोग करता है और इस पञ्चभूतों के द्वारा निर्मित शरीरको आत्मा—अपना स्वरूप मानकर उसी में आसक्त हो जाता है । (यह भगवान्की माया है) ॥ ५ ॥ अब वह कर्मेन्द्रियों से सकाम कर्म करता है और उनके अनुसार शुभ कर्मका फल सुख और अशुभकर्मका फल दुःख भोग करने लगता है और शरीरधारी होकर इस संसार में भटकने लगता है । यह भगवान्की माया है ॥ ६ ॥ इस प्रकार यह जीव ऐसी अनेक अमङ्गलमय कर्मगतियोंको, उनके फलोंको प्राप्त होता है और महाभूतों के प्रलयपर्यन्त विवश होकर जन्म के बाद मृत्यु और मृत्यु के बाद जन्मको प्राप्त होता रहता है—यह भगवान्की माया है ॥ ७ ॥ जब पञ्चभूतोंके प्रलयका समय आता है, तब अनादि और अनन्त काल स्थूल तथा सूक्ष्म द्रव्य एवं गुणरूप इस समस्त व्यक्त सृष्टिको अव्यक्तकी ओर, उसके मूल कारण की ओर खींचता है—यह भगवान्की माया है ॥ ८ ॥

शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्वणा भुवि । तत्कालोपचितोष्णाकों लोकांस्त्रीन् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥
पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः । दहन् ऊर्ध्वशिखो विष्वग् वर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥
सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः । धाराभिर्हस्तिहस्तामिलीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥
ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप । अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भुवि शतं वर्षाणि अत्युल्वणा अनावृष्टिः भविष्यति तत्कालोपचितोष्णः अर्कः त्रीन् लोकान् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥
पातालतलम् आरभ्य संकर्षणमुखानलः ऊर्ध्वशिखः दहन् वायुना ईरितः विष्वग् वर्धते ॥ १० ॥ सांवर्तकः मेघगणः हस्तिहस्ताभिः
धाराभिः शतं समा वर्षति स्म विराट् सलिले लीयते ॥ ११ ॥ नृप ततः वैराजः पुरुषः (ब्रह्मा) विराजं निरिन्धनः अनलः इव
सूक्ष्मम् अव्यक्तं विशते ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नाशहेतूनाह । शतवर्षेति । तस्मिन्काले उपचितश्चासावुष्णश्चासावर्कश्च । यद्वा तेन कालेनोपचितमुष्णत्वं यस्य सः ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः । विष्वक्परितः ॥ १० ॥ सांवर्तकः प्रलयकर्ता । धाराभिर्न तु बिंदुभिः । हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥
तत उपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति । ननु 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेः 'यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणाम्' इति न्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परम-
भागवतत्वान्मोक्ष एव संगच्छते नान्येषामिव कारणमात्रप्रवेशः । सत्यम् । अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानामध्यभक्तानामावृत्तिश्र-
वणादभक्तत्वे च ब्रह्मणोऽपि प्रकृतौ लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोक्षदौर्लभ्यसूचनार्यैवमुक्तम् । वस्तुतस्तु तस्य मोक्ष एवेत्यविरोधः ।
यद्वा केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तं ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उल्वणा भयंकराः । अर्कवृद्धेरश्रवणादस्वारस्येनाह—यद्वेति । तेन कालेन प्रलयसमयेन उष्णत्वमिति भावप्रधानो
निर्देशः । दीपिका—नाशहेतूनावृष्ट्यादीन् । पूर्वार्थेन 'कर्मभिर्वर्द्धते चासौ हसते च यथा रवेः' इत्युक्तेरर्कस्योपचितत्वासंभवादाह—
यद्वा, उष्णमिति भावप्रधानो निर्देशः । अत एवोष्णत्वमिति व्याख्यातम् । संदर्भः—उपचितः प्रवृद्ध उष्णोत्युष्ण इति
कर्मधारयः ॥ ९ ॥ ईरितः प्रेरितः ॥ १० ॥ स्मेति पादपूरणे । तत्प्रमाणाभिर्गजशृङ्गाददंतुल्याभिः । विराट् ब्रह्माण्डम् । संवर्तकः
तदभिधूमभ्यां सूर्योऽष्टरसेन जातः, धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातस्यैव मेघत्वात् ॥ ११ ॥ विराजि ब्रह्माण्डे वर्तते इति वैराजः
पुरुषो ब्रह्मा । अत्राशंते—नन्विति । अधिकारिणां ब्रह्मादीनां यावदधिकारमधिष्ठितपदस्थित्यंतमवस्थितिः स्थितिस्ततो मोक्ष इति
सूत्रार्थः । सत्यमर्द्धांगीकारे । नहि ब्रह्मणोऽभागवतत्वमज्ञानित्वं च यतस्तत्सेविनामपि 'ये त्वनग्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ।
तेषां सुपकयोगानां न कुतश्चित्पराभवः ।' इत्युक्तेः पराभवशब्दोदितः संसारो न भवति कुतस्साक्षात्तस्य स चेत्यरुच्याह—यद्वेति ।
दीपिका—व्यष्टिजीवैः सहोपाधिलयाद्व्यष्टिजीवानामपि लयो वैराज एव ज्ञेयः, वैराजः समष्टिजीवः । अव्यक्तं प्रधानम् । ते
ब्रह्मोपासकाः प्रलयपरस्य द्वितीयपरार्धस्य कृतात्मानः शुद्धचित्ताः । सूत्रार्थस्तु—अधिकारिकाणां लौकिकस्थितिहेतुषु वेदप्रवर्तन-
चराचरसृष्ट्याद्यधिकारेषु नियुक्तानां योजितानामवांतरतमो ब्रह्मादीनां यावदधिकारं लोकव्यवस्थासु स्वामित्वमधिकारस्तमनतिक्रम्य
तत्प्रापकं प्रारब्धं यावदस्ति तावत्कालं जीवनमुक्तत्वेन स्थितिः, प्रारब्धक्षये तु प्रतिबंधकाभावाद्देहमुक्तिरित्यर्थः । अन्येषां
कार्याणामिव । सत्यमिदमर्द्धांगीकारे एवमुक्तं ब्रह्मणोपि प्रकृतिप्रविष्टत्वमुक्तमित्यविरोधः । अन्तरिक्षवाक्यस्य श्रुतिसूत्रयोश्च विरोधो
नास्तीत्यर्थः । पूर्वार्थे मोक्षदौर्लभ्यलक्षणस्य प्रयोजनस्य कल्पनागौरवादतो यद्वेत्युक्तम् । यदि अव्यक्तशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदा
तत्प्रवेशेन मोक्षस्यैवाभिहितत्वाच्छ्रुतिसूत्राभ्यां विरोध एव नास्तीति न कल्पनागौरवमपीति स्वारस्यम् । संदर्भः—तत इति । पूर्वं तु
व्यष्टिजीवानामपि लयो ज्ञेयः । वैराजोऽत्र समष्टिजीवः विश्वनाथः—समष्टिजीवो ब्रह्मा । अव्यक्तं प्रकृतिम् । अत्र ब्रह्मणोऽपि
कर्मिज्ञानिभक्तत्वेन त्रैविध्यात्कस्यचित्पुनरावृत्तिः कस्यचिन्मुक्तिः कस्यचित्प्रेमवत्पार्षदप्राप्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । 'आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः
पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति । 'विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोः' इति । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इत्यादिभ्यः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ज्ञतेति । तदा हि भुवि उल्बणा दुःसहा भयङ्करी शतवर्षपर्यन्ताऽनावृष्टिर्भविष्यति । तेन कालेनोपचितमुष्णमुष्णत्वं यस्य स चासावर्कश्च स त्रीन् लोकान् प्रतपिष्यति । इडावर्षः ॥ ९ ॥ पातालेति । सङ्कर्षणमुखादुद्भूतोऽनलः ऊर्ध्वशिखः ऊर्ध्वज्वालः वायुना सहकारिणा ईरितः प्रेरितः पातालतलमारभ्य विष्वक् सर्वतो दिशं दहन् वर्द्धते ॥ १० ॥ सांवर्तक इति । दाहानन्तरं च सांवर्तकः प्रलयकर्त्ता मेघगणो हस्तिहस्ताभिः गजशुण्डाप्रमाणस्थूलाभिर्धाराभिः शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं वर्षति । ततश्च विराट् ब्रह्माण्डं सलिले लीयते । स्मेति निश्चयार्थे ॥ ११ ॥ तत इति । हे नृप ! ततो ब्रह्माण्डात्मकोपाधिलयात्तदुत्सृज्य त्यक्त्वा वैराजः पुरुषः समष्टिजीवो हिरण्यगर्भाख्यः निरन्धनः अनल इव सूक्ष्ममव्यक्तं विशते । तत्र “ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ।” इति स्मृतेः । यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणामिति न्यायाच्च । वैराजशब्दाभिधेयं ब्रह्मणो ज्ञानित्वात्समाप्ताधिकारत्वाच्च स्वलोकावासिज्ञानिभिः सहाव्यक्तशब्दाच्चे ब्रह्मणि लयात्मको मोक्ष एव अन्येषां तु जीवानामज्ञत्वेन सूक्ष्मदेहरूपोपाधिलयाभावात्सूक्ष्मशब्दाच्चप्रकृतिलयद्वारा ब्रह्मणि लयो न मोक्ष इति बोध्यम् । परे तु ब्रह्मणोऽपि कर्मिज्ञानिभक्तत्वेन त्रैविध्यम् । आद्यस्य पुनरावृत्तिः द्वितीयस्य मुक्तिस्तृतीयस्य पार्षदत्वम् इत्याहुः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

नाशहेतुननावृष्ट्यादीन् पूर्वार्थे “कर्मभिर्वर्द्धते तेजो हसते च यथा रवेः” इत्युक्तेरकस्योपचितत्वासम्भवाद्यद्वेति उष्णमिति भावप्रधानो निर्देशः अत एवोष्णत्वमिति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ ईरितः प्रेरितः ॥ १० ॥ तत्प्रमाणाभिः हस्तिशुण्डाकाराभिः ॥ ११ ॥ व्यष्टिजीवैः सहोपाधिलयात् व्यष्टिजीवानामपि लयो वैराज एव ज्ञेयः वैराजः समष्टिजीवः अव्यक्तं प्रकृतिं ते सर्वे ब्रह्मोपासकाः प्रतिसञ्चरे प्रलये परस्य द्वितीयपराद्धस्य कृतात्मानः शुद्धचित्ताः “यावदधिकारम्” इति ब्रह्मसूत्रं तस्यायमर्थः आधिकारिकाणां लोकस्थितिहेतुषु वेदप्रवर्तनचराचरसृष्ट्याद्यधिकारेषु नियुक्तानाम् अवान्तरतमो ब्रह्मादीनां यावदधिकारं लोकव्यवस्थासु स्वामित्वमधिकारस्तमनतिक्रम्य तत्प्रापकं प्रारब्धं यावदस्ति तावत्कालं जीवन्मुक्तत्वेनावस्थितिः प्रारब्धक्षये तु प्रतिबन्धकाभावाद्विदेहमुक्तिरित्यर्थः । अन्येषां कार्याणामिव सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे एवमुक्तं ब्रह्मणोऽपि प्रकृतिप्रविष्टत्वमुक्तं इत्यविरोधः अन्तरिक्षवाक्यस्य श्रुतिसूत्रयोश्च विरोधो नास्तीत्यर्थः । पूर्वार्थे मोक्षदौर्लभ्यस्त्वनलक्षणस्य प्रयोजनस्य कल्पनागौरवमतो यद्वेति यदि अव्यक्तशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदा तत्प्रवेशेन ब्रह्मप्रवेशेन मोक्षस्यैवाभिहितत्वाच्छ्रुतिसूत्राभ्यां विरोध एव नास्तीति न कल्पनागौरवमिति स्वारस्यम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरीकृतशुकपक्षीयम्

वैराजोऽन्तर्यामी अनिरुद्धमूर्तिः स्थूलदेवतस्तस्यैवात्र लयोक्तिः देहेदेहिनोरभेदात् तद्देहस्य सूक्ष्मे लय उक्तः ॥ ११ ॥ सार्द्धद्वाभ्यां भूतानां तामसाहङ्कारे लयः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्द्वीपराधव्याख्या

आकर्षणप्रकारमेवाह—शतवर्षेत्यादिना । तदाऽत्युल्बणाऽस्ति दुःसहा तत्कालेन शतवर्षपरिमिताऽनावृष्टिकालेनोपचितं वर्द्धितमुष्णं यस्य सः । यद्वा, तस्मिन्काले उपचितश्चासातुष्णश्चाकर्षश्च स इति समस्तपाठेऽर्थः ॥ ९ ॥ पातालेति । ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः वायुना ईरितः सहकृतः विष्वक् परितो वहन् वर्द्धते ॥ १० ॥ ततः सांवर्तकाख्यः प्रलयकृन्मेघगणः हस्तिहस्ताभिर्गजशुण्डोपमाभिर्धाराभिः शतवर्षाणि वर्षिष्यति ततो विराट् ब्रह्माण्डं सलिले लीयते ॥ ११ ॥ ततो वैराजो विराडन्तर्वर्ती पुरुषो जीवः एकवचनम् एको ब्रीहिरितिवत् जात्यभिप्रायकं जीववर्ग इत्यर्थः । विराजं लीनं ब्रह्माण्डं विसृज्य सूक्ष्मं सूक्ष्मावस्थाम् अव्यक्तं “तम आसीत्” इति तमःशब्दाच्चयं प्रधानं विशते इति संसर्गविशेषः उक्तः न तु लयः चेतनं प्रत्यचेतनस्य कारणत्वाभावादयमेव संसर्गविशेषो “अक्षरं तमसि लीयते” इति श्रुतावप्युच्यते निरन्धन “इवानल” इति ज्ञानसङ्कोचोऽभिप्रेतः यथा निरन्धनः काष्ठरहितोभिः सङ्कुचितो भवति तद्वत्सङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सङ्क्षिप्योक्तं प्रलयमादितो वक्ति—शतवर्षमिति । तत्कालेन तेन प्रलयकालेन उपचितः संवर्द्धितः उष्णो गुणो यस्य स तथा स चाऽसावर्कश्च स तत्कालोपचितोष्णार्कः ॥ ९-१० ॥ विराट् ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ सलिले विलीनं ब्रह्माण्डमुत्सृज्य वैराजो

ब्रह्माण्डान्तर्वर्ती पुरुषो ब्रह्मा अव्यक्तं परमात्मानं विशते अव्यक्तशब्दार्थं स्पष्टीकुर्वन् तं विशिनष्टि, सूक्ष्ममिति । यद्वा, निरिन्ध-
नोऽनलः सूक्ष्मं व्याप्तमग्निमिवेति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

सम्बर्त्तकः तदभिधूमाभ्यां सूर्याकृष्टरसेन च जातः ॥ ११ ॥ तत इति पूर्वं तु व्यष्टिजीवानामपि वैराज एव लयो ज्ञेयः
वैराजोऽत्र समष्टिजीवः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपचितः प्रवृद्धः उष्णोऽत्युष्णः ॥ ९-१० ॥ संवर्त्तकः प्रलयकृत् हस्तिशुण्डप्रमाणाभिः ॥ ११ ॥ ततश्चोपाधिलयात्
वैराजः समष्टिजीवो ब्रह्मा व्यष्टिजीवानां तु वैराज एव पूर्वं लयो ज्ञेयः । अव्यक्तं प्रकृतिम् अत्र ब्रह्मणोऽपि कर्मिज्ञानिभक्तत्वेन
त्रैविध्यात् कस्यचित् पुनरावृत्तिः कस्यचिन्मुक्तिः कस्यचित्प्रेमवत्पार्षदत्वप्राप्तिश्चेति द्रष्टव्यम् “आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावृत्ति-
नोऽर्जुन !” इति विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोरिति—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” ॥

इत्यादि वचनेभ्यः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विनाशहेतूनाह—शतवर्षेति । तत्कालेन प्रलयकालेनोपचितः संवर्द्धितः उष्णो गुणो यस्य स तत्कालोपचितोष्णः स चासा-
वर्कश्च ॥ ९ ॥ सांवर्त्तकः प्रलयहेतुः विष्वक् परितः ॥ १० ॥ हस्तिहस्ताभिः हस्तिहस्ताकाराभिः विराट् चतुराननशरीरं सप्तावरण-
संयुतं सलिले लीयते निष्ठेष्टं पतति ॥ ११ ॥ ततः पतनानन्तरं वैराजो विराट्शरीराऽभिमानी पुरुषः चतुराननः निरिन्धनोऽनलः
सूक्ष्मं कारणभूतमनलमिव अव्यक्तं प्रधानं विशते तेन सह सर्वेषां बद्धजीवानां प्रधाने प्रवेशोर्थादुक्तः तस्य भगवत्पुत्रत्वेन मुक्त्यधि-
कारित्वेऽपि यावत्तादृशोऽन्यो नोपलभ्यते तावत्स एव पुनः पुनः सृष्ट्यर्थमुत्पत्तिसंहारौ भजते इति भावः । अत एव द्वितीये स्कन्धे—

“एवं पुरा धारणयात्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् । तया ससर्जदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राक् व्यवसायबुद्धिः” ॥

इति श्रीशुकेनोक्तम् अनेन तादृशपुरुषस्य दौर्लभ्यमप्युक्तम् तादृशपुरुषप्राप्तौ तु—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” ॥

इति स्मृत्युक्तश्चतुराननमोक्षः सङ्गच्छते ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

कार्यप्रलयप्रकारमाह, चतुर्भिर्वर्षादीनामभाव उक्तो भवति समष्टेर्दाहनप्लावनावग्रिमाभ्यां ततः पुरुषगमनमिति,
अभावस्यापि जगन्नाशकत्वादुत्क्षणेत्युक्तं, उपचितश्चासावुष्णश्च ॥ ९ ॥ दाहमाह, पूर्वशतवर्षमध्य एवास्य प्रवेशः ॥ १० ॥ प्लावनमाह,
कालस्याधिदैविकस्याध्यात्मिकरूपा मेघाः, विराड्विलयो दग्धगोमयपिण्डवत् ॥ ११ ॥ ततः पुरुषगमनमाह, अधिकारिपुरुषत्व-
ज्ञापनायान्यक्ते लय उक्तः, अयमप्येकः प्रकारो न त्वयमेव ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

शतमित्यत्राभावस्येति वृष्ट्यभावस्य संवर्त्तक इत्यत्र मेघानामाध्यात्मिकत्वकथनेन सूर्यस्य कालाधिभौतिकत्वं निबन्धोक्तं
स्मारितं, दग्धगोमयपिण्डवदित्यनेन द्वादशस्कन्धोक्तमत्र स्मारितमवयवविशरणं च सूचितम् ॥ ११ ॥ तत इत्यत्र सिद्धमिति ‘द्राद्
गन्धो वाती’तिश्रुतेरनुवातं गन्धानुभवेन च सिद्धमित्यर्थः, तथा च तस्मिन् नष्टे चतुर्गुणवतीभ्योद्भूयो न तस्य व्यावृत्तिः किन्तु
तदात्मनैव ग्रहणमेवमग्रेपि, एतेन नीलरूपस्यापि न व्यावर्त्तकतेत्यपि बोधितं, आकाशप्रतिबिम्बादपि तथात्वसम्भवादिति, पुना
रसहरणस्यादर्शनात् कालेन च तद्दर्शनात् ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

आकर्षणप्रकारमाह—शतेति । तदा हि सुवि उत्क्षणा दुःसहभयङ्करी शतवर्षपर्यन्ताऽनावृष्टिर्भवति । तेन कालेनोप-

चित्तमुष्णमुष्णत्वं यस्य स चासावर्कश्च स त्रीन् लोकान् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥ सङ्कर्षणमुखादुद्धृतोऽनलः ऊर्ध्वशिखः ऊर्ध्वज्वालः वायुना सहकारिणा ईरितः प्रेरितः पातालतलमारभ्य विष्वक् सर्वतो दिशं दहन्वर्द्धते इत्यन्वयः ॥ १० ॥ दाहानन्तरं च संवर्त्तकाख्यः प्रलयकर्त्ता मेघगणो हस्तिहस्ताभिः गजशुण्डाप्रमाणस्थूलाभिर्धाराभिः शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं वर्षति । ततश्च विराट् ब्रह्माण्डं सलिले लीयते स्मेति निश्चयार्थं ॥ ११ ॥ सूक्ष्मविचारे सावधानतार्थं सम्बोधयति—नृपेति । ततो ब्रह्माण्डात्मकोपाधिलयात्तदुत्सृज्य त्यक्त्वा वैराजः पुरुषः समष्टिजीवसूक्ष्ममव्यक्तं विशते । तत्र “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति स्मृतेः । ‘यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणाम्’ इतिन्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणो ज्ञानित्वात्समाप्ताधिकारत्वाच्च स्वलोकवासिद्वानिभिः सहाव्यक्तशब्दवाच्ये ब्रह्मणि लयात्मको मोक्ष एव । अन्येषां तु जीवानामज्ञत्वेन सूक्ष्मदेहरूपोपाधिलयाभावात्सूक्ष्मशब्दवाच्यप्रकृतिलयद्वारा ब्रह्मणि लयो न मोक्ष इति बोध्यम् । उपाधिलयात्कारणलये दृष्टान्तमाह—निरिन्धन इवानल इति ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तर्हि कीदृशो भूतसंभव इति तस्य बुभुत्सामालक्ष्य तमुपपादयति साद्वैरष्टभिः । धातूपप्लव इति । धातूपप्लवे प्राकृतप्रलये महाभूतोपसंहारे, आसन्ने प्राप्तकाले सति, अनादिनिधनः आद्यन्तशून्यः, कालः कालशरीरकः परमपुरुषः, द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादिगुणात्मकं, गुणयुक्तभूतपरिणामात्मकमित्यर्थः । व्यक्तं स्थूलं विभ्रं, अव्यक्ताय अपकर्षति हि । अव्यक्तं नाम नामरूपविभागरहितं तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्ममचिद्द्रव्यं तत्प्रतिनेतुमाकर्षतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आकर्षणप्रकारमेवाह शतवर्षेत्यादिना । शतवर्षेति । तदा अत्युल्बणा अतिदुःसहा, शतवर्षा शतवर्षपरिमिता, अनावृष्टिः, भुवि भविष्यति । तत्कालेन शतवर्षपरिमितानावृष्टिकालेनोपचितं वृद्धमुष्णं यस्य सः, अर्कः, समस्तपाठे कर्मधारयः । त्रीन् लोकान्, प्रतपिष्यति हि ॥ १० ॥ पातालेति । पातालतलम् आरभ्य, संकर्षणमुखानलः संकर्षणमुखेभ्य ऊर्ध्वं प्रसृतो वह्निः, ऊर्ध्वशिखः ऊर्ध्वप्रसृतज्वालः, वायुना तत्कालोत्थितप्रभूतपवनेन, ईरितः सहकृतः, विष्वक् परितः, दहन् भस्मीकुर्वन् सन्, वर्द्धते ॥ ११ ॥ सांवर्त्तक इति । ततः, सांवर्त्तकः सांवर्त्तकाख्यप्रलयकृत्, मेघगणः, हस्तिहस्ताभिः गजशुण्डोपमाभिः, धाराभिः, शतं समाः, शतवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । वर्षति । स्मेति प्रसिद्धौ । ततः विराट् ब्रह्माण्डं, सलिले लीयते लयं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उस समय पृथ्वीपर लगातार सौ वर्षतक भयङ्कर सूखा पड़ता है, वर्षा बिल्कुल नहीं होती, प्रलकालकी शक्ति से सूर्यकी उष्णता और भी बढ़ जाती है तथा वे तीनों लोकोंको तापने लगते हैं—यह भगवान् की माया है ॥ ९ ॥ उस समय शेषनाग—सङ्कर्षणके मुँहसे आगकी प्रचण्ड लपटें निकलती हैं और वायु की प्रेरणा से वे लपटें पाताललोक से जलाना आरम्भ करती हैं तथा और भी ऊँची-ऊँची होकर चारो ओर फैल जाती हैं—यह भगवान् की माया है ॥ १० ॥ इसके बाद प्रलयकालीन सांवर्त्तक मेघगण हाथीकी सूँड के समान मोटी-मोटी धाराओं से सौ वर्षतक बरसता रहता है । उससे यह विराट् ब्रह्माण्ड जल में डूब जाता है—यह भगवान् की माया है ॥ ११ ॥ राजन् ! उस समय जैसे बिना ईंधन के आग बुझ जाती है, वैसे ही विराट् पुरुष ब्रह्म अपने ब्रह्माण्ड-शरीरको छोड़कर सूक्ष्मस्वरूप अव्यक्त में लीन हो जाते हैं—यह भगवान् की माया है ॥ १२ ॥

वायुना हतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ठायोपकल्पते ॥ १३ ॥

हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते

कालात्मना हतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप । प्रविशन्ति ह्यहङ्कारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥

एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी । त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वायुना हतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते तद् हृतरसं सलिलं ज्योतिष्ठाय उपकल्पते ॥ १३ ॥ तमसा हृतरूपं ज्योतिः तु वायौ प्रलीयते अवकाशेन हृतस्पर्शः वायुः नभसि लीयते कालात्मना हतगुणं नभः आत्मनि लीयते ॥ १४ ॥ नृप इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः वैकारिकैः सह हि अहङ्कारं प्रविशन्ति अहं स्वगुणैः (सह) आत्मनि प्रविशन्ति ॥ १५ ॥ एषा सर्गस्थित्यन्तकारिणी भगवतः त्रिवर्णा माया अस्माभिः वर्णिता भूयः किं श्रोतुम् इच्छसि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह । वायुनेति । वायोर्हि गंधरसहारित्वं प्रसिद्धम् । सांवर्तकेन वायुना हृतगंधा अत एव गंधस्य व्यावर्तकस्य गतत्वात्सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयत इत्यर्थः । तद्वृत्तरसं तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत् ॥ १३ ॥ तमसश्च रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धम् । सांवर्तकेन तमसा अवकाशेनाकाशेन स्वकारणेन । कालात्मना शब्दस्य हि कालत एव नाशः प्रसिद्धस्तद्रूपेणात्मना ईश्वरेण । आत्मनि तामसाहंकारे ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहंकारं प्रविशन्ति । मनो वैकारिकैर्देवैः सह सात्त्विकाहंकारम् । एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितोऽहमहंकार आत्मनि महति स च प्रकृताविति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ त्रिवर्णो त्रिगुणः । मायाश्रवणभीतं राजानं तन्निवृत्त्युपायश्रवणे स्वयं छंदयति । किं भूय इति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवमित्थम् । विराजो ब्रह्मांडस्य । तत्कारणानां विराट्कारणानाम् । प्रातिलोभ्येनोत्पत्तिवैपरीत्येन । अत एव हृतगंधत्वादेव । व्यावर्तकस्य जलादेर्व्यवृत्तिजनकस्य । गतत्वान्नष्टत्वात् । इत्यर्थ इति—यद्वर्मेव्यावृत्ता जलपार्थक्यमिता तद्वर्मे लये तदेव भवतीति भावः । ज्योतिष्ठाया तेजस्त्वाय । पूर्ववज्यावर्तकधर्माभावादित्यवधेयमत्रापि । दीपिका—सांवर्तकेन प्रलयकर्त्रा वायुना तद्वहिरावरणरूपेण । अत एव गन्धस्य हृतत्वादेव व्यावर्तकस्य जलादिभ्यो भेदकस्य । हृतगन्धेत्युपलक्षणम् । हृतस्पर्शा च काठिन्यस्य स्पर्शविशेषरूपत्वेन वायुगुणत्वात्स्पर्शापि वायोरेव प्रवेश इत्यर्थः । इत्यमेव संदर्भविश्वनाथौ ॥ १३ ॥ नभसि आकाशे । तद्रूपेण कालरूपेण निमित्तभूतांतराभावेन शब्दांतरानुपत्तौ पूर्वशब्दानां कालेन नाशात्कालात्मनेति । हृतो गुणः शब्दो यस्य तत्तथा आत्मनि कारणे 'आत्मा कारणब्रह्मणोः' इति धरणिः । तथा च नभसः शब्दतन्मात्राद्वारा तामसाहंकार एव कारणमत उक्तं तामसाहंकार इति । दीपिका—प्रलयकर्त्रा तमसा वाय्वावरणमारभ्य प्रकृत्यावरणव्यापकेन 'चत्वारि स्पर्शवन्ति हि' इत्युक्तेराकाशे स्पर्शाभावात्तस्य स्पर्शहारित्वम् । कालात्मनेत्युद्धकम् ॥ १४ ॥ अहंकारं यथायथं राजसाहंकारं सात्त्विकाहंकारं च आत्मनि स्वकारणे महत्तत्वे स च महाननुक्तोपि प्रकरणाज्ज्ञेयः । हि यतः शब्दस्य क्षणत्रयरूपत्वात्कालत एव नाशः प्रसिद्धः, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति न्यायात् । तद्रूपेण कालरूपेण । स्वकार्ये भूतेन्द्रियबुद्धिमनोरूपैः त्रिविधोहंकारः । महतोऽत्रात्मत्वं कारणत्वादेव ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ एषोक्तविधाः त्रयाणां गुणानां वर्णो वर्णनं यस्यां सा तथा । तन्निवृत्त्युपायश्रवणे मायानिवृत्त्युपायाकर्णने । स्वयंछंदयति नियोजयति । एषा ईदृशकार्यरूपा तस्या मायाया निवृत्तिस्तरणं तत्रोपायो भक्तियोगस्तच्छ्रवणे छंदयति स्वयमंतरिक्षः छन्दवतीच्छां कारयति ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह—वायुनेति । वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धं सांवर्तकेन वायुना हृतो गन्धो यस्याः सा भूः व्यावर्तकस्य गन्धस्य गतत्वात् सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयत इत्यर्थः । तद्वृत्तरसं तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत् सलिलं ज्योतिष्ठायोपकल्पते ज्योतिषि स्वकारणे लीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ हृतेति । तमसो रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धमेव । सांवर्तकेन तमसा हृतं रूपं यस्य तत् ज्योतिर्वायौ प्रलीयते अवकाशेन स्वकारणेन आकाशेन हृतः स्पर्शो यस्य स वायुस्तस्मिन्नभसि लीयते ॥ १४ ॥ कालेति सार्द्धम् । शब्दस्य हि कालत एव नाशः प्रसिद्धः । कालात्मना कालरूपेणेश्वरेण हृतो गुणः शब्दो यस्य तन्नभः आत्मनि तामसाहंकारे लीयते । इन्द्रियाणीति । हे नृप ! इन्द्रियादीनि वैकारिकैः सह अहङ्कारं प्रविशति । अत्रापि स्वकारण एव लयो बोध्यः । तथा हि तत्र इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहंकारे प्रविशन्ति । वैकारिकैः सात्त्विकाहंकारोत्पन्नैर्देवैः सह मनः सात्त्विकाहंकारे प्रविशतीति विवेकः । एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहम् अहङ्कारः आत्मनि महति लीयते । महांश्च प्रकृतौ सा च ब्रह्मणि लीयते । ततश्च पुनः सृष्ट्यादिसमये सृष्ट्यादीनि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ एवेति । एषा महत्तत्त्वस्यापि कारणभूता त्रिवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा रजःसत्त्वतमोमयी अत एव रजआदिभिः सर्गस्थित्यन्तकारिणी भगवतः शक्तिरूपा माया प्रकृतिप्रधानाऽव्यक्तादिनामान्तरवती अस्माभिस्तुभ्यं वर्णिता तत्कार्यनिरूपणेन निरूपिता । भूयः किं श्रोतुमिच्छसि । यथेति । हे महर्षे । अकृतात्मभिः अवशीकृतचित्तैः दुस्तराम् ऐश्वरीमीश्वरस्य शक्तिरूपामेतां पूर्वोक्तां मायां स्थूलधियः स्थूले देहे धीः अहंबुद्धिर्येषां ते यथा येन प्रकारेण येन साधनेनाब्जः सुखेन तरन्ति तदिदं साधनमुच्यताम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

सम्बर्तकेन प्रलयकर्त्रा वायुना तद्वहिरावरणरूपेण अत एव गन्धस्य हृतत्वादेव व्यावर्तकस्य जलादिभ्यो भेदकस्य

हृतगन्धेत्युपलक्षणं हतस्पर्शा च काठिन्यस्य स्पर्शविशेषरूपत्वेन वायुगुणत्वात् स्पर्शस्यापि वायावेव प्रवेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सम्बर्त्तकेन प्रलयकर्त्ता तमसा वाय्वावरणमारभ्य प्रकृत्यावरणव्यापकेन हृतं रूपं व्यावर्त्तकधर्मो यस्य तादृशं ज्योतिः स्वकारणेन स्वस्य वायोः कारणेनाऽऽकाशेन हृतः स्पर्शो यस्य स वायुः “चत्वारि स्पर्शवन्ति हि” इत्युक्तेः । आकाशे स्पर्शाभावाः आकाशस्य स्पर्शहारित्वम् । कालात्मनेत्यद्वैतं हि यतः शब्दस्य क्षणत्रयरूपात् कालत एव नाशः प्रसिद्धः “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्” इति न्यायात् तस्मात्तद्रूपेण कालरूपेणात्मनेश्वरेण हृतो गुणः शब्दो यस्य तन्नभः ॥ १४ ॥ स्वकार्यैः स्वस्य त्रिविधाहङ्कारस्य कार्यैः भूतेन्द्रियबुद्धिमनोदेवैः सहितस्त्रिविधोऽहङ्कारो महत्तत्त्वे प्रविशति ॥ १५ ॥ एषा सृष्ट्यादिकार्यरूपा यतः सर्गादिकर्त्री तन्निवृत्त्युपायश्रवणे तस्या मायाया निवृत्तिस्तरणं तस्मिन्नुपायो भक्तियोगस्तस्य श्रवणे स्वयमन्तरीक्षशब्दन्दयति इच्छां कारयति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः बुद्धिशब्देन महान् एतानि वैकारिकाणि एतैः सह राजसाऽहङ्कारः तदुत्पत्तौ सहकारी अहङ्कारं प्रविशति स त्रिविधोऽहङ्कारश्चात्मनि (अनर्थात्मनि) तच्छरीरिणि परमात्मनीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं स्थूलसूक्ष्मावस्थाविशिष्टां परमात्मशरीरभूतां तां प्रदर्श्य पूर्वं स्वस्वरूपतिरोधायकत्वेनोक्तत्वा, परस्वरूपतिरोधायकत्वेनापि तां दर्शयितुम् एवम्भूतपरमात्मविज्ञानाभावादेव जीवस्य संसार इत्याह—चतुर्भिः । एवमुभयावस्थाविशिष्टचिदचिच्छरीरकादात्मनः सतः अन्यत् असत् अवर्त्तमानम् अन्यत्वेन भिन्नत्वेनावर्त्तमानम् अनिष्टम् अनिष्टत्वापादकं यद्यपि जनः जीवः अन्यत्पश्येत् अब्रह्मात्मकं पश्येदित्यर्थः । तर्ह्येतावानेव आत्मनो मोहः धर्मभूतज्ञानावरणं क्लेशादनन्तरं क्लेशादं भयादनन्तरं भयम् उभयश्चेदम् अनिष्टम् असद्विनाशस्वभावश्चेति । का ननु, वेदोक्तकर्मसु वर्त्तमानानाम् अब्रह्मात्मकत्वदर्शनं नैव कथं मोहादिरित्यत्राह—यदाहीति नैगमाः यदा यदि केवलवेदोक्तकर्मनिष्ठाः स्वकर्तृत्वफलसङ्गेन कर्मकृतः तर्हि जन्मसंसारभेदान् देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि गच्छन्ति अत एषां देहात्मस्वतन्त्रात्ममानिनां निगमः स्वस्तये शोभनसत्तायै असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् इति श्रुतेः । असतां चौरादीनां सूर्योदय इव स्वस्तये न भवतीत्यर्थः । ख । वेदोक्तकर्मणां ज्ञानाज्ञानकृतत्वेन मोक्षबन्धरूपानर्थकारित्वे दृष्टान्तमाह—छायेति । छाया स्तम्भे पिशाचादि भ्रमात्मिका प्रत्याङ्मुखः शून्यशिलागृहादद्यादौ प्रत्युत्तरकारी शब्दध्वनिः आभासः जलस्थसूर्य्यप्रतिबिम्बस्यान्तर्गृहे तेजःपुञ्जः एते अविक्लृते विकाररहिते भयाज्ञानादिरहिते सति श्रेष्ठे महापुरुषे यथा न सन्ति, अथवा सति द्रव्ये तदाश्रितत्वेन वर्त्तमाना न सन्तीति काकुः । किन्तु, भयादिकर्त्तारो नेति पूर्ववत् सत्या एव ते इत्यर्थः । तथाऽत्रापि दाष्टीन्तिके अस्यर्थे अस्तित्वेवार्थो यस्मिन् तस्मिन् सर्वसत्यत्वप्रतिपादके वेदे अस्तीति सद्ब्रह्म इति वा तत्प्रतिपादके पुंसि वा सा अस्वस्तिरकल्याणारूपा स्वतः अज्ञानादृते धर्मभूतज्ञाननिष्ठा ज्ञानाद्विना नास्ति स्वहेतुकादज्ञानात्स्वस्वरूपपरस्वरूपाज्ञानादिति यावत् ऋते विना नास्ति न भवति यतः साऽस्वस्तिर्देहात्मभ्रमस्वतन्त्रभ्रमरूपाया भ्रान्त्या एवास्तिवर्त्तत इति स्वनो ज्ञानात् भ्रान्त्या ऋते इति योजना । ग । नन्वज्ञानतत्कार्यस्याऽनिर्वचनीयत्वान्मिथ्यात्वाद्ब्रह्मैव सत्यं नेह नानास्ति किञ्चन, इति श्रुत्युक्तम् इति चेदत आह, ज्ञानस्यावलम्बनम् आश्रयः परमात्मा अथवा ज्ञानं जीवोऽवलम्ब्यते व्याप्यते येन तदोश्वरस्वरूपम् अन्याभावादब्रह्मात्मकस्याभावादनवृत्तम् अन्याप्यम् । कथं तर्हि नानेति श्रुतिः ? इत्यत्राह—अर्थाभावस्तु सतः ब्रह्मणः अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन श्रुत्युक्तः ननु मिथ्यात्वरूपः यथा स्वाप्नार्थविषयं ज्ञानं सत एव भवति ईश्वरसृष्टत्वात्सत्यमिति । घ । एवं प्रलयावस्थायां सूक्ष्मतया च मायां भगवच्छरीरतया वर्णयित्वा निगमयति—त्रिवर्णा त्रिगुणाश्रयद्रव्यरूपा भगवतो माया भगवच्छरीरभूता अत एव सर्गादिकारिणी इति तस्या उपचर्यते कारणस्यासाधारणभगवत्लक्षणत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्यम्

एवं विराट्वैराजयोर्लयमभिधायऽथ विराट्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह—वायुनेति । वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धम् अतो वायुना सांवर्त्तकेन हृतो गन्धः पुण्यगन्धो यस्याः सा भूः पृथ्वी अत एव गन्धस्य व्यवस्थापकस्य गतत्वात्सलिलत्वाय कल्पते सलिलत्वमापद्यते सलिले लीयत इत्यर्थः । तद्वृत्तरसं तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत्सलिलम् ॥ १३ ॥ तमसो रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धम् अतः सांवर्त्तकेन तमसा हृतं रूपं यस्य तज्ज्योतिः अवकाशेन स्वकारणेनाऽऽसन्नलयेनाऽऽकाशेनेत्यर्थः । वायोर्हार्काशसञ्चारित्वं प्रसिद्धं हृतः स्पर्शो यस्य स वायुः नभस्याकाशे लीयते कालात्मना कालशरीरकेणेश्वरेण शब्दस्य कालत एव हि नाशः हृतः गुणः शब्दो यस्य तन्नभ आत्मनि लीयते । आत्मशब्दः कारणपरः भूतादौ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणीति दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च वैकारिकैरधिष्ठातृभिर्देवैः सहाऽहङ्कारं स्वकारणभूतं सात्त्विकाहङ्कारं प्रविशन्ति अहमहङ्कारस्त्रिविधोऽपि स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः आत्मनि कारणभूते महति प्रविशतीति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥ एषेति, एषा भगवतो

माया महत्तत्त्वस्यापि कारणभूतेतिशेषः अतस्तस्यां विशतीति भावः । सर्गाद्युपयुक्ता त्रिवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा रजःसत्त्वतमो-
रूपगुणत्रयमयीत्यर्थः । अस्माभिरित्थं कार्यतः स्वरूपतश्च वर्णिता कृतमायास्वरूपतत्कार्यश्रवणस्य तन्निस्तारोपायमपिपृच्छिषामुत्पा-
दायितुं चोदयति, किंपुनः श्रोतुमिच्छसीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

‘सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनीषयः । बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात्’ ॥

इति वाक्यार्थं सफलं कुर्वन्नुक्तार्थं प्रपञ्चयति—वारिणेति । ज्योतिषा हृतरसं पीतरसं तमसा तमोगुणानुस्यूतेन वायुना
अवकाशेन आकाशेन ॥ १३-१४ ॥ कालात्मना संहारमूर्त्तिना हरिणा हृतशब्दाख्यगुणम् आत्मनि परमात्मनि पुनरपि विस्तारयति,
इन्द्रियाणीति । अत्रेदं तात्पर्यं नभस्तामसाहङ्कारमाविशति तैजसानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च वैकारिकैः इन्द्रियाभिमानिभिर्देवैः
सह वैकारिकं तैजसात्मकम् अहङ्कारं प्रविशति एवं त्रिविधोऽहमहङ्कारः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहात्मनि महत्तत्त्वे लीयते तन्महत्तत्त्व-
मात्मनि व्याप्तं परमात्मनि प्रविष्टं भवति वैराजः पुरुषः पृथिव्यादीनि स्वकृतकार्याणि व्युत्क्रमेण स्वस्वकारणेषु खादिषु विलाप्य
स्वयञ्च तत्कारणगतत्वेन तत्तत्कार्यप्रवर्तकः तत्तत्कारणगतरूपेणैकीभूय मूलरूपीसन्नाकाशवदतिसूक्ष्ममव्यक्तं प्रविशतीति ॥ १५ ॥
उपसंहरति, एषेति । भगवतः एषा माया प्रकृष्टेच्छा तस्याधीना प्रकृतिश्चास्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानत्वविवक्षयेति शेषः । कीदृशी
त्रिवर्णा त्रयाणां गुणानां वर्णो वरणं यथा हरेर्मत्या सृष्ट्यादौ सा तथा सत्त्वादित्रिगुणानां वर्णो लेपः स्वरूपत्वेन सम्बन्धो
यस्याः सा तथा प्रकृतिः तदुक्तम्—

‘त्रिवर्णा वरणादुक्ता त्रिगुणानां हरेर्मतिः, गुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेति प्रकीर्त्यते ।

तत्र तु प्रकृतिस्तार्या तारका तु हरेर्मतिः, उभयं विष्णुमायोक्तं ज्ञातव्यमुभयं तथा’ ॥

इति बहूनां प्रस्तुतत्वादेष्टेत्यत्र किं परामुद्रयत इति सन्देहपरिहारः कथमिति चेन्न—

‘बहूनां सह निर्देश एक्याभिधायैव तु । तथैवाभिधया तेषां परामुद्रयैकमुच्यते’ ॥

इति तदुपपत्तेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वायुना तद्वहिरावरणरूपेण हृतगन्धेति काठिन्यस्य तु स्पर्शविशेषरूपत्वाद्वायुगुणत्वेन सच्च तत्रैव प्रविशतीति भावः ॥ १३ ॥
तमसेति वाय्वावरणमारभ्य प्रकृत्याऽऽवरणव्यापकेनेति ज्ञेयम् ॥ १४-१५ ॥ एषा ईदृशकार्यरूपेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं कार्यस्य समष्टिविराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां प्रातिलोभ्येन लयमाह—वायुनेति ।
वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धं संवर्त्तकेन वायुना हृतगन्धा भूः पृथिवी सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयते इत्यर्थः । तद्धृतरसं
तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत् सलिलं सर्वमेव ॥ १३ ॥ तमसा सम्बर्त्तकेन हृतरूपमिति तमसो रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धमेवेति
भावः । अवकाशेन आकाशेन स्वकारणेन कालात्मना कालरूपेणेति शब्दस्य कालत एव नाशः प्रसिद्धः आत्मनि तामसा-
हङ्कारे ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारं मनो वैकारिकैर्देवैः सह सात्त्विकाहङ्कारम् एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः
अहमहङ्कारः आत्मनि महति सच्च महान् प्रकृताविति दृष्टव्यम् ॥ १५ ॥ त्रिवर्णा त्रिगुणा माया प्रधानरूपा वर्णिता लक्षिता अविद्या-
रूपायास्तु तस्या लक्षणम् ‘ऋतेऽर्थम्’ इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे प्रोक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्लोकाभ्यां विराट्शरीरलय उक्तः । अथ तत्कारणभूतानां पृथिव्यादीनां लयमाह—वायुनेत्यादिना । वाति गच्छतीति
वायुः सलिलं तेन सलिलेन हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय स्वकारणभूतजलभावाय कल्पते तत् तेन ज्योतिषा हृतरसं सलिलम् ॥ १३ ॥
तमसा तेजोलयस्थानतया तमोभूतेन वायुना हृतरूपं ज्योतिः अवकाशेन नभसा ॥ १४ ॥ कालस्य प्रलयकालस्य शक्तिभूतस्य
आत्मा आश्रयः भगवान् तेनेति सर्वत्र संयोजनीयम्, हृतगुणं स्वकारणेन तामसाहंकारेण हृतशब्दम् आत्मनि स्वकारणे तामसा-
हङ्कारे इन्द्रियाणि अहङ्कारं स्वकारणं राजसाहङ्कारम् मनो बुद्धिः वैकारिकैः देवैः सह स्वकारणं सात्त्विकाहङ्कारम् अहं त्रिविधोऽय-

हङ्कारः स्वगुणैः स्वकार्यैः सह आत्मनि स्वकारणे महति सच मायायामिति द्रष्टव्यम् । सलिलत्वाय प्रकल्पते इत्यादिना कार्यस्य कारणे प्रवेश उक्तो न तु स्वरूपाभावः एतेनापूर्वतयोत्पन्नस्य कार्यस्य प्रलयोऽपि स्वरूपाभावः इति पक्षोऽप्रामाणिक इति चोतितम् ॥१५॥ अत्र ब्रह्मात्मकप्रधानवाद् निराकुर्वन्नुपसंहरति—एषा माया भगवतः ननु स्वाधीनेत्यर्थः । त्रिवर्णा त्रिगुणा वर्णितेत्यनेन अनिर्वचनीया विष्णुमायेति पक्षस्य निर्मूलत्वं ज्ञायते ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

सार्द्धद्वयेन महाभूतानां लयमाह, व्यावर्तको धर्मो गन्धः, वायुना च तस्य हरणं सिद्धम्, अनुक्ते काल एव संवर्तकः ॥ १३ ॥ तमोगुणस्य तामसं रूपं तमः, आधिदैविकमत्र गृह्यते, कार्यानाधारौ देशकालावकाशशब्देनोच्येते तत्र देशेन स्पर्शनाशो लोकेपि देशावकाशेन स्पर्शो भवतीति कालात्मनेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ १४ ॥ कालात्मनावकाशेन, कालेन हि शब्दो नश्यति ॥ १४ ॥ शिष्टस्य लयमाह, आत्मनि जीवे, नायं प्राकृतिको लयः किन्तु केवलमायाकृतः, मायावैभवे ह्यस्य बहुविषयत्वम्, अन्यत्रापि कचिदेकदेशेनापि शब्दप्रयोगो यथैन्द्रजालिकं, मन्त्रगता हि सा, अङ्गेषु स्थिता स्वल्पविषया भवति, अस्याः कार्यं मुख्यं व्यामोहः, पदार्थाश्चा-नुभवश्च त्रयमत्र सम्भवतीति सम्पूर्णा उक्ताः ॥ १५ ॥

श्रीरूपत्वाद् धृतं रूपमाकृतिः स्त्री निगद्यते । स्वभोगाय तथा दैत्यमोहाय च सदा हि सा ॥ १ ॥ प्रभुसेवकरीत्या हि भक्तिमार्गे निरूपणम् । श्रुतिनामन्यथारीतिर्न दूषणमिहाण्वपि ॥ २ ॥ बीजसंस्कारकृपया नान्योन्याश्रयणं मतम् । सर्वे मार्गा विलीयेरन् सा चेत् तत्र तथा नहि ॥ ३ ॥ अंशपक्षे न दोषोस्ति ह्यवस्थायां तु सा रतिः । मर्यादापुष्टिमार्गेण मुक्त्यर्थं निन्द्यते परम् ॥ ४ ॥ अतस्तद्विषयोऽलङ्घ्यः प्रष्टव्यश्चेत् तदुच्यते ॥ ४ ॥

उपसंहरति, स्वरूपतो हि सा शक्तिर्निर्वक्तुमशक्या, आकृत्या स्त्रीरूपा भगवतः पुरुषत्वे सौन्दर्योतिशयेन मुग्धा भवन्तीति मूले न स्वाभाविको दोषः, अत आह किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

वायुनेत्यत्र तच्छब्दोत्र व्यवहितमपि कालमेव परामृशतीत्यभिप्रायेणाहुस्तुक्त इत्यादि ॥ १३ ॥ हतेत्यत्र तम इत्यादि, 'यथा मासो यथा तम' इत्यत्र तमसो मायिकत्वेन सिद्धत्वात् तेन रूपावरणमेव सिध्यति न तु हरणमित्यनुपपत्त्या तस्य वस्तुत्वायेदमुक्तं, तथा च यच्च चक्षुरावरकं तदेव तस्य प्रतिबिम्बरूपमाधिभौतिकं चेतिभावः, कार्यानाधारे कालेवकाशपदप्रयोगस्तु लोके प्रसिद्धोऽद्य मध्याह्नेवकाशो भविष्यति पूर्वद्युः कार्यबाहुल्यादवकाशो न जात' इत्याद्यभिलापात् ॥ १४ ॥ कालात्मनेत्यत्र कालेनेत्यादि, तालादि-वादनक्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेपि तदुत्पन्नशब्दस्यानुरणनात्मकस्य वायुना वहने च चिरकालोत्तरं यो नाशस्तत्र कारणान्तरस्यादर्शनात् कल्पनान्तरस्य चाप्रयोजकत्वात् काल एव नाशको नित्यप्रलये तस्य नाशकतायाः सर्वतन्त्रसम्मतत्वेनात्रापि तेन तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणीत्यत्र नायं प्राकृतिक इत्यहङ्कारान्तस्यैव बलकार्यकथनात् पुरुषाव्यक्तशक्तिलयाकथनाच्च तथेत्यर्थः, केवलमायाकृत इति, 'एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी'त्युपसंहारात्, नन्वत्र प्रवाह उपक्रान्तोत् उपसंहारेऽप्यसञ्जातविरोधित्वेन स एवैत्यनेन परामर्शनीयो न तु माया तथा च 'सर्गस्थित्यन्तकारिणी'तिलिङ्गविरोध इत्युभयतःपाशारब्जुरित्याशङ्क्यामत्रोभयार्थकप्रयोग इति साधयितुमाहुर्मर्यादादि, मायावैभवेषु बोधनीयेषु मायापदप्रयोगस्य यथा विवक्षितमनेकार्थत्वं तथा च कचित् प्रत्येकपर्यवसायित्वं समुदायपर्यवसायित्वं चेत्यर्थः, तत्र सम्मत्यर्थमाहुर्न्यत्रापीति, तदेतदुदाहरन्ति कचिदित्यादि, ऐन्द्रजालिकस्थले मायाशब्दः पदार्थैवेव प्रयुज्यते न तु मन्त्रगतायामतस्तथेत्यर्थः, एवं सिद्धेपि बहुविषयत्वे यो विवक्षासङ्कोचस्तत्रापि बीजमाहुर्ने-ष्वित्यादि, व्यामोहनाङ्गेषु देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रेषु सङ्कोचो नास्तीति बहुविषयोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुरस्या इत्यादि ॥ १५ ॥ एषे-त्यत्रैवं प्रयोगं निर्धार्य यदत्रास्याः कार्यमुखेनैव विशेषतो निरूपणं न विशेषतः स्वरूपेणेत्यत्र बीजमाहुः किं भूयः श्रोतुमिच्छसीतितुर्थ-पादानुरोधात्, स्वरूपत इत्यादि, मूले शक्तिस्वरूपत आकृतिस्वरूपं निर्धारयन्ति श्रीत्यादिना, स्त्रीत्यानन्दरूपा, सेति मायारूपा, तथा च तत्तदर्थं तथा तथेत्यर्थः, एवं मर्यादाप्रवाहमार्गयोस्तत्स्वरूपमुक्त्या पुष्ट्यावाहुः प्रभित्यादि, अत एव 'योगमायासुपाश्रित' इति 'श्रीर्यत्प-दाम्बुजे'त्यादि च, ननु यद्येवं तदा मर्यादामार्गे पुष्टिमार्गे च न बाधिकेत्यागतं तथा सति श्रुतिविरोधाभावाज् 'जय जय जहज्जा'-मिति श्रुतिप्रार्थनं विरुध्यतेत्यत आहुः श्रुतीनामित्यादि, ता हि ज्ञापनेधिकृता इयं तु व्यामोहन इतिकार्यविरोधेन सापत्न्यात् तथा नि-रूपणं प्रभवाज्ञापारिपालकत्वाच्च दोषाभाव इति तथेत्यर्थः, ननु पुष्टिमर्यादानुगुणत्वमस्या असङ्गतं व्यामोहाधिकृतत्वेन तया स्वकार्य-

करणात् प्रपत्तिशान्त्यादीनामशक्यत्वात् तदकरणे मोहदाढ्यात्, न च कृपया निर्वहः, लोकन्यायेन तस्याः साधनसापेक्षत्वेन साधनानां च मायापरवशैः कर्तुमशक्यत्वात् तदर्थं कृपायाः पूर्वमपेक्षितत्वेनान्योन्याश्रयादित्यत आहुर्बीजेत्यादि, सा कृपा तत्र जीवे चेत् तथा बीजसंस्कारभूता न तदा हि निश्चयेन तथेत्यर्थः, नन्वस्तत्वेवं तथापि कृपया किं व्याप्रियत उत नाशयते ? आद्ये 'जह्वाजा'मिति-वाक्यानुपपत्तिद्वितीये 'योगमायामुपश्रित' इत्यस्येत्याशङ्कायां व्यवस्थयोभयमाहुरंशेत्यादि, सा हि स्वांशा सर्वैः प्रतिपन्नावरणविक्षेप-प्रकाशशक्तिमत्त्वेन तथा च मर्यादायामंशतो नाशयतेश्च व्याप्रियत इति तस्मिन् सकलशास्त्रसामञ्जस्यान् नोक्तदोषोक्ति हि यस्माद्धे-तोरतः पुष्टिमार्गेण पूर्वपक्षनिरासेनावस्थायां भक्तानां सात्त्विकराजसतामसावस्था सा रतिर्यथाधिकारमुत्कटानुरागरूपातो विचारे मर्यादापुष्टिमार्गे न क्वापि दोषः सर्वसामञ्जस्यात् परन्तु भगवतो गुणातीतत्वात् तत्र सायुज्यप्रकाशशक्तिरपि 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वा'-दितिन्यायेन विषयासक्तिजननात् प्रतिबध्नातीति सर्वांशेन तदर्थं निन्यतेतत्सद्विषयोलङ्घनमावश्यकमिति तत्प्रकारः प्रष्टुमावश्यकश्चेत् तदुच्यत इत्यर्थः, अत्रैतद् बोध्यं, रतिर्ह्यानन्दशक्तिः प्रियत्वस्य तद्वर्मेत्वात् सृष्टिश्च द्विधा स्वार्थपरार्थभेदेनैव सति सर्वरसभोक्तुर्भोग-वैचित्र्यार्थं ये तामसादिभावास्तेपि रतिव्याप्तत्वादान्तर्यामिन्यायेन भगवद्व्याप्ता इति भगवद्रूपा वह्न्ययोगोलकवदत एव प्रभुचरणै-र्मक्तिभावानां भगवद्रूपत्वमाचार्यैश्च स्वीकृतमार्गस्य निर्गुणत्वमुच्यत इति न कोपि शङ्कांशः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह—वायुनेति । वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धम् । संवर्त्तकेन वायुना हृतो गन्धो यस्याः सा भूः व्यावर्त्तकस्य गन्धस्य गतत्वात् सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयते इत्यर्थः । तद्धृतरसं तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत् सलिलं ज्योतिष्ठायोपकल्पते, ज्योतिषि स्वकारणे लीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ तमसो रूपं तिरस्कारित्वं प्रसिद्धमेव । संवर्त्तकेन तमसा हृतं रूपं यस्य तत् ज्योतिर्वायौ प्रलीयते । अवकाशेन स्वकारणे हृतः स्पर्शो यस्य स वायुस्तस्मिन्नभसि लीयते ॥ १४ ॥ शब्दस्यापि कालत एव नाशः प्रसिद्धः । कालात्मना कालरूपेणेश्वरेण हृतो गुणः शब्दो यस्य तन्नभः आत्मनि तामसाहङ्कारे लीयते तथा हि इन्द्रियादयोप्यहङ्कारं प्रविशन्ति । तत्र इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारे प्रविशन्ति वैकारिकैः सात्त्विकाहङ्कारे प्रविशतीति विवेकः । एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहङ्कारः आत्मनि महति लीयते, महांश्च प्रकृतौ सा च ब्रह्मणि लीयते । ततश्च पुनः सृष्ट्यादिसमये सृष्ट्यादीनि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ एषा महत्तत्त्वस्यापि कारण-भूता त्रिवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा रजःसत्त्वतमोमयी—अत एव सर्गस्थित्यन्तकारिणी रजसा सर्गं सत्त्वेन स्थितिः पालनं, तमसा अन्तं प्रलयं च करोतीति तथा भगवतः शक्तिरूपा माया प्रकृतिप्रधानाऽव्यक्तादिनामान्तरवती अस्माभिस्तुभ्यं वर्णिता तत्कार्यनिरूपणेन निरूपिता । एवं तत्पृष्ठां मायां निरूप्य तच्चवणेन भीतमालक्ष्य तन्निवृत्त्युपायप्रश्ने प्रवर्त्तयति—किं भूयः श्रोतुमिच्छतीति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । हे नृप, ततः, विराजः विराडन्तर्वर्त्ती पुरुषो जीवः, विराजं सलिले लीनं ब्रह्माण्डं, उत्सृज्य, सूक्ष्मं सूक्ष्मावस्थं अव्यक्तं 'अव्यक्तं तम आसीत्' इत्यादिषु श्रुतिपूक्तं तमःशब्दवाच्यं प्रधानं, विशेषतः विशत इति संसर्गविशेष उक्तो न तु लयः चेतनं प्रत्यचेतनस्य कारणत्वाभावात् । अयमेव संसर्गविशेषः 'अक्षरं तमसि लीयते' इति श्रुतावप्युच्यते । किमिव । निरिन्धनः अनलः इव । अनेन ज्ञानसंकोचोऽभिप्रेतः । यथा निरिन्धनोऽग्निः संकुचितो भवति तद्वत् संकुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं विराजं राजयोर्लयमभिधायथ विराट्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोभ्येन लयमाह । वायुनेति । वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति तान्न प्रमाणापेक्षा । अतः, वायुनो सांवर्त्तकसमीरणेन, हृतः गन्धः पुण्यगन्धो यस्याः सा, भूः पृथिवी, सलिलत्वाय, कल्पते स्वस्याव्यवस्थापकस्य गन्धस्य गतत्वात् सलिलतामापद्यते । सलिले लीयते इत्यर्थः । तेन वायुनैव हृतो रसो यस्य तत्, सलिलं जलमपि, ज्योतिष्ठाय ज्योतिर्भावप्राप्तये उपकल्पते ज्योतिर्भावमापद्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ हृतरूपमिति । तमसो रूपतिरस्कारित्वमपि प्रसिद्धं ततो नात्रापि प्रमाणापेक्षा । अतः तमसा सांवर्त्तकेन तमसा, हृतं रूपं यस्य तस्य तत्, ज्योतिस्तेजः, वायौ प्रलीयते । अवकाशेन स्वकारणेनासन्नलयेनाकाशेनेत्यर्थः । वायोः, हृतः स्पर्शो यस्य सः वायुः, नभस्याकाशे, लीयते । कालात्मना कालशरीरकेण ईश्वरेण, हृतः गुणः शब्दो यस्य तत्, नभ आकाशं, शब्दस्य कालत एव नाशोऽपि प्रसिद्धः, आत्मनि लीयते । आत्मशब्दोऽन्नकारणपरः, ततः भूतादाविति तदर्थः ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणीति । हे नृप विदेह, इन्द्रियाणि, बुद्धिश्च, अहंकारे स्वकारणे राजसाहंकारे इत्यर्थः । वैकारिकैः सात्त्विकाहंकारोत्पन्नैः देवैः सह, मनः अपि, अहंकारे स्वकारणे सात्त्विकाहंकारे, प्रविशन्ति ।

द्वितीयान्तपाठेऽप्ययमेवार्थः । हि अहं त्रिविधोऽप्यहंकारः, स्वगुणैः स्वकार्यैः, सहित इति शेषः । आत्मनि स्वकारणभूते महत्तत्त्वे, प्रविशतीति वचनविपरिणामेन संबन्धः । स च महान् प्रकृताविति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

हिन्दो अनुवाद

वायु पृथ्वीकी गन्ध खींच लेती है, जिससे वह जलके रूप में हो जाती है और जब वही वायु जल के रसको खींच लेती है तब वह जल अपना कारण अग्नि बन जाता है—यह भगवान् की माया है ॥ १३ ॥ जब अन्धकार अग्निका रूप छीन लेता है, तब यह अग्नि वायु में लीन हो जाती है और जब अवकाशरूप आकाश वायु की स्पर्श-शक्ति छीन लेता है, तब वह आकाश में लीन हो जाता है—यह भगवान् की माया है ॥ १४ ॥ राजन् ! तदनन्तर कालरूप ईश्वर आकाश के शब्द गुणको हरण कर लेता है जिससे वह तामस अहङ्कार में लीन हो जाता है । इन्द्रियाँ और बुद्धि राजस अहङ्कार में लीन होती हैं । मन सात्त्विक अहङ्कार से उत्पन्न देवताओं के साथ सात्त्विक अहङ्कारमें प्रवेश कर जाता है तथा अपने तीन प्रकार के कार्यों के साथ अहङ्कार महत्तत्त्व में लीन हो जाता है । महत्तत्त्व प्रकृति में और प्रकृति ब्रह्म में लीन होती है । फिर इसी के उलटे क्रम से सृष्टि होती है । यह भगवान् की माया है ॥ १५ ॥ यह सृष्टि, स्थिति और संहार करने वाली त्रिगुणमयी माया है । इसका हमने आप से वर्णन किया । अब आप और क्या सुनना चाहते हैं ? ॥ १६ ॥

राजोवाच

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः । तरन्त्यजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७ ॥

प्रबुद्ध उवाच

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च । पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना । गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥

एवं लोकं परं विद्यान्धरं कर्मनिर्मितम् । सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजा उवाच महर्षे अकृतात्मभिः दुस्तराम् एताम् ऐश्वरीं मायां स्थूलधियः अजः तरन्ति इदम् उच्यताम् ॥ १७ ॥ प्रबुद्धः उवाच दुःखहत्यै च सुखाय कर्माणि आरभमाणानां मिथुनीचारिणां नृणां पाकविपर्यासं पश्येत् ॥ १८ ॥ आत्ममृत्युना नित्यार्तिदेन दुर्लभेन वित्तेन गृहापत्याप्तपशुभिः साधितैः चलैः का प्रीतिः ॥ १९ ॥ यथा मण्डलवर्तिनां सतुल्यातिशयध्वंसं एवं कर्म निर्मितं लोकं परं (लोकं) नश्यन् विद्यात् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

एवमनुकंपितस्तन्निच्युपायमेव पृच्छति । यथैतामिति । यद्यपि तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तमिति भक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैव तथापि किं भक्तिरेवान्योऽपि वा तत्रोपायोऽस्तीति ज्ञातुं पुनः प्रश्नः । अकृतात्मभिरवशीकृतांतःकरणैः । स्थूलधियः स्थूले शरीरे अहंकार्येषां ते ॥ १७ ॥ भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्य उपाय इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव ससाधनां निरूपयति । तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरूपसत्तिमाह चतुर्भिः । कर्माणोति । दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय । पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् । मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवर्त्तमानानाम् ॥ १८ ॥ कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह । नित्यार्तिदेनेति । आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण । चलैरनित्यैरपायिभिश्च ॥ १९ ॥ एवं लोकं परमिति । कर्मनिर्मितत्वान्नश्यन् । तथा च श्रुतिः । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति । किंच वर्तमानसमयेऽपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह । सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च वर्तमानम् । अतस्तुल्ये स्पर्द्धातिशयेऽसूया ध्वंसालोचने भयादिकं चापरिहार्यमित्यर्थः । यथा खंडमण्डलवर्तिनां तत्पतीनां मिथः स्पर्द्धादि तद्वत् ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवं पूर्वोक्तरीत्याऽनुकम्पितः किं भूय इत्यादिनानुगृहीतः, तन्निवृत्त्युपायं मायानिवृत्तियोगम् । नन्वयमर्थ उक्तः पूर्वं पुनः कुतः प्रश्न इति चेदाह—यद्यपीत्यादिना । तत्तारकत्वेन मायातारकत्वेन । अन्योऽपि भक्तीतरोपि कश्चित्त्र मायातरणे । इदं मत्पृष्टम् । एवं छन्दनेनानुकम्पितोन्तरिक्षेण कृपाविषयीकृतः । ननु ‘शृण्वन्सुभद्राणि’ इत्यादिना तदुपायस्तूक्त एवेत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । तत्तारकत्वेन मायातारकत्वेन अंजस्तरतीति ज्ञानं व्यवच्छिद्यते ‘क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्’ इत्यादेः विश्वनाथः—यद्यपि ‘तन्मायातो बुधः’ इत्याद्युक्तेर्भक्त्यैव मायां तरन्तीति राज्ञा निश्चितमेव तदपि तत्रत्यान्विद्वन्मानिनः कर्मिणो दृष्ट्वा पृच्छति—यथेति । अकृतात्मभिरिति ‘युगपर्याप्तयोः कृतम् । पर्याप्तः परिपूर्णता’ इत्यमरोक्तेरपूर्णत्वं मंदत्वमतो मंदधीभिर्दुस्तरामपि स्थूलधियः कर्मिप्रभृतयोऽप्यंजः सुखेनैव यथा तरन्ति इदमुच्यतामिति । शुनः पुच्छमालंब्य दुस्तरमपि समुद्रं सुखेन यथा तरन्ति तदुच्यतामिति कश्चित्कमपि यथा पृच्छेत्तथैव तत्रत्यान्कर्मिणः प्रति सकटाक्षभंगीकः प्रभोयं राज्ञो ज्ञेयः । संदर्भस्तु—वयं तावत् ‘शृण्वन्सुभद्राणि’ इत्यादिना तदुपायं ज्ञातवन्त एव । स्थूलेऽश्वमेधादावेव कर्मणि धीः प्रतीतिर्येषा ते यथाजस्तरन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ भक्तिरेव मुख्योपाय इत्यभिप्रेत्याह—भक्तीत्यादिना । गुरुरसति गुरुपार्श्वगमनम् । दीपिका—प्रबुद्धो हि मायाशयनादुद्बुद्ध इत्युच्यतेऽतो मायातरणोपायवर्णनं तस्यैव संभवतीति प्रबुद्ध एवोवाच । साधनैर्गुरूपसत्त्यादिभिस्सहितां भक्तिं प्रेमलक्षणाम् । तत्र तेषु साधनेषु । संदर्भस्तु—अथ प्रथमतस्तेषां तत्र कर्मण्यनादरं जनयति कर्माणीति त्रिभिः । तत्र दृष्टान्तो द्वाभ्यां दार्ष्टांतिकमेकेन । विश्वनाथस्तु—कर्मिणो नैव मायां तरन्तीति साक्षादेव विवेकेन पश्येदित्याह—कर्माणीति त्रिभिः ॥ १८ ॥ कर्मभिः कृषिपण्यादिरूपैः । नित्यमागमनकाले रक्षणकाले व्ययकाले चार्तिमतिपीडां ददतीति तथा ते । तथापि दुर्लभैर्न कृतेष्यनेकधायासे प्राप्तुमशक्येन । तदुक्तं भर्तृहरिणा ‘उत्खातं निधिशंक्या क्षितितलं ध्माता गिरिर्धातवो मंत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः । त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला लब्धा काणवराटकापि न मया वृष्णेऽधुना मुञ्च माम्’ इति । मृत्युरूपेण धनिनमेव चौरादयो धनंतीति भावः । का प्रीतिः किं सुखम् । दीपिका—अनित्यैर्नश्वरैरपायिभिर्विश्लेषवद्भिः । विश्वनाथस्तु—वित्तेन का प्रीतिर्न कापीत्यर्थः । तथैव तेन वित्तेनापि साधितैर्गृहादिभिश्च का प्रीतिर्यतश्चलैः ॥ १९ ॥ एवमेतल्लोकवत् । नश्वरत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । अन्यदाह—किञ्चेति । वर्तमानसमये स्वर्गभोगसमये । यतो दुःखयुक्तमतो हेतोः । स्पृष्टा पराभवेच्छा । अतिशयेऽधिके । असूया दोषारोपणम् । इत्यर्थ इति—ध्वंसादिभयस्यानिवार्यत्वान्न परलोकः सुखहेतुरिति भावः । खण्डमण्डलपतीनामल्पदेशराज्ञाम् । तद्वत्स्पृष्टादिकमित्यर्थः । एवमैहिकलोकवत् । तथा च नश्वरत्वे प्रमाणम्, लोको भोगः । भयादिकमित्यादिना चिन्तादैर्न्यग्रहः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कर्माणीति । दुःखहृत्यै दुःखनिरासाय सुखाय सुखप्राप्तये च कर्माणि आरभमाणानां मिथुनीचारिणां स्त्रिया सह मिथुनी-भूय वर्तमानानां नृणां पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यं पश्येत् । प्रत्युत तेभ्य एव कर्मभ्यो दुःखप्राप्तिं पश्येत् ॥ १८ ॥ नित्येति । साधनदशायामाशावित्तव्यथादिदुःखं विद्यमानतादशायां संरक्षणवृद्ध्याद्यर्थं दुःखं विनाशे च शोकादिदुःखम् एवं नित्यमातिदेन दुःखप्रदेन दुर्लभेनात्यायासलभ्येन किं बहुना आत्ममृत्युना धनादिनिमित्तेन चोरशब्दादिभ्यो मरणस्य प्रसिद्धत्वात् । एतानि सर्वाण्यपि विशेषणानि गृहादिष्वपि द्रष्टव्यानि । तथा कर्मसाधितैश्चलैरिति विशेषणद्वयं वित्तेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा चैवभूतैर्वित्तादिभिः का प्रीतिः किं सुखं स्यात् न किमपि ॥ १९ ॥ एवमिति । एवं परं लोकमपि नश्वरं यतः तत् कर्मभिर्निर्मितम् तथा तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च सह वर्तमानमित्यर्थः । तत्र तुल्ये स्पृष्टा अतिशये असूया ध्वंसे शोकः यथा मण्डलवर्तिनां खण्डभूमण्डलपतीनां राज्ञा-मैश्वर्यादिकं कर्म निर्मितत्वाच्च न सत्तुल्यातिशयध्वंसतया स्पृष्टादियुक्तं च तथेत्यर्थः । अतः तदपि दुःखमेव विद्यात् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी टिप्पणी

एवं छन्दनेन अनुकम्पितः अन्तरिक्षेण कृपाविषयीकृतः ननु, “शृण्वन् सुभद्राणि” इत्यादिना तदुपायस्तूक्त एवेत्या-शङ्क्यामाह—यद्यपीति । तत्तारकत्वेन मायातारकत्वेन तत्र मायातरणे अञ्जस्तरन्तीति ज्ञानं व्यवच्छिद्यते “क्लेशोऽधिकतरस्तेषा-मव्यक्तासक्तचेतसाम्” इत्यादेः ॥ १७ ॥ प्रबुद्धो हि मायाशयनादुद्बुद्ध इत्युच्यते मायातरणोपायवर्णनन्तु तस्यैव संभवतीति प्रबुद्ध एव मायातरणोपायमुवाच । ससाधनां गुरूपसत्त्यादिसाधनसहितां भक्तिं प्रेमलक्षणां तत्र तेषु साधनेषु मध्ये ॥ १८ ॥ चलैरित्यस्य व्याख्यानं द्विविधं तत्राऽनित्यैर्नश्वरैः अपाविभिः विश्लेषवद्भिः ॥ १९ ॥ एवं ऐहिकलोकवत् कर्मनिर्मितमिति हेतुगर्भं विशेषणं तथा च नश्वरत्वे प्रमाणं लोको भोगः वर्तमानसमये भोगसमये भयादिकमित्यादिना चिन्तादैर्न्यग्रहः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

ऐश्वरी श्रीभगवच्छरीरभूतां स्थूलधियः शरीरात्मबुद्धयः ॥ १७ ॥ पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् ॥ १८ ॥ कर्मफलवैपरीत्यमुक्त्वा वित्तस्यापि गृहादिसाधकस्य तदाह—वित्तेन साधितैः का प्रीतिरिति योजना चलैर्नश्वरैः एवं नश्वरम् “नश् अदर्शने” इति धातोः—

“आविर्भावतिरोभावधार्मिकेष्वनपायि यत् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्”

इत्युक्तं धर्मिणः संस्थानधर्मवतो द्रव्यस्य आविस्तरो भावरूपं शास्त्राये सत्यत्वमेवोक्तम् ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तन्निस्तारोपायमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति निमिः—यथैतामिति । यथा येन प्रकारेण येनोपायेनेति यावत् अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैर्दुस्तरां स्थूलधियो मादृशा अञ्जः सुखेन तरन्ति तदिदमुच्यतां यद्यपि “बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशम्” इति तन्निस्तारोपायः पुरस्तादेवोक्तस्तथापि स्थूलधियां भगवति हठाद्वक्तिर्नादेतीति कयाचित् प्रणाड्यैव सम्पाद्या अतस्तत्प्रणाडीबुभुत्सयाऽत्र पुनः प्रश्न इत्यवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥ इममभिप्रायमालक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादि श्रुत्युक्तविधां प्रणाडोमाह, प्रबुद्धः—कर्मणीत्यादिना । तावन्निर्वेदं विधत्ते कर्मणीति त्रिभिः । मिथुनीभूय वर्त्तमानानां नृणां दुःखहृत्त्यै दुःखापाकरणाय सुखाय च कर्मण्यारभमाणानामपि पाकविपर्यासं पश्येदनिष्टपरिहारायेष्टप्राप्तये चारब्धेभ्यः कर्मभ्यो दुःखप्राप्तिमेव पश्येदित्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह—नित्यार्त्तिदेनेति । दुर्लभेनात एवात्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण मरणान्तासाहसकर्मसम्पाद्यत्वादिति भावः । अत एव नित्यमार्त्तिदेन स्वसम्पादनार्थदुःखदेन वित्तेन चलैरनित्यैर्गृहापत्यादिभिश्च साधितैरपि का प्रीतिः स्यान्न किञ्चित्सुखमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति यथास्मिन् लोके वित्तगृहादिजन्यं सुखमनित्यमन्ततो दुःखनिमित्तमेवं परं लोकं नश्वरं विद्यात्पारलौकिकमप्यनित्यं पश्येदित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि, कर्मणा निर्मितं सम्पादितं तथा च श्रुतिः “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति । किञ्च, विद्यमानदशायामपि दुःखात्मकं पश्येदित्याह—सतुल्यातिशयध्वंसम् इति । सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन वर्त्तमानं तत्र सतुल्यत्वालोचनेनादराभावः सातिशयत्वालोचनेन तु निहीनता तत्प्रद्युक्तमनौमुख्यं च ध्वंसालोचनेनत्वपरिहार्यं भयम् इत्यर्थः । यथा मण्डलवर्त्तिनां मण्डलेश्वराणां सुखं तद्वदिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रुतमायाविभवो राजा मायाशब्दवाच्यबन्धकशक्तिजयोपायं पृच्छति—यथेति । ईश्वरस्येयमैश्वरी तां मायां बन्धकशक्तिमञ्जस्तरसा तरन्त्येनं जीवं न संसारयामीत्यनुग्रहोन्मुखी कारयन्ति अन्यस्या अतितरां लङ्घनमेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ मायासन्तरोपेक्षोः प्रथमसाधनं विरक्तिरिति ज्ञायन् प्रबुद्धः प्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते—कर्मणीति । पाकविपर्यासो नाम कर्मफलवैपरीत्यं दुःखानिवृत्ति सुखानवाप्तिश्च मिथुनीचारिणां स्त्रीपुंसाम् ॥ १८ ॥ वित्तादिसमृद्ध्या सुखोन्नतिः स्यादित्यत्राह—नित्येति ॥ १९ ॥ अनित्यफलत्वात्स्वर्गादयो हेया इत्याह—एवमिति । अतुल्यातिशयैर्दर्वैर्ध्वंसादधःपातनात् मण्डलवर्त्तिनां युद्धरङ्गे वर्त्तमानानां यथा प्रध्वंसः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वयं तावत् शृण्वन् सुभद्राणीत्यादिना तदुपायं ज्ञातवन्त एव स्थूलधियः स्थूले कर्मण्यश्वमेधादावेव धीः प्रतीतिर्येषां ते यथा अञ्जस्तरन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ प्रथमतस्तेषां तत्र कर्मण्यनादरं जनयति—कर्मणीति त्रिभिः । अत्र दृष्टान्तो द्वाभ्यां दार्ष्टान्तिकमेकेनेति ॥ १८-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्यपि “तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तम्” इत्युक्तेर्भक्त्यैव मायां तरन्तीति राज्ञा निश्चितमेव तदपि तत्रत्यान् विद्वन्मानिनः कर्मिणो दृष्ट्वा पृच्छति—यथेति अकृतात्मभिरिति, “युगपर्याप्तयोः कृतम्” इति “पर्याप्तिः परिपूर्णता” इत्यमरोक्तेरपूर्णत्वं मन्दत्वमतो मन्दधीर्भुक्तरामपि स्थूलधियः वमिप्रभृतयोऽञ्जः सुखेनैव यथा तरन्ति इदमुच्यतामिति शूनः पुच्छमालम्ब्य

दुस्तरमपि समुद्रं सुखेन यथा तरन्ति तदुच्यतामिति कश्चित् कमपि यथा पृच्छति तथैव तत्रत्यान् कर्मिणः प्रति सकटाक्षभङ्गीकः प्रश्नोऽयं राज्ञो ज्ञेयः ॥ १७ ॥ कर्मिणो नैव मायां तरन्तीति साक्षादेव विवेकेन पश्येदित्याह—कर्माणीति त्रिभिः । पाकविपर्यासं फलविपर्ययम् ॥ १८ ॥ वित्तेन का प्रीतिर्न कापीत्यर्थः । तथैव तेन वित्तेनापि साधितैर्गृहादिभिश्च का प्रीतिर्यतश्चलैः ॥ १९ ॥ एवं लोकं परमिति तथा च श्रुतिः “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति किञ्च, भोगसमयेऽपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह, सतुल्यातिशयध्वंसं तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च सह वर्त्तमाने तत्र तुल्ये स्पृद्धा अतिशये असूया ध्वंसे शोकः यथा मण्डलेश्वराणां मिथः स्पृद्धादिदुःखम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ भगवत्प्राप्तौ प्रतिबन्धकभूताया मायायाः प्रभावं श्रुत्वा राजर्षिस्तत्तरणोपायं पृच्छति—यथेति । ईश्वरस्य श्रीविष्णोः इयमैश्वरी ताम् अकृतात्मभिः अनात्मविद्धिः अञ्जः सुखेन स्थूलधियोऽपि स्थूले मायापरिणामे शरीरादौ धीर्येषां तेऽपि यथा तरन्ति तथेदं तरणोपायमुच्यताम् ॥ १७ ॥ “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति श्रीमुखोक्तं मायातरणोपायं भक्तियोगमाह कर्माण्यारभमाणानीत्यादिद्वादशभिः । प्रथममस्मात्परस्माच्च कर्मचिताल्लोकान्निर्वेदं कुर्यादित्याह—त्रिभिः स्त्रीभिर्मिथुनीभूय प्रवर्त्तमानानां पाकेषु कर्मफलेषु विपर्यासं वैपरीत्यं पश्येत् ॥ १८ ॥ देवाद्यथासङ्कल्पं सिद्धेष्वपि वित्तादिरूपेषु कर्मफलेषु नानादोषान्पश्येदित्याह—नित्यार्त्तिदेनेति ॥ १९ ॥ एवं परं लोकमपि नश्वरं विद्यात् नश्वरत्वे हेतुगर्भं विशेषणं कर्म निमित्तमिति तथाच श्रुतिः “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति नश्वरत्वेपि बहुदोषयुक्तमित्याह, तुल्येन अतिशयेन ध्वंसेन च सह वर्त्तमानम् स्पृद्धासूयाभयजनकमित्यर्थः । यथामण्डलेश्वराणामितरेतरं स्पृद्धादि तद्वत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

तदेवाह, ‘नापृष्टः कस्यचिद् ज्ञया’दिति प्रश्नः, वेलाकूलान्तवेगित्वादकृतात्मभिरित्युक्तं, स्थूलधिय इति ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ इत्यपि निराकृतं, अलौकिकतापहारी हि महर्षिः, प्रतिपुरुषमुपायपरिज्ञानादेक एव निर्धारितमेकमुपायं वक्तव्येकवचनं, स्थूलधियो बहिर्मुखा ज्ञानभक्तिरहिता इत्यर्थः, तत्र स्थूलधियां तरणोपायो वक्तव्यः, ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ इत्येवकारेण ‘सर्वेषामनुपायत्वं’ प्रतीयते, स्थूलबुद्धिं स्थापयित्वैवोपायो वक्तव्य इति नाग्रहः किन्तु स्थूलबुद्धीनामपि यथा तरणं सिध्यति तथोपायो वक्तव्यः ॥ १७ ॥ तत्रोपायो नारायणपरत्वमैव, तद् भक्त्या, सा च भगवद्धर्मैर्भगवच्छास्त्रे साधनत्वेन प्रतिपादितैः, ते च गुरुसेवया, सा च गुरुशरणं गतस्य, तच्छरणगमनमैहिकामुष्मिकफलभोगविरागाभावे न भवति “न तस्य तत्त्वग्रहणाये”तिवचनात्, तत्रैहिकवैराग्यं स्त्रीधनभेदेन, तत्र ‘लौकिकानि कर्माणि स्त्रियं च परित्यजे’त्युक्ते न परित्यजत्यनुभवस्य बलिष्ठत्वात्, अनुभवमेवाह नृणामिति लौकिकानां मिथुनीचारिणामित्याग्रहः, प्रथमतः ‘सुखमस्यात्मनो रूप’मिति न्यायेन कर्मारम्भ एव विपरीतं भवति ‘कर्माणी’तिवचनात् पुनःपुनरारम्भः कर्मणा दुःखमित्यनुभवः, सुतरां फलाभावे, अपेक्षितसुखकालोपि पुनःपुनरारम्भे गच्छति, कचिद्विपर्यासेपि विपर्यासमेव पश्येत्,

उपक्रमानुरोधेन स्वयं चापि तथाविधः । स्वस्याबाधकता वाच्या परस्त्वधुव एव हि ॥ १ ॥

प्रवाहात् तु पृथग् ज्ञानं प्रतिकर्म व्यवस्थितिः । शास्त्रतः सर्वनिर्धारो यस्य तस्येदमुच्यते ॥ २ ॥

प्रवाहपतिता नात्र विचार्या इति मे मतिः ॥ २ ॥

एवं स्त्रीतत्सङ्गिपरित्याग उक्तः ॥ १८ ॥ धनपरित्यागमाह,

तद्वि चिन्तनमारभ्य विनाशावधिः दुःखदम् । मृत्युस्तु सुलभो लोके दुर्लभं धनमेव हि ॥ १ ॥

एवमपि मृत्युरूपं, एतादृशेन का प्रीतिः ? तेन साधितैर्वा ? ममतास्पदाश्रित्वारोन्वेषामेष्वेवान्तर्भावात् ॥ १९ ॥

भूम्यादिवृत्तयः सिद्धाः साध्यानां गृहशेषता । देहे तु यस्य वैराग्यं स पूर्वत्र निरूपितः ॥ १ ॥

पारलौकिकं वैराग्यमाह,

अयथाज्ञानतो जातं वैदिकं स्मार्तमेव च । पौराणं च ततो जातं फलं गृहवदेव हि ॥ १ ॥

अक्षयवृत्तीयाश्राद्धादि तथानन्तव्रतादि च । समर्पितं प्रियं विष्णौ ततोपि फलितं तथा ॥ २ ॥

एवं कृपया प्ररने स्वच्छन्दिदस्तन्निवृत्त्युपायमेव पृच्छति—यथैतामिति । यद्यपि “तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं भक्त्यैक-
येशम्” इति भक्तिर्मायातारकत्वेन पूर्वमुक्तैव तथापि तस्या दुष्करत्वात् किं भक्तिरेव तत्तरणोपायोऽन्योऽपि वा कश्चित्तत्रोपायोऽस्ती-
त्याशयेनानुवादपूर्वकं पृच्छति—अकृतात्मभिरिति । न कृतो भगवद्भजनपर आत्मा अन्तःकरणं यैस्तैर्दुस्तराम् । तत्र हेतुः—
ऐश्वरीमीश्वरस्य शक्तिरूपामेतां पूर्वोक्तां मायां स्थूलधियः स्थूले देहे धीः अहम्बुद्धिर्येषां ते यथा येन प्रकारेण येन साधनेनान्तः-
सुखेन तरन्ति तदिदं साधनमुच्यतामित्यन्वयः । त्वमेवैतत् कथनयोग्योऽसि महर्षित्वेन समर्थत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—महर्ष
इति ॥ १७ ॥ एवं पृष्ठः प्रबुद्धो भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्य उपायो मायातरण इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव ससाधनानि निरूपयति । तत्र
प्रथमं वैराग्यपूर्वकगुरुपसत्तिमाह—कर्माणीति चतुर्भिः । दुःखदहत्यै दुःखनिरासाय सुखाय सुखप्राप्तये च कर्माणि लौकिकालौकिकान्
व्यापारान् आरभमाणानां नृणां पाकविपर्ययां फलवैपरीत्यं पश्येत् । प्रत्युत तेभ्य एव कर्मभ्यो दुःखप्राप्तिं पश्येदित्यर्थः । एवं
चेत्कथं तर्हि ते कर्माण्यारभन्ते इत्यपेक्षायां मोहेन विवेकाभावादित्याशयेनाह—मिथुनीचारिणामिति, स्त्रिया सह मिथुनीभूय
वर्त्तमानानामित्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु विघ्नवशात्कर्मफलालाभे भवत्वायासादिना वैपरीत्यं धनपुत्रादिफलालाभे तु कथं वैपरीत्यं
फलस्यैव जातत्वादित्याशङ्क्याह—नित्येति । साधनदशायामायासवित्तव्ययादिदुःखम्, विद्यमानदशायां संरक्षणवृद्धयाद्यर्थं
दुःखम्, विनाशे च शोकादिदुःखम् । एवं नित्यमार्तिदेन दुःखप्रदेन दुर्लभेनात्यायासलभ्येन किम्बहुना आत्ममृत्युना धनादिनि-
मित्तेन चोरशठादिभ्यो मरणस्य प्रसिद्धत्वात् । एतानि सर्वाण्यपि विशेषणानि गृहादिष्वपि द्रष्टव्यानि । तथा कर्मसाधितैश्चलैरिति
विशेषणद्वयं वित्तेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा चैवम्भूतैर्वित्तादिभिः का प्रीतिः किं सुखं स्यात् न किमपि । तत्र चलत्वम् । तत्र हेतुः—
साधितत्वमिति ॥ १९ ॥ एवमेतल्लोकवत्परमुक्तदृष्टेनाभिमतं स्वर्गलोकमपि दुःखदमेव विद्यात् जानीयात् । तत्र हेतुमाह—
नश्वरमिति । वर्त्तमानसमयेऽपि दुःखदमेवेत्याह—सतुल्यातिशयध्वंसमिति, तुल्येनातिशयेन ध्वसेन च सह वर्त्तमानमित्यर्थः ।
तत्र तुल्यादपेक्षितादुरालाभाद्दुःखमतिशयं दृष्ट्वा हीनतादुःखम् । ध्वंसालोचनेन त्वपरिहार्यं भयमिति । नश्वरत्वादौ हेतुमाह—

कर्मनिर्मितमिति । तथा च श्रुतिः 'यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति । तत्र दृष्टान्तमाह—
यथेति, मण्डलवर्तिनां खण्डभूमण्डलपतीनां राज्ञामैश्वर्यादिकं कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरं सतुल्यातिशयध्वंसं च तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एषेति । सर्गस्थित्यन्तकारिणी, त्रिवर्णा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा रजःसत्त्वतमोरूपगुणत्रयमयीत्यर्थः । एषा भगवतः, माया अस्माभिः, वर्णिता । इत्थं कार्यतः स्वरूपतश्च वर्णिता इत्यर्थः । कृतमायास्वरूपतत्कार्यश्रवणस्य तन्निस्तरणोपायमपि पृच्छिषामुत्पादयितुं प्रेरयति । भूयः किं श्रोतुम् इच्छसि ॥ १७ ॥ एवं तदनुकम्पितस्तन्निस्तरणोपायं पृच्छति निमिः । यथैतामिति । हे महर्षे, अकृतात्म-भिरजितेन्द्रियैः, दुस्तरां दुःखेनापि तर्तुमशक्यां, ऐश्वरीमीश्वरस्य सृष्ट्यादौ सहकारिणीं, एतां मायां, स्थूलधियो मादृशाः स्थूलबुद्धयः जनाः, यथा येन प्रकारेण, येनोपायेनेति यावत् । अवजः सुखेन, तरन्ति । इदम् उच्यताम् ॥ १८ ॥ यद्यपि 'बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशम्' इति तन्निस्तारोपायः पुरस्तादेवोक्तस्तथापि स्थूलधियां भगवति भक्तिर्नोदेति, ततः कयाचित्प्रणाल्या एव संपाद्याऽतस्तत्प्रणालीबुभुत्सयात्र पुनः प्रश्न इत्यवगन्तव्यम् इत्थंभूतं तदभिप्रायमालक्ष्य 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इत्यादिश्रुत्युक्तविधां प्रणालीमाह प्रबुद्धः कर्माणीति । तावन्निभिर्निर्वेदं विधत्ते । दुःखहत्यै दुःखापाकरणाय, सुखाय सुखं प्राप्तुं च, कर्माणि आरभमाणानां, मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय वर्त्तमानानां, नृणां जनानां, पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यं पश्येत् । मुमुक्षुरिति शेषः अनिष्टपरिहारयेष्टप्राप्तये चारब्धेभ्यः कर्मभ्यो दुःखप्राप्तिमेव पश्येदित्यर्थः ॥ १९ ॥ कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह । नित्यात्तिदेनेति । दुर्लभेन अत एव, आत्मनः स्वस्य मृत्युना मृत्युरूपेण, मरणान्तसाहसकर्मसंपाद्यत्वादिति भावः । अत एव नित्यमार्त्तिदेन स्वसंपादनार्थदुःखेन, वित्तेन, चलैरनित्यैः, गृहं च अपत्यानि च आप्ताश्च पशवश्च तैः, साधितैः कर्मभिः संपादितैरपि, का प्रीतिः स्यात् । कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो न सुखहेतव इति विनिश्चिनुयादित्यर्थः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा निमित्ते पूछा—महर्षि जी ! इस भगवान् की मायाको पार करना उन लोगों के लिये तो बहुत ही कठिन है, जो अपने मनको ब्रह्म में नहीं कर पाये हैं । अब आप कृपा करके यह बताइये कि जो लोग शरीर आदि में आत्मबुद्धि रखते हैं तथा जिनकी समझ मोटी है, वे भी अनायास ही इसे कैसे पार कर सकते हैं ? ॥ १७ ॥ अब चौथे योगीश्वर प्रबुद्धजी बोले—राजन् ! स्त्री-पुरुष-सम्बन्ध आदि बन्धनों में बँधे हुए संसारी मनुष्य सुख की प्राप्ति और दुःखकी निवृत्ति के लिये बड़े-बड़े कर्म करते रहते हैं । जो पुरुष माया के पार जाना चाहता है, उसको विचार करना चाहिये कि उनके कर्मों का फल किस प्रकार विपरीत होता जाता है । वे सुख के बदले दुःख पाते हैं और दुःख-निवृत्ति के स्थानपर दिनों-दिन दुःख बढ़ता ही जाता है ॥ १८ ॥ एक धनको ही लो । इससे दिन-पर-दिन दुःख बढ़ता ही है, इसको पाना भी कठिन है और यदि किसी प्रकार मिल भी जाय तो आत्मा के लिये तो यह मृत्युस्वरूप ही है । जो इसकी उलझनों में पड़ जाता है, वह अपने-आपको भूल जाता है । इसी प्रकार घर, पुत्र, स्वजन-सम्बन्धी, पशुधन आदि भी अनित्य और नाशवान् ही हैं; यदि कोई इन्हें जुटा भी ले तो इनसे क्या सुख-शान्ति मिल सकती है ? १९ ॥ इसी प्रकार जो मनुष्य माया से पार जाना चाहता है, उसे यह भी समझ लेना चाहिये कि मरने के बाद प्राप्त होने वाले लोक—परलोक भी ऐसे ही नाशवान् हैं । क्योंकि इस लोककी वस्तुओं के समान वे भी कुछ सीमित फलमात्र हैं । वहाँ भी पृथ्वी के छोटे-छोटे राजाओं के समान बराबरवालों से होड़ अथवा लाग-ढाँट रहती है, अधिक ऐश्वर्य और सुखवालों के प्रति झिड़कान्वेषण तथा ईर्ष्या-द्वेषका भाव रहता है, कम सुख और ऐश्वर्यवालों के प्रति घृणा रहती है एवं कर्मों का फल पूरा हो जाने पर वहाँ से पतन तो होता ही है । उसका नाश निश्चित है । नाशका भय वहाँ भी नहीं छूट पाता ॥ २० ॥

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ २१ ॥

तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद् गुर्वात्मदैवतः । अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्माऽऽत्मदो हरिः ॥ २२ ॥

सर्वतो मनसोऽप्यङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु । दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्वा यथोचितम् ॥ २३ ॥

शौचं तपस्तिथिषां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं इन्द्रसंज्ञयोः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् उत्तमं श्रेयः जिज्ञासुः परे च शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातं उपशमाश्रयं गुरुं प्रपद्येत ॥ २१ ॥ तत्र अमायया अनुवृत्त्या गुरु आत्मदैवतः भागवतान् धर्मान् शिक्षेत् यैः आत्मदः आत्मा हरिः ॥ २२ ॥ आदौ मनसः सर्वतः असङ्गं च साधुषु सङ्गं भूतेषु अद्धा यथा उचितं दयां मैत्रीं च प्रश्रयं कुर्यात् ॥ २३ ॥ शौचं तपः तितिक्षां च स्वाध्यायम् आर्जवं ब्रह्मचर्यम् अहिंसां च द्वन्द्वसंज्ञयोः समत्वं (कुर्यात्) ॥ २४ ॥

श्रोधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उत्तमं श्रेयो ज्ञानमिच्छुः । शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञम् । अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् । परे च ब्रह्मण्यपरोक्षानुभवेन निष्णातमन्यथा बोधसंचारायोगात् । परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह । उपशमाश्रयमिति ॥ २१ ॥ गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः । अनुवृत्त्या सेवया । यैर्धर्मैः । वस्तुत आत्मप्रदश्चोपासकानाम् । यथा बलिप्रभृतौनाम् ॥ २२ ॥ यथोचितमिति । हीनेषु दयां समेषु मैत्रीमुत्तमेषु प्रश्रयं च शिक्षेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ शौचं बाह्यं मृज्जलादिभिः । आभ्यन्तरं चादभमानादि शिक्षेत् । तपः स्वधर्माचरणम् । तितिक्षां क्षमाम् । मौनं वृथावाचामनुचारणम् । स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकम् । आर्जवं स्वच्छताम् । ब्रह्मचर्यं यस्य यादृगुचितमृतुकाले स्वदारनियमादि । अहिंसां भूतेष्वद्रोहम् । द्वन्द्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्मादैहिकामुष्मिकसाधनयोः फलतः स्वरूपतश्च दुःस्वरूपत्वं तस्मात्तत्परित्यज्य । उत्तमं श्रेयः स्वात्मज्ञानम् । न्यायतस्तत्पर्यज्ञानात् । अन्यथा शाब्दब्रह्मनिष्णातत्वाभावे संदेहापाकरणसामर्थ्यं न भवतीति भावः । अन्यथा अपरोक्षज्ञानाभावे संबोधस्य सम्यग्ज्ञानस्यायोगात् । स्वस्यापरोक्षज्ञानं विना शिष्यबुद्धेस्तत्र संचारणं सर्वथा दुष्करं भवति नहि घटाज्ञानवानन्यं प्रति घटं ज्ञापयितुं समर्थो भवतीत्याशयः । उपशमाश्रयं मनोविभ्रमशून्यम् । दीपिका—तस्माद्विषयभोगस्यासारत्वात्ततो विरज्य गुरुं प्रपद्येतेति वैराग्यद्वारा गुरुरूपसत्तिः प्रोक्ता । न्यायतो विचारतः । तत्त्वं यथार्थवेत्तारम् । अन्यथा शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे पुनरन्यथा परब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे बोधसंचारं शिष्ये उपदिष्टज्ञानसंक्रमणं शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वद्योतकं व्याख्यानोपचयादिना संशयखण्डनमेवेत्यापि ज्ञेयम् । संदर्भस्तु—तस्मादेवमेव कुर्वीतेत्याह—तस्मादित्यादिना । विश्वनाथस्तु—अतः पूर्वप्रोक्ता भक्तिरेव संसारतारणी सैव वेत्रियते शृण्वित्याह—तस्मादिति । शाब्दे ब्रह्मणि वेदे तत्तात्पर्यज्ञापके पुराणादौ च निष्णातं कुशलम् अन्यथा शिष्यस्य संशयच्छेदाभावे वैमनस्ये च सति कस्यचिच्छ्रद्धाशैथिल्यमपि संभवेत् परे ब्रह्मणि निष्णातमपरोक्षानुभवसमर्थम् अन्यथा तत्कृपा सम्यक्फलवती न स्यात् । उपमाश्रयं क्रोडलोभाद्यवशीभूतम् ॥ २१ ॥ तत्र ततो गुरोः । अमायया नैष्कापट्येनानुवृत्त्या-नुकूलाचरणेन । यद्वा—विस्मृतात्मनां बोधेनावरणबाधेनात्मप्रदः । स्वात्मसाक्षात्कारप्रद इत्यर्थः । तत्र भागवतानित्यष्टकम् । आत्मा सर्वमूलस्वरूपत्वादसमोर्ध्वानन्दरूपम् । “आनन्दाद्धीमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुतेः । तस्यापि दाता भक्तसात्कर्ता काम्य-कर्माधिकारविषयमिदं प्रकरणमित्यापाततोऽश्रद्धामाशंक्य श्रद्धाद्वारभूतानाह—सर्वत इत्यादिना । ततः शुद्धान्तःकरणतया जातश्रद्धांस्तान्प्रति साक्षाद्भक्तिरूपानाह—श्रवणमित्यादिना । तत्र श्रवणमित्यादिना युगमकम् । ननु पूर्वं यद्यज्ञादिकर्म कृतं यच्च दारादिकं द्रव्यं संचितं तत्तत्किं कर्तव्यं तत्राह—इष्टमिति । एवंरीत्यावस्थायां स्थावरजंगमयोः परिचर्याम्, तत उत्कर्षेण नृषु ततः साधुषु ततः श्रीभागवतमात्रेषु यथाहं शिक्षेत् कृष्ण एवात्मा नाथः परप्रेमास्पदं येषां तेषु श्रीभागवतविशेषेषु तु सौहृदं शिक्षेत् तत्तद्विशेषानुसन्धानक्रमेण मनस्यानयेदित्यर्थः प्रकरणार्थः इति संदर्भः । तुल्येदित्यस्य द्योतकमाह—आत्मात्मदः आत्मानः स्वस्यात्मानं श्रीविग्रहं ददाति द्रष्टुं स्पष्टुं साक्षात्परिचरितुं चेति भाव इति विश्वनाथः ॥ २२ ॥ सर्वत ऐहिकामुष्मिकपदार्थेषु । असंगमना-सक्तिम् । प्रश्रयं विनयम् । इत्यर्थ इति—न तु प्रमाद्येतेति भावः ॥ २३ ॥ मृज्जलादिभिः “एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दक्ष” इत्यादिनोक्तं प्राक, आदिना मन्त्रोच्चारणादिग्रहः । द्वितीयादिना क्रोधादिग्रहः । अधिकारानुरूपं यस्य वेदस्य तत्रापि यस्याः शाखायाः अधिकारस्तदनुरोधेन जपेदित्यर्थः । आदिना स्त्रीच्छ्रया नियमाभावपरिग्रहः । अन्यस्य सर्वथा यथोक्तमेव कर्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । तस्मात् उत्तमं श्रेयो जिज्ञासुः सन् शाब्दे ब्रह्मणि वेदे तत्तात्पर्यज्ञापके मीमांसास्मृतिपुराणादौ च न्यायतो निष्णातं ज्ञाततत्त्वम् । अन्यथा संशयनिरासो न स्यात् । परे ब्रह्मणि च अपरोक्षानुभवेन निष्णातं ज्ञाततत्त्वम् । अन्यथा बोध-

संचारो न स्यात् । उपशमाश्रयं रागादिरहितमिति ब्रह्मनिष्णातत्वलिङ्गम् । ईदृशं गुरुमेव प्रपद्येत शरणं गच्छेत् ॥ २१ ॥ तत्रेति । तत्र गुरोः सन्निधौ गुरुरेव आत्मा आत्मवत्प्रियः दैवतं दैवतवदादरविषयश्च यस्य स तथाभूतः सन् अमायया निष्कपटया अनुवृत्त्या गुरुसेवया भागवतान् धर्मान् शिक्षेत् । तद्धाव आर्षः । यैर्धर्मैः सर्वात्मा बलिप्रभृतीनामात्मदश्च हरिस्तुष्येत् ॥ २२ ॥ भागवतान् धर्मानाह—सर्वत इति । आदौ तावत् सर्वतः सर्वत्र देहपुत्रादौ मनसः असङ्गमनासक्तिं शिक्षेत् इति सर्वत्र द्वितीयान्तेष्वनुषङ्गः । साधुषु सङ्गं शिक्षेत् तथा भूतेषु यथोचितं दयादीन् शिक्षेत् । तथा हि हीनेषु दयां समेषु मैत्रीमुत्तमेषु प्रश्रयं विनयं च अद्धा साक्षात् निष्कपटं शिक्षेत् ॥ २३ ॥ शौचमिति । शौचं बाह्यं देहस्य मृज्जलादिभिः । आभ्यन्तरं मनसः अदम्भादिभिः । तपः स्वधर्मानुष्ठानम् । तितिक्षा सहनम् । मौनं वृथालापत्यागः । स्वाध्यायः यथाधिकारं वेदपाठादि । आर्जवं बाह्यनसोरवक्रताम् । ब्रह्मचर्यं स्वदारनियमादि । अहिंसाम् अद्रोहम् । द्वन्द्वसंज्ञयोः सुखदुःखयोर्मानापमानयोश्च समत्वं हर्षशोकादिविकार-राहित्यं शिक्षेत् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तस्माद्विषयभोगस्याऽसारत्वात्ततो विरज्य गुरुं प्रपद्येतेति वैराग्यद्वारा गुरुपसत्तिः प्रोक्ता न्यायतो विचारतः तत्त्वज्ञं याथार्थ्यतो वेत्तारम् अन्यथा शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे पुनरन्यथा परब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे सम्बोधसञ्चारः शिष्ये उपदिष्ट-ज्ञानसङ्क्रमणं शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वद्योतकं व्याख्यानोपपत्त्यादिना संशयखण्डनमेव ॥ २१ ॥ तत्रेत्यष्टकं बहुवाक्यैकवाक्य-त्वान्मध्येऽङ्का बोद्धव्याः तत्र गुरुपसत्तौ सत्यां गुरोः सकाशात् अमायया निष्कपटया ॥ २२ ॥ तत्रादौ श्रद्धाहेतुभूतान् साक्षाद्-भागवतधर्मानाह—सर्वत इति । चतुर्भिः । भूतेष्वित्यस्य विशिष्यव्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २३ ॥ अदम्भमानादिभिः दम्भमानाद्यभावैः यस्य गृहस्थादेः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

एतत् घट एतन्मनुष्यरूपादीनां पुनरनुदयात् वैराग्यं विवक्षितम्, एवं वैराग्यमुपदिश्य निगमयति । यस्मात् एवं तस्मात् गुरुं प्रपद्येतेति विधिः अयं च जन्मकालजातश्रीभगवत्कटाक्षात्मकहेतुनिष्पन्नवैराग्यद्वाराचार्यसम्बन्धात्मकाप्राप्तार्थं विधाय इति उत्तमं श्रेयः भक्तिरूपं प्रपत्तिरूपं वा ज्ञानं ज्ञानहेतुमाह—शाब्दे ब्रह्मणि वेदे ज्ञानेन परे च योगेन निष्णात-मिति ॥ २१ ॥ गुर्वात्मदैवत इति पञ्चमोपायस्यात्यभ्यर्हितत्वमभिप्रेति, आत्मद इति । ज्ञानिनामात्मत्वेन तेषामात्मानं वशीकारयतीति यैस्तुष्येदिति उक्तादप्यान्तरान् धर्मानाह—सर्वत इति । बाह्यानाह—शौचमिति । नामपुण्ड्रमन्त्रतापयगुरुपपञ्चसंस्काराः शौचम् आचाररूपा वृत्तिरित्युक्तम् भारद्वाजेन, ताप इति तापः शङ्खचक्राङ्कः मौनमात्मविचारः स्वाध्यायो मन्त्ररत्नानुसन्धानम् आर्जवं देवतान्तरपरित्यागेऽपि तदनिन्दनम् ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविचारः अहिंसा चाशास्त्रीयहिंसान्तरवर्जनम्, शास्त्रीयकर्माद्याचरणेऽवर्जनीय-द्वन्द्वसहनम् ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्मादिति । तस्मादैहलौकिकपारलौकिकसुखयोरेवंविधत्वात्तत्र सञ्जातनिर्वेदः उत्तमं श्रेयः तत्साधनं च ज्ञातुम् इच्छुर्गुरुं प्रपद्येत अभिगच्छेत् कथम्भूतम् ? शाब्दे परे च ब्रह्मणि निष्णातमागमयोगजन्यज्ञानवन्तमित्यर्थः । “भिन्ननावाश्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयात्” इति भावः उभयनिष्ठत्वसूचकेन लिङ्गेन विशिनष्टि, उपशमा-श्रयमिति । उपशमो रासद्वेषाद्यभावः तस्याश्रयमनेन “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रौतं पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ तत्रेति । तत्र गुरुसन्निधौ गुरुरेवात्मनः स्वस्य दैवतं यस्य सः अमायया निष्कपटयाऽनुवृत्त्या आचार्यसेवया भागवतधर्मान् शिक्षेदभ्यसेदित्यर्थः । तन्विशिनष्टि—यैर्धर्मैरात्मा सर्वान्तरात्मा आत्मद आत्मपर्यन्तवदान्यो हरिस्तुष्येत् ॥ २२ ॥ के ते धर्मा इत्यतस्तानाह—सर्वत इत्यादिना । आदौ तावत् सर्वतः सर्वत्र देहतदनुबन्धिषु च मनसोऽसङ्गमनासक्तिं द्वितीयान्तानाम्, इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्, इत्युपरिष्ठात् सम्बन्धः । भूतेषु यथोचितं दयां मैत्रीं प्रश्रयं च तत्र हीनेषु दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु प्रश्रयं विनयं चेति योज्यम् ॥ २३ ॥ शौचं द्विविधं तत्र मृज्जलादिभिर्बाह्यान्तरं विष्णुचिन्तनं तपः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानमनशनादिरूपं वा तितिक्षां द्वन्द्वसहिष्णुतां स्वाध्यायामभ्यनमार्जवं मनोवाक्कायानामैकरूप्यं ब्रह्मचर्यमृत्वितरकालेषु स्त्रीसङ्गराहित्वम् अहिंसां भूतद्रोह-राहित्यं द्वन्द्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिषु समत्वमविकृतस्वभावत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इहामुत्र विरक्तेन पुरुषेण किं कार्यमत्राह-तस्मादिति ॥ २१ ॥ गुरुकुले किमनुष्ठेयमत्राह-तत्रेति । गुरुश्च आत्मा च दैवतं यस्य स तथा आत्मा विष्णुः मिथुनीचारिणामित्यनेनाऽमिथुनानामेव श्रेयो मोक्षो न मिथुनानामित्याक्षेपः—

“देवाः सजाया मुच्यन्ते मानुषा उभयात्मकाः । विजया एव योगेशास्तेषां यायैव योगयता ॥
तथा तथैव मुच्यन्ते नान्यथा तु कथञ्चन” ।

इति वचनेन परिहृत इति हरिगुरुप्रसादसाधनमाह-अमाययेति ॥ २२ ॥ भागवतान्धर्मानाह-सर्वत इति । शिचेदित्यनुवर्तते साधव एकविधा उत बहुविधाः एषु सङ्गः कर्त्तव्यः इति विधीयते इति अस्यानेकविधा इत्युत्तरं तर्हि कतिविधा इत्यस्य त्रिविधा इति तत्रापि विशेषो बहुलः स एष ग्रन्थान्तरे विस्तृतः—

“सन्तस्तु त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमाधममध्यमाः । उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याद्या मध्यमा मताः ॥
अधमा मानुषोत्कृष्टास्ते चापि त्रिविधा मताः । तत्राधमेषु येषां तु सङ्गो विघ्नाय वै भवेत् ॥
येषामुत्तमसङ्गः स्यात्तेषां सङ्गं परित्यजेत् । आदौ च तेषामपि च सङ्ग उत्तमसङ्गतेः ॥
साधनत्वान्नतु त्याज्यो यदि त्यक्तं न शक्यते । तदा तेऽपि तथा नेया यथा विघ्नो न वै भवेत् ॥
तदुच्चसङ्गतेः कापि तदा दोषो न जायते । प्रयोजनाय तेषां तु सङ्गः सर्वात्मनेष्यते ॥
सर्वथा चैव देवेषु सङ्गो मुनिगणेषु च । भाव्यो हितं विना नैव पुरुषार्थः कचिद्भवेत् ॥
विशेषतः स्वोत्तमेषु विना सङ्गं न मुच्यते । स्वनीचेषु तु देवेषु विना सङ्गं न पूर्यते ॥
तस्मात्सत्सुत्तमेष्वेषु सङ्गः कार्यो विशेषतः । अनाद्यनन्तकालेषु न च हाप्यः कथञ्चन ॥
सतां तदुत्तमेशेषो किमु विष्णौ परायणे” ॥

इति । किञ्च, ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गं सत्सेवैव यामन्तरेण विवक्षितार्थज्ञानसिद्धिर्न स्यात् अतो दुर्बलेनापि सा कार्या तदुक्तम्—

“बह्वपेक्षो हि जिज्ञासुरतो देहादिषुत्तये । किञ्चित्सत्स्वपि सङ्गो स्यादशक्ये सति वर्तते ॥
कृतकृत्यस्यजेत्सङ्गं सदा गुरुसुरादिषु । सङ्गोऽस्वात्तहि तत्सङ्गं विना स सुखभागभवेत् ॥
तस्मादनाद्यनन्तैव भक्तिर्गुरुसुरादिषु । अन्यत्र कृत्यापेक्षा स्यादिति सङ्गविनिर्णयः” ॥

इति ॥ २३—२४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततः एवमेव कुर्वीतित्याह—तस्मादित्यादिना ॥ २१ ॥ तत्र भागवतानित्यष्टकम् आत्मा सर्वमूलस्वरूपत्वादसमोद्धर्वा-
नन्दरूपः “आनन्दाद्धीमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुतेः । तस्यापि दाता भक्तसात्कर्त्ता काम्यकर्माधिकारविषयमिदं प्रकरणम्
इत्यापाततोऽश्रद्धामाशङ्क्य श्रद्धाद्वारभूतानाह, सर्वत इत्यादिना । ततः शुद्धान्तःकरणतया जातश्रद्धांस्तान् प्रति साक्षाद्भक्तिरूपानाह,
श्रवणमित्यादिना । तत्र श्रवणमित्यादियुगमकम् । ननु, पूर्वं यद्यज्ञादि कर्म कृतं यच्च दारादिकं द्रव्यं सञ्चितं तत्तत्किं
कर्त्तव्यं तत्राह, इष्टमिति । एवं पूर्वरीत्यावस्थायां स्थावरजङ्गमयोः परिचर्या तत उत्कर्षेण नृषु ततः साधुषु ततः श्रीभागवतमात्रेषु
यथाहं शिचेत् कृष्ण एवात्मा नाथः परमप्रेमास्पदं येषां तेषु श्रीभागवतविशेषेषु तु सौहृदं शिक्षेत् तत्तद्विशेषानुसन्धानेन
क्रमेण मनस्यानवेदित्यर्थः ॥ २३—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतः पूर्वप्रोक्ता भक्तिरेव संसारतारिणी सैव विनियते शृण्वित्याह—तस्मादिति । शाब्दे ब्रह्मणि वेदे वेदतात्पर्यज्ञापके
शास्त्रान्तरे च निष्णातं निपुणम् अन्यथा शिष्यस्य संशयच्छेदाभावे वैमनस्ये च सति कस्यचित् ब्रह्माशौथिल्यमपि सम्भवेत्, परे
ब्रह्मणि च निष्णातम् अपरोक्षानुभवसमर्थम् अन्यथा तत्कृपा सम्यक् फलवती न स्यात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह, उपसमाश्रयं
क्रोधलोभाद्यवशीभूतम् ॥ २१ ॥ तुष्येदित्यस्य द्योतकमाह—आत्माऽऽत्मदः आत्मनः स्वस्य आत्मानं श्रीविग्रहं ददाति द्रष्टुं स्पष्टं
साक्षात् परिचर्तुं चेति भावः ॥ २२ ॥ यथोचितमिति हीनेषु दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु विनयं शिक्षेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ शौचं बाह्यं

मृज्जलादिभिः आभ्यन्तरं चादम्भमानादिभिः शिक्षेत् तपः कामक्रोधादिवेगधारणं तितिक्षां क्षमां मौनं वृथावागप्रयोगः स्वाध्यायं भक्तिविधायकश्रीगोपालतापन्यादिपाठम् आर्जवं सारल्यं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गत्यागम् अहिंसामद्रोहं द्वन्द्वसङ्गयोर्मानावमानायोः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवमिहामुत्र निर्विण्णः किंकुर्यादित्याकाङ्क्षायामाह—तस्मादिति । तस्माल्लोकद्वयस्य हेयत्वादुपादेयतया उत्तमं श्रेयः ज्ञातुमिच्छुः शब्दे वेदाख्ये परे तद्वेद्ये च ब्रह्मणि निष्णातम् अत एव उपशमः आश्रयो यस्य तं गुरुं प्रपद्येत तथा च श्रुतिः “स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिप्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति ॥ २१ ॥ तत्र गुरुसन्निधौ गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः अमाययाऽनुवृत्त्या दम्भवर्जितया सेवया यैरात्मप्रदः भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्रदः हरिः संसारक्लेशहरस्तुष्येत्तान् भागवतान् धर्म्मन् ॥ २२ ॥ भागवतान्धर्म्मानाह—सर्वतः इत्यादिना । सर्वतः सर्वत्र इहामुत्र मनसोऽसङ्गं शिक्षेत् यथोचितमिति कनिष्ठेषु दयां तुल्येषु मैत्रीं श्रेष्ठेषु प्रश्रयं च शिक्षेदित्यर्थः । स्वाध्यायं यथाधिकारं वेदपाठादिकम् । द्वन्द्वसङ्गयोः मानापमानादिरूपयोः समत्वं हर्ष-शोकादिराहित्यम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

निरालम्बो यथा लोके स्थानभ्रष्टो निगद्यते । हरेः कृपाविशिष्टोपि गुरुहीनस्तथैव हि ॥ १ ॥

यथा भक्तिः स्वतन्त्रोक्ता गुरुसेवापि तादृशी । जिज्ञासाशेषभावत्वं तथापि विनिगद्यते ॥ २ ॥

यदेव पृच्छते तदेव वदिष्यतीत्युत्तमं श्रेय इत्युक्तं, स गुरुमुक्तः, लोके ज्ञापकं रूपमुपशमाश्रयमिति, सर्वसन्देहवारणाय वैधदीक्षावद् धृदयप्रवेशाय चोभयनिष्णातत्वम् ।

मार्गान्तरस्थितो ह्यत्र बोधको न स्वमार्गगः । प्रपञ्चितं तत् प्रथमे शुको वक्ता न नारदः ॥ १ ॥

सप्तमेत्र च कृष्णस्य दर्शनार्थी तथापि तु ॥ २१ ॥ सर्वज्ञत्वात् सर्वं वदिष्यतीत्याशयेनाह तत्रेति, गुरोरात्मत्वे स्नेहः श्रद्धाराध्यत्वेन ज्ञानं च देवतात्वे, मन्त्रशास्त्रेऽप्युक्ता मन्त्रा गुरुमुख्यतिरेकेण न फलन्तीति तत्र शिक्षा, गुरुसन्तोषोपायमाह निष्कपटानुवृत्तिभिः, भागवतधर्म्माणामेव शिक्षायां हेतुमाह तुष्येदिति, स्वसन्तोषाभावे हेतुरेव न सिध्येत् फलदातुरसन्तोषे फलमतः स्वपरनिर्वाहका धर्मा इति, किञ्च दुःखाभावोप्यानुषङ्गिकः ॥ २२ ॥ तत्र प्रथमं श्लोकत्रयेण प्रवाहान् निवृत्तिः कर्ममार्गप्रवेशो ज्ञान-मार्गप्रवेशो ज्ञानमार्गप्रवेशश्चोच्यते तदभावे भागवतधर्म्मानधिकारात्, तत्र प्रथमं प्रवाहान् निवृत्तिमाह सर्वत इति, संसक्तेभ्यो मनस आकर्षणं मनसा हि सर्वं भवतीति स्वसिद्धिः साधनेषु प्रथमं सत्सङ्गः, लोकानां परित्यागः पूर्ववच्च न सम्भवत्यतो विशेषमाह दीनेषु दया समेषु मैत्र्युत्तमेषु प्रश्रयः, यथोचितमिति देशकालानुरोधः ॥ २३ ॥ कर्ममार्गप्रवेशमाह शौचमिति, कर्म त्रिविधं कायिकादिभेदेन, तत्र त्रयं त्रयमेकैकस्य, शौचं मृदादिभिस्तपः कृच्छ्रादिः शीतादिसहनं तितिक्षेतिकायिकम्, वृथालापपरिवर्जनं वेदाभ्यासः सर्वत्र प्रियभाषणं वाचनिकं, मानसं हि कामजयः क्रोधजयो वैषम्याभावश्चेति, निर्देशो हि द्वन्द्वेनैव तयोः संज्ञा निर्दिष्टा यथा “सुखदुःखे” प्रियाप्रिये” इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

तस्मादित्यत्र वैराग्योत्तरं भगवान् प्रपदनीयो मोक्षाय मध्ये गुरुप्रपत्तेः किं प्रयोजनमत आहुर्निरालम्ब इत्यादि, कुत एवमत आहुयंथेत्यादि, नैष्ठिकब्रह्मचर्यविधायकवाक्यैस्तथावसीयत इत्यर्थः, तर्हि भक्त्या विकल्पतामित्यत आहुर्जिज्ञासेत्यादि, यदेवेत्यादि, तथा च तदेव द्रष्टव्यमित्याशयेनेदमुक्तमित्यर्थः, गुरुपरिज्ञानार्थं लक्षणद्वारा सिद्धं गुरुस्वरूपमाहुमुक्तं इति, जीवनमुक्त इत्यर्थः । वैधदीक्षावदित्यादि, यथा तस्यां जातायां यजमानस्य वैदिकं रूपमन्तराविर्भवति तथोपदेशेनान्तर्भगवत्प्रवेशायेत्यर्थः, नन्वेतावतैव कार्यसिद्धेर्वैराग्येन कुतो गुरुर्विशेषित इत्यत आहुर्मागेत्यादि, प्रपञ्चितमित्यूनविशे, सर्वत्यागं चिकीर्षोरविरक्तो न गुरुरिति नारदादि-सन्निधावा । शुक्तस्यैव गुरुत्वमिति, नन्वेवं सत्यत्र कथं नारदो वक्तव्यत्राहुः सप्तम इत्यादि, आहेति, तत्रेत्यनेन विरक्तं परामृशन् शिक्षणमाहेत्यर्थः, गुरोरविरक्तत्वे तस्मिन्नुत्कर्षो जिहासेर्न स्फुरेत् तथा सति न फलेदतस्तदुक्तिरितिभावः ॥ २१ ॥ तत्रेत्यत्रास्मेति-पदस्य तात्पर्यमाहुः स्वसन्तोषेत्यादि, हेतुः श्रद्धादि, हरिपदतात्पर्यं दुःखेत्यादि ॥ २२ ॥ सर्वत इत्यत्र पूर्ववदिति, सर्वेभ्यो मनस आकण्टुमशक्यत्वात् तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यस्मादिह लोके परलोके स्वर्गादौ च वस्तुतः किञ्चिदपि सुखं नास्त्येव । तस्मात् उत्तमं श्रेयो जिज्ञासुः मायातरणोपायं जिज्ञासुः सन् गुरुमेव प्रपद्येत शरणं गच्छेत् । तत्रापि—‘भिन्ननावाश्रितस्तब्धो यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयात् । यतो भक्तिश्च न भवेच्छ्रीकृष्णे परमात्मनि । स गुरुः परमो वैरी करोति जन्मनिष्फलम्’ इत्यादौ निन्दाश्रवणाद्गुरुं विशिनष्टि । शब्दे ब्रह्मणि श्रुतिस्मृतिपुराणादौ न्यायतो निष्णातं ज्ञाततत्त्वम्, अन्यथा संशयनिरासो न स्यात् । परे ब्रह्मणि भगवति च निष्णातं, निरन्तरं तच्चिन्तनपरमित्यर्थः । एतेन स गुरुमभिगच्छेच्छ्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ २१ ॥ तत्र गुरुसन्निधौ गुरुरेव आत्मा आत्मवत्प्रियः दैवतं दैवतवदादरविषयश्च यस्य स तथाभूतः सन् अमायया निष्कपटया अनुवृत्त्या गुरुसेवया भागवतान् धर्मान् शिद्देदित्यन्वयः । तेषां धर्माणामुत्कर्षमाह—यैरिति । यैर्धर्मैः सर्वात्मा हरिः सर्वदुःखहर्त्ता भगवांस्तुष्येत् । न केवलं सर्वदुःखकारणमायानिवृत्त्या दुःखाभावमात्रमेव तत्सन्तोषफलं किन्तु परमपुरुषार्थ-परमानन्दस्वरूपमपि सेवकतया वा सायुज्यतया वा पुत्रादिरूपेणापि वा ददात्यन्यफलस्य का वार्त्त्याशयेनाह—आत्मवदिति ॥ २२ ॥ के ते धर्मा इत्यपेक्षायां तान् स्वयमेवाह—सर्वत इत्यादिना । आदौ तावत्सर्वतः सर्वत्र देहतदनुबन्धिपुत्रकलत्रधनधामादिषु मनसः असङ्गमनासक्तिं शिक्षेदिति सर्वत्र द्वितीयान्तेन सम्बन्धो ज्ञेयः । साधुषु भगवद्भक्तेषु सङ्गं च । यथोचितदेशकाल-वित्ताद्यनुसारेण हीनेषु दयां, समेषु मैत्रीं, उत्तमेषु प्रशंनं विनयं च अद्धा साक्षात् निष्कपटं शिक्षेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् । तच्च बाह्यं देहस्य मृज्जलादिभिः आभ्यन्तरं च मनसो भगवच्चिन्तनाम्भादिभिः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि स्ववर्णाश्रमोच्चिपधर्मानुष्ठानं च तितिक्षां परापराधशीतोष्णत्वादिसहनम् । मौनं वृथालापवर्जनम् । स्वाध्यायं स्वाधिकारानुरूपं वेदपाठादिकम् । आर्जवं मनोवाक्कायव्यापारस्यावक्रताम् । ब्रह्मचर्यं यस्य यादृगुचितमृतुषु स्वदारनियमादिरूपम् । अहिंसा प्राणिद्रोहराहित्यम् । द्वन्द्वसंज्ञयोः सुखदुःखयोर्मानापमानयोश्च समत्वं हर्षशोकादिविकारराहित्यम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । यथास्मिन् लोके वित्तगृहादिजन्यं सुखमनित्यमन्ततो दुःखनिमित्तमेवं, कर्मनिर्मितं कर्मणा संपादितं, परं लोकं, नश्वरं विन्द्यात् । पारलौकिकमप्यनित्यं पश्येदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इति । किं च विद्यमानदशायामपि दुःखात्मकं पश्येदित्याह । सतुल्यातिशयध्वंसं, विन्द्यात् । तुल्येन अतिशयेन ध्वंसेन च सह वर्त्तमानं पश्येदित्यर्थः । तत्र परलोके सतुल्यत्वालोचनेनादराभावः, सातिशयत्वालोचनेन तु तदप्रतः स्वहीनता, ध्वंसालोचनेन त्वपरिहार्यं भयं चापि भवतीति भावः । केषामिव । मण्डलवर्तिनां मण्डलेश्वराणां, यथा मण्डलपतीनां यथा स्वतुल्ये आदराभावः स्पर्द्धा-वत्त्वं च तद्वदित्यर्थः । अतस्तत्प्राप्त्यभिलाषाऽपि न कार्येति भावः ॥ २१ ॥ तस्मादिति । तस्मात् ऐहलौकिकपारलौकिकसुखयोरैवंविधत्वात् तयोः संज्ञातनिर्वेद इति शेषः उत्तमं श्रेयः जिज्ञासुः उत्कृष्टं श्रेयस्तत्साधनं च ज्ञातुमिच्छुरित्यर्थः । शब्दे ब्रह्मणि निगमाख्ये निष्णातं तद्व्यासङ्गेन तत्त्वज्ञमित्यर्थः । अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् । परे ब्रह्मणि च निष्णातमपरोक्षानुभवेन गतपारं आगमयोगजन्यज्ञानवन्तमित्यर्थः । ‘भिन्ननावाश्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयात्’ इत्यभियुक्तोक्तेः । उभयनिष्ठस्वसूचकेन लिङ्गेन विशिनष्टि । उपशमाश्रयं, उपशमो रागद्वेषाद्यभावस्तस्याश्रयं, गुरुं प्रपद्येत शरणं गच्छेत् । अनेन ‘श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं’ इति श्रौतं पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ तत्रेति । तत्र गुरुसंनिधौ, गुरुरेवात्मा प्रेष्ठः दैवतं च यस्य तथाभूतः सन्, अमायया निष्कपटया, अनुवृत्त्या आचार्यसेवया, भागवतान् धर्मान्, शिद्देदभ्यसेत् । तान् धर्मान् विशिनष्टि । यैर्धर्मैः, आत्मा सर्वान्तरात्मा, आत्मदः, आत्मप्रदः, आत्मपर्यन्तवदान्य इत्यर्थः । हरिः तुष्येत् । तान् इति संबन्धः । बल्युत्तमप्रभृतीनां द्वाःस्थत्वेक्षया भगवत आत्मप्रदं प्रसिद्धमेवास्ति ॥ २३ ॥ के ते धर्मा इत्यतस्तानाह सर्वत इत्यादिना । सर्वत इति । आदौ तावत्, सर्वतः सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिष्वित्यर्थः । मनसः असङ्गमनासक्तिं, द्वितीयान्तानां शिक्षेदित्युपरिष्ठान् संबन्धः । अद्धा साक्षात्, साधुषु सङ्गं च, भूतेषु यथोचितं दयां, मैत्रीं प्रशयं विनयं च, शिक्षेत् । तत्र दोनेषु दयां, समेषु मैत्रीं, उत्तमेषु प्रशयमिति यथोचितार्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये जो परम कल्याणका जिज्ञासु हो, उसे गुरुदेवकी शरण लेनी चाहिये । गुरुदेव ऐसे हों, जो शब्द ब्रह्म-वेदोंके पारदर्शी विद्वान् हों, जिससे वे ठीक-ठीक समझा सकें; और साथ ही परब्रह्म में परिनिष्ठित तत्त्वज्ञानी भी हों, ताकि अपने

अनुभव के द्वारा प्राप्त हुई रहस्यकी बातोंको बता सकें । उनका चित्त शान्त हो, व्यवहार के प्रपञ्च में विशेष प्रवृत्त न हो ॥ २१ ॥ जिज्ञासु को चाहिये कि गुरुको ही अपना परम प्रियतम आत्मा और इष्टदेव माने । उनकी निष्कपट भाव से सेवा करे और उनके पास रहकर भागवतधर्मकी—भगवान् को प्राप्त कराने वाले भक्तिभाव के साधनोंकी क्रियात्मक शिक्षा ग्रहण करे । इन्हीं साधनोंसे सर्वात्मा एवं भक्तको अपने आत्माका दान करने वाले भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ २२ ॥ पहले शरीर, सन्तान आदि में मनकी अनासक्ति सीखे । फिर भगवान् के भक्तों से प्रेम कैसा करना चाहिये—यह सीखे । इसके पश्चात् प्राणियों के प्रति यथायोग्य दया, मैत्री और विनयकी निष्कपट भाव से शिक्षा ग्रहण करे ॥ २३ ॥ मिट्टी, जल आदि से बाह्य शरीरकी पवित्रता, झलकपट आदि के त्याग से भीतरकी पवित्रता, अपने धर्मका अनुष्ठान, सहनशक्ति, मौन, स्वाध्याय, सरलता, ब्रह्मचर्य, अहिंसा तथा शीत-उष्ण, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों में हर्ष-विषाद से रहित होना सीखे ॥ २४ ॥

सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचौरवसनं सन्तोषं येन केनचित् ॥ २५ ॥

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवाकर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

सर्वत्र आत्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यम् अनिकेततां विविक्तचौरवसनं येन केनचित् सन्तोषम् ॥ २५ ॥ भागवते शास्त्रे श्रद्धाम् अन्यत्र च अपि हि अनिन्दाम् मनोवाकर्मदण्डं सत्यं शमदमौ अपि च ॥ २६ ॥ अद्भुतकर्मणः हरेः श्रवणं कीर्तनं ध्यानं तदर्थं जन्मकर्मगुणानाम् अखिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥ इष्टं दत्तं तपः जप्तं यत् आत्मनः प्रियं वृत्तं दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् (तत्) परस्मै निवेदनम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मेश्वरान्वीक्षां सच्चिद्रूपेणात्मान्वीक्षां नियन्तृरूपेणेश्वरान्वीक्षां च । कैवल्यमेकांतशीलत्वम् । अनिकेततां गृहाद्यभिमान-राहित्यम् । विविक्तचौरवसनं विजनपतितानां वस्त्रखंडानां शुद्धानां वा वल्कलानां परिधानम् ॥ २५ ॥ भागवते भगवत्प्रतिपादके । अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिन्दा ताम् । मनसः प्राणायामैर्वाचो मौनेन कर्मणोऽनीहया दंडम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । शमदमावतः-करणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ ॥ २६ ॥ हरेर्जन्मकर्मगुणानां श्रवणादि तदर्थं ह्युद्देशेन न तु स्वर्गाद्युद्देशेन अखिलचेष्टितं सर्वं कर्म विशेषतश्च यजनादि यत्तदर्थं शिक्षेत् ॥ २७ ॥ इष्टं दत्तमित्यादयो भावे निष्ठाः । वृत्तं सदाचारः । आत्मनः प्रियं गंधपुष्पादि । दारादी-नप्यालक्ष्य परस्मै परमेश्वराय निवेदनं तत्सेवकतया समर्पणं यत्तच्छिक्षेत् ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वत्र ब्रह्मादिस्थावरांत्येषु । विजन एकान्तदेशे पतितानामयत्नप्राप्तानामित्यर्थः, वल्कलानां भूर्जपत्रादीनाम् । संतोष-मलंबुद्धिं येन केनचिद्वैवशःऽऽप्ताल्पबहुसुसुष्ठुवस्तुनेत्यर्थः । सच्चिद्रूपेणेति । “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थपंचकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्” । इत्युक्तेर्घटोस्ति, अनुभूयते, इति सत्तानुभूतिरूपेणात्मेक्षां ब्रह्मविचारं शिक्षेत्, नियन्तृरूपेण तु ईश्वरस्यांतर्गमिणोऽन्वीक्षां विचारं शिक्षेदित्यर्थः । विविक्तपदस्य शुद्धैकांतार्थद्वयवाचित्वाद्विजनपतितानामित्यादि व्याख्यातम् । वाससामिह वस्त्रखंडानामित्येव पाठः, चौरशब्दस्य तत्रैव शक्तेः । वल्कलानामिति तु लक्षणया व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ अन्यत्र शास्त्रादौ तर्कमीमांसाभ्योतिःकलाविद्यादिष्वित्यर्थः । अन्यत्र शिवादिप्रतिपादकशास्त्रादौ या अनिन्दा ताम् । तदुक्तम्—“विष्णुरेव सदावाच्यः सर्वदेवेश्वरः पुमान् । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन” । इति । अनीहयाऽकामेन । तदुक्तम्—“नाकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्” । इति । संदर्भस्तु—मानसवाचिककायिकविकर्मैराहित्यमेव मनआदीनां दण्डः ॥ २६ ॥ यजनादि दानतीर्थावगाहपाठादीनामादिना ग्रहः । चान्नाम्नामपि । तदर्थं तत्परिचर्यार्थमेवाखिलचेष्टितं दंतधावनदिराहिकः सर्व एव व्यापारः ॥ २७ ॥ तत्सेवकतया यथाहं हरिसेवकस्तथा मत्पुत्रादयोऽपीत्यर्थः । इष्टं विष्णुसंप्रदानको यागः, दत्तं विष्णुवैष्णवसंप्रदानकदानम्, तप एकादश्यादिप्रतप्तम्, जप्तं विष्णुमंत्रजपः, दारादीन् यत् व्याप्नुवत् । इणः शत्रंतस्य रूपम् । दारादीनां तत्सेवार्थमेव नियोजनं यत् तच्छिक्षेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सर्वत्रेति । सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु सच्चिद्रूपेण आत्मैक्षां नियन्त्ररूपेण ईश्वरान्वीक्षां कैवल्यमेकान्तचारित्वम् अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्तानां शुद्धानां चीराणां वस्त्रखण्डानां वसनं परिधानं येन केनचित् प्रारब्धप्राप्तेनाम्नादिना संतोषं शिक्षेत् ॥ २५ ॥ श्रद्धामिति । भागवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे श्रद्धाम् आदरातिशयम् अन्यत्र देवतान्तरप्रतिपादके शास्त्रे या अनिन्दाताम् । मनआदीनां दण्डदमनं शिक्षेत् तानाह । सत्यं वाचः शमः मनसो दमः कर्मणो दण्डनम् । यद्वा । मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेन कर्मणोऽनीहया दण्डनं सत्यं यथार्थभाषणम् । शमदमौ अन्तःकरणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ ॥ २६ ॥ श्रवणमिति । अद्भुतकर्मणो हरेः जन्मनामवताराणां कर्मणां लीलानां गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां च श्रवणं कीर्तनं च तस्य ध्यानं च किं बहुना तदर्थं भगवदाराधनार्थमेव अखिलानां कायवाङ्मनसां चेष्टितं व्यापारं शिक्षेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टमित्यादौ द्वितीया आर्षी । निवेदनमिति कुद्योगे षष्ठीप्राप्तेः । तथा च इष्टादीनां यत्परस्मै भगवते निवेदनं समर्पणं तच्छिक्षेदित्यन्वयः । यद्वा । इष्टादीनालक्ष्येत्यध्याहारः । यद्वा । यन् इष्टादिकं तस्य परस्मै हरये निवेदनं तच्च दारादीन् यत् व्याप्नुवत् । इणः शत्रन्तस्य रूपम् । इष्टमित्यादौ भावे निष्ठा । इष्टं वैदिकं यज्ञादि दत्तं स्मार्त्तं दानादि तपः एकादश्युपवासादि जपं मन्त्रजपादि । इडभाव आर्षः । वृत्तं सदाचारः कर्ममात्रं वा यच्चात्मनः स्वस्य प्रियं धनधामस्रक्चन्दनवस्त्राभरणादि दारादींश्च प्राणान् देहेन्द्रियान्तःकरणादीन् निवेदनं नाम तदीयत्वबुद्धया तदाराधनपरतया स्थापनम् । न पुनस्तत्राहन्ताममता कार्या ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

सच्चिद्रूपेणेति 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नामचेत्यर्थपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' इत्युक्तेः घटोऽस्ति पटोऽनुभूयत इति सत्तानुभूतिरूपेणात्मैक्षां ब्रह्मविचारं शिक्षेत् नियन्त्ररूपेण तु ईश्वरस्वान्तर्यामिणोऽन्वीक्षां विचारं शिक्षेदित्यर्थः । विविक्तपदस्य एकान्तशुद्धार्थद्वयवाचकत्वात्विजयपतितानामित्यादिव्याख्यातं वाससामित्र वस्त्रखण्डानामित्येव पाठः । चीरशब्दस्य तत्रैव शक्तेः वल्कलानामिति तु लक्षणया व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ अन्यत्र शिवादिप्रतिपादकशास्त्रादौ आदिना तदन्यदेवतादिपरिग्रहः तदुक्तं 'विष्णुरेव सदा राध्यः सर्वदेवेश्वरः पुमान् । इतरे ब्रह्मरुद्राद्याः नावज्ञेयाः कथञ्चन' इति कर्मणः कायिकव्यापारस्यानीहयाऽकामेन दण्डं तदुक्तमभिज्ञैः 'नाऽकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत् कामस्य चेष्टितम्' इति ॥ २६ ॥ जातश्रद्धानां साक्षाद्भक्तिरूपान् धर्मानाह—श्रवणमित्यादिचतुभिः । तत्रापि श्रवणमिति युगमकम् इष्टादिकं तदर्थं शिक्षेत् आत्मनः प्रियं गन्धादि तथा दारादीनप्यालक्ष्य परस्मै यन्निवेदनं तच्छिक्षेदित्यन्वयः ॥ २७-२८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सर्वत्र भगवन्नियम्यत्वाऽन्वीक्षणम् ॥ २५ ॥ मनोवाक्कर्मदण्डं त्रिदण्डधारणम् आन्तरं बहिश्चेति ॥ २६ ॥ तदर्थेऽखिलचेष्टितम् इत्यनेन सङ्गकर्तृत्वफलानां श्रीभगवति समर्पणम् ॥ २७ ॥ उक्तसर्ववृत्तिनिदानम् श्रीभगवत्यात्माऽऽत्मीयममरन्यासरूपम् अङ्गिनमाह—इष्टमिति । प्राणानिति प्राणादिविशिष्टस्यात्मनः परस्मै परवासुदेवायेति विषयो दर्शितः एवमात्मनः आत्मीयस्य च भगवत्यास एवाऽऽत्मनिक्षेपः प्रपत्तिन्यास इति पर्यायैरुक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीरोधव्याख्या

सर्वत्रैकात्मतान्वीक्षां चेतनेष्वचेतनेषु च परमात्मा एक एवेतीक्षणम् आत्मेश्वरान्वीक्षाम् इति पाठे सर्वत्राचित्परिणामरूपेषु देवमनुष्यादिशरीरेष्वात्मनां जीवानां तेषाम् ईश्वरस्य चान्वीक्षणं ज्ञानैकाकारतया जीवान्वीक्षणं तदन्तःप्रविश्य नियन्त्रतया ईश्वरान्वीक्षणमित्यर्थः । कैवल्यमपरिग्रहत्वम् अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्तचीरवसनं विशुद्धानां चीराणां वल्कलानां वसनं परिधानं येन केनचिद्वाल्कलव्वेनाऽम्नादिना संतोषश्च ॥ २५ ॥ भागवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे श्रद्धामादरातिशयमन्यत्र देवतान्तरविषयकेऽनिन्दां निन्दावर्जनं मन आदीनां दण्डं तत्र मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेनाऽनृतापरिभाषणेन कर्मणोऽनीहया दण्डं कायेति पाठे कायस्य कुच्छ्रोपवासादिभिः सत्यं भूतहितत्वं शमोऽन्तःकरणनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः ॥ २६ ॥ अद्भुतं कर्म चेष्टितं यस्य हरेः जन्मादीनां श्रवणं कीर्तनं ध्यानं च तदर्थं भगवदर्थमखिलचेष्टितं तत्कायेन वाचेत्यादिना पुरस्तादेव दर्शितम् ॥ २७ ॥ इष्टादीनाऽऽलक्ष्य परमपुरुषाय तन्निवेदनं तेषाम् इष्टादीनां निवेदनं समर्पणं तत्रेष्टं यागः दत्तं दानं तपः स्वर्णो-श्रमोचितधर्मानुष्ठानं पूर्त्तं वापीकूपपादिकं वृत्तं स्मार्त्तं कर्म यच्चात्मनः प्रियं तदपि ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सर्वत्र देशकालादिष्वात्मनः स्वामिन ईश्वरस्याऽन्वीक्षां माहात्म्यानुकूलनिरीक्षणं कैवल्यमेकान्तित्वं प्रकृतिप्राकृतादि-
मिश्राहित्यं च चौरवसनं वल्कलं सन्तोषमलंबुद्धिम् ॥ २५ ॥ भागवतशास्त्रे वेदादितन्त्रे तदुक्तम् —

‘श्रद्धां भागवते तन्त्रे वेदे भारतपञ्चमे । विष्णोरव्यवधानेन वक्तृत्वात्सर्वथा भवेत्’ ॥

इति । अन्यत्र कलाविद्यासु ज्योतिःशास्त्रेषु अनिन्दाराहित्यं यतीनामिति शेषः तदुक्तम्—

‘कलाविद्यास्वनिन्दा च व्यवधानेन केशवे । प्रवेशाद्यतिभिः कार्या ह्यन्यथा निरयं ब्रजेत्’ ॥

इत्यादिना । श्रद्धातीति श्रद्धा सर्वसाधारणचेतनधर्मो गुणः श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः सा द्विविधा अत्रोक्तमस्तीत्येका ममात्र
प्रयोजनमस्तीत्यन्या तत्र प्रथमा यतेरपि कलासु कार्या न द्वितीया प्रयोजनाभावात् उभयञ्च पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रेषु कार्यं
तद्विरोधेषु शास्त्रेषु सर्वैरविशेषेण सदा निन्दा कार्या तदभावे तम एव परायणम् अतः सुरा एव तन्निन्दनं कुर्वन्ति सदाविज्ञात-
तात्पर्यार्थत्वात् तदुक्तं ‘श्रद्धात्वास्तिक्यबुद्धिः स्यात्’ इत्यादि ‘प्रतिपाद्यं न चापरम्’ इत्यन्तेन । किञ्च, भगवच्छास्त्रविरोधिशास्त्रा-
भ्यासेन अन्धं तमोऽपि श्रूयते ‘अन्धन्तमः प्रविशन्ति’ इति श्रुतौ न केवलं यतेः कलाभ्यः प्रयोजनाभावः किञ्चाल्पज्ञस्य गृहिणोऽ-
पीतीममर्थं हिशब्देन ध्वनयति ‘गृहिणोऽल्पबोधस्य’ इति वाक्यात् ॥ २६ ॥ हरेर्जन्मादीनां श्रवणं तदर्थं श्रवणार्थं अखिलचेष्टितम्
अखिलव्यापारः तदर्थं भक्तिजननार्थं हरेरखिलचेष्टितमिति वा ॥ २७ ॥ यदात्मनः प्रियं यदेहादिकञ्च तत्सर्वं परस्मै परमात्मने
निवेदयेत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मेरवरस्य स्वेष्टदेवस्य अन्वीक्षामीक्षणाभ्यासं कैवल्यमेकान्तचारित्वम् अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विवक्तानां
शुद्धानां चौरवल्कलादीनां वसनं परिधानम् ॥ २५ ॥ अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिन्दा तां मनोवाक्कायदण्डं मानसं वाचिककायिक-
कर्मराहित्यं सत्यं यथार्थभाषणं शमदमौ अन्तःकरणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ ॥ २६ ॥ हरेर्जन्मकर्मगुणानां चकारान्नाम्नां तदर्थं तत्परि-
चर्याद्यर्थमेव अखिलचेष्टितम् दन्तधावनादिराहिकः सर्व एव व्यापारः ॥ २७ ॥ इष्टं विष्णुसंप्रदानको यागः दत्तं विष्णु-
वैष्णवसम्प्रदानकं दानं तप एकादश्यादिकव्रतं जप्तं विष्णुमन्त्रजपः वृत्तं सदाचारः (इष्टादिकं) यच्च आत्मनः स्वस्य प्रियं वस्तु
तस्य परस्मै परमेश्वराय निवेदनं तच्च निवेदनं दारानिति दारादीन् यत् व्याप्नुवत् इणः शङ्खन्तस्य रूपं दारादीनां तत्सेवार्थमेव
विनियोजनं यत् तच्छिक्षेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मेरवरयोर्जीवपरमेश्वरयोरनियम्यनियन्त्रोः अन्वीक्षाम् अन्वीक्षणं कैवल्यमेकान्तित्वं विवक्तचौरवसनं विवक्तानां
शुद्धानां वल्कलखण्डानां वल्कलानां वा परिधानम् ॥ २५ ॥ अन्यत्राऽभागवते अनिन्दां मनोवाक्कायदण्डं मनसः प्राणायामेन वाचो
मौनेन कायस्य अनिहया ॥ २६ ॥ हरेर्जन्मादीनां श्रवणादिकं शिक्षेत् तदर्थं हर्षार्थं अखिलचेष्टितं सर्वेषां मनोवाक्कायानां चेष्टितं
च शिचेत् ॥ २७ ॥ इष्टमित्यादयः भावे निष्ठा वृत्तं सदाचारः आत्मनः प्रियं गन्धरसादि दारादीनप्याऽऽलक्ष्य परस्मै भगवते
निवेदनं यत्तत् शिक्षेत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ज्ञानमार्गप्रवेशमाह सर्वत्रेति, आत्मेरवरयोरैक्ये सिद्धे तस्य सर्वत्र निरीक्षणं ज्ञानं,
सङ्गाभावो गृहाभावो वस्त्रभोजनसंयमः । चतुष्टयं ज्ञानमार्गे साधनं सर्वदा मतम् ॥ १ ॥

चीराणामपि विवेको न बाहुल्यं,

सप्तभिर्भक्तिमार्गो हि स यतस्तादृशो मतः ॥

तत्र दोषाभावफलयोराद्यन्तनिरूपणं, मध्येपरिचितधर्मोः परिचयश्च सेवकानुप्रवेशः सेवकतुल्यता तत उत्तमं साधनमेवं
पञ्चार्थोः ॥ २५ ॥ तत्र प्रथमं भक्तिमार्गप्रवेशाय साधनान्याह श्रद्धामिति, प्रथमतः प्रमाणे महती श्रद्धा ततो विरुद्धानामस्मरणमपि
स्मरणं निन्दाद्वारा हि सम्भवति सापि न कर्तव्या, न युक्तयोनुसन्वेयाः किन्तु श्रद्धैव, पूर्वं मार्गान्तरे साधनत्वेनोक्ता अपि मौनादयः

पुनरत्र नियतसाधनत्वायोच्यन्ते, प्रमाणसिद्धयनन्तरं व्यभिचारपरिज्ञानात् कायवाङ्मनसां दण्डः कर्तव्यः, अनीहादयोऽन्ये वा येनैव दण्डिता इतिबुद्धिर्भवति, सत्यं भगवन्मार्गे परमं साधनं, भगवन्निष्ठा बुद्धिः शमः, इन्द्रियनिग्रहो दमः, वाङ्मनःकायानां वा गुणा उच्यन्ते ॥ २६ ॥ प्रथमं साधनान्याह श्रवणमिति, प्रेमसाधनं श्रवणादित्रयमिति पूर्वमुक्तं, अद्भुतकर्मण इतिविशेषः, शुद्धलीलासहितो न दशविधलीलासहितो विजातीयानां बहूनां साधनानामनुष्ठितत्वात्, अत एव जन्मकर्मगुणानां चेत्युक्तं, चकारात् तेष्यद्भुतकर्मणः सर्वमोचकाः, शिष्टेन्द्रियकार्याणामप्यनुप्रवेशः सर्वेषामेकमुखत्वाय, पूर्वोक्तचतुर्णामर्थे सर्वेन्द्रियाणां विनियोगं शिक्षेत् ॥ २७ ॥ ततः कियत्कालसेवया परिचये जातम् आत्मसमर्पणं कर्तव्यमित्याहेष्टमिति, दत्तस्याभयदानपरत्वे न्यासधर्मो न्यासव्यतिरिक्तत्रयाणां वा धर्माः, वृत्तं सदाचारः, आत्मनः प्रियं प्रवाहः, दारादीनां स्वतुल्यत्वाभिप्रायेणाह दारानिति, स्वभागो वा, अन्येषामेवेवान्तर्भावः, देहस्य पूर्वमेव विनियुक्तत्वात् प्राणा उक्ताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

श्रद्धामित्यत्र निन्दाकरणाभाव उपायमाहुर्न युक्त्य इत्यादि, दण्डरूपकार्यनिर्देशात् कारणमवश्यवाच्यमिति तन्निर्धारयाहुः पूर्वमित्यादि, मार्गान्तरे ज्ञानमार्गे, सिद्धयनन्तरमिति तदर्थनिश्चयोत्तरं, व्यभिचारपरिज्ञानादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी कायादीनामन्यपरत्वं परिज्ञायेत्यर्थः, उक्तसाधनसिद्धयनन्तरं भक्तिमार्गप्रवेशस्योक्तत्वेनार्थादेव तन्नैयत्यं प्राप्तमिति तेषामसाधनत्वं हृदिकृत्य पक्षान्तरमाहुरनीहेत्यादि ॥ २६ ॥ श्रवणमित्यत्र श्रवणादेरावश्यकत्वाय बीजमाहुर्विजातीयानामिति, तथा च यदि तैर्भक्तिमार्गप्रवेशः स्यात् तत् पूर्वमेव स्यादत इदमेवावश्यकमित्यर्थः, अत एवेत्युक्तसजातीयत्वादेव, पूर्वोक्तचतुर्णामिति प्रेमसहितानां श्रवणादीनाम् ॥ २७ ॥ इष्टमित्यत्र धर्मा इष्टतपोजप्तानि, प्रवाह इति लौकिकं प्रियं, स्वभागो वेति स्वस्य या तेषु सत्ता सेत्यर्थः । पूर्वमिति “कैवल्यमनिकेतता”मित्यत्रेत्यर्थः ॥ २८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु आत्मन ईश्वरस्य स्वोपास्यस्य भगवतः अन्वीक्षां निरन्तरं दर्शनम् । कैवल्यमेकान्तचारित्वम् । अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यम् । विविक्तानां शुद्धानां चौराणां वस्त्रखण्डानां वसनं परिधानम् । येन केनचित् प्रारब्धप्राप्ते-नाज्जादिना सन्तोषम् ॥ २५ ॥ भगवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे श्रद्धा आदरातिशयम् । अन्यत्र देवतान्तरप्रतिपादके शास्त्रे अनिन्दाम् । मन आदीनां दण्डम् । तत्र मनसो दण्डं स्पष्टयति—शममिति, विषयचिन्तापरिवर्जनमित्यर्थः । वारदण्डं विवृणोति—सत्यमिति । अनृतवर्जनपूर्वकयथार्थभाषणम् । कर्मदण्डं विवृणोति—दममिति, विषयेभ्यो बाह्येन्द्रियाणां निग्रहमित्यर्थः । आवश्यकत्वेद्योतनार्थं निपातपञ्चकम् ॥ २६ ॥ हरेर्जन्मनामवताराणां कर्मणां तत्तदवतारलीलानां गुणानां भक्तवात्सल्यैश्वर्यादीनां च श्रवणं कीर्तनं च । तस्य ध्यानं च । तच्छ्रवणकीर्तनादावेव परमानन्दो भवतीति सूचयन्विशिष्टमिष्टि—अद्भुतकर्मण इति, किं बहुना तदर्थे भगवदाराधनार्थमेव अखिलानां कायवाङ्मनसां चेष्टितं व्यापारमित्यर्थः । द्वितीया पष्ठचर्थे । इष्टादीनां यत्परस्मै भगवते निवेदनं समर्पणं तच्छिद्धेदित्यन्वयः । इष्टमित्यादौ भावे निष्ठा ॥ २७ ॥ इष्टं वैदिकं यज्ञादि । दत्तं स्मार्त्तं दानादि । तपः एकादशयुगवासादि । जप्तं मन्त्रजपादि । वृत्तं लौकिकमलौकिकमन्यच्च सर्वं कर्म यच्चात्मनः स्वस्य प्रियं धनग्रामस्वकचन्दनवस्त्राभरणादि । दारादींश्च प्राणान् देहेन्द्रियान्तःकरणादीन् । निवेदनं नाम तदीयत्वबुद्ध्या तदाराधनपरतया स्थापनम् । न पुनस्तत्राहन्ताममता कार्या ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

शौचमिति । शौचं, तत्तु द्विविधम् । तत्र मृज्जलादिभिर्बाह्यमान्तरं विष्णुचिन्तनमिति । केचित्त्वान्तरमदम्भमानादि इत्याहुः । तपः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानमनशानादिरूपं वा, तितित्वां द्वन्द्वसहिष्णुतां च, मौनं वृथा वाचामनुचारणं, स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदादेरध्ययनम्, आर्जवं मनोवाक्क्रायानामैकरूप्यम्, अकुटिलतामित्यन्ये । ब्रह्मचर्यं यस्य यादृगुचितं, प्रथमाश्रम्यादोनामष्टधा स्त्रीप्रसङ्गवर्जनं गृहस्थानां व्रतोत्सवादौ ऋत्विगतरकाले च स्वस्त्रिया अपि सङ्गराहित्यं, तथा च स्मृतिः ‘आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् । स्वदारनियमात् सम्यक् ब्रह्मचारो गृहाश्रमी’ इति । अहिंसां भूतद्रोहराहित्यं, द्वन्द्वसंज्ञयोः समत्वं शीतोष्णसुखदुःखादिष्वविकृतस्वभावत्वं च, हर्षविषादरहितत्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वत्रेति । सर्वत्र चेतनेष्वचेतनेष्वित्यर्थः । आत्मैकतान्वीक्षामात्मैकतान्वीक्षणम्, अन्तर्यामिपरमात्मा एक एवेतीक्षणमित्यर्थः । आत्मेश्वरान्वीक्षामिति पाठे, सर्वत्र अचित्परिणामरूपेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु, आत्मनां जीवानाम् ईश्वरस्य तदन्तर्यामिणः परमेश्वरस्य चान्वीक्षणं, ज्ञानैकाकारतया जीवान्वीक्षणं, तदन्तः प्रविश्य नियन्त्रितया ईश्वरान्वीक्षणमित्यर्थः । कैवल्यमपरिग्रहत्वमेकांतशीलत्वमित्यर्थः । अनिकेततां गृहाद्यभि-

मानराहित्यं, विविक्तचौरवसनं विविक्तानां विशुद्धानां चौराणां वल्कलानां वसनं परिधानं, येन केनचिद्वालुब्धेनाम्नादिना संतोषं, शिक्षेत् ॥ २६ ॥ श्रद्धामिति । भागवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे, श्रद्धामादरातिशयम्, अन्यत्र देवतान्तरविषयके शास्त्रे, अनिन्दां सर्वथा तन्निन्दानाचरणं चापि, हि निश्चितमेव, शिक्षेत् । मनश्च वाक् च कर्म च तेषां दण्डस्तं, तत्र मनसो दण्डः प्राणायामैः, वाचो मौनेन, अनृतापरिभाषणेनेत्यर्थः । कर्मणोऽनीहया, कायेति पाठे कायस्य कृच्छ्रोपवासादिभिः, सत्यं भूतद्रोहवर्जितं यथार्थ-भाषणं, शमोऽन्तःकरणनिग्रहश्च दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहश्च तौ चापि, शिक्षेत् ॥ २७ ॥ श्रवणमिति । अद्भुतानि कर्माणि चेष्टितानि यस्य तस्य, हरेः जन्मानि च कर्माणि चरित्राणि च गुणा वात्सल्यौदार्यादयस्तेषां, श्रवणं, कीर्तनं, ध्यानं च, शिक्षेत् । तत्र श्रवणं भगवत्स्वरूपगुणविभूतिप्रभृतीनां सम्यक् श्रवणविधानं, कीर्तनं तन्नामोच्चारणाद्यात्मकं, ध्यानं तस्यानखादाशिवं मूर्तिचिन्तनं, तदर्थं भगवदर्थम्, अखिञ्चेष्टितम्, एतच्च कायेन वाचेत्यादिना पुरस्तादेव दर्शितम् ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

सर्वत्र अर्थात् समस्त देश, काल और वस्तुओं में चेतनरूप से आत्मा और नियन्त्रारूपसे ईश्वरको देखना, एकान्त सेवन, 'यही मेरा घर है'—ऐसा भाव न रखना, गृहस्थ हो तो पवित्र वस्त्र पहनना और त्यागी हो तो फटे-पुराने पवित्र चिथड़े, जो कुछ प्रारब्ध के अनुसार मिल जाय, उसी में सन्तोष करना सीखे ॥ २५ ॥ भगवान् की प्राप्तिका मार्ग बतलानेवाले शास्त्रों में श्रद्धा और दूसरे किसी भी शास्त्रकी निन्दा न करना, प्राणायामके द्वारा मनका, मौन के द्वारा वाणीका और वासनाहीनताके अभ्यास से कर्माका संयम करना, सत्य बोलना, इन्द्रियोंको अपने-अपने गोलकों में स्थिर रखना और मनको कहीं बाहर न जाने देना सीखे ॥ २६ ॥ राजन् ! भगवान् की लीलाएँ अद्भुत हैं । उनके जन्म-कर्म और गुण दिव्य हैं । उन्हींका श्रवण, कीर्तन और ध्यान करना तथा शरीर से जितनी भी चेष्टाएँ हों, सब भगवान् के लिये करना सीखे ॥ २७ ॥ यज्ञ, दान, तप अथवा जप, सदाचारका पालन और स्त्री, पुत्र, घर, अपना जीवन, प्राण तथा जो कुछ अपनेको प्रिय लगता हो—सब-का-सब भगवान् के चरणों में निवेदन करना, उन्हें सौंप देना सीखे ॥ २८ ॥

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९ ॥

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । मिथो रतिमिथस्तुष्टिर्निवृत्तिमिथ आत्मनः ॥ ३० ॥

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् । भक्त्या सज्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ३१ ॥

क्वचिद् रुदन्यच्युतचिन्तया क्वचिद्वसन्ति नन्दन्ति वदन्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निवृताः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु सौहृदं च नृषु महत्सु साधुषु उभयत्र परिचर्यां कुर्यात् ॥ २९ ॥ पावनं यत् यत् भगवद्यशः (तस्य) परस्परानुकथनं मिथः रतिः मिथः तुष्टिः आत्मनः मिथः निवृत्तिः भवति ॥ ३० ॥ मिथः अघौघ-हरं हरिं स्मरन्तः च स्मारयन्तः भक्त्या सज्जातया भक्त्या उत्पुलकां तनुं विभ्रति ॥ ३१ ॥ अच्युतचिन्तया क्वचित् रुदन्ति क्वचित् वसन्ति नन्दन्ति वदन्ति अलौकिकाः (लोकातीता भवन्ति) नृत्यन्ति अजं गायन्ति अनुशीलयन्ति परम् एत्य निवृताः तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्ण एवात्मा नाथश्च येषाम् । कृष्ण आत्मनो जीवस्य नाथो येषामिति वा तेषु । उभयत्र स्थावरे जंगमे च या परिचर्या ताम् । विशेषतो नृषु । तत्रापि साधुषु स्वधर्मशीलेषु । ततोऽपि महत्सु श्रीभागवतेषु ॥ २९ ॥ तैश्च सह संगम्य यत्पावनं भगवद्यशस्तस्य परस्परानुकथनं शिक्षेत् । यद्वा यज्ञसः कथने संस्पर्धादिपरित्यागेनात्मनो मिथो या रतिः रमणं या च तुष्टिः सुखं या च निवृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिस्तं च शिक्षेत् ॥ ३० ॥ एवं वर्तमानानां परमानन्दप्राप्तिमाह स्मरन्त इति द्वयेन । भक्त्या साधन-भक्त्या संजातया प्रेमलक्षणया भक्त्या ॥ ३१ ॥ अजं हरिमनुशीलयन्ति तल्लीलामभिनयन्ति । एवं परं ब्रह्म एत्य प्राप्य निवृताः दृष्टाः संतस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वसमासे स्वस्य स्वनाथत्वमनुचितमिव मत्वा समासांतमाह—आत्मनो जीवस्येति । भगवत्परायणेषु । यद्वोभयत्र भगवति भागवतेषु च तत्रापि नृष्वपि ततोपि स्वधर्मशीलेष्वपि । महत्त्वं च भागवतेषूक्तमेवाभियुक्तैः । “पृथ्वी शेषधृता स शंभुमुकुटे कैलासवासोप्यसौ कैलासोपि दशाननेन तुलितो बद्धोप्यसौ वालिना । वाली राघवविष्णुना युधि जितो विष्णुः सतां मानसे तस्माद्विष्णुपरायणाद्गुरुतरो नान्योस्ति लोकत्रये ।” इति । कृष्ण एवात्मनाथः प्राणनाथो येषां ते नृषु सौहृदं स्नेहविशेषम् उभयत्र श्रीभगवति तद्वक्त्रेषु च महत्सु स्वस्यादरणीयेषु साधुषु स्वतुल्येष्विति विश्वनाथः ॥ २९ ॥ तैश्च भागवतैश्च । यत्तदोरुभयोरध्याहारोपेक्षत्वमुभयत्र समानमपि भिन्नान्वयापेक्षया सहान्वयस्य लघुत्वेन न्याय्यत्वादाह—यद्वेति । तत्र यशसि संस्पृष्टा चायमधिकं वर्णयत्यहमतोप्यधिकं वर्णयामीत्येवंरूपा । आदिनाऽसूयादिग्रहः । मिथस्तुष्टिः परस्परसंगोत्थसुखम् । आत्मनो मिथो निवृत्तिरिति भक्तिप्रतिकूलविषयभोगात्स्वस्य स्त्रीसंभोगादिलक्षणात् त्वया चेन्नित्युक्तं तर्हि मयाप्यद्यारभ्य निवृत्तमित्येव या भोगनिवृत्तिस्ताश्च शिञ्चेत् । टीकायां भगवत्संबन्धमंतरा मिथो रत्यादेर्भक्तित्वासंभवाद्यत्तच्छब्दयोरध्याहृतेत्याह—यद्वेति ॥ ३० ॥ साधनभक्त्या श्रवणकीर्तनादिरूपया । प्रेमलक्षणाया परानुरागरूपया । उत्पुलकमुद्गतरोमांचाम् । एवं साधनभक्त्या साध्यभक्तिप्राप्तिमाह—स्मरंत इति विश्वनाथः ॥ ३१ ॥ अलौकिकाः लोकैर्ज्ञातुमशक्या वैदिकीर्वाचः लोकाचारविरुद्धा वा । अद्यापि कृष्णो न प्राप्तस्तर्हि किं करोमि क गच्छामि को मां तं प्रापयेदित्येवं चिंतया रुदन्ति, कचिच्च हंसतीति, गोपवधूचौर्याथं तामस्यां रात्रौ कस्यचिद्रोपस्य प्रांगणे कोणस्थतरुतले निहृत्य स्थितं कोऽसि त्वं कोसीति तस्या गुरुजनवाचा पलायितुं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिमालक्ष्येत्यर्थः, नन्दति तदपरोक्षानुभवेनानन्दं प्राप्नुवन्ति, हा प्रभो एतावद्भिर्दिनैस्त्वामहं प्राप्तोस्मीति वदन्ति, अलौकिका लोकातीताः, अजं श्रीकृष्णमनुशीलयन्ति स्वीयश्रोत्रादीन्द्रियविषयीकुर्वन्ति, तूष्णीं भवन्तीति रसास्वादोद्देशः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं तथा कृष्ण एवात्मनाथः स्वामी येषां कृष्ण एवात्मनो जीवस्य नाथो येषामिति वा तेषु मनुष्येषु सौहृदं स्नेहातिशयम् । उभयत्र स्थावरे जङ्गमे च भगवति तद्वक्त्रेषु चेति वा । परिचर्या पूजां च शिक्षेत् । विशेषतश्च महत्सु भगवद्वक्त्रेषु साधुषु परकार्यसाधकेषु च नृषु परिचर्याम् शिक्षेत् । यद्वा । विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशीलेषु तत्रापि महत्सु भागवतेषु ॥ २९ ॥ परस्परेति । पावनं यद्भगवद्यशस्तस्य भगवद्वक्त्रैः सह परस्परमनुकथनं शिक्षेत् । तेन च या मिथः रतिः प्रीतिः मिथ आत्मनोऽहङ्कारस्य निवृत्तिः भवति तां च शिक्षेत् । निवृत्तिरिति पाठे मिथ आत्मनः सौख्यं प्रेम वा ॥ ३० ॥ स्मरन्त इति । श्रवणादिसाधनभक्त्या सञ्जातया प्रेमलक्षणाया भक्त्या अधौघहरं भक्तानामविद्यासर्वदोषहरं हरिं स्वयं स्मरन्तः मिथः स्मारयन्तश्चोत्पुलकां रोमोद्गमयुक्तां तनुं विभ्रतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ कचिदिति । ततश्च देहाद्यध्यासनिवृत्त्या अलौकिकाः लौकिकजनविलक्षणाः सन्तः अच्युतचिन्तया भगवद्दर्शनं विना धिग्जीवितेनेति बुद्ध्या कचिच्च कदाचिद्बुद्धन्ति भगवत्स्त्रौर्द्यौर्दिलीलां स्मृत्वा कचिद्धसन्ति कचिद्भक्ताधीनतां स्मृत्वा तत्प्राप्तिं संभाव्य नन्दन्ति । अतो हे हरे दीनवत्सल ! प्रसीदेत्यादि वदन्ति च । कचित्तस्य रासादिलीलामनुस्मृत्य स्वयमपि नृत्यन्ति गायन्ति च । कचिच्च अजं भगवन्तमनुशीलयन्ति तत्स्वरूपस्वभावादिकं विचिन्तयन्ति । क्वचिच्च परं परमपुरुषमेत्य प्राप्य निवृत्ताः परमानन्दनिमग्नाः सन्तस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

देहनाथास्त्वन्येऽपि प्रतीयन्ते जीवतत्त्वस्य नाथस्तु कृष्ण एवेति द्वितीयपक्षाभिप्रायः एवं पूर्वरीत्या तथाभूतेषु मनुष्येषु भक्तेषु सौहृदं प्रीतिश्च शिक्षेत् तत्रापि नृष्वपि मध्ये तत्रापि स्वधर्मशीलेष्वपि महत् कृष्णात्मनाथयोश्च यथासङ्गं साधनसाध्यभक्तिमत्त्वेन विशेषो ज्ञेयोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ २९ ॥ तैः भागवतैः श्रवणादिनिरतैः भगवत्सम्बन्धमन्तरा मिथो रत्यादेर्भक्तित्वाऽसम्भवात् यत्तच्छब्दयोरध्याहारगौरवाच्च यद्वेति ॥ ३० ॥ एवं साधनभक्त्यनुष्ठानप्रकारेण परमानन्दस्वरूपस्य प्रेम्णः प्राप्तिम् ॥ ३१ ॥ कचिच्च स्फूर्तिमद्भक्ते अच्युतस्य चिन्तया कदा मिलिष्यतीति भावनया रुदन्ति भक्तपराजितमाकलय्य हसन्ति नन्दन्ति भक्तवात्सल्यादिगुणान् प्रशंसन्ति अलौकिकाः विवशाः तूष्णीं भवन्तीति रसास्वादोद्देशः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु शास्त्रवश्येषु च सौहृदम् उभयत्र परिचर्या सेवा रूपम् अद्वेषरूपम् अनिन्दामन्यत्रेति पूर्वोक्तत्वात् महत्सु आचार्येषु कीदृशेषु साधुषु भागवतधर्मपरेषु नृषु शास्त्रवश्येषु ॥ २९ ॥ परस्परम् अनु अनुकथयते तत् तादृशं पावनं

भगवद्यज्ञः श्रुत्वा मिथः प्रीतिः मिथः सन्तोषः मिथः निर्वृतिरानन्दः आत्मनः जीवस्य आत्मनः हरेरिति वा ॥ ३० ॥ भक्त्या साधनभक्त्या सञ्जातया फलभक्त्या ॥ ३१ ॥ फलभक्तिमेवाह—कचिदिति । लोकरीतिमतिक्रान्ताः परं परमात्मानम् एतय ध्यानेन निर्वृतास्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

कृष्ण एवात्मनाथो येषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं तद्व्यतिरिक्तेषु उभयत्र चराचरात्मकेषु भूतेषु परिचर्यां बहुमतिं महत्सु साधुषु नृषु पावनं भगवद्यशः प्रति परस्परानुकथनं तत्र यशसि या मिथोरतिरनुरागः मिथस्तुष्टिः परस्परान्तदनुभवजा तुष्टिः तथा मिथ आत्मनो मनसः निवृत्तिराध्यात्मिकादितापत्रयनिवृत्तिस्तां शिक्षेदिति सम्बन्धः ॥ २९-३० ॥ स्मरन्त इति भक्त्या साधन भक्त्या संजातया भक्त्या प्रेमलक्षणया भक्त्या उत्पुलकां रोमोद्गमयुक्तां तनुं विभ्रतीति यत्तच्चेति यत्तच्छब्दाऽध्याहारेण सम्बन्धः एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥ ३१ ॥ अलौकिकाः लोकविलक्षणाः अजं भगवन्तमनुशीलयन्ति तत्स्वरूपस्वभावादिकं परिशीलयन्तीत्यर्थः । एवं परं परमपुरुषम् एतय मनसा प्राप्य निर्वृताः सुखिताः तूष्णीं भवन्तीति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कृष्णात्मैव नाथो येषां ते तथा मानुषेषु चापि सौहृदं शिक्षेत् किमु देवादिषु उभयत्र भगवति भागवतेषु च महत्सु ब्रह्मादिवेषु च परिचर्यां न चैतावता पूर्यते साधुषु नृषु स्वोत्तमैर्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ भगवद्यश उद्दिश्य परस्परानुकथनं रतिः सुखं तदाधिक्यं तुष्टिरन्यत्र निवृत्तिश्च ॥ ३० ॥ रत्यादीनां परिपाकमाह—स्मरन्त इति । उत्पुलकामुद्गतपुलकाम् ॥ ३१ ॥ भागवतानां प्रवृत्तिप्रकारमाह—कचिदिति । परं भगवन्तं मनसा शरणमेतय निर्वृताः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

साक्षाद्भक्तिफलमाह, स्मरन्त इति द्वयेन ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृष्ण एवाऽऽत्मनाथः प्राणनाथो येषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं स्नेहविशेषः उभयत्र श्रीभगवति तद्वक्त्रेषु च तेषु महत्सु स्वस्यादरणीयेषु तथा नृषु साधुषु साधुलोकेषु स्वतुल्येषु यथोचितं या परिचर्या तां शिक्षेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ परस्परमेवानुकथनं यत्र तथाभूतं पावनं यत् भगवतो यशस्तदालम्ब्य मिथो रतिः सम्पद्धादिपरित्यागेन तत्रैव परस्परमरणं मिथस्तुष्टिः परस्परसङ्कोत्थं सुखम् आत्मनो मिथो निवृत्तिरिति भक्तिप्रतिकूलविषयभोगात् स्वस्य स्त्रीसंभोगादिलक्षणान् त्वया चेन्निवृत्तं तर्हि मयाप्यद्यारभ्य निवृत्तमित्येवं या भोगनिवृत्तिस्तां च शिक्षेत् ॥ ३० ॥ एवं साधनभक्त्या साध्यभक्तिप्राप्तिमाह—स्मरन्त इति । भक्त्या साधन-भक्त्या सञ्जातया भक्त्या प्रेमभक्त्या ॥ ३१ ॥ अद्यापि कृष्णो न प्राप्तस्तर्हि किं करोमि कं गच्छामि कं पृच्छामि को मां तं प्रापयेदित्येवं चिन्तया रुदन्ति क्वचिद्धसन्तीति गोपवधूचौर्यार्थं तामस्यां रात्रौ कस्यचिद्गोपस्य प्राङ्गणे कोणस्थतरुतले निन्दुत्य स्थितं कोऽसि त्वं रे कोऽसीति तस्या गुरुजनवाचा पलायितुं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्तमालक्ष्येत्यर्थः । नन्दन्ति तदपरोक्षानुभवेनानन्दं प्राप्नुवन्ति हा प्रभो ! एतावद्भिर्दिनैस्त्वामहं प्राप्तोऽस्मीति वदन्ति अलौकिकाः लोकातीताः अजं श्रीकृष्णम् अनुशीलयन्ति स्वीय-श्रोत्रादीन्द्रियविषयीकुर्वन्ति एवं परं परमेश्वरम् एतय प्राप्य निर्वृताः सन्तन्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कृष्ण एव आत्मा स्नेहविषयः नाथश्च येषां कृष्णे आत्मा मनो यस्य स नाथो येषामिति वा तेषु सौहृदं शिक्षेत् तत्रापि विशेषतो मनुष्येषु तत्रापि साधुषु नृषु स्वधर्मशीलेषु तत्रापि महत्सु अतिशिष्टेषु उभयत्र हृदि शालमामादौ च परिचर्यां च शिक्षेत् ॥ २९ ॥ एवं श्रीगुरुप्रसादाद्बन्धभगवद्धर्माणां भजनानन्दमाह—परस्परानुकथनमिति त्रिभिः । पावनं भगवद्यश उद्दिश्य परस्परानुकथनं तत्रात्मनः मिथो रतिः प्रीत्यतिशयः मिथस्तुष्टिः सन्तोषातिशयः निवृत्तिः शोकमोहाद्यपगमश्च स्यात् ॥ ३० ॥ भक्त्या साधनरूपया भक्त्या प्रेमविशेषलक्षणया ॥ ३१ ॥ परं भगवन्तमेव ध्यानद्वारा प्राप्य निर्वृताः सुखिताः सन्तः तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं विधानपूर्वकमात्मनिवेदनं कृत्वा तादृशैः सह भगवत्परिचर्या कर्तव्येत्याहैवमिति, येषां कृष्णे साधारणः स्वामिस्वामि-
मानस्ते कृष्णात्मनाथाः, मानुषभावः साधारणो भावः, तेषु च सौहार्दं, चकारात् पञ्चादिषु च भगवदीयेषु सर्वत्र, परिचर्या चोभयत्र
भगवति भगवदीयेषु च तदीयेषु विशेषमाह महत्सु नृषु, स्त्रीपशुकनिष्ठा निवारिताः, सम्प्रदायरक्षार्थं तत्रापि सदाचारेषु, सानुभाव-
पुरुषत्वे सति सदाचारेष्वित्यर्थः, चकारात् स्वस्यापि तादृशत्वम् ॥ २९ ॥ फलरूपं साधनमाह परस्परेति, भक्तानां परस्परं संवादो
यत्र भगवदुक्तमर्थं परस्परमनुवदन्ति यस्मिन् यश्चसि, तच्च शिक्षेदितिसम्बन्धः, स्नानाद्यासक्तिनिवारणाय पावनमित्युक्तं, भगवद्यश
इति भगवतोपि प्रीतिजनकं चरित्रं, श्रवणकीर्तने एव परस्परं क्रियमाणे मिथः प्रीतिस्थैव वृष्टिः, आद्यन्तधर्मावैतौ, पूर्वोक्तानुसन्धानेनैव
परमा निवृत्तिः, अन्तःकरणस्य फलरूपा अपि त्रयो भावाः, शिक्षेत् सफलस्यावृत्तेरिति ॥ ३० ॥ तेषामवान्तरफलमाह स्मरन्त इति,
रत्यादिमतामप्यन्यचित्तगमनवद् विस्मरणं सम्भवति तत आह स्मरन्त इति, अन्योन्यं दृष्ट्वा स्वत एव स्मरणं वचनेन स्मरणं, एकदेश-
बोधनान् न श्रवणं, विस्मरणे निषेधानां किङ्करत्वात् पापसम्पत्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा स्मरन्त्यमित्यत आहाद्यौहरमिति, पापं दूरीकृत्य
दुःखं दूरीकरोति, विषयत्वेन समागत एव स्मरणात् पूर्वमेव पापसमूहान् दूरीकरोति, अन्यथा स्मरणस्य तत्फलत्वं स्यात्, एवमच्छि-
द्रतया श्रवणकीर्तनादिसम्पत्तौ सर्वतः क्षरणजलमिव प्रेमभक्तिरुत्पद्यते तथा व्यापिका भक्तिरुद्गच्छति यया शरीरं पूर्यते, ततः
शरीरस्य गाढत्वादुत्पुलकत्वम् ॥ ३१ ॥ एवं शरीरे पूर्णस्य भक्तिसस्य भगवत्प्राप्तिपर्यन्तं कृत्यमाह क्वचिदिति, पूर्णे रसे मत्तावस्था-
यामिव भेदे विगलिते भगवदन्वेषणेन तमप्राप्येव क्वचिद् रुदन्ति, पुनस्तमन्तिके स्फुरन्तमुपलभ्य वृथैव रुदितमिति हसन्ति,
स्वाधीनतया स्फुरन्तं मत्वा नन्दन्ति, ततः सार्वभ्यमत्तावस्थया यत् किञ्चिद् वदन्ति, एतावता प्रवाहान् पृथग् भवन्ति, ततः कायवाङ्म-
नस्त्वध्यासस्य फलमाह नृत्यगीतानुशीलनानि, दोषाभावायात्रमिति, एवमध्यासस्य सार्थकत्वमुक्त्वा निवृत्तिमाह भवन्ति नृष्णीमिति,
ततः परमरसं प्राप्य शान्तत्वात् परमसुखिन एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

एवमित्यत्र 'द्यां मैत्रो'मित्युक्तत्वेन पुनः सौहार्दकथनस्याशयमाहुर्मानुषभावेत्यादि, स्वयं राजेतरश्च रङ्गस्थापि कृष्णात्म-
नाथत्वे स्वस्य तस्य च यः साधारणो भावो "क्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखाय" इतिश्रुत्युक्तस्य सत्त्वात् तमेव पुरस्कृत्य सौहार्दं कुर्यात्,
साधुपदतात्पर्यमाहुः सम्प्रशयेत्यादि, तादृशत्वमिति सदाचारत्वं, शिक्षेदितिसम्बन्धः ॥ २९ ॥ परस्परेत्यत्रात्मपदस्यार्थमाहुरन्तःकरणस्येति,
एतेषां साधनत्वेपि कश्चिद् विशेषं तेष्वाहुः फलरूपा इति, आनन्दात्मकत्वात् तथेत्यर्थः, शिक्षेदिति, एतानितिशेषः ॥ ३० ॥ स्मरन्त
इत्यत्र न श्रवणमिति पृथगुक्तमितिशेषः, स्मरणोक्त्यार्थादेव तत्प्राप्तिरितिभावः ॥ ३१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं तथा कृष्ण एवात्मनः स्वस्य नाथः स्वामी येषां तेषु मनुष्येषु सौहार्दं स्नेहातिशयम्, उभयत्र परिचर्या पूजां च ।
उभयत्रेत्युक्तमेव विवृणोति—महत्स्त्विति, भगवद्विग्रहेष्वित्यर्थः । नृषु साधुष्विति, स्वपरकार्यसाधकेषु भगवद्भक्तेषु नृष्वित्यर्थः ॥ २९ ॥
भगवद्भक्तेः सह सङ्गस्य पावनम् अविद्यादिदोषनिवर्तकं यद्भगवद्यशस्तस्य परस्परानुकथनं शिक्षेत् । तत्फलमाह—मिथः परस्परं
रतिः प्रीतिर्भवति । मिथस्तुष्टिः परस्परं विषयभोगाभिलाषनिवृत्त्या सन्तुष्टिश्च भवति । तत्र हेतुमाह—निवृत्तिरिति । यतो यशः-
कथनश्रवणादेः परस्परमविद्यानिवृत्त्यात्मनो देहाद्यहङ्कारस्य निवृत्तिर्भवति ॥ ३० ॥ एवं भागवतधर्मानुष्ठानपराणामिहैव माया-
निवृत्त्या भगवत्प्राप्त्या च परमानन्दो भवतीत्याह—स्मरन्त इति द्वयेन । एवं श्रवणादिसाधनभक्त्या सकृजातया प्रेमलक्षणया
भवत्या । अधौघहरं भक्तानामविद्यादिसर्वदोषहरं हरिं स्वयं स्मरन्तः मिथः स्मारयन्तश्चोत्पुलकां रोमोद्गमयुक्तां तनुं
विभ्रतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ततश्च देहाद्यध्यासनिवृत्त्या अलौकिकाः लौकिकजनविलक्षणाः सन्तः अच्युचिन्तया भगवद्दर्शनं विना
धिग्जीवितेनेति बुद्ध्या क्वचित् कदाचिद्गुदन्ति । भगवन्तश्चौर्यादिलीलां स्मृत्वा क्वचिद्गुदन्ति । क्वचिद्भक्ताधीनं स्मृत्वा तत्प्राप्तिं
सम्भाव्य तन्दन्ति । अतो हे हरे दीनवत्सल प्रसीदेत्यादि वदन्ति च । क्वचित्तस्य रासादिलीलामनुस्मृत्य स्वयमपि नृत्यन्ति गायन्ति
च । क्वचित्च अजं भगवन्तमनुशीलयन्ति तत्स्वरूपस्वभावादिकं विचिन्तयन्ति । क्वचित्च परं परमपुरुषमेव प्राप्य निवृत्ताः
परमानन्दनिमग्नाः सन्तस्तृष्णी भवन्ति ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इष्टमिति । इष्टं यागं, दत्तं दानं, तपः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानं, पूर्णं वापीकृपादिकं, जप्तमिति पाठे जप्तं जपं, वृत्तं
स्मार्त्तं कर्म, यच्च आत्मनः प्रियं तदपि, तथा दारान्, सुतान्, गृहान्, प्राणांश्चापि, परमै भगवते, निवेदनं यत्, तत् शिक्षेत् ।

तत्र दारमुतानां दासत्वेन समर्पणं शिक्षेत् ॥ २९ ॥ एवमिति । एवं तथैव, कृष्ण एवात्मनाथो येषां तेषु, मनुष्येषु, सौहृदं सुहृद्भावं च, शिक्षेत् । उभयत्र चराचरात्मकेषु भूतेष्वित्यर्थः । परिचर्या यथोचितं बहुमतिं, शिक्षेत् । च तत्राऽपि, नृषु, साधुषु, महत्सु, विशेषतः परिचर्या शिक्षेत् । अत्राऽयं विवेकः । स्थावरजङ्गमतो नृष्वधिकां, तत्रापि स्वधर्मनिष्ठेषु साधुषु अधिकां, ततोऽपि भगवन्निष्ठतादिमत्सु महत्सु अधिकामिति ॥ ३० ॥ परस्परेति । भगवद्भक्तनरादिभिः संगम्येति शेषः । यत् पावनं पवित्रतापादकं, भगवद्यशः तस्येति शेषः । परस्परानुकथनं, शिक्षेत् । तेन मिथो या रतिः भगवति प्रीतिवृद्धिः, तां तथा शिक्षेत् । मिथो या तुष्टिः, तां च शिक्षेत् । तथा मिथः, आत्मनः मनसः, या निवृत्तिराध्यात्मिकादितापत्रयनिवृत्तिः, तां च शिक्षेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥ एवं वर्त्तमानानां परमानन्दप्राप्तिमाह । स्मरन्त इति । एवम् अवधौषहरं पापपुञ्जनिवर्त्तकं, हरिं श्रीहरिकृष्णं भगवन्तं स्मरन्तः, मिथः स्मारयन्तश्च, भगवज्जनयोर्मिथो मेलने जय श्रीकृष्ण, जय श्रीस्वामिनारायणेत्येवं भाषणेन स्वयमादौ स्मृत्वाऽन्यं स्मारयन्तः सन्तः, भक्त्या श्रवणादिसाधनभक्त्या, संज्ञातया भक्त्या भगवति प्रेमलक्षणया भक्त्या, उत्पुलकां रोमोद्गमयुक्तां, तनुं बिभ्रति । एतदेव सर्वशिक्षणफलमिति भावः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जिन संत पुरुषों ने सच्चिदानन्दस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णका अपने आत्मा और स्वामी के रूप में साक्षात्कार कर लिया हो, उनसे प्रेम और स्थावर, जङ्गम दोनों प्रकार के प्राणियोंकी सेवा; विशेष करके मनुष्योंकी, मनुष्योंमें भी परोपकारी सज्जनों की और उनमें भी भगवत्प्रेमी संतोंकी करना सीखे ॥ २९ ॥ भगवान् के परम पावन यशके सम्बन्ध में हो एक-दूसरेसे बातचीत करना और इस प्रकार के साधकोंका इकट्ठे होकर आपसमें प्रेम करना, आपसमें सन्तुष्ट रहना और प्रपञ्चसे निवृत्त होकर आपस में ही आध्यात्मिक शान्तिका अनुभव करना सीखे ॥ ३० ॥ राजन् ! श्रीकृष्ण राशि-राशि पापोंको एक क्षणमें भस्म कर देते हैं । सब उन्हींका स्मरण करें और एक-दूसरे को स्मरण करावें । इस प्रकार साधन-भक्तिका अनुष्ठान करते करते प्रेमभक्तिका उदय हो जाता है और वे प्रेमोद्रेकसे पुलकित-शरीर धारण करते हैं ॥ ३१ ॥ उनके हृदयकी बड़ी विलक्षण स्थिति होती है । कभी-कभी वे इस प्रकार चिन्ता करने लगते हैं कि अब तक भगवान् नहीं मिले, क्या करूँ, कहाँ जाऊँ, किससे पूछूँ, कौन मुझे उनकी प्राप्ति करावे ? इस तरह सोचते-सोचते वे रोने लगते हैं तो कभी भगवान्की लीलाकी स्फूर्ति हो जानेसे ऐसा देखकर कि परमैश्वर्यशाली भगवान् गोपियोंके डर से छिपे हुए हैं, खिलखिलाकर हँसने लगते हैं । कभी-कभी उनके प्रेम और दर्शनकी अनुभूति से आनन्दमग्न हो जाते हैं तो कभी लोकातीत भाव में स्थित होकर भगवान् के साथ बातचीत-करने लगते हैं । कभी मानो उन्हें सुना रहे हों, इस प्रकार उनके गुणोंका गान छेड़ देते हैं और कभी नाच-नाचकर उन्हें रिक्ताने लगते हैं । कभी-कभी उन्हें अपने पास न पाकर इधर उधर ढूँढ़ने लगते हैं तो कभी-कभी उनसे एक होकर, उनकी सन्निधि में स्थित होकर परम शान्तिका अनुभव करते और चुप हो जाते हैं ॥ ३२ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

राजोवाच

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः । निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥

पिप्पलायन उवाच

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद् बहिश्च ।
देहेन्द्रियासु हृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ॥ ३५ ॥
नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमचिषः स्वाः ।
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाह यद्गते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

इति तद् उत्थया भक्त्या भागवतान् धर्मान् शिक्षन् नारायणपरः दुस्तरां मायामञ्जस्तरति ॥ ३३ ॥ ब्रह्मवित्तमाः नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः निष्ठां यूयं वक्तुं हि नः अर्हथ ॥ ३४ ॥ पिप्पलायन उवाच—नरेन्द्र अहेतुः अस्य

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुः यः स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद् च बहिः येन संजीवितानि देहइन्द्रियअसुहृदयानि चरन्ति तत् परः अवेहि ॥ ३५ ॥ यथा स्वाः अर्चिषः न अनलं (विशन्ति) (तथा) एतत् न मनः विशति उत वाग् चक्षुः आत्मा प्राण इन्द्रियाणि च (न विशन्ति) शब्दः अपि बोधकनिषेधतया आत्ममूलं अर्थोक्तम् आह यद् ऋते निषेधसिद्धिः न ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपसंहरति । इतीति । भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या ॥ ३३ ॥ नारायणपरो मायां तरतीत्युक्ते पृच्छति । नारायणाभिधानस्येति । निष्ठां स्वरूपम् । अयं भावः । ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मेति चोच्यते । तदुक्तम् 'वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ।' इति । तथा । 'नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् । गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ।' इत्यादिषु । तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेव वस्तूच्यते अस्ति वा कोपि विशेषांश इति ॥ ४॥ अत्रोत्तरम् । स्थित्युद्भवेति । अयमर्थः । अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं चाहेतुर्हेतुरहितः स नारायण इति परमेव तत्त्वमवेहि । स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सदनवर्तमानं यत् । वक्ष्यति च । 'तुरीयं त्रिषु संततम्' इति । बहिश्च समाध्यादौ यत्सत्तद्ब्रह्मेति परमेव तत्त्वमवेहि । देहेंद्रियप्राणमनांसि येन संजीवितानि संति चरन्ति प्रवर्तते तत्परमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि । एवं लक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपि परमेकमेव तत्त्वं जानीहि ॥ ३५ ॥ अवेहीत्यनेन विषयत्वं प्राप्तं निषेधति । नैतदिति । एतत्परं तत्त्वं मनो न विशति न विषयीकरोति । वागुत वागपि चक्षुश्चात्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाशक्त्या न प्राप्नोत्यन्यानि चेंद्रियाणि । यथाऽनलं स्वाः स्वांशभूता अर्चिषो विस्फुलिगादयो न प्रकाशयन्ति न दहन्ति च तथा जडासु मनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्य च तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशविषयत्वम् । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः' इति । यथा "यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिश्रुतेः । ननु "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते तत्राह । शब्दोऽपीति । शब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि प्रमाणं सदर्थोक्तमर्थोक्तं यथा भवति तथा आह न साक्षात् । कुतः । बोधकनिषेधतया स्वस्यैव बोधकस्य निषेधरूपत्वात् । "यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । यन्मनो न मनुते । न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्" इत्यादिश्रुतेः । ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह । यद्वत् इति । "अथात आदेशो नेति नेति । अस्थूलमनणु । यतो वाचो निवर्तते । यद्वाचानभ्युदितम्" इत्यादिनिषेधस्य यदवधिभूतं ब्रह्म ऋते विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वात् ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्युक्तरीत्या । तदुत्थया भागवतधर्माभ्यासोद्रेकजातया । अन्यैर्दुस्तराम् । आनुषंगिकं फलं कथयन्ससाध्यान्भागवतधर्मान्समापयतीत्युपसंहृतिपदार्थः । इतीति—धर्मान् शिक्षन्निति स्मारयंतश्चेत्येतदन्तानामनुष्ठानस्य शिक्षणं तदुत्तरेषां पुलकितत्वरोदनादीनां त्वभिलाषस्य शिचणं कदाहमुपलकिततनुर्भवेयमित्येतत्प्रकारकं तदुत्थया शिक्षितभक्तिजनितया उक्तलक्षणप्रेमभक्त्या मायां तरतीत्यानुषंगिकफलमुक्तम् ॥ ३३ ॥ 'निष्ठोत्कर्षक्यवस्थास्वरूपांतव्रतपाचने' इति कोशः । उत्कर्षादीनामत्र समाहारद्वंद्वः अत्राशयमाह—अयं भाव इति । तत्र पूर्वोक्तेषु वदंतीत्यादिषु स्थलेष्वेभिर्भगवन्नारायणादिशब्दैः निर्विशेषं सदसद्विशेषशून्यं तदेव वेदान्तैकवेद्यं कोऽपि वक्तुं शक्यो विशेषो भेदकोशो यत्र स विशेषांशः सविशेषः इत्यर्थः । दीपिका—नारायणाद्याविर्भावस्य तद्विभूत्याश्रयणमंतरा निरूपकत्वायोगात्, 'अथत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इति भगवदुक्तेः । पिपलं भगवद्विभूतिरयनामाश्रयो यस्य स तथेति तत्स्वरूपवर्णने तस्यैवौचित्यात्स एवोवाचेत्युक्तम्, तन्नामग्रहणे किं प्रयोजनमित्याशंक्य प्रयोजनीभूतं व्यंग्यार्थं विशदयति—अयं भाव इति । निर्विशेषणं ब्रह्मैव यावच्छक्तिविशिष्टं चेत्तर्हि पूर्णाविर्भावान्नारायण इति नामा भगवानुच्यते तदेव तत्त्वं मायाद्यंतर्यामित्वमात्रशक्तिप्रकाशकं चेत्परमात्मेति चोच्यते । तदुक्तम्—तत्त्वस्य त्रैविध्यमुक्तम् । भगवतो नारायणनामत्वे मानमाह—तत्रैकस्यैव तन्नामत्वे सति विशेषांशस्तत्तन्नामप्रवृत्तिरूपो भेदांशः । इति दीपिका । संदर्भः—नारायणाभिधानस्य भगवतो 'ब्रह्मेति परमात्मेति' इत्यादिप्रसिद्धतत्त्वमुदायतृतीयतया पाठात् । "नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते" इत्यत्र स्पष्टभावित्वाच्च । निष्ठां तत्त्वम् । विश्वनाथस्तु—नारायणपर इति श्रुत्वा नारायणस्वरूपं पृच्छति—नारायणेति । "नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते" इत्युक्तेर्नारायणाभिधानो यो भगवांस्तस्य निष्ठा स्वरूपम् । ननु, स तवेष्टदेव एव गुरुपदेशमार्गेण तस्य स्वरूपं त्वं जानास्येव तत्राह—ब्रह्मण इति । स एव नारायणो ब्रह्म स एव परमात्मा अत एकस्वरूपस्यैव तस्य त्रितयत्वेन कथने कः प्रकारस्तमहं जिज्ञास इति भावः ॥ ३४ ॥ अत्र पूर्वोक्तप्रश्ने । बुद्धयारोहाय स्फुटयति—अयमर्थ इति । हेतुः कारणम् । पुंस्त्वेन नारायणाक्षेप इत्याह—स नारायण इतीति । सत्त्वस्यैवानुवृत्तिरस्ति नासत्त्वस्येत्यत्र प्रमाणं—वक्ष्यति चेति । सदनवर्तमानं जाग्रदादीनां सर्वानुभवसिद्धत्वादांतरत्वं समाधेयातथात्वाद्विद्वद्भूमित्यभिप्रायेणोक्तं बहिश्च । समाध्यादावित्यादिना प्रलयग्रहः । संजीवितानि प्रकाशितानि । एवमित्थं

लक्षणानां जगदुत्पादकत्वादिजाग्रदाद्यनुवृत्तत्वेदेहेन्द्रियादिसंजीवकत्वरूपाणां भेदैः । अत्र प्रश्नक्रमेणैवोत्तरं वस्तुतोऽभेदेऽपि “चयस्त्विषा-
मित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् । विभुर्विभक्तावयवः पुमानिति क्रमादभुं नारद इत्यबोधि सः ।” इति प्रवृत्ति-
निमित्तरूपविशेषं स्फुटीकरोति । अयमर्थ इति—नारायण इति भगवानिति नारायणनामा भगवानित्यर्थः । परमेवं पूर्णमेव तत्त्व-
मवेहि जानीहि । अवैहोति पाठस्त्वसभ्यो वृद्धेरसाधुत्वात् । अनुवर्तमानमनुगतम् । समाध्यादौ वृत्तिनिरोधः समाधिः । आदिना
मुक्तावस्थाग्रहः । ततुरीयतत्त्वं ब्रह्मेत्युच्यते तदपि परं परमार्थस्वरूपमेकमेव तत्त्वमवेहि येन परमात्मना कर्त्रा संजीवितानि
प्रवर्तितानि । एवमिति स्वरूपशक्त्यैकविलासमयत्वे सति स्वांशद्वारा सृष्ट्यादिशक्तिमत्त्वं भगवत्त्वं, निरुपाधिविशेष्यमात्रत्वं
ब्रह्मत्वं, मायातत्कार्यप्रेरकत्वलक्षणांतर्यामित्वं परमात्मत्वम्, इत्येवं लक्षणभेदैरित्यर्थः । इति दीपिका । संदर्भस्तु—प्रश्नक्रमेणैवोत्तर-
माह—स्थीतीति । यत्स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च यच्च जागरादिषु सद्बुद्धिश्च येन च संजीवितानि देहादीनि संति चरन्ति तदेकमेव परं
तत्त्वं स्वप्रश्नक्रमेण नारायणादिरूपं विद्धोति योजनीयम्, तथापि ब्रह्मत्वस्पष्टीकरणाय विपर्ययेण व्याख्यायते तत्रैकस्यैव विशेषण-
भेदेन तदवशिष्टत्वेन च प्रतिपादनात्, तथैव तत्तदुपासकपुरुषानुभवभेदाच्चाविर्भावान्मनोर्भेद इति तात्पर्यम् । एतदुक्तं भवति—
स्वयमहेतुः स्वरूपशक्त्यैकविलासमयत्वेन तत्रोदासीनमपि प्रकृतिर्जीवप्रवर्तिकावस्थपरमात्मापरपर्यायस्वांशलक्षणपुरुषद्वारा यदस्य सर्गं
स्थित्यादिहेतुर्भवति तद्भगवद्रूपं विद्धि । पुनस्तेनैव येन हेतुर्कर्त्तात्मांशभूतजीवप्रवेशनद्वारा संजीवितानि संति, देहादीनि तदुप-
लक्षणानि प्रधानादीनि सर्वाण्येव तत्त्वानि येनैव प्रेरितयैव चरन्ति स्वस्वकार्ये प्रवर्तन्ते, तत्परमात्मरूपं विद्धि । तथा च ‘तस्मै
नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने’ इत्यत्र वरुणकृतश्रीकृष्णस्तुतौ टीका च—परमात्मने सर्वजीवनिर्वाह इत्येषा । जीवस्यात्मत्वं
तदपेक्षया तस्य परमत्वमित्यतः परमात्मशब्देन तत्सहयोगी स एव व्यज्यत इति तत्तदविशिष्टत्वेन ब्रह्ममात्रत्वं चैवमुपतिष्ठतीत्याह—
स्वप्नेति । यदेव तत्त्वं स्वप्नादौ यदन्वयेन यच्च बहिस्तद्बुद्धिः शुद्धायां जीवाख्यशक्तौ तथा स्थितं ततः परत्रापि व्यतिरेकेण स्थितं
स्वस्यमवशिष्टं तद्ब्रह्मस्वरूपं विद्धीति । विश्वनाथस्तु—प्रश्नक्रमेणैव प्रथमं नारायणं लक्षयति—स्थीतीति । “जगृहे पौरुषं रूपं
भगवान्महदाभिः । संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ।” इत्याद्युक्तेः । पुरुषवाच्यः स्वप्नादिष्वनुवर्तमानं सव्यापकं वस्तु
तदेवं ब्रह्मशब्दवाच्यं येन परमात्मशब्दवाच्येन देहेन्द्रियाणि संजीवितानि तत्परं परमेकमेव तत्त्वमवेहि ॥ ३५ ॥ विषयत्वं
ज्ञानविषयत्वं निषेधति तज्ज्ञानं त्वावरणनिवृत्तौ स्वप्रकाशतया न तु विषयतयेत्याह—नैतदिति । अन्येन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि च ।
अनलमग्निम् । तत्तत्प्रकाशविषयत्वं तत्तद्वृत्तिप्रकाशयत्वं श्रुतिप्रमाणादित्याह—“प्राणस्य प्राणम्” इत्यादि । इन्द्रियाविषयत्वेऽपि न सर्वथाऽ
विषयत्वमिति शङ्कते—नन्विति । औपनिषदमुपनिषत्प्रतिपाद्यं तं त्वा त्वामित्यर्थः । शब्दगोचरत्वमुपनिषद्रूपवेदविषयत्वम् । तत्र
शब्दगोचरत्वे । शब्दोऽपि वेदोऽपि । अर्थादुक्तं वेदस्यान्यकथने तात्पर्याभावात्तात्पर्येणाह—निषेधावधितथैव बोधेन तद्रतावरण-
विषट्कतया प्राहेत्यर्थः । न साक्षादिदमित्यमेवेति नाहेत्यर्थः । अत्र हेतुमाशङ्कते कुत इति । स्वस्यैव वेदस्यैव । अनभ्युदितमकथितम्
अत्राक्षिपति नन्विति । सर्वनिषेधे किमपि नोक्तं भवतीति । ‘अथात आदेशः’ इति श्रुतिर्वेदस्तुतौ व्याख्याताप्यधुना सौगम्यार्थं पुनराह
अथाहं पञ्चभूतोक्त्यान्तर्गतरं तस्याः परब्रह्मधीहेतुत्वम्, अतः शब्दार्थ इतिशब्दः पूर्वोक्तपञ्चभूतपरामर्शी तन्निषेधावधिभूतः
परमात्मेत्यादेश इत्यर्थः दीपिका—न विषयीकरोति संकल्पविकल्पविषयं न करोति, वागिन्द्रियमपि न वचनविषयं करोति, बुद्धिरपि
न निश्चयविषयं करोति, अन्यानि श्रोत्रत्वगादीनि मन आदिवृत्तिषु उपाधितयाभिव्यञ्जकासु अभिव्यज्यमानस्य यथा करतलोपाधिना
रविरश्मयः प्रकटीक्रियन्ते तथा प्रकटीक्रियमाणस्येत्यर्थः । आत्मप्रकाशस्य प्रकाशात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिप्रकाशस्य यथा
रविरश्मयः करतलाभिव्यङ्ग्या अपि करतलं प्रकाशयन्ति तथा मनआद्यभिव्यङ्ग्यत्वेऽपि मनोवागादिवृत्तिप्रकाशकस्येत्यर्थः । न तत्प्रकाश-
विषयत्वं यथा रविरश्मीनां प्रकाशकलीलानामप्रकाशमानकरतलादिप्रकाशविषयत्वं न संगच्छते तथा जडोभूतमनआदिप्रकाशविषयत्वं
ब्रह्मणो नास्त्येत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिप्रकाशकत्वे प्रमाणं श्रुतिः ‘प्राणस्य’ इत्यादि । प्राणस्य प्राणं क्रियाशक्तिप्रकाशकम्, चक्षुषश्चक्षुः
रूपदर्शनशक्तिप्रकाशकम्, अन्नस्यान्नशब्दवाच्यपृथिवीकार्यस्य घ्राणेन्द्रियस्येत्यर्थः, अन्नं गन्धज्ञानवृत्तिप्रकाशकम्, मनसो मनः
संकल्पविकल्पवृत्तिप्रकाशकं ब्रह्म ये विदुस्ते तत्त्वज्ञा इत्यर्थः । मनसा सह वाचो यमप्राप्य यतः सकाशान्निवर्तन्ते शङ्कते—
नन्विति । तमिति । हे शाकल्य तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानमौपनिषदमुपनिषद्भिः प्रकाश्यं पुरुषं पूर्णं त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः ।
शब्दगोचरत्वं शब्दप्रमाणविषयत्वं प्रतीयत इति कुतो वाग्नौ विशतीति पूरणीयम् । शब्दोऽपि उपनिषदाख्यवेदोऽपि आत्मनि परतत्वेऽ-
र्थाभिषेधमुखेन तात्पर्यान्न साक्षादभिधावृत्त्या विधिमुखेनाह स्वस्यैव देवस्यैव बोधकस्य तात्पर्यवृत्त्या निषेधमुखेन च ज्ञापकस्य
निषेधरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाग्विषयत्वे निषेधकत्वात् । निषेधात्मकं वेदं लिखति यत इत्यादि—यद्ब्रह्म वाचा नाभ्युदिनं न प्रकाशितम्,
अभ्युद्यते प्रकाशयते, मनः कर्तुं यद्ब्रह्म न मनुते संकल्पादिविषयं न करोति, यद्वा वागाद्यविषयं तर्हि प्रमाणाभावात्स्वपुष्पादि-
वच्छ्रुतिर्ब्रह्म नैवाहेत्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि वेदस्य पर्यवसानमाह—अथेति । अथ मूर्तोमूर्तस्थूलसूक्ष्म-
पुरुषरूपवर्णनानंतरम् । अत आरोपस्य निषेधार्थत्वाभिषेधद्वारा आदेशो ब्रह्मकर्मक उपदेशो भवति, कोटश इत्याशङ्कायामाह—
नेतिनेतीति । ‘नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि’ इत्यादिवक्ष्यमाणवदिदं ब्रह्म न इदं ब्रह्म नेति । अस्थूलमिति स्थूलादिद्वैतशून्य-

मित्यर्थः । तथा च परमार्थसूत्रम्—‘प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः’ इति अस्यैव च विषयवाक्यमिदम् ‘अथात आदेशः’ इति । प्रकृतं प्रकरणप्राप्तमेतावत्त्वमित्युक्तापरिच्छिन्नं मूर्तोमूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपमव्ययम् अथात आदेश इत्यादिशब्दः प्रतिषेधति पुनः सर्वस्य निषेधस्य सावधिकत्वाच्छब्द एवार्थतो ब्रह्म ब्रवीति चेति सूत्रार्थः ‘शब्दोपि बोधकनिषेधतयात्ममूलम्’ इत्युद्धरणेन सूचितो विज्ञेयः, ‘अर्थोयं ब्रह्मसूत्राणाम्’ इति गारुडोक्तेः । संदर्भस्तु-परत्वमेवाह-नैतदिति । वाक् लौकिको शब्दो वेदोऽपि अर्थः स्वाभिधादिवृत्तिभिरुक्ततया यदाह तदपि बोधकानां मनआदीनां निषेधो यत्र तत्तया तेषामविषयतयैवेत्यर्थः । अप्राकृतानंत-स्वरूपगुणत्वादिति भावः । न नु सर्वथैव निःस्वरूपं निर्गुणं वेत्याह—आत्मनः स्वस्य मूलं कारणमिति यद्वत् इति यदि च सर्वथैव वक्ति तदा निषेधं वा कुत्र कथं वा कुर्यादित्यर्थः । विश्वनाथस्तु—भगवत्तत्त्वं मयोपास्यं मदभ्यस्तमेवाति किं तु दुर्ज्ञेयं ब्रह्मतत्त्वं विस्तार्य कथयेत्यपेक्षायां ब्रह्मतत्त्वमाह—नैतदिति चतुर्भिः । एतद्ब्रह्म मनो न विशतीत्यादि तैर्ग्याख्यातम्, शब्दोप्यात्मनः स्वस्य मूलं ब्रह्मबोधकनिषेधतयाह यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद्ब्रह्मेत्येवं रात्यैवार्थादुक्तमर्थत एवोक्तं न तु शब्दत इदं तदिति निर्देश-णाहेत्यर्थः । ‘यद्वाचा’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु ‘तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्वनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ।’ इति हरिवंशोक्तेः, ‘ब्रह्मज्योतिः सनातनम्’ इति दशमोक्तेः, ‘यस्य प्रभाप्रभवतो जगदंडकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् । तद्ब्रह्म’ इति ब्रह्मसंहितोक्तेः । भगवदंगज्योतीरूपं चेद्ब्रह्म तर्हि कथं न मनआदिकं विषयीकरोतीति उच्यते—भगवदंगज्योतिर्हि न मायिकं तृतीयं भूतं किंतु मायातीतं सच्चिदानंदरूपमेव वाङ्मनआदिकं तु मायिकं तत्कथं स्वविषयीकर्तुं शक्नोतु ‘शब्दं ब्रह्मवर्धयत्’ ‘यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म’ इति ‘तव ब्रह्ममयेशस्य किमुपेक्षामि मर्षिणः’ इति ‘सच्चिदानंदविग्रहः’ इत्याद्युक्ते-र्भगवद्वपुरपि ब्रह्मैव यद्यपि तदपि तत्कृपाशक्त्याऽतर्क्यैव प्रापञ्चिकलोकगोचरोक्तम् अत एव नीलोत्पलदलश्यामादिशब्दवर्णितं यत्तदप्यप्राकृतनीलोत्पलदलश्याममपि प्राकृतनीलोत्पलवर्णत्वेन भक्तैर्ध्यातमेतादृशमपि तद्वपुः केवलमतर्क्यया तत्करुणयैव भक्तनयनयोराविर्भवति । अतः प्रापञ्चिकलोकैर्मनोवचोगोचरीकर्तुमशक्यं केवलं ब्रह्मोपासकैरेव साधनपरिपाके सत्यपि भगवदनु-ग्रहप्राप्त्यैव ब्रह्माकारेणःकरणेऽनुभूयते, इत्यतो वेदेपि ‘यन्मनो न मनुते’ इत्यादि । ‘दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या’ इत्याद्य-प्याहेति विवेचनीयम् ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्वेवंविधान् भागवतान् धर्मान् शिक्षन् अभ्यसन् । शता आर्षः । नारायणपरः भगवदाराधननिष्ठः पुमान् तदुत्थया भगवद्धर्मानुष्ठानजन्यया भक्त्या परमप्रेमात्मिकया दुस्तरामपि मायामञ्जः सुखेनैव तरति ॥ ३३ ॥ नारायणेति । नारायण इत्यभिधानं यस्य तस्य परमात्मनो ब्रह्मणः निष्ठां स्वरूपं नोऽस्मभ्यं यूयं वक्तुमर्हथ । हि यस्मात् यूयं ब्रह्मवित्तमाः ब्रह्मविदामतिश्रेष्ठाः ब्रह्मैव हि नारायणपरमात्मादिशब्दैः कथ्यते अतस्तन्निष्ठा वक्तुमर्हथेति । स्वामिपादास्तु ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मा इति चोच्यते । तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेव वस्तुच्यते अस्ति वा कोऽपि विशेषांशः इति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ स्थितीति । हे नरेन्द्र ! यद्वस्तु अस्य जगतः स्थित्युद्भवप्रलयहेतुः स्वयं तु अहेतुः कारणरहितः यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् वर्तमानं देहाः इन्द्रियाणि असवः प्राणाः हृदयमन्तःकरणमेतानि येन संजीवितानि चेतनीकृतानि चरन्ति स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते । तत्त्वं परं सत्यं नारायणादिशब्दवाच्यम् अवेहि जानीहि इति । स्वामिपादास्तु यः अस्य विश्वस्य स्थित्यादीनां हेतुः स्वयं तु अहेतुः स नारायण इति परमेव तत्त्वमवेहि । यत् स्वप्रादौ सत् अनुवर्त्तमानं बहिश्च समाध्यादौ सत् तद्ब्रह्मेति परमेव तत्त्वमवेहि । देहेन्द्रियादीनि येन जीवितानि सन्ति चरन्ति प्रवर्त्तन्ते तत्परमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि । एवं लक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपि परमेकमेव तत्त्वं जानीहि इत्याहुः ॥ ३५ ॥ अवेहोति प्राप्तं विषयत्वं वारयति—नैतदिति । एतत् ब्रह्माख्यं परं तत्त्वं कर्मभूतं मनो न विशति न विषयीकरोति अत एव वागपि निरूपयितुं न शक्नोति । उतेत्यप्यर्थः । चक्षुश्च द्रष्टुं न शक्नोति । आत्मा जीवोपि ज्ञातुं न शक्नोति । प्राणश्च क्रियाशक्त्या प्राप्तुं न शक्नोति । अन्यानि च घ्राणत्वक्श्रोत्ररसनाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञातुं हस्तगदादीनि कर्मेन्द्रियाणि च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति । चकारान्मनआद्यधिष्ठातृणां देवानां संग्रहः । यथा स्वाः स्वांशभूताः अप्यर्चिषो विस्फुलिङ्गादयोऽन्यत्प्रकाशयन्तोऽप्यनलं न प्रकाशयन्ति न दहन्ति च । चकारात् मनआदिवृत्तयोऽप्यात्मन्यभिव्यज्यमानात्मा-नात्मांशेन सर्वं बहिर्वस्तु विषयीकुर्वन्त्योऽपि तं न विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतौ ब्रह्मणः औपनिषदत्वव्यवहारः कथमित्या-शङ्क्याह । शब्दोऽपीति । वेदात्मकशब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं सत् “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादेः स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपतया अर्थोक्तमर्थात् तात्पर्यादुक्तं यथा भवति तथाऽऽह । तात्पर्यमात्रेण तन्निरूपयति न साक्षात् । यद्वा शब्दोऽपि आत्मनः स्वस्य मूलं ब्रह्म बोधकनिषेधतया आह । यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद्ब्रह्म इति एवरीत्यैवार्थादुक्तमर्थत एवोक्तम् । ननु इदं तदिति निर्देशेनाह इत्यर्थः । ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह । यद्वत् इति । यत् अवधिभूतं ब्रह्म ऋते विना “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादिनिषेधस्यैव सिद्धिर्न भवेत् सर्वस्यैव निषेधस्य सावधिकत्वनियमस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । अतः श्लोक्तस्य निषेधस्यावधिभूतं ब्रह्म तात्पर्यद्वारा श्रुतिर्बोधयति न साक्षात् ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

उपसंहरति, आनुषङ्गिकं फलं कथयन् ससाध्यान् भागवतधर्मान् समापयति, भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या नारायणपरः प्रेम्णा तदेकाविष्टः सन्नज्जोऽनायासेनैव मायां तरतीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ नारायणाद्याविर्भावस्य तद्विभूत्याश्रयणमन्तरा निरूपकत्वा-योगात् “अश्वत्थः सर्ववृक्षागाम्” इति भगवदुक्तेः । पिप्पलं भगवद्विभूतिरयनमाश्रयो यस्य स तथेति तत्त्ववर्णनं तस्यैवोचित्यात् स एवोवाचेत्युक्तं तत्तन्नामप्रद्वेगे किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रयोजनोभूतं व्यङ्ग्यार्थं विशदयति—अयं भाव इति । निर्विशेषणं ब्रह्मैव यावच्छक्तिविशिष्टं चेत्तर्हि पूर्णोविर्भावान्नारायण इतिनामा भगवानुच्यते तदेव तत्त्वं मायाद्यन्तर्यामित्वमात्रशक्तिप्रकाशकं चेत् परमात्मेति चोच्यते तदुक्तं तत्त्वस्य त्रैविध्यमुक्तम् भगवतो नारायणनामत्वे मानमाह—तथेति । तत्र एकस्यैव तत्तन्नामत्वे सति विशेषांशस्तत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरूपो भेदांशः ॥ ३४ ॥ अत्र प्रश्ने प्रश्नक्रमेणैवोत्तरं वस्तुनोऽभेदेऽपि “चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरोति विभाविताऽऽकृतिम् । विभुर्विभक्तवयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः” इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तरूप-विशेषं स्फुटीकरोति—अयमर्थ इति । नारायण इति भगवानिति नारायणनामा भगवानित्यर्थः । परमेव पूर्णमेव तत्त्वम् अवेहि जानीहि अवैहीति पाठस्त्वसभ्यः वृद्धेरसाधुत्वात् अनुवर्त्तमानमनुगतं समाध्यादौ वृत्तिनिरोधः समाधिः आदिना मुख्यवस्थायाः परिग्रहः तत्तुरीयं तत्त्वं ब्रह्मेत्युच्यते तदपि परं परमार्थस्वरूपमेकमेव तत्त्वमवेहि येन परमात्मना कर्त्ता सञ्जीवितानि प्रवर्त्तितानि एवमिति स्वरूपशक्त्यैकविलासमयत्वे सति स्वांशद्वारा सृष्ट्यादिशक्तिमत्त्वं भगवत्त्वं निरुपाधिविशेष्यमात्रत्वं ब्रह्मत्वं मायातत्कार्य-प्रेरकत्वलक्षणान्तर्यामित्वं परमात्मत्वम् इत्येवं लक्षणाभेदैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ न विषयीकरोति सङ्कल्पविकल्पविषयं न करोतीत्यर्थः वागपि वागिन्द्रियमपि न वचनविषयं करोति, बुद्धिश्च बुद्धिरपि न निश्चयविषयं करोति अन्यानि श्रोत्रत्वगादीनि मन आदिवृत्तिषु उपाधितयाऽभिव्यञ्जिकासु अभिव्यज्यमानस्य यथा करतलोपाधिना रविरश्मयः प्रकटीक्रियन्ते तथा प्रकटीक्रियमाणस्येत्यर्थः । आत्मप्रकाशस्य प्रकाशात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य यथा रविरश्मयः करतलाभिव्यङ्ग्या अपि करतलं प्रकाशयन्ति तथा मनआद्यभिव्यङ्ग्यत्वेऽपि मनावगादिवृत्तिप्रकाशकस्येत्यर्थः । न तत्प्रकाशविषयत्वं यथा रविरश्मीनां प्रकाशैकशीलानाम-प्रकाशमानकरतलादिप्रकाशविषयत्वं न सङ्गच्छते तथा जडीभूतमनआदिप्रकाशविषयत्वं ब्रह्मणो नास्तीत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिप्रकाशकत्वे प्रमाणश्रुतिः प्राणस्येत्यादि “प्राणस्य प्राणः क्रियाशक्तिप्रकाशकं चक्षुषश्चक्षु रूपदर्शनशक्तिप्रकाशकम् अन्नस्याऽन्नशब्दवाच्यपृथिवी-कार्यस्य घ्राणेन्द्रियस्येत्यर्थः । अन्नं गन्धज्ञानवृत्तिप्रकाशकं मनसो मनःसङ्कल्पविकल्पवृत्तिप्रकाशकं ब्रह्म ये विदुस्ते तत्त्वज्ञा इति शेषः । मनसा सह वाचो यमप्राप्य यतः सकाशाज्जिवन्ते शङ्कते, नन्विति । तंत्विति हं शाकन्य तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानम् औपनिषदमुपनिषद्भिः प्रकाशयं पुरुषं पूर्णं त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः । शब्दगोचरत्वं शब्दप्रमाणविषयत्वं प्रतीयत इति कुतो वाक् न विज्ञातीति पुरणीयं शब्दोऽपि उपनिषदाख्यवेदोऽपि आत्मनि परतत्त्वे अर्थात् निषेधमुखेन तात्पर्यात् न साक्षात् अभिधावृत्त्या विधिमुखेनाह—स्वस्यैव वेदस्यैव बोधकस्य तात्पर्यवृत्त्या निषेधमुखेन च ज्ञापकस्य निषेधरूपत्वात् ब्रह्मणो वाग्विषयत्वे निषेध-कत्वात् निषेधात्मकं वेदं लिखति—यत इत्यादि । यद् ब्रह्म वाचा नाभ्युदितं न प्रकाशितम् अभ्युद्यते प्रकाशयते मनःकर्त्तुं यद्ब्रह्म न मनुते सङ्कल्पादिविषयं न करोति यर्हि वागाद्यविषयं तर्हि प्रमाणाभावात् खण्ड्यादिवच्छ्रुतिर्ब्रह्म नैवाहेत्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि वेदस्य पर्यवसानमाह, अथेति । अथ मूर्त्तामूर्तस्थूलसूक्ष्मपुरुषरूपवर्णनानन्तरम् । अत आरोपस्य निषेधार्थ-त्वाज्निषेधद्वारा आदेशो ब्रह्मकर्मक उपदेशो भवति कीदृश इत्यपेक्षायामाह, नेति नेतीति । नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणीत्यादि वक्ष्यमाणवदिदं ब्रह्मण इदं ब्रह्म नेति अस्थूलमिति स्थूलादि द्वैतशून्यमित्यर्थः । तथा च परमर्षिसूत्रं “प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” इति अस्यैव च विषयवाक्यमिदम् “अथात आदेशः” इत्यादि प्रकृतं प्रकरणप्राप्तमेतावत्त्वम् इयत्तापरिच्छिन्नं मूर्त्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपमध्यस्तम् अथात आदेश इत्यादिशब्दः प्रतिषेधति पुनः सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वाच्छब्द एवाऽर्थो ब्रह्म ब्रवीति चेति सूत्रार्थः शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमित्यर्द्धपद्येन सूचितो विज्ञेयः अर्थोऽयं ब्रह्म-सूत्राणामिति गारुडोक्तेरिति ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

एवं नारायणपरः मायां पूर्वोक्ताम् अञ्जः अनायासेन तरति ॥ ३३ ॥ ब्रह्मपरमात्मशब्दो सदात्माऽऽकाशप्राणशिवशम्भवादि-शब्दानामुपलक्षणभूतौ एतैः शब्दैर्वाच्यस्य सर्वशब्दैर्वाच्यस्य सर्वशब्दपर्यवसानभूतस्य नारायणाभिधानस्य निष्ठां स्वरूपरूपगुण-विभूतिरूपाम् ॥ ३४ ॥ उत्तरयति, नारायणस्य मुख्यं जगत्कारणत्वमेवासाधारणलक्षणमाह—स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरिति । अहेतुः स्वयंकारणरहितम् अस्य त्रिष्वस्य यद्हेतुः एकवचनेन सहायान्तरनिरपेक्षं तत्त्वतनाचेतनविलक्षणं नारायणाख्यं त्वयोक्तम् अवोह यत्स्वप्नाद्यवस्थजीवेषु व्याप्य स्थितमित्यर्थः । देहादिसत्ताप्रवृत्त्योरपि परमात्माधीनत्वमाह देहेन्द्रियेति । जगत्कारणं सर्वजीवान्त-

रात्मभूतं सकलपदार्थसत्ताप्रवृत्तिहेतुभूतं परब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाद्यगोचरत्वमाह—नैतदिति । न विशति न प्रकाशयति आत्मा जीवः । यद्वा, चक्षुरात्मा (चक्षुः स्वरूपं यस्य) चक्षुः शरीरमित्यादिप्रकारेण परमात्मनः शरीरतया विशेषणभूतानि चक्षुरादीनि न प्रकाशयन्ति यथा ऽनलमर्चिषः स्वा इति अनलं तद्विशेषणभूता अर्चिष इवेत्यर्थः । शब्दोऽपि वेदान्तभागेऽप्यात्ममूलं परमात्मनि प्रमाणं बोधक-
निषेधतया “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” इति ग्राहकचक्षुराद्यगोचरत्वेन बोधयतीत्यर्थः । कथं बोधकनिषेधे ऋते तत्प्रतिपादितं भवतीत्यत्राह—अर्थोक्तमाह अर्थवशादुक्तं भवति तदेवोपपादयति, यद्वदे न निषेधसिद्धिः यद्ब्रह्मा ऋते विना चक्षुरादिनिषेधो न सिध्यति तद् ब्रह्म अर्थोक्तं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरराधव्याख्या

इत्येवंविधान् भागवतान् धर्मान् शिक्षन्नभ्यसन्नारायणपरः नारायणाराधननिष्ठः तदुत्थया नारायणाऽऽराधनोत्थया भक्त्या प्रेमात्मिकया दुस्तरामपि मायामञ्जः सुखेन तरति ॥ ३३ ॥ तदेवं प्रकृतिस्वरूपतत्कार्यनिरूपणप्रसङ्गात्पुरुषस्वरूपप्रकृति-
सम्बन्धनिस्तरणोपायावुपपादितौ अत्र नारायणपरौ मायां तरतीत्युक्तम् अत्र प्रकृतिपुरुषविलक्षणेऽथर्वस्वरूपनिश्चिचीषयापृच्छति, नारायणाभिधानस्येति । निष्ठामन्तं विचारस्यावधारणं स्वरूपनिश्चयमिति यावत् नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्ह्यं तत्र हेतुब्रह्मवित्तमाः ब्रह्मविदप्रेसराः ब्रह्मविच्छब्दादतिशयार्थे तमप्रत्ययः ॥ ३४ ॥ यद्यपि ससर्जोच्चावचान्याद्य इति सृष्ट्यादिकर्त्ता नारायण इत्यवगतमेव तथापि ततो निमित्तकारणत्वमात्रमवगतमतस्तन्मात्रत्वाशङ्कानिराचिकीर्षयात्राऽभिन्नोपादानजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वैर्ब्रह्म लक्षयति—पिपलायनः, स्थितीति । स्थितिः रक्षा उद्भव उत्पत्तिः सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुरिति पाठान्तरम् अस्य चिदचिदात्मकस्य जगतो यः सृष्ट्यादिहेतुः हेतुत्वं निमित्तोपादानसाधारणम् अहेतुः स्वस्य कारणान्तररहितः बहिःशब्देन स्वप्नाद्यवस्थाबहिर्भूत-
मुक्तावस्थोच्यते सद्ब्रह्मैतान् सर्वोवस्थास्वपि जीवेष्वन्तरात्मतया व्याप्य स्थित इत्यर्थः । देहादिसत्ताप्रवृत्त्योरपि परमात्माधीनत्वमाह— देहेन्द्रियेति । असुः प्राणः हृदयं मनः एतानि येन सब्रजीवितानि चरन्ति प्रवर्तन्ते तत्परमवेहि जानीहि जगत्कारणं सर्वदा जीवान्तरात्मभूतं सकलपदार्थसत्ताप्रवृत्तिहेतुभूतं परं ब्रह्मेत्येहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ देहेन्द्रियासुहृदयानि येन सब्रजीवितानि चरन्तीति तेषां नादधीन्योक्त्या इन्द्रियाद्यगोचरत्वं सूचितं तदेवोपपादितुमाह, नैतदिति । वाग्वागिन्द्रियम् एतत्कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम् तद्ब्रह्म न विशति न विषयीकरोतीत्यर्थः । आत्मा जीवः । यद्वा, चक्षुरात्माचक्षुः स्वरूपम् इन्द्रियाण्युपात्तेन्द्रियव्यतिरिक्तानि श्रोत्रत्वप्रसन्नाग्राणानि यथा ऽनलमर्चिषः स्वा इति । यस्य चक्षुः शरीरम् इत्यादिप्रकारेण परमात्मशरीरतया विशेषणभूतानि चक्षुरादीनि न प्रकाशयन्ति, अनलं तद्विशेषणभूता अर्चिषः इवेत्यर्थः । शब्दोऽपि वेदान्तभागेऽप्यात्ममूलं परमात्मनि प्रमाणं बोधकनिषेधतया “न चक्षुषा दृश्यते नापि वाचा” इति ग्राहकचक्षुराद्यगोचरत्वेनावबोधयतीत्यर्थः । श्रुतौ चक्षुषेति ज्ञानेन्द्रियाणा-
मुपलक्षणं वाचेति कर्मेन्द्रियाणां कथं बोधकनिषेधे कृते तत्प्रतिपादितं भवतीत्यत्राह—अर्थोक्तमिति । अर्थवशादुक्तं भवति तदेवोपपादयति—यद्वदे न निषेधसिद्धिरिति । यद्ब्रह्मा ऋते विना चक्षुरादिनिषेधो न सिध्यति तद्ब्रह्मार्थोक्तमाह प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । यद्वा, पूर्वोद्धेन प्रत्यक्षतन्मूलानुमानवेद्यत्वं प्रतिषिद्धम् एवं तर्हि तुच्छत्वापत्तिरत आह—शब्द इति । शब्दः प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । अतो न तुच्छत्वशङ्केति भावः । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते” इत्यनेन तु वागिन्द्रियाविषयत्वं तस्य तदधीनत्वं चोच्यते “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यनेन त्वपरिच्छिन्नत्वादिमत्तया न प्रतिपाद्यते इति भावः । ननु, “न चक्षुषा गृह्यते” इत्यादि-
शब्दश्चक्षुरादीनां ब्रह्मबोधकत्वं निषेधति नतु स्वयं तत्प्रमापयति ततः कथं, शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—अपिबोधकनिषेध-
तयात्ममूलमर्थोक्तमाहेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः न चक्षुषा दृश्यत इत्यादेश्चक्षुरादिग्राहकान्तरनिषेधरूपतयाऽर्थोक्तम् पारिषेध्यादुक्तं पारिषेधन्यायसिद्धम् इत्यर्थः । तदात्ममूलं भावप्रधानो निर्देशः आत्मनः स्वस्य मूलत्वं ब्रह्मप्रमितिकारणत्वमपि आह प्रतिपादि-
तवत्प्राय इत्यर्थः । यद्यपि “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादयो बहवः शब्दाः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकाः सन्त्येव तथापि यो ग्राहकान्तर-
निषेधपरः शब्दः तस्यैव ब्रह्मप्रमापकत्वं पर्यवसाययितुमर्थोक्तमात्ममूलमाहेत्युक्तम् । ननु, व्युत्पत्तिप्रहस्य प्रत्यक्षादिमूलकत्वात्
बोधकनिषेधस्य न चक्षुषेत्यादेरसङ्कोचात्स्वमूलत्वनिषेधपरतापि किं न स्यादित्यत आह—यद्वदे न निषेधसिद्धिरिति । यद्वदे
यदात्ममूलं विना न निषेधसिद्धिः बोधकनिषेधो न सिध्यति । अयं भावः बोधकनिषेधोऽपि शब्दः स्वयं ब्रह्म विषयीकृत्यैव तत्र
बोधकान्तराणि निषेधति—तत्रात्ममूलत्वस्यापि निषेधे त्वदमिति विषयीकाराभावात् क बोधकान्तरनिषेधः अत आत्ममूलत्वा-
भावे निषेधस्यैवासिद्धेस्तत्सिद्धयन्यथानुपपत्त्या आत्ममूलत्वमप्याहेति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहरति—इतीति । तदुत्थया भागवतधर्माभ्यासोद्रेकोत्थया ॥ ३३ ॥ ब्रह्मवित्तमाः हि यस्मात्तस्माद्युयं ब्रह्मणो निष्ठां

ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कर्षं वक्तुमर्ह्यं “निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थायां नाशेन्ये व्रतयावयोः” इति यादवः ॥ ३४ ॥ तदुत्कर्षोऽपि जन्मादि-

कारणत्वेन स्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्तकत्वेन तदनभिभूतशक्तित्वेन मनआदीन्द्रियाभिमानिदेवाज्ञेयत्वेन हि जननादिरहितत्वेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयेन प्रश्नं परिहरन्ति, स्थितीत्यादिना । योऽस्य जगतः स्थित्यादिहेतुः स्वस्य हेतुरन्यो नास्तीत्यहेतुः स्वप्नादिषु सन्निर्दोषत्वेन स्थितः यश्च बहिः प्रलये मुक्तौ च वर्त्तमानः येन देहेन्द्रियादीनि चरन्ति वर्त्तन्ते हृदयं मनः सञ्जीवितानि यदधीनानि हे जनेन्द्र ! तत्तत्त्वं परं सर्वस्मादुत्कृष्टम् अवैहीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ इतोऽपि हरिः सर्वोत्कृष्टः यतोऽस्य प्रसादं विना रुद्रादिदेवैर्न ज्ञेय इत्यह—नैनमिति । विशतिरत्रज्ञानार्थः मनआदिशब्देन तदभिमानि लक्ष्यते अचेतनत्वेन ज्ञानक्रियासम्भवात् तथाचायमर्थः मनो रुद्रादिः एनं नारायणं न विशति न जानाति वागुत सरस्वत्यादिकमपि न विशतीत्यनुवर्तते चक्षुः सूर्यः आत्मा ब्रह्मा वायुश्चान्ये प्राणाद्यभिमानिनश्च न जानन्तीत्यर्थः । अपिशब्दात्तत्प्रसादेनैकदेशं जानन्तीति योष्यं तत्रोदाहरणमाह, यथेति । यथा स्वाः अर्चिषः प्रधानाग्नेः पुत्राः अनलं प्रधानाग्निं तदनुग्रहमन्तरेण न विशन्ति । ननु, नित्याऽवियोगित्वेन अनन्तवेदाद्यात्मत्वाच्च श्रीज्ञातुमर्हतीति तत्राह—शब्द इति । निर्दोषः शब्द आगम इति निर्दोषशब्दराश्यभिमानिनी लक्ष्मीः बोधकादन्यत् अवोधकं परमेश्वरादितरलौकिकानन्दज्ञानादिकं यत्तस्य निषेधतया आनन्दो हरेर्नेदृशानन्दो ज्ञानरूपः नेदृशज्ञानरूप इत्यादि निषेधरूपेण आत्ममूलं स्वकारणम् अर्थोक्तमर्थतः परिशेषतः सिद्धत्वेनोक्तमाह अर्थशब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते न लक्षणावृत्तिः कथमत्राह, यदृत इति । यत्सर्वविलक्षणानन्दादिकं विना निषेधस्यैतन्न भवतीति निषेधवचनार्थस्य लौकिकानन्दादेः सिद्धिर्न स्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् सास्ति अतः परिशेषप्रमाणसिद्ध्या प्रमितमेवेत्यर्थः । प्रतीतार्थं परित्यज्याप्रतीतार्थकल्पनायां किं प्रमाणमितीयं शङ्का—

‘ब्रह्माद्या यं न जानन्ति करणाद्यभिमानिनः, जानन्त्यनुग्रहाच्चास्य प्रधानाग्निं यथाऽर्चिषः ।

अग्निपुत्रा नमस्तस्मै यमाह श्रीश्च न स्फुटम्, वेदरूपा परं देवं वैलक्षण्यात्समस्तशः ॥

आनन्दो नेदृशानन्द इत्युक्तेर्लोकतः परम्, प्रतिभाति न चाभाति यथावद्दर्शनं विना’ ।

इत्यनेन परिहर्तव्येति ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ इति च ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदानुषङ्गिकं फलमाह—इतीति ॥ ३३ ॥ नारायणाभिधानस्येति तैः तत्र नारायण इति भगवानिति तैः नारायण इतिनामा भगवानित्यर्थः । यद्वा, नारायणाभिधानस्य भगवतः ब्रह्मेति परमात्मेत्यादिप्रसिद्धतत्समुदायवृत्तीयतया पाठात् ‘नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते’ इत्यत्र स्पष्टीभावित्वाच्च निष्ठां तत्त्वम् ॥ ३४ ॥ प्रश्नक्रमेणैवोत्तरमाह—स्थितीति । यत् स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च भवति यच्च जागरादिषु सद्ब्रह्मिश्च भवति येन च देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति चरन्ति तदेकमेव परं तत्त्वं स्वप्रदन्क्रमेण नारायणादिरूपं विद्धीति योजनीयं तथापि ब्रह्मत्वस्पष्टीकरणाय विपर्ययेण व्याख्यायते तत्रैकस्यैव विशेषणभेदेन तदविशिष्टत्वेन च प्रतिपादनात् तथैव तत्तदुपासकपुरुषानुभवभेदाच्चाविर्भावान्मोर्भेद इति तात्पर्यम् एतदुक्तं भवति स्वयमहेतुः स्वरूपशक्त्यैकविलासमयत्वेन तत्रोदासीनमपि प्रकृतिजीवप्रवर्त्तकावस्थपरमात्मा उपरपर्य्यायस्वांशलक्षणपुरुषद्वारा यदस्य सर्गस्थित्यादिहेतुर्भवति तद्भगवद्रूपं विद्धि पुनस्तेनैव येन हेतुर्कृत्वा आत्माशभूतजीवप्रवेशनद्वारा यदस्य सर्गस्थित्यादिहेतुर्भवति सञ्जीवितानि सन्ति देहादीनि तदुपलक्षणानि प्रधानानि सर्वाण्येव तत्त्वानि येनैव प्रेरिततयैव चरन्ति स्वस्वकार्ये प्रवर्त्तन्ते तत्परमात्मरूपं विद्धि तथा च ‘तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने’ इत्यत्र वरुणकृताश्रीकृष्णस्तुतौ टीका च परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे इत्येषाजीवस्यात्मत्वं तदपेक्षया तस्य परमत्वमित्यतः परमात्मशब्देन तत्सहयोगी स एव व्यवयत इति तत्तदविशिष्टत्वेन ब्रह्मत्वमात्रं चैवमुपतिष्ठतीत्याह—स्वप्नेति । यदेव तत्त्वं स्वप्नादौ यदन्वयेन स्थितं यच्च तद्बहिः शुद्धायां जीवाख्यशक्तौ तथास्थितं ततः परत्रापि व्यातिरेकेण स्थितं स्वयमवशिष्टं तद्ब्रह्मरूपं विद्धीति ॥ ३५ ॥ परत्वमेवाह—नैतदिति । वाक् लौकिकी शब्दो वेदोपि अर्थः स्वाभिधादिवृत्तिभिरुक्ततया यदाह तदपि बोधकानां मन आदीनां निषेधो यत्र तत्तथा तेषामविषयतयैवेत्यर्थः । अप्राकृतानन्तस्वरूपगुणत्वादिति भावः । ननु सर्वथैव निःस्वरूपं निर्गुणं वेत्याह, आत्मनः स्वस्य मूलं कारणमिति यदृत इति यदि च सर्वथैव वक्ति तदा निषेधो वा कुत्र कथं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इति धर्मान् शिक्षन्निति स्मारयन्तश्चेत्येतदन्तानां धर्माणामनुष्ठानस्य शिक्षणं तदुत्तरेषां पुलकिततनुत्वरौदनादीनां त्वमिलाषस्य शिक्षणं कदाहमुत्पुलकिततनुर्भवेयमित्येतत्प्रकारकं तदुत्थया शिक्षितभक्तिजनितया भक्त्या उक्तलक्षणया प्रेमभक्त्या

मायां तरतीत्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम् ॥ ३३ ॥ नारायणपर इति श्रुत्वा नारायणस्य स्वरूपं पृच्छति—नारायणेति । “नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते” इत्युक्तेनारायणाभिधानो यो भगवांस्तस्य निष्ठां स्वरूपम् । ननु, स तवेष्टदेव एव भगवति गुरुपदिष्टमागौणं तत्स्वरूपं त्वं जानास्येवेति तत्राह—ब्रह्मण इति । स एव नारायणो ब्रह्म स एव परमात्मा अत एकस्वरूपस्यैव तस्य त्रितयत्वेन कथने कः प्रकारस्तमहं जिज्ञासे इति भावः ॥ ३४ ॥ प्रश्नक्रमेणैव प्रथमं नारायणं लक्षयति—स्थितीति । “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः । सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया” इत्याद्युक्तेः । पुरुषरूप एव अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं अहेतुर्हेतुशून्यः श्यामसुन्दराकारश्चतुर्भुजाष्टभुजसहस्रभुज (द्विभुज) सच्चिदानन्दमूर्तिः परव्योमनाथभूमावासुदेवमहाविष्णुक्षीरोदनाथनृसिंहरामकृष्णादिनामा नारायणो यो भगवच्छब्दवाच्यः स्वप्नजागरणसुषुप्तिषु सत् अनुवर्तमानं बहिश्च समाधौ सत् व्यापकं वस्तु यदेव ब्रह्मशब्दवाच्यं देहेन्द्रियप्राणमनांसि सञ्जीवितानि येन परमात्मशब्दवाच्येन तत् परं परमेश्वरमेकमेव तत्त्वमवेहि ॥ ३५ ॥ भगवत्तत्त्वं मयोपास्यं मदभ्यस्तमेवास्ति किन्तु दुर्ज्ञेयं ब्रह्मतत्त्वं विस्तार्य कथयेत्तपेक्षायां ब्रह्मतत्त्वमाह—नैतदिति चतुर्भिः । तद् ब्रह्म मनो न विशति न विषयीकरोति वागुत वागपि चक्षुश्च आत्मा जीवश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च यथा अनलं स्वाः स्वांशभूता अर्चिषो विस्फुलिङ्गादयो न प्रकाशयन्ति “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादि श्रुतेः ननु “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते तत्राह—शब्दोऽपि आत्मनः स्वस्य मूलं ब्रह्मबोधकनिषेधतयाह यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद् ब्रह्मेत्येवंरीत्यैवार्थादुक्तमर्थत एवोक्तं न तु शब्दत इदं तदिति निर्देशोनाहेत्यर्थः । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन” इत्यादिश्रुतेः । ननु तर्हि नैवाहश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह—यद्वेति । “अथात आदेशो नेति अस्थूलमनणु यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादि निषेधस्य अवधिभूतं यद्ब्रह्म ऋते विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वादिति । ननु “तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्वचनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” इति हरिवंशोक्तेर्ब्रह्मस्येतिः सनातनमिति दशमोक्तेः “यस्य प्रभाप्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् । तद्ब्रह्म” इति ब्रह्मसंहितोक्तेर्भगवदङ्गस्येतिरूपं चेद्ब्रह्म तर्हि कथं न मनआदिकं विषयीकरोतीति उच्यते भगवदङ्गस्येतिर्हि न मायिकं तृतीयं भूतं किन्तु मायातीतं सच्चिदानन्दरूपमेव वाङ्मनआदिकं तत् कथं स्वविषयीकर्तुं शक्नोतु “शब्दं ब्रह्म वपुर्दधदिति । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मेति तव ब्रह्ममयस्येश ! किमुतेक्षाभिर्मर्षिण” इति सच्चिदानन्दविग्रह इत्याद्युक्तेर्भगवद्वपुरपि ब्रह्मैव यद्यपि तदपि तत्कृपाशक्त्या अतर्क्यैव प्रापञ्चिकलोकगोचरीकृतम् अत एव नीलोत्पलदलश्यामादिशब्दवर्णितं यत्तदप्यप्राकृतनीलोत्पलदलश्याममपि प्राकृतनीलोत्पलवर्णत्वेन भक्तैर्ध्यातमतादृशमपि तद्वपुः केवलमतर्क्यया तत्कुरुण्यैव भक्तनयनयोराविर्भवति अतः प्रापञ्चिकलोकैर्मनोवचोगोचरीकर्तुमशक्यं केवलं ब्रह्मोपासकैरेव साधनपरिपाके सत्यपि भगवदनुग्रहप्राप्त्यैव ब्रह्माकारेऽन्तःकरणेऽनुभूयत इत्यतो वेदोऽपि यन्मनो न मनुते इत्यादि दृश्यते त्वभ्यया बुद्धयेत्याद्यप्याहेति विवेचनीयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवद्भक्त्या मायां तीर्त्वा परमानन्दं प्राप्नोतीत्याह—इतीति । इत्येवम्भूतान् भागवतान् धर्मान् शिक्षन् अभ्यस्यन् नारायणपरः नारायणोपासकः तदुत्थया नारायणप्रवर्तितया भक्त्या अन्यैदुस्तरामपि मायामञ्जोऽनायासेन तरति ॥ ३३ ॥ नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्त्यज्ञामित्युक्तं तमेव ज्ञातुं पृच्छति । नारायणाभिधानस्येति । यतः गूयं ब्रह्मविस्तु श्रेष्ठाः अतः ब्रह्मपरमात्मादिशब्दवाच्यस्य नारायणाभिधानस्य समस्ततरसमूहाधारस्य परमपुरुषस्य निष्ठां तदसाधारणस्वरूपादिवर्णनेनोत्कर्षोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हथ “निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थया” इति यादवः ॥ ३४ ॥ विश्वहेतुत्वादिना भगवदुत्कर्षमाह—स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरिति । अस्य चिदचिदात्मकस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतुः उपासनतया निमित्ततया च कारणं स्वयमहेतुः अन्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्याश्रयः यत्स्वप्नादिषु तत्तज्जीवावस्थाप्रदत्वेन सत् बहिश्च सर्वाधारत्वादिना सत् येन देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति चरन्ति तत्परं पूर्णसर्वोत्कृष्टं परमपुरुषतत्त्वं हे नरेन्द्रावेहि जानोहि ॥ ३५ ॥ चेतनाचेतनानवगाह्यत्वेयत्तानवच्छिन्नत्ववेदैकवेद्यत्वादिधर्मवत्स्वरूपनिरूपणेन भगवदुत्कर्षमाह—नैतदिति । एतत्परं तत्त्वं मनः अन्तःकरणेन्द्रियं न विशति न विषयीकरोति प्राणेन्द्रियाणि प्राणः सर्वेन्द्रियनायकः इन्द्रियाणि बाह्यानि दशेन्द्रियाणि च न विशन्ति वाक्शब्देन कर्मेन्द्रियदेवतागणः चक्षुःशब्देन ज्ञानेन्द्रियदेवतागणः आत्मा जीवश्च सर्वेषां मनआदीनां स्वामी न विशति यथा अनलं तदंशभूताः अर्चिषः न विषयीकुर्वन्ति तद्वत् शब्दोऽपि सर्वज्ञो वेदस्तु आत्ममूलम् “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेव यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद” इति श्रुतेः उद्गमनस्थानं परं तत्त्वं “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते सत्यं ज्ञानमनन्त” इत्यादिवाक्यैः अर्थोक्तम् अर्थत उक्तं यथाभवति तथा प्रतिपाद्यतया आह किञ्च यद्वेति “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते यन्मनो न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन” इत्यादिशब्दं

विना निषेधसिद्धिः परतत्त्वेयत्ताप्राहकनिराकरणसिद्धिर्न स्यादतस्तदियत्तानवच्छिन्नत्वसिद्धये तदियत्ताप्राहकनिराकरणतया चाहेत्यन्वयः । मनआदयो यन्न प्रकाशयन्ति वेदस्तु विषयतया इयत्ताप्राहकनिराकरणतया च यदाह तत्सर्वोत्कृष्टं परं तत्त्वमवेहीत्यर्थः ॥३६॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं फलपर्यन्तं भगवद्धर्मानुक्त्वा तच्छिक्षया भगवत्परश्रेद् धर्मैर्धर्मिपरश्रेत् तदा सैव माया भर्तृस्थाने तं नयतीत्याहेतीति, शिक्षयैव भक्तिर्भवति तथा नारायणपरत्वं,

नारायणः परो यस्य परत्वं कीदृशं मतम् । मार्गान्तराच्चेदुत्कर्षो विषयो ह्येक एव हि ॥ १ ॥

प्रकारश्रेद्धर्मपरो विषयः कीदृशः परः । उत्कृष्टबुद्धिः सिद्धैव ततो निष्ठावशिष्यते ॥ २ ॥ ३३ ॥

तद्धर्माणां न निष्ठात्वमतः पृच्छति संशयात् ॥ ३ ॥

अतिगूढत्वात् तज्ज्ञानाय हेतुकथनं, ब्रह्मवित्तमा इति, नाममात्रमेव भेदकमित्यभिधानपदं, श्रुतिस्मृत्यविरोधेन वक्तव्यमिति भावः ॥ ३४ ॥ उत्तरमाह षड्भिर्भगवत्त्वमेवोत्तरमिति ज्ञापयितुं अग्निरूपो वागधिपतिरिति मार्गत्रयेण परत्वं वक्तव्यं तत्र स्वमतेनाह द्वाभ्यां स्वरूपसम्बन्धिभेदात्, प्रथमं स्वरूपमाह स्थितीति परत्वं हि त्रिविधमुत्कृष्टत्वं भिन्नत्वं नियन्तृत्वं च, तत्र श्रेष्ठ्यं जगतः परमकर्तृत्वेन, अवस्थात्रयसाक्षित्वं मोक्षसमाधावप्यनुभूयमानत्वं सत्त्वेन भिन्नत्वानुभव उक्तः, वैदेन्द्रियप्राणान्तःकरणान्येव जीवस्य परिकरस्तदुज्जीवकत्वेन नियन्तृत्वं, यद्यपि त्रिविधं परत्वं साधारणो धर्मस्तथापि भक्तिमार्गे भगवानसाधारणो भवति, ततश्च तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयान् स्वयं करोति प्रवाहवैलक्षण्येन, अवस्थात्रये स्वयमेव सर्वहितकर्तो समाधिमोक्षयोश्च यथासुखं च देहादीनां विनियोजकः, एतावता “विचिकीर्षितो म” इत्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥ सम्बन्धिपक्षं निवारयति तत्त्वेन ज्ञानं हि तत् तत्र धर्मिज्ञानमशक्यमित्याह नेति, सम्भावनामात्रं भगवद्विषयकं सर्वेषां वस्तुतस्तु ज्ञानं न सम्भवति करणानामसमर्थत्वात्, मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं तेन प्रवाहलौकिकत्वेन न ज्ञानं, वेदव्यतिरिक्तयोगादप्यपि सङ्गृहीताः, उतेति भिन्नप्रक्रमे लौकिकाः, चन्द्रास्मेति बहिरन्तर्ज्ञानशक्ती, प्राणेन्द्रियाणि चेति क्रियाशक्तिः, चकाराद् देवतावर्गः, “परास्त्रि खानी”त्यत्रापि सम्भावनाज्ञानमेव, विद्यमानस्य सम्बद्धस्य प्रकाशाभावोनुपपन्न इति तदर्थं लौकिकदृष्टान्तमाह, भगवत्तेजोव्यतिरेकाय स्वा इति, अर्चिषो ज्वालाः, वेदादपीदमित्थतया ज्ञानं वारयति शब्दोपीति, वेदाद् भगवज्ज्ञानं त्रेधा सम्भवति स्वकरणत्वेन स्वबोधितकरणत्वेन स्वहेतुत्वेन च, तत्र क्रिया वा ज्ञानं वा काण्डद्वयार्थ इति तच्छेषत्वेनैवेतरनिरूपणादन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् स्वतन्त्रतया न स्वकरणत्वेन निरूपणं, विधिशेषत्वं वा ज्ञानशेषत्वं वा सर्वस्य वेदस्य किन्त्वर्थार्थमुक्तं “ब्रह्म भवति” स्वोद्गमहेतुत्वेन च, भगवति करणानि तु स्वत एव निषेधति “यतो वाचो निवर्तन्त” इत्यादिना “कोअद्धावेदे”ति च “वेदा अवेदा” इति च, तर्हि ‘ब्रह्मवि’दिति किङ्करणकं ज्ञानं ? स्वकरणकमेवेति ब्रूमी यदि ब्रह्माविर्भवति तदा न करणानां काचिच्छक्तिः, तथाज्ञानं तु पूर्वदलोक एव निरूपित “मात्मानं च प्रदर्शये”दिति, स्वस्यापि वृत्तान्तकथनमात्रत्वं न बोधकत्वं, तथा च शब्दस्य व्यापारोस्ति न बोधकत्वं करणनिषेधे कथं बोधकत्वमत आह यदत इति, निषेधानां सावधित्वात्, ब्रह्मानिरूपणे कुतो निवर्तेरन्निति वाक्यार्थोपर्यवसानं स्यात्, “तमेव विदित्वे”ति तूपासनाकाण्डस्थितत्वात् “तमेकमेव” “सर्वभावेनाश्रये”दित्युक्तं भवति, अन्यथेतरेविज्ञाने न मोक्षः स्यात्, तच्चावश्यकं, तस्मादिदमित्थतया ज्ञानमेव नास्तीति न द्वितीयः पक्षः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

हेतीत्यस्याभासे शिक्षया भगवत्परश्रेदित्यस्यैव व्याख्यानं धर्मैर्धर्मिपरश्रेदिति ॥ ३३ ॥ नारायणनिधानस्येत्यस्याभासे पूर्वदलोकोक्तप्रणाड्या श्रुतेनारायणपरत्वेप्रे निष्ठाजिज्ञासा कुतःसंशयादिति विचारयन्ति नारायण इत्यादिना, अयमर्थः, अत्र नारायणशब्दः किं नारायणस्वार्थं नारायण इति सम्बन्धितसिद्धातान्तो यौगिक उत रूढस्तत्राद्येपि किं मार्गः परामृश्यत उत धर्मो धर्मोपि किं भगवन्निष्ठो भगवदुद्देश्यको वेति विकल्प्याहुः परत्वं कीदृशं मतमिति, तत्र मार्गपक्षे विचारमाहुर्मार्गान्तरादिति हि निश्चयेन, हि यतो हेतोर्विषयो भक्तिज्ञानकर्ममार्गाणामेक एव भगवानेवातो मार्गस्य परत्वे विवक्षिते त्रिषु परत्वं वक्तव्यमित्यर्थः, धर्मपक्ष आहुः प्रकार इत्यादि, प्रकारः परत्वरूपश्रेद् धर्मपरो भगवन्निष्ठधर्मविषयस्तदा विषयो भगवद्धर्मः परः कीदृश इति वक्तव्यमित्यर्थः, न चैतावति श्रुतेषु तव परत्वबुद्धिर्न जाता चेदनधिकारादप्रे न वाक्यमिति शङ्क्यमित्याहुःरुदित्यादि, तत इति श्रवणात्, निष्ठेति परा काष्ठा, अन्यः पक्षस्तु न सम्भवतीत्याहुस्तदित्यादि, नेति साधनसाधनत्वेनोक्तत्वात् नेत्यर्थः, तथा चैवविधसंशयान् निष्ठां पृच्छतीति

सन्दर्भार्थः, अयं सर्वोपि सन्दर्भ उत्तरानुरोध इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ स्थित्युद्भवेत्यत्र स्वमतेनेति भक्तिमार्गीयसिद्धान्तेनेत्यर्थः, परमकर्तृत्वेनेति मूलेहेतुपदेन न हेतुर्यस्येति तदर्थेन च मूलत्वबोधनात् परत्वं बोध्यं, साधारण इति जीवसाधारणः, असाधारण इति भक्तिमार्गे विशिष्टाद्वैतरूपाधिदैविकवादाद् 'यस्यात्मा शरीर'मिति श्रुत्या जीवस्यापि भगवानेव नियामक इति तन्नियमनादेव जीवस्य देहाद्युज्जीवकत्वं न स्वत इत्यसाधारणत्वमत एव 'परात् तु तच्छ्रुते'रित्यत्र जीवस्य भगवदधीनमेव कर्तृत्वं निर्धारितमिति तथा, तत्रापि भक्तानां निवेदितात्मत्वादेकदेशाभिमानमपि स्वयमङ्गीकरोतीति विशेष इति तथेत्यर्थः, प्रवाहवैलक्षण्येनेति प्रवाहे हि प्रकृतेरेव प्रकृतावेव यथा-यथमुत्पत्त्यादयो भक्तिमार्गे तु स्वस्मात् स्वस्मिन्नेति तद्वैलक्षण्यं प्रकारेपि तथा तेनेत्यर्थः, एवं भक्तिमार्गीयं परत्वं निरूप्य तन्मार्गीयं निष्ठामाहुरेतावत्तेत्यादिना, यथासुखं देहादिविनियोजकत्वे निवेदितात्मत्वसिद्धयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं स्वरूपतः परत्वेवगते कुत एवं निश्चय इति प्रमाणजिज्ञासा भवति तन्निरूप्यार्थमाहुः सम्बन्धीत्यादि, नैतदित्यत्र तत्त्वेन ज्ञानं हि तदित्युक्तदृष्टसम्बन्धित्वेन ज्ञानं हि सम्बन्धि-परमित्यर्थः, प्रवाहलौकिकत्वेनेति यथा सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया च लोके जायते तथा "शब्द इति चेन् ने"त्यादिसूत्रद्वयोक्तरीत्या प्रवाहत्वेनालौकिकत्वेन च शब्दान् मनसश्च सकाशाच्च न स्मृत्युक्तज्ञानमित्यर्थः, सङ्गृहीता इति मनोनिरोधस्यैव योगत्वात् तथेत्यर्थः, ननु योगसाधितचक्षुषा श्रुतिज्ञानं वक्तीति कथं नेत्युच्यत इत्यत आहुः पराञ्जीत्यादि, अन्यथा 'नायमात्मे'ति श्रुति'र्नाहं वेदै'रिति स्मृतिश्च विरुध्येतेति तथेत्यर्थः, क्रिया वेत्यादौ वाशब्दद्वयेन जैमिनीयवैयासानुसारिभिर्यथायथमेकस्य शेषित्वमुपगम्यत इति काण्ड-द्वयस्य तत्तन्मतेनैकवाक्यत्वं समर्थितम्, अर्थार्थमिति फलार्थं विषयार्थं चेति यथायथं ज्ञेयं, करणानीति ज्ञापकानीन्द्रियादीनि, ब्रह्मविदिति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्युक्तमित्यर्थः, यदीत्यादि 'तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतेरिति भावः, पूर्वश्लोक इति बहिश्चेति बहिःपदेनेति शेषः, यदि न बोधकत्वं तदा 'तं त्वौपनिषद् पुरुष'मिति श्रुतिर्विरुध्येतेत्यत आहुस्तथा चेत्यादि, ननु निषेधावधित्वेनैव चेद् ब्रह्मनिरूपणं नेदमित्यतया तदा यथाकथञ्चिज्ज्ञानस्य निःसाधनानामपि सत्त्वात् सम्यग्ज्ञानस्यैव कारणतानिश्चयेन श्रुत्या च तदभावे निश्चितेन्यतः सुतरामभावात् 'तमेव'ति श्रुत्युक्ता मोक्षकारणतया ज्ञानस्य बाध्येतेति चेत् तत्राहुस्तमेवेत्यादि, इदं वाक्यं चेताश्चतरस्थमत्र चानूद्यमानज्ञानमुपक्रमस्थामुपासनां स्वसाधनत्वेनापेक्षते तत्रापि 'तस्याभिध्यानाद् योजनात् तत्त्वभावा'दिति पूर्वमुक्तत्वात् सर्वभावेनाश्रयणरूपो मतस्तथाभावस्य बीजभूतकृपाधीनत्वाद्वापि स्वकरणकमेव च ज्ञानमभिप्रेयते मोक्षायेति न बाध इत्यर्थः, विपक्षे बाधकं तर्कमाहुरन्यथेत्यादि, इतरज्ञानेनेति साक्षात्कारभिन्नेनेत्यर्थः, त्वेत्यादि साक्षात्कारज्ञानं मोक्षाधि-न आवश्यकं, यद्वा सर्वभावेनाश्रयणाभाव इतरविषयकज्ञाने विद्यमाने मोक्षो न स्यादित्यर्थः, तदिति सर्वभावेनाश्रयणं तथा च तदर्थं सावधारणमनुवदतीत्यर्थः, एतेन श्लोकेन 'नायमात्मे'त्यादिश्रुति'र्नाहं वेदैर्भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिस्मृतिश्च समर्थिता ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तं मायातरणोपायमुपसंहरति—इतीति । इत्येवविधानभागवतान्धर्मान् शिक्षन् अभ्यसन्नारायणपरः भगवद्वारा-धननिष्ठः पुमान् तदुत्थया भगवद्धर्मानुष्ठानजन्यया भक्त्या परमप्रेमात्मिकया दुस्तरामपि मायामञ्जः सुखेनैव तरतीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ नारायणपरस्तन्मायां तरतीति श्रुत्वा तत्स्वरूपं पृच्छति—नारायणेति । नारायण इत्यभिधानं नाम यस्य तस्य निष्ठां स्वरूपं नोऽस्मभ्यं यूयं वक्तुमर्हथ । हि यस्यात् यूयं ब्रह्मवित्तमाः ब्रह्मविदामतिश्रेष्ठाः । तस्य स्वरूपमेव न जानामि नामान्तराणि तु जानामीत्याशयेनाह—ब्रह्मणः परमात्मन इति ॥ ३४ ॥ एवं पृष्ठः पिप्पलायन इदमित्यतया ब्रह्मस्वरूपनिरूपणस्याशङ्क्यत्वात्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति” इति श्रुत्युक्तरीत्या कार्यद्वारा तन्निरूपयति—स्थित्युद्भवेति । अत्र ब्रह्मज्ञाने सूक्ष्मबुद्धित्वमपेक्षितं तच्च तवास्ति नरेन्द्रत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—नरेन्द्रेति । यः स्थित्युद्भवप्रलयहेतुस्तत्त्वं परं सत्त्वं नारायणादिशब्द-वाक्यमवेहि जानीहीत्यन्वयः । हेतुशब्देन न केवलं निमित्तत्वमात्रं किन्तुपादानत्वमपीत्यभिप्रेत्य जागराद्यवस्थासु तस्य सद्रूपेणान्वयं हेतुमाह—यदिति । स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिषु सत्, वर्तमानमित्यर्थः । स्थितिहेतुत्वं स्पष्टयति । देहाः इन्द्रियाणि, असवः प्राणाः, हृदयमन्तःकरणम्, एतानि येन सञ्जीवितानि चेतनीकृतानि चरन्ति, स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तस्यापि कश्चिद्धेतुः स्यादित्याशङ्क्याह—अहेतुरिति, स्वयं तु हेतुरहित इत्यर्थः । एवमपि विकारित्वं तु स्यादेवेत्याशङ्क्याह—बहिश्चेति, प्रपञ्चातीतोऽतो न विकारित्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्विदमित्यतया ब्रह्मरूपं कुतो न निरूप्यते इत्याशङ्क्याह—नैतदिति । एतत् ब्रह्मरूपं परं तत्त्वं मनो न विशति न विषयीकरोति । 'मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेर्मनसोऽविषयत्वादेव वागपि निरूपयितुं न शक्नोति । ज्ञेत्येत्यर्थः । चक्षुश्च द्रष्टुं न शक्नोति आत्मा जीवोऽपि ज्ञातुं न शक्नोति । प्राणश्च क्रियाशक्त्या प्राप्तुं न शक्नोति । अन्यानि च प्राणत्वकश्चोत्ररसनाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञातुं हस्तपादादीनि कर्मेन्द्रियाणि च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति । चकारान्मन आद्यधिष्ठातृणां देवानां सङ्ग्रहः । ननु सर्वप्रकाशकानां कुतो न तद्विषयकत्वमित्यपेक्षायां तदंशत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । स्वाः स्वांशभूता अप्यधिषो विस्फुलिङ्गादयोऽन्यत्प्रकाशयन्तोऽप्यनलं न प्रकाशयन्ति न दहन्ति च तथा जडा मन आदिवृत्तयोपयात्मन्यभिष्यन्त्य-

मानात्मांशेन सर्वं बहिर्वस्तुविषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनो विदुः' इत्यादिश्रुतेः । ननु यदि तस्य वागविषयत्वं तर्हि कथं 'तं त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुत्यादावोपनिषदत्व-
व्यवहार इत्याशङ्क्याह—शब्दोऽपीति । वेदात्मकशब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं सत् । अर्थोक्तमर्थोत्तात्पर्यादुक्तं यथा
भवति तथाऽऽह—तन्निरूपयति, न साक्षात् । तत्र हेतुमाह—बोधकनिषेधतयेति । 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनेन मयात आदेशो नेति नेति ।
अस्थूलमनणु' इत्यादेः, स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपत्वादित्यर्थः । ननु तर्ह्यर्थोक्तमाहेत्यपि कथमुच्यते नैवाहेत्यैव वक्तव्यमित्या-
शङ्क्याह—यद्वत् इति, यत् अवधिभूतं ब्रह्म ऋते विना 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादि निषेधस्यैव सिद्धिर्न भवेत् सर्वस्यैव
निषेधस्य सावधिकत्वनियमस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवंविधानां यथाविधा स्थितिर्जायते तां तथाविधस्थितिं मुक्त्या दर्शयति । क्वचिदिति । क्वचित् अच्युतचिन्तया भगवतो
ध्यानेन, रुदन्ति । अहो भगवन् वयमेतावन्तं कालं किमुपेक्षिता इति ब्रुवन्तो रोदनमाचरन्ति । क्वचित् हसन्ति । ध्यानानन्देन
अहो भगवन्ननुगृहीताः स्मः, इति ब्रुवन्तः सन्तः हासं कुर्वन्ति नन्दन्ति, च । एवं अलौकिकाः लोकविलक्षणाः सन्तः, जय जयेति
शब्दादीनि शेषः । वदन्ति । नृत्यन्ति क्वचिदत्यौत्सुक्येन नृत्यं कुर्वन्ति । गायन्ति च । क्वचित् अजं भगवन्तं, अनुशीलयन्ति
तल्लीलामभिनयन्ति । एवं परं परमपुरुषं, एव मनसा प्राप्य, निर्वृताः सन्तः तूष्णीं भवन्ति ॥ ३३ ॥ उपसंहरति । इतीति । इत्येवंविधान्
भागवतान्, धर्मान्, शिक्षन् पुमान्, तदुत्थया भागवतधर्मे संशीलनोत्पन्नया, भक्त्या, नारायणपरः नारायणाराधननिष्ठः, दुस्तरां
मायां, अञ्जः सुखेन, तरति ॥ ३४ ॥ तदेवं प्रकृतिस्वरूपतत्कार्यनिरूपणप्रसङ्गात्पुरुषस्वरूपप्रकृतिसंबन्धनिस्तरणोपायानुपपादितौ ।
अत्र 'नारायणपरो मायामञ्जस्तरति' इत्युक्तं तत्र प्रकृतिपुरुषविलक्षणेश्वरस्वरूपनिश्चिकीर्षया पृच्छति । नारायणाभिधानस्येति ।
नराणां समूहो नारं तदन्तर्यामितया अयते गच्छति प्राप्नोतीति नारायणः नारायण इत्यभिधानं यस्य तस्य, ब्रह्मणः ब्रह्मशब्देनाप्य-
मिहितस्य, परमात्मनः, निष्णामन्तं स्वरूपनिश्चयमिति यावत् । हे ब्रह्मविष्णुः ब्रह्मविदमेसराः, यूयं, ब्रह्मविच्छब्दादतिशयाने
तमम् । नोऽस्मभ्यं, वक्तुम् अर्हत्वं हि । अयं भावः । ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मेति चोच्यते । तदुक्तम् । 'ब्रह्मेति
परमात्मेति भगवानिति शब्दयते' इति । तथा 'नारायणे भगवति तद्विदं विश्वमाहितम्' इति । एतद्विषु सर्वान्तरात्मना नारायणस्यैवा-
मिहितत्वात्तन्निष्ठाप्रश्नः ॥ ३५ ॥ यद्यपि 'ससर्जोच्चैवचान्याद्यः' इति सप्त्यादिकर्त्ता नारायण इत्यवगतमस्त्येव तथापि ततो
जगतो निमित्तकारणमात्रत्वमेव नारायणस्यावगतसतोऽस्यैकं निमित्तकारणत्वमेवास्ति अथवास्योपादानकारणत्वमपीत्याशङ्कानिरा-
चिकीर्षया उभयविधकारणत्वेन नारायणारूपं ब्रह्म लक्षयति पिप्पलायनः । स्थित्युद्भव इति । यः अस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः,
स्थितिः रक्षा च उद्भव उत्पत्तिश्च प्रलयश्च तेषां हेतुः, नारायणशब्ददृष्ट्येदं विशेषणं निमित्तोपादानत्वसाधारणम् । स्वयं अहेतुः
स्वस्य कारणान्तररहितः, ब्रह्मशब्दं लक्ष्यीकृत्याह । यत् ब्रह्म, स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् जीवानामिति शेषः । जीवानां जागरादिषु
तिसृष्ववस्थासु जीवान्तरात्मतयाऽवस्थितमेवेत्यर्थः । बहिश्च, ततो बहिरप्यवस्थितमित्यर्थः । देहादिसत्ताप्रवृत्त्योरपि परब्रह्माधीनत्व-
माह । देहेति । देहः शरीरं च इन्द्रियाणि च असवः प्राणाश्च हृदयं मनश्च तानि, येन ब्रह्मणा, संजीवितानि चेतनीकृतानि सन्ति,
चरन्ति स्वसाध्यक्रियायां प्रवर्त्तन्ते, हे नरेन्द्र तत् परम् अवेहि । सर्वदा जीवान्तरात्मभूतं सकलपदार्थसत्ताप्रवृत्तिहेतुभूतं यज्जगत्कारणं
तत्परं ब्रह्म अवहेहीत्यर्थः । सद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुभयविधकारणतापि प्रदर्शिता ॥ ३६ ॥

हिन्दो अनुवाद

राजन् ! जो इस प्रकार भागवतधर्मोक्तो शिक्षा ग्रहण करता है, उसे उनके द्वारा प्रेम-भक्तिकी प्राप्ति हो जाती है और
वह भगवान् नारायण के परायण होकर उस माया को अनायास ही पार कर जाता है, जिसके पंजे से निकलना बहुत ही कठिन
है ॥ ३३ ॥ राजा निमिने पूछा—महर्षियो ! आपलोग परमात्माका वास्तविक स्वरूप जानने वालों में सर्वश्रेष्ठ हैं । इसलिये
मुझे यह बतलाइये कि जिस परब्रह्म परमात्माका 'नारायण' नाम से वर्णन किया जाता है, उनका स्वरूप क्या है ? ॥ ३४ ॥
अब पाँचवें योगीश्वर पिप्पलायनजीने कहा—राजन् ! जो इस संसारकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय का निमित्त-कारण और
उपादान-कारण दोनों ही है, बननेवाला भी है और बनानेवाला भी—परन्तु स्वयं कारणरहित है, जो स्वप्न, जाग्रत् और सुषुप्ति-
अवस्थाओं में उनके साक्षी के रूपमें विद्यमान रहता है और उनके अतिरिक्त समाधि में व्यो-का-त्यो एकरस रहता है ? जिसकी
सत्ता से ही सत्तावान् होकर शरीर, इन्द्रिय, प्राण और अन्तःकरण अपना-अपना काम करने में समर्थ होते हैं, उसी परम

सत्यवस्तु को आप 'नारायण' समझिये ॥३५॥ जैसे चिनगारियाँ न तो अग्निको प्रकाशित ही कर सकती हैं और न जला ही सकती हैं, वैसे ही उस परमतत्त्वमें—आत्मस्वरूप में न तो मनकी गति है और न वाणी की, नेत्र उसे देख नहीं सकते और बुद्धि सोच नहीं सकती, प्राण और इन्द्रियाँ तो उसके पासतक नहीं पटक पातीं। नेति-नेति—इत्यादि श्रुतियों के शब्द भी वह यह हैं—इस रूप में उसका वर्णन नहीं करते, बल्कि उसको बोध कराने वाले जितने भी साधन हैं उनका निषेध करके तात्पर्यरूप से अपना मूल—निषेधका मूल लखा देते हैं। क्योंकि यदि निषेधके आधार की, आत्मा की सत्ता न हो तो निषेध कौन कर रहा है, निषेध की वृत्ति किस में है—इन प्रश्नों का कोई उत्तर ही न रहे, निषेध की ही सिद्धि न हो ॥ ३६ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिं ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥
नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते संवनविद् व्यभिचारिणां हि ।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥
अण्डेषु पेशिषु तरुवविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ।
सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥
यर्ह्यब्रजनामचरणौषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद् गुणकर्मजानि ।
तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद् यथामलदृशोः सवितुः प्रकाशः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वं रजः तमः इति त्रिवृद् आदौ एकं (कार्यं) (ततः) सूत्रं महान् अहम् इति जीवं प्रवदन्ति, ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया उरुशक्तिं ब्रह्म एव भाति यत् सत् असत् च तयोः परं (वर्तते) ॥ ३७ ॥ असौ आत्मा न जजान न मरिष्यति न एधते न क्षीयते हि व्यभिचारिणां संवनविद् सर्वत्र शश्वत् अनापायि उपलब्धिमात्रं यथा प्राणः (यथा) इन्द्रियबलेन सत् विकल्पितम् ॥ ३८ ॥ अण्डेषु पेशिषु तरुषु अविनिश्चितेषु तत्र तत्र प्राणः जीवं उपधावति हि यत् इन्द्रियगणे सन्ने अहमि च प्रसुप्ते आशयम् ऋते कूटस्थः नः तदनुस्मृतिः ॥ ३९ ॥ यर्हि अब्रजनामचरणौषणया उरुभक्त्या गुणकर्मजानि चेतोमलानि विधमेत् यथा अमलदृशः सवितुः प्रकाशः विशुद्धे तस्मिन् आत्मतत्त्वं साक्षात् उपलभ्यते ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वाच्चास्ति ब्रह्मेति प्रसज्जेतात आह सत्त्वमिति । सत्स्थूलं कार्यमसत्सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति । कुतः । यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणम् । कार्यं हि कारणाद्भिन्नं न भवति 'वाचार्भणम्' इत्यादिश्रुतेः । ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राह । उरुशक्तिं अनेकशक्तिमत् । उरुर्महती मायालक्षणा शक्तिर्यस्य तादति वा । बहुधा भानमेव दर्शयति । आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत्प्रमाणं प्रवदन्ति । ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदन्ति । ततोऽहमिति जीवं जीवोपाधिमाहंकारं च तदेव प्रवदन्ति । ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्था विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखदुःखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति । नहि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥ ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्ताद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादत आह । नात्मेति । आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः । जन्माभावादेव तदनन्तरास्तितालक्षणेऽपि विकारो नास्ति । नैधते न वर्धते वृद्धयभावावेव विपरिणामोऽपि निरस्तः । कुतः । हि यस्माद्व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिदेहानां संवनवित्तत्त्वात्कालद्रष्टा । नष्टवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थो भवतीत्यर्थः । ननु निरवस्थः कोऽसावात्मा अत आह । उपलब्धिमात्रमिति । नन्वायातं तर्हि क्षणिकत्वं नेत्याह । सर्वत्रेति । सर्वत्र देशे शश्वत्सर्वदा अनपाय्यनुवर्तमानम् । ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्न ज्ञानस्यानपायित्वमस्य आह । इन्द्रियबलेनेति । सदेव ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितम् । नीलाद्याकारवृत्तय एव जायन्ते नश्यन्ति च न ज्ञानमिति भावः । व्यभिचारिण्यव्यभिचारे दृष्टान्तः । प्राणो यथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तं त्रिवृण्विन्द्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति । अण्डेष्विति ।

पेशिषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेष्वविनिश्चितेषु । स्वेदजेषु उपधावत्यनुवर्तते । एवं दृष्टान्ते निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दाष्टान्तिकेऽपि दर्शयति । कथम् । तदैवात्मा सविकार इव प्रतीयते यद्यदा जामरे इन्द्रियाणो यदा च स्वप्ने तत्संस्कारवानहंकारः । यदा तु प्रसुप्तं तदा तस्मिन्प्रसुप्ते इन्द्रियाणो सन्ने लीने अहमहंकारे च सन्ने कूटस्थ निर्विकार एवात्मा । कुतः आशयमृते लिङ्गशरीरमुपाधि विना । विकारहेतोरुपावेरभावादित्यर्थः । नन्वहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्येत तत्कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह । तदनुस्मृतिर्नः तस्य दर्शनस्पर्शनादिविशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्तो न किञ्चिदवेदिषमिति । अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्त्येव सुषुप्तावात्मानुभवो विषयसंबन्धाभावात् न स्पष्ट इति भावः । तथा च श्रुतिः । “यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इति ॥ ३९ ॥ ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थात्मानुभवो भवेत्कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा तर्हि तन्निवर्तकोऽनुभवो भवेदत आह । यहीति । वित्तैषणादि विहाय केवलमब्जनाभस्यैव चरणेच्छया या उरुभक्तिस्तया पुमांश्चेतसो मलानि विधमेज्जाशयेत् । चेत एव वा कर्तुं । स्वगतानि मलानि तथा भक्त्या क्षालयेत् । तदा तस्मिन्विशुद्धे चेतसि सति साक्षादव्यवधानेनात्मतत्त्वमुपलभ्यते । अमलयोर्दृशोः सत्योर्यथापूर्वमेव सिद्धः सवितृप्रकाश इति ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रमाणेनैवार्थसिद्धेः सार्वत्रिकत्वात्तद्विषयत्वानङ्गीकारे शङ्काविषाणादिवत्तदभावप्रसङ्गः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे हेतुमाशङ्कते—कुत इति । कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्स्वर्णाद्ब्रह्मत्वादर्शनादिति भावः । पुनराशङ्कते—अनन्तशक्तिमतो बहुधा भवनं न विरुद्धम् । अनन्तशक्तिकल्पने गौरवमालङ्घ्याह—उरुमेहतीति । मायायां सर्वसंभवस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । आदौ सृष्ट्यादौ । ततः प्रधानरूपेण भवनोत्तरम् । तदेव यत्सृष्ट्यादावेकमित्यर्थः । तत उभयशक्तिप्रधानमहद्रूपेण भवनोत्तरम् । ततश्चाहंकार सृष्ट्युत्तरम् । इति भाव इति—अनुगतसत्त्वभानविवेके प्रपञ्चस्यासत्त्वनिर्णये निर्णेतुः स्वसिद्धयेऽन्यप्रमाणापेक्षैव नोदेतीत्याशयः । तर्हि यद्विशब्देन निषेध एव पर्यवसान इतिशब्दस्य निषेध एव प्रामाण्यं न ब्रह्मणि तदा प्रमाणाविषयत्वा-न्नियममाणकत्वान्न ब्रह्मास्ति, तदसदिति वृत्तेः । ततः प्रधानकल्पनान्तरं तदेव ब्रह्मैव, ततः महत्कल्पनान्तरं ततश्चाहंकारकल्पनान्तरं देवताः सात्त्विकाहंकारकार्याः इन्द्रियाणि राजसाहंकार कार्याणि विषयास्तामसाहंकारकार्याः, तत्प्रकाशः सुखादि सुखं सात्त्विकम्, आदिना दुःखमोहयोर्महः । सर्वस्वरूपेण प्रमाणप्रमेयादिरूपेण स्वतो भासमानस्य स्वप्रकाशस्य । अथ संदर्भः—शक्तेस्तत्स्वरूपं तयोर्बहिरंगवैभवयोः परं स्वरूपवैभवं श्रोत्रैकुंठादिरूपं तदस्थवैभवं शुद्धजीवरूपम् अन्यथा तत्तद्भावासिद्धिः, किंरूपतया तत्तद्रूपज्ञानक्रियार्थफलरूपतया, महदादिलक्षणज्ञानशक्तिरूपत्वेन, सूत्रादिलक्षणक्रियाशक्तिरूपत्वेन, तन्मात्रादिलक्षणार्थरूपत्वेन, प्रकृतिलक्षणतत्तत्सर्वैक्यरूपत्वेन सदसद्रूपं फलरूपत्वेन तयोः परतंत्रफलं पुरुषार्थस्वरूपं सर्वैभवं भगवदाख्यं चिद्वस्तु तदनुगत-त्वाच्छुद्धजीवाख्यं चिद्वस्तु च एतेन ज्ञानक्रियादिरूपेणोरुशक्तित्वं व्यंजितम् । शक्तेः स्वाभाविकरूपत्वं सप्रमाणं स्पष्टयति—आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वरंजस्थत इति त्रिवृत प्रधानम्, ततः क्रियाशक्त्या सूत्रम्, ज्ञानशक्त्या महानिति ततोहमहंकार इति तदेव च जीवं शुद्धस्वरूपं जीवात्मानं तदुपलक्षणकं वैकुंठादिवैभवं च प्रवदन्ति वेदाः ते च ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्याद्याः, आदावेकं ततस्तद्रूपमिति शक्तेः स्वाभाविकत्वमायातम् । अन्यस्यासद्भावेनोपाधिकत्वायोगात् स्वरूपवैभवस्यांगप्रत्यंगवन्नित्यसिद्धत्वेऽपि सूर्यसत्तया तद्रस्मिपरमाणुवृत्तस्येव तत्सत्तया लब्धसत्ताकत्वात्तदुपादानकत्वं तदादित्वं च स्यात् । ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । शक्ते रचित्वत्वं स्वाभाविकत्वं चोक्तं विष्णुपुराणे—‘निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोभ्युपगम्यते ।’ इति मैत्रेयप्रभान्तरं श्रीपराशर उवाच—‘शक्तयः सर्वभावानामचित्यज्ञानगोचराः । यतो हेतोर्ब्रह्मणस्ताः सर्गाद्या भावशक्तयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ।’ इति । श्रीस्वामिटीका च । तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शङ्कते—निर्गुणस्येति । सत्त्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यपरिच्छिन्नस्य शुद्धस्य सहकारिशून्यस्य अमलात्मनः रागादिशून्यस्य एवंभूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते, एतद्विलक्षणस्यैव लोके घटादिषु कर्तृत्वाददर्शनादित्यर्थः । परिहरति—शक्तय इति सार्धेन । लोके हि सर्वेषां भावानां पावकस्योष्णताशक्तिवदचित्यज्ञानगोचराः शक्तयः संत्येव अचित्याभिन्ना भिन्नत्वादिवि-कल्पैश्चित्तयितुमशक्याः केवलमर्थोपत्तिज्ञानगोचराः संति ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूताः स्वरूपादभिन्नाः शक्तयः ‘परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते’ इति श्रुतेः । अतो मणिमंत्रादिभिरग्न्यौष्ण्यवन्न केनचिद्वस्तुं शक्यन्ते, अत एव तस्य निरङ्कुशमैश्वर्यम् । तथा च श्रुतिः ‘स वा अयमस्य वशी सर्वस्याधिपतिः’ इत्यादि । यत एवम्, अहो हेतोः ब्रह्मणः सर्गाद्या भवन्ति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्येषा । किञ्च—ब्रह्मपदेन ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति प्रसिद्धं व्यञ्ज्य सत्त्वादिगुणमयमायास्तदनन्यत्वेपि निर्गुणस्येति प्राकृतगुणैरस्पृष्टत्व-मङ्गीकृत्य तेषां बहिरंगत्वं स्वीकृतं तदेतदेव “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इत्येषा श्रुतिः स्वीचकार । “मायाञ्च

तदपाश्रयाम्” इतिवन्महेश्वरत्वं मायाया बहिरंगाया आश्रय इति तां पराभूय च स्थितमिति लभ्यते । पूर्ववदत्र शक्तेः स्वाभाविकत्वं मायादोषास्पृष्टत्वं च साधितम्, अत एव श्रीगीतासु—“ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुच्यते । सर्वतःपाणिपादं तत्” इत्यादिना । अत्रेयं प्रक्रिया—एकमेव तत्परमं तत्त्वं स्वाभाविकाचित्यशक्त्या सर्वदैव स्वरूपतैद्रूपवभवजीवप्रधानरूपेण चतुर्धावतिष्ठते, सूर्यातर्मंडलस्थतेज इव मंडलतद्बहिर्गततद्द्रिश्मतत्प्रतिच्छविरूपेण । एवमेव श्रीविष्णु पुराणे—“एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्” । इति । “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । अत्र व्यापकत्वादिना तत्तत्समावेशाद्यनुपपत्तिश्च शक्तेरचित्यत्वेनैव पराहता दुर्घटघटकत्वमचित्यत्वम् । शक्तिश्च सा त्रिधा—अन्तरङ्गा बहिरंगा तटस्था च, तत्रांतरंगया स्वरूपशक्त्याख्यया पूर्णनैव स्वरूपेण वैकुण्ठादिरूपवैभवरूपेण च तदवतिष्ठते, तटस्थया रश्मिस्थानीयचिदेकात्मशुद्धजीवरूपेण, बहिरङ्गया मायाख्यया प्रतिच्छविगतवर्णशाबल्यस्थानीयतदीयबहिरंगवैभवजडामप्रधानरूपेण च । चतुर्द्धात्वमेव तदात्मकत्वेन जीवस्यैव तटस्थशक्तित्वं प्रधानस्य च मायांतर्भूतत्वमभिप्रेत्य शक्तित्रयं विष्णुपुराणे गणितम्—“विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा । अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते । तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते” । इति अविद्या कर्म कार्य यस्याः सा तत्संज्ञा मायेत्यर्थः । यद्यपीयं बहिरंगा तथाप्यस्या तटस्थशक्तिमयमपि जीवमावरयितुं सामर्थ्यमस्तीत्याह—तयेति । तारतम्येन तत्कृतावरणस्य ब्रह्मादिस्थावरांतेषु देहेषु लघुगुरुभावेन वर्तते इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यया संमोहितो जीवः’ इति ययैवाचित्यया मायया चिद्रूपता निर्विकारतादिगुणरहितस्य प्रधानस्य विकारित्वं चेति ज्ञेयम् । अत्रांतरंगत्वतटस्थत्वबहिरंगत्वादिनैव तासामेकानां तत्तत्साम्यं न तु सर्वात्मनेति तत्तत्स्थानीयत्वमेवोक्तं न तु तत्तद्रूपत्वम् अतस्तत्तद्दोषा अपि नावकाशं लभन्ते, अत्र विशेषो भगवत्संदर्भे दृश्यः । विश्वनाथस्तु—किञ्च—ब्रह्मणः स्वरूपानुभव एव लोकैर्दुष्करस्तस्य ग्रामाण्ये तु नास्ति कोपि संशयो यतो “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इति “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुत्युक्तं वस्तुमात्रमेव सर्वं ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मैवेति यत्तदेव विवृणोति—सत्त्वमिति । अन्यतैः । विशेषस्तु ‘तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममेव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” । इति हरिवंशोक्तेः । अस्यार्थस्तु—तत्परं सर्वस्मात्परं यत् परमं ब्रह्म सर्वं जगद्विभजते स्वत एव महदहंकारादिरूपेण विभक्तं करोति तन्ममेव तेजो ज्ञातुमर्हसीत्यतो ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्’ इति भगवदुक्तेः सूर्यस्य घनं तेज इतिवत्तस्य वपुस्तेज एव ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्, अत एव ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतौ यस्य कृष्णस्येति व्याचक्षते ॥ ३७ ॥ सर्वात्मकत्वे पुनराक्षिपति—नन्विति । तत्प्रसंगो जन्मादिविकारप्रसंगः । तदनंतरो जन्मानंतरः । वृद्धेरेव परिणामोऽनुमीयते तदभावात्स च न संभवतीति निरस्तोऽपाकृतः । जन्माद्यभाववत्त्वे हेतुमाशंक्य समाधत्ते—कृत इत्यादिना । तत्तत्कालद्रष्टा बालयुवादिबालसाक्षी । तदवस्थोऽवस्थावदवस्थो जाग्रदाद्यवस्थः । इत्यर्थ इति—न हि साक्षिणः साक्ष्यरूपत्वं भवतीति भावः । पुनराशंकते—निरवस्थ इति । उपलब्धिमात्रं ज्ञानस्वरूपम् । उपलब्धिमात्रत्वेऽप्याक्षिपति—नन्विति । तर्हि क्षणिकत्वं क्षणस्थितिकत्वं क्षणिकविज्ञानमतमित्यर्थः । तन्निराकरोति—नेति । अनपायि नाशरहितम् । अनपायित्वमप्याक्षिपति—नन्विति । इन्द्रियबलेन चक्षुषो झटिति तत्तत्पदार्थयोगेन तत्तदाकारा प्रतीतिर्जायत इति । इति भाव इति—ज्ञानस्यैकत्वेन बहुत्वासंभवः । तथाहि—घटज्ञानात्पटज्ञानं न भिद्यते उपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् । आकाशवदिति । एवं नीलज्ञानात्पीतज्ञानं न भिद्यते ज्ञानत्वात्, पीतज्ञानवदिति ज्ञानस्यैकत्वेन नित्यत्वान्न तन्नाश इति तात्पर्यम् । व्यभिचारिषु व्यभिचारवत्सु । यस्य न व्यभिचारः सोऽव्यभिचारस्तत्र दृष्टान्तः—दृष्टांतः सादृश्यबलेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन स दृष्टान्तः । दीपिका—तत्प्रसंगो जन्मादिविकारप्रसंगः । तत्तत्कालद्रष्टा बालयुवाद्यवस्थासाक्षी । अवस्थावतां देहानाम् । तदवस्थो बालयुवाद्यवस्थः । उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकरसम् । क्षणिकविज्ञानवादी बौद्धः शङ्कते—नन्विति । सर्वदा सर्वस्मिन्काले अनुवर्तमानं नित्यत्वेनानुगतम् । पुनः शङ्कते—नन्विति । अनपायित्वं नित्यत्वेनानुवर्तमानत्वं सदैव नित्यस्थिरमेव जायतं इति, अध्यस्तानां वृत्तीनामेव जन्मनाशौ नाधिष्ठानत्वेनानुगतस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । व्यभिचारिषु बालादिदेहेषु । अत्रागमापायि देहेभ्यस्तदवधिरूप आत्मा भिन्न इति प्रथमस्तर्कः । तथा द्रष्टात्मा दृश्यदेहभिन्न इति द्वितीयोपि तर्क इति ज्ञेयम् । संदर्भस्तु—अत्र यदि त्वंपदार्थस्य जीवात्मनो ज्ञानत्वं नित्यत्वं च प्रथमतो विचारणोचरं स्यात्तदैव तत्पदार्थस्य तस्य तादृशत्वमपि सुबोधं स्यादिति । तद्वोधयितुम् ‘अन्यार्थश्च परामर्शः’ इति न्यायेन जीवात्मनस्तद्रूपत्वमाह द्वाभ्यां—नात्मेति । आत्मा शुद्धो जीवः’ उपलब्धिमात्रं ज्ञानेनैकरूपम्, कथंभूतम् सर्वत्र देशे शश्वत्सदानुवर्तमानम्, अन्यतैः । अत्र ज्ञानमिति भाव इत्येतेन अयमागमापायितदवधिभेदेन प्रथमस्तर्कः, द्रष्टृदृश्यभेदेन द्वितीयोपि तर्का ज्ञेय इति ज्ञेयम् । विश्वनाथस्तु—तस्य ब्रह्मणस्तत्पदार्थापरोक्षानुभवो न सर्वस्य किंतु शुद्धजीवस्यापरोक्षानुभवानंतरमेवेत्यतः शुद्धजीवमाह—नात्मेति त्रिभिः । आत्मा शुद्धजीवो न जज्ञानं जात इत्याद्यो विकारो निषिद्धः । न भविष्यतीत्यंतः षष्ठः, अन्यतैः ॥ ३८ ॥ इन्द्रियादीन्धन्नादिनाऽहंकारग्रहः । यद्यपि जरायुजादयोऽपि सर्वथा निश्चेतुमशक्या एव तथापि तेषां यथाकथं चिद्विज्ञानं भवेदेव स्वेदजेष्वतिसूक्ष्माणां बहूनामप्रसिद्धत्वादिनिश्चितत्वमेवेत्युक्तमनिश्चितेषु स्वेदजेष्वति । उपधावति प्रतिशरीरं

जीवं तत्रतत्रोपधावति एक एव प्राणस्तत्तदात्मना भाति तथा निर्विकार एव सच्चिदानंदरूप आत्मा इन्द्रियविकल्पितं नानाविकारापन्नं भातीत्यर्थः । कथं निर्विकारत्वमिति प्रश्ने, उत्तरयद्यदेति । यदा जागर इन्द्रियगणः स्वप्ने च तत्संस्कारवानिन्द्रियविषयसंस्कारवान् । अहंकारस्तदैव सविकार इव प्रतीयते, इवेन वस्तुतो विकाराभाव एवोक्तो विकाराणामवस्तुत्वेन तत्संबंधस्य सुतरामवस्तुत्वादिति भावः । निर्विकारत्वे हेतुमाशङ्कते—कुत इति । इत्यर्थ इति—‘यावद्विगान्वित आत्मा तावत्कर्मनिबंधनम्’ इत्युक्तेलिंगादेहसंबंधस्यैव संसृतिक्षणविकारापादकत्वमिति भावः । पुनरत्राशंकते—नन्विति । यतः स्मृतिरतो हेतोः । चेत्तत्र साक्षिणोऽनुभवस्तर्हि कथं न स्पष्ट इति चेदाह—विषयेति । इति भाव इति—स्पष्टत्वेऽनुभवस्य विषयसंबंधस्यैव हेतुत्वासुषुप्तौ तदभावात् तथेत्याशयः । सुषुप्तौ विषयाभावेऽपि ज्ञानमस्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । यद्यदा सुषुप्तौ वै प्रसिद्धं तत्प्रसिद्धं जगत् न पश्यति पश्यन्नात्मानं तद्ब्रह्म द्रष्टव्यं वस्तुजातं द्रष्टुरात्मनो दृष्टेर्ज्ञानस्य विपरिलोपो नाशो न ह्यस्तीति श्रुतिपदार्थः । दीपिका—निर्विकारोऽपलब्धः सुषुप्तौ निर्विशेषात्मानुभवमनुवर्तते उपाधित्वेनानुगच्छति । दृष्टान्ते प्राणे निर्विकारित्वमन-डादिबदनश्वरत्वं दार्ष्टान्तिके प्राणदृष्टान्तेनोपपादनीये शुद्धात्मनि कथमिति, केन प्रकारेण निर्विकारित्वदर्शनमित्यर्थः । प्रकारमेवोदाहरणेन व्याचष्टे—तदैवेति । मूले यदित्यव्ययं यदेत्यर्थे, तस्यैव पुनर्मूले योजनायै यदा चेत्यावृत्तिः कृता । तत्संस्कारवान् जागरवासनावान् । एवमवस्थाद्वये विकारित्वप्रतीतिमूलाद्वहिरेव संयोज्य निर्विकारत्वं मूले योजनयाह—यदात्विति । प्रसुप्तमिति भावे क्तः, जीवेन सुष्यते स्मेत्यर्थः । तस्मिन् जीवे । प्रसुप्ते सति । सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधेः । तदा सुषुप्त्यवस्थायाम् । विशेषज्ञानं वृत्तिज्ञानं तेन शून्यस्याखंडात्मन इत्यर्थः । नोस्माकम् । जाग्रद्द्रष्टृणां स्मृतिमभिनयेन दर्शयति—एतावन्तमिति । अतः जागरे तथास्मरणात् पूर्वं नानुभूतं यत्तस्य स्मरणासंभवादनुभवस्मरणयोश्च सामानाधिकरण्यात् सुषुप्त्यवस्थायामज्ञानसाक्षिसुखात्मनोऽनुभवोस्त्येव । विषयेति—स्वरूपातिरिक्तस्य विषयस्य देहेन्द्रियाद्युपाधेः संबंधाभावात्स्वरूपमात्रानुभवो जाग्रदाद्यनुभववन्न स्पष्ट इत्यर्थः । तथा च सुषुप्तावात्मानुभवे प्रमाणं श्रुतिः—“यद्वै तत्” इत्यादिका । पश्यन्नलुप्तज्ञान एवात्मा तत्तदा सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तद्द्रष्टव्यं विषयं न पश्यतीत्यभिप्रायादेव सुषुप्तावप्यलुप्तज्ञानत्वे हेतुः—न हीति । हि यतो द्रष्टुः साक्षिणः दृष्टेः स्वरूपज्ञानस्य विपरिलोपो नाशो न विद्यते नाशयोग्यत्वादित्यर्थः । न हि प्रकाशनाशे सवितृप्रकाशो नश्यतीति भावः । तर्हि कुतो न पश्यति द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावादिति ज्ञेयम् । तदुक्तं भगवद्वाक्यकृद्भिः—“अंतरा च” इति सूत्रव्याख्यानावसरे सुषुप्तं प्रकृत्य विषयाभावादियमचेतनता न चैतन्याभावादिति, अयं साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयस्तर्कः । सुखमात्रावशेषात् दुःखि-प्रेमास्पदत्वविभागेन चतुर्थोऽपि तर्को ज्ञेयः, तदुक्तमभियुक्तेः—“अन्यव्यतिरेकाख्यस्तर्कः स्याच्चतुरात्मकः । आगमापायितदवधि-भेदेन प्रथमो मतः । द्रष्टृदृश्यविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा । साक्ष्यसाक्ष्यविभागेन तृतीयस्सम्मतः सताम् । दुःखिप्रेमास्पदत्वेन चतुर्थः सुखबोधकः ।” इति । संदर्भस्तु—तदनुस्मृतिर्न इति । तस्याखण्डात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणो नोस्माकं जाग्रद्द्रष्टृणां जायते । अन्यतैः । तत्र तस्य स्पष्ट इति भाव इत्यंते अतः प्रकाशमात्रवस्तुनः सूर्यादेः प्रकाशवदुपलब्धिमात्रस्याप्यात्मन उपलब्धि-स्वाश्रयमस्त्येवेत्यायातमिति ज्ञेयम् । विपरिलोपो विद्यते इत्यंतेऽयं साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयः । सुखावेशात् दुःखिप्रेमास्पदत्व-विभागेन च चतुर्थोऽपि तर्कोऽवगन्तव्यः, अन्यत्पूर्ववत् । विश्वनाथस्तु—इन्द्रियादिलये निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति—अंडेष्वाति । उपधावति जीवमाददान एव जीवमनुवर्तते । अन्यतैः ॥३९॥ “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति” इति श्रुतेः कूटस्थानुभवस्य मोक्षहेतुत्वात्पुनः संसारानुभवो नोचित इत्याशंकते—नन्विति । तत्संस्कारणामविद्यासंस्काराणाम् । आदिना लोकैषणादिग्रहः । गुणकर्मजानि सत्त्वादि-गुणावेशकृतानि रागद्वेषादीनि । कर्तुरभ्याहारे गौरवं मत्वाह—चेत एवेति । कर्तुं कर्तृपदम् । दीपिका—नन्विति शंकासमाधानाभासः । अविद्या “न किंचिदवेदिषम्” इत्यनेनोक्तं मूलज्ञानम् । तत्संस्कारा अज्ञानवासनाश्च तेषां विद्यामानत्वात्सुषुप्तौ कूटस्थानुभवेऽपि सुषुप्त्युपरमे पुनरपि संसारः स्यादिति योजना । यर्हि पुनरपि संसारस्तर्हि तन्निवर्तकोऽविद्यादिनाशकः । वित्तैषणादीत्यादिना पुत्रैषणा लोकैषणयोर्ग्रहः । अव्यवधानेन सुषुप्तिवदविद्यादिव्यवधानाभावेन । तथा च श्रुतिः—“अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतं मश्नुते” इति । संदर्भस्तु—ननु यदि सुषुप्तावित्यादि । तैः भवतु नाम केवलज्ञानिनां तु ज्ञानेनाहंकारपर्यंतलये महत्त्वप्रधानयोर्यः कथं स्यात् सुषुप्तिवत् प्रयत्नांतरासंभवात्, आश्रयव्याघाताच्च तदेवं सति शुद्धत्वंपदार्थस्य जीवस्याप्युपलब्धिसंभवात्किमुत तत्पदार्थस्य भगवत इति सत्यम्, तत एवेदमुच्यते इत्याह—यर्हीति । यदा पुरुषार्थचतुष्टयैषणां विहायाऽजनाभचरणैषणाप्राप्तीच्छा यस्यां तथा भक्त्या भक्तिप्रभावेण चेतोमलानि विधमेत्तदा तस्मिंश्चित् प्रभावेणैवात्मनो जीवस्य तत्त्वमाश्रयः श्रीभगवानुपलभ्यते किमुतात्मसात्रमिति । विश्वनाथस्तु—नन्वित्यादि भवेदंतं पूर्ववत् । तत्र भक्तिमिश्रज्ञानपरिपाकेन प्रथमं प्रथमं शुद्धजीवानुभवस्ततेः “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ।” इति भगवदुक्त्या भक्त्युत्थज्ञानेन तत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽपरोक्षानुभवस्ततो ब्रह्मसायुज्यमिति क्रमः । यदि तु—“यत्कर्मभिर्भ्यक्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्” इति वाक्यबलाद्ब्रह्मानुभूषुः केवलमेव भक्तिं कुर्याच्चदा ‘सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्’ इति न्यायेन ब्रह्मानुभवं प्राप्य भगवदनुभवमपि प्राप्नोतीत्याह—यर्हीति । यदा उरुः

केवला भक्तिस्तया चेतसो मलानि गुणकर्मजानि विधमेन्नाशयेत् । त्रैगुण्यापगमे यदा नैष्कर्म्यं भवेदित्यर्थः । कीदृश्या—
अञ्जनाभस्य चरणाचरणोपासनादेव एषणा कामना ध्रुवादीनामिवान्यकामनापि भवेद्यतस्तया तदा तस्मिन्विशुद्धे चेतसि
आत्मनस्तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्प्रतिष्ठारूपस्य भगवतोपि तत्त्वमुपलभ्यते, यथाऽमलदृशोः पटलापगमे सति निर्मल्योः सत्योः
सवितुः सूर्यस्य प्रकाशः । साक्षादिति पदेन भक्तिमहिम्ना तत्प्रतिष्ठारूपं सवितापि सवितृभक्तेन स्वहृग्भ्यां पाणिपादादिविशिष्टो
वाहनादिपरिकरसहितोप्युपलभ्यते ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तर्हि प्रमाणाविषयत्वाच्चास्ति ब्रह्मेति प्रसक्तं तत्राह—सत्त्वमिति । आदौ एकं सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत् गुणत्रयात्मकं
प्रधानं प्रवदन्ति । ततः क्रियाशक्त्या जातं सूत्रं ज्ञानशक्त्या च महानिति तदेव प्रवदन्ति । ततो जातमहम् इति जीवं जीवोपाधि-
भूतमहङ्कारं च तदेव प्रवदन्ति । ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयेति ज्ञानशब्देन इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च क्रियाः इन्द्रियाणि
अर्थाः पृथग्यादिपञ्चमहाभूतानि फलं च सुखदुःखात्मकं तद्रूपतया तथा सदसत्कार्यकारणात्मकं यच्च तयोः सदसतोरपि परं कारणं
तत्सर्वं तत्तदात्मकतया उरुशक्ति अचिन्त्यानन्तशक्तितं ब्रह्मैव भाति । अतः सर्वस्वरूपेण भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ नास्ति
प्रमाणापेक्षेति ॥ ३७ ॥ नन्वेवं ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वे ब्रह्मणो विकारित्वापत्तिरित्यशङ्क्य मणिमन्त्रयोगिकामधेनुकल्पवृक्षादिभ्यो
बहवः पदार्था जायन्ते । परंतु नहि तद्विकारेण तेऽपि विवृता भवन्ति तद्वदत्रापीत्याह—नेति । असौ आत्मा ब्रह्म न जजान न
जातः । ‘जन जनने’ वैदिको धातुः । न च मरिष्यति न चैधते नापि क्षीयते । अस्तिताविपरिणामाख्यौ विकारावुपलक्षणीयौ ।
हि यस्मात् व्यभिचारिणानागमापायिनां बालयुवादिस्वप्नजागराद्यवस्थानां च सवननित् तत्कालसाक्षी न ह्यवस्थावतां साक्षी
तदवस्थो भवति । तथा तद्ब्रह्म सर्वत्र देशे शश्वत् सर्वदा अनपायि क्षयरहितम् उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकरूपम् । व्यभिचारिष्ववस्थित-
स्याप्यभिचारे दृष्टान्तः । प्राणो यथा पश्चिमनुष्यादिशरीरेषु अनुवर्तते तथा । ननु नीलं ज्ञानं जातं पीतं नष्टम् इति ज्ञानस्यापि
नाशवत्त्वं प्रसिद्धम् इत्याशङ्क्याह । इन्द्रियेति । सदेव ब्रह्मरूपमेव ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारा वृत्तय एव
जायन्ते नश्यन्ति च न तत्र प्रतिफलितं रूपज्ञानमित्याशयः ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तं विवृण्वत् सुषुप्ताविन्द्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं
दर्शयति—अण्डेऽपि । अण्डजेषु पेक्षेषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिजेषु अवनिश्चितेषु स्वेदजेषु च तत्र तत्र सर्वत्र प्राणो हि यथा
जीवमुपधावति अविकृत एवानुवर्तते तथैवात्माऽपि सर्वदा निर्विकार एव । सविकारप्रतीतिस्तु यदा जागरे इन्द्रियगणः यदा च
स्वप्ने तत्संस्कारवानहङ्कारः तदैव इन्द्रियाद्यध्यासेन स्यात् । यत् यस्मात् सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रियगणे सन्ने लीने अहमि अहङ्कारे च
प्रसुप्ते लीने सति आशयमृते विकारहेतुलिङ्गशरीररूपोपाधिं विना विकारहेतोरुपावेरभावादित्यर्थः । कूटस्थो निर्विकार एवावतिष्ठते ।
नन्वहङ्कारपर्यन्तानां लये शून्यमेवावशिष्यते तत्कथं तत्र कूटस्थोऽवशिष्यते तत्राह । तदिति । तस्य सुषुप्तिसाक्षिणो निर्विकारस्य
सुखरूपस्यात्मनो नोऽस्माकमेतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति स्मृतिर्भवति । अनुभूतस्य स्मरणायोगात्सुषुप्ता-
वात्मानुभवोऽस्त्येव । विषयसंबन्धाभावात्तु न स्पष्टः ॥ ३९ ॥ ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थानुभवः स्यात्तदा कथं पुनरपि संसारः
स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा तर्हि तन्निवर्तकोऽनुभवो भवेत्तत्राह—यहीति । विचैषणादि विहाय
केवलमञ्जनाभस्य भगवत्श्रणैषणया जाता या उरुः महती परमप्रेमलक्षणा भक्तिः तया गुणाः सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्तानि यानि
कर्माणि विहितानिषिद्धात्मकानि ततो जातानि यानि चेतसो मलानि पुण्यपापरागलोभादीनि भक्तः विधमेत् नाशयेत् । यद्वा ।
चेतः कर्तुं । तानि स्वगतानि मलानि यदि विधमेत् क्षालयेत्तदा तस्मिन् चेतसि विशुद्धे सति साक्षादव्यवधानेनात्मतत्त्व-
मुपलभ्यते । तथेति । अमलयोर्दृशोरेव यथा पूर्वमेव सिद्धोऽपि सवितृप्रकाश उपलभ्यते न त्वन्धस्य तथा सदा प्रकाशमानोऽप्यात्मा
शुद्धचित्तस्यैवोपलभ्यते न तु विषयवासनाकलुषितचित्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तर्हि यदि शब्देन निषेध एव पर्यवस्यन् इति शब्दस्य निषेध एव प्रामाण्यं न ब्रह्मणि तदा प्रमाणाविषयत्वाच्चि-
प्रमाणकत्वात् ब्रह्म नास्ति, यच्चिप्रमाणकं तदसदिति व्याप्तेः । ततः प्रधानकल्पनानन्तरम् । तदेव ब्रह्मैव ततः महत्कल्पनानन्तरं
ततश्चाहङ्कारकल्पनानन्तरं देवताः सात्त्विकाहङ्कारकार्याः इन्द्रियाणि राजसाहङ्कारकार्याणि विषयास्तामसाहङ्कारकार्याः तत्प्रकाशः
विषयप्रकाशः सुखादि सुखं सात्त्विकम् आदिना दुःखमोहयोः परिग्रहः सर्वस्वरूपेण प्रमाणप्रमेयादिरूपेण सतो भासमानस्य
स्वप्रकाशस्य ॥ ३७ ॥ तत्प्रसङ्गः । जन्मादिविकारप्रसङ्गः तत्कालद्रष्टा बालयुवाद्यवस्थासाक्षी अवस्थावतां देहानां तदवस्थः
बालयुवाद्यवस्थः उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकरूपं क्षणिकविज्ञानवादी बौद्धः शङ्कते । नन्विति सर्वदा सर्वस्मिन् काले अनुवर्त्तमानं

नित्यत्वेनानुगतं पुनः शङ्कते नन्विति । अनपायित्वं नित्यत्वेनानुवर्तमानत्वं सदेव नित्यस्थिरमेव जायन्ते इति अध्यस्तानां वृत्तीनामेव जन्मनाशौ नाधिष्ठानत्वेनानुगतस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । व्यभिचारिषु बालादिदेहेषु अत्रागमापायिदेहेभ्यस्तदवधिरूप आत्मा भिन्न इति प्रथमस्तर्कः तथा द्रष्टात्मा दृश्यदेहभिन्न इति द्वितीयोऽपि तर्क इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ निर्विकारात्मोपलब्धिं सुषुप्तौ निर्विशेषात्मानुभवम् अनुवर्तते उपाधित्वेनानुगच्छति दृष्टान्ते प्राणे निर्विकारित्वम् अण्डजादिवदनश्वरत्वं दार्ष्टान्तिके प्राणदृष्टान्तेनोपपादनीये शुद्धात्मनि कथमिति केन प्रकारेण निर्विकारत्वदर्शनमित्यर्थः । प्रकारमेवाध्याहारेण व्याचष्टे—तदैवेति । मूले यदित्यव्ययं यदेत्यर्थः । तस्यैव पुनर्मूले योजनायै यदा चेत्यावृत्तिः कृता तत् संस्कारवान् जागरवासनावान् एवमवस्थाद्वये विकारित्वप्रतीति मूलाद्वारिरेव संयोज्य निर्विकारत्वं मूलयोजनयाह—यदात्विति । प्रसुप्तमिति भावे क्तः । जीवेन सुषुप्ते स्मेत्यर्थः । तस्मिन् जीवे प्रसुप्ते सति सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधेः तदा सुषुप्त्यवस्थायां विशेषज्ञानशून्यस्य विशेषज्ञानं वृत्तिज्ञानं तेन शून्यस्याखण्डात्मन इत्यर्थः । नोऽस्माकं जाग्रद्द्रष्टृणां स्मृतिमभिनयेन दर्शयति—एतावन्तमिति । अतः जागरे तथा स्मरणात् पूर्वं नानुभूतं यत्तस्य स्मरणासम्भवादनुभवस्मरणयोश्च सामानाधिकरण्यात् सुषुप्त्यवस्थायामज्ञानसाक्षिसुखात्मनोऽनुभवोऽस्त्येव विषयेति स्वरूपातिरिक्तस्य विषयस्य देहेन्द्रियाद्युपाधेः सम्बन्धाभावात् । स्वरूपमात्रानुभवो जाग्रदाद्यनुभववन्न स्पष्ट इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः सुषुप्तावात्मानुभवे प्रमाणं श्रुतिः यद्वैतदित्यादिका पश्यन्ननुमज्ज्ञान एवात्मा तत्तदा सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तद्द्रष्टव्यं विषयं न पश्यतीत्यभिप्रायादेव सुषुप्तावध्यलुपज्ञानत्वे हेतुः । नहीति । हि यतः द्रष्टुः साक्षिणः दृष्टेः स्वरूपज्ञानस्य विपरिलोपो नाशो न विद्यते नाशायोग्यत्वादित्यर्थः । नहि प्रकाश्यनाशे सवितृप्रकाशो नश्यतीति भावः । तर्हि कुतो न पश्यति द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावादिति ज्ञेयं तदुक्तं भगवद्भाष्यकृद्भिः अन्तरा चेति सूत्रव्याख्यानानवसरे सुषुप्तं प्रकृत्य विषयाभावादियमचेतनता न चैतन्याभावादिति अयं साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयस्तर्कः सुखमात्रावशेषात् दुःखिप्रेमास्पदत्वविभागेन चतुर्थोऽपि तर्को ज्ञेयः । तदुक्तमभियुक्तैः “अन्वयव्यतिरेकाख्यस्तर्कः स्याच्चतुरात्मकः । आगमापायितदवधिभेदेन प्रथमो मतः । द्रष्टृदृश्यविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा । साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयः सम्मतः सताम् । दुःखिप्रेमास्पदत्वेन चतुर्थः सुखबोधक” इति ॥ ३९ ॥ नन्विति । शङ्कासमाधानाभासः अविद्या न किञ्चिदवेदिवमित्यनेनोक्तं मूलाज्ञानं तत्संस्कारा अज्ञानवासनाश्च तेषां विद्यमानत्वात् कूटस्थात्मानुभवेऽपि सुषुप्त्युपरमे पुनरपि संसारः स्यादिति योजना यर्हि पुनरपि संसारस्तर्हि तन्निवर्तकः अविद्यादिनाशकः वित्तैषणादीत्यादिना मुत्रैषणालोकैषणयोः परिग्रहः अव्यवधानेन सुषुप्तिवत् अविद्यादिव्यवधानाभावेन तथा च श्रुतिः “अविद्या मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते” इति ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सदसदात्मकसकलतत्त्वशरीरकं तद्विलक्षणं चेत्याह—सत्त्वं रज इति । त्रिवृत् गुणत्रयाश्रयम् एकं प्रधानतत्त्वं कार्याणामाधारत्वात् सूत्रस्थानीयमिति तत्त्वानि वदन्ति जीवं ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया प्रवदन्तीत्यन्वयः । ज्ञानपूर्वकाक्रियया कर्मानुष्ठानेन साध्यः स्वर्गाद्यर्थो यस्य फलं सत्ता न क्रियार्थफलः तद्रूपतया भोक्तृत्वेन प्रवदन्ति सदसत्चेतनमचेतनं च अचिन्त्यशक्ति ब्रह्मैव भाति चिदचिच्छरीरकं भाति प्रमाणैरवगम्यते तयोः परं चिदचिद्विलक्षणमित्यर्थः । एवं परमात्मनोऽशेषचिच्छरीरकस्य सर्वविलक्षणत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥ अथ तच्छरीरभूतस्य जीवस्य षड्भावविकारराहित्यमुच्यते नास्मैति । न मरिष्यति कालान्तरेऽपि न पूर्वावस्था सर्वत्र देवादिशरीरेषु अनपायि आमोक्षात्प्रकृतिसम्बद्धमित्यर्थः । उपलब्धिमात्रं न क्वचिज्जडं शरीरम् । प्राणयतीति प्राणः प्राणसृष्टौ वा यथेन्द्रियबलेन विकल्पितः सन् इन्द्रियव्यापारानुगुणं पर्यामि शृणोमीति चालुषश्रावणादि विज्ञानविकल्पवान् ॥ ३८ ॥ सर्वशरीरेषु प्रविशतोऽपि जीवस्यैकरूपत्वमाह—अण्डेष्विति । आण्डेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु प्राणः सूक्ष्मशरीरधारकः जीवमुपधावति अहमिति अहङ्कारो मनोबुद्धयहङ्कारचित्तानामुपलक्षणम् अहङ्कारादिमनोवृत्तिषु उपस्थास्त्वित्यर्थः । तदानीं सदा जीवो विद्यमानोऽपि अविद्यमान इव भवति न स्फुटतरः प्रकाशते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आशयमृते इति । तदनुस्मृतिर्नः जीवः अस्मिन्नासमन्तात् श्वेते इत्याशयः शरीरं शरीरावभासेन विना तदनुस्मृतिः जीवविषयप्रत्यभिज्ञा न प्रकाशो न स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहादिविशिष्टतयैव जीवस्य स्फुटावभासः अतः सुषुप्तावविशदावभासे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ देहाद्युपाधिरहितं परिशुद्धं भगवदात्मकं यथावस्थितात्मकं स्वरूपं भक्तियोगनिर्मलेनैव मनसा साक्षात्क्रियत इत्याह—यर्हीति । एषणा इच्छा अन्वेषणा वा तस्मिन् चेतसि ॥ ४०-४२ ॥

श्रीमद्गीरराधव्याख्या

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरावेद्यं केवलं वेदान्तैकवेद्यं परब्रह्मेत्युक्तं यद्यपि ‘मनसा तु विशुद्धेन हृदा मनीषा मनसाभिकल्प’ इति योगपरिशुद्धमनसोऽपि प्रमाणत्वावगमान्न शब्दैकवेद्यं ब्रह्म तथापि तस्यापि तत्र प्रामाण्यं शब्देनावगम्यते इति शब्दैकवेद्यमेव

परं ब्रह्म प्रत्यक्षावेद्यत्वोक्त्या तद्वैद्यचिदचिद्विलक्षणत्वं सूचितम् । अथ तद्विलक्षणत्वमेव विशदयंश्चिदचिदात्मकसंकलतत्त्वशरीर-
कत्वमाह—सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इति त्रयाणां गुणानां वृद्धर्तनम् यस्मिंस्तदेकं त्रिगुणात्मकं यदेकं प्रधानं तत्त्वमित्यर्थः । कथंभूतं
सूत्रं कार्याणामाधारत्वात्सूत्रस्थानीयं यश्च तत्कार्यभूतो महानहङ्कारश्चेत्येतानि प्रवदन्ति तत्त्वत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः । अहंशब्दस्तत्कार्याणां
सर्वेषामुपलक्षणार्थः । तथा जीवं च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया प्रवदन्ति ज्ञानक्रिया ज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानं तस्यार्थः । प्रयोजनं स्वर्गादिः
स एव फलं यस्य तद्रूपतया भोक्तृत्वेन प्रवदन्ति यद्वा ज्ञानशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाशब्देन कर्मेन्द्रियाणि अर्थास्तद्विषयास्तेभ्यः
फलं सुखदुःखादि यस्य तद्रूपतया विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्यसुखदुःखादिभोक्तृत्वेन प्रवदन्ति एवं रूपं सच्चेतनमसदचेतनं च उरुशक्ति
अचिन्त्यशक्ति ब्रह्मैव भाति चिदचिच्छरीरकं भाति प्रमाणैरवगम्यत इत्यर्थः । शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यमत एवाह—
तयोः परं चिदचिद्विलक्षणं चेति सदसच्छब्दो चेतनाचेतनपरौ तत्र सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्वरूपान्यथाभावरूपविकाररहितत्वम्
असच्छब्दस्य तु तद्वत्त्वं चेति विवेकः ॥ ३३ ॥ तत्र तावत्परमात्मशरीरभूते चिदचिद्वस्तुनि सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तभूतं स्वरूपतः
षड्भावविकाररहितत्वमुपपादयति—नात्मेति । आत्मा जीवो न जजान न जायते नोत्पद्यत इत्यर्थः । जन्मभावादेव तदनन्तरास्तत्त्वलक्षण-
विकारोऽपि नास्ति नैधते न वर्धते वृद्ध्यभावादेव परिणामोऽपि निरस्तः न मरिष्यति कालान्तरेऽपि न मरिष्यतीदानीमपि न नश्यत्य-
सावात्मान क्षीयते अपक्षयो नाशात्पूर्वावस्था कुतः हि यस्माद्व्यभिचारिणामागमापायिनां देहानां सवनवित् तत्तत्कालदृष्टा न ह्यवस्थावतां
दृष्टा तदवस्थाभागभवतीत्यर्थः । सर्वत्र देवादिशरीरेषु शश्वत्सदाऽनपाय्यामोक्षात्प्रकृतिसम्बन्धवानित्यर्थः । उपलब्धिमात्रं ज्ञानमात्र-
स्वरूपं मात्रशब्देन कचिदपि जडत्वव्यावृत्तिः प्राणः शरीरं प्राणयति प्रवृत्तिनिष्ठं करोतीति तथा प्राणसंस्थो वा यथेन्द्रियबलेन
विकल्पितः सन् इन्द्रियव्यापारानुगुणं पश्यामि शृणोमीति चाक्षुषश्रावणादिविज्ञानविकल्पवान् विकल्पितं सदिति पाठान्तरं तदा
आत्मा जन्मादिरहितः कुतः यस्माज्जन्मादयः व्यभिचारिणामनित्यानां देहानामेवात्मा तु सवनवित्सवनानि भूतभविष्यद्वर्तमान-
कालात्मकानि वेत्तीति तथा कालत्रयानुवर्ती नित्य इति यावत् सवनवित्त्वमेव सच्छब्दवाच्यात्मनः स्पष्टयति सर्वत्र शश्वदन-
पायीति सदात्मा सर्वत्र शश्वत्सर्वदाचानपायिस्वरूपं मृतिरहितं तत्र हेतुः उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकस्वरूपं मात्रशब्देन जडव्यावृत्तिः
जडमेव ह्युपायीति भावः । ननु ज्ञानादीनामपि चाक्षुषश्रावणादीनामपायित्वं दृष्टमत आह । इन्द्रियबलेन विकल्पितम्
आत्मनो यद्धर्मभूतं ज्ञानं तच्चक्षुरादीन्द्रियव्यापारकल्पितं चाक्षुषश्रावणादिभेदभिन्नं सदपायि नतु स्वरूपभूतज्ञानमिति भावः ।
यथा प्राणः स्वत एकोऽपि प्राणापानादिवृत्तिभेदाद्विकल्पितस्तद्वदिति ॥ ३८ ॥ सर्वत्र शश्वदनयायीत्युक्तं सर्वशरीरेषु धारकतया
विशतो जीवस्वरूपस्यैकरूपत्वमेव प्रपञ्चयति । अण्डेऽविति । अण्डेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु तरुष्वित्युद्भिज्जोप-
लक्षणम् अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु किं बहुना तत्र तत्र शरीरेषु प्राणो देहधारकः जीवमुपधावत्यनुवर्तते सवषु शरीरेषु प्राण-
द्वारा धारकतया जीवः प्रविशति इत्यर्थः । कूटस्थः अत्र यत्तच्छब्दाध्याहारेण सम्बन्धः यं हि जीवं प्राण उपधावति स
कूटस्थो निर्विकारः सततमेकरूप इति किमेवम्बिध आत्मा सर्वेषामनुभवसिद्धः नेत्याह—सन्न इति । सन्नः विज्ञोर्णः विकारी
चेति यावत् निर्विकारतया विद्यमानोऽप्यविद्यमान इव भवति न स्फुटतरं प्रकाशते इत्यर्थः । कदा तर्हि स्फुटतरात्मप्रकाशः
कश्च प्रकाशाभावहेतुरित्यत्राह । इन्द्रियगणः अहमि अहङ्कारे च प्रसुप्ते ऽहंकारादिमनोवृत्तिषूपरतास्त्वित्यर्थः । आशेतेऽस्मिन्नि-
त्याशयः शरीरं तस्यैव शरीरावभासेन विनेत्यर्थः । नोऽस्माकं जीवानामित्यर्थः । यथा यथा तत्तदनुस्मृतिः यथावस्थितजीवस्वरूप-
विषयप्रकाशो भवतीत्यर्थः । इन्द्रियगणेऽहमि प्रसुप्ते आशयमृते इत्यनेन मनोवृत्तिशरीरावभासयोः स्फुटतरात्मप्रकाशाभाव-
हेतुत्वं सूचितं सन्न इति सप्तम्यन्तपाठश्च दृश्यते तदेन्द्रियगणे सन्ने शब्दादिविषयप्रावण्यरहिते सति अहम्यहङ्कारे प्रसुप्ते
लीने देहात्माभिमाने निवृत्ते सत्यत एवाशयमृते देहावभासं विना यथावदात्मस्वरूपप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
कदा तर्हाहङ्कारादिमनोवृत्तिनिवृत्तिः केन वा यथावत्तदनुस्मृतिरित्यत्राह—यर्हीति । अञ्जनाभस्य भगवत्श्रवणयोरेषणया
वित्तेषणादिपरित्यागपूर्वकं भगवच्चरणाब्जैकेषणया या उरुभक्तिस्तया भक्तेरुत्वं नामाविच्छिन्नत्वं गुणकर्मजानि सत्त्वादिगुण-
मूलकपुण्यापुण्यात्मककर्मजानि चेतसो मलानि रागद्वेषादीनि विधमेन्नाशयेत्ततो विशुद्धे निर्मले तस्मिन्नेतस्यात्मतत्त्वमात्म-
याथात्म्यं साक्षादुपलभ्यते अमला इन्द्रिष्टिर्यस्य तस्य सवित्प्रकाश इव विशुद्धमिति पाठे देहाद्युपाधिरहितं परिशुद्धं भगवदात्मकं
यथावस्थितमात्मस्वरूपं भक्तिनिर्मलेन मनसा साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुमुक्षुणा विद्याविद्ये ज्ञातव्ये 'विद्यां चाविद्यां च कस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते' इति
श्रुतेस्तत्र विद्यां निरूपयति—सत्त्वमिति । जीवं हरे रूपमिति प्रवदन्त्यज्ञा इति शेषः । केचिदादौ स्थितमेकं त्रिवृत्तिगुणात्मकं
प्रधानमिति सङ्गिरन्ते 'प्रधानादिदमुत्पन्न'मिति श्रुतिः । सत्त्वं रजस्तम इति केचित् सूत्रं वायुर्महान् ब्रह्मा अहं रुद्र इत्येके
हरेरूपमिति वदन्ति किं बहुना उरुशक्ति ब्रह्मैव ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानक्रियाशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्यर्थशब्देन शब्दादि-

विषयाः फलशब्देन सुखदुःखे चोच्येते एषां रूपत्वेन भातीत्यपरे सदसत् कार्यकारणरूपत्वेनावभातीति । ननु 'सच्च यच्चाभव'दिति श्रुतेः कार्यकारणादिरूपदर्शनस्याविद्यात्वं कथमत्राह—तयोरिति । तयोः कार्यकारणयोः परं विलक्षणं भिन्नं ब्रह्मेति यद्यस्मात्तस्मात्तदात्मना दर्शनमविद्येत्यर्थः—

त्रिगुणात्मकं प्रधानं च रजः सत्त्वं तमस्तथा, प्राणो महानहङ्कारो जीवास्तदभिमानिनः ।
ज्ञानात्मकानीन्द्रियाणि तथा कर्मात्मकानि च, शब्दाद्यर्थाः सुखं दुःखमिति प्रोक्तं द्विधा फलम् ॥
एतत्सर्वं हरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः, स एव बहुशक्तित्वाद्वाति चैषां तथा तथा ।
एवं कारणकार्योभयं समस्तं हरिमेव तु, केचित्पश्यन्ति च व्यक्तं केचिदाहुरपण्डिताः ॥
एवं कारणकार्येभ्यः परमानन्दरूपिणम्, अज्ञानाद्बहुधा प्राहुरेकं सन्तं सुदुर्जनाः ।
रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्च तद्रूपं चैतदीर्यते, न तु तस्य स्वरूपत्वाद्भिर्दोषानन्दरूपिणः ॥
तथा जडाजडैक्यं स्यात्कुतः पूर्णाल्पमोदयोः, पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैव पूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः ।
निर्दुःखदुःखान्वितयोः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः, अतः सर्वगुणैर्युक्तं सर्वदोषविवर्जितम् ॥
अन्याभेदेन विज्ञाय तम एव प्रपद्यते, निष्कृष्टं सर्वतो विष्णुं सर्वतश्च विलक्षणम् ।
ज्ञात्वा पूर्णगुणं यान्ति मुक्तिं नास्त्यत्र संशयः ॥

इति प्रमाणसिद्धत्वादुक्त एवार्थो ननु सदनुविद्धत्वात्सर्वस्य तद्रूपत्वमिति ॥ ३७ ॥ किञ्च कार्योद्यभिन्नत्वे तद्वज्जन्मादि-
मत्त्वं प्रसज्यते न च तत्तथा तस्माद्भिन्नमेवेति युक्तिमाह—नासाविति । कालत्रयसम्बन्धित्वान्नौपचारिकोऽयं निषेधः तथा
जन्मादिमत्पदार्थस्थत्वेन तद्वर्मेत्वं नौपचारिकं ब्रह्मण इत्यत्राह—सर्वत्रेति । सर्वेषु जन्मादिमत्सुप्रपदार्थं शाश्वदेकविधं न
विकारि अत एवानपायि विनाशरहितं तत्र हेतुगर्भविशेषमुपलब्धिमात्रमिति । प्रकृत्यादिमिश्ररहितज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः । आदृष्टत्वाद्-
सत्कल्पमिदमत्राह—इन्द्रियेति । सदब्रह्म इन्द्रियेषु दृश्यमानं दर्शनादिबलेन विकल्पितं विविधं दर्शनशक्तिदं श्रवणादिशक्तिदं
ज्ञानशक्तिदमिति कथमिव यथेन्द्रियगतः प्राण इन्द्रियशक्त्या दर्शनादिशक्तिप्रदत्वेन विकल्पित इति तदुक्तम्—

यथेन्द्रियगतः प्राणस्तेषां शक्त्या विकल्पते । दृष्टिदः श्रुतिदश्चेति मतिदो ज्ञानदस्तथा ॥

इत्यादिभेदतो वाच्य एक एव महाबलः । दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैव यतो नान्यस्य कस्यचित् ॥

एवं सद्रूपकं ब्रह्म तत्तच्छक्त्या विकल्प्यते । एकमेव महाशक्तिप्राणस्यापि बलप्रदम् ॥

इति “जीव प्राणधारणे” इति धातोः हरेः जीवशब्दवाच्यत्वं प्राणस्यापि शक्तिप्रदत्वं च युज्यते—

अहं हि जीवसंज्ञां वै मयि जीवः समाहितः । मैवं त्वयानुमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह ॥

अहं श्रेयो विधास्यामि यथाधिकारमीश्वरः ॥

इति प्रमाणाद्ब्रह्मानुगृहान्तरस्थितयोगिवत् ब्रह्मणोऽपि तत्तत्पदार्थस्थत्वेऽपि तत्तद्दोषलेशसम्बन्धो नास्तीति युक्तम् ॥ ३८ ॥
नानायोगिषु वर्तमानस्य जीवस्य देहाद्देहान्तरप्राप्तौ सुप्तौ वा स्वातन्त्र्यप्रतीतेरस्यैक्यानुपपत्त्या प्राणस्य क्षीरनीरवत्सहावस्थानेऽपि
परमात्मा गीनत्वाच्च हरेः सर्वोत्कृष्टत्वमप्रतिहतमिति भावेनाह । अण्डेष्विति—जीवस्तत्र तत्र तेषु तेषु अण्डेषु पद्यादिकोशेषु
तेषु तज्जन्त्येषु इत्युपलक्ष्यते पेशो जरायुस्तद्वत्सुपेषिषु जरायुजेष्वित्यर्थः—

पेशो जरायुरुद्विष्टः सुवर्णं पेश उच्यते । मृदुपिण्डश्च पेशः स्यात्कचिद्भद्रमपीष्वते ॥

इत्यभिधानं तरुषु उद्विज्जेषु अवनिस्थितेषु स्वेदजेषु भूस्वेदेन जातमत्कुणादिशरीरेषु प्रवेक्ष्यन् पूर्वं देहं हित्वा प्राणं
प्रविश्य परमात्मानं प्रविष्टेन प्राणेन परमात्मना सहोपधावति गच्छति प्रविशति—

देहाद्देहान्तरगतौ प्रविशेत्प्राणमेव तु । जीवः प्राणः परात्मानमेवं सुमावपि स्फुटम् ॥

तदन्या देवताः सर्वाः प्राणस्यैव वशे स्थिताः । ईषच्च सुप्तवद्यान्ति नैव मानुषजीववत् ॥

स्वास्थानां न तु स्वापः प्रायो देहेऽपि नाज्ञता । मृत्तिसुम्निप्रबोधादेर्नियन्ता हरिरेकराट् ॥

तमृते नैव चावस्था नावस्थावान्न च स्मृतिः । ततस्तु देवदेवेशः प्राणः प्राणेश्वरो हरिः ॥

न हरेरीक्षिता त्वन्यः स हि सर्वाधिको मतः” ॥

इति उक्तार्थे मानमतीन्द्रियगुणे बुद्धीन्द्रियाणां गुणे शब्दादिविषयवृत्तिलक्षणव्यापारे छन्ने सम्बृतेऽप्यहमि वाहङ्कारे च प्रसुप्ते सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्युपरमेण देहाभिमानाभावलक्षणायां सुप्तौ प्राणं प्रविश्य छन्नः प्राणेन कूटस्थे निर्विकारहृदयस्थे परमात्मन्यासः परमात्मानं विशिञ्चति । यस्मृत इति । यं परमात्मानमृते तदनुस्मृतिः तस्यानुस्मृतिरेव न स्यात् एतावन्तं कालं सुखमस्वाप्समिति सुखपरामर्शो न स्यादित्यर्थः । तदा परमात्माकृष्टशक्तिर्वेनाभिमानिदेवानां ज्ञानजनकशक्त्यभावो न दोषाय तदन्या देवताः सर्वा इत्युक्तत्वात् ॥ ३९ ॥ इदानीं सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वस्माद्भिन्नस्य सर्वोपकारकत्वेन प्रेषस्य परमात्मतत्त्वस्यापरोक्षं कदा नु स्यादिति सोदाहरणं तत्साधनमाह—यर्हीति । यर्हि यदा पद्मनाभचरणैषणया अनुदिने प्रवृद्धयोर्व्या भक्त्या चेतसः सत्त्वादिगुणकर्मजातानि मलानि विधमेत्परिहरेत्तदा तस्मिन् चेतसि शुद्धे आत्मतत्त्वं परमात्मस्वरूपं साक्षाद्रूपं लक्ष्यते अपरोक्षीक्रियते कथमिव यथा सवितृप्रकाशोऽमलदृशौ निर्मले चक्षुषि दृश्यत इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भक्तेस्तत्स्वाभाविकरूपत्वमाह—सत्त्वमिति । ब्रह्मैव उरुशक्तिः अनेकात्मशक्तिमद्भाति एवकारेण ब्रह्मण एव सा शक्तिर्नतु कल्पितेति स्वाभाविकरूपत्वं शक्तेर्बोधयति तत्र हेतुः यद्ब्रह्म सत्स्थूलं कार्यं पृथिव्यादिरूपम् असत्सूक्ष्मं कारणं प्रकृत्यादिरूपं तयोर्वहिरङ्गवैभवयोः परं स्वरूपवैभवं श्रीवैकुण्ठादिरूपं तदस्थं वैभवं शुद्धजीवरूपं च अन्यथा तत्तद्भावासिद्धिः किरूपतया तत्तद्रूपं ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया महदादिलक्षणाज्ञानशक्तिरूपत्वेन सूत्रादिलक्षणक्रियाशक्तिरूपत्वेन तन्मात्रादिलक्षणार्थरूपत्वेन प्रकृतिलक्षणतत्सर्वैक्यरूपत्वेन सदसद्रूपं फलरूपत्वेन तयोः परं तत्र फलं पुरुषार्थस्वरूपं सर्वैभवं भगवदाख्यं चिद्वस्तु तदनुगतत्वाच्छुद्धजीवाख्यं चिद्वस्तु च एतेन ज्ञानक्रियादिरूपेणोक्तशक्तित्वं व्यञ्जितं शक्तेः स्वाभाविकरूपत्वं सप्रमाणं स्पष्टयति । आदौ यदैकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृतं प्रधानं ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति ततोऽहमहंकार इति तदेव च जीवं शुद्धस्वरूपं जीवात्मानं तदुपलक्षणकं वैकुण्ठादिवैभवं च प्रवदन्ति वेदाः ते च “सदेव सोम्येदमग्र आसी” इत्याद्याः आदावेकं ततस्तत्तद्रूपमिति शक्तेः स्वाभाविकत्वमायातम् अन्यस्यासद्भावेनौपाधिकत्वायोगात् स्वरूपवैभवस्याङ्गप्रत्यङ्गवन्नित्यसिद्धत्वेऽपि सूर्यसत्तया तद्रश्मिपरमाणुवृन्दस्यैव तत्सत्तयालब्धसत्ताकत्वात्तदुपादानकत्वं तदादित्वं च स्यात् “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः शक्तेरचिन्त्यत्वं स्वाभाविकत्वं चोक्तं विष्णुपुराणे—

“निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते” ॥

इति मैत्रेयप्रश्नानन्तरं श्रीपराशर उवाच—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावशक्तयः ॥

भवन्ति तपसां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णता ॥

इति अत्र श्रीस्वामिटीका च तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्राशङ्कते निर्गुणस्येति । सत्त्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देशकालाद्यपरिच्छिन्नस्य शुद्धस्य सहकारिशून्यस्य अमलात्मनः रागादिशून्यस्य एवम्भूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते एतद्विलक्षणस्यैव लोके घटादिषु कर्तृत्वाददर्शनादित्यर्थः । परिहरति । शक्तय इति सार्द्धेन । लोके हि सर्वेषां भावानां पावकस्योष्णताशक्तिवदचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयः सन्त्येव अचिन्त्या भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पैश्चिन्तयितुमशक्याः केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचराः सन्ति ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूताः स्वरूपादभिन्नाः शक्तयः ‘परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते अतो मणिमन्त्रादिभिरग्न्यौष्ण्यवज्ज केनचिद्विहन्तुं शक्यन्ते अत एव निरङ्कुशमैश्वर्यं तथा च श्रुतिः ‘स वा अयमस्य सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति’ इत्यादिः यत एवमतो ब्रह्मणो हेतोः सर्गाद्याः भवन्ति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्येषा । किञ्च ब्रह्मपदेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धं व्यस्य सत्त्वादिगुणमयमायायास्तदन्यत्वेऽपि निर्गुणस्येति प्राकृतगुणैरस्पृष्टत्वमङ्गीकृत्य तेषां बहिरङ्गत्वं स्वीकृतं तदेतदेव ‘मायाञ्च प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर’ इत्येषा श्रुतिः स्वीचकार मायाञ्च तदभाश्रयामिति वेन्महेश्वरत्वं मायाया बहिरङ्गाया आश्रय इति तां पराभूय स्थितमिति च लभ्यते तस्मात् पूर्ववदत्र शक्तेः स्वाभाविकत्वं मायादोषास्पृष्टत्वं च साधितम् अत एव श्रीगीतासु ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । सर्वतः पाणिपादं तदि’त्यादिना अत्र विशेषः श्रीभगवत्सन्दर्भे दृश्यः अत्रेयं प्रक्रिया एकमेव तत् परमं तत्त्वं स्वाभाविकाचिन्त्यशक्त्या सर्वदैव स्वरूपतद्रूपवैभवजीवप्रधानरूपेण चतुर्द्धावतिष्ठते सूर्योन्तर्मण्डलस्थतेज इव मण्डलतद्बहिर्गततद्रश्मितत्प्रतिच्छविरूपेण एवमेव श्रीविष्णुपुराणे—

एकदेशस्थितस्याग्नेर्ध्यात्सना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

इति 'यस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेः अत्र व्यापकत्वादिना तत्तत्समावेशाद्यनुपपत्तिश्च शक्तेरचिन्त्यत्वेनैव पराहता दुर्घटघटकत्वं ह्यचिन्त्यत्वं शक्तिश्च सा त्रिधा अन्तरङ्गा तदस्या बहिरङ्गा च तत्रान्तरङ्गया स्वरूपशक्त्याख्यया पूर्णेनैव स्वरूपेण वैकुण्ठादिरूपवैभवरूपेण च तदवतिष्ठते तदस्थया रश्मिस्थानीयचिदेकात्मशुद्धजीवरूपेण बहिरङ्गया मायाख्यया प्रतिच्छ-
विगतवर्णशावल्यास्थानीयतदीयबहिरङ्गवैभवजडात्मप्रधानरूपेण च चतुर्धात्वम् अत एव तदात्मकत्वेन जीवस्यैव तदस्थशक्तित्वं प्रधानस्य च मायन्तर्भूतत्वमभिप्रेत्य शक्तित्रयं विष्णुपुराणे गणितम्—

'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा, अविद्याकर्मसञ्ज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता, सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन वर्तते' ॥ इति

अविद्या कर्म कार्य यस्याः सा तत्सञ्ज्ञा मायेत्यर्थः । यद्यपीयं बहिरङ्गा तथाप्यस्यास्तदस्थशक्तिमयमपि जीवमावरयितुं सामर्थ्यमस्तीत्याह—तथेति । तारतम्येन तत्कृतावरणस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु देहेषु लघुगुरुभावेन वर्तते इत्यर्थः । तदुक्तं “यया सम्मोहितो जीव” इति यथैवाविद्या मायया चिद्रूपतानिर्विकारतादिगुणरहितस्य प्रधानस्य विकारित्वं चेति ज्ञेयम् । अत्रान्तरङ्गत्व-
तदस्थत्वबहिरङ्गत्वादिनैव तेषामेकात्मकानां तत्तत्साम्यं ननु सर्वात्मनेति तत्तत्स्थानीयत्वमेवोक्तं ननु तत्तद्रूपत्वं ततस्तद्दोषा अपि नावकाशं लभन्त इति अत्रावशेषः श्रीभगवत्सन्दर्भे दृश्यः ॥ ३७ ॥ अत्र यदि त्वंपदार्थस्य जीवात्मनो ज्ञानत्वं नित्यत्वञ्च प्रथमतो विचारगोचरं स्यात् तदैव तत्पदार्थस्य तस्य तादृशत्वमपि सुबोधं स्यादिति तद्वोधयितुम् “अन्यार्थश्च परामर्शः” इति न्यायेन जीवात्मनस्तद्रूपत्वमाह द्वाभ्याम्—नात्मेति । आत्मा शुद्धो जीवः उपलब्धिमात्रं ज्ञानैकरूपं कथम्भूतं सर्वत्र देशे शश्वत् सदानुवर्त्त-
मानम् अन्यतैः अत्र ज्ञानमिति भाव इत्यन्तेन अयमागमायायितदवधिभेदेन प्रथमस्तर्कः द्रष्टृदृश्यभेदेन द्वितीयोऽपि तर्को ज्ञेय इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ अण्डेष्विति । तदनुःमृतिर्न इति तस्याखण्डात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं जाग्रद्द्रष्टृणां जायते अन्यतैः
तत्र न स्पष्ट इति भाव इत्यन्ते अतः प्रकाशमात्रवस्तुनः सूर्योदेः प्रकाशवदुपलब्धिमात्रस्याप्यात्मनः उपलब्धिः स्वाश्रयमस्त्येवेत्या-
यातमिति ज्ञेयं विपरिलोपो विद्यत इत्यन्ते अयं साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयः सुखावशेषात् दुःखिप्रेमास्पदत्वविभागेन च चतुर्थोऽपि तर्कोऽवगन्तव्यः तदुक्तम् “अन्वयव्यतिरेकाख्यस्तर्कस्तु चतुरात्मकः । आगमापायितदवधिभेदेन प्रथमो मतः । द्रष्टृदृश्यविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा । साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयः सम्मतः सताम् । दुःखिप्रेमास्पदत्वेन चतुर्थः सुखबोधक” इति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥
ननु यदि सुषुप्तौ निर्विकारात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् भवतु नाम केवल-
ज्ञानिनान्तु ज्ञानेनाहङ्कारपर्यन्तलये महत्तत्त्वप्रधानयोर्लयः कथं स्यात् सुषुप्तिवत् प्रयत्नान्तरासम्भवात् आश्रयाव्याघातश्च तदेवं सति शुद्धत्वंपदार्थस्य जीवस्याप्युपलब्धिसम्भवात् किमुत तत्पदार्थस्य श्रीभगवत इति सत्यं तत एवेदमुच्यते इत्याह—यहीति । यदा पुरुषार्थचतुष्टयैषणां विहाय अब्जनाभचरणैषणाप्राप्तीच्छा यस्यां तया भक्त्या भक्तिप्रभावेण चेतोमलानि विधमेत्तदा तस्मिन् चित्ते तत्प्रभावेणैवात्मनो जीवस्य तत्त्वमाश्रयः श्रीभगवानुपलभ्यते किमुतात्ममात्रमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च ब्रह्मणः स्वरूपानुभव एव लोकैर्दुष्करस्तस्य प्रामाण्ये तु नास्ति कोऽपि संशयो “यतो ब्रह्मैवेदं सर्व”मिति यस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति श्रुत्युक्तं वस्तुमात्रमेव सर्वं ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मैवेति यत्तदेव विवृणोति—सत्त्वमिति । यदेकं प्रसिद्धं ब्रह्म तदेवादौ मायाशक्तिरूपं सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत् प्रधानं वदन्ति ततः क्रियाशक्तिरूपं सूत्रं ज्ञानशक्तिरूपं महा-
निति तदेव वदन्ति ततः अहमिति जीवं जीवोपाधिमहङ्कारं च तदेव प्रवदन्ति ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्था विषयाः फलं सुखादि तद्रूपतया उरवः शक्तयोऽधिभूताध्यात्माधिदैवसंज्ञा यतस्तन् ब्रह्मैव वदन्ति तदेव सत्स्थूलं कार्य्यम् असत्सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणम् अत एव “तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममेव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारते”ति हरिवंशवाक्यं तस्य चायमर्थः तत्परं सर्वस्मात्परं यत्परमं ब्रह्म सर्वं जगत् विभजते स्वत एव महदादिरूपेण विभक्तं करोति तत् ममैव तेजो ज्ञातुमर्हसीत्यतो “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह”मिति भगवदुक्तेः सूर्यस्य घनं तेज इतिवत्तस्य वपुस्तेज एव ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यम् अत एव “यस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति श्रुतौ यस्य कृष्णस्येति व्याचक्षते ॥ ३७ ॥ तस्य ब्रह्मणस्तत्पदार्थस्यापरोक्षानुभवो न सर्वस्य किन्तु शुद्धत्वंपदार्थस्य जीवस्यापरोक्षानुभवानन्तरमेवेत्यतः शुद्ध-
जीवमाह—नात्मेति त्रिभिः । आत्मा शुद्धो जीवो न जजान न जात इत्याद्यो विकारो निषिद्धः न मरिष्यतीत्यन्त्यः षष्ठः जन्माभावादेव तदनन्तरास्तितालक्ष्णोऽपि विकारो द्वितीयः नैधते वर्द्धत इति तृतीयः वृद्धयभावादेव परिणामोऽपि चतुर्थः न क्षीयत इत्यपचयः पञ्चमः हि यस्माद्व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिदेहानां देवमनुष्यादिदेहानां वा सवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा न ह्यवस्थावतां

द्रष्टा तदवस्थो भवतीति भावः । तर्हि निरवस्थः कोऽसावात्मेत्यत आह—उपलब्धिमात्रम् । ज्ञानैकरूपं कथंभूतं सर्वत्र देहे शब्द-
नपायि सदानुवर्त्तमानं ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्न ज्ञानस्यानपायित्वं तत्राह—इन्द्रियबलेनेति । सदेव ज्ञानमेक-
मिन्द्रियवृत्तिबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारा वृत्तय एव जायन्ते नश्यन्ति च न ज्ञानमिति भावः । व्यभिचारिष्ववस्थितस्याप्य-
व्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तं विवृण्वन्निन्द्रयादिलयेन निर्विकारात्मापलब्धिं दर्शयति—अण्डेऽपि । पेशिषु
जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उपधावति जीवमाददान एव जीवमनुवर्त्तते एव दृष्टान्तेन निर्विकारत्वं प्रदर्श्य
दार्ष्टान्तिकेऽपि दर्शयति—सन्ने इति । अयमर्थः जागरे इन्द्रियगण एवात्मनः सविकारत्वप्रयोजकः स्वप्ने तु तत्संस्कारवानहङ्कार एव
यदा तु सुषुप्तं तदा न कोऽप्यतस्तदा निर्विकार एवात्मेति प्रसुप्ते सुषुप्त्यवस्थायाम् इन्द्रियगणे सन्ने अहमि लीने सति अहङ्कारे च
सन्ने कुटस्थो निर्विकार एवात्मा कुतः आशयमृते लिङ्गशरीरमुपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः । नन्वहङ्कारपर्यन्तस्य
सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्यते क तदा कूटस्थ आत्मा तत्राह—तदनुस्मृतिर्नः । तस्य विशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मनः सुषुप्तसत्तिणः
स्मृतिरस्माकं भवति एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्त्येव सुषुप्तावात्मानुभवः विषय-
सम्बन्धाभावात् न स्पष्ट इति भावः । तथा च श्रुतिः “यद्वै तं न पश्यति परमं वै द्रष्टव्यं पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते”
इति ॥ ३९ ॥ ननु यदि सुषुप्तौ निर्विकारात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्
कदा तर्हि तद्रहितशुद्धात्मानुभवो भवेत्तत्र भक्तिमिश्रज्ञानपरिपाकेन प्रथमं शुद्धजीवानुभवः स्यात् ततो—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशन्ते तदनन्तरम् ॥

इति भगवदुक्त्या भक्त्युत्थज्ञानेन तत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽपरोक्षानुभवस्ततो ब्रह्मसायुज्यमिति क्रमः यदि तु “यत्कर्मभिर्यत्तपसा
ज्ञानवैराग्यतश्च य”दिति वाक्यबलात् ब्रह्मानुबुधुः केवलमेव भक्तिं कुर्यात्तदा “सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणा” मिति न्यायेन
ब्रह्मानुभवं प्राप्य भगवदनुभवमपि प्राप्नोतीत्याह—यर्हीति । यदा उरुः केवला भक्तिस्तथा चेतसो मलानि गुणकर्मजानि विधमेत्
नाशयेत् त्रैगुण्यापगमे नैकर्म्यं यदा भवेदित्यर्थः । कीदृश्या अञ्जनाभस्य चरणाचरणोपासनादेव ऐषणा कामना ध्रुवादीनामि-
वान्यकामनापि भवेत् यतः तदा तस्मिन् विशुद्धे चेतसि आत्मनस्तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्तत्प्रतिष्ठारूपस्य भगवतोऽपि तत्त्वमुपलभ्यते
यथा अमलदृशोऽंशोः पटलापगमे सति निर्मलयोः सत्योः सवितुः सूर्यस्य प्रकाशः साक्षादिति पदेन भक्तिमहिम्ना तत्प्रतिष्ठारूपः
सवितापि सवितृभक्तेन स्वहृग्भ्यां पाणिपादाद्विशिष्टो वाहनादिपरिकरसहितोऽपि उपलभ्यते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ सर्वात्मत्वनिरूपणेन भगवदुत्कर्षमाह । सत्त्वमिति । यत् यस्य “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इत्यादिश्रुतिवेद्यस्य ब्रह्मणः
“एष परस्याशः एष परस्य शक्ति” रित्याद्याः श्रुतयः चेतनशक्तिभूतं जीवं वदन्ति सत्त्वं रजस्तम इति त्रयाणां गुणानां वृद्धं वृत्तिर्यत्र
तदेकं कारणरूपमादौ पश्चाच्च किञ्चित् क्षुभितगुणं सूत्रं तदनन्तरं महानिति तदनन्तरमहं तदनन्तरं ज्ञानतया देवतारूपतया
ज्ञानेन्द्रियरूपतया च कर्मेन्द्रियरूपेण क्रियारूपतया आकाशादिरूपेणार्थतया शब्दादिरूपेण फलतया अनेकरूपमचेतनशक्तिभूतं
प्रधानम् “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर” मित्याद्याः श्रुतयो वदन्ति उरुशक्तिं चिदचिद्रूपान्तशक्तिं ब्रह्मैव सदसत्त्वं
भाति सदसत्कार्यकारणरूपमचित्तत्त्वं च शब्दोदितं चित्तत्वञ्च ब्रह्मैव भाति एवकारेण अत्यन्तभेदवादिनो वेदार्थानभिज्ञा वैशेषि-
कादयः प्रत्युक्ताः नहि “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्यादीनि महावाक्यान्यास्तिकेनान्यथा कर्तुं शक्यानि अतः चेतनमचेतनञ्च ब्रह्मशक्तिभूतं
तत्त्वमुखशक्तिमद्ब्रह्मपदार्थाद्वर्षशतैरपि विवदमानेनामर्त्येनाप्यत्यन्तपृथक्कृत्यावक्तुमशक्यम् यथा पुरुषात्केशलोमादयः पृथिव्याः
ओषध्यादयः मणिद्युमण्यादेः प्रभादयो धर्माः केनाप्यत्यन्तभिन्नतया वक्तुमशक्याः । ननु तर्हि चेतनाचेतनगताः सर्वे दोषाः ब्रह्मण्येव
स्युरित्यत्राह—तयोः परमिति । तयोः चेतनाचेतनयोः स्वासाधारणस्वरूपयोः स्वासाधारणेन स्वरूपेण परं विलक्षणं यथा केशलोमा-
द्यसाधारणाद्रूपात् पुरुषम् ओषध्यादिस्वरूपात्पृथिव्यादिस्वरूपं प्रभादिस्वरूपान्मण्यादिस्वरूपं विलक्षणमेव एव सर्वशक्ति
सर्वभिन्नाभिन्नं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतयः ‘एकः सन् बहुधा विचचार एको देवो बहुधा सन्निविष्टः त्वमेकोऽसि
बहुधा बहून् प्रविष्ट इत्याद्याः—

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता । अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥

इति मनुवाक्यम्—

केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदंशं पुरातनम्, वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ।

अनेकमेवं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः, आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिसंयताः स्मः ॥

इति कैलाशयात्रायां हरिवंशे घण्टाकर्मवाक्यम् 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुख'मिति श्रीमुखवाक्यम् अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दार्शनिकवादित्वमधीयत एके (२ । ३ । ४२) उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् [३ । २ । २६] इत्यादिसूत्राणि च विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभादौ द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमित्यनेनोरुशक्तिनो ब्रह्मणः अविच्छक्तेर्नित्यत्वपरिणामित्वादयो धर्मा दर्शिताः इदानीं तत्परिणामभूतानां देहादीनामागमापायित्वचिद्भोग्यत्वादीन् धर्मान् चिच्छक्तेर्जीवस्य नित्यत्वापरिणामित्वसुखदुःखभोक्तृत्वं भगवद्भक्तिविशोधितान्तःकरणोपलभ्यत्वं चाह—नात्मेत्यादि त्रिभिः । ननु सत्त्वरजस्तम इति त्रिवृदेकमादाविति प्रधानस्य नित्यत्वमिव जीवस्य नित्यत्वं नोक्तं लोकेऽपि देवदत्तो जातः मृतश्चेति प्रसिद्धिरतो जीवः किं मर्त्य इत्यत्राह—नेति । आत्मा जीवात्मा न जजाने न जातः किन्तु देह एव जातः न मरिष्यति किन्तु देह एव मरिष्यति न वर्धते किन्तु देह एव वर्धते न किन्तु देह एव क्षीयते जीवस्य ज्ञातृत्वलक्षणं धर्मं वदन् देहविलक्षणत्वमाह—व्यभिचारिणां जन्ममरणवृद्धिचयशालिनां देहादीनां सवनवित् जन्मादिकालज्ञाता सर्वत्र सर्वेषु देहेषु शश्वत् सर्वदा अनपायी अविकारः सर्वत्र शश्वदुपलब्धिमात्रम् सर्वेषु देहेषु सदाज्ञानमात्रम् अत्रोपलब्धिमात्रमितिपदेन स्वरूपभूतं ज्ञानं सवनविदित्वेन तद्धर्मभूतं ज्ञानमुपपादितम् तत्र तार्किकाः स्वरूपत आत्मानं जडं स्वीकृत्य तत्र ज्ञानं गुणमुत्पत्तिविनाशवदिति स्वीकुर्वन्ति बौद्धाः स्वरूपतोऽपि क्षणिकमाहुः तन्मतं निर्मूलत्वेन निरादृत्य 'प्रज्ञानघन एवायम् आत्मा न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा' दिति वेदमूलं निजमतमाह—सदिति । देहेषु उपलब्धिमात्रं जीवाख्यं ज्ञानं स्वरूपतो धर्मतश्च सदेव न तु क्षणिकम् तद्धर्मभूतज्ञानस्यैकत्वेऽपि रूपज्ञानं शब्दज्ञानमित्येवं विषयभेदादनेकत्वप्रतीतिद्वारा धर्मिज्ञानमपि द्रष्टा श्रोतेत्येवं बहुधा प्रतीयते इत्याह—इन्द्रियबलेन विकल्पितमिति । तत्र दृष्टान्तः प्राणो यथेति यथा एक एव प्राणाख्यो वायुस्तत्तदिन्द्रियप्रवर्तकतया विकल्पितस्तद्वत् तस्मिन् धर्मिज्ञानं धर्मभूतं ज्ञानं च नित्यमेवेति सिद्धान्तः । नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतिस्तु विषयग्रहणत्यागनिबन्धना ज्ञाननाशाङ्गीकारे तु पुनः पीतपदार्थस्मरणाभावः स्यादिति दिक् ॥ ३८ ॥ अण्डेषु पक्ष्यादिकोशेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजेषु तरुषु तदुपलक्षितेषु द्विजेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् कूटस्थः अण्डपेश्यादिविकारिपदार्थभिन्न एकरसः जीवः हि हेतौ कर्मफलभोगाख्येन हेतुना उपधावति तत्र तत्र प्राणः प्राणप्रधानः षोडशकलः लिङ्गदेहः जीवं कूटस्थमुपधावति लिङ्गदेहविशिष्टः कर्मफलभोगाय चतुर्विधेषु सविकारेषु देहेष्वविकारी एव जीवः भ्रमतीत्यर्थः । ननु देहविलक्षणो जीवः क इत्यत्राह—यदिति । इन्द्रियगणे सन्ने अहमि अहङ्कारे च प्रसृप्ते आशयं साहङ्कारं देहमृते तद्वि लक्षणतया यन् यस्य जीवस्वरूपस्य अनुस्मृतिः एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषमिति प्रत्यभिज्ञानं नोऽस्माकं जायते तत्सः देहविलक्षणो जीव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ननु अनुस्मृत्यैव निश्चीयते साक्षात्तदुपलब्धिहेतुर्नास्ति किमत्राह—यहीति । यर्हि यदा अब्रजनाभचरणैषणया पद्मनाभपादपद्मसन्निधौ चक्षुष्या उरुभक्तिर्बहुप्रकारा भक्तिस्तथा गुणकर्मजानि सत्त्वादिगुणहेतुकशुभाशुभकर्मजानि चेतोमलानि मुमुक्षुर्विधमेतन् विनाशयेत् तदा तस्मिन् चेतसि आत्मतत्त्वं जीवतत्त्वं साक्षादुपलभ्यते यथा अमलदृशः निर्मलदृष्टेः सवितृप्रकाशः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ज्ञानमार्गानुसारेण परत्वमाह सत्त्वमिति, ब्रह्मणो निष्ठा शश्वत् सर्वत्र भानानुसन्धानं, भासमानस्य वस्त्वन्तरत्वं वारयितुं ब्रह्मत्वविधानार्थमनुवदति, उद्धूतैर्गुणैर्ग्रथितं कार्यान्मुखं प्रधानं तदेकं कार्यमित्यर्थः, तदनु क्रियाज्ञानाहम्मतिरूपं त्रिविधजीवोपाधिरूपं कार्यं द्वितीयं, ततः क्रियाज्ञानविषयफलभेदेन चतुर्धा मध्य उच्चनीचनियामकरूपत्रयं च, एतावानेव सर्वशब्दार्थः, नामरूपयोरपि भानात् तस्य मूलमन्यद् भविष्यतीत्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति, माया भवेन् मूलं तथासत्यसत्त्वाद् भानं न सम्भवतीतिभावः ॥ ३७ ॥ स्मृत्यादिमार्गेण परमात्मनिष्ठमाह त्रिभिः, तत्र ह्यात्मपरमात्मनोर्न भेदः किंत्वात्मन एव कालाद्यनभिभूतं रूपं परमात्मा तस्य सदान्तकरणे स्फुरणं तन्निष्ठा, तत्र तद्भावनावतातावता स्वभावत आत्मनो दोषसम्बन्धे तत्त्वेपि तथात्वं स्यादिति प्रथममैहिकदोषदूरीकरोति नेति, सङ्गाते जायमानानां भवति सन्देहः, तत्र भगवन्मार्गे ब्रह्मवादे च जन्ममरणौ स्तो न त्वन्ये धर्मा "अनित्ये जननं" "जन्म त्वात्मतये"त्यादिनिरूपणात्, स्मृतौ तु चत्वारोप्येते धर्मा न जीवस्य, तत्र हेतुः सवनविद् व्यभिचारिणामिति, बाल्यकौमार्यौवनादिदेहानामप्यारम्भकवादानङ्गीकारात्, वैजात्याच्चावस्थासहितानां बाल्यादिदेहानामुत्पत्तिरङ्गीकर्तव्या, तत्र तेषां कालज्ञानमस्ति तन्न्यायेन जन्ममरणयोरपि भविष्यतीति हेतुत्वं संस्कारः परं नाधीयते, हीत्यनेन द्रष्टृदृश्ययोर्भेद उक्तः, हेत्वन्तराण्याह सर्वत्रेत्यादिचतुर्भिः पदैः, न हि व्यापकस्य जन्म सम्भवति न वा नित्यस्य मरणं, सर्वत्राविश्लेषवतो न हि वृद्धिः सम्भवति, न हि विद्धातोः क्षयः सम्भवति तथात्वं च श्रुतेः, सङ्गाते विद्यमानस्य कथमेवमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह यथा प्राणो न जायते, तत्रापि सन्देहे दृष्टान्तान्तरमाह यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सदिति, सत् सुवर्गादि, इन्द्रियबलेन ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या वा नानाविकारं प्रापितमपि न जायते, सर्वदा तस्य सुवर्णत्वात्, ब्रह्मणि वाचादिभिः विकारा एव जायन्ते न तज् जायत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतादृशात्मास्तित्वे

प्रमाणमाहाण्डेष्विति, देहान्तरसम्बन्धो जीवस्यास्तीति सिद्धं तत्र भोक्ता जीवः कर्ता प्राणः, यदा जीव इन्द्रियाणि गृहीत्वा तत्र तत्र गच्छति तदा प्राणो हि जीवमुपधावति, अविश्रिताः स्वेदजाः क्षुद्राः, ततश्च सङ्घाताद् गमनं द्वयोरुक्तं भवति, तथा च सङ्घातभिन्नस्य न तद्वर्मेसम्बन्ध इति भावः, सङ्घाताद् भेदेनुभवमप्याह सन्न इति आधिभौतिकान्निद्रयैव पृथक् कृतः, सुषुप्तौ पुनरिन्द्रियाहङ्कारयोरपि लयः, तदा स्थानाभावात् कूटस्थो भवत्यात्मा भेदे हि ब्रह्मसङ्काशे गमनं, अन्यथा स्वयमेव कूटवत् तिष्ठति, स तिष्ठतीत्यत्रास्माकमनुस्मरणं प्रमाणं “सुखमहमस्वाप्स”मिति, ततश्च सर्वदोषरहितः कूटस्थ आत्मा सङ्घाते वर्तते इति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ तस्य परत्वमाह यहीति, अन्तःकरणे शुद्धात्मानुभवः परमात्मनिष्ठा, जगत्कारणविग्रहस्य भक्तिमार्गानुसारेणान्वेषणे यत् प्रेम भवति तत् पुनः प्रवृद्धमन्तःकरणमलानि दूरिकरोति, भक्तेर्वहुफलत्वाद् यहीत्युक्तं, ज्ञानार्थं यतमानस्यैतद् भवति, सामर्थ्यविशेषयुक्तस्यात्मविशेषस्य भक्त्यान्तःकरणनैर्मल्यं वाक्यात् प्रतिसिद्धान्तसिद्धं वा, तन्मार्गे साधनाभावं सूचयति यहीति, विशुद्धत्वं मार्जनेन तेजःसम्पादने तदर्थं च प्रेमैव स्फुरितं वा प्रतिबिम्बे वेति सन्देह आह साक्षादिति, तदवच्छेदेन तस्मिन्नाविर्भावे तेनैव ग्रहणं, ननु जडेन तद्ग्रहणे विषयत्वं स्यात् प्रतिकलितेन ग्रहणेन प्रत्यक्षत्वं स्फुरणमात्रत्वेन पुरुषव्यापार इति चेत् तत्राह यथेति, चक्षुरप्याध्यात्मिकं रूपं तथा प्रकृतेऽप्यलौकिकमप्राकृतं, सवितुरिति स्वत एवोद्गतस्य, प्रकाश इति स्फुरणं, अपराधीनता च चैतन्यानुसन्धानमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

सत्त्वमित्यत्र परत्वमिति परिच्छेदत्रितयरापित्यरूपं, भानानुसन्धानमिति भानपदेन तन्मार्गीयब्रह्मस्वरूपमुक्तं ज्ञेयं, त्रिवृदन्तस्य व्याख्यानमुद्भूतगुणैर्ग्रथितमिति, एतस्य व्याख्यानं कार्योन्मुखं प्रधानमिति, कार्यमिति प्रथमं कार्यं, त्रिविधजीवोपाधिरूपमिति स्थूल-सूक्ष्मकारणरूपेण त्रिविधो यो जीवोपाधिस्तद्रूपं, ‘सदसच्च तयोः पर’मित्यस्य व्याख्यानमुच्चनीचेत्यादि, तथा सतीत्यादि यन् मायिकं दृश्यते तत् सत्यप्रतिकृतिरूपमेव दृश्यते इति लोके सिद्धमन्यथा खगुणमपि मायिकं दृश्येतातो मूलत्वं सत्यस्यैव रूपस्य वक्तव्यमतस्तत्रापि ब्रह्मैव मूलमिति भावः ॥ ३७ ॥ नास्मैत्यत्र तावतेति कालाद्यभिभूतत्वेनेत्यर्थः, तत्त्वे परमात्मत्वे, सन्देह इति कालादिभिरभिभूयते न वेतिसन्देहः, जन्ममरणाविति यथायथं समागमः, आत्मत्वेन विषयस्वीकारो जन्मनिर्गमः कृतस्वीकारत्यागो मरणं जीवात्मनोङ्गीक्रियतेतस्तथेत्यर्थः। जन्मादीनामात्मधर्मत्वाभावहेतुत्वाभावः सवनविद् व्यभिचारिणामित्यनेन व्यभिचारिणां नानावस्थाकदेहानां योवस्थाकालस्वज्ञातृत्वमात्मन उक्तं तन् कथमित्यतः साधयति बाल्येत्यादि, तथा चारम्भवादानङ्गीकारात् पदार्थान्तरत्वं न वक्तुं शक्यं वैजात्यात् तत्त्वमपि न वक्तुं शक्यमतस्तेषां विपरिणामरूपोत्पत्तिरङ्गीकार्या, तदङ्गीकारश्च तत्कालज्ञानं विना न भवतीति तेषां कालज्ञानमस्यास्तीति निश्चितं, तथा सति यथा वृद्धिक्षयकालो ज्ञायते तथा जन्ममरणकालज्ञानमप्यस्यानुमेयं, न च स्मृत्यभावान् नेति वाच्यं, स्मृतिजनकसंस्कारानाधानेन तदभावेपि जन्ममरणज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्, उपेक्षाज्ञानादौ व्यभिचारदर्शनेन ज्ञानमात्रसंस्काराधायकत्वनियमाभावात्, एवं सिद्धे व्यभिचारिसवनवित्त्व उत्पत्त्यादीनां नात्मधर्मत्वमिति सिद्धं सिद्धे च तस्मिन् परमात्मत्वमपि सिद्धमित्यर्थः, वाचादिभिरित्यत्र वाचाशब्द आबन्तो बोध्यः, ‘आपं चैव हलन्ताना’मित्यनुशासनात् ॥ ३८ ॥ अण्डेष्वित्यत्र ननु सुषुप्तौ “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त” इतिश्रुतौ पुरीततिगतस्य परिष्वङ्गकथनान् कथं कूटस्थत्वमित्याशङ्क्यामाहुर्भेदे हीत्यादि, तथा च सापि पूर्वावस्थैवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यहीत्यत्र स्फुरितं वेति, आत्मतत्त्वमितिशेषः, चक्षुरित्यादि ‘सूर्यश्चक्षुस्तथारूपं ज्योतिषो न पृथग् भवे’दितिवाक्यात् त्रयमेकं तत्रापि रूपतन्मात्रमेव ज्योतिरिति त्रयाणां रूपत्वेऽप्याध्यात्मिकं चक्षुरात्मकं रूपमाधिदैविकं प्रकाशात्मकं रूपं गृह्णाति प्रकृतेऽप्यलौकिकमप्राकृतं यच् चैतस्तदाध्यात्मिकं स्वाधिदैविकस्यालौकिकाप्राकृतस्यात्मतत्त्वस्य ग्राहकं, अभेदस्तु ब्रह्मवादात् सिद्ध एवेति नोक्तदोष इत्यर्थः, चैतन्यानुसन्धाने पुरुषव्यापार इति भावः, अनुसन्धानमनुव्यवसायः ॥ ४० ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ननु प्रकृत्यादेः सृष्ट्यादिकारणत्वस्य प्रसिद्धवात्कथं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिहेतुत्वमित्याशङ्क्याह—सत्त्वमिति। यद्यत्सत्त्वादिकं सदसत्कार्यकारणात्मकं साङ्ख्याः प्रवदन्ति तत्सर्वं तत्तदात्मतया ब्रह्मैव भातीयन्वयः। कुत इत्यपेक्षायामुपादानादुपादेयस्याभिन्नत्वादित्याशयेनाह—तयोः सदसत्तोरपि परमुपादानकारणमित्यर्थः। तत्रापि हेतुमाह—आदावेकमिति। सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृतगुणत्रयात्मकं प्रधानम्। ततः क्रियाशक्त्या जातं सूत्रम्। ज्ञानशक्त्या च महानिति। ततो जातमहं जीवोपाधिभूतमहङ्कारम्। तदुपहितं चैतन्यं जीवं च तथा ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयेति। ज्ञानशब्देन सात्त्विकाहङ्कारकार्यभूता इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च क्रियापदेनेन्द्रियाणि राजसाहङ्कारकार्याणि। अर्थपदेन तामसाहङ्कारकार्याणि पृथ्व्यादिपञ्चमहाभूतानि। फलं च सुखदुःखात्मकं, तद्रूपतयेत्यर्थः। ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं स्यादित्याशङ्क्याचित्त्यानन्तशक्तिमत्त्वादित्याह—उरुशक्तीति ॥ ३७ ॥ एवं ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वे सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वदर्शनाद्ब्रह्मणोपि तत्प्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्य मणिमन्त्रयोगिकामधेनुकल्प-

वृक्षादिभ्यो बहवः पदार्था जायन्ते परन्तु नहि तद्विकारेण तेऽपि विकृता भवन्तीत्यभिप्रेत्य जीवात्मनो साधारण्येनाविकारित्वमाह—
 नेति । आत्मा न जज्ञान जातः । तत्र हेतुमाह—शश्वदिति, सर्वदा वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । जन्माभावादेव तदनन्तरास्थितालक्षणोऽपि विकारो
 नास्ति नैधते न वर्द्धते । तत्र हेतुमाह—सर्वत्रेति, सर्वत्र व्यापकत्वादित्यर्थः । वृद्धयभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः । न क्षीयते तत्र
 हेतुमाह—अनपायीति, अक्षयिष्णुत्वादित्यर्थः । न मरिष्यति तत्र हेतुमाह—उपलब्धिमात्रमिति, ज्ञानैकरसत्वादित्यर्थः । ननु नीलं
 ज्ञानं जातं पीतं ज्ञानं विनष्टमिति प्रसिद्धेः, कथं न ज्ञानमात्रत्वेनाविनाशित्वमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियबलेनेति । सदेव ब्रह्मरूपमेव
 ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारा वृत्तय एवं जायन्ते नश्यन्ति च न तत्र प्रतिफलितं रूपज्ञानमित्याशयः । जन्माद्यभावे
 हेत्वन्तरमाह—सवनेति । हि यस्मात् व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिस्वप्नजागराद्यवस्थानां च सवनवित् तत्कालसाक्षी ।
 न ह्यवस्थावतां साक्षी तदवस्थो भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—प्राणो यथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तं विवृण्वन् सुषुप्ताविन्द्रियादिलयेन
 निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति—अण्डेष्विति । अण्डजेषु पेशिषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु स्वेदजेषु च तत्र सर्वत्र प्राणो हि
 प्राणवायुर्यथा जीवमुपधावति अविकृत एवानुवर्त्तते तथैवात्मापि सर्वदा निर्विकार एव । सविकारप्रतीतिस्तु तथात्रिवेन्द्रियाद्यध्यासेन
 जागरस्वप्नयोरेव । यत् यस्मात् सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रियगणे सन्ने लीने अहमि अहङ्कारे च प्रसुप्ते लीने सति आशयमृते विकारहेतु-
 लिङ्गशरीररूपोपाधिं विना कूटस्थो निर्विकार एवावतिष्ठते । नन्वहङ्कारपर्यन्तस्य सर्वस्य लयेऽपि शून्यमेवावशिष्यते क तदा कूटस्थ
 आत्मेत्याशङ्क्याह—तदनुस्मृतिर्न इति तस्य सुषुप्तिसाक्षिणो निर्विकारस्य सुखरूपस्यात्मनो नोऽस्माकं 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं
 न किञ्चिद्वेदिषम्' इति स्मृतिर्भवति । अतोऽननुभूतस्य स्मरणायोगात्सुषुप्तावात्मानुभवोऽस्ति विषयसम्बन्धाभावात्तदज्ञानस्मरण-
 मितिभावः । तथा च श्रुतिः 'यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तद्दृष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टव्यपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्'
 इति ॥ ३९ ॥ ननु 'तमेव विदित्वाऽस्तिमृत्युमेति' इत्यात्मानुभवान्मुक्तिश्रवणात्सुषुप्तावात्मानुभवोऽस्ति चेत्तर्हि कथं पुनः संसार इति
 चेत् न, अविद्यातत्संस्काराणां तदाविद्यमानत्वादितिवेत्तकथं तन्निवृत्त्या मोक्षपर्यवसाययनुभव इत्यपेक्षायामाह—यर्हीति । अञ्जनाभस्य
 सर्वकारणभूतस्य भगवत्शरणैषणया विषयभोगेच्छां विहाय तच्चरणप्राप्तीच्छया जाता या उरुभक्तिस्तस्मिन्नेव परमप्रेमलक्षणा तथा
 गुणाः सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्तानि यानि कर्माणि विहितनिषिद्धात्मकानि ततो जातानि यानि मलानि पुण्यपापरागलोभादीनि तानि
 स्वगतानि चेतो यदि विधमेत् विनाशयेत्तदा तस्मिन् चेतसि विशुद्धे सति साक्षादव्यवधानेनात्मतत्त्वमात्मपरमात्मनोर्यात्मात्म्यमुप-
 लभ्यते । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अमलयोद्देशोः सत्योरेव यथापूर्वमेव सिद्धोऽपि सवितृप्रकाश उपलभ्यते न त्वन्यस्य तथा सदा
 प्रकाशमानोऽप्यात्मा शुद्धचित्तस्यैवोपलभ्यते, न तु विषयवासनाकलुषितचित्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

'देहेन्द्रियासुहृदयानि येन संजीवितानि चरन्ति' इति तादधीन्योक्त्या इन्द्रियाद्यगोचरत्वमपि सूचितं तदुपपादयति ।
 नैतदिति । एतत्परं ब्रह्म कर्म, मनः, वागुत वागपि, चक्षुः, प्राणश्च इन्द्रियाणि वाक्चक्षुर्भ्यामवशिष्टानि कर्मेन्द्रियाणि च, एवमुभय-
 विधान्यधीन्द्रियाणीत्यर्थः । आत्मा बुद्धिश्च, मनोबुद्धौ अवशिष्टान्तःकरणोपलक्षणभूते । एवं परमात्मशरीरतया विशेषणभूतानि
 सर्वाणि मनआदीन्येतानि कर्तृणि, तथा न विशन्ति प्रकाशयन्ति । यथा अनलमग्निं, स्वाः स्वांशभूताः, अर्चिषः तद्विशेषणभूता
 ज्वालाः, न विशन्ति न प्रकाशयन्ति तद्वत् । नन्वेवं सर्वेषां तद्बोधकतानिषेधे तत्सद्भावाभावः प्राप्नोऽतस्तत्सद्भावबोधकः कश्चिदपेक्षते,
 सः कः इति चेत् 'शास्त्रयोनित्वात्' इति नयेक्षया वेद एव । तर्हि सोऽपि तत्केन प्रकारेण बोधयतीत्यत्राह शब्दोऽपीति । शब्दः
 वेदोऽपि, आत्ममूलं स्वोत्पत्तिस्थानभूतं ब्रह्म, बोधकनिषेधतया 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इति ग्राहकचक्षुराद्यगोचरत्वेन, आह
 बोधयतीत्यर्थः । बोधकनिषेधे कृते कथं तत्प्रतिपादितं भवतीत्यत्राह । अर्थोक्तमर्थवशादुक्तं यथा भवति तथाह । यद्ब्रह्म, ऋते
 विना, निषेधसिद्धिः, न, चक्षुरादिनिषेधो न सिद्धयति, अतस्तदर्थोक्तं यथा भवति तथा प्रतिपादयतीत्यर्थः । बोधकनिषेधको हि
 वेदः स्वयं ब्रह्म विषयीकृत्यैव तत्र बोधकान्तराणि निषेधति, तत्रात्ममूलस्यापि निषेधे त्विदमिति विषयीकाराभावात् को बोधकान्तर-
 निषेधकः, आत्ममूलत्वाभावे निषेधस्यैवासिद्धेरात्ममूलत्वं दर्शयन्स्वस्य तद्बोधकत्वं भङ्गयन्तरेण दर्शयति । एवंविधतयैतदर्थप्रपञ्चो
 वेदार्थसंग्रहात् सविस्तरं बोध्यः । यद्वा शब्दः, आत्ममूलं, बोधकश्च निषेधश्च बोधकनिषेधौ तयोर्भावः बोधकनिषेधता अपिनापि-
 शब्देन या बोधकनिषेधता तथा, द्वन्द्वान्ते विद्यमानस्य ततो बोधकनिषेधाभ्यां संबन्धादपिशब्देन या बोधकता निषेधता च तथा,
 अर्थोक्तं वस्तुतयोक्तम्, आह । यद्वै तं ब्रह्मणो वस्तुतयानुक्तवित्यर्थः । निषेधसिद्धिः, न स्यात् । अपि बोधकेत्यस्यायं भावः ।
 ब्रह्मबोधकताह 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति, 'मनसा तु विशुद्धेन' 'हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पः' इत्यादिश्रुतीक्षया तस्य
 तद्बोधकत्वं 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतीक्षया बोधकनिषेधत्वमपि प्रतीयतेऽतो बोधकतां तन्निषेधतां
 चापि ब्रुवन् वेदः ब्रह्मस्वरूपं दिव्यभावापन्नमनोवागादिना बोधाहं प्राकृतमनोवागादिनाऽबोधकत्वान्निषेधार्हमित्युभयथापि

ब्रुवंस्तद्वास्तवतां निषेधस्य सावधित्वाद्वदतीत्येवं सति ब्रह्मणि न तुच्छत्वशङ्का 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यनेन तु ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्न-
त्वात्तत्र इयत्तया प्रतिपाद्यमित्येवोक्तमिति ॥ ३७ ॥ अथ ब्रह्मणो वागादिभ्यो विलक्षणत्वमेव विशदयन् चिदचिदात्मकसकल-
तत्त्वमाह । सत्त्वमिति । सत्त्वं, रजः, तमः इति, त्रयाणां वृत्तं वर्तनं यस्मिंस्तत्, एवंभूतम् एकं प्रधानतत्त्वं, आदौ आसीत् ।
प्रधानस्य ब्रह्मशक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदादेकं ब्रह्मशरीरभूतं प्रधानतत्त्वमेवासीदित्यर्थः । ततः, सूत्रं, महान् क्रियाशक्ति-
प्रधानतया सूत्रसंज्ञं ज्ञानशक्तिप्रधानतया महदेवं संज्ञाद्वयभाक् महत्तत्त्वं सर्वेषामब्रह्मात्मकत्वस्याभावात्तच्छरीरकमपि ब्रह्मासी-
दित्यर्थः । ततः, अहं सकार्यत्रिविधाहंकारभावभागपि, ब्रह्मैव । ततः, ज्ञानक्रिया ज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानं तस्या अर्थः स्वर्गादिप्रयोजनं
स एव फलं यस्य तद्रूपतया, यद्वा । ज्ञाज्ञं ज्ञानेन्द्रियाणि च क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि च अर्थास्तद्विषयाश्च तेभ्यः फलं सुखदुःखादि
यस्य तद्रूपतया विषयेन्द्रियसंबन्धजन्यसुखदुःखादिभोक्तृत्वेनेत्यर्थः । जीवं जीवशरीरकम् इति प्रवदन्ति । एवंरूपं, सदसत्
चेतनमचेतनं च, उरुशक्ति अचिन्त्यशक्ति, ब्रह्मैव, भाति । चिदचिच्छरीरकं प्रमाणैरवगम्यते इत्यर्थः । सामानाधिकरण्येन
निर्देशात् । ब्रह्म किं चिदचिदादिरूपमित्यत्राह । यत् तयोः, परं चिदचिद्विलक्षणमित्यर्थः । अत्र सदसच्छब्दौ चेतनाचेतनपरौ तत्र
सच्छब्दस्य स्वरूपान्यथाभावरूपविकाररहितत्वमसच्छब्दस्य तु तद्वत्त्वमेव ॥ ३८ ॥ तत्र तावत्परमात्मशरीरभूते चिद्वस्तुनि
सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतं स्वरूपतः षड्भावविकाररहितत्वमुपपादयति नात्मा जजानेति । आत्मा जीवः, न जजान । न जायते
नोत्पद्यते इत्यर्थः । जन्माभावादेवास्तित्वलक्षणो विकारोऽस्य नास्तीति सूचितम् । न क्षीयते, न मरिष्यति च कालान्तरेऽपि अपक्षयं
मरणं च न यास्यतीत्यर्थः । अनेनापक्षयनाशावपि निराकृतौ । असौ न एधते वर्द्धते इत्यर्थः । वृद्धयभावादेव विपरिमाणोऽपि
निरस्तः । एवं अस्ति जायते वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येते षड्विकारा नात्मनि सन्तीत्युक्तम् । कुतः । हि यस्मात्,
व्यभिचारिणासागमापायिनां, बालयुवादिदेहावस्थानामित्यर्थः । सवनवित् तत्कालद्रष्टा, न ह्यवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थाभागभव-
तीत्यर्थः । सर्वत्र देवादिशरीरेषु, शश्वत् सदा, अनपायी आमोक्षात् प्रकृतिसंबन्धवानित्यर्थः । उपलब्धिमात्रं ज्ञानमात्रस्वरूप
इत्यर्थः । ननु ज्ञानमात्रस्वरूपस्यानपायित्वं न स्यात्त्रीलज्ञाने जाते पीतज्ञानस्य विनाशदर्शनात्तत्राह । प्राणः यथा तथा, सत् ज्ञानमात्रं
जीवस्वरूपं, इन्द्रियबलेन चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्येन, विकल्पितं विविधं कल्पितम् । तथापि सदेवेत्यर्थः । नीलाद्याकारास्तद्वृत्तय एव
जायन्ते नश्यन्ति च, न तु ज्ञानात्मकं जीवस्वरूपं देहावस्थासु व्यभिचरत्सु सत्स्वपि प्राणो यथा न व्यभिचरति तद्वन्नेदमिति भावः ।
अवधारणार्थकमात्रशब्दस्य क्लीबत्वे नियतत्वादात्मविशेषणत्वे न बाधः । सच्छब्दस्य त्रिलिङ्गत्वेऽपि मात्रशब्दविशेषणत्वात्
क्लीबत्वम् ॥ ३९ ॥ सर्वत्र शश्वदनपायीत्युक्तं तत्र सर्वशरीरेषु धारकतया विशतो जीवस्वरूपस्यैकत्वमेव प्रपञ्चयति । अण्डेष्विति ।
अण्डेष्वण्डजेषु, पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजेष्वित्यर्थः । तरुषु एतदुद्भिज उपलक्षणम् । अविनिश्चितेषु, स्वेदजेषु, एवं तेषु चतुर्विधेष्वपि
शरीरेष्वित्यर्थः । प्राणो देहधारकोऽसुः, यत्र यत्र जीवस्तत्र तत्र, जीवम् उपधावति अनुवर्तते । सर्वेषु शरीरेषु तद्वारकतया प्रविश-
तीत्यर्थः । कूटस्थः, अत्र यत्तच्छब्दाध्याहारेण संबन्धः । यं जीवं प्राण उपधावति स कूटस्थः निर्विकारः, संततमेकरूपो जीव इत्यर्थः ।
किमेवविध आत्मा सर्वेषामनुभवसिद्धः न इत्याह सन्नः इति । सन्नः विशीर्णः विकारीवेति यावत् । निर्विकारतया विद्यमानोऽपि
अविद्यमान इव भवति । न स्फुटतरं प्रकाशत इत्यर्थः । कदा तर्हि स्फुटतरात्मप्रकाशः कश्च प्रकाशाभावहेतुरित्यत्राह । इन्द्रियगणे
अहमि अहंकारे च, प्रसुप्ते अहंकारादिमनोवृत्तिषु उपरतासु सतीष्वित्यर्थः । आशेते अस्मिन्निति आशयः शरीरं तम् ऋते शरीरा-
भासेन विनेत्यर्थः । नोस्माकं जीवानामित्यर्थः । यथा यथावत् तदनुस्मृतिः हि । यथावस्थितजीवस्वरूपविषयप्रकाशो भवत्येवेत्यर्थः ।
इन्द्रियगण इत्यादिना मनोवृत्तिशरीरावभासयोः स्फुटतरात्मप्रकाशाभावहेतुत्वं सूचितम् । सन्ने इति सप्तम्यन्तपाठे इन्द्रियगणे
सन्ने शब्दादिविषयप्रावण्यरहिते सति, अहम्यहंकारे, प्रसुप्ते लीने देहात्माभिमाने निवृत्ते सति, अत एव, आशयम् ऋते देहावभासं
विना, यथावत्तदात्मप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

जब सृष्टि नहीं थी, तब केवल एक वही था सृष्टि का निरूपण करनेके लिये उसीको त्रिगुण (सत्त्व-रज-तम) मयी प्रकृति कहकर वर्णन किया गया फिर उसीको ज्ञानप्रधान होनेसे महत्तत्त्व, क्रियाप्रधान होने से सूत्रात्मा और जीवकी उपाधि होने से अहङ्कारके रूपमें वर्णन किया गया । वास्तवमें जितनी भी शक्तियाँ हैं—चाहे वे इन्द्रियोंके अधिष्ठातृदेवताओं के रूपमें हों, चाहे इन्द्रियोंके, उनके विषयोंके अथवा विषयोंके प्रकाश के रूपमें हों—सब-का-सब वह ब्रह्म ही है क्योंकि ब्रह्मकी शक्ति अनन्त है । कहाँतक कहूँ ? जो कुछ दृश्य-अदृश्य, कार्य-कारण, सत्य और असत्य है—सब कुछ ब्रह्म है । इनसे परे जो कुछ है वह भी ब्रह्म ही है ॥ ३७ ॥ वह ब्रह्मस्वरूप आत्मा न तो कभी जन्म लेता है और न मरता है । वह न तो बढ़ता है और न घटता ही है । जितने भी परिवर्तनशील पदार्थ हैं—चाहे वे क्रिया, सङ्कल्प और उसके अभाव के रूप में ही क्यों न हों—सबकी भूत भविष्यत् और वर्तमान सत्ताका वह साक्षी है । सबमें है । देश-काल और वस्तु से अपरिच्छिन्न है, अविनाशो है । वह

उपलब्धि करनेवाला अथवा उपलब्धिका विषय नहीं है। केवल उपलब्धिस्वरूप—ज्ञानस्वरूप है। जैसे प्राण तो एक ही रहता है, परन्तु स्थानभेदसे उसके नाम हो जाते हैं—वैसे ही ज्ञान एक होनेपर भी इन्द्रियों के सहयोग से उसमें अनेकताकी कल्पना हो जाती है ॥ ३८ ॥ जगत् में चार प्रकार के जीव होते हैं—अंडा फोड़कर पैदा होने वाले पक्षी-साँप आदि, नालमें बँधे पैदा होने वाले पशु-मनुष्य, धरती फोड़कर निकलनेवाले वृक्ष-वनस्पति और पसीने से उत्पन्न होनेवाले खटमल आदि। इन सभी जीव शरीरों में प्राणशक्ति जीवके पीछे लगी रहती है शरीरों के भिन्न-भिन्न होने पर भी प्राण एक ही रहता है सुषुप्ति-अवस्थामें जब इन्द्रियाँ निश्चेष्ट हो जाती हैं अहङ्कार भी सो जाता है—लौन हो जाता है, अर्थात् लिङ्गशरीर नहीं रहता, उस समय यदि कूटस्थ आत्मा भी न हो तो इस बात की पीछे से स्मृति ही कैसे हो कि मैं सुखसे सोया था! पीछे होनेवाली यह स्मृति ही उस समय आत्माके अस्तित्वको प्रमाणित करती है ॥ ३९ ॥ जब भगवान् कमलनाभके चरणकमलोंको प्राप्त करनेकी इच्छासे तीव्र भक्ति की जाती है तब वह भक्ति ही अग्निकी भाँति गुण और कर्मों से उत्पन्न हुए चित्तके सारे मलों को जला डालती है। जब चित्त शुद्ध हो जाता है, तब आत्मतत्त्व का साक्षात्कार हो जाता है—जैसे नेत्रों के निर्विकार हो जाने पर सूर्य के प्रकाश की प्रत्यक्ष अनुभूति होने लगती है ॥ ४० ॥

राजोवाच

कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः । विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्दते परम् ॥ ४१ ॥

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके । नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२ ॥

आविर्होत्र उवाच

कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः । वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते अगदं यथा ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नः कर्मयोगं वदत येन संस्कृतः पुरुषः इह कर्माणि विधूय परं नैष्कर्म्यम् आशु विन्दते ॥ ४१ ॥ पूर्व पितुः अंतिके एवं प्रश्नम् ऋषीन् अपृच्छं ब्रह्मणः पुत्राः न अब्रुवन् तत्र कारणम् उच्यताम् ॥ ४२ ॥ आविर्होत्र उवाच कर्म अकर्म विकर्म इति वेदवादः न लौकिकः वेदस्य च ईश्वरात्मत्वात् तत्र सूरयः मुह्यन्ति ॥ ४३ ॥ अयं वेदः परोक्षवादः हि यथा अगदं (तथा) बालानाम् अनुशासनं कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तं पृच्छति । कर्मयोगमिति । नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यं ज्ञानम् ॥ ४१ ॥ प्रश्नांतरमाह । एवमिति । 'कर्मयोगं वदत नः' इत्युक्तप्रकारेण प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थम् । पितुरिदवाकोः । ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ॥ ४२ ॥ गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह । कर्मेति । कर्म विहितम् । अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धम् । विकर्म विगतं कर्म विहिताकरणम् । एतन्नयं वेदवादो वेदैकगम्यं न लौकिकः । वेदस्येश्वरात्मत्वादीश्वरादुद्भूत तत्वादपौरुषेयत्वादित्यर्थः । पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यमपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये । अतस्तत्र तदा बालत्वात्सर्वज्ञा अपि ते नैवाब्रुवन्ति ॥ ४३ ॥ दुह्यं वेदतात्पर्यमाह । परोक्षवाद इति । यत्रान्यथास्थितोर्थः संगोपयितुमन्यथा कृतवोच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः "तं वा एतं चतुर्हृतं संतम् । चतुर्हृतं तेषां चक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति । परोक्षवादत्वमेवाह । कर्ममोक्षायैति । ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह । बालानामनुशासनं यथा भवति तथा । अत्र दृष्टान्तः । अगदमौषधम् । यथा पिता बालमगदं पाययन्खंडलड्डुकादिभिः प्रलोभयन्पाययति ददाति च तानि नैतावताऽगदपानस्य तल्लोभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽयं वांतरफलैः प्रलोभयन्कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥

श्रीविंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“नृणां कर्मभिराशुद्ध्या हरिभक्तिः प्रजायते” इत्याद्युक्तेः कर्मभिः शुद्धचित्तस्य भक्तिर्भवतीत्यभिप्रायेणाह—भक्तेरित्यादि । येन कर्मयोगेन । संस्कृतः शुद्धः । इह देहे । कर्माणि तत्फलानि । कर्मफलत्यागस्यैव कर्मत्यागात्वात्साक्षात्कर्मत्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात् । “न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्” इत्याद्युक्तेः । दीपिका—भक्तेरिति—“कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिष्यत्वा” इत्यादेः “यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम्” । इत्यादेश्च कर्माधीनत्वाद्भगवदपित-कर्माधीनत्वादित्यर्थः । तं तादृशकर्मयोगम् । येन कर्मयोगेन । संस्कृतः शुद्धचित्तः सन् । कर्मनिवृत्तिः कर्मणि कर्तृत्वामिनिवेशाभावस्तथा साध्यं परं ज्ञानम् । तथा च श्रुतिः—“अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते” इति । संदर्भस्तु—पूर्वं ‘कर्माण्यारभमाणानाम्’ इत्यादिना श्रीप्रबुद्धेन काम्यकर्माण्येव त्याजितानि न तु नित्यनैमित्तिकानि फलस्यैव विनिर्दिष्टत्वात्, ततस्तेषां परमार्थोपयोगित्वं मनसि कृत्वाह—कर्मयोगमिति । विश्वनाथस्तु—गुणकर्मजानि विधमेदिति श्रुत्वा भक्त्या ज्ञानेन च नैष्कर्म्यं स्यादिति मया ज्ञायत एव । कर्मण्यपि नैष्कर्म्यं यथा स्यात्तदहं जिज्ञास इत्याह—कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥ एवमित्थं कर्मयोगप्रभम् । पूर्वं पूर्वकाले । नाब्रुव उत्तरं न ददुः । तत्रोत्तरादाने । स्पष्टम् ॥ ४२ ॥ द्वितीयस्योत्तरादानरूपद्वितीयप्रभस्य । विहितम् “अहरहः संध्यामुपासीत” इत्यादिश्रुतिविहितं संध्यावन्दनादि । तद्विपरीतं विहितविपरीतम् “ब्राह्मणं न हन्यात्” इत्यादिश्रुतिनिषिद्धं विहितस्य संध्यावन्दनादेरकरणम् । इत्यर्थ इति—“अपौरुषेयं वाक्यं वेदः” इति जैमिनिनोक्तत्वादिति भावः । वाक्यपौर्वापर्येणोपक्रमादिषड्विध-लिंगेनैव “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिंगतात्पर्यनिर्णयः” । इत्याद्युक्तेः । तच्च तात्पर्योपधारणम् । यतो विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति अतो हेतोः । बालत्वादर्थं बोद्धुमशक्यत्वात्, न तूत्तराज्ञानादित्यर्थः । दीपिका—गहनत्वद्योतनाय कर्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वज्ञापनाय द्वितीयप्रदशनस्योत्तरादाने कारणप्रश्नस्य । विहितं संध्यावन्दनादि । अकर्मत्यत्र विरोधे नञ् असुराधर्मवत् । अतस्तद्विपरीतं निषिद्धमिति व्याख्यातम्, तच्च सुरापानादि विकर्मशब्दस्य विहिताकरणत्वरूपोर्थस्तु ‘नाचरेद्यः’ इत्यादौ “विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः” इति वक्ष्यमाणमूलस्वारस्यादेव व्याख्यातः “शास्त्रयोनित्वात्” इति न्यायेनेश्वर एवात्मा कारणं यस्य तादृशत्वात् । तत्र स्वरूपज्ञाने अपौरुषेयत्वस्य मोहे हेतुत्वमुपपादयति—पुंवाक्य इति । अपौरुषेये अजीवजाते स्वतःसिद्धे वेदे तु पुरुषाभावात्केवलमित्यादि योज्यम् । तदुक्तं शास्त्रज्ञैः—“वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा” । इति तात्पर्यं वेदरहस्यम् । अतो वेदात्पर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । तदा प्रश्नकाले बालत्वात्, इति पितुरंतिके तदुक्त्यैवेत्यर्थः । संदर्भः—ब्रह्मपुत्राणामदत्तोत्तरत्वे कारणमाह—कर्माकर्मिति । ‘नाचरेद्यस्तु’ इति वक्ष्यमाणाद्विकर्मणो विहिताकरणत्वमेवार्थः । वेदस्येश्वरादिति शब्दरूपेण तदविर्भावविशेषरूपत्वादित्यर्थः । “शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू” इति “वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुमः” इत्याद्युक्तेः, “यदि चास्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदयदृग्वेदः” इत्यादिना, “तस्माच्चज्ञात्सर्वहुतं ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्मात्” इत्यादिना च तत् उद्भूतत्वं तथापि तत्रैव तात्पर्यम् अवतारान्तरवत्, अपौरुषेयत्वं त्वजीवजातत्वमेव भ्रमादिदोषचतुष्टयनिरसनं हि तावतैव स्यात् । तदेव तस्य परमाचित्यस्यात्मत्वं परमपण्डितशिरोमणेर्वचनत्वं वा भवतु भवेदेवाभिप्रायत्वम् । इत्थमेव विश्वनाथोपि ॥ ४३ ॥ यत्र वाक्ये अन्यथा स्थितोऽर्थः अन्यार्थप्रतिपादकत्वेन स्थितः । परोक्षवादत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । चित्यादिशब्दवचचतुर्होत्रादिशब्दानामप्यात्मवाचकत्वस्य । “आत्मज्ञात्मज्ञित्यामंत्रयत । तस्मै चतुर्थं हूतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हूर्तोऽभवत् । चतुर्हूर्तो ह वै नामैषः । तं वा एतं चतुर्हूतं संतम् । चतुर्हूर्तेत्याचक्षते परोक्षेण” । इति श्रवणात् । आमंत्रणमनुसंधानं प्रतिश्रवणमुपवक्तुः साक्षात्कार इति । एवं दशहोत्रादिषु योज्यमिति दिक् । हूतशब्दस्य ह्रस्वांतः प्रामादिकः पाठः । तं प्रक्रांतमेतमात्मानम् इत्याचक्षते वदति परोक्षेण न तु साक्षात्, साक्षात्तु सर्वोऽपि स एव न केवलं चतुर्हूर्तैव “ब्रह्मर्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना” । इति स्मृतेः । परोक्षकथने हेतुः—परोक्षः प्रियो येषां ते परोक्षप्रियाः । इव एवार्थः । हि प्रसिद्धौ, देवाः । देवप्रोत्यर्थं परमेशप्रोत्यर्थम् “यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्मधुसूदनः । परोक्षं मम च प्रियम्” इत्याद्युक्तेः । देवा इति बहुत्वं पूजायाम् । तदेवाह—परोक्षवादत्वमिति । कर्ममोक्षत्वे शङ्कते—नन्विति । अत्रानुशासने । तस्मात्तः खण्डलड्डुकलाभः । विशदयति पूर्वोक्तम्—कर्मभिरेवान्तःकरणशुद्धौ बोधोदयेऽज्ञानतत्कार्यकर्मबंधबाधायैव कर्म विधत्ते, यथा—पिता पुत्ररोगापनुत्तये भेषजं पातुमेव मोदकं दर्शयति, तत्र मोदके भेषजे च नाभिप्रायः किंतु भेषजेन रोगापनोदे भेषजत्याग एवेति । आविः प्रकटं सुज्ञेयं होत्रम् अग्निहोत्रोपलक्षितं कर्म यस्येति निरुक्त्या तद्वर्णने तस्यैव योग्यत्वात्स एवोवाचेति ज्ञेयम् । यत्र वादे परोक्षवादे । श्रुतिं प्रमाणयति—“तं वा एतं प्रसिद्धं मंत्रं पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिकं चतुर्हूतं चत्वारो होत्रादयो हूयते श्रूयते यत्र तादृशं संतमपि नाम्ना चतुर्हूर्तेत्याचक्षते । अथवा तस्य मंत्रस्याभिमाने तेनात्मभूतः कश्चित्पुरुषः प्रत्युत्तरमुवाचेति—स पुरुषश्चतुर्हूतस्तदीयनाम्ना मंत्रोपि चतुर्हूत इत्याचक्षते । पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हुतशब्दस्थाने होतशब्दः । एवं यद्यपि चतुर्हूतमेव निरुक्त्या संगच्छते न तु चतुर्हूर्तेति तथापि परोक्षगदनस्वाभाव्याच्चतुर्हूर्तेत्याचक्षत इत्यर्थः । विधिवाक्यं

तु—“प्रजाकामः चतुर्होता यजेत” इति ज्ञेयम् । परोक्षगदने हेतुमाह—“परोक्षप्रिया इव” इति ‘परोक्षं मम च प्रियम्’ इति भगवदुक्तेः । कर्ममोक्षाय अनाद्यदृष्टकर्मपरम्परानाशायैव किमुत कर्मत्यागाय शङ्कते—नन्विति । “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ यागेन स्वर्गभाव-
येदित्यर्थोत्पन्नभावनया स्वर्गार्थमेव कर्माणि विधत्ते । परोक्षसिद्धान्तमाह—बालानामशुद्धचित्तत्वेन स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थ-
मेवैतानि कर्माणि न तुच्छस्वर्गार्थमित्यज्ञानतामित्यर्थः । अनुज्ञासनं स्वर्गादिभिः प्रलोभनं यथा स्यात्तथा । अत्रानुज्ञासने । अवांतर-
फलैर्गौणफलैः । संदर्भः—अथ तदेव व्यञ्जयन् क्रमेण नित्यनैमित्तिकान्यपि त्याजयित्वा भगवदर्चनं ग्राहयितुमाह—परोक्षेति ।
बालानां नातिप्रज्ञानामज्ञानानामनुशासनरूपोऽयं कर्मकाण्डलक्षणोऽपि वेदः कर्ममोक्षाय अनाद्यदृष्टपरंपराशान्तय एव कर्माणि
सर्वोपेयं विधत्ते यतः परोक्षवादः स्वयमोश्चरात्मा वेदो हि यन्नित्यनैमित्तिकाकरणे विकरणे च लोकं भीषयते यच्च नित्यादावा-
नुषंगिकं फलं दिशते तत्तत् खलु तत्तत्करणेन तदकरणेन च शोधयित्वाऽनादिदुःखमयकर्ममोक्षार्थमेव प्रवर्तयितुं न तु भयमेव
तादृशतुच्छफलमेव वा दातुमिति गम्यते, परममुद्धत्त्वात्तस्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—बालानां तादृशस्वभावानामगदं पित्रा तद्दानं यथेति—
पिता च रोगशांत्यर्थमेवौषधं पातुं तांस्तथा प्रवर्तयति न त्वौषधपानमेव तस्योद्देश्यमित्यर्थः । विश्वनाथश्रीधरो सममेवाहुतुः ॥ ४४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

कर्मयोगमिति । येनानुष्ठितेन कर्मयोगेन पुमानिहैव जन्मनि आशु शीघ्रमेव कर्माणि मोक्षप्रतिबन्धकभूतानि पापानि
विधूय निरस्य संस्कृतः मोक्षोपयोगी सुकृतवान् सन् नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं विन्दते तं कर्मयोगं नोऽस्मभ्यं यूयं वदत ॥ ४१ ॥
एवमिति । यथेदानीं युष्मान्प्रति पृच्छामि एवं तथैव पितुः इच्छाकोरन्तिके स्थितान् ऋषीन् सनत्कुमारादीन् प्रत्यपीममेव प्रश्नं
प्रष्टव्यमर्थं पूर्वमपृच्छम् अहं पृष्टवान् । ब्रह्मणः पुत्राः सर्वज्ञा अपि ते तदुत्तरं नाब्रुवन् कर्मयोगं न निरूपयामासुस्तत्रानुक्तौ युष्माभिः
कारणमुच्यतामिति । गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—कर्मति । कर्म विहितम् अकर्म विहिताकरणं विकर्म
निषिद्धाचरणम् इति त्रिविधोऽपि वेदवादः वेदप्रतिपादितो व्यवहारः न लौकिकः । वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूत-
त्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः । तत्र वेदोक्तितात्पर्यं सूरयो विवेकिनोऽपि मुह्यन्ति । किमुतान्ये । पौरुषेयवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं
शक्यमपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्योपधारणं तच्च दुष्करम् । अतस्तदा तव बालत्वान्नाब्रुवन्नित्याशयः ॥ ४२-४३ ॥
परोक्षवाद इति । अयं वेदः परोक्षवादः यत्रान्यथा स्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथा कृत्योच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः “तं वा
एतं चतुर्हंतं सन्तं चतुर्हंतित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । भगवताऽप्युक्तम् । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम
च प्रियम् ।” इति । परोक्षवादत्वमेवाह । कर्ममोक्षायेति । कर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकभूतानां पुण्यपापात्मकानां मोक्षाय निवृत्त्यर्थमेव
वेदः बालानामनुशासनं प्रलोभनं यथा भवति तथा कर्माणि विधत्ते । अगदं यथा । यथा हि पिता बालान् गदमौषधं पाययन्
यद्येतत्पित्रसि तदा ते लड्डुलुकादिकं दास्यामीति प्रलोभय पाययति लड्डुलुकादिकं ददाति चान्यथा पुनस्तत्पाने प्रवृत्ता न स्युः । परं तु
न लड्डुलुकादिलाभः औषधपानस्य फलं किंतु रोगनिवृत्तिरेव । तथा वेदोऽप्यवान्तरस्वर्गादिफलैः प्रलोभयन्कर्माणि कारयति
तत्तत्फलमपि ददाति परंतु न तन्मात्रलाभ एव परमपुरुषार्थः किंतु संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दतात्मकभगवत्प्राप्तिरेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

भक्तेरिति । “कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षये”त्यादेः “यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि
भक्तियोगसमन्वित”मित्यादेश्च कर्मधीनत्वाद्भगवदपितकर्मोधीनत्वादित्यर्थः । तं तादृशकर्मयोगं येन कर्मयोगेन संस्कृतः शुद्धचित्तः
सन् कर्मनिवृत्तिः कर्मणि कर्तृत्वाभिनिवेशाभावस्तथा साध्यं परं ज्ञानं तथा च श्रुतिः “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृत-
मश्नुत” इति ॥ ४१ ॥ यथा युष्मान् पृच्छामि एवं प्रष्टव्यमर्थं कर्मरूपं नाब्रुवन् कर्मयोगमिति शेषः मूले तत्र उत्तरादाने ॥ ४२ ॥
गहनत्वद्योतनाय । कर्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वज्ञापनाय द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरादानेकारणप्रश्नस्य विहितं सन्ध्यावन्दनादि अकर्मैत्यत्र विरोधे
नञ् असुराधर्मवत् अत एव तद्विपरीतं निषिद्धमिति व्याख्यातं तच्च सुरापादादि विकर्मशब्दस्य विहिताकरणत्वरूपोऽर्थस्तु नाचरे-
दित्यादौ विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्भृत्यमुपैति स इति वक्ष्यमाणमूलस्वरस्यादेव व्याख्यातः “शास्त्रयोनितात्” इति न्यायेनेश्वर
एवात्मा कारणं यस्य तादृशत्वात् तत्र कर्मादिस्वरूपज्ञाने अपौरुषेयत्वस्य मोहे हेतुत्वमुपपादयति । पुष्पाक्ये हीति । अपौरुषेयम्
अजीवजातं स्वतःसिद्धे वेदे तु पुरुषाभावात् केवलमित्यादि योजनीयं तदुक्तं शास्त्रज्ञैः “वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथे”ति तात्पर्यं वेदरहस्यम् अतः वेदतात्पर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वात् तदा प्रश्नकाले बालत्वादिति पितुरन्तिके
इति तदुक्त्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ आविः प्रकटं सुज्ञेयं होत्रम् अग्निहोत्रोपलक्षितं कर्म यस्येति निरुक्त्या तद्वर्णने तस्यैव योग्यत्वात्
स एवोवाचेति ज्ञेयं यत्र यस्मिन् वादे तथा च श्रुतिः परोक्षवादे प्रमाणं श्रुतिः तं वा प्रसिद्धं मन्त्रं पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिकं
चतुर्हंतं चत्वारो होत्रादयो हूयन्ते भूयन्ते यत्र तादृशं सन्तमपि नाम्ना चतुर्हंतित्याचक्षते अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमाने तेनात्मभूतः

कश्चित् पुरुषः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हस्तद्वयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हस्त इत्युच्यते पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभि-
प्रायेण हृतशब्दस्थाने होतृशब्दः एवं यद्यपि चतुर्हस्तमित्येव निरुक्त्या सङ्गच्छते नतु चतुर्हस्तेति तथापि परोक्षगदनस्वाभाव्याश्चतु-
र्हस्तेत्याचक्षते इत्यर्थः । विधिवान्वयन्तु प्रजाकामः चतुर्हस्ता यजेतेति ज्ञेयं परोक्षगदने हेतुमाह—परोक्षप्रिया इवेति । “परोक्षं च
मम प्रिय”मिति भगवदुक्तेः कर्ममोक्षाय अनाद्यदृष्टकर्मपरम्परानाशायैव किमुत काम्यकर्मत्यागाय शङ्कते । नन्विति स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थोऽत्मभावनया स्वर्गार्थमेव कर्माणि विधत्ते परोक्षसिद्धान्तमाह—बालानामिति । बालानाम-
शुद्धचित्तत्वेन स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमेवैतानि कर्माणि न तुच्छस्वर्गार्थमित्यजानतामित्यर्थः । अनुशासनं स्वर्गादिभिः
प्रलोभनं यथा स्यात्तथा अत्रानुशासने अवान्तरफलैः गौणफलैः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

कर्म काम्यकर्म अकर्म कामनारहितत्वाद्फलं ज्ञानपूर्वकं कर्म विकर्म निषिद्धं वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् आत्मीय इति
ईश्वराभिप्रायरूपतया भगवत्त्वात् ॥ ४३ ॥ परोक्षम्बदतीति परोक्षवादः प्रत्यक्षाद्यगोचरार्थविषयः बालानामज्ञानामनुशासनं
विविच्य ज्ञापनम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

नारायणपरस्तदुत्थया भक्त्या मायामञ्जस्तरति दुस्तरामित्युक्तं स कीदृशो भगवदाराधनात्मकः कर्मयोगो यदुत्थया
भक्त्या मार्गो तरेदिति पृच्छति—कर्मयोगमिति । नोऽस्मभ्यं वदत निरूपयत येन विज्ञातेनानुष्ठितेन च कर्मयोगेन संस्कृतः
कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिविरोधीनि विधूय नैकभ्यां नैकमर्थहेतुभूतं बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतं
परं परभक्तिपरज्ञानाख्यं ज्ञानं विन्दते लभते ॥ ४१ ॥ प्रसंगादन्यदपि पृच्छति—एवमिति । प्रदत्तं प्रष्टव्यं कर्मयोगमेवमित्यर्थं
युष्मान्प्रति पितुरिक्ष्वाकोरन्तिके समीपे ऋषीन् सनकादीन्प्रति अपृच्छं पृष्ठवानस्मि यद्वा पाकं पचतोतिवत्प्रदत्तसपृच्छमिति
निर्देशः प्रश्नमकरमित्यर्थः । ब्रह्मणः पुत्रास्ते सनकादयः नाब्रुवन् कर्मयोगं न निरूपयामासुस्तत्रानुक्तौ कारणमुच्यतां युष्माभिरिति
शेषः ॥ ४२ ॥ तत्र कर्मयोगनिरूपणस्य बहुग्रन्थसाध्यत्वात् तावदनुक्तिः कारणप्रदत्तस्योत्तरमाह—आविरिति । कर्मेति । कर्म काम्यं
कर्म अकर्म काम्यकर्मतरत्वात्कामनारहितत्वाद्फलं ज्ञानपूर्वकं कर्मैत्यर्थः । विकर्म निषिद्धं कर्म यद्वा विकर्म विविधफलाय चोदितं कर्म
काम्यकर्म आश्रमाङ्गकं नित्यं नैमित्तिकं च अकर्म ज्ञानपूर्वकं कर्मेति वेदवादः वदनं वादो भावे घञ् न लौकिको वादः ततः
किमन आह—वेदस्येति । ईश्वरात्मत्वात् आत्मशब्दोऽभिप्रायात्मकज्ञानपरः ईश्वराभिप्रायत्वेन तेष्वपि बोद्धव्यांशानां बहुत्वेन
गहनत्वात्तत्र सूर्योऽपि मुह्यन्ति अतस्त्वां बालमालक्ष्य तदा नाब्रुवन्निति भावः ॥ ४३ ॥ अथ पृष्ठं कर्मयोगं निरूपयति—
परोक्षवाद इत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः । तदाराधनात्मककर्मयोगो हि द्विविधो वैदिकस्तान्त्रिकश्चेति तत्राद्यो नित्यनैमित्तिककाम्य-
रूपेण त्रिविधः तत्र स्वर्गार्थकाम्यकर्मणो मोक्षैकफलत्वं वक्तुं तावत्तच्चोदनानामपि मोक्षैकफलत्वे तात्पर्यमाह—परोक्षवाद इति ।
हिताहितज्ञापनरूपोऽप्ययं “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादिरूपो वेदः परोक्षवादः प्रत्यक्षाद्यगोचरार्थविषयः अतस्तेषां तदभिप्रायो
दुरवगम इति भावः । तर्हि किमभिप्रायेण यागादिकं विधत्ते इत्यत्राह—कर्ममोक्षायेति । कर्मभ्यः पुण्यापुण्यात्मकेभ्यः मोक्षाय मुक्तये
कर्माणि यज्ञादिरूपकर्माणि विधत्ते भगवद्भक्तियोगद्वारा बन्धकसकलकर्मनिवृत्तये यज्ञादिरूपकर्माणि विधातीत्यर्थः । अगदं यथेति
यथा भिषग्बालानागदमौषधं पाययन् खण्डलदुडुकादिभिः प्रलोभयन्पाययति नैतावताऽगदपानस्य तद्भाभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यमेव
तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते एतेनावान्तरफलानि परित्यज्य मोक्षैकफलतया काम्य-
कमप्यनुष्ठेयमेवेत्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

निमिज्ज्ञानयोगं श्रुत्वा कर्मयोगं पृच्छति—कर्मयोगमिति । येन केन प्रकारेण संस्कृतः शुद्धः ॥ ४१ ॥ ब्रह्मणः पुत्राः
सनकादयः कारणं परिहारावचने निमित्तम् ॥ ४२ ॥

आविर्होत्रः—

ज्ञानन्तोऽपि हि दुर्ज्ञेयः प्रश्नोऽयं ज्ञानिनामपि । इति वेदयितुं ब्रह्मपुत्रा नोचुर्निमेः पुरः ।
इति वाक्यत्वात् ज्ञानिनामपि दुर्ज्ञेयत्वं निमित्तमित्यभिप्रेत्य तैः भ्रमपरिहारः आदौ न कृत इति सूचयन् प्रश्नं परिहरति
कर्मेति । इदं कर्म प्रशस्तम् इदं कर्म कर्तुमयोग्यम् इदं विकर्म विरुद्धं कर्मेति वेदगतो वादो विचारो न लौकिकः लोकविषयो

वेदबहिर्मुखजनगोचरो न भवति किन्तु वेदविचारकुशलपुरुषविषय एवेत्यर्थः । कुतस्तत्राह—वेदस्येति । चशब्द एवार्थे ईश्वरात्म-
त्वाच्चेत्श्वरविषयत्वादेव वैदिकानामपि तत्प्रसादं विना मुञ्ज्यो नेति भावेनाह—तत्रेति । तत्र वेदार्थविचारे ॥ ४१ ॥ ननु वेदस्येश्वर-
विषयत्वं कथं युज्यते “स्वर्गकामो यजेते” त्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरत आह—परोक्षेति । परोक्षतो वादो वचनं यस्य स तथा अयं
वेदो मुख्यया वृत्त्या साक्षाद्ब्रह्मवत्तत्त्वमुख्यया कर्म च किमर्थमेवं कल्प्यते इत्यत्राह—बालानामिति । अल्पज्ञानिनामनुशासनं कुर्वन्
वेदोऽन्तःकरणशुद्धये दुष्कर्ममोक्षाय ब्रह्मार्पणबुद्ध्या तदुद्दिश्य कर्माणि विधत्ते “कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा” इत्यादि-
लक्षणो हि यस्मात्तस्मादुभयथापि ब्रह्मविषयत्वमविहतं वेदस्य एकस्योभयविषयत्वं कुत्र दृष्टम् अत्राह—अगदम् यथेति । यथा यथैक-
मेव दृष्टव्यमप्ययजनकं तदेवौषधीकृतमप्यपरिहर्तुं भवति तथेत्यर्थः । यद्वैकं पर्वटकं चिकित्साभेदाद्वरवातयोः परिहारायान्यत्र
भवति प्रकृतेऽपि तथेति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः कर्मसन्दर्भः

पूर्वं कर्माण्यारभमाणानामित्यादिना श्रीप्रबुद्धेन काम्यकर्माण्येव त्याजितानि ननु नित्यनैमित्तिकानि फलस्यैव निन्दितत्वात्
ततस्तेषां परमार्थोपयोगित्वं मनसि कृत्वाह—कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥ तत्रैव संशयान्तरमेवमिति । तत्र पितुरन्तिक इत्युक्त्या
बालत्वाद्भवतः खल्वयोग्यत्वमेव ॥ ४२ ॥ ब्रह्मपुत्राणामदत्तोत्तरत्वे कारणमाह—कर्माकमेति । नाचरेद्यस्त्विति । वक्ष्यमाणाद्विकर्मणो
विहिताकरणत्वमित्येवार्थः । वेदस्येश्वरात्मत्वादिति । शब्दरूपेण तदाविर्भावविशेषरूपत्वादित्यर्थः । “शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे
शाश्वती तनु” इति वेदो नारायण साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रूमे” त्याद्युक्तेः यदि वास्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्यवेद इत्यादिना
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिना च तत् उद्भूतत्वं तथापि तत्रैव तात्पर्यम् अवतारान्तरवत्
अपौरुषेयत्वं त्वजीवजातत्वमेव प्रमादिदोषचतुष्टयनिरसनं हि तावतैव च स्यात् तदेवं तस्य परमाचिन्त्यस्यात्मत्वं परमपण्डितशिरो-
मणेर्वचनत्वं वा भवतु भवेत्तदेवाभिप्रायत्वम् ॥ ४३ ॥ अथ तदेव व्यञ्जयन् क्रमेण नित्यनैमित्तिकान्यपि त्याजयित्वा श्रीभगवद्वचनं
प्राहयितुमाह—परोक्षेति । बालानां नातिप्रज्ञानामशान्तानां चानुशासनरूपोऽयं कर्मकाण्डलक्षणोऽपि वेदः कर्ममोक्षाय अनाद्य-
दृष्टपरंपराशान्तय एव कर्माणि सर्वाण्येव विधत्ते यतः परोक्षवादः स्वयमेश्वरात्मा वेदो हि यन्नित्यनैमित्तिकाकरणेऽन्यकरणे च
लोकस्मीषयते यच्च नित्यादावानुषङ्गिकं फलं दिशते तत्तत्त्वलु तत्करणेन तदकरणेन च शोधयित्वानादिदुःखमयकर्ममोक्षार्थमेव
प्रवर्त्तयितुं न तु भयमेव तादृशतुच्छफलमेव वा दातुमिति गम्यते परमसुहृत्त्वात्तस्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बालानां तादृशस्वभावा-
नामगदं पित्रा तदानं यथेति पिता च रोगशान्त्यर्थमेवौषधं पाययितुं तांस्तथा प्रवर्त्तयति न त्वौषधपानमेव तस्योद्देश्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणकर्मजानि विधमेदिति श्रुत्वा भक्त्या ज्ञानेन च नैष्कर्म्यं स्यादिति मया ज्ञायत एव कर्मणापि नैष्कर्म्यं यथा स्यात्तथाहं
जिज्ञासे इत्याह—कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥ प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पितुः इच्छाकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि ॥ ४२ ॥
कर्म खलु शास्त्रविहिताचरणम् अकर्म शास्त्रविहितानाचरणं विकर्म तु शास्त्रनिषिद्धाचरणम् ईश्वरात्मत्वात् “शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे
शाश्वती तनु” इति भगवदुक्तेरपौरुषेयवाक्यत्वादित्यर्थः । तत्र मुह्यन्तीति । पुस्वाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं सुशकम् अगौरुषेये
हि केवलवाक्यपौरुषेय्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अतस्तव
बालत्वात्तदा ते नाब्रुवन् ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमित्याह—परोक्षवाद इति । यत्रान्यथा स्थितोऽर्थो भगवदभिप्रायज्ञैर्ऋषिभिः
सङ्गोपयितुमन्यथा कृत्वोच्यते स परोक्षवादः यदुक्तं भगवता “परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय” मिति परोक्षवादत्वमेवाह—
कर्ममोक्षायेति । ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह—यथा अगदमौषधं बालानामनुशासनमाज्ञापनं येन तत्
तथाहि यद्येतदौषधं पिबसि तदा ते खण्डलड्डुकं दास्यामीति प्रलोभ्य पिता बालान् निम्बरसं पाययति लड्डुकं च तेभ्यो ददा-
त्यन्यथा पुनस्तत्पायनाशक्तेः किं त्वगदपानस्य न तल्लोभ एव प्रयोजनम् अपि त्वारोग्यम् एवं वेदोऽपि फलैः प्रलोभयन्
कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदोषः

उक्तोक्तैर्वस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञक्तेः सर्वभिन्नाभिन्नस्य परब्रह्मपरमात्मनारायणादिपदवाच्यस्य भगवतो ज्ञानं कर्मयोगेन
शुद्धान्तःकरणेनाप्यतेऽतः कर्मयोगं वृच्छति—कर्मयोगमिति नोऽस्मभ्यं कर्मयोगं वदत निरूपयत येन कर्मयोगेन पुरुषः संस्कृतः
शुद्धान्तःकरणः सन् कर्माणि भगवज्ज्ञानोत्पत्तिविरोधीनि विधूय परं परमेश्वरविषयं नैष्कर्म्यं निर्गतानि कर्माणि यतस्तन्निष्कर्मं तदेव
नैष्कर्म्यं ज्ञानं स्वार्थं प्यब् विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ प्रसङ्गात् प्रश्नान्तरमाह—एवमिति । एवमेव प्रश्नं प्रष्टव्यं कर्मयोगं पितु-

रिश्वाकोरन्तिके तत्कर्मकर्तृन् ऋषीन्पृच्छं पृष्ठवानस्मि ते तु ब्रह्मणः पुत्राः प्रजापतयः इक्ष्वाकुयाजकाः नाब्रुवन् नैष्कर्म्योपयोगित्वेन नोक्तवन्तः तत्रावचने कारणं निमित्तमुच्यताम् ॥ ४२ ॥ ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन नैष्कर्म्यं जायते इति वक्तुं तादृशं कर्म ईश्वरज्ञानवर्जिताः इक्ष्वाकुयाजकाः न जानन्तीत्याह—कर्मैति । कर्म विहितम् अकर्मविहिताकरणम् विकर्मं निषिद्धम् इत्थं कर्मा-कर्मविकर्मैति त्रिविधो वेदवादो वेदनिर्णयः न तु लौकिकः तत्र तस्मिन्वेदवादे सूरयो मुह्यन्ति “स्वर्गकामो यजेत अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्याजितः” इत्यादिवेदः कर्मफलमक्षय्यमाहातो वेदः कर्मैकविषयः इत्येवं मोहं प्राप्नुवन्ति तत्र हेतुमाह—वेदस्य चेश्वरात्म-त्वादिति । ईश्वरः सर्वेश्वरः आत्मा आश्रयः मुख्यो विषयो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् एवंभूतवेदार्थज्ञानाभावात् “तमेते वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने”ति श्रुत्युक्तरीत्या तद्विविदिषोत्पादनद्वारा कर्मणां नैष्कर्म्यं साधनत्वमनवधार्य इक्ष्वाकुयाजकाः भवत्प्रष्टव्यमर्थं नैवाब्रुवन्ति फलितोऽर्थः ॥ ४३ ॥ तर्हि “स्वर्गकामो यजेत अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्याजिनः सुकृतः भवती”त्यादिवेदः किंविषय इत्यत्राह—परोक्षेति । परोक्षवादः परोक्षस्य लौकिकेन्द्रियाविषयस्य ब्रह्मणो वादः निर्णयो यस्मिन् स तथा ब्रह्मविषयः अयं वेदः बालानामज्ञानिनां विषयासक्तानामनुशासनं यथा भवति तथाकर्म मोक्षाय कर्मनिवृत्तये कर्मफलभूतसंसारनिवृत्तये कर्माणि विधत्ते स्वर्गादिना प्रलोभयन् निषिद्धाद्वारयितुं विहिते बालान्नियोजयतीत्यर्थः । यथा सदैवः खण्डलङ्कुकादिषु प्रलुब्धं बालं तैरेव प्रलोभयन् अपध्याद्वारयन् अगदं पाययति तद्वत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितः सुबोधिनीव्याख्या

मार्गत्रयेणाश्रयं श्रुतवतो राज्ञः कर्ममार्गे सर्वदा विशेषेण श्रद्धावतो बहुधा जिज्ञासमानस्य प्रश्नः प्रथमपाद एव प्रश्नः, तस्य स्वमार्गानुसारेण फलनिर्णयमाह त्रिभिः पादैः, संस्कारकर्मक्षयमोक्षा ऐहिकामुष्मिकगमनक्रमेणा “स्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्क्रुते” “निर्वरुणत्वाये”ति च, “विराजमभिसम्पद्यते” “ब्रह्मार्पण”मिति च, तस्य निर्णयो मार्गान्तराविरोधेन ज्ञातव्यः ॥ ४१ ॥ किञ्च सन्देहान्तरमाहैवमिति, पूर्व कर्मयोगेल्पः सन्देहः स्थितः, त्यक्तकर्मणो दृष्ट्वा कृतः प्रश्नः परमिक्ष्वाकुसमीपे ततः सन्देहः कर्मयोग एवासमीचीनः तेषामवक्तव्यो वा सदोषे परित्यागभयं वा, “न बुद्धिभेदं जनये”दिति वा, अतस्तत्र कारण-मुच्यताम् ॥ ४२ ॥ कर्मनिर्धारणेवास्यापि गतत्वादेकस्यैवोत्तरमाह कर्माकर्मैति, सर्वे यज्ञा अस्मिन् प्रकटा भवन्तीति तथा आदौ कर्मणां त्रैविध्यं प्रमाणं चाह, विषयो भिन्नो लौकिको वैदिकश्च, तत्र लौकिकाः प्रत्यक्षादिसमधिगम्या वैदिकास्तु वैदिकसमधिगम्या तत्र शब्दमूलानां न प्रत्यक्षादिबाधकत्वं, समानशब्देषु सन्देहः, तत्रापि दध्यादिवद् भेद एव, प्रकृते तु कर्माकर्मविकर्मैति विहितं निषिद्धं विहिताकरणरूपं च, वेदैकप्रसिद्धोयमर्थो न लौकिकः, तत्र वेदे परम्परया शब्दार्थनिर्धारण्यभिप्रायः सन्दिग्धः, न च सन्दिग्धप्रमाणको न वा तथात्वं दोषः, वेदस्त्वैश्वरः स्वात्मानं वदति, तत्राभिप्रायसन्देहात् स्वभ्रान्त्या प्रतीतेर्थे वेदतात्पर्यवादिनः परस्परमतानुसन्धानेन मुग्धा भवन्ति तस्माद् वेदनिर्धारणे न कल्पना युक्ता ॥ ४३ ॥ तत्र स्वमतेनाभिप्रायं वर्णयति परोक्षेति, अयं कर्मप्रतिपादको वेदः फलांशे परोक्षवादः कर्माभावसाम्याद् वदति फलभोगदशायां कर्माभावात्, अन्यथा फलांशे लौकिकं स्यात् वस्तुतस्त्वलौकिका एव पदवाद्योपीत्यवोचाम, बालानुशासनपरत्वे तु तुल्यता लौकिकस्येष्टत्वात्, मोक्षश्च फलानां मुख्यः “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” “तमध्यापयति”ति बालानामनुशासनत्वं, फलविचारे क्रियमाणे नालौकिकत्वेन समाधानं किन्तु सुखदुःखाभावाभ्यां, तथा च ब्रह्मात्ममुखस्य फलत्वे “सर्वेहोपरतिस्तनुरितिन्यायेन स्वाभाविककर्मणां निवृत्तिरपेक्षिता, अन्यथा वेदस्य वैयर्थ्यापत्तेः, यथा रोगाधिकारे प्रवृत्त आयुर्वेदस्तथा संसाराधिकारे वेदः, अतो वैदिककर्मणा स्वाभाविक-कर्माणि निवर्तन्त इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

कर्मयोगमित्यत्र संस्कारेत्यादि, संस्कारः शरीरस्थानां कर्मादीनां भौतिकानां गमनं क्रमेण भगवत्प्राप्तिस्तत्र प्रमाणम‘स्थी’-त्यादिश्रुतिः, द्वितीये निर्वरुणत्वायेत्यादिः वरुणो पाशी निःपाशत्वायेत्यर्थः तृतीये ब्रह्मार्पणमितिवाक्यं, अत्रैव “ब्रह्मैव तेन गन्तव्य”मिति-कथनात् प्रमाजनकत्वम् ॥ ४१ ॥ कर्माकर्मैत्यत्राविः प्रकटं ह्युतेस्मिन्निति होत्रं यस्मिन्नित्येतन्नामनिरुक्त्याविहोत्रपदतात्पर्यमाहुः सर्वे यज्ञा इत्यादि वैदिकसमधिगम्या इति वैदिकपदवाक्यसमधिगम्या इत्यर्थः, शब्दमूलानामिति धर्मदेवतास्वरूपकर्मप्रभृतीनां समानशब्देष्विति ब्रीहिपुरोडाशादिषु, तत्रापि दध्यादिवदिति समानशब्देष्वपि ‘यथेन्द्रस्य घृत्रं जघनिष इन्द्रियं वीर्यं’मित्यनुवाके दध्नः स्वरूपं सिद्धं यथा ‘चापश्यन् पुरोडाशं कर्मभूत’मित्यत्र पुरोडाशस्य तादृश्यं न लोकसिद्धमत आकृतितौल्येपि भेद एव ब्रीह्यादाववगन्तव्य इत्यर्थः, इदं ‘शब्द इति चेन्न ने’तिसूत्रभाष्ये व्युत्पादितं, परम्परयेति ‘तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा’ इतिवाक्यात्, सन्दिग्ध इति ‘तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्च छुत्यर्थो बहुधोदित’ इतिवाक्यात्, न चेत्यादि ‘नान्यो मद्भेद कश्चने’तिवाक्यात्, तथात्वमिति सन्दिग्धाभिप्रायकत्वं

भगवता तदर्थस्य कथनात् तथात्वं दोषो नेत्यर्थः, स्वात्मानं वदतीति 'मां विधत्त' इतिवाक्यादित्यर्थः 'शब्दस्य हि ब्रह्मण' इत्यात्रापीद-
मेव प्रतिपादितं, तन्नामीत्यादि 'तेनादित्यो यूय' इत्यादौ गौण्यपि व्यवहारार्थमेव कल्पिता, मुग्धा इति कर्मण्येव तात्पर्यं लोका एव
फलानीत्यादि च, सिद्धमाहुस्तस्मादित्यादि ॥ ४२ ॥ परोक्षवाद इत्यत्र तत्रेति तर्हि को वा वेदार्थ इत्याकाङ्क्षायामित्यर्थः, वदतीति फलं
वदतीत्यर्थः, ननु परोक्षवादत्वे प्रत्यक्षार्थपरित्यागेन स्वार्थत्यागोऽन्यार्थकल्पना च प्रसज्येतेति नैवमुचितमित्यत आहुरन्यथेत्यादि,
तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात् लोकानधिगतार्थगन्तृत्वस्य तदर्थत्वात् फलांशे वाक्यस्यानुवादकत्वेन प्रामाण्यं हीयेत
एवं न प्रामाण्यहानिरत इदमुचितमन्यथे 'मामगृभ्णन्निति मन्त्रवर्णेनैव प्राप्तत्वाद् गर्दभरशनात्यागोऽप्य 'श्रामिधानीमादत्त' इति
विधेस्तात्पर्यगोचरत्वेन कल्प्येतातो नायं दोष इत्यर्थः, नन्वेवं सति 'वायव्यं श्वेतमालभेते'त्यादौ पशूनां लौकिकत्वात् तदंशस्यापि
तथात्वापत्तिरतो धर्माधर्मांश एवालौकिकत्वं नान्यत्रेति नोक्तदूषणमिति चेत् तत्राहुर्वस्तुत इत्यादि, अबोचामेति भाष्य इतिशेषः, नन्वेव-
मामहे बालानाश्चासात् प्रवृत्तिभङ्गेननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति न पूर्वोक्तं साधीय इति चेत् तत्राहुर्बालेत्यादि, तुल्येति तव
मतमस्माकमपि सम्मतमित्यर्थः, तर्हि तानि फलानि कुतो नाङ्गीक्रियन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुर्मोक्ष इत्यादि, विश्वजिति यथा 'स स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषा'दिति स्वर्गः सर्वेऽपि तत्त्वेनाङ्गीक्रियत एवं ततोऽप्यधिकत्वेन मोक्षं फलत्वेनाङ्गीकृत्य तत्र विश्वासाय काम्यानि
तत्रापि विश्वासाय कारीर्यादौनि वदन् बालान् मोक्षोन्मुखान् करोतीत्यर्थः, नन्वेव परोक्षवादत्वं बालानुशासनत्वे किं मानमत आहुरष्टेत्यादि
तथा चाध्यापनविधेरर्थग्रहणार्थत्वात् तस्य च कर्मार्थत्वात् कर्मणश्च सपरिकरस्य फलार्थत्वात् सर्वस्य तथात्वमित्यर्थः, ननु बाला-
नुशासनत्वे मोक्षार्थप्रवृत्तिर्न भविष्यलौकिकत्वेन तत्र विश्वासदौर्घ्यादिति चेत् तत्राहुः फलेत्यादि, तथा च वस्तुतो लौकिकत्वेपि तेन
चित्तसमाधानासम्भवादेव तदीप्सितं सुखदुःखाभावरूपत्वं वदति न तु तस्मिन् वेदस्य तात्पर्यमित्यर्थः, नन्वेवं सति कर्ममोक्षायेति
कथमुक्तमित्यत आहुस्तथा चेत्यादि, अत्र युक्तिमाहुरन्यथेत्यादि, लौकिककर्मनिवृत्त्यभावे 'सर्वेहोपरत्य'भावात् तदभावे च ब्रह्मसुखा-
भावात् तथेत्यर्थः, ननु कथमिदमवगन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाहुर्न्येत्यादि, एवं च वेदः स्वाभाविककर्मनिवृत्त्यर्थकप्रवृत्तिर्नि-
यतकर्मविधायकत्वाद् यदेवं तदेवमायुर्वेदवदित्यनुमानादेतदवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं ज्ञानभक्त्योर्मोक्षोपायत्वं श्रुत्वाऽनेकजन्मानुष्ठितदुष्कृतैर्मलिनान्तःकरणानां प्रथमतो भक्तिज्ञानयोगयोर्दुष्करत्वं मत्वा
मोक्षोपयोगिकर्मयोगं पृच्छति—कर्मयोगमिति । येनानुष्ठितेन कर्मयोगेन पुमानिहैव जन्मनि आशु शीघ्रमेव कर्माणि मोक्षप्रति-
बन्धकभूतानि पापानि विधूय निरस्य संस्कृतः मोक्षोपयोगी सुकृतवान्सन् नैष्कर्म्यं सांसारिककर्मनिवृत्त्या प्राप्यं परं परमात्मानं
विन्दते तं कर्मयोगं नोऽस्मभ्यं यूयं वदतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ प्रसङ्गादन्यदपि पृच्छति—एवमिति । यथेदानीं युष्मान् प्रतिपृच्छामि
एवं तथैव पितुः इच्छाकोरन्तिके स्थितान् ऋषोऽनसन्तकुमारादीन्प्रत्यपीममेव प्रदत्तं पूर्वमपृच्छमकरवं ब्रह्मणः पुत्राः सर्वज्ञा अपि ते
तदुत्तरं नाब्रुवन् कर्मयोगं न निरूपयामासुस्तत्रानुक्तौ युष्माभिः कारणमुच्यतामिति ॥ ४२ ॥ एवं पृष्टास्तेष्वाविर्होत्रस्तदानीं तव
बालत्वात्कर्मस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वाच्च सनकादयस्तव प्रश्नस्योत्तरं नाब्रुवन्निति सूचयन्कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वं वदन्तत्तात्पर्यमाह—कर्ममिति ।
वदन् वादः । कर्म विहितम्, अकर्म विहिताकरणम्, विकर्म निषिद्धाचरणम्, धर्मबाधो विधर्मः स्यादित्युक्तेः इति त्रिविधोऽपि
वेदवादः वेदप्रतिपादितो व्यवहारः न लौकिकः । भवत्वेवं ततः किमत आह—तत्रेति । तत्र वेदोक्तितात्पर्यं सूरयो विवेकिनोऽपि
मुह्यन्ति किमुतान्ये । कुत एवं तत्राह—वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्, इति शब्दब्रह्मात्मकत्वादपौरुषेयत्वादित्यर्थः । पौरुषेयवाक्ये हि
वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यमपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमित्याशयः ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयत्व-
मेवोपपादयन् वेदोक्ततात्पर्यमाह—परोक्षवाद इति । यत्रान्यथास्थितोऽर्थः सङ्गोपयितुमन्यथा कृत्योच्यते स परोक्षवादस्तथाविधश्चायं
वेदः । तथा च श्रुतिः—“तं वा एतं चतुर्हृतं सन्तं चतुर्होतृत्वाच्चक्षते परोक्षेण परोक्षाप्रिया इव हि देवाः” इति । भगवताप्युक्तं—
'परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्' इति परोक्षवादत्वमेवाह—कर्ममोक्षायेति । कर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकभूतानां पुण्यपापात्म-
कानां मोक्षाय निवृत्त्यर्थमेव वेदः कर्माणि विधत्ते, न स्वर्गादिसुखार्थमित्यर्थः । ननु 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्पष्टमेव स्वर्गार्थत्व-
मित्याशङ्क्याह—बालानामनुशासनं प्रलोभनं यथा भवति तथेति । तत्र दृष्टान्तमाह—अगदमिति । यथा हि पिता बालान् अगद-
मौषधं पाययन् यद्येतत्सिबसि तदा ते लङ्डुकादिकं दास्यामीति प्रलोभ्य पाययति लङ्डुकादिकं ददाति चान्यथा पुनस्तत्पाने प्रवृत्ता
न स्युः । परन्तु न लङ्डुकादिलाभः औषधपानस्य फलं किन्तु रोगनिवृत्तिरेव तथा वेदोप्यवान्तरस्वर्गादिफलैः प्रलोभयन्कर्माणि
कारयति, तत्तत्फलमपि ददाति परन्तु न तन्मात्रलाभ एव परमपुरुषार्थः किन्तु संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दात्मकभगव-
त्प्राप्तिरेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाच्चार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कदा तर्हि अहंकारादिमनोवृत्तिनिवृत्तिः केन वा यथावत्तदनुस्मृतिरित्यत्राह । यर्हीति । यर्हि अब्जनाभो भगवांस्तस्य चरणयोरेषणा तथा, वित्तैषणादिपरित्यागपूर्वकं भगवच्चरणाब्जैकैषणया, या उरुभक्तिस्तया, भक्तेरुत्वं नामाविच्छिन्नत्वम् । गुण-कर्मजानि सत्त्वादिगुणमूलकपुण्यपापात्मककर्मजानि, चेतोमलानि रागद्वेषादीनि, विधमेतु सम्यक् नाशयेत् । तदा विशुद्धे निर्मले, तस्मिन् चेतसि, आत्मतत्त्वमात्मयाथात्म्यं, साक्षात् उपलभ्यते । कथमिव । अमला दृक् दृष्ट्र्यस्य तस्य, सवितृप्रकाशः यथा । विशुद्धमिति पाठे, विशुद्धं देहाद्युपाधिरहितत्वात्परिशुद्धं, आत्मतत्त्वं भगवदात्मकं यथावस्थितम् आत्मस्वरूपं, साक्षादुपलभ्यते, भक्तिनिर्मलेन मनसा साक्षात् क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नारायणपरस्तदुत्थया भक्त्या दुस्तरां मायामञ्जस्तरति इत्युक्तं तत्र भगवदा-राधनात्मकः स कर्मयोगः कीदृशः यदुत्थया भक्त्या मायां तरेदिति पृच्छति निमिः । कर्मयोगमिति । हे मुनयः, नोऽस्माभ्यं, कर्मयोगं, वदत निरूपयत । येन विज्ञातेन अनुष्ठितेन च कर्मयोगेन, संस्कृतः वासितः पुरुषः, कर्माणि भगवद्भक्तियोगोत्पत्ति-विरोधीनि पुण्यापुण्यात्मकानि कर्माणीत्यर्थः । इहास्मिन् लोके, आशु विधूय, नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यहेतुभूतं बन्धकसकलकर्मनिवृत्ति-हेतुभूतमिति यावत् । परं परभक्तिपरज्ञानाख्यं ज्ञानं, विन्दते लभते ॥ ४२ ॥ प्रसङ्गादन्यदपि पृच्छति । एवमिति । हे मुनयः, प्रश्नं प्रष्टव्यं कर्मयोगमेव, एवमित्थं, युष्मान् प्रति यथाऽपृच्छं तथेत्यर्थः । पितुरिक्ष्वाकोः, अन्तिके समीपे, ऋषीन् सनकादीन् प्रति, पूर्वम् अपृच्छं पृष्ठवानस्मि । पाकं पचतीतिवत् प्रश्नमपृच्छमिति निर्देशः । प्रश्नमकरवमित्यर्थः । तदा ब्रह्मणः पुत्राः, सनकादयः, न अब्रुवन् कर्मयोगं न निरूपयामासुः । तत्र तदनुक्तौ, कारणम् उच्यताम् । युष्माभिरिति शेषः ॥ ४३ ॥ तत्र बहुग्रन्थसाध्यस्य कर्मयोगनिरूपणस्य तावदनुक्तिकारणप्रभस्योत्तरमाह । कर्मेति । कर्म काम्यं कर्म, अकर्म काम्यकर्मेतरत्, कामनारहितत्वादफलं ज्ञानपूर्वकं कर्मेत्यर्थः । विकर्म निषिद्धं कर्म, यद्वा कर्म विहितं, अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धं, विहिताकरणं, गोपालानन्दस्वामिनस्तु कर्म सकामं वेदोदितं, अकर्म काम्यकर्मेतरन्नष्कामं ज्ञानात्मकं कर्मेत्यर्थः । विकर्म निषिद्धं कर्म, यद्वा कर्म ईश्वरप्रसन्नतायै कृतं वेदतन्त्रोदितं भक्तिलक्षणं, अकर्म कर्मेतरत् ज्ञानं, विकर्म यज्ञाद्यर्थे द्रव्यार्जनादिद्वारा विविधतामापन्नं काम्यकर्म, गृहाश्रमाङ्गकं नित्यं नैमित्तिकं चेत्याहुः । इति वेदवादः, वदन् वाद इति भावे घञ् । न लौकिको वादः, ततः किमत आह । वेदस्य च वेदस्य तु, ईश्वरात्मत्वात्, अत्रात्मज्ञानोऽभिप्रायात्मज्ञानपरः । ईश्वराभिप्रायत्वेन त्रिष्वपि ब्रह्मव्यांशानां बहुत्वेन गहनत्वादित्यर्थः । तत्र सूरयोऽपि, मुह्यन्ति । अतस्त्वां बालमालक्ष्य नाब्रुवन्निति भावः ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजा निमि ने पूछा—योगीश्वरो ! अब आपलोग हमें कर्मयोगका उपदेश कीजिये, जिसके द्वारा शुद्ध होकर मनुष्य शीघ्रातिशीघ्र परम नैष्कर्म्य अर्थात् कर्तृत्व, कर्म और कर्मफलको निवृत्त करने वाला ज्ञान प्राप्त करता है ॥ ४१ ॥ एक बार यही प्रश्न मैंने अपने पिता महाराज इक्ष्वाकुके सामने ब्रह्मजीके मानस पुत्र सनकादि ऋषियों से पूछा था, परन्तु उन्होंने सर्वज्ञ होनेपर भी मेरे प्रश्नका उत्तर न दिया । इसका क्या कारण था ? कृपा करके मुझे बतलाइये ॥ ४२ ॥ अब छठे योगीश्वर आविर्होत्रजीने कहा—राजन् ! कर्म (शास्त्रविहित), अकर्म (निषिद्ध) और विकर्म (विहितका उल्लङ्घन)—ये तीनों एकमात्र वेदके द्वारा जाने जाते हैं, इनकी व्यवस्था लौकिक रीतिसे नहीं होती । वेद अपौरुषेय है—ईश्वररूप है; इसलिये उनके तात्पर्य का निश्चय करना बहुत कठिन है । इसीसे बड़े-बड़े विद्वान् भी उनके अभिप्राय का निर्णय करने में भूल कर बैठते हैं । इसीसे तुम्हारे बचपनकी ओर देखकर—तुम्हें अनधिकारी समझकर सनादिक ऋषियोंने तुम्हारे प्रश्नका उत्तर नहीं दिया ॥ ४३ ॥ यह वेद परोक्षवादात्मक है । यह कर्मोंकी निवृत्ति के लिये कर्मका विधान करता है, जैसे बालकको मिठाई आदिका लालच देकर औषध खिलाते हैं वैसे ही यह अनभिज्ञोंको स्वर्ग आदिका प्रलोभन देकर श्रेष्ठ कर्ममें प्रवृत्त करता है ॥ ४४ ॥

नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः । विकर्मणा ह्यधमेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ४५ ॥

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपितमीश्वरे । नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥ ४६ ॥

य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः । विधिनोपचरेद् देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

लब्धानुग्रह आचार्यात् तेन सन्दर्शितागमः । महापुरुषमभ्यर्चन्मृत्याभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्वयं यः तु अज्ञः अजितेन्द्रियः वेदोक्तं (कर्म) न आचरेत् सः विकर्मणा अधर्मेण हि मृत्योः मृत्युमुपैति ॥ ४५ ॥ निसङ्गः ईश्वरे अपितं वेदोक्तम् एव कुर्वाणः नैष्कर्म्या सिद्धिं लभते फलश्रुतिः रोचनार्थः ॥ ४६ ॥ यः आशु हृदय-प्रस्थिर्निर्जिहीर्षुः परात्मनः विधिना च तन्त्रोक्तेन विधिना केशवं देवम् उपचरेत् ॥ ४७ ॥ आचार्यात् लब्धानुग्रहः तेन सन्दर्शितागमः आत्मनः अभिसतया मूर्त्या महापुरुषम् अभ्यचेत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्म त्यज्यतामत आह । नाचरेदिति । अजितेन्द्रियत्वादज्ञः स्वयं यदि नाचरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मोनाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरन्तरं मृत्युमेव प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः । “मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अर्द्यमानाः स्वकर्मभिः” इति ॥ ४५ ॥ तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च स्यान्न तु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत आह । वेदोक्तमिति । निःसंगोऽनभिनिवेशवान् । ईश्वरेऽपितं न तु फलोद्देशेन कृतम् । ननु फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवेदेव न रोचनार्थेति । कर्मणि रुच्युत्पादनार्थमगदपाने खड्गलङ्घुकादिवत् । ततश्च कर्माभिरुच्या वेदार्थं सम्यग्विचारयति । तदा च “यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मालोकात्प्रैति स कृपणः” इत्यनात्मज्ञस्यैव कृपणताम् “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेनानाशकेन” इति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते । ततश्च “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामिनोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ४६ ॥ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तांत्रिकमाह । यं आश्रिति । परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदय-प्रस्थिमहंकारबंधं निर्हर्तुमिच्छुः संस्तत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् । तत्रमागमः । चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ॥ ४७ ॥ तमेव विधिमाह । लब्धानुग्रह इत्यादिना । तेनाचार्येण सन्दर्शित आगमोऽर्चनप्रकारो यस्य सः ॥ ४८ ॥

श्रीवैश्वीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र पुनराक्षिपति—नन्विति । अज्ञस्य कर्मत्यागे दोषमाह श्रुतिः । तथा चेति—स्वकर्मभिः सुतरामकर्मभिर्वेदोक्तकर्म-त्यागेनेति श्रुतिपदार्थः । प्रथममेव चित्तशुद्धेः प्रागेव । अजितेन्द्रियत्वात् इहामुत्र भोगाविरक्तत्वात् । अज्ञः स्वरूपज्ञानशून्यः भगवत्कथादौ श्रद्धात्मकज्ञानशून्यश्च यः स्वयं नाचरेत्किं त्वात्मानं विज्ञं मत्वाऽन्यान् शिष्ययेदिति स्वयंपदस्यार्थः । कर्मानाचरण-लक्षणेन तज्जन्येनाधर्मेण मृत्योर्मृत्युं मृत्युपरंपराम्, वक्ष्यते च—‘तावत्कर्माणि कुर्वीत’ इत्यादि । तथा च विकर्मणाधर्मेण मृत्यु-परंपराप्राप्तौ श्रुतिः प्रमाणं स्वकर्मभिर्वेदोक्तैः स्वधर्मैरकृतैः सद्भिः अर्द्यमानः पीड्यमानः अकृतानां तेषां पापजनकत्वात्, यद्वा—स्वकर्मभिः पीड्यमानो दुःखबुद्ध्या तानि त्यजन्नित्यर्थ इति दीपिका । संदर्भः—तत्र यथा बालानां बालचिकित्सैव हिताय स्यात्त-दतिक्रमस्तद्विहाय तथा तेषां कर्मेतदतिक्रमौ ज्ञेयावित्याह—नाचरेदिति । बालवदजितेन्द्रिय इहामुत्र भोगाविरक्तोपि वेदोक्तं यो नाचरेत्, तथा अज्ञः न विद्यते भगवत्कथादौ श्रद्धारूपा ज्ञा धीवृत्तिर्यस्य स च यो नाचरेत् सोऽपि नित्यनैमित्तिककर्मा-करणजेनैवाधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति न तु पुण्येनेत्यर्थः । वक्ष्यते च ‘तावत्कर्माणि कुर्वीत’ इत्यादि । विश्वनाथस्तु—वेदोक्तं प्रातःस्नान-संध्याबंदनादिकं कर्म नाचरेत्तदा ‘नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्’ इति भगवदुक्तैर्देहिकव्यापारं विना स्नातुमशक्यत्वात् । अजितेन्द्रिय इतीन्द्रियजयाभावात्पशुरिव प्रातरारभ्यानियतभोजनस्त्रीसंगादिविविधपापनिरत एव स्यात् । यतोऽज्ञो विवेकशून्यः ततश्च विकर्मणा निषिद्धाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योर्यमात् मृत्युं नरकमेव प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः—“मृत्वा” इत्यादिका ॥ ४५ ॥ यतो वेदोक्तकर्मत्यागे दोषस्तस्मादित्यर्थः । नैष्कर्म्यसिद्धौ शङ्कते—नन्विति । फलमनुद्दिश्यापि कृते कर्मणि भोजने वृत्तिवत्फलं भवत्येवेति शङ्कते—नन्विति । “कर्मणा पितृलोकः” इत्यादिश्रुतेः । फलस्य कर्मफलस्य । नेत्याह—रोचनेति । ततश्च फलश्रवणतः तदा च विचारणे कृते च कृपणतां कृपणो यथेह दानभोगादिहीनः परत्र दुःखमनुभवति तथाऽनात्मज्ञोपीति तत्तुल्यताम् । ज्ञान-शेषताम् । ज्ञानसाधनताम् । ततश्च तथा च । कामितस्य कामवासनाविषयस्य । अवगमात् बोधात् । अकामितोऽनपेक्षितः । असौ स्वर्गादिः । इति भाव इति—लौकिकाद्भोजनादेरलौकिकयागादेः कामितत्वात्पाधिकृतो भेद इति तात्पर्यम् । तस्मात्कर्मत्यागस्य मृत्युहेतुत्वात् । तस्मिन्कर्मणि । तत्फलं कर्मफलम् । नैष्कर्म्यरूपा कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानरूपा । अनभिनिवेशवान् अहं कर्तव्यमभिनि-वेशशून्यः । ततश्च फलश्रवणे सति । तदा च सम्यग्विचारकाले । “यो वा” इति श्रुतिः—हे गार्गि यो जन एतदक्षरं कूटस्थं ब्रह्म विदित्वा ज्ञात्वाऽस्मालोकालोकांतरं विषयसुखस्पृहया गच्छति स कृपणो दीनस्तुच्छः इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणानात्मज्ञस्य देहाभिमानिनोऽज्ञस्य कृपणतामवधार्य श्रुत्वा तं प्ररोक्षमेतं वेदातैकवेद्यं परमात्मानं ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणो वेदानुवचनेन वेदाध्ययनोप-लक्षितस्वधर्मेण विविदिषन्ति ज्ञातुमिच्छन्ति, एवं वानप्रस्थास्तपसा, ब्रह्मयाऽऽस्तिक्येन यज्ञेन च गृहस्थाः, अनाशकेन भोजन-

संकोचेन यतयो विविदिषन्ति । दन्त्यसकारपाठेऽनासक्त्येति श्रुत्या ज्ञानशेषतां ज्ञानागतं चावधार्य “यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” इति न्यायात् । ततश्च निष्कामकर्मप्रवृत्त्यनंतरं स्वर्गकाम इति नियोज्य विशेषेण तस्य श्रुत्यर्थविचारेण निष्कामता चेत् स्वर्गस्याकामित्वं कामित एव च स्वर्गादिः फलत्वेनावगम्यते यागेन स्वर्गं भावयेदिति । तथा च—संयोगपृथक्त्वव्यायेन वैदिककर्मणां विविदार्थत्वादीश्वरार्पणप्रभावाच्च नैष्कर्म्योपरपर्यायज्ञानभक्तिलक्षणा सिद्धिरित्यर्थः । भक्तिरस्य भजनम् “तदिहामुत्रोपाधिनैरादयेनास्मिन्मनः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम्” इति श्रुतेः, “यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ।” इति स्मृतेश्च । संदर्भस्तु—ननु कर्म खलु सजातीयत्वात्कर्मवृद्धये एव भवेत् प्रत्युत कथं तन्मोक्षाय भवतु इत्याशङ्क्योभयत्रापि समाधत्ते—वेदोक्तमिति । तत्र क्रियमाणकर्मण्यसंगं निरस्यति—निःसंग इति । तत्फलावाप्तिं निरस्यति—रोचनार्थेति । तदेतद्धेतुद्वयं कर्मवृद्धये दर्शितम् । तन्मोक्षाय हेतुः—ईश्वरेर्पितमिति । तत्संबंधप्रभावेण संस्कृतत्वादिति भावः । ‘आमयो येन भूतानाम्’ इत्यादेः । विश्वनाथस्तु—अत एव परमकारुणिको वेदो भक्तिविमुखानां नराणां पशूनामिवेंद्रियारामत्वातिशयवारणायैव तानुद्दिश्य कर्माणि फलदर्शनया रोचयंस्तथा विधत्ते यथा प्रातरारभ्य स्नानादिभिर्विहितानुष्ठानैर्विकर्मण्यवसरमेव ते न प्राप्नुवन्ति । अनिषिद्ध-भोजनव्यायादिषु प्रवर्त्यैव पापेभ्यो भीषयमाणाः स्वदत्तां भीषणां तान्मानयतान्यथा तदाज्ञापालनासामर्थ्यादेव ते नामान-यिष्यन्तित्येवं वेदतात्पर्यमवधार्य स्वस्याजितेन्द्रियत्वं दुर्वारमालक्ष्य विवेकी कर्मैव कर्तुमर्हतीत्याह—वेदोक्तमेवेति । अन्यतैः ॥ ४६ ॥ परस्यैव सतः वस्तुतः परस्यैवोपाधितो जीवभावं प्राप्तस्य । आगमः पांचरात्रादिः । दोषिका—वैदिकं बालान्प्रति ज्ञानसाधनत्वेन कर्मयोगमुक्त्वा विज्ञानं प्रति तांत्रिकं नारदपांचरात्राद्युक्तं साक्षाद्भक्त्यात्मकमर्चनलक्षणं कर्मयोगमाहेत्यर्थः । परस्यैव वस्तुतोऽहंकारादि-द्रष्टृत्वेन दृश्यात्तस्मात्परस्यैव । संदर्भोऽपि—तदेवमपि बालान्प्रत्युक्तं विज्ञानं प्रति तु श्रूयतामिति श्रीभगवद्वर्चनमेव प्राहयति—य इति । चकारेण पाद्याद्युपचरणैर्वैदिकमंत्रानपि गृह्णाति । अन्यतैः ॥ ४७ ॥ तमेवागमोक्तमेव महापुरुषं विष्णुम् । आत्मनः स्वस्य । अभिमतया प्रियया । एतेन हरेर्मूर्तेर्बहुत्वमुक्तम् । केचित्पामरा मूर्तिपूजामवैदिकी मन्यन्ते “न तस्य प्रतिमास्ति” इति श्रुत्यवष्टंभेन ते चाथर्वशिरःस्थया श्रीरामतापनीस्थया “अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये । अहं सन्निहितस्तत्र पाषाणप्रतिमादिषु । क्षेत्रेऽस्मिन्योर्चयेद्भक्त्या मंत्रेणानेन मां शिव । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।” इत्यादिकश्रुतिसंहत्या निराकार्याः । आदिना धात्वादिप्रतिमा ज्ञेयाः । “न तस्य प्रतिमा” इत्यादिश्रुतौ प्रतिमापदमुपमापरं न मूर्तिपरमिति प्रतिमाबहुत्वमवताराभिप्रायं वा वक्ष्यमाणशैलीलौहीदारुमयीत्याद्यभिप्रायम् । लब्धानुग्रहः प्राप्तदीक्षः । आचार्यश्च ब्राह्मण एव सोऽपि गृहस्थ एव । तदुक्तमगस्त्य-संहितायाम्—“तत्त्वज्ञो यंत्रमंत्राणां पुरश्चर्यारतः सदा । तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ।” पादोपि—“महाभागवतश्रेष्ठो ब्राह्मणो वै गुरुर्नृणाम् । सर्वेषामेव लोकानामसौ वृज्यो यथा हरिः ।” तत्रैव—आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । ब्राह्मणो वीतरागश्च क्रोधलोभविजितः । श्रुतिरपि—“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुत्युक्तं श्रोत्रियत्वं ब्राह्मण एव पर्यवस्यति “श्रोत्रियो ब्राह्मणो ज्ञेयो न वैश्यो नैव बाहुजः । वेदाध्ययनसाम्येपि पुरुषोत्तमशब्दवत् ।” “हरिर्यथा वै पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्यैवक एव नापरः । इन्द्रो यथा वै शतमन्युरुच्यते विप्रस्तथा श्रोत्रिय एव सम्मतः ।” इति संहितोक्तेः । अत्रैवकारो विप्रपदेनैवान्वेति विप्र एव श्रोत्रिय इत्यर्थः । तदुक्तं देवलस्मृतौ—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भि-रंगैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ।” इति । किञ्च—“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्ब्रह्म उच्यते । विद्याभ्यासाद्भवेद्विप्रस्त्रिभिः श्रोत्रियशब्दभाक् ।” इति याज्ञवल्क्येनाप्ययमर्थ उपबृंहितः । रुढिर्योगमपहरतीति पंकजादिवदयं न्यायोऽत्रानुसंधेयः । “ब्राह्मण्यं ब्राह्मणाजातो ब्राह्मणः कथ्यते बुधैः” इति जातूकर्णोक्तेः । यच्च “जन्मना जायते शूद्रः संस्कारा-द्ब्रह्मजसंज्ञिकः” इति केनचिद्यथाजातेनोक्तं तन्न संपनीपद्यते “न हि गवोर्महिषोत्पत्तिर्न हेम्नो लोहसंभवः । यथा कथं तदा शूद्रो विप्रयोजायते वद ।” इति निर्णयसारे आक्षेपस्य दृष्टत्वात् । “वर्णोत्कृष्टो न लभते हीनवर्णस्य शिष्यताम् । हीनवर्णोऽपि न गुरुर्वर्णोत्कृष्टस्य जायते । वर्णोत्कृष्टो हीनवर्णं गुरुं मोहाद्यदाऽऽचरेत् । प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा गुरुं विप्रं समाश्रयेत् । अन्यथा गुरुशिष्यौ तौ जायेते नरकौकसौ । परीक्ष्यैव गुरुः कार्यः शिष्योपीह परीक्ष्य च । अपरीक्षितकार्येण पश्चाद् दुःखं प्रजायते ।” ब्राह्मणविषये विशेषमाह वाराहे—“ब्राह्मणः स्वेतरान्वर्णान्गुरुन्मोहात्करोति यः । स याति नरकं घोरं विपन्नोऽपि भवेद् ध्रुवम् । ब्राह्मणो नीचवर्णेभ्यो मंत्रग्रहणमाचरेत् । न मंत्रफलमाप्नोति श्रयोनिश्चाधिगच्छति ।” वाराहे एव—“उत्तमायाधमो वर्णो मंत्रं यस्तु प्रयच्छति । स याति पतितो भूत्वा श्वचांडालादियोनिषु । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा मोहमाश्रितः । न कुर्याद्धीनवर्णेभ्यो मंत्रादानं कदाचन ।” भविष्येऽपि—“शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि मंत्रग्रहणमुत्तमम् । ब्राह्मणं श्रोत्रियं शुद्धं नारायणपरायणम् । प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मंत्रं गृह्णीत संशतः । यो मोहादन्यवर्णेभ्यो मंत्रं गृह्णाति कर्हिचित् । वेपांतरमितेभ्योऽपि न स कल्याण-भाग्भवेत् । अतः कार्यो गुरुर्विप्रो गृहस्थो गृहिभिः सदा ।” इति । यत्तूक्तम्—“अवैष्णवोपदिष्टेन मंत्रेण निरयं ब्रजेत्” तत्रापि—“ब्राह्मणा वैष्णवा मुख्या यतो विष्णुमुखोद्भवाः । अंगेषु देवताः सर्वा मुखे वेदा व्यवस्थिताः । विप्रैः कृता वैष्णवास्तु त्रयो

वर्णा भवन्ति हि ।' इत्यादिपुराणीयवृंदावनमाहात्म्यवाक्येन समावेयम् । किं च—'अन्योन्यं गुरवो विप्रा न होवामपरो गुरुः । वर्णानामाश्रमाणाश्च गुरुर्विप्रः सदा विभो । सेव्य एव हि सर्वेषां विप्रो राजर्षिसत्तम । देवानां दानवानां च मनुष्याणाञ्च का कथा । आरोपयन्ति ये विप्रे सेवकत्वं नराधमाः । ज्ञेयास्ते सर्वथा पापा अन्ते निरयगामिनः ।' इति पुराणान्तरात् । गृहस्थेतरविप्रदीक्षापि न ग्राह्या । 'यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनाम् । विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ।' इति गणेशविमर्षिण्याम् । एतच्च सर्वं कल्याणार्थदेवतामंत्रग्रहणपरं बोध्यम् 'यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत्प्रिये । तदैव तां तु गृह्णीयात्त्यक्त्वा गुरु-विचारणाम् ।' इति यामलोक्तेः । किञ्च—'यः शूद्रो लिंगधृग्भूत्वा ब्राह्मणं दीक्षयेत्कचित् । नृपस्तस्याखिलं कर्म कृत्वाऽऽपूर्ये बुसेन तत् । अधोमुखं लम्बयेत्तं प्रकटय्य चतुष्पथे । नो चेत्तं शमनः क्षमेशं तद्विधं प्रकरिष्यति ।' अन्यच्च—'स त्याग्योन्यज्वान्नित्यं देवे पित्र्ये च कर्मणि । योऽधीते लिङ्गिनः शूद्राद्वेदाङ्गादि द्विजोत्तमः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा धर्मशास्त्रपुराणयोः । न स विप्रः परिज्ञेयः शूद्र एव न तत्समः । तदर्चको विप्रधिया सान्वयो नरकं व्रजेत् ।' इति नारदवरतन्तुसंहिताभ्यामिति सर्वार्थचिन्तामणौ । हीनवर्णगुरुतदुच्छिष्टाशनप्रायश्चित्तमपि संहितायाम्—'हीनवर्णगुरुच्छिष्टभक्षणे निष्कृतिं चरेत् । चान्द्रायणत्रयं कृच्छ्रदशकं ब्रह्मकूर्चकम् । गंगास्नूपानं मासं वा गोदानदशकं तथा । गायत्र्या लक्षमेकं च ब्राह्मीपानं च यावकम् । मासद्वयं ततो विप्रान्सं-भोष्योपनयेत्पुनः । उच्छिष्टभक्षणे चैव दत्त्वा गा विप्रसेवनम् । मासं कृत्वोपनयनं कुर्यात्तेन ततो शुचिः ।' इति । गुरोरपि प्रायश्चित्तं तत्रैवोक्तम्—'प्रमादादुत्तमं वर्णं शिष्यं कृत्वाऽधमो गुरुः । जापयेत्तुल्यगायत्रीं ब्राह्मणान्भोजयेद्बहून् । गा दद्याद्बालवद्विप्रे ततः पूतो भवेत्पुनः ।' इति । बाला विद्यते यस्य स बालवान् स चासौ विप्रस्तस्मिन्स्था, चतुर्थ्यर्थं सप्तमोऽयं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । दीपिका—तमेव विधिं तत्रोक्तमेव प्रकारं महापुरुषमित्युक्त्वा सामान्यतः सर्वासामपि प्राप्तौ आत्मनः स्वस्याभिमतया प्रेष्ठयेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि पूर्वमे कर्म त्यज्यतां तत्राह—नाचरेदिति । यस्तु वेदोक्तं कर्म स्वयं नाचरेत् तदा कर्म विना क्षणमपि स्थित्यसंभवात् स्वयमज्ञः पशुरिवानियतभोजनव्यवायादिरतत्वात् अजितेन्द्रियश्च स्यात् । ततश्च स विकर्मणा निषिद्धा-चरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरमपि मृत्युमेवोपैति न विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवमतिदयालुर्वेदः नराणां पशूनामिव इन्द्रिया-रामत्वातिशयवारणायैव बालानुद्दिश्य कर्माणि फलदर्शनेन रोचयन्तथा विधत्ते यथा कर्माणि प्रातरारभ्य कुर्वाणास्ते विकर्मण्यव-सरमेव न प्राप्नुयुः । अनिषिद्धभोजनव्यवायादिषु प्रवर्त्यैव पापेभ्यो भीष्यते इति वेदतात्पर्यं ज्ञात्वा स्वस्याजितेन्द्रियत्वं दुर्वारमालक्ष्य विवेकी कर्मैव कुर्यादित्याह—वेदेति । अतो निसङ्गः फलासक्तिरहितः ईश्वरे भगवत्परिपतं यथा भवति तथा वेदोक्तमेव कर्म कुर्वाणोऽन्तःकरणविशुद्धिद्वारा नैष्कर्म्यरूपां सिद्धिं तत्त्वज्ञानं लभते । ननु कर्मणि कृते फलमपि भवेदेव ततश्च पुनर्बन्ध इति चेत्तत्राह । फलस्य श्रुतिः श्रवणं रोचनार्था कर्मणि रुच्युत्पादनार्थमेव । तथा च यथौषधपाने प्रवृत्त्यर्थमेव लड्डुकदानादि श्राव्यते तत्र बालस्यासक्त्यैव दीयते नान्यथा तत्र तात्पर्याभावादेव एवं फलासक्त्या कृतमेव कर्म फलं ददाति अकामेन तु कृतं न ददाति । अतः नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवति ॥ ४६ ॥ य इति । यः पुमान् परस्येव सत आत्मनो जीवस्य । यद्वा । देहादिभ्यः परस्यात्मनो जीवस्याशु शोभमेव हृदयमन्थि मन्थिवद्दुर्भेदमहं ममाध्यासं निर्जिहोषुः निराकरणेच्छुः स पञ्चरात्रादितन्त्रोक्तेन चकाराद्वैदिककर्मसमुच्चितेन विधिना केशवं हरिमुपचरेत् पूजयेत् ॥ ४७ ॥ लब्धेति । शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनादिकर्त्ता आचार्यस्तस्माल्लब्धोऽनुग्रहोऽनुग्रह-पूर्वकमुपनयनमन्त्रादियेन तथा तेनैवाचार्येण संदर्शित आगमः आगमोक्तजपपूजादिप्रकारो यस्य सः आत्मनः स्वस्याभिमतया रामकृष्णादिमूर्त्या युक्तं महापुरुषं भगवन्तमर्चयेत् । शुचिरिति सार्द्धम् । स्नानादिना शुचिः मूर्त्तः सम्मुखमासीनः प्राणसंयमः प्राणायामः । आदिपदेन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः तैः पिण्डं देहं विशोध्य संन्यासैः सद्भिर्न्यासैः केशवकीर्त्यादिन्यासैः कृता रक्षा येन तथाविधश्च सन् यथा लब्धैः देशकालाद्यानुकूल्येन लब्धैः पूजायोग्यैरुपचारकैः पूजासाधनैरर्चादौ हृदये वापि हरिमर्चयेत् ॥ ४८-४९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

प्रथममेव । चित्तशुद्धेः पूर्वमेव अजितेन्द्रियत्वात् इहामुत्रभोगविरक्तत्वात् अज्ञः स्वरूपज्ञानशून्यः भगवत्कथादौ अज्ञा-त्मकज्ञानशून्यश्च यः स्वयं नाचरेत् किन्तु आत्मानं विज्ञं मत्वान्यान् शिक्षयेदिति स्वयंपदस्यार्थः कर्मानाचरणलक्षणेन तज्जनेना-धर्मेण मृत्योरनन्तरं मृत्युं मृत्युपरम्परामित्यर्थः । वक्ष्यते च "तावत् कर्माणि कुर्वीत" इत्यादि तथा च विकर्माधर्मेण मृत्युपरम्परा-प्राप्तौ प्रमाणं श्रुतिः स्वकर्मभिः वेदोक्तस्वधर्मैरुक्तैः सद्भिः अर्च्यमानः पीड्यमानः अकृतानां तेषां पापजनकत्वात् यद्वा स्वकर्मभिः पीड्यमानः दुःखबुद्ध्या तानि त्यजन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्मात् । कर्मत्यागस्य मृत्युहेतुत्वात् तस्मिन् कर्मणि तत्फलं कर्मफलं नैष्कर्म्य-

रूपा कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानस्वरूपा अनभिनिवेशवान् अहं कर्त्तव्यमभिनिवेशाशून्यः ततश्च फलश्रवणे सति तदात्र सम्यक् विचारकाले "यो वा" इति श्रुतिः हे शार्ङ्गि ! यो जनः एतद्विधं कूटस्थं ब्रह्माविदिताज्ञात्वा अस्मात्कालोक्तान्तरं विषयसुखस्पृहया गच्छति स कृपणो दीनस्तुच्छ इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण अनात्मज्ञस्य देहाभिमानिनोऽज्ञस्य कृपणतामवधार्य श्रुत्वा तं परोक्षम् एतं वेदान्तैकवेद्यं परमात्मानं ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणो वेदानुवचनेन वेदाध्ययनोपलक्षितस्वधर्मेण विविदिषन्ति ज्ञातुमिच्छन्ति एवं वानप्रस्थास्तपसा श्रद्धया आस्तिक्येन यज्ञेन च गृहस्थाः अनाशकेन भोजनसङ्कोचेन यतयो विविदिषन्ति दान्यसकारपाठेऽनासक्त्या इति श्रुत्या ज्ञानशेषतां ज्ञानाङ्गत्वं चावधार्य "यद्वादिश्रुतेरश्ववत्" इति न्यायात् ततश्च निष्कामकर्मप्रवृत्त्यनन्तरं स्वर्गकाम इति त्रियोज्यविशेषणे तस्य श्रुत्यर्थविचारेण निष्कामता चेत् स्वर्गस्य कामित्वं कामित एव च स्वर्गादिः फलत्वेनावगम्यते योगेन स्वर्गं भावयेदिति तथा च संयोगपृथक्त्वन्यायेन वैदिककर्मणां विविदिषार्थत्वादीश्वरार्पणप्रभावाच्च नैष्कर्म्यपरपर्यायज्ञानभक्तिलक्षणा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । "भक्तिरस्य भजते तदिहामुत्रोपाधिनैराद्येनास्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यमिति श्रुतेः" यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितमिति स्मृतेऽप्येति ॥ ४६ ॥ वैदिकमिति । बालान् प्रति ज्ञानसाधनत्वेन वैदिकं कर्मयोगं मुक्त्वा विज्ञानं प्रति तु तान्त्रिकं नारदपञ्चरात्राद्युक्तं साक्षाद्भक्त्यात्मकमर्चनलक्षणं कर्मयोगमाहेत्यर्थः । परस्यैवेति । वस्तुतोऽहङ्कारादिद्रष्टृत्वेन दृश्यात्तस्मात् परस्यैव ॥ ४७ ॥ तमेव विधिम् । तन्त्रोक्तमेव प्रकारं महापुरुषमित्युक्त्या सामान्यतः सर्वासामपि प्राज्ञो आत्मनः स्वस्याभिमत्या प्रेषयेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

वेदोक्तं यदि नाचरेत् यथापि कर्माण्याचरेत् तेनाधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति ॥ ४५ ॥ नैष्कर्म्या बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतां सिद्धिम् ज्ञानसम्पत्तिं लभते कर्मयोगो ज्ञानयोगहेतुरित्यर्थः । ॥ ४६ ॥ तन्त्रोक्तेन चेति । भगवच्छास्त्रोक्तेन धर्मेण वर्णाश्रमधर्माणां समुच्चयवाची च शब्दः ॥ ४७ ॥ सन्दर्शितागमः सन्दर्शितमार्गः मूर्त्या विशिष्टमित्यर्थः ॥ ४८-५३ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

अथ नित्यनैमित्तिकयोरनभिर्संहितफलयोर्भक्तियोगानुग्राहकतयानुष्ठेयत्वं वक्तुं तावत्तदननुष्ठाने प्रत्यवायमाह—नाचरेदिति । वेदोक्तं वेदविहितम् यदि नाचरेत्तथा विकर्माण्याचरेत्तेन विकर्मणा वेदविरुद्धकर्मानुष्ठानरूपेणावश्यकानुष्ठानरूपेण चाधर्मेण मृत्योः सकाशान्मृत्युमेवोपैति अज्ञोऽजितेन्द्रिय इत्यनेन निष्पन्नभक्तियोगप्रपत्तियोगान्यतरनिष्ठस्य जितेन्द्रियस्य कथञ्चिद्विरुद्धकमानुष्ठितमपि न बन्धकमितिसूचितं तथा च वक्ष्यति "स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य" इत्यादिना ॥ ४५ ॥ तस्माद्वेदोक्तं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च कर्म ईश्वरे समर्पितम् यथा तथा कुर्वीत एव निःसङ्गः तत्तद्वान्तरफलेषु सङ्गरहितः नैष्कर्म्या नैष्कर्म्यहेतुभूतां बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतां सिद्धिं ज्ञानसम्पत्तिं लभते कर्मयोगो हि ज्ञानयोगहेतुरित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तत्तत्फलानि श्रयन्त इत्यत्राह—रोचनायां फलश्रुतिरिति । कर्मणां फलवत्त्वश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः । ईश्वरेऽर्पितमित्यनेन कर्मणां फलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्येश्वराराधनताबुद्धिः कार्येति सूचितम् अनेन फलत्यागः फलितः निःसङ्ग इत्यनेन ममेदं कर्मत्यात्मीयताबुद्धिस्त्याज्येति अनेन कर्तृत्वत्यागः तदेव फलसङ्कर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठितं वैदिकं कर्म भक्तियोगनिर्वर्त्तकमित्युक्तं भवतीति ॥ ४६ ॥ अथ तान्त्रिकं कर्मयोगं निरूपयिष्यंस्तवत्तस्य वैदिककर्मयोगसमुच्चितस्याचिराद्भक्तियोगनिष्पादकत्वमाह—य इति । अथ ननु यः पुमानात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमहममाभिमानादिप्रकृतिसम्बन्धकार्यं तस्य ग्रन्थिवत् दुर्भेद्यत्वात्तत्त्वेन रूपणं निर्जिह्वीर्षुर्निर्हर्तुमिच्छुः तन्त्रोक्तेन च वैदिककर्मसमुच्चयवाची च शब्दः विधिना केशवं देवमुपचरेदाराधयेत् तान्त्रिकवैदिककर्मयोगाभ्यां भगवन्तमाराधयन्नाशु निष्पादितभक्तियोगः प्रकृतिसम्बन्धान्मुच्यत इत्यर्थः । परात्मन इति पाठान्तरे परस्य देहविलक्षणस्यात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमिति सम्बन्धः तन्त्रशब्देनात्र पञ्चरात्रसम्भवच्छास्त्रं विवक्षितम् ॥ ४७ ॥ कोऽसौ तन्त्रोक्तविधिरित्यतस्तं निरूपयति—लब्धानुग्रह इत्यादिना । आचार्याल्लब्धानुग्रहः लब्धः अनुग्रहो येन सः तेनाचार्येण सन्दर्शितागमः सन्दर्शितपूजाप्रकारः आत्मनः स्वस्याभिमत्या मूर्त्या विशिष्टं महापुरुषमभ्यर्चेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भज्यध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वेदस्यापौरुषेयत्वेन विप्रलम्भादिदोषाभावादज्ञेनापि वेदोक्तं कृतं सुकर्मत्याशङ्क्य भगवदज्ञकृतं विकर्मं तत् ज्ञानकृतमेव सुकर्म इति विविनक्ति—नाचरेदिति । स्वयं सर्वपूजितमिदमिष्टप्रदं देवं न जानातीत्यज्ञः अत एवाजितेन्द्रियः विषयलक्ष्मणः यो ना

पुरुषो वेदोक्तं कर्माचरेत्करोति स मृत्योर्मृत्युमतीव दुःखमुपैति केन प्रकारेणेनेत्यत उक्तं विकर्मणेति वेदोक्तकर्मणो विकर्मत्वं कुत इत्यत उक्तम् अधर्मेणेति—

“एष मे सर्वधर्मोणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्वत्तथा पुण्डरीकाक्षं स्वैरर्चयन्नरः सदा” ॥

इति भीष्मोक्तेरनेववित्कर्मण अधर्मत्वात् “यद्यनेववित् महत्पुण्यकर्म करोति तद्वात्ततः क्षीयत एवेति श्रुतिं हि शब्द आददाति अनेनेश्वरार्पणमौषधमेव कर्मणो नश्वरफलरोगविनाश्यनित्यसुखहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥ तर्हि “स्वर्गे लोके न मयं किंच नास्ती”ति श्रुतिः कथं संगच्छत इति तत्राह—रोचनार्थमिति । अल्पबुद्धेर्बहिर्मुखस्य योग्यस्य उत्पिपादयिषुर्दयालुरिव तस्मिन् बुद्धयवतारार्थं गुडजिह्विकान्यायमनुसंधानो मधुरं मुक्तिकलं गर्भीकृत्य स्वर्गादिपुष्पं मधुररसमिव प्रकाशय तदर्थं कर्म विदधाना अधीतश्रुतवेदार्थस्य समुत्पन्नजिज्ञासस्य क्षणभङ्गुरफलत्वात्स्वर्गादौ वैराग्यमुत्पाद्य श्रीनारायणचरणारविन्दभक्तिमुत्पाद्य तदुपासना-संभूतसंविस्संजातप्रसादसुलभापवर्गं तात्पर्यपर्यवसायिनी फलश्रुतिः संगता भवतीति—

“अज्ञात्वा कुर्वतः कर्म स्वल्पनात्पापकारणम् । तदेवार्पयतो विष्णोर्नैव पापांश्च तद्भवेत् ॥

मनोदोषविहीनस्य नतु दोषवतः क्वचित् । सत्सु केशवपूर्वेषु क्रमशो भक्तिहीनता ॥

असद्भक्तिस्तथा स्नेहो बहुमानमथापिवा । स्वोत्तमानां प्रियत्यागादात्मप्रियविकीर्षया ॥

अधिकेवेव नीचोच्चभक्तिर्व्यत्यास एव वा । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैव समस्नेहोऽथवा भवेत् ॥

कार्येषु बहुमानो वा स्वात्मनः समतापिवा । आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनम् ॥

शक्त्याशक्तवत्कर्म मनोदोषा इतीरिताः” ॥

इत्यनेनोक्तात्पर्यार्थो बोद्धव्यः ॥ ४६ ॥ इदानीं भगवदर्चनप्रकारं कथयति । य आश्रयति । तन्त्रोक्तेन पञ्चरात्रोक्तेन ॥ ४७ ॥ तन्त्रोक्तसंप्रदायमजानतः कथमर्चना घटत इति तत्राह—लब्ध्वेति । अव्यग्रमिति । क्रियाविशेषणं बहुकालं परीक्ष्याचार्य लब्ध्वेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते तेनाचार्येण संदर्शितागमः सम्यक् दर्शितशास्त्रसंप्रदायः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र यथा बालानां बालचिकित्सैव हिताय स्यात्तदतिक्रमस्त्वहिताय तथा तेषां कर्मेतदतिक्रमौ ज्ञेयावित्याह—नाचरेदिति । बालवदजितेन्द्रिय इहामुत्र भोगाविरक्तोऽपि वेदोक्तं यो नाचरेत् तथा अज्ञः न विद्यते ज्ञा भगवत्कथादौ श्रद्धारूपं धीवृत्तिर्यस्य स च यो नाचरेत् सोऽपि नित्यनैमित्तिककर्माकरणजातेनाधर्मेणैव मृत्योरनन्तरं मृत्युमुपैति न तु पुण्येनेत्यर्थः । वक्ष्यते च ‘तावत्कर्माणि कुर्वीत’त्यादि ॥ ४५ ॥ ननु कर्म खलु सजातीयत्वात्कर्म वृद्धये एव भवेत् प्रत्युत कथं तन्मोक्षाय भवतु इत्याशङ्क्यो-भयत्रापि समाधत्ते—वेदोक्तमेवेति । तत्र क्रियमाणकर्मण्यासङ्गं निरस्यति । निःसङ्ग इति । तत्फलवाप्तिं निरस्यति—रोचनार्थेति । तदेतद्वेतुद्वयं कर्मवृद्धये दर्शितं तन्मोक्षाय हेतुः ईश्वरेऽर्पितमिति तत्सम्बन्धप्रभावेण संस्कृतत्वादिति भावः । आमयो येन भूतानामित्यादेः ॥ ४६ ॥ तदेवमपि बालान् प्रत्येवोक्तं विज्ञानं प्रति तु श्रयतामिति श्रीभगवदर्चनमेव प्राहयति—य आश्रयति । चकारेण पादाद्युपचरणैर्वैदिकमन्त्रादीनपि गृह्णाति ॥ ४७ ॥ महापुरुषाभ्यर्चनं सामान्यतः सर्वस्या यस्याः कस्याश्चिद्वा मूर्तेः प्राप्नो विशिष्याह—मूर्त्येति एकयाप्यभिमतयेति ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु कर्ममोक्षश्चेत् पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मत्याज्यतामत आह—नाचरेदिति । यदि वेदोक्तं प्रातःस्नानसंन्यासवन्दनादिकं कर्म नाचरेत्तदा ‘नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ’दिति भगवदुक्तेर्द्विक्रियापारं विना स्यात्पुनराकृत्यादजितेन्द्रिय इतीन्द्रियजयाभावात् पशुरिव प्रातरारभ्यनियतभोजनस्त्रीसङ्गादिविविधपापनिरत एव स्यात् यतोऽज्ञः विवेकशून्यः ततश्च विकर्मणा निषिद्धाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योर्यस्मात् सकाशात् मृत्युं नरकमेव प्राप्नोति तथाच श्रुतिः ‘मृत्वा पुनर्मृत्युमाप्नुते अर्धमानः स्वकर्मभि’रिति ॥ ४५ ॥ अतएव परमकारुणिको वेदो भक्तिविमुखानां नराणां पशुनामिवेन्द्रियारामत्वातिशयवारणार्थं तानुद्दिश्य कर्माणि फलदर्शनया रोचयंस्तथा विधत्ते यथा प्रातरारभ्य स्नानादिभिर्विहितानुष्ठानैर्विकर्मण्यवसरमेव तेन प्राप्नुवन्ति । अनिषिद्ध-भोजनव्यवायादिषु प्रवर्त्यैव पापेभ्यो भीषयमाणः स्वदत्तां भीषणात्तान्मानयत्यन्यथा तदाज्ञाप्राप्तनासामर्थ्यदेव ते नाऽमानयिष्यन्नित्येवं वेदतात्पर्यमवधार्य स्वस्याजितेन्द्रियत्वं दुर्वारमालक्ष्य विवेकी कर्मैव कर्तुमर्हतीत्याह—वेदोक्तमेव । ननु कर्मणि क्रियमाणे

तस्मिन्तत्फले चासक्तिस्तत्फलं च स्यात् ननु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरित आह—निःसङ्गः कर्मणि फले चानभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितमेव ननु फलस्य ध्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवेदेव । न रोचनार्थेति कर्मणि रुच्युत्पादनार्थेव । अगदपाने खण्डलङ्कुकादिवत् ततश्च 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशक्तेनचे'ति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामे कर्मणि प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति परमेश्वरे कर्मोपनिषद्भिना भक्तिमिश्रज्ञानजनकेन कर्मणापि नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवेदिति भावः ॥ ४६ ॥ तदेवमपि बालान् प्रत्येवोक्तं विज्ञानं प्रति तु श्रयतामिति श्रीभगवदर्चनजिग्राहयिषयाह—य आश्रयति । परात्मनः वस्तुतो देहात् परश्चासावात्मा जीवश्चेति तस्य हृदयग्रन्थिमहङ्कारं निर्हर्तुमिच्छुर्भवेत् तन्त्र आगमस्तदुक्तेन चकाराद्वैदिकेन च ॥ ४७ ॥ तं विधिमाह—लब्धेति सन्दिशित आगमोऽर्चनप्रकारो यस्यै सः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निषिद्धानुष्ठानात्संसारं विहितानुष्ठानान्मुक्तिं चाह—क्रमात्ताचरेदिति द्वाभ्याम् । विकर्मणा निषिद्धानुष्ठानेन मृत्योरन्तरं मृत्युं प्राप्नोति पुनः पुनर्जन्ममरणलक्षणं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्वर्गकामो यजेत इत्यादिफलश्रुतिः रोचनार्थो कर्मणि श्रद्धोत्पादिका अतो निःसङ्गः स्वर्गादिभोगेषु विगतं सङ्कल्पमीश्वरे अर्पितम् यथा स्यात्तथा वेदोक्तं वेदविहितम् स्वाश्रमकर्म कुर्वाणः एवकारेण निषिद्धाद्दूरीभूतः नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं लभते तदनन्तरं सिद्धिं भगवद्वापापक्षिप्तलक्षणां मुक्तिं लभते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं लभते इत्युक्तं तत्र नैष्कर्म्यलाभानन्तरं मुक्तेः किं साधनान्तरमपेक्षितमुत नैष्कर्म्यादेव केवलान्मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—य इत्यादि । यः पूर्वोक्तनैष्कर्म्यलाभवान् परात्मनः देहेन्द्रियादिपरस्यात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिं संसारमूलभूतं हृदयस्थमहंममाभिमानं निर्जिहीर्षुनिर्हर्तुमिच्छुश्चेत्तर्हि विधिना आशु केशवमुपचरेदित्यन्वयः । केशवकृपां विना नैष्कर्म्यमात्रेण हृदयग्रन्थिनिर्हारासंभवात्तदर्थं श्रद्धाविश्वासोपबृंहितेनोपचारेण केशवमाशु तोषयेत् विलम्बे कृते तु विषयासक्त्या नैष्कर्म्यविलोपे सति केशवमैक्यं संसारावहं पुनः स्यादिति भावः । कथंभूतेन विधिना तन्त्रोक्तेन पञ्चरात्राद्यागमोक्तेन चकाराद्वैदिकेन ॥ ४७ ॥ विधिं दर्शयति—लब्धेत्यादिना । अनुग्रहं दीक्षाम् । तेनाचार्येण सम्यक् दर्शितः आगमः अर्चनबोधकं शास्त्रं यस्य सः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अकरणे बाधकमाह नेति “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेजुन” “चित्तवृत्तिनिरोधो योग”श्च उभयाभावे वेदोक्तकर्माभावे च मृत्वा “पुन”मृत्युं “मापद्यन्ते” अर्चमानाः स्वकर्मेभि”रितिन्यायेनानिष्टफलं स्यात्, स्वाभाविककर्मणां कथं पारलौकिका-निष्टफलत्वं ? तत्राह विकर्मणा ह्यधर्मेणेति, आज्ञोलङ्घनमधिकोऽयं दोषः, अधिकारिणः सर्वथा अधर्मत्वे हेतुः, स्वाभाविककर्मणां तु मृत्युप्राप्त्यनन्तरं जन्म, अत्र तु यातना भुक्त्वा पुनर्मरणमिति विशेषः ॥ ४५ ॥ ननु वेदोक्तकर्मकरणेपि न निस्तारः स्वाभाविकानामपि विद्यमानत्वादौषधापथ्यवत् सङ्गदोषाश्चान्ये तथा करणदोषाः फलवाक्यानि च धृतिलिङ्गयोर्हि बाधकानि धृतिर्बलीयसी, समुच्चयो वा फलयोः, तथा च बहुबाधकानां विद्यमानत्वाद् व्यर्थः प्रयास इति चेत् तत्राह वेदोक्तेति, वैदिको भूत्वा कर्मकरणे वैदिकमेव कुर्याद् यजनयाजनादिभिः, अकरणकालेषु निःसङ्गः, उपक्रमविरोधान् न मानसः, अर्पितमेव करोतीति न साधनवैगुण्यं, वेदाभिप्रेतार्थकरणात् सिद्धिं प्राप्नोति, तथाप्यभिप्रेतानां फलानां कथमभावः ? तत्राह रोचनार्थं रुच्युत्पादनार्थं बहूनि फलानि वेदे बोधितानि न तु तत्र तात्पर्यं, कर्तुः फलाभिसन्धानाभावे न भविष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥ एवं वैदिककर्मयोगनिर्धारमुक्त्वा सुगमसर्वजनीनतान्त्रिककर्मनिर्धारमाह य इति, लौकिकस्यानर्थस्य लौकिकैरेव निवृत्तिर्युक्तेति साङ्ख्यादयः सिद्धान्ताः प्रवृत्ताः, तत्रापि शीघ्रहृदयग्रन्थिविभेदको वैष्णवः, परात्मनो विधिना न विभूत्यादिभजनप्रकारेण केवलपुष्टिमार्गेणेत्यर्थः, तत्राशक्तौ तन्त्रोक्तप्रकारेणापि कृष्णमेव भजेत्, अथ वा समुच्चयो मर्यादया, उभयथापि पुष्टिमार्गस्थितत्वात् केशवमेव भजेत् ॥ ४७ ॥ मार्गान्तरविरोधाभावं वदन् भजनप्रकारमाह लब्धेति, दीक्षाया-मन्याधिकारो निवर्तते, अनुग्रहस्य प्राप्तवान् न देवताविरोधः, उपनयनादिकर्ताचार्यस्तदनुग्रहान् न वेदविरोधः, अन्येनावरुद्धेनान्यस्य विकर्मत्वं, स्वयं करणे हि सर्वत्र दोषः, आचार्या भगवन्मार्गस्था वा, उद्देश्ये फले न कर्मणामुपयोगः कर्तृसंस्कारस्त्वन्यथापि भविष्यति, आश्रितवचनान् न परलोकबाधकत्वं, अहङ्कारग्रन्थिनिवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमतसाधारणं फलम्, आचार्येणाप्यागम एव पञ्चरात्रादिः प्रदर्श्यते, महापुरुषः श्रीकृष्णः, अभिमतया मूर्त्या प्रकारसहस्रमध्ये नवनीतचौर्यादिरूपेषु स्वभावो नियामकः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

नाचरेदित्यत्र ननु यदि कर्ममोक्षार्थकत्वं वेदस्य तर्हि ‘न हिंस्या’दितिवन् निषेधत्येव कुतो नेत्याकाङ्क्षायां रोगिणौषधोप-योगपथ्यादिकरणवदिदमपि संसारिणा तदर्थं कार्यं, यथा न सर्वे रोगा लङ्घनसाध्या इति तदर्थं यथौषधान्यायुर्वेद एवं सर्वेषां कर्माणि

नैकरूपमिति न कर्मनिषेधमात्रात् सर्वेषां तन्निवृत्तिरतो 'विधत्' इत्याशयेन संसारिणा तदकरणे बाधकमाहेत्याहुकरण इत्यादि, पूर्वार्धेनैव निर्वाहे सत्यपि यत् तृतीयपादे विकर्मणा ह्यधर्मेणेत्युक्तं तत्सूचितमर्थमाहुराज्ञेत्यादि ॥ ४५ ॥ वेदोक्तमित्यत्र करणदोषा इत्यान्वयपञ्जुत्वाद्या अर्थाज्ञानादयश्च, बाधकत्वे युक्तिमाहुः श्रुतीत्यादि कर्माभावसाम्यलिङ्गेन 'कर्ममोक्षार्थं कर्म कुर्या'दिति श्रुतिकल्पना-प्रसङ्गेन प्रत्यक्षश्रुतिस्तस्माद् बलीयसीत्यर्थः, न 'नवानर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबल'मिति न्यायान् नायं दोष इति चेत् तत्राहुः समुच्चय इत्यादि, अन्यथा प्रत्यक्षश्रुतेरानर्थक्यं स्यादित्यर्थः, तत्राहेति, एवमाशङ्किते तद्दोषोद्धारप्रकारमाहेत्यर्थः, यजनयाजनादिभिरिति यजनेन स्वाभाविकत्यागं याजनादिभिर्यथायोग्यं यजनादिरूपं वैदिकं कुर्यादित्यर्थः, ननु वैदिककरणे शिष्टे काले स्वाभाविकमपि भवतीति वैदिकमात्रकरणेपि न निस्तार इत्यत आहुकरणेत्यादि, तथा च सङ्गाभावे तदीयदोषासंसर्गात् सुखेन निस्तार इत्यर्थः, ननु जरामर्याग्नि-होत्रादिरूपो मानसोपि यागः सम्भवतीति तमेव कुतो न कुर्यादित्यत आहुरेत्यादि, परोक्षवादभोके 'बालानुशासन'त्वकथनेन बाह्यस्यैवोपक्रान्तत्वात् सोत्र नाभिप्रेत इत्यर्थः, ननु सङ्गाभावेऽर्थित्वाभावेन कर्मानधिकारात् साधनवैगुण्ये कर्मवैयर्थ्यमापद्येत्यत आहुरपितमित्यादि ॥ ४६ ॥ य इत्यत्र साङ्ख्यादय इति साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वैष्णवं चेति चत्वारः, वैष्णवत्वेऽप्याश्रुत्वाय विशेषमाहुः परेत्यादि, विभूत्यादीति, तथा सति पशुपतिमतुल्यत्वं विभूतित्वाविशेषादिति भावः, तत्रेति कर्मणि हृदयग्रन्थिभङ्गे वा, मूलस्थस्य चकारस्य तात्पर्यमाहुरथ वेत्यादि ॥ ४७ ॥ लब्धेत्यत्र ननु वेदानधिकृतानां तन्त्रेधिकार इति प्रसिद्धेः केवलतन्त्रानुसरणे वेदविरोधाद् वैदिकस्य दोषः स्यादित्यत आहुर्माणेत्यादि, विरोधाभावप्रकारमाहुर्दक्षायामित्यादि, तथा चोद्देशे गृहीतेन्यधिकारो न निवर्ततेतो दीक्षापक्षे मार्गान्तराधिकारान् न दोषः, अनुग्रहस्येत्यादि, तथा च 'हरौ रुष्टे गुरुस्त्राते'ति वाक्यात् तदनुग्रहे भगवानप्यनुकूलो भवतीति किं वाच्यं देवान्तरविरोधस्येत्यर्थः, अत एव न वेदविरोधोपीत्याहुरुपनयेत्यादि, कथं नेत्यत आहुरन्येत्यादि, तथा चानुग्रहेण वेदविरोधे निवृत्ते तदुक्ता-करणस्य न दोषावहत्वमित्यर्थः, एतदेव विशदयन्ति स्वयमिति, तथा च तदाज्ञया तथाकरणे न दोष इत्यर्थः, ननूपनयनादिकर्तुरन्यमार्गीयत्वे तदनुज्ञायपि न निर्वाह इत्यत आहुराचार्या इत्यादि, तथा च तदाज्ञया तथाकरणे दोषसम्भावनापि नेत्यर्थः, किञ्च वेदैर्हित्वमधिकारि-विशेषणं तद् यस्य यत्र नास्ति तन् न कार्यं यथा स्वर्गोऽतोऽत्रिष्टेष्टिः, प्रकृतस्य तत्फलत्वेनाश्रुतत्वात् तदर्थिनस्तेषामनुपयोगात् तदकरणे कथं दोषः स्यादित्याशयेनाहुरुद्देश्य इत्यादि, ननु कर्तृसंस्कारार्थं 'दतो धावती'ति वदपेक्षयत इति चेत् तत्राहुः कर्त्रित्यादि, अन्यथेति तान्त्रिकादपीत्यर्थः, ननु वैदिकस्याकरणेनिष्ठममुष्मिन् स्यादित्याशङ्क्यां नेत्याहुराश्रिति, अत्र सर्वसम्भतिरित्याहुरहमित्यादि, नन्वाचार्यः स्वत एव चेद् वेदेद् तदान्वयपरम्परा स्यादित्याहुराचार्येणापीत्यादि ॥ ४८ ॥

गोस्वामिश्रोगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ननु यदि कर्माण्येव संसारकारणं तर्हि तानि सर्वाण्येत्याश्रयानि ततश्च स्वयमेव मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह—नाचरेदिति । 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इति सिद्धान्तेन कायिकवाचिकमानसिककर्मणामन्यतरकर्मविना स्थित्यसम्भवात् । यस्तु वेदोक्तं कर्म स्वयं नाचरेत्स विकर्मणा स्वाभाविकनिषिद्धकायिकादिव्यापारलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरमपि मृत्युमेवोपैति संसारे पुनःपुनर्जन्ममरणादिदुःखमेव प्राप्नोति, न विमुच्यत इत्यर्थः । कर्मविना कुतो न स्थातुं शक्यते तत्राह—अजितेन्द्रिय इति । 'पराञ्चि खानि व्यतृणतस्वयम्भूः' इति श्रुतेरिन्द्रियाणां विषयोन्मुखस्वभावत्वात्तद्वशीकृतो विवशः कर्म कुर्वन्नेव तिष्ठति, नान्यथेत्यर्थः । एवमिन्द्रियवशवर्तित्वे हेतुमाह—अज्ञ इति । स्वरूपाज्ञानेन्द्रियादिष्वात्माभिमानवानित्यर्थः । एतेन जितेन्द्रियाणां योगिभक्तज्ञानिनामेव वेदोक्तकर्मापेक्षा युक्ता नान्येषामिति दर्शितम् । 'मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अर्द्यमानः स्वकर्मभिः' इत्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणं सूचयन्नाह—हीति ॥ ४५ ॥ तर्हि कथमनुष्ठितैः कर्मभिर्मोक्षो भवतीत्यपेक्षायामाह—वेदोक्तमेवेति । निःसङ्गः फलासक्ति-रहितः ईश्वरे भगवत्यर्पितं यथा भवति तथा वेदोक्तमेव कर्म कुर्वाणोऽन्तःकरणविशुद्धिभक्तिविरक्तद्वारा नैष्कर्म्यम् । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुन' इति वाक्यात् सर्वकर्मनिर्वर्तकमात्मतत्त्वज्ञानं लभते ततः सिद्धिं मुक्तिं च लभते इत्यान्वयः । ननु फलस्याऽपि श्रुत्युक्तत्वेन कर्मणि कृतेऽवश्यम्भावितात्कथं मोक्षः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—रोचनार्थेति । फलस्य श्रुतिः श्रवणं रोचनार्थं कर्मणि रुच्युत्पादनार्थमेव । तथा च यथौषधपाने प्रवृत्त्यर्थमेव लड्डुकदानादि श्राव्यते तत्र बालस्यासक्त्यैव दीयते नान्यथा तत्र तात्पर्याभावात् तथात्रापि फलकामनया कर्मानुष्ठान एव फलं भवति नान्यथा तत्र तात्पर्याभावादेव । 'तमेतं वेदानु-वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च' इत्यादिश्रुतेर्यज्ञादीनां ज्ञानशेषत्वावधारणादिति-भावः ॥ ४६ ॥ एवं वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकं तमाह—य इति । यः पुमान् परात्मनः देहादिविलक्षणस्य स्वस्याशु शीघ्रमेव हृदयग्रन्थिग्रन्थिवद्दुर्मेघहम्ममाभ्यासं निर्जिहीर्षुः निराकरणेच्छुः । सपञ्चरात्रादितन्त्रोक्तेन चकाराद्वैदिककर्मसमुच्चितेन विधिना प्रकारेण केशवं को ब्रह्मा ईशो रुद्रस्तयोर्व सुखं यस्मात्तं तयोरप्याराध्यं विष्णुं देवं नानावतारैर्नानाविधक्रीडापरमुपचरेत् पूजयेत् ॥ ४७ ॥ कोऽसौ तन्त्रोक्तो विधिरित्यपेक्षायां तं स्वयमेवाह—लब्धेति । शिष्यमुपनीय वेदाभ्यापनादिकर्त्ता आचार्यस्तस्मा-

लब्धोऽनुग्रहोऽनुग्रहपूर्वकमुपनयनमन्त्रादियेन । तथा तेनैवाचार्येण सन्दर्शित आगमः आगमोक्तजपपूजादिप्रकारे यस्य सः आत्मनः स्वस्याभिमतया रामकृष्णादिमूर्त्योपयुक्तं महापुरुषं भगवन्तमर्चयेदित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ तत्पृष्ठं कर्मयोगं निरूपयति परोक्षवाद इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । भगवदाराधनात्मकः कर्मयोगो द्विविधः वैदिकस्तान्त्रिकश्चेति । तत्राद्यो नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण त्रिविधः । तत्र स्वर्गाद्यर्थकाम्यकर्मणः मोक्षैकफलत्वं वक्तुं तावत्तत्त्वोदनामपि मोक्षैकफलत्वं तात्पर्यमाह । परोक्षवाद इति । वेदः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिरूपः हिताहितज्ञानरूपोऽप्ययमागमः, परोक्षवादः प्रत्यक्षाद्यगोचरार्थविषयः । अतस्तेषां तदभिप्रायो दुरवगम इति भावः । तर्हि किमभिप्रायेणायं यागादिकं विधत्ते इत्यत्राह । कर्ममोक्षायेति । बालानामज्ञानां, अनुशासनं यथा भवति तथा, कर्मभ्यः पुण्यपापात्मकेभ्यः मोक्षो मुक्तिस्तस्मै, कर्माणि यज्ञादिरूपाणि, विधत्ते भगवद्भक्तियोगद्वारा बन्धकसकलकर्मनिवृत्तये यज्ञादिरूपाणि कर्माणि विदधातीत्यर्थः । हि बालानुशासने दृष्टान्तः । अगदं यथा । यथा वैद्यः बालानामौषधं पाययन् खण्डलङ्कुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनमपि तु तदारोग्यत्वमेव, तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । एतेनावान्तरफलानि परित्यज्य मोक्षैकफलतया काम्यकर्माण्यनुष्ठेयमेवेत्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥ अथ नित्यनैमित्तिकयोरनभिहितफलयोर्मक्तियोगानुप्राहकतयाऽनुष्ठेयत्वं वक्तुं तावत्तदननुष्ठाने प्रत्यवायमाह । नाचरेदिति । स्वयम् अज्ञः, अजितेन्द्रियः, यस्तु वेदोक्तं वेदविहितं, न आचरेत् । यदि तद्विरुद्धानि कर्माण्याचरेत्, तेन विकर्मणा वेदविरुद्धकर्मानुष्ठानरूपेण आवश्यकाननुष्ठानरूपेण च, अधर्मेण सः मृत्योः सकाशात्, मृत्युम् उपैति हि । अज्ञः अजितेन्द्रिय इत्यनेन निष्पन्नभक्तियोगप्रपत्तियोगान्यतरयोगयुक्तस्य जितेन्द्रियस्य दैववशात् कथंचिद्विरुद्धकर्मानुष्ठितमपि न बन्धकमिति सूचितम् । तथा च वक्ष्यति । 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य' इत्यादिना ॥ ४६ ॥ वेदोक्तमिति । तस्मात् वेदोक्तमेव नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च वेदेनाभिहितमेव कर्म, ईश्वरे अर्पितं समर्पितं यथा भवति तथा, कुर्वाणः, निःसङ्गः तत्तदवान्तरफलेषु सङ्गरहितः पुमान्, नैष्कर्म्या नैष्कर्म्यहेतुभूतां बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतामित्यर्थः । सिद्धिं ज्ञानसंपत्तिं, लभते । कर्मयोगो हि ज्ञानयोगहेतुरित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तत्फलानि श्रूयन्ते इत्यत्राह । फलश्रुतिः कर्मणां फलवत्त्वश्रवणं, रोचनार्था रुच्युत्पादनार्था । अर्थवाद इत्यर्थः । ईश्वरेऽर्पितमित्यनेन कर्मणां फलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्य ईश्वरा-राधनताबुद्धिः कार्या इति सूचितम् । अनेन फलत्यागः फलितः । निःसङ्ग इत्यनेन ममेदं कर्मेत्यात्मीयताबुद्धिस्त्याग्या तेन कर्तृत्वत्यागः फलितः । तदेवं फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठितं वैदिकं कर्म भक्तियोगनिर्वर्त्तकमित्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥ अथ तान्त्रिकं कर्मयोगं निरूपयित्वा तावत्तस्य वैदिककर्मयोगसमुच्चितस्याचिराद्भक्तियोगनिष्पादकत्वमाह । य इति । अथ यः पुमान्, आत्मनः स्वस्य, हृदयग्रन्थिमहंममाभिमानादिप्रकृतिसंबन्धकार्यं, तस्य ग्रन्थिवत् दुर्भेद्यत्वात्तत्त्वेन निरूपणम् । निर्जिहीर्षुः निर्हर्तुमिच्छुः, स्यात् । सः तन्त्रोक्तेन च, चकारः तन्त्रोक्तस्य वैदिककर्मसमुच्चयत्वसूचकः । विधिना वैदिककर्मयुतेन तन्त्रोक्त-विधिनेत्यर्थः । आशु केशवं देवं, उपचरेदाराधयेन् । तान्त्रिकवैदिककर्मयोगाभ्यां भगवन्तमाराधयन् आशु निष्पादितभक्तियोगः प्रकृतिसंबन्धान्मुच्यते इत्यर्थः । परात्मन इति पाठे परस्य देहविलक्षणस्य आत्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमिति संबन्धः । तन्त्रशब्देनात्र पञ्चरात्रं भगवच्छास्त्रं विवक्षितम् । वेदवदस्यापि नारायणप्रोक्तत्वं महाभारतीयशान्तिपर्वगतमोक्षधर्मप्रान्तभागोदितनारायणी-याख्यानतोऽवगन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

जिसका अज्ञान निवृत्त नहीं हुआ है, जिसकी इन्द्रियाँ वश में नहीं हैं, वह यदि मनमाने ढंग से वेदोक्त कर्मोंका परित्याग कर देता है, तो वह विहित कर्मोंका आचरण न करने के कारण विकर्मरूप अधर्म ही करता है । इसलिये वह मृत्यु के बाद फिर मृत्युको प्राप्त होता है ॥ ४५ ॥ इसलिये फलकी अभिलाषा छोड़कर और विश्वात्मा भगवान्को समर्पित कर जो वेदोक्त कर्मका ही अनुष्ठान करता है, उसे कर्मोंकी निवृत्ति से प्राप्त होनेवाली ज्ञानरूप सिद्धि मिल जाती है । जो वेदों में स्वर्गादिरूप फलका तात्पर्य फलकी सत्यतामें नहीं है, वह तो कर्मों में रुचि उत्पन्न कराने के लिये है ॥ ४६ ॥ राजन् ! जो पुरुष चाहता है कि शीघ्र-से-शीघ्र मेरे ब्रह्मस्वरूप आत्माकी हृदय-ग्रन्थि—मैं और मेरेकी कल्पित गाँठ खुल जाय, उसे चाहिये कि वह वैदिक और तान्त्रिक दोनों ही पद्धतियों से भगवान्की आराधना करे ॥ ४७ ॥ पहले सेवा आदि के द्वारा गुरुदेवकी दीक्षा प्राप्त करे, फिर उनके द्वारा अनुष्ठानकी विधि सीखे; अपनेको भगवान्की जो मूर्ति प्रिय लगे, अभीष्ट जान पड़े, उसीके द्वारा पुरुषोत्तम भगवान्की पूजा करे ॥ ४८ ॥

शुचिः सम्मुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः । पिण्डं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्हरिम् ॥ ४९ ॥
 अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः । द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ॥ ५० ॥
 पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः । हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥
 साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः । पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शुचिः सम्मुखम् आसीनः प्राणसंयमनादिभिः प्राणं विशोध्य संन्यासः कृतरक्षः हरिम् अर्चयेत् ॥ ४९ ॥
 अर्चादौ हृदये अपि यथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षितिआत्मलिङ्गानि निष्पाद्य च आसनं प्रोक्ष्य ॥ ५० ॥ पाद्यादीन् उपकल्प्य अथ
 सन्निधाप्य समाहितः हृदादिकृतन्यासः च मूलमन्त्रेण अर्चयेत् ॥ ५१-५२ ॥

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः । पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मूर्तेः सम्मुखमासीनः । आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिण्डं देहं विशोध्य संन्यासैः सद्भिर्न्यासैः मातृकान्यासादिभिः
 कृता रक्षा येन सः ॥ ४९ ॥ आदावेव द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्वादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनादिना आत्मानमन्यप्रतया लिङ्गं
 मूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ॥ ५० ॥ पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्निधाप्य हृदि संपूजितं श्रीमूर्तौ ध्यात्वा
 हृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैर्मूलमन्त्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमन्त्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥ अंगानि हृदयादीन्युपाङ्गानि
 सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवाराम् । कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह । पाद्येति । आदिशब्देन मधुपर्कमाचमनं च ॥ ५२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भूतशुद्धिप्रकारस्तु मंत्रशास्त्रे उक्तः—“मूलाधारे कुंडलिनीं ध्यात्वा सुषुम्नामार्गेण हृदिस्थं जीवं ब्रह्मणि हंस इति
 विलाप्य पादादिजान्वतं पृथिवीं लंबीजयुतां ध्यात्वा जान्वादिनाभ्यन्तं वंबीजयुतं जलं ध्यात्वा नाभ्यादिहृदयान्तं रंबीजयुतं वह्निं
 ध्यात्वा हृदादिभ्रूमध्यान्तं यंबीजयुतं वायुं ध्यात्वा भ्रूमध्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं हंबीजयुतमाकाशं ध्यात्वा भूतानि प्रत्येकं संविलापयेत् ।
 पृथ्वीमप्सु संहरामि जलमग्नौ संहं अग्निं वायौ संहं वायुमाकाशे संहं आकाशमहंकारे संहं अहंकारं महत्तत्त्वे सं० महान्तं
 प्रकृतौ सं० प्रकृतिं शुद्धब्रह्मणि सं० आत्मानं ब्रह्माहमस्मीति ध्यात्वा दक्षकुक्षावधोमुखं पापपुरुषं ध्यात्वा यमितिबीजेन द्वात्रिंश-
 द्वारमावर्तितेन वामनासया वायुमापूर्य रमिति बीजेन चतुःषष्टिवारमावर्तितेन कुंभकं कृत्वा पुनर्यमिति बीजेन षोडशवारमावर्तितेन
 पापभस्मदक्षनासया रेचयेत्, ततस्तं पापपुरुषं दग्धं भावयेत् । ततो वमित्यमृतबीजेन देहोत्थं भस्म संस्नाय्य लमिति बीजे नैकीकृत्य
 सुवर्णं भावयित्वा हमिति बीजेन सर्वाङ्गान्युद्धृत्य कनकमयं शरीरं धात्वा पुनः “आत्मनः सकाशादाकाशः संभूतः आकाशा-
 द्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी” इति भूतान्युत्पाद्य स्वस्थानगानि ध्यात्वा ‘सोहम्’ इति मन्त्रेण कुंडलिनीसहितं जीवं हृदानीय
 सुधामयं जीवं हृदि निधाय कुंडलिनीं मूलाधारगतां ध्यायेत्” इति भूतशुद्धिप्रकारः । प्राणप्रतिष्ठाप्यत्र कार्या—“अस्य प्राणप्रतिष्ठा-
 मन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः, ऋग्यजुःसामानिच्छंदांसि, प्राणशक्तिर्देवता, आं बीजम्, क्रौं शक्तिः, प्राणस्थापने विनियोगः ।
 ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामभ्यो नमो मुखे । प्राणशक्तये नमो हृदये । आंबीजाय नमो गुह्ये । क्रौंशक्तये नमः
 पादयोः । इति ऋष्यादिन्यासः । कं कं खं घं गं आकाशवायुवह्निजलपृथिव्यात्मने हृदयाय नमः । वं चं छं झं जं शब्दस्पर्शरूप-
 रसगंधात्मने शिरसे स्वाहा । णं टं ठं डं श्रोतत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने शिखायैवषट् । नं तं थं धं दं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने
 कवचाय हुम् । मं पं फं भं बं वक्तव्यादानगमनविसर्गोन्दात्मने नेत्रत्रयाय वौषट् । शं यं रं वं लं षं क्षं हं सं मनोबुद्धयहंकार-
 चित्तात्मनेऽस्त्राय फट् । ततः प्राणशक्तिं ध्यात्वा मनसा संपूज्य हृदये करं निधाय आं ह्रीं कौं यं रं लं वं शं षं सं हं लं क्षं सं हं सः
 मम प्राणा इह प्राणाः । आं ह्रीं क्रोमित्याद्युच्चार्य मम जीव इह स्थितः । आं ह्रीं मम सर्वेन्द्रियाणि । आं ह्रीं मम वाङ्मनश्चक्षुः
 श्रोत्रघ्राणपदाः प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ क्षं सं हं सः ह्रीं ॐ अष्टत्रिंशदधिकशताक्षरममुं प्राणप्रतिष्ठामंत्रं
 त्रिवारं जपित्वा षोडशप्रणवान् जपेत्” । इति प्राणप्रतिष्ठा इत्यलम् । सद्भिर्वर्णपदमातृकादिन्यासैः कृता रक्षाऽऽत्मनः कर्मणो वा
 येन स तथा । “भूतप्रेतादिभिश्चैव कृतन्यासो न हन्यते” इत्युक्ते, “न्यासेन रहितं कर्म त्वद्धं गृह्णति राक्षसाः” इत्युक्तेऽपि ।

दीपिका—भूतशुद्ध्यादिपदेन तत्सर्वोपयोगिपार्षदमूर्तिचिन्तनपरिग्रहः । भूतशुद्धिर्व्याख्यास्यते सद्भिः केशवादिभिः ॥ ४९ ॥ अर्चादावित्यत्रादिना स्थंडिलादिग्रहः । जन्वादिना गलितपत्रादिग्रहः । संमार्जनादिना लेपनादिग्रहः । क्षालनादिना वस्त्रासनशोधनादिग्रहः । अर्चादाविति युग्मकम् । सन्निधाप्य यथायोग्यस्थाने स्थापयित्वा । अर्चादावित्यादिना वक्ष्यमाणसूर्यादिग्रहः । सन्निधाप्येत्यस्यैव व्याख्यानम्—श्रीमूर्तौ ध्यात्वेति, मनसान्तरं श्रीमूर्तिरूपेण श्रीकृष्णं संनिधाप्येति वा । हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा । शिखायै वषट् कवचाय हुम् । नेत्राभ्यां वौषट् अस्त्राय फडित्येवं मंत्रैर्मूलमंत्रेणाष्टादशाक्षरद्वादशाक्षरादिना स्वगुरूपदिष्टमंत्रेण वा ॥ ५० ॥ पाद्यादीत्यत्रादिनाऽध्याचमनीयादिग्रहः । उपकल्प्य सप्तविंशाध्यायव्याख्याने वक्ष्यमाणद्रव्यैः संपाद्य । हृदि संपूजितं प्रथमं हृदये मानसोपचारैः संपूजितं पश्चात्तमेव श्रीमूर्तौ पाषाणादिविग्रहे । मूलमंत्रलक्षणं गारुड उक्तम्—“आदावोकारमुच्चार्य नमोते मध्यदेशके । देवतायाः स्वं नाम मूलमंत्रः प्रकीर्तितः” । इति । यथा—“ॐ विष्णवे नमः” इत्यादि । यद्वा—मूलमंत्रो वैदिकस्तत्तदेवतामंत्रो मंत्रशास्त्रविहितो वा यथाधिकारविहितः । अर्चयेत्सर्वोपचारान्समर्पयेत् । उपचाराश्च षोडश मंत्रशास्त्रे विहिताः—पाद्याध्याचमनीयं च स्नानं वसनभूषणे । गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनं तथा । तांबूलमर्चना स्तोत्रं तर्पणं च नमस्कृत्या । प्रयोजयेत्प्रपूजायामुपचारांश्च षोडश” । इति दशोपचाराश्च—“पाद्याध्याचमनीयं च मधुपर्कोचमनं तथा । गंधादयो नैवेद्यांता उपचारा दश क्रमात्” । पंचोपचाराश्च—“गंधं पुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च” इति । कचिच्चतुःषष्ट्युपचारा अभ्युक्तास्ते च महापूजायां, न नित्यपूजायामशक्यसंपाद्यत्वात् ॥ ५१ ॥ सपरिवारं शक्तिपार्षदायुधादिसंयुताम् । सांगेत्यादि युग्मकम् । वस्त्रभूषणानां प्रत्यहं प्रोक्षणं कृत्वा समर्पणमिति ‘वासोभूषोपवीतानि प्रत्यहं प्रोक्ष्य चार्पयेत् । नैर्माल्यकालात्प्रागेव नैर्माल्ये त्वपरं ददेत्’ । इति तंत्रसारादेः । नैर्माल्यकालमग्रे वक्ष्यामः ॥ ५२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पुनस्तदेव स्पष्टयति—द्रव्येति सार्द्धम् । द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्रादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनलेपनादिना आत्मनः स्वस्य लिङ्गं देहं स्नानशौचादिना । यद्वा । आत्मानमव्यग्रत्वादिना लिङ्गं मूर्तिमनुपलेपक्षालनादिना एतानि निष्पाद्य पूजायोग्यानि कृत्वा पाद्यादीनि तत्तत्पात्रस्थान्युपकल्प्य संपाद्य आसनमुपवेशनस्थानं च जलेन प्रोक्ष्य अथानन्तरं तत्रासने उगविष्टः समाहितः एकाग्रचित्तः सन्नर्चादौ भगवन्तं सन्निधाप्य हृदि ध्यानपूर्वकं पूजितं श्रीमूर्तौ मन्त्रेणाथाह्य मूलमन्त्रेण हृदादिभिर्मन्त्रैश्च हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमन्त्रैः मूलमन्त्रेण च देवे कृतो न्यासो येन सः भगवन्तं मूलमन्त्रेण चकारात्तत्तदुपचारमन्त्रैः अर्चयेत् । मूलमन्त्रो द्वादशाक्षरः न्यासादिविधिगौतमीयतन्त्रादौ पर्यङ्कस्थपद्धतौ च ज्ञेयः ॥ ५० ॥ पुनः स्पष्टयन् शेषमाह—साङ्केति युग्मम् । अङ्गानि चरणादीनि उपोङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहिताः पार्षदाः सुनंदादयस्तत्सहितां च तां तां स्वाभीष्टां मूर्तिं मूलमन्त्रतः पाद्याध्यादिभिः विधिवत् विद्यानुसारेण साङ्गं हरिं संपूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमेत् । अक्षतास्तिलकालङ्कारे न तु पूजयाम् । “नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्” इति निषेधात् । यद्वा । अक्षताः अनूहताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिः उपहारो नैवेद्यम् ॥ ५१-५२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

भूतशुद्ध्यादिभिरित्यादिना तत्सर्वोपयोगिपार्षदमूर्तिचिन्तनपरिग्रहः भूतशुद्धिश्चाग्रे व्याख्यास्यते सद्भिर्न्यासैः केशवादिन्यासैः ॥ ४९ ॥ अर्चादाविति युग्मकं सन्निधाप्य यथायोग्यस्थाने स्थापयित्वा अर्चादावित्यादिना वक्ष्यमाणसूर्याधिष्ठानपरिग्रहः सन्निधाप्येत्यस्यैव व्याख्यानं श्रीमूर्तौ ध्यात्वेति हृदयेति हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं नेत्राभ्यां वौषट् अस्त्राय फट् इत्येवं मन्त्रैः मूलमन्त्रेण तं नमो भगवत इति द्वादशाक्षरेण स्वस्वगुरूपदिष्टमन्त्रेण वा ॥ ५०-५१ ॥ साङ्गोपाङ्गमिति युग्मकं तां तां स्वस्वाभीष्टां माल्यपुष्पम् ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमद्वीरराधव्याख्या

शुचिरिति । शुचिः संमुखं मूर्त्तैरभिमुखं यथा तथा आसीनः प्राणसंयमनादिभिः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः पिण्डं देहं विशोध्य सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४९ ॥ अर्चादौ प्रतिमादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणाग्न्यर्कतोयातिथीनां संग्रहः हरिं यथा लब्धोपचारकैः सम्भावितरूपचारसाधनैरर्चयेदिति सम्बन्धः । तत्रादावेव द्रव्यादीनि निष्पाद्य तत्र द्रव्याणि तुलसीचन्दनपुष्पादीनि प्रोक्षणादिना क्षितिं सम्मार्जनोपलेपनादिना आत्मानमव्यग्रत्वादिना यद्वा आत्मानं देहं तत्त्वन्यासादिना लिङ्गं भगवन्मूर्तिमनुपलेपनक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ॥ ५० ॥ पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य समाहितः समाधिना सन्निधाप्य प्रतिमादौ भगवन्तमावाह्येत्यर्थः । हृदयादिभिर्मन्त्रैः कृतः न्यासो येन सः कृतहृदयादिन्यास इत्यर्थः । तथा मूलमन्त्रेण च कृतन्यासः

मूलमन्त्रेणैवार्चयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां तां तां मूर्तिं स्वस्वमन्त्रतः तत्तन्मूर्तिमन्त्रेणैवार्चयेत् कैरुपचारैरर्चयेदित्यत्राह—पाद्येति । आद्यशब्देन दन्तधावनजिह्वोल्लेखनतैलाभ्यङ्गोद्वर्तन-
स्नानशाटिकासमर्पणादिसंग्रहः वासो वस्त्रयुग्मं यज्ञोपवीतस्याप्येतदुपलक्षणम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पिण्डं शरीरं सम्यक् मन्त्राक्षरन्यासेन कृतात्मरक्षः—

“परीक्ष्यैव गुरुः शिष्यं शिष्योऽपि गुरुमात्रजेत् । अन्यथा नरकायैव प्रायश्चित्तं गुरास्तथा” ॥

इत्यनेनाव्यग्रत्वमुभयोरप्यपेक्षितमिति अतोऽत्र क्रियाविशेषणत्वेन प्रयुक्तमिति ॥ ४९ ॥ अर्चाकारिणां बाहुविध्यादधिष्ठान-
विशेषमाह—अर्चादाविति । द्रव्यलिङ्गं शिलाद्यं क्षितिलिङ्गं स्थण्डिलम् आत्मलिङ्गं मनोलक्षणम्—

“द्रव्यलिङ्गं शिलाद्यं स्यादात्मलिङ्गं मनोमयम् । अथवा स्थण्डिलं चैव विष्णोर्लिङ्गं प्रकीर्तितम्” ॥

इति अस्मादयमेवात्र विवक्षितोऽर्थः ॥ ५० ॥ हृदयादिकृतमन्त्रन्यासः साङ्गोपाङ्गमङ्गमन्त्रवाच्यमूर्तिभिः सहिता ॥ ५१-५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अर्चादाविति युग्मकम् । पाद्यादीन्येव संनिधाप्य यथायोग्यस्थाने स्थापयित्वा मानसान्तरं श्रीमूर्तिरूपेण श्रीकृष्णं
संनिधाप्येति वा ॥ ५०-५१ ॥ साङ्गोपाङ्गमिति युग्मकम् ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्राणसंयमनं प्राणायामः आदिशब्दात् भूतशुद्ध्यादि पिण्डं देहं सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४९ ॥ यथा यथावत्
द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशोधनेन क्षितिं मार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिङ्गं मूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि
कृत्वा पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य हृदादिभिः हृदयशिरःशिलाकवचननेत्रास्त्रमन्त्रैर्मूलमन्त्रेण च कृतन्यासः ॥ ५०-५१ ॥ अङ्गानि
हृदयादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां माल्यानि स्वर्णमुक्तादिहाराः “नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतव्या महेश्वर” मिति
निषेधात् अक्षता अनुपहताः स्रजः पुष्पमालाः ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्नानादिना शुचिः मूर्तिः सम्मुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः प्राणायामभूतशुद्ध्यादिभिः पिण्डं शरीरं विशोध्य
सम्यक् मन्त्रपदवर्णादिविन्यासैः कृता रक्षा येन सः हरिम् अर्चयेत् ॥ ४९ ॥ द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशोधनेन क्षितिं संमार्ज-
नादिना आत्मानं शौचादिना लिङ्गं मूर्तिं पूर्वसमर्पितपुष्पादिनिराकरणेन निष्पाद्य सुयोग्यानि कृत्वा यथा लब्धोपचारकैः देश-
कालाद्यनुसारलब्धैः पूजोपकरणैः अर्चादौ अर्चयेदित्याग्निमेणान्वयः ॥ ५० ॥ पाद्यादीनि पाद्यानि पात्राणि उपकल्प्य सन्निधाप्य हृदि
सम्पूजितां श्रीमूर्तिं ध्यात्वा हृदयादिभ्यः मूलमन्त्रेण च देवे कृतन्यासः मूलमन्त्रेण हरिमर्चयेत् ॥ ५१ ॥ अङ्गैर्हृदयादिभिः
उपाङ्गैः सुदर्शनादिभिः सहितां सपार्षदां सपरिवारां तां तां स्वस्य स्वस्याभिमतं मूर्तिं स्वमन्त्रतः पाद्याद्युपहारकान्तैरुपचारैरर्च-
येदित्यभ्याहृतेन पदेन सार्द्धश्लोकस्यान्वयः । आदिशब्देनानुक्तं मधुपर्कादिकं संगृह्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

पूर्वोक्तदोषाभावाय कर्तुंशुद्धिमाह शुचिरिति, शौचं स्मार्तं, सम्मुख आसीनः प्रतिमायाः, आदिशब्देन भूतशुद्धिप्रकारा उक्ताः,
न्यासेन देवतावाहनं, रक्षायां बाधकनिवृत्तिः हरिं न प्रतिमाम् ॥ ४९ ॥ अत एवाधिकरणस्यावस्थां वदन् मध्ये व्युत्थानाभावायाहार्चंति
स्पष्टम् ॥ ५० ॥ अन्तरङ्गप्रकारमाह पाद्येति, आदिशब्देनार्घ्याचमनीयादि, अथ भिन्नप्रक्रमेण विधानेन प्रवृत्तः, सन्निधाप्येति मुद्रया
देवतासन्निधानं कृत्वा, ततः सावधानः ततो हृदयादिकृतन्यासः स्वस्मिन् ध्यानेन मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ साङ्गेति अङ्गानि
चरणादीनि, उपाङ्गानि चक्रादीनि, पार्षदाः सुनन्दादयः, एवं साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां ‘हृदये’ पूजयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः, तामित्याद्युत्तरत्र,
पूर्वोत्तरपादद्वयमर्चमाह साङ्गेति, तौ पूर्वोक्तप्रकारेण हृदयपूजितां मूर्तिरूपां बाह्यां कृत्वा नमैदितिसम्बन्धः, कथमेवमत आह
स्वमन्त्रतः, आन्तरस्य बाह्यत्वं मन्त्रवशाद् भवति मन्त्रतत्त्वां मूर्तिमित्युद्देश्यविधेयभावः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्गोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

शुचिरित्यत्र पूर्वोक्तेति कर्तृसंस्काररूपेत्यर्थः, स्मार्तमिति ब्राह्मउत्थानहरिस्मरणमृच्छौचदन्तधावनस्नानाचमनतिलकमाला-
धारणादिरूपं, तथा च तावता न स्मृतिविरोध इत्यर्थः, भूतशुद्धिप्रकारा इति 'शरीराकारभूतानां भूतानां यद् विशोधनम् अव्यय-
ब्रह्मसम्पर्काद् भूतशुद्धिरित्यं मता', तत्प्रकाराश्च रामार्चनचन्द्रिकादिभ्योवगन्तव्याः, ते च भूतशुद्धिप्रकारा आप्लावनादयः, न्यासेनेत्यादि
'स्वस्माद् रामान् माया ह्युत्पन्नालिमातृका स्वकार्यास्तस्या न्यासः प्रकीर्त्यते' इत्यादिकप्रकारेण तेषां तेषां तत्र तत्र स्थापनं न्यासस्तेन
मातृकादिदेवतानां शरीर आवाहनं कृत्वेत्यर्थः, रक्षायामिति तत्तन्मन्त्रैर्दिग्बन्ध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अर्चादावित्यत्रात एवेत्यादि,
भूतशुद्ध्यादेरावश्यकत्वादेवाधिकरणस्य प्रतिमादेरवस्थां शोध्यत्वरूपां वदन्नर्चनमध्ये विरुद्धबुद्धिव्युदासाय तेषां शुद्धिकरणमाहेत्यर्थः,
पूजनात् प्रागेव द्रव्याणि पुष्पाक्षतादीन् जन्त्वादिशोधनेन क्षितिं सम्मार्जनोपलेशादिनात्मनमव्यग्रत्वेन लिङ्गं मूर्तिं स्नानानुलेपक्षाल-
नादिना निष्पाद्य पूजायोग्यानि कृत्वा "हरिमर्चयेदिति" पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ ५० ॥ पाद्याद्यत्र हृदयादीति 'हृदयाय नमः शिरसे स्वाहे'
त्यादिरूपं षडङ्गं न्यासं कृत्वा, स्वस्मिन् ध्यानेनेत्यर्चादौ हृदये चापीति स्थूलरूपे पूजाया उपक्रान्तत्वात् स्वस्मिन् हृदये ध्यानेन
मूलमन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ भावद्रव्यैर्हृदय इव बाह्यद्रव्यैरर्चायां पूजा कर्तव्येत्याशयेनाहुस्त्वामित्यादि, उत्तरत्रास्य सम्बन्ध इत्यर्थः,
सम्बन्धप्रकारमाहुः पूर्व्यादि, अर्थं कर्म, पूर्वोत्तरपादद्वयं स्वसम्बद्धमाहेत्यर्थः व्याकुर्वन्ति तामित्यादि ॥ ५२ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स्नानादिना शुचिः, मूर्तेः सन्मुखमासीनः, प्राणसंयमः प्राणायामः । आदिपदेन भूतशुद्ध्यादिसङ्ग्रहः । तैः पिण्डं देहं
विशोध्य सन्न्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन तथाविधश्च सन् यथालब्धैः देशकालाद्यानुकूल्येन लब्धैः पूजायोग्यैरुपचारकैः पूजासाध-
नैरर्चादौ हृदये वापि हरिमर्चयेदिति विशेषजिज्ञासायां पुनस्तदेव स्पष्टयति-द्रव्येत्यादिना । द्रव्यादीनि निष्पाद्य पूजायोग्यानि कृत्वा तथा
पाद्यादीन्युपकल्प्य सम्पाद्य आसनमुपवेशनस्थानं च जलेन प्रोक्ष्य अथानन्तरं तत्रासने उपविष्टः समाहितः एकाग्रचित्तः सन्नर्चादौ
भगवन्तं सन्निधाप्य ध्यानपूर्वकमन्त्रेणावाह्य मूलमन्त्रेण हृदादिभिर्मन्त्रैश्च कृतो न्यासो येन सः पाद्यादिभिरुपचारैः स्वमन्त्रतो
मूलमन्त्रेणैव साङ्गोपाङ्गं सपार्षदां तां तां स्वाभिलषितां भगवन्मूर्तिमर्चयेदित्यन्वयः । तत्र द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशोधनेन
क्षितिं सम्मार्जनलेपनादिना । आत्मनः स्वस्य लिङ्गं देहं स्नानशौचादिना ॥ ४९-५० ॥ तत्र 'अविष्णवे नमः' इति मन्त्रस्थस्य
प्रणवसम्पुटितस्यैकैकाक्षरस्य हृदयादिषु न्यासो बोध्यः । यथोक्तं नारायणकवचे—'न्यसेद्धृदयमोङ्कारं विकारमनुमूर्द्धनि । षकारं
तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् । वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु । मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद्बुधः । सविसर्गं
फडंतं तत्सर्वदिक्षु विनिर्दिशेदिति । मूलमन्त्रश्च 'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' इति द्वादशाक्षरात्मको बोध्यः । तस्यापि प्रणवसम्पुटित-
स्यैकैकाक्षरस्य दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमङ्गुष्ठयोराद्यन्तर्पर्वसु न्यासो बोध्यः । तदप्युक्तं
तत्रैव । 'करन्यासं ततः कुर्याद्वादशाक्षरविद्यया । प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु' इति ॥ ५१ ॥ अङ्गानि चरणादीनि उपाङ्गानि
सुदर्शनादीनि तत्सहितां पार्षदाः सुनन्दादयस्तत्सहितां च । आद्यपदेन मधुपर्काभ्यङ्गादिग्रहणम् ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कोऽसौ तन्त्रोक्तो विधिरित्यतस्तं निरूपयति लब्धानुग्रह इत्यादिना । लब्धानुग्रह इति । आचार्यात् धर्मान्वयिदेशिकात्,
लब्धोऽनुग्रहो येन सः, तेनाचार्येण, संदर्शितागमः संदर्शितपूजाप्रकारः पुमान्, आत्मनः स्वस्य, अभिमतया मूर्त्यो, विशिष्टं
महापुरुषम्, अभ्यर्चेत् ॥ ४६ ॥ शुचिरिति । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः, संमुखं मूर्तेरभिमुखं यथा तथा, आसीनः, प्राणसंय-
मनादिभिः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः । पिण्डं देहं, विशोध्य सन्न्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन तथाभूतः सन्, हरिम्
अर्चयेत् ॥ ५० ॥ अर्चादाविति । अर्चादौ प्रतिमादौ, हृदये वाऽपि, आदिशब्देन वक्ष्यमाणगन्धर्वकृतोयातिथीनां संग्रहः । यथालब्धो-
पचारकैः संभावितैरुपचारसाधनैरित्यर्थः । द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा, तत्र द्रव्याणि तुलसीचन्दनपुष्पादीनि
जन्त्वादिशोधनप्रोक्षणादिना, क्षितिं सम्मार्जनोपलेशादिना, आत्मानमव्यग्रतादिना, लिङ्गं मूर्तिमनुलेपक्षालनादिना, एवं योग्यानि
कृत्वेत्यर्थः । आसनं च प्रोक्ष्य, हरिमर्चयेदिति संबन्धः ॥ ५१ ॥ पाद्यादीनि । पाद्यमादिर्येषां तान् उपचारान्, उपकल्प्य संपाद्य,
अथ समीपे निधायेति शेषः । समाहितः एकाग्रमनाः, संनिधाप्य आदौ मानसोपचारैर्हृदि पूजितं भगवन्तं प्रतिमादावावाह्येत्यर्थः ।
हृदादिभिः हृदयादिभिर्मन्त्रैः, कृतः न्यासो येन सः, कृतहृदयादिन्यास इत्यर्थः । हृदयादिभिरित्यत्र प्रकृत्यादेराकृतिगणत्वाच्चेत्तैवा-
धिकरणे तृतीया । न्यासप्रकारस्तु हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं, नेत्रत्रयाय वौषट्, अस्त्राय फट् इति

मूलमन्त्रेण च कृतन्यासः, मूलमन्त्रो नाममन्त्रः तेनैव अर्चयेच्च । स्वाङ्गे पूर्वं न्यासान्कृत्वा इत्येवाङ्गेऽपि तान्विधायार्चयेदित्यपि बोध्यम् ॥ ५२ ॥

हिन्दो अनुवाद

पहले स्नानादि से शरीर और संतोष आदि से अन्तःकरण को शुद्ध करे, इसके बाद भगवान् की मूर्ति के सामने बैठकर प्राणायाम आदि के द्वारा भूतशुद्धि—नाडी-शोधन करे, तत्पश्चात् विधिपूर्वक मन्त्र, देवता आदि के न्यास से अङ्गरक्षा करके भगवान् की पूजा करे ॥ ४९ ॥ पहले पुष्प आदि पदार्थों का जन्तु आदि निकाल कर, पृथ्वी को सम्मार्जन आदि से, अपने को अव्यग्र होकर और भगवान् की मूर्ति को पहले ही की पूजा के लगे हुए पदार्थों के क्षालन आदि से पूजा के योग्य बनाकर फिर आसनपर मन्त्रोच्चारणपूर्वक जल छिड़क कर पाद्य, अर्घ्य आदि पात्रों को स्थापित करे । तदनन्तर एकाम्रचित्त होकर हृदय में भगवान् का ध्यान करके फिर उसे सामने की श्रीमूर्ति में चिन्तन करे । तदनन्तर हृदय, सिर, शिखा (हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा) इत्यादि मन्त्रों से न्यास करे और अपने इष्टदेव के मूल मन्त्र के द्वारा देश, काल आदि के अनुकूल प्राप्त पूजा-सामग्री से प्रतिमा आदि में अथवा हृदय में भगवान् की पूजा करे ॥ ५०-५१ ॥ अपने-अपने उपास्यदेव के विग्रह की हृदयादि अङ्ग, आयुधादि उपाङ्ग और पार्षदोंसहित उसके मूलमन्त्रद्वारा पाद्य, अर्घ्य, आचमन, मधुपर्क, स्नान, वस्त्र, आभूषण, गन्ध पुष्प, दधि-अक्षत के तिलक, माला, धूप, दीप और नैवेद्य आदि से विधिवत् पूजा करे तथा फिर स्तोत्रों द्वारा स्तुति कर के सपरिवार भगवान् श्रीहरि को नमस्कार करे ॥ ५२-५३ ॥

गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः । साङ्गं सम्पूज्य विधिवत् स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ॥ ५३ ॥

आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मूर्तिं सम्पूजयेद्धरेः । शेषामाधाय शिरसि स्वधाम्नि उद्वास्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः । यं जतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिः धूपदीपोपहारकैः साङ्गोपाङ्गां तां सपार्षदां मूर्तिं स्वमन्त्रतः साङ्गं विधिवत् सम्पूज्य स्तवैः स्तुत्वा हरिं नमेत् ॥ ५३ ॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन् हरेः मूर्तिं सम्पूजयेत् शिरसि शेषाम् यजन् हि सः आधाय सत्कृतं स्वधाम्नि उद्वास्य (विसर्जयेत्) ॥ ५४ ॥ एवम् अग्न्यर्कतोयादौ अतिथौ च हृदये यः आत्मानम् ईश्वरं यजन् हि सः अचिरात् मुच्यते ॥ ५५ ॥

इति एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अक्षतास्तिलकालंकारे न तु पूजायाम् । 'नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्' इति निषेधात् । उपहारो नैवेद्यम् ॥ ५३ ॥ शेषा निर्माल्यम् । स्वधाम्नि स्वस्थाने । देवं हृदि मूर्तिं करंडके उद्वास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ तांत्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति । एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्तवैः श्रौतागमपौराणैः स्तोत्रैः । नमेद्दृढवदित्यर्थः । अक्षताश्चानुपदताश्च ताः स्रज इति वा ॥ ५३ ॥ तन्मयं तत्स्वरूपम् । 'नाऽविष्णुरर्चयेद्विष्णुम्' इत्यादिशास्त्रात् । आत्मानं तन्मयं तदाविष्टं ध्यायन् 'नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः' इत्यादिवत् । स्वधाम्नि श्रीकृष्णमूर्तिस्थाने उद्वास्योत्थाप्य शयनादिमुद्रया स्थापयित्वा । यद्वा—स्वधाम्नि प्रदेशविशेषे उद्वास्य शयनलीलायमानत्वेन ध्यात्वा ॥ ५४ ॥ सोऽर्चकः । संभवेनान्यान्यपि पूजांगान्याह—एवमग्नीत्यादिना । इति संदर्भः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आत्मानमिति । आत्मानं तन्मयं भगवद्रूपं ध्यायन् हरेर्मूर्तिं सम्यक् पूजयेत् । ततश्च शेषां निर्मात्य स्वशिरस्याधाय सत्कृतं भगवन्तं स्वधामनि स्वहृदये तन्मन्दिरे वा यथोचितमुद्रास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेत् इति शेषः ५३ ॥ एवमिति । य एवमग्न्यादिषु सर्वात्मानमीश्वरं बन्धमोचने समर्थं भगवन्तं यजति पूजयति सः अचिरात् शीघ्रमेव संसारबन्धान्मुच्यते । भगवतः पूजापद्धतिश्च एतद्वीकाशेषभागभूते श्रीमद्भागवतपर्यङ्के स्फुटोक्तिरिष्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीराधारमणोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मानं तन्मयं तदाविष्टं ध्यायन् “नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनी-मय”मितिवत् स्वधाम्नि श्रीकृष्णमूर्तिं स्थाने स्थापयित्वा शयनलीलायमानत्वेन ध्यात्वा ॥ ५४ ॥ अर्चादावित्यादिना गृहीतमग्न्या-धिष्ठानमपि कथयन्नुपसंहरति — एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतायां दीपिकादीपिन्यां टिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

तन्मयम् । प्राचुर्यं मयद् तदन्तर्यामिकमित्यर्थः । शेषामाधाय भगवद्भक्तिप्रायणं पावनमन्नं भोजनार्थं ससत्कारं स्वीकृत्येत्यर्थः । स्वधाम्नि परमव्योमादौ ॥ ५३-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

माल्यानि पुष्पाणि दीपो नीराजनं तत्तदनन्तरस्य मधुपर्कस्याप्युपलक्षणम् उपहारो नैवेद्यं तैः साङ्गं सपरिवारं यथाविधि स्मरूप्य स्तवैः स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रणमेत् ॥ ५३ ॥ तन्मयं प्राचुर्यं मयद् आराध्यमूर्त्यन्तर्यामिकमात्मानं ध्यायन् हरेर्मूर्तिं सम्पूजयेत् शेषं भगवद्भुक्तावशिष्टं पावनमन्नं भोजनार्थं स्वीकृत्येति शेषः । शिरस्याधाय भगवते पूर्वं समर्पितं तुलसोपुष्पादिकं शिरसि ससत्कारं धृत्येत्यर्थः । सत्कृतमिति भावेक्तः सबहुमानमित्यर्थः । यद्वेत्थं सत्कृतं सम्पूजितं हरिं स्वधाम्नि परमव्योमादौ उद्भास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ एवं निरूपितं तान्त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति — एवमिति । अग्न्याद्यधिकरणेषु सर्वान्तरात्मानम् ईश्वरं यो यजेत्सोऽचिरान्निष्पन्नभक्तियोगः कर्मबन्धान्मुच्यते ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तन्मयम् । तत्प्रधानम् —

“विष्णोर्भृत्योऽहमित्येवं सदास्याद्भगवन्मयः । नैवाहं विष्णुरस्मीति विष्णुः सर्वेश्वरोद्भजः” ॥

इति वचनान्नास्त्वामित्वमेवार्थो नतु तत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानादत्रापि स एवार्थः किं न स्यादिति चेन्न स्वं स्वतन्त्रमात्मानं व्याप्तमित्यर्थोपपत्तेः —

“स्वादानात्स्वात्मनो व्याप्त्या विष्णुः स्वात्मेति कथ्यते । नतु जीवस्वरूपत्वात्स हि विश्वेश्वरः प्रभुः” ॥

इति प्रमाणोपेतत्वात् हि शब्देनास्यार्थस्य बहुप्रमाणप्रसिद्धं द्योतयति ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आत्मानं तन्मयन्तदाविष्टम् “कामुकाः कामिनीमयम्” इति वत् स्वधाम्नि श्रीकृष्णमूर्तेः स्थाने उद्भास्य उत्थाप्य शयनादि-
मुद्रया स्थापयित्वा यद्वा स्वधाम्नि प्रदेशविशेषे उद्भास्य इतः उत्थाप्य शयनलीलायमानत्वेन ध्यात्वा ॥ ५४ ॥ सम्भवेनान्यान्यपि
पूजाङ्गान्याह—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तन्मयम् । उपास्यभगवदाकारमित्यहंप्रहोपासनोक्ता शेषां निर्माल्यं सत्कृतं देवं स्वधाम्नि उद्भास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं
समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ अचिरादिति पूर्वप्रोक्तात् कर्मयोगाद्यमहंप्रहोपासनाभक्तिमयस्तान्त्रिकः कर्मयोगः श्रेष्ठः किंतु येवै
भगवता प्रोक्ता इत्यनन्तरं ‘तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षे’दित्यनन्तरं च शुद्ध एव भक्तियोगः प्रोक्तो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां द्विषिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादश तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अभक्तस्त्रजः क्षतरहिताः स्त्रजः उपहारो नैवेद्यम् एवन्विधिवत्साङ्गं हरिं सम्पूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमेत् ॥ ५३ ॥ किङ्कुर्वन्
हरेर्मूर्तिं सम्पूजयेत्तत्राह—आत्मानमिति । तन्मयं हरिप्रधानं ध्यायन् शेषां निर्माल्यं सत्कृतमर्चितं हरिं स्वधाम्नि स्वस्थाने
उद्भास्य स्थापयित्वा यथासुखं विहरेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ आत्मानं परमात्मानमन्तर्यामिणम् ईश्वरं सर्वेश्वरम् यो यजति सः अचिरात्
शीघ्रमेव मुच्यते संसारान्मुक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

पूजाक्रममाह पाद्येति सार्धेन, आदिशब्देन मधुपर्काभ्यङ्गाद्यैः, अक्षता माला कुङ्कुमाक्षता वा, नमनं क्रियासमाप्तिसूचकं,
स्तोत्रनमने न पूजायां प्रविशति इति त्वाप्रयोगः, त्रयं भिन्नमिति वा ॥ ५३ ॥ अनेवंविधेन तस्य पूजा न कर्तव्येति कर्तृनियममा-
हात्मानमिति, स्वस्वरूपं भगवद्रूपं भावयेद् भगवता व्याप्तं वा, मूर्तौ भगवदागमोस्ति न तु स्वस्मिन्निति ज्ञापयितुं निर्माल्यं शिरस्याधाय
हृदय उद्भास्य तत्र पुनः संस्कृतमात्मानं तन्मयं ध्यायन्नितिसम्बन्धः, आत्मनि सर्वदा मन्त्रासम्बन्धान् नियतत्वम् ॥ ५४ ॥ एवं
स्थलान्तरेपि पूजां वदन् फलमाहैवमिति, आदिशब्देन ब्राह्मणादिः, हृदये चेति द्विरूपता, भगवतो द्विरूपत्वं प्रतिपादयति सामर्थ्य-
मावश्यकत्वं च यजन्नित्यन्तर्पर्यन्तं सन्ततिरुक्ता, हीति प्रमाणानुसन्धानं ‘सकृदिष्ट्वापी’त्यादि अन्ते स्वरूपस्थित्यर्थं स इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां (श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज) श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायामेकादशस्कन्धविवरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

आत्मानमित्यत्र निर्माल्यमित्यादि, अपगते ततो मालयादेर्निर्माल्यत्वं तेन तज् ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमदेकादशस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अक्षतास्तिलकालङ्कारे न तु पूजायाम् । ‘नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्’ इति निषेधात् । उपाहारो नैवेद्यम् ।
एवं विधिवत् विध्यनुसारेण साङ्गं हरिं सम्पूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमेदित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ किञ्च आत्मानं तन्मयं भगवद्रूपं ध्यायन् हरेर्मूर्तिं
सम्यक् पूजयेत् । ततश्च शेषां निर्माल्यं स्वशिरस्याधाय सत्कृतं भगवन्तं स्वधाम्नि स्वहृदये तन्मन्दिरे वा यथोचितमुद्भास्य
स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ पूजास्थानान्तराणि प्रदर्शयंस्तत्फलं च वदन्मुक्तं तान्त्रिकं योगमुपसंहरति—
एवमिति । य एवमग्न्यादिषु सर्वात्मानमीश्वरं बन्धमोचने समर्थं भगवन्तं यजति पूजयति स अचिरात् शीघ्रमेव संसारबन्धा-
न्मुच्यते । नात्र सन्देह इति सूचयन्नाह—हीति ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितपादसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
 श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
 रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । तृतीयो विवृतोऽध्यायो मायादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

साङ्गेति । अङ्गानि च उपाङ्गानि च तैः सहिता साङ्गोपाङ्गा तां, तत्राङ्गानि हृदयादीनि, उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि, सपार्षदां सपरिवारां, तां तां मूर्तिं, स्वमन्त्रतः तत्तन्मूर्तिमन्त्रेणैवेत्यर्थः । पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैरुपचारैः, आद्यशब्देन दन्तधावनजिह्वोल्लेखन-
 तैलाभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानार्हवस्त्रसमर्पणादिसंग्रहः । स्नानवासोविभूषणैश्च, सम्यक्स्नानविधापनवस्त्रयुगमार्पणविभूषणार्पणैरित्यर्थः ।
 एतद्यज्ञोपवीतस्यापि उपलक्षणम् । पाद्यं पादप्रक्षालनार्थकं जलम्, अर्घ्यमर्घाहं जलादि, आचमनीयमाचमनार्हं जलं, तैरर्चयेदिति
 संबन्धः ॥ ५३ ॥ गन्धेति । गन्धः संपृष्टश्रीखण्डचन्दनं च माल्यानि यथाकालोपपन्नयोग्यपुष्पाणि च अक्षतास्तिलकालंकारार्थकाश्च
 स्रजो मुक्तादिमालाश्च ताभिः, 'नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतव्या महेश्वरम्' इति निषेधात्तिलकालंकारार्थं तदुपादानं न दोषावहम् ।
 धूपश्च दीपश्च उपहारका बालभोगार्पणादयः विधिवत्, साङ्गं संपूज्य, स्तवैः स्तोत्रैः, स्तुत्वा, हरिं नमोन्नमस्कुर्यात् ॥ ५४ ॥ आत्मा-
 नमिति । तन्मयं प्राचुर्ये मयट् । आराध्यमूर्त्यन्तर्यामिकम्, आत्मानं ध्यायन्, हरेः मूर्तिं, संपूजयेत् । शेषां पुष्पतुलसीमालादि-
 निर्माल्यं, शिरसि आधाय, सत्कृतं देवं, स्वधाम्नि स्वस्थाने उद्वास्य, देवं हृदि मूर्तिं करण्डके स्थापयित्वा, पूजाविधिं समापयेदिति
 शेषः ॥ ५५ ॥ निरूपितं तान्त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति । एवमिति । यः पुमान्, एवम् अग्न्यर्कतोयादौ, अतिथौ, हृदये च, आत्मानं
 सर्वान्तर्यामितयाऽवस्थितम् ईश्वरं यजति यजेत, सः अचिरात् निष्पन्नभक्तियोगः सन्निति शेषः । मुच्यते हि । कर्मबन्धाद्वि-
 मुक्तो भवत्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामनव्ययार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हिन्दी अनुवाद

अपने आपको भगवन्मय ध्यान करते हुए ही भगवान् की मूर्ति की पूजन करना चाहिये । निर्माल्यको अपने सिरपर
 रक्खे और आदर के साथ भगवद्विग्रहको यथास्थान स्थापित कर पूजा समाप्त करनी चाहिये ॥ ५४ ॥ इस प्रकार जो पुरुष अग्नि,
 सूर्य, जल, अतिथि और अपने हृदयमें आत्मरूप श्रीहरि की पूजा करता है वह शीघ्र ही मुक्त हो जाता है ॥ ५५ ॥

इति एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

राजोवाच

यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः । चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

द्रुमिल उवाच

यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः ।
 रजांसि भूमेर्गणयेत् कथञ्चित् कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥
 भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।
 स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥
 यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ।
 ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजा उवाच हरिः यैः यैः स्वच्छन्दजन्मभिः यानि यानि कर्माणि चक्रे करोति वा कर्ता तानि नः ब्रुवन्तु ॥ १ ॥
 द्रुमिल उवाच यः अनन्तस्य अनन्तान् गुणान् अनुक्रमिष्यन् सः तु बालबुद्धिः कालेन कथञ्चित् वा भूमेः रजांसि गणयेत् अनन्त-
 धाम्नः (गुणान्) नैव गणयेत् ॥ २ ॥ आत्मसृष्टैः पञ्चभिः भूतैः यदा विराजं पुरं विरचय्य तस्मिन् स्वांशेन विष्टः आदिदेवः
 नारायणः पुरुषाभिधानम् अवाप ॥ ३ ॥ यत्काये एषः भुवनत्रयसन्निवेशः यस्य इन्द्रियैः तनुभृतां उभयेन्द्रियाणि स्वतः ज्ञानम्
 श्वसनतः बलम् ओजः ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भवः आदिकर्ता ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थे त्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् । जयंतीनंदनो नाम्ना द्रुमिलो नवसप्तमः ॥ १ ॥

‘मूर्त्याभिमतयाऽऽत्मनः’ इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितम् । तथा ‘स्तवैः स्तुत्वा नमोद्धरिम्’
 इत्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितमतः पृच्छति । यानि यानीति । कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ त्वया पृष्ठानि कालत्रयसंबन्धिसकलाव-
 तारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह यो वा इत्यादिना । अनुक्रमिष्यन्गणयितुमिच्छति यः
 स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य स मंदमतिः । कालेन महता । कोऽपि महामतिः । रजांसि गणयेदप्यखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्या-
 श्रयस्य भगवतो गुणांस्तु नैव गणयेत् । तथा च श्रुतिः ‘विष्णोर्नु कं वीर्योणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि’ इत्यादि ॥ २ ॥
 तत्राहौ पुरुषावतारमाह । भूतैरिति । यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ब्रह्मांडं पुरं निर्माय तस्मिन् लीलया प्रविष्टो न तु भोक्तृत्वेन ।
 प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन । यत्काय इति । यस्याधिष्ठेयः काय एषः । काय इति
 सप्तमी वा । तनुभृतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्त्वात्तनुभृतां ज्ञानम् यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति
 वा । यस्य स्वसनतः प्राणाद्वलं देहशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया । अथ सत्त्वादिभिर्विषयस्य स्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अवताराणामीहा लीला तस्याः प्रश्नस्योत्तरम् । नवसु सप्तमो नवसप्तमः (१) ॥

यतोऽपेक्षितमतो हेतोः । इह लोके । स्वानां स्वस्य च छन्द इच्छा तेन । जन्मभिराविर्भावैः । कर्तेति भविष्यति लुट् । अवतारेहाऽवतारलीला । नवसु सप्तमः “मूर्त्याभिमतया” इति श्रुतेः । भगवतः कियत्यो मूर्तय इत्यवतारजिज्ञासा तथा “स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्” इति श्रुतेस्तस्य कियन्ति गुणचरितानि स्तव्यानीति चरितेपि जिज्ञासेत्यतः पृच्छति—यानीति ॥ १ ॥ प्रश्नस्य कात्स्न्येनोत्तरदानं तु सर्वथाऽशक्यमित्याह—विष्णुः वीर्यगणनाशक्यत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । कं कः न कोपीत्यर्थः । व्याख्यातेयं श्रुतिद्वितीयस्कन्धे । द्रुमिल इति—द्रु द्रुतमवतारैः स्फूर्तिप्राप्तैर्मिलतीति द्रुमिलः । यद्वा—द्रावयन्ति स्वाविर्भावेनाधर्मं दुष्टदैत्यादीन्वा ते द्रवयः ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति’ इत्याद्युक्तेस्तन्मिलति शास्त्रजध्यानेन संयुनक्तीति द्रुमिल इति निरुक्त्या तस्यैव सर्वावतारगुणकर्मादियाथार्थ्यविज्ञानात्स एवोवाचेति ज्ञेयम् । कोपि महामतिरिति कर्तुराक्षोपाह्लाभः । गणयेदपीति तद्गणनं संभवतीति । विष्णोर्गुणानामगण्यत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यः कविः पार्थिवानि रजांसि विममे गणितवान्सोपि विष्णोर्वीयाणि कं कः प्रावोचं प्रावोचदित्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र तेषु स्वच्छन्दः अवतारेषु । तस्मिन्विराजाख्यपुरे । स्वांशेन चिच्छक्त्या । प्रभूतपुण्यस्य बहुपुण्यस्य । तत्र विराडाख्यसमष्टिशूलप्रपंचरूपदेहे बहुपुण्यवशाज्जीव एव बैराजत्वमाप्नोतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सोऽपीश एवेत्याह—नारायण आदिदेव इति । नारायण एव स्वमायया विराडादिभावं प्राप्नोतीति भावः । दीपिका—तत्र तेष्ववतारेषु । तस्मिन्ब्रह्माण्डे । स्वांशेनांतर्यामिरूपेण । लीलया नियमनलीलया प्रविष्टः न तु भोक्तृत्वेन । “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति श्रुतिविरोधात्, ‘स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिचितामेति’ इत्युक्तेः प्रभूतं प्रचुरं पुण्यं यस्य तस्य हिरण्यगर्भाख्यसमष्ट्यभिमानिनो जीवस्य तत्र । ब्रह्माण्डे भोक्तृत्वात् भोक्तृत्वाधिकारात् । यद्वा स्वांशेन प्रविष्टस्तदा पुरुषाभिधानं पुरुषसंज्ञामवाप आदिदेवो नारायणो भगवान् “नारायणस्तुरीयाख्यो भगवच्छब्दशब्दितः” इत्यादेः । यदा महत्स्रष्टृत्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा भूतैर्विराजं विरचय्य तस्मिन् स्वांशेनांतर्यामितया प्रविष्टो भूदिति संदर्भादयः ॥ ३ ॥ यस्य पुरुषाभिधानस्याधिष्ठातुं योग्योऽधिष्ठेय एष प्रसिद्धः प्रपञ्चः । एतेन जगत आधारत्वं पुरुषस्याधेयत्वमाधेयापेक्षयाधारस्यैव महत्त्वमाधेयस्याल्पत्वं च भवतीति भगवतोऽल्पत्वस्यानौचित्यादाह—सप्तमी वेति । तनुभृत्त्वाविशेषात्तस्यापि ज्ञानमन्यत एव स्यादत आह—यस्य स्वतःसिद्धमिति । स्थितिश्च लयश्चोद्भवश्चेति समाहारद्वन्द्वे सप्तम्यन्तम् । दीपिका—अस्य पुरुषावतारस्य गर्भोदशाश्विनः । यस्य ब्रह्माण्डप्रविष्टस्य ‘द्वितीयं त्वन्दसंस्थितम्’ इत्युक्तेरधिष्ठेयो नियम्यः । सप्तमीपक्षे तु नवीनोपासकानां चित्तस्थैर्यार्थं यस्य काय एव भुवनत्रयसंनिवेशः ‘पातालमेतस्य हि पादमूलम्’ इत्यादिशास्त्रेण कल्पितः । यद्वा—काय इति सप्तमी तृतीयार्थे, यस्य कायेनैव भुवनत्रयसंनिवेशो भवति “भूलोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः” इत्यादेः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्येन्द्रियैर्भवन्ति ‘वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रम्’ इत्यादेः । स्वतः इत्यस्य व्याख्या स्वरूपभूतसत्त्वादिति । यस्य स्वरूपभूतविशुद्धसत्त्वादेव तनुभृतां ज्ञानं भवति । पूर्वार्थे विशेष्यस्य सत्त्वस्याध्याहार उत्तरार्थे तु यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् “शास्त्रयोनित्वात्” इति न्यायोऽप्यत्रानुसन्धेयः । संदर्भोऽपीत्यमेव । विश्वनाथस्तु—यस्य महाविष्णो काये भुवनत्रयाणामूर्ध्वोदोमध्यभुवनमयानां कोटिकोटिब्रह्मांडानां प्रतिरोमकूपगतत्वेन सन्निवेशो भवति । तनुभृतामिति—यस्य स्वतः स्वांशभूतादंतर्यामित एव तनुभृतां ज्ञानम् । अन्यतैः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्थेऽध्यायेऽवतारास्तत्कर्माणि च गीतवान् । द्रुमिलो निमये तत्र श्लोका दहनदृष्टयः (२३) ॥

द्वे (२) उवाचेति पादाभ्याश्चतुर्विंशदनुष्टुभः (३४) ॥ ४ ॥

यानि यानीति । यैर्यैः स्वेषां भक्तानां स्वस्य वा छन्दः इच्छा तेन जन्मभिस्तत्तदवतारैरिह लोके हरिर्यानि यानि कर्माण्यकरोत् यानि च करोति यानि च कर्त्ता करिष्यति इति कालत्रयावतारसंबन्धीनि सर्वाणि कर्माणि नोऽस्मभ्यं भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ यो वा इति । यो वा अनन्तस्य अनन्तान् गुणान् अनुक्रमिष्यन् साकल्येन गणयितुमिच्छन् भवति । स तु बालबुद्धिः बालानामज्ञानामिव मन्दा बुद्धिर्यस्य तथाविध एव महाकालेन कथंचित् योगादिप्रयत्नवशेन पुमान्भूमेः रजांसि रेणून् गणयेदपि । संभावनायां लिङ् । अखिलशक्तिधाम्नः अचिन्त्यानन्तशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणास्तु नैव कथञ्चिदपि गणयेत् । तथा च श्रुतिः “विष्णोर्तु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इत्यादिः ॥ २ ॥ भूतैरिति । पञ्चभिर्भूतैरिति चतुर्विंशतितत्त्वानामुपलक्षणम् । आत्मना स्वेनैव सृष्टैरुत्पादितैश्चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्विराजं ब्रह्माण्डाख्यं पुरं स्वशरीरं विरचय्य निर्माय आदिदेवः सर्वकारणभूतः क्रीडापरो नारायणो भगवान् यदा तस्मिन् ब्रह्माण्डे स्वांशेनान्तर्यामिरूपेण प्रविष्टः न तु भोक्तृत्वेन तत्र प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य भोक्तृत्वात् तदा पुरुषाभिमानं पुरुषाख्यामवाप ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वाभ्याम् यत्काय इति । यस्य वै राजपुरुषस्य काये शरीरे यस्या-

धिष्ठेयः कायो वा एष भुवनत्रयस्य सन्निवेशः रचनाविशेषः यस्येन्द्रियैरेव तनुभूतां व्यष्टिसमष्टिजीवानामुभयविधानि ज्ञानकर्म-
साधनानीन्द्रियाणि बभूवुः । यस्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्त्वात्तनुभूतां ज्ञानं यद्वा स्वतः एव यस्य ज्ञानमिति सम्बन्धः । यस्य श्वसनतः
प्राणात् तनुभूतां बलं देहशक्तिः ईहा चेष्टा च भवति यश्च सत्त्वादिभिर्गुणैः विश्वस्थितिलयोद्भवे आदिकर्त्ता स आद्यः पुरुष इति ।
भागवतास्तु आदिदेवो नारायणः यदा महत्स्वष्टृत्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा भूतैर्विराजं विरचय्य तस्मिन् स्वांशेन अन्तर्यामितया
प्रविष्टोऽभूत् । यस्य महाविष्णोः काये भुवनत्रयाणामनन्तब्रह्माण्डानां संनिवेश इत्यादि व्याचख्युः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अवतारेहाप्रश्नस्य । अवतारलीलाप्रश्नस्य नवसु मध्ये सप्तमः अतः अवतारगुणकर्मज्ञानानां पूजनेऽपेक्षितत्वात् तानि
त्रिकालसम्बन्धीनि जन्मकर्मादीनि ॥ १ ॥ द्रुमिल इति द्रुतुतमवतारैः स्फूर्तिः प्राप्तैः सह मिलतीति निरुक्तिपुस्कारेण तस्यैव सर्वावतार-
गुणकर्मादियाथार्थविज्ञानात् स एवोवाचेति ज्ञेयं कोऽपि महामतिरिति कर्तुराक्षेपाह्लासः गणयेदपीति तद्गणनं सम्भवतीत्यर्थः ।
तथाच विष्णोर्गुणानामगण्यत्वे प्रमाणं श्रुतिः यः कविः पार्थिवान्यपि रजांसि विममे गणितवान् सोऽपि विष्णोर्वीर्याणि कं कः
प्रावोचं प्रावोचदित्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र तेष्ववतारेषु मध्ये तस्मिन् ब्रह्माण्डे स्वांशेन अन्तर्यामिरूपेण लीलया नियमनरूपया प्रविष्टः
न तु भोक्तृत्वेन अनश्नन्नन्योत्राभिचाकशीति इति श्रुतिविरोधात् 'स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेती'त्युक्तेः प्रभूतं
प्रचुरं पुण्यं यस्य तस्य हिरण्यगर्भाख्यसमष्ट्यभिमानिनो जीवस्य तत्र ब्रह्माण्डे भोक्तृत्वात् भोक्तृत्वाधिकारात् यदा स्वांशेन विष्टस्तदा
पुरुषाभिधानं पुरुषसन्ज्ञामवापेति यत्तदोः सम्बन्धः ॥ ३ ॥ अस्य पुरुषावतारस्य नमोदशायिनः यस्य ब्रह्माण्डप्रविष्टस्य 'द्वितीयं
त्वण्डसंस्थित'मित्युक्तेः अधिष्ठेयो नियम्यः सप्तमीपक्षे तु नवीनोपासकानां चित्तस्थैर्यार्थं यस्य काये एव भुवनत्रयसन्निवेशः
'पातालमेतस्य हि पादमूल'मित्यादिशास्त्रेण कल्पितः यद्वा काय इति सप्तमी तृतीयार्थे यस्य कायेनैवैष भुवनत्रयसन्निवेशो भवति
'भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भूवल्लोकोऽस्य नाभित' इत्यादेः ज्ञानकर्मैन्द्रियाणि यस्येन्द्रियैर्भवन्ति 'वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्र'मित्यादेः
स्वत इत्यस्य व्याख्या स्वरूपभूतसत्त्वादिति यस्य स्वरूपभूतविशुद्धसत्त्वादेव तनुभूतां ज्ञानं भवति पूर्वार्थे विशेष्यस्य सत्त्वस्वाध्याहार
उत्तरार्थेतु यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

१-३ उभयेन्द्रियाणि यस्येन्द्रियैः इन्द्रियशब्दो गौणः इन्द्रियवत्परिकरभूतं शेषभूतमित्यर्थः । बलं धारणसामर्थ्यम् ओजः
प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ईहा चेष्टा ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्वीरराधव्याख्या

मूर्त्योभिमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियतमावतारं सम्पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथा स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्
इत्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितं तत्र पृच्छति 'यानि यानीति यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः स्वेच्छावतारैरिह लोके कर्त्ता करिष्यति
स्वच्छन्देत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तं तानि कालत्रयगोचरावतारसम्बन्धीनि चेष्टितानि नोऽसम्भ्यं भवन्तो ब्रुवन्तु विस्तारा-
दर्शयन्तु ॥ १ ॥ यानि यानि ब्रुवन्तिवति प्रश्नस्य साकल्यविषयतामालक्ष्यानन्यान्न तानि साकल्येन कथयितुं शक्यानि संक्षेपतः
कानिचित्कथयिष्यामीत्याह—द्रुमिलः । य इति । अनन्तस्यापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतो गुणान्योऽनुक्रमिष्येद्वगयितु-
मिच्छति स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य सः मन्दमतिरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तान्विशिनष्टि—अनन्तानिति । एतदेवोपपादयति ।
रजांसीति । कालेन महता कथञ्चित्केनचिद्यत्नेन भूमेरजांसि रेणून् गणयेत्सम्भावनायां लिङ् अखिलशक्तिधाम्नः विविधविचित्र-
शक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणास्तु नैव गणयेदानन्यादिति भावः । अत्र 'विष्णोर्लोकं वीर्याणिप्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि'
इति श्रुत्यर्थोऽभिसंहितः ॥ २ ॥ तावद्ब्रह्माण्डशरीरकवैराजपुरुषावतारमाह—भूतैरिति । आत्मना स्वेन सृष्टेर्भूतैः पृथिव्यादिभिः
भूतग्रहणं चतुर्विंशतितत्त्वानामुपलक्षणं यदा विराजं ब्रह्माण्डरूपं पुरं विरचय्य तस्मिन्पुरे स्वांशेन विष्टः धारकतयानुप्रविष्टः तदा
आदिदेवो नारायणः पुरुषाभिधानं पुरुषाख्यामवाप अयं वैराजः पुरुषः स्वावताराणामाद्योऽवतार इत्यर्थः ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह
द्वाभ्याम् । यदिति । यस्य वैराजपुरुषस्य कायः ब्रह्माण्डात्मको देहः भुवनत्रयस्य सन्निवेशो यस्मिंस्तथाभूतः यस्येन्द्रियैः कारण-
भूतैस्तनुभूतां व्यष्टिसमष्टिजीवानामुभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि बभूवुः इन्द्रियसम्बन्धोक्त्या तज्ज्ञानस्येन्द्रियसापेक्षत्वशङ्कां
निरस्यति । ज्ञानं स्वत इति । यस्येत्यनुषङ्गते श्वसनतः आसात् आसस्थानीयाद्यायोस्तनुभूतां बलं धारणसामर्थ्यमोजः प्रवृत्ति-
सामर्थ्यम् । ईहा चेष्टा च भवति स एव सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राकृतगुणैः स्ववश्यैः स्थितिलयोद्भवे समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी
विश्वस्थित्यादिनिमित्त इत्यर्थः । आदिकर्त्ता आदिश्चासौ कर्त्ता च उपादानं निमित्तकारणं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वच्छन्दजन्मभिः स्वेच्छावतारैः कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ दुर्मिलः भगवद्गुणकर्मणामनन्तत्वात्प्रभो दुष्परिहर इति भावेनाह—यो वा इति ॥ २ ॥ नन्वेवञ्छ्लोके प्रभप्रतिवचने गुरुशिष्यभावौ च न स्त इति दोषपरिहाराय यथाशक्ति प्रवक्ष्यामीत्यभि-
सन्धायाह—भूतैरित्युपलक्षणं महदहङ्कारौ पञ्च भूतानि च यदा ससर्ज तदा पुरुषाभिधानमवाप यदा च महदादिचतुर्विंशतितत्त्वै-
विराजं ब्रह्माण्डाख्यं पुरं विरचय्य स्वांशेन तस्मिन् प्रविष्टः तदा पुरुषाभिधानमवाप । यदा चात्मसृष्टेः पृथिव्यादिपञ्चभूतैः
ब्रह्माण्डान्तःपुरं जातावेकवचनं पुराणि शरीराणि विरचय्य स्वांशेन पुरुषरूपेण तस्मिन् विष्टः तदा पुरुषाभिधानमवाप—

“विष्णोस्तु पुरुषाख्यानि त्रीणि रूपाण्यथो विदुः—

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं देहिनां देहे तानि ज्ञात्वा विमुच्यते” ॥

इति पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वोक्तेः साक्षात्सच्चिदानन्दानि पुरुषरूपाणि विष्णोरभिन्नानीति ज्ञातव्यं नरः
पुरुषः तेन सृष्टं नारन्तस्याश्रयो नारायणः नरसृष्टत्वाच्चारं ब्रह्माण्डं तदाश्रयोऽपि नरस्य विद्यमानं नारं शरीरं तदाश्रयोऽपि संसार-
व्यावृत्त्यर्थम् आदिदेव इति ॥ ३ ॥ एतदेव विशिनष्टि—यत्काय इति । भुवनत्रयसन्निवेशो यस्य काये शरीरे भगवच्छरीराधारत्वेन
वर्तते इत्यर्थः । तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्पादकानीन्द्रियाणि यस्य हरेरिन्द्रियैः प्रेरितानि प्रवर्तन्ते अनेन शरीरान्तस्थत्वमुक्तं
कथं प्रेरकत्वमित्यत उक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपेणान्तःशरीरं विशतः न केवलं श्रवणादीनि यदिन्द्रियप्रेरितानि अपितु बलादीन्य-
पीत्याह—बलमिति । सत्त्वादिभिर्गुणैः स्थितिश्च लयश्च उद्भवश्च यस्मात्स तथा अत आदि कर्तैत्युच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वं शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेरित्युक्तं तदनुसारेण मूर्त्योर्भिमतयात्मन इति स्तवैः स्तुत्वेति च ज्ञातुं शक्यते
ततस्तदर्थमाह—यानि यानीति ॥ १-२ ॥ तत्र सामान्यतः पुरुषावतारमाह—भूतैरिति । आदिदेवो नारायणः श्रीभगवान्
'नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दित' इत्यादेः यदा महत्स्रष्टृत्वेन पुरुषाभिमानमवाप तदा भूतैर्विराजं विरचय्य तस्मिन्
स्वांशेन प्रविष्टोऽपि पुरुषाभिधामवापेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्र द्वितीयं पुरुषं विवृणोति—यत्काय इति । यच्छब्देन ब्रह्माण्डप्रविष्टमुच्यते
'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणी'त्यादेः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्थे द्विविधः प्राख्यदवतारान् हरेर्गुणान् । लीलाश्च तेषु विस्तार्य नारायणमवर्णयत् ॥

“मूर्त्योर्भिमतयात्मन इति श्रुतेर्भगवतः कियत्यो मूर्त्यं इत्यवतारजिज्ञासा तथा “स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्” इति श्रुतेः ।
तस्य कियन्ति गुणचरितानि स्तव्यानीति चरितेऽपि जिज्ञासेत्यतः पृच्छति—यानीति । कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ तस्यावतारगुणकर्मणां
सङ्ख्यातीतत्वात् यथा शक्येव कथयिष्यामीत्याह—य इति । अनुक्रमिष्यन् क्रमेण गणयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रादौ पुरुषा-
वतारमाह—भूतैरिति द्वाभ्याम् । आदिदेवो नारायणः श्रीभगवान् यदा महत्स्रष्टृत्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा भूतैर्विराजं विरचय्य
तस्मिन् स्वांशेनान्तर्गमितया प्रविष्टोऽभूत् ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह—यस्य महाविष्णोः काये भुवनत्रयाणामधोमध्यभुवन-
मयानां कोटिकोटिब्रह्माण्डानां प्रति रोमकूपगतत्वेन सन्निवेशो भवति । तनुभृतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः
स्वांशभूतादन्तर्यामित एव तनुभृतां ज्ञानं यस्य श्वसनतः प्राणात् तनुभृतां बलं देहशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया यश्च
सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भवे कर्मण्यादिकर्ता ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पूर्वाध्याये 'महापुरुषमभ्यर्च्येन्मूर्त्योर्भिमतयात्मनः' इति 'स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्' इति च वर्णितं श्रुत्वा मूर्त्तिविज्ञानार्थं
स्त्वविषयभूतगुणकर्मविज्ञानार्थं च पृच्छति, यानीति । स्वच्छन्दजन्मभिः स्वेच्छावतारैः कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ त्रैकालिकानि
भगवदवतारगुणकर्मणि साकल्येन वक्तुमशक्यान्त्यतः संक्षेपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याह—य इति । अनन्तस्य इत्यन्तानवच्छिन्नस्य
अनन्तानसङ्ख्येयान् योऽनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति स वै निश्चयेन बालबुद्धिः बाला परतत्त्वविचारहीना बुद्धिरस्य स तथा

कालेन भूमिरजोगणयितुं पर्याप्तेन कश्चित्कथञ्चिद्भूमेः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वचेतनाचेतनशक्त्यालयस्य गुणास्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि' इत्यादिः ॥ २ ॥ तत्र पुरुषावतारं तद्गुण-
कर्माणि चाह — भूतैरिति त्रिभिः । स्वांशेन कालाख्येन आत्मसृष्टैः भूतैः तदुपलक्षितैर्महदादिभिः विराजं पुरं सावरणं भुवनत्रयात्मकं
शरीरं विरचय्य निर्माय तस्मिन् यदा आदिदेवः विष्टः प्रविष्टस्तदा नारायणः स्वसृष्टजलायनः सन् पुरुषाभिधानमवापेत्यन्वयः ॥ ३ ॥
यस्य पुरुषस्य कार्ये विराजि एष भुवनत्रयस्य सन्निवेशः यस्येन्द्रियैः तनुभूतां व्यष्टिसमष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य ज्ञानं
तदुपलक्षितं कर्म स्वतः इन्द्रियनिरपेक्षम् 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्पचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इति श्रुतेः यस्य श्वसनतः प्राणात्
बलं देहशक्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिरीहान्तःकरणशक्तिः सत्त्वादिभिः स्वशक्तिगुणैः तदुपलक्षितैर्नियोज्यकर्तृभिः स्थितिश्च लयश्च
उद्भवश्च यस्मात्स तथा अत एव आदिकर्त्ता नियोजककर्त्तृत्युच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

मायातत्तरणज्ञानकर्मेनिर्णयबोधनैः । शुद्धचित्तःशुद्धलीलां हरेः पृच्छति मुक्तये ॥ १ ॥

तृतीयेयं समाख्याता कक्षा हरिकथा सदा । श्रोतव्येति यतश्चित्तं सर्वथा तत्परं भवेत् ॥ २ ॥

यानीति, कालभेदेन करणभेदेन स्वरूपवैजात्येन यानि भिन्नानि तानि कथयेत्यर्थः, तत्तत्काले कृतानि तत्तत्कालकृतदोष-
निवर्तकानि भवन्ति, तत्तत्तज्जन्मकृता तादृशजन्मवतां निवर्तकानि कर्माणि च सजातीयकर्मकृतदोषनिवर्तकानीति भेदप्रभादवगम्यते,
स्वच्छन्देति कर्मेनिर्बन्ध निराकरणं भक्तेच्छा वा ॥ १ ॥ अलौकिकनामा उत्तरं वदन् सर्वकथनमशक्यमित्या य इति, एतेन
कालविलम्बान् न वदन्त्यन्ये वक्ष्यन्तीतिभ्रमं वारयति, अन्तो नाशः परिच्छेदो वा, अनन्तो देशकालापरिच्छिन्नः, अपरिमित-
ब्रह्माण्डेष्वपरिमितब्रह्मकल्पेषु चैकस्मिन् ग्रामे एकस्मिन् दिवसे एकमपि कर्म गणयेत् तदा जन्मनां कोटिः समाप्येत, किञ्च गुणास्तु
ज्ञानकृतिभेदप्रकाशका यथा वेदादिविद्याः शिल्पादिविद्याश्च, तत्रैकयापि विद्याया यद्येकं कार्यं कुर्यात् तथाप्यानन्त्यं, तिष्ठतु कर्मणां
वार्ता कारणभूतगुणानामपि गणनाशक्या, अनन्तशब्दः सङ्ख्यापरिच्छेदमपि वारयति, गुणानां कर्मत्वेन गुणा एव गणनीया न तु
स्वोपयुक्तत्वेन, अतो व्याघाताननुसन्धानाद् बालबुद्धिः बुद्धिग्राह्यसङ्ख्यावत्त्वे बहूनामन्तता तदभावेनन्तत्वम् अत एतावत्त्वाभावाज्
ज्ञानमेव नास्ति वचनं दूरापास्तं, नन्वशक्त्या तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह रजांसीति, सूक्ष्मा दृश्या एव कणा रजःशब्देनोच्यते ते
परमाणुशतेन भवन्तीतिप्रसिद्धिः, तत्कोटिर्गुञ्जायां ततः पञ्चाशत्कोटिरूपायां परं पुरुषभारा भवन्ति, एवं कथञ्चिद् गणयेत्, नन्ववताराः
परिगणिता एव गुणाश्चेति कथमेवमत आह सर्वस्त्वान्तर्यामिणः 'तृतीयं सर्वभूतस्थ'मिति 'एकस्तृतीयः पुरुषावतारः', तत्र प्रतिजीव-
प्रेरणायामानन्त्यं गुणानाम् ॥ २ ॥ अवताराश्चानन्ता इत्येवोचाम तथापि त्रिकालानुगताननवतारान् वक्तुं प्रथमं बीजं पुरुषावतारमाह
भूतैरिति, यदा स्वांशेनाविष्टस्तदा पुरुषाभिधानमवापेतिस्म्वन्धः, स्वांश आनन्दांशः, श्रुतिकारणवादानुसारेण पञ्च महाभूतानि भगवतैव
सृज्यन्ते 'एतस्माज् जायते प्राण' इत्यादिना साक्षात्सर्वपक्षन्यायेन न साङ्ख्याद्यनुसारेण स्वांशेन विष्टत्वे हेतुरत एव विराजः पुरस्त्वेन
निर्माणं, अस्मिन् कल्पे सर्वमात्मार्यमिति गम्यते, 'पुरः पुरुष आविश'दिति श्रुतेः पुरप्रवेशात् पुरुषत्वं, उषधातुः प्रवेशार्थ इति,
पुराशब्दादासधातोः पूःशब्दाद् विशधातोर्वर्णव्यत्याससंप्रसारणषत्वैरिदं रूपमिति वेदविदः, असाधारणसृष्टिरेषा, मर्यादाभक्तिमार्गं
नारायणो मूलभूतः स न जलवासेन किंत्वादिवेवः, आदिकारणभूतोपि दैवमार्गप्रवर्तकः, अभिधानमवापेतिवदन् कदाचिदेव पुरुषस्यावतार-
त्वमिति सूचयति ॥ ३ ॥ अस्य चरित्रमाह यस्मावेति, मुख्यपालनशक्तिरेषा शरीरेन्द्रियान्तःकरणप्राणैः सर्वपरिपालनं करोति,
सर्वावतारबीजं च भुवनत्रयस्य सम्यङ्निवेशोऽस्मिन् कार्ये, लोकत्रयमपि पुत्रमिवाङ्के स्थापयतीत्यर्थः, किञ्च यस्येन्द्रियैरस्मादिन्द्रिय-
देवताविषयैः, तनुभूतां ज्ञानक्रियामयानीन्द्रियाणि, आधिदैविकस्यैवोपाध्यनुप्रविष्टस्याध्यात्मिकत्वमिति गोलकविनियोगः, इन्द्रियाणां
तु विषयत्वं, हस्तेन दुग्धमिव पाययतीत्यर्थः, अन्तःकरणे विशेषमाह, ज्ञानं स्वतः, इन्द्रियत्वे तु पूर्वोक्त एव विनियोगः, स्वानुभव-
हेतुत्वे स्वस्य स्वत एव नित्यसिद्धं ज्ञानं, ज्ञानरूपस्यात्मनो ग्रहणाशक्तावन्तःकरणप्रतिबिम्बितस्य ग्रहणं भवति, तदत्र नास्ति, स्वतः
सिद्धज्ञानेन सर्वान् भावयतीत्यर्थः, प्राणकार्यमाह श्वसनतः शरीरेन्द्रियशक्ती, साधारणं च कार्यमासन्यस्य चेष्टा, क्षुत्पिपासे च चेष्टया
परिगृहीते, अवान्तरोत्पत्तिस्थितिप्रलयानाह सत्त्वादिभिरिति, तावन्मात्रत्वं निराकरोत्यादिकर्त्तैति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

चतुर्थोऽध्यायं विवरिषवः सङ्गतिमाहुर्मध्येत्यादि, तथा चैककार्यत्वं निर्वाहकत्वं वा सङ्गतिरित्यर्थः, पूर्वोक्तैः कार्यसिद्धौ किमन-
येत्यत आहुस्तृतीयेति । तृतीया सर्वानुकल्परूपा साधनभक्तिरूपा वा, तथा च निर्वाहकत्वावश्यकेत्यर्थः, यानीत्यत्र भेदप्रश्नादिति
भेदेन त्रयाणां प्रश्नादित्यर्थः ॥ १ ॥ भूतैरित्यत्र हेतुरिति तेषां स्वसृष्टत्वं हेतुरित्यर्थः, गम्यत इति, अन्यथा जीवमेव तत्र प्रवेशयेदित्यर्थः ।

नारायणो मूलभूत इति नारायणपदं मूलभूतवाचकमित्यर्थः, अभिधानेत्यादि, आसिकथनेन कादाचित्कत्वसूचनात् यदा स्वयं न विशति सृजति च तदा पुरुषस्य जीवत्वं करणं चेति तृतीयस्कन्धविरोधः ॥ ३ ॥ यत्काय इत्यत्र पुरुषावतारस्वरूपमाहुर्मुख्यपालन-
शक्तिरिति सर्वावतारबीजमिदमेतन् नानावताराणांमिति प्रथमस्कन्धोक्तेरित्यर्थः पुत्रमिवेति, यस्येन्द्रियैरित्याकाराल्लिङ्गादङ्गात्
सम्भवतीति श्रुत्युक्तधर्मवत्त्वं सर्वेषामात्र बोध्यत इति तथेत्यर्थः । ननु तदिन्द्रियैश्चेदस्मदिन्द्रियाणि तदा तस्येवास्माकमपि ज्ञानं
तद्गोलकैरेव स्यान् न त्वस्मद्गोलकमपेक्षयेत्येतत् आहुराधिदैविकेत्यादि, द्वितीयस्कन्ध 'आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविको
यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक' इतिकथनात् तथेत्यर्थः, 'रस एव जिह्व' इति 'स सर्वधीधृत्त्यनुभूतसर्व' इतिकथनाच्चान्यमपि
विशेषमाहुरिन्द्रियाणामित्यादि, तथा च यथा स्वस्तन्यं स्वयं हस्तेन पाययति तथा स्वेन्द्रियाण्यस्मद्विषयरूपाणि करोतीत्यर्थः, स्वत इति
स्वस्मात् पुरुषावतारादभिन्नादन्तःकरणादित्यर्थः, तस्य भिन्नत्वे कार्यान्तरं तस्याहुरिन्द्रियेत्यादि, पूर्वोक्तो विषयत्वरूपः, एतेनैतदन्तः-
करणस्य बन्धमोक्षौ कार्योक्तौ पुनः कार्यान्तरमाहुः स्वानुभवेत्यादि, तेन कार्येण जीववैलक्षण्यं बोधयन्ति ज्ञानरूपेत्यादि, चेष्टेतीहा-
पदोक्ता, तावन्मात्रमिति गुणद्वारकत्वं, गुणोत्पत्तिस्थितिप्रलयकृत्वात् तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

चतुर्थे निमिना पृष्ठो द्रुमिलो मुनिसत्तमः । हर्यवतारकार्याणि प्राहेति विनिरूप्यते ॥ १ ॥

मूर्त्याभिमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं सम्पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथा 'स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्'
इत्युक्तेस्तुत्यर्थं गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितमतस्तत्पृच्छति—यानि यानीति । यैर्यैः स्वेषां भक्तानां स्वस्य वा छन्दः इच्छा तेन जन्म-
भिस्तत्तदवतारैरिह लोके हरियानि यानि कर्माण्यकरोत् यानि च करोति यानि च कर्त्ता करिष्यति तानि कालत्रयावतारसम्बन्धीनि
सर्वाणि कर्माणि नोऽस्मभ्यं भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ त्वया पृष्ठानि कालत्रयसम्बन्धिसकलावतारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यान्त्यतः
सङ्क्षेपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याशयेनाह—य इति । यो ना अनन्तस्य अनन्तगुणस्य गुणान् अनुक्रमिष्यन् साकल्येन गणयितु-
मिच्छन्भवति स तु बालबुद्धिः बालानामज्ञानामिव मन्दा बुद्धिर्यस्य तथाविध एव । कुत इत्यपेक्षायामशक्यत्वादित्याह—रजांसीति ।
महता कालेन कथञ्चिन् योगादिप्रयत्नवशेन पुमान् भूमे रजांसि रेणून् गणयेदपि । सम्भावनायां लिङ् । अखिलशक्तिधाम्नः
अचिन्त्यानन्तशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणास्तु नैव कथञ्चिदपि गणयेत् । तत्र हेतुमाह—अनन्तानिति, अनन्तत्वादित्यर्थः । तथा च
श्रुतिः—“विष्णोर्तु कं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इत्यादिः ॥ २ ॥ तत्र प्रथमं सर्वावतारबीजं पुरुषावतार-
माह—भूमेरिति । चतुर्विंशतितत्त्वानामुपलक्षणम् । आत्मना स्वेनैव सृष्टेरुत्पादितैश्चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैर्विराजं ब्रह्माण्डाख्यं पुरं
स्वशरीरं त्रिरचय्य निर्माय आदिदेवः सर्वकारणभूतः क्रीडापरो नारायणो भगवान् यदा तस्मिन् ब्रह्माण्डे स्वांशेनान्तर्यामिरूपेण
प्रविष्टस्तदा पुरुषाभिधानं पुरुषाख्यमवापेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह—यत्काय इति द्वाभ्याम् । यस्य वैराजपुरुषस्य
काये शरीर एवैष भुवनत्रयस्य सन्निवेशः रचनाविशेषः । यस्येन्द्रियैरेव तनुभृतां व्यष्टिसमष्टिजीवानामुभयविधानि ज्ञानकर्म-
साधनानीन्द्रियाणि बभूवुः । इन्द्रियसम्बन्धोक्त्या तत् ज्ञानस्येन्द्रियसापेक्षत्वमाशङ्क्य तन्निरस्यति—स्वत एव यस्य ज्ञानमिति
सम्बन्धः । यस्य श्वसनतः प्राणात् तनुभृतां बलं देहशक्तिः ईहा चेष्टा च भवति । यश्च सत्त्वादिभिर्गुणैर्विश्वस्थितिलयोद्भव आदि-
कर्त्ता, आदिशब्देनोपादानकर्त्ता निमित्तं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तवानवतारेहाप्रनोत्तरं तुरीयके । सप्तमो द्रुमिलो नाम जयन्तीनन्दनोऽङ्कगः ॥ १ ॥

‘मूर्त्याभिमतयाऽऽत्मनः’ इत्यनेनात्मनः प्रियतममवतारं सम्पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथा 'स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम्'
इत्युक्ते गुणकर्मज्ञानमपेक्षितं तत्र पृच्छति राजा । यानि यानीति । हे मुनयः, हरिः भगवान्, यैः यैः, स्वच्छन्दजन्मभिः स्वेच्छा-
वतारैः, इह लोके, यानि यानि, कर्माणि चेष्टितानि, चक्रे कृतवान्, करोति सांप्रतमाचरति, कर्त्ता करिष्यति, वा चार्थ । स्वच्छन्द-
जन्मभिरित्यनेन भगवदवताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम् । तानि कालत्रयगोचरावतारसम्बन्धीनि चरित्राणि, नोऽस्मभ्यं, भवन्तः
ब्रुवन्तु ॥ १ ॥ यानि यानि तानि ब्रुवन्तिवति प्रश्नस्य साकल्यविषयतामालक्ष्यानन्त्यान्न तानि साकल्येन कथयितुं शक्यानि अतः
संक्षेपत एव कानिचित् कथयिष्यामि इत्याह द्रुमिलः । यो वा इति । अनन्तस्य अपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतः, अनन्तानन्त-
वर्जितान् गुणान्, यः अनुक्रमिष्येत् गणयितुमिच्छतीत्यर्थः । स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य सः, वै मन्दप्रज्ञ एव इत्यर्थः । एतदेवोप-
पादयति । रजांसीति । कालेन महताऽनेहसा, कथंचित् केनचित्त्वेन, भूमेः पृथिव्याः, रजांसि रेणून्, गणयेत् यः कश्चिज्जनः

संख्यां कुर्यात्, संभावनायां लिङ् । सोऽपि अखिलशक्तिधाम्नः विविधविचित्रशक्त्याश्रयस्य भगवतः, गुणांस्तु, नैव गणयेत् । आनन्त्यादिति भावः । अत्र 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि' इति श्रुत्यर्थोऽभिसंहितः ॥ २ ॥ तावद्ब्रह्माण्डशरीरकवैराजपुरुषावतारमाह । भूतैरिति । आत्मना स्वेन सृष्टानि तैः, पञ्चभिः, भूतैः पृथिव्यादिभिः, भूतप्रहणं चतुर्विंशतितत्त्वानामुलक्षणम् । यदा विराजं ब्रह्माण्डरूपं, पुरं नगरं, विरचय्य विशिष्टरचनायुक्तं सृष्ट्वा, तस्मिन् पुरे, स्वांशेन स्वावतार-भूतवैराजपुरुषरूपेणेत्यर्थः । विष्टः धारकतयाऽनुप्रविष्टः, तदा आदिदेवः नारायणः, पुरुषाभिधानं पुरुषाख्याम्, अवाप अयं वैराज-पुरुषः स्वावताराणामाद्योऽवतार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वाभ्याम् । यत्काय इति । यत्कायः यस्य ब्रह्माण्डात्मको देहः, भुवनत्रयस्य संनिवेशो यस्मिन् तथाभूतः, भवति । यस्य इन्द्रियैः कारणभूतैरक्षैः, तनुभृतां व्यष्टिसमष्टीनां जीवानाम्, उभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्माख्योभयेन्द्रियाणि, बभूवुः । इन्द्रियसंबन्धोक्त्या तज्ज्ञानस्य इन्द्रियसापेक्षत्वशङ्कां निरस्यति । यस्येत्यनुषङ्गते । स्वतः एव ज्ञानं, श्वसनतः श्वासात्, श्वासस्थानीयाद्यायोरित्यर्थः । तनुभृतां, बलं धारणसामर्थ्यमित्यर्थः । ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, ईहा चेष्टा च, भवति । एष सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः स्ववश्यैः प्राकृतगुणैः, स्थितिलयोद्भवे समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । विश्वस्थित्यादि-निमित्ते इत्यर्थः । आदिश्चासौ कर्त्ता चादिकर्त्ता, उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् के अवतारों का वर्णन

राजा निमि ने पूछा—योगीश्वरो ! भगवान् स्वतन्त्रता से अपने भक्तों की भक्ति के वश होकर अनेकों प्रकार के अवतार ग्रहण करते हैं और अनेकों लीलाएँ करते हैं । आपलोग कृपा करके भगवान् की उन लीलाओं का वर्णन कीजिये, जो वे अवतक कर चुके हैं, कर रहे हैं या करेंगे ॥ १ ॥ अब सातवें योगीश्वर द्रुमिलजी ने कहा—राजन् ! भगवान् अनन्त हैं । उनके गुण भी अनन्त हैं । जो यह सोचता है कि मैं उनके गुणों को गिन लूँगा, वह मूर्ख है, बालक है । यह तो सम्भव है कि कोई किसी प्रकार पृथ्वी के धूलिकणों को गिन ले, परन्तु समस्त शक्तियों के आश्रय भगवान् के अनन्त गुणों का कोई कभी किसी प्रकार पार नहीं पा सकता ॥ २ ॥ भगवान् ने ही पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश—इन पाँच भूतों की अपने-आप से अपने-आप में सृष्टि की है । जब वे इनके द्वारा विराट् शरीर, ब्रह्माण्ड का निर्माण करके उसमें लीला से अपने अंश अन्तर्यामीरूप से प्रवेश करते हैं (भोक्तरूप से नहीं, क्योंकि भोक्ता तो अपने पुण्यों के फलस्वरूप जीव ही होता है) तब उन आदिदेव नारायण को 'पुरुष' नाम से कहते हैं, यही उनका पहला अवतार है ॥ ३ ॥ उन्हींके इस विराट् ब्रह्माण्ड शरीर में तीनों लोक स्थित हैं । उन्हींकी इन्द्रियों से समस्त देहधारियों की ज्ञानेन्द्रियाँ और कर्मेन्द्रियाँ बनी हैं । उनके स्वरूप से ही स्वतः सिद्ध ज्ञान का सञ्चार होता है । उनके श्वास-प्रश्वास से सब शरीरों में बल आता है तथा इन्द्रियों में ओज (इन्द्रियों की शक्ति) और कर्म करने की शक्ति प्राप्त होती है । उन्हींके सत्त्व आदि गुणों से संसार की स्थिति, उत्पत्ति और प्रलय होते हैं । इस विराट् शरीर के जो शरीरी हैं, वे ही आदि कर्त्ता नारायण हैं ॥ ४ ॥

आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ।

रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्या नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः ।

नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥

इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्युपाख्यम् ।

गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातेः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिम्नः ॥ ७ ॥

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ।

मां भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः आद्यः पुरुषः रजसा अस्य सर्गे आदौ शतधृतिः अभूत्, स्थितौ क्रतुपतिः द्विजधर्मसेतुः विष्णुः, तमसा अप्ययाय रुद्रः इति प्रजासु सततम् उद्भवस्थितिलयाः ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्त्या नरऋषिः प्रवरः प्रशान्तः नारायणः, अजनिष्ट, नैष्कर्म्यलक्षणं योगम् उवाच, चचार, यः अद्य अपि ऋषिवर्यैर्निषेविताङ्घ्रिः आस्ते ॥ ६ ॥ मम धाम जिघृक्षति इति इन्द्रः विशङ्क्य सगणं कामं न्ययुक्तं अतन्महिम्नः सः बदर्युपाख्यं गत्वा अप्सरोगणवसन्तसुगन्धवातैः स्त्रीप्रेक्षणेभुभिः अविध्यत् ॥ ७ ॥ आदिदेवः शक्रकृतम् अक्रमम् विज्ञाय गतविस्मयः प्रहस्य एजमानान् प्राह भो मदन मारुत देववध्वः मा भैष्ट बलिम् गृह्णीत नः इमम् अशून्यम् कुरुष्वम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आदिकर्तेत्यनेन तत्पूर्वकं कर्त्रन्तरमपि सूचितं तदर्थयितुं गुणावतारद्वारा चराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह । आदाविति । यस्येत्यनुषंगः । यस्य रजसाऽस्य जगतः सर्गे कार्ये शतधृतिः ब्रह्माऽभूत् । स्थितौ च विष्णुर्यस्य सत्त्वेनेति शेषः । क्रतुपतिस्तत्फलदाता । द्विजातीनां तद्धर्माणां च सेतुः पालक इत्यर्थः । यस्य तमसाऽस्याप्ययाय संहाराय रुद्रोऽभूत् । इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजासूद्भवादयो यतो भवन्ति स आद्यः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ नरनारायणावतारमाह । धर्मस्येति । धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेनाजनिष्ट जातः । तच्चरितमाह । नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्म कर्मनिर्हाररूपं वा उवाच नारदादिभ्यः स्वयं चचार च । योऽद्यापि कर्माचरन्नास्ते । ऋषिवर्यैर्निषेवितावङ्घ्री यस्य सः ॥ ६ ॥ भगवदवतारत्वद्योतकं परमोपशमं दर्शयितुमितिहासमाह इन्द्र इति दशभिः । धाम स्थानं तपसा प्रहीतुमिच्छतीति विशङ्क्य तपोनाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास । स कामो बदरीभिरुपाख्यायते यस्तं तस्याश्रममप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणान्येव इषवो वाणास्तैः । न तस्य महि महिमानं जानातीत्यतन्महिम्नः ॥ ७ ॥ अक्रममपराधम् । अहो अहं धीर इति विस्मयो गर्वस्तद्रहितः । एजमानान् शापमिषा कपमानान् । भो विभो समर्थं मदन मारुत हे देववध्वः कामवायवप्सरसः मा भैष्ट । बलिमातिथ्यम् । तान्प्रार्थयते । इममस्माकमाश्रममशून्यं पूर्णं कुरुष्वम् । आतिथ्याभावे शून्यप्रायः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवन्शीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्पूर्वकं पुरुषावतारपूर्वकम् । तत् कर्त्रन्तरत्वम् । गुणोपाधिका अवतारा ब्रह्मविष्णुरुद्रा गुणावताराः तद्द्वारा तान्द्वारीकृत्य । यस्य पुरुषस्य । रजसा रजःशक्त्या । सर्गे सर्गार्थम्, निमित्ते सप्तमी । 'शतानन्दः शतधृतिः पञ्चजोद्भव आत्मभूः' इति धरणिः । तत्फलदाता क्रतुफलदाता । तद्धर्माणां द्विजातिधर्माणाम् । इत्यर्थ इति—सेतुरिव रक्षक इति भावः । सततं प्रतिकल्पम् । तत्पूर्वकम्—स पुरुष एव पूर्वः यस्य कर्त्रन्तरस्य तत्तथा । तदर्थयितुं ब्रह्मादिलक्षणं कर्त्रन्तरं ज्ञापयितुं, यस्येत्यनुषङ्गः । यस्येन्द्रियैरिहान्वितस्य यच्छब्दस्य पुनः संबंध इति । एवं संदर्भस्तु—तस्माद्गुणावतारमाह—सर्गं विसर्गे विष्णुः, सत्त्वेनेत्यनुक्तिस्तस्य शुद्धरूपत्वात्, सान्निध्ये नैव सत्त्वगुणोपकारकत्वाच्च ॥ ५ ॥ तच्चरितं नरनारायणचरितम् । कृतावतारप्रयोजनोऽपि लोकानुग्रहकातरो भूमावेकत्राश्रमविशेष आस्त इत्याह—योद्यापीति । ऋषिवर्यैर्नारदाद्यैः । निर्गतं कर्म कर्तृत्वं यस्मात्तदकर्तृ आत्मस्वरूपं निष्कर्मैत्युच्यते, ततः स्वार्थे व्यञ्, नैष्कर्म्यं तल्लक्ष्यतेऽनेन तत्कर्म भगवद्वाराधनलक्षणमुवाच नारदादिभ्यः । 'तत्र सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः' इति प्रथमोक्तेः । कर्म भगवद्ध्यानलक्षणं तपः ॥ ६ ॥ श्रीनारायणं प्राणं च विना कामादयो ज्ञानरोधिनः सर्वान्सुरानप्याविशन्ति किमुतान्यानित्यभिप्रायेणेन्द्रस्याज्ञानं भगवन्महिम्नोऽप्रतिहतत्वं च प्रकटयति—उपाख्यायते लोकैः कथ्यते । तस्य नरनारायणस्य । काम इतीन्द्रादीनामुपलक्षणम् । अतन्महिम्नत्वे कामादयो भगवदभिभवेऽसमर्था इत्यत्र प्रमाणमाह—'अथैनमेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः एवमेता देवताः पाप्मनाविद्धाः' इत्यादिश्रुतेः, 'तेहासुरा रुत्वा विदध्वसुर्यथाशमान् मास्ये धृत्वा विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विध्वंचो विनेशुः' इत्यादिश्रुतेश्च । असुरा असुरतुल्याः कामादय इत्यर्थः । परमोपशमं सर्वोत्कृष्टतरिन्द्रियनिग्रहं, किं वा—'शमो मज्जिष्ठता बुद्धेः' इति भगवदुक्तेर्लोकसंग्रहार्थं बुद्धेर्भगवन्निष्ठाम् ॥ ७ ॥ भातीति भुस्तत्संबुद्धौ भो, कामं प्रतीयं संबुद्धिः । मादयति कामिन इति मदनो वसन्तः 'वसंत उन्मादकरः प्रजानाम्' इत्युक्तेः । तत्संबुद्धौ हे वसन्तर्तो । मारयति विरहिण इति मरुत्स एव मारुतो मलयानिल इति ज्ञेयम् । प्रकृतत्वास एव कामोद्द्योतकः । यद्वा—मदनपदेनैव मारुतग्रहणमपि सिद्धम् । इह मारुतेति क्रियापदम् । हे देववध्वः यूयमिन्द्रभयान्मा रुत रोदनं मा कुरुतेति मत्कृपया सोऽपि वः किञ्चिन्न वदिष्यतीत्यर्थः । तान्कामादीन् भगवान्प्रार्थयते । इत्यर्थ इति—'गतानां यत्र पांथानां न सत्कारो भवेद्यदि । तत्स्थलं शून्यमेवेह नाशून्यं

गृहवासिभिः ।' इत्युक्तेरिति भावः । प्रहस्येति । अहो मन्मायामाहात्म्यं यदमी मामपि मोहयितुं प्रवृत्ता इत्युपहस्य भवति प्रभवतीति भुरौणादिको दुस्तत्संबुद्धौ भो विभो समर्थेति यावत् । तान्मदनादीन् । पूर्वमेव नारदादिविशिष्टस्य स्वस्य तत्र सत्त्वात्स चाश्रमोऽशून्य एव । अशून्यस्याशून्यकरणं न संगच्छते, इति आतिथ्याभावेनैव तत्र शून्यत्वमुत्प्रेक्षणीयमिति । अत एव प्रायःशब्द-प्रयोगेन व्याख्यातमत उक्तमित्यर्थ इति । विश्वनाथस्तु—बलिम्पूजोपहारं शाकपत्रादिकमस्मादतिथ्यं गृहीत वयं संपन्ना एव भवेमेति चेत् इसमाश्रममशून्यमिति तैः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आदिकर्त्तव्येन तत्पूर्वकं कर्त्तव्यमपि सूचितम् । तदर्थयितुं गुणावतारद्वारा चराचरसृष्ट्यादिकर्त्तृत्वमाह—आदाविति । स एवाद्यः पुरुषः अस्य जगतः सर्गे निमित्ते आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं रजसा गुणेन शतधृतिर्ब्रह्माऽभूत् । तथा स्थितौ निमित्तभूतायां सत्त्वेन गुणेन क्रतुपतिः तत्फलदाता द्विजानां तद्धर्मणां च सेतुः पालकः विष्णुरभूत् । तथा अप्ययाय संहाराय तमसा गुणेन रुद्रोऽभूत् । इत्येवं तत् एव सततं प्रतिकल्पं प्रजासूद्धवस्थितिलया भवन्ति ॥ ५ ॥ धर्मस्येति । धर्मस्य भार्यायां दक्षस्य दुहितरि मूर्त्तिसंज्ञायां ऋषिषु प्रवरः प्रशान्तश्च नारायणो नरश्चेति मूर्त्तिद्वयेनाजनिष्ट अवतीर्णः । स च नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तथाभूतं कर्म कर्मनिर्हाररूपं वा नारदादिभ्य उवाच उपदिदेश लोकप्रवृत्त्यर्थं स्वयं च चचार । यश्च नारायण ऋषिवर्येनारदादिभिर्निषेविताऽङ्घ्रौ यस्य तथाभूतोऽद्याप्यास्ते ॥ ६ ॥ इन्द्र इति । अयं तपसा मम धाम स्थानं स्वर्गं जिघृक्षति गृहीतुमिच्छतीत्येवमिन्द्रो विशङ्क्य तत्तपोनाशाय सगणं स्त्रीवसन्तादिगणसहितं कामं न्ययुञ्क्त प्रेषयामास । अतन्महिम्नः न तन्महिमानं जानाति तथाभूतः सकामः अप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः सह बदरीभिरुपाख्यायते कथ्यते इति बदर्युपाख्यस्तं तस्याश्रमं गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणानि कटाक्षा एव इषवो बाणास्तैस्तमविध्यत् तैस्तं क्षोभयितुं प्रवृत्तः ॥ ७ ॥ विज्ञायेति । आदिदेवो भगवान् नारायणः शक्रकृतमक्रमममपराधं विज्ञाय तस्य मोहस्मरणेन प्रहस्य गतस्मयः अहं धीर इति गर्वरहित एव एजमानान् स्वोद्योगस्य नष्टत्वाद्भ्यात्कम्पमानान् प्रति प्राह स्म । भो मदन भो मारुत ! भो देववध्व ! युष्माकं न कश्चिदपराधः अतो मा भैष्ट । नोऽस्माकं बलिं कन्दमूलादिकमातिथ्यं गृहीत । इममाश्रममशून्यं कुरुध्वम् । आतिथ्याभावेऽयं शून्यप्रायः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृता दीपिकादीपिनी

तत्पूर्वकं स पुरुष एव पूर्वं यस्य कर्त्तव्यमपि सूचितम् । तत्तथा तदर्थयितुं ब्रह्मादिलक्षणकर्त्तव्यं ज्ञापयितुं यस्येत्यनुषङ्गः । यस्येन्द्रियैरित्यत्रान्वितस्य यच्छब्दस्य पुनः सम्बन्धः इति एवम् ॥ ५ ॥ नैष्कर्म्यं निर्गतं कर्मकर्त्तृ आत्मस्वरूपं निष्कर्मैव नैष्कर्म्यं स्वार्थं व्यक्तं लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन तत्कर्म भगवदाराधनलक्षणमुखा च नारदादिभ्य इति शेषः । “तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं क्रमणां यतः” इति प्रथमोक्तेः कर्म भगवद्विज्ञानलक्षणं तपः ॥ ६ ॥ परमोपशमं सर्वोत्कृष्टान्तरिन्द्रियनिग्रहं किं वा ‘शमो मन्निष्ठताबुद्धेरिति भगवदुक्तः लोकसंग्रहार्थं बुद्धेर्भगवन्निष्ठाम् ॥ ७ ॥ प्रहस्येति । अहो मन्मायामाहात्म्यं यदमी मामपि मोहयितुं प्रवृत्ता इत्युपहस्य भवति प्रभवतीति भुस्तत्सम्बोधनं हे भो विभो ! समर्थेति यावत् तान्मदनादीन् पूर्वमेव नारदादिविशिष्टस्य स्वस्य तत्र सत्त्वात् स आश्रमः अशून्य एव अशून्यस्याशून्यकरणं न संगच्छते इति आतिथ्याभावेनैव तत्र शून्यत्वमुत्प्रेक्षणीयमिति शून्यप्रायः स्यादिति व्याख्यातमत इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

स कामः अतन्महिम्नः तन्महिमानभिज्ञः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

आदिकर्त्तृत्वमेव प्रपञ्चयति—आदाविति । अस्य जगतः सर्गे निमित्ते आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं रजसा उपलक्षितः शतधृतिरभूत् रजोगुणप्रचुरब्रह्माख्यजीवानुप्रवेशेन तच्छरीरकतया तद्रूपा बभूवेत्यर्थः । “सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते इति वचनं रुद्रोऽप्ययाय तमसेत्यस्याप्ययमेवार्थः अप्ययः संहारः स्थितौ निमित्तभूतायां विष्णुरित्यस्य सत्त्वेनेत्यादिः विष्णुः स्थित्यर्थं शुद्धसत्त्वोपलक्षितस्वावतारात्मकविष्णुरूपोऽभूदित्यर्थः । ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरप्यवैशावतारत्वशङ्काव्युदासाय देवतान्तराणां तच्छरीरत्वज्ञापनाय च विशिनष्टि—क्रतुपतिरिति । यज्ञनिर्वाहक इत्यर्थः । अत्र ‘इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तस्य चन्द्रमाः स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता’ इत्यादिश्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः स्थितिवस्वरूपं दर्शयन्विशिनष्टि—

द्विजधर्मसेतुरिति । द्विजास्त्रैवर्णिकास्तेषां धर्माणां च सेतुरिव सेतुर्हि तीरान्तरप्रापकस्तद्वर्णधर्मानुगुणधर्मफलप्रापक इत्यर्थः । अनिष्टपरिहारेष्टप्रापणरूपैव स्थितिरिति भावः । इतीत्यं यथा ब्रह्मादिरूपेण विश्वसृष्ट्यादिकर्ता तथेत्यर्थः । स आद्यः पुरुषः उपादानकारणभूतपुरुष इत्यर्थः । तदेवोपपादयति उद्भवेति । अस्य तत् इत्यादिः प्रजासूद्रवादयस्त । उपादानकारणभूताद्भवन्ति ॥ ५ ॥ अथ नरनारायणावतारं तद्गुणकर्मणि चाह—धर्मस्येत्येकादशभिः । धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेनाजनिष्टावतारः नैष्कर्म्यलक्षणं बन्वकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतात्मकं योगं ज्ञानयोगमुवाच नारदादिभ्य उपदिदेशेत्यर्थः । स च क्व वर्तत इत्याह, योऽद्यापीति । यो नरनारायणरूपो भगवानद्यापि ऋषिवयैर्नारदादिभिः निषेवितावङ्मो यस्य स आस्ते बदर्याश्रम इति शेषः ॥ ६ ॥ नैष्कर्म्ययोगनिष्ठैरेवं वर्तितव्यम् इति प्रदर्शयितुं परमोपरामगर्भं तच्चेष्टात्मकमितिहासमाह—इन्द्र इति । मम धाम स्थानं तपसा प्रहीतुमिच्छतीति विशङ्क्य तपोनाशाय सगुणं सपरिवारं कामं मन्मथं च प्रेषयामास । स कामः बदर्युपाख्यं बदरीति यः प्रसिद्धः तं तस्याश्रमे अप्सरोगणादिभिः सह गत्वाऽतन्महिम्नः तन्महिमानभिज्ञः स्त्रीणां प्रेक्षणान्येवेषवो बाणास्तैरविध्यत् ॥ ७ ॥ आदिदेवो नारायणः शक्रकृतमक्रममपराधं विज्ञाय गतविस्मयः अहं धीर इति विस्मयो गर्वस्तद्रहितः प्रहस्य एजमानान्कम्पायमानान् शापमियेति भावः । प्राह तदेवाह, मा भैष्टेति । हे मदन ! हे मारुत ! हे देववध्व ! यूयं मा भैष्ट बलिमातिथ्यं गृहीतेति प्रार्थयते इममस्माकमाश्रममशून्यं कुरुष्वमातिथ्याभावे शून्यप्रायः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतोर्यकृता पदरत्नावली

एतदेव विवृणोति—आदाविति अस्य जगतः सर्गे तादर्थ्ये सप्तमी सृष्ट्यर्थं रजसा गुणेन तं ब्रह्माणं सृष्ट्वाऽवप्रे तदन्तर्यामित्वेन नाम्ना शतधृतिः शतानन्दो ब्रह्मेत्यभूत् अस्य स्थितौ नाम्ना विष्णुरभूत् स्थित्यै हेतुत्वं वक्ति, क्रतुपतिरिति । क्रतवो द्विजधर्माश्च निमित्तान्येतैर्जागत्यापयतीत्यर्थः । सत्त्वेनेति प्राहं तमसा गुणेनास्याप्ययाय तं रुद्रं सृष्ट्वा तदन्तर्यामित्वेन नाम्ना रुद्रोऽभूदतः स आद्यः पुरुषाकारेण एतत्साधननाम्ना पुरुषोऽभूदिति भावः । उपसंहरति—इतीति । सततमिति वीप्सोपलक्षणं कालं कालं प्रजासु उद्भवस्थितिलया इति एवं प्रकारेण हरेर्वर्तते नान्यस्मादिति निश्चितं तदुक्तं “ब्रह्मणि स्थोऽसृजद्विष्णुः स्थित्वा रुद्रे त्वमक्षयत् । पृथक् स्थित्वा जगत्पाता तद्ब्रह्माद्याह्वयो हरिः” इति अत इयं कल्पना छिष्टेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ हरी रूपान्तरैरपि त्रिजगत्स्थितिं करोतीत्याशयेन माहात्म्यप्रकटनपूर्वकं तान्याह—धर्मस्येत्यादिना । धर्मस्य सकाशात् ‘तत्र आलोचन’ इति धातोः आलोचनं निश्चयज्ञानं स्वमात्मानं तपति जानातीति स्वतपाः स्वरूपभूतः प्रभावो यस्य सः स्वप्रभावः स्वविषयज्ञानरूपश्चासौ स्वरूपभूतप्रभावरूपश्चेत्यर्थः । स्वशब्दः पदद्वयेन सम्बध्यते अवतारप्रयोजनमाह—नैष्कर्म्येति । नैष्कर्म्यलक्षणं योगं मुक्तिसाधनं ज्ञानमवदत्स्वयं च जनशिक्षार्थं योगमुपासनालक्षणं ध्यानं चचार कृतावतारप्रयोजनोऽपि लोकानुग्रहकारो भूमावेकत्र आश्रमविशेष आस्ते इत्याह—अद्यापीति ॥ ६ ॥ श्रीनारायणं प्राणं च विनान्यान् सुरानपि परे ज्ञानप्रतिबन्धिनः कामादयः आविशन्ति किमुतान्यानि निते भावेनेन्द्रस्याज्ञानं हरेर्महिम्नोऽप्रतिहतत्वं च प्रकटयितुं वक्ति—इन्द्रोऽपीति । एष नारायणो नाक्यसुखं नाकं विद्यमानं सुखमैश्वर्यलक्षणं जिघृक्षति प्रहीतुमिच्छतीति निरूप्य ज्ञानरूपानपि सुरान्विना प्राणं कचित्परे आविशन्ति ह्यतस्तेषामज्ञानादि नतु स्वतः ‘अथैतमेव नाप्नोति योऽयं मध्यमः प्राणः एवमेता देवताः पाप्मना विद्धा’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽयमर्थः सिद्धः स कामो बदर्युपाख्यं बदरीत्युपपदाश्रमेत्याख्या यस्य स तथा तं बदरीकाश्रमम् अप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणेपुर्भिर्नयनलक्षणशरैरविध्यत् अमुं भगवन्तमिति शेषः । तस्य हरेर्महि माहात्म्यं न जानातीत्यतन्महिम्नः उपलक्षणमेतत् इन्द्रादिरप्येवम् अनेन मुख्यप्राणोऽपि भगवदनुग्रहादसुरकृतपीडाया अविषयः किमुत हरिरसुराविष्टकामादिपीडाया इति न्यायो दर्शितः ‘तं हासुरा रुत्वा विदध्वंसुर्यथा श्मानमाखणमृत्वा विध्वंसतैव हैव विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेयुः’ इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ अक्रमम् अस्थाने पदन्यासमन्यावलक्षणम् इममाश्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्माद्गुणावतारमाह—आदाविति । सर्गे विसर्गे विष्णुः सत्त्वेनेत्यनुक्तिस्तस्य शुद्धस्वरूपत्वात् सान्निध्येनैव सत्त्वगुणोपकारकत्वाच्च ॥ ५ ॥ लीलावतारमुपक्रमते—धर्मस्येति । नैष्कर्म्यलक्षणं कर्ममिति भगवदाराधनलक्षणमित्यर्थः । ‘तन्त्रं सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः’ इति प्रथमोक्तेः ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणावतारानाह—आदाविति । रजसा रजोगुणेन सर्गं सृष्टौ कर्मणि शतधृतिर्ब्रह्मा अभूत् स्थितौ पालने कर्मणि विष्णुः द्विजानां तद्धर्माणां च सेतुः पालक इत्यर्थः । अप्ययाय संहारार्थम् ॥ ५ ॥ इत्येवं प्रकारेण नारायणो नर इति ऋषिप्रवरः सन्न

जनिष्ट नैष्कर्म्यलक्षणं कर्म उवाच चचार च ॥ ६ ॥ बदय्युपाख्यम् अप्सरोगणादिभिः सह बदरिकाश्रमं गत्वा स्त्रीप्रेक्षणान्येव
इषवो बाणास्तैरविध्यत् न तस्य महिमानं जानातीत्यतन्महिम्नः ॥ ७ ॥ अक्रममपराधं गतविस्मयः अहो अहं धीर इति विशिष्टस्मयो
गर्वस्तद्रहित इत्यर्थः । एजमानान् शापमिया कम्पमानान् भो विभो ! समर्थ ! हे देववध्वश्च मा भैष्ट बलिं पूजोपहारं
शाकपत्रादिकमस्मदातिथ्यं गृहीत वयं सम्पन्ना एव भवेमेति चेत् इमम् आश्रमम् अशून्यं कुरुध्वम् आतिथ्याभावे आश्रमः
शून्यतुल्यः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एतदेव विवृणोति—आदाविति । आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वम् अस्य व्यष्ट्यात्मकस्य जगतः सर्गं तादर्थ्ये सप्तमी सर्गाथं
यस्य पुरुषस्य नियोजककर्तुः सम्बन्धी अंशभूतः रजसोपलक्षितः शतधृतिः नियोज्यकर्त्ता अभूत् तच्छब्दसम्बन्धाद्यच्छब्दलाभः
यश्च क्रतुपतिर्यज्ञफलदः द्विजधर्मसेतुः त्रैवर्णिकधर्मविधारणहेतुर्विष्णुः स्वावतारभूतः स्थितौ स्थित्यर्थमभूत् । शुद्धसत्त्वेनोपलक्षित
इति शेषः । यस्यांशभूतः तमसोपलक्षितः रुद्र अग्नयाय प्रलयाय अभूत् “सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः” इति ब्रह्म-
चचनात् । इति एतैर्ब्रह्मादिभिः नियोज्यकर्त्तृभिः सततं पुनःपुनः प्रजासु उद्भवादयो यतो नियोजकात्कर्तुर्भवन्ति स आद्यः पुरुष
इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ श्रीनरनारायणावतारं तच्चेष्टितं चाह—धर्मस्येत्येकादशभिः । धर्मस्य धर्मात् दक्षस्य दुहितरि कन्यायां मूर्त्याम्
ऋषिषु प्रवरः श्रेष्ठः प्रवरत्वे हेतुः प्रशान्त इति । नारायणः नर इति द्विरूपः अजनिष्ट जातः नैष्कर्म्यं भगवत्स्वरूपं लक्ष्यते
साक्षात्क्रियते येन तत्कर्म भगवद्भयानार्चनादिकं श्रीमन्नारदादिभिः उवाच स्वयं चचार योऽद्यापि ऋषिवर्यैः श्रीमन्नारदादिभिः
निषेविताङ्घ्रिः सन् तेभ्यः नैष्कर्म्यलक्षणं कर्म वदन् स्वयमाचरन् आस्ते ॥ ६ ॥ धाम स्थानं नैष्कर्म्यलक्षणकर्मानुष्ठानेन जिघृतीति
विशङ्क्य अतन्महिम्नः अतत्प्रभाववित् इन्द्रः सगणं कामं तत्कर्मोत्पन्नविघ्नार्थं न्ययुङ्क्त नियोजितवान् तदनन्तरं स कामः बदरी-
भिरुपाख्यायते यः आश्रममप्सरआदिभिः सह गतः स्त्रीणां प्रेक्षणान्येवेषवो बाणास्तैरविध्यत् ॥ ७ ॥ गतविस्मयोऽप्यस्तगर्वः अक्रमम-
पराधं बलिमातिथ्यम् इममाश्रमम् अशून्यम् आतिथ्यप्रदातृयुक्तं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां तथात्वमाशङ्क्यैतदवतारत्वमाहादविति अस्य परिदृश्यमानस्येति विसर्ग उक्तः, विसर्गस्योत्पत्त्यर्थ-
मादौ पुरुषो ब्रह्मा जात इत्यर्थः, कमलोद्भवः शतपत्रैर्धृत इति शतधैर्यवत्त्वेन रजोगुणस्तम्भनं वा, तथैव विष्णुः सत्त्वगुणेन पालनं
लौकिकं वैदिकं चेति विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिरिति लौकिके तु विष्णोरावतारेण स्थितिर्वैदिके तु निर्वाहका ब्राह्मणाः, तेषां संसारावर्तं
पतनं धर्मस्य च कालेन प्रासः, अतो निर्वाहार्थं सेतुरिति सुखतरणहेतुः, तथा रुद्रोपि स त्रिविधोपि पुरुषः स आद्यो न त्वन्य इत्यर्थः,
नियोत्तरात्प्रलयपक्षेण सर्वदास्य कार्यमाहेत्युच्येति, प्रजास्विति प्रकर्षेण जायमानानां तथैवेतरो वर्षाजीववदिति ज्ञापितम् ॥ ५ ॥
एवं सामान्यतो भगवच्चरित्रमुक्त्वा पुष्ट्यावतारान् वक्तुं साधारण्येन सर्वरक्षकं धर्मद्वैविध्यज्ञाय प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विविधं
स्थितिहेतुभूतं नरनारायणावतारमाह ‘साधनफलयोः फलं बलीय’ इतिन्यायेन, स्थितौ सत्यां परिपालनात् सहजप्रवृत्तेरासुरत्वाद्
बहुत्वात् समानाधिकरणधर्मानुत्पत्तेर्मेहत् तपः कर्तव्यं भगवतैव, तच्च निदुष्टं कर्त्तव्यं, तपसि क्रोधो महत्त्वे कामश्चेति, शुद्धसत्त्वा-
धारादन्तःकरणसम्भवात् तपोदोषौ च सम्भवतीतिभ्रमो निराकर्तव्यस्तस्माच्चरित्रं तथैव वक्तव्यं, तदप्रे दशभिर्वक्ष्यते, प्रथमम-
वतारं स्वार्थचरित्रं चाह, मातापितृशुद्धः नाम्नाधिष्ठानं च नारायणनाम्ना ब्रह्मत्वं नरस्य ऋषित्वं मन्त्रद्रष्टृत्वाय, नर ऋषिर्यस्येति,
लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य कर्म कर्तृत्वं नरनिबन्धनमिति, नर इति प्रथमः पुरुषः, लोकमर्यादयोरुत्तमत्वमाह प्रवरः श्रेष्ठः प्रकर्षेण
शान्तश्च, न केवलं पुष्टिस्थ इति, इदं रूपं ज्ञानक्रियोभयरूपं, तत्र ज्ञानकार्यसाह नैष्कर्म्यलक्षणं पञ्चरात्रोक्तपरिचर्यारूपं लोकोपकारार्थ-
मुक्तवान्, स्वार्थं बहुकालस्थित्यै योगं चचार, अत एव पुष्ट्यवताराणां मध्येमेवास्ते, प्रथमस्य फलमाह, ऋषिवर्याः पञ्चरात्रोक्तमन्त्र-
द्रष्टारः, तत्सेवितचरणः, वैपरीत्यं स्थितेः प्रयोजनत्वाय ॥ ६ ॥ चरित्रमाह दशभिः सहस्रकवचवधस्तपश्चरिणिवन्धनत्वाद्गुणतो
नोक्तं, कामक्रोधजयो द्वाभ्यां स्तुतिजयश्चतुर्भिर्देयदानं द्वाभ्यां द्वाभ्यां च चरित्रस्याचिन्त्यत्वं, तत्र कामक्रोधोपस्थितिमाहेन्द्र इति,
इन्द्रो यज्ञः केवलं क्रियाशक्त्यवतारः, भोगावेशेनात्मविस्मरणं, तपसः फलमिन्द्रत्वं मन्वन्तरातिक्रमे ब्रह्मत्वं तथापि प्रतिष्ठैव न भोगः,
ज्ञानोपदेष्टुर्न ज्ञानापेक्षा जगद्रक्षायामपीन्द्रत्वेनैवेतिभ्रमः, अत एव मम धाम जिघृक्षतीति विशङ्क्य, लोके हि कामक्रोधाभ्यामेव
तपःक्षयः क्रोधेनैव च कामजयोपि, अतः कामस्य जयपराजयाभ्यां स्वकार्यं मत्वा कामं न्ययुङ्क्त, स चाग्निरिव हृदयस्थितकामोद्बोधक
इति तदुद्बोधे तदुपशमाय सगण इति, अनुद्बोधे न स्वरूपनाश उद्बुद्धेऽप्यशान्त आध्यात्मिकस्य क्षोभे हि सर्वनाश इति, स च कामः,
बदरीयुप समीपे आख्या यस्य बदरीनारायणमित्यर्थः, देशसहिताख्यया शब्दादपि ब्रह्मत्वज्ञानं न जातमिति, विभावादिभिः सहित
इत्यप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातसहितो जीवभावं गतो रसो नवभिः शृङ्गारादिभिर्बहिरायाति, भक्त्या तु बहिर्भगवानिति न काचिच्छिन्ता,

अभिनयेनाभिव्यक्तिः सजातीयेन सजातीयग्रहणं, स्त्रीणां यत् प्रकृष्टमीक्षणं त इषवः क्षोभकास्तस्य बाणाः, अविध्यदिति कामठ्यापार उक्तः, न तु भगवति प्रवेशो बाणानां, तस्य महिमाप्रच्युतभगवत्त्वं, न हि पाषाणे कश्चित् बाणान् प्रक्षिपति ॥ ७ ॥ भगवत्कृतमाह विज्ञायेति, बाणानां कार्याभावेपि बाणप्रक्षेपोनुचित इतीश्वरत्वाद् दण्डो विधेयः, स्वाभ्याज्ञाकर्तृत्वान् न कामादीनामनौचित्ये, भृत्यापराधे स्वामिनो दण्ड इति प्राप्नोति, क्षोभे ज्ञाने वा कामादीनां दण्डः प्राप्नोति तच्छकृतमक्रममिति निवृत्तिः, स्वतो नारदादिद्वारा वा तपःप्रयोजनं ज्ञातव्यं जीवत्वं च, तदायं क्रमो भवति, अज्ञानात् त्वक्रमः भगवत्त्वान् नापराधदण्डौ, आदिदेव इति स्वेनैव प्रस्थापितः स्वांशो यज्ञ इति, तूष्णीम्भावे भयादेतेषां मरणमपराधान्तरं सम्भवतीति प्राह मच्छिक्षितमप्येतैः प्रयुक्तमिति प्रहस्येत्युक्तं, गर्वादप्येवं सम्भवतीति तन्निराकरोति गतविषय इति, तथा च क्रोधवन् महित्वज्ञानमपि भवेत्, नारायणशक्रदण्डभयात् कम्पः, उभयनिवृत्त्यर्थमेजमानान् प्रत्याह, भये हि स्वामिसेवकभावोपगतः, ततस्तुल्यतया भो मदन मारुत देवव इतिसम्बोधनं, मा भैष्टोन्द्रादपि भयाभावः सूचितः स्वामिदण्डभयं च, कार्यार्थमागता अप्यतिथयो भवन्ति, चौरा घातुकाश्च निवृत्तिमार्गं, 'एतावज् जन्मसाफल्य' मित्यत्र निर्णीतं भ्रमाच्च न मनोरथः सिध्यति, तथाप्याश्रमस्थैरातिथ्यं कर्तव्यमित्याह गृहीत नो बलिमस्मत्सम्बन्धिनीं पूजां, ततः किमत आहाशून्यं स्थानं कुरुष्वमिति, मनोरथसिद्धयभावेपि परोपकारः सेत्यतीत्यर्थः, विदुष्टानां महतां रीतिरेषा 'गृहेषु येऽवतिथय' इतिन्यायात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रोपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

धर्मस्येत्यत्र पुष्टयवतारानिति, अनुग्रहार्थानवतारानित्यर्थः, स्थितिहेतुभूतमिति 'स्थितिर्वैकुण्ठविजयो' वैकुण्ठस्य विशिष्टस्तस्य तस्य तत्तन्मर्यादायां नियमनपूर्वको जयः स्वाधीनकरणं तद्धेतुभूतमित्यर्थः, कर्तव्यमिति स्थित्यर्थं कर्तव्यं, ननु भगवतः सर्वसामर्थ्यात् तपो दोषौ च न सम्भवत एवेत्यत आहुः शुद्धसत्त्वेत्यादि, 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवसञ्ज्ञित' मितिवाक्यात् तस्यान्तःकरणत्वमुचित-मतस्तथेत्यर्थः, नाम्नेति मातापित्रोर्नाम्ना तत्र 'सत्त्वाद् धर्मो भवेद् वृद्धात् पुंसो मद्भक्तिलक्षण' इतिवाक्याद् धर्मस्य सत्त्विकत्वाच् छुद्धत्वं मूर्त्तिस्तु सत्त्वमूर्त्तिर्भीमसत्यादिवदेकदेशनिर्देश इति तस्या अपि तथात्वमेकादशसुबोधिण्यामुक्तं, अधिष्ठानत्वमिति शुद्धय-धिष्ठानत्वं, अत एवेत्यादि योगार्थत्वादेव बहुकालं तिष्ठतीत्यर्थः, वैपरीत्यमिति पूर्वोक्तनैककर्म्यफलस्य पश्चात्कथनं स्वस्थितयेत्यु-प्रयोजनं परिचर्योपदेशस्तत्त्वायेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इन्द्र इत्यत्र नोक्तमिति, अन्यहेतुक्त्वादुभयमपि नोक्तमित्यर्थः, तपःकरणस्य विशङ्कावीजत्वमुपपादयन्ति तपस इत्यादि, तथा च मन्वन्तरस्यानतिक्रान्तत्वात् सन्देह इत्यर्थः, नन्वेवं सतन्त्रत्वजिघृक्षायाः कथमुक्तकोटित्वमित्यत आहुस्तथापीति, ब्रह्मत्वेऽपि प्रथमस्य ब्रह्मणोधिकारस्यासमाप्तत्वात् तथेत्यस्या उक्तकोटित्वमित्यर्थः, तथापि भोगेऽस्तुत्वमेव कथं जातमित्यतस्तत्रापि बीजमाहुर्ज्ञानेत्यादि, इन्द्रत्वेनैवेति, रक्षितुमिच्छतीतिशेषः, गणपदोक्तवसन्तादीनां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः स इत्यादि तदुद्बोध इति तादर्थ्ये सप्तमी, तथा चोद्बोधोपशमयोः सामग्र्यं सगणत्वमुक्तमित्यर्थः, एतेषामावश्यकत्वमुपपादयन्त्यनुद्बोध इत्यादि, हार्दस्य कामस्यानुद्बोधे तपसः स्वरूपनाशो नेति कामनियोग आवश्यकः उद्बुद्धे हार्दशान्तेपि तथेति गणनियोगोपपादयकः, उभाभ्यां कृत्वाध्यात्मिकस्याहङ्कारेण क्षोभे सति क्रोधाद्दुर्घार्दस्य तपसश्च नाशोतस्तदर्थं तेषां नियोग इत्यर्थः, विभावादीनां प्रयोजनमाहुर्जीवेत्यादि, जीवभावं मनोविकारं, ननु 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसत्वं 'स मानसीन आत्मा जनाना' मितिश्रुत्या मनोगतत्वं च भगवत एव श्राव्यते तत्र रसस्य विभावादिभिर्बहिः प्राकट्ये भगवतोपि तथा स्यात् तथा च भक्त्यर्थमुद्यमो वृथैव स्यादित्याशङ्क्यामाहुर्भक्त्येत्यादि, तथा चैतत्समाधानं तु जीवभावं गत इतिपदेनैवास्माभिः कृतमिति न चिन्तेत्यर्थः, ननु रसस्य बहिर्भावेऽप्यभि-व्यक्तभावे ग्रहणाभावात् कथमुद्बोध इत्यत आहुरभीत्यादि ॥ ७ ॥ विज्ञायेत्यत्र ज्ञातव्यमिति, इन्द्रेणेतिशेषः, अयमिति कामादिनियोगः, भगवत्त्वादितीन्द्रस्येत्यर्थः, नन्वेषां सापराधानां कथमतिथित्वं किं वावश्यकत्वमत आहुश्चौरा इत्यादि, अतिथिपूजनं प्रवृत्तिमार्गं तत्र चैतादृशां नापराधिष्वं, किञ्च सतां सर्वश्रेयःकरणं धर्मस्तेन तथा कृतवानित्यर्थः, भ्रमादिति, आगतानां भ्रमादित्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कर्तृत्वमेव स्पष्टयति—आदाविति । स एवाद्यः पुरुषः । अस्य जगतः सर्गे निमित्ते आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं रजसा गुणेन शतघृतिर्ब्रह्माभूत् । तथास्थितौ निमित्तभूतायां सत्त्वेन गुणेन विष्णुरभूत् । तस्य कथं स्थितिहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—द्विजधर्म-सेतुरिति । द्विजानां त्रैवर्णिकानां तद्वर्माणं च सेतुः धर्मप्रवर्त्तनेन संसारदुःखात्तारक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—क्रतुपतिरिति, यथोचितं यज्ञादिफलदातेत्यर्थः । तथा अप्यथाय संहाराय तमसा गुणेन रुद्रोऽभूत् । इत्येवं तत एव सततं प्रतिकल्पं प्रजासृजव-स्थितिलया भवन्ति ॥ ५ ॥ अथ नरनारायणावतारं तदगुणकर्माणि चाह—धर्मस्येत्येकादशभिः । धर्मस्य भार्यायां दक्षस्य दुहितरि मूर्तिसञ्ज्ञायां नारायणो नरश्चेति मूर्त्तिद्वयेनाजनिष्ठ अवतीर्णः स च नैककर्म्यं मोक्षप्रतिबन्धकमनिवर्त्तकत्वं लक्षणं यस्य तथाभूतं

कर्म नारदादिभ्य उवाच उपदिदेश लोकप्रवृत्त्यर्थं स्वयं चचार । यश्च नारायणऋषिवर्यैर्नारदादिभिर्निषेवितावङ्घ्री यस्य तथाभूतोऽ-
द्याप्यास्त इत्यन्वयः । तैरेवमाराध्यत्वे तेषु श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—ऋषिप्रवर इति । तत्रापि हेतुमाह—प्रशान्त इति, कामक्रोधादि-
रहितान्तःकरण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ भगवदवतारत्वद्योतकं प्रशान्तत्वमेव प्रदर्शयितुमितिहासमाह—इन्द्र इति दशभिः । अयं तपसा
मम धाम स्थानं स्वर्गं जिघृक्षति गृहीतुमिच्छतीत्येवमिन्द्रो विशङ्क्य तत्तपोनाशाय कामं न्ययुङ्क्त प्रेषयामासेत्यन्वयः । तत्रापि
केवलकामोद्भवस्य तपोनाशकत्वाभावाऽऽद्यादिसांनिध्ये संयोगे प्रवृत्तश्चेत्तपोनाशस्तदर्थनेन तेषु क्रोधेन शापे प्रवृत्तश्चेत्तदपि तपोनाश
इत्याशयेन सगणं स्त्रीवसन्तादिसहितं प्रेषयामास । सः कामः अप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः सह बदरीभिरुपाख्यायते कथ्यते
इति बदर्युपाख्यस्तं तस्याश्रमं गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणानि कटाक्षा एव इषवो बाणास्तैस्तमविध्यत् तैस्तं क्षोभयितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । ननु
इन्द्रस्तु स्वार्थं प्रेषितवान्कामः कथं न ततो विभेति येन तत्तिरस्कारे प्रवृत्त इत्यत आह—अतन्महिम्न इति । न तन्महिमानं
जानातीति तथा ॥ ७ ॥ आदिदेवो भगवान्नारायणः शक्रकृतमपराधं विज्ञाय तस्य मोहस्मरणेन प्रहस्य गतस्मयः अहं धीर
इति गर्वरहित एव एजमानान् स्वोद्योगस्य नष्टत्वाद्भयात्कम्पमानान् भो मदन भो मारुत भो देववध्वो युष्माकं न कश्चिदपराधः ।
अतो मा भैष्ठ नोऽस्माकं बलिं कन्दमूलादिकमातिथ्यं गृह्णीत । वयं पूर्णा इति चेत्तत्राह—इममिति । इमं ममाश्रममशून्यं कुरुष्वम् ।
आतिथ्याभावेऽयं शून्यप्रायः स्यादिति भावः । शक्रकृतं त्वज्ञानं ज्ञात्वाऽप्यपराधसहने भगवत्त्वमेव हेतुरित्यादिदेवपदेन सूचितम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आदिकर्तृत्वमेव प्रपञ्चयति । आदाविति । अस्य जगतः, सर्गे निमित्ते, आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं, रजसा उपलक्षितः,
शतवृत्तिः अभूत् । रजोगुणप्रचुरब्रह्माख्यजीवानुप्रवेशेन तच्छरीरकतया तद्रूपो बभूवेत्यर्थः । 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य
प्रजापते' इति वचनात् । ब्रह्मणो जीवत्वं तु 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चितामेति' इत्यत्रैवोक्तेः । स्थितौ निमित्तभूतायां
स्थितिरनिष्ठपरिहारेष्टप्रापणरूपा बोध्या । शुद्धसत्त्वोपलक्षित इति शेषः । क्रतुपतिर्यज्ञनिर्वाहकः, द्विजानां त्रैवर्णिकानां तेषां धर्माणां
च सेतुः सेतुरिव तीरान्तरप्रापकः, तत्तद्वर्णाश्रमानुगुणधर्मफलप्रापक इत्यर्थः । विष्णुः, स्थित्यर्थं शुद्धसत्त्वोपलक्षितस्वावतारात्मक-
विष्णुरूपोऽभूदित्यर्थः । अप्ययाय प्रलयाय प्रलयनिमित्तमित्यर्थः । तमसा उपलक्षितः रुद्रः, अभूत् । इत्येवं सततं प्रजासु, उद्भवस्थिति-
लयाः, यतः भवन्ति, सः आद्यः पुरुषः । उपादानकारणभूतः पुरुषो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ नरनारायणावतारं तद्गुणकर्माणि
च आह धर्मस्येत्येकादशभिः । धर्मस्येति । दक्षदुहितरि दक्षप्रजापतेः सुतायां, मूर्त्या मूर्तिसंज्ञायां, धर्मस्य भार्यायामिति शेषः ।
नारायणः, नरः, इति मूर्तिद्वयेन अजनिष्ठ अवतोर्यः । नैष्कर्म्यलक्षणं बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतात्मकं कर्म ज्ञानयोगम्,
उवाच । नारदादिभ्य उपदिदेशेत्यर्थः । चचार स्वयमाचरति स्म । प्रवरो मुनिषु श्रेष्ठः, ऋषिप्रवर इत्यपि पाठः, प्रशान्त उपश-
मावस्थः, ऋषिवर्यैर्निषेवितावङ्घ्री यस्य सः, यो नारायणः, अद्यापि च आस्ते । बदर्याश्रम इति शेषः ॥ ६ ॥ नैष्कर्म्ययोगनिष्ठैरेवं
वर्तितव्यमिति प्रदर्शयितुं परमोऽशमगर्भं तच्चेष्टितात्मकमितिहासमाह । इन्द्र इति । मम धाम स्थानं, जिघृक्षति तपसा गृहीतु-
मिच्छति, इति विशङ्क्य, तपोनाशयेति शेषः । इन्द्रः, अतन्महिम्नस्तस्यासाधारणमहिमानभिज्ञः सन्, सगणं सपरिवारं, कामं
मन्मथं, बदरीभिः उपाख्यायते यस्तमाश्रमं प्रति, न्ययुङ्क्त प्रेषयामास । स कामः, बदर्युपाख्यं तस्याश्रमम्, अप्सरोगणवसन्त-
सुमन्दवातैः सह, गत्वा संगम्य, स्त्रीणां प्रेक्षणान्येवेषवोबाणास्तैः, अविध्यत् । अतन्महिम्न इति कामेन सहापि योजनोयम् ॥ ७ ॥
विज्ञायेति । आदिदेवः श्रीनारायणः, शक्रकृतमिन्द्रेण विहितम्, अक्रममपराधं, विज्ञाय ज्ञात्वा, गतविस्मयः अहं धीर इति विगतगर्वः
सन्, प्रहस्य, एजमानान् कम्पमानान्मदनादीन्, शापभियेति शेषः । भो मदन काम हे मारुत, हे देववध्वः, यूयं मा भैष्ठ ।
नोऽस्माकं, बलिं भवदर्हमातिथ्यं, गृह्णीत । इमं ममाश्रमम्, अशून्यं कुरुष्वम् । आतिथ्याभावे आश्रमस्य शून्यप्रायत्वादिति
भावः । इति प्राह ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

पहले-पहल जगत्की उत्पत्ति के लिये उनके रजोगुण के अंश से ब्रह्मा हुप, फिर वे आदि पुरुष ही संसार की स्थिति के
लिये अपने सत्त्वांशसे धर्म तथा ब्राह्मणों के रक्षक यज्ञपति विष्णु बन गये । फिर वे ही तमोगुणके अंश से जगत् के संहार के
लिये रुद्र बने । इस प्रकार निरन्तर उन्हीं से परिवर्तनशील प्रजाकी उत्पत्ति, स्थिति और संहार होते रहते हैं ॥ ५ ॥ दक्ष
प्रजापति की एक कन्या का नाम था मूर्ति । वह धर्मकी पत्नी थी । उसके गर्भसे भगवान् ने ऋषिश्रेष्ठ शान्तात्मा 'नर' और
'नारायण' के रूप में अवतार लिया । उन्होंने आत्मतत्त्व का साक्षात्कार कराने वाले उस भगवदाराधनरूप कर्म का उपदेश
किया, जो वास्तव में कर्मबन्धन से छुड़ाने वाला और नैष्कर्म्य स्थिति को प्राप्त कराने वाला है । उन्होंने स्वयं भी वैसे ही कर्म का
अनुष्ठान किया । बड़े-बड़े ऋषि-मुनि उनके चरण कमलों की सेवा करते रहते हैं । वे आज भी बदरिकाश्रम में उसी कर्म का

आचरण करते हुए विराजमान हैं ॥ ६ ॥ ये अपनी घोर तपस्या के द्वारा मेरा धाम छीनना चाहते हैं—इन्द्रने ऐसी आशांका करके स्त्री, वसन्त आदि दल-बल के साथ कामदेव को उनकी तपस्या में विघ्न डालने के लिये भेजा । कामदेव को भगवान् की महिमा का ज्ञान न था; इसलिये वह अप्सरागण, वसन्त तथा मन्द-सुगन्ध वायु के साथ बदरिकाश्रम में जाकर स्त्रियों के कटाक्ष-बाणों से उन्हें घायल करनेकी चेष्टा करने लगा ॥ ७ ॥ आदिदेव नर-नारायण ने यह जानकर कि यह इन्द्र का कुचक्र है, भय से काँपते हुए काम आदि को से हँसकर कहा—उस समय उनके मन में किसी प्रकार का अभिमान या आश्रय नहीं था । 'कामदेव मलयमारुत और देवाङ्गनाओ ! तुम लोग डरो मत; हमारा आतिथ्य स्वीकार करो । अभी यहीं ठहरो, हमारा आश्रम सूना मत करो' ॥ ८ ॥

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सम्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ।

नैतद् विभो त्वयि परेऽविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥ ९ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।

नान्यस्य बहिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥

क्षुत्तृत्त्रिकालगुणमारुतजैह्वयशैश्वर्यान् अस्मान् अपारजलधीनतितीर्थं केचित् ।

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोऽत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः । दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीविभुः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नरदेव अभयदे इत्थं ब्रुवति (सति) सम्रीडनम्रशिरसः देवाः सघृणं तम् ऊचुः विभो स्वारामधीर-निकरानतपादपद्मे अविकृते परे त्वयि एतत् विचित्रम् न ॥ ९ ॥ स्वौकः विलङ्घ्य ते परमं व्रजतां त्वां सेवतां सुरकृताः बहवः अन्तरायाः बहिषि स्वभागान् बलीन् अन्यस्य न ददतः यदि त्वम् अविता विघ्नमूर्ध्नि पदं धत्ते ॥ १० ॥ क्षुत्तृत्त्रिकाल गुण-मारुत जैह्व शैश्वर्यान् अस्मान् अपारजलधीन् अतितीर्थं केचित् विफलस्य क्रोधस्य वशं यान्ति गोः पदे मज्जन्ति च दुश्चरतपः वृथा उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥ इति तेषां प्रगृणतां विभुः अर्चने शुश्रूषां कुर्वतीः अत्यद्भुतदर्शना, स्त्रियः दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

हे नरदेव अभयदे श्रीनारायणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सम्रीडानि नम्राणि शिरांसि येषां ते । लज्जाभरेणैवा-घनतशिरस्का इत्यर्थः । सघृणं यथा भवति तथा कृपां जनयंत इत्यर्थः । कृपायुक्तं तमिति वा मायातः परे अतोऽविकृते । स्वारामाश्च ते धीयश्च तेषां निकरैरानतं पादपद्मं यस्य तस्मिन् । त्वय्ये तदक्षोभानुकंपादि न विचित्रम् ॥ ९ ॥ अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वाच्च चित्रमित्याहुः । त्वामिति । त्वां सेवतां सेवमानानां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता अंतराया विघ्ना भवन्ति । कस्मादित्यत आहुः । स्वौक इति । स्वस्थानं स्वर्गमतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजताम् । नान्यस्य त्वामसेवमानस्य । कुतः । बहिषि यज्ञे स्वभागान्पुरोडाशादीन् बलीन्करान्कृषिक इव राज्ञे इन्द्रादिभ्यो ददतः प्रयच्छतः । तर्हि किं मद्भक्तो विघ्नैर्भक्षयति नेत्याहुः । धत्त इति । यदीति निश्चये । यतस्त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽविता रत्नकोऽतोऽसौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदमग्निं धत्ते । कुतः पुनस्त्वयि विघ्नशंकेति भावः ॥ १० ॥ त्वदभक्तानां तु केवलं तपश्चरतामियं गतिः । अस्माकं वा वशं यान्ति क्रोधस्य वा तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावदनुभवन्ति क्रोधस्य वशाः पुनरतिमंदा इत्याहुः । क्षुत्तृत्त्रिकालगुणाश्च शोतोष्णवर्षाणि च मारुतश्च प्राणो बाह्यो वा जैह्वया जिह्वाभोगाश्च शैश्वर्या गुह्योपभोगाश्च एतान्स्मान्पारजलधिरूपानतितीर्थं विलङ्घ्य गोष्पदे मज्जन्ति । कुतः । यतः क्रोधस्य विफलस्य वशं यान्ति गच्छन्ति । किं च जले मज्जन्तो यथा विवशः संतो मस्तकारोपितं भारमुत्सृजन्ति तथा वृथैव न मोक्षाय न च भोगाय शापादिना दुश्चरं तप उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥ स्त्रियो योगनिमिताः स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्ठूलकृतास्तेषां स्वलावण्यादिदर्पोपशमाय दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति—अहो अपकारिष्वप्यस्मास्वयमुपकरोतीति धिगस्मानित्यधोवदना बभूवुरिति भावः । इत्यर्थ इति—तानधो-
मुखान् दृष्ट्वा भगवतः करुणोदयोऽभूदिति भावः । संभवत्वाद्भगवद्विशेषणमेवेत्याह—कृपायुक्तं तमिति चेति । यतो मायातः परोऽत
एव हेतोः । अविकृते कामादिविकारहीने । निकरैः समूहैः । हे नरदेवेति—नरस्य सतो नृपस्य केवलं भूदेवदेवज्ञद्वयोर्गैवातिथ्यं
विहितं ते तु साक्षादेव देवा इति भावः । यद्वा—यथा त्वं नरदेवत्वालोकरक्षकस्तथा स देवदेवत्वादेवरक्षक एव 'अपराधः
सकृद्भर्ता सोढव्यः स्वप्रजाकृतः' इत्यस्य नरदेवदेवयोस्तुल्यन्यायत्वादेवेति भावः । किं च—लज्जाया मनोधर्मत्वेन शिरस्सु
तदसंभवात्साहित्यस्य लज्जानुभावत्वेनैव विवक्षितत्वाल्लज्जाभरणैवेत्यादि आर्थिकार्थत्वेन व्याख्यातम् । क्रियाविशेषणे घृणाया विषयो
न व्यक्तोऽत इत्यर्थ इत्युक्तम् । एतच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वादक्षोभानुकम्पादीति व्याख्यातम्, तत्र प्रहस्येत्यनेन क्रोधाभाव-
रूपोऽक्षोभ उक्तः । मा भैष्ट्येनेन भयात्मकदुःखप्रहाणेच्छारूपानुकम्पोक्तादिनातिथ्यं, तच्च बलिं गृहीतेत्यनेनोक्तम् ॥ ९ ॥ यद्वा—
स्वस्वभावं शोतयंत आहुः—अस्माकमिति । मद्रक्ताः किमिन्द्रादिभिर्भक्तैश्चाव्यंत इत्याक्षिपति—तर्हीति । इति भाव इति—यतस्त्वं
भक्तानां निश्चयेन यदि त्वत्कृपया भक्ता एव विप्राञ्जयतीत्यर्थः । दीपिका—यदीति 'यदि वेदाः प्रमाणं स्युः'
इतिवन्निश्चये । रक्षकोऽतोऽसौ भक्तो विप्राञ्जयतीत्यर्थः । त्वद्रक्ता अपि त्वत्प्रसादादस्मान्न गणयन्ति कुतः पुनस्त्वं गणयसीत्याहुः ।
अन्यतैः ॥ १० ॥ द्वयी द्विरूपा । त्रयो मासचतुष्कपरिमाणाः, कालस्य संवत्सरात्मकस्य, बाह्यमारुतजयस्तत्सहनं, प्राणजयः
प्राणायामरूपः । दीपिका—तत्र क्रोधास्मद्वशाद्योर्मध्ये । कामोपभोगमपीति—यद्यपि कामोपभोगस्तपःफलं न भवति तथाप्यस्मद्वश-
गास्तुच्छमपि तमनुभवन्तीत्यपेक्षार्थः । क्रोधस्य गोष्पदत्वं स्वविषयघातमात्रेण नष्टत्वाज्जिह्वादिजयापेक्षया तुच्छत्वाच्च, न तु
विषयलोभवदनश्रवत्वम् । तदुक्तं सप्तमे—'कामस्यांतं हि क्षुत्तृडभ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् । जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा
दिशो दश ।' इति क्रोधस्य गोष्पदत्वारोपेण तद्वतां च मज्जनकर्तृत्वारोपेण तपसि मस्तकभारत्वमारोपितम् । वृथैवेत्यस्य व्याख्यानं—
न मोक्षयेत्यादि ॥ ११ ॥ इत्युक्तप्रकारेण । तेषां कामादीनाम् । स्वस्य लावण्यादिभिर्गोर्दपस्तस्योपशमाय । आदिना माधुर्यादिप्रहः ।
अत्यद्भुतदर्शना अदृष्टश्रुतचरदर्शनाः । विभुरिति सर्वसमर्थः । योगबलेन तद्दर्शयामास सेवां कुर्वतीरिव, प्राकृतीरित्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्वितायं प्रकाशिका

इत्थमिति । हे नरदेव ! अभयं ददात्यभयदो भगवांस्तस्मिन्नित्थं ब्रुवति सति सत्रीडानि अत एव नम्राणि शिरांसि येषां
ते लज्जाभारेणवनतशिरस्काः देवाः कामादयः सघृणं कृपायुक्तं तं नारायणं प्रत्युचुः । हे विभो ! परे अविकृते क्रोधादिरहिते
स्वस्मिन्नात्मनि रमन्त इति स्वारामास्ते च ते धीरा जितेन्द्रियाश्च तेषां निकरैः समूहैरानते वन्दिते पादपद्मे यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।
त्वयि एतत् कृतापराधेष्वप्यस्मास्वनुग्रहादिकं विचित्रमाश्चर्यं न भवति ॥ ९ ॥ अस्माकमपराधावरणं स्वभावत्वाच्च चित्रमित्याहुः—
त्वामिति । स्वेषां देवानामोक्तः स्थानं स्वर्गं विलङ्घयतीति क्रम्य परमं सर्वोत्तमं ते तव पदं स्थानं व्रजतां गच्छतां त्वां सेवतां सेव-
मानानाम् । शता आर्षः । सुरैरिन्द्रादिभिः कृता बहवोऽन्तराया अस्मदादयो विघ्ना भवन्ति । बहिषि यज्ञे स्वभागान् तत्तदिन्द्रादि-
भागभूतान् बलीन् पुरोडाशादीन् करान् इन्द्रादिभ्यः राज्ञे कर्षकस्येव ददतः प्रयच्छतः अन्यस्य त्वदाराधनविमुखस्य तु सुरकृता
अन्तराया नैव भवन्ति । देवा हि यज्ञे स्वपूजकानां विघ्नं न कुर्वन्ति । भगवदाराधकानां तु तत्स्थानविलङ्घित्वात् विघ्नान् कुर्वन्ति
तर्हि भक्तो विघ्नैर्भेदयति नेत्याहुः । धत्त इति । यदीति निश्चये हेतौ वा । यतः त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽविता रक्षकस्तोऽसौ विघ्नानां
मूर्ध्नि पदमङ्गिघ्न धत्ते विघ्नानभिभूय त्वत्पदं प्राप्नोति ॥ १० ॥ त्वद्विमुखास्तपश्चरन्तस्तु केचिदस्माकं वशे भवन्ति केचित्क्रोधस्य ।
तत्राद्याः कामोपभोगमपि लभन्ते क्रोधवशास्त्वतिमन्दा इत्याहुः—क्षुदिति । केचिन्मूर्खाः क्षुद् बुभुक्षा रुट् पिपासा त्रिकालगुणाः
शीतोष्णवर्षाणि मारुतः प्राणो बाह्यो वायुश्च जैह्वाः जिह्वोपभोगाः शैशनाः शिशोपभोगाः जैह्वशैश्वर्योर्धकारवन्तं पाठमार्षं मन्ये ।
तानेतानस्मान् अपारजलधीन् तद्भदितदुस्तरान् अतितीर्थं विलङ्घय आस्मद्वशाच्चिन्तः अभूत्वापि विफलस्य निष्फलस्य क्रोधस्य वशं
यान्ति । अतः समुद्रं तीर्त्वा गोष्पदे गोखुरखातगतं निमज्जन्ति । ततश्च यथा जले मज्जन्तो विवशाः स्वमस्तकारोपितं भारमुत्सजन्ति
तथा पूर्वं सम्पादितं दुश्चरं तपः वृथा उत्सजन्ति न भोगाय न मोक्षयेति क्रोधवशाच्छापादिना नाशयन्ति ॥ ११ ॥ इतीति । तेषां
कामादीनाम् इत्येवं प्रगृणतां स्तुवतां सतां विभुः भगवान् तेषां स्वलावण्यादिप्रयुक्तगर्वोपशमाय योगबलेन निर्मिताः अतोऽत्यद्भुतं
दर्शनं स्वरूपं यासां तथाभूताः सुष्ठु अर्चिताः अलङ्कृताः स्वशुभ्रवां कुर्वतीः स्त्रियः स्त्रीर्दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

लज्जाया मनोधर्मत्वेन शिरःसु तदसंभवात् साहित्यस्य च लज्जानुभावत्वेनैव विवक्षितत्वाल्लज्जाभरणैवेत्यादि आर्थिकार्थ-
त्वेन व्याख्यातं क्रियाविशेषणं घृणाया विषयो न व्यक्तोऽत इत्यर्थ इत्युक्तम् एतच्छब्दस्य व्यवहितपूर्वपरामर्शकत्वादक्षोभानुकम्पादीति
व्याख्यातं तत्र प्रहस्येत्यनेन क्रोधाभावरूपोऽक्षोभ उक्तः मा भैष्ट्येनेन भयात्मकदुःखप्रहाणेच्छारूपानुकम्पोऽक्ता आदिनातिथ्यं

तच्च बलिं गृह्णीतेत्यनेनोक्तम् ॥ ९ ॥ यदीति । यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिविनिश्चये यतस्त्वं भक्तानां निश्चयेन रक्षकोऽतोऽसौ भक्तो विघ्नान् जयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र क्रोधास्मद्वशाद्योर्मध्ये कामोपभोगमपीति यद्यपि कामोपभोगस्वयःफलं न भवति तथापि अस्मद्वशास्तु तुच्छमपि तम् अनुभवन्तीत्यर्थः । क्रोधस्य गोष्पदत्वं स्वविषयघातमात्रेण नष्टत्वात् जिह्वाविजयापेक्षया तुच्छत्वात्तुच्छ-फलत्वाच्च नतु विषयलोभवदनश्रित्वम् । तदुक्तं सप्तमे “कामस्यान्तं हि लुत्तुङ्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् । जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो दश” इति क्रोधस्य गोष्पदत्वारोपेण तद्वताञ्च मज्जनकन्तुत्वारोपेण तपसि मस्तकभारत्वमारोपितम् । वृथैवेत्यस्य व्याख्यानं न मोक्षायेत्यादि ॥ ११ ॥ योगबलेन दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अविकृते विकाररहिते स्वारामधीराः आत्मारामा विद्वांसः ॥ ९ ॥ स्वौकः स्वशब्दो देववाची स्वर्गं विलङ्घयेत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्मानपारजलधीन् अस्मानेव जलधीन् इति पदे गोः गोष्पदे ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हे नरदेव ! अभयदे श्रीनारायणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सज्जीवानि नम्राणि च क्षिरांसि येषां ते लज्जाभरेणावनतशिरस्का इत्यर्थः । सघृणं कृपायुक्तं यथा भवति तथा कृतापराधेष्वप्यात्मसुतेषु कृपा यथास्यात्तथेत्यर्थः । तं श्रीनारायणमुचुः तदेवाह—नैतदित्यादिना सार्द्धद्वयेन । त्वयि एतत्कृतापराधेष्वस्मास्वनुग्रह इत्येतन्न विचित्रं तत्र हेतुतया श्रीनारायणं विशिष्यन्ति अविकृते कामक्रोधादिविकाररहिते तत्र हेतुः परे हेयाकारप्रकृतिपुरुषविलक्षणे हेयप्रतिभटे किञ्च स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे स्वस्मिन् रमन्त इति स्वारामा आत्मारामास्ते च ते धीराः जितेन्द्रियाश्च तेषां निकरैः समूहैरानते सेव्यमाने पादपद्मे यस्य तस्मिन् त्वद्भक्तानामेव न कामादिविकारः कुतस्तवेति भावः । अतस्तवातुलमहिमा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वाच्च चित्रमित्याहुः—त्वामिति । सेवतां सेवमानानां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता बहवो विघ्नाः स्युः तत्र हेतुत्वेन तान् विशिष्यन्ति । स्वौकः स्वशब्दो देवपरः तेषामोकः स्थानं स्वर्गं विलङ्घ्यातिक्रम्य परमं सर्वोत्तमं ते तव स्थानं व्रजतां गच्छतां वर्त्तमानसामोप्ये भविष्यति वर्त्तमानवद्भावाद्भट्टि तस्य शत्रादेशः अन्यस्य त्वामसेवमानस्य न विघ्नाः स्युः । कुतः ? बहिषि यज्ञे स्वभागान्पुरोडाशादीन् बलीन् करान्कर्षक इव राज्ञे इन्द्रादिभ्यो ददतः प्रयच्छतः तर्हि मङ्गलाः किं विघ्नैरुपहन्यन्त एव नेत्याहुः—धत्त इति । यदीति निश्चये यतस्त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽविता रक्षिता अतोऽसौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदमङ्घ्रिं धत्ते कुतः ? पुनस्त्वयि विघ्नशङ्केति भावः ॥ १० ॥ त्वदभक्तानां तु केवलं तपश्चरतां द्वयी गतिः अस्माकं वशं यान्ति क्रोधस्य वा तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि वा तावदनुभवन्ति क्रोधवशान्तु पुनरतिमन्दा इत्याहुः—लुचुडिति । लुचच तृट् च त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षाणि च मारुतश्च प्राणो बाह्यो वा जैह्वया जिह्वोपभोगाः शौदन्याः शिदनोपभोगाः ते च तानस्मानपारजलधिरुपानतितीर्य विलङ्घ्य गोष्पदे मज्जन्ति कुतः ? विफलस्य क्रोधस्य वशं यान्ति गच्छन्ति रुद्रवृत्तान्तोऽनेनाभिसंहितः किञ्च, यथा जले मज्जन्तो मस्तकारोपितं भारमुत्सृजन्ति तथा वृथा न मोक्षाय न च भोगाय शास्त्रादिना दुश्चरं तप उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥ तेषां कामादीनामितीत्यर्थं प्रगृणतां सतां विभुर्भगवानत्यद्भुतं दृश्यन्त इति तथा ताः स्त्रियः स्त्रीः दर्शयामास कथम्भूताः शुभ्रूपां कुर्वतोः स्वर्षिताः स्वलङ्कृताः तेषां स्वलावण्यादिप्रयुक्त-दर्पोपशमाय दर्शयामासेति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अविकृतिः अविकारः स्वारामाश्च धीराश्च स्वारामधीराः तेषां निकरः समूहस्तेनानतं पादपद्मं यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ११ ॥

भवतामल्पशक्तित्वादविकारः किं न स्यादित्याशङ्क्य वयं भवन्तं प्रत्यल्पबला अन्यान् प्रतिबलवन्त इति भावेनाहुः—त्वामिति । स्तुवतां भजमानानां ये अन्तरायाः कस्तान्विलङ्घ्य ते परमं पदं व्रजतां न काऽपि व्रजति चेत् को वायुरेव नान्य इत्यर्थः ‘सा वा एषा देवतैतासां देवतानां प्राप्मानं मृत्युमपहृत्याथैनां मृत्युमत्यवहृत्या यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्’ इति श्रुतिश्रोक्तार्थे बलवत्-प्रमाणम् । नन्वेवं तर्हि वायुमन्तरेण भजतामित्येतां भगवत्प्राप्तिलक्षणा मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य भगवदनुग्रहे सति काप्यापदुस्तरा न स्यादिति भावेनाहुः—नेति । त्वमविता बहिषि स्वभागं ददतः पुंसां यदि विघ्नमूर्ध्नि पदं धत्ते तर्हि स बलिरन्यस्य न तवैव यदि विघ्नमूर्ध्नि पदं न दध्यात्तर्हि बलिरपि त्वत्प्रीतिजनको न स्यात् न चायं तथा तस्मात्तर्केण भक्तेः प्राधान्यं तवैव विघ्ननिवृत्तिरिति दर्शितं भवति ॥ १० ॥ किं बहुना कामादीजयादपि क्रोधजय एव दुःसाध्यः तव सोऽपि गोष्पदतरणवत्सुराक इति विज्ञापयन्ति—लुचुडिति । चत्वारो मासाः शीतकराः चत्वारः उष्णहेतवः चत्वारो वर्षहेतव इति त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षसङ्गाः जैह्वयं जिह्वाभवं शौदन्यं शिभ्रप्रभवं व्यसनं श्लुदादिव्यसनमयादपारजलवेरतितीर्य उत्तीर्य ये केचिदपण्डिताः भवदनुग्रहरहिताः विफलस्य प्रतिक्रिया-करणशक्त्यभावेन फलरहितस्यात्मनाशादिविविधफलस्य क्रोधस्य वशं यान्ति ते गोष्पदे मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥ इतिशब्दः प्रभृतिवचनः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

क्रोधस्य गोष्पदत्वं स्वविषयघातमात्रेण विच्छिन्नत्वात् तु जैह्वादिवद्विच्छिन्नत्वमिति ॥ ११-२० ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हे नरदेव ! अभयदे श्रीनारायणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सघृणं कृपायुक्तं तं परे परमे निर्विकारे स्वारामाः आत्मारामाः ॥ ९ ॥ त्वद्भक्ता अपि त्वत्प्रसादादस्मान्न गणयन्ति, कुतः ? पुनस्त्वं गणयिष्यसीत्याहुः—त्वां सेवमानानां जनानां सुरैर्निद्रादिभिः कृता अन्तराया अस्मदादयो विघ्ना बहवो भवन्ति इन्द्राद्यैर्विघ्नाः कथं क्रियन्ते अत्राहुः—स्वौक इति । स्वस्थानं स्वार्गमतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजतां विघ्नकरणं खलु मात्सर्यहेतुकमिवेति भावः । नान्यस्य कर्मिप्रभृतेः कुतः बहिर्वि यज्ञे बलीन् पुरोडाशादीन् तत्तद्भागान् इन्द्रादिभ्यः करान् राज्ञे कर्षकायेव ददतः तर्हि मद्भक्तो विघ्नैर्भ्रंशयति । नेत्याहुः । धत्त इति । यदीति निश्चये यतस्त्वं सर्वसुराधोऽश्वरोऽविता रक्षकः अतोऽसौ विघ्नानां मूर्द्धिन्न पदमङ्घ्रिं धत्ते कुतः । पुनस्त्वयि विघ्नशङ्केति भावः ॥ १० ॥ त्वद्भक्तिविमुखानां तपश्चरतां तु द्वयीगतिः अस्माकं वा वशा भवन्ति क्रोधस्य वा तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावदनुभवन्ति, क्रोधस्य वशाः पुनरतिमन्दा इत्याहुः । छुत्तुडिति । क्षुत्तु च तृट् च त्रिकालगुणः शीतोष्णवर्षाणि च मारुतस्त्वग्निन्द्रियभोगयो मलया-निलश्च जैह्वयो जिह्वाभोग्यश्च शैश्न्यः शिरनभोग्यश्च एतान् अस्मान् अपारजलधिरूपान् अतितीर्य विलङ्घ्य गोष्पदे मज्जन्ति किञ्च, जले मज्जन्तो यथा विवशीभूय मस्तकारोपितं धनभारमुत्सृजन्ति तथा वृथा न मोक्षाय न भोगाय ज्ञापादिना दुश्चरं तपश्च विसृजन्ति ॥ ११ ॥ प्रगृणतां स्तुवतस्ताननादृत्य स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां स्वसेवां कुर्वतीरिव प्राकृतीरित्यर्थः । तेषां स्वलावण्यादिदोषशमाय दर्शयामास ॥ १२-१३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे नरदेव ! देवाः कामादयः सप्रोढानि नम्राणि येषां ते सघृणं कृपायुक्तं तं भगवन्तमूचुः । परे पूर्णे अविकृते क्रीधादि-रहिते स्वारामे भगवति ये धीराः प्राप्तनिष्ठाः तेषां निकरैः समूहैः आनतं पादपद्मं यस्य तस्मिन् एतत्कामक्रोधादिसंस्पृष्टत्वं न ॥ ९ ॥ भगवतः कामाद्यऽस्पृष्टत्वं कैमुतिकन्यायेनाहुः—त्वामिति । अन्यस्य भगवदसेवकस्य राज्ञे बलीन् च स्वभागान् सुरेभ्यो ददतोऽपि सुरकृताः बहवः अन्तरायाः भवन्ति स्वौकः स्वस्थानं सुरलोकं विलङ्घ्यापि ते परमं पदं स्थानं व्रजतां त्वां सेवमानानां तु सुरकृताः अन्तरायाः नेत्यन्वयः । न तवेति किं वक्तव्यं यदि तु विघ्नमूर्द्धिन्न पदं धत्ते प्रवृत्तिं कुर्यात्स्वतःसेवक इति शेषः तदा त्वमविता रक्षकोऽस्येव ॥ १० ॥ भगवतस्तद्भक्तानां च कामक्रोधादिवर्जितत्वं निरूप्य भगवदभक्तानां कामादिवश्यत्वेनाकृतार्थत्वमाहुः—छुदिति । बहवस्तावत् क्षुत्तुवादि कामाभिभूताः प्रसिद्धा अकृतार्था एव क्रियन्ते केचित्तु क्षुत्तु च तृट् च त्रिकालगुणः त्रिचातुर्मास्य-गुणः शीतोष्णवर्षाणि च मारुतश्चानाविधजैह्वयाः जिह्वाभोगाश्च शैश्न्याः गुह्योपभोगाश्च तान् अस्मान् अपारजलधीन् जलधिवदुत्तरान् सुखदुःखं तत्र तत्राशक्तैर्जनैः त्यक्तमशक्यान् अतितीर्य विलङ्घ्य तत्र तत्राशक्तिं त्यक्त्वापि गोष्पदे मज्जन्ति अत्यल्पे क्रोधनाम्नि गर्ते पतन्ति तदेव स्पष्टतयाहुः—क्रोधस्य वशं यान्तोति । पुत्रशिष्यादिशिक्षार्थविषयकक्रोधक्यावृत्त्यर्थमाहुः—विफलस्येति । अत एव तपः वृथोत्सृजन्ति चकारात् क्रोधविषयस्य जनस्य पापं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥ तेषां कामादीनाम् इति इत्येवं गृणतां विभुः नारायणः स्त्रियः इच्छयाऽऽविःकृताः स्त्रीः भगवन् ! आज्ञापयेत्येवं शुश्रूषां कुर्वतीः भगवतापि साधुसाध्विति स्वर्चिताः सुष्ठु अर्चिताः अद्भुतदर्शनाः महदाश्चर्यदर्शनाः कामादितन्त्रियोजकेन्द्रादिभ्यश्चात्यन्तमुत्कृष्टदर्शनास्तसौन्दर्यादिदर्पहराः दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं श्लोकद्वयेन कामादिदोषाभाव उक्तः, तथा च माहात्म्यमुक्तं भवति, पुरुषबुद्धिप्राहं जितेन्द्रियत्वादि, तज्जिराकरणं चतुर्भिर्वदन् त्रिभिस्तदाह, भगवद्भगवदीयासाधारणैर्धर्मैः, तत्र सप्रसङ्गं भगवद्धर्ममाह, भयाभावमात्रमाशंसितं, पूजाप्यधिका, तामा-हेत्थं वदतीति, महतो वचनमेवास्यानां पूजाप्रकारः स्वन्यूनताख्यापकः, अभयदानान् न परं दानं, आसनादिकमपि प्राप्तमिति गम्यते, हे नरदेवेत्यभयदानं देयमिति लौकिक उपदेशः, तेपि स्वरूपतो महान्त इति देवा इत्युक्तं, विरुद्धकरणात् ब्रीडा, महतां बहुमानान् नम्रगिरस्तं, वेद्यादिदर्शानात् कामे विचिकित्सा तत्सहितं कर्म कृपासहितं वा दीनदर्शानात्, क्रियाविशेषणत्वे विज्ञापनामिव भक्तेषु कुर्वन्ति, स्वनाशितान् भक्तान् स्मृत्वा त्वयि सर्वं सम्भवति सर्वेषां पितामहवन् नियामकत्वात् तत्कृतक्षोभाभावाच्च, गुणकार्यं विकृतं तदभावे, किञ्च ज्ञानेन्द्रियजययोरपि प्रसिद्धानामपि श्लाघ्ये सम्मते ज्ञानेन्द्रियजयौ किं वक्तव्यौ ? तदाह स्वारामाश्च ते धीराश्च तेषां निकरैरानतं पादपद्मं यस्येति ॥ ९ ॥ त्वयि सर्वं युक्तं परं सेवकानां दुर्दशेति तज्जिराकरणं च पात्तिकमतो नित्यनिराकरणाय तदनु-वदति, प्रवाहमर्यादासहितो भक्तः पुष्टो भवति तत्रोभयत्राधिकृता देवाः सेव्याः स्वसेवापरित्यागेन भगवत्सेवापरणां प्रवाहमर्यादयोर्विघ्नं कुर्वन्त्यतः प्रवाहमर्यादयोः पदमलङ्घ्या दीना इव भवन्ति, तदाह त्वां सेवतामिति, फलपथेन्तमिति पदं व्रजतामित्युक्तं, यद्यपि “यथा तरो” इति न्यायेन भगवत्पूजायां वृत्ता भवन्ति तथापि भगवद्भक्तस्य देयाभावान् न सेवामात्रेण वृष्टा भवन्ति, तदाह सेवतामिति,

बहुप्रकारा विघ्नास्तत्कार्ये ततश्च किमपि कार्यं न सिध्यतीत्यर्थः, प्रवाहे बलिं ददतः स्वभागान् मर्यादायां, न च ते सर्वत्र विघ्नकर्तारो दुर्जना इव, तदाह नान्यस्येति, अन्यत्वेनैकत्वात्, यद्यपि 'यदनुचरितेति' न्यायेन भगवतोपीदमभिमतं तथापि लोकापवादाद् दयया वा यद्यविता विघ्नस्थानं तदा स्थानं प्राप्नोति कश्चिदित्यर्थः, विघ्नानां प्राचुर्ये किं कर्तव्यमत आह यदि विघ्नमूर्ध्नीति, विघ्नास्तत्कार्यं नेतुं मस्याके स्यापितवन्तः, यदि तत्रैव तस्यावनं तदा तत्रैव पदं च धत्त इत्यर्थः, उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दस्तच्छब्दं नापेक्षते, 'तथा न ते माधवे'त्यत्र भगवदीया यादवा इवोदासीनाः सेवमानास्त्वन्नेति विशेषः ॥ १० ॥ एतद्दृढीकरणाय विघ्नानां माहात्म्यमाह, परः सहस्रेष्वपि विघ्नेषु षड् वयं प्रधानभूतास्तत्रात्युत्तरोत्तराधिक्यं, तदाह बुद्ध्यादिना, 'समुद्र इव हि काम' इति श्रुतेः, अष्टप्रकृतिकस्य कामस्योत्तरणं कठिनम्, अष्टधा यावज्जीवमनन्तजन्मसु बाधते, तत्र सहनं तरणं प्रतीकारो मञ्जनम्, अतः प्रतीकारसाधनानि मञ्जन-कर्तृणि, वशीकरणं चापरो धर्मः, सर्वेषामवशोकृतानामेव तरणादिशङ्का, अतीतीयेति बहुकालसहने तथा न बाधन्त इति ते दुर्लभाः, कामे तु मग्नस्यैन्द्रियं सुखमस्ति क्रोधे तदपि न, शत्रुमरणस्य दुःखाभावहेतुत्वेपि न स्वकृते विशेषः, क्रोधश्च दुःखात्मकः, तदप्य-विवेकाभिमानवत् एव, किञ्च क्रोधे सहनशङ्कैव नास्ति वशोकृत एव भवतीत्याह वशं यान्तीति, कामविचारे क्रोधस्त्वतितुच्छः, प्रवाह-मर्यादायां स्थित्यभावाद् विवेकविधुतित्वाच्च हेतोरप्यभावात्, तदाह गोः पदे मज्जन्तीति, विरुद्धवाक्यस्य पदैकदेशे मज्जन्तीत्यर्थः, काम-कायिकः क्रोधो वाचनिक इति सिद्धम्, उभयोस्तारतम्यार्थं श्लिष्टवचनं, कामे मग्नानां मर्यादाफलानुभवोस्ति क्रोधे तदपि नेत्याह, दुश्चरं तपश्च ब्रूयोत्सृजन्तीति मग्नः शिरोभारमिव, स्वपराधोपयोगाभावाद् वृथेति, त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षाः, अतिशयेन तीर्त्वा पद ईश्वरनिर्मिते, एवं कामक्रोधाभावं भगवति दृष्ट्वा भक्तेष्टप्रार्थनस्वयोरुपवर्णनमिषेण स्तुतिरुक्ता ॥ ११ ॥ एवंज्ञानमचिन्त्यैश्वर्योज्ञा-नादिति तन्निराकरणाय स्त्रियो दर्शितवानित्याहेतीति,

स्त्रीभिः कामजयो यस्य क्रोधस्याप्यर्चनेन हि । उत्कर्षाधायकत्वेन ह्युभयोरित्यचिन्त्यता ॥ १ ॥

तेषां सतां तेभ्य इति वा, तेषामेव सम्बन्धिन्य इति वा, अण्डान्तरस्थाः, अन्यथोर्वशीदानमनुचितं स्यात्, कामादीनामपि विवेकविस्मरकत्वेनात्यद्भुतत्वम्, अत्यद्भुतं दर्शनं यासां ताः स्त्रीः, अर्चने कामादीनां पूजायां स्नापनादौ, ननु तूष्णीम्भावेनापि सर्वसिद्धौ किमित्येवं कृतवानित्यत आह, विभुरिति, समर्थस्य हि सर्वैः सह क्रीडनं, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

इत्थमित्यत्र वचनस्य कथं पूजात्वमित्यत आहुः प्रकारेत्यादि, प्रकार इत्थंपदेनोक्तः, गम्यत इति पूर्वइलोकस्थबलिपदाद् गम्यत इत्यर्थः, उक्तमिति पूजायोग्यत्वायुक्तमित्यर्थः, विचिकित्सा जुगुप्सा, कर्मेति तमित्यनेनोक्तं भगवन्तं, घृणाशब्दस्यार्थद्वयाद् व्याख्याने पक्षान्तरं क्रियाविशेषणत्वपक्षस्याग्रिमश्लोकस्वारस्येन तात्पर्यमाहुः क्रियेत्यादि, भक्तेष्विति भक्तनिमित्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ त्वामित्यत्र तदनुवदतीति तेषां दुर्दशास्वरूपमनुवदतीत्यर्थः, ननु भगवदीयानां भक्तानां कथं प्रतिबन्ध इत्यतस्तेषां स्वरूपं प्रतिबन्धप्रकारं चाहुः प्रवाहेत्यादि, तथा च केवलपुष्टानां न प्रतिबन्ध इतरेषां प्रतिबन्धश्च न लौकिकवैदिकार्थविघटनरूप इत्यर्थः, देयाभावादिति भगवद्भक्तकृतबलिभागरूपतदभावादित्यर्थः, त इति सुरा इत्यर्थः, अन्यत्वेनैकत्वादिति, अन्यत्वाभिमानित्वस्य देवेषु तत्सेवके च तुल्य-त्वेनोभयोरकशीलत्वात् तस्य न विघ्नं कुर्वन्तीति तथेत्यर्थः, स्थानं प्राप्नोतीति परमपदं प्राप्नोति, पदं च धत्त इति तव भक्त इति शेषः, तथा च शिरसि पादं धृत्वा तव पदं प्राप्नोतीति, न तदा विघ्नसम्भावनेत्यर्थः, ॥ १० ॥ क्षुदित्यत्र एतद् दृढीकरणायैति दुर्दशाप्राप्ते-र्दृढीकरणेत्यर्थः, अष्टप्रकृतिकेत्यादि त्रयः कालगुणाः लुदादयश्च पञ्चेत्येतेष्टौ प्रकृतिभूताः समुत्पत्तिहेतवो यस्य तादृशस्येत्यर्थः, विफलपदतात्पर्यमाहुस्तदपीत्यादि, हेतोरिति मञ्जनहेतोरित्यर्थः ॥ ११ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

महतां क्षमैव युक्ता न तुच्छेषु पराक्रम इति सूचयन्सम्बोधयति—नरदेवेति । अभयं ददातीत्यभयदो भगवांस्तस्मिन्नित्यं ब्रुवति सति सन्नीडानि अत एव नम्राणि शिरांसि येषां ते लज्जाभारेणावनतशिरस्काः देवाः कामादयः सघृणं कृपायुक्तं तं नारायणं प्रत्युचुः । तद्वचनमेवाह—नैतदिति सार्द्धद्वयेन । त्वयि महापुरुषे क्षमैव युक्ताऽन्यथा कृपणानामस्माकं निर्वाह एव न स्यादित्या-शयेन सम्बोधयति—विभो इति । त्वयि एतत् कृतापराधेष्वप्यस्यास्वनुमदादिकं विचित्रमाश्चर्यं न भवति । तत्र हेतुमाह—अविकृत इति, कामक्रोधादिविकाररहित इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—पर इति, विकारहेत्वविद्यावश्यत्वरहित इत्यर्थः । त्वद्भक्ता-नामेव तावत्कामादिविकारो नास्तीति वक्तव्यमित्याशयेन पुनर्विशिष्यन्ति—स्वामिमेति, स्वस्मिन्मात्मनि रमन्त इति स्वामिमास्ते च ते धीरा जितेन्द्रियाश्च तेषां निकरैः समूहैरानते वन्दिते पादपद्मे यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वादेव न चित्रमित्याहुः—त्वामिति । त्वां सेवतां सेवमानानां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता बहवोऽन्तराया अस्मादादयो विघ्ना भवन्ति । तत्र हेतुत्वेन तान्विशिष्यन्ति—स्वौक इति, स्वेषां देवानामोकः स्थानं स्वामिं विलङ्घयतिक्रम्य परमं सर्वोत्तमं ते तव पदं स्थानं व्रजतां गच्छता-मित्यर्थः । 'पशुरेव हि देवानाम्' इति श्रुतौ ब्रह्मानां यज्ञाद्यनुष्ठानद्वारा देवाराधकत्वेन पशुत्वमुक्तं ते यदि देवाराधनं विहाय

वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनं भगवदाराधनं कुर्वन्ति तदा देवाः स्वाराधनाभावमालक्ष्य तदुत्कर्मसहमाना विघ्नानाचरन्तीत्याशयः । अन्यस्य त्वदाराधनविमुखस्य तु सुरकृता अन्तराया नैव भवन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—बर्हिषि यज्ञे स्वभागान्पुरोडाशादीन् ददतः प्रयच्छतः यागाद्बहिरपि बलीन् ददतः पूजां कुर्वत इत्यर्थः । तर्हि किं मद्भक्तो विघ्नैरभिभूयते नेत्याहुः धत्त इति । यदि त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽविता रक्षकस्तदासौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदमङ्घ्रिं धत्ते, विघ्नानभिभूय त्वत्पदं प्राप्नोतीत्यर्थः । त्वयि पुनर्विघ्नशङ्का तु दुरापास्तेत्याशयः यदीत्यनेन कदाचित्केनचिदभिप्रायेण त्वदुपेक्षा चेत्तदा भरतादिवत्कश्चित्कालं विघ्नेन प्रतिबन्धोऽपि भवतीति सूचितम् । अत एव यद्यपि यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः प्राणोद्गाराश्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाहर्णमच्युतेष्येति सिद्धान्ताद्भगवत्सेवयैव तृप्तत्वाद्देवा अपि भगवद्भक्तानां विघ्नान्नैवाचरन्ति तथाप्यचिन्त्यलीलस्य भगवतोऽन्तर्यामिणः केनचिल्लीलाविशेषाभिप्रायेण प्रेरिता विघ्नानाचरन्ति परन्तु ते विघ्ना भगवता संरक्षितेषु तेष्वकिञ्चित्करा एव भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ केचिन्मूर्खाः । क्षुत् अशान्ताया वृद्धि च पिपासा च त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षाणि च मारुतः प्राणो बाह्यो वायुश्च जैह्वयाः जिह्वोपभोगाश्च शैदन्या शिभोपभोगाश्च तानेतानस्मान् अपारजलधिष्वदतिदुस्तरान् अतितीर्य विलङ्घ्य अस्मद्वशवर्तिनः अभूत्वापि गोष्पदे गोखुरखातगर्तवदतिमुच्छे निमज्जन्ति । निमज्जनमेवाह—क्रोधस्य वशं यान्तीति । क्रोधवशवर्तित्वस्य कथं मज्जनतुल्यत्वमित्यपेक्षायां त्वभक्तानां केवलं तपोनिष्ठानां तु रक्षकाभावाद्देयं गतिः । अस्माकं वा वशं यान्ति क्रोधस्य वा । तत्रास्मद्वशानां तावत्कामभोगोऽपि सिध्यति क्रोधवशानां तु सोऽपि न सिध्यतीत्याह—विफलस्येति । अतो यथा जले निमज्जन्तो विवशाः सन्तो मस्तकारोपितधनादिभारं स्वपरोपकाराभावाद्बुधोत्सृजन्ति त्यजन्ति तथैतेऽपि न मोक्षाय न च भोगाय किन्तु वृथैव दुश्चरं तप उत्सृजन्ति क्रोधवशाच्छापादिना नाशयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तेषां कामादीनामित्येव प्रगृणतां स्तुवतां सतां विभुः सर्वकरणे सर्वथा समर्थो भगवान् तेषां स्वलावण्यादिप्रयुक्तगर्वोपशमाय योगबलेन निर्मिताः अतोऽत्यद्भुतं दर्शनं स्वरूपं यासां तथाभूताः सुष्ठु अर्चिताः अलङ्कृताः स्वशुभ्रां कुर्वतीः स्त्रियः स्त्रीदर्शयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थमिति । हे नरदेव, अभयदे श्रीनारायणे, इत्थं ब्रुवति सति, देवाः कामादयः, सम्रीडानि लज्जासहितानि नम्राणि च शिरांसि येषां ते, लज्जाभरेणावनतशिरस्काः सन्त इत्यर्थः । सघृणं कृपायुक्तं यथा तथा, कृतापराधेष्वप्यात्मसु तस्य कृपा यथा स्यात्तथेत्यर्थः । तं नारायणं, ऊचुः । तदेवाह नैतदित्यादिना सार्द्धद्वयेन । हे विभो नारायण, अविकृते कामक्रोधादिविकाररहिते, परे हेयाकारप्रकृतिपुरुषविलक्षणे हेयप्रतिभट इत्यर्थः, किं च स्वस्मिन् रमन्ते इति स्वारामा आत्मारामाः ते च ते धीरा जितेन्द्रियाश्च तेषां निकरैः समूहेरानते सेव्यमाने पादपद्मे यस्य तस्मिन्, त्वयि, एतत् कृतापराधेष्वप्यात्मस्वानुमद इत्येतत्, न विचित्रम् । त्वद्भक्तानामेव न कामादिविकारस्तर्हि कुतस्तवैव सति सर्वदा विकारवर्जितस्य तव सापराधेषु दयाविधानं नाश्चर्यमिति भावः ॥ ९ ॥ अस्माकमपि सहजेत्यभूतस्वभावानां भगवतोऽपि तवापराधाचरणं न चित्रमित्याह । त्वामिति । हे नारायण, त्वां भगवन्तं, सेवतां सेवमानानां, स्वशब्दो देवपरः स्वेषां देवानामोकः स्थानं स्वर्गस्तं, विलङ्घ्यातिक्लम्य, परमं सर्वोत्तमं ते तव, पदं स्थानं, व्रजतां गच्छतां, वर्त्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्त्तमानवद्वालाटः शत्रादेशः । सुरकृताः बहवः, अन्तराया विघ्नाः स्युः । बर्हिषि यज्ञे, स्वभागान् पुरोडाशादीन्, बलीन् करान्, कर्षकः राज्ञे इव, इन्द्रादिभ्यः, ददतः प्रयच्छतः, अन्यस्य त्वामसेवमानस्य, न, विघ्ना न स्युरित्यर्थः । तर्हि मद्भक्ताः किं विघ्नैरुपहन्यन्ते एव नेत्याह । यदीति निश्चये । यतः, सर्वसुराधीश्वर इति शेषः । त्वम् अविता तेषां रक्षिताऽस्यतः, असौ त्वद्भक्तः, विघ्नानां मूर्ध्ना तस्मिन्, पदमङ्घ्रिं, धत्ते । कुतः पुनस्त्वयि विघ्नविशङ्केति भावः ॥ १० ॥ त्वदभक्तानां केवलं तपश्चरतां तु द्वयी गतिः । अस्माकं वश्यतां यान्ति क्रोधस्य वा, तत्रास्मद्वशास्तु कामोपभोगमपि तावदनुभवन्ति, क्रोधस्य वशास्तास्तु पुनरतिमन्दा इत्याह । लुत्तङ्गिति । केचित्, क्षुद्बुभुक्षा च वृद्धि पिपासा च त्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षाणि च मारुतश्च प्राणो बाह्यो वा जैह्वया जिह्वोपभोगाः शैदन्याः शिभोपभोगास्ते च तान्, अपारजलधीन् अपारजलधिरूपान्, अस्मान् अतितीर्य विलङ्घ्य, गोष्पदे मज्जन्ति । कुतः । विफलस्य क्रोधस्य, वशं यान्ति गच्छन्ति । दुश्चरतपश्चापि, वृथा उत्सृजन्ति । यथा जले मज्जन्तो मस्तकारोपितभारमुत्सृजन्ति, तथा शापादिना दुश्चरं तप उत्सृजन्ति ततस्तत्र मोक्षाय न च भोगायेति वृथैवोत्सृजन्तीति भावः ॥ ११ ॥ इतीति । येषां कामादीनां, इतीत्यं, प्रगृणतां, सतां विभुः श्रीनारायणः, अत्यद्भुतं दृश्यन्ते इति तथा ताः, स्त्रियः स्त्रीः, शुभ्रां कुर्वतीः, स्वर्चिताः स्वलङ्कृताः, दर्शयामास । येषां स्वलावण्यादिप्रयुक्तगर्वोपशमाय दर्शयामासेति भावः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! जब नर-नारायण ऋषिने उन्हे अभयदान देते हुए इस प्रकार कहा, तब कामदेव आदि के सिर लज्जा से झुक गये । उन्होंने दयालु भगवान् नर नारायण से कहा—‘प्रभो ! आप के लिये यह कोई आश्चर्य की बात नहीं है । क्योंकि आप माया से परे और निर्विकार हैं । बड़े-बड़े आत्माराम और धीर पुरुष निरन्तर आपके चरण कमलों में प्रणाम करते रहते हैं ॥१॥

आपके भक्त आपको भक्ति के प्रभाव से देवताओं की राजधानी अमरावतीका उलट्टन करके आप के परम पद को प्राप्त होते हैं। इसलिये जब वे भजन करने लगते हैं, तब देवता लोग तरह-तरह से उनकी साधना में विघ्न डालते हैं। किन्तु जो लोग केवल कर्मकाण्ड में लगे रहकर यज्ञादि के द्वारा देवताओं की बलि के रूप में उनका भाग देते रहते हैं, उन लोगों के मार्ग में वे किसी प्रकार का विघ्न नहीं डालते। परन्तु प्रभो! आप के भक्तजन उनके द्वारा उपस्थित की हुई विघ्न-बाधाओं से गिरते नहीं। बल्कि आप के करकमलों की छत्रछाया में रहते हुए वे विघ्नों के सिर पर पैर रखकर आगे बढ़ जाते हैं, अपने लक्ष्य से च्युत नहीं होते ॥ १० ॥ बहुत-से लोग तो ऐसे होते हैं जो भूख-प्यास गर्मी-सर्दी एवं आँधी पानी के कष्टों को तथा रसनेन्द्रिय और जननेन्द्रियके वेगोंको, जो अपार समुद्रों के समान हैं, सह लेते हैं—पार कर जाते हैं। परन्तु फिर भी वे उस क्रोध के वश में हो जाते हैं, जो गाय के खुर से बने गड्ढे के समान है और जिससे कोई लाभ नहीं है—आत्मनाशक है। और प्रभो! वे इस प्रकार अपनी कठिन तपस्या को खो बैठते हैं ॥ ११ ॥ जब कामदेव, वसन्त आदि देवताओंने इस प्रकार स्तुति की तब सर्वशक्तिमान् भगवान् ने अपने योगबल से उनके सामने बहुत-सी ऐसी रमणियाँ प्रकट करके दिखलायीं, जो अद्भुत रूप-लावण्य-सम्पन्न और विचित्र वस्त्रालङ्कारों से सुसज्जित थीं तथा भगवान् की सेवा कर रही थीं ॥ १२ ॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः । गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतभ्रियः ॥ १३ ॥

तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव । आसामेकतमां वृद्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः । उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥

इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् । ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ते देवानुचराः श्रीः इव रूपिणीः स्त्रियः दृष्ट्वा रूपौदार्यहतभ्रियः तासां गन्धेन मुमुहुः ॥ १३ ॥ देवदेवेशः प्रहसन् इव तान् आह आसाम् स्वर्गभूषणाम् सवर्णाम् एकतमाम् वृद्ध्वम् ॥ १४ ॥ सुरवन्दिनः तम् आदेशम् नत्वा ओम् इति आदाय अप्सरःश्रेष्ठाम् उर्वशीम् पुरस्कृत्य दिवम् ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्राय आनम्य सदसि त्रिदिवौकसाम् शृण्वताम् नारायणबलम् ऊचुः विस्मितः शक्रः तत्रास ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव ताः स्त्रियः क्षोर्दृष्ट्वा । तासां तु रूपसौदार्येण महत्त्वेन हता श्रीः कान्तियेषां ते ॥ १३ ॥ वृद्ध्वं वृणीष्वम् । क वयं वराकाः क चेमा इति चेत्तत्राह । सवर्णां समानरूपाम् । नैकाप्यस्मदनुरूपेति चेन्मा भवतु तथापि स्वर्गस्य भूषणरूपां स्वर्गं नेतुमर्हामित्यर्थः ॥ १४ ॥ सुरवन्दिनो देवभृत्याः ॥ १४ ॥ इन्द्राय इन्द्रं प्रति नारायणबलमूचुः । शक्रस्तत्रास त्रासं प्राप्नो विस्मितश्च । तत्र विस्मित आसेति वा ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तासां भगवदुद्भावितस्त्रीणाम् । तासामुर्वद्यादीनाम् ॥ १३ ॥ तेषां पराभवदर्शनेन हसन्निव शमिनां हासानौचित्यादेव मुख-प्रसन्नित्योतिता । यद्वा—भगवदाराधनतपोनिष्ठानां न विघ्ना भवन्तीति प्रहसंस्तथा चेवेत्यादिनाधिकार्थम् । स्वर्गभूषणरूपमिति व्याख्यानाद्भूषणमित्येव स्वामिसंमतः तान्कामादीन् । वृद्ध्वमित्यार्षम् । वराकाः शोच्याः 'वराकः शङ्करे पुंसि शोचनीयेऽभिवेय-वत्' इति मेदिनी ॥ १४ ॥ आदेशमाज्ञाम् । ओमिति अङ्गीकारेऽन्यथम् । ओमीत्यङ्गीकारे । आदेशमाज्ञाम् ॥ १५ ॥ तत्रास 'तस्मी-उद्देशे' लिट् । संदेहजनकत्वेन पूर्वार्थस्यान्यार्थमाह—तत्र तदा । आस बभूवेत्यर्थः । तत्र नारायणबले । विस्मितो बभूव ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ते इति । ते च देवानुचराः कामादयः श्रीरिव भ्रियः इव । इयमभाव आर्षः । रूपिणीः सुन्दररूपवतीस्ताः स्त्रियः क्षोर्दृष्ट्वा तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्यातिशयेन हता श्रीः कान्तियेषां ते तासां गन्धेन पद्मकिञ्चनकस्येव शरीरस्य सुगन्धेनैव मुमुहुः ॥ १३ ॥ तानिति । देवदेवेशो नारायणः प्रहसन्निव प्रणतान्स्त्रान् कामादीनाह स्म । आसां स्त्रीणां मध्ये एकतमां कञ्चित् सवर्णां स्वसमानरूपां स्वर्गस्य भूषणभूतां वृद्ध्वम् वृणीष्वम् । 'वृजि वज्जने' इदित् अदादिः । अनेकार्थत्वाद्द्वरणार्थता आर्षो वा प्रयोगः ॥ १४ ॥ ओमिति सुरवन्दिनः देवभृत्याः कामादयः आदेशं भगवदाज्ञामोमित्यादाय अङ्गीकृत्य तं भगवन्तं नत्वा उर्वशीं नामाप्सरःश्रेष्ठां भगवता दत्तां पुरस्कृत्यादरेणाग्रतः कृत्वा दिवं स्वर्गं ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्रायेति । सदसि सभायां स्थितमिन्द्रं प्रणम्य त्रिदिवौकसां देवानां शृण्वता सतां नारायणस्य बलं प्रभावमूचुः । शक्रश्च श्रुत्वा तत्रास । अहो मयाऽपराधमिति त्रासं प्राप विस्मितश्चाभूत् । यद्वा । तत्र सभायां विस्मित आस ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

स्त्रियः स्त्रीः तासामुर्वश्यादीनाम् ॥ १३ ॥ तान् कामादीन् तेषां तिरस्कारे शमिनां हासानौचित्यादिवेत्यनेन मुख-
प्रसन्निर्योज्यते । यद्वा, भगवदाराधनतपोनिष्ठानां न विघ्नः प्रभवन्तीति प्रहसन् तथा च इवेत्यनधिकार्थं स्वर्गभूषणरूपामिति
व्याख्यानाद्भूषणमित्येव पाठः ॥ १४ ॥ तुओंमित्यङ्गीकारे आदेशमाज्ञाम् ॥ १५ ॥ तत्र नारायणबले विस्मितो बभुव ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

वृङ्क्व वृणीध्वम् ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ता इति देवानुचराः कामादयः श्रीरिव रूपिणीः सुन्दरमूर्तिमतीः ता नारीर्दृष्ट्वा तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्येण हता श्रीः
कान्तियेषां ते तासां गन्धेन शरीरसौरभ्येन मुमुहुः पारवश्यं प्रापुः ॥ १३ ॥ किञ्च, देवदेवो ब्रह्मा तस्यापीशः श्रीनारायणः तान्
कामादीनाह—तदेवाह, आसां स्त्रीणां मध्ये एकतमा वृङ्क्व क वयं वराकाः क चेमा इति चेत्तत्राह सवर्णां समानरूपाम् इति
न काप्यस्मदनुरूपा इति चेत्तत्राह, स्वर्गभूषणामिति । स्वर्गस्य भूषणरूपाम् इति ॥ १४ ॥ ओमित्यादि दुर्मिलवाक्यम् ते सुरवन्दिनो
देवभृत्याः कामादयः आदेशं भगवदाज्ञाम् ओमित्यङ्गीकृत्य ते प्रणम्य च उर्वशीनामप्सरःश्रेष्ठासादाय तां च पुरस्कृत्याप्रतो निधाय
दिवं स्वर्गं ययुः ॥ १५ ॥ नत्वा च किं चक्रुरिन्द्रश्च किं कृतवांस्तदाह—इन्द्रायेति । सदसि त्रिदिवौकसां देवानां शृण्वतां सताम्
इन्द्राय नमस्कृत्य श्रीनारायणस्य बलम् ऊचुः शक्र इन्द्रस्तत्र तावद्विस्मितः सन् तत्रास अभौषीत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नाबली

रूपिणीः प्रशस्तरूपाः ॥ १३ ॥ वृङ्क्व स्वीकुरुत ॥ १४ ॥ सुराणां बन्दिनः बन्दिग्रहणपटवः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेषां पराभवदर्शनेन प्रहसन् इवेत्यतिगम्भीर्येण प्रहासरोधो व्यञ्जितः वृङ्क्व वृणीध्वं क वयं वराकाः क चेमा इति
चेत्तत्राह—सवर्णां समानवर्णां स्वतुल्यामेतासां विभूतिरूपां प्राकृतोमपि काञ्चिदित्यर्थः । तथापि स्वर्गस्य भूवैव भविष्यतीत्याह,
स्वर्गेति ॥ १४ ॥ आदेशमादाय आज्ञां गृहीत्वा सुरवन्दिनो देवभृत्याः ॥ १५ ॥ तत्रास अहो मया अपराद्धमिति त्रासं प्राप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

॥ १३ ॥ देवस्येन्द्रस्यानुचराः ते कामादयः रूपिणीः प्रशस्तरूपाः किं बहुना ? श्रीरिव श्रीसारूप्ययुक्ताः स्त्रियस्ताः स्त्रीर्दृष्ट्वा
तासां रूपसौदार्येणोज्ज्वलितत्वेन हता श्रीः कान्तियेषां ते तथाभूताः सन्तः तासां गन्धेन मुमुहुः ॥ १३ ॥ देवाः इन्द्रादयः तेषां
देवाः ब्रह्मशिवादयः तेषामीशः इवशब्दः स्वभावादेव प्रहसितमुखत्वं भगवतो द्योतयति—वृङ्क्व वृणीध्वम् । ननु, मत्कुणेन गरुडस्वेन
मादृशैः एतासां स्वीकरणं न युक्तमित्यत्राह—सवर्णीमिति । स्वसमानरूपाम् । ननु, सवर्णा आसु नास्तीत्यत्राह—स्वर्गभूषणामिति ।
एकस्य प्राणिनस्तु का कथा सर्वोऽपि स्वर्गः आसां मध्ये एकतमाया अपि तुल्यो यद्यपि नास्ति तथापि स्वर्गालङ्कारतयैकां स्वीकुरुतेति
फलितोऽर्थः ॥ १४ ॥ सुरस्येन्द्रस्य बन्दिनो भृत्याः ॥ १५ ॥ इन्द्राय इन्द्रं प्रति आनम्य प्रणम्य नारायणस्य बलमैश्वर्यमूचुः तदा
शक्रः विस्मितः तत्रास भीतश्च ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

अदेयदानं वक्तुं तदपेक्षामाह ते देवानुचरा इति, इन्द्राद्यन्तःपुरस्त्रीदर्शनेपि मोहाभावाय, एतादृशोपि सर्वजगत्श्रियो
मूर्तिमत्य इव ता जाता इति तासां पद्मकिञ्चल्कगन्धानां गन्धेनैव मोहं प्राप्ताः कुतः पूजाज्ञानमित्यर्थः, श्रीरिति द्वितीयाबहुवचनं,
गन्धेनैव यत्र मोहः किम्पुनः स्पर्शनादिभिरितिभावः, लोलुपतां वक्तुं विशेषणान्तरमाह, तासां रूपौदार्यभ्यां हता श्रीर्येषामिति,
उत्तरसम्बन्धे षष्ठ्या अलुक्, श्रीद्विविधा, कान्तिवर्धनं चेति, रूपेण कान्त्याधारेण कान्तिनाशः, औदार्येण च धनस्य, औदार्याभावे
धनं शिलावत्, अथ वा, रूपस्य यदौदार्यं तासां रूपसन्निधिमात्रेण सर्वं रूपवन्तो भवन्तीति पूर्वकान्तेर्नाशः ॥ १३ ॥ तेषामभिप्रायं
ज्ञात्वादेयमपि दत्तवानित्याह तानिति, अधिकाराभिनिवेशं दृढं मत्वा सन्तुष्ट इव ददातीति देवानां देवा इन्द्रादयस्तेषामीश इति,
उर्वश्यापीन्द्रस्य भोगः, अतोपकारिभोगपर्यवसानान् न दद्यात्, तेषां दोषाभावमाह प्रणतानिति, मोहमपि प्राप्य ता न पश्यन्तीत्यर्थः,
अत एव द्रष्टुमपि भीतान् दृष्ट्वा जातमपि हास्यं दोषाभावायोपसंहृतमित्याह प्रहसन्निवेति, भवतामिन्द्रस्य चोपकाराय सवर्णां स्वर्ग-
भूषणामिति, समानो वर्णो यस्या इतिपञ्चमी ॥ १४ ॥ अत्यनुभावप्रवृत्तिं वक्तुं हेतुमाह ओमिति, ओमित्यङ्गीकारे, आज्ञामादाय,
नमनेन सेवकत्वरूपापनं, दत्तग्रहणे कार्तिरूपापने च हेतुबन्धिन इति, अप्सरस्त्वमेतेषां सुखाय ॥ १५ ॥ अनुभावमाहेन्द्रेति कामा-
दिजयो वशीकरणम्, इन्द्रादिमानभङ्गश्चेति बलं, तत्रासेति मयं, यथासुखं करिष्यतीति चरित्रेण विषयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

इत्यत्र एतादृशोपि देवानुचरविशेषणं, तत्राप्यमुग्धा इत्यर्थः, षष्ठ्या इति तासामितिषष्ठ्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ओमित्यत्रैतेषां
सुखायेति, अप्सरस्त्वाभावेन तेषामनुपयोगात् तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ते च देवानुचराः कामादयः श्रीरिव रूपिणी सुन्दररूपवतीस्ताः स्त्रियः स्त्रीदृष्ट्वा तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्योतिशयेन हता श्रीः कान्तियेषां ते तासां गन्धेन यद्वाकिञ्जल्कवच्छरीरसुगन्धेनैव मुमुहुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥ देवा इन्द्रादयस्तेषामीशो ब्रह्मा तस्यापीशो भगवान्नारायणः प्रहसन्निव प्रणतांस्तान्कामादीनाहेत्यन्वयः । तदाह—आसां स्त्रीणां मध्ये एकतमां वृद्ध्वं वृणीध्वमिति क वयं वराकाः कचेमा इतिचेत्तत्राह—सवर्णामिति, स्वसमानवर्णामित्यर्थः । न काप्यस्मदनुरूपेत्यत आह—स्वर्गभूषणामिति । तथापि स्वर्गशोभार्थं गृहीतव्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ सुरबन्दिनः देवयशोविवर्द्धनाः कामादयः आदेशं भगवदाज्ञाम् ओमित्यादाय अङ्गीकृत्य तं भगवन्तं नत्वा उर्वशीं नामाप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्याऽऽदरेणाग्रतः कृत्वा दिवं स्वर्गं ययुः ॥ १५ ॥ सदसि सभायां स्थितमिन्द्रं प्रणम्य त्रिदिवौकसां देवानां शृण्वतां सतां नारायणस्य बलं प्रभावमुचुः । शक्रश्च ध्रुत्वा तत्र देवसभामध्ये विस्मित आस आश्चर्यं प्रापेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

त इति । ते प्रसिद्धाः, देवानुचराः कामादयः, श्रीः इव, रूपिणीः सुन्दरमूर्त्तिमतीः, ताः स्त्रियो नारीः दृष्ट्वा, तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्येण हता श्रीः कान्तियेषां येषां च ते तथाभूताः सन्तः, तासां नारायणप्रदर्शितस्त्रीणां, गन्धेन शरीरसुगन्धेन, मुमुहुः पारवश्यं प्रापुः ॥ १३ ॥ तानिति । देवानां देवो ब्रह्मा तस्यापीशो नारायणः, प्रणतान् प्रणतिं कृतवतः, तान् कामादीन्, हे कामादयः, आसां स्त्रीणां मध्ये, एकतमां वृद्ध्वं, वृणीध्वम् । क वयं वराकाः क चेमा इति चेत्तत्राह । सवर्णां समानरूपां, न काप्यस्मदनुरूपेति चेत्तत्राह । स्वर्गभूषणां स्वर्गभूषणरूपां, वृद्ध्वं, इति प्रहसन्निव आह ॥ १४ ॥ ओमिति । सुरबन्दिनः ते देवभृत्याः, आदेशं भगवदाज्ञां ॐ इत्युक्त्वा, आदाय स्वीकृत्य, तं श्रीनारायणं नत्वा प्रणम्य, अप्सरःश्रेष्ठां उर्वशीम् उर्वशी-नामाप्सरसमित्यर्थः । पुरस्कृत्य अग्रतो निधाय, दिवं स्वर्गं प्रति, ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्रायेति । सदसि सभायां, त्रिदिवौकसां देवानां, शृण्वतां सतां, इन्द्राय, आनम्य, नारायणबलं, ऊचुः । शक्र इन्द्रः, विस्मितो विस्मययुक्तः सन्, तत्रास अभौषत् । यद्वा तत्र विस्मितः आस बभूव ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब देवराज इन्द्र के अनुचरों ने उन लक्ष्मीजी के समान रूपवती स्त्रियों को देखा, तब उनके महान् सौन्दर्य के सामने उनका चेहरा फीका पड़ गया, वे श्रीहीन होकर उनके शरीर से निकलनेवाली दिव्य सुगन्ध से मोहित हो गये ॥ १३ ॥ अब उनका सिर झुक गया । देवदेवेश भगवान् नारायण हँसते हुए से उनसे बोले—‘तुमलोग उनमेंसे किसी एक स्त्रीको, जो तुम्हारे अनुरूप हो, ग्रहण कर लो । वह तुम्हारे स्वर्गलोककी शोभा बढ़ानेवाली होगी ॥ १४ ॥ देवराज इन्द्र के अनुचरों ने ‘जो आज्ञा’ कहकर भगवान् के आदेश को स्वीकार किया तथा उन्हें नमस्कार किया । फिर उनके द्वारा बनायी हुई स्त्रियों में से श्रेष्ठ अप्सरा उर्वशी को आगे कर के वे स्वर्गलोक में गये ॥ १५ ॥ वहाँ पहुँच कर उन्होंने इन्द्र को नमस्कार किया तथा भरी सभा में देवताओं के सामने भगवान् नर-नारायण के बल और प्रभावका वर्णन किया । उसे सुनकर देवराज इन्द्र अत्यन्त भयभीत और चकित हो गये ॥ १६ ॥

हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमारः श्रुत्वा भगवान् पिता नः ।

विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥

गुप्तोऽप्यये मनुः शिवाय मनुः शिवाय मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरतामसः क्षमाम् ।

कौर्मे धृतोऽद्रिर्मृतोन्मथने खपृष्ठे ग्राहात् प्रपन्नमिभराजमधुश्चदार्तम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतोऽन्धिपतिताच्छ्रमणानृपीथ शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।

देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिदिता अनाया जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥

देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः ।

भूत्वाथ वामन इमामहरद् बलेः क्षमां याश्चाञ्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

‘अच्युतः’ हंसस्वरूपी आत्मतत्त्वम् अवदत् “विष्णुः” दत्तः कुमारः नः पिता भगवान् श्रुत्वा भगवान् शिवाय कलया अवतीर्णः, तेन (विष्णुना) मधुभिदा हयास्ये (गताः) श्रुतयः आहताः ॥ १७ ॥ (तेन विष्णुना भगवता) मात्स्ये, अप्यये मनुः गुप्तः, इला (गुप्ता) औषधयः (गुप्ताः) च वेदः (गुप्तः) तेन भगवता क्रौडे, अम्भसः क्षमाम् उद्धरतः दितिजः हतः, तेन

भगवता कौर्म अमृतोन्मथने स्वपृष्ठे अद्रिः धृतः, स विष्णुः प्रसन्नम् आर्तम् इभराडम् ग्राहात् अमुञ्चत् ॥ १८ ॥ वैकुण्ठस्वरूपेण स एव विष्णुः अब्धिपतितान् संस्तुन्वतः श्रमणान् च ऋषीन् (अमुञ्चत्) च वृत्रवधतः तमसि प्रविष्टम् इन्द्रम् अमुञ्चत्, असुरगृहे पिहिताः अनाथाः देवस्त्रियः अमुञ्चत् सताम् अभयाय नृसिंहे असुरेन्द्रम् हिरण्यकशिपुम् जघ्ने अन्तरेषु मन्वन्तरेषु सुरार्थं देवासुरे युधि दैत्यपतीन् हत्वा, च कलाभिः भुवनानि अदधात् अथ वामनः भूत्वा इमाम् दमाम् याञ्चाळलेन बलेः अहरत् च अदितेः सुतेभ्यः समदात् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अन्यानप्यवतारांस्तच्चरितानि चाह । हंसस्वरूपीति । दत्तो दत्तात्रेयः । कुमारः सनकादिः । नः पिता ऋषभश्च । विष्णुरेव कलयाऽवतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् । तेन विष्णुना ह्यास्ये ह्यग्रोवावतारे मधुभिदा सता ततः श्रुतय आहताः ॥ १७ ॥ इला पृथ्वी । ओषधयश्च गुप्ताः । क्रौडे च वाराहावतारे । ग्राहद्रजेन्द्रममुञ्चन्मोचयामास । एवमादौ यत्रावतारनाम नास्ति तत्र विष्णुः शिवाय जगता कलयाऽवतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् ऋषीन्वालिखित्यान्कश्यपार्थं समिदाहरणे गोष्पदे निमग्नानिन्द्रेणोपहसितानुद्धृत्यापदोऽमोचयत् । तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं मोचयामास । असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियस्ताश्चा-मुञ्चदनेकावतारैः ॥ १९ ॥ अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनान्यदधादपालयत् । इमां प्रविष्टं समदादौ ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तच्चस्तिन्यन्यावतारचरितानि । आत्मयोगं आत्मनोर्जीवपरात्मनोर्योगमभेदमिति । त्रयाणामेकमेव कर्मेति । मधुदैत्यं भिनत्तीति तथा तेन । ततो मधोः । आहता आनीताः । आत्मयोगम्—तत्र हंसः सनकादिभ्यः, दत्तो यदुप्रह्लादिभ्यः, कुमारो नारदाय, ऋषभश्चास्मभ्यमवदत् । ततो मधुदैत्यात् ॥ १७ ॥ अप्ये प्रलये । मनुः सत्यः व्रतो नाम । मात्स्ये मत्स्यावतारे । अमृतोन्मथनेऽमृतार्थं क्षीरसमुद्रमथने । प्रपन्नं शरणागतम् । एवमादौ ग्राहात्प्रपन्नमित्यादिस्थले ॥ १८ ॥ कर्माण्यन्यावतारचरितान्यप्याह—संस्तुन्वत इति । स्तौतेस्सौ वादिकत्वमार्थम् । ततः शतृप्रत्ययः ॥ १९ ॥ 'कला मूर्तौ षोडशांशे' इति धरणिः । मूर्तिभिर्विष्वक्सेनादिभिः । अथ वैवस्वतमन्वन्तरे । अदितेः सुतेभ्यो देवेभ्यः अदधादपालयत्, धातूनामनेकार्थवात् । अथेत्यर्थान्तरे ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

हंसेति । हंसस्येव स्वरूपमस्यास्तीति हंसस्वरूपी दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनत्कुमारादिः नोऽस्माकं कव्यादीनां पिता ऋषभः जगतां शिवाय भगवानच्युतः विष्णुरेव कलया हंसादिमूर्त्या अवतीर्णः आत्मयोगम् आत्मतत्त्वम् अवदत् उपदिष्टवान् । तथा तेन विष्णुर्नैव ह्यास्ये श्रीह्यग्रोवावतारे मधुनामानमसुरं भिनत्तीति तथाभूतेन सता श्रुतयो वेदाः तत आहता आनीताः ॥ १७ ॥ गुप्त इति । तथा मात्स्ये मत्स्यावतारे तेनैवाप्यये मत्स्यावतारे तेनैवाप्यये प्रलये मनुः सत्यव्रताख्यो गुप्तो रक्षितः तथा इला पृथ्वी ओषधयो यवव्रीह्यादिबीजानि । चकारादृषयश्च । गुप्ताः क्रौडे वरावतारेऽपि तेनैवाभ्यसः सकाशात् दमां भूमिमुद्धरताऽऽदिदैत्यो हिरण्याक्षो हतः तथा कौर्मवतारे अमृतोन्मथने निमित्तेन पृष्ठेऽद्रिमहेन्द्राचलो धृतः तथा आर्त्तं पीडितमत एव प्रपन्नं शरणमागतमि-भराजं गजेन्द्रं ग्राहात् अमुञ्चत् अमोचयत् । अन्तर्भावित्यर्थः । एवमादौ यत्रावतारनाम न दृश्यते तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्ण इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वत इति । कश्यपार्थं समिदाहरणे गतांस्तत्र चाब्धिपतितान् अङ्गुष्ठपरिमिताकार-त्वाद्गोक्षुरगर्त एव समुद्रपतनवन्निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितान् अत एवात्मानं संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् । इतुरार्षः । ऋषीन् वालिखित्यान् तत आपदोऽमोचयत् । तथा वृत्रासुरवधाद्धेतोस्तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं शक्रं च मोचयामास । तथा असुरगृहे पिहिताः देवेषु पलायितेषु निलीनेषु च सत्सु असुरैस्तस्त्रियः स्वगृहमानीय निरुद्धाः अत एवानाथा रक्षकहीनास्ता अनेकावतारैः भगवानमोचयत् । तथा नृसिंहेऽवतारे भगवान् सतां प्रह्लादादिस्वभक्तानामभयाय भयनिरासायासुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं जघ्ने हतवान् तद्वार्षः ॥ १९ ॥ देवेति । देवा असुराश्चात्र सन्ति योद्धारस्तत्र देवासुरे । अर्शं आद्यच् । नित्यस्त्रीलिङ्गयुध्वाब्दविशेषेण स्त्रीलिङ्गा-भाव आर्षः । यद्वा । देवासुरसमूहे या युध् तत्रेति व्यधिकरणान्वयः । युधि यद्धे सुरार्थे इन्द्रादिकायैसाधनार्थं दैत्यपतीन् हत्वा तथान्तरेषु अन्येष्वपि सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिस्तत्तदवतारैर्भुवनान्यदधात् । अथ वामनो भूत्वा याञ्चाळलेन बलेः सकाशादिमां क्षमां भूमिमहरत् । तां चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात् प्रायच्छत् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मयोगं ज्ञानयोगं तत्र हंसः सनकादिभ्यः दत्तो यदुप्रह्लादादिभ्यः कुमारो नारदाय ऋषभश्चास्मभ्यं ज्ञानयोगमवददिति ज्ञेयं ततः मधुदैत्यात् ॥ १७ ॥ गुप्त इति युग्मकं हरिसञ्ज्ञकेऽवतारे ग्राहद्रजेन्द्रं मोचयामास कुतोऽमोचयदित्यपेक्षायां कश्यपार्थ-मित्याद्यध्याहतम् ॥ १८-१९ ॥ दधातेरप्यनेकार्थत्वेन अपालयदिति व्याख्यातम् अथेत्यर्थान्तरे ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

दत्तः कुमारो दत्तात्रेयः अत्रापि भगवान् कल्यावतीर्णः इत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥ मात्स्ये अप्यये प्रलये इलां भूमितत्त्वम् अमुञ्चत् अमोचयत् ॥ १८ ॥ पिहिता येनेत्यध्याहारः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यानप्यवतारांस्तत्त्वरित्राणि चाह—हंसस्वरूपीति । अच्युतो विष्णुर्हंसादिरूपेण जगतां शिवाय मङ्गलाय कल्याऽवतीर्णः सन्नात्मयोगंजीवात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमवददुपदिष्टवान् इति सम्बन्धः । तत्र दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नोऽस्माकं कव्यादीनां पिता भगवानृषभश्च तेन विष्णुर्नैव हयास्ये हयग्रीवावतारे मधुभिदा मधुनामासुरमभिनदिति तथाभूतेन श्रुतयो वेदा अपहृता आनीताः ॥ १७ ॥ तथा मात्स्येऽवतारे मनुः सत्यव्रतः गुप्तो रक्षित इला पृथ्वी औषधयश्चकाराह्वयश्च गुप्ता इत्यर्थः । क्रौडे वराहावतारे ऽम्भसः प्रलयजलात् द्वां भूमिम् उद्धरता विष्णुना दितिजो हिरण्याक्षो हतः कौर्म कूर्मावतारेऽमृतोन्मथननिमित्ते स्वपृष्ठेऽद्रिर्मन्दरो धृतः तथा प्राहादगजेन्द्रं शरणागतममुञ्चदमोचयत् यत्रावतारनाम न दृश्यते तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कल्या-
वतीर्ण इत्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणानृषीन् बालखिल्यान्करयपार्थं समिदाहरणे गोष्पदे मग्नानिन्द्रेण उपहसितान् उद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं मोचयामास असुरगृहे हिरण्यकशिपुगृहे पिहिता निरुद्धा या अनाथा देवस्त्रि-
यस्ताश्चामोचयत् नृसिंहः सन् सतां साधूनामभयायासुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं जघ्ने हतवान् ॥ १९ ॥ दैवासुरे युधि युद्धे सुरार्थे इन्द्रार्थं दैत्यपतीन् हत्वाऽन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिरवतारैरिति यावत् भुवनान्यदधादपालयत् वामनो भूत्वा याच्या-
व्याजेन बलेः सकाशादिमां दमामहरत्तां चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात्प्रायच्छत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ये ये हरेरवतारास्ते ते सर्वेऽप्येवंविधमाहात्म्याम्बुधय इति ज्ञाप्यते—हंसस्वरूपीति । विष्णुः कल्या हंसरूपवतीर्णो जगतां शिवायात्मयोगं परमात्मज्ञानमवदत् एवं दत्तादावप्यन्वेतव्यं कुमारो नाम हरेरुपान्तरं सनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञानोपदेष्टा—

“कुमारनामा तु हरिर्ब्रह्मचर्यवपुः स्वयम् । सनत्कुमाराय परं प्रोवाच जगदीश्वरः” ॥

इत्यनया स्मृत्या—

“विष्णोः सनत्कुमाराख्याच्छुश्रुर्ज्ञानमुत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखा योगेशाः परमेश्वरात्” ॥

इत्यनया चोक्तार्थः सिद्ध इति हयास्ये हयग्रीवावतारे तेन मधुभिदा श्रुतय आहृताः ॥ १७ ॥ मात्स्येऽवतारे इला भूमिर्गुप्ता अप्यये प्रलये सत्यव्रतो नाम मनुः सप्तऋषयश्च गुप्ताः अम्भसः क्षमासुद्धरतो हरेः क्रौडे वराहावतारे दितिजो हिरण्याक्षो हतः अमृतोत्पत्तये क्षीरसमुद्रोन्मथने मन्दराद्रिः तापसो नाम हरिर्भिराजं प्राहादमुञ्चत् ॥ १८ ॥ व्यासावतारे संस्तुन्वतः श्रमणान्निः-
सङ्गानृषींश्च संसाराब्धिपतितान् संसाराब्धेरमूमुचत्—

“सुपर्णा ऋषयो व्यासं नाथमाना ययुः सदा । ध्वान्तं निवर्तयास्माकं मुमुग्धीति च वादिनः” ॥

इति वचनात् । व्यासावतारे इयं कथेति ज्ञायते नृसिंहे नरसिंहावतारे तमसि प्रविष्टं कर्तव्यमूढमिन्द्रं वृत्रवधतो दोषाद-
मूमुचत् सतामभयायासुरेन्द्रं जघ्ने असुरगृहे पिहिताः अनाथाः देवस्त्रियः अप्सरसश्च व्यमोचयदिति—

“स्मरणात् नृसिंहस्य शक्रो मुक्तो बृहद्वधात् । हिरण्यकहताश्चापि तथेवाप्सरसां गणाः” ॥

इति वचनसिद्धेयं कथा ॥ १९ ॥ उपेन्द्ररूपो हरिः दैवासुरयुद्धे सुरार्थं दैत्यपतीन् हत्वा अन्तरेषु मन्वन्तरेषु भुवनान्य-
दधात् वामनो भूत्वा याच्याच्छलेन बलेरिमां दमाम् अहरत् हत्वा च तामदितेः सुतेभ्यः समदादित्यन्वयः तदुक्तं—

“उपेन्द्ररूपी भगवान्प्रतिमन्वन्तरं विमुः । असुरान्हन्ति नियतं श्राद्धदेवे च वामनः” ॥ इति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हंसस्वरूपी हंसाकारः दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः नः पिताऋषभश्च विष्णुरेव कल्याऽवतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेन हयास्ये हयग्रीवावतारे मधुभिदा सता ततः श्रुतय आहृताः ॥ १७ ॥ अप्यये प्रलये मनुः सत्यव्रतः इला पृथ्वी औषधयश्चकाराह्वयश्च गुप्ताः क्रौडे वराहावतारे वेभराजं गजेन्द्रम् अमुञ्चत् मोचयामास ॥ १८ ॥ सस्तुन्वतः ऋषीन् बालखिल्यान् करयपार्थं समिदाहरणे गोष्पदे निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितानुत्थाप्यामोचयत् शक्रश्च तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टममोचयत् पिहिता निरुद्धा देवस्त्रियश्चामोचयत् अनेकावतारैरिति शेषः ॥ १९ ॥ अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु अदधात् अपालयत् कलाभिर्मन्वन्तरावतारैः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीहंसादीनवतारान् तत्त्वरित्राणि चाह—हंसस्वरूपीति । विष्णुरेव कल्या हंसस्वरूपी दत्तादिनामकश्च अवतीर्णः सन्

आत्मनः 'अद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति' तस्य स्वस्य सम्बन्धयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं च अवदत् तेन विष्णुना ह्यास्ये अवतारे मधुभिदा सता ततः श्रुतयः आहृताः आनीताः ॥ १७ ॥ मात्स्ये मत्स्यावतारे अप्यये प्रलये मनुर्गुप्तः रक्षितः इला भूमिः औषधयः चकारात्सर्पवधः गुप्ताः अम्भसः क्षमासुद्धरता विष्णुना क्रौडे वराहावतारे दितिजो हिरण्याक्षो हतः अमृतोन्मथनं कौम्भ्ये कूर्मावतारे अद्रिः मन्दराद्रिः स्वपृष्ठे धृतः ग्राहात् गजेन्द्रममुञ्चत् मोचयामास विष्णुरवतोर्ण इत्यनुवर्त्तते एवं यत्रावतारनाम नोक्तं तत्रानुवर्त्तनीयम् ॥ १८ ॥ गरुडोपाख्यानप्रसिद्धान् श्रमणान् तपसातिक्ष्णान् कश्यपाज्ञया समिदाहरणे पलाशपत्रमूलयष्टिकाभेदैकां गृहीत्वा सूक्ष्मशरीरत्वेन गोष्पदे पतितान् महद्भारवता इन्द्रेणोपहसितान् संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् बालखिल्यान् उद्धृत्यामुञ्चत् । वृत्रवधतो हेतोः चकारात् विश्वरूपवधतो हेतोस्तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टममुञ्चत् असुरगृहे पिहिताः निरुद्धाः या देवस्त्रियस्ताश्चामुञ्चत् बहुभिरवतारैः सतां प्रह्लादादीनाम् ॥ १९ ॥ अन्तरेषु भुवनानि अदधात् अपालयत् ॥ २० ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

एवं देवविस्मापनं नारायणचरित्रमुक्त्वा क्रमेणोपकारानुसारेण सर्वावतारान् सङ्क्षेपत आह यावदध्यायसमाप्तिं तत्र क्रियापेक्षया ज्ञानस्य प्राधान्यं तत्रापि प्राथम्यं सनकादीनां तेन प्रथमं हंसेति हंसचरित्रं त्रयोदशाध्याये स्पष्टं, तथान्यान् प्रमाणपर्यन्तानाहाच्युत इति, सर्वस्वरूपेष्वपि स्वरूपाप्रच्युतिः, आनन्दरूप एव तत्तदाकारं प्रदर्शयतीत्यर्थः, अवददच्युत आत्मतत्त्वमिति पूर्वार्थं सर्वत्रानुषङ्गः, हंसइत्तात्रेयसनत्कुमारऋषभा ज्ञानकलावतीर्णाः, तृतीयपादस्य सर्वेष्ववतारेष्वनुषङ्गः, सर्वत्रानुषङ्गः कल्येति, ज्ञानशक्त्या वा, क्रियाशक्त्या वा, जगतामिति त्रिलोकस्थितानां तत्तदुपकारसिद्धयर्थं बहुवचनं, अवतारास्त्रिविधाः सहजरूपाः समागताः शुद्धसत्त्वशरीर आविर्भूताः स्वत एवेति च, तत्र पुरुषशरीरे नारायणः स्वतःशरीरे च तदन्ये शरीरे कृष्णः स्वतः ऐक्यमभिमाने, आधारावेयभावो निरभिमाने, हंसस्त्वानन्दमयः प्रियशिरस्त्वादिरूपः, हंसस्येव स्वरूपमस्यास्तीति हंसस्वरूपी, अतोस्य भिन्नतया निर्देशः, ततश्चत्वारः, कुमारस्यावेशेष्यवतारतुल्यत्वं, ऋषभे विशेषमाह मगवान् पिता न इति, षड्गुणैश्वर्याविर्भावो भगवन्मार्गप्रवर्तकश्च, 'अजनाभं नामाभ्यवर्षदि'त्येश्वर्यं, परिपालनं वीर्यं 'शतनुत्वं' इति धर्मो वा, 'जनपद' इति यशः, 'जयन्त्यामि'तिश्रीः, 'नायं देह' इति ज्ञानं, 'प्रहृष्टगृहीत इवे'तिवैराग्यं, अस्मज्जननं भगवन्मार्गः, तेनेति सहितस्त्वृतीयपादोऽग्रिमचतुर्षु ज्ञानप्राधान्येन वेदोद्धरणं हयग्रीवे मधुकैटभवधो वेदोद्धरणं च चरित्रं, कर्णाभ्यामुत्पद्यमानौ शब्दमिन्द्रियमन्तर्भावोत्पन्नौ, तद्वधेन तदुद्धरणं स्वत्वे निवेशया हताः श्रुतय इत्यर्थः, मधोरेव प्रहृष्टं प्रकृते ज्ञानोपयोगाय, प्रपञ्चस्य मधुत्वं, कीटानामपीन्द्रगोपादीनां भाययेति तामसी माया, तस्यामुत्पन्नः कैटभः प्रवाहपोषक इति तद्वधे मर्यादासिद्धिः ॥ १७ ॥ प्रतिपादमवतारानाह द्वाभ्यां, वेदोद्धरणसाम्यान् मत्स्यमाह गुप्त इति, अप्यय ऐच्छिकप्रलये, मनुर्गुप्ता औषधयश्च, चकाराद् वेदा हयग्रीवासुरवधं कृत्वा आहृताः, बहुकालप्लवन इच्छायां मयमवतारः इच्छयैव प्रलयः, अष्टममन्वन्तरानन्तरं पुष्टित्वाददोषः, पृथिव्यग्निमाधिकारी बीजानि च सम्पादनीयानि च पतन्तीति तथा कृताः, अस्मिन् मन्वन्तरे कृष्णावतारादलौकिकाधिकाराय बहुकालं तथा ज्ञानोपदेशः, भूमिसाम्यात् तदनन्तरं वराहः, दितिजो हिरण्याक्षः, तृतीयस्कन्धषडध्यायकथात्र, अत एव भूम्युद्धारो गौणः, अम्भस इति न कृष्णावतारवत्, मधोद्धरणसाम्यात् तदनु कूर्मः, अमृतोन्मथनार्थं स्वपृष्ठ इति कालकूटवज्रनादिदोषसम्भवात् पुष्ट्या त्वदोषः, एवं देहाभिमानरहितान् चतुरोवतारान् निरूप्य चतुर्थपञ्चमषष्ठमन्वन्तरावतारान् कार्यसमाप्तौ वैकुण्ठगतान् निरभिमानसाम्येन वैकुण्ठादागतान् चरित्रेणाह, हरिर्गजेन्द्रं मोचितवान्, 'प्रपन्नार्तमोचन'मित आरभ्य पञ्चसु चतुर्थमन्वन्तरावतारचरित्रत्वेन गजेन्द्रस्य स्पष्टत्वात् पञ्चमषष्ठयोऽग्रिमचरित्रमिति ज्ञायते, प्राहस्य वैराग्यहेतुत्वादप्यादौ निर्देशः, प्रपन्नमिति 'सङ्ग्रामे च प्रपन्नाना'मितिवत्, पुष्टित्वाददोषः, अमोचयदितिवक्तव्ये सर्वकर्तृत्वाद्दमुञ्चदि'त्याह, प्रपन्नमोचने 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च'ति विरुध्येतेत्यत आहार्तमिति, न हि त ओदनभूता आर्ताः ॥ १८ ॥ समिति, पञ्चममन्वन्तरावतारान् मोचितवान्, उत्तरपूर्वकाण्डस्थानिन्द्रं च, अद्विषपतितानिति कल्पान्तरत्वात् तिरोहितं, कश्यपेभ्यमाहरणसमये, गोमूत्रपतितानिति केचित्, गजेन्द्र इव तेषामवस्था, गरुडेन नीयमानानां वा समुद्रे पातः, चकारेण भेदः स्तोत्रकरणं च भिन्नतया समागत्यर्थांनुद्धृतवानिति, इन्द्रश्च तेनैवोद्धृत इति पुनश्चकारः वृत्रवधे प्रतीकाराभावादसुरगतिं प्राप्तः, सोऽप्यागत्योद्धृत इति षष्ठे मन्वन्तरावतारेऽमृतं पाययित्वा गते बलिनेन्द्रासने गृहीते देवेषु लीनेषु देवस्त्रियोसुरैः स्वस्वगृहे गुप्ता स्थापितास्ताश्च तत उद्धृतवानित्याह देवस्त्रिय इति, एवं सदोषनिर्दोषजलात् तमसस्तदुपभोग्यत्वाच्च चत्वार उद्धृताः, निरभिमानं नृसिंहमाह, पूर्वत्र तथात्वाय हिरण्यकशिपुपीडा सप्तमस्कन्धोक्तानुसन्धेया 'सतामभयाय न केवलं' प्रह्लादस्य मर्यादास्थत्वात् ॥ १९ ॥ मन्वन्तरावतारानाहार्धेन देवासुरे चेति, सामान्यतः सर्वान्, विशेषतः पुनरर्धेन वामनं सर्वेषु मन्वन्तरावतारेषु युद्धे दैत्यान् हत्वा पुष्टिस्थत्वाद् देवार्थं त्रिभुवनरक्षणं चरित्रं चकारादन्येष्वपि सङ्ग्रामेषु रज्जितनयैरिव देवावध्यत्वं ज्ञापनाय पतीति, मन्वन्तरेषु भिन्नता चतुर्दशत्वं च ज्ञापितं कलाभिः षड्भिः, मन्वन्तरावतारेभ्यो विलक्षणं वामनचरित्रमिति भिन्नप्रकमायाश्च शब्दः इमामिति, सप्तममन्वन्तरे, यस्तु मत्स्यकृतः प्रलयः स कल्पान्तरे, बलिना स्वर्गं हृते वा, सर्वेषां बीजरूपेण स्थितिः पश्चादुद्गम इति मन्वन्तराभ्योपि तदैव, बीजरूपधर्मावेशात्, पूर्ववत् कथा, हरणांशः स्वतो याश्चांशो दाने,

पुष्टिवादोषः, मातृनाम्नासामर्थ्यं स्वतः, वामनस्यैव वृद्ध्या त्रिविक्रमत्वाद् वामन इत्युक्तमवतारनाम वा, न स्वरूपेण हृता किन्तु बलिसम्बन्धेन, स्वत्वयाजने याञ्चैव हेतुः, याञ्चामूलकत्वाद् दानस्य स्वार्थत्वाभावाच्च छलं, 'त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्ट' इत्यत्र ब्रह्माण्डं तदावरणानीत्युक्तं, अदित्यास्तपसा सन्तुष्टः, अस्मिन् मन्वन्तरे केवलं पुरन्दरस्यैव न प्राधान्यं पदत्रयस्य दानाभावादिमामित्युक्तम् ॥२०॥

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः सुबोधिनीप्रकाशः

हंसेत्यत्र फलवाक्यस्येति जगतां शिवायेतिफलकथनात् पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु चानुषङ्ग इत्यर्थः प्रकारकथनादप्यनुषङ्गमाहुः कलयेत्यादिना, पुरुषशरीर इति 'स्वांशेन विष्ट' इत्युक्तत्वात् तथेत्यर्थः, स्वतः शरीरे चेति आदिदेव इति 'अजनिष्ठ मूर्त्या'मितिकथनात् तथेत्यर्थः, तदग्रे दत्तादयः, ऐक्यमभिमान इति शरीराभिमाने शुद्धसत्त्वशरीरस्यावतारस्य चैक्यमित्यर्थः, अभिमानिनश्चानुपदमेव वक्तव्याः, चत्वार इति ज्ञानकलावताराद् वेत्यर्थः, तुल्यत्वमिति ज्ञानोपदेष्टृत्वात् तथेत्यर्थः, यथा नारायणो ज्ञानक्रियोभयावतार एवं हयग्रीवोपीति बोधयितुमाहुर्ज्ञानेति चरित्रमित्यन्तं, इन्द्रियमिति श्रवणेन्द्रियं, स्वस्व इति वाग्निन्द्रियगोलके, कथं ज्ञानोपयोग इत्यत आहुः प्रपञ्चस्य मधुत्वमिति, राजसत्त्वात् तथेति मधुबन्धेन प्रपञ्चा-मकरजोनिरासकत्वाज्ज्ञानोपयोग इत्यर्थः, क्रियोपयोगं विशदी-कुर्वन्ति कीटानामित्यादि ॥ १७ ॥ गुप्त इत्यत्र मत्स्यापि ज्ञानक्रियोभयावतारत्वायाहुर्वैदेत्यादि आहृता इत्यन्तेन, गोपनप्रयोजनमाहुः पृथिवीत्यादिना, पूवनेच्छाप्रयोजकमाहुरस्मिन्नित्यादि, बराहादिपरशुरामान्तानां क्रियावतारत्वं तत्र बराह आहुर्भूमित्यादि, कूर्मे आहुर्मन्त्रेत्यादि, पृष्ठे धरणात्पर्यमाहुः कालेत्यादि, पृष्ठस्याधर्ममार्गात्मकत्वात् तथेत्यर्थः, ननु निरभिमानस्य सर्वत्र समत्वात् कथं ग्राहव्य इत्यत आहुः सङ्ग्रामे चेत्यादि, तथा च तादृग्व्रतत्वात् तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ पञ्चममन्वन्तरावतारो वैकुण्ठः, तिरोहितमिति श्रमणत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वं चेत्यर्थः, भेद इति श्रमणार्थोभेद इत्यर्थः, षष्ठ इत्यजिताख्ये उपभोग्यादिति भावप्रधानः ॥ १९ ॥ देवासुर इत्यत्र ज्ञापितमित्यन्तरे-ष्वितिबहुवचनात् तथेत्यर्थः, षडभिरित्यैश्वर्यादिभिः, ननु सप्तममनोवैवस्वतस्यान्तरे बलितो भूहरणमसङ्गतमेतस्य मत्स्यत्रातत्वेन पूर्वं प्रलयादित्यत आहुर्वैस्त्वित्यादि, द्वितीयं पक्षमाहुर्बलिनेत्यादि, तथा च षष्ठे मन्वन्तर एव बलिना स्वर्गहरणं तदनन्तरं प्रलयः ॥ २० ॥

इति श्रीमदेकादशस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं नारायणावतारं तच्चरितं च प्रदर्शयान्यान्यवतारांस्तच्चरितानि चाह—हंसस्वरूपीति । जगतां जङ्गमानां प्राणिनां शिवाय मङ्गलाय भगवानैश्वर्यादिगुणपूर्वो विष्णुरेव कलया हंसादिमूर्त्याऽवतीर्णस्तथाप्यच्युतः स्वरूपतो गुणतो वा च्युतिरहितः आत्मयोगमात्मतत्त्वमवदत् उपदिष्टवानिति सम्बन्धः । हंसस्येव स्वरूपं यस्यातीति हंसस्वरूपी दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनत्कुमारादिर् नोऽस्माकं कव्यादीनां पिता ऋषभः । तथा तेन विष्णुर्नैव श्रीहयग्रीवावतारे मधुनामानमसुरं भिनत्तीति तथाभूतेन सता श्रुतयो वेदाः तत आहृता आनीताः ॥ १७ ॥ तथा मात्स्येऽवतारे तेनैवाप्यये प्रलये मनुः सत्यव्रताख्यो गुप्तो रक्षितः । तथा इला पृथ्वी ओषधयो यवव्रीह्यादिबोजानि चकारादृषयश्च गुप्ताः । क्रौडे बराहावतारेऽपि तेनैवाग्मसः सकाशात् क्ष्मां भूमिमुद्धर-ताऽऽदिदैत्यो हिरण्याक्षो हतः । तथा कौर्म्येऽवतारे अमृतोन्मथने निमित्तेन स्वपृष्ठेऽद्रिर्मेहेन्द्राचलो धृतः । तथा आर्त्तं पीडितमत एव प्रपन्नं शरणागतमिभराजं गजेन्द्रं ग्राहात् अमुञ्चत् अमोचयत् । एवमादौ यत्रावतारनाम न दृश्यते तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्ण इत्यनुवर्त्तनीयम् ॥ १८ ॥ कश्यपार्थं समिदाहरणे गतांस्तत्र चाब्धिपतितान् अङ्गुष्ठपरिमिताकारत्वाद्गोखुरगत् एव समुद्रपतनवन्निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितान् अत एवात्मानं संस्तुन्वतः स्थितिकुर्वाणान् ऋषीन्-बालास्वत्यान् तत आपदोऽमोचयत् । तथा वृत्रासुरवधाद्धेतोस्तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं शक्रं च मोचयामास । अथ असुरगृहे पिहिताः देवेषु पलायितेषु निलीनेषु ससु असुरैस्तत्स्त्रियः स्वगृहमानीय निरुद्धा अतएवानाथा रक्षकहीनास्ताश्च भगवानमोचयत् । तथा नृसिंहेऽवतारे भगवान्सतां प्रह्लादादि-स्वभक्तानामभयाय निरासायासुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं जघ्ने हतवान् ॥ १९ ॥ देवासुरे युधि युद्धे सुरार्थे इन्द्रादिकार्यसाधनाथ दैत्यपतान् हत्वा तथान्तरेषु अन्येष्वपि सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिसत्तदवतारैर्भुवनान्यदधात् अपालयत् । तथा वामनो भूत्वा याच्याव्याजेन बलेः सकाशादिमां क्ष्मां भूमिमहरत् तां चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात् प्रायच्छत् ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अन्यानप्यवतारांस्तच्चरित्राणि चाह । हंसस्वरूपीति । अच्युतः विष्णुः, हंसस्वरूपी हंसस्वरूपेण, जगतां शिवाय मङ्गलाय, कलया अवतीर्णः सन्, आत्मयोगं जीवात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगं, अवददुपदिष्टवान्, तद्वत्, दत्तो दत्तात्रेयः, कुमारः सनत्कादिः, नोऽस्माकं कव्यादीनां, पिता भगवान्, ऋषभः एतेऽपि, योगमेवावदन् । तेन विष्णुर्नैव, हयास्ये हयग्रीवावतारे, मधुभिदा मधुनामासुरमभिनदिति तथाभूतेन सता, श्रुतयो वेदाः, आहृता आनीताः ॥ २७ ॥ गुप्त इति । तथा मात्स्ये अवतारे, अप्यये प्रलये, मनुः सत्यव्रतः, गुप्तो रक्षितः, इला पृथिवी, ओषधयः, चकारात् ऋषयश्च, गुप्ताः । क्रौडे बराहावतारे, अग्मसः प्रलयजलात्, क्ष्मां भूमि, उद्धरता सता, दितिजो हिरण्याक्षः, हतः । कौर्म्ये कूर्मावतारे, अमृतोन्मथने अमृतोन्मथननिमित्ते, स्वपृष्ठे, अद्रिर्मेन्द्राचलः, धृतः । तथा प्रपन्नं शरणागतं, आर्त्तम् इभराजं गजेन्द्रं, ग्राहात् अमुञ्चत् अमोचयत् । यत्रावतारे नाम न निर्दिष्टं भवेत्तत्र 'विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णः' इत्यनुसंधेयम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वत इति । कश्यपार्थं समिदाहरणे इति शेषः ।

अधिपतितानङ्गुष्ठपर्वमात्रशरीराणां, गोष्पदं जलापूर्णं सद्विषादृश्यभाक् जायते तत्र पतितान्, अत एव संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान्, इन्द्रेणोपहसितानिति शेषः । श्रमणान् भगवच्चिन्तने कृतश्रमान्, ऋषीन् बालखिलान्, गोष्पदनिमज्जनादुद्धृत्यापदः अमोचयत् । वृत्रवधतः, तमसि ब्रह्महत्यायां, प्रविष्टं शक्रं चेन्द्रं चापि, मोचयामास । असुरगृहे पिहिता निरुद्धाः, याः अनाथाः देवस्त्रियः, ताश्च अमोचयत् । नृसिंहे नृसिंहावतारे, नृसिंहः सन्, सतां साधूनां, अभयाय, असुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं, जघ्ने हतवान् ॥ १९ ॥ देवासुर इति । देवासुरे देवासुरसंबन्धिनि, युधि युद्धे, सुरार्थे इन्द्रादेिवरक्षार्थं, दैत्यरतीन् हत्वा, अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु, कलाभिः मूर्तिभिः अवतारैरिति यावत् । भुवनानि, अदधान् अपालयत् । अथ वामनः भूत्वा, याञ्चाच्छलेन याञ्चाव्याजेन, बलेः सकाशात्, इमां क्षमां भूमिं, अहरत् । तां च क्षमामपि, अदितेः सुतेभ्य इन्द्रादिभ्यः, समदात् प्रायच्छत् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् विष्णु ने अपने स्वरूप में एकरस स्थित रहते हुए भी सम्पूर्ण जगत् के कल्याण के लिये बहुत-से कलावतार ग्रहण किये हैं । विदेहराज ! हंस, दत्तात्रेय, सनक सनन्दन-सनातन-सनत्कुमार और हमारे पिता ऋषभ के रूप में अवतीर्ण होकर उन्होंने आत्मसाक्षात्कार के साधनों का उपदेश किया है । उन्होंने ही ह्यग्रीव अवतार लेकर मधु-कैटभ नामक असुरों का संहार करके उन लोगों के द्वारा चुराये हुए वेदों का उद्धार किया है ॥ १७ ॥ प्रलय के समय मत्स्यावतार लेकर उन्होंने भावी मनु सत्यव्रत, पृथ्वी और ओषधियों की-धान्यादि की रक्षा की और बराहावतार ग्रहण करके पृथ्वी का रसातल से उद्धार करते समय हिरण्याक्ष का संहार किया । कूर्मावतार ग्रहण करके उन्होंने भगवान् ने अमृत-मन्थन का कार्य सम्पन्न करने के लिये अपनी पीठपर मन्दराचल धारण किया और उन्हीं भगवान् विष्णु ने अपने शरणागत एवं आर्त भक्त गजेन्द्र को ग्राह से छुड़ाया ॥ १८ ॥ एक बार बालखिल्य ऋषि तपस्या करते-करते अत्यन्त दुर्बल हो गये थे । वे जब कश्यप ऋषि के लिये समिधा ला रहे थे, तो थककर गाय के खुर से बने हुए गड्ढे में गिर पड़े, मानो समुद्र में गिर गये हों । उन्होंने जब स्तुति की, तब भगवान् ने अवतार लेकर उनका उद्धार किया । वृत्रासुर को मारने के कारण जब इन्द्र को ब्रह्महत्या लगी और वे उसके भय से भागकर छिप गये, तब भगवान् ने उस हत्या से इन्द्र की रक्षा की; और जब असुरों ने अनाथ देवाङ्गनाओं को बन्दी बना लिया, तब भगवान् ने ही उन्हें असुरों के चंगुल से छुड़ाया । जब हिरण्य-कशिपु के कारण प्रह्लाद आदि संत पुरुषों को भय पहुँचने लगा, तब उनको निर्भय करने के लिये भगवान् ने नृसिंहावतार ग्रहण किया और हिरण्यकशिपु को मार डाला ॥ १९ ॥ उन्होंने देवताओं की रक्षा के लिये देवासुरसंग्राम में दैत्यरतियों का वध किया और विभिन्न मन्वन्तरो में अपनी शक्ति से अनेकों कलावतार धारण करके त्रिभुवन की रक्षा की । फिर वामन-अवतार ग्रहण करके उन्होंने याचना के बहाने इस पृथ्वी को दैत्यराज बलि से छीन लिया और अदितिनन्दन देवताओं को दे दिया ॥ २० ॥

निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययमार्गवाग्निः ।

सोऽन्धि बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।

वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥

एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हैहय कुल अप्यय मार्गव अग्निः रामः तु (परशुरामः) त्रिसप्तकृत्वः गाम् निःक्षत्रियाम् अकृत च ससीता-पतिः अन्धिम् बबन्ध सलङ्कम् दशवक्त्रम् अहन् लोक-मल-घ्न-कीर्तिः जयति ॥ २१ ॥ अजन्मा, भूमेः भार अवतरणाय यदुषु जातः सुरैः अपि दुःकराणि करिष्यति यज्ञकृते अतदर्हान् शूद्रान् वादैः विमोहयति अन्ते कलौ क्षितिभुजः नि अहनिष्यत् ॥ २२ ॥ महाभुज भूरियशसः जगत्पतेः एवंविधानि जन्मानि च कर्माणि भूरीणि वर्णितानि ॥ २३ ॥

इति एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शोधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हैहयानां कुलस्याप्ययाय मार्गवरूपोऽग्निः । स रामो दाशरथिः सन्सलङ्कं लंकायां स्थितम् । स च जयति । वर्तमान-कालीनोऽवतार इत्यर्थः ॥ २१ ॥ भाविनं रामकृष्णावतारमाह । भूमेरिति । बुद्धावतारमाह । वादैरिति । अतदर्हान्यज्ञानहान्दैत्यान्वि-मोहयिष्यति । कल्कव्यवतारमाह । शूद्रानिति । न्यहनिष्यति ॥ २२-२३ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अप्ययाय नाशाय । भार्गवरूपः परशुराम एव । इत्यर्थः इति—सीरध्वजस्य समये रामाविर्भावोऽतस्तदा भविष्यदपि नित्यविहाराभिप्रायेण वर्तमानत्वोक्तिरिति भावः स इति अंशांशिनोरभेदाभिप्रायेण । सहायव्ययस्यानेकार्थत्वाद्विद्यमानार्थतामभिप्रेत्य लंकायां स्थितमिति व्याख्यातम्, अनेकार्थता तु सहस्राव्ययीभावसमासे प्राणिन्यादिभिः सहरिसाभिप्रभृतिप्रयोगेषु दर्शिता । यद्वा—‘तात्स्थयात्ताच्छब्दम्’ इति न्यायेन लंकास्थसर्ववीरा लंकाशब्देन ग्राह्या लंकास्थसर्ववीरसहितमहन् ॥ २१ ॥ भाविनं भविष्यम् । अजन्मा प्राकृतजन्मातीतः । सुरैरपीति किं पुनर्मानुषैरित्याह—अते कलियुगावसाने । सृङ्गं लृङ् न्यहनिष्यदिति । शूद्रानित्युभयत्रान्वेति । पूर्वत्रोप्राख्यानं परत्र स्लेच्छान् विमोहयति बुद्धः, हनिष्यति कल्किः ॥ २२ ॥ अवतारतत्कर्मणामानन्त्यं निगमयति—एवमिति । एवंविधानि एतादृशानि । महतो भुनक्ति हरिभक्तिनिष्ठान्सेवनेन पालयतीति तथा । सत्संगनिरतत्वात्त-
वोक्तेतरावतारज्ञानमपि न दुःसंपाद्यमिति संबुद्धयभिप्रायः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निःक्षत्रियामिति । हैहयानां कुलस्याप्ययाय विनाशाय भार्गवाग्निः भृगुवंशेऽवतीर्णोऽग्निवद्वितेजस्वी रामः त्रिसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् गां भूमिं निःक्षत्रियामकृत चकार । लोकानां मलानि पापानि हन्तीति तथाभूता कीर्तिर्यस्य स सीतापतिः श्रीरामः अन्धि बबन्ध अन्धौ सेतुं बबन्ध । ततश्च सलङ्कं लङ्कास्थवीरगणसहितं दशवक्त्रं रावणमहन् । लङ्काया अपि दहनान्तसलङ्कमिति वा । स च जयति इदानीं वर्तते ॥ २१ ॥ भूमेरिति । अजन्मापि भगवान् भूमेर्भौरावताराय यदुषु जातः स्वेच्छयाऽवतीर्णः सन् सुरैरपि दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि दैत्यवधनोद्धरणदीनि कर्माणि करिष्यति । तथा बुद्धरूपेणावतीर्णः सन् अतदर्हान् यज्ञानुष्ठानायोग्यानापि यज्ञकृतः यज्ञान् कुर्वाणान् दैत्यान् वादैर्बदविरुद्धतर्कैर्विमोहयति यज्ञानुष्ठानाभिवारयिष्यतीत्यर्थः । तथा कलौ कल्किरूपेणावतीर्णः सन् शूद्रान् क्षितिभुजो राज्ञो न्यहनिष्यत् हनिष्यति । लृङ्गर्षः ॥ २२ ॥ एवमिति । हे महाभुज ! जगतः पत्युः पालकस्य अत एव भूरियशो यस्य तस्य भगवतः जन्मानि कर्माणि च मया तु संक्षेपतो वर्णितानि । एवंविधान्यन्यान्यपि भूरीणि जन्मानि कर्माणि च कविभिर्वर्णितानि सन्ति ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

त्रिसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् स रामो दाशरथिः सन्नित्यंशांशिनोरभेदाभिप्रायेण सलङ्कमिति सहायस्य द्वैविध्येऽपि विद्यमानमात्रत्वमभिप्रेत्य लङ्कायां स्थितमिति व्याख्यातम् । यद्वा, लङ्काशब्देन तत्स्थस्तद्वर्णो लक्ष्यते तथा च सपरिवारदशमीवमहन् ॥ २१ ॥ शूद्रान् । स्लेच्छान् कलेरन्ते ॥ २२ ॥ जगत्पतेरिति । तज्जन्मादीनामपि जगत्पालकत्वं व्यञ्जितं भूरियशस इति तेषां यशोमयत्वञ्चा ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतायां दीपिकादीपिन्यां टिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

हैहयेति । हैहयकुलाप्ययहेतुभूतो भार्गव इत्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हैहयानां कुलस्याप्ययाय नाशाय भार्गवरूपोऽग्निः रामः परशुरामः त्रिसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् गां भूमिं निःक्षत्रियां क्षत्रियरहितां चकार स विष्णुः सीतापतिर्भूत्वा लोकानां मलं पापं हन्तीति तथा सा कीर्त्तिर्यस्य सः दाशरथिः जयतीति वर्तमान-
निर्देशस्य वर्तमानकालीनोऽयमवतारः इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अथ भाविनोऽवतारानाह—भूमेरिति । अजन्मा कर्मायत्तोत्पत्तिरहितः भूमेर्भौरावताराय यदुषु जातोऽवतीर्णः सन् सुरैरपि कर्तुमशक्यानि कर्माणि चेष्टितानि करिष्यति । बुद्धावतारं तत्कर्म चाह—
वादैरिति । अतदर्हान्यज्ञानहानापि यज्ञकृतः यज्ञान् कुर्वाणान् दैत्यान् वादैर्बदविरुद्धैर्मोहयिष्यति कल्क्यवतारं तत्कर्म चाह शूद्रानिति-
कलौ कलियुगान्ते क्षितिभुजः शूद्रान्यहनिष्यत् निहनिष्यति ॥ २२ ॥ उपसंहरति । एवमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली

निःक्षत्रियां क्षत्रियरहितां हैहयकुलाप्ययार्थं उज्ज्वलितभार्गवाग्निः भृगुकुलोत्थबद्धिः लङ्कामहन्तवान् दशवक्त्रं चाहन् हतवान् लोकं जयति ॥ २१ ॥ बुद्धो यज्ञकृतो वादैर्विमोहयति कल्की कलेरन्ते शूद्रान् क्षितिभुजोऽन्यहनिष्यत् ॥ २२ ॥ निगमयति । एवंविधानीति ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सलङ्कमिति । लङ्कास्थिततद्रूपसहितमित्यर्थः । जयतीति 'जयति जननिवासः' इतिवत् ॥ २१ ॥ शूद्रानित्युभयत्रान्वयः । पूर्वत्र उप्राख्यानं परत्र स्लेच्छानित्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सलङ्कं लङ्कास्थसर्ववीरसहितमित्यर्थः । जयतीति । कथाया अस्यास्तत्कालभवत्वात्तस्मिन्नादरविशेषो वक्तुः ॥ २१ ॥ विमोहयति विमोहयिष्यति बुद्धः न्यहनिष्यत् निहनिष्यति कल्किः ॥ २२-२३ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतनाम् । एकादशे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हैहयकुलाध्ययार्थं भार्गवाग्निः जमदग्न्याख्याद्वाग्वज्रातोऽग्निः रामः गां पृथिवीं निःक्षत्रियामकृत स विष्णुः दाशरथिः रामस्तु भूत्वा अन्धि बन्ध । सलङ्कं लङ्काशब्दस्तत्रत्यासुरसमूहपरः लङ्कागतासुरसमूहसहितं दशवक्त्रं रावणमहन् स च सीतापतिर्लोकै जयति ॥ २१ ॥ अजन्मा स्वयमवतारी बुद्धावतारे अतदहान् असुरान् विमोहयति कल्क्यवतारे शूद्रान् क्षितिभुजो नृपान् कलौ अन्ते न्यहनिष्यत् निहनिष्यति ॥ २२ ॥ वर्णितानि ऋषिभिस्तत्र तत्रेति शेषः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

रामावतारमाह द्विरूपेण, तुशब्दादयमावेश इति केचित्, "क्षत्रक्षयाये"त्यत्रावतारप्रयोजनं स्पष्टं, भीतनिलीनपलायितादि-परित्यागादेकविंशतिवारमुद्रमः, तत्रापि पृथ्वी निःकण्टका कर्तव्येत्युद्यमः, पुष्टिमार्गे स्थिता न मर्यादापालका इति मारणं, दत्तात्रेयोपि पुष्टिस्थः, तु मर्यादायाः, ब्रह्मतेजसा क्षत्रिया उपसंहर्तुं शक्याः, भगवत्तेजसा वा, तत्र स्वयं भगवान् पालकत्वात् क्षत्रियान् न हन्ति, अत आह भार्गवाग्निरिति, इध्मसाभ्यादेकविंशत्वं, देवलोकानां वा तावत्त्वाद् रक्षार्थमवतीर्णास्तावद्धारं, ततः परं भगवानवतरिष्यतीति भावः, गुण-त्रयकार्यत्वात् त्रेधा विभागे सप्तधा भवति, यदोः "सहस्रजिच्छतजिद्वैहय" इति यादवानामपि मध्ये हैहयोत्यमर्यादस्तस्य कुलनाशार्थ-मित्यग्निप्राकट्यार्थं वेणुस्थानीयतोक्ता, मूलभूतं तेजो भगवद्रूपं भृगौ स्थापितमिति तदवतीर्णं भगवदवतारत्वेनोच्यते परशुरामो "वैष्णवं तेज आसाद्य समशान्त्य"दितिसिद्धान्तः, एवं वैलक्षण्यात् तु शब्दः, ये तु रूपकमाहुर्लौकिकास्ते, स इति रामः शब्दतो गृहीतः, रामोपि वैश्वानरावतार इत्यन्ये, तस्य चरित्रं पञ्चविधं, अन्या लीला समुद्रबन्धनं रावणवधः सीतापतित्वं, सर्वोत्कर्षेण सदास्थितिः, चरित्रमात्रस्य पापनाशकत्वमिति, तत्र समुद्रबन्धनमलौकिकं, पुरीदाहरात्तसवधसहितरावणवधोजेयत्वादमर्यादः, मुख्यपुष्टिः सीतापतित्वं, "स वै पतिः स्या"दितिन्यायेन च जयतीति स्वस्य विकाराद्यभावेन सर्वदोषविवर्जितत्वं, अन्यस्यापि दोषदूरीकरणं चरित्रेण ॥ २१ ॥ शिष्टां-स्त्रीनवतारानाह, कृष्णे सर्वावतारपेक्षया विशेषमाह अजन्मा जात इति, गुणातीतोण्याविभूत इत्यर्थः, गुणवान् कदाचिज् जायेतापि, ननु बीजप्रयोजनाभावात् न कस्यचिदुत्पत्तिरित्यत आह यदुषु भरावतरणायेति, यदुषु नवमस्कन्धे भक्तिः, तद्बीजं मर्दनक्लेशभारहारायेति निमित्तं दशमस्कन्धे प्रपञ्चितमेतत्, गुणातीतत्वे हेतुः सुरैरपि दुःकरणीति अपिशब्दात् तिर्यग्भिर्गुणिनामकार्यं करोतीति, अनेन चरि-त्राण्यनन्तानीति सूचितं, बुद्धावतारमाह वादैर्विमोहयतीति, वादैरिति बहवो वादाः साम्प्रतं सृष्टाः, अनर्हेषु यज्ञो मा गच्छत्विति, मतिव्यामोहव्यतिरेकेण न दृढप्रतीतिर्भवतीति वादाः, विशेषेण मोहो विपरीते धर्मबुद्धिः यज्ञकृते यज्ञार्थं स्वयमन्तर्हितो भगवान् यज्ञानन्तर्भावयितुमित्यर्थः, कोयं पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याहातदहान् यज्ञानहान्, कलौ स्त्रीशुद्धयभावे कुण्डगोलकबाहुल्ये वादैरेव तन्निश्चयः, जारजातकस्यैव वेदवेदार्थयोरन्यथाबुद्धिरित्यर्थः "त्रैगुण्यविषया" इति योगशास्त्रं, योगिनस्तु मर्यादां प्रवाहनिवृत्तय आहुर्गुणमयान् पुरस्कृत्य निर्गुणान् करोतीत्यर्थः अत एवायमेवार्थो "यावानि"त्यत्र विवृतः अतः परीक्षार्थं वेदनिन्देति सर्वं सुस्थं, कल्किचरित्रमाह शूद्रानिति, क्षितिभोक्त्वमधमानां मां भूदिति वर्णाः कालव्यूहसत्त्वादिद्रुतास्ते क्रमशः कार्यमाणः शुद्धतमसा शूद्रपर्यवसायिनो भवन्ति, प्रान्तभागे कलौ हननम् ॥ २२ ॥ उपसंहरन्त्येवं विधानीति, एवंसिद्धानि धर्मसंस्थापनप्रकाराणि अनादिसिद्धो धर्मो जन्मना स्थिरो भवति कर्मणा चोपघातनिवृत्तिः, धर्मो हि जगत उत्तम्भकः, धर्मो रक्षिते रक्षितं जगत्, "स वै पतिः स्या"दितिन्यायाज् जगत्पतिः, प्रकारेपि बाहुल्यार्थमाह भूरीणीति, तत्र हेतुभूरियज्ञस इति धर्मार्थकाममोक्षभक्ति प्रपत्त्यादिषु पुरुषार्थेषु स्थापकत्वेन भूरीणि यज्ञांसि यस्य, तानि न केवलं गुप्तानि किन्तु वर्णितानि कविभिरित्यत्रात्, महाभुजेति क्रियाशक्तिप्राधान्यादुक्तविश्वासः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनी (श्रीमल्लभमभट्टात्मज) श्रीमद्बलभदीक्षितविरचितायामेकादशस्कन्धविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

हैहयानां कुलस्याप्ययाय विनाशाय भार्गवाग्निः भृगुवंशोऽवतीर्णोऽग्निवदति तेजस्वी रामः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशति-
वारान् गां भूमिं निःक्षत्रियामकृत चकार । लोकानां मलानि पापानि हन्तीति तथाभूता कीर्त्तिर्यस्य स सीतापतिः श्रीरामः अब्धि-
बबन्ध अब्धौ सेतुं बबन्ध ततश्च सलङ्कं लङ्कासहितं दशवक्त्रं रावणमहन् । स च जयति इदानीं वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथ
भाविनोऽवतारान्वदन् श्रीकृष्णावतारमाह—भूमेरिति । अजन्माकर्माधीनजन्मरहितो भगवान्भूमेर्भरावताराय यदुषु जातः स्वेच्छया-
वतीर्णः सन् दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि दैत्यवधगोवर्द्धनोद्धरणादीनि कर्माणि करिष्यति । तथा बुद्धरूपेणावतीर्णः सन् अतदर्हान्
यज्ञानुष्ठानायोग्यानपि यज्ञकृतः यज्ञान्कुर्वान् दैत्यान् वादैर्वेदविरुद्धतर्कैर्मोहयिष्यति यज्ञानुष्ठानान्निवारयिष्यतीत्यर्थः । तथा कलौ
कलियुगस्यान्ते कल्किरूपेणावतीर्णः सन् क्षितिभुजो राज्ञोऽहनिष्यत् हनिष्यति । तत्र हेतुमाह—शूद्रानिति, शूद्रतया सन्मार्ग-
विघातकत्वेन राज्यान्हर्त्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं वर्णितमवतारचरितमुपसंहरति—एवंविधानीति । भगवद्यशःश्रवणादिभिः संसार-
दुःखनिवृत्तावेव पराक्रमो युक्तो न लोकविजयमात्र इति सूचयन्सम्बोधयति—महाभुजेति । जगतः पत्युः पालकस्य अत एव भूरि
यशो यस्य तस्य भगवतः जन्मानि कर्माणि च मया तु सङ्क्षेपतो वर्णितानि एवंविधान्यन्यान्यपि भूरीणि जन्मानि च
कविभिर्वर्णितानि सन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

इति श्रीबलभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । चतुर्थो विवृतोऽध्यायो मायादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निःक्षत्रियमिति । हैहयानां कुलस्याप्ययाय नाशाय भार्गवरूपोऽग्निः, रामः परशुरामः तु, त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशति-
वारान्, गां भूमिं, निःक्षत्रियाम्, अकृत चकार । स च स एव विष्णुः, सीतापतिः रामः सन्, अब्धि समुद्रं, बबन्ध पर्वतादिभिः
ससेतुबन्धमकृत । सलङ्कं लङ्कासहितं, दशवक्त्रं रावणम्, अहन् हतवान् । लोकानां मलं पापं हन्तीति तथाभूता कीर्त्तिर्यस्यैवंभूतः
सन्, सः जयति । वर्त्तमाननिर्देशात्समानकालीनोऽयमवतार इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अथ भाविनोऽवतारानाह । भूमेरिति ।
अजन्मा कर्मायत्तोत्पत्तिरहितो भगवान्, भूमेः भरावतरणाय पृथिव्या भारावतारायेत्यर्थः । यदुषु जातोऽवतीर्णः सन्, सुरैर्देवैरपि,
दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि कर्माणि, करिष्यति । बुद्धावतारं तत्कर्म चाह । अतदर्हान् यज्ञानर्हानपि, यज्ञकृतः दैत्यान्, वादैर्वेद-
विरुद्धवादैः, विमोहयति विमोहयिष्यति । कल्क्यवतारं तच्चेष्टितं चाह । कलौ अन्ते, कलियुगान्ते इत्यर्थः । क्षितिभुजः राजपदा-
वस्थितान्, शूद्रान् न्यहनिष्यत् हनिष्यति ॥ २२ ॥ प्रश्नार्थं निगमयति । एवमिति । हे महाभुज, भूरियशसः जगत्पतेः, एवंविधानि
भूरीणि जन्मानि, कर्माणि च, वर्णितानि । अस्माभिः संक्षेपतः कथितानीति भावः । अन्यान्यपि बहूनि जन्मानि च कर्माणि च
कविभिः वर्णितानि सन्तीति शेषः ॥ २३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

परशुराम-अवतार ग्रहण करके उन्होंने ही पृथ्वीको इकोस बार क्षत्रियहीन किया । परशुरामजी तो हैहयवंशका
प्रलय करनेके लिये मानो भृगुवंशमें अग्निरूपसे ही अवतीर्ण हुए थे । उन्हीं भगवान्ने रामावतारमें समुद्रपर पुल बाँधा एवं
रावण और उसकी राजधानी लङ्काको मटियामेट कर दिया । उनकी कीर्ति समस्त लोकोंके मलको नष्ट करनेवाली है । सीतापति
भगवान् राम सदा-सर्वदा, सर्वत्र विजयी-ही-विजयी हैं ॥ २१ ॥ राजन् ! अजन्मा होनेपर भी पृथ्वीका भार उतारनेके लिये
वेही भगवान् यदुवंशमें जन्म लेंगे और ऐसे-ऐसे कर्म करेंगे, जिन्हें बड़े-बड़े देवता भी नहीं कर सकते । फिर आगे चलकर
भगवान् ही बुद्धके रूपमें प्रकट होंगे और यज्ञके अनधिकारियोंको यज्ञ करते देखकर अनेक प्रकारके तर्क-वितर्कसे मोहित
कर लेंगे और कलियुगके अन्तमें कल्कि-अवतार लेकर वे ही शूद्र राजाओंका बध करेंगे ॥ २२ ॥ महाबाहु विदेहराज ! भगवान्की
कीर्ति अनन्त है । महात्माओंने जगत्पति भगवान्के ऐसे-ऐसे अनेकों जन्म और कर्मोंका प्रचुरतासे गान भी किया है ॥ २३ ॥

इति एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

राजोवाच

भगवन्तं हारं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः । तेषामशान्तकामानां का निष्ठाविजितात्मनाम् ॥ १ ॥

चमस उवाच

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह । चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमोश्चरम् । न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ ३ ॥

दूरे हरिकथाः केचिद् दूरेचाच्युतकीर्तनाः । स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्पया भगवद्विशाम् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(हे)आत्मविषमाः भगवन्तं हरिं प्रायः न भजन्ति तेषाम्, अशान्तकामानाम् अविजितात्मनां का निष्ठा ॥ १ ॥
पुरुषस्य मुखबाहूरुपादेभ्यः गुणैः आश्रमैः सह चत्वारो वर्णाः पृथक् जज्ञिरे ॥ २ ॥ एषां ये साक्षात् आत्मप्रभवम् ईश्वरं पुरुषं
च न भजन्ति अवजानन्ति (ते) स्थानाद् भ्रष्टाः अधः पतन्ति ॥ ३ ॥ दूरे हरिकथाः केचित् च दूरे अच्युतकीर्तनाः स्त्रियः
शूद्रादयः ते च एव भगवद्विशाम् अनुकम्पयाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पंचमे भक्तिहीनानां का निष्ठा को युगे युगे ॥ पूजाविधिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ १ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽतराया इत्यनेन श्रीहरिभक्ता विप्रमूर्तिं पदं दत्त्वा परां गतिं यांति अभक्तानां तु विप्रा
भवन्तीत्युक्ते तर्हि तेषां का गतिर्भवतीति पृच्छति । भगवंतमिति । हे आत्मवित्तमाः अविजितात्मनामत एवाशांतकामानां का निष्ठा किं
प्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वजनस्य गुरोर्भगवतोऽनादराद्गुरुद्रोहेण दुर्गतिं यांतीति वक्तुं भगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणामुपपत्तिमाह । मुखेति ।
गुणैः सत्त्वेन विप्रः । सत्त्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः । तमसा शूद्र इति ॥ २ ॥ एषां मध्ये येऽज्ञात्वा तं न भजन्ति ये च
ज्ञात्वाप्यवजानन्ति । आत्मनः प्रभवो जन्म यस्मात्तम् । तदभजने कृतव्रतामप्याह । ईश्वरमिति । स्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ॥ ३ ॥
तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या इत्याह । दूर इति । दूरे हरिकथाश्रवणं येषां ते अत एव दूरे चाच्युतकीर्तनं येषां ते ।
दूरे अच्युतकीर्तनाश्चेति वा ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

का निष्ठा स्थितिः “निष्ठा स्यात्स्थितिनाशयो” इति निरुक्तिः (१) ये न भजन्ति तेषामित्यन्वयः । अत
एवाजितात्मत्वादेव । इत्यर्थ इति—का तेषां गतीर्भवतीति भावः । दीपिका—का निष्ठा किं प्राप्यम् । पूजाविधिः पूजाप्रकारः ।
पूर्वाध्यायेनावसरसंगतिमाह—“त्वां सेवताम्” इत्यादिना । तेषामभक्तानां का गतिः, किं प्राप्यम् एवं कतिपयावतारैः
रूपापितयशस्यपि भगवति विमुखीभूय किं लिप्सन्ते इत्युद्धृतविस्मयः पृच्छति—हे आत्मवित्तमा इति । आत्मविदो
जीवश्चेतनो देहादिर्जड इति ज्ञानवन्त एव जीवेश्वरविभागतारतन्मयविदस्त्वात्मवित्तराः सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयं केवलं
श्रीकृष्णभक्तियोगमेव ये जानन्ति ते आत्मवित्तमा एतद्वशा यूयमेव । अतः स्वयं मुक्ता अन्यान्मोचयितुं क्षमा इत्यर्थः । यद्वा—विदो
नारायणः साक्षात् इति न्यायेनात्मशब्दोऽत्र वेदपरो ज्ञेयः । पाठतो वेदज्ञा आत्मविदोऽर्थतस्तज्ज्ञा आत्मवित्तरा उपक्रमोप-
संहारादिभिर्वेदतात्पर्यज्ञा आत्मवित्तमास्त एव हि दानतीर्थाटनयज्ञतपोज्ञानाप्राप्यगतिज्ञाभवन्ति, न तु पूर्वोक्तो मत्प्रश्नोत्तरं दातुं
कल्पा यूयं वदतेति संबुध्यभिप्रायः ॥ १ ॥ गुरुद्रोहात्तेषां महान्दोष इत्याह—स्वजनकस्येति । नन्वत्र “मुखबाहूरुपादेभ्यः
पुरुषस्याश्रमैः सह । चत्वारो जज्ञिरे वर्णाः” इत्यस्य “गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षस्थलाद्धने वासो न्यासः शीर्षणि

संस्थितः ॥” इत्यनेन विरोधो न शक्यः । पुरुषादुत्पत्तिमात्रस्य विविक्षितत्वात्तथाहि वर्णा एव पुरुषस्य मुखादिभ्यो जज्ञिरे न त्वाश्रमास्तेषां सहोक्तिस्तु पुरुषादुत्पत्तिमात्र एवाऽन्यथा गृहाश्रम इति भगवदुक्तिव्याकोपः स्यात् । यद्वा—सृष्ट्यादावाश्रमोत्पत्तिस्तु ब्रह्मणः पूर्वादिमुखतः श्रुत्वा तृतीयस्कन्धे तत्र “न्यासे कुटीचक्रः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ” इत्युक्तेश्च चतुर्विधसंन्यासश्चतुर्मुखेभ्य उद्भूतो मुखं हि शिर एवावयवावयविनोरभेदोपचारात् ॥ चमसशब्दस्य यज्ञपात्रवाचकत्वेन सुपात्रत्वात्सुपात्रेणैव कुपात्रगतिर्वाच्येति स एवोवाच मुखेति विराट्त्तदन्तर्यामिणोरभेदोक्तिः । मुखबाहूरूपादेभ्य इत्युपलक्षणमेवाश्रमेषु । तदुक्तम्—“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥” इति संदर्भः विश्वनाथस्तु—अत्र मुखादिभ्य आश्रमैः सह चत्वारो वर्णा जज्ञिरे इत्यन्वये आश्रमाणामपि मुखादिभ्य एवोत्पत्तिः प्रसज्यते सा च न तथा यद्वज्यते गृहाश्रम इत्यादि । तस्मान्मुखबाहूरूपादेभ्य इत्यतः प्राग् जघनहृद्वक्षोमस्तकादित्यध्याहार्यं ततश्च जघनादिभ्यो मुखादिभ्यश्च सहाश्रमैः क्रमेण वर्णा जज्ञिर इति संगतम् ॥ २ ॥ एषां चतुर्णां वर्णानां मध्ये । ईश्वरं सर्वकर्मफलप्रदम् । फलदातुरभजने कृतघ्नता स्फुटतरैवेत्यर्थः । ईश्वरावज्ञानाद्वर्णाश्रमधर्माच्च्युता नरकेषु पतन्तीति भावः । दीपिका—एषां मध्ये ये न भजन्ति आत्मनः प्रभवो यस्मात्तमादि-पितरमित्यर्थः । न भजन्त्यत एवावजानन्ति अवश्यभजनीयस्य गुरोरभजनमेवावज्ञेति भावः । स्थानाद्वर्णाश्रमलक्षणात् ॥ संदर्भस्तु—केचिदश्रुत्वा न भजन्ति केचित्तु श्रुत्वापि न भजन्ति चेदवजानन्त्येवेत्यर्थः । स्वाश्रमाद्भ्रष्टाः संतः क्रमादधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । भवद्विधानां भवादृशानाम् । अत एव हरिकथाश्रवणाभावादेव । हरिकथाश्रवणमपि हरिभक्तसंगं विना न लभ्यत इत्याह—अच्युतस्य कीर्तनं येषां ते भगवद्भक्ता अपि येषां दूरे सन्तीत्यर्थः । तानाह—स्त्रिय इत्यादि । आदिनांत्यजादिग्रहः । ‘न शूद्राय मतिं दद्यात्’ इति निषेधस्तु केवलवेदपर एव, हरिभजने तु “स्त्रियः शूद्रास्तथा वैश्यास्तेऽपियांति परां गतिम्” इति श्रीगीतोक्तेः स्त्रीशूद्राणामप्यधिकार इति । तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या एवेत्याह—दूर इति । दूरे हरिकथा येषां ते ये साधुसंगभाग्यहीना इत्यर्थः । दूरे चाच्युतकीर्तना वधिरा इत्यर्थः । तेऽनुकंप्यास्तत्राद्या भक्त्युपदेशेन, द्वितीया मूर्ध्नि चरणधूलिदानेन च कृतार्थी कार्याः । “न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं विना महत्त्वादरजोभिषेकम्” इति श्रीप्रह्लादोक्तेः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चमे भक्तिहीनानां निष्ठा पूजाविधिस्तथा ॥ युगे युगे वर्ण्यतेऽत्र श्लोकाः सार्द्धा द्विमार्गणाः (५२॥) ॥

उवाच वाचां षट्कं चाष्टापञ्चाशदनुष्टुभः (५८) ॥ ५ ॥

भगवन्तमिति ॥ हे आत्मवित्तमाः ! ये भगवंतं हरिं प्रायो न भजन्ति तेषाम् अशान्तकामानाम् अवजितात्मनां च का निष्ठा किं प्राप्यम् ॥ १ ॥ भजनीयस्याभजनाद्दुर्गतिरेवेति वक्तुं प्रथमं भजनीयत्वे युक्तिमाह—मुखेति ॥ पुरुषस्य भगव तो मुखादिभ्यो गुणैः सत्त्वादिभिः साधनैः ब्रह्मचर्यादिभिराश्रमैः सह पृथग्ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा जज्ञिरे जाताः । गुणैरिति सत्त्वेन विप्रः सत्त्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यस्तमसा शूद्र इति । अत्र मुखादिभ्यो ब्राह्मणाद्या वर्णाः हृदयजघनवृक्षः शिरोभ्यो ब्रह्मचर्याद्याश्रमाः ज्ञेयाः ॥ २ ॥ ये इति ॥ एषां वर्णाश्रमवतां मध्ये ये साक्षात् आत्मप्रभवं स्वस्य कारणं पितृस्थानीयम् ईश्वरं च पुरुषं भगवन्तमज्ञानान्न भजन्ति ये च ज्ञात्वाऽप्यवजानन्ति ते कृतघ्नाः स्थानाद्वर्णाश्रमाधिकाराद् भ्रष्टाः सन्तोऽधो नरके पतन्ति ॥ ३ ॥ दूरे इति ॥ तथापि दूरे हरिकथाश्रवणं येषां ते अत एव दूरे चाच्युतकीर्तनं येषां ते ब्राह्मणादयो ये केचित् स्त्रियः शूद्रादयश्च ते सर्वे भवादृशां भगवद्भक्तानां प्राप्ताधिकाराणां राज्ञामनुकम्प्याः यथोचितं सामदानाद्युपायैः कृपया शिक्षणीयाः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

का निष्ठा किं प्राप्यं पूजाविधिः पूजाप्रकारः पूर्वाध्याये नावसरसङ्गतिमाह—त्वां सेवतामित्यादिना । तेषामभक्तानां का गतिः किं प्राप्यम् अत एव अजितात्मत्वादेव ॥ १ ॥ चमसशब्दस्य पात्रवाचकत्वात् कुपात्राणां गतिवर्णनं सत्पात्रेणैव कर्तुं शक्यमिति चमस एवोवाचेति ज्ञेयम् ॥ मुखबाहूरूपादेभ्यः विप्रादयो यथासङ्गं जज्ञिरे आश्रमेषु तु तदुपलक्षणमेव यथोक्तं “गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि च स्थितः” इति ॥ २ ॥ आत्मप्रभवमिति गुरुद्रोह उक्तः । तदभजने भगवदभजने कृतघ्नतामपीत्यपिरत्र गुरुद्रोहं समुच्चिनोति ॥ ३ ॥ तत्र अज्ञाऽवज्ञात्रोर्मध्ये अतएव हरिकथा-श्रवणाऽभावादेव द्वितीयेऽर्थे अच्युतं कीर्तयन्तीति भक्ता एवोक्ताः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

आत्मवित्तमा इति सम्बोधनम् । न भजन्ति इति द्वेषपर्यन्तत्वमभजतामिति विवक्षितं प्रतिवचनानुगुण्यात् ॥ १-४ ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

नान्यस्य बर्हिषि बलीन्ददतः स्वभागानित्यनेन भगवन्तमसेवमानानां सुरकृता विधना न सन्तीयुक्तं तत्र सर्वेषां भगवत्सृष्ट्वा-
विशेषेऽपि कुतः केषांचिदेव भगवत्सेवारुचिः केषांचित्तदभाव इत्यभजन्तश्च कीदृशाः का वा गतिं यास्यन्तीति पृच्छति—भगवन्तमिति ।
यद्यपि मुमुक्षूणां शिश्रोदरपरायणानां वार्त्तानुपयुक्तत्वाच्च प्रष्टव्या तथापि यत्नेन तत्सङ्गपरिहाराय तत्प्रश्न इत्यवबोधम् आत्मवित्तमाः !
इति सम्बोधनं तेषामविजितात्मनामजितेन्द्रियाणामत एवाशान्तकामानां का निष्ठा आसक्तिः कुत्रासक्तिः किं प्राप्यं कस्तत्र हेतुः कीदृ-
शाश्चेति प्रश्नाशयः प्रतिवचनानुगुण्यात् ॥ १ ॥ तत्र तावद्भगवत्सेवारुचितदभावयोर्हेतुमसेवतां गतिं चमस आह द्वाभ्याम् । मुखेति ।
पुरुषस्य चतुर्मुखशरीरकस्य भगवतः मुखबाहूरुपादेभ्यः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिरुपलक्षिताः पृथगसांकर्येण विप्रादयः चत्वारो
वर्णाश्चतुर्भिराश्रमैः सह जज्ञिरे गुणैरित्यनेन सात्त्विकानां भगवत्सेवारुचिर्नान्येषामिति सूचितम् ॥ २ ॥ एषां चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्य-
व्यवस्थया व्यवस्थितानां मध्ये ये जनाः साक्षादात्मनां प्रभवं कारणभूतमीश्वरं सर्वनियन्तारं पुरुषं परमपुरुषं न भजन्ति अवजानन्ति
देवतान्तरसमत्वेन मन्यन्ते तदेव ह्यवज्ञानं तथा चोक्तं भागवते तन्त्रे—

यस्तु नारायणं देवं समत्वेनावमन्यते । स तु तेनावमानेन नरकान्नातिवर्तते ॥

इति ते स्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टा अधः पतन्ति नरके पतन्ति आत्मप्रभवं न भजन्तीत्यनेन तेषां कृतघ्नता सूचिता ॥ ३ ॥
ननु, सत्यमात्मप्रभवत्वेऽथर्वत्त्वसर्वोत्कृष्टत्वादिज्ञाने सत्यपि तमभजतां कृतघ्नत्वादिदोषान्नरकपात इति ये तु तादृशज्ञानरहिताः
केवलमज्ञास्तेषां का गतिरित्यत्राह—दूर इत्यादिना । दूरे हरिकथा तच्छ्रवणं येषां ते दूरेऽच्युतकीर्त्तनं येषां ते शास्त्रानधिकारादिति
भावः । के त इत्यत्राह—स्त्रियः शूद्रादयश्च जनास्ते भवादृशां भागवतानामनुकम्प्याः दयनीयाः भागवतकृपाविषयाश्चेत्तेऽपि
मुच्यन्ते एवेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषो राजा भगवद्विमुखानां कस्मिंस्थाने स्थितिरिति—पृच्छति—भगवन्तमिति । हे आत्म-
वित्तमाः ! ॥ १ ॥ हरेः पितृत्वेनात्यन्तोपकर्तृत्वात्तदभजनादिद्वेषोऽधःपातहेतुरिति तदभक्तानां तमस्येव निष्ठेति वक्तुं भगवद-
व्यवैभ्यो वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिप्रकारमाह—मुखेति । शमादिगुणैः ॥ २ ॥ एषामुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं स्वोत्पादकं पितरमित्यर्थः ।
पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुण्ठादिलक्षणाद्भ्रष्टाः ॥ ३ ॥ श्रुत्याद्यर्थविचारानधिकृतत्वेन हरिकथाश्रवणकीर्त्तनादिसाधनानां स्त्रीशूद्रादीनां
श्रेयःसाधनमाह—दूरे हरिकथा इति । भवादृशानामनुकम्पाविषयत्वे हरिकथाश्रवणादधिकारिणः स्युरिति भावः । अच्युतस्य
कीर्त्तनं येषामस्ति ते अच्युतकीर्त्तनाः ते च दूरे ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मुखबाह्विति विराट् तदन्तर्यामिणोरभेदोक्तिः मुखबाहूरुपादेभ्य इत्युलक्षणमेवाश्रमेषु यथोक्तम्—

“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासोन्यासः शीर्षणि संस्थितः” ॥

इति ॥ २ ॥ न भजन्त्यत एवावजानन्तीत्यर्थः । यद्वा, केचिदश्रुत्वा न भजन्ति केचिच्छ्रुत्वापि न भजन्ति चेदवजानन्त्ये-
वेत्यर्थः । स्थानाद्वर्णाश्रमरूपात्स्वाश्रमाद्भ्रष्टाः सन्तः क्रमादधोऽधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वाननुग्राहयति—दूर इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पञ्चमे चमसो विष्णुविमुखानां सुदुर्गतिम् । युगधर्मावतारांस्तु प्रोवाच करभाजनः ।

एवं कृपयावतारैः ख्यापितयशस्यपि भगवति विमुखीभूय किं लिप्सन्त इत्युद्धूतविस्मयः पृच्छति—भगवन्तमिति । हे
आत्मवित्तमाः का निष्ठा किं प्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ भजनीयस्य भगवतोऽभजनाद्दुर्गतिरेवेति वक्तुं प्रथमं भजनीयत्वे युक्तिमाह—
मुखेति । गुणैः सत्त्वेन विप्राः सत्त्वरजोभ्यां क्षत्रियाः रजस्तमोभ्यां वैश्याः तमसा शूद्राः । अत्र मुखादिभ्य आश्रमैः सह चत्वारो
वर्णा जज्ञिरे इत्यन्वये आश्रमाणामपि मुखादिभ्य एवोत्पत्तिः प्रसज्यते साच न तथा यद्वक्ष्यते—

“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि च स्थितः” ॥

इति तस्मान्मुखबाहूरुपादेभ्य इत्यतः प्राग्जघनहृदक्षोमस्तकादित्यध्याहार्यं ततश्च जघनादिभ्यो मुखादिभ्यश्च आश्रमैः सह क्रमेण वर्णां जज्ञिर इति सङ्गतम् ॥ २ ॥ एषां मध्ये ये न भजन्ति आत्मनः प्रभवो यस्मात्तत् आदिपितरमित्यर्थः । [अत्र अज्ञात्वा च न भजन्तीत्यसन्तो विविधाः “अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ” इति भगवदुक्तेर्मानुष्यतनोर्मायासयत्व-मानमेवावज्ञा तदन्तो भजन्तश्च दृष्टाः इत्यवजानन्तश्च विविधाः] न भजन्त्यत एवावजानन्ति अवश्यभजनीयस्य गुरोरभजनमेवाव-ज्ञेति भावः । स्थानाद्वर्णाश्रमलक्षणात् ॥ ३ ॥ तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या एवेत्याह—दूरे इति । दूरे हरिकथा येषां त ये साधुसङ्गभाग्यहीना इत्यर्थः । दूरे अच्युतस्य कीर्तनं येषां ते इति ये च साधुसङ्गत्वेऽपि बभिरा इत्यर्थः । ते अनुकम्प्या इति तत्राद्या भक्त्युपदेशेन द्वितीया मूर्ध्नि चरणधूलिदानेन च कृतार्थीकार्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

“स्वौको विलङ्घ्य व्रजतां परमं पदं ते” इति भगवद्भक्तप्राप्यं लोकं श्रुत्वा तदभक्तानां का गतिरिति पृच्छति—भगवन्तमिति । हे आत्मवित्तमाः । यद्वा, ये प्रायः आत्मवित्तमाः प्रायग्रहणेन ये नात्मविदश्च हरिं न भजन्ति तेषाम् अविजितात्मनामस्वाधीनम-नस्कानामत एवाशान्तकामानामसमाप्तभोगानां का निष्ठा किं प्राप्यमित्यर्थः । आत्मज्ञानं लब्ध्वापि हरिविमुखो भोगासक्तश्च निन्द्य एव—

“येऽन्येरविन्दाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत्युष्मदङ्घ्रयः” ॥

इति वचनात्—

“आत्मानं चेद्विजानाति अयमस्मीति पुरुषः । किमर्थं कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति लम्पटः” ॥

इति वचनाच्च ॥ १ ॥

स्वजनकदुहः कृतघ्नत्वेन दुर्गतिं याप्तीति वक्तुं भगवतः सर्वजनकत्वमाह—मुखेति । गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैः यद्वा शमादिभिः स्वासाधारणैर्धर्मैः पृथग्भूता वर्णा आश्रमैः सह जज्ञिरे ॥ २ ॥ एषां पुरुषमुखादिभ्यः जातानां मध्ये ये आत्मप्रभवं स्वजनकं न भजन्ति प्रत्युत तत्र केचिदात्मवित्तमत्वाभिमानेन अवजानन्ति तत्र केचित् परमेश्वरं जीवभावं गतं प्रतिपादयन्ति केचिद्देवतान्तरसमत्वेन प्रतिपादयन्ति ते स्थानात् वर्णाश्रमात् भ्रष्टाः अधः पतन्ति एवंभूतानां भगवत्पराङ्मुखानां आत्मान-मात्मवित्तमं मन्यमानानामधोगत्यर्हत्वम्—

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ॥

यस्तु नारायणं देवं समत्वेनावमन्यते । स तु तेनावमानेन नरकान्नातिवर्त्तते” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतय आहुः ॥ ३ ॥

एवमात्मविदां हर्ष्यवज्ञाकर्तृणामधोगतिमुक्त्वा ये तु प्रायग्रहणेन अनात्मविदः प्रागुक्तास्ते द्विविधाः । केचित्स्त्रीशूद्रादयः केचिदात्मनायवादिनस्तत्र पूर्वं सुसाध्यत्वादानुग्राह्या इत्याह—दूरे इति । दूरे हरिकथाः येषां ते अत एव दूरे अच्युतकीर्तनं येषां ते स्त्रियः शूद्राश्च आदिना तेभ्योऽपि निकृष्टाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च ॥ ४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यविरचिता सुबोधिनीव्याख्या

वक्ता श्रोता तथा वाच्यं त्रिभिरुक्तं विशेषतः । लोके सर्वत्राप्रवृत्तौ प्रामाण्यं कुण्ठितं भवेत् ॥ १ ॥

अतस्तत्साधकोध्यायश्चतुर्थोयमुदाहृतः । देशकालस्वभावानां निर्धारक उदाहृतः ॥ २ ॥

अस्यार्थो भगवद्देशे स्थित्वालौकिकगीतितः । निराकृत्यान्यथावादान् शुद्धः कृष्णं भजेदिति ॥ ३ ॥

स्वभावविजयाय भ्रमवादान् निराकर्तुं पृच्छति भगवन्तमिति, सर्वेष्टसिद्धिः, हरिरिति सर्वानिष्टनिवृत्तिः, एतादृशमपि बाहुल्येन न भजन्ति, आत्मविदः सर्वज्ञास्तत्रापि भगवन्मार्गविदः श्रेष्ठा इति सम्बोधनम्, ज्ञानयोगाभावाय विशेषणद्वयम्, का निष्ठा ? इह लोके परलोके वा किं फलमित्यर्थः, यद्यपि प्रवाहफलमेव फलमभजनमात्रे, “अपदोषतैव विगुणस्य गुणः” इति, परं प्रवाहस्थः किञ्चिज्ज्ञो न तिष्ठति निन्दामकुर्वोण इति प्रश्नः, नन्वत्रापि निन्दाया निषिद्धत्वान् नरकपात इति कः सन्देह इति चेत्, सत्यम्, भगवद्भक्तान् विकर्मस्थान् मत्वा धर्मस्थापनार्थं तन्निन्देति प्रवाहफलमेव सेत्स्यतीति सन्देहः, अभजनयोग्यता हि निन्दया भवति, अज्ञान्तकामत्वात् प्रवाह एव स्थितिः, अविजितेन्द्रियत्वात् निषिद्धकरणमपि, वैदिकत्वाच्च सन्देहः, अविजितेन्द्रियान् सकामानपि वेदस्तार-यतीति मार्गान्तरस्यास्तु स्वभावत एव पतिता इति वैदिकेष्वेव प्रश्नाभिप्रायः ॥ १ ॥

उत्तरमाह सप्तदशभिः, तेषां योगस्य तथात्वात्, सिद्धान्ता हि पञ्च, तत्र वैष्णवा भजन्त्येव शैवा निन्दकाश्चेत् पाषण्डिनः, साङ्ख्ययोगयोर्निषेधः प्रश्न एव कृतः, अतो वैदिका ब्रह्माश्वावशिष्यन्ते प्रवाहपतिता लोकचतुराश्च, तत्र प्रवाहपतितलोकचतुराणां गतिमाह द्वाभ्याम्, मुखेति, न्यासवानप्रस्थब्रह्मचारिगृहस्था वर्णा इव, तथा सत्याश्रमस्थानां द्वैगुण्यम्, सत्त्वाद् ब्राह्मणा रजसा क्षत्रिया रजस्तमोभ्यां वैश्याः ॥

इति श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितैकादशस्कन्धीयेतावती प्राप्या श्रीसुबोधिनी समाप्ता ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

पञ्चमे भक्तिहीनानां दुर्गतिर्विषयात्मनाम् । पूजाप्रकारभेदश्च युगे युगे निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं भगवद्भक्तानां मायातरेण संसारदुःखात् विमुक्तिस्तद्भक्तानां तु सुखार्थं कर्म कर्तव्यं फलविपर्ययश्चोक्तस्तत्राभक्तानां फलविपर्ययविशेषजिज्ञासुः पृच्छति । तत्र प्रश्नोत्तरदानसामर्थ्यं सूचयन्सम्बोधयति—आत्मवित्तमा इति । ये भगवन्तं न भजन्ति तेषां का निष्ठा किं प्राप्यमित्यन्वयः । तद्भजनं विना मुक्तिरस्तु नास्त्येवेत्यत्र न सन्देह इति सूचयन् विशिनष्टि हरिमिति, भक्तानां संसारदुःखहरणशीलमित्यर्थः । तेषां तदभजने हेतुमाह—अशान्तकामानामिति, अनिवृत्तविषयभोगतृष्णानामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अविजितात्मनामिति, अवशीकृतेन्द्रियान्तःकरणानामित्यर्थः । तादृशाश्च बहवो भगवद्भक्तस्तु विरल इत्याशयेनाह—प्राय इति ॥ १ ॥ तत्र भगवद्भक्तानां कृतघ्नतां वक्तुं ततो वर्णाश्रमोत्पत्तिमाह—मुखेति । पुरुषस्य भगवतो मुखादिभ्यो गुणैः सत्त्वादिभिः साधनैः ब्रह्मचर्यादिभिराश्रमैः सह पृथग्ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णाः जज्ञिरे जाता इत्यन्वयः । तत्र मुखात् सत्त्वेन विप्रः । बाहुभ्यां सत्त्वरजोभ्यां क्षत्रियः । ऊरुभ्यां रजस्तमोभ्यां च वैश्यः । पद्भ्यां तमसा शूद्रः । आश्रमोत्पत्तिश्च 'गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि च स्थितः' इति वचनाज्ज्ञेया ॥ २ ॥ एषां वर्णाश्रमवतां मध्ये ये साक्षात्पुरुषं पुरुषोत्तममज्ञानान्न भजन्ति ये च ज्ञात्वाऽप्यवजानन्ति ते स्थानाद्गुणश्रमाधिकाराद्भ्रष्टाः सन्तोऽथो नरके पतन्ति । तत्र कृतघ्नताहेतुमाह—आत्मप्रभवमिति । आत्मनः स्वस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात्तमित्यर्थः । नरकपातने तस्य सामर्थ्यं सूचयति—ईश्वरमिति ॥ ३ ॥ तथापि दूरे हरिकथाश्रवणं येषां ते । अतएव दूरे चाच्युतकीर्त्तनं येषां ते । ब्राह्मणादयो ये केचित् स्त्रियः शूद्रादयश्च ते सर्वे भवादृशां भगवद्भक्तानां प्राप्ताधिकाराणां राज्ञामनुकम्पया यथोचितं सामानाद्युपायैः कृपया शिक्षणीया एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निष्ठा का भक्तिहीनानां पञ्चमे को युगे युगे । अर्चाविधिरिति प्रश्नोत्तरं सम्यगुदीरितम् ॥ १ ॥

'नान्यस्य बर्हिषि वलीन् ददतः स्वस्वभागान्' इत्यनेन भगवन्तमसेवमानानां सुरकृता विधना न सन्तीत्युक्तम्, तत्र सर्वेषां भगवत्सङ्गत्वाविशेषेऽपि कुतः केषांचिदेव भगवत्सेवारुचिः केषांचित्तदभाव इति, अभजन्तश्च कीदृशाः, कां वा गतिं यास्यन्तीति पृच्छति । भगवन्तमिति । यद्यपि मुमुक्षूणां शिरोदरपरायणानां वार्त्ता अनुपयुक्तत्वात् द्रष्टव्या तथापि प्रयत्नेन तत् सङ्गपरिहाराय तत्प्रश्न इत्यवधेयम् । हे आत्मवित्तमाः, भगवन्तं हरिम्, ये न भजन्ति, प्रायः अविजितात्मनामविजितमनसाम्, अतएव अशान्तकामानां तेषाम्, का निष्ठा आसक्तिः कुत्रासक्तिः किं प्राप्यं कस्तत्र हेतुः ते कीदृशाश्चेति प्रश्नाशयः प्रतिवचनानुगुण्यात्, का निष्ठा किं प्राप्यमित्यन्ये ॥ १ ॥ तत्र तावद्भगवत्सेवारुचितदभावयोर्हेतुमसेवतां गतिं चाह द्वाभ्याम् । मुखेति । पुरुषस्य चतुर्मुखशरीरकस्य भगवतः, मुखबाहूरुपादेभ्यः, गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः, उपलक्षिताः विप्रादयः, चत्वारः वर्णाः, चतुर्भिः आश्रमैः सह, पृथक् असांकर्येण, जज्ञिरे । गुणैरित्यनेन सात्त्विकानां भगवत्सेवारुचिर्नान्येषामिति सूचितम् ॥ २ ॥ य इति । एषां चातुर्वर्ण्याचातुराश्रम्यव्यवस्थया व्यवस्थितानां जनानां मध्ये, ये जनाः, साक्षादात्मनां प्रभवं कारणभूतम्, ईश्वरं सर्वनियन्तारम्, पुरुषं परमपुरुषम्, न भजन्ति । प्रत्युत, अवजानन्ति देवतान्तरसमत्वेन मन्यन्ते । ते स्थानात् वर्णाश्रमात्, भ्रष्टाः सन्तः, अधः पतन्ति नरके पतन्ति । परमपुरुषस्य देवतान्तरसमत्वेन मननं यत्तत्तदवज्ञानम् । तथा चोक्तं भागवततन्त्रे । 'यस्तु नारायणं देवं समत्वेनावमन्यते । स तु तेनावमनेन नरकान्नातिवर्त्तते' इति । आत्मप्रभवं न भजन्तीत्यनेन तेषां कृतघ्नता सूचिता ॥ ३ ॥ ननु सत्यमात्मप्रभवत्वेश्वरत्वसर्वोत्कृष्टत्वादितया भगवतः ज्ञाने सत्यपि तमभजतां कृतघ्नत्वादितोषाच्चरकपात इति । ये तु तस्य तादृशज्ञानरहिताः केवलमज्ञास्तेषां का गतिरित्यत्राह । दूर इति । दूरे हरिकथा तच्छ्रवणं येषां ते, दूरे अच्युतकीर्त्तनं येषां ते च । शास्त्रानधिकारादिति भावः । ये केचित्, के ते इत्यत्राह । स्त्रियः शूद्रादयश्च जनाः, ते तु भवादृशां भागवतानाम्, अनुकम्पया दयनीयाः एव, एतेऽपि भागवतकृपाविषयाः सन्त एव विमुच्यन्ते इति भावः । यद्वा दूरे हरिकथाः केचिदन्यजादयः, दूरे अच्युतकीर्त्तनं वेदपठनादि येषां ते शूद्रादयः, वेदपठनेस्याच्युतकीर्त्तनत्वे स्मृतिः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः' इति । 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजन्निष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छूद्रम्' इति श्रुतेः शूद्रस्यच्छन्दसाऽऽसृष्टत्वाद्देवानधिकारत्वाच्छूद्रस्य दूरहरिकीर्त्तनत्वम् । स्त्रीपक्षे दूरे हरिकीर्त्तनाः साधवो यासां ताः, साधूनामष्टधा स्त्रीप्रसङ्गवर्जनविधानात् । एते भवाद्दशैर्भागवतैरनुकम्प्याः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तिहीन पुरुषोंकी गति और भगवान्की पूजाविधिका वर्णन

राजा निमिने पूछा—योगीश्वरों ! आपलोग तो श्रेष्ठ आत्मज्ञानी और भगवान्के परमभक्त हैं । कृपा करके यह बतलाइये कि जिनकी कामनाएँ शान्त नहीं हुई हैं, लौकिक-पारलौकिक भोगोंकी लालसा मिटी नहीं है और मन एवं इन्द्रियाँ भी वशमें नहीं हैं तथा जो प्रायः भगवान्का भजन भी नहीं करते, ऐसे लोगोंकी क्या गति होती है ? ॥ १ ॥ अब आठवें योगीश्वर चमसजोने कहा—राजन् ! विराट् पुरुषके मुखसे सत्त्वप्रधान ब्राह्मण, भुजाओं से सत्त्व-रजप्रधान क्षत्रिय, जाँघोंसे रज-तमप्रधान वैश्य और चरणोंसे तमप्रधान शूद्रकी उत्पत्ति हुई है । उन्हींकी जाँघोंसे गृहस्थाश्रम, हृदयसे ब्रह्मचर्य, वक्षःस्थलसे वानप्रस्थ और मस्तकसे संन्यास—ये चार आश्रम प्रकट हुए हैं । इन चारों वर्णों और आश्रमोंके जन्मदाता स्वयं भगवान् ही हैं । वही इनके स्वामी, नियन्ता और आत्मा भी हैं । इसलिये इन वर्ण और आश्रममें रहनेवाला जो मनुष्य भगवान्का भजन नहीं करता, बल्कि उल्टा उनका अनादर करता है, वह अपने स्थान, वर्ण, आश्रम और मनुष्य-योनिसे भी च्युत हो जाता है; उसका अधःपतन हो जाता है ॥ २-३ ॥ बहुत-सी स्त्रियाँ और शूद्र आदि भगवान् की कथा और उनके नामकीर्त्तन आदिते कुछ दूर पड़ गये हैं । वे आप जैसे भगवद्भक्तोंकी दयाके पात्र हैं । आप लोग उन्हें कथा-कीर्त्तनकी सुविधा देकर उनका उद्धार करें ॥ ४ ॥

विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् । श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥

कर्मण्यक्रोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः । वदन्ति चाटुकान् मूढा यथा माध्व्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥

रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः । दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं धनन्ति पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विप्रः राजन्यवैश्यौ श्रौतेन जन्मना च हरेः पदान्तिकं प्राप्ताः अथ अपि आम्नायवादिनः मुह्यन्ति ॥ ५ ॥ कर्मणि अक्रोविदाः स्तब्धाः मूर्खाः पण्डितमानिनः यथा माध्व्या गिरा उत्सुकाः मूढाः चाटुकान् वदन्ति ॥ ६ ॥ रजसा घोरसंकल्पाः कामुकाः अहिमन्यवः दाम्भिकाः मानिनः पापाः अच्युतप्रियान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ उपासितस्त्रियः मैथुन्यसुखेषु गृहेषु ते अन्योन्यम् आशिषः वदन्ति तथा अतद्विदः असृष्टान्नविधानदक्षिणं यजन्ति वृत्त्यै परं पशून् धनन्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्या इत्याशयेनाह । विप्र इति । श्रौतेनोपनयनाख्येन । उपलक्षणमेतत् । अध्ययनादिनाऽपि हरेः पदान्तिकं तद्भजनोत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति कर्मफलेषु सज्जते । कुतः । आम्नायेषु ये वादा अर्थवादास्ते मोहकतया विद्यते येषां ते । तदुक्तं गीतासु । “यामिमां पुष्टिमां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ।” इत्यादिना ॥ ५ ॥ भक्तिमार्गदाढ्याय तेषां मोहं प्रपञ्चयन्निति कर्माणीत्यादिना । अक्रोविदा यथा बंधकं न भवति तथा कर्तुमज्ञाः । न चाभिज्ञानपृच्छन्ति । यतः स्तब्धा अनम्राः । स्तब्धत्वे हेतुः । यतो मूर्खा अपि पण्डिता वयमिति मानवन्तः अतः “अपाम सोमममृता अभूम् । अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । यत्र नोष्णं न शीतं स्यान्न ग्लानिर्नोत्परातयः” इत्यादिकया यथा माध्व्या गिरोत्सुकाः संतो मूढास्तथा चाटुकान्पसरोभिः सह विहरिष्याम इत्यादिप्रियान् शब्दान्वदन्ति ॥ ६ ॥ किं च तेषां कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभाद्यो वर्धन्त इत्याह त्रयेण । रजसेति । घोरोऽभिचारादिः संकल्पो येषां ते । अहिमन्यन्युर्येषां ते ॥ ७ ॥ कामुकत्वं प्रपंचयति । वदन्तीति । उपासिताः स्त्रियो यैर्न तु वृद्धास्ते मैथुन्यं मिथुनसुखमेव परं न त्वातिथ्यादि येषु गृहेषु तेष्वशिषो वदन्ति । “इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।” इत्याकाराः । दाम्भिकतां प्रपंचयति । यजन्तीति । असृष्टान्नविधानदक्षिणं न सृष्टा न संपादिता अन्नविधानदक्षिणा यथा तथा यजन्ति । तदा च वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून् धनन्ति । अतद्विदो हिसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति ॥” इति भर्तृहरिवचनात् । अचिकित्स्यत्वाद्बोधितुमशक्यत्वात् । उपेक्ष्यास्त्याग्याः । अध्ययनादिनेहादिना यजनादिग्रहः । अतः कर्मफलासक्तेः । अत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । पुष्पितां पुष्पवदापातरमणीयामिमां बुद्धिस्थां “अपाम सोममृता अभूम” इत्यादिकां स्वर्गविषयाम् । अविपश्चितो वेदतात्पर्यानभिज्ञाः । अतः परं किञ्चिदपि पुरुषार्थो नास्तीति वदंत इत्यर्थः । एतेन हरिभक्तिं विना जन्मादि न श्रेयस्करमित्युक्तमिति । ज्ञानेति, विप्र इति, श्रौतेनेति, आम्नायवादिनो जैमिनीयाः, आम्नायः कर्मकाण्डम्, ते हि तन्मात्रवदन-शीलास्तस्य सुतरां ब्रह्माकांक्षस्य याथार्थ्यवेदिनोऽनीश्वरवादिनः ॥ ५ ॥ ननु वेदोक्तकर्मणस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वात्कथं ते मुह्यन्ति “कर्मणा ज्ञानमातनोति” इति श्रुतेरिति चेत्तेषां तदुदितकर्मयाथार्थ्यानवबोधादित्याह—अकोविदा इति । कुतो न पृच्छन्ति यतो हेतोः, अतो पण्डितमन्यत्वादेव । यत्र स्वर्गे । अरातयः शत्रवः । “निन्दा निन्दितुं न प्रवर्तते किन्तु विधेयंस्तोतुम्” इति न्यायेन विधेयस्य भक्तिमार्गस्य दृढीकरणाय तेषां कामकर्मिणां मीमांसकानाम् । अतः पण्डितमानितत्वात् । सोमममृतमपाम पास्यामः अमृता मरणशून्या अभूम भविष्यामः । चातुर्मास्यसंज्ञयागेन यष्टुं शीलस्य सुकृतमपूर्वमक्षय्यमनश्वरम् । यत्र स्वर्गे ग्लानिर्बलक्षयः । माध्यामादकया । चाटुकान्—हंहो अप्सरोभिः सह विहरिष्याम इत्यादिप्रियान् ॥ ६ ॥ अन्यदनिष्टमाह—किं चेति । तेषां वेद-तात्पर्यानभिज्ञानाम् । मन्युः क्रोधः ‘मन्युः क्रोधे क्रतौ युधि’ इति कोशान् । विहसन्ति तेषु दोषानारोप्य निन्दति । कामुका विषयलोलुपाः । अभिनिवेशः स्वीकृतस्य पुनस्त्यागासहिष्णुत्वम् । अभिचार्यते मार्यतेऽनेनेत्यभिचारो मारणप्रयोगः, आदिना परस्त्रीवशीकारादि । अत्र संदर्भः—भ्रंशाधिपातौ च क्रमेण दर्शयति—रजसेति त्रिभिः । तत्र प्रथमेन सर्वेषामेव तेषां निन्दा, द्वितीयेन विप्राणां, तृतीयेन राजन्यवैश्यानामिति ज्ञेयम् । एते काष्ठमालाभृतो भिक्षुका उदरभरा विष्णुमाराध्य दुःखमेव प्राप्स्यन्तीति अच्युतप्रियान्विहसन्ति ॥ ॥ परं केवलम् । आशिषोऽभिलषितान् । अन्नविधानं पाकप्रक्रियोदितान्नसंपादनम्, दक्षिणा चाचार्यद्विर्गभोक्तभ्यो हिरण्यादिरूपद्रव्य-दानं तच्च सा च यत्र न संपादिते केवलायासव्यर्थव्ययरूपम् ‘हृतं यज्ञमदक्षिणम्’ इत्याद्युक्तं तामसं कर्म कुर्वन्ति तदा यजनावसरे प्रन्ति हिंसन्ति न त्वालभंत इत्यर्थः । उपासिताः पादपतनादिभिः सेविताः । आतिथ्यादि आतिथ्यमतिथियोग्यसत्कारः, आदिना-र्चनपुराणश्रवणादिग्रहः । मूले चोऽवधारणे, आशिष एव न तु ज्ञानवैराग्यादिवार्ताः । अन्नानां यथोदितरीत्या पाकादिकरणम्, दक्षिणा च ‘हृतं यज्ञमदक्षिणम्’ इत्युक्तेर्दक्षिणाप्यवश्यं देया । यद्वा—अन्नञ्च विधानं यथाश्रुति होमादिकरणं च दक्षिणा चान्न-विधानदक्षिणम् । तदा च अन्नविधानाद्यभावे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ज्ञानलवदुर्विदग्धास्तु न चिकित्सितुं शक्याः अत उपेक्ष्या एवेत्याशयेनाह—विप्र इति । विप्रादयस्त्रयः श्रौतेन उपनयना-ध्यापनयजनाद्यधिकारेण जन्मना च हरेः पदान्तिकम् आराधनेन चरणप्राप्तियोग्यत्वं प्राप्ता अपि आम्नायेषु वेदेषु ये वादा अर्थवादाः । “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” इत्याद्यास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तथाभूताः सन्तः मुह्यन्ति भगवदाराधनं विहाय कर्मफले सज्जन्ते ॥ ५ ॥ वस्तुतस्ते मूर्खा एवेत्याह—कर्मणीति । कर्मणि अकोविदाः यथा कर्म बन्धाय न भवेत्तथा कर्तुमज्ञाः स्तब्धा अनम्रा मूर्खा अपि पण्डितमानिन अतो यथा माध्या श्रोत्रप्रियया उत्सुकाः सन्तो मूढास्तथा “चाटुकान् अपामसोमममृता अभूम अप्सरोभिः सह विहरिष्याम” इत्यादिकान् प्रियान् शब्दान् वदन्ति ॥ ६ ॥ विप्र इत्यादिश्लोकोक्ता वेदं मन्यमाना अपि आपातदर्शिनो दुराग्रहग्रस्ताश्चेति अथैतदपेक्ष्याप्यत्यन्ताधमा बुद्धिपूर्वकं पापं चरन्तस्तत् समर्थनाय शास्त्राक्षयमप्यन्यथा वर्णयन्ति । यथाऽधुनापि गुप्ततया मांसमद्यादिसेविनः आगमिकतान्त्रिकादिशब्दैर्व्यवहियमाणा दृश्यन्ते तादृशान् वर्णयति—रजसेति । रजसा रजोगुणाधिक्येन घोरः हिंसाविषयकः सङ्कल्पो येषां ते कामुकाः नानाविधविषय-भोगकामनयाऽऽविष्टाः अहिंस्वमन्युः क्रोधो येषां ते दाम्भिकाः परप्रतारणार्थं धर्माधाराभिव्यञ्जकाः न तु स्वयं शास्त्रे श्रद्धालवः मानिनः दुरहङ्कारिणः पापा निरन्तरं निषिद्धाचारतत्पराः अच्युतप्रियान् भगवद्भक्तान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ वदन्तीति । उपासिता महत्त्वेन सेविताः स्त्रियो न तु वृद्धा यैस्ते गृहेषु मैथुन्यं मैथुनसुखमेव परं न त्वातिथ्यादि येषु तेषु गृहेषु अन्योऽन्यम् “दमघ मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।” इत्याद्याकारा आशिषो वदन्ति । यद्वा । धनधामकलत्रसुतादिसंपत्तयो वो भवन्तिवति परस्पर-माशिषो ददतीत्यर्थः । तथा अतद्विदः यज्ञानुष्ठानं हिंसादिदोषं च न विदन्ति तादृशाः सन्तः अस्पृष्टान्नविधानदक्षिणं न सृष्टा न सम्पादिता अन्नविधानदक्षिणा यत्र तद्यथा भवति तथा यजन्ति वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून्वन्ति । अत्राधुनातनेषु दुराचारेषु अन्योन्यमुपासितस्त्रिय इति यथापाठान्वयोऽपि सुगमः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ज्ञानस्य लवेन लेशेन दुर्विदग्धाः नैपुण्याभावाद्भजयितुमशक्याः अचिकित्स्याश्चिकित्सारहितत्वादनित्योऽहङ्कारव्या-

धित्वात् उपेक्षया हेयाः । अर्थवादाः “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिलक्षणाः तत् अर्थवादमुग्धत्वं पुष्पितां पुष्पवदापातरमणीयां प्रवदन्ति प्रकृष्टफलां वदन्ति वेदवाद्गताः वेदेषु येऽर्थवादास्तेष्वेव रताः अभिनिविष्टाः स्वर्गादन्यत् फलं नास्तीति वादिनः ॥ ५ ॥ अनित्ये निन्दा निन्दयितुं न प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन विधेयस्य भक्तिमार्गस्य दृढीकरणाय तेषां काम्यकर्मिणां मीमांसकानाम् अतः पण्डितमानित्वात् सोमममृतमपाम पास्यामः अमृताः मरणशून्या भविष्यामः चातुर्मास्यसंज्ञकेन यागेन यष्टुं शीलं यस्य तस्य सुकृतमपूर्वम् अक्षय्यमविनश्यत् । यत्र स्वर्गं ग्लानिर्बलक्षयः माध्या मादिकया ॥ ६ ॥

अभिनिवेशः स्वीकृतस्य पुनस्त्यागासहिष्णुत्वम् अभि वार्यते मार्यतेऽनेनेत्यभिचारो मारणप्रयोगः आदिना परस्त्रीवशीकरणादिः ॥ ७ ॥ उपासिता पादपतनादिभिः सेविताः आतिथ्यादि आतिथ्यमतिथियोग्यसत्कारः आदिनार्चनपुराणश्रवणादिपरिग्रहः मूले चोऽवधारणे आशिष एव न तु ज्ञानवैराग्यादिवात्ताः अन्नविधानदक्षिणा अन्नविधानमन्नप्रदानं तत्सहिता दक्षिणा तदा च अन्नविधानाद्यभावे ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

श्रौतेन वेदसंयोगत्वेन ॥ ५-६ ॥ अभिमन्यवः अभिमानपराः ॥ ७ ॥ उपासितस्त्रियः परतन्त्राः आशिषो वदन्ति तद्द्वारेण प्ररोचनां जनयन्तीत्यभिप्रायः । असृष्टान्नविधानदक्षिणाः लोभादप्रदीयमानाच्छादनदक्षिणाः वृत्त्यै जीवनार्थम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ये तु सत्यपि शास्त्राधिकारे तज्जन्यज्ञाने च मौर्ख्यान्न भजन्ति तेऽधः पतन्त्येवेत्यभिप्रेत्याह—विप्र इति । विप्रादयस्त्रियः श्रौतेन वेदसंयोगाद्विद्यया तज्जन्यज्ञानेन च हरेः पदान्तिकं हरिचरणान्तिकप्राप्तिसाधनानुष्ठानयोग्यमधिकारं प्राप्ताः यद्यप्येवमथापि मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति न हरिपादाब्जं भजन्ति, किन्तु स्वर्गाद्यर्थकर्मसु सज्जन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—आम्नायवादिन इति । आम्नायेषु वेदेषु वादा अर्थवादास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तथा तदुक्तं भगवता—

“यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवाद्गताः पार्थ ! नान्यदस्तीति वादिनः” ॥

इत्यादिना ॥ ५ ॥ तेषां मोहमेव प्रपञ्चयति—कर्मण्यकोविदा इत्यादिना । यथा बन्धाय न भवति तथा कर्मकतुमन्नाः न चाभिज्ञानपृच्छन्ति, यतः स्तब्धा अनन्त्राः तत्र हेतुः मूर्खा अपि पण्डिता नात्मनो मन्यन्ते इति तथा “अपाम सोमम् अमृता अभूम अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न शीतं न ग्लानिर्न व्याधयः” इत्यादिकया माध्या श्रोत्रप्रियमात्रकारिण्या गिरा उत्सुकाः सन्तो मूढाः तथा चादुक्कानप्सरोभिः सह चरिष्याम इत्येवंविधानि प्रियवाक्यानि वदन्ति ॥ ६ ॥ किञ्च तेषां कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदम्भादयो वर्द्धन्त इत्याह रजसेति त्रिभिः । घोरोऽभिचारादिसङ्कल्पो येषां ते अहेः सर्पस्येव मन्युर्येषां ते मानिनः दुरहङ्कारिणः अच्युतप्रियान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ कामुकत्वं प्रपञ्चयति । वदन्तीति । उपासिताः स्त्रियो यैस्ते न तु वृद्धोपसेविनः मैथुन्यं मिथुनसुखमेव वरमुत्कृष्टं येषु तेषु गृहेष्वन्योऽन्यमाशिषो वदन्ति—

“इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्त्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्द्धनम्” ॥

इत्यादिकान् प्रवदन्ति तद्द्वारेण प्ररोचनां जनयन्ति इत्यभिप्रायः दाम्भिकतां प्रपञ्चयति यजन्तीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं लोभादप्रदीयमानाशयाच्छादनदक्षिणं यथा तथा यजन्ति वृत्त्यै जीवनार्थं परं केवलं पशून् वृन्ति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विप्रादीनां हरिभक्त्यभावे श्रुतिविचारो न मोक्षहेतुरित्याह—विप्र इति । विप्रादयः श्रौतेन श्रुतिविचारयोग्येन जन्माना हेतुना हरेः पदान्तिकं प्राप्ताः हरिपदसमीपप्राप्तियोग्याः यद्यप्यथापि आम्नायेन सह वादः विवादो येषामस्तीति आम्नायवादिनः हरिभक्तिलक्षणमुख्यार्थपरिज्ञानात् मुह्यन्ति तत्त्वं न जानन्तीत्यतो जन्मादिकम् अप्रयोजकं किन्तु हरिभक्तिरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु, वेदोक्तकर्मणां तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः कथं तेषां मोहः “कर्मणा ज्ञानमातनोति” इति श्रुतेरित्याशङ्क्य आम्नायविवादित्वेन सम्यक् तदुदितकर्मतत्त्वापरिज्ञानादिदोषग्रहप्रस्तत्वादित्याह—कर्मणीति । अकोविदत्वे हेतुस्तब्धा इति, तत्र मूर्खा इति मूढत्वेन अन्यतः भातुं शक्यमित्यतः पण्डितमानिन इति अतो मूढाः यथा माध्या स्वर्गादिमधुवादिन्या गिरा सद्यो मधूनि गिरतीव स्थितया वाचा उत्सुकाः जिह्वारसं खवन्तः तथा वादकान् स्वर्गादिविषयवचनविशेषान्वदन्ति ॥ ६ ॥ किञ्चात इति अत आह—रजसेति । तत्र

जनितेन रजसा रागेण घोरो निष्ठुरः पश्चालम्भनादिलक्षणः येषां ते तथा कामुकाः विषयलोलुपाः तद्विघ्नकर्तृन् अभिमन्यवः अभितः मन्युरेव प्रधानो येषां ते तथा एवम्विधाः पापाः अच्युतप्रियान् विहसन्ति पृथक् पृथग् दोषानुक्त्वा विहसन्तीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति—वदन्तीति । गृहेषु स्थित्वान्योऽन्यमाशिषो वाक्यप्रबन्धान् निजगुणोत्कर्षलक्षणान् वदन्ति तत्र हेतुरुपासितश्रिय इति किञ्चासृष्टान्नविधानदक्षिणाः अदत्तान्नविध्युक्तगुरुदक्षिणाः परं केवलं वृत्त्यै जीवनोपायार्थं पशून्जादीन् घ्नन्ति न त्वालम्भन्ते कुतोऽतद्विदस्तत्त्वाज्ञाः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उत्तरानुपेक्षयति । विप्र इति । आम्नायवादिनो जैमिनीयाः आम्नायः कर्मकाण्डं ते हि तन्मात्रवदनशीलास्तस्य सुतरां तु ब्रह्मकाण्डस्य याथाार्थवेदिनोऽनीश्वरवादिनः ॥ ५ ॥ तेषां मोहमेवाह—कर्मण्यकोविदा इति ॥ ६ ॥ भ्रंशाधःपातौ च क्रमेण दर्शयति—रजसेति त्रिभिः । तत्र प्रथमेन सर्वेषामेव तेषां निन्दा द्वितीयेन विप्राणां तृतीयेन राजन्यवैश्यानामिति ज्ञेयम् ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्सत्वादुपेक्षया एवेत्याशयेनाह—विप्र इति । श्रौतेन उपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनापि हरेः पदान्तिकं तद्भजनोत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति कर्मफलेषु सज्जन्ति । कुतः ? आम्नायेषु ये वादा अर्थवादास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तदुक्तं गीतासु—

“यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ ! नान्यदस्तीति वादिनः” ॥ इति ॥ ५ ॥

अकोविदाः कर्म यथा बन्धकं न भवति तथा कर्तुमज्ञाः नचाभिज्ञानं पृच्छन्ति यतः स्तब्धा अनम्राः यतो मूर्खा अपि पण्डिता वयमिति मन्यमानाः “अपाम सोमममृता अभूम अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न च शीतं स्यान्न ग्लानिर्नाप्यरातयः” इत्यादिकया यया माध्या गिरा उत्सुकाः सन्तो मूढा मुह्यन्ति स्म तथैव चाटुकान् हं हो अप्सरोभिः सह विहरिष्याम इत्यादिप्रियान् शब्दान् मिथो वदन्ति ॥ ६ ॥ रजसा प्रवर्द्धमानेन रजोगुणेन मच्छत्रुरयं श्रियतामिति घोरः सङ्कल्पो येषां ते प्रतिक्षणं वर्द्धमानेन क्रोधेन अहिवन्मन्युर्येषां ते एते काष्ठमालाभृतो भिक्षुका उदरम्भरा विष्णुमाराध्य दुःखमेव प्राप्स्यन्तीति अच्युतप्रियान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ उपासिताः स्त्रियो युवतय एव नतु महान्तो यैस्ते स्रक्चन्दनवनितादिसम्पादिकाः सम्पत्तयो भवन्ति अन्योऽन्यमाशिषो वदन्ति मैथुन्यसुखमेव परं येषु तेषु गृहेषु न सृष्टा न सम्पादिता अन्नादिदानविधानदक्षिणा यत्र तत्र तत् यथा स्यात्तथा यजन्ति वृत्त्यै जीविकार्थं केवलं पशून् छागादीन् घ्नन्ति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अपरे तु अधः पतिष्यन्ति अत एव ते भगवद्भागवतविमुखा विप्रादयो विशिष्टजन्मकर्मादिभिः श्रेष्ठत्वाभिमानिनो दुःसाध्यत्वादुपेक्षणीया इत्याह—विप्र इति चतुर्दशभिः । विप्रः राजन्यः वैश्यो वेति चार्थं जन्मना त्रैवर्णिकजन्मना तदनुरूपेण श्रौतेन श्रुतिप्रोक्तोपनयनपूर्वकवेदाध्ययनादिना हरेः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुतिवेद्यस्य परमात्मनः पदान्तिकं तच्छ्रवणमननध्यानदर्शनाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति मुक्त्युपायं परमात्मश्रवणादिकं विहाय संसारोपाये कर्मणि सज्जन्ते तत्र हेतुगर्भितविशेषणमाम्नायवादिन इति आम्नायेषु ये वादाः “अपाम सोमम्” इत्याद्या अर्थवादा मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तथा ॥ ५ ॥ तन्मोहं प्रपञ्चयति—कर्मणीत्यादिना । “तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ज्ञेन” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानाङ्गभूते कर्मणि अकोविदाः कर्म अन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमात्मश्रवणमननध्यानज्ञानोपयोगीनि न जानन्ति । ननु, तत्त्वज्ञानं कुतो न पृच्छन्तीत्यत्राह—स्तब्धाः अनम्राः अनम्रत्वे हेतुमाह मूर्खाः पण्डितमानिन इति यद्यपि मूर्खाः अपण्डितास्तथापि वयं पण्डिता इति मानवन्तः “अपामसोमममृता अभूम अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न च शीतं स्यान्न ग्लानिर्नाप्यरातयः” इत्यादिकया यया माध्या कर्मफलात्मक्रमधुवादिन्या गिरोत्सुकाः भूत्वा चाटुकान् स्वर्गे विहरिष्याम इत्यादि श्रोत्रप्रियान् शब्दान् वदन्ति ॥ ६ ॥ घोरः अतिदारुणः सङ्कल्पो येषां ते कामुका विषयलुब्धाः अहिवन्मन्युर्येषां ते दाम्भिकाः स्वपूज्यत्वख्यापनार्थं कर्मप्रकाशकाः ॥ ७ ॥ पूर्वश्लोकार्थं विवृणोति—वदन्तीति द्वाभ्याम् । तत्र कामुकत्वं प्रपञ्चयति उपासिताः दानमानादिभिः पूजिताः स्त्रियो यैर्नतु गुरवः एवंविधास्ते मैथुन्यं स्त्रीपुरुषसंयोगजं सुखमेव परं नतु भगवद्भागवतसेवादिकं येषु गृहेषु तेषु स्थित्वा अन्योऽन्यमाशिषो वदन्ति कलत्रापत्यादिविषयकैः पञ्चयज्ञादिविषयकैश्च वाक्यप्रबन्धैः परस्परं स्वकीयां स्वकीयां कृतार्थतां बोधयन्ति दाम्भिकतां प्रपञ्चयति, यजन्यसृष्टान्नविधानदक्षिणम् इति अन्नञ्च विधानं विध्युक्तं कर्म च दक्षिणा च तेषां

द्वन्द्वः न सृष्टाः अन्नविधानदक्षिणाः यथा तथा यजन्ति पापत्वं प्रपञ्चयति । परं शिष्यादिकं वृत्त्यै जीविकार्थं प्रन्ति भिक्षामट
गामानयेत्येवं प्रेषयति अपरविद्यायां नियोज्य संसारे च भ्रामयन्ति “हनर्हिसागत्योः” इत्यस्य रूपम् । घोरसङ्कल्पतां प्रपञ्चयति ।
हनन्तीति । तन्त्रतया पुनर्योजनीयम् अतद्विद्वः सिद्धान्तानभिज्ञाः पशून् हनन्ति हिंसन्ति स्वर्गसुखार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ये त्वधिकारं प्राप्यापि भगवद्भजनाद्धिमुखास्तान्निन्दति—विप्र इत्यादिना । विप्रादयस्त्रयः श्रौतेन उपनयनाध्यापन-
यजनाद्यधिकारेण जन्मना च हरेः पदान्तिकम् आराधनेन चरणप्राप्तिर्योग्यत्वं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति तदाराधनं विहाय स्वर्गादिफला-
सक्त्या कर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—आम्नायेवादिन इति । आम्नायेषु वेदेषु ये वादा अर्थवादाः ‘अक्षय्यं ह वै
चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ इत्याद्यास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तथा ॥ ५ ॥ तेषां मोहमेव प्रपञ्चयति—कर्मणीत्यादिना ।
अकोविदाः यथा कर्मबन्धाय न भवेत्तथा कर्तुमज्ञाः । न चाभिज्ञानं पृच्छन्ति तत्र हेतुमाह—स्तब्धा अन्त्रा इति । तत्र
हेतुमाह—मूर्खा अपि पण्डितमानिनः आत्मनः पण्डितान् मन्यन्ते । अतो ‘यत्र नोष्णं न शीतं न ग्लानिर्नाप्यरातय’
इत्यादिकया यया माध्वया श्रोत्रप्रियया गिरा उत्सुकाः सन्तो मूढास्तया चाटुकान् ‘अपामसोमममृता अभूम अप्सरोभिः सह
विहरिष्याम’ इत्यादिकान् प्रियान् शब्दान् वदन्ति ॥ ६ ॥ रजसा रजोगुणाधिक्येन घोरः हिंसाविषयकः सङ्कल्पो येषां ते कामुकाः
नानविधविषयभोगकामनयाऽऽविष्टाः अहिवन्मन्युः क्रोधो येषां ते दाम्भिकाः परप्रतारणार्थं धर्माचाराभिव्यञ्जकाः । मानिनः
दुरहङ्कारिणः पापा निरन्तरं निषिद्धाचारतत्पराः अच्युतप्रियान् भगवद्भक्तान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ कामुकत्वं प्रपञ्चयति—
वदन्तीति । उपासिता महत्त्वेन सेविताः स्त्रियो न तु वृद्धा यैस्ते गृहेषु मैथुन्यसुखेषु चान्योन्यमाश्लिषो वदन्ति । धनधामकलत्र-
सुतादिसम्पत्तयो वो भवन्तिवति परस्परमाशिषो ददतीत्यर्थः । दाम्भिकतां प्रपञ्चयति—यजन्तीति । असृष्टान्नविधानदक्षिणं न सृष्टा
न सम्पादिता अन्नविधानदक्षिणा यत्र तद्यथा भवति तथा यजन्ति । वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून् हनन्ति । कथमेवमनर्थं
कुर्वन्ति तत्राह—अतद्विद्व इति, यज्ञानुष्ठानहिंसादोषानभिज्ञा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ये तु शास्त्राधिकारितया पठितप्रायशास्त्राः, ततः संजातकिञ्चित्तज्ज्ञाना अतो ज्ञानलवदुर्विदग्धास्तेऽचिकित्स्यत्वाद्भवादृशा-
मुपेक्षया इत्याह ॥ विप्र इति ॥ विप्रः, राजन्यवैश्यौ च, एते त्रयः जन्मना सत्कुलोद्भवेन, श्रौतेन उपनयनादिना, वेदाध्ययनेन वा,
हरेः पदान्तिकं, प्राप्ताः । श्रौतसंबन्धत उपनयनाख्यद्वितीयजन्मप्राप्त्या अध्ययनादिनापि हरिचरणान्तिकप्राप्तिसाधनानुष्ठानयोग्य-
मुत्तमाधिकारं प्राप्ता इत्यर्थः । अथापि, आम्नायेषु वेदेषु ये वादा अर्थवादास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां तथाभूताः सन्तः, मुह्यन्ति
मोहं प्राप्नुवन्ति । हरिपदाब्जभजनं विहाय स्वर्गोद्यर्थककर्मसु सज्जन्ते इति भावः । तथा चोक्तं भगवता । ‘यामिमां पुष्पितां वाचं
प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः’ इत्यादिना ॥ ५ ॥ भक्तिमार्गदार्ढ्याय तेषां मोहं प्रपञ्चयन्ता-
न्निन्दन्ति कर्मणीत्यादिना ॥ कर्मणीति ॥ कर्मणि अकोविदाः कर्माणि यथा बन्धाय न भवन्ति तथा कर्तुमज्ञाः, अविवेकबहुला
इत्यर्थः । न च अभिज्ञानं पृच्छन्ति, यतः स्तब्धा अनन्त्राः, तत्र हेतुः । मूर्खाः सन्तोऽपि, पण्डितानात्मनो मन्यन्ते तथाभूताः ।
अतः ‘अपाम सोमममृता अभूम’ ‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न शीतं न ग्लानिर्न व्याधयः,
इत्यादिकया यया माध्वया श्रोत्रप्रियमात्रकारिण्या, गिरा उत्सुकाः, तयैव मूढाः सन्तश्च, चाटुकान् ‘अप्सरोभिः समं विहरिष्यामः’
इत्येवंविधानि प्रियवाक्यानि, वदन्ति ॥ ६ ॥ किं च तेषां कर्माभिनिवेशात् कामक्रोधदम्भादयो वर्द्धन्ते इत्याह रजसेति त्रिभिः
॥ रजसेति ॥ रजसा रजोगुणेन, मच्छत्रुरयं म्रियतामिति घोरोऽभिचारादिसंकल्पो येषां ते, अहेर्नागस्येव मन्युः क्रोधो येषां ते,
कामुकाः कामोपभोगव्याकुलाः, दाम्भिका दम्भेन लोकप्रतारकाः, मानिनः प्रभूतमानाः, दुरहङ्कारिण इत्यर्थः । अतएव पापाः ते
कर्मजडाः, अच्युतः श्रीनारायणः प्रियो येषां तानच्युतस्य प्रियानिति वा, विहसन्ति ॥ ७ ॥ तत्कामुकत्वं प्रपञ्चयति ॥ वदन्तीति ॥
अन्योऽन्यं, उपासिताः स्त्रियो यैस्ते, न तु वृद्धोपसेविनः ते, मैथुन्यं मिथुनसुखमेव वरमुत्कृष्टं येषु न त्वातिथ्यसुखं तेषु, गृहेषु
आशिषश्चापि, वदन्ति । ‘इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्’ इत्यादिना
वदन्तीत्यर्थः । तद्द्वारेणान्येषामपि प्ररोचनां जनयन्ति इत्यभिप्रायः । तदाम्भिकतां प्रपञ्चयति । असृष्टा न सम्पादिता अन्न-
विधानदक्षिणा यस्मिन् यथा तथा, लोभादप्रदीयमानाशनाच्छादनदक्षिणं यथा तथेत्यर्थः । यजन्ति । तदा च, वृत्त्यै जीविकार्थं,
परं केवलं, अतद्विद्वः हिंसादोषानभिज्ञाः सन्तः पशून्, प्रन्ति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य जन्म से, वेदाध्ययन से तथा यज्ञोपवीत आदि संस्कारों से भगवान् के चरणों के निकटतक
पहुँच चुके हैं । फिर भी वे वेदों का असली तात्पर्य न समझकर अर्थवाद में लगकर मोहित हो जाते हैं ॥ ५ ॥ उन्हें कर्म का

रहस्य मालूम नहीं है । मूर्ख होनेपर भी वे अपने को पण्डित मानते हैं और अभिमान में अकड़े रहते हैं । वे मीठी-मीठी बातों में भूल जाते हैं और केवल वस्तु-शून्य शब्द-माधुरी के मोह में पड़कर चटकीली-भड़कीली बातें कहा करते हैं ॥ ६ ॥ रजोगुण की अधिकता के कारण उनके सङ्कल्प बड़े घोर होते हैं । कामनाओं की तो सीमा ही नहीं रहती, उनका क्रोध भी ऐसा होता है जैसे साँप का, बनावट और घमंड से उन्हें प्रेम होता है । वे पापी लोग भगवान् के प्यारे भक्तों को हँसी उड़ाया करते हैं ॥ ७ ॥ वे मूर्ख बड़े-बूढ़ों की नहीं, स्त्रियों की उपासना करते हैं । यही नहीं, वे परस्पर इकट्ठे होकर उस घर-गृहस्थी के सम्बन्ध में ही बड़े बड़े मनसूबे बाँधते हैं, जहाँ का सबसे बड़ा सुख स्त्री-सहवास में ही सीमित है । वे यदि कभी यज्ञ भी करते हैं तो अन्न-दान नहीं करते, विधि का उल्लङ्घन करते और दक्षिणातक नहीं देते । वे कर्म का रहस्य न जाननेवाले मूर्ख केवल अपनी जीभ को सन्तुष्ट करने और पेट की भूख मिटाने—शरीर को पुष्ट करने के लिये बेचारे पशुओं की हत्या करते हैं ॥ ८ ॥

श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ।

जातस्मयेनान्धधियः सधेश्वरान् सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खलाः ॥ ९ ॥

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।

वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १० ॥

लोके व्यवयामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥

धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।

गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रिया विभूत्या अभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा जातस्मयेन अन्धधियः सधेश्वरान् सतः हरिप्रियान् खलाः अवमन्यन्ति ॥ ९ ॥ अबुधाः शश्वत् यथा खम् तथा सर्वे तनुभृत्सु आत्मानम् अवस्थितम् अभीष्टम् वेदोपगीतम् ईश्वरम् न शृण्वते च मनोरथानां वार्तया प्रवदन्ति ॥ १० ॥ लोके व्यवयामिषमद्यसेवाः जन्तोः नित्याः तु तत्र चोदना नहि विवाहयज्ञसुराग्रहैः तेषु व्यवस्थितिः आसु निवृत्तिः इष्टा ॥ ११ ॥ धनं च धर्मैकफलं यतः वै ज्ञानं सविज्ञानम् अनुप्रशान्ति गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य दुरन्तवीर्यं मृत्युं न पश्यन्ति ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मानितां प्रपञ्चयति । श्रियेति । श्रिया धनादिस्वम्पदा । विभूत्या ऐश्वर्येण । श्यादिना जातो यः स्वयो गर्वस्तेनांधा धीर्येषां ते ईश्वरसहितान्सतोऽवमन्यन्ते ॥ ९ ॥ किंच एवं वर्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थं स्फुटमपि न जानन्तीत्याह । सर्वेष्वपि केन रूपेणावस्थितं तदाह । आत्मानमीश्वरमात्मतया ईश्वरतया चावस्थितम् । एवमप्यसंगतामाह । यथा खम् आकाशम् । पुरुषार्थतामाह । अभीष्टम् । स्फुटत्वमाह । वेदोपगीतं चेति । तत्कुतः । यतो मनोरथानां व्यावायामिषमद्यसेवाविषयाणां वार्तया प्रवदन्ति । निवृत्तिपरं सन्तं वेदं प्रवृत्तिपरं वर्णयन्ति ॥ १० ॥ ननु व्यवयादीनामपि “ऋतौ भायामुपेयात् । हुतशेषं भक्षयेत्” इत्यादिना विहितत्वात्किमेवं निश्चयेऽत आह लोक इति । व्यवयः स्त्रीसंगः आमिषं मांसम् । नित्या रागत एव नित्यं प्राप्ताः जन्तोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति । ननु ऋतावुपेयादित्यादिना विधिर्दर्शितः । सत्यम् । न त्वयमपूर्वविधिः । रागतः प्राप्तत्वात् । किं तु नियमविधिरूपेण रागिणामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते तदाह । व्यवस्थितिरिति । तेषु व्यवयादिषु । कैः । विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषय एव व्यवयः कार्यः । यज्ञ एवामिषसेवा । “सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णाति” इति श्रुतेस्तत्रैव मद्यसेवेति नियमः क्रियते । ननु च नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्न निंदा युक्ताऽत आह । आसु निवृत्तिरिति । आसु व्यवयामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा । अयं भावः । नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वादत आसु व्यवयामिषमद्यसेवासु परिसंख्याविधिरेवेष्टः । कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तम् । उच्यते । न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते । तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् । अतः कचित्प्राप्त्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतो भवति । तद्यथा । “इमामगृभ्णन् रशना-

मृतस्येत्यन्वाभिधानीमादत्ते” इत्यत्र रशनालिंगतो गर्दभाश्वभिधानीरशनाद्वये प्राप्स्यतो मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते । यथोक्तं तन्त्रवार्तिके । “अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः । परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः ।” इति । कचिन्तु रागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावाच्च नियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’ इति । तथा रागतो नित्यवत्प्राप्तस्य व्यवयादेर्विवाहानियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैवेति । ननु यच्चभ्यनुज्ञाभावात्तमेतद् भवेत्तर्हि । “ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥” इत्यादिदोषश्रवणं न स्यात् । नैष दोषः । मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तामेनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥ तदेवं व्यवयादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानं न शृण्वन्तीत्युक्तमिदानीं धनस्यापि धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थं विनियोगान्नात्मज्ञानगंधोऽपीत्याह । धनं चेति । धर्मे एवैकं मुख्यं फलं यस्य तत् । कुतः । यतो यस्माद्धर्मात्सविज्ञानमपरोक्ष-ज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति । कथंभूतम् । अनुप्रशान्तिरन्वन्तरमेव प्रकृष्टा शातिर्निर्वाणलक्षणा यस्य तत् । एवंभूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युज्जन्ति ॥ १२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिजनः परिवारमदः । सतो भागवतान् । श्रीविभूत्योरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यमाशंक्य धनादिसंपदेति व्याख्यातम् । अभिजनेन सत्कुलेन, विद्यायाऽध्ययनेन, त्यागेन दानेन, रूपेण सौंदर्येण, बलेन देहपाटवेन, कर्मणा यागादिना ॥ ९ ॥ तेषां हरिभक्तावज्ञानेन हरिप्रसादाभावाद्वेदात्पर्यमप्यन्यथैव प्रतीयत इत्याह—किं चेति । तदवस्थानम् । एवमपि आत्मत्वेश्वरत्वे अपि उभे चैते संग्रह्ये, विषयसंसर्गप्रेरणरूपधर्मेणेति ज्ञेयम् । तद्वेदात्पर्याज्ञानं कुत इति । एवं कामुक्त्वमानित्वादिप्रकारेण वर्तमानास्ते कर्मठाः वेदस्य तत्त्वार्थं वास्तवार्थं श्रीहरिम् “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति श्रुतेः । स्फुटं प्रव्यक्तम् । आत्मतया रश्मोनां सूर्यवन्मूलरूपत्वेन ईश्वरतयांतर्यामितया । एवमपि द्वैविध्यत्वेनावस्थितत्वेपि पुरुषार्थतां परमानन्दरूपताम् । वेदोपगीतं वेदांतै-कवेद्यम् ‘नमो वेदांतवेद्याय’ “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” इति श्रुतेः । तत्कुतः—स्फुटत्वेप्यश्रवणे को हेतुरित्यर्थः अप्रिमपद्य-संगतीलाभाय मनोरथपदं तद्विषयप्रदर्शनेन व्याचष्टे—व्यवायेत्यादि । संदर्भस्तु—तेषां मोहजं प्रमादं दर्शयति—सर्वेष्विति । तत्र शश्वदिति विद्वदनुभवसिद्धत्वं वेदेति वेदसिद्धत्वं चेश्वरस्य दर्शितम् । विश्वनाथस्तु—दृढतरं प्रबोध्यमाना अपि ते नैव प्रबोध्यन्त इत्याह—सर्वेष्विति । यथा खमाकाशमित्यसंगत्वम्, अभीष्टमित्यसंगत्वम्, ईश्वरमित्यनाराधने दंडदातृत्वं वेदोपगीतं चेति सर्वथा विख्यातत्वं चोक्तम् । न शृण्वत इति—केन प्रकारेणेत्यत आह—मनोरथानां व्यवयामिषादिविषयाणां वार्तयेति भगवत्कथायां सद्भिः प्रवर्तितायामपि तत्र विषयभोगवार्ता बलात्पातयन्तीत्यर्थः । प्रवर्ततीति तदा स्वयमेव प्रकण्ठेण वक्तारो भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अत्र आक्षेपं करोति—नन्विति । आदिना आमिषभययोर्ग्रहः । ज्योतिष्टोमादौ पश्वंगानां होमे हुतशेषं मांसम्, सौत्रामण्यां सुराग्रहैर्मद्य-होमे हुतशेषं मद्यम्, इष्टौ च पुरोडाशं च भक्षयेत् । विवाहविधिपरिगृहीतां पत्नीं षोडशदिनेष्वनिषिद्धदिने गच्छेदित्यादि-विधिप्राप्ताः स्त्रीसंगादयो विरागिणाऽप्यवश्यानुष्ठेयत्वाच्चिन्दाहर्हानेत्यर्थः । विधिर्नास्तीति अपूर्वविधिर्नास्तीत्यर्थः । तथाहि—“विधि-रत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । उभयोनित्यतः प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥” इति । तत्रापूर्वविधिर्यथा—“ब्रीहोन्प्रोक्षेदहरहः संध्यामुपासीत” इति । अत्र हि प्रोक्षणसंध्यावन्दनादीनामेतद्वाक्यं विना लोकोतोनुमानादिना प्राप्स्यभावादयमपूर्वविधिः । पक्षप्राप्तावप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः, यथा—“ब्रीहीनवहन्ति स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति । अत्र पुरोडाशादिविधिमि-स्तण्डुलनिष्पत्तावाक्षिप्रायां लोके तण्डुलनिष्पत्तिसाधनत्वेन दृष्टानि घरद्विदलनावघातादीनि विकल्पेन प्राप्तानि इति नाव-घाताप्राप्त्यर्थोऽपूर्वविधिर्यं किं तु विदलनादेः साधनान्तरस्य पक्षे प्राप्तावघातस्य पाक्षिकत्वप्राप्तौ पाक्षिकप्राप्तांशपूरणार्थो नियमविधिः, ‘अवहन्यादेव’ इति नियमेन सर्वथावघाते प्रापितेऽप्राप्तांशभावादप्राप्तांशपूरणरूपनियमफलसिद्धिः, एवं क्रतुविधिभिः स्वानुष्ठानार्थमिति कर्तव्यतादिज्ञाने आक्षिप्ते ज्ञानसाधनत्वेन वेदाध्ययनं पौरुषप्रयोगादिप्रथाध्ययनं च पक्षे प्राप्तम्, तत्र वेदाध्ययनेनैव क्रत्वनुष्ठानज्ञानं संपाद्यमिति नियम्यते । न चात्रोभयोः समुच्चयेन प्राप्तिरस्तु, ततश्च पक्षप्राप्तिरिति शंक्यम्, एकेन फलसिद्धौ साधनान्तरप्राप्त्यसंभवात् । उभयोनित्यप्राप्तावन्यनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः, यथा—गृहमेधीये इष्टिप्रकरणे “आज्यभागौ यजति” इति । अत्र हि आज्यभागयोनित्यंतमप्राप्तिः “प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या” इत्यतिदेशिकन्यायेन प्राप्तेः, अतो नापूर्वविधिर्नापि नियमः अतिदेशेन नित्यप्राप्त्या पक्षप्राप्त्यभावात् । किन्त्वाज्यभागयोरिव प्रयाजाद्यंगजातस्यापि नित्यप्राप्त्या प्रयाजादिनिवृत्तिफलक आज्यभागावेव कर्तव्यावित्येवंरूपः परिसंख्याविधिरिति । ननु नियमपरिसंख्याविध्योः पक्षप्राप्तिनित्य-प्राप्तिभ्यां भेदेपि फलतो भेदो न दृश्यते, अवघातनियमेन नखविदलनादिनिवृत्तेराज्यभागविधिना प्रयाजादिनिवृत्तेश्च दृष्टत्वे नान्यनिवृत्तेः फलस्य समानत्वादिति चेन्नैवं, नियमविधावप्राप्तांशपूरणमेव प्राथमिकं फलमप्राप्तांशपूरणं विनान्यनिवृत्त्य-संभवात् । तदनन्तरमर्थाज्जायमानान्यनिवृत्तिस्तु न फलमेकफललाभेऽन्यफलाकांक्षाभावात् । परिसंख्याविधौ तु अप्राप्तांशा-

भावादप्राप्ताशुपूरणरूपफलासंभवादप्यनिवृत्तिरेव फलमिति तस्मात्स्त्रीसंगादीनां रागतः प्राप्तत्वात्तेष्वपूर्वविधिर्नास्तीति सिद्धम् ।
उक्ताशयमज्ञानानः सर्वविध्यभावोक्तिं मत्वा शङ्कते—नन्वृतावित्यादिना । स्वाशयमाह—सत्यमिति । किन्तु नियमविधिरूपेणेति—
नियमविधिः रूपमाकारो यस्य स तथा तेन, नियमविधिद्वारकपरिसंख्याविधिनेत्यर्थः । तेषु व्यवयादिष्विति स च तच्च साच
तानि तेष्विति “नपुंसकमनपुंसकेन” इति नपुंसकस्यैकशेषः । विवाहविषय एवेति उपलक्षणमेतत् ऋतावेवेत्यस्य “ऋतौ भार्यामु-
पेयात्” इत्यत्र यदुपेयात्तद्वार्यामेव ऋतावेवेति द्विविधनियमे तात्पर्यात् । उपेयादेवेति तृतीयनियमस्तु न उपगमनस्यैव रागतो
नित्यप्राप्तत्वेन व्यावर्त्याभावात् निवृत्तिरिष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु च नियमपक्षेपीति अपिशब्दात्परिसंख्यापक्षेपीति
उक्तोदाहरणेषु ब्रह्मवचात्तवेदाध्ययनाज्यभागादेरवश्यमनुष्ठेयत्वमवघाताद्यकरणे क्रतुवैगुण्यापत्त्या प्रायश्चित्तापत्तेः एवं स्त्रीसंगाद्य-
करणे प्रायश्चित्तापत्तेरवघातबोधिका निन्दा न युक्त्यर्थः । आसु निवृत्तिरिष्टेति प्रतीकप्रथायां टीकापाठः प्राचीनसंमतः ।
एवमासु व्यवयामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टा अयं भावः—नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतो निवृत्तिः परिसंख्यैव ।
कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तमित्यादिः पाठांतरं लेखकप्रमादः । ननु विधिविषयेष्वश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्प्रवृत्तिरेवोचिता तत्कथं
सिद्धान्तीष्टापि निवृत्तिः संभवतीत्याशंकायामाह—अयं भाव इति । कथं तर्हीति परिसंख्याविध्यंगीकारे व्यवस्थितिपक्षोक्तनियम-
विधित्यागापत्त्या व्यवस्थितिपदेन नियमविध्यंगीकारवैयर्थ्यमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् परिसंख्याविध्यंगीकारेपि परिसंख्या-
विषयेष्ववघातभागाश्वरशनादानादिष्ववश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्सिद्धान्तीष्टाया निवृत्तेरसंभवेन पूर्वपक्षोक्तदोषतादवस्थस्याप्युपलक्षणी-
यत्वात् । दोषद्वयस्यापि परिहारं प्रतिजानीते—उच्यते इति । स्वतंत्रः परिसंख्याविधिः कापि नांगीक्रियते किं तु कचिदपूर्वविधि-
द्वारकः कचिन्नियमविधिद्वारक इति । प्रकृते तु नियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिरिति विधिद्वयोक्तेरप्यविरोधेन स्वीकृत-
परित्यागादुक्तदोषासंभवः, अपूर्वविधिद्वारकपरिसंख्याविधावेव विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं नियमविधिद्वारकपरिसंख्यायां तु विधेय-
स्यावश्यानुष्ठेयत्वं तस्यानित्यत्वे तु न विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वमिति सिद्धान्तीष्टा निवृत्तिरपि संभवतीतिदोषद्वयसमाधिरुच्यते
इत्यर्थः । प्रतिज्ञातमर्थं सहेतुकं सोदाहरणं सप्रमाणमुपपादयितुमुपक्रमते—न तावदित्यादिना । परिसंख्याविधिनेति कर्तरि
तृतीया श्रुत्येति करणे, सर्वत्र परिसंख्याविधिना श्रुत्या शब्देनान्यनिवृत्तिर्नोच्यते अन्यनिवृत्तिः शब्दार्थो न भवति किं तु अर्थादेव
सज्यते, तथा सति सतिशब्दत एवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनांगीकारे सतीत्यर्थः । स्वार्थत्याग इति—इत्यश्वाभिधानीमादत्त इति
परिसंख्याविधिवाक्येऽनेन मंत्रेणाश्वाभिधान्यादानं कर्तव्यमिति स्वार्थस्तत्राश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्यस्थानेन मंत्रेण गर्दभ-
रशनादानं न कर्तव्यमिति शब्दांगीकारेऽश्वाभिधान्यादानस्य स्वार्थस्य त्यागः विध्यपेक्षायाः परस्य निषेधस्यार्थः गर्दभरशनादानं
न कार्यमित्येवंरूपस्तस्य कल्पनालिङ्गात् रशनाद्वये प्राप्तस्य मंत्रस्य गर्दभरशनाग्रहणे बाध इति दोषत्रयं स्यादित्यर्थः । तत्रायं
दोषद्वयं शब्दविषयम्, तृतीयोदोषोर्थविषयः । फलतोऽन्यनिवृत्तिरिति पक्षेपि प्राप्तबाधोस्त्येव, तथापि तस्यार्थित्वाद्वास्तविकप्राप्त्य-
भावाद्वा न दोषः । ततो दोषत्रयप्रसंगाभावायापूर्वविधिद्वारको वा परिसंख्याविधिर्नोकार्य इत्याह—अतः कचित्प्राप्त्यतोपीति ।
यथा प्राप्तस्य प्रापणमनर्थकमेवं विधिप्रवृत्तिक्षणे प्राप्तिरहितस्य विधिप्रवृत्त्युत्तरकाले प्राप्त्यतोपि प्रापणमनर्थकमिति दृष्टान्तव्य-
जकमपि पदं श्रुतेर्हि विलंबितप्रवृत्तिकालिगात्पूर्वमेव प्रवर्तते, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येषूत्तरातरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य
प्रथमं प्रवृत्तेः । यथा—“ऐंद्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यत्रैंद्रलिङ्गेनैंद्रोपस्थाने मंत्राविनियोजनात्पूर्वमेव श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने
इंद्रपदोपेतो मंत्रो विनियुज्यते एवम् “इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इत्यत्र लिङ्गप्रवृत्तेः पूर्वमेव श्रुतिरश्वाभि-
धान्यादाने मंत्रं विनियुक्ते, श्रुतिप्रवृत्तिक्षणे लैङ्गिकविनियोगप्राप्त्यभावादपूर्वविधिरयम् एतद्विध्यभावेपि रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्य-
रूपाल्लिङ्गान्मंत्रोऽश्वरशनादाने प्राप्स्यति । ऋतस्याव्यभिचरितफलस्य क्रतोः संबंधिनीं रशनां पशुरज्जुम् अगृभ्णन्निति
मंत्रार्थसत्त्वात् । यथा—“बहिर्देवसदनं दामि” इति मंत्रो विधिं विनैव छेदनप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादेव बहिर्बलेन प्राप्नोति तद्वत् ।
अतः प्राप्स्यतः प्रापणमनर्थकमिति विधिवैयर्थ्ये प्राप्ते रशनालिङ्गसामान्यादश्वरशनादानं इव गर्दभरशनादानेपि मन्त्रः प्राप्स्यति ।
चयनेऽश्वरशनादानस्येव गर्दभरशनादानस्याप्यनुष्ठीयमानत्वात् । ततो गर्दभरशनादाने मन्त्रनिवृत्तिविधेः फलमिति फलतोऽन्य-
निवृत्तिप्रयोजनोऽपूर्वविधिद्वारकः परिसंख्याविधिः, “आज्यभागौ यजति” इत्यपि अपूर्वविधिद्वारा परिसंख्या उपदेशादतिदेशस्य
विलम्बितप्रवृत्त्याज्यभागौ यजतीति विधिप्रवृत्तिक्षणेऽतिदेशादाज्यभागार्थसमूहप्राप्त्यभावात् । अत्र वार्तिकं प्रमाणयति—
अप्राप्तेति । अतः श्रुतिप्रवृत्तिक्षणे लिङ्गप्राप्त्यभावादप्यनिवृत्तौ शाब्दादिदोषत्रयप्राप्तेश्चायमश्वाभिधानीति विधिरपूर्वविधिरेव मन्त्रस्य
निश्चितः । परिसंख्या गर्दभरशनादाने मन्त्रनिवृत्तिस्तु फलोक्तोक्तं सूचिता । ननु लिङ्गेन रशनासामान्येन विनियोग उक्त इति
“अश्वाभिधानीमादत्ते” इति श्रुतेः पुनरश्वरशनोरूपो विशेष उक्त इत्यवगम्यते इत्यस्तु, ततश्च श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगस्य बाधो न,
उपसंहारन्यायेन श्रौतलैङ्गिकविनियोगयोरैक्यवाक्यत्वसम्भवात् । उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचः, यथा—
पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्यप्राप्तं चतुर्धाकरणमाग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्येनान्ये संकोच्यते, तेन वाक्यद्वयैक-

वाक्यता तद्वदत्र संभवात् लिङ्गबाधेन गर्दभरशानानिवृत्तिफलकत्वं विधेर्न संगच्छते तत्राह—‘न विशेषः पुनः श्रुतेः’ इति लिङ्गेन सामान्यत्वोपगम्यते । विशेषस्तु श्रुतेरेव गम्यते इति न वाच्यमित्यर्थः । श्रौतविनियोगक्षणे लिङ्गेन सामान्यविनियोगोक्तेरेवाभावेनोपसंहारन्यायवैलक्षण्यात्, उपसंहारे हि प्रथमं सामान्यं प्रवर्तते पञ्चाद्विशेषः । प्रकृते तु प्रथमं श्रुत्युक्तविशेषप्रवृत्तिः, पञ्चात् सामान्यलिङ्गबोधकप्रवृत्तिरिति नियमविधिद्वारा परिसंख्यामाह—कचिदिति । पञ्चनखभक्षणस्य रागतो नित्यप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न, दोषत्रयदुष्टत्वाच्छाब्दी परिसंख्यापि न, ततः पक्षप्राप्त्यभावेपि परिशेषान्नियमविधिः, तस्य चाप्राप्तांशपूरणलक्षणफलाभावादितरनिवृत्तिः फलत्वेन कल्प्यते । अतएव व्याकरणशास्त्रे सूत्रान्तरैर्नित्यप्राप्तिविषये आरभ्यमाणः सर्वोपि परिसंख्याविधिनियमविधित्वेन व्यवह्रियते । स्वार्थत्यागादिदोषत्रयपरिहाराय च विधिमुखेन प्रवृत्तिं स्वोक्तस्य नियमार्थकैवकारगर्भित एव प्रायो वाक्यार्थाकार उच्यते, न तु नञ्गर्भितः । अन्यथा “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्यादेः कर्मण्येव षष्ठीनिवृत्तिर्नोच्यते किं तु कर्मपदस्य कर्तरि लक्षणाञ्चोऽध्याहारश्च कृत्वा कर्तरि षष्ठी नेत्येव वृत्तिरुच्येत, राजपुरुषादौ च “कृतद्वितसमासाश्च” इति प्रातिपदिकसंज्ञेति ग्रन्थाश्च संगच्छेरन् । नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तौ समासग्रहणस्य वाक्ये प्रातिपदिकसंज्ञा नेत्यर्थकत्वेन राजपुरुषादौ संज्ञाविधायकत्वाभावात् । तस्मात्पञ्चनखभक्षणादौ नियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिव्याकरणशास्त्ररीत्या युक्त इति । यथा—“पञ्च पञ्च” इति “पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या विप्रक्षत्रेण राघव । शशकः शङ्को गोधा कूर्मः खड्गी च पञ्चमः ।” इति पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या अर्थादितरे वानरादयो न भक्ष्या इति । अत्र हि विधिविषयस्य पञ्चानां भक्षणस्यावश्यकत्वं न, भक्षणाकरणे प्रायश्चित्ताभावात्, किं तु पञ्चेतरभक्षणे प्रायश्चित्तम् । एवं व्यवयादेरावश्यकत्वाभावाद्धार्यगमनाद्यकरणे प्रायश्चित्तं न, किन्तु परदारगमनादौ प्रायश्चित्तमिति प्रकृते योजयति—तथेति । एवं विधेयस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे बीजं स्थूलबुद्धिसमाधानाय व्यञ्जयित्वैतदपि न सर्वव्यापके व्याकरणशास्त्रे नियमद्वारकपरिसंख्याविषयेऽवश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्, तद्वदत्रापि अवश्यानुष्ठेयत्वम् अस्त्विति गूढां शंकां मनसि निधायावश्यकत्वानावश्यकत्वे बीजान्तरं व्यञ्जयन्नाह—रागत इति, नित्यवदिति च । अयं भावः—नात्रावश्यकानावश्यकत्वेऽपूर्वविधिद्वारकत्वनियमविधिद्वारकत्वे एव बीजं किन्तु पक्षप्रापकस्य उभयोर्नित्यप्रापकस्य च प्रमाणस्य शाश्वतिकत्वाशाश्वतिकत्वे बीहीनवहन्तीत्यादिनियमस्यलेपि तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपकनित्यप्रवृत्तपुरोडाशादिविधिवलादेवावघातस्यानुष्ठानम्, न तु नियमविधिवलात्स्वत एवावघाते प्रवृत्तं प्रति नियमविधिप्रवृत्त्ययोग्यात् । एवं वेदाध्ययनादावपि योज्यम् । तथा—परिसंख्यास्यलेपि रशनाल्लिङ्गस्यातिदेशस्य नित्यप्रवृत्तत्वाद्गूढादेवानुष्ठानम्, न तु परिसंख्याविधिवलात् । परिसंख्याया अन्यनिवृत्तौ तात्पर्यणावश्यकत्वे तात्पर्याभावात् । एवं व्याकरणशास्त्रेपि सामान्यविधीनां नित्यत्वादेव परिसंख्याविषयेऽवश्यानुष्ठेयत्वमूहम् । प्रकृते तु यथा पञ्चनखभक्षणादौ नित्यतः प्रापकस्य रागस्य कादाचित्कत्वेन शश्वत्प्रवृत्त्यभावात् । रागसत्त्वे भक्षणं रागाभावे न भक्षणमिति न विधेयस्यानुष्ठानम् । एवं स्त्रीसंगादौ नित्यतः प्रवर्तकस्य रागस्य शाश्वतिकत्वाभावात् रागसत्त्वेऽवश्यानुष्ठानम् । विरागिणां तु नावश्यकम् । तद्व्यञ्जनायैव नित्यवत्प्राप्तस्येति वतिप्रत्ययः । रागस्य सर्वपुरुषे सर्वकाले च नित्यतत्वाभावेन नित्यत्वाभावादिति एतामेव गूढाशंकां स्पष्टयन्नाह—नन्वित्यादिना । ‘भ्रूणहत्यागर्भहत्याश्रवणं न स्यात्’ इति दोषश्रवणान्नियमविधिद्वारकपरिसंख्याविषयेऽवश्यानुष्ठेयत्वमस्त्वित्यर्थः । समाधानं स्पष्टयति—मनसि काम इति । रागस्यैव मूलप्रवर्तकप्रमाणत्वान्नियमद्वारकपरिसंख्याविधेस्तु इतरनिवृत्तावेव तात्पर्यणावश्यानुष्ठाने तात्पर्याभावात्, रागाभावे प्रवर्तकप्रमाणस्यैवाप्रवृत्त्यानुष्ठानाभावे दोषाभावेऽयुक्त एव । एवमग्नीषोमीयादेः पशुद्रव्यकयागस्य सुरायुक्तसौत्रामण्यादेश्च विषयरगिणि पुरुषेन्तःकरणशुद्ध्यभावात्, विषयरगाभावेन्तःकरणशुद्धिसिद्ध्या कर्माधिकाराभावात् । ज्ञाने भक्तौ बाधिकारोत्पत्त्या ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानस्यैवावश्यकत्वाभावात् । आमिषमद्यसेवयोरनावश्यकत्वं न त्वत्र ज्योतिष्टोमः कार्यो मांसमात्रं न भक्षणीयमिति तात्पर्यविधिवैगुण्यापत्तेः । सुराग्रहस्य कलिवर्ज्यत्वात्कलौ सौत्रामणिरेव न कार्यं इति केचित् । अन्ये तु सौत्रामणिः कार्यः सुराग्रहस्थाने प्रतिनिधिः कार्यं इत्याहुः । मम तु श्लोकतात्पर्यमित्थं प्रतिभाति—व्यवायादिषु रागतः प्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न, पक्षप्राप्त्यभावान्नियमो न, दोषत्रयप्रस्तत्वादपूर्वनियमयोर्द्वारत्वासम्भवाच्च परिसंख्यापि न, किन्तु सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचरूप उपसंहारः । तथाहि—यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्धाकरणमाग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्येनाग्नेये संकोच्यते नात्र नियमः । परिसंख्या वा मीमांसकैरुच्यते एवं रागतः प्राप्तं पञ्चनखसामान्ये भक्षणं पञ्चसु पञ्चनखेषु संकोच्यते । परिसंख्योदाहरणं तु ‘इत्यश्वाभिधानोमादत्ते’ इत्यादिकमपूर्वविधिद्वारकमेकविधमेव । तथा रागतः स्त्रीसामान्ये कालसामान्ये च व्यवायः प्राप्तः ऋतौ भार्यायां च संकोच्यते । एवमामिषसेवादावपि योज्यम् । तथा च—विधिवलात्प्राप्त्यभावेन रागत एव प्राप्तत्वेन निवृत्तिरेव विरागिणामिष्टेति । इत्थमेतत्पक्षे श्लोकयोजना—व्यवायादयो नित्या रागतः प्राप्ता इति तेषु चोदना कोपि विधिर्नास्ति तर्हि ऋतौ भार्यामुपेयादित्यदेः कार्यः, तत्राह—व्यवस्थितिरिति । अव्यवस्थया सर्वत्र रागतः प्राप्तं व्यवायादिकं तस्य विवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्था क्रियते, उपसंहारापरनामा संकोचः क्रियत इत्यर्थः । तस्माद्विधेरभावान्मूलभूतप्रापकरागस्य दुर्बलत्वाद्विचारेणोपनोद्यत्वाच्च विरागिणां निवृत्तिरेवेष्टा न प्रवृत्तिरिति विधिरपूर्वविधिर्नास्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ।' इति । तत्रापूर्वविधिर्यथा—ब्रीहोन्प्रोक्षतीति वाक्यं प्रत्यक्षाद्यप्राप्तावपूर्वविधिः । नियमविधिर्यथा—ब्रीहीनवहन्ति अत्र घरट्टनखादिभिर्वितुषीकरणरूपे पक्षे प्राप्ते पाक्षिकाप्राप्तांशपूरणार्थं नियमविधिः । उभयो-
नित्यप्राप्तावन्यत्र निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः, यथाव्यभागौ यजतीति । अत्र नात्यन्तमप्राप्तिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिदेशिक-
न्यायेन प्राप्तोत्तनापूर्वविधिर्नापि नियमविधिरतिदेशेन नित्यप्राप्त्या पक्षप्राप्त्यभावात् । किन्त्वाव्यभागयोरिव प्रयाजाद्यंजातस्यापि
नित्यप्राप्त्या प्रयाजादिनिवृत्तिफलक आव्यभागावेवं कर्तव्यावित्येवंरूपः परिसंख्याविधिरिति सकलांगो यागः प्रकृतिशब्दवाच्यः,
विकलांगो यागो विकृतिशब्दवाच्यः, तुल्यवत्कथनमतिदेशः, तस्माद्वागतः प्राप्तत्वात् स्त्रीसंगादिष्वपूर्वविधिर्नास्त्युक्तमाशय-
मजानलङ्घ्यते—नन्विति । स्वाशयमाह—सत्यमिति । नियमविधिरूपेण नियमविधिद्वारकपरिसंख्याविधिनेत्यर्थः । ऋतावेवेति
यदुपेयात्तद्वार्यामेव ऋतावेवेति नियमे तात्पर्यात् । उपेयादेवेति तृतीयनियमस्तु न, उपगमनस्यैव रागतो नित्यप्राप्तत्वेन व्यावर्त्या-
भावात् निवृत्तिरिष्टेति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र शङ्कते—कथं तर्हीति । परिसंख्याविध्यंगीकारे व्यवस्थितिपदोक्तविध्यंगीकारवैयर्थ्य-
मित्यर्थः । परिसंख्यायामप्यश्वरशनादिष्ववश्यमनुष्ठेयत्वात् निवृत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । परिहरति—उच्यत इति । परिसंख्याविधिः
कचिदपि न स्वतंत्रः किं तु कचिदपूर्वविधिद्वारकः, कचिन्नियमविधिद्वारकः, प्रकृते तु नियमविधिद्वारकोऽतो नावश्यानुष्ठेयता,
तस्मान्निवृत्तिरिष्टेति युक्तम् । तदेव व्यनक्ति—न तावदित्यादिना । परिसंख्यादिना कर्त्रा श्रुत्या कारणेन शब्देन नोच्यते किन्त्वर्थो-
द्भवान्यनिवृत्तिः सूच्यत इत्यर्थः । तथा सति शब्दत एवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनाङ्गीकारे सतीत्यर्थः । स्वार्थत्याग इति—अश्वभि-
धानीमादत्त इति परिसंख्याविधिवाक्ये हि अश्वभिधान्या ग्रहणं स्वार्थः । अनेन मंत्रेण गर्दभाभिधानीग्रहणं न कर्तव्यमित्यङ्गी-
कारे स्वार्थत्यागः परस्य निषेधकामना इमामिति लिङ्गात् रशनाद्वये प्राप्तस्य मंत्रस्य गर्दभरशनाग्रहणे बाध इत्यर्थः । तत्राद्यं
दोषद्वयं शब्दविषयमर्थविषयमन्यत् कचित्प्राप्त्यत इति । यथाप्राप्तस्य प्रापणमनर्थकमेवं विधिप्रवृत्तिलक्षणे प्राप्तिरहितस्य विधि-
प्रवृत्त्युत्तरकाले प्राप्त्यतो प्रापणमनर्थकमिति दृष्टान्तव्यञ्जकमपि पदम् इमामिति । ऋतस्य व्यभिचारिफलस्य क्रतोः सम्बंधिनीं
रशनां ये पशुरशनामगृभ्णन्नगृह्णन्तित्यर्थः । “हृप्रहोर्भश्छन्दसि” अत्र वार्तिकप्रमाणयति—अप्राप्तेति । अतः श्रुतिप्रवृत्तिलक्षणे
लिङ्गाप्राप्त्यभावात् अन्यनिवृत्तौ शब्दादोषत्रयप्राप्तेऽश्वयमश्वभिधानीविधिरपूर्वविधिरेव मंत्रस्य निश्चितः । परिसंख्या गर्दभरशनादाने
मंत्रनिवृत्तिस्तु फलेनोक्ता सूचिता न विशेषः पुनः श्रुतेरिति लिङ्गेन सामान्यतोवगम्यते विशेषस्तु श्रुतेरवगम्यत इति न
वाच्यमित्यर्थः । एवमपूर्वविधिद्वारा परिसंख्योक्ता नियमद्वारापि तामाह—कचित्त्विति । पञ्चनखेति—“शशकः
शल्लो गोधा कूर्मः खड्गी तु पञ्चमः । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या विप्रक्षत्रेण राघव ।” इति वाल्मीकिये पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या
इतरे वानरादयो वर्ज्याः । अत्र पञ्चनखभक्षणं नावश्यकं तदकरणे प्रायश्चित्ताभावात्, अधिकभक्षणे प्रायश्चित्तविधानात् ।
एवं व्यवायादिकमपीत्याह—तथेति । तत्रैव बीजांतरमाह—रागत इति । यथा रागसत्त्वे पञ्चनखभक्षणं रागाभावे नावश्यकं
तद्व्यवायादीनां सेवनं रागसत्त्वे रागाभावे नावश्यकमिति व्यञ्जयितुं नित्यवत्प्राप्त्येति वतिप्रत्ययः । नियमविधिद्वारकपरि-
संख्याविषयेऽप्यवश्यानुष्ठानमाशङ्कते—नन्विति । भ्रूणहत्यागर्भहत्या तस्यामित्यर्थः । दीपिका—व्यवायादीनामपि निन्द्यत्वेनाभि-
प्रेतानमपीत्यपेक्षः । ऋतौ सदा मैथुनार्थं भार्यामुपगच्छेदिति हुतान्मांसादवशेषं मांसं भक्षयेदित्यादिना विधिरूपेण वेदेन ।
आदिना ‘सौत्रामण्याम्’ इति वक्ष्यमाणवाक्यग्रहः । रागत एवेच्छात एव नित्यप्राप्ताः नित्यवत्प्राप्ताः अतो नित्यप्राप्तत्वात् तासु
व्यवायामिषमद्यसेवासु विधिरूपदेशो नास्ति ‘चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः’ इत्यभियुक्तोक्तेः । विधिर्दीक्षित उपेयादिति
विध्यर्थलिङ्गप्रयोगश्रवणात् । सत्यमित्यङ्गीकारे । अयमृतुगमनविधानरूपोपूर्वविधिर्नास्ति । अप्राप्तार्थविधायको ह्यपूर्वविधिः यथा—
ब्रीहोन्प्रोक्षति, यथा च—स्वर्गकर्मो यजेतेत्यादिः । अत्र यागार्थब्रीहोप्रोक्षणस्य स्वर्गार्थयागस्य च वाक्यांतरेण रागेण चात्यंतम-
प्राप्तत्वादपूर्वविधित्वम् । अत्र तु स्वेच्छयैव नित्यप्राप्तत्वात्तन्नास्त्येवेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं लिङ्गश्रवणं तव्यादिलिङ्गलोटां विधिबोध-
कत्वात्तत्राह—किन्त्विति । नियमविधिरूपेण नियमविधिसदृशेन विधिवाक्येन अभ्यनुज्ञामात्रं प्रमाणांतरप्रतिपन्नानिष्ठसाधनत्वै-
तदभावमात्रबोधनं क्रियते तदाह—नियमविधिसमानार्थत्वमाह—द्वंद्वस्य परवह्निगत्वे सति तास्विति वक्तव्ये तेष्वित्येकशेषत्वान्न-
पुंसकत्वम् । विवाहेत्युपलक्षणं, तत्रापि ऋतावेवेत्यर्थः । सौत्रामण्यां तत्संज्ञके यागे सुराग्रहान्मद्यपात्राणि गृह्णीयादिति श्रुति-
पदार्थः । तत्रैव सौत्रामण्यामेव नियमः सार्वदिकव्यवायादिव्यावृत्तये संकोचः । नन्विति शङ्कते—नियमपक्षेऽप्यवश्यकत्वादिति ।
यथा—ब्रीहीनवहन्त्यादिति नियमविधिप्राप्तोवघातो ह्यावश्यकस्तथेत्यर्थः । आसु निवृत्तिरिष्टेत्यग्रे आसु व्यवायामिषमद्यसेवासु
निवृत्तिरिष्टेति पठनीयम्, ततोऽयं भाव इति युज्यते व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादादेव पूर्वं प्रवृत्तादिति ज्ञेयम् । सिद्धान्तं विशदयति—
अयं भाव इति । अयमृतौ भार्यामुपेयादित्यादिनियमविधिर्न भवति, कुतः नित्यप्राप्तत्वात् । पक्षे प्राप्तावप्राप्तांशपूरको विधिर्नियम-
विधिर्यथा—ब्रीहीनवहन्तीत्यादिः । अत्र यथा तदुल्लिखितं नखविदलनादि लोकतः प्राप्तं तथावघातोपि तदर्थमेव लोकतः प्राप्तोपि
नखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते । किं तु यस्यां दशायामवघातं परित्यज्य नखविदलनादौ स्वेच्छया पुमान्प्रवर्तते तस्यां दशायाम-

मवघातस्याप्राप्तत्वात्तत्पूरकत्वेन नियमविधित्वमिति लक्षणसमन्वयः । तदुक्तं भट्टैः—“अवघाते नियमो देशादाविव तेन सः । प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात्संबन्धः प्रक्रियोक्तिभिः ॥” इति । अतः नित्यप्राप्तत्वेनाप्राप्तांशपूरणलक्षणनियमविधेरसंभवात् परिसंख्यैवेति उभयस्य युगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः सैवेष्टेति, उच्यते—उभयविधिसांकर्ये नियमविधिद्वारैवेयं परिसंख्येति समाधीयते । एतत्प्रकारमाह—न तावदिति । परिसंख्याविधिना कर्तृत्वेन श्रुत्या वाच्यार्थेन करणेन तथा सति वाच्यार्थोसंभवेन न विरोधि-प्रत्यनीकलक्षणया निवृत्तिपरिभाषणे सति स्वार्थस्य श्रुतस्य वाच्यार्थस्यतुगमनस्य त्यागः स्यात् । तथा परार्थस्याश्रुतस्यानृत्वगमन-स्यातृप्तौ भार्या नोपेयादित्येवं कल्पनेति दोषद्वयं शब्दव्यवहारेण प्रतीयत इति शब्दनिष्ठम् । तथा रागतः प्राप्तस्यानृत्वगमनस्य बाध इत्येको दोषोऽर्थविचारात्फलित इत्यर्थनिष्ठ इत्येवं दोषत्रयं स्यात् । यतो वाच्यार्थसंभवाल्लक्षणातो निवृत्तिपरिभाषणे दोषत्रयं ततस्तन्निर्वहणाय कचिदपूर्वविधिद्वारा तात्पर्यतः परिसंख्या, कचित्तु नियमविधिद्वारा । तत्र पूर्वमाह—कचिदिति । कचिदश्चाभिधानीमादत्त इत्यादौ प्राप्स्यतः मंत्रे ऋतस्य सामान्योक्त्या पक्षे प्राप्स्यतोऽश्वाभिधानीरशनाग्रहणलक्षणार्थस्याश्वाभिधानीमादत्त इति बाह्यणवाक्येन पुनः प्रापणमनर्थकं व्यर्थम्, “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्” इति न्यायात् । इति हेतोः अपूर्वविधिद्वाराऽपूर्वविधिसदृशतया सर्वांशेनाश्वाभिधानीग्रहणं मानांतरेणाप्राप्तमित्यपूर्वविधित्वं पाक्षिकन्यात्वशेन प्राप्तमिति नापूर्वविधिः संगच्छते तद्वहाराण्यस्य गर्दभरसनाग्रहस्य निवृत्तिः फलतस्तात्पर्यतो भवति । गर्दभाभिधानीं न गृहीयादिति । तद्यथा तदेव दर्शयति—“ऋतस्य यज्ञियपशोरिमां रशनामगृह्णन् गृहीयादिति” इति सामान्यतो रशनाविधायकमंत्रं पठित्वाऽश्वाभिधानी-मश्चोऽवधीयतेऽवस्थाप्यते यथा तां रशनामादत्ते । गृहीयादित्यत्र रशनालिंगतो रशनाशब्दसामर्थ्यात् रशनाद्वये गर्दभाश्च-रशनयोर्विषये प्रयोगकाले प्राप्स्यतो मंत्रस्य संबन्धी अयमश्वाभिधानीमेवाददीतेति मंत्रार्थनिश्चायक इत्यर्थः । अयमश्वाभिधानी-ग्रहणविधिः परिसंख्योच्यते परिसंख्यात्वेनोच्यते । पूर्वोक्तदोषत्रयनिवारणार्थं तत्र द्वारमाह—अपूर्वविधिद्वारेति । तत्र वृद्धसंमति-माह—यथोक्तमिति । अयमश्वाभिधानीविधिर्लकारव्यत्ययेनाप्राप्तविधिरपूर्वविधिरेव मंत्रस्य पाक्षिकविधायकत्वेपि सर्वांशेना-प्राप्तत्वात् । अतस्तादृशविधेहेतोर्मंत्रार्थोपि अश्वाभिधानीमाददीतेति निश्चितः स्यात् । अतोऽपूर्वविधिद्वारा फलेन तात्पर्येण गर्दभाभिधानीं न गृहीयादिति परिसंख्योक्तविशेषो नियमविधिर्नास्ति । कुतः—पुनः श्रुतेः अंशेन प्राप्तस्यैवाश्वाभिधानीग्रहणस्य पुनः श्रुतत्वात्, अप्राप्तांशपूरणभावादित्यर्थः । नियमविधिद्वारा परिसंख्यां दर्शयति—कचिदिति । कचित्पञ्चनखभक्षणवाक्ये रागतः स्वाभाविकेच्छातो नित्यप्राप्तस्य पंचनखभक्षणदेः व्यवयादेः संबन्धेऽप्राप्तांशस्य पूरणमेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य नियमफलस्याप्यभावान् । अपिरत्रापूर्वविध्यभावं समुच्चिनोति । नियमविधिद्वारा नियमविधिसदृशतया फलतस्तात्पर्यतः परिसंख्या भवति । पंचनखेतरा अभक्ष्या इति दाष्टांतिकमाह—तथात्रेति । अत्रतौ भार्यामुपेयादित्यादावभ्यनुज्ञाद्वारा प्रमाणांत-प्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वेपि तदभावमात्रबोधको विधिरभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैव नापूर्वविधिर्नापि नियमविधिरित्यर्थः । अनृतौ भार्या नोपेयात्, अहुतशेषं न भक्षयेत्, सौत्रामणिव्यतिरिक्ते सुरां न गृहीयादित्येवं सर्वत्र परिसंख्यैव । न त्वपूर्वनियमयोरिव शास्त्रप्राप्तत्वेनावश्यकत्वमिति निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यर्थः । विवित्रयलक्षणमभिज्ञैरुक्तम्—“विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र संप्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ।” इति । अन्यदतिरोहितार्थमिति प्रकाशः संदर्भकारैरपीत्यमेव व्याख्यातम् । तथाहि—लोके इति तैः । तत्र नियमविधिरूपेणेति तत्सदृशेनेत्यर्थः । तदाहेति तत्समानार्थमाहेत्यर्थः । द्वंद्वस्य परवल्लिगत्वे सतीति पूर्ववत् । नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वादिति यथाश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्रादानमावश्यकं तथेत्यर्थः । सिद्धांतमाह—अत आहेति । नियमे आदानस्य विधिप्राप्तत्वान्न सर्वतो निवृत्तौ तात्पर्यं परिसंख्यायां तु भक्षणस्य रागतः प्राप्तत्वात् सर्वत्र एव निवृत्तौ परमता-त्पर्यमिति युक्तैव निन्देत्यर्थः । आसु व्यवयाद्यादिकमयं भाव इत्यतः पूर्वमेव युज्यते, तत्र तु लेखकप्रमादादिति ज्ञेयम् । उग्रवस्थिति-रिति—तच्छब्देन व्याख्यातो नियम इत्यर्थः । नियमद्वारैवेयं परिसंख्येति सिद्धांतयितुमाह—उच्यते, परिसंख्याविधिना कर्तृभूतेन श्रुत्या शब्देन करणभूतेन । प्राप्स्यतः पाक्षिकतयेति ज्ञेयम्—कचिदिति । रागतो नित्यप्राप्तस्येत्यस्य नियमेत्यादिनान्वयः तत्र हेतुः—प्राप्तांशेति । यथा पाक्षिकतयांशेनाप्राप्ताश्वाभिधानी सर्वांशेन पूर्यते तादृशत्वाभावादित्यर्थः । अत्रापि नियमविधिस्तत्सदृश एव ज्ञेयः । मनसीति विध्यभावेऽभ्यनुज्ञाविषयाणां रागिणामभ्यनुज्ञातिक्रमः स्यादेवेति भावः । अथवा लोक इति । तथाहि—“विधिरत्यंतमप्राप्तौ” इति पूर्ववत् । अत्र विधिर्यथा—“अहरहः संभ्यामुपासीत” इति । इदं खलु सर्वथैव न प्राप्नोति अयमेवा-पूर्वविधिरुच्यते । नियमो यथा—“इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य” इति मंत्रेण ऋतस्य याज्ञिकपशो रसनां रज्जुमगृभ्णन् अगृह्णन्-त्यर्थेन गर्दभाश्वाभिधान्योरेकतरस्यां स्वाच्छंदेन प्राप्तायां ब्राह्मणेन नियम्यते “अश्वाभिधानीमादत्ते” इति । परिसंख्या च “पंच पंचनखा भक्ष्याः” इति । अत्र रागप्राप्तेषु प्रायः सर्वेष्वेव मांसवत्सु भक्ष्येषु पञ्चैव परिसंख्यायन्ते तदनुसारेण तावन्त एवाभ्यनुज्ञायन्ते मात्रं न तु विधीयत इत्यर्थः । तत्र नियमे प्राप्स्यतोऽर्थस्य प्रापणमनर्थकमिति ब्राह्मणेनापूर्वविधिनाऽन्यनिवृत्ति-स्तात्पर्यतो भवति । अतः परिसंख्या चात्र पर्यवसिता । तत्रवार्तिके यथोक्तम्—‘अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रस्य निश्चितः ।

परिसंख्याफलेनोक्ता न विशेषः पुन श्रुतेः' इति । अयमश्वाभिधानीविधिरप्राप्तविधिरेव नकारव्यत्यात्, तस्मादतो विधेर्मन्त्रार्थश्च निश्चितः—अश्वाभिधानीमाददीतेति । अतोत्र परिसंख्यात्वमपि फलेन तात्पर्येण प्राप्तम् । ननु सामान्यतो मन्त्रप्राप्तस्य रसानाद्वयस्याश्वाभिधानीमित्यनेन विशेष एवोक्तः अपरोपि ह्यास्यत इति वाच्यम्, तत्राह—पुनः श्रुतेः पुनरुक्तत्वादन्तर्धत्वा-दित्यर्थः । अत्र परिसंख्यायामिदं विविच्यते न तावत्परिसंख्याविधिशब्दो नान्यनिवृत्तिं वक्ति, तथा सति पञ्चनखीभक्षणरूपस्य स्वार्थस्य त्यागः तथान्यनिवृत्तिरूपस्य परार्थस्य कल्पनम् । ततश्च प्राप्तस्य पञ्चनखीभक्षणरूपस्य बाधश्च स्यादिति । तस्माद्या-दृशनियमविधौ पाक्षिकतयांशेन प्राप्त्याश्वाभिधानी सर्वांशेनैव पूर्यते रागतो नित्यप्राप्तेषु नियमफले तादृशत्वान्नियमद्वारा तात्पर्यतः परिसंख्या भवतीति । तस्मादयमर्थः—लोके व्यवयादयो जन्तोर्मुन्ययादेर्नित्या रागत एव नित्यप्राप्ताः । तत्र व्यवयाः स्वभावत एव, आमिषमद्ये तु मनुष्यस्य परम्पराप्राप्तत्वादिति ज्ञेयमतस्तत्र चोदनाऽपूर्वविधिर्नोस्ति । किं तु तेषु रागिषु विवाहयज्ञसुरा-ग्रहैर्व्यवस्थितः क्रियते नियमद्वारा परिसंख्या क्रियते । तद्यथा—विवाहेत्युपलक्षणं विवाह एव तत्रापि ऋतावेव व्यवयाः कार्यः, यज्ञ एवामिषसेवा, सुराग्रहे सौत्रामण्यामेव मद्यसेवेति । ननु परिसंख्यात्वे सति व्यवयादौ विधित्वमस्त्येव लिङ्गादिसद्भावात्, ततस्ताः कथं निन्दया त्यजन्ते तत्राह—आसु व्यवयादिषु निवृत्तिरेवेष्टेति । रागप्राप्तत्वादभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते न त्वपूर्वनियमयोरिव शास्त्रप्राप्तत्वादवश्यं कार्यते, इति निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यर्थः । ऋतुस्नाताया भार्यायाः परित्यागदोषश्रवणं तु विध्यतिक्रमाद्धि-नुपपत्तेः, न च वैराग्येणाभ्यनुज्ञातिक्रमात्, तत्राभ्यनुज्ञाया अभावात् । किन्तु सत्यमित्यनुज्ञायामन्यस्यां रागादौ स्वभार्यायाम-रुच्यादिनैवाप्रवृत्तेस्तरतिक्रमात्, ततो भ्रूणहत्यापर्यवसानाच्च । एवमामिषमद्ययोरपि ज्ञेयम् । विश्वनाथस्तु—चोदनाशास्त्रविधिः अप्राप्तप्रापणैव विधित्वात् । व्यवस्थितिव्यवस्थैव दत्ता । यदि स्त्रीमांसमद्यादि विना न स्थातुं शक्यते तदा विवाहविषय एवेत्यादि वाभ्यनुज्ञा दत्ता, न तु वस्तुतोविधिरत आसु निवृत्तिरेवेष्टेति निवृत्तावेव शास्त्रतात्पर्यम् । तथाहि—भार्यामेवोपेयान्न स्त्रीमात्रम्, ऋतावेवोपेयान्नान्यत्र, तत्रापि पञ्च पर्वातिरिक्तसमय एव, रात्रावेव, पुत्रकामनयैवेति क्रमक्रमतो निवृत्तिरेवाभिप्रेता । पञ्च पर्वाणि च—द्वादशीपूर्णिमामावास्यासंक्रान्तिश्राद्धरूपाणि । विधिरत्यन्तमप्राप्तेति कारिकार्थस्तु प्रवृत्तिकर्मैकनिष्ठानां मते, अत्यन्तमप्राप्तौ विधिर्यत्र रागतो विध्यन्तरतो वा सर्वथैव प्राप्तिर्नोस्ति स विधिः । यथा—‘अहरहः संध्यामुमासीत’ ‘माघस्नानं प्रकुर्वीत’ इति निशि न स्नायाच्चन्द्रग्रहे तु स्नायादिति । अत्यन्ताप्राप्तिरहिते स्थले तु विधिर्न भवति, किन्तु नियमः परिसंख्या वा । तत्र कुत्र नियमः कुत्र वा परिसंख्याऽत आह—पाक्षिके सति नियमः । पाक्षिकेऽतिनिन्दा प्रायश्चित्ताहं सति नियमः । यथा—‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ इति ऋतुसमये हि भार्यागमनं रागप्राप्तं तत्रागमनांशे निन्दा । यथा—‘ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्’ इत्यादि स्मृतेरत एव नियम एव । ऋतौ भार्यामुपेयादेवेति ऋतौ भार्यागमनायोगो न कर्तव्य इति फलितार्थः । अथ तत्र च तन्मध्य इत्यर्थः । अन्यत्र च अन्यत्र तु अन्यस्मिन्भागेऽसति परिसंख्या, यथा—पञ्च पञ्चेति । अत्र रागप्राप्ते पञ्चनख्यभक्षणे च निन्दा न श्रूयते, किन्तु तदितरभक्षण एव । अतः पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या नान्य इति परिसंख्यैव अभ्यनुज्ञादानमात्रमतो मांसमात्रस्याभक्षणे नास्ति दोष इत्यायातम् । अथ निवृत्तकर्मैकनिष्ठानां मतेऽर्थो यथा—अत्यन्तं सर्वथाप्राप्तौ विधिः, यथाऽहरहः सन्ध्येत्यादि, पाक्षिके प्रापणे सति विधित एवैकत्र कोटौ प्राप्तौ सत्यामन्यत्राप्राप्तौ च सत्यां नियम इत्यर्थः । यथेमामित्येकवचनेन गर्दभाश्वाभिधान्यो रसनयोरेकतरस्यां प्राप्तिर्बुध्यते, तत्र किमश्वाभिधान्यामुत गर्दभाभिधान्यामिति संशये नियम्यतेऽश्वाभिधानी-मादत्त इत्यश्वाभिधानीमेवादानं गर्दभाभिधानीमिति नियमे निषेधो वाक्यार्थः । तदेवमपूर्वविधिरिति नियमविधिरिति द्वावप्येतौ विधी । का खलु परिसंख्येत्यपेक्षायामाह—तत्र च तन्मध्येत्वित्यर्थः । अन्यत्र विधित इतरत्र रागस्थले प्राप्तौ सत्यां या परिसंख्या विधीयते—यथा रागतो मांसभक्षणप्राप्तौ पञ्च भक्ष्या इति पञ्चपञ्चनखेतरमांसानि सर्वाण्यभक्ष्याणि भोक्तुः प्रत्यवायजन-कानीत्यर्थः । मांसभक्षणे पञ्चपञ्चनखमांसान्येव परिसंख्यातान्यभ्यनुज्ञातानीति तत्रैव न प्रत्यवायः परिसंख्याया अभ्यनुज्ञानदान-मात्रार्थत्वात्सर्वमांसभक्षण एव शास्त्रतात्पर्यमत एव भार्यामेवाभिगच्छेन्न परकीयामृतावेव नान्यत्रेत्यभ्यनुज्ञामात्रदानात्स्त्री-मात्रानभिगमन एव शास्त्रतात्पर्यमिति ॥ ११ ॥ तदेवं तदित्थम् । न केवलमात्मानं न शृण्वन्तीत्येव किन्तु धनमतिदुःखसंपाद्यमपि व्यर्थमेव व्यथीकुर्वतीत्याह—इदानीमिति । विनियोगाद्यधीकरणात् । एको मुख्यधर्मस्य मुख्यफलत्वे कुत इति हेतुमाशंक्य यत इति समाधत्ते । एवंभूतं मोक्षफलम् । आदिना पुत्रादिग्रहः । कलेवरस्य कले शुके मधुरास्फुटध्वनौ वा वरं श्रेष्ठं कलेवरं शरीरम् एतदेव शुके श्रेष्ठ्यं यच्छरीरकरणं मुधातच्यागे श्रेष्ठ्याभावात् । यद्वा—कं सुखं लाति ददातीति कलं तस्मिन्मोक्षसुखदे वरस्य श्रेष्ठस्य मानुष्यदेहस्य चरमस्येति यावत् । ‘अन्यांगेपि कलेवरम्’ इति निरुक्तिः । दंपिका—तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मद्वारा भगवत्परितोषकतर्पितकर्मद्वारा ज्ञानभक्तिलक्षणपरमार्थप्राप्तकस्य इष्टोपभोगार्थमैहिकपुत्रकलत्राद्युपभोगार्थं विनियोगाद्यधीकरणात् । आत्मज्ञानगन्धोपि न, कुतः पुनः श्रवणमित्यपेक्षार्थः । अपरोक्षज्ञानमनुभवः । परोक्षज्ञानं शास्त्रीयम् । कलेवरस्येति सम्बन्ध-सामान्यविवक्षया चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तथा चाजहलक्षणया देहाद्यर्थमिति व्याख्यातम् । विश्वनाथस्तु—तथा धनस्यापि दृष्टोपभोगार्थमेव विनियोगादुभया एव त इत्याह । अन्यतैः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रियेति । श्रिया धनादिसम्पदा विभूत्या आधिपत्यादिना अभिजनेन जनसंग्रहेण विद्यया तर्कशास्त्राद्यभ्यासेन त्यागेन । दानेन रूपेण सौन्दर्येण शरीरबलेन कर्मणा श्रौतस्मार्त्तकर्मणा च जातो यः स्मर्यो गर्वस्तेन अन्धा धोर्येषां ते खलाः सद्देश्वरान् ईश्वरसहितान् सतः हरिप्रियान् अवमन्यन्ति तेषामनादरं कुर्वन्ति । तद्धभाव आर्जः ॥ ९ ॥ सर्वेष्विति । अनुधास्ते शश्वत्सर्वदैव यथा खमाकाशं तथा दोषासंस्पर्शपूर्वकं सर्वेषु तनुभृत्सु प्राणिषु आत्मानम् आत्मत्वेनावस्थितम् अभीष्टं सर्वपुरुषार्थरूपं वेदेनोप- गोतमीश्वरं न शृण्वते प्रबोध्यमानमपि न शृण्वन्ति । तद्धर्षः । किन्तु मनोरथानां व्यवायामिषमद्यादिविषयाणां वार्तया प्रवदन्ति निवृत्तिपरं वेदं प्रवृत्तिररं वर्णयन्ति । यद्वा । वाक्यभेदेन व्याख्या । सप्तमी च तन्त्रेण षष्ठोऽसप्तम्योरर्थः । तथा च सर्वभूतानां पञ्चा- दीनामप्यभीष्टं परप्रेमास्पदं तेषामात्मानं हिंसादिकरणसमये न शृण्वते नानुसन्दधते तेषु दयां न कुर्वन्ति । तथा सर्वभूतेष्ववस्थित- मीश्वरं सर्वरक्षकं पापिनां दण्डयितारं च नानुसन्दधते हिंसासमये परमेश्वरान्न बिभ्यति एवं हिंसादिप्रतिपादनसमये च वेदस्योप- गोतमभिप्रायमहिंसात्मकं परैः प्रबोद्धयमानमपि न शृण्वते किन्तु यथा तेषां मनोरथाः मांसमद्यव्यवायदिविषया भवन्ति तथा वेदाशयं प्रवदन्ति ॥ १० ॥ ननु भार्यागमनहुतशेषमांसभक्षणसौत्रामणीप्राप्तसुराग्रहाणां शास्त्रसिद्धत्वादेकान्ततो व्यवायादीनामपि निन्दा न युक्तेत्यत आह—लोक इति ॥ लोके व्यवायः स्त्रीसंगः आमिषमद्ययोर्मांसमदिरयोः सेवा भक्षणानि । सेवसेवा- शब्दयोर्व्यवन्ताप्रत्ययान्तयोस्तन्त्रेण निर्देशस्तेन तेषु आसु इत्युभयथा परामर्शः । ताश्च जन्तोः प्राणिमात्रस्य नित्याः रागत एव नित्यप्राप्ताः तत्र व्यवाये स्वभावतो रागः आमिषमद्ययोः स्वकुलपरम्पराप्राप्तत्वात्तदभावे दुःसङ्गादिवशाद्वेति । अतस्तत्र भार्या- गमनादावपि चोदनाविधिर्नास्त्येव अप्राप्तप्रापणस्यैव विधित्वात्तत्रैव शास्त्रप्रामाण्योच्यतात् । अतः तेषु व्यवायादिषु विवाह- यज्ञसुराग्रहैः व्यवस्थितिव्यवस्थैव शास्त्रेण बोधिता । तथा हि रोगकालावस्थादेशादिवशात् स्त्रीमांसमद्येषु यद्यद् विना स्थातुं न शक्यते तत्र तत्रैवं कार्यम् । विवाहसंस्कारनिष्पन्नस्त्वयां भार्यायामेव व्यवायः कार्यः । यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यामेव मद्यसेवा तत्रापि देशकुलाचारादिकमनतिधर्मं एवैकं फलं यस्य तादृशमस्ति धनस्य धर्मानुष्ठानमेव मुख्यं प्रयोजनम् । धर्मस्य फलमाह—यत इति । यतो यस्मात् धर्मात् अनुप्रशान्तिं अनु अनन्तरमेव प्रकृष्टा शान्तिर्मोक्षलक्षणा कर्म्येवेति निन्दादि- रहितस्थल एवानुज्ञामात्रं दत्तं नतु वस्तुतो विधिः अतः आसु व्यवायादिसेवासु निवृत्तिरेवेष्टा । निवृत्तावेव शास्त्रस्य तात्पर्यमिति अयं भावः । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयते ।” इति विधिव्यवस्था- श्लोकः । अस्यार्थः । यत्र रागतो विध्यन्तरतो न्यायतो वा सर्वथैव प्राप्तिर्नास्ति सः विधिः अपूर्वविधिरुच्यते । यथा ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत, ग्रहणे स्नायात्’ इत्यादि । अत्यन्ताप्राप्तिरहिते स्थले तु नापूर्वविधिः किन्तु नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिर्वा । तत्र विधिं विना पाक्षिके प्रापणे सति एकत्र कोटौ प्राप्ता सत्यामन्यत्र कोटौ चाप्राप्तौ सत्यामप्राप्तांशपूरको नियमविधिः । यथा ‘समे यजेत’ इति दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागः कर्तव्यतया विहितः । स च देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । तत्र यदा यजमानः समे यियक्षते तदा समदेशः प्राप्त एव । यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समो देशो न प्राप्नोति तदा अनेन समो देशोऽप्राप्तो विधीयते इत्यप्राप्तांशपूरणात् सम एव देशे यजेतेति वचनव्यक्तिः । ततश्च विषमदेशनिवृत्तिरार्थिकी तथा ‘प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत’ इति इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं व्याख्यातम् । तत्र चान्यत्र चेति यत्रोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्संबन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तवित्यर्थः यद्वा । तत्र विधिविषये अन्यत्र विधित इतरत्र रागस्थले च प्राप्तौ सत्यां परिसंख्याविधिः । यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इति । अत्र शरादीन् पञ्चनखा- नुद्दिश्य भक्ष्यत्वविधानं तदन्यस्मिन् श्वादौ अपि भक्ष्यत्वसंबन्धस्य रागतः प्रसक्तौ । यद्वा । विधिविषये शरादौ रागस्थले श्वादौ च भक्ष्यत्वप्राप्तौ पञ्चपञ्चनखेतरमांसानि सर्वाण्येवाभक्ष्याणि भोक्तुः प्रत्यवायजनकानेत्यनेन बोध्यते । मांसभक्षणे पञ्चपञ्चनखमांसान्येव परिसङ्ख्यातानि अभ्यनुज्ञातानीति तत्रैव न प्रत्यवायः परिसङ्ख्या या अभ्यनुज्ञादानमात्रार्थत्वात् सर्वमांसानामभक्षण एव शास्त्रतात्पर्यम् इति । प्रकृते च व्यवायादिषु अपूर्वविधिर्नास्त्येव, रागतो नित्यप्राप्तत्वात् । नापि नियमविधिः रागतो नित्यप्राप्तत्वेन प्राप्तेः पाक्षिकत्वाभावात् । न चारुच्यादिस्थले प्राप्त्यभावः कल्प्यः । मनसि संस्कार- रूपेण स्थितस्य रागस्य तत्राप्यनपायेन तादृशविषये अप्राप्तेरनङ्गीकारात् । अन्यथा ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इत्यादावपि अरुचादीनां पाक्षिकत्वाङ्गीकारे सर्वशास्त्रसिद्धस्य सर्वैः शास्त्रकारैरङ्गीकृतस्य परिसङ्ख्याविधेर्लोपापत्त्या तत्रापि नियमस्वीकारे शशाद्य- भक्षणे दोषकल्पनापत्तेः । तस्माद् भार्यागमनादिशास्त्रं परिसङ्ख्याविधिरेव । तथा हि यदि स्त्रीसङ्गं विना स्थातुं न शक्यते तदा विवाहितां विना नोपेयात् तत्रापि रजादर्शनादिसमयादन्यत्रैवेत्यादिकमतो निवृत्तिरेवाभिप्रेता । नन्वेवम् । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ।’ इति दोषश्रवणं न स्यात् इति चेत् गृहस्थस्य स्त्रीरक्षणादिविध्यतिक्रमात् दोषश्रवणोपपत्तेः । एवं ‘हुतशेषादन्यन्नं भक्षयेत्’ । ‘सौत्रामण्या अन्यत्र सुरां न गृहीयात्’ इति

सर्वत्र रागप्राप्तिस्थले परिसङ्ख्या बोध्या । विषयेष्वत्यासक्तो गृहस्थः सर्वत्राधिकारी । ननु तर्हि कथं धर्मशास्त्रनिबन्धकारा ऋतुगमनादीनां नियमविधित्वं व्यवतिष्ठिष्यन् निवृत्तिमात्रपरत्वे चात्रापि कुतो व्यवस्थितिस्तेषु इत्याद्युक्तमिति चेत् न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते । तथा सति स्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् । यदाहुः । 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाध इत्येवं परिसंख्या चित्रदूषणा ।' इति अतो रागतो नित्यप्राप्ते अप्राप्तांशपूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावाज्जियमविधिद्वारा फलतः परिसङ्ख्यैवेति अलं विस्तरेण । शेषं यद्वाणभक्ष इत्यत्र ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ ननु व्यवयामिषमद्यनिवृत्तावेव शास्त्रतात्पर्यं चेद्वनार्जनादि व्यर्थमेवेति चेत्तत्राह— धनमिति । धनं च यस्मात्तत् सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति । यतो धनदुर्मयः । ततः क्रमात्परोक्षज्ञानापरोक्षज्ञानप्रशान्तयो भवन्ति । तदुर्मादिफलकं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युज्यन्ति तथा इत्यर्थः । दुरन्तमप्रतिहतं वीर्यं बलं यस्य तं कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

श्रीविभूत्योरेकार्थत्वेन पीनरुक्त्यमाशङ्क्य धनादिसम्पदित्यादिव्याख्यातम् अभिजनेन सत्कुलेन विद्ययाऽध्ययनेन त्यागेन दानेन रूपेण सौन्दर्येण बलेन देहपाटवेन कर्मणा यागादिना ॥ ९ ॥ एवं कामुक्त्वमानित्वादिप्रकारेण वर्त्तमानास्ते कर्मठाः वेदतत्त्वार्थं वेदस्य वास्तवार्थं श्रीहरिं स्फुटं प्रव्यक्तम् आत्मतया रश्मीनां सूर्यवन्मूलरूपत्वेन ईश्वरतया अन्तर्यामितया एवमपि द्वैविध्येनावस्थितत्वेऽपि पुरुषार्थतां परमानन्दरूपतां वेदोपगीतं वेदान्तैकवेद्यं 'नमो वेदान्तवेद्याय' इति 'नावेदविन्मनुतेतं बृहन्तम्' इति च श्रुतेः । तत् कुतः स्फुटत्वेऽप्यश्रवणे को हेतुरित्यर्थः । अप्रिमपद्यसङ्गतिलाभाय मनोरथपदं तद्विषयदर्शनेन व्याचष्टे व्याख्यात्यादि ॥ १० ॥ व्यवयादीनामपि निन्द्यत्वेनाभिप्रेतानामपीत्यपेक्षः "ऋतौ सदा मैथुनार्थं भार्यामुपगच्छेत् हुतान्मांसाच्छेषमवशिष्टं मांसं भक्षयेत्" इत्यादिना विधिरूपेण वेदेन आदिना सौत्रामण्यामिति वक्ष्यमाणवाक्यग्रहः रागत एव इच्छात एव नित्यप्राप्ताः नित्यवत् प्राप्ताः । अतो नित्यप्राप्तत्वात् तासु व्यवयामिषमद्यसेवासु विधिरूपदेशो नास्ति, 'चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचकः' इत्यभियुक्तोक्तेः विधिर्दर्शितः । उपेयादिति विध्यर्थे लिङ्श्रवणात् सत्यमित्यार्द्धाङ्गीकारे अयम् ऋतुगमनविधान-रूपोऽपूर्वविधिर्नास्ति अप्राप्तार्थविधायको ह्यपूर्वविधिर्यथा प्रोक्षति यथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादि अत्र यागार्थब्राह्मिप्रोक्षणस्य स्वर्गार्थ-यागस्य च वाक्यान्तरेण रागेण चात्यन्तमप्राप्तत्वादपूर्वविधित्वम् अत्र तु स्वेच्छयैव नित्यप्राप्तत्वात्तन्नास्त्येवेत्यर्थः । ननु, तर्हि कथं लिङ्श्रवणं तत्राह— किन्त्विति । नियमविधिरूपेण नियमविधिसदृशेन विधिवाक्येन अभ्यनुज्ञामात्रं प्रमाणान्तरप्रतिपन्नानिष्पसाधनत्वै-तदभावमात्रबोधनं क्रियते तदाह । नियमविधिसमानार्थत्वमाह । द्वन्द्वस्य परवलङ्गत्वे सति तास्त्विति वक्तव्ये तेष्विति एकशेष-त्वान्नपुंसकत्वं विवाहेत्युपलक्षणं तत्रापि ऋताववेत्यर्थः । सौत्रामण्यां तत्संज्ञके यागे सुराग्रहान्मद्यपानाणि गृहीयात् इति श्रुतिपदार्थः तत्रैव सौत्रामण्यामेव नियमः सार्वदिक व्यवयादिव्यावृत्तये संज्ञोचः । नन्विति शङ्कते नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वादिति । यथा ब्रौहीनवह्न्यादिति नियमविधिप्राप्तोऽवधातो ह्यावश्यकस्तथैत्यर्थः । अतः शङ्कातः सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । आसु निवृत्तिरिष्टेत्यस्याप्र आसु व्यवयामिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टेति पठनीयं ततोऽयं भाव इति युज्यते व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादादेव पूर्वं प्रवृत्तादिति ज्ञेयम् । सिद्धातं विज्ञदयति अथ भाव इति अयम् 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादिनियमविधिर्न भवति कुतः ? नित्यप्राप्तत्वात् पक्षे प्राप्ताव-प्राप्तांशपूरको विधिनियमविधिः यथा ब्रौहीनवहन्तीत्यादिः अत्र यथा तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं नखविदलनादि लोकतः प्राप्तं तथाव-धातोऽपि तदर्थमेव लोकतः प्राप्तोऽपि नखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते किन्तु यस्यां दशायामवधातं परित्यज्य नखविदलनादौ स्वेच्छया पुमान् प्रवर्त्तते तस्यां दशायामवधातस्याप्राप्तत्वात्तत्पूरकत्वेन नियमविधित्वमिति लक्षणसमन्वयः, तदुक्तं भट्टैः । 'अवधतेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः । प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तिभिः' इति अतः नित्यप्राप्तत्वेनाप्राप्तांश-पूरणलक्षणनियमविवेकसम्भवात् परिसङ्ख्यैवेति उभयस्य युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः सैवेष्टेति उच्यते । उभयविधिसङ्ख्येनियमविधिद्वारैवेयं परिसङ्ख्येति समाधीयते तत्प्रकारमाह न तावदिति । परिसङ्ख्याविधिना कर्तृ-भूतेन श्रुत्या वाच्यार्थेन करणेन तथा सति वाच्यार्थोऽसम्भवेन न विरोधिप्रत्यनीकलक्षणया निवृत्तिरिमाणे सति स्वार्थस्य श्रुतस्य वाच्यार्थस्य ऋतुगमनस्य त्यागः तथा परार्थस्य अश्रुतस्यानृत्वगमनस्यानृतौ भार्या नोपेयादित्येवं कल्पनेति दोषद्वयं शब्दव्यवहारेण प्रतीयत इति शब्दनिष्ठं तथा रागतः प्राप्तस्यानृतगमनस्य बाध इत्येको दोषोऽर्थविचारात् फलित इत्यर्थनिष्ठ इत्येवं दोषत्रयं स्यात् यतो वाच्यार्थोऽसम्भवाल्लक्षणातो निवृत्तिपरिमाणे दोषत्रयम् अतस्तन्निर्वहणाय कचिदपूर्वविधिद्वारा तात्पर्यतः परिसङ्ख्या कचित्तु नियमविधिद्वारा तत्र पूर्वमाह— कचिदिति कचिदश्चाभिधानीमादत्त इत्यादौ प्राप्त्यतः मन्त्रे ऋतस्येति सामान्यो-क्त्या पक्षे प्राप्त्यतोऽश्चाभिधानीरसनाग्रहणलक्षणार्थस्याश्चाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणवक्येन पुनः प्रापणमन्त्रकं व्यर्थम् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् इति हेतोः अपूर्वविधिद्वारा अपूर्वविधिसदृशतया सर्वार्थेनाश्चाभिधानीग्रहणं मानान्तरेणाप्राप्तमित्यपर्व-

विधित्वं पाक्षिकतया त्वंशेन प्राप्तमिति नापूर्वविधिः सङ्गच्छते इति तद्द्वारान्यस्य गर्दभरसनाग्रहणस्य निवृत्तिः फलतस्तात्पर्यतो भवति गर्दभाभिधानीं न गृहीयादिति तद्यथा तदेव दर्शयति ऋतस्य यज्ञीयपशोरिमां रसनामगृभ्णन् गृहीयात् इति सामान्यतो रसनाविधायकमन्त्रं पठित्वा अश्वभिधानीमश्वोऽभिधीयतेऽवस्थाप्यते यया तां रसनामादत्ते गृहीयादित्यत्र रक्षणाङ्गितः रसना-शब्दसामर्थ्यात् रसनाद्वये गर्दभाश्वरसनयोर्विषये प्रयोगकाले प्राप्त्यतो मन्त्रस्य सम्बन्धी अयमश्वभिधानीमेवाददीतेति मन्त्रार्थ-निश्चायक इत्यर्थः । अयमश्वभिधानीग्रहणविधिः परिसङ्ख्यात्वेनोच्यते पूर्वोक्तदोषत्रयनिवारणार्थं तत्र द्वारमाहापूर्वविधिद्वारेति तत्र वृद्धसंमतिमाह । यथोक्तमिति । अयमश्वभिधानीविधिलंकारव्यत्ययेनाऽप्राप्तविधिरपूर्वविधित्वे मन्त्रस्य पाक्षिकविधायकत्वेऽपि सर्वा-शेनाप्राप्तत्वात् तस्मात् अतस्तादृशविवेहतोर्मन्त्रार्थोऽपि अश्वभिधानीमेवाददीतेति निश्चितः स्यात् अतोऽपूर्वविधिद्वारा फलेन तात्पर्येण गर्दभाभिधानीं न गृहीयादिति परिसङ्ख्यायोक्ताविशेषो नियमविधिर्नास्ति कुतः पुनः श्रुतेः अंशेन प्राप्तस्यैवाश्वभिधानीग्रहणस्य पुनः श्रुतत्वात् अप्राप्तांशपूरणाभावादित्यर्थः । नियमविधिद्वारा परिसङ्ख्यां दर्शयति । कचिदिति । कचित् पञ्चनखभक्षणवाक्ये रागतः स्वाभाविकेच्छातो नित्यप्राप्तस्य पञ्चनखभक्षणादेः व्यवयादेः सम्बन्धे अप्राप्तांशस्य पूरणमेव भक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य नियम-फलस्याध्यभावात् परित्त्रापूर्वविध्यमात्रं समुच्चिनोति नियमविधिद्वारा नियमविधिसदृशतया फलतस्तात्पर्यतः परिसङ्ख्या भवति पञ्चनखेतरा अभक्ष्या इति दार्ष्टान्तिकमाह । तथात्रेति । अत्र ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादौ अभ्यनुज्ञाद्वारा प्रमाणान्तरप्रति-पन्नानिष्ठसाधनत्वेऽपि तदभावमात्रबोधको विधिरभ्यनुज्ञा तद्द्वारा परिसङ्ख्यैव नापूर्वविधिः नापि नियमविधिरित्यर्थः । अनृतौ भार्या नोपेयात् अहुतशेषं च भक्षयेत् सौत्रामणिव्यतिरिक्ते सुरां न गृहीयात् इत्यत्र सर्वत्र परिसङ्ख्यैव नत्व पूर्वनियम-योरिव शास्त्रप्राप्तत्वेनावश्यकत्वमिति निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यर्थः । तत्रयलक्षणमभिज्ञरुक्तं 'विधिरत्यन्तमप्राप्तो नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र सम्प्राप्तो परिसङ्ख्येति गीयत' इति अन्यदतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥ तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मद्वारा भगव-त्परितोषकतदर्थितकर्मद्वारा ज्ञानभक्तिलक्षणपरमार्थप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थम् ऐहिकपुत्रकलत्राद्युपभोगार्थं विनियोगात् व्ययकरणात् आत्मज्ञानगन्धोऽपि न कुतः पुनः श्रवणमित्यपेक्ष्यः । अपरोक्षज्ञानमनुभवः परोक्षज्ञानं शास्त्रीयं कलेवरस्येति सम्बन्धसामान्य-विचक्षया चतुर्थ्यर्थे षष्ठी तथा चाजहल्लक्षणया देहाद्यर्थमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

निर्दोषत्वे दृष्टान्तः व्यवस्थितिः तेष्विति शास्त्रस्य अप्राप्तार्थगोचरत्वात् रागप्राप्ता व्यवयादयो न विधेयाः । किन्तु व्यवस्थामात्रं शास्त्रकृत्यमित्यर्थः । तदेव विवृणोति, विवाहेति निवृत्तिः परदारादिभ्यो निवृत्तिः ॥ ११ ॥ यतः धर्मात् सविज्ञानं प्रकारवैविध्यज्ञानसहितं प्रजया प्रयोजनतया हेतुत्वं विवक्षितं प्रजार्थः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मानितां प्रपञ्चयति । श्रियेति । श्रीर्धनादिसम्पत्तिभूतिरैश्वर्यं प्रमाधिपत्यादिः अभिजनः सत्कलप्रसूतत्वं त्यागो दानं रूपं देहसौष्ठवं बलं देहबलं कर्म श्रौतं स्मार्त्तं च एभिर्जातो यः स्मर्यो गर्वस्तेनान्धाऽविबिक्ता धीर्येषां ते सहेश्वरानीश्वरसहितान् हरेः प्रियान् भक्तानवमन्यन्ति यतः खलाः भूताहिंसापराः इत्यर्थः । अभीष्टं निरतिशयपुरुषार्थरूपं वेदोपगीतं वेदान्तवेद्यस्वरूप-स्वभावम् ईश्वरं न च शृण्वते तद्वाक्तां न शृण्वन्तीत्यर्थः । किन्तु मनोरथानां वार्त्तया प्रवदन्ति प्रवदन्तः कालं नयन्तीत्यर्थः । कुतः यतस्तेऽबुधा अज्ञाः वेदोपगीतं न शृण्वत इत्यनेन वेदार्थतत्त्वावगमोऽपि न तेषां विद्यते इति सूचितम् ॥ १० ॥ उपासिता-स्त्रियो गृहेषु मैथुन्यवरेष्विति व्यवयायो निन्दितः वृत्त्यै परं धनन्ति पशून्तद्विद इति यागीयमांसभक्षणं तथा तुल्यन्यायाद्या-गीयसुरापाननिन्द्याभिमिप्रेता । श्रिया विभूत्येति वित्तिनिन्दा च कृता । ननु, धर्मप्रज्ञासम्पत्त्यर्थः 'स्त्रियमुद्धहेत् ऋताबुपेयात् पशुमालभेत यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति हुतशेषमदनीयात् सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णाति प्रतिग्रहादिना धनमार्जवे' इत्या-दिभिः शास्त्रैर्व्यवायादीनां नियमितत्वात्किमितितन्निदा क्रियते इत्याशङ्क्याह—लोक इति । व्यवयायः स्त्रीसङ्गः व्यवयादयो नित्यरागतो नित्यप्राप्ताः जन्तोः प्राणिमात्रस्यातस्तत्र तासु चोदना विधिर्नास्ति, किन्तु तेषु व्यवयादिषु व्यवस्थितिः शास्त्रस्याप्रा-प्तार्थगोचरत्वाद्वागप्राप्तव्यवयादयो न विधेयाः । किन्तु व्यवस्थितिमात्रं शास्त्रकृत्यम् इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । विवाहादि-भिर्व्यवस्थितिरिति सम्बन्धः । विवाहगृहीतायामेव व्यवयायः कार्यः यज्ञ एवमिषसेवा सौत्रामण्यामेव सुराग्रह इति नियमः क्रियत इत्यर्थः । नियमफलभूतं सङ्कोचमाह—आसु निवृत्तिरिष्टेति । आसु व्यवयायामिषमद्यसेवासु निवृत्तिः परदारेभ्योऽनृतु-कालभ्योऽयागीयामिषमद्यसेवाभ्यं च निवृत्तिरिष्टा नतु स्वदारादिभ्यः ॥ ११ ॥ यद्यप्येवं स्वदारादिषु नियमिता व्यवयादयो न निन्दितास्तथाप्युपयोगविशेषमविज्ञाय केवलदेहसुखार्थतयोपयुज्यमाना निन्दा एवेत्यभिप्रायेणोत्तरमाह—द्वाभ्याम् । तावद्धनस्योपयोगविशेषं वदंस्तदन्योपयुक्तस्यानर्थहेतुतामाह—धनञ्चेति । चस्त्वर्थः धनन्तु धर्मैकफलं धर्म एक एव फलं

यस्य तद्धर्मैकसाधनं प्रतिग्रहादिना सम्पादितेन धनेन भगवत्प्रीतिकरं धर्ममेव सम्पादयेन्नतु विषयभोगमित्यर्थः । एवं चेत्तत्सफलम् इति वक्तुं धर्मं विशिनष्टि—यतो धर्मात्सविज्ञानं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयप्रकारवैविध्यज्ञानसहितं ज्ञानं भगवद्याथात्म्यज्ञानम् अनु ज्ञानादनु पश्चात्प्रशान्तिरशान्त्युर्मिषट्कराहित्यं च भवति । तादृशधर्मैकफलं धनम् इत्यर्थः । एवं धर्मैकफलमविज्ञाय केचित्केवलं गृहेषु युञ्जन्ति विषयभोगार्थतया विनियुञ्जते दुरन्तवीर्यं कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति चातस्ते निन्द्या इति भावः । कलेवरस्येति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी वा कलेवरार्थतया गेहसुखार्थं युञ्जन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रिया शरीरकान्त्या विभूत्या अणिमाद्यैश्वर्येण श्रीविभूत्यादिना जातस्मयेन समृद्धिमदेन अवमन्यन्ते अवजानन्ति ॥ ९ ॥ हरिप्रियावज्ञानमेव हर्यवज्ञानं तथापीदमधिकमिति भावेनाह । सर्वेष्विति । हरेः शशविषाणवदसिद्धस्यावज्ञाकथङ्क करं सङ्गच्छत इत्यतो वा तदवज्ञानाकारमाह—सर्वेष्विति । तत्र हेतुमाह, अबुधा इति । हर्यवज्ञानेऽपि श्रीसेवाय विष्णुपेवात्वात्तद्वतां कथमधःपातः स्यादित्यमाशङ्का 'येतु विष्णुमवज्ञाय श्रियमेव ह्युपासते । उपेक्ष्य वा हरिं ते तु भूत्वा याज्याः पतन्त्यधः' इत्यनेन परिहर्तव्या राजप्रीत्यभावे प्रकृतिवर्गप्रीत्या किं प्रयोजनमभीष्टफलानुदयात् हृदयङ्कमजनप्रीत्यभावे परिवृढदृढप्रीतिरपि नोदेति तत्साधकाभावादेवं प्रकृतेऽपि विष्णुप्रीत्यभावे लक्ष्म्यादिप्रीतिरपि अभीष्टफलदा न स्याल्लक्ष्म्यादिप्रीत्यभावे परं विष्णुप्रीतिरपि अभीष्टविषी न स्यात् । अतो यथा योग्यं विष्णुप्रीतेरनुकूलान्यप्रीतिरिति शस्त्रगुरुपदेशेन तत्तद्विष्णुजनभक्तिः कर्तव्येत्यत इयमेव विधेया नान्या तस्याश्चोदनाभावेऽपि निम्नजलस्यन्दनवन् स्वतः प्रवृत्तेः ॥ १० ॥ एवं कुर्णाणामसुरप्रकृतयो न देवप्रकृतयः तेषां वर्षीयुतायुतकालेनापि प्रवृत्त्यदर्शनादुक्तनिर्दर्शनसाम्याच्चेत्याह लोक इति । लोके जन्तोर्जन्ममृतिमतः प्राणिनो व्यवयादिवसेवाः नित्याः सदायतनाः सन्ति । तुशब्दे द्रव्यव्ययसद्भावसूचकः तत्र मद्यादिसेवाया वामदेव्यादियज्ञान्विहाय चोदनाविधिर्न हि तेषामस्ति तदुक्तम्—

“व्यवायामिषमद्यानि हरेः पूजार्थमेव तु । वामदेव्यो नाम यज्ञो व्यवयायो हरिपूजनम् ॥
पितृयज्ञे देवयज्ञे मांसेन हरिपूजनम् । व्यवयायज्ञे मद्यन्तु सोमात्मकतयेष्यते ॥
क्षत्रियादेर्न विप्राणां विप्रो दोषेण लिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्रागो दोषस्य कारणम् ॥
प्राणभक्षोऽथवा यज्ञे दैवे सर्वस्य चेष्ट्यते । पैष्टमद्यस्य माध्व्यादिक्षत्रियस्य न दुष्यति ॥
दैवे रत्यैव च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रास्तु मानुषे । तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्वा यथाविधि ॥
समाहितो हरिं स्मृत्वा वर्तन्याजी हरेर्भवेत् ॥”

इति विधिर्नास्ति चेत्किमिति तत्रास्थेयत इति तत्राह, व्यवस्थितिरिति । यज्ञान् विहाय तेषु व्यवयादिषु स्थितिः सुरैव गृहं शरणं येषां ते तथा हरिविमुखाः तैरिष्टा ततः किं तत्राह, आसुरेति । निषिद्धक्रियात्वात् असुरजनस्य वृत्तिर्जीविका 'न सुरां पिबेत्' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ एतदेव निवृणोति, धनमिति । यतो रस्माद्धर्मादस्य सविज्ञाने ज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानोत्पत्तेरनन्तरं प्रशान्तिः प्रकृष्टा मुक्तिर्भवति यो धर्मश्च धनाद्भवति तादृक् धर्मैकफलं धनं ये कलेवरस्यार्थे गृहेषु कलत्रादिषु युञ्जन्ति प्रयुञ्जते । कामस्यापि पुरुषार्थत्वात्तदर्थमर्थप्रयोगो युक्त इति तत्राह, मृत्युमिति । अनेन कामलक्षणपुरुषार्थस्य क्षणभङ्गुरत्वमुक्तम् अत ईदृशी प्रवृत्तिरासुरीत्यर्थः । धनं पुष्टिलक्षणभोक्षहेतुरित्येवविधधनस्यान्यविषयत्वं कुर्वताम् आसुरीप्रवृत्तिरिति किमु वक्तव्यमिती-मसर्थं हिशब्देन सूचयति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

तेषां मोहजं प्रमादमाह—सर्वेष्विति । तत्र शश्वदिति विद्वदनुभवसिद्धत्वम्, चेश्वरस्य दर्शितम् ॥ १० ॥ लोक इति । तैः । तत्र नियमविधिरूपेणेति तत्सदृशेनेत्यर्थः । तदाहेति तत्समानार्थमाहेत्यर्थः । द्वन्द्वस्य परिवर्लिङ्गत्वे सति तास्त्विति वक्तव्ये तेष्वित्येकशेषत्वात्पुंसकत्वं विवाहेत्युपलक्षणं तत्रापि ऋतावेवेत्यर्थः । नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वादिति यथाश्राभिधानीमादत्त इत्यत्रादानमावश्यकं तथेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—अत आहेति । नियमे आदानस्य विधिप्राप्तत्वात् सर्वतो निवृत्तौ तात्पर्यं परिसङ्ख्यायां तु भक्षणस्य रागतः प्राप्तत्वात्सर्वत एव निवृत्तौ परमतात्पर्यमिति युक्तैव निन्देत्यर्थः । आसु व्यवयायादिकमयं भाव इत्यतः पूर्वमेव युज्यते तत्र तु लेखकभ्रमादिति ज्ञेयं व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन करणभूतेन प्राप्स्यतः पाक्षिकतयेति ज्ञेयं व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन व्याख्यातो नियम इत्यर्थः । नियमद्वारैवेयं परिसंख्येति सिद्धान्तयितुमाह—उच्यत इति । परिसंख्याविधिना कर्तृभूतेन श्रुत्या शब्देन करणभूतेन प्राप्स्यतः पाक्षिकतयेति ज्ञेयं कचित्त्विति रागतो नित्यप्राप्तस्येत्यस्य नियमेत्यादि-

नान्वयः । तत्र हेतुः प्राप्तांशेति यथा पाक्षिकतयांशेनाप्राप्ताश्चाभिधानी सर्वांशेन पूर्यन्ते तादृशत्वाभावादित्यर्थः । अत्रापि नियमविधिस्तत्सदृश एव ज्ञेयः मनसोति । विध्यभावेऽभ्यनुज्ञाविषयाणां रागिणामभ्यनुज्ञातिक्रमः स्यादेवेति भावः । अथवा लोक इति तथाहि—

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र सम्प्राप्तौ परिसंख्या विधीयते ॥”

अत्र विधिर्यथा ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ इति इदं खलु सर्वथैव न प्राप्नोति अयमेवापूर्वविधिरित्युच्यते नियमो यथा ‘इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य’ इति मन्त्रेण ऋतस्य याज्ञिकपक्षोः रशनां रज्जुमगृभ्णन् अगृह्णन्नित्यर्थेन गर्दभाश्चाभिधान्योरेकतरस्यां स्वाच्छन्देन प्राप्तायां ब्राह्मणेन नियम्यते अश्वाभिधानीमादत्त इति परिसंख्या च ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इति अत्र रागप्राप्तेषु प्रायः सर्वेष्वेव मांसवत्सु भक्ष्येषु पञ्चैव परिसंख्यावन्तः तदनुरोधेन तावन्त एवाभ्यनुज्ञायन्ते नात्र तु विधियन्ते इत्यर्थः । तत्र नियमे प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमिति ब्राह्मणेनापूर्वविधिनाऽन्यनिवृत्तिस्तात्पर्यतो भवति । अतः परिसंख्या चात्र पर्यवसिता तन्त्रवार्तिके यथोक्तं ‘अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रश्च निश्चितः । परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः’ इति अयमश्वाभिधानीविधिरप्राप्तविधिरेव लकारव्यत्ययः तस्मादतो विधेर्मन्त्रार्थश्च निश्चितः अश्वाभिधानीमेवाददीतेति अतोऽत्र परिसंख्यात्वमपि फलेन तात्पर्येण प्राप्तं ननु, सामान्यतो मन्त्रप्राप्तस्य रशन द्वयस्याश्वाभिधानीमित्यनेन विशेष एवोक्तः अपरोऽपि ज्ञास्यत इति वाच्यं तत्राह—पुनः श्रुतेः पुनरुक्तत्वादन्तर्गतादित्यर्थः । अथ परिसंख्यायामिदं विविच्यते न तावत्परिसंख्याविधिश्चन्देनाऽन्यनिवृत्तिं वक्ति, तथा सति पञ्चनखीभक्षणरूपस्य स्वार्थस्य त्यागः तथान्यनिवृत्तिरूपस्य परार्थस्य कल्पनं ततश्च प्राप्तस्य पञ्चनखीभक्षणरूपस्य बाधश्च स्यात् । तस्माद्यादृशं नियमविधौ पाक्षिकतयांशेनाप्राप्ताश्चाभिधानीसर्वांशेन पूर्यन्ते रागतो नित्यप्राप्तेषु नियमफले तादृशत्वाभावाज्जियमद्वारा तात्पर्यतः परिसंख्या भवतीति तस्मादयमर्थः लोके व्यवयादयो जन्तोर्मनुष्यादेर्नित्याः रागत एव नित्यप्राप्ताः । तत्र व्यवयाः स्वभावत एव आमिषमद्ये तु मनुष्यस्य परम्पराप्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । अतस्तत्र चोदना अपूर्वविधिर्नास्ति किन्तु तेषु रागिषु विवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थितिः क्रियते नियमद्वारा परिसंख्या क्रियते तद्यथा विवाहेत्युपलक्षणं विवाह एव तत्रापि ऋतावेव व्यवयाः कार्यः । यज्ञ एवामिषसेवा सुराग्रहे सौत्रामण्यामिव मद्यसेवेति । ननु, परिसंख्यात्वे सति व्यवयादौ विधित्वमस्त्येव लिङ्गादिसद्भावात् ततस्ताः कथं निन्द्या त्याज्यन्ते तत्राह—आसु व्यवयादिषु निवृत्तिरेवेष्टेति रागप्राप्तत्वादभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते । नत्वपूर्वनियमयोरिव शास्त्रप्राप्तत्वादवश्यं कार्यत इति निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यर्थः । ऋतु-स्नाताया भार्यायाः परित्यागदोषश्रवणं तु विध्यतिक्रमात् विध्यनुपपत्तेः । न च वैराग्येणाभ्यनुज्ञातातिक्रमात् तत्राभ्यनुज्ञाया अभावात् किन्तु सत्यभ्यनुज्ञातायामन्यस्यां रागादौ तादृश्यां स्वभार्यायामरुच्यादिनैवाप्रवृत्तेस्तदतिक्रमात् ततो भ्रूणहत्यापर्यवसानाच्च एवमामिषमद्ययोरपि ज्ञातव्यमिति ॥ ११-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रिया । धनादिसम्पत्त्या विभूत्या ऐश्वर्येण सतः साधून् अवमन्यन्ते ॥ ९ ॥ दृढतरं प्रबोध्यमाना अपि ते नैव प्रबोध्यन्ते इत्याह—सर्वेष्विति । यथा स्वमाकाशमित्वचङ्कत्वम् अभीष्टमभिव्यारोध्यत्वम् ईश्वरमित्यनाराधने सति दण्डदातृत्वं वेदोपगीतं चेति सर्वथा विख्यातत्वं चाक्तं न शृण्वत इति केन प्रकारेणेत्यत आह—मनोरथानाम्यवायामिषादिविषयाणां वार्त्तयेति भगवतः कथायां सद्भिः प्रवर्त्तितायामपि तत्र विषयभोगवार्त्तं बलान् पातयन्तीत्यर्थः । प्रवदन्तीति तदा स्वयमेव प्रकर्षेण वक्तारो भवन्ति ॥ १० ॥ ननु, व्यवयादीनामपि ‘ऋतौ भार्यामुपेयात् हुतशेषं भक्षयेत्’ इत्यादिना विहितत्वात् किमिति ते निन्द्यन्ते तत्राह—लोक इति । व्यवयाः स्त्रीसङ्गः आमिषमद्ययोर्मांसमदिरयोः सेवा भक्षणाविदित्या रागत एव नित्यप्राप्ताः तत्र व्यवयाः स्वभावत एव आमिषमद्यसेवा मानुषस्य कुलपरम्पराप्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । अतस्तत्र तासु चोदना शास्त्रविधिर्नास्ति अप्राप्तप्रापणस्यैव विधित्वात् ननु ‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ इत्यदिविधिर्दृष्ट एवेति तत्राह, व्यवस्थितिरिति । तेषु व्यवयादिषु विवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थितिव्यवस्थैव दत्ता यदि स्त्रीमांसमद्यादिकं विना स्थातुं न शक्यते तदा विवाहविषय एव व्यवयाः कार्यः । यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति श्रुतेस्तत्रैव मद्यसेवा कार्येति तत्र तत्रैवाभ्यनुज्ञा दत्ता । ननु, वस्तुतो विधिः अत आसु व्यवयादिसेवासु निवृत्तिरेवेष्टा निवृत्तावेव शास्त्रस्य तात्पर्यमिति तथाहि भार्यामेवोपेयात् न स्त्रीमात्रम् ऋतावेवोपेयात् नान्यत्र, तत्रापि पञ्चपर्वतिरिक्तसमय एव रात्रावेव पुत्रकामनयैवेति क्रमक्रमतो निवृत्तिरेवाभिप्रेता । अथ ‘विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विधीयत’ इत्यस्यार्थः प्रवृत्तिकर्मैकनिष्ठानां मते यथा अत्यन्तमप्राप्तौ विधिः यत्र रागतो विध्यन्तरतो वा सर्वथैवाप्राप्तिर्नास्ति स विधिरुच्यते यथा ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ इति माघस्नानं प्रकुर्वीतेति निशि न स्नायात् चन्द्रग्रहे स्नायादिति अत्यन्ताप्राप्तिरहिते स्थले तु विधिर्न भवति किन्तु नियमः परिसंख्या वा तत्र कुत्र वा नियमः कुत्र वा परि-

संख्येत्यत आह—पाक्षिके असति नियमः पाक्षिके अंशे असति निन्दा प्रायाश्चित्ताहं सति नियमः यथा 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इति ऋतुसमये हि भार्यायां गमनं च रागप्राप्तं तत्रागमनांशे निन्दितो यथा—

“ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः” ॥

इति स्मृतेः । अतोऽत्र नियम एव 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' एवेति ऋतौ भार्यागमनायोगो न कर्त्तव्य इति फलितार्थः । अथ तत्र च तन्मध्य इत्यर्थः । अन्यत्र च अन्यत्र तु अन्यस्मिन् भागे असति सति परिसङ्ख्या यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति अत्र रागप्राप्ते पञ्चपञ्चनखा भक्षणे च निन्दा न श्रूयते । किन्तु तदितरमक्षणे एव अतः पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या याम्ये इति परिसङ्ख्यैव अभ्यनुज्ञादानमात्रमतो मांसमात्रस्य भक्षणे नास्ति दोष इत्यायातम् । अथ निवृत्तकर्मैकनिष्ठानां मतेऽपि तथा अत्यन्तं सर्वथा अप्राप्तौ विधिः यथा 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादि पाक्षिके प्रापणे सति विधित एव एकत्र कोटौ प्राप्तौ सत्यामन्यत्राप्राप्तौ च सत्यां नियत इत्यर्थः । यथा 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य' इति मन्त्रेण ऋतस्य ययीयपशोरशनां रज्जुमगृभ्णन्निति सामित्येकवचनेन गर्हमाश्वाभिधान्योदशनयोरेकतरस्यां प्रतिर्वाध्यते । तत्र किमश्वाभिधान्यामुतगर्हमाभिधान्यामिति संशये नियम्यते अश्वाभिधानीमादत्त इति अश्वाभिधानीमेवादद्यान् गर्हमाभिधानीमिति नियमे निषेधो वाक्यार्थः तदेवमपूर्व-विधिरिति नियमविधिरिति द्वावप्येतौ विधौ एव का खलु परिसङ्ख्यैवपेक्षायामाह, तत्र च तन्मध्येत्वित्यर्थः । अन्यत्र विधित इतरत्र रागस्थले प्राप्तौ सत्यां परिसङ्ख्या विधीयते । यथा रागतः सर्वमांसमक्षणे प्राप्तौ पञ्चपञ्चनखेतरमांसानि सर्वाण्येव भक्ष्याणि भोक्तुः प्रत्यवायजनकानीत्यर्थः । मांसभक्षणे पञ्चपञ्चनखमांसान्वेव परिसङ्ख्यातानि अभ्यनुज्ञातानीति तथैव न प्रत्यवायः परिसङ्ख्याया अभ्यनुज्ञातानीति तथैव न प्रत्यवायः परिसङ्ख्याया अभ्यनुज्ञादानमात्रार्थत्वात् सर्वमांसभक्षण एव शास्त्रतात्पर्यम् एवमेव भार्यामेवाभिगच्छेन्न परकीयाम् ऋतावेव गच्छेन्नान्यत्रेत्यभ्यनुज्ञामात्रदानात् स्त्रीमात्राभिगमन एव शास्त्रतात्पर्यम् ऋतुस्नातायां भार्यायामगमनदोषश्रवणं तु न विध्यतिक्रमात् विध्यनुपपत्तेरिति सन्दर्भः तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तदनभिगमन एव दोषश्रवणमिति स्वामिचरणाः ॥ ११ ॥ तथा धनस्यापि दृष्टोपभोगार्थमेव विनियोगादबुधा एव एते इत्याह—धनं चेति । धर्मे एव एकमुत्कृष्टं फलं यस्य तत् यतो धर्मात् सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं परोक्षज्ञानं भवेत् । अनु अनन्तरमेव शान्तिर्मोक्षो यस्मात्तत् एवम्भूतं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युज्यति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

मानित्वं विहसन्त्वच्युतप्रियानिति वाक्यार्थं च प्रपञ्चयति—श्रियेति । श्रीः गृहकाञ्चनपञ्चादिरूपा विभूतिः अणिमादिरूपा अथादिना जातस्सयेन उत्पन्नेन मदेन अन्धधियो मलिनबुद्धयः खलाः सहेश्वरान् हरिसहितान् हरेः प्रियान् हरिर्वा प्रियो येषां तान् अतः साधून् निरपराधान् अवमन्यन्ति अवजानन्ति ॥९॥ किञ्च, कामुकत्वेन स्त्रीपास्यस्त्र्यादिविषयाणां मनोरथानां वार्त्तयो लक्षिताः अबुधाः वेदार्थानभिज्ञाः अत एव वेदोपगीतं वेदार्थभूतमीशं न प्रवदन्ति न च शृण्वते न शृण्वन्ति इति मुख्यस्तेषां मोहः । कथम्भूतं ? सर्वेषु चराचरेषु अवस्थितम् 'तत्सद्वा तदेवानु प्राविशत् अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इत्यादिवेदं प्रपठन्तोऽपि तं न जानन्ति अहो तेषां मोहोऽभिभूततेति भावः । पुनः कथम्भूतम् आत्मानमिति अन्तर्यामिणमित्यर्थः । एष ते आत्मान्तर्यामी' इति श्रुतेः । असङ्गतामाह, यथा स्वमिति । अभीष्टं परमपुरुषार्थरूपम् ॥ १० ॥ ननु, कामुकाः उपासितस्त्रिय इत्येवं पुनः पुनः स्त्रीसङ्गः निन्द्यत्वेनोदाहृतः स किमनुपादेन एवेत्यत्र न केवलं स्त्रीसङ्गमात्रं वर्ज्यमपि तु स्त्रीसङ्गामिषभक्षणमद्यपानानि वर्ज्यानि तत्र तु नियमविधिद्वारा परिसङ्ख्याविधिवाक्यैः रागिणामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते इत्याह—लोके इति । लोके संसारे जन्तोः प्राणिमात्रस्य व्यवशामिममद्येवासु नित्यः रागत एव नित्यप्राप्ताः तत्र तासु स्त्रीसङ्गमांसमद्यसेवासु चोदनाविधिर्नास्ति, अतः स्त्रीसङ्गमांसभक्षणमद्यपानानि वर्ज्यानि । ननु 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इति विशेषं भक्षयेत् सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति विधिवाक्यानि सन्तीत्यत्रोच्यते अप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः यथा ब्रीहोन् प्रोक्षतीति एवमुक्तावाक्यैर्न स्त्रीसङ्गमांस-भक्षणमद्यपानानि विधीयन्ते, स्त्रीसङ्गादीनां रागत एव प्राप्तत्वात् अत उक्तावाक्यानि अपूर्वविधिरूपाणि न किन्तु मन्दाधिकारिणां पशुवत् स्वाभाविकप्रवृत्तिनिवृत्तये अभ्यनुज्ञामात्रमेभिर्नियमविधिरूपैर्वाक्यैः क्रियते, एतदेवाह—व्यवस्थितिस्तेषु विवाहमन्वसु-राग्रहैरिति । तेषु स्त्रीसङ्गादिषु 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादिवाक्यैर्विवाहादिभिः व्यवस्थितिनियमः क्रियते । तथाहि पक्षे प्राप्तस्य प्रापको विधिनियमविधिः यथा ब्रीहोन्वहन्तीति अनेनावघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किन्तु अवघातं विहायोपायान्तरेण यदा वैतुष्यं कर्तुमारमते तदा अवघातस्य तेनांशेनाऽप्राप्तत्वेऽनेनाप्राप्तांशपूरणमेव क्रियते तदोपा-यान्तरं परित्यज्यावघातेनैव वैतुष्यं कुर्यादिति नियमः । एवं विवाहविषये एव स्त्रीसङ्गः कर्त्तव्यः यज्ञे एवामिषसेवा सौत्रा-मण्यामेव मद्यसेवेति नियमः । ननु, नियमविधिनाप्यावश्यकत्वं व्यवश्यादीनां सिद्धमतो निन्दा न युक्ता आह—आसु

निवृत्तिरिच्छात । व्यवयादीनां नित्यप्राप्ततयाऽप्राप्तांशाभावात् नियमविध्यसम्भवम् आसु व्यवयामिषमद्यसेवासु निवृत्तिः परिसङ्ख्यैवेष्टा उभयप्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति पञ्चनखाः 'शशकः शलको गोधा कूर्मः खड्गी च पञ्चम' इति इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वान्न नियमपरमप्राप्तांशाभावात् अतो पञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरं तद्वद् भार्यामुपेयादित्यादीनीतरव्यावृत्तिपराणि । ननु, तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तिरसङ्गता स्यादत्रोच्यते परिसङ्ख्याविधिः श्रुतितोऽन्यव्यावृत्ति न करोति यतः सा दोषत्रयप्रस्ता दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति श्रनस्य पञ्चनखभक्षणस्य त्यागात् अश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तस्तु कल्पनात् प्राप्तस्य पञ्चनखभक्षणस्य बाधात् तस्मान्क्वचित्प्राप्तस्य तोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा निवृत्तिः फलिता भवति । यथा 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यत्र रशनालिङ्गतो गर्दभाश्वाभिधानोरशनद्वये प्राप्त्यतो मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसङ्ख्योच्यते तदाह तन्त्रवार्त्तिककारः 'अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः । परिसङ्ख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेरिति' 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यादेस्तु नियमविधिद्वारा परिसङ्ख्याविधित्वं भवति तद्वद्वतौ भार्यामित्यादीनामपि नियमद्वारा परिसङ्ख्याविधित्वात् रागिणामभ्यनुज्ञामात्रं तैः क्रियते । ननु, यद्युक्तवाक्यैः रागिणामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते तर्हि—

“ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः” ॥

इत्यादिदोषश्रवणं न स्यादिति चेन्न रागी यदि द्वेषादिना तां नोपेयात् तदा दोषश्रवणोपपत्तोः अत एव 'यदहरेव विरज्जेत-दहरेव परिज्जेत' एतद्वस्म वै तद्विद्वांसः आहुः ऋषयः काचशेयाः किमर्था यमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्वस्म वै तत्पूर्वे विद्वांसाऽग्निहोत्रं न जुहुयांचक्रिरे एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्या चरन्ति किं कर्मणा किं प्रजया किं धनेन' इत्यादिश्रुतयः सर्वतो वैराग्यमुपदिशन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ११ ॥ एवं भगवद्ब्रह्मसूत्रानां नानाविधं मोहमुक्त्वेदानीं धर्मद्वारा भगवत्प्राप्तकस्य धनस्यप्यन्यथा व्ययं ये कुर्वन्ति तेषां मोहमाह—धनश्चेति । यतो धर्मात् तीर्थवास-महत्सेवाहरिकथाश्रवणादिरूपः धर्म एवैकं फलं यस्य एवम्भूतं धनं च गृहेषु देहाद्यर्थं युञ्जन्ति प्रयुञ्जते । कलेवरस्य दुरन्तवीर्य-प्रभावं मृत्युं न पश्यन्ति अनुप्रशान्तीति पाठे ज्ञानविशेषणम् अनु अनन्तरं प्रशान्तिं प्रकृष्टा शान्तिः । मोक्षरूपलक्षणा यतस्तत् अत्र ज्ञानस्यैव ध्रुवा स्मृतिरूपस्य पराभक्तिरूपत्वं यतः इति तदं धनवाचकं वा यतः धनान् धर्मद्वारा ज्ञानं चेति योजना ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

मानितां प्रपञ्चयति—श्रियेति । श्रियादिभिर्ज्ञातो यः स्मर्यो गर्वस्तेन अन्धा विवेकहीना धीर्येषां ते सहेश्चरान् ईश्वर-सहितान् सतोऽवमन्यन्ते इत्यन्वयः । के ते सन्त इत्यपेक्षायामाह—हरिप्रियानिति, हरिः प्रियो येषां तद्वक्तानामित्यर्थः । श्रिया धनादिसम्पदा । विभूत्या आधिपत्यादिना । अभिजनेन जनसङ्ग्रहेण । विद्याया तर्कशास्त्राद्यभ्यासेन । त्यागेन दानेन । रूपेण सौन्दर्येण । शरीरबलेन कर्मणा श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानेन । ननु श्रयादीनां पुरुषार्थहेतुत्वात्कथं तैर्गर्व इत्याशङ्क्याह—खला इति, दुष्टान्तःकरणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ किञ्च शश्वन् सर्वदेव सर्वेषु तनुभृत्सु प्राणिषु अवस्थितं वेदेनोपगीतमात्मानमतएवाभीष्टं निरतिशय-प्रीतिविषयमीश्वरं न शृण्वते न शृण्वन्ति किन्तु मनोरथानां व्यवयामिषमद्यादिविषयाणां वार्तया प्रवदन्ति, कालं नयन्तीत्यर्थः । सर्वप्राणिष्ववस्थितत्वेऽपि तद्दोषासंस्पर्शित्वे दृष्टान्तमाह—यथा खमिति । कुतो न शृण्वन्ति तत्राह—अबुधा इति, अज्ञा इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु व्यवयादीनामपि विहितत्वात्किमेवं ते निन्द्यन्ते इत्याशङ्क्याह—लोक इति । व्यवयो नाम स्त्रीसम्भोगः, आमिषमद्यसेवा मांसमद्ययोर्भक्ष्यं ते च जन्तोः प्राणिमात्रस्य नित्याः रागत एव नित्यप्राप्ताः । अतस्तत्र तासु चोदनाविधिर्नास्त्येव । अज्ञातज्ञापकत्वे हि शास्त्रस्य प्रामाण्यात् । ननु ऋतौ भार्यामुपेयात्, हुतशेषं भक्षयेत् । सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीत्यादिविधिदर्शनात् । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः' इति व्यवयाकरणे दोषश्रवणाच्च कथं तत्र विधिर्नास्त्येव इत्याशङ्क्याह—व्यवस्थितिरिति । तेषु व्यवयादिषु विवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थितेरेव क्रियते वस्तुतस्तु आसु व्यवया-मिषमद्यसेवासु निवृत्तिरेवेष्टा । यदि व्यवयां कुर्यात्तदा विवाहितासु स्त्रीष्वेव कुर्यान्नन्यत्र तत्राप्युत्तुक्ते रात्रावेव नान्यदा । तत्रापि 'वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु । षष्ठ्यष्टमीपञ्चदशीं द्वादशीं तु चतुर्दशीम्' इत्यादिवचनात्पूर्वाणि वर्जयेत् । तत्रापि पित्रर्ण-त्रिमोक्षार्थं पुत्रकामः कर्मनिष्ठो गृहाद्यासक्त एव भक्तिज्ञानविरक्तिमतास्तु 'न किङ्करो नायमृणी च राजन्' 'यदहरेव विरज्जेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिना ऋणित्वप्रतिषेधात्सन्त्यासविधानाच्च । तथा यज्ञ एवामिषसेवा कार्या नान्यत्र । सौत्रामण्यामेव सुराग्रहणं कार्यं नान्यत्रेति ॥ ११ ॥ तदेवं व्यवयादिमनोरथाकुठिनराद्धेदोगीतमप्यात्मानं न शृण्वन्तीत्युक्तम् । इदानीं धर्मद्वारा मोक्ष-साधनस्य धनस्यापि दृष्टोपभोगार्थविनियोगाच्च मोक्षाशापीत्याह—धनं चेति । धर्म एवैकः फलं यस्य तत् तेषु गृहेषु देहाद्यर्थं

युञ्जन्ति तेऽन्धा इति शेषः । यतो दुरन्तमप्रतिहतं वीर्यं बलं यस्य तं कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति । धर्मस्य किं फलमित्यपेक्षायामाह-
यत इति । यस्मात् निष्कामभगवदाराधनरूपाद्धर्मात् सविज्ञानम् अपरोक्षज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति । कथम्भूतम् अनु-
प्रशान्तिं अनु अनन्तरमेव प्रकृष्टा शान्तिर्मोक्षलक्षणा यस्य तदिति ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेषां मानितां च प्रपञ्चयति । श्रियेति । श्रिया धनादिसंपदा, विभूत्या ऐश्वर्येण ग्रामाद्याविपत्यादिनेत्यर्थः । अभिजनेन
सत्कुलप्रसूतत्वसंबन्धिवर्गाधिकत्वादिना, विद्याया वेदशास्त्राध्ययनेन, त्यागेन, दानेन, रूपेण सौन्दर्येण, बलेन दैहिकसामर्थ्येन,
कर्मणा श्रौतस्मार्त्तकर्मप्रावीण्येन, एवमादिभिर्जातो यः स्वयो गर्वस्तेनान्धा अविविक्ता धीर्येषां ते, खलाः, सहेश्वरानीश्वरसहितान्,
हरेः प्रियान् सतः साधून्, अवमन्यन्ति अवजानन्ति ॥ ९ ॥ किं च एवं वर्त्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थमपि स्फुटं न जानन्तीत्याह ।
सर्वे विवृतिः । सर्वेषु तनुभूतसु जीवेषु शश्वत् सर्वदा, अवस्थितमन्तर्यामितयाऽवस्थितम्, तथापि, खं भूतेष्वाकाशं यथा तथा निर्लेपम्,
आत्मानमात्मात्मानमित्यर्थः । अभीष्टं निरतिशयपुरुषार्थरूपम्, वेदोपगीतं वेदान्तवेद्यस्वरूपस्वभावम्, ईश्वरं न च नैव शृण्वते ।
तद्वात्तामपि न शृण्वन्तीत्यर्थः । तर्हि ते किं कुर्वन्तीत्यत आह । अबुधा अज्ञाः ते, मनोरथानां वार्त्ताया व्यवयामिषमद्यसेवाविषयाणां
वार्त्ताविधानमात्रेण, प्रवदन्ति निवृत्तिपरं सन्तमपि वेदं प्रवृत्तिपरतया वर्णयन्तीत्यर्थः । 'वेदोपगीतं च न शृण्वते' इत्यनेन तेषां
वेदार्थतत्त्वावगमोऽपि न विद्यत इति सूचितम् । 'उपासितस्त्रियः गृहेषु मैथुन्यसुखेषु' इवेत्यनेन व्यवययो निन्दितः । 'वृत्त्यै परं
प्रति पशूनतद्विदः' इत्यनेन यागीयमांसभक्षणमपि निन्दितम् । तथा तुल्यन्यायाद्यागीयसुरापाननिन्दाप्यभिप्रेता । 'श्रिया विभूत्या'
इति विचिनिन्दा च कृता ॥ १० ॥ ननु 'धर्मप्रज्ञासंपत्त्यर्थं स्त्रियमुद्वेहेत्' 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' 'पशुमालभेत्' 'यजमानपञ्चमां इडां
भक्षयन्ति' 'हुतशेषमदनोयात्' 'सौत्रामण्यां सुरापहान् गृह्णाति' 'प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्' इत्यादिभिः शास्त्रैर्व्यवायादीनां नियमि-
तत्वात् किमिति तन्निन्दा क्रियते इत्यत आह । लोक इति । जन्तोः प्राणिमात्रस्य, व्यवयः स्त्रीसङ्गश्च आमिषमद्ययोः सेवा च तास्तु,
नित्याः रागत एव नित्यप्राप्ताः, तत्रामिषसेवा मांसाशनं, मद्यसेवा मद्यपानम्, अतः तत्र तासु, नोदना 'ब्राह्मणोऽहरहः संध्या-
मुपासीत' इतिवद्विधिः, न हि सर्वथा नैव विद्यते । ननु 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादिविधिरस्त्येवेति चेत्सत्यं नह्यमपूर्वविधिः
रागप्राप्तत्वात् । 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ' इति वचनात् । किं तु नियमविधिरूपेण व्यवस्थाप्यते । तदाह । तेषु व्यवयादिषु, विवाहयज्ञ-
सुरापहैः, व्यवस्थितिव्यवस्थामात्रं क्रियते । विवाहविषयक एव व्यवयो युक्तः । यज्ञ एव आमिषसेवा युक्ता । सौत्रामण्यामेव
मद्यसेवनं युक्तमिति नियमविधिरूपेण दोषाभावमात्रमेव प्रदर्श्यते, न तु तदावश्यकत्वम् । नन्वेवं नियमविधिरूपेणापि पक्षे तदा-
वश्यकत्वं प्राप्तं तत्किमिति निन्द्यते तत्राह । आसु व्यवयादिसेवासु, निवृत्तिः इष्टा परिसंख्यैव हितावहा । अयं भावः । या
व्यवस्थितिरुक्ता नायं नियमविधिः । यदा तु परिणीतापरिणीतयोर्विकल्पेन प्राप्तिः स्यात् । यज्ञायज्ञयोश्च विकल्पेनामिषसेवा प्राप्ता
स्यात्, सौत्रामण्यां तदन्यत्र च मद्यसेवा प्राप्ता स्यात्तदा तु नियमविधिसंभवः स्यात् । रागतः प्राप्तानां तु सर्वत्रापि विशेषेण
विकल्पानुपपत्तिः 'नियमः पाक्षिके सति' इति वचनात् तत आसु निवृत्तिरिष्टेत्यनेन परिसंख्यैव प्रदर्शिता । 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ
परिसंख्या विधीयते' इति वचनात् । तत्र रागप्राप्ते व्यवयादौ अन्यत्र नियमवत् प्रतीयमाने परिणीताविषयकव्यवयादिप्राप्तौ
चाप्रवर्त्तनं परिसंख्येति तदर्थेक्षणात् । स्त्रियं न गच्छेद्यदि रागो गच्छेत्तर्हि ऋतावेव भार्यामेव । आमिषं न सेवेतैव यदि रागतः
सेवेत चेद्यज्ञ एव । मद्यं न पिबेद्यदि रागतः पिबेच्चेत्सौत्रामण्यामेव, वस्तुतस्त्वासु निवृत्तिरिष्टा । ननु निवृत्तिरेवेष्टा तर्हि 'ऋतुस्नातां
तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः' इति दोषश्रवणं न स्यादिति चेन्नैष दोषः । मनसि
कामे सति तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यमिति ॥ ११ ॥ यद्यप्येवं स्वदारादिषु
नियमिता व्यवयाद्यो न निन्दितास्तथाप्युपयोगविशेषमविज्ञाय केवलं देहसुखार्थतयोपयुज्यमाना निन्द्या एवेत्यभिप्रायेणोत्तरमाह
द्वाभ्याम् । तावद्धनस्योपयोगविशेषं वदन् तदन्यथोपयुक्तस्यानर्थहेतुतामाह । धनं चेति । चत्स्वर्थः । धनं तु धर्मः एकः एव फलं
यस्य तद्धर्मैकफलं धर्मैकसाधनमित्यर्थः । प्रतिग्रहादिना संपादितेन धनेन भगवत्प्रीतिकरं धर्ममेव संपादयेत्तु तेन विषयभोगं
संपादयेदिति भावः । एवं चैतत्सफलमिति वक्तुं धर्मं विशिनष्टि । यतो धर्मात्, सविज्ञानं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयप्रकारवैविध्यज्ञान-
सहितम्, ज्ञानं भगवद्याथात्म्यज्ञानम्, अनु ज्ञानादनु तत्पञ्चादित्यर्थः । प्रशान्तिः अशान्ताद्यार्मिषट्कराहित्यं च भवति वै ।
तादृशधर्मैकफलं धनमित्यर्थः । एवं धनं धर्मैकफलमविज्ञाय केचित् केवलमिति शेषः । गृहेषु युञ्जन्ति विषयभोगार्थतया विनि-
युञ्जते । ते दुरन्तवीर्यं कलेवरस्य मृत्युं, न पश्यन्ति । अतस्ते निन्द्या एवेति भावः । कलेवरस्येति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी
वा । कलेवरार्थतया देहसुखार्थं युञ्जन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

धन-वैभव, कुलीनता, विद्या, दान, सौन्दर्य, बल और कर्म आदि के घमंड से अंधे हो जाते हैं तथा वे दुष्ट उन

भगवत्प्रेमी संतो तथा ईश्वरका भी अपमान करते रहते हैं ॥ ९ ॥ राजन् ! वेदोंने इस बातको बार-बार तुहराया है कि भगवान् आकाश के समान नित्य निरन्तर समस्त शरीरधारियों में स्थित हैं । वे ही अपने आत्मा और प्रियतम हैं । परन्तु वे मूर्ख इस वेदवाणी को तो सुनते ही नहीं और केवल बड़े-बड़े मनोरथों की बात आपस में कहते-सुनते रहते हैं ॥ १० ॥ (वेद-विधि के रूपमें ऐसे ही कर्मों के करने की आज्ञा देता है, कि जिनमें मनुष्य की स्वाभाविक प्रवृत्ति नहीं होती) । संसार में देखा जाता है कि मैथुन, मांस और मद्य की ओर प्राणी की स्वाभाविक प्रवृत्ति हो जाती है । तब उसमें प्रवृत्त करने के लिये विधान तो हो ही नहीं सकता । ऐसी स्थिति में विवाह, यज्ञ और सौत्रामणी यज्ञ के द्वारा ही जो उनके सेवन की व्यवस्था दी गयी है, उसका अर्थ है लोगों की उच्छृङ्खल प्रवृत्ति का नियन्त्रण, उसका मर्यादा में स्थापन । वास्तव में उनकी ओर से लोगों को हदाना ही श्रुति की अभीष्ट है ॥ ११ ॥ धन का एकमात्र फल है धर्म; क्योंकि धर्म से ही परमतत्त्व का ज्ञान और उसकी निष्ठा अपरोक्ष अनुभूति सिद्ध होती है, और निष्ठा में ही परम शान्ति है । परन्तु यह किन्ने खेद की बात है कि लोग उस धन का उपयोग घर गृहस्थी के स्वार्थों में या कामभोग में ही करते हैं और यह नहीं देखते कि हमारा यह शरीर मृत्युका शिकार है और वह मृत्यु किसी प्रकार भी टाली नहीं जा सकती ॥ १२ ॥

यद् घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।

एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥

ये त्वनेवविदोऽसन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः । पशून् द्रुहन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ १४ ॥

द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् । मृतके सानुबन्धेऽस्मिन् बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥

ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् । त्रैवर्गिका अक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् सुरायाः घ्राणभक्षः विहितः तथा पशोः आलभनं (विहितं) हिंसा न एवं व्यवायः प्रजया रत्या न इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः ॥ १३ ॥ ये तु अनेवविदः असन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः विस्रब्धाः पशून् द्रुहन्ति प्रेत्य ते च तान् खादन्ति ॥ १४ ॥ सानुबन्धे मृतके अस्मिन् बद्धस्नेहाः परकायेषु (स्थितम्) ईश्वरं हरिं स्वात्मानं द्विषन्तः अधः पतन्ति ॥ १५ ॥ ये कैवल्यमसम्प्राप्ताः ये च मूढतां च अतीताः त्रैवर्गिकाः अक्षणिकाः ते आत्मानं घातयन्ति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किञ्च व्यवस्थयाऽपि व्यवसायाद्यभ्यनुज्ञानं न यथेष्टमपि त्वन्यथैवेत्याह । यदिति । यद्यस्मात्सुराया घ्राणभक्षोऽवघ्राणं स एव विहितो न पानम् । तथा पशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा । अयमर्थः । देवतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालभनं 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिश्रुतेर्न तु हिंसा । 'या वेदविहिता हिंसा न सा हिंसेति कीर्त्यते' इति वचनात् । भक्षणोद्देशेन तु क्रियमाणं हननं लौकिकवद्विषैव । अत्र ह्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा । अतो न यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः । व्यवायोऽपि प्रजया निमित्त-भूतया न तु रत्यै । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति ॥ १३ ॥ एवं भगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां प्रपञ्च्य तन्निष्ठां प्रपञ्चयति ये त्विति पञ्चभिः । अनेवविदः न एवं परं धर्मं विदन्ति ये ते । विस्रब्धा निःशंकाः । अनेन मनोरथो भविष्यतीति विश्रब्धा वा तदानीं तनपोषणेन वा । तैः पशुभिर्विश्रब्धास्ते च पशवः प्रेत्य अमुत्र तान् खादन्ति । 'मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांस-मिहादम्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति वचनात् ॥ १४ ॥ व्यभिचारादिना द्विषन्तः । मृतके देहे । सानुबन्धे पुत्रादिसहिते ॥ १५ ॥ आज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपितास्तरन्ति तत्त्वज्ञस्तु स्वतः । ये तु नात्यंतमज्ञा न च तत्त्वज्ञास्तैरालवर्तिनः पतन्तीत्याह । य इति । कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसम्प्राप्ताः । मूढतामत्यंतजडताम् । अत्र हेतुः । त्रैवर्गप्रधानाः । अक्षणिका उपशान्ति-क्षणरहिता देहादिस्थैर्यबुद्धयो वा स्वयमेवात्मानं घातयन्ति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वोक्तव्यवायादिव्यवस्थामपि संकोचयन्नाह—किञ्चेति । आलभनपदार्थं स्फुटयति—अयमर्थ इति । वायव्यं वायव इदं वायव्यं श्वेतं शुक्लवर्णमजमिति श्रुतिपदार्थः । इति वचनाच्छास्त्रात् । इत्यर्थ इति—आलभने पापाभावात्स्वस्य पशोश्च स्वर्गहेतुत्वात्त-देवकार्यं न त्वितरथेति भावः । "यतो यज्ञे मृता ऊर्ध्वं याति देवे च पैतृके । अतो लोभादालभनं स्वर्गस्य न तु मारणम् ॥"

इति तीर्थोक्तेश्च । यतो हेतोः व्यवस्थापि दुष्करातो हेतोः । केचिदालभनशब्दस्य स्पर्शार्थकतां मन्यमाना यज्ञेषु पशुं निषेधन्ति तदेतत्सच्छास्त्रं विचारार्हं न वेति सुधीभिर्विवेचनीयम् । अन्यत्र सर्वत्रापि यज्ञे विशसनं विहितं तदालभनशब्दस्य विशसनार्थकत्वमेव न तु स्पर्शार्थकत्वम्, यज्ञ आलभनपर्याया हिंसाया विहितत्वादित्यत्र च निषेधकवचनात्स्पृष्टपञ्चादिकल्पनाया बालस्योभनकत्वमेवेति । ततस्तेषां मताग्रह एवात्र बीजं ते वदन्ति “यज्ञे बालं भनं प्रोक्तं देवतोद्देशतः पशोः । हिंसा नाम तदन्यत्र तस्मात्तां नाचरेद् बुधः ॥” इति । परन्त्वनेन वचनेन तेषां कियत्यभिमतार्थसिद्धिर्भवति त एव जानन्तु । सर्वेपि याज्ञिकाः “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा । तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः” इत्यादिवाक्यान्पूरीकृत्यालभनशब्देन हिंसामेव मन्यन्ते स्पर्शार्थतां न क्वचिदपीत्यतः सर्ववैदिकसंमतं पशुविशसनमेवालभनशब्दार्था न स्पर्श इति सच्छास्त्रघंटापथः । अत्रास्माभिः ‘न दद्यामिषं श्राद्धे’ इत्यत्र सप्तमे श्रीमन्महाभारतीयवसूपाख्यानेन समाहितमतोत्र न प्रश्रितमिति । दीपिका—व्यवस्थापि नियमविधिसदृशतयापि । अन्यथैव वक्ष्यमाणप्रकारेणैव । नन्वालभनहिंसयोः को भेद इत्यत आह—अयमर्थः । तथा च—वेदाज्ञापालनार्थं शास्त्रोपहननमालभनं तदनादरेण भक्षणार्थमेव हननं हिंसेति तयोर्भेदः । अत्र तु वेदे तु । अतः सुरापानादेरवघ्राणार्थत्वात् । अतो व्यवयादेः प्रजाद्यर्थत्वात् । इमं चित्तशुद्धयर्थं वेदाज्ञापालनरूपम् ॥ १३ ॥ एवं धर्मम् ‘यद् घ्राणभक्षः’ इत्यादिना विहितम् । स्तब्धा दयारहिताः । निःशंका ऐहिकनिन्दारहितलौकिकभयशून्याः । निशङ्कानां तु देवाराधनादौ श्रद्धैव नास्ति कथं तेषां तत्र प्रवृत्तिरित्युच्यते—अनेनेति । अनेन बलिदानेन । ननु हिंसकतः पशवोति विभ्यतस्तस्मात् नानयन्ति तत्कथमुक्तमनेनेति स्वारस्याभावादाह—तदानीमिति । तदानीं बलिदानपूर्वक्षणे । तेन पोषणेन । तत्कृतवृत्त्यानादिदानहस्तस्पर्शादिना विश्वस्ता एते मद्धितकरा इति कृतविश्वासाः । तान्हिंसकान् । अत्र प्रमाणमाह—यथाहेति । व्याख्यातयं स्मृतिः पुरंजनोपाख्याने । तन्निष्ठां बहिर्मुखप्राप्यम् । एतेन पशुयागेन । अस्मिंल्लोके यस्य पशोर्मांसमहमक्षि स पशुरमुत्र यमालये मां भक्षयिता भक्षयिष्यति । एतन्मांसस्य मांसशब्दस्य मांसत्वनिरुक्तिमनीषिणः प्रवदतीति स्मृत्यर्थः । विश्वनाथस्तु—एवमुक्तलक्षणं धर्मं न विदन्ति ते ‘या शास्त्रविहिता हिंसा सा हिंसेति कथ्यते’ इत्यादिवान्वयतात्पर्यमज्ञात्वा ये पशुप्राणत एव हिंसन्तीत्यर्थः । विश्वनाथ वधकालेऽप्येतेस्मत्पोषका अस्मान्न हनिष्यन्ति किन्तु शस्त्रदर्शनायाऽस्माभिः खलितुमुपहसन्त्येवेति पालितैः पशुभिः कृतविश्वासास्तान् दुहन्ति घ्नन्त्येव । ततश्च ते पशवस्तान्स्वघातकान् खादन्ति । अत एव योगबलेन यज्ञपशून्प्रत्यक्षं प्रदर्श्य प्राचीनबर्हिषं प्रत्युक्तं श्रीनारदेन—‘भो भो प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वयाध्वरे । संज्ञाविताञ्चोवसंज्ञाजिष्ठेण सहस्रशः । एते त्वा संप्रीतिक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव । संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थिमन्वयः ॥’ इति ॥ १४ ॥ मृतके मरणधर्मके । परकायेष्वप्यात्मानमोश्चरं वसन्तं द्विषन्तः । अभिचारादिनेत्यादिना लौकिकहिंसाग्रहः । अभिचारः श्येतयागादिः । विश्वनाथस्तु—द्विषन्त इति—मांसार्थं पशून्हिंसन्ति लोकान्वा यद्विषन्ति तत्त्वात्मानं हरिमेव द्विषन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ विज्ञाज्ञविलक्षणपुरुषगतमाह—अज्ञा इत्यादिना । अत्र तत्त्वज्ञानाप्राप्तो उपशान्तिवर्जितानां त्रिवर्गे प्रवृत्तिरपि दुःसंघाद्या इत्युच्यते—देहादीति । घातयन्ति कु शयन्ति ‘यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः । तावुभौ सुखमेवेते क्रिश्यत्यंतरितो जनः ॥’ इत्युक्तेः । अंतरालवर्तिनो ज्ञानलवदुर्विदग्धा उपशान्तिक्षणरहिताः क्षणमात्रमपि शान्तिशून्या रजोविक्षिप्तमतय इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे सर्वं हि पदार्थजातं देहादि क्षणिकमेव नित्यप्रलये तथाभ्युपगमात्, तथापि नास्ति तत्र क्षणिकं क्षणिकत्वज्ञानं येषामिति देहादिस्थैर्यबुद्धय इति व्याख्यातम् । विश्वनाथस्तु—अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपिता भवन्ति तत्त्वज्ञास्तु स्वतः । ये त्विति तैः । कैवल्यप्रापकज्ञानशून्या नापि पश्चादिवन्मूढाः । तर्हि किं ज्ञानार्थिनो भक्त्यर्थिनो वा, न, त्रैवर्गिका धर्मार्थकामपराः । भवन्तु कदाप्यवसरे हरिकथां शृण्वन्ति, न, अक्षणिकाः क्षणमात्रमध्यवकाशं न लभन्ते । तर्हि ये आत्मानमेव घातयन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

किंच व्यवस्थापि व्यववायानुज्ञानं न यथेष्टं किं त्वन्यथैवेत्याह—यदिति । यत् यस्मात् सुरायाः घ्राणभक्षः अवघ्राणं स एव विहितो न पानम् । तथा पशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा । अत्रेदं बोध्यम् । देवतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालभनम् । ‘वायव्यं श्वेतमालभेत’ इत्यादिश्रुतेः । तत्तु न हिंसा । ‘या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति कोर्यते ।’ इति वचनात् । यज्ञेऽपि भक्षणोद्देशेन तत्क्रियमाणं तु लौकिकहननवद्विसैव । अत्र त्वालभनमेव विहितं न तु हिंसा अतो न यथेष्टभक्षणाऽभ्यनुज्ञेति । एवं व्यववायोऽपि प्रजया पुत्रोत्पत्तिनिमित्तेनैव विहितो न रत्यै रतिसुखार्थम् । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः इति टीकाकाराः व्यवस्थितस्तेषु इति । प्राक्सूचितव्यवस्थाविवरणत्वेनेमं श्लोकं व्याचक्षते । यद्वा । अधिकारिभेदेन व्यवस्था । तथा हि लोके त्रिधा जनाः । विषयेष्वत्यासक्ता नात्यासक्ता अनासक्ताश्च । सर्वे तेऽपि शास्त्रप्रामाण्याभ्युपगन्तारः तदनभ्युपगन्तारश्च । तत्रान्याः शास्त्रप्रामाण्यानभ्युपगन्तारो नास्तिकास्तानधिकृत्य “मुखबाहूरुपादेभ्यः” इत्याद्युक्तम् । अभ्युपगन्तारोऽपि द्विधा । शास्त्रतात्पर्यविचारे शक्तास्तत्राशक्ताश्च । तत्रान्यान् अधिकृत्य ‘दूरे हरिकथाः केचित्’ इत्यादि कथितम् । विचारे शक्ताश्च अनुजुह्वयाः ऋजुह्वयाश्च । तत्राद्या दुराग्रहप्रस्ताः आपातदर्शिनो ये, विप्रो राजन्यवैश्यो च इति श्लोकद्वयेनोक्तः ।

केचित्ततोऽप्यधमाः । 'ये रजसा घोरसङ्कल्पा' इत्यादिनोक्ताः । उभयेऽपि ज्ञानलवदुर्विदग्धाः उपदेष्टुमशक्या उपेक्ष्या एव । ये तु विषयेष्वत्यासक्ताः ऋजुहृदयास्तान् प्रति 'व्यवस्थितिस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञ' इत्यादि व्यवस्था । ये च नात्यासक्ता ये चानासक्ता मुमुक्षवो गृहस्थाः ये तादृशा गृहस्थभिन्नास्तान् । 'त्रीन्प्रति यद्घ्राणभक्ष' इति वाक्यस्य तन्त्रप्रयुक्तार्थभेदेन व्यवस्था । तत्र नात्यासक्तान् प्रति अर्थ उक्त एव अनासक्तान् मुमुक्षून् गृहस्थान् प्रति तु यत् यथा सुराया घ्राणभक्षः घ्राणरूपं भक्षणमपि घ्राणमात्रमपीत्यर्थः । अविहितः न विहितः घ्रातिरग्रेयमद्ययोरिति निषेधात् । नवर्थ अकारोऽव्ययं पृथक् पदम् । 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति कोषात् । श्रियं भागवती वा स्पृहयन्ति भद्राम् इति तृतीयस्कन्धे स्वाभ्यादिभिर्व्याख्यातत्वाच्च । तथा हिंसारूपं पशोरा-लभनमपि न विहितम् । हिंसालभनयोः विशेषणविशेष्यभावः । हिंसेति हेतुगर्भता एवं व्यवयोऽपि प्रजया हेतुना रत्यै रत्यर्थं वा न विहितः अनासक्तानां प्रजारयोः कामाभावान् । किन्तु गृहस्थस्य स्वदाररक्षणनिमित्तः "युष्माकं कामविहन्ता पातको स्यात्, 'ऋनुस्नातां तु यो भार्याम्' इत्यादिवाक्यबोधितदोषानुद्भवमात्रनिमित्तो वा निषिद्धरजोदर्शनादिव्यतिरेकेण विहितः संभवतीति । अत्रैकस्य नकारस्य आवृत्त्याऽन्वयः । 'शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः, तान्यहं वेद नो जनाः' इत्यादिभागवत-शैलीसिद्धः । अनासक्तान् गृहस्थभिन्नान् प्रत्यप्ययमेवार्थः । तत्र दाररक्षणादिनिमित्तो व्यवयोऽपि न प्राप्नोतीत्येतावान् विशेषः । ननु अनासक्तान् गृहस्थभिन्नान् प्रति उक्तोऽर्थः संगच्छतां नाम तादृशान् गृहस्थान् प्रति प्रथमोऽर्थ एव किं न स्यादिति चेत् । न तावत्तेषां सुराप्रसक्तिः यतः ऋद्धिकामस्याप्रचितो मुखेतरच्छिद्रैः सोमस्त्राविणः मुखेन सोमवामिनः राव्यच्युतस्य नृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागो विहितः । तत्रानासक्तानामुक्ता कामना उक्तं निमित्तं वा न संभवति । कुतः सौत्रामण्य-नुष्ठानं कुतस्तारां सुराप्राशनप्रसक्तिः । नापि हुतशिष्टमांसमभक्षणप्रसक्तिर्यज्ञे—पश्चालम्भनप्रसक्तिश्च हिंसामांसादिनिवृत्तानां दयाद्रीणां तेषां प्रायः सकामविषयपश्चालम्भनयज्ञानामप्राप्तेः । निमित्तादिना कथञ्चित्प्राप्तौ तदनुकल्पमात्रेण कर्मोन्तरेण वा निर्वाहे बलाद्धिंसामांसभक्षणादौ शास्त्रस्याप्यप्रवर्त्तकत्वात् अत एवानुकल्पबोधकशास्त्रमपि सार्धम् । यतो वेदो निवृत्तिपरोऽपि विषयासक्तान् धर्मं स्थापयितुं दुष्टान् पुत्रान् हितकारी चतुरः पितेव विषयप्रवृत्तिमिवोपदिश्य शनैः विषयेभ्यो निवर्त्तयति न पुनर्निवृत्तान् बलात्प्रवर्त्तयति । श्रीभागवतं च बहुशः हिंसामांसादिनिवृत्तिमेवोपदिशति । अतस्तदभिप्रायोऽपि न कदाचित् हिंसामांसादिप्रवृत्तिलेशोऽपि संभवति । अत उक्तमर्थं युक्तं मन्यामहे । न चैकोच्चारणेऽर्थो नैक्यं दोषः । तन्त्रादिना व्याकरणे तावदनेकार्थता प्रसिद्धैव । चतुःश्लोकीभागवतव्याख्यानादौ चक्रवर्त्यादिभिस्तन्त्रस्याश्रयणाच्चेति । हिंसामांसनिषेधादिवाक्यानि भागवते भारतेऽन्यत्र च स्पष्टानीति न लिख्यन्ते । अत्यासक्तान् गृहस्थानधिकृत्य प्रवृत्तानि वाक्यानि त्वेत्तद्वाधाय नांलमिति तदेवं संक्षेपतो व्यवस्था । ये अत्यन्तासक्ता गृहस्थास्ते व्यवयादिषु यं विना स्थातुं न शक्नुयुस्ते देशाचाराद्यनुरोधेन तत्तन्मात्रमुपयुञ्जीरन् । तत्रापि स्वपत्न्यामेव व्यवयं यज्ञे एव मांसं सौत्रामण्यामेव सुराम् । ये च नात्यासक्ता गृहस्थास्ते यथोपयोगमात्रं ऋतुस्नातायामेव संतानार्थमेव स्त्रीचारित्ररक्षार्थमेव च व्यवयं यज्ञे हुतशेषमेव मांसं सौत्रामण्यामेव सुराघ्राणमेवोपयुञ्जीरन् । येऽनासक्ता गृहस्थास्ते च स्वस्वोरक्षणमात्रार्थं व्यवयं सेवेरन् । न कापि मांसं न च सुराघ्राणमपि । गृहस्थभिन्ना अनासक्तास्तु तेषु न किमपीति । विस्तरभयादुपरम्यते ॥ १३ ॥ पुनः पूर्वोक्तान् दुर्विदग्धान्निन्दति—ये इति । ये त्वनेवंविदः न एवं धर्मं विदन्ति असन्तः स्तब्धाः अविनीताः सन्तो वयमित्यभिमानवन्तः अतो विश्रब्धाः अनेन मनोरथो भविष्यतीति विश्वस्ताः । यद्वा । तदानीन्तनपोषणेन पशुभिर्विद्वस्ताः अपि दयारहिताः पशून् दुहन्ति वृन्ति तांश्च ते पशवोऽपि प्रेत्य परलोकं यमपुरं गत्वा खादन्ति ॥ १४ ॥ द्विषन्त इति । सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते मृतके शवतुल्ये स्वदेहे बद्धः स्नेहो यैस्ते ये परकायेषु जीवरूपेण स्थितमीश्वरं हरिं स्वात्मानमेव दुहन्ति ये मांसार्थं पशून् हिंसन्ति लोकान् वा यद्द्विषन्ति इत्यर्थः । तद्दोषादधः नरके पतन्ति ॥ १५ ॥ ये इति । अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकम्पितास्तरन्ति स्वत एव तरन्ति । ये तु कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसंप्राप्ता मूढतां चातीता अतो नात्यन्तमज्ञाः न च तत्त्वज्ञाः किन्त्वन्तरालवर्त्तिनो विज्ञाभिमानिनः स्तब्धा अविनीताः त्रैवर्गिकास्त्रिवर्गव्यापृताः अचणिकाः श्रवणा द्यवसरहीनाः शरीरादिस्थैर्यबुद्धयो वा ते आत्मानं घातयन्ति नरकादिपातसाधनं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

व्यवस्थयापि नियमविधिसदृशतयाऽपि अन्यथैव वक्ष्यमाणप्रकारेणैव नन्वालम्भनहिंसयोः को भेद इत्यपेक्षायामयमर्थः तथा च वेदाज्ञापालनार्थं शास्त्रीयहननमालम्भनं तदनादरेण भक्षणार्थमेव हननं हिंसेति तयोर्भेदः अत्र तु वेदे तु अतः सुरापानादेः अवघ्राणार्थत्वात् अतो व्यवयादेः प्रजावर्त्तत्वात् इमं चित्तशुद्धयर्थं वेदाज्ञापालनरूपम् ॥ १३ ॥ तन्निष्ठां तेषां बहिर्मुखानां प्राप्यम् अनेन पशुयागेन मांसेति अस्मिन्लोके यस्य पशोर्मांसमहमग्निं स पशुरमुत्र यमालये मां भक्षयिता भक्षयिष्यति एतन्मांसस्य मांस-शब्दस्य मांसत्वं निरुक्तिं मनीषिणः प्रवदन्तीति स्मृतिवाक्यार्थः ॥ १४ ॥ स्वात्मानमेव परकायेष्वपि वसन्तमीश्वरं द्विषन्तः केनाऽभिचारादिना अभिचारः श्रेयनादिना हिंसा आदिना लौकिकी हिंसा गृह्यते ॥ १५ ॥ अन्तरालवर्त्तिनः ज्ञानलवदुर्विदग्धाः उपशान्ति-

क्षणरहिताः क्षणमात्रमपि शान्तिशून्याः रजोविक्षिप्तमतय इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे सर्वं हि पदार्थजातं देहादि क्षणिकमेव नित्यप्रलये तथाभ्युपगमात् तथापि नास्ति तत्र क्षणिकं क्षणिकत्वज्ञानं येषामिति देहादिस्थैर्यबुद्धय इति व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

मृतके शरीरे ॥ १५-२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ सुरामिषसेवाव्यायानामुपयोगविशेषान्वदनं केषाञ्चित्तदज्ञानमाह—स्वप्राणभक्ष इति । सुरायाः यज्ञ इत्यादिः पशोरित्यस्य भक्ष इत्यन्तः यज्ञे सुरायाः तथा पशोश्च भक्षः यज्ञीयसुरामिषसेवेत्यर्थः । स्वप्राणभक्षो विहितः प्राणः परमात्मा प्राणन-हेतुत्वात् तथा च “श्रुतिः को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति प्राणशरीरकत्वाद्वा तथा च श्रुतिः “मनोमयः प्राणशरीरनेता” इति स्वप्राणशरीरकस्य परमात्मनो भक्षणतया विहितः स्वयज्ञसादृगुण्यार्थं स्वप्राणशरीरकपरमात्मनो भक्षणतया यज्ञीयसुरामिषसेवाविहितेत्यर्थः । यत् प्राणभक्ष इति पाठेऽऽवघ्राणात्मको भक्षः नतु पानादनत्मक इत्यर्थः । एवं चेन्न दुष्यति प्रत्युत विशुद्धो भवति अन्यथा तु दुष्यत्येवेति भावः । तथा च गीतं भगवता—

“यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वर्घं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥

इति च एवं चेदालम्भनं न हि सात्मकं किन्तु पञ्चात्मोज्ज्वलात्मकं भवतीत्याह—आलम्भनं न हि सेति । तथा च श्रुतिः “न वा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यसि देवान् इदेषि पथिभिः सुगेभिः यत्र यान्ति सुकृतो न दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु” इति प्रजयेत्यध्ययनेन वसतीति वद्वेत्त्वर्थे तृतीया न रत्यै न रतिमुखार्थम् एवं चेत्पितृवृणाद्विमुक्तो भवति । तथा च श्रुतिः “त्रिभि-ऋग्वान् जायत” इत्युपक्रम्य प्रजया पितृभ्य इति इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः न रत्यै इति यदिममिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ इत्थमजानतां निष्ठां प्रपञ्चयन् गतिमाह—ये त्विति पञ्चभिः । एवम्विधं धर्मं न विदित्यनेवम्विदः अत एवासन्तः स्तब्धा अविनीताः सद्भिमानिनः सन्तो वयं इत्यभिमानवन्तः विस्त्रब्धा निःशङ्काः पशून् दृष्ट्वा हि द्रोहविषयाणां पशूनां कर्मत्वविवक्षायामुपपद्विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी” इति न्यायात्कुधदुहेति चतुर्थी बाधित्वा कर्मणि द्वितीया ते च पशवः प्रेत्यामुत्र तान् द्रोहयन् प्रेतान् खादन्ति ॥ १४ ॥ किञ्च, अभिचारादिना द्विषन्तः परकायेषु कृतो द्वेषस्तदन्तरात्मनि स्वस्यात्मनि भगवत्येव पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेण स्वात्मानम् हरिमीश्वरम् इत्युक्तं सातुवन्वे पुत्रकलत्रादिसहिते मृतके शवतुल्ये स्वदेहे बद्धः निरुद्धः स्नेहो येषां तेऽधः नरके पतन्ति ॥ १५ ॥ किञ्च, एषां सद्रतिः सर्वथा दुर्लभेत्यभिप्रेत्याह—य इति । कैवल्यं ज्ञाननिष्ठासम्प्राप्ताः मूढतां वा अनीता अप्रापिताः ते त्रैवर्गिकास्त्रैवर्गप्रधाना अक्षणिका उपशान्तिक्षणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्धयो वा स्वात्मानं घातयन्ति केवलमज्ञास्तत्त्व-विदुषदेशात्तरन्ति ज्ञाननिष्ठास्तु स्वत एव अन्तरिता मूर्खास्तु नोभयथेत्यभिप्रायेण कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चानीताश्च मूढताम् इत्युक्तम् आत्मानं घातयन्तीत्यस्यात्मनो सत्यप्राणरूपामन्ततः स्थावरतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

व्यवायादीनां यज्ञेषु विहितत्वमर्थादुक्तं तद्विधानप्रकारमाह—यद्वाणेति । अयमर्थः सुराया घ्राणभक्ष इति यत् स विप्रादीनां देवयज्ञविशेषे विवक्षितः । तथा यत्पशोरालम्भनं तत् देवयज्ञे विहितं पशुमालभेतेति हिंसा न विहिता “न हिंस्यात्सर्व-भूतानि” इति च यथा घ्राणभक्षादिकं विहितमेवं व्यवायः पितृयज्ञे प्रजया सन्तत्यर्थं विहितो रत्यै इन्द्रियभोगार्थं न अत्रापि व्यवायाख्यपितृयज्ञे क्षत्रियस्य घ्राणभक्षमन्तरेण सुराविहिता—

“व्यवाययज्ञे मयन्तु सोमात्मकतयेष्यते । क्षत्रियादेनं विप्राणां विप्रो दोषेण लिप्यते ॥

अवगतः प्रवृत्तिः स्वाद्रागो दोषस्य कारणम् । प्राणभक्षोऽथवा यज्ञे दैवे सर्वस्य चेष्यते” ॥

इति चोक्तं किमत्र कथितमत्राह—इममिति । धर्मस्वरूपाज्ञानमेव भ्रान्तिकारणमित्यर्थः—

“यज्ञेष्वालम्भनं प्रोक्तं देवनोद्देशतः पशोः । हिंसानाम तदन्यत्र तस्मात्तां नाचरेद्बुधः ॥

यतो यज्ञे मृता ऊर्ध्वं यान्ति दैवे च पैतृके । अतो लोभादालम्भनं स्वर्गस्य तु न मारणम्” ॥

इति वचनाद्यज्ञे पशोरालम्भनं न मारणमित्युक्तम् ॥ १३ ॥ तत्र के मारका मारकानां पशूनां किं तत्फलमित्यत्राह—ये त्विति । असन्तोऽप्रशस्तकर्माणः त्रैवर्गिकाणां स्वहतपशुभिः खादनमेव प्रेत्य यजनफलम् ॥ १४ ॥ किञ्चाभेदज्ञानात्ततोऽप्यधिक-

दुःखकरो लोकः स्यादित्याह—द्विषन्त इत्यादिना । स्वात्मानं स्वाधारं स्वस्मिन्नाप्तं च “स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः । परकायेषु स्वकायेषु च सन्तं कायिनो जीवादन्यं द्विषन्तो ऽसहमानाः आप्तत्वादात्मशब्दोक्तं स्वस्मिन्नपि परेषु च—

“जीवादन्यं न पश्यन्ति श्रुत्वैवं विद्विषन्ति च । एतांस्त्वमासुरान्विद्धि लक्षणैः पुरुषाधमान्” ॥

इति स्मृतिः । प्रतीतार्थबाधिका ॥ १५ ॥ एतदेव विशदयति—ये कैवल्यमिति । ये कैवल्यं यथार्थज्ञानम् असम्प्राप्ताः ये च मूढताञ्चातीताः पण्डितं मन्यास्ते त्रिवर्गसाधनयोग्यमभिजन्म यस्य स तथा तादृशमात्मानं पातयन्ति तमसीति शेषः । यद्वा, अभेदज्ञानिनां गतिमुक्तवेदानीं मिश्रज्ञानिनां स्थितिमाह—य इति । केवलो हरिरिति ज्ञानरहिताः अस्मादृशो न भवति भगवान् किन्तु ग्रामणिवत्प्रयोजक इति ज्ञानवन्तो ये ते भुक्तपुण्यफलाः आत्मानं स्वर्गान्मनुष्यलोकं प्रति पातयन्ति ‘ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्’ इति च ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशनी

किञ्च, व्यवस्थयापि व्यवयाद्यभ्यनुज्ञानं न यथेष्टम् अपि त्वन्यथैवेत्याह—यत् यस्य त् सुरायाः घ्राणभक्षः अवघ्राणमेव भक्षो विहितः नतु यथेष्टं पानं तथा पशोरालभनं वैधर्हिसा किञ्चिदङ्गच्छेदनमेव न तु हिंसा बधः । व्यवयायोऽपि प्रजया हेतुना न तु रमणार्थम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तलक्षणं धर्मं न विदन्तीति ते “या शास्त्रविहिता हिंसा न सा हिंसेति कथ्यते” इत्यादिवाक्यार्थतात्पर्यम-बुद्ध्वा ये पशून् प्राणत एव हिंसन्तीत्यर्थः । विस्त्रब्धाः वधकालेऽप्येतेऽस्मदालका अस्मान्न हनिष्यन्ति किन्तु शास्त्रदर्शनेन उग्रहसि-तुमस्माभिः सह खेलन्त्येवेति पालितैः पशुभिः क्वाविश्वासाः तान् दुहन्ति हन्त्येव ततस्ते च पशवः प्रेत्य अमुत्र तांश्च स्वघातकान् खादन्ति “मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति वचनात् । यथा च योगबलेन यज्ञपशून् प्रत्यक्षं प्रदर्श्य प्राचीनवर्हिषं प्रत्युक्तं श्रीनारदेन—

“भो भो प्रजापते ! राजन् ! पशून् पश्य त्वयाऽध्वरे । संज्ञितान् जीवसङ्गान् निर्घृणेन सहस्रराः ॥

एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव । सम्परेतमयः कूटैरिहन्दन्त्युत्थितमन्यवः” ॥

द्विषन्त इति । मांसार्थं पशून् हिंसन्ति लोकान् वा यद्विषन्ति तत् स्वात्मानं हरिमेव द्विषन्तीत्यर्थः । मृतके स्वदेहे ॥ १४-१५ ॥ अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकम्पितास्तन्ति तत्त्वज्ञास्तु स्वतः ये तु नात्यन्तमज्ञा न च तत्त्वज्ञास्तेऽन्तरालवर्तिनः पतन्तीत्याह । ये इति । कैवल्यमसम्प्राप्ताः कैवल्यप्रापकज्ञानशून्या इत्यर्थः । नापि पश्चादिवन्मूढाः तर्हि किं ज्ञानार्थिनो वा न त्रैवर्गिकाः धर्मार्थकामपराः भवन्तु तदपि कदाप्यवसरं प्राप्य हरिकथां श्रोष्यन्ति न अक्षणिकास्तत्र क्षणमात्रमप्यवकाशं न लभन्ते तर्हि ते आत्मानमेव घातयन्ति ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अभ्यनुज्ञाविषयेऽपि व्यवयादेर्यथा ग्रहणं तद्दर्शयन् यथेष्टाचरणपराणां मोहमाह—यद्घ्राण इति । यद्यस्मात्सुरायाः घ्राणभक्षो विहितः अवघ्राणं प्रतिपादितं नतु पानं तथा पशोरालभनं वेदाज्ञयाऽधिकारिविशेषविषयिण्या यज्ञे देवतोद्देशेन पशुहन्तं न हिंसा एवं व्यवयायः प्रजया हेतुभूतया नतु रत्यै इन्द्रियप्रीतये इमं विशुद्धं यथेष्टव्यवयायामिषमद्यसेवाविपरीतं स्वधर्मं घोरसङ्कल्पाः कामुकाः न विदुरतोऽधः पतन्तीत्यन्तिमेन मुह्यन्तीति पूर्वेण वा सम्बन्धः ॥ १३ ॥ ये तु अनेर्वविदः उक्तरहस्यानभिज्ञाः असन्तः अशिष्टाः स्त्रब्धाः सद्धिमुखाः यतः सद्भिमानिनः विस्त्रब्धा दण्डधरे नास्तीति विश्वस्ताः पश्चादलम्भनस्येदमेव फलमिति विश्वासवन्तो वा यज्ञमिषेण मांसभक्षणार्थं पशून् दुहन्ति, प्राणहरणपर्यन्तां पोडां जनयन्ति तान् ते पशवः प्रेत्य मरणं प्राप्य यमलोकादौ खादन्ति ॥ १४ ॥ तान्खादन्तीति पशुद्रोहफलमुक्तमथ यदर्थं पशून् दुहन्ति तद्दर्शयन् पशुद्रोहस्य फलान्तरमाह—अस्मिन्नेहे मृतकं मरणधर्मिणि सानुबन्धे कलत्रापत्यादिसहिते बद्धस्नेहाः देहाद्यर्थं पशुप्राणहरा इत्यर्थः । स्वात्मानं स्वस्वरूपमधःपातकतया परकायेषु परात्मानमिति शेषः । उभयत्रेश्वरं नियन्तृतया वर्त्तमानं हरिं द्विषन्तोऽधो नरकादौ त्रिविधेन द्रोहेण पतन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ मरणानन्तरं अधःपातस्तेषां भविष्यत्येतन्मात्रं न किन्तु जीवमाना अपि पतिष्यन्त्येवेत्याह—ये इति । केवलस्यानुपमस्य भावः कैवल्यमनुपमं पाण्डित्यसम्प्राप्ताः मूढतां बाल्यमतीताश्च त्रैवर्गिका धर्मार्थकामप्रधानाः अक्षणिकाः देहाद्यनित्यत्ववादिनः क्षणिकास्तद्विपरीताः देहादिस्थैर्येबुद्धयः आत्मानं नानाकलशैः घातयन्ति जीवन्मृता भवन्तीत्यर्थः—

“यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः । तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः” ॥

इति तृतीयस्कन्धस्थविदुवरचनाच्च ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च व्यवस्थयापि व्यववायानुज्ञानं यथेष्टं किं त्वन्यथैवेत्याह—यदिति । यस्मात् सुरायाः प्राणभक्षः अवघ्राणं स एव विहितो न पानम् । तथा पशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा । अत्रेदं बोध्यम् । देवतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालभनम् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिश्रुतेः । तत्तु न 'हिंसा या वैदविहितहिंसा सा न हिंसेति कीर्त्येत' इति वचनात् । यज्ञेऽपि भक्षणोद्देशेन तत्क्रियमाणां तु लौकिकहननवद्विषैव । अत्र त्वालभनमेव विहितं न तु हिंसा अतो न यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेति । एवं व्यववायेऽपि प्रजया पुत्रोत्पत्ति-निमित्तेनैव विहितो न रत्यै रतिमुखार्थम् । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः ॥ १३ ॥ एवं भगवद्विमुखानां बहुदोषान् प्रपञ्च्य तेषां निष्ठां प्रपञ्चयति—ये त्विति पञ्चभिः । ये तु अनेवविधं न एवंविधं धर्मं विदन्ति ते । न चान्यान् पृच्छन्ति तत्र हेतुमाह—स्तब्धा अविनीताः इति । तत्रापि हेतुमाह—सदभिमानीन इति, सन्त एव वयमित्यभिमानवन्त इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—असन्त इति, पापवासितान्तःकरणा इत्यर्थः । अतो विश्रब्धाः अनेन मनोरथो भविष्यतीति विश्रब्धाः । यदा तदानीन्तनपोषणेन पशुभिर्विश्रब्धाः अपि दयारहिताः पशून् द्रुहन्ति हनन्ति तांश्च ते पशवोऽपि प्रेत्य परलोकं यमपुरं गत्वा खादन्ति । तदुक्तम् 'मांसभक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहादम्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिण' इति ॥ १४ ॥ ये तु परकायेषु स्थितान् जीवान् द्विषन्तो वर्तन्ते स्वात्मानमेव द्रुहन्ति यतस्तद्दोषादधः नरके पतन्तीत्यन्वयः । यतो जीवानां भगवदंशत्वात्तद्वेषो भगवत्येव पर्यवस्यतीत्यधः पतने हेतुं सूचयन्नाह—ईश्वरं हरिं द्विषन्ते इति । द्वेषे हेतुमाह—मृतक इति । सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते मृतके शत्रुतुल्ये स्वदेहे बद्धः स्नेहो यैस्ते देहाद्युपलानासक्त्याऽन्यान् द्विषन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकम्पितास्तरन्ति तत्त्वज्ञास्तु स्वत एव तरन्ति ये तु कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसम्प्राप्ता मूढतां चातीता अतो नात्यन्तमज्ञाः किन्तु विज्ञाभिमानिनस्तब्धाः । तत्र हेतुमाह—अक्षणिका इति श्रवणाद्यव-सररहिताः । तत्र हेतुमाह—त्रैवर्गिका इति, त्रिवर्गार्थे व्यापृताः । ते आत्मानं घातयन्ति, नरकादिपातसाधनं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रसिद्धा एवैवम्भूता इति सूचयति—हीति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च व्यवस्थयापि व्यववायानुज्ञानं यथेष्टा अपि तु अन्यथैवेत्याह । यदिति । यद्यस्मात्, यः सुरायाः भक्षः विहितः, स तु, घ्राणभक्षः विहितः । न तु साक्षात्तत्पानम् । तथा पशोः यत्, आलभनं विहितं, तत् आलभनं तत्पशुविधानमेव, न तु हिंसा तदङ्गच्छेदनादिना तत्प्राणत्याजनं, एवं व्यववायः मैथुनाचरणं प्रजया निमित्तेन विहितः, न तु रत्यै विषयभोगार्थम् । अतः मनोरथवादिनः, इमं विशुद्धं स्वधर्मं, न विदुः । अत्र धार्मिकानन्दग्रन्थे आशाधरभट्टाः । 'यस्मिन् कर्मणि, सुरायाः विधान-मिति शेषः । तत्र निष्कामयाज्ञिकानां घ्राणभक्षो विहितः न तु स्वरूपतः सुरापानम् । घ्राणभक्षस्यापि साक्षात् भक्षतुल्यत्वदर्शनात् । तथा च स्मृतिः । 'उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं प्रकुर्वीत आघ्राय पितृसेवितम्' इति । कर्तुर्निष्कामत्वेन प्रतिनिधिद्वारेणैष्टिसिद्धौ कर्मवैगुण्यशङ्का नास्त्येव । स्वरूपतः कर्मत्यागस्तु भगवन्मतवेदिनां नास्त्येव । तथा तेनैव प्रकारेण, पशोर्घृत-मस्य पिष्टमयस्य वा मनुप्रोक्तप्रतिनिधिरूपस्य, आलभनं विहितम् । न तु प्रत्यक्षपशोः, एवं व्यववायः प्रजया हेतुभूतया, विहितः न तु रत्यै विषयभोगार्थं जरत्कारुप्रभृतिषु तथा दर्शनात् । 'इमं विशुद्धं धर्मं सकामा न विदुः' इति । अत्र विशेषस्तु 'देवतापितृयागार्थ-मध्यजादेश्च हिंसनम् । न कर्तव्यम्' इति शिक्षापञ्जीश्लोकस्यार्थप्रकाशिकाख्यटीकातो ज्ञेयः ॥ १३ ॥ इत्थमजानतां निष्ठां प्रपञ्चयन् गतिमाह ये त्विति पञ्चभिः । ये त्विति । ये कर्मजडाः, एवंविधं धर्मं न विदन्तीत्यनेवविदः, अत एव असन्तः, ते स्तब्धा अविनीताः 'सदभिमानीनः वयं सन्त' इत्यभिमानवन्तः विश्रब्धाः निःशङ्काः सन्तः, पशून् द्रुहन्ति, द्रोहविषयाणां पशूनां कर्मत्वविवक्षायां 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात् 'क्रुधद्रुह'—इति चतुर्थी बाधित्वा कर्मणि द्वितीया । ते पशवश्चापि, प्रेत्य अमुत्र, तान् खादन्ति च ॥ १४ ॥ किं च । द्विषन्त इति । परकायेषु द्विषन्तः अभिचारादिना द्वेषकृतः ते, स्वात्मानं तदन्तरात्मानं च, ईश्वरं हरिम् एव, द्विषन्ति, हरेः सर्वान्तरात्मत्वात्स द्वेषः भगवत्येव पर्यवस्यतीति स्वात्मानं हरिमीश्वरमित्युक्तम् । सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते, मृतके शत्रुतुल्ये, अस्मिन् स्वदेहे, बद्धः रूढः स्नेहो येषां ते ते, अधः नरके, पतन्ति ॥ १५ ॥ किं चेपां सद्गतिः सर्वधौव दुर्लभेत्यभिप्रेत्याह । य इति । ये कैवल्यमात्मनिष्ठां, असम्प्राप्ताः, ये च, मूढताम् अतोताश्च, नात्यन्तं मूर्खा अपीत्यर्थः । यतः त्रैवर्गिकाः धर्मार्थकामप्रधानाः अतः अक्षणिकाः उपशान्तिक्षरणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्धयो वा । ते आत्मानं, घातयन्ति हि । ये केवलमज्ञास्ते तु तत्त्वविदुपदेशात्तरन्ति । ज्ञाननिष्ठास्तु स्वत एव तरन्ति । अन्तरिता मूर्खास्तु नोभयथेत्यभि-प्रायेण ये कैवल्यसंप्राप्ता इत्याद्युक्तम् । आत्मानं घातयन्तीत्यर्थस्तु आत्मानं स्थावरतां नयन्तीति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

सौत्रामणी यज्ञमें भी सुराको सूँघनेका ही विधान है, पीनेका नहीं । यज्ञमें पशुका आलभन (स्पर्शमात्र) ही

विहित है, हिंसा नहीं। इसी प्रकार अपनी धर्मपत्नीके साथ मैथुनकी आज्ञा भी विषयभोग के लिये नहीं, धार्मिक परम्परा की रक्षा के निमित्त सन्तान उत्पन्न करनेके लिये ही दी गयी है। परन्तु जो लोग अर्थवाद के वचनों में फँसे हैं, विषयी हैं, वे अपने इस विशुद्ध धर्मको जानते ही नहीं ॥ १३ ॥ जो इस विशुद्ध धर्मको नहीं जानते, वे घमंडी वास्तवमें तो दुष्ट हैं, परन्तु समझते हैं अपने को श्रेष्ठ। वे धोखे में पड़े हुए लोग पशुओं की हिंसा करते हैं और मरनेके बाद वे पशु ही उन मारने वालों को खाते हैं ॥ यह शरीर मृतक शरीर है। इसके सम्बन्धी भी इसके साथ ही छूट जाते हैं। जो लोग इस शरीर से तो प्रेम की गाँठ बाँध लेते हैं और दूसरे शरीर में रहने वाले अपने ही आत्मा एवं सर्वशक्तिमान् भगवान् से द्वेष करते हैं, उन मुखों का अधःपतन निश्चित है ॥ १५ ॥ जिन लोगों ने आत्मज्ञान सम्पादन करके कैवल्य-मोक्ष नहीं प्राप्त किया है और जो पूरे-पूरे मूढ़ भी नहीं हैं, वे अधूरे न इधर के हैं और न उधर के। वे अर्थ, धर्म, काम—इन तीनों पुरुषार्थों में फँसे रहते हैं, एक क्षण के लिये भी उन्हें शान्ति नहीं मिलती। वे अपने हाथों अपने पैरों में कुल्हाड़ी मार रहे हैं। ऐसे ही लोगों को आत्मघाती कहते हैं ॥ १६ ॥

एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः। सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

हित्वात्यायात्सरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः। तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

राजोवाच

कस्मिन् काले स भगवान् किं वर्णः कीदृशो नृभिः। नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

करभाजन उवाच

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः। नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एते आत्महनः अशान्ताः अज्ञाने ज्ञानमानिनः कालध्वस्तमनोरथाः (अत एव) अकृतकृत्याः सीदन्ति ॥ १७ ॥ वासुदेवपराङ्मुखाः अनिच्छन्तः अपि आत्मायासरचिताः गृहापत्यसुहृच्छ्रियः हित्वा तमः विशन्ति ॥ १८ ॥ सः भगवान् कस्मिन् काले किं वर्णः कीदृशः केन नाम्ना वा (केन) विधिना नृभिः पूज्यते तद् इह उच्यताम् ॥ १९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं कलिः इति एषु नानावर्णाभिधाकारः केशवः नाना एव विधिना इज्यते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदाह। एत इति। आत्महनः आत्मापह्नवकर्तारः। अज्ञाने कर्मणि। तथाच श्रुतिः। 'असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः।' इति ॥ १७ ॥ या गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ता हित्वा ॥ १८ ॥ तदेवं भगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति स्थिते तत्र विशेषं पृच्छति। कस्मिन्काल इति। किं वर्णः कीदृग्वर्णवान्। कीदृशः कीदृगाकारः। केन वा नाम्ना केन वा विधिना ॥ १९ ॥ एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकारा वर्णाभिधाकारा यस्य सः। नानैव विधिना विविधेनैव मार्गेण ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदात्महननम्। आत्मापह्नवकर्तार आत्मज्ञानरहिताः। अज्ञानेऽज्ञानविषये। सीदन्ति क्षिरयन्ति। अत्र प्रमाणमाह— तथा चेति। असुर्या असुरप्राण्याः, व्याख्यातचरेयं श्रुतिः। न कृतं कर्तुं योग्यमात्मविचारादि यैस्तेऽकृतकृत्याः, 'पद्ममुकुलभ्रमरन्यायेन' कालाऽप्राकृतेति कृत्याः। न्यायस्तु पूर्वं व्याख्यातः। तदाह आत्मघातित्वमाह। तथाच श्रुतिः काम्यकर्मिणामात्महन्तृत्वे प्रमाणं श्रुतिः ईशावास्योपनिषदि अविद्वन्निन्दार्थोयं मंत्रः—ते लोका इति। तच्छब्दो यच्छब्दार्थे। परमात्मभावमद्वयमपक्षेद्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां स्वभूता असुर्याः। नामशब्दोऽनर्थका निपातः। लोक्यन्ते दृश्यन्ते। भुज्यन्ते इति त्वन्यानि कर्मफलानि। अवेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादितास्तास्थवरांतान्ये लोकांस्ते जनाः, प्रेत्येयं देहं त्यक्त्वा यथाकर्म यथाश्रुतं गच्छन्ति। ते के—ये केचिदात्मनः आत्मानं घनन्तीत्य आत्महनोऽविद्वांसः, ते हि आत्मानं नित्यं हिंसन्ति अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् ॥ १७ ॥ अत्यायासेन नित्यकृत्यपरित्यागादिपुरस्सरकायकृशेन रचिताः। अनिच्छन्तो गृहादित्यागं, तमःप्रवेशं वेति। तमःप्रवेशे हेतुः—वासुदेवेत्यादि। तमो नरकम् 'तमोज्ञाने तथेच्छायां निरयध्वान्तराहुषु इति निरुक्तिः। अत्यायासेनातिश्रमेण रचिताः संपादिता या गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ता हित्वेति यत्तदोर्गम्यत्वमेवान्यथा क्षियं इति प्रथमान्तमनन्तित्वं स्यात् ॥ १८ ॥ तत्र

भक्तिकरणे । यन्मया पृष्ठं तदित्यर्थः । तदेवमभक्तनिन्दयया भक्तिमार्गदाह्यप्रकारेण । तत्र भक्तौ । यस्य भक्तिः कर्तव्या स भगवान् इह जगति पूज्यते । तत्कालवर्णाकारादि भवद्विरुच्यतामिति दीपिका । विश्वनाथस्तु—एतादृशानामुद्धारो भगवद्वतारं विना न संभवेदिति मनसि कृत्वापृच्छति—कस्मिन्निति । नृभिः साधारणैरित्यर्थः । असाधारणानामन्यावताराणां ह्युपासनायाः सर्वदा श्रुतत्वात् ॥ १९ ॥ मार्गेण वैदिकतात्रिकादिरूपेण । तत्तत्कालीनयुगावतारवर्णपूजादिज्ञानं संप्रहर्तुं न स्यात् । करावेव भाजनं यस्य तथा । 'पाणिपात्रोदरामत्र मक्षिकेव न संप्रही' इत्युक्तेस्तु करभाजनो न संप्रहोति तथाभूतत्वात्स एवोवाचेति ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एत इति । एते आत्महनः आत्मापह्नवकर्तारः अशान्ताः अज्ञाने कर्मणि ज्ञानमानिनो भ्रान्ताः न कृतं कृत्यं श्रवणादि-साधनं यैः अतः कालेन ध्वस्तः मनोरथो येषां ते सीदन्ति नरकादौ क्लिश्यन्त्येव ॥ १७ ॥ हित्वेति । वासुदेवपराङ्मुखा जनाः गृहा-दित्यागं नरकप्राप्तिं चानिच्छन्तोऽपि अत्यायासेन अतिश्रमेण रचिताः संपादिताः अपि याः गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताः इहैव हित्वा तमो नरकं विशन्ति ॥ १८ ॥ कस्मिन्निति । भगवान् कस्मिन् काले किं वर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृगाकारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना नृभिः पूज्यते तदिहास्मदग्रे उच्यताम् ॥ १९ ॥ कृत इति । कृतादीनि युगानि एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकाराः वर्णा अभिधा नामानि आकाराश्च यस्य स केशवो नानैव विधिना प्रकारेण पूज्यते ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदाह आत्मघातित्वमाह—तथा च श्रुतिः । कान्यकर्मिणामात्महन्तृत्वे प्रमाणं श्रुतिः । ईशावास्योपनिषदि अविद्या-भिन्दार्थोऽयं मन्त्रः ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थो परमात्मभावमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां स्वभूता असुर्यो नाम शब्दोऽनर्थको निपातः लोक्यः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति त्वन्यानि कर्मफलानि अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिताः तान् स्थावरान्तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य इमं देहं त्यक्त्वा यथाकर्म यथाश्रुतं गच्छन्ति, ते के ? ये केचिदात्महनः आत्मानं धनन्तीति आत्महन्तोऽत्रिधासः ते हि आत्मानं नित्यं हिंसन्ति अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् ॥ १७ ॥ अत्यायासेन अतिश्रमेण रचिताः संपादिता या गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ता हित्वेति यत्तदेर्गम्यत्वमेवान्यथा स्त्रिय इति प्रथमान्तमनन्वितं स्यात् ॥ १८ ॥ तदेवमभक्तनिन्दया भक्तिमार्गदाह्यप्रकारेण तत्र भक्तौ यस्य भक्तिः कर्तव्या स भगवान् इह जगति पूज्यते तत्कालवर्णाकारादि । भवद्विरुच्यताम् ॥ १९ ॥ तत्तत्कालीनयुगावतारवर्णपूजादिज्ञानं सङ्ग्रहकर्तुं न स्यात् । करभाजनस्तु करावेव भाजनं यस्येति तथा 'पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही' इत्युक्तेस्तु करभाजनो न सङ्ग्रह्णाति तथाभूतत्वात् स एवोवाचेति ज्ञेयम् इति चत्वारि युगानि सन्ति एषु कृतादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च, एत आत्महनः अशान्ताः अशानापिपासादिपीडिताः अज्ञाने सत्यपि ज्ञानमानिनः ज्ञानसद्भावाभिमानवन्तः कालेन ध्वस्ता मनोरथा येषां ते अत एवाकृतकृत्याः सीदन्ति जीवद्दशायां क्लिश्यन्ति इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अत्यायासेन रचिताः संपादिताः गृहापत्यसुहृच्छ्रियः हित्वा अनिच्छन्तोऽपि तमो नरकं विशन्ति वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विशन्तीत्यनेन वासुदेव-भक्तास्तु तत्पदं विशन्तीति सूचितम् ॥ १८ ॥ तत्र विशेषं पृच्छति, कस्मिन्निति । किं वर्णः कीदृग्विधवर्णवान् कीदृशः कीदृगा-कारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना पूज्यते तदेतत्सर्वमिहाधुनोच्यताम् ॥ १९ ॥ कृतमिति एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकारा वर्णाभिधाकारा यस्य सः नानैव विधिना विविधेनैव मार्गेण पूज्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उभयेऽपि त्रैवर्गिकाः अधः पतन्तीत्युक्तं तत्र केषां कुत्र निपात इत्यतो अधोनिपातं विविनक्ति । ये तत्रेति । तत्रोभयेषु त्रैवर्गिकेषु ये आत्महनः परमात्मानं द्विषन्तः ते तमो विशन्तीत्यन्वयः । सीदन्त्यवसीदन्ति दुःखैकभाजो भवन्ति अशान्ता इत्यस्य विवरणं वासुदेवपराङ्मुखा इति अत्यायासरचितगृहादीन् हित्वा कालात्मना भगवता ध्वस्तः ब्रह्मत्वं गमिष्याम इत्यादि-मनोरथो येषां ते तथा अनुच्छ्वासं श्वासमोक्षलक्षणसुखरहितं तमः विशन्ति ॥ १७—१८ ॥ मुमुक्षुभिः अधोक्षज ईक्षणाया इति निरणायि तत्र राजा पृच्छति, कस्मिन्निति । तत्सर्वम् ॥ १९—२० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कस्मिन्निति । नृभिः साधारणैरित्यर्थः । असाधारणानामन्यावताराणां ह्युपासनायाः सर्वदा श्रुतत्वात् ॥ १९—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

“असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः” ॥

इति श्रुतेस्तेषामभोगतिरेवेत्याह—हित्वेति । या गृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ता हित्वा त्यक्त्वा ॥ १८ ॥ एतादृशानामुद्धारो भगवदवतारं विना न सम्भवेदिति मनसि कृत्वा पृच्छति । कीदृगाकारः ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जीवतामेव सकारणं क्लेशं प्रपञ्चयति, एत इति । आत्महनः अज्ञातात्मतत्त्वा आत्माज्ञानमेवात्महननं तच्चातिगर्हित-
देहपातकतयोक्तमीशावास्योपनिषदि—

‘असुर्या नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः’ ॥

इति अज्ञाने परमवेद्यपरमात्मज्ञानभिन्नं कर्मज्ञानमेव परमं ज्ञानमित्यभिमानवन्तः कालेन ध्वस्ता मनोरथाः येषां ते अकृतकृत्याः असम्पादितमुक्त्युपायाः अतः कारणात् सीदन्त्यवसीदन्ति ॥ १७ ॥ मृतानां तु संसारप्रवेशमाह—हित्वेति । अत्याया-
सेनातिश्रमेण रचिताः सुसम्पादिताः या गृहादिरूपाः श्रियः सम्पदस्ताः अनिच्छन्तोऽपि हित्वा वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विशन्ति,
जन्ममरणलक्षणं संसारं प्राप्नुवन्ति वासुदेवभक्तास्तु संसाराद्विमुच्यन्ते इति फलितोऽर्थः ॥ १८ ॥ वासुदेवभजने विशेषं पृच्छति ।
कस्मिन् काले इति । इह लोक कास्मिन् काले कस्मिन् युगे किंवर्णः कीदृशः किमाकारः केन नाम्ना वा केन विधिना वा स वासुदेवः
भगवान् नृभिः पूज्यते तत्सर्वमुच्यताम् ॥ १९ ॥ प्रत्युत्तरमाह—कृतिमिति । एषु कृतादिषु नाना अनेकप्रकाराः वर्णाभिधाकारा
यस्य सः श्रीवासुदेवः नानैव विधिना अनेकप्रकारेण विधिना इज्यते ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव स्पष्टयति—एत इति । आत्महनः स्वशत्रवः कालेन ध्वस्तः नाशितो मनोरथो येषां ते सीदन्ति नरकादौ
क्षिप्यन्त्येवेत्यन्वयः । वा इत्येवार्थः । तत्र हेतुमाह—अकृतकृत्या इति, न कृतं कृत्यं श्रवणादिसाधनं यैस्ते । तत्र हेतुमाह—अज्ञाने
लौकिकालौकिकसुखोपायकल्पनायां ज्ञानमानिनो भ्रान्ता इति तत्र हेतुमाह—अशान्ता इति । रागलोभाद्याकुलचित्ता इत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—‘असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः’ इति ॥ १७ ॥ हरिविमुखानां
किं प्राप्त्यं फलमिति प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति—हित्वेति । वासुदेवविमुखा जना गृहादित्यागं नरकप्राप्तिं चानिच्छन्तोऽपि अत्यायासेन
रचिताः सम्पादिताः अपि गृहापत्यसुहृच्छ्रिय इहैव हित्वा तमो नरकं विशन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ भगवदाराधनप्रकारविशेषं पृच्छति—
कस्मिन्निति । भगवान् कस्मिन् काले किंवर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृशः कीदृगाकारः । केन वा नाम्ना केन वा विधिना नृभिः पूज्यते
तदिहास्मद्वप्रे उच्यताम् ॥ १९ ॥ कृतादीनि चत्वारि युगानि । एष कृतादिकालेषु नानाप्रकारा वर्णाभिधाकारा यस्य स केशवो
नानैव विधिना विविधेनैव प्रकारेण इज्यते पूज्यते ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च । एत इति । एते आत्महनः आत्मापह्नवकर्तारः, अशान्ता उपशमशून्याः, अज्ञाने कर्मणि, ज्ञानमानिनः, अतः
अकृतकृत्याः, कालेन ध्वस्ता मनोरथा येषां तथाभूताः सन्तः, सीदन्ति आत्मानं नरके निपात्य तद्दुःखैः क्षिप्यन्तीत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः । ‘असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः’ इति ॥ १७ ॥ हित्वेति ।
आत्मना स्वयं आयासरचिताः प्रयत्नसम्पादिताः, अत्यायासरचिता इति पाठे महाप्रयत्नसम्पादिताः, गृहापत्यसुहृच्छ्रियः हित्वा,
यतः वासुदेवपराङ्मुखाः, ततः अनिच्छन्तः सन्तोऽपि, तमो नरकम्, विशन्ति । वासुदेवभक्तास्तु तत्पदं विशन्तीति सूचितम् ॥ १८ ॥
तदेवं भगवद्भक्तिरेव कर्त्तव्येति स्थिते तत्र विशेषं पृच्छति । कस्मिन्निति । सः भगवान्, कस्मिन् काले, किंवर्णः कीदृग्विध-
वर्णवान्, कीदृशः कीदृगाकारः, केन वा नाम्ना, केन वा विधिना, नृभिः प्रपूज्यैः, पूज्यते । तदेतत् सर्वम्, इहाधुना,
उच्यताम् ॥ १९ ॥ तत्रोत्तरमाह करभाजनः । कृतमिति । कृतं कृतयुगम्, त्रेता त्रेतायुगम्, द्वापर द्वापरयुगम्, कलिः कलियुगं च, इति
प्रथितेष्विति शेषः । एषु युगेषु, केशवः भगवान्, नाना नानाप्रकाराः वर्णाभिधाकारा यस्य सः एवंविधः सन्, नाना विधिना
नानाविधेन मार्गेण एव, इज्यते पूज्यते । जनैरिति शेषः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

॥ १७ ॥ अज्ञान को ही ज्ञान मानने वाले इन आत्मघातियों को कभी शान्ति नहीं मिलती, इनके कर्मों की परम्परा कभी शांत

नहीं होती। कालभगवान् सदा-सर्वदा इनके मनोरथों पर पानी फेरते रहते हैं। इनके हृदय की जलन, विषाद कभी मिटने को नहीं ॥ १७ ॥ राजन् ! जो लोग अन्तर्यामी भगवान् श्रीकृष्ण से विमुख हैं, वे अत्यन्त परिश्रम करके गृह, पुत्र, मित्र और धन-सम्पत्ति इकट्ठी करते हैं; परन्तु उन्हें अन्त में सब कुछ छोड़ देना पड़ता है और न चाहने पर भी विवश होकर घोर नरक में जाना पड़ता है। (भगवान् का भजन न करने वाले विषयी पुरुषों की यही गति होती है) ॥ १८ ॥ राजा निमिने पूछा—योगीश्वरो ! आगलोग कृपा करके यह बतलाइये कि भगवान् किस समय किस रंगका, कौन-सा आकार स्वीकार करते हैं और मनुष्य किन नामों और विधियों से उनकी उपासना करते हैं ॥ १९ ॥ अब नवें योगीश्वर करभाजनजीने कहा—राजन् ! चार युग हैं—सत्य, त्रेता, द्वापर और कलि। इन युगों में भगवान् के अनेकों रंग, नाम और आकृतियाँ होती हैं तथा विभिन्न विधियों से उनकी पूजा की जाती है ॥ २० ॥

कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद् दण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥

मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥

हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वर पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥

त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्रयात्मा सुक्लुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कृते शुक्लः चतुर्बाहुः जटिलः वल्कलाम्बरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान् दण्डकमण्डलू बिभ्रत् ॥ २१ ॥ तदा तु मनुष्याः शान्ताः निर्वैराः सुहृदः समाः तपसा शमेन दमेन च देवं यजन्ति ॥ २२ ॥ (कृतयुगे) हंसः सुपर्णः वैकुण्ठः धर्मः योगेश्वरः अमलः ईश्वरः पुरुषः अव्यक्तः परमात्मा इति (नामभिः) गीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायां असौ (परमात्मा) रक्तवर्णः चतुर्बाहुः त्रिमेखलः हिरण्यकेशः त्रयात्मा सुक्लुवाद्युपलक्षणः (वर्तते) ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेव वर्णादिचतुष्टयमाह कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादीन्विभ्रदिति ब्रह्मचारिवेषो दर्शितः ॥ २१ ॥ तपसा ध्यानेन त्रिगुणा दीक्षांगभूता मेखला यस्य स यज्ञमूर्तिः । हिरण्यकेशः पिशङ्गकेशः ॥ २२-२४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सामान्यत उक्तं विशिनष्टि—कृत इत्यादिना । कस्मिन्काल इत्यस्योत्तरं—कृत इति । किवर्ण इत्यस्योत्तरं—शुक्ल इति । कीदृश इत्यस्योत्तरं—चतुर्बाहुरित्यादि । केन नाम्नेत्यस्योत्तरं—हंस इत्यादि । केन विधिनैत्यस्योत्तरं—तपसेत्यादि । शांता इत्याद्यधिकारिलक्षणं नृभिरित्यनेन पृष्टमेव । एवमुत्तरत्रापि । अक्षो जपमाला । शुक्ल इति शुक्लवर्णः शुक्लनामा च । कृष्णाजिनं कृष्णसारचर्म, उपवीतं यज्ञसूत्रम्, अक्षोऽकारादिक्षकारांतवर्णमयमाला सा च कमलमयी । दंडं च कमंडलुं च बिभ्रत् । दंडश्च कमंडलुश्चेति 'सर्वोपि द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति' इति । यद्वा—दंडेन सहितं कमंडलुम् । दंडकमंडलु इति पाठः सुगमः । ब्रह्मचारिवेषो दर्शितः ॥ २१ ॥ तदा कृतयुगे । तपसा कुच्छादिरूपेण । शमेन मन्त्रिष्ठबुद्ध्यात्मकेन । दमेनेन्द्रियनिग्रहलक्षणेन तदा कृतयुगे । शांताः निरुद्धान्तःकरणाः ॥ २२ ॥ तदानींतनप्रायोभजननामानि—हंसो नित्यं सदसद्विविक्तदृक् । सुष्ठु पर्णमाविर्भावो भक्तानुकूल्येन यस्य । विगता कुंठता निजजनावनातीक्ष्णता यस्मात्स विकुंठः भावप्रधानो निर्देशोऽत्र स एव वैकुण्ठः । धर्मो ब्रह्मलोचकः । योगेश्वरो भक्तहृन्निरोधकः । अविद्यादिमलहरोऽमलः । ईश्वरो नियन्ता । पुरुषः क्षेत्रज्ञः । अव्यक्तः शुद्धबुद्धिं विना प्राकट्यवर्जितः 'हृदयते त्वमया बुद्धयः' इति श्रुतेः । 'सर्वोपाधिसंगशून्यः परमात्मा' इत्युपनिषत्सु गीयते ॥ २३ ॥ असौ भगवान् । सुक्लं शमीली जुहुः । सुक्लः खादिरो होमसाधनम् । आदिना स्फ्यादिग्रहः तैरुपलक्ष्यते यक्षरूपोयमिति ज्ञायत इति तथा । त्रयी तत्प्रतिपाद्यो यत आत्मा मूर्तिर्यस्य स तथा । उपलक्षणं ज्ञापकम् । आदिना ग्रहचमसादिग्रहः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कृत इति । शुक्लः शुक्लवर्णः शुक्लनामा च कृष्णाजिनं कृष्णसारचर्म उपवीतं यज्ञसूत्रम् अक्षोऽकारादिक्षान्तवर्णमयमाला तान् दण्डकमण्डलू च बिभ्रदिति ब्रह्मचारिवेशो दर्शितः ॥ २१ ॥ मनुष्य इति । तदा कृतयुगे मनुष्याः शान्ता निर्वैराः सुहृदः सर्वोपाकारिणः समाः समदर्शिनः ते च तपसा ध्यानेन शमेन दमेन देवं भगवन्तं भजन्ति ॥ २२ ॥ हंस इति । कृतयुगे

भगवान् हंसादिभिर्नामभिर्गीयते व्यवहियते ॥ २३ ॥ त्रेतायामिति । त्रेतायामसौ भगवान् रक्तवर्णः । रक्तनामा च चतुर्बाहुः
त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला कटिसूत्रं यस्य सः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः त्रय्यात्मा ऋगादिवेदत्रयीप्रतिपादितः । आत्मा मूर्तिर्यस्य
सः सुक्स्त्रुवाद्युपलक्षणं चिह्नं यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदेव पृष्ठमेव वर्णादिचतुष्टयं वर्णो मानाकारोऽधिकारीति चतुष्टयं कृष्णाजिनं कृष्णभृगुचर्म अक्षं कमलान्नं दण्डश्च
कमण्डलुश्च तं सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायादेकवद्भावः अकालो ह्रस्वदीर्घप्लुत इतिवत् दण्डेन सहितं कमण्डलुमिति
वा दण्डकमण्डलु इति पाठः सुगमः ॥ २१ ॥ तदा कृतयुगे शान्ता निरुद्धान्तःकरणाः तपभादिना ब्रह्मचारिधर्मेण ॥ २२ ॥
नामानि आह । हंस इति ॥ २३ ॥ त्रयी तत्प्रतिपाद्यो यज्ञ आत्मा मूर्तिर्यस्य स तथाच यज्ञमूर्तिरिति व्याख्यातं होमसाधन-
सुक्स्त्रुवादि उपलक्षणं ज्ञापकं यस्येति याज्ञिकवेशो दर्शितः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

हंसः शुद्धः सुपर्णः शोभनावयवः ॥ २३-२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एतदेव प्रपञ्चयति । कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादीन् विभ्रदिति ब्रह्मचारिवेषो दर्शितः ॥ २१ ॥ मनुष्यास्त्विति तदा
कृतयुगे मनुष्याः भगवदाराधकाः शान्ताः तदेव दर्शयति निर्वैराः सुहृदः सर्वभूतसुहृदः समाः समदर्शिनः शमेन दमेन च सहितेन
तपसा ध्यानयोगेन यजन्याराधयन्ति ॥ २२ ॥ हंसो विशुद्धः सुपर्णः शोभनावयवः धर्मो धर्मनिर्वाहकः योगेश्वरो योगनिर्वाहकः
अमलः हेयप्रतिभटः अव्यक्तः प्रत्यक्षादिभिर्न व्यव्यते इति तथा परमात्मा लोकत्रयान्तःप्रवेशनियमनाभ्यां धारक इत्येवविधै-
र्गुणैर्नामभिर्गीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायामिति असौ भगवान् त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य सः हिरण्यकेशः पिङ्गलकेशः त्रय्यात्मा
त्रयीप्रतिपाद्ययज्ञनिर्वाहकः यज्ञमूर्तिर्वा वेदशरीरको वा सुक्स्त्रुवादीन्युपलक्षणानि चिह्नानि यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सामान्यत उक्तं विशिनष्टि । कृत इति । कस्मिन्काल इत्यस्योत्तरं कृत इति । किं वर्ण इत्यस्योत्तरं शुक्ल इति । कीदृश
इत्यस्योत्तरं चतुर्बाहुरित्यादि । नाम्नेत्यस्योत्तरं हंस इत्यादि । केन विधिनेत्यस्योत्तरं तपसेत्यादि शान्त इत्याद्यधिकारिलक्षणम् एवमुत्त-
रत्रापि ॥ २१-२३ ॥ त्रिमेखलः त्रिगुणितमेखलः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शुक्ल इति शुक्लवर्णः शुक्लनामा कृष्णाजिनं कृष्णसारचर्म उपवीतं यज्ञसूत्रं अक्षोऽकारादिक्षकारान्तवर्णमयीमाला तां
दण्डं कमण्डलुं च विभ्रदिति ब्रह्मचारिवेशो दर्शितः ॥ २१ ॥ तपसा ध्यानेनेति तदा तेन ध्यानमेव विधीयते ॥ २२ ॥ गीयते
इति एतानि नामानि तदा गेयानि ॥ २३ ॥ रक्तवर्णो रक्तनामा च त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य सः त्रय्यात्मा यज्ञस्वरूपः
त्रय्या विद्ययेति यज्ञस्तदा विधीयते ॥ २४-२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तानेव नानाप्रकारान् वर्णादीन् दर्शयति । कृते इत्यादिना । कस्मिन्काले इति प्रश्नस्योत्तरं कृते इति किं वर्ण इत्यस्य
शुक्ल इति कीदृश इत्यस्य चतुर्बाहुरित्यादिना ॥ २१ ॥ केन विधिनेत्यस्य तपसेत्याद्युत्तरम् तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन ॥ २२ ॥
केन नाम्नेत्यस्योत्तरं हंस इत्यादि एवमुत्तरत्रापि ॥ २३ ॥ त्रिगुणा त्रिगुणिता दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य सत्रिगुणमेखलः यज्ञमूर्तिः
हिरण्यकेशः 'हिरण्यशमश्रुः हिरण्यकेश' इति श्रुतिप्रोक्तः प्रकाशकेशः ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एतदेव प्रपञ्चयति— कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादीन् विभ्रदिति ब्रह्मचारिवेषो दर्शितः ॥ २१ ॥ तदा कृतयुगे भगव-
दाराधकाः पुरुषाः समाः सर्वत्र दुःखसुखादिसमदर्शिनः । तत्र हेतुमाह—निर्वैरा इति । तत्र हेतुमाह—शान्ता इति । रागलोभादि-
दोषरहिताः दुःखहेतुरागादिराहित्यादेव सुखिनश्च । तत्र हेतुमाह—सुहृद इति, विशुद्धान्तःकरणतया सर्वोपकारिणश्चेत्यर्थः ।

शमेनान्तःकरणनिग्रहेण । दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहेण च । तपसा ध्यानयोगेन देवं भगवन्तं यजन्ति आराधयन्ति ॥ २२ ॥ कृतयुगे भगवान् हंसादिभिर्गीयते व्यवह्रियते ॥ २३ ॥ त्रेतायामसौ भगवान् रक्तवर्णः । चतुर्बाहुः त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला कटिसूत्रं यस्य सः । हिरण्यकेशः । पिङ्गकेशः । त्रययात्मा ऋणादिवेदत्रयीप्रतिपादितः आत्मा मूर्तिर्यस्य सः सुकुसुवाद्युपलक्षणं चिह्नं यस्य सः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव प्रपञ्चयति कृत इत्यादिना । कृत इति कृते सत्ययुगे, भगवानिति शेषः । शुक्लः शुक्लवर्णः, चतुर्बाहुः, जटिलः जटावान्, वल्कलास्वरः, कृष्णाजिनं च उपवीतं च अक्षोऽक्षमाला च तान्, दण्डकमण्डलु दण्डं च कमण्डलु चेत्यर्थः । विभ्रत् दधद्वत्तते । अनेन ब्रह्मचारिवेषो दर्शितः ॥ २१ ॥ मनुष्यास्त्विति । तदा कृतयुगे, मनुष्याः भगवदाराधकाः जनाः तु, निर्वैराः परस्परवैरिभाववर्जिताः, सुहृदः सर्वभूतसुहृदः, समाः समदर्शिनः, शान्ताः प्राय उपशमपरायणाः सन्तः, शमेन दमेन च, सहितेन, तपसा ध्यानयोगेन, देवं भगवन्तम्, यजन्ति पूजयन्ति चैव । आराधयन्तीति यावत् ॥ २२ ॥ तदानींतनभगवन्नामान्याह । हंस इति । हंसः, सुपर्णः, वैकुण्ठः, धर्मः, योगेश्वरः, अमलः कचिदत्र मनुरित्यपि पाठः । ईश्वरः, पुरुषः, अव्यक्तः, परमात्मा, इति च गीयते । तत्र हंसः क्षीरनीरविभागकर इव प्रकृतिपुरुषविवेककरत्वादंसः । शरीरिषु शोभनतयान्तर्यामित्वेन कृतपतनत्वात् सुपर्णः । वैकुण्ठः ज्ञानस्थानयोर्विनाशाभावात् । धर्मो धर्मेनिर्बोहकत्वात् । योगेश्वरो योगनिर्बोहकत्वात् । अमलो हेयप्रतिभटत्वात् । ईश्वरः सर्वशासकत्वात् । पुरुषः पुरुषाकृतिमत्त्वात् । अव्यक्तः प्रत्यक्षादिभिर्यतो न व्यङ्ग्यते ततः । परमात्मा लोकत्रयान्तः प्रवेशनियमनाभ्यां धारकत्वात् । एवंविधनामभिर्गीयते इति भावः ॥ २३ ॥ त्रेतायामिति । असौ भगवान्, त्रेतायां त्रेतायुगे, रक्तो वर्णो यस्य सः, चत्वारो बाहवो यस्य सः, त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य सः, हिरण्यकेशः सुवर्णवस्त्रिङ्गलकेशः, त्रैययात्मा त्रयीप्रतिपाद्यज्ञनिर्बोहकः यज्ञमूर्तिर्यो, वेदशरीरको वा । सुकुसुवादीनि उपलक्षणानि चिह्नानि यस्य सः, तथाभूतो वर्तते ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सत्ययुग में भगवान् के श्रीविग्रहका रंग होता है श्वेत । उनकी चार भुजाएँ और सिरपर जटा होती है, तथा वे वल्कलका ही वस्त्र पहनते हैं । काले सूगका चर्म, यज्ञोपवीत, रुद्राक्षकी माला, दण्ड और कमण्डलु धारण करते हैं ॥ २१ ॥ सत्ययुग के मनुष्य बड़े शान्त, परस्पर वैररहित, सबके हितैषी और समदर्शी होते हैं । वे लोग इन्द्रियों और मन को वश में रखकर ध्यानरूप तपस्या के द्वारा सबके प्रकाशक परमात्मा की आराधना करते हैं ॥ २२ ॥ वे लोग हंस, सुपर्ण, वैकुण्ठ, धर्म, योगेश्वर, अमल, ईश्वर, पुरुष, अव्यक्त और परमात्मा आदि नामों के द्वारा भगवान् के गुण, लीला आदि का गान करते हैं ॥ २३ ॥ राजन् ! त्रेतायुग में भगवान् के श्रीविग्रहका रंग होता है लाल । चार भुजाएँ होती हैं और कटिभाग में वे तीन मेखला धारण करते हैं । उनके केश सुनहले होते हैं और वे वेदप्रतिपादित यज्ञ के रूप में रहकर सुकुसुवा आदि यज्ञपात्रों को धारण किया करते हैं ॥ २४ ॥

तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥

त्रिण्ययज्ञः पृथ्निग्रमः सर्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जय तत्र उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥

द्वापरे भगवान् ज्ञायामः पीतवासा निजायुधः । श्रौतः । । दिभिर्द्वैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥

तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं त्रिज्ञासवो नृप ॥ २८ ॥

नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥

नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥

इति द्वापर उर्वीशः स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नानातन्त्रवधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥

कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गात्तर्पादम् । यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधमः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तदा धर्मिष्ठाः ब्रह्मवादिनः मनुजाः सर्वदेवमयं देवं हरिं त्रय्या विद्यया यजन्ति ॥ २५ ॥ विष्णुः यज्ञः

१. तथा । २. साङ्गोपाङ्गं तर्पादम् ।

पृथिनगर्भः सर्वदा एव उरुक्रमः वृषाकपिः जयन्तः च उरुगाय इति ईर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासाः निजायुधः श्रीवत्सादिभिः अङ्कैः च लक्षणैः उपलक्षितः ॥ २७ ॥ तदा नृप जिज्ञासवः मर्त्याः महाराजोपलक्षणं तं परं पुरुषं वेदतन्त्राभ्यां यजन्ति ॥ २८ ॥ वासुदेवाय ते नमः सङ्कर्षणाय च नमः प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ उर्वीश इति द्वापरे जगदीश्वरं स्तुवन्ति कलौ अपि नानातन्त्रविधानेन यथा स्तुवन्ति तत् शृणु ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गात्पार्षदं (देवं) सुमेधसः संकीर्तनप्रायैः यज्ञैः यजन्ति हि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५ ॥ पृथिनगर्भः पृथिनः सुतपसः प्रजापतेः पत्नी तस्याः पुत्रः । वृषाकपिः स्मृतः सन्वर्षति कामानाकंपयात क्लेशानिति तथा वृषाकपिर्यज्ञवराहमूर्तिः । जयत्येव सर्वदा जयन्तः ॥ २६ ॥ श्यामोऽतसोपुष्पसंकाशः । निजानि चक्रादीन्यायुधानि च यस्य सः । श्रीवत्सो नाम वक्षसो दक्षिणभागे रोम्णां प्रदक्षिणावर्तः स आदिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैरैकैरांगिकैश्चिह्नैर्लक्षणैर्बाह्वैः कौस्तुभादिभिः ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तम् । वेदतन्त्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन च मार्गेण । यजति पूजयति । परमीश्वरं ज्ञातुमिच्छवः ॥ २८ ॥ नामान्याह । नमस्त इति ॥ २९-३० ॥ नानातन्त्रविधानेनेति । कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३१ ॥ रूक्षतां व्यावर्तयति । त्विषा कात्या कृष्णमिन्द्रनीलमणिबहुउज्ज्वलम् । यद्वा त्विषा कृष्णं कृष्णावतारम् । अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति । अंगानि हृदयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितम् । यज्ञैरर्चनैः । संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः । सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं हरिम् । तदा त्रेतायुगे । सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानम् ॥ २५ ॥ पृथीनाम्नी सुतपसः प्रजापतेर्भार्या । यद्वा—“पृथि-रित्युच्यते चान्नं वेद आपोमृतं तथा । ममैतानि सदा गर्भः पृथिगर्भस्ततो ह्यहम् ॥” इति भारते । यज्ञ पूज्यः । सर्वे देवा यस्मिन्स सर्वदेवः ॥ २६ ॥ द्वापरयुगावतारं श्रीकृष्णाविर्भावमयं तद्युगविशेषस्य वैशिष्ट्यातिशयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्सर्वमयमाह—द्वापर इति । सामान्यतस्तु द्वापरे शुक्लपत्रवर्णत्वं कलौ श्यामत्वं विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—“द्वापरे शुक्लपत्राभः कलौ श्यामः प्रकीर्तितः” इति । द्वापरे छत्रचामरादियुक्तमिति श्रीकृष्णस्यैव विशेषणं हरिवंशदर्शितराजेन्द्राभिषेकात् ॥ २७ ॥ तं हरिम् । तदा द्वापरे । महाराजोपलक्षणम् । मत्वर्थोयोच् । ईश्वरं तमेव ज्ञातुं साक्षात्कर्तुम् । तादृशं परं पुरुषं यजतीत्यन्वयः । यजने हेतुः—जिज्ञासवोऽनुभवितुमिच्छवः ॥ २८ ॥ नामान्युक्तार्थान्येव । चतुर्व्यूहताडिगेन श्रीकृष्णत्वमेव स्पष्टयन्नामान्याह—नमस्त इति ॥ २९ ॥ नानावतारमयत्वेनाप्याह—नारायणाय ऋषय इति । दिग्दर्शनं कृत्वा तत्तदनन्तावताराकरपुरुषावतारमयत्वेनाह—पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विश्वेषामीश्वराय । विश्वाय तत्तद्रूपाय चेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय सर्वात्मरूपाय च । ऋषये सर्वज्ञाय । महात्मने पूज्यत्वे सति व्यापकाय । विश्वस्येश्वरायाधिष्ठानाय । अधिष्ठानत्वादेव विश्वस्य तदनतिरेकाद्विश्वाय तद्रूपाय । क्षेत्रज्ञत्वादेव सर्वभूतानामात्मने स्वरूपाय ॥ ३० ॥ इतीत्यम् । ‘इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञषावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवत्त्रियुगोऽथ सत्त्वम् ॥’ इति प्रह्लादोक्तेः । कलियुगीयावतारश्छन्नत्वेन सर्वलोकदुर्बोधोवगम्यतेऽतस्तत्प्रमापकवचनमपि सोपक्रममर्थतरेणाच्छन्नतयैवाह—नानेति । कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यमित्याच्छादकोर्थः । यथा—नानाकलौ अपिकारात् ‘आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्यतोऽनुयुगं तनूः’ इति गर्गोक्तिप्राप्तवैवस्वताष्टाविंशचतुर्युगीयद्वापरांतरकलावपि तन्त्रविधानेन तन्त्राख्यन्यायविधिना श्वेतो धावतीतिवदेकप्रयत्नोच्चार्यैकदैवार्थद्वयबोधकेन शब्देनेत्यर्थः । अत एव शृण्वति । शृण्वन्तमपि राजानं पुनः प्रेरणं रहस्यत्वेन तन्त्रेणोच्यमानमर्थं विज्ञिष्यावधापयितुमिति विश्वनाथः । स्तुतिश्चेयं तदाविर्भावस्पदद्वापरारंभत एव तज्ज्ञैर्ऋषिभिः क्रियत इति सैवानूद्येति संदर्भः ॥ ३१ ॥ द्वापरेति कृष्णकान्तित्वं तु प्रद्युम्नादीनामप्यस्ति ततः को विशेष इति—यद्वेति । त्विषा निजतेजसा कर्तव्यः यत्तीकरोति त्विषाकृष्णो नन्दनन्दनस्तम् । आङ् पूर्वोत्कृषेर्नक् । कृष्णश्चासावतरति लोकहितार्थमित्यवतारश्चेति कृष्णावतारस्तम् । अनेन त्विषा कृष्णमित्युक्तेन ‘प्रायो बाहुल्यप्राधान्यामरणानुशानेषु च’ इति धरणिः । दीपिका—‘शुक्लो रक्तस्तथा पीतः’ इति पूर्वोक्तमिप्रायेण इन्द्रनीलमणेर्भास्वरूपत्वात् गुप्तावतारसूचनं तथापि ‘छन्नः कलौ’ इति प्रह्लादोक्तगौपनमेव युक्तमिति रहस्यत्वादित्यभिप्रेत्यह—यद्वेति । न केवलं वर्णतः कृष्णमपि तु कात्यापि कृष्णवर्णावतारमित्यर्थः । अनेन श्लोकेन कृष्णावतारस्य प्राधान्यमित्युक्त्या ‘द्वापरे भगवाञ्छ्यामः’ इत्यत्र रूक्षदयामवर्णः कश्चिच्छ्रीकृष्णादन्य एतावतार इति स्वान्यभिप्रायः । गुप्ततया तु तदिष्टिरपि तत्र प्रथमं सूचितैव । व्यक्तगौरावतारपक्षस्तु संदर्भोदौ दृश्यत इति । संदर्भस्तु—श्रीकृष्णावतारानंतरकलियुगावतारं पूर्ववदाह—कृष्णेति । त्विषा कात्या योऽकृष्णो गौरस्तं सुमेधसो यजति । गौरत्वं चास्य—‘आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्यतोऽनुयुगं तनूः’ । शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं

कृष्णतां गतः इत्यत्र पारिशेष्यप्रमाणलङ्घनम् । इदानीमेतदवतारास्पदत्वेनाभिख्याते 'द्वापरे कृष्णतां गतः' इत्युक्तेः । शुक्लरक्तयोः सत्यत्रेतागतत्वेन दर्शितं पीतस्यातीतत्वं प्राचीनावतारापेक्षयात्र श्रीकृष्णस्य परिपूर्णरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्युगावतारान्तरत्वं तस्मिन्सर्वव्यवतारा अंतर्भूता इति तत्तत्प्रयोजनं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव सिध्यतीत्यपेक्षया तदेवं यद्वापरे कृष्णोवतरति तदेव कलौ श्रीगौरोप्यवतरतीति स्वारस्यलङ्घनेः श्रीकृष्णाविर्भावविशेष एवायं गौर इत्यायाति तदव्यभिचारात् तदेतदाविर्भावत्वं तस्य स्वयमेव विशेषणद्वारा व्यनक्ति । कृष्णवर्णं कृष्णेत्येतौ वर्णौ च यत्र यस्मिन्श्रीकृष्णचैतन्यदेवनाम्नि कृष्णत्वाभिप्रेत्यजकं कृष्णेति वर्णयुगलं प्रयुक्तमस्तीत्यर्थः । तृतीये श्रीमदुद्धववाक्ये—'समाहुताः' इत्यादिपक्षे श्रियः सवर्णनेत्यत्र टीकायां श्रियो रुक्मिण्याः समानवर्णद्वयं वाचकं यस्य स श्रियः सवर्णो रुक्मीत्यपि दृश्यते । यद्वा—कृष्णं वर्णयति तादृशस्वपरमानन्दविलासस्मरणोलासवशतया स्वयं गायति परमकारुणिकतया च सर्वेभ्योपि लोकेभ्यस्तेमेवोपदिशति यस्तम् । अथवा—स्वयमकृष्णं गौरं त्विषा स्वशोभाविशेषेणैव कृष्णोपदेष्टारश्च यदर्शनेनैव सर्वेषां कृष्णः स्फुरतीत्यर्थः । किं वा—सर्वलोकाद्रष्टारं कृष्णं गौरमपि भक्तविशेषवृष्टौ त्विषा प्रकाशविशेषेण कृष्णवर्णं तादृशश्यामसुन्दरमेव सन्तमित्यर्थः । तस्मात्तस्मिन् श्रीकृष्णरूपस्यैव प्रकाशस्यैवाविर्भावविशेषः स इति भावः । तस्य भगवत्त्वमेव स्पष्टयति—सांगोपांगान्तराष्ट्रदम्—अंगान्येव परममनोहरत्वादुपांगानि भूषणादीनि महाप्रभावत्वात्तान्येवास्त्राणि सर्वदेवैकान्तवासित्वात्तान्येव पार्षदाः बहुभिर्मेहानुभावैरसकृदेव तथादृष्टोऽसाविति गौडवरेन्द्रवंगोत्कलादिदेशीयानां महाप्रसिद्धेः । यद्वा—अत्यन्तप्रेमास्पदत्वात्तत्तुल्या एव पार्षदाः श्रीमदद्वैताचार्यमहानुभावचरणप्रभृतयस्तैः सह वर्तमानमिति चार्थान्तरेण व्यक्तं तदेवंभूतम् । कैर्यजन्ति—यज्ञैः पूजासंभारैः 'न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः' इत्युक्तेः । तत्र विशेषेण तमेवामिषेयं व्यनक्ति—संकीर्तनं बहुभिर्मिलित्वा तद्गानमुखं श्रीकृष्णगानं तत्प्रधानैः । तथा संकीर्तनप्राधान्यस्य तदाश्रितेष्वेव दर्शनात्स्व एवात्रामिषेय इति स्पष्टम् । अत एव सहस्रनाम्नि तदवतारसूचकानि नामानि कथितानि—'सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चन्दनांगदी । संन्यासकृच्छ्रमः शान्तः' इत्येतानि । दर्शितं चैतत्परमविद्वच्छिरोमणिना श्रोसार्वभौमभट्टाचार्येण—'कालाञ्जलिं भक्तियोगं निजं यः प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यनामा । आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे गाढंगाढं लीयतां चित्तभृङ्गः ।' इति । विश्वनाथस्तु—कृष्णेति नानाकलियुगपक्षे कृष्णवर्णदेहं कृष्णत्वं व्यावर्तयति । त्विषेति तैः । एकतः कलियुगपक्षे कृष्णवर्णं किन्तु त्विषा बहिस्फुरन्त्या कान्त्याऽकृष्णं शुक्लरक्तश्यामानामुक्तत्वात्पारिशेष्येण पीतसन्तःकृष्णं बहिर्गौरमित्यर्थः । यद्वा—कृष्णावतारलीलादिवर्णनात्कृष्णवर्णं सांगोपांगेत्यादिकमुभयपक्षेपि स्पष्टप्रच्छन्नत्वाभ्यां तुल्य एवेत्यर्थः । यज्ञैः परिचर्यामार्गैः संकीर्तनप्रधानैर्य सुमेधसः 'शुक्लो रक्तस्तथापीत इदानीं कृष्णतां गतः' इति । 'छन्नः कलौ' इति कलावपि तथा शृण्वित्यादीनां तात्पर्यधारणावती येषां बुद्धिः शोभमाना भवेत्त एव नान्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तमिति । तदा त्रेतायां धर्मिष्ठाः ब्रह्मवादिनो मनुजास्ते सर्वदेवमयम् अत एव मुख्यं देवं हरिं त्रय्या विद्यया त्रय्युक्त-कर्मभिः यजन्ति ॥ २५ ॥ विष्णुरिति । तदा विष्णुरित्यादिनामभिर्भगवान् ईर्यते । वर्षति कामान् भक्तेष्विति वृषः आकम्पयति क्लेशान्तेषामित्याक्रपिः स चासौ स च जयत्येव सर्वमिति जयन्तः । स्पष्टं शेषम् ॥ २६ ॥ द्वापरे इति द्वापरे भगवान् श्यामः अतसीपुष्पसंकाशश्यामनामा च पीतवासाः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोम्णां प्रदक्षिणावर्तः स आदिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैरङ्गैश्चिह्नैः तथा लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिश्चोपलक्षितः ॥ २७ ॥ तमिति । तदा हे नृप ! जिज्ञासवः तत्त्वज्ञानेच्छवो मर्या मनुष्याः महाराजयोगयान्युपलक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्य तं परं पुरुषं वेदतन्त्राभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकारेण यजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥ मन्त्रामान्याह—नम इति द्वयम् । स्पष्टम् ॥ २९-३० ॥ इतीति । हे उर्वीश भूपते ! इत्येवं द्वापरे जगदीश्वरं स्तुवन्ति कलावपि यथा नानातन्त्रविधानेन तन्त्रोक्तप्रकारेण तं यजन्ति तच्छृणु । एतेन कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शितमिति स्वाभिपादाः ॥ ३१ ॥ कृष्णेति । कृष्णवर्णं त्विषा कान्त्या अकृष्णमिन्द्रनीलमणिबहुवल्गुम् इति रक्षतां व्यावर्तयति । यद्वा । त्विषा कान्त्या कृष्णावतारं तेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनन्दादयस्तत्सहितं संकीर्तनं नामोच्चारणं संस्तुतिश्च तत्प्रधानैर्यज्ञैः अर्चनैः सुमेधसो विवेकिनो यजन्ति । इति प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥

श्रीरधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अधिकारिण आह । तमिति ते यज्ञमूर्तिं तदा त्रेतायाम् ॥ २५ ॥ नामानि आह विष्णुरिति ॥ २६ ॥ द्वापरयुगावतारं श्रीकृष्णाविर्भावमयं तद्युगविशेषस्य च वैशिष्ट्यातिशयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्सर्वमयमाह द्वापर इति । अङ्गैरित्यस्य व्याख्याङ्गितैरिति हस्तपादवक्षणादि समवेतैरित्यर्थः । बाह्यैः शरीरसंयुक्तैरित्यर्थः । कृष्णावतारविरहितद्वापरे तु शुक्लपत्रवर्णत्वं कलौ तु श्यामत्वं विष्णु-

धर्मोत्तरे दर्शितं द्वापरे शुक्पत्राभः कलौ श्यामः प्रकीर्तित इति ॥ २७ ॥ तदा द्वापरे छत्रचामरादियुक्तमिति श्रीकृष्णस्यैव विशेषणं हरिवंशे राजेन्द्राभिषेकात् ज्ञातुमिच्छवोऽनुभवितुमिच्छन्तः ॥ २८ ॥ चतुर्व्यूहतालिकेन श्रीकृष्णत्वमेव स्पष्टयन्नामान्याह । नमस्त इति ॥ २९ ॥ नानावतारावतारित्वमपि तत्र लिङ्गमित्याह । नारायणायेति । तत्र नारायणायेति दिग्दर्शनं कृत्वा नानावतारनिधान-पुरुषावतारमयत्वेनाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विश्वेषामवताराणामपीश्वराय विश्वाय तत्तद्रूपाय चेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय सर्वात्मरूपाय चेति ॥ ३०-३१ ॥ “शुक्लो रक्तस्तथा पीतः” इति पूर्वोक्ताभिप्रायेण रक्ततां व्यवर्त्तयति इन्द्रनीलमणिव-दुज्ज्वलमिति इन्द्रनीलमणेः भास्वरूपत्वादुक्तावतारसूचनं तथापि “छत्रः कलौ यदमयस्त्रियुगोऽथ सत्त्व”मिति प्रह्लादवाक्यानुसाराद्गो-पनमेव युक्तम् अतिरहस्यत्वादित्यभिप्रायेण यद्वेति न केवलं वर्णतः कृष्णमपि तु कान्त्यापि कृष्णवर्णावतारमित्यर्थः । अनेन श्लोकेन कृष्णावतारस्य प्राधान्यमित्युक्त्या “द्वापरे भगवान् श्यामः” इत्यत्र रूक्षश्यामवर्णः कश्चन श्रीकृष्णादन्य एवावतार इति स्वान्यभिप्रायः गुप्ततया तु तदिष्टिरपि तत्र प्रथमं सूचितैव व्यक्तगौरावतारपक्षस्तु सन्दर्भोदौ दृश्य इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

तमिति । तदा त्रेतायां भगवन्तं सर्वदेवमयं तच्छरीरकत्वात्तत्तत्प्रचुरं त्रया विद्यया वेदोक्तकर्मणा यजन्ति ॥ २५ ॥ विष्णुरिति । यज्ञो यज्ञनिर्वाहकः पृथिनगर्भः पृथिनपुत्रः वृषाकपिः वृषः कामाभिवर्षुकः आकम्पयति विधुनोति क्लेशानित्याकपिः स चासौ स च जयत्येव सर्वदा जयन्तः उरुगायः उरुर्बहुधा गीयत इति तथा इत्येवविधैर्गुणनामभिरीर्यतेऽभिधीयते ॥ २६ ॥ द्वापर इति द्वापरे निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोम्णा प्रदक्षिणावर्त्तः स आदित्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैरेवाङ्गैश्चिन्हैर्लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिश्चोपलक्षितः ॥ २७ ॥ महाराजस्योपलक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्य सः तं परं पुरुषं हे नृप ! जिज्ञासवः तत्त्वत्रयज्ञानेच्छवः मर्त्या वेदपञ्चरात्राक्तविधानाभ्यां यजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥ नामान्याह । नमस्त इति द्वाभ्याम् ॥ २९-३० ॥ इत्येव विधेर्नामभिः हे उर्वीश ! भूपते जगदीश्वरं स्तुवन्ति नानातन्त्रेति कलावपि नानाविधाने तन्त्रविधानेन पञ्चरात्रतन्त्रोक्तविधानेन यथा यजन्ति तच्छृणु ॥ ३१ ॥ त्विषा कान्त्या कृष्णवर्णम् इन्द्रनीलमणि-वदुज्ज्वलवर्णमित्यर्थः । कृष्णं श्रीकृष्णं अङ्गानि हृदयादिमन्त्रमूर्त्तयः उपाङ्गानि कौस्तुभादीन्यङ्गानि सुदर्शनादीनि पार्षदाः नन्द-सुनन्दादयः तत्सहितं सङ्कीर्तनप्रायैः सङ्कीर्तनप्रचुरैः यज्ञैरर्चनात्मकैः सुमेधसो विवेकिनः यजन्ति हि ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानम् ॥ २५-३० ॥ कलावपि यथेयते तथा शृणु ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

द्वापरयुगावतारं कथयन् श्रीकृष्णाविर्भावमयतयगविशेषस्य च वैशिष्ट्यातिशयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्सर्वमथमाह । द्वापर इति । सामान्यतस्तु द्वापरे शुक्पत्रवर्णत्वं कलौ श्यामत्वं विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं द्वापरे शुक्पत्राभः कलौ श्यामः प्रकीर्तित इतीदृशेन ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणमिति श्रीहरिवंशदर्शितराजेन्द्राभिषेकात् तादृशं परं पुरुषं यजन्तीत्यन्वयः । यजने हेतुः जिज्ञासवः तमेवानुभवितुमिच्छव इति ॥ २८ ॥ चतुर्व्यूहतालिकेन श्रीकृष्णत्वमेव विशेषतः स्पष्टयन्नाह । नमस्त इति ॥ २९ ॥ नानाव-तारमयत्वेनाप्याह । नारायणायेति । तत्र नारायणाय श्रुपय इति दिग्दर्शनं कृत्वा तत्तदन्तावताराकरपुरुषावतारमयत्वेनाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विश्वेषां तेषामीश्वराय विश्वाय तत्तद्रूपाय चेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय सर्वात्मरूपाय चेति ॥ ३० ॥ स्तुतिश्चैवं तदाविर्भावास्पदद्वापरारम्भत एव तज्ज्ञैर्ऋषिभिः क्रियत इति सैवानुदिता ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णावतारानन्तरकलियुगावतारं पूर्ववदाह । कृष्णेति । त्विषा कान्त्या योऽकृष्णो गौरस्तं सुमेधसो यजन्ति गौरत्वं चास्य—

आसन्नवर्णाङ्गो ह्यस्य गृह्यतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥

इत्यत्र वारिरोष्यप्रमाणलब्धमिदानीमेव तदवतारपदत्वेनाभिख्याते द्वापरे कृष्णताङ्गत इत्युक्तेः शुक्लरक्तयोः सत्यत्रेता-गतत्वेन दर्शितत्वाच्च पीतस्यातोतत्वं प्राचीनावतारापेक्षया अत्र श्रीकृष्णस्य परिपूर्णरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्युगावतारत्वं तस्मिन् सर्वेऽप्यवतारा अन्तर्भूता इति तत्तत्प्रयोजनं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव सिध्यतीत्यपेक्षया तदेवं यद्द्वापरे श्रीकृष्णोऽवतरति तदैव कलौ श्रीगौरोऽप्यवतरतीति स्वारस्यलब्धः श्रीकृष्णाविर्भावविशेष एवायं गौर इत्यायाति तदव्यभिचारात् तदेतदाविर्भावत्वं तस्य स्वयमेव विशेषणद्वारा व्यनक्ति कृष्णवर्णं कृष्णेत्येतौ वर्णौ च यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णचेतन्यदेवनाम्नि कृष्णत्वाभिव्यञ्जकं कृष्णेति वर्णयुगलं प्रयुक्तमस्तीत्यर्थः । तृतीये श्रीमदुद्धववाक्ये समाहृता इत्यादिपद्यो श्रियः सर्वर्णेनेत्यत्र टीकायां श्रियो रुक्मिण्याः समानवर्णद्वयं वाचकं यस्य स श्रियः सर्वर्णो रुक्मीत्यपि दृश्यते यद्वा कृष्णं वर्णयति तादृशस्वरूपमानन्दविलासस्मरणोल्लासवशतया स्वयं गायति परम-

कारुणिकतया च सर्वेभ्योऽपि लोकेभ्यस्तमेवोपदिशति यस्तम् अथवा स्वयमकृष्णं गौरं त्विषा स्वरोभया विशेषेणैव कृष्णो-
पदेष्टारं च यदर्शनेनैव सर्वेषां कृष्णः स्फुरतीत्यर्थः । किंवा सर्वलोकद्रष्टारं कृष्णं गौरमपि भक्तविशेषदृष्टौ त्विषा प्रकाशविशेषेण
कृष्णवर्णं तादृशश्यामसुन्दरमेव सन्तमित्यर्थः । तस्मात्तस्मिन् श्रीकृष्णरूपस्यैव प्रकाशात् तस्यैवाविर्भावविशेषः स इति
भावः । तस्य भगवत्त्वमेव स्पष्टयति । साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् अङ्गायेव परममनोहरत्वादुपाङ्गानि भूषणादीनि महाप्रभावत्वात्तान्ये-
वाङ्गाणि सर्वदैवैकान्तवासित्वात्तान्येव पार्षदाः बहुभिर्महानुभावैरसकृदेव तथा दृष्टोऽसाविति गौडवरेन्द्रसुहोत्कलादिदेशीयानां
महाप्रसिद्धेः यद्वा अत्यन्तप्रेमास्पदत्वात्तत्तुल्या एव पार्षदाः श्रीमदद्वैताचार्यमहानुभावचरणप्रभृतयस्तैः सह वर्त्तमानमिति चार्थान्तरेण
व्यक्तं तदेवंभूतं कैर्यजन्ति यज्ञैः पूजासम्भारैः 'न यत्र यज्ञेशमख महोत्सवा' इत्युक्तेः तत्र च विशेषेण तमेवाभिधेयं व्यनक्ति
सङ्कीर्तनं बहुभिर्मिलित्वा तद्गानसुखं श्रीकृष्णगानं तत्प्रधानैः तथा संकीर्त्तनप्राधान्यस्य तदाश्रितेष्वेव दर्शनात् स एवात्राभिधेय
इति स्पष्टम् अत एव सहस्रनाम्नि तदवतारसूचकानि नामानि कथितानि 'सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी । संन्यासकृच्छ्रमः
शान्त' इत्यादीनि दर्शितं चैतत्परमविद्वच्छिरोमणिना श्रीसावभौमभट्टाचार्येण 'कालान्नष्ट भक्तियोगं निजं यः प्रादुर्भूतं कृष्ण-
चैतन्यनामा । आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे गाढं गाढं लीयतां चित्तभृङ्ग इति ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्याम इति । श्यामवर्णः श्यामनामा च ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणं छत्रचारादियुक्तं वेदतन्त्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन च
मार्गेण पूजयन्ति ॥ २८ ॥ नामान्याह । नमस्त इति ॥ २९-३० ॥

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ॥

धर्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तश्छन्न कलौ यदभवन्नियुगोऽथ सत्त्वम् ॥

इति प्रह्लादवचनात् कलियुगीयावतारश्छन्नत्वेन सर्वलोकदुर्बोधोऽवगम्यते अतस्तत्प्रमापकवचनमपि सोपक्रममर्थान्तरेण
छन्नतयैवाह । नानेति । कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शितमित्याच्छादकोऽर्थः तेनाच्छन्नोऽर्थो यथा नाना कलौ अपिकारादासन्
वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्यतोऽनुयुगान्तनूरिति गगोक्तिप्राप्तवैवस्वताष्टाविंशचतुर्युगीयद्वापरोत्तरकलावपि तन्त्रविधानेन तन्त्राख्यन्यायविधिना
श्वेतो धावतीतिवदेकप्रयत्नोच्चार्येण एकदैवाथद्वयबोधकेन शब्देनेत्यर्थः । अत एव शृण्विति शृण्वन्तमपि राजानं प्रति पुनः प्रेरणा-
रहस्यत्वेन तन्त्रेणोच्यमानमर्थं विशिष्यावधापयितुम् ॥ ३१ ॥ कृष्णेति । नानाकलियुगपक्षे कृष्णवर्णदेहं रूक्षत्वं व्यावर्त्तयति त्विषा
कान्त्या अकृष्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलमित्यर्थः । एकतःकलियुगपक्षे कृष्णवर्णं किन्तु त्विषा बहिःस्फुरन्त्या कान्त्या अकृष्णं शुक्ल-
रक्तश्यामानामुक्तत्वात् पारिशेष्येण पीतमन्तःकृष्णं बहिर्गौरमित्यर्थः । यद्वा कृष्णावतारलीलादिवर्णनात् कृष्णवर्णं साङ्गोपाङ्गेत्यादिक-
मुभयपक्षेऽपि स्पष्टप्रच्छन्नत्वाभ्यां तुल्यः एवार्थः यज्ञैः परिचर्यामार्गैः सङ्कीर्त्तनप्रधानैर्यं सुमेधसः शुक्लो रक्तस्तथापीत इदानीं
कृष्णतां गत इति छन्नः कलाविति कलावपि तथा शृण्वित्यादीनां तात्पर्यार्थाधारणावती येषां बुद्धिः शोभना भवेत्त
एव नान्ये इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानं सर्वदेवाङ्गिनमित्यर्थः । त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५-२६ ॥ श्यामः घनश्यामः
निजानि स्वासाधारणानि सुदर्शनादीन्यायुधानि यस्य सः श्रोवत्सः वक्षसि रोम्णां प्रदक्षिणावर्तस्तदादिभिः करचरणादिस्थपद्मादि-
भिरङ्कैः लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिरुपलक्षितः पुरुषोत्तमत्वेन निश्चितः ॥ २७ ॥ परं पुरुषं महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं परं
पुरुषं जिज्ञासवो ज्ञातुमिच्छवः तमेव यजन्ति ॥ २८-३० ॥ अथातिदीनेषु कलियुगगतेषु हरिभक्तेषु परमानुग्रहकरं विशेषतः कलौ
उपास्यतया स्वयं भगवन्तं वक्तुं प्रतिजानीते नानेति । नानातन्त्रविधानेनेति । कलौ तन्त्रोक्तपूजनप्रकारस्य प्राधान्यं दर्शयति ।
नानातन्त्रविधानेन पञ्चरात्रसन्तकुमारीयगौतमीयादितन्त्रोक्तप्रकारेण यथा कलौ यजन्ति तथा शृणु ॥ ३१ ॥ त्विषा महत्या कान्त्यो-
पलक्षितं कृष्णेन स्वासाधारणेन वर्णेन युक्तमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अङ्गाणि
सुदर्शनादीनि पार्षदा गरुडादयस्तैः सहितं कृष्णम् "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं"मित्यादिषु पूर्वत्र प्रतिपादितम्
"मत्तः परतरं नान्य"दिति स्वमुखगीतं समानातिशयशून्यं परमं पुरुषं वासुदेवं—

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥

इति वक्ष्यमाणात्परमपदप्रापकैः सङ्कीर्तनप्रार्थयैर्यज्ञैः सुमेधसः सुबुद्धयो यजन्ति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तदा त्रेतायां ब्रह्मवादिनो वेदोक्तार्थाभिज्ञा धर्मिष्ठा मनुजास्ते सर्वदेवमयं इन्द्रादिसर्वदेवतान्तर्यामिणम् । अतएव मुख्यं देवं हरिं त्रय्या विद्यया त्रय्युक्तकर्मसमर्पणेन यजन्ति आराधयन्ति ॥ २५ ॥ तदा भगवान् व्यापकत्वाद्विष्णुरिति । यज्ञाधिष्ठातृत्वाद्यज्ञ इति । पृथ्विपुत्रत्वात् पृथ्विगर्भ इति । सर्वदेवाधिष्ठातृत्वात् सर्वदेव इति । उरुधा क्रमो लीला यस्य स उरुक्रम इति । वर्षति कामान् भक्तेष्विति वृषः आकम्पयति विधुनोति क्लेशांस्तेषामित्याकपिः स चासौ स च । जयत्येव सर्वदेति जयन्तः । अतएव उरुधा गीयत इत्युरुगाय इतीर्यते कथ्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान् श्यामः अतसीपुष्पसङ्काशः । पीतवासाः पीताम्बरधरः । निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः । श्रीवत्सो नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोम्णां प्रदक्षिणावर्त्तः स आदिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैरङ्कैः चिह्नैः तथा लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिश्चोपलक्षितः ॥ २७ ॥ तदा हे नृप जिज्ञासवः तत्त्वज्ञानेच्छवः मर्त्या मनुष्याः महाराजस्योपलक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्य तं परं पुरुषं वेदतन्त्राभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकारेण यजन्ति आराधयन्ति ॥ २८ ॥ नामानि दर्शयन् स्तुतिप्रकारमाह—नमस्ते इति द्वाभ्याम् ॥ २९-३० ॥ हे उर्वीश भूपते । इत्येवं द्वापरे जगदीश्वर स्तुवन्ति कलावपि यथा नानातन्त्रविधानेन तन्त्रोक्तप्रकारेण तं यजन्ति तच्छृणु ॥ ३१ ॥ रूक्षतां व्यावर्त्तयति—त्विषा कान्त्या अकृष्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् । अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनन्दादयः तत्सहितम् । सङ्कीर्तनं नामोच्चारणं संस्तुतिश्च तत्प्रधानैर्यज्ञैः सुमेधसो विवेकिनो यजन्ति । इति प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । तदा त्रेतायां, धर्मिष्ठाः, ब्रह्मवादिनश्च मनुजाः, सर्वदेवमयं सर्वदेवशरीरकत्वात्तत्प्रचुरम्, देवं द्योतमानम्, तं हरिं, त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिरित्यर्थः । यजन्ति ॥ २५ ॥ विष्णुरिति । विष्णुः चिदचित्सु विहितप्रवेशविधानाद्विष्णुसङ्गः, यज्ञो यज्ञनिर्वाहकः, पृथ्विगर्भः पृथ्विगर्भसंभूतत्वादेतन्नामा, सर्वदेवः सर्वदेवशरीरकत्वादेतन्नामा, उरुर्महान् क्रमः पादसंचारो यस्य सः, वर्षति कामानिति वृषः कामाभिवर्षुकः आकम्पयति विधुनोति क्लेशानिति आकपिः स चासौ स च, जयत्येव सर्वदेति जयन्तः । उरु बहुधा गीयते इत्युरुगायश्च, इति ईर्यते । एवंविधगुणनामभिरभिधीयते ॥ २६ ॥ द्वापर इति । द्वापरे, भगवान् श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः, पीतवासाः परिधृतपीताम्बरः, निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः, श्रीवत्सो नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोम्णां दक्षिणावर्त्तः स आदिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैः एव, अङ्कैश्चिह्नैः, लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिर्लक्षणैश्च, उपलक्षितः ॥ २७ ॥ तमिति । हे नृप, तदा जिज्ञासवः तत्त्वत्रयज्ञानेच्छवः न तु तज्ज्ञानवन्तः । अनेन पूर्वं त्रेतायुगभवा ज्ञानिन इति सूचितम् । मर्त्या मनुष्याः, महाराजस्योपलक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्य तं, पुरुषं पुरुषाकृतिं, तं भगवन्तम्, वेदतन्त्राभ्यां वेदपञ्चरात्रोक्तविधानाभ्यां, यजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥ नमस्त इति द्वाभ्यां नामानि ब्रुवन् प्रणमन्ति । नमस्त इति । वासुदेवाय ते तुभ्यं, नमः । संकर्षणाय, ते नमः । प्रद्युम्नाय ते नमः, अनिरुद्धाय भगवते, तुभ्यं नमः ॥ २९ ॥ नारायणायेति । नारायणाय ऋषये, महात्मने, पुरुषाय, विश्वेश्वराय, विश्वाय, सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इतीति । हे उर्वीश, द्वापरे, इत्येवंविधैः नामभिः, जगदीश्वरं स्तुवन्ति । कलौ अपि, यथा नानातन्त्रविधानेन, यजन्ति, तथा शृणु । अनेन कलौ तन्त्रमार्गप्राधान्यं दर्शितम् ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्णमिति । त्विषा कान्त्या, कृष्णवर्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलवर्णमित्यर्थः । यद्वा कृष्णवर्णं सन्तमपि, त्विषा कान्त्या, अकृष्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलवर्णम्, अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनन्दादयस्तैः सह वर्त्तते इति साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदस्तम्, एवंभूतं कृष्णम्, अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शितम् । संकीर्तनप्रायैः संकीर्तन-प्रचुरैः, यज्ञैः, सुमेधसः भगवत्सेवाविधिमर्मेज्ञाः, यजन्ति हि ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उस युग के मनुष्य अपने धर्म में बड़ी निष्ठा रखनेवाले और वेदों के अध्ययन-अध्यापन में बड़े प्रवीण होते हैं । वे लोग ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेदरू वेदत्रयी के द्वारा सर्वदेवस्वरूपा देवाधिदेव भगवान् श्रीहरिकी आराधना करते हैं ॥ २५ ॥ त्रेतायुग में अधिकांश लोग विष्णु, यज्ञ, पृथ्विगर्भ, सर्वदेव, उरुक्रम, वृषाकपि, जयन्त और उरुगाय आदि नामों से उनके गुण और लीला आदि का कीर्तन करते हैं ॥ २६ ॥ राजन् ! द्वापर युग में भगवान् के श्रीविग्रहका रंग होता है साँवला वे पीताम्बर तथा शङ्ख, चक्र, गदा आदि अपने आयुध धारण करते हैं । वक्षः स्थलपर श्रीवत्सका चिह्न, शृगुलता, कौस्तुभमणि आदि लक्षणों से वे पहचाने जाते हैं ॥ २७ ॥ राजन् ! उस समय जिज्ञासु मनुष्य महाराजों के चिह्न छत्र चँवर आदि से

युक्त परमपुरुष भगवान् की वैदिक और तान्त्रिक विधि से आराधना करते हैं ॥ २८ ॥ वे लोग इस प्रकार भगवान् की स्तुति करते हैं—हे ज्ञानस्वरूप भगवान् वासुदेव एवं क्रियाशक्तिरूप सङ्कर्षण । हम आपको बार-बार नमस्कार करते हैं । भगवान् प्रद्युम्न और अनिरुद्ध के रूप में हम आपको नमस्कार करते हैं । ऋषि नारायण, महात्मा नर, विश्वेश्वर, विश्वरूप और सर्वभूतात्मा भगवान् को हम नमस्कार करते हैं ॥ २९-३० ॥ राजन् द्वापरयुग में इस प्रकार लोग जगदीश्वर भगवान् की स्तुति करते हैं । अब कलियुग में अनेक तन्त्रोके विधि विधान से भगवान् की जैसी पूजा की जाती है, उनका वर्णन सुनो—॥ ३१ ॥

कलियुग में भगवान् का श्रीविग्रह होता है कृष्णवर्ण—काले रंग का । जैसे नीलम मणि में से उज्ज्वल कान्तिधारा निकलती रहती है, वैसे ही उनके अङ्ग की छटा भी उज्ज्वल होती है । वे हृदय आदि अङ्ग, कौस्तुभ आदि उपाङ्ग, सुदर्शन अस्त्र और सुनन्द प्रभृति पार्षदों से संयुक्त रहते हैं । कलियुग में श्रेष्ठ बुद्धिसम्पन्न पुरुष ऐसे यज्ञों के द्वारा उनकी आराधना करते हैं, जिसमें नाम, गुण, लीला आदि के कीर्तन की प्रधानता रहती है ॥ ३२ ॥

ध्येयं सदा परिभवधनमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यातिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सिराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद् वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥
एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्तिभिः । मनुजैरिष्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥
कलिं समाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥
न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह । यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥
कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् । कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥
कचित् कचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः । ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी । ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।
प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सदा परिभवधनमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यं भृत्यातिहं भवाब्धिपोतं प्रणतपाल महापुरुष ध्येयं ते चरणारविन्दं वन्दे ॥ ३३ ॥ धर्मिष्ठ आर्यवचसा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं त्यक्त्वा यत् अरण्यम् अगात् दयितेप्सितं मायामृगम् अन्वधावत् महापुरुष ते चरणारविन्दं वन्दे ॥ ३४ ॥ राजन् एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् श्रेयसाम् ईश्वरः हरिः युगवर्तिभिः मनुजैः इष्यते ॥ ३५ ॥ गुणज्ञाः सारभागिनः आर्याः कलिं समाजयन्ति यत्र संकीर्तनेन एव सर्वः स्वार्थः अभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ भ्राम्यतां देहिनाम् इह अतः परमः लाभः न यतः परमां शान्तिं विन्देत संसृतिः नश्यति ॥ ३७ ॥ राजन् कृतादिषु प्रजाः कलौ सम्भवम् इच्छन्ति कलौ खलु नारायणपराः भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ महाराज (अन्यत्र) कचित् कचित् द्रविडेषु भूरिशः यत्र ताम्रपर्णी कृतमालापयस्विनी नदी महापुण्या कावेरी प्रतीची च महानदी (नद्यः) मनुजेश्वर ये मनुजाः तासां जलं पिबन्ति (ते) प्रायः भक्ताः भगवति वासुदेवे अमलाशयाः (भवन्ति) ॥ ३९-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्तुतिमाह । ध्येयमिति । हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविन्दं वन्दे । कथंभूतम् । ध्येयं ध्यातुं योग्यम् । सदेति सर्वत्र संबध्यते । ध्येयत्वे हेतवः । इन्द्रियकुटुम्बादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारस्तं हंतीति तथा तत् । किंच अभीष्टदोहं मनोरथपूरकम् । किंच तीर्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेव परमपावनम् । ननु शिवविरिञ्चिभ्यां नुतं स्तुतं महत्तमम् । ननु महत्तमौ तौ कृतार्थावेव किमर्थं ताभ्यां नुतं तत्राह । शरण्यमाश्रययोग्यम् आत्मसुखात्मकमित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मादिस्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोचरं स्यात् । न । भृत्यातिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यातिहंत् । न केवलमागंतुकार्तिमात्रं हंति । किंतु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं च ॥ ३३ ॥ इदानीं स्वयमाप्तकामत्वान्नैरपेक्ष्यं भक्तार्थं च सापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचन्द्रं स्तौति । त्यक्तवेति । अन्यैः सुदुस्त्यजा या सुरेप्सिता

राजलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा । यदिति य इत्यर्थः । योऽरण्यमगात् । किं राज्यवैकल्यदर्शनेन । न । धर्मिष्ठः । कुतः । आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा । किंच एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तवात्सल्येन दयितया सीतयेप्सितं मायामृगं स्वर्णाकारं योऽन्वधावत् । तस्य भगव-
तश्चरणारविंदं वंदे । यद्वा हे धर्मिष्ठेति सम्बोधनम् । तथाऽप्यविवक्षितत्वादार्थपदेन संधिर्न भवति । तथा यदगादिति चरणारविंद-
मेवोच्यते । यन्मायामृगमन्वधावत्तत्ते चरणारविंदं वंद इत्यन्वयः । अन्यत्समानम् ॥ ३४ ॥ युगाऽनुरूपाभ्याम् । नाम-
रूपाभ्याम् ॥ ३५ ॥ एतेषु चतुर्युगेषु कलिरिव श्रेष्ठ इत्याह । कलिमिति । गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानन्ति ये ते । ननु दोषाणां
बहुत्वात्कथं सभाजयंति तत्राह । सारभागिनो गुणांशप्राहिणः । कोऽसौ गुणस्तमाह । यत्रेति । तदुक्तम् । 'ध्यायन्कृते यजन्यज्ञै-
स्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ।' इति ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलावतोऽस्मात्संकीर्तनात्परमो लाभो नास्ति ।
यतः संकीर्तनात् ॥ ३७ ॥ किं च कृतादिष्विति ॥ ३८-३९ ॥ अमलाशयाः सन्तः प्रायः प्रायशो भगवति भक्ता भवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सदा ध्येयं सदा परिभवधनं सदाभीष्टदोहमित्येवं सर्वत्र योज्यम् । कृष्णचरणाश्रितानाम् । 'यत्र न मृत्युहासः'
इत्याद्युक्तेः कालकृतोपि परिभवो नास्ति कुत इन्द्रियादिकृत इति । अन्यदाह—किंचेति । मनोरथपूरकत्वं त्वन्यदेवांम्रोणामप्यस्ति
न त्वयं तादृशः किं त्वधिक इत्याह—किंचेति, तीर्थेति महत्तमं पूज्यतमम् । अत्राशंकते—नन्विति । इत्यर्थ इति—'आत्मारामाश्च
मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुकमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ।' इति न्यायेन कृतार्था अपि तन्निष्ठा भवन्त्येवेति भावः ।
स्तोतुमशक्यत्वमाक्षिपति—तर्हीति । प्राकृतस्य सामान्यनरस्य । दीपिका—तावपि शिवविरिञ्चयावपि । आश्रययोग्यं कृतार्थयोरप्य-
त्यधिकसुखावाप्तिरेव नुतौ हेतुरित्यभिप्रेत्य सुखात्मकमित्याधिकोर्थः । 'तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्' इत्युक्तेः । यस्य
कस्यापीत्यनेन वर्णाश्रमादिनियमव्यावृत्तिः । आगन्तुकार्तिवर्षादिपीडा । विश्वनाथस्तु—अयमवतारः कलियुगवर्तिनो जनान्प्रायः
कृष्णरामयोर्मज्जनमार्गमुपदिशत्यतस्तयोः स्तुतिनुती आह द्वाभ्याम् । ध्यातुमर्हं सदेति नात्र कालदेशनियम इति भावः । इन्द्रियेत्यादि,
तैरित्यनुसंहितं फलम् अभीष्टदोहमित्यनुसंहितम् । तीर्थास्पदमिति ध्यानमात्रेण गंगादिसर्वतीर्थस्नानसिद्धेः कलौ द्रव्यदेश-
क्रियादिजनितं दुर्वारमपावित्र्यं नाशंकनीयमिति भावः । तत्र सदाचारमाह—शिवविरिञ्चीति । सुखसेव्यत्वमाह—शरण्यमिति ।
भक्तवात्सल्यमाह—भृत्यार्तिहमिति । न च भृत्यानां परिचर्यादिकमप्यपेक्षत इत्याह—हे प्रणतपालेति । भृत्याभिमानवन्तं
प्रणतिमात्रेणैव पालयतीति भावः । भवाब्धिपोतमिति—'तत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वति गोवत्सपदं भवाब्धिम्' इति ब्रह्माद्युक्तेर्भवाब्धिः
कदा निस्तीर्ण इत्यपि तद्भृत्यो न जानातीति भावः । श्लेषणं तस्याप्यवतारस्यानेनैव स्तुतिनुती । यथा—हे महापुरुष हे परमहंस
महामुनींद्रशिवविरिचिनुतमाचार्यहरिदासाभ्यां नुतम्, अन्यत्समानम् ॥ ३३ ॥ इत्यर्थं हति व्याख्येयम्, आर्षत्वादिति तात्पर्यम् ।
नेति पूर्वपक्षपरिहारे । धर्मिष्ठत्वे हेतुमाशंकते—कुत इति । राज्यत्यागेपि भक्तवात्सल्यात्यागं दर्शयति—किंचेति । यदित्यार्षत्व-
कल्पनापेक्षया सरलपंथानमाह—यद्वेति । तथापि सम्बोधनेपि । अविबक्षितत्वात्स्तुतत्वात् । दीपिका—नैरपेक्ष्यं राज्यापेक्षारहितत्वं
तेन सदाचारपालकत्वं लक्ष्यते पित्राज्ञापालनात् । भक्तार्थं च सापेक्षतामिति कारुण्यं लक्ष्यते । रामचन्द्रं स्तोतीत्युक्तेपि
वस्तुतः कृष्णावतारप्रसंगात्तत्रैव तात्पर्यावसानम् । सदाचारपालकत्वकारुण्ये तव नाधुनिके तवैव श्रीरामावतारे तथा दृष्टत्वादिति
वचनभंग्या तथा प्रतिपत्तेः । राज्यवैकल्यं राज्यवृद्धिभिकारं दृष्ट्वा किमरण्यमगान्नेति समाधानम् । पूर्वार्थे नपुंसकवत्पदस्या-
व्ययत्वमुपेत्य—य इति । पुंस्त्वपरिणामगौरवं मत्वाह—यद्वेति । विश्वनाथस्तु—श्लेषपक्षे—असुभ्यः प्राणोभ्योपि दुस्त्यजा च
सुरैरपीप्सितं राज्यं स्वकालेन विराजमानत्वं यस्याः सा च या लक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यद्योऽरण्यमगात् आर्यस्य विप्रस्य वचसा तव
सर्वमपि गार्हस्थ्यसुखं ध्वस्तं भवत्विति यज्ञोपवीतत्रोटनपूर्वकं यच्छापवचस्तेन धर्मिष्ठो धर्मवतां मध्येतिशयेन श्रेष्ठः विप्रवाक्यं
माऽन्यथा भवत्विति कृतशापस्वीकार इत्यर्थः । गत्वा किमकरोदित्यत आह—मायां कलत्रपुत्रवित्तादिकं मृगयत्यन्वेष्ट्यतीति मायामृगः
संसारविष्टो जनस्तमन्वधावत् । कोटशम्—दयातिशयेनास्तीति दयी तस्य भावो दयिता तथा हेतुना ईप्सितं स्वाभिप्सितम्,
आलिंगनमिषेण स्वस्पर्शं दत्त्वा संसाराब्धौ पतितं तं प्रेमाब्धौ पातयितुमिति निरुपाधिमहाकारुण्यं द्योतितम् ॥ ३४ ॥
युगानुवर्तिभित्तयुगजातैः । एतत्तु सामान्यविधानं विशेषस्तु गुरुपदेशगम्यो विस्तरभियात्रनोक्तः, शास्त्रान्तरसिद्धत्वाद्देति ।
श्रयसां सर्वपुरुषार्थानामीश्वरो दाता । युगानुरूपाभ्यामिति—भागवतामृते—'कथ्यते नामवर्णाभ्यां शुक्लः सत्ययुगे हरिः । रक्तः
इयामः क्रमात्कृष्णस्तेतायां द्वापरे कलौ ।' इति । अत्र सत्यत्रेताद्वापरेषु हंसः सुपर्णेति—विष्णुर्यज्ञेति—वासुदेवसंकर्षणेत्यादि-
कीर्तनीयभगवन्नामावली यथोक्ता तथा कलौ सा वर्तमानापि नोक्ता रहस्योद्घाटनाभावार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ कलेः प्राधान्यमाह—
एतेष्विति । सत्यप्येकगुणे बहुदोषस्त्याज्य एवेति शंकते—नन्विति । सभाजयंति सत्कुर्वन्ति । प्रबलतरो गुणो बहुदोषानाच्छादयति
, सव्यापसव्यकरन्यायेन' तदुक्तमभियुक्तैः—'गृहीते च रिपोः शिरः प्रथमतो गृह्णात्यसौ वाजिनं नीत्वा चर्मधनुः प्रयाति सततं

संग्रामभूमौ पुरः । द्युतं चैव परस्त्रियं परधनं जानाति नायं करो दाता नैव च तन्निरीदय विधिना शौचाधिकारी कृतः ।' इति । गुणं पृच्छति—कोऽसाविति । तत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । संकीर्तनेनैव साधनान्तरनिरपेक्षेण तेनेत्यर्थः । सर्वः कृतादिषु ध्यानादिसाधनसाहस्रैः साध्य इति संदर्भः । गुणज्ञाः कीर्तनामोच्चारणरूपं तद्गुणं जानते अतएव तदोषाग्रहणात्सारभागिनः सारमात्रग्राहिणः गुणमेवाहुः—यत्र प्रचरितेन संकीर्तनेनैवेति पूर्ववत् । ननु कलेरपरदोषत्वात्कथं ते सारभागमेव गृह्णन्ति, सत्यम्, यथा—पारदोषवत्त्वं तथा पारगुणवत्त्वमपीत्याह—यत्रेति । 'ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ।' इति विश्वनाथः ॥ ३६ ॥ यतः कलिः कीर्तनात्परमेष्ठदस्तस्माद्धेतोः । देहिनां देहाध्यासवताम् । परमां कलेशबीजद्वैतशून्यां ज्ञानरूपम्, ततश्च संसृत्यभावः । दोषिका—कीर्तनमाहात्म्यमाह—न ह्यत इति । तस्मात्कीर्तनस्य सर्वार्थोपलभकत्वात्कलेः प्रसंगात्कलावित्यध्याहृतम् । परमां सर्वोत्कृष्टां शान्तिं भगवन्निष्ठां प्राप्नोति 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः' इति श्रोमुखोक्तेः । अनुषङ्गेण संसृतिश्च नश्यति इह श्रेयः प्राप्नुयायेषु भ्राम्यतां भ्रमं प्राप्नुवतां शान्तिं भक्तिं परमामिति विशेषणान् 'भक्तिसिद्धेर्गरीयसी' इति श्रीकपिलोक्तेः ॥ ३७ ॥ कलिं युगस्याभीप्स्यतामाह—किंचेति । संभवं जन्म । दोषिका—किंचान्यदपि कलेर्वैशिष्ट्यमाह—कृतादिष्विति । सार्द्धकम् । नारायणपरायणास्तदीयप्रेमातिशयवन्तः । क्वचित्क्वचिद्विद्विडादविति श्रीकृष्णचैतन्यावताराभिप्रायेण, द्विविधेषु च भूरिशस्तत्र 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति भगवदुक्तिमाश्रित्य वैदिकास्तद्देशीया भूरिशो भक्ता भवन्तीत्यर्थः । अथ कलेर्न नामसंकीर्तनगुणोत्कर्षप्रयोजकत्वं किंतु सर्वयुगेषु संकीर्तनस्य समानमेव सामर्थ्यम्, तथापि कृतादिषु सामर्थ्यादिसद्भावात्तत्संयोगेनान्यान्यपि साधनानि तद्रहस्यरक्षणाय ऋषिभिः स्मर्यन्तेऽत्र त्वनायत्त्या स्वतन्त्रमेव तदतिप्रशस्यते नारदादौ—'हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ।' इति । अत्र संदर्भः—अतएव ध्यानादिनिष्ठा अपि कृतादिप्रजा एतादृशीं भगवन्निष्ठां न प्राप्तवत्यः 'महाभागवता नित्यं कलौ कुर्वन्ति कीर्तनम्' इति स्कान्दाद्यनुसारेण तादृशनिष्ठाकारणं कीर्तनमाहात्म्यं च दोनैककृपातिशयशालिना भगवता तदानीं तत्तत्सामर्थ्यावसरे यस्मान्न प्रकाशितं तस्माद्ध्यानादिना समर्थास्ता जिह्वोष्ठस्पर्शान्दनात्रस्य नातिसाधनत्वं भवेदिति मत्वा तन्न प्रतिशोधितवत्यश्च, ततः कलिप्रजानां परमभगवन्निष्ठातां श्रुत्वा तदर्थं कलावेव केवलं निजजन्म प्रार्थयन्ते इत्याह—कृतादिष्विति सार्द्धकेन । तत्र हेतुः—कलाविति । तद्वक्तीच्छायामपि तद्वक्तसङ्गं विना न सम्पाद्येतेति विभाव्येति भावः । तत्परायणत्वं तदीयप्रेमातिशयवत्त्वमेतदेव परमां शान्तिमित्यनेन कार्यद्वारा व्यंजितम् । 'मुक्तानामपि सिद्धानाम्' इत्यादेः । क्वचित्क्वचिद्विद्विडादविति पूर्ववत् । अत्र कलिसंगेन कीर्तनस्य गुणोत्कर्ष इति न वाच्यं भक्तिमात्रे कालदेशादिनियमस्य निषिद्धत्वात् । विशेषतो नामोपलक्ष्य च विष्णुधर्मे क्षत्रबन्धूपाख्याने—'न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधश्च श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धकः ।' इति स्कान्दे । पाद्मवैशाखमाहात्म्ये विष्णुधर्मे च—'चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्' इति । स्कान्दे एव च—'न देशकालावस्थात्मशुद्ध्यादिकमपेक्षते । किंतु स्वतन्त्रमेवैतन्नाम कामितकामदम् ।' इति न च कलावन्वसाधनासमर्थत्वादेव तेनाल्पेनापि महत्फलं भवति न तु तस्य गरीयस्त्वेनेति मन्तव्यम् । 'यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्मनसां ब्राह्मोपि लोकोल्पकः । मुक्तिं चेतसि यत्स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यद्वं प्रयाति विलयं तत्र च्युते कीर्तिते ।' इति समाधिर्यन्तादपि तत्स्मरणात्कैमुत्येन कीर्तनस्यैव गरीयस्त्वं श्रीविष्णुपुराणे दर्शितम् । अत एवोक्तम्—'एतन्निश्चिन्तमानानाम्' इत्यादि । तथा च—'अचच्छिदस्मरणं विष्णोर्वह्नायासेन साध्यते । ओष्ठस्पर्शान्दनात्रेण कीर्तनं तु ततो वरम् ।' इति । वैष्णवचिन्तामणौ—'येन जन्ममृतैः पूर्वं वासुदेवः समर्चितः । तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत ।' अन्यत्र 'सर्वापराधकृदपि' इत्यादि नामापराधभजनस्तोत्रे च । तस्मात्सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं कलौ तु श्रीभगवता कृपया तद्ग्राह्यत इत्यपेक्षयैव तत्र तत्प्रशंसेति स्थितिः । अत एव यद्यन्यापि भक्तिः कर्तव्या तदा तत्संयोगेनैवत्युक्तम्—'यज्ञैः संकीर्तनप्रायैः' इति । अत्र च स्वतन्त्रमेव नामकीर्तनमत्यंतप्रशस्तम् । 'हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ।' इत्यादौ साधूक्तम् । तस्मात् 'कलिं सभाजयन्त्यार्याः' इत्यादित्रयम् । विश्वनाथस्तु—साधुसंगजनिता केवला भक्तिः कलावेव प्रायेण लभ्यत इत्याह—कृतादिष्विति । यत्र बहवो नारायणार्थिनस्तद्रक्तिमात्रार्थिनस्तत्रावश्यं तेषां संगमतो भक्तिस्ततः प्रेमभक्तिश्च संभवेदित्याकांक्षयेति भावः । चकारादूगोडांघ्रयोः ॥ ३८ ॥ क्वचित्क्वचिदिति पूर्वोन्वयि । यत्र द्वाविधेषु ॥ ३९ ॥ प्रतीची महानदी नाम्ना वेत्रवती वराहक्षेत्रात्सह्यगिरिं भित्त्वा पश्चिमसमुद्रं स्यन्दमाना । संदर्भस्तु—प्राय इति । तेषु भक्तेष्वपराधीनो विनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कलौ प्रायः कृष्णरामयोर्भजनमुपदिशति तत्र कृष्णं स्तौति—ध्येयमिति । हे प्रणतपाल भक्तरक्षक । हे महापुरुष । सदा ध्येयं ध्यानाहं सदा इन्द्रियकुटुम्बादिभिः परिभवं तिरस्कारं हन्ति तादृशं सदा अभीष्टदौ भक्तमनोरथपूर्कं सदा तीर्थीस्पदं गङ्गाद्याश्रयत्वेन परमपावनम् अत एव सदाशिवविरञ्चिभ्यां नुतं स्तुतं शरण्यं शरणार्हं श्रुत्यानामार्तिहं पीडाहरं भवाब्धेः

पोतं तारकं च ते चरणाविन्दं वन्दे ॥ ३३ ॥ श्रीरामं स्तौति—त्यक्त्वेति । हे महापुरुष धर्मिष्ठ ! पितृप्रतिश्रुतपालको यो भवान् अन्यैः सुदुस्त्यजा या सुराणामपीप्सिता राज्यलक्ष्मी राज्यसम्पत् तां त्यक्त्वा यत् आर्यस्य दशरथस्य पितुर्वचसा अरण्यं वनमगात् दयितया प्रियया सीतया ईप्सितं मायामृगं मायया स्वर्णमृगाकारं मारीचं योऽन्वधावत्तस्य तव चरणारविन्दं वन्दे । स्वामिपादास्तु हे धर्मिष्ठेत्यसंबोधनम् । तथाप्यविवक्षितत्वादार्थपदेन सन्ध्यभावः । यद्वा । यच्चरणारविन्दमरण्यमगात् । यच्च मायामृगमन्वधावत्तत्ते चरणारविन्दं वन्दे इत्यन्वयः । अन्यत्समानम् इत्यप्याहुः ॥ ३४ ॥ एवमिति । हे राजन् ! एवं श्रेयसां पुरुषार्थानामीश्वरो दाता हरिः युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यामिति । शेषः । युगेषु वर्त्तमानैः मनुजैरिज्यते आराध्यते ॥ ३५ ॥ युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह—कलिमिति । ये गुणज्ञाः कलेर्गुणान् जानन्ति ते आर्याः वृद्धाः विवेकिनः सारभागिनो गुणांश-प्राहिणः ते कलिमेव सभाजयन्ति प्रशंसन्ति । यत्र कलौ भगवन्नामसंकीर्त्तनमात्रेणैव सर्वः सर्वयुगप्राप्यः स्वाभिलषितोऽर्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ न हीति ॥ यस्मात्कलौ भगवन्नामसंकीर्त्तनमेवाभिलषितार्थसाधनं तस्मादिह संसारे भ्राम्यतां देहिनामतो नामसङ्कीर्त्तनादन्यः परम उत्कृष्टः लाभः लाभहेतुः पुरुषार्थसाधनं नैवास्ति । यतो नामसंकीर्त्तनादेव प्राणी परमां मुक्तिरूपां शान्तिं विन्देत् तस्य संसृतिः जन्ममरणादिदुःखं च नश्यति ॥ ३७ ॥ कृतेति अर्द्धम् । हे राजन् ! अतः कृतादियुगत्रयवर्त्तन्यः प्रजाः कलौ संभवमुत्पत्तिमिच्छन्ति । कलाविति । हे महाराज ! कलौ खलु कचित्कचित् नारायणपरायणाः जनाः भविष्यन्ति । द्रविडेषु देशेषु च तादृशा भूरिशो भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ तात्रेति । यत्र द्रविडेषु ताम्रपर्ण्यादयो नद्यः सन्ति ॥ ३९ ॥ ये इति । हे मनुजेश्वर ! ये मनुजास्तासां नदीनां जलं पिबन्ति । स्नानादीनामप्युपलक्षणम् । ते अमलाशयाः सन्तो वासुदेवे भगवति भक्ता भवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तावपि शिवविरिञ्चो अपि आश्रययोग्यमिति कृतार्थयोरपि अत्यधिकसुखावाप्तिरेव नुतौ हेतुरित्यभिप्रेत्य सुखात्मक-मित्याधिकोऽर्थः तीर्थेन मूढ्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूदित्युक्तेः यस्य कस्यापीत्यनेन वर्णाश्रमाचारादनियमो व्यावृत्तः आगन्तुकार्तिः जरादिपीडा ॥ ३३ ॥ नैरपेक्ष्यं राज्यापेक्षाराहित्यं तेन सदाचारपालकत्वं लक्ष्यते पित्राज्ञापालनात् भक्तार्थं च सापेक्षतामिति कारुण्यं लक्ष्यते रामचन्द्रं स्तौतुत्युक्तेऽपि वस्तुतः कृष्णावतारप्रसङ्गात् तत्रैव तात्पर्यावसानं सदाचारपालकत्वरूपं तव नाधुनिके तवैव श्रीरामाख्यावतारे तथा दृष्टत्वादिति वचनभङ्गया तथा प्रतिपत्तं राज्यवैकल्यं स राज्यव्यभिचारः तं दृष्ट्वा किमरण्यमगान्नेति समाधानं पूर्वार्थं नपुंसकयत्तदस्याव्ययत्वमुपेत्य य इति पुंस्त्वपरिणामगौरवमतो यद्वेति ॥ ३४ ॥ श्रेयसां सर्वपुरुषार्थानामीश्वरो दाता हरिः प्रेम्णा मनोहरश्च ॥ ३५ ॥ सङ्कीर्त्तनेनैव साधनान्तरनिरपेक्षेण तेनेत्यर्थः । सर्वः कृतादिषु ध्यानादिसाधनसाहस्रैः साध्यः ॥ ३६ ॥ कीर्त्तनमाहात्म्यमाह । नश्यत इति । तस्मात् कीर्त्तनस्य तथापलम्भकत्वात् कलेः प्रसङ्गात् कलावित्यध्याहृतं परमां सर्वोत्कृष्टां शान्तिं भगवन्निष्ठां प्राप्नोति “शमो मन्निष्ठता बुद्धे”रिति भगवद्वाक्यात् अनुषङ्गेण संसृतिश्च नश्यति ॥ ३७ ॥ किञ्च अन्यदपि कलेर्वैशिष्ट्यमुच्यत इत्यर्थः । कृतादिष्विति सार्द्धकं नारायणपरायणास्तदीयप्रेमातिशयवन्तः कचित् कचिद्रौडादाविति श्रीकृष्णचैतन्यावताराभिप्रायेण द्रविडेषु च भूरिश इति श्रीवैष्णवाद्यपेक्षया अत्र यद्यपि “न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधश्च श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धके”ति स्कादाद्युक्तेः कलेर्न नामसङ्कीर्त्तनगुणोत्कर्षप्रयोजकत्वं किन्तु सर्वयुगेषु सङ्कीर्त्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं तथापि कृतादिषु सामर्थ्यादिसद्भावात्तत्संयोगेनान्यान्यपि साधनानि तद्रहस्यत्वरक्षणाय ऋषिभिः स्मर्यन्ते अत्र त्वनायत्या स्वतन्त्रमेव तदपि प्रशस्येत नारदादौ “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्य-थे”त्यादिभिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ ३८ ॥ यत्र द्रविडेषु ॥ ३९ ॥ प्रायश इति भक्तेष्वपराधिनो विनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

आर्यवचसा पितृवचनेन ॥ ३४-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सङ्कीर्त्तनप्रकारं दर्शयति द्वाभ्याम् । ध्येयमिति । हे प्रणतपाल महापुरुष ! ते चरणारविन्दं वन्दे कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्वत्र सम्ब्रध्यते ध्येयत्वे हेतवः कुटुम्बेन्द्रियादिभिः परिभवः तिरस्कारः ते हन्तीति तथा तत् किञ्चाभोधोहमिष्टार्थ-पूरकं च किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयत्वेन परमपावनं शिवविरिञ्चिभ्यां नुतं संस्तुतं शरण्यं शरणार्हं न केवलमभीष्टदोह-मेवापितु श्रुत्यात्तिह भक्तानामनिष्ठनिवारकं च न केवलं यत्किञ्चिदार्तिहमपि तु सकलार्त्तिनिदानभूतभावाच्चेः पोतं प्लववत्ता रण

साधनम् ॥ ३३ ॥ हे धर्मिष्ठ ! आर्यस्य पितुर्दशरथस्य वचसा सुरैरपीप्सितां राज्यलक्ष्मीं त्यक्त्वा यच्चरणारविन्दं कर्तुं अरण्यं प्रत्यगात् यच्च दयितया जानक्या ईप्सितं मायामृगमन्वधावत् तत्ते चरणारविन्दं वन्द इति ॥ ३४ ॥ एवमिति । युगानुरूपाभ्यामित्यस्य नामरूपाभ्यामिति विशेष्याध्याहारः इत्यते आराध्यते ॥ ३५ ॥ प्रसङ्गादेषु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह । कलिमिति । गुणज्ञाः सत्स्वपि दोषेषु गुणमेव ये जानन्ति तथा सारभागिनः सारप्राहिणः शृङ्गाः तत्सदृशा आर्याः कलिं सभाजयन्ति मानयन्ति कोऽसौ गुण इत्यतस्तमाह । यत्र कलौ सङ्कीर्त्तनेनैव भगवन्नामकीर्त्तनेनैव सर्वः स्वाभिलषितोऽर्थः लभ्यते तदा च स्मर्यते—

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥

इति सङ्कीर्त्तनमात्रस्यैवाभिलषितपुरुषार्थसाधनावहत्वरूपगुणात्कलिमेव सभाजयन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यतस्तु कलौ सङ्कीर्त्तनमेवाभिलषितार्थसाधनमतस्ततोऽन्यो न विद्यते लाभ इत्याह । नहीति । अतः सङ्कीर्त्तनात् परमो लाभः पुरुषार्थसाधनं न विद्यते लभ्यतेऽनेनेति लाभः बाहुलकात्करणे घञ् तत्र हेतुत्वेन विज्ञिनष्टि । यतः सङ्कीर्त्तनादाप्रयाणानुवृत्तात् परमां शान्तिमशनायापिपासादिरहितां मुक्तिमिति यावत् विन्देत संसृतिर्नश्यति च ॥ ३७ ॥ यतश्च कलौ मुक्त्युपायः सुकरः ततः कृतादित्रययुगवर्त्तिन्यः प्रजाः कलावुत्पत्तिमिच्छन्तीत्याह । कृतादिष्विति । न केवलमिच्छन्त्यपि तु यथा सम्भवमुद्भव्यन्ति चेत्याह । कलाविति । श्रीनारायण एव परमयन् प्राप्त्यं प्रापकमाधारश्च येषां ते अष्टाक्षरार्थचिन्तनपरा इति भावः ॥ ३८ ॥ क्व भविष्यन्तीत्यत आह । क्वचिदिति । तत्र तत्र द्वाविडेषु देशेषु बहुशः भक्ताः सन्तीत्यर्थः । तत्रापि क्वचित् आह । ताम्रपर्णीति ॥ ३९ ॥ कुतस्तत्रत्यानां नारायणपरायणतेत्यत आह । ये पिबन्तीति । सार्द्धं न हे मनुजेश्वर ! तासां नदीनां जलपानप्रभावान्निर्मलान्तःकरणा भगवति वासुदेवे भक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । पिबन्तीति पानोक्तिः स्नानादीनामप्युपलक्षणार्था प्रायो भक्ता इत्यनेन केषाञ्चिदेव तत्र प्रबलप्रतिबन्धवशात्तस्मिन् भक्तिरिति सूचितम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यच्चरणारविन्दमार्यवचसा पितृवचनेन अरण्यमगात् यच्च दयितेप्सितं मायामृगमन्वधावत्तच्चरणारविन्दं वन्दामहे इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ उपसंहरति । एवमिति । सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तु स्वगुरुरूपदेशगम्य इति शास्त्रहृदयं रहस्यत्वान्नोक्तं शास्त्रान्तरसिद्धत्वाच्चेत्यदोषः तदुक्तं—

ध्रुवं तथैव मुच्येत यां मूर्तिं प्रदिशेद्गुरुः । शिष्याणां योग्यताभिज्ञो विप्रहानिस्तु तद्युगे ॥

इति यस्मिन् युगे स्वयमुत्तमः तत्पूर्वयुगावतीर्णहरिणा गुरुपदिष्टेन अभीष्टसिद्धिर्भवति,—

अवतीर्णहरेर्मूर्त्या तत्पूर्वयुगजेन च । नृसिंहमूर्त्या च तथा यां चान्यां प्रदिशेद्गुरुः ॥

कृतादेः कलेः पुण्यहेतुत्वं स्तौति । कलिमित्यादिना । सारभागिनः सारप्राहिणः ॥ ३५-३६-३७ ॥ तथा कलौ भविष्यन्ति जायन्ते क्वचिद्देशे तथा सम्भूताः नारायणपरायणाः स्युः ॥ ३८ ॥ यत्र द्वाविडेषु ताम्रपर्ण्यादिनद्यः सन्ति प्रतीची महानदी नाम्ना वेत्रवती वाराहक्षेत्रात्सह्यगिरिं भित्त्वा पश्चिमसमुद्रं स्पन्दमाना ॥ ३९-४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र सदाचारपालकत्वं कारुण्यं च तव नाधुनिकमेवेत्याह । त्यक्त्वेति ॥ ३४-३५ ॥ गुणज्ञाः कीर्त्तननामोच्चारणरूपं तद्गुणं जानन्तः अत एव तद्दोषाग्रहणात्सारभागिनः सारमात्रप्राहिणः कलिं सभाजयन्ति गुणमेव दर्शयन्ति यत्र प्रचरितेन सङ्कीर्त्तनेनैव साधनान्तरनिरपेक्षेण तेनेत्यर्थः । सर्वः ध्यानादिभिः कृतादिषु साधनसाहस्रैः साध्यः ॥ ३६ ॥ कीर्त्तनस्यैव महिमानमाह । न ह्यत इति । अतः कीर्त्तनात् यतो यस्मात्कीर्त्तनात् परमां शान्तिं शमो मन्निष्ठताबुद्धेरित्यनुसारेण ध्यानादिभिरप्यसाध्यां सर्वात्कृष्टां भगवन्निष्ठां प्राप्नोति अनुषङ्गेण संसारश्च नश्यति ॥ ३७ ॥ अत एव ध्यानादिनिष्ठा अपि कृतादिप्रजा एतादृशीं भगवन्निष्ठां न प्राप्तवत्यः “महाभागवता नित्यं कलौ कुर्वन्ति कीर्त्तनं”मिति स्कान्दाद्यनुसारेण तादृशनिष्ठाकारणं कीर्त्तनमाहात्म्यं च दीनैककृपातिशयशालिना भगवता तदानीं तत्तत्सामर्थ्यावसरे यस्मान्न प्रकाशितं तस्माद्ध्यानादिना समर्थास्ता जिह्वोष्ठरन्दनमात्रस्य नातिसाधनत्वं भवेदिति सत्त्वा तत्र श्रद्धितवत्यश्च ततः कलिप्रजानां परमभगवन्निष्ठतां श्रुत्वा तदर्थं कलावेव केवलं निजजन्मप्रार्थयन्त इत्याह । कृतादिष्विति सार्द्धकेन । तत्र हेतुः कलाविति तद्वक्त्रीच्छायामपि तद्वक्तसङ्गं विना सा न सम्पद्येतेति विभाव्येति भावः । तत्परायणत्वमत्र तदीयप्रेमातिशयवत्त्वम् एतदेव परमां शान्तिमित्यनेन काव्येद्वारा व्यञ्जितं “मुक्तानामपि सिद्धाना”मित्यादेः क्वचि-

त्वचिद्गौडादौ श्रीकृष्णचैतन्यदेवावतारेण द्रविडेषु च भूरिश इति श्रीवैष्णवाद्यपेक्षया अत्र कलिसङ्गेन कीर्त्तनस्य गुणोत्कर्ष इति न वाच्यं भक्तिमात्रे कालदेशादिनियमस्य निषिद्धत्वात् विशेषतो नामोपलक्ष्य च विष्णुधर्मे क्षत्रबन्धूपाख्याने—

“न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधश्च श्रीहरेर्नास्ति लुब्धक” ॥

इति स्कान्दे पाद्मवैशाखमाहात्म्ये विष्णुधर्मे च—

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

इति स्कान्द एव च—

न देशकालावस्थात्मशुद्ध्यादिकमपेक्ष्यते । किन्तु स्वतन्त्रमेवैतन्नामकामितकामदम् ॥

इति न च कलावन्यसाधनासमर्थत्वादेव तेनाल्पेनापि महत्फलं भवति नतु तस्य गरीयस्त्वेनेति मन्तव्यम्—

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने । विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसां ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः । किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

इति समाधिपर्यन्तादपि तत्स्मरणात्कैमुत्येन कीर्त्तनस्यैव गरीयस्त्वं श्रीविष्णुपुराणे दर्शितम् अत एवोक्तम् एतन्निविष्टमानानामित्यादि तथा च “अघच्छित्स्मरणं विष्णोर्ब्रह्मायासेन साध्यते ओष्ठस्पन्दनमात्रेण कीर्त्तनं तु ततो परं”मिति वैष्णवचिन्तामणौ—

येन जन्मशतैः पूर्वं वासुदेवः समर्चितः । तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत ॥

इत्यन्यत्र सर्वोपराधकृदपीत्यादिनामापराधभञ्जनस्तोत्रे च तस्मात्सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्त्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं कलौ तु श्रीभगवता कृपया तद्ग्राह्यत इत्यपेक्षयैव तत्र तत्प्रशंसेति स्थितम् अत एव यद्यन्यापि भक्तिः कर्त्तव्या तदा तत्संयोगेनैवेत्युक्तं यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थैरिति अत्र च स्वतन्त्रमेव नामकीर्त्तनमत्यन्तप्रशस्तं—

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

इत्यादौ तस्मात्साधूक्तं कलिं समाजयन्त्याख्या इत्यादित्रयम् ॥३८-३९॥ प्राय इति तेषु भक्तेष्वपराधिनो विनेत्यर्थः ॥४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अयमवतारः कलियुगवर्त्तिनो जनान् प्रायः कृष्णरामयोर्भजनमार्गमुपदिशत्यतस्तयोः स्तुतिनती आह द्वाभ्याम् । ध्येयं ध्यातुमर्हं सदेति नात्र कालदेशनियम इति भावः । इन्द्रियकुटुम्बादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारस्तं हन्तीत्यननुसंहितं फलमभीष्टदोहमित्यनुसंहितं तीर्थोत्पदमिति ध्यानमात्रेण गङ्गादिसर्वातीर्थस्नानसिद्धेः कलौ द्रव्यदेशक्रियादिजनितं दुर्वारमपावित्र्यमपि नाशङ्कनीयमिति भावः । तत्र सदाचारमाह । शिवविरिञ्चीति सुखसेव्यत्वमाह शरण्यमिति । भक्तवात्सल्यमाह—भृत्यार्त्तिहमिति । न च भृत्यानां परिचर्यादिकमप्यपेक्षत इत्याह हे प्रणतपालेति । भृत्याभिमानवन्तं प्रणतिमात्रेणैव पालयतीति भावः । भवाब्धिपोतमिति “त्वरादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धि”मिति ब्रह्मायुक्तेर्भवाब्धिः कदा निस्तीर्ण इत्यपि त्वद्भृत्यो न जानातीति भावः । श्लेषेण तस्याप्यवतारस्याप्यनेनैव स्तुतिनती यथा हे महापुरुष हे परमहंस महामुनीन्द्र शिवविरिञ्चिनुतम् आचार्यहरिदासाभ्यां स्तुतमन्यत् समानम् ॥ ३३ ॥ अन्यैः सुदुस्त्यजा या सुरेप्सिता राज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यदिति य इत्यर्थः अरण्यमगात् किं राज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः आर्यस्य गुरोर्देशरथस्य वचसा अनेन पितृभक्तत्वमुक्तं प्रेयसीप्रेमवशत्वं चाह दयितया सीतया ईप्सितं मायामृगं स्वर्णाकारं मृगं योऽन्वधावत् तस्य वन्दे श्लेषपक्षे असुभ्यः प्राणेभ्योऽपि दुस्त्यजा च सुरैरपि ईप्सितं राज्यं स्वकान्तेन विराजमानत्वं तस्याः सा च या लक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यत् यः अरण्यमगात् तत्र हेतुः आर्यस्य विप्रस्य वचसा तव सर्वमपि गार्हस्थ्यसुखं ध्वस्तं भवत्विति यज्ञोपवीतत्रोटनपूर्वकं यत् श्रापवचस्तेन धर्मिष्ठः धर्मवतां मध्ये अतिशयेन श्रेष्ठः विप्रवाक्यं मान्यथा भवत्विति कृतश्लाघास्वीकार इत्यर्थः । गत्वा किमकरोदित्यत आह । मायां कलत्रपुत्रविप्रादिरूपां मृग्यति अन्वेष्टयतीति मायामृगः संसाराविष्टो जनस्तमन्वधावत् कीदृशं दया अतिशयेनास्तीति दयी तस्य भावो दयिता तया हेतुना ईप्सितं स्वाभीप्सितम् आलिङ्गनमिषेण स्पर्शनं दत्त्वाः संसाराब्धिपतितमपि तं प्रेमाब्धौ पातयितुमिति निरुपधिमहाकारुण्यं द्योतितम् ॥ ३४ ॥ युगानुरूपाभ्यां रूपनामभ्यां यदुक्तं भागवतामृते—

कथ्यते वर्णनामभ्यां शुक्लः सत्ययुगे हरिः । रक्तः दयामः क्रमात् कृष्णस्त्रेतायां द्वापरे कलौ ॥

इति अत्र सत्यत्रेताद्वापरेषु हंससुपर्णेति विष्णुयज्ञेति वासुदेवसङ्कर्षणेत्यादि कीर्त्तनीया भगवन्नामावली यथोक्ता तथा कलौ सावर्त्तमानापि नोक्ता रहस्योद्घाटनाभावार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ चतुर्षु सत्यादिषु मध्ये कः श्रेष्ठ इत्यपेक्षायां कलिरेवेत्याह । कलिमिति । गुणज्ञाः कीर्त्तनप्रचाररूपं तद्गुणं जानन्तः तदोषाग्रहणात् सारभागिनः तस्य सारभाग एव प्राज्ञो वर्त्तते येषां ते । ननु कलेरपारदोषवत्त्वात् कथं ते सारभागमेव गृह्णन्ति सत्यम् यथा अपारगुणवत्त्वमपीत्याह । यत्रेति । सर्वः सर्वयुगप्राप्यः यदुक्तम्—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

इति ॥ ३६ ॥

सर्वलभसारमाह । नह्यत इति । इह श्रेयः प्राप्त्युपायेषु भ्राम्यतां भ्रमं प्राप्नुवतां परमां शान्तिं भक्तिं परमामिति विशेषणोपन्यासात् ॥ ३७ ॥ साधुसङ्गजनिता केवला भक्तिः कलावेव प्रायेण लभ्यत इत्याह । कृतादिष्विति । यत्र बहवो नारायणपरायणास्तद्भक्तिमात्रार्थिनस्तत्रावश्यं तेषां सङ्गमतो भक्तिस्ततः प्रेमभक्तिश्च सम्भवेदित्याकाङ्क्षयेति भावः । चकाराद्गौडोदयोः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

“ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु । पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन—

सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ॥

बहूनि मम नामानि” ति मोक्षधर्मे श्रीकृष्णवचनात् सर्वाणि नामानि—

सर्वं कृष्णः स्थावरं जङ्गमं च । विश्वात्मानं विश्वमेतं प्रतीहि ॥

यत् प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभं तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतः परम् ॥

एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभूर्नारायणः परमश्चाव्ययश्च मध्याद्यन्तो जगतस्तस्थुषश्च सर्वज्ञो यो भूतानां प्रभवश्चाव्ययश्चेति राजधर्मे सर्वज्ञस्य देवव्रतस्य वचनात्सर्वाणि रूपाणि च—

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः । कृष्णो जाम्बूनदःभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ॥

श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः । ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथाहं च ललाटजः ॥

शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः । ऋषयो देहसम्भूतास्तथा लोकाश्च शाश्वताः ॥

इति दानधर्मे शिववचनात् सर्वदैवपूजितत्वं सर्वकारणत्वं च—

असिलोभ्रश्च हन्ता च तथा रावणनाशनः ।

विभीषणस्य भगवान् राज्यदो वालिनाशनः—

सुग्रीवराज्यदाता च बलिराज्यापहारकः ॥

इति हरिवंशे गरुडवचनात् रामादिमूर्त्तिधारित्वं च श्रीकृष्णस्य प्रसिद्धम् अतो महापुरुषादिनामभिः शिवादिपूज्यत्वेन च श्रीरामाद्यवतारगुणवर्णनेन च कलौ श्रीकृष्णस्तोतव्यो मुमुक्षुभिरित्याशयेन स्तुतिमाह । ध्येयमित्यादि श्लोकद्वयेन । हे महापुरुष ! पुरुषसूक्तादिनैवैकवेद्य हे प्रणतपाल ! नानावतारैः भक्तपालने बद्धकक्ष ते चरणारविन्दं वन्दे कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यम् । सदैत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः ध्येयत्वे हेतवः बाह्याभ्यन्तरैः शत्रुभिर्यः परिभवोऽनादरस्तं हन्तीति तथा तत् किञ्चाभीष्टदोहं मनोवाञ्छितपूरकम् । किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गाद्याश्रयत्वेन परमकीर्त्यश्रयत्वेन च परमशुद्धिहेतुभूतम् । किञ्च शिवविरिञ्चिभ्यां नुतं स्तुतम् । ननु ताभ्यां समर्थाभ्यां किमर्थं नुतं तत्राह । शरण्यमाश्रययोग्यं तयोरपि रक्षकमित्यर्थः । ननु शिवादिनुतमस्माकं दृग्गोचरं कथं स्यात्तत्राह । भृत्यार्त्तिहं सर्वभृत्यार्तिहरम् किं बहुना भवाब्धिपोतं संसारसमुद्रतारकम् ॥ ३३ ॥ हे धर्मिष्ठ ! आर्यवचसा पितृवाक्येन यदरण्यमगात् अविवक्षितत्वान्न सन्धिः दयितया प्रियया श्रीसीतया ईप्सितं मायामृगं मारोचं यच्चान्वधावत् तत्ते चरणारविन्दं वन्दे ॥ ३४ ॥ उपसंहरति । एवमिति । युगानुरूपाभ्यां युगानुसारेण प्रवृत्ताभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकाराभ्याम् ॥ ३५ ॥ सारभागिनः सारप्राहिणः ॥ ३६ ॥ इह कलौ अतः सङ्कीर्तनात् यतः सङ्कीर्तनात्परमां शान्तिं मोक्षम् ॥ ३७ ॥ अत एव कृतादिषु

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

संकीर्त्तनप्रकारं दर्शयति । ध्येयमिति । हे प्रणतपाल, हे महापुरुष, ते तव, चरणारविन्दम्, वन्दे । कथंभूतम् । ध्येयं ध्यातुं योग्यं, सदेति सर्वत्र संबद्धयते । ध्येयत्वे हेतवः । परिभवः कुटुम्बेन्द्रियादिभिर्न्यस्तिरस्कारस्तं हन्तीति तथा तत्, किं च अभीष्टदोहम् इष्टार्थपूरकं, तीर्थास्पदं गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयत्वेन परमपावनं, शिवश्च विरिञ्चिश्च ताभ्यां नुतं संस्तुतं, शरण्यं शरणार्हं, किं च न केवलमभीष्टदोहमेव, अपि तु भृत्यार्त्तिहं भक्तानामनिष्टनिवारकं, न केवलं किञ्चिदार्त्तिहम्, अपि तु भवाब्धिपोतं सकलार्त्तिनिदानभूतभवाब्धेः सववत्तारणसाधनभूतम्, एवंविधत्वात्तद्वन्दे ॥ ३३ ॥ इदानीं भगवतः पूर्णकामत्वाच्चरपेक्ष्यं भक्तार्थं सापेक्षतां च दर्शयन् श्रीरामचन्द्रं स्तौति । त्यक्त्वेति । हे धर्मिष्ठ, हे महापुरुष, आर्यवचसा पितुर्दशरथस्य वचनेन, सुदुस्त्यजा चासौ सुरैरपीप्सिता च या राज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा, यच्चरणारविन्दं कर्त्तुं, अरण्यम् अगात् प्रत्यगात् । यत् दयितया जानक्या

इप्सितं, मायामृगं च, अन्वधावत् । तत्, ते तव, चरणारविन्दं पादारविन्दं, वन्दे ॥३४॥ एवमिति । हे राजन्, एवं युगानुरूपाभ्यां
 नामरूपाभ्यामिति शेषः । श्रेयसाम्, ईश्वरः भगवान्, हरिः, युगवर्तिभिः मनुजैः, इज्यते ॥ ३५ ॥ प्रसङ्गादेषु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ
 इत्याह । कलिमिति । गुणज्ञाः सत्स्वपि दोषेषु गुणमेव ये जानन्ति तथाभूताः, सारभागिनः सारग्राहिणः भृङ्गास्तसदृशाः, आर्या
 महान्तः पुरुषाः, कलिं सभाजयन्ति मानयन्ति । कोऽसौ गुण इत्यत आह । यत्र कलौ, संकीर्त्तनेन भगवन्नामकीर्त्तनेन एव, सर्वः
 स्वार्थः स्वाभिलषितोऽर्थः, अभिलभ्यते । संकीर्त्तनमात्रस्यैवाभिलषितपुरुषार्थसाधनावहत्वरूपगुणात्कलिमेव सभाजयन्तीत्यर्थः ।
 तथा च स्मर्यते । 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम्' इति ॥ ३६ ॥ यतस्तु
 कलौ संकीर्त्तनमेवाभिलषितार्थसाधनमतस्ततोऽन्यो लाभो न विद्यत इत्याह । न हीति । इह संसारे, भ्राम्यतां देहिनाम्, अतः
 संकीर्त्तनात्, परमः उत्तमः, लाभः पुरुषार्थसाधनं, न विद्यते हि । लभ्यतेऽनेनेति लाभः बाहुलकात् कारणे घट् । तत्र हेतुत्वेन
 विशिनष्टि । यतः संकीर्त्तनात्, आप्रयाणादनुवृत्तादिति शेषः । परमां शान्तिम्, अशनायादिरहिततां, मुक्तिमिति यावत् । विन्देत् ।
 संस्तुतिः नश्यति च । निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ युद्धार्थं मथुरामागतेन जरासुतेन सह करिष्यमाणसंप्रामस्य पूर्वं श्रीकृष्णेन विचारितं
 स्वावतारप्रयोजनम् 'अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते मया । विरामायान्धर्मस्य कलेः प्रभवतः कश्चित्' इति तद्विषयदपि
 जातवन्मनसि निधाय मुनिः द्योतयन्नन्यदपि कलिमाहात्म्यमाह । कृतादिष्विति । हे राजन्, कृतादिषु त्रिषु युगेषु, याः प्रजाः, ताः
 कलौ संभव जन्म, इच्छन्ति । यतः कलौ, प्रजाः नारायणः श्रीस्वामिनारायणः स एव परममयनं प्राप्यो यासां तथाभूताः, भविष्यन्ति
 खलु । अस्यायं भोवः । साक्षान्नारायणसम्बन्धेन विना नराणां नारायणपरायणत्वं न संभवेत् नारायणश्च श्रीकृष्णस्तेनान्योऽपीत्यनेन
 कलौ पुनः स्वप्रादुर्भावश्चिन्तित एवास्ति स चैकान्तिकधर्मरक्षार्थं नारायणमुन्यादिनामधरः सन् सार्वज्ञातीयविप्रात् धर्माद्रक्तौ
 प्रादुर्भविष्यति । तस्य नारायणत्वात्तत्संश्रयेण जनानां नारायणपरायणत्वं प्रसिद्धमेव । सर्वोऽप्ययं विचारः सत्सङ्गिजीवनहरिदिग्वि-
 जयहरिलीलाकल्पतरुसंप्रदायशुद्धिप्रभृतिप्रन्थेभ्यः सविस्तरं बोधेच्छाचेद्वोद्वयः, अत्र तु प्रकरणवशादेतावानेव मुन्यभिप्रायः
 सूचितः ॥ ३८ ॥ कलौ प्रादुर्भविष्यतोरुद्धवश्रीकृष्णयोर्मतानुकूलताभाजो रामानुजाचार्यसंबन्धात् द्रविडदेशं स्तुवन्नाह । कश्चिदिति ।
 हे महाराज, द्रविडेषु भूरिशः, अन्यत्र च, कश्चित् कश्चित्, अन्येष्वपि केषुचित्केषुचिद्देशेष्वित्यर्थः । नारायणपरा भविष्यन्तीत्य-
 नुषञ्जनीयम् । तत्र शेषावताररामानुजसंबन्धेनातिपवित्रताभाजा नदीनां नामान्याह । यत्र द्रविडेषु, ताम्रपर्णी नदी, कृतमाला,
 पयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरीति । महापुण्या, कावेरी च, महानदी प्रतोची च, अस्ति । कुतस्तत्रत्यानां नारायणपरतेत्यत आह । हे
 मनुजेश्वर, ये मनुजाः, तासां महाचार्यसंबन्धवतीनां नदीनां, जलं पिबन्ति पास्यन्तीत्यर्थः । अमलाशयाः जलपानप्रभावाभिर्मलान्तः-
 करणास्ते जनाः, प्रायः वासुदेवे भगवति, भक्ताः भविष्यन्ति ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

वे लोग भगवान् की स्तुति इस प्रकार करते हैं—'प्रभो ! आप शरणागतरक्षक हैं । आप के चरणारविन्द सदा-सर्वदा
 ध्यान करने योग्य, माया-मोह के कारण होने वाले सांसारिक पराजयों का अन्त कर देने वाले तथा भक्तों की समस्त अभीष्ट
 वस्तुओं का दान करने वाले कामवेनुस्वरूप हैं । वे तीर्थों को भी तीर्थ बनाने वाले स्वयं परमतीर्थ स्वरूप हैं शिव, ब्रह्मा आदि
 बड़े बड़े देवता उन्हें नमस्कार करते हैं और चाहे जो कोई उनकी शरण में आ जाय, उसे स्वीकार कर लेते हैं । सेवकों की समस्त
 आर्ति और विपत्ति के नाशक तथा संसार-सागर से पार जाने के लिये जहाज हैं । महापुरुष ! मैं आपके उन्हीं चरणरविन्दों की
 वन्दना करता हूँ ॥ ३३ ॥ भगवन् ! आपके चरणकमलों की महिमा कौन कहे ? रामावतार में अपने पिता दशरथजीके वचनों से
 देवताओं के लिये भी वाञ्छनीय और दुस्त्यज राव्यलक्ष्मी को छोड़कर आपके चरणकमल वन-वन घूमते फिरे । सचमुच आप
 धर्मनिष्ठताकी सीमा हैं । और महापुरुष ! अपनी प्रेयसी सीताजी के चाहने पर जान बूझकर आपके चरणकमल मायामृग के पीछे
 दौड़ते रहे । सचमुच आप प्रेमकी सीमा हैं । प्रभो ! मैं आपके उन्हीं चरणारविन्दों की वन्दना करता हूँ ॥ ३४ ॥ राजन् ! इस
 प्रकार विभिन्न युगों के लोग अपने-अपने युग के अनुरूप नाम-रूपोंद्वारा विभिन्न प्रकार से भगवान् की आराधना करते हैं ।
 इसमें सन्देह नहीं कि धर्म, अर्थ, काम मोक्ष—सभी पुरुषार्थों के एकमात्र स्वामी भगवान् श्रीहरि ही हैं ॥ ३५ ॥ कलियुग में
 केवल सङ्कीर्तन से ही सारे स्वार्थ और परमार्थ बन जाते हैं । इसलिये इस युगका गुण जानने वाले सारग्राही श्रेष्ठ पुरुष कलियुग-
 की बड़ी प्रशंसा करते हैं, इससे बड़ा प्रेम करते हैं ॥ ३६ ॥ देहाभिमानी जीव संसारचक्र में अनादि काल से भटक रहे हैं ।
 उनके लिये भगवान् की लीला, गुण और नाम के कीर्तन से बढ़कर और कोई परम लाभ नहीं है क्योंकि इससे संसार में
 भटकना मिट जाता है और परम शान्तिका अनुभव होता है ॥ ३७ ॥ राजन् ! सत्ययुग, त्रेता और द्वापर की प्रजा चाहती है कि
 हमारा जन्म कलियुग में हो; क्योंकि कलियुग में कहीं-कहीं भगवान् नारायण के शरणागत—उन्हीं के आश्रय में रहने वाले
 बहुत-से भक्त उत्पन्न होंगे । महाराज विदेह ! कलियुग में द्रविणदेश में अधिक भक्त पाये जाते हैं; जहाँ ताम्रपर्णी, कृतमाला,

पयस्विनी, परम पवित्र कावेरी, महानदी और प्रतीची नामकी नदियाँ बहती हैं। राजन् ! जो मनुष्य इन नदियों का जल पीते हैं, प्रायः उनका अन्तः करण शुद्ध हो जाता है और वे भगवान् वासुदेव के भक्त हो जाते हैं ॥ ३८-४० ॥

देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ।

विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ ४२ ॥

नारद उवाच

धर्मान् भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः । जायन्तेयान् मुनीन् प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥ ४३ ॥

ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः । राजा धर्मानुपातिष्ठन्वाप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥

त्वमप्येतान् महाभाग धर्मान् भागवताञ्छुतान् । आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसङ्गो यास्यसे परम् ॥ ४५ ॥

युवयोः खलु दम्पत्योर्यशसा पूरितं जगत् । पुत्रतामगमद् यद् वां भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥

दर्शनालिङ्गनालापैः शयनासनभोजनैः । आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशास्त्रादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।

ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुनरुक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् यः कर्तं परिहृत्य सर्वात्मनां शरण्यं मुकुन्दं शरणं गतः (सः) देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां किङ्करो न अयं ऋणी च न ॥ ४१ ॥ त्यक्तान्यभावस्य प्रियस्य स्वपादमूलं भजतः यत् कथञ्चित् उत्पतितं विकर्म (तत्) सर्वं हृदि सन्निविष्टः परेशः हरिः धुनोति ॥ ४२ ॥ भागवतान् धर्मान् इत्थं श्रुत्वा अथ सोपाध्यायः मिथिलेश्वरः प्रीतः (सन्) जायन्तेयान् मुनीन् हि अपूजयत् ॥ ४३ ॥ ततः सर्वलोकस्य पश्यतः सिद्धाः अन्तर्दधिरे राजा धर्मान् उपातिष्ठन् परमां गतिम् अवाप ॥ ४४ ॥ महाभाग त्वम् अपि श्रुतान् भागवतान् एतान् धर्मान् आस्थितः श्रद्धया युक्तः निःसङ्गः परं यास्यसे ॥ ४५ ॥ युवयोः दम्पत्योः यशसा जगत् पूरितं खलु यत् वां भगवान् ईश्वरः हरिः पुत्रताम् अगमत् ॥ ४६ ॥ कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः वा दर्शनालिङ्गनालापैः शयनासनभोजनैः आत्मा पावितः ॥ ४७ ॥ गतिविलासविलोकनाद्यैः आकृतधियः शिशुपालपौण्ड्रशास्त्रादयः नृपतयः शयनासनादौ वैरेण यं ध्यायन्तः तत्साम्यम् आपुः अनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह । देवर्षीति । आप्ताः पोष्याः कुटुम्बिन इतरे देवादयः पञ्चयज्ञदेवताः एतेषां यथाऽभक्तः ऋणी अत एव तेषां किङ्करोऽर्थं नित्यं पञ्चयज्ञादिकर्ता । तथा च स्मृतिः । 'हीनं जातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत्' इति । अयं तु न तथा । कोऽसौ । यः सर्वभावेन श्रीमुकुन्दं शरणं गतः । कर्तं कृत्यं परिहृत्य । यद्वा कर्तं भेदं परिहृत्य । कृती छेदन इत्यस्मात् । वासुदेवः सर्वमिति बुद्धेयर्थः ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह । स्वपादमूलमिति । त्यक्तोऽन्यस्मिन्देहादौ देवतांतरे वा भावो येन । अत एव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति । यच्च कथञ्चित् त्रमादादिना विकर्म उत्पतितं प्राप्तं भवेत्तदपि हरिर्धुनोति । ननु यमस्तत्र मन्येत तत्राह । परेशः । ननु 'श्रुतिस्मृतौ ममैवाज्ञे' इति भगवद्वचनात्स्वाज्ञाभंगं कथं सहेतु तत्राह । प्रियस्य । ननु नायं पापक्षयार्थं भजते तत्राह । हृदि सन्निविष्टः । न हि वस्तु-शक्तिरर्थात्मपेक्षेत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ जायंतेयान् जयंत्याः पुत्रान् ॥ ४३ ॥ उपातिष्ठन्नुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥ निःसङ्गो भूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवां तु संगत एव कृतार्थवित्याह युवयोरिति । वां युवयोः ॥ ४६ ॥ न च सर्वकर्मोपपादादिभागवतधर्मैरन्येषामिव युवयोः सत्त्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैव भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह । दर्शनेति । कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतोर्वा

१. सशयनासनभोजनैः । २. शिशुपालशास्त्रपौण्ड्रादयो । ३. आकृतिधियः । ४. शयनासनादौ ।

युवयोः तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः ॥ ४५ ॥ एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति । वैरेणेति । यं शयनासनादौ वैरेणापि श्यायन्तस्तस्य गतिविलासाद्यैराकृतधियस्तेत्तदाकारा धीर्येषां ते तत्सारूप्यमाप्नुः । किं पुनर्वक्तव्यममनुरक्तधियां तत्सारूप्यं भवतीति ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पोष्याः पोषितुं योग्याः । इतरे पोष्येतरे । देवा ऋषयो भूता नरः पितरश्च येषां पञ्चयज्ञदेवानाम् । अत एव वर्णित्वादेव । ऋग्निः कर्मकरणे प्रमाणमाह—तथा चेति । हीनजातिमुत्तमर्णजातेरधमर्णं निरुद्धजातिं परीक्षोणं निर्धनमृणपूर्यर्थं कर्म तद्वृत्त-क्रियां कारयेदिति याज्ञवल्क्यः । क्रियत इति कर्तम्, करोतेरीणादिकस्तप् । औणादिकत्वकल्पनाया अगतिगतिवादाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—सकलमिदमहं च वासुदेव इति भावनया सर्वत्रैकबुद्धित्वेन तं देवादयोपि पूजयन्ति “सर्वे देवा यं नमन्ति” इत्यादि-श्रुतेरिति भावः । इतरे पोष्यव्यतिरिक्ताः । पञ्चयज्ञाश्च—“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्म-यज्ञादिसंज्ञकाः ॥” इत्युक्ताः । अत एव ऋणित्वादेव । तेषां देवादीनाम् । तदर्थमृणपाकरणार्थम् । तथा च—कर्मानुष्ठानेन ऋणक्षये प्रमाणं स्मृतिः—हीनजातिः हीना उत्तमर्णसन्नाशान्निकृष्टा जातिर्यस्य तं परीक्षोणं दातुमसमर्थं ऋणार्थमृणनिवृत्त्यर्थं कर्मैव कारयेदिति । मशकार्थो धूम इतिवदर्थशब्दोनिवृत्तिपरोऽत्र । अयं वक्ष्यमाणस्तु न तथा न ऋणी । कर्तृशब्दस्य कृत्यवाचकत्वम-युक्तमतो—यद्वेति । भेदं मुकुंदादेवतादीनां स्वातंत्र्यं परिहृत्य त्यक्त्वा । इत्थमुक्तं गारुडे—“अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा बृहस्पतिः । इत्याख्या जायते तावद्यावन्नाचर्यते हरिम् ।” इति । अत एव वासुदेवः सर्वम् इति बुद्धवेत्यर्थ इत्युक्तम् । तथैवोक्तं श्रीमद्जुनेन—“सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः” इति । तथा च—सर्वस्य त्वद्याध्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वात्तदभेदनिर्देशः । यथा—प्राणायत्तवृत्तिकत्वेनेन्द्रियाणामपि प्राणत्वनिर्देशः । तथा च छांदोग्ये पठ्यते—“न वै बाधो न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्या-चक्षते प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवन्ति” इति । यत्तु कैश्चिद्ब्रूयितसामानाधिकरण्यं स्वीकृतं तच्छरणं गत इति भक्तप्रकरणानुपयोगि-त्वात्, क्षोदासहत्वाच्च त्यक्तम् । विश्वस्य मिथ्यात्वे हि तत्संगच्छते, तदेव तु न संभवति । “तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिव-राखिलम् । ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः । सत्याद्भुतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥” इति । “तत्सत्यतामाचक्षते” इति । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इति । ‘सत्यस्य सत्यम्’ इति च । विष्णुपुराणभारतादिस्मृतिश्रुतिभिः क्रंठोक्त्या तत्सत्यत्व-प्रतिपादनात्कचित्ता वर्णनं तु ज्ञानप्रकरणे युक्तमेव वैराग्यार्थत्वादिति सुधीभिर्विभावनीयम् । संदर्भस्तु—तेषां न किंकरः किंतु भगवत एवेत्यनधिकारित्वं कर्तुं भेदमित्यर्थे । ततो देवतादीनां स्वातंत्र्यमिति यावत् । तदुक्तं गारुड इति पूर्ववत् । भक्तस्य नित्यनैमित्तिकश्राद्धतर्पणादिकर्मयंत्रणाराहित्यमाह—देवर्षीति । देवादयः पञ्चयज्ञदेवताः, नरः पोष्याः पितृमातृभार्यादयः, एतेषां कर्मा यथा ऋणी अत एव तेषामिति तैः । यद्वा—पृथिवीपतिना स्वकिंकरत्वेन गृहीतस्य जनस्य मंडलेश्वराद्यनुवृत्तिर्न संभवेत् । कृत्यं वर्णाश्रमविहितं कर्म । “यथा तरोर्मूलनिषेचनेन” इत्यादिन्यायेन विष्णुपूजने संवृत्ते देवर्ष्यादयः साधु पूजिता एवेति । अत एव—“मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धायावन्न जायते” इति वदतां भगवता स्वभक्तस्य कर्माधिकारो दूरीकृतः ॥ ४१ ॥ आदिना स्त्रीपुत्रादिग्रहः । अन्यशब्दस्य जन्मांतरवाचिस्वमादायाह—देहांतरे जन्मांतरे वेति । भावः प्रेमा । अत एवैहिकामुष्मिक-त्यागित्वादेव । विकर्मणि निषिद्धहिंसाकर्मणि । कथंचिद्वलवददृष्टवशात् । यच्च विकर्म । आदिना पारवश्यादिग्रहः । अत्राक्षिपति—नन्विति । परेशः यमादिनियंता । पुनराक्षिपति—नन्विति । प्रियस्यापराधोपि क्षम्यत एवेत्यर्थः । प्रियेणाप्यनिवेदितं कथं क्षमेतेति शङ्कते—नन्विति । इत्यर्थ इति—न हि दाहेग्निः प्रार्थनमपेक्षत इति भावः दीपिका—अत एवानन्यभावत्वादेव । तस्यानन्य-शरणस्य । कथंचिदित्यस्याभिप्रायः—विकर्मणीत्यादि । प्रमादोऽनवधानता । आदिना उत्कंठाभक्तिवर्धिष्णोरिच्छा गृह्यते । यथा चित्रकेतौ । तत् हरिकर्तृकं विकर्मधूननम् । परेशः परेषां ब्रह्मादीनामपीशो नियंता, तदाज्ञामनने यमस्य का शक्तिरिति भावः । ‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाछेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णवः ॥” इति सकलं वाक्यं गम्यम् । अयं भक्तः । अर्थितां पापक्षयार्थित्वम् । संदर्भः—विकर्म प्रायश्चित्तरूपं कर्मांतरं न च कर्तव्यं तस्य तच्छ्रवणस्य विकर्मप्रवृत्त्यभावात् । कथंचिदापतितेपि विकर्मणि तदनुस्मरणेनैव प्रायश्चित्तस्याप्यानुषंगिकत्वसिद्धेरित्याह—स्वयादमूलेति । हृदि सन्निविष्टत्वे हेतुः—त्यक्तान्यभावस्य, त्यक्तोऽन्यत्र देवतांतरे भगवतीव भावो भक्तिर्येन । विकर्मधूनने हेतुः—हरिः स्वभावत एव सर्वदोषहरः । परेशः शक्तितश्चेत्यर्थः । तत्रापि प्रियस्येत्याग्रहतश्चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स निमिः । प्रीतः अनन्य-शरणस्य माहात्म्यश्रुत्या हृष्टः । सोपाध्याय इति—तत्संगिनामपि कृतार्थत्वेोक्त्या साधुसंगमातिशयो व्यंजितः । अपूजयदिति—वैष्णवानां विष्णुवत्पूजनमभिप्रेतं न तु सत्कृतिमात्रम् ‘अर्चयित्वा तु गाविन्द तदीयान्नाचर्येत्तु यः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दांभिको मतः’ इत्युक्तेः ॥ ४३ ॥ ततः पूजनानन्तरम् । राजा निमिः । ततः पूजनानन्तरम् । धर्माश्रवणकीर्तनादीन् भागवतधर्मान् । परमां गतिं वैकुण्ठम् ॥ ४४ ॥ परं मोक्षम् । एवं तत्प्रश्नानुरूपमन्यहिताभगवतधर्मानुक्तत्वा तदीयस्वप्रयोजना-

तरमाह—त्वमपि परं यास्यसे काका त्वं तु न इत्यर्थः । सर्वतः परस्य कृष्णस्य नित्यप्राप्तत्वादिति भाव इति संदर्भः । विश्वनाथोपि-
नित्यसिद्धभगवत्पितृभावस्यापि भगवत इव नित्यमूर्तेरपि भगवदिच्छयैव भक्तिरसोत्कंठा निमग्नस्य स्वस्मिन्प्राकृतनरत्वाभिमान-
मालक्ष्य तं प्राकृतनरमिवोपदिदेश । भाग्यश्लाघादिभिरानन्दयति—त्वमिति षड्भिः । परं परमेश्वरं प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥ युवयोर्देवकी-
वसुदेवयोः । पुत्रताभगमदिति प्रकटलीलाभिप्रायेण, नित्यलीलायाम् 'जयति जयनिवासः' इत्याद्यनुसारेण नित्यपुत्रत्वात् ॥ ४६ ॥
वां युवाभ्यामित्यर्थः । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा दर्शनादिभिः कर्तृभिर्युवयोरात्मा पावित इति । ननु परमेश्वरे पुत्रबुद्धिरेवानर्थकारिण्या-
वयोरपराधोत्पादनादिति चेन्मैवम्, प्रातिकूल्यभावेनापि कृष्णेऽर्पितमनसः कृतार्थिनो भवन्ति किं पुनरानुकूल्यभावेन युष्मदादय
इत्याह—वैरेणेति । गतिविलासाद्यैर्था आकृतिः कृष्णस्याकारस्तन्मात्र एव न तु तन्माधुर्यं धीर्येषां ते । स्वोयशयनादिकर्मणि
ध्यायन्तः सन्तः साम्यं सारूप्यं सायुज्यं किं पुनस्तत् तेभ्योऽप्यधिकं प्राप्यं स्यादपराधस्य संभावनैव नास्तीति भावः इति
विश्वनाथः । संदर्भस्तु—तथापि जयविजयबद्धाद्यापराधाद्विभेमि, तत्राह—दर्शनेति । पावितः दोषाभासादपि दूरे रक्षितः, तत्र
हेतुः—कृष्ण इति तत्रापि 'पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतो' इति ताभ्यां युवयोर्महदंतरमिति भावः । तथैव टीकाकृतामिष्टिः । न चेत्यादि
भाग-तधर्माणां यत्सर्वस्वं सारभागो वात्सल्यमिति यावत् तस्य निष्पत्तेर्नित्यासिद्धेः शोधितः ब्राह्मणाद्यपराधाभासादपि दूरे
रक्षितः । इत्युक्त्या भविष्यत्पराधस्य च चतुर्कार्यस्य मायिकलीलामयत्वं व्यंजितम् ॥ ४७ ॥ मुक्तेरंतरगसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं
वैरप्रधानभक्तानामपि सायुज्यं भवति किमुत नित्यानुरक्तबुद्धीनामिति कैमुत्यन्यायेन व्यंजितम् । यं कृष्णम् । तस्य कृष्णस्य ।
आहृता तत्तदाकारा धीर्येषां ते तथा । तीर्थस्त्वाकृतधिय इति पपाठ । एतदेव कृतार्थत्वमेव । तत्साम्यं सच्चिदानन्दरूपत्वं भवति
नित्यमेवास्तीति मोक्षेऽपि साम्योक्त्या ऐक्यमनादृतम् 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
व्यथति च ।' इति श्रीगीतोक्तेः । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' 'निरंजनः
परमं साम्यमुपैति' इति मोक्षेति भेदप्रतिपादकश्रुतेऽप्येति दीपिका । संदर्भस्तु—आस्तां युवयोर्वीती श्रीकृष्णस्य सर्वोत्कृष्टभगव-
त्स्वभावत्वात्साधारणानुरक्तजनानामपि सुतरां तत्तुल्या गतिः किं पुनर्यदूनामिति तान्प्रति शोचन्तं कैमुत्येनाह—वैरेणेति ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतया नित्यनैमित्तिककर्मयन्त्रणाराहित्यमाह—देवेति । हे राजन् ! यः कर्तुं भेदमहङ्कारं
कृत्यं वा । 'कृती च्छेदने' घञ् अच् वा । परिहृत्य त्यक्त्वा वासुदेवः सर्वमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । शरण्यं शरणार्हं मुकुन्दं सर्वभावेन
शरणं गतः । स देवादीनामृणी नास्ति । अतस्तद्वर्णापाकरणार्थं तेषां किङ्करः तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञादिनियोगयोगोऽपि न भवति ।
अत्र देवादिषु आप्ताः पोष्याः कुटुम्बिनः शेषाः पञ्च देवादयः पञ्च यज्ञदेवताः ऋणी हि ऋणं दातुमशक्तो धनिकस्य कर्म करोति ।
'हीनजातिपरिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।' इति स्मृतेः । भक्तस्तु कस्यापि न ऋणी । अतो ज्ञानभक्तिहीनानामेव तद्वर्णित्वेन किङ्कर-
त्वमिति भावः ॥ ४१ ॥ स्वपादेति । त्यक्तः अन्यस्मिन् देहादौ देवतान्तरे वा भावो येन तस्य अत एव प्रियस्य स्वपादमूलं भजतः पुंसो
यद्यपि विकर्मणि निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति । तथापि कथंचित्प्रमादाद्यत्किंचिद्विकर्मोत्पत्तिं तदा तदपि हृदि संनिविष्टः परेशः
सः हरिरेव सर्वं धुनोति नाशयति अतो नित्यनैमित्तिककर्मनियन्त्रणा यथा तस्य नास्ति तथा निषेधविषये प्रायश्चित्तान्तरापेक्षाऽपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥ धर्मानिति । जायन्तेयान् जयन्तीपुत्रान् स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥ तत इति । सिद्धाः कन्यादयः उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् । स्पष्टमन्यत्
॥ ४४ ॥ त्वमिति । हे महाभाग ! निःसङ्गः निष्कामः श्रद्धया च युक्तश्च भूत्वा मत्तः श्रुतानेतान् धर्मानास्थितः अन्वतिष्ठस्त्वमपि परं पदं
यास्यसे । तद्वार्षः ॥ ४५ ॥ युवयोरिति । स्पष्टम् ॥ ४६ ॥ दर्शनेति । कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतोः वां युवयोः कृष्णस्य दर्शना-
लिङ्गनादिभिरात्मा पावितः शोधितः प्रतिबन्धकदोषनिरासेन तत्प्राप्तिरयोग्यः कृतः । अतो युवाभ्यां नान्यत्साधनमनुष्ठेय-
मित्याशयः ॥ ४७ ॥ वैरेणेति । तस्य गतिविलासाद्यैराकृतात्तत्तदाकारा धीर्येषां ते शिशुपालादयो नृपतयः स्वशयनादिसमये यं
श्रीकृष्णं वैरभावेनापि ध्यायन्तो यदा तत्साम्यं तत्सारूप्यमापुस्तर्हि तदनुरक्तधियां भवाद्दशां तत्साम्यं भवतीति
किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

इतरे पोष्यव्यतिरिक्ताः पञ्च यज्ञाश्च 'पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञाः देवयज्ञादिसंज्ञका'
इत्युक्ताः अतएव ऋणित्वादेव तेषां देवादीनां तदर्थम् ऋणापकरणार्थं तथा च कर्मानुष्ठानं ऋणक्षयप्रमाणस्मृतिः हीनजातिः
उत्तमर्णासकाशान्निष्ठा जातिर्यस्य तं परिक्षीणं दातुमसमर्थम् ऋणार्थम् ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्मैव कारयेदिति मशकार्थो धूम
इतिवदर्थशब्दोऽत्र निवृत्तिपरः अयं वक्ष्यमाणस्तु न तथा ऋणी कर्त्तृशब्दस्य कृत्यावाचकत्वमप्रयुक्तमतो यद्वेति भेदं मुकुन्दात्
वेवतादीनां स्वातन्त्र्यं परिहृत्य त्यक्त्वा इत्यमुक्तं गारुडे 'अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा बृहस्पतिः । इत्याख्या जायते तावद्याव-

आर्चयते हरि'मिति अतएव वासुदेवः सर्वमिति बुद्धयेत्यर्थः इत्युक्तं तथैवोक्तं श्रीमदर्जुनेन 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं' इति तथाच सर्वस्य तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वात्तदभेदनिर्देशः यथा प्राणायत्तवृत्तिकत्वेनेन्द्रियाणामपि प्राणतन्निर्देशः तथाच छान्दोग्ये पठ्यते न वै वाचो न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्तीति यत्तु कैश्चिद्वाधित-सामाधिकरण्यं स्वीकृतं तच्छरणं न त इति भक्तिप्रकरणानुपयोगित्वात् क्षोदासहत्वाच्च त्यक्तं विश्वस्य मिथ्यात्वे हि तत्सङ्गच्छते तदेव तु न सम्भवति 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलं ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगदिति तत्सत्यमाचक्षत इति नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति सत्यस्य सत्य'मिति च विष्णुपुराणभारतादि-स्मृतिश्रुतिभिः कण्ठोक्त्या तत्सत्यत्वप्रतिपादनात् कचिच्चथा वर्णनं तु ज्ञानप्रकरणे युक्तमेव वैराग्यार्थमिति सुधिभिर्विभाज्यम् ॥ ४१ ॥ अतएव अनन्यभावत्वादेव तस्यानन्यशरणस्य कथञ्चिदित्यस्याभिप्रायः विकर्मणोत्यादिः प्रमादोऽनवधानता आदिना उत्कण्ठया भक्तिवर्द्धिष्णोर्विष्णोरिच्छा गृह्यते यथा चित्रकेतौ तत् हरिकर्तृकविकर्मधूननं परेशः परेषां ब्रह्मादीनामपीक्षो नियन्ता तदाज्ञा-मनने यमस्य का शक्तिरिति भावः 'श्रुतिस्मृतौ ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णव' इति सकलवाक्यं गम्यम् अयं भक्तः अर्थितां पापक्षयार्थित्वम् ॥ ४२ ॥ जयन्त्याः पुत्रान् नवयोगेश्वरान् प्रीतः अनन्यशरणस्य माहात्म्यश्रुत्या हृष्टः सोपाध्याय इति तत्सङ्गिनामपि कृतार्थत्वोक्त्या साधुसङ्गमहिमातिशयो व्यञ्जितः अपूजयदिति वैष्णवानां विष्णुवत् पूजनमभिप्रेतं नतु सत्कृतिमात्रम् 'अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नाभ्येक्ष्यः । न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृत' इत्यादि स्मृतेः ॥ ४३ ॥ ततः पूजनानन्तरं धर्मान् भागवतधर्मान् श्रवणकीर्तनादीन् मां गतिं श्रीवैकुण्ठम् ॥ ४४ ॥ त्वमपि परं यास्यसे किं साधकभक्तवत् काका नेत्यर्थः सर्वतः परस्य श्रीकृष्णस्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ तथैव श्रीस्वामिचरणा-नामुत्थानिका शास्त्रप्रक्रियेत्यादि पूरितं कृतार्थतामापादितं पुत्रतामगमदिति प्रकटलीलाभिप्रायेण नित्यलीलायां 'जयति जननिवास' इत्याद्यनुसारेण नित्यपुत्रत्वात् ॥ ४६ ॥ तथैव टीकाकृतमिष्टिः नचेत्यादि भागवतधर्माणां यत् सर्वस्वं सारभागो वात्सल्यमिति यावत् तस्य निष्पत्तेरित्यसिद्धेः शोधितः ब्राह्मणाद्यपराधामासादपि दूरे रक्षित इत्युक्त्या भविष्यदपराधस्य तत्कार्यस्य च मायिक-लीलामयत्वमभिव्यञ्जितम् ॥ ४७ ॥ एतदेव कृतार्थत्वमेव तत्साम्यं सच्चिदानन्दरूपत्वं भवति नित्यमेवास्तीति मोक्षेऽपि साम्योक्त्या ऐक्यमनादृतम् 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति' श्रीगीतोक्तेः 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति मोक्षेऽपि भेदप्रति-पादकश्रुतेः ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुकपक्षोपम

कृतयुगेऽपि दुष्करं ध्यानं कलौ न सुकरम् अत्यन्तदुष्करं तत्कथं ध्यानेन विनामुक्तिरित्यपेक्षायां सुकरोपायं दर्शयति, देवर्षीति ॥ ४१ ॥ प्रपदनस्योत्तरपूर्वाघविरोधित्वमाह । स्वपादमूलमिति । भजतः संश्रयतः इत्यर्थः । अन्यभावसम्बन्धस्यक्तो येन स त्यक्तान्यभावः ॥ ४२-४२ ॥

श्रीमद्दीराघव्याख्या

यत्र सङ्कीर्तनं नैवेति सुकरोपायत्वेनोक्तं सङ्कीर्तनं प्रतिबन्धभूयस्त्वसम्भावनाया दुष्करं मन्वानं राजानमालङ्घ्य ततोऽपि सुकरं प्रपदनाख्यमुपायं तस्य पूर्वोत्तराघरूपसकलप्रतिबन्धकविरोधित्वं चाह द्वाभ्याम् । देवर्षीति । हे राजन्नयं देवादीनां पितृणां च न ऋणी अत एव न तेषां किंकरः नाभीष्टकारी तत्राप्ताः पोष्याः कुटुम्बिनः इतरे देवादयः पञ्चमहायज्ञदेवताः कोऽसौ यः कृत्यं परिहृत्य परमश्लोक इवात्रापि यथा सम्प्रदायं परित्यागोऽवगन्तव्यः शरण्यं शरणार्हं मुकुन्दं सर्वात्मना सर्वभावेन प्राप्यप्रापकभावेन शरणं गतः सोऽयं न देवादीनामृणीत्यनेन संसृतिहेतुभूतमुक्तिविरोधिभ्रष्टगन्त्रविरोधित्वं प्रपदनस्योक्तम् अनेन पूर्वाघविरोधित्वं फलितं न देवादीनां किंकर इत्यनेन तत्प्रीत्यावहकर्मस्वधिकारो व्युदस्तः परिहृत्य कृत्यमित्यनेन देवकैर्ह्यरूपयज्ञादिकर्मसाध्यफलाभि-सन्धिर्निरस्तः ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलमिति । हरिराश्रितदुरितहरः परेशो भगवान् स्वपादमूलं भजतः संभवतः उपायोपेभावेन सेव-मानस्येत्यर्थः । त्यक्तः अन्यस्मिन् देवतान्तरादौ भाव उपायोपेयभावो येन सः तस्य प्रियस्य हेतुगर्भाण्येतानि विशेषणानि नहि निरतिशयप्रीतिविषयगतो दोषः प्रीतिमतो वैमुख्यापादकः किन्तु निराचिकीर्षा विषय एवेति भावः । यद्विकर्म शास्त्रविरुद्धं कर्म कथञ्चित्प्रमादादिना उत्पतितं चेत्तत्सर्वं संनिविष्टो हरिर्धुनोति नाशयति ॥ ४२ ॥ धर्मानिति । धर्मानित्यादिनारदोक्तिः जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान्मुनीन्कव्यादीन् उपाध्यायैः सहितः प्रीतः सन् पूजयामास हि निश्चितम् ॥ ४३ ॥ तत इति । ततः सर्वस्य लोकस्य जनस्य पश्यतः सतः सिद्धाः कव्यादयः अन्तर्हधिरे राजा निमिः तद्धर्मान् सिद्धैरुपदिष्टानुपातिष्ठन् परमां गतिं मुक्तिमवाप ॥ ४४ ॥ त्वमपीति । त्वमपि हे महाभाग ! वसुदेव श्रुतान्मत्त इति शेषः । एतान् जायन्तेयजनकसम्वाद्सम्वादितान् भागवतान् धर्मानाश्रितः

अनुतिष्ठन् श्रद्धया सिसाधयिषितत्वरया युक्तः सहितः निःसङ्गः देहतदनुबन्धिषु आसक्तिरहितः अयं जीवहशावृत्त्युपदेशः ततः परम्पदेमिति शेषः । यास्यसे प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवां तु कृतार्थाविवेक्याह । युवयोरिति । कुतः यद्यस्मात् वा युवयोर्पुत्रतामगमत्प्राप्तः अतो युवां कृतार्थाविति भावः ॥ ४६ ॥ तावन्मात्रेण कथं कृतार्थतेत्यत्राह । दर्शनेति । श्रीकृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोर्वा युवयोस्तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः भगवत्प्राप्तियोग्यो निरस्ततत्प्राप्तिप्रतिबन्धकः कृत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु देहानुबन्धिनि स्नेहो बन्धायैव भवेत्कथं श्रीकृष्णे नौ पुत्रस्नेह आत्मपावनहेतुरित्यत्र विषयवैलक्षण्यादिति किं पुनन्योयेनाह । वैरेणेति । शिशुपालादयो नृपतयः शयनासनादौ यत् यस्मिन् श्रीकृष्णविषये वैरेणापि ध्यायन्तस्तस्य गतिविलासाद्यैराकृतधियः तत्तदाकारा धीर्येषां ते तत्साम्यं तत्साधर्म्यमापुः किं पुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां भवादृशानां तत्साम्यं भवतीति नहि कस्मिंश्चिद्वैरस्य तत्साम्यावहत्वं दृष्टं श्रीकृष्णे तु शिशुपालादीनां दृष्टं यतो यद्विषयो वैरभाव एव निरतिशयानुभाववान् किं पुनः स्नेहभाव इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

(देवर्षिपितृभूताप्तनृणां पूजकाश्च स्युः ॥ ० ॥)

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह । देवर्षीति । योऽसाधारणया परिचर्यया सर्वात्मना शरण्यं मुकुन्दं शरणं गतो भवति सोऽयं देवादीनां किङ्करो ऋणी च न भवति । स्वोत्तमान्विनेति शेषः । तेषां किङ्करः ऋणी च अत्रेदं तात्पर्यं सर्वात्मना हरिभक्ताः सर्वथा हरिभक्ताः भक्ता इति त्रिविधाः तत्र देवेशाः सर्वात्मना भक्ताः देवाः सर्वथा भक्ताः तदितरे भक्ता इति अत्रापि ये ये भक्त्याधिकास्ते ते अपरेषां स्वामिन उक्तमर्णाश्च स्वावरेषां किङ्कर ऋणी च न स्यात्—

सर्वात्मना हरेर्भक्ता देवेशा एव केवलम् । देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता एवेतरे स्मृताः ॥

हरिभक्त्यधिकेष्वेव किङ्कराऽप्युणी तथा । हरिभक्तो नेतरेषां वसुदेव्यपाश्रयात् ॥

द्विधैव स्वोत्तमर्णानि दातव्यानां तेषां च । दातव्येभ्यो विमुच्येत नेतरेभ्यः कथञ्चन ॥

कथं देवाद्यनुपकृतो मनो मोक्षेऽपि वर्तयेत् । बिम्बत्वात्तदधोर्न हि स्वरूपं सर्वशो यतः ॥

इति स्मृतिश्च शब्दगृहीता ॥ ४१ ॥ एवम्बिधस्यापि हरिभक्तस्य पूर्वादृष्टोपनतविकर्मणाधःपातः स्यादिति तत्राह । स्वपाद-मूलमिति । त्यक्तोऽन्यः स्वतन्त्रोऽहमिति भावो येन स तथा तस्य सर्वदा भगवदधीनोऽस्मोति भावयुक्तस्येत्यर्थः । कथञ्चिद्वलवद-दृष्टत्वात् यद्युत्पतितं विकर्म तद्धनोति इतरभक्तैर्देवा उदकादिभिरपि श्रीहरिस्मरणपूर्वकं पूज्या अन्यथा मोक्षो न स्यात् तदुक्तं—

उदकैश्च नमस्कारैः स्मृतिभिर्मनसा तथा । यतिभिश्चापि सम्पूज्या देवा मोक्षभियासुभिः ॥

मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य नान्यथा तु कथञ्चन ।

इति तत्रापि प्राधान्येन श्रीहरिध्यानं कर्तव्यं तत्सन्निधानसम्बन्धविशेषाद्देवतास्मरणं—

प्राधान्येन हरिर्ध्येयस्तत्सम्बन्धात्सुरादयः । ध्येयानान्यत्कचिद्धथायेद्वारावनुपयोगिवत् ॥

इति विशेषवचनात् ॥ ४२ ॥ नारदः सिद्धेभ्यो भगवत्तत्त्वं विज्ञाय ततः राजा किमकरोदिति वसुदेवस्य हार्दं प्रश्नं परिहरति । धर्मानिति ॥ ४३-४६ ॥ आत्मा देहः ॥ ४७ ॥ मुक्तेरन्तरङ्गसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं वैरप्रधानासुरावेशाद्वैरमिश्र-भक्तानामपि भक्त्या स्वस्वयोग्यं फलं भवति किमुत नित्यानुरक्तबुद्धोनामिति कैमुत्यन्यायमाह । वैरेणेति । शिशुपालादिषु स्थिता असन्तस्तन्नामानस्तत्साम्यद्वेषयोग्यफलं नरकादिदृष्टानामपुः तस्याः सन्तस्तस्य हरेः साम्यं निर्दोषत्वादिलक्षणं फलमापुः अनुरक्तधियः केवलभक्ताः किं पुनः भक्तियोग्यफलमापुरिति किं वक्तव्यम् अतो भक्तिरेव मुख्येत्यर्थः—

पौण्ड्रकादिषु दैत्येषु सुरांशः सन्ति सर्वशः । बहुमानफलं विष्णोस्ते यान्त्यादाय सद्रतिम् ॥

विद्वेषस्य फलं यत् तदादायासुरास्तमः । यान्त्यतो नैव विद्वेषो विष्णौ कार्यः कथञ्चन ॥

इति वचनात् प्रामाणिकोऽयमर्थः आकृतधियः स्वबुद्धौ तदाकारवन्तः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जोषगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तेषां न किङ्करः किन्तु भगवत् एवेत्यनधिकारित्वं कर्तुं भेदमित्यर्थे ततो देवतादीनां स्वातन्त्र्यमिति यावत् एवमेवोक्तं

अयं देवो मुनिर्वच्य एष ब्रह्मा बृहस्पतिः । इत्याख्या जायते तावद्यावन्नाच्यते हरिम् ॥

इति ॥ ४१ ॥ न च विकर्मप्रायश्चित्तरूपङ्कमान्तरं कर्त्तव्यं तस्य तच्छरणस्य विकर्मप्रवृत्त्यभावात् कथञ्चिदपतितेऽपि विकर्मणि तदनुस्मरणेनैव प्रायश्चित्तस्याध्यानुषङ्गिकसिद्धेरित्याह । स्वपादमूलमिति । हृदि सन्निविष्टत्वे हेतुः । त्यक्तान्यभावस्येति । त्यक्तोऽन्यत्र देवतान्तरे भावो भगवतीव भक्तिर्येन विकर्मधूने हेतुः हरिः स्वभावत एव सर्वदोषहरः परेशः शक्तिश्चेत्यर्थः तत्रापि प्रियस्येत्याग्रहतश्चेत्यर्थः ॥ ४२-४४ ॥ एवं तत्प्रभानुरूपमन्यहितान् भगवद्धर्मानुक्त्वा तदीयस्वप्रयोजनोत्तरमाह । त्वमपीति । त्वमपि परं यास्यसे काका त्वं तु नेत्यर्थः सर्वतः परस्य श्रीकृष्णस्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ किन्तु युवयोरिति जगदपि पूरितं कृतार्थतामापिदितमित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रकटलीलापि यद्वा युवयोः पुत्रतामगात् ॥ ४६ ॥ ननु तथापि जयविजय-वद्वाह्यापराधाद्विभेमि तत्राह—दर्शनेति । पावितः दोषाभासादपि दूरे रक्षित इत्यर्थः । तत्र हेतुः कृष्ण इति । तत्रापि पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोरिति ताभ्याम् । युवयोर्महदेवान्तरमिति भावः ॥ ४७ ॥ आस्तां युवयोर्वर्त्ता श्रीकृष्णस्य सर्वोत्कृष्टभगवत्स्वभावत्वात्साधारणा-नुरक्तजनानामपि सुतरां तत्तुल्या गतिः किं पुनर्थदूनामिति तान् प्रतिशोचन्तं कैमुत्येनाह । वैरेणेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भक्तस्य नित्यनैमित्तिकश्राद्धतर्पणादियन्त्रणाराहित्यमाह । देवर्षीति । आत्मा नरः पोष्याः पितृमातृभार्यादयः देवादयः पञ्चयज्ञदेवताः एतेषां कर्मा यथा ऋणी अत एव तेषां किङ्करोत्य तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञकर्त्ता तथा च स्मृतिः 'हीनजातिं परिक्षीण-मृणार्थं कर्म कारये' दिति अयं तु न तथा कोऽसौ यः सर्वभावेन श्रीमुकुन्दं शरणं गतः यथा पृथ्वीपतिना स्वकिङ्करोत्त्वेन गृहीतस्य जनस्य मण्डलेश्वराद्यनुवृत्तिर्न सम्भवेत् कर्तुं वर्णाश्रमविहितं कर्म त्यक्त्वा यद्वा कर्तुं भेदं त्यक्त्वेति यथा तरोर्मूल-निषेचनेनेति न्यायेन विष्णुपूजने सम्बृत्ते देवर्ष्यादयः साधु पूजिता एवेत्यत एव 'मत्कथा श्रवणादो वा श्रद्धा यावन्न जायते' इति वदता भगवता स्वभक्तस्य कर्माधिकारो दूरीकृतः ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह । स्वपादमूलमिति । त्यक्तोऽन्यस्मिन् देवतान्तरे भावः सैव्यनुद्धिर्येन तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिरेव न भवेत् कथञ्चित् प्रमादादिना उत्पतितम् उत्पातरूपेण जातं चेत् तदपि हरिर्धुनोति ननु विकर्मवति भूत्ये दण्डयन्त एव प्रभवो दृश्यन्ते इति हरिरेव तं दण्डयन्तु न प्रियस्य भक्तस्य प्रियत्वादेवादण्ड्यत्वं परेश इति एतदेव तस्य पारमैश्वर्यमिति भावः । ननु, नायं पागक्षयार्थं भजते तत्राह । हृदि सन्निविष्ट इति नहि वस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षत इति भावः ॥ ४२ ॥ जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥ ४३-४४ ॥ श्रीवसुदेवस्य नित्यसिद्धभगवत्पितृभावस्यापि भगवत् इव नित्यमूर्त्तरपि भगवद्विच्छयैव भक्तिरसौत्कण्ठ्यनिमग्नस्य स्वस्मिन् प्राकृतनरत्वाभिमान-मालक्ष्य तं प्राकृतनरमिवोपदेशभाग्यदलाघादिभिरानन्दयति । त्वमपीति षड्भिः । परं परमेश्वरं प्राप्स्यसि ॥ ४५-४७ ॥ ननु परमेश्वरे पुत्रबुद्धिरेवानर्थकारिण्यावयोरपराधोत्पादनादिति चेन्मैवं प्रातिकूल्यभावेनापि कृष्णार्पितमनसा कृतार्थी भवन्ति किं पुनरानुकूल्यभावेन युष्मदादय इत्याह । वैरेणेति । गतिविलासाद्यैर्या विशिष्टा आकृतिः कृष्णस्याकारस्तन्मात्र एव ननु तन्माधुर्य-धीर्येषां ते स्वीयशयनासनादिकर्मणि ध्यायन्तः सन्तः साम्यं सारूप्यं सायुज्यं च यथायोगमापुः अनुरक्तधियां युष्मदादीनां तु किं पुनस्तत् ततोऽप्यधिकं प्राप्यं तस्मादपराधस्य तु सम्भावनैव नास्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु वासुदेवनिष्ठस्य देवादिकार्येऽवधिकारोऽस्ति नवेत्यत आह । देवर्षीति । हे राजन् ! यः कर्त्तुं कृत्यं परिहृत्य सर्वोत्पन्ना श्रीमुकुन्द एव सम स्थितिप्रवृत्तिहेतुः स एव प्राप्यः स एव स्वप्राप्तावुभाय इत्येवं सर्वः सम्पूर्णः अन्यत्र वृत्तिरहितः य आत्मा मनस्तेन शरण्यं शरणार्हं मुकुन्दं शरणं गतः स देवादीनाम् ऋणी न भवति अत एव किङ्करो न भवति ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलं भजतः अहर्निशं चिन्तयतः इदमेव निरपेक्षं प्रापकं चेति मत्वा सर्वतः अत एव त्यक्तः अन्यभावः । पादमूलेतरे प्राप्ये प्रापके च भावो येन स तस्य अत एव प्रियस्य हृदयंगमस्य कथञ्चित्, यन्नरकादिप्रापकं विकर्मोत्पतितं चकारात् यत्स्वार्थादिप्रापकं कर्मोत्पतितं पादमूलासक्तस्य शुभफलके कर्मण्येव प्रवृत्तिर्नास्ति कुतः पुनरकर्मणीत्यत उक्तं कथञ्चिदिति तत्सर्वं स्वप्राप्तिकण्टकम् । हरिर्विधुनोति निराकरोति ॥ ४२ ॥ धर्मानित्युपलक्षणं भगवद्भक्तमायोत्तरणप्रकारादीनाम् जायन्तेयान् जयन्तपत्यान् ॥ ४३ ॥ आतिष्ठन् श्रद्धा-विश्वासादिना अनुतिष्ठन् परमां भगवद्वापत्तिम् ॥ ४४ ॥ निःसङ्गः फलाभिसन्धिरहितः सन् ॥ ४५ ॥ भवता लोकसङ्ग्रहार्थं प्रदनादिकं कृतं मयापि सामान्यपुरुषमिव भवन्तं प्रति—

त्वमप्येतान्महाभाग ! धर्मान्भागवताङ्कुतान् । आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसङ्गा यास्यसे परम् ॥

इत्युक्तं भवांस्तु सभार्यः कृतार्थ एवेत्याह । युवयोरिति । वां युवयोः ॥ ४६ ॥ कृतार्थतामाह । दर्शनेति । कृष्णे सदानन्दे

पुत्र इतिस्नेहं प्रकुर्वतोर्वा युवाभ्यां दर्शनादिभिः आत्मा देहः पावितः शोधितः ॥ ४७ ॥ एवं श्रीवसुदेवस्य सभार्यस्य कृतार्थता-
मुक्त्वेदानीमन्येषामुक्तभागवतधर्मनिष्ठानां कैमुतिकन्यायेन मुक्तिमाह । वैरेणेति । यं श्रीकृष्णं शिशुपालादयो नृपाः शयनादौ
वैरेणापि । ध्यायन्तश्चित्तयन्तः श्रीकृष्णगतिविलासादौ आकृतधियः आकृता तत्तदाकारा धीर्येषां ते तस्य श्रीकृष्णसाम्यमापुः किं
पुनर्वक्तव्यमनुषक्तधियां भागवतानां तत्साम्यं भवतीति ॥ ४८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

भक्तेः किं फलमित्यपेक्षायां वाक्तन्तिबन्धनिवृत्त्या कृतकृत्यतामाह—देवर्षीति । त्वमप्येवम्भूत एवेति सूचयन्सम्बोधयति
राजन्निति । यः कर्त्तुं कर्त्तारमहङ्कारं परिहृत्य त्यक्त्वा शरण्यं संसारभयनिवर्त्तकत्वाच्छरणार्हं मुकुन्दं मुक्तिदातारं भगवन्तं सर्वात्मना
सर्वभावेन शरणं गतः स देवादीनां किङ्करः तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञादिनियोगयोग्य न भवति । ननु कथं तेन विना देवाद्युपनिवृत्ति-
रित्याशङ्क्याह—तेषां स ऋणी च न भवतीति । अतो ज्ञानभक्तिहीनानामेव तद्वर्णित्वेन किङ्करत्वमिति भावः ॥ ४१ ॥ ननु
भगवद्भक्तस्य विध्यधीनता मास्तु प्रमादाभिषिद्धाचरणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रायश्चित्तकर्तव्यत्वं स्यादेवेत्याशङ्क्याह—स्वपादेति । त्यक्तः
अन्यस्मिन् भगवत्प्रतिरिक्ते देहादौ देवतान्तरे वा भावो येन तस्य । अत एव प्रियस्य । स्वपादमूलं भजतः ध्यानार्चनादिना
सेवमानस्य पुंसः यद्यपि विकर्मणि निषिद्धे कर्मणि प्रवृत्तिर्न सम्भवति तथापि कथञ्चित्प्रमादाद्यत्किञ्चिद्विकर्मोत्पत्तितं तदा
तदपि हृदि सन्निविष्टः स हरिरेव सर्वं धुनोति नाशयति, न तस्य प्रायश्चित्तान्तरापेक्षेत्यर्थः । तन्नाशने सामर्थ्यमाह—परेश इति
ननु श्रुतिस्मृतीनां भगवदाज्ञारूपत्वात्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहते इति शङ्काप्रियस्येत्यनेनैव निरस्ता ॥ ४२ ॥ मिथिलेश्वरः निमिः ।
जायन्तेयान् जयन्तिपुत्रान् अपूजयत् ॥ ४३ ॥ सिद्धाः कव्यादयः उगतिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥ भगवत्पितृत्वेन कृतार्थतां सूचयन्
सम्बोधयति—महाभागेति । निःसङ्गः निष्कामः श्रद्धया च युक्तो मत्तः श्रुतानेतान् धर्मानास्थितः अनुतिष्ठस्त्वमपि परं पदं
यास्यसे इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ शास्त्रदृष्टयेदमुक्तं वस्तुतस्तु युवां कृतार्थावेवेत्याह—युवयोरिति । यत् यस्मात् भगवान् ऐश्वर्यादि-
गुणपूर्ण ईश्वरो हरिर्वा युवयोः पुत्रतामगमत् ॥ ४६ ॥ कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतोर्वा तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः
प्रतिबन्धकदोषनिरासेन तत्प्राप्तियोग्यः कृतः । अतो नान्यवत्साधनानुष्ठानेन युवयोः सत्त्वशुद्धिरापादनीयेत्याशयः ॥ ४७ ॥
ननु पुत्रादिस्नेहस्य बन्धहेतुत्वात्कथं स मोक्षहेतुः स्यादित्याशङ्क्य विषयवैलक्षण्यादिति कैमुत्यन्यायेनाह—वैरेणेति । तस्य
गतिविलासाद्यैराकृतास्तत्तदाकारा धीर्येषां ते शिशुपालादयो नृपतयः स्वशयनादौ यं श्रीकृष्णं वैरभावेनापि ध्यायन्तो यदा
तत्साम्यं तत्सारूप्यमापुस्तर्हि तदनुरक्तधियां भवादृशां तत्साम्यं भवतीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत्र संकीर्त्तनेनैवेति सुकरोपायत्वेनोक्तं संकीर्त्तनं प्रतिबन्धभूयस्त्वसंभावनया दुष्करं मन्वानं राजानमालक्ष्य ततोऽपि
सुकरं प्रपदनाख्यमुपायं तस्य पूर्वोत्तराचरूपसकलप्रतिबन्धविरोधित्वं चाह द्वाभ्याम् । देवर्षीति । हे राजन्, कर्त्तुं कृत्यं, परिहृत्य
यः, सर्वात्मना सर्वप्रकारेण, शरण्यं शरणार्हं मुकुन्दं, शरणं गतः, सः देवाश्च ऋषयश्च भूतानीतरे प्राणिनश्च आप्ताः पोष्याश्च ये
नराः तेषां, तत्र पोष्याः कुटुम्बिनः पञ्चमहायज्ञदेवताश्च । पितृणां किंकरः न । अयं ऋणी च त्रिविधऋणवानपि, न एतच्छ्र्लोके
कृत्यपरिहारश्चरमश्लोक इवात्रापि यथासंप्रदायमवगन्तव्यः । कोऽयं चरमश्लोक इत्याकाङ्क्षायां 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं
शरणं ब्रज' इति एतदर्थो गोपालानन्दस्वामिकृतगीताव्याख्यातः स्फुटमवगन्तव्यः । किं चात्र देवादीनामृणी नेत्यनेन संसृतिहेतु-
भूतमुक्तिविरोधिऋणत्रयविरोधित्वं प्रपदनस्योक्तं तेन पूर्वाधविरोधित्वं च फलितम् । देवादीनां किंकरोऽपि नेत्यनेन तत्प्रीत्यावह-
कर्मस्वधिकारो व्युदस्तोऽस्याथापि तदाचरणं लोकनुग्रहाय । परिहृत्य कृत्यमित्यनेन देवादीनां कैकरूपपञ्चमहायज्ञादिकर्मसाध्य-
फलाभिसंधिर्निरस्तः ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलमिति । हरिराश्रितदुरितहरः, परेशः भगवान्, स्वपादमूलं भजतः संश्रयतः उपायोपेय-
भावेन सेवमानस्येत्यर्थः । त्यक्तोऽन्यस्मिन् देवतान्तरादौ भाव उपायोपेयभावो येन तस्य, प्रियस्य एकान्तिकताभाक्त्वाद्भगवतः
प्रेमास्पदीभूतस्य, हेतुग भाण्येतानि विशेषणानि । यत् विकर्म शास्त्रविरुद्धं कर्म, कथंचित् प्रमादादिना, उत्पत्तितं चेत्, तत् सर्वं,
हृदि संनिविष्टः हरिः, धुनोति नाशयति चैव ॥ ४२ ॥ इतिहासं निगमयति नारदः । धर्मानिति । मिथिलेश्वरो मिथिलाया नगर्याः
पतिः, स निमिन्पुः इत्थं एवमुक्तप्रकारान् भागवतान् धर्मान् श्रुत्वा, प्रीतः प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, सोपाध्याय उपाध्यायेन सहितः
संश्र, जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान्, मुनीन् कव्यादीन्, अपूजयत् पूजयामास हि ॥ ४३ ॥ तत इति । ततः सिद्धाः
कव्यादयो मुनयः सर्वलोकस्य पश्यतः सतः, अन्तर्द्विरे अन्तर्धानं प्राप्ताः । राजानिमिः, धर्मान् सिद्धैरुपदिष्टान्, धर्मान्
उपातिष्ठन् सेवमानः सन्, परमां गतिम्, अवाप मुक्तिं प्रापेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ त्वमपोति । हे महाभाग वसुदेव, श्रुतान् मत्त इति
शेषः । एतान् जायन्तेयजनकसंवादसंपादितान्, भागवतान् धर्मान्, आस्थित आश्रित उपातिष्ठन्नित्यर्थः । त्वमपि, श्रद्धया

सिसाधयिषितवरया युक्तः, निःसङ्गः देहतदनुबन्धिषु आसक्तिरहितः सन्, ततः परं पदमिति शेषः । यास्यसे प्राप्स्यसे ॥ ४५ ॥
शास्त्रप्रेक्रियेत्यमुक्त्वा युवां तु कृतार्थोवेवेत्याह । युवयोरिति । युवयोः दम्पत्योः यशसा तु, अखिलं जगत् आपूरितं भवति खलु ।
कुतः । यद्यस्मात्, ईश्वरः भगवान्, हरिः वां युवयोः, पुत्रताम् अगमन् प्राप्तः । अतो युवां तु कृतार्थौ स्थ इति भावः ॥ ४६ ॥
तावन्मात्रेण कथं कृतार्थतेत्यत्राह । दर्शनेति । कृष्णे पुत्रस्नेहं, प्रकुर्वतोः वां युवयोः, आत्मा तस्येति शेषः । दर्शनं च आलिङ्गनं
आलापश्च तैः, शयनं च आसनं च भोजनं च तैः, पावितः शाधितः भगवत्प्राप्तियोग्यो निरस्ततत्प्राप्तिप्रतिबन्धकः कृत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
ननु देहानुबन्धिनि स्नेहः बन्वायैव भवेत् कथं कृष्णे पुत्रस्नेहः आत्मपावनहेतुरित्यत्र विषयवैलक्षण्यादिति किंपुनर्न्यायेनाह ।
वैरेणेति । शिशुपालपौण्ड्रशाल्वादयः, नृपतयः, शयनायासनादौ, यं कृष्णं, वैरेणापि, ध्यायन्तः तस्येति शेषः । तस्य कृष्णस्येति
तदर्थः । गतिश्च विलासश्च विलोकनं च तान्याद्यानि येषां तैः, आकृता आकृष्टा धियो येषां तथाभूताः सन्तः, तत्साम्यं तत्साधर्म्यं,
आपुः अवापुः । अनुरक्तधियां भवादृशां, तत्साम्यं भवतीति पुनः किं, किं वक्तव्यम् । न हि कस्मिंश्चिद्वैरस्य तत्साम्यावहत्वं
दृष्टं, कृष्णे शिशुपालादीनां दृष्टं, यतो यद्विषयो वैरभाव एव निरतिशयानुभाववान्, किं पुनः स्नेहभाव इति भावः ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! जो मनुष्य 'यह करना बाकी है, वह करना आवश्यक है'—इत्यादि कर्म-वासनाओं का अथवा भेदबुद्धिका परित्याग
करके सर्वात्मभाव से शरणागतवत्सल, प्रेम के वरदानी भगवान् मुकुन्दकी शरण में आ गया है, वह देवताओं, ऋषियों, पितरों,
प्राणियों, कुटुम्बियों और अतिथियों के ऋण से उर्द्ध्व हो जाता है; वह किसी के अधीन, किसी का सेवक, किसी के बन्धन में
नहीं रहता ॥ ४१ ॥ जो प्रेमी भक्त अपने प्रियतम भगवान् के चरणकमलों का अनन्य भाव से—दूसरी भावनाओं, आस्थाओं,
वृत्तियों और प्रवृत्तियों को छोड़कर—भजन करता है उससे पहली बात यह है कि पापकर्म होते ही नहीं; परन्तु यदि कभी
किसी प्रकार हो भी जायँ तो परमपुरुष भगवान् श्रीहरि उसके हृदय में बैठकर वह सब धो बहा देते और उसके हृदय को
शुद्ध कर देते हैं ॥ ४२ ॥ नारदजी कहते हैं—वसुदेवजी ! मिथिलानरेश राजा निमि नौ योगीश्वरों से इस प्रकार भागवत-
धर्मों का वर्णन सुनकर बहुत ही आनन्दित हुए । उन्होंने अपने ऋत्विज और आचार्यों के साथ ऋषभनन्दन नौ योगीश्वरोंकी
पूजा की ॥ ४३ ॥ इसके बाद सब लोगों के सामने ही वे सिद्ध अन्तर्धान हो गये । विदेहराज निमिने उनसे सुने हुए भागवत-
धर्मों का आचरण किया और परमगति प्राप्त की ॥ ४४ ॥ महाभागवान् वसुदेवजी ! मैंने तुम्हारे आगे जिन भागवतधर्मों का
वर्णन किया है, तुम भी यदि श्रद्धा के साथ इनका आचरण करोगे तो अन्त में सब आसक्तियों से छूटकर भगवान् का परमपद
प्राप्त कर लगे ॥ ४५ ॥ वसुदेवजी ! तुम्हारे और देवको के यश से तो सारा जगत् भरपूर हो रहा है; क्योंकि सर्वशक्तिमान्
भगवान् श्रीकृष्ण तुम्हारे पुत्र के रूप में अवतीर्ण हुए हैं ॥ ४६ ॥ तुमलोगों ने भगवान् के दर्शन, आलिङ्गन तथा बातचीत
करने एवं उन्हें सुलाने, बैठाने, खिलाने आदि के द्वारा वात्सल्य-स्नेह करके अपना हृदय शुद्ध कर लिया है, तुम परम पवित्र
हो गये हो ॥ ४७ ॥ वसुदेवजी ! शिशुपाल, पौण्ड्रक और शाल्व आदि राजाओंने तो वैरभाव से श्रीकृष्ण की चाल ढाल,
लीला-विलास, चितवन-बोलना आदि का स्मरण किया था । वह भी नियमानुसार नहीं, सोते, बैठते, चलते, फिरते—स्वाभाविक-
रूप से ही । फिर भी उनकी चित्तवृत्ति श्रीकृष्णाकार हो गयी और वे सारूप्य-मुक्ति के अधिकारी हुए । फिर जो लोग प्रेमभाव
और अनुराग से श्रीकृष्ण का चिन्तन करते हैं, उन्हें श्रीकृष्ण की प्राप्ति होने में कोई सन्देह है क्या ? ॥ ४८ ॥

मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे । मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४९ ॥

भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् । अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥

श्रीशुक उवाच

एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः । देवकी च महाभागा जहतुमोहमात्मनः ॥ ५१ ॥

इतिदासमिमं पुण्यं धारयेद् यः समाहितः । स विधुयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(अतः) सर्वात्मनि ईश्वरे मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परे अन्यये अपत्यबुद्धि मा अकृथाः ॥ ४९ ॥ भूभासुरराजन्यहन्तवे सतां गुप्त्रये निर्वृत्यै अवतीर्णस्य यशः लोके वितन्यते ॥ ५० ॥ एतत् श्रुत्वा महाभागः अतिविस्मितः वसुदेवः महाभागा देवकी च आत्मनः मोहं जहतुः ॥ ५१ ॥ यः समाहितः (सन्) पुण्यम् इमम् इतिहासं धारयेत् सः इह शमलं विधूय ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इत्येकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि मुच्येरस्तत्राह । माऽपत्यबुद्धिमिति । अपत्यमिति बुद्धि मा कृथाः । अडागमरक्षादसः ॥ ४९ ॥ ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात्कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्यादिकर्तुः पूतनाशोषणादि कर्माश्चर्यमिव निरूप्यते तत्राह । भूभाररूपा असुरा एव राजन्यास्तेषां हन्तवे तान्हंतुम् । निर्वृत्यै मोक्षाय ॥ ५०-५१ ॥ इहास्मिन्नेव देहे शमलं मोहं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । सर्वेश्वरबुद्धिं कुर्विति भावः । दीपिका—अपत्यबुद्धिं पुत्रसामान्यमिति मा कुरु । मायेति—कृपाप्रधानमनुष्यलोलाप्रकटनेन । गूढं दुर्विज्ञेयमैश्वर्यं यस्य तस्मिन् । संदर्भस्तु—यतः कृष्णे 'कृषिर्भूवाचकः' इत्यादिलक्षणे अत एव सर्वात्मनि सर्वावतारिणि । अत एवेश्वरे सर्वकर्तरि, वशीकर्तरि । अत एव परे तथापि मायेति पूर्ववत् । यद्वा—'पुत्रस्नेहं प्रकुर्वताः' इति कथं पुत्रोचितः स्नेहस्तस्मिन्भावितस्तत्राह—मेति । अपत्यबुद्धि मा अकृथाः किंतु कुरुष्वैवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—कृष्ण इति । विश्वनाथस्तु—तस्मात्स्वानुरक्तधियैव भाव्यं न तूदासितव्यमित्याह—मेति । सर्वात्मनोश्चरे मदपत्यत्वमारोपितमेव न वस्तुत इत्यसंभावनया कृष्णे या अपत्यवदेव बुद्धिस्तां मा कृथा मदपत्यमेवायमिति कृष्णे पुत्रभावं कुर्विति भावः । ननु मनुष्यस्य मम कथं परमेश्वरः पुत्रः स्यात्तत्राह—मायेति । त्वदपत्यत्वप्राप्त्यर्थं मायया मनुष्यत्वेन गूढं गुप्रीकृतमैश्वर्यं येन तस्मिन् । अतो मनुष्यस्य तव मनुष्यः कृष्णः पुत्रो भवेदेवेति भावः । परेऽन्यय इति—तदपि तस्य श्रेष्ठत्वमैश्वर्यव्ययराहित्यञ्च भवेदेवेति भावः । अत्र वसुदेवप्रयोजनार्थमेव मायाशब्दः प्रयुक्तः वस्तुतस्तु कृष्णो मनुष्यस्वरूपेणैव, तदापि मायाशब्दः स्वरूपवाची ॥ ४९ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । तत्र श्रीकृष्णे । हन्तवे तुमर्थे तुरार्षः । दीपिका—अवतीर्णस्य प्रपञ्चगोलोकादिति शेषः । तथा चाप्रसिद्ध-नराकृति ब्रह्मत्वं न तु पार्थिवमनुष्यत्वमिति भावः ॥ ५० ॥ एतन्नारदोक्तम् । आत्मसंबन्धज्ञानं तयजतुः । एतद्वक्तिपञ्चाध्यायी-वर्णितम् । मोहं प्रकटलोलावेशेन प्राकृतापत्यमिति ब्रह्मशापभयञ्च ॥ ५१ ॥ कल्पते योग्यो भवति, जीवन्मुक्तः स्यादित्यर्थः । कल्पते योग्यो भवति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मेति । अतः सर्वात्मनि ईश्वरे मायया मनुष्यनाट्येन गूढमाच्छादितमैश्वर्यमीश्वरभावो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । परे अन्यये च कृष्णे अन्यापत्यवत् अपत्यमिति बुद्धि मा कृथाः । अट् छान्दसः ॥ ४९ ॥ भूभासुरेति । भूभासुरा असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हन्तवे विनाशाय । तुमर्थे तवे छान्दसः । सतां साधूनां सदाचाराणां गुप्त्रये परित्राणाय सर्वजनानां निर्वृत्यै परमानन्दलाभाय चावतीर्णस्य कृष्णस्य लोके यशो वितन्यते विततं भवति । कर्मकर्तरि लट् ॥ ५० ॥ एतदिति । एतन्नारदोक्तमितिहासं श्रुत्वा महाभागो वसुदेवः महाभागा देवकी चेत्येतौ आत्मनो मोहं जहतुः ॥ ५१ ॥ इतिहासमिति । पुण्यं शृण्वतां वदतां च पुण्यावहमिममितिहासं यः पुमान् समाहितचित्तः सन् धारयेत् । स इहास्मिन्नेव जन्मनि शमलं मोक्षप्रतिबन्धकं पापं विधूय निरस्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मुक्ति-लाभाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५२ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरमादेकादशगपञ्चमे ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अपत्यबुद्धिं पुत्रसामान्यमिति मा कुरु मायेति कृपाप्रधानमनुष्यलीलाप्रकटनेन गूढं दुर्विज्ञेयमैश्वर्यं यस्य तस्मिन् ॥ ४९ ॥ अवतीर्णस्याप्रपञ्चगोलोकादिति शेषः । तथाचाप्रसिद्धनराकृतिपरब्रह्मत्वं न तु पार्थिवमनुष्यत्वमिति भावः ॥ ५० ॥ एतद्भक्तिपञ्चाध्यायीवर्णिततत्त्वं मोहं प्रकटलीलावेशेन प्राकृतापत्यमिति ब्रह्मशापभयश्च ॥ ५१ ॥ ब्रह्मत्वाय कल्पते योग्यो भवति जीवन्मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपिकादीपिनीटिप्पण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अत्रान्यस्मिन्नादर्शे ३८ श्लोके कलौ कश्चित् भक्ता भविष्यन्तीत्यनेनान्वयः । द्राविडेषु च भूरिशः बहुशः बहव इत्यर्थः अन्यत्र कलौ प्रायशो भक्ता इति द्राविडेषु भूरिशः सर्वस्मिन् कलौ सर्वस्मिन् द्राविडेचेति तत्र हेतुत्वेन पिबन्ति जलं तासामित्युक्तिः इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु सत्यमेतद्यत्कृष्णे लोकविलक्षणः सोऽपि प्रकृतो मम पुत्र इत्यत आह । येति । कृष्णे केवलमपत्यबुद्धिं मा कृथाः न कुरु अडागमश्छान्दसः तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि । योगीश्वराणां विविधविचित्रशक्तिमतामपीश्वरेऽवैवामानुषाणि चेष्टितानि त्वयैव दृष्टानीति भावः । परे प्रकृतिविलक्षणेऽन्ये तदन्तरात्मतया स्थितत्वेऽपि मद्गतदोषसंस्पर्शरहिते स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहिते च अन्वेवंविधश्चेत्तदाधारणवेशः किं न दृश्यत इत्यत आह । मायामनुष्यभावेन मायया सङ्कल्पात्मकया हेतुभूतया यो मनुष्यभावः मनुष्याकारः तेन गूढमैश्वर्यम् ईश्वरासाधारणाकारो यस्य तस्मिन् ॥ ४९ ॥ किं तर्हि मायामनुष्यभावप्रयोजनमित्यत आह । भूभारेति । भुवो भाररूपा असुराः असुरसम्पत्त्यभिजाता राजन्यास्तेषां निर्हत्यै विनाशाय सतां साधूनां गुप्तये परित्राणाय चावतीर्णेऽस्य लोकस्य निर्वात्यै सुखाय यशः कीर्ति लोके जगति वितन्वति सप्तम्यन्तमिदं शृण्वतः कीर्त्तयतश्च जनस्य निरतिशयानन्दप्रापणाय कीर्त्तिं विस्तारयति कृष्णेऽपत्यबुद्धिं मा कृथा इति सम्बन्धः ॥ ५० ॥ एतदिति । एतन्नारदोक्तमात्मनः मोहं तस्मिन्नपत्यबुद्ध्यात्मकं जहतुः ॥ ५१ ॥ प्रकृतेतिहासश्रवणादिकलमाह इतिहासमिति । पुण्यं वदतां पुण्याबहं शृण्वतां च यः पुमान् समाहितचित्तो धारयेच्छ्रवणादिपूर्वकमितिहासार्थमनुतिष्ठेत् सोऽस्मिन्नेव जन्मनि शमलं भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभूयं ब्रह्मभावः ब्रह्मसाधर्म्यमिति यावत् तस्मै कल्पते तत्साधर्म्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तार्थमुपसंहरन् कृष्णेऽपत्यबुद्धिं विहाय सर्वेश्वरबुद्धिरेव कर्तव्येत्याह । मापत्यबुद्धिमिति ॥ ४९ ॥ हन्तवे हन्तुं “हन्तवा उ” इति श्रुतिः अस्य विश्वस्य ॥ ५०-५१ ॥ ब्रह्मभूयाय स्वस्वयोग्यपूर्णानन्दत्वाय ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वत्र हेतुः मापत्येति । अपत्यसाधारणबुद्धिं मा कुरु यतः कृष्णे “कृषिर्भूवाचक” इत्यादिलक्षणे अत एव सर्वात्मनि सर्वावतारिणि अत एवेश्वरे सर्ववशीकर्त्तरि अत एव परे तथाहि मायेति कृपाप्रधानमनुष्यलीलाप्रकटनेन गूढं ज्ञातुमशक्यमैश्वर्यं यस्य तस्मिन् अत एवाव्यय इति यद्वा ननु तर्हि पुत्रस्नेहं प्रकृर्त्तोरिति कथं पुत्रोचितः स्नेहः तस्मिन् श्लाघितं तत्राह । मेति । अपत्यबुद्धिं मा अकृथाः किन्तु कुरुष्वेवेत्यर्थः तत्र हेतुः कृष्ण इत्यादि लक्षणेऽपि मायेत्यादिरूप इति पूर्ववत् ॥ ४९ ॥ कृपाप्रधानत्वमेवाह । भूभारेति ॥ ५० ॥ ततश्च एतदिति । मोहं ब्रह्मशापभयमयम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयाय सर्वबुद्धत्तमत्वाय कल्पते परमभक्तत्वापत्तेः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात्त्वया अनुरक्तधियैव भाव्यं ननु शसितव्यमित्याह । मेति । सर्वात्मनीश्वरे मदपत्यत्वमरोपितमेव न वस्तुन इत्य-
संभावनया कृष्णे या अपत्यवदेव बुद्धिस्तां मा कृथाः मदपत्यमेवायमिति कृष्णे पुत्रभावं कुर्विति भावः । ननु मनुष्यस्य मम
परमेश्वरः कथं पुत्रः स्यात्तत्राह । मायेति । त्वदपत्यत्वप्राप्त्यर्थं लोकदृष्ट्या मायया मनुष्यत्वेन गुणोक्तमैश्वर्यं येन अतो मनुष्यस्य
तव मनुष्यः कृष्णः पुत्रो भवेदिति भावः । परेऽव्यये इति तदपि तस्य श्रेष्ठत्वम् ऐश्वर्यव्ययराहित्यं च भवेदिति भावः । अत्र
वसुदेवप्रबोधनार्थमेव मायाशब्दः प्रयुक्तः वस्तुतस्तु कृष्णो मनुष्यः स्वरूपेणैव तदापि मायाशब्दः स्वरूपवाची ॥ ४९ ॥ भूभाररूपा
असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हन्तवे एतान्हन्तुं सतां गुप्तये उभयेषामेव तेषां निर्वृत्त्यै सायुज्यप्रेमदानादिभिरिति वैषम्यनैर्घृण्ये
पराहते ॥ ५० ॥ मोहं कृष्णे स्वपुत्रत्वस्यामाननं जहतुः ॥ ५१ ॥ शमलमविद्यां विधूय मोक्षं प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे पञ्चमोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मायामनुष्याः प्राकृता मनुष्याः बुभुक्षवः तद्विषयको यस्तैरज्ञात एवं चरिष्यामिति श्रीकृष्णसङ्कल्पस्तेन गूढैश्वर्ये अव्यये
नित्यगुणशक्तिविग्रहादिके परे निःशमानातिशये कृष्णे अपत्यबुद्धि मा कृथाः अडागमः छान्दसः ॥ ४९ ॥ तर्हि मायामनुष्येषु
किमर्थं तदवतरणं तत्राह । भूभारेति । भूभारासुरराजन्यानां हन्तवे तान् हन्तुं सतां सुराणां गुप्तये रक्षायैनिर्वृत्त्यै मुक्तये
मुमुक्षूणामिति शेषः ॥ ५० ॥ मोहं भगवद्विच्छेद्यैव भगवत्युत्पन्नामपत्यबुद्धिम् ॥ ५१ ॥ इहास्मिन् लोके शमलं देहम् आत्मबुद्धिरूप-
मात्मनि अब्रह्मात्मकबुद्धिरूपं भगवति देवतान्तरसमबुद्धिरूपं मोहं विधूय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतोऽन्यापत्यवत् कृष्णे अपत्यमिति बुद्धि मा कृथाः । अडागमश्छान्दसः । तत्र हेतून् सूचयन् विशिनष्टि—सर्वात्मनीति,
उपादानत्वमुक्तम् । निमित्तत्वमाह—ईश्वर इति, जगज्जन्मादिकर्त्तरीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—परे इति, प्रकृतिनियन्तरीत्यर्थः ।
विकारं वारयति—अव्यये इति । तर्हीश्वरतया कुतो न प्रतीयते तत्राह—मायेति । मायया स्वसङ्कल्पात्मिकया मनुष्यनाट्येन
गूढमाच्छादितमैश्वर्यमीश्वरभावो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवम्भूतस्यावतारप्रयोजनाकाङ्क्षायामाह—भूभारेति । भूभारतभूता
असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हन्तवे विनाशाय सतां साधूनां सदाचाराणां गुप्तये परित्राणाय चावतीर्णस्य लोके सर्वजनानां
निर्वृत्त्यै परमानन्दलाभाय यशो वितन्यते वितनं भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतत् नारदोक्तमितिहासं श्रुत्वा । भगवत्पितृत्वादुभयोरपि
महाभागत्वमुक्तम् । आत्मनोऽन्तःकरणस्य मोहं देहादावहम्ममात्मकमध्यासं जहतुः ॥ ५१ ॥ प्रकृतेतिहासश्रवणादिफलमाह—
इतिहासमिति । पुण्यं शृण्वतां वदतां च पुण्यावहमिममितिहासं यः पुमान् समाहितचित्तः सन् धारयेत् स इहास्मिन्नेव जन्मनि
शमलं मोक्षप्रतिबन्धकं पापं विधूय निरस्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मुक्तिलाभाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । पञ्चमो विवृतो भक्तिहीनादिफलबोधकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु सत्यमेतत् यन् कृष्णो लोकविलक्षणः सोऽपि प्राकृतो मम पुत्र इत्यत आह । माऽपत्यबुद्धिमिति । सर्वात्मनि, ईश्वरे,
मायामनुष्यभावेन स्वसंकल्पप्रदर्शितमनुष्यभावेन, गूढमैश्वर्यमीश्वरासाधारणाकारो येन तस्मिन्, परे सर्वेभ्यः परस्मिन्, अव्यये
अविनाशिनि, कृष्णे केवलम् अपत्यबुद्धि मा अकृथाः न कुरु । अडागमश्छान्दसः । अस्यामानुषाणि बहूनि चरित्राणि त्वया
दृष्टानि तानि किं विस्मरसीति भावः ॥ ४९ ॥ किं तर्ह्यस्य मायामनुष्यभावप्रदर्शने प्रयोजनमित्यत आह । भूभारेति । भुवो
भाररूपा ये असुरसंपत्त्यभिजाता राजन्यास्तेषां निर्हतिविनाशस्तस्यै, सतां साधूनां, गुप्तये रक्षणाय, अस्य लोकस्य, निर्वृत्त्यै सुखाय,
अवतीर्णे लोके, यशः वितन्यति शृण्वतः कीर्त्तयतश्च जनस्य निरतिशयानन्दप्रापणाय कीर्त्तिं विस्तारयतीत्यर्थः । कृष्णेऽपत्यबुद्धि
मा कृथा इति संबन्धः ॥ ५० ॥ एतदिति । एतन्नारदोक्तं श्रुत्वा, अतिविस्मिन्, महाभागः वसुदेवः, महाभागा देवकी च, आत्मनः

मोहं श्रीकृष्णे स्वापत्यतावबोधरूपमोहं, जहतुः ॥ ५१ ॥ प्रकृतेतिहासश्रवणादिफलमाह । इतिहासमिति । पुण्यं शृण्वतां वदतां च पुण्यावहं, इमम् इतिहासं, यः पुमान् समाहितः एकाम्रमनाः सन्, धारयेत् । श्रवणादिपूर्वकमेतदितिहासार्थं सम्यगनुतिष्ठेदित्यर्थः । सः पुमान्, इह अस्मिन् एव जन्मनि शमलं भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं, विधूय दूरीकृत्य, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभूयं ब्रह्मभावः ब्रह्मसाधर्म्यमिति यावत् । तस्मै, कल्पते तत्साधर्म्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीधर्मश्रुंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वाधिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादविरचितायामन्वयार्थावबोधिन्ध्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

हिन्दो अनुवाद

वसुदेवजी ! तुम श्रीकृष्णको केवल अपना पुत्र ही मत समझो । वे सर्वात्मा, सर्वेश्वर, कारणातीत और अविनाशी हैं । उन्होंने लीला के लिये मनुष्यरूप प्रकट करके अपना ऐश्वर्य छिपा रक्खा है ॥ ४९ ॥ वे पृथ्वी के भारभूत राजवेषधारी असुरों का नाश और संतोंको रक्षा करने के लिये तथा जीवों को परम शान्ति और मुक्ति देने के लिये ही अवतीर्ण हुए हैं और इसी के लिये जगत् में उनकी कीर्ति भी गायी जाती है ॥ ५० ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—प्रिय परीक्षित ! नारदजी के मुख से यह सब सुनकर परम भाग्यवान् वसुदेवजी और परम भाग्यवती देवकीजीको बड़ा ही बिस्मय हुआ । उनमें जो कुछ माया-मोह अवशेष था, उसे उन्होंने तत्क्षण छोड़ दिया ॥ ५१ ॥ राजन् ! यह इतिहास परम पवित्र है जो एकाम्रचित्त से इसे धारण करता है वह, अपना सारा शोक मोह दूर करके ब्रह्मपदको प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

इति एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीःशुक उवाच

अथ ब्रह्माऽऽत्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् । भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतमणैर्वृतः ॥ १ ॥
इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ । ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २ ॥
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारुणमुहकाः । ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥
द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः । यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४ ॥
वपुषा येन भगवान् नरलोकमनोरमः । तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महद्भिभिः । व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णगद्भुतदर्शनम् ॥ ५ ॥
स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छाद्यतो यदुत्तमम् । गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुबुजगदीश्वरम् ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः

नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥
त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थः ।
नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत् स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मजैः देवैः प्रजेशैः आवृतः ब्रह्मा अभ्यगात् । भूतमणैः वृतः भूतभव्येशो भवः ययौ ॥ १ ॥ मरुद्भिर्भगवान् इन्द्रः आदित्याः वसवः अश्विनौ ऋभवः अङ्गिरसः रुद्राः विश्वे साध्याः च देवताः गन्धर्वाप्सरसः नागाः सिद्धचारुण-
मुहकाः (उपजग्मुः) ॥ २ ॥ ऋषयः पितरः च एव सविद्याधरकिन्नराः कृष्णदिदृक्षवः सर्वे द्वारकाम् उपसंजग्मुः ॥ ३ ॥ येन वपुषा नरलोकमनोरमः भगवान् लोकेषु सर्वलोकमलापहं यशः वितेने ॥ ४ ॥ अवितृप्ताक्षाः (ब्रह्मादयो देवाः) महद्भिभिः समृद्धायां विराजमानायां तस्यां (द्वारकायाम्) अद्भुतदर्शनं कृष्णं व्यचक्षत ॥ ५ ॥ (ते देवाः) स्वर्गोद्यानोपगैः माल्यैः यदुत्तमं छाद्यन्तः चित्रपदार्थाभिः गीर्भिः जगदीश्वरं तुष्टुबुजः ॥ ६ ॥ नाथ कर्ममयोरुपाशात् मुमुक्षुभिः भावयुक्तैः यत् (पदारविन्दम्) अन्तःहृदि चिन्त्यते (तत्) ते पदारविन्दं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः नताः स्म ॥ ७ ॥ अजित तद्गुणस्थः त्वं त्रिगुणया मायया दुर्विभाव्यम् आत्मनि व्यक्तं सृजसि अवसि लुम्पसि । (तथापि त्वं) एतैः कर्मभिः न रज्यते वै यत् अव्यवहिते सुखे अनवद्यः (त्वं) अभिरतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा गंतुं विज्ञापितं हरिम् । उद्धवः प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति ॥ १ ॥

अतः परमतिविस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह । अथेति । आत्मजैः सनकादिभिः । अभ्यगात् द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १-३ ॥ ननु तेषामुपेन्द्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह । वपुषेति । येन वपुषा नरलोक-

मतोरमः सन्सर्वलोकेषु यशो वितेने तदतिसुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ॥ ४ ॥ व्यचक्षतापश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणि शृङ्खलाबंधप्रायाणि पदान्यर्थाश्च यासु तामिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥ बुद्धीद्वियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुना दंडवत्प्रणिपातेन वयं नता नमस्कृतवन्तः । स्मेति विस्मये । यथाहुः । 'दोभ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरितः ।' इति । स्मशब्दोक्तविस्मयाय विशेषणम् । कर्ममयादुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमंतर्हृदि चिंत्यते न तु दृश्यते तद्वयं नताः अहो भाग्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो मत्पदारविदचित्तनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः । त्वमिति । हे अजित । आस्तामिदानींतनमिदमत्यल्पं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपञ्चं सृजसि पालयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न पृथक् । दुर्बिभाव्यं मनसाऽप्यन्यैरवितर्क्यम् । तद्गुणस्थस्तस्या मायाया गुणेषु नियन्तृत्वेन स्थितः । अत एव तैः कर्मभिर्भवान्नाज्यते न लिप्यते । कुतः । यो भवाननवद्यो रागादिरहितः । यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहितेनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चित्यस इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आदिना रुद्रादिग्रहः । स्वधाम वैकुण्ठम् (१) । अतः पञ्चाध्यायीतः । तत्प्रस्तावमात्मविद्याप्रसंगम् । अथ वसुदेवात्म-विद्योपदेशोत्तरम् । आत्मजैर्मनसो जातैः । भूतशब्दोपलक्षिताः पिशाचादयस्तेषां भव्यं कल्याणं तस्येशो दाता । तदेवाह—भूतगणैरिति । दीपिका—मां स्वधाम वैकुण्ठं नयेति प्रार्थयामास । अतः पञ्चाध्यायीतः । आत्मविद्यां परमात्मज्ञानम् । तत्प्रस्ताव-मात्मविद्याप्रसंगम् । अथ नारदोपदेशानन्तरम् । तदेव विवृणोति—तत्रेन्द्र इति सार्धयुगमकम् ॥ १-३ ॥ देवानामागमनमाक्षिपति—नन्विति । तेषामिन्द्रादीनाम् । कृष्णेति लुप्तद्वितीयान्तं पृथक्पदम् 'सुपां सुलुक्—' इति स्मृतेः । अत एव वपुर्दिदृक्षव इत्यप्ये योजयिष्यति । विश्वनाथस्तु—येन वपुषा नरलोकमनोरमस्तत् । कृष्णं दिदृक्षव इत्यभेदोक्त्या वपुषः सकाशाज्जीवस्य यथा भेदस्तथा नेश्वरस्येति ज्ञापितम् । तदुक्तम्—'देहदेहिविभागोयं नेश्वरे विद्यते कश्चित्' इति । येन कृष्णाख्येन । अंतर्भूतोपेन्द्रादिरूपेण ॥ ४ ॥ तस्यां द्वारवत्याम् । महर्द्धिभिर्दिव्यद्धिभिः । अद्भुतं दर्शनं दृश्यत इति दर्शनं श्रीविग्रहो यस्य तम् । 'विस्मापनं स्वस्य च' इत्युक्तेः ॥ ५ ॥ शृङ्खलाबंधप्रायाणि शृङ्खलाबंधवदन्योन्यसंग्रथितपदार्थानि न तु शृङ्खलाबंधा एवोक्ततल्लक्षणस्यात्राचटनानादिति । 'अन्योन्याक्षरवर्तिन्या एकांतरितयाथवा । शृङ्खलाबंध इत्युक्तः' इति तल्लक्षणात् । शृङ्खलाबंधो ह्येकं चित्रकाव्यं चकाराद्वर्णाश्च ग्राह्यास्तदत्र पूर्वपूर्वपद्य-चरमस्थवर्णपदतदर्थैरुत्तरोत्तरादिसुवर्णपदपदार्थानां सादृश्येन शृङ्खलाबंधो विवेचनीयः ॥ ६ ॥ बुद्ध्यादिभिर्नित्या साष्टांग-नतिरुच्यते । अत्र प्रमाणम्—यथाहुरिति । दोभ्यां भुजाभ्याम् । इत्यर्थ इति—अहो अलभ्यलाभाप्तिरस्माकमिति भावः । अस्मिन्पद्येतिमवर्णस्य तकारस्योत्तरपद्याद्यतकारेण शृङ्खलाबंधः । न च तत्र त्वंकारो न तकार इति वाच्यम् 'काव्यमार्गे स्वरो न गम्यते' इति न्यायात्संयुक्तवकारानुस्वारयोरविवक्षितत्वादिति । एवं परत्रापि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ अहमपि भवत्सदृश एव किं मञ्चित-येत्याक्षिपति भगवान्—नन्विति । इदानींतनमाधुनिकम् । अलेपे हेतुमाशंक्य समाधत्ते—कुत इत्यादिना । इति भाव इति—'न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति' इति पुष्पदंतोक्तेस्तत्त्वबंधाभावात्परमेश्वरत्वेन सेव्यत्वमेवेत्याशयः । दीपिका—दृष्टमैहिकं पुत्रपौत्रादिविवाहरूपं कर्म, अदृष्टं पारलौकिकं यज्ञादि कर्म, तयोः करणात् मत्कर्तृकानुष्ठानात् दृष्टादृष्टकर्तृभ्यो जीवेभ्यो मम विशेषाभावात् कुतो ममेत्यादि योजनीयम् । इदानींतनावतारकालीनमिदं मानुष्यनाट्यानु रूपं दृष्टादृष्टकर्मास्ताम् । तदपि सृष्ट्या-दिकमपि आत्मनि स्वरूपभूताधिष्ठाने एव न पृथगिति कुलालादिवदिति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमभ्युपगतं तत्र विवर्तीधिष्ठान-त्वेनोपादानत्वमिति भगवाञ्छंकरः स्वरूपशक्तिवेशतया निमित्तत्वं प्रधानशक्तिवेशतयोपादानत्वमिति तत्त्ववादिगुरवः । आत्मन्येव न तु पृथगिति स्वामिव्याख्यानं सर्वानुकुलमिति । एतैः सृष्ट्यादिकर्मभिः । रागादिदोषरहित इदं मया सम्यक्कृतमिदमसम्यगिति कर्तृत्वाभिनिवेशश्च इत्यर्थः । आत्मरूपे स्वस्वरूपभूते । सुखे उपाध्यावरणरहिते । अतः सृष्ट्यादिमहत्कर्मभिरलिप्तत्वादिति हेतोः । भावः वाच्योत्थो व्यंग्यः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पष्ठे ब्रह्मादिभिर्विष्णोरात्मधामाप्तये स्तुतिः ॥ उद्धवप्रार्थनाऽप्यत्र श्लोका धरणिमार्गणाः (५१) ॥

उवाचदशकं (१०) पादयुक्ताः पष्ठिरनुष्टुभः (६०) ॥ ६ ॥

अथेति । आत्मजैः सनकादिभिः देवैरिन्द्रादिभिः प्रजेशैर्मरीच्यादिभिश्च वृतो ब्रह्माऽभ्यगात् । द्वारकामिति चतुर्थस्थं सम्बध्यते । भूतगणैर्वृतो भूतभव्ययोरीशः भूतानां भव्यस्य सुखस्य दाता वा भवः श्रीरुद्रश्च कृष्णं दिदृक्षुर्द्वारकां ययौ ॥ १ ॥ इन्द्र इति साद्वद्वयम् । इन्द्रादयः सर्वे देवाः कृष्णं दिदृक्षवः द्वारकामुपसंजग्मुः ॥ २ ॥ ३ ॥ वपुषेति । भगवान् येन वपुषा

नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकमलापहं यशः सर्वलोकेषु वितेने विस्तृतवांस्तदितिसुन्दरं वपुर्दिदृक्षवस्ते उपसंजगमुरित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ तस्यामिति । पश्यतामपि न विवृण्वन्त्यक्षीणि येषां ते ब्रह्मादयस्तस्यां महतीभिः ऋद्धिभिर्भोग्यभोगोपकरणैः समृद्धायां पूर्णायामत एव आजमानायां शोभमानायां द्वारकायामद्भुतमदितिसुन्दरं दर्शनं रूपं यस्य तं कृष्णं व्यचक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोति । स्वर्गोद्याने नन्दने उपगैः प्राप्तेः माल्यैः पुष्पैश्छादयन्तः चित्राणि मनोहराणि पदानि अर्थाश्च तत्प्रतिपाद्या यासु ताभिर्गीर्भिर्वाणोभिः जगदीश्वरं यदुत्तमं कृष्णं तुष्टुवुः ॥ ६ ॥ नताः स्मेति । हे नाथ ! कर्ममयात् उरोर्दृढात्पाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैर्भक्तियोगनिष्ठैर्जनैर्यच्चरणारविन्दमन्तर्हृदि चिन्त्यते केवलं न तु दृश्यते इति तत् तव पदारविन्दं दृष्ट्वा वयं बुद्धीन्द्रियादिभिः नताः स्मः नमस्कृतवन्तः अहो भाग्यमित्यर्थः । तत्र बुद्ध्या निश्चयेन इन्द्रियैर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुनोपलक्षितेन कायेन दण्डवत्प्रणिपातेन । यद्वा । बुद्धयधिष्ठानेन हृदयेन इन्द्रियैः दृग्भ्यां दोर्भ्यां पद्भ्यां चेति प्राणेन प्राणवता देहेनेति जान्वादिसङ्ग्रहः । मनसा चिन्तनेन वचसा उच्चारणेन च प्रणामो बोध्यः । यथाऽऽहुः । “दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ।” इति ॥ ७ ॥ त्वमिति । हे अजित ! आस्तामिदानीन्तनमिदमत्यल्पकर्म यतः त्वं तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु रजआदिषु नियन्तृत्वेन स्थितः संस्तया त्रिगुणयाऽऽत्ममायाया दुर्विभाव्य मनसाऽप्यवितर्क्य स्वात्मन्येवाधारभूते व्यक्तं महदादिप्रपञ्चं सृजसि अवसि पालयसि लुप्तसि संहरसि च तथाप्येतैः सृष्ट्यादिकर्मभिर्भवान्नाज्यते । तज्जनितपुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । यत् यस्मात् अनवद्यः अविद्यादिदोषरहितो भवान् अव्यवहिते आवरणरहिते स्वे आत्मस्वरूपे सुखे अभिरतोऽस्ति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

मां स्वधाम वैकुण्ठं नयेति प्रार्थयामास अतः पञ्चाध्यायीतः आत्मविद्यां परमात्मज्ञानं तत्प्रस्तावम् आत्मविद्याप्रसङ्गम् अथ नारदोपदेशानन्तरम् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति । इन्द्र इत्यादिना । तत्रेन्द्र इति सार्द्धयुग्मकं कृष्णेति लुप्तद्वितीयान्तं पृथक् पदं ‘सुपां सुपः सुलोपश्चे’ति स्मृतेः अतएव वपुर्दिदृक्षव इत्यग्रे योजयिष्यति ॥ २-३ ॥ येनान्तर्भूतोपेन्द्रादिरूपेण श्रीकृष्णाख्यवपुषा ॥ ४ ॥ अद्भुतं दर्शनं दृश्यत इति दर्शनं श्रीविग्रहो यस्य तं विस्मापनं स्वस्य चेत्युक्तेः ॥ ५ ॥ शृङ्खलबन्धो ह्येकं चित्रकाव्यं चकाराद्वर्णाश्च बाह्यास्तदत्र पूर्वपूर्वपद्यचरमस्थवर्णपदतदर्थैरुत्तरोत्तरादिमवर्णपदपदार्थानां सादृश्येन शृङ्खलबन्धो विचारणीयः ॥ ६ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि भावयुक्तैरेव मुमुक्षुभिर्नतु पदारविन्दं चिन्त्यते नतु भावविरहितैरिति शुष्कमुमुक्षूणां तच्चिन्तनेऽयोग्यता दर्शिता अस्मिन् पद्येऽन्तिमवर्णस्य तकारस्योत्तरपद्याद्यतकारेण शृङ्खलबन्धः नच तत्र त्वङ्कारो न तकार इति वाच्यं काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति न्यायान् संयुक्तवकारानुस्वारयोरविवक्षितत्वादिति एवं परत्रापि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ दृष्टमैहिकं पुत्रपौत्रादिविवाहरूपं कर्म अदृष्टं पारलौकिकं यज्ञादि कर्म तयोर्मम करणात् मत्कर्तृकानुष्ठानात् दृष्टादृष्टकर्तृभ्यो जीवेभ्यो मम विशेषाभावात् कुतो ममेत्यादि योजनीयम् इदानीन्तनम् अवतारकालो नम् इदं मनुष्यनाट्यानुरूपं दृष्टादृष्टकर्म आस्तां तदपि सृष्ट्यादिकमपि आत्मनि स्वरूपभूताधिष्ठान एव न पृथक् कुलालादिवदिति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमभ्युपगतं तत्र विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमिति भगवान् शङ्करः स्वरूपशक्तिवेशतया निमित्तत्वं प्रधानशक्तिवेशतयोपादानत्वमिति तत्त्ववादिगुरवः सूक्ष्मचिदचिच्छरीरविशिष्टस्य सद्धारकमुपादानत्वं स्थूलतद्द्वयशरीरविशिष्टस्य कार्यत्वमिति हि श्रीवैष्णवाः आत्मन्येव नतु पृथगिति स्वामिव्याख्यानं तु तत्त्रयानुकूलमिति सुधीभिर्विभाव्यम् एतैः सृष्ट्यादिकर्मभिः रागादिदोषरहितः इदं मया सम्यक् कृतमिदमसम्यगिति कर्तृत्वाभिनिवेशाशून्य इत्यर्थः । आत्मरूपे स्वस्वरूपभूते सुखे अनावृते उपाध्यावरणरहिते अतः सृष्ट्यादिमहत्कर्मभिरण्यलिप्तत्वात् इति हेतोः भावः वाच्योत्थो व्यङ्ग्यः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

१-६ ॥ बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः नताः स्मः कायान्तर्भावादिन्द्रियप्राणयोः भूततत्त्वस्वाधेयकायिकप्रणामे हेतुत्वं भावयुक्तैः भक्तियुक्तैः ॥ ७ ॥ आत्मनि सृजसि न कुलालादिवदशरीरभूतं कार्यं सृजसि किन्तु शरीरतया स्वाधेयं कार्यं सृजसीत्यर्थः । दुर्विभाव्यम् अन्यैश्चिन्तयितुशक्यं गुणस्थः गुणेषु स्थितः गुणानामधिष्ठितानामपरवश इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । नैतैरिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

तदेवमध्यायचतुष्टयेन विप्रशापान्यथाकरणसामर्थ्योदाहरणप्रसङ्गानुप्रसक्तं निमिज्जायन्तेयसम्बादं निरूप्येदानीं विप्रशापानुमोदनानन्तरवृत्तान्तमनुवर्णयति । अथेत्यादिना । अथ विप्रशापानुमोदनानन्तरं ब्रह्मा चतुर्मुखः देवैर्दीप्यमानैः प्रजेशैः प्रजापतिभिर्मरीच्यादिभिश्चात्प्रजैः सनकादिभिश्च परिवृतः द्वारकामभ्यगादिति सम्बन्धः तथा भूतमव्ययोः प्रजयोरेश भवो रुद्रः भूतभव्ये-

शतमस्य परमात्मसापेक्षमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ मरुद्धिर्मरुद्गणैः ॥ २-३ ॥ कृष्णदिदृक्षवः श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छवः दिदृक्षा-
हेतुत्वेन भगवन्तं विशिनष्टि । वपुषेति । येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकमलापहं यशो वितेने विस्तृतवान् तेन वपुषा
उपलक्षितं श्रीकृष्णं दिदृक्षव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ महद्भिर्भिर्महतीभिर्द्धिभिः भोग्यभोगोपकरणदिसमृद्धिभिः समृद्धायां विभ्राजमानायां
तस्यां द्वारकायामद्भुतं दृश्यते तथा तं कृष्णमवितृमान्यक्षीणि येषां तथाभूताः व्यचक्षते अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गेति । माल्यैः पुष्पैर्यदुत्तमं
श्रीकृष्णं ह्यादयन्तः वर्पन्तः चित्राणि पदान्यर्थाश्च प्रतिपाद्या यासु ताभिर्गीर्भिर्वाग्भिस्तुष्टुबुः ॥ ६ ॥ ता एव त्रयोदशश्लोकात्मिका
आह । नता इति । हे नाथ ! तव पदारविन्दं बुद्ध्यादिभिर्नताः स्म कर्त्तरि क्तः नमस्कृतवन्तः बुद्धिमनःशब्दाभ्यां मानसिकः प्रणामो
विशक्षितः वचःशब्देन वाचिकः इन्द्रियप्राणशब्दाभ्यां कार्थिकः कायस्येन्द्रियप्राणयुक्तव्यापारत्वत्तयोश्च कायान्तर्भावात्करणत्रयेण
नमस्कृतवन्तो भवामेत्यर्थः । स्मशब्दः विवक्षितविस्मयमाविष्कृतुं पदारविन्दं विशिष्यति यदिति । कर्ममयादुरुपाशादृढपाशान्मुमु-
क्षुभिर्योक्तुमिच्छुभिर्भावयुक्तैर्भक्तियुक्तैर्जनैरन्तर्हृदि हृदयकमलमध्ये यत्पदारविन्दं केवलं चिन्त्यते तादृशमधुना मांसचक्षुभिः
साक्षात्कृत्य करणत्रयेण नमस्कृतवन्त इत्यघटितमेतत्संघटितमिति भावः ॥ ७ ॥ ननु यद्यहमन्तर्हृदि विचिन्तनीयचरणस्तर्हि भवतां
जीवानामिव हृदयसम्बन्धात्प्रकृतिवदयत्वन्मूलसुखित्वदुःखित्वाविशेषात्किमिति मां शरणं गता इत्यत आहुः । त्वमिति । त्रिगुणया
सत्त्वादिगुणत्रयमय्या मायया आत्मनि धारके दुर्विभाव्यमन्यैश्चिन्तयितुमशक्यं व्यक्तं स्थूलचिदचिदात्मकं जगत्सृजस्यवसि रक्षसि
लुम्पसि संहारसि तद्गुणस्यः तस्या मायाया गुणेषु नियन्त्रतया स्थितः गुणानामधिष्ठाता न तु गुणपरवश इत्यर्थः अनेन प्रकृति-
वदयत्वव्युदासः आत्मनीत्यनेन कुलालादिवदशरीरभूतं न सृजसि किन्तु स्वशरीरतयास्वविषेयं कार्यं सृजसि युक्तं भवति सृज-
सीत्यनेन न तव कार्यत्वं किन्तु कर्त्तृत्वमेवेति अथ कर्मवश्यत्वं व्युदस्यति । नेति । हेऽजित ! केनाप्यनभिभाव्यस्वरूपस्वभाव !
एतैः सृष्ट्यादिरूपैः कर्मभिर्नाज्यते न लिप्यते सृष्ट्यादिकर्मणां लीलारूपत्वेन पुण्यपापात्मकत्वाभावात् कर्मवदयत्वन्मूलदुःखित्वादि-
प्रसङ्ग इत्यर्थः तत्र हेतुत्वेन विशिष्यति । य इति । यो भवान्स्वे स्वासाधारणेऽव्यवहितेऽनावृतेऽपरिच्छिन्न इति यावत् सुखे आनन्देऽ-
भिरतः नतु वैषयिकसुखाभिरतः वैषयिकसुखाभिरतानामेव तदर्थतया कृतानां कर्मणां पुण्यापुण्यात्मकत्वं तन्मूलदुःखित्वादिकं चेति
भावः । किंवहुनेत्यभिप्रेत्य विशिष्यति । अनवद्य इति । न विद्यतेऽवद्यं हेयं यस्मादुपास्यमानात्तोऽनवद्यः स्वयं हेयप्रतिभटः
स्वसेवकानामप्यनवद्यत्वावहश्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वाभीष्टस्वलोकप्राप्तये भक्तमुख्यब्रह्मादिप्रार्थनासुधार्द्राकृतचित्तस्य हरेस्मदभ्यनुज्ञानं स्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्ध-
भक्तिसमुद्रमग्नोद्धवोपसत्तिप्रकारश्चास्मिन्नध्याये कथ्यते तत्र प्रथमं ब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारः प्रारभ्यते । अथेत्यादिना आत्मजैरात्मनो
मनसो जातैः सनकादिभिः संक्षिप्तोक्तं विवृणोति । भवश्चेत्यादिना ॥ १-३ ॥ दिदृक्षुत्वे हेतुमाह । वपुषेति । सर्वलोकमलापहं
यशो लोकेषु वितन्वन् भगवान्नरलोकमनोरम इति येन तस्मादिति शेषः या स्वयं कारिता तस्यामासीनम् ॥ ४-५ ॥ माल्यैः
पुष्पैः ॥ ६ ॥ यत्पदारविन्दमन्तर्हृदि बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिर्मानिभिर्देवैश्चिन्त्यते ॥ ७ ॥ ब्रह्मादिदेवैश्चिन्त्यत्वे ततोऽप्युत्कृष्टत्व-
गुणेन भाव्यं तदिकमस्य निर्गुणस्यास्तीत्यत्राह । त्वमित्यादिना । मायया त्वदिच्छया त्रिगुणया प्रकृत्या आत्मनि आत्माधारत्वेन
व्यक्तं ब्रह्माण्डम् अचेतनस्य पुरुषसम्बन्धित्वेन प्रवृत्तिदर्शनादिच्छामात्रेण प्रकृत्यासृष्ट्यादिकं कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं तद्गुणस्य
इति प्रकृतिगुणेषु स्थित्वा निश्चितैर्गुणैः । ननु गुणसम्बन्धाज्जीववत्पुण्यापलक्षणकर्मबद्धता स्यादेवेति तत्राह । नैतैरिति । एतैर्गुण-
निमित्तैः अनेन दुःखानुभवोऽपि नास्तीत्युक्तं भवति अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । य इति । यः प्रकाशरूपः या प्रापण इति धातोः
यात्यवगच्छति सर्वमिति सर्वज्ञ इत्यर्थः । अत एवाव्यवहिते स्वरूपसुखेऽभिरतः अत एवानवद्यः दुःखादिनिमित्तदोषाभावात् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अतः परमतिविस्तरेण भगवद्विद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह । अथेति ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति । इन्द्र इत्यादिना ।
तत्रेन्द्र इति साङ्ख्युगमकम् ॥ २-३ ॥ येन कृष्णाख्येन अन्तर्भूतोपेन्द्रादिरूपेण ॥ ४ ॥ कृष्णमद्भुतदर्शनमिति । स्वस्यापि
विस्मापनमित्युक्तेः ॥ ५-७ ॥ त्वमिति । स्वे स्वरूपभूतह्लादिनीशक्तिप्रकाशिते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मादिभिः स्तुतं संहृत्यान्वर्धित्सुं कुलं प्रभुम् । ज्ञात्वा न्यवेदयत् प्रेष्ठः पष्ठे स्वाभीष्टमुद्धवः ॥

आत्मजैः सनकादिभिः भूतानां प्राणिनां भव्यस्य कल्याणस्य ईशो दाता अभ्यगात् द्वारकामिति कर्मपदेन चतुर्थश्लोक-

स्थेनान्वयः ॥ १—३ ॥ येन वपुषा नरलोकमनोरमस्तं कृष्णं दिदृक्ष्व इत्यभेदोक्त्या वपुषः सकाशाब्जीवस्य यथा भेदस्तथा
नेश्वरस्येति ज्ञापितं यदुक्तम्—देहदेहिबिभागश्च नेश्वरे विद्यते कचिदिति ॥ ४ ॥ तस्यां द्वारकायां व्यचक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥
स्वर्गोद्यान एवोपगौरुपगतैः चित्राणि शृङ्खलाबन्धप्रायाणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीभिः ॥ ६ ॥ बुद्ध्या बुद्ध्याधिष्ठानेन हृदयेन
इन्द्रियेणेति दृग्भ्यां पद्भ्यां दोर्भ्यां चेत्यर्थः । प्राणेन प्राणवता देहेनेति जान्वाद्यङ्गान्यपि लब्धानि यथाहुः दोर्भ्यां पद्भ्यां च
जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः इति यच्चरणारविन्दं केवलमन्तर्हृदिचिन्त्यते नतु दृश्यते
तद्वयं दृष्ट्वा नताः स्म अहो भाग्यमिति भावः ॥ ७ ॥ अस्मदादिभिरीश्वरैरपि नमस्यत्वे तत्र दुर्वितर्कपरमपरमेश्वरत्वमेव हेतुरि-
त्याहुः ! त्वमिति । व्यक्तं विश्वं तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु नियन्तृत्वेन स्थितः सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नपि एतैः कर्मभिर्भवान्
नाज्यते न लिप्यते तत्र हेतुः यः स्वीये सुखे अव्यवहिते अनावृतेऽभिरतः नतु जीव इव स्वसुखे अविद्यया आवृते सात रमणा-
भावादीनः अत एव स कर्मभिर्लिप्तः एवं च त्वमनवद्यः स तु सावद्यः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छ्लोकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदेवं चतुर्भिर्ध्यायैः संक्षेपतो वर्णितं सपरिकरं भगवत्तत्त्वं भगवदुद्धवसम्भादेन सप्तमाद्येकोनविंशत्यन्तैरध्यायैर्विस्तरतो
वर्णयितुं भगवदुद्धवसम्भादप्रस्तावं प्रथमाध्यायान्ते “भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा । कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं काल-
रूप्यन्वमोदते” त्युक्तस्य विप्रशापानुमोदनस्यानन्तरं वृत्तातं च निरूपयितुं षष्ठाध्यायः प्रारभ्यते । अथेति । आत्मजैः श्रीसनकादिभिः
देवैद्योतितस्वभावैर्भूर्तिमद्भिर्वेदैः प्रजेशैः दक्षादिभिः सह ब्रह्मा अभ्यगात् भवश्च ययौ द्वारकामिति वक्ष्यमाणेन पदेनान्वयः ॥ १ ॥
इन्द्रादयः द्वारकामुपसज्जगुरित्यन्वयः । इन्द्र इति पृथगुक्तिः आदित्येषु तस्य प्रधानत्वात् ॥ २ ॥ नतु किञ्चिकीर्षवो द्वारकां ते
ब्रह्मादयः उपजगुरित्यत्राह । सर्वे कृष्णदिदृक्ष्व इति ॥ ३ ॥ येन वपुषा यशो वितेने तेन अद्भुतदर्शनं कृष्णं व्यचक्षत अपश्यन्
इति द्वयोरन्वयः ॥ ४—५ ॥ माल्यैः पुष्पैः चित्राणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिः ॥ ६ ॥ हे नाथ ! ते पदारविन्दं बुद्ध्यादिभिर्वयं
नताः नमस्कृतवन्तः अनेनोपास्योपासकभावो दर्शितः बुद्ध्यादिभिरित्यनेन—

दोर्भ्यां पादाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

इतिस्मृत्युक्तलक्षणः प्रणामो दर्शितः स्मेति विस्मये विस्मयमेवाहुः । कर्ममयाः उरवः बहवः पाशा यस्मिन् तस्मात्
संसारत् मुमुक्षुभिर्विस्मयेवलमन्तर्हृदि चिन्त्यते नतु दृश्यते तद्वयं साक्षाद्दृष्ट्वा नमस्कृतवन्तः अहो दुर्लभमद्य लब्धमिति विस्मयः
यन्मुमुक्षुभिश्चिन्त्यते तत्पदारविन्दं नता इत्यनेन त्रैकालिकमुमुक्षुचिन्तनविषयं कालाऽपरिच्छिन्नं श्रीकृष्णपदारविन्दमिति
दर्शितम् ॥ ७ ॥ उपासकेभ्य उपास्यस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुं विश्वजन्मादिहेतुत्वं सर्वधारत्वं स्वसुखाभिरतत्वं सर्वदोषास्पृष्टत्वं च
भागवत आहुः । त्वमिति । हेजित ! तद्गुणस्थः मायागुणेषु नियन्तृत्वेन स्थितस्त्वम् आत्मनि स्वस्मिन् सर्वधारणके मायाया
स्वशक्तिभूतया अन्यैर्दुर्विभाव्यं चिन्तयितुमप्यशक्यं व्यक्तं विदचिदात्मकं विश्वं सृजसि अवसि रक्षसि लुम्पसि संहरति च
अथच एतैः कर्मभिर्भवान्नाज्यते न लिप्यते यतस्त्वमनवद्यः स्वभावतोपास्तसमस्तदोषः किञ्च यस्त्वम् अव्यवहिते अपरिच्छिन्ने स्वे
स्वासाधारणे सुखे अभिरतः नतु सज्यसुखे अनेन विश्वसृष्ट्यादिकं जीवोपकाराय करोसीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मादिभिस्तुतो देवैः प्रार्थितश्च ततो हरिः । प्रार्थितस्त्वंवेनापि पृष्ठे चेति निरूप्यते ॥ १ ॥

पञ्चभिर्ध्यायैर्ब्रह्मभावप्रकरणं निरूप्येदानीं चतुर्विंशतिभिः सायुज्यमुक्तिप्रकरणं निरूपयतीति प्रकरणभेदज्ञापकोऽथशब्दः ।
आत्मजैः सनकादिभिर्देवैर्इन्द्रादिभिः प्रजेशैर्मरीच्यादिभिश्च वृत्तो ब्रह्मा भूतगणैर्वृत्तो भवो रुद्रश्च कृष्णदिदृक्षुर्द्वारकामभ्यगात् ।
भवस्य जीवत्वशङ्कां वारयति—भूतभव्येश इति ॥ १ ॥ एवमिन्द्रादयः सर्वे द्वारकामुपसज्जगुरित्यन्वयः ॥ २—३ ॥ दिदृक्षा-
हेतुत्वेन भगवच्छोभातिशयमाह—वपुषेति । येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकमलनिवर्त्तके यशः सर्वलोकेषु भगवान्
वितेने विस्तृतवास्तदतिसुन्दरं वपुर्दिदृक्ष्व आजगुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ पश्यतामपि न वितृप्तान्यक्षीणि येषां ते ब्रह्मादयस्तस्यां
महतीभिः ऋद्धिभिर्भोग्यभोगोपकरणैः समृद्धायां पूर्णायामतएव भ्राजमानायां शोभमानायां द्वारकायामद्भुतमतिसुन्दरं दर्शनं रूपं
यस्य तं कृष्णं व्यचक्षत अपश्यन्नित्यन्वयः ॥ ५ ॥ माल्यैः पुष्पैर्यदुत्तमं श्रीकृष्णं ह्यादयन्तः चित्राणि मनोहराणि पदानि अर्थाश्च
तत्प्रतिपाद्या यासु ताभिर्गीभिर्वाणीभिर्जगदीश्वरं कृष्णं तुष्टुवुः ॥ ६ ॥ तां स्तुतिं दर्शयति—नताः स्मेति । स्वामित्वात्तव
नमनमेवास्माकं सेवकानां युक्तमिति सूचयन्तः सम्बोधयन्ति—नाथेति बुद्धीन्द्रियादिभिस्ते तव पादारविन्दं वयं नताः नमस्कृतवन्तः
तत्र बुद्ध्या निश्चयेन इन्द्रियैर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुनोपलक्षितेन कायेन दण्डवत्प्रणिपातेन मनसा चिन्तनेन वचसा

उच्चारेण च प्रणामो बोध्यः । यथाऽऽहुः—‘दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित’ इति । तत्प्रणामेन स्वभागातिशयं सूचयन्ति—स्मेति । तत्र हेतुत्वेन तदुल्लेखमाहुः—कर्ममयात् दृढपाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैर्भक्ति-योगनिष्ठैर्जनैर्यच्चरणारविन्दमन्तर्हृदि चिन्त्यते केवलं न तु दृश्यते इति ॥ ७ ॥ ननु श्रीकृष्णस्यापि दृष्टादृष्टकर्मानुष्ठानदर्शनात्कथं तच्चरणारविन्दचिन्तनेन कर्मपाशाद्विमुक्तिरित्याशङ्कां निरस्यन्त आहुः—त्वमिति । हे अजित मायापारवश्यरहित । आस्तामिदानीन्तनकर्मबन्धनवार्त्ता त्वं तु तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु रजआदिषु नियन्तृत्वेन स्थितः संस्तया त्रिगुणयात्ममायाया दुर्विभाव्यं मनसाप्यवितर्क्य स्वात्मन्येवाधारभूते व्यक्तं महदादिप्रसङ्गं सृजसि अवसि पालयसि लुम्पसि संहरसि च । तथाप्येतैः सृष्ट्यादिकर्मभिर्भवान्नाज्यते तज्जनितपुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । तत्र हेतुमाह—अनवद्य इति । वै इतिशास्त्रप्रसिद्धिं सूचयति—यस्मात् भवान् अनवद्यः, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशादिदोषरहित इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाहुः—स्व इति । यत् स्वे आत्मस्वरूपे सुखे अभिरतः । जीवा अपि स्वरूपसुखेऽभिरता भवन्ति परन्तु तेषां स्वरूपमविद्याव्यावृत्तमतस्तद्व्यावर्त्तयति—अव्यवहिते अनावृते इति । अतो देहाद्यात्माध्यासवतामेव पुण्यपापादिवन्धो न तव आत्मारामत्वादिति न बन्धमोचकत्वे सन्देह इति भावः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्तुत्वा ब्रह्मादिभिः पष्ठे धामाप्त्यै ज्ञापितो हरिः । धाम स्वं नय मामित्यमुद्धवोऽयार्थयद्धरिम् ॥ १ ॥

तदेवमध्यायचतुष्टयेन विप्रशोषान्यथाकरणसामर्थ्योदाहरणप्रसङ्गानुप्रसक्तं निमिज्जायन्तेयसंवादं निरूप्येदानीं विप्रशोषानु-मोदनानन्तरवृत्तान्तमनुवर्णयति अथेत्यादिना । अथेति । अथ विप्रशोषानुमोदनानन्तरं, ब्रह्मा चतुर्मुखः, देवैः दीप्यमानैः, प्रजेशैः प्रजापतिभिः, आत्मजैः मरीच्यादिभिः सनकादिभिश्च स्वपुत्रैः, आवृतः परिवृतः सन्, द्वारकामध्यगादिति सम्बन्धः । भूतभव्येशः भूतभव्ययोः प्रजयोरीश्वरः, भवो रुद्रश्च, भूतगणैः वृतः सन्, ययौ द्वारकामध्यगात् ॥ १ ॥ इन्द्र इति । तथा मरुद्भिः देवैः सह, भगवान् इन्द्रः, आदित्याः, वसवः, अश्विनौ स्वर्वेद्यौ, ऋभवः, अङ्गिरसः, रुद्राः, विश्वे विश्वेदेवाः, साध्याः, देवताश्च ॥ २ ॥ गन्धर्वा इति । गन्धर्वाः, अप्सरसः, संधिरार्षः । नागा वैष्णवा भुजंगमाः, सिद्धाश्च चारणाश्च गुह्यकाश्च ते, विद्याधरसहिताः किनराः एव, ऋषयः, पितरश्च, एते सर्वे, कृष्णदिदृक्षवः श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छन्तः सन्तः, द्वारकाम्, उपसंजग्मुः । इति द्वयोरेक-संबन्धः ॥ ३ ॥ दिदृक्षाहेतुत्वेन भगवन्तं विशिनष्टि । वपुषेति । नरलोकमनोरमः, भगवान् श्रीकृष्णः, लोकेषु येन वपुषा, सर्वलोक-मलापहं, यशः वितेने । तेन वपुषोपलक्षितं कृष्णं दिदृक्ष्व इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तस्यामिति । महर्द्धिभिः महतोभिः ऋद्धिभिः, भोग्यभोगोप-करणादिसमृद्धिभिरित्यर्थः । समृद्धायां, विभ्राजमानायां, तस्यां द्वारकायाम्, अद्भुतदर्शनं कृष्णम्, अविदुषामन्यक्षीणि येषां तथाभूताः सन्तः, व्यचक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गेति । स्वर्गोद्यानोपगौः नन्दनादिस्वर्गोद्यानसंभूतैरित्यर्थः । माल्यैः पुष्पैः, यदुत्तमं श्रीकृष्णं, छादयन्तो वर्णन्तः सन्तः, चित्राणि पदानि अर्थोश्च प्रतिपाद्या यासु ताभिः, गोभिर्वाग्भिः, जगदीश्वरं श्रीकृष्णं, तुष्टुदुः ॥ ६ ॥ त्रयोदशश्लोकात्मिकास्ता गिर आह । नताः स्मेति । हे नाथ, कर्ममयो य उरुपाशः । सुदृढबन्धनं तस्मात् मुमुक्षुभिः मोक्तुमिच्छुभिः, भावयुक्तैर्भक्तिमद्भिर्जनैः, अन्तर्हृदि हृदयमध्ये, यत् ते तव, पदारविन्दं चिन्त्यते केवलं स्मर्यते, तादृशं तत्, अधुना मांसचक्षुभिः साक्षात्कृत्येति शेषः । बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः, नताः स्म । कर्त्तरि क्तः । बुद्धिमनःशब्दाभ्यां मानसिकः प्रणामो विवक्षितः । वचःशब्देन वाचिकः, इन्द्रियप्राणशब्दाभ्यां कायिकः, कायस्येन्द्रियप्राणयुक्तव्यापारत्वात् । तयोश्च कायान्तर्भावात् । करणत्रयेण नमस्कृतवन्तो भवामेत्यर्थः । अचक्षुर्विषयस्य तव साक्षात्त्वादघटितमप्येतत् संघटितं जातमिति भावः ॥ ७ ॥ नन्वहं यद्यन्तर्हृदि विचिन्तनीयचरणस्तर्हि भवतां जीवानामिव अहमपि हृदयसंबन्धवशतः प्रकृतिवश्यत्वतन्मूलसुखित्वदुःखित्वभाक् जातस्तदाऽ-विशेषात् किमिति मां प्रणता इत्यत आहुः । त्वमिति । हे अजित केनाप्यनभिभाव्यस्वरूपस्वभाव, त्वं, त्रिगुणया सत्त्वादिगुणत्रय-मय्या मायाया, आत्मनि धारके स्वात्मनि, दुर्विभाव्यमन्यैश्चिन्तयितुमशक्यं, व्यक्तं स्थूलचिदचिदात्मकं जगत्, सृजसि । अवसि रक्षसि, लुम्पसि संहरसि । तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु नियन्तृतया अवस्थितः । मायागुणानामधिष्ठाता न तु गुणपरवश इत्यर्थः । अनेन प्रकृतिवश्यत्वव्युदासः । आत्मनोत्यनेन कुलालादिवदशरीरभूतं न सृजसि, किं तु स्वशरीरतया स्वविधेयं कार्यं सृजसीत्युक्तं भवति । सृजसोत्यनेन न तव कार्यत्वं किं तु कर्तृत्वमेवेति । अथ भगवतः कर्मवश्यत्वं व्युदस्यति । भवान् एतैः सृष्ट्यादिरूपैः, कर्मभिः न अज्यते न लिप्यते वै । तव सृष्ट्यादिकर्मणां लीलारूपत्वेन पुण्यपापात्मकत्वाभावात् न कर्मवश्यत्वं तन्मूलदुःखितत्वादप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । कुतः । यद्यस्मद्भवान्, स्वे असाधारणे, अव्यवहिते अनावृते अपरिच्छिन्ने इति यावत् । सुखे आनन्दे, अभिरतः न तु वैषयिकसुखेऽभिरतः वैषयिकसुखभिरतानामेव तदर्थतयाऽऽवृत्तानां पुण्यपापात्मकं कर्म तन्मूलदुःखित्वादिकं च भवतीति भावः । किं बहुना त्वं तु, अनवद्यः स्वभावत एतावद्यवर्जितः । उपास्यमानाद्यस्मात्स्वाश्रितानामवद्यं निवर्त्तते तथा-भूतस्त्वमसीत्यर्थः । स्वयमनवद्यः स्वाश्रितानामनवद्यत्वावहश्चेति त्वं त्वपारमहिम एव भवसीति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

देवताओं की भगवान् से स्वधाम सिधारने के लिये प्रार्थना तथा यादवों को प्रभासक्षेत्र जाने की तैयारी करते देखकर उद्धव का भगवान् के पास आना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब देवर्षि नारद वसुदेवजी को उपदेश करके चले गये, तब अपने पुत्र सनकादिकों, देवताओं और प्रजापतियों के साथ ब्रह्माजी, भूतगणों के साथ सर्वेश्वर महादेवजी और मरुदूतों के साथ देवराज इन्द्र द्वारकानगरी में आये । साथ ही सभी आदित्यगण, आठों वसु, अश्विनीकुमार, ऋभु, अङ्गिराके वंशज ऋषि, ग्यारहों रुद्र, विश्वेदेव, साध्यगण, गन्धर्व, अप्सराएँ, नाग, सिद्ध, चारण, गुह्यक, ऋषि, पितर, विद्याधर और किन्नर भी वहीं पहुँचे । इन लोगों के आगमन का उद्देश्य यह था कि मनुष्य का-सा मनोहर वेष धारण करने वाले और अपने श्यामसुन्दर विग्रह से सभी लोगों का मन अपनी ओर खींचकर रमा लेने वाले भगवान् श्रीकृष्ण का दर्शन करें; क्योंकि इस समय उन्होंने अपना श्रीविग्रह प्रकट करके उसके द्वारा तीनों लोकों में ऐसी पवित्र कीर्ति का विस्तार किया है, जो समस्त लोकों के पाप-तापको सदा के लिये मिटा देती है ॥ १-४ ॥ द्वारकापुरी सब प्रकार की सम्पत्ति और ऐश्वर्यों से समृद्ध तथा अलौकिक दीप्ति से देदीप्यमान हो रही थी । वहाँ आकर उन लोगों ने अनूठी छवि से युक्त भगवान् श्रीकृष्ण के दर्शन किये । भगवान् की रूप-माधुरीका निनिमेष नयनों से पान करने पर भी उनके नेत्र तृप्त न होते थे । वे एकटक बहुत देरतक उन्हें देखते ही रहे ॥ ५ ॥ उन लोगों ने स्वर्ग के उद्यान नन्दन-वन चैत्ररथ आदि के दिव्य पुष्पों से जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्णको ढक दिया और चित्र विचित्र पदों तथा अर्थों से युक्त वाणी के द्वारा उनकी स्तुति करने लगे ॥ ६ ॥ देवताओंने प्रार्थना की—स्वामी ! कर्मों के विकट फंदों से छूटने की इच्छावाले मुमुक्षुजन भक्ति भाव से अपने हृदय में जिसका चिन्तन करते रहते हैं, आपके उसी चरण कमलको हमलोगों ने अपनी बुद्धि, इन्द्रिय, प्राण, मन और वाणी से साक्षात् नमस्कार किया है । अहो ! आश्चर्य है ॥ ७ ॥ अजित ! आप मायिक रज आदि गुणों में स्थित होकर इस अचिन्त्य नाम-रूपात्मक प्रपञ्च की त्रिगुणमयी माया के द्वारा अपने-आपमें ही रचना करते हैं, पालन करते और संहार करते हैं । यह सब करते हुए भी इन कर्मों से आप लिप्त नहीं होते हैं; क्योंकि आप राग-द्वेषादि दोषों से सर्वथा मुक्त हैं और अपने निरावरण अखण्ड स्वरूपभूत परमानन्द में मग्न रहते हैं ॥ ८ ॥

शुद्धिर्नृणां न तु तथेदं दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।

सत्त्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसम्भृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥

स्यान्नस्तवाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोद्यमानः ।

यः सात्वतः समविभूतय आत्मवद्विर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥

यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा ।

अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं संस्पृधिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ।

यः सुप्रणीतममुपार्हणमाददन्नो भूयात् सदाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ईदं दुराशयानां नृणां विद्या श्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः तथा शुद्धिः न (स्यात्) ऋषभ सत्त्वात्मनां श्रवणसम्भृतया ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया यथा स्यात् ॥ ९ ॥ तवाङ्घ्रिः नः अशुभाशयधूमकेतुः स्यात् यः मुनिभिः आर्द्रहृदा ऊद्यमानः क्षेमाय (स्यात्) यः आत्मवद्विः सात्वतैः स्वरतिक्रमाय समविभूतये व्यूहे सवनशः अर्चितः ॥ १० ॥ यः च प्रयतपाणिभिः हविः गृहीत्वा त्रय्या निरुक्तविधिना अध्वराग्नौ (याज्ञिकैः) चिन्त्यते, यः अध्यात्मयोगे योगिभिः आत्ममायां जिज्ञासुभिः चिन्त्यते उत परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥ पर्युष्टया वनमालया प्रतिपत्तिवत् भगवती श्रीः हे विभो संस्पृधिनी (भवति) यः अनुया (वनमालया) सुप्रणीतम् अर्हणम् आददत् (तस्य) अङ्घ्रिः नः सदा असदाशयधूमकेतुः भूयात् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेनात आहुः । शुद्धिरिति । हे ईड्य हे ऋषभ । दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना । विद्यादिभिस्तथा शुद्धिर्न भवति । सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टयाऽभिवृद्धया सच्छुद्धया यथा स्यात् । परमपावनस्य यशसो वितानाय तत्र कर्माचरणमिति भावः ॥ ९ ॥ तदेवं त्वद्यशसि श्रद्धैव शुद्धि हेतुरस्माभिस्तु तवांग्रिहोऽतस्तवांग्रिहोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुस्तदाहकः स्यात् । कथंभूतः । यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमाद्रहदा ऊढ मानश्चित्यमानः । यश्च सात्वतैर्भक्तैः समविभूतये समानेश्वर्यो वासुदेवादिव्यूहेऽर्चितः । तेषु च कैश्चिदात्मवद्विजितैरात्मभिर्धैरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वाऽध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चित्यते । ननु “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यत्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्” इति वचनात्तत्तदेव तश्चित्यते । अत आहुः । त्रयया निरुक्तेन विधिर्नैवादिरूपेणैव यज्ञ पुरुषश्चित्यत इत्यर्थः । उत किंच । अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरध्यात्मनस्तव माया अणिमादिस्तां जिज्ञासुभिस्तत्तत्कार्मैर्यश्चित्यते । परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः स तवांग्रिहोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥ एतेषां च मुनिसात्वतादीनां षण्णां सेवकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपि तव प्रीतिरधिकेति संस्तुवंति । पर्युष्टयेति । इडभावश्छांदसः । अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युषिताऽपीयं वसतीति प्रतिपत्तिवत्सपत्नीच्छ्रीः संस्पर्धमाना भवति तथाऽपि तां स्पर्धमानां श्रियमनादृत्य यो भवान्पर्युषितयाऽपि अमुया वनमालया भक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्टु संपादितं यथा भवति तथाऽहं पूजामाददस्वीकृतवान् । सुप्रणीतमित्यहंविशेषणं वा । तस्य तवांग्रिहोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् । यद्वा योऽग्निरमुया सुप्रणीतमहंणमाददत्स नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः । अथैवं संबंधः । एतेभ्यो ध्यानाचर्चनादिनिष्ठेभ्योऽपि त्वद्यशसि प्रवृद्धसच्छुद्धावन्त एव कृतार्था भगवतो यशः प्रियत्वादित्याहुः । पर्युष्टया वशकांतावित्यस्मात् परितः सर्वांगे षष्ठ्या कांतया शोभितया वनमालया वत्स्येकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथाऽध्यात्मनाय मधुव्रतैर्बहुधा वर्णितया कीर्तिमय्या वैजयंत्या वनमालयैव यो भवान्सुप्रणीतमहंणमादददित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परमेशस्य कर्मकरणं नोचितमित्याशङ्कते—नन्विति । सत्त्वात्मनां सत्त्वगुणधर्मनिष्ठानाम् । इति भाव इति—अतीव कारुणिकत्वेन लोकपावनार्थं कर्म करोति भवानित्याशयः । अनवद्यः शुद्ध इत्यत्र प्रकृतार्थमादाय शृङ्खलाबंधः । शुद्धिरिति—उपासना खंभ्रहोपासना न तु भक्तिरुत्तारार्द्धं तस्यास्तदादेरुत्कर्तव्यम्यमाणात्वात् । सती चासौ श्रद्धा चेति तथा । सतीः निर्गुणाः । आभासोक्तशंकासमाधानाय भावार्थमाह—परमपावनायेति । तथा च भक्तमुखार्थमेव ते लीलेति फलितम् । “मद्भक्तानां विनोदाय करोमि विविधाः क्रियाः” इति भगवदुक्तेरेवेति । संदर्भस्तु—विद्यादिसद्भावेपि दुराशयानां शुद्धभक्तिश्रद्धाया अभावात् विद्याद्यसद्भावेपि सत्त्वात्मनामिति तद्भावात् । तदेवं शृण्वतामपि तथात्वे किमुत पश्यतामिति भक्तमुखार्थमेव तदलीलेति भावः । विश्वनाथस्तु—यथा त्वच्चरणमेव नमस्यं तथैव त्वद्यश एव श्रवणस्मरणादिविषयोक्तव्यमित्याहुः । विद्यादिभिस्तथा शुद्धिर्न यतस्ताभिरेव दुष्टो गर्वणाशयो भवत्येवेति भावः । सत्त्वात्मनां शुद्धसत्त्वावनाराणां मध्ये ऋषभ श्रेष्ठ तत्र यशसि श्रोतुः कीर्तयितुः स्मर्तुश्च प्रवृद्धा सती श्रेष्ठा या श्रद्धा तथा शुद्धिः स्यात्, कीदृश्या—शास्त्रादिश्रवणोद्धृतया ॥ ९ ॥ धूमः केतुरूपलक्षको यस्य स तथा वह्निरित्यर्थः । वासुदेवादिव्यूहे वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपे चतुर्व्यूहे । पूर्वपद्येन संगतिमाह—तदेवमिति । तेषु च भक्तेष्वेव मध्ये । आत्मवद्भिः आत्मा त्वमेव नाथो येषाम् । तथा च चिंताशून्यत्वाद्धीरैरिति व्याख्यातम् । वैकुण्ठप्राप्तये इति—एवं चैश्वर्यच्छुवाभादिदृश्यैव वैकुण्ठप्राप्तिरभिप्रेति पूर्वतो वैशिष्ट्यम् । संदर्भविश्वनाथौ तु—समानस्वर्गापवर्गानरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनो नारायणपरायणानां या विभक्तिः प्रेमसंपत्तिस्तस्यै स्वरतिक्रमाय स्वर्गादिवासनात्यागाय चार्चितः । तदुक्तं प्रह्लादेन—“कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम्” इति ॥ १० ॥ न केवलं मुन्यादिभिरेवार्चितः किंत्वन्यैरपीत्याह—किंचेति । अत्राक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति—इन्द्रादीनामपि “स चेंद्रस्य बृहस्पतिः” इत्यादिश्रुतेस्त्वमेवेति भावः । योगे सचिकल्पे तत्कार्मैरणिमादिसिद्धिप्सुभिः । मुक्तैर्नारदादिभिः । याज्ञिकैः श्रीभरताद्यैरिति सिद्धपदप्रत्यासत्तेरध्याहृतम् । यस्यै देवतायै यां देवतामुद्दिश्य वषट् करिष्यन् वषडिति मंत्रमुच्चारयन् इन्द्रादिरूपेण बाह्यादिरूपतया ध्यानेन । एवं च तेषां त्रयीतात्पर्यवेत्तत्वं सिद्धम् । एतदज्ञानान्तरत्येव पृथक् तत्तदेवता विधीयन्त इति भावः । आत्माधिकार इति—आत्मनः परमात्मनोधिकारः फलत्वेन स्फूर्तिर्यसिस्तस्मिन्योगे, चित्तस्यैकाग्र्यावस्थायां बहिर्वृत्तिनिरासात्कारणे लयो योगस्तस्मिन्योगिभिरपि चिंत्यते । परमभागवतैर्नित्यमुक्तेरिति दीपिका ! सर्वार्थदत्वेन चरणस्य चरणोपनिषदुदाहरिष्यते—“चरणं पवित्रम्” इत्यादि चेति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—याज्ञिकै-

स्वदुजादिविभूतय एवैन्द्रादयो न त्वदन्य इति भाव्यते, यज्ञभाजो देवास्तान्पुरुषावयवेष्वाध्यायत्” इति पंचमनिगमोक्तेः । मायातरणार्थं जिज्ञासुभिश्चित्यते यत्तितीर्षितं भवति तत्प्रथमं जिज्ञास्यस्त एवेति भावः ॥ ११ ॥ षण्णां षट्संख्याकानां मुनिसात्वतात्म-विद्याज्ञिकयोगिपरमभागवतानाम् । पर्युषितयेति वक्तव्य इडभाव आर्षः । प्रतिपत्नी सपत्नी । संभवत्वात्—सुप्रणीतमिति । तस्येति पदाध्याहारे गौरवमालक्ष्याह—यद्वेति । अत्रादानादिरवयविधर्मः केवलमवयवस्यापि युक्त एव, हरेरवयवस्य पादस्यावयविवत्स्वातंत्र्येणाप्यादानादिरपि सर्वेश्वरावयवत्वेन विलक्षणत्वादिति भावः । इदानीं हरिप्रियकरत्वेन सर्वेभ्यो हरिकथाश्रवणैकनिष्ठा एव महीयांस इत्याह—अथ वेति । एतेभ्यः पूर्वमुक्तेभ्यः । वैजयंत्या पंचवर्णपुष्पपत्रमय्या । दीपिका—मुन्यादिषण्णामिति—तत्र मुनयो मुमुक्षवः १, सात्वताः साधकभक्ताः २, धीरास्तत्राग्येकान्तिनः ३, याज्ञिकाः ४, योगिनः ५, परमभागवताश्चेति ६, ये षट्सेवकास्तेषां मध्ये । ‘वस—निवासे’ इति धातुर्निष्ठायां सेट्, पर्युषितयेति तु साधुः, इडभावश्छांदसः । पूर्वार्थेऽपि वर्णनक्रमभंगः पर्युष्टयेत्यार्षत्वकल्पनं चातो—यद्वेति । द्वितीयार्थेऽप्यार्षत्वकल्पनं तदवस्थमेव । यशसि श्रद्धावतां सप्तमाधिकारिणां मुन्यादिषड्भ्योपि श्रेष्ठ्यं वर्दतस्तद्यथा एव मालारूपकत्वेन वर्णयन्ति—अथ वेति । संदर्भस्तु—तादृशस्यापि चरणस्य स्वेषु परमानुग्रहं दर्शयितुमाहुः—पर्युष्टयेत्युद्धेन । तदेवं पर्युष्टापि लक्ष्मीर्दुःसहापि कथं सा न त्यज्यत इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य तमेव सिद्धान्तेन दर्शयन्ति—य इत्यर्थेन । योऽपि नोस्मत्कृतकममुया वनमालया करणभूतयाऽर्हणं सुष्ठु प्रणययुक्तं यथा स्यात्तथा ददस्वीकृतवानसि । अनेन स्वैः कदाचिद्वत्तांसीत्तामेव तदा श्रीभगवान्धृनवानिति ज्ञापितम् । यद्यपि तस्या मालया दिव्यत्वात्पर्युषितत्वं न संभवति लक्ष्म्याश्च तत्रेष्ट्या प्रेष्ठभूषणत्वान्न संभवति तथापि प्रणयविनोदोक्तिमात्रमिदम् । विश्वनाथोऽपि—स्पर्धिनीत्युत्प्रेक्षैव द्रष्टृलोककृता न तु श्रियः कदाचित्कापि स्पृष्टा दृष्टा ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

शुद्धिरिति । हे ईड्य स्तुत्य ! हे ऋषभश्रेष्ठ ! दुराशयानां रागिणां नृणां विद्या उपासना तदादिभिस्तथा शुद्धिर्न भवति यथा सत्त्वात्मनां सतां नित्यं श्रवणेन संभृतया पुष्टया अभिवृद्धया ते तव यशसि विषये सत्या दृढया श्रद्धया स्यात् । परमपावनस्य तव स्वयशसो वितानाय कर्माचरणमिति भावः ॥ ९ ॥ स्यादिति । तवाङ्घ्रिर्नोऽस्माकंशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः दाहकोऽग्निः स्यात् । न चेदमसम्भावितं प्रार्थितं सर्वपुरुषार्थहेतुत्वेन यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमार्दहदा ऊह्यमानः चिन्त्यमानः यश्चात्मविद्धिः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमविक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये तत्र च समविभूतये त्वत्समानैश्वर्यलाभाय व्यूहे वासुदेवादिचतुर्व्यूहोपासनायां सवनशस्त्रिकलमर्चितः ॥ १० ॥ य इति । यश्च प्रयतपाणिभिः संहतहस्तैः हविर्गृहीत्वा त्रय्या निरुक्तेन विधिना इन्द्रादिरूपेण यज्ञपुरुषो भगवान् अध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैश्चिन्त्यते यश्च अध्यात्मयोगे आत्मज्ञाने योगिभिः साधकैरात्मवरकरूपां मायां जिज्ञासुभिर्चिन्त्यते । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । तथा परमभागवतैर्निरपेक्षभक्तैरपि यः परीष्टः सर्वतः पूजितः स तवाङ्घ्रिरस्माकमशुभाशयधूमकेतुः स्यादित्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥ पर्युष्टयेति । अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युषिताऽपीयं वनमाला वसतीति चिन्तयन्ती वनमालया प्रतिपन्निवत् भगवती श्रीलक्ष्मीः संस्पृष्टमाना भवति । उत्प्रेक्षामात्रमेतत् । पत्ति इति ह्रस्व आर्षः । तथापि तां स्पृष्टमानां श्रियमनादृत्य यो भवान् पर्युष्टया पर्युषितयाऽप्यमुया वनमालया । इडभावश्छांदसः । भक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितं यथा भवति तथा अर्हणं पूजामाददत् स्वीकृतवान् । तडभाव आर्षः । सुप्रणीतमित्यर्हणविशेषणं वा । तस्य तवाङ्घ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः सदा भूयात् । अन्वयान्तरं भावार्थदीपिकायां द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अनवद्यः शुद्ध इत्यत्र प्रकृत्यर्थमादायार्थं शृङ्खलाबन्धः । शुद्धिरिति । उपासना खं ब्रह्मोपासीतेत्यादि प्रतीकोपासना नतु भक्तिरुत्तरार्द्धे तदादेस्तस्या उत्कर्षविधियमाणत्वात् सती चासौ श्रद्धाचेति तथा निर्गुणा आभासोक्तशङ्कासमाधानाय भावार्थमाह । परमपावनायेति तथा च भक्तसुखार्थमेव तव लीलेति फलितं “मद्भक्तानां विनोदाय करोमि विविधाः क्रियाः” इति भगवदुक्तेरेवेति ॥ ९ ॥ पूर्वपक्षेन सङ्गतिमाह । तदेवमिति । तेषु च भक्तेष्वेव मध्ये आत्मविद्धिः आत्मा त्वमेव नाथो येषां तथा च चिन्ता-शून्यत्वाद्धीरैरिति व्याख्यातं वैकुण्ठप्राप्तये इति एवं चैश्वर्येच्छुत्वाभावाद्विद्वक्ष्यैव वैकुण्ठप्राप्तिरभिप्रेतेति पूर्वतो वैशिष्ट्यम् ॥ १० ॥ याज्ञिकैः श्रीमरताद्यैरिति सिद्धपदप्रत्यासत्तेरध्याहृतं यस्यै देवतायै यां देवतामुद्दिश्य वषट् करिष्यन् वषडिति मन्त्रमुच्चारयन् इन्द्रादिरूपेणेति बह्वन्यादिरूपतया ध्यातेन एवं च तेषां त्रयो तात्पर्यवेत्तत्वं सिद्धम् एतदज्ञातून् प्रत्येव पृथक् तत्तद्देवता विधीयन्त इति भावः । आत्माधिकार इति । आत्मनः परमात्मनोऽधिकारः फलत्वेन स्फूर्तिर्यस्मिस्तस्मिन् योगे चित्तस्यैकप्रयावस्थायां बहिर्वृत्ति-निरासात् कारणे लयो योगस्तस्मिन् योगभिरपि चिन्त्यते परमभागवतैर्नित्यमुक्तैः ॥ ११ ॥ मुनिसात्वतादीनां षण्णामिति तत्र मुनयो मुमुक्षवः १ सात्वताः साधकभक्ताः २ धीरास्तत्राग्येकान्तिनः ३ याज्ञिकाः ४ योगिनः ५ परमभागवताश्चेति ६ ये षट् सेवकास्तेषां

मध्ये वस निवास इति धातुः सेट अत इडभावश्चान्दसः पर्युषितयेति तु साधुः यद्यपि सार्द्धं तथापि पूर्वार्थे अङ्घ्रिवर्णनस्य क्रमभङ्गो जातः पर्युषयेत्यर्षत्वकल्पनञ्चातो यद्वेति । द्वितीयेऽप्यर्थे आर्षत्वकल्पनं तदवस्थमेवेति यशसि श्रद्धावतां सप्तमाधिकारिणां मुन्यादिषडङ्गोऽपि श्रैष्ठ्यं वदन्तस्तद्यज्ञ एव मालारूपकत्वेन वर्णयन्ति । अथ वेति ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यथा स्याच्छुद्धिरित्यन्वयः । कस्यचित् कचिदित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्ववर्णाधिगमतुल्याय तपः आर्द्रहृदा भक्तिमता मनसा समविभूतये साम्नापत्तये सवनशः त्रिसन्ध्यं स्वरतिक्रमाय स्वर्गातिक्रमाय ॥ १० ॥ परीष्टः प्राप्तुमभिलषितः ॥ ११ ॥ पर्युषया यस्मिन्नङ्घ्रौ पर्युषितया वनमालया श्रीः संस्पृद्धिनी मालायाः श्रियश्च त्वदङ्घ्रिसम्बन्धस्तुल्य इत्यर्थः यः अङ्घ्रिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

आस्तां त्वदुपासकानामनवद्यत्वावह इति यतस्त्वक्तथाश्रवणमात्रमेवानितरसाध्यां निरतिशयां शुद्धिमावहतीत्याहुः । शुद्धिरिति । हे ईड्य ! सत्त्वात्मनां सत्त्वप्रचुरमानसानाम् ऋषभनाथकदुराशयानां दुष्टः दुष्टशब्दादिविषयप्रवण आशयोऽन्तः करणं येषां तेषामत्यन्ताशुद्धियुक्तानामित्यर्थः तेषां नृणां विद्यादिभिर्न तथा शुद्धिर्भवति कथं यथा श्रवणेन सम्भृतया परिपुष्टया प्रवृद्धया तव यशसि विषये सच्छुद्धया स्यात् अध्ययनं पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकवेदाध्ययनं श्रुतं तदर्थश्रवणं विद्या तज्जन्यज्ञानं तपोऽनशनानादिरूपं कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं वा क्रिया वर्णाश्रमानुगुणकर्मयोगः ॥ ९ ॥ यतस्त्वक्तथाश्रवणमेव निरतिशयशुद्धयावहं किमुत ध्यानार्चनादि-विषयस्त्वदङ्घ्रिरित्यभिप्रायेण मुन्यादिभिर्ध्यातोऽर्चितश्च त्वदङ्घ्रिरस्मत्प्रणतिविषयोऽस्माकमशुभनिस्ताराय भवत्विति प्रार्थयन्ते स्यादिति । तवांघ्रिनोऽस्माकम् अशुभाशयधूमकेतुः स्यात् अशुभाशयाः पापवासनाः तेषां धूमकेतुरिव धूमकेतुर्हि प्राणिनामशुभा-वहस्तेषां निरासकः स्यादिति यावत् तं विशिष्यन्ति । योऽङ्घ्रिः । मुनिभिःक्षेमाय संसृतिनिस्ताररूपाय आर्द्रहृदा भक्तिमता मनसा ऊद्यमानः धार्यमाणः चिन्त्यमान इति यावत् यश्चात्मविद्धिः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविद्धिः सात्वतैः पाञ्चरात्रैः समविभूतये समा-नैश्वर्याय स्वरतिक्रमाय स्वर्गलोकमतिक्रम्य नित्यविभूतिङ्गन्तुमित्यर्थः । व्यूहं वासुदेवादिव्यूहोपासने सवनशस्त्रिसन्ध्यं यश्चिन्त्यते इति अर्चितः ॥ १० ॥ किं च हे ईश ! प्रयता नियताः पाणयो येषां तैः केवलवैदिककर्मैकप्रवणपाणिभिरित्यर्थः । तैस्त्रय्या वेदविद्या निरुक्तो यो विधिर्विधानं तेन हविश्चरुपुरोडाशादिकं गृहीत्वाऽध्वरान्नौ आहवनीयादौ यश्चिन्त्यते इत्यनुषज्यते यश्च अध्यात्मयोगि-भिरध्यात्मयोगे आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगे चिन्त्यते इत्यनुषज्यते यश्चात्ममायां जिज्ञासुभिः सांख्यैरित्यर्थः तथा परमभागवतैः परमै-कान्तिभिः प्रपत्तिनिष्ठैः परीष्टः इषु गतौ परितो व्याप्तः परिवृतः सेवित इति यावत् परीष्टः पर्याप्तः प्राप्तुमभिलषित इति वा वरिष्ठ इति पाठे वरिष्ठः श्रेष्ठो योऽङ्घ्रिः परमभागवतैश्चिन्त्यते इति सम्बन्धः । यद्यपि निरीश्वरसांख्यानां न पुरुषातिरिक्तः परमात्मा विद्यते तथापि तेषां चिन्त्यस्य प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपस्य परमात्मशेषतया तैरविज्ञातत्वेऽपि तस्य तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वात्तच्चिन्तापर्यन्तपर्यवसितैव भवति तत्पर्यन्तज्ञानाभावाच्च न तेषां मुक्तिरपितु कैवल्यमेवेत्यभिप्रायेणात्ममायां जिज्ञासुभिश्चिन्त्यत इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ ननु पाण्डवादिषु बहुष्ववयवेषु सत्स्वपि किमित्यङ्घ्रिमेवबहुमन्यध्वे इत्यत्र भोग्यतमत्वादित्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । पर्युषयेति । हे विभो ! भगवती श्रीलक्ष्मीर्वक्षःस्थितापीति शेषः तव यद्यस्मिन्नङ्घ्रौ पर्युषया पर्युषितवत्या कर्त्तरि क्तः अङ्घ्रिपर्यन्तावलम्बिन्येति विवक्षि-तोऽर्थः तथा वनमालया प्रतिपत्तिवत् ह्रस्व आर्षः सपत्नीवत् संस्पृद्धिनी स्पृष्टावती बभूवेत्यर्थः । श्रियो वनमालयाश्च त्वदङ्घ्रौ-सम्पर्दस्तुल्यः भोग्यतमत्वात्त्वदङ्घ्रि सेवन्ते इति भावः तदेवाहुः यः अमुया श्रिया सुप्रणीतमानीय समर्हितमर्हणमादददादानः स्वीकुर्वाणः सोऽङ्घ्रिः सदा नोऽस्माकमशुभाशयधूमकेतुः स्यात् अस्य पूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तव कीर्तिश्रवणपूर्णसच्छुद्धया संसारिणामपि सात्त्विकानां गुणनिमित्तपापादिलेपाभावेनात्यन्तिकी शुद्धिर्भवति किमुत तवेति भावेनाह । शुद्धिरिति हे ईड्य ! दुराशयानां नृणां तथा विद्यादिभिः शुद्धिर्न स्यात् यथा सत्त्वात्मनां पुंसां ते तव यशसि प्रवृद्धसच्छुद्धया शुद्धिः स्यादित्यन्वयः । अनेन त्रयोऽपि गुणां अशुद्धिहेतव उत नेति शङ्कापहस्तिता सत्त्वगुणस्य भगवत्कारति-हेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥ अस्तु नित्यनिर्दुःखानन्दः सृष्ट्यादिकर्ता च ततः किं युष्माकमिति तत्राहुः । स्यान्न इति । यो मुनिभिः क्षेमाय आर्द्रहृदोद्यमानः यश्च सवनशः त्रिकाले आत्मविद्धिः स्वरूपविज्ञानविद्धिः सात्त्विकैः पुरुषैः समविभूतिभिः समविक्रमैर्वसुदेवादिभिः व्यूहार्चितः तव सोऽङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः स्यादित्यन्वयः ॥ १० ॥ पुनरप्यङ्घ्रि विशेष-यन्ति । यश्चिन्त्यत इति । त्रय्या वेदत्रयेण निरुक्तविधिना स्वहविर्गृहीत्वा प्रयतपाणिभिर्याजकैः अध्वरान्नौ विचिन्त्यते 'उताप्यर्थ-

विकल्पयो'रित्यभिधानं यश्चाध्यात्मयोगे उत परमात्मध्यानेऽपि आत्ममायाजिज्ञासुभिः योगिभिः परमभागवतैः परीष्टः सम्यक्, पूजितः ॥ ११ ॥ किञ्च येयं श्रीर्भगवती पर्युष्टया वर्जितम्लानभावया नित्योत्फुल्लयांसद्वये पतितया वनमालया सह प्रतिपक्षवत्-संस्पर्द्धिनी अस्पर्द्धिनी स्पर्धावतीव तिष्ठतीत्यर्थः—

अस्पर्द्धिनी स्पर्द्धिनीव श्रीरास्ते वनमालया । नहि स्पर्द्धादयो दोषाः संविद्रूपां स्पृशन्ति ताम् ॥

इति वचनात् यश्चामुया श्रिया सुप्रणीतमर्हणमर्चनमाददान आस्ते यद्वा अवयविनो धर्म आदानादिरवयवस्य कथं युज्यत इत्यत्राह । य इति । यः प्रकाशरूपः पूर्वत्र यच्छब्दरूपः अत्र तु अकारान्त इति अनेन लोकविलक्षणत्वेन हरेरवयवस्य पादस्यावयववत् स्वातन्त्र्येणादानादिधर्मो युक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः कमसन्दर्भः

विद्यादिसद्भावेऽपि दुराशयानामिति शुद्धभक्तिश्रद्धाया अभावात् विद्याद्यसद्भावेऽपि सत्त्वात्मनामिति तद्भावात् तदेवं शृण्वतामिति तथात्वे किमु पश्यतामिति भक्तमुखार्थमेव त्वह्मीलेति भावः ॥ ९ ॥ मुनिभिरात्मारामैरपि क्षेमाय परमसुखाय सात्त्वतैर्भक्तैः आत्मा त्वमेव नाथत्वेन विद्यते येषां तादृशैः समानानां स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनां नारायणपरायणानां विभूतये परमसुखरूपायै स्वरतिक्रमाय इतरसुखभोगातिक्रमाय वार्चितः ॥ १० ॥ यच्चिन्त्यत इत्युत्तमाधिकारिपरम् अत एव त्रय्या निरुक्तविधिनेति त्रयीतात्पर्यपर्यवसितविधिनेत्यर्थः । एतदज्ञानिनः प्रत्येव सा सा देवता पृथग्विधीयत इति भावः । तथा च सर्वार्थदत्त्वेन चरणस्य चरणोपनिषदुदाहरिष्यते चरणं पवित्रमित्यादिका ॥ ११ ॥ तादृशस्यापि चरणस्य स्वेषु परमानुग्रहं दर्शयितुमाहुः । पर्युष्टयेत्यर्द्धेन तदेवं पर्युष्ट्यापि लक्ष्मीदुःसहापि कथं सा न त्यज्यत इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य तमेव सिद्धान्तेन दर्शयन्ति । य इत्यर्द्धेन । योऽहि नोऽस्मत्कत्तकममुया वनमालया करणभूतया अर्हणं सुष्ठु प्रणययुक्तं यथा स्यात्तथा ददत् स्वीकृतवानिति अनेन स्वैः कदाचिद्यदत्तासीत्तामेव तदा श्रीभगवान् धृतवानिति ज्ञापितम् । यद्यपि तस्या मालया दिव्यत्वात् पर्युष्टत्वं न सम्भवति लक्ष्म्याश्च तत्रेभ्योप्रेष्ठभूषणत्वाच्च सम्भवति तथापि सप्रणयविनोदोक्तिमात्रमिदम् ॥ १२-१५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतो यथा त्वच्चरणमेव नमस्यं तथैव त्वद्यज्ञ एव श्रवणस्मरणादिविषयीकर्तव्यमित्याहुः । शुद्धिरिति । हे ईड्य नु भोः विद्यादिमिस्तथा शुद्धिर्न भवति यतस्ताभिरेव दुराशयानां विद्यादिभिर्गर्वेण दुष्ट एवाशयः प्रायः स्यादित्यर्थः सत्त्वात्मनां शुद्धसत्त्व-वपुषामवताराणां मध्ये ऋषभ हे श्रेष्ठ ! ते तव यशसि श्रोतुं स्मृतुं कीर्तयितुं च प्रवृद्ध । सती श्रेष्ठा या अद्भुता तथा यथा शुद्धिः स्यात् कीदृशया श्रवणेन शास्त्रादिश्रवणेन सम्भृतया परिपुष्टया ॥ ९ ॥ तथैव त्वच्चरण एव ध्येयोऽर्चनीयश्च यः स चास्माभिर्दृष्ट इत्यत इदमाश्वासहे इत्याहुः । स्यादिति । अशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुर्दाहकः स्यादस्तु प्रेमाद्रहदा उद्भवाभावः यश्च सात्त्वतैर्भक्तैः समविभूतये सार्ष्टिलक्षणमोक्षाय यद्वा समानां स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनां नारायणपराणां वा विभूतिः प्रेम-सम्पत्तिस्तस्यै आत्मा त्वमेव नाथत्वेन वर्त्तसे येषां तैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गादिवासनात्यागाय चार्चितः यदुक्तं प्रह्लादेन 'कामानां हृद्यसरहि भवतस्तु वृणे वर'मिति ॥ १० ॥ न केवलं सात्त्वतैरेव त्वमिष्टः किन्तु कामभिर्ज्ञानिभिरपीत्याहुः । य इति । प्रयत-पाणिभिः संयतहस्तैः हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चिन्त्यते त्वद्भुजादिविभूतय एवेन्द्रादयो न ते त्वदन्ये इति भाव्यत इत्यर्थः । उत तथा अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तव मायातरणार्थं जिज्ञासुभिश्चिन्त्यते यत्तितीर्षितं भवति तत्प्रथमं जिज्ञास्यत एवेति भावः । परमभागवतैस्तु परि सर्वतो भावेन निष्कामतयैव इष्टः स तवांगिरस्सकमशुभाशय-धूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥ ऐकान्तिकस्वभक्तनिवेदितं पत्रपुष्पादिकं पर्युषितमपि सर्वोत्कृष्टायाः लक्ष्म्या सकाशा-दप्युत्कृष्टं करोषीत्त्वेवं तव भक्तवात्सल्यमित्याहुः । पर्युष्टयेति । इडभावस्त्वार्थः अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युषितापीयं वसतीति प्रातपस्नीवत् भोः स्पर्द्धमाना भवति तथापि तां स्पर्द्धमानां श्रियमानाहृत्य यो भवान् पर्युषितयापि अमुया मदैकान्तिक-भक्तेनापितेयं तदियं त्यक्तमनर्हेति बुद्धयैव ध्रियमाणया सुप्रणीतं सुष्ठुसंपादितम् अर्हणं पूजामाददत् स्वीकृतवान् तस्य तवांगिः अत्र संस्पर्द्धिनीत्युत्प्रेक्षैव द्रष्टृलोककृता ननु श्रियः कथंचित् कापि स्पर्द्धा दृष्टा ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वर्गादिसुखासक्तानामकृतार्थतां भगवद्यशोऽमृतलुब्धानां कृतार्थतां च कथयन्तो भगवतो विशेषतो मुमुक्षुषूपकारित्वमाहुः । शुद्धिरिति । हे ईड्य ! हे स्तुत्य हे ऋषभ ! हे सर्वश्रेष्ठ ! सत्त्वात्मनां सात्त्विकमनस्कानां मुमुक्षूणां ते यशसि श्रवणसम्भृतया भगवद्गुणश्रवणेन परिपुष्टया दृढतरया अत एव प्रवृद्धया सच्छुद्धया शुद्धिः यथा स्यात् तथा दुराशयानां स्वर्गे अप्सरोभिर्विहरिष्याम एवं दुष्टः आशयो येषां तेषां तु शुद्धिर्विद्यादिभिर्न भवति तत्र विद्या कर्मविद्या श्रुतं कर्मपरत्वेन वेदार्थश्रवणम् अध्ययनं स्वरतो वर्णतो वेदाभ्यासः ॥ ९ ॥ मुमुक्षवो दुराशया अकृतार्थाः अतो दुराशयनिर्नाशको मुमुक्षुसेव्यस्त्वान्निर्नो भवत्वित्याहुः । स्यादिति । नोऽस्माकमशुभाशयानां दुष्टानामाशयानां धूमकेतुस्तन्निर्मूलत्वहेतुः स्यात् सोऽङ्घ्रिः क्षेमाय मोक्षाय मुनिर्मिमुक्षुभिः प्रेमाद्रहदा ऊह्यमानश्चिन्त्यमानः मुनीनामवान्तरभेदानाहुः । यश्चाङ्घ्रिः कैश्चित्सात्वतैराराधनतन्त्रज्ञैर्मुमुक्षुभिः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य परमधामप्राप्तये सालोक्यमुक्तये इत्यर्थः । कैश्चित्सात्वतैः समविभूतये समानैश्वर्याय आत्मविद्धिरिति विशेषणेन परमात्मसामीप्यलक्षणमुक्तये च व्यूहे वासुदेवादिव्यूहे सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ पुनरङ्घ्रिं विशिषन्ति । य इति । प्रयताः पाणयो येषां तैर्याज्ञिकैः हविर्गृहीत्व अध्वरान्नौ आहवनीयादौ यश्चिन्त्यते ननु 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्य'मिति श्रुतेः यस्या उद्देशेन हविर्गृह्यते सा चिन्त्यते अत आहुः । त्रय्यानिरुक्तविधिनेति । वेदत्रययुक्तविधिनेन्द्रादिरूपेण तत्तदंशभगवतोऽङ्घ्रिरेव चिन्त्यते इत्यर्थः । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति' भगवद्वचनान् उताप्यर्थविकल्पयोरित्यभिधानात् उत अपि च अध्यात्मयोगे मनोऽधिकृत्य वर्तमानानां चित्तवृत्तीनां निरोधे योगिभिः पातञ्जलैः मायां जिज्ञासुभिः प्रकृतितत्त्वभेदाय ज्ञातुमिच्छुभिः साङ्ख्यैर्यश्चिन्त्यते अपि च यः परमभागवतैः भगवत इमे भागवताः ज्ञाततत्त्वा भगवद्गुणशक्तिस्वरूपाभिज्ञाः तैस्तु यः परीष्टः सर्वतः पूजितः तस्य अङ्घ्रिः हे ईश ! नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥ एवं मीमांसकैरिन्द्रादिदेवताद्वारेण पातञ्जलैश्चित्तवृत्तिनिरोधद्वारेण सांख्यैः प्राकृततत्त्वसङ्कल्पनद्वारेण कथंचित्त्वाङ्घ्रिश्चिन्त्यते न तु त्वां जानन्ति न च साक्षात्तवाङ्घ्रिं पूजयन्ति अतस्तव परमभागवता एव प्रिया इत्याहुः । पर्युष्टयेति । हे विभो ! यद्यपि सर्वेषु मन्त्रदेवताकर्मकर्त्रादिषु चित्तवृत्तिनियमनपरेषु तत्त्वसङ्कलनपरेषु च किं बहुना सर्वेषु चेतनाचेतनेषु भवानेव विराजते 'यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति' भगवद्वचनात् तथापि शास्त्राचार्योक्तप्रकारविशेषं विना यत्र तत्राराधनं तव नातिप्रियमिति सम्बोधनपदामिप्रायः पर्युष्टया इडभावः छान्दसः पर्युषितया वनमालया परमभागवतैरर्पितया अङ्घ्रिपर्यन्तावलम्बिन्या मम पदाङ्घ्रियुग्मे पर्युषितापीयं महतादरेण वसतीति प्रतिपत्तिवत् आर्षो ह्रस्वः इयं वक्षसि स्थिता भगवती श्रीः संस्पर्द्धिनी सम्यक् स्पर्द्धावती बभूव तथापि वस्तवाङ्घ्रिः अमुया वनमालया सुप्रणीतं मुहुः सम्पादितं यथा भवति तथा अहणं पूजाम् आददत् स्वीकृतवान् स तवाङ्घ्रिः नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् धन्याः परमभागवतास्तदर्पका इति भावः ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ननु परमपावनस्यात्साराग्रस्य भगवतः किं कर्माचरणेनेत्यपेक्षायां जनोद्धारकस्वयशोचितानायेत्याहुः—शुद्धिरिति । हे ईड्य स्तुत्य । तत्र हेतुं सूचयन् पुनः सम्बोधयन्ति—ऋषभ हे श्रेष्ठ । दुराशयानां दुष्टशब्दादिविषयाविष्टचित्तानां नृणां विद्यादिभिस्तथा शुद्धिर्न भवति यथा सत्त्वात्मनां सत्वगुणप्रचुरान्तःकरणानां नित्यं श्रवणेन सम्भृतया पुष्टया तव यशसि विषये दृढश्रद्धया स्यादित्यन्वयः । विद्या देवतान्तरोपासना, श्रुतं वेदार्थश्रवणमननादि, अध्ययनं वेदाद्यध्ययनम् तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपम्, क्रिया वर्णाश्रमातुगुणयज्ञसन्ध्योपासनादिरूपा ॥ ९ ॥ एवं भगवच्चरणारविन्दमाहात्म्यं निरूप्य पुनश्च तत् निरूपयन्तस्ततः संसारहेतुकर्मवासनाक्षयं प्रार्थयन्ते—स्यादिति । तवाङ्घ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः दाहकोऽग्निः स्यात् न चेदमसम्भावितं प्रार्थितं सर्वपुरुषार्थहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वादिति दर्शयन्ति यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिर्मिमुक्षुभिः प्रेमाद्रहदा ऊह्यमानश्चिन्त्यमानः । यश्चात्मविद्धिः सात्वतैर्भक्तैः स्वर्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये तत्र च समविभूतये त्वत्समानैश्वर्यलाभाय व्यूहे वासुदेवादिचतुर्व्यूहोपासनायां सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ यश्च प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वरान्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैश्चिन्त्यते । ननु यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति वचनात् तत्र तत्तद्देवता एव चिन्त्यते न तु भगवानित्याशङ्क्याहुः—त्रय्येति । त्रय्या निरुक्तेन विधिना इन्द्रादिरूपेण यज्ञपुरुषो भगवानेव चिन्त्यत इत्यर्थः । किञ्च अध्यात्मयोगो आत्मज्ञानयोगिभिः साधकैरात्मावरकरूपां मायां जिज्ञासुभिर्यश्चिन्त्यते उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । तथा परमभागवतैर्निरपेक्षभक्तैरपि यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सोऽस्माकमशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥ पूर्णानन्दत्वात् परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपि तव प्रीतिरधिकेत्याहुः—पर्युष्टयेति । इडभावच्छान्दसः । अहं यत्र वसामि तत्रैव वक्षसि पर्युषितापीयं

वसतीति प्रतिपत्तिवत् श्रीलक्ष्मीः संस्पृष्टमाना भवति । पत्नि इति ह्रस्व आर्षः । तथापि तां स्पृष्टमानां श्रियमनादित्यो भवान् पयुषितयाप्यमुया वनमालया भक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्ठु सम्पादितं यथा भवति तथा अर्हणं पूजामाददत् स्वीकृतवान् । तस्य तवाङ्घ्रिनोऽशुभाशयधूमकेतुरग्निः सदा भूयात् ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आस्तां तावत्त्वं त्वदुपासकानामनवद्यत्वावह इति यतस्त्वत्कथाश्रवणमात्रमेवानितरसाध्यां निरतिशयां शुद्धिमावहतीत्याहुः । शुद्धिरिति । हे ईड्य, सत्त्वात्मनां सत्त्वप्रचुरमानसानामुपभ नायक, ते तव, यशसि विषये, श्रवणसंभृतया श्रवणेन परिपुष्टिं प्राप्तया प्रबुद्धा या सती श्रद्धा तथा, यथा नृणां शुद्धिः स्यात्, तथा दुर्दुष्टः शब्दादिविषयप्रवण आशयोऽन्तःकरणं येषां तेषाम्, अत्यन्ता-शुद्धियुक्तानां नृणामित्यर्थः । विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः, तत्रादावध्ययनं पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकवेदाध्ययनम्, श्रुतं तदर्थश्रवणं, विद्या तज्जन्यज्ञानं, तपोऽनशनानादिरूपं, कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं वा, दानं सत्पात्रे द्रव्यनिक्षेपः, क्रिया वर्णाश्रमानुगुणकर्मयोगः, शुद्धिः न तु नैव भवेत् ॥ ९ ॥ यतस्त्वत्कथाश्रवणमेव निरतिशयशुद्धयावहं तदा ध्यानाचर्चनादिविषयतां गमितस्त्वदङ्घ्रिस्तथाविध इति तु किमु वक्तव्यम् इत्यभिप्रायेण मुन्यादिभिर्ध्यातोऽर्चितश्च त्वदङ्घ्रिस्मत्प्रणतिविषयः सन्नस्माकं सर्वथाऽशुभनिस्ताराय भवत्विति प्रार्थयन्ते । स्यादिति । हे हरे, यः अङ्घ्रिः, यस्त्व चरण इत्यर्थः । मुनिभिः क्षेमाय संसृतिनिस्ताररूपक्षेमाय, आर्द्रहृदा प्रेमभक्तिमता मनसा, ऊढमानो धार्यमाणः चिन्त्यमान इति यावत् । यश्च आत्मविद्धिः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविद्धिः, सात्त्वतैः पाञ्चरात्रैः, स्वरतिक्रमाय स्वर्गाद्यतिक्रमाय, स्वर्गलोकमतिक्रम्याक्षरं धाम प्राप्तमित्यर्थः । समविभूतये साम्यतापत्तये, व्यूहे वासुदेवा-दिव्यूहोपासने, सवनशस्त्रिसंध्यम्, अर्चितः सः, तव अङ्घ्रिः, नोऽस्माकम्, अशुभाशयाः पापवासनास्तेषां धूमकेतुः धूमध्व-जोऽग्निरिति यावत् । स्यात् । धूमकेतुर्यथा काष्ठादीनि निरासयति तथा त्वदङ्घ्रिस्माकमशुभवासनानिरासकः स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ किं च । यश्चिन्त्यत इति । हे ईश, प्रयता नियताः पाणयो हस्ता येषां तैः, केवलवैदिककर्मैकप्रवणपाणिभिरित्यर्थः । त्रय्या वेदविद्या, निरुक्तो यो विधिर्विधानं तेन, हविश्चरुपुरोडाशादिकं, गृहीत्वा, अध्वराग्रौ आहवनीयादौ, यः चिन्त्यते, यश्च योगिभिः उत योगि-भिरपीत्यर्थः । अध्यात्मयोगे आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगे, चिन्त्यते । यश्च आत्ममायां जिज्ञासुभिः, सांख्यैरित्यर्थः । तथा परमभागवतैः प्रपत्तिनिष्प्रपरमैकान्तिभिः, परीष्टः प्राप्तुमभिलषितः, योऽङ्घ्रिश्चिन्त्यते ॥ ११ ॥ ननु पाण्यादिषु बहुध्ववयवेषु सत्स्वपि किमि-त्यङ्घ्रिश्चिन्त्यते इति चेद्भोग्यतमत्वादित्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । पयुष्येति । हे विभो, भगवती इयं श्रीलक्ष्मीः, वक्षसि स्थितिं प्राप्तापीति शेषः । तव, यस्मिन्नङ्घ्राविति शेषः । पयुष्यया पयुषितवत्या, कर्त्तरि क्तः । अङ्घ्रिपर्यन्तावलम्बित्येति विवक्षितोऽर्थः । वनमालया प्रतिपत्तिवत् । ह्रस्वत्वमार्षम् । सपत्नीवदित्यर्थः । संस्पृष्टिनी स्पृष्टावती, बभूवेति शेषः । श्रियो वनमालयाश्च संमर्दस्त्वदङ्घ्रौ तुल्यः । भोग्यतमत्वात् त्वदङ्घ्रिं सेवेत इति भावः । तदेवाहुः । योऽङ्घ्रिः, अमुया श्रिया, सुप्रणीतमानीय समर्पितम्, अर्हणम् आददत् आददानः स्वीकुर्वीत सः, अङ्घ्रिः, सदा नोऽस्माकम्, अशुभाशयधूमकेतुः, भूयात् । अस्य पूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

स्तुति करने योग्य परमात्मन् ! जिन मनुष्यों की चित्तवृत्ति रागद्वेषादि से कलुषित है, वे उपासना, वेदाध्ययन, दान, तपस्या और यज्ञ आदि कर्म भले ही करें परन्तु उनकी वैसी शुद्धि नहीं हो सकती, जैसी श्रवण के द्वारा संतुष्ट शुद्धान्तःकरण सज्जन पुरुषों की आपकी लीलाकथा, कीर्तिके विषय में दिनोदिन बढ़कर परिपूर्ण होने वाली श्रद्धा से होती है ॥ ९ ॥ मननशील मुमुक्षुजन मोक्ष-प्राप्ति के लिये अपने प्रेम से पिघले हुए हृदय के द्वारा जिन्हें लिये-लिये फिरते हैं, पाञ्चरात्र विधिसे उपासना करने वाले भक्तजन समान ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये वासुदेव, सङ्कर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध— इस चतुर्व्यूह के रूप में जिनका पूजन करते हैं और जितेन्द्रिय धीरपुरुष स्वर्गलोक का अतिक्रमण करके भगवद्धाम की प्राप्ति के लिये तीनों समय जिनकी पूजा किया करते हैं, याज्ञिक लोग तीनों वेदों के द्वारा बतलायी हुई विधि से अपने संयत हाथों में हविष्य लेकर यज्ञकुण्ड में आहुति देते और उन्हीं का चिन्तन करते हैं ! आपकी आत्मस्वरूपिणी माया के जिज्ञासु योगीजन हृदय के अन्तर्देश में दहरविद्या आदि के द्वारा आपके चरणकमलों का ही ध्यान करते हैं और आपके बड़े-बड़े प्रेमी भक्तजन उन्हीं को अपना परम इष्ट आराध्यदेव मानते हैं । प्रभो ! आपके वे ही चरणकमल हमारी समस्त अशुभ वासनाओं— विषयवासनाओं को भस्म करने के लिये अग्निस्वरूप हों । वे अग्नि के समान हमारे पाप-तापोंको भस्म कर दें ॥ १०-११ ॥ प्रभो ! यह भगवती लक्ष्मी आपके वक्षःस्थलपर मुरझायी हुई बासी वनमाला से भी सौतकी तरह स्पृष्टा रखती हैं । फिर भी आप उनकी परवा न कर भक्तों के द्वारा इस बासी माला से की हुई पूजा भी प्रेम से स्वीकार करते हैं । ऐसे भक्तवत्सल प्रभु के चरणकमल सर्वदा हमारी विषयवासनाओं को जलाने वाले अग्निस्वरूप हों ॥ १२ ॥

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्बोः ।

स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् पादः पुनातु भगवन् भजतामघं नः ॥ १३ ॥

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्चमानाः ।

कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ।

सोऽयं त्रिणामिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीररय उत्तमपुरुषरत्वम् ॥ १५ ॥

त्वत्तः पुमान् समधिगम्य यया स्ववीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ।

सोऽयं तयानुगत आत्मन आण्डकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यः त्रिविक्रमयुतः ते पादः केतुः त्रिपतत्पताकः असुरदेवचम्बोः भयाभयकरः साधुषु स्वर्गाय खलेषु इतराय (भवति) (स ते) पादः भूमन् भगवन् भजतां नः अघं पुनातु ॥ १३ ॥ मिथुः अर्चमानाः ब्रह्मादयः तनुभृतः यस्य वशे नसि ऊतगावः इव भवन्ति कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य पुरुषोत्तमस्य चरणः नः शं तनोतु ॥ १४ ॥ अस्य उदयस्थितिसंयमानां हेतुः असि अव्यक्तजीवमहताम् अपि कालम् आहुः अयं त्रिणामिः गभीररयः अखिलापचये प्रवृत्तः सः उत्तमः पुरुषः त्वम् असि ॥ १५ ॥ त्वत्तः पुमान् स्ववीर्यं समधिगम्य यया अमोघवीर्यः गर्भम् इव महान्तं धत्ते सः अयं (महान्) तया अनुगतः आत्मनः बहिरावरणैः उपेतम् हैमम् आण्डकोशं ससर्ज ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्वच्चरणस्य भक्तपक्षपातः प्रसिद्ध एवेति स्तुवंतः प्रार्थयन्ते । केतुरिति । बलिबंधने त्रिभिर्विक्रमैर्युतः । तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतस्तव पादः केतुरत्युच्छिन्नो विजयध्वज इव । तत्संपादयति । त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतंती त्रिषु लोकेषु वा पतंती गंगा पताका यस्य तथाऽसुरदेवचम्बोस्तात्सेनयोरुभयोर्भयाभयकरः । साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेष्वसुरेष्वितरायेतरस्मै अधोगमनाय । य एवं केतुरुपस्ते पादः स भजतां नोऽघं पुनातु शोधयतु । अधादिति पाठे भजतां न इति कर्मणि षष्ठ्यौ । अधाद्भजतोऽस्मान्पुनास्विति । तथा च श्रुतिः । “चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरतिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिष्मत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितां दधातु” इति ॥ १३ ॥ ननु यद्धे देवासुरादयः परस्परं जयंति जीयंते च किमहं तत्रेत्यत आहुः । नसीति । मिथुर्मिथोऽर्चमानां युद्धादिभिः पीड्यमाना ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशे भवन्ति न तु जये पराजये वा स्वतंत्राः के इव नसि नासिकायामोता नासिकामाविध्य बद्धा गावो बलीवर्दा इव । कुतः । कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्य । तदेव कुतः । प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य । तस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादो नः शं तनोतु ॥ १४ ॥ प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयंतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः । अस्येति । अस्य जगत उदयादीनां हेतुरसि । कुतः । अव्यक्तं प्रकृतिर्जीवः पुरुषो महान्महत्तत्त्वं तेषां कालं नियंतारं त्वमाहुः “अक्षरात्परतः परः । महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।” इत्याद्याः श्रुतयः । किंच अयं संवत्सरात्मको यः कालस्त्रिणाभिस्त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सोऽपि त्वमेव । अतस्त्वमुत्तमपुरुष इति । तथा च गीतासु । “यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥” इति ॥ १५ ॥ त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तम् । तत्केन प्रकारेण तदाहुः । त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य यया मायया त्वयाऽधिष्ठितः सन्निति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र त्रिविक्रमेषु तदुच्चैर्भवत्वं देवादयः संपादयन्ति साधयन्ति । यद्यपि संख्याशब्दानां वृत्त्याश्रयणमभीष्टार्थलाभाय न दुष्टं तथापि तद्विनैव तत्सिद्धौ तत्र कार्यमित्याह—त्रिषु लोकेष्विति । भगवच्चरणस्याधनाशकत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति व्याख्यातचरेयं वेदस्तुतिव्याख्याने । दीपिका—तत् ध्वजत्वम् । संपादयन्ति साधयन्ति । त्रिष्विति—तत्र दिवि मंदाकिनी, पाताले भोगवती, भुवि तु गंगेति ज्ञेयम् । चरणमिति—पवित्रं शुद्धं विततं व्यापकं पुराणमनादि नित्यनूतनं वा येन पूतः

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

विषयेधीहेतुत्वात् स्त्रीत्वं च हि पुरुषः परमोऽवधिरित्यर्थः । परा गतिः परमपुरुषार्थ इति श्रुतिपदार्थः अतः कालत्वात् गीतावाक्ये क्षरं प्रधानादिवर्गम् अक्षराज्जीवात् ॥ १५ ॥ तत् सद्धारकहेतुत्वं यथा मायया सह यस्यां मायायामित्यर्थः । अनुगतः व्याप्तः सन् आत्मनः स्वस्मत् सकाशात् हैमं प्रकाशबहुलं पाठान्तरे तथा माययैव त्वयाधिष्ठितः नतु शुद्धस्वरूपेणान्यथा विकारप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतद्गङ्गाप्रवाहपताक इतराय नरकाय ॥ १३ ॥ कालस्य कालशरीरकस्य ॥ १४ ॥ अस्यासीति । उदयादिहेतुरसि एवंभूतं त्वां कालमाहुः । कालविशिष्टरूपेण सृष्ट्यादिहेतुरसीत्यर्थः । त्रिनाभिः समन्यूनाधिकाहोरात्रनाभिः अपचये क्षये ॥ १५ ॥ त्वत्त इति । अमोघवीर्यः कालः त्वत्तः पुमांसं वीर्यमधिगत्य लब्ध्वा प्रकृतौ गर्भं धत्ते आधत्त इत्यर्थः । सोऽयं कालः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

निरतिशयशुद्धयावहत्वाद्भक्तपक्षपातित्वाच्चाङ्घ्रिमेव बहु मन्यामहे इत्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । केतुरिति । योऽङ्घ्रिः त्रिभिर्वलि-
बन्धनैर्विक्रमैः त्रिलोकसङ्ग्राहकैः न्यासैर्युक्तः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतस्तत्र पादः केतुरुच्छ्रितो विजयध्वज इव तत्सम्पादयन्ति
त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा पतन्ती गङ्गा पताका यस्य सः अनेन निरतिशयशुद्धयावहत्वं सूचितं गङ्गा हि
जगत्पावनो तस्यास्तत्प्रभवत्वात् असुरदेवचम्बोः तत्सेनयोर्भयाभयकरः अनेन भक्तपक्षपातित्वं सूचितं किं च यः साधुषु स्वर्गाय
सुखायासाधुषु इतराय दुःखाय च भवति स तव पादोऽङ्घ्रिः हे भूमन् ! हे भगवन् ! भजतां नोऽस्मि कमघं पुनातु शोधयतु असुर-
देवचम्बोर्भयाभयकर इत्यनेन तयोर्भगवदङ्घ्रिसेवातदभावाभ्यां जयपराजयोक्त्या तद्व्ययता सूचिता ॥ १३ ॥ तामेवाविष्कुर्वन्तः
प्रार्थयन्ते । नसीति । नसि नासिकायामोता नासामाविद्धय बद्धाः बलीवर्दा इव ब्रह्मादयः तनुभृतो देहिनः मिथुर्मिथः युद्धादिभिः
अर्चमानाः पीड्यमानाः प्रशिष्यमाणाः सन्तो यस्य तव वशे भवन्ति वरया भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मादय इति परोक्षनिर्देशः कल्पान्तरीय-
ब्रह्मादीनामपि तद्व्ययताभिप्रायकः तत्र हेतुत्वेन तं विशिष्यन्ति कालस्य कालशरीरकस्य ब्रह्मादीनपि स्ववशीकुर्वतः कालस्यापि
नियन्तुः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य विलक्षणस्येश्वरस्यैवम्भूतस्यात एव पुरुषोत्तमस्य तथाचोक्तं भगवतैव “यस्मात् क्षरमती-
तोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम” इति तव चरणोऽङ्घ्रिनोऽस्माकं शं सुखं तनोतु ॥ १४ ॥
प्रकृतिपुरुषयोः परस्य पुरुषोत्तमस्येत्यनेन ताभ्यां परत्वमेव पुरुषोत्तमत्वामिति सूचितं तदेवोपपादयन्ति । अस्यासीति । अस्य
स्थूलचिद्विदात्मकस्य जगतः उदयस्थितिसंयमानामुत्पत्तिस्थितिलयानां हेतुरसि अनेन पुरुषोत्तमशब्दसमानविषयपरमात्मशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं सूचितं तथाहि उदयहेतुरित्यनेन जगतस्तत्कार्यत्वं फलितम् अत एव कार्यानुप्रवेशोऽपि “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश” इति
श्रुतेः स्थितिहेतुरित्यनेनान्तः प्रविश्य प्रशासनेन भर्तृत्वं व्याप्यगतदोषास्पर्शश्चेत्युभयं फलितम् एतदेव हि परमात्मशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तं यत्सर्वकायधारनमरणमिति तेनैव नियमनस्वाभ्यादिकं तथा च गीतं भगवता “यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः”
इति परमात्मविषय एव पुरुषोत्तमशब्द इति तेनैव गीतम् “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत” इति तदेवं परमात्मपुरुषोत्तम-
शब्दयोः समानविषयत्वं फलितं तत्रपुरुषोत्तमशब्दे “प्रशंसावचनैश्च” इति समासमभिप्रेत्य तत्समानार्थविशेषणसमासविषय-
त्वमाहुः । उत्तमपुरुषस्त्वमिति । तत्रोत्तमत्वस्यावधिसापेक्षत्वात्तमाहुः । अव्यक्तेति । अव्यक्तजीवमहतामुत्तमपुरुष इति सम्बन्धः
“यस्मात् क्षरमतीतोऽह” इति गीतावचनानुगुण्यादौचित्याच्च अत्राव्यक्ताद्यवधिसापेक्षस्याप्युत्तमशब्दस्य “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो
नित्यं सर्वः समस्त” इतिन्यायेन नित्यसापेक्षत्वात्समासः यद्यप्यव्यक्तजीवमहद्भूत इति पञ्चमीनिर्देश उचितः तथापि पुरुषोत्तम-
शब्दे नोत्तमभावसम्बन्धावलम्बिन्याः शेषषष्ठ्या अपि समासः साधुरिति ज्ञापनाय षष्ठीनिर्देशः तत्राव्यक्तशब्देन प्रकृतिस्तत्स-
सृष्ट्येतनश्च विवक्षितः जीवशब्देन मुक्तो नित्यश्च महच्छब्देन महदादिप्रकृतिकार्यं कृत्स्नं विवक्षितं पुरुषोत्तमशब्देन “यस्मात्
क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम” इति गीतावचनात् पञ्चमीनिर्देशागर्भात्पञ्चमीसमासोऽप्यवगम्यते न च तद्विधायकाभावः तात्पर्यस्तत्पर
इत्यनेन पञ्चमी भयेनेत्यत्र पञ्चमीतियोगविभागादेव तदुपपत्तेः अत्र पञ्चमीषष्ठोसमासयोः पुरुषशब्दो बद्धमुक्तोभयावस्थजीवमात्रपर
इति संगमहेतुरित्युक्तं संहारहेतुत्वमुपपादयन्ति । कालमिति । कालशरीरकमाहुः कालशरीरकत्वेन संहारहेतुत्वमाहुरित्यर्थः । कोऽसौ
काल इत्यतस्तत्स्वरूपमाहुः । यः त्रिणाभिः समन्यूनाधिकाहोरात्रनाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभिर्भवेत्येति वा स सम्बत्सरात्मकः
अखिलस्य जगतोऽपचये अपक्षये प्रवृत्तो गभीरवेगः सोऽयं काल उत्तमपुरुषस्त्वमित्याहुरिति सम्बन्धः । अत्र श्रुतयः स्मृतयश्चेति
कर्तृपदाध्याहारः “परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति स उत्तमः पुरुष” इत्यादिकाः श्रुतयः “अंशावतारं
पुरुषोत्तमस्य ह्यानादिमध्यान्तमजस्य विष्णो” रित्यादिकाः स्मृतयः अनेन “अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम” इत्यस्यार्थ

उक्तः अत्र च भगवद्गीताभाष्ये वेदार्थीवलोकनाल्लोक्यते इति लोक इति स्मृतिरिहोच्यते इति भाषितम् कालमाहु रित्यादिना गभीररय इत्यन्तेन संयमहेतुत्वमुपपादितम् ॥ १५ ॥ अथ सृष्टिहेतुत्वमुपपादयन्ति । त्वत्त इति । पुमाननिरुद्धाख्यः सः जगद्ध्या-
पारेऽधिकृतः अमोघवीर्यः अमोघमप्रतिहतं सङ्कल्पमात्रेण सृष्ट्यावहं वीर्यं सृष्ट्युपयुक्तविविधविविचित्रशक्त्यत्मकं यस्य सः तत्तः
सर्वव्यूहमूलभूतात्समधिकृत्य तावदाविर्भूय अस्येति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी परिदृश्यमानजगत्सृष्ट्यर्थमित्यर्थः । यया
प्रकृत्या महान्तम्महत्तत्त्वाख्यं वीर्यं धत्ते आधत्ते कमिव गर्भमिव पुरुषो योषिति गर्भमिव प्रकृतौ महत्तत्त्वमुत्पादयामासेत्यर्थः ।
प्रकृतावाहितायाः परिणामसामर्थ्यरूपायाः शक्तेः कार्यरूपत्वान्महत्तत्त्वस्य वीर्यत्वव्यपदेशः सोऽयं महान् तथा प्रकृत्या ऽनुगतः
कारणतया ऽनुगतः कारणभूतप्रकृतिवद्गुणत्रययुक्त इत्यर्थः । आत्मनः सकाशादण्डकोशं ससर्ज अहङ्कारतन्मात्रमहाभूतेन्द्रियद्वारा
सृष्टवानित्यर्थः । कथम्भूतं हैमम् आवरणैः पृथिव्यादिभिः सप्तभिर्बहिरावृतम् । अत्र सोऽयमित्यनेन भगवदात्मको महान्
विवक्षितः । अण्डकोशोऽवदन्तर्दन्तर्त्ति ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तवस्तूनामप्युपलक्षणार्थो ज्ञेयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे भगवन् ! भूम्नः ते पादो नोऽस्माकं जगतां चार्चं पुनानु यस्त्रिविक्रमसतः त्रयो विक्रमा एव प्रशस्तकर्माणि यस्य तथा
तस्य प्रशस्ते कर्मणि तथेत्यादि तस्य तव केतुर्ध्वजस्त्रयो वेदा एव पतन्त्यध्वलन्यः पताका यस्य स तथा यश्चासुरदेवचम्बोः भया-
भयकरः किंच यः साधुषु स्वर्गाय सुखाय खलेष्वितराय दुःखाय भवतीति ॥ १३ ॥ सुखदुःखयोः कारणत्वेन हरेः पादस्य
स्वातन्त्र्यं प्रत्यक्षमिति भावेनाह । नस्योतगाव इति । सुखदुःखयोनियन्तार इन्द्रियाभिमानिनो देवाश्च यस्य पादस्य वशे वर्तन्ते नसि
नासिकायाम् ओता गावः स्वामिन इव यश्च तनुभृतो शरीरिणाम् आयुषि शतवर्षलक्षणे रज्यमानः संबद्धयमानः तावत्कालं स्थित्वान्ते
अश्च दुःखग्रहमिति अभिमानशून्यश्चेति तनुभृतायुषि रज्यमानस्य पुरुषोत्तमस्य ते चरणो नः शं तनोस्वित्यन्वयः । ब्रह्मणा संपरित्यक्तो
मृग इत्युच्यते नर इत्यनेन श्रीहरिसंबन्धो देहिनां विज्ञायते तदभिमानशून्यत्वे हेतुमाह । प्रकृतीति । अत्रापि हेतुमाह । कालस्येति ।
कालप्रेरकस्य तस्य सकाशात् परस्य वा ॥ १४ ॥ सृष्ट्वाद्विगुणपूर्णत्वाच्च काल इत्याशयेनाह । अस्य जगतः उदयादीनां हेतुरसि
'प्रधानादिदमुत्पन्न'मिति श्रुतेः प्रकृत्यादीनां जगद्धेतुत्वादिदं कथमत्राह । अव्यक्तदीनां हेतुरसि अतः कालः कालनिर्मातृत्वाच्च
काल इत्याह । कालमात्र इति 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी'ति श्रुतेः हरेर्विधान्तरेण कालशब्दवाच्यत्वमाह । त्रिणाभिरिति ।
तिष्ठश्चातुर्मास्यलक्षणा नाभयो यस्य स तथा गभीररयः अतर्कितापारवेगः सोऽयं कालस्त्वं त्वमिति क इति तत्राह । उत्तमेति । पुरुषोत्तम-
शब्दवाच्यः संहारकर्तृत्वं विशिनष्टि । अखिलेति । अधुना यादवाद्यखिलजगन्निरासे प्रवृत्तः यद्वा पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति । अस्येति ।
अनेन कथं तद्विवृतमभूदित्यत उक्तमव्यक्तेति कालस्वरूपाज्ञाने अस्यायमुत्पत्तिसमयः इति निश्चयो न स्यादत्रोक्तं कालेति कालस्वरूपज्ञाता
तन्निर्माता वा कीदृशः कालः येन तद्विशेषज्ञानी स्यादत्राह । सोऽयमिति । हरिः यं कालं विशेषतो जानाति सोऽयं काल एवं
विशिष्ट इत्यन्वयः । कथमत्राह । त्रिणाभिरिति अखिलस्य समस्तप्रपञ्चस्यापचये संहारे च प्रवृत्तः अनेन सृष्ट्यादिविशेषविशिष्टं
कालं जानातीत्युक्तं भवति अतश्च किमवसितमत्राह । उत्तमेति । एवंविधात्कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः । अनेन प्रकृतिपुरुषकाल-
महत्तत्त्वेभ्य उक्तमत्वात्पुरुषोत्तम इत्युक्तं भवति । तदुक्तं 'कालजीवात्तथाव्यक्तान्महतश्चोत्तमो यतः । उत्तमः पुरुषस्तस्माद्भ-
गवान्विष्णुरुच्यते' इति ॥ १५ ॥ व्यक्तं सृजसीत्यस्य हेतुरिति श्लोकद्वयेन कथितं सर्जनं त्वत्त इति विवृणोति । त्वत्त इति ।
त्वत्तो ब्रह्माण्डजगदुत्पद्यत इति यदुक्तं तत्प्रधानमधिकृत्य प्रधानादिशब्दवाच्यान् रमादीनधिकरणं कृत्वा वर्तते तथापि
महाप्रलये लक्ष्म्या सह रममाणान्नारायाख्यात्त्वतोऽवतीर्णः पुमान् पुरुषनामामोघवीर्यो भवान् प्रधानाभिमानित्वात्तन्नाभ्यां
रमायां महान्तमिव स्थितं स्ववीर्यं गर्भं धत्ते पुरुषनामानं चतुर्मुखं प्रधानाख्यं गायत्री च सृष्टवानित्येकोऽर्थः स पुमांश्चतुर्मुखो
महान्तमिव गर्भं महत्तत्त्वाभिधमात्मानं श्रद्धाभिधां गायत्री च प्रधाननाम्न्यां गायत्र्यां धत्ते सृष्टवानित्यपरः ताभ्यां महत्तत्त्वाख्य-
श्रद्धाख्याभ्यां शेषोऽहंकारापरमाना जातः इत्यन्योऽर्थः 'नारायणाख्यः परमः शेते लक्ष्म्यान्वितो लये । स एव पुरुषाख्यं तु
द्वितीयं रूपमात्मनः । कृत्वा रमायां पुरुषनामानं तु चतुर्मुखम् । प्रधानाख्यां च गायत्री ससर्ज पुरुषात्मकः । चतुर्मुखः स
पुरुषो महत्तत्त्वाभिधं पुनः । प्रधाननाम्न्यां गायत्र्यां ससर्जत्मानमेव तु । श्रद्धाभिधां च गायत्री ताभ्यां शेषोऽवजायत'
इत्यादिवाक्यान् सकृदुक्तवाक्यस्यान्वयभेदो युज्यते सोऽयं महत्तत्त्वाख्यो ब्रह्मा यो नारायणादभिर्व्यक्तः पुरुषनामा तेन त्वयानुगतः
प्रविष्टः श्रद्धाख्यागायत्री सृष्ट्वाहङ्कारादितत्त्वैः सहात्मनः परमात्मनः प्रवेशादुत्पादनसमर्थैर्बहिर्नर्वाभिरणावरणैरुपेतं हैममाण्डकोशं
ससर्जेत्यन्वयः । ब्रह्मणः आण्डकोशसृष्ट्यङ्गीकारे व्यक्तं सृजसीत्यस्य विरोधनिरासार्थं त्वयानुगत इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जीवात् पुरुषादुत्तमत्वेन पुरुषोत्तमत्वं व्यज्य प्रकृतिदृष्टतोऽप्युत्तमत्वेन व्यञ्जयति । त्वत्त इति । ययेति यस्यां मायाया-
मित्यर्थः । अन्यत्तैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स च तवाग्निः प्रायः सर्वलोकानुभवप्रसिद्ध एवेत्याहुः । केतुरत्युच्छ्रितो विजयध्वज इव तव पादः पुनातु त्रिविक्रमेऽ-
वतारे युतः महाविभूतियुक्त इत्यर्थः । त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा पतन्ती गङ्गैव पताका यस्य सः असुरदेवचम्बोस्तत्सेनयो-
रुभयोर्भयाभयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेष्वसुरेष्वितराय अधोगमनाय एवंभूतस्ते पादः भजतां नोऽयं पुनातु शोधयतु
अघादोति पाठे षष्ठो आर्षी अघाद्भजतोऽस्मान् पुनातु तथा च श्रुतिः ‘चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि’ इति ॥१३॥
ननु यूयं ब्रह्मादय ईश्वरलोकैर्भजनीया भूत्वापि किमिति मां भजध्वे तत्राहुः । नसि नासिकायामोता अविद्वद्य बद्धा बलीवर्दा
इव यस्य तव वशे भवन्ति । मिथुर्मिथो मत्सरादिदोषैः पीड्यमाना इत्यनैश्वर्यमुत्तमं यतः कालस्य तेषां कलयितुर्नियन्तुः न च
तथा तव कोऽपि नियन्तेत्याहुः । प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य श्रेष्ठस्य ॥ १४ ॥ उक्तमेव पुरुषोत्तमत्वमुपपादयन्ति । अस्य जगत
उदयादीनां हेतुरसि तथा अव्यक्तं मायाकारणोपाधिः जीव उपहितः महान् महत्तत्त्वादिः कार्योपाधिः तेषामपि कालं कलयितारं
नियन्तारमाहुः । तथा अयं संवत्सरात्मको यः कालस्त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य स तव गभीरस्य गम्भीरो वेगश्चेष्टा
यस्य अतः कार्यकारणातीतत्वात् जीवादुत्तमत्वाच्च त्वमेवोत्तमः पुरुषः यदुक्तं गीतासु “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि
चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति ॥ १५ ॥ जीवात् पुरुषादुत्तमत्वमुक्त्वा प्रकृतिद्रष्टुः पुरुषादप्युत्तमत्व-
मभिव्यज्जयन्ति । त्वत्तः सकाशात् पुमान् आदिपुरुषः समधिगम्य शक्तिं प्राप्य यया मायया द्वारा वीर्यं वीर्यरूपं महान्तं धत्ते
कमिव अस्य विश्वस्य गर्भमिव सोऽयं महान् तयैव मायया अनुगतः सन् आत्मनः सकाशादण्डकोषं ससर्ज ॥ १६ ॥

श्रोमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तवाग्नेः सत्पक्षपातित्वं प्रसिद्धमेवेति स्तुवन्तः स नो मोक्षप्रतिबन्धकपापनिवृत्तये भवत्विति प्रार्थयन्ते । हे भगवन्
स्वाभाविकषडैश्वर्यसम्पन्न ! हे भूमन् अनन्तानन्दस्वरूप ! ते पादः भजतां सेवकानां नोऽयं पुनातु शोधयतु कीदृशः यो वामना-
वतारे त्रिविक्रमयुतः त्रिभिर्विक्रमैः त्रिलोकसंग्राहकैः पादन्यासेर्युतः तत्र द्वितीये विक्रमे सत्यलोकं गतो यः केतुः महाध्वज इव
त्रिपतत्पताकः त्रिषु लोकेषु पतन्ती विष्णुपदी पताका यस्य सः असुरदेवचम्बोः क्रमाद्भयाभयकरः साधुषु विहितकारिषु स्वर्गाय
खलेषु निषिद्धकारिषु इतराय नरकाय च भवति एवम्भूतः अत्र श्रुतिरप्यनुसन्धेया “चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति
दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ! लोकस्य द्वारमर्चिष्मत्पवित्रं ज्योतिष्मन्प्राजमानं महस्वत् ।
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितां दधातु” इति ॥ १३ ॥ भगवदङ्घ्रेः मोक्षप्रतिबन्धकापनिवर्तकत्वं
प्रतिपाद्येदानीं सर्वे ब्रह्मादयस्त्वदधीनास्त्वं च सम्प्रवर्तक इति स्तुवन्तस्तवाग्निर्नो मुक्तिं ददात्विति प्रार्थयन्ते ।
नसीति । मिथुर्मिथः अर्धमानाः पीड्यमानाः ब्रह्मादयो वयं यस्य प्रकृतिपुरुषयोः प्रधानक्षेत्रज्ञयोः परस्योत्कृष्टस्य
स्वामिनः “प्रधानक्षेत्रज्ञपति” रिति श्रुतेः अत एव पुरुषोत्तमस्य अचेतनाच्चेतनाच्च स्वरूपेण भिन्नस्य “यस्मात्
क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति श्रीमुखोक्तेः अत एव कालस्य
चेतनाच्चेतनयोः कलयितुः प्रवर्तकस्य “मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इति स्मृतेश्च यस्य वशे भवन्ति तत्र दृष्टान्तमाहुः । नस्योतगाव
इवेति । नसि नासिकायां कृतच्छिद्रायां प्रोताः नद्धा गावो बलीवर्दा इव तस्य ते चरणः नो मुक्तिर्लक्षणं शं सुखं तनोतु
विस्तारतु ॥ १४ ॥ ननु मम सर्वप्रवर्तकत्वं भवतां ब्रह्मादीनां मम वशवर्तित्वं च कथं घटेतेत्यत्राहुः । अस्येति । अस्य चिदचिदात्म-
कस्य जगतः उदयादीनां त्वं हेतुरसि निमित्तोपादानरूपं कारणमसि सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः कार्यत्वाद्दशवर्तित्वं
भवतस्तु निमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्वेन च सर्वप्रवर्तकत्वमित्यर्थः । तथापि उत्तमपुरुषश्चिदचिद्विलक्षणस्वरूपेण विकारादि-
दोषवर्जितः ननु “प्रधानादिदमुत्पन्न” मिति श्रुतेः प्रधानस्य “जीवाद्वयन्ति भूतानि जीवै तिष्ठन्त्यचञ्चलाः । जीवै प्रलयमृच्छन्ति
न जीवात्कारणं पर” मिति श्रुतेर्जीवस्य “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे आदिकर्ता सभूताना” मित्यादिश्रुतेश्चतुर्मुखस्य कालं तथान्ये
इति श्रुतेः “कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव ! कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यधरोऽर्जुन” इति विष्णुपुराणोक्तेश्च कालस्य
च जगत्कारणत्वमस्ति कथं मम जगत्कारणत्वमत आहुः । अव्यक्तस्य “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर” मिति श्रुतेः
शक्तिभूतप्रधानस्य जीवस्य एष परस्यांश इति श्रुतेः अंशभूतस्य क्षेत्रज्ञस्य महतः क्षेत्रज्ञविशेषस्य “यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै”
इत्यादिश्रुतेः भगवदनुग्रहेणैव प्राप्तैश्वर्यस्य यो गभीररयो दुरुहवेगः त्रिणामिः तिस्रश्चातुर्मास्यलक्षणा नाभयो यस्य सोऽयं कालः
अखिलस्य जगतः अपचये संहारे प्रवृत्तः तस्य चांशभूतस्य त्वां कालङ्कलयितारं प्रवर्तकं “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः प्रधानक्षेत्रज्ञ-
पतिः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः” इत्यादिश्रुतयः आहुः प्रधानादीनां भगवच्छक्तीनामूर्णनाभिशक्तिवत्
पृथग्जगद्धेतुत्वाभावाद्भगवत्त्वेन श्रुतीनां समन्वयः । तथाहि प्रधानशक्तियुक्तान्महदादिद्वारा इदमुत्पन्नं जीवयतीति जीवो भगवां-
स्तस्माद्भूतानि भवन्ति हिरण्यं गर्भं यस्य स तथा भगवान् कालशक्त्या कलयतीति कालः भगवान् कालमित्यादि श्रुतिस्मृत्योर्विषयः

विस्तरतु प्राचां ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ जीवप्रधानादिचिदचिच्छक्तिधरः जगतः स्थित्युदयादिहेतुस्त्वमसीत्युक्तं तत्रोभयहेतुत्व-
मुपपादयन्ति । त्वत्त इति । त्वत्तः अमोघवीर्यः अप्रतिहतप्रभावः पुरुषः पुरुषावतारो वीर्यशक्तिं समधिगम्य प्राप्य अस्य जगतः
सृष्ट्यर्थमिति शेषः । महान्तं महत्तत्त्वामिधं गर्भमिव यथा प्रकृत्या धत्ते तथा शक्तिमत्त्वेनानुगतः अनुसृतः सोऽयं पुरुषः बहिः
सप्तभिरावरणैरुपेतं हैमं प्रकाशबहुलमाण्डकोशं विराडभिधमात्मनः शरीरमिति शेषः ससर्जैत्यन्वयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

त्वच्चरणस्य भक्तपक्षपातः प्रसिद्ध एवेति दर्शयन्तः पुनः प्रार्थयन्ते—केतुरिति । योऽङ्घ्रिः बलिबन्धने त्रिभिर्विक्रमैः
त्रिलोकसङ्ग्राहकैर्न्योसैर्युतः । तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतस्त्व पादः केतुः अत्युच्छिद्यो विजयध्वज इव जातः । तत्सन्पादयति—
त्रिपतत्पताक इति । त्रिषु लोकेषु पतन्ती गङ्गा पताका यस्य सः । तथा असुरदेवयोश्चम्बोः सेनयोर्यथाक्रमं भयाभयकरः तथा साधुषु
स्वर्गाय सुखाय । खलेषु असाधुषु चेतराय नरकादिदुःखाय च भवति । स तव पादः भजतां नोऽस्माकमर्थं संसारदुःखहेतुदोषं
पुनातु निवर्त्तयतु । अघादिति पाठे तु भजतामिति कर्मणि षष्ठी । भजतोऽस्मान् अघात्पुनात्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु युद्धे देवा-
सुरादयः परस्परं जयन्ति जीयन्ते वा तत्र कथमहं भयाभयकर इत्याशङ्क्याहुः—नस्योतेति । मिथुः मिथः । अर्घ्यमानाः युद्धादिभिः
पीड्यमाना ब्रह्मादयोऽपि तनुभृतो यस्य तव वशे भवन्ति, न तु जये पराजये वा स्वतन्त्र इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—नसीति ।
नासिकायामोताः नासिकामाविध्य तत्र रज्जुं प्रवेश्य बद्धाः गावो बलीवर्दा यथा स्वामिनो वशे भवन्ति तथेत्यर्थः । ननु तेषां काल-
वशवर्तित्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याहुः—कालस्येति, कलयितुः प्रवर्त्तकस्येत्यर्थः । तस्य प्रकृतिपुरुषयोः परस्य पुरुषोत्तमस्य तव चरणो
नोऽस्माकं शं सुखं तनोतु ॥ १४ ॥ उक्तमेवोपपादयन्ति—अस्येति । अस्य जगत उदयादीनां हेतुरसि । कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः
जीवः पुरुषः महान्महत्तत्त्वं तेषामपि कालं नियन्तारं त्वामाहुः । अक्षरात्परतः पर इत्याद्याः श्रुतय इति शेषः । किञ्च योऽयं
संवत्सरात्मकः त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सः तथा गभीरः रयो वेगो यस्य सः अखिलस्य जगतः अपचये
विनाशाय प्रवृत्तः कालः सोऽपि त्वमेव अतस्त्वमुत्तमपुरुष इति ॥ १५ ॥ त्वमेव जगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्प्रकारमाहुः—
त्वत्तः इति । त्वत्तः पुरुषोत्तमात् पुमान् पुरुषो वीर्यं शक्तिं यामधिगम्य प्राप्य शक्त्या अमोघवीर्यः सर्वथा समर्थः सन् अस्य
जगतो गर्भं बीजमिव प्रकृतौ महान्तं धत्ते, उत्पादयामासेत्यर्थः । सोऽयं महान् तथा शक्त्याऽनुगतो युक्तः सन्नात्मनः सकाशात्
सप्तभिरावरणैर्बहिरुपेतमाण्डकोशं ससर्ज । त्वयाऽनुगत इति पाठे, त्वच्चिदंशेनानुविद्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यचिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निरतिशयशुद्ध्यावहत्वाद्भक्तपक्षपातित्वाच्चाङ्घ्रिमेव बहु मन्यामह इत्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । केतुरिति । योऽङ्घ्रिः,
त्रिभिः विक्रमैर्युतः, बलिबन्धने त्रिलोकसंग्राहकैस्त्रिंशत्युक्तैर्न्योसैर्युक्त इत्यर्थः । तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतः स तेऽङ्घ्रि-
रभ्युत्थितो विजयध्वज इव जात इत्याह । केतुः विजयध्वजतां प्राप्तः, एतदेव संपादयति । त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा पतन्ती
गङ्गारूपा पताका यस्य सः, अनेन निरतिशयशुद्ध्यावहत्वं सूचितम् । गङ्गा हि जगत्पाविनी तस्या अपि प्रभवत्वात् । असुर-
देवचम्बोः असुराणां देवानां च सेनयोरित्यर्थः । भयाभयकरः । असुरसेनाया भयकरः सुरसेनाया अभयकर इत्यर्थः । अनेन
भक्तपक्षपातित्वं सूचितम् । किं च यः साधुषु स्वर्गाय सुखाय, खलेष्वसाधुषु, इतराय दुःखाय च, भवति । हे भूमन् अनवधि-
कातिशयमहिमन्, हे भगवन्, सः ते तव पादः, भजतां नोऽस्माकं, अर्थं पुनातु । अघादिति पाठे, भजतां नः इति कर्मणि
षष्ठी । अघादस्मान् पुनात्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ‘चरणं पवित्रं पतितं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन
पूता अतिगम्भीरमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिष्मत् पवित्रं ज्योतिष्मत् भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं
चरणं नो लोकेषु सुधितां दधातु’ इति ॥ १३ ॥ असुरदेवचम्बोर्भयाभयकर इत्यनेन तयोर्भगवदङ्घ्रिसेवातदभावाभ्यां जयपरा-
जयोक्त्या तद्वश्यता सूचिता तामेवाविष्कुर्वन्तः प्रार्थयन्ते । नसीति । नसि नासिकायामोता नासामाविध्य बद्धा ये गावो
बलीवर्दाः ते इव, ब्रह्मादयः तनुभृतो देहिनः, मिथुः मिथः अर्घ्यमानाः युद्धादिभिः पीड्यमानाः सन्तः, यस्य तव, वशे भवन्ति,
वश्या भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मादय इति पारोक्ष्यनिर्देशः कलान्तरीयब्रह्मादीनामपि तद्वश्यताभिप्रायकः । तत्र हेतुत्वेन तं विशिष्यन्ति ।
कालस्य कालशरीरकस्य, ब्रह्मादीनपि स्ववशीकुर्वन्तः, कलस्यापि नियन्तुरित्यर्थः । तत्र हेतुः । प्रकृतिपुरुषयोः परस्य, प्रकृति-
पुरुषाभ्यां विलक्षणस्येत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य, ते तव, चरणः नोऽस्माकं, शं सुखं, तनोतु ॥ १४ ॥ प्रकृतिपुरुषयोः परस्य पुरुषोत्त-
मस्येत्यनेन ताभ्यां परत्वमेव पुरुषोत्तमत्वमिति सूचितं तदेवोपपादयन्ति । अस्यासीति । अस्य स्थूलचिदात्मकस्य जगतः,
उदयस्थितिसंहाराणामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां, हेतुः कारणरूपः, असि । अनेन पुरुषोत्तमशब्दसमानविषयपरमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
सूचितम् । तथा हि, उदयहेतुरित्यनेन जगतस्तत्कार्यत्वं फलितम् । स्थितिहेतुरित्यनेनान्तः प्रविश्य प्रशासनेन भवत्त्वं व्याप्यगत-

दोषास्पर्शश्चेत्युभयं फलितम् । तदेव हि परमात्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत् सर्वकार्यव्यापनभरणनियमनस्वाभ्यादिकं च । तथा च गीतं भगवता । 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' इति । त्वाम् अव्यक्तजीवमहतामपि, कालम् आहुः । अत्राव्यक्त-शब्देन प्रकृतिः जीवशब्देन तत्संसृष्टश्चेतनश्च विवक्षितः । महच्छब्देन कृत्स्नं महदादिप्रकृतिकार्यं तेषां कालं कलयितारं त्वामाहुरित्यर्थः । 'अक्षरात्परतः परः' । अक्षरः प्रकृतिस्तस्मात्परः पुरुषस्ततः परो भगवान् । 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्याद्याः श्रुतयोऽत्र प्रमाणीभूताः । किञ्च योऽयं संवत्सरात्मकः । त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सः, यः अखिलापचये सकलविनाशे, प्रवृत्तः । गभीररयः बहुवेगः, कालः सोऽपि, उत्तमपुरुषः त्वम् एव ॥ १५ ॥ कालमाहुरित्यादिना गभीररय इत्यन्तेन संयमहेतुत्वमुपपादितम् । अथ सृष्टिहेतुत्वमुपपादयन्ति । त्वत्त इति । सः यः जगद्व्यापारेऽधिकृतः सः पुमान्, अमोघमप्रतिहतं संकल्पमात्रेण सृष्ट्यावहमित्यर्थः । वीर्यं सृष्ट्युपयुक्तविविधविविचित्र-शक्त्यात्मकं सामर्थ्यमित्यर्थः । यस्य तथाभूतः सन्नेव, त्वत्तः सर्वव्यूहमूलाद्भवतः, समधिगम्य समधिकृत्य, तावदार्विभूयेत्यर्थः । अस्य अयेति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी । परिदृश्यमानजगत्सृष्ट्यर्थमित्यर्थः । यया यस्यां प्रकृतावित्यर्थः । पुरुषः योषिति गर्भमिव, महान्तं महत्तत्त्वाख्यं, वीर्यं धत्ते आधत्त । पुरुषो योषिति गर्भमिव प्रकृतौ महत्तत्त्वमुत्पादयामासेत्यर्थः । प्रकृतावा-हितायाः परिणामरूपायाः शक्तेः कार्यरूपत्वात् महत्तत्त्वस्य वीर्यत्वव्यपदेशः । सः अयं महान्, तथा प्रकृत्या, अनुगतः कारण-तयाऽनुसृतः कारणभूतप्रकृतिवत् गुणत्रययुक्तः सन्नित्यर्थः । आत्मनः सकाशान्, बहिः आवरणैः, उपेतं सप्तभिस्तोयादिभि-रावरणैर्बहिरावृतमित्यर्थः । हैमं हिरण्मयं, आण्डकोशं, ससर्जं । अहंकारतन्मात्रमहामूतेन्द्रियद्वारा सृष्टवानित्यर्थः । अत्र सोऽयमित्यनेन भगवदात्मको महान्विवक्षितः । अण्डकोशशब्दस्तदन्तर्ब्रह्मादिस्मन्वपर्यन्तवस्तूनामुपलक्षणार्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

अनन्त ! वामनावतार में दैत्यराज बलिकी दी हुई पृथ्वी को नापने के लिये जब आपने अपना पाग उठाया था और वह सत्यलोक में पहुँच गया था, तब यह ऐसा जान पड़ता था, मानो कोई बहुत बड़ा विजयध्वज हो । ब्रह्माजीके पखारने के बाद उससे गिरती हुई गङ्गाजी के जल की तीन धाराएँ ऐसी जान पड़ती थीं, मानो उसमें लगी हुई तीन पताकाएँ फहरा रही हों । उसे देखकर असुरों की सेना भयभीत हो गयी थी और देवसेना निर्भय । आपका वह चरणकमल साधुस्वभाव पुरुषों के लिये आपके धाम वैकुण्ठलोक की प्राप्ति का और दुष्टों के लिये अधोगतिका कारण है । भगवन् ! आकाश वही पादपद्म हम भजन करने वालों के सारे पाप-ताप धो बहा दे ॥ १३ ॥ ब्रह्मा आदि जितने भी शरीरधारी हैं, वे सत्त्व, रज, तम—इन तीनों गुणों के परस्पर विरोधी त्रिविध भावों की टक्कर से जीते-मरते रहते हैं । वे सुख दुःखके थपेड़ों से बाहर नहीं हैं और ठीक वैसे ही आपके वश में हैं, जैसे नथे हुए बैल अपने स्वामी के वश में होते हैं । आप उनके लिये भी काउखरूप हैं । उनके जीवनका आदि, मध्य और अन्त आपके ही अधीन है । इतना ही नहीं, आप प्रकृति और पुरुष से भी परे स्वयं पुरुषोत्तम हैं । आपके चरणकमल हमलोगों का कल्याण करें ॥ १४ ॥ प्रभो ! आप इस जगत् को उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय के परम कारण हैं; क्योंकि शास्त्रों ने ऐसा कहा है कि आप प्रकृति, पुरुष और महत्तत्त्व के भी नियन्त्रण करने वाले काल हैं । शीत, ग्रीष्म और वर्षाकाल रूप तीन नाभियोंवाले संवत्सर के रूप में सबको क्षय की ओर ले जाने वाले काल आप ही हैं । आपकी गति अबाध और गम्भीर है । आप स्वयं पुरुषोत्तम हैं ॥ १५ ॥ यह पुरुष आपसे शक्ति प्राप्त करके अमोघवीर्य हो जाता है और फिर साया के साथ संयुक्त होकर विश्व के महत्तत्त्वरूप गर्भ का स्थापन करता है । इसके बाद वह महत्त्व त्रिगुणमयी माया का अनुसरण करके पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, अहङ्कार और मनरूप सात आवरणों (परतों) वाले इस सुवर्णवर्ण ब्रह्माण्ड की रचना करता है ॥ १६ ॥

तत्तत्स्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ।

अर्थाञ्जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि विभ्यति स्म ॥ १७ ॥

स्मायावलोकलवदंशितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।

पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गवाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्यः ॥ १८ ॥

विभ्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुम् ।

आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गसङ्गैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

वादरायणिरुवाच

इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिम् । अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हृषीकपते यन्माययोत्थगुणविक्रिया उपनीतान् अर्थान् जुषन् अपि न लिप्तः ये अन्ये स्वतः परिहृतात् अपि विभ्यति स्म तत् तस्थुषः जगतः भवान् एव अधीशः ॥ १७ ॥ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः अनङ्गबाणैः करणैः षोडशसहस्रम् पत्न्यः यस्य इन्द्रियं विमथितुं न विभ्यः ॥ १८ ॥ तवामृतकथोदवहाः (तथा) पादावनेजसरितः त्रिलोक्याः शमलानि हन्तुं विभ्यः शुचिपदः आनुश्रवं श्रुतिभिः अङ्घ्रिजं अङ्गसङ्गैः ते तीर्थद्वयम् उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥ सेशः शतधृतिः विबुधैः (सह) इति हरिम् अभिष्टूय प्रणम्य अम्बरम् आश्रितः अभ्यभाषत ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वेवंभूतमीश्वरत्वं मम कुनोऽवगतं तदाहुः । तदिति । तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य च भवानधीशः । यद्यस्मान्माययोत्था उज्जृम्भिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्त्योपनीतानर्थान्विषयान् जुषन् जुषमाणोऽपि हे हृषीकपते न लिप्तस्त्वम् । ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादप्यविद्यमानात्त्यक्ताद्वाविषयजोषणाद्विभ्यति । वासनामात्रेण बध्यन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमाहुः । स्मायेति । स्मायावलोको मंदस्मितविलसितोऽवलोकस्तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायस्तेन मनोहारि यद्भ्रूमण्डलं तेन प्रहिता ये सौरता मन्त्रास्तैः शौण्डैः प्रगल्भैरनंगबाणैः कामस्य बाणैः संमोहनैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रं पत्न्यो यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं श्लोभयितुं न विभ्यो न समर्थाः स भवान्न लिप्त इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १८ ॥ तत्तस्मात्तवामृतरूपा या कथा तदेव उदकं वहन्तीति कथाकीर्तिनद्यः । तथा पादावनेजसरितः पादोदकनद्यो गंगाद्याश्च त्रिलोक्याः शमलानि हन्तुं विभ्यः । केन प्रकारेण । आनुश्रवं गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणैर्द्वयैरङ्घ्रिजं चांगसंगैरेवं शुचिपदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तव तीर्थद्वयमुपस्पृशन्ति सेवंत इति ॥ १९ ॥ विबुधैः सह ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ममैतादृशत्वं कुत इत्याशङ्कते—नन्विति । एवंभूतं सर्वोत्पादकस्वरूपम् । तदोश्वरत्वम् । तत्पदस्य यत्पदेनान्वयः । उपनीतान्प्रापितान् । हृषीकपते सर्वेन्द्रियनियन्तः । लिप्त आसक्तः । जीवा दरिद्रास्तेषां स्वत एवार्था न संति योगिनां योगबलादीप्ता-नपि तैर्बन्धभिया त्यजन्तीति । इत्यर्थ इति—अप्राप्तत्यक्तयोरप्यर्थयोर्वासनासद्भावाद्बन्धो दुष्परिहर इति भावः । एवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन । मायेति—अत्र सर्वावतारावतारिशिरोमणेः श्रीकृष्णस्य स्तोत्रव्यत्वेन प्रकृतत्वात् स्वांशेन प्रकृतिप्रवर्तकपुरुषरूपेण वर्णनमिदं ज्ञेयम् । कर्मफलं प्रायोक्तरीतिन्यायेन जुषमाणत्वेऽपि स्वरूपभूतचिच्छक्त्याऽलिप्तत्वम् 'मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि' इति श्रीमदर्जुनोक्तेः ॥ १७ ॥ सौरतमन्त्रास्सुरतसंबन्धिगुणभाषणानि । कामकलाभिरालिंगनादिचेष्टाभिः । साश्चाद्रूपेण लिप्तत्वमाहुः—स्मायेति । अभिप्रायोत्तरमणरूपः । प्रहिताः प्रयुक्ताः सौरताः संभोगांगरूपाः मन्त्रवत्संमोहका भावहावहेलादयस्ते च ते शौंडाश्च प्रगल्भास्तैरनंगबाणरूपैः करणैः क्रियते वशीक्रियते नायक एभिरिति करणानि तैः । तथा च—कामकलाभिरिति व्याख्यातम् । कामस्य संभोगशृंगारस्य कला अलंकारशब्दाच्चा भावहावहेलालीलाविलासविच्छित्तिवन्धोऽकलिकिञ्चिताद्या द्वाविंशतिः । विशेषेण स्वोत्तमप्रेमवतीतुल्यत्वेन श्लोभयितुं न शक्नुः किन्तु यासां यादृशः प्रेमा तादृशमेव शक्नुविति पत्नीनां चिच्छक्तिवृत्तित्वात्तासां कामकला अप्यप्राकृताश्चिन्मय एव ताभिरप्यवशीकारदर्शनादलिप्त एव त्वम् । किञ्च—पारिजाताद्याहरणज्ञापितवशीकारदर्शनात् ताश्च कदाचित्तासां चिद्विशेषप्रेममय्योपि भवन्तीत्युज्ज्वलनीलमणौ प्रतिपादितम् । ततश्च त्वं प्रेमवश्य एव न तु प्राकृताप्रकृतकामवश्य इति भावः । यद्वा—विमथितुं व्रजसुन्दर्य इव विशेषेण मथितुं न शक्नुः किन्तु यावांस्तत्र प्रेमांशस्तावदेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ यद्ययं भगवान्देवदत्तवद्विषयलपटत्वेन स्त्रीजितः स्यात्तर्हि तत्कथा तत्पादोदनदीस्नानं पापहारं न स्यान्न च तथेति तर्कं मनसि धृत्वाह—यस्माद्भवानलिप्तस्तस्माद्धेतोः । यद्यपि पादावनेजसारिचं गंगाया एव तथापि गंगायाः सर्वनदीषु स्मरणीयत्वसंबन्धेन सर्वासां गंगोपासकत्वेन च सर्वा गंगा एव 'गंगा सर्वासु संध्येया स्नानकाले नदीषु च । गंगास्नानफलावाप्त्यै नान्यां तस्यां स्मरेत्कचित् । रेवाद्याः सकला नद्यस्सदोपासत जाह्नवीम् । ताद्रूपप्राप्त्यै श्रीविष्णुपादपूजलां विभो ।' इत्यादिपुराणात् । तत्र वेदे अङ्घ्रिजं गंगादि । यद्यपि त्वमेवाललिप्तस्तथापि तव कथामृतं चरणामृतं च संसारबन्धात् लोकान्मोचयत्ये

वेत्याहुः—तवामृतरूपा याः कथास्ता एवोदवहाः पुण्यनद्यः पादावनेजसरितः श्रीगंगायमुनाद्याः शमलान्यविद्यामालिन्यानि हन्तुं विभ्यः समर्थाः, यतस्तोत्रद्वयं सुखविशेषप्राप्त्यर्थं शुचिसदो निमलचित्ता अपि पस्पृशन्ति सदा सेवन्ते । केन प्रकारेणेत्यपि शमलहन्तृत्वमिति शेषः ॥ १९ ॥ इत्युक्तरीत्या । सेशः सशिवः । नहि देवा भुवं स्पृशन्तीत्यत उक्तम्—अम्बरमाश्रित इति । स्वमर्यादादर्शनाय भगवतोऽपि मनुष्यमर्यादायां स्थेयत्वं दर्शयतीति भावः ॥ २० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तदिति । हे हृषीकपते ! हे इन्द्रियप्रवर्त्तक ! यत् यस्मान्मायया उत्था उज्जम्भिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तयोपनीतान् अर्थान् शब्दादिविषयान् मर्त्यादिशरीरेषु जीवद्वारा जुषन् सेवमानः अनुभवन्नपि । शता आर्षः । तैर्न लिप्तस्तेष्वनासक्तस्त्वं ये त्वन्ये जीवास्ते स्वतः परिहृतात् अध्यासप्राप्तत्वेन वस्तुतः संबन्धरहितात् त्यक्त्वाद्यापि विषयवर्गात् विभ्यति वासनामात्रेण बध्यन्ते तत्तस्मात् तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जङ्गमस्य च भवानेवाधीशो नियन्ता ईश्वर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमाहुः—स्मायेति । स्मायावलोक्यो मन्दस्मत्तविलसितोऽवलोकस्तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायविशेषस्तेन मनोहारि यद्भ्रूमण्डलं तेन प्रहिताः प्रेषिताः ये सौरतमन्त्राः सुरतालापास्तैः शौण्डैः प्रगल्भैः अनङ्गस्य कामस्य बाणैरिव संमोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यो यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं न विभ्यो न समर्था बभूवुः । स भवान्न कापि लिप्त इति पूर्वणैरान्वयः ॥ १८ ॥ तव लीलामृतं चरणामृतं च लोकं पुनात्येवेति प्राहुः—विभ्य इति । तवामृतरूपा मधुरा या कथा तदेव उदमुदकं वहन्तीति तथाभूताः कीर्तिनद्यः तथा पादावनेजनसरितो गङ्गाद्याश्च त्रिलोक्याः तत्रस्थप्राणिजातस्य शमलानि पापानि हन्तुं विभ्यः समर्थाः । अत एव शुचिषदः शुचये आत्मविशुद्ध्यर्थं सीदन्ति क्लिश्यन्ति प्रयतन्ते ते विशुद्धिकामाः आनुश्रवं गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इति अनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं नद्यात्मकं चाङ्गसङ्गैरेवं ते तव कीर्तिद्वयमुपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ इतीति । सेशः ईशेन रुद्रेण सहितः शतधृतिः ब्रह्मा विबुधैः सहेत्येवं हरिमभिष्टूय । दैर्घ्यमार्गम् । प्रणम्य चाम्बरमाश्रितः गगनस्थमभ्यभाषत ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन माययेति अत्र सर्वावतारावतारिशिरोमणेः श्रीकृष्णस्य स्तोतव्यत्वेन प्रकृतत्वात् स्वांशेन प्रकृतिप्रवर्त्तकपुरुषरूपेण वर्णनमिदं ज्ञेयं “कर्मफलं प्रयोक्तरी” ति न्यायेन जुषमाणत्वेऽपि स्वरूपभूतचिच्छक्त्याऽलिप्तत्वं मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनी” ति श्रीमदङ्गुलीनोक्तेः ॥ १७ ॥ साक्षाद्रूपेऽप्यलिप्तत्वमाहुः स्मायेति । अभिप्रायोऽत्र रमणरूपः प्रहिताः प्रयुक्ताः सौरताः सम्भोगाङ्गरूपा मन्त्रवत् सम्मोहका भावहावहेलादयस्ते च ते शौण्डाश्च प्रगल्भास्तैरनङ्गवाणरूपैः करणैः क्रियते वशीक्रियते नायक एभिरिति करणानि तैस्तथाच कामकलाभिरिति व्याख्यातं कामस्य सम्भोगाङ्गारस्य कला अलङ्कारशब्दाव्याख्याः भावहावहेलालीलाविलाससविच्छित्तिविव्योकलिकिञ्चिताद्या द्वाविंशतिः विशेषेण मथितुं स्वोत्तमप्रेमवती-तुल्यत्वेन क्षोभयितुं न शक्नुः किन्तु यासां यादृशः प्रेमा तास्तादृशमेव शेकुरिति प्रेमवश्य एव त्वं नतु कामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्मादलिप्तत्वेनेश्वरत्वात् केन प्रकारेणोभयनदीनां शमलहन्तृत्वम् ॥ १९ ॥ अम्बरमाश्रित इति । नहि देवाः भुवं स्पृशन्ति इति स्वमर्यादादर्शनाय भगवतोऽपि मनुष्यमर्यादायां स्थेयत्वं दर्शयतीति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चमीयम्

अर्थान् कार्यभूतान् जुषन् लीलारसास्वादकतयानुभवन्नपि न लिप्तः अकर्मवश्य इत्यर्थः । परिहृतादपि वर्जितादपि ॥ १७-१८ ॥ आनुश्रवं वेदसिद्धं श्रुतिभिः कर्णपुटैः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

अथोदयहेतोः पाश्चात्यं स्थितिहेतुत्वमुपपादयन्त आहुः । तदिति । तत्ततः उदयहेतुत्वादनन्तरमित्यर्थः । तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जङ्गमस्य च सृष्टस्य चराचरात्मकस्य जगत इत्यर्थः । भवानधीशः अधीशत्वं चात्रान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वं मन्वाद्यन्तरविष्णवाद्यवताररूपेण पालकत्वमनिष्टपरिहारेष्टप्रापणात्मकं च इदमेव हि स्थितिहेतुत्वं यन्मन्वाद्यन्तर्यामिविष्णवाद्यवताररूपेणानिष्टपरिहारेष्टप्रापणरूपं तत्रान्नर्यामिकृत्यमाह । यन्मायया यस्य तवान्तर्यामिणो मायया तत्तज्जीवकर्मानुगुणसङ्कल्पेनोत्था विजृम्भिता गुणविक्रिया गुणपरिणामात्मकेन्द्रियवृत्तिस्तयोपनीतानर्थान् शब्दादिविषयान् जुषन् अध्यारोपितप्रेषणाऽत्रजुषिः परस्मैपदमार्पणोपयन् अनुभावयन्नित्यर्थः । यद्वा लीलारसौपयिकतया जीवद्वारानुभवन्नित्यर्थः । अथापि न लिप्तः पुण्यपापाभ्यामिति शेषः । अकर्मवश्यत्वादिति भावः । तत्र हेतुत्वेन सम्बोधयन्ति हृषीकपते इति । हृषीकानीन्द्रियाणि तत्पतित्वं तद्वशीकृतृत्वं तदवश्यत्वं

तद्व्यापारात्मकपुण्यापुण्यकारियितृत्वञ्च त्वद्व्यतिरिक्तास्तु नैवंविधा इत्याहुः । येऽन्य इति । त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वे जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृताद्विद्यमानाच्यक्ताद्वा विषयजोषणाद्विभ्यति वासनामात्रेण बध्यन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ हृषीकपतित्वमस्मिन्नेवावतारे प्रसिद्धमित्याहुः । स्मायावलोक्येति । स्मायावलोक्यो मन्दस्मितविलसितोऽवलोकः स्मेरावलोक इति पाठेऽपि स एवार्थः तस्य लवः कटाक्षस्तेन सन्दर्शितो यो भावोऽभिप्रायविशेषस्तेन मनोहारि यत् भ्रूमण्डलं तेन प्रहिता ये सौरतमन्त्राः सुरतालापाः तैः शौण्डैः प्रगल्भैरनङ्गवाणैः सम्मोहनैः शरैः कामशालिभिः करणैः षोडशसहस्रमपि पत्न्यः यस्य तवेन्द्रियं विमथितुं क्षोभयितुं वशीकर्तुमिति यावत् न विभ्यः न समर्थाः प्रबभूवुः त्वन्तु सर्वस्य वशीति भावः । तथा च श्रुतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति ॥ १८ ॥ किं वक्तव्यमर्थान् जुषन्नपि न लिप्त इति यतस्त्वच्चरित्रं चरणोदकमेव च निर्लपतामावहतः इत्याहुः । विभ्य इति । उदवहाशब्दो नद्यां रूढः अत एव “उदकस्योदः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः तवामृततुल्या याः कथास्ता एवोदवहा नद्यः तथा पादावनेजसरितः पाद-
क्षालनजलात्मिका गङ्गाद्याः सरितश्च त्रिलोक्याः शमलानि दुरितानि हन्तुं विभ्यः समर्थाः यत एवमतएव शुचिपदः शुचये आत्म-
विशुद्ध्यर्थं सीदन्ति क्षिप्रयन्तीति तथात्मविशुद्धिकामा इत्यर्थः । ते तवानुश्रवमनुश्रवो वेदः गुरुचारणमनुश्रूयत इति व्युत्पत्तेः तत्सिद्धं कीर्तिरूपतीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं गाङ्गत्वमङ्गसङ्गैः स्नानादिभिरित्येवं तीर्थद्वयमुपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ इतीति । अम्बरमाकाशमाश्रितः शतधृतिर्ब्रह्मा सेशः, शिवसहितैर्विबुधैः देवैः सह हरिं श्रीकृष्णमित्येवमभिष्टूय स्तुत्वा पुनः प्रणम्य गोविन्दं प्रत्यभाषत उवाचेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नाली

ननु तव सहकारिकारणत्वं मुख्यकारणत्वं चतुर्मुखस्यातः स्वामित्वं च तस्येति तत्राह । तत्स्थुष इति । यतो तदनुप्रवेश-
मन्तरेण एषां तत्त्वानां सर्जनशक्तिर्नास्ति तदनुप्रवेशे सास्ति च तत्तस्माद्भावांस्तस्थुषो जगतश्चाधिक ईशः । नन्वेतदधीशत्वं कथं
ज्ञायत इति तत्राह । यदिति । मायया इच्छया उत्थगुणविक्रियया संबन्धप्रकृतिगुणविकारेणोपनीतान् प्राप्तानर्थान् विषयांस्तदि-
न्द्रियेषु स्थित्वा जुषन्नपि न लिप्त इति यत्तेनाधीश इति ज्ञायते हृषीकपत इति संबुद्धयेन्द्रियस्वामित्वस्य जीवस्य सत्त्वेऽपि तदनिय-
तत्वदर्शनादीशनियतत्वदर्शनाच्च हरेरिन्द्रियेशत्वं मुख्यमिति ज्ञायते । ननु योगिष्वनेकान्तोऽर्थालेपहेतुरत्राहायेऽन्ये इति । येऽन्ये
योगिनः सत्तेकादयः परिहृतानितिद्वितीया पञ्चम्यर्थे स्वतः भवतः प्रसादात्परिहृतेभ्यो विषयेभ्यो विभ्यति स्म अनर्थं स्मृत्वेति शेषः ।
“भीत्रार्थानां भयहेतु”रित्यतः पञ्चमी अनेन विषयालेपेन योगिनां यत्तद्भगवत्, प्रसादात् । सादि च भगवत्स्तु स्वतो न अन्यनियतं
नित्यं चेत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ विषयालेपो नाम तदजितत्वमित्याह । स्मायेति । स्म यो मन्दहासस्तेन सहितोऽवलोकः तस्य लवेन
सह दर्शितो भावः शृङ्गारचेष्टा तथा हारि मनोहरं भ्रूमण्डलं तेन सह प्रहितः प्रयुक्तः सौरतः सुरते विद्यमानो मन्त्रः तेन शौण्डैर्नि-
सितैरनङ्गस्य वाणायमानैः करणैः आलिङ्गनादिलक्षणैः साधनैर्निमथितुं विलोडयितुं जेतुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यद्ययं भगवान् देवदत्त-
वद्विषयलम्पटत्वेन स्त्रोजितस्तर्हि तत्कथानदीस्नानं पापनाशनं न स्यान्न च तथा निःसंगत्वेन स्त्रोजितो नैवेति तर्कं गर्भीकृत्य स्तुवन्ति
बिभ्रदिति । सप्तसुप्रथमेति सूत्राद्विभ्रदिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे त्रिलोक्याः यदनन्यसाध्यं तत्सर्वं विभ्रतस्तव अमृतकथालक्षणा नद्यः
पादावनेजसरितश्चेति यत्तीर्थद्वयं तदुपस्पृशन्ति स्नानादियोग्यं कुर्वन्ति अत्र किं प्रमाणमत्राह । आनुश्रवमिति । श्रुतिप्रसिद्धं सम्यक्
स्त्वन्ति सरितो नद्यो न अन्तर्हृदा मनसा पूज्यमानाः इत्यादेः कुनोऽभूदित्यत उक्तं अङ्घ्रिजमिति अङ्घ्रिलङ्घनमतिक्रमणं शत्रूणां पराक्रम-
लक्षणकथेत्यर्थः । अन्यत् प्रसिद्धं आद्य लघि गत्यर्थाविति धातुः कैः करणैः श्रुतिभिः श्रवणैरङ्गसङ्गैश्च किं फलमुद्दिश्य शमलानि
मलानि निहन्तुं मलं ‘विष्ठाऽघयोर्नस्त्री’ति यादवः शुचावरणो सीदति निषीदति तिष्ठतीति शुचिपत्तस्य चन्द्रार्कमण्डल-
स्यस्य वा ॥ १९-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेव दर्शयति । तदिति । यस्मादेवं तवांशः पुरुषः स्रष्टृत्वादीशः तत्र चेशरूपेण जुषन् जोषयन्नपीत्यर्थः । न लिप्तः
‘कर्मफलं प्रयोक्तरी’ति न्यायेनेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वहमत्र तु कामीव लक्ष्ये नेत्याहुः । स्मायेति । अनङ्गवाणरूपैः करणैः
स्वाधिकप्रेमवतीस्पृष्टया कृत्रिमैर्भावहावादिभिर्विशेषेण सोत्तमप्रेमवतीतुल्यत्वेन मथितुं किन्तु यावांस्तत्र प्रेमांशस्तावदेवेत्यर्थः ।
इति प्रथमस्कन्धपद्यावत् प्रेमवदय एव त्वं ननु कामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र किं वक्तव्यं तव चरितं काममयमिति यतस्त्वत् कथापि
कामादिशमलमपहन्तीत्याहुः । विभ्य इति । अत्रोदवहाशब्दस्य नद्यां रूढिर्ज्ञेया यौगिकत्वेऽमृतत्वं तिरस्कृतं स्यात् पादावनेजसरित
इति तु दृष्टान्तत्वेनोक्तं शमलं निहन्तुं विभ्य इत्यपि किं वक्तव्यं यतस्तत्तीर्थद्वयं सुखविशेषप्राप्त्यर्थं शुचिसदो निर्मलचित्ता अपि
उपस्पृशन्ति सदा सेवन्ते ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं च मूलभूतः परमपरमेश्वरस्त्वमेवेत्याहुः । तदिति । यस्मादेवं तत्तस्मात् तस्थुषः स्थावरस्य च जगतो जङ्गमस्य च भगवानधीशः स्रष्टा पुरुष ईशस्त्वं तु तमप्यधिकरोषीत्यर्थः । यद्यस्मान्मायया उत्थिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तयोपनीतान् विषयान् मर्त्यादिशरीरेषु जीवद्वारा परमात्मैव त्वं जुषमाणः सन्नपि हृषीकपते ! हे इन्द्रियनियन्तः ! न लिप्तः ये त्वन्ये योगिनस्ते स्वतः स्वेन परिहृतादपि विषयजोषणाद्विभ्यति वासनामात्रेण बध्यन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ स्वयं भगवद्रूपः साक्षात्त्वं त्वप्रकृत-विषयेष्वपि न लिप्त इत्याहुः । स्मायावलोको मन्दस्मितविलसितोऽवलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायस्तेन मनोहारि यद्भ्रमण्डलं तेन प्रहिता ये सौरता मन्त्रास्तैः शौण्डैः प्रगल्भैः अनङ्गस्य बाणैर्गणतुल्यकरणैः कामकलाभिः षोडश-सहस्रं पत्न्यः विमथितुं क्षोभयितुं न शोकुः पत्नीनां चिच्छक्तिवृत्तिवत्तात्तासां कामकला अप्यप्राकृत्यन्मय्य एव तामिरप्यवशीकार-दर्शनादलिप्त एव त्वं किं च पारिजाताद्याहरणज्ञापितवशोकारदर्शनात् ताश्च कदाचित्तासां चिद्धिशेषप्रेममय्योऽपि भवन्तीत्युज्ज्वल-नीलमणौ प्रतिपादितं ततश्च त्वं प्रेमवश्य एव नतु प्राकृताप्राकृतकामवश्य इति भावः । यद्वा विमथितुं ब्रजसुन्दर्य इव विशेषेण मथितुं न शोकुः किन्तु यावांस्तत्र प्रेमांशस्तावदेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ यद्यपि त्वमेवमलिप्तस्तथापि तव लीलामृतं चरणामृतं च संसारबन्धाल्लोकान्मोचयत्येवेत्याहुः । विभ्य इति । तव अमृतरूपा याः कथास्ता एव उद्वहाः पुण्यनद्यः पदावनेजसरितो गङ्गाश्च शमलान्यविद्यामालिन्यानि हन्तुं विभ्यः समर्थाः केन प्रकारेण आनुश्रवं गुरोरुच्चारणमनुश्रूयन्त इत्यनुश्रवाः पुराणाद्यास्तत्र भवं लीलामृतन्तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं तीर्थं च अङ्गसङ्गैः एवं शुचिषद्ः शुद्धचेष्टाजनाः तीर्थद्वयमुपस्पृशन्ति अधिकं सेवन्ते ॥ १९-२० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्थितिहेतुत्वमुपादयन्ति । तदिति । तत्तस्मिन् आण्डकोशे तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जङ्गमस्य भवान् अधीशः स्थितिकर्त्ता अधीशत्वे हेतुमाहुः । यत् यस्माद्धेतोः “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः” इति स्मृतेः भक्तरूपनीतान् अर्थान् जुषन् जुषमाणोऽपि हे हृषीकपते उत्था प्रवृत्ता गुणविक्रिया त्रिगुणसृष्टिर्यया मायया तथा न लिप्तस्त्वम् परमेश्वरात्त्वतोऽन्ये ये जीवास्ते तु “ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः” इति स्मृतेः स्वतः परिहृतात् मायालेशाद्विषयजोषणाद्विभ्यति अतोऽधीशोऽसि त्वम् ॥ १७ ॥ हृषीकपतित्वं विवृण्वन्ति । स्मायेति । स्मायो मन्दहासस्तेन सहितोऽवलोकः तिर्यक्प्रेक्षणं तस्य लवेन दर्शितो यो भाव आशयः तेन हारि मनोहरं यद्भ्रमण्डलं तेन प्रहिताः प्रयुक्ताः ये सुरतेर्भावाः सौरता मन्त्राः तैः शौण्डैः कामिजनपराभवे प्रगल्भैः अनङ्गबाणैर्मदनशरैः करणैरालिङ्गनादिलक्षणैः साधनैः षोडशसहस्रपत्न्यः यस्येन्द्रियं मनः विमथितुं विलोडयितुं जेतुं न विभ्यः न समर्थाः बभूवुः ॥ १८ ॥ अविभ्योत्वं विवृण्वन्ति । विभ्य इति । तव नास्ति मृतं मरणं याभिस्ताः मुक्तिप्रदाः याः कथाः ता एव उद्वहाः मुक्तिप्रदशास्त्ररूपाः नद्य इत्यर्थः । तथा पादावनेजसरितः चरणकमलप्रक्षालनोद्वहाः श्रीगङ्गाद्याः त्रिलोकायाः शमलानि हन्तुं विभ्यः समर्था भवन्ति नदीद्वयसेवनप्रकारं तदधिकारिणश्चाहुः गुरुच्चारणादनु अनन्तरं श्रूयते इत्यनुश्रवं तदेवानुश्रवमुपनिषदादिशास्त्ररूपम् श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं चाङ्गसङ्गैः एवं तीर्थद्वयं शुचौ सीदन्तीति तथा गङ्गादितोर्थवासिनो वेदान्तश्रवणमननाद्यर्थं गुरुसमीपवर्तिनश्च उपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ विबुधैर्देवैः सह सेशः ईशेन शिवेन सहितः ॥ २०-२१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं जगज्जन्महेतुत्वमुक्तत्रा तत्साक्षित्वमन्तर्यामित्वेन पालकत्वं चाह तदिति । यत् यस्मात् मायया प्रकृत्य उत्था उज्जम्भिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तयोपनीतान् अर्थान् शब्दादिविषयान् जुषन् जुषमाणो दूरादेव साक्षितया अनुभवन्नपि तैर्न लिप्तस्तेष्वनासक्तस्त्वम् । तत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हृषीकपते इन्द्रियप्रवर्त्तकेति । ये त्वन्ये जीवास्ते स्वतः परिहृतात् अप्यासप्राप्तत्वे वस्तुतः सम्बन्धरहितादपि विषयवर्गात् विभ्यन्ति-नरकादिभयं प्राप्नुवन्ति । तत्तस्मात् तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जङ्गमस्य च भवानेवाधीशो नियन्ता, इश्वर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमेव स्पष्टयन्ति स्मायेति । स्मायावलोको मन्दस्मितविलासितो-वलोकस्तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायविशेषस्तेन मनोहारि यद्भ्रमण्डलं तेन प्रहिताः प्रेषिता ये सौरतमन्त्राः सुरतालापास्तैः शौण्डैः प्रगल्भैः अनङ्गस्य कामस्य बाणैः सम्मोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यो यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं न विभ्यो न समर्था बभूवुः स भवान् कापि लिप्त इति पूर्वणैवान्वयः ॥ १८ ॥ “एतदीशानमीशस्य प्रकृति-स्थोऽपि तद्गुणैः । न युज्यते सदात्मस्थैः” इत्युक्तलक्षणपरमेश्वरत्वादेव तवामृतरूपा मधुरा जन्ममरणादिनिवर्तिका या कथा तदेव

उदमुदकं वहन्तीति तथाभूताः कीर्तिनयः । तथा पादावनेजसरितो गङ्गाद्याश्च त्रिलोक्याः तत्रस्थप्राणिजातस्य शमलानि पापानि हन्तुं विभ्यः समर्थाः अत एव शुचिषदः शुचये आत्मविशुद्धयर्थं सीदन्ति क्षिरयन्ति प्रयतन्ते ते विशुद्धिकामाः । आनुश्रवं गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इति अनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं नद्यात्मकं चाङ्गसङ्गैरेव ते तव कीर्तिद्वयमुपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ सेशः ईरोन रुद्रेण सहितः शतधृतिर्ब्रह्मा विबुधैः सहेत्येवं हरिमभिष्टूय प्रणम्य चाम्बरमाश्रितः गगनस्थस्तमभ्यभाषत ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथोदयहेतोः पाश्चात्यं स्थितिहेतुत्वमुपपादयन्ति । तदिति ! तत्ततः, उदयहेतुत्वान्तरमित्यर्थः । तस्थुषश्च स्यावरस्यापि, जगतश्च जङ्गमस्यापि, सृष्टस्य चराचरात्मकस्य जगत इत्यर्थः । भवान् अधीशः, अधीशत्वं चात्रान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वं विष्णवाद्यवताररूपेण पालकत्वमनिष्टपरिहारेष्टप्राप्णात्मकं च, इदमेव हि स्थितिहेतुत्वम् । एवमेतदधीशत्वं बहिरवतारवद्विष्णु-कृत्यमनन्तर्यामिकृत्यं च । तत्राद्यकृत्यमुक्तवान्तर्यामिकृत्यमाह । यन्मायया यस्य तवान्तर्यामिणो मायया तत्तज्जीवकर्मानुगुण-संकल्पेन उत्था विजृम्भिता या गुणविक्रिया गुणपरिणामात्मकेन्द्रियवृत्तिस्तयोपनोतास्तान्, अर्थान् शब्दादिविषयान्, जुषन् अभ्यारोपितप्रेषणोऽत्र जुषिः । परस्मैपदमार्यम् । जोषयन्, अनुभावयन्नित्यर्थः । यद्वालीलारसौपयिकतया जीवद्वारा अनुभवज्जि-त्यर्थः । अपिः अथापि, न लिप्तः । पुण्यापुण्याभ्यामिति शेषः । अकर्मवश्यत्वादिति भावः । हे हृषीकपते, हृषीकाणीन्द्रियाणि तत्पतित्वं तद्वशीकर्तृत्वं तद्व्यतिरिक्तास्तु नैवविधा इत्याहुः । येऽन्ये इति । ये, अन्ये त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वे जीवा योगिनो वा, स्वतः परिहृतात् त्यक्ताद्विषयजोषणात्, बिभ्यति स्म । वासनामात्रेण बद्धयन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ हृषीकपतित्वमस्मिन्नेवावतारे प्रसिद्धमित्याहुः । स्मायेति । स्मायावलोक्यो मन्दस्मितविलसितोऽवलोकः स्मेरावलोक्येति पाठेऽपि स एवार्थः । तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायविशेषस्तेन हारि मनोहारि यत् । यत् भूमण्डलं तेन प्रहिता ये सौरतमन्त्राः सुरतालापास्तैः शौण्डैः प्रगल्भैः, अनङ्गबाणैः समोहनैः शरैः, करणैः कमलकलाभिः, षोडशसहस्रं त्वपि, पत्न्यः यस्य तव, इन्द्रियं मनः, विमथितुं क्षोभयितुं, वशीकर्तृमिति यावत् । न बिभ्यः न समर्था बभूवुः । त्वं तु सर्ववशीति भावः । तथा च श्रुतिः । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति ॥ १॥ ॥ किं वक्तव्यमर्थान् जुषन्नपि न लिप्त इति यतस्त्वच्चरित्रचरणोदकमेव निर्लेपतामावहते इत्याहुः । विभ्य इति । उदवहाशब्दो नद्यां रुढः । तव अमृतकथाः अमृततुल्याः याः कथास्ता एव उदवहा नद्यः, तथा पादावनेजसरितः पादप्रक्षालनजलात्मिकाः गङ्गाद्याः सरितश्च, त्रिलोक्याः शमलानि दुरितानि, हन्तुं निवर्त्तयितुं, विभ्यः समर्थाः, यत एवमत एव, शुचये आत्मविशुद्धयर्थं सीदन्ति क्षिरयन्तीति शुचिषदः विशुद्धिकामा ये पुरुषा इत्यर्थः । ते तव, गुरुचचारणमनुश्रूयते इति अनुश्रवो वेदस्तत्र भवमानुश्रवं वेदगीत कीर्तिरूपं तीर्थमित्यर्थः । श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः, अङ्घ्रिजं गाङ्गं तीर्थं तु, अङ्गसङ्गैर-वगाहनपूर्वं कृतैः स्नानादिभिः, इत्येवं, तीर्थद्वयं, उपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ इतीति । अम्बरमाकाशं, आश्रितः शतधृतिः ब्रह्मा, शेषैः स्वापेक्षया शेषभूतैः, विबुधैर्देवैः सह, हरिं श्रीकृष्णं, इत्येवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अभिष्टूय स्तुत्वा, प्रणम्य पुनर्नमस्कृत्य, गोविन्दं श्रीकृष्णं, अभ्यभाषतोवाच ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये हृषीकेश ! आप समस्त चराचर जगत् के अधीश्वर हैं । यही कारण है कि माया की गुण-विषमता के कारण बनने वाले विभिन्न पदार्थों का उपभोग करते हुए भी आप उनमें लिप्त नहीं होते । यह केवल आपकी ही बात है । आपके अतिरिक्त दूसरे तो स्वयं उनका त्याग करके भी उन विषयों से डरते रहते हैं ॥ १७ ॥ सोलह हजार से अधिक रानियाँ आपके साथ रहती हैं । वे सब अपनी मन्द-मन्द मुसकान और तिरछी चितवन से युक्त मनोहर भौंहों के इशारे से और सुरतालापों से प्रौढ़ सम्मोहक कामबाण चलाती हैं और कामकलाकी विविध रीतियों से आपका मन आकर्षित करना चाहती हैं; परन्तु फिर भी वे अपने परिपुष्ट कामबाणों से आपका मन तनिक भी न डिगा सकीं, वे असफल ही रहीं ॥ १८ ॥ आपने त्रिलोकी की पाप-राशिको धो बहाने के लिये दो प्रकार की पवित्र नदियाँ बहा रक्खी हैं—एक तो आपकी अमृतमयी लीला से भरी कथानदी और दूसरी आपके पाद-प्रक्षालन के जल से भरी गङ्गाजी । अतः सत्सङ्गसेवी विवेकीजन कानों के द्वारा आपकी कथा-नदी में और शरीर के द्वारा गङ्गाजी में गोता लगाकर दोनों ही तीर्थों का सेवन करते हैं और अपने पाप-ताप मिटा देते हैं ॥ १९ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! समस्त देवताओं और भगवान् शङ्कर के साथ ब्रह्माजी ने इस प्रकार भगवान् की स्तुति की इसके बाद वे प्रणाम करके अपने धाममें जाने के लिये आकाश में स्थित होकर भगवान् से इस प्रकार कहने लगे ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच

भूमेर्भारावताराय 'पुरा विज्ञापितः प्रभो । त्वमस्माभिश्शेषात्मस्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥
धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु वै त्वया । कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥
अवतीर्य यदोर्वशे बिभ्रद् रूपमनुत्तमम् । कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥
यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ । शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यञ्जसा तमः ॥ २४ ॥
यदुर्वशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम । शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशधिकं प्रभो ॥ २५ ॥
नाधुना तेऽखिलाधार देवकार्यावशेषितम् । कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥
ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे । सलोकाँल्लोकपालान् नः पाहि वैकुण्ठकिङ्करान् ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच

अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर । कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रभो अशेषात्मन् पुरा अस्माभिः त्वं भूमेः भारावताराय विज्ञापितः तत् तथा एव उपपादितम् ॥ २१ ॥
सत्यसन्धेषु सत्सु त्वया धर्मः स्थापितः सर्वलोकमलापहा कीर्तिः दिक्षु विक्षिप्ता ॥ २२ ॥ यदोः वंशे अवतीर्य अनुत्तमम् रूपं बिभ्रत्
जगतः हिताय उद्दामवृत्तानि कर्माणि अकृथाः ॥ २३ ॥ ईश यानि ते चरितानि कलौ मनुष्याः शृण्वन्तः कीर्तयन्तः च अञ्जसा
तमः तरिष्यन्ति ॥ २४ ॥ पुरुषोत्तम प्रभो यदुर्वशे अवतीर्णस्य भवतः पञ्चविंशधिकं शरच्छतं व्यतीयाय ॥ २५ ॥ अखिलाधार
अधुना देवकार्यावशेषितं नः इदं कुलं विप्रशापेन नष्टप्रायम् अभूत् ॥ २६ ॥ ततः यदि मन्यसे परमं स्वधाम विशस्व स लोकान्
लोकपालान् वैकुण्ठकिङ्करान् नः पाहि ॥ २७ ॥ विबुधेश्वर (त्वम्) यत् आत्थ एतद् मे अवधारितम् वः अखिलं कार्यं कृतं भूमेः
भारः अवतारितः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ उद्दामानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि कर्माणि ॥ २३-२८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तद्भूमिभारावतरणम् । यथा प्रार्थितं तथैव प्रार्थनानतिक्रमेण । भूमेरिति युग्मकम् । ननु युष्माभिः श्रीरोदशाय्येव
विज्ञापितो न त्वहं तत्राह—हे अशेषात्मन् हे सर्वावतारावतारिस्वरूप तस्यापि त्वत्सरूपत्वादित्यर्थः । यद्वा—भूम्यादीनां दुःखं
ज्ञात्वैवेत्यर्थः । तद्विज्ञापनम् । तथैव विज्ञप्त्यनुरोधेनैव । प्रभो इति तत्सम्पादनसामर्थ्यमाह ॥ २१ ॥ सत्यसन्धेषु सत्यप्रतिज्ञेषु ॥ २२ ॥
उद्दामानि उत्कटानि । अकृथाः कृतवानसि । बिभ्रजगति दर्शयन् । यानीति यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षत्वम् ॥ २३ ॥
ते तरिष्यतीति शोडयम् । अंधसेति—श्रवणकीर्तनयोः स्वतः पुरुषार्थत्वम्, तरणस्यानुषंगिकत्वं चोक्तम् ॥ २४ ॥ पञ्चविंशधिकं
पञ्चविंशत्युत्तमधिकम् । तदुक्तम्—“वत्सराणां शतं चैव ऋतूनां पञ्चविंशकम् । अवतीर्णस्य कृष्णस्य यदा प्रागात्तदा हरिम् । स्वस्थान-
गमनापेक्षी ब्रह्मा तुष्टाव सामरः ।” इति पुराणांतरमाह विजयध्वजः । विवक्षितमाह—यदुर्वश इति ॥ २५ ॥ अवशिष्टदेवकार्या-
पेक्षयापि न स्थेयमिति चेत्तत्राह—नाधुनेति । यदुकुलमवशिष्टमपेक्षयापि न स्थेयमित्याह—कुलं चेति ॥ २६ ॥ यादवानां
देवत्वान्तत्स्थितौ कलेरप्रवेशान्तस्य चापेक्षितत्वात्कुलसंहारार्थं किञ्चित्कालं स्थित्यपेक्षायां तत्कृत्वा झटिति स्वधाम प्रवेष्टव्यमित्या-
शयेनाह । तदुक्तं च—“संवत्सरद्वयं तत्र पश्चात्स्थित्वा जनार्दनः । अभिपेदे परं स्थानं चातुर्मासाधिकं पुनः” । इति तीर्थः । यतो
देवकार्यान्वशेषस्ततो हेतोः स्वधाम प्रपञ्चागोचरोभूतं द्वारकाया एवाप्रकटप्रकाशं स्वयं भगवत्कृष्णरूपेण प्रविश, वैकुण्ठश्चेतद्दीपादिकं
तु नारायणादिस्वरूपेण सर्वाशमादायावतीर्णत्वात् । श्रीविष्णुरूपेण तु—“सलोकाँल्लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठकिङ्करान्” नानावैकुण्ठ-
नाथरूपैश्च वैकुण्ठकिङ्करान्पाहीति ॥ २७ ॥ अवधारितं निश्चितम् ॥ २८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

भूमेरिति । हे प्रभो ! हे अशेषात्मन् सर्वात्मन् ! पुरास्माभिः त्वं भूमेर्भारावताराय विज्ञापितः अभूः । तदस्मद्विज्ञापितं तथैव यथा विज्ञापनमुपपादितं त्वया संपादितम् ॥ २१ ॥ धर्म इति । सत्ये सन्धा अभिसन्धिर्येषां तेषु त्वया धर्मश्च स्थापितः तथा सर्वेषां लोकानां श्रवणकीर्तनादिपराणां जनानां मलं पापमपहन्तीति तथाभूता स्वकीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ अवतीर्येति । न विद्यते उत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं रूपं वपुर्विभ्रत विभ्राणो यदोर्वशोऽवतीर्य जगतो हिताय उद्दामानि उत्कटानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि कर्माणि अकृथाः त्वं कृतवानसि ॥ २३ ॥ यानीति । हे ईश ! साधवो मनुष्या यानि ते तव चरितानि तानि शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्चाञ्जसा अनयासेनैव कलियुगे तमः अज्ञानं तरिष्यन्ति ॥ २४ ॥ यदुवंश इति । हे पुरुषोत्तम ! हे प्रभो ! यदुवंशोऽवतीर्णस्य भवतः पञ्चविंशाधिकम् । तिलोपशृङ्गान्दसः । शरच्छतं व्यतीयाय व्यतिक्रान्तमभूत् ॥ २५ ॥ नेति । हे अखिलाधार ! अधुना देवकार्येऽत्रशेषितं नास्ति इदं कुलं च विप्रश्रापेन नष्टप्रायमभूत् ॥ २६ ॥ तत इति । हे वैकुण्ठ ! ततः तस्मात् अवतारकार्यस्य सिद्धत्वात् यदि मन्यसे इच्छसि तर्हि परमं सर्वोत्कृष्टं स्वधाम वैकुण्ठं विशस्व याहि । तद्वार्षः । लोकैः सहितान् किङ्करान्नोऽस्मान् लोकपालान् पाहि । अस्मल्लोकगमनेनास्मत्पूजाग्रहणेनास्मान्कृतार्थीकुर्वन्नेव स्वलोकं याहि । संस्तुत इति । हे राजन् ! एवं ब्रह्मादिभिः विबुधैः मायया मनुजः वस्तुतस्त्वखिलेश्वरो भगवान् कृष्णः संस्तुतः स्तुतिपूर्वकं विज्ञापितः तद्विज्ञापनं प्रतिनन्द्य तान्विबुधानाह स्म ॥ २७ ॥ अवधारितमिति । हे विबुधेश्वर ब्रह्मन् ! सर्वं कार्यं निष्पन्नमिति यदात्थ त्वं कथयसि तदेतत् मे मयाऽवधारितं निश्चितमेव वो युष्माकमखिलं कार्यं कृतम् । यतो भूमेर्भारोऽवतारितः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

भूमेरिति युग्मकम् अशेषात्मन्निति सर्वान्तर्यामित्वेन भूम्यादीनां दुःखं ज्ञात्वैवेत्यर्थः । तद्विज्ञापनं त्वया तथैवोपपादितं सत्यसन्धेषु सत्यप्रतिज्ञेषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ विभ्रज्जगति दर्शयन् ॥ २२ ॥ यानीति । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानुपेक्षत्वं साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतमितिवत् अञ्जसेति श्रवणकीर्तनयोः स्वतः पुरुषार्थत्वं तरणस्यानुपेक्षित्वं चोक्तम् ॥ २४ ॥ विवक्षितमाह । यदुवंश इति ॥ २५ ॥ नष्टप्रायमदर्शनप्राप्तप्रायम् ॥ २६ ॥ ततो हेतोः स्वधाम प्रापञ्चिकाप्रकटीभूतं द्वारकाया एवाप्रकटप्रकाशं स्वयं भगवत्कृष्णरूपेण प्रविश स्वांशविष्णुरूपेण तु सलोकांल्लोकपालान्नः पाहि नानावैकुण्ठनाथैः स्वविलासैश्च वैकुण्ठकिङ्करान् पाहीति सर्वांशमादायावतीर्णत्वात् ॥ २७ ॥ अवधारितं श्रुतम् अखिलं दैत्यसंहारादि ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवाह सप्तभिः । भूमेरिति । हे अशेषात्मन् ! समस्तचिदचिदन्तरात्मन् ! तदस्मद्विज्ञापितं तथैव यथाविज्ञापनम् उपपादितं साधितम् ॥ २१ ॥ सत्ये धर्मे इति सन्धाभिसन्धिर्येषां तेषु सत्सु सर्वेषां लोकानां जनानां शृण्वतां वदतां च मलमपहन्तीति तथा सा कीर्तिर्दिक्षु विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ अवतीर्येति । न विद्यते उत्तमं यस्मात्तद्रूपं वपुर्विभ्रद्विभ्राणः जगतो हिताय श्रेयः साधनाय उद्दामानि उदाराणि वृत्तानि वार्त्ताः येषु तानि उदारकथाविषयमर्भाणीत्यर्थः । तानि कर्माण्यकृथाः कृतवानसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ जगतो हितायाकृथा इत्येतदेवोपपादयन्ति । यानीति ! हे ईश ! ते तवाञ्जसा सुखेन तमः प्रकृतिं तत्कार्यं संसारमित्यर्थः तरिष्यन्ति ॥ २४ ॥ यदुवंश इति । हे पुरुषोत्तम ! हे विभो ! पञ्चविंशाधिकं शरच्छतं वर्षशतं व्यतीयाय व्यतिक्रान्तमभूत् ॥ २५ ॥ ततः किमत आह । नेति । हेऽखिलाधार ! तव देवकार्यवशेषितमनशेषितं देवकार्यमित्यर्थः । तत्कर्तव्यमधुना तव नास्तीदं कुलं यदुकुलं नष्टप्रायं नष्टवत् ॥ २६ ॥ ततोऽपि किमत आह । तत इति । ततः अवतारप्रयोजनस्य वृत्तत्वादधुना परमं सर्वोत्कृष्टं स्वधाम स्वस्थानं परमं पदं श्रयस्व तत्स्वधाम न वयं विधातुं प्रभवा इति भावः । हे वैकुण्ठ ! लोकैः सहितान् किङ्करान् स्मान् लोकपालान् योहि वैकुण्ठस्य तव किङ्करानिति वा किङ्करविज्ञापनानुवर्त्तनमेव तत्पालनमिति भावः ॥ २७ ॥ संस्तुत इति । पद्मजादिभिर्ब्रह्मादिभिर्विबुधैरित्थं संस्तुतः स्तुतिपूर्वकं विज्ञापितः भगवान्मायामनुजः स्वसङ्कल्पोपात्तमनुजावतारः प्रतिनन्द्य तादृज्ज्ञापनमभिनन्द्य हे राजंस्तान् विबुधानाह । तदेवाह । अवधारितमिति । हे विबुधेश्वर ब्रह्मन्नेतन्मे मयाऽवधारितं विचार्य निश्चितं किन्तत् । यत्त्वमात्थ उक्तवानास तदेव स्पष्टयति । कृतमिति । वो युष्माकम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पञ्चविंशाधिकं पञ्चविंशत्यधिकं तदुक्तं “वत्सराणां शतं चैव ऋतूनां पञ्चविंशकम् । अवतीर्णस्य कृष्णस्य यदा प्रागात्तदा हरिम् । स्वस्थानगमनापेक्षो ब्रह्मा तुष्टाव सामर इति ॥ २५ ॥ अवशिष्टदेवकार्योपेक्षयापि न स्वयमित्याह । नाधुनेति । यदुकुलमवशिष्टमपेक्षयापि न स्थेयमित्याह । कुलं चेति ॥ २६ ॥ यादवानां देवत्वात्तत्स्थितौ कलेरप्रवेशात्तस्य चापेक्षितत्वात्तत्कुलसंहारार्थं किञ्चित्कालस्थित्यपेक्षायां तत्कृत्वा झटिति स्वधाम प्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह । ततः स्वधामेति । तदुक्तं च—संवत्सरद्वयं चैव पञ्चात्स्थित्वा जनार्दनः । अभिपेदे परं स्थानं चतुर्मासाधिकं पुनरिति ॥ २७ ॥ अवधारितं निश्चितम् ॥ २८ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भूमेरिति युग्मकम् । उपपादितं त्वयेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २१-२५ ॥ नष्टप्रायमदर्शनगततुल्यम् ॥ २६ ॥ स्वधाम प्रापश्चिद्वाप्रकटीभूतं द्वारकाया एव प्रकाशं श्रीकृष्णरूपेण प्रविश श्रीविष्णुरूपेण तु सलोकलोकपालान्नः पाहि नानावैकुण्ठनाथ-रूपेण वैकुण्ठकिङ्करान् पाहीति सर्वाशमादायावतीर्णत्वात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु युष्माभिः क्षीरोदशाग्येव विज्ञापितः नत्वाह । अशेषात्मन् हे सर्वावतारावतारिस्वरूप ! तस्यापि स्वरूपत्वादि-त्यर्थः ॥ २१ ॥ विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२-२४ ॥ शरच्छतं वर्षशतम् ॥ २५ ॥ न देवकार्यवशेषितं देवकार्यस्यावशेषो नास्त्यधुनेत्यर्थः । नष्टप्रायमन्तर्हितप्रायं नशेरदर्शनार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्वधाम प्रपञ्चागोचरीभूतं द्वारकायाः प्रकाशविशेषं कृष्ण-स्वरूपेण प्रविश वैकुण्ठश्चेतद्वोपादिकं तु नारायणादिस्वरूपेण सर्वाशमादायावतीर्णत्वात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ उद्दामानि अनुपमानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि ॥ २१-२७ ॥ अवधारितं निश्चितं स्वीकृतम् ॥ २८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अशेषात्मन् हे सर्वात्मन् हे प्रभो । तदस्मद्विज्ञापितं तथैव यथा विज्ञापनमुपपादितं त्वया सम्पादितम् ॥ २१ ॥ वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । सत्ये सन्धा अभिसंधियेषां तेषु त्वया धर्मश्च स्थापितः । तथा सर्वेषां लोकानां श्रवणकीर्त्तनादिपराणां जनानां मलं पापमपहन्तीति तथाभूता स्वकीतिश्च दिक्षु विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ न विद्यते उत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं रूपं वपुर्विभ्रत् विभ्रानो यदोर्वशेऽवतीर्थं जगतो हिताय उद्दामानि उत्कटानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि कर्माणि अकृथाः त्वं कृतवानसि ॥ २३ ॥ लोकहितत्वमेव दर्शयति—यानीति । ईश्वरत्वात् सर्वदोषपरिपूर्णं कलौ त्वमेव जनोद्धारि समर्थः स यदि तदुपायं न कुर्यात्तदा कस्याप्युद्धार एव न स्यादतो युक्तमेवैतदिति सूचयन् सम्बोधयति—ईशेति । साधवः सदाचारनिष्ठा मनुष्याः यानि ते तव चरितानि तानि शृण्वन्तः कीर्त्तयन्तश्चाञ्जसा अनायासेनैव कलियुगे तमः जन्ममरणादिसंसारकारणमज्ञानं तरिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अस्मत्प्रार्थनया पुरुषोत्तमो भूमौ स्थित इत्यस्माकं खेदो भवतीति सूचयन् सम्बोधयति—पुरुषोत्तमेति । तर्हि किमिति प्रार्थना कृतेत्यपेक्षायां कार्यस्यान्येन दुष्करत्वात् स्वामित्वाच्च भगवत इत्याशयेन पुनः सम्बोधयन्ति—प्रभो इति । यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पञ्चविंशाधिकं शरच्छतं व्यतीयाय व्यतिक्रान्तमभूत् ॥ २५ ॥ सर्वाधारस्य तव किमज्ञातं तथापि सेवकधर्मत्वाद्विज्ञप्तिरस्माकमुचितैवेति सूचयन् सम्बोधयति—अखिलाधारेति । देवकार्यमधुना नावशेषितं भूमिभारस्य निराकृतत्वात् । ननु यदुकुलमेव तद्धारभूतमस्तीत्याशङ्क्याह—कुलं चेति ॥ २६ ॥ हे वैकुण्ठ ततः तस्मात् अवतारकार्यस्य सिद्धत्वात् यदि मन्यसे इच्छसि तर्हि परमं सर्वोत्कृष्टं स्वधाम वैकुण्ठं विशस्व याहि । लोकैः सहितान् नोऽस्मान् लोकपालान् पाहि । अस्मल्लोकगमनेनास्मत्पूजाप्रहणेनास्मान् कृतार्थीकुर्वन्नेव स्वलोकं याहीत्यर्थः । एतच्च त्वयावश्यं कर्तव्यमिति सूचयन्नाह—किङ्करानिति ॥ २७ ॥ एवं ब्रह्मादिभिः विबुधैः मायामनुजः स्वेच्छागृहीतमनुष्यनाट्यः, वस्तुतस्त्वखिलेश्वरो भगवान् कृष्णः संस्तुतः स्तुतिपूर्वकं विज्ञापितः तद्विज्ञापनं प्रतिनन्द्य तान्विबुधानाहेत्यन्वयः । इदं च राजव्यवहारेऽपि प्रसिद्धमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भूमेरिति । हे अशेषात्मन् समस्तचिदचिदन्तरात्मन्, पुरा त्वम्, अस्माभिः, भूमेः, भारवताराय विज्ञापितः । हे प्रभो, तदस्मद्विज्ञापितम्, तथैव यथाविज्ञापनमेव, उपपादितं साधितम् ॥ २१ ॥ धर्मेऽप्येति । हे कृष्ण, सत्ये संधा अभिसंधियेषां तेषु, सत्सु साधुजनेषु, त्वया धर्मः चापि, स्थापितः । वै सर्वेषां लोकानां जनानां मलं शृण्वतां वदतां चाधमपहन्तीति तथा सा, कीर्त्तिश्च, दिक्षु विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥ अवतीर्येति । हे हरे, यदोः वंशे अवतीर्थं, न विद्यते उत्तमं यस्मात्तत् रूपं वपुः, विभ्रत् सन्, जगतः हिताय श्रेयःसाधनाय, उद्दामान्युदागणि वृत्तानि विक्रमा वार्त्ता येषु तानि, उद्धारकथाविषयगर्भाणीत्यर्थः । कर्माणि, अकृथाः कृतवानसि ॥ २३ ॥ यानीति । हे ईश, ते तव यानि चरितानि, कलौ साधवः मनुष्याः, शृण्वन्तः कीर्त्तयन्तश्च, भविष्यन्ति । ते अञ्जसा सुखेन, तमः प्रकृतिं तत्कार्यं संसारं चेत्यर्थः । तरिष्यन्ति ॥ २४ ॥ यदुवंश इति । हे प्रभो, हे पुरुषोत्तम, यदुवंशे अवतीर्णस्य, भवतः पञ्चविंशाधिकम्, शरच्छतं वर्षशतम्, व्यतीयाय व्यतिक्रान्तमभूत् ॥ २५ ॥ ततः किमत आह । नाधुनेति । हे अखिलाधार अधुना, ते तव, देवकार्यावशेषितम्, अवशेषितं देवकार्यमित्यर्थः । न अस्ति । इदं कुलं च विप्रशापेन

नष्टप्रायम्, अभूत् ॥ २६ ॥ तत् इति । ततः अवतारप्रयोजनस्य वृत्तत्वादधुनेत्यर्थः । परमं सर्वोत्कृष्टम्, स्वधाम स्वस्थानम्, परमं स्वपदमित्यर्थः । विशस्व श्रयस्व । यदि मन्यसे तर्हि । न वयं त्वामाज्ञप्तुं प्रभव इति भावः । हे वैकुण्ठ, सलोकान् लोकैः सहितान्, किंकरान् लोकपालान् नोऽस्मान् पाहि । वैकुण्ठस्य तव किंकरानिति वा । किंकरविज्ञापनानुवर्त्तनमेव तत्पालनमिति भावः ॥ २७ ॥ संस्तुत इति । हे राजन्, पद्मजादिभिर्ब्रह्मादिभिः, विबुधैर्देवैः, इत्थं संस्तुतः स्तुतिपूर्वं विज्ञापितः, भगवान् मायामनुजः स्वसंकल्पोपात्तमनुजावतारः, ईश्वरः श्रोक्वणः, प्रतिनन्द्य तद्विज्ञापनमभिनन्द्य, तान् विबुधान्, आह ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्माजी ने कहा—सर्वोत्तम प्रभो ! पहले हम लोगों ने आप से अवतार लेकर पृथ्वी का भार उतारने के लिये प्रार्थना की थी सो वह काम आपने हमारी प्रार्थना के अनुसार ही यथोचितरूप से पूरा कर दिया ॥ २१ ॥ आपने सत्यपरायण साधुपुरुषों के कल्याणार्थ धर्मकी स्थापना भी कर दी और दसों दिशाओं में ऐसी कीर्ति फैला दी, जिसे सुन-सुनाकर सब लोग अपने मन का मैल मिटा देते हैं ॥ २२ ॥ आपने यह सर्वोत्तम रूप धारण करके यदुवंश में अवतार लिया और जगत् के हितके लिये उदारता और पराक्रम से भी अनेकों लीलाएँ की ॥ २३ ॥ प्रभो ! कलियुग में साधुस्वभाव मनुष्य आपकी इन लीलाओं का श्रवणकीर्तन करेंगे, वे सुगमता से ही इस अज्ञानरूप अन्धकार से पार हो जायेंगे ॥ २४ ॥ पुरुषोत्तम सर्वशक्तिमान् प्रभो ! आपको यदुवंश में अवतार ग्रहण किये एक सौ पचीस वर्ष बीत गये हैं ॥ २५ ॥ सर्वोधार ! अब हम लोगों का ऐसा कोई काम बाकी नहीं है, जिसे पूर्ण करने के लिये आपके यहाँ रहने की आवश्यकता हो । ब्राह्मणों के शाप के कारण आपका यह कुल भी एक प्रकार से नष्ट हो ही चुका है ॥ २६ ॥ इसलिये वैकुण्ठनाथ ! यदि आप उचित समझें तो अपने परम धाम में पधारिये और अपने सेवक हम लोकपालों का तथा हमारे लोकों का पालन-पोषण कीजिये ॥ २७ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा— ब्रह्माजी ! आप जैसा कहते हैं, मैं पहले से ही वैसा निश्चय कर चुका हूँ । मैंने आप लोगों का सब काम पूरा करके पृथ्वी का भार उतार दिया ॥ २८ ॥

तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् । लोकं जिघृक्षद् रुद्धं मे वेलयव महार्णवः ॥ २९ ॥

यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलम् । गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनङ्क्ष्यति ॥ ३० ॥

इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः । यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानघ ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयम्भूः प्रणिपत्य तम् । सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् लोकं जिघृक्षत् यत् इदं यादवकुलं महार्णवः वेलया इव मे रुद्धम् ॥ २९ ॥ (तत्) दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलं यदि असंहृत्य (अहम्) गन्ता अस्मि तथा उद्वेलेन अयं अनेन लोकः विनङ्क्ष्यति ॥ ३० ॥ इदानीं द्विजशापतः कुलस्य नाशः आरब्धः एतदन्ते अनघ ब्रह्मन् तव भवनं यास्यामि ॥ ३१ ॥ इति लोकनाथेन उक्तः स्वयम्भूः तं प्रणिपत्य देवगणैः सह देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

वीर्यशौर्ययुक्तया श्रिया ॥ २९ ॥ उद्वेलेन लङ्घितमर्यादेन ॥ ३० ॥ वैकुण्ठं यास्यंस्त्व भवनं यास्यामि ॥ ३१-३४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तर्हि कालक्षेपे किं कारणं तत्राह—तदिदमिति । लोकं विश्वं जिघृक्षत् अवमानादिभिर्जगद्प्रसनेच्छु । मे मया । रुद्धं निरुद्धमस्ति । वीर्यं बलिष्ठत्वम्, शौर्यं युद्धोत्साहस्तयोः श्रिया संपत्त्या उद्धतं हताह्वननादुद्धतमवध्यमित्यर्थः । लोकं जिघृक्षदन्तत्वाव्याप्तुमिच्छत् मयाऽचित्यशक्तिना द्वारकायामेव रुद्धमन्यथा सर्वभूलोकैः पर्याप्तमिति । ब्रजे गोपगोपीनामनंतयूथवत् अनंत-रूपायाश्चोराधाया देहोद्धूतत्वाद्गोपीनामानंत्यं तथैव ममानंतस्य देहोद्धूतत्वाद्गोपानामनंतमेव ध्येयं नात्र शंकावकाशः ॥ २९ ॥ अनुपसंहारे को दोष इति चेदहं अनेनेति । सतोपि यदुकुलस्योद्वेलेन युगधर्माद्विषयतोत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः—‘सतामपि कलौ प्राप्ते विकारो मनसो भवेत् । तस्माद्यद्वंश् संजह्ये नैते स्युः पापिनः खलु । पुनर्लोकविवृद्धयर्थमौत्तरेयादिकान् हरिः । आविश्य

रक्षामकरोज्जगतः पुरुषोत्तमः । स्वात्मनः सहायानेन पुरुषार्थोधिको भवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्या हि संजह्ने स्वकुलं विभुः । इति दीपिका—नन्वेतेषां ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यवृद्धोपसेविनां व्याप्त्या भद्रमेव भवेत्तत्राह—यदीति उद्धेलेन मद्भियोगा-
कर्तव्याकर्तव्यविचारलोपादुन्मत्तचेष्टेन । विश्वनाथस्तु—दृष्टानां मामकत्वेन धृताहंकाराणाम्, उद्धेलेनातिक्रान्तमर्याद-
समुद्रोपमेनेत्यर्थः । लोको भूर्लोकः । यद्यपि मत्परिकराणामेषां धार्मिकाणां यदूनां भारं पृथिवी न मन्यते तदपि तस्याः
स्वामिना मयाऽयं भारोऽवतारणीय एव सुकुमार्या वनिताया अति बहुतरभूषणभारो यथा तत्कालेनावतार्यते तथा । यद्यपि
स्पृहणीयवस्तुनो भारः सुसह एव तदप्यतिभारस्तु न सुसहो यथाऽकस्मात्प्राप्तोपि कनकराशिभारो गृध्नुना वणिजा दुर्वह एव
‘धृतरथचरणोभययाञ्चलद्गुः’ इति व्यासवर्णनात्तद्भारोपि पृथिव्या दुःसह एव दृष्ट इति ॥ ३० ॥ एतस्य यदुकुलसंहारस्यान्ते ।
अनघत्वात्तव त्वदीयभवनं यास्यामीत्यभिप्रायः । नाशोऽदर्शनं निगूढायां द्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः । एतस्य प्रवेशनस्यान्ते तव भवनं
विकुण्ठासुतरूपेण यास्यामि तदुपरिगं वैकुण्ठं यास्यन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इतीत्यम् । तं श्रीकृष्णम् । लोकनाथेनेति—लोकसंग्रहार्थं
ब्राह्मणशापवर्णनमुचितमिति भावः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदिदमिति । वीर्यं युद्धसामर्थ्यं शौर्यं युधि निर्भयत्वं श्रीः धनादिसम्पत् वीर्यशौर्ययुक्त्या श्रियोद्धतं वीर्यशौर्ययोः
श्रिया सम्पत्त्या उद्धतमिति वा अनिवार्यम् अत एव लोकं जिघृक्षत् नाशयितुमुद्युक्तं यदिदं यादवकुलं तन्मे मया सर्वतः प्रतिरुद्धम् ।
यथा वेलया महार्णवे रुध्यते तथेति ॥ २९ ॥ यदीति । तत् दृष्टानां गर्वितानां यदूनां विपुलं कुलं यद्यसंहृत्यहमस्मात्लोकाल्लोकान्तरं
गन्ताऽस्मि गमिष्यामि तदोद्धेलेन उल्लङ्घितमर्यादेनानेन यदुकुलेनायं सर्वोऽपि लोको विनङ्क्ष्यति ॥ ३० ॥ इदानीमिति । इदानीं
द्विजशापादस्य कुलस्य नाशः आरब्धः अतः हे अनघ ! हे ब्रह्मन् ! एतस्य यदुकुलस्यान्ते नाशे जाते सति वैकुण्ठं यास्यन् तव
भवनमपि यास्यामि ॥ ३१ ॥ इतीति । लोकनाथेन कृष्णेमेत्येवमुक्तः स्वयंभूः ब्रह्मा तं कृष्णं प्रणिपत्य देवगणैः सह स्वधाम
सत्यलोकं समपद्यत समगात् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

वीर्येत्यत्रैकवद्भावे क्लीबत्वं स्यादतो वीर्यशौर्ययुक्तयेति व्याख्यातम् उद्धतमवध्यं लोकं जगदेव जिघृक्षत् अनन्तत्वेन
प्राप्तुमिच्छत् ॥ २९ ॥ लङ्घितमर्यादेनेति । मद्भियोगादुन्मत्तचेष्टत्वेन कर्तव्याकर्तव्यविचारलोपात् ॥ ३० ॥ नाशोऽदर्शनम्
अप्रकटद्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः । एतस्य प्रवेशनस्यान्ते विकुण्ठासुतरूपेण वैकुण्ठं यास्यन् ॥ ३१ ॥ लोकनाथेनेति । लोकसंग्रहार्थं
ब्राह्मणशापवर्णनमुचितमिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तर्ह्यधुना विज्ञापितमवधारयेत्यत आह । तदिदमिति । तत्तथापीदं यादवकुलं वीर्यादिभिरुद्धतमनिवार्यं वीर्यं पराभिभव-
सामर्थ्यं शौर्यं युद्धे स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यं श्रीर्धनादिसम्पत् ततः किमत आह । लोकं दिक्षक्षत्राशयितुमुद्युक्तं मे मया वेलया
महार्णवं इव रुद्धं निवारितम् ॥ २९ ॥ ततो यदि कुलमसंहृत्य गन्ताऽस्मि गमिष्यामि तर्ह्यनेन कुलेनायं लोक उद्धेलेन उल्लङ्घितमर्यादेन
यदुकुलेन विनङ्क्ष्यति विनष्टो भविष्यति उद्धेलेनेवेति पाठे उद्धेलेन वेलामतिक्रान्तेन महार्णवेन यथा नङ्क्ष्यति तद्वदनेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥
कदा तर्हि संहरिष्यसीत्यत्राह । इदानीमिति । द्विजशापात्राज्ञ आरब्ध एव नङ्क्ष्यति वस्त्ववतिष्ठते किन्वाश्वेव निरवशेषं
विनश्यतीति भावः । हेऽनघ ! एतदन्ते कुलनाशान्ते हे ब्रह्मन् ! तव भवनं यास्यामि श्रीवैकुण्ठं यास्यंस्तव भवनं यास्या-
मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इतीति । लोकनाथेन श्रीकृष्णेनेत्यमुक्तस्तं कृष्णं प्रणिपत्य प्रणम्य देवगणैः सह स्वधाम स्वस्थानं सत्यलोकं
समपद्यत समगात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्हि कालक्षेपे किं कारणं तत्राह । तदिदमिति । मे और्ध्वलोकं जिघृक्षति प्राप्तुमिच्छति ॥ २९ ॥ अनुपसंहारे को दोष
इति तत्राह । अनेनेति । उल्लवणेन वीर्यशौर्यादिगुणैस्तीक्ष्णानेन यादवकुलेन सतो यदुकुलस्योल्बणं युगधर्माद्भविष्यतीत्यभि-
प्रायेणोक्तमाचार्यैः “सतामपि कलौ प्राप्ते विकारो मनसो भवेत् । तस्माद्यद्वं संजह्ने नैते स्युः पापिनस्त्विति । पुनर्लोकविबुद्धयर्थ-
मौत्तरेयादिकान्हरिः । आचिश्य रक्षामकरोज्जगतः पुरुषोत्तमः । स्वात्मना सहायानेन पुरुषार्थोऽधिको भवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्या च
संजह्ने स्वकुलं विभुः” इति ॥ ३० ॥ एतदन्ते एतस्य यदुकुलसंहारस्यान्ते तव प्रीत्यै भवनं यास्यामि ॥ ३१-३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

उद्धतमवध्यं लोकं जगदेव जिघृक्षत् अनन्तत्वात् प्राप्तुमिच्छत् ॥ २९ ॥ नन्वेतेषां ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनां व्याप्त्या सर्वत्र भद्रमेव भवेत् तत्राह । यदीति उद्धेलेन मद्धियोगादुन्मत्तचेष्टेन ॥ ३० ॥ नाशः अदर्शनं निगूढायां द्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः । एतस्य प्रवेशनस्यान्ते तव भवनं विकुण्ठासुतरूपेण यास्यामि तदुपरिगं तद्वैकुण्ठं यास्यनित्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वीर्यं बलिष्ठत्वं शौर्यं युद्धोत्साहः तयोः श्रिया सम्पत्त्या उद्धतं हतात् हननादुद्धतम् अवध्यमित्यर्थः । लोकं जिघृक्षत् अनन्तत्वाद्वाप्तुमिच्छत् मयाचिन्त्यशक्तिना द्वारकायामेव रुद्धमन्यथा सर्वभूलोकेऽपि मातुमन्यर्थाप्रमिति ॥ २९ ॥ दृप्तानां मामकत्वेन धृताहङ्काराणाम् उद्धेलेन अतिक्रान्तमन्यर्थादसमुद्रोपमेनेत्यर्थः । लोको भूलोकः यद्यपि मत्परिजनानामेषां परमधार्मिकाणां यदूनां भारं पृथ्वीभारं न मन्यते तदपि तस्याः स्वामिना मयाऽयम्भारोऽवतारणोऽय एव सुकुमार्या वनिताया अति बहुतरभूषणभारो यथा तत्कान्तेनावतार्यते तथा यद्यपि स्पृहणीयवस्तुनो भारः सुसह एव तदप्यतिभारस्तु न सुसहो यथाकस्मात् प्राप्नोऽपि कनकराशिभारो गृध्नुनापि वणिजा दुर्वह एव धृतरथचरणोभ्ययाच्चलद्गुरिति व्यासवर्णनात्तद्भारोऽपि पृथिव्या दुःसह एव दृष्ट इति ॥ ३० ॥ नाशोऽदर्शनं निगूढायां द्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः । एतस्य प्रवेशनस्यान्ते तव भवनं विकुण्ठासुतरूपेण यास्यामि तदुपरिगं वैकुण्ठं यास्यन्निति सन्दर्भः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मे इदं यादवकुलं वीर्यशौर्ययुक्तया श्रिया ऊर्ध्वं लोकं जिघृक्षति परिभाष्य स्थातुमिच्छतीति फलितोऽर्थः ॥ २९ ॥ किञ्चायं लोकः अनेन कुलेनोद्धेलेन मनुष्ययोग्यतामतिक्रम्य वर्त्तमानेन विनङ्क्ष्यति देवलोकतुल्यतां प्राप्य मनुष्यलोकभावात् प्रचलिष्यतीत्यर्थः । तदा देवलोकमनुष्यलोकयोर्विशेषाभावः स्यादिति भावः । एतदन्ते यदुकुलसंहारान्ते स्वधाम यास्यन् तव भवनं यास्यामि ॥ ३०-३१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तद्वचनमाह-अवधारितमिति । हे विबुधेश्वर ब्रह्मन् सर्वं कार्यं निष्पन्नमिति यदात्थ कथयसि तदेतत् मे मयाऽवधारितं निश्चितमेव । तदाह-कृतमिति । वो युष्माकमखिलं कार्यं कृतम् । तत्र हेतुमाह-भूमेर्भारोऽवतारित इति ॥ २९ ॥ तर्हि मत्प्रार्थितं लोकगमनं कुर्वित्यत आह-यदीति । वीर्यं युद्धसामर्थ्यं, शौर्यं युद्धे निर्भयत्वम् । श्रीः धनादिसम्पत् । वीर्यशौर्ययुक्तया श्रियोद्धतं अनिवार्यम् । अत एव लोकं जिघृक्षत् नाशयितुमुद्युक्तं यदिदं यादवकुलं तन्मे मया सर्वतः प्रतिरुद्धम् । तत्र दृष्टान्तमाह-वेलया यथा महार्णवो रुध्यते तद्वदिति ॥ ३० ॥ तत् दृप्तानां गर्वितानां यदूनां विपुलं कुलं यद्यसंहृत्याहमस्माल्लोकाल्लोकान्तरं गन्तास्मि गमिष्यामि तदोद्धेलेन उलङ्घितमन्यार्थेनानेन यदुकुलेनायं सर्वोऽपि लोको विनङ्क्ष्यति ॥ ३१ ॥ कदा तर्हि संहरिष्यसीत्यत्राह-इदानीं द्विजशापादस्य कुलस्य नाशः आरब्धः अतः हे अनघ हे ब्रह्मन् एतस्य यदुकुलस्यान्ते नाशो जाते सति वैकुण्ठं यास्यन् तव भवनमपि यास्यामि ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । अवधारितमिति । हे विबुधेश्वर हे ब्रह्मन्, यदात्थ, एतत् भवता यदुक्तं तदित्यर्थः । मे मया, अवधारितं विचार्य निश्चितमेवास्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । कृतमिति । वो युष्माकं, अखिलं कार्यं, कृतम् । भूमेः भारः, अवतारितः ॥ २९ ॥ तर्हि अधुना विज्ञापितमवधारयेत्यत आह । तदिदमिति । तत्तथापि, इदं यादवकुलं, वीर्यपराभिभवसामर्थ्यं च शौर्यं युद्धे स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यं च तयोर्था श्रीस्तया, यद्वा वीर्यं च शौर्यं च श्रीर्धनादिसंपत्तत्समाहारेण, उद्धतम् । ततः किमत आह । लोकमिति । लोकं जिघृक्षत् लोकमपि नाशयितुमुद्युक्तमित्यर्थः । तत्तु, वेलया महार्णवः इव, मे मया, रुद्धं निवारितमस्ति ॥ ३० ॥ यदीति । यदि, दृप्तानां गर्विष्ठानां, यदूनां यादवानां, विपुलमतिमहत् कुलमन्वयं, असंहृत्य कुलस्य संहारमविधायेत्यर्थः । गन्तास्मि गमिष्यामि, तर्हि उद्धेलेन उलङ्घितमन्यार्थेन, अनेन यादवकुलेन अयं, लोकः, विनङ्क्ष्यति ॥ ३१ ॥ कदा तर्हि संहरिष्यसीत्यत आह । इदानीमिति । हे ब्रह्मन्, द्विजशापतः, इदानीं कुलस्य नाशः, आरब्धः । न ह्यारब्धनाशं वस्तु अवतिष्ठते किं त्वाश्वेव निरवशेषं विनश्यतीति भावः । हे अनघ, एतदन्ते कुलनाशान्ते, तव भवनं यास्यामि । मम धाम यावदयंस्तव भवनं यास्यामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

परन्तु अभी एक काम बाकी है; वह यह कि यदुवंशी बल-विक्रम, वीरता-शूरता और धन सम्पत्ति से उन्मत्त हो रहे हैं। ये सारी पृथ्वी को ग्रस लेने पर तुले हुए हैं इन्हें मैंने ठीक वैसे ही रोक रक्खा है, जैसे समुद्र को उसके तटकी भूमि ॥ २९ ॥ यदि मैं घमंडी उच्छृङ्खल यदुवंशियों का यह विशाल वंश नष्ट किये बिना ही चला जाऊँगा तो ये सब मर्यादाका उल्लङ्घन करके सारे लोकों का संहार कर डालेंगे ॥ ३० ॥ निष्पाप ब्रह्माजी ! अब ब्रह्मणों के शाप से इस वंश का नाश प्रारम्भ हो चुका है। इसका अन्त हो जाने पर मैं आपके धाममें होकर जाऊँगा ॥ ३१ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब अखिललोकाधिपति भगवान् श्रीकृष्णने इस प्रकार कहा, तब ब्रह्माजी ने उन्हें प्रणाम किया और देवताओं के साथ वे अपने धामको चले गये ॥ ३२ ॥

अथ तस्यां महोत्पातां द्वारवत्यां समुत्थितान् । विलोक्य भगवान् । यदुबुद्धान् समागतान् ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच

एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः । शापश्च नः कुलस्यासीद् ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ३४ ॥

न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः । प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामोऽद्यैव मा चिरम् ॥ ३५ ॥

यत्र स्नात्वा दक्षशापाद् गृहीतो यक्ष्मणोऽदुराट् । विमुक्तः किल्बिषात् सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ॥ ३६ ॥

वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितृन् सुरान् । भोजयित्वोऽशिजो विप्रान् नानागुणवतान्धसा ॥ ३७ ॥

तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोऽत्वा महान्ति वै । वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिर्विवाणवम् ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं भगवताऽऽदिष्टा यादवाः कुलनन्दन । गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान् समयूयुजन् ॥ ३९ ॥

तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितम् । दृष्ट्वाऽरिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥

त्रिविक्तं उपसङ्गम्य जगतामीश्वरेश्वरम् । प्रणम्य शिरसा पादौ पाञ्जलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ तस्यां द्वारवत्यां समुत्थितान् महोत्पातान् विलोक्य भगवान् समागतान् यदुबुद्धान् आह ॥ ३३ ॥ दुरत्ययः शापः नः कुलस्य ब्राह्मणेभ्यः आसीत् हि एते सुमहोत्पाताः इह सर्वतः व्युत्तिष्ठन्ति ॥ ३४ ॥ (अतः) आर्यकाः जिजीविषुभिः अस्माभिः इह न वस्तव्यम् अद्यैव प्रभासं यास्यामः तत् महापुण्यं तीर्थम् मा चिरम् ॥ ३५ ॥ दक्षशापत् यक्ष्मणा गृहीतः उदुराट् यत्र स्नात्वा किल्बिषात् विमुक्तः भूयः रुद्यः कलोदयं भेजे ॥ ३६ ॥ वयं तस्मिन् आप्लुत्य पितृन् सुरान् च तर्पयित्वा नानागुणवता अन्धसा अशिजः विप्रान् भोजयित्वा तेषु पात्रेषु महान्ति दानानि श्रद्धया उत्वा नौभिः अर्णवम् इव (तैः) दानैः वृजिनानि तरिष्यामः ॥ ३७-३८ ॥ कुलनन्दन एवं भगवता आदिष्टा यादवाः तीर्थं गन्तुं कृतधियः स्यन्दनान् समयूयुजन् ॥ ३९ ॥ राजन् घोराणि अरिष्टानि दृष्ट्वा भगवता उदितं श्रुत्वा तत् निरोक्ष्य नित्यं कृष्णम् अनुव्रतः उद्धवः जगताम् ईश्वरेश्वरम् त्रिविक्ते उपसङ्गम्य शिरसा पादौ प्रणम्य पाञ्जलिः तम् अभाषत ॥ ४०-४१ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

प्रभासं यास्याम इति वदतोऽयमभिप्रायः । एते देवांशाः स्वाधिकारानेवार्हन्ति न तु सद्योमोक्षम् । द्वारवत्यां मृता मुच्ये-
रन्तस्तादभ्युदयफलं प्रभासं नेष्यामीति ॥ ३५ ॥ दक्षशापाद्यक्ष्मणा रोगेण गृहीत उदुराट् चन्द्रो यत्र स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात्-
साद्रोगदुःखात्सद्यो विमुक्तः सन्भूयः कलवृद्धिं भेजे ॥ ३६ ॥ अशिजः कमनीयान् । अन्धसा अन्नेन ॥ ३७ ॥ उत्प्रेति । यथा
सुश्रेते बीजमुत बहुफलं भवति तथा दानं सत्पात्रे इति द्योतयति ॥ ३८-४१ ॥

१. प्राचीन प्रति में नहीं है । २. सर्वतः । ३. सुमहापुण्यम् । ४. कुलनन्दन । ५. ३५-३६ ॥ निर्विचित्रम् । ६. निर्विचित्रम् । ७. निर्विचित्रम् । ८. निर्विचित्रम् । ९. निर्विचित्रम् । १०. निर्विचित्रम् । ११. निर्विचित्रम् । १२. निर्विचित्रम् । १३. निर्विचित्रम् । १४. निर्विचित्रम् । १५. निर्विचित्रम् । १६. निर्विचित्रम् । १७. निर्विचित्रम् । १८. निर्विचित्रम् । १९. निर्विचित्रम् । २०. निर्विचित्रम् । २१. निर्विचित्रम् । २२. निर्विचित्रम् । २३. निर्विचित्रम् । २४. निर्विचित्रम् । २५. निर्विचित्रम् । २६. निर्विचित्रम् । २७. निर्विचित्रम् । २८. निर्विचित्रम् । २९. निर्विचित्रम् । ३०. निर्विचित्रम् । ३१. निर्विचित्रम् । ३२. निर्विचित्रम् । ३३. निर्विचित्रम् । ३४. निर्विचित्रम् । ३५. निर्विचित्रम् । ३६. निर्विचित्रम् । ३७. निर्विचित्रम् । ३८. निर्विचित्रम् । ३९. निर्विचित्रम् । ४०. निर्विचित्रम् । ४१. निर्विचित्रम् । ४२. निर्विचित्रम् । ४३. निर्विचित्रम् । ४४. निर्विचित्रम् । ४५. निर्विचित्रम् । ४६. निर्विचित्रम् । ४७. निर्विचित्रम् । ४८. निर्विचित्रम् । ४९. निर्विचित्रम् । ५०. निर्विचित्रम् । ५१. निर्विचित्रम् । ५२. निर्विचित्रम् । ५३. निर्विचित्रम् । ५४. निर्विचित्रम् । ५५. निर्विचित्रम् । ५६. निर्विचित्रम् । ५७. निर्विचित्रम् । ५८. निर्विचित्रम् । ५९. निर्विचित्रम् । ६०. निर्विचित्रम् । ६१. निर्विचित्रम् । ६२. निर्विचित्रम् । ६३. निर्विचित्रम् । ६४. निर्विचित्रम् । ६५. निर्विचित्रम् । ६६. निर्विचित्रम् । ६७. निर्विचित्रम् । ६८. निर्विचित्रम् । ६९. निर्विचित्रम् । ७०. निर्विचित्रम् । ७१. निर्विचित्रम् । ७२. निर्विचित्रम् । ७३. निर्विचित्रम् । ७४. निर्विचित्रम् । ७५. निर्विचित्रम् । ७६. निर्विचित्रम् । ७७. निर्विचित्रम् । ७८. निर्विचित्रम् । ७९. निर्विचित्रम् । ८०. निर्विचित्रम् । ८१. निर्विचित्रम् । ८२. निर्विचित्रम् । ८३. निर्विचित्रम् । ८४. निर्विचित्रम् । ८५. निर्विचित्रम् । ८६. निर्विचित्रम् । ८७. निर्विचित्रम् । ८८. निर्विचित्रम् । ८९. निर्विचित्रम् । ९०. निर्विचित्रम् । ९१. निर्विचित्रम् । ९२. निर्विचित्रम् । ९३. निर्विचित्रम् । ९४. निर्विचित्रम् । ९५. निर्विचित्रम् । ९६. निर्विचित्रम् । ९७. निर्विचित्रम् । ९८. निर्विचित्रम् । ९९. निर्विचित्रम् । १००. निर्विचित्रम् ।

चंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ ब्रह्मादि प्रार्थनोत्तरम् । महोत्पातान् धूमकेतूयत्रयोदशदिनपक्षभूकंपदिग्दाहादिरुगान् । 'त्रयोदशदिने पक्षे यादवा निधनं गताः' इत्युक्तेः । महोत्पातान्भगवदिच्छयैवाविर्भूतान् 'मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम्' इत्युक्तेस्तत्र तदसंभवात् ॥ ३३ ॥ एते धूमकेतूल्कापातसंख्याविकृतिरूपाः । इह द्वारकायाम् । दुरत्ययो दुर्लभ्यः ॥ ३४ ॥ 'ते मुक्ता ब्रह्म संयांति ये मृता द्वारकापुरे' इति द्वारकामाहात्म्योक्तेन तु सद्योमोक्षमिति । अभ्युदयः स्वर्गारोग्यादिः । अस्माभिरिति तेषां स्वसाम्यमेव निर्दिष्टम्, तत्र जिजीविषुभिरित्यात्मवदेव तेषामुत्पात्तनिरसनमभिप्रेतम् । तत्र व्याजमात्रं प्रभासमित्यादिमंगलरूपायां स्वपूर्याममंगलानुकरणमपि मा भूदित्यभिप्रायकं च । अनुकरणमात्रं च जिजीविषुभिरित्यनेनैव व्यजितमन्यथा श्रीभगवदंगीकारभंगः स्यात् । प्रभासमिति-मन्त्रित्यपरिकरैर्विशिष्टैव द्वारका सदा विराजतु तेषु प्रविष्टान्देवानेव यादवरूपान् अलक्षितं तेभ्यः सकाशाद्योगबलेन निष्कास्य प्रभासं नीत्वा तत्रैव तान्मायया मौसलसंप्रामं प्रापय्य स्वर्गं प्रस्थाप्य विकुंठासुतादिरूपोहमपि वैकुंठादिधामनि यास्यामि पूर्णस्वरूपेण तु सपरिकरोहं द्वारकायां सदैवास्येवेति भगवन्मनोगतं ज्ञेयमिति विश्वनाथः ॥ ३५ ॥ तदेवाह-यत्र प्रभासे । तीर्थस्य ब्रह्मशापशमनयोग्यतामाह-यत्रेति । अन्यथा श्रीभगवतो युक्तिभंगः स्यात् ॥ ३६ ॥ तस्मिन् प्रभासे । उशिजः वष्टेरौणादि इज् संप्रसारणश्च । कमनीयांस्तरोविद्यावृत्तयुतान् । नानागुणवता माधुर्यदर्शनीयस्पृश्यादित्वगुणयुक्तेन । नौकादृष्टान्तेन साधनेन तदेव द्रढयति-वयमिति युगमेकं । एतद्व्याख्याननिदानविवरणं श्रीकृष्णसंदर्भे सप्तदशोत्तरशततमवाक्यचूर्णिकामारभ्य चतुस्त्रिंशदुत्तरतात्पर्यग्रंथे दृश्यम् ॥ ३७ ॥ तेषु विप्रेषु । पात्रेषूक्तलक्षणेपु ॥ ३८ ॥ तीर्थं प्रभासम् ॥ ३९ ॥ तत्प्रभासयात्रोद्योगम् । भगवतोदितम्-शापश्च नः कुलस्य' इत्यारभ्य 'नोभिरिवार्णवम्' इत्यन्तेन । तन्निरिक्ष्येति पाठो न तु तानिति । तत्प्रभासयात्रोद्यमनं दृष्ट्वा पश्चाज्जयपरंपरयैव यदुभयो भगवतोदितम् 'एते वै इत्यादिपद्यपञ्चकं श्रुत्वा तस्माद्ग्रीकृत्यैव तेभ्यस्तेनोपदेशात् । घोरान्य-रिष्टानीति यद्यपि तन्न संभवति तथापि बहिर्दृष्ट्या तदाभासानेव दृष्ट्वा । विवक्ते रहसि ॥ ४० ॥ तं श्रीकृष्णम् ॥ ४१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ द्वारवत्या समुत्थितान्महोत्पातान् भगवदिच्छयैवाविर्भूतान् विलोक्य भगवान् यदुवृद्धान् ह स्म ॥ ३३ ॥ एत इति । दुरत्ययः अनुलब्धः शपो नोऽस्माकं कुलस्य ब्राह्मणेभ्य आसीत् । अत एते सुमहोत्पाताः इह सर्वतो व्युत्तिष्ठन्ति । तद्वभाव आर्षः ॥ ३४ ॥ न वस्तव्यमिति । अतः हे आर्यकाः ! जीवितुमिच्छद्भिरस्माभिरिह द्वारकायां न वस्तव्यं किं त्वद्यैव प्रभासं यास्यामः । यतस्तन्महापुण्यं तीर्थम् अतो मा चिरं गमनविलम्बं मा कुरुत । अत्रायमाशयः । एते देवांशाः स्वाधिकारानेवार्हन्ति न तु सद्यो मोक्षम् । द्वारवत्यां तु मृता मुच्येरन् । अतोऽभ्युदयफलं प्रभासं नेष्यामीति स्वमिपादाः । परे तु मत्परिकरैर्विशिष्टैव द्वारका सदा विराजतु तत्राहं सदाऽस्येव मत्परिकरेषु प्रविष्टान् देवान् योगबलेन गुप्तं निष्कास्य प्रभासं नीत्वा मौसलसंप्राममिषेण स्वर्गं प्रापयिष्यामीत्याशयमाहुः ॥ ३५ ॥ यत्रेति । दक्षशापाद्यक्षमणा क्षयरोगेण गृहीत उद्धुग्दचन्द्रो यत्र प्रभासे स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात् क्षयरोगाद्विमुक्तः सन् भूयः सद्य एव कलोदयं कलावृद्धिं भेजे ॥ ३६ ॥ वयमिति युगम् । वयमपि तस्मिन् तीर्थे आप्लुत्य स्नात्वा पितॄन् सुरांश्च तपयैयत्वा नानागुणवता षड्रसोपेतानान्धसा अन्नेन उशिजः कमनीयान् उत्तमान् विप्रान् भोजयित्वा तेषु पात्रेषु क्षेत्रेष्वेव बीजानि बहुफलायेति महादानान्युप्त्वा तेभ्यो दत्त्वा तैर्दानैर्बुजिनानि दुःखानि तरिष्यामः ॥ ३७-३८ ॥ एवमिति । हे कुरुनन्दन ! एवं भगवता आदिष्टा यादवाः तीर्थं प्रभासं गन्तुं कृतवियः स्यन्दनान् रथान् समयूयुजन् वाहैर्युक्तान् चक्रुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदिति युगम् । हे राजन् ! घोरानि अरिष्टानि उरगतान् दृष्ट्वा भगवता उदितम् उक्तं वचनं च श्रुत्वा तत् तेषां प्रभासगमनोद्योगं च निरीक्ष्य नित्यं कृष्णमनुव्रतः सेवमानः उद्धवः जगतामीश्वरेद्वरं श्रीकृष्णं विवक्ते एकान्ते उपसङ्गम्य शिरसा तत्पादौ प्राञ्जलिः संस्तमभाषत ॥ ४०-४१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अथ ब्रह्मणो विसर्जनानन्तरं महोत्पातानिति तु तदिच्छयैव अन्यथा 'मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनमिति तदसंभवात् ॥ ३३ ॥ सर्वतो दिव्यभौमदैहिकभेदेन न च प्रतिकारः कर्तुं शक्य इत्याह । शापश्चेति ॥ ३४ ॥ अस्माभिरिति । यदूनां स्वसाम्यमेवाभिप्रेतं जिजीविषुभिरिति स्वात्मवदेव तेषामुत्पात्तनिरसनमभिप्रेतम् एते यादवेष्वाविष्टाः द्वारवत्यां मृता मुच्येरन्निति उपलक्षणं मङ्गलरूपायां तस्यामङ्गलानुकरणमपि माभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तीर्थस्य ब्रह्मशापशमनयोग्यतामाह । यत्रेति ॥ ३६ ॥ वयमिति युगमकम् । तस्मिन् प्रभासे ॥ ३७-३८ ॥ भगवतेति । तदाह्वां कोऽन्यथा कुर्यादिति भावः । व्याजमयवाक्यश्रुत्या विस्मितं राजानं सान्त्वयति । कुरुनन्दनेति ॥ ३९ ॥ तन्निरिक्ष्येत्येव पाठो ननु तानिति तत् प्रभासमात्रोद्यमनं दृष्ट्वा पश्चाज्जयपरंपरयैव

यदुभ्यो भगवतोदितम् एते वै इत्यादि पद्यपञ्चकं श्रुत्वा तस्माद्गुप्तीकृत्यैव तेभ्यस्तेनोपदेशात् घोराण्यरिष्टानीति यद्यपि तन्न सम्भवति तथापि बहिर्दृष्ट्या तदाभासानेव दृष्ट्वा विविक्ते रहसि ॥ ४०-४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अन्धसा अन्नेन ॥ ३७-४० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथेति । अथ ब्रह्मगमनानन्तरं विलोक्य समागतान् यदुबुद्धानाहेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ तदेवाह । एत इति । शापश्चेति च एते यतः शाप आसीत्ततो महोत्पाता उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तर्हि किम्बधेयमित्यत्राह । न वस्तव्यमिति । हे आर्य्यकाः ! जीवितुमिच्छद्भिश्चेदस्माभिरिह पुरे न वस्तव्यं न स्थातव्यं किंत्वद्यैव प्रभासं यास्यामः माचिरं विलम्बं मा कुरुत ॥ ३५ ॥ तत्रापि विप्रशापोऽनिवार्य एवेत्यत आह । यत्रेति । उडुराच्च चन्द्रः दक्षशापात् यक्षमणा क्षययोगेण गृहीतो यत्र प्रभासे स्नात्वा स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात् यक्षमणो विमुक्तः सद्य एव पुनः कलोदयं लेभे प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥ अतो वयमपि तस्मिन् प्रभासे आप्लुत्य नानागुणवता षड्रोपेतेनान्धसा अन्नेन उशिजः कमनीयान् विप्रान् भोजयित्वा ॥ ३७ ॥ तेषु विप्ररूपेषु पात्रेषु महान्ति दानानि उपवेत्यनेन यथा सुक्षेत्रे बीजमुप्तं बहुफलं भवति तथा सत्पात्रे दानमपीति द्योदितं नौभिरर्णवमिव दानैर्वृजिनानि विप्रशापप्रयुक्त-दुःखानि तरिष्यामः ॥ ३८ ॥ एवमिति । एवं हे कुरुनन्दन ! तीर्थं प्रभासं गन्तुं कृतधियः स्यन्दनान् रथान् समययुजन्वाहै-र्युक्तांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदिति । हे राजन् ! भगवतोक्तं श्रुत्वा तदुद्योजनं निरीदय च घोराणि अरिष्टान्युत्पातान् दृष्ट्वा च नित्यं कृष्णमनुव्रतः हेतुगर्भमिदम् ॥ ४० ॥ अतः विविक्ते एकान्ते तं श्रीकृष्णं समभाषत ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यत्र प्रभासे दक्षशापादुत्पन्नाद्यक्षमणः किल्बिषात्प्रमुक्तोऽभूत् ॥ ३६ ॥ उशिजोऽग्नीन् ॥ ३७-३९ ॥ अरिष्टानि अशुभानि ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ तस्यां महोत्पातानिति तदिच्छयैव । मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनमिति तदसम्भवात् ॥ ३३-३४ ॥ अस्माभिरिति । तेषां स्वसाम्यमेव निर्दिष्टम् । तत्र जिजीविषुभिरित्यात्मवदेव तेषामुत्पातनिरसनमभिप्रेतम् । तत्र व्याजमात्रं प्रभासमित्यादि । मङ्गलरूपायां स्वपुण्याममङ्गलानुकरणमपि माभूदित्यभिप्रायकञ्च अनुकरणमात्रत्वञ्च जिजीविषुभिरित्यनेनैव व्यञ्जितम् । अन्यथा श्रीभगवदङ्गीकारभङ्गः स्यात् ॥ ३५ ॥ तत्र च तीर्थं ब्रह्मशापस्यापि शमनयोग्यतां दर्शयति । यत्रेति । अन्यथा श्रीभगवतो युक्तिभङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥ स नौकादृष्टान्तेन साधनेन तदेव द्रढयति । वयमितियुग्मकेन । एतद्व्याख्यानिदानविवरणं श्रीकृष्णसन्दर्भसप्तदशोत्तरशततमवाक्यचूर्णिकामारभ्य चतुर्विंशदुत्तरतत्पर्यन्तप्रस्थे दृश्यम् ॥ ३७-३९ ॥ तन्निरिच्छेति । प्रथमं यादवानां प्रभासयात्रोद्यमदर्शनं पश्चादेव श्रीभगवतस्तेभ्यः स्यादुपदेशश्रवणमिति तस्मात् परोक्षीकृत्य तेभ्यस्तेन तदुपदिष्टं परस्परयैव तच्छ्रवणमिति लभ्यते तादृशतत्प्रतिज्ञायामपि दृष्ट्वा अरिष्टानीति वस्तुत उत्पाताभावेऽपि बहिर्दृष्ट्या तदाभासः स्यादेवेति निर्णयमिति गम्यते ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महोत्पातान् भगवदिच्छयैवाविर्भूतान् मुनिवासनिवासे किं घटेतारीष्टदर्शनमित्युक्तेस्तत्र तदसम्भवात् ॥ ३३-३४ ॥ प्रभासमिति । मान्नेत्यपरिकरैर्विशिष्टैव द्वारिका सदा विराजतु तेषु प्रविष्टान् देवानेव यादवरूपानलक्षितं तेभ्यः सकाशात् योगबलेन निष्काश्य प्रभासं नीत्वा तत्रैव तान् मायया मौसलसङ्ग्रामं प्रापय्य स्वर्गं प्रस्थाप्य विकुण्ठासुतादिस्वरूपोऽहमपि वैकुण्ठादिधामानि यास्यामि पूर्णस्वरूपेण तु सपरिकरोऽहं द्वारकायां सदैवास्म्येवेति भगवन्मनोगतं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ यक्षमणा रोगेण गृहीतोऽपि यत्र स्नानमात्रं कृत्वा तस्मात् दुःखाद्विमुक्तः कलावृद्धिं भेजे ॥ ३६ ॥ उशिजः कमनीयान् अन्धसा अन्नेन ॥ ३७ ॥ उपवेति । यथा सुक्षेत्रे बीजमुप्तं बहुफलं भवति तथा दानं सत्पात्रे इति द्योतयति ॥ ३८-४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उडुराट् चन्द्रः दक्षशापाद्यक्षमणा गृहीतः यत्र प्रभासे स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात् यक्षमदोषसकाशात्सद्यो विमुक्तः सन् कलोदयं कलावृद्धिं भेजे ॥ ३६ ॥ नानागुणवता मधुरत्वादिगुणयुक्तेन अन्धसा अन्नेन उशिजः तपोवृत्तादिभिः

कमनीयान् ॥ ३७ ॥ यथा सत्क्षेत्रे सत्फलसिद्धये बीजमुप्तं बहुफलं स्यात्तथा सत्पात्रे दानमिति द्योतयितुमाह । उपस्थेति ॥ ३८-३९ ॥
अरिष्टानि दुर्निमित्तानि ॥ ४०-४१ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

लोकनाथेन कृष्णेनेत्येवमुक्तः स्वयम्भूः ब्रह्मा तं कृष्णं प्रणिपत्य देवगणैः सह स्वधाम सत्यलोकं समपद्यत समगात् ॥ ३३ ॥ अथ ब्रह्मगमनानन्तरं द्वारवत्यां समुत्थितान् महोत्पातान् विलोक्य भगवान् यदुवृद्धानाहेतिसम्बन्धः ॥ ३४ ॥ तद्वचनमाह—एत इति । दुरत्ययः अनुलङ्घ्यः शापो नोऽस्माकं कुलस्य ब्राह्मणेभ्य आसीत् । अत एते महोत्पाताः ॥ ३५ ॥ सजीवितुमिच्छद्भिरस्माभिरिह द्वारकायां न वस्तव्यं किन्त्वद्यैव प्रभासं यास्यामः । यतस्तन्महापुण्यं तीर्थम् । अतो मा चिरं गमन-विलम्बं मा कुरुत ॥ ३६ ॥ तस्य महापुण्यत्वेनारिष्टनिवारकत्वमाह—यत्रेति । दक्षशापाद्यक्षमणा क्षयरोगेण गृहीत उडुपश्चन्द्रो यत्र प्रभासे स्नात्वा किल्बिषात् क्षयरोगाद्विमुक्तः सन् भूयः सद्य एव कलोदयं कलावृद्धिं भेजे ॥ ३७ ॥ वयमपि तस्मिन् तीर्थे आप्लुत्य स्नात्वा पितृन् सुरांश्च तर्पयित्वा नानागुणवता षडसोपेतान्धसा अन्नेन उशिजः कमनीयान् उत्तमान् विप्रान् भोजयित्वा ॥ ३८ ॥ तेषु पात्रेषु विप्रेषु महान्ति दानान्युत्त्वा तेषु दानानि दत्त्वा तैर्दानैर्वृजिनानि दुःखानि तरिष्यामः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा नौभिरणं तरन्ति तथेति । उपस्थेनेन यथा सुक्षेत्रे उप्तं बीजं बहुफलं भवति तथा सत्पात्रे दत्तं दानमपीति द्योतितम् ॥ ३९ ॥ हे कुरुनन्दन एवं भगवता आदिष्टा यादवाः तीर्थं प्रभासं गन्तुं कृतधियः स्यन्दनान् रथान् समयूयुजन् वाहैर्युक्तान् चक्रुरित्यर्थः ॥ ४० ॥ हे राजन् घोरानि अरिष्टानि उत्पातान् दृष्ट्वा भगवता उदितं उक्तं वचनं च श्रुत्वा तत् तेषां प्रभासगमनोद्योगं च निरीक्ष्य उद्वेगः जगतामीश्वरा ये ब्रह्मादयस्तेषामपीश्वरं श्रीकृष्णं विविक्ते एकान्ते उपसङ्गम्य शिरसा तत्पादौ प्रणम्य प्राञ्जलिः संयोजितहस्तः संस्तममाधत्तेति द्वयोरन्वयः । तत्र हेतुमाह—नित्यं कृष्णमनुव्रतः सेवमान इति, सेवकत्वादित्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । लोकनाथेन श्रीकृष्णेन, इतीत्यम्, उक्तः देवः, स्वयम्भूर्ब्रह्मा, तं कृष्णं, प्रणिपत्य, देवगणैः सह, स्वधाम स्वस्थानं सत्यलोकं, समपद्यत समगात् ॥ ३३ ॥ अथेति । अथ ब्रह्मगमनानन्तरं, तस्यां द्वारवत्यां, समुत्थितान् महोत्पातान् विलोक्य, समागतान् यदुवृद्धान्, भगवान् आह ॥ ३४ ॥ एत इति । हे यदुवृद्धानः, इहास्यां द्वारवत्यां, सर्वतः परितः, एते सुमहोत्पाता उत्तिष्ठन्ति वै । नोऽस्माकं कुलस्य ब्राह्मणेभ्यः दुरत्ययः शापश्चापि, आसीत् । ततो महोत्पाता उत्तिष्ठन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ तर्हि किं विधेयमित्यत आह । न वस्तव्यमिति । हे आर्यकाः श्रेष्ठाः, जिजीविषुभिः जीवितुमिच्छद्भिः, अस्माभिः, इह पुरे, न वस्तव्यं न स्यात्तव्यम् । तर्हि सांप्रतं कं गन्तव्यमित्यत आह । अद्य एव, सुमहत्पुण्यं, प्रभासं, यास्यामः । चिरं विलम्बं मा कुरुत ॥ ३६ ॥ तत्रापि, विप्रशापोऽनिवार्य एवेत्यत आह । यत्रेति । दक्षशापान् यक्षमणा क्षयरोगेण, गृहीतः, उडुराट् चन्द्रः, यत्र प्रभासे, स्नात्वा स्नानमात्रं कृत्वा, किल्बिषात् यक्षमणः सकाशात्, विमुक्तः सन्, सद्य एव भूयः पुनः, कलोदयं भेजे प्राप्तवान् ॥ ३७ ॥ वयमिति । अतः, वयं च वयमपि, तस्मिन् प्रभासे, आप्लुत्य स्नात्वा, पितृन्, सुरान्, तर्पयित्वा, नानागुणवता षडसोपेतान्, अन्धसा अन्नेन, उशिजः कमनीयान् विप्रान्, भोजयित्वा, उशिजेति तृतीयान्तपाठे अन्धसो विशेषणम् ॥ ३८ ॥ तेष्विति । पात्रेषु तेषु विप्रेषु, महान्ति दानानि, श्रद्धया उत्त्वा दत्त्वेत्यर्थः । उपस्थेनेन यथा सुक्षेत्रे बीजमुप्तं बहुफलं भवति, तथा सत्पात्रे दानमपीति द्योतितम् । तैर्दानैः, नौभिर्नौकाभिः, अर्णवम् इव, वृजिनानि तरिष्यामः वै । इति द्वयोरैकसंबन्धः ॥ ३९ ॥ एवमिति । हे कुरुनन्दन, एवं भगवता, आदिष्टाः यादवाः, तीर्थं प्रभासं, गन्तुं कृतधियः सन्तः, स्यन्दनान् रथान्, समयूयुजन् । वाहैर्युक्तांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४० ॥ तदिति । भगवता श्रीकृष्णेन, उदितमुक्तं, वच इति शेषः । श्रुत्वा, तदुद्योजनं निरीक्ष्य, हे राजन्, घोरानि अरिष्टानि उत्पातान् दृष्ट्वा च, नित्यं, कृष्णम् अनुव्रतः । हेतुगर्भमिदम् । उद्वेगः ॥ ४१ ॥

हिन्दी अनुवाद

उनके जाते ही द्वारकापुरी में बड़े बड़े अपशकुन, बड़े बड़े उत्पात उठ खड़े हुए । उन्हें देखकर यदुवंश के बड़े बड़े भगवान् श्रीकृष्ण के पास आये । भगवान् श्रीकृष्ण ने उनसे यह बात कही ॥ ३३ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—गुरुजनों ! आजकल द्वारका में जिधर देखिये, उधर ही बड़े-बड़े अपशकुन और उत्पात हो रहे हैं । आपलोग जानते ही हैं कि ब्राह्मणों ने हमारे वंश को ऐसा शाप दे दिया है, जिसे टाल सकना बहुत ही कठिन है । मेरा ऐसा विचार है कि यदि हमलोग अपने प्राणों की रक्षा चाहते हैं तो हमें यहाँ वहीं रहना चाहिये । अब विलम्ब करने की आवश्यकता नहीं है । हमलोग आज ही परम पवित्र प्रभासक्षेत्र के लिये निकल पड़ें ॥ ३४-३५ ॥ प्रभासक्षेत्र की महिमा बहुत प्रसिद्ध है । जिस समय दक्ष प्रजापति के

शाप से चन्द्रमा को राजयक्ष्मा रोग ने ग्रस लिया था, उस समय उन्होंने प्रभासक्षेत्र में जाकर स्नान किया और वे तत्क्षण उस पापजन्य रोग से छूट गये । साथ ही उन्हें कलाओं की अभिवृद्धि भी प्राप्त हो गयी ॥ ३६ ॥ हमलोग भी प्रभासक्षेत्र में चलकर स्नान करेंगे, देवता एवं पितरों का तर्पण करेंगे और साथ ही अनेकों गुणवाले पकवान तैयार करके श्रेष्ठ ब्राह्मणों को भोजन करायेंगे । वहाँ हमलोग उन सत्पात्र ब्राह्मणों को पूरी श्रद्धा से बड़ी-बड़ी दान-दक्षिणा देंगे और इस प्रकार उनके द्वारा अपने बड़े-बड़े सङ्कटों को वैसे ही पार कर जायेंगे, जैसे कोई जहाज के द्वारा समुद्र पार कर जाय ! ॥ ३७-३८ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—कुलनन्दन ! जब भगवान् श्रीकृष्ण ने इसप्रकार आज्ञा दी, तब यदुवंशियों ने एक मत से प्रभास जाने का निश्चय कर लिया और सब अपने-अपने रथ सजाने-जोतने लगे ॥ ३९ ॥ परीक्षित ! उद्धवजी भगवान् श्रीकृष्ण के बड़े प्रेमी और सेवक थे । उन्होंने जब यदुवंशियों को यात्रा की तैयारी करते देखा, भगवान् की आज्ञा सुनी और अत्यन्त घोर अपशकुन देखे, तब वे जगत् के एकमात्र अधिपति भगवान् श्रीकृष्ण के पास एकान्त में गये, उनके चरणों पर अपना सिर रखकर प्रणाम किया और हाथ जोड़कर उनसे प्रार्थना करने लगे ॥ ४०-४१ ॥

उद्धव उवाच

देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन ।

संहृत्यैतत् कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् । विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहञ्च यदीश्वरः ॥ ४२ ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव । त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलम् । कर्णगीरूपमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहं जनः ॥ ४४ ॥

शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु । कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तारत्यजेमहि ॥ ४५ ॥

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः । ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥

वयं त्विह महायोगिन् भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु । त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ ४८ ॥

स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च । गत्युत्स्मितेक्ष्णक्ष्वेलि यन्मूलोऽकविडम्बनम् ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः । एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन यत् भवान् ईश्वरः समर्थः अपि विप्रशापं न प्रत्यहन् एतत् कुलं संहृत्य नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते ॥ ४२ ॥ केशव नाथ तवाङ्घ्रिकमलम् अहं क्षणार्धम् अपि त्यक्तुं न समुत्सहे माम् अपि स्वधाम नय ॥ ४३ ॥ कृष्ण नृणां कर्णगीरूपं परममङ्गलं तव विक्रीडितम् आस्वाद्य जनः अन्यस्पृहं त्यजति ॥ ४४ ॥ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु भक्ताः (नित्यं सेवितवन्तः ते) वयम् आत्मानं त्वां कथं त्यजेमहि ॥ ४५ ॥ त्वया उपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनः (तव) दासाः तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥ वातरशनाः श्रमणाः ऊर्ध्वमन्थिनः शान्ताः संन्यासिनः अमलाः ये ऋषयः ते तव ब्रह्माख्यं धाम यान्ति ॥ ४७ ॥ महायोगिन् वयम् तु इह कर्मवर्त्मसु भ्रमन्तः तावकैः ते कृतानि गदितानि च गत्युत्स्मितेक्ष्णक्ष्वेलि यत् मूलोऽकविडम्बनं तत् स्मरन्तः कीर्तयन्तः च (एवं) त्वद्वार्तया दुस्तरं तमः तरिष्यामः ॥ ४८-४९ ॥ राजन् एवं विज्ञापितः देवकीसुतः भगवान् एकान्तिनं प्रियं भृत्यम् उद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

लोकं मर्त्यलोकम् । यद्यस्मान्न प्रत्यहन्प्रतिहतवान् ॥ ४२-४४ ॥ शय्यादिषु त्वां भक्ता नित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥ त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयते न मायाभयादित्याह । त्वयेति । चर्चिता अलङ्कृताः । हि निश्चितं जयेम ॥ ४६ ॥

१. प्राचीन प्रति में नहीं है । २. त्यजत्यन्यस्पृहं जनाः । ३. प्राचीन प्रति में नहीं है ।

संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः कथंचित्तरति वयं त्वनायासेनैव तरिष्याम इत्याह । वातरशना इति । ऊर्ध्वमथिन ऊर्ध्वरेतसः ॥ तावकैर्मक्तैः सह त्वद्वातया दुस्तरं तमः संसारम् ॥ ४८ ॥ द्वेली परिहासः । द्वैकत्वम् ॥ ४९ ॥ एकांतिनमित्यादि स्वाभिप्रायावच्छने हेतुः ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

देवानामपि देवा ब्रह्माद्यस्तेषामीशेति देवकार्यं ब्रह्मप्रार्थितञ्च त्वया सर्वं सम्पादितमिति भावः । न केवलमेतदर्थमेवावतीर्णस्त्वमभूः किंतु दुर्वितर्क्यविचित्ररसमयगुणरूपचरित्रप्रकाशनया भक्तजनानन्दनार्थमपीत्याह—योगीशेति । तदुक्तम्—“यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम्” इति । जनिष्यमाणजनतानिस्तारार्थमपीत्याह—पुण्येति । अत एतत्त्वदीय-सर्वविधित्सितसंपन्नत्वादिदानीमिमं लोकं संत्यक्षते । नूनमिति वितर्कं, भवानन्तर्द्वीत्यतीति तर्कयामि । किंच—शापनिवर्तकं प्रभासस्नानमुपदिशसि किं त्वदर्शनादपि प्रभासस्नानमधिकं भवेत् । विप्रशाप एषां मा फलत्विति तव मनोगते सत्यपि किं शापः प्रभवितुं शक्नुयात् तस्मात्तवांतर्द्वित्सैव दृश्यते । यद्यतः समर्थोपि भवान्विप्रशापं न प्रत्यहन्न प्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥ अतः स्वस्मिन्तद्रूपनमनयनं दृष्ट्वा प्रार्थयते—नाहमिति । यथा यादवान्नेष्यस्येव तथा मामपि नयेत्यपिशब्दार्थः । स्वकर्तृकत्यागशक्यत्वं कैमुत्येनाह—तवेति । विक्रीडितं भावे निष्ठा । लीलाश्रवणेपि त्वदेकनिष्ठत्वं स्यात्किं पुनः साक्षादर्शनादाविति भावः । विश्वनाथस्तु—नन्वीश्वरोहं यथेच्छामि तथा करोमि तेन तव किमिति चत्तत्राह—नाहमिति ॥ ४३ ॥ अन्यस्पृहामैहिकामुष्मिक-विषयेच्छाम् । अन्यस्पृहां पुत्रकलत्रादिमोक्षांतरस्पृहां त्यजन्ति न तु विक्रीडितुं त्यक्तुं शक्नुवन्ति । अहं तु त्वामपि त्यक्तुं कथं शक्नुयामिति भावः ॥ ४४ ॥ न कथमपि त्यक्तुं समर्था इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अत एव प्रार्थय इत्याह—त्यक्तुमिति । चर्चिताः ‘चर्च—अलंकारे’ । मायां जयेमेति—यदि साऽस्मान्प्रति विक्राम्यन्ती आयास्यात तद्वतैरेवास्त्रैः प्रबलीभूय तां जयेम जेतुं शक्नुमः । न तु ज्ञानादिभिरित्यर्थः । परोक्षपूजादौ साधकभक्तानामप्युपभुक्तस्नगादिना तज्जयः सुप्रसिद्ध एव किं पुनः साक्षाद्वयमिति भावः ॥ ४६ ॥ वाता त्यक्ता रशना कौपीनबन्धनसूत्रं येस्ते वातरशनाः ‘वातस्त्यागेथ पवने व्याधिभेदे च हिंसने । रशना कटिसूत्रे च’ इति कोशात् । श्रमणा भिक्षावृत्तयः । वातरसनेति—रसनाशब्देन वस्त्रं लक्ष्यते, हिरण्यरसन इत्यत्र चतुर्थे तैस्तथा व्याख्यातत्वात् । वातरसनाद्यास्तैस्तैर्ज्ञानवैराग्यादिभिः ब्रह्माख्यं तव धाम ‘यत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममैव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ॥’ इत्यर्जुनं प्रति त्वदुक्तेस्तवैव ज्योतिर्विशेषं ते यान्ति । सत्यम्, ते यान्तु वयं तु न यियासामः, किंतु त्वन्मुखचन्द्रमधुरस्मितसुधापानमत्ता एव तिष्ठाम इति भावः ॥ ४७ ॥ अस्माकं तु न कापि चिंतेत्याह—वयमिति । द्वयोरन्वयः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानोप्युद्धवः ‘भ्रमन्तः कर्मवर्मसु’ इत्युक्त्या स्वस्यावमतां वक्तीति यत्तत्सतां स्वभाव एव ‘आत्मनोऽवमतां ब्रूयुरुत्तमा अपि सर्वशः । कदाचिदेव स्वगुणान्निगधेष्वेव न सर्वतः ।’ इत्युक्तेः । किञ्च—त्वदेकान्तभक्ता मायातरणं भक्तेः फलत्वेन नैवानुसंदधते वयं तु न तादृशा इति तादृशीं प्रौढिं कथं कुर्म इति दैन्येनैवात्मनि मायातितीर्षामारोप्याह—वयं त्विति । तुर्भिन्नोपक्रमे, वयं तु दासा अपि सख्यपरमालम्बिनस्त्वदाज्ञयापि ज्ञानाभ्यासमचिकीर्षव एवेति भावः । हे महायोगिन्निति—तव योगमायां मायां च नैव विविदिषाम इति भावः । तावकैस्त्वद्भक्तजनैः सहेति । ते स्वत्वस्तुल्यस्वभावा एवेति तैरेवास्माकं साहित्य-मुपपद्यते न वातरसनाद्यैरिति भावः ॥ ४८ ॥ उत्स्मिन्नेक्षणं सस्मितवीक्षणम् । यदन्यल्लोकविडम्बनं लोकानुकरणं तच्च स्मरन्तस्तरिष्यामः । तत्तरणे वः कः प्रकार इत्यत आह—स्मरन्त इति । त्वदीयचरितश्रवणकोर्तनादिसुदर्शनाद्यतेजसैवास्माकं तत्तरणं सुगममेवेति भावः । द्वेलीः प्रेयस्या सह सौरतपरिहासः ॥ ४९ ॥ स्वाभिप्रायावच्छने स्वीकारे । एकस्मिन्श्रोत्रावेवातो निश्चय एकान्तः, सोस्यास्तीति तम् । एकांतिनमित्यादि स्वाभिप्रायावच्छने हेतुः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतेभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

देवेति सार्द्धम् । हे देवदेवेश ! हे योगेश ! हे पुण्यश्रवणकीर्तन ! यत् यतः भवान् ईश्वरः अतः समर्थोऽपि यत् यस्मात् विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् । अतः नूनम् एतत्कुलं संहत्य लोकं मर्त्यलोकं संत्यज्यते । तद्वार्धः ॥ ४२ ॥ नाहमिति । हे केशव ! हे नाथ ! तवाङ्घ्रिकमलमहं क्षणार्द्धमपि त्यक्तुं नोत्सहे न मृष्यामि । अतः मामपि स्वधाम नय ॥ ४३ ॥ तवेति । युगम् । हे कृष्ण ! नृणां कर्णयोः पीयूषममृतमिव मधुरं परममङ्गलं तव विक्रीडितमास्वाद्य श्रुत्वाऽपि यदि जनोऽन्यस्पृहां धनपुत्र-कलत्राद्यासक्तिं त्यजति तदा ये हि शय्यासनादिषु त्वां भक्ताः नित्यं सेवितवन्तः । कर्मणोऽविवक्षणात्कर्तारि क्तः पश्चात्कर्मयोगः । ते वयं प्रियमात्मानं त्वां कथं त्यजेम ॥ ४४-४५ ॥ त्वयेति त्वया उपभुक्तैः उपभुज्य त्यक्तैः स्नगादिभिश्चर्चिताः अलंकृताः त्वदुच्छिष्टभोजिनश्च दासा वयं हि निश्चितं त्वन्मायां जयेम ॥ ४६ ॥ वाताशना इति । वाताशनाः वायुभक्षाः । वातरशना इति

पाठे दिगम्बराः श्रमणाः । त्वद्भजनादौ कृतश्रमाश्च ऊर्ध्वमन्थिनः ऊर्ध्वरेतसः स्त्रीसंबन्धरहिताः शान्ताः कामक्रोधादिरहिताः संन्यासिनः त्यक्तभोगाः अमलाः निर्धूतपायाः एवंभूता ऋषयोऽक्षरब्रह्माख्यं तव धाम यान्ति ॥ ४७ ॥ वयमिति युग्मम् । हे महायोगिन् ! वयम् इह कर्ममार्गेषु संसारेषु देवनरादिषु भ्रमन्तोऽपि तावकैस्त्वद्भक्तैः सह तव कृतानि कर्माणि गदितानि उपदिष्टानि । गत्यादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः । गत्यादि च यच्चान्यन्तुलोकविडम्बनं मनुष्यानुकरणं तच्च स्मरन्तः कीर्त्तयन्तश्च एवं त्वद्भक्त्या दुस्तरं तमः संसारदुःखं तत्कारणमविद्यां च तरिष्यामः ॥ ४८-४९ ॥ एवमिति । हे राजन् ! एवं विज्ञापितो भगवान् एकान्तमनन्यदैवतमत एव प्रियं श्रुत्यं सेवकमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशस्थारचयत्पष्ठे गङ्गासहायकः ॥

इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिधिरचिता दीपिनीव्याख्या

देवदेवेति सार्द्धकम् संहृत्य संहारानुकरणेन स्वसङ्केनीत्वेत्यर्थः । अत एव नूनमिति वितर्के यद्यस्मात् ॥ ४२ ॥ अतएव स्वं वञ्चितं मत्वा प्रार्थयते । नाहमिति । यथा यादवान्नेष्यसि तथा मामपि नयेत्यपेक्षार्थः ॥ ४३ ॥ स्वकर्तृकत्यागाशक्यत्वं कैमुत्येन दर्शयति । तवेति । विक्रीडितमिति भावे निष्ठा लोलाश्रवणेऽपि त्वदेकनिष्ठत्वं स्यात् किं पुनः साक्षाद्दर्शनादाविति भावः ॥ ४४ ॥ तदेवाह । शय्येति ॥ ४५ ॥ परोक्षपूजादावपि साधकभक्तानामपि उपभुक्तस्नानादिना तज्जयः सुप्रसिद्ध एव किं पुनः साक्षाद्वयमिति भावः ॥ ४६ ॥ वातरसनेति । रसनाशब्देन वस्त्रं लक्ष्यते हिरण्यरसन इत्यत्र चतुर्थे तैरेव तथा व्याख्यातत्वात् ते तव धाम स्वरूपम् ॥ ४७ ॥ वयं त्विति युग्मकम् । वयमिति साधकभक्तेषु स्वाभेदमङ्गीकृत्य बहुवचनं तरिष्यामस्तुं शक्नुमेत्यर्थः ॥ ४८-४९ ॥ सम्यक् निष्कैतवतयाऽभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

तदेवाह । देवेत्यादिना एवं विज्ञापित इत्यतः प्राक्तनेन । हे देव ! स्वतेजसा दीप्यमान हे देव नां ब्रह्मादीनामीश ! हे योगेश ! योगनिर्वाहक ! पुण्यं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य तस्य सम्बोधनं लोकं नूनं सन्त्यक्ष्यते त्यक्तुमिच्छसि तथानुमिनोमीति भावः । कुतः हे ईश्वर ! यत् यस्मात्समर्थोऽपि विप्रशापं न प्रत्यहन्न प्रतिहृतवान् ॥ ४२ ॥ ततः किमत आह । नाहमिति । त्यक्तुं नेतसहे न मृष्यामि तर्हि किन्निवेयमित्यत आह । स्वधाम नय मामपीति । स्वधाम वैकुण्ठम् ॥ ४३ ॥ त्यागोत्साहसम्भावयन्नाह । तवेति । कर्णपीयूषं श्रोत्रयोरमृततुल्यं परममङ्गलावहं च तव विक्रीडितमेवास्वाद्य श्रुत्वाऽन्यस्पृहां देहतदनुबन्धिशब्दादिविषयस्पृहां त्यजति त्वामेवाश्रयत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथं पुनः शय्यादिषु सहवर्त्तमानं प्रियतमं तत्र हेतुरात्मानं त्वां कथं त्यजेमहि तत्रापि भक्ता वयं कथं त्यजेमहि ॥ ४५ ॥ त्वां त्यक्तुमशक्नुवन् स्वधाम नय मामिति प्रार्थये नतु संसृतिभयादित्यभिप्रेत्याह । त्वयेति । त्वयोपभुज्य त्यक्तैः स्नानादिभिश्चर्चिताः अलंकृताः त्वदुच्छिष्टभोजनश्च दासा वयं तव मायां जयेम हि निश्चितं न मायातरणार्थमस्माभिर्यतितव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वत्पदं त्वन्मायातरणं चास्माकं सुलभमेवासीदित्यभिप्रेत्याह । वातरसना इति । दिगम्बराः कौपीनमात्रधारिणः नतु नग्नाः श्रमणाः अनशनादिभिः श्रमवन्तः ऊर्ध्वमन्थिनः ऊर्ध्वरेतसः संन्यासिनः चतुर्थाश्रमिणः शान्ता रागद्वेषादिरहिताः ब्रह्माख्यमिति मध्यमपदलोपी समासः ब्रह्मलोकाख्यमित्यर्थः—

एतं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमगच्छति । स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकम् ॥

स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् । अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव ॥

राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा । ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि स वा एष दिव्येन चक्षुषा ॥

मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते एते ब्रह्मलोके ।

इत्यादिषु ब्रह्मलोकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तत् ते तव धाम स्थानं यान्ति ॥ ४७ ॥ एवमन्ये ब्रह्मचर्यादिभिः क्लेशैस्तरन्ति वयं त्वनायासेन तरिष्याम इत्याह । वयं त्विति । हे महायोगिन्निह संसारे कर्मवर्त्मसु कर्माजितेषु सुखदुःखादिषु स्वर्गनरकपदवीषु वा भ्रमन्तोऽपि वयं तावकैस्त्वद्भक्तैः सह त्वद्भक्त्या दुरस्तमपि तमः तमःकार्यं संसारं तरिष्यामः अनायासेनेति शेषः ॥ ४८ ॥ कथंभूताः सन्तस्तव कृतानि चेष्टितानि गदितानि सूनृतानि च्वेलिः परिहासः गत्यादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः तच्च नृलोकविडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकरणं तच्च स्मरन्तः स्मारयन्तश्च तरिष्याम इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ हे राजन्नेकान्तिमनन्यदैवतमत एव प्रियं श्रुत्यं चोद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भवान् समर्थोऽपि विप्रशापं न प्रत्यहन् यत्तस्मान्नूनमिदानीं लोकं संत्यज्यते ॥ ४१-४४ ॥ शय्यासनादिषु प्रियम् ॥ ४५ ॥ तवाधीनां मायां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥ श्रमणा भिक्षावृत्तयः ॥ ४७ ॥ तावकैः तव भक्तैः सह त्वद्वार्तया ॥ ४८ ॥ गत्युत्तिमतेक्षणोत्केलि यन्नृलोकविडम्बनं तानि च तच्च स्मरन्तः उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽप्युद्धवो भ्रमन्त इत्यात्मनोऽवमतां वक्तुं यत्साधूनां स्वभाव इति प्रदर्शनाय "आत्मनोऽवमतां ब्रूयुक्तमा अपि सर्वशः । कदाचिदेव स्वगुणान् स्निग्धेष्वेव हि साधवः" इति वचनादुक्तं युक्तमिति ॥ ४९ ॥ एकः श्रीहरिरेव सर्वोत्तम इति भावो यस्य स एकान्तिनं मुख्यप्रियमिति वा "एके मुख्यान्यकेवला" इत्यभिधानम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसदर्भः

देवदेवेति सार्द्धकम् । अत एव नूनमिति वितर्कोक्तिः संहत्य संहारमुद्रया स्वङ्गेन नोत्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अतः स्वस्मिन्स्तद्वोपनमनयनं दृष्ट्वा प्रार्थयते । नाहमिति । यथा यादवान्नेष्यस्येव तथा मामपि नयेत्यपिशब्दार्थः स्वकर्तृकत्यागाशक्यत्वं कैमुत्येन दर्शयति । तवेति ॥ ४३-४४ ॥ तदेवाह । शय्येति ॥ ४५ ॥ त्वक्तुमशक्नुवन्नेव प्रार्थये न मायाभयात् अतः साधकभक्तानामपि तत्तत्परमाणोरपितत्वात्सम्बन्धेनापि सुखसाध्यमिति दर्शयन् सजातीयवासनत्वेन तेष्वपि स्वाभेदमङ्गीकुर्वन्नस्मत्प्रयोगेणैव तेषां तदाह । त्वयोपमुक्तेति । परोक्षपूजादावपीति भावः । जयेम जेतुं शक्नुमः ॥ ४६-४७ ॥ वयमिति युगमकम् । तरिष्यामस्तुं शक्नुमेत्यर्थः ॥ ४८-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रतिरुक्ता सारार्थदर्शिनी

देवानामपि देवा ब्रह्मादयस्तेषामीशेति देवकार्यं ब्रह्मप्रार्थितं च त्वया सर्वं सम्पादितमिति भावः । न केवलमेतदर्थमेवावतीर्णस्त्वमभूः किन्तु दुर्वितर्कविचित्ररसमयरूपगुणचरित्रप्रकाशनया भक्तजनानन्दनार्थमपीत्याह । हे योगेशेति यदुक्तं 'यन्मर्त्येलीलौपयिकं स्वयममायाबलं दर्शयता गृहीत'मिति जनिष्यमाणजनतानिस्तारार्थमपीत्याह । पुण्येति । अत एव त्वदीयसर्वविधित्सितस्य निष्पन्नत्वादिदानोमिमं लोकं संत्यज्यते नूनमिति वितर्कं भवानन्तर्धोस्यतीति तर्कयामि किं च शापनिवर्त्तकं प्रभासस्नानमुपदिशसि किं त्वदर्शनादपि प्रभासस्नानमधिकं भवेत् विप्रशाप एषां मा फलत्विति तव मनोगते सत्यपि किं शापः प्रभवितुं शक्नुयात् तस्मात्तवात्र अन्ताद्विस्सैव दृश्यते यत् यतः समर्थोऽपि भवान् विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥ नन्वीश्वरोऽहं यथेच्छामि तथा करोमि तेन तव किमिति चेत्तत्राह । नाहमिति ॥ ४३ ॥ अन्यस्पृहां पुत्रकलत्रादिमोक्षान्तस्पृहां त्यजन्ति नतु विक्रीडितं त्यक्तुं शक्नुवन्ति अहं तु त्वामपि त्यक्तुं कथं शक्नुयामिति भावः ॥ ४४ ॥ किं च शय्यादिषु त्वां भक्ता पादसम्बाहनाद्यैः नित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥ त्यक्तुमशक्नुवन्नेव प्रार्थये नतु मायाभयत्वादित्याह । त्वयेति । मायां जयेमेति सा यद्यस्मिन् प्रतिविक्राम्यन्तो आयाति तद्यत्तैरेवास्त्रैः प्रबलीभूयतां जयेम नतु ज्ञानादिभिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ वातरसनाद्यास्तैर्ज्ञानवैराग्यादिभिः साधनैर्ब्रह्माख्यं तव धाम [तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । समैव तत् घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारते] यदुज्जुनं प्रति त्वदुक्तेस्तवैव तेजोविशेषं ते यान्ति सत्यं ते यान्तु वयन्तु न तत् यियासामः किन्तु त्वन्मुखचन्द्रमधुरस्मितसुधापापानमत्ता एव तिष्ठाम इति भावः ॥ ४७ ॥ किञ्च त्वदेकान्तिनो महाभक्ता मायातरणं भक्तेः फलत्वेन नैवानुसन्दधते वयन्तु न तादृशां इति तादृशीं प्रौढिं कथं कुर्म इति दैन्येनैवात्मनि मायातितीर्षामारोप्याह । वयन्त्विति । तुर्मिन्नोपक्रमे वयन्तु दासा अपि सख्यरसावलम्बितस्त्वदाज्ञयापि ज्ञानाभ्यासमचिकीर्षव एवेति भावः । हे महायोगिन्निति तव योगमायां मायाञ्च नैव विविदिषाम इति भावः । तावकैस्त्वद्भक्तजनैः सहेति ते खल्वस्मत्तुल्यस्वभावा एवेति तैरेवास्माकं साहित्यमुपपद्यते न वातरसनाद्यैरिति भावः । तत्तरणे वः कः प्रकार इत्यत आह । स्मरन्त इति । त्वदीयचरित्रश्रवणकीर्त्तनादिसुदर्शनाश्रुतेजसैवास्माकं तत्तमस्तरणं सुगममेवेति भावः । क्ष्वेलिः प्रेयस्या सह सौरतपरिहासः ॥ ४८-४९ ॥ एकान्तिनमित्यादिकं स्वाभिप्रायावच्छने हेतुः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशस्य षष्ठोऽर्थः सङ्गतः सङ्गतस्सत्ताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

लोकं भूलोकम् न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् ॥ ४२-४४ ॥ शय्यादिषु प्रियम् अतिस्नेहविषयं त्वामात्मानमन्तर्यामिणं वयं भक्ताः कथं त्यजेमहि ॥ ४५ ॥ ननु मायातो भीतोऽसि किं तत्राह । त्वयेति । चर्चिताः अलंकृताः मायां कार्यकारणरूपां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥ श्रमणा भिक्षावृत्तयः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकादयः शान्ता बहुयत्नेन शान्तिं प्राप्ताः ब्रह्माख्यं बृहत्त्वेन ब्रह्मानामकं

धाम स्थानं यान्ति अर्चिरादिमार्गेण प्राप्नुवन्ति 'ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुरिति' महाभारते भगवद्भग्नः ब्रह्माख्यत्वं सुप्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥ वयं तु संगमेनोपायेन मायां तीर्त्वा तद्यस्याम इत्याह । वयं त्विति । तावकैस्त्वद्भक्तैः सह त्वद्द्वार्त्तया तमः संसारं तरिष्यामः ॥ ४८ ॥ गत्यादीनां द्वन्द्वैकत्वं क्ष्वेलि परिहासः कृतादीनि स्मरन्तः कीर्त्तयन्तश्च सन्तः तमस्तरिष्याम इति पूर्वोक्तान्वयः । एवं भक्त्युपाये सिद्धेऽपि भगवत्संगस्तु दुस्त्यज एवेति भावः ॥ ४९-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तद्भाषणमाह—सामर्थ्यहेतुत्वेन बहुधा सम्बोधयति—हे देवानामपि देवाः पूज्या ब्रह्मादयस्तेषामीश स्वामिन् योगेश योगाः कर्मयोगादयः पुरुषार्थोपायास्तेषामीश फलप्रद पुण्यं पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य तत्सम्बोधनम् । संहत्येति पृष्ठं नूनं निश्चितम् । तत्र हेतुमाह—ईश्वरत्वात् समर्थोऽपि यत् यस्मात् विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् ॥ ४३ ॥ अतो हे नाथ हे केशव तवाङ्घ्रिकमलमहं त्यक्तुं नोत्सहे न मृष्यामि । तर्हि किं विधेयमित्यत आह—स्वधाम नय मामपीति ॥ ४४ ॥ त्यागोत्साहमसम्भावयन् कैमुत्यन्यायमाह—तवेति । हे कृष्ण सदानन्दस्वरूप । नृणां कर्णयोः पीयूषममृतवत्स्वादजनकं परममङ्गलं सर्वदुरितनिवृत्त-पूर्वकपरमानन्दजनकं तव विक्रीडितमास्वाद्य श्रुत्वापि यदि जनोऽन्यस्पृहां धनपुत्रकलत्राद्यासक्तिं त्यजति ॥ ४५ ॥ तदा ये शय्यादिषु त्वां भक्ताः नित्यं सेवितवन्तस्ते वयं कथं त्यजेम । तत्र हेतुमाह—प्रियमिति । तत्रापि हेतुमाह—आत्मानमिति ॥ ४६ ॥ न केवलं प्रियत्वादेव त्यक्तुं नोत्सहे किन्तु त्वत्सेवायाः सुखपूर्वकानायासेनैव संसारोद्धारकत्वादपीत्याह—त्यजेति । त्वया उपभुक्तैः उपभुज्य त्यक्तैः सखादिभिश्चर्चिता अलङ्कृताः । त्वदुच्छिष्टभोजिनश्च दासा वयं त्वन्मायां जयेम । हीति निश्चितम् ॥ ४७ ॥ अन्येषां तु मायातरणे क्लेशमाह—वातरक्षणा दिगम्बरा इति । श्रमणाः आहारादिसङ्कोचेन वर्षावातदिसहनेन च श्रमवन्तः । ऊर्ध्वमन्थिनः स्त्रीसम्बन्धरहिताः । सन्यासिनः त्यक्तभोगाः । तत्र हेतुमाह—शान्ताः कामक्रोधादिरहिताः । तत्र हेतुः अमलाः निर्धूतपापाः । एवम्भूता ऋषयोऽक्षरब्रह्माख्यं तव धाम यान्ति ॥ ४८ ॥ तु शब्दोऽनायासत्वसूचकः । त्वद्भक्तस्यैव मायातरणं सुकरं तव महायोगाख्यमायापतित्वादित्याशयेन सम्बोधयन्ति—महायोगिन्निति । वयं त्विह कर्ममार्गेषु संसारेषु देवनरादिषु भ्रमन्तोऽपि तावकैस्त्वद्भक्तैः सह तव कृतानि कर्माणि गदितानि उपदिष्टानि । गत्यादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः । गत्यादि च यच्चान्यनृणलोकविडम्बनं मनुष्यानुकरणं तच्च स्मरन्तः कीर्त्तयन्तश्च एवं त्वद्द्वार्त्तया दुस्तरं तमः संसारदुःखं तत्कारणमविद्यां च तरिष्याम इति द्वयोरन्वयः ॥ ४९-५० ॥ हे राजन् एवं विज्ञापितो भगवान् एकान्तिनमनन्यदैवतमत एव प्रियं भृत्यं सेवकमुद्धवं समभाषत ॥ ५१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्यैव टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितेकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । षष्ठोऽयं विवृतो ब्रह्ममार्थनादिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विविक्त इति । अनुव्रतत्वाद्धेतोः, जगतां ईश्वरेश्वरं, तं श्रीकृष्णं, विविक्ते एकान्तस्थाने, उपसंगम्य संप्राप्य, शिरसा पादौ प्रणम्य, पादयोः शिरो निधाय नमस्कृत्येत्यर्थः । प्राञ्जलिः सन्, अभाषत । इति द्वयोरैकसंबन्धः ॥ ४२ ॥ तदेवाह देवेत्यादिना एवं विज्ञापित इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । देवेति । हे देवदेवेश ईश्वरेश्वरेश्वर, यद्वा । हे देव स्वतेजसा दीप्यमान, हे देवानां ब्रह्मादीनामीश, हे योगेश योगनिर्वाहक, पुण्यं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य तस्य संबोधनम्, एतत् कुलं संहत्य भवान् लोकं संत्यदयते नूनम् । तथा अनुमिनोमीति भावः । कुतः । ईश्वरः, यद्यस्मात्कारणान्, समर्थः सन्नपि, विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् ॥ ४३ ॥ ततः किमत आह । नाहमिति । हे केशव, अहं तव अङ्घ्रिकमलं, क्षणार्द्धम् अपि, त्यक्तुं न समुत्सहे । अतः माम अपि, हे नाथ, स्वधाम, नय ॥ ४४ ॥ त्यागोत्साहमसंभावयन्नाह । तवेति । हे कृष्ण, नृणां कर्णपीयूषं श्रोत्रयोरमृततुल्यं, परममङ्गलं परममङ्गलावहं च, तव विक्रीडितम्, आस्वाद्य श्रुत्वा, जनाः, अन्यस्पृहां देहतदनुबन्धिशस्त्रादिविषयस्पृहां, त्यजन्ति । त्यजन्तस्त्वामेवाश्रयन्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ शय्येति । शय्या च आसनं च अटनं च स्थानं च स्नानं च क्रीडा च अशनं च तान्यादयो येषां तेषु, सह वर्त्तमानं, प्रियम् आत्मानं त्वां, भक्ताः वयं, कथं त्यजेमहि ॥ ४६ ॥ त्वां त्यक्तुमशक्नुवन् स्वधाम नय मामपीति प्रार्थयेय न तु संसृतिभयादित्यभिप्रेत्याह । त्वयेति । त्वया उपभुक्ता उपभुज्य त्यक्ताः ये सजश्च गन्धाश्च वासांसि च अलङ्काराश्च तैः चर्चिता अलङ्कृताः, उच्छिष्टभोजिनस्त्वदुच्छिष्टभोगभोक्तारः, दासाः वयं, तव मायां, जयेमहि । न मायातरणार्थमस्माभिर्यतितव्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ त्वत्पदं त्वन्मायातरणं चास्माकं सुलभमेवासीदित्यभिप्रेत्याह । वाताशना इति । वाताशनाः, ऋषयः, श्रमणा अनशनादिभिः श्रमवन्तः, ऊर्ध्वमन्थिन ऊर्ध्वरेतसः, सन्यासिनश्चतुर्थोऽश्रमिणः, शान्ता रागद्वेषादिरहिताः, अत एव, अमला मल-

वर्जिताः, ये ते ब्रह्माख्यमिति मध्यमपदलोपी समासः । ब्रह्मलोकाख्यमित्यर्थः । धाम यान्ति । एतच्च श्रुतिप्रसिद्धं तद्यथा । 'एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि । स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोकम्' इत्यदि ॥ ४८ ॥ एवमन्येऽपि ब्रह्मचर्यादिभिः क्लेशैस्तरन्ति वयं त्वनायासेन तत्तरिष्याम इत्याह । वयं त्विति । हे महायोगिन् इह संसारे, कर्मवर्त्मसु कर्माजितसुखदुःखादिषु स्वर्गनरकपदवीषु, भ्रमन्तः अपि, वयं तु, तावकैस्त्वद्भक्तैः सह, त्वद्वात्तया दुस्तरमपि, तमः तमः कार्यं संसारं, तरिष्यामः । अनायासेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ स्मरन्त इति । कथंभूताः सन्तः । ते तव, कृतानि चेष्टितानि, गदितानि सुनृतसुवाक्यानि च, गतिश्च उत्तिमं च ईक्षणं चक्ष्वेलिः परिहासश्च तत्समाहारं, यच्च नृलोकविडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकरणं तच्च, स्मरन्तः, स्मारयन्तः सन्तश्च, तरिष्याम इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५० ॥ एवमिति । हे राजन्, एवमुक्तप्रकारेण, विज्ञापितः देवकीमुनः, भगवान् श्रीकृष्णः, एकान्तिनमनन्यदैवतं, अत एव प्रियं, भृत्यम् उद्धवं, समभाषत ॥ ५१ ॥

इति श्रीवर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थो-

वबोधिण्यां भक्तमनोरञ्ज्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ने कहा—योगेश्वर ! आप देवाधिदेवों के भी अधीश्वर हैं । आपकी लीलाओं के श्रवण-कीर्तन से जीव पवित्र हो जाता है । आप सर्वशक्तिमान् परमेश्वर हैं । आप चाहते, तो ब्राह्मणों के शाप को मिटा सकते थे । परन्तु आपने वैसा किया नहीं । इससे मैं यह समझ गया कि अब आप यदुवंश का संहार करके, इसे समेटकर अवश्य ही इस लोक का परित्याग कर देंगे ॥ ४२ ॥ परन्तु घुंघराली अलकों वाले श्यामसुन्दर ! मैं आवे क्षण के लिये भी आपके चरणकमलों के त्याग की बात सोच भी नहीं सकता । मेरे जीवनसर्वस्व, मेरे स्वामी ! आप मुझे भी अपने धाम में ले चलिये ॥ ४३ ॥ प्यारे कृष्ण ! आपकी एक-एक लीला मनुष्यों के लिये परम मङ्गलमयी और कानों के लिये अमृतस्वरूप है । जिसे एक बार उस रस का चसका लग जाता है, उसके मन में फिर किसी दूसरी वस्तु के लिये लालसा ही नहीं रह जाती । प्रभो ! हम तो उठते-बैठते, सोते-जागते, घूमते-फिरते आपके साथ रहे हैं, हमने आपके साथ स्नान किया, खेल खेले, भोजन किया; कहाँ तक गिनावें, हमारी एक-एक चेष्टा आपके साथ होती रही । आप हमारे प्रियतम हैं; और तो क्या, आप हमारे आत्मा ही हैं । ऐसी स्थिति में हम आपके प्रेमी भक्त आपको कैसे छोड़ सकते हैं ? ॥ ४४-४५ ॥ हमने आपकी धारण की हुई माला पहनी, आपके लगाये हुए चन्दन लगाये, आपके उतारे हुए वस्त्र पहने और आपके धारण किये हुए गहनों से अपने-आपको सजाते रहे । हम आपकी जूटन खाने वाले सेवक हैं । इसलिये हम आपकी मायापर अवश्य ही विजय प्राप्त कर लेंगे । अतः प्रभो ! हमें आपकी माया का डर नहीं है, डर है तो केवल आपके वियोग का ॥ ४६ ॥ हम जानते हैं कि माया को पार कर लेना बहुत ही कठिन है बड़े-बड़े मुनि दिगम्बर रहकर और आजीवन नैष्ठिक ब्रह्मचर्यका पालन करके अध्यात्मविद्या के लिये अत्यन्त परिश्रम करते हैं । इस प्रकार की कठिन साधना से उन संन्यासियों के हृदय निर्मल हो पाते हैं और तब कहीं वे समस्त वृत्तियों को शान्तिरूप नैष्कर्म्य अवस्था में स्थित होकर आपके ब्रह्मनामक धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥ महायोगेश्वर ! हम लोग तो कर्म-मार्ग में ही भ्रम-भटक रहे हैं ! परन्तु इतना निश्चित है कि हम आपके भक्तजनों के साथ आपके गुणों और लीलाओं की चर्चा करेंगे तथा मनुष्य की-सी लीला करते हुए आपने जो कुछ किया या कहा है, उसका स्मरण-कीर्तन करते रहेंगे । साथ ही आपकी चाल-ढाल, मुसकान-चितवन और हासपरिहासकी स्मृति में तल्लीन हो जायेंगे । केवल इसी से हम दुस्तर माया को पार कर लेंगे । (इसलिये हमें माया से पार जाने की नहीं, आपके विरह की चिन्ता है । आप हमें छोड़िये नहीं साथ ले चलिये) ॥ ४८-४९ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं— परीक्षित ! जब उद्धवजीने देवकीनन्दन भगवान् श्रीकृष्ण से इस प्रकार प्रार्थना की, तब उन्होंने अपने अनन्यप्रेमी सखा एवं सेवक उद्धव जी से कहा ॥ ५० ॥

इति एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीमन्मनुनाम्

यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे । ब्रह्मा भवो लोकपाला स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः । यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ २ ॥
कुलं वै शापनिर्दग्धं नङ्क्ष्वत्यन्योन्यविग्रहात् । समुद्रः सप्तमेऽह्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥
यह्नोवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः । भविष्यत्यचिरात् साधो कलिनापि निराकृतः ॥ ४ ॥
न वस्तव्यं त्वयैवैह मया त्यक्ते महीतले । जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥
त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व गाम् ॥ ६ ॥
यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥ ७ ॥
पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् । कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महाभाग मां यत् आत्थ तत् मे तच्चिकीर्षितम् एव ब्रह्मा भवः लोकपालाः मे स्वर्वासम् अभिकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
ब्रह्मणा अर्थितः अहम् अंशेन (सह) यदर्थम् अवतीर्णः तत् देवकार्यम् अशेषतः अत्र मया निष्पादितं हि ॥ २ ॥ कुलं शापनिर्दग्धम्
अन्योन्यविग्रहात् नङ्क्ष्वत्यति समुद्रः सप्तमे आह्येतां पुरीं प्लावयिष्यति च ॥ ३ ॥ साधो अयं मया त्यक्तः अयं लोकः नष्टमङ्गलः
अचिरात् कलिना अपि निराकृतः भविष्यति ॥ ४ ॥ मया महीतले त्यक्ते (सति) त्वया इह न वस्तव्यम् एव भद्र कलौ युगे जनः
अधर्मरुचिः भविष्यति ॥ ५ ॥ त्वं तु स्वजनबन्धुषु सर्वं स्नेहं परित्यज्य मयि मनः सम्यक् आवेश्य समदृक् गां विचरस्व ॥ ६ ॥
यत् इदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः गृह्यमाणं मायामनोमयं नश्वरं विद्धि ॥ ७ ॥ अयुक्तस्य पुंसः नानार्थः भ्रमः (भवति)
सः (पुमान्) गुणदोषभाक् गुणदोषधियः (पुंसः) कर्माकर्मविकर्मेति भिदा (भवति) ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तमे तद्वत्स्यात्मज्ञानसिद्धये हरिः स्वयम् । अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टावर्णयत् ॥ १ ॥

यदात्थ संदृश्यैतत्कुलमिति । स्वर्वासं वैकुण्ठवासं प्रति ॥ १-२ ॥ त्वं च सर्वत्यागेनात्मनिष्ठो भवेति वक्तुमाह कुलमिति
त्रयेण ॥ ३ ॥ तदैवायं नष्टमङ्गलो भविष्यति । निराकृतो नितरामाक्रांतः ॥ ४ ॥ न वस्तव्यमेव त्वया ॥ ५-६ ॥ ननु गुणदोषाभ्यां
विषये लोके कुतः समदृष्टिः स्यामत आह । यदिदमिति । मनआदिभिर्गृह्यमाणं मनोमयत्वान्मायेति विद्धि । तदपि न स्थिरं किंतु
नश्वरं विद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वे हेतुः । पुंस इति । अयुक्तस्य विक्षिप्तमनसः । नानार्थो भेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोष-
भाक् । ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां भेदस्य सत्यताक्ता । न । भ्रमविजृम्भितगुणदोषबुद्धेः पुंसः । कर्म विहितम् । अकर्म तल्लोपः ।
विकर्म निषिद्धमिति भिदा भेदः प्रोक्तः । अविद्याबद्धिष्य एव वेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवन्द्योदधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अवधूतो दत्तात्रेयस्तस्येतिहासे उक्ता ये चतुर्विंशतिगुरुवस्तेष्वष्टेत्यर्थः (१) ईदृगिच्छावन्त एव महाभागा इति
संबुद्धयभिप्रायः । यद् यदुकुलसंहारादिकं स्वधाम्नि तव नयनश्चात्थ । अंशेन बलदेवेन सह । हे महाभागेति—त्वमेव
मदाश्रितज्ञानभागित्वेनोत्कृष्टभाग्योसि यतो लोकानपि भाग्यवन्तो विधास्यसि मत्तत्त्वोपदेशेन 'ब्राह्मयज्ञिह तिष्ठतु' इति वृत्तीयोक्तेः ॥ १ ॥
अंशेन निष्पादितं यदुकुलक्षयस्यावशिष्टत्वात् । यदर्थं देवकार्यार्थमहमशेषतः सामस्त्येनावतीर्णं आविर्भूतः ॥ २ ॥ एतां द्वारकाम् ।
प्लावयिष्यति अतर्द्धापयिष्यति । अर्थातराङ्गीकारे तु 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः । अद्यापि श्रयते राजन्द्वाका-

यामहर्निशम् ।' इति पुराणांतरवाक्यं व्याकुप्येतेति । शापनिर्दग्धमित्यनुकरणाभिप्रायं वस्तुतस्तु शापेपि निर्गतं दग्धं देहो यस्मात्तथाभूतं सत् नन्दयत्यदर्शनमेव प्राप्यस्यतीत्यर्थः । सावयिष्यति चतुर्दिहावरिष्यति न तु मध्येपि 'वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भागव-
दालयम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ निजविग्रहमन्तर्द्धापयता मया यदा त्यक्तो भविष्यति तदैवेत्यर्थः । निराकृतस्तिरस्कृतः ।
तव स्वधामनयनं तु किञ्चिद्विलम्बेनैव करिष्यामि यतो मुनिषु स्वोपदेशग्रहणाय संप्रति स्थापयिष्यामीत्यभिप्रेत्य तथोपदेष्टुमुपचक्रमे-
यह्येवेति । हे साधो मद्भर्तृनिष्ठ 'नोद्वोऽण्वपि' मन्त्यूतो यद्गुणैर्नोर्दितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं प्राहयन्निह तिष्ठतु ।' इति
तृतीयस्थतदुक्तेरिति संदर्भः ॥ ४ ॥ न वस्तव्यम् एकत्र स्थानं बद्ध्वा न स्थेयम् 'समदृग्विचरस्व गाप्' इत्युक्तेः ॥ ५ ॥ मयि सर्वगत-
सन्निदात्मानं मन आवेश्य विषमं नामरूपमवब्राध्य सम्यक् समं मां पश्यतीति समदृक् तथा चैवं मम तव विच्छेदाभाव इति भावः ।
अतस्तमुपलक्ष्य तदुपदेश्यान्प्रत्येवाह—त्वन्त्विति सप्तभिः । विश्वनाथस्तु—अत्रांतरे मनसि भगवान् किञ्चित्परामर्श-रुक्मिण्यादि-
विवाहे वाणासुराद्यसुरवधप्रसङ्गतस्तत्रतत्र बंधुमेलनप्रसङ्गतश्चेन्द्रप्रस्थमिथिलादिषु यातायातैर्मां दिदृक्षुः भूतलस्थभक्तानां मनोरथो
मया संपादितप्राय एव, पृथिव्या अधःस्थितानां बलिरविन्दनादीनामपि षड्भानयनगुरुपुत्रानयनप्रसंगेन, ऊर्ध्वस्थानाम-
दितिकश्यपादीनामपि पारिजाताद्याहरणप्रसंगेन महावैकुण्ठस्थानामादिपुरुषभूमादीनामपि विप्रबालकानयनप्रसंगे व्यंजितं महर्शनं
निष्पादितमेव, किन्तु बदरीकाश्रमवासिनां नरनारायणादिपरमहंसमहामुनीन्द्राणामेव महर्शनौत्सुक्यं न सफलीभूतं बभूव संप्रति
तु सपादशतवर्षपर्यन्तमत्प्राकट्यमर्यादा च वृत्तेत्यतस्तत्र प्रस्थापयितुमयमुद्धव एव निरूपयितव्यः । अयं हि मत्तुल्यत्वान्मत्प्रतिमूर्तिरेव
तेभ्य उपायनत्वेन देयः, मदीयभगवच्छब्दवाच्ययोज्ञानवैराग्ययोरेकमेकं कर्णं मद्भक्तियोगं च महानर्घ्यं रत्नमिवादाय आस्यस्तेषां
मनोभीष्टं स्पष्टमेव पूरयिष्यति । यद्यप्यस्य मत्प्रेमपरिपूर्णस्य तदुत्थज्ञानवैराग्ये वर्तेते एव संप्रति मयोपदेष्टव्ययोज्ञानवैराग्ययोर्ना-
स्त्येवास्य जिघृक्षा तदपि मद्विच्छायां सत्यां तत्राप्यस्य जिघृक्षा खल्वधुनैवोत्पत्स्यते तथैव, यद्यप्यस्य मद्विच्युतौ सद्य एव प्राण-
हानिस्तदपि मद्विच्छाशक्तिरेव बलवती प्राणानस्य पालयित्वा तावद्दूरमप्येनं प्रापयिष्यति प्रापञ्चिकलोकालक्षितं मर्दतिकेपि
स्थापयिष्यतीति परामृश्य च श्रीमदुद्धवचेतसि ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तियोगस्य च जिघृक्षां संचार्याह—त्वं त्विति । स्वजनबंधुषु
यादवादिषु स्नेहं परित्यज्येति, तेषु च तस्नेहो द्विविधः—मत्परिचर्यात्प्रथमत एव स्वदेहसंबन्धेनैकः, मत्संबन्धोऽथो द्वितीयः । तत्र
पूर्वं एव त्वया त्यक्तुं शक्यः स एव मया त्यागो विधीयते न तूत्तरः त्वदशक्यत्वादविशीतत्वाच्चेति भगवदाशय उद्धवेन
ज्ञायत एव ॥ ६ ॥ स्वजनादिस्नेहत्यागाः कथमिति चेत्तत्राह—यदिति । सुखदुःखादिजनकाः स्वजनादयोऽसत्याः स्वप्नवद्गंधर्व-
पुरवच्चेति । यद्वा—आक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति । आदिना श्रात्रादिग्रहः । गृहमाणं वस्तुनातम् । तदपि मनोमयमपि । ननु
कीदृशं समदृक्त्वं तत्राह—यदिदमिति । यत् पृथिव्यादिकमस्ति तत्सर्वं जागरे मायाकल्पितत्वांशेन तुल्यमेव, स्वप्ने मनःकल्प-
नत्वांशेन सर्वं तुल्यमेवेति विश्वनाथः । अत्र संदर्भः—जागरे मायाप्रधानं स्वप्ने मनःप्रधानं विद्धि, अत एव नश्वरञ्च
विद्धीत्यर्थः ॥ ७ ॥ विशिष्टमनसोऽधिष्ठानभानशून्यस्य । एकस्मिन्नात्मनि भेदविषयो नानात्वेन प्रतीतिः । अत्राक्षिपति—नन्विति ।
नेत्याह—भ्रमेण विजृम्भिता विसृता गुणदोषौ इदं श्रेष्ठमिदं नेतिलक्षणौ धर्मौ तद्विषयिणी बुद्धिर्यस्य तस्याविहितं नित्यकर्मादि ।
तल्लोपो विहिताकारणं निषिद्धम् । पारदार्योदि । इत्यर्थ इति—अविद्यावान् विषयो गोचरो यस्य स तथा 'त्रैगुण्यविषया वेदाः'
इत्युक्तेः । 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिष्यति । तदा गतासि निर्वदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इत्युक्तेः इति भावः । उक्तमेवार्थं
प्रपञ्चयति—पुंस इति । नानाविधोर्थो यो गुणदोषभाक् अयमर्थो गुणं भजत इत्युत्कृष्टः, अयमर्थो दोषं भजत इति निकृष्टः पुंसोऽ-
युक्तस्याज्ञानिनो भ्रमः, भ्रमप्रतीति इत्यर्थः । गुणप्रवाहपतितानां को वार्थ उत्कृष्टः को वार्थ निकृष्ट तदुक्तं चित्रकेतुना—'गुणप्रवाह
एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः । कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ।' इति । अन्यत्तैः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सतमे त्ववधूतेतिहासे हरिवर्णयत् ॥ उद्धवाय गुरुनष्टावत्र श्लोकाः कृताद्वयः (७४) ॥

सतोवाचेत्यथार्द्धाद्यास्तर्कशैले (७६ ।) अनुष्टुभः ॥ ७ ॥

यदिति । हे महाभाग ! मां प्रति संद्व्येतत्कुलमित्यादि यदात्थ तन्मे मम चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव । यतो ब्रह्मादयो
लोकपाला अपि मे स्वर्वासं वैकुण्ठगमनमभिकांक्षिणो वर्तन्ते । द्वितीयाऽऽर्षी । तदहमिति ज्ञापकाद्वा ॥ १ ॥ मयेति । ब्रह्मणा
प्रार्थितोऽहमंशेन रामेण सह यदर्थमवतीर्णस्तद्भूभारहरणरूपं देवकार्यमशेषतः सर्वं मया निष्पादितम् । हि प्रसिद्धमेतत् ॥ २ ॥
कुलमिति । यदिदं भूभारतयाऽवशिष्टं कुलं दृश्यते तदपि विप्रशापेन निर्दग्धं नष्टप्रायमन्योन्यविग्रहात् नक्षत्येव समुद्र इति
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ यहीति । हे साधो ! अयं भूलोको यद्येव मया त्यक्तो भविष्यति तदैव कलिना निराकृतः अभिभूतः सन्नष्टमङ्गलो
भविष्यति ॥ ४ ॥ नेति । मया महीतले त्यक्ते सति कलियुगप्रवेशस्तस्मिन् सति अधर्मे रुचिर्यस्य तथाभूतो जनो भविष्यति अतः

साधुत्वात् हे भद्र ! तस्येह न वस्तव्यम् ॥ ५ ॥ त्वमिति । स्वजनादिषु सर्वं स्नेहं परित्यज्य मनो मयि परमेश्वरे सम्यगावेदय सर्वत्र समदृक् समं मामेवैकं पश्यन् गां भूमिं विचरस्व । तद्वार्षः ॥ ६ ॥ यदिदमिति । यदिदं मनआदिभिः शोभनाऽशोभनतया गृह्यमाणं तत् मायामनोमयम् अविद्यायुक्तेन मनसैव तथा कल्पितम् अतः तत्सर्वं नश्वरं विद्धि । यद्वा । यदिदं मनआदिभिर्गृह्यमाणं तन्मनोमयम् अतो मायेति विद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वे हेतुः—पुंस इति ॥ अयुक्तस्य तत्त्वविचारमकुर्वतः विक्षिप्तमनसः पुंसो नानादेवादिरूपो घटपटादिरूपश्चार्थो विषयोऽस्य तथाभूतो भ्रमः अहंमात्मकोऽव्यासो भवति । यस्यैवं भ्रमो भवति स एव पुमान् गुणदोषभाक् पुण्यपापसुखदुःखादिमान् भवति । ननु वेद एव विधिनिषेधाभ्यां सत्यत्वमाहेति चेत् तस्यैव भ्रमविजृम्भितगुणदोषधियः पुंसः कर्म विहितम् । अकर्म तल्लोपः विकर्म निषिद्धमिति भिदा भेदो भवति । अविद्यावद्विषय एव वेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

यत्कुलसंहारादिकं स्वघाम्नि तव नयनं चात्थ ॥ १ ॥ अंशेन बलदेवेन सह ॥ २ ॥ शापनिर्हर्गधमित्यनुकरणाभिप्रायेण वस्तुतस्तु शापेऽपि निर्गतं दग्धं दाहो यस्मात्तादृशं सत् नङ्क्षयति प्राकृतलोकानामदर्शनमेव प्राप्स्यतीत्यर्थः । प्लावयिष्यति समुद्रः स्वदत्तभूमौ चतुर्दिक्षवाविरिष्यति नतु मध्येऽपि “वज्रंयित्वा महाराज ! श्रीमद्भगवदालय”मिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ यद्येव त्यक्तस्तदैवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ न वस्तव्यमेवेति । एकत्र स्थानं बद्ध्वा न स्येयमित्यर्थः । समदृग्विचरस्व गामित्युक्तेः ॥ ५ ॥ यद्यपि नोद्धवोऽयमपि मन्मथो यद्गुणैर्नार्दित इति भगवदुक्तेरुद्धवस्य सिद्धत्वेनोपदेश्यत्वं न सम्भवति तथापि तन्मतादरणाय तमुपदिश्य ज्ञानयोग्यान् प्रत्यह । त्वन्त्विति सप्तभिः । समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथाभूतः सन् ॥ ६ ॥ मनोमात्रविलसितत्वान् मायेति मिथ्येति विद्धि तदपि मिथ्याभूतमपि ॥ ७ ॥ अयुक्तस्य पुंसः नानाभेदो विषयो यस्य तथाभूतो भ्रमो भवति स भ्रम एव गुणदोषबुद्धिहेतुर्भवतीत्यन्वयः । नेति समाधानं भ्रमेति । भ्रमेण विजृम्भिता प्रकाशिता गुणदोषबुद्धिर्यस्य तस्यैव अविद्याऽनात्मनि आत्मबुद्धिस्तद्वन्तोऽज्ञा विषया अधिकारिणो यस्य तथाभूत एव विधिनिषेधलक्षणो वेदः नतु स्वरूपज्ञविषयः “त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाञ्जुने”ति श्रीभगवदुक्तेः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

गां भूमिम् ॥ १-६ ॥ मायामनोमयं मायाशब्देन गुणाः लक्ष्यन्ते गुणवश्यमनोग्राह्यं न विद्वन्मनोग्राह्यम् आत्मस्वरूपमेव तथाविधमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अयुक्तस्य इति पदं नानार्थो भ्रमः नानाविधदेहविषयभ्रमः सगुणदोषकृत् पुण्यपापहेतुरित्यर्थः । तदेवोपपादयति । कर्मेति । कर्म काम्यं विकर्म पापम् उभयमपि दोषः अकर्म निष्कामकर्म स गुण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भाषणमेवाह । यदित्यादिना । हे महाभाग ! मां प्रति यदात्थ संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवानिति तन्मे चिकीर्षितमेव तथा ब्रह्मा भवो रुद्रः लोकपालाश्च मम स्वर्वासं श्रीवैकुण्ठवासमभिकाङ्क्षिणः अभिकाङ्क्षन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ नन्ववतारप्रयोजनमनिष्पाद्य कथं मामिष्यसीत्यत आह । मयेति । किन्तदेवकार्यमित्यत आह । यदर्थमिति । ब्रह्मणाऽर्थितः प्रार्थितोऽशेन बलभद्रेण सह यदर्थमवतीर्णः तद्भारहरणात्मकमितिभावः ॥ २ ॥ ननु न भारोऽपनीतः दुःसहभारात्मकस्य यदुत्कुलस्यावशिष्टत्वादित्यत आह । कुलं वा इति । शापेनैव नितरां दग्धप्रायमन्योऽन्यकलहान्निरवशेषं नङ्क्षयति वै निश्चितं तर्हि पुरीं कः पालयिष्यतीत्यत आह । समुद्र इति । न कोऽपि पालयिष्यति किन्त्वित आरभ्य सप्तमेऽन्दि एतां द्वारकां पुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वया त्विह न स्थातव्यमिति वक्तुमाह । यहीति । यद्येवायं लोको मया त्यक्तः तदैवाचिरान्नष्टमङ्गलः हे साधा ! कलिना निराकृतः अभिभूतश्च भविष्यति ॥ ४ ॥ अतो मया त्यक्ते इहास्मिन्महीतले त्वया न वस्तव्यं न स्थातव्यं हे भद्र ! अधर्मे रुचिर्यस्य तथाभूतो भविष्यति अतोऽपीह न वस्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ तर्हि किम्बिष्येयं क गन्तव्यमित्यत आह । त्वन्त्विति । सर्वं शब्दादिविषयं स्वजनेषु बन्धुषु स्नेहं च त्यक्त्वा मनो मयीश्वरे सम्यक् निवेदय समदृक् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानरूपसमदृष्टिमान् गां भूमिं विचरस्व ॥ ६ ॥ सर्वं परित्यजेति शब्दादिविषयत्याग उक्तः वैराग्यमन्तरेण त्यागासम्भवात्तत्र वैराग्यजननार्थं तेषां नश्वरत्वं प्रकृतिगुणवश्यमानसानामेव सुखकरत्वं चाह । यदिदमिति । यन्मनआदिभिर्गृह्यमाणं तदिदं सर्वं नश्वरं मायामनोमयं च विद्धीति सम्बन्धः मायाशब्देन तद्गुणवश्यं लक्ष्यते मायागुणवश्यं यन्मनः तत् आगतं “तत् आगत इत्यधिकारे मयट्च” इति मयट् प्रकृतिगुणवश्यमनोजन्यमेव विषयसुखं गुणवश्यमानसानामेव तद्रोचते नतु विशुद्धमानसानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ समदृग्विचरस्वेत्युक्तं नतु देवमनुष्यतिर्यक्पादपादिभेदभिन्नतया प्रतीयमानेषु वस्तुषु विभिन्नैव दृष्टिः स्यान्न त्वेकरूपेत्यत आह । पुंस इति । अयुक्तस्य सर्वान्तरात्मनि सर्वशरीरके मयि चित्तमयुञ्जतः पुंसः नानार्थः नाना अर्था यस्य सः यो नानार्थविषयः प्रत्यय स भ्रमरूपः तत्तद्ब्रह्मात्मकवस्तुवस्तुविषया प्रतीतिर्भ्रमरूपैवेत्यर्थः । सर्वान्तरात्मनि मयि चित्तं युञ्जतस्तु मदात्मकत्वेनैवंरूपा या प्रतीतिः सा

तु प्रमितिरूपेति भावः । अस्तु नानार्थो भ्रमः ततः किमत आह । गुणदोषभागिति यस्य पुंसो भ्रमः स गुणदोषभाक् सुखदुःखभाक् पुण्यापुण्यभाक्वा गुणदोषकृदिति पाठे स भ्रमो गुणदोषकृतसुखदुःखकृदित्यर्थः । किं भ्रमः स्वरूपेणैव गुणदोषावहः नेत्याह । कर्मेति । यस्य कर्माकर्मविकर्मेतिभिदा भेदः तस्य धियः गुणदोषौ विषयौ गुणदोषधिय इति पाठे कर्मादयस्तदनुवृत्तिप्रयुक्तसुखदुःखबुद्धयश्चेत्यर्थः । कर्मावश्यं कर्त्तव्यं नित्यं नैमित्तिकञ्च अकर्म अकर्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । विकर्मे विविधफलाय चोदितं काम्यं कर्म अयमर्थः स्वतन्त्रवस्तुभ्रमदेहात्मभ्रमतोऽज्ञस्य पुंसः विधिनिषेधाद्यात्मकभेदभिन्नशास्त्रवश्यता तदनुवर्त्तनात्तल्लङ्घनाभ्यां सुखदुःखे च भ्रमस्य शास्त्रवश्यतापादनद्वारा गुणदोषकृत्यं न स्वरूपेणेति न चैतावता ब्रह्मविदां शास्त्रातिलङ्घनं न दोषायेति मन्तव्यं तेषामपि निश्चितं स्वतन्त्रवस्तु प्रतीतिभ्रमाणामामोचं कदाचिद्धमानुवृत्तिदर्शनात्तत् प्रयुक्तशास्त्रवश्यत्वस्यावर्जनीयत्वात् न ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवान्यदवधूतसंवादव्याजेन स्वतत्त्वमुद्धवायोपदिशत्यध्यायत्रयेण तत्रादाबुद्धोक्तं स्वाभीष्टमिति वदन् ब्रह्मादीनां स्वलोकगमनाभिलाषं देवकार्यकरणेनावतारप्रयोजनं स्वयात्रानन्तरं द्वारवत्याः समुद्रे मज्जनं लोकस्य पापबुद्धित्वेनामङ्गलत्वं कलिप्रस्त-लोकादुद्धवस्य निर्याणप्रेरणं स्वस्मिन्मनः प्रवेश्य महीपर्यटननियोग इत्यादि वक्ति । यदात्थेत्यादिना । मां स्वलोकगतकर्तुम-भिकांक्षिणः ॥ १-२ ॥ स्वर्गारोहणानन्तरं सप्तमे दिवसे ॥ ३ ॥ यर्हि यदा ॥ ४ ॥ अवर्मेरुचिरिति पदच्छेदः ॥ ५-६ ॥ क्षिति-संचरणे इत्थं भावविशेषमुपदिशति । यदिदमिति । मनआदिसर्वेन्द्रियैर्गृह्यमाणं यदिदं विश्वं तदिदं नश्वरं क्षणभङ्गुरं विद्धि नन्विदमनिर्वाच्यं तर्हीति तत्राह । विद्धीति । विद्धीत्युभयत्र संबध्यते मनोमयीं मायां च मन्मनःप्रधानप्रकृतिनिर्मितं विद्धि मे बुद्धिं प्रधानीकृत्य प्रकृत्या रचितत्वात् नानिर्वाच्यं विद्धि मृद्भट इतिवन्मायामयमिति प्रयोगो युज्यते अचेतनप्रकृतेः कार्यात्मकत्वमस्तु चेतनायाः कथमिति इयमाशङ्का 'प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी लोकधारिणी । ऋता सत्यामरा जय्या लोकानामात्मसंज्ञिते'त्यनेन परिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षयोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं प्राधान्यज्ञानपूर्वकं भक्त्यामति मनो युञ्जानस्य योगिनोऽनर्थोपशमो नान्यस्येत्याह । पुंस इति । अयुक्तस्य मयि मनो योगराहितस्य पुंसो मत्प्रेरितप्रकृतिरचिते नानाविधेयं यो भ्रमो मामन्तरेण स्वकर्तृत्वज्ञानं स गुणदोषकृत् अनेन तद्गोच्यसुखदुःखात्मकः अपारः संसारो लक्ष्यत इति ज्ञानव्यं तदुक्तं 'स्वर्गाद्याश्च गुणाः सर्वे दोषाः सर्वे तथैव च । आत्मनः कर्तृताभ्रान्त्या जायन्ते नात्र संशयः । परमात्मानमेवैकं कर्तारं वेत्ति यः पुमान् । स मुच्यतेऽ-स्मात्संसारारतरमात्मानमेति चेति'भ्रमस्य निमित्तमाह । कर्मेति सर्वं हि परमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीनक्रियायाम् इदं मया क्रियते इदं मया न क्रियते इदं विपरीतं क्रियत इति कर्माकर्मविकर्मेति भिदा बुद्धिभ्रमो गुणाभ्यां रजस्तमोभ्यां दोषधियो दोषघुद्धेः पुरुषस्य भवतीति यत्तस्माद्भ्रमस्य मूलकारणं रजस्तमसोः शक्तिं विज्ञाय तो परिहृत्य मय्येव स्थापनेन युक्तेन्द्रियजयो युक्तचित्तस्त्वम् इदं जगदात्मानं विरिञ्चे ईक्षस्व कार्यकारणात्मके जगति विततं विस्तृतशक्तिमात्मानं विरिञ्चिम् अधोऽश्वरे मयि ईक्षस्व मदाधारं पश्येत्यन्वयः तदुक्तम् 'आत्मशब्दोदितो ब्रह्मा परमात्माभिधो ह्यहम् सर्वं ब्रह्मणि विक्षेत् मयि ब्रह्माणमेव चेति ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

यत्कुलसंहारादिकं स्वधाग्नि तव नयनं चात्थ ॥ १ ॥ अंशेन बलदेवेन सह ॥ २ ॥ शापनिर्दग्धमित्यनुकरणाभिप्रायं वस्तुतस्तु शापेऽपि निर्गतं दग्धं दाहो यस्मात्तथाभूतं सत् नङ्क्ष्वति अदर्शनमेव प्राप्स्यतीत्यर्थः । सावयिष्यति चतुर्दिक्ष्वावरिष्यति नतु मध्येऽपि 'वर्जायत्वा महाराज श्रीमद्भगवदालय'मिति वक्ष्यमाणात् ॥ ३ ॥ तव स्वधामनयनं तु किञ्चिद्विलम्बेनैव करिष्यामि यतो मुनिषु मनुपदेशग्रहणाय सम्प्रति त्वां स्थापयिष्यामीत्यभिप्रेत्य तथोपदेशमुपक्रमते । यर्होवेति । नोद्धवोण्वपि मन्मन्यूनो यद्गुणैर्नोदितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठत्विति तृतीयस्य तदुक्तेः ॥ ४-५ ॥ अतस्तमुपलक्ष्य तदुपदेशयान् प्रत्येवाह । त्वंत्वित्यादि । यदि सर्वनिजोपदेशेन तत्र ज्ञानयोगयान् प्रत्येवाह । त्वंत्विति सप्तभिः ॥ ६ ॥ जागरे मायाप्रधानं स्वप्ने मनःप्रधानं विद्धि अत एव नश्वरं विद्धीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अयुक्तस्य । असमाहितचित्तस्य भ्रम एव तावन्नानार्थः बहुविधार्थो यत्र तथाविधः स एष च गुणदोषभाक् गुणदोषबुद्धिहेतुरित्यर्थः । अतः कर्माकर्मेति ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे ज्ञानवैराग्ये विधित्सुः कृष्ण उद्धवे । अवधूतोक्तगुरुषु प्रोवाचाष्टौ धरादिकान् ॥
स्वर्वासं वैकुण्ठवासम्प्रति ॥ १ ॥ अंशेन बलदेवेन सह ॥ २-३ ॥ अवान्तरे मनसि भगवान् किञ्चित्परामर्शं रुक्मिण्यादिविवाहवाणाद्यसुरवधप्रसंगतस्तत्र तत्र बन्धुमिलनप्रसङ्गतश्चेन्द्रप्रस्थमिथिलादिषु च यातायातैर्मां दिदृक्षुर्णा भूतलस्य भक्तानां मनोरथो मया प्रायः सम्पादित एव पृथिव्या अधःस्थितानां बलिरविनन्दनादीनामपि षड्गर्भानयनगुरुपुत्रानयनप्रसङ्गेन ऊर्ध्वस्थानामदितिकश्यपादीनामपि पारिजाताद्याहरणप्रसङ्गेन महावैकुण्ठस्थानादिपुरुषभूमादीनामपि विप्रबालकानयनप्रसङ्गेन

वाच्छिन्नं महर्शनं निष्पादितमेव किन्तु बदरिकाश्रमवासिनां नरनारायणादिपरमहंसमहामुनीन्द्राणामेव महर्शनोत्सुक्यं न सफलीभूतं बभूव सम्प्रति तु सपादशतवर्षपर्यन्ता मत्प्राकट्यमर्यादा च वृत्तेत्यतस्तत्र प्रस्थापयितुमयमुद्धव एव निरूपयितव्यः । अयं हि मनुत्त्यत्वान्मत्प्रतिमूर्तिरेव तेभ्यः उपायनत्वेन देयं मदीयभगवद्वचन्ययोर्ज्ञानवैराग्ययोरेकमेकं कणं मद्भक्तियों च महानर्घ्यं रत्नमिवादाय यास्यंस्तेषां मनोऽभीष्टं स्पष्टमेव पूरयिष्यति यद्यप्यस्य मत्प्रेमपरिपूर्णस्य तदुत्थे ज्ञानवैराग्ये वर्त्तते एव सम्प्रति मयोपदेष्टव्ययोः पृथक्ज्ञानवैराग्ययोर्नास्त्येवास्य जिघृक्षा तदपि मदिच्छायां सत्यां तत्राप्यस्य जिघृक्षा खल्वधुनैवोत्पत्स्यत तथैव यद्यप्यस्य मद्भिच्युतौ सद्य एव प्राणहानिस्तदपि मदिच्छाशक्तिरेव बलवती प्राणानस्य पालयित्वा तावद्दूरमप्येनं यापयिष्यति प्रापञ्चिकलोकालक्षितं मदन्तिकेऽपि स्थापयिष्यतीति परामृश्य च श्रीमदुद्धवचेतसि ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तियोंस्य च जिघृक्षां संचार्योह । त्वं त्विति । स्वजनबन्धुषु यादवादिषु स्नेहो द्विविधः मत्परिचयात् प्रथमत एव स्वदेवसम्बन्धेनैकः मत्सम्बन्धोत्थो द्वितीयः तत्र पूर्वं एव त्वया त्यक्तुं शक्त्यः स एव मया त्यागे विधीयते न तूत्तरः त्वदशक्यत्वाददविगतित्वाच्चेति भवदाशय उद्धवेन ज्ञायत एव ॥ ४-६ ॥ ननु कीदृशं समदृकत्वन्तत्राह । यदिदमिति । मनआदिभिर्गुणैर्ह्यमाणं यदिदं पृथिव्यादिकं वर्त्तते तत्सर्वं जागरे मायामयं मायाकल्पितत्वांशेन तुल्यमेव स्वप्ने मनोमयं मनःकल्पितत्वेनांशे सर्वं तुल्यमेव ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । पुंस इति । नानार्थो नानाविधोऽर्थो यो गुणदोषभाक् अयमर्थो गुणं भजत इत्युत्कृष्टः अयमर्थो दोषं भजत इति निकृष्टः पुंसोऽयुक्त-स्याज्ञानिनो भ्रमः भ्रमप्रतीत इत्यर्थः । गुणप्रवाहपतितानां कोवार्थं उत्कृष्टः को वा निकृष्टस्तेषां वा क उत्कर्षः यदुक्तं चित्रकेतुना 'गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः कोन्वनुग्रहः । कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वेति ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां गुणदोषावुक्तौ सत्यं वेदोऽप्यविद्यावद्विषय एवेत्याह । कर्म विहितम् अकर्म तलोपः विकर्म निषिद्धमिति भिदा भेदो गुणदोषविधौ गुणदोषयोरेव धीर्यस्य तस्याज्ञानिन एवोक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्द्धमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे नाथेत्यादिवादिनमुद्धवं प्रत्यस्मिन्नध्याये स्वप्राप्तये संचेपतः संसाराद्वैराग्यं स्वभक्तिमात्मज्ञानं तद्वाढ्यार्थं यदवधूतसंवादस्येषु चतुर्विंशद्गुरुषु अष्टगुरुंश्चाह श्रीभगवान् । यदात्येति । संहृत्यै-तत्कुलं नूनं लोके सन्त्यक्ष्यते भवानिति यदात्य तन्मे चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव ब्रह्मादयोऽपि मे स्वर्वासं ये स्वर्गे लोकेऽमृतत्वं भजन्ते इति श्रुत्युक्तपरमधामवासं प्रति अभिकाङ्क्षिणः आकाङ्क्षन्तः सन्ति ॥ १ ॥ अहमपि स्वधाम गन्तुं प्राप्तावसरोऽस्मीत्याह । मयेति । अंशेन बलेन सह ॥ २ ॥ त्वं च सर्वतो विरक्तो भूत्वा मद्भक्तनिष्ठो भवेति वक्तुमाह । कुलमिति श्लोकत्रयेण ॥ ३ ॥ यर्हि मया त्यक्तो भविष्यति तर्ह्येवायं लोको नष्टमङ्गलो भविष्यति अत एव कलिना नितरां प्राक्रान्तो भविष्यति ॥ ४ ॥ हे भद्र ! इह गृहे त्वया नैव वस्तव्यम् ॥ ५ ॥ सर्वं परित्यज्य त्यक्तेष्वपि स्नेहं च परित्यज्य सम्यङ्मायि मनः आवेश्य समदृक् सन् गां पृथिवीं विचरस्व ॥ ६ ॥ सर्वपरित्यागे त्याज्यस्य दोषः भगवति मनःसमविशने भगवद्गुणश्चापेक्षितः समदृक्त्वे सर्वस्यैकात्मकत्वं चापेक्षितमतो भगवान् स्वस्य सर्वहेतुत्वेन गुणं सर्वस्य नश्वरत्वेन दोषं सर्वस्य स्वशक्तिरूपमायाकार्यत्वेनैकात्मकत्वञ्चाह । यदिद-मिति । इदं मनआदिभिर्गुणैर्ह्यमाणं जगत् नश्वरं क्षणभङ्गुरं विद्धि यद्यतो मायामनोमयं मायाप्रेरकमनःप्रधानं जगदुपादानरूपायाः मम शक्तेः प्रेरकेण मम मनसा जगन्निर्माणे प्रधानभूतेन रचितमित्यर्थः । सर्वस्य जगतो ह्यनित्यत्वान् तत्र विरक्तः सन् मम माया-कार्यत्वेन समं मत्वा समदृक् सन्सर्वहेतुत्वेन सर्वेश्वरं मां जानन् मद्भक्तः सन् पृथ्व्यां विचरस्वेति कलितोऽर्थः ॥ ७ ॥ ननु गां पर्येततो मम विहितकर्मलोपः स्यादत्राह । पुंस इति । अयुक्तस्य अविवेकिनः जगत्कारणाज्ञानभक्तिरहितस्य नानार्थः संसारः भ्रमः स्वाश्रयोऽन्याश्रयो वेत्यादिभ्रमविषयो भवति अतः स पुमान् गुणदोषभागभवति अत एव तस्य गुणदोषधियः पुंसः कर्माकर्मविकर्मेति भिदो भवन्ति अविवेकसिद्धयर्थं विहितं कर्मानुष्ठानमेवाकर्मविहितेभ्यो नैव कर्तव्यो विकर्म निषिद्धाचरणं नैव कर्तव्यमित्यर्थः । विहितमनुष्ठेयं निषिद्धं दूरतो हेयमेवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सप्तमे तूद्धवायाथ पृथ्व्यादिगुरुशिक्षितम् । अवधूतेतिहासेन श्रीकृष्णेन निरूप्यते ॥ १ ॥

भगवद्भाषणमेवाह—यदि । स्वभक्तत्वात्तद्वाग्यमभिनन्दन् सम्बोधयति—महाभागेति । मां प्रति संहृत्यैतत्कुलमित्यादि यदात्य तन्मे मम चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव । यतो ब्रह्मादयो लोकपाला अपि मे स्वर्वासं वैकुण्ठगमनमभिकाङ्क्षिणो वर्त्तन्ते ॥ १ ॥ अवतारप्रयोजनस्य सिद्धत्वादिति तत्र हेतुमाह—मयेति । ब्रह्मणा प्रार्थितोऽहमंशेन रामेण सह यदर्थमवतीर्णस्तद्भूभारहरणरूपं देवकार्यमशेषतः सर्वं मया निष्पादितं हि प्रसिद्धमेतन् ॥ २ ॥ यदिदं भूभारतयाऽवशिष्टं कुलं दृश्यते तदपि विप्रशापेन निर्दग्धं नष्टप्रायमन्योन्यकलहात् नङ्कयत्येव । समुद्र इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥ तव तु न कापि क्षतिर्मद्भक्त्यादिति सूचयन् सम्बोधयति—साधो

इति । अयं भूलोको यहाँ मया त्यको भविष्यति तदैव कलिना निराकृतः अभिभूतः सन्नष्टमङ्गलो भविष्यति ॥ ४ ॥ मया महीतले त्यक्ते सति कलिप्रवेशस्तस्मिन्सति अधर्मे रुचिर्यस्य तथाभूतो जनो भविष्यति अतः साधुत्वात् हे भद्र त्वयेह न वस्तव्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह—त्वं त्रिविंशति । स्वजनादिषु सर्वं स्नेहं परित्यज्य मनो मयि परमेश्वरे सम्यगावेश्य सर्वत्र समदृक् मामेवैकं पश्यन् गां भूमिं विचर ॥ ६ ॥ वैराग्यमन्तरेण त्यागासम्भवात्तत्र वैराग्योत्पादनार्थं तेषां नश्वरत्वमाह—याददमिति । यदिदं मनआदिभिः शोभनाशोभनतयागृह्यमाणं तत् मायामनोमयम् अविद्यायुक्तेन मनसैव तथा कल्पितं, वस्तुतस्तु तत्सर्वं नश्वरं विद्धीत्यन्वयः । मायिकनश्वरत्वकथनेनापि भगवदिच्छया तस्य नाशात्मकभावेन वैराग्योत्पत्तिरित्यर्थः । यद्वा चक्षुरादिभिर्नश्वरं गृह्यमाणं तन्मायामनोमयं विद्धीति कथने तदिच्छया तथा बोध इति भावः ॥ ७ ॥ ननु देवमनुष्यतिर्यगादिसुखदुःखादिभेदानां व्यवहारसिद्धत्वात् कथं सर्वत्र समदृष्टिः स्यादित्याशङ्क्याह—पुंस इति । अयुक्तस्य तत्त्वविचारे चित्तमयुञ्जतः विक्षिप्तान्तःकरणस्य पुंसो नानादेवादिरूपो घटपटादिरूपश्चार्थो विषयोऽस्य तथाभूतो भ्रमः अहम्मात्मको अध्यासो भवति । यस्यैव भ्रमो भवात् स एव पुमान् गुणदोषभाक् पुण्यपापसुखदुःखादिमान् भवति । तस्यैव गुणदोषधियः सुखदुःखाद्याकुलचित्तस्य कर्मविहितम् । अकर्म तद्द्वयः । विकर्म निषिद्धमिति भेदः, विधिनिषेधादिप्रयुक्तपुण्यपापादिबन्धनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आत्मज्ञानस्य संसिद्धया उद्धवस्य तु सप्तमे । अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टाह केशवः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते समभाषतेति यदुक्तं तद्भाषणमेवाह यदात्येत्यादिना । यदात्येति । हे महाभाग, मां प्रति, यत् आत्थ 'संहृत्यैतत् कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान्' इति यदात्येत्यर्थः । तत्, मे चिकीर्षितमेव, कुतः । तथा ब्रह्मा, भवो रुद्रः, लोकपालाश्च, मे मम, स्वर्वासम्, अभिकाङ्क्षगः अभिकङ्क्षन्ते इत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु यदर्थं त्वयायमवतारो धृतस्तदवतारप्रयोजनमनिष्पाद्य कथं गमिष्यसीत्यत आह । मयाति । ब्रह्मणा अर्थितः प्रार्थितः अहम्, अंशेन बलभद्रेण सह, यदर्थम् अवतीर्णः । तत् देवकार्यम्, अत्र लोके, मया अंशेषतः, निष्पादितं हि । भूभागहरणात्मकं देवकार्यं निःशेषतः संपादितमस्तीति भावः ॥ २ ॥ ननु भारोऽपनीत इति कथं वदसि दुःसहभारात्मकस्य यदुकुलस्यावाशष्टत्वादित्यत्राह । कुलमिति । शापनिर्दग्धं ब्राह्मणशापेनैव नितरां दग्धप्रायं तु जातमेवास्ति । अतः, तत्तु अन्वोन्यविग्रहादन्यान्यकलहात्, नङ्क्ष्यति निरवशेषं नाशं यास्यति । वै निश्चितम्, तर्हि पुरीं कः पालायिष्यतीत्यत आह । न काऽपि पालयिष्यति कित्वात् आरभ्य, सप्तमे, अहि, एतां पुरीं च नगरीमपि, समुद्रः प्लवायिष्यति । नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वया इह न स्थातव्यमिति वक्तुमाह । यहीति । यहाँव यदैव, अयं लोकः, मया त्यक्तः स्यात्, तहाँव, हे साधो, अयं लोकः, अचिरात्, नष्टं विनाशं प्राप्तं मङ्गलं यस्य सः, कलिना कलियुगेनापि, निराकृतोऽभिभूतश्च, भविष्यति ॥ ४ ॥ न वस्तव्यमिति । हे भद्र मत्संबन्धेन सर्वमङ्गलास्पदीभूत अतः मया त्यक्ते इहास्मिन् महीतले, त्वया न वस्तव्यं न स्थातव्यम् एव । यतः, कलौ युगे, जनो लोकः, अधर्मे रुचिर्यस्य तथाभूतः, भविष्यति । अत इह न वस्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ तर्हि भगवन्मया किं विधेयं क गन्तव्यं चेत्यत आह । त्वं त्रिविंशति । हे उद्धव, त्वं तु, सर्वं शब्दादिविषयजातम्, स्वजनाश्च बन्धवश्च तेषु, स्वजनेषु बन्धुषु चेत्यर्थः । स्नेहं च, परित्यज्य त्यक्त्वा, मनः मयि परमेश्वरे, सम्यक् आवेश्य निवेश्य, समदृक् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसंधानरूपसमदृष्टिमान् सन्, गां भूमिम्, विचरस्व ॥ ६ ॥ सर्वं परित्यजेति शब्दादिविषयपरित्याग उक्तः स च वैराग्यं विना न संभवेदतस्तेषु वैराग्यजननार्थं तेषां नश्वरत्वं प्रकृतिगुणवश्यमानसानामेव विषयकृतसुखित्वं चाह । यदिदमिति । यत् मनसा, वाचा, चक्षुर्भ्याम्, श्रवणादिभिश्च, गृह्यमाणम्, तत् इदम्, सर्वमपि तदिदमित्यर्थः । नश्वरं क्षणभङ्गुरम्, मायामनोमयं मायामयं मनोमयं चेत्यर्थः । विद्धि । ब्रह्मा । मायागुणवश्यं यन्मनस्तत् आगतम् । तत् आगत इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट् । प्रकृतिगुणवश्यमनोजन्यमेव विषयसुखं गुणवश्यमानसानामेव रोचते न तु विशुद्धमानसानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ भगवन्स्त्वया तु समदृग् विचरस्वेत्युक्तं परं तु देवमनुष्यतिर्यक्पादपादिभेदभिन्नतया प्रतीयमानेषु वस्तुष्वस्मद्विधानां विभिन्नैव स्यान्न त्वेकरूपेत्यत आह । पुंस इति । अयुक्तस्य सर्वान्तरात्मनि सर्वशरीरके मयि चित्तमयुञ्जतः पुंसः, नाना अर्थो यस्य स नानार्थः भ्रमः, यो नानार्थविषयः प्रत्ययः स भ्रमरूप इत्यर्थः । प्राकृतप्राकृतभावेषु अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुविषया प्रतीतिर्भ्रमरूपैव सर्वात्मनि मयि चित्तं युञ्जतस्तु मदात्मकत्वेनैकरूपा या प्रतीतिः सा तु प्रमितिरूपेति भावः । अस्तु नानार्थो भ्रमस्ततः किमत आह । सः गुणदोषभाक्, यः पुंसः भ्रमः स गुणदोषभाक् पुण्यापुण्यभागित्यर्थः । गुणदोषकृदिति पाठे स भ्रमो गुणदोषकृतसुखदुःखकृदित्यर्थः । यो भ्रमः स किं स्वरूपेणैव गुणदोषावहः नेत्याह । यस्य कर्माकर्म विकर्मेति भिदा भेदः, तस्य धियः, गुणदोषौ विषयौ, तत्र कर्म अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च, अकर्म अकर्त्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । विकर्म विविधफलचोदितं काम्यकर्म । अयमर्थः । स्वतन्त्रवस्तुभ्रमदेहात्मभ्रमवतोऽज्ञस्य पुंसः विधिनिषेधाद्यात्मकभेदभिन्नशास्त्रवश्यता तदनुवर्त्तनाति-

लङ्घनाभ्यां सुखदुःखे । एवं च भ्रमस्य शास्त्रवदयतापादनद्वारा गुणदोषकृत्त्वं न स्वरूपेणेति । न चैतावता ब्रह्मविदां शास्त्रातिरङ्घनं न दोषायेति मन्तव्यम्, निश्चितस्वतन्त्रवस्तुप्रतीतिभ्रमाणां तेषामपि आमोक्षं कदाचिद्ब्रह्मानुवृत्तिदर्शनात्तत्प्रयुक्तशास्त्रवदयत्वस्या-
वर्जनीयत्वात् ब्रह्मविदामपि शास्त्रोदङ्घनं दोषायैवेति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अवधूतोपाख्यान—पृथ्वी से लेकर कबूतरतक आठ गुरुओं की कथा

भगवान् श्रीकृष्णने कहा—महाभाग्यवान् उद्धव ! तुमने मुझसे जो कुछ कहा है, मैं वही करना चाहता हूँ । ब्रह्मा, शङ्कर और इन्द्रादि लोकपाल भी अब यही चाहते हैं कि मैं उनके लोक में होकर अपने धाम को चला जाऊँ ॥ १ ॥ पृथ्वीपर देवताओं का जितना काम करना था, उसे मैं पूरा कर चुका । इसी काम के लिये ब्रह्माजी की प्रार्थना से मैं बलराम जी के साथ अवतीर्ण हुआ था ॥ २ ॥ अब यह यदुवंश, जो ब्राह्मणों के शाप से भस्म हो चुका है, पारस्परिक फूट और युद्ध से नष्ट हो जायगा । आज से सातवें दिन समुद्र इस पुरी—द्वारका को डुबो देगा ॥ ३ ॥ प्यारे उद्धव ! जिस क्षण मैं मर्त्यलोक का परित्याग कर दूँगा, उसी क्षण इसके सारे मङ्गल नष्ट हो जायेंगे और थोड़े ही दिनों में पृथ्वी पर कलियुग का बोलबाला हो जायगा ॥ ४ ॥ जब मैं इस पृथ्वी का त्याग कर दूँ, तब तुम इसपर मत रहना; क्योंकि साधु उद्धव ! कलियुग में अधिकांश लोगों की रुचि अधर्म में ही होगी ॥ ५ ॥ अब तुम अपने आत्मीय स्वजन और बन्धु बान्धवों का स्नेह सम्बन्ध छोड़ दो और अनन्यप्रेम से मुझमें अपना मन लगाकर समदृष्टि से पृथ्वी में स्वच्छन्द विचरण करो ॥ ६ ॥ इस जगत् में जो कुछ मन से सोचा जाता है, वाणी से कहा जाता है, नेत्रों से देखा जाता है और श्रवण आदि इन्द्रियों से अनुभव किया जाता है, वह सब नाशवान् है । सपने की तरह मनका विलास है । इसलिये मायामात्र है, मिथ्या है—ऐसा समझ लो ॥ ७ ॥ जिस पुरुष का मन अशान्त है, असंयत है, उसी को पागल की तरह अनेकों वस्तुएँ मालूम पड़ती हैं; वास्तव में यह चित्त का भ्रम ही है । नानात्व का भ्रम हो जाने पर ही 'यह गुण है' और 'यह दोष' इस प्रकार की कल्पना करनी पड़ती है । जिसकी बुद्धि में गुणदोष का भेद बैठ गया है, दृढमूल हो गया है, उसीके लिये कर्म, अकर्म और विकर्मरूप भेद का प्रतिपादन हुआ है ॥ ८ ॥

तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् । आमानुभवतुष्टात्मा नान्तरायैर्विहन्यसे ॥ १० ॥

दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्थकः ॥ ११ ॥

सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः । पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्यादिष्टो भग ता महाभागवतो नृप । उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् ॥ १३ ॥

उद्धव उवाच

योगेश योगविन्यास योगात्मन् योगसम्भव । निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥

त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः । सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः ॥ १५ ॥

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ।

तत्त्वज्ञसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् युक्तेन्द्रियग्रामः युक्तचित्तः (त्वम्) इदं जगत् आत्मनि विततम् ईक्षस्व आत्मानं मयि अधीश्वरे (ईक्षस्व) ॥ ९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः आत्मानुभवतुष्टात्मा शरीरिणाम् आत्मभूतः नान्तरायैः न विहन्यसे ॥ १० ॥ उभयातीतः निषेधान्न निवर्तते दोषबुद्ध्या विहितम् अपि न करोति गुणबुद्ध्या यथा अर्थकः करोति (न करोति च) ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृत् शान्तः ज्ञानविज्ञाननिश्चयः मदात्मकं विश्वं पश्यन् पुनः न विपद्येत ॥ १२ ॥ नृप भगवता इति आदिष्टः महाभागवतः तत्त्वजिज्ञासुः

उद्धवः अच्युतम् प्रणिपत्य आह ॥ १३ ॥ योगेश योगविन्यास योगात्मन् योगसंभव मे निःश्रेयसाय संन्यास लक्षणः योगः प्रोक्तः ॥ १४ ॥ भूमन् कामानाम् अयं त्यागः विषयात्मभिः दुष्करः सर्वात्मन् त्वयि अभक्तैः सुतरां (दुष्करः) इति मे मतिः ॥ १५ ॥ सः अहं मूढमतिः सानुबन्धे त्वन्मायया विरचितात्मनि मम अहम् इति विगाढः (अतः) भगवन् भवता निगदितं तत् तु यथा अहम् अञ्जसा साधयामि (तथा) श्रुत्यं (माम्) शाधि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कथमात्मनि परिच्छिन्ने विततं जगदीक्षणं तत्राह । आत्मानमिति । मयि ब्रह्मणि तद्रूपेणैव ॥ १३ ॥ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयो विघ्नान् करिष्यति तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानं वेदात्तात्पर्येति श्रयः विज्ञानं तदर्थानुभवंस्ताभ्यां सम्यग्युक्तस्तत् आत्मानुभवेनैव तुष्टचित्तोऽतः शरीरिणां देवादीनामात्मभूतोंतरायैर्न प्रतिहन्यसे । अयं भावः । यावदनुभवं यथाश्रमं कर्माणि कुर्यादेवं तदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वाच्च कोऽपि विघ्नानाचरति । तथा च श्रुतिः 'तस्य ह्यन देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति ।' इति ॥ १० ॥ न चोत्पन्नज्ञानस्यापि यथेष्टाचरणप्रसंग इत्याह । दोषबुद्धयेति । उभयातीतो गुणदोषबुद्धयातीतोऽपि प्राक्तनसंस्कारान्निषेधान्निवर्तते एव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं च प्रायशः करोति न गुणबुद्ध्या । यथाऽर्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोति कुतश्चिन्निवर्तते तद्वत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य न पुनः संसार इत्याह । सर्वभूतेति । न विपद्यते न पुनः संसरेत् ॥ १२-१३ ॥ त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनोऽयोग्यं मन्वानः पृच्छति । योगेशेति । योगफलदायिन् । योगविदां न्यासो नामातिगोष्ठो निक्षेपविशेषः । यद्वा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् । योगात्मन्योगे आत्मा प्रकटो भवति यस्य । योगस्वरूपेति वा । योगस्य संभवो यस्मात् । चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्ना केवलं त्वयोपदिष्टं न तु मदधिकारं पर्यालोच्येति द्योतितम् । तदाह । निःश्रेयसायेति । न चारोग्याद्यर्थं सर्वस्वदानादिवदयं त्यागः किंतु संन्यासलक्षणोऽप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४-१५ ॥ यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः । कुतः ममेत्यहमिति च सानुबन्धे पुत्रादिसहिते त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढो निमग्नोऽतस्तत्तु भवता निगदितं यथाहमंजसा संसाधयामि तथा श्रुत्यं मामनुशाधि शनैः शिष्य ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुनराशंक्ते—कथमिति । यतोऽयुक्ताचत्तादेरेव भ्रमो भवति तस्म द्वेतोः । आत्मदर्शनविज्ञेयकरानिन्द्रियादीन्नियम्य मद्रूपेणाहं ब्रह्मास्मात्पर्यवर्तमानं पश्येत्यर्थः । तस्म युक्तान्द्रयग्रामा निरुद्धं द्रयवृन्दः निरुद्धचित्तः सन्नित्तं सुखदुःखमयं जगदात्मनि भोक्तिरि जीवे भाग्यत्वेन स्थितं पश्य । तं च भोक्तारमात्मानं मय्यधीश्वरे परमात्मनि नियम्यत्वेन स्थितं पश्य ॥ ९ ॥ पुनराशंक्ते । तदर्थानुभवो वेदार्थसाक्षात्कारः । ततश्च ज्ञानविज्ञानयुक्तत्वोत्तरम् । सर्वेषां देवादीनाम् । विघ्नाभावे प्रमाणमाह—तथा चेति । तस्यात्मावदः देवा अप्यभूत्ये विघ्नाद्याचरणासमृद्धये नेशते न समर्था भवन्ति; हि यत एषां देवानामपि स आत्मविदात्मा भवतीति, हनेत्यवयवमप्यर्थः । इति श्रुत्यर्थः ॥ १० ॥ न चेति—यथेष्टाचरणप्रसंग इत्यनेनान्वेति । प्राक्तनसंस्कारात्साधनदशाकृतमलिनवासनाक्षयाभ्याससंस्कारानुवृत्त्यैव न गुणबुद्धयेति न श्रमफलप्राप्तिबुद्ध्या, किंतु साधनाभ्याससंस्कारानुवृत्त्यैव । अर्भको बालः ॥ ११ ॥ एवंभूतस्योभयातीतस्य । न पुनः संसरेत्, भेदभ्रातृत्वैव विपत्त्यादिरिति भावः । एवंभूतस्य जीवनमुक्तस्य । ज्ञानविज्ञानाभ्यां परोक्षानुभवाभ्यामात्मविषयको निश्चयो यस्य स तथा । न संसरेज्जन्मादि नानुभवेत् ॥ १२ ॥ महाभागवतत्वेन कृष्णाख्यपरतत्त्वस्य नित्यप्राप्तेस्तदुपदेशगौरवेणैव तत्त्वजिज्ञासुरिवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ न हि योगविदां किंचिदपि गोप्यं भवति सर्वत्रात्मदर्शित्वाद्भगवतस्तत्वाबालगोपालप्रासद्धस्य गोपनासंभवादित्यत आह—यद्वति । योगेऽष्टांगयोगे । न केवलमष्टांगयोग एव 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्याद्युक्ते भक्त्यापि तत्प्राकट्यमस्तीत्यत आह—योगस्वरूपेति वेति । स्वमहिम्ना निजदयालुतया । तद्वयालुत्वम् । निःश्रेयसाय मोक्षाय । अयं त्वदुक्तः 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य' इत्यादिरूपः । आरोग्याद्यर्थम् "सर्वस्वदानात्सिद्ध्यन्ति सकलास्सिद्धयो नृणाम्" इत्याद्युक्तेः । आदिना धनपुत्रादिग्रहः । न प्रत्यापत्तिः पुनः स्वीकारो रूपं स्वरूपं यस्य स तथा । आत्मनोऽयोग्यमिति—भगवता स्वत्यागात्स्वायोग्यतातिशयमननादित्यर्थः । निरुपमस्य भगवतो निक्षेपविशेषत्वेन वर्णनमनुचितमिवेत्यरुचौ—यद्वेति । "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" योगे संप्रज्ञातसमाध्यावात्मा स्वरूपं प्रकटो ज्ञातो भवति यस्य । तदुक्तं पतंजलिना—"तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम्" इति । अत्र प्रकटपदाभ्याहारात्पक्षांतरम्—योगस्वरूपेति । योगोऽसंप्रज्ञातसमाधिः स्वरूपं निर्विकल्पकं यस्य स तथा । तदुक्तं पातंजले—"विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः संस्कारशेषोऽन्यः" इति । विरामप्रत्ययो नेतिनेतोत्यतदंशापवादस्तदभ्यासपूर्वोऽन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिः, स च ब्रह्मात्मक एव । अभावस्याधिकरणात्मकत्वादित्यर्थः । योगस्य संभवः सुगमतयोत्पत्तिर्यस्याद्यतात्तदप्युक्तं तत्रैव—"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" इति । न त्वारोग्याद्यर्थमिति—कालपुरुषप्रतिग्रही सर्वस्वदानात् स्वप्राणान्नक्षति पुनश्च द्रव्यार्जनं करोतीति तदीयसर्वस्वदानवन्नायं संन्यासरूपस्त्यागः । पुनर्ग्रहणं प्रत्यापत्तिः । अप्रत्यापत्तिरूपः पुनर्ग्रहणस्वरूपः । 'भिक्षोरिन्द्रियलौल्यतः' इति पुनर्ग्रहणे

निषिद्धाचरणस्यात्मप्राप्तिविरोधित्वरूपदोषबुद्ध्या निषेधान्न निवर्त्तते किन्तु निषेधमनुवर्त्तत एव तथा गुणबुद्ध्या स्वर्गादिसुखसाधनत्वबुद्ध्या विहितं काम्यं कर्म न करोति निषिद्धाचारः प्रत्यवायजननद्वारा आत्मानुभवाद्यथा प्रच्यावयेत्तथा गुणबुद्ध्या कृतं काम्यं कर्म स्वफलजननद्वारा तस्मात्प्रच्यावयेदिति तदपि न करोतीत्यर्थः । एवंभूतोऽपि यथा अर्भकः अर्भको यथा स्वस्वभावमनाविष्कुर्वन्नवतिष्ठते तद्वदयमपि स्वमाहात्म्यमनाविष्कुर्वन्नवतिष्ठत इत्यर्थः । अत्रार्भकदृष्टान्तेन विदुषः कामचारोऽनुज्ञायत इति न मन्तव्यं तस्य 'नाविरतो दुश्चरिता'दिति विद्याविरोधित्वश्रवणात्तस्य विद्यायामनन्वयात्तथाचानाविष्कारस्यैवान्वयात् तथाच श्रुतिः बाल्येन तिष्ठासेदिति शारीरकसूत्रं च 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् तस्यायमर्थः बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म इति तदुपाद-
दानो वर्त्तत विद्वान् कुतः अन्वयात्तस्यैवान्वयात् बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्वयसम्भवः इतरेषां तु विद्याविरोधित्व-
श्रवणात् नाविरतो दुश्चरितादिति आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति च ॥ ११ ॥ एवम्भूतस्य न पुनः संसृतिरित्याह । सर्वभूतसुहृदिति ।
सर्वभूतसुहृदित्यनेनात्मभूतः शरीरिणामिति पूर्वोक्तं विवृतं शान्तं इत्यनेन वैराग्यवत्त्वमुक्तं तेन नान्तरायेविह्वल्यत इत्यस्यार्थ उक्तः
ज्ञानविज्ञाननिश्चय इत्यनेन ज्ञानविज्ञानसंयुत इति प्रत्यभिज्ञापितं पश्यन्मदात्मकं विश्वमित्यनेन जगदात्मनि वीक्षस्वेत्याद्यर्थ उक्तः
एवंभूतः पुनर्न विषद्येत न संसरेत् ॥ १२ ॥ इतीति । हे नृप ! उद्धवः प्रणिपत्य नमस्कृत्य तत्त्वमुपास्योपासकोपासनतत्साधन-
यथावस्थितस्वरूपं ज्ञातुमिच्छुरच्युतं श्रीकृष्णं प्राह ॥ १३ ॥ तदेवाह । योगेशेत्यादिषड्भिः । तावन्नाहं त्वत्प्रश्नोत्तरेदानप्रभुरिति
मावोच इत्यभिप्रायेण सम्बोधयति योगेशेत्यादि योगेश ! योगनिर्वाहकं ददामि बुद्धियोगं तमिति भगवता गीतत्वादिति भावः
योगविन्यासः विन्यस्यतेऽनेनेति विन्यासः योगोपदेष्टुः योगात्मन् योगस्याधार योगफलरूपेति वा योगसम्भव ! योगशास्त्रजनक
योगश्चात्र ब्रह्मोपासनात्मकः त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्यादिना भगवति चित्तनिधानात्मकभक्तियोगस्य विषयाभिलाषत्यागादिपूर्वकत्वमुक्तं
तदघटमानं सन्वानः तदुपायं पृच्छति । निःश्रेयसायेति साद्वर्द्धयेत् । निःश्रेयसाय मोक्षाय त्यागः प्रोक्तः स च नारोगनाद्यर्थसर्व-
स्वदानादिवर्ज्य त्यागः किन्तु संन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः प्रोच्यताम् ॥ १४ ॥ ततः किमत आह । त्याग इति । हे भूमन् !

काम्यन्त इति कामा विषया तेषां त्यागो विषयात्मभिर्विषयप्रवणचित्तैर्दुष्करः दुःखेनापि कर्तुमशक्यः सर्वात्मनि त्वयि अभक्तैस्तु सुतरां दुष्कर इति मे मतिः संज्ञतभक्तियोगैस्तु निरतिशयसुखरूपत्वदनुभवनिष्ठत्वात्कथंचित्कामत्यागः सम्भवेदपि त्वदभक्तैस्तु सुतरां दुष्कर इति भावः ॥ १५ ॥ सोऽहमिति । यं प्रति त्याग उपदिष्टः सोऽहं त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे सानुबन्धे पुत्रकलत्रसहिते अहं ममाभिमानमूढमतिरत एव विगाढः मग्नः भवता मन्निगदितं त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्यादि तद्यथाञ्जसां मुखेन साधयामि तथा हे भगवन् ! श्रुत्यं मामनुशाधि विविच्य ज्ञापय श्रुत्यमिति हेतुगर्भम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बलवत्प्रतिबन्धके सत्यन्तरायैरुक्तवीक्षणप्रकारो विहृतः स्यादित्यत्राह । ज्ञानेति । शरीरिणामात्मबद्धतः 'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुने'तिवचनात् आत्मौपम्येन सर्वाणि भूतानि पश्यन्नित्यर्थः । आत्मनः परमात्मनोऽनुभवेनैव तुष्टः आत्मा मनो यस्य स तथा अनेन 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति सूत्रार्थो दर्शित इति ॥ १० ॥ एवंविध-ज्ञानिनः कर्मकरणप्रकारं श्लोकद्वयेनाह । दोषबुद्धयेति । यः शान्तः क्रोधरहितः ज्ञानविज्ञानार्थ्या वैष्णवसिद्धान्ते निश्चलः पर्वतवत् स्थिरो विश्वं मदात्मकं मम सर्वस्वातन्त्र्यान्मदधीनं पश्यन्नत एव ममाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतसुहृत् विश्वेषां भूतानां निरुपाधिकप्रीतिकृद् एवोभयातीतः ऐहिकामुष्मिकविषयविरक्तो निषिद्धाचरणादोषः स्यादिति दोषबुद्ध्या तदोषानुत्पत्तये निषेधान्निषेध-वचनान्न निवर्तते विहितकरणात्सुखादिगुणो भवतीति गुणबुद्ध्या विहितं न करोति किं तर्हि यथार्भकः फलानुसंधानरहितः क्रोडा-लक्षणं कार्यं करोति तथा किंतु स्वतन्त्रकर्ता नारायण एव मयि स्थित्वा विहितकरणे प्रेरयति निषिद्धान्निवर्तयति तद्वत्किरेव मम तत्फलमिति निरूप्य कर्म करोति स पुनर्न विपद्यते संसारलक्षणां विपदं न प्राप्नोतीत्यन्वयः—

कर्तृत्वात्मनो यस्माऽज्ञाननिष्ठो न हन्यते । अतोऽकुर्वन्नपि सदा दोषबुद्ध्या न निन्दति ॥

गुणबुद्ध्या न विहितं किंत्वीशप्रेरितोऽस्म्यहम् । स एव च मयि स्थित्वा निन्दानिन्ये करोत्यजः ॥

न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावतः स्फुटम् । स्वातन्त्र्यत्वत्र चेक्षस्य येऽज्ञास्तेषु भवेदपि ॥

इति मत्वा निवर्तते निन्द्यात्कुर्याद्गुणानिति ।

इति वाक्यसिद्धोऽयमर्थः ये अज्ञास्तेष्वज्ञेषु दोषो गुणश्च भवेदित्यर्थः—

अनित्या मे गुणा न स्युर्दोषा नैव कथञ्चन । इति मत्वा शुभं कुर्यान्निवर्तेशुभादपि ॥

ज्ञानी त्वकर्तृताभानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतु पूर्णगुणायैव न तु दोषानुत्पत्तये ॥

न चाल्पगुणसिद्धयर्थं बालवत्कृतनिश्चयः ।

इत्येतदप्युक्तार्थे मानम्—

वैलक्षण्याद्वरेभिन्नं तत्तन्त्रत्वात्तदात्मकम् । इति विश्वं प्रपश्यन्ति ज्ञाननिष्ठा हरेः प्रियाः ! ॥

इत्येतज्ज्ञानार्थिना विश्वमेव द्रष्टव्यमित्यस्मिन्नर्थे मानम् ॥ ११-१३ ॥ योगस्य मम नियमादेरीशयोगस्य ज्ञानस्य विशेषेण न्यासो देवादिविषु येन स तथा तस्य संबोधनं योगविन्यासेति योगात्मन् ज्ञानस्वरूप ! योगसंभव उपायजनक—

ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् । क्वचिद्योग उपायः स्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमिति ॥

त्यागं दानाद्व्यावर्तयति संन्यासलक्षण इति सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षण इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ततः किमत्राह । त्याग इति । कामानामयं त्यागः सुतरां त्वय्यभक्तैर्दुष्करः ॥ १५ ॥ त्वन्मायया सोऽहमुद्धवनामा सानुबन्धे विरचितात्मनि निर्मितदेहे ममाहमिति मूढमतिरत एव विगाढ इति यत्तस्मै द्रवता निगदितं यथा साधयामि तथा श्रुत्यं मां शाधीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जोषगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ज्ञानेत्यत्रात्मा ब्रह्म ॥ १०-१२ ॥ श्रीमानुद्धवोऽपि महाभागवतत्वात् श्रीभगवत्स्तथोपदेशगौरवेण तत्त्वं जिज्ञासुरिव श्रीभगवता स्वत्यागात्स्वयोग्यतातिशयमनेन तत्राप्यतिनिष्ठ इव सदैव्यामाहेत्याह । इतीत्यादिभिः ॥ १३ ॥ तथैव यस्य वाक्यं दर्शयति । योगेशेति त्रिभिः ॥ १४-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्याद्युक्तेन्द्रियग्रामः निरुद्धेन्द्रियवृन्दः निरुद्धचित्तः सन् इदं सुखदुःखमयं जगत् आत्मनि भोक्तरि जीवे भोग्यत्वेन स्थितं पश्य तं च भोक्तरमात्मानं मय्यधीश्वरे परमात्मनि नियन्तरि नियम्यत्वेन स्थितमीदृशम् ॥ ६ ॥ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्मा-

करणे देवादयो विघ्नान् करिष्यन्ति तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानं तदर्थानुभवः ताभ्यां सम्यक् युक्तः ततश्चात्मानुभवेनैव तुष्टचित्तः ततश्च शरीरिणां देवादीनामप्यात्मभूतः प्रीतिपात्रीभूतः स्याः तथाच श्रुतिः 'आत्मा ह्येषां स भवतीति ततश्च नैव ते विघ्नान् कुर्युरिति भावः ॥ १० ॥ किञ्चोत्पन्नज्ञानोऽपि न यथेष्टाचरणो भवतीत्याह । दोषेति । गुणदोषबुद्धयतीतोऽपि ज्ञानी प्राक्तनसंस्कारतो निषेधान्निवर्त्तत एव किन्तु न दोषबुद्ध्या विहितश्च प्रायशः करोति न तु गुणबुद्ध्या यथाऽर्भकः सङ्कल्पविकल्परहितः किञ्चित् करोति कुतश्चिन्नवर्त्तते च तद्वदिति ॥ ११-१३ ॥ हे योगेश ! योगानां कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानामीश्वर अतएव योगविन्यास ! अनधिकारिण्यपि मयि योगं ज्ञानं सम्प्रति स्वप्रभावादेव विन्यस्यसीत्यर्थः । योगात्मन् ! हे योगस्वरूप यदि त्वं मया प्राप्तस्तिर्हि सर्वे योगाः प्राप्ता एवेति भावः । किञ्च योगाद्भक्तियोगादेव त्वं सम्भवसि भक्तेष्वाविर्भवसीति मह्यं भक्तियोगो विशेषतो देय इति भावः ॥ १४ ॥ विषयात्मभिर्विषयाविष्टचित्तैस्त्वद्भक्तैरपि दुष्करः अभक्तैस्तु सुनराम् ॥ १५ ॥ स च विषयाविष्टचित्तोऽहमेव यतस्त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते विगाढो निमग्न इति देवस्यान्धकूरात्वमारोपितं तेन तदावेशतयाजनमेव तस्मादुद्धारः प्रथमं कार्यस्तदनन्तरमेव ज्ञानाद्युपदेश इति ध्वनिः तत्तस्मात् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु अयुक्तस्य गुणदोषधियः आवश्यकतया कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु मया किं कर्त्तव्यं तत्राह । तस्मादिति द्वाभ्याम् । ज्ञानभक्तिहीनः गुणदोषभाक् भवति अतस्तस्यावश्यकतया कर्मण्यधिकारः भवांस्तु मज्ज्ञानभक्तियुक्तः तस्माद्धेतोः युक्तेन्द्रियग्रामः नियमितेन्द्रियसमूहः युक्तचित्तः नियमितेन्द्रियनायकः आत्मनि जगदात्मनि अधीश्वरे चेतनाचेतननियन्तरि मयि विततं जगत् आत्मानं च ईक्षस्व ॥ ९ ॥ एवं ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः समानातिशयशून्यसर्वशक्तिसर्वेश्वरैकाद्वितीयविषयं ज्ञानं चिदचिद्रूपस्वरूपभेदविषयं विविधं ज्ञानं विज्ञानं ताभ्यां सम्यक् युतः शरीरिणाम् आत्मभूतः आत्मवत्प्रेष्ठः अनुभवेन तुष्टः सन्तुष्टः आत्मा मनो यस्य सः अन्तरायैविघ्नैर्न विहन्यते ॥ १० ॥ ननु ज्ञानभक्तिसम्पन्नः समष्टक् विधिनिषेधशास्त्रमवलङ्घयति किं नेत्याह । दोषबुद्धयेति । उभयातीतः गुणदोषबुद्धिर्वर्जितः समष्टक् दोषबुद्ध्या निषेधान्न निवर्त्तते अर्थादभ्यासान्निवर्त्तते एव विहितं च गुणबुद्ध्या न करोति अर्थादभ्यासादेव करोति यथा अर्भकः दोषबुद्ध्या चाण्डालादिभ्यो न निवर्त्तते किन्तु तत्सङ्गानभ्यासान्निवर्त्तते एवं बन्धुषु च गुणबुद्ध्या न प्रविशति किंतु अभ्यासात्तेषु प्रविशत्येव तद्वत् ॥ ११ ॥ पुनर्न विपद्येत जन्ममरणे न भजेत् ॥ १२ ॥ तत्त्वजिज्ञासुः संक्षेपतः श्रुतं भगवत्तत्त्वं विस्तरतः पुनस्तदेव सपरिकरं ज्ञातुमिच्छुः अच्युतं नित्यमूर्तिं श्रीकृष्णं प्राह ॥ १३ ॥ योगानां ज्ञानभक्तिवैराग्यानामीश फलद योगः विन्यस्यन्ते समर्थन्ते यस्मिन् हे योगनिधान ! योगाः आत्मनः प्रियतमाः यस्य हे योगप्रिय योगानां सम्भवो यस्मात् हे योगप्रवर्त्तक योगानां फलदेन निधानेन योगस्नेहिना प्रवर्त्तकेन च भवत मे मम निःश्रेयसाय संन्यासलक्षणः सम्यक् सर्वविसर्जनरूपस्त्यागः त्वं तु सर्वं परित्यज्य इत्यादिना प्रोक्तः यद्यपि मय्यावेदय मनः सम्यगित्यनेन भक्तियोगः तस्मै युक्तेन्द्रियग्राम इत्यादिना ज्ञानयोगश्च प्रोक्तस्तथापि त्यागो दुष्कर इति वक्तुं निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्याग इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ काम्यन्ते इति कामाः गृहादिपदार्थाः विषयेषु आत्मा मनो येषां तैः ॥ १५ ॥ यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं ममेति अहमिति च मूढमतिः सानुबन्धे देहगोहादिसहिते त्वन्मायया त्वच्छक्त्या प्रवृत्त्या रचितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् संसारे गाढो निमग्नः तत्त्यागादिकं भवता निगदितं यथा अञ्जसा सुखेन संसाधयामि तथा भृत्यं मां संशाधि सम्यक् शिक्षय ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यस्मादेवमयुक्तस्यैव संसारदुःखं तस्मात् युक्तो वशीकृतः इन्द्रियग्रामो येन सः युक्तचित्तो वशीकृतचित्तश्च संस्वं इदं देहेन्द्रियादिकं जगत् आत्मनि जीवे अहम्माध्यासप्राप्तमीक्षस्व, तथा आत्मानं देहादेर्भिन्नं विततं व्याप्तं पश्य तं च मय्यधीश्वरे मदभिन्नं पश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयो विघ्नान् करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः, विज्ञानं तदर्थानुभवः, ताभ्यां सम्यग्युक्तस्ततश्चात्मानुभवेनैव तुष्टचित्तः । अतः शरीरिणां देवादीनामात्मभूतः । अतस्तत्कृतान्तरायैर्न विहन्यसे । अयं भावः । यावदात्मानुभवं यथावर्णश्रमं कर्माणि कुर्यादेव । आत्मानुभवानन्तरं तु सर्वात्मभूतत्वाच्च कोऽपि तद्विघ्नानाचरतीति । तथा च श्रुतिः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' इति ॥ १० ॥ न चोत्पन्नज्ञानस्यापि यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इत्याह—दोषबुद्धयेति । उभयातीतो गुणदोषबुद्धयतीतोऽपि प्राक्तनसंस्कारवशान्निषेधान्निवर्त्तत एव परन्तु न दोषबुद्ध्या । एवं विहितमपि प्रायशः करोति, परन्तु न गुणबुद्ध्या स्वर्गादिफलोद्देशेनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अर्भको यथा सङ्कल्पविकल्परहित एव किञ्चित् करोति कुतश्चिन्नवर्त्तते च तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तमेव स्पष्टयन्न पुनरेवमभूतस्य संसारदुःखमित्याह—सर्वभूतेति । सर्वभूतसुहृदिति आत्मभूतः शरीरिणामिति विवृतम् । शान्त इत्यनेनात्मानुभवतुष्टात्मेति विवृतम् । ज्ञानविज्ञाननिश्चय इति ज्ञानविज्ञानसंयुक्त इति विवृतम्, पश्यन्निति स्पष्टम् । पुनर्न विपद्येत वै पुनः

संसारविपत्तिं नैव प्राप्नुयात् ॥ १२ ॥ हे नृप इत्येवं भगवता आदिष्ट उपदिष्टः उद्धव अच्युतं कृष्णं प्रणिपत्याह—तत्र हेतुमाह—
तत्त्वजिज्ञासुरिति । तत्र हेतुमाह—महाभागवत इति । भगवद्भक्त्या शुद्धन्तःकरणस्यैव तत्त्वजिज्ञासोदेतीत्याशयः ॥ १३ ॥
तत्र त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनो योग्यं मनवानः पृच्छति—योगेशेति । त्वत्कृपैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिर्नान्यथेति
सूचयन्बहुधा सम्बोधयति—योगेश योगफलदायिन् योगाः कर्मभक्तिज्ञानाष्टाङ्गरूपा उपायास्तेषां न्यासो विक्षेपविशेषः समर्पण-
योग्यता यस्मिंस्तत्सम्बोधनं योगविन्यासयोगे आत्मा प्रकटो भवति यस्य हेतुः योगात्मन् । योगानामुक्तानां सम्भवः प्रवृत्तिर्यस्मात्
योगसम्भवः । मे निःश्रेयसाय मोक्षाय त्वया त्यागः प्रोक्तः । स च न सर्वस्वदानादिवदयं त्यागः किन्तु संन्यासलक्षणः
प्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४ ॥ अयं त्यागः स्वमाहात्म्यानुसारेण त्वयोक्तो न त्वस्वदादियोग्यतां पर्यालोच्येत्याशयेन सम्बोधयति—
भूमन्निति । कामानां विषयागामयं त्यागो विषयात्मभिः विषयासक्तचित्तैर्दुष्करः दुःशब्दो निषेधे, कर्तुमशक्य इत्यर्थः ।
मायाधिपतेस्त्वत् कृपया तव भक्तैः कदाचित्स त्यागो भवेदपि हे सर्वात्मन् सर्वनियन्तः त्वय्यभक्तैस्तु सुतरां दुष्कर इति मे मतिः
मम निश्चयः ॥ १५ ॥ यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः मोहितचित्तः । कुतस्तत्राह—त्वन्मायाया प्रकृत्या रचिते सानुबन्धे
पुत्रकलत्रादिसहिते आत्मनि देहे अहमिति ममेति च विगाढो निमग्नः आसक्तः । अतो हे भगवन् त्वं तु सर्वं परित्यज्येति
यद्भवता गदितं तत्तु यथाहमञ्जसा सुखेन साधयामि तथा भृत्यं मामनुशाधि शनैः शिक्षय ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यस्मान्नानार्थप्रतीतेभ्रमस्य सुखदुःखगर्भसंस्तुतिहेतुत्वं ततस्तन्निवृत्तये सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्येत्याह । तस्मादिति । तस्मात्
युक्तेन्द्रियग्रामः नियमितेन्द्रियगणः, युक्तचित्तः मर्यावेशितचित्तः त्वम्, इदं जगत्, अचित्परिणामात्मकं देवमनुष्यादिशरीर-
जातमित्यर्थः । आत्मनि जीवे, ईक्षस्व । जीवेन धार्यं पश्येत्यर्थः । आत्मानं जीवम्, अधीश्वरे परमेश्वरे, मयि विततं व्याप्तम्,
ईक्षस्व । मया धार्यं पश्येत्यर्थः । सदैवमीक्षमाणस्य तव भ्रमस्तन्मूला संस्तुतिश्च निवृत्ता भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥ नन्वित आरभ्यैव-
मीक्षमाणस्यापि अनादितया विषयप्रवणेन्द्रियस्य ममोक्तविधेक्षणस्यान्तरायैर्विहतिः स्यादत आह । ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः
साधारणासाधारणाकारविषयज्ञानवान्, पृथिव्यादीनामात्मपर्यन्तानां तत्त्वानां साधर्म्यवैधर्म्योभिज्ञ इत्यर्थः । शरीरिणाम् आत्मभूतः,
आत्मवन् सर्वसुहृद्भूत इत्यर्थः । आत्मानुभवेन निरतिशयसुखरूपस्वात्मानुभवैनैव तुष्टात्मा सन्, अन्तरायैर्विहन्ते, न विहन्त्यते । न
हि निरतिशयानन्दोऽधिगमनः शब्दादिसुखलेशानुभवतदर्थकर्मरूपैरन्तरायैर्विहन्त्यते इत्यर्थः । तत्र तस्य रुचेरेवानुदय इति भावः ।
ज्ञानविज्ञानसंयुक्तत्वमनात्मनामनुपादेयत्वार्थं तच्च शब्दादिविषयेष्वरुच्यर्थं ततश्चानुभवसिद्धिरिति विवेकः ॥ १० ॥ नान्तरायै-
र्विहन्त्यते इत्यनेनैहिकपारलौकिकशब्दादिवैषयिकसुखतदर्थकर्मरूपान्तरायैर्विहतिर्नास्तीत्युक्तं, तर्हि स किंविधिनिषेधो नानुवर्त्तत
एवेत्यपेक्षायां तस्य विशेषमाह । दोषबुद्धयेति । अत्रात्मानुभवसंतुष्ट इत्यनुषज्यते तदायमर्थः । आत्मानुभवसंतुष्टः, उभयातीतः
वैषयिकसुखदुःखातीतोऽपि, दोषबुद्ध्या निषेधान्, न निवर्त्तते । निषेधमनुवर्त्तत एवेत्यर्थः । 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नास-
माहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्' इति श्रुतौ निषिद्धाचरणस्यात्मप्राप्तिविरोधित्वोक्तेर्निषेधमनुवर्त्तत एवेत्यर्थः ।
श्रुत्यर्थस्तु यस्तु, दुश्चरितात् परदारपरद्रव्याहारात् दुष्टात् चरितान्, अविरतो न निवृत्तः, एनं परमात्मानं प्रज्ञानेन न
आप्नुयात् । एवम् अशान्तः, अनुपशान्तकामक्रोधवेगः, न, असमाहितः नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः न, अशान्त-
मानसः अनिगृहीतमनाश्च, एनं परमात्मानं, प्रज्ञानेन नाप्नुयादिति । अर्भकः यथा तथा, विहितं काम्यं कर्म चापि, गुणबुद्ध्या
स्वर्गादिसुखसाधनबुद्ध्या न करोति । निषिद्धाचारः प्रत्यवायजननद्वारा आत्मानुभवाद्यथा प्रच्यावयेत्तथा गुणबुद्ध्या कृतं काम्य-
कर्मापि स्वफलजननद्वारा तस्मात् प्रच्यावयेदिति । अर्भकः यथा क्रोडाकर्मफलानुसंधानरहितत्वाद्गुणबुद्ध्या न करोति, तद्वन्न
गुणबुद्ध्या तदाचरणमस्येति भावः ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य न पुनः संस्तुरित्याह । सर्वभूतसुहृदिति । सर्वभूतसुहृत्, अनेन 'आत्मभूतः
शरीरिणाम्' इति पूर्वोक्तं निवृत्तम् । शान्तः अनेन वैराग्यवच्चमुक्तं, तेन 'नान्तरायैर्विहन्त्यते' इत्यस्य र्थ उक्तः । ज्ञानविज्ञानयोर्निश्चयो
यस्य तथाभूतः, अनेनापि पूर्वोक्तं ज्ञानविज्ञानसंपन्नत्वं प्रत्यभिज्ञातम् । विश्वं, मदात्मकं, पश्यन् अनेनेदं जगदात्मनीक्षस्वेत्याद्यर्थ
उक्तः । एवंभूतः पुनः न विपद्येत न संसरेत् वै ॥ १२ ॥ इतीति । हे नृप, भगवता श्रीकृष्णेन, इतीत्यम्, आदिष्ट उपदिष्टः,
महाभागवतः उद्धवः, तत्त्वमुपास्योपासकोपासनतत्साधनयथावस्थितस्वरूपं जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुः सन्, अच्युतं श्रीकृष्णं, प्रणिपत्य
नमस्कृत्य, आह ॥ १३ ॥ तदेवाह योगेशेत्यादिभिः पञ्चभिः । योगेशेति । तावन्न हं त्वत्प्रश्नोत्तरदाने प्रभुरिति मावोच इत्यभिप्रायेण
संबोधयति । हे योगेश योगनिर्वाहक, 'ददामि बुद्धियोगं तम्' इति भगवता त्वयैव गीतत्वादिति भावः । विन्यस्यते अनेनेति
विन्यासः योगस्य विन्यासः तत्संबुद्धिः । हे योगोऽदेष्ट इत्यर्थः । हे योगात्मन् योगसाधार, योगफलरूपेति वा । योगसंभव योग-
शास्त्रजनक, हे हरे, निःश्रेयसाय मोक्षाय, मे मह्यं, त्वया त्यागः, प्रोक्तः । स चायं त्यागः संन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः न
आरोग्याद्यर्थं सर्वस्वदानादिवत् किं तु पूर्ववस्थाप्राप्तिरहितः प्रोक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ततः किमत आह । त्यागोऽयमिति । हे भूमन्,

काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषाम्, अयं त्वदुक्तः, त्यागः, विषयात्मभिः विषयप्रवणचित्तैः, दुष्करः दुःखेनापि कर्तुमशक्यः । सर्वात्मन् सर्वात्मनि, त्वयि, अभक्तैस्तु, सुतरां दुष्करः इति मे मम, मतिः । संजातभक्तियोगैस्तु निरतिशयसुखरूपत्वाच्चवदनुभव-निष्ठत्वात्कथंचित्कामत्यागः संभवेदपि त्वदभक्तैस्तु सुतरां दुष्कर इति भावः ॥ १५ ॥ सोऽहमिति । यं प्रति त्याग उपदिष्टः सोऽहं, सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते, त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे, अहं मम इति, विगढः मग्नः, अत एव मूढमतिः देहदैहिकाभिमान-कृतमूढतोपेतमतिः, भवामि । अत एव, भवता, यत् निगदितं 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य' इत्यादि यत् कथितं, तत्तु, अञ्जसा सुखेन, यथा अहं संसाधयामि, तथा, हे भगवन्, श्रुत्यं त्वद्वासं माम्, अनुशाधि विविच्य ज्ञापय । श्रुत्यमिति हेतुगर्भं स्वविशेषणम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये उद्धव ! तुम पहले अपनी समस्त इन्द्रियों को अपने वश में कर लो, उनकी बागडोर अपने हाथ में ले लो और केवल इन्द्रियों को ही नहीं, चित्त की समस्त वृत्तियों को भी रोक लो और फिर ऐसा अनुभव करो कि यह सारा जगत् अपने आत्मा में ही फैला हुआ है और आत्मा मुझ सर्वात्मा इन्द्रियातीत ब्रह्म से एक है, अभिन्न है ॥ १५ ॥ जब वेदों के मुख्य तात्पर्य-निश्चयरूप ज्ञान और अनुभवरूप विज्ञान से भलीभाँति सम्पन्न होकर तुम अपने आत्मा के अनुभव में ही आनन्दमग्न रहोगे और सम्पूर्ण देवता आदि शरीरधारियों के आत्मा हो जाओगे ! इसलिये किसी भी विघ्न से तुम पीड़ित नहीं हो सकोगे; क्योंकि उन विघ्नों और विघ्न करने वालों की आत्मा भी तुम्हीं होगे ॥ १० ॥ जो पुरुष गुण और दोष-बुद्धि से अतीत हो जाता है, वह बालक के समान निषिद्ध कर्म से निवृत्त होता है, परन्तु दोष-बुद्धि से नहीं । वह विहित कर्म का अनुष्ठान भी करता है, परन्तु गुणबुद्धि से नहीं ॥ ११ ॥ जिसने श्रुतियों के तात्पर्य का यथार्थ ज्ञान ही नहीं प्राप्त कर लिया बल्कि उनका साक्षात्कार भी कर लिया है और इस प्रकार जो अटल निश्चय से सम्पन्न हो गया है, वह समस्त प्राणियों का हितैषी सुहृद् होता है और उसकी वृत्तियाँ सर्वथा शान्त रहती हैं । वह समस्त प्रतीयमान विश्व को मेरा ही स्वरूप—आत्मस्वरूप देखता है; इसलिये उसे फिर कभी जन्म-मृत्यु के चक्कर में नहीं पड़ना पड़ता ॥ १२ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब भगवान् श्रीकृष्णने इस प्रकार आदेश दिया, तब भगवान् के परमप्रेमी उद्धवजीने उन्हें प्रणाम करके तत्त्वज्ञान की प्राप्ति की इच्छा से यह प्रश्न किया ॥ १३ ॥ उद्धवजीने कहा—भगवन् ! आप ही समस्त योगियों की गुप्त पूँजी, योगों के कारण और योगेश्वर हैं । आप ही समस्त योगों के आधार, उनके कारण और योगस्वरूप भी हैं । आपने मेरे परम कल्याण के लिये उस संन्यासरूप त्याग का उपदेश किया है ॥ १४ ॥ परन्तु अनन्त ! जो लोग विषयों के चिन्तन और सेवन में घुल-मिल गये हैं, विषयात्मा हो गये हैं, उनके लिये विषय-भोगों और कामनाओं का त्याग अत्यन्त कठिन है । सर्वस्वरूप ! उनमें भी जो लोग आप से विमुख हैं उनके लिये तो इस प्रकार का त्याग सर्वथा असम्भव ही है—ऐसा मेरा निश्चय है ॥ १५ ॥ प्रभो ! मैं भी ऐसा ही हूँ ; मेरी मति इतनी मूढ़ हो गयी है कि 'यह मैं हूँ, यह मेरा है' इस भाव से मैं आपकी माया के खेल, देह और देह के सम्बन्धी स्त्री, पुत्र, धन आदि में डूब रहा हूँ । अतः भगवन् ! आपने जिस संन्यास का उपदेश किया है, उसका तत्त्व मुझ सेवक को इस प्रकार समझाइये कि मैं सुगमतापूर्वक उसका साधन कर सकूँ ॥ १६ ॥

सत्यस्य ते स्वहा आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ।

सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥

तस्माद् भवन्तमनवद्यमनन्तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठविकुण्ठधिष्यम् ।

निविण्णधीरहम् ह वृजिनामितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच

प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः । समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥

आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः । यत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते ॥ २० ॥

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः । आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः । बह्वचः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥

अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ईश सत्यस्य आत्मनः ते आत्मनः वक्तारं स्वदृशः अन्यं विबुधेषु अपि न अनुचक्षे (यतः) सर्वे इमे तनुभूतः ब्रह्मादयः तव मायया विमोहितधियः (अतः) बहिः अर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्मात् निर्विण्णधीः वृजिनाभितप्तः अहम् अनवद्यम् अनन्तपारं सर्वज्ञम् ईश्वरम् अकुण्ठविकुण्ठधिष्यम् नरसखं नारायणं भवन्तम् इह शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ (ये) लोके लोकतत्त्व-विचक्षणाः मनुजाः (ते) आत्मानम् आत्मना एव अशुभाशयात् समुद्वरन्ति हि ॥ १९ ॥ आत्मनः गुरुः पुरुषस्य (शरीरे) विशेषतः आत्मा एव यत् असौ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः अनुविन्दते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे सांख्ययोगविशारदाः धीराः सर्वशक्त्युप-बृंहितं माम् आविस्तरां प्रपद्यन्ति ॥ २१ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादः बहुपादः तथा अरदः बह्वयः पुरः सृष्टाः सन्ति तासां पौरुषी (पूः) मे प्रिया ॥ २२ ॥ अत्र युक्ताः अप्राह्यं माम् अद्धा मृगयन्ति गृह्यमाणेः गुणैः लिङ्गैः हेतुभिः ईश्वरम् अनुमानतः (मृगयन्ति) ॥ २३ ॥ अत्र अवधूतस्य अभिततेजसः यदोः संवादम् इमं पुरातनम् दमम् इतिहासम् उदाहरन्ति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मया संक्षेपत उक्तं विस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेति चेदत आह । सत्यस्येति । स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मन आत्मनो मां प्रति वक्तारं ते त्वत्तोऽन्यं नानुचक्षे न पश्यामि । स्वदृशः स्वतःसिद्धज्ञानात्त्वत्तोऽन्यमिति वा । कुत इत्यत आह । सर्व इति । बहिरर्थ-भावा विषयेष्वर्थबुद्धयः ॥ १७ ॥ केचिद्दुःशीला भवन्ति केचित्सेविताः फलकाले विनश्यन्ति केचिद्ब्रह्माः केचिद्रक्षणेऽसमर्थाः केचित्तु स्थानाद्भ्रष्टास्तद्व्यवृत्त्यर्थमनवद्यमित्यादीनि पञ्च विशेषणानि । न अंतः कालतः पारं देशतश्च यस्य तम् । कालादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको धिष्यस्थानं यस्य तम् । उ हे भगवन् । ह स्फुटम् । निर्वदे हेतुः । वृजिर्दुःखैरभितप्तः । हकारगौरवाय वृकारो युक्त इव पठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनि कुतो मम तदाह । नारायणमिति । अनुकंपितामाह । नरसखं नरो जीवस्तस्य सखायं भवंतं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तन्निवृत्तये गुरूपदेशं विनाऽपि स्वान्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह । प्रायेणेति । लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः । अशुभाशयाद्विषय-वासनातः ॥ १९ ॥ तदुपपादयति । आत्मनः पश्चादिशरीरेऽप्यात्मैव हिताहितज्ञाने गुरुः ॥ २० ॥ तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति । पुरुषत्वे चेति । तथाच श्रुतिः । 'पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संज्ञनमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्रुतं वेद लोकां लोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानम्' इति ॥ २१ ॥ अतः पुरुषत्वं स्तौति । एकेति ॥ २२ ॥ अनुमानमाह । अत्र पौरुष्यां पुरि । युक्ता अप्रमत्ता अप्राह्यं प्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामद्धा साक्षान्मृगयति । मार्गणे प्रकारद्वयमाह । गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः । जडानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः । तथा तैरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानत ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयन्ते । बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति । तदुक्तम् । 'भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वत्मना हरिः । दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः । इति । न चैतावता आनुमानिक आत्मेति संतव्यम् । देहादिव्यतिरिक्तस्वरूपार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ भूयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभावनादिनिवृत्ता-वितिहासमाह । अत्रापीति ॥ २४-२५ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मन इति षष्ठी द्वितीयार्थः, तेन मामित्यर्थः । संभवत्वात्स्वदृश इतिवस्थानिकादेशीभूतस्य त इत्यस्य विशेषणमत आह—स्वदृश इत्यादि । मनुष्येष्वसंभवेपि देवेषु कश्चिद्भवेदेवेति चेदाह—विबुधेष्वपीति । सर्वत्र वक्रभावे हेतुं पृच्छति—कुत इति । सत्यस्येति षष्ठीत्रयं कर्मणि । आत्मनः परमात्मनः । पुनरात्मनो मे मां प्रतीत्यर्थः । द्वितीयपक्षे—स्वदृश इति पञ्चम्यन्तं त इत्यस्य विशेषणम् ॥ १७ ॥ यतोऽन्यत्र वक्तैव न लभ्यते तस्माद्धेतोः अकुण्ठोऽचिकलः । निर्वदे वैराग्ये । हकारगौरवाय हकारस्य गुरुत्व-लाभाय । 'उक्ता वसंततिलका तमजा जगौ गः' इत्युक्तलक्षणवसंततिलकावृत्ते तृतीयस्थाने जगणो मध्यगुरुं विना नो निष्पद्यतेऽतो गुरुं विनापि गुरुत्वपठनीय आर्षत्वात् । स्वस्योक्तरूपतामाक्षिपति भगवान्—नन्विति । नारायणत्वात्तव सर्वं संगच्छत इति भावः । अनुकंपितां दयालुताम् । नारायणस्य महत्स्वप्रादिपुरुषसमूहस्यापि परमाश्रयं तथापि नरसखं नरमात्रानुपहायावतीर्णम् ॥ १८ ॥ तदेवमुक्तरीत्या असंभावना हि नास्ति ब्रह्मेत्येवंरूपा चित्तवृत्तिः, विपरीतभावना हि ब्रह्म यथा शास्त्र उपदिष्टं तथा न किञ्चन्यथै-वेत्येवंरूपा चित्तवृत्तिस्तस्याम् । अनवगाहमानमज्ञातवन्तम् । तन्निवृत्तयेऽसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तये । स्वस्यात्मनोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां हिताहिते प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम् । तत्त्वस्य स्वरूपस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् । लोकतत्त्वे विश्वाधिष्ठाने विचक्षणा विचारदक्ष्णा आत्मानं साक्षिप्रत्यक्षैतन्यमशुभाशयादाविद्यककोशसंघातात्तस्म्यक् समष्टिव्यष्ट्युपाधिबाधपूर्वकमुद्वरति ब्रह्मरूपतामवधारयतीति वा । अनवगाहमानमनिश्चिन्वन्तमुद्ववं प्रति । तत्रोपदिष्टार्थत्यागोऽसंभावना, सोहं ममाहमिति विपरीतभावना, ताभ्यां तन्निवृत्तयेऽ-

सत्यस्येति । हे ईश ! सत्यस्य परमार्थभूतस्य आत्मनस्तव आत्मनो मां प्रति वक्तारं स्वदृशः स्वतःसिद्धज्ञानास्वत्तोऽन्यं विबुधेषु देवेषु अपि नानुचक्षे न पश्यामि । यतः सर्व एव इमे तनुभूतः ब्रह्मादयः तव मायया विमोहितधियः अतः बहिस्थेषु देहपुत्रादिषु अर्थभावाः परमार्थबुद्धयः सन्ति ॥ १७ ॥ तस्मादिति । तस्मात् निर्विण्णा सर्वतो विरक्ता धीर्यस्य सः वृजिनैर्दुःखैर-

भित्तः अहम् अनन्यं मोहादिदोषरहितं नास्त्यन्तः कालतः पारश्च देशतो यस्य तं सर्वज्ञम् ईश्वरं कालादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको धिष्यं स्थानं यस्य तम् उ ह हे भगवन् ! हकारोत्तराकारगौरवाय वृकारो युक्त इव पठनीयः । अहो इति पाठो वा । नरसखं जीवहितकरं नारायणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ प्रायेणेति । ये लोके लोकतत्त्वस्य परमार्थस्य विचक्षणाः परीक्षकास्ते आत्मना एव गुरुपदेशं विनैवं विवेकबुद्धयैवात्मानमशुभाशयात् विषयवासनातः समुद्धरन्ति । हीति प्रसिद्धिं सूचयति ॥ १९ ॥ आत्मन इति । पश्चादिशरीरेऽप्यात्मनो गुरुहिताहितचिन्तकः आत्मैव पुरुषस्य शरीरे तु विशेषतः आत्मनो गुरुरात्मैव यत् यस्मादसौ पुरुष अधिकारित्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः परमपुरुषार्थभूतमात्मानमनुबिन्दते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे चेति । पुरुषत्वे मनुष्यजन्मनि सांख्ययोगाभ्यां विचक्षणाः निपुणबुद्धयः अत एव धीरा विवेकिनः पुरुषाः सर्वाभिः शक्तिभिरुपबृंहितं पूर्णमात्मानमाविस्तरां प्रपश्यति । तथा च श्रुतिः । 'पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति' इत्यादिः ॥ २१ ॥ एकेति । एकद्वित्र्यादिपादवत्यः पुरः शरीराणि मया सृष्टास्तासां मध्ये पौरुषी मानुषी तनुर्भे प्रिया पुरुषार्थसाधकत्वात् ॥ २२ ॥ अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः पुरुषाः चक्षुषा अग्राह्यं ग्राह्येभ्यो व्यतिरिक्तं वा मामात्मानमद्धा साक्षात् मृगयन्ति । मार्गणे प्रकारद्वयमाह । गृह्यमाणैर्गुणैर्बुद्ध्यादिभिर्हेतुभिः जडानां बुद्ध्यादीनां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इत्यनुपपत्ति-मुखेन लक्षकैः तथा तैरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानत ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयन्ते बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादि-वदित्यनुमानप्रयोगः । न चैतावता आत्मा आनुमानिक इति शङ्क्यम् । देहादिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ अत्रेति । अत्र विषये अवधूतस्य अमिततेजसः परमविवेकिनो यदोश्च संवादरूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातन-मितिहासं वृद्धा उदाहरन्ति दृष्टान्ततया वर्णयन्ति ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दोपिनीव्याख्या

सत्यस्येत्यादि । षष्ठीत्रयं कर्मणि आत्मनः परमात्मनः पुनरात्मनो मे मां प्रतीत्यर्थः । द्वितीयपक्षे स्वदृश इति पञ्चम्यन्तं ते इत्यस्य विशेषणम् ॥ १७ ॥ तस्माद्बुद्ध्यादीनां त्वन्मायामोहितत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं तेषां दुःशीलादीनां क्रमेण व्युदासार्थं तदाह तत्राह नारायणं नरस्य महत्सृष्टादिपुरुषसमूहस्यापि परमाश्रयं स्वयं भगवत्त्वात् तथापि नरो जीवस्तस्य सखायं नरमात्रानुप्रायावतीर्ण-मित्यर्थः ॥ १८ ॥ उपदिष्टं तत्त्वं तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेणासम्भावनाविपरीतभावनाभ्यामनवगाह्यमानमनिश्चिन्वन्तमुद्धवं प्रति तत्रोपदिष्टे त्यागे अशक्यत्वमसम्भावना सोहं ममाहमिति विपरीतभावना ताभ्यां तन्निवृत्तये असम्भावनादिनिरासाय हिते कर्मणि प्रवृत्तिरन्वयः अहितान्निवृत्तिर्व्यतिरेकस्ताभ्याम् एवकारस्य व्यावर्त्यमाह गुरुपदेशं विनापीति तत्त्वप्रतिपत्तिः अनुमानार्था-पत्तिभ्यां शुद्धात्मज्ञानं प्रायेणेति तेषां विरलत्वं सूचयति लोकतत्त्वस्य जनयाथार्थ्यस्य ॥ १९ ॥ तत् । आत्मनैवोद्धरणम् उपादयति । युक्त्या साधयति पुरुषस्य मनुष्यस्य तु आत्मा विशेषतो गुरुरिति गुर्वनुसरणे प्रवर्तक इत्यर्थः । श्रेयस्तत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥ तत्र । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्मानमाविस्तरामतिप्रकटं पश्यन्ति तत्र च धीराः शास्त्रविचक्षणाः सन्तो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः । तथा च मनुष्यदेहे ज्ञानाधिक्ये प्रमाणं श्रुतिः पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्माविस्तरामतिप्रकटो वर्तते स हि मनुष्यदेहावच्छिन्न आत्मा प्रज्ञानेन प्रकृष्टज्ञानेन सम्पन्नतमः विज्ञातम् अर्थविशिष्टतया विज्ञातं शब्दं वदति विज्ञातं विचारितम् उपादेयतया पश्यति श्वस्तं श्व इदमेवं कर्तव्यमिति वेद लोकाऽलोकौ प्रकाशाप्रकाशौ स्वर्गनरकौ वेद मर्त्येन मरणधर्मवता देहेन साधनं कृत्वाऽमृतं मोक्षमीप्स्यतीत्येवं सम्पन्नः ज्ञानेनाढ्यतमः अथेत्यर्थान्तरे इतरेषां तद्व्यतिरिक्तानां पशूनामश्वादीनमशनापिपासे एव तयोरेव ज्ञानं नतु शब्दार्थादिज्ञानमित्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ अतो ज्ञानसाधनत्वात् साक्षान्मां मृगयन्ति नतु जीवम् अनुपपत्ति-मुखेन अर्थापत्तिप्रमाणेन अनुपपद्यमानार्थदर्शनेन तदुपपादकमर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते अत्र यथा दिवा भुञ्जानस्य रात्रिभोजनमन्तरा पीनत्वानुपपत्त्या तदुपपादकं रात्रिभोजनं कल्प्यते रात्रौ भुङ्क्ते इति तथा जडानां बुद्ध्यादीनां स्वप्रकाशमेकमत्मानमन्तरा प्रकाशानुपपत्त्या तदुपपादकः स्वप्रकाश आत्मा कल्प्यते बुद्ध्यादीनां प्रकाशकः परमात्मास्तीति लक्षकैः प्रमाणान्तरं दर्शयति । तथेति तैर्बुद्ध्यादिभिरेव करणत्वेन लिङ्गैर्लीनस्य परमात्मनो गमकैर्हेतुभिरित्यर्थः । व्याप्तिमुखेन व्याप्तिव्यापारद्वारा तत्र हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः करणत्वं हि हेतुस्तत्समानाधिकरणस्तदधिकरणवृत्तिर्हि घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगी घटादिप्रतियोगि तु कर्तृप्रयोज्यत्वलक्षणं साध्यं तेन सहैकाधि-करणवृत्तित्वं करणत्वस्येति लक्षणसमन्वयः अनुमानतः परामर्शात् कर्तृप्रयोज्यत्वव्याप्यकरणत्ववत्ताज्ञानादित्यर्थः । बुद्ध्यादि-करणानीति पक्षः कर्तृप्रयोज्यत्वं साध्यो धर्मः करणत्वादिति हेतुः वास्यादिवदिति दृष्टान्तः यत्र यत्र करणत्वं तत्र तत्र कर्तृ-प्रयोज्यत्वं यथा वास्यादिरित्यन्वयव्याप्तिः यत्र कर्तृप्रयोज्यत्वं नास्ति न तत्र करणत्वं यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिस्तथा च स्वतन्त्रः कर्त्ता परमेश्वर इति सिद्धम् एतावता अनुमानेनान्वेषणमात्रेण वैशेषिकादिसम्मतः केवलानुमानगम्य आत्मेति न मन्तव्यं मन्तव्य इति श्रुत्या देहादिभ्यो व्यतिरिक्तस्य त्वं पदवाच्यस्येश्वराभेदेन या शुद्धिरसंसारित्वं तावन्मात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वादित्यर्थः ।

उपलक्षणञ्चैतत् शास्त्रानुसारलिङ्गस्यापि ईश्वरसाधने विहितत्वादिति ॥ २३ ॥ भूयः पुनरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिनिषेधाभ्यां मूलेऽत्रापीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्भावनादिनिवृत्तावपि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

बहिरर्थे अनात्मनि भावो भावना प्रतिपत्तिर्येषां ते बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ या युक्तिभिरिति ये त्वत्पादाब्जगुणानुभवरसिकैः न सङ्गताः तेषां युक्तिभिः उपदेशमनपेक्ष्य केवलयुक्तिभिः स्वातन्त्र्येण तन्निरसनोपायप्रतिपादकैः विमृशतामपि या माया नापयाति दुर्निरासया तथा विमोहितधिय इत्यन्वयः ॥ अकुण्ठेति सम्बुद्धिः ॥ १८-१९ ॥ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् इह प्रत्यक्षेणानित्यत्वाददर्शनात् परत्र च तत् एवानित्यत्वानुमानाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ पुरुषत्वे चेति । मनुष्यजन्मन्येव मामाविस्तरामतीव स्फुटतरं जानन्ति ॥ २१ ॥ मनुष्याणामेव शास्त्राधिकारः अतः पौरुषी तनुः प्रियेत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु मया संग्रहेणोक्तं विस्तरतस्त्वन्येभ्यो जानीहीत्यत आह । सत्यस्येति । हे ईश ! सत्यस्य नित्यमसंकुचितस्वभावस्य तत्र हेतुः स्वदृशः स्वस्मिन्नेव दृश्यस्य तस्य नित्यं प्रत्यक्षितस्वयाथात्म्यस्येत्यर्थः । अनेन बद्धमुक्तजीववैलक्षण्यमुक्तं बद्धो हि सङ्कुचितस्वभावः मुक्तस्तु बद्धदशायामप्रत्यक्षितस्वयाथात्म्यः आत्मनः जीवस्याप्यात्मानः अन्तरात्मनः ते त्वत्तः अन्यं वक्तारमुपदेशारं विबुधेष्वपि नानुचक्षे न पश्यामि ते इत्यार्षत्वात्पक्षी व्यत्ययेन कुत इत्यत आह । सर्वं इति । सर्वेऽपीमे ब्रह्मादयो विबुधाः तव मायया मोहितबुद्धयः तनुभृतः कर्माधीनदेहभाजः बाह्येऽनात्मनि भावः भावना अहमिति प्रतिपत्तिः येषां ते अज्ञा इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मायां विशिनष्टि । येति । ये त्वत्पादाब्जगुणानुभवरसिकैर्भागवतैर्न सङ्गतास्तेषां युक्तिभिरुपदेशमनपेक्ष्य केवलयुक्तिभिर्निरसनोपायैर्विमृशतामपि या माया नापयाति न निवर्तते तथा विमोहितधिय इति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । तर्हि सङ्गः सङ्गम्यतामित्यत आह । सत्सङ्गम इति । दम्पतीनां मिथुनोभूय वर्त्तमानानामपीत्यर्थः । गृहजुषां गृहान्सेवमानानां गृहस्थानामपीत्यर्थः । तप्तात्मनां तापत्रयाभितप्तानां हृतरंहसां हृतं रंहो वेगः विषयप्रावण्यरूपो येषान्ते नृणां खलु सत्सङ्गमः स्यात् ननु विषयलालसानामिति भावः ॥ १८ ॥ यतो विबुधेष्वपि त्वत्तोऽन्यं वक्तारं नानुचक्षे तस्माद्भवन्तमेवाहं शरणं सद्गुपदेशेन रक्षितारं प्रपद्येऽध्यवस्यामीत्यर्थः । कथंभूतः वृजिनेन सांसारिकदुःखेनाभितप्तः अत एव निर्विण्णधीः परितप्तबुद्धिः अहो इति निपातो निर्वेदसूचकः कथंभूतमनवद्यं मोहादिरूपदोषरहितमनन्तपारमन्तावधिमपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावमित्यर्थः । सर्वज्ञं सर्ववस्तुविषयसाक्षात्कारवन्तमीश्वरं सर्वनियन्तारमकुण्ठविकुण्ठधिष्ण्यमकुण्ठं वैकुण्ठं धिष्ण्यं स्थानं यस्य तं नारायणनराणां प्राप्यम्प्रापकमाधारं च नरस्य सखायम् इमान्याचार्यैस्त्वसूचकानि विशेषणानि तत्राद्येन भ्रमविप्रलम्भमोहादेव्यावृत्तिः द्वितीयेन ज्ञानात्पत्वस्य तृतीयेन कस्याप्यविषयत्वस्य तुरीयेन तृतीयस्य कर्ममूलत्वस्य पञ्चमेन तुरीयस्य प्रच्युत्वस्य नारायणं नरसखमित्यनेनाखिलाध्यात्मतत्त्वोपदेशार्थं बद्धदीक्षनारायणावताररूपत्वमर्जुनादिमुखेन तदुपदेष्टृत्वं च व्यड्यते ततश्च वात्सल्यं फलितम् ॥ १८ ॥ इत्थमापृष्टः प्राह भगवान् । प्रायेणेत्यादिना । यत्तावदुक्तं त्यागोऽयं दुष्कर इत्यादिना भक्तियोगात्पूर्वं विषयत्यागो दुष्कर इति तत्र शनैः शनैर्मनःशिक्षया स सुकर एवेति वक्तुं तत्र निदर्शनतया अवधूतयदुस्मवादात्मकमितिहासं प्रस्तोष्यंस्तावत्परीक्षकाः स्वमनसः शिक्षयैव स्वात्मानं तारयन्तीत्याह । प्रायेणेति । लोकतत्त्वविचक्षणाः तत्तद्भस्तुप्रतिनियतगुणविमर्शनकुशलाः आत्मनैव सम्यक्शिक्षितेन मनसैवाशुभाशयाद्विषयवासनातः स्वात्मानं तारयन्ति ॥ १९ ॥ यत एवमतः पुरुषस्यात्मनः स्वस्य विशेषतः गुरुर्हितप्रवर्त्तकः आत्मेव सम्यक् शिक्षितं मन एव पुरुषस्य विशेषत इत्यनेन मनुष्यजन्मनि मनःशिक्षाविवेकः श्रेयः सम्पत्तिश्च सुलभेति सूचितं तदेवोपपादयति । यदिति । यस्मिन्मनुष्यजन्मनि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिह प्रत्यक्षेणानित्यत्वदर्शनात्परत्र दृष्टान्तेनानित्यत्वानुमानाच्च तत्र वैराग्येण श्रेयोऽनुविन्दते भगवदुपासनया मोक्षाख्यं श्रेयः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रेयोऽनुविन्दते पुरुषस्यैव शास्त्राधिकारात् शास्त्रत एव श्रेयस्तत्साधनादीनामवगम्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥ एतदेवोपपादयति । पुरुषत्व इति । पुरुषत्वे च मनुष्यजन्मन्येव सांख्ययोगविशारदाः साङ्ख्यं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयविवेकः योगः परमात्मोपासनात्मकः तयोर्विशारदाः । कुशलाः धीराः जितेन्द्रियाः सन्तो मामाविस्तरामतीव स्फुटतरं जानन्ति कथम्भूतं सर्वराक्तिभिः प्रकृतिपुरुषसम्भावितविविधविचित्रसृष्ट्याद्युपयुक्तसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादभिरूपबृंहितं पुष्कलितम् ॥ २१ ॥ यतो मां पुरुषत्व एवाविस्तरां प्रपश्यन्त्यत एव मनुष्यशरीरं मम प्रियतममित्याह एकेति । पाच्छब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रुतस्यैकादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः पुर इत्यनेन स्निवासस्थानमुक्तं सृष्टा इत्यनेन स्वस्य तत्सृष्टत्वमनेन कारणत्वं फलितं तास्मात्केपादादिपुरां मध्ये पौरुषी पुरुषाकारा पूर्मे मम प्रिया अत्र हेतुराविस्तरां प्रपश्यन्तीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ एवं तर्हि लब्धमनुष्यजन्मानः सर्वेऽपि किम्प्रपश्यन्तीत्याशङ्कायां न सर्वे प्रपश्यन्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणावेद्यत्वादित्याह । अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः केचिदेवेश्वरं सर्वनियन्तारं मामद्धा साक्षाद्वेतुभिर्जगत्कारणत्वादिहेतुभिर्मार्गयन्ति मृगयन्ति विमृश्य पश्यन्तीत्यर्थः ।

तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । गृह्यमाणैरिति । प्रत्यक्षेण गृह्यमाणैर्गुणैः रूपादिभिर्लिङ्गैर्ग्राह्यं प्रत्यक्षमूलैर्व्याप्त्यादिभिर्लिङ्गैर्ग्राह्यमित्येतदेव स्पष्टीकरोति आनुमानत इति । अनुमानेनाप्राप्तमित्यर्थः । रूपादीनां पृथिव्यादौ चाक्षुषत्वादिजनकत्वदर्शनेन तेषां स्वाश्रये चाक्षुषत्वादिजनकत्वस्वाभाव्यनिश्चयात् गुणैरिति ग्रहणसाधनत्वनिर्देशः ॥ २३ ॥ अथेतिहासं प्रस्तौति । अत्र लोकतत्त्वविचक्षणाः समुद्धरन्ति ह्यात्मानमोत्तमनैवाशुभाशयादित्यस्मिन्नर्थं पुरातनमितिहासमुदाहरन्ति निदर्शनतया कथयन्तीत्यर्थः । इतिहासं विशिनष्टि । अवधूतस्येति । सम्वादं तयोः प्रश्नप्रतिवचनात्मकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तव मत्स्वरूपोपदेष्टा मत्तोऽन्यः किं न स्यादत्राह । सत्यस्येति । ते तव स्वरूपस्य वक्तारमात्मनस्त्वत्तोऽन्यं पुरुषं नानुवक्षे न पश्यामि कीदृशस्य सत्यस्य साधुज्ञानादिगुणस्य स्वदृशः स्वयंप्रकाशमानस्य आत्मनः सर्वव्यापिनः मनुष्येष्वभावेऽपि देवेषु स्यादत उक्तं विबुधैर्विवति उक्तं विशिनष्टि । सर्व इति । ब्रह्मा आदिः कारणं येषां रुद्रादीनां ते तथोक्ताः ते विमोहितधियः परोक्षज्ञानवन्तः कुतस्तत्राह । तनुभूत इति । शरीराभिमानित्वाद् त एव बहिरर्थभावाः भोक्षतदुपयोगिभ्योऽन्यत्रापि कामयुक्ताः अस्य श्लोकस्यार्थः—

अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानन्दत्वतः सदा । इच्छा च क्रीडयेवास्य न फलाय यतो विभोः ॥
अतो बाह्यार्थकामोऽपि निष्काम इति कथ्यते । ब्रह्मा निरभिमानित्वाच्छरीर्येष्यशरीरवान् ॥
नित्यानन्दोपयोग्यन्यकामस्योद्भिन्नतितः सदा । बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापि तनुधारणात् ॥
अमूढो मूढ इति वदुच्यते च सरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा ॥
सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु । अभावस्त्वपरोक्षस्य मोहो ज्ञानस्य भण्यते ॥
ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषु भारत्या ज्ञानवर्जनम् । ब्रह्मगायत्रिभावे तु नांशावतरणं क्वचित् ॥
शतजन्मसु पूर्वं तु ज्ञानोदय उदीर्यते । अपरोक्षेण पारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानं सदैव तु ॥
शतजन्मगतायाश्च आपरोक्ष्योद्भिन्नतिर्भवेत् । क्वचित्क्वचित्सरस्वत्या अंशावतरणेऽपि ॥

शक्तिविवेकग्रन्थादवगत इति अशरीरी “वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयितुनुरशरीराणि वा एतानि”ति श्रुतिरत्र मानम्—

श्रुतिभिस्तनितत्वात् स्तनयितुर्हरिः स्मृतः । अभ्रं भूताभिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतः स्मृतः ॥
विद्युच्चु भारती प्रोक्ता एत एवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापि नाम स्यादेषा महतां सदा ॥

इत्यनेन श्रुत्युक्ता एत एवेति ज्ञायते ॥ १७ ॥ यस्माद्भगवतोऽन्यो वक्ता नास्ति तस्मादहं नारायणं शरणं प्रपद्ये मम ज्ञानोपदेशायेति शेषः । भवन्तं पूज्यम् अनवद्यत्वं पूज्यत्वे हेतुः अनवद्यत्वे हेतुः यद्यनन्तपारत्वं तर्हि स्वस्याज्ञानं प्राप्तम् अत उक्तं सर्वज्ञमिति बलवत्प्रतिबन्धकेन ज्ञानं क्वचिदलब्धं स्यादत उक्तम् ईश्वरमिति देशप्रभुवदीश्वरस्यापि स्थानच्युतिः स्यादत्राह अखण्डेति अखण्डमपरिच्छिन्नम् अविकुण्ठं अविनाशि च धिषण्यं यस्य स तथा नञ् उभयत्र संबध्यते शरणप्राप्तौ हेतुमाह निर्वदेति कुतो निर्वेद इत्यत्राह वृजिनेति एवंविच्छिष्टोऽपि नारायणोऽन्यः किं न स्यादत्राह नरसखमिति एतद्विशेषणं हरेरिति कुत इतीयमाशङ्का—

विष्णोर्वीर्यैरनन्तस्य त्रिभिर्शनैरनन्तः स्मृतः ।

सेन्द्रैश्चतुर्भिः पार्थस्तु द्वाभ्यां तु बललक्ष्मणावित्यनेन परिहर्तव्या ॥ १८ ॥ लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्य पुनस्तत्त्वज्ञानप्रश्नः किमर्थ इत्याशङ्क्य परोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्स्नेहमन्तरेणोत्पन्नस्य पुरुषार्थसाधनत्वं न स्यात् प्रत्युतानर्थहेतुत्वं च अपरोक्षज्ञानानुत्पादादित्याशयेनाह । प्रायेणेति । अस्पृश्यमचरयोजना प्रायेण बहुलं लोके ये मनुजा लोके तत्त्वे च विचक्षणाः सत्स्नेहनिर्मुक्तपरोक्षज्ञाननिपुणास्ते आत्मनैव प्रयत्नेनैवाशुभाशयात् त्यज्यलोपे पञ्चमी । पापफलदुःखबहुलं तमः प्राप्यात्मानं समुद्धरन्ति निर्मूलयन्ति हि यस्मात्तस्मात्स्नेहयुक्ता लोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्याविशारदाः आत्मनैव सात्त्विकमनसैवाविर्भूतापरोक्षज्ञानेनैवाशुभाशयात्पापकारणात्संसारदात्मानं समुद्धरन्त्युन्नयन्ति पन्नगं कृपादिवेति अनेन भगवद्भक्त्युत्पन्नज्ञानं पुरुषार्थोपयोगीति ज्ञानसमुद्भग्नस्यापि मम भगवत्परोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो वक्तव्य इति तत्प्रश्नः सार्थक इति यत्नेऽर्केऽग्नौ मनस्यात्मा इत्यभिधानादात्मशब्दो यत्नादौ वर्तते इति सिद्धम्—

पारोक्ष्येणैव तत्त्वन्तु लोकं चापि वदन्ति ये । तेऽपि सत्स्नेहनिर्मुक्तास्तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥
आपरोक्ष्यं न च ज्ञानं तेषामुत्पद्यते क्वचित् ।

इति वचनादुक्तोऽर्थभेदः सिद्ध इति सन्तोष्यम् ॥ १९ ॥ आत्मनैवेत्येवकारेण श्रेयःसम्पत्तौ सात्त्विकमनसः प्राधान्यमुक्तं तदेव प्रतिपादयति । आत्मनो जीवराशेः श्रेयःसम्पादने गुरुरादेष्टात्मैव मन एव “मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती”ति श्रुतेः “अतः” सातत्यगमन इति धातोः निष्पन्नो नात्मशब्देन शरीर्येव लक्ष्यते तस्यैव गमनसम्भवाच्चत्रापि विशेषतः पुरुषार्थलक्षणश्रेयःसम्पत्तौ पुरुषस्य मनुष्यशरीरं प्राप्तस्य आत्मनः आत्मैव गुरुरिति सम्बध्यते कुत एतदत्राह । यदिति । असौ पुरुषः मानुषशरीरं प्राप्तो जीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः पुरुषार्थं विन्दत इति यदत इति मनःपूर्वकं चक्षुषा कृष्यादिना ब्रीह्यादिसम्पलक्षणश्रेयः प्राप्तिदर्शनेन यागादिसाधनसामग्र्या स्वर्गादिश्रेयः प्राप्यत इत्यनुमीयत इति ॥ २० ॥ एतदेव विशदयति । पुरुषत्वे इति । पुरुषत्वे मनुष्यशरीरप्राप्तौ सत्यां च सांख्ययोगविशारदा धीराः सर्वशक्त्युपवृंहितं मामाविस्तरं यथायोग्यं विश्वरूपपर्यन्तं प्रपश्यन्ति यद्वा आ सन्तापः आसंसारसन्तापं विविधं तारयतीत्याविस्तरस्तम् अस्तु सन्तापकोपयोरिति यादवः नित्याविर्भूत-नैर्मल्यं वा ॥ २१ ॥ बन्हीष्वासु पूर्णं का पूस्तं प्रेष्टेति तत्राह । तासामिति ॥ २२ ॥ तत्र कारणमाह । अत्र मामिति । अत्र पुरुषशरीरे मनोयोगयुक्ता योगिनः स्वतो प्राह्यमीश्वरं सामद्धा प्रत्यक्षीकर्तुं मार्गयन्ति विचार्य ज्ञातुं यतन्ते कैर्हनुभिः सद्युक्तिभिः अनुमानतः विनिर्दोषपञ्चावयवलक्षणवाक्यात्मकैः किंप्रमाणैश्चक्षुरादिना गृह्यमाणैः रूपादिभिरात्मनः परमात्मनो लिङ्गैर्गमकैर्ज्ञापकैर्जीवस्य दर्शनादिस्वातन्त्र्याभावेन तत्कर्तान्य ईश्वरोऽप्यस्तीत्यनुमीयत इति ॥ २३ ॥ यथाहं संसाधयामि तथा मां शाधीत्युद्धववाक्यमवधारयन्नुक्तमर्थमितिहासेन सम्बेदयति । अत्रेति ! अत्र पुरुषशरीरे अहंनिर्माणेन सुलभ इत्येतस्मिन्नर्थे अवधूतयदुसम्बादरूपमितिहासं पुरावृत्तमुदाहरन्ति अस्यैव विवरणं पुरातनमिति अमिततेजसः अनल्पबलस्य तेजो बले प्रभावेऽन्ने व्योतिष्यर्चिषि रेतसीति च ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवसोखामिकृतः क्रमसंदर्भः

नारायणं नरस्य महत्स्रष्टादिपुरुषसमूहस्यापि परमाश्रयं तथापि नरसखं नरभावानुग्रहायावतीर्णम् ॥ १८ ॥ यथा चैवमुद्धवेन प्रार्थितं तथैव श्रीभगवानुवाच । प्रायेणेति ॥ १९ ॥ आत्मनो गुरुरिति । गुर्वनुसरणे प्रवर्त्तक इत्यर्थः ॥ २० ॥ पुरुषत्वे मानुषप्राप्तौ सत्यामाविस्तरां प्रकटतरङ्गानां सन्तः तत्र च धीराः शास्त्रविचक्षणाः सन्तो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥ ईश्वरमिति जीवस्यापि तच्च तत्र स्वातन्त्र्याभावात् नचैतावतानुमानिक ईश्वर इति मन्तव्यम् अनुमानस्यास्य शास्त्रानुगतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ २३-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सत्यस्येति षष्ठी आर्षी सत्यात् सर्वकालदेशसत्ताकात् सद्भ्योहिताद्वा ते त्वत्तः स्वस्य मम दृक्ज्ञानं यतस्तस्मात् आत्मनो मम आत्मनः परमात्मनस्त्वत्तः सकाशादन्यम् ॥ १७ ॥ तस्माद्भवन्तेवाहं प्रपद्ये तत्र कश्चित् सर्वगुणमण्डितोऽपि दुराचारो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । अनवद्यं कश्चित् सेवितः फलकाले विनश्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनन्तपारं न विद्यते अन्तः कालतो न च पारं देशतश्च यस्य तं कश्चिदकृतज्ञो भवति न च त्वमित्याह । सर्वज्ञं कश्चिदसमर्थो रक्षणे न च त्वमित्याह । ईश्वरं कश्चिदभद्रास्पदो न च त्वमित्याह कालादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको धिष्ण्यं स्थानं यस्य तम् उ हे भगवन् ! निर्वेदे हेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः अत्र हकारगौरवाय वृक्कारो युक्त इव पठनीयः परमसर्वोत्कर्षमाह । नारायणं नरस्य महत्स्रष्टादिपुरुषसमूहस्यापि परमाश्रयं परमं कृपालुत्वमाह । नरसखं नरमात्रानुग्रहायावतीर्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥ भो उद्धव ! त्वमात्मानं मूढमिति मन्यसे अहं त्वादृशं सुधियं विबुधेष्वपि नावलोक्य लोकेऽप्यत्र त्वत्तो निकृष्टा अपि गुरुपदेशं विनापि स्वीयबुद्धिबलादेव तत्त्वं जानन्तो दृश्यन्ते किं पुनस्त्वं सर्वसुधीमुकुटमणिर्मादृशगुरुपदिष्टनिखिलतत्त्व इत्याह । प्रायेणेति । लोकतत्त्वविचक्षणाः दृश्यमानलोकभद्रहेतुविचारप्रवोणाः अशुमाश्रयात् विषयवासनातः ॥ १९ ॥ एष आत्मा किञ्चित् श्रेयः प्रत्यक्षेण विन्दते किञ्चित् परामृश्यानुमानेनापि ॥ २० ॥ तत्रापि मनुष्यदेहगता एव जीवाः प्रायो मां ज्ञातुं प्रभवन्तीत्याह । पुरुषत्वे चेति । तत्रापि धीराः निर्मेत्सरास्तत्रापि सांख्यं ज्ञानं योगो भक्तियोगस्तयोर्विचक्षणाः तथाच श्रुतिः ‘पुरुषत्वे चाविस्तरमात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदश्चस्त्वं वेद लोका लोकौ मर्त्यानामृतमीप्स्यत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनानपिपासे एवाभिज्ञान’मिति ॥ २१ ॥ अतः पुरुषत्वं स्तौति । एकेति ॥ २२ ॥ अत्र पौरुष्यां पुरि स्थिता अद्धा साक्षान्मां कृष्णरूपिणमीश्वरं मार्गयन्ति युक्ता भक्तियोगवन्तः हेतुभिः श्रवणकीर्त्तनाद्यैः भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति मदुक्तेः । ननु बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकं त्वमानुमानेन मार्गयन्तो दृश्यन्ते इत्यत आह । गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेन यदनुमानं तस्मादग्राह्यं बुद्ध्यादिकरणादि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वाल्यादिवदित्यनुमानेना-स्वतन्त्रः कर्ता जीवोऽनुमीयते तथा प्रयोजकः स्वतन्त्रोऽन्तर्यामी च कथंचिदनुमीयते नतु कृष्णः स्वयं भगवानहं मम तर्कातीतत्वान्मद्रूपगुणलौकैश्चर्याणामप्यतर्क्यत्वादिति ॥ २३ ॥ अत्रापि अनुमानगम्यत्वेऽन्तर्यामिस्वरूपस्य मम प्राप्तावपि ॥ २४-२६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संक्षेपतो मया त्यागाद्युपदिष्टं विस्तरतो ज्ञातुमिच्छसि चेत्तर्ह्यन्ये प्रष्टव्याः तत्राह । सत्यस्येति । सत्यस्य अविनाशिनः देहादिविनाशपदार्थभिन्नस्य आत्मनः जीवात्मनः जातावेकवचनम् । सर्वेषामात्मनामात्मनोऽन्तरात्मनः स्वदृशः अनुपमात् स्वतः सिद्धज्ञानात् ते त्वत्तः अन्यं विबुधेष्वपि वक्तारं मां प्रत्युपदेशारम् नानुचक्षे न पश्यामि तत्र हेतुमाह । सर्वं इति । तव मायया त्रिगुणमय्या शक्त्या मोहितबुद्धयः अतो बहिरर्थाः सपरिकरमोक्षव्यतिरिक्ताः साध्यसाधनरूपाः धनविद्यादयः तेषु भावो वक्तुं प्रीतिर्येषां ते तथा ननु मोक्षोपायकथने ब्रह्मादीनां प्रायशः प्रीतिरिति भावः ॥ १७ ॥ यस्मात्त्वत्तोऽन्यं विबुधेष्वपि वक्तारं नानुचक्षे तस्माद्वेतोः हे भगवन् ! भवन्तं शरणं प्रपद्ये कथम्भूतः ह स्फुटं वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः अतो निर्विण्णधीः कथंभूतम् अनवद्यं स्वभावतोपास्तसमस्तदोषम् अनन्तपारम् नास्ति कालतः अन्तः देशतः पारं च यस्य तम् सर्वज्ञं सर्वदा सर्वदृष्टारम् ईश्वरं सर्वनियन्तारम् अकुण्ठः अनावरणः विकुण्ठो धिष्ण्यं स्थानं यस्य तम् नारायणम् 'त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यथास्य वीर्यं धत्ते महान्त'मिति ब्रह्माद्युक्तात् पुरुषावतारादपि पूर्वं मुख्यो नारायणो यस्तम् नरसखमिति येनार्जुनं प्रत्युक्तं मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जयेति तेनार्जुनस्य सखायं स्वयं भगवन्तं ब्रह्मनारायणादिभिर्नामभिः प्रसिद्धं परतरत्वं श्रीकृष्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मानं स्वात्मानं जीवम् आत्मनैव 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च एव ते आत्मान्तर्यामी'त्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेनान्तर्यामिणैव अनुग्राहकेण अशुभाशयोपलक्षितात्संसारसमुद्धरन्ति कथंभूताः लोकतत्त्वविचक्षणाः लोकेषु यत्तत्त्वम् 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनाना'मिति श्रुत्युक्तं तत्त्वं तद्विचक्षणाः अन्तरात्मप्रेरित एव जीवः यतस्ततः सारमादत्ते इत्येवं परीक्षकाः प्रायग्रहणेन शास्त्राचार्योक्ततत्त्वविचक्षणानां ग्रहणं बोध्यम् ॥ १९ ॥ आत्मनो जीवात्मनः स्थिरचरदेहगतस्य आत्मैवातारत्वात् गुरुर्हि ताहितसूचकः पुरुषस्य तु विशेषतो गुरुः यत् येनान्तरात्मना असौ पुरुषः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां देवदत्तः श्रेयस्कामः सद्धर्मपरः ममापि सद्धर्मानुष्ठानः लब्धदेवभावत्वात् न यः कृतसद्धर्मानुष्ठानः न स देवभावं प्राप्तः मनुष्यादिवत् इत्येवं प्रकाराभ्याम् यद्वा निरपेक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षं श्रुतिस्तत्सापेक्षं प्रमाणमनुमानं स्मृतिस्ताभ्याम् श्रेयोऽनुविन्दते यथेष्टं मुक्तिलक्षणं मुक्तिलक्षणं वा कल्याणं प्राप्नोति ॥ २० ॥ सांख्ययोगे चिदचिद्ब्रह्मविवेकलक्षणे योगे वेदान्तशास्त्रोक्तः तत्त्वत्रयचिन्तने धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितम् आविस्तरां स्फुटतरं मां प्रपदयन्ति ॥ २१ ॥ अतएव पौरुषी पूः मे प्रिया ॥ २२ ॥ अत्र अस्यां पौरुष्यां नानुमानमिति श्रुतेः अनुमानतः अप्राह्यमाम्, 'आत्मज्ञानात्' इत्यादिसूत्रैः 'स आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिश्च गृह्यमाणैः हेतुभिः जगत्कारणभूतब्रह्मनिर्णायकगुणैर्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः जगत्कर्तृत्वादिभिः 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिश्रुतिप्रोक्तैः सत्यत्वादिभिश्च लिङ्गैश्च 'हिरण्यश्मश्रु'रित्यादिश्रुतिप्रोक्तैः सृजयन्ति अन्वेषयन्ति ॥ २३ ॥ अत्र मयान्तर्यामिणा अनुगृहीता एव अशुभाशयादात्मानं समुद्धरन्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

मया सङ्क्षेपत उक्तं विस्तरतस्त्वन्यं पृच्छेति चेत्तत्राह—सत्यस्येति । हे ईश सत्यस्य परमार्थभूतस्य आत्मनः परमात्मनस्तव । आत्मनो मां प्रति वक्तारं स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानात्त्वत्तोऽन्यं विबुधेषु अपि नानुचक्षे न पश्यामि । तत्र हेतुमाह—सर्वं इति । ब्रह्मादय इमे तनुभृतः सर्व एव तव मायया विमोहितधियः । मोहं दर्शयति—बहिरर्थभावा इति । बहिरर्थेषु देहपुत्रादिपदार्थेषु भावोऽहम्भमेत्यध्यासो येषां ते ॥ १७ ॥ यस्माद्विबुधेष्वपि तत्त्ववक्तारं न पश्यामि तस्मै ब्रह्मन्तमेवाहं शरणं प्रपद्ये सदुपदेशेन रक्षितारमध्यवस्थामीत्यर्थः । ननु ममापि कथमुपेदष्ट्वव्योग्यतेत्याशङ्क्याह—अनवद्यं मोहादिदोषरहितम् । केचित्सेविता अपि फलकाले स्वयमेव विनश्यन्ति तद्वारयन्नाह—अनन्तपारमिति । न अन्तः कालतः पारश्च देशतो यस्य तम् । अज्ञानासुपदेशयोग्यतैव नास्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सर्वज्ञमिति । केचिद्ब्रह्मादावसमार्थास्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—ईश्वरमिति । केचित्तु स्वयमेव स्थानभ्रष्टा भवन्ति । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अकुण्ठेति । कालादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको धिष्ण्यं स्थानं यस्य तम् उ । इति सम्बोधने । हे भगवन् ह स्फुटं हकारगौरवाय वृकोरो युक्त इव पठनीयः । अहो इति पाठो वा । अनवद्यत्वादिषु हेतुमाह—नारायणमिति । भक्तवात्सल्यमाह—नरसखमिति । नरो जीवस्तस्य सखायं हितकर्तारम् । ननु गृहाद्यासक्तस्य तव कुतस्तत्त्वोपदेशपात्रत्वमित्याशङ्क्याह—निर्विण्णा सर्वतो विरक्ता धीर्यस्य स इति । तत्र हेतुमाह—वृजिनैर्दुःखैरभितप्त इति ॥ १८ ॥ तदेवमसम्भावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तन्निवृत्त्ये गुरूपदेशं विनापि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह—प्रायेणेति । एवम्भूता दुर्लभा इति सूचयति । ये लोके लोकतत्त्वस्य परमार्थस्य विचक्षणाः परीक्षकास्ते आत्मना विवेकबुद्धयैवात्मानमशुभाशयात् । विषयवासनातः समुद्धरन्ति—हीति प्रसिद्धिं सूचयति ॥ १९ ॥ एतदेवोपादयति—आत्मन इति । पञ्चादिशरीरेष्व्यात्मनो गुरुर्हि ताहितचिन्तकः आत्मैव पुरुषस्य शरीरे तु विशेषत आत्मनो गुरुरात्मैव तत्र हेतुमाह—यदिति ।

यत् यस्मादसौ पुरुषः अधिकारित्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः परमपुरुषार्थभूतमात्मानमनुविन्दते ॥ २० ॥ तत्र प्रत्यक्षमाह—
 पुरुषत्वे चेति । पुरुषजन्मनि साङ्ख्यचिदचिद्विवेचकं शास्त्रं योगो भगवदुपासनं ताभ्यां विचक्षणा निपुणबुद्धयः । एतएव धीरा
 निर्जितदेहेन्द्रियादिसङ्घाताः पुरुषाः सर्वाभिः ज्ञानैश्वर्यादिशक्तिभिरुपवृंहितं पूर्णमात्मानमाविस्तरां प्रपश्यन्ति । तथाच श्रुतिः—
 'पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदश्च स्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीषत्येवं-
 सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानम्' इति ॥ २१ ॥ अतः पुरुषत्वमेव स्तौति—एकेति । इन्द्रान्ते प्रयुक्तस्य
 पाच्छब्दस्यैकादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । एकः पादो यासां एकपदः पुरः शरीराणि मया सृष्टास्तासां मध्ये पौरुषी तनुर्मे प्रिया ।
 पुरुषार्थसाधकत्वादित्याशयः ॥ २२ ॥ अनुमानमाह—अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमताः पुरुषाः चक्षुषा अग्राह्य-
 महङ्कारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामात्मानमद्वया साक्षात् मृगयन्ति । अत्रात्मपरमात्मनोरभेदेनोक्तिः । मार्गणे प्रकारद्वयमाह—गृह्यमाणै-
 र्गुणैर्बुद्धयादिभिर्हेतुभिः जडानां बुद्धयादीनां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः । तथा तैरेव
 लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानत ईश्वरं प्रवर्त्तकं मृगयन्ते । बुद्धयादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानप्रयोगः ॥ २३ ॥
 अत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्भावनादिनिवार्यात्मनैवात्मनः समुद्भारे अवधूतस्य अमिततेजसः परमविवेकिनो यदोश्च संवाद-
 रूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातनमितिहासं वृद्धा उदाहरन्ति दृष्टान्ततया वर्णयन्ति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु मया संप्रहेणोक्तं विस्तरतस्तु अन्येभ्यो जानीहीत्यत आह । सत्यस्येति । हे ईश, सत्यस्य नित्यमसंकुचितस्वभावस्य,
 तत्र हेतुः । स्वदृशः स्वस्मिन्नेव दृक् यस्य तस्य, नित्यं प्रत्यक्षितस्वयाथात्म्यस्येत्यर्थः । अनेन बद्धमुक्तजीववैलक्षण्यमुक्तम् । बद्धो
 हि संकुचितस्वभावः, मुक्तोऽपि बद्धदशायामप्रत्यक्षितस्वयाथात्म्यः, आत्मनो जीवस्यापि, आत्मनोऽन्तरात्मनः, ते तव त्वत्त
 इत्यर्थः । आर्यत्वाच्चत्ययेन पञ्चमीस्थाने षष्ठी । अन्यं वक्तारमुद्देशारम्, विबुधेषु ब्रह्मादिदेवेषु अपि, न अनुचक्षे न पश्यामि ।
 कुत इत्यत आह । सर्वे इति । सर्वेऽपि, इमे ब्रह्मादयः विबुधाः, तव मायया, विमोहितधियः मोहितबुद्धयः, तनुभृतः कर्माधीन-
 देहभाजो मनुष्यास्तु, बहिरर्थे अनात्मनि भावो भावना अहमिति प्रतीतिर्येषां ते, अज्ञा इत्यर्थः । यत्र ब्रह्मादीनामसमर्थत्वं तत्र
 केवलमज्ञानां तनुभृतां का वात्सेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यतो विबुधेष्वपि त्वत्तोऽन्यं वक्तारं नानुचक्षे, ततस्त्वच्छरणप्रपत्तिमेव करोमीत्याह ।
 तस्मादिति । यतस्त्वदन्यं वक्तारं नानुचक्षे तस्मात्, उ इति संबोधने । हे कृष्ण, ह स्फुटम्, वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः, अत एव,
 निर्विण्णधीः विरक्तिमन्मतिः अहम्, अहो इति पाठेऽयं निपात एव निर्वेदसूचकः । पाठान्तराभावे उ हेत्यत्र हकारगौरवाद्य
 वृत्कारो रयुक्त इव पठनीयः । अनवद्यं मोहादिरूपदोषरहितम्, अनन्तपारमनन्तावधिम्, अपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावमित्यर्थः ।
 सर्वज्ञं सर्ववस्तुविषयसाक्षात्कारवन्तम्, ईश्वरं सर्वनियन्तारम्, अकुण्ठमप्रतिहतं विकुण्ठं वैकुण्ठाख्यं धिष्यं स्थानं यस्य तम्,
 नरसखं जीवानां सखिवद्रक्षकम्, 'नरोऽजे मानवेऽर्जुने' इति विश्वः । नारायणं नरसमूहस्य प्राप्यं प्रापकमाधारं च, भवन्तं
 एव, शरणं प्रपद्ये सदुपदेशेन रक्षितारमध्यवस्थामीत्यर्थः । अत्रानवद्यमित्यादीनि पञ्च भगवद्विशेषणानि । तत्राद्येन भ्रमविप्र-
 लम्भमोहादेर्व्यावृत्तिः । द्वितीयेन ज्ञानाल्पत्वस्य व्यावृत्तिः । तृतीयेन कस्यापि वस्तुनोऽविषयत्वस्य व्यावृत्तिः । तुरीयेण तज्जन्मनः
 कर्ममूलत्वस्य व्यावृत्तिः । पञ्चमेन प्रच्युतत्वव्यावृत्तिः । नारायणं नरसखमित्यनेन सर्वान्तर्यामित्वं सर्वहितोपदेष्टृत्वमभिहितम् ॥ १८ ॥
 एवमुद्धवेनापृष्ठो भगवान् कृष्ण प्रायेणेत्यादिना प्राह । तत्र 'त्यागोऽयं दुष्करः' इत्यादिना यत्तावदुक्तं भक्तियोगात्पूर्वं विषयत्यागो
 दुष्कर इति तत्र शनैः शनैर्मनः शिक्षया स सुकर एवेति वक्तुं तत्र निदर्शान्तयाऽवधूतयदुसंवादात्मकमितिहासं प्रस्तोष्य-
 स्तावत्परीक्षकाः स्वमनःशिक्षयैव स्वात्मानं तारयन्तीत्याह । प्रायेणेति । लोके अस्मिन् मनुष्यलोके, लोकतत्त्वविचक्षणाः
 तत्तद्वस्तुप्रतिनियतगुणविमर्शनकुशलाः मनुजाः, प्रायेण, आत्मना एव सम्यक् शिक्षितेन मनसा एव, अशुभाशयात् विषय-
 वासनातः, आत्मानं समुद्धरन्ति हि । तारयन्त्येवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मन इति । यत एवमत इति शेषः । पुरुषस्य, आत्मनः स्वस्य,
 आत्मा एव सम्यक् शिक्षितं मन एव, विशेषतः गुरुः हितप्रवर्त्तकः । 'को वा गुरुर्यो हि हिते नियुङ्क्ते' इत्यभियुक्तोक्तेः । विशेषतः
 पुरुषस्य गुरुरात्मेत्यनेन मनुष्यजन्मनि मनःशिक्षाविवेकः श्रेयः संपत्तिश्च सुलभैवेति सूचितं तदेवोपापादयति यदिति । यद्यस्मिन्
 मनुष्यजन्मनि, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, असौ पुमान्, श्रेयः अनुविन्दति । अत्रास्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षप्रमाणेनानित्यत्वदर्शनात् ।
 परत्र दृष्टान्तेनानित्यत्वानुमानाच्च । मनुष्यजन्मकृतभगवदुपासनया मोक्षाख्यं श्रेयः प्राप्नोतीति भावः ॥ २० ॥ एतदेवोपादयति ।
 पुरुषत्व इति । पुरुषत्वे च मनुष्यजन्मन्येव, सांख्यं चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वत्रयविवेकश्च योगः परमात्मोपासनात्मकश्च
 तयोर्विशारदाः कुशलाः, धीराः जितेन्द्रियाः सन्तः, सर्वशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषासंभावितविविधविचित्रदृष्ट्याद्युपयुक्तसर्वज्ञत्व-
 सत्यसंकल्पत्वादिभिरुपवृंहितः पुष्कलितस्तम्, माम् आविस्तरामतीव स्फुटतरम्, प्रपश्यन्ति जानन्ति ॥ २१ ॥ यतोऽयं मां
 पुरुषत्व एवाविस्तरां प्रपश्यन्त्यत एव मनुष्यशरीरं मम प्रियतरमित्याह । एकेति । एकश्च द्वौ च त्रयश्च चत्वारश्च पादा यासु ताः,

एकादीनां विषयभेदेऽपि साहित्यविवक्षया द्वन्द्वः । पदशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबन्धः । तथा बहुपादः अपदश्च, स्रष्टाः । मयैवेति शेषः । पुरः शरीराणि, पुर इत्यनेन स्वनिवासस्थानमुक्तम् । बह्वयः सन्ति । अनेन स्वस्य सर्वकारणत्वं फलितम् । तासामेकपादादिपुरां मध्ये, पौरुषो पुरुषाकारा पूः, मे मम, प्रिया । अस्तीति शेषः ॥ २२ ॥ पौरुषपुरः प्रियत्वे हेतुः 'आविस्तरां प्रपश्यन्ति' इत्युक्तः । एवं तर्हि लब्धमनुष्यजन्मानः सर्वेऽपि किं प्रपश्यन्ति इत्याशङ्कायां न सर्वे प्रपश्यन्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणावेद्यत्वादित्याह । अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि, युक्ता अप्रमत्ताः केचिदेव, ईश्वरं सर्वनियन्तारम्, माम् अद्धा साक्षात्, हेतुभिर्जगत् कारणत्वादिहेतुभिः, मार्गयन्ति मृगयन्ति विमृश्य पश्यन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । गृह्यमाणैः प्रत्यक्षेणेति शेषः । गुणैः रूपादिभिः, लिङ्गैः समर्थकैः, 'न्यायोनुमानं हेतुश्च लिङ्गं युक्तिः समर्थकाः' इति गोवर्द्धनः । अप्राह्यम्, एवं अनुमानतोऽपि, अप्राह्यम् । यथा रूपादिगुणैः प्रत्यक्षेणाप्राह्यं तथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादिनानुमानेनाप्यप्राह्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ अत्रासंभावनादि- निवृत्त्यर्थमितिहासमाह अत्रेति । अत्र 'लोकतत्त्वविचक्षणाः । समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाश्रयात्' इत्यस्मिन्नर्थेऽप्येव, पुरातनं इमं इतिहासम्, उदाहरन्ति निदर्शनतया कथयन्तीत्यर्थः । इतिहासं विशिनष्टि । अमिततेजसः अवधूतस्य, यदोश्च संवादं तयोः प्रश्नप्रतिवचनात्मकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

मेरे प्रभो ! आप भूत, भविष्य, वर्तमान—इन तीनों कालों से अबाधित, एकरस सत्य हैं । आप दूसरे के द्वारा प्रकाशित नहीं, स्वयंप्रकाश आत्मस्वरूप हैं । प्रभो ! मैं समझता हूँ कि मेरे लिये आत्मतत्त्व का उपदेश करने वाला आप के अतिरिक्त देवताओं में भी कोई नहीं है । ब्रह्मा आदि जितने बड़े-बड़े देवता हैं, वे सब शरीराभिमानी होने के कारण आपकी माया से मोहित हो रहे हैं । उनकी बुद्धि माया के वश में हो गयी है । यही कारण है कि वे इन्द्रियों से अनुभव किये जानेवाले बाह्य विषयों को सत्य मानते हैं । इसलिये मुझे तो आप ही उपदेश दीजिये ॥ १७ ॥ भगवन् ! इसी से चारों ओर से दुःखों की दावाग्नि से जलकर और विरक्त होकर मैं आपकी शरण में आया हूँ । आप निर्दोष देश काल से अपरिच्छिन्न, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् और अविनाशी वैकुण्ठ लोक के निवासी एवं नर के नित्य सखा नारायण हैं । (अतः आप ही मुझे उपदेश दीजिये) ॥ १८ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—उद्धव ! संसार में जो मनुष्य 'यह जगत् क्या है ?' इत्यादि बातों का विचार करने में निपुण हैं, वे चित्त में भरी हुई अशुभ वासनाओं से अपने-आपको स्वयं अपनी विवेकशक्ति से ही प्रायः बचा लेते हैं ॥ १९ ॥ समस्त प्राणियों का विशेषकर मनुष्य का आत्मा अपने हित और अहित का उपदेशक गुरु है । क्योंकि मनुष्य अपने प्रत्यक्ष अनुभव और अनुमान के द्वारा अपने हित-अहित का निर्णय करने में पूर्णतः समर्थ है ॥ २० ॥ सांख्ययोग-विशारद धीर पुरुष इस मनुष्ययोनि में इन्द्रिय शक्ति, मनःशक्ति आदि के आश्रयभूत मुक्त आत्मतत्त्व का पूर्णतः प्रकटरूप से साक्षात्कार कर लेते हैं ॥ २१ ॥ मैंने एक पैरवाले, दो पैरवाले, तीन पैरवाले, चार से अधिक पैरवाले और बिना पैर के इत्यादि अनेक प्रकार के शरीरों का निर्माण किया है । उनमें मुझे सबसे अधिक प्रिय मनुष्य शरीर है ॥ २२ ॥ इस मनुष्य-शरीर में एकप्रचित्त तीक्ष्णबुद्धि पुरुष बुद्धि आदि से ग्रहण किये जानेवाले हेतुओं से जिनसे कि अनुमान भी होता है, अनुमान से अप्रह्य अर्थात् अहङ्कार आदि विषयों से भिन्न मुक्त सर्वप्रवर्त्तक ईश्वर को साक्षात् अनुभव करते हैं ॥ २३ ॥ इस विषय में महात्माओं ने एक प्राचीन इतिहास कहा है । वह इतिहास परम तेजस्वी अवधूत वृत्तात्रेय और राजा यदु के संवाद के रूप में है ॥ २४ ॥

अवधूतं द्विजं कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

यदुर्वाच

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मचर्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥
प्रायो धर्मार्थकामेषु त्रिवित्सायां च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः ॥ २७ ॥
त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषगः । न कर्ता नेहसे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥
जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्मस्थ इव द्विपः ॥ २९ ॥
त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीमगवानुवाच

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा । पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच

सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह ताञ्छृणु ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अवधूतं कविम् अकुतोभयं चरन्तं तरुणं कश्चित् द्विजं निरीक्ष्य धर्मेवित् यदुः प्रपच्छ ॥ २५ ॥ ब्रह्मन् अकर्तुः (तव) इयं बुद्धिः कुतः (जाता) याम् आसाद्य विद्वान् (अपि) भवान् बालवत् चरति ॥ २६ ॥ प्रायः मानवाः धर्मार्थकामेषु विवित्सायां (आत्मविचारे) च आयुषः यशसः श्रियः हेतुना एव समीहन्ते ॥ २७ ॥ त्वं तु कल्पः कविः दत्तः सुभगः अमृतभाषणः जडोन्मत्तपिशाचवत् न किञ्चित् ईहते (अतः) न कर्ता ॥ २८ ॥ कामलोभदवाग्निना दह्यमानेषु जनेषु (मध्ये) अग्निना मुक्तः (त्वम्) गङ्गाभ्यः द्विप इव न तप्यसे ॥ २९ ॥ ब्रह्मन् स्पर्शविहीनस्य केवलात्मनः भवतः आत्मनि आनन्दकारणं पृच्छतां नः त्वं ब्रह्म ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्येन सुमेधसा यदुना एवं सभाजितः पृष्टः द्विजः प्रश्रयावनतं (यदुम्) प्राह ॥ ३१ ॥ राजन् बुद्ध्युपाश्रिताः मे बहवः गुरवः सन्ति यतः बुद्धिम् आदाय मुक्तः (सन्) इह अटामि तान् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा ॥ २६ ॥ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह । प्राय इति । धर्मादिविवित्सायामात्मविचारे च मानवाः समीहन्ते प्रवर्तन्ते तत्र प्यायुरादेर्हेतुना कामनयैव ॥ २७ ॥ त्वं तु न कस्यचित्कर्मणः कर्ता भवसि । न किञ्चिदीहसे इच्छसि । नन्वशक्त्याऽज्ञानेन वाऽनैपुण्येन वा विरूपत्वेन वाऽवाग्मितया वा औदासीन्यं घटत एव नेत्याह कल्प इत्यादिना ॥ २८ ॥ महानानन्दश्च तव कुत इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥ स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य । अत्र हेतुः । केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ॥ ३०-३१ ॥ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृता न तूपदेशेन । अटामि पर्यटामि ॥ ३२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कश्चिददृष्टपूर्वम् । द्विजं दत्तात्रेयम् । 'योगर्हिमापुरुभर्या यदुहैहयाद्याः' इति द्वितीयोक्तेः । धर्मेवित्परमहंसधर्मज्ञः ॥ २५ ॥ अकर्तुरशनाद्यर्थं प्रवृत्तिशून्यस्य, निषिद्धाचरणहीनस्य वा । यां बुद्धिम् । इयं बुद्धिः, कुत उपलब्धेति शेषः । आदाय प्राप्य ॥ २६ ॥ बालवत्संचरणं ज्ञानार्थमेव किञ्च स्यादिति चेदाह—नेत्थं मनुष्याः ज्ञानार्थं यतंतो दृष्टाः किंतु विवित्सायां सत्यां ते धर्मादिष्वेव प्रवर्तमाना दृश्यन्ते इत्याह—प्राय इति । स्वामिनस्तु धर्मादीनां विवित्सातः पृथक्प्रयोजनं मन्यमाना आहुः—तत्रापीति । न केवलं निष्कामा प्रवृत्तिरपित्वायुराद्यर्थिक्येव । तत्रापि प्रवृत्तावपि । प्राय इति निष्कामप्रवृत्तेर्दोर्लभ्यमाह । अत्रापि आत्मविचारप्रवृत्तावपि । अत्र विवित्सापदस्य स्वाश्रयसमवायेन विचारो लक्षणा ॥ २७ ॥ शक्त्यादिसाधनसामर्थ्यप्रभावादेवमवस्थानमिति चेत्तत्राह—त्वं त्विति । कल्पः समर्थः । कविर्विज्ञः । दक्षोतिनिपुणः । सुभगः सुरूपः । अमृतमिव भाषत इत्यमृतभाषणः । पिशाचपदेन तद्गुस्तो लक्ष्यते । अशक्त्येति—कर्मणि पञ्चादीनामशक्त्या सामर्थ्याभावेन तत औदासीन्यं घटते । त्वं त्विति—कल्पः समर्थः । एवमन्येपि कन्यादिशब्दा अज्ञानादिप्रतियोगितया व्याख्याः कविरिति नाज्ञानेन । दक्ष इति न त्वनैपुण्येन । सुभग इति—न तु कौरुण्येन हेतुना वनितादिकन्नेच्छसीत्यर्थः । मितभाषण इति—न त्ववाग्मितया केनापि सह न संलापमिच्छस्योत्यर्थः । किंत्वेतादृशोऽपि जडादिवद्वर्तसे ॥ २८ ॥ किञ्च तरुणस्यापि कामादिसंतापो न कुत इति पृच्छति ॥ २९ ॥ अत्र विषयभोगरहित्ये । कलत्रादिशून्यस्य शरीरमात्रपरिग्रहस्य । अत्र भोगरहितत्वे ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्येनेत्यधिकारद्योतकविशेषणम् । 'मुखमेव वातां कथयति' इति न्यायेन दृश्यमान एतावानन्दश्च तव कुत इति । ब्रह्मण्येन तत्परिचर्यैव तद्वशीकरिष्णुनेत्यर्थः । सुमेधसेति स्वबुद्धिप्रीणिततन्मनस्केनेति तत्प्रतिवचने हेतुः ॥ ३१ ॥ यतो येभ्यः । बुद्धिं शिक्षावृत्तिम् । मुक्तः शरीराभिमानमुक्तः । तान् गुरुन् । मुक्तः सांसारिकतापात् ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अवधूतमिति । अवधूतम् अभ्यङ्गादिसंस्काररहितदेहं कविं विवेकिनम् अत एव अकुतोभयं निर्भयं विचरन्तं तरुणं कश्चित् द्विजं 'योगर्हिमापुरुभर्या यदुहैहयाद्याः' इत्युक्तत्वात् दत्तात्रेयमिति ज्ञेयम् । निरीक्ष्य धर्मेवित् यदुः प्रपच्छ ॥ २५ ॥

कुत इति । हे ब्रह्मन् ! अकर्तुः कर्माण्यकुर्वतस्त्वेयं सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा बुद्धिः कुतो जातेति शेषः । यां बुद्धिमासाद्य प्राप्य विद्वानपि भवान् बालवल्लोकं चरति ॥ २६ ॥ प्राय इति । प्रायः मानवाः धर्मादिषु तथा विवत्सायां तत्तत्साधनविचारे आत्मविचारे च आयुरादेर्हेतुना कामनयैव समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ त्वमिति । त्वं तु कल्पः समर्थः कविर्ज्ञानी दक्षो निपुणः सुभगः सुन्दरः अमृततुल्यमधुरभाषणश्चेति । मितभाषण इति च पाठः । जडादिवद्वर्तमानो न किञ्चिदपीहसे इच्छसि अतो नैव कस्यापि कर्मणः कर्त्ता भवसि ॥ २८ ॥ जनेष्विति । कामलोभरूपदवाग्निना दह्यमानेषु जनेषु मध्ये कामाद्यग्निना मुक्तस्त्वं गङ्गाम्भस्यो द्विप इव न तप्यसे ॥ २९ ॥ त्वं हीति । हे ब्रह्मन् ! स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य केवलात्मनो निःसङ्गस्य भवतः आत्मनि मनस्येव वर्तमानं बहिरप्रकटम् आनन्दस्य कारणं पृच्छतां नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि ॥ ३० ॥ यदुनेति । ब्रह्मण्येन सुमेधसा यदुनैव सभाजितः पृष्ठश्च महाभागो द्विजः प्रश्रयेण विनयेनावनतं यदुं प्राह स्म ॥ ३१ ॥ सन्तीति । हे राजन् ! बुद्ध्यैवोपाश्रिता स्वीकृता न तूपदेशेनेत्यर्थः । बहवो मे गुरवः सन्ति तत्र यतो येभ्यो गुरुभ्यो बुद्धिमुपादाय शिक्षित्वा तापत्रयान्मुक्त इह भूलोके अटामि पर्यटामि तान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

पर्यटामि तान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

द्विजं दत्तात्रेयं “योगर्द्धिमापुरुभ्यो यदुहैहयाद्या” इति द्वितीयोक्तेः धर्मेवित् परमहंसधर्मज्ञः ॥ २५ ॥ इयं बुद्धिः कुत उपलब्धेति शेषः । यां बुद्धिमासाद्य प्राप्य ॥ २६ ॥ सर्वलोकेभ्यो बुद्धेर्वैलक्षण्यं वैशिष्ट्यं प्राय इति निष्कामप्रवृत्तेर्दौर्लभ्यं सूचयति तत्रापि आत्मविचारप्रवृत्तावपि अत्र विविक्तापदस्य स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन विचारे लक्षणा ॥ २७ ॥ नन्वशक्त्येति कर्मणि पङ्कवादीनामशक्त्या सामर्थ्याभावेन तत् औदासीन्यं घटते त्वन्तु कल्पः समर्थः एवमन्येऽपि कन्यादिशब्दा अज्ञानादिप्रतियोगितया व्याख्येयाः ॥ २८—२९ ॥ स्पर्शो विषयेन्द्रियसम्पर्कः अत्र भोगरहितत्वे ॥ ३० ॥ बुद्ध्यैव स्वीकृताः गुरुत्वेन सम्भाविता यतो येभ्यो गुरुभ्यः ॥ ३१ ॥ पृथिवीति युग्मकम् । उपेशकृदित्यत्र सकारलोप आर्षः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

स कीदृश इत्यतस्तमनुवर्णयति । अवधूतमिति । अवधूतमभ्यङ्गादिभिरसंस्कृतदेहं ननु वर्णाश्रमधर्मेत्यागिनं न विद्यते कुतश्चिच्छ्रीतातपादेर्भयं यस्य तं तरुणं युवानं क्वचि विद्वांसम् ॥ २५ ॥ प्रश्नमेवाह । कुत इति पञ्चमिः । हे ब्रह्मन्कर्त्तरिन्द्रियप्रीतये कर्माण्यकर्तुस्तवेयं सुविशारदाऽतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा मतिः कुतः कस्माद्धेतोरुदिता तां विशिनष्टि । यामिति । यां बुद्धिमासाद्य प्राप्य सम्पाद्येति यावत् विद्वानपि बालवदज्ञवच्चरति ॥ २६ ॥ बुद्धेः सुविशारदत्वमेवाह । प्राय इति । प्रायशो मानवा धर्मादिषु विविक्तायां तत्साधनवेदनेच्छायां निमित्तभूतायां धर्मादिसाधनादिज्ञानार्थं चेत्यर्थः । तथा आयुरादेर्हेतुना आयुराद्यर्थं च समीहन्ते प्रवर्तन्ते एव त्वं तु जडादिवत्किञ्चिदपि कर्त्तुं नेहसे नेच्छसि ॥ २७ ॥ नन्वशक्त्याज्ञानानैपुण्यवैरूप्यावामित्वादिभ्यो न कर्त्तुमीहत इत्यतस्तं विशिनष्टि । कल्प इत्यादिना ॥ २८ ॥ कुतस्त्व महानानन्दश्चेत्याह । जनेष्विति । दह्यमानेषु सत्सु त्वं तु न तप्यसे यथा दवाग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्यो द्विपो गजस्तद्वत्सुखमवतिष्ठस इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पृष्ठमपि तूष्णीमवस्थितं प्रतिवक्तुं चोदयति । त्वं हीति । हे ब्रह्मन् ! भवतः आत्मनि मनस्यानन्दकारणं कथम्भूतस्य स्पर्शविहीनस्य शब्दादिविषयस्पर्शविहीनस्य केवलात्मनः अनुबन्धरहितदेहस्यापीति ॥ ३० ॥ इत्थमापृष्टः प्राहवधूत इत्याह भगवान् । यदुनेति । ब्रह्मण्येन ब्रह्मकुलोपकर्त्री सुमेधसा बुद्धिमता सभाजितः सम्पूजितः पृष्ठश्च प्रश्रयेण प्रकृष्टः सेवयाऽवनतं नम्रं यदुं प्राह ॥ ३१ ॥ तदेवाह । सन्तीत्यादिना यावन्नवमाध्यायसमाप्ति । तावत्कुतो बुद्धिरित्यस्योत्तरमाह । सन्तीति । बुद्ध्युपाश्रिताः शिक्षणीयया बुद्ध्योपाश्रिता उपासिताः मदबुद्धिशिक्षिता इत्यर्थः । यतः येभ्यो बुद्धिशिक्षितामिति शेषः । उपादाय स्थिरीकृत्य मुक्तः तापत्रयादिति शेषः । अटामि पर्यटामि तान् बुद्ध्युपाश्रितान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृता पदरत्नावली

अकर्तुर्निषिद्धाचरणरहितस्य अज्ञानादिप्रवृत्तिशून्यः च ॥ २६ ॥ बालवत्संचरणं ज्ञानसम्पादनीयं किं न स्यादित्याशङ्क्य सत्यं नाथ मनुष्यधर्मः किंतु तेषां धर्मादिष्वेव प्रवर्तनम् आत्मतत्त्वविविक्तायां सत्यां चेत्याह । प्राय इति । प्रायो मानवाः परमात्मतत्त्वविविक्तायां सत्यां चेह धर्मादिष्वेव समीहन्ते प्रवर्तन्ते आयुरादिप्राप्तये च हेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामग्येण ॥ २७ ॥ शक्त्यादिसाधनसामग्यभावादेवमवस्थानमिति तत्राह । स्वं त्विति ॥ २८—२९ ॥ स्पर्शविहीनस्य विषयभोगविहीनस्य केवलात्मनः शरीरमात्रपरिग्रहस्य ॥ ३०—३१ ॥ बुद्ध्युपाश्रिताः बुद्ध्या संगृहीताः यतो येभ्यः शिक्षावृत्तिमुपादाय शरीराभिमानयुक्ताः तान् गुरुन् ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विविक्ता जिज्ञासाज्ञात्रम् ॥ २७—४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

धर्मार्थकामेषु विविक्तायां विविदिषायामात्मविचारे आयुरादेहेतुकामनयैव समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ त्वन्तु न कस्यचित्कर्मणः कर्ता न च किमपीहसे तत्र कल्प इति न त्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । कविरिति नाज्ञानेन दक्ष इति न त्वनैपुण्येन सुभग इति नतु कौरुण्येन हेतुना वनितादिकमिच्छसीत्यर्थः । मितभाषण इति न त्ववाग्मितया केनापि सह संलापमिच्छसीत्यर्थः । किन्वेतादृशोऽपि जडादिवद्वर्त्तसे ॥ २८ ॥ किञ्च तरुणस्यापि तव कामादिसन्तापो न कुत इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥ मुखमेव वार्त्ता कथयतीति न्यायेन दृश्यमान एतावानानन्दश्च तव कुतः इति पृच्छति । त्वं हीति । स्पर्शो विषयभोगः केवलतात्मनः एकाकिनः ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्येनेति । तत्परिचर्यैव तद्वशोकरिण्युनेत्यर्थः । सुमेधसेति स्वबुद्धिप्रीणिततन्मनस्केनेति तत्प्रतिवचने हेतुः ॥ ३१ ॥ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः ननूपदेशेन सांसारिकसन्तापान्मुक्तः ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुविशारदा सुष्ठु निपुणा बालवत् अभिमानशून्याः योगिनो बाल्यमभिमानशून्यत्वं न तु सदसदनवेक्षित्वमित्याकरे स्थितम् ॥ २६ ॥ प्रायः बहुधा मानवा धर्मादिषु विविक्तायां धर्मादिबोधेच्छायां सम्यगोहन्ते प्रवर्तन्ते तत्रापि आयुरादेहेतुना निमित्तेन चकारात्केचित्तु धर्मादिबोधेच्छायामपि न प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ कुतस्त्वं त्रिवर्गत्यागीति पृच्छति । त्वमिति । तु शब्दः पूर्वोक्तेभ्यो द्विविधेभ्यो मानवेभ्यो वैलक्षण्यं सूचयति कल्पः समर्थः कविः क्रान्तदर्शी दक्षः निपुणः सुभगः प्रियदर्शन अमृतभाषणः सत्यहितवक्ता अकर्मण्यैः अशक्त्यबोधानैपुण्यदुर्दर्शनत्वदुर्भाषित्वादिभी रहितोऽपि त्वं जडादिवदकर्ता पूर्वोक्तत्रिवर्गानुष्ठाता न भवसि न च किञ्चित्त्रिवर्गोपयिकं व्याख्यादीक्षादिकमीहसे ॥ २८ ॥ कुतस्त्वं कामाद्यस्पृह इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥ बाह्यमुखोपकरणत्यागित्वेन त्यक्तबाह्यमुखस्यान्तरानन्दवतो भवतस्तदानन्दकारणं ब्रूहीति पृच्छति । त्वमिति । केवलस्य त्यक्तगार्हस्थ्यस्य अत एव स्पर्शविहीनस्य ग्राम्यसुखरहितस्यापि आत्मनि हृदि आनन्दकारणं ब्रूहि ॥ ३० ॥ सुमेधसा महत्संगतद्रक्तितद्वृहदान्दालोचनादिबुद्धिमता ॥ ३१ ॥ बुद्ध्युपाश्रिताः बुद्ध्यैव गुरुत्वेन गृहीताः यतो येभ्यः बुद्धिं विवेकवतीं धिषणामुपादाय प्राप्य मुक्तः अहंममाभिमानविमुक्तः पर्यटामि ॥ ३२-३४ ॥

श्रीस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्प्रसङ्गमाह-अवधूतमिति । अभ्यङ्गादिसंस्काररहितदेहं कञ्चित् द्विजम् । 'सिद्धिं यदा पुरुभर्यो यदुहैहयाद्या' इत्युक्तत्वात् दत्तात्रेयमिति ज्ञेयम् । कवि विवेकिनम् । अत एव अकुतोभयं निर्भयं विचरन्तं तरुणं निरीक्ष्य यदुः प्रपच्छ । तत्र हेतुमाह-धर्मविदिति । धर्मज्ञस्यैवैवं प्रश्नः सम्भवतीत्याशयः ॥ २५ ॥ प्रश्नमेवाह-कुत इति । हे ब्रह्मन् अकुतुः इन्द्रियप्रतीतये कर्माण्यकुर्वतस्त्वयेयं सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा बुद्धिः कुतो जातेति शेषः । बुद्धेर्वैलक्षण्यमेवाह-यां बुद्धिमासाद्य प्राप्य विद्वानपि भवान् बालवल्लोकं चरति ॥ २६ ॥ प्रायशो मानवाः आयुरादेहेतुना धर्मादिषु तथा विविक्तायां तत्तत्साधनविचारे च समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ त्वं तु जडादिवद्वर्त्तमानो न किञ्चिदपीहसे इच्छसि अतो नैव कस्यापि कर्मणः कर्ता भवसि । नन्वशक्त्या वा अज्ञानेन वा अनैपुण्येन वा विरूपत्वेन वा अवाग्मितया वा औदासीन्यं घटेत इत्याशङ्क्याह-कल्पः समर्थः, कविज्ञानी, दक्षो निपुणः, सुभगः सुन्दरः, अमृतवन्मधुरभाषणश्चेति ॥ २८ ॥ तव महानानन्दश्च कुत इति पृच्छति-न जनेष्विति । त्वं च कामाद्यग्निना मुक्तो न तप्यसे । तत्र दृष्टान्तः-गङ्गेति ॥ २९ ॥ एवं पृष्ठमपि तूष्णीमवस्थितं प्रतिवक्तुं चोदयति-त्वं हीति । प्रकटश्च तवानन्द इति हिशब्देन सूचयति । हे ब्रह्मन् भवतः आनन्दस्य कारणं पृच्छतां नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि । तदपि कारणमात्मनि तव मनस्येवास्तीति ज्ञायते । तत्र हेतुमाह-केवलतात्मन इति । एतदेव स्पष्टयति-स्पर्शहीनस्येति, विषयभोगरहितस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्येन ब्राह्मणभक्तेन अतएव सुमेधसा बुद्धिमता यदुनैवं सभाजितः सत्कृतः पृष्ठश्च महाभागो भगवदुपासनादितेजोयुक्तो द्विजः प्रश्नयेन विनयेनावनतं यदुं प्राह ॥ ३१ ॥ तदुक्तिमाह-सन्तीति । सावधानतया श्रोतव्यमित्याशयेन सम्बोधयति-राजन्निति । बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृता मे बहवो गुरवः सन्ति । तत्र यतो येभ्यो गुरुभ्यो बुद्धिमुपादाय शिक्षित्वा तापत्रयान्मुक्त इह भूलोके पर्यटामि तान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स कीदृश इत्यतस्तमनुवर्णयति अवधूतमित्यादिना । अवधूतमिति । अवधूतमभ्यङ्गादिभिरसंस्कृतदेहम्, न तु वर्णाश्रमधर्मित्यागिनम्, न विद्यते कुतश्चित् शीतातपादेभ्यं यस्य तम्, चरन्तम्, भुवोति शेषः । यद्वा । अकुतोभयं यथा तथा चरन्तम्, तरुणं युवानम्, कविं विद्वांसम्, कञ्चित् द्विजं निरीक्ष्य, धर्मेवित् यदुः, प्रपच्छ ॥ २५ ॥ कुत इति । हे ब्रह्मन्, अवधूतुरिन्द्रियप्रीतये कर्माण्यकुर्वतस्त्व, इयम्, सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणेत्यर्थः । बुद्धिमेति, कुतः कस्माद्धेतो-

रुदिता । तां विशिनष्टि । आं बुद्धिम्, आसाद्य प्राप्य संपाद्येति यायत् । भवान् विद्वान् सन्नपि, लोके बालवदज्ञवत्, चरति ॥ २६ ॥
 बुद्धेः सुविशारदत्वमेवाह । प्राय इति । प्रायः प्रायशः, मानवा मनुष्याः, धर्मार्थकामेषु विवित्सायां तत्साधनवेदनेच्छायां
 निमित्तभूतायाम्, धर्मादितत्साधनादिज्ञानार्थं चेत्यर्थः । तथा । आयुषः, यशसः, श्रियश्च, हेतुना आयुराद्यर्थं च, समीहन्ते
 प्रवर्तन्ते एव । त्वं तु जडादिवत् किञ्चिदपि कर्तुं नेच्छसि ॥ २७ ॥ नन्वशक्त्यज्ञानानैपुण्यवैरुष्यावाग्मिताभ्यो न कर्तुमीह
 इत्यतस्तत् विशिनष्टि । त्वं तु कल्प इत्यादिना । त्वं त्विति । हे मुने, त्वं तु कल्पः शरीरेणापि सर्वक्रियासम्पादने समर्थः, कविः
 कारकज्ञानसम्पन्नः, दक्षः हस्तलाघववान्, सुभगः सर्वानुकूलदर्शनः, अमृतभाषणः मितामृतसममधुरभाषणः, अशक्त्यादि-
 पञ्चदोषविवर्जितो भवसीति भावः । अथापि, जडोन्मत्तपिशाचवत्, किञ्चित् न कर्त्ता । न च ईहसे जडवन्न किञ्चित् करोषि,
 उन्मत्तपिशाचाविव किञ्चिन्नेहसे इत्यर्थः ॥ २८ ॥ तव महानानन्दश्च कुत इति पृच्छति । जनेष्विति । जनेषु, कामश्च लोभश्च
 तदात्मको यो दवाग्निस्ते, दह्यमानेषु सत्सु, त्वं तु अग्निना दवानलेन, मुक्त उद्भिन्नः । गङ्गाम्भस्थः, द्विपः करीव, न तप्यसे
 सुखमवतिष्ठसे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पृष्ठमपि तूष्णीमवस्थितं प्रति वक्तुं चोदयति । त्वं हीति । हे ब्रह्मन्, स्पर्शविहीनस्य शब्दादि-
 विषयस्पर्शविहीनस्य, केवलात्मनः अनुबन्धरहितदेहस्यापि, भवतः, आत्मनि मनसि, आनन्दकारणम्, पृच्छतां नोऽस्माकम्,
 पृच्छतोऽस्मान् प्रतीत्यर्थः । त्वम्, ब्रूहि हि ॥ ३० ॥ इत्थं यदुना पृष्ठः प्राहावधूत इत्याह भगवान् । यदुनेति ब्रह्मण्येन ब्राह्मण-
 कुलोपकर्त्ता, सुमेधसा सुतरां बुद्धियुक्तेन शोभनमतिमता वा, यदुना एवं पृष्ठः सभाजितः, संपूजितः महाभागः, द्विजोऽवधूतमुनिः,
 प्रश्रयावनतं विनयावनतम्, यदुमिति शेषः । प्राह ॥ ३१ ॥ तदेवाह सन्ति म इत्यादिना यावन्नवमाध्यायसमाप्तिं तत्र तावत्
 'कुतो बुद्धिरियं प्राप्ता' इत्यस्योत्तरमाह । सन्तीति । हे राजन्, बुद्ध्युपाश्रिताः, शिक्षणीयया मदबुद्धयोपाश्रिताः मन्मत्योपात्ता
 इत्यर्थः । यतो येभ्यः, बुद्धि शिक्षितामिति शेषः । उपादय स्थिरीकृत्य, मुक्तः । तापत्रयादिति शेषः । अद्यापि भूमौ पर्यटनं करोमि,
 तादृशाः मे मम, बहवः सुरवः, सन्ति । इति हेतोः, तान्मया कथ्यमानान्, गुरुन्, शृणु ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

एक बार धर्म के मर्मज्ञ राजा यदुने देखा कि एक त्रिकालदर्शी तरुण अवधूत ब्राह्मण निर्भय विचर रहे हैं । तब उन्होंने
 उनसे यह प्रश्न किया ॥ २५ ॥ राजा यदुने पूछा—ब्रह्मन् ! आप कर्म तो करते नहीं, फिर आपको यह अत्यन्त निपुण बुद्धि
 कहाँ से प्राप्त हुई ? जिसका आश्रय लेकर आप परम विद्वान् होने पर भी बालक के समान संसार में विचरते हैं ॥ २६ ॥ ऐसा
 देखा जाता है कि मनुष्य आयु, यश अथवा सौन्दर्य, सम्पत्ति आदि की अभिलाषा लेकर ही धर्म, अर्थ, काम अथवा तत्त्व-
 जिज्ञासा में प्रवृत्त होते हैं; अकारण कहीं किसी की प्रवृत्ति नहीं देखी जाती ॥ २७ ॥ मैं देख रहा हूँ कि आप कर्म करने में
 समर्थ, विद्वान् और निपुण हैं । आपका भाग्य और सौन्दर्य भी प्रशंसनीय है । आपकी वाणी से तो मानो अमृत टपक रहा है ।
 फिर भी आप जड़, उन्मत्त अथवा पिशाच के समान रहते हैं; न तो कुछ करते हैं और न चाहते हो हैं ॥ २८ ॥ संसार के
 अधिकांश लोग काम और लोभ के दावानल से जल रहे हैं । परन्तु आपको देखकर ऐसा मालूम होता है कि आप मुक्त हैं, आप
 तक उसकी आँव भी नहीं पहुँच पाती; ठीक वैसे ही जैसे कोई हाथी बनमें दावाग्नि लगने पर उससे छूटकर गङ्गाजल में खड़ा
 हो ॥ २९ ॥ ब्रह्मन् ! आप पुत्र, स्त्री, धन आदि संसार के स्पर्श से भी रहित हैं । आप सदा-सर्वदा अपने केवल स्वरूप में ही
 स्थित रहते हैं । हम आप से यह पूछना चाहते हैं कि आपको अपने आत्मा में ही ऐसे अनिवर्चनीय आनन्द का अनुभव कैसे
 होता है ? आप कृपा करके अवश्य बतलाइये ॥ ३० ॥ भगवान् श्रीकृष्णने कहा—उद्धव ! हमारे पूर्वज महाराज यदु की बुद्धि
 शुद्ध थी और उनके हृदय में ब्राह्मणभक्ति थी । उन्होंने परमभाग्यवान् दत्तात्रेयजी का अत्यन्त सत्कार करके यह प्रश्न पूछा
 और बड़े विनम्रभाव से सिर झुकाकर वे उनके सामने खड़े हो गये । अब दत्तात्रेयजीने कहा ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवेत्ता दत्तात्रेयजीने
 कहा—राजन् ! मैंने अपनी बुद्धि से बहुत से गुरुओं का आश्रय लिया है, उनसे शिक्षा ग्रहण करके मैं इस जगत् में मुक्तभाव से
 रूच्छन्द विचरता हूँ । उन उन गुरुओं के नाम और उनसे ग्रहण की हुई शिक्षा सुनो ॥ ३२ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकुट्ट गजः ॥ ३३ ॥

मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुरोऽर्भकः । कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥

एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ॥ ३५ ॥

यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज । तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो देववशानुगैः । तद् विद्वाच्च चलेन्मार्गादन्वशिक्षं श्रितेर्नतम् ॥ ३७ ॥

शाश्वतपरार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः । साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ ३८ ॥

प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः । ज्ञानं यथा न नश्येत् नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९ ॥

विषयेष्वविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः । गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पृथिवी वायुः आकाशम् आपः अग्निः चन्द्रमाः रविः कपोतः अजगरः सिन्धुः पतङ्गः मधुकृत् गजः मधुहा हरिणः सोनः पिङ्गला कुररः अर्भकः कुमारी शरकृत् सर्पः ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् राजन् एते चतुर्विंशतिः मे गुरवः आश्रिताः एतेषाम् वृत्तिभिः आत्मनः इह शिक्षाः अन्वशिक्षम् ॥ ३३-३५ ॥ नाहुषात्मज पुरुषव्याघ्र यतः यत् यथा अनुशिक्षामि तत् तथा ते कथयामि निबोध ॥ ३६ ॥ दैववशानुगैः भूतैः आक्रम्यमाणः अपि धीरः विद्वान् मार्गात् न चलेत् (इति) तत् क्षितेः ब्रतम् अन्वशिक्षम् ॥ ३७ ॥ शाश्वतपरार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः साधुः (स्यादिति) भूभृत्तः शिक्षेत (तथा) नगशिष्यः परात्मतां (शिक्षेत) ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्त्या एव मुनिः सन्तुष्येत् न एव इन्द्रियप्रियैः यथा ज्ञानं न नश्येत् वाङ्मनः न अवकीर्येत ॥ ३९ ॥ वायुवत् गुणदोषव्यपेतात्मा योगी नानाधर्मेषु विषयेषु आविशन् अपि न विषज्जेत ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गुरुनाह । पृथिवीति ॥ ३३ ॥ शोभनं रूपं कीदृशं करोतीति सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ मे मयाऽऽश्रिताः । तदाह । एतेषां वृत्तिभिरात्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानर्थान्द्वेयोपादेयादीनन्वशिक्षमनुशिक्षितानस्मि ॥ ३५ ॥ नाहुषो ययाति ॥ ३६ ॥ क्षितेः क्षमां शिक्षितवानस्मीत्याह । भूतैरिति । आक्रम्यमाणः संपीड्यमानः । तद्विद्वान्भूतानां दैववशवर्तित्वं विद्वान् । ब्रतं नियमम् ॥ ३७ ॥ पर्वतरूपा वृक्षरूपा च या पृथिवी तस्याः शिक्षितमाह । शाश्वदिति । सर्वदा परार्थाः परोपकारार्थाः सर्वो ईहा यस्य सः । परार्थ एव एकांततः संभवो यस्य सः । भूभृत्तः पर्वतात् । तस्य हि वृक्षवृणनिर्झरप्रसवक्रियाः परार्था एव यथा तद्वत् । तथा नगशिष्यो वृक्षशिष्यः सन्परात्मतां पराधीनात्मताम् । वृक्षो यथा परैरवखंड्योत्पाट्य वा नयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च । तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह । प्राणवृत्त्येति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयास्तु नापेक्षते तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः । प्राणवृत्तकरणे मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यादतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः । गुणलिप्सायां तु वाङ्मनश्च विक्षिप्येतातो नाधिकं लिप्सेदित्याह । ज्ञानमिति । नावकीर्येत न विक्षिप्येत ॥ ३९ ॥ विषयान्सेवमानोऽपि तेष्वासाक्तिं ब्राह्माद्यायोः शिक्षेदित्याह । विषयेष्विति । नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मकेषु । न हि वायुर्वने दहने वा सज्जते तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कपोतः पक्षिविशेषः 'कपोतः स्याच्चित्रकण्ठपारावतविहंगयो' इति मेदिनी । अजगरो महासर्पः । अजो नित्यो गरो विषं यस्य स तथा, अजस्य छागस्य गरो गरणं यस्सेति वेति । मधु करोति संपादयतीति । यद्वा—मधु कुंतति पुष्पादिभ्यः छिनत्तीति मधुकृद्भ्रमरः मधुमच्छिका ॥ ३३ ॥ मधुहा मधुमहीता सरघापटलादिभ्यः । पिङ्गला तन्नाम्नी वेद्या । कुरर उत्क्रोशः । कुमारी विप्रकन्या । शरकृद्गणसारल्यविधाता । सुपेशकृद्भृङ्गी, चातुर्मास्ये प्रायस्तस्या उद्भवो भवतीति ॥ ३४ ॥ एते पृथिव्यादयः ॥ ३५ ॥ यतो यस्मात्पृथिव्यादेः । यद्वर्तनम् । 'शिक्ष-विद्योपादाने' सौवादिक आत्मतेपदी, परस्मैपदमार्षम् । शिक्ष इत्यर्थः ते तुभ्यम् ॥ ३६ ॥ मार्गाद्ब्रह्मात्मानुसंधानलक्षणात् । नियममचलत्वम् ! अत एव पृथिव्या अचलेति नामांतरम् ॥ ३७ ॥ यद्वा—परेषां गुरुदेवद्विजसज्जनानामर्थे आत्मनः सर्वेहां सकलचेष्टां संभवं वृद्धिं च 'सज्जनार्थेनुमन्येत ऐहिकी वृद्धिमात्मनः' इत्युक्तेः । परार्थाः सर्वा ईहा भूधारणनिर्झरोत्क्रमणस्वोत्पन्नरत्नादिप्रदानरूपा चेष्टा यस्य भूभृत् इति । शिक्षेदेवंभूतो भवेत् । परात्मतां परेष्वेवार्पित आत्मा येन तस्य भावस्तत्ता ताम् । वृत्तं खलु स्थानात्स्थानांतरं नीत्वा यदारोपयति सेचनादिकं च करोति तत्र सोऽनुमन्यत एव न तु विप्रतिपद्यत इति तथा योगी भवेत् । पर्वतादत्र विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥ इत्यर्थ इति—यावता यथाकथंचिच्छरीरनिर्वाहो भवेत्तावदेव गृहीयादिति भावः । यतो ज्ञानार्थं देहधारणमावश्यकमतो हेतोः । यतोधिकेच्छा विक्षेपिकाऽतो हेतोः । प्राणस्य वृत्तिराहारमात्रम् । इन्द्रियप्रियै रूपादिना चक्षुरादिलालनैः न विक्षिप्येतेति, अतिरुक्षेणासंस्कृतेनाहारेण वाङ्मनः वाक् न निःसरेत् मनोपि विक्षिप्तं स्यादेवमतिस्निग्धेष्वालस्यशुक्रादिवृद्ध्या वाङ्मनसयोर्विक्षोभ इति तथा च कुर्यात्, किंतु नातिरुक्षं नातिस्निग्धमश्रीयादिति । आदिना गुरुत्वलघुत्वोत्कर्षनिकर्षादिप्रहः । देहादीनां ये गुणाः काश्यादयस्तेषामहंप्रत्ययेनाश्रयोपि तैरसंगत्वाद्ब्रह्मस्तुतो न युज्येत ॥ ३९ ॥ तेषु विषयेषु । गुणदोषाभ्यां व्यपेत आत्मा बुद्धिरस्य स तथा । तद्वद्वायुवत् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पृथिवीति । मधुकृत् भ्रमरः मधुमक्षिका च । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥ मधुहेति । मधुहा मधुहर्ता सुपेशकृत् शोभनं रूपं कीटस्य करोतीति तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ एते इति । हे राजन् ! एते चतुर्विंशतिः मे मया गुरवः आश्रिताः गुरुत्वेन बुद्ध्या स्वीकृताः । एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः स्वस्येह शिक्षाः शिक्षणीयानर्थान्हेयोऽद्यादीन् अन्वशिक्षं ज्ञातवानस्मि । तद्धाव आर्षः । एवमग्रेऽप्यत्र प्रकरणे शिक्षेबोध्यम् ॥ ३५ ॥ यत इति । हे नाहुषात्मज ययातिपुत्र ! हे पुरुषव्याघ्र ! यतो यदनुशिक्षामि यथा वाऽनुशिक्षामि तत्तथा निबोध ते तुभ्यं कथयामि ॥ ३६ ॥ तत्र मार्गपर्वतवृक्षरूपायाः क्षितेः शिक्षितमाह—भूतैरिति । दैववशाः नृपादयः तेषामनुगोभूतैः प्राणिभिराक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि धीरः अनुद्विग्नचित्तो विद्वान् भूतानां दैववशानुगतत्वं जानन् पुरुषो धर्ममार्गात् न चलेत् । यथा जनैः पादाघातादिभिः पीड्यमानोऽपि भूमिर्न प्रचलति तथेति क्षमारूपं क्षितेर्ब्रतमहमन्व-शिक्षम् ॥ ३७ ॥ शश्वदिति । सर्वदा परार्थाः सर्वा ईहा भूधारणनिर्हरोक्तमणस्वोत्पन्नरत्नादिप्रदानरूपाः चेष्टा यस्य सः तथा परार्थे एवैकान्ततः संभवो जन्म यस्य सः एवम्भूतः साधुः स्यादिति भूभृतः पर्वतात् शिक्षेत शिक्षया च एवम्भूतो भवेत् । तथा नगस्य वृक्षस्य शिष्यः सन् परमात्मतां पराधीनतां शिक्षेत वृक्षो यथा परैरवखण्ड्योऽपात्य वा नयन्तमप्यनुमन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ आन्तरबाह्यरूपवायोः शिक्षामाह—प्राणेति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेणैव वर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयास्तु नापेक्षते तथा मुनिरपि प्राणधारणोपयुक्तया वृत्त्या आजीविकया वर्तते न त्विन्द्रियप्रियैः शब्दादिष्वैरिन्द्रियाणि लालयेदिति शेषः । यथा प्राणवृत्ति-करणेन ज्ञानं न नश्येत् यथा वाक् मनश्च नावकीर्येत न विक्षिप्येत तथा कुर्यात् । अन्यथा च प्राणवृत्त्यभावेन मनोगलान्धा ज्ञानं नश्येत् । इन्द्रियलालनेन तु वाङ्मनसयोर्विक्षेपो भवेत् ॥ ३९ ॥ विषयेष्विति । वायुर्यथा सर्वत्र प्रविशन्नपि न क्वापि विषज्जते एवं गुणदोषव्यपेतात्मा सुखदुःखादिचिन्ताशून्यचित्तः सन् योगी नानाविधशीतोष्णादिधर्मयुक्तेष्वपि विषयेषु आविशान् तान् भुञ्जानोऽपि न विषज्जते तत्रासक्तिं न कुर्यादित्यर्थः । न हि वायुर्वने दहने वा सज्जते तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

॥ ३४ ॥

एतेषां पृथिव्यादीनां वृत्तिभिर्धर्मैः ॥ ३५ ॥ यतो यस्माद्गुरोः यथा हेयमुपादेयं वार्थम् ॥ ३६ ॥ नियमं क्षमारूपं मार्गात् ज्ञानमार्गात् ॥ ३७ ॥ पृथिव्या अवान्तरभेदं गुरुत्वेन स्फुटीकरोति पर्वतरूपेति साधुः यथा शश्वत् परार्थसर्वेहः परार्थै-कान्तसम्भवः स्यात्तथा भूभृतः शिक्षेत इत्यन्वयः । तस्य भूभृतः वृक्षादिप्रसवक्रियाः परार्था एवेत्युपलक्षणं तस्य सम्भवोऽपि एकान्ततः सर्वथा हरिणगवयसिंहादिवासायैवेति ॥ ३८ ॥ वायोरप्यवान्तरभेदमाह । वायुरपीति । तत्र तयोर्द्वयोर्बोध्योर्धर्मेषु प्राणस्य वृत्तिराहारमात्रं तथैव इन्द्रियप्रियै रूपदिना चक्षुरादीनां लालनैः प्राणवृत्तेराहारमात्रस्य अतः प्राणवृत्त्यकरणस्य ज्ञाननाशकत्वात् रसासक्तिं विहायोषधिवद्भुजता देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायां श्रेष्ठमधुराम्लादिरसापेतायाम् अतो गुणलिप्सायां विक्षेपकत्वात् अधिकं प्राणवृत्तेरतिरिक्तम् ॥ ३९ ॥ विषयेषु रसादिषु आवसन् तान् सेवमानोऽपीत्यर्थः । वने पुष्पिते दहनेऽप्यौ ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

एतेषां शिक्षावृत्तिभिः शिक्षा अशिक्षं शिक्षां कृतवान् ॥ ३५-३८ ॥ इन्द्रियप्रियैः शब्दादिभिः ॥ ३९-४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तन्निर्दिशति द्वाभ्याम् । पृथिवीति । मधु करोत्याहारत्वेनेति मधुकृद्भृङ्गः सच मधुकृन्तति आच्छिद्य गृह्णातीति व्युत्पत्तेः मधुमक्षिका च ॥ ३३ ॥ मधुहा मध्वाहर्ता व्याधः कुररः पक्षिविशेषः उक्तोशाख्यः चन्द्रिकाशनः शरकृदयस्कारः सुपेशमतिशोभनं रूपं कीटस्य करोतीति तथा भ्रमरविशेषः ॥ ३४ ॥ एते चतुर्विंशतिर्गुरवो मे मया आश्रिताः तदाह । एत इति । शिक्षा इति एतेषां वृत्तिभिरहमात्मनः शिक्षा मनः प्रतिशिक्षा अन्वशिक्षं पाकं पचतीतिवन्निर्देशः शिक्षां कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्र यतो वृत्तेः यच्छिक्षणमनुशिक्षामि अनुशीक्षितवानस्मि पूर्ववन्निर्देशः न भवेत् अन्यशिक्षमित्यादिपरोक्षनिर्देशः स्वदृष्टान्तेनान्यैरप्येवं वर्तितव्यमित्यभिप्रायकः हे नाहुषात्मज ! नाहुषो ययातिः हे पुरुषव्याघ्र ! तच्छिक्षणं तथा ते तुभ्यं कथयामि निबोधभावधारय ॥ ३६ ॥ तत्र क्षितिः पर्वतवृक्षदिरूपा समरूपा चेति द्विधा । तत्र समरूपायाः क्षितेः क्षमां शिक्षितवानस्मीत्याह । भूतैरिति । दैववशानुगै-दैवप्रेरितैः भूतैराक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि धीरः तदाक्रमणप्रयुक्तदुःखसहिष्णुः तद्विद्वान् भूतानां दैववशानुगतत्वं जानन् मार्गात् न चलेदित्येव क्षितेर्ब्रतं नियतं धर्ममन्वशिक्षं मार्गः क्षितिपक्षे धारणात्मकः पक्षान्तरे ज्ञानमार्गः ॥ ३७ ॥ पर्वतवृक्षरूपायाः क्षितेः शिक्षितमाह । शश्वदिति । शश्वत् सर्वदा परोपकारार्था ईहा चेष्टा यस्य सः परार्थ एवैकान्तः सम्भवो यस्य सः भूभृतः पर्वतात्साधु यथा तथा एवं शिक्षितं तस्य हि वृणनिर्हरप्रसवणक्रियाः परार्था एव तद्वदित्यर्थः । तथा नगशिष्यः सन् परमात्मतां पराधीनतां

शिक्षेत् वृक्षो यथा परैरवखण्ड्य वोत्पाद्य वा नीयमानो न निवारयति नानुमन्यते वा तद्वत् ॥ ३८ ॥ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणच्छिक्षणीयमाह । प्राणवृत्त्येति प्राणो ह्याहारादिमात्रेण वर्तते शब्दादिविषयास्तु नोपेक्षते तथा मुनिरपि प्राणधारणमात्र-प्रयुक्तया वृत्त्या आजोविकया वर्तते न त्विन्द्रियप्रियैः शब्दादिविषयैर्न ताननुभवन्नित्यर्थः । प्राणवृत्त्या वर्तनमपि किमर्थमित्यत आह । ज्ञानमिति । प्राणवृत्त्यकरणे मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यादतो यथा ज्ञानं न नश्येत् मनो वा नावशीर्येत तदुपयुक्तया देहनिर्वाहोप-युक्तया वृत्त्या वर्तते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्ति बाह्याद्वायोः शिक्षेतेत्याह । विषयेष्विति । नानाधर्मेषु प्रियाप्रियतदुभयात्मकेषु विषयेष्वविशन्नपि तानिन्द्रियैः स्पृशन्नपीत्यर्थः । गुणदोषाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां व्यपेतः विमुक्तः आत्मा मनो यस्य सः सर्वतः सर्वेषु विषयेषु न विषज्जेत नासक्तो भवेत् न तु वायुश्चन्दने दहने वा विषज्जेत तद्वदित्यर्थः । अनासक्तावत्र दृष्टान्तो ननु गुणदोषव्यपेतात्मत्वे चेत्यवगन्तव्यं तस्य तदनपेतात्मत्वात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतेषां पृथिव्यादीनां शिक्षाकरणवृत्तिभिः ॥ ३५ ॥ यतो यस्मात् पृथिव्यादेर्यद्वर्तनं शिक्षामि शिक्षे तत्तथा निबोध बोधतिः परमैपदी ॥ ३६ ॥ क्षितेः शिक्षिता बुद्धिमाह । भूतैरिति । तद्वैव विदन्तीति तद्विदः तेषां दैवज्ञानां मार्गात् तद्विद्वानिति पाठे तस्य दैवस्य वशानुगतं जानन् मार्गात् सतामिति शेषः । क्षितेर्ब्रतमचलत्वम् अत एवाचलेति पृथिव्या नामान्तरम् ॥ ३७ ॥ भूमेः शिक्षितं ब्रतान्तरबुद्धिं चाह । शश्वदिति । सर्वदा परेषां गुरुदेवादिसज्जनानामर्थ आत्मनः सर्वेषां सकलचेष्टां संभवं बुद्धिं च 'सज्जनार्थेषु मन्येत ऐहिकीं बुद्धिमात्मनः' इत्यादेरयमेवार्थ इति शिक्षेत नियमेनेति शेषः ॥ ३८ ॥ एवं विज्ञानानि शिक्षमाणस्य मुनेर्वृत्तिप्रकारमाह । प्राणवृत्त्येति । मुनिर्योवत्प्राणवृत्त्या शरीरयात्रया संतुष्येत् तावत्येव निर्वहेत् एवकारव्यावर्त्यमाह । नैवेति । तत्रापि ज्ञाननाशकरणानि मनोविक्षेपनिमित्तानि च द्रव्याणि न सेवेतेत्याशयेनाह ज्ञानमिति ॥ ३९ ॥ वायोः शिक्षिता का बुद्धिरिति तत्राह । विषयेष्विति । विषयेष्वविशन् विषयाननुभवन् योग्यात्मा योगी जीवः गुणदोषसंबन्धेन न विषज्जेत संसक्तो न भवेत् गानादिनानाधर्मेषु ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रतीर्थकृता सारार्थदर्शिनी

एतेषां वृत्तिभिरेवात्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानर्थान् अन्वशिक्षम् ॥ ३५-३६ ॥ क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह । भूतैरिति । दैववशाः पित्रादयस्तेषामनुगैः तद्विद्वान् भूतानां दैववशवर्त्तित्वं जानन् ॥ ३७ ॥ पर्वतरूपा वृक्षरूपा च या पृथिवी तस्याः शिक्षितं क्रमेणाह । शश्वदिति । परार्थः सर्वा ईहा भूधारणनिर्झरोत्क्रमणस्त्वोत्पन्नरत्नादिप्रदानरूपाश्चेष्टा यस्य सः भूभृतः शिक्षेत् शिक्षया च एवंभूतो भवेदित्यन्वयः । नगस्य वृक्षस्य शिष्यः सन् परात्मतां शिक्षेत् परेष्वेवार्पित आत्मा येन तस्य भावस्तत्ता तां वृक्षं खलु स्थानान् स्थानान्तरं नीत्वा यदा रोपयति सेचनदिकं च करोति तत्र सोऽनुमन्यत एव ननु विप्रतिपद्यत इति तथा योगी भवेदिति पर्वतादत्र विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ३८ ॥ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणाच्छिक्षितमाह । प्राणवृत्त्येति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयास्तु नोपक्षत इत्याह । इन्द्रियप्रियैर्विषयैः तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः । प्राणवृत्तेरकरणे मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यादतो देहनिर्वाहः कार्यः । किञ्च वाङ्मनः यथा नावकीर्येत न विक्षिप्येतेत्यतिरुचेनासंस्कृतेनाहारेण निःसरेत् मनोऽपि विक्षिप्तं स्यादेवमतिस्निग्धेनाप्यालस्यशुक्राद्विषुद्धया वाङ्मनसोर्विक्षोभ इति तथा न कुट्यात् ॥ ३९ ॥ विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्ति बाह्याद्वायोः शिक्षेदित्याह । विषयेष्विति । नानाधर्मेषु लघुत्वगुरुत्वोत्कर्षनिकर्षादिमत्सु न हि वायुर्गहने दहने वा सज्जेत तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मे मया एते गुरवः आश्रिताः एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः शिक्षाः शिक्षणीयाः हेयोपादेयपदार्थविषया वृत्तीः अन्वशिक्ष-मनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५-३६ ॥ पृथिव्या सकाशात् शिक्षितमुपदिशति । भूतैरिति द्वाभ्याम् । देवस्य तत्तत्कर्मफलप्रदस्य भगवतो वशानुगैर्भूतैर्मनुष्यपश्यादिभिः आक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि तद्विद्वान् तेषां दैववशवर्त्तित्वं विद्वान् धीरः भूतकृतोपद्रवसहनशीलः मुमुक्षुः मार्गात् क्षमारूपात् श्रेयःपथाच्च चलेदिति क्षितेर्भूमेर्ब्रतं क्षमारूपं नियमम् अन्वशिक्षमनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३७ ॥ साधुः शश्वत्सर्वदा परार्थो ईहा यस्य सः परार्थे एव एकान्ततः संभवो यस्य सः एवंभूतः भवेत् तत्रोपायमाह । नगस्य दुमस्य शिष्यः अर्थान्नगात् भूभृतः पर्वताच्च परमात्मता पराधीनतां परोपकारित्वमित्यर्थः शिक्षेत् ॥ ३८ ॥ वायोः सकाशात् शिक्षितमुपदिशति । प्राणेति त्रिभिः । मुनिर्वेदान्तार्थमनननादिशीलः इन्द्रियप्रियो नैव भवेत्किन्तु प्राणवृत्त्या रसादिनिरपेक्षाहारादिमात्रेण कालक्षेपवृत्त्यैव संतुष्येत् यथा वेदान्तश्रवणादिजन्यं ज्ञानं न नश्येत् ज्ञानोपकारकद्वयं च विक्षिप्तं न भवेदित्याह । ज्ञानमित्यादिना ॥ ३९ ॥ प्राण-वृत्त्यापि स्वीकृतेषु विषयेषु भोजनाच्छादनेषु नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मवत्सु न विषज्जेत आसक्ति न नैव कुर्यात् ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तान् दर्शयति—पृथिवीति द्वाभ्याम् । मधुकृत् भ्रमरः मधुमक्षिका च ॥ ३३ ॥ मधुहा मधुहर्त्ता सुपेशकृत् शोभनं रूपं कीटस्य करोतीति तथा ॥ ३४ ॥ आश्रिता बुद्ध्या स्वीकृताः । तत्प्रकारमाह—एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः स्वस्येह शिक्षा शिक्षणीयानर्थान् हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं ज्ञातवानस्मि ॥ ३५ ॥ एवं सामान्यत उक्त्वा तद्विशेषकथनं प्रतिजानीते—यत इति । नाहुषो ययातिस्तदात्मजयदो स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥ तत्र पृथिवीपर्वतवृक्षादिरूपा मार्गादिरूपा चेति द्विधा । तत्र मार्गादिरूपायाः क्षितेः क्षमां शिक्षितवानस्मीत्याह—भूतैरिति । दैववशानुगैः स्वप्रारब्धप्रेरितैः भूतैः प्राणिभिराक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि धीरः अनुद्विगमचित्तः । तत्र हेतुमाह—विद्वान् भूतानां दैववशानुगतत्वं जानन् पुरुषो धर्ममार्गात् न चलेत् । यथा जनेः पादाघातादिभिः पीड्यमानापि भूमिर्न प्रचलति तथेति क्षमारूपं क्षितेर्ब्रतमहमन्वशिक्षम् ॥ ३७ ॥ पर्वतवृक्षरूपायाः क्षितेः शिक्षितमाह—शश्वदिति । सर्वदा परार्थः सर्वा ईहा चेष्टा यस्य सः । तथा परार्थ एवैकान्ततः सम्भवो जन्म यस्य सः । एवम्भूतः साधुः स्यादिति भूभृत्तः पर्वतात् शिक्षेत । तस्यापि वृक्षवृणनिर्झरप्रसवादिसर्वक्रियायाः परार्थत्वादिति भावः । तथा नगस्य वृक्षस्य शिष्यः सन् परात्मतां पराधीनतां शिक्षेत । वृक्षो यथा परैरवखण्ड्योत्पात्र्यवानयं तमप्यनुमन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ वायुरपि द्विविधः । प्राणो बाह्यश्च । तत्र प्राणाच्छिक्षणीयमाह—प्राणवृत्त्येति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेणैव वर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयास्तु नाप्रेक्षते तथा मुनिरपि प्राणधारणोपयुक्तवृत्त्या आजीविकया वर्तते न त्विन्द्रियप्रियैः शब्दादिविषयैरिन्द्रियाणि ललयेदिति शेषः । प्राणवृत्तिकारणफलमाह—यथा प्राणवृत्तिकरणेन ज्ञानं न नश्येत् । अन्यथा मनोवैकल्येन ज्ञानमेव नश्येदिति भावः । इन्द्रियलालनफलमाह—नेति । इन्द्रियसुखार्थं विषयसेवायां तु बाह्यतो विकीर्येत विक्षिप्येत, तद्विक्षेपमावार्थं विषयसेवां वर्जयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं बाह्याद्वायोः शिक्षेदित्याह—विषयेष्विति । वायुर्यथा सर्वत्र प्रविशन्नपि न कापि विषज्जते एवं गुणदोषव्यपेतात्मा सुखदुःखादिचिन्तशून्यचित्तः सन् योगी हेयोपादेयानाविधिरूपरसादिधर्मयुक्तेष्वपि विषयेषु आविशन् तान् भुञ्जानोपि न विषज्जेत, तत्रासक्तिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तान्निर्दिशति द्वाभ्याम् । पृथिवीति । पृथिवी १, वायुः २, आकाशम् ३, आपः ४, अग्निः ५, चन्द्रमाः ६, रविः ७, कपोतः ८, अजगरः ९, सिन्धुः १०, पतङ्गः ११, मधुकृत् १२, गजः १३, ॥ ३३ ॥ मधुहेति । मधुहा मधुहर्त्ता व्याधः १४, हरिणः १५, मीनः १६, पिङ्गला १७, कुररः उत्क्रोशाख्यश्चन्द्रिकाशनः पक्षिविशेषः कुररः १८, अर्भकः १९, कुमारी २०, शरकृत् २१, सर्पः २२, ऊर्णनाभिः २३, सुपेशं शोभनं रूपं कीटस्य करोति तथा सः, वस्तुतो भ्रमरीत्यर्थः २४, ॥ ३४ ॥ एत इति । हे राजन्, मे मया, एते चतुर्विंशतिः गुरवः, आश्रिताः बुद्ध्येति शेषः । एतेषाम्, वृत्तिभिः, इह अहम्, आत्मनः शिक्षाः मनःशिक्षाः, अन्वशिक्षम् । पाकं पचतेतिवन्निर्देशः । शिक्षां कृत्वानस्म्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यत इति । तत्र यतः गुरोः यतो वृत्तेर्वा, यत् शिक्षणम्, यथा वा अनुशिक्षामि अनुशिक्षितवानस्मि, पूर्ववन्निर्देशः । अन्वशिक्षमित्यादि परोक्षपरोक्षनिर्देशः स्वदृष्टान्तेनान्यैरप्येवं वर्त्तितव्यमित्यभिप्रायकः । हे नाहुषात्मज नाहुषो ययातिस्तत्पुत्र, हे पुरुषव्याघ्र, तच्छिक्षणम्, तथा ते तुभ्यम्, कथयामि । त्वं निबोधावधारय । वाक्यार्थः कर्म ॥ ३६ ॥ तत्र पृथिवीपर्याया क्षितिः पर्वतवृक्षादिरूपा समरूपा चेति द्विविधा, तत्र समरूपायाः क्षितेः क्षमां शिक्षितवानस्मीत्याह । भूतैरिति । दैववशानुगैः दैवप्रेरितैः, भूतैः, प्राणिभिः, अक्रम्यमाणः पीड्यमानः सन्नपि, धीरस्तदाक्रमणप्रयुक्तदुःखसहिष्णुः, तद्विद्वान् भूतानां दैववशानुगतत्वं जानन्, मार्गात् न चलेत् । इत्येतत्, क्षितेः ब्रतं नियतं धर्मम्, अन्वशिक्षम् । क्षितिपक्षे मार्गो धारणात्मकः, पक्षान्तरे ज्ञानमार्गः । यथा क्षितिर्दैवानुगतभूतपीडितापि सर्वधारकत्वरूपस्वमार्गात् चलति तद्वदैवानुगभूतपीडितोऽपि योगी निजज्ञानमार्गात् चलेदिति क्षितेः शिक्षितमिति भावः ॥ ३७ ॥ पर्वतरूपायाः क्षितेश्च यच्छिक्षितं तदाह । शश्वदिति । शश्वत् सर्वदा, परार्थः परोपकारार्थः सर्वाः ईहाः चेष्टाः यस्य सः, परार्थ एवैकान्ततः संभवो यस्य सः, एवंभूतो भूभृदस्ति । तस्मात् भूभृत्तः, साधुः शिक्षते । परार्थसर्वहस्य परार्थैकान्तसंभवस्य च पर्वतस्य हि वृक्षवृणनिर्झरप्रसवणक्रियाः परार्थ एव, तद्वत् साधुरपि तथाविधक्रियः भवेदिति ततः शिक्षितमिति भावः । तथा नगो वृक्षस्तच्छिष्यः सन्, परात्मतां पराधीनात्मताम्, शिक्षेत । वृक्षो हि परैरवखण्ड्योत्पात्र्य चानीयमानोऽपि तदनुमन्यः तेन निवारयति तद्वत् साधुरपि भवेदिति वृक्षतः शिक्षितमिति भावः ॥ ३८ ॥ अथ वायोः शिक्षितमाह । प्राणेति । तत्र वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च, तत्र प्राणाच्छिक्षणीयमाह । प्राणवृत्त्येवेति । प्राणो ह्याहारादिमात्रेण वर्तते इन्द्रियप्रियान् रूपरसादीन्नाप्रेक्षते । तथा मुनिरपि, प्राणवृत्त्यैव धारणमात्रोपयुक्तया वृत्त्या आजीविकया एव, संतुष्येत् । इन्द्रियप्रियैः विषयैः, न वर्तते एव । शब्दादीन् विषयाननुभवन्न वर्त्ततेत्यर्थः । अस्य प्राणवृत्त्यापि वर्त्तनं किमर्थमित्यत आह प्राणवृत्त्यकरणे मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यात् । अतः, यथा ज्ञानम्, न नश्येत्, मनो वा नावकीर्येत नैवावशीर्येत, बाह्येन इत्यपि कचित्पाठः । देहनिर्वाहोपयुक्तया

पृथ्या वृत्तेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं ब्रह्माद्यायोः शिक्षतेत्याह । विषयेष्विति । नानाधर्मेषु प्रियाप्रियतदुभयानुभवात्मकेषु, शीतोष्णादिधर्मकेषु, विषयेषु, आविशन् तानिन्द्रियैः स्पृशन्नपीत्यर्थः । योगी, गुणदोषाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां व्यपेतो विमुक्त आत्मा मनो यस्य स एवंभूतः सन्, सर्वतः सर्वेषु विषयेषु, वायुवत् न विषज्जेत आसक्तो न भवेत् । वायुर्यथा चन्दने दहने वा न विषज्जेत तद्वदित्यर्थः । अनासक्तावत्रायं दृष्टान्तः, न तु गुणदोषव्यपेतात्मत्वे चेत्त्वयमान्तव्यं तस्य तदनपेतात्मत्वात् । एवं बाह्यवायोरनासक्तिर्मया शिक्षितेति भावः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

मेरे गुरुओं के नाम हैं—पृथ्वी, वायु, आकाश, जल, अग्नि, चन्द्रमा, सूर्य, कबूतर, अजगर, समुद्र, पतंग, भौरा या मधुमक्खी, हाथी, शहद निकालने वाला, हरिन, मछली, पिङ्गला वेश्या, कुरर पक्षी, बालक, कुँआरी कन्या, बाण बनाने वाला, सर्प, मकड़ी और शृङ्गी कीट ॥ ३३-३४ ॥ राजन् ! मैंने इन चौबीस गुरुओं का आश्रय लिया है और इन्हीं के आचरण से इस लोक में अपने लिये शिक्षा ग्रहण की है ॥ ३५ ॥ धीरवर ययातिनन्दन ! मैंने जिससे जिस प्रकार जो कुछ सीखा है, वह सब व्यों का त्यों तुमसे कहता हूँ, सुनो ॥ ३६ ॥ मैंने पृथ्वी से उसके धैर्यकी, क्षमा की शिक्षा ली है । लोग पृथ्वी पर कितना आघात और क्या-क्या उत्पात नहीं करते; परन्तु वह न तो किसी से बदला लेती है और न रोती चिढ़ती है । संसार के सभी प्राणी अपने-अपने प्रारब्ध के अनुसार चेष्टा कर रहे हैं, वे समय-समय पर भिन्न-भिन्न प्रकार से जान या अनजान में आक्रमण कर बैठते हैं । धीर पुरुष को चाहिये कि उनकी विवशता समझे, न तो अपना धीरज खोत्रे और न क्रोध करे । अपने मार्ग पर व्यों का त्यों चलता रहे ॥ ३७ ॥ पृथ्वी के ही विकार पर्वत और वृक्ष से मैंने यह शिक्षा ग्रहण की है कि जैसे उनकी सारी चेष्टाएँ सदा-सर्वदा दूसरों के हित के लिये ही होती हैं, बल्कि यों कहना चाहिये कि उनका जन्म ही एकमात्र दूसरों का हित करने के लिये ही हुआ है, साधु पुरुष को चाहिये कि उनकी शिष्यता स्वीकार करके उनसे परोपकार की शिक्षा ग्रहण करे ॥ ३८ ॥ मैंने शरीर के भीतर रहने वाले वायु—प्राणवायु से यह शिक्षा ग्रहण कि जैसे वह आहारमात्र की इच्छा रखता है और उसकी प्राप्ति से ही सन्तुष्ट हो जाता है, वैसे ही साधक को भी चाहिये कि जितने से जीवन-निर्वाह हो जाय, उतना भोजन कर ले । इन्द्रियों को तृप्त करने के लिये बहुत-से विषय न चाहे । संक्षेप में उतने ही विषयों का उपयोग करना चाहिये, जिनसे बुद्धि विकृत न हो, मन चञ्चल न हो और वाणी व्यर्थकी बातों में न लग जाय ॥ ३९ ॥ शरीर के बाहर रहने वाले वायु से मैंने यह सीखा है कि जैसे वायु को अनेक स्थानों में जाना पड़ता है, परन्तु वह कहीं भी आसक्त नहीं होता, किसी का गुण-दोष नहीं अपनाता, वैसे ही साधक पुरुष भी आवश्यकता होने पर विभिन्न प्रकार के धर्म और स्वभाववाले विषयों में जाय, परन्तु अपने लक्ष्य पर स्थिर रहे । किसी के गुण या दोष की ओर झुक न जाय, किसी से आसक्ति या द्वेष न कर बैठे ॥ ४० ॥

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः । गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।

व्याप्त्याव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥

तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्वायुनेरितैः । न स्पृश्यते नभस्तद्वत् कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् । मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोऽदरभाजनः । सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥

क्वचिच्छन्नः क्वचित् सष्ट उपास्यः श्रेयश्छन्ताम् । मुहुक्ते सर्वत्र दातृणां दहनं प्रागुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः । प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः । कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मदृक् पार्थिवेषु इह देहेषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः योगी (तैः) गुणैः गन्धैः वायुः इव न युज्यते ॥ ४१ ॥ अन्तर्हितः मुनिः विततस्य आत्मनः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन व्याप्त्या ब्रह्मात्मभावेन नभस्त्वम् असङ्गम् अव्यवच्छेदं भावयेत् ॥ ४२ ॥ वायुना ईरितैः मेधावीः (यथा) नभः (न स्पृश्यते) तद्वत् कालसृष्टैः गुणैः तेजोऽवन्नमयैः भावैः पुमान् न स्पृश्यते ॥ ४३ ॥

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धः माधुर्यः नृणां तीर्थभूः अपां मित्रं मुनिः ईक्षोवस्पर्शकीर्तनैः (जनं) पुनान्ति ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तः दुर्धर्षः उदरभाजनः युक्तात्मा (योगी) सर्वभक्षः अपि मलम् अग्निवत् न आदत्ते ॥ ४५ ॥ (अग्निः यथा) क्वचित् छन्नः क्वचित् स्पष्टः श्रेयः इच्छताम् उपास्यः दातृणां प्रागुत्तरा शुभं दहन् (हुतं) भुङ्क्ते (तथैव मुनिः अपि भुङ्क्ते) ॥ ४६ ॥ अग्निः एधसि इव विभुः स्वमायया सृष्टम् इदं सदसलक्षणं प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः ईयते ॥ ४७ ॥ अव्यक्तवर्त्मना कालेन देहस्य विसर्गाद्याः श्मशानान्ताः भावाः न आत्मनः चन्द्रस्य कलानाम् इव ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यथा वायुर्गन्धादिधर्मयोगेन प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो न तद्योगी एवं देहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेन प्रतीयमानोऽप्यात्मा न तद्धर्मवानिति संभावितमिति । वायोरेव शिक्षितमित्याह । पार्थिवेष्विति । तद्गुणाश्रयो देहधर्मान्वाल्यादीनाश्रित्य वर्तमानो गुणैस्तैरेव ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छिक्षितं संभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेति द्वयेन । अंतर्हितश्च देहांतर्गतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगमत एवाव्यवच्छेदं च भावयेत् । कुतः । स्थिरजंगमेषु समन्वयेन या व्याप्तिस्तया । किं मणिषु सूत्रस्येव व्याप्तिः । न । विततस्य सर्वगतस्य । तत्कुतः । ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया । 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । नन्वेतत्सर्वं कथं संभवति तत्राह । नभस्त्वं तत्त्वत्वं संभावयेत् । यथा नभसः सर्वागतस्य न घटादिभिः संगः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि संभवतीति ॥ ४२ ॥ किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमापायिदेहादिसंबन्ध इत्याह । तेजोवन्नमयैः तेजश्च आपश्चान्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैर्देहादिभिः पुमान् स्पृश्यत इति नभोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥ स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकं जगत्पुनतीति तद्गुणा मया शिक्षिता इत्याह । स्वच्छो निर्मलः । प्रकृतितः स्वभावतः । स्निग्धो जनेष्वनुरागवान् । माधुर्यो मधुरालापि । तीर्थभूस्तीर्थस्थानम् । अपां मित्रमुदकतुल्यः । अचादिति पाठे सखायं पापात्पुनान्ति । स्वच्छत्वादिगुणैर्यादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितमाह । तेजस्वीति । ज्ञानातिशयात् । विशेषतस्तपसा दीप्तः । दुर्धर्षोऽक्षोभ्यः स चासावुदरभाजनश्चापरिग्रहः । युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव शिक्षांतरमाह । कविदिति । यथाऽग्निः परेच्छयैव हविर्गृह्णाति तथा मुनिरित्याह । दातृणामिति । प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापम् ॥ ४६ ॥ आत्मनो देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादि न स्वाभाविकमित्यभिदृष्टान्तेन संभावितमित्याह । स्वमाययेति । स्वमायया स्वाविद्याया सृष्टं सदसलक्षणं देवतिर्येगादिरूपं वा विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥ आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावश्चन्द्रदृष्टान्तेन संभावित इत्याह । विसर्गाद्या इति । विसर्गो जन्म । श्मशानं नाशः । तत्रेयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया आध्यमंडलं चंद्रस्तेजोमयं मंडलमादित्यस्तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते चक्षुष आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या । अथ षष्ठिपटिकाभिश्चंद्रो नक्षत्रांतरं गच्छति । आदित्यस्तु त्रयोदशभिरहोरात्रैः । अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्यादित्यमंडलस्य पंचदशः पंचदशो भाग आध्यमण्डले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते । एवं पंचदशेऽहि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चंद्रादित्यौ तिष्ठतस्तदा संपूर्णं प्रतिबिंबं भूज्यालांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा । तस्याममावास्याप्रतिबिंबेन सह षोडशकलश्चंद्र उपचर्यते । ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः । तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाध्यमंडलस्य तथात्मनोऽपीत्याह । कलानामिवेति ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तद्योगी गन्धादियोगी । एवं वायुवत् । तद्धर्मवान्देहादिधर्मवान् । संभावितं विचारितम् । यथा वायुः पार्थिवेषु पुष्पादिषु आविशन्नपि तद्गुणसुरभ्याद्याश्रयत्वेन प्रतीतोपि गन्धैर्न युज्यते न तद्वान्भवति गन्धस्य वाय्वानीततत्तत्सूक्ष्मावयवाश्रितत्वात् । एवमात्मा पार्थिवदेहेष्वाविशन्नपि तद्गुणाश्रयत्वेन स्थूल्यकाश्यादिना स्फुरन्नपि तद्गुणैर्न युज्यत इति ॥ ४१ ॥ अत एवासंगत्वादेव । अव्यवच्छेदं व्यवच्छेदो भेदस्तद्राहित्यं च । अत्र हेतुं पृच्छति—कुत इति । किमिति वितर्कः । नेत्याह—तत्सर्वगतत्वम् । अत्राशंकते नन्विति । एतदंतर्हितत्वादिकम् । समन्वयेन उपक्रमादितात्पर्ययुक्तप्रमाणेन संबन्धेन वा 'सोपक्रमादिमाने च संबन्धे च समन्वयः' इति निरुक्तिः । एकस्य सजातीयभेदरहितस्याद्वितीयस्य विजातीयभेदरहितस्य । अत एवासंगतत्वादेव । अव्यवच्छेदमपरिच्छिन्नत्वम् । समन्वयेनाधिष्ठानतयानुगमेन । तत् जीवस्य विततत्वम् । तत्त्वमसीति—तत्पदेनेश्वर उच्यते, त्वंपदेन जीवश्च, असिपदेन ब्रह्म । तत्र मायोपहितं चैतन्यं सर्वज्ञं सर्वकारणम्, अविद्योपहितं चैतन्यं किंचिज्ज्ञं जगत्सृष्ट्याशक्तमिति तयोरैक्याभावात् मुख्यार्थस्य बाधः विशिष्टवाचकस्य शब्दस्य विशेष्यांशेषि वाचकतया कथंचिद्योगः, ऐक्यं तु प्रयोजनं सोऽयं देवदत्त इति चन्मायाविद्याविशेषणपरित्यागेनानुगतचिन्मात्रोपादानेन भागलक्षणया जीवेपि ब्रह्मस्वरूपभावनया विततत्वोपपत्तिरित्यर्थः । एतदसंगत्वमपरिच्छिन्नत्वम् ॥ ४२ ॥ अन्यदाकाशाशिक्षितमाह—किञ्चेति । यद्ब्रह्मस्तद्वत्पुमान् ॥ ४३ ॥ अद्भ्यः शिक्षितमाह—स्वच्छः स्वभावतः प्रकृतितः 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति यादवः । तीर्थवच्छोषकः सर्वतीर्थोश्रयत्वात् 'मुनयः

सर्वतीर्थानां निवासो हरिचितनान्' इत्याद्युक्तेः । 'अघान्मित्रम्' इति पाठे स्वीकृते मूलोऽप्युक्तानुपलम्भेयर्थोत्तसादृश्यमिति ध्येयम् । 'मुनिः पुनात्यघान्मित्रम्' इति पाठान्तरम् । तत्र स्वच्छादयो गुणा जल उपलभ्यन्त इत्यर्थोत्तात्पर्योजलसादृश्यं ज्ञेयम् । पाठान्तरे मित्रसखायमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ पक्षेऽर्चिष्मत्यतस्तेजस्वी तपसा कृच्छादिनाऽन्यत्र संतापहेतुत्वालया अक्षोभ्यः कोप-
यितुमनर्हः पराभितुमयोग्य इति यावत् 'पराभवो वर्षणं स्याद्वज्राभयापि वा । न तत्सत्सु सदा कुर्यात्सहासाशयनं तथा ।' इत्युक्तेः । एवंविधो ज्ञानी सर्वभक्षोपि मलं भक्ष्यदोषं नादत्ते 'स नानुमतिः प्राणालये तद्दर्शनात्' इति न्यायात् । सर्वानुमतिश्च प्राणालय एवेति सावधारणमिदं सूत्रम् । परस्यामापदि सर्वमन्नं सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रति चादनीयत्वेनानुमतम्, न स्वस्थं प्रति तद्दर्शनात् । अभक्ष्यभक्षणस्यापत्काल एव श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथाहि—अटचीहतेषु कुरुष्वित्येतस्मिन्नाद्यणो चाक्रायणः क्लिर्षिः कुरुदेशे दुर्भिक्षे जाते क्षुत्पीडितो देशांतरमागतः कदाचिद्वस्तिपालकदेशं सन्निविष्टः, तेन हस्तिपालकेन दत्तानर्द्धभक्षितान् कुलित्थान्माषान् भक्षितवान् । तेनोदपात्रं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं न मे पीतं स्यादिति प्रतिविद्धम् । किमेते माषा उच्छिष्टा नेति हस्तिपकेनोक्ते नेत्यत्र हेतुमाह चाक्रायणः—कुलमाषभक्षणं यद्यहं न कुर्यां तर्हि मे जीवनमेव न स्यात्, उदपानं तु तटाकादिषु स्वतो भविष्यतीति । एवमिभोच्छिष्टान्माषान्खादित्वा शिष्टाञ्जायार्थं ददौ, तथा च भर्तुः स्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिनेपि भक्षितवानिति श्रुतम् । एवं स्वपरोच्छिष्टपर्युषितान्नभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेरयं भावः—परस्यामापदि प्राणनिर्वाहार्थमभक्ष्यमपि भक्षणीयं स्वस्थावस्थायां विदुषापि तन्न कर्त्तव्यमिति । अटची पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषा वा ग्राह्याः ॥ ४५ ॥ यथाऽग्निः काष्ठेषु छन्नो गुप्तः कचिच्च स्पष्टः, तथा मुनिः कुलगे छन्नः मुमुक्षुषु सज्जनेषु स्पष्टः । अग्निः कमिणामघं मुनिर्मुमुक्षा-
मुपास्यो दातृणां प्रागुत्तराशुभं दहन्सर्वत्र भुङ्क्ते । 'हुत्वाग्नौ मुच्यते पापादत्त्वान्नं ज्ञानिने तथा' इत्युक्तेः ॥ ४६ ॥ तस्यैव शिक्षांतरमाह—स्वमायया स्वेच्छाधीनप्रकृत्या वा मनुष्येष्वर्थसंभवेऽन्यत्र तत्कल्पनातारतम्यस्य सर्वत्र बोधनार्थमित्याह—
विप्रशूद्रादिरूपं वेति । तत्स्वरूपः स्वोपाध्यनुरूपः । एधसि काष्ठे । यथाग्नौ वक्रवर्तुलत्वाद्यभावेपि काष्ठवक्रत्वादिना तादृश इव प्रतीयते तद्वत् । तथैव भगवान्जगत्प्रविष्ट इत्येते श्रवणकीर्तनाद्यभ्यासात्प्रत्यक्षी भवति ॥ ४७ ॥ तत्र कलानां जन्मनाशवत्त्वे दृष्टान्तः शास्त्रांतरोपन्यासेन स्वामिचरणैः स्फुटीकृतः—इयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियेत्यादिना ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पार्थिवेष्विति । आत्मदृक् पार्थिवेषु इह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः देवत्वमनुष्यत्वस्थूलत्वकृशत्वादिदेहधर्मयोगितया प्रतीयमानोऽपि योगी तैर्गुणैर्न युज्यते देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति नाभिगम्यते । वायुर्यथा सुरभ्यादिगन्धाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो गन्धादेः पार्थिवावयवाश्रयत्वात् तद्योगी तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अन्तरिति । अन्तर्हितश्च देहान्तर्गतोऽपि मुनिः चित्तस्य सर्वगतस्य आत्मनः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन या व्याप्तिस्तथा ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया नभस्त्वं नभस्तुल्यत्वं तेन च देहाद्यसङ्गमत एवाव्यवच्छेदमवियोगं च भावयेत् । यथा नभसः सर्वगतस्यापि न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि न संभवति ॥ ४२ ॥ तेज इति । वायुना ईरितैः प्रेरितैर्मघैर्धैर्यथा नभो न स्पृश्यते तद्वत्कालेन सृष्टैर्गुणैः सत्त्वादिगुणकार्यैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवीं च तन्मयैर्देन्द्रियादिभिः पुमान् जीवोऽपि न स्पृश्यते न लिप्यते ॥ ४३ ॥ स्वच्छ इति । स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धो जनेषु स्नेहेनोपकारकः माधुर्यः मधुरालापी । अर्श आद्यजन्तः । नृणां तीर्थभूः पावित्र्यस्थानम् अपां मित्रमुदकतुल्यो मुनिः ईक्षादिभिर्जनं पुनाति । अघान्मित्रमिति पाठे तु पापात्सखायं पुनातीत्यर्थः । अत्र पाठे स्वच्छत्वादिगुणैरर्थो-
दुदकसादृश्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥ तेजस्वीति । स्वतः तेजस्वी तपसा च दीप्तः दुर्द्धर्षः अक्षोभ्यः स चासावुदरभाजनश्चापरिग्रहो युक्तात्मा योगी सर्वभक्षोऽपि यद्यपि तस्य निषिद्धभक्षणं न संभवति तथापि यदि कदाचित्प्रमादाद्भक्ष्येत्तदपि मलं तन्निमित्तं पापं नादत्ते न प्राप्नोति । यथा तेजआदियुक्तोऽग्निरयुक्तमपि दहन्न तद्दोषभागभवति तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ क्वचिदिति । अग्निर्यथा क्वचित् काष्ठभस्मादिषु छन्नो भवति क्वचिच्च काष्ठादिष्वारूढः स्पष्टो भवति तथा श्रेय इच्छतामुपास्यो भवति । दातृणां होमादिकर्तृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं दहनं सर्वत्र परेच्छयैव हुतं भुङ्क्ते तथैव मुनिरपि भवतीति ॥ ४६ ॥ स्वमाययेति । अग्निर्यथा स्वत आकारविशेषरहितोऽपि एधसि काष्ठे स्थितस्तत्तत्समानरूपो दीर्घत्ववक्रत्वादिकाष्ठगुणकः प्रतीयत एवं विभुः परमात्मा स्वत आकारविशेषरहितोऽपि स्वमायया सृष्टमिदं सदसलक्षणं देवतिर्यगादिशरीरं प्रविष्टस्तथा प्रतीयते न तस्य स्वाभाविकं नीचोच्चत्वादि किन्तु देहोपाधिकमेवेति भावयेदिति ॥ ४७ ॥ चन्द्राच्छिन्नितमाह—विसर्गाद्या इति । अव्यक्तवर्त्मना अलक्षितवेगेन कालेन देहस्यैव विसर्गो जन्म तदाद्याः श्मशानं मरणं तत्पर्यन्ताः भावा विकारा भवन्ति न त्वात्मनः । यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो भवन्ति न चन्द्रस्य तथेत्यर्थः । तत्रैयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया । आप्यमण्डलः चन्द्रः खे तिष्ठति न तत्र स्वतः प्रकाशोऽस्ति ततोऽतिदूरे सूर्यः । तत्र सूर्य-
प्रकाशस्य यावानंशश्चन्द्रे प्रतिबिम्बितो लोकैर्दृश्यते तावानेव चन्द्रः प्रतीयते तत्र सूर्याचन्द्रयोरुर्ध्वाधरभावे उपरि स्थितस्य सूर्यस्य प्रकाशश्चन्द्रस्योर्ध्वदेशे पतति अधश्च तच्छाया भवतीति न चन्द्रो लोकैर्न दृश्यते सा अमावास्या । अथ षष्ठिष्टिकाभिश्चन्द्रे

नक्षत्रान्तरं गच्छति उर्ध्वाधरभावे ईषन्निवृत्ते सूर्यस्य पञ्चदशो भागः प्रतिबिम्बितो दृश्यते सा प्रतिपत्संज्ञा चन्द्रस्य प्रथमा कलोच्यते । एवं क्रमात्पञ्चदशभिर्दिनैश्चन्द्रसंमुखे सूर्यः सर्वः प्रतिबिम्बितो दृश्यते सा पूर्णिमा । ततः क्रमात्पुनर्मण्डलयोर्विषमस्थित्या कलाह्रासः । तत्र यथा कलानामेवोत्पत्तिहासौ नतु आप्यमण्डलस्य तथा देहानामेव जन्मादयो न त्वात्मनः ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणी

तद्गुणाश्रयः तेषां देहादीनां ये गुणाः काश्चिदधिर्मास्तेषामहं प्रत्ययेनाश्रयोऽपि तैर्गुणैर्धर्मैरसङ्गत्वाद्वास्तुतो न युज्यते ॥ एकस्य सजातीयभेदविरहितस्याद्वितीयस्य देहाद्यसङ्गं देहाद्यसम्बद्धम् अतएव असङ्गत्वादेव अव्यवच्छेदमपरिच्छिन्नत्वं समन्वयेन अधिष्ठानतयानुगमेन तत् जीवस्य विततत्वं तत्त्वमसीति तत्पदेनेश्वर उच्यते त्वंपदेन जीव उच्यते असिपदेन ब्रह्मा तत्र सायंपहितं चैतन्यं सर्वज्ञं सर्वकारणम् अविद्योपहितं चैतन्यं किञ्चिदज्ञं जगत्सृष्टौ सर्वथाऽशक्तमिति तयोरैक्याभावात् मुख्यार्थस्य बाधः विशिष्टवाचकस्य शब्दस्य विशेष्यांशेऽपि वाचकतया कथञ्चिद्योगः ऐक्यं तु प्रयोजनमिति सोऽयं देवदत्त इतिवन्मामाविद्यादिविशेषणपरित्यागेनानुगतविन्मात्रोत्पादानेन भागलक्षणया जीवेऽपि ब्रह्मस्वरूपभावनया विततत्वोपपत्तिरित्यर्थः । एतदसङ्गत्वमपरिच्छिन्नत्वञ्च ॥ तन्मयैः तेजआदिविकारैः ॥ ४२ ॥ मुनिः पुनात्यग्रान्मित्रमिति पाठान्तरं तत्र स्वच्छत्वादयो गुणा जले स्फुटमुपलभ्यन्ते इत्यर्थात् तत्पर्यवशाज्जलसादृश्यं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ सर्वभक्षोऽपि भक्ष्याऽभक्ष्यविचारशून्योऽपि मलं तज्जन्यं दोषं नादत्ते न प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ क्वचिद्व्यावहारिकजनेषु जडवदवधूतवेशमाषादिनाच्छन्नः कचिच्च मुमुक्षुप्रभृतिषु उपदेशादिना स्पष्टः अतः श्रेय इच्छद्भिरुपास्यः सर्वत्र भुङ्क्ते इति तस्य परमहंसत्वमभिव्यञ्जितं भूतं भविष्यच्चेति प्रारब्धस्य भोगमन्तराऽपरिहार्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४६ ॥ स्वाविद्याया स्वरूपाज्ञानेन तत्तत्स्वरूपः देवतिर्यगादिरूपः ॥ ४७ ॥ तत्र चन्द्रदृष्टान्ते तयोश्चन्द्रादित्ययोः अदर्शने हेतुः चक्षुष इति । अथ अमावास्यानन्तरं अतः षष्ठिघटिकाभिर्नक्षत्रान्तरगमनात् पञ्चदशोभागः पञ्चदशांशः आप्यमण्डले जलमयमण्डले तस्यां पूर्णिमायां ततः पूर्णिमानन्तरम् अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियायाम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

समन्वयेन वेदान्तवाक्यसमन्वयसिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्ववस्तूनां ब्रह्मात्मकत्वेन आत्मनः परमात्मनः असङ्गं नभस्त्वं नभस इव भावयेत् ॥ ४२ ॥ निर्दोषत्वे च नभोदृष्टान्त इत्याह । तेज इति । पुमान् परः पुमान् ॥ ४३ ॥ अपां मित्रम् अपां तुल्यः ॥ ४४ ॥ सर्वभक्षः स्वाद्वस्वादुविभागमनपेक्ष्य भक्षकः ॥ ४५ ॥ स्पष्टः योगाभ्यासरूपकथनेन स्पष्टः ॥ ४६-४७ ॥ विसर्गाद्याः निषेकाद्याः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वायोरेव शिक्षणीयान्तरमाह । पार्थिवेष्विति आत्मदृग्योगी पृथिन्यादिपरिणामरूपेषु देहेषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः देवत्वमनुष्यत्वस्थूलत्वकृशत्वादिदेहधर्मयोगितया प्रतीयमानोऽपि तैर्गुणैर्न युज्यते स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति न मन्यते आत्मदृगिति हेतुगर्भयतः देहविलक्षणमात्मानमेव पश्यतीति तथा गन्धैर्वायुरिव यथा सुरभिभूतिगन्धाश्रयेषु प्रविशन्नपि वायुर्वस्तुतो न तद्योगो तद्वत् ॥ ४१ ॥ अथाकाशाच्छिक्षितमाह द्वाभ्याम् । अन्तरिति । समन्वयेन वेदान्तवाक्यसमन्वयसिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्ववस्तूनां ब्रह्मात्मकृत्येनाव्यवच्छेदं निरन्तरं यथा तथा सर्वेषु चराचरात्मकेषु भूतेषु विततस्य व्याप्तस्य पूर्णस्येति यावत् आत्मनः परमात्मनः अन्तर्बहिश्च व्याप्त्याऽसङ्गं नभस्त्वं नभस इव भावयेत् ॥ ४२ ॥ निर्दोषत्वे नभो दृष्टान्तमाह । तेज इति । तेजश्चापश्चान्नं पृथिवी च द्वन्द्वैकवद्भावः तन्मयैस्तद्विकाररूपैर्वायुना ईरितैः प्रेरितैर्मघाद्यैः भावैः पदार्थैर्यथा नमो न स्पृश्यते तद्वत्पुमान् परमपुरुषः कालसृष्टेः कालेन निमित्तभूतेन सृष्टैर्गुणैः गुणपरिणामात्मकैः स्थिरजङ्गमैर्न स्पृश्यते व्याप्यगतदोषैर्न स्पृश्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरापोजगत्पुनन्तीति तद्गुणा शिक्षणीया इत्याह । स्वच्छ इति । स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः भूतेष्वनुरागवान् माधुर्यः मधुरालापी नृणां तीर्थभूस्तीर्थस्थानमपाम्मित्रमपां तुल्यः अन्यदपि उभयसाधारणं धर्ममाह । ईक्षादिभिः पापात्पुनातीति ईक्षा दर्शनम् उपस्पर्शनं जलपक्षे स्नानपानादिकं मुनिपक्षे पादस्पर्शादिरूपम् ॥ ४४ ॥ अथाग्नेः शिक्षणीयमाह । तेजस्वीति । तेजस्वी ज्ञानातिशयवान् विशेषतस्तपसा दीप्तः दुर्धर्षः अचोभ्यः सचासामुदरभाजनश्चेति उदरभाजनमन्नादिनिधानपात्रं यस्य सः अपरिग्रह इत्यर्थः सर्वभक्षः मिष्टदन्नविभागमनपेक्ष्य भक्षकः नतु निषिद्धानिषिद्धभक्षकः 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि' रिति नाविरतो दुश्चरितादिति च श्रुतेः युक्तात्मा समहितचित्तः मलं नादत्ते निर्मलश्चाग्निवद्यथाग्निस्तद्वत् ॥ ४५ ॥ तत एव शिक्षणीयान्तरमाह । कचिदिति द्वाभ्याम् । छन्नः अग्निपक्षे भस्मना छन्नः योगिपक्षे स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण स्पष्टः अग्निपक्षे अज्यादिरूपहविषा पश्नान्तरे योगाभ्यासादिना श्रेयः स्वर्गमोक्षादिरूपमिच्छतामिच्छद्भिः उपास्यः यथाग्निः परेच्छयैव हविर्गृह्णाति तथा मुनिरपीत्याह । भुङ्क्ते इति । दातृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं दहन् ॥ ४६ ॥ स्वमायतेति । विभुः परमपुरुषः

सदसलक्षणं चिदचिदात्मकं जगत्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः देवमनुष्यादिरूपः ईयते प्रतीयते यथाग्निरेधसि दारुणि प्रविष्टः तद्रूप ईयते तद्वत् अग्नेरधिष्ठानगतवक्रत्वादिरिव देवाद्याकारो नान्तर्यामिपरमात्मस्वरूपगत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ जन्मादिषड्भावविकारोः शरीरस्यैव इति नत्वात्मनः चन्द्रस्य कलानामिवेति चन्द्रदृष्टान्तेन शिक्षितमित्याह । विसर्गाद्या इति । निषेकाद्याः इमशानान्ताः नाशान्ता भावा विकाराः अस्पष्टगतिना कालेन निमित्तेन देहस्यैव नत्वात्मनश्चन्द्रस्य कलानामिव यथा चासां वृद्धिहासौ न तु चन्द्रस्य तद्वदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पार्थिवेषु पृथिवीकार्येषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः जन्मदुःखादिदेहधर्माश्रयः गुणैर्दुःखादिभिः ॥ ४१ ॥ नभसः शिक्षितमाह । अन्तरिति । मुनिर्विततस्य व्याप्तस्याकृतितः आत्मनः परमात्मनः नभोवदव्यवच्छेदखण्डत्वं देहेषु असङ्गत्वं भावयेच्चिन्तयेत् कुत्र कथमत उक्तम् । स्थिरजङ्गमेष्विति । स्थिरजङ्गमेषु चराचरात्मकेषु वस्तुषु अन्तरात्मभावेन अन्तर्यामित्वेन अणुत्वव्याप्त्या बहिर्ब्रह्मभावेन बृहत्त्वेन महत्त्वव्याप्त्या इदं केन सिद्धमत्राह । समन्वयेनेति । उपक्रमादितात्पर्ययुक्तप्रमाणेन ब्रह्मणः आत्मभावेन स्वैक्येनेत्यन्यथा व्याख्यायाम्—

जीवान्तर्यामिको विष्णुरात्मनामा समीरितः । तस्य तु ब्रह्मरूपत्वाद्बहिरन्तस्तथैव च ॥
पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसङ्गत्वं च नित्यशः ।

इति प्रमाणविरुद्धं तस्मान्नाङ्गीकर्तव्यः सोऽर्थ इति ॥ ४२ ॥ असङ्गप्रकारमाह । तेज इति । यथा नभो वायुनेरितैर्मेषोर्धैर्न स्पृश्यते तद्वत्तथा पुमान् परः पुरुषः कालसृष्टैः तेजोऽन्ववन्नमयैर्गुणैर्विषयैर्न स्पृश्यन्ते इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ अद्भ्यः शिक्षितां बुद्धिमाह । स्वच्छ इति । तीर्थवद्गङ्गादिशुद्धजलवत् प्रकृतितः स्वभावतः स्वच्छः—

प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे ।

इत्यभिधानं ननु जीवस्य स्वच्छगुणत्वे जीवपरयोः को विशेष इतीयमाशङ्का स्वच्छत्वादयो गुणा हरेः स्वतः सिद्धा जीवस्येष्टव्या स्वीकर्तव्या इति परिहर्तव्या तदुक्तम्—

गुणान् जीवस्य चेष्टयान् सिद्धान्विष्णोर्गुणांस्तथा । तत्तद्दृष्ट्वा विचिन्वीत पृथगेव सुधीः सदेति ॥

माधुर्यः सुखहेतुः—

मधुनाम सुखं विद्यान्माधुर्यं सुखहेतुना । सुखे रतिर्वा सम्प्रोक्ता शब्दतत्त्वविचक्षणैरिति ॥

वचनात् मुनिर्मित्रं स्वाश्रितं पुनाति ईक्षणमक्षि ॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितां बुद्धिमाह । तेजस्वीति । तेजस्वी प्रभाववान् अन्यत्रार्चिष्मान् तपसा उपवासादिना अन्यत्र सन्तापहेतुज्वालायादीप्तः प्रकाशनशक्तिमान् दुर्धर्षः पराभवयितुमशक्यः—

पराभवो धर्षणं स्यादवज्ञानमथापि वा । न तत्सत्सु सदा कुर्यात्सहसा शयनञ्चेति ॥

वचनात् दूरभाजनो दूरान्निषेव्यः युक्तात्मा परमात्मनि युक्तमनाः एवंविधो ज्ञानी सर्वभक्षोऽपि पापं नादत्ते अपरोक्षज्ञानिनोऽपि सर्वभक्षणं 'सर्वान्नुमतिः प्राणात्यये तद्दर्शनात्' इत्यापद्विषये कथमग्नवत् ॥ ४५ ॥ कचिच्छन्नः दुष्टजनसन्निधौ कचित्सृष्टः सुजनसमीपे आत्मज्ञानादिलक्षणं श्रेयः इच्छतां पुंसामुपास्यः दातृणां प्रागुत्तराशुभं दहन् सर्वं भुङ्क्ते मुन्यग्नयोः सममिदम् ॥ ४६ ॥ अग्नेः शिक्षितं परमात्मज्ञानमाह । स्वमाययेति । स्वमायया स्वेच्छाधीनप्रकृत्या सृष्टं सदसलक्षणं स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूप ईयते कथमेधसि प्रविष्टः एधोऽरूपोऽग्निरिव अत्र जीवस्य छन्नत्वं परमात्मनः प्रविष्टत्वं चेति विशेषेण ज्ञातव्यम्—

जीवस्य छन्नतां शिक्षेत्प्रविष्टत्वं परात्मनः । तत्तद्गुणविडम्बं च बहेः सर्वं यथापिवेति ॥

वचनात्—

अल्पदारो यथाल्पोऽग्निरेवमल्पशरीरगः । दृश्यते परमात्मापि स्थूलस्थूलशरीरगः । इति ॥ ४७ ॥

चन्द्रमसः शिक्षितां बुद्धिमाह । विसर्गाद्या इति । विविधाः सर्गाद्याः जननाद्याः इमशानान्ताः मरणान्ता देहस्यैव नात्मनो जीवस्य चन्द्रस्य कलानां क्षयादिकं यथा चन्द्रस्वरूपस्य ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं देहधर्मानासक्तिमपि तस्मादेव शिक्षेदित्याह । पार्थिवेष्विति । सुगन्धो दुर्गन्धोऽयमिति तत्तद्योगित्वेन प्रतीयमानाऽपि वस्तुतो वायुर्यथा न तत्तद्योगी एवं देहधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेन प्रतीयमानोऽपि योगी न तद्वर्मा यत आत्मदृक् आत्मानं ततः पृथक्तया

पश्यतीति सः ॥ ४१ ॥ परात्मनोऽन्तर्बहिरपि वर्त्तमानत्वमसङ्गत्वं चाकाशस्येवेत्याकाशं दृष्ट्वा शिचेदित्याह । अन्तरिति द्वयेन । मुनिर्योगी अन्तर्बहिश्च देहान्तर्गतोऽपि विवेकेन आत्मनः परमात्मनो विततस्य सर्वव्यापकस्य नभस्त्वमाकाशसादृश्यं भावयेत् तदेवाह । स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्हितः अन्तर्हितोतीत्यन्तर्हितं तस्य अन्तर्गतस्य चकाराद्वह्निर्गतस्य च ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपत्वेन या समन्वयेन व्याप्तिस्तया अव्यवच्छेदं अनवच्छिन्नत्वं यथा नभसः सर्वगतत्वाद्वस्तुतो न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि ॥ ४२ ॥ तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैर्देहादिभिः पुमान् स्पृश्यते यद्वद्यायुनेरितैर्मघैर्नभो न स्पृश्यते तद्वत् ॥ ४३ ॥ जलाच्छिक्षितमाह । स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेषु स्नेहकृत् माधुर्यो मधुरः मधुरालापि तीर्थभूः भक्त्युपदेशेन लोकपावनः अपां मित्रं जलतुल्यः अघादिति पाठे मित्रं सखायं पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थाजलसादृश्यं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ वह्नेः शिक्षितमाह । तेजस्वीति त्रिभिः । दुर्धर्षः क्षोभयितुमशक्यः स चासावुदरभाजनश्च युक्तात्मा योगी एवं भवेदित्यर्थः ॥ ४५-४६ ॥ अग्निर्यथा एधसि प्रविष्ट ईयते मन्थनात्तु प्रकटीभवति तथैव भगवानिदं जगत् प्रविष्ट ईयते श्रवणकीर्त्तनादिभक्त्याभ्यासात् प्रत्यक्षीभवति ॥ ४७ ॥ चन्द्राच्छिक्षितमाह । विसर्गो जन्म श्मशानं मृत्युस्तदन्ता दशा देहस्यैव नात्मनः चन्द्रस्य पञ्चदशकलानामेव यथा उत्पत्त्यादयः न तु षोडशस्यामाकलारूपस्य चन्द्रस्य ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पाथिवेषु पृथिव्युपलक्षितपञ्चभूतमयेषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः बालोऽस्मि तरुणोऽस्मि इत्यादिव्यवहारवशाद्देहगुणाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि गुणैर्बालत्वादिभिर्न युज्यते बालत्वादिगुणको न भवति यथा चम्पकादिगन्धाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि वायुर्गन्धेन युज्यते तद्वत् ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छिक्षितमाह । अन्तर्हितश्चेति द्वाभ्याम् । समन्वेतीति समन्वयस्तेन समन्वयेन स्वस्वभावेन या व्याप्तिस्तया अव्यवच्छेदं व्यवच्छेदरहितम् असङ्गं व्याप्यसंस्पर्शदो रहितम् ब्रह्म । बृहद्गुणशक्त्याद्याश्रयं जगत्कारणम् —

अहो भाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपब्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥

इत्युक्तलक्षणं श्रीकृष्णाख्यं परं तत्त्वं स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्बहिश्च भवति एवं हि विततस्य सर्वव्यापकस्यात्मनो बृहदात्मनः मुनिस्तन्मननशीलः नभस्त्वं तत्तुल्यत्वं भावयेत् मायावादिना तु अन्तर्बहिश्च देहान्तर्गतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसङ्गम् अत एवाव्यवच्छेदं च न भावयेत् कुतः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन या व्याप्तिस्तया किं मणिषु सूत्रस्येव व्याप्तिर्न विततस्य सर्वगतस्य कुतः ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीति श्रुतेः । नन्वेतत्सर्वं कथं सम्भवति तत्राह नभस्त्वं भावयेत् यथा नभसः सर्वगतस्य न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि सम्भवतीति व्याख्यातं तदयुक्तम् अणुहोष आत्मेत्यादि-श्रुतिप्रतिपादितस्यान्वयेन सर्वव्याप्यसम्भवात् अणुस्वरूपस्य व्यापकस्वरूपैक्यभावनयापि निरर्थिकैव स्यात् नहि परमाणु-मरुभावनया मेरुर्भवति तत्त्वमसीति वाक्यन्तु अंशभूतस्यात्मनोऽशिपृथगवस्थानाभावादवस्थानाभेदं वदति न स्वरूपत एकेक्यम् अन्यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मत्यनेनापि सर्वस्य चेतनाचेतस्य स्वरूपैक्यं प्रसज्येत न चैकस्मिन् भेदत्रयशून्ये सन्मात्रे वस्तुनि मायया भेदो वस्तुतस्त्वभेद इतिवाच्यम् । मायायाः सत्यत्वेऽद्वैतसिद्धान्तभङ्गापत्तेः मिथ्यात्वे तु भेदकत्वासम्भवात् अनिर्वचनीयत्वे मायया भ्रान्तत्वेन मायावादिनां भ्रान्तत्वं तन्मुखेनैव स्यात् मायावादनिराकरणविस्तरः पराभिमतध्यासगिरिवज्जे द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥ तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैर्भैरुष्यत्वादिगुणकैर्द्रव्यैर्मघैश्च नभो न स्पृशेत् न स्पृश्यते यथा तद्वत् पुमान् परमेश्वरः काल-सृष्टैर्भावैः प्राकृतैः पदार्थैर्न स्पृश्यते ॥ ४३ ॥ जलाच्छिक्षितमाह । स्वच्छ इति । स्वच्छः निर्दोषः प्रकृतितः स्निग्धः स्वभावतः कोमलः माधुर्यः मधुरवागादिवृत्तिमान् तीर्थभूस्तीर्थभूतः अपां मित्रमुदकगुणग्राही मुनिः पुनाति जगदिति शेषः ॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितमाह । तेजस्वीति । दुर्धर्षः द्वन्द्वैरनभिभूयमानः स चासौ उदरभाजनः अपरिग्रहयुक्तः अयुक्तभोजनवाससंस्पर्शादिभ्योऽ-शिष्टव्यवहारेभ्यो युक्तः दूरीभूतः आत्मा मनो यस्य सः सर्वभक्षोऽपि अद्वयाऽश्रद्धया मानतोऽमानतश्च प्राप्तं सर्वं भुङ्क्ते तथापि मुनिः मलमसारं वैषम्यमित्यर्थः । अग्निवन्नादत्ते युक्तयुक्तनिरपेक्षभक्षणं तु सूत्रकारादिभिर्ननुज्ञातम् 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति श्रुतेः ॥ ४५ ॥ तस्मादेव शिक्षितान्तरमाह । कचिदिति । प्रागुत्तराशुभप्रतीतानानतम् ॥ ४६ ॥ तस्मादेव परमात्मनः संसारगुणदोषात्स्पृष्टत्वं शिक्षितं दर्शयति । स्वमाययेति । स्वमायया प्रकृत्या सदसलक्षणं साध्वसाधुलक्षणम् इदं जगत् सृष्टं निर्मितं प्रविष्टोऽपि 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेः तथापि विभुरेवेयते स्वासाधारणविभुत्वादिधर्मवानेव प्रतीयते शास्त्रद्वारा निश्चीयते नतु सदसलक्षणेन संसारेण अन्यथा क्रियते इत्यर्थः । एधसि सदसलक्षणे प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्तदाकारः अग्निरिवेयते प्रत्यक्षतया प्रतीयते न त्वन्यथेयते तद्वत् ॥ ४७ ॥ चन्द्राच्छिक्षितमाह । विसर्गाद्या इति । विसर्गाद्याः श्मशानान्ताः भावाः षड्विकाराः अव्यक्तगतिनाऽलक्ष्यगमनेन कालेन निमित्तेन देहस्यैव न त्वात्मनो जीवस्य यथा वृद्धिहासौ कलानामेव न तु चन्द्रस्य तद्वत् ॥ ४८ ॥

गोस्वामीश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

वायोरेव शिक्षान्तरमाह—पार्थिवेष्विति । पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः देवत्वमनुष्यत्वस्थूलत्वकृशात्वादिदेह-
धर्मयोगितया प्रतीयमानोऽपि योगी तैर्गुणैर्न युज्यते देवोऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति नाभिमन्यते । तत्र हेतुमाह—आत्मवृत्तिगति ।
देहादिभिन्नात्मदर्शी देहादात्माभिमानस्यात्मा ज्ञाननिमित्तत्वादित्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह—वायुवदिति । वायुर्यथा सुरभ्यादि-
गन्धाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो गन्धादेः पार्थिवावयवाश्रयत्वाच्च उद्योगी तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकस्यैवाद्वितीयस्यात्मनोर्बहिर्भावेन
वर्तमानत्वमसङ्गत्वं चेत्याकाशाच्छिक्षितम् । सम्भावनाद्वयमाह—अन्तर्हितश्चेति द्वयेन । अन्तर्हितश्च देहान्तर्गतोपि मुनिरात्मनो
देहाद्यसङ्गमते एवाव्यवच्छेदमवियोगं च भावयेत् । तत्र हेतुमाह—स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन या व्याप्तिस्त्येति । किं मणिषु सूत्रस्यैव
व्याप्तिर्न, किन्तु विततस्य सर्वगतस्य । तत्कुतस्तत्राह—ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनयेति, 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । नन्वेतत्सर्वं
कथं सम्भवतीत्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह—नभस्त्वं तत्तुल्यत्वं सम्भावयेत् । यथा नभसः सर्वगतस्यापि न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो
वा, एवमात्मनोऽपि समं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ उक्तं नभोदृष्टान्तेनासङ्गत्वमेव पुनः स्पष्टयति—तेज इति । वायुना ईरितैः प्रेरितैर्मधौ-
धैर्यथा नभो न स्पृश्यते तद्वत्कालेन स्पृश्यते तद्वत्कालेन सृष्टैर्गुणैः सत्त्वादिगुणकार्यैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैर्देहेन्द्रि-
यादिभिः पुमान् जीवोऽपि न स्पृश्यते न लिप्यते । केवलं तेषु अहम्ममाभिमानस्यैव धर्माधर्मादिद्वारा संसारे हेतुत्वादित्याशयः ।
स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकं जगत्पुनातीति तद्गुणा मया शिक्षिता इत्याह—स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धो
जनेषु स्नेहेनोपकारकः, माधुर्यः मधुरालापि, नृणां तीर्थभूः पावित्र्यस्थानम् अपां मित्रमुदकतुल्यो मुनिः ईक्षादिभिर्जनं पुनाती-
त्यन्वयः । अघान्मित्रमिति पाठे तु पापात्सखायं पुनातीत्यर्थः । स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४३-४४ ॥ अग्नेः
शिक्षितमाह—तेजस्वीति । तत्र हेतुमाह—युक्तात्मेति । परमेश्वरध्यानपरः । तपसा च दीप्तः । दुर्धर्षः अक्षोभ्यः स चासावुदर-
भाजनश्चापरिग्रहो मुनिः सर्वभक्षोऽपि यद्यपि तस्य निषिद्धभक्षणं न सम्भवति तथापि यदि कदाचित्प्रमादाद्भक्षयेत्तदपि मलं तन्निमित्तं
पापं नादत्ते न प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह—अग्निवदिति । यथा तेजस्वादियुक्तोऽग्निरयुक्तमपि दहनं तद्वद्विभागभवति तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
अग्निर्यथा क्वचित् काष्ठभस्मादिषु छन्नो भवति क्वचिच्च काष्ठादिष्वारूढः स्पष्टो भवति । तथा श्रेय इच्छतामुपास्यो भवति ।
दातृणां होमादिकर्तृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं दहनं सर्वत्र हुतं भुङ्क्ते तथैव मुनिरपि भवतीति शेषेणान्वयः ॥ ४६ ॥
अग्निर्यथा स्वत आकारविशेषरहितोऽपि एधसि काष्ठे स्थितस्तत्तत्स्वरूपो दीर्घत्ववक्रत्वादिकाष्ठगुणकः प्रतीयते एवं विभुः परमात्मा
स्वत आकारविशेषरहितोऽपि स्वमायया प्रकृत्या सृष्टमिदं सदसद्वक्षणं देवतिर्यगादिशरीरं प्रविष्टस्तथातथा प्रतीयते ॥ ४७ ॥ चन्द्र-
दृष्टान्तेन सम्भावितमाह—विसर्गाद्या इति । विसर्गो जन्म श्मशानं मरणम् । अव्यक्तवर्त्मना अलक्षितवेगेन कालेन देहस्यैव
जन्मादि मरणान्ता भावा विकारा भवन्ति न त्वात्मनः । तत्र दृष्टान्तमाह—कलानामिवेति । यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो
भवन्ति न चन्द्रस्य तथेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वायोरेव शिक्षणीयान्तरमाह । पार्थिवेष्विति । आत्मवृत्त् आत्मदर्शी, आत्मवृत्तिगति हेतुगर्भम् । यतो देहविलक्षणमात्मा-
नमेव पश्यति तथाविध इत्यर्थः । योगी, पार्थिवेषु पृथिव्यादिपरिणामरूपेषु, देहेषु, प्रविष्टः, तद्गुणाश्रयोऽपि देवत्वमनुष्यत्वस्थूलत्व-
कृशात्वादिदेहधर्मयोगितया प्रतीयमानोऽपि, गुणैः तैर्देहिकस्थूलत्वादिगुणैः, न युज्यते स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति न मन्यते ।
कथमिव । गन्धैः वायुः इव । यथा सुरभिपूतिगन्धाद्याश्रयेषु प्रविशन्नपि वायुर्वस्तुतो न तद्योगी, तद्वद्योग्यपि देहगुणस्थूलत्वाद्यहं-
तामाकं न भवेदित्यर्थः । इदमपि वायोरेव शिक्षितमिति भावः ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छिक्षणीयमाह द्वाभ्याम् । अन्तरिति । समन्वयेन
वेदान्तवाक्यसमन्वयसिद्धेन, ब्रह्मात्मभावेन सर्ववस्तूनां ब्रह्मात्मकत्वेन, अव्यवच्छेदं निरन्तरं यथा तथा, स्थिरजङ्गमेषु सर्वेषु
चराचरात्मकेषु भूतेषु, विततस्य व्याप्तस्य पूर्णस्येति यावत् । आत्मनः परमात्मनः, अन्तः बहिश्च, व्याप्त्या व्याप्तौ सत्यामपीत्यर्थः ।
असङ्गमसङ्गित्वं, नभस्त्वं नभस इवेत्यर्थः । मुनिः भावयेत् । अन्तर्बहिश्च स्थितमप्याकाशं यथाऽसङ्गि तथा भगवानपि सर्वान्तर्बहिः-
स्थितः सन्नपि असङ्गयेवेति मुनिर्भगवत्स्वरूपमसङ्गं विभावयेदिति तु आकाशाच्छिक्षितमिति भावः ॥ ४२ ॥ भगवतो निर्दोषत्वे च
नभोदृष्टान्तमाह । तेज इति । तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च द्वन्द्वैकवद्भावः तन्मयैस्तद्विकाररूपैः, वायुना, ईरितैः संप्रेरितैः,
मेवाद्यैर्मेषप्रभृतिभिः, भावैः पद्मार्थैः, यथा नभः न स्पृश्यते, तद्वत् पुमान् परमपुरुषः, कालसृष्टैः कालेन निमित्तभूतेन सृष्टैः,
गुणैर्गुणपरिणामात्मकैः स्थिरजङ्गमैः, न स्पृश्यते स्वव्याप्यस्थिरजङ्गमगतदोषैर्न स्पृश्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्वच्छत्वादिगुणैरापो जगत्पु-
नन्तीति तद्गुणाः शिक्षणीया इत्याह । स्वच्छ इति । स्वच्छः निर्मलः, प्रकृतितः स्वभावतः, स्निग्धः भूतेष्वनुरागवान्, माधुर्यः
मधुरालापि, नृणां तीर्थभूः तीर्थस्थानम्, अपां मित्रम्, अपां तुल्यः मुनिः, उभयसाधारणं धर्ममाह । ईक्षोपस्पर्शकीर्तनैः पुनाति ।

अघादिति शेषः । तत्र ईक्षा दर्शनम्, उपस्पर्शः मुनिरप्ते पादस्पर्शविधानं, जलपक्षे स्नानयानादिकम् । कीर्त्तनं तन्नामसंकीर्त्तनम्, अयं भावः । जलं यथा स्वच्छत्वादिगुणोपेतम् ईक्षादिभिः स्वसङ्गिनं पापात् पुनाति तथा मुनिनाप्येवंविधेन भवितव्यमिति ततः शिक्षितमिति ॥ ४४ ॥ अथानेः शिक्षणीयमाह । तेजस्वीति । तेजस्वी ज्ञानातिशयवान्, विशेषतः तपसा दीप्तः, दुर्द्धर्षः अक्षोभ्यः, उदरं भाजनमन्नादिनिधानपात्रं यस्य सः, अपरिग्रह इत्यर्थः । स चासौ स च, सर्वभक्षः मृष्टकदन्नादिविभागमनपेक्ष्य भक्षकः, न तु निषिद्धान्नभक्षः, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इति 'नाविरतो दुश्चरितान्' इति च श्रुतेः । युक्तात्मा भगवद्भ्यामनियोजितमना योगी, अग्निवत् मलं पापं, 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टा' इति मेदिनी । न आदत्ते । अयं भावः । तेजस्वितादियुक्तोऽग्निर्यथा मलं नादत्ते तथा मुनिरपि तेजस्वितादियुक्तः सन् मलयुक् न स्यादिति अग्नेः शिक्षितमिति ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव गृहीतं शिक्षान्तरमाह । कचिदिति द्वाभ्याम् । कचिदिति । कचित् छन्नः अग्निरक्षे भस्मना योगिपक्षे स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण च छन्नः, क्वचित् स्पष्टः अग्निपक्षे आड्यादिरूपहविषा योगिपक्षे योगाभ्यासादिना च स्पष्टः, श्रेयः स्वर्गमोक्षादिरूपम्, इच्छतामिच्छद्विरित्यर्थः । उग्रास्यः अग्निः, यथा परेच्छयैव हविः गृह्णातीत्यर्थः । तथा मुनिरपि, दातृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं, दहन् सर्वत्र भुङ्क्ते परेच्छयैव भिक्षां गृह्णीयादित्यर्थः । अयं भावः । यथा धर्मादित्रिवर्गार्थिसेव्योऽग्निः यथाकलं छन्नः स्पष्टश्च सन् हविर्दातृणां प्रागुत्तरार्धं दहन्तदत्तं हविर्भुङ्क्ते, एवं मुनिरपि यथाकलं छन्नः स्पष्टश्च सन् स्वश्रेयोर्थिगृहिदत्तां भिक्षां तत्पूर्वोत्तरार्धं विनाशयन् गृह्णीयादिति चाग्नेः शिक्षितमिति ॥ ४६ ॥ स्वमाययेति । विभुः परमपुरुषः, स्वमायया सृष्टं, सदसलक्षणं चिदचिदात्मकम् इदं जगत्, प्रविष्टः सन्, तत्तत्स्वरूपः देवमनुष्यादिरूपः, ईयते प्रतीयते । कथमिव । एधसि दारुणि प्रविष्टः, अग्निः तत्तद्द्रवः इव यथा ईयते, तद्वन् । अग्नेरधिष्ठानगतवक्रत्वात् । रिव देवाद्याकारो नान्तर्थाभिपरमात्मस्वरूपगत इत्यर्थः । काष्ठगताग्निदृष्टान्तेनान्तर्थामितया देवाद्याविष्टपरमात्मस्वरूपमधिष्ठानगतदोषवर्जितमस्तीत्यपि अग्नेरेव मया शिक्षितमिति बोधितमिति भावः ॥ ४७ ॥ जन्मादिषड्भावविकाराः शरीरस्यैव न त्वात्मन इति चन्द्रदृष्टान्तेन शिक्षितमित्याह । विसर्गाद्या इति । विसर्गाद्याः निषेकाद्याः, इमशानान्ता नाशान्ताः, भावा विकाराः, अव्यक्तवर्त्मना अस्पष्टगतिना, कालेन निमित्तेन, देहस्यैव न त्वात्मनः । कथमिव । चन्द्रस्य कलानाम् इव । यथाऽव्यक्तवर्त्मना कालेन शुक्लकृष्णपक्षयोः चन्द्रकलानामेव वृद्धिहासौ न तु चन्द्रस्य तद्वत् । अत्रेयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया । आप्यमण्डलं चन्द्रः, तेजोमयं मण्डलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चन्द्रो न दृश्यते, चक्षुष आदित्यमण्डलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या, अथ षष्टिघटिकाभिश्चन्द्रो नक्षत्रान्तरं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिर्होरात्रैरतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्यादित्यमण्डलस्य पञ्चदशः पञ्चदशो भाग आप्यमण्डले प्रतिबिम्बितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते एवं पञ्चदशोऽह्नि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरन्तरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चन्द्रादित्यौ तिष्ठतः । तदा संपूर्णप्रतिबिम्बं भूच्छाया-लाञ्छितं दृश्यते सा पूर्णिमा । तस्याममावास्याप्रतिबिम्बेन सह षोडशकलश्चन्द्र उपचर्यते । ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मण्डलयोर्विषमीभावात्कलहासः, तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमण्डलस्य तथात्मनोऽपीति ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

गन्ध वायु का गुण नहीं, पृथ्वी का गुण है । परन्तु वायुको गन्ध को वहन करता पड़ता है । ऐसा करने पर भी वायु शुद्ध ही रहता है, गन्ध से उसका सम्पर्क नहीं होता । वैसे ही साधक का जब तक इस पार्थिव शरीर से सम्बन्ध है, तब तक उसे इसकी व्याधिपीड़ा और भूख-प्यास आदि का भी वहन करना पड़ता है । परन्तु अपने को शरीर नहीं, आत्मा के रूप में देखनेवाला साधक शरीर और उसके गुणों का आश्रय होने पर भी उनसे सर्वथा निर्लिप्त रहता है ॥ १ ॥ राजन् ! जितने भी घट-मठ आदि पदार्थ हैं, वे चाहे चल हों या अचल, उनके कारण भिन्न-भिन्न प्रतीत होने पर भी वास्तव में आकाश एक और अपरिच्छिन्न (अखण्ड) ही है । वैसे ही चर-अचर जितने भी सूक्ष्म-स्थूल शरीर हैं, उनमें आत्मारूप से सर्वत्र स्थित होने के कारण ब्रह्मा सभी में है । साधक को चाहिये कि मनियों में व्याप्त सूत के समान आत्मा को अखण्ड और असङ्गरूप से देखे । वह इतना विस्तृत है कि उसकी तुलना कुछ-कुछ आकाश से ही की जा सकती है । इसलिये साधक को आत्मा की आकाशरूपता की भावना करनी चाहिये ॥ ४२ ॥ आग लगती है, पानी बरसता है, अन्न आदि पैदा होते और नष्ट होते हैं, वायु की प्रेरणा से बादल आदि आते और चले जाते हैं; यह सब होने पर भी आकाश अछूता रहता है । आकाश की दृष्टि से यह सब कुछ है ही नहीं । इसी प्रकार भूत, वर्तमान और भविष्य के चक्र में न जाने किन-किन नामरूपों की सृष्टि और प्रलय होते हैं; परन्तु आत्मा के साथ उनका कोई सम्पर्क नहीं है ॥ ४३ ॥ जिस प्रकार जल स्वभाव से स्वच्छ, चिकना, मधुर और पवित्र करने वाला होता है तथा गङ्गा आदि तीर्थों के दर्शन, स्पर्श और नामोच्चारण से भी लोग पवित्र हो जाते हैं—वैसे ही शुद्ध, स्निग्ध, मधुरभाषी और लोक पावन होना चाहिये । जल से शिक्षा ग्रहण करने वाला अपने दर्शन, स्पर्श और नामोच्चारण से लोगों को पवित्र कर देता है ॥ ४४ ॥ राजन् ! मैंने अग्नि से यह शिक्षा ली है कि जैसे वह तेजस्वी और

ज्योतिर्मय होती है, जैसे उसे कोई अपने तेज से दबा नहीं सकता, जैसे उसके पास संग्रहपरिग्रह के लिये कोई पात्र नहीं—सब कुछ अपने पेट में रख लेती है, और जैसे सब कुछ खा-पी लेने पर भी विभिन्न वस्तुओं के दोषों से वह लिप्त नहीं होती; वैसे ही साधक भी परम तेजस्वी, तपस्या से देदीप्यमान, इन्द्रियों से अपराभूत, भोजनमात्र का संग्रही और यथायोग्य सभी विषयों का उभोग करता हुआ भी अपने मन और इन्द्रियों को वश में रखे, किसी का दोष अपने में न आने दे ॥ ४५ ॥ जैसे अग्नि कहीं (लकड़ी आदि में) अप्रकट रहती है और कहीं प्रकट, वैसे ही साधक भी कहीं गुप्त रहे और कहीं प्रकट हो जाय । वह कहीं-कहीं ऐसे रूप में भी प्रकट हो जाता है, जिससे कल्याणकामी पुरुष उसकी उपासना कर सकें । वह अग्नि के समान ही भिक्षारूप हवन करने वालों के अतीत और भावी अशुभ को भस्म कर देता है तथा सर्वत्र अन्न ग्रहण करता है ॥ ४६ ॥ साधक पुरुष को इसका विचार करना चाहिये कि जैसे अग्नि लंबी-चौड़ी, टेढ़ी-सीधी लकड़ियों में रहकर उनके समान ही सीधी-टेढ़ी या लंबी-चौड़ी दिखायी पड़ती है—वास्तव में वह वैसी है नहीं; वैसे ही सर्वव्यापक आत्मा भी अपनी माया से रचे हुए कार्य-कारणरूप जगत् में व्याप्त होने के कारण उन उन वस्तुओं के नाम रूप से कोई सम्बन्ध न होने पर भी उनके रूप में प्रतीत होने लगता है ॥ ४७ ॥ मैंने चन्द्रमा से यह शिक्षा ग्रहण की है कि यद्यपि जिसकी गति नहीं जानी जा सकती, उस काल के प्रभाव से चन्द्रमा की कलाएँ घटती-बढ़ती रहती हैं, तथापि चन्द्रमा तो चन्द्रमा ही है वह न घटता है और न बढ़ता ही है; वैसे ही जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त जितनी भी अवस्थाएँ हैं, सब शरीरकी हैं, आत्मा से उनका कोई भी सम्बन्ध नहीं है ॥ ४८ ॥

कालेन द्योधवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ । नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाचिषाम् ॥ ४९ ॥

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति । न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥

बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः । लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥

नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केनचित् । कुर्वन् विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥

कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ । कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित् समाः ॥ ५३ ॥

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ । दृष्टिं दृष्ट्याङ्गमङ्गेन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः ॥ ५४ ॥

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् । मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥

यं यं वाञ्छति सा राजस्तर्पयन्त्यनुकम्पिता । तं तं समनयत् कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ओघवत् कालेन आत्मनः भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यौ अपि अग्नेः अर्चिषाम् इव न दृश्येते ॥ ४९ ॥ गोपतिः यथा गोभिः गाः यथाकालं विमुञ्चति इव योगी गुणैः गुणान् उपादत्ते (परंतु) तेषु न युज्यते ॥ ५० ॥ व्यक्तिस्थः अर्थवत् स्थूलमतिभिः तद्गतः इव भेदेन लक्ष्यते तथा स्वेन आत्मा (भेदेन) एव बुद्ध्यते ॥ ५१ ॥ केनचित् कापि स्नेहः प्रसंगः वा न कर्तव्यः (अन्यथा) कपोतः इव दीनधीः सन्तापं विन्देत ॥ ५२ ॥ अरण्ये वनस्पतौ कृतनीडः कश्चित् कपोतः कपोत्या भार्यया सार्धम् कतिचित् समाः उवास ॥ ५३ ॥ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ कपोतौ दृष्ट्या दृष्टिम् अङ्गेन अङ्गं बुद्ध्या बुद्धिं बबन्धतुः ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौ मिथुनीभूय वनराजिषु शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं चेतुः ॥ ५५ ॥ राजन् तर्पयन्ती अनुकम्पिता सा यं यं वाञ्छति तं तं कामम् अजितेन्द्रियः कृच्छ्रेण अपि समनयत् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टान्तेनैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति । ओघवद्देवो यस्य तेन । आत्मनः संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः । अर्चिषां ज्वालानाम् ॥ ४९ ॥ आदित्याच्छिक्षितमाह द्येन । गुणैरिति । गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते यथाकालमर्थिन्यागते सति विमुञ्चति च न तेषु युज्यते दत्तमिति वाऽभिनवेशं न करोति । गोभिः रश्मिभिर्गाः जलानि गोपतिः सूर्यो यथा ॥ ५० ॥ स्वतो भेदशून्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टान्तेनैव संभावितमित्याह । बुध्यत इति । स्वे स्वस्वरूपेऽवस्थित आत्मा भेदेन न बुध्यते । अभिव्यनक्तीति । व्यक्तिरुपाधिः । व्यक्तिस्थ उपाधौ प्रतिबिंबितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते । अर्कवदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह । नातिस्नेह इति । स्नेहः

प्रीतिः । प्रसंग उपलालनाद्यासक्तिः ॥५२॥ दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोतः कश्चनेति ॥ ५३ ॥ तयोर्मिथः स्नेहप्रसंगौ दर्शयति कपोताविति त्रयेण । स्नेहेन गुणितं बद्धं हृदयं ययोस्तौ ॥ ५४ ॥ विस्मन्धौ निःशंकौ ॥ ५५ ॥ सा कपोती तर्पयन्ती सहासबीक्षितालापादिभिः प्रीणयत्यत एव तेनानुकम्पिता सती यं यं वाञ्छति तं तं कामं समनयत्संपादयामास । राजन्निति त्वं यथेति सूचितम् ॥ ५६-५७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सिंहावलोकनेन-सिंहो यथा किञ्चिद्देशं गत्वा पुनर्गोवां विवृत्य पश्यति तद्वत् । ओघवन्नदीप्रवाहवत् । 'ओघो वेगे जलस्य च' इति मेदिनी । इत्यर्थ इति-भूतशब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते "गोभिः श्रोणीत मत्सरम्" इति वदिति भावः । नित्यौ प्रवाहरूपेण व्यवच्छिन्नौ ॥ ४९ ॥ गोपतिः रश्मिपतिः ॥ ५० ॥ आत्मनो भेद औपाधिक एवेत्यपि सूर्योदेव शिक्षितमित्याह-बुध्यत इति । व्यापकत्वादसंगत्वाच्च, वस्तुतः प्रवेशासम्भवादिवेत्युक्तम् ॥ ५१-५२-५३ ॥ तयोः कपोतकपोतयोः । बबन्धतुः युयुजतुः ॥ ५४ ॥ आदिना पानादिग्रहः ॥ ५५ ॥ अतएव तर्पणादेव । तेन कपोतेन । राजानोपि प्रायः क्षीवशवर्तिनो भवतीति संबुद्धयभिप्रायः, ऐलादिवत् । अजितेन्द्रियः कामवशः । अनुकम्पिताऽनुकम्पाविषयीकृता । प्रथमसंततावौत्सुक्याधिक्येनासत्तयाधिक्यं व्यंजितम् ॥ ५६-५७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कालेनेति । ओघवत् नदीप्रवाहवद्वेगो यस्य तेन कालेन आत्मनः संबन्धिनं भूतानां देहानां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ नित्यौ प्रतिक्षणं भवन्तावपि न दृश्येते । यथाऽग्नेरर्चिषां उवालाणामुत्पत्तिविनाशौ प्रतिक्षणं भवतः परन्तु नैव दृश्येते तथेत्यर्थः । इति पुनरग्निदृष्टान्तेन वैराग्यार्थं देहादेः क्षणभङ्गुरता दर्शिता ॥ ४९ ॥ गुणैरिति । गोपतिः सूर्यो यथा गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि यथाकालं श्रोत्रमादिकाले आदत्ते वर्षाकाले च विमुञ्चति तत्राभिनिवेशं च न करोति । एवं योगी देहाद्यतिरिक्तात्मानुसन्धानपरः गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते स्वीकरोति । यथाकालम् अर्थिन्यागते सति विषयान् विमुञ्चति ददाति च परन्तु तेषु न युज्यते इदं लब्धमिदं दत्तमित्यभिनिवेशं न करोतीति ॥ ५० ॥ बुध्यत इति । व्यजन्तीति व्यक्तिरूपाधिः जलादिः । क्तिच् व्यज्यतेऽनया इति क्तिन् वा । तत्रस्थः तत्र प्रतिबिम्बितः अर्को यथा वस्तुत एकोऽपि स्थूलमतिभिस्तद्गत इव भेदेन लक्ष्यते तथा देहाद्युपाधिप्रविष्टः स्वेन रूपेणैकोऽप्यात्मा स्थूलमतिभिर्देहाद्यात्माभिमानिभिर्भेदेनैव बुद्ध्यते वस्तुतस्तूभयोरेकत्वादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ नातिस्नेह इति । अतिस्नेहः अतिप्रीतिः प्रसङ्ग उपलालनाद्यासक्तिर्वा कापि विषये केनचित् कर्तव्यः । स्नेहादि कुर्वन् दीनधीः विवेकहीनः सन् कपोत इव सन्तापं विन्देतेति ॥ ५२ ॥ कपोत इति । वनस्पतौ कृतं नीडं येन स कश्चन कश्चत्कपोतः कपोत्या भार्यया सार्द्धम् अरण्ये कतिचित्समाः वत्सरान् उवास ॥ ५३ ॥ कपोताविति । कपोतौ कपोतः कपोती च द्वौ स्नेहेन गुणितं बद्धं हृदयं ययोस्तौ गृहधर्मिणौ मैथुन्यमुखनिरतौ दृष्ट्यादिकं दृष्ट्यादिकेन बबन्धतुः ॥ ५४ ॥ शय्येति । विस्मन्धौ मरणशङ्कारहितौ मिथुनीभूय वनराजिषु शय्यादिकं चेरतुः कृतवन्तौ । शय्या शयनम् ॥ ५५ ॥ यमिति । हे राजन् ! तर्पयन्ती सुरतालापादिभिः प्रीणयन्ती सा कपोती तेनानुकम्पिता कृपापूर्वकं प्रचोदिता यं यं काममिष्टं वाञ्छति तं तम् अजितेन्द्रियः सोऽतिकृच्छ्रेणापि समानयत् ॥ ५६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भूतशब्दस्य तत्कार्यं लक्षणया इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ अर्थिन्यागते सतीत्युपलक्षणं जुधाद्यवसरानुरूपेणापि ॥ ५० ॥ उपाधिवशात् देहाद्युपाधिवशेन उपाधिप्रविष्ट इवेति व्यापकत्वादसङ्गत्वाच्च वस्तुतः प्रवेशासम्भवादिवेत्युक्तं स्वे स्वरूपेऽवस्थित आत्मा भेदेन न बुद्ध्यते व्यक्तित्वस्तु स्थूलमतिभिस्तद्गत इव लक्ष्यते प्रतीयते तत्र दृष्टान्तः अर्कवदित्यन्वयः । यथा गगने स्वरूपस्थोऽर्को भेदेन न ज्ञायते किन्त्वैकरूप्येणैव जलादप्रतिबिम्बितस्तु उपाधिभेदेन लम्बह्रस्वमलिनत्वादिभेदेन प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ दीनधीः कृपणबुद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥ कतिचित् समाः संवत्सरानभिग्राह्येत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥ शय्यादिषु मिथुनीभूय द्वितीयान्तपाठे शय्यादिकं प्रति मिथुनीभूय ॥ ५५ ॥ अतएव तथा स्वस्य प्रीणनादेव तेन कपोतेन अनुकम्पिताऽनुकम्पाविषयीकृता ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

अग्नेः सूक्ष्मस्य स्थूलानां तद्विशेषणभूतानामर्चिषामुत्पत्तिविनाशौ यथा न सूक्ष्मांशे एवं सूक्ष्मतरस्य परमात्मनः स्वविशेषणभूतप्रभवाप्ययौ न भवत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ गुणैः गुणभूतैः श्रोत्रादिभिः गोपतिरादित्यः गोभिः किरणैः ॥ ५० ॥ देहेषु प्रतीयमानस्याप्यात्मनो देहस्वभावासंसर्गादप्यादित्यदृष्टान्त इत्याह । बुद्धिसंस्थेनेति । भेदेन दैवत्वमनुभूयत्वादिना ॥ ५१-५६ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

अयमर्थोऽप्यग्निदृष्टान्तेनापि शिक्षणीय इत्याह । कालेनेति । ओषवत्प्रवाहवद्वेगो यस्य तेन कालेन प्रभवाप्ययौ जन्मनाशौ नित्यावपि प्रवाहतो नित्यावपि भूतानामेव न त्वात्मनः यथाग्नेर्विद्यमानस्य सत एवाचिषां ज्वालानामेव प्रभवाप्ययौ दृश्येते न त्वग्नेस्तद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ आदित्याच्छिक्षणीयमाह । गुणैरिति । यथोचितकालं गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते गृह्णाति विमुञ्चति च उपादानमत्र सम्पादनमत्र सम्पादनात्मकं मोचनं त्वर्थिभ्यस्त्यागात्मकम् उपभोग्यवस्तूनि सम्पादितानि चेदर्थिभ्यो देयानि न त्वात्मनानुभाव्यानीत्यर्थः । तदाह । न तेन युज्यत इति । तेन विषयजातेन न युज्यते नोपयुज्यते आत्मने नोपयुज्यदित्यर्थः । गो भर्गाम् इव गोपतिः यथा गोपतिः सूर्यः गोभिः किरणैर्गो अप उपादत्ते मुञ्चति च तद्वत् ॥ ५० ॥ वस्तुतो देवमनुष्यादिभेदरहितस्याप्यात्मनस्तद्देवप्रतीतिभ्रान्तिरूपेत्येतदप्यादित्याच्छिक्षणीयमित्याह । बुद्धयत इति । स्थूले शरीरे मतिरात्माभिमानो येषां नैरात्मा प्रत्यगात्माऽवस्थितः देवादिशरीरे अवस्थितः अस्वेनेतिच्छेदः स्वस्मिन्नविद्यमानेन देवमनुष्यादिभेदेन बुध्यते देवोऽयं मनुष्योऽयमिति प्रतीयते वीक्ष्यते स्वात्मापि तथादेवोऽहं कृशाऽहं स्थूलोऽहमिति वीक्ष्यत इत्यर्थः । स्थूलमतिभिरित्यनेन देहविलक्षणतात्ममतिभिस्तु देहस्वभावासंसर्गितयैवात्मा वीक्ष्यते चेति सूचितं तत्र दृष्टान्तः अर्कवदिति । यथाचाको दिविस्थितो दर्पणजलखण्डादिषु प्रतीयमानोऽपि न तद्वत्स्वभावसंसर्गितया प्रतीयते तद्वत् इयांस्तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेष इत्याशयेनाह । व्यक्तस्थ इव तद्गत इति । आदित्यस्तु दर्पणादिव्यक्तावनवस्थितोऽपि तत्स्थ इव लक्ष्यते आत्मा तु परमार्थतस्तद्गतः देवादिशरीरगतः तत्स्वभावासंसर्गित्वं तूभयोरपि तुल्यं संसर्गितया प्रतीतेर्भ्रान्तिरूपता चोभयत्र तुल्या ॥ ५१ ॥ अथ कपोताच्छिक्षितमाह । नेति । अतिस्नेहः प्रीतिः प्रसङ्गः उपलालनाद्यासक्तिः कापि केनचिदपि न कर्तव्यः ॥ ५२ ॥ दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । वनस्पतौ कृतं नोडं कुलायं येन सः सार्द्धं सह कतिचित्समाः सम्बत्सरानुषितवान् ॥ ५३ ॥ कपोताविति कपोतश्च कपोती च कपोतौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः स्नेहेन गुणितं निबद्धं हृदयं ययोस्तौ गृहधर्मिणौ मैथुन्यधर्मिणौ बबन्धतुः योजितवन्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौ निःशङ्कौ वनराजिषु शय्यादिकं मिथुनीभूय चेतुश्चक्रतुः ॥ ५५ ॥ यद्यदिति । हे राजन् ! यदो ! अनेन त्वं यथेति सूचितम् अन्तर्वन्तो गर्भिणी सती सा कपोती अनुकम्पिता कपोतेन दयापूर्वकं प्रचोदिता यद्यदादिष्ट वाच्छत्यकामयत तं तं कामं काम्यते इति तथा तमिष्टं कुच्छ्रेणातिप्रयासेनापि समनयत्सम्पादयामास यतः सोऽजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृता पदरत्नावली

कालवेगेन प्रतिक्षणमपि देहादीनां सूक्ष्मावुत्पत्तिनाशौ स्त इति सोदाहरणमाह । कालेनेति । कालाख्यनद्यौघवेगेन भूतानां प्राणिनाम् आत्मनो देहस्य नित्यावपि सदातनावपि भवाप्ययौ उत्पत्तिनाशौ न दृश्येते सूक्ष्मत्वादिति शेषः । यथाग्नेर्विषां ज्वालानां प्रवाहविशेषः यथाः पुरुरवसो जरा अश्विभ्यामेव दृष्टेति गीतातात्पर्यवचनं सद्भावप्रमाणं भूतानां चेतनानामात्मनः परमात्मनः प्रभवाप्ययावित्यन्यथा व्याख्यानम्—

अवयव्यवयवानां च गुणानां गुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैव क्रियायास्तद्वत्स्तथा ॥
स्वरूपांशांशिनोश्चैव नित्याभेदो जनादने । जीवस्वरूपेषु तथा तथैव प्रकृतावपि ॥
चिद्रूपायामतो नांशा अगुणा अक्रिया अपि । हीना अवयवैश्चेति कथ्यन्ते ते भेदतः ॥
पृथग्गुणाद्यभावाच्च नित्यत्वादुभयोरपि । विष्णोरचिन्त्यशक्तेश्च सर्वं सम्भवितं ध्रुवम् ॥
क्रियादेरपि नित्यत्वं व्यक्त्यव्यक्तिविशेषणम् । भावाभावविशेषेण व्यवहारश्च तादृशः ॥

विशेषस्य विशिष्टस्य भेदस्तद्वदेवतु । सर्वं वाचिन्त्यशक्तित्वाद्युच्यते परमेश्वरे ॥
तच्छक्त्यैव च जीवेषु चिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौ तदन्यत्र ह्युभयोरपि दर्शनात् ॥
कार्यकारणयोश्चापि निमित्तं कारणं विनेति ।

प्रमाणविरुद्धत्वाज्जडस्येयङ्गीकर्तव्यम् अनङ्गानां चेतनानां क्रियावत्त्वं वाचिन्त्येशशक्तिनियतत्वाद्युच्यत इत्यस्मिन्नर्थे 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि सर्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्वधर्मोपपत्तेश्च स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यत्र सप्तऋषीन् पर एकमाहुः' इत्यादिप्रमाणान्तरं च—

नत्वेशशक्तिर्मोयामयो विनादोषान् । श्रुतमध्यावगम्यं तथा स्मृतं परमे सत्यरूपम् ॥

नैवासत्यं कचिदस्मिन् परेशे सर्वं युक्तं पूर्णशक्तेः सदैवेति । श्रुतिविरोधात् ॥ ४९ ॥ सूर्यादनुशिक्षितां बुद्धिमाह । गुणैरिति । योगी यथाकालं विहितकाले गुणैरिन्द्रियैः गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते विमुञ्चति च तेषु विषयेषु न सज्जते नातिसक्तो भवति कथमिव गोपतिः सूर्यः गोभिः रश्मिभिः गा इव जलानीव ॥ ५० ॥ न केवलमसङ्गत्वमेव सूर्योत् शिञ्चितमपि तु

जीवपरमात्मवैलक्षण्यं चेति भावेनाह । बुद्धिसंस्थेनेति । तस्य जीवस्य शरीरमतः आत्मा परमात्मा स्थूलमतिभिः प्रमाणज्ञानरहितैः बुद्धिसंस्थेन भेदेन बाह्यान्तःकरणविषयमिष्टाज्ञानेन व्यक्तं शरीरे तत्स्थो जीव इव सादृश्येन सुखी दुःखीति लक्ष्यते दुःखाद्यधिकरणदेहगतत्वात्कथाम्बुस्थितार्कवत् यथा परमस्वरूपानभिज्ञैर्विम्बभूतो जले प्रतिबिम्बितार्कवत् अचेतनशरीः पादादिरहितो वर्तुलश्चेति कल्प्यते तथेति तस्मात् “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभन्यो अभिचाकशीति” इत्यादिश्रुतितात्पर्यवेदिभिर्निर्मलचित्तैः सूक्ष्मेक्षणैः जीवपरयोर्वैलक्षण्यं जानद्विर्योगिभिर्भोग्यमन्यथाऽसुरमतप्रवेश इति दृष्टान्तेऽप्येवमेव ज्ञातव्यं विम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरयोर्भेदो व्यावहारिको न तु यथार्थ इति मतम्—

बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदो व्यक्तिस्थो जीव उच्यते । तेनैव सह संस्थानात्परात्मा स्थूलबुद्धिभिः ॥
जीववल्लक्ष्यते विष्णुर्थैवाम्बुस्थितार्कवत् । परमार्कः पारिमाण्याद्बर्तुलत्वादिना तथा ॥
अर्कस्वरूपानभिज्ञैः शिरः पादादिवर्जितः । अचेतनश्च कल्प्येत तत्तेजोमात्रदक्षिभिः ॥
सूर्यदेहादिभिर्न हि तेजोमण्डलमेव तु । दृश्यते स्थूलमतिभिरेवमेव जनार्दन इति ॥

प्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ॥ ५१ ॥ मुक्तिसाधनेषु प्रथमतः आपाद्यं विरक्तिलक्षणं साधनमिति कपोतशिक्षितां विरक्तिमाह । नातिस्नेह इति ॥ ५२—५३ ॥ स्नेहगुणितहृदयवित्येतद्दर्शयति । दृष्टिमित्यादिना ॥ ५४ ॥ शय्यासनादिषु मिथुनीभूय वर्तमानौ ॥ ५५—५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथाकालमित्युभयत्राप्यन्वयः क्षुधाद्यवसारानुरूपेणेत्यर्थः । विमुञ्चति त्यजति ॥ ५० ॥ बुध्यत इति । आत्मा जीवः परमात्मा वा शक्तिशक्तिमत्त्वादिरूपेण स्वेन भेदेनावस्थितो बुध्यत एव सूक्ष्ममतिभिः स्थूलमतिभिस्तु व्यक्तिस्थो उपाधिस्थोऽसौ तद्रूपस्तदासक्त इव लक्ष्यते यथार्को विचित्रान्तःपुरादिशोभावनमण्डलरश्म्यादिरूपेण स्वेन भेदेनेत्यादि पूर्ववत् ॥ ५—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सिंहावलोकनन्यायेन पुनरप्यग्नेः सकाशाद्वैराग्यं शिक्षितमाह । कालेनेति । ओघवतां मारुतादीनामिव वेगो यस्य तेन आत्मनः सम्बन्धितां भूतानां देहानामित्यर्थः । अर्चिषां ज्वालानाम् ॥ ४९ ॥ सूर्याच्छिक्षितमाह द्वाभ्याम् । गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् उपादत्ते यथाकालमर्थिन्यागते सति विमुञ्चति ददाति च न तेषु युज्यते मया लब्धा मया दत्ता इति वाभिनिवेशं न करोति गोभिः रश्मिभिः गा जलानि गोरतिः सूर्यो यथा ॥ ५० ॥ आत्मा परमात्मा स्वेन भेदेन स्वरूपशक्तिमायाशक्तिजीवशक्त्यात्मकेनावस्थितोऽर्कवद्बुध्यते अर्को यथा स्वमण्डलमेधकिरणात्मकेन भेदेनावस्थितो बुध्यत इत्यर्थः । स्थूलमतिभिस्तु व्यक्तिस्थो जातिपदार्थ इव तद्रूपः व्यक्तिगतः उपाध्यवच्छिन्न आत्मा लक्ष्यते अर्कवत् अर्को यथा जलादिपरिच्छिन्नः ॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह । नातीति । प्रसङ्ग उपलालनादि ॥ ५२—५५ ॥ तर्पयन्ती सुरतालापवीक्षितादिभिः प्रीणयन्ती ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

देहादीनां क्षणभङ्गरत्वमग्निः शिक्षितमिति सिंहावलोकनेनाह । कालेनेति । आत्मनः सम्बन्धिभूतानां देहादीनां ओघवद्देवो यस्य तेन कालेन निमित्तेन प्रभवाप्ययौ जन्मविनाशौ नित्यावपि न दृश्येते यथा अग्नेः सम्बन्धिनामर्चिषाम् ॥ ४९ ॥ आदित्याच्छिक्षितमाह । गुणैरिति द्वाभ्याम् । गुणैर्हस्तादिभिरिन्द्रियैः गुणानन्नादिरूपान्विषयान् योगी साधकः यथाकालं ग्रहणत्यागकालमनतिक्रम्य श्रद्धावति दातरि सति उपादत्ते अर्थिनि सति विमुञ्चति तेषु न युज्यते लब्धमिति दत्तमिति वाऽभिनिवेशं न करोति यथा गोभिः रश्मिभिः गा जलानि गोपतिः सूर्यस्तद्वत् ॥ ५० ॥ व्यक्तिस्थे देहस्थे अंतःकरणे—बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराममात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः । अणुह्येव आत्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादिश्रुतिप्रोक्तानां परिमाणकेन स्वेन रूपेण अवस्थितः भेदेन देहेन्द्रियादिप्रकाशकत्वादिभिः वैलक्षण्येनैव बुध्यते अर्कवत् यथार्कः स्वल्पपरिमाणोऽपि बृहत्परिमाणे लोके प्रकाशकतया विलक्षण एव दृश्यते तद्रूपः—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति ॥

श्रीमुखवचनात् स्थूलमतिभिस्तु तद्गत इव लक्ष्यते बहुवचनेन स्थूलमतयः बहवो दर्शिताः तत्र केनचित्सङ्घातवादिन व्यक्तिरेवात्मेति लक्ष्यते अन्येन तद्रूपः व्यक्तिगतः अन्तःकरणरूप आत्मेति लक्ष्यते अपरेण तद्गत इव अन्तःकरण इव अन्यैः व्यक्तिगतः प्राणादिरूप आत्मेति लक्ष्यते इत्यर्थः । ते सर्वे नास्तिका उपेक्षणीया देहादेरात्मत्वाभावात् मायावादिना तु स्वतो भेदः शून्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टान्तेनैव सम्भावितमित्याह बुध्यत इति । स्वे स्वस्वरूपेऽवस्थित आत्मा भेदेन न

बुध्यते अभिव्यनक्तीति व्यक्तिरूपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौ प्रतिबिम्बितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वय इति व्याख्यातं तदयुक्तम् । ज्ञानमात्रेऽद्वितीये अन्धस्य उपाधितद्गतप्रतिबिम्बिततद्दृष्टादेः पदार्थान्तरस्यासम्भवात् पदार्थस्य सूर्यादेः पदार्थान्तरे भिन्नदेशस्थे जलादौ प्रतिबिम्बो भवति सर्वस्य निरूपस्य निरवयवस्य प्रतिबिम्बासम्भवाच्च नच निरूपस्य निरवयवस्य सर्वगतस्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बो दृश्यते इति वाच्यम् आकाशस्थस्य सूर्यप्रभारञ्जितस्य सूक्ष्ममेधाविसमूहस्य कटाहवत्प्रतीयमानस्य सावयवस्य दूरदेशिनो वस्तुनः प्रतिबिम्बदर्शनात् आकाशस्य पञ्चीकृतभूतविशेषस्य निरूपत्वाद्यसम्भवाच्च पदार्थान्तरस्य जलस्य विद्यमानत्वाच्च ॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेह इत्यादिना । प्रसङ्गः आसक्तिः ॥ ५२—५३ ॥ कपोतौ पतिभार्यारूपौ स्नेहगुणिते प्रीतिनिबद्धे हृदये यथोस्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौ परस्परं निःशङ्कौ ॥ ५५ ॥ सा कपोतभार्या भर्त्रानुकम्पिता तर्पयन्ती स्वचेष्टितैः प्रीणयन्ती सती यं यं वाञ्छति तं तं काममजितेन्द्रियः कपोतः समानयत्सम्पादयामास ॥ ५६—५७ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टान्तेनैव देहानां क्षणभङ्गुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह—कालेनेति । ओघवत् नदीप्रवाहवद्वेगो यस्य तेन कालेन आत्मनः सम्बन्धितानां भूतानां देहानां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ नित्यौ प्रतिक्षणं भवन्तावपि न दृश्येते । तत्र दृष्टान्तमाह—अग्नेर्यथाऽर्चिषामिति, यथाऽग्नेरर्चिषां ज्वालानामुत्पत्तिविनाशौ प्रतिक्षणं भवतः परन्तु नैव दृश्येते तथेत्यर्थः । प्रतिक्षणं देहोत्पत्तिविनाशानङ्गीकारे प्रत्यवयवं भुक्तान्नादेरवयवसंयोगविभागाभावेन देहवृद्धिहासाद्यभावप्रसङ्गात् नित्यप्रलयस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४९ ॥ आदित्यात् शिक्षितमाह—गुणैरिति द्वयेन । गोपतिः सूर्यो यथा गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि यथाकालं ग्रीष्मादिकाले आदत्ते वर्षाकाले च विमुञ्चति तत्राभिविवेशं च न करोति । एवं योगी देहाद्यतिरिक्तात्मानुसन्धानपरः गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते स्वीकरोति । यथाकालम् अर्थिन्यागते सति विषयान् विमुञ्चति ददाति च परन्तु तेषु न युज्यते इदं लब्धमिदं दत्तमित्यभिविवेशं न करोतीति सम्भवति ॥ ५० ॥ स्वतो भेदश्च न्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरूपाधिवशादित्यादित्यदृष्टान्तेनैव सम्भावितमित्याह—बुद्धयत इति । अभिव्यनक्तीति व्यक्तिरूपाधिर्जलादिस्तत्रस्थः तत्र प्रतिबिम्बितः अर्को यथा वस्तुत एकोऽपि स्थूलमतिभिस्तद्गत इव भेदेन लक्ष्यते । तथा देहाद्युपाधिप्रविष्टः स्वेन रूपेणैकोऽप्यात्मा स्थूलमतिभिः देहाद्यात्माभिमानिभिर्भेदेनैव बुद्धयते वस्तुतस्तूभयोरेकत्वादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ करोताच्छिक्षितमाह—नातिस्नेह इति । अतिस्नेहः अतिप्रीतिः । प्रसङ्ग उपलालनायासक्तिर्वा कापि विषये केनचिद्वा सह न कर्त्तव्यः । तत्र को दोष इत्यपेक्षायामाह—स्नेहादि कुर्वन् दीनधोः विवेकहीनः सन् कपोत इव सन्तापं विन्देतेति ॥ ५२ ॥ कपोतः कथं सन्तापं प्राप्तवानित्यपेक्षायां तत्प्रपञ्चयति—कपोत इति । वनस्पतौ कृतं नीडं कुलायो येन सः । समाः संवत्सरान् ॥ ५३ ॥ तयोर्मिथः स्नेहप्रसङ्गो दर्शयति—कपोताविति त्रयेण । कपोतौ कपोतः कपोती च द्वौ । स्नेहेन गुणितं बद्धं हृदयं यथोस्तौ । तत्र हेतुः गृहधर्मिणो मैथुन्यसुखनिरतौ । बबन्धतुः संयोजितवन्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौ मरणशङ्कारहितौ । शय्या शयनं मिथुनीभूय वनराजिषु शय्यादिकं चेतुः कृतवन्तौ ॥ ५५ ॥ हे राजन् सा कपोती तेनानुकम्पिता कृपापूर्वकं प्रचोदिता यं यं काममिष्टं वाञ्छति तं तं सोऽतिकृच्छ्रेण समानयत् यतः अजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

भागवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सिंहावलोकनन्यायेन पुनरप्यग्नेः सकाशाद्वैराग्यं शिक्षितमित्याह । कालेनेति ओघवत् प्रवाहवत् वेगो यस्य तेन, कालेन, भूतानां प्रभवाप्ययौ जन्मनाशौ, नित्यौ प्रवाहतो नित्यावपि, तौ भूतानां हि देहानामेव, न त्वात्मनः । कथमिव । यथा अग्नेर्विद्यमानस्य सत एव, अर्चिषां ज्वालानामेव, प्रभवाप्ययौ दृश्येते, न त्वग्नेस्तद्गतम् । अग्निज्वालान्तेन आत्मसंबन्धवतां भूतानामेव जन्मनाशौ नात्मन इति विचार्य तदसङ्गितया स्थितिपूर्वं वैराग्यं ततः शिक्षितमिति भावः ॥ ४९ ॥ आदित्याच्छिक्षितमाह । गुणैरिति । योगी यथाकालं यथोचितकालं, गुणैरिन्द्रियैः, गुणान्विषयान्, उपादत्ते गृह्णाति । विमुञ्चति । विमुञ्चति च । न तु स तेषु युज्यते । मया लब्धा दत्ता वा इत्यभिविवेशं न करोतीत्यर्थः । उपादानमत्र संपादनात्मकं मोचनं त्वर्थिभ्यस्त्यागात्मकं, विषयजातमात्मकं, विषयजातमात्मने नोपयुज्यवादिति भावः । कथमिव । यथा गोपतिः सूर्यः गोभिः किरणैः, गा आपः, उपादत्ते विमुञ्चति च तद्गतम् । योगिनायेवं मददादित्याच्छिक्षणीयमिति भावः ॥ ५० ॥ परमेश्वरतदन्तर्यामिनाक्तयोः साकारनिराकारत्वमप्यर्क-दृष्टान्तेन मया शिक्षितमित्याह । बुद्धयते इति । हे आत्मीयजननाथ, तद्गतो जीवेश्वरान्तर्यामितां प्राप्तः आत्मा परमात्मा, व्यक्तिस्थः देहस्थः इव, अवस्थितः प्रतीयमानः अपि अन्तर्यामितया सदावस्थानेन स्वाधारजीववत् प्रतीयमानः सन्नपि इत्यर्थः । अस्थूलमतिभिः सूक्ष्मधीभिः अर्कवत् भेदेन साकारत्वेन, लक्ष्यते बुद्धयते च । अर्कः यथा प्रकाशाधारनिराकारस्वमण्डलान्तःस्थतया निराकारवत् प्रतीयमानः सन्नपि सूक्ष्ममतिभिः साकार एव लक्ष्यते बुद्धयते च तद्वत्परमात्मापीत्यर्थः । एतदपि आदित्यादेव

शिक्षितमिति भावः ॥ ५१ ॥ अथ कपोताच्छिक्षितमाह । नातिस्नेह इति । केनचिदपि, कापि कुत्रचिदपि, अतिस्नेहः अतिप्रीतिः, प्रसङ्गो वा उलालनाद्यासक्तिश्च, न कर्त्तव्यः तयोर्द्वयोर्मध्ये, कुर्वन्नेकमपि कुर्वन् सन्, दोनधीः कपोतः इव, संतापं विन्देत् ॥ ५२ ॥ दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोतः कश्चनेत्यादिना । कपोत इति । अरण्ये विपिने, वनस्पतौ वृक्षे, कृतं नोडं कुलायो येन सः, 'कुलायो नोडमस्त्रियाम्' इत्यमरः । कश्चन कपोतः पारावतः, 'पारावतः कपोतः' इत्यमरः । कपोत्या भार्यया सार्द्धं, कतिचित् समाः कतिचित्संवत्सरपर्यन्तं, वनस्पताविति शेषः । उवासोषितवान् ॥ ५३ ॥ कपोताविति । कपोतश्च कपोती च कपोती । 'गुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । स्नेहेन प्रीत्यतिशयेन गुणितं निबद्धं हृदयं योस्तौ, गृहधर्मिणौ सन्तौ, दृष्टिं दृष्ट्या, अङ्गम् अङ्गेन, बुद्धिं बुद्ध्या च, बबन्धतुः नियोजितवन्तौ ॥ ५४ ॥ यं यमिति । हे राजन् यदो, अनेन त्वं यथेति सूचितम् । अन्तर्वर्त्तनी गर्भिणी, सा कपोती अनुकम्पिता कपोतेन दयापूर्वकं प्रचोदिता सती, यं यं कामं, वाञ्छतीच्छति, तं तं कामं, काम्यते इति कामस्तमिष्टं, यतः अजितेन्द्रियः, ततः कृच्छ्रेणातिप्रयासेनापि, समनयन् संपादयामासेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ शय्येति । -विस्त्रब्धौ निःशङ्को तौ, वनराजिषु, शय्यासनाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिकं, मिथुनीभूय चेतुश्चक्रतुः ॥ ५६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे आग की लपट अथवा दीपक की लौ क्षण-क्षण में उत्पन्न और नष्ट होती रहती है—उनका यह क्रम निरन्तर चलता रहता है, परन्तु दीख नहीं पड़ता—वैसे ही जलप्रवाह के समान वेगवान् काल के द्वारा क्षण-क्षण में प्राणियों के शरीर की उत्पत्ति और विनाश होता रहता है, परन्तु अज्ञानवश वह दिखायी नहीं पड़ता ॥ ४९ ॥ राजन् ! मैंने सूर्य से यह शिक्षा ग्रहण की है कि जैसे वे अपनी किरणों से पृथ्वी का जल खींचते और समय पर उसे बरसा देते हैं, वैसे ही योगी पुरुष इन्द्रियों के द्वारा समय पर विषयों का ग्रहण करता है और समय आने पर उनका त्याग—उनका दान भी कर देता है । किसी भी समय उसे इन्द्रिय के किसी भी विषय में आसक्ति नहीं होती ॥ ५० ॥ स्थूलबुद्धि पुरुषों को जल के विभिन्न पात्रों में प्रतिबिम्बित हुआ सूर्य उन्हीं में प्रविष्ट सा होकर भिन्न-भिन्न दिखायी पड़ता है । परन्तु इससे स्वरूपतः सूर्य अनेक नहीं हो जाता; वैसे ही चल-अचल उपाधियों के भेद से ऐसा जान पड़ता है कि प्रत्येक व्यक्ति में आत्मा अलग-अलग है । परन्तु जिनको ऐसा मालूम होता है, उनकी बुद्धि मोटी है । असल बात तो यह है कि आत्मा सूर्य के समान एक ही है । स्वरूपतः उसमें कोई भेद नहीं है ॥ ५१ ॥ राजन् ! कहीं किसी के साथ अत्यन्त स्नेह अथवा आसक्ति न करनी चाहिये, अन्यथा उसकी बुद्धि अपना स्वातन्त्र्य खोकर दीन हो जायगी और उसे कबूतर की तरह अत्यन्त क्लेश उठाना पड़ेगा ॥ ५२ ॥ राजन् ! किसी जंगल में एक कबूतर रहता था, उसने एक पेड़पर अपना घोंसला बना रक्खा था । अपनी मादा कबूतरी के साथ वह कई वर्षोंतक उसी घोंसले में रहा ॥ ५३ ॥ उस कबूतर के जोड़े के हृदय में निरन्तर एक दूसरे के प्रति स्नेह की वृद्धि होती जाती थी । वे गृहस्थ धर्म में इतने आसक्त हो गये थे कि उन्होंने एक-दूसरे की दृष्टि-से-दृष्टि, अङ्ग-से-अङ्ग और बुद्धि-से-बुद्धि को बाँध रक्खा था ॥ ५४ ॥ उनका एक-दूसरे पर इतना विश्वास हो गया कि वे निःशङ्क होकर वहाँ की वृक्षावली में एक साथ सोते, बैठते, घूमते-फिरते, ठहरेते, बातचीत करते खेलते और खाते-पीते थे ॥ ५५ ॥ राजन् ! कबूतरी पर कबूतर का इतना प्रेम था कि वह जो कुछ चाहती, कबूतर बड़े-से-बड़ा कष्ट उठाकर उसकी कामना पूर्ण करता; वह कबूतरी भी अपने कामुक पति की कामनाएँ पूर्ण करती थी ॥ ५६ ॥

कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णाती काल आगते । अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः । शक्तिमिदुर्विभाव्याभिः कोमलाङ्गतनूहः ॥ ५८ ॥

प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ । शृण्वन्तौ कूजितं तासां निर्घृतौ कलभाषितैः ॥ ५९ ॥

तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्गुग्धचेष्टितैः । प्रत्युद्रमरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६० ॥

स्नेहानुषद् हृदयावन्योन्यं विष्णुमाययौ । विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥

एकदा जग्मतुस्तासामन्त्रार्थं तौ कुटुम्बिनौ । परितः कानने तस्मिन्निधौ चेतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥

दृष्ट्वा ताल्लुब्धकः कश्चिद् यदृच्छातो वनेचरः । जगृहे जालमातत्य चरतः खालयान्तिके ॥ ६३ ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ । गतौ पोषणमादाय खनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रथमं गर्भं गृह्णती सती करोती काले आगते स्वपत्युः सन्निधौ नीडे अण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेषु हरेः दुर्विभाव्याभिः शक्तिभिः रचितावयवाः कोमलाङ्गतनूरुहाः (ते) काले व्यजायन्त ॥ ५८ ॥ तासां कूजितं शृण्वन्तौ कलभाषितैः निर्वृतौ प्रीतौ पुत्रवत्सलौ दम्पती प्रजाः पुपुषतुः ॥ ५९ ॥ तासाम् अदीनानां सुस्पर्शैः प्रत्युद्गमैः कूजितैः मुग्धचेष्टितैः पतत्रैः पितरौ मुदम् आपतुः ॥ ६० ॥ विष्णुमायया विमोहितौ अन्योन्यं स्नेहानुबद्धहृदयौ दीनधियौ शिशून् प्रजाः पुपुषतुः ॥ ६१ ॥ तासाम् अर्थिनौ कुटुम्बिनौ तौ एकदा तस्मिन् कानने जग्मतुः परितः अन्नार्थं चिरं चरतुः ॥ ६२ ॥ यदृच्छातः कश्चिद् वनेचरः लुब्धकः स्वालयान्तिके चरतः तान् दृष्ट्वा जालम् आतत्य जगृहे ॥ ६३ ॥ कपोतः कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ गतौ पोषणम् आदाय स्वनीडम् उपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तेषु जलभरितेष्वण्डेषु । हरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभौ रचितावयवाः पक्षिणः । कोमलान्यंगानि तनूरुहाश्च तेषां ते ॥ ५८-५९ ॥ पतत्रैः पक्षैः अदीनानां हृष्टानाम् ॥ ६० ॥ शिशून् बालान् प्रजाः पुत्रान् ॥ ६१-६२ ॥ स्वालयान्तिके चरतः क्रीडतः तान् करोतपुत्रान् । आतत्य प्रसार्य ॥ ६३ ॥ उत्सुकत्वाद्देव तत्पोषणार्थं गतौ संतौ । पोषणं भक्ष्यम् ॥ ६४-६५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दुर्विभाव्याभिः कथमाभिरेतत्कृतमिति । ज्ञातुमशक्याभिः ॥ ५८ ॥ प्रजाः संततीः । तासां प्रजानाम् । कलभाषितैरव्यक्तमधुरालापैः ॥ ५९ ॥ मुग्धचेष्टितैश्चञ्चुचालनेतस्तत्तल्ललादिभिः । प्रत्युद्गमैः संसृष्टागमनैः । मुग्धचेष्टितैर्बालचेष्टाभिः । प्रत्युद्गमैः सशब्दं संसृष्टागमनैः ॥ ६० ॥ दीनधियौ प्रजापालनपोषणव्यप्रतया कृपणचित्तौ ॥ ६१ ॥ अर्थिनौ प्रजान्नप्रयोजनवन्तौ । एवं वैषयिकसुखमुक्त्वा 'यत्तदप्रेऽमृतमिव परिणामे विषोपमम्' इति न्यायेन तस्यैव दुःखमाह—एकदेति ॥ ६२ ॥ स्वालयान्तिके स्वनीडसन्निधौ ॥ ६३ ॥ तत्पोषणार्थं प्रजापालनार्थम् । विशेषणे द्वित्वं न विरुद्धम् 'तयोर्जगृहतुः पादान्नाजो राज्ञो च मागधीः' इत्यत्र कर्तृद्वयेन क्रियाद्वित्ववत् ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कपोतीति । प्रथमं गर्भं गृह्णती सती साध्वी करोती प्रसूतिकाले आगते स्वपत्युः सन्निधौ नीडे अण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेष्विति । तेषु जलभरितेषु अण्डेषु हरेर्दुर्विभाव्याभिः अवितर्क्याभिः कालकर्मस्वभावादिभिः शक्तिभिः रचिता अवयवा येषां ते तथा कोमलानि अङ्गानि तनूरुहाः रोमाणि च येषां ते शिशवः काले तत्परिपाककाले व्यजायन्त ॥ ५८ ॥ प्रजा इति । तासां प्रजानां कूजितं शृण्वन्तौ कलभाषितैर्मधुरस्वनैर्निर्वृतौ सुखिनौ अत एव प्रीतौ दम्पती प्रजाः शिशून् पुपुषतुः ॥ ५९ ॥ तासामिति । तासाम् अदीनानां हृष्टानां सुखस्पर्शैः पतत्रैः पक्षैः पक्षस्पर्शैरित्यर्थः । तथा कूजितादिभिः पितरौ मुदं हर्षमापतुः ॥ ६० ॥ स्नेहेति । विष्णुमायया मोहितौ अतोऽन्योऽन्यं स्नेहेनानुबद्धहृदयौ दीनधियौ तत्पोषणप्रवणतयाऽऽकुलचित्तौ शिशून् बालान् प्रजाः पुत्रान् पुपुषतुः ॥ ६१ ॥ एकदा इति । तासां प्रजानाम् अर्थिनौ अन्नमाकाङ्क्षन्तौ । स्पष्टं शेषम् ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा इति । तदा यदृच्छया अकस्मादेव तत्रागतः कश्चिन्लुब्धको व्याधः स्वालयान्तिके स्वनीडसमीपे वने चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्रान् दृष्ट्वा जालमातत्य प्रसार्य जगृहे ॥ ६३ ॥ कपोत इति । कपोती च कपोतश्च तौ सदा प्रजापोषणे उत्सुकौ उत्साहयन्तौ अतस्तद्ग्राहणार्थं गतौ सन्तौ पोषणमन्नमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणो

प्रथमं गर्भमिति प्रथमसन्ततावौत्कण्ठ्याधिक्येनासक्त्याधिक्यं व्यञ्जितं काले प्रसूतिसमये स्वपत्युः सन्निधाविति तस्यां तस्यासक्तिव्यञ्जनम् ॥ ५७ ॥ स्वभावकर्मादीत्यादिना कालशक्तिपरिग्रहः "कालकर्मस्वभावतः" इत्युक्तेः दुर्विभाव्याभिः सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयाभिः ॥ ५८ ॥ तासां प्रजानां कूजितं शब्दं कलभाषितैरव्यक्तमधुरालापैः ॥ ५९ ॥ मुग्धचेष्टितैः बालचेष्टाभिः प्रत्युद्गमैः सशब्दं संसृष्टागमनैः ॥ ६० ॥ विष्णुमायया स्नेहानुबन्धः परस्परं स्नेहहठौ हृदये ययोस्तौ दीनधियौ प्रजापोषणव्यप्रतया कृपणचित्तौ ॥ ६१ ॥ एवं वैषयिकं सुखमुक्त्वा "यत्तदप्रेऽमृतमिव परिणामे विषोपमम्" इति न्यायेन तस्यैव दुःखत्वमाह । एकदेति यावत् समाप्ति । अर्थिनौ लुब्धौ अर्थी दोषं न पश्यतीतिवत् ॥ ६२ ॥ स्वालयान्तिके स्वनीडसन्निधौ यदृच्छात इति भृत्योरनियतत्वं व्यञ्जितम् ॥ ६३ ॥ कपोतश्च कपोती चेति विग्रहः अतो विशेषणयोर्द्वित्वमविरुद्धम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

शय्येति । विस्त्रब्धौ निःशङ्कौ वनराजिषु शय्यादिकं मिथुनीभूय चेरतुः । कपोतीति । गृह्णीतीति । विभ्रती सती काले प्रसवकाले आगते सति नीडे स्वपत्युः सन्निवावेवाण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेष्वण्डेषु काले तत्परिपाककाले व्यजायन्त शिशव इति शेषः । ते च दुर्विगाह्याभिरचिन्त्याभिर्हरेर्भगवतः शक्तिभिः कार्योपयुक्तापृथक्सिद्धविशेषगभूताभिः कालेनेत्यर्थः । अदितिः पाशानिति-वद्बहुवचनमविवक्षितं कालावयवदिनमासाद्यभिप्रायेण वा तत्प्रयुक्तं रचिता अवयवा येषां कोमलान्यङ्गानि तनूरुहाश्च येषां तथा-भूता बभूवुरिति शेषः ॥ ५८ ॥ प्रजाः शिशून् तासां प्रजानां कूजितं शृण्वन्तौ कलभाषितैर्मधुरस्वनैर्निवृत्तौ सुखितौ ॥ ५९ ॥ सुखस्पर्शैः तासां पतत्रैः पक्षैः मुग्धचेष्टितैः सुन्दरचेष्टितैः तथाऽदीनानामकृशानां प्रत्युद्गमैः उत्ततनैश्च मुदं हर्षमापतुः ॥ ६० ॥ अन्याऽन्यं स्नेहेनानुबद्धमनुरक्तं हृदयं यथोस्तौ दीनधियौ तत्पोषणार्थमभास्वरधियौ पुपुषतुः पोषणं चक्रतुः ॥ ६१ ॥ तासां प्रजाना-मन्नार्थमाहारमानेतुमित्यर्थः । अर्थिनौ तासामाहारमाकाङ्क्षमाणौ तस्मिन्नेव वने विचरतुश्चरितवन्तौ ॥ ६२ ॥ तदा कश्चित्प्लुब्धको व्याधः तान् शिशून् दृष्ट्वा स्वालयान्तिके स्वनीडसमीपे चरतः तान् जालमातत्य प्रसार्य जगृहे ॥ ६३ ॥ करोतश्चेति । पोषणमाहारमादाय ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रजाः व्यजायन्त ॥ ५८-५९ ॥ अदीनानां दृष्टानाम् ॥ ६० ॥ शिशून् बालान् प्रजाः अपत्यानि ॥ ६१-६२ ॥ स्वा-लयान्तिके स्वनीडतलनिकटे चरतस्तान् बालान् जग्राह ॥ ६३ ॥ पोषणं भक्षयम् ॥ ६४-६५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हरेः शक्तिभिः कालादिभिः रचिता अवयवाः मस्तकादीनि अङ्गानि येषां ते कोमलानि अङ्गानि तनूरुहाश्च येषां ते ॥ ५८-५९ ॥ अदीनानां चपलानाम् ॥ ६० ॥ शिशून् अल्पकालान् प्रजाः पुत्रान् ॥ ६१-६२ ॥ तान् शिशून् ॥ ६३ ॥ पोषणं भक्षयम् ॥ ६४-६५ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

प्रथमं गर्भं गृह्णीतीति कपोती प्रसूतिकाले आगते स्वपत्युः सन्निधौ नीडे अण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेषु जलभरितेषु अण्डेषु हरेर्दुर्विभाव्याभिः अवितर्क्याभिः कालकर्मस्वभावादिभिः शक्तिभिः रचिता अवयवा येषां ते । तथा कोमलानि अङ्गानि तनूरुहाः रोमाणि च येषां ते शिशवः काले तत्परिपाककाले व्यजायन्तेत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ तासां प्रजानां कूजितं शृण्वन्तौ कलभाषितैर्मधुर-स्वनैर्निवृत्तौ सुखिनौ अतएव प्रीतौ दम्पतौ प्रजाः शिशून् पुपुषतुः ॥ ५९ ॥ तासामदीनानां दृष्टानां पतत्रैः पक्षैः । पक्षरशादिभिः पितरौ मुदं हर्षमापतुः ॥ ६० ॥ विष्णुमायया मोहितौ अतोऽन्योन्यं स्नेहेनानुबद्धहृदयौ । दीनधियौ तत्पोषणप्रवणतयाऽऽकुलचित्तौ शिशून् बालान् प्रजाः पुत्रान् पुपुषतुः ॥ ६१ ॥ अर्थिनौ अन्नमाकाङ्क्षमाणौ ॥ ६२ ॥ तदा यदृच्छया अकस्मादेव तत्रागतः कश्चित्प्लुब्धको व्याधः स्वालयान्तिके स्वनीडसमीपे वने चरतः क्रोडतः तान् करोतपुत्रान् दृष्ट्वा जालमातत्य प्रसार्य जगृहे ॥ ६३ ॥ कपोतकपोतौ सदा प्रजापोषणे उत्सुकौ उत्साहवन्तौ । अतस्तदाहारार्थं गतौ पोषणमन्नमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

भगवत्प्रसादचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कपोतीति ॥ प्रथमं गर्भं, गृह्णीतीति विभ्रती सती, कपोती, काले प्रसवावसरे, आगते प्रसूते सति, नीडे कुलाये, स्वपत्युः सन्निधौ एव, अण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेष्विति । तेष्वण्डेषु, काले तत्परिपाककाले, दुर्विभाव्याभिः अचिन्त्याभिः, हरेः भगवतः, शक्तिभिः कार्योपयुक्तापृथक्सिद्धविशेषगभूताभिः, कालेनेत्यर्थः । रचिता अ यथा येषां ते, कोमलान्यङ्गानि तनूरुहाश्च येषां ते, शिशव इति शेषः । व्यजायन्त बभूवुः ॥ ५८ ॥ प्रजा इति । पुत्रवत्सलौ स्वापत्यस्नेहातिशयवन्तौ, दम्पती कपोतौ, तासां प्रजानां, कूजितं शृण्वन्तौ, अत एव प्रीतौ कलभाषितैस्तन्मधुरस्वनैः निवृत्तौ सुखितौ सन्तौ, प्रजाः पुपुषतुः ॥ ५९ ॥ तासामिति । सुस्पर्शैः तासां प्रजानां, पतत्रैः पक्षैः, कूजितैः मुग्धचेष्टितैः सुन्दरचेष्टितैः, तथा अदीनानामकृशानां प्रत्युद्गमैरभ्युपगमैश्च, पितरौ मुदं हर्षं, आपतुः प्रापतुः ॥ ६० ॥ स्नेहेति । अन्योन्यं, स्नेहेनानुबद्धमनुरक्तं हृदयं यथोस्तौ, विष्णुमायया विमोहितौ, दीनधियौ तत्पोषणार्थ-मभास्वरधियौ सन्तौ, शिशून् बालान्, प्रजाः पुत्रान्, पुपुषतुः ॥ ६१ ॥ एकदेति । एकदा कदाचित्, कुटुम्बिनौ, तौ करोतौ, तासां प्रजानां, अन्नार्थमाहारमानेतुमित्यर्थः । जग्मतुः । अर्थिनौ तासामाहारमाकाङ्क्षमाणौ सन्तौ, तस्मिन् कानने, परितः समन्तात्, चिरं चेरतुः संचरितवन्तौ ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वेति । तदा कश्चित्प्लुब्धको व्याधः, यदृच्छतः, वनेचरः वने विचरन् सन्, तान् कपोतशिशून्, स्वालयान्तिके चरतः दृष्ट्वा, जालम् आतत्य प्रसार्य, जगृहे ॥ ६३ ॥ करोत इति । कपोतश्च, कपोती च, कपोतोऽपि कपोती चापीत्यर्थः । प्रजापोषे सद्योत्सुकौ, सन्तौ, प्रजापोषणं, आदाय स्वनीडं प्रति उपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

हिन्दी अनुवाद

समय आने पर कबूतरी को पहला गर्भ रहा। उसने पति के पास ही घोंसले में अंडे दिये ॥ ५७ ॥ भगवान् की अचिन्त्य शक्ति से समय आने पर वे अंडे फूट गये और उनमें से हाथ पैरवाले बच्चे निकल आये। उनका एक-एक अङ्ग और रोएँ अत्यन्त कोमल थे ॥ ५८ ॥ अब उन कबूतर-कबूतरी की आँखें अपने बच्चों पर लग गयीं, वे बड़े प्रेम और आनन्द से अपने बच्चों का लालन-पालन, लाड़ प्यार करते और उनकी मीठी बोली, उनकी गुटर-गूँ सुन-सुनकर आनन्द मग्न हो जाते ॥ ५९ ॥ बच्चे तो सदा-सर्वदा प्रसन्न रहते ही हैं; वे जब अपने सुकुमार पंखों से मां-बाप का स्पर्श करते कूजते, भोली-भाली चेष्टाएँ करते और फुदक-फुदककर अपने मा-बाप के पास दौड़ आते तब कबूतर-कबूतरी आनन्दमग्न हो जाते ॥ ६० ॥ राजन्! सब पृष्ठो तो कबूतर-कबूतरी भगवान् की माया से मोहित हो रहे थे। उनका हृदय एक दूसरे के स्नेह बन्धन से बँध रहा था। वे अपने नन्हे नन्हे बच्चों के पालन पोषण में इतने व्यग्र रहते थे कि उन्हें दीन-दुनिया, लोक-परलोक की याद ही न आती ॥ ६१ ॥ एक दिन दोनों नर-मादा अपने बच्चों के लिये चारा लाने जंगल में गये हुए थे। क्योंकि अब उनका कुटुम्ब बहुत बढ़ गया था। वे चारे के लिये चिरकालतक जंगल में चारों ओर विचरते रहे ॥ ६२ ॥ इधर एक बहेलिया घूमता-घूमता संयोगवश उनके घोंसले की ओर आ निकला। उसने देखा कि घोंसले के आस-पास कबूतर के बच्चे फुदक रहे हैं; उसने जाल फैलाकर उन्हें पकड़ लिया ॥ ६३ ॥ कबूतर-कबूतरी बच्चों को खिलाने-पिलाने के लिये हर समय उत्सुक रहा करते थे। अब वे चारा लेकर अपने घोंसले के पास आये ॥ ६४ ॥

कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान् । तानभ्यधावत् क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ६५ ॥

सा सकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया । स्वयं चावध्यत शिचा बद्धान् पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥

कपोतश्चात्मजान् बद्धानात्मनोऽप्यधिकान् प्रियान् । भार्या चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥

अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः । अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥

अनुरूपांनुकूला च यस्य मे पतिदेवता । शून्ये गृहे मां सन्त्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ॥ ६९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कपोती स्वात्मजान् बालकान् जालसंवृतान् क्रोशतः वीक्ष्य भृशदुःखिता क्रोशन्ती तान् अभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सा अजमायया असकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ता अपस्मृतिः (तन्) बद्धान् पश्यन्ती स्वयं शिचा अवध्यत ॥ ६६ ॥ कपोतः आत्मनः अपि अधिकान् प्रियान् आत्मजान् बद्धान् आत्मसमां भार्या च (वीक्ष्य) दीनः अतिदुःखितः (सन्) विललाप ॥ ६७ ॥ अहो (जनाः) अल्पपुण्यस्य दुर्मतेः मम अपायं पश्यत अतृप्तस्य अकृतार्थस्य (मे) त्रैवर्गिकः गृहः हतः ॥ ६८ ॥ पतिदेवता अनुकूला अनुरूपा यस्य मे शून्ये गृहे मां सन्त्यज्य साधुभिः पुत्रैः स्वः याति ॥ ६९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शिचा जालेन ॥ ६६ ॥ आत्मानुरूपं भार्या च विललाप शुशोच ॥ ६७ ॥ विलापमाह त्रयेण । अहो इति । अतृप्तस्य दृष्टसुखे अकृतार्थस्यादृष्टमसंपादयतः ॥ ६८-७० ॥

श्रीवंशीधरकुतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

क्रोशतो मातरं दृष्ट्वा विलापं कुर्वतः । तानभ्यधावत्संसुखमगच्छत् ॥ ६५ ॥ 'शिरज्जाले पक्षिणां शिख्ये' इति क्रोशत् । असकृत्स्नेहेनातीवस्नेहेन । बद्धान् शिचा बद्धान् । अपस्मृतिः शोकेन नष्टचेतना सती ॥ ६६-६७ ॥ दृष्टसुखे मैथुनादिरूपेऽदृष्टं पारलौकिकम् । गृहाः दाराः 'गृहं गृहाश्च पुंभूमिन् कलत्रेपि च सद्धानि' इति मेदिनी । त्रैवर्गिका धर्मार्थकामसाधनीभूताः 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरः । दुर्मतेरस्या मृतेर्मम मतिरन्यत्र्यभिलाषिणी भविष्यतीति दुर्बुद्धेः । दृष्टसुखे ऐहिकभोगे अदृष्टं पारलौकिकं कृत्यम् ॥ ६८ ॥ अनुरूपा वयोरूपकुलादिनाऽनुकूला, चित्तानुवर्तिनी भार्येति शेषः ॥ ६९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कपोतीति । कपोती स्वात्मजान् जालेन संवृतान् बद्धान् अत एव क्रोशतः वीक्ष्य भृशं दुःखिता सती स्वयमपि क्रोशन्ती तान् प्रत्यभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सेति । सा कपोती अजस्य भगवतो मायया यस्तेषु असकृत् पुनः पुनः स्नेहस्तेन गुणिता बद्धा अत एव दीनं चित्तं यस्याः अत एव अपगता अहमप्येवं मरिष्यामीति स्मृतिर्यस्याः सा तान् बद्धान् पश्यन्त्यपि स्वयमपि शिचा जालेनावध्यत जाले आपतदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ कपोत इति । कपोतस्तु आत्मनः स्वशरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान् बद्धान् तथाऽऽत्मना स्वशरीरेण समां तुल्यां भार्यां च बद्धां दृष्ट्वेति शेषः । अतिदुःखितः दीनः तेष्वसक्तः सन् विललाप शुशोच ॥ ६७ ॥ अहो इति । अहो हे जनाः ! अल्पपुण्यस्य दुर्मतेः मम अपायं विनाशं पश्यत । यतः अतृप्तस्य दृष्टसुखेनातृप्तस्य अत एव अकृतार्थस्य अदृष्टमसम्पादितवतः त्रैवर्गिको धर्मादिसाधनभूतः गृहः गृहाश्रमो हतः । नष्ट इति गृहस्य पुंस्त्वमार्थम् ॥ ६८ ॥ अनुरूपेति । पतिरहमेव देवता यस्याः सा अत एवानुकूलाऽनुरूपा च यस्य मे भार्याशून्ये गृहे मां संत्यज्य साधुभिः पुत्रैः सह स्वः स्वर्गं याति म्रियते ॥ ६९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

॥ ६५ ॥ क्रोशतः मातरं दृष्ट्वा विलापं कुर्वतः तान् बालकान् अभ्यधावत् सम्मुखं जगाम ॥ ६५ ॥ बद्धान् पश्यन्त्यपि अजमायया नष्टस्मृतिः सती स्वयं च जालेनावध्यत ॥ ६६ ॥ आत्मानुरूपां स्वरमणसंयोग्याम् ॥ ६७ ॥ दृष्टसुखे ऐहिकभोगे अदृष्टं परलोककृत्यम् ॥ अनुरूपेति युग्मकम् । यस्य मे पतिदेवता प्रतिव्रता स्त्री अनुरूपा भोगसम्पादने समर्था मां संत्यज्य पुत्रैः सह स्वः स्वर्गं याति सोऽहं किमर्थं जिजीविष इत्यन्वयः । विधुरो विरही दुःखं जीवितं जीवनं यस्य स तथा ॥ ६९-७० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

शिचा जालेन ॥ ६६-७४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कपोती क्रोशतः । मातृदर्शनेन उत्क्रोशतः जालसञ्चरणेन नितरां दुःखितान् शिशून् स्वयमपि क्रोशन्ती अभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सेति । सा कपोती असकृत्स्नेहेन गुणिता बद्धा दयाऽत एव तद्वन्धनाक्षमया दीनचित्ता सती बद्धान् पुत्रान् पश्यन्ती अपगता स्मृतिर्यस्याः सा स्वयमपि शिचा जालेनावध्यत बद्धा बभूव ॥ ६६ ॥ कपोतश्चेति चस्त्वर्थः आत्मनः शरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान् स्वशरीरेण समां तुल्यप्रियामात्मानुरूपां वा भार्यां च दृष्ट्वेति शेषः अतीव दुःखित इति मानसिकं दुःखमुक्तं विललापेति वाचिकम् ॥ विलापमेव प्रपञ्चयति त्रिभिः । अहो ममापायं व्यसनं पश्यत तमाविष्कृतुमात्मानं त्रिशिनष्टि । दुर्मतेर्दुष्टस्य विषयप्रवणा मतिर्यस्य तथाप्यतृप्तस्यात एवाकृतार्थस्य तत्रोभयत्र हेतुरल्पपुण्यस्य पुण्यलेखाहीनस्य कोऽपाय इत्यत आह । गृह इति । त्रैवर्गिकः धर्मार्थं कामरूपत्रिवर्गसाधनमतः गृहाश्रमो हतो नष्टः ॥ ६८ ॥ नाशमेवोपपादयति । अनुरूपेति । पतिरेव देवता यस्याः सा मे भार्येति शेषः । साधुभिः पुत्रैः सह स्वः स्वर्गं याति ॥ ६९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शिचा पक्षिग्राहिजालेन ॥ ६६-७३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बद्धान् स्वबालान् पश्यन्ती अपस्मृतिः शोकेनाचेतना सती पतन्ती शिचा जालेनावध्यत ॥ ६६ ॥ चकारात् शुशोच ॥ ६७-७० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

शिचा जालेन ॥ ६६-६७ ॥ अतृप्तस्य ऐहिकसुखे अकृतार्थस्य आमुष्मिकसुखे साधनमकृतवतः ॥ ६८-७० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधलालकृता बालप्रबोधिनी

कपोती स्वात्मजान् जालेन संवृतान् बद्धान् अत एव क्रोशतः वीक्ष्य भृशं दुःखिता सति स्वयमपि क्रोशन्ती तान् प्रत्यभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सा कपोती अजस्य भगवतो मायया यस्तेषु असकृत् पुनः पुनः स्नेहस्तेन गुणिता बद्धा अत एव दीनं चित्तं यस्याः अत एव अपगता अहमप्येवं मरिष्यामीति स्मृतिर्यस्याः सा तान् बद्धान् पश्यन्त्यपि स्वयमपि शिचा जालेनावध्यत, जाले आपतदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ कपोतस्तु आत्मनः स्वशरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान् बद्धान् तथाऽऽत्मना स्वशरीरेण समां तुल्यां भार्यां च बद्धां दृष्ट्वेति शेषः । अतिदुःखितः सन् विललाप शुशोच । तत्र हेतुमाह—दीन इति । तेष्वसक्त इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विलापमाह—

दीन इति त्रयेण । अहो हे जनाः ममोपायं विनाशं पश्यत । कोऽसावपाय इत्यपेक्षायामाह—अतृप्तस्य दृष्टसुखेनातृप्तस्य त्रैवर्गिको धर्मार्थकामरूपः त्रिवर्गसाधनभूतः गृहः गृहाश्रमो हतः नष्ट इति । तर्हि भविष्यत्परलोकसुखेनेव सन्तोषः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह—अकृतार्थस्येति, परलोकसुखसाधनादृष्टमसम्पादयत इत्यर्थः । तर्हि कथं नष्ट इत्यपेक्षायामाह—अल्पपुण्यस्येति । तर्हि किमिति पुण्यं न सम्पादितं तत्राह—दुर्मेतेरिति ॥ ६८ ॥ नाशमेवोपपादयति—अनुरूपेति । पतिरहमेव देवता यस्याः सा अतएवानु- कूलानुरूपा च यस्य मे भार्याशून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः सह स्वर्गं याति । स्वर्गं ग्रातीत्यपि तत्र प्रेमवशाच्छ्रेष्ठत्वाभिमानेनोक्तं लोकेऽप्येवमेवोक्तिः प्रसिद्धा ॥ ६९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कपोतीति । कपोती बालकान्, जालसंघृतान्, क्रोशतः सातृदर्शनेनोत्क्रोशतः, भृशदुःखितान् जालसंघरणेन नितरां दुःखितान्, तान् स्वात्मजान् वीक्ष्य, क्रोशन्ती सती अभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सेति । सा कपोती, अजमायया विष्णोर्मोयया, असकृत्स्नेहेन गुणिता बद्धहृदया, अत एव दीनचित्ता तद्वन्धनाक्षमया दीनचित्ता सती, शिचा जालेन बद्धान् स्वशिश्नून् पश्यन्ती सत्यपि, अपरस्मृतिः शिशुवदहमपि बद्धा भविष्यामीति निवृत्तस्मृतिः सती, स्वयं चापि, शिचा जालेन, अबध्यन् बद्धा बभूव ॥ ६६ ॥ कपोतश्चेति । चस्त्वर्थः । कपोतश्च कपोतस्तु, आत्मनः स्वशरीरादपि अधिकप्रियान्, बद्धान् आत्मजान्, आत्मसमां स्वशरीरेण तुल्यप्रियां, आत्मानुरूपां वा, दीनां भार्यां पत्नीं च दृष्ट्वेति शेषः । अतिदुःखितः अतीव दुःखितः, अनेन मानसिकं दुःखमुक्तम् । विललाप । अनेन वाचिकं दुःखमुक्तम् ॥ ६७ ॥ विलापमेव प्रपञ्चयति । अहो इति त्रिभिः । अहो दुष्टा विषयप्रवणा मतिर्यस्य, तस्य, अतृप्तस्य, बहुवारं विषयभोगे कृतेऽपि तृप्तिवर्जितस्य, अत एव अकृतार्थस्य, अतृप्तत्वेऽकृतार्थत्वे च हेतुः । अल्पपुण्यस्य पुण्यलेशविहीनस्य, मे मम, त्रैवर्गिकः धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गसाधनभूतः गृहो गृहाश्रमः, हतो नष्टः, एवंविधम् अपायं व्यसनं, पश्यत ॥ ६८ ॥ गृहनाशमेवोपपादयति । अनुरूपेति । यस्य मे मम अनुरूपा योग्या, अनुकूला मच्छन्दानुवृत्तावप्रतिकूला, पतिदेवता पतिव्रता च, भार्यात शेषः । शून्ये गृहे, मां संत्यज्य, साधुभिः पुत्रैः सहः स्वः स्वर्गं, याति गच्छति ॥ ६९ ॥

हिन्दी अनुवाद

कबूतरी ने देखा कि उसके नन्हे नन्हे बच्चे, उनके हृदय के टुकड़े जाल में फँसे हुए हैं और दुःख से चँचँ कर रहे हैं । उन्हें ऐसी स्थिति में देखकर कबूतरी के दुःख की सीमा न रही । वह रोती-चिल्लाती उनके पास दौड़ गयी ॥ ६५ ॥ भगवान् की माया से उसका चित्त अत्यन्त दीन-दुःखी हो रहा था । वह उमड़ते हुए स्नेह की रस्सी से जकड़ी हुई थी अपने बच्चों को जाल में फँसा देखकर उसे अपने शरीर की भी सुधबुध न रही । और वह स्वयं ही आ कर जाल में फँस गयी ॥ ६६ ॥ जब कबूतरने देखा कि मेरे प्राणों से भी प्यारे बच्चे जाल में फँस गये और मेरी प्राणप्रिया पत्नी भी उसी दशा में पहुँच गयी, तब वह अत्यन्त दुःखित होकर विलाप करने लगा । सचमुच उस समय उसकी दशा अत्यन्त दयनीय थी ॥ ६७ ॥ मैं अभागा हूँ, दुर्मेति हूँ । हाय, हाय ! मेरा तो सत्यानाश हो गया । देखो, देखो, न मुझे अभी तृप्ति हुई और न मेरी आशाएँ ही पूरी हुई । तब तक मेरा धर्म, अर्थ और काम का मूल यह गृहस्थाश्रम ही नष्ट हो गया ॥ ६८ ॥ हाय ! मेरी प्राणप्यारी मुझे ही अपना इष्टदेव समझती थी; मेरी एक-एक बात मानती थी, मेरे इशारेपर नाचती थी, सब तरह से मेरे योग्य थी । आज वह मुझे सूने घर में छोड़कर हमारे सीधे-सादे निश्छल बच्चों के साथ स्वर्ग सिधार रही है ॥ ६९ ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः । जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ७० ॥

तांस्तथैवावृताञ्छिग्मिर्मृत्युग्रस्तान् विचेष्टतः । स्वयं च कृपणः शिञ्जु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ७१ ॥

तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् । कपोतकान् कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥

एवं कुटुम्बशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् । पुष्पान् कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् । गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारुढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मृतदारः मृतप्रजः दीनः दुःखजीवितः विधुरः सः अहं शून्ये गृहे किमर्थं जिजीविषे ॥ ७० ॥ कृपणः अबुधः (सः) शिञ्जुः तथैवावृताञ्छिग्मिर्मृत्युग्रस्तान् विचेष्टतः तान् पश्यन् स्वयं शिञ्जु अपतत् ॥ ७१ ॥ क्रूरः लुब्धकः गृहमेधिनं

तं कपोतं कपोतकान् कपोतीं च लब्ध्वा सिद्धार्थः गृहं प्रययौ ॥ ७२ ॥ एवं पतत्रिवत् अशान्तात्मा द्वन्द्वारामः कृपणः कुटुम्बी कुटुम्बं पुष्पान् सानुबन्धः अवसीदति ॥ ७३ ॥ अपावृतं मुक्तिद्वारं मानुषं लोकं प्राप्य यः खगवत् गृहेषु सक्तः (भवति) तम् आरूढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तानावृतान्पश्यन्नपि । शिखु जालेषु ॥ ७१-७२ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति ॥ ७३ ॥ एवं गृहासक्तिस्तिरश्चामप्य-
नर्थहेतुर्मनुष्यस्य त्वतिनिन्दितेत्याह । यः प्राप्येति ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीवंशोधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विधुरो भार्यावियुक्तः 'विधुरः प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति विश्वः । विधुरो विश्लेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थोऽयम् । दुःखेन जीवितं जीवनं यस्य स तथा । 'धनधान्यसमायुक्तं पुत्रपौत्रसमाकुलम् । स्त्रिया विरहितं यच्च यथारण्यं तथा गृहम् ।' इत्युक्तेः पुत्रादियुक्तस्यापि स्त्रीवर्जितस्य गृहं न सुखदं कुतस्सर्वविहीनस्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ तान्कलत्रपुत्रान् । तथैव यथा पतनावसरे जालैरावृतस्तथैव न किञ्चिन्निःसृतान् । विचेष्टत इतस्ततोऽङ्गानि चालयतः । कृपणा मन्दः 'कृपणस्तु क्रमौ पुंसि मन्दकुत्सितयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । तद्विवरणम्-अबुध इति ॥ ७१ ॥ गृहमेधित्वं विवृणोति-कपोतकानिति । सिद्धः कुटुम्बपालनरूपोर्थो यस्य स तथा ॥ ७२ ॥ एवमुक्तरीत्या ॥ ७३ ॥ एवमित्यम् । आरूढच्युतं प्राप्यस्थानं प्राप्यपतितम् । एतदभिप्रेत्यैव भगवता वैनतेयायोक्तम्—'जातिशतेन लभते किल मानुषत्वं तत्रापि दुर्लभतरं किल भो द्विजत्वं । यस्तत्र पालयति लालयतीन्द्रियाणि तस्यामृतं क्षरति हस्तगतं प्रमादात् ।' इति ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सोऽहमिति । मृतदारो मृतप्रज इति दुःखेन जीवितं यस्य सः विधुरो भार्याहीनः सोऽहं शून्ये गृहे किमर्थं जिजीविषे जीवितुमिच्छामि । तद्वार्धः ॥ ७० ॥ तानिति । कृपणः दीनः अबुधः मूर्खः सः शिग्भिर्जालैरावृतान् अत एव मृत्युग्रस्तान् आरब्ध-
मरणान् विचेष्टतः । शता आर्षः । शिशून् पश्यन् स्वयमपि शिखु जालेषु अपतत् ॥ ७१ ॥ तमिति । क्रूरः लुब्धस्तं कपोतं कपोत-
कास्तपुत्रान् कपोतीं च लब्ध्वा सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सन् गृहं प्रययौ ॥ ७२ ॥ एवमिति । एवं पतत्रिवत् कपोतवत् अन्योऽपि अशान्तात्मा रागलोभाद्यभिभूतचित्तः द्वन्द्वेषु सुखदुःखदिषु आसमन्ताद्रमते स द्वन्द्वारामः कृपणः विषयासक्तः कुटुम्बी कुटुम्बं पुष्पान् सानुबन्धः पुत्रकलत्रादिसहितोऽवसीदति दुःखेन विनश्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुर्मनुष्यस्य त्वति-
निन्दितेत्याह—य इति । अपावृतं निरावरणं मुक्तिद्वारं साधनभूतं मानुषं लोकं देहं प्राप्य यः खगवत्कपोतवत् गृहेषु सक्तो भवति तमारूढच्युतं श्रेयो मार्गं सोपानमारुह्य च्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

विचेष्टतः चेष्टाशून्यान् विविधं चेष्टमानान् वा ॥ ७१-७२ ॥ अशान्तात्मा विक्षिप्तचित्तः सानुबन्धः पुत्रकलत्रादि-
सहितः ॥ ७३ ॥ अपावृतं निरावरणं मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सोऽहं हतप्रजः हतदारः किमर्थं जिजीविषे जीवितुमिच्छामि ॥ ७० ॥ तान् शिग्भिर्जालैरावृतान् अत एव मृत्युग्रस्तान् आरब्ध-
मरणान् विचेष्टतः मूर्च्छितान् पश्यन् कृपणो दीनः तत्र हेतुबुधः अतः स्वयमपि शिखु शिखायां जालेऽपतत्प्रविवेश ॥ ७१ ॥ तमिति
तं कपोतं लब्ध्वा अत एव सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सद्य गृहं ययौ ॥ ७२ ॥ दृष्टान्तविवक्षितमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति ।

अशान्तात्मा अजितेन्द्रियः द्वन्द्वेनासमन्ताद्रमते इति तथा पतत्रिवत्सानुबन्धः सपुत्रकलत्रः अवसीदति क्षिरयति ॥ ७३ ॥ असम्भावितविवेकानां तिरश्चामेवविधा वृत्तिः कथं चिद्युक्ता लब्धसर्वार्थसाधननृजन्मनां तु एवंविधा वृत्तिः सुतरां दुर्भगा इत्याह । य इति । लोक्यत इति लोको देहस्तमपावृतं निष्प्रतिबन्धं मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनं मानुषं लोकं प्राप्यापि यो गृहेषु खगवत्कपोतवत्सक्तस्तमारूढच्युतं श्रेयोमार्गसोपानपङ्क्तिमारूढं ततो भ्रष्टं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आरूढाद्वक्षान् च्युतं पतितम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विचेष्टमानान् पश्यन्नपतत् ॥ ७१-७४ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो सप्तमोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तान् शिग्भिर्जालैरावृतान् पश्यन्नपि शिखु जालेषु ॥ ७१-७२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सोऽहं शून्ये गृहे किमर्थं जिजीविषे जीवितुमिच्छामि । शून्यत्वमेवाह—मृतदारो मृतप्रज इति । दुःखेन जीवितं यस्य सः । विधुरो भार्याहीनः ॥ ७० ॥ शिग्भिर्जालैरावृतान् अतएव मृत्युप्रस्तान् आरब्धमरणान् विचेष्टतः शिखुन् पश्यन्स्वयमपि शिखु जालेषु अपतत् । तत्र हेतुमाह—कृपण इति । मोहेन तत्रासक्तः । तत्र हेतुमाह—अबुधः अज्ञ इति ॥ ७१ ॥ लुब्धकस्तं कपोतं कपोतकांस्तपुत्रान् कपोतीं च लब्ध्वा सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सन् गृहं प्रययौ । हिंसया सिद्धार्थत्वे हेतुमाह—क्रूर इति ॥ ७२ ॥ एवं दृष्टान्तविवृतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । एवं पतत्रिवत् कपोतवत् अन्योऽपि द्वन्द्वेषु सुखदुःखादिषु आसमन्ताद्रमते स द्वन्द्वारामः । तत्र हेतुः—कृपण इति, विषयासक्तः तत्र हेतुः—अशान्तात्मेति, रागलोभाद्यभिभूतचित्तः कुटुम्बी कुटुम्बं पुष्पान्सानुबन्धः पुत्रकलत्रादिसहितोऽवसीदति, दुःखेन विनश्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ असम्भावितविवेकानां तिरश्चामपि यदि कुटुम्बासक्तिरनर्थमूलं तदा लब्धसर्वार्थसाधनं नृजन्मनां सा निन्दितेति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह—य इति । अपावृतं निरावरणं मुक्तिद्वारं साधनभूतं मानुषं लोकं लोक्यत इति लोकं देहं यः प्राप्य खगवत्कपोतवत् गृहेषु सक्तो भवति तमारूढच्युतं श्रेयोमार्गसोपानमारूढं च्युतं विदुर्विवेकिन इति ॥ ७४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्ध्ये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । सप्तमो विवृतो दृष्टगुरुशिक्षानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सोऽहमिति । मृता दारा स्त्री यस्य सः, मृता प्रजा यस्य सः, दीनः सः नष्टदारः अहं, विधुर आश्रमरहितः, दुःखजीवितः सन्, किमर्थं वा शून्ये गृहे, जिजीविषे जीवितुमिच्छामि ॥ ७० ॥ तानिति । तान् शिखुन्, तथैव स्वपत्नीवदेव, शिग्भिर्जालैः, आवृतान् अत एव मृत्युप्रस्तान्, विचेतसः मूर्च्छितान् पश्यन्, अत एव कृपणो दीनः, तत्र हेतुः । अबुधः स्वयं कपोतश्चापि, शिखु अपतत् प्रविवेश ॥ ७१ ॥ तमिति । क्रूरः क्रौयोपेतः, लुब्धको व्याधः, गृहमेधिनं गृहाश्रमिणं, तं कपोतं, कपोतीं, कपोतकान् कपोतशिखुंश्च, लब्ध्वा, सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सन्, गृहं प्रययौ ॥ ७२ ॥ दृष्टान्तविवक्षितमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । एवमिति । एवं यः पुमान्, कुटुम्बी सन्, अशान्तात्मा अजितेन्द्रियः, द्वन्द्वेनासमन्ताद्रमते इति द्वन्द्वारामः, द्वन्द्वेषु शीतोष्णादिष्वारामो यस्य स इति वा । कृपणः सन्, कुटुम्बं पुष्पान्, भवति । सः पतत्रिवत् कपोतवत्, सानुबन्धः सपुत्रकलत्रः, अवसीदति क्षिरयति

॥ ७३ ॥ असंभावितविवेकानां तिरश्चामेवंविधा वृत्तिः कथंचिद्युक्ता, लब्धसर्वार्थसाधनभूतनृजन्मा तु एवंविधवृत्तिः सुतरां दुर्भाग इत्याह । य इति । यः मानुषं मनुष्यसंबन्धिनं, अपावृतं निष्प्रतिबन्धं, मुक्तिद्वारं मुक्तेद्वारभूतं, लोक्यते इति लोको देहस्तं प्राप्य अपि, खगवत् कपोतवत्, गृहेषु सक्तः तम् आरूढच्युतं श्रेयोमार्गसोपानपङ्क्तिमारुह्य ततो भ्रष्टं, विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्था-
वबोधिण्यां भक्तमनोरञ्ज्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हिन्द अनुवाद

मेरे बच्चे मर गये । मेरी पत्नी जाती रही । मेरा अब संसार में क्या काम है ? मुझ दीन का यह विधुरजीवन—
बिना गृहिणी का जीवन जलन का—व्यथा का जीवन है । अब मैं इस सुने घर में किसके लिये जीऊँ ॥ ७० ॥ राजन् !
कबूतर के बच्चे जाल में फँसकर तड़फड़ा रहे थे । स्पष्ट देख रहा था कि वे मोत के पंजे में हैं, परन्तु वह मूर्ख कबूतर यह
सब देखते हुए भी इतना दीन हो रहा था कि स्वयं जान-बूझकर जाल में कूद पड़ा ॥ ७१ ॥ राजन् ! वह बहेलिया बड़ा कर था ।
गृहस्थाश्रमी कबूतर-कबूतरी और उनके बच्चों के मिल जाने से उसे बड़ी प्रसन्नता हुई; उसने समझा मेरा काम बन गया और
वह उन्हें लेकर चलता बना ॥ ७२ ॥ जो कुटुम्बो है, विषयों और लोगों के सङ्ग-साथ में ही जिसे सुख मिलता है एवं अपने
कुटुम्ब के भरण-पोषण में ही जो सारी सुध बुध खो बैठा है, उसे कभी शान्ति नहीं मिल सकती । वह उसी कबूतर के समान
अपने कुटुम्ब के साथ कष्ट पाता है ॥ ७३ ॥ यह मनुष्य शरीर मुक्ति का खुला हुआ द्वार है । इसे पाकर भी जो कबूतर की तरह
अपनी घर-गृहस्थी में ही फँसा हुआ है, वह बहुत उंचेतक चढ़कर गिर रहा है । शास्त्र की भाषा में वह 'आरूढच्युत' है ॥ ७४ ॥

इति एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

ब्राह्मण उवाच

सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गे नरक एव च । देहिनां यद् यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्वबुधः ॥ १ ॥

ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः । यदि नोपनमेद् ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥

ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद् देहमकर्मकम् । शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः । अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः । नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः । प्रलोमितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥

योषिद्विरण्याभरणाभ्वरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।

प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्यः

अन्वयः—एन्द्रियकं सुखं यत् स्वर्गे नरके एव देहिनां यत् यथा दुःखं तस्मात् बुधः तत् न इच्छेत ॥ १ ॥ आजगरः अक्रियः ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं वा स्तोकं यदृच्छया एव आपतितं (तत्) ग्रसेत् ॥ २ ॥ ग्रासः यदि न उपनमेत् (तदापि) महाहिः इव दिष्टभुक् निराहारः अनुपक्रमः भूरीणि अहानि शयीत ॥ ३ ॥ ओजः सहोबलयुतं अकर्मकं देहं बिभ्रत् शयानः वीतनीद्रः इन्द्रियवान् अपि न ईहेत ॥ ४ ॥ प्रसन्नगम्भीरः दुर्विगाहः दुरत्ययः अनन्तपारः अक्षोभ्यः स्तिमितोदः अर्णवः इव मुनिः (भवेत्) ॥ ५ ॥ सरिद्धिः सागरः इव नारायणपरो मुनिः समृद्धकामः हीनः वा न उत्सर्पेत न शुष्येत ॥ ६ ॥ देवमायां स्त्रियं दृष्ट्वा तद्भावैः प्रलोभितः अजितेन्द्रियः अग्नौ पतङ्गवत् अन्धे तमसि पतति ॥ ७ ॥ मायारचितेषु योषिद्विरण्याभरणाभ्वरादिद्रव्येषु उपभोगबुद्ध्या प्रलोभितात्मा नष्टदृष्टिः मूढः पतङ्गवत् नश्यति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः । अवधूतगिरा ग्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ १ ॥

प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वादतदर्थोद्यमेर्नोयुर्व्ययो वृथा कर्तव्य इत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना । यदैन्द्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके च भवत्येव यथा दुःखम् । तस्माद्बुधस्तन्नेच्छेत ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथालब्धेन कर्तव्यमित्याह । ग्रासमिति । आजगरोऽजगरवृत्तिः । अक्रिय उदासीनः ॥ २ ॥ यदा नापतति तदा किं कर्तव्यं तत्राह । शयीतेति । अनुपक्रमो निरुद्यमः । दिष्टभुक् दैवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ॥ ३ ॥ ननु समर्थोऽपि शयीतैव किम् ओमित्याह । ओज इति । ओज इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शारीरमेव तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव बिभ्रच्छयान एव भवेत् । वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिश्च भवेन्न पुनरीहेत किञ्चित् । इन्द्रियवानपीति दर्शनाद्व्यापारमपि निवारयति ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह । मुनिरिति । बहिः प्रसन्नश्चासावन्तर्गम्भीरश्च । दुर्विगाह एवभूत इति परिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् । दुरत्ययोऽनतिक्रमणोयः तेजस्वितात् । अनन्तपारः कालतो देहश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावान् । अक्षोभ्योऽविकार्यः रागाद्यभावात् । स्तिमितोदो निश्चलोदकोऽर्णवो यथा तद्वदेतैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ किञ्च । वर्षासु सरिद्धिः समृद्धोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत । ग्रीष्मे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत । तथा समृद्धकामस्तद्विहीनो वा न हृष्येन्न शोचेदित्यर्थः । अत्र हेतुः । नारायणपरो न तु विषयपर इति ॥ ६ ॥ रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः

पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीना हता अतस्तेष्वनासक्तौ पंचैते गुरवः । तदुक्तम् । 'पतंगमातंगकुरंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंच । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥' इति । तत्र रूपविलासमोहितो नश्यतीति पतंगाच्छिक्षितमाह । दृष्टेति । तस्या भावैः प्रलोभितः ॥ ७ ॥ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयति । योषिदिति । उपभोगबुद्ध्या सुखसाधनबुद्ध्या प्रलोभितात्मा ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिक प्रकाशः

अवधूतगिरा दत्तात्रेयवाचा (१) । ऐन्द्रियकं श्रोत्रादीन्द्रियविषयशब्दादिसुखं दुःखशिरस्कं, नरके तत्तुल्ये सूकरादिदेहे यतः सर्वत्र भवति तस्मात् । तदैन्द्रियकसुखम् । हे राजन्निति—राज्यस्यापि विषयसुखान्तःपातित्वेन हेयत्वमेवेति भावः । तस्माद्विषयसुखस्य सूकरादिसाधारण्येन तुच्छत्वात् ॥ १ ॥ समुष्टं सरसम् 'मृष्टं सरसमुद्धयोः' इति निरुक्तिः । स्तोकमल्पम् । 'स्तोक-लोप्यल्पचातके' इति धरणिः । अल्पचातक इति समाहारद्वन्द्वः । यदृच्छयैवापतितमर्कितत्वेनोपपन्नम् । यथालब्धेन यादृच्छ-कतया प्राप्तप्राप्तेन । विरसं कटुतीक्ष्णादि । यथा दुःखमवाञ्छितमपि स्यात्तथा सुखमपि भवेदेव कर्मफलत्वात्किं तद्विच्छयति भावः ॥ २ ॥ आपतति आयाति ॥ ३ ॥ अत्राशंकते—नन्विति । ओमित्यंगीकारे । शयानः सर्वप्रवृत्तिशून्यः । तर्हि निद्रालुः स्यादव आह—वीतनिद्रः स्वार्थे परात्मालोचने ॥ ४ ॥ इत्यर्थ इति—प्रसन्नत्वादधिर्मातादाय समुद्रतुल्यो भवेदिति भावः । यद्वा—अनन्तेन भगवता पारः पूर्तिर्यस्य तथा भवेत् । 'पारं तोरांतरं' प्रोक्तपारः पूर्तिस्तथा पुमान् इति कोशात् । बहिः प्रसन्नश्चेति—अर्णवपक्षे—जलप्रसत्तावप्यंतदृष्ट्याऽनलस्पर्शः । मुनिपक्षे—सर्वत्र चित्तप्रसत्तावप्यंतनिर्जरहस्योपास्याप्रकाशकः अतः—एवंभूत इति । उभयपक्षेऽप्यनिर्णयांतस्तत्त्व इत्यर्थः । तेजस्वितादिभिः—समुद्रपक्षे—जलनक्रादिमयत्वादनतिक्रमणीयत्वं, रागाद्यभावादिति लाभालाभादिनेति एतैर्गुणैर्विशिष्टो भवेत् ॥ ५ ॥ समुद्रशिखांतरमाह—किञ्चेति । उत्सर्पेत उत्सिक्तो भवेत् । तद्विहीनोऽपि परिपूर्ण-जलसरित्संगवर्जितोपि । इत्यर्थ इति—हर्षाभावस्यैव शोकपदार्थत्वादिति भावः । अत्र शोकाभावे । विषयपराणामेव तदप्राप्ति-नाशादिना शोको भवति, न तु हरिनिष्ठानामिति भावः । तद्विहीनः सरित्त्विहीनः । समुद्रकामः संप्राप्तभोगोपि । तद्विहीनस्स-भोगहीनः । अत्र हर्षशोकाभावे । नारायणकनिष्ठः ॥ ६ ॥ यत एते एतैर्हता अतो हेतोः । तेषु रूपादिषु । एते पतंगादयः । अत्र प्रमाणं गारुडे—तदुक्तमिति । स्पष्टार्थः । तत्र तेषु पंचसु । पतंगो दीपैक्षणलालसोऽल्पपक्षो जीवः । देवस्य हरेर्मायां मोहकशक्तिम् । तस्याः स्त्रिया भावैः शृङ्गारचेष्टाभिः । अंवे दृष्टिग्यापारशून्ये । तमसि नरके । दीपिका—अतः रूपादीनां पतंगादिनाशकत्वात् । तेषु रूपादिषु । एते पतंगादयः । तत् पञ्चानां मोहितत्वं गारुडे प्रोक्तम् । तत्र पंचसु । भावैर्होवाद्यैः । यद्यपि स्त्रियां पञ्चापि विषयास्सन्ति तदपि योषिदादिषु प्रथमं दृष्टिरेव पततीति रूपस्यैव प्राधान्यम् ॥ ७ ॥ उपलक्षणीकृत्योपलक्षणत्वेन स्थापयित्वा । एतत् विषयसेवनस्य नाशहेतुत्वम् । आदिना भक्ष्यभोज्यादि ग्रहः । मायारचितेषु मायैव कचिद्याधिद्रूपा कचिद्विरण्याभरणादिरूपा भाति न तु ततोऽन्यत्किंचिदित्यर्थः । उपभोगबुद्ध्या भोगसाधनबुद्ध्या । प्रलोभितात्मा विवशमनाः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः । अवधूतमुखेनाह तत्र श्लोकाश्चतुः कृताः (४४) ॥
त्रीण्युवाचेति (३) सार्द्धास्तु शरवेदा (४८ ॥) अनुष्टुभः ॥ ७ ॥

सुखमिति । हे राजन् ! ऐन्द्रियकमिन्द्रियप्रभवं सुखं यत् यथा स्वर्गे भवति तथा नरकेऽपि भवत्येव । सूकरादिनारक्यामपि योनौ पुत्रकलत्रादिसुखदर्शनात् । यथा दुःखं प्रयत्नं विना लभ्यते तथेत्यर्थः । तस्मात् बुधो विवेक्येवं निश्चित्य तदैन्द्रियकं सुखं नेच्छेत् । तद्वर्षः । प्रारब्धभोगस्यावश्यंभावितात्तदर्थोद्यमैर्वृथायुर्व्ययो न कार्य इति ॥ १ ॥ प्रासमिति । आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियः उदासीनः प्रासमाहारं मृष्टं स्वादु विरसं वा महन्तमुद्रपूतिग्राप्तं स्तोकमल्पमेव वा यदृच्छया देवाददेव प्रयत्नं विनैवापतितं लब्धं प्रसेत् अद्यात् । तद्विभाव आर्यः ॥ २ ॥ शयीतेति । प्रासः आहारो यदि यदृच्छातो नोपनमेत् नागच्छेत्तदापि महाहिरजगर इव दिष्टमुक् प्रारब्धमेवाप्रापकमिति धैर्यवान् निराहारः अनुक्रमः निरुद्यम एव भूरीणि बहून्यहानि तूष्णीं शयीत् ॥ ३ ॥ ओज इति । ओजः सहीबलम् इन्द्रियमनः शरीरसामर्थ्यं तद्युक्तमप्यकर्मकं निर्व्यापारमेव देहं विध्नत् शयान एव भवेत् । वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिः भवेत् इन्द्रियवानपि नेहेत् । अपिना दर्शनादिव्यापारपरश्च न भवेत् ॥ ४ ॥ मुनिरिति । बहिः प्रसन्नश्चासावन्त-र्गभीरश्च दुर्विगाह्यः एवंभूत इति परिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् । दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वितात् । अनन्तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् । अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् । स्तिमितोदः निश्चलोदकः अर्णव इव मुनिर्भवेत् ॥ ५ ॥ समुद्वेति । वर्षासु सरिद्धिः समुद्रोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पत । तद्वर्षः । मीष्मे च तद्विहीनोऽपि न शुष्येत । तद्वर्षः । तथा समुद्रकामस्तद्विहीनो वा मुनिर्न दृष्ट्येत न वा शोचेदित्यर्थः । किंतु नारायणपरो भवेत् न विषयपरः ॥ ६ ॥ रूपासक्तिर्नाशहेतुरिति

पतङ्गाच्छिक्षितमाह—दृष्टयेति ॥ देवस्य भगवतो मायारूपां तद्वन्मोहकत्वात् स्त्रियं दृष्ट्वा तद्भावैस्तस्याः स्त्रियो भावैर्विभ्रमादिभिः प्रलोभितः यतः अजितेन्द्रियः अन्धे तमसि नरके पतति । यथा पतङ्गः सपक्षः कीटविशेषः स यथा दीपादिकं दृष्ट्वा तद्रूपेण प्रलोभितः उपभोग्यबुद्ध्या तस्मिन् पतन् नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ योषिदिति । ईश्वरस्य मायया रचितेषु योषिदादिरूपेषु द्रव्येषु उपभोग्यबुद्ध्या प्रलोभितात्मा आसक्तचित्तः नष्टदृष्टिः लुप्तविवेको मूढः पुरुषः पतङ्गवन्नश्यति । यद्यप्यत्र स्त्रियां पञ्चापि रूपरसाद्याः विषयाः सन्ति तथापि तत्र प्रथमं दृष्टिरेव पततीति रूपस्य प्रधान्यम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

नवभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितमर्थम् अवधूतस्य गिरा द्वारा विवेकाय विवेकं जनयितुं तदर्थोद्यमैः भोगार्थप्रयत्नैः ऐन्द्रियकं विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्यं सुखं तस्मात् विषयसुखस्य शूकरादिसाधारण्येन तुच्छत्वात् ॥ १ ॥ यथालब्धेन यादृच्छिकतया प्राप्तेन प्राप्तेन मिष्टं मधुरं विरसं कटुम्लालादि नापततीत्यत्र प्रास इति शेषः ॥ २-३ ॥ ओमित्यभ्युपगमे बलं शारीरमेव तेज आदेरुक्तत्वात् भवेदित्यध्याहारः ॥ ४ ॥ बहिः प्रसन्नश्चेति अर्णवपत्ते जलप्रसत्तावपि सत्याम् अन्तर्दृष्ट्यापि अतलस्पर्शः । मुनिपक्षे सर्वत्र चित्त-प्रसत्तावपि अन्तर्निजरहस्योपास्याप्रकाशकः अतएव एवम्भूत इति उभयपक्षेऽप्यनिर्णयान्तस्तत्त्व इत्यर्थः । तेजस्वित्वादिति मुनिपक्षे समुद्रपक्षे तु जलतन्त्रादिमयत्वात् अनतिक्रमणीयत्वं रागाद्यभावादिति लाभालाभादिनेति एतैर्गुणैर्विशिष्टो भवेत् ॥ ५ ॥ तद्विहीनः सरिद्विहीनोऽपि समुद्रकामः संप्राप्तसम्भोगोऽपि तद्विहीनः सम्भोगविहीनः अत्र हर्षशोकाभावे नारायणपरः नारायणैकनिष्ठः ॥ ६ ॥ अतः रूपादीनां पतङ्गादिमोहकत्वात् तेषु रूपादिषु एते पतङ्गादयः तत् पञ्चानां मोहितत्वं गारुडे प्रोक्तं तत्र पञ्चसु गुरुषु मध्ये तस्याः स्त्रियः भावैः हावभावहेत्यादिभिः ॥ ७ ॥ एतत् रूपमोहितस्य नष्टत्वं योषिदादिषु परिणामतो दुःखहेतुषु उपभोग्यबुद्ध्या सुखहेतुत्व-ज्ञानेन नश्यति संसरति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अकर्मकं दृष्टार्थं प्रवृत्तिशून्यम् ॥ १-४ ॥ दुर्विभाव्यः दुरासदः दुरत्ययः अलङ्घनीयः अतभिभाव्यः अनन्तपारः ज्ञाना-दिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः अक्षोभ्यः समाधिभेदं गमयितुमशक्यः ॥ ५-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथाजगराच्छिक्षितं वक्तुं तावद्दुःखायेव सुखाय प्रारब्धवशादेव प्राप्याय न यतेतेत्याह । सुखमिति । हे राजन् ! यदो ? यतो यथैन्द्रियकमिन्द्रियप्रभवं सुखं देहिनां स्वर्गे नरके च प्रारब्धाद्वात्येव नरकेऽपि हि किञ्चिदन्नपानादिजन्यं सुखं विद्यत एवेति तत्तुल्यतो स्वर्गसुखस्यापि वेदयितुं नरक इत्युक्तं तस्मैन्द्रियकसुखस्य प्रारब्धमूलत्वात्तन्नेच्छेत यथा दुःखमनाकाङ्क्षितमभ्युपतिष्ठते तद्वत्सुखमपीति दुःखमिव सुखमपि नेच्छेतेत्यर्थः । बुधः सुखदुःखयोः प्रारब्धमूलत्वज्ञः ॥ १ ॥ अजगराच्छिक्षणीयान्याह । प्रासमिति त्रिभिः । प्रासमाहारं समुष्टं रससंयुक्तं महान्तं पर्याप्तं स्तोकमल्पमपर्याप्तं यदृच्छया दैवादापतितं प्राप्तं न तु प्रयत्नेन लब्धमित्येव-काराभिप्रायः प्रसेदद्यात् आजगरी अजगरसम्बन्धिनी क्रिया वृत्तिर्यस्य सः अजगरवद्वर्त्ततेति विवक्षितोऽर्थः । आजगरोऽक्रिय इति पाठेऽजगरवृत्तिरक्रिय उदासीनः ॥ २ ॥ शयीतेति । यदि प्रास आहारो नोपलभेत यदृच्छया नापतेत् तर्हि महाहिरवाजगर इव दिष्टभुक् आहारप्राप्तिप्रतिबन्धकं प्रारब्धमनुभवन्ननुक्रमः निरुद्यमः भूरीणि बहून्यप्यहानि तूष्णीं शयीत ॥ ३ ॥ ननु समर्थोऽपि शयीतैव किमित्यत आह । ओज इति । ओज इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शारीरं तद्युक्तमपि देहं विभ्राणः अकर्मकं दृष्टार्थ-प्रवृत्तिशून्यं यथा तथा शयान एव भवेत् इन्द्रियवानपि प्रवृत्तिर्नैन्द्रिययुक्तोऽपि वीतनिद्रः तत्त्वावमर्शने पारवश्यरहितः नेहेत वेहसुखं नेच्छेदपि न व्याप्रियेतेति वा ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षणीयमाह द्वाभ्याम् । मुनिरिति । बहिः प्रसन्नः स चासावन्तर्गन्भीरश्च दुर्विगाह इत्यन्भूत इति निर्वक्तुमशक्यः दुर्विभाव्य इति यावत् दुर्विगाह इति पाठे दुरासद इत्यर्थः ॥ ५ ॥ किञ्च वर्षोसु सरिद्धिः समुद्रोऽपि नोत्सर्पत प्रोष्मे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समुद्रकामः तद्विहीनो वा न हृष्येत न शोचेदित्यर्थः । तत्र हेतुर्नारायणपरः न तु विषयपर इति भावः ॥ ६ ॥ रुरसगन्धस्पर्शशब्देषु पञ्चसु विषयेष्वासक्ताः पतङ्गमधुकरगजहरिणमीनाः पञ्च हता अतस्तेष्व-नासक्तो पञ्च ते गुरवः तदुक्तम्—

पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥

तत्र रूपविलासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिक्षितमित्याह । दृष्ट्वेति । देवमायां भगवन्मायां तद्वन्मोहकत्वात्तत्त्वेन रूपं तद्भावैः तस्याः स्त्रियाः भावैः विभ्रमादिभिः प्रलोभितः अन्धे तमसि नरके पतति अग्नौ पतङ्गवद्यथा पतङ्गः सपक्षः कीटविशेषः दीपादिकं दृष्ट्वा तद्रूपेण प्रलोभित उपभोग्यबुद्ध्या तं प्राप्य तस्मिन् पतित्वा नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेवाह । योषिदिति ।

मायारचितेषु मायासृष्टेषु योषिति तस्याः हिरण्यभरणान्वराणि आदिशब्दग्राह्याणि सूक्ष्मन्दनादीनि तेषु द्रव्येषूपभोगबुद्ध्या प्रलोभितात्मा विमोहितमनाः अत एव नष्टविवेकः पतङ्गवन्नश्यति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न कर्तुमीहसे किञ्चिदिति यदुराजप्रश्नं परिहरन्नेतत्संसारमुखं यथा दुःखशिरस्कृत्वेन नाकाङ्क्षं न साध्यं च तथा स्वर्गसुखमित्याह । सुखमिति । यथैन्द्रियकं सुखं पतननिश्चयात्स्वर्गे नरके चास्ति तथा श्रोत्रादीन्द्रियविषयशब्दादिमुखमस्त्येवेति यत्तस्माद्बुधो दुःखशिरस्कं सुखं नेच्छेत् कुत एव तत्साधने प्रवर्तते इत्यन्वयः । अनेनैहिकसुखाय न प्रवर्तनीयमिति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥ तर्हि देहयात्रा कथङ्कारं वर्तेत इत्यतोऽजगरादुपात्तबुद्धिमाह । प्रासमिति । द्विष्टेन द्वेन “दैवं दिष्टं भागधेय”मित्यभिधानं “प्रासस्तु कवलार्थक” इति च विसृष्टं दत्तं यदृच्छयैवापतितम् अतर्कितत्वेनोपपन्नम् अक्रियः यत्नरहितः अजगरो यथा प्रसेत्तथा मुनिरिति शेषः ॥ २ ॥ ननु यदृच्छयापि प्रासालाभे किं कुर्यात्तत्राह । शयीतेति । अनुपक्रमः क्रियारम्भरहितः यदि यदृच्छयापि प्रासो नोपनमेत् तर्हि महाहिरिव बहून्यहानि शयति तत्र निमित्तं दिष्टभुमिति यदृच्छाप्राप्तभोगत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु तर्ह्यन्नबलस्य देहस्यान्नाभावे पतनं स्यादित्याशङ्क्य सत्यं बहिर्मुखस्यैतन्न योगारूढस्य तस्य भगवद्गुणगणा-मृतध्यानलक्षणपानपूर्णबलदेहत्वादिति भावेनाह । ओज इति । करचरणादीन्द्रियशक्तिमानपि योगारूढः शरीरयात्रार्थं नेहेत न चेष्टेत कीदृशः शयानः सर्ववृत्तिशून्यः तर्हि निद्रालुः स्यादत्राह । वीतनिद्र इति । निद्रानिरासव्यापारसङ्गवादित्याह । बिभ्रदिति । अत्र भरणेन ध्यानं लक्षयति ओजः सहोबलात्मना ब्रह्मणा युक्तं देहं विभ्रत । ध्यायन् अन्यत्र तादृशादृष्टनिर्मितम् ईशशक्तेरचिन्त्यत्वादित्यर्थः । अत एवाकर्मकं निश्चेष्टम् उद्देश्यरहितं वा ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितां मतिमाह । मुनिरिति । अनन्तपाररहितबुद्धिः अनन्तेन पारः पूर्वस्तुमितलक्षणा यस्य स तथेति वा ‘पारं तोरान्तरं’ प्रोक्तं पारः पूर्वस्तथा पुमा’ नित्यभिधानम् अन्यत्रानिश्चित-तीरान्तरः स्तिमितोदो निश्चलजलः निर्विकल्पकर्मा वा ॥ ५ ॥ समुद्रकामः समुद्राभीष्टार्थः नेत्सर्पेत उत्सिक्तो न भवेत् हीनो वा द्रव्यैरिति शेषः न शुष्येत् यथा प्रावृषि समुद्रः समुद्रजलाभिः प्रीप्से शुष्कजलाभिः सरिद्धिः ॥ ६ ॥ शलभाच्छिक्षितां बुद्धिमाह । दृष्टेति । देवस्य मायां मोहकशक्तिं भावैः शृङ्गारचेष्टाभिः अत्र—

महतां वनिताकामः पतत्यन्वे तमस्यलम् । अन्यत्र निरयं याति दुःखवान्स्याद्विपर्यये ॥

इति वचनात् अधः पाते विशेषोऽस्तीति ज्ञातव्यं मायाशब्दस्येन्द्रजालार्थमन्तरेण मोहकारणत्वार्थः कथमित्येतच्चोद्यम्—

मोहकारणभूता तु मायेत्याहुर्मनीषिणः । अविद्यमानं नेत्युक्तं तज्ज्ञापयति यत्स्वयम् ॥

‘कुत्र विज्ञानरूपं सत्त्वामरूपं च भण्यते । मयं प्राचुर्यमुदिष्टं मायास्यात्प्रचुरेत्यपीत्यनेन परिहर्तव्यं तस्माद्या विवक्षिता तामनुसृत्यार्थो वक्तव्य इति ज्ञायते ननु तर्हि मायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वात्कुत्र मुख्यार्थ इतीथं शङ्का—

स्वतन्त्रं परमार्थाख्यं स्वतन्त्रैका हरेर्मतिः । सैव माया समुद्रिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका ॥

इत्यनेन परिहर्तव्या । परमार्थनिष्ठस्य स्वतन्त्रशब्दस्य गुणनिष्ठत्वं कथमित्येतत् “मतिमन्मतिभेदोऽपि न विष्णोः क्वचि-द्विद्यते” इत्यनेन परिहृष्टं मायायाः ईशोच्छ्वाचित्वे जगतस्तन्मयत्वं कथमिति इदमपि—

पारमार्थ्येन नास्त्येव तदन्यत्तद्वशं यतः । अनाद्यनन्तकालेऽपि विद्यमानमपि ध्रुवम् ॥

अतो मायामयं प्राहुः सर्वं तद्वशं यतः ।

इति अमुना परिहृतं किं च विश्वस्य पराधीनत्वादसदादिशब्दाच्चयत्वं न त्वविद्यमानत्वात् तर्हि जगन्नास्त्येवेति कथम् अस्वतन्त्रत्वादित्युत्तरं प्रवाहरूपेण नित्यत्वात्सदातन्त्रत्वं युक्तं श्रौतत्वाद्विश्वस्य मिथ्यात्वं किं न स्यादिति चेन्न हरेरिच्छाधीनत्वान्माया-मात्रत्वात् तर्हि ध्रुतेः का गतिरिति चेन्न एकस्यैव परमार्थत्वादिति सर्वं प्रमाणसिद्धम्—

स्वाधीनं सदिति प्रोक्तं पराधीनमसत्स्मृतम् । अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः ॥

अनाद्यनन्तकालेषु विद्यमानमपि ध्रुवम् । अस्वातन्त्र्यात् नास्त्येवेत्येवं वाच्यं जगत्सदा ॥

सदा वृत्तेर्विद्यमानमिति ब्रूयादपि क्वचित् । तथापि नाशवद्दीदं प्रवाहाद्यस्य नित्यता ॥

अतो निवर्त्यमित्याहुः प्रपञ्चो ह्यस्ति यद्यपि । विष्णोरिच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटम् ॥

परमार्थं चैकमेव स्वातन्त्र्याद्विष्णुमव्ययम् । यदि कल्पयतीदं यः स एव विनिवर्तयेत् ॥

विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वाज्जास्तीति द्वैतमुच्यते । स्वातन्त्र्येण हरौ ज्ञाते पराधीनत्वनिश्चयात् ॥

इत्याहुरपदेशार आचार्यास्तत्त्वेदिनः । यथैव राजनि ज्ञाते नान्योऽस्तीति स्फुटं वचः ॥

स्वातन्त्र्यात्पारतन्त्र्याच्च तद्भृत्यादिषु सत्स्वपि । यथैकच्छत्रवांश्चैव एकवीर इतीव वा ॥
तथैव सर्वप्राधान्यादद्वितीयो हरिः स्मृतः । एवं मुक्ता विजानन्ति सायुज्ये प्रापिता विभोः ॥
अनन्तकाले पश्यन्तो जगदेतच्चराचरम् । तस्यैकस्य ह्यविज्ञानात्केवलम्भ्रान्तिरूपकम् ॥

जगदुक्तवा तमो यान्ति त्वीशितव्येशशापतः ।

इत्यनेन प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यादिश्रुतिरपि विवृता सत्यत्वार्थे—

पुत्रा मे यदि विद्यन्ते मरिष्यन्त्येव ते ध्रुवम् । यदि राज्यं करोत्येष नदयत्येतदसंशयमिति ॥

धृतराष्ट्रस्य वचनाद्यदिशब्दस्य विपर्ययपर्यवसाने वस्तुत्वार्थः प्रतीयते तथापि—

यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वे अस्वातन्त्र्ये च संशये । अवस्तुशब्दश्चाशक्ते ह्यल्पशक्तौ च कीर्त्यते ॥

इत्यनेन यदिशब्दस्यावस्तुत्वार्थोऽपि ज्ञायते ॥ ७ ॥ प्रागुक्तश्लोकार्थमेव विवृणोति । योषित्स्विति । मायारचितेषु
भगवदिच्छारचितेषु भोगसाधनेषु तत्पादिषु योषिजनेषूपभोगबुद्ध्याविषयभोगसाधनबुद्ध्या प्रलोभितात्मा विवशमनाः
शलभवन्नश्यतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रसन्नगम्भीरः अर्णवपक्षे जलप्रसत्तावपि सत्यां दृष्ट्याप्यतलस्पर्शः मुनिपक्षे सर्वत्र चित्तप्रसत्तावपि निजरहस्योपास्या-
प्रकाशकः अतएवोभयोरपि दुर्विगाह्यः अनिर्णयान्तस्तत्त्वः एवं क्रमेण तत्तत्पक्षे दुरत्ययः आक्रान्तुमशक्यः जलादिमयत्वात् अभि-
भवितुमशक्यः । तेजस्वित्वात् । अनन्तपारः उभयत्रापरिच्छेद्यस्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः निश्चलमहाजलत्वात्साधारणैश्चालयितुम-
शक्यः तथा रागाद्यभावाद्विषयलाभादिमिरिति ॥ १-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टमेऽजगराद्याश्च गुरवो नव वर्णिताः । पिङ्गलायाः कथा यत्र नैरादयसुखदोदिता ॥

स्वदेहनिर्वाहार्थं वृथा नातिचेष्टितव्यमित्यत्राजगर एव गुरुरित्याह । सुखमिति चतुर्भिः । यथा दुःखमवाङ्मृतमपि
स्यात् तथा सुखमपि भवेदेवेति किं तदिच्छयेत्यर्थः ॥ १ ॥ आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियः अल्पचेष्टः ॥ २-३ ॥ वीतनिद्र
इति स्वार्थे भगवच्चिन्तनादौ तु सर्वदा सावधानः भवेत् यस्मात् देहनिर्वाहार्थोद्यमेन समयो मा वृथा यातिवत्येतदर्थमेवाजगरी
वृत्तिराश्रिता न पुनः सैव स्वार्थो ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह । मुनिरिति द्वाभ्याम् । गम्भीरोऽपि पुरुषः
सुसमर्थधिया केनाप्यवगताभिप्रायो भवेत्तस्मात् योगी दुर्विगाह्यः सर्वथैवालक्ष्यमनोऽन्तस्तत्त्वः स्यात् दुरत्ययः तेजस्वित्वादनतिक्रम्यः
अनन्तपारः कदाप्यस्वास्थ्यसमयेऽपि काप्यतिकष्टदेशेऽपि वैवश्यराहित्यादेवानुद्वीर्णस्वतत्त्वः स्यादित्यर्थः । विजितकामादित्वाद-
क्षोभ्यः ॥ ५ ॥ किञ्च वर्षासु सरिद्धिः समृद्धोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पते ग्रीष्मे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत् तथा समृद्धकामः
सम्पूर्णभोगोऽपि मुनिर्न कामेन हृष्येत् दीनोऽपि न दैन्येन शोचेत् यतो नारायणपरस्तन्माधुर्योनुभवलाभालाभाभ्यामेवास्य
हर्षशोकौ स्याताम् ॥ ६ ॥ रूपासक्तिर्नाशहेतुरिति पतङ्गाच्छिक्षितमाह । दृष्टेति द्वाभ्याम् ॥ ७ ॥ यद्यपि स्त्रीहिरण्यादिषु मध्ये
स्त्रियां पञ्चापि विषयाः सन्ति तदपि योषिदादिषु प्रथमं दृष्टिरेव पततीति रूपस्यैव प्राधान्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अष्टमेऽध्याये नवभ्योऽजगरादिभ्यः शिक्षितमाहावधूतः तत्र तावदजगराच्छिक्षितमाह । सुखमिति चतुर्भिः । यथा
दुःखमनिच्छितमेव भवति तथा यदैन्द्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके च भवत्येव तस्मादुबुधस्तन्नेच्छेत् ॥ १ ॥ आजगरः अजगरवृत्तिः
॥ २ ॥ अनुपक्रमः जीविकारम्भरहितः दिष्टभुक् दैवविपाकभुक् ॥ ३ ॥ ओज इन्द्रियाणां सहो मनसो बलं देहस्य सामर्थ्यम्
तद्युक्तमपि देहमकर्मकं जीविकार्थयत्नरहितं विभ्रत् भोगापेक्षया शयान एव भवेत् मोक्षोपेक्षया तु वीतनिद्र एव भवेत् किंबहुना
इन्द्रियवानपि नेहेत इन्द्रियार्थेष्विति शेषः ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह । मुनिरिति द्वाभ्याम् । प्रसन्नश्चासौ गम्भीरश्च दुर्विगाह्यः
दुरुहाभिप्रायः दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः अनन्तपारः अनन्तकालमसंख्यं सोमादिकं वा यज्ञेषु विश्वं वा प्रलये पिबतीत्यनन्तपाः
विष्णुस्तं रातीत्यनन्तपारः अक्षोभ्यः अविकार्यः स्तिमितोदः निश्चलजलः अर्णव इव मुनिर्भवेत् ॥ ५ ॥ यथा सागरः वर्षासु सरिद्धिः
नोत्सर्पेत् अन्यत्र तद्विहीनोऽपि न शुष्येत् तथा मुनिरपि समृद्धकामस्तद्विहीनो वा न हृष्येन्न च शोचेत् हेतुगर्भं विशेषणं
नारायणपर इति ॥ ६ ॥ पतङ्गाच्छिक्षितमाह । दृष्टेति द्वाभ्याम् । तद्भावः स्त्रीभावः ॥ ७-८ ॥

गोखामिश्रीनिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः । अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ १ ॥

प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यम्भावित्वात्तदर्थोद्यमैवृथायुर्व्ययो न कर्त्तव्य इत्यजगराच्छिक्षितमित्याह—सुखमित्यादिना । हे राजन् ऐन्द्रियकमिन्द्रियप्रभवं सुखं यत् यथा स्वर्गं भवति तथा नरकेऽपि भवत्येव । शूकरादिनारक्यामपि योनौ पुत्रकलत्रादि-सुखदर्शनात् प्रारब्धवशेनावश्यम्भावित्वाच्च, इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा दुःखमिति । तस्मादैन्द्रियकसुखस्य प्रारब्धाधीनत्वेन प्रारब्धसत्त्वेऽवश्यम्भावित्वात् तदभावे उद्यमशतेनापि दुर्लभत्वाद्बुधो विवेक्येवं निश्चित्य तदैन्द्रियकं सुखं नेच्छेत् ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथालब्धेन कर्त्तव्यमित्याह—प्रासमिति । प्रासमाहारं मृष्टं स्वादु विरसं वा महान्तमुदरपूर्तिपर्याप्तं स्तोकमल्पमेव वा यदृच्छया देवादेव प्रयत्नं विनैवापतितं लब्धं प्रसेत् अद्यात् । तत्र दृष्टान्तं सूचयन्नाह—आजगरः अजगरवृत्तिमान्, अक्रियः उदासीन इति ॥ २ ॥ यदा किमपि नायाति तदा किङ्कर्त्तव्यं तत्राह—शयीतेति । प्रासः आहारो यदि यदृच्छातो नोपगमेत् नागच्छेत्तदापि महाहिरजगर इव दिष्टभुक् आहारप्रतिबन्धकं प्रारब्धमेवानुभवन् निराहारः अनुपक्रमः निरुद्यम एव भूरीणि बहून्ग्रहानि तूष्णीं शयीत ॥ ३ ॥ ननु समर्थोऽपि किं शयीतैवेत्यपेक्षायामाह—ओज इति । ओज इन्द्रियसामर्थ्यम्, सहो मनः-सामर्थ्यम्, बलं शरीरसामर्थ्यम्, तद्युक्तमध्यकर्मकं निर्व्यापारमेव विभ्राणः शयान एव भवेत् । वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिः परमात्मचिन्तापरश्च भवेत् । इन्द्रियवानपि नेहेत दर्शनादिव्यापारपरश्च न भवेत् ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह—मुनिरिति । स्तिमितोदः निश्चलोदकः अर्णव इव मुनिर्भवेदित्यन्वयः । तद्गुणानेवाह—बहिःप्रसन्नश्चासावन्तर्गम्भीरश्च दुर्विगाहः एवम्भूत इति परिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् । दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् । अनन्तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् । अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् । एते गुणाः समुद्रस्य प्रसिद्धा इति सूचयति—हीति ॥ ५ ॥ किञ्च वर्षासु सरिद्धिः समुद्रोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत ग्रीष्मे च तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समुद्रकामस्तद्विहीनो वा मुनिर्न शुष्येत् न वा शोचेदित्यर्थः । किन्तु नारायणपरो भवेत् ॥ ६ ॥ रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पञ्चभिर्यथैर्मोहिताः पतङ्गमधुकरगजहरिणमीना हताः अतस्तेष्वनासक्तः । के ते वक्ष्यमाणाः पञ्च गुरवः । तदुक्तम् ‘पतङ्गमातङ्गकुरङ्गमृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च’ इति । तत्र रूपविलासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिक्षितमाह—दृष्टेति । देवस्य भगवतो मायारूपां तद्वन्मोहकत्वात् स्त्रियं दृष्ट्वा तद्भावैस्तस्याः स्त्रियो भावैर्विभ्रमादिभिः प्रलोभितः यतः अजितेन्द्रियः अन्धे तमसि नरके पतितः । तत्र दृष्टान्तमाह—अन्नाविति । पतङ्गः सपक्षः कीटविशेषः स यथा दीपादिकं दृष्ट्वा तद्रूपेण प्रलोभितः उपभोग्यबुद्ध्या तस्मिन्पतन् नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—योषिदिति । मायया प्रकृत्या ईश्वरेण रचितेषु योषिदादिरूपेषु द्रव्येषु उपभोग्यबुद्ध्या प्रलोभितात्मा आसक्तचित्तः पुरुषः पतङ्गवन्नश्यतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—नष्टदृष्टिरिति, लुप्तविवेक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मूढ इति, मायामोहितः । अत्र न सन्देह इत्याह—हीति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नवभ्योऽजगरादिभ्यः शिक्षितं हरिरष्टमे । गिरा प्राह विवेकायावधूतस्योद्धवं प्रति ॥ १ ॥

अथाजगराच्छिक्षितं वक्तुं तावदुःखमिव सुखमपि प्रारब्धवशादेव प्राप्यत इत्याह । सुखमिति । हे राजन्, यत् ऐन्द्रियकमिन्द्रियप्रभवं, सुखं, देहिनां स्वर्गे नरके च प्रारब्धात् इति शेषः । स्वप्रारब्धकर्मवशतः एव, भवति । यथा दुःखं तद्वत् । नरकसदृशायां हि श्वादियोनावपि किञ्चिदन्नपानादिजन्यं सुखं तेषां विद्यत एवेति तत्तुल्यतां स्वर्गसुखस्यापीत्यावेदयितुं नरक इत्युक्तं तस्मादैन्द्रियसुखस्य प्रारब्धमूलत्वात्तन्नेच्छेतेत्याह । तस्मात् बुधः, तत् न इच्छेत् । यथा दुःखमनाकाङ्क्षितमपि उपतिष्ठते तद्वत् सुखमपि सुखदुःखयोः प्रारब्धमूलत्वज्ञो नेच्छेतेत्यर्थः ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथालब्धेन कर्त्तव्यमित्यजगराच्छिक्षितमित्याह प्रासमिति त्रिभिः । प्रासमिति । आजगरी अजगरसंबन्धिनी क्रिया वृत्तिर्यस्य सः आजगरोऽक्रिय इति पाठे, आजगरोऽजगरवृत्तिः, अक्रियः उदासीनः योगी, प्रासमाहारं, विरसं रसवर्जितं वा, समुष्टं रसयुक्तं, समहान्तं पर्याप्तं, स्तोकमल्पं एव वा, अपर्याप्तमेव वेत्यर्थः । यदृच्छया देवात् एव, आपतितं न तु यत्नेन लब्धमित्येवकाराभिप्रायः । प्रसेत् अद्यात् । अजगरवद्वर्त्तेति विवक्षितोऽर्थः ॥ २ ॥ शयीतेति । यदि प्रास आहारः, न उपनमेत् यदृच्छया नापतेत्, तर्हि, महाहिः इव अजगर इव, दिष्टभुक् आहारप्राप्ति-प्रतिबन्धकं प्रारब्धमनुभवन्, अनुपक्रमः निरुद्यमः, निराहारः सन्, भूरीणि बहूनि अपि, अहानि दिनानि, शयीत ॥ ३ ॥ ननु समर्थः सन्नपि किमिति शयीतैवेत्यत आह । ओज इति । ओज इन्द्रियबलं च सहो मनोबलं च बलं शरीरं च तैर्युक्तमपि, देहं शरीरं, विभ्रत् विभ्राणः, अकर्मकं दृष्टार्थप्रतिपत्तिशून्यं यथा तथा शयानः एव; भवेत् । चकारः किं चेत्यर्थः । किं च इन्द्रियवानपि प्रवृत्ति-क्षमेन्द्रिययुक्तः सन्नपि, वीतनिद्रः तत्त्वावमर्शे पारवश्यरहितः सन्, नेहेत देहसुखं नेच्छेत् । न व्याप्रियेतेति वा । एवंविधत्वमज-

गराच्छिक्षितमिति भावः ॥ ४ ॥ अथ समुद्राच्छिक्षितमाह द्वाभ्याम् । मुनिरिति । मुनिः प्रसन्नगम्भीरः बहिः प्रसन्नोऽन्तर्गम्भीर-
श्चेत्यर्थः । दुर्विग्राह्यः इत्थंभूत इति वक्तुमशक्यः, दुर्विभाव्यः, इति यावत् । दुर्विग्राह्य इति पाठे, दुरासद इत्यर्थः । दुरत्ययोऽनति-
क्रमणीयः, तेजस्वित्वात् अनन्तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः, स्वरूपाविर्भावात् । अक्षोभ्योऽविकार्यः रागाद्यभावात् । भवेत् ।
कथमिव । स्तिमितोदो निश्चलोदकः, अर्णवः इव, मुनिरपि एतैर्गुणैर्युक्तोऽर्णव इव भवेदित्यर्थः हि ॥ ५ ॥ समृद्धकाम इति किं च
वर्षासु सरिद्धिर्नदीभिः समृद्धः अपि, सागरः अर्णवः इव यथा, न उत्सर्पत । ग्रीष्मे तद्धीनः सरिद्धिः विहीनः सन्नपि, न शुष्येत ।
तथा नारायणपरः न तु विषयपर इति भावः, मुनिः समृद्धकामः तद्धीनो वा सन्नपि, न हृष्येत । न शोचत चेत्यर्थः ॥ ६ ॥
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाख्येषु पञ्चसु विषयेष्वसक्ताः पतङ्गमधुकरगजहरिणमीनाः पञ्चापि हताः, अतस्तेष्वनासक्तौ पञ्चैते गुरवः ।
तदुक्तम् 'पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च' इति ।
तत्र रूपविलासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिक्षितमित्याह । दृष्ट्वेति । देवमाया भगवन्मायारूपा, तद्गन्मोहकत्वाच्चत्वेन निरूपणम् ।
स्त्रियं दृष्ट्वा विलोक्य, तद्भावैस्तस्याः स्त्रियो विभ्रमादिभिर्भावैः, प्रलोभितः अजितेन्द्रियः, योगी अग्नौ पतङ्गवत्, अन्वे तमसि
नरके, पतति । यथा सपक्षः कीटविशेषः पतङ्गो दीपादेस्तेजो दृष्ट्वा तद्रूपेण प्रलोभितस्ततस्तदुपभोगबुद्ध्या तं प्राप्य तस्मिन्पतित्वा
नश्यति, तद्वत्तं दृष्ट्वा मुनिरपीत्यर्थः । तथा चाभियुक्ताः । 'आलोक्य दीपकमतिज्वलितं पतङ्गो रूपातिसक्तमतिराप्तुमनाः सुसौख्यम् ।
मोहं गतः पुरुषं पतितः स दीपे दंदह्यमानवपुर्ध्यगमन्मृतिः सः' इति ॥ ७ ॥ श्रियमुपलक्षणीकृत्यैतदेव प्रपञ्चयति । योषिदिति ॥
मायारचितेषु मायया सृष्टेषु, योषिद्विरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु योषिति तस्याः संबन्धवत्सु हिरण्याभरणानि चाम्बराणि चादि-
शब्दग्राह्याणि स्रक्चन्दनादीनि यानि द्रव्याणि तेषु च, उपभोगबुद्ध्या, प्रलोभितात्मा विमोहितमनाः, अत एव मूढोऽङ्गः, अत
एव नष्टदृष्टिर्विनष्टविवेकः पुमान्, पतङ्गवत् नश्यति हि ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अवधूतोपाख्यान—अजगर से लेकर पिङ्गलातक नौ गुरुओं की कथा

अवधूत दत्तात्रेयजी कहते हैं—राजन् ! प्राणियों को जैसे बिना इच्छा के, बिना किसी प्रयत्न के रोकने की चेष्टा
करने पर भी पूर्वकर्मनुसार दुःख प्राप्त होते हैं, वैसे ही स्वर्ग में या नरक में—कहीं भी रहें, उन्हें इन्द्रिय-सम्बन्धी सुख भी
प्राप्त होते ही हैं । इसलिये सुख और दुःख का रहस्य जानने वाले बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि इनके लिये इच्छा अथवा किसी
प्रकार का प्रयत्न न करे ॥ १ ॥ बिना माँगे, बिना इच्छा किये स्वयं ही अनायास जो कुछ मिल जाय—वह चाहे रुखा-सूखा
हो, चाहे बहु मधुर और स्वादिष्ट, अधिक हो या थोड़ा—बुद्धिमान् पुरुष अजगर के समान उसे ही खाकर जीवन-निर्वाह कर
ले और उदासीन रहे ॥ २ ॥ यदि भोजन न मिले तो उसे भी प्रारब्ध-भोग समझकर किसी प्रकार की चेष्टा न करे, बहुत दिनों
तक भूखा ही पड़ा रहे । उसे चाहिये कि अजगर के समान केवल प्रारब्ध के अनुसार प्राप्त हुए भोजन में ही सन्तुष्ट रहे ॥ ३ ॥
उसके शरीर में मनोबल, इन्द्रियबल और देहबल तीनों हों तब भी वह निश्चेष्ट ही रहे । निद्रारहित होने पर भी सोया
हुआ—सा रहे और कर्मेन्द्रियों के होने पर भी उनसे कोई चेष्टा न करे । राजन् ! मैंने अजगर से यही शिक्षा ग्रहण की है ॥ ४ ॥
समुद्र से मैंने यह सीखा है कि साधक को सर्वदा प्रसन्न और गम्भीर रहना चाहिये, उसका भाव अथाह, अपार और असीम
होना चाहिये तथा किसी भी निमित्त से उसे क्षोभ न होना चाहिये । उसे ठीक वैसे ही रहना चाहिये, जैसे ज्वार-भाटे और
तरङ्गों से रहित शान्त समुद्र ॥ ५ ॥ देखो, समुद्र वर्षा ऋतु में नदियों की बाढ़ के कारण बढ़ता नहीं और न ग्रीष्म-ऋतु में
घटता ही है, वैसे ही भगवत्परायण साधक को भी सांसारिक पदार्थों की प्राप्ति से प्रफुल्लित न होना चाहिये और न उनके
घटने से उदास ही होना चाहिये ॥ ६ ॥ राजन् ! मैंने पतिंगे से यह शिक्षा ग्रहण की है कि जैसे वह रूपपर मोहित होकर
आग में कूद पड़ता है और जल मरता है, वैसे ही अपनी इन्द्रियों को वश में न रखने वाला पुरुष जब स्त्री को देखता है तो उसके
हावभाव पर लट्टू हो जाता है और घोर अन्धकार में, नरक में गिरकर अपना सत्यानाश कर लेता है । सचमुच स्त्री देवताओं की
वह माया है, जिससे जीव भगवान् या मोक्ष की प्राप्ति से वञ्चित रह जाता है ॥ ७ ॥ जो मूढ़ कामिनी-कञ्चन, गहने-कपड़े आदि
नाशवान् मायिक पदार्थों में फँसा हुआ है और जिसकी सम्पूर्ण चित्तवृत्ति उनके उपभोग के लिये ही लालयित है, वह अपनी
विवेकीबुद्धि खोकर पतिंगे के समान नष्ट हो जाता है ॥ ८ ॥

स्तोकं स्तोकं ग्रसेद् ग्रासं देहो वर्तेत यावता । गृहानर्हिसन्नातिष्ठेद् वृत्तिं माधुरीं मुनिः ॥ ९ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः । सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव पट्पदः ॥ १० ॥

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत मिक्षितम् । पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही ॥ ११ ॥
 सायन्तं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षुकः । मक्षिका इव सङ्गृह्णन् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥
 पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद् दारवीमपि । स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥
 नाधिगच्छेत् स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः । बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥
 न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्दुःखसञ्चितम् । भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥
 सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः । मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्तोकं स्तोकं प्राप्तं यावता देहः वर्तते (तावदेव) मसेत् गृहान् अहिंसन् मुनिः माधुकरं वृत्तिम् आतिष्ठेत् ॥ ९ ॥ अणुभ्यः महद्भ्यः च शास्त्रेभ्यः कुशलः नरः पुष्पेभ्यः षट्पदः इव सर्वतः सारम् आदद्यात् ॥ १० ॥ सायन्तनं श्वस्तनं वा मिक्षितं न संगृहीत (किन्तु) पाणिपात्रोदरामत्रः (भवेत्) मक्षिका इव संग्रही न (भवेत्) ॥ ११ ॥ भिक्षुकः सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत (अन्यथा) मक्षिका इव संगृह्णन् तेन सह विनश्यति ॥ १२ ॥ भिक्षुः दारवीम् अपि युवतीं पदा अपि न स्पृशेत् स्पृशन् करिण्याः अङ्गसङ्गतः करी इव बध्येत ॥ १३ ॥ प्राज्ञः स्त्रियं कर्हिचित् न अधिगच्छेत् (ताम्) आत्मनः मृत्युं (पश्येत्) बलाधिकैः सः अन्यैः गजैः गजः यथा हन्येत ॥ १४ ॥ लुब्धैः दुःखसञ्चितं यत् न देयं न उपभोग्यं तत् अन्यः अर्थवित् मधुहा मधु इव भुङ्क्ते ॥ १५ ॥ सुदुःखोपार्जितैः वित्तैः गृहाशिषः आशासानां गृहमेधिनां (भोगान्) यतिः मधुहा इव अग्रतः भुङ्क्ते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचित भावार्थदीपिका

मधुकराच्छिक्षितमाह । स्तोकमिति । गृहान्गृहस्थानहिंसन्गोडयन् । अयं भावः । यथा मधुकरो विशिष्टगन्धलोभेनैकस्मिन्नेव पक्षे वसन्नस्तमयसमये मुकुलिते तस्मिन्बध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इति ॥ ९ ॥ किंच अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥ द्विविधो मधुकृत् मधु कृतं पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुकृद्भ्रमरः । मधु करोत्याहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका च । तत्र प्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह । सायमिदं भोक्ष्यामि य इदं भोक्ष्यामीति मिक्षितमन्नादि न संगृहीत । किन्तु पाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही । यद्वा उदरमेवामत्रं पात्रं यस्य सः । एकमिक्षायामुदरमात्रग्राही भवेत् । संग्रही तु मक्षिकेव न भवति न जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतद्विवृणोति पुनः । सायंतनमिति ॥ १२ ॥ स्पर्शासक्तिर्नोऽहेतुरिति गजाच्छिक्षितमत्याह । पदापीति । पादेनापि दारवीं दारुमयीमपि । गजो हि करिणो प्रदृश्ये निखातदृग्पिहितगते निपात्य बध्यते ॥ १३ ॥ किंच नाधिगच्छेदिति । नोपगच्छेत् ॥ १४ ॥ त्यागभोगविहीनो धनसंचयः परगामी भवतीत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह । न देयमिति । तदन्यो बलवान्भुङ्क्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः । मधुहा मक्षिकाभिः संचितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् अन्यो वा बलवान् भुङ्क्ते तद्वत् । ननु सुगुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञास्यति हरिष्यति चेति तत्राह । अर्थवित् लिंगैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधु वेत्ति हरति च ॥ १५ ॥ स्वोद्यमं विनाऽपि भोगः संभवतीत्यत्रापि स एव गुरुरित्याह । सुदुःखेति । आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः । “यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्स्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥” इति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात् ॥ १६ ॥

श्रीवशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गृहशब्दो गृहस्थपरः ‘तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्’ इति न्यायेन । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । मुकुलिते मुद्रीभावं गते । तस्मिन्पक्षे । गुणलोभेन, इहातीव स्वादन्नमतीव कोमलवस्त्रं चास्तीति बुद्ध्या । अहिंसन्नित्युक्तेरहिंसासत्त्वे त्वेकत्रापि भुंजीतीत्यपि ज्ञेयम् । माधुकरं मधुकरवदीषदोषदन्नमहणरूपम् । ननु यद्येकत्रैवाविशिष्टप्राप्तोपलब्धिः स्यात्तर्हि स्तोकप्राप्ते को हठस्तत्राह—अयमिति ॥ ९ ॥ न केवलमन्न एव माधुकरं वृत्तिर्माहापि तु शास्त्रेगीत्याह—किञ्चेति । अत्राणुत्वमहत्त्वे संख्ययोच्चेते न त्वर्थतः शास्त्रमात्रस्याभ्यर्हितत्वात् । सारं भगवद्भक्तिज्ञानजनकं वाक्यम् । त्रिविधो मधुकृत् । एको भ्रमरजातिः । असंग्रहित्वसंग्रहित्वभेदेन द्वयी च मक्षिकाजातिरिति पद्यत्रयेण क्रमादुदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ १० ॥ तत्र तयोर्मध्ये । प्रथमाद्भ्रमरात् । द्वितीयां मधुमक्षिकारूपात् ।

तन्मात्रग्रहो यावता न पाणिगृहीतेन तृप्तिर्भवेत्तावन्मात्रं गृहीयादित्यर्थः । यदि पाणिगृहीतेन तृप्तिर्न स्यात्तदोदरपूर्तिमात्रं वस्त्रादिनापि गृहीयादित्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—अत्यल्पधनसंप्राप्त्यापि चोरादिना नादयते धनेन सहैवेति भावः । भिक्षितनिषेधाभिमतं संगृहीयादिति केचित् । केन पात्रेण गृहेगृहे भिक्षां कुर्यादत्राह—पाणिपात्र इति । सर्वतो भिक्षितप्राप्तानानीय कुत्र स्थापयेदत्राह—उदरामत्र इति । उदरमेवामत्रं भिक्षानिधानमात्रं यस्य स च स च सः ॥ ११ ॥ एतत्संप्रहिनशनम् । संप्रहे कृते किं भवेत्तत्राह—सायंतनमिति । प्रथमपक्षे यथा भिक्षाजातिराहारमात्रं करोति संप्रहं न करोति, तथा यतिरपि स्यात् । द्वितीया—शौद्रमक्षिका तु संगृह्णीतेन सहैव नश्यति, तद्व्यतिरपीति भावः ॥ १२ ॥ सार्शासक्तिः स्व्यादिसार्शप्रेमा । भिक्षुर्येति । अपिना चित्रस्यामपि न स्पृशेदित्यर्थः । करी हस्ती ॥ १३ ॥ एतदेव विवृणोति—किञ्चेति । स स्त्रोगता । बलाधिकैस्तदभिलाषिभिरन्यै राजादिभिस्तपत्यादिभिर्वा । इयं ममैव भोग्येति स्त्रियं नाधिगच्छेन्न विश्वस्तः स्यात्, यतस्तस्यानोतैर्बलाधिकैर्जारैः स किल हन्यते ॥ १४ ॥ समागतं धनं दद्याद्वा भुंजीतान्यथा संप्रहीतुः परिश्रम इत्याह—त्यागेत्यादिना । अत्रार्थे । तद्वन् मधुमाहिवत् । अत्राक्षिपति—नन्विति । लिंगैः सत्यप्यागमेऽयं व्ययं न करोतीत्यतोऽस्य पार्श्वे धनमस्तीत्यादिहेतुभिरर्थं धनं तदुपायं संगृहीतधनहरणोपायं चायमत्रैव स्थले सदा तिष्ठति नास्य स्थलस्य विश्वासं करोतीत्यतोऽत्रैवास्य धनमस्तीति विज्ञाय सुरंगादिना च ततो हरतीत्यर्थः । तरुकोटरादिगतं वृक्षकाण्डवृहच्छिद्रगतं तत्र भक्षिकागमनागमनैर्लिंगैर्वेति । लिंगैस्तत्स्थानमार्जनोपवेशनमुहुरीक्षणदिचिह्नैरर्थं धनं तदुपायं तद्वरणोपायं च वेत्तीति ॥ १५ ॥ इत्यत्राप्यस्मिन्नर्थेऽपि । स एव मधुहैव । सुदुःखोपार्जितैः कृषिसेवनादिनोपपादितैः । गृहाशिषः अनेन द्रव्येण स्त्रिया भूषणान्यनेन च सुतविवाहहर्म्योदिसंपादनं च करिष्यामीत्येवंरूपाः । आशासानानामिच्छताम् । ‘आङः शासु इच्छायाम्’ इत्यतः शानच् । अत्रार्थे मनुं प्रमाणयति—यतिश्चेति । पक्काग्रस्वामिनावित्युक्तिस्तयोः पाककरणनिषेधात् “आद्यंताभ्रमिणौ पाकं न कुर्यातां कदाचन । ब्राह्मणागारपक्वान्नं गृहीयातां सदैव हि । प्रायश्चित्तं प्रकुर्यातामन्यथाकरणदुभौ ॥” इति स्मरणात् । तयोर्ब्रह्मचारिसंन्यासिनोरन्नमदत्त्वा यो गृही मुक्ते सोपि प्रायश्चित्ती भवेदित्याह—चांद्रायणमिति । स्वयं पाककरणे तयोरपि चांद्रायणमेवैककक्षाप्रविष्टत्वादिति ज्ञेयम् । अन्नमित्युपलक्षणमित्याह—गृहिणामित्यादिना । अतोन्नार्थं यतिनान्योद्यमो न कार्य इति भावः । आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

स्तोकमिति । स्तोकं स्तोकमल्पमल्पं प्राप्तं गृहेभ्यो गृह्णन् यावता प्राप्तेन आहारेण देहो वर्त्तत तावन्तमेव प्रसेत् । तदभाव आर्षः । एवं याचनेन गृहान् गृहस्थान् अहिसन् अपीडयन् मुनिर्माधुकरसम्बन्धिनीं वृत्तिमातिष्ठेत् आश्रयेत् । यथा मधुकरः सुमनसः अनाशयंस्तत्राल्पमेव मधु गृह्णन् कापि न सक्तो वर्त्तते तद्वदित्यर्थः । अन्यथा मधुकर एकस्मिन्नेव पक्षे वसन्नस्तमये मुकुलिते तस्मिन् बध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेन एकगृहमाश्रितः तन्मोहेन बध्यते ॥ ९ ॥ अणुभ्यः इति । अणुभ्यो महद्भ्यो विपुलेभ्यः सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यः कुशलो विवेकी नरः तत्सारमादद्यात् । तदभाव आर्षः । यथा षट्पदो भ्रमरोऽणुभ्यो महद्भ्यश्च पुष्पेभ्यः सारमेवादत्ते न सर्वं तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ मधुकृन् द्विधा मधु कृन्तति पुष्पादाच्छिन्नतीति मधुकृद् भ्रमरः मधु करोति आहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुकृन् मधुमक्षिका चेति तत्राद्याच्छिन्नमुक्तं द्वितीयादाह । सायमिति । इदं सायन्तनभोजनार्थमिदं श्वस्तनभोजनार्थमित्येवमपि भिक्षितमन्नं न संगृह्णीत । किं पुनर्मासादिपर्याप्तं किन्तु पाणिरेव भोजनमन्नं यस्य स उदरमेवामत्रमन्ननिधानमात्रं यस्य तथा भवेत् संप्रही भवेच्चेन्मक्षिकेव न भवेत् नश्येत् । यथा मधुलोभेन मधुजीविभिर्मक्षिका हन्यते तथाऽन्यैर्हृतो भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्पष्टयति—सायमिति । तेन संगृहीतेन सह स्वयं विनश्यति । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥ स्पृशोसक्तौ गजो गुरुरित्याह—पदाऽपीति । भिक्षुः संन्यासी दारवीं काष्ठनिर्मितामपि युवतीं पदा पदेनापि न स्पृशेत् स्पृशंस्तु यथा हस्तिग्रहणजीविभिरानीतायाः करिष्या अङ्गसङ्गतो मोहितः करी निखातपिहितगते पतन् बध्यते तथा बध्येत पुनः संसारबन्धनं प्राप्नुयात् ॥ १३ ॥ नेति । प्राज्ञो विवेकी कदापि स्त्रियं नाधिगच्छेत् ममैवेयं भोग्येति बुद्ध्या तदासक्तो न भवेत् किन्तु तामात्मनः स्वस्य मृत्युं पश्येत् । तत्रासक्तश्चेत् बलाधिकैः स जारः पुरुषो हन्येत । यथा करिष्यामासक्तो गजोऽन्यैर्बलाधिकैर्गजैर्हन्येत ॥ १४ ॥ त्यागभोगहीनं धनं परगामीत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह—नेति । न देयमिति लुब्धैर्दुःखेन संचितं न देयं नोपभोग्यं च यद्धनं तच्चार्थवित् अर्थं धनं तत्प्राप्त्युपायं च वेत्ति सोऽर्थवित् । चौरादिः अन्यः भुङ्क्ते यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधुमक्षिकाद्यागमनेन वेत्ति सः मक्षिकाभिः मधु हरति ततोऽन्यन्यो गृहीत्वा भुङ्क्ते तथेति ॥ १५ ॥ विनापि स्वोद्यमं भोगः संभवतीति तत्रापि स एव गुरुरित्याह—सुदुःखेति । अतिदुःखेनोपार्जितैर्वित्तैर्गृहेषु आशिषो विषयभोगसुखानि आशासानां कामयमानानां गृहमेधिनां भोगान् अग्रतः प्रथममेव यतिः भुङ्क्ते । मधुहा यथा मक्षिकाम्यः प्रथमं मधु भुङ्क्ते तथेति । आशासानामिति शानचि नकारलोप आर्षः । पचाद्यजन्तं चेद्गृहाशिष इति षष्ठी । “यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्काग्रस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥” इति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

यावता प्रासेन ननु यद्येकत्रैव विशिष्टप्रासोपलब्धिः शक्या तर्हि स्तोकप्रासे को नियम इत्याशङ्क्य भावाद्यर्थमाह । अयमिति । तस्मिन् पद्मे मुकुलिते मुद्रिते सति तन्मोहेन गृहासत्त्वा ॥ ९ ॥ किञ्च तस्मादेव मधुकरात् सारग्रहणं शिक्षितमित्याहेत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र द्विविधमधुक्रतोर्मध्ये प्रथमाद्भ्रमरात् द्वितीयान् मक्षिकाविशेषात् यथा सङ्ग्रहकर्त्री मक्षिका न जीवति तद्वन्न जीवति किन्तु भवतीत्यध्याहारादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ एतत् सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति स्पष्टयति तथाच न पौनरुक्त्यं वस्तुतस्तु सङ्ग्रहित्वासङ्ग्रहित्वभेदेन मक्षिकाजातेरपि द्वैविध्यात् प्रथमपद्ये यथा मक्षिकाजातिविशेष आहारमात्रं करोति सङ्ग्रही तु न भवति तथा यतिरपि सङ्ग्रही न स्यादित्यर्थः । द्वितीये तु संग्रहमक्षिकाजात्यन्तरवद्यदि सङ्ग्रहन् भवति तदा तद्वदेव नश्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ करिणीं दारुमयीम् ॥ १३ ॥ आत्मनः स्वस्य मृत्युहेतुं मृत्युहेतुं स कामुकः कर्मभूतः बलाधिकैः कामुकान्तरैः कर्तुंभिः ॥ १४ ॥ न देयमिति । लुब्धैर्धनादि न दीयते नच स्वयं भुज्यत इत्यर्थः । किन्तु तत् सञ्चितम् अन्यो बलवान् भुङ्क्ते लिङ्गैस्तत्स्थानमाज्जनोपवेशनमुहुरीक्षणादिचिन्हैः अर्थं धनं तदुपायं तद्वरणोपायं च वेत्तीति ॥ १५ ॥ स एव मधुहेव आशासानानां कामयमानानां गृहमेधिनां गृहस्थानां सुदुःखोपाजितैर्विचैर्हेतुभिः सिद्धाः गृहाशिषः अन्नाद्यर्थान् यतिरप्रतो भुङ्क्ते अतस्तदर्थं यतिनोद्यमो न कार्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

न देयमिति । सञ्चितमन्यैर्हियते ततः सञ्चयो न कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ दुःखेनान्यैरुपाजितं तेभ्यो भिक्षित्वा भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ १६-३१ ॥

श्रीमद्वीरराधव्याख्या

मधुकराच्छिक्षणीयमाह स्तोकं स्तोकमिति द्वाभ्याम् । यावता प्रासेन देहो वर्त्तत जीवेत तावन्तमेव प्रासं नत्वधिकमित्यर्थः । तत्रापि स्तोकं स्तोकमल्पमेव प्रासेत् गृहान् गृहस्थश्रमस्थितान् जनानर्हिसन्नपीडयन् माधुकरं वृत्तिमातिष्ठेदाश्रयेत यथा मधुकरः सुमनसः अपीडयन् तत्र तत्र किञ्चिदेव गृहन् काप्यसज्जमानो वर्त्तते तद्वन्मुनिरित्यर्थः । अन्यथैकस्मिन् पद्मे मधुलोभेन सक्तो मधुकरः तस्मिन् मुकुलिते निबद्धो भवत्येवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ किञ्च अणुभ्यश्चेति अणुभ्योऽल्पसारेभ्यः महद्भ्यो विपुलसारेभ्यः शास्त्रेभ्यः सारमादद्यात् यथा षट्पदोऽणुभ्यो महद्भ्यश्च पुष्पेभ्यः सारमादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ द्विविधो हि मधुक्रुत् मधु क्रुन्तति पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुक्रुत् भ्रमरः मधु करोति आहारत्वेन स्वेन रूपेणैवेति मधुक्रुत् मधुमक्षिकायाः शिक्षणीयमाह । सायन्तनमिति द्वाभ्याम् । सायन्तनमस्तनशब्दौ तत्तत्कालभोजनार्थपरो इदं सायन्तनभोजनार्थमिदं च इत्येवं भिक्षितमन्नादि न संगृहीत किन्तु पाणी एवाञ्जलिरूपतामापन्नौ पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः उदरमेवामत्रमन्ननिधानपात्रं यस्य सः मक्षिकेव न संग्रही यथा मक्षिका सङ्ग्रहिणी भवति तद्वत्संग्रही न भवेदित्यर्थः । संग्रही चेन्मधुमक्षिकावन्नरयतीति भावः ॥ ११ ॥ एतद्विवृणोति पुनः । सायन्तनमिति । सह तेन संगृहीतेन सह विनश्यति ॥ १२ ॥ स्पर्शोसक्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिक्षणीयमित्याह । पदापीति । दारवीं दारुमयीमपि युवतीं स्त्रियं पदापि न स्पृशेत्स्पृशंस्तु बध्येत यथा करी गजः जिघृक्षुभिर्दारुमय्याः काष्ठचूणमृदाद्याच्छादितगर्तोपरिस्थापितायाः करिण्याः अङ्गसङ्गाद्यथा गर्ते पतितो बध्यते तद्वत् ॥ १३ ॥ किञ्च नाधिगच्छेदिति । प्राज्ञो विवेक्यात्मनः स्वस्य मृत्युं तत्तुल्यां स्त्रियं नाधिगच्छेन्नोपगच्छेत् सः अधिगच्छन् बलाधिकैर्हन्येत यथा गजो गजीमुपगच्छन् बलाधिकैर्हन्यते तद्वत् ॥ १४ ॥ दानभोगानुपयोग्यं धनमन्यगामीति मधुघ्नः शिक्षणीयमतस्तन्नाजयेदित्याह । न देयमिति । लुब्धैर्दुःखेन सञ्चितमर्जितं यद्धनं न देयं नोपभोग्यं च तद्धनमन्योऽर्थवित्तद्धनग्रहणोपानाभिज्ञः भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यः तस्यापि लोभादानभोगानुपयुक्तः स्यात्तर्हि तस्मादन्यो बलवांस्तदाकृष्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । मधुहेव स यथा मधुमक्षिकामिः सञ्चितं मधु भुङ्क्ते तद्वत् ॥ १५ ॥ स्वोद्यमं विनैव भोजनलभस्तस्मादेव शिक्षीय इत्याह । सुदुःखेन बहुदुःखेनोपाजितैर्विचैर्गृहेष्वाशिषः पानभोजनादिकामानाशासानानां कामयमानानाम् आशासानानामिति वक्तव्येनावर्णलोप आर्षः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

शास्त्रार्थविदां गृहमेधिनामप्रतो यतिर्भुङ्क्ते मधुहेव स यथा मक्षिकाणां स्वोपाजितमध्वभिलाषिणीनामप्रत एव मधु भुङ्क्ते तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मधुकरशिक्षितमुपदिशति । मधुकरस्य विद्यमानां वृत्तिं समातिष्ठन् मुनिर्गृहात् व्रजेदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ अत्र पुत्वं महत्त्वे संख्ययोच्येते न त्वर्थतः सारं भगवद्भानजननीं भक्तिम् ॥ १० ॥ भिक्षितं भिक्षया लब्धमन्नं सायन्तनं सायन्तनार्थं

श्वस्तनं श्वस्तनार्थं च न संगृहीत कथं तर्हि भोजनमत्राह । पाणीति । पाणिपात्रत्वेनोदरामत्रत्वेन वा भुज्जान इति शेषः । संग्रहे को दोष इत्यत्राह । मक्षिका इति । तेन धनेन सह विनश्यति चौरादिनेति शेषः ॥ ११-१२ ॥ गजात्किमुपात्तमत्राह । पदेति । करिण्या अङ्गसङ्गतः स्पृशन् करीव बध्यते ॥ १३ ॥ एतदेव विवृणोति । नाधिगच्छेदिति ॥ १४ ॥ मधुघ्नोऽपि का बुद्धिरार्जितेति तत्राह । न देयमिति । लुब्धैर्दुःखेन संचितं न देयं दानायोग्यं नोपभोग्यं च न तत् स्वं वित्तमर्थविदन्यो भुङ्क्ते कथमिव मधुहा मकरन्दसंग्रही मधुवत् ॥ १५ ॥ किमनेनात्मनो लब्धमत्राह । सुदुःखेति । यतिर्निर्जितेन्द्रियग्रामः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अणुभ्यश्चेति । त्रिविधो मधुकृत् एको भ्रमरजातिः असङ्ग्रहित्वसंग्रहित्वभेदेन द्वयो च मक्षिकात्रातिरिति पञ्चत्रयेण क्रमादुदाहरणान् ज्ञेयानि ॥ १०-१५ ॥ सुदुःखेति । स्वशादिदेशगृह्यमधुमक्षिकासंग्रहीतृविषयकं वाक्यं कामयमानानां गृहमेधिनं विच्छेदतुभिः सिद्धा गृहाशिषोऽन्नादीनर्थान् यतिरगतो भुङ्क्ते ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मधुकराच्छिक्षितमाह द्वाभ्याम् । मधुकरो यथा विशिष्टगन्धलोभेनैकस्मिन्नेव पत्रे वसन्नस्तसमये तस्मिन्मुकुलिते सति बध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यते तस्मात् स्तोकं स्तोकमल्पमल्पं प्राप्तं गृह्णन् प्रसेत् यावता देहो वर्त्तेतेति प्रासानामाधिक्यन्यूनत्वे निषिद्धे गृहान् गृहस्थान् अहिसन् अपीडयन् ॥ ११ ॥ मधुकरात् सारग्राहित्वमपि धर्मं शिचेदित्याह । अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥ मधु करोतीति मधुकरशब्देन मधुमक्षिकाप्युच्यते इति ततः शिक्षितमाह । सायमिदम्भोक्ष्ये श्व इदं भोक्ष्ये इति भिक्षितमन्नादि न सङ्गृह्येतेति किं पुनर्हस्तनं पौर्वमासिकं पौर्ववार्षिकं वेति भावः । अत्र सायं श्वो वा भविष्यति यद्वस्तु दृश्यमन्नादि तस्याद्यसंग्रहो न सम्भवेदतः सायन्तनं श्वस्तनं वा निमंत्रणं न संगृहीयादिति केचिदाहुः केन पात्रेण गृहे गृहे भिक्षां कुर्यादित्यत आह । पाणिपात्र इति । सर्वतो भिक्षितप्रासानानीय कुत्र स्थापयेदित्यत आह । उदरामत्र इति । उदरमेवामत्र भिक्षानिधानभाण्डं यस्य स च सः ॥ ११ ॥ संग्रहे कृते सति किं भवेदित्याह । सायन्तनमिति ॥ १२ ॥ स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिक्षितमित्याह द्वाभ्याम् । पदा पादेनापि दारवीं दारुमयीमपि गजो हि करिणी प्रदर्श्य तृणादिपिहितगर्तं निपात्य बध्यते ॥ १३ ॥ इयं ममैव भोग्येति स्त्रियं नाधिगच्छेत् न विश्वस्तः स्यात् यतस्तस्यां आनीदैर्बलाधिकैर्जरैः स किल हन्येत ॥ १४ ॥ त्यागभोगहीनो धनसञ्चयः परगामो भवतीत्यत्र मधुहा मे गुरुरित्याह । न देयमिति । तदन्यो बली भुङ्क्ते तेनापि सञ्चितमन्यः तदप्यन्यः मधुहा मक्षिकाभिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् ननु गुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञात्वा हरेदित्यत आह अर्थवित् लिङ्गैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतमपि मधुमक्षिकानुगमनेन वेत्ति ॥ १५ ॥ स्वोद्यमं विनापि भोगः सम्भवेदित्यत्रापि स एव गुरुरित्याह । सुदुःखेति । आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तथोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मधुकृन्तति पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुकृत्स द्विविधः भ्रमरः मधुमक्षिकालक्षणश्च तत्राद्याच्छिक्षितमाह । स्तोकमिति द्वाभ्याम् ॥ ९-१० ॥ द्वितीयाच्छिक्षितमाह । सायन्तनमिति द्वाभ्याम् । इदं सायं भोक्ष्यामीदं श्वः भोक्ष्यामीति भिक्षितमन्नादि न संगृहीत किन्तु पाणिपात्रोदरामत्रो भवेत् पाणिरेव भिक्षितान्नादिग्रहणपात्रं यस्य स चासौ उदरमेवामत्र निधानपात्रं यस्य स भाण्डादि स तथा मक्षिकेव संग्रही तु न भवेत् ॥ ११ ॥ अन्यथात्वे दोषमाह । सायमिति ॥ १२ ॥ गजाच्छिक्षितमाह । पदापीति द्वाभ्याम् ॥ १३-१४ ॥ मधुघ्नः शिक्षितमाह । न देयमिति द्वाभ्याम् । लुब्धैर्दुःखेन सञ्चितमुपाजितं धनं न पात्रे देयं भवति नच काले भोग्यं भवति अपितु अर्थवित् परधनतडरणप्रकारविदन्यो भुङ्क्ते तदप्यन्यः मधुहा मक्षिकाभिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् ॥ १५ ॥ किञ्च आशासानानां कामयमानानां गृहाशिषः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तथोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

स्मृत्याज्ञया लब्धान् अन्नादीन् यतिः ब्रह्मचारी च भुङ्क्ते अपतः प्रथमतः परोपार्जितान्नादिना यतिः कालक्षेपं करोतीति भावः ॥ १८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधलालकृता बालप्रबोधिनी

मधुकराच्छिक्षितमाह—स्तोकमिति । यावता प्राप्तेन आहारेण देहो वर्त्तेत तावन्तमेव प्रसेत् । तत्रापि गृहान् गृहस्थान् अहिसन् अपीडयन् स्तोकं स्तोकमल्पमल्पं प्राप्तं प्रसन्मुनिर्माधुकरं वृत्तिमातिष्ठेत् आश्रयेत् । यथा मधुकरः सुमनसः अनाशयः

स्तत्रात्ममत्पमेव मधु गृह्णन् काष्ठसक्तो वर्त्तते, तद्वदित्यर्थः । अन्यथा मधुकरो विशिष्टगन्धलोभेनैकस्मिन्नेव पक्षे वसन्सूर्येऽस्तमये तस्मिन् मुकुलिते सति तस्मिन्बध्यते । एवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्येतेत्याशयः ॥ ९ ॥ किञ्च अणुभ्यः महद्भ्यो विपुलेभ्यश्च सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यः कुशलो विवेकी नरः तत्सारमादद्यात् यथा षट्पदो भ्रमरोऽणुभ्यो महद्भ्यश्च पुष्पेभ्यः सारमेवादत्ते न सर्वं, तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ द्विविधो हि मधुकृत् । एकस्तु मधु कृन्तति पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुकृत् भ्रमरस्तस्माच्छिक्षितं तदुक्तम् । द्वितीयस्तु आहारस्वेन स्वरूपेण च मधु करोतीति मधुकृत् मधुमक्षिका तस्माच्छिक्षितमाह—सायमिति । सायन्तनश्चस्तनशब्दौ तत्कालभक्ष्यपरौ । इदं सायन्तनभोजनार्थमिदं श्वस्तनभोजनार्थमित्येवं भिक्षितमन्नं न सङ्गृहीत किन्तु पाणिरेव भोजनपात्रं यस्य सः उदरमेवामत्रमन्ननिधानपात्रं यस्य तथा भवेत् । संग्रही न भवेत् तथा भवेच्चेन्मक्षिकेव भवेत् नश्येत् यथा मधुलोभेन मधुजीविभिर्मक्षिका हन्यते तथाऽन्यैर्हतो भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—सायमिति । तेन संगृहीतेन सह स्वयं विनश्यति ॥ १२ ॥ स्पर्शाशक्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिक्षितमित्याह—पदापीति । भिक्षुः सन्न्यासी दारवी काष्ठनिर्मितामपि युवतीं पदा पादेनापि न स्पृशेत् । स्पृशंस्तु यथा करिण्या अङ्गसङ्गतो मोहितः करी हस्ती तज्जीविभिर्वन्धनं प्राप्नोति तथा बध्येत पुनः संसारबन्धनं प्राप्नुयात् । गजो यथा निखाते पिहितगत पतितो दुःखमनुभवति, तथाऽयमपि नरकादौ पतितो दुःखमनुभवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ किञ्च न केवलमदृष्टद्वारा परलोकादुःखमात्रं किन्तु स्यासक्त्येवैव प्राणहानिपर्यन्तं दुःखमित्यपि गजादेव शिक्षितमित्याह—नाधिगच्छेदिति । प्राज्ञो विवेकी कदापि स्त्रियं नाधिगच्छेत् भोग्यबुद्ध्या तदासक्तो न भवेत् किन्तु तामात्मनः स्वस्य मृत्युं पश्येत् । तत्रासक्तश्चेत् बलाधिकैः स पुरुषो हन्येत । यथा करिण्यामासक्तो गजोऽन्यैर्बलाधिकैर्गजैर्हन्यते तथेति ॥ १४ ॥ दानभोगानुपयुक्तं धनमन्यगामीति मधुश्चः शिक्षितमित्याह—न देयमिति । लुब्धैर्दुःखेन सञ्चितं न देयं नोपभोग्यं च यद्धनं तं तच्चान्यो भुङ्क्ते यदि तेनाप्यधिनिपुक्तं तर्हि ततोऽपि तदन्यो बलवानाकृष्य भुङ्क्ते । तत्र दृष्टान्तमाह—मधुहेवेति । मक्षिकाभिः सञ्चितं मधु यथा मधुहा हरति ततोऽन्यो गृहीत्वा भुङ्क्ते तथेति । ननु सुगुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञास्यति हरिष्यति चेत्याशङ्क्याह—अर्थविदिति । लिङ्गैरर्थं धनं तत्प्राप्त्युपायं च वेत्तीत्यर्थवित् । यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधु तदुपायं च वेत्ति तद्वदिति च तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वोद्यमं विनापि भोजनं लभत इत्यपि तस्मादेव शिक्षितमित्याह—सुदुःखेति । अतिदुःखेनोपाजितैर्विचैराशिक्षो विषयभोगमुखानि आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः कामयमानानां गृहस्थानां भोगान् अग्रतो यतिर्भुङ्क्ते । 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्कान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति तेषामावश्यक-तया दानविधानात् । तत्र दृष्टान्तमाह—मधुहा यथा मक्षिकाभ्यः प्रथमं मधु भुङ्क्ते तथेति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मधुकराच्छिक्षितमाह द्वाभ्याम् । स्तोत्रं स्तोकमिति । यावता यत्परिमाणेन प्राप्तेन, देहः वर्त्तते, तावन्तमेव, प्राप्तं तत्रापि स्तोत्रं स्तोकमल्पमल्पमेव, प्राप्तेत् । गृहान् गृहस्थान्, अहिंसन्नपीडयन् मुनिः, माधुकरं भ्रमरसम्बन्धिनीम्, वृत्तिं जीविकाम्, आतिष्ठेदाश्रयेत् । यथा मधुकरः सुमनांस्वपीडयन् तत्र तत्र किञ्चित् किञ्चिदेव गृह्णन् कष्टसज्जमानो वर्त्तते तद्वत् मुनिरपि वर्त्ततेत्यर्थः । अन्यथैकस्मिन् पक्षे मधुलोभेन सक्तो मधुकरस्तस्मिन् मुकुलिते निबद्धो भवत्येवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बद्धयते नश्यति चैवेति भावः । तथा चाभियुक्ताः । 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः । इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेके हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार' इति ॥ ९ ॥ किं च । अणुभ्यश्चेति । अणुभ्योऽल्पसारेभ्यः, महद्भ्यो विपुलसारेभ्यश्च, सर्वतः सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यः, कुशलः नरो मुनिः, सारम् आदद्यात् । क इव । षट्पदः पुष्पेभ्योऽणुभ्यो महद्भ्यश्च कुसुमेभ्यः, सारम् आदत्ते । तद्वत् । तथा चाभियुक्ताः । 'अनन्तपारं किल शास्त्रजालं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः । यत्सारभूतं तदुपाददीत तस्मात्पयो हंस इवाभ्युमध्यात्' इति ॥ १० ॥ द्विविधो मधुकृत् मधु कृन्तति पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुकृत् भ्रमरः, मधुकरोऽस्याहारस्वेन स्वरूपेणेति च मधुमक्षिका च, तत्र प्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयात् शिक्षितमाह । सायंतनमिति । भिक्षुकः, सायंतनम्, श्वस्तनं वा, भिक्षितं भिक्षाप्राप्तमन्नम्, न संगृहीत । सायंतनश्चस्तनशब्दौ तत्कालभोजनार्थपरौ । इदं सायंतनभोजनार्थमिदं श्वस्तनभोजनार्थमित्येवं भिक्षितमन्नादिकं न संगृहीतेत्यर्थः । किं तु अञ्जलिता-मापन्नौ पाणौ एव पात्रं भोजनभाजनं यस्य सः उदरमेवामत्रमन्ननिधानपात्रं यस्य स चासौ स च, एवम्भूतः सन्, मक्षिका इव, संग्रही न स्यात् । मक्षिका यथा संग्रहिणी भवति तथा मुनिः संग्रही न भवेत्, संग्रही स्याच्चेन्मधुमक्षिकावन्नश्यतीति भावः ॥ ११ ॥ उक्तस्याप्यर्थस्य पुनः कथनं सम्यक् तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धाय भवतीति पुनरप्युक्तमेवार्थमाह । सायंतनमिति । भिक्षुकः, सायंतनं श्वस्तनं वा, न संगृहीत, संगृह्णन् सन् मक्षिका मधुमक्षिका इव, तेन संगृहीतेन सह, विनश्यति मक्षिका इवेत्यत्र संध्यभाव आर्षः ॥ स्पर्शाशक्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिक्षितमित्याह । पदापीति । भिक्षुः, दारवी दारुमयीमपि, युवतीं स्त्रियम्, पदा पादेनापि, न स्पृशेत्, स्पृशन् संस्तु, करिण्याः अंगसंगतः, करी गजः इव, बध्येत । यथा करिजिघृक्षुभिः काष्ठवृणमृदादिना आच्छादित-

गर्तोपरि स्थापितायाः काकुदादिनिर्मितायाः करिण्याः अङ्गसङ्गमिच्छन् कामान्धतया समागच्छन् करी गर्ते पतितः सन् यथा बध्यते तद्वन्मुनिरपीत्यर्थः । तथा चोक्तमभियुक्तैः । 'दृष्ट्वैव काकुदभृतां करिणीं करीन्द्रः स्वच्छन्दकान्तनचरः स्मरनष्टबोधः । स्पृष्ट्वाऽथ तामवटसम्पतितो निबद्धो जायेत भिक्षुरबलास्पृगलं हि तद्वत्' इति ॥ १३ ॥ किं च । नाधिगच्छेदिति । प्राज्ञः, विवेकी योगी, आत्मनः स्वस्य, मृत्युं तत्तुल्यां स्त्रियम्, न अधिगच्छेन्नोपयायात् । अधिगच्छन् स प्राज्ञः, गजः गजीमुपगच्छन् करी, यथा बलाधिकैः अन्यैर्गजैः, हन्येत, तद्वत् स्त्रियमुपगच्छन् योगी बलाधिकैर्हन्येत एवेति भावः ॥ १४ ॥ दानभोगानुपयोऽयं धनसम्यगामीति मधुव्रतः शिक्षितमतस्तत्रार्जयेदित्याह । न देयमिति । लब्धैः दुःखसंचितं दुःखेनार्जितं, यत् धनं, तत् न देयं, न उपभोग्यं च । एवंभूतं तद्वत्तम्, अन्यः अर्थवित् तद्वन्प्रहणोपायाभिज्ञः, भुंक्ते । तदपि चान्यः, तस्यापि लोभात्तद्दानभोगानुपयुक्तं स्यात्तर्हि तस्मादन्यो बलवांस्तदाकृष्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । क इव । मधुमक्षिकाभिः संचितं क्षौद्रं, मधुहा इव, यथा मधुहा मधुमक्षिकाभिः संचितं मधु भुङ्क्ते, तद्वत् ॥ १५ ॥ स्वोद्यमं विनापि भोजनलाभस्तस्मादेव शिक्षित इत्याह । सुदुःखेति । सुदुःखेन बहुदुःखेनोपार्जितैः, वित्तैः, गृहाशेषः पानभोजनादिकामान्, आशसानां कामयमानानां, 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरेन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति शास्त्रार्थविदामिति यावत् । गृहमेधिनां, गृहेषु पक्वमन्नमिति शेषः । यतिः मधुहा इव, अग्रतः भुङ्क्ते वै । मधुहा यथा स्वोपार्जितमध्वभिलाषिणीनां मक्षिकाणामग्रत एव भुङ्क्ते, तद्वत् यतिरपि गृहिणामन्नं ततः प्रागेव भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

राजन् ! संन्यासी को चाहिये कि गृहस्थों को किसी प्रकार का कष्ट न देकर भौरेकी तरह अपना जीवन-निर्वाह करे । वह अपने शरीर के लिये उपयोगी रोटी के कुछ टुकड़े कई घरों से माँग ले ॥ ९ ॥ जिस प्रकार भौरा विभिन्न पुरुषों से—चाहे वे छोटे हों या बड़े—उनका सार संग्रह करता है, वैसे ही बुद्धिमान् पुरुषको चाहिये कि छोटे-बड़े सभी शास्त्रों से उनका सार—उनका रस निचोड़ ले ॥ १० ॥ राजन् ! मैंने मधुमक्खी से यह शिक्षा ग्रहण की है कि संन्यासी को सायंकाल अथवा दूसरे दिन के लिये भिक्षा का संग्रह न करना चाहिये । उसके पास भिक्षा लेने को कोई पात्र हो तो केवल हाथ और रखने के लिये कोई वर्तन हो तो पेट । वह कहीं संग्रह न कर बैठे, नहीं तो मधुमक्खियों के समान उनका जीवन ही दूर्भर हो जायगा ॥ ११ ॥ यह बात खूब समझ लेनी चाहिये कि संन्यासी सबेरे-शाम के लिये किसी प्रकार का संग्रह न करे; यदि संग्रह करेगा, तो मधुमक्खियों के समान अपने संग्रह के साथ ही जीवन भो गँवा बैठेगा ॥ १२ ॥ राजन् ! मैंने हाथी से यह सीखा कि संन्यासी को कभी पैर से भी काठ की बनी हुई स्त्री का भी स्पर्श न करना चाहिये । यदि वह ऐसा करेगा तो जैसे हथिनी के अङ्ग-सङ्ग से हाथी बँध जाता है, वैसे ही वह बँध जायगा ॥ १३ ॥ विवेकी पुरुष किसी भी स्त्रीको कभी भी भोग्य रूप से स्वीकार न करे; क्योंकि यह उसको मूर्तिमती मृत्यु है । यदि वह स्वीकार करेगा तो हाथियों से हाथी की तरह अधिक बलवान् अन्य पुरुषों के द्वारा मारा जायगा ॥ १४ ॥ मैंने मधु निकालने वाले पुरुष से यह शिक्षा ग्रहण की है कि संसार के लोभी पुरुष बड़ी कठिनाई से धन का सञ्चय तो करते रहते हैं, किन्तु वह सञ्चित धन न किसी को दान करते हैं और न स्वयं उसका उपभोग ही करते हैं । बस, जैसे मधु निकालने वाला मधुमक्खियों द्वारा संचित रस को निकाल ले जाता है, वैसे ही उनके सञ्चित धन को भी उसकी टोह रखने वाला कोई दूसरा पुरुष ही भोगता है ॥ १५ ॥ तुम देखते हो न कि मधुहारी मधुमक्खियों का जोड़ा हुआ मधु उनके खाने से पहले ही साफ कर जाता है; वैसे गृहस्थों के बहुत कठिनाई से सञ्चित किये पदार्थों को, जिनसे वे सुखभोग की अभिलाषा रखते हैं, उनसे भी पहले संन्यासी और ब्रह्मचारी भोगते हैं । क्योंकि गृहस्थ तो पहले अतिथि-अभ्यागतों को भोजन कराकर ही स्वयं भोजन करेगा ॥ १६ ॥

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद् यतिर्वनचरः क्वचित् । शिक्षेत हरिणाद् बद्धान्मृगयोगीतमोहितात् ॥ १७ ॥
नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषिताम् । आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः ॥ १८ ॥
जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः । मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९ ॥
इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः । वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥
तावज्जितेन्द्रियो न स्याद् विजितान्येन्द्रियः पुमान् । न जयेद् रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥
गिङ्गला नाम वेश्याऽऽसीद् विदेहनगरे पुरा । तस्या मे शिक्षितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥
सा स्वैरिष्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती । अभूत् काले बहिर्द्वारि विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ । ताञ्छुल्कदानं वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थकामका ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वनेचरः यतिः क्वचित् ग्राम्यगीतं न शृणुयात् (इति) मृगयोः गीतमोहितात् बद्धात् हरिणात् शिञ्चेत् ॥ १७ ॥ ग्राम्याणि नृत्यादित्रगीतानि जुषन् मृगीसुतः ऋष्यशृङ्गः आसां योषितां क्रीडनकः वरयः (बभूव) ॥ १८ ॥ अतिप्रमाथिन्या जिह्वया रसविमोहितः असद्बुधिः जनः बडिशैः मीनः यथा मृत्युम् ऋच्छति ॥ १९ ॥ मनीषिणः निराहाराः इन्द्रियाणि आशु जयन्ति तु रसनं वर्जयित्वा तत् निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥ विजितान्येन्द्रियः पुमान् तावत् जितेन्द्रियः न स्यात् यावत् रसनं न जयेत् । रसे जिते सर्वं जितं (भवति) ॥ २१ ॥ नृपनन्दन पुरा विदेहनगरे पिङ्गला नाम वेद्या आसीत् । तस्याः मे किञ्चित् शिक्षितं निबोध ॥ २२ ॥ सा स्वैरिणी एकदा कान्तं सङ्केते उपनेष्यती उत्तमं रूपं बिभ्रती कले बहिः द्वारि अभूत् ॥ २३ ॥ पुरुषर्षभ अर्थकामुका सा मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य तान् वित्तवतः शुल्कदानं कान्तान् मेने ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्येति । भगवद्गीतं तु शृणुयादेव । मृगयोर्लुब्धकस्य ॥ १७ ॥ हरिणशब्दावेव हरिणीसुत ऋष्यशृङ्गोऽपि गुरुर्ज्ञातव्य इत्याह । नृत्येति । वश्यो बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥ रसासक्तिर्नाराहेतुरिति मीनाच्छिक्षितमित्याह । जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभिकया दुर्जयया । ऋच्छति प्राप्नोति । बडिशैरामिषलिप्तैर्लोहकटकैः ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । अयं भावः । यद्याहारस्य ज्यते तर्ह्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियं तु वर्धते । यदि तु मुञ्चते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभः स्यात् । अतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुज्यतेति । प्राणवृत्त्यैव संतुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनाद्येच्यते इति विशेषः ॥ २०-२१ ॥ पिङ्गलाया नैराशयं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाह पिङ्गलेत्यादिना । मे मया शिक्षितम् ॥ २२ ॥ स्वैरिणी कामचारिणी । संकेते रतिस्थाने ॥ २३ ॥ तान्वित्तवतः सधनानत एव शुल्कदानमूल्यदानं । कान्तान्पुरताहोन्मेने ॥ २४ ॥

श्रीधरशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ग्राम्याणां विषयिणां गीतं दंपतीप्रीत्यादिवर्णनरूपम् । कचित्कदाचिदपि व्याधो यथा मृगवधाद्यर्थं मृगमोहकगीतं गायति तच्छ्रुत्वा ते तद्वार्थमायांति स च तान्बन्धाति मारयति चेति प्रसिद्धम् । प्र मं विषयसमूहं सेवत इति ग्राम्या विषयिणः तेषाम् । विशेषणस्य व्यावर्तकत्वाद्भगवद्गीतं त्रित्वि व्याख्यातम् । तदुक्तं पादमे—“ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं परम् । हरेः सालोक्यमप्नोति” इति ॥ १७ ॥ किञ्चित्साम्येन तज्जत्वेन च मृगसाम्यता विभाङ्कात्मजेऽप्यस्ति ततोपि किञ्चित्छिक्षितमाह—ग्राम्याणि, कामोद्बोधकानि । आसां स्त्रोणाम् ॥ १८ ॥ असती अतत्त्वज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा । असती बहिर्मुखा बुद्धिर्यस्य सः ॥ १९ ॥ जिह्वया दुर्जयत्वम् । अत्र तात्पर्यमाह—अयं भाव इति । यत् इन्द्रियक्षोभकरा रसासक्तिरतो हेतोः । रसनेन्द्रियजयस्तु भगवदुच-नामकीर्त्तनरसास्वादाद्भवेत् । तदुक्तम्—“रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते” ॥ २०-२१ ॥ तदाख्यानं पिङ्गलेतिहासम् । तस्याः पिङ्गं स्वर्णं लाति स्वीकरोति निजदेहार्पणेन, पिङ्गं पीताम्बरं श्रीकृष्णं लातीति वा तस्या अन्वर्थनाम्न्याः । किञ्चित्द्वैराग्यम् । नृपा नन्दति येन वैराग्येण तन्नरनन्दनं तद्वांस्तथा तत्संबुद्धौ । न ह्यविरक्तं वयमुपदेक्ष्याम इति संबुद्धयभिप्रायः । ज्ञानप्रकरणेऽप्यस्य प्रसंगात्परमक्तिमपि दर्शयति—पिङ्गलेति ॥ २२ ॥ स्वैरिणी अनिश्रितपतिका । संकेते वित्तसमये सति कान्तमुपनेष्यती स्वसमीपं प्रापयिष्यन्तीति वा काले सायंकाले । बहिर्द्वारि द्वारबहिर्भागे । अभूत्तथावित्यर्थः । उत्तमं प्रतारणोचितम् । संकेते रतिस्थाने उपनेष्यती स्वसमीपमानेऽप्यती आनेतुमित्यर्थः । काले संध्यायां बहिर्द्वारि स्थिता ॥ २३ ॥ अत एव सधनत्वादेव । शुल्कं मैथुनमूल्यं तत्प्रदानम् । हे पुरुषर्षभ विषयवार्ताश्रवणेन सामान्यपुरुषाणां चेतसि क्षोभो भवेत्त्वं तु पुरुषेषु सत्पुरुषेष्वपि श्रेष्ठोत्तमस्तव चेतसि स नोदयत इति भावः । शुल्कदानमूल्यं दत्त्वा सुरतप्राहिणः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ग्राम्येति । वनेचरो यतिः क्वचित् कदापि ग्राम्याणां गीतं न शृणुयादिति मृगयोर्लुब्धकस्य गीतेन मोहितात् बद्धात् हरिणात् शिञ्चेत् । अन्यथा बन्धनं प्राप्नुयादित्याशयः ॥ १७ ॥ हरिणशब्दाद्धरिणीसुतमृष्यशृङ्गमपि गुरुमाह यद्वा ग्राम्यगीतासक्तेरुदाहरणमाह—नृत्येति । ग्राम्ये भवानि ग्राम्याणि योषितां नृत्यादीनि जुषन् सेवमानः । आर्षः शता । हरिणीसुत ऋष्यशृङ्गाख्य ऋषिरासां योषितां क्रीडनकवद्वश्यो बभूवेति शेषः । ग्राम्येति भगवद्गीतानुवार्थम् ॥ १८ ॥ जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभिकया दुर्जयया च जिह्वया करणभूतया रसे तद्विषये विमोहितः । आसक्तः असद्बुद्धिर्जनः मृत्युमृच्छति । यथा रसविमोहितो मीनो बडिशैरामिषलिप्तलोहकटकैः मृत्युमृच्छति तथेति एवं रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पतङ्गमधुकरगजहरिणमीना मोहिताः ।

तदुक्तम् । “पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥” इति ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति-इन्द्रियाणीति । मनीषिणो धीराः पुरुषा निराहाराः सन्तः इतराणीन्द्रियाण्याशु जयन्ति परं रसनं वर्जयित्वा तत्तु तथा जेतुं न शक्नुवन्ति । यतस्तद्रसनं निरन्नस्य जनस्य वर्द्धते तथा च यद्याहारः सर्वथा त्यज्यते तदा केवलमितरेन्द्रियजयो भवति रसनेन्द्रियं तु वर्द्धत एव । यदि तु यथेष्टं भुज्यते तदा पुनः रसपोषणेन्द्रियान्तरक्षोभः स्यादतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुञ्जीतेति । प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यते ॥ २० ॥ तावदिति । यतः विजितानि अन्यानि रसनाव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथाभूतोऽपि पुमान् यावद्रसनं न जयेत्तावत् जितेन्द्रिय एव न स्यात् रसनस्य जागरूकत्वात्पुनस्तद्द्वारा इतरेन्द्रियोद्बोधसंभवात् । अतो रसे रसनेन्द्रिये जिते सत्येव सर्वमिन्द्रियं जितं भवति नान्यथेति ॥ २१ ॥ नैराश्ये पिङ्गला गुरुरित्याह-पिङ्गलेति । विदेहनगरे मिथिलापुरे पुरा पिङ्गला नाम काचि-द्वेश्याऽऽसीत् । हे नृपनन्दन ! तस्याः सकाशात् यत्किञ्चिन्मे मया शिक्षितं तन्मत्तो निबोध शृणु ॥ २२ ॥ सेति । सा पिङ्गला स्ववैरिणी कामचारिणी वेद्या एकदा कान्तं कमनीयं रतिसमर्थं धनदं पुरुषं संकेते एकान्ते रतिस्थाने उपनेष्यती उपनेतुमुत्तमं स्वलङ्कृतं विभ्रती तद्योग्ये काले रात्रौ गृहाद्विद्वारि अभूत् उपविवेश ॥ २३ ॥ मार्ग इति । हे पुरुषर्षभ ! अर्थकामुका सा मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य तान् वित्तवतः सधनान् अत एव शुल्कदानमूल्यं प्रदाय सुरतग्राहकान् कान्तान् सुरताह्वींश्च मेने ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

विषयग्रामं सेवन्ते इति ग्राम्या विषयिणस्तेषां गीतं न शृणुयादिति विशेषणस्य व्यावर्तकत्वाद्भगवद्गीतं तु शृणुयादेवेति व्याख्यातं तदुक्तं पादो “ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं परम् । हरेः सालोक्यमाप्नोति रुद्रगानाधिकं भवे” इति ॥ १७ ॥ ग्राम्याणि इन्द्रियग्रामार्हाणि ॥ १८ ॥ मृत्युं संसारम् असती बहिर्मुखा बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ १९ ॥ आश्रयति उद्यमं विनेवेत्यर्थः । रसनन्तु वर्जयित्वेत्यन्वयः । ननु रसनेन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां पद्यस्यायं भाव इति ॥ २० ॥ रसे जिते सति सर्वं जितमिति रसनेन्द्रियजयेन सर्वैरिन्द्रियजये योग्यत्वात् भूतवन्निर्देशः ॥ २१ ॥ तदाख्यानं पिङ्गलाख्यानं ज्ञानप्रकरणेऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात् परमभक्तिमपि दर्शयति । पिङ्गलेति ॥ २२ ॥ उत्तमं रूपं विभ्रती सती काले सन्ध्यायां बहिर्द्वारि स्थिताभूत् ॥ २३ ॥ हे पुरुषर्षभेति तस्याः दुराशाया आश्चर्यफलत्वाभिप्रायेण ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हरिणाच्छिक्षणीयमाह । ग्राम्यगीतमिति । कश्चित्कदाचिदपि ग्राम्यगीतं न शृणुयात् मृगयोर्लुब्धकस्य गीतेन मोहिताद्वरिणाद्ग्राम्यगीतं न शृणुयादितिमां वृत्तिं शिञ्चेत हरिणो हि मृगयोर्गीतमोहितस्तेन गृहीतो नश्यति तद्व्यतिर्ग्राम्यगीतं शृण्वन्नरयेदतस्तन्न शृणुयादित्यर्थः । ग्राम्येत्युक्तेर्भगवद्गीतं तु शृणुयादेवेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ हरिणशब्देन हरिणीसुत ऋष्यशृङ्गोऽपि विवक्षितः अत एव सोऽपि गुरुरित्यभिप्रेत्याह नृत्येति । मृगीसुतः ऋष्यशृङ्गः ग्रामे भवानि ग्राम्याणि योषितां नृत्यानि वादित्राणि मृदङ्गादिध्वनयस्तान् गीतानि च जुषन् सेवमानः पश्यन् शृण्वंश्चेति यावत् आसां योषितां क्रीडनकः क्रीडासाधनं वश्यश्चाभवदिति शेषः । अतस्तानि न जुषेतेति भावः ॥ १८ ॥ रसनासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिक्षणीयमित्याह । जिह्वेति अतिप्रमाथिन्या दुर्जयया जिह्वया करणभूतया रसे तद्विषये विमोहितः अतएवासद्बुद्धिर्बुद्धिमृत्युमुच्छतिं प्राप्नोति यथामिषबुद्धिर्विमोहितो मीनो बडिशैरामिषलिप्तेर्लोहकण्टकैः विनश्यति तद्वत् ॥ १९ ॥ जिह्वायाः प्रमाथित्वमुपपादयति द्वाभ्याम् । इन्द्रियाणीति मनीषिणः बुद्धिमन्तः इन्द्रियजयेच्छवः तावन्निहारा इन्द्रियाणीति । वर्जयित्वा तु रसने रसनेन्द्रियव्यतिरिक्तानीत्यर्थः । आशु जयन्ति रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि निराहारमात्रेणैव जेतुं शक्यानि तेन तत्पाटवाद्रसनन्तु न तेन जेतुं शक्यं प्रत्युत निराहारेण रसनेन्द्रियवृद्धेरेवापादनादितिभावः । तदाह तन्निरन्नस्य वर्द्धत इति तद्रसनं निरन्नस्य निराहारस्य वर्द्धते इति ॥ २० ॥ आस्तां रसनमजितमितराणि तु जितान्येवेत्यत आह । तावदिति । विजितान्यन्यानि रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथाभूतोऽपि यावद्रसनं न जयत्तावज्जितेन्द्रियो न स्यादेव रसे रसनेन्द्रिये जिते सति तु सर्वमिन्द्रियं जितप्रायमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाचष्टे पिङ्गलाख्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । विदेहनगरे मिथिलापुरे तस्याः पिङ्गलातः मे मया शिक्षितं किञ्चिदस्ति तन्निबोध शृणु हे नृपनन्दन ! यदो ॥ २२ ॥ सेति । सा पिङ्गला स्ववैरिणी संकेत इति कामचारिणी शङ्केते रतिस्थाने सङ्केतमिति पाठे अर्श आद्यजन्तः सङ्केतितमिति यावत् उपनेष्यती ‘लक्षणाहेत्वोः’ इति शतन्त्रादुग्लिक्षणो ङोप् उपनेतुमित्यर्थः । यद्वा एतावद्धनं यो दास्यति तेनैव संगमिष्यामीत्येवं-विधसंकेतमुपनेष्यती प्राप्तवतीति यावत् उत्तमं स्वलङ्कृतं रूपं विभ्रता काले स्वसंकेतकाले गृहद्वारि स्वगृहद्वारे अभूत्तस्यौ ॥ २३ ॥ मार्ग इति । हे पुरुषर्षभ ! तान् पुरुषान् वित्तवतः सधनानपि शुल्कदानं मूल्यदानपि न मेने नामन्यत तैः सह न रेम इत्यर्थः । कुतः यतः सार्थकामुका तैः प्रतिज्ञातार्थादप्यधिकवित्तकामुका ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरिणाच्छ्रोत्रेन्द्रियजयो लब्ध इत्याह । ग्राम्येति । अहं वनचरो यतिग्राभ्याणां गीतं वचनं न शृणुयादितीममर्थं हरिणात् शिक्षे कीदृशात् मृगयोगीतमोहित्वेन बद्धात् ॥ १७ ॥ ग्राम्यगीतश्रवणे का हानिरिति तत्राह । नृत्येति । क्रीडनकान्धः क्रीडासाधनवदन्धः ॥ १८ ॥ मत्स्याजिह्वेन्द्रियजयप्रकारं कथयति । जिह्वेति । अतद्वृद्धिरतत्त्वज्ञः ॥ १९ ॥ रसजयो दुष्परिहर इत्युपपादयति । इन्द्रियाणीति । रसनं रसनेन्द्रियम् असौ रसना रस्ये स्वविषये वर्धते ॥ २० ॥ जिह्वेन्द्रियजय एवेन्द्रियजयो नान्य इत्याह । तावदिति । रसो रागः “रसो रागे विषे वीर्ये” इति यादवः ॥ २१ ॥ पिङ्गलाया वैराग्यमुपशिक्षितमिति वक्तुमुपक्रमते । पिङ्गलेति ॥ २२ ॥ सैकदा सङ्केते वित्तसमये कान्तमुपनेष्यती आत्मसमीपं प्रापयन्ती गृहद्वार्यभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ मार्ग आगच्छतः पुरुषान्वीक्ष्य तान् पुरुषान् वित्तवतः शुल्कदानं कान्तान् मेने ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

रसे जिते सति सर्वं जितमिति तादृशस्य तस्य योग्यत्वात् भूतवन्निर्देशः ॥ २१ ॥ ज्ञानप्रकरणेऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्परम-भक्तिमपि दर्शयति पिङ्गलानामेति ॥ २२-३०

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्राकृतगानमाधुर्योसक्तिरनर्थहेतुरिति हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्यगीतमिति । तेन भगवद्गीतं शृणुयादेव ॥ १७ ॥ ग्राम्यगीता-सक्तेरुदाहरणमाह नृत्येति ॥ १८ ॥ प्राकृतरसासक्तिरनर्थहेतुरिति मीनाच्छिक्षितमाह । जिह्वेति । बाण्डशैरामिषलिप्तैः ॥ १९ ॥ तदेवं रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पञ्चभिर्विषयैः पतङ्गमधुकरगजहरिणमीनाः पञ्च मोहिताः हताः तदुक्तम्—पतङ्गमातङ्गगुरङ्ग-भृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादो स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्चेति । किंत्वन्येन्द्रियाणां वृत्तिप्रदं रसनेन्द्रियमेवानर्थकारीत्यतस्तस्य जये प्रयत्नं कुर्वतीत्याह । इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । अयम्भावः यद्याहारस्त्यज्यते तर्ह्यनेन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियन्तु वर्द्धते यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभः स्यात्तस्मात्तथा रसनेन्द्रियं जेतव्यं यथा तदनुवर्त्तन्यन्यान्यीन्द्रियाणि जितानि स्युस्तादृशो रसनेन्द्रियस्य जयस्तु रसनयैव परिमितमहाप्रसादमात्रभोजनेन वा रसानावृत्तिवागिन्द्रियेण भगवदुच्चनामकीर्त्तनरसास्वादो भवेत् यदुक्तम्—रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तत इति ॥ २०-२१ ॥ पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति तदुपाख्यानमाह । पिङ्गलेति ॥ २२ ॥ सङ्केते रतिस्थाने उपनेष्यती स्वसमीपमानेऽप्यन्ती आनेतुमित्यर्थः ॥ २३ ॥ शुल्कदानं मूल्यं दत्त्वा सुरतग्राहिणः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्येति । मृगयोर्लुब्धकस्य ॥ १७ ॥ ग्राम्यगीतश्रवणेऽनर्थं दर्शयति । नृत्येति । वश्यः सन् क्रीडनको बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥ मीनाच्छिक्षितमाह । जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या अत्यन्ततो मनःक्षोभिकया बडिशैः आमिषादि-लिप्तैर्लोहकण्टकैः ॥ १९ ॥ जीह्वायाः मनःक्षोभकत्वमुपपादयतीन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् ॥ २०-२१ ॥ पिङ्गलातः शिक्षितं वक्तुं तदाख्यानमाह । पिङ्गलेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३-२५ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

हरिणाच्छिक्षितमाह—ग्राम्येति । वनचरो यतिः कचित्कदापि ग्राम्याणां गीतं न शृणुयादिति मृगयोर्लुब्धस्य गीतेन मोहितान् अतएव बद्धात् हरिणात् शिक्षेत् । अन्यथा बन्धनं प्राप्नुयादित्याशयः ॥ १७ ॥ बन्धनं क दृष्टमित्यपेक्षायां हरिणशब्देनैव गृहीतस्य हरिणीसुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य बन्धनं दृष्टमित्याह—नृत्येति । ग्रामे भवानि ग्राम्याणि योषितां नृत्यादीनि जुषन् सेवमानो हरिणीसुत-ऋष्यशृङ्गाख्य ऋषिरासां योषितां क्रीडनकवद्वश्यो बभूवेति शेषः । ग्राम्यगीतेत्युक्त्या भगवद्गीतं तु शृणुयादेवेति सूचितं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ रसासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिक्षितमित्याह—जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या दुर्जयया जिह्वया करणभूतया रसे तद्विषये विमोहितः आसक्तः । तत्र हेतुमाह—दुर्बुद्धिरिति । जनो मृत्युमुच्छति । जिह्वया एवेन्द्रियान्तरपोषकत्वात्तत्तदिन्द्रियकृतदोषेण पुनःपुनर्जन्म-मरणादिकमनुभवतीति जिह्वाऽवश्यं नियम्येत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा रसविमोहितो मीनो बडिशैरामिषलिप्तलोहकण्टकै-र्मृत्युमुच्छति तथेति ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमेवाह—इन्द्रियाणीति । मनीषिणो धीराः पुरुषा निराहाराः सन्तः इतराणीन्द्रियाण्याशु जयन्ति परन्तु रसनं वर्जयित्वा । तत्तु तथा जेतुं न शक्नुवन्ति यतस्तद्रसनं निरन्नस्य जनस्य वर्द्धते । तथा च यद्याहारः सर्वथा त्यज्यते तदा केवलमितिरेन्द्रियजयो भवति रसनेन्द्रियं तु वर्द्धत एव । यदि तु यथेष्टं भुज्यते तदा पुनः रसपोषणेन्द्रियान्तरक्षोभः

स्यादतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुज्जीतेति प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनाय पुनरुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ न च मन्तव्यमितरेन्द्रियजयेनैव कृतार्थता स्यात् रसनाजयं विना का हानिरिति यतः विजितानि अन्यानि रसनाव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथाभूतोऽपि पुमान् यावद्रसनं न जयेत्तावत् जितेन्द्रिय एव न स्यात् रसनस्य जागरूकत्वात्पुनस्तद्द्वारा इतरेन्द्रियोद्बोधसम्भवान् । अतो रसे रसनेन्द्रिये जिते सत्येव सर्वमिन्द्रियं जितं भवति नान्यथेति ॥ २१ ॥ पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाह—पिङ्गलेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । विदेहनगरे मिथिलापुरे हे नृपनन्दन यदा तस्याः सकाशान् यत्किञ्चिन्मे मया शिक्षितं तन्मत्तो निबोध शृणु ॥ २२ ॥ सा पिङ्गला स्वैरिणी कामचारिणी वेश्या एकदा कान्तं कमनीयं रतिसमर्थं धनं पुरुषं सङ्केते एकान्ते रतिस्थाने उपनेष्यती उनेतुमुत्तमं स्वलङ्कृतं स्वरूपं विभ्राना तद्योग्ये काले रात्रौ गृहाद्वहिर्द्वारि अभूत् उपविशे ॥ २३ ॥ हे पुरुषर्षभ साऽर्थकामुका धनाभिलाषाकुलचित्ता मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य तान् वित्तवतः सधनान् अतएव शुल्कदानमूल्यप्रदान् कान्तान्सुरतार्हाश्च मेने ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्यगीतमिति । कश्चित् कदाचिदपि, यतिः संन्यासी, वनचरो वानप्रस्थश्च, ग्राम्यगीतं लौकिकगीतं, न शृणुयात् । एतन् मृगयोल्लङ्घ्यकस्य, गीतमोहिताद्गीतश्रवणेन मोहं प्राप्तात्, बद्धात् हरिणात्, शिक्षेत । हरिणो हि मृगयोगीतेन मोहितस्तेन गृहीतो नश्यति तद्वद्यतिग्राम्यगीतं शृण्वन्नश्येदतस्तत्र शृणुयादित्यर्थः । ग्राम्येत्युक्तेर्भगवद्गीतं तु शृणुयात्तदपि स्त्रीगीतवर्जमिति भावः ॥ १७ ॥ हरिणशब्देन हरिणोसुतो ऋष्यशृङ्गोऽपि विवक्षितोऽत एव सोऽपि गुरुरित्यभिप्रेत्याह । नृत्येति । मृगोसुतः ऋष्यशृङ्गः, ग्राम्याणि ग्रामे भवानि, योषितां संबन्धीनि, नृत्यं नर्तनक्रिया च वादित्राणि मृदङ्गादिध्वनयश्च गीतानि मधुरालापानि तद्गीतश्चानि च तानि, जुषन् सेवमानः, पश्यन् शृण्वन्श्चेति यावत् । आसां योषितां, क्रीडनकः क्रीडासाधनं वश्यश्च, अभवदिति शेषः । अतस्यागी तानि न जुषेतेति भावः । यद्वा मृगोसुतः हरिणस्तत्त्वक्षेऽभिज्ञनोक्तेः 'तीक्ष्णेषुणा मृगयुना हरिणोऽपि विद्धः प्रादेति तन्मधुरगीतिविमोहितस्तम् । स्थेयं मृतौ च मम चर्मणि चान्नतन्त्या कार्यं त्वयाद्य तु विवेहि सवाद्ययानम्' इति ॥ १८ ॥ रसनासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिक्षितमित्याह । जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या दुर्जयया, जिह्वया करणभूतया, रसे तद्विषये विमोहितः, अत एव, असद्बुद्धिर्दुर्बुद्धिः, जनो योगी, मृत्युं मरणं, ऋच्छति प्राप्नोति । क इव । यथा बडिशैरामिषलिप्तैर्लोहकण्टकैः, मीनः तु तथैव, तु शब्दोऽत्र तथार्थः 'लौहं विलोक्य बडिशं वरभक्ष्यलिप्तं लुब्धो हि कश्मलमलं शकुलोऽतिलोलः । द्राक्तं प्रसन्नं स च निषक्तमना दुरन्तामार्त्तिं प्रयाति मरणं च तदग्रविद्धः' इत्यभिज्ञनोक्तेः ॥ १९ ॥ जिह्वायाः प्रमाथित्वमुपपादयति द्वाभ्याम् । इन्द्रियाणीति । निराहाराः मनीषिणः, रसनं वर्जयित्वा, इन्द्रियाणि आशु जयन्ति । निरन्नस्य तद्रसनं तु, वर्द्धते । रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि निराहारमात्रेणैव जेतुं शक्यानि तेन तत्पाटवाभावान् । रसनं तु न तेन जेतुं शक्यं प्रत्युत निराहारेण रसनेन्द्रियवृद्धेरेवापादनादिति भावः । प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनाय पुनरुक्तमिति विशेषः ॥ २० ॥ आस्तां रसनमजितमितराणि तु जितान्येवेत्यत आह । तावदिति । विजितान्यन्यानि रसनव्यतिरिक्तानि इन्द्रियाणि येन स तथाभूतोऽपि, पुमान्, यावत् रसनं न जयेत् । तावत्, जितेन्द्रियः, न स्यादेव । रसे रसनेन्द्रिये, जिते सति तु, सर्वमिन्द्रियं, जितं जितप्रायमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाचष्टे पिङ्गलेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पिङ्गलेति । पुरा विदेहनगरे मिथिलापुरे, पिङ्गला नाम, काचित् वेश्या, आसीत् । तस्याः पिङ्गलातः, मे मया, किञ्चित् शिक्षितम् अस्ति । हे नृपनन्दन, तत् निबोध शृणु ॥ २२ ॥ सेति । स्वैरिणी कामचारिणी, सा पिङ्गला, एकदा कदाचित्, कान्तं, संकेते रतिस्थाने, उपनेष्यती संकेतमिति पाठे अर्शाआद्यत्रन्तः संकेतशब्दः संकेतितमिति यावत् । कान्तम्, उपनेष्यती, 'लभ्यगहेत्वोः' इति शत्रन्तादुगिलक्षणे ङीप् । उपनेतुमित्यर्थः । उत्तमं स्वलङ्कृतं, रूपं विभ्रती सती, काले स्वसंकेतकाले, गृहद्वारि स्वगृहद्वारे, अभूत्स्यौ ॥ २३ ॥ मार्गे इति । हे पुरुषर्षभ, अर्थकामुका कामिभिः प्रतिज्ञातादप्यर्थादधिकवित्तकामुका, सा पिङ्गला, वित्तवतः सधनान्, शुल्कदानमूल्यदान्, मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य, तान् कान्तान्, मेने । सा न मेनेऽर्थकामुकानिति पाठे, कान्तान्, न मेने ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैंने हरिन से यह सीखा है कि वनवासी संन्यासी को कभी विषय-सम्बन्धी गीत नहीं सुनने चाहिये । वह इस बात की शिक्षा उस हरिन से ग्रहण करे, जो व्याध के गीत से मोहित होकर बँध जाता है ॥ १७ ॥ तुम्हें इस बात का पता है कि हरिनी के गर्भ से पैदा हुए ऋष्यशृङ्ग मुनि स्त्रियों का विषय-सम्बन्धी गाना बजाना, नाचना आदि देख-सुनकर उनके वश में हो गये थे और उनके हाथ की कठपुतली बन गये थे ॥ २८ ॥ अब मैं तुम्हें मछली की सीख सुनाता हूँ । जैसे मछली काँटे में लगे हुए मांस के टुकड़े के लोभ से अपने प्राण गँवा देती है, वैसे ही स्वाद का लोभी दुर्बुद्धि मनुष्य भी अपने मन को मथकर

व्याकुल कर देने वाली जिह्वा के वश में हो जाता है और मारा जाता है ॥ १९ ॥ विवेकी पुरुष भोजन बंद करके दूसरी इन्द्रियों पर तो बहुत शीघ्र विजय प्राप्त कर लेते हैं, परन्तु इससे उनकी रसना-इन्द्रिय वश में नहीं होती। वह तो भोजन बंद कर देने से और भी प्रबल हो जाती है ॥ २० ॥ मनुष्य और सब इन्द्रियों पर विजय प्राप्त कर लेने पर भी तब तक जितेन्द्रिय नहीं हो सकता, जब तक रसनेन्द्रिय को अपने वश में नहीं कर लेता। और यदि रसनेन्द्रिय को वश में कर लिया, तब तो मानो सभी इन्द्रियाँ वश में हो गयीं ॥ २१ ॥ नृपनन्दन ! प्राचीन कालकी बात है कि विदेह नगरी मिथिला में एक वेश्या रहती थी। उसका नाम था पिङ्गला। मैंने उससे जो कुछ शिक्षा ग्रहण की, वह मैं तुम्हें सुनाता हूँ; सावधान होकर सुनो ॥ २२ ॥ वह स्वेच्छा-चारिणी तो थी ही, रूपवती भी थी। एक दिन रात्रि के समय किसी पुरुष को अपने रमणस्थान में लाने के लिये खूब बन-टनकर उत्तम वस्त्राभूषणों से सज्जकर बहुत देरतक अपने घरके बाहरी दरवाजे पर खड़ी रही ॥ २३ ॥ नररत्न ! उसे पुरुष को नहीं धन की कामना थी और उसके मन में यह कामना इतनी दृढ़मूल हो गयी थी कि वह किसी भी पुरुष को उधर से आते जाते देखकर यही सोचती थी कि यह कोई धनी है और मुझे धन देकर उपभोग करने के लिये आ रहा है ॥ २४ ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी । अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मागुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बती । निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः । निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥
तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम । निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥ २८ ॥
न ह्यज्ञाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति । यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः । या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशः ॥ ३० ॥
सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखमयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥ ३१ ॥
अहो मयाऽऽत्मा परितापितो वृथा साङ्केत्यवृत्त्यातिविगर्हवार्तया ।
स्त्रैणाक्षराद् यार्थतृप्तोऽनुशोच्यात् क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छति ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्यः

अन्वयः—सा सङ्केतोपजीविनी आगतेषु अपयातेषु अन्यः अपि वित्तवान् भूरिदः कः अपि माम् उपैष्यति ॥ २५ ॥ एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वारि अवलम्बती निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥ वित्ताशया शुष्यद्वक्त्रायाः दीनचेतसः तस्याः चिन्ताहेतुः सुखावहः परमः निर्वेदः जज्ञे ॥ २७ ॥ तस्याः निर्विण्णचित्तायाः यथा गीतं मम (मत्तः) शृणु हि पुरुषस्य आशापाशानां निर्वेदः असिः ॥ २८ ॥ अज्ञा अज्ञातनिर्वेदः देहबन्धं न जिहासति नृप यथा विज्ञानरहितः मनुजः ममतां (न जिहासति) ॥ २९ ॥ अहो अविजितात्मनः मे मोहविततिं पश्यत या असतः कान्तात् कामं कामये येन (अहम्) बालिशः ॥ ३० ॥ समीपे सन्तं रमणं रतिप्रदं नित्यं वित्तप्रदम् इमं विहाय अज्ञा अहम् अकामदं दुःखमयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छं भजे ॥ ३१ ॥ अहो स्त्रैणात् अर्थतृप्तः अनुशोच्यात् नरात् क्रीतेन आत्मना वित्तं रति (च) इच्छति सांकेतवृत्त्या अतिविगर्हवार्तया मया आत्मा वृथा परितापितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिन्ता भावार्थदीपिका

अपिः संभावनायाम् । अन्योऽपि कश्चिन्मासुपैष्यत्येवं दुराशयेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २५ ॥ द्वार्यवलम्बती अवलम्बमाना पुनः प्रविशती पुनर्निर्गच्छन्ती एवंकुर्वती निशीथसमर्धरात्रं प्राप ॥ २६ ॥ निर्वेदोऽल्लुब्धिः । वित्तचित्तैव हेतुर्यस्य सः ॥ २७ ॥ यथा यथावत् । मम मत्तः । शृणु । ननु किं निर्विण्णाया गीतश्रवणेन तत्राह । हि यस्मात्पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा तथा

छेत्ता ॥ २८ ॥ तत्र हेतुः । न हीति । अंगं हे राजन् ॥ २९ ॥ अवजितात्मत्वे हेतुः । याऽहं बालिशो विवेकशून्या तस्या मे कुतः । येन कारणेनासतस्तुच्छाज्जरात्कामं कामये ॥ ३० ॥ बालिशत्वं प्रपञ्चयति सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे संतमंतर्थास्मिन्वात् । इममपरोक्ष-
मीश्वरम् ॥ ३१ ॥ अतिविगर्होऽतिनिन्द्या या वार्ता जीविका तथा । कुतः । सांकेत्येन या वृत्तिस्तया । बहुव्रीहिणा स्वविशेषणं वा ।
परितापं प्रपञ्चयति । स्त्रैणादिति । स्त्रीलंपटादथ चार्थवृषो लब्धादत एवानुशोच्याज्जरायाऽहं वित्तं रतिं चेच्छती । मया वृथाऽऽत्मा
परितापितः । केन वित्तमिच्छति तेन नरेण क्रीतेन स्वयं विक्रोतेनात्मना देहेन ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आगतेष्वल्पप्रदत्वेनास्वीकृतत्वादपयातेषु गतेषु । यद्वा रतिं कृत्वा गतेष्वधिकवित्ताशयान्यमपैक्षन्त्याह—अप्यन्य
इति ॥ २५ ॥ दुराशया निजांगप्रदानेन धनाशया । एवं कुर्वती बहिरंतर्गमनागमनं कुर्वती ॥ १६ ॥ 'हेतिः' इति पाठे चिन्ताछेदने
हेतिः शस्त्रमित्यर्थः । अलंबुद्धिः स्वावज्ञया विषयेषु हेयत्वबुद्धिः । परम इति लौकिकनिर्वेदव्यावृत्तिः । तत्र हेतुः—सुखावह इति ।
सुखं श्रीकृष्णविषयकानन्दमावहति प्रोपयतीति सः । प्रसंगाच्चिन्तापदेन वित्तस्यैवोपास्थितेर्वित्तचिन्तामहेतुर्यस्य स तथा ॥ २७ ॥
अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्राशाछेदे । तस्या इत्यर्थकम् । तस्याः संबंधसामान्ये षष्ठी तयेत्यर्थः । आशा एव संसारबंधस्य पाशाः
स्युस्तासां छेदने निर्वेद एवासिर्भवेत् । धर्मलुप्तोपमाधर्मच्छेदः ॥ २८ ॥ अजातनिर्वेदोऽनुत्पन्नवैराग्यः । देहबंधं संसारम् । मोक्ष-
साधनोभूतज्ञानाधिकारिविशेषणत्वादिहामुत्रार्थभोगविरागस्येति भावः । अस्या वश्योपादेयत्वमाह—न हीति । कामं कन्दर्प
कामये ॥ २९ ॥ बालिशत्वं पृच्छति—कुत इति । कामं निजाभीष्टम् ॥ ३० ॥ रतिप्रदमानंदं रमणं पतिं नित्यमविनाशिनम् ।
अकामदमभीष्टपूर्णासमर्थम् । अपरोक्षं स्वात्मरूपतयेत्यर्थः । निर्वेदेन श्रीदत्तात्रेयप्रभावजेन भट्टिति पूर्वसंस्कारोदयात्तादृशं
तद्वाक्यं—सन्तमित्यादि । अंतर्थास्मिन्वात्समीपे सन्तं न तु दूरगं, तत्रापि परमसुंदरत्वेन रमणं प्रेष्टुमिममेवाहं कथं न रमयामीति
भावः । तत्रापि रतिप्रदं रतिसुखदं सैरंध्र्यादिभ्य इव अयमेव कथं मां न रमयत्विति किमन्येन पापिष्ठपुरुषेणेति भावः । वित्तप्रदं
मदत्तैरतितुष्टेयं वित्तमपि प्रचुरं दास्यत्येवेति भावः । तथापि नित्यमकामकलितं तत्रापि परोक्षं स्वयंप्रकाशत्वात् न तु परोक्षं तथा-
भूतमीश्वरं विहाय अकामदं कामपूर्तिं दातुमसमर्थं यथार्थसुखाप्रदत्वेन प्रत्युत दुःखप्रदम्, तत्र हेतुः—तुच्छम् । तस्यां निशि तदंगणे
यदृच्छयागतशयितस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपाभराद्भवत्येतादृशी मतिरभूदिति प्राञ्चः ॥ ३१ ॥ विनिन्द्या निजदेहार्पणरूपा । यद्वा—
वार्ता किंवदन्ती । निन्द्यत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । संकेतेन गृह्यत इति सांकेत्यं रतिमौल्यरूपं द्रव्यं तेन । हेतौ तृतीया ।
स्वविशेषणे कृते हेत्वाकांक्षैव नोदेष्यतीत्याह—बहुव्रीहिणेति । अतिविगर्हो वार्ता यस्यास्तया सांकेत्येन वृत्तिर्यस्यास्तया तथा चेति
समासेनोभयं स्वविशेषणं वेति । अथ च स्त्रीलंपटत्वेपि । अत एव लब्धत्वादेव । अभिलषितादातेनानुशोच्यान्मुहुःशोकप्रदान् ।
तया मया । सांकेत्येन संकेतीकृतेन रतिप्राप्तवित्तेन वृत्तिवर्तनं तथा हेतुना या विनिन्द्या जीविका सा यस्यास्तया । स्त्रीगात्स्त्रीलंपटात् ।
इच्छत्यभूवम् ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आगतेष्विति । सा यतः सङ्केतोपजीविनी संकेते पुरुषाज्जीत्वा ततः प्राप्तधनेन जीवन्ती सा आगतेष्वपयातेषु सत्सु
अन्योऽपि कोऽपि वित्तवान् अतो भूरिदो बहुधनदाता मामुपैष्यात् इत्यचिन्तयदिति शेषः ॥ २५ ॥ एवमिति । एवंविधया दुराशया
ध्वस्ता निद्रा यस्याः सा द्वार्यवलम्बमाना पुनः निर्गच्छन्ती ततः पुनः अन्तः प्रविशती सती निशीथमर्द्धरात्रं समपद्यत प्राप ॥ २६ ॥
तस्या इति । वित्ताशया शुष्यद्वक्त्रं यस्याः तथा दीनं चेतो यस्याः पिङ्गलायाः चिन्ताहेतुः वक्ष्यमाणविचारस्य हेतुः परिणामसुखावहश्च
परम उत्कृष्टः निर्वेदो जज्ञे जातः ॥ २७ ॥ तस्या इति साद्धम् । तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं यथा यथावत् मम मत्तः शृणु । हि यस्मात्
पुरुषस्याज्ञापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा तथा छेत्ता । अङ्गं हे राजन् ! न जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः देहं बध्नाति रचयतीति देहबन्ध-
माशापाशं न जिहासति न त्यक्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ अहो इति । न विजित आत्मा मनो यया तस्या मे मम मोहवितति मोहविस्तारं
पश्यत । येन मोहेनाहं बालिशो विवेकशून्या सती असतः तुच्छात्कान्तात् पुरुषात् कामं भोगधनादिकं कामये ॥ २९ ॥ सन्तमिति ।
रमणं क्रीडाप्रदं रतिप्रदं सुखप्रदं परमामन्दरूपत्वात् वित्तप्रदं लक्ष्मीपतित्वात् नित्यं विनाशरहितमिममपरोक्षं समीपे हृदये सन्तं
वर्तमानमन्तर्यामिणं भगवन्तं विहाय ततो विपरीतमकामदं यथेष्टभोगसंपादने असमर्थं दुःखादिप्रदं तुच्छं नश्वरमहं भजे भजामि ।
अतः अज्ञा भगवत्येतादृशी मतिस्तस्यास्तदा तस्यां रजण्यां तदङ्गणे यदृच्छया गतशयितस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपाभराद्भूदिति प्राञ्चः ॥
अहो इति । अहो याऽहं स्त्रैणात् स्त्रीलंपटात् मूर्खात् अर्थवृषः धनादिवृष्णायुक्तात् अल्पप्रदात् अनुशोच्यात् रोगाद्याकुलत्वेन
नश्वरान्तरात् तेन धनादिदानेन क्रीतेन स्वयं विक्रोतेनात्मना देहेन वित्तं रतिं चेच्छती तथा मया साङ्केत्येन परपुरुषसंगेन या

वृत्तिस्तथा बहुव्रीहिणा मयेत्यस्य विशेषणं वा । अतएव त्रिगर्ह्या विनिन्द्या या वार्ता जीविका तथा आत्मा मनः वृथैव परितपितः संतापं प्रापितः ॥ ३१ ॥ यदिति । यत् अस्थिभिर्निर्मिता वंशद्वयो यत्र तत् स्थूणाः स्तम्भाः वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग्बेणुः वंद्यास्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः तत्र यत् पृष्ठे दीर्घमस्थि स वंशः पार्श्वस्थीनि वंद्यानि स्थूणा हस्तपादास्थीनीति विवेकः । त्वच्चा चर्मणा तथा रोमभिर्नखैश्च पिनद्धं छादितम् । तथा कफादिकं क्षरन्ति नव द्वाराणि इन्द्रियछिद्राणि यस्मिन्स्तदेवंभूतागाररूपं विष्णुमूर्तपूर्णमेतन्नरशरीरं मत् मत्तोऽन्या का वा स्त्री कान्तबुद्ध्या उपैति सेवते ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आगतेष्विति युष्मकम् एवं कुर्वतीति व्याख्यानाभिर्गच्छन्ती प्रविशतीति शत्रन्त एव पाठः ॥ २५-२६ ॥ अलंबुद्धिः स्वावज्ञया विषयेषु हेयत्वबुद्धिः परम इति लौकिकनिर्वेदव्यावृत्तिः तत्र हेतुः सुखावह इति सुखं श्रीकृष्णविषयकानुरागजानन्दम् आवहति प्रापयतीति तथा वित्तचिन्तैव हेतुर्यस्येत्यापातबोधार्थमेव तस्य पूर्वसंस्कारहेतुकत्वात् ॥ २७ ॥ तस्या इत्यद्वयं तस्या इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी तथैत्यर्थः । आशापाशानामिति 'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः इत्यत्र रागशब्दोक्ता या आशास्ता एव पाशाः पाशवद्वन्धकास्तेषां निर्वेदोऽसिरिति धर्मलुप्ता तत्र हेतुत्वे ॥ २८-२९ ॥ याहं बालिशता तस्या अविजितात्मनो मे मोहविततिं यूयं पश्यत येन बालिशत्वेन हेतुनाऽसतः कान्तादहं कामं कामय इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ श्रीदत्तात्रेयकृपादृष्टिप्रभावेण भट्टिति पूर्वसंस्कारोदयादेतादृशं तद्वाक्यं सन्तमित्यादि । अन्तर्यामित्वात् समीप एव सन्तं न तु दूरगं तत्रापि परमसुन्दरत्वेन रमणं प्रेष्टुं तत्रापि रतिसुखदं सैरिन्ध्यादिभ्य इव भूषणादिवित्तप्रदश्च तत्रापि नित्यमकालकलितं तत्रापि मम परोक्षं स्वयं प्रकाशत्वात्तु परोक्षं तथाभूतमीश्वरं विहाय अकामदं यथार्थसुखाप्रदं प्रत्युत दुःखादिप्रदं तत्र हेतुस्तुच्छं तादृशमज्ञाहं भज इति बालिशत्वप्रपञ्चः ॥ ३१ ॥ साङ्केत्येन सङ्केतीकृतेन रतिसुखेन वा वृत्तिवर्त्तनं तथा हेतुना या विनिन्द्या जीविका तथेति व्यधिकरणे नृनीयेति बहुव्रीहिणेति अतिविगर्ह्या वार्त्ता जीविका यस्यास्तथा मयेति सामानाधिकरण्यभूतेन नरेण मूल्यं नीतेन स्वयं विक्रीतेन मूल्यं वित्तादिकं गृहीत्वा दत्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अर्थतृषः अर्थतृष्णायुक्तात् वित्तं रतिसुखहेतुं वित्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थमागतेषु सर्वेषु पुरुषेष्वप्यथातेषु प्रत्याख्यानाद्गतेषु सत्सु सा पिङ्गला सङ्केतोपजीविकासङ्केतेनैव उपजीवतीति तथा हेतुगर्भमिदमतः अपिः सम्भावनायां भूरि ददातीति तथा स्वसङ्केतानुरूपवित्तदः कोऽपि पूर्वं सङ्केतितः तदन्यो वा कश्चिन्मामुपैष्यति ॥ २५ ॥ इत्येवंविधः दुष्ट आशयोऽभिप्रायः तेन ध्वस्ता निद्रा यस्याः सा द्वार्यवलम्बमाना पुनः पुनः प्रविशतीति निर्गच्छन्ती च निशीथमर्थरात्रं प्राप ॥ २६ ॥ तस्या इति । शुष्यद्वन्त्रं वंदनं यस्या दीनमभास्वरं चेतो यस्याः तस्याः पिङ्गलायाः परमः सुखावहश्चिन्ताहेतु-वक्ष्यमाणविचारहेतुश्च निर्वेदः परितापो जज्ञे जातः यद्वा चिन्ताऽर्थचिन्ता हेतुर्यस्य सः ॥ २७ ॥ तदेति । तदा निर्वेददशायां निर्विण्णचित्तायाः तस्या गीतं यथावत् मम मत्तः शृणु ननु निर्विण्णचित्तायाः किं गीतश्रवणेनेत्यत आह । निर्वेद इति । हि यस्मात्पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदो यथासिः खड्गस्तथा खड्गवच्छेदनसाधनमित्यर्थः ॥ २८ ॥ एतदेव हि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । नहीति । अङ्ग हे यदो ! न जातो निर्वेदो यस्य सः देहशब्दस्तदनुबन्धिनामप्युपलक्षणार्थः देहबन्धं देहतदनुबन्धिष्वनुबन्धमाशाम् ॥ २९ ॥ तर्हि तद्गीतं श्रावयेत्यत आह । अहो इति । अविजित आत्मा मनो यथा तस्याः हेतुगर्भमिदं मे मम मोहविततिं मोहविस्तारं तामेव दर्शयितु-मात्मानं विशिनष्टि । येति । याहं येन मोहेनासतस्तुच्छात्कामं कामयेतोऽहं बालिश विवेकशून्या ॥ ३० ॥ बालिशत्वं प्रपञ्चयति । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे हृदय एव सन्तं च सन्तं तथाप्यपुरुषार्थतां व्युदक्ष्यति रमणमिति । रमणं कान्तं निरतिशयप्रीतिविषय-मित्यर्थः । यस्यैवेच्छाविषयत्वात् ननुदितायां हि तद्विषयप्रीतौ तस्य तद्विषयत्वं सैव तु कुत इत्यतो विशिनष्टि रतिप्रदमिति । रतिरनुरागः प्रीतिरिति यावत्तं प्रयच्छतीति तथा तं स्वविषयप्रीत्यावहमित्यर्थः । नन्वर्थकामाद्यभिलाषिण्याः किं तद्विषयप्रीत्येत्या-शङ्क्य विशिनष्टि । वित्तप्रदमिति । वित्तशब्दः कामादेरप्युपलक्षकः अर्थिनां धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः । नित्यमुक्तविधत्वेन यावदात्मानुबन्धनममुं भगवन्तं विहाय तद्विपरीतं तुच्छं नरमहं भजे भजामि वैपरीत्यं व्यञ्जयितुं विशिनष्टि । अकामदमिति । कामशब्दो धर्मादीनामुपलक्षकः प्रत्युत दुःखमयादिप्रदम् आधिर्मानसिकं दुःखम् इममिति पाठे भित्त्यां लिखितभगवत्प्रतिमा-दर्शनकृतसन्निहितनिर्देशः ॥ ३१ ॥ अहो इति । अतिविगर्ह्या वार्त्ता देहधारणात्मिका यतः तथा सांकेत्यनया वृत्तिस्तथा वृत्त्या वृथा व्यर्थमात्मा मनः देहो वा परितपितः परितापं प्रापितः परितापं प्रपञ्चयति । स्त्रैणादिति । स्त्रीलम्पटादर्थतृषः अर्थतृष्णायुक्तादत-एवानुशोच्यान्नराद्याहं रतिं वित्तं च क्रीतेन तेन नरेण क्रीतेनात्मना देहेनेच्छती कामयमाना आसमिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्मादन्यो भूरिदो बहुद्रव्यप्रदः स्यादिति मत्वा ॥ २५-२६ ॥ वित्ताशया वित्तातिवृष्ण्या चिन्तायाश्छेदने हेतिः शास्त्रम् ॥ २७ ॥ यथा गीतं तथा मम सकाशाच्छृणु श्रोतव्यत्वे हेतुमाह । निर्वेद इति । यथा निशितोऽसिः पाशानां छेदने हेतुर्विहितः तथा निर्वेदस्तृष्णालक्षणपाशानां हि यस्मात्तस्मात् ॥ २८ ॥ अत्रापि हेत्वन्तरमाह । नहीति ॥ २९ ॥ विततिर्विस्तारः बालिशो येन तस्मात् ॥ ३० ॥ कथं बालिशेत्यत्राह । सन्तमिति । नित्यमविनाशिनम् ॥ ३१ ॥ आत्मा मनः अतिगह्वरी वार्ता किंवदन्ती यस्याः सा तथा तथा संकेतस्य भावः सांकेत्यं द्रव्यं तेन वृत्तिराजीविका तथा यथाहं वित्तमुद्दिश्य आत्मना देहेन अर्थवृषा विषयवृष्ण्या अनुशोच्यान् स्त्रीणाञ्जनान् क्रीत्वा रतिमिच्छन्त्यासं तथेति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निर्वेदेन ह्यदिति पूर्वोक्तसंस्कारोदयाच्छ्रौतत्वात्त्रैयकृपाप्रभावेण तादृशपूर्वेषां सन्तं समीप इत्यादिनोक्तं रतिप्रदप्रीति-विशेषस्य च दातारं सैरिन्ध्यादिभ्य इव वित्तप्रदं सर्वकामप्रदं च ॥ ३१-३४ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निशीथमर्द्धरात्रं प्राप ॥ २६ ॥ वित्तचिन्तैव हेतुर्यस्य सः ॥ २७ ॥ यथा मम यथावन्मत्तः आशा एव संसारबन्धस्य पाशाः स्युस्तासां छेदने निर्वेद एव असिर्भवेत् ॥ २८ ॥ तस्यावश्योपादेयत्वमाह । नहीति ॥ २९ ॥ कामं कन्दर्पं कामये येन कामेन हेतुना अहं बालिशो मूढा ॥ ३० ॥ समीपे ममान्तर्हृदये एव सन्तं रमणमिति इममेव कथमहं न रमयामीति भावः । रतिप्रदमिति अयमेव कथं मां न रमयतु किमन्येन पापिष्ठपुरुषेणेति भावः । वित्तप्रदमिति महत्तरतिवृष्टोऽयं वित्तमपि प्रचुरं दास्यत्येवेति भावः । अकामदं कामपूर्तिं दातुमसमर्थं भगवत्येतादृशी मतिरस्यास्तादा तस्यां रजन्यां तदङ्गणे यदृच्छयागतशयितस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपाभरादभूदिति पाञ्चः ॥ ३१ ॥ या अहं क्रीतेन विक्रीतेनात्मना स्वदेहेन स्त्रीणात् स्त्रीलम्पटान्नरात् वित्तं रतिश्च इच्छन्ती अभूवं यदा नरेण क्रीतो य आत्मा मदेहस्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निशीथमर्द्धरात्रं प्राप ॥ २६-२७ ॥ यथा पुरुषस्य बन्धनानां भेदकोऽसिस्तथाशापाशानां भेदकं निर्वेदे कारणं तस्याः गीतं यथावत् मत्तः शृणु ॥ २८-२९ ॥ बालिशो विवेकशून्या ॥ ३० ॥ बालिशत्वमेवाह । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे सन्त-मन्तर्यामिणम् इमं बुद्धिप्रेरकत्वादिना ज्ञातम् ॥ ३१ ॥ अहो मया वृथैवात्मा देहः परितोषितः कथंभूतया सङ्केते रतिस्थाने मया साङ्केत्या वृत्तिर्वर्तनं यस्यास्तथा अत एवातिविगह्वरी वार्ता वृत्तिर्यस्यास्तथा याहमर्थवृषः कामलुब्धात् स्त्रीलम्पटात् अत एवानुशोच्यात् निन्द्यतयानुचिन्त्यात् वित्तं रतिमिन्द्रियप्रीतिं च तेन स्त्रीणेन क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेनेच्छती ॥ ३२ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सा यतः सङ्केतोपजीविनी सङ्केते पुरुषाक्रीत्वा ततः प्राप्तधनेन जीवती अत आगतेष्वपयातेषु सत्सु अन्योऽपि कोऽपि वित्तवान् अतो भूरिदो बहुधनदाता मामुपैष्यति ॥ २५ ॥ एवंविधया दुराशया ध्वस्ता निद्रा यस्याः सा द्वार्यैवलम्बमाना पुनः अन्तःप्रविशती निर्गच्छन्ती निशीथमर्द्धरात्रं समपद्यत प्राप ॥ २६ ॥ वित्ताशया शुष्यद्वक्त्रं वदनं यस्याः तथा दीनं मलिनं चेतो यस्याः तस्याः पिङ्गलायाः परम उत्कृष्टः निर्वेदो वैराग्यं जज्ञे जातः । तदुत्कर्षमेव स्पष्टयति—सुखावह इति । तत्र हेतुमाह—चिन्ताहेतुरिति, चिन्ताया वक्ष्यमाणविचारस्य हेतुरित्यर्थः । वैराग्यं विना न विचारः न च तं विना चित्तशान्तिः, न च तां विना सुखमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं यथावत् मम मत्तः शृणु । ननु किं निर्विण्ण्याया गीतश्रवणेनेत्याशङ्क्याह—हि यस्मात् पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदोऽसि रथा छेत्ता । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । अप्रतारकत्वं सूचयन्नेहेन सम्बोधयति—अङ्गेति । न जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः देहं बध्नाति रचयतीति देहबन्धमाशापाशं न जिहासति न त्यक्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ तद्गीतमाह—अहो इति । न विजितमात्मा मनो यया तस्या मे मम मोहविततिं मोहविस्तरं पश्यत येन मोहेनाहं बालिशो विवेक-शून्या सती असतः तुच्छात्कान्तात् पुरुषात् कामं भोगधनादिकं कामये ॥ २९ ॥ बालिशत्वमेव प्रपञ्चयति—सन्तमिति चतुर्भिः । रमणं क्रीडाप्रदं रतिप्रदं सुखप्रदं परमानन्दरूपत्वात् वित्तप्रदं लक्ष्मीपतिवत् नित्यं विनाशरहितमिममपरोक्षं समीपे हृदये सन्तं वर्तमानं भगवन्तं विहाय ततो विपरीतमकामदं यथेष्टभोगसम्पादने असमर्थं दुःखादिप्रदं तुच्छं नश्वरमहं भजे भजामि । अतः अज्ञा ॥ ३० ॥ याऽहं स्त्रीणात् स्त्रीलम्पटात् अनेन वैरस्यम् अर्थवृषः धनादिवृष्णायुक्तात् अनेनाल्पदातृत्वम् अनुशोच्यात् न अने

रोगाद्याकुलत्वे नश्वरत्वं च सूचितम् । एवम्भूतान्नरात् तेन धनादिदानेन क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनाऽऽत्मना देहेन रतिं चेच्छती तथा मया साङ्केत्येन परपुरुषसङ्गेन या वृत्तिस्तया अत एव विगर्हा विनिन्द्या या वार्त्ता जीविका तथा आत्मा मनः वृथैव परितापितः सन्तर्प प्रापितः । अहो इति स्वमोहस्याश्रयं सूचयति ॥ ३१ ॥ अहो धिङ् मां याऽहमतिवीभसितं भजामीत्याह—यदिति । स्थूणाः स्तम्भाः वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग्वेणुः वंश्यास्तस्मिन् भयतो निहिता वेणवः अस्थिभिरेव निर्मिता वंशादयो यस्मिन् तत्र यत् पृष्ठे दीर्घमस्थि स वंशः पार्श्वस्थीनि वंश्यानि स्थूणा हस्तगदाऽस्थीनीति विवेकः । त्वचा चर्मणा तथा रोमभिर्नखैश्च पित्तं छादितम् । तथा क्षुरन्ति नवद्वाराणि यस्मिन् तदेवं भूतान्गारूपं विष्णुमूर्त्तपूर्णमेतन्नरशरीरं सन् मत्तोऽन्या का वा स्त्री कान्तबुद्ध्या उपैति सेवते ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आगतेष्विति । आगतेषु सर्वेषु, पुरुषेषु, अपचातेषु गतेषु सत्सु, संकेतोपजीविनी सा पिङ्गला, अपि संभावनायाम् । भूरिदः अन्यः कोऽपि, वित्तवान् माम् उपैष्यति । इत्यपि संभावनामकरोदिति भावः ॥ २५ ॥ एवमिति । एवमन्यः कश्चिदुपैष्यतीत्येवंविधो यो द्रुष्टः आशयोऽभिप्रायस्तेन भवता निद्रा यस्याः सा, द्वारि अवलम्बिनी अवलम्बमाना, पुनः पुनः, प्रविशन्ती गृह इति शेषः । निर्गच्छन्ती च, गृहादिति शेषः । एवम्भूता सती, निशीथमर्द्धरात्रं, समपद्यत संप्राप ॥ २६ ॥ तस्या इति । वित्ताशया, शुण्यत् वक्त्रं वदनं यस्यास्तस्याः, दीनमभास्वरं चेतो यस्यास्तस्याः, तस्याः पिङ्गलायाः परमः सर्वोत्तमः, सुखावहः, चिन्ताहेतुः वक्ष्यमाणविचारहेतुश्च । यद्वा चिन्ता अर्थचिन्ता हेतुर्त्यस्य सः, निर्वेदः, परितापः, जङ्गे जातः ॥ २७ ॥ तस्या इति । निर्विण्णचित्तायाः निर्वेददशाप्याः सखेदचित्तायाः, तस्याः पिङ्गलायाः, गीतं यथा यथावत्, मम मत्तः, शृणु । ननु निर्विण्णचित्तायास्तस्या गीतश्रवणेन किमित्यत आह निर्वेद इति । हि यस्मात्, निर्वेदो वैराग्यं, पुरुषस्य आशापाशानां, असिः यथा तथाविधः, अस्ति । पाशानां छेदनसाधनं यथाऽसिस्तद्वदशापाशच्छेदनसाधनं वैराग्यं भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतदेव हि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । न हीति । अङ्गेति संबोधने । हे नृप, यथा विज्ञानरहितः, मनुजः ममतां, न हि जिहासति हातुं नैच्छत्येव । तथा, अज्ञातो निर्वेदो यस्य सः, देहबन्धं, न जिहासति । देहशब्दस्तदनुबन्धिनामप्युपलक्षणार्थः ॥ २९ ॥ तर्हि तद्गीतं श्रावयेति वदन्तं प्रत्याह । अहो इति । अहो इत्याश्रयं । अविजितोऽवशवर्त्ता आत्मा मनो यस्यास्तस्याः, हेतुगर्भमिदम् । मे मम, मोहविततिं मोहविस्तारं, पश्यत । तामेव दर्शयितुमात्मानं विशिनष्टि । बालिशा विवेकशून्या, याहं, येन मोहेन, असतस्तुच्छात्, कान्तात् कामं, कामये इच्छामि ॥ ३० ॥ बालिशत्वं प्रपञ्चयति सन्तमिति चतुर्भिः । सन्तमिति समीपे स्वहृदय एव, सन्तं वसन्तं, रमणं कान्तं, निरतिशयप्रीतिविषयमित्यर्थः । अनेनापुरुषार्थता व्युदस्ता । ननुदितायां हि तद्विषयप्रीतो तस्य तद्विषयत्वं सैव कुत इत्यतस्तं विशिनष्टि । रतिरनुरागः प्रीतिरिति यावत् । तां प्रददाति प्रयच्छतीति तं, स्वविषयप्रीत्यावहमित्यर्थः । नन्वर्थकामाद्याभिलाषिण्याः किं तद्विषयप्रीत्या इत्याशङ्क्य विशिनष्टि । वित्तं प्रददातीति तं, वित्तशब्दः कामादेरप्युपलक्षकः । अर्थिनां धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः । नित्यमुक्तविधत्वेन यावदात्मानुबन्धिनं, इमं भगवन्तं विहाय परित्यज्य, अकामदं, कामशब्दो धर्मादीनामप्युपलक्षकः । प्रत्युत, दुःखं च भयं च आधिश्च शोकश्च मोहश्च तान् प्रददातीति तं, तत्र प्रमेहादिरोगयुक्तजनसङ्कोत्थशरीरपीडा दुःखं, दैवात् मद्गृहे कान्तस्य सर्पादिदंशतो मृतौ जाता भीर्भयम्, आधिमीनसिकं दुःखं, शोकः एतावतुभ्यं धनं दास्यामीत्युक्त्वा रति संपाद्य तेनोक्तविधतदप्रदाने शोकः, मोहः शोकातिरेकजः, तुच्छं सन्तं समीप इत्याद्युक्तगुणतो विपरोतत्वतस्तुच्छताभाजं नरम्, अहं भजे भजामि । अतः, अज्ञा केवलमज्ञतोपैतैव । भगवत्येतादृशी मतिस्तस्यास्तदा तस्यां रजन्यां तदङ्गणे यहच्छयागतस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपाभराद्भूदिति प्राञ्चः ॥ ३१ ॥ अहो मयेति । अहो, मया, अतिविगर्हा या वार्त्ता देहधारणात्मिका तथा, सांकेत्येन या वृत्तिस्तया च, वृथा व्यर्थमेव, आत्मा मनो देहो वा । परितापितः परितार्प प्रापितः । परितार्प प्रपञ्चयति । स्नेगात् स्त्रीलम्पटात्, अर्थतृषः अर्थतृष्णायुक्तात्, अत एव अनुशोच्यात् नरात्, याऽहं, रतिं वित्तं च, क्रीतेन तेन नरेण मूल्यं दत्त्वा गृहीतेन, आत्मना देहेन, इच्छती क मयमाना, आसमिति शेषः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब आने-जाने वाले आगे बढ़ जाते, तब फिर वह संकेतजीविनी वेश्या यह सोचती कि अबश्य ही अबकी बार कोई ऐसा धनी मेरे पास आवेगा जो मुझे बहुत-सा धन देगा ॥ २५ ॥ उसके चित्त की यह दुराशा बढ़ती ही जाती थी । वह दरवाजे पर बहुत देर तक टँगी रही उसकी नींद भी जाती रही । वह कभी बाहर आती, तो कभी भीतर जाती । इस प्रकार आधी रात हो गयी ॥ २६ ॥ राजन् ! सचमुच आशा और सो भी धन की बहुत बुरी है ! धनी की बाट जोहते जोहते उसका मुँह सूख गया, चित्त व्याकुल हो गया । अब उसे इस वृत्ति से बड़ा वैराग्य हुआ । उसमें दुःख-बुद्धि हो गयी । इसमें सन्देह नहीं है कि इस वैराग्य का कारण चिन्ता ही थी । परन्तु ऐसा वैराग्य भी है

तो सुख का हेतु है ॥ २७ ॥ जब पिङ्गला के चित्त में इस प्रकार वैराग्य की भावना जाग्रत हुई तब उसने एक गीत गाया । वह मैं तुम्हें सुनाता हूँ । राजन् ! मनुष्य आशा की फाँसी पर लटक रहा है । इसको तलवार की तरह काटनेवाली यदि कोई वस्तु है तो वह केवल वैराग्य है ॥ २८ ॥ प्रिय राजन् ! जिसे वैराग्य नहीं हुआ है, जो इन वखेड़ों से ऊषा नहीं है, वह शरीर और इनके बन्धन से उसी प्रकार मुक्त नहीं होना चाहता, जैसे अज्ञानी पुरुष ममता छोड़ने की इच्छा भी नहीं करता ॥ २९ ॥ पिङ्गलाने यह गीत गाया था—हाय ! हाय ! मैं इन्द्रियों के अधीन हो गयी । भला ! मेरे मोह का विस्तार तो देखो, मैंने इन दुष्ट पुरुषों से जिनका कोई अस्तित्व ही नहीं है, विषयसुख की लालसा करती हूँ । कितने दुःख की बात है ! मैं सचमुच मूर्ख हूँ ॥ ३० ॥ देखो तो सही, मेरे निकट-से-निकट हृदय में ही मेरे सच्चे स्वामी भगवान् विराजमान हैं । वे वास्तविक प्रेम-सुख और परमार्थका सच्चा धन भी देनेवाले हैं । जगत् के पुरुष अनित्य हैं और वे नित्य हैं । हाय ! हाय ! मैंने उनको तो छोड़ दिया और उन तुच्छ मनुष्यों का सेवन किया जो मेरी एक भी कामना पूरी नहीं कर सकते; उलटे दुःख-भय, आधि-व्याधि, शोक और मोह ही देते हैं । यह मेरी मूर्खताकी हद है कि मैं उनका सेवन करती हूँ ॥ ३१ ॥ बड़े खेद की बात है, मैंने अत्यन्त निन्दनीय आजीविका वेश्यावृत्ति का आश्रय लिया और व्यर्थ मैंने अपने शरीर और मन को क्लेश दिया, पीड़ा पहुँचायी । मेरा यह शरीर बिक गया है । लम्पट, लोभी और निन्दनीय मनुष्योंने इसे खरीद लिया है और मैं इतनी मूर्ख हूँ कि इसी शरीर से धन और रति-सुख चाहती हूँ । मुझे धिक्कार है ॥ ३२ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।

क्षरन्नावद्वारमगारमेतद् विष्णुमूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥ ३३ ॥

विदेहानां पुरे हस्मिन्नहमेकैव मूढधीः । यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात् काममच्युतात् ॥ ३४ ॥

सुहृत् प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् । तं विक्रीय आत्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥

क्रियत् प्रियं ते व्यभजन् कामा ये कामदा नराः । आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३६ ॥

नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा । निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥

मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः । येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः । त्यक्त्वा दुराशा शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३९ ॥

सन्तुष्टा श्रद्धत्येतद्यथालाभेन जीवती । विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् अस्थिभिः निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धं क्षरन्नावद्वारम् अगारं विष्णुमूत्रपूर्णम् एतत् मत् अन्यथा का उपैति ॥ ३३ ॥ विदेहानाम् अस्मिन् पुरे अहम् एका एव मूढधीः या असती अस्मात् आत्मदात् अच्युतात् अन्यं कामम् इच्छन्तो अस्मि ॥ ३४ ॥ अयं शरीरिणाम् सुहृत् प्रेष्ठतमः नाथः आत्मा तम् एव विक्रीय अनेन यथा रमा अहं रमे ॥ ३५ ॥ ये आद्यन्तवन्तः कालविद्रुताः कामाः कामदाः नराः देवाः वा ते भार्यायाः क्रियत् प्रियं व्यभजन् ॥ ३६ ॥ केन अपि कर्मणा मे भगवान् विष्णुः नूनं प्रीतः यत् मे अयं दुराशायाः सुखावहः निर्वेदः जातः ॥ ३७ ॥ मन्दभाग्यायाः निर्वेदहेतवः क्लेशाः मा एव स्युः येन अनुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शम् मृच्छति ॥ ३८ ॥ तेन उपकृतं शिरसा आदाय ग्राम्यसङ्गताः दुराशाः त्यक्त्वा तम् अधीश्वरं शरणं ब्रजामि ॥ ३९ ॥ यथा लाभेन सन्तुष्टा जीवती एतत् श्रद्धयती अमुना एव रमणेन आत्मना अहं विहरामि ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

अहो धिक् मां याऽहमतिबोभतिसतं भजामीत्याह । यदिति । वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग्बेणुः वंद्यास्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः अस्थिभिरेव निर्मिता वंशादयो यस्मिस्तत् । तत्र पृष्ठे दीर्घमस्थि यत्स वंशः । पार्श्वस्थीनि वंश्यानि । स्थूणा हस्तपादास्थीनि । तथा रोमभिर्नखैश्च पिनद्धं छादितम् । तथाऽपि क्षरन्ति नवद्वाराणि यस्मिस्तत् । एवंभूतागाररूपं नृशरीरमेतन्मत् मत्तोऽन्या का वा कांतबुद्ध्या उपैति सेवते ॥ ३३ ॥ सत्संगतौ सत्यामप्यहो मम मोह इत्याह । विदेहानामिति । याहमसती अच्युतादन्यम् । कामं भोगमिच्छन्ती सा ॥ ३४ ॥ एवं निर्विण्णा सती अतः परमेवं करिष्यामीत्याह । सुहृदिति । अयमीश्वरः ।

आत्मनैवाऽऽत्मानमेव निवेद्य तं विक्रीय विशेषण क्रीत्वाऽनेनैव सह रमे । रमा लक्ष्मीर्यया ॥ ३१ ॥ अन्यस्यासेव्यत्वं दर्शयति । कियदिति । आद्यंतर्धतो ये कामा विषयाः कामदाः नरा वा देवा वा कालकलिता भार्यायाः कियत्प्रियं कृतवन्तो न किञ्चित् । अतो नेहामुत्र च तद्वयतिरिक्तः कोऽपि सेव्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिनन्दति । नूनमिति । दुष्टा आशा यस्यास्तस्या मे ॥ ३७ ॥ ननु धनाप्राप्त्या क्लिष्टाऽसि कथं विष्णुः प्रीतः तत्राह । मैवमिति । मंदभाग्या चेदहं स्यां तर्ह्येवं निर्वेदहेतवः क्लेशान स्युरित्यर्थः । येन नानुबंधं गृहादिकं निहृत्य परित्यज्य ॥ ३८ ॥ अतस्तेन श्रीविष्णुनोपकृतं कृतमुपकारं निर्वेदलक्षणम् । ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगताः ॥ ३९ ॥ कथं ब्रजसि तदाह । संतुष्टेति ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिक प्रकाशः

बीभत्सितं निन्दितम् । नवद्वाराणि नेत्रनासिकाकर्णानां षट्कं मुखं गुदलिङ्गे चेत्येवंरूपाणि । एतेनान्यकांतानां हेयत्व-मुक्तम् । अतिबीभत्सितं विष्ठागृहमेवाहं शृंगाररसं स्वभोग्यमविदमित्याह—यद्गारमिति ॥ ३३ ॥ अस्मात् स्वात्मरूपत्वेन नित्या-परोक्षत् । आत्मदात्संसारमोक्षदात् । अच्युताच्युतिरहितात् । एतेन सदा स्वपार्श्ववर्त्येत्युदारा विनाशिनं पतिं हित्वा तद्विपरीत-मिच्छन्तो मूढैवेति सूचितम् । अस्मादिति स्फूर्त्या साक्षादिव निर्देशः । अच्युतात्स्वभक्तस्यापि कालभयवारकात् । तदुक्तं पादो—“न च्यवन्ते तु यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि । अतोऽच्युतोऽखिले लोके विष्णुरेव न संशयः ।” इति ॥ ३४ ॥ यद्वा—अयं हरिर्निरपेक्षो-पकारित्वासुहृत्, आनन्दघनत्वात्प्रेष्ठतमः, कामदत्वात्त्राथः । वस्तुतस्तु आत्मा, तेनात्मना चेतसा रमे । विक्रीय तच्चरणारविन्दे चित्तं समर्प्येत्यर्थः । इयं पिंगला सामान्यवेश्या न किन्तु विशिष्टाप्सरस्त्वेका, अन्यथाऽस्या नैतादृशी बुद्धिरुत्पद्येत । तदुक्तम्—“भगवद्भार्यतायोग्याः काश्चिदप्सरसः स्त्रियः । रमावेशात्कदाचित्स्युस्तास्वेका पिंगलाऽभवत् । तदन्यासां महान्दोषो भगवद्भर्तृता स्मृतौ ।” इति तीर्थोक्तेः । तर्हि किमतः परं चिकीर्षसीति चेदेवं करोमीत्याह—आत्मना च देहेनानेन मूल्यभूतेन दत्तेन तं विशेषेण क्रीत्वाऽहं प्राप्तेन तेन प्रेष्ठतमेन सह रमे ‘अहं भक्तपराधीनः’ ‘वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या’ इति स्मृतेः, ‘भक्तिवशाः पुरुषः’ इति श्रुतेश्च । अनेनैवेत्यवधारणेनान्यस्यासेव्यत्वमभजनोयत्वम् । अतो देवादीनां कालप्रस्तवे प्रियं कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ३५ ॥ लोकसिद्ध-कांतत्यागे लोकविलक्षणकांतस्वीकारेऽलंबुद्धिगोचरकामादावृत्त्यमाद्यंतवत्वं च निमित्तमित्यभिप्रेत्यैवाहुः स्वामिचरणाः—अन्यस्य भगवदितरस्येति । यदि नरा अयोग्यास्तर्हि देवा भवेयुरित्यत आह—देवा वेति अपि किञ्चित्कर्तुं न समर्था अतो हेतोः । इत्यर्थ इति—न हि श्रीकृष्णं विना कोपि किञ्चिदातुं पातुं वा समर्थोऽतः स एव सर्वेश्वरत्वात्पेक्ष्य इति भावः ॥ ३६ ॥ एवं निश्चित्य विश्वबंधविध्वंसिनि श्रीकृष्णे प्रसन्ने सति किमसुलभमपि तु सर्वमेवेत्येवं निश्चयं कृत्वा । नूनमिदानीम् । केनापि जन्मांतरीयेण वक्तुमशक्येन । यद्यतः । दुष्टा स्वांगार्पणेन धनविषयाऽऽज्ञा नृष्णा यस्याः । एवमन्यस्यासेव्यत्वकथनेनेश्वरस्यैव सेव्यत्वं निश्चित्य । केनापि सतां संगलक्षणेन ॥ ३७ ॥ अत्राशङ्कते—नन्विति । इत्यर्थ इति—न हि मंदभाग्यानां सर्ववन्धापनोदकवैराग्योद्यो भवतीति भावः । अनुबन्धातीत्यनुबंधस्तम् । यद्वा—समुद्भुतभगवद्भक्तिसुधा पिंगला पुनः शब्दादिविषयनिमित्ताः क्लेशा मा भूवन्निति प्रार्थयते—मैवमिति । अनुबंधं संसारबंधम् । शं भगवन्निष्ठाभ्यं सच्चिदानंदलक्षणम्, अं सर्वविलक्षणं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । कुतो मा भूवन्नित्यतो वाह—येन हेतुना पुरुषोऽनुबंधं बंधनिवर्तकं भक्त्यादिकं निहृत्य त्यक्त्वा शमं शमलं नरकमृच्छतीति । एतस्मा-दिति शेषः । एकदेशविकृतः शमलशब्दोदन्यवदिति न्यायोत्रानुसंधेयः । मंदभाग्या चेदहं स्वामित्यार्थिकार्थत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् । शमं बुद्धेर्भगवन्निष्ठम् ॥ ३८ ॥ यतो निर्वेदस्सुखाद्देतुरतो हेतोः । वृत्तेः सुलभत्वात्—विषयेषु वेति । संगताः प्राप्ता दुराशा-स्त्यक्त्वा तमधीश्वरमीश्वरस्याप्यधिष्ठानं तत्कल्पनाधारं कृष्णमेव । अतो विष्णोः प्रीतत्वात् । तं कृतोपकारम् ॥ ३९ ॥ एतद्वक्ष्य-माणम् ‘संसारकूपे’ इत्यग्निमश्लोकाभ्यां वक्ष्यमाणम् । श्रद्धधती श्रद्धधाना । वैराग्यप्रभावाविर्भावेनामुनेत्यपरोक्षोक्तिः । शरणं शरणं गता सती कीदृशी बुभूषसीत्यत्राह—संतुष्टेति । एतच्छ्रद्धधती विश्वसती । एतदेव किं तत्राह—विहरामीति ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विदेहानामिति । विदेहानां मैथिलानां ज्ञानिनामपि अस्मिन् पुरे एका अहमेव मूढधीः । हि यस्मात् याऽहमसती दुष्टा अस्मात् आत्मदात् अच्युतात् भगवतः अन्यं कामं तां विहायान्यं भोगमिच्छती । शत्रन्तात् ङीप् । अस्मि ॥ ३३ ॥ सुहृदिति । यतोऽयमच्युतः शरीरिणां सुहृत् हितकर्ता प्रेष्ठतमः नाथः स्वामी आत्मा च अतस्तेनैव आत्मना विक्रीय देहादिसमर्पणेन विशेषेण क्रीत्वा स्ववशीकृत्यानेनैव सह यथा रमा लक्ष्मीः रमते तथाऽहमपि रमे ॥ ३४ ॥ कियदिति । ये स्वयमेव आद्यन्तवन्तः अतः कालेनैव विद्रुताश्च ते कामाः विषयाः कामदा नराः देवा वा ते भार्यायाः मम कियत् प्रियं व्यभजन् कृतवन्तः न किञ्चित् । अतोऽत्रामुत्र च तद्वयतिरिक्तः कोऽपि सेव्यो नास्तीत्याशयः ॥ ३५ ॥ नूनमिति । यत् यस्मात् दुष्टा आशा यस्याः तस्याः मे मम

अयं सुखावहः निर्वेदो जातः । अतो नूनं ये मम केनापि कर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीतः । यद्वच्छागते श्रीदत्तात्रेये तदर्थं स्थान-
मार्जनलेपादिकमनया कृतमिति प्राञ्चः ॥ ३६ ॥ मैवमिति । यदि मे विष्णुः प्रीतो न स्यात् तर्हि मन्दभाग्याया मम निर्वेदस्य हेतवः
क्लेशा एवं मा स्युः न भवेयुः । यद्वा । यद्यहं मन्दभाग्या स्यां तर्हि मे निर्वेदहेतवः क्लेशा न स्युः अतोऽहं भाग्यवत्येवेत्यर्थः । येन
निर्वेदेन पुरुषः अनुबन्धं देहगोहादिकं निर्हृत्य त्यक्त्वा शमं शान्तिमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ तेनेति । अतस्तेन भगवतोपकृतमुप-
काररूपेण प्रसादीकृतं निर्वेदं शिरसा आदाय ग्राम्येषु विषयेषु सङ्गताः संलग्ना दुराशास्त्यक्त्वा तमेवाधीश्वरं शरणं व्रजामि ॥ ३८ ॥
संतुष्टेति । यथा लाभेन संतुष्टा तेनैव जीवती । नुमभाव आर्षः । एतत् परमात्मतत्त्वं विहरामीत्युत्तरार्द्धोक्तं वा अद्वधती तत्रैव
विश्वासं कुर्वती अमुनैव आत्मना स्वरूपभूतेन प्रियेण रमणेन पत्या सहाहं विहरामि ॥ ३९ ॥ संसारेति । दुस्तरत्वात्संसार एव
कूपस्तत्र पतितं विषयैर्मुषितमोक्षणं विवेको यस्य तं कालरूपेणाहिना प्रस्तामात्मानं भगवतोऽन्यः को वा त्रातुमधीश्वरः समर्थः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अतिबीभत्सितमतिकृतसितं वध कुत्सायाभित्यस्य रूपं तत्र देहपक्षे त्वगादिभिरुपलदिस्थानीयैः ॥ ३३ ॥ अस्मादिति
स्फूर्त्या साक्षादिव निर्देशः अच्युतात् स्वभक्तस्यापि कालभयनिवारकात् तदुक्तं पादौ “न च्यवन्ते तु यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि ।
अतोऽच्युतोऽखिले लोके विष्णुरेव न संशय इति ॥ ३४ ॥ आत्मनैव मूल्यभूतेन तथा चात्मानमेव निर्वेद्येति व्याख्यातं तमीश्वरं
विक्रीय विशेषतः क्रीत्वा मूल्यं नीत्वेत्यर्थः । “अहं भक्तपराधीनः वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या भक्तिवशः पुरुष” इत्यादि स्मृति-
श्रुतेः ॥ ३५ ॥ अनेनैवेत्यवधारणोक्तमन्यस्याऽसेव्यत्वमभजनीयत्वम् अतो देवादीनां कालप्रस्तत्वेन प्रियं कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ३६ ॥
एवमन्यस्यासेव्यत्वकथनेनेश्वरस्यैव सेव्यत्वं निश्चित्य केनापि सत्यसङ्गलक्षणेन तत्र हेतुः यद्यस्मात् ॥ ३७ ॥ मन्दभाग्या चेदहं
स्यामित्यार्थिकार्थत्वादित्यर्थं इत्युक्तं शमं बुद्धेर्भगवन्निष्ठाम् ॥ ३८ ॥ अतो विष्णोः प्रीतत्वात् तं कृतोपकारम् ॥ ३९ ॥ एतदुपकरणं
अद्वधती विश्वसती आत्मना परमप्रेष्ठेन रमणेन कान्तेन ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

मत् मत्तोऽन्या अगारमिति पुरुषशरीरं विवक्षितम् अत्र वंशधारणक्षमे वंशवंश्ये स्थूणा च अस्थिभिर्निर्मिते यस्य तत्
अस्थिनिर्मितवंशवंश्यरथूणम् अस्थीन्येव वंश्ये स्थूणाचेत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ अस्मात् स्वकान्तात् विक्रीय विशेषतः क्रीत्वा ॥ ३५ ॥
भार्याया इति पञ्चमी ॥ ३६-३८ ॥ उपकृतमुपकारः उपकृतं निर्वेदः ग्राम्यसङ्गताः ग्राम्यविषयगोचरा दुराशाः ॥ ३९-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अहो धिङ्मां यतोऽतिजुगुप्सितं भजामीत्याह । यदिति । स्थूणाः स्तम्भा वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग्ध्वेणुः वंश्या-
स्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः अस्थिभिरेव निर्मिता वंशादयो यस्मिन् तत्र यत्पृष्ठे दीर्घमस्थि स वंशः पादार्वास्थीनि वंश्याः स्थूणाः
पाणिपादास्थीनि इति विवेकः त्वचा चर्मणा लोमभिर्नखैश्च पिनद्धं छादितं तथा क्षरन्ति नव द्वाराणि यस्मिन्स्तेन भूतागाररूपं
विष्णुमूत्रपूर्णमेतन्नरशरीरं मन्मत्तोऽन्या का वा स्त्री कान्तबुद्ध्या उपैति प्राप्नोति भजते इति ॥ ३३ ॥ यत एवमतोऽहमेवास्मि-
न्पुरेऽज्ञेत्याह । विदेहानामिति । मैथिलानां पुरेऽहमेकैव मूढधीरज्ञा व्यक्तं नूनं तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । याहमात्मदा-
दात्मपर्यन्तवदान्यादच्युतादन्यं कान्तमिच्छती अत एवासती दुष्टा ॥ ३४ ॥ इत्थं निर्विद्यात्महितं निश्चिनोति सुहृदित्यादिभिरष्टभिः
अयमच्युतः शरीरिणामात्मा एव प्रेष्ठतमः अतिप्रियतमः आत्मा हि निरतिशयप्रियः सुहृदितैषी हितकृदित्यर्थः । नाथो नायकश्च
अतस्त्वमेवात्मानमच्युतमात्मना विक्रियात्मसमर्पणेन स्ववशीकृत्य तेनाच्युतेन रमे यथा रमा लक्ष्मीस्तद्वत् ॥ ३५ ॥ अन्येषाम-
सेव्यत्वं दर्शयति । कियदिति । आद्यन्तवन्तो ये कामाः काम्यन्त इति कामा विषयाः कामदाः नराः देवा वा कालविद्रूताः
कालेनोपद्रुतास्ते भजिष्यमाणा भार्यायाः कियत्प्रियं व्यभजन् कृतवन्तो न किञ्चिदतः इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेव्यो
नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आत्मनस्तदनुग्रहविषयतां सम्भावयति । नूनमिति । केनापि कर्मणाऽज्ञातसुकृतविशेषेण मे मह्यं भगवान् विष्णुर्नूनं
प्रीतः कुतः यद्यस्मात् दुराशाया मे ममायं सुखावहो निर्वेदो जातः तत्प्रसादमन्तरेणेदृशो निर्वेदो दुर्लभ इति भावः ॥ ३७ ॥
तदेवाह । मैवमिति । एवमेवं सति भगवति प्रीतेः सतीत्यर्थः मन्दभाग्याया मम निर्वेदस्य हेतवः क्लेशाः मा स्युनं स्युरित्यर्थः । किं
निर्वेदमात्रेणेत्यतस्तं विशिनष्टि । येन निर्वेदेनानुबन्धं देहगोहादिष्वहं ममाभिमानरूपं पाशं निर्हृत्य परिहृत्य पुरुषः शमं शान्ति
मनःप्रसादमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३८ ॥ यत एवमतस्तेन भगवतोपकृतं निर्वेदमिति शेषः तत्कृतोपकाररूपं निर्वेदमित्यर्थः । शिरसादाय

धृत्वा प्राण्यैः सह सङ्गतोऽस्मा दुराशाश्च त्यक्त्वा प्राण्यसङ्गता इति पाठे प्राण्यविषयगोचराः दुराशास्त्यक्त्वा तमेवाधीश्वरं भगवन्तं
प्रजामि सेवे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किञ्चैवं वर्तिष्ये इत्यभिसन्धत्ते । सन्तुष्टेति । श्रद्धयती श्रद्धां कुर्वती चिकीर्षितविषयत्वायुक्ता सन्तुष्टा
वित्ताशलाभप्रयुक्तासन्तोषरहिता यथालाभेन दैवाल्लब्धेन जीवत्यहमात्मना तेन रमणेन निरतिशयप्रियेणामुना भगवता सह
विहरामि वै नूनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदर्थं प्राण्यमाकाङ्क्षन्ते तदीदृशं हीत्याह । यदिति । त्वचा रोमनखैरित्येकं पदं स्थूणाः स्तम्भाः मदन्या कीदृशी एतदे-
हाख्यामगारं गृहमुपैतीत्यन्वयः वंशाः दीर्घदारुविशेषाः वंदया वंशप्रोतास्तिरश्चीनवेणवः क्षुरन्ति स्खन्ति नव द्वाराणि यस्य तत्तथा
अनेनान्यकान्तानां हेयत्वमुक्तं भवति ॥ ३३ ॥ इतोऽपि हेया इति भावेनाह । विदेहानामिति । स्वस्मात्स्वकीयात् स्वस्वामिन इत्यर्थः ।
अतो जगतः अतोऽन्यस्माद्विज्ञादित्यर्थः । अ निषेधे पुमान् विष्णविति यादवः यद्वाऽतोऽस्मत्सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वेन प्रसिद्धात् ॥ ३४ ॥
योऽयं सुहृत्प्रेषाणां प्रेषः नाथते ऐश्वर्येण वर्तत इति नाथः शरीरिणामात्मा नियन्ता च तमात्मना मनसैव विक्रीयानेनाच्युतेन सह
इयं पिङ्गला सामान्या वेदया न भवति किन्तु विशिष्टाप्सरःस्वेका अन्यथा अस्या नैतादृशी बुद्धिरुपपद्येत तदुक्तम्—

भगवद्भार्यतायोग्याः काश्चिदप्सरसः स्त्रियः । रमावेशात्कदाचित्स्थुस्तास्वेका पिङ्गला भवेत् ॥

तदन्यासां महादोषो भगवद्भृत्यास्मृताविति ॥ ३५ ॥

लोकसिद्धकान्तत्यागे लोकविलक्षणकान्तस्वीकारे अलम्बुद्धिगोचरकामादातृत्वमनवद्यत्वं च निमित्तमित्याह । कियदिति ।
ते नरा भार्याया मे कियत्प्रियं व्यभजन् विभजेयुरित्यन्वयः तर्हि देवाः कान्ताः सन्तीत्यत्राह । देवा इति ॥ ३६ ॥ विश्ववन्द्यविध्वंसिनि
भगवति प्रसन्ने किमसुलभमिति भावेनाह । नूनमिति । नूनमिदानीम् ॥ ३७ ॥ समद्भूतप्रभूतभगवद्भक्तिसुधा पिङ्गला पुनः शब्दादि-
विषयनिमित्तकलेशा माभूवन्निति प्रार्थयते । मैवमिति । येन निर्वेदेन संसारबन्धं निर्हृत्य परिहृत्य शमं भगवन्निष्ठाभ्यं
सच्चिदानन्दलक्षणं सर्वविलक्षणं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यन्वयः । कुतो माभूवन्निति अतो वाह । येनेति । पुरुषोऽनुबन्धं भगवद्भक्ति निहृत्य
मया कृत्वा शमं शमलं सुखोपरमं नरकमुच्छेतीति एतस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥ तां निष्ठांमाह । तेनेति । तेन हरिणा उपकृतमनु-
गृहीतं निर्वेदं शिरसादीय प्राण्यसङ्गता दुराशाः त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥ एतदत्यन्तं श्रद्धयती श्रद्धयाना ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आत्मना मूल्यभूतेन विशेषतः क्रीत्वा ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अहो अतिषोभत्सं विष्ट गृहमेवाहं शङ्काररसं स्वभोग्यमविदमित्याह । यद्गारम् अस्थिभिरेव निमित्तो वंशो वंदयाः
स्थूणाश्च यस्मिस्तत् तत्र पृष्ठे दीर्घमस्थि यत् स वंशः पाश्वोस्थोनि वंदयानि हस्तपादास्थीनि स्थूणाः सन्तु मत्तोऽन्या का उपैति ॥ ३३ ॥
या अहमसती अच्युतादस्मात् सत्पुण्या आत्मप्रदादप्यन्यं पुरुषं कामं भोगमिच्छन्ती याचमाना ॥ ३४ ॥ तर्हि किमतः परं चिकीर्ष-
सीति चेदेवं करोमीत्याह । सुहृदिति । आत्मना स्वदेहेनानेन दत्तेन तं विशेषेण क्रीत्वा अहं प्राप्तेन तेन प्रेषतमेन सह रमे ॥ ३५ ॥
ये कामा विषयाः ये कामदा वा नराः देवाः ते सर्वे आद्यन्तवन्तः कालेनैव विद्रुताः अतो भार्यायाः कियत् प्रियं व्यञ्जयन्
कृतवन्तः न विञ्चित् अत इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि मया न सेव्य इति भावः ॥ ३६ ॥ एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिनन्दति ।
नूनमिति । केनापि । कर्मणेति भो विरक्तवर्त्य ! कुर्या अद्य मदङ्गणमेव सफलीकुरु अत्रैवास्व शेख किञ्चिद्बुद्धिं पिब चेति
यदच्छयैवागतं श्रीदत्तात्रेयमुक्त्वा तत्स्थानसंस्कारमार्जनलेपादिकं सायं काले तया कृतमिति प्राञ्चः ॥ ३७ ॥ ननु धनाप्राप्त्या
क्षिप्तसि कथन्ते विष्णुः प्रीतस्तत्राह । मैवमिति । मे यदि मे विष्णुर्न प्रीतस्तदा मन्दभाग्याया वेदयायाः कलेशा निर्वेदहेतवो न
स्युः येन निर्वेदेन अनुबन्धं गृहादिकं निर्हृत्य परित्यज्य ॥ ३८ ॥ अतस्तेन विष्णुना उपकृतं कृतमुपकारमिमं निर्वेदलक्षणं शिरसा
गृहीत्वा प्राण्येषु विषयेषु सङ्गताप्यहम् ॥ ३९ ॥ शरणं गता सती कीदृशी बुभूषसीत्यत आह । सन्तुष्टेति । एतत् श्रद्धयती
विश्वसती एतदेव किं तत्राह । विहरामीति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मन्सतोऽन्या यदेतत्पुरुषाकारमगारं कर्मफलभोगायतनं कान्तबुद्ध्या का उपैति सेवते कथंभूतम् ? वंशः स्थूणास्वर्पितस्ति-
र्यवेणुः वंदया उभयतस्तस्मिन्नर्पिताः वेणवः स्थूणाः स्तम्भापरपर्यायाः शरीरे हस्तपादाख्या अस्थिभिर्निर्मिताः वंशादयो यस्मिस्तत्

त्वचा रोमनखैः पिनद्धमाच्छादितम् क्षरन्ति नव द्वाराणि यस्मिन् तत् धिङ्मामिति भावः ॥ ३३ ॥ अच्युतात् अन्यं कामभोग-
मिच्छती याहं सा विमूढधीरेकैव ॥ ३४ ॥ एवं संसाराद्विरक्ता भगवत्यनुरक्तातः परम्भगवानेवाराधनीय इत्याह । सुहृदिति ।
अयं बुद्धिप्रेरकत्वादिना अपरोक्षीकृतः शरीरिणां जीवानामात्मा सत्ताप्रदः नायम् ऐश्वर्यप्रदः सुहृत्सर्वदानुकूलः अतएव प्रेष्ठतमः
निरतिशयसुखप्रदः ममापि शरीरित्वाविशेषेणायं वात्मत्वादिना प्रेष्ठतमतयाराधनीय इति भावः । आराधनप्रकारमाह । आत्मना
स्वात्मनापितेन तं भगवन्तं विक्रीय वशीकृत्य रमा तद्वदनेन रमे ॥ ३५ ॥ न्यायतः प्राप्तापत्यादयोऽपि तद्व्यतिरिक्ताः सर्वे हेया
इत्याशयेनाह । कियदिति । कालविदुता देवाः तदनुग्रहलब्धा आद्यन्तवन्तो नराः पत्याद्याश्च तत्सङ्गलब्धाः कामा विषयाश्च भार्यायाः
कियत्प्रियं व्यभजन् दत्तवन्तः न किमपीत्यर्थः । अतस्ते न सेव्या इति फलितोऽर्थः ॥ ३६ ॥ आकस्मिकविवेकोत्पत्तौ हेतुमाह ।
नूनमिति । केनापि कर्मणा निमित्तभूतेन भगवान् प्रीतः यत् येन बुद्धिप्रेरकेण भगवता हेतुभूतेन दुष्टा आशा यस्यास्तस्या
अयमत्यद्भुतः सर्वक्लेशहरः सुखावहो निर्वेदो जातः ॥ ३७ ॥ केनापि कर्मणा प्रीत इत्यत्र गमकमाह । मैवमिति । मन्दभाग्यायाः
तादृशकर्म-जितायाः क्लेशाः भवन्त्येव एवं निर्वेदहेतवस्तु मा स्युः न भवन्ति येन निर्वेदेनानुबन्धं गृहादिकम् निर्हृत्य समं
भगवन्तमृच्छति किञ्चिन्मम साधु कर्मास्ति येन भगवान् प्रसन्नो निर्वेदं दत्तवान् इति भावः ॥ ३८ ॥ तेन भगवता उपकृतमुपकारं
निर्वेदलक्षणं शिरसा आदाय ग्राम्यसङ्गताः ग्राम्येषु विषयेषु प्रविष्टाः दुराशाः त्यक्त्वा तमेव शरणं ब्रजामि ॥ ३९ ॥ तदनन्तर-
कृत्यमाह । सन्तुष्टेति । अधीश्वरशरणागतिरेव परमपुरुषार्थः इत्येतत् श्रद्धयती सती आत्मना सर्वसत्ताप्रदेनामुनोपकर्त्ता ॥ ४० ॥

गोखामिश्रीगिरिधलालकृता बालप्रबोधिनी

सत्सङ्गतौ सत्यामप्यहो मम मोह इत्याशयेनाह—विदेहानामिति । विदेहानां मैथिलानां ज्ञानिनामस्मिन् पुरे मूढधीः
मोहितचित्तैकाऽहमेव यस्मात् याऽहमसती दुष्टा अस्मात् अच्युतात् स्वरूपतो गुणतश्च च्युतिरहितात् आत्मदात् परमानन्दस्वरूप-
प्रदात् । भगवतः अन्यं कामं तं विहायान्यं भोगमिच्छती भवामि सा ॥ ३३ ॥ एवं निर्विद्यात्महितं निश्चिनोति—सुहृदित्यादि-
भिरष्टभिः । यतोऽयमच्युतः शरीरिणां प्रेष्ठतमः । तत्र हेतवः—नाथः स्वामी । सुहृत् हितकर्ता आत्मा च । अतस्तेष्वेव आत्मना
विक्रीय देहादिसमर्पणेन स्ववशीकृत्यानेनैव सह यथा रमा लक्ष्मीः रमते तथाऽहमपि रमे ॥ ३४ ॥ इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि
सेव्यो नास्तीत्याह—कियदिति । ये कामाः विषया ये च कामदा नराः देवाः वा ते भार्यायाः कियत् प्रियं व्यभजन् कृतवन्तः ।
यतः स्वयमेव कालेन विदुताः आद्यन्तवन्तः उत्पत्तिविनाशवन्तः ॥ ३५ ॥ स्वतो नूनं निश्चितं यत् यस्मात् दुष्टा आशा यस्यास्तस्या
मम ॥ ३६ ॥ कथमेवं निश्चय इत्यपेक्षायामाह—मैवमिति । तत्प्रसादं विना मन्दभाग्याया मम निर्वेदस्य हेतवः क्लेशा एवं मा
स्युः न भवेयुः । निर्वेदस्य सुखवहत्वमुपपादयति—येन निर्वेदेन पुरुषः अनुबन्धं देहगेहादिष्वहम्माभिमानरूपपाशं निर्हृत्य
त्यक्त्वा शमं शान्त्यात्मकं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ अतस्तेन भगवतोपकृतमुपकाररूपं निर्वेदं शिरसा आदाय ग्राम्येषु
विषयेषु सङ्गताः संलग्ना दुराशास्त्यक्त्वा तमेवाधीश्वरं सर्वनियन्तारं शरणं ब्रजामीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ शरणव्रजनप्रकारमाह—
यथालाभेन सन्तुष्टा तेनैव जीवती एतत् परमात्मतत्त्वं श्रद्धयती तत्रैव विश्वासं कुर्वती अमुनैव आत्मना स्वरूपभूतेन प्रियेण रमणेन
पत्या सहाहं विहरामि । अत्र सन्देहो नास्तीति सूचयति—वा इति ॥ ३९ ॥ ननु ब्रह्मादीन् विहाय कथं तमेव शरणं व्रजसीत्य-
पेक्षायामाह—संसारेति । दुस्तत्त्वात्संसार एव कूपस्तत्र पतितं विषयैर्मुषितमीक्षणं विवेको यस्य तम् कालरूपेणाहिना प्रस्तमात्मानं
भगवतोऽन्यः को वा त्रातुमधीश्वरः समर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अहो धिङ्मां यतोऽतिजुगुप्सितं भजामीत्याह । यदिति । अस्थिभिरेव निर्मिता वंशवंश्यस्थूणा यस्मिस्तत्, स्थूणा स्तम्भाः,
वंशो नाम स्थूणासु निहितस्त्यैग्वेणुः, वंश्यास्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः, तत्रात्र देहे यत् पृष्ठे दीर्घमस्थि स वंशः, पार्श्वस्थीनि
वंश्याः, स्थूणाः पाणिपादास्थोनि, इति विवेकः । त्वचा चर्मणा, रोमाणि च नखाश्च तैः, यद्वा त्वचेत्याबन्तं भागुरिमतेन । पिनद्धं
छादितं, क्षरन्ति नव द्वाराणि यस्मिस्तत्, एवंभूतं, विण्मूत्रपूर्णम्, एतत् अगारम् अगारसदृशं नरशरीरं, मत् मत्तः अन्या का वा
स्त्री, उपैति कान्तबुद्ध्या प्राप्नोति । भजते इति यावत् ॥ ३३ ॥ यत एवमतोऽहमेवास्मिन् पुरेऽङ्गेत्याह । विदेहानामिति । अस्मिन्
विदेहानां पुरे, अहम् एका एव, मूढधीः अज्ञा । हि यतः, याहम्, आत्मदात् आत्मपर्यन्तवदान्यात्, अस्मात्साक्षात् अच्युतात्,
अन्यं कान्तम्, इच्छती अत एव, असती दुष्टास्मि ॥ ३४ ॥ इत्थं निर्विद्यात्महितं निश्चिनोति सुहृदित्यादिभिरष्टभिः । सुहृदिति ।
अयमच्युतः, शरीरिणाम्, आत्मा । अत एव, प्रेष्ठतमः प्रियतमः च । आत्मा हि निरतिशयप्रिय एव । सुहृद्वितीयो, हितकृदित्यर्थः ।
नाथो नायकश्च, अतः तमात्मानमच्युतं एव आत्मना विक्रीय, आत्मसमर्पणेन स्ववशीकृत्येत्यर्थः । अनेनाच्युतेन सह, रमा लक्ष्मीः,

यथा तथा, अहं रमे ॥ ३५ ॥ अन्येषामसेव्यत्वं दर्शयति । कियदिति । ये काम्यन्त इति कामा विषयाः, कामदाः नराः, देवा वा । आद्यन्तवन्तः । कालचिदुताः कालेनोपदुताः, मयेष्यमाणास्ते, भार्यायाः कियत् प्रियं व्यभजन् कृतवन्तः न किञ्चित् । अतः इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि सेव्यो नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आत्मनस्तदनुग्रहविषयतां संभावयति । नूनमिति । केनापि कर्मणा अज्ञात-सुकृतविशेषेण, मे मह्यं, भगवान् विष्णुः प्रीतः, नूनम् । कुतः । यद्यस्मात्, दुराशायाः मे मम, अयं सुखावहः निर्वेदः, जातः । तत्प्रसादमन्तरेण दृशो निर्वेदो दुर्लभ इति भावः ॥ ३७ ॥ तदेवाह । मैवमिति । एवं नामैवं सति भगवत्प्रीते सतीत्यर्थः । मन्द-भाग्यायाः मम, निर्वेदहेतवः विरक्तिकारणभूताः, क्लेशाः, मा स्युः । न स्युरित्यर्थः । किं निर्वेदमात्रेणेत्यतस्तं विशिनष्टि । येन निर्वेदेन, अनुबन्धं देहगोहादिष्वहंममाभिमानरूपं पाशं, निर्हृत्य परिहृत्य, पुरुषः, शमं शान्तिं, मनःप्रसादमित्यर्थः । ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३८ ॥ तेनेति । यत एवमत इति शेषः । तेन भगवता, उपकृतं निर्वेदमिति शेषः । भगवत्कृतोपकाररूपं निर्वेदमित्यर्थः । शिरसा आदाय, ग्राम्यसंगताः ग्राम्यैः सह विषयभोगेच्छारूपाः, दुराशाः ग्राम्यसंगतीरिति पाठे, ग्राम्यसंगतीः दुराशाश्चेत्यर्थः । त्यक्त्वा, अधीश्वरं तं भगवन्तं, शरणं ब्रजामि सेवे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किं चैवं वर्तिष्यामीत्यभिसंधत्ते । संतुष्टेति । एतन्निर्वेदाल्लब्धं दुराशाच्छेदनं, श्रद्धयती चिकीर्षितविषया त्वरा श्रद्धा तां कुर्वती, संतुष्टा वित्ताद्यलाभप्रयुक्ताऽसंतोषरहिता, यथाळाभेन दैवाल्लब्धेन, जीवती, अहम् आत्मना, रमणेन निरतिशयप्रियेण, अमुना भगवता सह एव, विहरामि वै नूनम् ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

यह शरीर एक घर है । इसमें हड्डियों के टेढ़े-तिरछे बाँस और खंभे लगे हुए हैं; चाम, रोएँ और नाखूनों से यह ढाया गया है । इसमें नौ दरवाजे हैं, जिनसे मल निकलते ही रहते हैं । इसमें सञ्चित सम्पत्ति के नाम पर केवल मल मूत्र है । मेरे अतिरिक्त ऐसी कौन स्त्री है, जो इस स्थूलशरीर को अपना प्रिय समझकर सेवन करेगी ॥ ३३ ॥ यों तो यह विदेहों की — जीवन्मुक्तों की नगरी है, परन्तु इसमें मैं सबसे मूर्ख और दुष्ट हूँ; क्योंकि अकेली मैं ही तो आत्मदानी, अविनाशी एवं परमप्रियतम परमात्मा को छोड़कर दूसरे पुरुष की अभिलाषा करती हूँ ॥ ३४ ॥ मेरे हृदय में विराजमान प्रभु, समस्त प्राणियों के हितैषी, सुहृद्, प्रियतम, स्वामी और आत्मा हैं । अब मैं अपने आपको देकर इन्हें खरीद लूँगी और इनके साथ वैसे ही विहार करूँगी, जैसे लक्ष्मी जी करती हैं ॥ ३५ ॥ मेरे मूर्ख चित्त ! तू बतला तो सही, जगत् के विषयभोगों ने और उनको देनेवाले पुरुषों ने तुझे कितना सुख दिया है । अरे ! वे तो स्वयं ही पैदा होते और मरते रहते हैं । मैं केवल अपनी ही बात नहीं कहती, केवल मनुष्यों की भी नहीं; क्या देवताओं ने भी भोगों के द्वारा अपनी पत्नियों को सन्तुष्ट किया है ? वे बेचारे तो स्वयं काल के काल में पड़े-पड़े कराह रहे हैं ॥ ३६ ॥ अवश्य ही मेरे किसी शुभकर्म से विष्णुभगवान् मुझपर प्रसन्न हैं, तभी तो दुराशा से मुझे इस प्रकार वैराग्य हुआ है । अवश्य ही मेरा यह वैराग्य सुख देने वाला होगा ॥ ३७ ॥ यदि मैं मन्दभागिनी होती तो मुझे ऐसे दुःख ही न उठाने पड़ते, जिनसे वैराग्य होता है । मनुष्य वैराग्य के द्वारा ही घर आदि के सब बन्धनों को काटकर शान्तिलाभ करता है ॥ ३८ ॥ अब मैं भगवान् का यह उपकार आदर पूर्वक सिर झुकाकर स्वीकार करती हूँ और विषयभोगों की दुराशा छोड़कर उन्हीं जगदीश्वर की शरण ग्रहण करती हूँ ॥ ३९ ॥ अब मुझे प्रारब्ध के अनुसार जो कुछ मिल जायगा उसी से निर्वाह कर लूँगी और बड़े सन्तोष तथा श्रद्धा के साथ रहूँगी । मैं अब किसी दूसरे पुरुषकी ओर न ताककर अपने हृदयेश्वर, आत्मस्वरूप प्रभु के साथ ही विहार करूँगी ॥ ४० ॥

संसाररूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् । ग्रस्तं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्मात्तुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् । अप्रमत्त इदं पश्येद् ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच

एवं व्यवसितमतिदुराशां कान्ततर्षजाम् । छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराशयं परमं सुखम् । यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—संसारकूपे पतितं विषयैः मुषितेक्षणं कालाहिना प्रसूतम् आत्मानम् अन्यः कः त्रातुम् अधीश्वरः ॥ ४१ ॥ अप्रमत्तः इदं जगत् कालाहिना प्रसूतं यदा पश्येत् (तदा) अखिलात् निर्विद्येत आत्मनः गोप्ता आत्मा एव भवेत् ॥ ४२ ॥ एवं व्यवसितमतिः कान्ततर्षजं दुराशां छित्त्वा उपशमम् आस्थाय सा शय्याम् उपविशेत् ॥ ४३ ॥ हि आशा परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं यथा कान्ताशां सन्निध्य पिङ्गला सुखं सुष्वाप ॥ ४४ ॥

इत्येकादशस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु ब्रह्मादीन्हित्वा अमुनैवेति कोऽयं नियमस्तत्राह । संसारेति । मुषितेक्षणमपहृतविवेकम् ॥ ४१ ॥ तर्हि किमात्म-
त्राणोपाधिना तं भजिष्यसि । न । तत्र सर्वतो निर्विद्य भगवद्भजने प्रवृत्तस्यात्मन एव समर्थत्वादित्याह । आत्मैवेति । यदा एवं
जगत्पश्येत्तत्राप्रमत्त सन्निखिलादिहामुत्र च भोगान्निर्विद्येत तदा ह्यात्मनैवात्मनो गोप्तेत्यन्वयः । अतः केवलं प्रेम्णैव भजामीति
भावः ॥ ४२ ॥ कान्तस्य तर्षोऽभिलाषस्ततो जाताम् ॥ ४३ ॥ फलितमाह । आशा हीति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । अन्यः कृष्णादन्यः । यद्वा—स्वात्मनो वा न कोपीत्यर्थः । कोऽन्यस्मात्तुमधीश्वरो न कोपि
तस्माद्ब्रह्मादीनां त्रातुमनीश्वरत्वात् पातीति पतिरिति निरुक्त्या पतित्वं न संगच्छतः इत्यमुनैवेति सावधारणमुक्तम् ॥ ४१ ॥ पुनरा-
शङ्कते—तर्हीति । आत्मत्राणमुपाधिनिमित्तं यत्र तेन संकल्पेन । नेत्याह । तत्रात्मत्राणे । आत्मन एव समर्थत्वादिति योज्यम् ।
यदा यस्यामवस्थायाम् । एवं संसारकूप इत्याद्युक्तम् । ततश्चैवं दर्शनात् । यतो भगवद्भजनप्रवृत्त आत्मा स्वतः समर्थो भवत्यतो
हेतोः । इति भावः—इति पररक्षणसमर्थभगवद्भक्तानां स्वरक्षणार्थं न यतनो भवतीति तात्पर्यम् । तर्हीत्यादि शंकासमाधानाभासः ।
आत्मैवेति—यदात्माऽखिलाद्भोगान्निर्विद्येत, तत्र हेतुः—इदं जगत्कालाहिना प्रसूतं पश्येत्तदात्मा आत्मनो परमात्मा जीवस्य स्वस्य गोप्ता
संसारान्नक्षितो भवेन्ममात्मा च संप्रत्येतादृश एवाभूदतोहं स्वत एव निस्तीर्णं संसाराभूषमेव तेनातः परं केवलं प्रेम्णैव तं भजिष्य
इति भावः ॥ ४२ ॥ एवमुक्तीत्या । निश्चितधीः । सा पिङ्गला । उपशमं बुद्धेः श्रीकृष्णकान्तैकनिष्ठारूपं रागम्, तथा चास्या
रागरूपा भक्तिर्न तु वैधीति सूचितम् । साधनानुष्ठानमंतरैव 'रमेऽनेन यथा रमा' इति प्रेममयतृष्णाया एव दर्शितत्वात् । राग-
रूपायाश्चेद् लक्षणम्—“इष्टे स्वारसिकी रागः परमाविष्टता भवेत् । तन्मयी या भवेद्भक्तिः सात्र रागात्मिकोदिता ।” इति । इष्टे
स्वानुकूलविषये स्वारसिकी स्वाभाविकी या परमाविष्टता तद्धेतुः प्रेममयी तृष्णा सा रागो भवेत् । तन्मयी तदेकप्रेरिता या श्रवण-
मननादिरूपा भक्तिः सा रागरूपोच्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सुखमानन्दैकरसं हरिमेव यथा सुष्वाप तस्मिन्हीनाभवत् । यथायोगे
द्वितीया 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्युक्तत्वात् । सुष्वाप भगवदेकाश्रयत्वेन निर्वृता बभूवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तर्हि किमात्मत्राणोपाधिना तं भजसे नेत्याह—आत्मेति । यदि अप्रमत्तः सावधानः सन्निदं जगत् कालाहिना प्रसूतं
पश्येत् ततश्चाखिलात्प्रपञ्चान्निर्विद्येत तदात्मनो गोप्ता आत्मैव भवेत् । अतो मम रक्षायाः स्वतः सिद्धत्वात् प्रेम्णैव तं भजामी-
त्याशयः ॥ ४१ ॥ एवमिति । एवं व्यवसिता कृतनिश्चया मतिर्यस्याः सा पिङ्गला कान्ते यस्तर्षोऽभिलाषस्ततो जाता धनादिदुराशां
छित्तवोपशमं शान्तिमास्थाय श्रित्य शय्यामुपविशेत् ॥ ४२ ॥ आशेति । आशा हि आशौच परमं दुःखसाधनं नैराश्यमेव परमं
सुखसाधनम् । यथा कान्ताशया सुदुःखिता पिङ्गला कान्ताशां सन्निध्य सुखं यथा तथा सुष्वाप ॥ ४३ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशस्याष्टमेऽस्मिन् व्यवहारज्ञानसाहायकः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः न कोऽपि तस्माद्ब्रह्मादीनां त्रातुमनीश्वरत्वात् पतित्वं न सङ्गच्छते इत्यमुनैवेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ तर्हीत्यादि । शङ्कासमाधानाभासः तत्र आत्मत्राणे एवं कालाहिप्रस्तं ततश्च तादृशज्ञानानन्तरम् अतः आत्मत्राणानपेक्षत्वात् ॥ ४२ ॥ उपशमं बुद्धेः श्रीकृष्णकान्तैकनिष्ठारूपं रागं तथा चास्या रागरूपा भक्तिर्नतु वैधीति सूचितं साधनानुष्ठानमन्तरैव रमेऽनेन यथा रमेति प्रेममयतृष्णाया एव दर्शितत्वात् रागरूपायाश्चेदं लक्षणं “इष्टं स्वारसिकी रागः परमाविष्टता भवेत् तन्मयो या भवेद्भक्तिः मात्ररागात्मिकोदिते”ति इष्टे स्वानुकूलविषये स्वारसिकी स्वाभाविकी या परमाविष्टता तद्वेतुः प्रेममयो तृष्णा सा रागे भवेत् तन्मयी तदेकप्रेरिता वा श्रवणमननादिरूपा भक्तिः सा रागरूपेत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सुषवाप भगवदेकाग्रश्रयणेन निर्वृता बभूवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु सत्सु ब्रह्मादिष्वमुनैवेति किमर्थावधारणेत्याशङ्क्याह । संसारेति । मुषितेक्षणमुपप्लवितविवेकं काल एवाहिस्तेन प्रस्तं चात्मानं मां त्रातुमन्यः परमपुरुषादितरः को वाऽधीश्वरः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेवाह । आत्मेति । यदाऽखिलाद्विषयान्निर्विद्येताऽऽप्रमत्तोऽवहितः कृत्स्नमिदं जगत्कालाहिना प्रस्तं च पश्येत्तदा तस्य तथा द्रष्टुर्निर्विद्यमानस्यात्मनः पुंसः गोप्ता आत्मैव परमात्मैव नान्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एवमिति । एवमित्थं व्यवसिता निश्चिता मतिर्येषा सा कान्ते तर्षोऽभिलाषः तत्प्रभवां दुराशां परित्यज्येत्यध्याहारः चित्तोपशमं चित्तशान्तिमाश्रित्य सम्प्राप्येति यावत् शय्यामुपविशे ॥ ४३ ॥ फलितमाह । आशाहीति । यथाशब्दो नैराश्याशयोः सुखदुःखावहत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनपरः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्मादन्यः कः आत्मानं त्रातुं मुषितेक्षणं नष्टज्ञानम् ॥ ४१ ॥ आत्मनः स्वस्य गोप्ता आत्मा परमात्मैव यदाखिलान्निर्विद्येत तदेतज्जगत्कालाहिना प्रस्तं पश्येत् ॥ ४२ ॥ कान्ततर्षजाः कान्ततृष्णाजाताः ॥ ४३ ॥ इममितिहासं श्रद्धापयति । आशेति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तमेव शरणं यामीत्यत्र हेतुः संसारेति ॥ ४१ ॥ आत्मा परमात्मा आत्मनो जीवस्य अखिलात् परमात्मव्यतिरिक्तान् निर्वेदे हेतुः अप्रमत्त इति ॥ ४२-४३ ॥ सुषवाप भगवदेकाग्रश्रयणे निर्वृता बभूवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु ब्रह्मादीन् हित्वा अमुनैवेति कोऽयमाग्रहः तत्राह । संसारेति ॥ ४१ ॥ तर्हि किमात्मत्राणोपाधिना भजिष्यसीति तत्र नैवेत्याह । आत्मैवेति । यदा ह्यात्मा अखिलाद्गोत्रान्निर्विद्येत तत्र हेतुः इदं जगत् कालाहिना प्रस्तं पश्येत् तदा आत्मैव आत्मनः स्वस्य गोप्ता संसाराद्रक्षिता भवेत् ममात्मा च सम्प्रत्येतादृश एवाभूदतोऽहं स्वत एव निस्तीर्णसंसारा अभूवमेव तेनातः परं केवलं प्रेम्णैव तं भजिष्ये इति भावः ॥ ४२-४३-४४ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदन्यो रक्षिता नास्तीत्याह । संसारेति । मुषितेक्षणं मायावृतचक्षुषम् ॥ ४१ ॥ यदा अखिलात् ऐहिकामुष्मिवाद्विषया-न्निर्विद्येत अप्रमत्तः सावधानः भगवदाराधने इति शेषः । कालाहिना इदं सर्वं जगत् प्रस्तं च पश्येत् तदा आत्मनः एवं प्रवृत्तस्य

जीवस्य आत्मा परमात्मैव गोप्ता नान्यः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कान्ततर्षजां प्रियजनाभिलाषोद्भवाम् ॥ ४३ ॥ निष्कर्षमाह । आशाहीति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपेऽष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यदि अप्रमत्तः सावधानः सन्नित् जगत् कालाहिना प्रस्तं पश्येत् ततश्चाखिलात्प्रपञ्चान्निर्विद्येत तदात्मनो गोप्ता आत्मैव भवेदित्यन्वयः । अत्रात्मपरमात्मनोरभेदो विवक्षितः ॥ ४१ ॥ एवं व्यवसिता कृतनिश्चया मतिर्यस्याः सा कान्ते यस्तर्षोऽभिलाषस्ततो जातां घनादिदुराशां छित्त्वोपशमं शान्तिमास्थायान्नित्यं शय्यामुपविवेश ॥ ४२ ॥ फलितमाह—आशा हि आशौच परमं दुःखं परमदुःखसाधनम् । नैराश्यमेव परमसुखसाधनम् । यथा कान्ताशया सुदुःखितापि पिङ्गला तां सञ्छिद्य सुखं यथा तथा सुष्वाप ॥ ४३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधरलालेन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिरूपणे । अष्टमोऽजगरादिभ्यः शिक्षितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु सत्सु सुरादिषु अमुनैवेति किमर्थमवधारणमित्याशङ्क्याह । संसारेति । संसारकूपे, पतितं, विषयैः मुषितेक्षणम-पहतविवेकं, काल एवाहिस्तेन प्रस्तं च, आत्मानं मां, त्रातुम्, अन्यः परमपुरुषादितरः, कः वा अधीश्वरः समर्थः । न कोऽपीति भावः ॥ ४१ ॥ तदेवाह । आत्मेति । यदा, अखिलात् विषयान्, निर्विद्येत । अप्रमत्तः प्रमादरहितः सन्, कृत्स्नम् इदं जगत्, कालाहिना प्रस्तं च, पश्येत् हि । तदा तस्य तथा द्रष्टुर्निर्विद्यतश्च, आत्मनः पुंसः, गोप्ता । आत्मा एव परमात्मा एव । नान्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एवमिति । एवं, व्यवसिता निश्चिता मतिर्यस्या सा, सा पिङ्गला, कान्ततर्षजां कान्ताभिलाषप्रभवां दुराशां, परित्यज्येत्यध्याहारः । चित्तोपशमं चित्तशान्तिं, छित्त्वेति पाठे, दुराशां छित्त्वा, उपशमम्, आस्थायान्नित्यं संपाद्येति यावत् । शय्याम्, उपविवेश ॥ ४३ ॥ फलितमाह । आशा हीति । आशा हि आशौच, परमं दुःखं, नैराश्यमेव परमं सुखं, यथा पिङ्गला, कान्ताशां सञ्छिद्य, सुखं सुष्वाप । यथाशब्दो नैराश्याशयोः सुखदुःखावहत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनपरः ॥ ४४ ॥

इति श्रीधर्मधुरधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्था-

वबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह जीव संसार के कुएँ में गिरा हुआ है । विषयों ने इसे अंधा बना दिया है, कालरूपी अजगर ने इसे अपने मुँह दबा रक्खा है । अब भगवान् को छोड़कर इसकी रक्षा करने में दूसरा कौन समर्थ है ॥ ४१ ॥ जिस समय जीव समस्त विषयों से विरक्त हो जाता है, उस समय वह स्वयं ही अपनी रक्षा कर लेता है । इसलिये बड़ी सावधानी के साथ यह देखते रहना चाहिये कि सारा जगत् कालरूपी अजगर से प्रस्त है ॥ ४२ ॥ अबधूत दत्तात्रेयजी कहते हैं—राजन्, पिङ्गला वेश्याने ऐसा निश्चय करके अपने प्रिय धनियों की दुराशा, उनसे मिलने की लालसा का परित्याग कर दिया और शान्तभाव से जाकर वह अपनी सेजपर सो रही ॥ ४३ ॥ सचमुच आशा ही सबसे बड़ा दुःख है और निराशा ही सबसे बड़ा सुख है, क्योंकि पिङ्गला वेश्याने जब पुरुष की आशा त्याग दी तभी वह सुख से सो सकी ॥ ४४ ॥

इत्येकादशस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

ब्राह्मण उवाच

परिग्रहो हि दुःखाय यद् यत्प्रियतमं नृणाम् । अनन्तं सुखमाप्नोति तद् विद्वान् यस्त्वकिञ्चनः ॥ १ ॥
 सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः । तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥
 न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् । आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥
 द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ । यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ ४ ॥
 क्वचित् कुमारी त्वात्मानं वृणानान् गृहमागतान् । स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥
 तेषामभ्यवहारार्थं शालीन् रहसि पार्थिव । अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ॥ ६ ॥
 सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः । बभञ्जैकैकशः शङ्खान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥
 उभयोरप्यभूद् घोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः । तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद् ध्वनिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृणा यद्यत् प्रियतमं परिग्रहः दुःखाय हि तद्विद्वान् अन्यः अकिञ्चनः अनन्तं सुखम् आप्नोति ॥ १ ॥ ये निरामिषाः बलिनः (ते) सामिषं कुररं जघ्नुः तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥ मे न मानावमानौ स्तः गेहपुत्रिणां चिन्ता न (स्तः) अहम् आत्मक्रीडः आत्मरतिः बालवन् इह विचरामि ॥ ३ ॥ द्वौ एव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ यः विमुग्धः जडः बालः यः गुणेभ्यः परंगतः ॥ ४ ॥ क्वचित् कुमारी आत्मानं वृणानान् गृहम् आगतान् बन्धुषु क्व अपि यातेषु स्वयं तान् अर्हयामास ॥ ५ ॥ पार्थिव तेषाम् अभ्यवहारार्थं रहसि शालीन् अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः महत् स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥ सा तत् जुगुप्सितं मत्वा ततः महती व्रीडिता एकैकशः शङ्खान् बभञ्ज पाण्योः द्वौ द्वौ अशेषयत् ॥ ७ ॥ अवघ्नन्त्याः उभयोः शङ्खयोः उद्घोषः अभूत् स्म तत्र एकम् अपि निरभिदत् एकस्मात् ध्वनिः न अभवत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमे कुररादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितम् । श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदिति कृष्णेन वर्णितम् ॥ १ ॥

कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रहो ह्येति । यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य परिग्रहः । तद्विद्वान् परिग्रहो दुःखमिति विद्वान्सन् । यस्त्वकिञ्चनस्त्यक्तपरिग्रहो न तु दरिद्रः ॥ १ ॥ तदाह । सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्भकशिक्षामाह । नेति । गेहपुत्रिणां तद्वतां या भवति चिता सा च मे नास्ति । आत्मनैव क्रीडा यस्य सः । आत्मनि रतिः प्रीतिर्यस्य सः ॥ ३ ॥ नन्वज्ञसर्वज्ञयोः किं सादृश्यं नैश्चित्यं परमसुखमित्याह । द्वाविति । विमुग्धोऽज्ञः जडोऽनुद्यमः एवंभूतो यो बालो यश्च प्रकृतेः परमीश्वरं प्राप्तस्तौ द्वौ ॥ ४ ॥ कुमारीः शिक्षितं वक्तुमाख्यायिकामाह । क्वचिदित्यादिना । वृणानान्स्ववरणायागतान् । बन्धुषु पित्रादिषु ॥ ५ ॥ शङ्खाः शङ्खबलयाः । महद्यथा भवति तथा स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥ सा महती बुद्धिमती । तत्स्वयं शाल्यवहननं जुगुप्सितं दरिद्रताद्योतकम् । एकैकशः क्रमेणैकमेकं बभञ्ज स्वकरादपसारितवती ॥ ७ ॥ निरभिदत् पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कृतार्थः कृतकृत्यः (१) । यः स सुखमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत् प्रियतमत्यागात्यागयोः सुखदुःखम् । सामिषं समांसम् । तत्स्वीकृतामिषम् । स त्यागी कुररः ॥ २ ॥ तद्वतां गृहवतां पुत्रवतां च या चिन्ता—मे गृहे सदा शुभं भवतु न कदाप्यशुभम्, मे पुत्राः सुचरिता भवेयुर्माऽसुचरिताः इत्येवंरूपा सेत्यर्थः ॥ ३ ॥ चिता त्वज्ञानामपि न संभवतीत्यज्ञसर्वज्ञयोः को भेद इत्याक्षिपति—नन्विति । अज्ञसर्वज्ञयोः किं सादृश्यं केन धर्मेण तौल्यमित्यत्राह—नैश्चित्यं परमं सुखं तुल्यं विवेकाविवेककृतो भेद इति ज्ञेयम् ।

विशेषेण मुग्धो मूढो विमूढः 'मुग्धः सुंदरमूढयोः' इति विश्वः । एवंभूतो ज्ञानोद्यमरहितः । गुणेभ्य इति बहुत्वात्त्रिगुणा प्रकृति-
लक्ष्यतेऽत आह—प्रकृतेः परमिति ॥ ४ ॥ वरवरणोत्तरं कुमारीवरणमपि वरपक्षीयैः क्रियते 'पंचांगशुद्धिदिवसे चंद्रताराबलान्विते ।
विवाहोक्तेषु ऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे । मासाद्यदिवसं रिक्तामष्टमीं नवमीं तिथिम् । त्यक्त्वान्यदिवसे गंधस्रक्तांबूः फलान्वितैः ।
सह वृद्धद्विजगणैर्वरेत्येकन्यकां सतीम् ।' इति कश्यपेन तद्वरणमुहूर्तोक्तेः । अर्हयामास आवृतसर्वांगैव गेहान्निष्क्रम्य दर्भासन-
जलादिभिरातिथ्यं चक्रे ॥ ५ ॥ तेषां वरणार्थमागतानाम् । 'भोजनेभ्यवहारः स्याद्युद्धत्यागेऽभिवर्जितः' इति कोशात् । शंखबलया
भाषायाम् 'चुरियाँ' इति प्रसिद्धाः । कदा ते आयास्यन्ति कदा ते तंडुलान्करिष्यन्तीति मनसि कुर्वत्यास्तस्याश्चेष्टितामाह—समप्र-
शंखानां प्रकोष्ठत्वायोगान्मुख्यार्थबाधः कार्यकारणलक्षणो योगो रूढिश्चेति शंखशब्दस्य बलये लक्षणा । स्वनशब्देन पुंस्त्वेन
महदिति न तद्विशेषणमतः क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ यथाश्रुतधात्वर्थस्वीकारेऽमंगलं स्यादिति हेतोरवतारणामर्थो धातूनामनेकार्थ-
त्वादाह—स्वकरादित्यादि । भजनस्यामंगलत्वे तु धातूनामनेकार्थत्वादपसारितवती ॥ ७ ॥ तत्रापि द्वयोरपि मध्ये ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

नवमे कुरादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितम् । श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽत्र श्लोकाः सार्द्धास्त्रिवह्नयः (३३॥) । उवाच वाक्यद्वितय
(२) मष्टत्रिंशदनुष्टुभः (३८) ॥ ९ ॥ परिग्रह इति । नृणां यद्यत्प्रियतमं वस्तु तस्य तस्य परिग्रहोऽतिदुःखाय भवति । अतो
यस्तु तद्विद्वान् परिग्रहस्य दुःखहेतुत्वं जानन् अकिञ्चनः निष्परिग्रहः स्यात्सोऽनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥ सामिषमिति । परिगृही-
तामिषमुखं कुरारख्यं पक्षिविशेषं निरामिषास्ततो बलिनः श्येनगृध्रादयो जघ्नुः । तदा च स कुरारः आमिषं परित्यज्य सुखं
समविन्दत प्राप्तवान् ॥ २ ॥ नेति ! मे सम मानावमानौ लोककृतमानाऽमानजनितसुखदुःखे न स्तः । तथा या गेहपुत्रिणां तद्वतां
चिन्ता भवति सापि नास्ति । यतः अहं आत्मना सहैव क्रीडा यस्य तथा आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सोऽहमिह लोके बालवत्
सुखं विचरामि ॥ ३ ॥ द्वावेवेति । द्वावेव मानापमानादिचिन्तया मुक्तौ । अत एव परमानन्दे आप्लुतौ निमग्नौ । यो विमुग्धः अज्ञः
मानापमानानभिज्ञः जडः अनुद्यमः बालः यश्च गुणेभ्यः परम् ईश्वरं गतः तदेकभावं प्राप्त इति ॥ ४ ॥ कचिदिति । कचिद्देशे
बन्धुषु पित्रादिषु कापि कार्यान्तरे यातेषु सत्सु काचित्कुमारी आत्मानं वृणानान् वरितुं स्वगृहमागतान् जनान् वीक्ष्य स्वयमेव तान्
अर्हयामास । आवृतसर्वाङ्गैव गेहान्निष्क्रम्य दर्भासनादिकेन आतिथ्येन सत्कारं कृतवती ॥ ५ ॥ तेषामिति । तेषामागतानामभ्यव-
हारार्थं भोजनार्थं रहसि एकान्ते शालीन् धान्यानि अवधत्तस्यास्तस्याः । नुमार्षः । प्रकोष्ठस्थाः मणिबन्धस्थाः शङ्खः शङ्खबलयाः
महत् यथा स्यात्तथा स्वनं चक्रः ॥ ६ ॥ सा इति । तदा सा कुमारी यतो महती बुद्धिमती महाकुलोत्पन्ना वा अतः ताच्छाल्यवहननं
जुगुप्सितं दारिद्र्यसूचकत्वान्निन्दितं मत्वा व्रीडिता सती तत एकैकशः क्रमेणैकमेकं शङ्खं बभञ्ज कुरादपसारितवती । द्वौ द्वौ
शङ्खौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥ उभयोरिति । ततश्च पुनरवधत्तस्याः । नुमार्षः । शङ्खयोरुभयोर्द्वयोरपि परस्परसंघर्षजो घोषोऽभवत् ।
ततस्तत्राप्येकमेकं निरभिदत् पृथक्कृतवती तदैकैकस्माच्छङ्खात् ध्वनिर्नाभवत् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रियतमं धनवस्त्रादिकं तस्य सङ्ग्रहो दुःखाय भवति ॥ १ ॥ तदाह सङ्ग्रहतत्त्यागयोः दुःखसुखहेतुत्वमाह बलिनो
यदा जघ्नुस्तदा स कुरारः ॥ २ ॥ आत्मनैव क्रीडासाधनेन द्वादशलक्षणविचारात्मिका क्रीडा यस्य सः आत्मनि स्वस्वरूपे रतिस्तु-
ष्टिर्यस्य स तथा इह जगति ॥ ३ ॥ गुणानां प्रकृतिरूपत्वात् प्रकृतेरिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ स्ववरणाय स्वस्या कन्याया वरणं
कर्तुम् ॥ ५ ॥ अर्हणमेवाह । तेषामिति । समप्रशङ्खानां प्रकोष्ठस्थत्वायोगात् मुख्यार्थबाधः कार्यकारणलक्षणो योगस्तथा रूढिश्चेति
शङ्खशब्दस्य बलये लक्षणा स्वनशब्दस्य पुंस्त्वेन महदिति न तद्विशेषणमतः क्रियाविशेषणतया व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ मत्वेति ।
पाद्यार्घ्यार्पणादौ तद्वस्तुस्थबलयानां तैर्दृष्टत्वात् तच्छब्दं विना विघातमात्रशब्दस्यान्यकर्तृत्वेनापि सम्भाव्यत्वाच्चैकैकशो बभञ्ज
बभञ्जने सौभाग्यच्युतेः अपसारितवतीति व्याख्यातं धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥ तत्रापि शङ्खद्वयमध्येऽपि एकस्माच्छङ्ख-
बलयात् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

गुणेभ्यः परङ्गतः त्रिगुणातीतः ॥ ४-१५ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

अथ कुरारत्परिग्रहापरिग्रहयोर्दुःखसुखहेतुत्वं शिक्षणीयमित्याह । परिग्रह इति । नृणां यद्यत्प्रियतमं वस्तु तस्य परिग्रहः
अतिदुःखाय भवति यस्तु तत्परिग्रहस्यातिदुःखहेतुत्वं विद्वान् जानन्नकिञ्चनो निष्परिग्रहः स्यात्सोऽनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥

तथापि । सामिषमिति । सामिषं परिगृहीतामिषमुखं कुररमुत्क्रोशाख्यं पक्षिविशेषमन्ये निरामिषा बलिनः बलीयांसः श्येनगृध्रादयः जडतुः सः कुररः सुखं समविन्दत प्राप ॥ २ ॥ अथार्भकाच्छिक्षितमाह । नम इति । मे मम मानापमानौ न स्तः गेहपुत्रिणां तद्वतां सो चिन्ता भवति सा च मे नास्ति किन्त्वात्मनैव सह क्रीडा यस्य सः आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सः इह लोके विचरामि बालवत् यथा बालो मानापमानचिन्तारहितश्चरति तद्वदित्यर्थः । आत्मशब्दः परमात्मपरः ॥ ३ ॥ मानाद्यभावे बालदृष्टान्तः न त्व त्मक्रीडत्वात्सरित्ययोरपीत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितं साधर्म्यमाह । द्वावेवेति । चिन्ताशब्दे आप्लुतौ मग्नौ कौ च तवित्यत आह । य इति । विमुग्धो जड इति च बालस्य विशेषणं विमुग्धो मूढः मानापमानानभिज्ञः जडः । अनुद्यमः देहादिपोषणचिन्ताप्रयुक्तोद्यमरहित इत्यर्थः । यश्च गुणेभ्यः परं गतः । त्रिगुणातीतः परमात्मसाक्षात्कर्त्ता ॥ ४ ॥ अथ कुमार्याः शिक्षितं वक्तुमाख्यायिकमाह । कचिदित्यादिना इव कङ्कण इत्यन्तेन । वृणानान् । 'लक्षणहेत्वोरिति' शानच् वरितुमित्यर्थः । गृहं प्रत्यागतान्त्रीक्ष्येत्यध्याहारः तान्स्वयमेवार्हयानासातिध्येन सत्कारयामास । स्वयमेवेत्यत्र हेतुः बन्धुषु कारयातेषु सत्सु इति बन्धवोऽत्र मात्रादयः ॥ ५ ॥ तेषामागतानामभ्यवहारार्थं भोजनार्थं हे पार्थिव ! रहसि एकान्ते शालीन् तण्डुलान् अवधनन्त्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः शङ्खबलयाः सुमहद्यथा भवति तथा स्वनं ध्वनिं चक्रुः ॥ ६ ॥ सेति । कुमारी महती बुद्धिमती तच्छाल्यवहननं जुगुप्सितं मत्वाऽहो इयं स्वयमेवावहन्ति किमस्या । बन्धवो न सन्ति नूनमियं दरिद्रेति मन्येरन्निति बुद्ध्या तदवहननमननुरूपं मत्वा इत्यर्थः । अत एव ततो ब्रीडिता च एकैकशः क्रमैर्नैकैकशङ्खं बभञ्ज करादपसारितवती द्वौ द्वौ तु शङ्खौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥ ततः पुनरवधनन्त्याः शङ्खयोर्द्वयोरपि घोषोऽभवत्ततः तत्रापि उभयोरित्येकमेकं निरभिद्वष्टृथक् कृतवती तदैकैकस्माच्छङ्खात् ध्वनिर्नाभवत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तिरश्चीनात्कुरराख्यखगात्किंविशिष्टं ज्ञानं शिक्षितमत्राह । परिग्रह इति । नृणां प्रियतमं यद्यद्विस्तृतं तस्य परिग्रहः तस्य वित्तस्यान्ततो नाशाददुःखाय भवति ॥ १ ॥ ततः किं फलितमत्राह । तदिति । तत्तस्मात् यो विद्वान् सोऽकिञ्चनो भवेदिदमर्थं चित्तीकरोति । सामिषमिति ॥ २ ॥ तज्ज्ञानफलमाह । नम इति पुत्रवतां या वित्तैर्यणादिचिन्ता सापि नास्ति ॥ ३ ॥ ननु तर्हि कीदृशस्य चिन्ता नास्त्यत्राह । द्वाविति । गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः परं विलक्षणमीश्वरं मतो ज्ञाता परमात्मगुणामृतमनुभवन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ कुमार्याः शिक्षितज्ञानमाह । कचिदिति । वृणानान्वरणेच्छन् अर्हणमभ्यागतपूर्वम् ॥ ५ ॥ शालीन् कलमान् दृषादिब्रीहिकुट्टपाषाणे 'शालयः कलमाद्याश्च पष्टिकाद्याश्च पुंस्यनो'त्यमरः यथा महारिमाणं भवति तथा स्वनं चक्रुरिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ महती विवाहोत्सवे वर्तमाना तद्योग्येत्यर्थः । अभ्यागतसमये ब्रीहिताडनं दारिद्र्यसूचकमिति ब्रीडिता लज्जिता ॥ ७ ॥ घोषो अवधनन्त्या इत्यधिकार्येण अभ्यागतैः शङ्खस्वनो न श्रुत इति सूचयते सन्निधश्च विवक्षावशात् क्रियेत इति वैयाकरणैरुक्तत्वाच्च । निरभिनत् निरभिद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

सा तज्जुगुप्सितमिति पाद्यार्घ्यतर्पणादौ तद्वस्तस्थितशङ्खबलयानां तैर्दृष्टत्वात् तच्छब्दं विना विघातमात्रशब्दस्यान्यकृत्वजत्वेन सम्भाव्यत्वाच्च ॥ १-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नवमे सप्त गुरवः कुरराद्याः प्रकीर्तिताः । देहोऽष्टमस्तदेवं स्युर्गुरवः पञ्चविंशतिः ।

कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाभ्याम् । यत् यत्प्रियतमं वस्तु तस्य तस्य परिग्रहः तत्तस्मात् यस्त्वंकिञ्चनो निस्पृहः स एव विद्वान् अनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥ तदाह । सामिषं मांसग्राहिणं स कुररः ॥ २ ॥ बालकाच्छिक्षितमाह । नेति ॥ ३-४ ॥ कुमार्याः शिक्षितमाह तदाख्यानेन । कचिदिति । अर्हयामास आवृतसर्वाङ्गैव गृहान्निष्क्रम्य दर्भासनजलादिभिरातिथ्यं चक्रे बन्धुषु पितृमात्रादिषु ॥ ५ ॥ कदा ते आयास्यन्ति कदा तण्डुलान् करिष्यन्तीति मनसि कुर्वत्यास्तस्याश्चेष्टितमाह । तेषामिति । शङ्खाः शङ्खबलयाः ॥ ६ ॥ तत् शाल्यवहननं दारिद्र्यद्योतकत्वात् जुगुप्सितम् । महती बुद्धिमती ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नवमेऽध्याये सप्तभ्यः कुररादिभ्यः स्वदेहतश्च शिक्षितमवधूतेनोक्तं तच्छ्रुत्वा श्रीयदुः कृतार्थो जात इति निरूप्यते । तत्रादौ कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाभ्याम् । यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य परिग्रहः संग्रहः दुःखाय भवति तद्विद्वान् परिग्रहो दुःखायेत विद्वान् सन् योऽकिञ्चनः विद्वानकिञ्चनो द्विविधः त्यक्तपरिग्रहो दरिद्रश्च स द्विविधोऽपि अनन्तं मोक्षाख्यं सुखमाप्नोति तुशब्दादविदुषोऽकिञ्चनस्य व्यावृत्तिः ॥ १ ॥ तदेवाह । सामिषमिति । परिग्रहत्यागेन लब्धलौकिकसुखात्कुररात्परिग्रहत्यागेन मोक्षलक्षणं सुखं भवतीति शिक्षितमिति फलितोऽर्थः ॥ २ ॥ अर्भकाच्छिक्षितमाह । न मे इति द्वाभ्याम् । गेहपुत्रिणां मानापमानौ स्तः चिन्ता चास्ति बालवन्निरभिमानिनो मे न अतः आत्मनि परमात्मनि क्रीडा यस्य आत्मनि तस्मिन्नेव रतिरनुरक्तिर्यस्य सोऽहमिह

भूतले विचरामि ॥ ३ ॥ विमुग्धः विशेषतोऽप्रगल्भः जडः अनुद्धृतबोधः एवंविधो यो बालः यश्च गुणेभ्यः प्राकृतेभ्यः परं परमेश्वरं प्राप्तस्तौ द्वौ चिन्तया मुक्तौ अत एव परमानन्दे आप्लुतौ भवतः बालः स्वास्थ्यलक्षणे परंगतः परसम्बन्धिनि आनन्दे निमग्नः इति विवेकः ॥ ४ ॥ कुमार्याः शिक्षितं वक्तुं तद्वृत्तमाह । कचिदित्यादिना । बन्धुषु पित्रादिषु कापि आवश्यककार्यवशाद्यतेषु सत्सु आत्मानं वृणानान् स्वरणायगतान् स्वयमर्हयामास पूजयामास ॥ ५ ॥ तदेवाह । तेषामिति । शङ्खाः वलयरूपाः महत् यथा स्यात्तथा स्वनं शब्दं चक्रुः ॥ ६ ॥ सा महती दास्यादिभिर्नित्यं परिचर्यमाणाऽतस्तत्स्वयं शाल्यवहननं जुगुप्सितं मत्वा ब्रीडिता सती एकैकशः क्रमेणैकमेकं बभञ्ज पाणिभ्यामपसारितवती ॥ ७ ॥ तत्र तयोर्मध्ये एकं निरभिदत् अपसारितवती ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

नवमे कुररादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितम् । श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदित्येतद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

कुरराच्छिक्षितमाह—परिग्रहो हीति । नृणां यद्यतिप्रियतमं वस्तु तस्य तस्य परिग्रहो हि दुःखाय भवति अतो यस्तु तद्विद्वान् परिग्रहस्य दुःखहेतुत्वं जानन् अकिञ्चनः निष्परिग्रहः स्यात्सोऽनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥ एतदेव कुररदृष्टान्तेन स्पष्टयति—सामिषमिति । परिगृहीतामिषमुखं कुरराख्यं पक्षिविशेषं निरामिषास्ततो बलिनः श्येनगृध्रादयो जघ्नुः । तदा च स कुररः आमिषं परित्यज्य सुखं समविन्दत प्राप्तवान् ॥ २ ॥ अथार्भकाच्छिक्षितमाह—नेति । मे मम मानापमानौ लोककृतमानापमानजनितसुखदुःखे न स्तः । यथा या गेहपुत्रिणां तद्वतां चिन्ता भवति सापि नास्ति । तत्र दृष्टान्तः—बालवदिति । तत्र हेतुमाह—आत्मना परमात्मना सह क्रीडा यस्य । तथा आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सोऽहमिह लोके सुखं विचरामि । मानापमानचिन्तायामात्मनिष्ठा दुर्घटेति सा त्याज्येत्यत्रैव बालो गुरुनात्मनिष्ठायामपि तस्यास्तत्राभावादिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ चिन्ताभावमात्रमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितं साधर्म्यं स्पष्टयति—द्वावेवेति । द्वावेव मानापमानादिचिन्तया मुक्तौ । अतएव परमानन्दे आप्लुतौ निमग्नौ । कौ च तावित्यपेक्षायामाह—य इति । विमुग्धः अज्ञः मानापमानानभिज्ञः । जडः अनुद्यमः । बालः यश्च गुणेभ्यः परं तन्नियन्तारं गुणातीतं परमेश्वरं गतः तदेकभावं प्राप्त इति ॥ ४ ॥ अथ कुमार्याः शिक्षितं वक्तुमाख्यानमाह—कचिदिति । कचिदेशे काचित्कुमारी आत्मानं वृणानान् वरितुं स्वगृहमागतान् जनान् वीक्ष्य स्वयमेव तान् अर्हयामास आतिथ्येन सत्कारं कृतवती । स्वयं तत्करणे हेतुमाह—बन्धुषु पित्रादिषु कापि कार्यन्तरे यातेषु सत्सु ॥ ५ ॥ तेषामागतान्भ्यवहारार्थं भोजनार्थं रहसि एकान्ते शालीन् धान्यानि अवघनन्त्यास्तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः शङ्खवल्याः सुमहत्स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥ तदा सा कुमारी यतो महती महत्कुलोत्पन्नाऽतस्तत् अहो इयं स्वयमेव तन्दुलान् अवहन्ति किमस्या गृहे परिचारिका नास्ति नूनमियं दरिद्रेत्येवं शङ्खशब्देनैते मन्येरन्निति शाल्यवहननं जुगुप्सितं निन्दितं मत्वा ब्रीडिता सती तत एकैकशः क्रमेणैकमेकं शङ्खं बभञ्ज करादपसारितवती । द्वौ द्वौ शङ्खौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥ ततश्च पुनरवघनन्त्याः शङ्खयोरुभयोर्द्वयोर्द्वयोरपि परस्परसङ्घर्षजो घोषोऽभवत् ततस्तत्राप्येकमेकं निरभिदत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कुररादेः स्वदेहाच्च नवमे तूपशिक्षितम् । यदुः कृतार्थः श्रुत्वाभूत्कृष्णेनेत्यस्ति वर्णितम् ॥ १ ॥

अथ कुररात्परिग्रहापरिग्रहयोर्दुःखसुखहेतुत्वं शिक्षितमित्याह परिग्रह इति । नृणां, यत् यत् प्रियतमं वस्तु भवेत्, तस्य तस्य परिग्रहः, अतिदुःखाय भवति, अतः विद्वान् तत्परिग्रहस्यातिदुःखहेतुत्वं जानन्, अकिञ्चनः निष्परिग्रहः, स्यात् । यस्त्वेवंभूतः स एव, अनन्तं सुखं, आप्नोति ॥ १ ॥ तदाह सामिषमिति । सामिषं मुखपरिगृहीतामिषं, कुररमुत्कोशाख्यपक्षिविशेषं, निरामिषाः आमिषवर्जिताः, ये बलिनः बलीयांसः श्येनगृध्रादयः पक्षिणः, जघ्नुः । तदा स सामिषः कुररः, तत् स्वचञ्चुगृहीतम् आमिषं परित्यज्य, सुखं समविन्दत प्राप । ततस्तन्मया शिक्षितमिति भावः ॥ २ ॥ अथार्भकाच्छिक्षितमाह । नम इति । मे मम, मानापमानौ, न स्तः । गेहं च पुत्राश्च ते सन्त्येषां ते गेहपुत्रिणस्तेषां, चिन्ता न, गेहपुत्रवतां या चिन्ता भवति सा च मे नैवास्तीत्यर्थः । किं तु । आत्मना सहैव क्रीडा यस्य सः, आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सः, एवंभूतः सन्, इह लोके, विचरामि । क इव । बालवत्, यथा बालो मानापमानचिन्तारहितश्चरति तद्वत् । अत्रात्मशब्दः परमात्मपरः ॥ ३ ॥ मानाद्यभावे बालदृष्टान्तः, न त्वात्मक्रीडत्वात्परित्वयोरित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितं साधर्म्यमाह । द्वावेवेति । चिन्तया मुक्तौ, परमानन्दे, आप्लुतौ मग्नौ, द्वौ एव, चिन्ताशब्दो मानापमानयोरप्युपलक्षकः । कौ तावित्यतस्तावाह । य इति । यः विमुग्धः मूढः, जडोऽनुद्यमः बालः, तत्रास्य बालस्य मानापमानानभिज्ञत्वाद्विमुग्धत्वम् । देहादिशेषणचिन्ताप्रयुक्तोद्यमरहितत्वं जडत्वम् । यश्च गुणेभ्यः परं गतः, त्रिगुणातीतवस्तु-साक्षात्कर्त्ता, एवं द्विविधावेतावेव चिन्ताविमुक्ताविति भावः ॥ ४ ॥ अथ कुमार्याः शिक्षितं वक्तुं तदाख्यानमाह कचिदित्यादिना कचिदिति । क्वचित् । कदाचित् कुत्रचिद्वा, कुमारी तु काचित् कुमार्यपि, आत्मानं स्वां, वृणानान् 'लक्षणहेत्वोः' इति शानच् ।

वरितुमित्यर्थः । गृहम् आगतान्, वोदयेत्यध्याहारः । बन्धुषु क्वापि, यातेषु सत्सु, बन्धवोऽत्र मात्रादयः । तान् स्वगृहागत-
प्राचूर्णिकान्, स्वयम् एव, अर्हयामास आतिथ्येन सत्कारयामास ॥ ५ ॥ तेषामिति । हे पार्थिव, तेषां स्वगृहागतानां प्राचूर्णिकानाम्,
अभ्यवहारार्थं भोजनार्थं, रहस्येकान्ते, शालीन् व्रीहीन्, अवन्नत्याः शुद्धतण्डुलनिष्पादनार्थं तत्कण्डनं विदधत्याः कुमार्याः,
प्रकोष्ठस्थाः कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तः प्रदेशः प्रकोष्ठस्तत्रावस्थिताः, शङ्खाः शङ्खवल्याः, महत्स्वनं, चक्रः । सुमहद्यथा भवति तथा
ध्वनिं विदधुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ सेति । महती बुद्धिमती, सा कुमारी, तत् शाल्यवहननं, जुगुप्सितं दरिद्रतरद्योतकतया जुगुप्सासंपादकं
मत्वा, अहो इयं स्वयमेवावहन्ति किमस्या बन्धवो न सन्ति, नूनमियं दरिद्रेति मन्येरन्निति बुद्ध्या तदवहननमनुरूपं मत्वेति
भावः । ततोऽवहननाच्छङ्खघट्टनजमहाध्वन्युदयतो वा, व्रीडिता लज्जिता च सती, शङ्खान्, एकैकशः बभञ्ज । क्रमेणैकैकं यथा
भवति तथा करादपसारितवतीत्यर्थः । द्वौ द्वौ शङ्खौ तु, पाण्योर्भुजयोः, अशेषयत् ॥ ७ ॥ उभयोरिति । ततः पुनरवन्नत्याः कुमार्याः,
उभयोः शङ्खयोः अपि, द्वयोर्द्वयोः शङ्खयोरपीत्यर्थः । स्मेति सर्वबोध्य इत्यर्थः । घोषः, अभूत् हि । ततस्तत्रापि द्वयोर्मध्यतोऽपीत्यर्थः ।
एकम् एकैकं, निरभिदत् करात्पृथक्कृतवती । तदा एकस्मादेकैकस्मात् शङ्खान्, ध्वनिः न अभवत् ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

अवधूतोपाख्यान— कुरर से लेकर भृंगीतक सात गुरुओं की कथा

अवधूत दत्तात्रेयजीने कहा—राजन् ! मनुष्यों को जो वस्तुएँ अत्यन्त प्रिय लगती हैं, उन्हें इकट्ठा करना ही उनके
दुःख का कारण है । जो बुद्धिमान् पुरुष यह बात समझकर अकिञ्चन भाव से रहता है—शरीर की तो बात ही अलग, मन से
भी किसी वस्तु का संग्रह नहीं करता—उसे अत्यन्त सुखस्वरूप परमात्मा की प्राप्ति होती है ॥ १ ॥ एक कुरर पक्षी अपनी चोंच में
मांसका टुकड़ा लिये हुए था उस समय दूसरे बलवान् पक्षी, जिनके पास मांस नहीं था, उससे छीनने के लिये उसे घेरकर
चोंच मारने लगे । जब कुरर पक्षी ने अपनी चोंच से मांस का टुकड़ा फेंक दिया, तभी उसे सुख मिला ॥ २ ॥ मुझे मान या
अपमान का कोई ध्यान नहीं है और घर एवं परिवारवालों को जो चिन्ता होती है, वह मुझे नहीं है । मैं अपने आत्मा में ही
रमता हूँ और अपने साथ ही क्रीडा करता हूँ । यह शिक्ता मैंने बालक से ली है । अतः उसी के समान मैं भी मौज से रहता
हूँ ॥ ३ ॥ इस जगत् में दो ही प्रकार के व्यक्ति निश्चिन्त और परमानन्द में मग्न रहते हैं—एक तो भोला-भाला निश्चेष्ट नन्हा-
सा बालक और दूसरा वह पुरुष जो गुणातीत हो गया हो ॥ ४ ॥ एक बार किसी कुमारी कन्या के घर उसे वरण करने के
लिये कई लोग आये हुए थे । उस दिन उसके घर के लोग कहीं बाहर गये हुए थे । इसलिये उसने स्वयं ही उनका आतिथ्यसत्कार
किया ॥ ५ ॥ राजन् उनको भोजन कराने के लिये वह घर के भीतर एकान्त में धान कूटने लगी । उस समय उसकी कलाई में
पड़ी शंख की चूड़ियाँ जोर-जोर से बज रही थी ॥ ६ ॥ इस शब्द को निन्दित समझकर कुमारी को बड़ी लज्जा मालूम हुई
और उसने एक-एक करके सब चूड़ियाँ तोड़ डालीं और दोनों हाथों में केवल दो-दो चूड़ियाँ रहने दीं ॥ ७ ॥ अब वह फिर
धान कूटने लगी । परन्तु वे दो-दो चूड़ियाँ भी बजने लगीं, तब उसने एक-एक चूड़ी और तोड़ दी । जब दोनों कलाईयों में
केवल एक-एक चूड़ी रह गयी, तब किसी प्रकार की आवाज नहीं हुई ॥ ८ ॥

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिन्दम । लोकाननुचरन्नेतान् लोकतत्त्ववित्सया ॥ ९ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद् वार्ता द्वयोरपि । एक एव चरेत्तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥

मन एकत्र संयुज्याजितश्वासो जितासनः । वैराग्याभ्यासयोगेन प्रियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन् मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।

सत्त्वेन बुद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद् बहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृपतिं ब्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः । अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽति दुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः । सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया । संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अरिन्दम लोकतत्त्वविवित्तया एतान् लोकान् अनुचरन् तस्याः इमम् उपदेशम् अन्वशिक्षम् ॥ ९ ॥ बहूनां वासे कलहः द्वयोः अपि वार्ता भवेत् तस्मात् कुमार्याः कङ्कणः इव एक एव चरेत् ॥ १० ॥ जितासनः जितश्वासः अतन्द्रितः वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणं मनः एकत्र संयुज्ज्यात् ॥ ११ ॥ यत् एतत् मनः यस्मिन् लब्धपदं (सत्) कर्मरेणून् शनैः शनैः मुञ्चति वृद्धेन सत्त्वेन रजः तमः च विधूय अनिन्धनं निर्वाणम् उपैति ॥ १२ ॥ एवम् आत्मनि अवरुद्धचित्तः तदा बहिः अन्तरं वा किञ्चित् न वेद यथा इषौ गतात्मा इषुकारः पार्श्वे व्रजन्तं नृपतिं न ददर्श ॥ १३ ॥ एकचारी अनिकेतः गुहाशयः अप्रमत्तः आचारैः अलक्ष्यमाणः अल्पभाषणः मुनिः एकः स्यात् ॥ १४ ॥ अध्रुवात्मनः गृहारम्भः दुःखाय विफलः च सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखम् पश्यते ॥ १५ ॥ एकः ईश्वरः नारायणः देवः स्वमायया पूर्वसृष्टम् इदं कालकलया संहत्य कल्पान्ते एकः एव अद्वितीयः आत्माधारः अखिलाश्रयः अभूत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु कुमार्यास्तव च कथं संगतिस्तत्राह । लोकानिति ॥ ९ ॥ वास इति प्रथमांतपाठे कलहहेतुः । वार्ता गोष्ठो हेतुर्भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥ चित्तैकाग्रता द्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छिक्षितमित्याह । मन इति । तत्रोपायमाह । जितेति । आसनजये श्वासजयस्तस्य च जये श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति । ननु क्षणं निश्चलं सद्यपि मनो विषयवासनया यदि विक्षिप्येत सुषुप्ताविव सर्वथा लीयते वा तदा किं तत्राह । वैराग्येणेति । वैराग्येणाविक्षिप्यमाणमभ्यासयोगेन लक्ष्ये ध्रियमाणं स्थिरिक्रियमाणम् ॥ एकत्रेति कुत्र तदाह । यस्मिन्निति । यल्लयविक्षेपात्मकं मन एतद्यस्मिन्परनानंदरूपे भगवति लब्धास्पदं सत्कर्मरेणून्कर्मवासनां मुंचति तस्मिन् । ननु कर्मवासनात्यागेऽपि सुषुप्तिवलयो दुर्वारः । न । सत्त्वेनेति । वृद्धेनोपशमात्मकेन । रजस्तमसोरभावे विक्षेपलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकं ध्येयाकारेणावस्थानमुपैति । कुतः । अनिन्धनम् इधनं गुणास्तकार्यं च तद्रहितम् । तदुक्तं योगशास्त्रे । ‘मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । याऽसंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ।’ इति ॥ १२ ॥ ततश्च न द्वैतास्फूर्तिरित्याह । तदेति । बहिर्देशनादिना । अंतरं स्मृत्या । इषौ गतात्मा तस्य ऋजूकरणे दत्तचित्तो भेरीघोषैः सेनया च सहांतिके व्रजन्तं नृपतिमपि न वेद तद्वत् ॥ १३ ॥ सर्पाच्छिक्षितमाह । एकचारीति । योगिसमर्पस्यापि त्यागे कुमारी गुरुकृतः । जनसंगत्यागे तु सर्पः । स यथा जनाच्छंक्रमान एकाकी विचरति नियतनिकेतरहितश्च सदाऽप्रमत्तश्चैकांतवासी च । आचारैर्गतिभिः सविषो निर्विषो वेति न लक्ष्यते च । असहायश्च मितभाषी च तद्वन्मुनिर्वर्ततेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच गृहारंभ इति । अध्रुवात्मनो नश्वरदेहस्य । सुखं यथा भवति तथा वर्धते ॥ १५ ॥ कारकसामग्रीनिरपेक्षाकेवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टान्तेन मया संभावितारिति वक्तुं प्रथमं संहारप्रकारमाह एक इति सार्धत्रयेण । एकः कारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदं जगत्कालकलया कलाशक्त्या संहत्य ॥ १६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राशंकते—नन्विति । तस्याः कुमार्याः । इमं वक्ष्यमाणम् ‘वासे बहूनाम्’ इत्यादिरूपम् । लोकाननुचरन्निति—तद्दिने मया तत्रैव स्थितं सर्वेष्टेते गुरवो मया स्वचक्षुषैव दृष्टा न तु सर्वज्ञत्वेन ज्ञाता इति भावः । इमं योगिभिरप्यसंकीर्णत्वलक्षणमुपदेशं कर्तव्यार्थम् । हे अरिन्दम—त्वमप्यात्मनिष्ठाध्वंसकं जनसमर्पदलक्षणमरिं नाशयेति भावः । लोकेषु जनेषु यद्वेयोपादेयवस्तुनस्तत्त्वं स्वरूपं तज्जिज्ञासया ‘तत्त्वं वाद्यप्रभेदे स्यात्स्वरूपे परमात्मनि’ इति भावः ॥ ९ ॥ इत्यर्थ इति—प्रायेण मिलितौ द्वौ वार्तामेव कुर्वणौ दृश्यते इति भावः । अत्र दुर्जनैः सह वासो निषिध्यते न तु सज्जनैरपि तस्य विहितत्वात् । ‘असज्जनैस्तु संवासो न कर्तव्यः कथंचन । यावद्याश्च बहुभिः सज्जनैः स तु मुक्तिदः ।’ इति तीर्थोक्तेः । ‘संगः सर्वात्मना त्याज्यश्चेत्यक्तुं शक्यते न च । सत्त्वेव स विधातव्यः सन्तः संगस्य भेषजम् ।’ इति शिष्टोक्तेश्च । यस्मात्कलहादिरनुसंधानविरोधी तस्मादित्यर्थः । वासे वास इति पाठौ द्वौ । अत्र दरिद्रकुमारी अप्राप्तपतिका झणत्काराभावार्थं कंकणान्यथा दूरीकरोति तथैव ज्ञानयोगः स्वाश्रितान्मुनीन्संगानेव करोति । यथा च राजकुमारी पतिमती भ्रणत्कारसिद्धयर्थं कंकणान्परिधत्ते तथा श्रीमती भक्तिकुमारी स्वाश्रितान्मणवान्मधुमधुरतरनामकीर्तनध्वनिरसार्थं तान्परस्परसंगिन एव विधत्ते न त्वसंगिन इति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ एकत्रेति वक्ष्यमाणत्वादब्रह्मणि तत्र मनस एकत्र योगे, तस्य च श्वासस्य च ‘सत्संगो वासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणम् । प्राणस्पंदनिरोधश्चेत्युपाया मनसो जये ।’ इति योगवासिष्ठे । श्वासजयस्यापि मनोनेत्रल्यहेतुत्वोक्तेः । पुनराक्षिपति—नन्विति । अतन्द्रितो नासाग्रदत्तदृष्टिः । निमीलने लय उन्मीलने विक्षेपस्तन्निवृत्तयेऽर्द्धोन्मीलितनेत्रस्तिष्ठेदिति भावः । द्वैतस्य प्रपंचस्य स्फूर्तिहेतुलक्षणं स्वरूपं यस्यैर्भूतो यस्यसमाधिस्तस्य हेतुश्चित्तैकाग्रतैव । तत्र चित्तैकाग्रतायाम् । तस्य श्वासस्य जये । ध्रियमाणमित्यस्यैवाविक्षिप्यर्थस्तत्र वैराग्येण विक्षेपसंभावना निरस्ताभ्यासयोगेन लयोपि निरस्ताः । संदर्भस्तु—रागबलादेव मनः इतस्ततश्चलति तत्राह—वैराग्येणेति ध्रियमाणं भगवत्येव ॥ ११ ॥

पुनराशंकते—नन्विति । नेत्याह । तत्कार्यं गुणकार्यम् । तद्वृत्तयः । अवृत्तिकमनसा ध्येयाकारेण स्थितौ प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । दीपिका—तल्लक्ष्यमाह—तत्कार्यं च रोगादितद्वेयाकारावस्थानम् । वृत्तिशून्यस्य वितर्कादिचतुर्भेदरहितस्य तमसोऽध्येयब्रह्माकारतया या स्थितिरेकाग्रतावस्थाऽसावसंप्रज्ञातनामा समाधिरुच्यते । यथाह भगवान्पतंजलिः—‘तस्याऽपि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिः’ इति । अस्यार्थः—तस्य संप्रज्ञातस्य विलये सति सर्वचित्तवृत्तीनां परमात्मनि त्रिलयान्निर्बीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरिति ॥ १२ ॥ ततश्च ध्येयाकारेण मनसः स्थितेश्च । आदिना श्रवणादिग्रहः । बहिरंतरं बाह्याभ्यन्तरं वस्तु । दीपिका—ततश्च ध्येयाकारेणावस्थानानंतरं यदाऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति तदात्मनि परमात्मनि, एवमेकाग्रतयाऽवरुद्धं निरुद्धं चित्तं येन सः । बहिर्दर्शनादिना घटादि, अंतरं स्मृत्या सुखादि किञ्चिदपि न वेद ॥ ११ ॥ एकचारी द्वितीयतंगशून्यः । मन्त्रिकेतमिदमित्यध्यासशून्यो वाऽनिकेतः । अप्रमत्तः स्वरूपे एकान्तवासी निर्विक्षेपवासी । यद्वा—गुहायां हृत्कमलमध्ये गुहायां परदेवतायामाश्रयन्तःकरणं यस्य स तथा, निरंतरं भगवदुपासनापर इत्यर्थः । तद्वत्सर्पवत् । इत्यर्थ इति—न हि सर्पः सजातीयमिलितः संभाषमाणः कृतैकत्रवासश्च दृश्यते यथा तथैव विवेकिना भाव्यमिति भावः । संगत्यागत्वेनाभेदात्तौ नरुक्त्यमाशङ्क्य विशेषं व्याचष्टे—गुहाशय एकान्तवासी । गतिभिः सक्रोधदशनादिचेष्टाभिः । एकचारित्वादिविशेषणानां सर्पोसाधारणत्वात्तत्पौत्र गुरुर्व्याख्यातः । मुनिपत्ते—आचारो जडवद्योगचर्यास्तैर्विद्वानविद्वान्वेति न ज्ञायमानः ॥ १४ ॥ अन्यच्च सर्पशिक्षितमाह—किञ्चेति । गृहारम्भो गृहकरणम् । अतिदुःखाय अमेष्टकानिर्मितस्य प्रत्यब्दं लेपनादिना पकेष्टकादिनिर्मितस्य कुड्येष्टकापातादिना चातीवक्लेशो भवतीति भावः । परकृतवेशमप्रविष्टस्तु जलपातादिना कुड्यपातादौ संभाव्यमाने ततो निजकथाद्युपादायान्यत्र गत्वा सुखमाप्नोत्येवेति भावः । विफलः प्रत्युतातिदुःखायैव भवति । तर्हि कुत्र वसेदित्यपेक्षायामाह—सर्प इति ॥ १५ ॥ एक इति सार्द्धकम् । नारायणो महत्स्रष्टास्व सर्वब्रह्मांडांतर्यामी पुरुषः । एकः स्वशक्तिव्यतिरिक्तकारकशून्यः । कालोपि कला यस्यास्तया यया स्वशक्तिरूपया कल्पादौ पूर्वं सृष्टमिदं तथैव कल्पांते संहृत्य ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अन्विति । हे अरिन्दम ! लोकतत्त्वस्य विवित्सया जिज्ञासया । इडभाव आर्षः । विन्दतेर्वा रूपम् । एतान् लोकाननुचरन्नहं तस्याः इमं वक्ष्यमाणम् । उपदेशम् अन्वशिक्षम् । तडभाव आर्षः ॥ ९ ॥ वास इति । बहूनां वासे कलहो भवेत् द्वयोरपि वासे वार्ता मिथः संलापो भवेत् । वास इति प्रथमान्तपाठे कलहः कलहहेतुः । वार्ता गोष्ठी हेतुर्भवेदित्यर्थः । यत एवं तस्मात्कुमार्याः कङ्कण इव एक एव चरेत् ॥ १० ॥ मन इति । जितासनः जितश्वासश्च सन् अतन्द्रितः आलस्यरहितः वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणं वशीक्रियमाणं मनः एकत्र संयुञ्ज्यात् स्थिरीकुर्यात् । आसनत्रये श्वासत्रयः ततश्च श्वासाधीनं मनः स्थिरं भवति वैराग्याभ्यासाभ्यां च पुनर्विक्षेपाभावः ॥ ११ ॥ यस्मिन्निति । यदेतत् लयविक्षेपात्मकं मनस्तत् यस्मिन् परमानन्दस्वरूपे भगवति लब्धास्पदं सत् कर्मरेणून् कर्मवासनाः मुञ्चति तस्मिन् नियुञ्ज्यादिति पूर्वेण संबन्धः । ननु तथापि सुषुप्तिबल्यो दुर्वारः तत्राह । वृद्धेन सत्त्वगुणेन रजस्तमश्च विधूय रजस्तमसोरभावे विज्ञेयलययोरभावान् । अनिन्धनम् इन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् इन्धनवत्सत्त्वस्य स्वत एव शान्तत्वात् निर्वाणम् अवृत्तिकं ध्येयाकारेणावस्थानमुपैति । उक्तं च । “मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या संप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते” । इति ॥ १२ ॥ तदेति । एवमात्मनि सर्वात्मके परमेश्वरेऽवरुद्धं स्थिरीकृतं चित्तं येन स तदा तस्यामवस्थायां दर्शनादिना बहिः स्मरणेन अन्तरं वा न किञ्चिद्देह । यथा इषौ गतात्मा तस्य ऋजुरूपेण दत्तचित्तः तन्मयीभवन्मनाः दार्ष्टान्त आत्माकारी भवन्मनाः इषुकारः भेर्यादिमहाघोषैः पार्श्वे गच्छन्तमपि नृपति यथा न ददर्श तथेति ॥ १३ ॥ एकचारीति । योगिसंमर्दस्यापि त्यागे कुमारी गुरुः जनमात्रसङ्गत्यागे सर्पः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी विचरति । नियतनिकेतारहितश्च सदा अप्रमत्तश्च एकान्तवासी च आचारैर्गतिभिः सविषो निर्विषो वेति च न लक्ष्यते । असहायश्च मितभाषो च तद्वन्मुनिरपि वर्ततेत्यर्थः ॥ १४ ॥ गृहेति । अध्रुवः आत्मा शरीरं यस्य तस्य देहस्याध्रुवत्वादित्यर्थः । गृहारम्भः गृहनिर्माणमात्मनोऽतिदुःखाय भवति आयासघनव्ययादेः प्रसिद्धत्वात् तथा विफलश्च अतो यथा सर्पः परकृतं वेश्म वल्मीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा एधते वर्तते । तथैव विवेकिभिरन्यनिर्मितगृहेणैव निर्वाहः कर्तव्य इति शेषः ॥ १५ ॥ ईश्वरः केन प्रकारेण सृष्ट्यादि करोतीत्येतन्मया ऊर्णनाभेः शिक्षितमित्याचक्ष्ण आदौ संहारमाह—एक इति सार्द्धम् । य एक ईश्वरः नारायणो देवः आत्माधारः आधारान्तरानपेक्षः स्वयं त्वखिलानामाश्रयः आधारः स्वमायया पूर्वसृष्टमिदं विश्वं कालाख्यया कलया स्वशक्त्या संहृत्य कल्पांते एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् । सर्वस्य प्रपञ्चस्यात्मनि लयान् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

इमं योगिभिरप्यसङ्कीर्णत्वलक्षणमुपदेशं कर्त्तव्यार्थं हे अरिन्दम ! त्वमपि आत्मनिष्ठाध्वंसकं जनसन्मईलक्षणमरिं नाशयेति भावः । लोकेषु जनेषु यद्वेयोपादेयवस्तुनस्तत्त्वं स्वरूपं तस्य विवित्सया जिज्ञासया ‘तत्त्वं वाद्यप्रभेदे स्यात् स्वरूपे परमात्मनी’ति

विश्वः ॥ ९ ॥ फलितमाह । वास इति । सप्तम्यन्तपाठे कलहस्य वार्त्तायाश्च मुख्यार्थ एव प्रथमान्तपाठे तु वासस्य तद्द्वयरूपत्वं नास्ति किन्तु तत्तद्धेतुत्वमिति लाक्षणिकार्थत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् । कङ्कणः कङ्कणमिति पाठद्वयं कौमुद्यां द्वयोरपि साधुत्वात् ॥ १० ॥ द्वैतस्य प्रपञ्चस्यास्पृष्टपरिज्ञानमेव लक्षणं स्वरूपं यस्य एवम्भूतो यः समाधिस्तस्य हेतुश्चित्तैकाग्रतैव तत्र चित्तैकाग्रतायां तस्य आसस्य ज्ञये ध्रियमाणमित्यस्यैवाविक्षिप्यमाणमित्यप्यर्थस्तत्र वैराग्येण विक्षेपसम्भावना निरस्ता अभ्यासयोगेन लयोऽपि निरस्तः ॥ ११ ॥ तल्लक्ष्यमाह तत्कार्यञ्च रागादि तद्वधयेयाकारेणावस्थानं वृत्तिशून्यस्य वितर्कादिचतुर्भेदरहितस्य मनसो ध्येयब्रह्माकारतया या स्थितिरेकाग्रतावस्थाऽसावसम्प्रज्ञातनामा समाधिरुच्यते यथाह भगवान् 'पतञ्जलिः तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधि'रिति अस्यार्थः तस्य सम्प्रज्ञातस्य प्रविलये सति सर्वचित्तवृत्तीनां परमात्मनि विलयात् निर्बीजोऽसम्प्रज्ञात-समाधिरिति ॥ १२ ॥ ततश्च ध्येयाकारेणावस्थानानन्तरं यदाऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति तदा आत्मनि परमात्मनि एवमेकाग्रतयाऽवरुद्धं निरुद्धं चित्तं येन सः बहिर्दर्शनादिना घटादि अन्तरं स्मृत्वा सुखादि किञ्चिदपि न वेद ॥ १३ ॥ सङ्ख्यागत्वेनाभेदात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य विशेषं व्याचष्टे । योगीति । गुहाशय एकान्तवासी गतिभिः सक्रोधदर्शनादिचेष्टाभिः एकचारित्वादिविशेषणानां सर्पासाधारणत्वात् क्रमप्राप्तत्वाच्च सर्पोऽत्र गुरुव्योख्यातः मुनिपक्षे आचारा जडवद्योगचर्यारूपास्तैर्विद्वानविद्वान् वेति न ज्ञायमानः ॥ १४ ॥ विफलः प्रत्युतातिदुःखायैव भवति तर्हि कुत्र वसेदित्यपेक्षायामाह । सर्प इति ॥ १५ ॥ एक इति सार्द्धकम् । कारकनिरपेक्षः स्वशक्तिव्यतिरिक्तकारकशून्यः नारायणः सर्वब्रह्माण्डान्तर्धामी महत्सङ्ख्यायः पुरुषः अखिलानामाश्रयः लयस्थानं सत् एकः सजातीयचिद्रूपजीवभेदरहितः अद्वितीयो विजातीयप्रधानादिभेदरहितोऽभूत् तत्सर्वस्य तत्र लयेन पृथग् व्यपदेशान-र्हत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

साक्षात्कर्त्तात्मानुभावेन स्वशक्तिभूतेन शक्तिषु गुणेषु त्रिषु साम्यं नीतासु सत्त्वादिभिर्युक्तत्वात् केवलानुभवानन्देति केवलशब्दो जाग्रद्दुःखसम्भेदव्यावर्त्तकः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततः किमत आह । अन्वशिक्षमिति । हे अरिन्दम ! तस्याः कुमार्योः इममुपदेशमन्वशित्वं ननु कुमार्योस्तव कथं सङ्गतिस्तत्राह । लोकानिति ॥ ६ ॥ को वा उपदेश इत्यत आह । वास इति । बहूनां वासे कलहो भवेत् द्वयोरपि वासे वार्त्ता मिथः संलापो तस्मात्कलहवार्त्तयोरुभयोरपि योगविरोधित्वादेक एक चरेदिति नन्वयमर्थः किं कुमार्योपदिष्ट इत्यत आह । कुमार्यो इवेति कङ्कणदृष्टान्तेनायमर्थो निर्णीत इति भावः ॥ १० ॥ बाह्याभ्यन्तरविजातीयप्रत्ययाव्यवहितसमाधिनिष्ठेन भवितव्यमितीषुकृतः शिक्षितमिति वक्तुं तावत्समाधिं—विदधत् तदुपायांश्चाह । मन इति । एकत्र शुभाश्रये मनः संयुज्ज्यादिति समाधिविधिः युज समाधौ इति हि धातुः कथं मनः समाहितं स्यादित्यत्रोपायं वदन् विज्ञिनष्टि । जितः आसः प्राणो येन सः 'प्राणबन्धनं हि सौम्य मन' इति श्रुतेरिति भावः । तर्हि आसजयः कथमित्यतो विशिनष्टि । जितमासनं येन सः सत्यासनजये आसजयो भवतीति भावः । तथापि चञ्चलं मनः कथं स्थिरं स्यादित्यतस्तद्विशिनष्टि । वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणं युज्यते इति योगो बलं वैराग्याभ्यासबलेन स्थिरीक्रियमाणं मन एकत्रातन्द्रितः युज्ज्यादिति सम्बन्धः अतन्द्रितः अवहितः ॥ ११ ॥ विषयवैलक्षण्यात्प्रतिबन्धककर्मवासना-क्षपणक्षमाद्रजस्तमोनिबर्हणसात्त्विकाहारादिप्रवृद्धसत्त्वगुणाच्च स्थिरं स्यादित्याह । यस्मिन्निति । यस्मिन् शुभाश्रये लब्धपदं लब्धास्पदं सद्यदेतन्मनः कर्मरेणुन् कर्मवासनाः मुञ्चति त्यजति तेन रजस्तमश्च निर्धूय प्रवृद्धेन सत्त्वेन च अनिन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् इध्यते दीप्यते प्रकारयते इतीन्धनं कर्मणि ल्युट् विषयान्तरागोचरादित्यर्थः । अत एव निर्वाणं लयं ध्येयाकारैकप्रावण्यात्मकमुपैति ॥ १२ ॥ एवमित्थमात्मनि परमपुरुषेऽवरुद्धं नियमितचित्तं येन सः तदा बहिरन्तरशब्दौ तद्वावपरी बह्यमान्तरं च न वेद नानुसन्धत्ते अनेन समावेर्विजातीयप्रत्ययाव्यवहितरूपत्वमुक्तम् अनिन्धनमित्यनेन प्रत्याहारः लब्धपदमित्यनेन धारणा जितासनजितश्वासशब्दाभ्यामासनप्राणायामौ कर्मरेणुन्मुञ्चतीत्यादिना 'धर्मेण पापमपनुदत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति'रित्यादिश्रुत्युक्तौ यमनियमौ विवक्षितौ निर्वाणशब्देन ध्यानमवरुद्धचित्तो न वेदेत्यत्र दृष्टान्तः यथेति । इषौ निर्मायमाणे बाणशल्ये गतोऽवरुद्ध आत्मा मनो यस्य सः इषुकारः पाशे ब्रजन्तं मेयोदिघोर्षैरञ्छन्तं नृपति यथा न ददर्श तद्वत् ॥ १३ ॥ अथ सर्पोच्छि-क्षितमाह । एकचारीति । योगिसम्मर्दत्यागे कुमारी गुरुर्जनसंमर्दत्यागे सर्पः स यथाशङ्कमानः एकाकी चरति नियतनिकेतरहितश्च सदा अप्रमत्तश्च एकान्तवासी चारैर्गतिभिरलक्ष्यमाणश्च तद्वन्मुनिरप्येकोऽसहायः अप्रमत्तत्वादीनामुपलक्षणमिदं किञ्चालपं मितं यथा तथा भाषते इति तथा ॥ १४ ॥ किञ्च गृहारम्भ इति । अध्रुवस्यात्मनो देहस्याति दुःखाय भवति निर्माणदशायामायासोप-लब्धेरिति भावः । विफलश्च यावदपेक्षं भोगालाभादिति भावः । अत एव सर्पः परकृतं न तु स्वनिर्मितं वेश्म वल्मीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा वर्द्धते ॥ १५ ॥ 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे'ति श्रुतिप्रसिद्धार्णनामिदृष्टान्तेनैकस्यैव भगवतो निमित्तोपा-

दानकारणत्वेऽवधृते तद्वक्तुं 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादिषु सृष्टेरत्यपूर्वकत्वश्रवणात्तावत्संहर्तृत्वमाह । एक इति साद्वैर्बिभिः । स्वमायया स्वसङ्कल्पेन तदैक्षत बहु स्याम्' इत्युक्तविधेन स्वशरीरभूतप्रकृत्या वा पूर्वसृष्टमिदं जगदेकः प्रलयं प्रति कारणान्तर-सामग्रयन्तररहितः कल्पान्ते कालकलया स्वाप्रुथकसिद्धविशेषणभूतेन कालेन संहृत्य एकोऽद्वितीयश्चाभूदिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदं कथं सम्भाव्यत इत्यत्राह । लोकानिति ॥ ९ ॥ एकाकित्वस्य विपक्षे बाधकमाह । वास इति । अत्र दुर्जनैः सह वासो निषिध्यते न तु सद्भिः तस्य विहितत्वात्—

असज्जनैस्तु संवासो न कर्तव्यः कथञ्चन । यावद्यावच्च बहुभिः सज्जनैः स तु मुक्तिदः ॥

इतिवचनात् ॥ १० ॥ इषुकाराच्छिञ्चितबुद्धिप्रकारमाह । मन इत्यादिना । एकत्र परमात्मनि ब्रह्मणि ॥ ११ ॥ मनो-योजनेन किम्फलं येनावश्यकर्तव्यं स्यादत्राह । यस्मिन्निति । यन्मनो दुष्कर्मरेणून् मुञ्चति । तद्बाह्यमचिन्मनोनिर्वाणं नाशमुपैति कथमिव अनिन्धनं ज्यातिरिवेति लुप्तोपमम्—

ब ह्यं मनो विलीनं स्यान्मुक्तौ चिन्मात्रकं मनः । तेनैवानुभवेत्सर्वं स्वात्माभिन्नेन मुक्तिगमिति ॥

वचनात् बाह्यमेव नश्यति न चिन्मात्रं तन्नाशे विषयानुभावोक्तिर्विरुध्येतेति ॥ १२ ॥ अचिन्मनोनाशानन्तरं चिन्मनसा ध्यानप्रकारमाह । तदेवमिति ॥ १३ ॥ अनिकेतनत्वेन एकत्वेन च सञ्चरणं दुःखहेतुकर्मानारम्भश्च सर्पाच्छिन्नमित्याह । एक-चारीति । अत्र एकचारित्वादिकं विवेयं न तु विशेषणं गुहायां हृत्कमलमध्ये गूढायां परदेवतायाम् आशयोऽन्तःकरणं यस्य स तथा निरन्तरं भगवदुपासनापर इत्यर्थः । अल्पेनाशनादिना तोषणं तृप्तिर्यस्य स तथा ॥ १४ ॥ अध्रुवात्मनः अनित्यदेहस्य जीवस्य अत्र लुप्तोपमामाह । सर्प इति । अनेन निवासोपायोऽपि दर्शित इति ॥ १५ ॥ उर्णनामेरुपशिक्षितमाह । एक इति । एकः केवलः निरपेक्षः नारायणो देवः स्वमायया स्वेच्छया कल्पान्ते कालकलया संहारकांशेन पूर्वसृष्टमिदं जगत्संहृत्य एकत्वसङ्ख्या-विशिष्टोऽभूत् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अप्रमत्तः सावधानः आचारैश्चेष्टाभिरलक्ष्यमाणः किं कर्तुं मिच्छतीति ॥ १४-१५ ॥ एक इति सार्द्धकम् । नारायणो महत्सङ्गाख्यः सर्वब्रह्माण्डान्तर्यामी पुरुषः एकः स्वशक्तियतिरिक्तकारकशून्यः कालोऽपि कलायस्यास्तया स्वशक्तिरूपया कल्पादौ पूर्वं सृष्टमिदं तथैव कल्पान्ते संहृत्य अखिलानां तेषामाश्रयो लयस्थानं सत् अत एवैकः सजातीयचिद्रूपजीवभेदरहितः अद्वितीयो विजातीयप्रधानादिभेदरहितश्च सन् आत्माधार स्वांशिरूपमहावैकुण्ठनाथाधारोऽभूत् तस्मिन्नेव प्रसिष्ट आसीदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

लोकाननुचरन्निति । तद्दिने मया तत्रैव स्थितमिति सर्वेऽप्येते गुरवो मया स्वचक्षुषैव दृष्टा न तु सर्वज्ञत्वाज्ज्ञाता इति भावः ॥ ९ ॥ वासो वासे इति च द्वौ पाठौ अत्र दरिद्रकुमारी अप्राप्तपतिका ऋणत्काराभावार्थं यथा कङ्कणान् दूरीकरोति तथैव ज्ञानयोगः स्वाश्रितान् मुनीन् निःसङ्गानेव करोति यथा च राजकुमारी पतिमती पतिमभिसरन्ती ऋणत्काराद्यर्थं कङ्कणान् परिधत्ते तथैव श्रीमती भक्तिदेवी स्वाश्रितान् वैष्णवान् मधुरनामकीर्तनध्वनिरसार्थं तान् परस्परसङ्गिन एव विधत्ते न त्वसङ्गिन इति ज्ञेयं यदुक्तमभगवता—नैकात्मताग्मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येऽन्योन्यता भावगताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषा-णोति ॥ १० ॥ चित्तैकाग्र्यं शरकाराच्छिन्नमित्याह । मन इति त्रिभिः । रागबलादेव मन इतस्तत्तत्प्रलतीत्यत आह । वैराग्येति । प्रियमाणां भक्तिमिश्राष्टाङ्गयोगोक्तधारणाभ्यासेन ॥ ११ ॥ यस्मिन् यन्मनो लब्धपदं भवति तत्रस्थम् एतन्मनः कर्मरेणून् कर्मवासना मुञ्चति ततश्च सत्त्वेन वृद्धेन सत्त्वरजस्तमश्च विधूयेति रजस्तमसोरभावे विक्षेपलशून्यं मनो निर्वाणसत्त्वस्यापि क्षीणोभूतत्वात् समस्तस्त्रीयवृत्तिशून्यं निर्वाणं परमानन्दमुपैति इन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् ॥ १२ ॥ आत्मनि भगवति इषौ गतात्मा तस्य ऋजुकरणार्थं तदेकाग्रचित्तत्वात्तन्मयीभवन्मनाः भेरीभङ्गारघोषैरन्तिके ब्रजन्तमपि नृपतिं न वेद ॥ १३ ॥ सर्पाच्छिन्नमित्याह । एकचारीति । योगिसंसर्गस्यापि त्यागे कुमारी गुरुः जनसङ्ख्यागे सर्पः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी चरति नियतनिकेतारहितश्च सदा अप्रमत्तश्च एकान्तवासी च आचारैर्गत्यादिभिः सविषो निर्विषोवेति जनालक्ष्यश्च असहायश्च मितभाषी च तद्वन्मुनिर्वर्त्ते-तेत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ ईश्वरः केन प्रकारेण विश्वसृष्ट्यादिकं करोतीत्येतन्मया उर्णनाभेः सकाशाज्ज्ञातमित्याह षड्भिः । एकः स्वशक्तियतिरिक्तकारकान्तरशून्यः नारायणः कारणार्णवशाया कालकलया कालशक्त्या संहृत्य एक एवेति ईश्वरान्तराभावादेकः सदेव तदानीं तु महासमष्टिव्यष्टीनां नाशादद्वितीयोऽभूत् आत्मैव आधारो यस्य सः अखिलानां शक्तीनामाश्रयः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कलहः कलहहेतुः ॥ १० ॥ इषुकृतः शिक्षितमाह ! मन इत्यादिना । अतन्द्रितः तन्द्राजयेजितासनः आसनजये जितश्वासः सन् वैराग्ययोगेन विषयेभ्यो वार्यमाणमभ्यासयोगेन ध्रियमाणं स्थिरिक्रियमाणं मन एकत्र सर्वप्रधाने भगवति संयुज्ययात् ॥ ११ ॥ आश्रयस्य सर्वप्रधानत्वं जगदाधारतया दर्शयन् वैराग्याभ्यासयोगेनेति पदं विवृणोति । एतस्मिन्नेव । “द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठति” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे पुरुषोत्तमे यदेतद्विश्वं यस्मिन्स्मिन्नेव परमानन्दरूपे मनः लब्धपदं प्राप्तास्पदं सत् वृद्धेन सत्त्वेन रजस्तमश्च शनैः शनैर्विधूय कर्मरेणून् कर्मसु रेणुवद्वेयानि काम्यानि निषिद्धानि च कर्माण्येत्यर्थः । मुञ्चति अत एवानिन्धनमुभयलोकभोगसङ्कल्पवर्जितं सत् निर्गुणं ध्येयाकारैकप्रावण्यमुपैति ॥ १२ ॥ एवमुक्तप्रकारेणात्मनि परमात्मन्यवरुद्धचित्तो नियमितचित्तो यदा भवति तदा बहिरन्तरं वा किञ्चिदपि न वेद परमानन्दसंलब्धे लीनत्वात् यथा इषौ गतात्मा तदज्जूरणे निवेशितचित्तः इषुकारः पार्श्वे समीपे ब्रजन्तं नृपतिं न वेद तद्वत् ॥ १३ ॥ सर्पाच्छिक्षितमाह । एकचारीति द्वाभ्याम् । एक एव चरेद्विश्रुतिर्येकचारित्वं भिन्नवन्तरापेक्षयोक्तम् अत्र तु जनापेक्षया एकचारीति अनिकेतश्च सदाऽप्रमत्तश्च गुहाशयश्च गुहोपलक्षितपरकृतस्थानवासी चेत्यर्थः । आचारैः स्वासाधारणैः सदाचारैरलक्ष्यमाणः गुप्ताचार इत्यर्थः । एको मुख्यः ध्यानादावनुपम इत्यर्थः । स्वरतो वचनतश्चाल्पभाषणश्च मुनिः स्यात् सर्पवदिति शेषः ॥ १४ ॥ विपक्षे दोषमाह । गृहारम्भ इति । अध्रुवात्मनः अनित्यशरीरिणः गृहारम्भोऽतिदुःखाय भवति एवं बहुजनसङ्गप्रमत्ततास्वाचारख्यापनानि दुःखायैव भवन्तीत्युक्तम् । परेणेश्वरादिना कृतगृहादिरूपं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा वदति ॥ १५ ॥ प्रकृतिपुरुषकालाद्यनन्तशक्तिधराभिः समानातिशयात् कारकसामग्रीनिरपेक्षाद्भगवतो मया विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टान्तेन सम्भाविताविति वक्तुमादौ संहारप्रकारमाहैक इति साद्धैस्त्रिभिः । एकः निःसमातिशयः स्वशक्तिभूतया मायया प्रकृत्याख्याया पूर्वसृष्टिर्मादं विश्वं कालकलया कालाख्याया शक्त्या संहृत्य एक एवाभूदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

हे अरिन्दम इममुपदेशमहं तस्याः कुमार्यो अन्वशिक्षम् । ननु कुमार्योस्तव च कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायामाह—लोकानिति ॥ ९ ॥ कोसावुपदेश इत्यपेक्षायामाह—वास इति । बहूनां वासे कलहो भवेत् द्वयोरपि वासे वार्त्ता मिथः संलापो भवेत् यत एवं तस्मात्कुमार्योः कङ्कण इव एक एव चरेत् ॥ १० ॥ चित्तैक्यमात्रं द्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकराच्छिक्षितमित्याह—मन इति त्रिभिः । मन एकत्र संयुज्ययात् स्थिरिकुर्यात् तत्रोपायमाह—जितेति । आसनजये आसजयस्तस्य जये प्राणाधीनं मनो निश्चलं भवतीत्यर्थः । ‘प्राणबन्धनं हि सौम्य मन’ इति श्रुतेः । ननु क्षणं निश्चलं सदपि मनः पुनर्विषयवासनया यदि विक्षिप्येत सुषुप्ताविव सर्वथा लीयेत वा तदा कथं स्थिरं स्यादित्यपेक्षायामाह—वैराग्येति । अतन्द्रितः आलस्यादिरहितः वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणं वशीक्रियमाणं मनो युज्ययादित्यन्वयः ॥ ११ ॥ एकत्रेति कुत्रेत्यपेक्षायामाह—यस्मिन्निति । यदेतत् लयविक्षेपात्मकं मनस्तत् यस्मिन् परमानन्दस्वरूपे भगवति लब्धास्पदं सत् कर्मरेणून् कर्मवासनाः मुञ्चति तस्मिन् नियुज्ययादिति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु कर्मवासनानिरासेऽपि सुषुप्तिवलयो दुर्बल इत्याशङ्क्याह—सत्त्वेनेति । वृद्धेन सत्त्वगुणेन रजस्तमश्च विधूय । रजस्तमसोरभावे विक्षेपलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकं ध्येयाकारेणावस्थानमुपैति । ननु तर्हि सत्त्वस्य विद्यमानत्वात्तदवृत्तिः स्यादेवेत्याशङ्क्याह अनिन्धनमिति । इन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् । इन्धनवत्सत्त्वस्य स्वन एव शान्तत्वादित्याशयः । तदुक्तं योगशास्त्रे ‘मनसो वृत्तिः शून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या सम्प्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते’ इति ॥ १२ ॥ ततश्च न द्वैतास्फूर्तिरित्याह—तदेति । एवमात्मनि सर्वात्मके परमेश्वरेऽवरुद्धं स्थिरिकृतं चित्तं येन स तदा तस्यामवस्थायां दर्शनादिना बहिःस्मरणेन अन्तरं वा न किञ्चिद्वेद । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । इषौ गतात्मा तस्य अज्जूरणे दत्तचित्तः इषुकारः भेर्यादिमहाघोषैः पार्श्वे गच्छन्तमपि नृपतिं यथा न ददर्श तथेति ॥ १३ ॥ अथ सर्पाच्छिक्षितमाह—एकचारीति । योगिसम्भवेत्यापि त्यागे कुमारी गुरुः जनमात्रसङ्ख्यागे सर्पः । स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी विचरति नियतनिकेत्यरहितश्च सदा अप्रमत्तश्च एकान्तवासी च आचारैर्गतिभिः सविषो निर्विषो वेति च न लक्ष्यते असह्यश्च मितभाषी च तद्वन्मुनिरपि वर्त्ततेत्यर्थाः ॥ १४ ॥ किञ्च गृहारम्भो गृहनिर्माणमात्मनोऽतिदुःखाय भवति । आयासघनव्ययादेः प्रसिद्धत्वात् । तथा विफलश्च तत्र हेतुमाह—अध्रुवात्मन इति । आत्मनो देहस्याध्रुवत्वात् । अतो यथा सर्पः परकृतं वेदय वल्मीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा एधते वर्त्तते तथैव विवेकिभिरन्यनिर्मितगृहेणैव निर्वाहः कर्त्तव्य इति शेषः ॥ १५ ॥ कारकसामग्रीनिरपेक्षादेवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टान्तेन मया सम्भाविताविति वक्तुं प्रथमं संहारप्रकारमाह—एक इति साद्धैस्त्रयेण । य एक ईश्वरः सर्वनियन्ता देवः सृष्ट्यादिक्रीडापरः स स्वमायया प्रकृत्याख्याशक्त्या पूर्वसृष्टिर्मादं विश्वं कालाख्याया कलया स्वशक्त्या संहृत्य कल्पान्ते एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् । सर्वस्य प्रपञ्चस्याऽऽत्मनि लयात् अखिलाधारः तर्हि तस्य कश्चिदन्य एवाधारः स्यादिति शङ्कां वारयन्नाह—आत्माधार इति । उक्तमेव पुनः

स्पष्टयति—आत्मनः अनुभावेन शक्तिविशेषेण कालेन कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं प्रधानं प्रति नीतासु सतीषु । प्रधानपुरुषयोरपीश्वरो नियन्ता । परे ब्रह्मादयः अवरे अन्ये च मुक्ताः जीवास्तेषां परमः परमफलभूतः प्राप्यः । निरुपाधिकः सत्त्वाद्युपाधिरहितः । केवलो निर्विषयः स्वप्रकाशः अनुभवो ज्ञानानन्दश्च तेषां सन्दोहः समूहः । चिदानन्दरूपः । आदिपुरुषः कैवल्यसन्निहितः मोक्षशब्दाभिधेय आस्त इत्यन्वयः ॥ १६-१८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोज्ञी

ननु कुमार्यास्तव च कथं संगतिस्तत्राह । अन्वशिक्षमिति । लोकतत्त्वविवित्सया, लोकेभ्यस्तत्त्वस्य वेदितुमिच्छयेत्यर्थः । एतान् लोकान्, अनुचरन्नहं, हे अरिदम, तस्याः कुमार्याः, इमम् उपदेशम्, अन्वशिक्षम् ॥ ९ ॥ को वा उपदेश इत्यत आह । वास इति । बहूनां वासे, कलहः भवेत् । द्वयोरपि वासे वार्ता, भवेत् । भगवद्व्यानान्तरायकृन्मिथः संलापो भवेदित्यर्थः । तस्मत् कलहवार्त्तयोरुभयोरपि ध्यानयोगविरोधित्वात्, एकः, एव, चरेत् । नन्वयमर्थः किं कुमार्योपदिष्ट इत्यत आह । कुमार्याः कङ्कणः इवेति । तस्याः कङ्कणदृष्टान्तेनायमर्थो निर्णीतोऽस्तीति भावः ॥ १० ॥ बाह्याभ्यन्तरविजातीयप्रत्ययाव्यवहितसमाधिनिष्ठेन भवितव्यमितीषुकृतः शिक्षितमिति वक्तुं तावत् समाधिं विदधत्तदुपायांश्चाह । मन इति । समाधिविधानोक्ते मुनिरिति शेषः । स्वकीयं मनः, एकत्र शुभाश्रये भगवति संयुज्यात् । 'युज समाधौ' इति धातो रूपम् । कथं मनः समाहितं स्यादित्यत्रोपायं वदन् विशिनष्टि । जिताः श्वासाः प्राणाः येन सः । 'प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेरिति भावः । तर्हि श्वासजयः कथमित्यतो विशिनष्टि । जितमासनं येन सः, आसनजये सति श्वासजयो भवतीति भावः । अतन्द्रितोऽवहितः, तथापि चञ्चलं मनः कथं स्थिरं स्यादित्यतस्तद्विशिनष्टि । वैराग्यस्याभ्यासस्तस्य योगो बलं तेन, ध्रियमाणं स्थिरीक्रियमाणं मनोऽतन्द्रित एकत्र संयुज्यादिति संबन्धः ॥ ११ ॥ विषयवैलक्षण्यात् प्रतिबन्धककर्मवासनाक्षपणक्षमाद्रजस्तमोनिर्बह्णसात्त्विकाहागद्विसेवाप्रवृद्धसत्त्वगुणाश्च मनः स्थिरं स्यादित्याह । यस्मिन्निति । यस्मिन् शुभाश्रये भगवति, लब्धपदं लब्धास्पदं सत्, यत् एतत्, मनः कर्मरेणून् कर्मवासनाः, शनैः शनैः मुञ्चति त्यजति, तेनेति शेषः । रजः तमश्च विधूय, वृद्धेन वृद्धिं प्राप्तेन, सत्त्वेन इध्यते दीप्यते प्रकाश्यते इतीन्धनं, कर्मणि ल्युट् । तद्विरुद्धमनिन्धनं, गुणतत्कार्यरहितत्वाद्विषयान्तरागोचरं सदित्यर्थः । निर्वाणं लयं ध्येयाकारैकप्रवणतां, उपैति ॥ १२ ॥ तदेति । एवमित्थं, आत्मनि परमपुरुषे, अवरुद्धं नियमितं चित्तं येन सः, इत्थंभूतो योगी यदा स्यात्, तदा बहिः अन्तरं, किञ्चित् न वेद । बहिरन्तरशब्दावत्र तद्भावरौ । बाह्यमान्तरं च नानुसंधत्ते इत्यर्थः । अनेन समाधेर्विजातीयप्रत्ययाव्यवहितरूपत्वमुक्तम् । अत्र समाधेरष्टावध्यङ्गान्युक्तानि । तत्र कर्मरेणून् मुञ्चतीत्यादिना 'धर्मेण पापमपनुदति' 'आहारशुद्धौ ध्रुवानुस्मृतिः' इत्यादिश्रुत्युक्तौ यमनियमौ विवक्षितौ । जितासनजितश्वासशब्दाभ्यामासनप्राणायामौ, अनिन्धनमित्यनेन प्रत्याहारः, लब्धपदमित्यनेन धारणा, निर्वाणशब्देन ध्यानं, न वेदेत्यनेन समाधिः, अवरुद्धचित्तो न वेदेत्यत्र दृष्टान्तं वदति यथेषुकार इति । इषौ निर्मायमाणे वणशाल्ये, गतोऽवरुद्ध आत्मा मनो यस्य सः, इषुकारः पार्श्वे, व्रजन्तं भेरीदिघोषैः सह व्रजन्तं, नृपतिं यथा न ददर्श, तद्वन्न वेदेति संबन्धः ॥ अथ सर्पाच्छिक्षितमाह । एकचारीति । योगिसंमर्दस्यापि त्यागे कुमारी गुरुः जनसङ्गत्यागे सर्पः । सर्पः, यथा एकचारी, अनिकेतः अप्रमत्तः, गुहाशयः, आचारैर्गतिभिः, अलक्ष्यमाणः, अल्पभाषणः, स्वल्पजातिशब्दं कुर्वन् स्यात्, तद्वत् मुनिः अपि, एकः एकचारी, अनिकेतः, अप्रमत्तः, गुहाशयः, आचारैः अलक्ष्यमाणः, अल्पभाषणः, स्यात् ॥ १४ ॥ किं च । गृहारम्भ इति । गृहारम्भः, अध्रुवश्चासावात्मा देहस्तस्य, यद्वा । अध्रुव आत्मा यस्य तस्य, अतिदुःखाय, भवति । निर्माणदशायामत्ययायासोपलब्धेरिति भावः । विफलश्च, यावदपेक्ष्यभोगालाभादिति भावः । अत एव सर्पः, परकृतं न तु स्वकृतं वेश्म वल्मीकादिकं प्रविश्य, सुखं यथा भवति तथा, एधते वर्द्धते । एवं गृहारम्भदुःखदर्शी मुनिः धार्मिकजनकारितधर्मशालादिषु निवासमाचरन् सुखेन स्वयोगं युञ्जन् तं वर्द्धयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च श्रुतिप्रसिद्धोर्णनाभिदृष्टान्तेनैकस्यैव भगवतो निमित्तोपादानकारणत्वेऽवधृते ते वक्तुं 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु श्रुतिषु सृष्टेर्ल्यपूर्वकत्वश्रवणात्तावत् संहर्तृत्वमाह एक इति सादृष्टिभिः । एक इति । स्वमायया, 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्युक्तविधेन स्वसंकल्पेन, स्वशरीरभूतप्रकृत्या वा, पूर्वसृष्टं इदं जगत्, एकः प्रलयं प्रति कारणान्तरसामग्र्यन्तररहितः, ईश्वरः नारायणः देवः, कल्पान्ते कालकलया स्वायत्तकस्मिद्विशेषणभूतेन कालेन, संहत्य ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

रिपुदमन ! उस समय लोगों का आचार-विचार निरखने-परखने के लिये इधर-उधर घूमता-घामता मैं भी वहाँ पहुँच गया था । मैंने उससे यह शिक्षा ग्रहण की कि जब बहुत लोग एकसाथ रहते हैं, तब कलह होता है और दो आदमी साथ रहते हैं तब भी बातचीत तो होती ही है; इसलिये कुमारी कन्या की चूड़ी के समान अकेले ही विचरना चाहिये ॥ ९-१० ॥ राजन् ! मैंने बाण बनाने वाले से यह सीखा है कि आसन और श्वास को जीतकर और अभ्यास के द्वारा अपने मन को वश में

कर ले और फिर बड़ी सावधानी के साथ उसे एक लक्ष्य में लगा दे ॥ ११ ॥ जब परमानन्दस्वरूप परमात्मा में मन स्थिर हो जाता है, तब वह धीरे-धीरे कर्मवासनाओं की धूल को धो बहाता है। सत्त्वगुण की वृद्धि से रजोगुणी और तमोगुणी वृत्तियों का त्याग करके मन वैसे ही शान्त हो जाता है, जैसे ईंधन के बिना अग्नि ॥ १२ ॥ इस प्रकार जिसका चित्त अपने आत्मा में ही स्थिर—निरुद्ध हो जाता है, उसे बाहर-भीतर कहीं किसी पदार्थ का भान नहीं होता। मैंने देखा था कि एक बाण बनाने वाला कारीगर बाण बनाने में इतना तन्मय हो रहा था कि उसके पास से दलबल के साथ राजा की सवारी निकल गयी और उसे पता तक न चला ॥ १३ ॥ राजन् ! मैंने साँप से यह शिक्षा ग्रहण की है कि संन्यासी को सर्प को भाँति अकेले ही विचरण करना चाहिये, उसे मण्डली नहीं बाँधनी चाहिये, मठ तो बनाना ही नहीं चाहिये। वह एक स्थान में न रहे, प्रमाद न करे, गुहा आदि में पड़ा रहे, बाहरी आचारों से पहचाना न जाय। किसी से सहायता न ले और बहुत कम बोले ॥ १४ ॥ इस अनित्य शरीर के लिये घर बनाने के बखड़े में पड़ना व्यर्थ और दुःख की जड़ है। साँप दूसरों के बनाये घर में घुसकर बड़े आराम से अपना समय काटता है ॥ १५ ॥ अब मकड़ी से ली हुई शिक्षा सुनो। सबके प्रकाशक और अन्तर्यामी सर्वशक्तिमान् भगवान् ने पूर्वकल्प में बिना किसी अन्य सहायक के अपनी ही माया से रचे हुए जगत् को कल्प के अन्त में (प्रलयकाल उपस्थित होने पर) कालशक्ति के द्वारा नष्ट कर दिया—उसे अपने में लीन कर लिया ॥ १६ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।

कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु । सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥
परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः । केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥
केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् । संक्षोभयन् सृजत्यादौ तथा स्रष्टुमरिन्दम ॥ १९ ॥
तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् । यस्मिन् प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥
यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः । तथा विहृत्य भूयस्तां प्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥
यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया । स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद् वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥ २२ ॥
कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः । याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥
एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः । स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मानुभावेन कालेन सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं नीतासु प्रधानपुरुषेश्वरः परावराणां परमः निरुपाधिकः केवलानुभवानन्दसन्दोहः कैवल्यसंज्ञितः आस्ते ॥ १७-१८ ॥ अरिन्दम केवलात्मानुभावेन त्रिगुणात्मिकां स्वमायां संक्षोभयन् तथा आदौ सूत्रं सृजति ॥ १९ ॥ विश्वतोमुखं सृजन्तीं तां त्रिगुणव्यक्तिम् आहुः यस्मिन् इदं विश्वं प्रोतं येन पुमान् संसरते ॥ २० ॥ उर्णनाभिः यथा हृदयात् वक्त्रतः उर्णां संतत्य तथा विहृत्य भूयः तां प्रसति एवं महेश्वरः ॥ २१ ॥ धिया यत्र यत्र मनः स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद् वा अपि सकलं देही धारयेत् (सः) तत्तत्सरूपतां याति ॥ २२ ॥ राजन् तेन कुड्यां प्रवेशितः कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् पूर्वरूपम् असन्त्यजन् तत्सात्म्यतां याति ॥ २३ ॥ प्रभो एवं एतेभ्यः गुरुभ्यः मे एषा मतिः शिक्षिता वदतः मे स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् । कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु गुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषश्च तयोरीश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरेऽन्ये च मुक्ता जीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते । कुतः कैवल्यसंज्ञितो मोक्षशब्दाभिधेयः । तत्र हेतुः । केवलेति । केवलो निर्विषयः । स्वप्रकाशः आनन्दानां संदोहः समूहः परमानन्द इत्यर्थः । कुतः निरुपाधिकः ॥ १८ ॥ अतः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति । केवलेनामात्मानुभावेन कालेन । सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति । जीवसंसारहेतुभूते सूत्रे सृष्टेऽपि त्वं मा भैषीरिति संबोधयति । अरिन्दम अरीन् रागादीन् दमयितुं समर्थः ॥ १९ ॥ सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः । त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयकार्यम् । अत एव

विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजंतीम् । त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह । यस्मिन्निति । कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्नित्दं विश्वं प्रोतं प्रथितम् । “वायुर्वै गौतम सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि” इति श्रुतेः । येन वाय्वात्मना प्राणरूपेण जीवः संसरति ॥ २० ॥ तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टान्तमाह । यथेति । हृदयादुद्गताम् । वक्त्रतो वक्त्रेण संतत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥ भगवद्ध्यानपराणां तत्सारूप्यम् । न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह । यत्रयत्रेति । सकलमेकाग्रम् ॥ २२ ॥ कुड्यां प्रवेक्षितो निरुद्धो भयेन ध्यायंस्तत्सात्मतां तत्सारूप्यम् । साम्यतामिति पाठे त्वार्षता । पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः । यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण सारूप्यं घटत इति ॥ २३ ॥ स्वदेहादेव शिक्षितमाह । स्वात्मेति । स्वात्मनो देहाच्छिक्षितम् ॥ २४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मानुभावेनात्मशक्तिरूपेण । अखिलानां तेषामाश्रयो लयस्थानं सन् । अत एवैकः स्वजातीयचिद्रूपजीवभेदरहितः । अद्वितीयो विजातीयप्रधानादिभेदरहितश्च सन्नात्माधारः स्वांशिरूपमहावैकुण्ठनाथानामाधारोऽभूत् । तस्मिन्नेव प्रविष्ट आसीदित्यर्थः । सर्वस्य तत्र लयेन पृथग्व्यपदेशानर्हत्वादिति भावः । संदर्भः—कालेनेति युगमकम् । आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपया शक्त्या कालेन “प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम्” इति कापिलेयोक्तेः । आदिपुरुषो महत्स्वप्नाख्यः प्रथमः पुरुषः । प्रधानपुरुषेश्वरः प्रकृतेर्जीवानां च नियंता ॥ १७ ॥ प्राप्यत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । तत्र कैवल्यत्वे । इत्यर्थ इति—सर्वानंदरूपदत्तात्तद्रूपत्वाद्वा परमानंद इति भावः । परेषां स्त्रीयांश्चानामवरेषां विभिन्नांशानां च परमाश्रयो सौ कैवल्यसंज्ञितस्तदाख्यगाम्नातः सन्नास्ते तदानीमासीदित्यर्थः । केवल एव कैवल्यम्, स्वार्थं व्यञ् चातुर्वर्ण्यादिवत् । तत्र केवलत्वे । स्वगतभेदं दर्शयति—केवलेति । स्वरूपशक्तिवैचित्र्यात् केवलानां शुद्धानां स्वरूपभूतानामनुभावानां यः संदोहस्तद्रूपः । केवलत्वं दर्शयति—निरुपाधिक इति । तदुक्तं तृतीये—‘सुप्रशक्तिरसुप्रदह’ इति ॥ १८ ॥ यतः परमानन्दोस्ति अतो हतोः “आनंदादेव खल्विमानि भूतानि जायंते” इत्यादि श्रुतेः । तया मायया । स्वरूपशक्तिमेव स्थापयन्सृष्टिं योजयति—केवलेति । सृष्टिकाले महावैकुण्ठनाथादाविर्भूय स एव शुद्धस्वरूपप्रभावरूपया शक्त्या त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां स्वमायां संक्षोभयन्विषमगुणां कुर्वन् ॥ १९ ॥ अतएव त्रिगुणकार्यत्वादेव । प्रोतत्वे प्रमाणमाह—“वायुर्वै” इत्यादिश्रुतिम् । हे गौतम सूत्रमेव वायुः संदृब्धानि संग्रथितानीति श्रुतिपदार्थः । संसरति देहयोगवियोगमनुभवति । तामिति स्त्रीलिङ्गेन सूत्रस्यैव परामर्शस्तत्सूत्रमेव त्रिगुणव्यक्तिः गुणत्रयकार्यमाहुरित्यर्थः । तच्छब्देन कचिद्विधेयपरामर्शकत्वस्यापि सिद्धांतितत्वात्, नित्यं यत्कर्म स यम इतिवत् । अत एव गुणत्रयस्यादिकार्यत्वादेव । हे गौतम वायुः समष्टिप्राणः सूत्रं सूत्रशब्दवाच्यः । संदृब्धानि संग्रथितानि वाय्वात्मना वायोः स्वरूपभूतेन ॥ २० ॥ तयोर्णया । एवमीशोपि स्वस्माद्विश्वं प्रकटय्य तेन विहृत्य पुनस्तं प्रसतीत्यर्थः । ऊर्णनाभिरत्र दीर्घसूत्रमः कीटविशेषस्तस्यैव वक्त्रेणोद्गीर्णनिगरणदृष्टेः । उद्गीर्णमुत्पन्नाम् । वक्त्रेण द्वारेण ॥ २१ ॥ तत्सारूप्यं भगवत्समानरूपताम् । भ्रमरविशेषात् भृङ्गीति ख्यातात् । यत्रयत्रेति स्नेहादिना भरतादौ मृगसारूप्यादेर्दृष्टत्वात् । ‘अंते या मतिः सा गतिः’ इति न्यायाच्चेति भावः ॥ २२ ॥ साम्यशब्दाद्भावार्थकप्रत्ययविधानमार्षत्वादेवेत्याह—साम्यतामिति पाठे त्वार्षतेति । साम्यतामिति—साम्यस्य समत्वरूपत्वात्समत्वेऽपि समत्वत्वसत्त्वेऽनवस्थापातात् । ‘पूर्वदेहमसंत्यजन्’ इति ध्यातुदेह एव ध्येयस्तुल्याकारः स्याद्भुवादिषु दृष्टत्वात् । कचिद्व्यातुभक्तानां दृश्यमानो देहत्यागस्तु भक्तियोगस्य रहस्यत्वरक्षार्थमेव भगवतापि मायया तथा दर्शयत एव न तु तात्त्विकस्यागः स इति ॥ २३ ॥ उपसंहरन्नाह—एवमिति ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उक्तमेव पुनः स्पष्टयति—कालेनेति द्वयम् । आत्मनः अनुभावेन शक्तिविशेषेण कालेन कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं प्रधानं प्रति नीतासु सतीषु प्रधानपुरुषयोरपीश्वरो नियन्ता परे ब्रह्मादयः अवरे अन्ये च मुक्ता जीवास्तेषां परमः परमफलभूतः प्राप्यः निरुपाधिकः सत्त्वाद्युपाधिरहितः केवलो निर्विषयः स्वप्रकाशः अनुभवो ज्ञानमानन्दश्च तेषां सन्दोहः समूहः चिदानन्दरूपः आदिपुरुषः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेय आस्ते । यद्वा । केवल एव कैवल्यम् । स्वार्थं व्यञ् । कैवल्य इति संज्ञा जाता यस्य स जगत्पालनादिव्यापाराभावात् ॥ १७-१८ ॥ केवलादेव सृष्टिं दर्शयति—केवलेति । हे अरिन्दम ! केवलेनात्मानुभावेन कालेन त्रिगुणात्मिकां स्वमायां संक्षोभयन् तथा प्रकृत्या आदौ सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वं सृजति ॥ १९ ॥ तामिति । विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजन्तीं तामेव सूत्ररूपां व्यक्तिं त्रिगुणव्यक्तिं त्रिगुणकार्यमाहुः । व्यक्तिशब्दं प्रधानीकृत्य सूत्रस्यैव स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः । त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां हेतुमाह । यस्मिन्निति । कारणभूते समष्टिप्राणरूपे सूत्रे यस्मिन्नित्दं विश्वं प्रोतं प्रथितम् । येन प्राणरूपेण सूत्रेण पुमान् जीवः संसरते । तद्वार्षः ॥ २० ॥ यथेति । ऊर्णां तन्तुसन्तानप्रकृतिर्नीभौ यस्य स कीटविशेषः स यथा हृदयात् वक्त्रद्वारा ऊर्णां संतत्य प्रसार्य तयोर्णया विहृत्य क्रीडित्वा भूयस्तां प्रसति । तद्वभावः आर्षः ।

एवमेव परमेश्वरोऽपि स्वत एव विश्वं प्रसार्य तत्र विहृत्य स्वस्मिन्नेवोपसंहरति ॥ २१ ॥ यत्र यत्रेति । धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या यत्र यत्र विषये मनः संकल्पविकल्पात्मकं सकलं निश्चलं स्नेहाद्यन्यतमेन हेतुना यो देही धारयेत्स तत्तत्सरूपतां याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥ कीट इति । हे राजन् ! तेन पेशस्कृता भ्रमरविशेषेण कुड्यां निरोधस्थाने प्रवेशितो निरुद्धः कीटो भयेन तं पेशस्कृतं ध्यायन् पूर्वरूपमसंयजन् तत्साम्यतां तत्सारूप्यं याति । साम्यतामिति पाठे तु स्वार्थे व्यञ्जनात्समशब्दात्तल्ल आर्ष इत्येके । पूर्वरूपमसन्त्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः । यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण सारूप्यं घटते इति ॥ २३ ॥ एवमिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपेण कालेन 'प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेकं यतो भय'मिति कापिलेयोक्तेः साम्यं प्रधानम् आनन्दानां समूह इति व्याख्यानेन स्वरूपशक्तिवैचित्र्यादप्राकृतानन्तविशेषशालित्वमभिव्यञ्जितम् ॥ १७ ॥ केवलान् सजातीय-विजातीयभेदशून्यात् ॥ १८ ॥ केवलेनाखण्डेन त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां सङ्क्षोभयन् विषमगुणां कुर्वन् ॥ १९ ॥ तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्श इति । तच्छब्देन क्वचिद्विषयपरामर्शकत्वस्यापि सिद्धान्तितत्वात् नित्यं यत् कर्म स यमः इतिवत् अतएव गुणत्रयस्यादिकार्यत्वादेव हे गौतम ! वायुः समष्टिप्राणः सूत्रं सूत्रशब्दवाच्यः संसृष्टानि सङ्प्रथितानि वाय्वात्मरूपेण वायोः स्वरूपभूतेन ॥ २० ॥ ऊर्णनाभिरत्र दीर्घसूक्ष्मः कीटविशेषः तस्यैव वक्त्रेणोद्गिरणनिगिरणदृष्टेः उद्गतामुत्पन्नां वक्त्रेण द्वारेण तयोर्णया दार्ष्टान्तिके अतिदेशेनानुवदति । एवमिति ॥ २१ ॥ तत्सारूप्यं भगवत्समानरूपतां भ्रमरविशेषात् भृङ्गीति ख्यातात् यत्र यत्रेति स्नेहादिना भरतादौ मृगसारूप्यादेर्दृष्टत्वात् अन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायाच्चेति भावः ॥ २२ ॥ जीवतोऽपि सारूप्ये दृष्टान्त-विशेषमुदाहरति । कीट इति । तेन पेशस्कृता साम्यतामिति पाठे त्वार्थेति साम्यस्य समत्वरूपत्वात् समत्वेऽपि समत्वत्वसत्त्वेऽन-वस्थापातात् ॥ २३ ॥ एषा मतिरिति ज्ञातावेकवचनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

ज्ञानानन्दयोः कर्मकृतत्वेन संसारिव्यावृत्तिमाह । निरुपाधिक इति ॥ १८ ॥ केवलान् आनुभावेनेति केवलशब्दः परिक-रान्तरव्यावर्तकः सूत्रशब्दः महत्तत्त्वपरः सूत्रं हि बहुतन्तुकार्यं स्वस्मिन् प्रोतानां मणीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारत्वा-न्निगुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वं महत्तत्त्वस्य ॥ १९-२१ ॥ तत्तत्स्वरूपतां स्वरूपमसाधारणधर्मः तत्तुल्यतां यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कीटस्य पेशान्तरेण स्वरूपैक्याभावात् याति तत्साम्यतामित्यनन्तरोक्तेश्च कुड्यास्पदं छिद्रं तत्साम्यशब्दो व्यधिकरणे ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एकः पुनः स्रज्यमाणजगदेकोपादानकारणभूतः 'एकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्या'मित्यत्रेवात्रैकशब्दः अविभक्तनाम-रूपसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टकारणावस्थान्नद्वयपरः एकत्वं चात्र यत्सृष्टिदशायां नामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वं तत्प्रतिसम्बन्धि विवक्षितं वैशेषिकादिभिर्नित्यतयोक्तानामाकाशादीनामपि संहाराभिप्राय एवकारः अद्वितीयः निमित्तकारणान्तररहितः एक एवेत्युपादानस्य प्रस्तुतत्वेन निमित्तस्य बुद्धिस्थत्वात्परतन्त्ररूपचिदचिदात्मकविशेषणानां विहितत्वान्निषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात् । स्वमायां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन् येन संसरते पुमानिति प्रकृतिपुरुषनित्यरूपत्वसूचकोत्तरवाक्यसङ्गतेऽपेक्षितत्वादेक एवेत्यस्याविभक्त-नामरूपत्वावगतेश्च सृजत्यादौ तथा सूत्रमित्यनेनाद्वितीयपदस्य निमित्तान्तराभावत्वमवगम्यते अत्रैकमेवाद्वितीय इत्यस्य सजातीय-विजातीयभेदशून्य इति व्याख्यात्वनुचिता कालकलया संहृत्येति विजातीयकालस्य तदा सद्भावावगमात् स्वमायां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन्निति सत्त्वादिशक्तिषु साम्यं नीतासु इति गुणसाम्यावस्थाचिद्व्यसद्भावावगमाच्च प्रधानपुरुषेश्वर इति सूक्ष्मावस्थयो-स्तयोस्तन्निग्राम्यत्वेन तच्छरीरतयावस्थानावगमाच्च अतो यथोक्त एवार्थः । कस्तर्हि सूक्ष्मावस्थचिदचित्कालाधार इत्यतो विशिनष्टि । अखिलाश्रय इति । अखिलानां चिदचिदादीनां सार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वानुगुणानां आश्रयः कस्तर्हि तस्याश्रय इत्यतो विशिनष्टि । आत्माधार इति । आत्मा स्वयमेवाधारो यस्य सः अनन्याधारः "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतेरिति भावः । कालकलयेदं संहृत्यैक एवाद्वितीयोऽभूदित्युक्तमेवोपपादयति कालेनात्मानुभावेनेति । स्वशक्तिभूतेन कालेन निमित्तभूतेन सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं नीतासु सतीषु कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतेषु सत्त्वरजस्तमःसु सृष्टिदशायां वैषम्येणावस्थितेषु तामवस्थां विहाय साम्यं प्राप्य स्वस्मिन् लीनेषु सत्स्वित्यर्थः । प्रधानपुरुषेश्वरः स्वस्मिन्नविभाज्यतया सूक्ष्मावस्थावस्थितयोः प्रधानपुरुषयोर्नियन्तृत्वेनावस्थितः आदि-पुरुषः कृत्स्नजगत्कारणपुरुषः ॥ १७ ॥ अतएव परावराणां परमः कार्यकारणावस्थाचिद्व्यवधिभूतः कैवल्यसंज्ञितः आस्ते तिष्ठति कैवल्यं हि नामरूपविभागरहितत्वरूपाव्याकृतत्वं तत्संज्ञितः सदैव सौम्येदं तर्ह्यव्याकृतमासिदिति सदव्याकृतादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । केवल-

शब्दो जाड्यदुःखसम्भेदव्यावर्त्तकः सन्देहो विततिस्तेन तयोः परिमितत्वव्यावृत्तिः जाड्यदुःखासम्भितानवधिकज्ञानानन्दस्वरूप इत्यर्थः । निरुपाधिक इत्यनेन ज्ञानानन्दयोः कर्मकृतत्वव्युदासः तेन सांसारिकजीवव्यावृत्तिः ॥ १८ ॥ अथ सृष्टिप्रकारमाह । केवलात्मानुभावेनेति । केवलशब्दः परिकरान्तरव्यावर्त्तकः आत्मनः स्वस्यानुभावः तदैक्षत बहुस्यामित्युक्तविधः सङ्कल्पः तन्मात्रेणैवेत्यर्थः । स्वमायां स्वशरारभूतां निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नां मायां संक्षोभयन् ईषत् स्थूलदशापत्तिद्वारा परिणामोन्मुखीं कुर्वन् हे अरिन्दम ! आदौ तावत्तया मायया सूत्रं सृजति सूत्रशब्दो महत्तत्त्वपरः सूत्रं हि बहुतन्तुकार्यं स्वस्मिन्प्रोतानां मणीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारत्वाच्चिगुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वव्यपदेशः ॥ १९ ॥ तदेवाह । तमिति । तं महान्तं महत्तत्त्वमिति यावत् त्रिगुणव्यक्तिं त्रिगुणप्रकृतिकार्यभूतं सृजन्तमहङ्कारादिपृथिव्यन्ततत्त्वपरंपरामिति शेषः । अत एव विश्वतोमुखं सर्वेषु कार्येषु मुखं प्राधान्यमाश्रयत्वेन यस्य तमाहुः मुखशब्दः प्राधान्यलक्षकः यद्वा विश्वतो मुखं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् अनेकधा सृजन्तं तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीमिति पाठे प्रकृतिसूत्रोपस्थापकत्रिगुणव्यक्तिशब्दापेक्षया सृजन्तीमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति यस्मिन्महतीदं विश्वं प्रोतम् अनेन त्रिगुणव्यक्तिमित्यनेन च सूत्रत्वरूपेण निमित्तमुक्तं भवति येन यदारब्धेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मकसूक्ष्मशरीरेण युक्तः पुमान् जीवः संसरति देवमनुष्यादिस्थूलशरीरसंयोगवियोगात्मकजन्मनाशरूपसंसारतत्प्रयुक्तज्ञानविज्ञानविकाससङ्कोचौ च प्राप्नोतीत्यर्थः । अयमेव हि जीवस्य संसारो नाम यः प्रकृत्यारब्धदेहसम्बन्धतद्वियोगप्रयोगप्रयुक्तज्ञानसङ्कोचविकासरूपावस्थान्वयः अत्र प्रधानपुरुषेश्वरोऽखिलाश्रय इति चोक्त्वा येन संसरते पुमानित्युक्तेरिदमवगम्यते यत्परमात्मविशेषणीभूतजीवस्वभावस्य सङ्कोचविकासरूपावस्थाविशेष इति सृजन्ती विश्वतोमुखमित्यनेन त्वहंकारादिपृथिव्यन्तसमष्टिपरंपरा देवादि-सृष्टिप्रपञ्चश्च प्रधानगत इति एवं च विशिष्टरूपोपादानत्वं साक्षादवस्थाश्रयत्वं प्रधानपुरुषयोरेव द्वारा तु परमात्मानोऽपीति फलितं संक्षोभयन् सृजतीति कर्तृत्वनिर्देशेन निमित्तकारणत्वं तच्च विशेष्याशस्यैवेति फलितम् ॥ २० ॥ तदेतदूर्णनाभिदृष्टान्तेनावधार्यमित्यभिप्रेत्याह । यथेति । ऊर्णां तन्तुसङ्घातप्रकृतिर्नाभौ यस्य सः कीटविशेषः स्वशरीरैकदेशभूताद्भृद्व्यादुद्गतामूर्णां वक्त्रतो वक्त्रेण सन्तत्य प्रसार्य तयोर्ण्या विहृत्य विहारं कृत्वा क्रीडित्वेत्यर्थः । पुनस्तामूर्णां प्रसति तथा महेश्वरोऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वाभिप्रायकस्तया तामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तथा विहृत्येत्यनेन दार्ष्टान्तिके कार्यस्य जगतो भगवत्क्रीडोपकरणत्वं प्रदर्शितम् ऊर्णनाभिरूर्णां सन्तत्येति सृष्ट्वोक्त्या निमित्तकारणत्वम् । ननूर्णां सन्तत्येत्यनेनोर्णाया एव तन्तुसन्तानात्मिकावस्थाश्रयत्वावगमात्तद्विशेष्याशेतदन-गमात्तस्यानुपादानत्ववद्दार्ष्टान्तिकेऽपि परमात्मशरीरभूतयोश्चिदचिदोरूपादानत्वसिद्धावपि विशेष्यभूतपरमात्मनस्तदसिद्धिः मैवं विशेषणाशस्यावस्थाश्रयत्वनिर्वाहकत्वमात्रेणैव विशेष्याशस्यापि उपादानत्वसिद्धेः नास्माभिर्विशेष्याशस्याद्वारकावस्थाश्रयत्वमभ्युपगतं किन्तु सद्धारकावस्थाश्रयत्वं न च सद्धारकावस्थाश्रयत्वमपि न दृष्टान्तेऽवगम्यत इति वाच्यं विशेष्यांशोपादानत्वस्य विशेषणगतावस्थाश्रयत्वनिर्वाहकत्वरूपत्वं न तस्य दृष्टान्तेऽवगमात् नहि तत्र विशेष्यांशभूतजीवमन्तरेणोर्णाया अवस्थाश्रयत्वसिद्धिः किञ्चोर्णनाभेरसर्वज्ञस्यासवशक्तेः कार्यान्तरात्मतयानुप्रवेशनसामर्थ्याभावेऽपि दार्ष्टान्तिके ब्रह्मणः सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्य “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदिति तत्तत्कार्यानुप्रवेशतत्तद्रूपताभवनस्य श्रुतत्वादुपादानत्वं निर्व्यूढमेव किञ्च कारणावस्थप्रकृतिपुरुषशरीरकतया तन्नियन्तृत्वात् कार्यावस्थतच्छरीरकतया तन्नियन्तृत्वस्यान्यादृशत्वात् तन्नियन्तृत्वरूपावस्थाश्रयत्वमद्वारकमेव विशेष्यभूतब्रह्मनिष्ठमिति तन्निर्व्यूढमित्यल बहुना निमित्तविस्तरेण ॥ २१ ॥ केनापि भावेन नित्यमुक्तविधं श्रीनारायणं ध्यायन् तत्सारूप्यं यातीति सुपेशस्कृदाख्याद्भ्रमरविशेषादवधृतमित्याह । यत्रेति । धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या यत्र यत्र विषये मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं सकलं निश्चलं यथा तथा यः स्नेहाद्यन्यतमेन भावेन धारयेत्सः तत्सारूपतां तत्तत्समानरूपतां तत्तत्सारूप्यमिति यावत् याति प्राप्नोति तत्तत्स्वरूपतामिति पाठे स्वरूपस्य भावः स्वरूपतामिदमित्यमिति प्रतीतावित्यमिति प्रतीतिविषयतां तत्तुल्यतामिति यावत् कीटस्य कीटान्तरेण स्वरूपैक्यासम्भवात् याति तत्सारूप्यतामित्यनन्तरोक्तेश्चायमेवार्थः उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । कीट इति । तेन पेशस्कृता स्खुब्ध्यां प्रवेशितः निरुद्धः अत एव भयेन पेशकृतं ध्यायन् पूर्वरूपमसंत्यजन्नेव सत्सभवां याति तेन पेशस्कृता समता तां तत्सारूप्यतामिति पाठे तेन साम्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता तामित्यर्थः । तत्सारूप्यतामित्यपि च पाठः तत्रात्मशब्दो देहपरः तेन सम आत्मा यस्य तस्य भावस्तत्ता तां तत्समानदेहत्वमित्यर्थः । तत्सारूप्यतामित्यपि पाठः तत्राध्यात्मशब्दः पूर्वदेहपरः तस्य स्वशब्देन षष्ठ्यन्तेन समाप्तः तस्य तच्छब्देन कर्मधारयः तच्छब्दो ध्येयाकारपरामर्शकः तत्स्वात्मतां तत्सारूप्यं पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यनेन कैमुत्यन्यायो विवक्षितः पूर्वरूपमसंत्यजन्नेव याति किमुत संत्यजन्नित्यर्थः । तदेवमुक्तगुरुभ्यः शिक्षितानि प्रदर्श्येदं गुर्वन्तरात् शिक्षितस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्य स्वदेहाच्छिक्षितमाह । एवमिति । स्वात्मा स्वदेहः तस्माच्छिक्षितां बुद्धिं मे मत्तः शृणु ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयधजतीर्थकृता पदरत्नावली

कालादीनां तदा सत्त्वान् कथमिदमुपपद्यते इति तत्राह । अद्वितीय इति । एतादृशोऽन्यो नास्तीत्येवोच्यते न तु सर्वात्मना सर्वनिषेवेन तथा सति सर्वस्य तेनैक्यमुपपन्नं स्यान्न च तद्युक्तं कुतोऽत्राह । अखिलाश्रय इति । महाधाराधेययोरेकत्वं

कापि दृष्टचरं नन्वेतद्दृष्टान्तेन तस्याधारान्तरकल्पनं स्यादत्राह । आत्माधार इति । नन्वेतद्युक्तिविरुद्धमाह । ईश्वर इति । एतदेव विवृणोति । कालेनेति । आत्मनः स्वस्यानुभावेन तत्तत्कालोचितसृष्ट्यादिभावसूचकेन कालेन तदन्तर्यामिणा सत्त्वादिगुणवाच्यासु शक्यत्वाच्छक्तिषु साम्यं साम्यावस्थां नीतासु सतीषु प्रधानपुरुषयोर्ब्रह्मसरस्वत्योरीश्वरः आस्ते तदा किन्नामेत्यत्राह । कैवल्येति । समाधिकरहित इति सत्त्वादिगुणानां शक्तिशब्दवाच्यत्वे किं प्रमाणमित्येतच्चोद्यम्—

प्रकृतिश्च गुणाश्चैव शक्यत्वाच्छक्त्यः स्मृताः । विष्णोः स्वरूपभूता तु शक्तनाच्छक्तिरुच्यते ॥

इत्यनेन परिहृतमिति ज्ञातव्यं कालप्रकृत्यादि प्रवर्तनोदासीनत्वाभिप्रायेणैक इति वा पुनरुक्तम्—

कालप्रकृतिजोवाद्गौ लये सत्यप्रवर्तनात् । तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इतीर्यते ॥

स हि कालादिकं सर्वं वर्तयत्यमित्युतिः ॥

इति वचनात् ॥ १७-१८ ॥ संहारप्रकारमुक्त्वा तस्मात्सृष्टिप्रकारमाह । केवलेति । निरुपाधिको जडदेहरहितः कालेन कालान्तर्यामिणा आत्मनः स्वस्मात् अनुभावो जन्मव्यक्तियस्य स तथा तेन स्वमायां स्वाधीनप्रकृतिं संक्षोभयन् सृष्ट्यभिमुखीं कुर्वन् तथा प्रकृत्या सूत्रं प्राणं ब्रह्माणं च सृजति मायायाः स्वरूपमाह । तामिति विश्वतोमुखं भवति सर्वदिक्षु यथा मुखं तथा सृजन्तीं यस्मिन् प्रकृतिस्वरूपे येन प्रधानेन प्रकृतौ विलीनः संसारमेतीति श्रुतिः कालेन सृष्ट्युपहितेन नैतावता सापेक्षत्वमात्मानुभावेन स्वसामर्थ्येनेति च ॥ १९-२० ॥ अत्रोदाहरति । यथेति । ऊर्णां लालां वक्त्रतो मुखेन सन्तत्य विस्तृत्य यथा यथेच्छम् ॥ २१ ॥ पेशस्कृतः शिञ्जितां बुद्धिमाह । यत्रेति । देही यत्र स्नेहसंछिन्नधिया मनो धारयेत तत्तत्स्वरूपतां तस्य तस्य सदृशरूपतां याति अत्रेदं तात्पर्यं स्निग्धया धिया ध्यायति चेत् स्निग्धरूपं सुखरूपं याति द्विष्टधिया चिन्तयति चेद्द्विष्टरूपं दुःखरूपं यातीत्यादि योज्यं तदुक्तम्—

भयादपि हरिं भक्त्या चिन्तयंस्तत्स्वरूपताम् । पेशस्कारिवदायाति द्विषन् द्वेषस्वरूपतामिति ॥

द्विष अप्रीतावि धातोः सुखरूपस्यापि हरेर्द्वेषस्य दुःखरूपत्वत्तत्स्वरूपतां यातीत्युक्तम्—

सुखरूपस्य विद्वेषो दुःखरूप इतीर्यते । तस्माद्दुःखं सदा याति द्वेषवान् पुरुषोत्तमे ॥

इति च रावणादीनां रामादिद्वेषाज्जिह्वुःखानन्दभगवत्स्वरूपप्राप्त्युक्त्या सुखावाप्तिरिति श्रुतेः का गतिरितिचेदुच्यते तत्र रक्षोरूपादीनां द्वेषाद्दुःखावाप्तिर्जयादीनामेव तत्स्वरूपप्रवेशेन सुखावगतिः—

नृसिंहद्वेषतो दुःखं रक्षोरूपेण रावणः । अगाच्च रामविद्वेषाच्छुशुपालस्तथैव च ॥

ततो भक्त्या परं यातो द्वेषरूपात्तमोगतिरिति । तस्मात्सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषासर्वदोषवान् ॥

भवेदिति सरूपत्वं द्वेषादेः पुरुषस्य हीति ।

मानात् यथोपासनैः फलानवाप्तौ श्रुतिव्याकोपश्च स्यात् तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति तं भूरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रशंसित्यभूतिरित्यसुरास्तेह पराबभूवुरित्यादिश्रुतेः ॥ २२ ॥ अत्रोदाहरति । कीट इति । ननु भवद्विष्टार्थे विषममुदाहरणं द्वेषात्तत्समताप्राप्त्यवगमादुच्यते मह्यं भोजनं वास्यतीति स्नेहस्य बाहुल्येन क्रमेणाल्पस्य द्वेषस्य सर्वात्मना निवर्तनेन स्नेहस्य प्रवर्धनेन च तत्समतावाप्तिरिति—

सत्यल्पविद्वेषे भोजनं दास्यतीति तु । स्नेहबाहुल्यतः कीटः पेशस्कारिसमो भवेत् ॥

द्वेषे सर्वात्मना नष्टे स्नेहे चैव विवर्धति । सरूपता तदैव स्यात्कीटस्यैव हरेरपीति ॥

किञ्च हरेः फलदातृत्वविशेषात्पेशस्कृतस्तदभावादल्पद्वेषोऽपि हरेः प्रसादाजनक इत्यनयोर्न सर्वसाम्यं लोके च तथादर्शत्वात्—

अत्यल्पोऽपि हरेर्द्वेषः स्नेहस्यानुदयङ्कुरः । सोऽयं विशेषो नान्यस्य फलदाता च केशवः ॥

नहि पेशस्कृतः किञ्चित्फलदातृत्वमिष्यते । स्वातन्त्र्याद्विद्विषां चैव केशवो न सुखप्रदः ॥

इति वचनात् ॥ २३ ॥ उपसंहरति । एवमिति । स्वदेहाच्छिक्षितमित्याह । स्वात्मेति । देहो मम गुरुरित्येव हीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कालेनेति युगमकम् । आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपया शक्त्या आदिपुरुषः महत्स्रष्टाख्यः प्रथमः पुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रकृतेर्जीवानाञ्च नियन्ता परेषां स्वीयांशानाम् अवरेषां विभिन्नांशानाञ्च परममाश्रयोऽसौ कैवल्यसङ्गितस्तदाख्ययाम्नातः सन्नास्ते तदानीमासीदित्यर्थः । केवल एव कैवल्यः स्वार्थं व्यञ् चातुर्वर्ण्यवत् तत्र केवलत्वे इति स्वगतभेदं दर्शयति केवलेति स्वरूपशक्ति-वैचित्र्यात् केवलानां शुद्धानां स्वरूपभूतानामनुभावानां यः सन्दोहस्तद्रूपः केवलत्वं दर्शयति । निरुपाधिक इति । तदुक्तं तृतीये सुप्रशक्तिरसुप्रदगिति ॥ १७-१८ ॥ स्वरूपशक्तिमेव स्थापयन् सृष्टिं योजयति । केवलेति । सृष्टिकाले महावैकुण्ठनाथादावा-विर्भूय स एव शुद्धस्वरूपप्रभावरूपया शक्त्या त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां स्वमायां सङ्क्षोभयन् सूत्रं सृजति ॥ १९-२० ॥ तदेतच्च यत्किञ्चिदंशेन कीटविशेषं गुरुं मत्वा अवगतमित्याह । यथेति । ऊर्णनाभिरत्र दीर्घसूक्ष्मः कीटविशेषस्तस्यैव वक्त्रेणो-द्विरणनिगरणदृष्टेः ॥ २१-२३ ॥ एषा मतिरिति जातावेकत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपेण कालेन शक्तिषु सत्त्वादिषु साम्यं नीतासु सतीषु प्रधानस्य मायायाः पुरुषाणां जीवानां च नियन्ता परावरेषां मुक्तबद्धजीवानां परम आराध्यः केवल एव कैवल्यः स्वार्थं व्यञ् कैवल्य इति संज्ञा जाता यस्य सः ॥ १७ ॥ जगत्पालनादिव्यापाराभावात् केवलश्चानुभवानन्दसन्दोहरूपश्च सः उपाधिर्माया तस्यास्तदानीं सुप्रत्वाङ्गिरुपाधिकः तदुक्तं तृतीये सुप्रशक्तिरसुप्रदगिति ॥ १८ ॥ संहारं दर्शयित्वा सृष्टिं दर्शयति । केवलेन आत्मानुभावेन चिच्छक्तिप्रभावेण स्वमायां प्रधानं प्रबोद्धय स्वक्षणेन संक्षोभयन् सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति ॥ १९ ॥ तामिति खोलिङ्गेन सूत्रस्यैव परामर्शः तत् सूत्रमेव त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयकार्यमाहुरित्यर्थः । कीटशीं विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहङ्कारेण द्वारेण सृजन्तीं त्रिगुण-कार्यसमहत्तत्त्वस्य तस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह । यस्मिन् कारणभूते सूत्रे समष्टिरूपप्राणे विश्वमिदं प्रोतं तथा च श्रुतिः वायुर्वै-गौतम ! तत्सूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संस्पृष्टानीति येन चाध्यात्मरूपेण प्राणेन जीवः संसरति ॥ २० ॥ ऊर्णनाभिर्मकडोति ख्यातः कीटविशेषः हृदयादुद्गतां वक्त्रतः वक्त्रेण सन्तत्य प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥ भगवद्ध्यानपराणां तत्सारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृते भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह । यत्रेति द्वाभ्याम् । सकलमिति मनस एकस्यापि वृत्तेर्येदान्यगामित्वं न स्यात्तदैव देही ध्येयसारूप्यं लभते नान्यथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ कीट इति । तेन पेशस्कृता तत्सात्मातां तत्समान-रूपतां साम्यतामिति पाठे आर्षता पूर्वरूपं पूर्वदेहम् असन्त्यजन्निति ध्यातृदेह एव ध्येयतुल्याकारं स्यात् तथा ध्रुवादीनां कचित्तथा ध्यातृणां भक्तानां दृश्यमानो देहत्यागस्तु भक्तियोगस्य रहस्यत्वरक्षार्थं मतान्तरोत्खाताभावार्थं च भगवतैव मायया दर्शयते यथा कचित् सच्चिदानन्दमयस्वदेहत्यागोऽपि तथा च तत्प्रमावाक्यं च मुनिद्वारा तथैव मायया प्रकाशयते यथा “प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक” इति देहत्यागश्च तस्यैवमिति च ॥ २३ ॥ स्वदेहादपि शिक्षितमाह । स्वात्मेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एक एव सजातीयभेदशून्य एव अद्वितीयः विजातीयभेदशून्यः अतएवात्माश्रयः अखिलाधारः अखिलानामविभक्त-नामरूपाणां चिदचिच्छक्तोनामाधारः स्वगतभेदवान् अभूत् सत्त्वादिषु शक्तिष्वपि आत्मानुभावेन स्वशक्तिरूपेण प्रधानावस्थारूपं साम्यं गतासु सतीषु अत्रैकत्वादिना स्वभावत एवाभेदः अखिलाश्रयत्वेन स्वभावत एव भेदश्च दर्शितः एवं सति चिदचिद्ब्रह्म-पदार्थानां स्वाभाविको भेदाभेदः सम्बन्धः यत्तु एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्योऽभूदिति तत्र अखिलाश्रय इति मूलग्रन्थविरोधात् ॥ १७ ॥ प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिजीवात्मनोः ईश्वरः नियन्ता प्रधानपुरुषरूपाभ्यां स्वशक्तिभ्यां विश्वसृष्ट्यादि करोतीति भावः । किं बहुना पराणां कारणभूतानां प्रकृतिकालादीनामवराणां कार्यभूतानां महद्द्विपराद्धादीनां परमोऽवधिभूतः अत एव कैवल्यसङ्गितः केवलपरमकारणपरैः सदव्याकृतादिशब्दैरुच्यमानः आस्ते “सदेव सौम्य तर्ह्यव्याकृतमासी” दित्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥ केवलानां देहादिरहितानामनुशयिनां जीवानां सन्दोहः समूहो यस्मिन् सः निरुपाधिकः स्वगतानां जीवानामुपाधिभिः कर्मादिभिरसंस्पृष्टस्वरूपः आस्ते एवंभूतात्सजातीयभेदशून्यादनन्तशक्तेरेव सृष्टिं दर्शयति । केवलात्मेति । केवलः एकाद्वितीयादि-शब्दवाच्यः निःसमानातिशयः विश्वहेतुस्तस्य य आत्मानुभावः एकोऽहं बहु स्यामित्येवरूपोऽध्यवसायः तेन स्वशक्तिभूतां मायाम् ॥ १९ ॥ संक्षोभयन् सृष्ट्युन्मुखीं कुर्वन् तथा सूत्रं क्रियाशक्तिं प्रधानं महत्तत्त्वं सृजति कथम्भूतया माययेत्याकाङ्क्षायां निरूपयति । तामित्युद्धेन । त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां व्यक्तिं समुदायभूतां विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं विश्वं सृजन्तीमाहुः । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपा” इत्याद्याः श्रुतयः कथम्भूतं सूत्रमित्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति । यस्मिन्नित्युद्धेन यस्मिन्सूत्रे इदं विश्वं प्रोतं प्रथितम् येन सूत्रेण स्वकार्यरूपे प्राणे प्रधानसूक्ष्मशरीरद्वारा पुमान् जीवः संसरति जन्ममरणप्रवाहरूपं

संसारं प्राप्नोति तथाच श्रुतिः वायुर्वै गौतम सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृग्धानीति ॥ २० ॥ शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टान्तमाह । यथेति ऊर्णनाभिर्यथोर्णा हृदयादुद्गतां वक्त्रतो वक्त्रेण सन्तत्य प्रसार्य तथा विहृत्य भूयः पुनस्तां प्रसति एवं महेश्वरः परमेश्वरो विश्वं वितन्य प्रसति ॥ २१ ॥ भगवति स्नेहादिना मनोनियमनेन तत्सारूप्यं यातीति पेश-स्कृतोऽवगतमित्याह । यत्र यत्रेति । सकलं सम्पूर्णम् ॥ २२ ॥ कुड्यां भित्तौ तदुपलक्षिते वृक्षादौ च प्रवेशितो निरुद्धः स तेन पेश-स्कृता साम्यं सारूप्यं यस्य कीटस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तां याति प्राप्नोति पूर्वरूपमसन्त्यजन्नित्यस्य कीटः पूर्वशरीरेणैव पेश-स्कृच्छरीरसारूप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । मुमुक्षुस्तु प्राकृतशरीरं हित्वा अपहतपाप्मत्वादिगुणवत्त्वेनाप्राकृतशरीरित्वेन च भगवत्सादृश्यं प्राप्नोतीति विवेकः ॥ २३ ॥ चतुर्विंशतिगुरुभ्यः शिक्षितमुपसंहरति एवमिति । स्वदेहाच्छिक्षितमाह । स्वात्मेत्यादिना । स्वात्मोप-शिक्षितां स्वदेहादुपशिक्षिताम् ॥ २४ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ततः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति—केवलेनात्मानुभावेन कालेन त्रिगुणात्मिकां स्वमायां प्रकृतिं सङ्क्षोभयन् तथा प्रकृत्यादौ सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति—हे अरिन्दमेति सम्बोधनेन कामक्रोधादिशत्रुजयेनैव पुरुषार्थसिद्धिर्न पुरुषमात्रजयेनेति सूचयति ॥ १९ ॥ सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः । त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयस्य कार्यम् । अतएव विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहङ्कारद्वारेण सृजन्तीम् । त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसञ्ज्ञायां हेतुमाह—यस्मिन्निति । कारणभूते समष्टिप्राणरूपे सूत्रे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं प्रथितम् । येन प्राणरूपेण सूत्रेण पुमान् जीवः संसरति । तथाच श्रुतिः—‘वायुर्वै गौतमसूत्रं वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृग्धानि’ इति ॥ २० ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । ऊर्णान्तनुसन्तानप्रकृतिर्नाभौ यस्य स कीटविशेषः स यथा हृदयात् वक्त्रद्वारा ऊर्णां सन्तत्य प्रसार्य तयोर्णया विहृत्य क्रीडित्वा भूयस्तां प्रसति एवमेव परमेश्वरोऽपि स्वत एव विश्वं प्रसार्य तत्र विहृत्य स्वस्मिन्नेवोपसंहरति ॥ २१ ॥ केनापि भावेन नित्यं भगवन्तं ध्यायंस्तत्सारूप्यं यातीति पेशस्कृदाख्यादध्रमरविशेषादवगतमित्याह—यत्र यत्रेति । धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या यत्र यत्र विषये मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं सकलं निश्चलं स्नेहाद्यन्यतमेन हेतुना यो देही धारयेत्स तत्तत्सरूपतां समानरूपतां याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥ पेशस्कृता कुड्यां प्रवेशितो निरुद्धः कीटो भयेन तं ध्यायन् हे राजन् पूर्वरूपमसन्त्यजन् तत्सारूप्यं याति । साम्यतामिति पाठस्त्वार्थः । पूर्वरूपमसन्त्यजन्नित्यनेन यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण सारूप्यं घटत इति कैमुत्यन्यायो दर्शितः ॥ २३ ॥ स्वदेहादेव शिक्षितमाह—स्वात्मेति । हे प्रभो बोद्धुं समर्थ ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एक इति । सत्त्वादिष्विति । केवलेति च । आत्मानुभावेन स्वशक्तिभूतेन, कालेन निमित्तेन, सत्त्वादिषु शक्तिषु, साम्यं नीतासु सतीषु, प्रधानपुरुषेश्वरः यः आदिपुरुषः, सः एकः अविभक्तनामसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टकारणताविशिष्टः एव, अभूत् । अत्रैवकारः वैशेषिकाभिमतकाशादिनित्यताया अपि संहाराभिप्रायकः । अद्वितीयो निमित्तकारणान्तररहितः । अखिलाश्रयः चिदचित्सर्वज्ञसर्वशक्तित्वादिगुणानामाश्रयः, स्वयम् आत्माधारोऽनन्याधारः, परावराणां कार्यकारणावस्थचिदचिद्द्रव्याणां, परमोऽवधिभूतः, कैवल्यसंज्ञितः नामरूपविभागरहितस्वरूपाव्याकृतत्वं तत्संज्ञितः, केवलानुभवानन्दसंदोहः जाड्यदुःखरहितानवधिकातिशयानन्दस्वरूपः, निरुपाधिकः जीववत् कर्मकृतोपाधिवर्जितः, आस्ते तिष्ठति । अथ केवल एक एव य आत्मानुभावः केवलात्मानुभावस्तेन ‘तदैक्षत बहु स्याम्’ इत्युक्तविधसंकल्पमात्रेणेत्यर्थः । त्रिगुणात्मिकां सत्त्वादिगुणत्रयात्मिकां, स्वमायां स्वशरीरभूतां निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नप्रकृतिं, संक्षोभयन्नीषत्स्थूलदशासंपादनद्वारा परिणामोन्मुखी कुर्वन्, हे अरिन्दम आदौ प्रथमतः, तथा मायया, सूत्रं महत्तत्त्वं, सृजति । अत्र केषांचिन्मते ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यस्य सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमिति व्याख्यास्ति सानुचितैव । कालकलया सहत्येति तदा विजातीयकालस्य सद्भावावगमात् । स्वमायां त्रिगुणात्मिकां, साम्यं नीतासु शक्तिषु इत्यचिद्द्रव्यसद्भावावगमाच्च ॥ १७-१९ ॥ तमिति । तं महान्तं महत्तत्त्वं, त्रिगुणव्यक्तिं त्रिगुणप्रकृतिकार्यभूतं, सृजन्तं, अहंकारादिपृथिव्यन्ततत्त्वपरंपरामिति शेषः । अत एव विश्वतोमुखं मुखशब्दः प्रधान्यलक्षकः । यस्य सर्वेषु कार्येषु प्राधान्येनान्वयात्तथाविधं, यद्वा विश्वतोमुखं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अनेकधा सृजन्तमित्यर्थः । यस्मिन्, इदं विश्वं प्रोतं, येन यदारब्धबुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मसूक्ष्मशरीरेण, युक्तः पुमान् जीवः संसरते, तथाविधम् आहुः । ‘तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिम्’ इति पाठे प्रकृतिसूत्रोपस्थापकत्रिगुणव्यक्तिशक्तिशब्दापेक्षया तां सृजन्तीमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । देवमनुष्यादिस्थूलशरीरसंयोगवियोगात्मकजन्मनारूपसंसारं तत्प्रयुक्तज्ञानविकाससंकोचौ च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ तदेतदूर्णनाभिट्टान्तेनाभिधायैभिप्रेत्याह । यथेति । ऊर्णां तन्तुसंधातप्रकृतिर्नाभौ यस्य सः कीटविशेषः, हृदयात् स्वशरीरैकदेशभूतात् हृदयतः, उद्गतामिति शेषः । ऊर्णां, वक्त्रतो वक्त्रेण, सन्तत्य प्रसार्य, तथा ऊर्ण्या, विहृत्य विहारं कृत्वा, क्रीडयित्वेत्यर्थः । भूयः पुनः, तामूर्णीम् प्रसति, एवं तथैव, महेश्वरः

परमेश्वरोऽपि स्वशक्तिभूतप्रकृतिद्वारा जगत् सृष्ट्वा, तत्रान्तर्यामित्वादिना विहृत्यान्ते तत् संहरतीति भावः ॥ २१ ॥ केनापि भावेन नित्यमुक्तविधं नारायणं ध्यायन् तत्सारूप्यं यातीति सुपेशसूक्तदाख्यभ्रमरविशेषादवगतमित्याह । यत्र यत्रेति । देही शरीरी, धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या, यत्र यत्र नारायणस्वरूपविषये, मनः संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं सकलं निश्चलं यथा तथा, स्नेहात् द्वेषात्, भयाद्वापि, स्नेहाद्यन्यतमेन भावेनेत्यर्थः । धारयेत्, सः तत्तत्स्वरूपतां तत्तत्समानरूपतां तत्तत्साधर्म्यमिति यावत् । याति । याति तत्साम्यतामित्यन्तरदलोकोक्तेरयमेवार्थः ॥ २२ ॥ उक्तैर्धे दृष्टान्तमाह । कीट इति । यथा तेन पेशस्कृता, कुड्यां, प्रवेशितो निरुद्धः, अत एव भयेन, पेशस्कृतं ध्यायन्, कीटः पूर्वरूपं असंयजन्नेव, हे राजन्, तत्साम्यतां तत्समतां याति तद्वत् ॥ २३ ॥ तदेवमुक्तगुरुभ्यः शिक्षितानि प्रदर्श्येदं गुर्वन्तराच्छिक्षितस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्य स्वदेहाच्छिक्षितमाह । एवमिति । एवं, मे भया, एतेभ्यः गुरुभ्यः एषोक्तप्रकारा, मतिः शिक्षिता । हे प्रभो प्रजानाथ, स्वात्मा स्वदेहस्तस्मादुपशिक्षिता तां, बुद्धिं वदत मे मत्तः, शृणु ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

और सजातीय, विजातीय तथा स्वगत भेद से शून्य अकेले ही शेष रह गये । वे सबके अधिष्ठान हैं, सबके आश्रय हैं, परन्तु स्वयं अपने आश्रय—अपने ही आधार से रहते हैं, उनका कोई दूसरा आधार नहीं है । वे प्रकृति और पुरुष दोनों के नियामक, कार्य और कारण-आत्मक जगत् के आदि कारण परमात्मा अपनी शक्ति काल के प्रभाव से सत्त्व-रज आदि समस्त शक्तियों को साम्यावस्था में पहुँचा देते हैं और स्वयं कैवल्यरूप से एक और अद्वितीयरूप विराजमान रहते हैं । वे केवल अनुभवस्वरूप और आनन्दघनमात्र हैं । किसी भी प्रकार की उपाधि का उनसे सम्बन्ध नहीं है । वे ही प्रभु केवल अपने शक्ति काल के द्वारा अपनी त्रिगुणमयी माया को क्षुब्ध करते हैं और उससे पहले क्रियाशक्ति प्रधान सूत्र (महत्तत्त्व) की रचना करते हैं । यह सूत्ररूप महत्तत्त्व ही तीनों गुणों की पहली अभिव्यक्ति है, वही सब प्रकार की सृष्टि का मूल कारण है । उसी में यह सारा विश्व, सूत्र में ताने बाने की तरह ओतप्रोत है और इसी के कारण जीव को जन्म-मृत्यु के चक्र में पड़ना पड़ता है ॥ १७-२० ॥ जैसे मकड़ी अपने हृदय से मुँह के द्वारा जाला फैलाती है, उसी में विहार करती है और फिर उसे निगल जाती है, वैसे ही परमेश्वर भी इस जगत् को अपने में से उत्पन्न करते हैं उसमें जीवरूप से विहार करते हैं और फिर उसे अपने में लीन कर लेते हैं ॥ २१ ॥ राजन् ! मैंने भृंगी (बिलनी) कीड़े से यह शिक्षा ग्रहण की है कि यदि प्राणी स्नेह से, द्वेष से अथवा भय से भी जान बूझकर एकाग्ररूप से अपना मन किसी में लगा दे तो उसे उसी वस्तु का स्वरूप प्राप्त हो जाता है ॥ २२ ॥ राजन् ! जैसे भृङ्गी एक कीड़े को ले जाकर दीवार पर अपने रहने की जगह बंद कर देता है और वह कीड़ा भय से उसी का चिन्तन करते-करते अपने पहले शरीर का त्याग किये बिना ही उसी शरीर से तद्रूप हो जाता है ॥ २३ ॥ राजन् ! इस प्रकार मैंने इतने गुरुओं से ये शिक्षाएँ ग्रहण की अब मैंने अपने शरीर से जो कुछ सीखा है, वह तुम्हें बताता हूँ, सावधान होकर सुनो ॥ २४ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत् स्म सत्त्वनिधनं सततार्थ्युदकम् ।

तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचाराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥

जायात्मजार्थपशुमृत्युगृहाप्तवर्गान् पुष्पाति यत्प्रियचिकीर्षुतया वितन्वन् ।

स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्वह्नयः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।

तैस्तैरुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देहः मम गुरुः विरक्तिविवेकहेतुः सत्त्वनिधनं विभ्रत् सततार्थ्युदकं (विभ्रत्) अनेन तत्त्वानि विमृशामि तथापि यथा पारक्यम् इत्यवसितः असङ्गः विचारामि ॥ २५ ॥ सकृच्छ्रम् अवरुद्धधनः (सः देहः) यत्प्रियचिकीर्षुतया जायात्म-

जार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान् वितन्वन् पुष्पाति वृक्षधर्मा सः देहः स्वान्ते अस्य बीजं सृष्ट्वा अवसीदति ॥ २६ ॥ अमुम् जिह्वा एकतः तर्षा शिश्रः अन्यतः त्वक् उदरं श्रवणं घ्राणः अन्यतः चपलहृक् कर्मशक्तिः च बह्वयः सपत्न्यः मोहपतिम् इव लुनन्ति ॥ २७ ॥ देवः आत्मशक्त्या अजया विविधानि पुराणि वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् सृष्ट्वा तैः तैः अतुष्टहृदयः (ब्रह्मावलोकधिषणं) पुरुषं विधाय मुदम् आप ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदोषिका

गुरुत्वे हेतुः । विरक्तिविवेकयोर्हेतुः । विरक्तिहेतुत्वमाह । सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ विभ्रतस्म । किञ्च सततं संतत-
मार्त्युर्दकम् आर्तिदुःखं तदेवोदकम् उत्तरफलं विभ्रत् । यद्वा सततार्तिरेवोदकं उत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनं विभ्रत् । विवेक-
हेतुत्वमाह । तत्त्वानीति । यथा यथावत् । एवमत्युपकारित्वेऽपि देहे नैवास्था कर्तव्येत्याह । तथापीति । पारक्यं श्रृगालादिभक्ष्यमिति
निश्चितवान् ॥ २५ ॥ सततार्त्युदकतां प्रपंचयति जायेति द्वाभ्याम् । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान्वित-
न्वन्संपादयन्पुष्पाति पुरुषः । कथंभूतः । सकृच्छ्रं सायासं यथा भवति तथाऽवसृष्टानि संचितानि धनानि येन सः । देहविशेषणं
वा । स देहः स्वांते स्वस्यायुषोतेऽवसीदति नश्यति । किञ्च । देहनाशेऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याह । अस्य पुरुषस्य देहांतरबीजं
कर्म सृष्ट्वेति । वृक्षस्येव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥ किञ्च जिह्वेति । अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतो रसं प्रति जिह्वा अपकर्ष-
त्याच्छिनत्ति । कर्हि कदाचित्तर्षा पिपासा जलं प्रति । शिश्रो व्यवायं प्रति । त्वक् स्पर्शं प्रति । उदरमन्नमात्रं प्रति । श्रवणं शब्दं
प्रति । घ्राणो गंधं प्रति । चपलहृक् रूपं प्रति । कच कचित्स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः । अन्यदपि कर्मेन्द्रियम् । लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥
तदेवं देहो गुरुरित्यादिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्य देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्तीश्वरनिष्ठां विधत्ते सृष्ट्वेति द्वाभ्याम् ।
पुराणि शरीराणि । पुरुषं पुरुषदेहम् । ब्रह्मणोऽवलोकयापरोक्षज्ञानाय धिषणा बुद्धिर्यस्मिन्तम् । तदुक्तं 'तासां मे पौरुषी प्रिया'
इति । श्रुतिश्च 'पुरुषत्वे चाविस्तरात्मा' इत्यादि । ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवता वागादिभिः सह सृष्टवान् । ताश्च तं प्रति
भोगार्थं शरीरमयाचंत । स च तोभ्यो गोशरीरमश्वशरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रममानीतवान् । ततस्ता देवताः सोऽब्रवीद्यथाऽऽयतनं
चक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहे प्रविशतेति । तदाह । ताभ्य इत्यादि यथा—'ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्यः
पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं वत' इति च ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

'ज्ञानवैराग्ययोर्दाता गुरुर्लोकेषु कथ्यते' इति शिष्टोक्तेर्देहस्योभयहेतुत्वेन गुरुत्वमाह—देह इति । न केवलमुत्पत्ति-
विनाशधार्येव किन्तु दुःखाधिक्यमपीत्याह—किञ्चेति । कस्य फलमिति साक्षात्त्वादाह—यद्वेति । देहैकदेशः कुक्षिरपि द्वित्रदिव-
सीयभक्ष्यमसंगृह्णन्विरक्त इवेति तस्मादप्यसंग्रहं शिक्षेत् । यथा तत्त्वानि विमृशामि तथैव श्रोत्रादीन्द्रियवताऽनेन श्रीभगवत्प्रापक-
श्रवणकर्तृनादिमयं भक्तियोगमपि प्राप्नोमीत्यर्थः । यथा कश्चिद्रसिको महाभक्तः सर्वरसास्वाद्यपि रसाऽलिप्तः किंतु हरिरसासक्तो-
नुरागो स्यादेवं जिह्वापि घृतादिसर्वरसास्वादिन्यपि न तत्तत्संपर्कवती किंतु तांबूलरससंपर्कवत्येव दृष्टा यत इयमरुणा स्यात् ।
एवमत्युपकारिण्यपि गुरावप्यस्मिन्देहे स्वीय इति स्थिर इति बुद्धिर्न कार्येत्याह—पारक्यमद्य श्रो वा श्रृगालादिभक्ष्यमित्यवसितं
निश्चयो यस्मिन्सः । पारक्यमिह क्लीबत्वमार्षम् ॥ २५ ॥ पाठा० चिकीर्षयेत्यत्र रस्यादंतत्वमार्षम् । संभवत्वाद्देहविशेषणमेवेति—न
देहनाशेनैव झकटनिवृत्तिरित्याह—किञ्चेति । यथा वृक्षो बीजेन बीजांतरपरंपरारंभणहेतुस्तथाऽयं देहोऽप्यसज्जायादिपोषणलक्षण-
बीजेन देहांतरपरंपरारंभकारणमित्यर्थः । ननु विरक्तिविवेकभक्तिप्रदातुः सर्वगुरुषु श्रेष्ठस्य देहस्यास्य नश्वरस्यापि सेवा परमासक्त्यैव
कर्तुं युज्यतेऽन्यथा कृतघ्नत्वलक्षणो दोषः स्यादित्यतः कथमसंग इति ब्रूये, सत्यम्, विचित्रचरित्रोऽयं गुरुर्यतः परमासक्त्या सेव्यमानो
ह्ययं विवेकवैराग्यादिकं किमपि नोत्पादयति प्रत्युत संसारमहांधकूप एव निक्षिपतीत्याह द्वाभ्याम्—जायेत्यादि । यस्य देहस्य
प्रियचिकीर्षया जायादींस्तन्वन्विस्तारयन्पुष्पाति । यदा देहस्य प्रियचिकीर्षोत्पद्यते तर्हि जायादीन्संपाद्य तानेव पुष्पाति तेष्वेवासक्तो
भवति 'लोहदारुमयैः पाशैः पुमान्बद्धो विमुच्यते । पुत्रदारुमयैः पाशैः पुमान्बद्धो ब्रजत्यधः ।' इति गारुडोक्तेः । लुप्तविवेकादिवित्तः
स देहोते वृक्षो वृक्षांतरवद्देहांतरबीजं सृष्ट्वैव येन पुनर्भवहस्यान्नश्यतीत्यर्थः । यद्वा—उद्भिज्जसाम्येनात्र वृक्षपदं यवाद्योषधीपरं
ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ अवसीदतीत्युक्तं विवृणोति—किञ्चेति । कर्मशक्तिः पाण्यादिलक्षणाः पूर्वाऽदृष्टशक्तिर्वाऽत एवोक्तं स्वामिचरणैः—
कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियमन्यदप्यदृष्टमपि कर्मशक्तिरिति । तस्माद्गुरुत्वे देहाय केवलं प्राणधारणकरमन्नमात्रं देयं तदप्यनासक्त्यैव
एषैवास्व गुरोः शुश्रूषा श्रद्धयास्मै भोगाश्च दीयते तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह—जिह्वेति । अमुं देहासक्तं नरमेकतो जिह्वेत्यादि ॥ २७ ॥
तदेवमित्थं पुरुषदेहस्य दुर्लभत्वे ज्ञानयोग्यत्वे च प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति । ईश्वरो हीत्यादिका कथा वैदिकी । करणाधिष्ठात्री-
रिन्द्रियाधिष्ठात्रीः । ताश्च देवताः । तमीश्वरम् । स चेश्वरः । ताभ्यो देवताभ्यः । ततः शरीरमानयनानंतरम् । ता इन्द्रियदेवताः

प्रति । स ईशः । यथायतनं स्वस्वस्थानानतिक्रमेण । इतीत्थम् । तदा तस्मिन्काले । गां गोशरीरम् । नोऽस्माकम् । भोगाय न वै एतदलं पर्याप्तमिति । एवमग्रे पुरुषशरीरं दृष्ट्वाहुः—सुकृतम् । एतत्ते सुकृतमस्मद्भोगायालमित्यर्थः । दोषिका—उपपाद्य हेतुरूपया संसाध्य सततार्त्युदकत्वाद्विरक्तिहेतुत्वं साधनीयं ज्ञानसामग्रीसद्भावात्तु विवेकहेतुत्वमिति ज्ञेयम् । अयं प्रयोगः—मनुष्यदेहो विरक्तिहेतुः सततार्त्युदकत्वात् रोगादिवत् यन्नैवं तन्नैवं यथा देवादिदेहः । एवं मनुष्यदेहो विवेकहेतुः ज्ञानसामग्रीसद्भावात् देवदेहवत् यन्नैवं तन्नैवं यथा पश्यादिदेहः । निरुक्तव्याख्यायां श्रुतिप्रमाणमाह—ताभ्यः करणाधिष्ठातृदेवताभ्यः गां गोशरीरमानमददौ नोऽस्माकमयं गोदेहो भोगाद्यर्थं नैवालं न समर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ २८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

देह इति । देहोऽपि मम गुरुः यतः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ विभ्रत् विभ्राणः । स्मेति प्रसिद्धौ । किं च सततमार्तिमेवोदकमुत्तरोत्तरफलं च विभ्राणः । यद्वा । सततार्तिरेवोदकमुत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनं विभ्राणः । अनेन देहेन यथा यथावत् तत्त्वानि विमृशामि तथापि यतः पारक्यं शृगालादिभक्ष्यमित्यवसितो निश्चितवान् अतः असङ्गः अस्मिन्नप्यासक्तिरहित एव विचरामि ॥ २५ ॥ सततार्त्युदकतां प्रपञ्चयति—जायेति । सकृच्छ्रं सकृष्टं रेफरहितपाठे सकृदेव शं सुखमिति यथा भवति तथाऽवरोहानि संचितानि धनानि येन सः पुरुषः देहविशेषणं वा । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षुतया प्रियं कर्तुं भोगं संपादयितुमिच्छुतया । चिकीरष्येत्यार्षः पाठः । जायादिवर्गान् वितन्वन् संवर्द्धयन् तान् पुष्णाति । वृक्षस्येव धर्मः स्वभावो यस्य सः वृक्षो यथा विनश्यन्नपि वृक्षान्तरबीजमुत्पाद्य विनश्यति तथेत्यर्थः । स देहः स्वान्ते स्वस्यायुषोऽन्ते अस्य पुरुषस्य देहान्तरबीजं सृष्ट्वा अवसीदति नश्यति । अस्य बीजं सृष्ट्वेति देहनाशोऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याशयः । जिह्वेति । अमुं देहं देहाभिमानिनं पुरुषं वा कर्हि कदाचित् जिह्वा एकतः रसं प्रत्यपकर्षति । तर्षा पिपासा । स्त्रीत्वमार्षम् । जलं प्रति अपकर्षति तथा शिशनो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमज्जं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपला दृक् रूपं प्रति कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि क च क्वचित् वचनादानगतिमलविसर्गादिस्वस्वविषयं प्रति अपकर्षति । बह्वयः सपत्न्यो यथा गेहपतिमेकं स्वामिनं गृहित्वा सर्वतः स्वं स्वं प्रति लुनन्ति आकृष्य त्रोटयन्ति तथेति । एवं देहस्य विरक्त्यादिहेतुत्वेन गुरुत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वं दर्शयन् आत्मनिष्ठामभिधत्ते—सृष्ट्वेति । देवो भगवान् आत्मनः शक्त्या अजया विविधानि पुराणि जीवानां निवासस्थानानि शरीराणि वृक्षसरोत्पादीन् सृष्ट्वा तैस्तैर्वृक्षादिशरीरैः धर्मादिपुरुषार्थसाधकत्वाभावात् न तुष्टं हृदयं यस्य स ब्रह्मणोऽवलोकाय अपरोक्षज्ञानपर्यन्तं योग्या धिषणा बुद्धिर्यस्मिं तं पुरुषं पुरुषशरीरं विधाय मुदं हर्षं प्राप । “तासां मे पौरुषो प्रिया” इति भगवदुक्तेः । “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति श्रुतेश्च । ईश्वरो हि वागादीः सृष्ट्वान् ताश्च भोगार्थं शरीरमयाचन्त स च ताभ्यो गवादिशरीराण्यानीय चक्षुरादिस्थानेष्वत्र प्रविशतेत्याह । तत्र पुरुषशरीरे वागादयः समतुष्यन् तेनेश्वरोऽपि मुदमाप । तथा च श्रुतिः । “तथा ताभ्यो गामानयत ता अब्रुवन् न वै नोयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् वेनोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बत” इति ॥ २६-२८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

देहो मानुषलक्षणोऽयं पूर्वार्थे विभ्रदित्यस्यावृत्तिगौरवमतो यद्वेति अनेन देहेनैव विमृशामि अन्यत्रैतादृशबुद्ध्याद्यभावात् आस्था विश्वासः ॥ २५ ॥ सकृच्छ्रं सपरिश्रमं स्वस्य देहस्य यदायुस्तस्यान्ते स देहोऽवसीदति नश्यति वृक्षधर्मेति वृक्षो यथा वृक्षान्तरबीजं सृष्ट्वा नश्यति तद्वत् ॥ २६ ॥ उदरं कर्तुं अन्नमात्रं स्वभरणार्थमाकर्षति स्वस्वविषयम् आदानगमनादिकं प्रति अन्यदपि कर्मेन्द्रियं हस्तपादापि एवं सर्वाणीन्द्रियाणि देहाभिमानिनं पुरुषं त्रोटयन्ति तत्रानुकूलो दृष्टान्तः बह्वय इति ॥ २७ ॥ उपपाद्य हेतुरूपया युक्त्या संसाध्य सततार्त्युदकत्वाद्विरक्तिहेतुत्वं साधनीयं ज्ञानसामग्रीसद्भावात्तु विवेकहेतुत्वमिति ज्ञेयम् अयं प्रयोगः मनुष्यदेहो विरक्तिहेतुः सततार्त्युदकत्वात् रोगादिवत् यन्नैवं तन्नैवं यथा देवदेहः एवं मनुष्यदेहो विवेकहेतुः ज्ञानसामग्रीसद्भावात् देवदेहवत् यन्नैवं तन्नैवं यथा पश्यादिदेह इति अपरोक्षाय साक्षात्करणाय तन्मोदहेतुत्वं श्रुतिः पूर्वं व्याख्यातं तदाह । निरुक्तकथायां श्रुतिप्रमाणमाह ताभ्यः करणाधिष्ठातृदेवताभ्यः गां गोशरीरमनयददौ नोऽस्माकमयं गोदेहो भोगाद्यर्थं नैवालं न समर्थः एवमग्रेऽपि पुरुषं पुरुषशरीरं सुकृतं सुष्टु कृतं बत हर्षे ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

विड्भस्मसत्त्वानि यस्य निधनं विड्भस्मकृमिरूपावस्थामावहतीति तत् विड्भस्मसत्त्वनिधनं विमृशामि अनेन तत्त्वानि च प्राकृतं हेयत्वेन विमृशामीत्यर्थः । पारक्यं क्रियाविशेषणम् परलोकांनुगुणं विमृशामि विचारयामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यत्प्रियचिकीर्षुतया यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षुतया सदेहः अस्य पुरुषस्य कर्मबीजं सृष्ट्वा वृक्षसमानधर्मा स्वान्तकालेऽवसीदतीत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥ पुरुषं मनुष्यं विधाय देवः चतुर्मुखः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराधव्याख्या

तावदेहस्य गुरुत्वमाह । देह इति । गुरुत्वं हेतुत्वेन विशिनष्टि विवेकविरक्तिहेतुरिति । विवेको हेयोपादेयविभागः विरक्तिर्हेयविषये विरागः तयोर्हेतुः प्रवर्तकः तत्र विरक्तिहेतुत्वं वदन् विशिनष्टि । सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ बिभ्रद्विभ्राणः प्राप्नुवन्नित्यर्थः । सततात्युर्दकं सन्ततमार्तिर्दुःखमेवोदकमुत्तरोत्तरफलं बिभ्रत् यद्वा सततमार्तिरेव उदकं उत्तरकालो यस्य तत्सत्त्वनिधनं बिभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह । तत्त्वानीति । अनेन देहेन तत्त्वानि प्राकृतानि यथावद्विमृशामि एवमुपकारित्वेऽपि तस्मिन्नास्थां न करोमीत्याह । तथापीति । पारक्यमिति श्वसृगालादिभक्ष्यमिति व्यवसितः निश्चयवानसङ्गः तस्मिन्निमानरहितश्चरामि ॥ २५ ॥ सततात्युर्दकतां प्रपञ्चयति । जायेति द्वाभ्याम् । यत्प्रियचिकीर्षुतया यस्य देहस्य प्रियं कर्तुमिच्छोर्भावस्तत्ता तथा जायादिवर्गान् वितन्वन् सम्पादयन् अर्थशब्दो वित्तपरः पुष्पाति पुष्पातु ततः किमत आह । स्वान्त इति । यः पुमान् सकृच्छ्रं यथा तथाऽवरुद्धानि सञ्चितानि धनानि येन सः सदेहः देहसहितः देहीत्यर्थः । स्वान्ते स्वायुषोऽन्तेऽवसीदति नश्यति तेन देहेन वियुज्यते इत्यर्थः । देहविगमेऽपि न दुःखपरिसमाप्तिरित्याह । अस्य देहान्तरस्य बीजं निदानभूतं कर्मात्मकं बीजं सृष्ट्वावसीदतीति सम्बन्धः वृक्षस्यैव धर्मो यस्य सः यथा विनङ्क्ष्यमाणो वृक्षो वृक्षान्तरबीजं सृष्ट्वा नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ किञ्च एकतो रसं प्रति जिह्वाऽमुं देहिनमपकर्षति किञ्चित्कदाचित्कर्षा पिपासा जलं प्रति शिशनो व्यवयं प्रति त्वक् स्पर्शनं प्रति उदरमन्नं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपला दृग्दृष्टिः रूपं कर्मशक्तिर्वागादिकर्मेन्द्रियजालमपि कच तत्तत्प्रति नियतवचनादानगतिविसर्गादावपकर्षति इत्थं बह्वयः सपत्न्यो गेहपतिं गृहस्वामिनमिव लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ २७ ॥ इत्थं देहस्य विवेकविरक्तिहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यैव देहस्यातिदूर्लभत्वं दर्शयन्मुक्तिसाधननिष्ठां विधत्ते द्वाभ्याम् । सृष्ट्वेति । देवश्चतुर्मुखशरीरकः परमपुरुषः आत्मशक्त्या कार्योपयुक्तस्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतयाऽजया प्रकृत्या विविधानि पुराणि शरीराणि तेषां स्ववासस्थानत्वसाम्यात्पुरुषशब्देन निर्देशः वैविध्यमेव दर्शयति द्वितीयान्तैः तत्र सरीसृपाः सर्पणस्वभावा दंशा दंशनस्वभावाः जन्तवस्तांस्तावत्सृष्ट्वेति सम्बन्धः । तैस्तैः सृष्टैरतुष्टं हृदयं यस्य सः स्वस्याखिलचेतनोज्ज्वलविषया प्रवृत्तत्वाद्वृक्षादीनां मुक्तिसाधनानुष्ठानानर्हत्वाच्चातुष्टहृदय इति भावः । पुरुषं मनुष्यं विधाय सृष्ट्वा मुदं हर्षमाप लेभे तत्र हेतुत्वेन पुरुषं विशिनष्टि । ब्रह्मावलोकधिषणं ब्रह्मदर्शनसमानाकारा धीरूपासनात्मिका मतिर्यस्मिन् ब्रह्मदर्शनसमानाकारोपासनात्मकयोगानुष्ठानयोगमित्यर्थः । ब्रह्मणोऽवलोकय अपरोक्षाय धिषणा प्रीतियुक्ता मतिर्यस्मिन्निति वा ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुतोऽत्राह । विरक्तीति । सत्त्वं बलज्ञानसमाहारो निधीयतेऽस्मिन् परमेश्वरे इति सत्त्वनिधनः तं सततमतिशयेनोच्चैरर्करूपः ज्ञानमुखरूपः इति सततात्युर्दको भगवांस्तं बिभ्रत् देहः विरक्तिविवेकहेतुत्वात्सत्त्वनिधनस्य सततात्युर्दकस्य हरेरधिष्ठानत्वाच्च यथावत्तत्त्वविचारसाधनत्वाच्च गुरुत्वमित्यर्थः । तर्हि हेयत्वं कुत इति तत्राह तथापीति । पारक्यं परकोयं मातृपित्रादेरधीनमित्यवसितो निश्चितः ॥ २५ ॥ यो हरिणा करुणया मनुष्यजन्मप्रापितेनानेन देहेन सर्वस्मात्प्रेष्ठं विना सेवते तस्यायं वृक्षबीजमिव संसारपरम्परारम्भकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह । जायेत्यादिना । जायादीनां प्रेयचिकीर्षया कर्माणि वितन्वन् यो जायादीन् पुष्पाति स वृक्षधर्मा वृक्षसमानोऽन्ते सुकृच्छ्राज्जायादिपोषण एवावरुद्धमनाः स्वस्य बीजमिव स्थितं स्वदेहं सृष्ट्वावसीदति नित्यकलेशवान् भवतीत्यन्वयः । यथैको वृक्षो बीजेन बीजान्तरपरम्परारम्भणहेतुस्तथायं देहोऽपि असज्जायादिपोषणलक्षणबीजैर्देहान्तरपरम्परारम्भकारणमित्यर्थः ॥ २६ ॥ अवसीदतीत्युक्तं विवृणोति । जिह्वेति । अमुं संसारिणं कर्मशक्तिः पाण्यादिलक्षणापूर्वादृष्टशक्तिर्वा ॥ २७ ॥ अनेन सर्वभोगायतनेभ्यो विशिष्टज्ञानेन्द्रियादिमत्तया पुरुषार्थोपयोगित्वेनास्य श्रेष्ठ्यादनेन रसादिविषयान् बिजित्य पुरुषार्थाय साधनानुष्ठानं विधेयमन्यथानर्थपरम्परा तदवस्थैवेत्युक्तं तत्र सर्वस्मादस्य शरीरस्य श्रेष्ठ्यं कथमवसीयत इति तत्राह । सृष्ट्वेति । अजया प्रकृत्या आत्मशक्त्या स्वाधीनसामर्थ्योपेतया पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषशरीरमवबोधधिषणं ज्ञानाश्रयम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

देहो मानुषलक्षणोऽयम् अनेनैव देहेनैव विमृशामि अन्यत्रैतादृशबुद्ध्याद्यभावात् ॥ २५-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः तत्र विरक्तिहेतुत्वमाह । सत्त्वनिधनम् उत्पत्तिविनाशौ बिभ्रत् तत् कीदृशं सततार्तिरेव उदकं उत्तरफलं यस्य तत् देहैकदेशः कुक्षिरपि द्वित्रदिवसीयभक्ष्यमसंगृह्णन् विरक्त इवेति तस्मादप्यसंग्रहं शिञ्चेत् विवेकहेतुत्वमाह । तत्त्वानीति । यथेति यथा तत्त्वानि विमृशामि तथैव श्रोत्रादीन्द्रियवता अनेनैव श्रीभगवत्प्रापकश्रवणकीर्तनादिमयं भक्तियोगमपि प्राप्नोमीत्यर्थः । यथा कश्चिद्रसिको महाभक्तः सर्वरसास्वाद्यपि रसालिप्तः किन्तु हरिरसासक्तोऽनुरागो स्यात् एवं जिह्वापि

घृतादिसर्वरसास्वादिन्यपि न तत्तत्सम्पर्कवती किन्तु ताम्बूलरससम्पर्कवत्येव दृष्टा यत इयमरुणा स्यात् एवमत्युपकारिणि गुरावप्यस्मिन् देहे स्वीय इति स्थिर इति बुद्धिर्न कर्त्तव्येत्याह । पारक्यमद्य श्रो वा श्रृगालादिभक्ष्यमित्यवसितं निश्चयो यस्मिन् सः पारक्यमिति क्लीबत्वमार्थम् अतएवासङ्ग अत्रासक्तिरहितश्चरामि ॥ २५ ॥ ननु विरक्तिविवेकभक्तियोगप्रदातुः सर्वेष्वपि गुरुषु श्रेष्ठस्य देहस्यास्य नश्वरस्यापि सेवा परमासक्त्यैव कर्त्तुं युज्यते अन्यथा कृतघनत्वलक्षणो दोषः स्यादित्यतः कथमसङ्ग इति ब्रूषे सोऽयं विचित्रचरितोऽयं गुरुर्यतः परमासक्त्या सेव्यमानोऽह्यं विवेकवैराग्यादिकं किमपि नोपदिशति प्रत्युत संहारमहान्धकूप एव निःक्षिपतीत्याह । जायेति द्वाभ्याम् । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया जायादीन् वित्तवन् विस्तारयन् सन् पुष्पाति यस्य देहस्य प्रीतिचिकीर्षा चेदुत्तरयते तर्हि जायादीन् सम्पाद्य तानेव पुष्पातीत्यर्थः । सदेहः अवरुद्धधनः लुप्तविवेकादिवित्तः सन् स्वान्ते स्वस्यायुषोऽन्ते सकृच्छ्रं यथा स्यात्तथा अवसीदति नश्यति किञ्चास्य पुरुषस्य बीजं देहान्तरबीजं कर्म सृष्ट्वा येन पुनर्भवप्रवाहः स्यात् वृक्षस्यौषधिरूपस्येव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥ तस्मादस्मै गुरवे देहाय केवलं प्राणधारणमात्रं भोजनं देयं तदप्यनाशक्त्यैव एषैवास्य गुरोर्गुरुश्रूषा श्रद्धयास्मै भोगाश्चेद्दीयन्ते तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह । जिह्वेति । अमुं देहासक्तं पुरुषमेकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति अधः पातनार्थमाकर्षति आच्छिन्ननन्ति कर्हि कदाचित्कर्षा पिपासा जलं प्रति शिशोः व्यवायं प्रति एवं त्वगादयः स्पर्शादीन् प्रति कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि च लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ २७ ॥ यस्मादयमपवर्गसाधक एक एव मनुष्यदेहः सृष्टस्तस्मादेनं नरकसाधनं न कुर्यादित्याह । सृष्टेति । पुराणि शरीराणि पुरुषं मनुष्यदेहः ब्रह्मणः परमेश्वरस्यावलोक्य साक्षात्कारे धिषणा बुद्धिर्यतस्तं तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति तथा ताभ्यो गामानयत् ता अब्रुवन् नवै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत् ता अब्रुवन् नवै नोऽमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तामेवाह । देहो गुरुरित्यादिना । देहस्य गुरुत्वं दर्शयितुं तं विशिनष्टि । विरक्तिविवेकहेतुरिति । विरक्तिहेतुत्वं दर्शयति । सततात्युर्दकं निरन्तरं दुःखमेवोत्तरोत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनमुत्पत्तिमरणं बिभ्रत्स्य विवेकहेतुत्वं दर्शयति । तत्त्वानीति । यथा यथावत् तत्त्वानि चिदचिद्ब्रह्माख्यानि विमृशामि चिन्तयामि एवं यद्यपि शरीरमुपकारि तथापि पारक्यं द्रवसृगालादिभक्ष्यमिति अवसितः कृतनिश्चयः असङ्गः देहादौ निसङ्गो विचरामि ॥ २५ ॥ किञ्च संसृतिहेतुश्चायं देह इत्याह । जायेति । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षुतया सकृच्छ्रं यथा भवति तथा अवरुद्धधनः अवरुद्धं पित्रादिभ्यः संगृह्य स्वालये स्थापितं धनं येन स जनः जायादिकं वितन्वन् विस्तारयन् पुष्पाति सदेहः वृक्षधर्मा वृक्षवद्धर्मो यस्य सः अस्य संसारस्य पुनः पुनर्जन्ममरणस्य बीजं कर्म सृष्ट्वाऽवसीदति नश्यति ॥ २६ ॥ किञ्चेन्द्रियद्वारापि देहः संसृतिहेतुरित्याह । जिह्वैकत इति । अमुं जनं जिह्वा एकतो रसं प्रति अपकर्षति परमेश्वर-भजनाद्वारयित्वा रसासक्त करोति कर्हि कचित् तर्षा पिपासा एकतः पानं प्रति शिशोऽन्यतो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरं भोजनं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपलदृष्ट्वा प्रति कच कचित् स्वविषयं प्रति कर्मणि शक्तिर्यस्य तत्तथा कर्मेन्द्रियम् एकस्य बहुभिरपकर्षणे दृष्टान्तः यथा बह्वयः सपत्न्यो गेहपतिं गृहकार्यासक्तं भर्तारं लुनन्ति स्वस्वकार्याभिमुखीकरणेन इष्टकार्याद्वि-युक्तं कुर्वन्तीत्यर्थस्तद्वत् ॥ २७ ॥ एवं देहस्य संसृतिहेतुत्वं द्वाभ्यां प्रदर्श्य मोक्षहेतुत्वं दर्शयति । सृष्टेति द्वाभ्याम् । पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहम् । ब्रह्मावलोक्य बृहद्गुणशक्त्यादिमद्भगवद्विषयकज्ञानाय धिषणा बुद्धिर्यस्मिन् तत् ॥ २८ ॥

गाखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

देहोऽपि मम गुरुः । तत्र हेतुः—विरक्तिविवेकयोर्हेतुरिति । विरक्तिहेतुत्वमाह—सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ बिभ्रत् बिभ्राणः । स्मेति प्रसिद्धौ । किञ्च सततमार्तिरेवोदकमुत्तरोत्तरफलं च बिभ्राणः । यद्वा सततार्तिरेवोदकमुत्तरोत्तरफलं यस्य तत्सत्त्व-निधनं बिभ्राणः । विवेकहेतुत्वमाह—तत्त्वानीति । अनेन देहेन तु यथा यथावत् तत्त्वानि विमृशामि । एवमत्युपकारित्वेऽपि देहे आस्थां नैव करोमीति सहेतुकमाह—तथापीति । यतः । यतः पारक्यं शृगालादिभक्ष्यमित्यवसितो निश्चितवान् । अतः असङ्ग अस्मिन्नप्यासक्तिरहित एव विचरामि ॥ २५ ॥ सततात्युर्दकता प्रपञ्चयति—जायेति द्वाभ्याम् । सकृच्छ्रं यथा भवति तथाऽवरुद्धानि सञ्चितानि धनानि येन सः । पुरुषः यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षुतया प्रियं कर्त्तुं मिच्छुतया भोगसम्पादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् संवर्धयन् पुष्पाति स देहः स्वान्ते स्वस्यायुष्यान्ते अवसीदति विनश्यति एवं देहविनाशेऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याह—अस्य पुरुषस्य देहान्तरबीजं कर्म सृष्ट्वाऽवसीदतीति । तत्र हेतुमाह—वृत्तेति । वृक्षस्येव धर्मः स्वभावो यस्य सः वृक्षो यथा विनश्यन्नपि वृक्षान्तर-बीजमुत्पाद्य विनश्यति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥ किञ्च जिह्वेति । अमुं देहाभिमानिनं पुरुषं कर्हि कदाचित् जिह्वा एकतः रसं प्रत्यप-कर्षति । तर्षा पिपासा जलं प्रति तथा शिशो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमन्नं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति । चपला दृक् रूपं प्रति । कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि कच कचित् वचनादानगतिमलविसर्गादिस्वस्वविषयं प्रति आकर्षति । तत्र दृष्टान्त-

माह—बह्वयः सपत्न्यो यथा गेहपतिमेकं स्वामिनं गृहीत्वा सर्वतः स्वं स्वं प्रति लुनन्ति आकृष्य त्रोटयन्ति तथेति ॥ २७ ॥ तदेवं देहो गुरुरित्यादि त्रिभिर्देहस्य विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्य दुर्लभत्वं दर्शयन्तीश्वरनिष्ठां विधत्ते—सृष्टेति द्वाभ्याम् । देवो विविधक्रीडापरो भगवान् आत्मनः शक्त्या अजया प्रकृत्या विविधानि पुराणि जीवानां निवासस्थानानि शरीराणि । तान्येव दर्शयति । वृक्षादीन् सृष्ट्वा तैस्तैर्वृक्षादिशरीरैः धर्मादिपुरुषार्थासाधकत्वात् न तुष्टं हृदयं यस्य स ब्रह्माणोऽवलोक्याय अपरोक्षपर्यन्त-योग्या धिषणा बुद्धिर्यस्मिन् पुरुषशरीरं विधाय मुदं हर्षं प्रापेत्यन्वयः 'तासां मे पौरुषी प्रिया' इति भगवदुक्तेः । 'पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति' श्रुतेश्च ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाच्चाप्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

देह इति । देहः मम गुरुः, गुरुत्वे हेतुत्वेन देहं विशिनष्टि । विरक्तिर्हेयविषयविरागश्च विवेको हेयोपादेयविभागश्च तयोर्हेतुः । तत्र विरक्तिहेतुत्वं वदन् विशिनष्टि । सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ, बिभ्रत् बिभ्राणः, प्राप्तुवन्नित्यर्थः । सततार्च्युदर्कः सततमार्त्तिर्दुःख-मेवोदर्कमुत्तरोत्तरफलं बिभ्रत्, यद्वा सततमार्त्तिरेवोदर्क उत्तरकालो यस्य तत् सत्त्वनिधनं बिभ्रत्, विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति । अनेन देहेन, तत्त्वानि प्रकृतिजानि महदादीनि तत्त्वानि, यथा यथावत् विमृशामि । एवमुपकारित्वेऽपि तस्मिन्नास्थां न करोमीत्याह तथापीति । तथापि, पारक्यं श्वश्रूगालादिभक्ष्यभूतत्वाद्भस्तुतः परकोयमेव इति अवसितः निश्चयवान्, असङ्गः तस्मिन्नभिमानरहितः विचरामि ॥ २५ ॥ देहस्य सततार्च्युदर्कतां प्रपञ्चयति जायेति द्वाभ्याम् । जायेति । यो देहोपलक्षितो देही, यत्प्रियचिकीर्षुतया यस्य देहस्य प्रियं कर्तुं मिच्छोर्भावस्तत्ता तथा, जाया च आत्मजाश्च अर्थश्च पशवश्च भृत्याश्च गृहं च आत्माश्च तेषां वर्गोस्तान्, वितन्वन् संपादयन्, अत्रार्थशब्दो वित्तपरः । पुष्पाति तानेव पोषयति, सदेहो देहसहितो देही, सकृच्छ्रं कृच्छ्रेण सहितं यथा तथा, अवरुद्धानि संचितानि धनानि येन सः, वृक्षधर्मा वृक्षस्येव धर्मो यस्य तथाभूतः सन्, यथा विनङ्क्ष्यमाणो वृक्षो वृक्षान्तरबीजं सृष्ट्वा नश्यति तद्वत् । स्वान्ते स्वस्यायुषोऽवसाने, अस्य देहान्तरस्य, बीजं निदानभूतं कर्म सृष्ट्वा, कर्मात्मकं बीजं सृष्ट्वेत्यर्थः । अवसीदति नश्यति तदेहेन वियुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥ जिह्वेति । एकतः रसं प्रति, जिह्वा अमुं देहिनं, अपकर्षति विकर्षति । कर्हि कदाचित्, अत्र कर्हिशब्दाच्चितो लोपस्तु 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोर्लोपः' इत्यनेन बोध्यः । तर्षो पिपासा, जलं प्रति, शिश्रः व्यवायं प्रति, त्वक् स्पर्शं प्रति, उदरम् अन्यतः, अन्नं प्रतीत्यर्थः । श्रवणं कुतश्चिच्छब्दं प्रतीत्यर्थः । घ्राणः अन्यतो गन्धं प्रतीत्यर्थः । चपलहृक् चपला दृष्टिः, क च रूपं प्रतीत्यर्थः । कर्मशक्तिर्वागादिकर्मनिद्रयजालमपि, क च तत्तत्प्रतिनियतवचन आदानगति-विसर्गादौ, अपकर्षति । इत्थं, बह्वयः सपत्न्यः, गेहपतिं गृहस्वामिनम् इव, लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ २७ ॥ इत्थं देहस्य विवेकविरक्ति-हेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्य दुर्लभत्वं प्रदर्शयन् मुक्तिसाधननिष्ठां विधत्ते द्वाभ्याम् । सृष्टेति । देवश्चतुर्मुखशरीरकः परमपुरुषः, आत्मशक्त्या कार्योपयुक्तस्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतया, अजया प्रकृत्या, वृक्षान्, सरीसृपाः सर्पणस्वभावाश्च पशवो वृषभादयश्च तान् खगाः पक्षिणश्च दंशा दंशनस्वभावाश्च मत्स्याश्च तान्, इति विविधानि नैकविधानि, पुराणि शरीराणि, स्ववासस्थानत्व-साम्याच्छरीराणां पुराणत्वेन निर्देशः । सृष्ट्वा, तैस्तैः सृष्टेः पुरैः अतुष्टमसंतुष्टं हृदयं यस्य तथाभूतः सन्, स्वस्याखिलचेतनो-ज्जिजीविषया प्रवृत्तत्वात् वृक्षादीनां मुक्तिसाधनानुष्ठानानर्हत्वाच्चातुष्टहृदयः सन्निति भावः । ब्रह्माणो भगवतोऽवलोक्यायपरोक्षाय धिषणा बुद्धिर्यस्मिन्, ब्रह्मदर्शनसमानाकारोपासनात्मकयोगानुष्ठानयोग्यमित्यर्थः । पुरुषं मनुष्यशरीरं, विधाय सृष्ट्वा, मुदं हर्षं, आप लेभे । तदुक्तं 'तासां मे पौरुषी प्रिया' इति । श्रुतिरपि 'पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा' इत्यादिः । ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्रीरग्न्यादि-देवता वागादिभिः सह सृष्टवान्, ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमयाचन्त स च ताभ्यो गोशरीरमश्वशरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रम-मभिनिर्मितवान्, ततस्ता देवताः प्रति सोऽब्रवीत्, यथायतनं चक्षुरादिस्थानमस्मिन् देहे प्रविशत इति । तथा च श्रुतिः । 'ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अन्वब्रुवन् सुकृतं वत च' इति ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह शरीर भी मेरा गुरु ही है; क्योंकि मुझे विवेक और वैराग्य की शिक्षा देता है । मरना और जीना तो इसके साथ लगा ही रहता है । इस शरीर को पकड़ रखने का फल यह है कि दुःख-पर-दुःख भोगते जाओ । यद्यपि इस शरीर से तत्त्व विचार करने में सहायता मिलती है, तथापि मैं इसे अपना कभी नहीं समझता; सर्वदा यही निश्चय रखता हूँ कि एक दिन इसे सियार-कुत्ते खा जायेंगे । इसीलिये मैं इससे असङ्ग होकर विचरता हूँ ॥ २५ ॥ जीव जिस शरीर का प्रिय करने के लिये ही अनेकों प्रकार की कामनाएँ और कर्म करता है तथा स्त्री-पुत्र, धन-दौलत, हाथी-घोड़े, नौकर-चाकर, घर-द्वार और भाई-बन्धुओं का विस्तार करते हुए उनके पालन-पोषण में लगा रहता है । बड़ी-बड़ी कठिनाइयाँ सहकर धनसञ्चय करता है । आयुष्य पूरी

होने पर वही शरीर स्वयं तो नष्ट होता ही है, वृक्ष के समान दूसरे शरीर के लिये बीज बोकर उसके लिये भी दुःख को व्यवस्था कर जाता है ॥ २६ ॥ जैसे बहुत-सी सौते अपने एक पति को अपनी-अपनी ओर खींचती हैं, वैसे ही जीव को जीभ एक ओर—खादिष्ट पदार्थों की ओर खींचती है तो प्यास दूसरी ओर—जलकी ओर; जननेन्द्रिय एक ओर—स्त्रीसंभोग की ओर ले जाना चाहती है तो त्वचा, पेट और कान दूसरी ओर—कोमल स्पर्श, भोजन और मधुर शब्द की ओर खींचने लगते हैं। नाक कहीं सुन्दर गन्ध सूँघने के लिये ले जाना चाहती है तो चञ्चल नेत्र कहीं दूसरी ओर सुन्दर रूप देखने के लिये। इस प्रकार कर्मेन्द्रियाँ और ज्ञानेन्द्रियाँ दोनों ही इसे सताती रहती हैं ॥ २७ ॥ वैसे तो भगवान् ने अपनी अचिन्त्य शक्ति माया से वृक्ष, सरीसृप (रेंगने वाले जन्तु) पशु, पक्षी, डाँस और मछली आदि अनेकों प्रकार की योनियाँ रचीं; परन्तु उनसे उन्हें सन्तोष न हुआ। तब उन्होंने मनुष्य शरीर की सृष्टि की। यह ऐसी बुद्धि से युक्त है, जो ब्रह्मा का साक्षात्कार कर सकती है। इसकी रचना करके वे बहुत आनन्दित हुए ॥ २८ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।

तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥

एवं सञ्जातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि । विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहङ्कृतिः ॥ ३० ॥

न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् । ब्रह्मैतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्य गभीरधीः । वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः । सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(यस्मात्) सुदुर्लभं मानुष्यम् अर्थदम् अनित्यम् अनुमृत्यु इदं बहुसम्भवान्ते लब्ध्वा इह यावत् न पतेत् (तावत्) धीरः निःश्रेयसाय तूर्णं यतेत विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं सञ्जातवैराग्यः विज्ञानालोकः आत्मनि (स्थितः) अनहं कृतिः मुक्तसङ्गः एतां महीं विचरामि ॥ ३० ॥ एकस्मात् गुरोः सुस्थिरं सुपुष्कलं ज्ञानं न स्यात् एतद् अद्वितीयं ब्रह्म बहुधा ऋषिभिः गीयते ही ॥ ३१ ॥ गभीरधीः सः विप्रः यदुम् इति उक्त्वा तम् आमन्य राज्ञा वन्दितः अभ्यर्थितः प्रीतः (सन्) यथागतं ययौ ॥ ३२ ॥ नः पूर्वेषां पूर्वजः सः अवधूतवचः श्रुत्वा सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः समचित्तः बभूव ॥ ३३ ॥

इत्येकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्माद्ब्रह्मा संभवानां जन्मनामन्ते मानुष्यमनित्यमर्थदं पुरुषार्थप्रापकं देवाल्लब्ध्वेदमनुमृत्यु अन्वन्तु निरन्तरं मृत्युत्रो यस्य तद्यावन्न पतेत्तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय यतेत । विषयः पुनः सर्वतः पञ्चादियोनिष्वपि स्यादेव ॥ २९ ॥ तदेवं हेयोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं ' त्वं तु कलयः कविर्दक्षः ' इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एवमिति । एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेवाऽऽलोकः प्रदीपो यस्य सः । सप्रमथ्यं वा आत्मविशेषणम् । आत्मनि स्वस्वरूपे स्थित एव महीं विचरामि ॥ ३० ॥ ननु किं बहुभिर्गुरुभिर्न हि श्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवो गुरव आश्रितास्तत्राह । न ह्येकस्मादिति । बहुधा सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चभेदादिभिः । अयं भावः । नैते परमार्थोपदेशगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकास्तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति । ज्ञानप्रदं गुरुमेकमेव वक्ष्यति । ' मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत ' इति । उक्तं च " तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् " इति ॥ ३१ ॥ विप्रो दत्तात्रेयः । ' योगर्द्धिमापुरुभ्यो यदुहैहयाद्याः ' इत्युक्तत्वात् । यथागतं तथैव । यदृच्छया ययावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवान्स्वीयं ब्रह्मवित्कुलमिति श्लाघते । नः पूर्वेषां पूर्वज इति । समचित्तो ब्रह्मनिष्ठः । अत्र संप्रहर्शलोकाः । " कपोतमीनहरिणकुमारीगजपञ्चगाः । पतंगः कुररश्चाष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः । मधुकृन्मधुहर्ता च पिंगला च द्वयोस्त्रयः । उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृच्छ्यादयो मताः । तदवांतरभेदश्च तत्रतत्र स्फुटीकृतः । अध्यायत्रितये चाष्ट नवाष्टावीरिताः क्रमात् । " इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो मनुष्यदेहो दुर्लभस्तस्मादित्यर्थः । अनुमृत्यु पृष्ठोऽनुगतांतकमित्यर्थः । निःश्रेयसाय कल्याणावाप्तये । तदुक्तम्—
 “यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो यावच्चन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः । आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः
 प्रयत्नो महान्संदीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कोटशः ।” इति श्रीकृष्णेन गरुडं प्रति ॥ २९ ॥ एवमित्यम् । आत्मपक्षे—
 विज्ञानेनालोकः साक्षात्कारो यस्य तस्मिन् । “दृश्यते त्वय्या बुद्ध्या” इति श्रुतेः । यदुक्तम् “त्वं तु कल्पः कविः” इत्यादि तत्रो-
 त्तरमाह—एवमिति । आत्मनि परमात्मनि । यद्विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्रैवालोके दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य सः । तदेवं पंचविंशतिगुरुभ्यः
 शिक्षितार्थकथनप्रकारेण । तत्र यदुप्ररने । ब्रह्मण्येवाहं स्थितो न तु बाह्ये विषये ममेच्छोत्पत्तिरिति । रसो वै सः, रसं ह्येवायं
 लब्धानंदी भवतीति भावः ॥ ३० ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । परमार्थोपदेशा गुरुस्त्वेक एव
 भवतीति भावः । एते व्यावहारिकपदार्थाः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तत्तद्वर्माणं हेतव्यो गदेयत्वाद्विधिनिषेधाभ्यामित्यर्थः । असंभावना
 गुरूपदिष्टे सन्देहः । ननु ‘मदभिज्ञं गुरुं ज्ञातमुपासीत’ इति । ‘तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्’ इत्याद्युक्तिभ्य एक एव
 गुरुराश्रणीयवगम्यते नापि श्वेतकेत्वित्यादि, सत्यम्, ममापि मंत्रोपदेशा गुरुरेक एवोपास्योस्ति वित्तूपासनायामानुकूल्यप्राप्तिकूल्य-
 दृष्टांतीभूताः पदार्था एते परामृश्य गुरुकृता इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां मे शिक्षागुरव एवैते न दीक्षागुरव इति । संदर्भस्तु—तस्मान्
 महागुरूपदिष्टमतपोषाय तद्विरुद्धमतनिरासाय च स्वबुद्ध्या मननार्थं व्यावहारिकपदार्था एव गुरुत्वेन संभाविता न तु कापिलादि-
 मतांतरस्थापका इति भावः ॥ ३१ ॥ विप्रदेन दत्तात्रेयस्यैवात्र ग्रहणं नान्यस्येति ‘योगद्धिम्’ इत्यादिना द्वितीयस्कन्धे यदुहैहयादीनां
 तस्यैवोपदेशत्वावगमात् । इत्यर्थ इति—यथातथ्योनित्यसंबंधाद्यथा निरपेक्षत्वेन समागतस्तथा ययौ तत्कृतपूजाद्रव्यादि विवाहाद्यैवेति
 भावः ॥ ३२ ॥ अत्र पञ्चविंशगुरुव्याख्याने । हेयार्थे त्यक्तव्यार्थेऽष्टौ गुरवो गृहीताः । क्रमात्कपोतादिभ्यः गृहासक्तित्यागरसत्याग-
 प्राप्तिगीतश्रुतित्यागसजातीयसंगत्यागस्त्रीसंगत्यागगृहकरणबहुभाषणादित्यागचालुषविषयत्यागप्रियवस्तुत्यागाः शिक्षिताः १ । मधुकृदा-
 द्यस्त्रयः द्वयोस्त्यक्तव्यप्राप्त्यर्थयोगुरवः, मधुकृत्तः संचयत्यागासायोगदाने द्वे एव, तथा मधुहर्तुतोपि स्वसंचयत्यागपरसंचितो-
 पादाने, तथैव पिंगलात् आशात्याग नैराश्योपादाने च शिक्षिते । शेषा उक्तशेषाश्चतुर्दशस्वशरीरसहिताः उपादेयार्थस्य प्राद्व्यार्थस्य
 विज्ञाने । पृथ्व्यादयः—पृथ्वीवाय्वाकाशाग्निचंद्ररविसिंध्वजगरार्भकशरकृदूर्णनाभिसुपैशकृन्नजदेहाः, एभ्यः क्रमात् क्षमापरार्थता
 प्राणमात्रवृत्तिविषयानासक्त्यात्मासंगत्वस्वच्छत्वादिते जस्त्वत्वादिस्वाभाविकात्मनिरुपाधित्वनिश्चयात्मजन्मादिविकाराभावनिश्चयसमय-
 स्वीकारपरित्यागात्मोपाधिसंगगदित्यनिश्चयप्रसन्नत्वगंभीरत्वादिद्रव्यागमनागमनकृत्तर्हर्षशौकाभावादौवागतभोगस्वीकारात्मारामत्वविधि-
 निषेधातीतत्वचित्तैकाग्र्यसृष्ट्यादौ श्वस्वतंत्र्यसर्वदेश्वरध्यानधिवेकविरागा शिक्षिता इति २ । तयोर्हेयोपादेयोरवांतरमेदस्तत्रतत्र
 तत्तदुपाख्याने, प्रथमेऽध्यायेऽष्टपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरवींदुकपोताः, द्वितीये त्वजगरसमुद्रपतंगमधुकरगजमधुहर्तृहरिणमीन-
 पिंगलाख्याः, तृतीये—कुरारर्भककुमारीशरकृतसर्पोर्णनाभिसुपैशकृन्नजदेहाख्या अष्टौ वर्णिताः ३ । समचित्तोऽभिन्नात्मनिष्ठो बभूव ।
 यद्वा—स्वर्गावर्गनिरयेषु समचित्त एकांतभक्तो बभूवेति । कपोतादयोष्टौ हेयार्थे गुरव इति—कपोतवत्संगो हेयः । मोनवद्रसा-
 सक्तिर्हेया । हरिणवच्छब्दासक्तिर्हेया । कुमारीकंकणवत्सजातीययोगिसंगोपि हेयः । गजवत्सर्शासक्तिर्हेया । सर्पवज्जनसंगनियत-
 निकेतादिकं हेयम् । पतंगवद्रूपासक्तिर्हेया । कुररेण यथामिषं त्यक्तं तथा धनादिपरिग्रहो हेयः । मधुकराद्यस्त्रयो द्वयोर्हेयोपादेय-
 योगुरवः, तत्र मधुकृद्वन्माधुकरवृत्तिसारसंप्रदायुपादेयौ । तत्सजातीयमधुमक्षिकावत्संप्रहो हेयः । मधुहर्तुः परमदुःखदानेन संचित-
 ग्रहणं हेयम् । उद्यममंतरैव देहनिर्वाहकभोग उपादेयः । पिंगलाया आशामयी पूर्वावस्था हेया, नैराश्यमुपादेयम् । पृथिव्यादीनां तु
 सहनादयः सर्वे धर्मा उपादेयाः, इति विवेचनीयं सर्वत्र बुद्ध्या ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

लब्ध्वेति । यस्मात् इदं मानुष्यं जन्मार्थदमपि अनित्यम् अनुगतो मृत्युर्यस्य तादृगस्ति तस्माद्ब्रह्मणां सम्भवानां
 जन्मनामन्ते कथंचिदिदं लब्ध्वा इहास्मिन्नेव जन्मनि तत्रापि यावन्न पतेत् रोगादिना न विपद्येत तावदेव धीरः सन् तूर्णं
 शीघ्रं निःश्रेयसाय मोक्षाय यतत विषयलाभार्थप्रयत्नेनेदं जन्म व्यर्थं न कुर्यात् । यतः खलु विषयलाभस्तु सर्वतः श्वशूकरादि-
 जन्मस्वपि स्यादतः स सुलभ एव ॥ २६ ॥ एवं बहुधा विवेकं निरूप्य त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादेरुत्तरमाह—एवमिति । एवं
 बहुभ्यो गुरुभ्योऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सम्यग्ज्ञातं वैराग्यं यस्य सः विज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्मकमेवावलोकः प्रदीपो यस्य सः । अतः
 आत्मनि स्वरूपे एव स्थित इति शेषः । अतः एव देहेऽनहंकृतिः अहङ्काररहितः गृहपुत्रादिषु मुक्तसङ्गो ममतारहितश्चाहमेतां महीं
 विचरामि ॥ ३० ॥ न हीति । एतस्माद्गुरोः सुस्थिरं सुपुष्कलं ज्ञानं स्यात् । एतत् । यत एतद्वितीयमपि ब्रह्म ऋषिभिर्बहुधा
 गीयते अतो व्यामोहः स्यादेव । एते हि असंभावनादिनिवर्तकतया स्वबुद्ध्या कल्पिताः गुरवः । उपदेशको गुरुस्त्वेक एवेति ॥ ३१ ॥

इतीति । गभीरधीः स विप्रो दत्तात्रेयः यदुम् इत्युक्त्वा तं यदुमामन्त्र्य पृष्ट्वा तेन वन्दितः पूजितश्च प्रीतः सन् यथागतं तथैव यदृच्छया ययौ ॥ ३२ ॥ अवधूतेति । नोऽस्माकं पूर्वेषामपि पूर्वजो वृद्धः स यदुः अवधूतवचः श्रुत्वा धनपुत्रादिसर्वसङ्गाद्विनिर्मुक्तः सन् समे भगवत्येव चित्तं यस्य तथाभूतो बभूव । अत्र स्वामिपादानां श्लोकौ । “कपोतो मीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः । पतङ्गः कुरुराश्रौ हेयार्थं गुरवो मताः ॥ ३३ ॥ मधुकृन्मधुहर्ता च पिङ्गला च द्वयोऽन्यः । उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । एकादशस्य नवमे व्यधाद्रङ्गासहायकः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणो

तस्मात् मनुष्यदेहस्य दुर्लभत्वात् मानुष्यं मनुष्यदेहं दैवात् पूर्वसुकृतात् ॥ २९ ॥ तदेवं पञ्चविंशतिगुरुभ्यः शिक्षितार्थ-
कथनप्रकारेण तत्र यदुप्रश्ने शिक्षितेन क्षित्यादिभ्यः क्षमादिना आत्मनि स्वरूपे ब्रह्मणि स्थित एवेति न बाह्ये विषये ममेच्छेति
भावः ॥ ३० ॥ एते व्यावहारिकपदार्थाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तद्वर्माणं हेयोपादेयत्वाद्विधिनिषेधाभ्यामित्यर्थः । असम्भावना
गुरुपदिष्टे सन्देहः आदिना विपरीतभावनाग्रहः ॥ ३१ ॥ यदृच्छयेति । साधुसङ्गस्य कर्मजत्वं पराहृतम् ॥ ३२ ॥ समचित्तोऽ-
भिन्नात्मनिष्ठो बभूव यद्वा स्वर्गपवर्गनिरयेषु समचित्तः एकान्तभक्तो बभूवेति कपोतादयोऽष्टौ हेयार्थे गुरव इति कपोतवत् सङ्गो
हेयः मीनवद्रसासक्तिर्हेया हरिणवच्छब्दासक्तिर्हेया कुमारीकङ्कणवत् सजातीययोगिसङ्गाऽपि हेयः गजवत् स्पर्शशक्तिर्हेया सर्पवज्जन-
सङ्गनियतनिकेतादिकं हेयं पतङ्गबद्रूमासक्तिर्हेया कुररेण यथामिषं त्यक्तं तथा धनादिपरिग्रहो हेय इत्यर्थः । मधुकृदादयस्त्रयो
द्वयोर्हेयोपादेययोर्गुरवः तत्र मधुकृद्ब्रह्ममधुकरीवृत्तिसारसङ्ग्रहावुपादेयो तत्सजातीयमधुमक्षिकावत् सङ्ग्रहो हेयः मधुहर्तुः परदुःख-
दानेन सञ्चितग्रहणं हेयम् उद्यममन्तरैव देहनिर्वाहकभोग उपादेयः पिङ्गलाया आशामयी पूर्वावस्था हेया नैराशयमुपादेयं पृथ्व्या-
दीनान्तु सहनादयः सर्व एव धर्मा उपादेयाः इति विवेचनीयं तेषां पृथ्व्यादीनामवान्तरभेद इति यथा पर्वतवृक्षभेदेन पृथ्व्या
द्वैविध्यं यथा हरिणस्यावान्तरभेदः ऋष्यशृङ्ग इत्यादि यथास्माभिस्तत्र तत्र प्रकरणे स्फुटीकृतः व्याख्यानेन व्यक्तीकृत एव एवं
प्रथमतः षडध्यायान् विहाय क्रमात् अध्यायानां यज्ञितयं तस्मिन् तत्र सप्तमेऽष्ट गुरवः अष्टमे नव नवमे चाष्टौ गुरवः ईरिताः
कथिताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

बहुसम्भवान्ते अनेकजन्मावसाने अनुमृत्यु यावन्नगतेत् तावद्यतेत विषयः खलु सर्वतः स्यात् निःश्रेयसयत्नस्य देश-
नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मनि विज्ञानमेव प्रकाशकं यस्य स विज्ञानालोकः ॥ ३० ॥ एतद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानवाची
इदं ज्ञानमद्वयं समाभ्यधिकरहितम् एतत्तुभ्यं ज्ञानान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यत एवमतो बहूनां सम्भवानां जन्मनामन्तेऽतिदुर्लभमनित्यमप्यर्थदं समीहितपुरुषार्थप्रापकम् इदं समीहितमानुषं जन्म
तुल्यमुखदुःखसन्ननुमृत्यु अनुपृष्टतो मृत्युर्यस्य तदिदं शरीरं यावन्न पतेन्न विपद्येत तावदेव तूर्णं ऋदिति निःश्रेयसाय मुक्तये यतेत
यत्नं कुर्यान्नतु कामार्थमित्यर्थः । तस्य कामस्य सुलभत्वादिति भावः । तदाह । विषयः खलु सर्वतः स्यात्सर्वतः सर्वत्र श्वशूकरादि-
जन्मस्वपि विषयः स्यात्सुलभः स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रभोत्तरमुपसंहरति । एवमिति । एवमित्थं मतिं शिञ्चयन् जातं वैराग्यं यस्य
सः आत्मनि विषयभूते विज्ञानमेवावलोकः तत्स्वरूपस्वभावप्रकाशकं यस्य सः अत एवानाहं कृतिर्विद्वद्वात्माभिमानरहितः मुक्तः सङ्गो
देहतनुबन्धिषु येन तथाभूतोऽहमेतां महीं विचरामि पर्यटामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ नन्वेकस्मादेव गुरोः किमेते सर्वेऽर्थान् न शिक्षिता
इत्यत आह । नहीति । सुस्थिरं सुपुष्कलं च ज्ञानं नह्येकस्माद्गुरोः सकाशात्स्यात्किन्तु बहुभ्य एवेति भावः । तर्हि काण्यविश्वासाद-
स्थिरमेव स्यादत आह । ब्रह्मेतदिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानपरः इदं ज्ञानमद्वितीयं समानाधिकरहितम् एतस्य तुल्यं ज्ञानान्तरं
नास्तीत्यर्थः ऋषिभिर्बहुधा गीयते वर्ण्यते पृथिवीवाय्वादिदृष्टान्तेन शिक्षयत इत्यर्थः । पृथिव्यादयः शिक्षागुरवो न तु ब्रह्मविद्योपदेष्टारः
अतस्तद्वाहुल्यं न दोषायेति यद्वैतत् सर्वं गुरुमण्डलमिदमपि ब्रह्मैव परमपुरुष एव पृथिव्यादिगुरुमण्डलरूपेणावस्थितः स चैक
एवेति भावः । अनेनाचार्यदेवो भव आचार्य मां विजानीयादिति विहिता देवताचार्ययोस्तादात्म्यबुद्धिः कर्त्तव्येति सूचितम् ॥ ३१ ॥

अवधूतयदुसंवादमुपसंहरति श्रीभगवान् । इतीति । स विप्रो दत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः । त्युक्तत्वात् यदुश्च हैहयाद्याश्चेति द्वन्द्वः गभीरधीरपारज्ञानः आमन्त्र्य पृष्ठा राज्ञा यदुना वन्दितोऽर्चितोऽत एव प्रीतः सन् यथागतं ययौ इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ तदुपदिष्टस्यानुष्ठितत्वं दर्शयति । अवधूतवच इति । सर्वेषां नोऽस्माकं पूर्वजः वृद्धः स यदुः सर्वस्मिन् देहे तदनुबन्धिनि च सङ्गाद्विनिर्मुक्तः समचित्तः शीतोष्णसुखदुःखादिषु तुल्यचित्तः यद्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनः मुक्तश्चेति शेषः बभूव हेति निश्चितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीं परमपुरुषार्थाय प्रयतनीयमित्यर्थतः सूचितं स्पष्टमाह । लब्ध्वेति । बहुसंभवान्ते बहुजन्मावसाने अनुमृत्यु पृष्ठतोऽनुगतान्तकं शरीरयात्राप्रयत्नोऽपि नानुष्ठेय इत्याह । विषय इति । धीरः अनित्यमर्थदमिदं शरीरं यावन्न पतेत्ततः पूर्वमेव निःश्रेयसाय यतेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ निश्चितार्थमाह । एवमिति । आत्मनि विज्ञानालोकः परमात्मविषयविज्ञानलक्षणप्रदीपप्रकाशः ॥ ३० ॥ एकस्माद्गुरोः स्वार्थं सिद्धे बाहुल्यात्किंप्रयोजनं सवस्मादसंगत्वादिक एव तात्पर्यार्थ इत्यत्राह । न हीति । सुष्ठु पुष्कलं पूर्णं तत्र हेतुमाह । ब्रह्मेति । बहुधा गीयमानत्वादल्पबुद्धेर्निश्चयो न स्यादित्यर्थः हीत्यनेन—

एकस्मात्तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्यचित् । एकस्मादेव जायेत योग्यो ब्रह्मपदस्य तु ॥

स्वयं तूपदिशेज्ज्ञानं वैरिञ्चिपदयोगिनः । अनुग्रहात्तेन चापि ज्ञानं दत्त्वा विमुक्तिदः ॥

ज्ञानं प्राप्य बहुभ्योऽपि न ते मुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्य तेषां तु ज्ञानदो विष्णुरेव हीति ॥

वाक्योक्तविशेषं सिंहावलोकनन्यायेन सूचयति ॥ ३१-३२ ॥ समे ब्रह्मणि चित्तं यस्य स तथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्वेक एव योग्यो गुरुः कर्तव्यः तस्मादेव सपरिकरं ज्ञानं सेत्स्यति किम्वा मतान्तरज्ञा एवान्ये प्रष्टव्याः किं गुर्वी-
वासैर्व्यावहारिकपदार्थैरित्याशङ्क्याह । न हीति । एकस्मान्मुख्याद्गुरोर्लब्धं सुपुष्कलं सुस्थिरं यज्ज्ञानं तदपि न स्यात् न सम्पद्यते
कुतस्तत्राह । ब्रह्मेति । तत्तन्मतेन मतिभङ्गादित्यर्थः । तस्मान्महागुरूपदिष्टमतपोषाय तद्विरुद्धमतनिरसनाय च स्वबुद्ध्या मननार्थं
व्यावहारिकपदार्था एव गुरुत्वेन सम्भाविताः नतु कापिलादिमतान्तरस्थापका इति भावः ॥ ३१-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अनित्यमपि अर्थदं नित्यस्यापि वस्तुनः प्राप्तं तस्मादिदं यावन्न पतेत् तावदेव निःश्रेयसाय यतेत यत इदम् अनुमृत्यु
अन्वनु जातस्यास्य पश्चात् पश्चादेव वर्तमानो मृत्युर्यस्य तत् क्षणभङ्गगुरुत्वेनैव विश्वस्तमित्यर्थः । विषयः पुनः सर्वतः आदियोनिष्वपि
प्राप्तः स्यादेव ॥ २९ ॥ यदुक्तं त्वन्तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एवमिति । आत्मनि यद्विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्रैवाव-
लोको दृष्टितात्पर्यं यस्य सः ॥ ३० ॥ ननु मदभिज्ञं गुरुं ज्ञान्तमुपासीतेति तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तममित्याद्युक्तिभ्य
एक एव गुरुराश्रयणीयोऽवगम्यते । नापि श्वेतकेतुभृद्गुप्रमुखैर्हवो गुरव आश्रिताः सत्यं ममापि मन्त्रापदेष्टा गुरुरेक एव उभास्यो
वर्त्तते । किन्तूपासनायामानुकूल्यप्रतिकूल्यदृष्टान्तभूता एते पदार्थाः परामुश्य गुरुकृता इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मे शिक्षागुरव एवैते
ज्ञेयाः । तथाहि स्वामिचरणैरुपनिबद्धौ श्लोकौ । 'कपोतमीनहरिणा कुमारीगजपद्मगाः । पतङ्गः कुरुरश्चाष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः
लघुकृन्मधुहर्त्ता च पिङ्गला च द्वयोः । उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः' इति । शिक्षागुरुणान्तु बाहुल्यमेव प्रायो
ज्ञानदाढ्यप्रयोजकमित्याह । नहीति । ननु शिक्षागुरवोऽप्यभिज्ञजना एव भव्यैराश्रीयन्ते सत्यम् अभिज्ञजनानां हि गोतमादि-
नानामतानुसारित्वान्मया स्वसजातीयास्ते कुत्र कुत्र कल्पन्वेष्टव्या इत्याह । ब्रह्मेति । अद्वितीयं यद्ब्रह्म पतत् खलु सविशेषनिर्विशेष-
भेदविभेदेर्बहुधैव ऋषिभिर्गीयते इति 'नासावृषिर्यस्य मतं न भिन्न' मित्यभियुक्तवाक्याच्च मया व्यावहारिका एव पदार्थाः शिक्षा-
गुरवः कृता इति भावः ॥ ३१ ॥ विप्रो दत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः इत्युक्तेः । यथैवागतं तथैव यदृच्छया ययौ ॥ ३२-३३ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशस्य नवमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अतः इह मनुष्यलोके धीरः बहुसम्भवान्ते विविधवृक्षादिजन्मान्ते जलबुद्बुदवत् स्वतोऽनित्यं तत्रापि अनुमृत्यु अन्वयं निरन्तरं मृत्यवो नाशहेतवो यस्य तदेवं भूतमपि अर्थदं पुरुषार्थदमिदं मानुष्यं देवाल्लब्ध्वा यावन्न पतेत् न म्रियेत तावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय मोक्षाय यतेत श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि परब्रह्मगुणादिश्रवणानि कुर्यादित्यर्थः । विषयः शब्दादिरूप इन्द्रियार्थस्तु खलु सर्वतः सर्वेषु देहेषु स्यादेव ॥ २९ ॥ इत्थं चतुर्विंशतिगुरुभ्यो लब्धं ज्ञानं देहस्य विरक्तिविवेकहेतुत्वेन गुरुत्वं चोक्त्वा त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादेरुत्तरमाह । एवमिति । विज्ञानं गुरुप्रसादलब्धं विशानष्टं ज्ञानमेवा लोकः प्रदीपो यस्मिन् तस्मिन् आत्मनि स्थितः महीं विचरामि ॥ ३० ॥ नन्वेकस्मादेव सहायभूतान्मुख्यगुरुमुखाच्छ्रुतं ज्ञानं स्थिरीस्यात् किं बहुभिः सहायभूतैर्गुरुभिरतः आह । नेति । एतल्लोकवेदप्रसिद्धं ब्रह्म ऋषिभिर्वेदैः एकोऽहं बहुस्यामित्यादिभिः अद्वितीयमेकधा कारणरूपेण बहुधा कार्यरूपेणेत्येवं द्वैताद्वैतं गीयते किञ्च निःसमानातिशयत्वेन चिदचिच्छक्तिमद्ब्रह्मैकं पदार्थस्वरूपविविश्रयानेकमित्येवमेकमेवाद्वितीयं 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इत्यादिभिर्वेदैर्गीयते यद्वा ऋषिभिः 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकित्वादिस्त्वमधीयत एके' इत्येवं वादिभिर्वेदाचार्यादिभिर्गीयते अत इत्थंभूतब्रह्मविषयकं ज्ञानं मुख्यगुरुमुखात्सुगृहीतमपि सहायभूतादेकस्माद्गुरोः सुपुष्कलं सुस्थिरं नहि स्यात् 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिप्ताणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः मद्भिर्ज्ञं गुरुं शान्तमुपासीतेति वक्ष्यमाणाच्च मुख्यो गुरुरेकस्तत्प्रोक्तज्ञानदाढ्यार्थं बहवो महात्मानो गुरुत्वेनादरणीया इति भावः ॥ ३१ ॥ विप्रो दत्तात्रेयः यथागतं तथैव यदृच्छया ययौ ॥ ३२-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधनी

यस्मादिदं मानुष्यं जन्मार्थदं सकलपुरुषार्थसाधनं तस्माद्बहूनां सम्भवानां जन्मनामन्ते कथञ्चिदिदं लब्ध्वा इहास्मिन्नेव जन्मनि तत्रापि यावन्न पतेत् रोगादिना न विपद्येत तावदेव धीरः निजितेन्द्रियादिसङ्घातः सन् तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय मोक्षाय यतेत भगवद्भजनपरो भवेत् । न विषयलाभार्थं प्रयत्नेनेदं जन्म व्यर्थं कुर्यात् यतः खलु विषयलाभस्तु सर्वतः श्वशूरादिजन्मस्वपि स्यात् सुलभ एव । शीघ्रं यतेतेत्यत्र हेतुमाह—अनित्यमध्रुवमिति । तत्र हेतुमाह—अनुमृत्युमिति, अनु जन्मत एव सह लग्नो मृत्युर्यस्य तथाभूतमित्यर्थः । यतोऽर्थदमनित्यमतः शीघ्रं यतेतेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ तदेवं हेयोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादि तत्रोत्तरमाह—एवमिति । एवं बहुभ्यो गुरुभ्योऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्यग्जातं वैराग्यं यस्य सः । विज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्मकमेवा लोकः प्रदीपो यस्य सः अत आत्मनि स्वरूपे एव स्थित इति शेषः । अतएव देहेऽनहङ्कृतिः अहङ्काररहितः गृहपुत्रादिषु मुक्तसङ्गो ममतारहितश्चाहमेतां महीं विचरामि ॥ ३० ॥ नन्वेकेनैव गुरुणा कार्यसिद्धौ किं बहुभिर्गुरुभिरित्याशङ्क्याह—न हीति । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मैतदिति । न च तर्हि गुर्वेकत्वविधानं गुरुबहुत्वनिन्दा च कथं सङ्गच्छत इति शङ्क्यम् । एते हि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्भावनादिनिवर्त्तकतया गुरुत्वेन स्वबुद्ध्या स्वीकृता न तु मन्त्रप्रदस्यैव गुरोरेकत्वं विहितं तच्चागो च निन्दा सङ्गच्छत इति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा स विप्रो दत्तात्रेयस्तमामन्त्रं पृष्ट्वा तेन वन्दितः पूजितश्च प्रीतः सन् यथागतं तथैव यदृच्छया ययावित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ अवधूतेतिहासमुपसंहरति—अवधूतेति । नोऽस्माकं पूर्वेषामपि पूर्वजो वृद्धः स यदुः अवधूतवचः श्रुत्वा धनपुत्रादिसर्वसङ्गाद्विनिर्मुक्तः सन् समे भगवत्येव चित्तं यस्य तथाभूतो बभूव । सत्सङ्गमाहात्म्याश्चर्यं सूचयति—हेति ॥ ३३ ॥

अत्र सङ्ग्रहश्लोकाः श्रीधरस्वामिनोक्ताः—

'कपोतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः । पतङ्गः कुरुराष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः ॥ १ ॥

मधुकृन्मधुहृतां च पिङ्गला च द्वयोस्त्रयः । उपादेयार्थो विज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः' ॥ २ ॥

तदवान्तरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः । अध्यायत्रितये चाष्टौ नवाष्टावीरिताः क्रमात् ॥ ३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । नवमः कुरुरादिभ्यः शिक्षितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

लब्ध्वेति । यत एवमत इति शेषः । बहुसंभवान्ते बहूनां जन्मनामन्ते, सुदुर्लभमतितुर्लभं, अनित्यमसत् अपि अर्थदं समीहितपुरुषार्थप्रापकं, इदं मानुष्यं जन्म, इह भरतखण्डे लब्ध्वा, धीरः तुल्यसुखदुःख सन्, अनु पृष्ठतो मृत्युर्यस्य तदेतच्छरीरं,

यावत् न पतेत् न विपद्येत, तावदेव, तूष्णं निःश्रेयसाय मुक्तये, यतेत । न तु कामार्थम् । तस्य सुलभत्वोदिति भावः । तथा हि । विषयः सर्वतः, सर्वत्र सर्वेष्वपि शरीरेषु श्वशूकरादिजन्मस्वपि, स्यात् खलु भवेदेव । अतो विषयार्थं न यतेतैवेति भावः ॥ २९ ॥ यदुक्तं 'त्वं तु कल्पः कविदक्षः' इत्यादि तत्रोत्तरं ब्रुवन् प्रश्नोत्तरमुपसंहरति । एवमिति । एवमित्थं मतिं शिक्षन्, संजातं वैराग्यं यस्य सः, आत्मनि विषयभूते, विज्ञानं विशिष्टज्ञानमेवालोकास्तत्स्वरूपस्वभावप्रकाशकं यस्य सः, अनहंकृतिर्देहात्माभिमानरहितः, मुक्तः सङ्गो देहानुबन्धिषु व्यासङ्गो येन सः तथाभूतः अहं, एतां महीं विचरामि पर्यटामि ॥ ३० ॥ नन्वेकस्मादेव गुरोः किमेते सर्वेऽर्थो न शिक्षिता इत्यत आह । न हीति । सुस्थिरं सुपुष्कलं च ज्ञानं, एकस्मात् गुरोः, न स्यात् हि । किं तु बहुभ्य एवेति भावः । तर्हि काव्यविश्वासादस्थिरमेव स्यादत आह । ब्रह्मतदिति । एतत्, ब्रह्म ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानपरः । इदं ज्ञानमित्यर्थः । अद्वितीयं समाभ्यधिकरहितं, एतत्तुल्यं ज्ञानान्तरं नास्तीत्यर्थः । एतच्च, ऋषिभिः बहुधा, गीयते वर्ण्यते वै । पृथिव्यादिदृष्टान्तेन शिद्ध्यते इत्यर्थः । पृथिव्यादयः शिक्षागुरवः न तु ब्रह्मविद्योपदेष्टारः अतस्तद्बाहुल्यं न दोषाय । यद्वा । एतत् सर्वं गुरुमण्डलमद्वितीयं ब्रह्मैव । परमपुरुष एवपृथिव्यादिगुरुमण्डलरूपेणावस्थितः अतः सः एक एवेति भावः अनेन 'आचार्यदेवो भव' 'आचार्य मां विजानीयात्' इति विहिता देवताचार्ययोस्तादात्म्यबुद्धिः कर्त्तव्येति सूचितम् ॥ ३१ ॥ अवधूतयदुसंवादमुपसंहरति । इतीति । गभीरधीरपारप्रज्ञः, सः विप्रो दत्तात्रेयः, इति यदुं उक्त्वा, तं यदुं, आमन्त्र्य पृष्ट्वा, राज्ञा यदुना, वन्दितः स्वचित्तश्च, अत एव प्रीतः सन्, यथागतं ययौ ॥ ३२ ॥ तदुपदिष्टस्यानुष्ठितत्वं दर्शयति । अवधूतवच इति । सर्वेषां नोऽस्माकं पूर्वजः सः यदुः, अवधूतवचः श्रुत्वा, सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः सर्वस्मिन् देहे तदनुबन्धिनि च सङ्गाद्विनिर्मुक्त इत्यर्थः । समचित्तः शीतोष्णसुखदुःखादिषु तुल्यचित्तः, यद्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनः, मुक्तश्चेति शेषः । एवंभूतः, ह स्फुटं यथा तथा, बभूव ॥ ३३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्ज्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हिन्दी अनुवाद

यद्यपि यह मनुष्य-शरीर है तो अनित्य ही—मृत्यु सदा इसके पीछे लगी रहती है । परन्तु इससे परमपुरुषार्थ की प्राप्ति हो सकती है, इसलिये अनेक जन्मों के बाद यह अत्यन्त दुर्लभ मनुष्य-शरीर पाकर बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि शीघ्र-से शीघ्र, मृत्यु के पहले ही मोक्ष-प्राप्ति का प्रयत्न कर ले । इस जीवन का मुख्य उद्देश्य मोक्ष ही है । विषयभोग तो सभी योनियों में प्राप्त हो सकते हैं, इसलिये उनके संग्रह में यह अमूल्य जीवन नहीं खोना चाहिये ॥ २९ ॥ राजन् ! यही सब सोच-विचार कर मुझे जगत से वैराग्य हो गया । मेरे हृदय में ज्ञान-विज्ञान की ज्योति जगमगाती रहती है । न तो कहीं मेरी आसक्ति है और न कहीं अहङ्कार ही । अब मैं स्वच्छन्द रूप से इस पृथ्वी में विचरण करता हूँ ॥ ३० ॥ राजन् ! अकेले गुरु से ही यथेष्ट और सुदृढ़ बोध नहीं होता, उसके लिये अपनी बुद्धि से भी बहुत कुछ सोचने-समझने की आवश्यकता है । देखो, ऋषियों ने एक ही अद्वितीय ब्रह्म का अनेकों प्रकार से गान किया है । (यदि तुम स्वयं विचार कर निर्णय न करोगे, तो ब्रह्म के वास्तविक स्वरूप को कैसे जान सकोगे ?) ॥ ३१ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्यारे उद्धव ! गम्भीरबुद्धि अवधूत दत्तात्रेय ने राजा यदुको इस प्रकार उपदेश किया । यदुने उनकी पूजा और वन्दना की, दत्तात्रेयजी उनसे अनुमति लेकर बड़ी प्रसन्नता से इच्छानुसार पधार गये ॥ ३२ ॥ हमारे पूर्वजों के भी पूर्वज राजा यदु अवधूत दत्तात्रेय की यह बात सुनकर समस्त आसक्तियों से छुटकारा पा गये और समदर्शी हो गये । (इसी प्रकार तुम्हें भी समस्त आसक्तियों का परित्याग करके समदर्शी हो जाना चाहिये ॥ ३३ ॥

इत्येकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

(१) मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेण मदाश्रयः । वर्णाश्रमकुलाचारकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
 अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् । गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् ॥ २ ॥
 सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः । नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥
 निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनाम् ॥ ४ ॥
 यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् । मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥
 अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः । असत्त्वरोऽज्ञासुरनस्युरमोघवाक् ॥ ६ ॥
 जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु । उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥ ७ ॥
 विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद् देहादात्मेक्षिता स्वहृक् । यथाग्निर्दारुणो दाह्याद् दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मया उदितेषु स्वधर्मेण अवहितः अकामात्मा मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारं समाचरेत् ॥ १ ॥ विशुद्धात्मा विषयात्मनां देहिनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् अन्वीक्षेत ॥ २ ॥ सुप्तस्य विषयालोकः ध्यायतः मनोरथः वा नानात्मकत्वात् विफलः तथा गुणैः धीः (विफला) ॥ ३ ॥ मत्परः निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं (कर्म) त्यजेत् जिज्ञासायां संप्रवृत्तः कर्मचोदनां न आद्रियेत् ॥ ४ ॥ मत्परः यमान् अभीक्ष्णं सेवेत नियमान् क्वचित् (सेवेत) मदभिज्ञं शान्तं मदात्मकं गुरुम् उपासीत ॥ ५ ॥ अमानी अमत्सरः दक्षः निर्ममः दृढसौहृदः असत्त्वरः अर्धजिज्ञासुः अनस्युः अमोघवाक् सर्वेषु आत्मनः अर्थम् इव समं पश्यन् जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः (स्यात्) ॥ ६-७ ॥ स्थूलसूक्ष्माद् देहात् आत्मा विलक्षणः ईक्षिता स्वहृक् यथा दाहकः अग्निः दाह्यात् अन्यः दारुणः प्रकाशकः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः । उद्धवस्यात्मतत्त्वाप्त्यै साधनोक्तिरतः परैः ॥ १ ॥

दशमे देहसंबन्धात्संस्मृतिर्नात्मनः स्वतः । इत्येतद्वर्णयामास मतांतरनिरासतः ॥ २ ॥

तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्युपदिशति भगवान् । मयेति । मया पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितोऽप्रमत्तः संस्तदविरोधेन वर्णाद्याचारं समाचरेदनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ कथमकामात्मता संभवति तत्राह । अन्वीक्षेतेति । स्वधर्मे विशुद्धचित्तः सन्देहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभास्तेषां फलवैपरीत्यं पश्येत् एवं फलवैपरीत्यादकामः स्यात् ॥ २ ॥ किंच कामविषयाणां मिथ्यात्वादपीत्याह । सुप्तस्येति । विफलोऽर्थशून्यः । अत्रैवं प्रयोगः । इन्द्रियैर्वा बहिर्नानाबुद्धिः सा विफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वाच्च मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ॥ ३ ॥ मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया । इति स्मृतिरतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेन्निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् । आत्मविचारे तु सम्यक् प्रवृत्तो निवृत्तः कर्मचोदनामपि नाद्रियेत् ॥ ४ ॥ किंच यमानर्हिसादीनभक्षणमादरेण सेवेत । शौचादींस्तु नियमान्कचिद्यदा शक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन । यमान्द्वादश नियमांश्चैकोनविंशेऽध्याये वक्ष्यति । किंच यमेष्वप्यादरं परित्यज्य गुरुमुपासीतेत्याह । मदभिज्ञमिति । मदात्मकं मद्रूपम् ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्य धर्मानाह । अमानोति । दक्षोऽनलसः । निर्ममो जयादिषु ममताशून्यः । गुरौ तु दृढसौहृदः । असत्त्वरोऽन्यप्रः । अमोघवाक्यवार्तालापरहितः । एतान्येव शिष्यलक्षणानि ज्ञेयानि ॥ ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात्तत्राह । जायेति । औदासीन्यहेतुं विवेकं दर्शयति । आत्मनोऽर्थं प्रयोजनं सर्वत्र सममिव

पश्यन्निति । अयं भावः । सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिन् स्वदेहे आत्मनोऽर्थः सुखादिः सम एव । केन विशेषेणैतेष्वेव ममत्वाभिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्येतेति ॥ ७ ॥ अहो कोसौ देहादिव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैक्यादर्थः सर्वेषु समः स्यात्तमाह । विलक्षण इति । स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यो यतो विलक्षणः । द्वेधा विलक्षणं दर्शयति । ईक्षिता स्वदृगिति । द्रष्टा हि दृश्याद्विलक्षणः । स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः । तयोरन्यत्वे दृष्टांतः । यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति ॥ ८ ॥

श्रीचंशोधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चतुर्विंशतिगुरुणामाख्यया कथनेन लब्धा संभावनात्मास्तोत्येवंरूपा भूर्भूमिर्मेन तस्य तथा । अतो नवमाध्यायतः परैरध्यायैः (१) । स्वतो न स्वाभाविकी नेत्यर्थः । मतांतरं वेदांतमतापेक्षया मीमांसकमतं तस्य निरासतः खण्डनेन (२) । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तव्यस्वीकाराकर्तव्यपरित्यागाभ्याम् । तदविरोधेन मनुक्तधर्माविरोधेन । अकामात्मा विषयानासक्तचेताः । दीपिका—चतुर्विंशतिगुरुकथनेन लब्धा संभावना आत्मानुभवे स्वयोग्यताऽध्यवसायस्तस्या भुवः स्थानस्योद्धवस्येत्यर्थः (१) । स्वतः स्वरूपतो न इत्येतज्जीवसंसृतेरवास्तवत्वम् । मतांतरं मीमांसकमतम् (२) । तदेवं चतुर्विंशतिगुरुवर्णनप्रकारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेयोपादेयत्वेन विधिनिषेधाभ्यां तदविरोधतः वैष्णवधर्माविरोधेन तत्प्राप्तिनिश्चयाभावाभिष्कामः स्यादिति भावः ॥ अत्राशंकते—कथमिति । फलवैपरीत्यं यत्सुखार्थं क्रियमाणं तत्रापि दुःखमेव पश्येदित्यर्थः ॥ २ ॥ न केवलमारंभविपर्येक्षणमेवाकामताहेतुरन्योपीत्याह—किंचेति । अत्र विफलत्वे । प्रयोगोऽनुमानम् । ऐन्द्रियकत्वादिन्द्रियग्राह्यत्वात् । स्पष्टार्थमन्यत् । गुणैरिन्द्रियैः । भेदात्मधीर्बहिर्नानाबुद्धिः । भक्तिरूपा भेदात्मधीस्तु नानात्मिका न भवति श्रीभगवद्रपालंबनैक्यात्मत्वादिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—व्यावहारिकफलस्य नश्वरत्वात्प्राप्तिरन्यप्राप्तिः समैव, पारमार्थिकफलं तु कदिन्द्रियैर्नोप्यत एवेत्याह—सुप्तस्येति । नानात्मकत्वान्नापदार्थालंबनत्वाद्विफलः परमार्थफलशून्यः । तथैव गुणैरिन्द्रियैर्भेदात्मसु नानाविषयेषु धीर्नानापदार्थालंबिनी कृता सेत्यर्थः । तथा च प्रयोगः—इन्द्रियैर्गुणमयवस्तुषु पृथक्पृथक्बुद्धिः पारमार्थिकफलशून्या, भद्राभद्रात्मकनानापदार्थालंबनत्वान्मनोजन्यस्वप्नादिवत् । तस्मात्परमेश्वरैकालंबना बुद्धिरेव पारमार्थिकफला तद्रूपगुणलीलाभक्तादीनां ततः पार्थक्याभावाच्चिदेकमयत्वात्केवलभद्रात्मकत्वाच्च तदेक्यमेव ज्ञेयम् । अत एवोक्तम्—“व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥” इति ॥ ३ ॥ तत्र कर्मसु मध्ये, इति स्मृतिपदार्थः । अतः स्मृत्युक्तेः । नित्यनैमित्तिकानां प्रत्यवायनाशपूर्वकांतःकरणशुद्ध्यापादकत्वाच्चिद्वृत्तिप्रवर्तकत्वेन निवृत्तत्वमेवेत्याह—निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमिति । नाद्विषेदतीव हठं न कुर्यात्तत्करणे, यथादेशकालं कुर्यादित्यर्थः । संदर्भः—मत्पर इति क्रियात्रयेऽपि योग्यम्, मदाश्रयं विना सर्वमपि तत्तद्व्यर्थमित्यभिप्रायात् । संशब्देन परमवैराग्यपूर्वकं सूचयति । यथोक्तं गीतासु—“आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते । यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जेत । सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥” इति ॥ ४ ॥ तर्हि यमादिचोदनायाः का गतिरिति चेदाह—किंचेति । तदा विचारकाले । यमनियमानग्रे वक्ष्यमाणानपीहोपयोगित्वादाह—“अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः । आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥” इति यमाः । “शौचं जपस्तपो ह्यमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनम् । तीर्थाटनं परार्थहा तुष्टिचार्यसेवनम् ॥” इति नियमाः । ज्ञानोत्पत्तावतरंगसाधनमाह—किञ्चेति । मदात्मकं मद्रूपम् । ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेस्सर्वे त्वदात्मका एवेति भेदभ्रमव्यवच्छिन्नत्वाच्च सर्वेषां मदात्मकत्वमिति कीदृशस्त्वदात्मकोस्तीति चेदाह—मदभिज्ञं बोधबाधितभेदभ्रममिति । यद्वा—मदभिज्ञं शास्त्रतः कृतमज्ञिश्चयम् । मदात्मकं मद्रूपाननिष्ठम् । एतेन “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुत्यर्थो गृहीतः । “मामेव नित्यं ध्यायेद्यो मदात्मा स प्रकीर्तितः” इति तीर्थोक्तेः । अत एव शांतमुपशमनिष्ठम् । यमानित्यर्द्धकम्, मदभिज्ञमिति युग्मकम् ॥ ५ ॥ अमानो मानानाकांक्षी । अमत्सरो तच्छ्रेयसांतरास्पदी । असत्वरः साध्यवस्तुप्राप्तौ त्वरामकुर्वन् ॥ ६ ॥ स्वजायादिषु ममतात्यागो दुष्कर इत्याशंकते—नन्विति । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । एतेष्वेव जायादिष्वेव । सर्वान्स्वीयान् परकीयांश्च सादृश्येन पश्यन्सर्वेषां सुखादिदाने तुल्यमेव यत्नं कुर्यान्न वैषम्येणेति भावः । यद्वा—आत्मनोऽर्थमभीष्टं हरिं सर्वेषु समं पश्यन्निति । जायादिषु उदासीनो ममताविशेषमभावयन् । यतः सर्वेषु जीवेषु सुखप्राप्तिदुःखहानिरूपमर्थं चात्मन इव पश्यन्वाञ्छन्नतः समं च पश्यन्निति । विश्वनाथस्तु—आत्मनः स्वस्वार्थं स्वर्णरूप्यादिमुद्राधनमिव पश्यन् । तद्यथा—व्यावहारिकं यावद्यस्य करगतं स्यात्तावदेव तस्य ममतास्पदं न तु सर्वदेव तत्तदेवं जायादिकमपीति तत्रतत्र ममताया अनैकांतिकत्वदर्शनाभिर्ममताैवोचिता । तदुक्तं चित्रकेतुपुत्रेण—“यथा वस्तुनिपण्यानि हेमादीनि” इत्युपक्रम्य “नित्यस्वार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु । यावदेवहि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ॥” इति श्रीगुरुदेवेष्टदेवयोस्तु तादृशत्वासंभवाच्च दृढसौहृद्यमेवोचितम् ॥ ७ ॥ विस्मित इव पृच्छति—अहो कोऽसाविति । तमात्मानम् । विलक्षण इति हेतुगर्भितविशेषणमित्याह—यत इति । तयोर्द्रष्टृप्रकाशयोः । तद्वदग्निवदात्मापीत्यर्थः । संदर्भः—ननु जायादिषु संबंधवैशिष्ट्येन ममता वैशिष्ट्यात्तद्वितानुसंधानवैशिष्ट्यं दुर्निवारमित्याशंक्य तत्संबंधं वारयति—

चतुर्भिर्विलक्षण इत्याद्यैः । विश्वनाथस्तु—स्वदेहे च हितानेव कुर्यादित्यत्र विचारमाह—विलक्षण इति । आत्मा चेतयिता द्रष्टा च जडादृश्यादेहादन्य एवातः कथं तत्राहंता कुर्यादिति भावः । यद्यपि परमात्मैव स्वप्रकाशः जीवात्मा तु परमात्मप्रकाश्य एव प्रसिद्धस्तदपि तस्य परमात्मप्रकाश्यत्वेपि किञ्चित्स्वप्रकाशत्वमपि स्यात् । यथा सूर्यप्रकाशितत्वे सत्येव कनकरजतादेरपि किञ्चित्स्वप्रकाशकत्वं स्यादिति । यद्यप्यविद्यादशायां जीव इवाग्निः काष्ठस्यादाहकः काष्ठावृत एव तिष्ठेत्तथापि विद्यादशायां विद्वान् जीवो विद्याद्वाराऽविद्याया नाशकोपि स्यात्काष्ठानावृतो मन्थनेद्भूतोग्निरिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दशमे देहसंबन्धात्संस्तुतिर्नात्मनः स्वतः । इत्युक्तं हरिणा तत्र श्लोकाः पर्वतवह्नयः (३७) ॥

द्वे उवाचेति (२) साक्षास्तु सप्तत्रिंशदनुष्टुभः (३०॥) ॥ १० ॥

मयेति । मया गीतापञ्चरात्रादिपूक्तेषु पूजानमस्कारश्रवणादिवैष्णवधर्मेषु अवहितः प्रमादरहितः ताननुतिष्ठन् अकामात्मा फलमिसन्धिरहितः मदाश्रयः मदेकशरणः सन् तदविरोधेन वर्णाश्रमकुलाचारप्राप्तं कर्म समाचरेत् ॥ १ ॥ अन्वीक्षेतेति । प्रथमतः स्लोचितधर्मेर्विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य स विषयेष्वाविष्ट आत्मा चित्तं येषां तेषां देहिनां गुणेषु विषयेषु तत्त्वध्यानेन परमार्थत्वाभिनिवेशेन हेतुना ये सर्वे आरम्भा उद्योगास्तेषां विपर्ययं सुखोद्देशेन क्रियमाणानां दुःखजनकत्वरूपफलवैपरीत्यमन्वीक्षेत पुनः पुनः पश्येत् । एवं फलवैपरीत्यदर्शनात्कामनानिवृत्तिः स्यादित्याशयः ॥२॥ सुप्रस्येति । यथा सुप्रस्य स्वप्नं पश्यतः पुंसो विषयालोको नानाविधपदार्थदर्शनं यथा वा राजादिवृत्तं ध्यायतो जनस्य तद्विषयको मनोरथो नानात्मकत्वात् एकस्मिन्नेवात्मन्यारोपितनानावस्तुविषयकत्वात् विफलः अर्थशून्यः भ्रम इत्यर्थः । तथा गुणैर्मनुष्यादिशरीरैर्भेदेनात्मनि धीः देवमनुष्यादिशरीरेऽहंप्रत्ययोऽपि भ्रमः नानात्मकत्वात् । अत्रैवं प्रयोगः इन्द्रियैर्वा बहिर्लोका बुद्धिः सा विफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवत् इति ॥ ३ ॥ निवृत्तमिति । मत्परः मदेकपरायणः निवृत्तं निष्कामं कर्म सेवेत आचरेत् प्रवृत्तं काम्यकर्म त्यजेत् । तथा जिज्ञासायामात्मतत्त्वविचारे सम्यक् प्रवृत्तश्चेत्तर्हि तद्विरोधित्वान्निवृत्तकर्मचोदनां विधिमपि नाद्रियेत् । तद्धभाव आर्षः ॥ ४ ॥ यमानिति । मत्परः यमान् अहिंसादीन् अभीक्ष्णम् आदरेण सेवेत नियमान् शौचादींस्तु कश्चित् यदा शक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन सेवेत । यमनियमानेकोनविंशेऽध्याये वक्ष्यति । किं च यमेष्वप्यादरं त्यक्त्वा सेवेत मदभिज्ञं तत्त्वतो मां जानन्तं शान्तं मदात्मकं मदूपं गुरुं चोपासीत सेवेत ॥ ५ ॥ गुरुलक्षणं निरूप्य शिष्यलक्षणान्याह—अमानीति युग्मेन । अमानी अभिमानरहितः अमत्सरः दक्षः आलस्यरहितः निर्ममो जायादिषु ममतारहितः परमेश्वरे गुरौ च दृढसौहृदः असत्वरः व्यग्रताहितः अर्थजिज्ञासुः तत्त्वान्वेषी अनसूयुः गुर्वादौ दोषदृष्टिरहितः अमोघवाक् व्यर्थभाषणरहितः सर्वत्रात्मनोऽर्थं सुखादि सममेव पश्यन् जायापत्यादिषु उदासीनः स्यात् । इवशब्द एवार्थः । अयं भावः । आत्मनः सर्वदेहेष्वेकत्वाज्जायादिदेहेऽन्येषां देहे चात्मनोऽर्थः सुखादिसम एवातो जायादिदेहेष्वेव केन विशेषेण ममत्वाभिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्येतेति । यद्वा । आत्मनः स्वस्य अर्थं धनमिव समं पश्यन् तद्यथा यावद्यस्य करगतं तावदेव तस्य ममतास्पदं नतु सर्वदा । एवं तद्धदेव जायादिकमपीति ममताया अनैकान्तिकत्वान्निर्मम-तैवोचिता ॥ ६-७ ॥ विलक्षण इति । स्थूलसूक्ष्माख्यदेहद्वयादात्मा विलक्षणः भिन्न एव । यतः ईक्षिता द्रष्टा स्वदृक् स्वप्रकाशश्च । द्रष्टा हि द्रष्टृत्वेन दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणो भवत्येव । यथा दाहकः प्रकाशकश्चाग्निर्दाह्यात्प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तथेति ॥ ८ ॥

श्रोत्रधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

चतुर्विंशतिगुरुणां याख्या कथनं तेन लब्धा या सम्भावना आत्मानुभवे स्वयोरयताध्यवसायस्तस्या भुवः स्थानस्योद्धव-स्यात्मप्राप्त्यै अतो नवमाध्यायात् परैरध्यायैः श्रीकृष्णकर्तृका साधनोक्तिर्वर्ण्यते स्वतः स्वरूपतो न इत्येतत् जीवसंसृतेरवास्तवत्वं मतान्तरनिरासतः मीमांसकमतनिराकरणेन तदेवं चतुर्विंशतिगुरुवर्णनप्रकारेण अवयव्यतिरेकाभ्यां हेयोपादेयत्वेन विधि-निषेधाभ्यां तदविरोधेन वैष्णवधर्माविरोधेन अकामात्मा निष्कामः ॥ १ ॥ स्वीकृतस्य पुनस्त्यागासहिष्णुत्वमभिनिवेशस्तेन ॥ २ ॥ मिथ्यात्वादप्यकामः स्यादित्यनुषङ्गः अर्थशून्यः मिथ्याभूतः अत्र अर्थशून्यत्वे बहिर्लोकाबुद्धिरिति भक्तिरूपाऽभेदात्मधीस्तु नानात्मिका न भवति भगवद्रूपालम्बनैकात्मकत्वात् ॥ ३ ॥ तत्र काम्यादिचतुर्विधकर्ममध्ये मत्पर इति क्रियात्रयेऽपि भोज्यं मदाश्रयं विना सर्वमपि तत्तद्व्यर्थमित्यभिप्रायात् सम्यक् प्रवृत्त इति प्रवृत्तेः परमवैराग्यपूर्वकत्वं सूचयति यथोक्तं श्रीगीतासु 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते । यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते' इति ॥ ४ ॥ यमानित्यर्द्धकं मत्पर इति मदाश्रयं विना यमादीनामपि वैफल्यमिति सूचयति कश्चिदावश्यक-मलमूत्रोत्सर्गादौ यथाशक्तीत्येव पाठः ॥ ५ ॥ मदभिज्ञमिति युग्मकम् आदरं कर्तव्यताभिनिवेशं मदूपमिति गुरावीश्वरदृष्टिं विधत्ते

तेऽमानित्वादयो गुरुसेवकस्यावश्यकर्तव्यत्वरूपा धर्मा एतान्येव शिष्यस्य द्योतकानि लक्षणान्यपि इत्यादिनीत्यर्थः ॥ ६ ॥ जायादिषु उदासीनः ममताविशेषमभावयन् सुखादिरित्यत्रादिना दुःखहान्यादिकं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ ईक्षिता द्रष्टा स्वहृक् स्वप्रकाशः विलक्षणयोर्विरुद्धलक्षणयोर्देहात्मनोः अन्यत्वे भिन्नत्वे ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

भेदार्थधीः भेदविषयधीः आत्मनि देहभेदारोपः विफलः नानात्मकत्वात् आत्मन्यविद्यमानः मनुष्यत्वादिगोचरत्वात् ॥ १-३ ॥ कर्मचोदनां काम्यकर्मचोदनाम् ॥ ४-६ ॥ सर्वेषु जायापत्यादिषु उदासीनः सर्वेषु समं साधारणं पश्येत् ममैवेदमिति न जानीयात् आत्मनोऽर्थमिव स्वकीयतयाभिमतोऽर्थोऽहि पुत्रादिभिर्भुज्यते एवं पुत्रादयोऽपि न ममैवेति पश्येदित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवमवधूतयदुसम्वादमुखेन स्वबुद्धिः स्वयमेव शिक्षणीयेत्यभिधायाथ साक्षान्मुक्तिसाधनभूतब्रह्मोपासनात्मकं भक्तियोगं तदङ्गभूतौ कर्मज्ञानयोगावन्यानि च साधनानि उददिशति श्रीभगवान् । मयेत्यादिना । मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेनोदितेषु पञ्चरात्रगीतादिमुखेनोपदिष्टेषु स्वधर्मेषु स्वरूपानुरूपधर्मेष्वर्चनवन्दनादिष्ववहितः प्रमादरहितः अप्रमादेन ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः । मदाश्रयः अहमेव सर्वान्तरात्मा आश्रयो यस्य सः मदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिज्ञानवान् अकामात्मा न कामेष्व्वात्मा यस्य सः फलाभिसन्धिरहितः स यावदेहं वर्णाश्रमकुलोचितमाचारं समाचरेदनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ कथमकामात्मता सम्भवेदित्यत आह । अन्यीक्षेतेति । उक्तधर्मैर्विशुद्ध आत्मा मनो यस्य सः तत्त्वध्यायेन तत्त्वमनारोपिताकारः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुचिन्तनेन विषयात्मनां विषयप्रवणचित्तानां देहिनां गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु शब्दादिविषयेषु निमित्तेषु तदर्थमित्यर्थः । ये सर्वे आरम्भाद्योगास्तेषां विपर्ययं फलव्यत्यासं सुखार्थारम्भाणामन्ततो दुःखफलकत्वमित्यर्थः । अन्यीक्षेत पश्येत् सर्वारम्भविपर्ययान्वीक्ष्याऽकामात्मता सम्भवतीति भावः ॥ २ ॥ तत्त्वध्यानेनेत्यनेनाऽतत्त्वध्यानस्य कामात्मतापादनद्वाराऽन्ततो दुःखहेतुत्वान्निष्फलत्वमिति सूचितं तदेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति । सुप्तस्येति । यथा सुप्तस्य पुंसः विषयालोकः प्रियाप्रियविषयावभासः यथा वा ध्यायतो मनोरथश्च विफलः नहि स्वप्नार्थकामादिमात्रेण फलित्वं नवा विषयध्यानात्मकमनोरथमात्रेण प्रत्युत तौ नानात्मकत्वात् विफलौ प्रियाप्रियरूपेण विषयाणां नानात्मकत्वात्तयोर्नानात्मकत्वमवगन्तव्यं विफलत्वं च पुरुषार्थशून्यत्वं तथा गुणैर्यो भेदः आत्मनि देवमनुष्यादिभेदः अर्थः शब्दादिविषयश्च तद्विषया धीर्नानात्मकत्वाद्विफला नानात्मकत्वादित्येतत् कार्यत्वानित्यत्वादीनामप्युपलक्षणं नानात्मकत्वात् कार्यत्वादित्यत्वादिविलक्षणं इत्यर्थः । भेदात्मधीरिति पाठे भेदेन देवमनुष्यादिभेदेनात्मनि धीरित्यर्थः । आत्मनि देवादिदेहभेदारोपो विफलः नानात्मकत्वादात्मन्यविद्यमानतरतमदेवमनुष्यादिगोचरत्वादर्थानामन्ततो दुःखहेतुत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत एवमतो मत्परः अहमेव पर उक्तुष्टः पुरुषार्थो यस्य सः निवृत्तं फलान्निवृत्तं निष्काममनन्यप्रयोजनमिति यावत्तत्कर्म सेवेताचरेत् प्रवृत्तं फलदानाय प्रवृत्तमैश्वर्यादिसाधनं काम्यमिति यावत्तत्कर्म त्यजेत् नन्विष्टसाधनतावबोधके सति प्रवर्तके कथं तत्त्याग इत्यत आहार्द्धेन । जिज्ञासायामिति । जिज्ञासायां ब्रह्मविचारे संप्रवृत्तः पुमान् कर्मचोदनां काम्यकर्मचोदनां तत्फलेष्वल्पस्थिरत्वबुद्ध्या नाद्रियेत ॥ ४ ॥ किन्तु यमान् बाह्यान्तःकरणनिग्रहोपायानभीक्ष्णं पौनःपुन्येनात्यादरेण सेवेत नियमान् शौचादींस्तु कच्चिद्यथाशक्ति सेवेतानुतिष्ठेत् मत्परोऽनन्यप्रयोजनः किञ्च मदभिज्ञमिति । मदभिज्ञं मामीश्वरमभिजानातीति तथा ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । मदात्मकं मत्तादात्म्यदृष्टिविषयं शान्तं जितेन्द्रियं गुरुमुपासीत ॥ ५ ॥ गुरुपासनस्य धर्मानाह । अमायीति अमायी निष्कपटः अमत्सरः तस्मिन् तदनुबन्धिनि चार्थकामादिप्रयुक्तमात्सर्यरहितः दत्तस्तत्सेवायामुत्साही निर्ममः देहानुबन्धिषु ममाभिमानरहितः तदभिमानस्य तत्सेवापादनद्वारा गुरुपासनविरोधित्वादिति भावः । गुर्वचर्थं सौहृदं यस्य सः दृढसौहृद इति पाठे दृढसौहृदवानित्यर्थः । असत्वरः न त्वरया सहितः अव्यग्रः अवहितमनाः इत्यर्थः । अर्थान् हेयोपादेयान् ज्ञातुमिच्छुः अनसूयुर्दोषाविष्काररहितः अमोघवाग्वृथा प्रलापरहितः ॥ ६ ॥ कथं निर्ममता सम्भवेदत आह । जायेति । आदिशब्देन पश्चादसंग्रहः उदासीनः आसक्तिरहितः तेष्वौदासीन्येन निर्ममो भवतीति भावः । कथमौदासीन्यं सम्भवेदत आह । समं साधारणं पश्येत् ममैवेति जायादय इति न विजानीयात् आत्मनोऽर्थमिव स्वकीयतयाभिमतोऽर्थो हि पुत्रादिभिर्भुज्यते एवं पुत्रादयोऽपि न ममैवेति पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भेदात्मधीरित्यनेन नात्मा देवमनुष्यादिशरीराकारः किन्तु ततोऽन्य इति सूचितं तदेव सदृष्टान्तं विशदयति । विलक्षण इति । आत्मा स्थूलसूक्ष्मदेहाद्विलक्षणः अन्यः भूतबुद्धीन्द्रियमनःप्राणसङ्घातात्मको देहः सूक्ष्मः तत्परिणामात्मकस्तु स्थूलः बैलक्षण्यावहाभ्यां धर्माभ्यामात्मानं विशिनष्टि । ईक्षिता द्रष्टा एतद्यो वेत्ति सततं क्षेत्रज्ञमिति तं विदुरिति भावः । देहस्त्वौदयो नेक्षिता इति भावः । स्वहृक् स्वमात्मानं पश्यतीति स्वप्रकाशः प्रत्यगित्यर्थः । देहस्तु परागिति भावः यथा दाह्यात् प्रकाश्यात् दारुणः काष्ठादग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चान्यस्तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुमुक्षुणा हरेरपरोक्षज्ञानमापाद्यमिति इतिहासमुखेनोक्तं तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रादौ वर्णाश्रमाचारा-
चरणप्रकारमाह । मयोदितेष्विति । अकामात्मा फलाभिसन्धिरहितमनाः भूत्वा ॥ १ ॥ सर्वसाधनेषु वैराग्यं प्रथममापाद्यमित्याह ।
अन्वीक्षेतेति अन्तःकरणशुद्धिहेतुना वर्णाश्रमादिविहिताचारेण विशुद्धात्मा पुमान् गुणेषु शब्दादिषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसाधनता-
निश्चयज्ञानेन विषयात्मनां विषयेष्वासक्तचित्तानां देहिनां सर्वेषां कर्मारम्भाणां विपर्यये फलवैपरीत्यम् अन्वीक्षेतेत्यन्वयः । अन्वीक्षणं
सुप्तस्येति नाम यथावस्तु दर्शनं तदेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत् ॥ २ ॥ शुक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणा हेयमिदं ज्ञानमितिभावेनैतदुपपाद-
यति । यथा सुप्तस्य जागृतत्वेन अविद्यमानः विषयाणामालोकोथाव ध्यायतो मनोरथश्च नानात्मकत्वाद्ब्रह्मस्थितेरन्यथात्वाद्विफलः अत
एव तथान्यवोगुणैः स्वबाह्यबुद्धिस्थगुणैः अस्वरूपैः कामक्रोधादिभिरभेदोऽहं क्रोधहं कामयितेत्यादिलक्षणो योऽसौ हेय इत्यर्थः—

वस्तुस्थितेरन्यथात्वं नानात्वमिति कीर्तितम् । ज्ञानस्यैव तु नानात्वान्न स्यात्कामाद्यहंमतिः ॥

कामादिषु स्वधीस्थेषु केवलं जीवसंस्थितिः । इति बुद्धिरभेदः स्यात्स न कार्यः कथञ्चन ॥

अदुष्टकामश्चिद्रूपो जीव भिन्नस्वरूपतः । दुष्टकामो मनोधर्मस्तस्माद्भेदः सदैव सः ॥

इति प्रमाणेन हेयत्वं ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अकामात्मेत्युक्तं विवृणोति । निवृत्तमिति । फलानपेक्षणं यथा वस्तुज्ञानपूर्वं
यत्कर्म तन्निवृत्तं तदेव सेवेत कुर्यात् अनोदृशं यत्कर्म तत्प्रवृत्तं त्यजेन्न कुर्यात् अहमेव परो यस्य स मत्परः अनेनाकामात्मनो
बुधस्य कर्मविधानं प्रतीतिविरुद्धमिति परास्तम्—

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमिति ॥

एतदत्र मानम् । ननु सकामस्य कर्मविधानात्तत्त्यागः कथमत्राह । जिज्ञासायामिति । जिज्ञासायां ब्रह्मविचारे कर्मचोदनां
कर्मविधिं ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तानां सर्वशब्दानां कर्मादिविषयत्वाङ्गीकारे विरोधापत्त्या तत्रानादरलक्षणत्यागो विधीयते नतु
सर्वोत्तमा अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वेनाङ्गोकारार्हत्वादित्यतो नाद्रियेदित्युक्तम् ॥ ४ ॥ ननु यमादिचोदनापि नादरणीया
किन्नेत्याह । यमानिति । यमनियमाः—

अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्योरसंचयः । आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥

शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनम् । तीर्थाटनं परार्थहा तुष्टिराचार्यसेवनमिति ॥

वक्ष्यति कचिद्विहितकाले निहृत्तादिवत् ज्ञानोत्पत्तौ गुरुपासनमप्यन्तरङ्गमित्याह । मदभिज्ञमिति । मय्येव आत्मा
ध्यानसमर्था बुद्धिर्यस्य स तथा तम्—

मामेव नित्यं ध्यायेद्यो मदात्मा सम्प्रकीर्तितः ॥

इति वचनात् ॥ ५ ॥ तस्य गुरुप्रसादजनकगुणानाह । अमानीत्यादिना । नितरां गमयतीति निगमो निर्णायकं वैष्णव-
शास्त्रं तस्मिन् ॥ ६ ॥ सर्वेषु जायापत्यादिष्वात्मनः स्वस्वार्थमिव प्रयोजनमुभयोः समानं न तु विशेषं 'पश्येत् इवोभयेच सादृश्ये'
इति च यावत्प्रयोजनं पश्येदिति वा ॥ ७ ॥ जीवपरमात्मानावपि परस्परं देहादेश्च भिन्नत्वेन ज्ञातव्याविति सदृष्टान्तमाह । विलक्षणा
इति । स्वदेक् स्वयंप्रकाशः ईक्षितास्य सर्वस्य द्रष्टा आत्मा परमात्मा स्थूलसूक्ष्मदेहाद्विलक्षणो भिन्न आत्मा जीवश्च हरेर्देहादेश्च
भिन्न इति ज्ञातव्याविति शेषः दाह्याहारुणो यः पावकः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं श्रीमदुद्धवमुपलक्षणीकृत्योपदिष्टमिति यथोक्तं तथा स्फुटमेवान्यान प्रत्युपदिशति । मयेति ॥ १-२ ॥ गुणैरिन्द्रियैः
भेदात्मधीर्बहिर्नानाबुद्धिः भक्तिरूपाभेदात्मधीस्तु नानात्मिका न भवति श्रीभगवद्रूपालम्बनैकात्मत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ मत्पर इति
क्रियात्रयेऽपि योज्यं मदाश्रयं विना सर्वमपि तत्तद्व्यर्थमित्यभिप्रायात् संशब्देन परमवैराग्यपूर्वत्वं सूचयति यथोक्तं श्रीगीतासु—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

यदाहि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते इति ॥ ४ ॥

यमानित्यर्द्धकम् ॥ ५ ॥ मदभिज्ञमिति युग्मकम् । जायादिषु उदासीनः ममताविशेषमभावयन् यतः सर्वेषु जीवेषु सुखरूपं
दुःखहानिरूपं वार्धमात्मन इव पश्यन् वाञ्छन् यतः समश्च पश्यन्निति ॥ ६-७ ॥ ननु जायादिषु सम्बन्धवैशिष्ट्येन ममता-
वैशिष्ट्यात्तद्विज्ञानानुसन्धानवैशिष्ट्यं दुर्निवारमित्याशङ्क्य कैमुत्येन तत्सम्बन्धं वारयति । विलक्षण इति चतुर्भिः ॥ ८-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानस्य साधनं देहसम्बन्धाद्बन्ध आत्मनः । दशमे जैमिनीयानां मतस्योक्तञ्च खण्डनम् ॥

शिक्षामुक्त्वा साधनमुपदिशति मया स्वधर्मेषु पञ्चरात्राद्युक्तेषु मदीयधर्मेषु ॥ १ ॥ कथमकामात्मता सम्भवेत् तत्राह । अन्विति । गुणेषु विषयसुखेषु तत्त्वध्यानेन पुरुषार्थबुद्ध्या ये सर्वे आरम्भास्तेषां विपर्ययं फले वैपरीत्यमन्वीक्षेत पुनः पुनः परयेत् अतएव विवेकी तत्प्राप्तिनिश्चयाभावाभिष्कामः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ व्यावहारिकफलस्य नश्वरत्वात् प्राप्तिरप्यप्राप्तितुल्यैव पारमार्थिकफलन्तु कदिन्द्रियैर्नैव प्राप्यत इत्याह । सुप्तस्येति । नानात्मकत्वात् नानापदार्थालम्बनत्वाद्विफलः पारमार्थिकफलशून्यो यथा तथैव गुणैरिन्द्रियैर्भेदात्मसु नानाविषयेषु धीः नानापदार्थानालम्बनीकृत्य या धीः सेत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगः इन्द्रियैर्गुणमय-वस्तुषु पृथक् पृथक् बुद्धिः पारमार्थिकफलशून्या भद्राभद्रात्मकनानापदार्थालम्बनत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवत् तस्मात् परमेश्वरै-कालम्बना बुद्धिरेव पारमार्थिकफला तद्रूपगुणलीलाभक्त्यादीनां ततः पार्थक्याभावात् चिदेकमयत्वात् केवलभद्रात्मकत्वाच्च तदैक्य-मेव ज्ञेयम् अतएवोक्तं 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामिति ॥ ३ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मत्परः मदेकालम्बनधीर्निष्कामः निवृत्तं नित्यं कर्म प्रवृत्तं काम्यं कर्म जिज्ञासायां सम्यगेव प्रवृत्तो जिज्ञासोत्तरदशास्थो योगारूढश्चेदित्यर्थः । कर्मचोदनां नित्यनैमित्तिकादिकर्मविधिमनाधिकारान्नाद्रियेत यदुक्तम् "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते" इति ॥ ४ ॥ किन्तु यमानहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेण सेवेत नियमान् शौचादींस्तु कश्चित् यथाशक्ति तांश्चैकोनविंशेऽध्याये वक्ष्यति किञ्च सर्वतोऽप्यधिकेनाग्रहेण गुरुमुपासोतेत्याह । मदभिज्ञमिति ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्य धर्मानाह । अमानीति । निर्ममः ममताशून्यः गुराविष्टदेवे च दृढसौहृदः असत्वरः साध्यवस्तुप्राप्तौ त्वरामकुर्वन् ॥ ६ ॥ कीदृशेन विचारेण अन्यत्र निर्ममः स्यादित्यत आह । जायेति । आत्मनः स्वस्य अर्थं स्वर्णरूप्यादिमुद्रारूपधनमिव समं परयन् तत् यथा व्यावहारिकं यावत् यस्य करगतं स्यात्तावदेव तस्य ममतास्पदं नतु सर्वदैव तत्तदेवं जायादिकमपीति तत्र तत्र ममताया अनैकान्तिकत्वदर्शनात् निर्ममतैवोचिता यदुक्तं चित्रकेतुपुत्रेण । "यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनीत्युपक्रम्य नित्यत्वार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु । यावद्यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हीति" श्रीगुरुदेवेशदेवयोस्तु तादृशत्वासम्भवात्तत्र दृढसौहृदमेवोचितम् ॥ ७ ॥ स्वदेहे चाहन्तां नैव कुर्यादित्यत्र विचारमाह । विलक्षण इति । स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाज्जडात् दृश्याच्च आत्मा चेतयिता ईक्षिता द्रष्टा च विलक्षणः जीवात्मनोऽपि किञ्चित् किञ्चित् चेतयितृत्वादिकमस्त्येव यतः स्वह्क स्वप्रकाशः स्वप्रकाशो ह्यात्मा प्रकाशयात् जडात् दृश्याद्देहादन्य एवेत्यतस्तत्र कथमहंतां कुर्या-दिति भावः । यद्यपि परमात्मैव स्वप्रकाशः जीवात्मा तु परमात्मप्रकाश्य एव प्रसिद्धस्तथापि तस्य परमात्मप्रकाशितत्वे सति किञ्चित्-स्वप्रकाशत्वमपि स्यात् । यथा सूर्यप्रकाशितत्वे सत्येव कनकरजतादेरपि किञ्चित् स्वपरप्रकाशकत्वं स्यादिति विलक्षणयोरन्यत्वे दृष्टान्तः यथाग्निर्दाह्यात् दारुणः काष्ठात् सकाशात् दाहको ह्यन्यः यतः प्रकाशकः प्रकाशकोऽग्निर्हि स्वतोऽन्यात् प्रकाशयात् काष्ठा-दन्य एव यद्यप्यविद्यादशायां जीव इवाग्निः काष्ठस्यादाहकः काष्ठवृत्त एव तिष्ठेत्तथापि विद्यादशायां विद्वान् जीवो विद्याद्वारा अविद्याया दाहकोऽपि स्यात् काष्ठानावृतः प्रकटोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ज्ञानं गुर्वनुग्रहलब्धं बहुभिः सहायभूतैर्गुरुभिः सुपुष्कलं सुस्थिरं कर्तव्यमित्युक्तमथ स्वभक्त्युपादकं तदेव ज्ञानं तत्सिद्धये हेयोपादेयान् बहूनर्थान् तदुपदेशारं मुख्यं गुरुं च स्वयमेव परमकारुणिकः श्रीभगवान् आह । मयोदितेष्वित्यादिना । अहमाश्रयः स्थितिप्रवृत्तिहेतुर्यस्य सः श्रीमद्रीतापञ्चरात्रादिकर्त्रा मयोदितेषूपदिष्टेषु स्वधर्मेषु अवहितः सावधानः सन् तदविरोधेन वर्णाद्याचारमकामात्मा नास्तिकामः फलाभिसन्धिर्नास्ति मनसि यस्य सः ज्ञानोपयोगित्वेनानुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ नन्वन्यजनकामात्म-तादर्शनेन कदाचिदात्मनि कामः स्यात्तदा किङ्कर्तव्यमत आह अन्वीक्षेतेति । विशुद्धात्मा विशुद्धे तत्त्वे आत्मा मनो यस्य सः परमेश्वरध्यानपरः विषयात्मना विषयेषु इन्द्रियार्थेषु आत्मा चित्तं येषां तेषां गुणेषु इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु साध्येषु सर्वाभ्यासां विपर्ययं वैपरीत्यमन्वीक्षेतालोचयेत् नतु तत्त्वध्याने एवमालोचने कर्तुरात्मनि अन्यजनकामात्मतादर्शनेनापि कामो न स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ किञ्च वर्णाद्याचारसमाचरणे फलाभिसन्धिः फलैः पोष्यस्य देहस्यात्मत्वे सति स्यात्तत्तु नास्तीत्याह सुप्तस्येति । सुप्तस्य मनुष्यस्य विषयालोकः शचीपतिरस्मीति दर्शनम् ध्यायतो रङ्गस्य नरेन्द्रोऽहमिति मनोरथो वा यथा विफलः तथा गुणैः स्वरूपा-वरणहेतुभूतैः भेदे आत्मभिन्ने देहे आत्मधीः देहोऽस्मीति बुद्धिर्विफला चेतनस्याचेतनत्वाभावात् अतो हि स्यात्परमात्मज्ञान-सिद्धये वर्णाद्याचारं समाचरेन्न तु तत्र फलाभिसन्धिं कुर्यादिति भावः । ननु सुप्तस्य विषयालोक स्वकृतः परप्रवर्तितो वेत्यत्र राद्धान्तमाह नानात्मकत्वादिति । नानारूपं विश्वं तस्यात्मा नानात्मा विश्वात्मा परमात्माहम्मात्मकत्वान्मदधीनस्थितिप्रकृतिकत्वा-त्स्वप्नस्यात्यल्पकर्मफलभोगसिद्धये मत्प्रवर्तितो विषयालोको भवतीत्यर्थः । अन्यथाऽनिष्टविषयावलोको न घटेतेति वेदान्तकौस्तुभे

स्थितम् । यद्वा क्षेत्रज्ञस्यैकत्वात्तद्विषया धीः सफला क्षेत्रस्य नानात्मकत्वात् पञ्चभूतात्मकत्वात्स्वर्गाद्यनर्हत्वेन भेदात्मधीर्विफलेति योजना ॥३॥ वर्णाद्याचारसमाचरणे विशेषमुपदिशति । निवृत्तमिति । अहं परः प्राप्यो यस्य स मत्परः मत्प्राप्तिकामः निवृत्तं मद्वावा-
पत्तिलक्षणमुक्तिसाधनं कर्म सेवेत प्रवृत्तं त्रिवर्गसाधनं त्यजेत् तथा च स्मृतिः “मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्य-
नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति ननु तर्हि प्रवृत्तकर्मविधिव्याकोपः स्यादित्यत्राह । जिज्ञासायामिति । तादृशविध्यधिकारी अन्यो
बुभुक्षुः जिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासोपलक्षिते ब्रह्मविचारे सम्पन्नः प्रवृत्तः मुमुक्षुस्तु कर्मचोदनां प्रवृत्तकर्मविधिं नैवा-
द्रियेत ॥४॥ किञ्च मुमुक्षुर्यमान् अहिंसादीन् अभीक्ष्णं पुनः पुन्येन सेवेत नियमान् शौचादीन् कचिन्मदाराधनयोग्यतासम्पादनादौ ।
ननु वारं वारं श्रोमन्मुखतो मया श्रुतं मदाश्रयः मत्पर इति तत्कथं त्वां विजानीयान्मुमुक्षुरत आह । मदाभज्ञामिति । मदात्मक-
मात्मनो मदधीनस्थितिप्रवृत्तिज्ञातारमित्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तलक्षणाद्गुरोः शिष्यलक्षणकथनपूर्वकं स्वविद्योत्पत्तिप्रकारमाह । अमानीति
सप्तभिः । निर्ममः देहगेहादौ ममताशून्यः गुरौ हरौ तु दृढसौहृदः असत्वरः अचपलः अमोघवाक् सत्यवचनः ॥ ६ ॥ किञ्च जाया-
दिपूदासीनः आत्मनोऽर्थं श्रेय उपयोगिदेहनिर्वाहं सर्वेषु सममिव पश्यन् गुरुमुपासीतेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तथा भेदात्मधीरित्यत्र देह-
विलक्षण आत्मा सूचितस्तमुपपादयति । विलक्षण इति । आत्मा जीवः ईक्षिता स्वहृक् स्वप्रकाशः दृश्यात्प्रकाश्यात्स्थूलात्सूक्ष्माच्च
देहाद्विलक्षणः तत्र दृष्टान्तः यथेतिदाह्यात्प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठात् दाहकः प्रकाशकोऽग्निरन्यस्तद्वत् ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

दशमे देहाद्यध्यासात्संस्तुतिर्नात्मनः स्वतः । इत्येतद्वर्णयामास हरिरित्यनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

तदेवं चतुर्विंशतिगुरुशिक्षानिरूपणेन प्राप्तकिञ्चिद्विवेकस्य साक्षात् तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्युपदिशति—मयेति ।
मया गीतापञ्चरात्रादिपूक्तेषु पूजानमस्कारश्रवणादिवैष्णवधर्मेषु अवहितः प्रमादरहितः सावधानतया ताननुतिष्ठन् तद्विरोधेन
वर्णाश्रमकुलाचारप्राप्तं कर्म समाचरेत् तत्रापि सकामकर्मणां परमार्थऽनुपकारात् अकामात्मा फलाभिसन्धिरहितः । ननु फलकामनां विना
कथं कर्मसु प्रवृत्तिस्तत्राह—मदाश्रय इति । अहमेवाश्रय इति । अहमेवाश्रयः स्वामी यस्य सः । मत्प्रसादार्थं मदर्पितमेव सर्वं कुर्यादित्या-
शयः ॥१॥ कथमकामात्मता सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—अन्वीक्षेतेति । प्रथमतः स्वीचितधर्मेर्विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य सः । विषयाविष्ट-
चित्तानां देहिनां गुणेषु विषयेषु तत्त्वध्यानेन परमार्थत्वाभिनिवेशेन हेतुना ये सर्वे आरम्भा उद्योगास्तेषां विपर्ययं सुखोद्देशेन क्रिय-
माणानां दुःखत्रनकत्वरूपफलवैपरीत्यमन्वीक्षेत पश्येत् । एवं फलवैपरीत्यदर्शनात्कामनानिवृत्तिः स्यादित्याशयः ॥२॥ विषयकामनाय
देहाद्यात्माध्यासपूर्वकत्वाद्वस्तुविचारे सति तदभिमानस्येव भ्रमत्वनिश्चयेनापि तत्कामनानिवृत्तिः सम्भवतीत्याशयेन तद्भ्रमत्वमाह—
सुप्तस्येति । यथा सुप्तस्य स्वप्नं पश्यतः पुंसो विषयालोको नानाविधपदार्थदर्शनं यथा वा राजादिवृत्तं ध्यायतो जनस्य तद्विषयको
मनोरथो नानात्मकत्वात् एकस्मिन्नेवात्मन्यारोपितनानावस्तुविषयकत्वात् विफलः भ्रमः तथा गुणैर्मनुष्यादिशरीरैर्भेदेनात्मनि धीः
देवमनुष्यादिशरीरेऽहंप्रत्ययोऽपि भ्रमः नानात्मकत्वात् ॥ ३ ॥ एवं निष्कामत्वं सम्भाव्य पुनः साधनान्याह—निवृत्तमिति ।
बलशान्निवृत्तं निष्कामं कर्म सेवेत आचरेत् । प्रवृत्तफलदानाय प्रवृत्तमैश्वर्यादिसाधनं सकामं कर्म त्यजेत् ननु शास्त्रविहितेन
सकामकर्मणोऽप्यनुष्ठानमावश्यकमन्यथा तद्विधानस्य वैफल्यं स्यादित्याशङ्क्य तस्य संसारफलकत्वेन मुमुक्षुणा मद्भक्तेन तत्त्याज्य-
मेवेत्याशयेनाह—मत्पर इति । अहमेव परः परमपुरुषार्थो यस्य स ‘मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र कामनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके
कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया’ इति स्मृतेः जिज्ञासायामात्मतत्त्वविचारे सम्यक् प्रवृत्तश्चेत्तर्हि तद्विरोधित्वात्प्रवृत्तकर्मचोदनां विधिमपि
नाद्रियेत् ॥ ४ ॥ यमान् अहिंसादीन् अभीक्ष्णं पुनः पुनरादरेण सेवेत । नियमान् शौचादींस्तु कचित् यदावकाशस्तदा सेवेत ।
निर्वकाशः कुत इत्यपेक्षायामाह मत्पर इति । नियमादरणे मन्निष्ठाया विघातः स्यादतस्तद्विरोधे न सेवेत, न तद्विघातेनेत्यर्थः ।
किञ्च तत्त्वविचारार्थं गुरुं चोपासीत सेवेत । अन्धा यथाऽन्धैरूपनीयमाना इति निन्दाश्रवणात् मुख्यं मुख्यस्य गुरुत्वेन
स्वीकारोप्यनर्थकर एवातो गुरुं विशिनष्टि—मदभिज्ञमिति । तत्त्वतो मां जानन्तम् । शान्तं रागलोभादिदोषरहितम् । मदात्मकं,
मद्व्यानेन मदेकतां प्राप्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं गुरुलक्षणं निरूप्यानधिकारिण्युपदेशस्य विफलत्वादेवम्भूतो मुमुक्षुः श्रवणाद्यधिकारीति
सूचयन् शिष्यलक्षणान्याह—अमानीति । स्वस्मिन्नुत्तमत्वाभिमानरहितः । तदभिमानवतः । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन
सेवया’ इति विहितप्रणिपाताद्यसम्भवान्न तद्विना यथार्थोपदेशः सम्भवतीत्याशयः । अमत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुतारहितः । दक्षः
आलस्यरहितः । निर्ममो जायादिषु ममतारहितः । परमेश्वरे गुरौ च दृढसौहृदः । ‘यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
कथिताः । अर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ इति । भक्तिमत एवोपदेशस्यफलस्योक्तत्वात् । असत्वरः एकदोषदिष्टेऽपि तत्त्वे चित्तेऽनवतरिते
सत्युदासीनतारहितः । परमार्थवस्तु जिज्ञासुः । अनसूयः गुर्वादौ दोषदृष्टिरहितः । अमोघवाक् मिथ्याभाषणरहितः ॥ ६ ॥ ननु
स्वजायादिषु कथं निर्ममता स्यादित्यपेक्षायामाह—जायेति । जायादिपूदासीनः स्यात् । तत्रापि हेतुमाह—सममिति, आत्मनः
सर्वदेहेष्वेकत्वाज्जायादिष्वेव केन विशेषेण ममत्वाभिनिवेश इति सर्वत्रात्मनोर्थं सुखादिसममेव पश्यस्तेपूदासीनः स्यादित्यर्थः ।

इवशब्द एवकारार्थे ॥ ७ ॥ देवमनुष्याद्यात्मबुद्धिर्भ्रम इत्युक्तं तत्र कोऽसौ देहादिव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैक्यात् सर्वत्र सुखादि-
समबुद्धिः कर्त्तव्येत्यपेक्षायामाह—विलक्षण इति । बुद्धीन्द्रियमनःप्राणसङ्घातात्मकः सूक्ष्मदेहः पृथ्व्यादिपञ्चमहाभूतपरिणामात्मकः
स्थूलदेहः तस्मादेहद्वयादात्माऽन्यः यतस्ततो विलक्षणः द्वेधा वैलक्षण्यं दर्शयति—ईक्षिता स्वदृगिति । द्रष्टृत्वे दृश्याद्विलक्षणः ।
स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणो भवत्येव । स्वदृगित्यनेन तस्य द्रष्टा कश्चिदन्यः स्यादिति शङ्का निवारिता । तदन्यत्वे दृष्टान्तमाह—
यथेति । यथा दाहकः प्रकाशकश्चाग्निर्दाह्यात्प्रकाश्याच्च दारुकाष्टान्यस्तथेति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आत्मनः संसृतिर्देहसंबन्धान्न स्वतस्त्विति । दशमे वर्णितं सम्यङ्मतान्तरनिरासतः ॥ १ ॥

तदेवमवधूतयदुसंवादमुखेन स्वबुद्धिः स्वयमेव शिक्षणीयेति अभिधायाथ साक्षान्मुक्तिसाधनभूतब्रह्मोपासनात्मकं
भक्तियोगं तदङ्गभूतौ कर्मज्ञानयोगावन्यानि साधनानि चोपदिशति मयोदितेष्वित्यादिना । मयेति । परमकारुणिकेन
सर्वज्ञेन मया, उदितेषु पञ्चरात्रगीतादिमुखेनोपदिष्टेषु स्वधर्मेषु स्वस्वानुरूपेषु अर्चनवन्दनादिषु धर्मेषु, अवहितः
प्रमादरहितः, अप्रमादेन ताननुतिष्ठन्नित्यर्थाः अहं सर्वान्तरात्मैवाश्रयो यस्य स मदाश्रयः, मदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिज्ञान-
वानित्यर्थाः । न विद्यते कामेष्वैवात्मा मनो यस्य सोऽकामात्मा, फलाभिसंधिरहित इत्यर्थाः । एवंभूतो मद्भक्तः पुमान्, यावदेहमिति
शेषः । वर्णाश्रमकुलोचितमाचारं, समाचरेत् सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥ कथमकामात्मता संभवेदित्यत आह । अन्वीक्षेतेति । विशुद्ध
उक्तधर्मैर्विशुद्धतां प्राप्त आत्मा मनो यस्य स पुमान्, तत्त्वमनारोपिताकारस्तस्य ध्यानं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुचिन्तनं तेन,
विषयात्मना विषयप्रवणचित्तानां देहिनां, गुणेषु गुणपरिणामात्मकशब्दादिविषयेषु निमित्तेषु, तदर्थमित्यर्थाः । सर्वे ये आरम्भा
उद्योगास्तेषां विपर्ययं फलव्यत्यासं, सुखार्थारम्भाणामन्ततो दुःखफलकत्वमित्यर्थाः । अन्वीक्षेत पश्येत् । सर्वारम्भविपर्ययान्वीक्षयाऽ-
कामात्मता संभवतीति भावः ॥ २ ॥ तत्त्वध्यानेनेत्यनेनातत्त्वध्यानस्य कामात्मतापादनद्वारान्ततो दुःखहेतुत्वान्निष्फलत्वमिति
सूचितं तदेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति । सुप्रस्येति । यथा सुप्तस्य पुंसः, विषयालोकः प्रियाप्रियविषयावभासः, विफलः । यथा च,
ध्यायतः पुंसः, मनोरथश्च विफल कुतः । नानात्मकत्वात् । न हि स्वप्नसंबन्धयर्थकाममात्रेण फलित्वं न वा विषयध्यानात्मकमनोरथ-
मात्रेण फलित्वं, प्रत्युत तौ नानात्मकत्वाद्विफलौ । प्रियाप्रियरूपेण विषयाणां नानात्मकत्वाच्चयोर्नानात्मकमवगन्तव्यम् । विफलत्वं
च पुरुषार्थशून्यत्वम् । तथा गुणैः कृत्वा, भेदश्चार्थश्च तद्विषया धीः, नानात्मकत्वाद्विफला । तत्र भेद आत्मनि देवमनुष्यादिरूपः,
अर्थः शब्दादिविषयश्च । तद्विषया धीर्नानात्मकत्वाद्विफलेत्यर्थः । नानात्मकत्वादित्येतत्कार्यत्वानित्यत्वादीनामुपलक्षणम् । तेन
नानार्थत्वात्कार्यत्वाद्विफलेत्येतत् फलितम् । भेदात्मधीरिति पाठे भेदेन देवमनुष्यत्वादिभेदेनात्मनि या धीरित्यर्थाः । अयं भावः ।
आत्मनि देवादिदेहभेदारोपो विफलः नानात्मकत्वात् अर्थानामन्ततो दुःखहेतुत्वाच्चेति ॥ ३ ॥ 'मोक्षार्थी न प्रवर्त्तत तत्र
काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिह्वासया' इति स्मृतिं लक्ष्यीकृत्याह । निवृत्तमिति । यत एवमत इति शेषः ।
अहमेव पर उत्कृष्टः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः, निवृत्तं निष्काममिति यावत् । अनन्यप्रयोजनमित्यर्थः । कर्म, सेवेताचरेत् । प्रवृत्तं
फलदानाय प्रवृत्तमैश्वर्यादिसाधनं काम्यमिति यावत् । कर्म, त्यजेत् । ननु प्रवृत्तके इष्टसाधनतावबोधके सति कथं तत्त्याग इत्यत
आह जिज्ञासायां ब्रह्मविचारे, संप्रवृत्तः पुमान्, कर्मेनोदनां न आद्रियेत् । तत्फलेष्वल्पास्थिरत्वबुद्ध्या तदादरं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥
यमानिति । किं तु मत्परः पुमान्, यमान् बाह्यान्तःकरणनिग्रहोपायान्, अभीक्ष्णं पौनःपुन्येन, अत्यादरेणेत्यर्थः । सेवेतानुतिष्ठेत् ।
नियमान् शौचादींस्तु, कचिद्यथाशक्ति, सेवेत । यदि शक्तिमांश्चेत्तदा तांस्तु आत्मज्ञानभजनयोरविरोधेन सेवेतेत्यर्थः । तर्हि किं
कुर्यादित्यत आह । मामीश्वरमभिजानातीति मदभिज्ञस्तं, ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । मदात्मकं मत्तादात्म्यदृष्टिविषयं, शान्तं जितेन्द्रियं, गुरुं,
उपासीत ॥ ५ ॥ गुरुपासकस्य धर्माणाह । अमायीति । अमायी निष्कपटः अमानीति पाठे, मानरहितः अमत्सरः तस्मिन् तदनु-
बन्धिनि वाऽर्थकामादिप्रयुक्तमात्सर्यरहितः, दक्षः तत्सेवायामुत्साही, निर्ममः देहानुबन्धिषु ममताभिमानरहितः, तदभिमानस्य
तत्सेवापादनद्वारा गुरुपासनविरोधित्वादिति भावः । दृढं सौहृदं यस्य सः गुरुविषयकसुदृढसौहृदोपेतः, असत्वरः न त्वरया
सहितः, अर्थान् हेयोपादेयान् ज्ञातुमिच्छुरर्थजिज्ञासुः, अनसूयुर्दोषाविष्काररहितः, अमोघवाक् वृथाप्रलापरहितः, एवंभूतः
सन्, गुरुमुपासीतेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥ ननु स्वपुत्रजायादिषु कथं निर्ममः स्यात्तत्राह । जायेति । जाया पत्नी च अपत्यानि
पुत्राः पुत्र्यश्च गृहं गेहं च क्षेत्राणि बीजावस्थानानि च स्वजना भ्रात्रादय आत्मीयजनाश्च द्रविणं धनं च तान्यादयो येषां
पश्चादीनां तेषु, उदासीनः आसक्तिरहितः, एतेष्वौदासीन्येन निर्ममो भवतीति भावः । कथमौदासीन्यं संभवेदत आह । सममिति ।
आत्मनः अर्थं धनं इव, सर्वेषु समं, पश्येत् । धनवत् साधारणं पश्येत् । स्वकीयतयाभिमतोऽर्थो हि पुत्रादिभिर्भुज्यते एवं
पुत्रादयोऽपि न ममैवेति विचार्यन्ते ममैवेति न विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥ भेदार्थधीरित्यनेन नात्मा देवमनुष्यादिशरीराकारः किं
तु ततोऽन्य इति सूचितं तदेव सदृष्टान्तं विशदयति । विलक्षण इति । आत्मा प्रत्यगात्मा, स्थूलसूक्ष्मात् देहात्, विलक्षणः अन्यः,

भूतसूक्ष्मबुद्धीन्द्रियमनःप्राणसंवातात्मको देहः सूक्ष्मः, तत्परिणामात्मकस्तु स्थूलः, वैलक्षण्यावहाभ्यां धर्माभ्यामात्मानं विशिनष्टि । ईक्षिता द्रष्टा, 'एतद्यो वेत्ति सततं क्षेत्रज्ञ इति तं विदुः' इति ममोक्तेरित्यर्थः । ततो देहस्त्विद्वयो नेक्षितेति भावः । स्वमात्मानं पश्यतीति स्वदृक् स्वप्रकाशः प्रत्यगित्यर्थः । देहस्तु परागिति भावः । क इव यथा दाह्यात् प्रकाश्याच्च, दारुणः काष्ठात्, दाहकः प्रकाशकश्च, अग्निः अन्यः, तद्वत् । अग्निरिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

लौकिक तथा पारलौकिक भोगों की असारता का निरूपण

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्यारे उद्धव ! साधक को चाहिये कि सब तरह से मेरी शरण में रहकर (गीता, पाञ्चरात्र आदि में) मेरे द्वारा उपदिष्ट अपने धर्मों का सावधानी से पालन करे । साथ ही जहाँ तक उनसे विरोध न हो वहाँ तक निष्काम भाव से अपने वर्ण, आश्रम और कुल के अनुसार सदाचार का भी अनुष्ठान करे ॥ १ ॥ निष्काम होने का उपाय यह है कि स्वधर्मों का पालन करने से शुद्ध हुए अपने चित्त में यह विचार करे कि जगत् के विषयी प्राणी शब्द, स्पर्श, रूप आदि विषयों को सत्य समझकर उनकी प्राप्ति के लिये जो प्रयत्न करते हैं, उसमें उनका उद्देश्य तो यह होता है कि सुख मिले, परन्तु मिलता है दुःख ॥ २ ॥ इसके सम्बन्ध में ऐसा विचार करना चाहिये कि स्वप्नअवस्था में और मनोरथ करते समय जाग्रत-अवस्था में भी मनुष्य मन-ही-मन अनेकों प्रकार के विषयों का अनुभव करता है, परन्तु उसकी वह सारी कल्पना वस्तुशून्य होने के कारण व्यर्थ है वैसे ही इन्द्रियों के द्वारा होनेवाली भेदबुद्धि भी व्यर्थ ही है, क्योंकि यह भी इन्द्रियजन्य और नाना वस्तुविषयक होने के कारण पूर्ववत् असत्य ही है ॥ ३ ॥ जो पुरुष मेरी शरण में है उसे अन्तर्मुख करने वाले निष्काम अथवा नित्यकर्म ही करने चाहिये । उन कर्मों का बिल्कुल परित्याग कर देना चाहिये, जो बहिर्मुख बनाने वाले अथवा सकाम हों । जब आत्मज्ञान की उत्कृष्ट इच्छा जाग उठे, तब तो कर्मसम्बन्धी विधि-विधानों का भी आदर नहीं करना चाहिये ॥ ४ ॥ अहिंसा आदि यमों का तो आदर पूर्वक सेवन करना चाहिये, परन्तु शौच (पवित्रता) आदि नियमों का पालन शक्ति के अनुसार और आत्मज्ञान के विरोधी न होने पर ही करना चाहिये । जिज्ञासु पुरुष के लिये यम और नियमों के पालन से भी बढ़कर आवश्यक बात यह है कि वह अपने गुरु की, जो मेरे स्वरूप को जानने वाले और शान्त हों मेरा ही स्वरूप समझकर सेवा करे ॥ ५ ॥ शिष्य को अभिमान न करना चाहिये । वह कभी किसी से डाह न करे—किसी का बुरा न सोचे । वह प्रत्येक कार्य में कुशल हो—उसे आलस्य छू न जाय उसे कहीं भी ममता न हो, गुरु के चरणों में दृढ़ अनुराग हो । कोई काम हड़बड़ाकर न करे—उसे सावधानी से पूरा करे । सदा परमार्थ के सम्बन्ध में ज्ञान प्राप्त करने की इच्छा बनाये रखे । किसी के गुणों में दोष न निकाले और व्यर्थ की बात न करे ॥ ६ ॥ जिज्ञासु का परम धन है आत्मा; इसलिये वह स्त्री-पुत्र, घर-खेत, स्वजन और धन आदि सम्पूर्ण पदार्थों में एक सम आत्मा को देखे और किसी में कुछ विशेषता का आरोप करके उससे ममता न करे, उदासीन रहे ॥ ७ ॥ उद्धव ! जैसे जलने वाली लकड़ी से उसे जलाने और प्रकाशित करने वालो आग सर्वथा अलग है । ठीक वैसे ही विचार करने पर जान पड़ता है कि पञ्चभूतों का बना स्थूल शरीर और मन-बुद्धि आदि सत्रह तत्त्वों का बना सूक्ष्मशरीर दोनों ही दृश्य और जड हैं । तथा उनको जानने और प्रकाशित करने वाला आत्मा साक्षी एवं स्वयंप्रकाश है । शरीर अनित्य, अनेक एवं जड हैं । आत्मा नित्य, एक एवं चेतन है । इस प्रकार देह की अपेक्षा आत्मा में महान् विलक्षणता है । अत एव देह से आत्मा भिन्न है ॥ ८ ॥

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान् गुणान् । अन्तःप्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान् परः ॥ ९ ॥

योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि । संसारस्तन्निबन्धोऽयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः ॥ १० ॥

तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानमात्मस्थं केवलं परम् । सङ्गम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमम् ॥ ११ ॥

आचार्योऽरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः । तत्सन्धानं प्रवचनं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(यथा दारुषु प्रविष्टः अग्निः) निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं (इत्यादीन्) तत्कृतान् (दारुकृतान्) गुणान् (आधत्ते) एवम् अन्तःप्रविष्टः परः (आत्मा) देहगुणान् आधत्ते ॥ ९ ॥ पुरुषस्य गुणैः यः अयं देहः रचितः तन्निबन्धः अयं संसारः चिदात्मनः पुंसः विद्यात् ॥ १० ॥ तस्मात् जिज्ञासया आत्मस्थं केवलं परम् आत्मानं सङ्गम्य एतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं निरसेत् ॥ ११ ॥ आचार्यः आद्यः अरणिः अन्तेवासी उत्तरारणिः स्यात् प्रवचनं तत्सन्धानं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनेनैव दृष्टान्तेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वादयोऽपि सिध्यन्तीत्याह । निरोधेति । तथा च दारुण्वन्तःप्रविष्टोऽग्निस्त-
त्कृतान्नाशादीन्प्राप्नोति न तु स्वतो नाशादिमान् । एवं देहगुणाननित्यत्वादीन् देहात्परो नित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति । ततश्च
नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ॥ ९ ॥ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वं घटते । आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथं देहेन
तद्धर्मैर्वा संबंधः संबंधे वा कुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह । योऽसाविति । पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैर्योऽसौ सूक्ष्मोऽयं च स्थूलो देहो
विरचितः पुंसो जीवस्यायं संसारस्तन्निबंधनस्तदध्यासकृतः हि यस्मादेवं तस्मादात्मविद्या तन्निवर्तिकेत्याह । आत्मनो विज्ञानम्
आत्मज्ञानमित्यर्थः । तस्य अध्यासप्रयुक्तसंसारस्य छित् छेत्री । आच्छिदिति वा पदच्छेदः ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया
विचारेण । आत्मस्थमात्मनि कार्यकारणसंघात एव स्थितं सम्यग्ज्ञात्वा एतदेतस्मिन्देहादौ वस्तुबुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत्
त्यजेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धा विद्या अविद्या तत्कार्यं नरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति । आचार्य
इति । आद्योऽधरः तत्संधानं तयोर्मध्यमं मन्थनकाष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्या तु संधिः संधौ भवन्नग्निरिव । तथा च श्रुतिः “आचार्यः
पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम्” इति ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनेनैवाग्निदृष्टान्तेनैव । इति भाव इति-नित्यत्वादिधर्मवत आत्मनोऽनित्यत्वादिधर्मवतो देहाद्वैलक्षण्यं प्रथितमेवेति
तात्पर्यम् । किंच-दारुधर्मा नाशादयो बहौ यथा भ्रमादारोप्यन्त एव न तु ते तत्र सन्ति एवमेव देहधर्मा अपि नाशादय आत्मनी-
त्याह-निरोधेति । निरोधो नाशः । यथाग्निर्नष्ट उत्पन्नोऽल्पो महानित्येवं नानाकार उच्यते तथैवात्मापीति । अत्र जीवात्मनां नानात्वे
वास्तवेपि एकस्यापि जीवस्य देवादयुगपत्क्रमेण वा नानादेहगतत्वेन यन्नानात्वं तत्वास्तवमेवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ दृष्टान्तवैषम्यमा-
शङ्कते-नन्विति । तद्धर्मान्दारुधर्मान्भजतीति तद्धर्मभाक् तस्य भावस्तत्त्वम् । “असंगो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेरात्मनोऽसंगत्वात् ।
तद्धर्मैर्देहधर्मैः कृशत्वादिभिः । वस्तुतस्तु संबंधो नास्ति ‘तुष्यतु दुर्जनः’ इति न्यायेन तत्स्वीकारे कुतः, केन साधनेन तन्निवृत्तिः
संबंधनिवृत्तिः । तत्राक्षेपे । अप्रत्यक्षत्वाद्यच्छब्देन सूक्ष्मः प्रत्यक्षत्वादिविशब्देन स्थूलस्य गृह्यते । तदध्यासेन तयोः स्थूलसूक्ष्मदेह-
योरध्यासेनात्मत्वाभिनिवेशेन कृतस्तदध्यासः कृतः, एवमात्मा ज्ञानकृत एव । तन्निवर्तिका संसारनिवर्तिका । छिन्नतीति छित्, छिदेः
किप् । अंशतश्छेदशकानिवृत्तय आह-आच्छिदिति वा ॥ १० ॥ एवमात्मविद्यैव तच्छेदकर्त्री तस्मादित्यर्थः यद्वा-तस्याज्जिज्ञासया
तत्साध्यविचारेणात्मस्थं पञ्चकोशानुगतमात्मानं तत्साक्षिणं क्षेत्रज्ञं केवलं तदुपाधेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां जहदजहल्लक्षणया च विवेचितं
परमानन्दं ब्रह्मैव संगम्य तस्मिन्प्रपञ्चे वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं तत्कार्याणां कारणानन्यत्वक्रमेण परमकारणकृष्णब्रह्मव्यतिरेकं यथा
स्यात्तथा निरसेत् ॥ ११ ॥ विद्योत्पत्तौ श्रुतिः स्पष्टार्था ॥ १२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवमात्मनः नित्यत्वादिकमपि सिद्धमित्याह-निरोधेति । यथा दारुण्वन्तःप्रविष्टोऽग्निः स्वतः निरोधोत्पत्त्यादिरहितोऽपि
तेन दारुसंबन्धेन कृतान् निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वमित्यादीन् गुणान् आधत्ते प्राप्नोति । यथा अग्निः स्वतः नाशरहितोऽपि
दारुनाशात् निरोधं नाशम् आधत्ते एवमुत्पत्तिरहितोऽपि दारुत्पत्तिरुत्पत्तिं स्वतो महानपि तदणुत्वादणुत्वम् । तद्बृहत्वादबृहत्वम् ।
स्वयमेकोऽपि तन्नानात्वान्नानात्वमित्येवं तत्कृतान्गुणान् आधत्ते एवं देहे प्रविष्टो नित्यादिस्वरूपोऽपि परः आत्मा देहगुणाननित्य-
त्वादीन् आधत्ते ॥ ९ ॥ योऽसाविति । पुरुषस्य परमेश्वरस्याधीनैः प्राकृतैर्गुणैः गुणपरिणामैर्बुद्धीन्द्रियादिभिर्योऽसौ सूक्ष्मः तथाऽयं
च स्थूलदेहो रचितः तन्निबन्धः तत्रात्माध्यासकृत एवायं जन्ममरणाद्यात्मकः पुंसो जीवस्य संसारः तस्मादात्मनो विद्याविज्ञानं तस्य
संसारस्य छित् छेत्री आच्छिदिति वा छेदः ॥ १० ॥ तस्मादिति । यस्मिन् देहाद्यध्यासादेव संसारस्तस्मात् जिज्ञासया विचारेण
आत्मस्थमात्मनि कार्यकारणसंघाते देह एव स्थितं केवलं शुद्धमसङ्गं परं देहाद्वैलक्षण्यं भिन्नमात्मानं सङ्गम्य सम्यग्ज्ञात्वा एतत्
एतस्मिन् देहादौ वस्तुबुद्धिमात्मबुद्धिं यथाक्रमं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत् त्यजेत् ॥ ११ ॥ आचार्य इति । आचार्यः आद्यः अरणिः
अधरारणिः अन्तेवासी शिष्यः उत्तरारणिः प्रवचनमुपदेशः तत्सन्धानं तयोर्मध्यमं मन्थनकाष्ठं विद्या तु सन्धिः सन्धौ भवन्नग्निरिव
सुखावहः अविद्यादिदोषनाशकः परमानन्दप्रदश्च । तथा च श्रुतिः । “आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं
सन्धानम्” इति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अनेनैव बह्व्यात्मकेन तत्कृतान् दारुलक्षणोपाधिकृतान् ततश्च नाशादेर्देहोपाधिकत्वे सति । स्वरूपधर्मैर्नित्यत्वादिभि-
रित्यादिना अनादित्वादिपरिग्रहः । वैलक्षण्यात् देहादेः सकाशाद्विरुद्धलक्षणत्वादित्येवं भिन्नत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तद्धर्मभाक्त्वम् ।

दारुधर्मनाशादिमत्त्वम् । तन्निवृत्तिः देहतद्वर्मेसम्बन्धनिवृत्तिः सूक्ष्मः सप्तदशोपाध्यात्मकः तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्येण 'पञ्चप्राण-
मनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । प्रपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति । अयं प्रत्यक्षतो दृश्यमानः संसारो जन्ममरणलक्षणः
तदध्यासकृतदेहद्वयारोपकृतः । तस्मात् संसारस्य देहद्वयोपाधिकत्वात् । आत्मविद्या स्वस्वरूपज्ञानं तन्निवृत्तिका संसारनाशिका
तस्य संसारस्य ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्य संसारस्याध्यासकृतत्वम् ॥ ११ ॥ अविद्याऽज्ञानं तत्कार्यं गुणादि तन्निरसनक्षमा
तथाच विद्याया अग्न्युत्पत्तिरूपकत्वे प्रमाणं श्रुतिः पूर्वरूपमधःकाष्ठं अन्तेवासी शिष्यः उत्तररूपमुपरि काष्ठं विद्या ज्ञानं सन्धिः
सन्धौ जातोऽग्निः प्रवचनमुपदेशः सन्धीयते मध्यसन्धौ स्थाप्यते इति सन्धानं मध्यममन्थनकाष्ठम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

निरोधेति । दाह्यमनुप्रविष्टोऽग्निः उत्पत्तिं विनाशमणुत्वं बृहत्त्वमित्येवं रूपं नानात्वं तत्कृतान् गुणान् बहुलत्वविरलत्वादीन्
आधत्ते आसमन्ताद्धत्ते एवं देहात्परो जीवोऽपि देहमनु प्रविष्टो देहगुणान् धत्त इत्यर्थः ॥ ९-१० ॥ एतद्वस्तुबुद्धिं एतस्मिन्नु-
पादेयबुद्धिम् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

तर्हि देहान्यस्यात्मनः कथं हतोऽयमुत्पन्नोऽयं कृशोऽयं स्थूलोऽयमिति देहसामानाधिकरण्येन प्रतीतिरित्यत्राह । निरोधेति ।
यथा दाह्यं दार्वनुप्रविष्टोऽग्निर्निरोधं विनाशमुत्पत्तिमणुत्वं बृहत्त्वमित्येवं रूपं दारुगतं नानात्वं तत्कृतान् गुणान् बहुलत्वादीनाधत्ते
आसमन्तात् धत्ते एवं देहात्परो जीवोऽपि देहमनुप्रविष्टो देहगुणानाधत्ते अनाद्यज्ञानप्रयुक्तदेहतादात्म्याभिमानेन तत्समानधर्मतया
प्रतीयत इति भावः ॥ ९ ॥ न केवलं देहगुणानाधत्ते देहानुप्रवेशप्रयुक्तमपि तु कृस्तोऽपि संसारो देहप्रयुक्त एवेति वदन् तन्नि-
वृत्त्युपायं चाह । योऽसाविति । गुणैः प्राकृतैः तत्परिणामात्मकैः पृथिव्यादिभिः पुरुषस्य जीवस्य योऽसौ देवमनुष्यादिरूपो देहो
विरचितः ह्रीत्यस्य नात्र विवाद इति भावः । तन्निबन्धनस्तदेहप्रयुक्त एवायं संसारः पुंसस्तस्य देहिनः छित् संसारच्छेत्री आत्मनः
परमात्मनो विद्या उपासना चिदात्मन इति पाठे विद्यादिति छेदः चिदात्मनः ज्ञानस्वरूपस्य पुंसो जीवस्यायं संसारः तन्निबन्धन
इति विद्यात् जानीयात् इतीतिशब्दाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया वेदान्तार्थविचारेणात्मस्थं जीवान्त-
रात्मतया स्थितमात्मानमन्तरात्मानं केवलं हेयप्रतिभटं परं परमपुरुषं सङ्गम्य गत्यर्था बुद्धयर्थाः समित्येकीकारे 'आत्मेति तूप-
गच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इत्युक्तन्यायेन जीवशरीरकत्वेन तद्विशेषणतया विशिष्टमेकं विदित्वेत्यर्थः । एतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं निरसेत्
तावद्देहे ततो जायापत्यादिषु इत्येवं क्रमेण निरसेदित्यर्थः । जिज्ञासया सङ्गम्येत्यनेन विचाराद्देहनोत्पत्तिरुक्ता तथा च श्रूयते
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति ॥ ११ ॥ तदेवाग्न्युत्पत्तिरूपकेण दर्शयति । आचार्य इति ।
आद्योरणिरधरारणिरन्तेवासी शिष्यः तत्सन्धानं तयोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं प्रवचनमुपदेशः वेदान्तार्थविचार इति यावत् विद्या वेदना
तु सन्धिः सन्धौ भवः अग्निरिति तथा च श्रुतिः 'आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं संधानमिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्राप्तस्य हि प्रतिषेध इति न्यायादनयोरभेदाद्व्यायाः किं बीजमत्राह । निरोध इति । यथा जीवो निरोधादींस्तत्कृतान्
देहकृतान् गुणानाधत्ते एवं परोऽपि देहमनुप्रविष्टो देहगुणानाधत्त इत्यन्वयः । निरोधो मरणमणुत्वं बृहत्त्वं नानात्वं सुरनरादिनाना-
जातिविशिष्टत्वमनयोर्वैलक्षण्याज्ञानं बीजमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमेवाज्ञानं संसारकारणमित्याह । य इति । योऽसौ सत्त्वादिगुणै-
र्विरचितो देहः अयं पुरुषस्य जीवस्यार्थे हि यस्मादविद्यास्थितात्मनः अविद्यायामज्ञाने स्थितमनसः पुंसोऽयं संसारस्तन्निबन्धः
देहाभिमाननिमित्तकः ॥ १० ॥—

अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीर्यते । जीवस्त्वदेहधर्मापि परतो देहधर्मवान् ॥

स्वयं त्वनभिमानः सन्नज्ञानामेव दर्शयेत् । विष्णुर्जीवस्वाभिमानी जीवन्मुक्तिपदं ब्रजेदिति ॥

वचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदाभानमज्ञानं न तु ज्ञानिनां जीवस्य स्वतो देहधर्मरहितस्यापि देहाभिमानादिति विवेकलक्षणो
विचारः कर्तव्य इत्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तप्रकारेण जिज्ञासया आत्मस्थं देहान्तःस्थितं केवलं दुर्भगदेहिभोग्यदुःखरहितमात्मानं
श्रीनारायणं परं विलक्षणं सङ्गम्य ज्ञात्वास्य जीवस्य वस्तुबुद्धिं शक्तिबुद्धिं निरसेत्यजेत् कथं यथाक्रमं जिज्ञासया ब्रह्मादिजीवराशेः
यथा स्वरूपतारतम्यं विचार्य ज्ञात्वा परब्रह्मभावबुद्धिं त्यजेदित्यर्थः—

अवस्त्वशक्तमुद्दिष्टं शक्तं वस्त्वह भण्यते । तस्मादेकं परं ब्रह्म वस्तुशब्दोदितं सदेति ॥

लक्षणवचनात् ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं गुरुपास्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र कथङ्कारं ज्ञानमुत्पद्यते येन जीवस्य ब्रह्मभाव-
बुद्धितृणदहनं स्यादित्यतस्तत्प्रकारमाह । आचार्य इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता साराथदर्शिनी

किञ्च दारुधर्मा नाशादयो बह्वौ यथा भ्रमादारोप्यन्ते एव न तु ते तत्र वर्तन्ते एवमेव देहधर्मा अपि नाशादय आत्म-
नीत्याह । निरोधेति । निरोधो नाशः दारुषु प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतास्तन्निष्ठान् नाशादीन् गुणान् पुरुषभ्रमादेव धत्ते एवं देहगुणान्
देहधर्मान् नाशादीन् देहात् पर आत्मा धत्ते यथा अग्निर्नष्ट उत्पन्नोऽल्पो महान् नानाकार इत्युच्यते तथैवात्मा नष्ट उत्पन्न
इत्यादीति अत्र जीवात्मनः नानात्वे वास्तवेऽपि एकस्यापि जीवस्य देहादेर्युगपत् क्रमेण नानादेहगतत्वेन यन्नात्मात्वं तत्त्ववास्तव-
मेवेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ नन्वग्नेर्दूरसंयोगात्तद्वर्मेभाक्त्वं घटते आत्मनस्त्वसङ्गत्वात् कथं देहेन तद्वर्मेर्वा सम्बन्धः सम्बन्धे वा
कुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह । योऽसाविति । पुरुषस्येश्वरस्याधीनर्मायागुणैर्गोऽसौ सूक्ष्मो देहः अयं च स्थूलो देहो विरचितः पुंसो
जीवस्यायं संसारस्तन्निबन्धनस्तत्सम्बन्धाभावेऽपि तदध्यासकृतः तदीयातर्कशक्त्यया अविद्याया निष्पादितो यो देहाध्यासरूपो
नितरां बन्धस्तत्कृत इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्तत्प्रसादादेव विद्या तदीयैव विद्याशक्तिश्छिन्नं तद्वन्धच्छेत्री आत्मनो जीवस्य ॥ १० ॥
तस्माज्जिज्ञासया विचारेण आत्मनि स्थूलसूक्ष्मदेहान्तर एव स्थितमत्मानं परं केवलसङ्गिनम् अतिशयेन सङ्गम्य ज्ञात्वा एतस्मिन्
देहबन्धे वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं साधनबाहुल्यतः क्रमेण निरसेत् त्यजेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धा विद्या अविद्या तत्कार्यनिरसनक्षमेति
स्पष्टीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति । आचार्य इति । आद्यः अधरः तत्सन्धानं तयोर्मध्यमं मन्थनकाष्ठं प्रवचन-
मुपदेशः विद्या तु सन्धिः सन्धौ भवन्नग्निरिव तथा च श्रुतिः 'आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवास्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं
सन्धानमिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कथं तर्हि देवदत्तो जातो मृतश्चेत्यादिप्रतीतिरत्राह । निरोधेति । यथा दारुष्वन्तःप्रविष्टोऽग्निर्निरोधादिगुणास्पृष्टोऽपि
तत्कृतान् गुणान् आधत्ते तद्वत् ॥ ९ ॥ किञ्च पुरुषस्य परमेश्वरस्य नियम्यभूतैर्गुणैः स्वकार्यद्वारा योऽसौ सूक्ष्मः अयं च स्थूलो
देहो विरचितस्तन्निबन्धनस्तद्वेतुकः पुंसो जीवस्यायं जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारः सृष्ट्यास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मवृत्तत्वात्
संसारनिवृत्तिस्तु परविद्यैवेति कथम्भूतस्य पुरुषस्य अविद्याच्छिदात्मनः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिश्रुतिप्रोक्तस्य परमात्मनो विद्याया
अविद्याच्छेदस्तच्छक्तिगुणरचितदेहनिबन्धनसंसारनिवृत्तिरिति निष्कर्षः ॥ १० ॥ यस्मात्परविद्यैव संसारच्छेदिनी तस्मादुपायान्तरं
योगशास्त्रादिप्रोक्तं विहाय केवलं परमात्मानमात्मन्यंशभूते क्षेत्रज्ञे शास्त्रत्वेन स्थितमंशिनं जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सङ्गम्य सम्यक्
ज्ञात्वा एतद्वस्तुबुद्धिम् एतस्मिन्देहगेहादौ आत्मात्मीयबुद्धिं प्रथमं देहे आत्मबुद्धिं तदनन्तरं गेहादौ आत्मीयबुद्धिमित्येवं क्रमेण निरसेत्
त्यजेत् ॥ ११ ॥ जिज्ञासया परमात्मानं सङ्गम्येति विद्योत्पत्तिरुक्ता तामेवाग्न्युत्पत्तिरूपकेण स्फुटीकरोति । आचार्य इति ।
आचार्यो मदभिज्ञो गुरुः आद्योऽरणिः स्यात् अन्तेवासी शिष्यः उत्तरोऽरणिः सन्धानं मध्यमं काष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्या तु सुखं
परमानन्दरूपमावहति ज्ञापयतीति तथा सन्धिः सन्धौ भवन्नग्निरिव यथा नित्य एवाग्निरुत्पद्यते तथा ज्ञातृत्वलक्षणं नित्यं ज्ञानं
ब्रह्मविद्यात्मना गुरुप्रसादादुत्पद्यते इत्यर्थः । अनेन 'आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानमिति
श्रुतिरुपबृंहिता भवति ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अग्निदृष्टान्तेनैव नित्यत्वादयोऽध्यात्मनि सिद्ध्यन्ति ततोऽपि वैलक्षण्याद्देहादेरन्यत्वमित्याशयेनाह—निरोधेति । यथा
दारुष्वन्तःप्रविष्टोऽग्निः स्वतः नाशरहितोऽपि दारुनाशात् निरोधं नाशम् । स्वतो जन्मरहितोऽपि दारुसम्बन्धादुत्पत्तिम् । स्वतो
महानपि तदणुत्वादणुत्वम् । तद्वृहत्त्वाद्बृहत्त्वम् । स्वयमेकोऽपि तन्नानात्वमित्येवं तत्कृतान्गुणान् आधत्ते । एवं देहे प्रविष्टो नित्यदि-
स्वरूपोऽपि परः आत्मा देहगुणाननित्यत्वादीन् आधत्ते ॥ ९ ॥ नन्वग्नेः सावयवत्वाद्दारुसंयोगात्तद्वर्मेभाक्त्वं युक्तमात्मनस्त्व-
सङ्गत्वात्कथं देहेन तद्वर्मेर्वा सम्बन्धः सम्भवति । सम्बन्धे वा कुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह—योऽसाविति । पुरुषस्य परमेश्वरस्याधीनैः
प्राकृतैः गुणपरिणामैर्बुद्धीन्द्रियादिभिर्योऽसौ सूक्ष्मः तथायं च स्थूलदेहो रचितः । तन्निबन्धः तत्रात्माध्यासकृत एवायं जन्ममरणा-
द्यात्मकः पुंसो जीवस्य संसारः । यस्मादेवं तस्मादात्मविद्या तन्निवर्तिकेत्याह—विद्येति । आत्मनो विद्या विज्ञानं तस्य च्छिन्नं छेत्री ।
यदज्ञानात् भ्रमो भवति तत्साक्षात्कारादेव भ्रमनिवृत्तिर्नान्यथेति लोकप्रसिद्धिं द्योतयति—हीति ॥ १० ॥ उतमेव स्पष्टयति—
तस्मादिति । यस्माद्देहाद्यध्यासादेव संसारस्तस्मात् जिज्ञासया विचारेण आत्मस्थमात्मनि कार्यकारणसङ्घाते देह एव स्थितं केवलं
शुद्धमसङ्गं परं देहाद्विलक्षणं भिन्नमात्मानं सङ्गम्य सम्यग्ज्ञात्वा एतत् एतस्मिन्देहादौ वस्तुबुद्धिमात्मबुद्धिं यथाक्रमं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण
निरसेत् त्यजेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धा विद्या अविद्या तत्कार्याध्यासादिनिरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण
निरूपयति—आचार्य इति । आचार्य आद्यः अरणिः अधरारणिः अन्तेवासी शिष्यः उत्तरारणिः तत्सन्धानं तयोर्मध्यमं मन्थनकाष्ठं
प्रवचनमुपदेशः विद्या तु सन्धिः सन्धौ भवन्नग्निरिव सुखावहः, अविद्यादिदोषनिराकरणेन परमानन्दात्मकमोक्षप्रापक इत्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः—'आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्यासन्धिः प्रवचनं सन्धानम्' इति ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तर्हि देहादन्यस्यात्मनः कथं हतोऽयमुत्पन्नोऽयं कृशोऽयं स्थूलोऽयमिति देहसामानाधिकरण्येन प्रतोतिरित्यत्राह । निरोधेति । अनुप्रविष्टः यथा दाह्ये दारुणि संप्रविष्टः अग्निः, निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं, निरोधो विनाशः, उत्पत्तिः प्रादुर्भावः, अणुरणुत्वं, बृहत् बृहत्त्वमित्येवंरूपं दारुगतं नानात्वम् । तत्कृतान् गुणान् बहुत्वविरलत्वादीन्, आधत्ते आ समन्तात् धत्ते । एवं देहात् परोऽन्यः, जीवोऽपि देहमनुप्रविष्टः सन्, देहगुणान् आधत्ते । अनाद्यज्ञानप्रयुक्तदेहतादात्म्याभिमानेन तत्समानधर्मतया प्रतीयते । इति भावः ॥ ९ ॥ न केवलं देहगुणाधानमेव देहानुप्रवेशप्रयुक्तमपि तु कृत्स्नोऽपि संसारो देहप्रयुक्त एवेति वदंस्त्रि-
वृत्त्युपायं चाह । योऽसाविति । गुणैः प्रकृतिपरिणामात्मकैः पृथिव्यादिभिः, पुरुषस्य जीवस्य, योऽसौ सूक्ष्मः, अयं स्थूलो देव-
मनुष्यादिरूपः, देहः विरचितः हि । ह्रीत्यस्य नात्र विवाद इति भावः । तन्निबन्धः तन्निबन्धनः तद्देहप्रयुक्त एवेत्यर्थः । अयं संसारः, भवति । पुंसः संसारभाजो देहिनः, छित् संसारछेत्री, आत्मनः परमात्मनः, विद्या उपासना, अस्ति । विद्याच्चिदात्मनः इति पाठे, चिदात्मनः ज्ञानस्वरूपस्य, पुंसः अयं संसारः, तन्निबन्धनः इति विद्य ज्ञानीयात् । इतिशब्दाध्याहारेण संबन्धः ॥ १० ॥ यस्मादिति । तस्म देवं तस्मात्, जिज्ञासया वेदान्तार्थविचारेण, आत्मानं जीवं आत्मस्थं जीवान्तरात्मस्थं, केवलं हेयप्रतिभटं परं परमपुरुषं, संगम्य बुद्ध्वा, गत्यर्था बुद्धयर्थाः । आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेत्युक्तन्यायेन जीवशरीरत्वेन तद्विशेषणतया विशिष्टमेकं विदित्वेत्यर्थः । एतद्वस्तुबुद्धिमेतस्मिन् देहतदनुबन्ध्यादावुपादेयबुद्धि, यथाक्रमं निरसेत् । प्रथमतो देहे ततो जायापत्यादि-
ष्वित्येवं क्रमेण निरसेदेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ जिज्ञासया संगम्येत्यनेन विचाराद्वेदनोत्पत्तिरुक्ता । तथा च श्रूयते । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति । एतदेवाग्न्युत्पत्तिरूपकेण दर्शयति । आचार्य इति । आद्यः अरणिः अधरारणिः आचार्यः स्यात् । अन्ते-
वासो शिष्यः, उत्तरारणिः स्यात् । तत्संधानं तयोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं, प्रवचनमुपदेशः वेदान्तार्थविचार इति यावत् । विद्या वेदना तु संधिः संधौ भवोऽग्निः, स च सुखावहः । तथा च श्रुतिः । 'आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्या संधिः प्रवचनं संधानम्' इति ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब आग लकड़ी में प्रज्वलित होती है, तब लकड़ी के उत्पत्ति-विनाश बड़ा-छोटाई और अनेकता आदि सभी गुण वह स्वयं ग्रहण कर लेती है । परन्तु सच पूछो, तो लकड़ी के उन गुणों से आग का कोई सम्बन्ध नहीं है । वैसे ही जब आत्मा अपने को शरीर मान लेता है, तब वह देह के जड़ता, अनित्यता, स्थूलता, अनेकता आदि गुणों से सर्वथा रहित होने पर भी उनसे युक्त जान पड़ता है ॥ ९ ॥ ईश्वर के द्वारा नियन्त्रित माया के गुणों ने ही सूक्ष्म और स्थूल शरीर का निर्माण किया है । जीव को शरीर और शरीर को जीव समझ लेने के कारण ही स्थूलशरीर के जन्म-मरण और सूक्ष्म शरीर के आवागमन का आत्मा पर आरोप किया जाता है । जीव को जन्म मृत्युरूप संसार इसी भ्रम अथवा अध्यास के कारण प्राप्त होता है । आत्मा के स्वरूप का ज्ञान होने पर उसकी जड़ कट जाती है ॥ १० ॥ प्यारे उद्धव ! इस जन्म-मृत्युरूप संसार का कोई दूसरा कारण नहीं केवल अज्ञान ही मूल कारण है । इसलिये अपने वास्तविक स्वरूप को, आत्मा को जानने की इच्छा करनी चाहिये । अपना यह वास्तविक स्वरूप समस्त प्रकृति और प्राकृत जगत् से अतीत, द्वैत की गन्ध से रहित एवं अपने आप में ही स्थित है । उसका और कोई आधार नहीं है । उसे जानकर धीरे-धीरे स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर आदि में जो सत्यत्वबुद्धि हो रही है, उसे क्रमशः मिटा देना चाहिये ॥ ११ ॥ (यज्ञ में जब अरणिमन्थन करके अग्नि उत्पन्न करते हैं, तो उसमें नीचे-ऊपर दो लकड़ियाँ रहती हैं और बीच में मन्थनकाष्ठ रहता है; वैसे ही) विद्यारूप अग्नि की उत्पत्ति के लिये आचार्य और शिष्य तो नीचे-ऊपर की अरणियाँ हैं तथा उपदेश मन्थनकाष्ठ है । इनसे जो ज्ञानाग्नि प्रज्वलित होती है, वह विलक्षण सुख देने वाली है । इस यज्ञ में बुद्धिमान् शिष्य सद्गुरु के द्वारा जो अत्यन्त विशुद्ध ज्ञान प्राप्त करता है वह गुणों से बनी हुई विषयों की माया को भस्म कर देता है । तत्पश्चात् वे गुण भी भस्म हो जाते हैं, जिनसे कि यह संसार बना हुआ है । इस प्रकार सबके भस्म हो जाने पर जब आत्मा के अतिरिक्त और कोई वस्तु शेष नहीं रह जाती, तब वह ज्ञानाग्नि भी ठीक वैसे ही अपने वास्तविक स्वरूपमें शान्त हो जाती है, जैसे समिधा न रहने पर आग बुझ जाती है ॥ १२-१३ ॥

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसम्प्रसृताम् ।

गुणांश्च सन्दह्य यदात्ममेतत् स्वयं च शाम्यत्यसमिद् यथाग्निः ॥ १३ ॥

अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः । नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥ १४ ॥

मन्यसे सर्वभावानां संस्थां ह्यौत्पत्तिकी यथा । तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥

एवमप्यज्ञ सर्वेषां देहिनां देहयोगतः । कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वैशारदी सा अतिविशुद्धबुद्धिः गुणसम्प्रसूतां मायां धुनोति गुणान् च सन्दह्य यत् एतत् आत्मं स्वयं असमिन् अग्निः यथा (शांभ्यति तथा) शांभ्यति ॥ १३ ॥ अत्र कर्मकटूणां भोक्तृणां एषां सुखदुःखयोः नानात्वं अथ लोककालागमात्मनां नित्यत्वम् ॥ १४ ॥ यथा सर्वभावानां संस्था औत्पत्तिकी हि मन्यसे तत् तदा आकृतिभेदेन जायते धीः भिद्यते च ॥ १५ ॥ अङ्ग एवम् अपि सर्वेषां देहिनां देहयोगतः कालावयवतः जन्मादयः भावाः असकृत् सन्ति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अग्निसादृश्यमेवाह । वैशारदीति । विशारदोऽतिनिपुणस्तेन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धा बुद्धिर्गुण-कार्यरूपां मायां निवर्तयति । यदात्मकमेतद्विश्वं जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान् गुणांश्च दग्ध्वा असमिन्निरिधनः । तस्मात्कार्येण कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानन्दरूपो भवतोति ॥ १३ ॥ एवं तावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्मा कर्तृत्वादयश्च धर्मास्तस्य देहोपाधिकास्तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं मायामयं चातः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं 'विलक्षणः स्थूल-सूक्ष्मात्' इत्यादिना, तदेव श्रुतिसमन्वयेन निर्णीतेऽप्यर्थे मतांतरविरोधेन संदेहो मा भूदिति तन्मतं निराकर्तुमुद्भावयति । अथेति । अथ मन्यसे एषां जीवात्मनां कर्मकटूणां सुखदुःखयोर्भोक्तृणां च नानात्वमिति । एवं हि जैमिनीया मन्यन्ते । अहंप्रत्ययविज्ञेय एवात्मा स च प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्माऽस्तीति । यथाहुः "अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदेव हि" इति । तथा वैराग्यं च न संभवति । तथाहि भोगस्थानानामनित्यत्वाद्वा वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुपाय-कर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वा न त्वेतदस्तीत्याह । अथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां मन्यस इति ॥ १४ ॥ न च सर्वभोग्यानां विच्छेदान्मायामयत्वाद्वा वैराग्यं स्यादित्याह । मन्यस इति । सर्वभावानां स्वकचंदनादीनां संस्था स्थितिरौत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या । तथा च वदति 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति । अतस्तत्कर्ता कश्चिदीश्वरो नास्तीति भावः । किंच यथा यथावत् । न तु मायामयीत्यर्थः । न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्यह । तत्तदिति । घटपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अतोऽनित्यभिद्यते च । अयं गूढोऽभिप्रायः । न हि नित्यज्ञानरूप आत्माऽपि तु ज्ञानपरिणामवान् । न च विकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः । यथाऽऽहुः "विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते ।" इति । अतो मुक्ताविद्विषादिरहितस्य परिणामासंभवाज्जट्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति ॥ १५ ॥ तत्र तावदुक्तमंगीकृत्य वैराग्योत्पादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपंचयति एवमपीत्यादिना—लोकानां लोकपालानामित्यतः प्राक्तनेन प्रथेन । अंग हे उद्धव । कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विशरणं विशारः 'शु—हिंसायाम्' हिंसाप्रधानोऽविद्यामार्गस्तं द्यति खण्डयति ब्रह्मविद्योपदेशेनेति विशारदः । शिष्य-पक्षे—विगतः शारदो यस्य स विरक्त इत्यर्थः । अतिविशुद्धं जीवेशोपाधिर्विनिर्मुक्तं ब्रह्म बुद्धयतेऽनयेति विशुद्धबुद्धिः केवलचिदा-कारा धीः । सन्दह्य सम्यक्कार्येण द्वैतेन सह बाधयित्वा स्वयञ्चातःकरणवृत्त्यात्मकतया द्वैतांतःपातित्वान् शांभ्यति अतो न विद्यया द्वैतापत्तिरिति भावः । विशारदो भगवांस्तदीयाऽतिविशुद्धज्ञानरूपा विद्या मायामविद्यां यदात्मकमेतद्देहद्वयाध्यासरूपं संसारबंधनं तान्गुणान्दग्ध्वाऽसमिद्यथाग्निर्भूतसूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्स्पष्टं न तिष्ठति तथा स्वयं विद्यापि शांभ्यति । ततः केवलयैवं भक्त्याऽभ्यस्तया शांतिरिति प्राप्य भगवत्सालोक्यं प्राप्नोति । तदुक्तम्—“भक्तिर्मुक्त्यैव निर्विघ्नेत्यतयुक्तविरक्तता” इति शांतिरिति मतां मतम् । गुणीभूतभक्तिमतां ज्ञानिनां तु विद्याविद्ययोरुपरमे 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा' इति गीतोक्तेर्भक्त्युत्थज्ञानेन परमात्मैक्यम् ॥ १३ ॥ उक्तमर्थं निगमयति—एवमिति । तस्यात्मनः । तद्व्यतिरिक्तमात्मातिरिक्तमनित्यं विनाशि मायामयम् । प्रतीतिमात्रशरीरमाविद्यकमिति यावत् । यतः सर्वमात्मातिरिक्तमनित्यमवास्तवञ्चातो हेतोः । सर्वत आत्मातिरिक्ताखिलवस्तुतः । शास्त्रनिर्णीतोऽप्यर्थो मतांतराकर्णनेन संदिग्धो भवतीति हेतोर्मतांतरं निरस्यति, इह च मतांतरं निरीश्वरमीमांसकमतमेव तन्मतं निराकर्तुं खण्डयितुमुद्भावयति प्रकटयति—अथेति प्रश्ने । हे उद्धवेत्यर्थः । मीमांसकमतं निगमयति—एवं हीति । जैमिनीया जैमिनेर्मुनेरनुयायिनः । अहं करोम्यहं गच्छामीत्यादिरूपेणाहं प्रत्ययेनाहमाकारज्ञानेन । स चात्मा तत्स्वरूपभूतस्तस्याहंप्रत्ययज्ञेयस्य स्वरूपभूतोऽसाधारण-रूपः । अत्रार्थे स्वाचार्यसंमतिमाहुः—यथाहुरिति । तेषामेव वाक्यांतरम् । तथेत्यादिवैराग्याभावमाह । तदेव दर्शयति—तथाहीति भोगस्थानानां स्वर्गादीनां तेषां भोगस्थानानां प्राप्त्युपायीभूतकर्मणां बोधकस्यागमस्य शास्त्रस्य अनित्यत्वाद्देति चतुभिः संबध्यते । एतद्वाशब्दत्रयेणोक्तम् । एतत् भोगस्थानभोगकालतदुपायकर्मबोधकागमभोक्तृलक्षणचतुष्कानित्यं नास्तीति । द्वितीयोऽशब्दः पुनरर्थः । अथ चेत्यर्थः । नित्यत्वं लोकादीनां मन्यस इत्युद्धवमेव मीमांसकत्वेन लक्ष्यीकृत्याह—भगवान् । अथेति युगमकम् । दीपिका—अहं ब्राह्मण इत्यादि प्रतीत्या ज्ञेय एव न तु ज्ञानैकरूपः । अतएव प्रतिशरीरं भिन्नः यागादि-कर्तृत्वात्तत्फलभोक्तृत्वात्कर्तृभोक्तृरूपश्च । वेदांतमतं निराचष्टे—नन्विति । तेषां जीवानां स्वरूपभूतः कल्पितानामधिष्ठानत्वेन

मूलस्वरूपभूतो निर्विकारज्ञानस्वरूप एकः परमात्मा नास्ति । यथाहुर्जैमिनीयाः—‘अहं प्रत्यय—’ इति । अहमिति प्रत्ययो ज्ञातृविषय एव यो हि परामृशति स आत्मानमहमित्येव परामृशति तेनाहंप्रत्ययस्य ज्ञातृगोचरत्वं निर्विवादमेव । यत्तु शरीरस्य कुशोऽहं स्थूलोऽहमित्यादिज्ञानसामानाधिकरण्यादहंप्रत्ययविषयत्वं तदत्यंतसन्निकृष्टयोरैकत्वभ्रान्त्या उष्णतोयप्रतीतिवद्भास्वरायःपिंडप्रतीतिवच्च संगमनीयम्, ममेदं शरीरं कृशमिति षष्ठ्यास्पर्धस्थ्यात्मनः शरीरव्यतिरेकेण विवेकतः प्रतीतेः, शरीरस्येदमाकारास्पदत्वप्रतीतेः । तथा—“स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिश्रुतयोपि शरीरातिरिक्तं परलोकभोगयोग्यं कर्तारमंतरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति, ताभिश्चाक्षिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्पयन्ति—“अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छिच्छिधर्मा” इत्यादयः । इति सिद्धम्—शरीरातिरिक्तो मानस-प्रत्यक्षरूपोहंप्रत्ययगम्यो ज्ञातेति, तस्य ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धम् । न चैकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं स्वात्मनि क्रियाविरोधात्कथं संभवतीति वाच्यम्, आत्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारस्य लोके वेदे दृष्टत्वात् । तत्र लोके तावद्भाष्य एव स्वसंवेद्यः संभवतीति कर्मवाचिकृता प्रयोगः, वेदेऽप्यात्मानमुपासीतात्मानं वेदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनेकशः प्रयोगः तस्मान्मानसाहंप्रत्यय विज्ञेय एवास्मेति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—“स मानसीन आत्मा जनानाम्” इति । सर्वदैवेत्यस्यायं भावः—विषयज्ञानवेलायामपि न विषयज्ञान-कर्तृतयात्मावभासः, किन्तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयैव किं पुनः स्वरूपज्ञानवेलायामिति । एवं सिद्धांतोक्तं ज्ञानरूपत्वादिकं प्रत्याक्षिप्य वैराग्यमपि तदुक्तमाक्षिपति—तथेति । वैराग्यासंभवमेव दर्शयति—भोगकालस्य वेति । भोगकालस्याप्यनित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत्, तस्य स्वर्गादिभोगस्योपायभूतानि यागादिकर्मणि तेषां बोधकस्यागमस्य “स्वर्गकामो यजेत” “वृष्टिकामः कारीर्या यजेत” इत्यादिशास्त्र-स्याप्यनित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत् । न त्वेतदिति—एतद्भोगस्थानादीनां चानित्यत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु भोगानां विच्छेदावास्तवत्वे एव वैराग्यहेतुः स्यातामिति चेदाह—न चेति । वैराग्यं स्यान्न चेत्याह । विच्छेदाभावमेवाह—सर्वभावानामिति । नित्यत्वे प्रमाण-माहुर्निजाचार्यावाक्यम्—तथा चेति । अनीदृशं न ईदृशमनीदृशम्, पर्युदासनवा सर्वदेदृशमेव भवतीति बोध्यते ‘पर्युदासः सदृग्ग्राही’ इत्युक्तेः । यतस्सर्वदेदृशमेव तिष्ठति जगदतो हेतोः । तत्कर्ता जगत्कर्ता । इति भाव इति—अविद्यमानस्यैवोत्पादनं भवति न तु सर्वकालिकस्य, तथा च सर्वदा विद्यमानस्य जगतः कर्त्रपेक्षैव नास्तीति तात्पर्यम् । इममेवार्थं पोषयति—किञ्चेति । इत्यर्थ इति—मायिकानां काचित्कत्वादस्य च सार्वदिकत्वाच्च मायामयत्वमिति भावः । अथात्मनो ज्ञानरूपत्वं प्रतिषेधति—न चेति । धीज्ञानतारूपा । तत्तदाकृतिभेदेन ज्ञातो घट इति विषयधर्मतया भिद्यते नैकात्मस्वरूपं ज्ञानमिति मन्यते । अथ मीमांसकाभिप्रेतात्मस्वरूपमाह—अयं गूढ इत्यादिना । ज्ञानपरिणामवदात्मस्वीकारे दध्यादिवदनित्यत्वं स्यादिति चेदाह—न चेति । अत्र वृद्धसम्मतिमाह—यथाहुरिति । ज्ञानरूपा विक्रियाऽस्यात्मनो नित्यत्वे न विरोत्यते । ज्ञानाकारेण परिणामो नित्यत्वविघातको न भवतीत्यर्थः । तव मते देहेन्द्रियादि-विवर्जितकेवलं चित्स्वरूपावस्थितेरेव मुक्तित्वम् । किंच—श्रोत्रसंगेन शब्दज्ञानाकारेण परिणामो घ्राणसंगेन च गंधज्ञानाकारेण चैवमन्यत्रापि तत्संबन्धाभावे परिणामाभावात्प्राप्तमात्मनो ज्ञानाभावेन पाषाणादितुल्यं जडत्वं तेन तत्प्राप्तेर्मुक्तिप्राप्तेर्जडत्वापादकत्वेन पुरुषार्थत्वं नास्तीत्यतः प्रवृत्तेरिन्द्रियसंबन्धसत्त्वेन सर्वज्ञानसंभवाच्छ्रेयस्त्वमिति भावः । भोगानां स्रक्चन्दनवनितादीनां विच्छेदाद-नित्यत्वान्मायामयत्वान्मिथ्यात्वाद्वा वैराग्यं स्यात्तदपि च नेत्याह—सर्वभावानामिति । तथा च जगतो नित्यत्वं जैमिनीया वदन्ति—न कदाचिदिति । जगत्कदाचिदनीदृशं नैति किन्वीदृशमेवेति सृष्टिप्रलयाभावो दर्शितः । अतः सर्वभावानां नित्यत्वात्—विक्रियेति । अस्यात्मनो ज्ञानरूपा विक्रिया नित्यत्वे न विरोत्यते विरोधं न प्राप्नोति, यथा सूर्यो धूमाद्युपाधिं प्राप्य रश्मिद्वारा मेघरूपेण परिणमते स्वरूपेण तु नित्य एव तिष्ठति तद्वदिति ज्ञेयम् । तत्प्राप्तेर्मोक्षप्राप्तेः ॥ १५ ॥ तत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्मध्ये । तावदधुना । उक्तं मीमांसक-मतमंगीकृत्य श्रुत्वैत्यर्थः । असकृत्पुनःपुनः । तत्र मीमांसकमते । तदुक्तमुद्धवोक्तम् । एवमपि गूढाभिप्रायेण मीमांसकमतस्वीकारेऽपि । देहसंबन्धाद्वावा विकाराः । कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् । जन्मादय इति—तत्रापि जन्ममरणयोरतिक्रमप्रदत्वं सार्वत्रिकं प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अग्निसादृश्यमाह—वैशारदीति । विशारदोऽतिनिपुणस्तथाभूतेन शिष्येण प्राप्ता तथाभूतेन गुरुणोपदिष्टा वा वैशारदी अतिविशुद्धात्मविषया बुद्धिः गुणकार्यरूपां मायां मोहिकां संसृतिं विधुनोति निवर्तयति यदात्मकमेतत् विश्वं जीवस्य संसृतिबन्धनं तान् गुणांश्च सन्, ह्य दग्ध्वा स्वयं च शाम्यति । तत्र दृष्टान्तमाह—असमिन् निरन्धनोऽग्निर्यथा काष्ठादि दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति तद्वदिति । तदा च कार्येण कारणेनाविद्यया च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानन्दरूप एव भवतीति । यदात्ममित्यार्षम् । अव्ययीभावं प्रकल्प्य ‘अनश्च’ इति टच् तु क्लिष्टः ॥ १३ ॥ आत्मैक्यविरोधिमतान्तरं निराकर्तुं तदुद्भावयति—अथेति युगम् । एवं हि जैमिनीया आहुः—‘अहं प्रत्ययविज्ञेय एवात्मा स च प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्माऽस्ति’ इति । तत्र यदि कर्मकर्तृणां कर्मफलसुखदुःखयोर्भोक्तृणां चैषां जीवानामथ यदि नानात्वं मन्यसे तथा भोगस्थानानां स्वर्गादि-लोकानां भोगकालस्य वा तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वा अनित्यत्वे वैराग्यं भवेत् । तत्र लोककालागमात्मनां यदि नित्यत्वं मन्यसे भोग्यवस्तूनां विच्छेदादपि वैराग्यं भवेत्तत्रापि सर्वभावानां स्रक्चन्दनवनितादीनां संस्था स्थितिः औत्पत्तिकी

प्रवाहरूपेण नित्या इति च यदि मन्यसे तथोक्तं न कदाचिदनोदृशं जगदिति अतस्तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नास्तीत्यपि वदन्ति । किं च सर्वोऽपि व्यवहारोऽहं मुख्यहं दुःखोत्यादिरूपो यथा यथावत् सत्य एव नतु कल्पित इति यदि मन्यसे यदि चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं नास्त्येव तत्तद्वटपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अनित्या भिद्यते च । अतो नित्यज्ञानरूप आत्मा नास्ति किन्तु ज्ञान-परिणामवानेव । यथा च मुक्ताविन्द्रियादिरहितस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिमार्ग एव श्रेयान् न तु निवृत्तिमार्ग इति मन्यसे ॥१४-१५॥ एवं तन्मतमनूय निराकरोति-एवमिति । अङ्ग हे राजन् ! एवमङ्गीकारेऽपि सर्वेषां देहिनां देहसंबन्धात् कालावयवतः लवनिमेषादिसंवत्सरान्तेभ्यः कालावषयेभ्यः असकृत् पुनः पुनर्जन्मादयो भावा विकाराः सन्ति भवन्त्येव अतो दुःखमवर्जनीयमित्याशयः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

गुणसंप्रसूतां गुणकार्यरूपां मायां देहेन्द्रियादिकं यदात्मकं ये गुणा आत्मा स्वरूपं यस्य तदेतद्विश्वं तस्मात् मायादिकं नाशयित्वा विद्याया अपि शान्तत्वात् कार्येण देहेन्द्रियादिना कारणेन अज्ञानेन विद्याया च वाक्यजैक्यज्ञानेन व्यवधानाभावात् स्वरूपप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावात् तदुक्तमभियुक्तैः—

एक्यज्ञानं यदा जातं महावाक्येन चात्मनः । तदा विद्यास्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ॥ इति ॥ १३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तावदिति वाक्यालङ्कारे आत्मेक्षितास्वदृगित्युक्ते स्वप्रकाशज्ञानरूपः निरोधोत्पत्त्यणुबृह-दित्युक्तेनित्य इत्यादि श्रुतिसमन्वयेन श्रुतीनां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि पर्यवसानेन अर्थे परमात्मस्वरूपे मतान्तरविरोधेन जैमिनि-मतविप्रतिपत्त्या तन्मतं जैमिनिमतम् उद्धावयति अभ्युपगमेनोत्थापयति । अथेति युग्मकम् । अथेति मतान्तरोपन्यासे अहं ब्राह्मण इत्यादिप्रतीत्या ज्ञेय एव न तु ज्ञानैकरूपः अतएव प्रतिशरीरं भिन्नः यागादिकर्तृत्वात् तत्फलभोक्तृत्वात् कर्त्तृभोक्तृरूपश्च वेदान्तमतं निराचष्टे । न त्विति । तत्स्वरूपभूतस्तेषां जीवानां कल्पितानामधिष्ठानत्वेन मूलस्वरूपभूतः निर्विकारज्ञानस्वरूपः एकः परमात्मा नास्ति यथाहुर्जैमिन्याः अहम्प्रत्ययेति अहमितिप्रत्ययो ज्ञातृविषय एव यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमित्येव परामृशति तेनाहंप्रत्ययस्य ज्ञातृगोचरत्वं निःसंशयमेव यत्तु शरीरस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिज्ञानसामानाधिकरण्यादहंप्रत्यय-विषयत्वं तदत्यन्तसन्निकृष्टयोरेकत्वभ्रान्त्या उष्णतोयप्रतीतिवद्भास्वरायः पिण्डप्रतीतिवच्च सङ्गमनीयं ममेदं शरीरं कुशमिति षष्ठ्याऽ-स्मदर्थस्यात्मानं शरीरव्यतिरेकेण विवेकतः प्रतीतेः शरीरस्य चेदहङ्करास्पदत्वप्रतीतेः तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतयोऽपि शरीरा-तिरिक्तं परलोकभोगयोग्यं कर्त्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति ताभिश्चाक्षिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्पयन्ति “अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिच्छिधर्म” त्यादयः इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपाहंप्रत्ययगम्यो ज्ञातेति तस्य ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धं न चैकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च स्वात्मनि क्रियाविरोधात् कथं सम्भवतीति वाच्यम् आत्मनः स्वकर्त्तायामेव क्रियायां कर्मव्यव-हारस्य लोके वेदे च दृष्टत्वात् तत्र लोके तावद्भाष्येव एव स्वसम्वेद्यः सम्भवतीति कर्मवाचीकृत्य प्रयोगः वेदेऽप्यात्मानमुपा-सीतात्मानं वेदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनेकशः प्रयोगः तस्मान्मानसाहम्प्रत्ययविज्ञेय एवात्मेति सिद्धं तथा च श्रुतिः समानसीन आत्मा जनानामिति सर्वदैवहीत्यस्यायं भावः विषयज्ञानवेलायामपि न विषयज्ञानकर्तृतायात्मावभासः किन्तु मानसाहंप्रत्ययकर्म-तथैव किं पुनः स्वरूपज्ञानवेलायामिति एवं सिद्धान्त्युक्तं ज्ञानरूपत्वादिकं प्रत्याक्षिप्य वैराग्यमपि तदुक्तमाक्षिपति तथेति तथाहि वैराग्यासम्भवमेव दर्शयति भोगकालस्य वा भोगकालस्यापि अनित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत् तदुपायेति तस्य स्वर्गादिभोगस्योपायभूतानि यानि यागादिकर्माणि तेषां बोधकस्यागमस्य स्वर्गकामो यजेत वृष्टिकामः कारीर्यो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्यनित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत् नन्वेतदिति एतत् भोगस्थानादीनामनित्यत्वन्तु नास्तीत्यर्थः । भोग्यानां स्रक्चन्दनवनितादीनां विच्छेदादनित्यत्वान्मायामयत्वा-न्मिथ्यात्वाद्वा वैराग्यं स्यात्तदपिच नेत्याह—सर्वभावानामिति । तथा च जगतो नित्यत्वं जैमिनीया वदन्ति न कदाचिदिति । जगत् कदाचिदपीदृशं नेति न किन्वीदृशमेवेति सृष्टिप्रलयाभावो दर्शितः अतः सर्वभावानां नित्यत्वात् विक्रियेति अस्यात्मनो ज्ञानरूपा विक्रिया नित्यत्वे न विरोक्ष्यते विरोधं न प्राप्नोति यथा सूर्यो धूमाद्युपाधि प्राप्य रश्मिद्वारा मेघरूपेण परिणमते स्वरूपेण तु नित्य एव तिष्ठति तद्वदिति ज्ञेयं तत्प्राप्तेर्मोक्षप्राप्तेः ॥ १४-१५ ॥ तत्र मीमांसकमते तदुक्तम् उद्धवोक्तम् एवमपि गूढाभिप्रायेण मीमांसकमतस्वीकारेऽपि देहयोगतः देहसम्बन्धात् भावाः विकाराः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

वैशारदी विशारदा एतच्छरीरं यदात्मकं यन्नियाम्यं स्वयं च शाम्यति उपासन्नारूपध्यानात्मिका प्रतीतिः मुक्तौ नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वभावानां देवमनुष्यादीनां लोककालागनात्मनां देशकालागमस्वभावानां नानात्वनित्यत्वयोः नित्यत्वं

प्रतिक्षिपति । संस्थेति । संस्था विनाशः औत्पत्तिकी जन्मप्रयुक्ता यथा तदपि मन्यसे इत्यर्थः । अथ देवादिनानात्वस्य देहगतत्वमाह तत्तदाकृतोति । देवाद्याकारभेदेन जीवा जायन्ते देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तत्तदाकाराभिमानिनी धीश्च भिद्यत इत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ तत्रैव कालकृतं भेदान्तरमाह । एवमपीति । तत्रापि देवानामाकारभेदे चेत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं वेदान्तार्थविचारादिक्रमेण उत्पन्नाया वेदनायाः साक्षात्प्रकृतितत्कार्यसम्बन्धनिवृत्तिसाधनत्वं यावत्प्रारब्धभङ्ग-मनुवर्तनीयत्वञ्चाह । वैशारदीति । विशारदेन निपुणेन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपदिष्टा वाऽतिविशुद्धा बुद्धिः सेति सम्बन्धः वेदनात्मिका अतिविशुद्धा बुद्धिर्गुणसंप्रसूतां गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यः संप्रसूतां मायां विचित्रां संसृतिं धुनोति तथा एतदेहतदनु-बन्ध्यादिकं यदात्मं यदात्मकं यद्गुणपरिणामात्मकं तांश्च गुणांस्तन्मूलपुण्यापुण्यात्मककर्माणि च संदह्य स्वयं च शाम्यति उपायरूपा ध्यानात्मिका बुद्धिर्मुक्तौ नानुवर्तत इत्यर्थः । यावन्मुक्तिरहरहरानुवर्तनीयेति भावः । निवृत्तिकाया यावन्निवर्त्यमेवानुवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । असमिदिति । यथाऽसमिन्निरिन्धनोऽग्निर्नदाह्वाभावात्स्वयमेव शाम्यति तद्वत् ॥ १३ ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैरित्यनेन देवमनुष्यादिशरीराणां तदुपभोग्यानां शब्दादिविषयाणां च नानात्मकत्वेन विफलत्वमुक्तं तत्र शङ्कते । अथेति द्वाभ्याम् । अथ ननु कर्मकर्तृणां काम्यकर्मानुतिष्ठतां तत्फलयोः सुखदुःखयोर्भोक्तृणामेषां देवमनुष्यादीनां काम्यकर्म-फलस्य सुखस्य दुःखमिश्रत्वाभिप्रायेण दुःखशब्दः प्रयुक्तः लोकः सुखानुभवतत्साधनानुष्ठानदेशः कालस्तत्कालः आगमः समीहित-साधनाद्यवबोधको वेदः आत्मा भोक्ता जीवस्तेषामिदं पूर्वोक्तभेदार्थयोरुपलक्षणं यद्यपि नानात्वमथापि नित्यत्वं स्थायित्वं मन्यस इति संबन्धः नहि कार्यत्वानित्यत्वदिकं नानात्वसमनियतं जीवस्वरूपाणामीश्वरगुणानां च नानात्वेऽपि नित्यत्वादकार्यत्वाच्चेति भावः ॥ १४ ॥ नित्यत्वमेवोपपादयति । मन्यस इति । सर्वभावानां सर्वपदार्थानां संस्था विनाशः औत्पत्तिकी जन्मप्रयुक्ता हि अतो देशादीनां जन्मादर्शनात्तत्प्रयुक्ता संस्था च नास्तीति तेषां नित्यत्वमेवेत्यर्थः । यथेत्यनेन संस्थाया औत्पत्तिकत्वे भावाद्विदृष्टान्तोऽभिप्रेतः । ननु देशादीनां नित्यत्वेऽपि भेदार्थयोरनित्यत्वं दृष्टमिति आह । तत्तदिति । तत्तदाकृतिभेदेन सत्त्वादिप्राकृतगुणप्रचुरतत्तदे-वाद्याकारभेदेन जायन्ते जीवा इति शेषः । तेषामेवैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोरिति प्रकृतत्वात् धीस्तेतां बुद्धिः तत्तत्सत्त्वरजस्तमोगुणानुगुणतत्तत्फलतत्साधनतदाराध्यदेवतादिविषयतारूपेण भिद्यते अयं भावः नानात्वात्कार्यत्वादनित्यत्वाच्च देवाद्याकाराणां तदुपभोग्यार्थानां चापुरुषार्थत्वेन प्रवृत्तिकर्मतत्त्वोदयस्त्यागानादरावुक्तौ तदनुपपन्नं देवाद्याकाराणामनित्यत्वेऽपि तदाकारभाजां जीवानां नित्यत्वादाकारपरंपरायास्तत्तदुपभोग्यविषयपरम्पराया अपि नित्यत्वाद्विषयानुभवदेशकालतत्साधनावब-बोधकागमानामपि तथात्वात्सर्वदा तत्तदभिलषितविषयसाधनतत्फलानुभवशीलानां प्रवृत्तिकर्मपुरुषार्थसाधनमेवेति न तत्त्याग उचितः दुःखसाधनं तु त्यज्यते एव प्रतिकूलत्वात् नहि कश्चिदुन्मत्त आत्मने दुःखमुत्पादयितुमुत्सहत इति ॥ १५ ॥ तथापि प्रवृत्तिकर्मनिष्ठाप्रयुक्तदेवादिदेहसम्बन्धाः षड्भावविकारा दुःखगर्भा अवर्जनीया एवेति न प्रवृत्तिकर्म पुरुषार्थसाधनमित्यभिप्रेत्य शङ्कितं दूषयति । एवमपीति । अङ्ग हे उद्धव ! एवमप्युक्तरीत्या प्रवृत्तिकर्मणः पुरुषार्थसाधनत्वोपपादनेऽपि सर्वेषां देहिनां देहसम्बन्धात्कालावयवतः कलाकाष्ठासुहृतादिसम्बत्सरान्तेभ्यः कालावयवभ्यो निमित्तेभ्यः पौनःपुन्येन जन्मादयो भावाः सन्त्येव जन्मादय इत्यादिशब्देन जरामरणादिसंग्रहः ततश्चावर्जनीयं दुःखमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विद्यावहेः सुखावहत्वं नित्यदुःखहेतुजीवब्रह्मैक्यबुद्धिशुष्कतरुदाहेन नित्यानन्दनिदानत्वादिति भावेनाह । वैशारदीति । विविधं शारं सुखदुःखलक्षणं संसारं द्यतीति विशारदो विष्णुस्तस्य विद्यमाना वैशारदी सा अतिविशुद्धा बुद्धिः अपरोक्षबुद्धिः गुणसंप्रसूतिमयोग्यकामादिजननी मायापिशाचवस्थिता जीवस्वरूपाच्छादिकां निरस्य परमाच्छादिकां विधुनोति उद्धाटयति अयोग्य-कामादिगुणांश्च सन्दह्य एतद्दुःखादिकं यदात्म्यं यस्या मायायाः स्वरूपाधीनं तादृशीं स्वयं सा बाह्यान्तःकरणजा बुद्धिश्च तदन्तः-करणं च दग्ध्वा असमिन्निरिन्धनोऽग्निरिव शाम्यति स्वरूपज्ञानेनैव स्वरूपमीश्वरादिकं चानुभवति मुक्ताविति शेषः “पिशाच-वस्थिता माया तूच्यते जीवगा सदा । दहन्ते तद्गुणाः सर्वे सा च प्रातिस्विकी नरः” इति प्रमाणवचनादुक्तं युक्तम् अनेन बाह्यान्तः-करणं नश्यति स्वरूपान्तःकरणजन्यज्ञानेन स्वस्वरूपेश्वरादिकमनुभवतीत्येतत् सम्यङ्नावगतमतोऽन्यत्प्रमाणं वक्तव्यमितीयं शङ्को—

बाह्यान्तःकरणाजन्यं ज्ञानं नश्यति मुक्तिगे । स्वरूपज्ञानतो भोगान् मुक्तौ भुङ्क्ते यथेष्टतः ॥

इत्यनेन परिहर्तव्येति ज्ञातव्यम्—

एतच्छब्देन दुःखादिरपरोक्षतयोच्यते । कचिद्विश्वं कचिद्ब्रह्म कचिन्निन्द्यमितीर्यते ।

इतिवचनात् एतच्छब्देन दुःखादिकमत्रोच्यत इति युक्तं तन्मलोहाम्बुनाशवत् भेदज्ञानविनाशादात्मैकत्वमेव नानात्वमत एव तेषां नित्यत्वं च व्यावहारिकमेवेति तद्व्याख्यानं तदुत्तरग्रन्थविरुद्धत्वात् विदुषां परिषदि सामञ्जस्यं धत्ते ॥ १३ ॥ तत्कथमत्राह । अथेति । एषामिति प्रत्यक्षं लोककालागमात्मनमित्यनेन भेदे प्रत्यक्षमनुमानमागमं च प्रमाणयति लोके काले आगमे वेदे चात्मा मतिर्येषां ते तथा तेषां लोककालवेदज्ञानमित्यर्थः । अनेन ज्ञानतारतम्यं च सूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकर्तृणां मिश्रकर्मकर्तृणामतएव सुखदुःखमिश्रभोक्तृणामेषां नानात्वमर्थेषां नित्यत्वं च मन्यसे जानासि यदि त्वं तस्मान्न मया भेदसाधने प्रयतनीयमित्यतः आत्माभेदोऽनुपपन्न इति—

देहापेजाश्च नित्याश्च बहवः सुखरूपिणः । उत्तमा जीवसंघास्तु नीचा वै नित्यदुःखिनः ॥

इत्यत अनित्यत्वं जनं सुखैकभोक्तृत्वं च युज्यते इत्थं व्यवस्था कस्मादिति तत्राह । सर्वभावानामिति ! यथा सर्वेषां देवासुर-मनुष्यादिजातिभिन्नानां भावानां जीवानां संस्था व्यवस्था योग्यता औत्पत्तिकी स्वाभाविकी हि यस्मात्तस्मात्तत्तदाकृतिभेदेन देवासुरादिशरीरभेदेन तथा जायते जीवसंघस्तस्य धीर्ज्ञानश्च योग्यतानुसारेण भिद्यते अनेनोत्तमयोग्यतावता भेदज्ञानेऽधिकार इतरेषामुभयेषां यथासम्भवमन्यत्रेत्युक्तं भवति ॥ १४-१५ ॥ ननु दृश्यमानत्वान्नित्यानामपि जन्मादिकमीस्तु तन्मायामयमिति माशङ्कीत्याह । एवमपीति । एवमपि नित्यत्वेऽपि अत्र जननादिलक्षणसंसारे सर्वेषां देहिनां कालावयवतः रात्रिदिनाद्यवच्छिन्नेषु कालावयवेषु देहयोगतः देहसम्बन्धेन जन्मादयो भावाः । असकृत्सन्ति प्रवाहतः सत्या इत्यर्थः । देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानामित्येत-दत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

असमिद्यथाग्निरिति । स यथा भूतसूक्ष्मरूपेण तिष्ठन् स्पष्टं न तिष्ठति तथेत्यर्थः । नहि द्रष्टुर्दृष्टैर्विपरिलोपो विद्यते इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ अथेति युग्मकम् । आत्मा एतन्मनः स चात्मने तदुपहितं लिङ्गशरीरं मन्यस इति पूर्वमन्यान् प्रत्युपदिशतीति यदुक्तं तदेतत्तत्र नातिव्यक्तः नह्यसावनीश्वरवादी च टीकायां विक्रियेति । यथा सूर्यो धूमाद्युपाधिं प्राप्य रश्मिद्वारा मेघस्वरूपेण परिणमते नित्यश्च तिष्ठति तद्वदिति ज्ञेयम् ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अग्निसादृश्यमेवाह । वैशारदी विशारदो भगवांस्तदीया अतिविशुद्धज्ञानरूपविद्या या मायामविद्यां यदात्मकमेतत् देह-द्वयाभ्यासरूपं संसारबन्धनं तान् गुणांश्च दग्ध्वा असमिन् निरन्ध्रनोऽग्निर्यथा निर्वाति तथा स्वयं विद्यापि शाम्यति ततः केवल्यैव भक्त्या अभ्यस्तया शान्तिरिति प्राप्य भगवत्सालोक्यं प्राप्नोति यदुक्तं भक्तिर्मुक्त्यैव निर्विघ्नेत्यात्तयुक्तविरक्तता । इति शान्तिः रतिमतां गुणीभूतभक्तिमतां ज्ञानिनां तु विद्याविद्यामतयोरुपरामे ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेति गीतोक्तेर्भक्त्युत्थज्ञानेन परमात्मैक्यम् ॥ १३ ॥ व्यवस्थापितेऽप्यत्रार्थे ये विवदन्ते तेषां जैमिनीयानां मतमाश्रित्य विप्रतिपद्यसे चेत्तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह ॥ अथेत्यादिना । गुणव्यतिकरे सतीत्यन्तेन । एषां कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोः कर्मफलयोश्च भोक्तृणां जीवानां ये लोककालागमात्मानस्तेषां नानात्वं नानाविधत्वमथ नित्यत्वं नित्यत्वविशिष्टानामेव नानात्वमित्यर्थः । एवमपि देहिनामसकृज्जन्मादयः सन्त्येवेति तृतीयेनान्वयः । एवं हि ते वदन्ति वैराग्यमेव तावन्न सम्भवति तथा हि भोगस्थानानां नानाविधानामनित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुपायबोधकागमस्य भोग-प्राधानस्य लिङ्गदेहस्य वा नत्वेतदस्तीत्याह । अथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनमिति । न च भोग्यवस्तूनां विच्छेदान्मायामयत्वाद्वा वैराग्यं स्यादित्यत आह । सर्वभावानां ह्यक्चन्दनवनितादीनां संस्था सम्यक् स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्येत्यर्थः । तथा च वदन्ति न कदाचिदनीदृशं जगदिति अतस्तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नास्तीति भावः । किञ्च यथा यथावदेव न तु मायामयीत्यर्थः । नचात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह । तत्तदिति । घटपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अतोऽनित्या भिद्यते च अयंगूढोऽभिप्रायः नहि नित्यज्ञानरूप आत्मा अपितु ज्ञानपरिणामवान् नच विकारित्वेनानित्यप्रसङ्गः यथाहुः विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरुद्धयते इति अतो मुक्ताविद्वादिरहितस्य परिणामासम्भवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति ॥ १४-१५ ॥ तत्र तावत्तदुक्तमङ्गीकृत्य वैराग्यमुपपादयितुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपञ्चयति । एवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालानामित्यतः प्राक्तेन प्रथेन । अङ्ग हे उद्धव ! कालावयवतः सम्बत्सरादिरूपात् जन्मादय इति । तत्रापि जन्ममरणयोरतिकष्टप्रदत्वं सार्वत्रिकं प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वैशारदीति । सा पूर्वोक्ता गुरुप्रसादलब्धा वैशारदी विशारदो विष्णुरहं तद्विषयिणी अतिविशुद्धा बुद्धिर्विद्या सा एतदहं-ममाभिमानलक्षणमज्ञानं यदात्मं यदाश्रयं तान् चकारादज्ञानं यज्ञादीन् गुणान् संदह्यती नाशं कृत्वा गुणसंप्रसूतां मायां गुण-

क्षोभोद्भूतां कार्यकारणरूपां प्रकृतिं धुनोति दूरीकरोति तदनन्तरं शाम्यति अज्ञानादिनिराकरणव्यापारं त्यजति तदनन्तरं तु स्वयमव-
तिष्ठते इति शेषः । यथाऽसमिन् निरिन्धनोऽग्निः काष्ठसंदीपनव्यापारं त्यजति स्वयं महाभूतरूपेणावतिष्ठत्येव तद्वदित्यर्थः । अत्रेदं
बोध्यं “सदा पश्यन्ति सूरयः । यक्षत् क्रीडन् रममाण” इत्यादिश्रुत्या सबोध एव मुक्तौ जीवः प्रतिपादितः अतो विद्या स्वयं मुक्तौ
तिष्ठत्येव ते तु मुक्तौ निर्बोध एवात्मा तिष्ठतीत्याहुस्ते उपेक्षणीयाः श्रुतिविरुद्धादित्वादित्यलं विस्तरेण ॥ १३ ॥ एवं भगवता
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रोक्तं तत्त्वत्रयं तत्र भोक्तुः स्वांशभूतस्य स्वरूपतो भिन्नस्यापि
अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिप्रोक्तं स्वाश्रयत्वेन स्वस्मादभिन्नत्वं च जायापत्यगृहादीनामनित्यत्वेन ततो वैराग्यं च वर्णाश्रमादि-
कर्मणां विद्योपयोगित्वं च संसारच्छिद्विद्यायाः नहि ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादिश्रुतिसिद्धं नित्यत्वं च
विद्यया स्वविषयिण्या स्वीकृतस्वजननिष्ठस्य मोक्षश्चोक्तं तदाह्यार्थं मीमांसकानां पक्षं निराकर्तुमुद्भावयति । अथेति द्वाभ्याम् ।
‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकर्तृणां सुखदुःखयो-
र्भोक्तृणामेषां जीवानां मम मते स्वरूपतो नानात्वेऽपि अयमात्मा ब्रह्म क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्वीति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमेश्वरायत्तसत्ता-
कत्वात्परमेश्वरादनानात्वं पृथिव्याः औषधीनामिव अथ त्वं तु नानात्वं परमेश्वरानङ्गीकारात्तन्निरपेक्षनानासत्ताकत्वं मन्यसे
भोक्तृभेदात्तत्त्वद्वयं मन्यसे इत्यर्थः किञ्च—

अनादिकालो भगवन्नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यते । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणः ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः कालादिनामेव नित्यत्वं मम मतऽस्ति ‘यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोक’
इति श्रुतेर्नतु लोकस्यातो वैराग्यमुपपद्यते त्वन्त्वथ लोककालागमात्मनां नित्यत्वं मन्यसे लोकानां भोगस्थानानां भोगकालस्य भोगो-
पायबोधकस्यागमस्य वेदस्य आत्मनो भोक्तृश्च नित्यत्वादतोऽहि तव मते वैराग्यं न सङ्गच्छते इति भावः ॥ १४ ॥ किञ्च—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥

इत्येवं मम मते सर्वभावानां सूक्ष्मचन्दनादीनामत्यन्तक्षणभङ्गुरत्वाद्वैराग्यं सङ्गच्छते त्वन्तु सर्वभावानां यथा यथावदेव
संस्था संस्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या इति मन्यसे अतोऽपि तव मते वैराग्यं नोपपद्यते इति भावः । किञ्च धर्मलक्षणस्य
ज्ञानस्य अनादिमायावृत्तस्य गुरुप्रसादाद्ब्रह्मविद्यारूपेणोत्पन्नस्य आत्मपरमात्मस्वरूपबोधरूपेण स्थितिरस्ति तस्मात्परमानन्दानुभवाय
निवृत्तिमार्गेण मुक्तिरेव सम्पादनीयेति मम मतम् । त्वन्तु तत्तदाकारभेदेन घटपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अत एवानित्या भिद्यते
चेति मन्यसे ज्ञानपरिणामवानात्मेत्यङ्गीकारान्मुक्तावनिन्द्रियस्य परिणामासम्भवेन निर्धर्मकस्य निरीश्वरस्य जडस्य निष्फलत्वान्
प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति मन्यसे इति भावः ॥ १५ ॥ अथ परपक्षं निराकरोति । तत्र यदुक्तं प्रवाहरूपेण भावानां नित्यत्वमतोऽपि
वैराग्यं नोपपद्यते इति तत्राह । एवमिति । हे अङ्ग उद्धव ! एवं प्रवाहस्य नित्यत्वेऽपि देहिनां पाञ्चभौतिकजरामरणादिदोषप्रस्त-
देहवतां सर्वेषां कालावयवतः सस्वत्सरादिकालपरिच्छिन्ना एव सूक्ष्मचन्दनादिभावाः सन्ति नतु स्वरूपेण नित्याः सन्तः सर्वेषु
कालावयवेषूपतिष्ठन्ति प्रत्युतानित्या दुःखावहा भवन्तीत्यर्थः । किञ्च देहविशेषसम्बन्धात्सति नतु सर्वेषु देहेषु किञ्च नाना-
दुःखावहजन्मादयोऽसकृत्सन्ति अतो वैराग्यं युक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अग्निसादृश्यमेवाह—वैशारदोति । विशारदोऽतिनिगुणस्तथाभूतेन शिष्येण प्राप्ता तथाभूतेन गुरुणोपदिष्टा वा वैशारदी
अतिविशुद्धात्मविषया बुद्धिः गुणप्रसूतां सत्त्वादिगुणकार्यरूपां माया मोहिनां संसृतिं विधुनोति निवर्त्तयति । यदात्मकमेतत् पुरुषस्य
बन्धनं तान् गुणांश्च सन्दह्य दग्ध्वा स्वयं च शाम्यति । तत्र दृष्टान्तमाह—असमिन् निरिन्धनोऽग्निर्यथा काष्ठादि दग्ध्वा स्वयमपि
शाम्यति तद्वदिति । तदा च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानन्दरूप एव भवतीति ॥ १३ ॥ एवं तावत्स्वप्रकाशज्ञानरूपो नित्य एक
एवात्मा तस्य कर्तृत्वादयश्च धर्माश्च धर्मा देहाद्युपाधिका एव । अत आत्मव्यतिरिक्तत्वेन ज्ञानं सर्वमनित्यमेवेति सर्वतो विरक्तः
सन्नात्मज्ञानेन मुच्यते इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना । तदेवं सर्वश्रुतिसमन्वयेन निर्णीतेऽप्यर्थं मतान्तरविरोधेन सन्देहो
माभूदिति तन्मतं निराकर्तुमुद्भावयति—अथेति । कर्मकर्तृणां कर्मफलसुखदुःखयोर्भोक्तृणां चैषां जीवानामथ यदि नानात्वं
मन्यसे । एवं हि जैमिनीया मन्यन्ते । अहम्प्रत्ययविज्ञेय एवात्मा स च प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो
निर्विकार एकः परमात्माऽस्तीति । यथाहुः—अहम्प्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हीति । तथा भोगस्थानानां भोगकालस्य वा
तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वा अनित्यत्वे वैराग्यं भवेत् । तत्र लोककालागमात्मनां यदि नित्यत्वं मन्यसे ॥ १४ ॥

भोग्यवस्तूनां विच्छेदादपि वैराग्यं भवेत्तत्रापि सर्वभावानां स्वकृच्छन्दनवनितादीनां संस्था स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या यदि मन्यसे । तथोक्तम्—न कदाचिदनीदृशं जगदिति । अतस्तत्कर्त्ता कश्चिदोश्वरोऽपि नास्तीत्यपि वदन्ति । किञ्च यथावत्सर्वोऽपि व्यवहारोऽहं मुख्यहं दुःखीत्यादिरूपो न तु कल्पित इति यदि मन्यसे । यदि चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं नास्त्येव तत्तद्दृष्टपटाद्याकारभेदेन धीर्जायते अतो नित्या भिद्यते च अतो नित्यज्ञानरूप आत्मा नास्ति किन्तु ज्ञानपरिणामवानेव । तथा च मुक्ताविन्द्रियादिरहितस्य परिणामासम्भवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिमार्ग एव श्रेयान्न तु निवृत्तिमार्ग इति मन्यसे ॥ १५ ॥ एवं मीमांसकादिमतमनूय तत्र वैराग्योत्पादनाय तस्यानर्थहेतुत्वं दर्शयति—एवमिति । स्नेहपूर्वकसम्बोधनेनाप्रतारकत्वं सूचयति—अङ्गेति । एवमङ्गीकारेऽपि सर्वेषां देहिनां देहसम्बन्धात् कालावयवतः लवनिमेषादिसंवत्सराः तेभ्यः कालावयवेभ्यः असकृत् पुनः पुनर्जन्मादयो भावा विकाराः सन्ति भवन्ति । अतो दुःखमवर्जनीयमित्याशयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेव वेदान्तार्थविचारादिकमेणोत्पन्नाया वेदनायाः साक्षात् प्रकृतितत्कार्यसंबन्धनिवृत्तिसाधनत्वं यावत्प्रारब्धभङ्गमनुवर्त्तनीयत्वं चाह । वैशारदीति । विशारदोऽतिनिपुणः शिष्यस्तेनाप्रा, विशारदोऽतिनिपुणो गुरुस्तेनोपदिष्टा वा वैशारदी, या अतिविशुद्धबुद्धिः अतिविशुद्धा मतिः, वेदान्तात्मिका विमला मनीषेत्यर्थः । सा गुणसंप्रसूतां गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यः संप्रसूता तां, मायां विचित्रसंस्मृतिमित्यर्थः । धुनोति । तथा एतद्देहतदनुबन्ध्यादिकं, यदात्मकं, यद्गुणपरिणामात्मकमिति यावत् । तान् गुणांश्च, तन्मूलपुण्यापुण्यात्मककर्माणि च, संदह्य असमिन्निग्धनः अग्निः यथा स्वयं च शाम्यति । उपायरूपा ध्यानात्मिका बुद्धिर्मुक्तौ नानुवर्त्तत इत्यर्थः । यावन्मुक्तिस्तावदहरहरावर्त्तनीयेति भावः ॥ १३ ॥ 'नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदार्थधीर्गुणैः' इत्यनेन देवमनुष्यादि-शरीराणां तदुपभोग्यानां शब्दादिविषयाणां च नानात्मकत्वेन विफलत्वमुक्तं तत्र जैमिनिमतमादाय शङ्कते अथैषामिति द्वाभ्याम् । अथैषामिति । अथ ननु कर्मकर्तृणां काम्यकर्मानुतिष्ठतां, तत्फलयोरिति शेषः । सुखदुःखयोः, भोक्तृणां एषां देवमनुष्यादीनां, काम्यकर्मफलस्य सुखस्य दुःखमिश्रत्वाभिप्रायेण दुःखशब्दप्रयोगः । लोकः सुखानुभवतत्साधनानुष्ठानदेशश्च कालस्तत्कालश्च आगमः समीहितसाधनाद्यवबोधको वेदश्च आत्मा भोक्ता जीवश्च तेषां, इदं तृतीयश्लोकोक्तभेदार्थयोरुपलक्षणम् । तत्र भेद आत्मनि देवमनुष्यादिभेदः, अर्थः शब्दादिविषयः, तेषां यद्यपि, नानात्वं अस्ति, अथ अथापि, नित्यत्वं स्थायित्वं मन्यसे । न हि कायेत्वा-नित्यत्वादिकं नानात्वसमनियतं जीवस्वरूपाणामीश्वरगुणानां च नानात्मकत्वेऽपि नित्यत्वादकार्यत्वाच्चेति भावः ॥ १४ ॥ नित्यत्वमेवोपपादयति । मन्यस इति । सर्वभावानां, सर्वपदार्थानां संस्था विनाशः, औत्पत्तिकी जन्मप्रयुक्ता, यथा यथावत्, हि । अतो देशादीनां जन्मादर्शनात्तत्प्रयुक्ता संस्था च नास्तीति तेषां नित्यत्वमेवेत्यर्थः । ननु देशादीनां नित्यत्वेऽपि भेदार्थयोरनित्यत्वं दृष्टमित्यत आह । तत्तदाकृतिभेदेन सत्त्वादप्राकृतगुणप्रचुरतत्तद्देवाद्याकारभेदेन, जायन्ते । जीवा इति शेषः । 'अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः' इति प्रकृतत्वात् धीस्तेषां जीवानां बुद्धिः, भिद्यते । तत्तत्सत्त्वरजस्तमोगुणानुगुणं तत्फलतत्साधनतत्तदाराध्यदेवतादिविषयतारूपेण भेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं भावः । देवाद्याकाराणां तदुपभोग्यार्थानां च नानात्वात्कार्यत्वादनित्यत्वाच्च अपुरुषार्थत्वेन प्रकृतितन्मोदनयोस्त्यागानादरावुक्तौ तदनुपपन्नं देवाद्याकाराणामनित्यत्वेपि तदाकारभाजां जीवानां नित्यत्वादाकार-परंपरायास्तत्तदुपभोग्यविषयपरंपराया अपि नित्यत्वाद्विषयानुभवदेशकालतत्साधनाद्यवबोधकागमानामपि तथात्वात्सर्वदा तत्तद-भिलषितविषयसाधनतत्फलानुभवशीलानां प्रवृत्तिकर्मपुरुषार्थरूपमेवेति न तत्त्याग उचितः दुःखसाधनं तु त्यज्यत एव प्रतिकूलत्वात् न हि कश्चिदनुमत्त आत्मने दुःखमुत्पादयितुमुत्सहते इति ॥ १५ ॥ तथापि प्रवृत्तिकर्मनिष्ठाप्रयुक्तदेवादिदेहसंबन्धाः षड्भावविकारा दुःखगर्भा अवर्जनीया एवेति, न प्रवृत्तिकर्मपुरुषार्थसाधनमित्यभिप्रेत्य शङ्कितं दूषयति । एवमपि । अङ्ग हे उद्धव एवं जैमिन्या-दिमतोक्तरीत्या प्रवृत्तिकर्मणः पुरुषार्थसाधनत्वोपपादनेऽपि, सर्वेषां देहिनां देहयोगतः देहसंबन्धात्, कालावयवतः कलाकाष्ठा-मुहूर्त्तादिसंवत्सरान्तेभ्यः कालावयवेभ्यः निमित्तेभ्यः, असकृत् पौनःपुन्येन, जन्मादयः भावाः, सन्त्येव । जन्मादय इत्यादिशब्देन जरामरणादिसंग्रहः । ततश्चावर्जनीयं दुःखमिति भावः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

एवम् उद्धव ! यदि तुम कदाचित् कर्मों के कर्ता और सुख-दुःखों के भोक्ता जीवों को अनेक तथा जगत्, काल, वेद और आत्माओं को नित्य मानते हो; साथ ही समस्त पदार्थों की स्थिति प्रवाह से नित्य और यथार्थ स्वीकार करते हो तथा यह समझते हो कि घट पट आदि बाह्य आकृतियों के भेद से उनके अनुसार ज्ञान ही उत्पन्न होता और बदलता रहता है; तो ऐसे मत के मानने से बड़ा अनर्थ हो जायगा । (क्योंकि इस प्रकार जगत् के कर्ता आत्मा की नित्य सत्ता और जन्म-मृत्यु के चक्कर से मुक्ति भी सिद्ध न हो सकेगी ।) यदि कदाचित् ऐसा स्वीकार भी कर लिया जाय तो देह और संवत्सरादि कालावयवों के सम्बन्ध से होनेवाली जीवों की जन्म-मरण आदि अवस्थाएँ भी नित्य होने के कारण दूर न हो सकेंगी; क्योंकि तुम देहादि

पदार्थ और काल की नित्यता स्वीकार करते हो। इसके सिवा, यहाँ भी कर्मों का कर्ता तथा सुख-दुःख का भोक्ता जीव परतन्त्र ही दिखायी देता है, यदि वह स्वतन्त्र हो तो दुःख का फल क्यों भोगना चाहेगा ? इस प्रकार सुख-भोग की समस्या सुलझ जाने पर भी दुःख-भोग की समस्या तो उलझी ही रहेगी ॥ १४-१६ ॥

अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते । भोक्तुश्च दुःखसुखयोः कोन्वर्थो विवशं भजेत् ॥ १७ ॥
न देहिनां सुखं किञ्चिद् विद्यते विदुषामपि । तथा च दुःखं मूढानां वृथाहङ्करणं परम् ॥ १८ ॥
यदि प्राप्तिं विधातं च जानन्ति सुखदुःखयोः । तेऽप्यद्वा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद् यथा ॥ १९ ॥
कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके । आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥
श्रुतं च दृष्टवद् दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः । बहन्तरायकामत्वात् कृषिवचापि निष्फलम् ॥ २१ ॥
अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः । तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥
इष्टेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः । भुञ्जीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यान् निजार्जितान् ॥ २३ ॥
स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते । गन्धर्वैर्विहरन् मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अत्र अपि कर्मणां कर्तुः अस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते दुःखसुखयोः भोक्तुः च विवशं कः अन्वर्थः भजेत् ॥ १७ ॥
विदुषां देहिनां किञ्चित् सुखं न विद्यते तथा मूढानां दुःखं (न विद्यते) परं वृथा अहङ्करणम् ॥ १८ ॥ यदि सुखदुःखयोः प्राप्तिं विधातं च जानन्ति ते अपि अद्वा यथामृत्युः न प्रभवेत् तथा (ते) योगं न विदुः ॥ १९ ॥ अर्थः कामः एनं कः सुखयति (यतः) अन्तिके मृत्युः न तुष्टिदः आघातं नीयमानस्य वध्यस्य इव ॥ २० ॥ श्रुतं दृष्टवत् स्पर्धासूयात्ययव्ययैः बहन्तरायकामत्वात् दुष्टं कृषिवत् निष्फलं च ॥ २१ ॥ अन्तरायैः अविहतः धर्मः स्वनुष्ठितः तेन अपि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तत् शृणु ॥ २२ ॥
याज्ञिकः इह यज्ञैः देवताः इष्ट्वा स्वर्लोकं याति तत्र निजार्जितान् दिव्यान् भोगान् देववत् भुञ्जीत ॥ २३ ॥ देवीनां मध्ये हृद्यवेषधृक् विहरन् स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमाने गन्धर्वैः उपगीयते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत्रापि । स्वातन्त्र्यपक्षे दुष्कर्मणो दुःखभोगस्य वाऽसंभवादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु ये सम्यक्कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव ये तु न जानन्ति त एव दुःखिन इति चेत्तत्राह । नेति । विदुषामपि कचित्सुखं न विद्यते तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यतेऽतो वयं कर्मकुशलत्वात्सुखिन इति तेषां केवलं वृथैवाहंकार इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अंगीकृत्याप्याह । यदीति । तं योगमुपायं न विदुर्यथा साक्षान्मृत्युर्न प्रभवेत् ॥ १९ ॥ तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेन्नेत्याह । को न्विति । यतोऽन्तिके वर्तमानो मृत्युः न तुष्टिदो न तुष्टिं ददाति । आघातं वधस्थानं प्रति नीयमानस्य वध्यस्य स्रक्चंदनादि यथा न सुखयेत् ॥ २० ॥ एवमस्मिँल्लोके सुखं नास्त्युक्तं लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह । श्रुतमिति । श्रुतं स्वर्गादि । तदपि दुष्टम् । स्पर्धा परसुखासहनम् । असूया परगुणे दोषाविष्करणम् । अत्ययो नाशः । व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टम् । यद्वा व्ययो नाशः । अत्ययोऽन्यस्यातिशयः । तं दृष्ट्वा तदप्राप्त्या दुःखमित्यर्थः । किंच बहवोतराया वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन्कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । कृषिर्यथा बहुविघ्ना तद्वत् । बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलम् ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परिहरमित्याह अन्तरायैरिति पंचभिः । निर्जितं साधितम् ॥ २२ ॥ यज्ञैर्देवता इन्द्रादिरूपा इष्ट्वा ॥ २३ ॥ स्वपुण्यैरुपचिते सर्वभोगसंपन्ने देवीनां मध्ये विहरन् गन्धर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अधुना कर्मकर्तुरस्वातन्त्र्येश्वरं साधयति । अत्रापि लोके अस्वातन्त्र्यमनिच्छन्नपि बलात्कार्यत एव । यः कारयिता स एवेश्वर इति । एतदर्थस्तु—“जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानामि पापं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ।” इति दुर्योधनेन स्फुटितः । श्रुतिरपि—“एष एव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नीनीषते” इत्यादिकेति । इत्यर्थ इति—सुखं त्वौत्सुक्याद्भुज्यते तथैव तत्साधनं कर्मापि क्रियत एव, दुःखं तु वैवश्येन पाशाबद्ध इव भुज्यते एवं जानतस्तत्साधनकर्मणि प्रवृत्तिरपीत्यतो नास्य जीवस्य स्वातन्त्र्यमिति भावः । एतदेवाह—विगतो वशः पराधीनता यस्य स तथा,

तं विवशं स्वतंत्रमीश्वरं कः सुखदुःखादिरूपोर्थः भजेत्प्राप्नुयान्न कोपीत्यर्थः । यद्वा-विवशमस्वतंत्रं कोऽर्थः पुरुषार्थो भजेन्न कोपीति । न हि स्वतंत्रप्रेरणां विनाऽस्वतंत्रः किञ्चित्कर्तुं शक्नोतीति भावः । यद्वा-विवशं कालकर्मगुणाधीनं पुरुषं कोन्वर्थो विषयो भजेत्सुखयेन्न कोपीत्यर्थः । कर्मणां कर्तुरिति कर्मकरणे सुखदुःखयोर्भोक्तुरिति भोगेऽप्यस्वातंत्र्यं लक्ष्यते । स्वतंत्रो हि कः खलु दुःखं भुंजीत, को वा विवेकी दुष्कर्मं कुर्यादिति भावः को नु अर्थः पुरुषार्थः विवशमस्वतंत्रं कर्तारं भोक्तारं भजेत्तत्र स्थिरीभवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ न हीश्वरायत्तं दुःखभोगादि किञ्चन्यथैवेत्याक्षिपति-नन्विति । इत्यर्थ इति-लोकेतीव विद्वांसो मूढानाश्रित्य दीनवृत्त्या दुःखिनो दृश्यन्ते । मूढाश्चाधीनविद्वत्कत्वेन सुखिन इत्यतः कर्मनैपुण्यानैपुण्ये न सुखदुःखप्रयोजके इति भावः । विदुषां कर्माभिज्ञानां दक्षादीनामपि कचिद्विहितेपि काम्यकर्माणि सुखं न विद्यते प्रत्युत स्वनाशपर्यंतं दुःखमेव दृश्यते, प्रमादादिना कर्मवैगुण्यादिति भावः । तथा मूढानां कर्म कर्तुमजानतां सरलानां कचित्कर्माकरणेपि दुःखं न विद्यते, सारल्यादिगुणेनाकस्मात्तीर्थादिसंबंधं जातपुण्येन च प्रत्युत सुखमेव दृश्यते, अतः कर्मणां सुखदुःखप्रयोजकत्वात् । ननु यः दुष्कर्मं कुर्यात्स विद्वानेव नोच्यते तस्य दुःखभोगो न्याय्य एव, यस्तु कर्माकुर्वन्कर्म कर्तुं जानोयात्तस्य न कदापि दुःखमिति चेन्मैवं वादीः, देहधारिणां मध्ये सर्वदैव सुखी सर्वदैव दुःखो कोपि न दृष्ट इत्याह-नेति । अन्यत्तैः ॥ १८ ॥ कर्मनैपुण्यानैपुण्येनैव सुखदुःखे इत्यंगीकारेऽत्यंतदुःखरूपमृत्युप्रतीकारं कथं न कर्मनैपुण्येन कुर्यादतोपि ज्ञायते न कर्मकौशलं सुखहेतुरिति भावः । न प्रभवेद्वावेत् । साक्षान्मृत्युरिति जीवन्मुक्तमृत्युं व्यावर्तयति ॥ १९ ॥ यद्यपि कर्मकौशलेन मृत्युरनिवर्त्यस्तथापि तेन यावदायुः सुखमस्तीति चेदकिञ्चित्कारमेतदिति दृष्टान्तेन यस्यांतिके समीपे मृत्युरस्ति । एनमित्यन्वादेशनिर्देशाद्यस्येति लब्धम् । यथा मारणार्थं पाशेन बद्धकंठं न कोपि स्त्रक्चन्दनवनितादिरूपः कामोऽर्थो वा सुखयति तथा सर्वदा पृष्ठलग्नमृत्युमपीति भावः । आघातमिति-वध्यस्य संप्रति त्वं पायसपिष्टकादिकं यथेष्टं भुंक्ष्वेति दीयमानोपि भोगो यथा न सुखयति ॥ २० ॥ इममर्थमन्यत्रातिदिशति-एवमिति । व्ययशब्देनापक्षयस्वीकारो व्यर्थस्तस्य नाशोर्भावादित्याह-यद्वेति । इत्यर्थ इति-परोत्कर्षासहनं न महतां धर्मैः किंतु निकृष्टानामेवेति । तच्च दुःखहेतुरेवेति भावः । तदौर्ध्वमाह-किञ्चेति । वैगुण्यं त्वल्पेनापि विपर्ययेण भवतीति यथाग्नये स्वाहेत्यस्य स्थाने वह्नये स्वाहेत्युक्तेः वह्नयग्निप्रकृति 'वह-प्रापणे' अग्नि-गतौ इति प्राप्त्यर्थत्वेन समानौ, प्रत्ययश्चोभयत्रैकस्मिन्नेवार्थे, एक एव निः इकारान्तचतुर्थ्यैकवचनांतत्वेनापि समानावेव वह्नयग्निशब्दौ सर्वथा तौल्येपि वह्नियदोच्चारणमपूर्वप्रतिबंधकं भवतीति विचारितं पूर्वमीमांसायाम् । कृषिवद्वह्नन्तरायकामत्वादिति योज्यम् । कृषिश्चेतिभिरुपद्रुता भवति । ताश्च-"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ।' निष्फलं परिणामविरसत्वादिति । व्ययः भोक्ष्यमाणस्वर्गादेरल्पताप्रतिपादकः किञ्चित्किञ्चिन्नाशः ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावेपि नाशस्त्ववश्यंभावीत्याह-विघ्नेत्यादिना । "विघ्नमध्यस्थान्तधनेष्वन्तरायः प्रकीर्तितः" इति निरुक्त्युक्तेरन्तरायैर्विघ्नैः । तेनांतराविहतेन । तत्स्थानम् । तेन विघ्नवैगुण्यहीनस्वधर्मेण ॥ २२ ॥ तत्र स्वर्लोके । निजाजितान्स्वयं यज्ञादिद्वाराजितान् । भोगान्वैषयिकसुखसाक्षात्कारान् । भुंजीत कुरुते । पाकं पचति, तपस्तपतीत्यादिवत्सामान्यविशेषतया व्याप्यव्यापकत्वम् ॥ २३ ॥ देवीनामप्यतरसाम् । हृद्यो मनोहरः । उपगीयते प्रोत्साहनेन स्तूयते ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अत्रापि । अत्रापि त्वदङ्गीकृतपक्षेऽपि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं लक्ष्यते अनिच्छतोऽपि दुष्कर्मसु प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा सुखदुःखानां भोक्तृश्च अस्वातंत्र्यं लक्ष्यते स्वातंत्र्ये दुःखभोगस्यासम्भवात् । एवं चेत्तर्हि विवशं कालकर्मगुणाधीनं पुरुषं कोऽन्वर्थो विषयो भजेत् सुखयेत् ॥ १७ ॥ ननु कर्मसु कुशलाः सुखमेव भजन्ति अकुशला दुःखमिति चेत्तत्राह-नेति । विदुषां तत्तदुपायाभिज्ञानामपि देहिनां कचिदपि कदाचिदपि किञ्चिदपि सुखं न विद्यते साधनदशायां धनादिप्राप्तिदशायां च चित्तव्ययादिदुःखसत्त्वात् । तथा मूढानामपि दुःखं किञ्चिन्नास्ति तेषामपि प्रारब्धवशाद्भोगैश्वर्यादिसुखदर्शनात् वस्तुतस्तु सुखदुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वाद्भयत्रापि परं केवलं वृथैवाहंकरणमहं सुख्यहं निपुणोऽहं दुःखी मूर्ख इत्यहङ्कार इति ॥ १८ ॥ यदीति । यदि केऽपि सुखस्य प्राप्तिं प्राप्नुयायं तथा दुःखस्य विघातोपायं च जानन्ति तदा तेऽप्यद्वा साक्षात् यथा मृत्युर्न प्रभवेत्तथा योगमुपायं तु न विदुः ॥ १९ ॥ कोऽन्वर्थ इति । अर्थो धनं कामः शब्दादिविषयो वा एनं देहिनं कः सुखयति न कोऽपि । यतः अन्तिके समीपे वर्तमानो मृत्युर्न तुष्टिदः तुष्टिं न ददाति आघातं वधस्थानं प्रति नीयमानस्य पुरुषस्य यथा स्त्रक्चन्दनमिष्टान्नादिकं सुखयति तथेति ॥ २० ॥ श्रुतमिति । श्रुतं स्वर्गादिसुखमपि दृष्टसुखवत्स्पर्द्धासूयादिभिर्दुष्टं दुःखमिश्रितमेव तत्र स्वर्गं स्पर्धा परसुखासहनम् असूया पुण्यवतोऽपि परस्य गुणेषु दोषाविष्करणम् अत्ययो भोगान्ते नाशः व्ययः प्रत्यहं क्षयः । यद्वा । व्ययो नाशः अत्ययः अन्यस्यातिशयः तं दृष्ट्वा तदप्राप्त्या दुःखम् । किं च बहवोऽन्तराया वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन् कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् दुर्लभं चेति शेषः । कृषियथा बहुविघ्ना भवति तथेति । तथा च बहुसुखत्वेन श्रुतमपि स्वर्गादिकं निष्फलमेव ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याभावेऽपि नाशदुःखं दुष्परिहरमाह-अन्तरायैरिति । यदि अन्तरायैः अविहतः धर्मः सुष्ठु अनुष्ठितः तदाऽपि तेन धर्मेण निर्जितं साधितं स्थानं

पुमान् यथा गच्छति तन्मत्तः शृणु ॥ २२ ॥ इष्टेति । याज्ञिकः पुरुषः इह लोके यज्ञैर्देवता इन्द्रादीन् इष्ट्वा समाराध्य स्वर्लोके याति तत्र निजार्जितान् स्वानुष्ठितकर्मप्रापितान् दिव्यान् भोगान् देववद्भुञ्जीत भुङ्क्ते ॥ २३ ॥ स्वेति । देवीनामप्सरसां मध्ये तासां हृद्यवेषधृक् मनोहररूपधारी सन् विहरन् स्वपुण्येनोपचिते प्रापिते शुभ्रे श्रेष्ठे विमाने स्थितो गन्धर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणो

अत्रापि जैमिन्यभिमतकर्तृभोक्तृपक्षेऽपि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते लोके दृश्यते तत्र हेतुगर्भितविशेषणमाह । कथम्भूतस्य कर्तुः तथा दुःखसुखयोर्भोक्तृश्चास्वातन्त्र्यं लक्ष्यते पूर्वचकारस्तथेत्यर्थं तत्रार्थिकार्थतया हेतुमाह । स्वातन्त्र्यपक्ष इत्यादि तस्मात् कोऽन्वर्थः पुरुषार्थो विवशमस्वतन्त्रं कर्त्तारं भोक्तारं भजेत् तत्र स्थिरीभवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ विदुषां कर्माभिज्ञानां दक्षादीनामपि क्वचिद्विहितेऽपि काम्यकर्मणि सुखं न विद्यते प्रत्युत स्वनाशपर्यन्तं दुःखमेव दृश्यते प्रमादादिना कर्मवैगुण्यादिति भावः । तथा मूढानां कर्म कर्तुमजानतां सरलानां क्वचित् कार्याकरणेऽपि दुःखं न विद्यते सारल्यादिगुणेन अकस्मात् तीर्थादिसम्बन्धजातपुण्येन च प्रत्युत सुखमेव दृश्यते अतः कर्मणां सुखदुःखाप्रयोजकत्वात् ॥ १८ ॥ साक्षान्मृत्युरिति जीवन्मुक्तमृत्युं व्यावर्त्तयति ॥ १९ ॥ एनं प्रवृत्तिमार्गानुगतम् ॥ २० ॥ पूर्वार्थं व्ययस्य नाशान्तर्भावान् विषयानुसन्धानाऽगोचरत्वाच्च व्यय इत्यधिकमतो यद्वेति ॥ २१ ॥ अन्तरायैर्विघ्नवैगुण्यादिभिरविहतस्तच्छून्योऽपि धर्मः यदि सुष्ठु कृतस्तदा तेन विघ्नवैगुण्याद्याभाववतापि स्वधर्मेण तत्तथा ॥ २२ ॥ तत्र स्वर्लोके निजार्जितान् निजकर्मसाधितान् भोगान् वैषयिकसुखसाक्षात्कारान् भुञ्जीत कुरुते पाकं पचति तपस्तप्यतीत्यादिवत् सामान्यविशेषतया व्याप्यव्यापकत्वमुक्तार्थानामप्रयोगात् ॥ २३ ॥ उपगीयते प्रोत्साहनेन स्तूयते ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

तेऽपि कर्मपारतन्त्र्यात् अस्वातन्त्र्यवेदिनोऽपि मोक्षोपायं न विदुः ॥ १९ ॥ मृत्युरन्तिके यस्मात्कोऽन्वर्थः आघातं हिंसास्थानम् ॥ २०-२१ ॥ सोऽपि धर्मोऽपि निजार्जितकर्मानुष्ठानदशायां निरुद्धम् ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

न चैषामवर्जनीयतया निपतितदुःखपरिहारसामर्थ्यमस्तीति यतस्तेषां कर्मायत्तत्वेन स्वातन्त्र्याभावः अतः को वा प्रवृत्तिकर्मसाध्यं शब्दादिविषयं सेवेतेत्याह । तत्रेति । तत्रापि प्रवृत्तिकर्मणः कथंचित्पुरुषार्थसाधनत्वेऽपि रजस्तमोगुणान्यतरगुणानुसारिणां कर्मणां प्रवृत्तिकर्मणां कर्तुरतएव सुखदुःखानाम्भोक्तुरस्वातन्त्र्यं कर्मपारतन्त्र्यं लोके लक्ष्यते दृश्यते इत्यर्थः । अन्यथा न केनापि दुःखमनुभूयेतेति भावः । अतः को वा पुमान् विवशः परवशः सन्नर्थः शब्दादिविषयं भजेत्सेवेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव ये तु न जानन्ति त एव दुःखिन इत्यत्राह । नेति विदुषामपि किञ्चित्सुखं न विद्यते साधनानामनुष्ठानदशायां दुःखावहत्वात् फलानुभवदशायां पतनभयशङ्कया च तदावहत्वादिति भावः । तथा चैवं च दुःखमित्यस्यानुवृत्तं नेत्यादि न दुःखं विद्यते अस्माकं कर्मकुशलत्वात्सुखिन एव वयमिति तेषां केवलं वृथैवाहङ्कार इत्यर्थः । यद्वा देहयोगेऽपि न ब्रह्मादिदेवानां जरामरणादयः सन्तीत्यत्र आह । नेति । विदुषां विबुधानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः । सुखं न विद्यते तदैश्वर्यस्यापि द्विपरार्द्धावसानादिषु विभ्रंशशङ्कागर्भत्वेन दुःखमिश्रत्वान्निर्दुःखं सुखं न विद्यते इति भावः । किन्तु दुःखमेव तथाप्येवमपि मूढानां तेषां केवलं वृथाहङ्कारणमहङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु विदुषां कीदृशं तन्मौढ्यमित्यत्राह । यदीति । यदि यद्यपि सुखदुःखयोः प्राप्तिं विघातं सुखप्राप्त्युपायं दुःखविघातोपायं च जानन्ति कर्मवशयानामस्वतन्त्राणां सुखदुःखे शुभाशुभकर्ममूलके इति जानन्तीत्यर्थः । अपि तथापि ते योगं न विदुः अथेति स्फुटावधारणयोः न विदुरेवेत्यर्थः । यथा यथानुष्ठितेन योगेन मृत्युर्न प्रभवेत्तथा तं न विदुर्मोक्षोपायं न विदुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ तथापि तेषां यावज्जीवं सुखं भविष्यत्येवेत्यत्र आह । को न्विति । एवं जीवन्तं को वार्थः कामो वा सुखयति न कोऽपीत्यर्थः । अर्थो धनं कामः शब्दादिविषयः तत्र हेतुरन्तिके वर्तमानो मृत्युर्देहेन सह जातो वर्तमान इत्यर्थः । न तुष्टिदः न तोषदः नार्थकामयोः सुखजनकत्वापादक इत्यर्थः । आघातं हिंसास्थानं नीयमानस्य वध्यस्येव यथा वध्याय दीयमानः क्षीरान्नलङ्कारादिर्न सुखजनकत्वापादकस्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ काम्यकर्मफलेषु वैराग्योत्पादनाय तेषु दोषान्निवर्तयन् पुरुषार्थतामाह । श्रुतमिति । चित्रया यजेत पशुकामः कारोर्था वृष्टिकामो यजेतेति श्रुतं दृष्टमैहलौकिकं पञ्चादिफलं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतमदृष्टं स्वर्गादिफलं च स्पृष्टादिभिर्बहुभिरन्तरायैर्विघ्नैश्चाक्रान्तत्वात् कृषिवन्निष्फलमपुरुषार्थरूपं कृषिशब्दस्तत्फलपरः तत्र स्पृष्टा परसुखासहिष्णुताऽसूया परेषां गुणेषु सत्स्वपि दोषाविष्कियाऽत्ययो नाशः व्ययोऽपक्षयः तैः यद्वा व्ययो नाशः अत्ययोऽतिशयः यद्वा काम्यकर्मणि दोषान्निवर्तयति श्रुतमिति दृष्टं दृष्टफलकमदृष्टं स्वर्गादिफलकं कृषिवद्यथा कृषिर्बहुविघ्ना तद्वद्बहुविघ्नमत एव निष्फलञ्च ॥ २१ ॥ अन्तरायानाक्रान्तं सफलमेवेत्यत्र तत्फलस्याप्यस्थिरत्वं वक्तुं तावत्तत्प्रपञ्चश्रवणाय प्रेरयति ।

अन्तरायैरिति । तेन स्वनुष्ठितेन धर्मेण निर्जितं साधितं स्थानं यथा यादृशं स्थानशब्दस्तत्रत्यानुभाव्यसुखस्य व्युपलक्षकः गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तच्छृणु तत्प्रकारप्रदर्शनपरं मद्बचः शृण्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ इहस्मिंल्लोके देवता इन्द्रादिरूपा यज्ञैरिष्टा आराध्य याज्ञिकः यज्ञानुष्ठानाहितविशेषः पुमान् तत्र स्वर्लोके निजार्जितान् स्वकीययज्ञादिकर्मचितान् दिव्यान् भोगान् देववदिन्द्रादि-
वद्भुज्यते ॥ २३ ॥ भोगप्रकारं दर्शयति । स्वपुण्योपचित इति । देवीनां देवस्त्रीणां मध्ये तासां हृद्यं मनोहरं वेषं रूपं धरतीति तथा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु सदनविद्वत्वात्सत्यत्वं न स्वत इत्याशङ्क्यार्थक्रियायोग्यत्वात्स्वाभाविकमेवेति भावेनाह । तत्रापीति । तत्रापि जन्मा-
दिमति जगत्यपि कर्मणां कर्तुः जातावेकवचनम् अस्वातन्त्र्यं कर्मफलसुखदुःखानां भोक्तृस्वातन्त्र्यं च उक्तमानामवरनियतत्वमवरज-
नस्योत्तमत्वं लक्ष्यते दृश्यते । भवतेति शेषः ततः किमत्राह । कोन्विति कोन्वर्थः पुरुषार्थः सुखलक्षणः विवर्शं नोचवर्शं पुरुषं भजेन्न
कोऽपि पुरुषार्थः कं पुरुषं पुरुषार्थः प्राप्नोतीत्यस्यापि इदमेवं व्याख्येयं विशिष्टपुरुषवर्शं पुरुषं भजेदिति अत्र विशेषस्तु—

स्वाधिकानां वशत्वात्तु परमं सुखमेव तु । तदन्येषां वशे यस्तु किंसुखं तस्य भण्यताम् ॥

स्वाधिकानां वशत्वं च तेषां भक्तिमतः सुखम् ।

तदन्येषां तु दुःखाय तस्माद्भक्त्यधिको भवेदित्यनेनावगन्तव्यः । अनेन मुक्तावन्यनियतत्वं संसारधर्मत्वात्तदर्थे न प्रयत-
नीयमिति शङ्का निरस्ता ॥ १७ ॥ अत्र कैमुत्यमाह । नेति । विदुषामपि देहिनां देहाभिमानिनां यदा सुखं न विद्यते तथा तदा
दुःखमूढानाम् अहङ्कारिणां च सुखं नास्ति इति किं पुनः “पुनः शब्दः प्रस्तुतार्थे तथाशब्द उदीर्यते” इति वचनात् पुनः शब्दः
तथाशब्दार्थं वर्तते दुःखमूढेभ्योऽप्यहङ्कारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोभवतां सुखं नास्तीति किम्पुनस्तारामिति च योज्यं यावदेहाभि-
मानित्वम् अधिकं तावद्दुःखत्वं च ज्ञातव्यमित्यतो देहाभिमानिनश्च दुःखमूढा इत्युक्तं परमित्यनेनाभिमानित्वमेव प्रयोजनमिति ॥ १८ ॥
नन्वस्त्वज्ञानां दुःखादिकं तत्परिहारप्राप्त्युपायाभिज्ञानादग्निष्टोमादिना तदभिज्ञानां तौ सुखप्राप्तिदुःखपरिहारौ स्यातामित्येतदनूद्य
परिहरति । यदीति । ये तु लोके विद्वत्त्वेन प्रसिद्धाः पुरुषाः यदि सुखस्य प्राप्तिं दुःखस्य विघातं परिहारं जानन्तीति मतं तेऽप्यद्धा
सत्यं यथार्थयोगमुपायं न विदुः कुतो न विदुरत्राह । मृत्युरिति । यथा येनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रभवेन्नङ्कुरीकुर्यात्तं देहमानित्वे
बहुतरदुःखप्रस्तत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वर्थकामौ तयोरुपायः स्यातामत्राह । को न्विति । अन्तिके स्थितमृत्युमेनं पुरुषम् अत्र
दृष्टान्तमाह । आघातमिति । आघातं मरणस्थानं प्रति नीयमानस्य वध्यस्य पुंसो यथा सुखं नास्ति तथेति ॥ २० ॥ ननु स्वर्गकामस्य
सुखहेतुत्वादित्यथा तत्कर्मानुष्ठानं व्यर्थं स्यादतः कथं कामो वा न सुचयतीति तत्राह । श्रुतञ्चेति । कामस्य कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेऽपि
तन्नित्यं न क्षणिकत्वात् । दृष्टवत् कर्मनिर्मितमन्द्रादिवद्विश्वकर्मायशास्त्रसिद्धत्वं प्रयोजकं नच मुक्तिवन्नित्यत्वमिति वाच्यं ज्ञान-
साध्यत्वविशेषात् स्वर्गकामेनानुष्ठेयमानमग्निष्टोमादिकं निश्चितफलं न स्यात् बहुन्तरायविहतकृष्यादिकामवदित्याह । स्पर्धत्यादिना ।
यथा कृषिवाणिज्यादिकं मिथः स्पर्धासूयादिबहन्तरायैर्विहतं भवति स्पर्धादिप्रयुक्ताभिचारिकर्मणा उन्मादादिनाप्यग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपि
कुण्ठतम् अत्ययो विध्यतिक्रमणमप्ययोऽन्तराले मरणम् ॥ २१ ॥ ननु सत्कृत्यादिरिव स्वनुष्ठितोऽग्निष्टोमादिधर्मः कर्मफलजनकः किं
न स्यादत्राह । अन्तरायैरिति । तेन धर्मेण अर्थकामयोः सुखहेतुत्वाभावेऽपि स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य तद्धेतुत्वं स्यादितो वाह । अन्तरा-
यैरिति ॥ २२ ॥ निजधर्माजितान् ॥ २३ ॥ देवीनामप्सरसाम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मात्को नु अर्थः पुरुषार्थो विवशमस्वतन्त्रं तं भजेत् तत्र स्थिरीभवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ न देहिनामिति तैः तत्र विदुषाम-
पीत्यादौ प्रमादेनापि कर्मवैगुण्यादिति भावः । मूढानामपीत्यादावकस्मात्तीर्थादिसम्बन्धजातपुण्यत्वादिति भावः ॥ १८-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कर्मणां कर्तुरिति कर्मकरणे दुःखसुखयोर्भोक्तुरिति भोगोऽप्यस्वान्तन्त्र्यं लक्ष्यते स्वातन्त्र्ये हि कः खलु दुःखमुञ्जति को
वा विवेकी दुष्कर्मं कुर्यादिति भावः । ततश्च विवशमस्वतन्त्रम् ॥ १७ ॥ ननु यो दुष्कर्मं कुर्यात्स विद्वानेव नोच्यते तस्य दुःख-
भोगोऽप्यस्य एव यस्तु विकर्माकुर्वन् कर्म कर्तुं जानीयात् तस्य न कदापि दुःखमिति चेन्मैवं वादीर्देहधारिणां मध्ये सर्वदैव सुखी
सर्वदैव दुःखी वा कोऽपि न दृष्ट इत्याह । नेति । विदुषामपि कदाचित् सुखं न विद्यते किञ्चिदपि तथैव मूढानामपि कदाचित्
दुःखं किञ्चिदपि भवेदित्यतो वयं कर्मकुशलत्वात् सदा सुखिन इति तेषां वृथैवाहङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विज्ञत्वमङ्गीकृत्याह ।
यदीति । योगमुपायं तथा न विदुर्यथा साक्षान्मृत्युर्न प्रभवेत् ॥ १९ ॥ मृत्योः पूर्वन्तु सुखं वर्त्ततेति चेन्मैवमित्याह । कोन्विति ।
अर्थस्तज्जन्यः कामो वा यतः स्वत्वन्तिके मृत्युर्न तुष्टिदः आघातं वधस्थानं नीयमानस्य वध्यजनस्य सम्प्रति त्वं स्वर्गमुद्रासहस्रं

गृहाणेति पायसपिष्टकादिकं यथेष्टं भुङ्क्ष्वेति च दीयमानोऽर्थो भोगश्च न यथा सुखपद इत्यर्थकामौ पुरुषार्थौ खण्डितौ ॥ २० ॥ इह लोके सुखं नास्तीत्युक्तं परलोकेऽपि नास्तीत्याह । श्रुतं च स्वर्गोद्यपि दुष्टं स्पष्टा परसुखासहनमसूया परगुणे दोषारोपः अत्ययो नाशः व्ययः भोगेन भोक्ष्यमाणस्य स्वर्गस्याल्पताप्रतिपादकः किञ्चित् किञ्चिन्नाशस्तैः बहवोऽन्तराया वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन् तस्मात् यज्ञादिकात् कामः सुखं यत्र तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् कृषिर्यथा कदाचिन्निष्फलापि भवेत् तद्वत् ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावमङ्गीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परहरमित्याह । अन्तरायैरिति पञ्चभिः । निर्जितं साधितम् ॥ २२-२३ ॥ देवीनामप्सरसाम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नानात्वमस्तीति यदुक्तं तत्राह । अत्रापीति एकात्मकत्वानङ्गीकारेण नानात्वेऽपि कर्मणां प्रारम्भे अनुष्ठाने समाप्तौ च वैपरीत्यदर्शनात्तत्कर्तुरस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते सुखदुःखानामिष्टस्य सुखस्याप्राप्त्या अनिष्टस्य दुःखस्य च प्राप्त्या भोक्तुः अस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते एवम्भूतं विवशं प्रवृत्तिमार्गे अर्थधर्मकामातां मध्ये नु इति वितर्के कोऽर्थः पुरुषार्थः भजेन्न कोऽपि जीवो विवशः अर्थः जडाः कस्मै जीवाय कमर्थं को दद्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु कर्मानभिज्ञस्यार्थादिसिद्धिर्मास्तु कर्मसु विदुषस्तु सवासाद्धः स्यादेवान्नाह । नेति । देहिनां देहादिपोषणदृष्ट्या कर्मविद्यायां कृतश्रमाणां विदुषां न किञ्चित्सुखं विद्यते मूढानां च दुःखं न विद्यते अतः तथा तादृशमहं कर्मसु विद्वान् सुखी असौ मूर्खः दुःखी इत्येवं रूमहङ्करणं वृथा ॥ १८ ॥ किञ्च त्रैवर्गिकैः जन्ममरणदुःखमपरिहार्यमेवेत्याह । यदीति ॥ १९ ॥ किञ्चित्कर्मफलं लब्धमपि मृत्युभयभीतास्तत्रैव सुखयतोत्याह । क इति । अर्थः कामसाधकः कामः इन्द्रियप्रोतिः एनं त्रैवर्गिकं पुरुषम् कः सुखयति न कोऽपि यतोऽन्तिके वर्त्तमानो मृत्युर्न तुष्टिं सुखयोग्यतां ददाति आघातं वधस्थानं प्रति नीयमानस्यैव कर्मणि षष्ठो ॥ २० ॥ कालादिषु नित्येषु लोकानामपि नित्यत्वमङ्गीकृत्य वैराग्यं नोपपद्यते इति यदुक्तं तत्राह । श्रुतं चेति । दृष्टवत् यथा दृष्टं प्रत्यक्षप्रमाणनोचरमिदं दुष्टं तद्वत् श्रुतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतिप्रोक्तं स्वर्गादि तदपि स्पष्टादिभिर्दोषैर्दुष्टम् तत्र स्पष्टा परैश्वर्यासहनजा पराभिभवेच्छा असूया परगुणेषु दोषाविष्करणेच्छा अत्ययो नाशः व्ययोऽपक्षयः किञ्च बह्वन्तरायः बहुविघ्नयुक्तः कामो भोगो यस्मिन्स्वर्गादौ तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् किञ्च कृषिर्यथाऽत्यायाससाध्यापि कर्षकं कृष्यन्तरनिरपेक्षं न करोति अतो निष्फला तद्वन्निष्फलं भोगानन्तरं पुनरपि बहुश्रमसाध्य स्थिरफलशून्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं कर्मचितानां लोकानामनित्यत्वमुक्त्या अथ कर्मभिस्तत्र गतस्य पातमाह । अन्तरायैरिति पञ्चभिः । अन्तरायैर्विघ्नैरविहतो नाशं न नीतः किन्तु सुष्ठु अनुष्ठितः तेन धर्मेण निर्जितं स्थानं स्वर्गादिकम् ॥ २२-२३ ॥ स्वपुण्यैः अज्ञादिभिः उपचिते सर्वसमृद्धिसम्पन्नं देवीनां मध्ये विहरन् गन्धर्वैरुपगोयते ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अत्रापि त्वदङ्गीकृतपक्षेऽपि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते अनिच्छतोऽपि दुष्कर्मसु प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा सुखदुःखानां भोक्तुश्च अस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते स्वातन्त्र्ये दुःखभोगस्यासम्भवात् । एवं चेत्तर्हि विवशं कालकर्मगुणाधीनं पुरुषं को न्वर्थो विषयो भजेत् सुखयेत् ॥ १७ ॥ ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव भवन्ति ये तु तत्र जानन्ति त एव दुःखिन इति चेत्तत्राह—नेति । विदुषां तत्तदुपायमिज्ञानामपि देहिनां कचिदपि कदाचिदपि किञ्चिदपि सुखं न विद्यते । साधनदशायां वित्तव्ययायासादिदुःखस्य विद्यमानत्वात् । धनादिप्राप्तिदशायामपि प्रारब्धवशाद्भोगादिना विनाशभयकलहादिना च दुःखस्य विद्यमानत्वाच्च । तथा मूढानामपि दुःखं किञ्चिनास्ति तेषामपि प्रारब्धवशाद्भोगैश्वर्यादिसुखदर्शनात् । वस्तुतस्तु सुखदुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वादुभयत्रापि परं केवलं वृथैवाहङ्करणमहं सुख्यहं निपुणोऽहं दुःखी मूर्ख इत्यहङ्कार इति ॥ १८ ॥ वयमुपायमिज्ञा इति ये वदन्ति तानुपहसन्निवाह—यदीति । यदि सुखस्य प्राप्तिं प्राप्स्युपायं तथा दुःखस्य विघातोपायं च जानन्ति तदा तेऽप्यद्वया साक्षात् यथा मृत्युर्न प्रभवेत्तथोपायं तु न विदुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ को न्वर्थो विवशं भजेदित्येतद्विघ्नोति । अर्थो धनं कामः शब्दादिविषयो वा एनं देहिनं कः सुखयति न कोऽपि । यतः अन्तिके समीपे वर्त्तमानो मृत्युर्न तुष्टिं ददाति । तत्र दृष्टान्तमाह—आघातमिति । आघातं वधस्थानं प्रति नीयमानस्य पुरुषस्य यथा स्रक्चन्दनमिष्टानादिकं न सुखयति तथेति ॥ २० ॥ नन्वस्मिल्लोके सुखं माभूत् स्वर्गादौ तस्यादेव 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इति श्रुतिनिरूपितत्वादित्याशङ्क्याह—श्रुतमिति । श्रुतं स्वर्गादिसुखमपि दृष्टसुखवदसूयादिभिर्दुष्टं दुःखमिश्रितमेव किञ्च । बहवोऽन्तराया वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन् कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । दुर्लभं चेति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—कृषिर्यथा बहुविघ्नो भवति तथेति । तथा च बहुसुखत्वेन श्रुतमपि स्वर्गादिकं निष्फलमेव । तत्र स्पष्टा परसुखासहनम् । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अत्ययो नाशः । व्ययः प्रतिदिनं क्षयः ॥ वैगुण्याद्यभावमङ्गीकृत्यापि फलविनाशदुःखं तु दुष्परहरिमित्याह—अन्तरायैरिति पञ्चभिः । तेन धर्मेण निर्जितं साधितं स्थानं पुमान् यथा गच्छति तन्मत्तः शृणु ॥ २२ ॥ याज्ञिकः पुरुषः इह लोके यज्ञैर्दवता इन्द्रादीन् इष्ट्वा समाराध्य स्वर्लोकं याति । तत्र

निजार्जितान् स्वानुष्ठितकर्मप्रापितान् दिव्यान् भोगान् देववद्भुज्जीत भुङ्क्ते ॥२३॥ भोगप्रकारमाह—स्वेति । देवीनां मध्ये तासां हृद्य-
वेषधृक् मनोहररूपधारी सन् विहरन् । स्वपुण्येनोपचिते प्रापिते शुभ्रे श्रेष्ठे विमाने स्थितो गन्धर्वैरुपगीयते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अवर्जनीयतया हेतुना निपतितदुःखपरिहारसामर्थ्यमप्येषां नास्ति यतस्तेषां कर्मायत्तत्वेन स्वातन्त्र्याभावादतः को वा प्रवृत्तिकर्मसाध्यं शब्दादिविषयं सेवेतेत्याह । तत्रापीति । प्रवृत्तिकर्मणः कथंचित् पुरुषार्थसाधनत्वेऽपि, रजस्तमोगुणान्यतरगुणानुसाराणामिति शेषः । कर्मणां प्रवृत्तिकर्मणां, कर्तुः अत एव, सुखदुःखानां भोक्तृश्च, अस्वातन्त्र्यं कर्मपारतन्त्र्यं चापि, लोके इति शेषः । लक्ष्यते दृश्यते । अन्यथा न केनापि दुःखमनुभूयेतेति भावः । अतः, को नु को वा पुमान्, विवशः परवशः सन्, अर्थं शब्दादिविषयं, भजेत् सेवेत न कोऽपीत्यर्थः । को न्वर्थो विवशं भजेत् इति पाठे, को नु अर्थः, विवशं भजेत् । न कोपीत्यर्थः ॥१७॥ ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव, ये तु न जानन्ति त एव दुःखिन इत्यत्राह । नेति । विदुषां पण्डितानां अपि, देहिनां किंचित् सुखं न विद्यते । देहाभिमानदाह्यान् । यद्वा साधनानामनुष्ठानदशायां दुःखावहत्वात् फलानुभवदशायां पतनभयशङ्कया च तदावहत्वादिति भावः । तथा च मूढानां अपि, दुःखं न विद्यते । दुरुद्धदेहाभिमानाभावात् । अतः वयं कर्मकुशलत्वात् सुखिन एवेति तेषां, परं केवलं, वृथैव अहंकरणं यद्वा विदुषां कर्मकुशलानामस्माकं, देहिनां किंचित् अपि, दुःखं न, कर्मकुशलत्वात् सुखमेव तथा च । एवं वदतामित्यर्थः । मूढानां तेषां, परं केवलं, वृथैवाहंकार इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु विदुषां तन्मौढ्यं कीदृशमित्यत्राह । यदीति । यदि यद्यपि, सुखदुःखयोः प्राप्तिं विघातं च, सुखप्राप्त्युपायं दुःखविघातोपायं च जानन्ति, अपि तथापि, ते विद्वद्भिमानिनः ते इत्यर्थः । यथा यथानुष्ठितेन योगेन, मृत्युः न प्रभवेत् । तथा योगं मोक्षोपायं, न विदुः । अद्वेति स्फुटावधारणयोः । न विदुरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तथाऽपि तेषां यावज्जीवं सुखं भविष्यति इति चेत्तत्राह । कोऽन्विति । यस्येति शेषः । अन्तिके समीपे, वर्त्तमानः मृत्युः, यस्य देहेन सह जातः वर्त्तमानश्च मृत्युर्भवति, एवंविधं एनं जीवन्तमपि हि पुमांसं, को नु को वा अर्थो धनं, कामो वा शब्दादिविषयश्च, सुखयति । कोऽपि न सुखयतीत्यर्थः । तुष्टिः, तोषदोऽपि, न । कस्येवेत्यत्राह । आघातं हिंसास्थानं, नीयमानस्य वध्यस्य इव । यथा वध्याय दीयमानं क्षीराज्जालंकारादिकं न सुखावहं तद्वदित्यर्थः ॥२०॥ काम्यकर्मफलेषु वैराग्योत्पादनाय तेषु दोषान् प्रदर्शयन्तदपुरुषार्थतामाह । श्रुतमिति । श्रुतं 'चित्रया यजेत पशुकामः । कारीर्यावृष्टिकामो यजेत । यजेत' इति श्रुतम् । दृष्टमैहलौकिकं पश्चादिकलं, अदृष्टं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतमदृष्टं स्वर्गादिकलं च, स्पर्द्धासूयात्ययययैः बह्वन्तरायैः, क्रान्तत्वादाक्रान्तत्वात्, कृषिवत् निष्फलं चापि, बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलं भवत्येवेत्यर्थः । तत्र स्पर्द्धा परसुखासहिष्णुता । असूया सत्स्वपि परेषां गुणेषु दोषाविष्क्रिया । अत्ययो नाशः, व्ययोऽपक्षयः, यद्वा । व्ययो नाशः, अत्ययोऽतिशयः ॥ २१ ॥ अन्तरायानाक्रान्तं सफलमेवेत्यत्र तत्फलस्याप्यस्थिरत्वं वक्तुं तावत्तत्प्रपञ्चश्रवणाय प्रेरयति । अन्तरायैरिति । यदि स्वनुष्ठितः धर्मः, अन्तरायैर्विघ्नैः, अविहतः अपि, तेन स्वनुष्ठितेन धर्मेण, निजितं साधितं, स्थानं यथा गच्छति, तत् शृणु । तत्प्रकारदर्शनपरं मद्बचः शृण्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ इष्टेति । इहास्मिन् लोके, देवता इन्द्रादिरूपाः, यज्ञैः इष्ट्वाऽऽराध्य, याज्ञिकः स्वर्लोकं याति । तत्र स्वर्लोके, निजार्जितान् स्वकीययज्ञादिकर्मचितान्, दिव्यान् भोगान् देववदिन्द्रादिवत्, भुङ्जीत ॥ २३ ॥ भोगप्रकारं दर्शयति । स्वपुण्योपचित इति । किं च । स्वपुण्यैरुपचिते सर्वभोगसंपन्ने, शुभ्रे विमाने, देवीनां मध्ये देवस्त्रीणां मध्ये, हृद्यं तासां मनोहरं वेषं रूपं धरतीति तथाभूतः, विहरन् गन्धर्वैः उपगीयते ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

अतः इस मत के अनुसार जीव को कभी मुक्ति या स्वतन्त्रता प्राप्त न हो सकेगी । जब जीव स्वरूपतः परतन्त्र है, विवश है तब तो स्वार्थ या परमार्थ कोई भी उसका सेवन न करेगा । अर्थात् वह स्वार्थ और परमार्थ दोनों से ही वञ्चित रह जायगा ॥ १७ ॥ (यदि यह कहा जाय कि जो भली-भाँति कर्म करना जानते हैं, वे सुखी रहते हैं, और जो नहीं जानते उन्हें दुःख भोगना पड़ता है तो यह कहना भी ठीक नहीं; क्योंकि) ऐसा देखा जाता है कि बड़े-बड़े कर्मकुशल विद्वानों को भी कुछ सुख नहीं मिलता और मूढ़ों का भी कभी दुःख से पाला नहीं पड़ता । इसलिये जो लोग अपनी बुद्धि या कर्म से सुख पाने का घमंड करते हैं, उनका वह अभिमान व्यर्थ है ॥ १८ ॥ यदि यह स्वीकार कर लिया जाय कि वे लोग सुख की प्राप्ति और दुःख के नाश का ठीक-ठीक उपाय जानते हैं, तो भी यह तो मानना ही पड़ेगा कि उन्हें भी ऐसे उपाय का पता नहीं है, जिससे मृत्यु उनके ऊपर कोई प्रभाव न डाल सके और वे कभी मरे ही नहीं ॥ १९ ॥ जब मृत्यु उनके सिर पर नाच रही है, तब ऐसी कौन-सी भोग-सामग्री या भोग-कामना है जो उन्हें सुखी कर सके ? भला, जिस मनुष्य को फाँसी पर लटकाने के लिये बधस्थान पर ले जाया जा रहा है, उसे क्या फूल-चन्दन-खा आदि पदार्थ सन्तुष्ट कर सकते हैं ? कदापि नहीं । (अतः

पूर्वोक्त मत मानने वालों की दृष्टि से न सुख ही सिद्ध होगा और न जीव का कुछ पुरुषार्थ ही रहेगा) ॥ २० ॥ प्यारे उद्धव !
लौकिक सुख के समान पारलौकिक सुख भी दोषयुक्त ही है; क्योंकि वहाँ भी बराबरी वालों से होड़ चलती है, अधिक सुख
भोगने वालों के प्रति असूया होती है—उनके गुणों में दोष निकाला जाता है और छोटों से घृणा होती है। प्रतिदिन पुण्य क्षीण
होने के साथ ही वहाँ के सुख भी क्षय के निकट पहुँचते रहते हैं और एक दिन नष्ट हो जाते हैं। वहाँ की कामना पूर्ण
होने में भी यजमान, ऋत्विज और कर्म आदि की त्रुटियों के कारण बड़े-बड़े विघ्नों की सम्भावना रहती है। जैसे हरी-भरी
खेती भी अतिवृष्टि-अनावृष्टि आदि के कारण नष्ट हो जाती है, वैसे ही स्वर्ग भी प्राप्त होते-होते विघ्नों के कारण नहीं मिल
पाता ॥ २१ ॥ यदि यज्ञ यागादि धर्म बिना किसी विघ्न के पूरा हो जाय, तो उसके द्वारा जो स्वर्गादि लोक मिलते हैं, उनकी
प्राप्ति का प्रकार मैं बतलाता हूँ, सुनो ॥ २२ ॥ यज्ञ करने वाला पुरुष यज्ञों के द्वारा देवताओं की आराधना करके स्वर्ग में
जाता है और वहाँ अपने पुण्यकर्मों के द्वारा उपाजित दिव्य भोगों को देवताओं के समान भोगता है ॥ २३ ॥ उसे उसके पुण्यों के
अनुसार एक चमकीला विमान मिलता है और वह उस पर सवार होकर सुर-सुन्दरियों के साथ विहार करता है। गन्धर्वगण
उसके गुणों का गान करते हैं और उसके रूप-लावण्य को देखकर दूसरों का मन लुभा जाता है ॥ २४ ॥

स्त्रोभिः कामगयानेन किङ्किणीजालमालिना । क्रीडन् न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः ॥ २५ ॥
तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत् पुण्यं समाप्यते । क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन् कालचालितः ॥ २६ ॥
यद्यधर्मतः सङ्गादसतां वाजितेन्द्रियः । कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैण भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥
पशून्विधिनाऽऽलभ्य प्रेतभूतगणान् यजन् । नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः ॥ २८ ॥
कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः । देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥
लोकानां लोकपालानां मद् भयं कल्पजीविनाम् । ब्रह्मणोऽपि भयं मनो द्विपरार्धपरायुषः ॥ ३० ॥
गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् । जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥
यावत् स्याद् गुणवैषम्यं तावच्चानात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत् पारतन्त्र्यं तदैव हि ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—किङ्किणीजालमालिना कामगयानेन सुराक्रीडेषु स्त्रोभिः निर्वृतः क्रीडन् आत्मपातं न वेद ॥ २५ ॥ यावत्
पुण्यं समाप्यते तावत् स्वर्गे प्रमोदते क्षीणपुण्यः अनिच्छन् कालचालितः अवोक् पतति ॥ २६ ॥ यदि असतां सङ्गात् अधर्मतः
अजितेन्द्रियः कामात्मा कृपणः लुब्धः स्त्रैण भूतविहिंसकः अविधिना पशून् आलभ्य प्रेतभूतगणान् यजन् जन्तुः अवशः नरकान्
गत्वा उल्बणं तमः याति ॥ २७-२८ ॥ दुःखोदकाणि कर्माणि देहे न कुर्वन् तैः पुनः देहम् आभजते तत्र मर्त्यधर्मिणः किं
सुखम् ॥ २९ ॥ लोकानां कल्पजीविनां लोकपालानां मत् भयं द्विपरार्धपरायुषः ब्रह्मणः अपि मत्तः भयम् ॥ ३० ॥ गुणाः कर्माणि
सृजन्ति गुणः गुणान् अनुसृजते गुणसंयुक्तः असौ जीवः तु कर्मफलानि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ यावत् गुणवैषम्यं तावत् आत्मनः
नानात्वं स्यात् यावत् आत्मनः नानात्वं तदा एव हि (आत्मनः) पारतन्त्र्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कामगोनेच्छया गच्छता विमानेन । किङ्किणीजालमालिना क्षुद्रघटिकासमूहशोभिना । सह स्त्रोभिः सुराक्रीडेषु
नन्दनादिषु क्रीडन्नात्मपातं न वेद ॥ २५ ॥ कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेण काम्ये कर्मणि वा
तल्लब्धनेनाधर्मे वा तत्र काम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ताऽधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह । यदिति । यदिवेत्यन्वयः । अजितेन्द्रियत्वात्कामात्माऽतः कृपणो
दीनोऽतो लुब्धो भोगवृष्णाकुलोऽतः स्त्रैणः स्त्रीलपटस्तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ किञ्च दुष्टजनप्रलोभितो धनाद्यर्थं पशून्विधिना
हत्वा तमः स्थावरतां याति ॥ २८ ॥ एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च दुःखनिवृत्तिरित्युपसंहरति । कर्मणोति ॥ २९ ॥ तथापि
लोकानां नित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्च लोकपालानां सुखमस्तीति चेत्तत्राह । लोकानामिति । द्वौ परार्धौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि ।
तथा च श्रुतिः “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्छेद्रश्च सूर्योर्धोवति पञ्चमः ।” इति । अतः प्रवृत्तिमागस्यैव-
मनर्थहेतुत्वाद्विरक्त्या ततो निवृत्तिरेव युक्तेति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥ एतेनैव स्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावाङ्गीकारः परित्यक्तः
अन्यदपि प्रौढ्या पूर्वमङ्गीकृतं निराकरोति चतुर्भिः । तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तरूप एवात्मेति तन्निराकरोति । गुणा इति । गुणा इन्द्रियाणि
कर्माणि सृजति न त्वात्मा । आत्मै वैन्द्रियाणि प्रवर्तयन्कर्माणि करोतीति चेन्नेत्याह । गुण इति । गुणः सत्त्वादिगुणानिन्द्रियाण्यनुसृजते

प्रवर्तयति न त्वात्मा । अत आत्मनः कर्तृत्वं तावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह । जीवस्त्विति । गुणसंयुक्त इन्द्रियादि-
संयुक्तः । कुत इत्यत आह । असौ तेष्वहंकारवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदप्यौपाधिकमित्याह । यावत्स्यादिति ।
गुणानां वैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् । नन्वात्मन एकत्वे कथं पारतंत्र्यमुक्तं कथं वा लोकपालादीनामपि मद्भयमित्युक्तं त्वयेत्यत्राह ।
नानात्वमिति ॥ ३२ ॥

श्रीवृंशीधरकृतो भावार्थद्वैपिकाप्रकाशः

निवृत्तः स्वर्गानन्दमग्नः । आत्मपातं स्वर्गोन्नतिपतनम् ॥ २५ ॥ अर्वागधः । कालेन भोगसमाप्त्यवच्छेदकेन ॥ २६ ॥
अतः कामात्मत्वात् । अतः कृणत्वात् । अतो लुब्धत्वात् । तदर्थं स्त्रीभोगसिद्धयर्थं हिंसामपि कृत्वा तत्प्रीत्ये धनाद्यानयतीति
भावः । काम्यकर्मणि पशुयागादौ । तदर्थं स्यादिति प्राप्त्यर्थम् ॥ २७ ॥ अन्यानर्थमाह—किञ्चेति । अविधिना स्वेच्छाचारेण । यद्वा—
अविधिना “श्येनेनाभिचरन्त्यजे” इत्यादिविरुद्धविधिना ॥ २८ ॥ निवृत्तिः कर्मभ्य इति शेषः । कर्माणि दुःखोदकाणि ‘उदकं
एष्यत्कालोनफले’ इति मेदिनी । पुण्यानि फलन्ति पापानि च फलकाले दुःखदानि तत्र कर्मकरणे देहे च किं सुखं न किम-
पीत्यर्थः ॥ २९ ॥ यद्यपि मर्त्यधर्मिणोऽत्र सुखं नास्ति तथापीति । लोकानां स्वर्गादीनां सर्वलोकपालेशब्रह्मणोपि किमुत लोक-
पालानामिति कैमुत्यं सूचितम् । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । यतः प्रवृत्तौ दुःखमतो हेतोः । ततः प्रवृत्तिमार्गात् । यच्च
‘तुष्यतु दुर्जनः’ इति न्यायेन स्वर्गादीनां नित्यत्वमंगीकृतं तन्निराकरोति—लोकानामिति ॥ ३० ॥ एतेन मत्त इति वचनेन ।
अन्यदपि आत्मनः कर्तृत्वादि । प्रौढ्या वृथा हठेन । ‘प्रौढ्यर्थ्यहठेऽपि च’ इति धरणिः । तत्रान्यांगीकृतेषु । अतः प्रवर्तकत्वा-
भावात् । औपाधिकमस्वभाविकम् । जीवस्येन्द्रियसंयुक्तत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । इत्यर्थ इति—अहं पश्याम्यहं शृणोमी-
त्यादिना जीवस्येन्द्रियेष्वहंकारदर्शनात्तत्तत्कर्मफलभोक्तृत्वमिति भावः । यद्वा—नात्मनः कर्तृत्वमित्याह—गुणाः कामसंकल्प-
प्रयत्नचेष्टारूपाः कर्माणि सृजन्ति । गुणो गुणात्मकं मनस्तान्कामादीन्सृजति । “कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्धौरित्येतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतेः । असौ जीवो गुणेन संयुक्तोऽध्यासापन्नः कर्मफलानि भुङ्क्त इति । संदर्भस्तु—
एतेन पूर्वदर्शितं ‘भीषे’ त्यादिश्रुत्यात्मकपुराणस्वरूपस्ववाक्यप्रामाण्येनेत्यर्थः । न त्वात्मेति । अयस्कान्तस्येवात्मनः सान्निध्येनैव
तत्तत्प्रेरकत्वात्तु स्वेच्छयेति भावः । यद्वा—अथ जीवस्य स्वतः कर्मकर्तृभोक्तृरूपत्वं तन्मतं सांख्यमतेन निराचष्टे—गुणा
इति । तत्तत्स्वभाव एव तत्रतत्र कारणमिति भावः ॥ ३१ ॥ अन्यदाह—यच्चेति । अहंकारादिकृतमेव नानात्वं तन्निरवृत्तौ तन्निरवृत्ति-
दर्शनात् । पुनराशङ्कते—नन्विति । नानात्वनिवृत्तौ पारतंत्र्यं स्वत एव निवर्तत इति भावः । यद्वा—यावद्गुणवैषम्यं स्थूलसूक्ष्म-
देहरूपेण परिणामस्तावत्तदेहाध्यासेनात्मनानात्मभ्रमः स्यादिति । औपाधिकमहंकारादिकार्यनिबन्धनम् । यावदिति साद्वकम् ।
नानात्वं चाद्वयवादिमतेन निराकरोति—यावदित्युद्धेन । तत्रैवाद्वयवादिनां सिद्धान्तनिर्वाहं दर्शयति—नानात्वमित्येकेन ।
अयमर्थः—एक एव खलु चिदेकलक्षणसत्तामात्रस्वरूप आत्मा स एवात्मनि अनाद्यविद्यया गुणमयी माया तद्वैषम्यजातकार्यवर्ग
च कलयन्तस्मार्थमेकं युष्मदर्थं बहून्कल्पयति स्वप्नवत् । तत्रास्मदर्थः स्वस्वरूपः पुरुषः । युष्मदर्थस्त्रिविधाः—पुरुषान्तररूपा
जडरूपा ईश्वराख्यपुरुषविशेषरूपाश्चोक्त । ततस्तस्यामविद्यायां गतायां नानात्वभावादीश्वरो नाम यो वस्तुतो नास्ति स नस्त्येव,
किमुत तत्पारतंत्र्यं, किमुततरां ततो भयं, किमुततमां वान्यपारतंत्र्यादिकमिति । तदेवं मतद्वयेन नहि कदाचिदनीदृशं जगदिति
ज्ञानं नित्यं नास्तीति परिहृतं तत्तदुपाधेर्जन्मनाशदर्शनाज्ज्ञानस्य त्वनाशदर्शनादिति भाव इति संदर्भः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्त्रीभिरिति । किङ्किणीजालमालिना लुद्रघण्टिकासमूहशोभिना कामगेन यथेच्छं गच्छता विमानेन सुराक्रीडेषु
देवोद्यानेषु नन्दनादिषु स्त्रीभिः सह निवृत्तः सुखितः क्रीडन्नात्मनः पातं पुण्यान्ते ततो भ्रशं न वेद ॥ २५ ॥ तावदिति ।
यावत्पुण्यं भोगेन समाप्यते तावत्स्वर्गं प्रमोदते । ततः क्षीणपुण्यस्तु अनिच्छन्नपि कालेन चालितः पातितः अर्वाक् अधः पातितः
पतति ॥ २६ ॥ इष्टेह देवता इत्युक्तं सुखाभासमपि तदैवाप्नोति यदि विध्यनतिक्रमेण काम्ये प्रवृत्तिः स्यात् विधिलङ्घनेनाधर्मो
प्रवृत्तौ तु दुर्गतिरित्याह—युग्मम् । यदि चेत् असतां विषयासक्तानां सङ्गात् अधर्मे रत अजितेन्द्रियो वाशब्दात् कश्चित्स्वतोऽप्य-
जितेन्द्रियः अत एव कामात्मा विषयाविष्टचित्तः अत एव कृपणो दीनः अतः लुब्धो भोगतृष्णाकुलः अत एव स्त्रैः स्त्रीलम्पटः
अत एव भूतविहिसकः प्राणिमीडाकरो भवति तदा तु दुष्टैः प्रलोभितो धनाद्यर्थमविधिना शास्त्रविधानं विनैव पशून् आलभ्य
हत्वा भूतादीन् यजन् जन्तुः अवशः सन् नरकान् गत्वा तत्रत्यं दुःखमनुभूयात्युल्वणं घोरं तमः अज्ञानबहुलं स्थावरादियोनि
याति ॥ २७-२८ ॥ कर्माणीति । दुःखमेवोदकमुत्तरफलं येषां तानि कर्माणि देहेन कुर्वन् तैः कृतैः कर्मभिः पुनर्देहमाभजते
प्राप्नोति । तत्रैवं संसारचक्रे वर्तमानस्य मर्त्यधर्मिणो मरणस्वभावस्य किं सुखं न किञ्चित् ॥ २९ ॥ स्वर्गादयो लोका नित्याः
लोकपालाश्चामराः अतस्तेषां नित्यं सुखमस्तीति चेन्नेत्याह—लोकानां कल्पजीविनां लोकपालानां चापि मत्त मत्तः भयमस्ति ।

किं बहुना द्वौ पराद्वौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः काऽत्मकाद्वयं भवति ॥ ३० ॥ कर्तृभोक्तरूप आत्मेत्यपि निराकरोति गुणा इति । गुणाः गुणकार्याणीन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति उत्सादयन्ति न त्वात्मा गुणः सत्त्वादिः गुणान् इन्द्रियाणि अनुसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा । तद्धर्षः । एवमात्मानः कर्तृत्वं नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्यह । असौ जीवस्तु गुणैर्देहेन्द्रियादिभिः संयुक्तः अध्यासेनैकतामापन्न एव कर्मफलानि सुखदुःखानि भुंक्ते अनुभवति ॥ ३१ ॥ आत्मनो नानात्वमपि निराकरोति—यावदिति । यावत् गुणानां वैषम्यमहङ्कारमिन्द्रियादिरूपेण परिणामः स्यात्तावदेव तदुपाधिकमात्मनो नानात्वम् । यावच्च देहादिरूपेण परिणतेषु गुणेष्वामाध्यासेनात्मनो नानात्वं तदैव तावदेव पारतन्त्र्यं कामाधीनत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रोत्राधारमणदासतोस्वामिविरचिता दोपिनीव्याख्या

आत्मपातं स्वर्गात् स्वध्रंशम् ॥ २५ ॥ अर्वागधः कालेन भोगसमाप्त्यवच्छेदकेन ॥ २६ ॥ यदिति युग्मकम् । काम्य-
कर्मणि पशुयागादौ तल्लङ्घनेन विध्यतिक्रमणेन तत्र द्विविधप्रवृत्त्योर्मध्ये तदर्थं स्त्रीप्राप्त्यर्थम् अविधिना स्वैराचारेण ॥ २७-२८ ॥
तत्र प्रवृत्तौ ॥ २९ ॥ यद्यपि कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्तः तथा भोग्यस्य भोगकालस्य च नित्यत्वं नास्ति तथापि लोकानां भोगस्थानानां
तथा च ब्रह्मादीनां भये प्रमाणं श्रुतिः अस्मात् परमेश्वराद्वीषा भीत्या अतः कालकलितत्वात् अनर्थहेतुत्वाद्दुःखजनकत्वात् ततः
प्रवृत्तिमार्गात् तात्पर्यार्थः महावाक्यार्थः इति तदभिप्रेतगूढाभिप्रायस्योत्तरम् ॥ ३० ॥ एतेन भीषास्मादित्यादिश्रुत्यात्मकपुराणरूप-
स्ववाक्यप्रमाणेनेत्यर्थः । तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नास्तीत्युक्त्येश्वराभावाङ्गीकारः कृतः सोऽपि परित्यक्तः न त्वात्मेति अयस्कान्त-
स्यैवात्मनः सान्निध्येनैव तत्तत्प्रेरकत्वात् ननु स्वेच्छयेति भावः । स्वात्मनः सन्निकृष्टत्वात् इन्द्रियादेस्तु स्वस्वरूपत्वाभावेन
विप्रकृष्टत्वादात्मनोऽदःशब्दव्यपदेश्यत्वं न सङ्गच्छते किन्तु तृप्तायःपिण्डवत् तत्तादात्म्येन तु तत् सङ्गच्छते इति तेषु देहेन्द्रिया-
दिष्वहङ्कारवानित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ औपाधिकम् अहङ्कारादिकार्यौपाधिकं ननु स्वरूपनिबन्धनं यावदिति सार्द्धकम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सुराक्रोडेषु देवोद्यानेषु ॥ २५-२९ ॥ मत् मत्तः अस्मात् ॥ ३०-३१ ॥ आत्मनः नानात्वं देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तं
नानात्वं पारतन्त्र्यं कर्मपारतन्त्र्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

श्रीभिः सह विहरन् किङ्किणीजालमालिना लुद्रवाण्टकासमूहमालालंकृतेन कामं यथेच्छं गच्छता यानेन विमानेन
सुराक्रोडेषु सुराणां क्रीडास्थानेषु मेवादिद्रोणीषु देवोद्यानेषु वा सञ्चरन्निति शेषः । क्रीडंश्च निर्वृतः सुखितश्चात्मपातमात्मनः स्वस्य
यातं पुण्यान्ते ततो ध्रंशं न वेद न जानाति ॥ २५ ॥ किन्तु यावत्पुण्यं समाप्यते तावत्स्वर्गे प्रमोदते तः किमित्यत्राह । क्षीणपुण्य
इति । क्षीणं पुण्यं यस्य सः अनिच्छन्नपि कालेन बलिना निमित्ते चालितः अर्वागधःपतति एवमिहामुत्र परिवर्तते इति भावः ॥ २६ ॥
एवमिष्टाधिकारिणां गतिरुक्ता अथ प्रसङ्गादनिष्टाधिकारिणां गतिमाह । यदीति । असतां सङ्गदधर्मे रत आसक्तः अजितेन्द्रियश्च
तत्र हेतुः कामात्मा कामेषु शब्ददिषु विषयेष्वामा चित्तं यस्य सः अत एव कुरागः अतो लुब्धा भोगतृष्णाकुलः खैणः क्षीलम्पटः
तदर्थं भूतानां विहिंसकः ॥ २७ ॥ किञ्च दुष्टजनप्रयेभिर्नो धनाद्यर्थं पशून्विधिना हत्वा प्रतगणन् भूतगणांश्च यजन्नवशः निज-
कर्मवश्यः जन्तुः जीवः नरकान् क्रमेण गत्वा प्रः अत्युल्बणं तम तमःप्रचुरं स्थावरं जन्म यातीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ इष्टादि-
कारितदन्येषां साधारण्येन सुखाभावमाह । कर्मागीति । देहेन पुण्यापुण्यात्मकानि दुःखोत्तरफलानि कुर्वन् तत्तदेहावसाने तैः
कर्मभिर्हेतुभिस्तत्तत्फलोपभोगानुगुणं देहमाभजते तत्रैवं सति मर्त्यधर्मिणो मरणशीलस्य किं सुखं न किञ्चिदपि सुखमित्यर्थः ॥ २९ ॥
तथापि लोकानां शाश्वतत्वात् लोकपालानां चामर्त्यधर्मत्वात्तेषां सुखमस्त्येवेत्यत आह । लोकानामिति । मद्भयं मत्तो भयं कल्पजीवि-
नामाकल्पान्तं जीवतामपि किं बहुना द्वे पराद्वौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः कालात्मनो भयं लोकादयः सर्वं कालचालिता
अनित्या एवेति न तेषामपि निर्दुःखं सुखमिति भावः ॥ ३० ॥ तदेवं प्रवृत्तिकर्मणस्त्याज्यत्वज्ञापनाय तत्र बहुधा दोषाः कीर्त्तिताः
कर्माणि देहेन सृजन् पुनस्तैर्देहमाभजते इत्यनेनात्तरोत्तरदेहकर्मणोः पूर्वपूर्वकर्मदेहनिमित्तत्वमुक्तं तत्रापि कर्मणां कर्त्तृत्वात्तन्त्र्यं
च लक्ष्यते भोक्तृश्च दुःखसुखयोरित्यनेन स्वस्वरजस्तमोगुणानुविधायिप्रवृत्तिकर्मकर्तृत्वं तत्प्रयुक्तं पारवश्यं तत्प्रयुक्तं च सुखदुःख-
भोक्तृत्वं ततश्च पुनः स्वस्वगुणानुगुणप्रवृत्तिर्मवासनाप्रयुक्तरुच्यनुसारेण प्रवृत्तिकर्मकर्तृत्वमित्यादिका चक्रवर्त्तपरिवृत्तिरुक्ता तत्र
विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितेति देहाद्विन्नत्वेनोक्तस्य ज्ञानैकरसस्वरूपस्य निष्क्रियस्यात्मनः कथं च तत्सुखदुःखभोक्तृत्वा-
पादकमित्याशङ्क्यामात्मनस्तथात्वेऽप्योमोक्षं तस्य प्राकृतगुणयोगेन तद्व्यवस्थाद्गुणानां च यावन्मोक्षं लयोदयात्मकसाम्यवैषम्य-
स्वरूपावस्थाशीलत्वात्सर्वमुपपन्नमित्याह । गुणा इति । गुणाः प्राकृताः कर्माणि सृजन्तीति प्रयोजककर्तृणां गुणानां सृष्टौ स्वातन्त्र्य-
विवक्षया सृजन्तीति कर्तृत्वनिर्देशः स्वस्वानुगुणकर्मवासनाप्रयुक्तदेहारम्भचिकीर्षीप्रयत्नज्ञानजननद्वारा सृजन्तीत्यर्थः । अतो नात्र

गुणानामेव कर्तृत्वं न त्वात्मन इति भ्रमितव्यं गुणः गुणपरिणामात्मकः सेन्द्रियो देहः गुणाननु अनुसृत्य सृजते कर्माणीत्यनुवर्तते अनेन गुणानां देहारम्भापादनद्वारा आत्मनः कर्तृत्वापादकत्वं देहस्य चात्मगुणानुविधायिचिकीर्षाद्यनुगुणप्रवृत्तिशीलत्वं चोक्तम् असौ प्राकृतगुणयोगी तद्वश्यो जीवस्तु कर्मफलानि स्वप्रवर्त्यदेहनिष्पादितानां कर्मणां पुण्यपापात्मकानां फलानि सुखदुःखात्मकानि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ तर्हि त्वत्तो भयानुवृत्तिः कियत्पर्यन्तेत्यत्र यावद्गुणवैषम्यतत्प्रयुक्तनानाविधदेहतन्निष्पाद्यकर्मकर्तृत्वतत्प्रयुक्ततत्पार- तन्त्र्यतत्प्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वपरम्परानुवृत्तिस्तावदित्याह । यावदिति । गुणानां प्राकृतानां वैषम्यं यावत्स्यात्तावदात्मनो ज्ञानैक- रस्यापि नानात्वं देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तनानात्वं तावदेहसम्बन्ध इत्यर्थः । यावन्नानात्वं तावत्पारतन्त्र्यं कर्मकर्तृत्वप्रयुक्तं गुणकर्मवश्यत्वं स्यात् ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुराक्रीडेषु देवक्रीडास्थानवनेषु ॥ २५ ॥ समाप्यते क्षीयते ॥ २६ ॥ स्वतोऽसुराणां वैष्णवाचार्यैर्यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गत्वा कर्मफलं भुक्त्वा मर्त्यलोकमागतानां गतिमाह । यदीति ॥ २७ ॥ आलभ्य हिंसित्वा ॥ २८ ॥ मनुष्ययाज्ञिकस्य स्थितिमाह । कर्माणीति । मर्त्यधर्मिणो मरणधर्मिणः पुरुषस्य तत्र देहे किं सुखं लभ्यते न किमपीत्यर्थः ॥ २९ ॥ न केवलं लोकत्रयस्यानित्य- फलत्वं तत् उपरितनानां सत्यलोकपर्यन्तानामप्येवमेवेत्याह । लोकानामिति ॥ ३० ॥ एवं मनुष्यादिब्रह्मपर्यन्तं लोकानां लोकपालानां च सृष्ट्यादिकर्त्रा कालाख्येन भगवता मायागुणोपादानत्वेन तत्कर्मानुगुणं प्रवर्त्यते तस्मादस्य ज्ञानमेवात्यन्तःदुःखनिवर्तकत्वेन नित्यं सुखदायीति भावेनोपसंहरति । गुणा इति । गुणाः सत्त्वादयः प्रकृतेः कर्मफलभोक्तृत्वमिति मतं प्रत्याह । जीवस्त्विति । तुशब्देनाचेतनस्य भोक्तृत्वानुपपत्तिं दर्शयति सत्त्वादिगुणयुक्तः ॥ ३१ ॥ एवं जीवपरभेदं प्रतिपाद्य तदभेदमतमनूद्य दूषयति । यावदित्यारभ्य तावदीश्वरतो भयमित्यन्तप्रन्थः पूर्वपक्षीयः य एतन्मतम् उपासीरन् सेवन्ते तेऽन्वे तमसि मुह्यन्ति दुःखोद्रेकात् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुणा इति तैः तत्र एतेनेति पूर्वदर्शितभीषा स्मादित्यादिश्रुत्यात्मकपुराणस्वरूपस्वाक्यप्रामाण्येनेत्यर्थः । न त्वात्मेति । अयस्कान्तस्येवात्मनः सान्निध्येनैव तत्तत्प्रेरकत्वान्ननु स्वेच्छयेति भावः । यद्वा अथ जीवस्य स्वतः कर्मकर्तृभोक्तृरूपत्वं तन्मतं साङ्ख्यमतेन निराकरोति । गुणा इति । तत्तत्स्वभाव एव तत्र तत्र कारणमिति भावः ॥ ३१ ॥ यावदिति सार्द्धकम् । नानात्वं चाद्वयवादिमतेन निराकरोति यावदित्युद्धेन । तत्रैवाद्वयवादिनां सिद्धान्तनिर्वाहं दर्शयति । नानात्वमित्येकेन । अयमर्थः एक एव खलु चिदेकलक्षणसत्तामात्रस्वरूप आत्मा स एवात्मन्यनाद्यविद्यया गुणमयीं मायां तद्वैषम्यजातकार्यवर्गं च कल्पयन्नस्मदर्थमेकं युष्मदर्थं बहून् कल्पयति स्वप्नवत् तत्रास्मदर्थः स्वस्वरूपः पुरुषः युष्मदर्थोऽस्त्रिविधाः पुरुषान्तररूपाः जडरूपा ईश्वराख्य- पुरुषविशेषरूपाश्चेति ततस्तस्यामविद्यायां गतायां नानात्वाभावादीश्वरो नाम यो वस्तुतो नास्ति स नास्त्येव किमुत तत्पारतन्त्र्यं किमुततरां ततो भयं किमुततमां वान्यपारतन्त्र्यादिकमिति तदेवं मतद्वयेन नहि कदाचिदनीदृशं जगदिति ज्ञानं नित्यं नास्तीति परिहृतं तत्तदुपाधेर्जन्मनाशदर्शानां ज्ञानस्य त्वनाशदर्शनादिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कामेन इच्छया गच्छता विमानेन ॥ २५ ॥ कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥ कर्मणामधिकारी द्विविधः धार्मिकोऽ- धार्मिकश्च तत्र प्रथमस्य गतरुक्ता द्वितीयस्य गतिमाह । यदीति । वाशब्दात्स्वतोऽपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादित्यर्थः । कामात्मा एव कृपणो दीनः अत एव लुब्धो भोगवृष्णाकुलः खैणः खोलम्पटः तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ अविधिनाऽप्येनेनामिचरन् यजेते- त्यादिविरुद्धविधिना उत्सर्गं तमः स्थावरत्वम् ॥ २८ ॥ एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य नास्ति सुखमित्युपसंहरति । कर्माणीति ॥ २९ ॥ यच्च तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनाङ्गीकृतं स्वर्गादीनां नित्यत्वं तन्निराकरोति । लोकानामिति । स्वर्गलोकस्य तत्पालानां च नैव नित्यत्व- मित्याह । लोकानामिति । मन् मत्तः तथा च श्रुतिः—

भीषास्माद्धातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निरिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

इति एतेनैव स्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावाङ्गीकारः परित्यक्तः ॥ ३० ॥ नरकानवशो जन्तुर्गतेत्युक्तं तत्र जीवस्यैवं वैवश्यं किम्प्रयुक्तमित्यपेक्षायामाह । गुणा इति । गुणा इन्द्रियाणि कर्तृणि कर्माणि देवपूजादीनि स्वरूपोसम्भोगशब्दादिग्रहण- कृषिवाणिज्यादीनि चादृष्टदृष्टफलानि सृजन्ति कुर्वन्ति तांश्च गुणान् सदसदिन्द्रियाणि गुणः सत्त्वादिः सृजते जीवस्तु गुणैः सदसदि- न्द्रियैः सत्त्वादिभिश्च संयुक्तो भद्राभद्राणि कर्मफलानि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ गुणैरिन्द्रियैः कृत्वा उच्चनीचगतिप्राप्तिलक्षणं वैषम्यं यावत्स्यात् तावदात्मन एकस्यापि जीवस्य नानात्वं देवतिर्यगादिरूपत्वं स्यात् यावदेवं नानात्वं तावत् पारतन्त्र्यं कर्माधीनत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कामगेन इच्छानुरूपगतिना विमानेन किङ्किणीजालानां क्षुद्रघण्टिकाघटितस्थानविशेषाणां मालाः यस्मिन् तेन सुराक्रीडेषु देवक्रीडास्थलेषु स्त्रीभिः सह क्रीडन् आत्मपातं न वेद नित्योऽप्यात्मा प्राकृतवस्तुसंगो न नित्योऽतस्ततो वैराग्यमुचितमिति भावः ॥ २५ ॥ कालञ्चालित इति । नित्योऽपि कालः स केवलं प्राकृतवस्तुसंयोगहेतुरेव नास्ति किन्तु तद्वियोगहेतुरपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं विहिते काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्य गतिरुक्ता निषिद्धे प्रवृत्तस्य गतिमाह । यदीति द्वाभ्याम् । यदि वाऽसतां सङ्गादधर्मे निषिद्धे कर्मणि रतः प्रवृत्तः यतो भूतविहिंसकः यतस्त्रैः यतः अविजितेन्द्रियः अतः कामात्मा । अतः कृपणः अतो लुब्धा ॥ २७ ॥ किञ्च पशून् अविधिना आलभ्य हत्वा प्रेतभूतगणान् यजन् नरकान् गत्वा उल्बणमतिघोरं-पुनः पुनः संसारप्रदं तमो याति ॥ २८ ॥ प्रवृत्तिमार्गस्थजीवगतिमुपसंहरति । कर्माणीति । दुःखमेवोदकमुत्तरोत्तरफलं येषां तानि विहितनिषिद्धरूपाणि यदुक्तं तत्तदाकृति-भेदेन जायते भिद्यते च धीरिति तत्र दूषणं नोक्तम् सोऽयं देवदत्तः एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समित्यादिप्रत्यभिज्ञानस्य ज्ञान-नित्यतासूचकस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ २९ ॥ अस्तु निरीश्वरमतं दोषप्रस्तं सेश्वरपक्षेऽपीश्वरोऽस्तोत्यत्र निश्चितं परमेश्वरं भोक्तृभोग्य-नियन्तारं भगवानाह । लोकानामिति द्वौ पराद्धौ परमायुर्यस्य तस्य 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति श्रुतिरप्यत्रानुसन्धेया ॥ ३० ॥ ननु भोग्यविषये नाति विवादः भोक्तृविषये त्वस्ति तत्र देहेन्द्रियादिषु जीवः क इत्यत्राह । गुणा इति । जीवस्तु जीवयति सचेष्टदेहेन्द्रियादिकं करोतीति जीवश्चेतनः कर्मफलानि भुङ्क्ते ननु कर्मफलभोक्ता जीवोऽस्तु कर्मकर्ता क इत्याकाङ्क्षायामाह । असाविति । असौ जीव एव कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनरित्युक्तत्वात् 'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' इति सूत्राच्च 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेश्च ननु ज्ञानस्वरूपस्य केवलस्य कथं कर्तृत्वादि सङ्गच्छते इत्यत्र करणान्यह । गुणा इति । गुणाः इन्द्रियाणि जीवेन प्रवर्तितानि करणानि कर्माणि सृजन्ति ननु केषांचिदिन्द्रियाणां सात्त्विके कर्मणि केषां-चिद्राजसे केषांचित्तामसे प्रवृत्तिस्तत्र किङ्कारणं तत्राह । गुण इति । गुणः सत्त्वादिः गुणा इन्द्रियाणि अनुसृजते तत्र तत्र प्रवर्तयति नन्वन्यस्य करणमन्यः कथं प्रवर्तयति तत्राह । गुणसंयुक्तः सत्त्वादिगुणैः सम्यक् युक्तः गुणपरतन्त्र इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अत एव आत्मनः स्वभावतो नानात्वेऽपि यावद्गुणवैषम्यं तावद्ज्ञानात्वम् अद्यसात्त्विकः अद्यराजसः अद्य तु तामस इत्येवं नानात्वमित्यर्थः । किञ्च यावदात्मनः नानात्वं तदैव तावदेव हि निश्चये पारतन्त्र्यं गुणवश्यत्वम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किङ्किणीजालमालिना क्षुद्रघण्टिकासमूहशोभिना कामगेन यथेच्छं गच्छता विमानेन सुराक्रीडेषु नन्दनादिषु स्त्रीभिः सह निर्वृतः सुखितः क्रीडन्नात्मनः पातं पुण्यान्ते ततो भ्रंशं न वेद ॥ २५ ॥ यावत्पुण्यं भोगेन समाप्येत तावत्स्वर्गं प्रमोदते ततः क्षीणपुण्यस्तु अनिच्छन्नपि कालेन चालितः पातितः । अर्वाक् अधः पततीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिद्विविधा विध्यनुसारेण काम्ये कर्मण्येका विध्युलङ्घनेन निषिद्धे धर्मे द्वितीया तत्र काम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता । अधर्मेप्रवृत्तेर्गतिमाह—यदीति, यदि चेत्यन्वयः । असतां विषयाक्रान्तचित्तानां सङ्गात् अधर्मे रतः । ननु स्वयं विशुद्धश्चेत्कथं दुःखसङ्गतोऽप्यधर्मे प्रवृत्तः स्यादित्याशङ्क्याह—अजितेन्द्रियः । अतएव कामात्मा विषयाविष्टचित्तः । अतएव कृपणो दीनः । अतः लुब्धा भोगवृष्णाकुलः । अतएव स्त्रैः स्त्रीलम्पटः । अतएव भूतविहिंसकः प्राणिपीडाकरः ॥ २७ ॥ ततश्च दुष्टैः प्रलोभितो धनाद्यर्थमविधिना शास्त्रविधानं विनैव पशून् आलभ्य हत्वा भूतादीन् यजन् जन्तुः यष्ट्वा नरकान् गत्वा तत्रत्यं दुःखमनुभूयात्युल्बणं घोरं तमः अज्ञानबहुलं स्थावरादियोगिं याति ॥ २८ ॥ एवं प्रवृत्तिकर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च दुःखनिवृत्तिरित्युक्तमुपसंहरति—कर्माणीति । दुःखमेवोदकमुत्तरफलं येषां तानि कर्माणि देहेन कुर्वन् तैः कृतैः कर्मभिः पुनर्देहमाभजते प्राप्नोति तत्रैवं संसारचक्रे वर्तमानस्य मर्त्यधर्मिणः मरण-स्वभावस्य किं सुखं न किञ्चित् ॥ २९ ॥ यल्लोकानां नित्यत्वमुक्तं तत्राह—लोकानामिति । किम्बहुना द्वौ पराद्धौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः कालात्मकाद्वयं भवति । तथा च श्रुतिः—'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युः धावति पञ्चमः' इति ॥ ३० ॥ एवं प्रवृत्तिमार्गस्थानर्थहेतुत्वाद्विरक्त्या ततो निवृत्तिरेव युक्त्युक्तम् । तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तृरूप एवात्मेति तन्निराकरोति—गुणा इति । गुणागुणकार्याणीन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति उत्पादयन्ति । नन्वात्मैवेन्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीत्याशङ्क्याह—गुण इति । गुणः सत्त्वादिः गुणान् इन्द्रियाणि अनुसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा । ननु यद्येवमात्मनः कर्तृत्वं नास्ति तदा भोक्तृत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य सत्यं भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमेवेत्याह, असौ जीवस्तु गुणैस्तत्कार्यैर्देहेन्द्रियान्तः-करणादिभिः संयुक्तः अध्यासेनैकतामापन्न एव कर्मफलानि सुखदुःखानि भुङ्क्ते अनुभवति ॥ ३१ ॥ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदप्यौपाधिकमेवेत्याह—यावदिति । गुणानां वैषम्यमहङ्कारमिन्द्रियादिरूपेण परिणामः स्यात्तावदेव तदुपाधिकमात्मनो नानात्वम् । यावच्च देहादिरूपेण परिणतेषु गुणेष्व्वात्माध्यासेनात्मनो नानात्वं तदैव तावदेव पारतन्त्र्यं कामाधीनत्वम् । अयं चार्थः शास्त्र-प्रसिद्ध एवेति सूचयति—हीति ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्त्रीभिरिति । किंकिणीजालमालिना लुद्रघण्टिकासमूहमालालंकृतेन, कामगयानेन यथेच्छं गच्छता विमानेन, सुरा-
 क्रीडेषु सुराणां क्रीडास्थानेषु मेवादिद्रोणीषु देवोद्यानेषु वा । संचरन्निति शेषः । स्त्रीभिः क्रीडन्, निवृत्तः सुखितः संश्र, आत्मपातं
 पुण्यान्ते ततः स्वस्य भ्रंशं, न वेद नैव जानाति ॥ २५ ॥ तावदिति । किं तु यावत् पुण्यं समाप्यते, तावत् स्वर्गो, प्रमोदते । क्षीणं
 पुण्यं यस्य सः, सः कालचालितः कालेन निमित्तेन संचालितः, अतएव अनिच्छन्नपि, अर्वाक पतति । एवमिहामुत्र च परिवर्तते
 इति भावः ॥ २६ ॥ एवमिष्टादिकारिणां गतिरुक्ताऽर्थप्रसङ्गादनिष्टादिकारिणां गतिमाह । यदीति । यदि असतां सङ्गात् अधर्म-
 रतः । अधर्मे आसक्तः । अजितेन्द्रियः वा अजितेन्द्रियश्च, कामेषु शब्दादिविषयेषु आत्मा चित्तं यस्य सः, अतएव कृपणः ।
 अतः लुब्धः भोगतृष्णाकुलः, स्त्रीणः श्रीलम्पटः, तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ पशूनि । दुष्टजनप्रलोभितो धनाद्यर्थं, पशून्
 अविधिना आलभ्य हत्वा, प्रेतभूतगणान् प्रेतगणान् भूतगणान्, यजन् अवशः निजकर्मवश्यः, जन्तुर्जीवः, नरकान् । गत्वा क्रमेण
 नरकान् संप्राप्य, उल्बणमतितीव्रं, तमः तमःप्रचुरं स्थावरजन्म, याति । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २८ ॥ अथेष्टादिकारिणां तदन्येषां च
 साधारण्येन सुखाभावमाह । कर्माणीति । एवं दुःखमुदकमुत्तरफलं येषां तानि, कर्माणि देहेन कुर्वन्, तत्तद्देहावसाने इति शेषः ।
 तैः कर्मभिः पुनः, तत्तत्फलोपभोगानुगुणं देहं, आभजते प्राप्नोति । एवं सति मर्त्यधर्मिणः मरणशीलस्य, तत्र किं सुखम् । न
 किंचिदपि सुखमित्यर्थः ॥ २९ ॥ तथापि लोकानां शाश्वतत्वात् लोकपालानां चामर्त्यधर्मत्वात्तेषां सुखमस्त्येवेति चेत्तत्राह ।
 लोकानामिति । हे उद्धव, लोकानां, लोकपालानां, कल्पजीविनां चापि, मन्मत्तः, भयं, किं बहुना । द्वौ पराद्वौ परं आयुर्यस्य
 निर्दुःखं सुखमिति भावः । तथा च श्रुतिः । 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' इत्यादि ॥ ३० ॥ तदेवं प्रवृत्तिकर्मणस्त्याज्यत्वज्ञापनाय तत्र
 बहुधा दोषाः प्रकीर्त्तिताः । कर्माणि देहेन कुर्वन् पुनस्तैर्देहमाभजते इत्यनेनोत्तरोत्तरदेहकर्मणोः पूर्वपूर्वकर्मदेहनिमित्तत्वमुक्तम् ।
 तत्रापि कर्मणां कर्तु रस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते । 'भोक्तुश्च सुखदुःखयोः, इत्यनेन स्वस्वरजस्तमोगुणानुविधायिप्रवृत्तिकर्मकर्तृत्वं तत्कृतं
 पारतन्त्र्यं तत्प्रयुक्तं च सुखदुःखभोक्तृत्वं ततश्च पुनः स्वस्वगुणानुगुणप्रवृत्तिकर्मवासनाप्रयुक्तरुच्यनुसारेण प्रवृत्तिकर्मकर्तृत्व-
 मित्यादिका चक्रवत्परिवृत्तिरुक्ता तत्र 'विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहात्मेक्षिता' इति देहाद्भिन्नत्वेनोक्तस्य ज्ञानैकरसस्वरूपस्य निष्क्रिय-
 स्यात्मनः कथं कर्तृत्वं, कथं च तत्सुखदुःखभोक्तृत्वापादकत्वमित्याशङ्क्यामात्मनस्तथात्वेऽपि आमोक्षं तस्यानादित एव प्राकृत-
 गुणयोगेन तद्वश्यत्वात् गुणानां यावन्मोक्षं लयोदयात्मसाम्यवैषम्यरूपावस्थाशीलत्वात् सर्वमुपपन्नमित्याह । गुणाः इति । गुणाः
 सत्त्वादयः प्राकृतागुणाः, कर्माणि सृजन्ति । गुणानामत्र प्रयोजकत्वम् । कर्तृणां गुणानां सृष्टौ स्वातन्त्र्यविवक्षया सृजन्तीति
 क्रियायाः कर्तृत्वंनिर्देशः । स्वस्वगुणकर्मवासनाप्रयुक्तदेहारम्भचिकीर्षाप्रयत्नज्ञानजननद्वारा सृजन्तीत्यर्थः । अतोऽत्र गुणानामेव
 कर्तृत्वं न त्वात्मन इत्यपि न भ्रमितव्यम् । गुणः गुणपरिणामात्मकः सेन्द्रियः प्रयोज्यो देहः गुणान् अन्वनुसृत्य, कर्माणीत्यनुवर्तते ।
 सृजते । कर्माणि सृजते इत्यर्थः अनेन गुणानां देहारम्भापादानद्वारा आत्मनः कर्तृत्वापादकत्वं देहस्य, चात्मगुणानुविधायि-
 चिकीर्षाद्यनुगुणप्रवृत्तिशीलत्वं चोक्तम् । असौ गुणसंयुक्तः प्राकृतगुणयोगी तद्वश्यः, जीवस्तु, कर्मफलानि स्वप्रवर्त्यदेहनिष्पादितानां
 पुण्यपापात्मकानां कर्मणां फलानि सुखदुःखात्मकानि, भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ तर्हि कालात्मनस्त्वत्तो भयानुवृत्तिः कियत्पर्यन्तस्यत्र
 यावद्गुणवैषम्यतत्प्रयुक्तनानाविधदेहतन्निष्पाद्यकर्मकर्तृत्वतत्प्रयुक्ततत्पारतन्त्र्यतत्प्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वपरंपरानुवृत्तिस्तावदित्याह ।
 यावत् स्यादिति । गुणवैषम्यं प्राकृतानां गुणानां विषमीभावः, यावत् स्यात्, तावत् आत्मनः ज्ञानैकरसस्यापि जीवात्मनः, नानात्वं
 देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तं नानात्वं, स्यात् । तावद्देहसंबन्धो भवतीत्यर्थः । यावत् आत्मनः नानात्वं, तदैव हि तावत्पर्यन्तमेव,
 पारतन्त्र्यं, कर्मकर्तृत्वप्रयुक्तं गुणकर्मवश्यत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उसका विमान वह जहाँ ले जाना चाहता है, वहीं चला जाता है और उसकी घंटियाँ घनघनाकर दिशाओं को
 गुंजारित करती हैं । वह अप्सराओं के साथ नन्दवन आदि देवताओं की विहारस्थलियों में क्रीड़ा करते-करते इतना बेसुध
 हो जाता है कि उसे इस बात का पता नहीं चलता कि अब मेरे पुण्य समाप्त हो जायँगे और मैं यहाँ से ढकेल दिया
 जाऊँगा ॥ २५ ॥ जब तक उसके पुण्य शेष रहते हैं, तब तक वह स्वर्ग में चैन की बंशी बजाता रहता है; परन्तु पुण्य क्षीण
 होते ही इच्छा न रहने पर भी उसे नीचे गिरना पड़ता है, क्योंकि काल की चाल ही ऐसी है ॥ २६ ॥ यदि कोई मनुष्य दुष्टों की
 संगति में पड़कर अधर्मपरायण हो जाय, अपनी इन्द्रियों के वश में होकर मनमानी करने लगे, लोभवश दाने-दाने में कृपणता
 करने लगे, लम्पट हो जाय अथवा प्राणियों को सताने लगे और विधि-विरुद्ध पशुओं की बलि देकर भूत और प्रेतों की
 वपासना में लग जाय, तब तो वह पशुओं से भी गया-बीता हो जाता है और अवश्य ही नरक में जाता है । उसे अन्त में घोर

अन्धकार, स्वार्थ और परमार्थ से रहित अज्ञान में ही भटकना पड़ता है ॥ २७-२८ ॥ जितने भी सकाम और बहिर्मुख करने वाले कर्म हैं, उनका फल दुःख ही है। जो जीव शरीर में अहंता-ममता करके उन्हीं में लग जाता है, उसे बार-बार जन्म-पर-जन्म और मृत्यु-पर-मृत्यु प्राप्त होती रहती है। ऐसी स्थिति से मृत्युधर्मा जीवको क्या सुख हो सकता है ? ॥ २९ ॥ सारे लोक और लोकपालों की आयु भी केवल एक कल्प है, इसलिये मुझसे भयभीत रहते हैं। औरों की तो बात ही क्या, स्वयं ब्रह्मा भी मुझसे भयभीत रहते हैं; क्योंकि उनकी आयु भी काल से सीमित—केवल दो परार्द्ध है ॥ ३० ॥ सत्त्व, रज और तम—ये तीनों गुण इन्द्रियों को उनके कर्मों में प्रेरित करते हैं और इन्द्रियाँ कर्म करती हैं। जीव अज्ञानवश सत्त्व, रज आदि गुणों और इन्द्रियों को अपना स्वरूप मान बैठता है और उनके किये हुए कर्मों का फल सुख-दुःख भोगने लगता है ॥ ३१ ॥ जब तक गुणों की विषमता है अर्थात् शरीरादि में मैं और मेरेपन का अभिमान है; तभी तक आत्मा के एकत्व की अनुभूति नहीं होती—वह अनेक जान पड़ता है; और जब तक आत्मा की अनेकता है, तब तक तो उन्हें काल अथवा कर्म किसी के अधीन रहना ही पड़ेगा ॥ ३२ ॥

यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत् समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचार्पिताः ॥ ३३ ॥

काल आत्माऽऽगमो लोकः स्वभावो धर्म एव च । इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच

गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः । गुणैर्न बद्धयते देही बद्धयते वा कथं विभो ॥ ३५ ॥

कथं वर्तेत विहरेत् कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः । किं भुञ्जीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा ॥ ३६ ॥

एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर । नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यावत् अस्य अस्वतन्त्रत्वं तावत् (तस्य) ईश्वरतः भयम् ये एतत् समुपासीरन् ते शुचार्पिताः मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ गुणव्यतिकरे सति कालः आत्मा आगमः लोकः स्वभावः धर्मः एव इति मां बहुधा प्राहुः ॥ ३४ ॥ गुणेषु वर्तमानः अपि देही देहजेषु कथं न बध्यते अनपावृतः (कथं) बध्यते ॥ ३५ ॥ कथं वर्तेत (कथं) विहरेत् वा कैः लक्षणैः ज्ञायेत किं भुञ्जीत उत विसृजेत् शयीत आसीत याति वा ॥ ३६ ॥ प्रश्नविदां वर हे अच्युत एतत् प्रश्नं मे ब्रूहि नित्यमुक्तः नित्यबद्धः एक एव इति मे भ्रमः ॥ ३७ ॥

इत्येकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यच्च गूढमभिप्रेतं प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति तत्राह । य एतदिति । एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्म चेत्यर्थः । उपासी-
रन्सेवेरन् । ते लोकादीनामनित्यत्वाच्छुचार्पिताः प्रोताः संतो मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ न केवलमनित्यतामात्रं किन्तु मायामयत्वमपीत्याह ।
काल इति । स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः । धर्मस्तद्भोगकारणम् । गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सति मामेव प्राहुर्न तु मय्यतिरिक्ताः
सन्ति ॥ ३४ ॥ ततो निवृत्तिरेव मुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीति सिद्धम् । एवं तावदेक एवात्मा तस्य च गुणकार्यदेहसंबंधकृतः संसार
आत्मज्ञानाच्च मुक्तिरित्युक्तं 'विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मात्' इत्यादिना । तदेव च मतांतरनिरासेन दृढीकृतमथैषामित्यादिना । तत्र
पृच्छति । गुणेष्विति । अयमर्थः । गुणेष्वसत्सु मुक्तिः सत्स्वेव वा । आद्ये ज्ञानसाधनाभावान्न मुक्तिः । द्वितीये च गुणेषु
वर्तमानोऽपि तत्कार्यदेहजेषु कर्मसु सुखादिषु च कथं न बध्यते । तथापि तैराकाशवदनावृतत्वाच्च बध्यत इति चेत्तर्हि बंधो न
संभवतीत्याह । अनपावृतः कथं बध्यत इति ॥ ३५ ॥ यदि तु सत्स्वेव तदहंकारेण बध्यते तन्नित्यवृत्त्या च मुच्यत इति मतं तर्हि
तत्कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति । बद्धो मुक्तो वा कथं वर्तेतेत्यादि । किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतत् एतद्विषयं प्रश्नम् ।
किंच एक एवात्माऽनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः । मुक्तेर्जन्यत्वेऽनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्त इत्यप्यंगीकार्यं स्यात् । तत्र मे भ्रमो
भवतीत्याह । नित्यबद्ध इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीवन्शीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति—त्यदानीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वाच्चवहितमपि गुणवैषम्यमिह गृह्यत इति व्याख्येयम् । यद्वा—उपासीरन्स-
त्यत्वमभिमन्येरन् ते मुह्यन्ति स्वरूपान्मुह्येरन् संसृतिशोकार्ताश्च भवन्ति । तदेतत्पूर्वोक्तमतांतरत्रयमपि निंदति—य एतदित्यर्द्धेन ।
य एतत्कर्मैवोपासीरन्सेवेरन् ते शोकप्रोताः सन्तः मुह्यन्ति दुःखेन मूर्च्छामाप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥ यतोहमेव सर्वस्वरूपस्ततो विवृत्तौ
यतत “निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत” इत्युक्तेः, ‘निवृत्तो मामवाप्नोति’ इत्युक्तेश्च निवृत्तिरेव श्रेयस्कामैः कार्येति
भावः । यद्वा—‘कल-गतौ’ इति धातोः कमनीयानां गुणानामाधारत्वात्कालः सर्वेषां सर्वस्मात्प्रेष्ठत्वादात्मा सर्वमासमंताज्जानाती-
त्यागमः । ‘लोक-दर्शने’ । प्रकाशापरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात् लोकः स्वाधीनो भावः सत्ता यस्य स स्वतंत्र इत्यर्थः । सर्वं धारयतोति
धर्मः । इति ममैव नामानीति तीर्थः । यत्काल इति कालादिचतुष्टयं जैमिनिमतानुवादेक्तं विश्वव्यवहारसिद्धिनिमित्तं तत् पारि-
शेष्यात्स्वभावः सांख्यमतं गुणादेः प्रत्येकं विलक्षणकार्यकरत्वम्, धर्मस्त्वद्वयमतं सत्तामात्रम्, अपूर्ववाचित्वे तु कर्मैत्येवावक्ष्यत्,
सुखदुःखभोगकारणस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च मामेव ते प्राहुः किंतु—काल इत्यादिरूपेण तद्यथावन्मद्रूपेण, तत्रापि बहुधा प्रत्येकं
कारणप्राचुर्येण, मिथश्च कैमुत्येन, न त्वखंडकारणत्वेन मामेकं प्राहुरित्यर्थः । “तेऽपि मामेव कौतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् । अहं
हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ।” इतिवत् । तत्र हेतुः—गुणव्यतिकरे
गुणैस्तमआदिभिरासंगे पराभूतत्वे सतीति । तत्पराभावादेव श्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धानीश्वरवादिनो भूत्वा ते तथा वदंतीत्यर्थः ।
ईश्वरकारणवादिनां तु प्रायस्तान्यपि न दूषणायेति भावः । तथाहि—“यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तम्”
इति न्यायेन परमात्मस्वरूपेश्वरांशत्वात्स्वखजडवर्गप्रवर्तकत्वात् । चिदात्मनां जीवानां स्वरूपसिद्धेऽपि कर्तृभोक्तृत्वे उपाधि विना
न स्पष्टीभवतः, तत्सान्निध्येनोपाधितो जाते च य, ताभ्यां न साक्षात्संबन्धः किंत्वज्ञानेनैव, तस्मादर्थेषामित्यत्र कर्मेति सुखदुःखयोरिति
च विशेषितम् । तथा प्रत्यात्मं नानात्वं भवतु, किंतु परमात्मरूपेणैकत्वमेव तथा लोकस्याव्यक्ताख्यकारणरूपेण भवतु नाम
नित्यत्वं, किंतु स्थूलरूपेणानित्यत्वमेव, तथात्मनामुपाध्यंशेन नास्ति सर्वथा नित्यत्वं किंतु स्वरूपेणैव, तथा कालस्य
तत्प्रभावरूपतया आगमस्य च तन्निश्चासात्मतया नित्यत्वमस्तु, प्रलये तत्र प्रचारो नास्त्येव, तथा गुणादेरपि स्वभावः कारणं
भवतु, अविद्योपहित आत्मा वा, किंतु सर्वकारणेश्वरशक्त्यात्मकत्वेनैवेति । तदेवं सर्वस्येश्वराश्रयैकसिद्धितया तस्य चेश्वरस्य
श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवप्रामाण्येन मद्रूपतया मत्तोऽन्यत्र रक्तानां भयमिति वैराग्यमेव श्रेयः । तदेतज्जैमिनिमतनिरासायात्रैवोक्तम्—
‘लोकानां लोकपालानाम्’ इत्यनेन । मतांतरनिरासाय चान्यत्रोक्तम्—“आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधो नादृत्युष्म-
दंघ्रयः” इत्यनेनेति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ तत्र मुक्तौ । प्रश्नं विवृणोति—अयमर्थ इति । आद्ये गुणाभावे । सत्त्वगुणकार्याणां
श्रद्धाविवित्सादीनां ज्ञानहेतूनां गीतोक्तानां सत्त्वशुद्ध्यादीनां च कारणभावे कार्याणामभावात्साधनाभावे साध्या-
भावोऽपि स्यादित्यर्थः । तथापि गुणकार्यसत्त्वेपि । संदर्भः—ननु भवन्मते मोक्ष एव पुरुषार्थोऽवगतः, स च भक्तिज्ञान-
वैराग्याभ्यासाद्भवति, तस्मिन्सति पुरुषो मुक्त उच्यते इति मया गुणेष्वस्तु मुक्तिरित्यत्र बंधस्तु स्तब्धत्वन्यायेन स्वत एव ज्ञेयः ।
दीपिका—तदेवं संसारस्य मिथ्यात्वमात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वञ्च, तत्र मुक्तेर्निवृत्तिहेतुत्वे गुणानां मायामयत्वाद्गुणेषु वर्तमान
इत्यनुपपन्नम् । अतोऽमर्थः—आद्ये गुणासत्त्वपक्षे द्वितीये च प्रातीतिकगुणसत्त्वपक्षे यद्यपि गुणेषु वर्तमानस्तथापि तैर्गुणैः अहं
कर्ता भोक्तेति कथं बध्यते बद्धत्वेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥ तदहंकारेण गुणाहंकारेण । तन्निवृत्त्या गुणनिवृत्त्या । इत्यर्थ इति—लक्षणं
विना पदार्थज्ञानासंभवात्तल्लक्षणं वक्तव्यमिति भावः । वर्तनविहरणभोजनमलमूत्रविस्र्जनशयनासनगमनानि कर्माणि मुक्तस्य
बद्धस्य च तुल्यान्येव दृश्यन्ते, तानि च निरभिमानानि साभिमानानीति मया कैर्वा लक्षणैर्ध्यायत इति ॥ ३६ ॥ अन्योऽपि संदेह
इत्याह—किञ्चेति । तत्र बन्धे मोक्षे च । नित्यमुक्तो दत्तात्रेयभरतादिर्नित्यबद्धो देवदत्तयज्ञदत्तादिस्तुल्यदैहिकक्रियत्वादेक एवेति
भ्रम इति वैलक्षण्यं मया प्रहीतुमशक्यमप्यस्त्येव तत्त्वयाहं ज्ञापयितव्य इति भावः । अत्र नित्यपदमनधिकार्थम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यावदिति । यावच्चास्यात्मन अस्वातन्त्र्यं कर्माधीनत्वं तावदेवेश्वरतः कालरूपात् मत्तो भयं भवति । अतो ये जना एतत्
गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्म च समुपासीरन् आसक्त्याहंममाभिमानेन सेवेरन् । त एव लोकादीनां प्रागुक्तानां विनाशित्वात् शुचा
शोकेनार्पिताः प्रोताः सन्तो मुह्यन्ति क्षिप्यन्ति एतेन । प्रवृत्तिमार्ग एव श्रेयानिति सूचितं तन्निरस्तम् ॥ ३३ ॥ काल इति । प्रकृति-
गुणानां व्यतिकरे क्षोभे मायारूपे सति कालः आत्मा ईश्वरः आगमः शास्त्रं लोकः स्वभावः देवत्वादिरिणामहेतुः धर्मः तद्भोग-
कारणम् इत्यादिशब्दैः बहुधा मामेव प्राहुः । न त्वेते मत्तो व्यतिरिक्ताः एतेन कुत्रचित्कालाधीनत्वं कुत्रचिदोश्वराधीनत्वमित्यादि-
परस्परविरोधः परिहृतः ॥ ३४ ॥ गुणेष्विति । अयं भावः गुणेषु असत्सु मुक्तिः सत्त्वेव वा आद्ये साधनाभावाच्च मुक्तिः । द्वितीये

तु हे विभो ! गुणेषु देहादिषु वर्तमानोऽपि देही देहजेषु कर्मसु सुखदुःखादिषु च कथं न बध्यते । यदि त्वाकाशवदनावृत्तत्वात् बध्यते तदा अनपावृतः कथं बध्यते ॥ ३५ ॥ यदि तु सस्वेव गुणेषु तदहंकारेण बध्यते तन्नित्यवृत्त्या च मुच्यत इति मतं तर्हि कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति—कथमिति । बद्धो मुक्तो वा कथं वर्तेत कथं विहरेत् कैत्रो लक्षणैः ज्ञायेत किं भुञ्जीत कथं भुङ्क्त कथं विसृजेत् एवं कथं शयीत शेते आसीत याति वा । बद्धस्य मुक्तस्य वर्तनविहरणभोजनादीनि तुल्यान्येव दृश्यन्ते तानि साभिमानानि निरभिमानानि वा मया कैलक्षणेर्ज्ञायेत् ॥ ३६ ॥ एतदिति । हे अच्युत ! हे प्रभविदां वर ! एतत् बद्धमुक्तवैलक्षण्यविषयकं मम प्रश्नं प्रतिब्रूहि । एक एवात्मा अनादिगुणसंबन्धान्निबद्धः मुक्तैर्जन्यत्वे अनित्यत्वप्रसङ्गान्नित्यमुक्त इत्यप्यङ्गीकार्यं स्यात् । तत्रास्मिन्नर्थे मम भ्रमो भवति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

य एतदित्यर्द्धकम् सेवेरन् धर्मधर्म्यध्यासेनेति शेषः मुह्यन्ति दुःखेन मूर्च्छामाप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥ तदभ्युपगतां नित्यतां निराकृत्य तदभ्युपगतं यथावत्त्वमपि निराकरोति । न केवलमिति । कालादिचतुष्टयं जैमिनिमतानुवादोक्तं विश्वव्यवहारनिमित्तं मामेव प्राहुः अधिष्ठाने मयि कल्पितं वदन्तीत्यर्थः । स्वभावधर्मौ तु पूर्वतोऽधिकौ तत्र कालो भोगकालः आत्मा भोक्ता आगमो भोगोपायबोधकं शास्त्रं लोकः स्वर्गादिः स्वभावो व्याख्यातः धर्मः तद्भोगकारणं देवत्वादिभोगकारणमपूर्वं ततः कालादेर्मिथ्यात्वात् ॥ ३४ ॥ तदेव च संसारस्य विख्यातत्वमात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वञ्च तत्र निवृत्तेर्मुक्तिहेतुत्वे गुणानां मायामयत्वात् गुणेषु वर्तमान इत्यनुपपन्नमतोऽयमर्थः । आद्ये गुणासत्त्वपक्षे द्वितीये च प्रातीतिकगुणसत्त्वपक्षे यद्यपि गुणेषु वर्तमानस्तथापि तैर्गुणैः अहं कर्त्ता भोक्तेति कथं बध्यते बद्धत्वेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥ उत अपि किं विसृजेत् कथञ्च विसृजेत् कथं शयीत शयनं कुर्यात् आसीत उपविशेत् याति गच्छति ॥ ३६ ॥ एतद्विषयं बद्धमुक्तविषयं मुक्तैर्जन्यत्वम् इति यज्जन्यं तदनित्यमिति व्याप्तेरनित्यत्वप्रसक्तेः तत्र एकस्यैव नित्यबद्धमुक्तत्वे ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यावद्देहात्माभिमानं कर्मपारवश्यात् भवत्यस्वतन्त्रत्वं कर्मवश्यत्वं यावत्तावत्कर्मफलप्रदादीश्वराद्वयम् एतच्छरीरमुपासीरन् आत्मत्वेनानुसंदधते ते मुह्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ देशकालधर्माधर्मत उपात्तायां हि सुखदुःखभयादिहेयशङ्कायां भयादिहेतवः कालादयोऽपि तदधीना इत्याह । काल इति । आत्मा शरीरं पुण्यपापानुष्ठाता वा आगमः मार्गः स्वभावः क्षुरकण्टकविषाग्निचन्दनचन्द्रिकादिवस्तुस्वभावः गुणव्यतिकरे सृष्टिवेलायाम् ॥ ३४ ॥ त्रिगुणमये शरीरे वर्तमानस्य बद्धस्य गुणातीतत्वमसम्भावितमिति चोदयति । गुणेषु वर्तमानोऽपीति ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यावच्चास्य देहिनः अस्वतन्त्रत्वं स्वतन्त्रत्वादन्यत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तावदीश्वरतो मत्तो भयं सुखलेशगर्भदुःखप्रचुरसंसारभयमहमापादयामीत्यर्थः । कस्तर्हि गुणवैषम्यादिपरम्परानिवृत्त्युपाय इत्यत्र मदुपासनैवेत्यभिप्रेत्य देहोपासनस्य शोकमोहहेतुत्वमाह । य इति । एतच्छरीरं ये पुरुषा उपासीरन्नात्मत्वेनानुसंदधते तत्सुखार्थं प्रयतन्ते चेत्यपि बोध्यं ते शुचा शोकेनार्पिताः सङ्गताः मुह्यन्तीति शोकनिवृत्त्युपायविषयमोहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु प्रतिकूलदेशकालस्वभावादय एव भयहेतवो न त्वमित्यत आह । काल इति । कालादयोऽपि मदधीना एवेति भावः । तत्रात्मा शरीरं पुण्यपापानुष्ठाता वा आगमः मार्गः उपायः विधिप्रतिषेधात्मकं शास्त्रं वा स्वभावः क्षुरकण्टकविषाग्निचन्दनचन्द्रिकादिवस्तुस्वभाव इत्येतान् बहुधा बहुप्रकारान् गुणव्यतिकरे सृष्टिदशायां मां प्राहुर्मदधीनान्प्राहुरतोऽहमेव भयाभयकृदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृगित्यात्मनां देहवैधर्म्यमुक्तं तदनुप्रवेशकृतं तद्गुणाधानात्मकं बन्धनञ्च वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यादिना गुणकर्मबन्धनिवृत्त्युपायः परमात्मोपासनमित्युक्तम् अत्रापि य एतत् समुपासीरन्नित्यनेन देहोपासनस्य बन्धहेतुत्वोपपादनेन परमात्मोपासनस्य तन्नित्यवृत्त्युपायत्वं सूचितं तस्माज्ज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परमित्येवं देहावस्थितयोरपि जीवपर्योर्धार्म्यत्वधारकत्वहेयास्पदत्वतत्प्रतिभटत्वादिविलक्षणधर्मयोगित्वेन भेदश्चोक्तः तदेतदघटमानमिव मत्वा पृच्छति । गुणेष्विति । गुणशब्दोऽत्र तत्कार्यदेवादिदेहशब्दादिविषयपरः सत्त्वादिगुणमूलककर्मपरश्च तत्र देहेष्वधिष्ठातृतया शब्दादिषु भोक्तृत्वेन देहजेषु गुणमूलककर्मसु कर्तृत्वावस्थितोऽपि देही जीवः

कथमित्यपकृत्यते गुणैरनपावृतः कथम् 'अनृतेन हि प्रत्यूढास्तेषां सत्यनां सतामनृतमपिधान'मिति जीवानां कर्मणा तिरोहित-
स्वभावत्वश्रवणात् त्रिगुणमये शरीरे वर्तमानस्य बद्धस्य कर्मणा तिरोहितस्वभावस्य च जीवस्यानादिसंसारिणो वैशारदी बुद्धिरपि
न गुणकर्मनिरोधं दहतीति गुणातीतत्वमसम्भावितमिति भावः । अतः गुणैर्गुणकर्ममूलैः सुखदुःखादिभिः कथं न युज्यते युज्यत
एवेति भावः । वस्तुतो देहाद्विलक्षणत्वेऽप्यावरणस्यौपाधिकत्वेऽपि अनादित्वान्नित्यत्वाज्जीवस्य कर्मवश्यत्वं तदावृतत्वं तत्प्रयुक्त-
सुखदुःखस्वभावत्वं च दुर्वारं नहि नित्यस्यान्तवत्त्वसम्भव इति भावः । ननु कर्मवश्यत्वादिकमनाद्यन्तवत्त्वचेत्यत आह । बध्यते वा
कथमिति । तर्हि ईश्वरवदात्मनः स्वदृश ईक्षितुश्च न बन्धसम्भव इति भावः ॥ ३५ ॥ अन्यदपि पृच्छति । कथं वर्ततेति । विद्वानां
कर्तृपदमध्याहर्त्तव्यं वैशारदबुद्ध्युदयानुगुणा वृत्तिः कीदृशीति प्रश्नः तामेव प्रपञ्चयन्पृच्छति । विहरेदिति । कथमित्यनुषज्जते
कैर्वा लक्षणैर्ज्ञापकैर्विद्वानयमिति ज्ञायते प्रश्नान्तरं किं भुञ्जीतेति । किंशब्दः प्रश्नार्थकः उत विसृजेद्भोजनं विसृजेदेव वेति प्रश्नः किं
शयीतैव अथवा आसीतैव अथवा याति सञ्चरन्नैव वर्ततेत्यर्थः । यद्वा किंशब्दः कथमर्थकः कथं भुञ्जीतेत्यर्थः । यद्वा किंभुञ्जीतेति
भोज्यवस्तुविषयकः प्रश्नः किं विसृजेदित्यभोज्यवस्तुविषयकः शयीतेत्यादीनामध्याहृतेन कथमित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ एतमिति ।
हे अच्युत ! मे मम एतं प्रश्नं ब्रूहि प्रति ब्रूहि नाहं प्रभुरिति मावोच इत्याशयेन सम्बोधयति । प्रश्नविदां वरेति । प्रश्नशब्दः प्रति-
वचनपरः तस्य प्रश्नपूर्वकत्वात् एतदिति पाठे एतदनपावरणादौ यः प्रश्नस्तं प्रश्नं ब्रूहीत्यर्थः । तर्हीतिमाक्षिपता त्वया किमवधृत-
मित्यत आह । नित्यबद्ध इति । एकशब्देऽन्यार्थकः एकोऽन्यार्थे प्रधाने चेत्यर्थपरिगणनानुशासनात् नित्यबद्धो जीवोऽन्यः नित्य-
मुक्तस्त्वन्यः किञ्चिदप्यवधृतमपि तु न बद्धस्य कदाचिदपि मुक्तिः सम्भविष्यति निर्मुक्तस्य पूर्वं बन्धः कथं समभवदिति मे भ्रमः
यद्वा तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परमित्युक्तजीवेश्वरभेददृढीकरणाय तयोरैक्यमाशङ्कते । नित्यबद्ध इति । अस्मिन् पक्षे
संख्यायामेवैकशब्दो वर्तते योऽयं नित्यमुक्त ईश्वरः स एव स्वाविद्यया नित्यबद्ध इति मे भ्रम इत्यनेनैक्यप्रमितिकारणाभावात्तदपि
निश्चेतुं न प्रभवामीति सूचितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्हि स्वसिद्धान्तः क इति तत्राह । काल इति । गुणव्यतिकर असति मुक्तिदशायां बहुधा कालादिभिर्नामभिर्मासुपासते
इति प्राहुर्वेदादय इति शेषः—

कालः सर्वगुणोद्रेकादाप्तत्वादात्मनामकः । आगमोऽवगतेरस्य लोको ज्ञानस्वरूपतः ॥
स्ववशत्वात्स्वभावोऽयं धारणाद्धर्म इत्यपि । उपासते सदा मुक्ताः परानन्दैकभागिनः ॥
तदेतत्तत्त्वमज्ञात्वा प्राहुर्दुर्मतयः परे । यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥
भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्तावदीश्वरतन्त्रता । यावदीश्वरतन्त्रत्वं तावत्तस्माद्भयं भवेत् ॥
उपासते य एवं तु नित्यं शोके पतन्ति ते । महातमस्यनानन्दे तस्मान्नैवेति चिन्तयेत् ॥
तस्मान्नित्यं तु नानात्वं जीवानामीश्वरतन्त्रता । स्वाधिकानां वशत्वं च मुक्तावपि सदैव्यते ॥
एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते परानन्दं ब्रजन्ति चेति ॥

प्रमाणात्कालादिनामानि हरेरेव मुख्यार्थानीत्यतो गुणपूर्णस्य हरेः दुःखसमुद्रमग्नेन जीवेनैक्यं दूरतोपाकृतमितिभावः
कलकामधेनाविति धातोः कमनीयानां गुणानां धेनुराधार इति कालः सर्वेषां सर्वस्मादाप्तत्वात्प्रेषत्वादात्मा अवगच्छति जानाति
सर्वमित्यागमः लुक प्रकाश इति धातोः प्रकाशावरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात् लोकः स्वाधीनो भावः सत्तालक्षणो यस्य सः स्वभाव-
स्वतन्त्र इत्यर्थः । धारयति सर्वमिति धर्मः ॥ ३४ ॥ भगवदुक्त्या सम्यक् ज्ञातजीवपरभेदोऽप्युद्धवः स्थूलमतीनामपि निस्तुषं
विविच्य भेदं ज्ञापयितुं पृच्छति । गुणेष्विति । स्वतोऽनपावृतः अदेही परमात्मा देहजेषु गुणेषु स्पर्शादिविषयेषु वर्तमानोऽपि
गुणैर्विषयैर्न बध्यते उत बध्यते द्वितीये कथं बध्यते इति ॥ ३५ ॥ कोऽर्थ इति तत्राह । कथमिति । यदि बद्धस्तर्हि केन प्रकारेण
वर्त्तते लोके बद्धस्य प्रवृत्त्यदर्शनात् चेष्टादिलिङ्गाभावेन तज्ज्ञानं च दुरापादमिति भावेनाह । कैरिति । बद्धस्यापि भोगाभावे मरणं
स्यादतः किंभुञ्जीतेति भुञ्जानस्य हानोपादाने दृष्टे तत्रायं किञ्जहाति बद्धः शयनाद्यन्यतमं करोति तत्रायं किं करोति ॥ ३६ ॥
ब्रूहि परिहारेण स्पष्टीकुरु एवं पृच्छतस्तव कोऽभिप्रायः इत्यत एकजीववादिसमतमवलम्ब्य प्रश्नबीजमाह । नित्येति । कुत एतदिति
चेन्न न मोक्षो न बन्धनमित्यादिपरिहारात् 'शिष्योऽपि पूर्वपक्षस्थस्तदेवात्ममतं ब्रुवन् । नैव दूष्यत्यसत्येन स्थिरत्वार्थं हि तद्वच'
इति वचनादुद्धवस्य नासत्यतादोषोऽपि ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेतत् पूर्वोक्तं त्रयमपि मतानन्तरं निन्दति । य एतदित्यर्द्धकेन ॥ ३३ ॥ यतः काल इति कालादिचतुष्टयं जैमिनिमतानु-
वादोक्तं विश्वव्यवहारसिद्धिनिमित्तं तत् पारिशेष्यात् स्वभावः साङ्ख्यमतं गुणादेः प्रत्येकं विलक्षणकार्यकरत्वं धर्मस्त्वद्वयमतं
सत्तामात्रम् अपूर्ववाचित्वे तु कर्मेत्येवावक्ष्यत् सुखदुःखभोगकारणत्वस्य विवक्षितत्वात् ततश्च मामेव ते प्राहुः किन्तु काल इत्यादि-
रूपेण तद्यथावन्मद्रूपेण तत्रापि बहुधा प्रतीकं कारणं प्राचुर्येण मिथश्च कैमुत्येन न त्वखण्डकारणत्वेन मामेकं प्राहुरित्यर्थः 'तेऽपि
मामेव कौन्तेय ! येनान्यविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । ननु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्चयवन्ति ते'
इतिवत् तत्र हेतुः गुणव्यतिकरे गुणैस्तमआदिभिरासङ्गे पराभूतत्वे सतीति तत्पराभावादेव श्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धानीश्वरवादिनो
भूत्वा ते तथा वदन्तीत्यर्थः । ईश्वरकारणवादिनान्तु प्रायस्तान्यपि न दूषणायेति भावः । तथाहि 'यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मेसु
नैवान्यदा लौहमिवाप्रतप्त'मिति न्यायेन परमात्मस्वरूपेश्वरांशत्वात् स्वस्वजडवर्गप्रवर्त्तकत्वात् चिदात्मनां जीवानां स्वरूपसिद्धे आप
कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपाधिं विना न स्पष्टीभवतः तत्सान्निध्येनोपाधितो जाते च ये ताभ्यां न साक्षात् सम्बन्धः किन्त्वज्ञानेनैव तस्माद-
धैपातित्यत्र कर्मेति सुखदुःखयोरिति च विशेषितं तथा प्रत्यात्मं नानात्वं भवतु किन्तु परमात्मरूपेणैकत्वमेव तथा लोकस्याव्यक्ताख्य-
कारणरूपेण भवतु नाम नित्यत्वं किन्तु स्थूलरूपेणानित्यत्वमेव तथात्मनामुपाध्यंशेन नास्ति सर्वथा नित्यत्वं किन्तु स्वरूपेणैव तथा
कालस्य तत्प्रभावरूपतया आगमस्य च तन्निश्चासात्मतया नित्यत्वमस्तु प्रलये यत्र प्रचारो नास्त्येव तथा गुणादेरपि स्वभावः कारणं
भवतु अविद्योपहित आत्मा वा किन्तु सर्वकारणेश्वरशक्त्यात्मकत्वेनैवेति तदेवं सर्वस्येश्वराश्रयैकसिद्धितया तस्य चेश्वरस्य च
श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवप्रामाण्येन सद्रूपतया मत्तोऽन्यत्र रक्तानां भयमिति वैराग्यमेव श्रेयः तदेतज्जैमिनिमतनिरासायात्रैवोक्तं
लोकानां लोकपालानामित्यनेन मतान्तरनिरासाय चान्यत्रोक्तं 'आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मदङ्घ्रय' इत्यनेनेति
तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ देहजेषु गुणेषु वर्त्तमानोऽपि कथं तैर्न बध्यते इत्यन्वयः वर्त्तमानत्वेऽप्यनावृतश्चेत् कथं वा बध्यत इत्यन्वयः ।
अन्यतः तत्र गुणेष्वसत्सु मुक्तिरित्यत्र बन्धस्तु स्तब्धत्वन्यायेन स्वत एव ज्ञेयः ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात् प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति ये आहुस्तानाक्षिपति ये एतत् कर्मेव उपासीरन् सेवेरन् ते शुचार्पिताः शोकप्रोताः सन्तो
मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ लोककालागमात्मनां सर्वेषामेव नित्यत्वमित्यतः परमतमङ्गीकृत्योक्तं तत्राह । काल इति । स्वभावो देवत्वादि-
परिणामहेतुः । धर्मस्तद्गोहहेतुः इति गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सत्येव मामेव बहुधा भूतं तेषां मन्मायाशक्तिकार्यत्वादाहुः
तस्मादस्य जीवस्य कर्मबन्धविमोचनार्थं यतनीयमिति मतं साधितम् ॥ ३४ ॥ ननु च भवन्मते मोक्ष एव पुरुषार्थोऽवगतः स च
भक्तिज्ञानवैराग्याभ्यासाद्भवति तस्मिन् सति पुरुषो मुक्त उच्यते इति माया न बुद्ध्यते इत्याह । गुणेष्विवति । मुक्तस्यापि दत्तात्रेय-
भरतादेर्भोजनशयनाटनादिश्रवणात् स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं तिष्ठत्येव तस्मिन् स्थिते सति देहजेषु गुणेषु वर्त्तमानोऽपि तैर्गुणैर्दही कथं
न बध्यते तथापि तैराकाशवत् चिन्मयत्वाद्नावृतो जीवो न बध्यते इति चेत् तर्हि बन्धो न सम्भवतीत्याह । अनावृतः कथं बध्यत इति ॥
यदि तु सत्त्वस्वपि गुणेषु विषयेन्द्रियादिषु तदभिमानेन बध्यते तन्निवृत्त्या च मुच्यते इति मतं तर्हि मया पथा कथं ज्ञातव्यमिति
पृच्छति । कथं वर्त्ततेत्यादिना । वर्त्तनविहरणभोजनमूत्रपुरीषविसर्जनशयनासनगमनानि कर्माणि मुक्तस्य बुद्धस्य च
तुल्यान्येव दृश्यन्ते । तानि च निरभिमानानि साभिमानानीति मया कैर्वा लक्षणैर्ज्ञातव्यानि इति ॥ ३६ ॥ नित्यमुक्तो दत्तात्रेय-
भरतादिर्नित्यबद्धो देवदत्तयज्ञदत्तादिस्तुल्यदैहिकक्रियत्वादेक एवेति भ्रम इति वैलक्षण्यं तु मया प्रहीतुमशक्यमप्यस्त्येव तत्त्वयाहं
धापयितव्य इति भावः । अत्र नित्यपदमनधिकार्थम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशस्य दशमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अहो वत भगवन्नस्य गुणाभिभूतस्य गुणवश्यत्वमस्तु तावत् यदुक्तं लोकानां लोकपालानां मद्भयमिति तन्निवृत्तिः कदेत्यत
आह । यावदिति । यावत् अस्वन्नत्वं गुणापारतन्त्र्यम् तावदीश्वरतो मत्तो भयं संसारभयम्भवति तदेवाह । एतदस्वन्नत्वं ये
उपासीरन् ते शुचार्पिताः जन्ममरणादिसन्तापेनार्दिताः सन्तो मुह्यन्ति संसारे एव भ्रमन्ति त्यक्तगुणपारन्द्यास्तु मुच्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु कर्तृभोक्तृणां नानात्वं मन्यसे इत्याक्षेपस्तेषां नानास्वरूपाणामपि केनचित्प्रकारेण नानात्वे सति घटेत
तदनानात्वं कीदृशमत्र चेतनाऽचेतनानन्तशक्तिर्निःसमानातिशयोऽहमेकः अतश्चेतनाचेतनपदार्थानामेकपदार्थेऽन्तर्भावादनानात्व-

मित्याह । काल इति । गुणव्यतिकरे सति मामेव सर्वशक्तिमेव कालोऽचेतनविशेषः आत्मा चेतनः लोकः चिदचित्समुदायः धर्मः सर्वोऽपि वेदे प्रोक्तो निवृत्तिप्रवृत्तिरूपः इति नाना “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिती”त्यादीनि वाक्यानि प्रादुरिति दिक् ॥ ३४ ॥ गुणवश्याः संसारे भ्रमन्ति त्यक्तगुणपारतन्त्र्या विमुच्यन्ते इत्युक्तं तत्र पृच्छति । गुणेष्विति । अनपावृतो विस्वतज्ज्ञानो जीवः हे विभो ! हे सर्वव्यापक कथं बध्यते देहजेषु स्वस्ववृत्तिरूपेण देहे वर्तमानेषु सत्त्वादिगुणेषु वर्तमानो देहो गुणैः कथं वा न बध्यते कथं गुणपारतन्त्र्यं त्यक्त्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गुणैर्वद्धो यः सांसारिकसुखकामः यश्च मुक्तिकामः कथं वर्त्तेत किम्भुञ्जीत उत अपि कथं विसृजेत् अनिष्टमिति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च—

सदा पश्यन्ति सूरय इति—

असुर्या नाम ते लोका अन्वेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये कैचात्महनो जनाः ॥

इति च वेदे श्रूयते तत्र एकः नित्यमुक्त एव एकः नित्यबद्ध एव इति मे भ्रमः तवांशभूतानां क्षेत्रज्ञानां समस्वभावानां मध्ये केन हेतुना केषांचिन्नित्यमुक्तत्वं केषांचिन्नित्यबद्धत्वमिति मे मम महान् संशय इत्यर्थः । हे अच्युत ! नित्यविग्रह हे प्रश्न-विदां प्रश्नाभिप्रायाभिज्ञानां मध्ये वर श्रेष्ठ मे एतत्प्रश्नं प्रश्नसमूहं ब्रूहि ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यावच्चास्यात्मनः अस्वातन्त्र्यं कर्माधीनत्वं तावदेवेश्वरतः कालरूपात् मत्तो भयं भवति । फलितमाह—य इति । अतो ये जना एतत् गुणपरिणामरूपं देहेन्द्रियपुत्रकलत्रादिरूपं समुपासीरन् आसत्तयाऽहम्ममाभिमानेन सेवेरन् त एव लोकभोगादिप्रपञ्चस्य विनाशित्वात् शुचा शोकेनार्पिताः प्रोताः सन्तो मुह्यन्ति क्लिश्यन्ति ॥ ३३ ॥ ननु कुत्रचित्कालाधीनत्वं कुत्रचिदीश्वराधीनत्वं कुत्र च शास्त्राधीनत्वं कस्यचित्सुखदुःखादिविशेषस्य लोकाधीनत्वं कस्यचित्कार्यस्य स्वभावाधीनत्वं कर्माधीनत्वं च श्रूयते तत्परस्पर-विरोधात्कथं सङ्गच्छते तत्राह—काल इति । प्रकृतिगुणानां क्षोभे तत्तद्रूपेण परिणामे सति मामेव कालादिरूपं प्रादुः ॥ ३४ ॥ एवं तावदेक एवात्मा तस्य च गुणकार्यदेहाद्यध्यासात्संसार इत्युक्तं सुप्तस्य विषयालोक इत्यादिना । तस्यैव पुनरात्मज्ञानान्मुक्तिरित्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना । तदेव च मतान्तरनिरासेन दृढीकृतमर्थैषामित्यादिना । तदेतदघटमानं मत्वा पृच्छति—गुणेष्विति । त्वमेवैतद्विविच्य कथने समर्थोऽसीति सूचयन्सम्बोधयति—विभो इति । गुणेषु गुणकार्येषु देहादिषु वर्त्तमानोऽपि देहो देहजेषु कर्मसु सुखदुःखादिषु च कथं न बध्यते । यदि त्वाकाशवदनावृतो न बध्यते तदा प्रथमत एव गुणैः कर्मभिः कथं बध्यते । वाशब्दोऽनादरे प्रथमत एव बद्धो न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदि तु सत्त्वेव गुणेषु तदहङ्कारेण बद्धत्वं तन्निवृत्त्या च मुक्तत्वं तर्हि तयोर्विलक्षणं कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति—कथमिति । बद्धो मुक्तो वा कथं वर्त्तेतेति । किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीत । कथं विसृजेत्, मलमूत्रादित्यार्गं कथं करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मम प्रश्ने तु तव न सन्देह इत्याशयेन सम्बोधयति—प्रश्नविदां वर इति । पूर्णबोधत्वा-दुत्तरदानेऽपि त्वं समर्थोऽसीत्याशयेन पुनः सम्बोधयति—अच्युतेति । एतत् एतद्विषयिकं मम प्रश्नं प्रतिब्रूहि । एतच्छब्दार्थमेव स्पष्टयति—एक एवात्मा परमेश्वररूपेण नित्यमुक्तो जीवरूपेण नित्यबद्ध इत्यस्मिन्नर्थे मम भ्रमो भवति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्ध्ये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । दशमो विवृतो जीवसंस्तेर्विनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यावदस्येति । यावत् अस्य, अस्वतन्त्रत्वं, स्वतन्त्रत्वादन्वित्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तावत् ईश्वरतो मत्तः, भयं सुखलेशगर्भ-दुःखप्रचुरसंसारभयमहमापादयामीत्यर्थः । कस्तर्हि गणवैषम्यादिपरंपरानिवृत्त्युपाय इत्यत्र मदुपासनैवेत्यभिप्रेत्य देहोपासनस्य लोकमोहहेतुत्वमेवाह । ये एतच्छरीरं, उपासीरन् आत्मत्वेनानुसंदधते, तत्सुखार्थं प्रयतन्ते चेत्सपि बोद्धव्यम् । ते शुचा शोकेन, अर्पिताः संगताः सन्तः, मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ ननु प्रतिकूलदेशकालस्वभावादय एव भयहेतवो न त्वमित्यत आह । काल इति । गुणव्यतिकरे मायागुणानां क्षोभे सति, सृष्टिदशायां सत्यामित्यर्थः । कालः प्रसिद्धः, आत्मा शरीरं, पुण्यपापानुष्ठाता वा, आगमो मार्गः, उपायः विधिप्रतिषेधात्मकं शास्त्रं वा, लोकः स्वर्गादिः, स्वभावः क्षुरकण्टकविषाग्निचन्दनचन्द्रिकादिवस्तुस्वभावः, धर्मश्च इतीत्यर्थं, मां एव बहुधा प्रादुः । कालादयोऽपि मदधोना एवेति भावः । अतोऽहमेव भयाभयकृदिति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥ ‘विलक्षणः

स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मैक्षिता स्वदृक्' इत्यात्मनो देहवैधर्म्यमुक्तं तदनुप्रवेशकृतं तद्गुणाधानात्मकं बन्धनं च तस्यैवोक्तं वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिः' इत्यादिना गुणकर्मबन्धनिवृत्त्युपायत्वं सूचितं 'तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परम्' इत्येवं देहावस्थित-योरपि जीवपरयोर्धार्थ्यत्वधारकत्वहेयास्पदत्वतत्प्रतिभटत्वादिविलक्षणधर्मयोगित्वेन भेदश्चोक्तः । तदेतदघटमानमिव मत्वा पृच्छति । गुणेष्विति । देहजेषु गुणेषु, वर्त्तमानः अपि, गुणशब्दोऽत्र तत्कार्यदेवादिदेहपरः शब्दादिविषयपरः सत्त्वादिगुणमूलकर्मपरश्च । तत्र देहेषु अधिष्ठातृतया शब्दादिषु भोक्तृत्वेन, देहजेषु गुणमूलककर्मसु कर्तृतया चावस्थितोऽपीत्यर्थः । देही जीवः, गुणैः अनपावृतः कथं, अनुतेन हि प्रत्यूहास्तेषां सत्यानां सतामनुतमपिधानमिति जीवानां कर्मणा तिरोहितस्वभावत्वश्रवणात् त्रिगुणमये शरीरे वर्त्तमानस्य बद्धस्य कर्मणा तिरोहितस्वभावस्यानादिसंसारिणो जीवस्य वैशारदी बुद्धिरपि न गुणकर्माणि दहतीति गुणातीतत्वमसंभावितमिति भावः । अतः, हे प्रभो, गुणैः गुणकर्ममूलैः सुखदुःखादिभिः, देही कथं न युज्यते । युज्यत एवेति भावः । वस्तुतो देहाद्विलक्षणत्वेऽपि आवरणस्यैवाधिकत्वेऽपि गुणानां तन्मूलककर्मणां चानादित्वानित्यत्वाज्जीवस्य कर्मवश्यत्वं तदावृतत्वं तत्प्रयुक्तसुखदुःखभाक्तत्वं च दुर्धरं न हि नित्यस्यान्तवत्त्वसंभव इति भावः । यदि कर्मवश्यत्वमनाद्यं तव चेदत आह । कथं वा बद्धयते । स्वदृशः ईक्षितुश्च आत्मनः तत्त्वादीश्वरवत् न बन्धसंभव इति भावः ॥ ३५ ॥ अन्यदपि पृच्छति । कथं वर्त्ततेति । विद्वानिति कर्तृपदमध्याहृत्यव्यम् । कथं वर्त्तते । वैशारदबुद्धयुद्धानुगुणा वृत्तिः कीदृशीति च प्रश्नः । तामेव प्रपञ्चयन् पृच्छति । विहरेत् कथमित्यनुषज्यते । कथं विहरेदित्यर्थः । कैः लक्षणैः ज्ञायेत । कैर्लक्षणैर्विद्वानयमिति बुद्धयते इत्यर्थः । प्रदनान्तरम् । सः किं भुञ्जीत । उत विसृजेत्, भोजनं विसृजेदित्यर्थः । किं शब्दः प्रश्नार्थकः स किं शयीतैव, आसीतैव याति वा । संचरन्नेव वर्त्ततेत्यर्थः । यद्वा किंशब्दः कथमर्थकः । तदा किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीतेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । यद्वा । किं भुञ्जीतेति भोज्यवस्तु-विषयकः प्रश्नः । किं विसृजेदित्यभोज्यवस्तुविषयकः प्रश्नः, शयीतेत्यादीनामध्याहृतेन कथमित्यनेन संबन्धः ॥ ३६ ॥ एतमिति । हे अच्युत, मे मम, एतं प्रश्नं, ब्रूहि प्रतिब्रूहि । नाहं प्रभुरिति मा वोच इत्याशयेन संबोधयति । हे प्रश्नविदां वर, अत्र प्रश्न-शब्दः प्रतिवचनपरः प्रतिवचनस्य प्रश्नपूर्वकत्वात् । तर्हीत्यमाश्लिषता त्वया किमवधृतमित्यत आह । एकः नित्यमुक्तः, यः ईश्वरः, सः एव नित्यबद्धः स्वाविद्या नित्यबन्धनयुक्तः । इत्यवधृतमिति शेषः । इत्थं त्वया सत्यमवधृतमित्यत्राह । सोऽपि, मे मम, भ्रमः ऐक्यप्रमितिकारणाभावात्ताया निश्चेतुमपि न प्रभवामीति भावः ॥ ३७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिन्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

हिन्दी अनुवाद

जबतक परतन्त्रता है, तबतक ईश्वर से भय बना ही रहता है । जो मैं और मेरेपन के भाव से ग्रस्त रहकर आत्मा की अनेकता, परतन्त्रता आदि मानते हैं और वैराग्य न ग्रहण करके बहिर्मुख करनेवाले कर्मों का ही सेवन करते रहते हैं, उन्हें शोक और मोह की प्राप्ति होती है ॥ ३३ ॥ प्यारे उद्धव ! जब माया के गुणों में क्षोभ होता है, तब मुझ आत्मा को ही काल, जीव, वेद, लोक, स्वभाव और धर्म आदि अनेक नामों से निरूपण करने लगते हैं । (ये सब मायामय हैं । वास्तविक सत्य मैं आत्मा ही हूँ) ॥ ३४ ॥ उद्धवजी ने पूछा—भगवन् ! यह जीव देह आदि रूप गुणों में ही रह रहा है । फिर देह से होनेवाले कर्मों या सुख-दुःख आदि रूप फलों में क्यों नहीं बँधता है ? अथवा यह आत्मा गुणों से निर्लिप्त है, देह आदि के सम्पर्क से सर्वथा रहित है, फिर इसे बन्धनकी प्राप्ति कैसे होती है ? ॥ ३५ ॥ बद्ध अथवा मुक्त पुरुष कैसा बर्ताव करता है, वह कैसे विहार करता है, या वह किन लक्षणों से पहचाना जाता है, कैसे भोजन करता है ? और मलत्याग आदि कैसे करता है ? कैसे सोता है, कैसे बैठता है ? और कैसे चलता है ? ॥ ३६ ॥ अच्युत ! प्रश्न का मर्म जाननेवालों में आप श्रेष्ठ हैं । इसलिये आप मेरे इस प्रश्न का उत्तर दीजिये—एक ही आत्मा अनादि गुणों के संसर्ग से नित्यबद्ध भी मालूम पड़ता है और असङ्ग होने के कारण नित्यमुक्त भी । इस बात को लेकर मुझे भ्रम हो रहा है ॥ ३७ ॥

इत्येकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य मायामूलत्वाच्च मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥

शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया । स्वप्नो यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥

विद्याविद्ये मम तनू विद्वद्युद्धव शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययानादिविद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बद्धः मुक्तः इति व्याख्या मे गुणतः न वस्तुतः गुणस्य मायामूलत्वात् मे न मोक्षः न बन्धनम् ॥१॥ यथा आत्मनः ख्यातिः स्वप्नः तथा शोकमोहौ सुखं दुःखं देहोत्पत्तिः मायया (अतः जीवस्य) संसृतिः न तु वास्तवी ॥ २ ॥ उद्धव विद्याविद्ये मम तनू मे मायया विनिर्मिते (ते) शरीरिणां मोक्षबन्धकरी आद्ये (इति) विद्धि ॥ ३ ॥ महामते एकस्य एव मम अंशस्य अस्य जीवस्य एव अविद्यया बन्धः तथा अनादिविद्यया इतरः (मोक्षः) ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानां चाथ लक्षणम् । साधूनां च तथा भक्तेर्लक्षणं हरिणेरितम् ॥ १ ॥

‘नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः’ इति यदुक्तं तत्किं वस्तुतो विरोधः प्रतीतितो वा नाद्यः, बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धो मुक्त इति द्वाभ्याम् । आत्मा बद्धो मुक्तश्च मे गुणतो मद्बन्धिनसत्त्वादिगुणोपाधितो न तु वस्तुतः । नन्वोपाधिकत्वेऽपि तंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात्तत्राह । गुणस्य मायामूलत्वाद्बन्धनं नास्ति । अत एव मोक्षश्च नास्ति । ननु कथं सर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यते तत्राह । इति मे व्याख्येति । एवं मत्कृतो निर्णयः । अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः । अथवैवमन्वयः । आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या उक्तिः सा मे गुणतो मद्गुणपारतंत्र्यात् । अत्र हेतुत्वेन गुणनियंतरि स्वस्मिन्स्वयतिरेकमाह । अत एव न मे बंधनं मोक्षो वेति । अन्यत्समानम् ॥ १ ॥ एवं कारणभूतगुणानां मायामयत्वात्तत्कार्यसंसृतिर्मायेति प्रपञ्चयति । शोकमोहाविति । यथा स्वप्न आत्मनो बुद्धेरेव ख्यातिर्विवर्तस्तद्वत् ॥ २ ॥ अतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वोपाधिकी घटत इत्याह । विद्याऽविद्ये इति । तन्येते मोक्षबंधावाभ्यामिति तनू शक्ती । कुतः । मे मायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् । मोक्षबंधकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थे । ननु तत्कार्यत्वं बंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेन स्याताम् । न आद्ये अनादी । अतो यावदविद्यां प्रवर्तयामि तावद्बन्धो यदा विद्यां ददामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः । तथा च स्कंदपुराणे । ‘बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः ।’ इति ॥ ३ ॥ तत्र शरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोध उक्त इति भ्रांतिं व्यावर्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति । एकस्यैवेति । तर्हि किमात्माभेदात्तत्रापि बंधो नहीत्याह । अस्य जीवस्यैवेति । नन्वात्माभेदे जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पृथक् । कथं च बंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह ममांशस्येति । अयं भावः । यथैकस्यापि चंद्रादेर्जलाद्युपाधिना बिंबप्रतिबिंबरूपो भेदो यथा च तत्र जलकृताः कंपादयः प्रतिबिंबस्यैव । तथा च प्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेन भेदादेकस्मिन्नुदकुम्भे मग्ने तद्गतप्रतिबिंबस्यैव बिंबैक्यं नान्यगतस्य तथाऽविद्यायां प्रतिबिंबस्य मद्दंशस्य जीवस्यैव तत्कृतौ बंधस्तस्य चोपाधितो भेदान्नाव्यवस्थेति । तथाचाहुः । ‘यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते । न सर्वं संप्रयुज्यंते तथा जीवाः सुखादिभिः ।’ इति । एतच्चातिरहस्यं स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति संबोधयति । हे महामते । इतरो मोक्षः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ बद्धमुक्तलक्षणानंतरम् । तथा बद्धादिलक्षणवत् (१) । तत् किं भ्रमः, विरोधाद्वा प्रतीतः । नाद्यः, भ्रमस्य वास्तवत्वं नास्तीत्यर्थः । तत्र—हेतुः बंधमोक्षयोरिति । औपाधिकः सत्यः किन्न स्यादिति शङ्कते—नन्विति । यथा तंडुलेषु पाकोऽन्याद्युपाधिसंग्रहोपि वास्तवो भवति तद्वदित्यर्थः । गुणस्येति सामान्याभिप्राय मेकत्वं, गुणानामित्यर्थः । मायामूलत्वान्मायिकत्वादावास्तवत्वादित्यावत् । अत एव बंधनाभावादेव । सर्वशास्त्रेषु बंधमोक्षस्य व्युत्पादनमस्ति तत्कथं तदभाव उच्यत इत्याशङ्कते—नन्विति । इत्यर्थ इति—मत्कृतसिद्धांतस्य सर्वशास्त्राधिकत्वादिति भावः । परमेश्वरस्य तव बंधादिर्यद्यपि नास्ति तथापि जीवस्य स चास्त्येवेति चेदाह—अथवेति । मद्धीनगुणकृतत्वादहमेव तत्तददृष्टवशात्तत्तद्गुणकार्येषु जीवान्संशोभ्य विषोभ्य च बंधमोक्षौ ददामीति भावः । अत्र बंधमोक्षयोर्गुणसंगसंगकृतत्वे । तद्व्यतिरेकं बंधमोक्षाभावम् । अत एव गुणनियंतृत्वादेव । स्वस्मिन्स्वत एव निर्गुणे गुणकृतौ बंधमोक्षौ वारयति । अन्यद्विवरणं समानं पूर्ववत् । दीपिका—तत् एकस्यैव बद्धमुक्तत्वम् । प्रतीतितो भ्रांत्या । नाद्यः वस्तुविरोधपक्षो न संभवति । मे गुणत इति—गुणा जीवस्य नैव, म इति वक्ष्यमाणत्वान्नियंतृनियम्यभावेन संबंधं व्याचष्टे—मद्धीनेति । बंधमोक्षयोर्पाधिकत्वेऽपि यथा 'स्थाल्यग्नितापात्यसोभितापः' इति न्यायेन स्थाल्याद्युपाधिकत्वेऽपि वह्निसंयोगेन तंडुलपाको वास्तवो भवति तद्वद्बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वं किं न स्यादित्यर्थः । मायामूलत्वाद्वाष्टांतिके गुणलक्षणोपाधेर्मिथ्यात्वात् । अत एव बंधाभावादेव । पूर्वार्थे शास्त्रानादर इति व्याख्येयस्यास्थानपतितत्वं चातः—अथवेति । उक्तिः शास्त्रेषु वर्णनम् । अत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायाम् । हेतुत्वेन व्यतिरेकन्यासिधितेन । तद्व्यतिरेकं बन्धमोक्षाभावम् । अत एव बन्धमोक्षयोर्गुणप्रयुक्तत्वादेव । अत्रायं प्रयोगः—असौ बन्धमोक्षविषयः, गुणपरतंत्रत्वात्, अमुकवत्, यन्नैवं तन्नैवं, यथाहमिति । विश्वनाथसंदर्भौ—तु गुणस्य गुणसम्बन्धस्य मायामूलत्वान्माययाऽविद्यया दुस्तर्कशक्त्या दुर्घटस्य देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । अत एव मे मम, मते इति शेषः ॥ १ ॥ एवमुक्तविधया । विवर्त इति—अताच्चिकोऽन्यथाभावो विवर्त इति यथा शुक्लो रजतमिति । अत्र बद्धस्य मिथ्यात्वं दर्शयति—शोकेति । देहापत्तिर्देहादेहांतरप्राप्तिर्देहस्यापत्तिरपन्मृत्युर्वा, मायया मायिकोपाधिसंबन्धेन अविद्यया मायिकोपाधिरंतःकरणे सूक्ष्मदेहजीवस्याभिमानादेव, तदीयधर्माणां शोकमोहादीनामपि स्वीयत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अतः शोकमोहादिमत्त्वलक्षणा संसृतिर्न वास्तवी न सत्या, शोकमोहादीनां मायासृष्टत्वेन सत्यत्वेपि तत्संबन्धस्य जीवेऽविद्याकल्पितत्वान्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ २ ॥ यतो गुणकृतौ बंधमोक्षावतो हेतोः । तत्प्रतीतिर्विरोधप्रतीतिः । अत्राशङ्कते—तत्कार्यत्वं मायाकार्यत्वेनेत्याह । यतोऽनादी अतो हेतोः । इत्यर्थ इति—अहमेव बन्धमोक्षदातेति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । 'विष्णुरेव' इत्येवकारेण विशेष्यसंबन्धेनान्ययोगव्यवच्छेदकार्येण विष्णोरन्यत्र 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यत्रैवकारेण पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्यैव विष्णोरन्यत्र मोक्षप्रदत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यत इति । विनिर्मिते स्वस्मिन्नेव गुणविभागेन विभक्त्या प्रत्यायिते, जन्यत्वे त्वाद्ये इति विशेषणविरोधः स्यात् । संदर्भः—वस्तुतो नित्यमुक्तोऽपि प्रतीतितोऽनादिबद्ध इति युगपदुभयत्वं घटत इत्यर्थः । अत्र मे मम मायया शक्त्या कर्त्रा तनू स्वदृष्टांतरूपत्वात्स्वांशरूपे अत एवानादी निर्मिते प्रसारिते ते एव मम शरीरिणां मदीयानां मोक्षबंधकर्मो भवत इति स्थिते 'सा धर्मेराजवद्भक्ता' 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इति न्यायेन यस्य यावन्मद्वैमुख्यं तस्य तावदविद्यां प्रसार्य स्वरूपावरणपूर्वकं गुणावेशं कुर्वती बन्धं करोति, मत्सांमुख्ये तु गुणावेशतयाजनपूर्वकं स्वरूपस्फुरणं कुर्वती माक्षकरीति ज्ञेयम् । अतस्तस्या एव तयोः कर्तृत्वेपि मदेतुकत्वात् 'बन्धको भवपाशेन' इत्याद्युच्यत इति भावः । बन्धमोक्षकरी इति—'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णौ'—इत्यादिना पूर्वसवर्णशब्दांदसः । विश्वनाथस्तु—ननु केयमविद्या यया मिथ्याभूतोऽपि गुणसम्बन्धः स्फोरितस्तत्राह । अन्यतैः । इमे च मम मायया महाशक्त्या सृष्टे, मायावृत्तिरूपत्वात्तयोर्माया-सृष्टत्वमौपचारिकमेवोच्यते । अनादी 'अनाद्यनंतमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम्' इति द्वादशोक्तेः, 'पुंसोस्ति प्रकृतिर्नित्या' इति वैद्यकोक्तेश्च । मायाशक्तिरिव तद्वृत्ती विद्याविद्ये अपि नित्ये, तदेवं मायायास्तिस्रो वृत्तयः—प्रधानमविद्या विद्या च । प्रधाने-नोपाधिः सत्य एव सृज्यते, अविद्यया तदध्यासो मिथ्याभूतः विद्यया तदुपराम इति तिसृणां कार्यम् । 'विष्णुरेव' इत्येवकारेण देवतांतरस्य मोक्षदावृत्त्वेऽनधिकारः सूचितः ॥ ३ ॥ तत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायाम् । विषयभेदेन जीवभेदेन । अत्राशङ्कते—तर्हि किमिति । पुनराशङ्कते—नन्विति अत्राशयमाह—अयं भाव इति । तथा चोभयभेदत्वे च । तत्र द्वयोर्मध्ये । तत्कृतोऽविद्याकृतः तस्य च जीवस्य । अत्र प्रमाणमथर्वोपनिषदि पठ्यते तथा—चाहुरिति । अत्र निर्गलितार्थमाह—शरीराध्यासप्रयुक्तनानात्वभ्रमस्य सृपात्वादेकस्यैव ममांशस्याखंडेशविभागात्संभवे चांशिनो नश्वरत्वापत्तेरंशत्वेन तत्रतत्र श्रूयमाणस्य भगवत एव जीवत्वापत्तेश्च मद्रूपस्यैव जीवस्यानादिबन्धभ्रमाज्जित्यबद्धत्वं वस्तुतोऽविद्याया अभावात्, विद्यया तत्रैककालिकाभावबोधनान्तदृष्ट्या इतरो मोक्षोप्यनादिरिति नित्यमुक्तत्वं चेति । आभ्यामेव मदीयशक्तिभ्यामविद्याविद्याभ्यां मदीयजीवशक्तेर्देहाध्यासप्रसारणाप्रसारणाभ्याम-वस्तुभूतावपि बन्धमोक्षौ प्रत्यायितौ मदीयसृष्ट्यादिलीलाशक्तिप्रेरणवशादेवेत्याह—एकस्यैवेति । अंशस्य विभिन्नांशशब्दाच्चयस्य ।

‘प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत्’ इति मनुक्तेर्जीवस्य मम शक्तित्वेऽपि ‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः संनातनः’ इति मनुक्तेरेवांशत्वं चेत्यर्थः । न तु शरीरिणामिति पूर्वोक्तेः । ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्’ इति श्रुतेर्जीवानां बहुत्वेऽपि कथमेकस्येत्युक्तम्, उच्यते—एकस्यापि तदवस्थायजीवशक्तेर्वृत्तिबाहुल्यादेव बहवो जीवा इत्युच्यन्ते, यथा एकस्या अपि बहिरंगाख्याया मायाशक्तेः प्रथममविद्या विद्या चेति द्वे वृत्ती, तयोश्चापि प्रतिजीवं वृत्तिबाहुल्याद्बहुत्वमेव । यथा च—मायावृत्तीनां मायाशब्दवाच्यत्वं तथैव जीववृत्तीनामपि जीवशब्दवाच्यत्वम् । किञ्च—जीवशक्तिमायाशक्तयोर्वृत्तीनामपि नित्यत्वमेव ज्ञेयम् ‘नित्यो नित्यानाम्’ इति ‘बन्धमोक्षकरी आद्ये’ इत्यादिवचनेभ्योऽविद्याध्वंसे सति ‘जीवस्य निर्वाणः’ इत्यादिवाक्येषु ध्वंसनिर्वाणशब्दाभ्यामुपरामर्शसायुज्ये उच्येते । ब्रह्मणा सह युज्यत इति सयुक्तस्य भावः सायुज्यमिति जीवस्य न तत्र स्वरूपध्वंसः । किञ्च—‘विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञाख्या तृतीया शक्तिरुच्यते । यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्तते ।’ इति विष्णुपुराणोक्तेर्जीवशक्तिर्मायाशक्तेः प्रायो वशीभूता सृष्टिलीलासिद्धयर्थमित्याह—बद्ध इति । अस्य जीवस्याविद्याया बन्धः स च कर्मणोऽनादिः मोक्षसंभवात्, सांत इतरो मोक्षः । स च जन्यत्वात्सादिरनश्वरत्वाभिरन्तो ज्ञेयः । ममांशस्य रश्मिपरमाणुस्थानीयस्य, अत एव जीवस्यैव न तु मंडलस्थानीयस्येति एकस्यैव न तु सर्वस्येत्यर्थ इति संदर्भः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकादशै बद्धमुक्तसाधूनां च निरूपणम् । भक्तेश्च लक्षणं तत्र श्लोका नवपयोधयः (४९) ॥

उवाचवाचां त्रितयं (३) स्युः पञ्चाशदनुष्ठुभः (५०) ॥ ११ ॥

बद्ध इति । आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या व्यवहारः सा मे गुणतः मदधीनेभ्यो गुणेभ्य एव तत्कार्येष्वध्यासाद्वन्धः तन्निवृत्त्या च मोक्षः न तु वस्तुतः । स्वरूपतस्तु न बन्धो न वा मोक्षः । अतो गुणस्य मायामूलत्वात्तन्निवृत्त्यन्तुर्मे तत्राध्यासाभावाच्च मोक्षो न च बन्धनम् ॥ १ ॥ शोकेति । यथात्मबुद्धेरेव ख्यातिर्विवर्तः स्वप्नो मिथ्या तथा शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिर्देहान्तरप्राप्तिः देहस्यापन्नमृत्युर्वा मायया तदध्यासेनात्मनि प्रतीयन्ते । अतो जीवस्यापि संसृतिरौपाधिक्येव न वास्तवी स्वरूपतः । अतः एकस्याप्यध्यासप्राप्तत्वाद्बद्धत्वं वस्तुतस्तदभावाच्चित्तमुक्तत्वं च घटत इत्याशयः ॥ २ ॥ विद्येति । हे उद्धव ! विद्याविद्ये मम तनू तन्येते मोक्षबन्धावाभ्यामिति तनू शक्ती यतो मे मायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् । ते एव शरीरिणां जीवानां क्रमेण बन्धमोक्षकरी । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । ननु तत्कार्यत्वे बन्धमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वे न स्यातां तत्राह । ते चाद्ये अनादी अतो यावदविद्यां प्रवर्त्तयामि तावद्वन्धः यदा विद्यां ददामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः । ततः पूर्वमेव निर्मिते ॥ ३ ॥ नन्वात्माभेदे जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पृथक् कथं च बन्धमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह—एकस्येति । हे महामते ! एकस्यैव ममांशस्य अस्य जीवस्यैव अविद्याया अनादिर्बहुकालिको बन्धोऽस्ति मदत्तया विद्याया स्वरूपसाक्षात्कारेण तथेतरो मोक्षश्च भवति । तथा चाविद्यायां प्रतिबिम्बस्य मदंशस्य जीवस्यैतत्कृतो बन्धः तन्निवृत्तौ मोक्षः तस्य चोपाधितो भेदान्नाव्यवस्था ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत् एकस्यैव बद्धमुक्तत्वं प्रतीतितः भ्रान्त्या नाद्यः वस्तुविरोधपक्षो न सम्भवति मे गुणत इति गुणा जीवस्य नैव मे इति वक्ष्यमाणत्वात् नियन्तृनियम्यभावेन सम्बन्धं व्याचष्टे मदधीनेति बन्धमोक्षयोरौपाधिकत्वेऽपि यथा स्थाल्यग्नितापात् पयसोऽपि ताप इत्यादिन्यायेन स्थाल्याद्यौपाधिकत्वेऽपि बह्विः संयोगेन तण्डुलपाको वास्तवो भवति तद्वद्वन्धमोक्षयोर्वास्तवत्वं किं न स्यादित्यर्थः । मायामूलत्वाद्दार्ष्टान्तिके गुणलक्षणोपाधेर्मिथ्यात्वात् अतएव बन्धाभावादेव पूर्वार्थे शास्त्रानादर इति व्याख्येयस्याः स्थानपतितत्वं चातोऽथवेति उक्तिः शास्त्रेषु वर्णनम् अत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां हेतुत्वेनेति व्यतिरेकव्याप्तिघटितेनेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकं बन्धमोक्षाभावम् अतएव बन्धमोक्षयोर्गुणपारतन्त्र्यप्रयुक्तत्वादेव अयं प्रयोगः असौ बन्धमोक्षविषयः गुणपरतन्त्रत्वात् अमुकवत् यन्नैवं तन्नैवं यथाहमिति ॥ १ ॥ गुणानां मायामयत्वात् मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । तत्कार्या संसृतिः गुणकार्यरूपा सुखदुःखादिसंसृतिर्माया मिथ्यैव विवर्तीतात्त्विकान्यथाभावः यथा रज्ज्वां भुजङ्गबुद्धिः ॥ २ ॥ अतः बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वात् वस्तुतो विरोध एकस्यैव बन्धमोक्षलक्षणो नास्ति किन्तु बन्धमोक्षयोः प्रतीतिः स्फूर्तिस्तूपाधिकृता घटत इत्याहेत्यर्थः । तन्येते स्फूर्तिविषयोभूते क्रियेते आभ्यां विद्याविद्याभ्यामिति तथा शक्ती बहिरङ्गे विनिर्मिते प्रसारिते मायावृत्तिरूपत्वादाभासशक्तैः कार्यरूपत्वात् बन्धमोक्षकरी बन्धमोक्षकरी तत्कार्यत्वे विद्याविद्ययोर्मायाकार्यत्वे अनादी इति विद्याविद्ययोरनादित्वात् वस्तुतो नित्यमुक्तत्वेऽपि प्रतीतितोऽनादिबन्धत्वमिति युगपदुभयत्वं घटत इत्यर्थः । प्रवर्त्तयामि प्रसारयामि तावद्वस्तुतोऽसन्नपि बन्धः स्फुरति बहिर्मुखस्य प्रतीयते यदा विद्यां स्वरूपज्ञानं ददामि तदा स्वरूपतया सन्नेव मोक्षः स्फुरति बन्धक इति भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति

न्यायेन भवरोगस्य मूलनिदानं तु वैमुख्यमेवेति बन्धस्य मायाकार्ण्यत्वेऽपि भगवद्धेतुकत्वाद्भगवानेव मायया भवपाशेन बहिर्मुखस्य बन्धकः सम्मुखस्य तु मोचकः विष्णुरेवेति मोक्षदातृत्वे देवतान्तरस्यानाधिकारः सूचितः ॥३॥ तत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां विषयभेदेन अधिकारिभेदेनेति यावत् बन्धमोक्षव्यवस्थामेकस्यैव बन्धमोक्षविषयत्वनियममुपपादयति युक्त्या साधयति आत्माऽभेदादात्मनः एकत्वात् शङ्कते नन्विति आत्मनोऽभेदे एकत्वे सति अन्य आत्मनो भिन्नः कोऽस्ति न कोऽपि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेयादिश्रुतेः पृथक्त्वेऽप्येकस्य बन्धमोक्षादिव्यवस्था च कथमित्यर्थः । अंशस्येत्युक्त्या पृथक्त्वं नाङ्गीकृतं किन्तु अंशिनोऽपि कथं न बन्धादि एकस्यैव बन्धादिकं च कथमित्याक्षेपेण परिहारार्थमयं भाव इति तत्र बिम्बप्रतिबिम्बयोर्मध्ये प्रतिबिम्बस्यैव नतु बिम्बस्येति बिम्बस्यानीयेश्वरस्य न बन्धादिकमित्यर्थः । एवमीश्वरे शङ्कां परिहृत्य जीवे बन्धादिव्यवस्थां दृष्टान्तेन साधयति यथा चेति तत्र बिम्बप्रतिबिम्बयोर्मध्ये उपाधिभेदेन उदकुम्भलक्षणोपाधिनानात्वेन तद्गतेति भगवदकुम्भगतप्रतिबिम्बस्यैव तत्कृतोऽविद्याकृतः तस्य च अविद्याप्रतिबिम्बतज्जीवस्य उपाधिना भेदात् अविद्याकार्यदेहाद्युपाधिनानात्वात् सर्वे घटाकाशाः एतच्च बन्धमोक्षव्यवस्थापनम् ॥ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम्

गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणनिरसनप्रकारं वक्ष्यन् गुणमयप्रकृतौ वर्तमानस्य परमात्मभूतस्य स्वस्य जीवस्यैव गुणबद्धत्वशङ्कां शमयितुं प्रथमं स्वस्वभावमाह । बद्धो मुक्त इति । गुणतो बद्धः गुणतो मुक्त इत्याख्या नित्यनिर्दोषस्य मम वस्तुत एव नास्ति सत्यमेव नास्ति इत्यर्थः । न त्वनेन श्लोकेन परस्यैवात्मनो गुणबन्धमभ्युपगम्य तस्यापारमार्थिकमुच्यते एकस्यैव ममांशस्येत्युत्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ एवं स्वस्य गुणत्रयबन्धाभावमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्धस्य औपाधिकत्वादित्यत्वमित्याह । शोकेति । मायया प्रकृत्या स्वाप्नशरीरसम्बन्धसुखदुःखादिप्रतीतिवत् संसृतिरवास्तवी नाशित्वात् “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते” इतिवास्तवत्वस्याविनाशरूपत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य चेश्वरसृष्टत्वं दृश्यमानप्रपञ्चस्यैव श्रयते “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ स्थान् रथयोगान् पथः सृजते य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः” इति ॥ २ ॥ अथ त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धश्च स्वरूपाज्ञानरूपाविद्या तन्निवृत्तिश्च विद्या विद्याविद्ये च स्वाधीने इत्याह । विद्याविद्ये इति । तन्नुतनुबन्धमदधीने मायया सङ्कल्परूपज्ञानेन माया वयुनं ज्ञानमिति हि नैघण्टुकाः एवमविद्याकृतप्रकृतिवश्यकत्वरूपो बन्धो जीवस्यैव बन्धश्चानादिः ॥ ३ ॥ अनादेरपि तस्य अन्तवत्त्वं विद्येत्याह । एकस्यैवेति । एकस्य शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्य निर्विकारत्वादेकरूपस्येति वा अंशस्य शरीरतया विशेषणत्वेनांशस्य विशिष्टैकदेशो हि विशेषणम् एकदेशश्चांशः परमात्मा च जीवविशिष्टः “यस्यात्मा शरीर”मिति जीवशरीरकत्वश्रुतेः जीवस्यैव बन्धः न तु तदन्तर्यामिणः परमात्मनः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाचव्याख्या

अथ गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणातीतत्वरूपप्रकारं वक्ष्यन् तावज्जीवेश्वरैक्यं प्रतिक्षेप्तुं गुणमयप्रकृतौ वर्तमानस्य परमात्मभूतस्य स्वस्य गुणकर्मबद्धत्वशङ्कां शमयितुं स्वस्वभावमाह । बद्धो मुक्त इति । गुणतः त्रिगुणकर्मभिर्बद्धः तेभ्यो मुक्त इति च व्याख्या निर्दोषस्य मम वस्तुत एव नास्ति गुणत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः मे इत्यनेन—

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः ॥ क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

इत्यादिश्रुत्युक्तविधं प्रकृतिपुरुषेश्वरत्वमभिप्रेतं वस्तुतो मे नास्तीत्येतदेवोपपादयति । गुणस्येति । गुणस्य सत्त्वादिगुणमूलककर्मणो मायामूलत्वान्मन्त्रियाम्यप्रकृतिसम्बन्धमूलकत्वान्मम मायानियन्तुर्न तद्गुणैर्बन्धः अत एव मोक्षोऽपि नास्ति किन्तु गुणकर्मवश्यस्य जीवस्यैव तौ इत्यर्थः । न त्वनेन श्लोकेन परस्यैवात्मनो गुणकर्मसम्बन्धमभ्युपेत्य तस्यापारमार्थिकत्वमुच्यते एकस्यैव ममांशस्येत्युत्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ एवं स्वस्य गुणत्रयकर्मबन्धाभावमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्ध औपाधिकत्वादित्यत्वमित्याह । शोकेति । मायया मन्त्रियाम्यया प्रकृत्या जीवस्य शोकादयो भवन्ति अतो यथा स्वप्ने आत्मनः ख्यातिः शरीरसम्बन्धसुखदुःखादिप्रतीतिस्तद्वत्संसृतिर्नतु वास्तवी अवास्तवी आत्मवस्तुस्वरूपप्रयुक्ता नित्या न भवति किंत्वौपाधिकी अनित्येत्यर्थः । कथमनादेरनित्यत्वमिति न शङ्कनीयम् आद्यन्तरहितस्यैव नित्यत्वात् केवलानादित्वमात्रस्य नित्यत्वप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । एतेन कथमनपावृतः कथं वा गुणैर्नगुज्यते इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति दृष्टान्तेऽपि स्वाप्नप्रपञ्चस्यावास्तवत्वं नामानित्यत्वमेव नतु मिथ्यात्वं तस्यापि जाग्रत्प्रपञ्चस्येव “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ स्थान् रथयोगान् पथः सृजते य एतेषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः” इतीश्वरसृष्टत्वश्रवणादिति ॥ २ ॥ कस्त्यौपाधिकस्यापि संसृतिबन्धस्य कारणं कश्च तन्निवृत्तिकारणमित्यत आह । विद्याविद्ये इति । विद्या मदुपासना अविद्या स्वात्मपरमात्मयात्रात्म्याज्ञानं ते मम तन्नुतनुबन्धमदधीने मायया सङ्कल्परूपज्ञानेन “माया तु वयुनं ज्ञानम्” इति नैघण्टुकाः त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धः स्वरूपाज्ञानरूपाऽ-

विद्याया तन्निवृत्तिस्तु विद्याया विद्याविद्ये च मत्सङ्कल्पायत्ते इत्यर्थः । ते च शरीरिणां जीवानां मोक्षबन्धकरी विद्या मोक्षकरी अविद्या च बन्धकरीत्यर्थः ॥ ३ ॥ गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनमित्यनेन सूचितं जीवस्यैव बन्धमोक्षभाक्त्वं विशदयति । एकस्यैवेति । हे महामते ! एकस्य शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्य एवकारेण शरीरव्यावृत्तिः जीवस्यैवेति एवकारेणेश्वरव्यावृत्तिः ममांशस्य मच्छरीरतया मद्विशेषणत्वेन मदंशस्य विशिष्टैकदेशे विशेषणमेकशश्चांशः परमात्मा च जीवविशिष्टः “यस्यात्मा शरीर”मिति जीवशरीरकत्वश्रुतेः तथा इतरो मोक्षः विद्याया एवमविद्याकृतप्रकृतिवश्यत्वरूपो बन्धो जीवस्यैव बन्धश्चानादिरनादेरपि तस्यान्तवत्त्वं विद्ययेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तत्साधनं भक्तिस्तस्या वैराग्यमित्येतत्सर्वमेतस्मिन्नध्याये कथयति । तत्रादौ गुणेष्वित्यादिना यदुद्धवस्य चोद्यं तत्परिहरति । बद्ध इत्यादिना । बद्धो मुक्त इति ह्याख्या जीवस्येति शेषः । हिशब्द एवार्थे जीवस्यैवेत्यर्थः । स्वतः चिद्रूपस्य कथं घटत इत्यत्राह । गुणत इति । सत्त्वादिगुणसम्बन्धान्नित्यस्वरूपस्य एतत्सम्बन्धः कथमत्राह । म इति । गुणानाञ्जीवस्य च मम वक्षत्वान्मदधीनप्रवृत्तित्वाच्च दुर्घटघटकशक्तिमत्त्वान्ममेत्यर्थः । तर्हि शैबलावृतशरीरवन्न कदाप्यस्य सुखमत्राह । न वस्तुत इति । वस्तुवृत्त्या नास्ति तन्निवर्तकेश्वरेच्छाधीनत्वान्न मिथ्येत्यर्थः । गुणसम्बन्धत्वाद्भागवत एव तौ किं न स्यातामत्राह । गुणस्येति । जातिविवक्षया एकवचनं गुणानां मायामूलत्वात्तत्प्रवर्तकत्वेन सम्बन्धः स्वतोऽहं निर्गुण इत्यतो बन्धमोक्षौ न स्त इति भावः । ब्रह्मण एव मायामयौ बन्धमोक्षौ नाविद्यमानजीवस्येत्यङ्गीकर्तुमुचितं प्रतीतत्वात्त्रापामाणिकोऽध्याहारो युक्त इतीदं चोद्यम् अमायत्वात्निर्गुणोऽहं बन्धमोक्षौ न चापि मे । मदधीनस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ सदैव त्विति स्पष्टप्रमाण-वचनेन परिहृतमिति त्वन्मनोरथकल्पनामात्रं न प्रकाशयेति ॥ १ ॥ जीवस्य संसारो वास्तवो न चेत्तर्हि कस्माद्यमस्येत्याशङ्क्या-ज्ञानादिति सोदाहरणमाह । शोकमोहाविति । मायया अज्ञानेन यथा स्वप्ने स्वप्नोऽयमित्यज्ञानेनात्मनः शोकमोहादिख्यातिस्तथा स्वरूपाज्ञानेन शोकादि नतु स्वरूपस्य तस्य सुखात्मकत्वात्तस्मादर्थक्रियाकारित्वेन संसृतिः सत्यपि न वास्तवी प्रतिहन्तुमशक्या भवतीत्यर्थः—

स्वप्नोऽयमित्यविज्ञानात्स्वप्ने दुःखमुपाश्रुते । निजस्वरूपानुभवादिह्यात्तद्वदेव तु ॥

जाग्रदुःखमपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न पश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वासदप्येतदवास्तवमिति ॥

वचनात् स्वप्नदृष्टान्तेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यत इति ॥ २ ॥ अत्र मायानिष्कृतिः किं न स्यात्तथा प्रसिद्धेरित्य-तस्तन्निराकरणमाह । विद्याविद्ये इति । मम तनू प्रतिमावत् स्थिते किं कोर्थे इत्यत्राह । शरीरिणां देहिनां बन्धमोक्षकरी आद्ये अनादितो विद्यमाने मे मायया प्रकृत्या निर्मिते ममेच्छावशङ्कते च साक्षात्स्वरूपत्वे—

विद्याविद्ये मम तनू प्रतिमावत्सदोदिते । सदा तद्व्यतिरिक्तस्य नित्यज्ञानमुखात्मनः ॥

मदिच्छावशने नित्यमविद्यानिर्मिता गुणाः । सत्त्वाद्या मदधीनत्वादविद्याया न मे गुणाः ॥

अविद्या चैव विद्या च गुणाः सत्त्वादिका अपि । देहोत्पत्तिः सुखं दुःखं सर्वमेतन्मदिच्छया ॥

अतोऽहम्बन्धमोक्षाभ्यां रहितो नित्यमेव तु । मुक्तशब्दोदितो बन्धराहित्यन्न विमोक्षत इति ॥

प्रमाणविरोध आपद्यते मोक्षबन्धकत्वं चाभिमानिदेवतासामर्थ्यात्तत्र श्रियाभिमतप्राकृतसत्त्वगुणजाता विद्या दुर्गादि-कृततमोगुणजाता त्वविद्या तदुक्तम्—

श्रोस्तु विद्या समुद्दिष्टा दुर्गाविद्या प्रकीर्तिता । ते त्वनादौ हरेरिच्छानियते सर्वदेत्विति ॥ ३ ॥

अदेही बध्यते चेत्कथं बध्यत इति परमात्मविषयप्रश्नः मे गुणतो बन्धमोक्षाविति परिहारोऽपि तत्र जीवस्यैव ताविति भवद्विरुध्यते अत इदं कथं सङ्गच्छत इति तटस्थशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति । एकस्येति । जीवः परमात्मेति द्विविधं तत्त्वं तयोरे-कस्यैव जीवस्य बन्धमोक्षौ स क इत्यतो ममांशस्येति स किं स्वरूपांश इत्यतो जीवस्येति जीवो भिन्नांश इति ‘भिन्नांशस्यैव जीवस्य बन्धमोक्षौ न मे कचित् । अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यास्तेजसः कालवद्विवत् । जीवाभिन्नांशाकास्तत्र तेजसः प्रतिबिम्बवदिति’ अनेन सिद्धं किमुक्तं स्यादत्राह । एवमिति । एवमुक्तविधस्य जीवस्याविद्यायानादिबन्धस्तथा विद्ययेतरत् मोक्षलक्षणं श्रेयः स्त इत्यर्थः । अतः परमात्मा कथं बध्यत इति प्रश्नो नोपपन्न इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुणस्य मायामूलत्वादिति मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । अन्यतः तत्र द्वितीयव्याख्याने मे मतमिति शेषः ॥ १-२ ॥ कथं तत्राह । विद्येति । अतो वस्तुतो नित्यमुक्तोऽपि प्रतीतितो नादिबद्ध इति युगपदुभयत्वं घटत इत्यर्थः । अत्र

मे मम मायया शक्त्या कर्त्र्या तन् स्वदृष्टान्तरूपत्वात्स्वांशरूपे अत एवानादी ये निर्मिते प्रसारिते त एव मम शरीरिणां मदीयानां मोक्षबन्धकर्मणो भवतः इति स्थिते सा धर्मराजवद्भक्ता भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति न्यायेन यस्य यावन्मद्वैमुख्यं तस्य तावदविद्यां प्रसार्य स्वरूपावरणपूर्वकं गुणावेशं कुर्वती बन्धं करोति मत्साम्मुख्ये तु गुणावेशात्ताजनपूर्वकं स्वरूपस्फुरणं कुर्वती मोक्षं करोतीति ज्ञेयम् अतस्तस्या एव तयोः कर्तृत्वेऽपि मद्भेदे कत्वाद्बन्धको भवपाशेनेत्याद्युच्यत इति भावः । बन्धमोक्षकरी इति 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' इत्यादिना पूर्वसवर्णश्चान्दसः ॥ ३ ॥ एवं शरीरिणां प्रातीतिके बन्धे सति प्रत्येकमेवं व्यवस्थेत्याह । एकस्यैवेति । ममांशस्य रश्मिपरमाणुस्थानीयस्य अत एव तस्य जीवस्यैव ननु मण्डलस्थानीयस्य मम अत एव चैकस्यैव ननु सर्वस्येत्यर्थः ॥ ४-५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

'एकादशे बद्धमुक्तवैलक्षण्यस्य शिक्षणम् । साधूनां लक्षणं भक्तेरज्ञान्यव्युक्तवान् हरिः ॥

कथं मोक्षः कथं बन्ध इति तत्र प्रश्नोऽयं वस्तुतो न घटत इत्याह । बद्ध इति । मे गुणतः मदधीनसत्त्वादिगुणैर्बद्ध इति ततो मुक्त इति व्याख्या वस्तुतो न सम्भवति कुतः गुणस्य गुणसम्बन्धस्य मायामूलत्वान्मायया अविद्याया दुस्तरकशक्त्या दुर्घटस्य देहेन्द्रियादिगुणसम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । अत एव मे मम मते इति शेषः । न बन्धनं बन्धनाभावादेव न मोक्षश्च ॥ १ ॥ तत्र बन्धस्य मिथ्यात्वप्रकारं दर्शयति । शोकमोहाविति । देहापत्तिर्देहादेहान्तरप्राप्तिः देहस्य आपत्तिरापत् सृष्ट्युर्वो मायया मायिकोपाधिसम्बन्धेन अविद्याया मायिकोपाधावन्तःकरणे सूक्ष्मदेहे जीवस्य अभिमानदेव तदीयधर्माणां शोकमोहादीनामपि स्वीयत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अतः शोकमोहादिमत्त्वलक्षणा संसृतिर्न वास्तवी न वस्तुभूता शोकमोहादीनां मायासृष्टत्वेन सत्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य जीवे अविद्याकल्पितत्वान्मिथ्यात्वमित्यर्थः । यथा आत्मनो बुद्धेः ख्यातिर्विवर्तः स्वप्नो मिथ्या यथा ॥ २ ॥ ननु केयमविद्या यया मिथ्याभूतोऽपि गुणसम्बन्धः स्फोरितस्तत्राह । विद्याविद्ये मम तन् तन्येते बन्धमोक्षावाभ्यामिति तन् शक्ती शरीरिणां बन्धमोक्षकरी बन्धमोक्षकर्मणो अविद्या बन्धकरीत्यर्थः । इमे च मे मम मायया महाशक्त्या विनिर्मिते सृष्टे किञ्च मायावृत्तित्वादेव तयोर्मायासृष्टत्वमौपचारिकमेवोच्यते इत्याह । आद्ये अनादी अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययमिति द्वादशोक्तेः पुंसोऽस्ति प्रकृतिनित्येति वैद्यकोक्तेश्च मायाशक्तिरिव तद्वृत्ती विद्याविद्ये अपि नित्ये एव तदेवं मायायास्तिस्रो वृत्तयः प्रधानमविद्या विद्या च प्रधानेनोपाधिः सत्य एव सृज्यते अविद्याया तदध्यात्तो मिथ्याभूतः विद्याया तदुपराम इति तिसृणां कार्यम् ॥ ३ ॥ ताभ्यामेव मदीयशक्तिभ्यामविद्याविद्याभ्यां मदीयजीवशक्तेर्देहाभ्यासप्रसारणाप्रसारणाभ्यां वस्तुभूतावपि बन्धमोक्षौ प्रत्यायितौ मदीयसृष्ट्यादिलीलाशक्तिप्रेरणवशादेवेत्याह । एकस्यैवेति । अंशस्य विभिन्नांशशब्दवाच्यस्य 'प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगदिति' मदुक्तेर्जीवस्य मच्छक्तित्वेऽपि ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति मदुक्तेरेवांशत्वं चेत्यर्थः । अत्र शरीरिणामिति पूर्वोक्तनित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेश्च जीवानां बहुत्वेऽपि कथमेकस्येत्युक्तम् उच्यते एकस्या अपि तदस्याख्यजीवशक्तेर्वृत्तिबाहुल्यादेव बहवो जीवा इत्युच्यन्ते यथा एकस्या अपि बहिरङ्गाख्याया मायाशक्तेः प्रथममविद्याविद्याचेति द्व वृत्तौ तयोश्चापि प्रतिजीवं वृत्तिबाहुल्याद्बहुत्वमेव यथा च मायावृत्तीनां मायाशब्दवाच्यत्वं तथैव जीववृत्तीनामपि जीवशब्दवाच्यत्वं किञ्च जीवशक्तिमायाशक्त्योर्वृत्तीनामपि नित्यत्वमेव ज्ञेयं नित्यो नित्यानामिति बन्धमोक्षकरी आद्ये इत्यादिवचनेभ्यः अविद्याध्वंसे सति जीवस्य निर्वाण इत्यादिवाक्येषु ध्वंसनिर्वाणशब्दाभ्यामुपरामर्शब्रह्मसायुज्ये उच्येते ब्रह्मणा सह युज्यत इति सयुक् तस्य भावः सायुज्यमिति जीवस्य न तत्र स्वरूपध्वंसः किञ्च—

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा । अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्तते इति ॥

विष्णुपुराणोक्तेः प्रायो वशीभूता सृष्टिलीलासिद्धयर्थमित्याह । बन्ध इति । अस्य अविद्याया बन्धः स च कर्मस्योऽनादित्वाद्नादिः मोक्षसम्भवात् सान्तः इतरो मोक्षः जन्यत्वात् सादिरनश्वरत्वान्निरन्तो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जीवः कथं बद्धयते पुनः स कथं मुक्तो भवतीति प्रश्नस्योत्तरमाह । बद्ध इति । जीवः गुणतो बद्धः मे मतो मुक्तो भवति इति व्याख्या सिद्धान्तोक्तिः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति स्ववचनान्तराच्च ननु ज्ञानस्वरूपो जीवः स्वत एव किं न विमुच्यते इत्यत आह । न वस्तुतः । न स्वत इति अत्र बन्धमोक्षव्यवहारो नास्ति स एवान्येषां विमुक्तिहेतुरहमस्मीत्याह । न मे मोक्षो न बन्धनमिति । ननु गुणस्याचेतनस्य चेतनबन्धकत्वं त्वां प्रत्यबन्धकत्वं कथं घटेतेत्यत आह । गुणस्य मायामूलत्वादिति मम प्रकृतिमूलत्वात् ॥ १ ॥ मायाया बह्वनर्थहेतुतां दर्शयति । शोक इति । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति

अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः" इति श्रुतिप्रोक्तपरमपुरुषस्य स्वप्नेऽपि कर्मविशेषफलप्रदातुर्मे मायया आत्मनो जीवस्य रथादयो मम सम्प्राडस्मोत्यादिरूपा ख्यातिः प्रतीतिः भवति यथा एवं शाकादयः किं बहुना संसृतिः जन्ममरणप्रवाहरूपः संसारः माययैव सा स्वप्ने ख्यातिः संसृतिश्च अवास्तवी स्वरूपधर्मभूता नेत्यर्थः ॥ २ ॥ यदुक्तं नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रम इति तत्र विद्याविद्याभ्यां सर्वं सङ्गच्छत इत्याह । विद्येत्यादिना । हे उद्धव ! शरीरिणां बन्धमोक्षकरी बद्धमुक्तव्यवस्थानुसारिण्या मे माययेच्छया विनिर्मिते प्रवर्तिते कथम्भूते आद्ये पूर्वसिद्धे स्वायैव बन्धमोक्षासाधारण-हेतुत्वं द्योतयितुमाह । मम तन् मदायत्ते विद्याविद्ये ज्ञानाज्ञानापरपर्याये भवतः ॥ ३ ॥ हे महामते ! मदुक्तसिद्धान्तश्रवणधारणादौ कुशल ! ममांशस्य एकस्यैव अविद्याया बन्धः कथंभूतः अनादिः साधनाभावेऽनन्तोऽपि ज्ञेयः तस्मात्स नित्यबद्धः इति फलितोऽर्थः एकवचनं जातिविषयं तथा ममांशस्य एकस्यैव विद्याया च इतरः मोक्षः कथंभूतः अनादिरनादिमुक्तस्य बन्धासंभवात्स नित्यमुक्त इत्युच्यते अतस्तद्विषयको भ्रमो न कर्तव्य इति फलितोऽर्थः अथाचेतनवर्गाद्विलक्षणेनाहमर्थभूतं जीवात्मानं प्रतिपादयितुमंशं विशिनष्टि । अस्येति । सामान्योक्तिः नित्यबद्धस्य अन्येषां च सामान्यतोऽहंप्रत्ययगोचरत्वात् अस्य अहंप्रत्ययगोचरस्य ननु अहंप्रत्यय-गोचरश्चिज्जडसङ्घातः प्रतीयते स एवाविद्याया बद्धः किमित्यत आह । जीवस्यैवेति । जीवयति देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकमचेतनधर्मं चेष्टयतीति जीवस्तस्याचिद्वर्गभिन्नस्य ज्ञानस्वरूपस्यैवेत्यर्थः । एतेन चिज्जडग्रन्थिर्जीव इति मायावादमतस्य निर्मूलत्वं द्योतितम् ॥ ४ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानां चैव साधुनाम् । तथा च भगवद्भक्तलक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

उत्तरमाह—बद्ध इति । बद्धो मुक्त इति या व्याख्या जीवात्मनि व्यवहारः सा मे गुणतः मदधीनेभ्यो गुणेभ्य एव तत्कार्येष्वध्यासाद्बन्धः तन्निवृत्त्या च मोक्षः न वस्तुतः स्वरूपतस्तु न बन्धो न वा मोक्षः । अतो गुणस्य मायामूलत्वात्तन्निवन्तुर्मे तत्राध्यासाभावान्न मोक्षो न च बन्धनम् ॥ १ ॥ एकस्यैव बन्धमुक्तत्वे दृष्टान्तमाह । यथाऽऽत्मनो बुद्धेरेव ख्यातिर्विवर्त्तः स्वप्नस्तथान्तःकरणगताः शोकादयः देहगतमेव जन्मादिकं च मायया तदध्यासेनात्मनि प्रतीयन्ते अतो जीवस्यापि संसृतिरौपाधिक्येव न वास्तवी स्वरूपतः । अत एकस्याप्यध्यासप्राप्तत्वाद्बद्धत्वं वस्तुतस्तदभावान्नित्यमुक्तत्वं च घटत इत्याशयः ॥ २ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—विद्येति । हे उद्धव विद्याविद्ये मम तन् तन्येते मोक्षबन्धावाभ्यामिति तन् शक्ती । यतो मे मया मायया सङ्कल्परूपया विनिर्मिते । एव शरीरिणां जीवानां बन्धमोक्षकरी एकवचनं त्वार्थम् ये चाद्ये सृष्ट्यादिकारणभूते ततः पूर्वमेव निर्मिते ॥ ३ ॥ तत्र शरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयमेदेनाविरोधः उक्त इति भ्रान्ति व्यावर्त्तयन् बन्धमोक्षव्यवस्थामाह—एकस्यैवेति । त्वमप्येतद्ब्रह्मस्यविचारे समर्थोऽसीति सूचयन्सम्बोधयति—महामत इति । एकस्यैवेत्येवकारो जीवबहुत्वनिरासार्थः । ममांशस्य जीवस्यैवेति । द्वितीयेनैवकारेण स्वव्यावृत्तिः कृता । अस्य जीवस्याविद्यायाऽनादिर्बहुकालिको बन्धोऽस्ति महत्तया विद्याया स्वरूपसाक्षात्कारेण तथेतरो मोक्षश्च भवति । तथाचोक्तं स्कान्दे 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातन' इति ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बद्धानामथ मुक्तानां लक्ष्मैकादश ईरितम् । साधूनां लक्षणं भक्ते हरिणा कर्णान्विना ॥ १ ॥

अथ गुणेषु वर्त्तमानस्यैव गुणातीतत्वप्रकारं वक्ष्यन् तावत् नित्यमुक्तो नित्यबद्ध इत्यनेनोक्तं यज्जैवैश्वर्यैक्यं प्रतिक्षिप्तं तन्निराकुर्वन् गुणमयप्रकृतौ वर्त्तमानस्य परमात्मभूतस्य स्वस्य गुणकर्मकृतबद्धत्वशङ्कां शमयितुं स्वस्वभावमाह । बद्धो मुक्त इति । गुणतः त्रिगुणकर्मभिः बद्धः, मुक्तः तेभ्यो मुक्तभावं प्राप्तः, इति व्याख्या एवंभूता विशेषतो या आख्या, मे वस्तुतः न, निर्दोषस्य मम वस्तुत एव नास्ति । मे इत्यनेन 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः' । 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नाविशते देव एकः' इत्यादि-श्रुत्योक्तविधं प्रकृतिपुरुषेश्वरत्वमभिप्रेतम् । वस्तुतो मे नास्तीत्येतद्देवोपादयति । गुणस्य सत्त्वादिगुणमूलकर्मणः, मायामूलत्वान्म-न्नियम्यप्रकृतिसंबन्धमूलकत्वात् । मे मायानियन्तुर्मे, बन्धनं तद्गुणैः बन्धः न अस्ति । अत एव मोक्षः ततो मुक्ततापि न अस्ति । किं तु गुणकर्मवश्यस्य जीवस्यैव तावित्यर्थः । 'एकस्यैव ममांशस्य' इत्युत्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । अनेन श्लोकेन परस्वात्मन एव गुणकर्मसंबन्धमभ्युपेत्य तस्यापरमार्थिकत्वमुक्तम् ॥ १ ॥ एवं स्वस्य गुणत्रयकर्मबन्धाभावमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्ध औपाधिकत्वादित्य इत्याह । शोक इति । मायया मन्नियम्यप्रकृत्या, जीवस्येति शेषः । शोकश्च मोहश्च तौ, सुखं, दुःखं, देहापत्तिर्देहाप्राप्तिश्च, भवन्ति अतः, यथा स्वप्ने आत्मनः जीवस्य, ख्यातिः शरीरसंबन्धजसुखदुःखादिप्रतीतिः, तद्वत् संसृतिः, न तु वास्तवी अवास्तवी । आत्मवस्तुस्वरूपप्रयुक्ता नित्या न भवति किंत्वौपाधिकीत्वादित्येत्यर्थः । कथमनादेर-नित्यत्वमिति न शङ्कनीयमाद्यन्तरहितस्यैव नित्यत्वात् । केवलोनादित्वमात्रस्य नित्यत्वप्रयोजकताभावादिति भावः । एतेन कथम-

नपावृतः, कथं वा गुणैर्न युज्यते, इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । दृष्टान्तेऽपि स्वाप्रपञ्चस्य अवास्तवत्वं नाम अनित्यत्वमेव, न तु मिथ्यात्वं तस्यापि जाग्रत्प्रपञ्चस्येव 'न तत्र रथान् रथयोगान् पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते य एतेषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इतीश्वरसृष्टत्वश्रवणात् ॥ २ ॥ कस्तर्हि औपाधिकस्यापि संसृतिबन्धस्य कारणं कश्च तन्निवृत्तिकारणमित्यत आह । विद्याविद्य इति । हे उद्धव, विद्या मदुपासना अविद्या स्वात्मपरमात्मयाथात्म्याज्ञानं ते, मम तनू तनूबन्धमदधीने, मे मम, मायया संकल्परूपज्ञानेन, माया तु वयुनं ज्ञानम्' इति नैघण्टुकाः । विनिर्मिते । शरीरिणां बन्धमोक्ष-बन्धमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थे । आद्ये आदित एव सिद्धे, भवतः इति विद्धि । जीवस्य त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंबन्धः स्वस्वरूपा-ज्ञानरूपाविद्यया तन्निवृत्तिस्तु विद्यया । विद्याविद्ये च मत्संकल्पायत्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ 'गुणस्य मायामूलत्वात्' इत्यनेन सूचितं जीवस्यैव बन्धमोक्षभाक्त्वं विशदयति । एकस्यैवेति । हे महामते, एकस्यैव शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्यैव, एवकारेण शरीर-व्यावृत्तिः ममांशस्य मच्छरीरतया मद्दिशेषणत्वेन मदंशस्य, विशिष्टैकदेशो विशेषणं, एकदेशश्चांशः, परमात्मा च जीवविशिष्टः । 'यस्यात्मा शरीरम्' इति शरीरिणः परमात्मनो जीवशरीरकत्वश्रुतेः । अस्य जीवस्य एव, जीवस्यैवेत्येवकारेणेश्वरव्यावृत्तिः । अविद्यया अनादिः बन्धः । तथा विद्यया, इतरो मोक्षश्च एवमविद्याकृतप्रकृतिवश्यत्वरूपो बन्धो जीवस्यैव । बन्धश्चानादिः अनादेरपि तस्यान्तवत्त्वं विद्ययेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

हिन्दो अनुवाद

बद्ध, मुक्त और भक्तजनों के लक्षण

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्यारे उद्धव ! आत्मा बद्ध है या मुक्त है, इस प्रकार की व्याख्या या व्यवहार मेरे अधीन रहने वाले सत्त्वादि गुणों की उपाधि से ही होता है । वस्तुतः—तत्त्वदृष्टि से नहीं । सभी गुण मायामूलक हैं—इन्द्रजाल हैं—जादू के खेल के समान हैं इसलिये न मेरा मोक्ष है, न तो मेरा बन्धन ही है ॥ १ ॥ जैसे स्वप्न बुद्धि का विवर्त है—उसमें बिना हुए ही भासता है—मिथ्या है, वैसे ही शोक-मोह, सुख-दुःख, शरीरकी उत्पत्ति और मृत्यु—यह सब संसार का बखेड़ा माया (अविद्या) के कारण प्रतीत होने पर भी वास्तविक नहीं है ॥ २ ॥ उद्धव ! शरीरधारियों को मुक्ति का अनुभव कराने वाली आत्मविद्या और बन्धन का अनुभव कराने वाली अविद्या ये दोनों ही मेरी अनादि शक्तियाँ हैं । मेरी माया से ही इनकी रचना हुई है । इनका कोई वास्तविक अस्तित्व नहीं है ॥ ३ ॥ भाई ! तुम तो स्वयं बड़े बुद्धिमान् हो, विचार करो—जीव तो एक ही है । वह व्यवहार के लिये हाँ मेरे अंश के रूप में कल्पित हुआ है, वस्तुतः मेरा स्वरूप ही है । आत्मज्ञान से सम्पन्न होने पर उसे मुक्त कहते हैं और आत्मा का ज्ञान न होने से बद्ध । और यह अज्ञान अनादि होने से बन्धन भी अनादि कहलाता है ॥ ४ ॥

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते । विरुद्धधर्मिणोऽस्मात् स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।

एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥

आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः ।

योऽविद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद् यथोत्थितः । अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग् यथा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ तात् विरुद्धधर्मिणोः एकधर्मिणि स्थितयोः बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं ते वदामि ॥ ५ ॥ एतौ सुपर्णौ सदृशौ सखायौ यदृच्छया वृक्षे कृतनीडौ तौ तयोः एकः पिप्पलान्नं खादति अन्यः निरन्नः बलेन भूयान् ॥ ६ ॥ अपिप्पलादः विद्वान् सः आत्मानम् अन्यं वेद पिप्पलादः तु न (वेद) यः अविद्यया युक् सः तु नित्यबद्धः यः तु विद्यामयः सः नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ विद्वान् यथा स्वप्नात् उत्थितः (तथा) देहस्थः अपि न देहस्थः कुमतिः यथा स्वप्नदृग् (तथा) अदेहस्थः अपि देहस्थः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं व्यवस्थामुपपाद्य कथं वर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह । अथेति । तच्च वैलक्षण्यं द्विविधम् । जीवेश्वरयोरेकं

जीवानां चैकम् । तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सार्धद्वयेन । शोकानन्दधर्मवतोरैकस्मिन्धर्मिणि शरीरे नियम्य-
नियन्तृत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥ सुपर्णो वृक्षात्पक्षिणाविव देहात्पृथग्भूतौ । सदृशौ चिद्रूपत्वात् । सखायौ अवियोगादैकमत्याच ।
यदृच्छयाऽनिरुक्तया मायया । वृक्षयत इति वृक्षो देहः । “ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं वृक्षं यो वेद संप्रति” इति श्रुतेः । “ऊर्ध्वमूलमधः-
शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।” इति स्मृतेश्च । तस्मिन्कृतं नीडं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां
तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः । खादति भक्षयति । अन्य ईश्वरो निरन्नोऽ-
भोक्ताऽपि निजानन्दरूपो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयानधिकः । श्रुतिश्च । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।” इति ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेवाह । आत्मानमिति । अतो योऽविद्याया युग्युक्तः
स तु नित्यबद्धोऽनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः । मायया अनावरकत्वादाश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ॥ ७ ॥ इदानीं
बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीति दशभिः । विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति । तथा
स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तद्रतसुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् । तथा च वस्तुतोऽदेहस्थोऽपि कुमति-
रविद्वान्देहस्थस्तन्निमित्तसुखदुःखभाक्त्वात् । यथा स्वप्नदेहगत इति ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो जीवस्यैव बंधमोक्षावथ तस्मात् । अथाव्ययं हेतौ । विरुद्धधर्मिणोरीशत्वानीशत्वधर्मवतोर्वा । नियम्यो जीवो
नियन्ता ईश्वरः । वैलक्षण्यप्रश्नस्य बद्धमुक्तयोः परस्परं विरुद्धलक्षणाक्रान्तत्वलक्षणप्रश्नस्येति दीपिका । विश्वनाथः—अयं जीवो
बद्धोऽयं मुक्त इतिवज्जीवात्मा बद्धः परमात्मा मुक्त इत्युच्यते । “अयमात्मापहतपाप्मा” इतिवत् । चिद्रूपत्वात्सदृशाविति,
चिद्रूपत्वेनैव कचिदभेदनिर्देश इति भावः ॥ ५ ॥ अवियोगावज्ञानात्प्राग्मूढानां वियोगप्रतीतिः सा चावास्तवी वस्तुत एकेयात् ।
एका चासौ मतिस्तस्या भावस्तथा तस्मात् । ऐकमत्यं चोभयोर्देहादिधारकत्वात् । कृतनीडौ तत्रैकस्य चिदात्मनोऽनावेयस्यासंगस्य
द्वित्वकृतनीडत्वासंभवेपि नियम्योपावेर्बुद्धेर्नियामकोपाधेर्नियमनशक्तेर्मायाया देहानुगततया तदुपहितत्वेन द्वित्वकृतनीडत्वयोरविरोध
एव । देहस्य वृक्षरूपत्वे प्रमाणमूद्ध्यमूलमिति । “ऊर्ध्वम्” “आनंदाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुतिप्रसिद्धं
मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविवृद्धानन्दसोपानपंक्तेरुपरिस्थितं परमानंदाद्वयं वस्तु तदेव मूलं कारणमस्य संसारवृक्षस्य तमूद्ध्य-
मूलम्, अवाक् ऊर्ध्वोदधोधः सोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखा अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्-
प्रजापतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपा यस्य सोऽवाक्शाखस्तम्, यो नरः संप्रति विनाशित्वेन वेदेति श्रुतिपदार्थः । एतदर्थिकैव
श्रीगीतास्मृतिश्च । इत्यर्थ इति—“पिप्पलोऽत्रैषोश्वत्थः सनातनः” इति श्रुत्युक्तो देह एव, तं विना कर्मफलभोगासिद्धेः, पिप्पलान्नं
कर्मभोग इति भावः । भक्षयति भोक्त्युपाधिबुद्धयध्यासात् । श्रुतिस्तु व्याख्यातचरैवेति । भूयान् शुद्धमायोपहितत्वेनानावृतस्व-
रूपत्वात् । अवियोगाद्देहाधिकरणे परस्परं वियोगाभावात् । ऐकमत्यात् एका समाना हृदयावस्थानव्यवसायलक्षणा मतिर्ययोस्तौ
एकमती तयोर्भावस्तत्त्वं तस्माच्च सखायौ । वृक्षयते कालेन छिद्यत इति वृक्षो देहः । ऊर्ध्वः सर्वोत्तमो नारायणो मूलं यस्य
तम्, अवाक् ततोऽर्वाचीना हिरण्यगर्भादयः शाखा इव शाखा यस्य तम्, यः संप्रति वेद स तत्त्वं वेदेत्यर्थः । एवं स्मृता-
वश्वत्थमिति । नश्वरत्वात् श्वः प्रभातपर्यंतमपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः, प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययं च
प्राहुरिति । तस्मिन्वृक्षे तयोर्जीवेश्वरयोर्मध्ये सयुजा सयुजौ समानं रूपं चिद्रूपत्वं युज्येते भजत इति सदृशावित्यनेन समानोऽर्थः ।
समानमेकम् “रषाभ्यां नोणः समानपदे” इति वत् । अभिचाकशीति साक्षितया प्रकाशते ॥ ६ ॥ यतोऽविद्याया आवर-
कत्वमतो हेतोः । अनादिबद्ध इति—अत्र बोधबाध्यबंधस्य नित्यत्वमनादित्वं यावत्कावस्थायित्वं वा, अन्यथा बन्धनिवृत्तये
प्रवृत्तमोक्षशास्त्रारण्यरुदितत्वप्रसंगः स्यादिति भावः । विद्याशब्देनात्र स्वरूपशक्तिवृत्तिरेव अक्रूरस्तुतौ तथा व्याख्या-
तत्वात्, न तु बहिरंगमायाशक्तिवृत्तिः । तथा च गोपालतापनी श्रुतिः—“द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽभूतस्तथेतरो भोक्ता
भवति । अन्यो हि साक्षी भवतीति । भोक्तृभोक्तारौ वृक्षधर्मं तिष्ठतः । यत्र विद्याविद्ये न विदामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो
विद्यामयो हि यः स कथं विषयीभवतीति” स्मृतिश्च—“छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ” इति । छायातपौ विद्याविद्ये इति
व्याख्या ॥ ७ ॥ देहस्थो न भवतीति तदेहमृषात्वाव्यवसायात् बाधितानुवृत्त्या देहस्थोपीति । तत्रस्थः स्वप्नदेहस्थः । तद्रतानां
स्वप्नदेहगतानाम् । सुखदुःखादीनामभावात् तद्वद्विद्वानपीत्यर्थः । वस्तुतः, अपरिच्छिन्नत्वेनात्मनो देहकृतपरिच्छेदाभावेऽप्यवद्वान-
विद्यावशात्तथात्मानं मन्यत इत्यर्थः । तन्निमित्तानां देहहेतुकानां सुखदुःखानां भागी भवतीति । दीपिका—वस्तुतो वस्तुस्वरूप-
विचारेणेत्यर्थः । तन्निमित्तेति—अध्यासेन देहोपाधिकसुखदुःखभागित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदेवं व्यवस्थामुपपाद्य कथं वर्तेतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह । तत्र वैलक्षण्यं द्विधा जीवेश्वरयोरेकं मिथो जीवानां चैकं

तत्राद्यमाह—अथेति ॥ अथ हे तात ! विरुद्धधर्मिणोः शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन्धर्मिणि शरीरे नियम्यनियन्तृत्वेन स्थितयोर्जी-
वेश्वरयोर्मध्ये बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं ते तुभ्यं वदामि ॥ ५ ॥ सुपर्णाविति । एतौ जीवेश्वररूपौ सुपर्णौ वृक्षात्पृथग्भूतपक्षिणाविव
देहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् । सखायौ अवियोगादुपकार्योपकारितया स्थितत्वाच्च यदृच्छया अनिरुक्तया मायया वृक्षे ।
वृश्चयत इति वृक्षो देहः । “ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।” इति स्मृतेः तस्मिन् कृतं नीडं हृदयरूपं निकेतनं याभ्यां
तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन्नदनीयं कर्मफलं सुखदुःखादिकं खादति भक्षयति अनुभवति ।
अन्य ईश्वरस्तु निरन्नः कर्मफलविषयभोगरहितोऽपि निजानन्दतृप्तत्वात् । बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् ततोऽधिकः । श्रुतिश्च
“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्यादि ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमाह—आत्मानमिति । तत्र यः अपिप्पलादो विद्वान् स आत्मानमन्यं
जीवं च वेद जानाति । यस्तु पिप्पलादः स त्वात्मानं परमात्मानं च न वेद । अतो देहादिकमेवात्मतयाऽभिमान्यत इत्याशयः ।
अतो यः अविद्याया युक्तः युक्तः स तु नित्यबद्धः । यस्तु विद्यामयः सर्वज्ञ ईश्वरः स ऽपि नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ अथ बद्धमुक्तजीवानां मिथो
वैलक्षण्यमाह—देहस्थोऽपि इति । विद्वान् जीवन्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि वस्तुतो देहस्थो न भवति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा
स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तदभिमानाभावे तद्गतसुखदुःखाद्यभावात्तद्वदिति तथा कुमतिः
देहाद्यात्माध्यासवान् अज्ञो वस्तुतः अदेहस्थोऽपि देहस्थो भवति । तन्निमित्तसुखदुःखाद्यनुभवात् यथा स्वप्नदेहगत इति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनीव्याख्या

वैलक्षण्यप्रश्नस्य बद्धमुक्तयोः परस्परं विरुद्धलक्षणाक्रान्तत्वलक्षणस्य प्रश्नस्य ॥ ५ ॥ चिद्रूपत्वात् सदृशाविति चिद्रूपत्वेनैव
कचिदभेदेनिर्देश इति भावः । अवियोगात् देहाधिकरणे परस्परं वियोगाभावात् एकमत्यात् एका समाना हृदयावस्थानव्यवसाय-
लक्षणा मतिर्योस्तयोर्भावस्तत्त्वं तस्माच्च सखायो वृश्चयते कालेन छिद्यते इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वं सर्वोत्तमः श्रीनारायणो मूलं यस्य
तम् अवाक् ततोऽर्वाचीनः कार्योपाधिहिरण्यगर्भादयः शाखा इव शाखा यस्य तं यः संप्रति वेद स तत्त्वं वेदेति श्रुत्यर्थः । एवं
स्मृतावश्वत्थमिति नश्वरत्वात् श्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययं च
प्राहुरिति तस्मिन् वृक्षे तयोर्जीवेश्वरयोर्मध्ये सयुजा सयुजौ समानं रूपं चिद्रूपत्वं युज्जाते भजतः इति सदृशावित्यनेन समानोऽर्थः
समानमेकं ‘रषाभ्यां नो णः समानपद’ इतिवत् अभिचाकशीति साक्षितया प्रकाशते ॥ ६ ॥ विद्या चात्र स्वरूपशक्तिवृत्तिरेव
अक्रूरस्तुतौ तथा व्याख्यातत्वात् नन्वीश्वरस्यापि मायया सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् कुतो न बन्ध इति चेत्तत्राह । मायया इति
व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनोति श्रीमदर्जुनोक्तेस्तस्य मायाश्रयत्वेऽपि न बन्ध इति भावः ॥ ७ ॥ इदानीं
जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यनिरूपणानन्तरं तद्वदेति स्वप्नदेहगतसुखाद्यभावात् वस्तुतः वस्तुस्वरूपविचारेणेत्यर्थः । तन्निमित्तेति अध्यासेन
देहोपाधिकसुखदुःखभागित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

इत्येतद्ब्रूयितुं जीवपरयोः स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यस्य विवक्षितत्वमाह । अथ बद्धस्येति । मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य
परमात्मनः स तु नित्यमुक्त इत्यनन्तरोक्तेः एकधर्मिणि शरीरे ॥ ५ ॥ सुपर्णौ शोभनप्रयत्नादिगुणकौ सदृशौ अनेन श्रुतिगतसयुजा इति
पदार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि सयुक्त्वं सखायौ उपकार्योपकारकभावेन स्थितौ यदृच्छया लोकदृष्टहेत्वन्तररहितमिति भावः ।
वृक्षः शरीरं नीडो हृदयकमलं पिप्पलं प्रकृतिः ऊर्ध्वमूलमधः शाखमित्युक्तेः अन्नं शब्दादिभोग्यं निरन्नः कर्मकृतभोगरहितः एकस्यैव
इत्येवकारेण भोक्तृत्वरूपवैषम्यमुक्तम् ॥ ६ ॥ अथ श्रुत्यन्तरसिद्धज्ञत्वाज्ञत्ववैषम्यमाह । आत्मानमिति । विद्यामयः स्वाभाविक-
ज्ञानमयः ईश्वरः नित्यमुक्तशब्देन कदाचिन्मुक्तजीवात् व्यावृत्तिः एवं यस्य गुणवश्यत्वाभावः उक्तः ॥ ७ ॥ अथ प्रश्नस्य प्रतिवचन-
मारभते । देहस्थोऽपीति । न देहस्थः अदेहस्थतुल्यः आत्माभिमानाभावात् स्वप्राद्यथोत्थितः स्वप्नोत्थितस्य हि स्वाप्नशरीरात्मा-
भिमानो नास्ति अदेहस्थोऽपि । गर्भमहाप्रलयादिदशायामनिष्पन्नदेहोऽपि देहस्थः बद्ध इत्यर्थः । स्वप्नशरीरे आत्मन्यभिमानवशात्
स्वप्नदृष्टान्त उक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराधव्याख्या

एतदेव ब्रूयितुं जीवपरयोः स्वभाववैलक्षण्यं विवक्षितमाह । अथेति बद्धस्य जीवात्मनः मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य परमात्मनः
सतु नित्यमुक्त इत्यनन्तरोक्तेः ते तुभ्यं वदामीति कथंभूतयोः हे तात ! एकधर्मिणि एकस्मिन् शरीरे स्थितयोः विरुद्धधर्मिणोः
एकस्मिन्नेव काले भोक्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञत्वाज्ञत्वादिविरुद्धधर्माश्रययोः ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञातमेव वैलक्षण्यम्—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

इति श्रुतिप्रसिद्धवृक्षपक्षिरूपकेणोपपादयति । सुपर्णाविति । सुपर्णो शोभनौ पर्णो पक्षौ ययोस्तौ तत्र जीवस्य पर्णौ धर्माधर्मौ परमात्मनस्तु निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वरूपौ एतौ जीवेश्वररूपपक्षिणौ सदृशौ शोभनप्रयत्नादिगुणकौ अनेन सयुक्शब्दार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि सयुक्तं सखायौ उपकार्योपकारकभावेन स्थितौ यदृच्छया लोकदृष्टहेत्वन्तर-रहितमिति भावः । वृक्षः शरीरं नोडो हृदयकमलं कृतं हृदयकमलरूपं निवासस्थानं याभ्यां तौ 'हृदयमात्मा प्रतिष्ठित' इति जीवस्यापि हृदयकमलावस्थितत्वं श्रूयते तयोर्जीवेश्वररूपयोः पक्षिणोरेकः जीवरूपः पक्षौ पिप्पलान्नं पिप्पलं प्रकृतिम् ऊर्ध्वमूलमधः-शाखमश्वत्थमिति प्रकृतेः पिप्पलत्वरूपणात् पिप्पलस्यान्नमद्यत इत्यन्नं भोग्यं फलवत्तद्विकाररूपं शब्दादिविषयं स्वादयनुभवति अन्य ईश्वररूपः पक्षी तु निरन्नः पुण्यापुण्यफलमुखदुःखादिभोगरहितः बलेन सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिना भूयान् अपरिच्छिन्नोऽपि स्वस्वरूप-स्वभावसंकोचरहितः प्रकाशत इत्यर्थः । अनेनानभ्रन्नयो अभिचाकशीतीत्यस्यार्थः उक्तः ॥ ६ ॥ किञ्च ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ अज्ञौ ह्येका भागार्थयुक्त्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धज्ञत्वाज्ञत्ववैलक्षण्यमाह । आत्मानमिति । यो विद्वान् सर्वज्ञः अपिप्पलादः अभोक्ता च स आत्मानमन्यम्प्रधानम्पुरुषञ्च वेद यथावत्साक्षात्करोति पिप्पलादो भोक्ता जीवस्वात्मानमन्यं स्वसखं परमात्मानं च न वेद किन्तु देहमेवात्मतयाभिमान्यत इति भावः । किञ्च योऽविद्याया स्वपरयाथात्म्यज्ञानेन युज्यते इति युक् स तु नित्यबद्धः यश्च विद्यामयः विद्वन्मय इति पाठेऽपि स एवार्थः स तु नित्यमुक्तः नित्यं हेयप्रतिभट ईश्वर इति । नित्यमुक्तशब्देन कदाचिन्मुक्ताज्जीवाद्वावृत्तिः ॥ अथ कथं वर्ततेत्यस्योत्तरं वदन् विद्वत्प्रसङ्गादविदुषोऽपि वृत्तिमाह । देहस्योऽपीति । विद्वान्देहस्योऽपि न देहस्थः अदेहस्थतुल्यः देहात्माभिमानमकुर्वन्वर्त्ततेत्यर्थः । यथा स्वप्नादुत्थितस्तद्वत् स्वप्नोत्थितस्य हि स्वप्नशरीरे आत्माभिमानो नास्तीति स दृष्टान्तितः कुमतिर्देहात्माभिमानो त्वदेहस्योऽपि गर्भमहाप्रलयादिदशायामनिष्पन्नदेहोऽपि देहस्थः बद्ध एवेत्यर्थः यथा स्वप्नदृक् तद्वत् स्वप्नद्रष्टुः स्वात्मशरीरे आत्माभिमानसद्भावात्स दृष्टान्तितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एकस्मिन् भोगायतने स्थितयोर्जीवपरयोरेकस्य जीवस्यैव तौ स्त इति यदुच्यते तत्र विवेकज्ञानं कथं स्यादत्राह । अथेति । यतो जीवस्यैव बन्धमोक्षौ अथ तस्माद्बद्धस्य जीवस्य मुक्तस्य विष्णोर्वैलक्षण्यं अस्वातन्त्र्यादिस्वातन्त्र्यादिलक्षणं ते तुभ्यं वदामी-त्यन्वयः मुक्तनामत्वं च हरेरेव मुख्यं नित्यशुद्धमुक्त्यादिपदानां हरावेत्यन्वयादित्यादिषु पुरुषोत्तमम्यानवचनात् सिद्धम्—

मुक्तस्य तु न मे मोक्षो बन्धाभावात् कथञ्चन । मुक्त इत्यपि नामैतदीप्यतेऽसौ दिवाकरः ॥
इतिवद्वन्धरादित्यात्र तु ऋक्षादिदीमिवत् । कादाचित्कतया वाच्यं बन्धाभावादमोक्षतः ॥
जीवस्य बन्धमोक्षस्तु मत्प्रसादात्कदाचनेति । तत्त्वोदयवचनाच्चाक्तार्थसिद्धिः बद्धस्य जीवस्य ॥
बद्धजीवा इमे सर्वे पूर्वबन्धसमन्वयात् । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुर्मुक्तनामा सदोदितः ॥
अबद्धत्वादमोक्षोऽपि दीप्यतेऽसौ रविर्यथेति ।

स्पष्टप्रमाणात् सति वैलक्षण्ये बद्धाबद्धव्यवस्था वक्तुं शक्या तदेव कथमित्यत उक्तं विरुद्धधर्मिणोरिति ॥ ५ ॥ तत्र प्रथममेकधर्मिणीत्युक्तं विवृणोति । सुपर्णाविति । पृ पालनपूरणयोरिति धातोः सुष्ठु पालकत्वात् पूर्णत्वाद्वरिः पाल्यत्वादपूर्णत्वाच्च जीवोऽपि सुपर्ण इत्युच्यते अयं च विरुद्धधर्मेष्वन्तर्भूयते चिदानन्दत्वेन सदृशौ वृक्षसमानधर्मे देहे स्थितत्वात् सखायौ यदृच्छ-याप्यदृष्टप्रेरेकेच्छया अथ विरुद्धधर्मानाह । एक इति । पिप्पलं कर्मफलं जीवादन्यो हरिर्निरन्नो भोगरहितोऽपि बलेन भूयान् पुष्टः अदननिमित्तं बलन्नास्तीत्यर्थः । आत्मानं स्वम् अन्यं जीवं च अन्धो भगवद्विषयज्ञानविधुरः बद्धो भगवदधीनः अनेन श्लोकद्वयेन, द्वा सुपर्णौ सयुजा सखायेत्यादिश्रुतिर्विवृता अत्रानभ्रन्नयोअभिचाकशीतीत्यादौ यदशनाद्यभावेन हरेरवस्थानमुच्यते तदुःखाद्यन-शनमेव न तु सुखानदनमित्यादि सर्वम्—

अनन्तत्वं हरेर्दुःखानन्तत्वादुच्यते सदा । विषयान्विनापि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः ॥
शुभमत्येव हि सदा सर्वत्रापि स्थितं विभुः । स्वादोरदनवद्योत्ति जीवोऽस्वाद्यपि बत्सदा ॥
अनारत्नम्पारवश्यात्स्वाद्वत्तीति ततः श्रुतिरिति । अस्वादुस्वादुवद्योत्ति जीवो नैवं जनार्दनः ॥
अतो वात्तीति वचनमश्रतोऽपि शुभं सदेति । साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ ॥
अस्ति विनाप्यदौर्बल्यात्तथा नास्तिहरेर्भुज इति ।

बहुप्रमाणसिद्धोऽयमर्थः तदेवात्रोक्तं निरन्नोऽपि बलेन भूयानिति स्वयं त्वत्येव तथापि नादननिबन्धनं तस्य बलं कुतः—
यत्रासुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरन्ति । इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपा स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥
यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णानि विशन्ते सुवतेचाधिविश्वे । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वमे तन्नोन्नशद्यः पितरं नवेदेत्यादि ॥

वाक्यशेषात् वृक्षे स्थित्वा मध्वदः सुपर्णा यस्मिन्ननभ्रान्ति सुपर्णे अधिविश्वे सुपर्णाः निविशन्ते तदाधारत्वेन सुवते च तस्यैव सुपर्णस्य स्वादुपिप्पलम् अन्यस्तु स्वादुविदभ्राति न स्वादु यावत्पितरं परमात्मानं न वेदेति—

सुपर्णौ द्वौ शरीरस्थौ जीवश्च परमस्तथा । पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीति श्रुतौ श्रुतः ॥
स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीअत्तापि सन् श्रुतः । स एव हि शुभस्यात्ता जीवोत्थस्यैव वेदनादिति ॥

वचनादत्र जीवपरमात्मानावेवोच्येते न सामान्यपक्षिणावितिज्ञायते सर्वं वा अत्तीति तद्वितेरदितित्वं यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनः “अत्ता चराचरग्रहणात्” अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेतीत्यादेशश्च अत्तृत्वस्य लिङ्गत्वेनोक्तत्वा-
लिङ्गस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वेन निर्णयहेतुत्वाद्धरेर्न सर्वात्मनानत्तृत्वमत्रोच्यते किन्तु अशुभानत्तृत्वेनानत्तृत्वश्रुतेः कृतार्थत्वेन प्रामाण्य-
सम्भवाच्छ्रुतिशरणानामस्माकं न कापि क्षतिरिति—

जीवो मुक्तोऽपि नो जीवान् परमात्मानमेव च । वेत्ति सर्वात्मना विष्णुर्वैच्येकः पुरुषोत्तमः ॥
तस्य प्रसादतः किञ्चिद्ब्रह्माद्या अपि जानते । अन्यजीवोऽनपेक्ष्यको जानाति तु चतुर्मुखः ॥
समास्तेन तदन्ये तु लेशज्ञानाः क्रमात्स्मृताः ।

इत्यनेन आत्मानमन्यं च स वेदेत्येतद्विवृतं सर्वज्ञत्वलिङ्गं हर्येकनिष्ठं तदुक्तं तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तपेत्यादि
मुक्तेष्वविव्याप्तमिदं लिङ्गमितिचेन्न—

अज्ञा जीवास्तु कथ्यन्ते मुक्ता अप्यल्पवेदनात् । ज्ञ इत्येवोच्यते नित्यं सर्ववेत्तृत्वतो हरिरिति ॥
वचनात्—

अनाद्यविद्ययान्धत्वं जीवस्य यदि योग्यता । प्रयत्नश्चानुकूलः स्यादन्तवद्भवति ध्रुवम् ॥
नित्यमेवान्यथान्धत्वमयोग्या मानुषादयः । बद्धत्वं सर्वजीवानां नियमान्नित्यमेव तु ॥
बद्धत्वं विष्ण्वधीनत्वमन्धत्वं तददर्शनम् । अतः क्वचिदनित्यत्वमन्धतायां भविष्यति ॥
मुक्तस्यापि तु बद्धत्वमस्ति यत्स हरेर्वशः । मुक्ताख्या दुःखमोक्षात्स्याद्बद्धाख्या हर्यधीनतः ॥
नित्यबद्धा अपि ततो मुक्ता दुःखविमोक्षतः । नित्यमुक्तस्त्वेक एव हरिर्नारायणः प्रभुः ॥

इत्यनेन सोपपत्तिकेन यो विद्ययान्धः स तु नित्यमुक्त इत्येतद्विवृतम्—

शतं सहस्राणि चतुर्दशैह परागतिर्जीवगणस्य दैत्य ! । आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि स्थानं तथा निःशरणं च तेषाम् ॥

इति जीवगुणस्य गतिबाहुल्यप्रवेशनिर्गमनप्रतीतेर्नित्यमुक्तत्वं हरेर्लिङ्गं न हरेरन्यत्र गतमतः स एव नित्यमुक्तः ननु मुक्तैः
सेव्यत्वं युक्तमुक्तं तत्कथमितिचेन्न कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः मुक्तानां परमागतिरिति वचनात् तर्ह्येषा कदा तु मुक्ताख्येति चेन्न
सर्वात्मना पञ्चदशकलानां त्यागानन्तरं तदाख्या तदुक्तम्—

कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ।

मुक्ताख्येति पञ्चादपि स्वतन्त्रा इत्यतो विष्ण्वधीनास्त इति यत्प्रसादात्कला मोक्षः तदधीनत्वमस्तु नान्याधीनतास्त्यतः
स्वाधिकानां वशे स्थिता इति । अन्याधीनत्वादधिकं दुःखं नास्त्येतत् उक्तं न चास्मादधिकं किञ्चित्सुखमस्ति हरेर्विनेति । अतो
नित्यमुक्तत्वं च स्वतन्त्रत्वं नान्यनिष्ठमित्युपसंहरति । नित्यमुक्तः स एवैकः स्वतन्त्रः संयतः सदेति ॥ ६-७ ॥ ननु उभयोर्देहस्थत्वा-
विशेषादेकस्य मुक्तत्वेन दुःखानदनमितरस्य बद्धत्वेन दुःखादनङ्कथमित्याशङ्क्य विद्वत्ताविद्वत्त्वे कारणमिति भावेनाह । देहस्थोऽपीति ।
विद्वान्नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवः सर्वज्ञः श्रीहरेर्देहस्थोऽपि देहाभिमानाभावान्न देहस्थोऽपि तत एव दुःखं च नात्तीति कथं स्वप्ना-
दुत्थितः पुरुषस्तद्गतदुःखादिकं नात्ति तथेति कुमतिरविद्वान् जीवो देहाभिमानित्वादेहादन्योऽपि देहस्थो यथा स्वप्नदृक्
तद्दुःखादिकं भुङ्क्ते तथेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तादृशभेदं वैलक्षण्येनैव दर्शयति । सुपर्णाविति द्वाभ्याम् । अत्र सदृशाविति तदैवमेवाभेदान्देशः कचिदिति भावः । श्रुतौ
सयुजेति समानं रूपं चिद्रूपत्वं युङ्क्ते भजत इति समानोऽर्थः ॥ ६ ॥ विद्यामय इत्यत्र विद्या स्वरूपशक्तिवृत्तिरेव । व्याख्यातं
चाक्रूरस्तुतौ ॥ ७-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यदुक्तं कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरिति तत्राह । अथेति अयं जीवो बद्धः अयं जीवो मुक्त इति यथोच्यते तथा जीवात्मा

बद्धः परमात्मा मुक्त इत्यपि अयमात्मा अपहृतपाप्मेति यदुच्यत ऐवेत्यतः प्रथमं जीवात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यमाकर्णयेत्याह । सार्द्ध-
द्वयेन । विरुद्धधर्मिणोः शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन् धर्मिणि शरीरे नियम्यनियन्तृत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥ सुपर्णो वृक्षात्
पक्षिणाविव देहात् पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्वृत्त्वात् सखायौ सह योगात् । यदृच्छयेति वृक्षे तयोरासत्तयनासक्तिपूर्वकनीडकरणे
तदीयपिप्लान्नभोजित्वाभोजित्वे च हेत्वभाव उक्तः मायया वृश्चयत इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रतीति
श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थम्प्राहुरव्ययमिति स्मृतेश्च तस्मिन् वृक्षे आसत्तयनासक्तिपूर्वकं कृतं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां तौ
तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्लान्नं पिप्लोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः खादति भुङ्क्ते अन्यः परमात्मा निरन्नः अभोक्तापि
निजानन्दतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयानधिकः श्रुतिश्च—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्योऽभिचाकशीतीति ॥ ६ ॥

स परमात्मा आत्मानं स्वम् अन्यं जीवं च वेद न पिप्पलं कर्मफलमतीति सः पिप्ललादो जीवस्तु न तु स्वमन्यं च वेद
युक् युक्तः स नित्यबद्धो जीवः विद्यामय इति विद्याशब्देनात्रान्तरङ्गा चिच्छक्तिरुच्यते न तु बहिरङ्गा मायाशक्तिवृत्तिः तथा च
गोपालतापनीश्रुतिः । द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति अन्यो हि साक्षी भवतीति भोक्ताभोक्तारौ वृक्षधर्मे
तिष्ठतः यत्र विद्याविद्ये न विदामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं विषयी भवतीति स्मृतिश्च छायातपौ यत्र न
गृध्रपक्षाविति छायातपौ अविद्याविद्ये इति व्याख्या ॥ ७ ॥ अथ बद्धमुक्तयोर्जीवयोर्मियो वैलक्षण्यमाह । देहस्थोऽपि दशभिः ।
तत्र त्रिभिः कथं वर्ततेत्यस्योत्तरमाह । विद्वान् मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः बाधितानु-
वृत्तिन्यायेन स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तद्गतसुखदुःखयोः स्वनिष्ठत्वेनाप्रतीतेः तथा वस्तुतो न देहस्थोऽपि
कुमतिरविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदृक् स्वप्नान् पश्यन् स्वप्नदेहगतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कथं वर्ततेत्यादिप्रश्नोत्तरं वदन् जीवेश्वरयोः परस्परं बद्धमुक्तादीनां जीवानां च वैलक्षण्यं दर्शयति । अथेत्यादिना ।
विरुद्धधर्मिणोः अल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मवतोः एकधर्मिणि समानस्थाने नियम्यनियन्तृत्वादिना स्थितयोः ॥ ५ ॥ एतौ प्रेर्यप्रेरकत्वा-
दिना विद्वदनुभवप्रसिद्धौ एकस्य कर्मफलभोगार्थमपरस्य तत्फलदानार्थमेवंभूतं स्वस्वानुरूपतया शोभनं पूर्णं पतनं ययोस्तादृशौ
ज्ञानस्वरूपत्वज्ञातृत्वाहमर्थत्वेन सादृश्यात् सखायौ प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् ऊर्ध्वमूलोर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । ऊर्ध्वमूलमधः-
शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे वृक्षे समष्टिव्यष्टिदेहे यदृच्छया कृतं हृत्कमलरूपं नीडं याभ्यां तौ तयोर्मध्ये एकः
जीवाख्यः सुपर्णः पिप्पलः समष्टिव्यष्टिरूपो देहः ब्रह्मादिपिपीलिकान्तवासस्थानं तत्राच्यते इत्यन्नं कर्मफलं खादति भक्षयति अन्य
ईश्वराख्यः सुपर्णस्तु निरन्नः पिप्लान्नं न खादति परमानन्दरूपत्वात् बलेन सर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वादिना भूयान् अत्र “द्वासुपर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षम्परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्योऽभिचाकशीति इति श्रुतिरनुसन्धेया ॥ ६ ॥
ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वं जीवस्याज्ञत्वं चाह । आत्मानमित्यद्वेन ज्ञानाज्ञानाभ्यां नित्यमुक्तनित्यबद्धयोर्वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं नित्यं कर्मफल-
प्रेप्सुर्नित्यबद्धः नित्यं विद्याप्रधानः स नित्यमुक्त इत्याहार्द्धेन । य इति । अविद्यायां कर्मरूपया युक् युक्तः—

अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ॥

संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् । तया तिरोहित्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥

सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते इति । स्मृतेः विद्यामयो विद्याप्रधानः ॥ ७ ॥

अथ सामान्यतो बुभुक्षुं मुमुक्षुं च परस्परविलक्षणतया प्रतिपादयति । देहस्थ इत्यादिना । विद्वान् कालानवच्छिन्न-
स्वस्वरूपस्थितिवित् प्रारब्धकर्मवशाद्देहस्थोऽपि न देहस्थः देहसमकालस्थितिमान्न भवति नित्यो नित्यानामिति श्रुतिप्रोक्तनित्यस्थिति-
मानहं देहपरिच्छेद्यसत्ताको नास्मीति जानातीत्यर्थः । स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धः यथा स्वप्नदेहं परिच्छेद्यमात्मनः स्थितिं नैव मन्यते
तद्वत् कुमतिः कुत्सिते देहादावहमित्यादिमतिर्यस्य सः अदेहस्थोऽपि देहसमकालस्थितिशून्योऽपि देहस्थ एव देहाभिन्नस्वरूपमन्य
एव यथा स्वप्नदृक् स्वप्नद्रष्टा ॥ ८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तदेवं बन्धमोक्षव्यवस्थामुपपाद्य कथं वर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह—अथेति । तच्च वैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वरयोरेकं
जीवानां चैकम् । तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह—विरुद्धधर्मिणोरिति सार्द्धद्वयेन । शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन्धर्मिणि शरीरे
नियम्यनियन्तृत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥ एवं प्रतिज्ञातमेव वैलक्षण्यं—द्वा सुपर्णा सयुजासखायासमानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः

पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतिप्रसिद्धवृक्षरूपकेणोपपादयति—सुपर्णोविति । एतौ जीवेश्वररूपौ सुपर्णौ वृक्षात्पृथग्भूतपक्षिणाविव देहात्पृथग्भूतौ । सदृशै चिद्रूपत्वात् । सखायौ अवियोगादुपकार्योपकारितया स्थितत्वाच्च यदृच्छ्या आकस्मिकेनैव वृक्षे वृश्च्यत इति वृक्षो देहः 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' इतिस्मृतेः । तस्मिन् कृतं नीडं हृदयरूपं निकेतनं याभ्यां तौ । तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन्नदनीयं कर्मफलं सुखदुःखादिकं खादति भक्षयति अनुभवति । अन्य ईश्वरस्तु निरन्नः कर्मफलविषयभोगरहितोऽपि निजानन्दवृत्तत्वात् बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् ततोऽधिकः ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेव स्पष्टयति—आत्मानमिति । तत्र यः अपिप्पलादो विद्वान् स आत्मानमन्यं जीवं च वेद जानाति । यस्तु पिप्पलादः स त्वात्मानं परमात्मानं च न वेद । अतो देहादिकमेवात्मतयाऽभिमन्यत इत्याशयः । अतो यः अविद्यया युक् युक्तः स तु नित्यबद्धः । यस्तु विद्यामयः सर्वज्ञ ईश्वरः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह—देहस्थोऽपीति दशभिः । विद्वान् जीवन्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि वस्तुतो देहस्थो न भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तदभिमानाभावेन तद्रतसुखदुःखाद्यभावात्तद्वदिति । तथा कुमतिः देहाद्यात्माध्यासवान् अज्ञो वस्तुतः अदेहस्थोऽपि देहस्थो भवति । तन्निमित्तसुखदुःखाद्यनुभवात् । यथा स्वप्ने देहगत इति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव द्रढयितुं जीवपरयोः स्वभाववैलक्षण्यं विवक्षितमाह । अथ बद्धस्येति । अथ हे तात, एकधर्मिणि शरीरे स्थितयोः, विरुद्धधर्मिणोः एकस्मिन्नेव काले भोक्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञत्वाज्ञत्वादिविरुद्धधर्माश्रययोः, बद्धस्य जीवात्मनः, मुक्तस्य निर्दोषस्य परमात्मनः, एवमुभयोः वैलक्षण्यं, ते तुभ्यं, वदामि ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञातमेव वैलक्षण्यं 'यद्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुतिप्रसिद्धवृक्षरूपकेणोपपादयति । सुपर्णोविति । शोभनौ पर्णौ पक्षौ ययोस्तौ, तत्र जीवस्य पर्णौ धर्माधर्मौ, परमात्मनस्तु निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वरूपौ, एतौ जीवेश्वररूपपक्षिणौ, सदृशौ समानगुणकौ, अनेन श्रुतिस्थसयुक्शब्दार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि सयुक्तत्वम् । सखायौ उपकार्योपकारकभावेन स्थितौ, यदृच्छ्या वृक्षे वृक्षात्मकशरीरे, कृतं नीडं हृदयकमलरूपं निवासस्थानं याभ्यां तौ, तथाभूतौ च भवतः । 'हृदयमात्मा तिष्ठति' इति जीवस्यापि हृदयकमलावस्थितत्वं श्रयते । तयोर्जीवेश्वररूपपक्षिणोर्मध्ये, एको जीवरूपः पक्षी, पिप्पलं प्रकृतिः, 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थम्' इति प्रकृतेः पिप्पलत्वनिरूपणात् । अद्यते इत्यन्नं भोग्यं पिप्पलस्यान्नं पिप्पलान्नं पिप्पलफलवत् प्रकृतिविकाररूपशब्दादिविषयात्मकं भोग्यं, खादति अनुभवति । अन्यः ईश्वररूपः पक्षी तु, निरन्नः पुण्यापुण्यफलरूपसुखदुःखादिभोगरहितः सन् अपि, बलेन सर्वज्ञसर्वशक्त्यादिसामर्थ्येन, भूयान् अपरिच्छिन्नः स्वरूपस्वभावसंकोचरहितः सन्प्रकाशते । अनेन 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यस्यार्थ उक्तः ॥ ६ ॥ किं च ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानौ, 'अज्ञो ह्येको भोगार्थ-युक्तः' इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धज्ञत्वाज्ञत्ववैलक्षण्यमाह । आत्मानमिति । यः विद्वान् सर्वज्ञः अपिप्पलादः अभोक्ता, स च आत्मानं अन्यं प्रधानं पुरुषं च, वेद यथावत् साक्षात् करोति, पिप्पलादः तु भोक्ता, जीवस्तु आत्मानम् अन्यं स्वसखं परमात्मानं च, न वेद । किं तु देहमेवात्मतयाऽभिमन्यत इति भावः । किं च यः, अविद्यया स्वरयाथात्म्यज्ञानेन, युज्यत इति युक् युक्तः, स तु नित्यबद्धः, यः विद्यामयः स्वाभाविकज्ञानमयः, स तु नित्यमुक्तः । नित्यं हेयप्रतिभट ईश्वरः । नित्यमुक्तशब्देन कदाचिन्मुक्ता-जीवाद्यावृत्तिः सूच्यते ॥ ७ ॥ अथ 'कथं वर्त्तत' इत्यस्योत्तरं वदन् विद्वत्प्रसङ्गादविदुषोऽपि वृत्तिमाह । देहस्थोऽपीति । विद्वान् देहस्थः सन्नपि, न देहस्थः । अदेहस्थतुल्यः । देहात्माभिमानमकुर्वन् वर्त्ततेत्यर्थः । क इव । स्वप्नात् उत्थितः यथा, स इवेत्यर्थः । स्वप्नोत्थितस्य हि स्वाप्नशरीरेऽभिमानो नास्तीति स इह दृष्टान्तितः । कुमतिर्देहत्माभिमानो तु, अदेहस्थोऽपि गर्भमहाप्रलयादि-दशायामनिष्पन्नदेहोऽपि, देहस्थः बद्ध एवेत्यर्थः । क इव । यथा स्वप्नदृक्, स इवेत्यर्थः । स्वप्नद्रष्टुः स्वाप्नशरीरे आत्माभिमानसद्भावात् स एव दृष्टान्तितः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार मुझ एक ही धर्मी में रहने पर भी जो शोक और आनन्दरूप विरुद्ध धर्मवाले जान पड़ते हैं, उन बद्ध और मुक्त जीवका भेद मैं बतलाता हूँ ॥ ५ ॥ (वह भेद दो प्रकार का है—एक तो नित्यमुक्त ईश्वर से जीव का भेद; और दूसरा मुक्त-बद्ध जीव का भेद । पहला सुनो)—जीव और ईश्वर बद्ध और मुक्त के भेद से भिन्न-भिन्न होने पर भी एक ही शरीर में नियन्ता और नियन्त्रित के रूप से स्थित हैं । ऐसा समझो कि शरीर एक वृक्ष है, इसमें हृदय का घोंसला बनाकर जीव और ईश्वर नाम के दो पक्षी रहते हैं । वे दोनों चेतन होने के कारण समान हैं और कभी न बिलुड़ने के कारण सखा हैं । इनके निवास करने का कारण केवल लीला ही है । इतनी समानता होने पर भी जीव तो शरीररूप वृक्ष के फल सुख-दुःख आदि

भोगता है, परन्तु ईश्वर उन्हें न भोगकर कर्मफल सुख-दुःख आदि से असङ्ग और उनका साक्षीमात्र रहता है। अभोक्ता होने पर भी ईश्वर की यह विलक्षणता है कि वह ज्ञान, ऐश्वर्य, आनन्द और सामर्थ्य आदि में भोक्ता जीव से बढ़कर है ॥ ६ ॥ साथ ही एक यह भी विलक्षणता है कि अभोक्ता ईश्वर तो अपने वास्तविक स्वरूप और इसके अतिरिक्त जगत् को भी जानता है, परन्तु भोक्ता जीव न अपने वास्तविक रूप को जानता है और न अपने से अतिरिक्त को। इन दोनों में जीव तो अविद्या से युक्त होने के कारण नित्यबद्ध और ईश्वर विद्यास्वरूप होने के कारण नित्यमुक्त ही है; ॥ ७ ॥ प्यारे उद्धव ! ज्ञानसम्पन्न पुरुष भी मुक्त ही है; जैसे स्वप्न टूट जाने पर जगा हुआ पुरुष स्वप्न के स्मर्यमाण शरीर से कोई सम्बन्ध नहीं रखता, वैसे ही ज्ञानी पुरुष सूक्ष्म और स्थूल शरीरों में रहने पर भी उनसे किसी प्रकार का सम्बन्ध नहीं रखता, परन्तु अज्ञानी वास्तव में शरीर से कोई सम्बन्ध न रखने पर भी अज्ञान के कारण शरीर में ही स्थित रहता है, जैसे स्वप्न देखने वाला पुरुष स्वप्न देखते समय स्वापिक शरीर में बँध जाता है ॥ ८ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च । गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥
 दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा । वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबद्धयते ॥ १० ॥
 एवं विरक्तः शयने आसनाटमज्जने । दर्शनस्पर्शनप्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥
 न तथा बद्धयते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् । प्रकृतिस्थोऽप्यसंक्तो यथा खं सवितानिलः ॥ १२ ॥
 वैशारद्येक्षयासङ्गशितया छिन्नसंशयः । प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नात्वाद् विनिवर्तते ॥ १३ ॥
 यस्य स्थूर्वीतसङ्कल्पाः प्राणैन्द्रियमनोधियाम् । वृत्तयः स' विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥ १४ ॥
 यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैरेन किञ्चिद् यदृच्छया । अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥
 न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा । वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ् मुनिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गुणैः इन्द्रियैः इन्द्रियार्थेषु गुणेषु गृह्यमाणेषु यः विद्वान् अविक्रियः (सः) अहं न कुर्यात् ॥ ९ ॥ दैवाधीने अस्मिन् शरीरे गुणभाव्येन कर्मणा वर्तमानः अबुधः तत्र अहं कर्ता अस्मि इति निबद्धयते ॥ १० ॥ एवं शयने आसनाशनमज्जने दर्शनस्पर्शनप्राणभोजनश्रवणादिषु विरक्तः विद्वान् तत्र तत्र गुणान् आदयन् प्रकृतिस्थः अपि असंस्कृतः यथा खं सविता अनिलः तथा न बध्यते ॥ ११-१२ ॥ असङ्गशितया वैशारद्या ईक्षया छिन्नसंशयः स्वप्नात् प्रतिबुद्धः इव नानात्वात् विनिवर्तते ॥ १३ ॥ यस्य प्राणैन्द्रियमनोधियां वृत्तयः वीतसङ्कल्पाः स्युः सः देहस्थः अपि तद्गुणैः विनिर्मुक्तः ॥ १४ ॥ यस्यात्मा हिंस्रैः हिंस्यते येन किञ्चिदृच्छया अर्च्यते वा (सः) बुधः क्वचित् तत्र न व्यतिक्रियते ॥ १५ ॥ साधु असाधु वा कुर्वतः वदतः वा न स्तुवीत न निन्देत गुणदोषाभ्यां वर्जितः मुनिः समदृङ् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्याम् । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान्स नाहं कुर्यादहं गृह्यामीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः । कुतः । गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु । अत एवाविक्रियो रागादिशून्यः । तदुक्तं गीतासु । 'तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्वा न सज्जते ।' इति ॥ ९ ॥ अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिच्छरीरे वर्तमानो गुणैरिन्द्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते । कुतः । कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण । तदुक्तं तत्रैव । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ।' इति । एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहो वर्तत इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥ वैलक्षण्यांतरं वदन्किं भुञ्जीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः । अन्यगतमेवं कर्म मां बध्नातीत्येवं विरक्तो विद्वान् । तथा अविद्वानिव शयनासनादिषु न बध्यते । कुतः । तत्र तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियाण्यादयन् भोजयंस्तत्साक्षित्वेन वर्तमानो न तु स्वयमदन् । एतदेव कुतस्तत्राह, प्रकृतिस्थोऽपीति सार्धेन । यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते यथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽनिलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् ॥ ११-१२ ॥ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशया असंभावनादयो यस्य सः । नानात्वदेहादिप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥ कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह । यस्य स्युरिति ।

तद्गुणैर्देहगुणैः । संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिर्विहरन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्त-
मिदानीं 'कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः' इत्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः । हिंसैर्दुर्जनैरन्यैर्वा प्राणिभिर्न स्यात्मा
देहः पीड्यते । यदृच्छया येन केनापि कचिद्विचिदच्यते वा स बुद्धश्चेत्तत्र न व्यतिक्रियते नातिविक्रियते इत्यर्थः । तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन । 'यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लिपति । अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ।' इति ॥ १५ ॥ किंच । साध्वसाधु
वा कुर्वतो वदतो वा जनान् स्तुवीत न च निन्देत । यो लौकिकव्यवहारे विमुखः स मुक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र सुखदुःखादिभोक्तृत्वाभोक्तृत्वे । कुतो नाहं करोतीति चेदाह—गुणैर्गुणकार्यैरिन्द्रियैर्गुणेषु गुणकार्येषु विषयेषु
अत एव गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति ज्ञानादेव । अत्र भगवदुक्तिं प्रमाणयति—तदुक्तमित्यादि । हे महाबाहो गुणकर्म-
विभागयोस्तत्त्वविद्यथार्थज्ञ इति मत्वा न सज्जते न कर्तृत्वाभिमानं करोतीति गीतार्थः । विकारवच्चेप्यहं न किमपि करोमीति
वाचैव ब्रुवन्कपटी महाबद्धो ज्ञेय इति विश्वनाथः ॥ ९ ॥ तत्रैव गीतास्वेव । सर्वशः सर्वाणि कर्माणि । प्रकृतेर्गुणैः
क्रियमाणान्यपि । अहंकारेण देहाद्यध्यासेन विमूढचेता अहं कर्तास्मीत्यभिमन्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ रक्तिः रागोऽध्यासस्तद्रहितो
विरक्तः । सार्धेनान्वयः ॥ ११ ॥ एतदेवाबंधनमेव । प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्ये देहे स्थितोऽप्यसंस्कृतस्तदध्यासरहितः । यथा
खादय उपहिताअप्युपाधिधर्मेन विक्रियन्ते तद्वदित्यर्थः । एतदेव साक्षित्वेन वर्तमानत्वमेव । प्रकृतिस्थोऽपीति साद्धं कम् ॥ १२ ॥
वैशारद्येक्षया ब्रह्मैवास्मेति दृष्ट्या । आदिना विपरीतभावनादीनां ग्रहः । प्रतिबुद्धो जागरणं प्राप्तः ॥ १३ ॥ किञ्च—प्राणेंद्रिय-
मनोधियां वृत्तयः चेष्टाशब्दादिसंकल्पाध्यवसायादिरूपाः । वीतसंकल्पाः फलानुसंधानरहिताः । देहस्थोऽपि तद्गुणैर्देहधर्मैः
कार्यादिभिः इत्यर्थ इति—नालिकेरकपालमुक्तांतस्थनालिकेरवदसंगो विहरन्मुक्तो भवतीति भावः । प्राणेंद्रियमनोधियां वृत्तयः
क्षुत्पिपासादर्शनश्रवणादिसंकल्पविकल्पनिश्चयरूपाः पुरुषकर्तृकसदसत्संकल्पशून्या भवन्ति । देहगुणैर्जन्मनाशादिभिर्मुक्तः ॥ १४ ॥
स्वसंवेद्यविद्वद्विद्वद्वैलक्षण्यमुक्त्वा परसंवेद्यं तदाह—एवमिति । इत्यर्थ इति—रुष्टस्तुष्टो वा ताडनार्चनाभ्यामिति भावः । एतल्लक्षणी-
भूतं प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । तस्य कंटकवेदुः । तस्य च चंदनलेपयितुश्च । समो निर्विकारः एकरूप इत्यर्थः । स्वसंवेद्यं
बद्धमुक्ताभ्यामेव सुज्ञेयम् । नातिविक्रियते हर्षशोकादिवशो न स्यात्तत्परवेद्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ अन्यदाह—किंचेति । गुणदोषाभ्यां
नामरूपगतगुणदोषाभ्यां तयोर्बोधेन वर्जितोऽधिष्ठानतया सच्चिदात्मनानुगतब्रह्महक् मुनिस्तदैक्यानुसंधानपरः । इत्यर्थ इति—
पश्यन्नप्यपश्यन्निव जानन्नप्यजानन्निव विहरेदिति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इन्द्रियैरिति । गुणैः गुणकार्यैः इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेष्वपि गुणेषु शब्दादिविषयेषु गृह्यमाणेषु यः विद्वान् अविक्रियः
रागादिशून्यः सः अहम् अहंकारं न कुर्यात् अहम् गृह्यामीति न मन्यते । अत्राहमित्यवयवम् ॥ ९ ॥ दैवेति । अबुधस्तु दैवाधीने
पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानो गुणभाव्येन इन्द्रियकार्येण कर्मणाऽहं कर्ताऽस्मीत्यभिमानेन तत्र देहादौ निबध्यते । एतैस्त्रिभिः
श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्तते इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥ किं भुञ्जीतेत्यस्योत्तरमाह—
एवमिति युग्मम् । एवं शयनादिश्रवणाद्यन्तेषु वर्तमानोऽपि विरक्तः रागरहितः एवमन्यगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विद्वान् तत्र तत्र
विषयेषु गुणान् इन्द्रियाणि आदयन् भोजयन् प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्ये देहादिसंघाते स्थितोऽपि तत्रार्संस्कृतोऽहमभिमानरहितः सन् तथा
अज्ञवन्न निबध्यते । यथा खं सर्वत्र स्थितमपि यथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽनिलः सर्वत्र संचरन्नपि न कुत्रापि सज्जते
तथा तत्र तत्र गुणान् इन्द्रियाण्यादयन्नपि न बध्यते ॥ ११-१२ ॥ वैशारद्येति । असङ्गेन सर्वत्र वैराग्येण शितया तीक्ष्णया
वैशारद्या निपुण्या ईक्षया बुद्ध्या छिन्नाः संशया असंभावनादयो यस्य सः स्वप्नात्प्रतिबुद्ध इव नानात्वात् अहं मनुष्योऽयं देवः
अयं पशुरिदं मदीयमित्यादिभेददर्शनात् विशेषेण निवर्तते ॥ १३ ॥ कथं विहरेदित्यस्योत्तरमाह—यस्येति । अस्य प्राणादीनां
वृत्तयो व्यापाराः वीतसंकल्पाः इदमदनीयमिदं संपाद्यमित्यादिसंकल्परहिताः स्युः स देहस्थोऽपि तद्गुणैर्देहगुणैर्विमुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥
एवं बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यं वैलक्षण्यमुक्तम् । अथ "कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः" इत्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह—यस्येति ।
यस्यात्मा देहः हिंसैर्दुर्जनैर्हिंस्यते पीड्यते येन केनचिदृच्छया अच्यते वा तथापि सः बुद्धश्चेत्तत्र क्वचिदपि न व्यतिक्रियते
दुर्जनेषु न कुप्यति सुजनेषु न हृष्यति ॥ १५ ॥ नेति साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनान् स्तुवीत न च निन्देत । तत्कारणः
गुणदोषाभ्यां वर्जितः सर्वव्यवहारविमुखो मुनिः मौनशीलः समहक् स मुक्त इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अत्र मुक्तस्य देहस्थत्वेऽपि तद्गतसुखदुःखाद्यभाक्त्वे बद्धस्यादेहस्थत्वेऽपि तन्निमित्तसुखदुःखादिभाक्त्वे च निरहङ्कारत्वादेव देहस्थत्वेऽपि सुखाद्यभाक्त्वमिति निरहङ्कारत्वस्य तत्र हेतुत्वम् एवं यो निरहङ्कारः स मुक्त इति बद्धाद्वैलक्षण्यञ्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ भाव्येन सूक्ष्मेन तत् अहङ्कारेण बद्धत्वं तत्र गोतायामुक्तं साहङ्कारत्वादेव वस्तुतोऽदेहस्थत्वेऽपि तद्गतसुखदुःखादिभाक्त्वमिति साहङ्कारत्वस्य तत्र हेतुत्वम् एवं यः साहङ्कारः स बद्ध इति मुक्ताद्वैलक्षण्यं चेत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमिति सार्द्धकं तथेत्यस्य व्याख्यानम् अविद्वानिवेति तत्साक्षित्वेन इन्द्रियसाक्षित्वेन ॥ ११-१२ ॥ एतदेव साक्षित्वेन वर्तमानत्वमेव प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धकम् असंसक्तेन नानात्वाविवृत्तेः साक्षित्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वैलक्षण्यानन्तरं बद्धान्मुक्तस्यान्यद्वैशिष्ट्यं यस्य प्राणेन्द्रियमनोधियां वृत्तयः क्षुत्पिपासादर्शनश्रवणादिसङ्कल्पनिश्चयरूपाः पुरुषकर्तृकसदस्तसङ्कल्पशून्या भवन्ति स देहस्थोऽपि देहगुणैर्जन्मनाशादिभिर्मुक्तः तथाच सङ्कल्पशून्याभिरित्यादि व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ स्वसम्बन्धं बद्धमुक्ताभ्यामेव सुज्ञेयम् अन्यैः पञ्चादिभिर्वा नातिविक्रियते हर्ष-शोकादिपरवशो न स्यात् तत् परवेद्यलक्षणं तस्य तोदकस्य तस्य लिम्पकस्योपरि यथासङ्गमक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च किन्तु तयोरपि समः स मुक्तः परैरपि सुज्ञेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ किञ्च अन्यदपि परवेद्यं लक्षणमाहेत्यर्थः । लौकिकव्यवहारे विमुखत्वमेव यथा कथञ्चित् परवेद्यं लक्षणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अदेहस्थत्वमेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । गुणैः गुणभूतैरिन्द्रियैः इन्द्रियार्थेषु गुणेषु गृह्यमाणेषु अविक्रियः हर्षविषादादिरहितो भोक्ता अभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुमतेर्देहस्थितिं विवृणोति । दैवाधीन इति । गुणेन भाव्यते सम्भाव्यते इति गुणभाव्यं तेन अबुधः अङ्गः ॥ १०-११ ॥ प्रकृतिस्थः अविकृतः संसर्गं सत्यपि अविकृतत्वे दृष्टान्तत्रयं यथा खमित्यादि ॥ १२ ॥ वैशारद्या विशारदया नानात्वात् देवत्वादिभेदात् विनिवर्तते देवोऽहमित्याद्यभिमानं न करोति ॥ १३ ॥ वीतसङ्कल्पाः इदं संपाद्यमिदं द्रष्टव्यमिदं परिहर्तव्यमित्यभिसंधानरहिताः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अदेहस्थत्वमेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । यस्तु विद्वान्स गुणैः प्रकृतिपरिणामात्मकैरिन्द्रियैर्गुणेषु इन्द्रियार्थेषु शब्दादिष्वनुकूलप्रतिकूलेषु गृह्यमाणेषु सत्स्वविक्रियः हर्षविषादादिरहितः नाहं कुर्यादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ कुमतेर्देहस्थितिं विवृणोति । दैवाधीन इति । गुणैः प्राकृतैः तत्कार्यभूतैरिन्द्रियैर्वा भाव्यते सम्पाद्यते इति तथा तेन कर्मणा हेतुना वर्तमानोऽपि अबुधः देहस्य दैवाधीनतां प्राचीनकर्मनिमित्ततां तत्र स्थितिं च तथा देहविलक्षणमात्मानं च अजानन् देहमात्मानं मन्वान इत्यर्थः । अत एव कर्त्तास्मीति निबध्यते देहात्माभिमानकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानैर्बद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ कथं विहरेदित्यादीनां विशेषप्रश्नानामुत्तरमाह । एवमिति । इत्थं कुमतेर्वृत्त्यनुचिन्तनेन विरक्तो देहतदनुबन्धिष्वासक्तिरहित इत्यर्थः । अशनं व्याप्तिः अशूङ् व्याप्तौ इत्यनुशासनात् शयनादिषु कर्मसु यथोचितं वर्तमान एवेति शेषः—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

इत्यत्र भगवतैवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥ तत्र तत्र शब्दादिविषयेषु गुणान् गुणपरिणामात्मकानीन्द्रियाण्यादयन् भक्षयन्ननुभावयन्नीश्वरायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमस्त्विन्द्रियेष्वेव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमनुचिन्तयन्नित्यर्थः । तदेवाह । न तथेति । विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥

इत्युक्तविधमतिमान् तथा न बध्यते इत्यर्थः । गुणानादयन्नित्येनौदासीन्यमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं तु शरीरेऽनुसंधेयमिति फलितम् । ईश्वरस्याकर्तृत्वमनुसन्धेयमिति बध्यते मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरेदिति ननु कर्माणि कुर्वतस्तत्फलभूतानि सुखदुःखादीन्यनुभवतो देहे वर्तमानस्य कथमौदासीन्यरूपमविक्रियत्वं सम्भवेदत आह । प्रकृतिस्थोऽपीति प्रकृतिस्तत्परिणामात्मका देहस्तत्स्थोऽप्यसंसक्तः तदाभिनिवेशरहितः तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिविक्रिय इति यावत् तत्स्थत्वेऽपि तत्प्रयुक्तैरविकृतत्वे दृष्टान्तत्रयं यथा खं सचितानिल इति । यथा खमाकाशः सर्वत्रावस्थितोऽपि व्याप्यगतदोषैर्न विक्रियते यथा सचिता स्वप्नभया व्याप्नुवन्नपि तद्वत्प्रकृतिस्थोऽपि प्रकृत्यनभिनिवेशेनातत्स्थतुल्यो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ किंचायमसङ्गेन देहाद्यनभिनिवेशेन निशितया वैशारद्यादिशारदया ईक्षया बुद्ध्या छिन्नाः संशया यस्य सः स्वप्नात्प्रतिबुद्ध इव नानात्वाद्देवत्वादिभेदाद्विनिवर्तते देवोऽहमित्याद्यभिमानं न करोतीत्यर्थः । देहादहं विलक्षणो न वा किमहं स्वतन्त्र उतेश्वरपरतन्त्रः किम्बाहमीश्वर एवोत तस्माद्विन्न इत्यादयः संशयाः ॥ १३ ॥ अथ कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरमाह । यस्येति । यस्य प्राणादीनां वृत्तयो व्यापारा वीतसंकल्पाः

स्युः इदमदनोयमिदं द्रष्टव्यमिदं सम्पाद्यमिदं परिहर्तव्यमित्याद्यभिसन्धिरहिताः स्युरित्यर्थः । स एव देहस्थोऽपि तद्गुणैर्विनिर्मुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥ यस्यात्मा देहः हिस्त्रैर्दुर्जनैर्हिंस्यते पीड्यते अथवा येन केनचिद्यदृच्छया किञ्चिदचर्यते सत्क्रियते तथापि तत्र हननार्चनादौ न व्यतिक्रियते नातीव विक्रियते स एव बुधः विद्वानिति ज्ञेयः ॥ १५ ॥ किञ्च यः साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनान्न स्तुवीत न निन्देत गुणदोषाभ्यां रहितः मानापमानयोस्तुल्यदृष्टिः स मुनिः ज्ञेयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतदेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । गुणैर्हरेरप्रधानैर्जीवैः श्रोत्रादीन्द्रियैः गुणेष्वप्रधानेष्वर्थेषु विषयेषु गृह्यमाणेषु सत्सु यस्त्वविक्रियः कृशोऽहं छिन्नोऽहमित्यादिविकाररहितो विद्वान् परमात्मा स नाहङ्कुर्यादित्यन्वयः—

शरीरस्थोऽपि विद्वत्त्वात् विष्णुर्बध्यते कश्चित् । अविद्वत्त्वात्तु तत्रैव देहे जीवस्तु बध्यते ॥

स्वप्नदृश्यदिमे जीवा हरिः स्वप्नोत्थितो यथा । सदा तमोविहीनोऽपि ज्ञापनार्थमुदीर्यते ॥

इत्यनेन—

आत्मनो वशगैर्जीवैरात्मनो वशगेषु च । दुःखेषु गृह्यमाणेषु मनआदिभिरिन्द्रियैः ॥

अहं दुःखीति नैवेशो ह्यहङ्कुर्यात्परः पुमान् ।

जीवगत्वेन तद्दुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदा । अतो न दुःखभागविष्णुः स्वातन्त्र्यात्पुरुषोत्तमः ॥

पारतन्त्र्यादहं दुःखीत्येवं जीवः प्रपश्यति । तस्मात्स दुःखभागुक्तो यावदौशः प्रसीदतीति ॥

अनेन चानयोः श्लोकयोरर्थो विवृत इति जीवगत्वेन तद्दुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदेत्यनेन अभिचाकक्षीति तस्यार्थः सूचित इति ॥ ९ ॥ जीवस्याहमस्मीत्यभिमान एवानर्थप्रवाहहेतुरित्याह । दैवेति । दैवाधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानोऽबुधोऽज्ञो जीवः अस्मिन्कर्मण्यहं गुणभूतोऽस्वतन्त्र ईशाधीनः इति भाव्येन भावनीयेन कर्मणा अहमेव कर्तास्मीति मन्यमानस्तत्र शरीरे नितरां बध्यते इति—

अस्वतन्त्रः स्वतन्त्रोऽस्मीत्येवं जीवः प्रभावयन् । बध्यते हीशकोपेन राजभावेन भृत्यवदिति ॥

वचनात्स्वातन्त्र्यकर्तृत्वाभिमानोऽत्र विवक्षित इति । अत्राप्यस्वातन्त्र्यदैवाधीनमित्यनेन सूचितम् ॥ १० ॥ कालोऽपि शरीरशोर्णतामीरयतीति शरीरस्य कालाधीनत्वं च तर्हि कथंकारं न बध्यत इति तत्राह । एवमिति । एवं शयनादिषु स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानेन बध्यमानस्तत् एवापारदुःखमनुभुञ्जन् विद्वानेषु विरक्तः तत्र तत्र हरिः स्वातन्त्र्यं विद्वांस्तत्र तत्र शरीरस्यात्रार्थं गुणान् विषयानाददन् स्वीकुर्वन्तथा कर्तृत्वाभिमानिवन्न बध्यत इत्यन्वयः । गुणान् पुण्यलक्षणानाददन् उपार्जयन्निति वा भेदज्ञानिन एव बद्धत्वेनाभेदज्ञानिन इत्यनेनोच्यते इति किं न स्यादिति चेन्न—

नित्यबद्धोऽपि जीवोऽयमात्मनो नित्यबद्धताम् । विष्णुना नित्यमुक्तत्वं तस्य वेत्ता समुच्यते ॥

तदधीनत्वबन्धे तु विद्यमानोऽप्यदुःखभाक् । देहस्थोऽपि न दुःखी स्यादन्यवत्किमु मुक्तिगः ॥

इति वचनात् जीवभिन्नविष्णुज्ञानाद्वन्धमोक्ष इत्यस्योपपत्तेः एतद्वयानफलमाह । प्रकृतिस्थोऽपीति । असङ्गेन वैराग्येण क्षितया तेजितया वैशारद्या विशारदमूलया विष्णोरनुग्रहादुत्पन्नया ईक्षया अपरोक्षज्ञानेन छिन्नसंशयोऽत एवासंसक्तः प्रकृतिस्थः शरीरस्थोऽपि ज्ञानी स्वप्नात्प्रतिबुद्ध इव नानात्वान्मिथ्याज्ञानान्निवर्तत इत्यन्वयः । 'नानत्वमिति वै मिथ्याज्ञानं कुत्रचिदुच्यते वस्तुयाथात्म्यतोऽन्यत्वाज्ञानस्योऽज्ञो विवक्षित' इति वचनात् नानात्वशब्दस्य मिथ्याज्ञानवाचित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं युक्तम् ॥ ११-१३ ॥ वाय्वाकाशयोः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तन्निमित्तलेपान्वयो यथा नास्ति तथेति पूर्वोक्तजीवन्मुक्त्यवस्थामेव विशदयति । यस्येति । यस्य प्राणेन्द्रियमनोधिषां चेष्टादिलक्षणा वृत्तयः वीतसङ्कल्पाः फलानुसन्धानरहिताः स्युः स देहस्थोऽपि तद्गुणैर्देहधर्मैर्निर्मुक्तो नारिकेल-कपालमुक्तान्तस्थानारिकेवलवदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ यावच्छरीरपातं जीवन्मुक्तः कथंकारं तिष्ठतीत्यत्राह । यस्येति । आत्मा देहः मनो वा हिस्त्रैर्हिंसाशरीलैः प्राणिभिः येन किञ्चित्केनचिद्यदृच्छया प्राप्तेन चन्दनादिना तत्र तस्यामवस्थायां स बुधः न विक्रियते इति ॥ १५ ॥ एतद्विशदयति । न स्तुवीतेति । कुर्वतः पुरुषान् साध्वादिगदतो वा गुणदोषाभ्याम् अल्पेन तुच्छेन गुणेन दोषमात्रेण च वर्जितो नतु गुणमात्रेण वर्जित इत्यर्थः । दोषश्चैव गुणश्चोभावोऽतन्त्रौ न मे वशावित्यादिवाक्यविरोधः सर्वगुणवर्जित इति अङ्गीकार इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इन्द्रियैर्गुणैरिन्द्रियार्थेष्वपि गुणेषु गृह्यमाणेषु न अहङ्कुर्यात् अहं गृह्यामीति मतिं न कुर्यात् निरहंकारित्वे लिङ्गमविक्रियः तत्तद्विकाररहितः विकारवत्त्वेऽप्यहं न किमपि करोमीति वाचैव ब्रुवन् कपटी महाबद्धो ज्ञेयः ॥ ९ ॥ दैवाधीने पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन्

शरीरे वर्त्तमानः गुणैरिन्द्रियैर्भाव्येन कृतेन कर्मणा निबद्धयते कुतः कर्त्तास्मीत्यहंकारेण यदुक्तम्—अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत इति ॥ १० ॥ किं भुञ्जीतेति यदुक्तं तत्राह । एवमिति त्रिभिः । न तथा बद्धयत इति शयनासनादिषु यथा अविद्यास्तत्र तत्रासक्त्या तत्तदुपायापायोत्थाभ्यां हर्षशोकाभ्यां बद्धयते तथा न बद्धयते तेन बाधितानुवृत्तिन्यायेन किञ्चिन्मात्रहर्षशोकवत्त्वेऽपि न क्षतिः यतो विरक्तः तत्र तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्त्तमानः न तु स्वयमदन् ॥ ११ ॥ एतदेव कुतस्तत्राह । प्रकृतिस्थोऽपीतिसाद्धेन । यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जति यथा सविता सर्वत्र किरणजालं प्रसारयन्नपि यथाचानिलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् ॥ १२ ॥ असंगेन वैराग्येण क्षितया तिष्ठण्या छिन्नाः संशया असम्भावनादयो यस्य सः नानात्वात् नानादेहप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥ यदुक्तं कथं विहरेदिति तत्राह । यस्येति । तद्गुणैर्दहधर्मैः शोकमोहादिभिर्विनिर्मुक्तः सन् संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिर्विहरतीति भावः ॥ १४ ॥ यदुक्तं कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरिति तत्र सर्वसुज्ञेयानि मुक्तलक्षणान्याह । यस्येति त्रिभिः । हिंस्रैर्दुर्जनैर्यस्यात्मा देहो हिंस्यते उपानत् प्रहारादिभिः पीड्यते यदृच्छया हेतुना विनैव येन केनापि सकृच्चन्दनादिना किञ्चिदचर्यते वा तत्र न व्यतिक्रियते नाति विक्रियते दुर्जनान् प्रति न क्रुध्यति सुजनान् प्रति न तुष्यति चेत्यर्थः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैश्च विलिम्पति । अकुद्रोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥

साध्वसाधु कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीत न च निन्देत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्तु विद्वान् यदासीत तदधीनमासीदिति श्रुतिप्रोक्तपराधीनत्वज्ञानवान् तथात्मपरमात्मज्ञानवान् अविक्रियः रागद्वेषरहितः सन् इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः करणैरिन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु गुणैः सत्त्वादिभिः गुणेषु जागरणादिषु हिताहितेषु गृह्यमाणेषु सत्सु अहं न कुर्यात् अहं गृह्णामीति संसारप्रापिका मतिं न कुर्यात् चकारान्मम कर्मव्याजेन भगवान् सर्वं कारयतीति मुक्त्यर्थिकां मतिं कुर्यात् ॥ ९ ॥ अबुधः परमेश्वराधीनतानभिज्ञः तथात्मपरमात्मानभिज्ञः दैवाधीने क्षणभङ्गुरेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानः आत्मत्वेन सज्जमानः तत्र संसारे निबध्यते न तु मुच्यते केन बध्यते इत्याकाङ्क्षायामाह । गुणाः इन्द्रियाणि भाव्यन्ते येन तेन कर्मणा किञ्च स्वातन्त्र्येणाहमेव कर्त्तास्मीत्यहङ्कारेण ॥ १० ॥ कथं वर्त्तेतस्योत्तरमुक्त्वा किम्भुञ्जीतस्याद्युत्तरमाह । एवमित्यादित्रिभिः । यथा अबुधः बध्यते एवं विद्वान् सर्वं भगवदधीनमिन्द्रियतोषकं कर्म संसारहेतुः संसारसुखमनित्यत्वादिदोषबहुलमित्यादिज्ञानवान् न बध्यते संसारे न निमज्जतीत्यन्वयः । सांसारिकं सुखं बहुदोषवदेवं शयनादिषु विरक्तः ॥ ११ ॥ निष्कलमषत्वादिना खादितुल्यः तत्र तत्र पदार्थलाभे गुणान् भोगान् यत्करोषि यदश्नासि तत्कुरुष्व मदर्पणमित्येवंवादिनं मां भोजयन् अनर्पिते संसारे वा संसक्तः यतः प्रकृतिस्थः । स्वभावस्थः सर्वं भगवदायत्तं सर्वं भगवदात्मकमित्येवंबन्धितः ॥ १२ ॥ नानात्वात् अभ्रह्मात्मकतया वादिभिः प्रवर्त्तितो यो नानाभावः ब्रह्मनिरपेक्षपृथक्पृथगत्मसत्ता तस्मात् वैशारद्येक्षया ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्येवं ज्ञानेन असङ्गक्षितया वैराग्यनिर्धौतया विनिवर्त्तते ॥ १३ ॥ कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरमाह । यस्येति चतुर्भिः । देहस्थोऽपि तद्गुणैर्विनिर्मुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥ यस्य आत्मा देहः हिंस्रैर्दुःखदुःखभावैः कचिच्छिन्नं हिंस्यते पीड्यते अथवा येन केनचित् कचित् किञ्चित् यदृच्छया अचर्यते तत्र तिरस्कारे सत्कारे वा न व्यतिक्रियते नातिविक्रियते स बुधो ज्ञेयः ॥ १५ ॥ यः साध्वसाधु वा न्याय्यमन्याय्यं वा कुर्वतो वदतो वा न स्तुवीत न च निन्देत् यतः साध्वसाधुकर्तृवत्कृतिष्ठाभ्यां गुणदोषाभ्यां वर्जितः अनभिभूतः स मुनिः समदृक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यान्तरमाह—द्वाभ्याम् । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान्सः अहं न कुर्यात् । अहं गृह्णामीति न करोति । तत्र हेतुमाह—गुणैर्गुणकार्यैरिन्द्रियैर्गुणेषु शब्दादिविषयेषु गृह्यमाणेष्विति । अतएवाविक्रियः रागादिशून्यः । तदुक्तं गीतास्वपि 'तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जत' इति ॥ ९ ॥ अबुधस्तु दैवाधीने पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानो गुणभाव्येन इन्द्रियकार्येण कर्मणाऽहं कर्त्तास्मीत्यभिमानेन तत्र देहादौ निबध्यते । एतदप्युक्तं गीतासु—'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत' इति । एतैः त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्त्तेतस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्त्तत इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥ वैलक्षण्यान्तरं वदन् किं भुञ्जीतेत्यादि-प्रश्नोत्तरमाह—एवमिति त्रिभिः । एवमन्यगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विद्वांस्तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इन्द्रियाणि आदयन् भोजयन् शयनादिषु वर्त्तमानोऽपि तथा अज्ञवन्न निबध्यत इति द्वयोरन्वयः ॥ ११ ॥ तत्र हेतुमाह—प्रकृतिस्थोऽपीति साद्धेन प्रकृतिकार्ये देहादिसङ्घाते स्थितोऽपि तत्रासंसक्तोऽहम्माभिमानरहितः । तत्र हेतुः—विरक्तः, तत्र हेतुः—विद्वानिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा खं सर्वत्र स्थितमपि । यथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि । यथाऽनिलः सर्वत्र सञ्चरन्नपि न कुत्रापि सज्जते तथा तत्र तत्र गुणान्

इन्द्रियाण्यादयन्नपि न बध्यते ॥ १२ ॥ विद्वत्त्वमेव स्पष्टयति—असङ्गेन सर्वत्र वैराग्येण श्रितया तीक्ष्णया वैशारद्या निपुणया ईक्षया बुद्ध्या छिन्नाः देहाद्विलक्षणो भिन्नो न वा स्वतन्त्रः परतन्त्र ईश्वराद्विन्नोऽभिन्नो वेत्यादिरूपाः संशयाः यस्य सः स्वप्नात्प्रतिबुद्ध इव नानात्वात् अहं मनुष्योऽयं देवः अयं पशुरिदं मदीयमित्यादिभेददर्शनात् विशेषेण निवर्तते ॥ १३ ॥ अथ कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरमाह—यस्येति । यस्य प्राणादीनां वृत्तयो व्यापारा वीतसङ्कल्पाः इदमदनीयमिदं द्रष्टव्यमिदं सम्पाद्यमिति सङ्कल्परहिताः स्युः सदेहस्योऽपि तद्गुणैर्विमुक्तो ज्ञेयः । हीति नात्र सन्देहः ॥ १४ ॥ यस्यात्मा देहः हिंस्रैर्दुर्जनैर्हिंस्यते पीड्यते । येन केनचिद्यदृच्छया अर्च्यते वा तथापि यः कश्चिदपि न व्यतिक्रियते न विक्रियते स बुधो ज्ञेयः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येनापि 'यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति । अक्रुद्धो परितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च' इति ॥ १५ ॥ साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो जनान् स्तुवीत न च निन्देत गुणदोषाभ्यां वर्जितः सर्वव्यवहारविमुखः मुनिः मौनशीलः । तत्र हेतुः समदृक् स मुक्त इति शेषः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अदेहस्थत्वमेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । यः विद्वान्, स तु गुणैः प्रकृतिपरिणामात्मकैः इन्द्रियैः, गुणेषु, इन्द्रियार्थेष्वनुकूलप्रतिक्रूलेषु शब्दादिषु, गृह्यमाणेषु सत्सु अपि, अविक्रियः हर्षविषादादिरहितः सन्, न अहंकुर्यात् । आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानं न कुर्यात् इत्यर्थः । चोऽवधारणे ॥ ९ ॥ कुमतेर्देहस्थितिं विवृणोति । दैवाधीन इति । गुणैः प्राकृतैः सत्त्वादिभिर्गुणैः तत्कार्यभूतेरिन्द्रियैर्वा भाव्यते संपाद्यते इति गुणभाव्यं तेन कर्मणा हेतुना, दैवाधीने अस्मिन् शरीरे, वर्त्तमानः अबुधः, तत्र कर्त्ता अस्मीति मन्यमानः सन्, निबध्यते । अबुधः, देहस्य दैवाधीनतां प्राचीनकर्मनिमित्ततामारब्धकर्मणा स्थितिं च अजानन् तथा देहविलक्षणमात्मानं चाजानन् देहमेवात्मानं मत्वा तत्र कर्त्तास्मीति मन्वानो निबध्यते इत्यर्थः । देहामिानकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानैर्बद्धो भवतीति भावः ॥ १० ॥ 'कथं विहरेत्' इत्यादीनां विशेषप्रश्नानामुत्तरमाह । एवमित्थं, कुमतेर्वृत्त्यनुचिन्तनेनेत्यर्थः । विरक्तः देहतदनुबन्धिषु आसक्तिरहितः, शयने स्वापविधाने, अश्रानं व्याप्तिश्च 'अशू व्याप्तौ' इत्यनुशासनात्, अटनं च मज्जनं च तेषां समाहारस्तस्मिन्, दर्शनं च स्पर्शनं च घ्राणश्च भोजनं च श्रवणं च तान्यादयो येषां तेषु कर्मसु, यथोचितं वर्त्तमान एव भवतीति शेषः । 'युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा' इत्यत्र मया भगवतैवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥ न तथेति । तत्र तत्र तेषु तेषु शब्दादिविषयेषु, गुणान् गुणपरिणामात्मकानीन्द्रियाणि, आदयन् भक्षयन् अनुभावयन्निति यावत् । ईश्वरायत्तसत्ताप्रवृत्तिमत्स्विन्द्रियेष्वेव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमनुचिन्तयन्नित्यर्थः । विद्वान् 'तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते' इत्युक्तविधमतिमान्, तथा न बध्यते । यथा कुमतिर्बध्यते तथा न बध्यते इत्यर्थः । गुणानादयन्नित्यनेनौदासीन्यमात्मनि, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं तु शरीरे अनुसंधेयमिति फलितम् । ईश्वरे वा कर्तृत्वमनुसंधेयं 'मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर' इति मयैवोक्तत्वात् । ननु कर्माणि कुर्वतः तत्फलभूतानि सुखदुःखान्यनुभवतो देहे वर्त्तमानस्य कथमौदासीन्यरूपमविक्रियत्वं संभवेदत आह । प्रकृतिस्तत्परिणामात्मको देहस्तत्स्थोऽपि, असंसक्तस्तदभिनिवेशरहितः, तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिष्वविक्रिय इति यावत् । तत्स्थत्वेऽपि तत्प्रयुक्तैरविकृतत्वे दृष्टान्तत्रयम् । यथा खं सविताऽनिल इति । यथा खमाकाशः, सर्वत्रावस्थितमपि व्याप्यगतदोषैर्न विक्रियते । यथा सविता स्वप्रभया सर्वत्र व्याप्नुवन्नपि, यथा अनिलः सर्वत्र संचरन्नपि, तद्वद्योगी प्रकृतिस्थोऽपि प्रकृत्यनभिनिवेशेनातत्स्थतुल्यो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ वैशारद्येति । किं च अयं विद्वान् असङ्गेन देहाद्यनभिनिवेशेन शिता तथा, वैशारद्या विशारदया, ईक्षया बुद्ध्या, सद्गुरुसंप्राप्तया तीक्ष्णया मत्येत्यर्थः । छिन्नाः संशया यस्य स एवंभूतः सन्, स्वप्नात् प्रतिबुद्ध इव, नानात्वात् देवत्वादिभेदात्, विनिवर्तते । देवोऽहमित्याद्यभिमानं न करोतीत्यर्थः । छिन्नसंशय इत्यत्रोक्ताः संशयाः के इति चेत् देहादहं विलक्षणो न वा, किमहं स्वतन्त्र उत परतन्त्रः, किंवाऽहमीश्वर एवातास्माद्विन्न इत्यादयः संशयाः ॥ १३ ॥ अथ 'कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः' इत्यस्योत्तरमाह । यस्येति । यस्य प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनश्च धीश्च तासां, वृत्तयो व्यापाराः, वीतसंकल्पाः संकल्पवर्जिताः स्युः, इदमदनीयमिदं द्रष्टव्यमिदं संपाद्यमिदं परिहर्त्तव्यमित्याद्यभि-संधिरहिताः स्युरित्यर्थः । स एव, देहस्योऽपि, तद्गुणैः विनिर्मुक्तः, ज्ञेयः हि ॥ १४ ॥ यस्येति । यस्य आत्मा देहः, हिंस्रैर्दुर्जनैः, हिंस्यते पीड्यते वा, अथवा येन केनचित्, यदृच्छया किंचित्, कश्चित् अर्च्यते सत्क्रियते, तथापि तत्र हननार्चनादौ, न व्यतिक्रियते नातीव विक्रियते । स एव बुधः विद्वानिति ज्ञेयः ॥ १५ ॥ न स्तुवीतेति । यः साधु, असाधु वा, कुर्वतः वदतः वा जनान्, न स्तुवीत, न निन्देत । एवं गुणदोषाभ्यां वर्जितः, समदृक् मानापमानयोस्तुल्यदृष्टिः, सः मुनिः, ज्ञेयः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

व्यवहारादि में इन्द्रियाँ शब्द-स्पर्शादि विषयों को ग्रहण करती हैं; क्योंकि यह तो नियम ही है कि गुण ही गुण को ग्रहण करते हैं, आत्मा नहीं । इसलिये जिसने अपने निर्विकार आत्मस्वरूप को समझ लिया है, वह उन विषयों के ग्रहण-त्याग में किसी प्रकार का अभिमान नहीं करता ॥ ९ ॥ यह शरीर प्रारब्ध के अधीन है । इससे शारीरिक और मानसिक जितने भी कर्म

होते हैं, सब गुणों की प्रेरणा से ही होते हैं। अज्ञानी पुरुष भूठ मूठ अपने को उन ग्रहण-त्याग आदि कर्मों का कर्ता मान बैठता है और इसी अभिमान के कारण वह बँध जाता है ॥ १० ॥ प्यारे उद्धव ! पूर्वोक्त पद्धति से विचार करके विवेकी पुरुष समस्त विषयों से विरक्त रहता है और सोने, बैठने, घूमने-फिरने, नहाने, देखने, छूने, सूँघने, खाने और सुनने आदि क्रियाओं में अपने को कर्ता नहीं मानता, बल्कि गुणों को ही कर्ता मानता है। गुण ही सभी कर्मों के कर्ता-भोक्ता हैं—ऐसा जानकर विद्वान् पुरुष कर्मवासना और फलों से नहीं बँधते। वे प्रकृति में रहकर भी वैसे ही असङ्ग रहते हैं, जैसे स्पर्श आदि से आकाश, जल की आर्द्रता आदि से सूर्य और गन्ध आदि से वायु। उनकी विमल बुद्धि की तलवार असङ्ग-भावना की सान से और भी तीखी हो जाती है, और वे उससे अपने सारे संशय-सन्देहों को काट-कूटकर फेंक देते हैं। जैसे कोई स्वप्न से जाग उठा हो, उसी प्रकार वे इस भेदबुद्धि के भ्रम से भक्त हो जाता है ॥ ११-१३ ॥ जिनके प्राण, इन्द्रिय, मन और बुद्धि की समस्त चेष्टाएँ बिना सङ्कल्प के होती हैं वे देहस्थित रहकर भी उसके गुणों से मुक्त हैं ॥ १४ ॥ उन तत्त्वज्ञ मुक्त पुरुषों के शरीर को चाहे हिंसक लोग पीड़ा पहुँचायें और चाहे कभी कोई दैवयोग से पूजा करने लगे—वे न तो किसी के सताने से दुःखी होते हैं और न पूजा करने से सुखी ॥ १५ ॥ जो समदर्शी महात्मा गुण और दोष की भेद दृष्टि से ऊपर उठ गये हैं, वे न तो अच्छे काम करने वाले की स्तुति करते हैं और न बुरे काम करने वाले की निन्दा; न वे किसी की अच्छी बात सुनकर उसकी सराहना करते हैं और न बुरी बात सुनकर किसी को झिड़कते ही हैं ॥ १६ ॥

न कुर्यान्न वदेत् किञ्चित् ध्यायेत् साध्वसाधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि । श्रमस्तस्य श्रमफलो ध्वेनुमित्र रक्षतः ॥ १८ ॥

गां दुग्धदोहामसतीं च भार्या देहं पराधीनमसत्प्रजां च ।

वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी ॥ १९ ॥

यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ।

लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद् वन्ध्यां गिरं तां विभृयान्न धीरः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मुनिः आत्मारामः साधु असाधु वा न कुर्यात् किञ्चित् न वदेत् न ध्यायेत् (किन्तु) अनया वृत्त्या जडवत् विचरेत् ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः यदि परे न निष्णायात् (तर्हि) तस्य श्रमः अधेनुं रक्षतः इव श्रमफलः ॥ १८ ॥ अङ्ग दुग्धदोहां गाम् असतीं भार्या पराधीनं देहम् असत्प्रजां अतीर्थीकृतं वित्तं मया हीनां वाचं च (यः) रक्षति (सः) दुःखदुःखी (भवति) ॥ १९ ॥ अङ्ग अस्य स्थित्युद्भवप्राणनिरोधं पावनं कर्म यस्यां न लीलावतारेप्सितं जन्म वा (यस्यां) न वन्ध्यां तां गिरं धीरः न विभृयात् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अपि च न कुर्यादिति । यो दैहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः स मुक्तः । इतरो बद्ध इत्यर्थः । एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी न तूक्तैः साधनैस्तदर्थनिष्ठो भवेत्तं निंदति । शब्दब्रह्मणि निष्णातोऽर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णायात् ध्यानाद्यभियोगं न कुर्यात्तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलो न तु पुरुषार्थपर्यवसायी । अधेनुं चिरप्रसूतां गाम् ॥ १८ ॥ एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति । गामिति । दुह्यत इति दोहः पयः । दुग्धो दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तामर्थशून्याम् । असतीं भार्या कामशून्याम् । देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतुम् । असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यं पुत्रम् । अतीर्थीकृतमागते पात्रेऽदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकम् । अंग हे उद्धव । दुःखान्तरं दुःखमेव यस्य स रक्षति ॥ १९ ॥ मया हीनां वाचमित्युक्तमेव विवृणोति । यस्यां वाचि मे जगतः शोधकं चरित्रं न स्यात् । किं तत् । अस्य विश्वस्य स्थित्यदिरूपम् । तद्धेतुरित्यर्थः । लीलावतारेऽपीप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्म वा न स्यात् । तां निष्फलां गिरं धीरो धीमान्न धारयेत् ॥ २० ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इममेवार्थं पुनराह—अपि चेति । द्वैतस्य मृषात्वनिश्चयान्न किञ्चित्कथनादिकं कुर्यात् । इत्यर्थ इति—सर्वकर्मातीतो मुक्तस्तदासक्तो बद्ध इति भावः । यानि मुक्तस्य स्वाभाविकधर्माणि तान्येव मुमुक्षोः साधनानीत्याह—एतानीति । एतानि निरहंकार-

त्वविरक्तत्वादीनि सिद्धस्य मुक्तस्यासाधारणलक्षणान्यपि साधकस्य मुमुक्षोः साधनानि मुख्यार्थमनुष्ठेयानीति ज्ञेयानि ॥ १७ ॥
 मुक्तैर्निरहंकारादिभिः । तदर्थनिष्ठः तस्मिन् शब्दब्रह्मणोऽर्थे विचारे निष्ठा यस्य स तथा । पुरुषार्थो मोक्षस्तदवसानः । ध्यानादी-
 त्यादिना भक्त्यंगनामकीर्तनादिग्रहः । पुरुषार्थपर्यवसायी मुक्तिसाधकः । विश्वनाथस्तु—भक्तिं सच्चिदानन्दमयाकारत्वभावनया
 भगवति कुर्वति तदैवायमुक्तलक्षणो मुक्तजीवः सिध्येदन्वया तु पतेदित्याह—शब्दे वेदशास्त्रे ब्रह्मणि तत्प्रतिपाद्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि
 च निष्णातः विशिष्टज्ञानकुशलः, किंतु परे ताभ्यामपि सकाशात्परमाश्रयत्वेन श्रेष्ठे भगवति न निष्णायात् भक्तिकौशलवान्न
 भवेत् । निष्णातशब्दस्य कुशलार्थत्वाद्भगवति सच्चिदानन्दाकारत्वभावनया भक्तिरेवात्र कुशला, यां विना तस्य श्रमः साधनश्रमः
 श्रमैकफलो व्यर्थ एव न तु पुरुषार्थप्रापकः, दुग्धकामस्य अथेनं वंध्यां चिरप्रसूतां वा रक्षतो यथा श्रमः । अत्र शब्दब्रह्मणि वेदे
 निष्णातोपि परे ब्रह्मणि निर्विशेष इति व्याख्यायामेकदेशान्वय उत्तरश्लोकात्तात्पर्यविरोधश्च स्यात् । संदर्भस्तु—पूर्वं ज्ञानयोग-
 मुक्त्वाऽधुना भक्तियोगमुद्भावयितुमाह—शब्दब्रह्मणीति । अत्र परब्रह्मपदेन परतत्त्वमात्रमुच्यते न तु ब्रह्मत्वभगवत्त्वादिविवेकेनेति
 ज्ञेयं सर्वत्र तत्सामान्यात् ॥ १८ ॥ एतदेव श्रमफलत्वमेव । अन्यार्थानां निदर्शनैर्दृष्टान्तैः । दुग्धदोहां दुग्धदानहीनामिति व्यवहारे
 दृष्टान्तः । परमार्थे तु 'न गोसेवनतो धर्मः परोस्ति ह्यनिमित्तकात्' इत्यादिपुराणात्सर्वदा गोसेवा कल्याणदेति भावः । अर्थो
 दुग्धदानम्, तच्छून्याम् । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरोक्तेः पातिव्रत्यधर्महीनां विरक्तां वा । दुःखहेतूनि पराजभक्षणादीनि,
 व्यसनानि । दृष्टसाधनानि ऐहिकसेवादीनि, अदृष्टानि 'सोयं परलोकः पुत्रेण जग्यः' इति श्रुतेः परमेश्वरनिष्ठास्वधर्मनिष्ठादीनि
 तद्रहितां संततिम् । मया हीनां मत्कीर्तनादिशून्याम् । 'वाचस्तु गोविंदगुणस्तवे फलम्' इत्युक्तेः सर्वदा दुःखीति भावः ।
 दापिका—एतदेव ध्यानाद्यभावे शास्त्राभ्यासस्य श्रमैकफलत्वमेव । अन्यार्थनिदर्शनैरन्यपदार्थदृष्टान्तैः । असती व्यभिचारिणी-
 त्वात्कामशून्याम् । दृष्टमैहिकं धनार्जनवचनांगीकारादि, अदृष्टं श्राद्धादि, तच्छून्याम्, मया हीनां मदीयलीलादिशून्यां वैदिकी-
 मपि वाचम् । संदर्भस्तु—तदेवं शब्दब्रह्माभ्यासस्य परब्रह्माभ्यासः प्रयोजनमित्युक्तम् । तत्र सर्वेष्वंशेषु विशेषत उपनिषद्भागे
 शब्दब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वे स्थितेपि तद्विचारकोटिभिरपि परब्रह्मनिष्ठा कथनमात्रादृते न जायते । किन्तु यस्य यस्मिन्नंशे
 श्रीभगवदाकारपरब्रह्मलीलादिकं प्रतिपद्यते तदभ्यासेनैव च भगवदाकारे च निष्ठा जायते । तद्वक्ष्यति द्वादशे—'संसारसिंधुमति-
 दुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीलाकथारसनिषेवणमंतरेण' इति, 'श्रेयःसूतिं भक्तिमुदस्य ते विमो छिद्यन्ति
 ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ कुंशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ।' इति च विरिञ्च्युक्तेः । अत एव मदीय-
 लीलाशून्यां वैदिकीमपि वाचं नाभ्यसेदित्याह द्वाभ्याम्—गामिति । मया श्रीभगवता हीनां मम लीलादिशून्याम् । दीपिकाप्रकाशस्तु-
 दयश्रव्यादीन्विषयान्मत्संबुद्धानेव स्वीकुर्यान्न तु मत्संबंधशून्यान् । एतदेव मयि निष्णातत्वमिति वक्तुं सर्वेन्द्रियव्यापारोप-
 लक्षकमेकं वागिन्द्रियव्यापारमेव लक्ष्यकृत्य स बहुतरदृष्टान्तमाह—गामिति । दुह्यत इति दोहः पयः, दुग्धो दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति
 यस्यास्तां कस्याच्चिन्मूल्यदानेन विनैव प्राप्तां रक्षति पाति गौरियं मदत्तबहुतरघासादिचारणैर्दुग्धवती पुनः प्रसूतिमती च भविष्यतीति
 बुद्ध्या दुग्धलोभी दुःखदुःखी ऐहिकदुःखवान् आयत्यां तस्य गोर्दुग्धलाभादर्शनेनोपेक्षणादुपेक्षणजन्यपापात्पारत्रिकं च यद्-
 दुःखं तद्वान् । एवमसती भार्या सतीजनकृतधर्मोपदेशेनेयमायत्यां सती भविष्यतीति बुद्ध्या संतानकामलोभी रक्षतीत्येवमसत्प्रजा-
 मित्यादावपि व्याख्येयम् ॥ १९ ॥ देवतांतरप्रसंगपरं वाचःफलं किं न स्यादित्यतो 'मया हीनाम्' इत्येव विवृणोतीति । यस्यां वाचि ।
 इत्यर्थे इति—विश्वसृष्ट्यादिप्रभाववर्णनरूपमिति भावः । यद्वा—अध्यारोपाववादाभ्यामुपाधिबाधकत्वादधिष्ठानविचाररूपमित्यर्थः ।
 जन्मपदमवतारकार्यपरं कारणेन कार्यग्रहणमिति । 'एकान्तलाभं वचसो न पुंसां सुरलोकमौलोर्गुणवादमाहुः' इत्युक्तेर्निष्फला-
 मित्यर्थः । ननु त्वत्सहितैव वाक् का, किं तत्त्वमस्यादिजीवब्रह्मैक्यप्रतिपादि वा काचिदन्यैवेति तां स्पष्टमावेदयेदित्यपेक्षायामाह—
 यस्यामिति । तां निष्फलां गिरं वेदलक्षणांमपि । तदुक्तं श्रीनारदेन—'इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा' इत्यादि । अत एव गीतं
 कलियुगपावनावतारेण श्रीभगवता—'श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथामृतात् । यन्न संति द्रवचित्तकंपाशुपुलकोद्गमाः ।' इति ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । अतो मुनिः मननशीलः आत्मारामः आत्मन्येव रममाणोऽपि बहिस्तु यः किंचित्साधु वैदिकमसाधु दैहिकमपि
 कर्म न कुर्यान्न किंचिदपि वदेन्न ध्यायेत् किं त्वनया प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्त इत्युक्त्या वृत्त्या जडवद्विचरेत्स मुक्तः एतान्येव सर्वाणि
 मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि । मुक्तलक्षणविरुद्धं बद्धलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ शब्देति । यस्तु शब्दब्रह्मणि वेदाख्ये निष्णातः
 केवलम् अर्थतः पारङ्गतोऽपि यदि परे ब्रह्मणि न निष्णायात् ध्यानाद्यभ्यासेन तदेकनिष्ठो न स्यात्तदा तस्याध्ययनादिशास्त्रश्रमः
 श्रमैकफलो न तु पुरुषार्थपर्यवसायी । यथा अथेनं चिरप्रसूतां पुनः प्रसवाशाहीनां निःक्षीरां गां क्षीरार्थं रक्षतो जनस्य तद्रक्षाश्रमैक-
 फला तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गामिति । अङ्ग हे उद्धव ! दुह्यत इति दोहः पयो दुग्धो दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति तासामग्रे प्रसवरहितां
 गाम् असतीं कामचारदुर्भाषणादिभिर्दुष्टां भार्यां च पराधीनं परपोष्यं देहम् असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यां पुत्रम् अतीर्थीकृत-

मागतेभ्यः पात्रेभ्यः अदत्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकं वित्तं धनं च मया हीनां मदगुणादिप्रतिपादनरहितामन्यविषयां वाचं च यो रक्षति स दुःखदुःखी दुःखानन्तरमपि दुःखमेवास्ति यस्य तथाभूतो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्यामिति । अङ्ग हे उद्धव ! अस्य विद्वस्य स्थित्यादिरूपं तद्वेतुरित्यर्थः । श्रवणादिपराणां पावनं पावित्र्यकरं मम कर्म चरित्रं यस्यां वाचि प्रतिपाद्यतया न स्यात् तथा लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्म यस्यां न स्यात्तां वन्ध्यां निष्फलां गिरं वाचं धीरो धीमान् न बिभृथात् न धारयेत् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

देहार्थं साध्वसाधु कर्म यो न कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेदपि तथा च यो दैहिकेऽपि कर्मण्युदासीन इति व्याख्यातम् एतानि निरहङ्कारत्वविरक्तत्वादीन्येव सिद्धस्यासाधारणलक्षणान्यपि साधकस्य मुमुक्षोः साधनानि मुक्त्यर्थमनुष्ठेयानीति ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तैः साधनैः निरहङ्कारत्वविरक्तत्वादिभिस्तदर्थनिष्ठस्य वेदस्य प्रतिपाद्योऽर्थो यः परमात्मा तन्निष्ठो न भवेत् ध्यानाद्यभियोगं ध्यानाद्यभिनिवेशम् आदिना नामसङ्कीर्त्तनादिभक्त्यङ्गपरिग्रहः पुरुषार्थपर्यवसायी मुक्तिसाधकः ॥ १८ ॥ एतदेव ध्यानाद्यभावे शास्त्राभ्यासस्य श्रमैकफलत्वमेव अन्यार्थनिदर्शनैरन्यपदार्थदृष्टान्तैः असतीं व्यभिचारिणीत्वात् कामशून्यां दृष्टादृष्टफलशून्यां दृष्टमैहिकं फलं धनार्जनादि अदृष्टं श्राद्धादिजन्यं तच्छून्यं मया हीनां मदीयलीलादिशून्यां वैदिकीमपि वाचम् ॥ १९ ॥ स्थित्यादिरूपं तत्रावतारचरित्राणां प्रस्तुतत्वात् तेषां साक्षात् स्थित्यादिरूपत्वासम्भवाल्लक्षणया तद्वेतुरिति व्याख्यातमत एवेत्यर्थ इत्युक्तं स्थितिरत्र धारणं प्रेमास्पदं प्रेमविषयं निष्फलां गिरं वेदलक्षणामपि तदुक्तं श्रीनारदेन इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वेत्यादि अतएव गीतं कलियुगपावनवतारेण श्रीभगवता—

श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथामृतात् । यन्न सन्ति द्रवचित्तकम्पाशुपुलकोद्गमा इति ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

न कुर्यादिति स्वस्मिन् साध्वसाधु कारिषु स्वयम्भनोवाक्कार्यैर्न साध्वसाधुकारीति न विक्रयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ गुणेषु वर्त्तमानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासनभोजनादिविरहः किन्तु अहंकाररागद्वेषराहित्यमुपकार्योपकारिषु तुल्यचित्तत्वं दर्शनस्पर्शनादिषु तृणलोष्टदर्शनादिषु सम्पाद्यताबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं भवति एवंविधस्य पुरुषस्य शास्त्रजन्ययोगाजन्यज्ञानद्वयमप्युपादेयमित्याह । शब्दब्रह्मणीति । परे ब्रह्मणि समाधिपर्यन्तज्ञानी ॥ १८ ॥ अतीर्थाकृतमात्मानुगुणरहितं मया हीनां मत्प्रतिपादनहीनां वाचं दुःखदुःखी रक्षति ॥ १९ ॥ मया हीनां वाचमित्येतद्विवृणोति । यस्यामिति ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्चात्मारामः स्वयमपि किञ्चिन्नैकिकं कर्म साध्वसाधु वा न कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेच्च किन्तु मुनिर्मननशीलोऽनया देहस्योऽपि न देहस्य इत्यादिनोक्तविधया वृत्त्या जडवद्विचरेत् ॥ १७ ॥ तदेव गुणेषु वर्त्तमानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासनभोजनादिविरहः किंत्वहङ्काररागद्वेषराहित्यमुपकारापकारादिषु तुल्यचित्तत्वं दर्शनस्पर्शनादिषु कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वं सुवर्णलोष्टादिष्विष्टानिष्टबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं भवति अथैवंविधस्य पुरुषस्य शास्त्रजन्यमुपासनात्मकं चेति ज्ञानद्वयमुपादेयमित्याह । शब्दब्रह्मणीति । निष्णातः पारंगतोऽपि यदि परे ब्रह्मणि परब्रह्मविषयकसमाधिपर्यन्तज्ञाने न निष्णायात्परिनिष्ठितो न भवेत्तर्हि तस्य श्रमोऽध्ययनाध्यापनादिश्रमः श्रमफलः श्रम एव फलं यस्य सः निरर्थकः श्रम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः अवेनुं चिरप्रसूतां निःक्षीरां गामित्यर्थः । तां रक्षतो यथा रक्षा श्रमैकफला तद्वत् ॥ १८ ॥ एतदेव दृष्टान्तान्तरैश्च प्रपञ्चयति । गामिति । दुह्यत इति दोहः पयः दुग्धः दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तां गामसतीं कामशून्यां दुष्टां भार्यां च पराधीनं प्रतिवचनं दुःखहेतुं देहमसत्प्रजां दृष्टादृष्टशून्यं दुरात्मानं पुत्रं च अतीर्थाकृतमागते पात्रेऽदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकम् अङ्ग हे उद्धव ! मया हीनां मत्प्रतिपादनरहितां वाचं च यो रक्षति स दुःखदुःखी दुःखानन्तरमेव दुःखमस्यास्तीति तथा ॥ १९ ॥ मया हीनां वाचमित्येतदेव विवृणोति । यस्यामिति । अङ्ग हे उद्धव ! अस्य जगतः स्थित्युत्पत्तिसंहारात्मकपावनं शृण्वतो वदतश्च पावनकरं मे मम कर्म चरित्रं यस्यां वाचि प्रतिपाद्यं न स्यात् लोलया येऽवतारास्ते तथा लीलापदेनास्यावराणां कर्मनिमित्तत्वव्युदासः तेषु ईक्षितं जगतः प्रेमास्पदं रामकृष्णादिजन्म वा न स्यात्तां वन्ध्यां निष्फलां गिरं धीमान्न धारयेत् पावनमित्यनेन स्वजन्मकर्मप्रतिपादनरहितायाः प्रत्युतापवित्रतावहत्वं च सूचितम् अथवा लीलावतारेक्षितजन्मेति समाहारद्वन्द्वः तत्रेक्षिताः प्रियतमाः भक्ता इत्यर्थः । जन्मग्रहणं कर्मणोऽप्युपलक्षणं भगवद्भागवतजन्मकर्मादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तन्मतं कथमत्राह । न कुर्यादिति । आत्मारामो मुनिः साधुकुर्याद्वेदद्वयायेच्च असाधु न कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेच्च शुभ-
जीवानुद्दिश्येति शेषः । अतोतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षम इत्यादेः साधु न कुर्यादित्यर्थो नोपपद्यते इति आत्माराम इत्यत्राऽऽत्म-
शब्देन परमात्मा एवोच्यते न जीवाद्यन्यतमः ॥ १७ ॥ तदेकनिष्ठेन भक्त्याधीनवेदादिशब्दराशिः फलवान् स्यादन्यथा निष्फल
एवेत्याह । शब्देति । परे ब्रह्मणि न निष्णीयान्निष्ठितो नियतो न स्याद्यदि तर्हि तस्य पुंसः श्रमः वेदाध्ययनायासो भ्रममज्ञानं तमसि
परिभ्रमणं वा फलमस्येति भ्रमफलः स्यात् अचेनुमदोग्धीं गां रक्षत इव यथा तथास्य तदज्ञानपरिश्रम एवावशिष्यते नतु जीवन-
फलमिति भावः । यद्वा भ्रमफलः प्रयत्नफलः श्रमः कायक्लेशः—

स्थितिशब्देन नियमः कचिज्जीवनमुच्यते । उत्थितत्वं कचिच्चैव कचिद्भूतिविरोधितेति ॥

अत्र निष्णातः निष्णीयादिति शब्देन नियम उच्यते इति भावः अवेन्वा चरति मायैष वाचं शुश्रुवाँअफलामपुष्पामिति
श्रुतेः ॥ १८ ॥ एतमेवार्थं दृष्टान्तबाहुल्येन द्रढयति । गां दुग्धेति । पराधीनं परप्रेष्यं कुर्वन्तं देहम् अतीर्थाकृतं विषयविषयोपरक्तं
कृष्णा गोषु सम्पन्नक्षीरतमा सती सा सती साध्वी पतिव्रता परान्नः परपिण्डादः परजातः परेधितः सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण
जग्यः अनपत्यं परं मन्ये कपत्याच्छुचां पदात् नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवे फलमित्यादेः
यस्त्वेवंविधं गवादिकं रक्षति स दुःखेऽन्धतमसि नित्यदुःखानुभवो वर्तते इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्यदेवताप्रसङ्गपरवाचो रक्षणे फलं
किं न स्यादत्राह । यस्यामिति । यस्य जगतः स्थित्युद्भवप्राणनिरोधलक्षणं कर्म “दुग्धदोहा तु गां रक्षेत् क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथा
तद्वद्धरेरन्यवाचो धारणमिष्यते” इति वचनादन्यविषयवाचा नित्यानन्दलक्षणमोक्षफलं न स्यादतो मुमुक्षुः तन्न कुर्यादतो तत्त्वजिज्ञा-
सानर्थकरीति मज्जिज्ञासैव पुरुषार्थसाधनं तद्वन्तमुद्दिश्य न कुर्यान्न वदेदिति विधीयते तत्त्वजिज्ञासुरिति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वं ज्ञानयोगमुक्त्वाधुना भक्तियोगमुद्भावयितुमाह । शब्दब्रह्मणीति । अत्र परब्रह्मपदेन परत्वमात्रमुच्यते नतु ब्रह्मत्व-
भगवत्त्वादिविवेकेनेति ज्ञेयं सर्वत्र तत्सामान्यात् ॥ १८ ॥ तदेवं शब्दब्रह्माभ्यासस्य परब्रह्माभ्यासः प्रयोजनमित्युक्तं सर्वेष्वेवांशेषु
विशेषत उपनिषद्भागे शब्दब्रह्मणस्तत्प्रतिपादकत्वे स्थितेऽपि तद्विचारकोटिभिरपि परब्रह्मनिष्ठा न जायते किन्तु यस्य तस्मिन्नेवं
श्रीभगवदाकारपरब्रह्मलीलादिकं प्रतिपाद्यते तदभ्यासेनैव भगवदाकारे च निष्ठा जायते तदुक्तं संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
र्नान्यः प्लव इत्यादि श्रेयःसृति भक्तिमुदस्तेत्यादि च अत एव मदीयलीलाशून्यां वैदिकीमपि वाचं नाभ्यसेदित्याह द्वाभ्याम् ।
गामिति । मया श्रीभगवता हीनां मम लीलादिशून्याम् ॥ १९ ॥ यस्यामिति । तां निष्फलां गिरं वेनलक्ष्णामपि तदुक्तं श्रीनारदेन
इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वेत्यादि अत एव गीतं कलियुगपावनावतारेण श्रीभगवता “श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथाऽमृतात् ।
यन्न सन्ति द्रवश्चित्तकम्पाश्रुपलकोद्गमा” इति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

अनया वृत्त्या अनेन स्वभावेन मुक्तलक्षणं भिन्नं बद्धलक्षणं च ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ किंच भगवति सच्चिदानन्दमयाकारत्व-
भावनया भक्तिं कुर्वीत तदैवायमुक्तलक्षणो मुक्तजीवः सिद्धेदन्यथा तु पतेदित्याह । शब्दे वेदशास्त्रे ब्रह्मणि तत्प्रतिपाद्यनिविशेषे
ब्रह्मणि च निष्णातः विशिष्टज्ञानकुशलः विशिष्टानुभवकुशलश्च किंतु परे ताभ्यां सकाशादपि परमाश्रयत्वेन श्रेष्ठे भगवति न
निष्णायात् भक्तिकौशलः यावन्न भवेत् निष्णातशब्दस्य कुशलार्थत्वाद्भगवति सच्चिदानन्दाकारत्वभावनया भक्तिरेवात्र कुशलता
या विना तस्य श्रमः श्रमैकफलो व्यर्थ एव न तु पुरुषार्थप्रापकः दुग्धकामस्य अधेनुं बन्ध्यां चिरप्रसूतां वा रक्षतो यथा श्रमः अत्र
शब्दब्रह्मणि वेदे निष्णातोऽपि परे ब्रह्मणि निविशेषे इति व्याख्यायामेकदेशान्वय उत्तरश्लोकार्थतात्पर्यविरोधश्च स्यात् ॥ १८ ॥
दृश्यश्रव्यादीन् विषयान् मत्संबद्धानेव स्वीकुर्यान्नतु मत्संबन्धशून्यानेतदेव मयि निष्णातत्वमिति वक्तुं सर्वेन्द्रियव्यापारोप-
लक्षणकमेकं वागिन्द्रियव्यापारमेव लक्ष्यकृत्य सबहुतरदृष्टान्तमाह । गामिति । दुह्यत इति दोहः पयः दुग्धो-दोहो नोत्तरत्र दोहो-
ऽस्ति यस्याः तां कस्माच्चिन्मूल्यप्रदानेन विनैव प्राप्तां रक्षति पाति गौरियं मदत्तबहुतरथासादिचारणैर्दुग्धवती पुनः प्रसूतिमती
च भविष्यतीति बुद्ध्या दुग्धलोभी दुःखदुःखी ऐहिकदुःखवान् आयत्यां तस्या गोर्दुग्धालाभदर्शनादुपेक्षणजन्यपापात् पारत्रिकं
च यद्दुःखं तद्वान् एवमसतीं भार्यां सतीजनकृतधर्मोपदेशादियमायत्यां सती भविष्यतीति बुद्ध्या सन्तानकामलोभी रक्षतीत्येव-
मसत्प्रजामित्यादावपि व्याख्येयं देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतुम् असत्प्रजां दृष्टादृष्टफलशून्यं पुत्रम् आगते पात्रे अदत्तं दुर्वित्तं
दुष्कीर्तिदुरितापादकम् अङ्ग हे उद्धव ! दुःखानन्तरं दुःखमेव यस्य स एव रक्षति ॥ १९ ॥ ननु त्वत्सहितैव सा वाक् का किं
तत्त्वमस्मादिजीवब्रह्मैक्यप्रतिपादिका वा काचिदन्यैव वेति तां स्पष्टमावेदयेत्यपेक्षायामाह । यस्यां मम कर्म चरितं विश्वस्य स्थिति-

रुद्धवः प्राणनिरोधः संहारश्च यत्र तत् ततोऽप्युत्कृष्टतमत्वेन विमृश्याह । लीलावतारेषु ईप्सितं सर्वजगतसुभगं मज्जन्म जन्मो-
पलक्षितबाल्यलीलादिकं यत्र तच्चरितं न स्यात्तां गिरं वेदलक्षणांमपि बन्ध्यां विफलां धीरः पण्डितो न विभृयादपण्डित
एव विभृयात् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्चिद् ऐहिकामुष्मिकफलविषयं साध्वसाधु वा न कुर्यात् न वदेत् न ध्यायेत् देहवाङ्मनसां नियमनं भगवति कुर्यात्
अनया वृत्त्या जडवद्विचरेत्स मुनिः आत्मारामो आत्मनि परब्रह्माण रमणशीलो ज्ञेयः अनेनैव कथं विहरेदित्यस्यापि
प्रतिवचनं ज्ञेयम् किञ्च मुमुक्षुचेष्टितात् वैपरीत्येन बुभुक्षुचेष्टितमप्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ एवं परब्रह्मणि निष्ठापर्यन्तं मुमुक्षुचेष्टित-
मुद्धवम्प्रति भगवतोपदिष्टमिदानीं तदभावे वेदधारणश्रमो निरर्थक एवेत्याह । शब्दब्रह्मणीति । परे परब्रह्मणि न निष्ठायात्
तद्व्याप्तं न कुर्यात् तस्य शब्दब्रह्मधारणश्रमः श्रमफलः श्रम एव केवलं फलं यस्य सः अवेनुं यथानहं रक्षतः रक्षा यथा श्रमैकफला
तद्वत् ॥ १८ ॥ दुह्यते इति दोहः पयः दुग्धो दोहो यस्यास्तां स्वीकरणानन्तरं पयोनर्हामतिवृद्धाम् अतीर्थीकृतमपात्रे दत्तं पात्रे च
न दत्तं तदुक्तं महाभारते—

न्यायागतस्य वित्तस्य बोद्धव्यौ द्वौ व्यतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे यन्नैव दीयते इति ॥

मया वेदार्थभूतेन हीनाम् अन्यार्थपरत्वेन गृहीतामित्यर्थः । हे अङ्ग ! दुःखदुःखो एव रक्षति दुःखानामपि दुःखं
दुःखदुःखं तदस्यास्तीति स तथा ॥ १९ ॥ यस्यां गिरि अस्य चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य स्थित्यादिरूपं पावनं सर्वपवित्रीकरणं
मे कर्म लीलावतारेषु मद्भक्तेप्सितं जन्म वा न स्यात्तां धीरः मुमुक्षुर्न विभृयात् ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च अन्तर्मुनिः मननशीलः आत्मारामः आत्मन्येव रममाणोऽपि बहिस्तु यः किञ्चित्साधुवैदिकमसाधुवैदिकमपि
कर्म न कुर्यान्न किञ्चिदपि वदेन्न ध्यायेत् किन्त्वनया प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्त इत्युक्त्या वृत्त्या जडवद्विचरेत्स मुक्त इत्यन्वयः ।
एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पाण्डित्यमात्रश्लाघी । नतूक्तैः साधनैस्त-
दर्थनिष्ठो भवेत्तं निन्दति—शब्दब्रह्मणीति । वेदाख्ये निष्णातः अर्थतः पारङ्गतोऽपि यदि परे ब्रह्मणि न निष्ठायात् ध्यानाद्यभ्यासेन
तदेकनिष्ठो न स्यात्तदा तस्याध्ययनादिशास्त्रश्रमः श्रमैकफलो न तु पुरुषार्थपर्यवसायी । तत्र दृष्टान्तमाह—अवेनुमिति । यथा
अवेनुं निःक्षीरां गां क्षीरार्थं रक्षतो जनस्य तद्रक्षा श्रमैकफला तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेव दृष्टान्तान्तरैः प्रपञ्चयात्—गामिति ।
दुह्यत इति दोहः पयोदुग्धो दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तामग्रे प्रसवरहितां गाम् । असतीं कामचारकदुर्भाषणादिभिर्दुष्टां
भार्यां च । पराधीनं शत्रुपोष्यं देहम् । असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यं पुत्रम् । अतीर्थीकृतमागतेभ्यः पात्रेभ्यः अदत्तं दुष्कीर्ति-
दुरितापादकं वित्तं धनं च । अप्रतारकत्वज्ञापनाय स्नेहेन सम्बोधयति—अङ्गेति । मया हीनां मत्स्वरूपगुणलीलाप्रतिपादनरहिता-
मन्यविषयां वाचं च यो रक्षति स दुःखदुःखो, दुःखानन्तरमपि दुःखमेव यस्य तथाभूतो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ मया हीनां
वाचमित्युक्तं विवृणोति—यस्यामिति । हे अङ्ग अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपं तद्वेतुः । श्रवणादिपराणां पावनं पावित्र्यकरं मम कर्म
चरित्रं यस्यां वाचि प्रतिपाद्यतया न स्यात् तथा लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्म वा यस्यां न स्यात्तां
बन्ध्यां निष्फलां गिरं वाचं धीरो धीमान् न धारयेत् ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न कुर्यादिति । किं आत्मारामः स्वात्मपरमात्मस्वरूपविचारस्थः स्वयमपि, किञ्चित् स्वाध्वसाधु वा लौकिकं कर्म, न
कुर्यात् न वदेत्, न ध्यायेच्च, किं तु मुनिः मननशीलः सन्, अनया 'देहस्थोऽपि न देहस्थः' इत्यादिनोक्तविधया वृत्त्या, जडवत्
विचरेत् ॥ १७ ॥ तदेवं गुणेषु वर्त्तमानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासनभोजनादिविरहः, किंतु अहंकाररागद्वेषादिराहित्यमुप-
कारापकारिषु तुल्यचित्तत्वं, दर्शनस्पर्शनादिषु कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वं, सुवर्णलोष्टादिष्विष्टानिष्टबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं
भवति । अथैवंविधपुरुषस्य शास्त्रजन्यमुपासनात्मकं चेति ज्ञानद्वयमुपादेयमित्याह । शब्दब्रह्मणीति । शब्दब्रह्मणा निष्णातः, शब्दब्रह्मणो
गतोऽपि यदि परे परस्मिन् ब्रह्मणि, परब्रह्मविषयकसमाधिपर्यन्तज्ञाने इत्यर्थः । न निष्ठायात् परिनिष्ठितो न भवेत्, तर्हि तस्य, श्रमः
अध्ययनाध्यापनादिश्रमः, श्रम एव फलं यस्य सः हि । निरर्थकः श्रम एवेत्यर्थः । कस्येव । अवेनुं चिरप्रसूतां निःक्षीरां गामित्यर्थः ।
रक्षतः यथा, क्षीररहितां गां रक्षतो यथा तद्रक्षा श्रमैकफला तद्वत् ॥ १८ ॥ एतदेव दृष्टान्तान्तरैः प्रपञ्चयति । गामिति । दुह्यते इति दोहः
पयः दुग्धः दोहो यस्यास्तां, नोत्तरत्र दोहार्हमित्यर्थः । गां, तथा च असतीं कामशून्यां, भार्यां च, पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतु-
मित्यर्थः । देहं, असत्प्रजां दृष्टादृष्टशून्यं दुरात्मानं पुत्रं च, अतीर्थीकृतमागते पात्रेऽदत्तं तु, तुश्चार्थे । दुष्कीर्तिदुरितापादकं धनं

चेत्यर्थः । अङ्ग हे उद्धव, मया हीनां मदगुणचरित्रादिवर्णनरहितामित्यर्थः । वाचं च, यः रक्षति, सः दुःखदुःखी दुःखानन्तरमेव दुःखभागित्यर्थः ॥ १९ ॥ मया हीनां वाचमित्येतदेव विवृणोति । यस्यामिति । अङ्ग हे उद्धव, अस्य जगतः, स्थित्युद्धवप्राणनिरोधं स्थित्युत्पत्तिसंहारात्मकं, पावनं शृण्वतो वदतश्च पवित्रतापादकं मे मम, कर्म चरित्रं, लीलया ये अवतारास्तेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं रामकृष्णादिजन्म, यद्वा । लीलावतारेप्सितजन्मेति समाहारद्वन्द्वः । लीलावतारा रामकृष्णादयः ईप्सिता हरेः प्रियतमा भक्ताश्च तेषां जन्म वा । जन्मग्रहणं कर्मणोऽप्युपलक्षणम् । भगवद्भागवतजन्मकर्मादिकमित्यर्थः । वा, यस्यां वाचि न स्यात् तां बन्ध्यां निष्फलां गिरं, धीरः धीमान्, न विभ्रयात् न धारयेत् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

जीवनमुक्त पुरुष न तो कुछ भला या बुरा काम करते हैं, न कुछ भला या बुरा कहते हैं और न तो सोचते ही हैं । वे व्यवहार अपनी समान वृत्ति रखकर आत्मानन्द में ही मग्न रहते हैं और जड़ के समान मानो कोई मूर्ख हो इस प्रकार विचरण करते रहते हैं ॥ १७ ॥ प्यारे उद्धव ! जो पुरुष वेदों का तो पारगामी विद्वान् हो, परन्तु परब्रह्म के ज्ञान से शून्य हो, उसके परिश्रम का कोई फल नहीं है वह तो वैसा ही है, जैसे बिना दूध की गाय का पालनेवाला ॥ १८ ॥ दूध न देनेवाली गाय, व्यभिचारिणी स्त्री, पराधीन शरीर, दुष्ट पुत्र, सत्पात्र के प्राप्त होने पर भी दान न किया हुआ धन और मेरे गुणों से रहित वाणी व्यर्थ है । इन वस्तुओं की रखवाली करनेवाला दुःख पर दुःख ही भोगता रहता है ॥ १९ ॥ इसलिये उद्धव ! जिस वाणी में जगत् को उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयरूप मेरी लोकपावन लीला का वर्णन न हो और लीलावतारों में भी मेरे लोकप्रिय राम-कृष्णादि अवतारों का जिसमें यशोगान न हो, वह वाणी बन्धा है । बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि ऐसी वाणी का उच्चारण एवं श्रवण न करे ॥ २० ॥

एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥
यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् । मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥
श्रद्दालुर्मेकथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः । गायन्ननुस्मरन् कर्म जन्म चाभिनयन् मुहुः ॥ २३ ॥
मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन् मदपाश्रयः । लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं जिज्ञासया आत्मनि नानात्वभ्रमम् अपोह्य विरजं मनः सर्वगे मयि अर्प्य उपारमेत ॥ २१ ॥ मयि ब्रह्मणि निश्चलं मनः धारयितुं (त्वम्) यदि अनीशः (तर्हि) निरपेक्षः सर्वाणि कर्माणि समाचर ॥ २२ ॥ श्रद्दालुः सुभद्राः लोकपावनीः मे कथाः शृण्वन् गायन् अनुस्मरन् (मे) जन्म कर्म मुहुः अभिनयन् मदपाश्रयः मदर्थे धर्मकामार्थान् आचरन् उद्धव सनातने मयि निश्चलां भक्तिं लभते ॥ २३-२४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवं निश्चित्य विचारेणात्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्मलं मनो मयि सर्वगे परिपूर्णं समर्प्य संधार्य उपारमेत । न शास्त्रपाण्डित्यमात्रेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यद्यनीशोऽशक्तस्तर्ह्यस्तामिदं कृतार्थो भविष्यसीत्याह । मयीति । मयि मदर्पणेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ मदर्पणेन कर्मणा विशुद्धसत्त्वस्यांतरंगां भक्तिमाह श्रद्दालुरिति द्वाभ्याम् । अभिनयन्स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ आचरन्सेवमानः ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उपारमेत्यवृत्तिमार्गादिति शेषः । इत्यर्थ इति—न शास्त्रपाण्डित्यं कृतकृत्यतापादकम् 'नानुध्यायाद्बुद्धिबद्धान्वाचो विग्लापनं हि तत्' इत्यादिश्रुतेः, तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इति स्मृतेश्चेति भावः । तदेवं भक्त्यैव ज्ञानं सिध्यतीत्युक्तम् । एवं जिज्ञासया बद्धो मुक्त इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारविचारेण आत्मनि शुद्धजीवे नानात्वं देवत्वमनुष्यत्वादिभेदमपोह्य एवं मल्लीलादिश्रवणेन मनो मयि ब्रह्माकारे सर्वगे संधार्य साधनप्रयासाद्विरमेन्न तु पाण्डित्यमात्रश्लाघी भवेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ मयीति निमित्ते सप्तमी, मन्निमित्तमित्यर्थः । तदेवं ज्ञानमिश्रां भक्तिमुपदिश्य तदनादिरेणानुपंगिकसिद्धगणां शुद्धामेव भक्तिमाह—चतुर्भिः । यदीति निश्चये ।

टीकायाम् 'धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि' इत्यादिवत् । अत्र खलु ज्ञानेच्छुरेव श्रीमदुद्धवं प्रति च तादृशत्वमारोप्यैवेदमुच्यते । ततश्च—'श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य' इत्यादिप्रमाणेन भक्तिं विना केवलज्ञानमार्गेण ब्रह्मणि धारयितुं निश्चितमेवानीशो भवति, ततोपि स्वतो ज्ञानादिगुणसेवितं भक्तिमार्गमेवाश्रयति । तत्सोपानमुपदिशति—यदीत्यादिना । अथवा प्राक्तनभक्तिबलाभावाद्ब्रह्म-ज्ञानेच्छुर्येदि तत्र मनो धारयितुमनीशः स्यात्तदाधुनाप्येवं कुर्विति योज्यम् । समाचर अपर्य । निरपेक्षः वाञ्छांतररहितः । किंवा—तदेवमपि यस्य लोलाकथायां श्रद्धा न स्यात्तस्य ब्रह्मधारणायामप्यशक्तिरस्यात्, किमुत भगवद्धारणायामिति लक्ष्येण शुद्धभक्तावेव पर्यवसायितुमाह—यद्यनीश इति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—एवञ्च मदपितनिष्कामकर्मणैवांतःकरणशुद्धिः, अंतःकरणशुद्धयधीनमेव भक्तिसहितं ज्ञानम्, तेन च ब्रह्मणि निश्चलमनोधारणा, ततः 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्यादिमदुक्तेर्विद्योपरामसमये विद्योत्तीर्णया मद्भक्तेः प्राप्तिः, तथा च विपक्वकषायस्य मनसो मयि सम्यङ्निदिध्यासनम्, ततो भक्त्युत्थेन शुद्धज्ञानेन सायुज्यमिति क्रमः । तत्र कश्चिदपि निश्चलमनोधारणात्मिकां चतुर्थी भूमिकामप्यधिरुद्धं न शक्नुयात्तदा स्वान्तःकरणस्य सम्यक्शुद्धभावमनुमाय तच्छुद्धयर्थं पुनरपि मदपितनिष्कामकर्मैव कुयोदित्युद्धवं लक्ष्यीकृत्याह—यद्यनीश इति । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकानवृत्तकर्माणि ॥ सुभद्राः श्रवणादेव मंगलकराः । लोकानां तीर्थस्नानादपि पावनीः पावित्र्यापादकाः अनुकुर्वन् रावणवधरासलीलादिकं मुहुः प्रतिदिनं पर्वोदौ वा कारयन्नित्यर्थः । तदेवं सार्धचतुर्भिर्ज्ञानयोगमुत्तमा भक्तियोगमाह—श्रद्धालुरित्यादिना 'मया स्या ह्यकुतोभयः' इत्यन्तेन । अत्र शीलार्थकेनालुक्ष्यत्येन भक्तावौपाधिकश्रद्धावन्तो ज्ञानिप्रभृतयो व्यावृत्ताः । प्रथमत एव श्रद्धालुरिति पदोपन्यासो भक्तावदृश-श्रद्धावानेवाधिकारीति ज्ञापयति । यद्वक्ष्यते—'यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽसिद्धिदः ।' इति । 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ।' इति । ज्ञानकर्माधिकारिभ्योऽस्य भेदाश्च—सुभद्राः दधिपयःपरस्त्रीचौर्येवेणुगानरासाद्या गायन्ननुस्मरन्निति, गानस्य पौनःपुन्येन स्मरणस्यापि पौनःपुन्यं स्वत एव भवेदिति भावः । कर्म कालियदमनादिकम्, जन्म नंदोत्सवादिकम्, नाटकादिरीत्याऽभिनयत् जन्मकर्मलील्योर्मध्ये यंशा निजामीष्टभावं भक्तं गतास्तांस्वयमनुकुर्वन् । भगवद्भक्तान्भक्तांतरगतांश्च तानन्यद्वारानुकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ मदर्थे मत्सेवार्थम् । धर्मान्नित्यादिकर्माणि, कामान्भोग्यवासोलंकारादीन्, अर्थानर्थसंचयान् । तत्रापि मदपाश्रय एव न स्वप्रयत्नाभिमानि । हे उद्धव मयि सनातने सच्चिदात्मना प्रत्यगात्मना च सर्वानुगते निश्चलां भक्तिं लभते । किञ्च यो धर्मो गोदानादिलक्षणस्तमपि मदर्थे मदीयजन्मोत्सवाद्यंगत्वेनैवेत्यर्थः, यश्च कामो महाप्रसादसेवननिवासादिलक्षणस्तमपि मदीयसेवार्थमनमंदिरायासादिलक्षणत्वेनैव, यश्चार्थो धनसंप्रहस्तमपि मदर्थे मत्सेवोपयोगित्वेनैवाचरन्सेवमानस्तामेव कथाश्रवणादिलक्षणां निश्चलां सर्वदाप्यव्यभिचारिणीं लभते, तत्सुखेन कैवल्यादेरप्यनादरात् 'या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मसेवाभवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्' इत्याद्युक्तेः । न च भजनीयस्य चलतया तस्यापि चलता शंक्या, यतः सनातने । विश्वनाथस्तु—मदर्थे मत्सेवार्थम्, मज्जन्मयात्रादिवसे मत्स्वरूप-श्रीगुरुदेवाराधनदिवसे च धर्मा ब्राह्मणवैष्णवसंप्रदानकाव्रवत्त्वाददानानि, कामा वैष्णवसमाजप्राप्तमधुरमहाप्रसादान्नभोजन-स्रक्चंदनतांबूलोपयोगिवसनधारणाद्याः, अर्था विष्णुवैष्णवसेवार्थद्रव्याहरणानि, एतानाचरन्कुर्वन् निश्चलां साधनसाध्यदशयोः स्थिरां नैष्ठिकीम् । सनातन इति—तदाराध्यस्य मद्भिप्रहस्य सनातनत्वाद्भक्तिरपि सनातनी निश्चलैवेति भावः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवमिति । एवं जिज्ञासया विचारेण जीवात्मनि नानात्वभ्रमं देवमनुष्यादिदेहाध्यासमपोह्य निरस्य विरजं निर्मलं मनः सर्वंगै परिपूर्णं मयि भगवति अर्प्य समर्प्य संधार्य । ल्यवार्थः कर्मानुष्ठानशास्त्राध्यासादिकृत्यादुपारमेत न शास्त्रपाण्डित्यमात्रेणेत्यर्थः । तद्वार्थः ॥ २१ ॥ यदिति । मयि ब्रह्मणि निश्चलं यथा भवति तथा मनो धारयितुं यदि त्वमनीशः अशक्तस्तदा निरपेक्षः फलकामनारहितः सन् सर्वाणि वर्णाश्रमविहितानि कर्माणि समाचर अनुतिष्ठ । ततो विशुद्धया मनो निश्चलं भविष्यतीत्याशयः । यद्वा । मयि मन्निमित्तं सर्वाणि कर्माणि समाचर तेन कर्मफलभोक्तृत्वं न भविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वस्य अन्तरङ्गां भक्तिमाह श्रद्धालुरिति गुग्मम् । श्रद्धाया अन्तरङ्गत्वात् तद्वान् सुभद्राः पुण्यवहाः लोकस्य पावनीः पापनिवर्त्तिकाः मम कथाः शृण्वन् अनुगायन् श्रोतरि वक्तव्यसत्यपि निरन्तरं मुहुः स्मरन् तथा सेवनैर्मज्जन्माभिनयन् अनुकुर्वन् तथा मत्प्रीत्यर्थं धर्मादीनाचरन् सेवमानः तत्र धर्मस्य भगवत्प्रीत्यर्थं सेवनं कामानां तत्प्रसादतया स्रग्गन्धवासोऽलङ्कारादिधारणम् अर्थस्य तदाराधनोपयोगिधनानुपार्जनम् एवं सर्वथाऽहमेवाश्रयो यस्य स जनः हे उद्धव ! सनातने सर्वकारणकारणे निश्चलां भक्तिं लभते ॥ २३-२४ ॥

श्रीराधारमणदासनोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ज्ञानमार्गं भक्तिसहितं तामन्तरा तदनिष्पत्तेः विचारेण बद्धो युक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण देहाद्यध्यासं ब्राह्मणोऽहमित्यन्तर्धर्माध्यासः अयं पुत्र एवाहमिति बाह्यधर्माध्यासः आदिना गृह्यते तमध्यासं निरस्य त्यक्त्वा सन्धार्य महीलादिश्रवणेन धारयित्वा उपारमेत साधनप्रयासाद्विरमेत् नतु शास्त्रपाण्डित्यमात्रेणात्मश्लाघी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ इदं

ज्ञानमिश्रभक्त्यनुष्ठानमास्तां मद्भक्त्यैवेत्येवकारेण ज्ञानसाङ्ग्यैव्युदासः कृतार्थ इति ज्ञानस्यानुषङ्गसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्तरङ्गां ज्ञानकर्माद्यनाघृतां शुद्धामित्यर्थः । श्रद्धालुरिति युग्मकं स्वयमनुकुर्वन्निति जन्मकर्मलीलयोर्मध्ये ये ह्येता निजानुगमनीयभावसिद्ध- भक्तगतास्तान् स्वयमनुकुर्वन् भगवद्गतास्तु अन्यद्वारानुकुर्वन्नित्यर्थः । धर्मो गोदानादिलक्षणस्तमपि मदर्थं मदीयजन्मादिमहोत्स- वाङ्गत्वेनाचरन् कामो महाप्रमादसेवननिवासादिलक्षणस्तमपि मदीयसेवार्थमन्मन्दिरवासादिलक्षणत्वेनैव यश्चार्थो धनसङ्ग्रहस्तमपि मदर्थं मत्सेवोपयोगित्वेनैवाचरन् सेवमानः तामेव कथाश्रवणादिलक्षणां निश्चलां सर्वदाप्यव्यभिचारिणीं लभते तत्सुखेन कैवल्या- देरप्यनादरात् न च भजनीयस्य चलतया तस्याश्चलता शङ्कया यतः सनातने ॥ २३-२४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

एवमिति । नानात्वभ्रमं देहादात्मानं विविच्य परमात्मनि च भक्तिं कृत्वा लौकिके कर्मण्युपरमेदित्यर्थः । मदर्थ इति कामशब्दः शास्त्राविरुद्धकामपरः ॥ २४-२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नस्योत्तरमुपसंहरन् विधेयं विदधाति । एवमिति । एवमित्थं जिज्ञासया विचारेण जीवात्मनि नानात्वभ्रमं देवमनुष्यादि- नानात्वभ्रममपोह्य देहाज्जीवात्मानं विविच्येत्यर्थः । कृत्स्नचिदचिदात्मनि मयि विरजं विगतरजोगुणमाहारादिभिः सात्त्विकैः सत्त्वैकप्रवर्णं मनोऽप्यर्थं निधाय मयि भक्तिं कृत्वेत्यर्थः । लौकिककर्मणः उपरमेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ नैर्मल्यमेव मनसः सम्पादयितुं दुःशकं कुतस्त्वयि भक्तिरुद्देश्यतोऽयमिष्टप्रयामालक्ष्य भक्तियोगोत्पादकानुपायानुपदिशति यदीति । मयि ब्रह्मणि निश्चलं यथा तथा मनो धारयितुं यद्यशक्तः असमर्थस्तर्हि सर्वाणि वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि निरपेक्षः सर्वान्तरात्मप्रयोजककर्तृभूतपरमात्मप्रवर्तित- देहेन्द्रियकर्तृकाणि नतु मत्कर्तृकाणीत्यव्यवसायेन तत्फलापेक्षारहितः समाचर कुरु ॥ २२ ॥ किञ्च श्रद्धालुरिति । सुभद्रा जगन्मङ्ग- लावहाः शृण्वतो वदतश्च लोकस्य पावनकरीर्मम कथाः शृण्वन् गायंश्च जन्म श्रीरामकृष्णादिजन्मानुस्मरन् कर्म चेष्टितमभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ मदर्थं धर्मकामार्थानाचरन् सेवमानः धर्मस्य चेश्वराराधनार्थता नाम तत्प्रीणनद्वारा अपवर्गार्थता कामानां तदर्थत्वं तदुपभुक्तस्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चनोच्छिष्टभोजनत्वादिरूपमर्थानां तदीयाराधनोपयोगित्वं मनुष्याश्रयः आश्रीयत इत्याश्रयः आश्रीयतेऽनेनेत्या अय इति च अहमेवोपाश्रयो यस्य सः ईश्वर एव प्राप्यः प्रापकश्चेत्यव्यवस्यन्नित्यर्थः । एवंभूतश्चेत्सनातने सर्वकारणे मयि हे उद्धव ! निश्चलां भक्तिं लभते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहरति । एवमिति । वस्त्वयथार्थज्ञानं नानात्वभ्रममेवं तत्त्वजिज्ञासयापोह्य निरस्य उपारमते प्रवृत्तिमार्गादिति शेषः नानात्वभ्रमो भेदभ्रम इति मतम्—

जीवस्येशत्वविज्ञानं जीवानामेकता तथा । ईशस्य बहुताज्ञानमीशस्यानीशता तथा ॥

जगतोऽसत्यताज्ञानं नानात्वभ्रम उच्यते । इत्यनेन विरुद्धत्वाच्च ग्राह्यं च बुभूषुभिः ॥ इति ॥ २१ ॥

नन्वस्तु जीवनमुक्तस्य समर्थस्य हरौ निरन्तरं मनो निधायोपास्तिस्तदितरस्य मुमुक्षोरुपासनोपायः कथमिति तत्राह । यदीति । कृतानि मयि समर्थं कुर्वाणानि मद्भिषयत्वेन समाचर ॥ २२ ॥ निष्कामत्वेन मामुद्दिश्य कर्म कुर्वाणस्येत्यं भावमाह । श्रद्धालुरिति ॥ २३ ॥ मत्कथाश्रवणादिना किं फलं स्यादित्यत उक्तं लभत इति । निरन्तरस्मृतिफलां भक्तिं लभते ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं भक्त्यैव ज्ञानं सिद्धयतीत्युक्तं तं च ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवमिति । जिज्ञासया बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारकविचारेण आत्मनि शुद्धजीवे नानात्वं देवत्वमनुष्यत्वादिभेदमपोह्य एवं मल्लीलादिश्रवणेन मनो मयि ब्रह्माकारे सर्वगे अप्यर्थं धारयित्वा उपारमेत् ॥ २१ ॥ तदेवं ज्ञानमिष्टां भक्तिमुपदिश्य तदनादरेणानुषङ्गसिद्धज्ञानगुणां शुद्धामेव भक्तिमुपदिशति चतुर्भिः । यदीति । निश्चये टीकायां धत्ते पदं त्वमविता यति विघ्नमूढधर्मीत्यादिवत् अत्र खलु ज्ञानेच्छुरेव प्राकृतः श्रीमदुद्धवं प्रति च तादृशत्वमारोप्यैवेदमुच्यते ततश्च श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते इत्यादिप्रमाणेन भक्तिं विना केवलज्ञानमार्गेण ब्रह्मणि मनो धारयितुं निश्चितमेवावीनो भवति ततोऽपि स्वतो ज्ञानादिसर्वगुणसेवितं भक्तिमार्गमेवाश्रयेति तत्सोपानमुपदिशति । यदीत्यादिना अथवा प्राक्तनभक्तिबलाभावात् ब्रह्मज्ञानेच्छुर्येदि तत्र मनो धारयितुमनीशः स्यात् तदाधुनाप्येवं कुर्विति योज्यं समाचर अपर्य निरपेक्षः वाङ्मन्यन्तरहितः किंवा तदेवमपि यस्य लीलाकथायां श्रद्धा न स्यात् तस्य ब्रह्मधारणायामप्यशक्तिः स्य त् किमुत भगवद्धारणायामिति लब्ध्येण शुद्धभक्तावेव पर्यवसाययितुमाह । यद्यनीश इति ॥ २२ ॥ श्रद्धालुत्वे च सति शुद्धां भक्तिमाह ।

श्रद्धालुरिति युग्मकेत अभिनयन् जन्मकर्मलोलयोर्मध्ये येऽशां निजाभीष्टभावभक्तगतास्तान् स्वयमनुकुर्वन् भगवद्गतान् भक्तान्तर-
गतांश्च तानन्यद्वारानुक्वन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च यो धर्मो गोदानादिलक्षणस्तमपि मदर्थे मदीयजन्मादिमहोत्सवाङ्गत्वेनैव यश्च
कामो महाप्रासादवासादिलक्षणस्तमपि मदर्थे मदीयसेवार्थमन्मन्दिरवासादिलक्षणत्वेनैव यश्चार्थो धनसङ्ग्रहस्तमपि मदर्थे मत्सेवा-
मात्रोपयोगित्वेनैवाचरन् सेवमानः मदपाश्रयः आश्रयान्तरशून्यचेताश्च सन् तामेव कथाश्रवणादिलक्षणां भक्तिं मयि निश्चलां सर्व-
दाप्यव्यभिचारिणीं लभते तत्सुखेन कैवल्यादावप्यनादरात् नच भजनोपस्य चलतया वा सा चलिष्यतीति मन्तव्यमित्याह ।
सनातन इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवं जिज्ञासया उक्तलक्षणप्रकारेण विचारेण आत्मनि स्वस्मिन् नानात्वभ्रमं देहद्वयाभिमानलक्षणं
देवत्वमनुष्यत्वादिभेदमपोह्य निरस्य उक्तलक्षणया भक्त्या च मयि विरजं विपक्वमायाकषायं मनः समर्प्य भक्त्युत्थेन ज्ञानेन उपा-
रमेत तत्सायुज्यं प्राप्नुयात् तथाचोक्तम्—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ इति ॥ २१ ॥

एवं च मदर्पितनिष्कामकर्मणैवान्तःकरणशुद्धिरन्तःकरणशुद्धयधीनमेव भक्तिसहितं ज्ञानं तेन च ब्रह्मणि निश्चलमनो-
धारणा ततो ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेत्यादिमदुक्तेर्विरामसमये विद्योत्तेर्णाया मदभक्तेः प्राप्तस्तया च विपक्वकषायस्य मनसो मयि
सम्यक् निदिध्यासनं ततो भक्त्युत्थेन शुद्धज्ञानेन सायुज्यमिति क्रमस्तत्र कश्चिद्यदि निश्चलमनोधारणात्मिकां चतुर्थीं भूमिका-
मप्यधिरोढुं न शक्नुयात्तदा स्वान्तःकरणस्य सम्यक् शुद्धभावमनुमाय तच्छुद्धयर्थं पुनरपि मदर्पितनिष्कामकर्मैव कुर्यादित्युद्धवं
लक्ष्यीकृत्याह । यद्यनीश इति । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकनिवृत्तकर्माणि ॥ २२ ॥ तदेवं साद्वैश्वान्तुर्भिर्ज्ञानयोगमुक्त्वा भक्तियोगमाह ।
श्रद्धालुरित्यादिना मया स्या ह्यकुतोभय इत्यन्तेन अत्र शालार्थकैनालुचप्रत्ययेन भक्तावौषाधिकश्रद्धावन्तो ज्ञानिप्रभृतयो व्यावृत्ताः
प्रथमत एव श्रद्धालुरिति पदोपन्यासो भक्तावीटश्रद्धावानेवाधिकारीति ज्ञापयति यद्वक्ष्यते “यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः
पुमान् । न निर्विण्णे नाति सक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिर्द इति । तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा
यावन्न जायते” इति । ज्ञानकर्माधिकारिभ्योऽस्य भेदश्च सुभद्राः दधिपयःपरस्त्राचौद्यैवेणुगानरासाद्या गायन्ननुस्मरन्निति ज्ञानस्य
पौनःपुन्यं स्वत एव भवेदिति भावः । कर्म कालियदमनादिकं जन्म नन्दोत्सवादिकं नाटकादिरीत्या अभिनयन् चकारात् गायन्ननु-
स्मरंश्च ॥ २३ ॥ मदर्थे मत्सेवार्थं मज्जन्मयात्रा दिवसे मत्स्वरूपश्रीगुरुदेवाराधनदिवसे च धर्मा ब्राह्मणवैष्णवसम्प्रदानकात्र-
वस्त्रादिदानानि कामा वैष्णवसमाजप्राप्तमधुरमहाप्रसादान्नभोजनस्य कचन्दनाम्बूलोपयोगवसनपरिधानाद्याः अर्था विष्णुवैष्णव-
सेवार्थद्रव्याहरणानि आचरन् कुर्वन् निश्चलां साधनसाध्यदशयोः स्थिरां नैष्ठिकीं सनातने इति ताराध्यस्य मद्भिग्रहस्य सनातनत्वा-
त्तद्भक्तिरपि सनातनी निश्चलैवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मनि अनादिकालतः प्रवृत्तं नानात्वभ्रमं ब्रह्मात्मकत्वज्ञानाभावेन प्रत्येकं स्वतन्त्रसत्ताकत्वं भ्रान्तिः देहेन्द्रियादि-
विलक्षणात्मज्ञानाभावेन देह एवात्मेत्यभिमानेन बालयुवादिनानात्वभ्रान्तिश्च एवं जिज्ञासया अपोह्य विरजं भावितं मनः सर्वगे मयि
अर्प्य वेदनोपासनाद्य नापरपर्यायां भक्तिं प्राप्य कर्मादिरूपाद्बहुसाधनायासात् उपरमेत् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणि मयि यदि मनो धारयितु-
मनीशः तर्हि कर्मफले निरपेक्षः सर्वाणि मनःशोधकानि कर्माणि समाचर ॥ २२ ॥ विशेषतो मे कथाः शृण्वन् गायन् मे जन्म
कर्म च अनुस्मरन् अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ किं बहुना धर्मकामार्थान् त्रिवर्गमपि मदर्थे आचरन् वेदनोपासनध्यानाद्य-
परपर्यायां भक्तिं लभते ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनो

प्रश्नोत्तरतयोक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति—एवमिति । एवं जिज्ञासया विचारेण जीवात्मनि नानात्वभ्रमं देवमनुष्यादि-
देहाध्यासमपोह्य निरस्य विरजं निर्मलं मनः सर्वगे परिपूर्णं मयि भगवति समर्प्य सन्धार्य कर्मानुष्ठानशास्त्राभ्यासादिकृत्यादुपारमेत
न ततः पूर्वम् ॥ २१ ॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह यदीति । मयि ब्रह्मणि निश्चलं यथा मनो धारयितुं यदि त्वमनीशः अस्तदा निरपेक्षः
फलकामनारहितः सन् सर्वाणि वर्णाश्रमविहितानि कर्माणि समाचर अनुतिष्ठ । ततो विशुद्धया मनो निश्चलं भविष्यतीत्याशयः ।
यद्वा ब्रह्मणि मयि निश्चलं मनो धारयितुमनीशस्तदा मन्निमित्तं सर्वाणि कर्माणि समाचर । तेन कर्मफलभोक्तृत्वं न भविष्यतीति
भावः ॥ २२ ॥ एवं कर्मभिर्विशुद्धमनसः श्रवणादिभक्तिद्वारा परमपदप्राप्तिरूपं फलमाह—श्रद्धालुरिति त्रिभिः । श्रद्धया अन्तरङ्ग-

त्वात्तद्वान् सुभद्राः श्रवणादिपरस्य पुण्यावहाः तथाभूतस्य लोकस्य पावनीः पापनिवर्तिकाः मम कथाः शृण्वन् गायन् अनुश्रोतरि वक्तव्येऽपि निरन्तरं मुहुः स्मरन् । तथा सेवनैर्मज्जन्माद्यभिनयन् अनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ तथा मत्प्रीत्यर्थं धर्मादीनां चरन् सेवमानः एवं सर्वथाऽहमेवाश्रयो यस्य जनः हे उद्धव सनातने सर्वकारणकारणे मयि निश्चलां भक्तिं लभत इति द्वयोरन्वयः । तत्र कामानां भगवदर्थं सेवनं तत्प्रसादतया स्रग्गन्धवासोऽलङ्कारादिधारणम् । अर्थस्य तदर्थसेवनं च तदाराधनोपयोगिधनानुपार्जनम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रशस्योत्तरमुपसंहरन् विधेयं विदधाति । एवमिति । एवमित्थं, जिज्ञासया विचारेण, आत्मनि जीवात्मनि, नानात्वभ्रमं देवमनुष्यादिनानात्वभ्रमं, अपोह्य देहाज्जीवात्मानं विविचयेत्यर्थः । सर्वगो कृत्स्नचिदचिदात्मनि मयि, विरजं विगतरजागुणं सात्त्विकैराहारादिभिः सत्त्वैकप्रवणमित्यर्थः । मनः, अर्थे निधाय, आर्षमिदम् । मयि भक्तिं कृत्वेत्यर्थः । उपारमेन लौकिककर्मभ्य उपरतिं यायादित्यर्थः ॥ २१ ॥ मनसो नैर्मल्यमेव संपादयितुं दुःशकम्, कुतस्त्वयि भक्तिरुद्देश्यतायाभिप्रायमालक्ष्य भक्तियोंोत्पादकानुपायानुपदिशति । यदीति । ब्रह्मणि मयि, निश्चलं यथा तथा मनः धारयितुं, यदि अनीशः असमर्थः स्याः तर्हि सर्वाण्यवर्णाश्रमोचितानि सकलानि, कर्माणि, निरपेक्षः सर्वान्तरात्मप्रयोजककर्तृभूतपरमात्मप्रवर्तितदेहेन्द्रियकर्तृकाणि न तु मत्कर्तृकाण्योध्यवसायेन तत्फलपेक्षारहित इत्यर्थः । समाचर कुरु ॥ २२ ॥ किं च । श्रद्धालुरिति । सुभद्राः जगन्मङ्गलावहाः, लोकपावनी शृण्वतोऽनुवदतश्च लोकस्य पवित्रतापादिकाः, मे मम कथाः, श्रद्धालुः सन्, शृण्वन् गायन्, जन्म रामकृष्णादिजन्म, अनुस्मन् कर्म तच्चेष्टितं, मुहुः अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ किं च मदर्थं इति । यदर्थं, धर्मकामार्थान् आचरन् सेवमानः, धर्मस्य ईश्वराराधनार्थता नाम तत्प्रीणनद्वाराऽपवर्गार्थता, कामानां तदर्थत्वं नाम तदुपभुक्तवासः स्रग्गन्धालङ्कारचर्चनाच्छिष्टभाजनत्वादिरूपं अर्थानां तदर्थत्वं नाम तदीयाराधनोपयोगित्वं, आश्रयते इत्याश्रयः आश्रीयतेऽनेनेति च अहमेवाश्रया यस्य सः, ईश्वर एव प्राप्यः प्रापकश्चेत्यध्यवस्यन्नित्यर्थः । एवंभूतश्चेत्तर्हि, हे उद्धव, सनातने सर्वकारणे मयि, निश्चलां भक्तिं लभते ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रिय उद्धव ! जैसा कि ऊपर वर्णन किया गया है, आत्मजिज्ञासा और विचार के द्वारा आत्मा में जो अनेकता का भ्रम है, उसे दूर कर दे और मुझ सर्वव्यापी परमात्मा में अपना निर्मल मन लगा दे तथा संसार के व्यवहारों से उपराम हो जाय ॥ २१ ॥ यदि तुम अपना मन परब्रह्म में स्थिर न कर सको, तो सारे कर्म निरपेक्ष होकर मेरे लिये ही करो ॥ २२ ॥ मेरी कथाएँ समस्त लोकों को पवित्र करने वाली एवं कल्याणस्वरूपिणी हैं । श्रद्धा के साथ उन्हें सुनना चाहिये । बार-बार मेरे अवतार और लीलाओं का गान, स्मरण और अभिनय करना चाहिये ॥ २३ ॥ मेरे आश्रित रहकर मेरे हाँ लिये धर्म, काम और अर्थ का सेवन करना चाहिये । प्रिय उद्धव ! ऐसा करता है, उसे मुझ अविनाशी पुरुष के प्रति अनन्य प्रेममयी भक्ति प्राप्त हो जाती है ॥ २४ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच

साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो । भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता ॥ २६ ॥

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो । प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७ ॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः । अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्सङ्गलब्धया मयि भक्त्या यः माम् उपासिता सः वै सद्भिर्दर्शितं मे पदम् अञ्जसा विन्दते ॥ २५ ॥ उत्तमश्लोक प्रभो तव कीदृग्विधः साधुः मतः ? भक्तिः सद्भिः आदृता (या) त्वयि उपयुज्येत (सा) कीदृशी ? ॥ २६ ॥ पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो प्रणताय अनुरक्ताय प्रपन्नाय मे एतत् कथ्यताम् ॥ २७ ॥ भगवन् त्वं परमं ब्रह्म व्योम प्रकृतेः परः पुरुषः स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः अवतीर्णः असि ॥ २८ ॥

१. विभो । २. त्वयि प्रयुज्येत । ३. प्राचीन प्रति में यह श्लोकार्ध इस प्रकार है—'एतन्मे पुरुषेशाद्य प्रपन्नाय च कथ्यताम् ।'
४. यह श्लोकार्ध प्राचीन प्रति नहीं है ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्संगेन लब्धया भक्त्या स भक्तो मामुपासिता ध्याता भवति स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ सत्संगलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति । साधुरिति । साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः संति बहवस्त्व तु कीदृशो मतः संमतः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत । सद्भिश्च नारदादिभिराहता ॥ २६ ॥ एतच्च कथ्यताम् । इदं चातिगुह्यं त्वयैव वक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना । ब्रह्मादिनियतः ॥ २७ ॥ अत्र हेतुः । त्वमिति । व्योमवदसंगः । यतः प्रकृतेः परः । स्वेषां भक्तानामिच्छयोपात्तं पृथक्परिमितं वयुर्येन सः ॥ २८ ॥

श्रीवृंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दर्शितं स्वस्मिन्नेव साक्षाद्बोधितम् ॥ २५ ॥ लोकोपकारप्रश्रमुत्थापयति—तत्र सत्संगेत्याद्युक्तौ । लोकास्त्वसाधूनापि स्वानुरागेण साधून्मन्यन्ते अमलांश्च निर्मलान्मन्यते, विरुद्धक्रियां च भक्तिं मन्यन्ते । भवतोऽपि तादृशं मतं भिन्नं वेत्याशय-
वानुपृच्छति—साधुस्त्विति । दीपिका—विशेषं विशिष्टलक्षणम् । नारदादिभिराहतेति भक्तेस्तत्त्वं त एव जानन्ति तेषां च माहात्म्यं भवानेवेति भेदेन दृष्टं भक्तिप्रादुर्भावकं साधुं पृच्छति—साधुस्त्विति ॥ २६ ॥ एतच्च साधूनां भक्तेश्च लक्षणम् । पुरुषाध्यक्षेत्यादि-
संबुद्धित्रयं साभिप्रायम्—प्रणताय पुरुषोपि वदति किं पुनः पुरुषाध्यक्षः, अनुरक्ताय लोक्यते यज्ञेषु ये ते लोका देवा अपि वदति किं पुनस्तदध्यक्षः, प्रपन्नाय जगत् सर्वो वदति किं पुनर्जगत्प्रभुर्भवानिति । यद्वा—पुरुषाध्यक्षपदेन प्राप्तं राजतुल्यतां लोकाध्यक्ष-
पदेन वारयित्वा तेन प्राप्तैर्द्रादिसमतां जगत्प्रभो इत्युक्त्या वारयित्वा सर्वेश्वरत्वेन मद्धितकरणमप्युचितमेवेति प्रार्थयते । हे पुरुषाध्यक्ष महत्स्रष्टाद्यवतारिन् । लोको वैकुण्ठम् । जगच्चानन्तं ब्रह्मांडात्मकम् । प्रणताय भक्ताय । अनुरक्ताय स्निग्धाय । प्रपन्नाय स्वैकशरणाय ॥ २७ ॥ अत्र सर्वेश्वरत्वे । कुतोऽसंगः यतः प्रकृतेर्मायातः । तर्हि कथं मायातीतस्य ब्रह्मणो देहसंबन्ध इति चेदाह—
स्वेषामिति । स्वीयानां भक्तानामिति यावत् । उपात्तं स्वीकृतम् । वपुश्शुभाकारतनुः 'शुभाकारतनौ वपुः' इति यादवः । 'नित्यानन्द-
शरीरोपि वसुदेवादिदेहगः । प्रदर्शयेज्जनिं स्वस्य नित्यं कारणवर्जितः । इति तीर्थोक्तेः । साक्षाद्भगवानेव त्वमवतीर्णो भगवत एव
वैभवमाह—ब्रह्म त्वं परमव्योमाख्यो वैकुण्ठस्त्वं प्रकृतेः परः पुरुषोपि त्वमिति । भगवानपि कथंभूतः सन्नवतीर्णः—'स्वेच्छामयस्य'
इत्यनुसारेण स्वेषां सर्वेषामेव भक्तानामिच्छयैतानि पूरयितुमुपात्तानि ततस्तत आकृष्टानि पृथग्वर्षूषि निजतत्तदाविर्भावयेन तथा-
भूतः सन्निति, तं प्रति यथाह जांबवान्—'यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैः' इत्यादि । तथा च देवाः—'केतुस्त्रिविक्रमयुतः' इत्यादि ।
तथा च ब्रह्मणा—'नारायणस्त्वम्' इत्यादौ 'नारायणोऽङ्गम्' इति । यथा च देवाः—'स्यान्नस्तत्राग्निः—' इत्यादि । अत एवाक्रूरः—
'अद्भुतानि' इत्यादि । अत एव 'गोविन्दभुजगुप्तायाम्' इत्यादि ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सदिति । एवं सतां साधूनां सङ्गेन लब्धया मयि भक्त्या यः भक्तो मामुपासिता ध्याता भवति स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं परमं पदं मत्स्थानं मत्स्वरूपं चाङ्गसा सुखेनैव विन्दते लभते ॥ २५ ॥ पूर्वश्लोके साधुसङ्गलब्धया भक्त्ये-
त्युक्तं तत्र साधुं पृच्छति—साधुरिति हे उत्तमश्लोक ! हे प्रभो ! स्वमत्या लोका बहून् साधून् मन्यन्ते परंतु तव तु कीदृशः
साधुः संमतः तथा भक्तिरपि लोके बहुविधाऽस्ति तत्र सद्भिर्नारदादिभिराहता या त्वयि उपयुज्येत सा भक्तिः कीदृशी ॥ २६ ॥
एतदिति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ त्वमिति । हे भगवन् ! त्वं परमं ब्रह्म व्योमवदसङ्गः यतः प्रकृतेः परः नियन्ता पुरुषः एवंभूतोऽपि
स्वेषां भक्तानामिच्छयोपात्तं स्वीकृतं पृथक् परिमितं वयुर्येन तथाभूतः सन्नवतीर्णोऽसि ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकाव्याख्या

ततश्च भक्तेर्नैश्वल्यानन्तरम् अनेन कथा श्रवणादिरूपेण प्रकारेण ध्याताऽनवरतस्फूर्तिमान् ॥ २५ ॥ विशेषं विशिष्टं
लक्षणम् उपयुज्येत उप आधिक्येन युज्येत नारदादिभिराहता इति भक्तेस्तत्त्वं त एव जानन्ति तेषां च माहात्म्यं भवानेवेति भेदेन
पृष्टम् ॥ २६ ॥ एतच्च सद्भिर्योर्विशिष्टलक्षणं च लोको वैकुण्ठः जगच्चानन्तब्रह्माण्डात्मकं प्रणताय भक्ताय अनुरक्ताय स्निग्धाय
प्रपन्नाय स्वैकशरणाय ॥ २७ ॥ अत्र पुरुषाध्यक्षत्वादौ यतो हेतोः प्रकृतेः परः प्रकृतेः परत्वादेवासङ्गत्वमित्यर्थः । स्वेषां भक्तानाम्
उपात्तं जगति प्रकटीकृतं परिमितं स्वाभाविकाचिन्त्यक्षत्त्वा विभुत्वेऽपि परिच्छिन्नम् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

व्योमशब्दा व्योमवन्निर्मलत्वपरः बलभद्रकृष्णप्रद्युम्नादिरूपेण पृथक्त्वम् ॥ २८-३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उक्तं सर्वोपायनिदानभूतं सत्सङ्गात्मकं कारणान्तरं वदन् इत्थमुपायैरुपकृतस्य भक्तियोगस्य साक्षात्स्वरूपप्राप्त्युपायत्वमाह । सत्सङ्गलब्धयेति । सतां साधूनां सङ्गेन लब्धया मयि भक्त्या मां मामेव यो निषेवते स मे मम स्थानमञ्जसा सुखेन विन्दते लभते सद्भिर्दर्शितं वै इत्थं निश्चितं त्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति । साधुरिति । हे प्रभो ! साधुः कीदृग्विधस्ते तव मतः अभिमतः सद्भिराहता आदरपूर्वमनुष्ठिता भक्तिः कीदृशी त्वय्युपयुज्येत साधवः स्वमतिपरि-
कल्पिताः सन्ति बहवः तव तु कीदृशः सम्मतः तथा भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्च नारदादि-
भिराहता ॥ २६ ॥ एतत्तु प्रपन्नाय मे मह्यं कथ्यताम् इदं चातिगुह्यं दुर्विज्ञेयं च त्वयैव वक्तव्यमित्यभिप्रायेण सम्बोधयन्
विशिनष्टि । हे पुरुषाध्यक्ष ! त्वं ब्रह्मेत्यादिना पुरुषग्रहणं प्रधानस्याप्युपलक्षणं प्रधानपुरुषयोर्नियन्तरित्यर्थः । अनेन यत्किञ्चिज्ज्ञानं
कर्म च त्वदायत्तमेवेति कात्स्न्येन ज्ञानकर्ममार्गौ त्वयैव ज्ञायेते न त्वदन्यः कश्चिदुपदेष्टा विद्यत इति भावः ॥ २७ ॥ पुरुषाध्यक्ष-
त्वोपयोगिसार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिकल्याणगुणानुगुणं बृहत्त्वमाह । त्वं ब्रह्मेति न केवलमुक्तविधः किन्तु निरस्तनिखिलदोषोऽपीत्याह ।
परमव्योम व्योमवन्नैर्मल्यपरो व्योमशब्दः परमशब्दो मलप्रतिभटत्वपरः निर्मलस्वरूप इत्यर्थः । पुरुषाध्यक्षत्वस्य भेदगर्भत्वाज्जी-
वेश्वरयोरभेदव्युदासाय विशिनष्टि पुरुषः प्रकृतेः पर इति । प्रकृतिशब्दोऽत्र भूमिरापोऽनलो वायुरपरेयमितस्त्वन्यामिति श्लोक-
द्वयोक्तचिद्विदात्मकप्रकृतिद्वयपरः परशब्देनान्यत्वमुक्तकृष्टत्वं च तन्त्रेण विवक्षितं परित्राणाय साधूनामवतीर्णस्य तवैतत्कथन-
मुचितमित्याशयेनाह । अवतीर्णोऽसीति । हे भगवन् ! स्वेच्छया उपात्तानि परिगृहीतानि पृथङ्गानाविधानि वपूषि श्रीराम-
प्रद्युम्नानिरुद्धादिरूपाणि येन तथाभूतोऽवतीर्णोऽसि स्वेच्छापदेन वपुषां कर्मेनिमित्तत्वव्युदासः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सापि सत्सङ्गलब्धा चेत् भगवदपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते न स्वयोग्यमुक्तिमपि जनयतीत्याह । सत्सङ्गेति । पदं वैकुण्ठादि-
स्थानम् ॥ २५ ॥ सद्भिरिति प्रस्तुतसङ्गक्षणज्ञोऽप्युद्धवो लोकोपकाराय तल्लक्षणं पृच्छति । साधुत्व इति । साधुत्वासाधुत्वयोर्मनः-
शुद्धयशुद्धिनिमित्तत्वात्साधुत्वे वर्तमानानां पुंसां मनः कीदृग्विधं भवति साधवः किलक्षणा इत्यर्थः । कीदृशी किलक्षणा भक्ति-
स्त्वय्युपयुज्येत त्वदुत्तमप्रसादयोगजननी सद्भिराहता सम्भाविता 'आहता सादराचिता' वित्यमरः ॥ २६ ॥ एतत्सङ्गत्तयो-
र्लक्षणम् ॥ २७ ॥ स्पष्टार्थस्य दुरवबोधत्वाद्दुष्परिहर इति नेत्याह । त्वम्ब्रह्मेति । स्वेच्छयोपात्तं स्वीकृतं पृथग्वपुः शोभाकारे
वासुदेवादिशरीरं येन सः स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः शुभाकारे तनौ वपुरिति यादवः—

नित्यानन्दशरीरोऽपि वसुदेवादिदेहगः । प्रदर्शयेज्जनि स्वस्य नित्यं देहादिवर्जितः ।
वसुदेवादिदेहेषु प्रवेशस्तस्य भण्यते । देहोपादानमिति तु न ह्यन्यो देह इष्यते ॥
अन्याभिमतदेहेषु प्रविष्टः सर्वदा हरिः । नान्यानभिमतो देहो विष्णोरस्ति कदाचन ॥
अतोऽशरीरो भगवान् पुत्रताभिमतस्तु या । वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्या मतिर्भवेत् ॥
अन्याहंभावयुग्देह एवासौ हरिरास्थितः । न तदन्येषु देहेषु कश्चित्तस्य प्रवेशनम् ॥
मम पुत्रस्त्वयमिति भ्रामणाय यदा हरेः । वसुदेवादिदेहेषु तनूपात्तिस्तु सा गतिः ॥
अनुपत्तिशरीरस्य तनूपात्तिरितिष्यते ।

तदेहे पितृदेहत्वे उपावृत्ते यतो हरेरिति एतदस्मिन्नर्थे मानम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्वेवं भूतभक्तिमार्गे प्रवृत्तिर्निष्ठा वा कथं स्यादित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह । सत्सङ्गेति । भक्त्या भक्तिरुक्त्या स भक्तो
मामुपासिता भजमानो भवति ॥ २५ ॥ उप आधिक्येन युज्येत सैव सद्भिराहता साधूनां स्वभक्तानां माहात्म्यं त्वमेव सुष्ठु
जानासि भक्तेस्तत्त्वन्तु ते साधव एवेति भेदेन पृष्ठम् ॥ २६ ॥ हे पुरुषाध्यक्ष ! महत्सङ्ग्राह्यवतारिन् लोको वैकुण्ठः जगज्जानन्त-
ब्रह्माण्डात्मकं प्रणताय भक्ताय अनुरक्ताय स्निग्धाय प्रपन्नाय स्वैकशरणाय ॥ २७ ॥ साक्षाद्भगवानेव त्वमवतीर्णोऽसि भगवत एव
वैभवमाह । ब्रह्म त्वं परमव्योमाख्यो वैकुण्ठस्त्वं प्रकृतेः परः पुरुषोऽपि त्वमिति । भगवानपि कथंभूतः सन्नवतीर्णः स्वेच्छाम-
यस्येत्यनुसारेण स्वेषां सर्वेषामेव भक्तानामिच्छायै तां पूरयितुमुपात्तानि ततस्तत् आकृष्टानि पृथग्वपूषि निजतत्तदाविर्भावा येन
तथाभूतः सन्निति तं प्रति यथाह जाम्बवान् यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैरित्यादि तथा च देवाः केतुस्त्रिविक्रमयुत इत्यादि यथा
च ब्रह्मा नारायणस्त्वमित्यादौ नारायणोऽङ्गमिति यथा च देवाः स्यान्नस्तवाङ्गिरित्यादि अत एवाक्रूरः अद्भुतानीहेत्यादि अत एव
गोविन्दभुजगुप्तायामित्यादि ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवंभूतायां भक्तौ कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायामाह । सत्संगेति । भक्त्या उक्तलक्षणया नैष्ठिक्या उपासिता भजमानो भवति ततश्च सद्भिरेव दर्शितं पदं मन्त्रणं मद्भाम वा अञ्जसा शीघ्रं रुच्यासक्तिरतिप्रेमभूमिकारुढः सन् विन्दते प्राप्नोति ॥ २५ ॥ भक्तिप्रादुर्भावकं साधुमेव श्रुत्वा तलक्षणं पृच्छति । साधुरिति । मतस्तव सम्मतः सद्भिरादृतापि भक्तिस्त्वयि कीदृशुपयुज्येत ॥ २६ ॥ पुरुषाणां महत्सद्गुणानामध्यक्षेत्यपारमैश्वर्यं लोकस्य महावैकुण्ठलोकस्याध्यक्षेत्यपारा संपत् तदपि जगत्स्मिन्मायिकेऽपि लोकोद्धारणार्थं कृपया प्रकर्षेण भवसि प्रादुर्भवसीत्यपारं कारुण्यं चोक्तं प्रणताय मह्यं प्रणतत्वेऽप्यहं न जगज्जनवन् किं त्वनुरागीत्याह । अनुरक्तत्वेऽपि नाहमर्जुनादिवहेवान्तरोपासक इत्याह । प्रपन्नायेति ॥ २७ ॥ किञ्च त्वद्भक्तिप्रवर्तकः साधुस्त्वत्स्वरूपाद्भिन्नोऽपि त्वत्स्वरूपभूत एवेत्याह । त्वमिति । व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः तदपि प्राकृतेऽस्मिन् लोके कृपया जीवोद्धारार्थमवतीर्णोऽसि कीदृशः स्वैर्मत्कैरिच्छयोपात्तानि गृहीतानि पृथग्भूतानि वपूषि यतः सः स्वस्वरूपभूतानि वपूष्येव त्वं स्वभक्तिप्रवर्तनार्थं भक्तेभ्यो ददासीत्यर्थः । यदुक्तं नारदेन प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुमिति अत एव त्वद्भक्तं गुरुं लोकास्त्वत्स्वरूपत्वेनैव ध्यायन्तीति भावः । यद्वा त्वमात्मारामत्वात् जगत्स्मिन्नुदासीनोऽपि स्वभक्तिप्रचारणार्थमवतरस्येवेत्याह । त्वमिति । स्वेच्छया उपात्तानि पृथक् पृथग्वपूषि श्रीकपिलदत्तात्रेयश्रीनारदाद्याकारा येन सः यदुक्तं बहुमूर्त्यैकमूर्तिमानिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स लब्धभक्तिः इत्थं सत्सङ्गलब्धया मयि भक्त्या मामुपासिता भवति स वै स एव सद्भिः 'स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यादिभिर्वेदैर्दर्शितं मे पदं विन्दते लभते नान्यः ॥ २५ ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्येति साधुसङ्गस्य भक्तिप्रापकत्वं भक्तेर्भगवत्पदप्रापकत्वं श्रुत्वा साधूनां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति । साधुरिति ॥ २६ ॥ पुरुषाध्यक्ष ! ब्रह्मादिनियन्तः लोकाध्यक्ष ! सर्वलोकस्वामिन् जगत्प्रभो ! सर्वविश्वस्वामिन् ॥ २७ ॥ यतः हे भगवन् ! त्वं ब्रह्म बृहद्गुणशक्त्याद्याश्रयः परमव्योम सर्वचेतनाचेतनवासस्थानं प्रकृतेः परः पुरुषः कार्यकारणरूपप्रकृतिविलक्षणविग्रहवान् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः स्वेच्छया स्वकीया ये ब्रह्मादराजपतिवैरोचनिप्रभृतयस्तद्विच्छया उपात्तानि गृहीतानि पृथक् नानाकाराणि वपूषि येन सः अवतीर्णोऽसि ॥ २८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं सत्सङ्गेन लब्धया मयि भक्त्या स भक्तो मामुपासिता भवति । स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं परमपदं मत्स्थानं मत्स्वरूपं चाञ्जसा सुखेनैव विन्दते लभते ॥ २५ ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति—साधुरिति । स्वस्वमतिपरिकल्पिताः स्वानुकूलाः सर्वे एव साधवो भवन्ति परन्तु हे उत्तमश्लोक तव साधुः सम्मतः । अस्माभिस्तु त्वत्सम्मत एव साधुर्ग्राह्यः स्वामित्वादित्याशयेन सम्बोधयति—प्रभो इति । तथा भक्तिरपि लोके बहुविधास्ति तत्र सद्भिरादृता या त्वयि उपयुज्यते सा कीदृशी ॥ २६ ॥ इदं च रहस्यं त्वयैव वक्तव्यं नान्येनेति सूचयन् बहुधा सम्बोधयति—हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना । एतच्च मत्पृष्ठं मे मह्यं कथ्यतामित्यन्वयः । आत्मनः शिष्यलक्षणसम्पन्नत्वं दर्शयति—प्रणतायेति । अनुरक्ताय भक्ताय । प्रपन्नाय शरणमागताय ॥ २७ ॥ पुरुषाध्यक्षत्वे हेतुमाह—त्वमिति । हे भगवन् त्वं परमं ब्रह्म व्योमवदसङ्ग । यतः प्रकृतेः परः नियन्ता पुरुषः एवम्भूतोऽपि स्वेषां भक्तानामिच्छयोपात्तं स्वीकृतं पृथक् परिमितं वपुर्येन तथाभूतः सन्नवतीर्णोऽसि ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तसर्वोपायनिदानभूतं सत्सङ्गात्मकं कारणान्तरं वदन्नित्यमुपायैरुपकृतस्य भक्तियोगस्य साक्षात्स्वरूपप्राप्त्युपायत्वमाह । सत्सङ्गलब्धयेति । सतां साधूनां यः सङ्गस्तेन लब्धा तथा, मयि भक्त्या, मा मामेव, यः समुपासिता निषेवते इत्यर्थः । सः मे मम, सद्भिः दर्शितं पदं स्थानं अञ्जसा सुखेन, विन्दते लभते वै ॥ २५ ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति साधुरिति । हे उत्तमश्लोक, हे प्रभो, तव मतः अभिमतः साधुः, कीदृग्विधः । सद्भिः तैर्भवदेकान्तिकैः साधुभिः, आदृता आदरपूर्वमनुष्ठिता, कीदृशी भक्तिः, त्वयि उपयुज्येत । अयं भावः । स्वमतिपरिकल्पिताः साधवो जगति बहवः सन्ति, परं तु तव संमतः साधुः कीदृशः । तथा लोके भक्तिरपि बहुधा प्रवर्तते, तत्र नारदादिसदादृता त्वयि कीदृशी उपयुज्येत तदुभयं त्वं मह्यं कथयेति ॥ २६ ॥ एतदिति । हे पुरुषाध्यक्ष, पुरुषग्रहणं प्रधानस्याप्युपलक्षणम् । हे प्रधानपुरुषयोर्नियन्तः इत्यर्थः । हे लोकाध्यक्ष, हे जगत्पते, प्रणताय अनुरक्ताय, प्रपन्नाय च, मे मह्यं, एतत् कथ्यताम् । यत् किञ्चित् ज्ञानं कर्म च त्वदायत्तमेवेति कात्स्न्येन ज्ञानकर्ममार्गौ त्वयैव ज्ञायेते, अतो न कश्चित् त्वदन्य उपदेष्टा वर्तते एवेति भावः ॥ २७ ॥ त्वं ब्रह्मेति परमं ब्रह्म, व्योम व्योमवदसङ्गः, प्रकृतेः परः पुरुषः, हे कृष्ण, त्वमेव भवसि । प्रकृतिशब्दोऽत्र 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकारः'

इति, 'अपरेयमितस्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूताम्' इति श्लोकद्वयोक्तचिदात्मकप्रकृतिद्वयपरः। साधूनां परित्राणायावतीर्णस्य तवैतत्कथनमुचितमेवेत्याशयेनाह। हे भगवन्, स्वेच्छया उपात्तानि गृहीतानि पृथक् नानाविधानि वपूषि रामकृष्णादिशरीराणि येन तथाभूतः, अवतीर्णः असि। स्वेच्छापदेन वपुषां कर्मनिमित्तत्वव्युदासः सूचितः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्ति की प्राप्ति सत्सङ्ग से होती है; जिसे भक्ति प्राप्त हो जाती है, वह मेरी उपासना करता है, मेरे सान्निध्य का अनुभव करता है। इस प्रकार जब उसका अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है, तब वह संतो के उपदेशों के अनुसार उनके द्वारा बताये हुए मेरे परमपद को—वास्तविक स्वरूप को सहजही मैं प्राप्त हो जाता है ॥ २५ ॥ उद्धव जी ने पूछा—भगवन्! बड़े-बड़े संत आपकी कीर्ति का गान करते हैं। आप कृपया बतलाइये कि आपके विचार से संत पुरुष का क्या लक्षण है? आपके प्रति कैसी भक्ति करनी चाहिये, जिसका संत लोग आदर करते हैं? ॥ २६ ॥ भगवन्! आप ही ब्रह्मा आदि श्रेष्ठ देवता, सत्यादि लोक और चराचर जगत् के स्वामी हैं। मैं आपका विनोत, प्रेमी और शरणागत भक्त हूँ। आप मुझे भक्ति और भक्त का रहस्य बतलाइये ॥ २७ ॥ भगवन्! मैं जानता हूँ कि आप प्रकृति से परे पुरुषोत्तम एवं चिदाकाशस्वरूप ब्रह्म हैं। आप से भिन्न कुछ भी नहीं है; फिर भी आपने लीला के लिये स्वेच्छा से ही यह अलग शरीर धारण करके अवतार लिया है। इसलिये वास्तव में आप ही भक्ति और भक्त का रहस्य बतला सकते हैं ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम्। सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः। अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमाञ्जितषड्गुणः। अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥
आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान्। धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥ ३२ ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः। भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥
मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम्। परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुष्ठानमुद्धव। सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥
मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम्। गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्भृद्गृहोत्सवः ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कृपालुः सर्वदेहिनाम् अकृतद्रोहः तितिक्षुः सत्यसारः अनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः कामैः अहतधीः दान्तः मृदुः शुचिः अकिञ्चनः अनीहः मितभुक् शान्तः स्थिरः मच्छरणः मुनिः अप्रमत्तः गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्वर्गः अमानी मानदः कल्पः मैत्रः कारुणिकः कविः एवं गुणान् दोषान् आज्ञाय मया आदिष्टान् अपि स्वकान् सर्वान् धर्मान् सन्त्यज्य यः मां भजेत सः सत्तमः ॥ २९-३२ ॥ (अहं) यावान् यः च यादृशः अस्मि (तम्) मां ये ज्ञात्वा अथ ज्ञात्वा अनन्यभावेन भजन्ति ते मे युक्ततमाः मताः ॥ ३३ ॥ मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् उद्धव मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुष्ठानं सर्वलाभोपहरणं दास्येन आत्मनिवेदनं मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिः मद्गृहोत्सवः ॥ ३४-३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र त्रिशलक्षणैः साधुं निरूपयति कृपालुरिति पञ्चभिः। कृपालुः परदुःखासहिष्णुः। सर्वदेहिनां केषांचिदप्यकृतद्रोहः। तितिक्षुः क्षमावान्। सत्यं सारः स्थिरं बलं वा यस्य सः। अनवद्यात्माऽसूयादिरहितः। सुखदुःखयोः समो हर्षविषादरहितः। यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥ कामैर्विषयैरनुमितचित्तः। दान्तः संयतबाह्येन्द्रियः। मृदुरकठिनचित्तः। शुचिः सदाचारः। अकिञ्चनोऽपरिग्रहः। अनीहो दृष्टक्रियाशून्यः। मितभुक् लब्धाहारः। शान्तो नियतांतःकरणः। स्थिरः स्वधर्मे। मच्छरणो मदेकाश्रयः। मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान्विषयकृपणः। जितषड्गुणः “क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षड्भयैः” एते जिता येन सः। अमानी न मानाकांक्षी। अन्येभ्यो मानदः कल्पः परबोधने

दक्षः । मैत्रोऽवंचकः । कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानो न दृष्टलोभेन । कविः सम्यग्ज्ञानी ॥ ३१ ॥ किंच । मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान्संत्यज्य यो मां भजेत सोऽप्येवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः । किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा । न । धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान्विपक्षे नरकपातादीन्दोषांश्चाज्ञाय ज्ञात्वाऽपि मद्भयानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान्संत्यज्य । यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य । अथवा विद्वैकादशयुपवासकृष्णैकादशयुपवासानिवेद्यश्चाद्वादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ किंच यावान्देशकालपरिच्छिन्नः । यश्च सर्वात्मा । यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वा अज्ञात्वाऽपि । यद्वा । विशेषतः पुनः पुनर्ज्ञात्वा एकांतभावेन ये भजंतीति ॥ ३३ ॥ साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह । मल्लिगेत्यष्टभिः । लिंगानि प्रतिमादीनि ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्पणम् । दासभावेनात्मसमर्पणम् ॥ ३५ ॥ पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र साधुभक्तयोर्मध्ये । कर्मज्ञानादिमिश्रा केवला चेति मद्भक्तेर्द्वैविध्यात्तत्प्रवर्तकः साधुरपि द्विविधस्तत्राद्यमाह त्रिभिः । कृपालुत्वाद्यष्टविंशतिगुणवानयं सत्तम इत्युत्तरस्यानुषङ्गः । अत्र शांत इति जितषड्गुण इति पदाभ्यामयं सिद्धभक्तो निर्वाणवाङ्माशून्यत्वात् । भक्तात्मारामः शांत इति संज्ञाभ्यामुच्यतेऽयं स्वपूर्वदशायां ज्ञानमिश्रभक्तिमान् तत्पूर्वदशायां कर्ममिश्रभक्तिमानासीदतस्तदातदास्य भक्तेः प्राधान्यम् । सिद्धिदशायां तु कर्मज्ञानाद्यावरणाच्छुद्धभक्त एवायमुच्यत इत्यतः—सत्तम इति । ज्ञानमिश्रभक्तिमान् सत्तरः, कर्ममिश्रभक्तिमांस्तु सन्नित्यवगम्यते । अतोयं स्वसंगिनं स्वतुल्यं चिकीर्षुः प्रथमं कर्ममिश्रां भक्तिमुपदिशति, ततस्तेनोपदिष्टः स च निष्कामः कर्ममिश्रमेव भक्तिं कुर्वन् “न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभित्त्यज्यते हि सः” इति न्यायेनारूढदशायामनादृतत्वात् स्वत एव कर्मणामुपरामे सति ज्ञानमिश्रां भक्तिं लभते । ततस्तत्पाकदशायां भक्तेः प्राबल्ये सति ज्ञानेप्यनादृतत्वादुपरमत्प्राये सति भक्तात्माराम इति शांतभक्त इति संज्ञाभ्यां स चाप्युच्यमानो भवति । तस्य ज्ञानेनादरो यथा—भक्तिरसामृतसिंधुधृता तदुक्तिः—“अस्मिन्मुखधनमूर्तौ परमात्मनि वृष्णिपत्वेन स्फुरति । आत्मारामतया मे वत वृथा गतश्चिरं कालः ।” इति “हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणि” इति प्रथमे च । तद्दशायां भक्तिबाधितस्य ज्ञानस्य सत्त्वेपि तस्य भक्त्यनावरकत्वात् । “अन्यामिलाषताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम् । आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्यते ।” इति भक्तिलक्षणस्य तत्र नाव्याप्तिर्ज्ञेया ॥ २९ ॥ अकिञ्चनत्वं सर्वथा न संभवति पानपात्राच्छादनादेरप्रहणप्रसंगादतोऽर्थांतरमाह—न विद्यते किंचन किमिदमिति प्रश्नयोग्यं धनं यस्य स तथा, संक्षिप्तस्वीकारवान् “संकोचेऽकिंचन व्यर्थं मुधा” इति यादवः । दृष्टक्रिया गणितचिकित्सादिरूपा तद्रहितः ॥ ३० ॥ सावधानो विहिताचारे । निर्विकारः कामाद्यनाकुलचित्तः । यद्वा—आत्मनि विद्यमानगुणाभिमानवर्जितोऽस्मान्नीति । मानदो ज्ञानोपदेष्टा वा । विहितकरणनिपुणो वा कल्पः । कृपालुत्वं मनोधर्मः, कारुणिकत्वं देहधर्म इति पृथगुक्तम् ॥ ३१ ॥ स्वधर्मान्वर्णाश्रमधर्मान् । त्यागः किं धर्मस्याज्ञानाधर्मस्वरूपज्ञानाभावाद्वा नास्तिक्याद्गुरुशास्त्रोपदेशे श्रद्धाराहित्यादिति चेदाह—नेति । विपक्षे धर्मत्यागे । दोषान्प्रत्यवायादिरूपान् । एवं च “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इत्युक्तेः का गतिरिति चेद्भगवद्वचनेनैवोत्तरयति—‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति भगवतैव निजभक्तेराधिक्यबोधनात्तत्र प्रवृत्तानां न स्वधर्मत्यागदोषः ‘त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपकोथं पतेत्ततो यदि । यत्र क्वा भद्रमभूदमुष्य किं कोवार्थं आप्तो भजतां स्वधर्मतः’ इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह—यद्वेति । भक्तिदार्ढ्येपि धर्मत्यागो नोचित इति चेदाह—अथवेति । इत्यर्थ इति—भक्तिविरुद्धधर्माणामेव त्यागो न तु नित्यनैमित्तिकानामपि ‘निवृत्तं कर्म सेवेत’ इत्युक्तेरिति भावः । विद्वैकादशीविधिमाह—‘पारणाहे न लभ्यते द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्याप्युपोष्यैकादशीस्थितेः ।’ इति श्रृंग्युक्तेः । कृष्णैकादशयुपवासानुपवासस्तु निर्णयामृते—‘शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोषोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ।’ इति । अनिवेद्यश्चाद्वादिविधिस्तु—‘दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् । न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात् । इत्याश्वलायनोक्तेः । एषां भक्तिविरुद्धत्वं च—‘सपुत्रश्च सभार्यश्च सजनो भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि’ इति नारदोक्तेः, ‘विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं’ देवतांतरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानंत्याय कल्पते ।’ इत्युक्तेश्च । यद्वा—सर्वानीशजीवधर्मान् सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादीन् विरुद्धभागान् भागत्यागलक्षणया सम्यग्भावेन त्यक्त्वा मामुभयविविक्तं लक्ष्यं सच्चिदानंदधनं श्यामसुंदरं भजेत स सत्तमोऽन्ये संत एवेति । मध्यमममिश्रसाक्षाद्भक्तिसाधकत्वमाह—आज्ञायैवमिति । निवृत्ताधिकारतया संत्यज्येत्यंता व्याख्या ज्ञेया । तथा च ह्यशीर्षपञ्चरात्रोक्तनारायणव्यूहस्तवः—‘ये त्यक्तलोकधर्मार्था विष्णुभक्तिवशं गताः । ध्यायन्ति परमात्मानं तेभ्योपीह नमो नमः ।’ इति । अत्र त्वेवं व्याख्या—यदि च स्वात्मनि तत्तद्गुणयोगाभावस्थाय्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण गुणान् कृपालुत्वादीन्दोषांस्तद्विपरीतांश्चाज्ञाय हेयोपादेयत्वेन निश्चित्यापि यो मया तेषु गुणेषु मध्ये तत्रादिष्टानपि स्वकान्नित्यनैमित्तिकलक्षणान्सर्वानेव वर्णाश्रमविहितान् तदुपलक्षणं ज्ञानमपि मदनन्यभक्तिविधातकतया संत्यज्य मां भजेत्स सत्तमः । चकारात्पूर्वोपि सत्तम इत्युत्तरस्य तत्तद्गुणाभावेऽपि पूर्वसाम्यं बोधयति । ततो यस्तु तत्तद्गुणान् लब्ध्वा धर्मज्ञानपरित्यागेन मां

भजति केवलं स तु परमसत्तम एवेति व्यक्त्यानन्यभक्तस्य पूर्वत आधिक्यं दर्शितम् । अत्र 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिश्रीभग-
वद्गीताध्यायप्रकरणमप्यनुसंधेयम् । सत्तम इत्यनेन तद्वरत्रापि सत्तत्त्वं सत्त्वमप्यस्तीति दर्शितम् । अस्तु तावत्सदाचारस्य
तद्वक्तस्य सत्त्वम् अनन्यदेवताभक्तत्वमात्रेण दुराचारस्यापि सत्त्वान्यपर्योयसाधुत्वं विधीयते—'अपि चेत्सुदुराचारः' इत्यादौ ।
अत्र च साधुसंगप्रस्तावे यत्तादृशलक्षणं नोत्थापितं तत्त्वलु तादृशप्रसंगस्य भक्त्युन्मुखेऽनुपयुक्तत्वाभिप्रायेण । यथोक्तं
श्रीप्रह्लादेन—'संगेन साधुभक्तानाम्' इति सदाचार एवात्र साधुः । विश्वनाथस्तु—पूर्वाधिकारी धर्मानसंलग्न्य भजेदयं तु
संलग्न्यैव भजेदिति भेदः । तथा पूर्वः कृपालुत्वादिसंपूर्णगुणवानेव सत्तमः, अयं तु विशेषणान्तरानुपादानात्तावत्संख्याकगुण-
वत्त्वाभावेऽपि सत्तमः । न चास्य तावद्गुणाभाव एवाशङ्कनीयः "भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैषन्निक एककालः" इति,
'यस्याऽपि भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुरा' इत्यादिश्रवणादचिरेणैव सर्वदोषोपशमपूर्वकसर्वगुणोदयस्य तत्रावश्यं-
भावित्वात् । किञ्च—पूर्वो जितषड्गुणत्वात्सिद्धदशावस्थ एव सत्तमः, अयं तु तादृशत्वायुक्तेः साधकदशावस्थोपि सत्तम
इत्यस्य पूर्ववत् तावान्वयंजित उत्कर्षः प्रथमत एव शुद्धभक्तिमत्त्वाच्चेत्येव ॥ ३२ ॥ अन्यदाह—किञ्चेति । अज्ञात्वा तु भजनमेव
न संभवतीति चेदाह—यद्वेति । अर्थांतरस्याह—श्रवणमननाभ्यामात्मत्वेन निर्णयानन्यभावेन भेदनिरासेन भजति निदिध्यास्यन्ति
किंवात्मत्वेन निर्णय 'आत्मेत्येवमुपासीत' इति श्रुतिमवलम्ब्याभेदेन भजन्ति ये ते मे भक्ततमाः दास्यादीना भजन्तस्तु भक्ता इति ।
तदेवमीश्वरबुद्ध्या विधिमार्गभक्तयोस्तारतम्यमुक्तं तत्रैवोत्तरस्यानन्यत्वेन श्रेष्ठत्वं दर्शितं तत्रैवार्चनमार्गे त्रिविधत्वं लभ्यते
पाद्मोत्तरखण्डात् महत्त्वमध्यमत्वकनिष्ठत्वभेदात् । तथ शुद्धदास्यसख्यादिभावमात्रेण योऽनन्यः स तु सर्वोत्तम इत्याह—ज्ञात्वेति ।
ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा ये केवलमनन्यभावेन श्रीब्रजराजनन्दनाद्यालम्बनो यः स्वाभीप्सितो दास्यादीनामेकतरो भावस्तेनैव भजति न
कदाचिदन्येनेत्यर्थः ते तु मे मया मताः 'साधुस्तव' इत्याद्यनुसारेण 'ते मे भक्ततमा मताः' इत्यन्तिमस्यैव स्वमतस्यातिशयो दर्शितः ।
अत एव योगेश्वरैरपि चतुर्थे प्राथितम्—'प्रेयान्नतेऽन्यः' इत्यादिना । ज्ञात्वाऽज्ञात्वेत्यत्र हेयोपादेयत्वं निषिद्धम् । भक्ततमा इत्यत्र
पूर्ववाक्यस्थं सत्पदनिर्देशमतिक्रम्य विशेषतो भक्तपदनिर्देशाद्भक्तेः स्वरूपाधिक्यमत्रैव विवक्षितम् । भे मता मम तु विशिष्टा
संमतिरत्रैवेति सूचितम्, इदं शानुक्तचरत्वात् । अत एव प्रकरणप्राप्तमेकवचननिर्देशमप्यतिक्रम्य गौरवेणैव मता इति बहुवचनं
निर्दिष्टम् । ततः किमुत तद्भावसिद्धप्रेमाण इति भावः ॥ ३३ ॥ अत्र कर्तव्यपदमध्याहार्यं विधिप्रकरणत्वात् । आदिना शालग्रामादि-
ग्रहः । मल्लिगमद्भक्तजनेति षष्ठीलुक् छांदसः, उत्तरार्धेऽप्यन्वयात् : प्रहृत्य नमस्कारः ॥ ३४ ॥ दास्येन सहात्मनि मनसि वेदनं
भगवज्ज्ञानम् । दास्येनात्मनिवेदनमिति वैधभक्तो दास्यस्य प्राधान्यात् । उपलक्षणं चैतद्भावांतरेणाप्यात्मनिवेदनस्य 'आत्मार्पितोत्र
विभो विधेहि' इत्याद्युक्तेः ॥ ३५ ॥ आदिना रामनवम्यादिग्रहः । द्वादशयेकादशी वाथ होली श्रीपञ्चमी तिथिः । सर्वावतारतिथयः
पवित्रारोपणं तथा । रथयात्रा बले राज्यं हिंदोलक्रीडनं तथा । रासलिलादिकं विष्णोः पर्वोप्य न्यान्यपि प्रभो ।' इत्यादिसंहितोक्तेः ।
ताडनं नटनम् । गोष्ठी वैष्णवसमाजकरणम् । मद्गृहे मन्मदिरादिस्थले उत्सवः कार्ये इत्यर्थः । अनुमोदनमभिनयेन
श्लाघनम् ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कृपालुरिति । कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः परापराधसहिष्णुः सत्यमेव सारः
साधनं श्रेष्ठं यस्य सः अनवद्यः असूयादिदोषरहित आत्मा यस्य सः शत्रुमित्रादिषु समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥
कामैरिति । कामैरहता अक्षुभिता धीर्यस्य सः दान्तो निगृहीतेन्द्रियः मृदुः कोमलचित्तः शुचिः सदाचारः अकिञ्चनः परिग्रहशून्यः
अनीहः लौकिकालौकिकफलव्यापाररहितः मितभुक् लब्धाहारः शान्तः नियतान्तःकरणः स्थिरः मद्भक्तौ निश्चलः मच्छरणः
मदेकाग्र्यः मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्त इति । अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् आपत्स्वल्पकृपणः
जितषड्गुणः जिताः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इति षड्भूय एते षड्गुणा येन सः अमानी स्वसत्कारानभिलाषी अन्येभ्यो
मानदः सत्कारकर्ता कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रः अवञ्चकः कारुणिकः करुणयैवोपकारको न दृष्टलोभेन कविः तत्त्वज्ञः ॥ ३१ ॥
आज्ञायेति । धर्माचरणे सत्त्वशुद्धयादीन् गुणान् तत्त्यागे चित्तमालिन्यादिदोषांश्चाज्ञाय ज्ञात्वापि मद्भयानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव
सर्वं भविष्यतीति दृढश्चयेन हेतुना मया वेदरूपेणादिष्ठानपि सर्वान् स्वधर्मान् संलग्न्य अथवा विद्वैकादशयुपवासकृष्णैकादश्यनुप-
वासान्निवेद्य श्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्माः तान् संलग्न्य यो मां भजेत सोऽप्येवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः साधुः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वेति ।
अहं यावान् देशकालापरिच्छिन्नो यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानन्दरूपोऽस्मि तं मां ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः पुनः शास्त्रगुरुपदेशतो
विशेषतो ज्ञात्वा । यद्वा । याथातथ्येन ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा अनन्यभावेन विषयान्तरासक्तिराहित्येन प्रेम्णा ये मां भजन्ति ते मे
मम भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥ साधुलक्षणमुक्त्वा भक्तेर्लक्षणमाह—मल्लिङ्गेति । मम लिङ्गानि प्रतिमादीनि तेषां मद्भक्तजनानां च
दर्शनादि परिचर्या पादसंवाहनादिरूपा । प्रणामः प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥ मदिति । सर्वलोभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्यैष्टवस्तुनो मयि

समर्पणं दास्येन निमित्तेनात्मनः सानुबन्धस्य देहस्य निवेदनं मदीयत्वेन स्थापनम् ॥३५॥ मज्जन्मनि मम जन्मदां कर्मणां च कथनं मम पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तेषामनुमोदनम् । अनुमोदनप्रकारमेवाह । गीतेत्यादि ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्र साधुभक्त्योर्मध्ये पञ्चभिरिति तत्रापि श्लोकत्रयेणावरं मिश्रभक्तिमन्तं साधुं निरूपयति ॥ २९ ॥ कामैर्विषयैः । दृष्टादृष्टक्रियाशून्यः दृष्टा क्रिया दृष्टफलिका लौकिकी अदृष्टा चाऽदृष्टफलिका वैदिकी अग्निहोत्रादिलक्षणा ताभ्यां शून्य इत्यर्थः । स्वधर्मे भगवदपि ते निष्कामे वर्णाश्रमलक्षणे स्थिर इति व्याख्येयम् अनीहत्वेनोक्तत्वात् । आत्मस्मृतौ सावधानः ॥ ३० ॥ निर्विकारः निष्कामत्वेन हर्षशोकादिविकारशून्यः दृष्टलोभेन भोजनादिलोभेन । सम्यक् ज्ञानी भक्तिबलेनात्मसाक्षात्कारसमर्थः । इति कर्मज्ञानमिश्रावरसाधुनिरूपणं स्वधर्मस्थिरत्वात् सम्यग् ज्ञानित्वाच्च ॥ ३१ ॥ किञ्च । मध्यमं शुद्धभक्तिमन्तं साधुं निरूपयतीत्यर्थः । सोपि कृपालुत्वादिगुणशून्योऽपि । पूर्वोक्तवत् कृपालुत्वादि गुणविशिष्टमिश्रभक्तवत् । सत्तमः कर्मज्ञानाद्यनादरेण शुद्धभक्तिमात्र-निष्ठत्वात् । तथा च यस्तु कृपालुत्वादिगुणान् लब्ध्वा धर्मज्ञानपरित्यागेन केवलं मां भजति स तु परमसत्तम इति भावः । विपक्षे धर्माऽनाचरणे । दोषान् धर्मत्यागजन्यान् मनोमालिन्यादीन् 'नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रिय' इत्यादेः । धर्मानुष्ठानस्य ध्यानविक्षेपकत्वात् । सर्वे धर्मसाध्याः सत्त्वशुद्ध्यादिगुणाः । पूर्वार्थे भक्तस्य निश्चय एव धर्मत्यागे हेतुर्नतु तत्र मानमित्यस्वर-साद्यद्वेति भक्तिदाढ्येन भक्तौ विश्वासेन निवृत्ताधिकारत्वात् । तदुक्तं भगवता । 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथा-श्रवणादौ वा यावच्छुद्धा न जायत' इति तथाच तत्त्यागे मानमुक्तम् । वैष्णवस्य स्मार्त्तधर्मानुष्ठानमयुक्तमिति बोधयितुं पुनरथवेति विद्वैकादश्युपवासः स्मार्त्तमते विद्याध्यविद्या विज्ञेया परतो द्वादशी नचेदित्यादेः तथा कृष्णैकादश्यामनुपवासोऽपि तन्मत एव 'सङ्क्रान्तौ रविचारे च कृष्णपक्षदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वन्ति उपवासं न पारण'मित्यादेः । सङ्क्रान्तादुपवासेन याचनेन युधिष्ठिर ! । एकादश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीत्यादेश्चावैष्णवविषयत्वात् तथाऽनिवेद्येन मांसादिना श्राद्धम् आदिना तिर्यक्पुण्ड्रादिपरिग्रहः धर्मशब्दस्य सङ्कुचितवृत्त्यभ्युपगमादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ किञ्चेति शुद्धदास्यादिभावेन भजन्नन्यस्तु सर्वोत्तम इत्याहेत्यर्थः । ज्ञात्वेति ऐश्वर्येण दास्यभावो विवक्षितः अज्ञात्वेत्यनेन तु केवलमाधुर्येण श्रीव्रजेन्द्रनन्दनत्वाद्यालम्बनो भावोऽभिप्रेतः भक्तिश्राद्धविश्वासेन साधकस्य ज्ञानवैशिष्ट्येनैकान्तित्वमुपपद्येतेत्यभिप्रायेण तु यद्वेति । तथाच वैधी भक्तिरेव साधकावस्थायां प्रचुरेति व्यञ्जितम् । रागस्य दौर्लभ्यादिति ज्ञेयम् । किञ्च भक्तपदनिर्देशात् भक्तेः स्वरूपाधिक्यं भावभक्तावेव विवक्षितं तमपनिर्देशेन च सर्वोत्तमत्वं मे मता इत्यनेन तत्रैव स्वसम्भते वैशिष्ट्यम् अत एव प्रकरणप्राप्तमेकवचनं हित्वा ये ते इति गौरवेण बहुवचनं निर्दिष्टम् एवञ्च तद्भावासिद्धप्रेमसु तु परमवैशिष्ट्यं कैमुत्येनाभिप्रेतमिति च ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ प्रतिमादीनीत्यादिना मन्दिरपूजादिग्रहः तेषामपि गौणलिङ्गत्वात् मल्लिङ्गमङ्गकेत्यत्र षष्ठ्या लुक् छान्दसः उत्तराद्धेऽप्यन्वयात् प्रहृत्य नमस्कारः भाव-प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ ३४ ॥ लाभेत्यत्र कर्मणि प्रत्ययः । दास्येनेति वैधभक्तौ दास्यस्य प्राधान्यात् । उपलक्षणं चैतद्भावान्तरेणा-प्यात्मनिवेदनस्य आत्मार्पितोऽत्र भवतोऽत्र विभो ! विवेहीत्याद्युक्ते ॥ ३५ ॥ अनुमोदनमभिनयेन श्लाघनम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

जिताः षड्गुणाः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्युषु षड्धर्मयो येन सः ॥ ३१ ॥ धर्मान् कामान् ॥ ३२ ॥ यः यत्स्वरूपः यादृशः यत्स्वभावः यावान् यद्विभूतिकः ॥ ३३ ॥ मल्लिङ्गम् अर्चोरूपं प्रह्लादशब्दः प्रणामपरः ॥ ३४-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तावत्साधुरेवविधो मम मत इत्याह । कृपालुरिति पञ्चभिः । कृपालुः स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुः तज्जिराचिकीर्षुर्वा सर्वदेहिनां कुत्रापि देहे न कुतो द्रोहो येन सः तितिक्षुर्द्वन्द्वसहिष्णुः सत्यं सारं बलं स्थिरं वा यस्य सः अनवद्यः द्वेषासूयादिरहितः आत्मा मनो यस्य सः समः स्वपरेषु समदृष्टिः सर्वानुपकरोत्येवेति सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥ कामैरहताऽलुभिता धीर्यस्य सः दान्तः निगृहीतेन्द्रियः मृदुर्मृदुचित्तः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवान् तत्र बाह्यं स्नानादिजन्यमान्तरं विष्णुचिन्तनजम् अकिंचनः अनन्य-प्रयोजनः अनीहः लौकिकव्यापाररहितः दृष्टादृष्टफलेच्छारहितो वा मितं यथा तथा भुङ्क्ते इति तथा शान्तो निगृहीतान्तःकरणः स्थिरः स्थिरचित्तः अहमेव शरणं रक्षिता प्राप्नुयायश्च यस्य सः मुनिः शुभाश्रयसंशीलनशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा अनवगाह्याभिप्रायः धृतिमानापत्सु धैर्यसमन्वितः जिताः षड्गुणाः अशनायापिपासाशोकमोहजराभ्युद्यो येन सः मनोजयस्य प्राणजवपूर्वकत्वाज्जितप्राणस्याशनायादिजयः सुकर एवेति भावः । अमानो स्वदेहसत्कारानभिलाषी अन्येभ्यो मानदः सत्कारकारकः कल्पः हितोपदेशदक्षः मैत्रोऽवञ्चकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्त्तमानः न स्वार्थलाभेन कविः चिदचिदीश्वरतत्त्व-त्रययाथात्म्यज्ञः ॥ ३१ ॥ किञ्च आज्ञायेति । मयादिष्टानुपदिष्टान् वेदमुखेनोक्तान् गुणान्दोषान् आज्ञाय विज्ञाय विरोधिस्वरूपस्यापि

ज्ञेयत्वादोषानित्युक्तम् सर्वान्स्वकान्वर्णाश्रमोचितान् धर्मान्सन्त्यज्य सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्रेवात्रापि यथासंप्रदायं त्यागो विवक्षितः यः मामुपायोपेयभावेन भजेत्स च सत्तमः साधूत्तमः ॥ ३२ ॥ किंच ज्ञात्वेति । यः यत्स्वरूपः यादृशः यत्स्वभावः यावान्यद्विभूतिकश्चास्मि तथा पुनः पुनर्विचार्य ये मामेवानन्यभावेन नान्यस्मिन् प्रयोजनान्तरोपायान्तरदेवतान्तरादौ यो भावस्तेन भजन्ति ते भक्ततमाः वैशब्दो निश्चयद्योतकः ॥ ३३ ॥ एवं साधुलक्षणमुक्तमथैवविधानां सतां संगच्छिक्षणीयानि भक्तियोगानुग्राहकाणि तल्लक्षणान्याह । मल्लिङ्केत्यादिभिरष्टभिः मल्लिङ्गमर्चोरूपं मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनादीनि भक्तियोगानुग्राहकाणि तल्लक्षणानीत्यष्टमान्ते ऽध्याहर्त्तव्यं परिचर्या पादपीडनादिरूपा प्रह्वशब्दः प्रणामपरः गुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मदनुष्ठानं मद्धिष्यकानुष्ठानं सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्पणं दास्येन स्वाभाविकेन आत्मनः स्वस्य निवेदनं समर्पणं मच्छेषत्वाध्यवसायः ॥ ३५ ॥ मम जन्मकर्मकथनं श्रोतृसन्निधाविति शेषः । मम पर्वसु जयन्त्यादिष्वनुमोदनम् उत्सवकरणेनेति शेषः । गीतादिभिर्मद्गृहेषु मदालयेषुत्सवः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतार्थकृता पदरत्नावली

भगवान्सल्लक्षणं वक्तीत्याह । भगवानिति । सर्वदेहिनामकृतद्रोहः अनवद्यः आत्मा मनो यस्य स तथा ॥ २९ ॥ संक्षिप्तं किंचनप्रभयोग्यं धनं न विद्यते इत्यकिंचनः संकोचव्यर्थे भुवेति यादवः । अनीहो निषिद्धाचरणवर्जितः किञ्चन वैष्णवधर्मेस्थितः निश्चलः अहमेव शरणं यस्य स मच्छरणः मुनिः । मद्गुणमननशोलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो विहिताचारे प्रमादरहितः गभीरात्मा अनवगाह्यमनोगतिः आपदि धृतिमान् जिताः षट् कामादिगुणाः षडिन्द्रियविषया वा येन स तथा अमानी आत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितः मानदः ज्ञानोपदेष्टा कल्पः विहितक्रियाकरणनिपुणः कृपालुत्वं मनोधर्मः कारुणिकत्वं कायिकधर्म इति पृथगुक्तं कविः सर्वज्ञः ॥ ३१ ॥ सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह । आज्ञायेति । चशब्द एवार्थे यो मया मदीयैरप्यादिष्टान् गुणान् दोषान् अपि आज्ञाय सम्यग्ज्ञात्वैव स्वकान् स्वविहितान् धर्मान् भागवतसंज्ञान् मयि संत्यज्य समर्थं मां भजेत्स एव सत्तम इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ भक्तेरनेकविधत्वेऽपि उत्तमोत्तमायाः शुश्रूषितत्वेन पृष्टत्वात्तं प्रश्नं परिहरति । ज्ञात्वेति । अथ सतां लक्षणकथनानन्तरमात्यन्तिकभक्तलक्षणमुच्यते यद्वा शास्त्रगुरुपदेशतो भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वाथ च विशेषतो ज्ञात्वेति वीप्सया माहात्म्यज्ञानेन पुनः पुनर्विशेषं द्योतयति तदुक्तम्—

ज्ञात्वासि मम माहात्म्यं तत्रोत्सुकतया पुनः ॥

विशेषाच्च विशेषेण ज्ञात्वा मामश्नुतेऽधिकमिति परिमाणतो यावानस्मि स्वरूपतो योऽस्मि लक्षणतायादृशोऽस्मीति तत्त्वेन येऽनन्यभावेनात्युत्तमभक्त्या मां चैवं भजन्ति ते भक्ततमाः निरतिशयभक्ता मता नानात्वेन ज्ञाता इत्यन्वयः । अत्र तमप्रत्ययेन भक्तानां बाहुविध्यप्रकाशनेन भक्तेरपि तथात्वं सूचयतीति ॥ ३३ ॥ इदानीं सर्वसाधारणं भक्तिलक्षणमाह । मल्लिङ्केति । अत्र कर्तव्यपदमध्याहृत्यान्वेतव्यं विधिप्रकारत्वात् । सर्वलाभोपहरणं सर्वलाभस्य द्रव्यस्योपहरणं हरावर्पणं दास्येन सहात्मनिवेदनमात्मसमर्पणं यद्वा दास्येन सहात्मनि मनसि निवेदनम् ॥ ३३-३५ ॥ पर्वानुमोदनम् उत्सवानुष्ठानम् उत्सवं दृष्ट्वा हर्षो वा ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ साधनतारतम्येन साधूनां तारतम्यमाह पञ्चभिस्तत्रावरं मिश्रभक्तिसाधकमाह । कृपालुरिति त्रिकेण । अत्र मच्छरण इति विशेष्यम् उत्तरत्र स च सत्तम इति चकारेण तु पूर्वोक्तो यथा सत्तमस्तथायमपि सत्तम इति व्यक्तेरेवमेवंभूतो मच्छरणः सत्तम इत्याक्षिप्यते अन्यतैः तत्र स्थिरः स्वधर्म इति स्वकान् धर्मान् संत्यज्येत्युत्तरोक्ताद्भिन्नत्वोपपादनार्थम् अत्रैव मूलेन सर्वानिति पदेन कोऽपि न त्यक्तः अस्तु तावद्विरुद्धानां वार्त्तेति भावः ॥ २९-३१ ॥ मध्यममिश्रसाक्षाद्भक्तिसाधकमाह । आज्ञायैवमिति । निवृत्ताधिकारतया सन्त्यज्येत्यन्ता व्याख्या ग्राह्या यथा च श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रोक्तनारायणव्यूहस्तवः—

ये त्यक्तलोकधर्मार्था विष्णुभक्तिवशं गताः । ध्यायन्ति परमात्मानं तेभ्योऽपीह नमो नम इति ॥

अत्र त्वेवं व्याख्या यदि च स्वात्मनि तत्तद्गुणयोगाभावस्तथापि एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गुणान् कृपालुत्वादीन् दोषान्स्तद्विपरीतांश्चाज्ञाय हेयोपादेयत्वेन निश्चित्यापि यो मया तेषु गुणेषु मध्ये तत्रादिष्टानपि स्वकान् नित्यनैमित्तिकलक्षणान् सर्वानेव वर्णाश्रमविहितान् तदुपलक्षणं ज्ञानमपि मदनन्यभक्तिविघातकतया सन्त्यज्य मां भजेत् स च सत्तमः चकारात्पूर्वोऽपि सत्तम इत्युत्तरस्य तत्तद्गुणाभावेऽपि पूर्वसाम्यं बोधयति ततो यस्तु तत्तद्गुणान् लब्ध्वा धर्मज्ञानपरित्यागेन मां भजति केवलं स तु परमसत्तम एवेति व्यक्त्यानन्यभक्तस्य पूर्वत आधिक्यं दर्शितम् अत्र अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिश्रीभगवद्गीताद्वाद्वाध्यायप्रकरणमप्यनुसन्धेयं सत्तम इत्यनेन तदवरत्रापि सत्तरत्वं सत्त्वमप्यस्तीति दर्शितम् अस्तु तावत्सदाचारस्य तद्भक्तस्य सत्त्वमनन्यदेवताभक्तत्वमात्रेण दुराचारस्यापि सत्त्वान्यपर्यायं साधुत्वं विधीयते अपि चेत्सुदुराचार इत्यादौ अत्र च साधुसङ्गप्रस्तावे यत्तादृशं

लक्षणं नोत्थापितं तत्खलु तादृशसङ्गस्य भक्त्युन्मुखेऽनुपयुक्तताभिप्रायेण यथोक्तं श्रीप्रह्लादेन । सङ्गेन साधुभक्तानामिति साधुरत्र सदाचारः ॥ ३२ ॥ तदेवमीश्वरबुद्ध्या विधिमार्गभक्तयोस्तारतम्यमुक्तम् तत्रैवोत्तरस्यानन्यत्वेन श्रेष्ठत्वं दर्शितं तत्रैवार्चनमार्गे त्रिविधत्वं लभ्यते पादोत्तरखण्डात् तत्र महत्त्वं तापादिपञ्चसंस्कारीत्यादौ मध्यमत्वम्—

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः । अमी पञ्चैव संस्काराः पारमैकान्त्यहेतवः ॥

इत्यत्र कनिष्ठत्वं शङ्खचक्राद्युद्ध्वपुण्ड्रधारणाद्यात्मलक्षणम् । तन्मस्करणं चैव वैष्णवत्वमिहोच्यते इत्यत्र अथ शुद्धदास्य-संख्यादिभावमात्रेण योऽनन्यः स तु सर्वोत्तम इत्याह । ज्ञात्वेति ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा ये केवलमनन्यभावेन श्रीब्रजराजनन्दनत्वाद्या-लम्बनो यः स्वाभीप्सितो दास्यादीनामेकतरो भावः तेनैव भजन्ति न कदाचिदन्येनेत्यर्थः । ते तु मे मया भक्ततमा मताः साधुस्त-वेत्याद्यनुसारेण ते मे भक्ततमा मता इत्यन्तिमस्यैव स्वमतस्यातिशयो दर्शितः अत एव योगेश्वरैरपि चतुर्थे प्रार्थितम् । प्रेयान्न तेऽन्य इत्यादिना ज्ञात्वाज्ञात्वेत्यत्राज्ञानज्ञानयोर्होयोपादेयत्वं निषिद्धं भक्ततमा इत्यत्र पूर्ववाक्यस्य सत्पदानर्देशमतिक्रम्य विशेषतो भक्त-पदनिर्देशात् भक्तेः स्वरूपाधिक्यमत्रैव विवक्षितं मे मता इत्यत्र मम तु विशिष्टा सम्प्रतिरत्रैवेति सूचितम् ईदृशानुक्तचरत्वात् अत एव प्रकरणप्राप्तमेकवचननिर्देशमप्यतिक्रम्य गौरवेणैव ये त इति बहुवचनं निर्दिष्टं ततः किमुत तद्भावसिद्धप्रेमाण इति भावः ॥ ३३ ॥ मल्लिङ्गमद्भक्तजनेति षष्ठीलुक् छान्दसः उत्तराद्धेऽप्यन्वयात् प्रह्वेति प्रह्वत्वं नमस्कारः ॥ ३४ ॥ दास्येनात्मनिवेदनमिति वैधभक्तौ दास्यस्य प्राधान्यात् ॥ ३५-३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कर्मज्ञानादिमिश्रा केवला चेति मद्भक्तेर्द्वैविध्याच्च तत्प्रवर्तकः साधुरपि द्विविधस्तत्र प्रथममाह त्रिभिः । कृपालुः परस्य संसारदुःखासहिष्णुः स्वद्रोहिण्यपि जने अकृतद्रोहः सर्वदेहिनां स्वमवजानतामपि तितिक्षुरपराधक्षन्ता सत्यमेव सारो बलं यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिदोषरहितः समः सुखदुःखाभ्यां मानापमानाभ्यां च तुल्यः ॥ २९ ॥ कामैरक्षुभितचित्तः दान्तः संयत-बाह्येन्द्रियः मृदुः अकठोरचित्तः शुचिः सदाचारः अकिञ्चनः अपरिग्रहः अनीहः व्यावहारिकक्रियाशून्यः मितभुक् पवित्रलब्धाहारः शान्तः शान्तिरतिमान् स्थिरः स्वधर्मं स्वकृष्णेषु फलादेयपर्यन्तमव्यग्रह आफलोदयकृत् स्थिर इति तल्लक्षणात् मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा अन्यैर्दुरवगाह्यस्वभावः धृतिमान् निर्विकारः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासा-द्युर्मिरहितः अमानो मानाकाङ्क्षाशून्यः अन्येभ्यो मानप्रदः कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रः अवञ्चकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्त्तमानः कविर्बन्धमोक्षज्ञः इत्यष्टाविंशतिगुणवानयं सत्तम इत्युत्तरस्यानुपङ्गः अतः शान्त इति जितषड्गुण इति पदाभ्यामयं सिद्धभक्तो निर्वाणवाङ्मोक्षशून्यत्वात् भक्तात्मारामः शान्तभक्त इति संज्ञाभ्यामुच्यते अयं स्वपूर्वदशायां ज्ञानमिश्रभक्तिमान् तत्पूर्वदशायां कर्ममिश्रभक्तिमानासीदतस्तदा तदास्य भक्तेः प्राधान्यं सिद्धिदशायां तु कर्मज्ञानाद्यनादरणाच्छुद्धभक्त एवायमुच्यते इत्यतः सत्तमः इति ज्ञानमिश्रभक्तिमान् सत्तरः कर्ममिश्रभक्तिमान् सन्नित्यवगम्यते अतोऽयं स्वसङ्गिनं स्वतुल्यं चिकीर्षुः प्रथमं कर्ममिश्रां भक्ति-मुपदिशति ततस्तेनोपदिष्टः सच निष्कामः कर्ममिश्रामैव भक्तिं कुर्वन्न कर्माणि त्यजेत् योगी कर्ममिस्त्यज्यते हि स इति न्यायेना-रूढदशायामनादृतत्वात् स्वत एव कर्मणामुपरामे सति ज्ञानमिश्रां भक्तिं लभते । ततस्तत्पाकदशायां भक्तेः प्राबल्ये सति ज्ञानेऽप्य-नादृतत्वादुपरमत्प्राये सति भक्तात्मारामः इति शान्तभक्त इति संज्ञाभ्यां स चात्युच्यमानो भवति तस्य ज्ञानेऽनादरो यथा भक्तिर-सामृतसिन्धूद्धृता तदुक्तिः 'अस्मिन् सुखघनमूर्तो परमात्मनि वृष्णिपत्तने स्फुरति । आत्मारामतया मे वृथा गतो बत चिरं काल' इति । हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिरिति प्रथमे च तदशायां भक्तिबाधितस्य ज्ञानस्य सत्त्वेऽपि तस्य भक्त्यनावरकत्वात्—

अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम् । आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्यते इति ॥

शुद्धभक्तिलक्षणस्य तत्र नाव्याप्तिर्ज्ञेया ॥ ३१ ॥ अथ केवलाया भक्तेः प्रवर्तकं सन्त्यज्य सत्तम उक्तः एवं मया वेदरूपे-णादिष्टानपि सर्वान् धर्मान् सन्त्यज्य मद्भक्तावेव श्रद्धाविशेषवत्तया सम्यक् प्रकारेणैव त्यक्त्वा यो मां भजेत् किमज्ञानान्ना-स्तिकाद्या न धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय सम्यगेव ज्ञात्वापि भक्त्यैव मे सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् सन्त्यज्येति स्वाभिचरणाः स च सत्तम इति पूर्वाधिकारी धर्माज्ञ सन्त्यज्य भजेदयं तु सन्त्यज्यैवेति भेदः । तथा पूर्वः कृपालुत्वादि सम्पूर्णगुणवानेव सत्तमः अयं तु विशेषणान्तरानुपादानात् तावत्संख्याकगुणवत्त्वाभावेऽपि सत्तमः न चास्य तावद्गुणाभाव एवेत्याशङ्कनीयम्—

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैषत्रिक एककाल इति । यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥

इत्यादिश्रवणादचिरेणैव सर्वदोषोपशमनपूर्वकसर्वगुणोदयस्य तत्रावश्यंभावित्वात् किञ्च पूर्वं जितषड्गुणत्वात् सिद्ध-दशावस्थ एव सत्तमः अयंतु तादृशत्वानुक्तेः साधकदशावस्थोऽपि सत्तम इत्यस्य पूर्वत एतावान् व्यञ्जित उत्कर्षः प्रथमत एव

शुद्धभक्तिमत्त्वाच्चैः ॥ ३२ ॥ अयं सिद्धदशावस्थत्वे तु परममहोत्कृष्ट एवोच्यत इत्याह । ज्ञात्वाज्ञात्वेति । वीप्सा भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति मदुक्तेः भक्तितारतम्येन मन्माधुर्यमधिकाधिकं प्रतिक्षणमनुभवगोचरीकृत्येत्यर्थः । यावान् कालदेशाभ्यामपरिच्छिन्नोऽप्यहं भक्तेच्छावशात् परिच्छिन्नश्च यश्च साक्षात् परब्रह्माप्यहं इयामसुन्दराकारो वसुदेवपुत्रश्च यादृशः आत्माराम आत्मकामोऽप्यहं भक्तप्रेमवैवरयादनात्मारामोऽनामकामश्च अनन्यभावेनैकान्तिकत्वेनेति वा ते इति गौरवेण बहुत्वम् भक्ततमा मता इति पूर्वोक्तलक्षणः सत्तम एव मया मद्भक्तशब्देनोच्यते अयंतु मे भक्ततमो मया सम्मत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यदुक्तं भक्तिस्त्वयि कीदृश्युपयुक्तेति तत्राह । मल्लिङ्गमद्भक्तजनेत्यत्र षष्ठीलुगार्पः उत्तरार्द्धेऽप्यन्वयात् प्रह्वेति प्रह्वत्वं नमस्कारः ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणं भगवतैव स्वसेवार्थं स्वयमानीतमिति बुद्ध्या सर्वलब्धवस्तुनो ममतास्पदस्य तस्मै समर्पणं दास्येन हेतुना आत्मनो जीवस्य देहस्य चाहंतास्पदस्यापि समर्पणम् ॥ ३५ ॥ जन्मकर्मकथनमिति । अनुकीर्तनकथनयो रागम्बरतालादियुक्तत्वायुक्तत्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तेषामनुमोदनमेवाह द्वाभ्याम् । गीतादिभिः मद्गृहाधिकरणक उत्सवः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

साधुलक्षणमाह । कृपालुरिति पञ्चभिः । कृपालुः परदुःखदुःखितमनाः सर्वदेहिनामनुकूलप्रतिकूलानामकृतद्रोहः यतः तितिक्षुः सत्यं यथार्थाचरणं सारो बलं यस्य अनवद्यात्मा विशुद्धबुद्धिः समो निर्द्वन्द्वः सर्वेषां साध्वसाधूनामुपकारकः तस्य दौर्लभ्यमुक्तमितिहाससमुच्चये—

सुलभाः पुरुषा लोके साधवः साधुकारिणः । दुर्लभः पुरुषो लोके यश्च साधुरसाधुष्विति ॥ २९ ॥

काम्यन्ते क्रियादिभिरिति कामाः भोगास्तैर्योगैरपि अहतधीः अलुब्धमतिः दान्तः नियतबाह्यकरणः मृदुः कोमलस्वभावः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धयर्थं कृतशास्त्रीयानुष्ठानः अकिंचनः मयि कृतात्मात्मीयभरन्यासः अनीहः त्यक्तत्रिवर्गचेष्टः मितभुक् स्वल्पभुक् शान्तः संयतान्तःकरणः स्थिरः भगवद्धर्मादचाल्यः मच्छरणः अहं गृहवदाश्रयः सर्वोपद्भ्यो रक्षिता च यस्य सः मुनिर्मद्वयाननिष्ठः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः अवहितः गभीरात्मा विपुलबुद्धिः धृतिमान् असाहसिकः जितषड्वर्गः 'क्षुधापिपासे प्राणनिष्ठे शोकमोहौ मनोऽनुगौ । जन्ममृत्यू शरीरस्य न मे ज्ञानस्वरूपिणः' इत्येवं जितषड्वर्मिः स्वयममानी परेषां मानदः कल्पः हितोपदेशे दक्षः मैत्रः हिताचरणेन जनाह्लादकः कारुणिकः परदुःखनिराकरणस्वभावः कविः क्रान्तदर्शी सिद्धान्तविदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवं मयादिष्टान् मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रय इत्यादिना मयोपदिष्टान्स्वकान् धर्मान् गुणान्मुक्तौ गुणभूतान् आज्ञाय तैर्यो मां भजेत स सत्तमः किंकृत्य अथैषामित्यादिना मयादिष्टान् दोषान् संत्यज्य ॥ ३२ ॥ स्वरूपतो योऽस्मि गुणशक्तितो यादृशोऽस्मि इयत्ताज्ञानहठत्यागतो यावान् ज्ञातुं शक्योऽस्मि तथा मां ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः पुनर्ज्ञात्वा य अनन्यभावेन भजन्ति ते भक्ततमाः मे मताः संमताः ॥ ३३ ॥ अथ भक्तिलक्षणमाह । मल्लिङ्गैत्यष्टभिः । लिङ्गानि पूजाधिष्ठानानि ॥ ३४ ॥ लभ्यन्ते इति लाभानि गृहवधोपवनवस्त्रालंकारादीनि द्रव्याणि तेषामुपहरणं समर्पणं देवपित्राद्यर्थं कमप्यंशं विहाय निवेदयेदिति सूचयितुं सर्वोपदप्रयोगः ॥ ३५ ॥ मम जन्मकर्मकथनमित्यनेनैव तत्तिथीनां जन्माष्टम्यादीनामनुमोदनमप्युक्तं मम पर्वानुमोदनं मम रासोत्सवादिपर्वाणि पूर्णमास्यादीनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्र त्रिशलक्षणैः साधुं निरूपयति—कृपालुरिति पञ्चभिः । कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषाञ्चिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः परापराधसहिष्णुः । सत्यमेव सारः साधनश्रेष्ठं यस्य सः । अनवद्यः असूयादिदोषरहित आत्मान्तःकरणं यस्य सः शत्रुभिन्नादिषु समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥ कामैराहता अक्षुभिता धीर्यस्य सः । दान्तो निगृहीतेन्द्रियः । मृदुः कोमलचित्तः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । तत्र बाह्यं शौचं स्नानादिजन्यम् । आन्तरं तु भगवत्स्मरणादिजन्यम् । अकिञ्चनः परिग्रहशून्यः । अनीहः लौकिकालौकिकफलव्यापाररहितः । मितभुक् लब्धाहारः । शान्तः नियतान्तःकरणः । स्थिरः मद्भक्तौ निश्चलः । मच्छरणः मदेकाश्रयः । मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा अनवगाह्याभिप्रायः । धृतिमान् आपत्स्वप्यकृपणः । जितषड्गुणः जिताः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षड्वर्मय एते षड्गुणा येन सः । अमानो स्वसत्कारानभिलाषी । अन्येभ्यो मानदः सत्कारकर्त्ता । कल्पः परबोधने दक्षः । मैत्रः अवञ्चकः । करुणयैवोपकारको न दृष्टलोभेन । कविः तत्त्वज्ञः ॥ ३१ ॥ किञ्च मया वेदरूपेणादिष्टान् उपदिष्टानपि सर्वान् स्वधर्मान् सन्त्यज्य यो मां भजेत सोऽप्येवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः साधुरित्यन्वयः । अज्ञानात्त्यागशङ्कां वारयति—आज्ञायेति । धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् तत्त्यागे चित्तमालिन्यादिदोषांश्चाज्ञाय ज्ञात्वापि मद्भयानवित्तेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेन, सर्वान्धर्मान् सन्त्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ किञ्च अहं यावान् देशकालापरिच्छिन्नो यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानन्दरूपोऽस्मि तं मां ज्ञात्वाऽज्ञात्वा पुनः पुनः शास्त्रगुरुपदेशतो विशेषतो ज्ञात्वा यद्वा याथातथ्येन

ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा अनन्यभावेन देवतान्तरविषयान्तरासक्तिराहित्येन प्रेम्णा ये मां भजन्ति ते मे मम भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥
एवं साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह—मल्लिङ्गेत्यष्टभिः । लिङ्गानि प्रतिमादीनि । तेषां तथा मद्भक्तजनानां च दर्शनादि । परिचर्या
पादसंवाहनादिरूपा, प्रणामः प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्येष्टवस्तुनो मयि समर्पणं दास्येन निमित्तेनात्मनः
सानुबन्धस्य देहस्य निवेदनं मदीयत्वेन स्थापनम् ॥ ३५ ॥ मम पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तेषामनुमोदनम् । अनुमोदन-
प्रकारमेवाह—गीतेत्यादि ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मम तावदेवंविधः साधुः संमत इत्याह कृपालुरिति पञ्चभिः । कृपालुरिति । कृपालुः स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुः,
परदुःखनिराचिकीर्षुर्वा, सर्वदेहिनां न कृतः द्रोहः कस्याप्यहितं येन सः, तितिष्ठः द्वन्द्वसहिष्णुः, सत्यमेव सारो बलं यस्य सः,
अनवद्यः द्वेषासूयादिरहितः आत्मा मनो यस्य सः, समः सुखदुःखयोः समः, स्वपरेषु समदृष्टिरित्यन्ये । सर्वानुपकरोत्येवेति
सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥ कामैरिति । कामैर्विषयभोगैरहता अक्षुभिता धीर्यस्य सः । दान्तः संयतबाह्येन्द्रियः, मृदुरकठिनचित्तः,
शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । तत्र बाह्यं स्नानादिजन्यम्, आन्तरं विष्णुचिन्तनं, अकिंचनोऽनन्यप्रयोजनः अपरिग्रह इत्यर्थः ।
अनीहो लौकिकव्यापाररहितः, दृष्टादृष्टफलेच्छारहितो वा । मितं यथा तथा भुङ्क्ते इति मितभुक् लब्धाहार इत्यर्थः । शान्तः
निगृहीतान्तःकरणः, स्थिर स्वधर्मे स्थिरचित्तः, अहमेव शरणं रक्षिता प्राप्त्युपायश्च यस्य सः, मदेकाश्रय इति वा, मुनिः
शुभाश्रयसंशीलनपरः ॥ ३० ॥ अप्रमत्त इति । अप्रमत्तः सावधानः, गभीरात्मा अनवगाह्याभिप्रायः, धृतिमान् आपत्सु धैर्यसहितः,
जिता षडगुणाः अशनापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो येन सः, क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यु षड्भयैः इति स्मृतिः । अमानी
स्वदेहसत्कारानभिलाषी, मानदः अन्येभ्यो मानप्रदाता, कल्पः हितोपदेशदक्षः, मैत्रः अवञ्चकः, कारुणिकः करुणयैव वर्त्तमानः
न स्वार्थलाभेन, कविः चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वत्रययाथात्म्यज्ञः ॥ ३१ ॥ किं च । आज्ञायेति । मया आदिष्टान् उपदिष्टान्, मयैव
वेदमुखेनोक्तानित्यर्थः । गुणान् दोषान्, आज्ञाय विज्ञाय, विरोधिस्वरूपस्यापि ज्ञेयत्वात् दोषानित्युक्तम् । सर्वान् स्वकान् वर्णा-
श्रमोचितान् धर्मान् संत्यज्य, अत्र स्वधर्मत्यागो नाम फलसङ्गकवृत्तादित्यागः । यद्वा । वर्णाश्रमोचितत्वेऽपि स्वमनःकल्पितान्
धर्मान् परित्यज्येत्यर्थो विधेयः । अन्यथा 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इत्यनेनास्य विरोधः स्यात् । अतः 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इत्यत्रेवात्रापि यथासंप्रदायं धर्मत्यागो विवक्षितः । यः मां भजेत्, उपायोपेयभावेन सेवेत्यर्थः । स च सोऽपि, एवं
पूर्वोक्तवत्, सत्तमः साधूत्तमः, ज्ञेयः ॥ ३२ ॥ किं च । ज्ञात्वा ज्ञात्वेति । अथ अहं यः यत्स्वरूपः, यादृशो यत्स्वभावः, यावान्
यावद्विभूतिकश्च अस्मि, वै तथा, ये मां ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः पुनर्विचार्य, अनन्यभावेन भजन्ति, ते भक्ततमा मताः । इदमप्युत्तम-
साधुलक्षणं बोध्यम् ॥ ३३ ॥ एवं त्रिशलक्षणैः साधुं निरूप्याथैवंविधानां सतां सङ्गात् शिक्षणीयानि भक्तियोगानुग्राहकाणि
तल्लक्षणाभ्याह मल्लिङ्गेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः । मल्लिङ्गेति । मल्लिङ्गं मत्प्रतिमा च मद्भक्तजना मदीयैकान्तिकभक्तजनान् तेषां
दर्शनं च स्पर्शनं च अर्चनं च तत्समाहारः, परिचर्या पादपीडनादिरूपा च, स्तुतिः स्तवनं च, प्रह्वः प्रणामश्च गुणाश्च कर्माणि च
तेषामनुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथेति । हे उद्धव, मम कथा मत्कथा तस्याः श्रवणं तस्मिन् श्रद्धा, मदनुष्ठानं मद्बिषयकमनुष्ठानं,
सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य पदार्थजातस्य मह्यं समर्पणं, दास्येन दासभावेन, आत्मनिवेदनमात्मनः स्वस्य निवेदनं समर्पणं
मच्छेषत्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ मज्जन्मेति । मज्जन्मकर्मकथनं, श्रोतृसंनिधाविति शेषः । मम पर्वसु जयन्त्यादिषु अनुमोदनं
उत्सवकरणेनेति शेषः । गीतं मच्चरित्रयुक्तसंस्कृतप्राकृतपद्यगानं च ताण्डवो नृत्याचरणं वादित्राणि वाद्यवादनं च गोष्ठयो मम
वार्त्ताश्च ताभिः, मद्गृहोत्सवः मदालयेषूत्सवविधानम् ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्यारे उद्धव ! मेरा भक्त कृपा की मूर्ति होता है । वह किसी भी प्राणि से वैरभाव नहीं
रखता और घोर-से-घोर दुःख भी प्रसन्नता पूर्वक सहता है । उसके जीवन का सार है सत्य, और उसके मन में किसी प्रकार की
पापवासना कभी नहीं आती । वह समदर्शी और सबका भला करने वाला होता है ॥ २९ ॥ उसकी बुद्धि कामनाओं से कलुषित
नहीं होती । वह संयमी, मधुरस्वभाव और पवित्र होता है । संग्रह-परिग्रह से सर्वथा दूर रहता है । किसी भी वस्तु के लिये वह
कोई चेष्टा नहीं करता । परिमित भोजन करता है । वह शान्त रहता है । उसकी बुद्धि स्थिर होती है । उसे केवल मेरा ही भरोसा
होता है और वह आत्मतत्त्व के चिन्तन में सदा संलग्न रहता है ॥ ३० ॥ वह प्रमादरहित, गम्भीर स्वभाव और धैर्यवान् होता है ।
भूख-प्यास, शोक-मोह और जन्म-मृत्यु-ये लहों उसके वश में रहते हैं । वह स्वयं तो कभी किसी से किसी प्रकार का सम्मान
नहीं चाहता, परन्तु दूसरों का सम्मान करता रहता है । मेरे सम्बन्ध की बातें दूसरों को समझाने में बड़ा निपुण होता है और
सभी के साथ मित्रता का व्यवहार करता है । उसके हृदय में करुणा भरी होती है । मेरे तत्त्व का उसे यथार्थ ज्ञान होता है ॥ ३१ ॥

प्रिय उद्धव ! मैंने वेदों और शास्त्रों के रूप में मनुष्यों के धर्म का उपदेश किया है, उनके पालन से अन्तःकरणशुद्धि आदि गुण और उल्लङ्घन से नरकादि दुःख प्राप्त होते हैं; परन्तु मेरा भक्त उन्हें भी अपने ध्यान आदि में विक्षेप समझकर त्याग देता है और केवल मेरे ही भजन में लगा रहता है, वह परम संत है ॥३२॥ मैं कौन हूँ, कितना बड़ा हूँ, कैसा हूँ—इन बातों को जाने, चाहे न जाने; किन्तु जो अनन्य भाव से मेरा भजन करते हैं, वे मेरे विचार से मेरे परम भक्त हैं ॥ ३३ ॥ प्यारे उद्धव ! मेरा भक्त मेरी मूर्ति और मेरे भक्तजनों का दर्शन, स्पर्श, पूजा, सेवा शुश्रूषा, स्तुति और प्रणाम करे तथा मेरे गुण और कर्मों का कीर्तन करे ॥३४॥ उद्धव ! मेरी कथा सुनने में श्रद्धा रखे और निरन्तर मेरा ध्यान करता रहे । जो कुछ मिले, वह मुझे समर्पित कर दे और दास्यभाव से मुझे आत्मनिवेदन करें ॥३५॥ मेरे दिव्य जन्म और कर्मों की चर्चा करे । जन्माष्टमी, रामनवमी आदि पर्वों पर आनन्द मनावे और संगीत, नृत्य, बाजे और समाजों द्वारा मेरे मन्दिरों में उत्सव करे-करावे ॥ ३६ ॥

यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥
ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥
संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद् यदमायया ॥ ३९ ॥
अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् । अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥
यद् यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥
सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणे गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ॥ ४२ ॥
सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राग्रे गोष्वङ्ग यवसादिना ॥ ४३ ॥
वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया । वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सर्ववार्षिकपर्वसु यात्राबलिविधानं च वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणं ममार्चास्थापने श्रद्धा उद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि स्वतः संहत्य च संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यम् अमायया यत् दासवत् अमानित्वम् अदम्भित्वं कृतस्य अपरिकीर्तनम् मे निवेदितं दीपावलोकं न उपयुञ्ज्यात् ॥ ३७-४० ॥ लोके यत् यत् इष्टतमं यत् च आत्मनः अतिप्रियम् तत् तत् मह्यं निवेदयेत् तदा आनन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥ भद्र सूर्यः अग्निः ब्राह्मणः गावः वैष्णवः खं मरुत् जलं भूः आत्मा सर्वभूतानि मे पूजापदानि ॥ ४२ ॥ सूर्ये त्रय्या विद्यया अग्नौ हविषा मां यजेत विप्राग्रे आतिथ्येन अङ्ग गोषु यवसादिना (मां यजेत) ॥ ४३ ॥ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया वायौ मुख्यधिया तोये तोयपुरस्कृतैः द्रव्यैः (मां यजेत) ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणम् । सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः । असति चान्यैः संभूयोद्यमः । उद्यानं पुष्पप्रधानम् । उपवनं फलप्रधानं वनम् । आक्रीडः क्रीडास्थानम् ॥ ३८ ॥ संमार्जनं रजसोपाकरणम् । उपलेपो गोमयोदकादिभिरालेपनम् । सेकस्तैरेव प्रोक्षणम् । मण्डलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणम् । मह्यं मम ॥ ३९ ॥ कृतस्य धर्मस्यापरिकीर्तनम् । स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् । एतच्च साधारणं स्थावरविषयं रागप्राप्त-विषयं वा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव । 'षड्भिर्मर्मासोपवासेस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुजतां कलौ । हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्मात्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ।' इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुञ्ज्यात् । मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः । 'विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरम् । पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते । पितृशेषं तु यो यद्याद्धरये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ।' इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४०-४१ ॥ इदानीमेकादश-पूजाधिष्ठानान्याह । सूर्य इति । हे भद्र ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्य इति त्रिभिः । त्रय्या विद्यया सूक्तैरुप-स्थानादिना । अंग हे उद्धव यवसादिना तृणादिना ॥ ४३ ॥ बन्धुसत्कृत्या बन्धुवत्समानेन । हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या । तोये तोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ॥ ४४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यात्रा रथयात्रादिरूपा, भगवद्गृहगमनरूपा वा । 'बलिः पुष्पोपहारादौ' इति कोशात् । वर्षासु भवानि वार्षिकाणि । यद्यपि वर्षापदेनात्र मासद्वयविशिष्टतन्नामकर्तृबोधो भवति तथाप्यत्र तत्परः शरद्वतुरपि गृह्यते "चातुर्मास्यं भवेदुष्मश्चातुर्मास्यं हिमोदयः । चातुर्मास्यं भवेद्वर्षं कालचक्रस्य नेमयः ।" इत्युक्तेः । आदिना द्वादश्यादिग्रहः । यद्वा—वार्षिकाण्यब्दभवानि सर्वाणि पर्वाण्युत्सवदिनानि ग्राह्याणीति । वैदिकी दीक्षा तु त्रिवर्णस्येव, तांत्रिकी तु स्त्रीशूद्रयोरपीति । दीक्षाग्रहणाभावे तु—“ते नराः पशवो लोके किं तेषां जीवने फलम् । यैर्न लब्धा हरेर्दीक्षा नार्चितो वा जनार्दनः ॥ अदीक्षितस्य वामोरु सुकृतं स्यादनर्थकम् । पशुयोनिमवाप्नोति दीक्षाविरहितो नरः ॥ द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु । यथाधिकारो नास्तीह स्यान्नोपनयनादनु ॥ तथात्र दीक्षितानां तु मंत्रतंत्रार्चनादिषु । नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्तुतम् ॥” “सहस्रवेदाध्ययनोपि विप्रो दीक्षाविहीनो नरकं प्रयाति” इत्यादिवाक्यैर्दोषश्रवणात्सावश्यं कार्या सर्वाश्रमिणाम् । तदुक्तं तंत्रसारे—“दीक्षामूलो जपः सर्वो दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेद्यत्र कुत्राश्रमे वसन् । अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति श्रियस्तेषां शिलायामुपवीजवत् । देवि दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितो हि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । यो यस्मिन्नाश्रमे तिष्ठन्दीक्षां प्राप्नोति मानवः । स तस्मिन्नाश्रमे तिष्ठेत्तत्तद्धर्माज्ञं लभयेत् । नित्यनैमित्तिकाचारपालकस्य नरस्य हि । दीक्षावैकल्यविरहात्सद्यो मुक्तिस्तु जायते । तत्रापि गुरुभक्तस्य गतिर्भवति नान्यथा । दृष्टाद्यर्थतया यस्य गुरुभक्तिस्तु कृत्रिमा । कृतापि निष्फला तस्य प्रायश्चित्तं पदे पदे । दिव्यं भावं यतो दद्यात्क्षपयेद् दुरितानि च । अतो दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वागम-विशारदैः ।” इत्यादि बह्वस्ति दीक्षाप्रतिपादकमित्युपरम्यते । “कल्पे दृष्ट्वा तु मंत्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव विद्यते । यदृच्छया श्रुतं वापि च्छन्नेनाथ च्छलेन वा । पत्रस्थितं वा गाथायां वर्जयेत्तदनर्थवत् । मंत्रमार्गानुसारेण साक्षात्कृत्येष्टदेवताम् । गुरुश्चाद्वोधायेच्छिष्यं मंत्रदीक्षेति सोच्यते ।” सा चानेकधोक्ता विश्वसारे—“महादीक्षा तथा दीक्षोपदेशस्तदनन्तरम् । युगे युगे हि कर्तव्य उपदेशः कलौ युगे ।” स च—“सूर्यचंद्रग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये । मंत्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ।” तत्प्रकारश्च—“शंखं संपूज्य विधिवत्साक्षतेन तदंबुना । शिष्यं संप्रोक्ष्य मूलेन हृद्यवारं तु के करम् । निधायश्रौ जपेत्कर्णं ह्युपदेशे त्वयं विधिः । गुरोरभावे मंत्राणां पुस्तके गुरुमाचरेत् ।” योगिनीतंत्रे तु—“स्वयं लब्धे तु कलशे गुरोः प्राणान्निवेशयेत् । वटपत्रे कुंकुमेन लिखित्वा ग्रहणं भवेत् । ततः सिद्धिमवाप्नोति ह्यन्यथा निष्फलो भवेत् ।” पादो तु—“गुरोरभावे विप्रेन्द्र मंत्रग्रहणमुच्यते । कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ । तालपत्रे मनुं लिख्य स्थापयेद् तदग्रतः । संपूज्य दक्षिणामूर्तिमुपचारैस्तु षोडशैः । पायसं विनिवेद्याथ प्रणमेद्भवत्ततः । तालपत्रं समालोक्य पठेदष्टोत्तरं शतम् । एवं गृहीतो मंत्रस्तु गुरोरपि विशिष्यते । गुरोः संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न हि कार्यः कलौ गुरुः । सर्वथा यो भवेद्योग्यस्तं गुरुं यत्नतश्चरेत् ।” इति च । यादृशो गुरुः कार्यस्तत्प्रतिपादितमधस्तात् । मदीयव्रतानामेकादश्यादीनां धारणम् । यद्वा—मदीयानां यद्व्रतं वृत्तं विविक्तसेवनादिरूपं तस्य धारणमिति । स्वतः स्वयमेव उद्यमः करणादौ प्रयत्नः । पुरकर्म पूजानिर्वाहार्थं प्राप्तं मौल्येन गृहीत्वा समर्पणम् । एतदुपलक्षणं क्षेत्रादीनामपि “क्षेत्रापणपुरग्राम” —इत्यादिवद्यमानत्वात् । वर्त्तनं प्रदक्षिणवर्तनम्—“विशेषजीवनं प्रोक्तं वर्तनं गमनं तथा” इति हलायुधः । अमायया परप्रेम्णा । सर्वेषु वार्षिकेषु वत्सरसंबंधिषु पर्वसु फाल्गुनपौर्णिमादिषु या दोलादियात्रास्तासु बलिविधानं विविधवस्त्रालंकारमिष्टान्नस्रक्चंदनपुष्पादिपूजोपहरणम् । आदिना पवित्रारोपदमनकादिग्रहः । उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वत एव असति अन्यैर्मिलित्वाप्युद्यमः । आक्रोडं क्रीडास्थानम् । पुरं चक्रवेष्टनम् । दासवदिति—यथा लौकिको दासः स इवेत्यन्यदपि तथैव कर्तव्यम् । अमायया चलचित्तावित्तशाठ्यादिकं विहायेति संदर्भः—संमार्जनं तृणधूल्याद्यपाकरणं प्रथमम्, गोमयमृज्जलैरुपलेपो द्वितीयः । स्थले शुष्के सति सेकः पुष्पोदकैस्तृतीयः । अन्यत्तैः ॥ ३७-३९ ॥ न स्त्रीकुर्यात्स्वप्रयोजनायेति शेषः । एतच्च निवेदितास्वीकरणं साधारणस्थावरं बहुभिस्संभूय स्थापितदैवतं तद्विषयं तन्निवेदितं न गृह्णीयात् । यद्वा—स्वादलोभेन न गृह्णीयात् भक्तिमांस्तु स्त्रीकुर्यादेवान्यथा फलश्रवणं मुधा स्यादित्याह—भक्त्येति । ‘सिक्थो भुक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘पुलाकस्तुच्छधान्ये स्यात्संक्षेपे’ इति च । ‘परदत्ते निवेदितम्’ इति कोशांतराभिप्रायेणाह—यद्वेति । अन्यस्मै देवाय निवेदितं समर्पितम् । इत्यर्थ इति—सर्वेश्वराय मेन्योच्छिष्टं न दद्यादिति भावः । तद्विष्णुनिवेदितदानम् । अन्यशेषस्य मह्यं दानेन दोष—भागभवतीत्याह—पितृशेषमिति । पितृपदमुपलक्षणं देवानामपि । रेतोधा नरबीजभक्षकाः ‘रेतः शुके पारदे च’ इति मेदिनी । श्रुतिरप्येतदर्थोपबृंहिकास्ति—‘एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेमे द्यावा-पृथिव्यौ सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुना शितमश्नन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुः’ इति, विष्णूपहृतं विष्णवे निवेदितमिति श्रुतिपदार्थः । यद्वा—सकृन्निवेदितं न पुनर्निवेदयेत् ‘स्वोच्छिष्टमपि नैवाद्यात्’ इति स्मृतेः । अनिवेदितं तु कदाचिदपि न स्वीकुर्यादोषश्रुतेः ‘अनर्पयित्वा गोविंदे यो भुङ्क्ते धर्मवर्जितः । शुनो विष्टासमं

चान्न नीरं तु सुरया समम् ।' इति पादो । अदभित्वं लोकेषु मिथ्या स्वभक्तिख्यापनराहित्यं नोपयुज्यात्स्वार्थं न व्यवहरेत् । साधारणं कस्याप्यनिजं पथिकादिपूज्यमाने महारण्यदेवाल्यादावधिकार्यभावात् । स्थावरं कालांतरावस्थात् भगवदुपयोगयोग्यत्वात् । यथा—दीपावलोकः किं वा क्षीरादिप्रसादो मह्यं देयोऽन्यस्त्वन्येभ्य इति लोभेन प्राप्नो यस्तद्विषयम् । असाधारणमस्थावरं चेत्तदा त्वधिकारीच्छायां सत्यां स्वाधिकृतत्वे सति वा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव । विश्वनाथस्तु—मह्यं निवेदितस्यान्नादेः स्वव्यवहारमात्र उपयोगो न कर्तव्यः किंतु परमार्थसिद्ध्यर्थं वैष्णवेभ्यो दत्त्वा स्वयमप्युपभुंजीतैवेत्यर्थः । लोके शास्त्रे च यदिष्टतमं तन्मह्यं निवेदयेत् तेन दर्भमंजरीदीनि शास्त्रविरहितान्यपि लोके इष्टतमत्वाभावात् तथा मद्यादीनि संकर्षणप्रियाण्यपि शास्त्रे इष्टतमत्वाभावात् निवेदयेदिति भावः । तत्रापि यच्च आत्मनस्त्वस्यातिप्रियं तत्तु विशेषतो लोकशास्त्राविरुद्धं निवेदनीयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इष्टतमं स्पृहणीयमतीवसुंदरं वस्तु आनंत्यायाविनश्वरफलाय मोक्षायेत्यर्थः । त्वां कुत्र पूजयेदित्यपश्चात्तमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह—सूर्य इति ॥ अधिकारिणां योग्यताया बहुविधत्वेन फलविशेषाचार्यनं कुत्र कार्यमिति प्रश्नोपशमनार्थं स्वयमाह—इदानीमिति । वैष्णवः 'त्रिभुवन-विभवहेतवे' इत्यादिनोक्तलक्षणः । यद्यपि 'ब्राह्मणा वैष्णवा मुख्याः' इत्यादिपुराणवचनमस्ति तथाप्येत पृथग्ग्रहणात् 'गृहीतविष्णु-दीक्षाकः सदा विष्णुगतांतरः । सर्वत्र विष्णुसंदर्शी वैष्णवो भिमतो बुधैः । इत्युक्तलक्षणो भगवद्भक्तो ग्राह्यः । स च द्विविधः—'बाह्य आभ्यंतरश्चैव वैष्णवो द्विविधो मतः । बाह्यस्तु शंखचक्राभ्यां वीतरागस्तु चांतरः ।' इति वैष्णवोक्तेः चक्रादिधारणं ब्राह्मणेतर-परमित्यन्यत् । यद्वा—'श्रीपादो वैष्णवो भिक्तुः इति शारदीयानाममालोक्तेर्वैष्णवो गृहीतदंडो विप्रो ब्राह्मणस्त्वितराश्रमस्यो विप्र एवोभयत्र विधीयते 'संन्यासी मे चला मूर्तिः इति जैमिनीयोक्तेः । आत्मा स्वात्मैव । किञ्च—सूर्य इति युग्मकम् । सूर्यातिथ्यामि-तोषणार्थं त्रयी पठितव्या ॥ ४२ ॥ सूक्तैः 'उद्यन्नद्य विवस्वान्' इत्यादिमंत्रसमूहैः । उपस्थानं स्तवनम् । आदिनार्चादिग्रहः । विप्राभ्ये श्रुतिस्मृत्युदिताचारवति । आतिथ्यं पादशौचार्चनान्नप्रदानादि 'आतिथ्यं देयमतिथेस्तत्स्वरूपं शृणु द्विज । स्वागतासनपादाचार्यंवाहान्न-प्रदानता । गृहस्थस्य परो ह्यस्मान्नास्ति धर्मो हितावहः ।' इत्यादिपुराणात् । यवसं तृणम् । आदिना जलदानपृष्टसंघर्षणादिग्रहः । तत्र सूक्तैर्वैदिकवाक्यैः 'चित्रं देवानाम्' इत्यारभ्य 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' 'ॐ तच्चक्षुर्देवहितम्' इत्यादिभिः । आदिना गायत्र्या पुष्पांजलिनिक्षेपतर्पणादिग्रहः ॥ ४३ ॥ ध्याननिष्ठया जपाख्यप्रणवभावनया । तत्प्रकारश्च योगशास्त्रे । तथाहि—गुदध्वजांतरे कंदमुत्सेधाद्द्वयंगुलं विदुः । तस्माद्दिद्वगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् । नाड्यस्तत्र समुद्रूता मुख्यास्तिस्रः समर्थिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिंगला दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्ना वंशमास्थिता । पादांगुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समापन्ना सूर्यसोमाग्निरूपिणी । तस्या मध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरंध्रं विदुस्तस्यां पद्मसूत्रनिभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । दिव्यमार्गमिदं प्राहुरभृतानंदकारणम् । आधारकंदमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुंदरम् । तत्र विद्युलताकारा कुंडली परदेवता । सुमाहिभोगसदृशाकृतिर्जीवं समाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणो नाडीपथाश्रयः । आधारा-दुद्रतौ वायुर्यथावत्सर्वदेहिनाम् । देहं व्याप्य स नाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः । अंगुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने । नासारन्ध्रे मध्यामाभ्यामन्याभिर्वदनं दृढम् । बद्धात्मप्राणमनसामेकत्वमनुभावयन् । धारयेन्मारुतं सम्यग्योगोयं योगिवल्लभः । नादः संजायते तस्य क्रमादभ्यसतः शनैः । मत्तभृंगांगनागीतसदृशः प्रथमो ध्वनिः । वंशिकास्यनिलापूर्णवंशध्वनिसमोपरः । घंटावसमः पञ्चादध्वनिर्मधसमोपरः । एवमभ्यसतां पुंसां संसारध्वान्तनाशनम् । ज्ञानमुत्पद्यते पूर्वं हंसलक्षणमव्ययम् । पुंप्रकृत्यात्मकौ प्रोक्तौ विदुसगौ मनीषिभिः । ताभ्यां क्रमात्सद्भूतौ विदुसर्गावसानकौ । हंसौ तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हं पुमान्प्रकृतिस्तु सः । अजपा कथिता ताभ्यां जीवोयमुपतिष्ठते । पुरुषं स्वाश्रयं मत्वा प्रकृतिर्नित्यमाश्रिता । यदा तद्भावमाप्नोति तदा सोहमिदं भवेत् । सकारार्णं हकारार्णं लोपयित्वा ततः परम् । संधिं कुर्यात्पूर्वरूपं तदाऽसौ प्रणवो भवेत् । आत्मा भेदस्थितं योगी भावयेत्प्रणवं सदा ।" इत्यलम् । मुख्यधिया 'सर्वदेवोत्तमो वायुः' इति ज्ञानेनेति वायुज्ञानस्यापि स्मृत्युत्तरणापरपर्यायोपेक्षहेतुत्वं श्रुत्योच्यते—'तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुस्मष्टिरयं पुनर्भृत्युं जयति य एवं वेद' इत्येवंरूपयेति । आदिना पुष्पगंधादिग्रहः । पुनरादिना नत्यादिग्रहः । प्राणोयं मुख्य इति बुद्ध्या मुख्यत्वं तु तस्य 'अनुप्राणंति यं प्राणा प्राणान्तं सर्वजन्तुषु' इत्यादेः ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यात्रेति । यात्रा महर्शनाद्यथगमनम् । सर्वेषु वार्षिकपर्वसु प्रतिवर्षभवेषु जन्माष्टम्येकादश्यादिषु विशेषतो बलिविधानं पूजाविधानं विशेषपुष्पोपहारादिसमर्पणं च वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मन्त्रग्रहणेन संस्कारसंपत्तिः मदीयव्रतानामेकादश्युपवासादीनां धारणमाचरणम् ॥ ३७ ॥ ममेति । ममार्चा मूर्तिस्तस्याः स्थापने श्रद्धा आदरः तथा उद्यानादिकर्मणि तेषां करणे सामर्थ्ये सति स्वतः तदभावे चान्यैः संभूयोद्यमः । तत्र उद्यानं पुष्पप्रधानं वनम् । उपवनं तु फलप्रधानम् । आक्रोडं क्रीडास्थानम् । पुरं प्राकार-वेष्टनम् ॥ ३८ ॥ सम्मार्जनेति । अमायया फलाभिसन्धिलक्षणकपटत्यागेन दासवत् संमार्जनादिभिर्मह्यं मम गृहस्य शुश्रूषणं संमार्जनं रजसोपाकरणम् । उपलेपः गोमयोदकादिभिरालेपनं ताभ्यां सेको जलेन प्रोक्षणं मण्डलवर्त्तनं सर्वतोभद्रादिकरणम् ॥ ३९ ॥

अमानित्वमिति । अमानित्वमभिमानराहित्यम् । अदम्भित्वं लोके मिथ्यास्वभक्तिस्थापनराहित्यम् । कृतस्यापरिकीर्तनम् । “धर्मः क्षरति कीर्तनान्” इति स्मृतेः । मे मह्यं निवेदिते दीपे अवलोकनमपि न कुर्यात् । तद्दोषपरिहारार्थं वर्तिद्वयदीपं कुर्यात् इत्याहुः । तथा स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् । एतच्च साधारणस्यावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव सर्वशास्त्रेषु विष्णुनिर्मात्यसेवनस्य मोक्षादिप्रदत्तोक्तेः । यद्वा । अन्यस्मै निवेदितं दीपादिकं किंचिदपि मे मह्यं नोपयुज्यता न निवेदयेदित्यर्थः । “विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चैव तदेयं तदानन्त्याय कल्पते । पितृशेषं तु यो दद्याद्वारये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ।” इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥ यद्यदिति । यद्यत् लोके लोकस्य सर्वजनस्येष्टतमं तत्सर्वं मह्यं निवेदयेत् । यद्वा । लोके शास्त्रे च यद्यत् इष्टतमं तेन दर्भमञ्जरीदीनि शास्त्रविहितान्यपि लोके इष्टतमानि न सन्ति तथा मद्यादीनि लोके संकर्षणप्रियाण्यपि शास्त्रे इष्टतमानि न सन्त्यतस्तानि निवेदयेदिति यच्चात्मनोऽतिप्रियं वस्तु तत्तत्सर्वं मह्यं निवेदयेत् यतस्तन्मन्निवेदितमानन्त्याय कल्पते अक्षय्यसुखाय भवति ॥ ४१ ॥ सूर्य इति । हे भद्र ! सूर्यादीनि एकादश मे मम पूजापदानीति ॥ ४२ ॥ सूर्य इति । सूर्ये तु त्रय्या विद्यया सूक्तैरुपस्थानादिना मां यजेतेति सर्वत्रान्वयः । अङ्ग हे उद्धव ! यवसादिना वृणादिना आदिशब्दान् कण्डूयनादिना । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥ वैष्णव इति । वैष्णवे बन्धुवत्सत्कृत्या संमाननेन हृदयाकाशे मुख्यधिया सूत्राख्यप्राणदृष्ट्या तोये जले तोयादिभिर्द्रव्यैः आदिपदेन गन्धपुष्पाक्षतादिग्रहणम् ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकाव्याख्या

यात्रा दोलाचन्दनक्रीडाद्युत्सवः एकादश्यादिष्वित्यादिना पवित्रादमनकहोलिका दीपमालादिपरिग्रहः ॥ ३७ ॥ सम्भूय मिलित्वा ॥ ३८ ॥ तैर्गोमयादिभिरेव दासवदिति लौकिको दासो दृष्टान्तितः अमायया चित्तशाठ्यादिकं विना ॥ ३९ ॥ अदम्भित्वं लोकेषु मिथ्यास्वभक्तिस्थापनराहित्यम् एतच्च निवेदितस्यास्वीकरणञ्च साधारणं कस्यप्यनिजमेवंभूतं यत् स्थावरं कालान्तरस्थानु-भगवदुपयोगार्हत्वात्तन्निवेदितमप्यग्राह्यं पथिकादिपूज्यमानमहारण्यदेवालययोः कस्याप्यधिकारिणोऽभावात् किम्वा क्षीरादिप्रसादो मह्यं देयोऽन्यस्त्वन्यस्मै इति लोभेन प्राप्तो यस्तद्विषयम् असाधारणमस्थावरं चेत्तदात्वधिकारीकृत्वायां स्वाधिकारे वा सति भक्त्या तु ग्राह्यमेव साधारणेत्यादिसङ्कोचकल्पने मानाभावाद्यद्वेति ॥ ४० ॥ यच्चेति । चकारान्मम प्रियं च ॥ ४१ ॥ पूजाधिष्ठानानीति तद्विभूतिष्वपि तेषु बहिर्दृष्ट्या सम्बन्धो न विचारणीयः किन्तु मम पूजाधिष्ठानदृष्ट्यैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेनेति । तत्तदधिष्ठानविशेषेण तत्पूजाकरणविशेषानाहेत्यर्थः । सूक्तैर्वैदिकवाक्यैः चित्रं देवानामित्यारभ्य सूर्ये आत्मा जगत्स्थपुष्पश्चेति ओ तच्चक्षुर्देव हितमित्यादिभिः आदिना गायत्र्या पुष्पमिश्राञ्जलिनिःक्षेपः तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाञ्जलिपरिग्रहः ॥ ४३-४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

पर्व उत्सवः तान्त्रिकी भगवच्छास्त्रोक्ता दीक्षा यज्ञादिभिर्मार्गैश्चाराधनसंकल्पः ॥ ३७ ॥ स्वत उद्यमः एकस्यैवोद्यमः संहत्य सहायान्तरमपेक्ष्योद्यमः उद्यानमायतनान्तर्गतम् उपवनं नद्यादिसमीपगतम् आक्रीडः पुष्पोपचयादिक्रीडनार्हः ॥ ३८-३९ ॥ अमाय-येत्येतद्विष्णोति । अमानित्वमित्यर्थेन दीपावलोकं दीपावलोकमपि मम निवेदितं नोपयुज्यता लङ्त्रचामरतालवृत्तपवनादीनामनुप-योज्यत्वप्रदर्शनार्थमिदम् ॥ ४०-४२ ॥ त्रय्या आसत्येनेत्यादिमन्त्रैः ॥ ४३ ॥ आकाशे पूजनं हृदयाकाशान्तरे ध्यानमित्याह हृदीति । मुख्यधिया मुख्यप्राण इतिबुद्ध्या ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यात्रा दिव्यदेशयात्रा सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु बलिविधानं विशेषतः पूजाविधानम् उत्तमा तान्त्रिकी भगवच्छास्त्रोक्ता दीक्षा पञ्चसंस्कारसम्पत्तिः वैदिकीति पाठे अध्वर्युर्गृह्यति दीक्षयित्वा यजमानं दीक्षयेतेत्युक्तविधा यज्ञार्थदीक्षा मदीयव्रतान्येकादश्युपवासादीनि तेषां धारणम् ॥ ३७ ॥ मम यार्चा पूजामूर्तिस्तस्याः स्थापने श्रद्धा आदरः सत्यां शक्तौ स्वतस्तदभावे इतरैः सह संहत्य सम्भूय उद्यमश्च उद्यानेत्यादेर्ममेत्यादिः तत्रोद्यानमायतनान्तर्गतं वनम् उपवनमायतनसमीपवनम् आक्रीडः पुष्पोप-चयादिक्रीडनार्हाणि स्थानानि गोपुराण्यायतनस्य परितः स्थितानि तत्रत्यानि मन्दिराणि तेषां कर्मणि निर्माणे स्वतः संहत्य चोद्यम इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ सम्मार्ज्जसं धूल्युपाकरणम् उपलेपनं गोमयादिभिः सेकस्तैरेव प्रोक्षणं मण्डलवर्तनं सर्वतोभद्रस्वस्तिक-चक्राम्बुजादिमण्डलकरणम् एभिरमायया दासवन्मह्यं मम गृहे शुश्रूषणं गृहालङ्कारः ॥ ३९ ॥ अमानित्वं दुरहङ्कारराहित्यम् अदम्भ-त्वमवञ्चकत्वं कृतस्य धर्मस्यापरिकीर्तनं धर्मः क्षरति कीर्तनादिति स्मृतेः मे मह्यं स्वयमन्येन वा निवेदितं दीपावलोकं नोपयुज्यता-त्स्वव्यापारोयोगिन न कुर्यात्किंत्वन्यदेव दीपारोपणं कुर्यादित्यर्थः । दीपावलोकशब्दस्तालवृत्तव्यजनादीनामप्यनुपयोज्यत्व-प्रदर्शनम् ॥ ४० ॥ किञ्च लोके यद्यदिष्टतमं कथनीयं वस्तु यच्चात्मनः स्वस्य प्रियतमं तत्तन्मह्यं निवेदयेदेवं चेत्तदानन्त्याय ममापरि-

मितप्रीतयेऽक्षयवफलाय वा कलस्ते ॥ ४१ ॥ अथ भक्तिलक्षणान्येव पूजाविधानानि वक्तुं तदधिष्ठानान्याह । सूर्य इति । हे भद्र ! सूर्यादीनि सर्वभूतान्तानि एकादश मम पूजापदानि ॥ ४२ ॥ तत्रोद्देशक्रमेण पूजाप्रकारानाह । सूर्ये त्वित्यादिना । त्रय्या विद्यया आसत्येनेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्रावाहवनीयादौ तान्त्रिके च हविषा चरुपुरोडाशाख्यादिरूपेण मां यजेतेति सम्बन्धः । विप्राग्ये ब्राह्मणश्रष्टे आतिथ्येन विप्राग्नौ इति पाठे विप्रशरीरान्तर्गतजाठराम्नौ अङ्ग हे उद्धव ! गोषु यवसादिभिः यवसं तृण आदिशब्देन पिष्टोदकादिसंग्रहो ज्ञेयः ॥ ४३ ॥ वैष्णवे विष्णोर्भक्ते बन्धुसत्कृतिर्बन्धाविध सत्कारस्तथा आकाशे पूजानाम हृदयाकाशान्तरे ध्यानमित्याह । हृदि खे ध्याननिष्ठयेति यजेत मामित्युत्तरत्र सम्बन्धः मुख्यधिया मुख्यप्राणधिया तोये तु तोयपुरस्कृतैस्तोयादिभिरित्यर्थः । द्रव्यैर्गन्धपुष्पदूर्वादिभिः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावलो

अर्चा प्रतिमा उद्यमः करणादौ प्रयत्नः उद्यानोपवनादिकर्मण्युद्यमो वा सद्धानि सम्मार्जनोपलेपाभ्यामुद्यमो वा ॥ ३८ ॥ मह्यं मम यत् गृहशुश्रूषणं तदमायया सैकमण्डलवर्तनैः एकेन मुख्येन मण्डलेन सहितैः अनान्तरमण्डलकरणैः कर्तव्यमिति शेषः । सैकमण्डलवर्तनैरिति केचित्पठन्ति चन्दनादिजलप्रोक्षणं सैकः मण्डलमलङ्कारः वर्तनं प्रदक्षिणवर्तनं विशेषजीवनं प्राक्तं वर्तनं गमनन्तयेति च ॥ ३९ ॥ मे निवेदितं दीपावलोकं नोपयुज्यान् स्वप्रयोजनाय न स्वीकुर्यात् ॥ ४० ॥ हविराद्यर्पणे सुष्ठूपायमाह । यद्यदिति । आनन्त्याय अनश्वरफलाय मोक्षायेत्यर्थः । अनन्तं वैष्णवं कृतमिति स्मृतेः ॥ ४१ ॥ अधिकारिणां योग्यताया अनेकनिधत्वेन फलविशेषाय मदर्चनाधिष्ठानं चोद्दिशामीत्याह । सूर्य इति । हे भद्र ॥ २ ॥ तत्तत्साधनं चार्चनार्थमाह । सूर्ये त्विति । गोष्ठे स्थिता गा यवसादिना पूजयेदिति शेषः ॥ ४३ ॥ बन्धुर्जामाताऽयमिति सत्कृत्या सत्कारेण हृदि खे हृदयाकाशे ध्याननिष्ठया उत्कृष्टध्यानेन वायौ मुख्यप्राणे मुख्यधिया सर्वदेवात्तमो वायुरिति ज्ञानेन तदुक्तम्—

सर्वदेवोत्तमो वायुरिति ज्ञानान्नचापरम् । प्रियमस्ति हरेः किञ्चित्तथा वायोर्हरेर्विदः ॥

इति हरेरुत्तमत्वविदः वायोरपीत्यर्थः कुतः । भारतीवायुलक्ष्मीनामात्मनश्च यथाक्रमम् ॥

आधिक्यज्ञानतो विष्णुः सर्वतः सम्प्रसदीति ।

वचनात् वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः इत्यनेनापि हेतुपूर्वकत्वेन वायोः सर्वदेवोत्तमत्वादुक्त एवार्थः तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरयं पुनः सृत्तुं जयति व एवं वेदेत्यनेन वायुज्ञानस्यापसृत्तुं जयत्वोक्तेश्च—

पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् । बाह्यतश्चापि नेतृत्वाद्वायुर्यष्टिः समष्टिक इति ॥

वचनेन वाचोर्व्यष्टिं समष्टिं च सम्यक् ज्ञात्वा मनो युज्यात् द्रव्यैः पुष्पैः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दासवदिति यथा लौकिको दासः स इवेत्यन्यदपि तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । अमायया चलचित्तवित्तशाठ्यादिकं विना ॥ ३९ ॥ अदम्भित्वं लोकेषु मिथ्यास्वभक्तिख्यापनराहित्यं नोपयुज्यात् स्वार्थं न व्यवहरेत् अन्यतैः तत्र साधारणं कस्याप्यनिजं पथिकादिपूज्यमानमहारण्यदेवाल्यादावधिकार्यभावात् स्थावरं कालान्तरस्थात् भगवदुपयोगयोग्यत्वात् यथा दीपावलोकः रामो लोभः भक्त्या तु ग्राह्यमेवेति असाधारणमस्थावरं चेत् तत्राप्यधिकारीच्छायां सत्यां स्वाधिकृतत्वे सति वेति भावः ॥ ४० ॥ यद्यदिति । चकारान्मम प्रियं च ॥ ४१ ॥ तत्र नित्यमेव संबध्यमाना ये सूर्योदयसोऽपि बहिर्दृष्ट्या न संबध्याः किन्तु मदधिष्ठानदृष्ट्यैवैत्युपदिशन् तत्र तत्र योग्यानुपासनाविशेषानप्युपदिशति । सूर्ये इत्यादिभिः व्याख्या टीकावत् ॥ ४२ ॥ किंवा सूर्य इति युग्मकं सूर्यान्तर्यामितोषणार्थं त्रयोपठितव्येत्यर्थः । यथातिथौ क्रियते तथैवाहर्हृत् गृहागते विप्राग्येकर्तव्यमित्यर्थः । विप्राग्यं तु भागवतशास्त्राद्विचार्य विप्राद्विषड्गुणयुतादित्यादेः अन्यत्रादरमात्रं कार्यमिति ज्ञेयं वैष्णव इति विप्रत्वादिरहितेऽपि तत्सामान्येऽपि नतु पूर्ववत्तदर्थ एवेत्यर्थः वायोर्यत्सर्वजीवनहेतुत्वं तत्तु तदन्तर्यामिशक्तयेति भावनयेत्यर्थः । स्वादिषु भूतेषु तेजसोऽनुक्तिः सूर्योभिभ्यां चरितार्थत्वात् ॥ ४३-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वेषु वार्षिकेषु वत्सरसम्बन्धिषु पर्वसु फाल्गुनपूर्णिमादिषु या दोलादियात्रास्तासु बलिविधानं विविधवस्त्रालंकारमिष्टान्नस्रक्चन्दनपुष्पादिपूजोपहारकरणं व्रतान्येकादश्यादीनि ॥ ३७ ॥ अर्चा प्रतिमा उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वत एव असति अन्यैः सम्भूयाप्युद्यमः आक्रीडं क्रीडास्थानं पुरं चक्रवेष्टनम् ॥ ३८ ॥ सम्मार्जनं तृणधून्त्याद्यपसारणं प्रथमं गोमयमृज्जलैरुपलेपो द्वितीयः स्थले शुष्क सति सैकः पुष्पोदकैस्तृतीयः मण्डलवर्तनं सर्वतोमद्रादिनिर्माणं चतुर्थं तैर्मह्यं मम गृहस्य शुश्रूषणं सेवा दासवत्

लोकिकेन राजकीयदासेन राज्ञो गृहस्य यथा यदन्यदपि तदपि तथेत्यर्थः । अमायया बलवित्तशाठ्यराहित्येन ॥ ३६ ॥ अमानित्व-
मनहंकारः अदम्भित्वं लोके मिथ्यास्वभक्तित्यापनराहित्यं मे मह्यं निवेदितं दीपावलोकमपि नोपयुज्ययात् मह्यं दत्तस्यान्नादेदीपस्य
च स्वय्यवहारमात्रे उपयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । किन्तु परमार्थसिद्धयर्थं वैष्णवेभ्यो दत्त्वा स्वयमुपभुञ्जीतैवेत्यर्थः—

षड्भिर्मासोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णुनैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

हृदि रूपं मुखं नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादादेकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥ लोके शास्त्रे च यद्यदिष्टतमं तन्मह्यं निवेदयेत् तेन दर्भमञ्जर्यादीनि शास्त्रविहितान्यपि लोके
इष्टतमत्वाभावात् तथा मद्यादीनि संकर्षणप्रियाण्यपि शास्त्रं इष्टतमत्वाभावात् निवेदयेदिति भावः । तत्रापि यच्च आत्मनः स्वस्यातिप्रियं
तत्तु विशेषतो निवेदनीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ त्वां कुत्र पूजयेदित्यपेक्षायामेकादश पूजाधिष्ठानान्याह । सूर्य इति ॥ ४२ ॥ तत्र
तत्राधिष्ठितं स्वेष्टदेवं केन प्रकारेण पूजयेदित्यपेक्षायामाह । सूर्य इति त्रिभिः त्रया विद्या सूक्तैरुपस्थाननमस्कारादिना यवसादिना
तृणप्रदानकण्डूयनादिभिः ॥ ४३ ॥ बन्धुसत्कृत्या स्वीयबन्धाविवासक्तिपूर्वकसम्मानेन हृदि खे स्वहृदयाकाशे ध्यानेन मुख्यधिया
प्राणोऽयं मुख्य इति बुद्ध्या तोये द्रव्यैर्जलपुष्पतुलस्यादिभिः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यात्रासु रथयात्राप्रभृतिषु बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणं तच्च सर्ववार्षिकेषु पर्वसु प्रतिवर्षं तत्तत्तिथिषु ॥ ३७ ॥
शक्तौ स्वतः अशक्तौ भागवतान्तरैः संभूयोद्यमः ॥ ३८ ॥ सेकः सुगन्धैर्जलैः प्रोक्षणं मण्डलानां सर्वतोभद्रादीनां वर्तनं स्थापनम् ॥ ३९ ॥
निवेदितमन्यस्मै समर्पितं दीपावलोकमपि मे नोपयुज्ययात्—

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चैव तदेयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने । रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४०-४१ ॥ मल्लिङ्गेत्यनेनोपदिष्टानि खल्लिङ्गान्याह । सूर्य इति हे भद्र ! “दानं मानसमेतं ज्ञानमगर्वं
क्षमान्वित्तं शौर्यं सत्यं प्रियवाक् सहितं चत्वारि यत्र स चतुर्भद्रः” इति महाभारते चतुर्भद्रलक्षणम् । पूजापदानि पूजाधिष्ठानानि ॥ ४२ ॥
त्रया विद्या आसत्येत्यादिरूपया ॥ ४३ ॥ मुख्यधिया प्राणबुद्ध्या ॥ ४४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यात्रा महर्शनाद्यर्थगमनम् । सर्ववार्षिकपर्वसु जन्माष्टम्येकादश्यादिषु विशेषतो बलिविधानं पूजाविधानम् । वैदिकी
तान्त्रिकी दीक्षा मन्त्रग्रहणेन संस्कारसम्पत्तः । मदीयव्रतानामेकादश्युपवासादीनां धारणमाचरणम् ॥ ३७ ॥ ममार्चा मूर्तिस्तस्याः
स्थापने श्रद्धा आदरः । तथा उद्यानादिकरणे सामर्थ्यं सति स्वतः तदभावे चान्यैः सम्भूयोद्यमः । तत्र उद्यानं पुष्पप्रधानं
वनम् । उपवनं तु फलप्रधानं आक्रोडं क्रोडास्थानम् ॥ ३८ ॥ अमायया फलाभिसन्धिलक्षणकापट्यत्यागेन दासवत् ।
सम्मार्जनादिभिर्मह्यं मम गृहस्य शुश्रूषणमित्यन्वयः । सम्मार्जनं रजसोपाकरणम् । उपलेपः गोमयोदकादिभिरालेपनं ताभ्यां सेको
जलेन प्रोक्षणम् । मण्डलवर्तनं चित्रादिकरणम् ॥ ३९ ॥ अमानित्वमेवं दर्शनादिनिष्ठत्वेऽपि अहमेवं करोमीत्यभिमानराहित्यम् ।
अदम्भित्वमेतत्करणे स्वोत्कर्षत्यागनराहित्यम् । कृतस्यापरिकीर्तनम् ‘धर्मः क्षरति कीर्तनात्’ इति स्मृतेः कीर्तने पुण्यविनाशः
स्यादित्याशयः । मे मह्यं निवेदिते दीपे अवलोकमपि न कुर्यात् । तद्दोषपरिहारार्थं वर्त्तिद्वयदीपं कुर्यात् । तथा स्वयमन्येन वा
निवेदितं न स्वीकुर्यात् । एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा न ग्राह्यमिति वाक्यं हि ‘भिन्नमार्गपरं मतम्’ इति
श्रीमदाचार्यवचनात् । भक्त्या तु ग्राह्यमेव । ‘षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुञ्जतां कलौ ।
हृदि रूपं मुखं नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादादेकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः’ इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वा अन्यस्मै निवेदितं
दीपादिकं किञ्चिदपि मे मह्यं नोपयुज्ययात्, न निवेदयेदित्यर्थः । ‘विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चैव तदेयं
तदानन्त्याय कल्पते । पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने । रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः’ इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥
यद्यत् लोके लोकस्य सर्वजनस्येष्टतमं यच्चात्मनोऽतिप्रियं वस्तु तत्तत्सर्वं मह्यं निवेदयेत् यतस्तन्निवेदितमानन्त्याय कल्पते
अक्षय्यसुखाय भवति ॥ ४१ ॥ अथ पूजां विधातुमेकादश तदधिष्ठानान्याह—सूर्य इति । त्वया चाहं बहुशः पूजित इति
सूचयन्सम्बोधयति—हे भद्र सूर्यादीनि मे मम पूजापदानीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनभेदांस्तत्प्रकारभेदांश्चाह—
सूर्य इति त्रिभिः । त्रया विद्या सूक्तैरुपस्थानादिना मां यजेतेति सर्वत्रान्वयः । अङ्ग हे उद्भव । यवसादिना तृणादिना ॥ ४३ ॥
वैष्णवे बन्धुवत्सत्कृत्यासम्मानेन हृदि खे हृदयाकाशे मुख्यधिया प्राणबुद्ध्या तोये जले तोयादिभिर्द्रव्यैः । आदिपदेन
गन्धपुष्पाक्षतादिग्रहणम् ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यात्रेति । सर्वाणि यानि वार्षिकपर्वाणि चातुर्मास्यैकादश्यादीनि तेषु, यात्रा मम मद्रक्तजनानां च संचारादिना दिव्य-
भावापन्नदेशे तद्दर्शनार्थं यात्राविधानं, बलिविधानं पुष्पगोपहारादिकस्य विशेषतः समर्पणम् । यात्रा बलिश्च तयोर्विधानमिति वा ।
तान्त्रिकी पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रोक्ता, दीक्षा पञ्चसंस्कारसंपत्तिः, उत्तमा, वैदिकीति पाठे, 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा यजमानं
दीक्षयते' इत्युक्तविधा यज्ञार्थदीक्षा, मदीयव्रतान्येकादश्युपवासादीनि तेषां धारणमाचरणम् ॥ ३७ ॥ ममेति । मम या अर्चा पूज्या
मूर्तिस्तस्याः स्थापनं तस्मिन्, उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि च, श्रद्धा । स्वतः शक्तौ सत्यां स्वेनैव, तदभावे संहत्य इतरैः सह
संभूय वा, उद्यमः । पुष्कलधनानुकूल्ये सति स्वेनैवार्चास्थापनोद्यमः कार्यस्तदभावे त्वितरैः सह संगत्य स विधेय इत्यर्थः । तत्रोद्यानं
नामायतनान्तर्गतं वनम्, उपवनं नाम आयतनसमीपवर्त्तिवनम्, आक्रीडाः पुष्पावचयादिक्रीडनार्हाणि स्थानानि, पुराणि गोपुराणि,
आयतनस्य परितः स्थितानि तत्रत्यानि मन्दिराणि ॥ ३८ ॥ संमार्जनेति । संमार्जनं धूल्युपाकरणं च उपलेपो गोमयादिभिर्गोमुख-
विधानं च ताभ्यां, सेकस्तैरेव प्रोक्षणं च मण्डलानां सर्वतोभद्रस्वस्तिकचक्राम्बुजादीनां वर्त्तनानि च तैः, अमायया दासवत्, यत्
मह्यं मम, गृहशुश्रूषणं गृहालंकरणम् ॥ ३९ ॥ अमानित्वमिति । अमानित्वं दुरहंकारराहित्यं, अदम्भित्वमवञ्चकत्वं, कृतस्य
धर्मस्य, अपरिकीर्तनमपि, 'धर्मः क्षरति कीर्त्तनात्' इति स्मृतेरिति भावः । मे मह्यं निवेदितं स्वयमन्येन वाऽर्पितं, दीपावलोकं,
न उपयुज्यात् स्वव्यापारोपयोगिनं न कुर्यात् । दीपावलोकशब्दस्तालवृन्तव्यजनादीनामपि स्वानुपयोग्यत्वप्रदर्शनपरः ॥ ४० ॥
किं च । यद्यदिति । लोके यत् यत्, इष्टतमं कमनीयं वस्तु यच्च आत्मनः स्वस्य, अतिप्रियं प्रियतमं वस्तु, तत्तत् मह्यं निवेदयेत् ।
एवं चेत् तदा, तत् आनन्त्याय ममापरिमितप्रीतये अक्षय्यफलाय वा, कल्पते ॥ ४१ ॥ अथोक्तविधभगवद्भक्तियुक्तसतां भगवत्पूजा-
विधानावश्यकत्वाद्भगवत्पूजाधिष्ठानान्याह । सूर्य इति । हे भद्र, सूर्यः, अग्निः ब्राह्मणः, गावः, वैष्णवः स्वमाकाशं, मरुद्वायुः,
जलं, भूः, भूमिः, आत्मा, सर्वभूतानि, इत्येकादश, मे मम, पूजापदानि ॥ ४२ ॥ तत्रोद्देशक्रमेण पूजाप्रकारानाह सूर्ये
त्वित्यादिना । सूर्ये इति । सूर्ये तु, त्रय्या विद्यया, 'आसत्येन' इत्यादिभिर्मन्त्रैः, अग्नौ आहवनीयादौ तान्त्रिके च, हविषा
चरुपुरोडाशादिना, मां यजेतेति संबन्धः । विप्राभ्ये ब्राह्मणश्रेष्ठे, आतिथ्येन, विप्रान्नाविति पाठे, विप्रशरीरान्तर्गतजाठराग्नौ, अङ्ग
हे उद्धव, गोषु धेनुषु, यवसादिभिः यवसादिनेत्यपि पाठः । यवसं तृणं, आदिशब्देन पिष्टोदकादिसंग्रहः ॥ ४३ ॥ वैष्णव इति ।
वैष्णवे विष्णोर्भक्ते, बन्धुसत्कृत्या, वैष्णवे बन्धुवत्सत्कारः कार्य इत्यर्थः । हृदि खे हृदयाकाशे, ध्याननिष्ठया मां यजेतेत्युत्तरत्र-
संबन्धः । वायौ मुख्यधिया मुख्यप्राणधिया, मां यजेत । तोये जले, तोयपुरस्कृतैः तोयादिभिः द्रव्यैः, मां यजेत । आदिपर्याय-
पुरस्कृतशब्देन गन्धपुष्पदूर्वादीनां ग्रहणम् ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

वार्षिक त्यौहारों के दिन मेरे स्थानों की यात्रा करे, जुलूस निकाले तथा विविध उपहारों से मेरी पूजा करे । वैदिक
अथवा तान्त्रिक पद्धति से दीक्षा ग्रहण करे । मेरे व्रतों का पालन करे ॥ ३७ ॥ मन्दिरों में मेरी मूर्तियों की स्थापना में श्रद्धा
रक्खे । यदि यह काम अकेला न कर सके, तो औरों के साथ मिलकर उद्योग करे । मेरे लिये पुष्पवाटिका, बगीचे, क्रीड़ा के
स्थान, नगर और मन्दिर बनवावे ॥ ३८ ॥ सेवक की भाँति श्रद्धाभक्ति के साथ निष्कपट भाव से मेरे मन्दिरों की सेवा-शुश्रूषा
करे—झाड़े-बुहारे, लीपे-पोते, छिड़काव करे और तरह-तरह के चौक पूरे ॥ ३९ ॥ अभिमान न करे, दम्भ न करे । साथ ही
अपने शुभ कर्मों का ढिंढोरा भी न पोटे । प्रिय उद्धव ! मेरे चढ़ावे की, अपने काम में लगाने की बात तो दूर रही, मुझे
समर्पित दीपक के प्रकाश से भी अपना काम न ले ? किसी दूसरे देवता की चढ़ायी हुई वस्तु मुझे न चढ़ावे ॥ ४० ॥ संसार में
जो वस्तु अपने को सबसे प्रिय, सबसे अभीष्ट जान पड़े वह मुझे समर्पित कर दे । ऐसा करने से वह वस्तु अनन्त फल
देनेवाली हो जाती है ॥ ४१ ॥ भद्र ! सूर्य, अग्नि, ब्राह्मण, गौ, वैष्णव, आकाश, वायु, जल, पृथ्वी, आत्मा और समस्त प्राणी—
ये सब मेरी पूजा के स्थान हैं ॥ ४२ ॥ प्यारे उद्धव ! ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद के मन्त्रों द्वारा सूर्य में मेरी पूजा करनी
चाहिये । हवन के द्वारा अग्नि में, आतिथ्य द्वारा श्रेष्ठ ब्राह्मण में और हरी-हरी घास आदि के द्वारा गौ में मेरी पूजा करे ॥ ४३ ॥
भाई-बन्धु के समान सत्कार के द्वारा वैष्णव में, निरन्तर ध्यान में लगे रहने से हृदयाकाश में, मुख्य प्राण समझने से वायु में
और जल-पुष्प आदि सामग्रियों द्वारा जल में मेरी आराधना की जाती है ॥ ४४ ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥
 धिष्ण्येष्वेविति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः । युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत् समाहितः ॥ ४६ ॥
 इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः । लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७ ॥
 प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्वव । नोपायो विद्यते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहम् ॥ ४८ ॥
 अथैतत् परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्थण्डिले मन्त्रहृदयैः आत्मनि भोगैः आत्मानं (यजेत) सर्वभूतेषु समत्वेन क्षेत्रज्ञं मां यजेत ॥ ४५ ॥
 समाहितः एषु धिष्ण्येषु शङ्खचक्रगदाम्बुजैः युक्तं चतुर्भुजं शान्तं मद्रूपं ध्यायन् इति अर्चेत् ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तेन समाहितः एवं यः
 मां यजेत (सः) मयि सद्भक्तिं लभते साधुसेवया मत्स्मृतिः (भवति) ॥ ४७ ॥ उद्वव प्रायेण सत्सङ्गेन भक्तियोगेन विना
 सध्र्यङ् उपायः न विद्यते हि अहं सतां प्रायणम् ॥ ४८ ॥ अय एतत् परमं गुह्यं शृण्वतः (ते) यदुनन्दन सुगोप्यम् अपि वक्ष्यामि
 (अतः) त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखा (च) ॥ ४९ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्थण्डिले भुवि । मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषु ध्येयमाह । धिष्ण्येष्विति । इत्यनेन मन्त्रप्रकारेण
 एषु धिष्ण्येषु ॥ ४६ ॥ उक्ताया भक्तेः फलमाह । इष्टापूर्तेनेति । सद्भक्तिं दृढां भक्तिम् । अस्या भक्तेरंतरंगसाधनमाह । इत्थं
 मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति । यद्वा स्मृतिज्ञानम् । ततश्च दृढभक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मज्ज्ञानं भवतोत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्ति-
 मार्गावुक्तौ तत्र ज्ञानमार्गादपि भक्तिमार्गः श्रेष्ठ इत्याह । प्रायेणेति सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विनोपायः संसारतरणे न विद्यते ।
 सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि यस्मात्सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः । अतः सत्सङ्गो मय्यंतरंग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इदानीं सांख्य-
 योगादीनि साधनान्तरसव्यपेक्षाणि सव्यभिचाराणि च सत्सङ्गस्तु स्वतंत्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति वर्णयितुमाह । अथेति ।
 एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यमतः शृण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चंदनादिना गोमयादिलिप्तभूमौ गोप्यमंत्रांलिखित्वा तदुपरि भगवन्तमर्चयेदित्यर्थः । आत्मनि मनसि स्वशरीरे वा । भोगैः
 स्नग्गंधादिधनैस्तत्तद्भोगे मम पूजनध्यानेन 'भोगो राज्ये धने सौख्ये' इति यादवः । क्षेत्रज्ञं जीवांतर्थाभिणम् । समत्वेन तुल्य-
 भावनया । स्वसदृशभोगैः सर्वानर्चयेदित्यर्थः । आत्मनि देहे । आत्मानं जीवं भोगैरुचितान्नवस्त्रालंकारादिभिरयं मम देहोपि
 मत्प्रभोरधिष्ठानमिति बुद्धयैव न तु लोभेन पुष्ट्याद्यर्थम् । समत्वेन सुखदुःखयोः समधिया यजेत ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्वधिष्ठानेषु ।
 धिष्ण्येष्विति । अत्र सर्वत्र चतुर्भुजरूपध्याने सत्यपि पूजाप्रकारस्य द्वैविध्यम् । गवादिषु तु मंदिरलोपादिना यथा तदधिष्ठातृ-
 प्रतिमायाः परिचर्या स्यात्तथैव यवसादिना परिचर्या । हृदयाकाशे जलादौ तु साक्षात्तदधिष्ठातुरेवापासनेति यवसादेरभक्ष्यत्वेन
 चतुर्भुजसंप्रदानकत्वासंभवात् । अत्राग्न्यादौ तदंतर्गमिरूपस्यैव चित्तनं कार्यं न जातु निजप्रेमसेवाश्रयस्य । स तु सर्वथा परम-
 सुकुमारत्वादिवुद्धिजनितया प्रीत्यैव सेवनीयः । तथोक्तं भगवतैव—'बन्धोपवीतस्मरण—' इत्यादि । तेषां तथाभक्तिरीत्या परमेश्वर-
 स्यापि तथाबुद्धिः श्रयते । यथा नारदीये—'भक्तिप्राप्तो हृषीकेशो न धनैर्धरणीसुराः । भक्त्या संपूजितो विष्णुः प्रददाति समी-
 हितम् । जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशहा हरिः । परितोषं ब्रजत्याशु तृषार्तः सुजलैर्यथा ।' इति । वैपरीत्ये दोषश्च यथा—
 प्रीष्मे जलस्थपूजा प्रशस्ता वर्षासु निदिता । तदुक्तं गारुडे—'शुचिशुक्रगते काले येर्वयिष्यन्ति केशवम् । जलस्थविविधैः पुष्पैर्मुच्यन्ते
 यमयातनात् । घनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्थं वै जनार्दनम् । ये जना नृपतिश्रेष्ठ तेषां वै नरकं ध्रुवम् ।' इति । एवमन्यत्रापि तत्तद्देश-
 कालसुखदानि शतशो विहितानि । तद्विपरीतानि विष्णुयामले—'विष्णोः सर्वर्तुचर्या च' इति । अत उक्तम्—'यद्यदिष्टतमम्' इति ।
 तत्रतत्रेष्टमंत्रध्यानस्थानञ्च सर्वर्तुसुखमयमनोहररूपरसगंधस्पर्शशब्दमयत्वेनैव ध्यातुं विहितमस्तीति ॥ ४६ ॥ अस्या दृढभक्तेः ।
 इत्थं मत्स्मृतिर्दृढः सद्भक्तिः । दृढाभक्तिस्तु भगवत्प्रीत्यर्थकारितेष्टापूर्तोऽपि साधनैरेव । पुनस्तदर्थमंतरंगताविधानं सत्सेवायाः पुनरुक्त-

मिव प्रतीयत इति चेदाह—यद्वेति । फलितमाह—ततश्चेति । तेनेत्यर्थः । इत्यर्थ इति—‘रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा । न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना मत्पादरजोभिषेकम् । इति जडविप्रोक्तः, ‘नैषा मतिस्तावदुरुकमांघ्रि स्पृशत्य-नर्थापगमो यदर्थः । महीयसां पादरजोभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ।’ इति प्रह्लादोक्तेश्च । सत्सेवां विना ज्ञानोत्पत्तिर्न भवतीति भावः । अत्रेष्टशब्देन सममस्कंधोक्तोक्तरीत्याऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुयागवैश्वदेवबलिहरणमुच्यते । पूर्तशब्देन सुरालयारामकूपवापीतडागप्रपात्रसत्राण्युच्यन्ते । मत्स्मृतिस्तु साधुसेवया सतां संगेन । मद्भक्तिमंतरंगभक्तिनिष्ठाप्रोतीत्यर्थः । तत्राग्निहोत्रादीनां भक्तौ प्रवेशः, अग्न्यंतर्यामिरूपभगवदधिष्ठानत्वेनाग्न्यादिसंतर्पणात् । कूपारामादीनां च तत्परिचर्यार्थं क्रियमाणत्वात्तत्र प्रवेशः । विश्वनाथस्तु—मत्कर्तृका स्मृतिर्मत्स्मृतिः । साधुसेवयेति—यस्तु साधूनाधिक्येन सेवते तं त्वहं स्मरामि सदेत्यर्थमाह ॥ ४७ ॥ भक्तेराधिक्यं दर्शयति—ज्ञानेत्यादिना । प्रायेणेत्यवधारणे ‘प्रायोऽधिक्येऽवधारणे’ इति धरणिः । इत्यर्थ इति—सत्संग एव मत्प्राप्तौ मुख्यं साधनमिति भावः । वस्तुतस्तु संसारतरणाद्युपेयवस्तुनो भक्तिरेवोपाय इत्याह—प्रायेणेति वितर्के यद्वा—सत्संगेन हेतुनैव यः प्रायेण भक्तियोगस्तेन विना नोपायो विद्यते । प्रधानभूता केवला चेति द्विविधा भक्तिः साधुसंगेनैव भवेदिति व्याख्यातमेव । यच्च मोक्षसाधकं भक्तिमिश्रज्ञानं तत्र गुणभूता या भक्तिः सा तु साधुसंगं विनापि भवेदित्यत उक्तं—प्रायेणेति । तस्या भक्तेस्तज्ज्ञानमेव कारणं यथा कर्षकस्य करदानादिना यत्पृथ्वीश्वरोपासनं तस्य कारणं कृषिरेव, अन्यथा तस्या वैफल्यमिति प्रथमस्कंध एव व्याख्यातम् । एवं च ‘यत्कर्मभिर्भ्येत्तपसा’ इत्यादिभगवदुक्तेर्ज्ञानादिकं विनापि भक्तिः सर्वफलदात्री भक्त्या तु विना ज्ञानादिकं न मोक्षादिसाधकमिति तत्रतत्रापि भक्तिरेव फलदायिनी व्याख्येयातोऽन्य उपायोऽजागलस्तनन्यायेनैवेति केचिदाहुस्तत्रेयं भगवदुक्तिरपि प्रमाणम् । ‘तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीह । पश्यामि नान्यच्छरणं तवाग्नि-द्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ।’ इत्युद्धवोक्तिरपि । ‘संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तिर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीलाकथारसनिषेवणमंतरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवादितस्य ।’ इति शुकोक्तिरपि । ‘किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । श्रेयोभिरन्यैश्च तथा न यत्रात्मपदो हरिः ।’ इति नारदोक्तिरपि ॥ ४८ ॥ उत्तराध्याये वक्ष्यमाणार्थप्राशस्त्यमाह—इदानीमित्यादिना । अथेति हेतौ, यतस्त्वं भृत्यो ज्ञानेन भर्तुं योग्यः, सुपूजितं हृन्मनो यस्य स सुहृत्, रहस्याहर्त्वात्सखासि अतो हेतोः । इत्यर्थ इति—योग्यसुहृदेऽतीवगोप्यमपि वक्ष्यामीति भावः । ‘ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत’ इति स्मृतेस्तुभ्यमनन्यप्रकाश्यमपि वस्तु वच्मि । सांख्ययोगादीनीति—आदिना धर्मादिग्रहः । तत्र सांख्यं वैराग्यादिसापेक्षम् । योगः समाधिर्यमाद्यपेक्षः । धर्मादन्यपि धनकलेशाद्यपेक्षाणि सव्यभिचाराणि भक्त्यभावे फलव्यभिचारवन्ति । स्वतंत्रो वैराग्याद्यनपेक्ष एव साध्यं साधयितुं समर्थः फले भगवत्प्रसादनलक्षणेऽव्यभिचारी च । अथात एव परमं गुह्यम् । अतो गुह्यत्वात् । कृष्णसुहृत् ब्रजसंदेशप्रापणलक्षणहितकर्ता । सखा यन्त्रणाशून्यमित्रवृत्तिमान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्ध एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्थण्डिले इति । स्थण्डिले प्रलिप्तसंस्कृतायां भुवि मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः आत्मनि देहादिसङ्घाते भोगैः अयं देहोऽपि भगवतोऽधिष्ठानमिति बुद्ध्या दत्तैः न तु लोभेन दत्तैः शास्त्रानिषिद्धैर्विषयैरात्मानं जीवं यजेत । सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु समत्वेन समदृष्ट्या क्षेत्रज्ञं साक्षिणं मां यजेत ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्विति । समाहितः एकाग्रचित्तः एषु धिष्ण्येषु शङ्खादियुक्तं चतुर्भुजं शान्तं मद्रूपं ध्यायन् इत्युक्तेन प्रकारेणार्चत् ॥ ४६ ॥ इष्टेति । इष्टं यज्ञादिवैदिकं कर्म पूर्वमन्नप्रदानादि स्मार्तं कर्म तयोः समाहारस्तेन यः समाहितः सावधानः सन्नेवमुक्तप्रकारेण मां यजेत सः साधुसंगेन मयि सद्भक्तिं परमप्रेमात्मिकां लभते तस्य च निरन्तरं मत्स्मृतिर्भवतीति शेषः । यद्वा । इत्थं मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति । यद्वा । इत्थं भक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मत्स्मृतिः ज्ञानं भवति ॥ ४७ ॥ प्रायेणेति । प्रायेण सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विना सधृद्यङ्ग समीचीनो मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते । हि यस्मात्सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमतः सत्सङ्गो मद्भक्तेरन्तरंगम् इत्यर्थः । ज्ञानमार्गादपि भक्तियोगः श्रेयानित्याशयः ॥ ४८ ॥ इदानीं सत्सङ्गः साधनान्तराणि नापेक्षते फलाव्यभिचारीणि सांख्ययोगादीनि तु न तथेति वर्णयितुमाह—अथेति । हे यदुनन्दन ! अथैतत् वक्ष्यमाणं परमं गुह्यं रहस्यमतः शृणु । यतस्त्वं मे भृत्यः सेवकः सुहृत् शुद्धान्तःकरणः सखा चातः तुभ्यं सुगोप्यमपि इदं तु वक्ष्यामि ॥ ४९ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशस्थैकादशे व्याघ्राद्भागवतसहायकः ।

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

रहस्यमन्त्रन्यासैः ॐ हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुमिति गोप्यमन्त्राणां पृथिव्यां स्थापनैः आत्मनि देहे आत्मानं त्वं पदार्थम् अयं ममात्मा तदधिष्ठानमिति बुद्ध्या भोगैर्यजेत क्षेत्रज्ञमन्तर्यामिरूपं मां सर्वभूतेषु स्वसुखदुःखयोः समत्वदृष्ट्या यजेत ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषु सूर्याद्येकादशसु अत्र सर्वत्र चतुर्भुजरूपध्याने सत्यपि पूजाप्रकारस्य द्वैविध्यं गवादिषु तु मन्दिरलेपादिना यथा तदधिष्ठातृप्रतिमायाः परिचर्या स्यात्तथैव यवसादिना परिचर्या हृदयाकाशजलादौ तु साक्षात्तदधिष्ठातुरेवोपासनेति यवसादेरभ्युत्थेन चतुर्भुजसम्प्रदानकत्वाऽऽसम्भवात् ॥ ४६ ॥ उक्तायाः साधनरूपायाः भक्तेः फलं प्रेमलक्षणां भक्तिम् अत्रेष्टशब्देन सममस्कन्धोक्तानि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यशुभागवैश्वदेवबलिहरणान्युच्यन्ते पूर्त्तशब्देन सुरालयारामकूपवापीतडागप्रपात्रसत्राण्युच्यन्ते तत्राग्निहोत्रादीनां भक्तौ प्रवेशोऽग्न्यन्तर्यामिरूपभगवदधिष्ठानत्वेनाग्न्यादिसन्तर्पणात् कूपारामादीनाञ्च तत्परिचर्यार्थं क्रियमाणत्वात् तत्र प्रवेशः अस्या दृढायाः अन्तरङ्गसाधनं मुख्याङ्गं सत्सङ्गः मत्स्मृतिः दृढा भाक्तिः एकाङ्गरूपायाः स्मृतेः यावद्भक्तिवाचकत्वं लाक्षणिकमतो यद्वेति ज्ञानमत्र साक्षात्कारः ॥ ४७ ॥ तत्र मार्गद्वयमध्ये प्रायेणेति वितर्कं यद्वा सर्वत्र साधारणेनेति भक्तियोगस्य विशेषणम् ॥ ४८ ॥ साङ्ख्ययोगादोनीत्यादिना धर्मादीनां परिग्रहः तत्र साङ्ख्यं वैराग्यादिसापेक्षं योगः समाधिर्यभाद्यपेक्षः धर्मादीन्यपि धनक्लेशाद्यपेक्षाणि सव्यभिचारीणि भक्त्यभावे फलव्यभिचारवन्ति च स्वतन्त्रः वैराग्याद्यनपेक्ष एव साध्यं जनयितुं समर्थः फले भगवत्प्रसादलक्षणेऽव्यभिचारी च अथ अत एव परमं गुह्यम् अतो गुह्यत्वात् कृष्णसुहृत् ब्रजसन्देशप्रापणलक्षणहितकर्ता सखा यन्त्रणाशून्यमित्रवृत्तिमान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

भोगैरात्मानमात्मनीति व्रतं विना नात्मा क्लेशयितव्य इत्यर्थः । समत्वं रागद्वेषराहित्यम् ॥ ४५ ॥ एषु सूर्यादिषु धिष्ण्येषु स्थानेषु ध्यायन्नर्चयेदित्यन्वयः ॥ ४६-४८ ॥ गुह्यं शृण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

भूरात्मेत्यत्र भूशब्देन चक्राब्जादिमण्डलसंस्कृतो देशो विवक्षितः तदाह । स्थण्डिल इति । मन्त्रहृदयैर्मूलमन्त्रहृदयाद्यङ्गमन्त्रन्यासैरात्मनि स्वस्मिन्नात्मानं मां भोगैः शास्त्राविरुद्धकार्मेर्यजेत व्रतं विना नात्मा क्लेशयितव्य इत्यर्थः । सर्वभूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु क्षेत्रज्ञं जीवशरीरकं मां समत्वेन रागद्वेषादिराहित्येन यजेत ॥ ४५ ॥ एतेषु सूर्यादिषु धिष्ण्येषु स्थानेष्वपि मद्रूपमेव ध्यायन्समाहितोऽवहितचित्तः समर्चेत् ॥ ४६ ॥ किञ्च इष्टं वैदिकं कर्म पूर्त्तं स्मार्तं तयोः समाहारस्तेन यः समाहिता मामेव यजेत सोऽपि मल्लिङ्गादिदर्शनादिकृदिव भयि सद्भक्तिं प्रेमात्मिकामविच्छिन्नां भक्तिं लभते उक्तसर्वलक्षणोपकृता सद्भक्तिः साधुसेवाफलमेवेत्युपसंहरति । मत्स्मृतिः साधुसेवयेति । मत्स्मृतिर्मद्भक्तिः सत्सङ्गमूलैव ॥ ४७ ॥ न ततोऽन्यः कश्चिन्मत्प्राप्त्युपायो विद्यते इत्याह । प्रायेणेति । हे उद्धव ! सत्सङ्गलब्धेन भक्तियोगेन विना समीचीनो मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते प्रायेणेत्यनेन कचिन्न्यासयोगस्यापि उपायत्वं सत्सङ्गलब्धत्वं च विवक्षितं सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि यस्मादहं सतां प्रायणम् उपाय उपेयश्च ईयते इत्ययनं यन्त्यनेनेत्ययनमिति व्युत्पत्तिद्वयस्य विवक्षितत्वादुपायोपेयभावेनाश्रितोऽहं तदधीनः सत्सङ्गादेव मद्रूपशीकार इति भावः ॥ ४८ ॥ अथेत्यं निरूपितवहङ्गभक्तियोगस्य दुष्करत्वाभिप्रायमालक्ष्य प्रायणमित्यनेन सूचितं स्ववशीकरणोपायं न्यासयोगं विवक्षुस्तावत्तस्य परमगोप्यत्वमधिकारिविशेषायैवोपदेश्यत्वं च ख्यापयन् शुश्रूषामुत्पादयँश्च तत्कथनं प्रतिजानीते । अथैतदिति । सुगोप्यस्याप्युक्तौ हेतुतयोपात्तं भृत्यः सुहृत्सखेति विशेषणत्रयम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यन्त्रहृदयैर्नमोऽनैर्मन्त्रैः आत्मनि स्वशरीरे मनसि वा आत्मानमन्तर्यामिणं क्षेत्रज्ञं जीवान्तर्यामिणं सर्वभूतेषु समत्वेन एकप्रकारेण विकारमन्तरेण स्थितं सोमैः स्रगन्धादिधनैः भोगो राज्ये धने सौख्ये इति आत्मशब्देनात्र जीवः किं न स्यात्तस्य पूजनस्य तन्त्रेषु विहितत्वात् क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चेतनो मत इत्यभिधानाच्चेति चेन्न—

“आत्मनिस्थो हरिः पूज्य आत्मनामाशानादिकैः । तत्सम्बन्धादात्मशब्दो जीवस्याप्युपचारत इति ॥

वचनादात्मा मुख्यो हरिरेवेति ज्ञायते तत्र विधानस्य हरेरधिष्ठानत्वेन पीठार्चनवत्तदर्थनोपपत्त्या सार्थकत्वात् ॥ ४५ ॥
एतेष्वधिष्ठानेषु ध्यानप्रकारमाह । धिष्ण्येष्टिविति । धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥ ४६ ॥ पूजाफलमाह । इष्टेति ॥ ४७ ॥ प्रायेणेत्यवधारणं
साङ्ख्येन यथार्थज्ञानेन सतां प्रकर्षेणायनमाश्रयः ॥ ४८ ॥ उत्तराध्याये वक्ष्यमाणार्थप्राशस्त्यं कथयति । अथेति । वक्तव्ये हेतुमाह ।
भृत्य इति । ज्ञानेन भर्तुं योग्यः सुपूजितं हन्मनो यस्य सुहृत् आपदि हितकर्तृत्वात्सखा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अयं ममात्मा तदधिष्ठानमिति बुद्ध्या भोगैरित्यादिचेत्रज्ञमन्तर्यामिरूपं मां समत्वेन सुखदुःखयोः स्वयोः समत्व-
दृष्ट्या ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येति । अत्र सर्वत्र चतुर्भुजस्यैवानुसंधाने सत्यपि द्विधा गतिः एकाधिष्ठानपरिचर्ययैवाधिष्ठातुरुपासनालक्षणा
मन्दिरलेपनादिना तदधिष्ठातृप्रतिष्ठाया इव यथा वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या गोष्वङ्गयवसादिनेत्यादि यतो बन्धुसत्कारो वैष्णवविषयकः
ईश्वरे तु प्रभुभाव उपदिश्यते ईश्वरे तदधीनेष्वित्यादौ तथा गोसंप्रदानकमेव यवसादिभोजनदानं प्रयुज्यते न तु श्रीचतुर्भुज-
संप्रदानकम् अभक्ष्यत्वात् यद्यदिष्टतमं लोक इत्यादिपूर्वमुक्तम् अथान्या तु साक्षादधिष्ठातुरुपासनालक्षणा यथा हृदि खे ध्याननिष्ठया
तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैरित्यादि अत्रान्यादौ तदन्तर्यामिरूपस्यैव चिन्तनं कार्यं न जातुनिजप्रेमसेवाविशेषाश्रयस्वाभीष्टरूपविशेषस्य
स तु सर्वथा परमसुकुनारत्वादिबुद्धिजनितया प्रीत्यैव सेवनीयः यथोक्तं श्रीभगवतैव वस्त्रोपवीताभरणेत्यादि तेषां तथा भक्तिरीत्या
परमेश्वरस्यापि तथा बुद्धिः श्रूयते यथा नारदीये ।

भक्तिप्राप्त्यो हृषीकेशो न धनैर्धरणीसुराः । भक्त्या संपूजितो विष्णुः प्रददाति समीहितम् ॥

जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशहा हरिः । परितोषं ब्रजत्याशु वृषार्त्ताः सुजलैर्यथेति ॥

अत्रैष दृष्टान्त उपजीव्यः वैपरीत्ये दोषश्च यथा ग्रीष्मे जलस्थस्य पूजा प्रशस्ता वर्षासु निन्दिता यदुक्तं गारुडे—

शुचिशुक्रगते काले येऽर्चयिष्यन्ति केशवम् । जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यन्ते यमयातनात् ॥

घनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्थं वै जनादनम् । ये जना नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवमिति ॥

एवमन्यत्रापि परिचर्याविधौ तत्तद्देशकालसुखदानि शतशो विहितानि तद्विपरीतानि निषिद्धानि च विष्णुयामले विष्णोः
सर्वर्तुचर्या चेति अत उक्तं यद्यदिष्टतममिति तथा तत्र तत्रेष्टमन्त्रध्यानस्थानं च सर्वर्तुसुखमयमनोहररूपरसगन्धस्पर्शशब्दमयत्वेनैव
ध्यातुं विहितमस्ति अन्यथा तत्तदाग्रहवैयर्थ्यं स्यात्तस्मादन्यादौ तत्तदन्तर्यामिरूप एव भाव्य इति स्थितम् ॥ ४६ ॥ इष्टपूतनेति ।
अत्रेष्टशब्देन सप्तमस्कन्धोक्तरीत्याग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्ययागपशुयागवैश्वदेवबलिहरणान्युच्यन्ते पूर्तशब्देन सुरालयाराम-
कूपवापीतडागप्रपातसत्राण्युच्यन्ते एवमुक्तप्रकारेणेष्टपूतनेन यो मां यजेत स मत्स्मृतिस्तत्र साधुसेवया सतां प्रसंगेन सद्भक्तिम्
अन्तरङ्गभक्तिनिष्ठां प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्राग्निहोत्रादीनां भक्तौ प्रवेशोऽन्यन्तर्यामिरूपभगवदधिष्ठानत्वेनाग्न्यादिसंतर्पणात् कूपारा-
मादीनां च तत्परिचर्यार्थक्रियमाणत्वात्तत्र प्रवेशः ४७ ॥ प्रायेणेति वितर्कं यद्वा सर्वत्र साधारणेन भक्तियोगेन विना उपायो न
विद्यते तल्लक्षणश्चोपायः सत्संगेन विना न विद्यत इत्येवार्थः तत्र हेतुः प्रायणम् ॥ ४८—४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्थण्डिले प्रलिप्तसंस्कृतायां भुवि मंत्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः आत्मनि देहे आत्मानं जीवं भोगैरयं ममात्मापि मत्प्र-
भोरधिष्ठानमिति बुद्ध्यैव दत्तैर्भोगैर्नतु लोभेन सर्वभूतेषु चेत्रज्ञमन्तर्यामिणं यजेत ॥ ४५ ॥ इत्येषु इत्यनेन प्रकारेण एषु
धिष्ण्येषु चतुर्भुजमिति प्रायिकत्वेनोक्तं वस्तुतः श्रीरामाद्युपासका अपि स्वस्वमन्त्रध्येयं स्वरूपमेव ॥ ४६ ॥ इष्टपूतनेति
इष्टं हविषाग्नौ यजेत मामित्युपलक्षितं पूजादिकं पूतम् उद्यानोपवनेत्याद्युक्तं तेन सद्भक्तिः सतीमुत्तमां प्रेमलक्षणां मत्स्मृतिः
मत्कर्तृका स्मृतिः साधुसेवयेति यस्तु साधूनाधिक्येन सेवते त्वं त्वहं सदा स्मरामीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्तिमार्गावक्तौ वस्तुतस्तु
संसारतरणाद्युपेयवस्तुना भक्तिरेवोपाय इत्याह । प्रायेणेति वितर्कं इति सन्दर्भः यद्वा सत्सङ्गेन हेतुनैव यः प्रायेण भक्तियोगस्तेन
विना नोपायो विद्यते प्रधानभूता केवला चेति द्विविधा भक्तिः साधुसङ्गेनैव भवेदिति व्याख्यातमेव । यच्च मोक्षसाधकं भक्तिमिश्रं
ज्ञानं तत्र गुणभूता भक्तिर्या सा तु साधुसङ्गं विनापि भवेदित्यतोऽत्र प्रायग्रहणं तस्या भक्तेः तज्ज्ञानमेव कारणं यथा कर्षकस्य
करदानादिना यत्पृथ्वीश्वरोपासनं तस्य कारणं कृषिरेव अन्यथा तस्या वैफल्यादिति प्रथमस्कन्ध एव व्याख्यातम् एवं च यत्

कर्मभिर्यत्तपसेत्यादिभगवदुक्तेर्ज्ञानादिकं विनापि भक्तिः सर्वफलदात्री भक्त्या तु विना ज्ञानादिकं न मोक्षादिसाधकमिति तत्र तत्रापि भक्तिरेव तत्तत्फलदायिनी व्याख्येयेत्यतोऽन्य उपायोऽजागलस्तनन्यायेनैवेति केचिदाहुस्तत्रेयं भगवदुक्तिरपि प्रमाणम्—

तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे सन्तप्यमानस्य भवाध्वनीह । पश्यामि नान्यच्छरणं तवाङ्घ्रिद्वन्द्वतपत्रादमृताभिवर्षात् ॥

इत्युद्वोक्तिरपि संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीषोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवादितस्येति शुकोक्तिरपि—

किंवा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किंवा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥

इति नारदोक्तिरपि सम्यक् प्रायणं सम्यक् प्रकृष्टमाश्रयः ॥ ४८ ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युतेति स्मृते-
स्तुभ्यमहमनन्यप्रकाश्यमपि वस्तु वच्मीत्याह । अथैतदिति । सांख्ययोगादीनि साधनान्तरसव्यपेक्षाणि सव्यभिचारीणि च सत्सङ्गस्तु स्वतन्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति स्वामिचरणाः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे सङ्गतोऽत्रैकादशः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्थण्डिले भुवि मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः तत्प्रकारः गोपालतापन्यादिव्याख्यानादौ द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥ एतेषु सूर्यादिषु चतुर्भुजमित्युपलक्षणम्—

द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमोश्वरम् । दिव्यालङ्कारोपेतं रत्नपङ्कजमाश्रितम् ॥

गोपगोपीगवावीतं सुरदुमलताश्रितम् । चिन्तयेच्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति ॥

श्रुत्युक्तस्य द्विभुजस्यापि ॥ ४६ ॥ इष्टापूत्तेन कर्मणा यो मामेव यजेत तस्य साधुसेवया मत्स्मृतिर्मद्विषयकं ज्ञानं ततः स मयि भक्ति लभते इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ हे उद्धव । प्रायः सत्सङ्गेन लभ्यो यो भक्तियोगस्तेन विनोपायः मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते यतः सतां प्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयोऽहमेव सत्सङ्गादपि कस्यचित् मद्भक्तिर्न भवतीति भक्तेर्दौर्लभ्यसूचनाय प्रायोक्तिः ॥ ४८ ॥ एतद्वक्ष्यमाणं सत्सङ्गप्रभावं परमं गुह्यं वक्ष्यामि त्वं मे सुहृत्सखापि सन् भृत्यः अतः शृणु ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स्थण्डिले भुवि मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः । आत्मनि देहादिसङ्घाते भोगैः शास्त्रानिषिद्धैर्विषयैरात्मानं जीवं यजेत । सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु समत्वेन समदृष्ट्या क्षेत्रज्ञं साक्षिणं मां यजेत ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषु ध्येयमाह—धिष्ण्येष्विति । समाहितः एकाग्रचित्तः एषु धिष्ण्येषु शङ्खादियुक्तं चतुर्भुजं शान्तं मद्रूपं ध्यायन् इत्यनेन प्रकारेणाचैदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ एवमुक्तानां दर्शनादिसाधनभक्तीनां फलमाह—इष्टेति । इष्टं यज्ञादिवैदिकं कर्म, पूर्तमन्नप्रदानादि स्मार्त्तं कर्म तयोः समाहारस्तेन यः समाहितः सावधानः सन्नेवमुक्तप्रकारेण मां यजेत पूजयेत् साधुसङ्गेन मयि सद्भक्तिं परमप्रेमात्मिकां लभते । तस्य च निरन्तरमत्स्मृतिर्भवतीति शेषः ॥ ४७ ॥ एवं ज्ञानभक्तिमार्गावुक्तौ तत्र ज्ञानमार्गस्य दुष्करत्वात्ततो भक्तिमार्ग एव श्रेष्ठ इत्याह—प्रायेणेति । प्रायेण सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विना समीचीनो मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते । सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह—हि यस्मात् सतामहं प्रायणं, प्रकृष्टमयनमतः सत्सङ्गो मद्भक्तेरन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अथेदानीं साङ्ख्ययोगादीनि साधनान्तरसापेक्षाणि सव्यभिचाराणि च सत्सङ्गस्तु स्वतन्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति वर्णयिषुं प्रतिजानीते अथेति । हे यदुनन्दन अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं परमं गुह्यं रहस्यमतः सुगोप्यमपि यतस्त्वं मे भृत्यः सेवकः सुहृन् शुद्धान्तःकरणः सखा चातस्तुभ्यं वक्ष्यामि त्वं च शृण्वित्यन्वयः ॥ ४९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरच्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । एकादशो गतो वृत्ति साधनानां निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भूरात्मेत्यत्र भूशब्देन चक्राब्जादिमण्डलसंस्कृतो देशा विवक्षितस्तदाह । स्थण्डिले इति । स्थण्डिले, मन्त्रहृदयैः मूलमन्त्र-
हृदयाद्यङ्गमन्त्रन्यासैः, मां यजेत । आत्मनि स्वस्मिन्, आत्मानं मां भोगैः शास्त्राविरुद्धकामैः यजेत । व्रतानि विना नात्मा क्लेशायतव्य इत्यर्थः । सर्वभूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु, क्षेत्रज्ञं जीवशरीरकं मां, समत्वेन रागद्वेषादिराहित्येन, यजेत ॥ ४५ ॥

धिष्ण्येष्विति । एतेषु धिष्ण्येषु सूर्यादिषु स्थानेष्वपि, शङ्खचक्रगदाम्बुजैः, युक्तं चतुर्भुजं शान्तं, मद्रूपं मम मूर्तिं ध्यायन्, समाहितः सम्यगवहितचित्तः, अर्चेत् ॥ ४६ ॥ इष्टेति । किं च, इष्टं वैदिकं कर्म पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म तयोः समाहारस्तेन, यः समाहितः सन्, मां एव यजेत, मल्लिङ्गदर्शनादिकृन् सोऽपि, मयि सद्भक्तिं प्रेमातिशयात्मिकामविच्छिन्नां भक्तिं, लभते । उक्तसर्वलक्षणोप-
कृता सद्भक्तिः साधुसेवयैवेत्युपसंहरति । मत्स्मृतिः साधुसेवयैव, मद्भक्तिः सत्सङ्गमूलैवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ न ततोऽन्यः कश्चित्
मत्प्राप्त्युपायो विद्यत इत्याह । प्रायेणेति । हे उद्धव, सत्सङ्गेन सत्सङ्गलब्धेन, भक्तियोगेन विना, सम्यक् समीचीनः, उपायो
मत्प्राप्त्युपायः, प्रायेण न विद्यते । प्रायेणेत्यनेन कश्चित् न्यासयोगस्याप्युपायत्वं विवक्षितम् । सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि यस्मात्
अहं सतां प्रायणमुपायोपेयश्च, ईयत इत्ययनं यन्त्यनेनेत्ययनं इति व्युत्पत्तिद्वयस्य विवक्षितत्वात् । उपायोपेयभावेनाश्रितोऽहं तदधीनः
सत्सङ्गादेवेति भावः ॥ ४८ ॥ अथेत्यं निरूपितबहुङ्गभक्तियोगदुष्करत्वाभिप्रायमालक्ष्य प्रायेणेत्यनेन सूचितं स्ववशीकरणोपायं
न्यासयोगं विवक्षुस्तावत्तस्य परमगोप्यत्वमधिकारविशेषायैवोद्देश्यत्वं च स्थापयन् शुश्रूषामुत्पादयंश्च तत्कथनं प्रतिजानीते ।
अथैतदिति । हे यदुनन्दनोद्धव, अथ एतत् परमं गुह्यं, मे मम, वच इति शेषः । शृणु । त्वं मे मम, भृत्यः, सुहृत्, सखा, अतो
हेतोः, सुगोप्यं अपि, वक्ष्यामि । भृत्यः सुहृत् सखेति विशेषणत्रयं सुगोप्यस्याप्युक्तौ हेतुतथोपात्तं भवति ॥ ४९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिन्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

हिन्दी अनुवाद

गुप्तमन्त्रों द्वारा न्यास करके मिट्टी की वेदी में, उदयुक्त भोगों द्वारा आत्मा में और समदृष्टि द्वारा सम्पूर्ण प्राणियों में मेरी आराधना करनी चाहिये, क्योंकि मैं सभी में क्षेत्रज्ञ आत्मा के रूप से स्थित हूँ ॥ ४५ ॥ इन सभी स्थानों में शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म धारण किये चार भुजाओं वाले शान्तमूर्ति श्रीभगवान् विराजमान हैं, ऐसा ध्यान करते हुए एकाग्रता के साथ मेरी पूजा करनी चाहिये ॥ ४६ ॥ इस प्रकार जो मनुष्य एकाग्र चित्त से यज्ञ-यागादि इष्ट और कुर्आ-बावली बनवाना आदि पूर्वकर्मों के द्वारा मेरी पूजा करता है, उसे मेरी श्रेष्ठ भक्ति प्राप्त होती है तथा संत पुरुषों की सेवा करने से मेरे स्वरूपका ज्ञान भी हो जाता है ॥ ४७ ॥ प्यारे उद्धव ! मेरा ऐसा निश्चय है कि सत्सङ्ग और भक्तियोग—इन दो साधनों का एक साथ ही अनुष्ठान करते रहना चाहिये । प्रायः इन दोनों के अतिरिक्त संसारसागर से पार होने का और कोई उपाय नहीं है, क्योंकि संत पुरुष मुझे अपना आश्रय मानते हैं और मैं सदा-सर्वदा उनके पास बना रहता हूँ ॥ ४८ ॥ प्यारे उद्धव ! अब मैं तुम्हें एक अत्यन्त गोपनीय पर रहस्य की बात बतलाऊँगा; क्योंकि तुम मेरे प्रिय सेवक, हितैषी, सुहृद् और प्रेमी सखा हो; साथ ही सुनने के भी इच्छुक हो ॥ ४९ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टोऽपूतं न दक्षिणा ॥ १ ॥
व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ २ ॥
सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः । गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्यजाः । रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन् युगेऽनघ ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा सत्सङ्गः माम् अवरुन्धे तथा मां योगः सांख्यं धर्मः स्वाध्यायः तपः त्यागः इष्टापूर्तं दक्षिणा व्रतानि यज्ञः
छन्दांसि तीर्थानि नियमाः यमाः न रोधयति हि (सः सत्सङ्गः) सर्वसङ्गापहः ॥ १-२ ॥ हि सत्सङ्गेन दैतेयाः यातुधानाः
मृगाः खगाः गन्धर्वाप्सरसः नागाः सिद्धाः चारणगुह्यकाः विद्याधराः मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियः अन्यजाः (एते) रजस्तमः-
प्रकृतयः अनघ तस्मिन् तस्मिन् युगे (मत्पदं प्राप्ताः) ॥ ३-४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशे साधुसंगस्य महिमा वर्णितः पुरा । कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्था च ततः परम् ॥ १ ॥

न रोधयति न वशीकरोति । योग आसनप्राणायामादिः । सांख्यं तत्त्वानां विवेकः । धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः ।
स्वाध्यायो वेदजपः । तपः कृच्छ्रादि । त्यागः संन्यासः । इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्तं च । तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं कूपारोमादिनिर्माणम् ।
दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानि एकादशयुपवासादीनि । यज्ञो देवपूजा छन्दांसि रहस्यमंत्राः । अवरुन्धे
वशीकरोति ॥ २ ॥ यातुधाना राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः परं सत्संगमहत्त्ववर्णनोत्तरम् । तत्त्यागः कर्मत्यागः (१) । योगादयस्तथा वेत्युक्त्या किञ्चिद्वशीकुर्वतीत्यायातम् ।
तथा च भक्तिमिश्रा एव ते ज्ञेया न साधारणा अत एव व्रतान्येकादश्यादीनीति व्याख्यातम् । न चैतावता नित्यव्रतानामकर्तव्यत्वप्रसंगः
इति वाच्यम्, एकस्य फलाधिक्यप्रशंसयाऽन्यस्य निराकरणायोगात् । कर्माधिकारिणः विप्रमुखहुतप्रशंसयाग्निहोत्रापरित्यागवत्,
भक्त्यधिकारिणश्च भक्तपूजाभ्यधिकत्वश्रवणाद्वैर्चनपरित्यागवच्च । तत्त्यागायोगाच्च । अन्यथा 'वैष्णवो यदि भुञ्जीत एकादश्यां
प्रमादतः । विष्णवर्चनं वृथा तस्य नरकं धोरमाप्नुयात् ।' इति गौतमीयादिवचनव्याकोपः स्यात् ॥ ३ ॥ सर्वसंगो भगवदितरसंगः ।
'अत्यन्तं विषयासंगः सर्वसंग इति स्मृतः' इति निरुक्तिः । तमपहंति तज्जं पापमपाकरोतीति सर्वसंगापहः । 'संतः संगस्य भेषजम्'
इत्यभियुक्तोक्तेः । योगादयो न मत्प्राप्त्युपाया इत्यतो नोपायो विद्यत इति पूर्वोक्तिरेव दृढीकृतो । सत्संगो मां वशीकरोतीत्यनंतप्रयोगेण
भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमपि स एव मां वशीकरोति, किं पुनर्भक्तिं जनयित्वेत्यर्थाल्लब्धम् । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इत्यग्निमवाक्ये-
नैक्यार्थात् । सर्वसङ्गापहः सर्वत्रासक्तिनिरासकः । इति वशीकारे हेतुः ॥ २ ॥ यातूनि रक्षांसि दधन्ति पुष्पंतीति यातुधानाः
'स्वजातिपोषा रक्षांसि' इति वचनात् ॥ ३ ॥ 'रंगकारो नटो ब्राह्मणः सखश्च धव एव च । कैवर्तमेदमिह्लाश्च सप्तैते हयं त्यजास्मृताः ।'
इति गारुडे ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा वर्ण्यते ततः । कर्मतत्त्वागव्यवस्थास्तत्र श्लोकाश्चतुर्दश (२४) ॥

त्रीण्युवाचेति (३) पादाढ्याऽष्टाविंश (२८) तिरनुष्टुभः ॥ १२ ॥

नेति युगम् । यथा सत्सङ्गो मामवरुन्वे वशीकरोति तथा योगादिकं न रोधयति न वशीकरोति । हि यतः स सर्वसङ्गापहः अन्यसङ्गनिवर्तकः तत्र योग आसनप्राणायामादिसांख्यं तत्त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतः परोपकारादिः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपः कृच्छ्रादिः त्यागः संन्यासः इष्टं च पूर्त्तं च इष्टापूर्त्तम् । तत्र इष्टं वैदिकमग्निहोत्रादि कर्म पूर्त्तं कूपारामादिनिर्माणं स्मार्तं कर्म दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते । व्रतानि एकादश्युपवासादीनि यज्ञो देवपूजा छन्दांसि रहस्यमन्त्राः तीर्थानि नियमाः शौचादयः यमाः अहिंसादयः ॥ १-२ ॥ सदिति चतुष्कम् । हि यस्मात् सत्सङ्गेन रजस्तमः प्रकृतयोऽपि दैतेययातुधानादयः बहवस्तस्मिस्तस्मिन् युगे युगे मत्पदं प्राप्ताः ॥ ३-४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ततः परं साधुसङ्गमहिमावर्णनानन्तरम् । न रोधयतीति युगमकं यथा सत्सङ्गो मां वशीकरोति तथा योगादयो नेत्युक्त्या तेऽपि किञ्चिद्वशीकुर्वन्तीत्यायातं तथाच भक्तिमिश्रा एव ते ज्ञेयाः न साधारणाः अतएव व्रतान्येकादश्यादीनीति टीकाकृद्विर्योख्यातं न चैतावता नित्यव्रतानामकर्त्तव्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् एकस्य फलाधिक्यप्रशंसयान्यस्य नित्यत्वनिराकरणायोगात् कर्माधिकारिणः विप्रमुखदुतप्रशंसयाग्निहोत्राऽपरित्यागवत् भक्त्यधिकारिणश्च भक्तपूजाभ्यधिकत्वश्रवणात् हर्षचर्चनाऽपरित्यागवच्च तत्त्यागायोगाच्च अन्यथा वैष्णवो यदि भुञ्जीत एकादश्यां प्रमादतः । विष्णुवर्चनं वृथा तस्य नरकं घोरमाप्नुयादिति गौतमीयादिवचनव्याकोपः स्यात् ॥ १-२ ॥ सत्सङ्गेनेति सार्द्धयुगमकम् ॥ ३-४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

न रोधयति हृदिस्थं न करोति न वशीकरोतीति यावत् ॥ १-४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं बह्वङ्गे बहुवयःकालादिसाध्ये दुष्करे भक्तियोगे उपदिष्टे तत्साध्यतल्लिप्साऽशक्तिभ्यामाविलमानसमुद्धवमालक्ष्य सुकरोपायमात्मनिःक्षेपापरपर्यायं न्यासयोगात्मकं लघ्वीयांसं विवक्षुस्तावत्तस्यानितरोपायसाध्यसाधनत्वख्यापनाय कैमुत्यनयेन तदुपायनिष्ठसत्सङ्गतेरेवानितरसाध्यसाधनतामाह । नेति । मां न रोधयति न हृदिस्थं करोति न वशीकरोतीति यावत् । योगः वर्णाश्रमोचितकर्मयोगः प्राणायामयोगो वा सांख्यं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनं धर्मः अहिंसादिरूपः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपोऽनशनानि इष्टं यागादि वैदिकं कर्म पूर्त्तं स्मार्तं तयोः समाहारः त्यागः सामान्यतो दानं दक्षिणा कृत्वादिषाड्गुण्यार्थं दानम् ॥ १ ॥ व्रतान्येकादश्युपवासादीनि यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः छन्दांसि रहस्यमन्त्राः तीर्थानि गङ्गादीनि नियमाः शौचाचमनादयः । यमाः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियनियमनोपायाः यथा सत्सङ्गो मामवरुन्वे वशीकरोति तथैते मां नावरुन्धत कुतः हि यस्मात्सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहः मनसः सर्वेषु मद्बन्धतिरिक्तेषु सङ्गमपहन्तीति तथा मनसः सर्वसङ्गापहारेण मदेकसङ्गावहः योगादयस्तु नैवंविधा इति भावः ॥ २ ॥ यद्यपि योगसांख्यादीनां चित्तनैर्मल्यैकाग्रतापादनद्वारा भक्तियोगोत्पादनेन तद्द्वारा भगवद्वशीकारकारणत्ववत्सत्सङ्गातेरपि गुरुपसत्त्यापादनादिप्रणाड्यैव तद्वशीकारकारणत्वं न साक्षादिति न विशेषस्तथापि सतामात्मनां कथंचित्सम्बन्धिनां च स्वविद्यामाहात्म्यप्रसन्नपरमपुरुषसङ्कल्पेन मोचकत्वप्रतिपादनाय यथावरुन्वे सत्सङ्ग इत्युक्तं तदाह । सत्सङ्गेनेति । सतः सङ्गः सम्बन्धः स च तद्विद्यायोनिवन्द्यत्वतदभिमानविषयदेशप्रभवत्वतदर्शनस्पर्शनादिविषयत्वादिरूपेण बहुविधः 'नास्याब्रह्मवित्कुले भवती'ति श्रुतेः—

यं यं स्पृशति पाणिभ्यां यं यं पश्यति चक्षुषा । स्थावराण्यपि मुच्यन्ते किंपुनर्बान्धवा जनाः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेश्च यातुधाना राक्षसाः नागा गजाः ॥ ३ ॥ रजस्तमः प्रकृतय इत्यनेनात्यन्तमोक्षोपायशून्यत्वमभिप्रेतम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विका भक्तिरेव परमपुरुषार्थान्तरङ्गमितीममर्थं समर्थयते तत्रादौ गुणोत्कर्षज्ञानाननुरक्त-योगादीनां विवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वं न भवतीत्याह । न रोधयतीति । योगो ध्यानं रोधयति वशीकरोति । त्यागो दानं यथा मयि सङ्गः गुणसम्प्रीतिर्भक्तिपूर्विका सर्वपूर्णगुणत्वमतिरिथा मामवरुन्वेद्वशीकरोति तथा योगादयो न रोधयन्ति—

सङ्गस्तु गुणसम्प्रीतिर्गुणवत्त्वेति निश्चयात् । स चेद्धरौ भवेत्तेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
अपरोक्षदृशोर्हनुर्भवेत्स स्याद्यदि क्षमः । अन्यथा सुखभागेव मदृशिमोक्षकारणमिति ॥

वचनादुक्त एवार्थः नतु सम्बन्धमात्रम् ॥ १-२ ॥ भगवान् उक्तमर्थं प्रख्यापयति । मत्सङ्गेनेति । दैतेयाः प्रह्लादादयः
बहवो मत्सङ्गेन मत्पदं प्राप्ताः त्वाष्ट्रको वृत्रः अवन्तिकोऽवधूतो भिक्षुः यातुधानाः इत्याद्युक्तं शृङ्गग्राहिकतया दर्शयितुं
विभीषण इत्यादिषु पुनर्वचनं वणिक् तुलाधारः मयो नामा शूद्रः ते गोप्यादयो मामुपागता इत्यन्वयः ॥ ३-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

अथ सर्वस्यैव भागवतचिह्नधारिमात्रस्य तु यथायोग्यं सेवाविधानं तत्र महाभागवतसेवा द्विविधा प्रसङ्गरूपा परिचर्या-
रूपा च अत्र प्रसङ्गरूपामाह । न रोधयतीति । पूर्वाध्यायान्ते मत्स्मृतिः साधुसेवयेत्यनेन सत्सङ्गस्य सेवापेक्षत्वमुक्तं तत्र तस्य
स्वातन्त्र्येण यथेष्टफलदातृत्वं सर्वापेक्षया परमसामर्थ्यञ्च वक्तुं परमगुह्यत्वमुपदिष्टम् अथैतदित्यादिना तदेतत् परमगुह्यत्वमाह । न
रोधयतीति युग्मकेन । अत्र तु हविषाग्नौ यजेत मामित्यादौ अग्निहोत्राद्युपलक्षितं पूर्वमुद्यानो पवनान्कोडेत्याद्युपलक्षितं
ज्ञेयं ततश्च यथा सत्सङ्गो मामवरुन्धे वशीकरोति तथा योगो न साङ्ग्यमित्यादिकोऽन्वयः ततस्तेऽपि किञ्चिद्दृशीकुर्वन्तीत्यर्थ-
लब्धेर्भगवत्परा एव ज्ञेयाः न साधारणाः अतएव व्रतान्येकादश्यादीनीति टीकाकारः न चैतावता तेषां नित्यानां वैष्णवव्रतानाम-
कर्त्तव्यत्वं प्राप्तम् एकस्य फलातिशयसामर्थ्यप्रशंसयेतरस्य नित्यत्वनिराकरणायोगात् तथा कर्माधिकारिणः न ह्यग्निमुखतोऽयं वै
भगवान् सर्वयज्ञभुक् इत्यते हविषा राजन् ! यथा विप्रमुखं हुतैरिति श्रुत्वापि पूर्वोक्तमग्निहोत्रादिना यजेदित्यादि विधिं न
परित्यक्तुं शक्नुवन्ति तद्वत् भक्त्याधिकारिणश्च यथा मदभक्तपूजाभ्यधिकेति श्रुत्वापि दीक्षानन्तरं नित्यतया प्राप्तां भगवत्पूजां
त्यक्तुं न शक्नुवन्ति तद्वदिति अत एव षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन तत्फलं भुञ्जतां
कलावित्यपि न बाधकम् एकादश्यादौ हि नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेव महाफलदत्वं तत्र तत्र गतम् अत एव नित्यत्वकरणार्थमपि
तादृशवैष्णवं व्रतमवश्यमेव कर्त्तव्यमित्यागतं नित्यं वैष्णवव्रतेत्यादिकं एकादश्यादावर्चनप्रसङ्गो किञ्चिद्दर्शयिष्यामः
अतः पूर्वाध्याये टीकाकारैरपि आज्ञायैव गुणान् दोषानित्यत्र विद्वैकादशीकृष्णैकादश्यानुपवासानिवेद्यश्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा
धर्मास्तान् संत्यज्येत्यर्थं इत्युक्तं प्रथमे श्रीभीष्मयुधिष्ठिरसम्वादे भगवद्धर्मानित्यत्र हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपानिति व्याख्यातं
व्रतानि चेरे हरितोषणानीत्यत्र तृतीये एकादश्यादीनीति अतएव भगवन्महाप्रसादैकव्रतस्य श्रीमदम्बरीषस्य सच्छिरोमणेराचार-
दर्शनया तदेव निश्चीयते अतएव श्रीगौतमेनापि निर्णय स्वतन्त्रे लिखितं वैष्णवो यदि भुञ्जीत एकादश्यां प्रमादतः । विष्णवर्चनं
वृथा तस्य नरकं घोरमाप्नुयादिति ॥ १-२ ॥ अथ प्रस्तुतमनुसरामः वशीकरणमत्र द्विविधं मुख्यं गौणञ्च तत्र मुख्येन प्रेम लभ्यते
अस्त्वेवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति न्यायेन । एतएव गौणेनान्यत् फलं तत्र मुख्यं
श्रीगोप्यादौ गौणं बाणादौ उत्तर एव स्वीकरणं फलदानोमुखीकरणतथोपचर्यते तदेतद्दृशीकरणे दृष्टान्तमाह । सत्सङ्गेनेत्यादि
चतुर्भिः । तत्र सत् सङ्गेनेति सार्द्धयुग्मकं दैतेयास्तदुपलक्षिताः असुरा दानवाश्च राक्षसजातिषु दिग्दर्शनम् ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी ।

द्वादशे साधुसंगस्य महिमोक्तो व्रजौकसाम् । प्रेम्णः सर्वमहोत्कर्षः सूचिता संशयच्छिदा ॥

योगः आसनप्राणायामादिः सांख्यमात्मनात्मविवेकः धर्मोऽहिंसादिः स्वाध्यायो वेदपाठः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्यासः
इष्टापूर्त्तम् इष्टं च पूर्त्तं कृपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानि चातुर्मीस्यादीनि यज्ञो देवपूजा
छन्दांसि रहस्यमन्त्राः न रोधयतीति प्रत्येकेनान्वयादेकत्वं व्रतानीत्यादौ वचनविपरिणामेन न रोधयन्तीत्यर्थः । रुधेर्वशीकरणार्थ-
कत्वात् योगादयो न मदृशीकारप्रयोजका इति तैरहमष्टाङ्गयोगिप्रभृतिभिर्न वशीकृतो न प्राप्तः स्यामिति फलितोऽर्थः । न साधयति
मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ! न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता । भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्यग्निमवाक्येनैकाध्यात्
योगादयो न मत्प्राप्त्युपाया इत्यतो नोपायो विद्यत इति पूर्वोक्तिरेव दृढीकृता सत्सङ्गो यथाऽवरुन्धे वशीकरोतीत्यण्वन्तप्रयोगेण
भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमपि स एव स्वयं मां वशीकुर्यात् किं पुनर्भक्तिं जनयित्वेत्यर्थो लभ्यते । अत्र यथाशब्दस्तत्र च यथा शब्दो
यथावदित्यर्थ एव प्रयुक्तः । भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्यग्निमवाक्ये एकयेति पदप्रयोगादित्येके योगादीनामपि भक्तिमिश्रत्वात्
किञ्चिद्दृशीकारत्वमस्त्येवेत्यतो यथाशब्दः सार्थक इत्यपरे ग्राह्यः सर्वसङ्गापहः सार्वत्रिकासक्तिनिरासक इति वशीकारे हेतुः ॥ २ ॥
वशीकरणमत्र गौणं मुख्यं च यथा सम्भवं बाणादौ श्रीगोप्यादौ च दर्शयति । चतुर्भिः । सन्तः प्रधानीभूतभक्तिमन्तः केवलभक्ति-
मन्तश्च तत्र पूर्वेषां संगिभिर्भगवद्वशीकारो गौणः उत्तरेषां तु मुख्य इति ज्ञेयं यातुधाना राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा तदनन्तरं शरणागतिः शरण्यस्य सर्वात्मत्वं च वर्ण्यते । प्रतिज्ञातमाह । नेत्यादिना । न रोधयति न हृदि स्थापयति स्वाध्यायादयः सिद्धान्तोपयोगिन एव । यथासत्सङ्गो मां रोधयति तथा न मां रोधयन्ति यदा तदा सिद्धान्तविरुद्धं योगादिशास्त्रत्रयं च सुतरां नैव रोधयतीति द्वयोरन्वयः । तत्र योगः पतञ्जलिनामकेन केनापि ऋषिणा प्रतिपादितः चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः सांख्यं भगवद्व्यतिरिक्तकपिलकृतं तत्त्वसंख्यानम् धर्मो जैमिन्युक्तः स्वाध्यायो विधिप्राप्तोपनयनपूर्वको वेदाभ्यासः तपः आलोचनात्मकं ज्ञानं त्यागो वैराग्यम् इष्टापूर्तम् इष्टं च पूर्तं च तत्रेष्टं श्रौतं पूर्तं स्मार्तं कर्म दक्षिणा दानम् ॥ १ ॥ व्रतानि हरिवासरोपवासादीनि यज्ञः पूजा छन्दांसि रहस्यमन्त्राः यथा स्वाध्यायादिन्यासमन्त्राः यथा स्वाध्यायादितात्पर्यावधारण-हेतुतया सत्सङ्गः मां सर्वेषां स्वाध्यायादीनां फलभूतमवरुन्वेत् आत्मसात्करोति यतः सर्वेषु स्थाध्यायादिसाधनेषु यः सङ्गः मनोव्यासङ्गः तात्पर्याग्रहकत्वरूपो दोषस्तदपहः ॥ २ ॥ यातुधानाः राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा प्रथमं ततः । कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्था च निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञया सावधानीकृतं प्रति रहस्यमाह—नेति । यथा सत्सङ्गो मामवरुन्धे वशीकरोति तथा योगादिर्मां न रोधयति न वशीकरोतीति सम्बन्धः, योगः आसनप्राणायामादिः । साङ्ख्यतत्त्वानां विवेकः । धर्मः सामान्यतः परोपकारादिः । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपः कृच्छ्रादि । त्यागः संन्यासः । इष्टं वैदिकमग्निहोत्रादि कर्म । पूर्तं कूपारामादिनिर्माणं स्मार्तं कर्म । दक्षिणा-शब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानि एकादश्युपवासादीनि । यज्ञो देवपूजा । छन्दांसि रहस्यमन्त्राः । तीर्थानि नियमाः शौचादयः । यमाः अहिंसादयः । सत्सङ्गस्य वशीकारे हेतुमाह—हि यस्मात्सर्वसङ्गापहः अन्यसङ्गनिवर्तकः ॥ २ ॥ सत्सङ्गेनैव दैतेयादयो बहवस्तस्मिन्स्मिन्युगे युगे मत्पदं प्राप्ता इति तृतीयेनान्वयः । यातुधाना राक्षसाः ॥ ३ ॥ रजस्तमः प्रकृतय इति तेषां तत्प्राप्त्ययोग्यतां सूचयति ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

महिमा वर्णितः साधुसङ्गस्य द्वादशे पुरा । ततः परं व्यवस्था च कर्मानुष्ठानतत्त्यजेः ॥ १ ॥

सत्सङ्गतेरेवानितरसाध्यसाधनतामाह । न रोधयतीति । हे उद्धव, मां योगः वर्णाश्रमोचितकर्मयोगः, प्राणायामयोगो वा, न रोधयति हृदिस्थं न वशीकरोतीति यावत् । सांख्यं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनं, धर्मोऽहिंसादिरूपः न । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं, तपोऽनशनादिरूपं न । त्यागः सामान्यतो दानं, केचित्त्यागः संन्यास इत्याहुः । न । इष्टं यागादि वैदिकं कर्म आपूर्तं स्मार्तं कर्म तयोः समाहारः, दक्षिणाः क्रत्वादिषाङ्गुण्यार्थं दानं, न रोधयति ॥ १ ॥ व्रतानीति । व्रतान्येकादश्युपवासादीनि, यज्ञः पञ्चमहायज्ञः, छन्दांसि रहस्यमन्त्राः, तीर्थानि गङ्गादीनि, नियमाः शौचाचमनादयः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियनियमनोपायाः, यमाः अहिंसादयः, यथा सत्सङ्गः, माम् अवरुन्धे वशीकरोति, तथैते मां नावरुन्धते । कुतः । हि यस्मात्, सत्सङ्गः, सर्वसङ्गापहः सर्वेषु मध्यतिरिक्तेषु मनसः सङ्गमपहन्तीति तथोक्तः । मनसः । सर्वसङ्गापहारेण मदेकसङ्गावहः । योगादयस्तु नैवविधा इति भावः ॥ २ ॥ यद्यपि योगसांख्यादीनां चित्तनैर्मल्यैकाग्रतापादनद्वारा भक्तियोगोत्पादनेन तद्वारा भगवद्वशीकारकारणत्ववत्सत्सङ्गतेरपि गुरुरूपसत्यापादनादि-प्राणाल्यैव तद्वशीकारकारणत्वं, न साक्षादिति न विशेषस्तथाऽपि सतां स्वविद्यामाहात्म्यप्रसन्नपरमपुरुषसंकल्पेन मोचकत्वप्रतिपादनाय 'यथाऽवरुन्धे सत्सङ्गः' इत्युक्तं तदाह सत्सङ्गगेनेत्यादिना । सतः सङ्गः संबन्धः, स च तद्विद्यायोनिवश्यत्वतदभिमानविषय-देशप्रभवत्वतदर्शनस्पर्शनादिरूपेण बहुविधः । 'नास्याब्रह्मवित् कुले भवति' इति श्रुतेः । 'यं यं स्पृशति पाणिभ्यां यं यं पश्यति चक्षुषा । स्थावराण्यपि मुच्यन्ते किं पुनर्बान्धवा जनाः' इत्यभियुक्तोक्तेश्च । सत्सङ्गो न हि सत्सङ्गो नैव, दैतेया मरुतः, यातुधाना विभीषणसहचरा राक्षसाः, खगा वैनतेयादयः, मृगा वृन्दावनादौ महर्शनकारिणो हरिणादयः, गन्धर्वा अप्सरसः, अत्र संधिरार्षः । नागा गजाः, सिद्धाश्च चारणाश्च ते ॥ ३ ॥ विद्याधरा इति । विद्याधराः, मनुष्येषु वैद्याः, शूद्राः, स्त्रियः अन्त्यजाः, तस्मिन् तस्मिन् युगे युगे, ये रजस्तमः प्रकृतयः, तेऽपि, रजस्तमः प्रकृतय इत्यनेनात्यन्तमोक्षोपायशून्यत्वमभिप्रेतम् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सत्सङ्ग की महिमा और कर्म तथा कर्मत्याग की विधि

श्रीभगवान् कहते हैं—प्रिय उद्धव ! जगत में जितनी आसक्तियाँ हैं, उन्हें सत्संग नष्ट कर देता है । यही कारण है कि सत्संग जिस प्रकार मुझे वश में कर लेता है वैसा साधन न योग है न सांख्य, न धर्मपालन और न स्वाध्याय । तपस्या,

त्याग, इष्टापूर्त और दक्षिणा से भी मैं वैसा प्रसन्न नहीं होता । कहाँ तक कहूँ—व्रत, यज्ञ, वेद, तीर्थ और यम-नियम भी सत्सङ्ग के समान मुझे वश में करने में समर्थ नहीं हैं ॥ १-२ ॥ निष्पाप उद्धवजी ! यह एक युग की नहीं, सभी युगों की एक-सी बात है । सत्सङ्ग के द्वारा ही दैत्य-राक्षस, पशु-पक्षी, गन्धर्व-अप्सरा, नाग-सिद्ध, चारण-गुह्यक और विद्याधरों को मेरी प्राप्ति हुई है । मनुष्यों में वैश्य, शूद्र, स्त्री और अन्यज आदि रजोगुणी-तमोगुणी प्रकृति के बहुत से जीवों ने मेरा परमपद प्राप्त किया है ॥ ३-४ ॥

बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः । वृषपर्वा बलिर्वाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिकपथः । व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥
ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अब्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ ७ ॥
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वृषपर्वाः बलिः वाणः मयः अथ च विभीषणः सुग्रीवः हनुमान् ऋक्षः गजः गृध्रः वणिकपथः व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यः यज्ञपत्न्यः तथा अपरे त्वाष्टकायाधवादयः बहवः मत्पदं प्राप्ताः ॥ ५-६ ॥ ते न अधीतश्रुतिगणाः न उपासितमहत्तमाः अब्रतातप्ततपसः (तथापि) सत्सङ्गान् माम् उपागताः ॥ ७ ॥ गोप्यः गावः नगाः मृगाः ये अन्ये मूढधियः नागाः सिद्धाः (ते अपि) केवलेन भावेन माम् अञ्जसा ईयुः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्वाष्ट्रो वृत्रः । कयाधूनाम्नी दानवी तस्याः पुत्रः कायाधवः प्रह्लादः ॥ ५ ॥ ऋक्षो जांबवान् । गृध्रो जटायुः । वणिकपथ-स्तुलाधारः । व्याधो धर्मव्याधः । यज्ञपत्न्यो दीक्षितभार्याः ॥ ६ ॥ तेषां सत्सङ्गव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह । त इति । न अधीताः श्रुतिगणा यैः तदर्थं च नोपासिता महत्तमा यैस्ते तथा । किंच अब्रतातप्ततपसः न व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि यैस्ते च ते च । तथा । सत्सङ्गादिति सद्भिः संगो नाम मयैव संग इत्यभिप्रेत्योक्तम् । यद्वा स्वसङ्गस्यापि सत्सङ्गत्वं विवक्ष्यते । स्वस्यापि सत्त्वात् । यद्वा मदीयसङ्गादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र वृत्रादीनां भवतु नाम कथञ्चित्साधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह । केवलेनैव भावेन प्रीत्या । नगा यमलार्जुनादयः । नागाः कालियादयः यद्वा तदानींतनानां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोऽस्तीति गम्यते । तदुक्तं भगवतैव । “अहो अमी देववरामरार्चितं पादांबुजं ते सुमनःफलाह्वनम् । नमंत्युपादाय शिखाभि-रात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम्” । इत्यादि नागाः कालियादयः सिद्धाः कृतार्थाः संतः ईयुः प्रापुः ॥ ८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शृंगग्राहिकतया दर्शयितुमाह—त्वाष्ट्र इत्यादि । आदिना घंटाकर्णादिग्रहः ॥ ५ ॥ अपरे बहवः । सुग्रीवस्य हनुमत्सङ्गः, हनुमदृक्षयोर्भवत्सङ्गः, गजेन्द्रस्य पूर्वजन्मनि सत्सङ्गः उत्तरजन्मांते भगवत्सङ्गः, गृध्रस्य गरुडदशरथादिसत्सङ्गः, वणिकपथस्य महाभारते जात्रलिमुनिगर्वप्रसंगे प्रोक्तमहिम्नः श्रीनारदादिसङ्गोऽन्वेषणीयः । धर्मव्याधस्य हि आदिवाराह इयं कथा—वसुनामा कश्चिद्वैष्णवो राजा तेन च मृगभ्रांत्या कश्चिद्ब्राह्मणो हतः, ब्रह्मराक्षसतां प्राप्तस्तस्य प्रापञ्चिकविष्णुलोकगमनसमये तच्छरीरं प्रविष्टो बभूव । तद्भोगांते राजतां प्राप्तस्य ब्रह्मपराख्यस्तवपाठतेजसा तदेहान्निर्गतस्तत्कृतधर्मव्याधसंज्ञः सन् हिंसाविमुखः नीलाद्रिनाथं दृष्ट्वा प्राप्ततदालिङ्गनस्तत्सायुष्यमापेति । कुब्जाया भगवत्सङ्गः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गश्चेति माथुरहरिवंशप्रसिद्धेः । गोपीनां साधन-सिद्धानां नित्यसिद्धगोपीसङ्गः । यज्ञपत्नीनां ब्रजस्थश्रीकृष्णदूतीभिर्मालिकतांबूलिकादिस्त्रीभिः क्रयविक्रयाद्यर्थं मथुराप्रस्थानसमये सङ्गः । अपरे दैतेयादयः ॥ ६ ॥ ते सुग्रीवादयः । तदर्थं श्रुतिगणप्राप्त्यर्थम् । महत्तमा वेदविदः । वेदाध्ययनाभावेऽपि तपोव्रतादि-रूपसाधनान्तरमप्यस्ति त्वत्प्राप्तिसाधनमिति चेदाह—किंचेति । व्रतानि यमनियमादीनि, तपांसि पञ्चाग्नितापादीनि । सत्सङ्गस्वरूपमाह सत्सङ्गो नामेति । मयैव संग इत्यभिप्रेत्योक्तं—मत्सङ्गादिति । यस्य संगिसङ्गात्पुरुषाणां सत्तमत्वं तस्य भगवत्सत्त्वाभावे संशय एव नोपपद्यत इत्याह—यद्वेति । भगवता विवक्ष्यते । स्वस्यापि स्वरूपस्यैव सत्त्वात्साधुत्वात् । अत्र पक्षे सत्त्वाद्भगवत्सङ्गस्यैव मोक्षसाधनत्वमायाति न तु तदीयसङ्गस्येत्यरुच्याह—यद्वेति । मदीयानां संगो मत्सङ्गः । आर्षत्वमाश्रित्य तद्धितलोपः । इत्यर्थ इति ‘मद्रूपा एव मद्रुक्ताः’ इत्युक्तेर्भगवद्भागवतानामभेद इति भावाः । त इति पूर्ववदध्ययनादिकं भगवत्प्रीणनमेव ग्राह्यम्, अत्रैकेषां वृत्रादीनां प्राग्जन्मादौ साधनान्तरं यत्तदपि सत्सङ्गानुषंगसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—सत्सङ्गस्यैव तत्तत्फलमुक्तं धर्मव्याधादीनां केवलस्यैव

तत्तत्फलमुक्तं धर्मव्याधादीनां केवलस्यैव तस्येति ज्ञेयम् । मत्संगज्ञादेनात्र मम संगो मदीयानां च संगः, उभयत्रापि मत्संबन्धित्वात् तत्र स्वस्यापि सत्संगप्रकरणेन्तर्भावितत्वमेवाभिहितम् । यत्तु पुरा भगवत्संगेनैव भगवत्कृपा भवतीत्युक्तं तत्तु तत्सामुख्यजन्मन्येव भगवत्संगसाधनविशेषत्वेनोच्यते इति न दोषः । यदि वात्र कुत्रचित्सामुख्यजन्मकारणमपि भगवत्संगो भवेत् तदाप्येवमाचक्ष्महे स्वरक्षार्थमवतारसंगीकृत्य यत्कदाचित्कृपां वितनोति भगवान् तच्च सत्संबन्धत्वेनैवेत्यतो नाभ्युपगमहानिः । भावतारतम्याद्वशीकरणतारतम्यं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ तत्र तेषु । प्रभृतिपदेन गवादिग्रहः । केवलं तदानीं कालियादय एव न कृतार्था अपि तु सर्वे ब्रजस्थ-स्थावरजंगमा इति भावेनाह-यद्वेति । तदानींतनाः श्रीकृष्णप्रादुर्भावकालिकाः । अत्र प्रमाणमाह-यदुक्तमिति । अथ, मुख्यं वशीकरणसंभावितं साधनान्तरेणेति सत्संगमात्रेण श्रीगोप्यादीनां दर्शयति-केवलेनेति । भावेन प्रकरणप्राप्तसत्संगमात्रजन्मना प्रीत्या । भावोऽत्र वशीकारमुख्यत्वे चिह्नम् 'वशीकुर्वति मां भक्त्या सत्त्वियः सत्पतिं यथा' इत्यादेः । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इत्यादेश्च । केवलेन ज्ञानकर्माद्यभिप्रेतं निष्कामेन । भावेन शृंगारवात्सल्यसख्यदास्यभावशालिना भक्तियोगेन । गोप्यः शृंगारसेन, गावो वात्सल्यरसेन, नगा गोपधनादिपर्वताः सख्यरसेन, मृगा अपि मूढधियो वृन्दावनीयतरुगुल्माद्याः, नागाः कालियाद्या दास्यरसेन मामीयुः । अत्र गोप्यादयः सिद्धा एव पूर्वरागाद्यनंतरमामीयुरिति केवलेन भावेन तेषां मत्प्राप्तिमत्त्वमनादितो नित्य-सिद्धमेवेत्यर्थोऽवसीयतेऽन्यथा सिद्धा इति पदस्य वैयर्थ्यम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्र यातुधाना राक्षसाः त्वाष्ट्रो वृत्रः कयाधुनाम्नी दानवी तस्यापत्यं कायाधवः प्रह्लादः अनयोर्जन्मतः प्रागेव नारदसङ्गः वृषपर्वो जातमात्र एव मातृपरित्यक्तो मुनिपालितो विष्णुभक्तोऽभूदिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । बलेः प्रह्लादसङ्गः बाणस्य कृपालोर्महा-देवस्य सङ्गः मयस्य सभानिर्माणे पाण्डवसङ्गः विभीषणस्य हनुमत्सङ्गः सुग्रीवादीनां त्रयाणां लक्ष्मणसङ्गः गजो गजेन्द्रः अस्य पूर्वजन्मनि नारदादिसङ्गः गृध्रो जटायुः अस्य गरुडदशरथादिसङ्गः वणिक्पथः तुलाधारो भारतप्रसिद्धः । व्याधः धर्मव्याधः अस्य राक्षसतां प्राप्तस्य बराहपुराणदृष्टेन वैष्णवेन सङ्गः कुब्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गः इति माथुरहरिवंशे प्रसिद्धम् । गोप्यो मुनिवर्यादयः पूर्वजन्मनि कृतबहुसाधुसङ्गा एतज्जन्मनि नित्यसिद्धगोपोसङ्गिगीन्यः यज्ञपत्नीनां ब्रजस्थकृष्णदूतीभिर्मालिकताम्बूलिकादिस्त्रीभिः क्रयविक्रयाद्यर्थं मथुराप्रस्थानसमये सङ्गः । तथा परे अनुक्ता अपि बहवः ॥ ५-६ ॥ त इति । न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते तथा न तदर्थमुपासिताः सेविताः महत्तमाः पण्डिता यैस्ते । किंच । न विद्यन्ते व्रतानि येषां ते यथा न तप्तानि तपांसि यैस्ते च ते तथा केवलात्सतां संगदेव मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेनेति । केवलेन भावेन मदावेशितचित्तेनैव हेतुना गोप्यः शृंगाररसेन गावो वात्सल्यरसेन नगाः पर्वता गोवर्द्धनाद्याः सख्येन नगा वृक्षा वा वृन्दावनादिस्थाः नागाः कालीयाद्याः दास्येन येऽन्ये मूढधीयस्तेऽपि सिद्धाः कृतार्था निर्मुक्तबन्धनाः सन्तोऽञ्जसा अनायासेनैव मामीयुः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकाव्याख्या

कयाघादानव्या अपत्यं कायाधवः प्रह्लादः तत्र वृत्रस्य सत्सङ्गः प्राग्जन्मनि श्रीनारदाङ्गिरसोः सङ्गः प्रह्लादस्य तु गर्भे श्रीनारदसङ्गः आदिशब्दगृहीतान् कतिचिद्गणयति वृषपर्वो दानवः अस्य जातमात्रस्य मातृपरित्यक्तत्वान्मुनिपालितत्वेन मुनिसङ्गः पुराणान्तरप्रसिद्धो ज्ञेयः बलेः श्रीप्रह्लादसङ्गः बाणस्यापि बलिशम्भुसङ्गः मयस्यापि सभानिर्माणदौ पाण्डवसङ्गः विभीषणस्य हनुमत्सङ्गः ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्य हनुमत्सङ्गः हनुमद्वक्ष्योर्भगवद्रूपसत्सङ्गः गजेन्द्रस्य पूर्वजन्मनि सत्सङ्ग उत्तरजन्मान्ते भगवत्सङ्गः गृध्रस्य गरुडदशरथादिसङ्गः वणिक्पथस्य महाभारते जाजलिमुनिगर्वप्रसङ्गे प्रोक्तमहिम्नः श्रीनारदादिसङ्गोऽन्वेषणीयः धर्मव्याधस्य हि आदिवाराहे इयं कथा वसुनाभा कश्चिद्वैष्णवो राजासीत् तेन च मृगभ्रान्त्या हतः कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मराक्षसः सन् राज्ञः प्रापश्चिक-विष्णुलोकगमनसमये शरीराविष्टो बभूव तद्गोगान्ते राजतां प्राप्तस्य तस्य ब्रह्मपराख्यस्तवपाठतेजसा यदि देहाभिर्गतस्तदा तत्कृत-धर्मव्याधसङ्गः सन् जगन्नाथं दृष्ट्वा स्तुत्वा तत्सायुज्यमापेति कुब्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गः श्रीहरिवंशप्रसिद्ध एव गोपीनां च साधनसिद्धानां नित्यसिद्धगोपोसङ्ग एव यज्ञपत्नीनां च श्रीकृष्णगुणकथकलोकसङ्गः अपरे दैतेयादयः ॥ ६ ॥ तदर्थं श्रुतिगणाध्ययनार्थं पूर्वार्थं सत्सङ्गे स्वसङ्गत्वमारोपितं तच्चाभिधातो दुर्बलगतो यद्वेति तथाच स्वस्यापि सत्त्वात् स्वसङ्गोऽपि सत्सङ्ग इति विवक्षितं किन्तु प्रसिद्धिविच्युतिस्तु तदवस्थैव सच्छब्देन वैष्णवानामेव प्रसिद्धत्वादतः पुनर्यद्वेति अत्र मम ये सम्बन्धिनस्तेषां सङ्गादिति मध्यम-पदलोपी समासः अत एव मदीयसङ्गादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७ ॥ तत्र तेषु सत्सु मध्ये सत्सङ्गलब्धेनेति प्रकरणवशादध्याहृतं पूर्वार्थं नगनागशब्दाभ्यां प्रधानानामेव कृतार्थताऽभिप्रेता न सर्वेषामतो यद्वेति ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

त्वाष्ट्रः त्वष्टुः पुत्रः बाणो मयश्च प्रसिद्धौ बाणमयाभ्यामन्ये विभीषणादयो मोक्षयन्त एवेति भगवत्सङ्कल्पस्य दृढत्वान्मा-मुपागता इत्युक्तिः ॥ ५ ॥ गृध्रो जटायुः अत्र तस्य मुमुक्षुत्वं श्रीमति रामायणे अपरावर्त्तिनामिति पदस्य मुक्तिविषयत्वे सति घटते

ननु युद्धात् परावृत्तिपरत्वे वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः भगवदीयेष्वपीक्षणवेणुस्वनापहतहृदयतया तमेव ध्यायतां प्रकृतिविशेषमोक्षः सम्भवतीत्यनेनैव वचनबलेनाभ्युपगन्तव्यम् ॥ ६-७ ॥ नगा इति मृगविशेषणं वंशस्वनाकृष्टतया निश्चलाः यद्वा अपि वृक्षाः परिम्लाना इति न्यायेन अन्तः संज्ञा वृक्षाणामपि तत्सन्निकर्षविप्रकर्षज्ञानितया भगवदनुकम्प्यत्वसम्भवः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

त्वाष्ट्रो वृत्रासुरः कायाधवः प्रह्लादः तावादी येषां ते बहवो मत्पदं प्राप्ता इति सम्बन्धः । यद्वा दैतेयादिषु कांश्चित्साधून्निर्दिशति त्वाष्ट्रकायाधवादय इत्यादिना वाणो मयश्च प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥ अथ मृगेषु साधूनाह । सुग्रीवो हनुमानिति ऋक्षो जाम्बवान् पशुष्वह । गज इति । गजो गजेन्द्रः अथ पक्षिष्वह । गृध्र इति । गृध्रो जटायुः तस्य तु मुमुक्षुत्वं श्रीमति रामायणे—

या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानिति ।

प्रसिद्धम् अपरावर्तिनां मा गतिरनुत्तमान् लोकान् गच्छेति मुक्तिविषयत्व एव घटते ननु युद्धे अपरावर्तिगतिपरत्वे तत्प्राप्यलोकानामनुत्तमत्वाभावात् अथ वैरयेष्वाह । वणिक्पथ इति । वणिक्पथः तुलाधाराख्यः अन्यजेष्वह । व्याध इति । व्याधो धर्मव्याधः स्त्रीष्वह । कुब्जा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्य इति । यज्ञपत्न्यो ब्राह्मण्यः कुब्जादीनां केनापि भावेन भगवत्सम्बन्धसद्भावात् । भगवत्सम्बन्धस्येत्येव तथा पर इत्येतदनुक्तसंग्राहकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ते त्वाष्ट्रकायाधवादिसम्बन्धिनः न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते न उपासिता महत्तमाः साधवो यैस्ते न सन्ति व्रतानि येषां ते न तप्तं तपो यैस्ते अत्र सन्धिरार्षः किन्तु सतां त्वाष्ट्रादीनां सङ्गान्मामुपागताः प्राप्ताः स्वसङ्कल्पस्य दृढत्वख्यापनाय मामुपागता इत्युक्तं मोक्षयन्त एवैत इत्यर्थः । नाधीतश्रुतिगणा इत्यादिविशेषणैरुपायान्तरशून्यत्वमेव ख्याप्यते ॥ ७ ॥ ननु युक्तमेतद्भगवद्याथात्म्याभिज्ञानं त्वाष्ट्रादीनां तत्सम्बन्धिनान्मन्येषां च मुक्तिरिति । इदं त्वयुक्तं यत्केवलं कामनादिभावेन त्वामनुवृत्तवतीनां गोप्यादीनामिति अतो न तासां मुक्तिः कुतस्तत् सम्बन्धिनमित्यत आह । केवलेनेति । भावोऽत्र कामभयद्वेषादिरूपाभिप्रायविशेषपरः भावनापरपर्यायदर्शनस्पर्शनादिरूपधात्वर्थपरश्च तस्य कैवल्यं नाम परत्वमुत्कृष्टत्वमिति यावत् तद्यथायोग्यं योष्यं तत्र गोप्यः केवलेन तीव्रेण भावेन कामात्मकेन गावो नगा मृगाश्च तस्य सादरं मदीक्षणस्पर्शनादिरूपेण भावेन ये चान्ये मूढधियः तमोगुणावृतधियः केवलतमोगुणप्रधाना इत्यर्थः । केवलेन भावेन भगवद्द्वेषात्मकेन नगा यमलार्जुनादयः नागाः कालीयादयः तेऽपि सिद्धा मुक्त्यर्हाः मदीक्षणस्पर्शनादिभिर्निरस्ताखिलमुक्तिप्रतिबन्धकाः सन्तोऽञ्जसाऽनायासेन मामीयुः प्रापुः नगा इति मृगविशेषणं वा तत्र नगाः निश्चलाः वंशस्वनाकृष्टचित्तयेति भावः । यद्वा अपिवृक्षाः परिम्लाना इति न्यायेनान्तःसंज्ञानां वृक्षाणामपि तत्सन्निकर्षविप्रकर्षादिकत्वे सति हर्षम्लान्यादितया कथंचिद्भावसम्भवाभिप्रायेण नगा इत्युक्तमिति सर्वतरुगुल्मलतादिपर एव नगशब्दः गवादय एव केनापि भावेन मामीयुः किम्पुनर्गोप्यः अतस्तास्तत्तत्सम्बन्धिनश्च मामापुरेवेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

साधनं विना त्वामुपागताश्चेत्सर्वे किं नाप्नुवन्तीति तत्राह । सत्सङ्गादिति । गुणसम्प्रीतिरपि न वेदादिभ्य उत्पन्नेत्याह । नाधीतेति ॥ ७ ॥ तर्हि केनेत्यत्राह । केवलेनेति । केवलेन निर्दोषण भावेन भक्तियोगेन केवलेनेति विशेषणान्न द्वेषयुक्ताः भक्तिर्मुक्तिः साधनं ज्ञात्वापि हरिविद्वेषी तमो याति न संशय इति वचनात् भावेनापरोक्षज्ञानोत्पादकस्वभावेनेति विशेषणाद्विशेषरूपाज्ञानेऽपि मोक्षो नियतः—

विशेषरूपस्याज्ञोऽपि गुणवत्त्वेति निश्चयः । गुणसम्प्रीतिमान्नित्यं तं दृष्ट्वा मुक्तिमेष्यतीत्युक्तेः ॥

ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमपि भगवल्लीलाद्यनुकारेण परमानन्दः स्यादित्यतो भावेनेति अथवा सुखभागेव स्याद्यावदर्शनोपग इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

त्वाष्ट्रेत्यादि । वृत्रस्य सत्संगः प्राग्जन्मनि श्रीनारदाङ्गिरसोः संगः श्रीसंकर्षणसंगश्च प्रसिद्धः कथाधुपुत्रः श्रीप्रह्लादो दैत्यः अस्य गर्भे श्रीनारदसंगः आदिशब्दगृहीतान् पूर्वोक्तजातिक्रमेण कतिचिद्वर्णयति । वृषेति । वृषपर्वो दानवः अयं हि जातमात्रो मातृपरि-

त्यक्तो मुनिपालितो विष्णुभक्तो बभूवेति पुराणान्तरप्रसिद्धिः बलेः श्रीप्रह्लादसंगः श्रीवामनसङ्गश्च तदनन्तरमेव भक्त्युद्धोधदर्शनात् वाणस्य बलिमहेशभगवत्संगः अस्य भुजकर्त्तनानन्तरं ज्ञातविष्णुमहिम्नो महाभागवतमहेशप्राप्तिरेव स्वप्राप्तिरित्युच्यते मयो दानवः अस्य सभानिर्माणादौ पाण्डवसंगो भगवत्संगश्च अन्ते तत्प्राप्तिस्तु ज्ञेया विभीषणो यातुधानः अस्य हनुमत्संगो भगवत्संगश्च ॥ ५ ॥ सुग्रीवाद्या गजान्ता मृगाः तत्र मृगाः तत्र ऋक्षस्य भगवत्संगः गजो गजेन्द्रः अस्य पूर्वजन्मनि सत्संगः उत्तरजन्मान्ते भगवत्संगः गृध्रस्य श्रीगरुडदशरथादिसंगः श्रीसीतादर्शनं श्रीभगवद्दर्शनं च गन्धर्वादींस्त्वनतिप्रसिद्धत्वेनानुदाहृत्य मनुष्येषु वैश्यादीनुदाहरति । वणिकपथ इति । अस्य महाभारते जाजलिमुनिगर्वप्रसंगे प्रोक्तमहिम्नः सत्संगोऽन्वेषणीयः धर्मव्याधः शूद्रोऽन्यजोऽपि अत्रादिवाराहकथेयं कश्चित्प्राचीने कलियुगे वसुनाम्ना वैष्णवेन राज्ञा प्राग्जन्मनि मृगभ्रान्त्या निहतो ब्राह्मणो ब्रह्मराक्षसतां प्राप्तस्तस्य प्रापञ्चिकविष्णुलोकविशेषगमनसमये तच्छरीरं प्रविष्टः पुनश्च तस्य तद्भोगान्ते राजतां प्राप्तस्य देहात् तत्कर्तृकब्रह्मपराख्यस्तवपाठतेजसा निर्गतस्तत्कृतधर्मव्याध इति नामा हिंसातिशयविमुखः पर्यवसाने दृष्टनीलाद्रिनाथस्तं च स्तुतवान् प्राप्ततदालिङ्गनस्तसायुज्यमवापेति कुब्जाया भगवत्संगः पूर्वजन्मनि च श्रीनारदसंग इति माथुरहरिवंशप्रसिद्धिः गोप्योऽत्र साधारण्यः श्रीकृष्णव्रजे तदानीं विवाहादिना समागताः आसां तन्नित्यप्रेयसीवृन्दसंगः श्रीकृष्णदर्शनादिरूपो भगवत्संगश्च यज्ञपत्नीनां श्रीकृष्णगुणकथकलोकसंगस्तत्संगश्च अपरे दैतेयाद्योऽन्ये च ॥ ६ ॥ ते नेति । पूर्ववदध्ययनादिकं भगवत्प्रीणनमेव ग्राह्यम् अत्रैकेषां वृत्रादीनां प्राग्जन्मादौ साधनान्तरं यत्तदपि सत्संगानुषङ्गसिद्धमित्यभिप्रेत्य सत्संगस्यैव तत्फलमुक्तम् । धर्मव्याधादीनां तु केवलस्यैव तस्येति ज्ञेयं मत्संगशब्देनात्र मम संगो मदीयानां च संग इत्यभिधाप्यते उभयत्रापि मत्संबन्धित्वादित्यभिप्रायेण तत्र स्वस्यापि सत्त्वात्सत्संगप्रकरणे स्वसंगोऽप्यन्तर्भावितः यत्तु पुरा भागवतसंगेनैव भगवत्कृपा भवतीत्युक्तम् तत्तु तत्सामुख्यजन्मन्येव अत्र तु स एव भागवतसंगः साधनविशेषत्वेनोच्यते इति न दोषः यदि वात्र कुत्रचित्सामुख्यजन्मकारणमपि भगवत्संगो भवेत् तदाप्येवमाचक्ष्महे स्वरक्षार्थमवतारमङ्गीकृत्य यत्कदाचित् सर्वत्र कृपां वितनोति भगवान् तच्च सत्संबन्धेनैवेत्यतो नाभ्युपगमहानिरिति अत्र सत्संगस्य संगन्तुभावतारतम्याद्वशीकरणतारतम्यं ज्ञेयं महत्तमाः श्रुत्यध्यापकाः ॥ ७ ॥ अथ मुख्यं वशीकरणमसंभावितसाधनान्तरेण सत्संगमात्रेण श्रीगोप्यादीनां दर्शयति । केवलेनेति—भावेन प्रकरणप्राप्तसत्संगमात्रजन्मना प्रीत्या भावोऽत्र वशीकारमुख्यत्वे चिह्नं वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथेत्यादेः भक्त्याहमेकया ग्राह्य इत्यादेश्च गावोऽपि श्रीगोपीवदागन्तुक्य एव ज्ञेयाः मृगा अपि पूर्ववत् यमलकालिययोः प्राप्तिस्तदानींतनतत्क्षणिकभगवत्प्राप्त्यावश्यंभाविनित्यप्राप्तिमपेक्षोक्ता सिद्धाः पूर्ववत् द्विविधात्संगात् स तु तेषां भावो योगादिभिरप्राप्य एवेति यथावरुन्ध इत्यत्र यथाशब्दार्थस्य परा काष्ठा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः अनयोर्जन्मतः प्रागेव नारदसंगः वृषपर्वत्यं जातमात्र एव मातृपरित्यक्तो मुनिपालितो विष्णुभक्तोऽभूदिति पौराणिकी प्रसिद्धिः बलेः प्रह्लादसंगः वाणस्य बाहुच्छेदसमये कृपालोर्मेहादेवस्य सङ्गः मयस्य सभानिर्माणे पाण्डवसंगः विभीषणस्य हनुमत्संगः ॥ ५ ॥ सुग्रीवादीनां त्रयाणां लक्ष्मणसंगः गजो गजेन्द्रः अस्य पूर्वजन्मनि नारदादिसङ्गः गृध्रा जटायुरस्य गरुडदशरथादिसङ्गः वणिकपथस्तुलाधारो भारतप्रसिद्धः अस्य सत्सङ्गो मृगयः व्याधः धर्मव्याधः अस्य प्राग्ब्रह्मराक्षसतां प्राप्तस्य वाराहपुराणदृष्टेन वैष्णवेन राज्ञा सह सङ्गः कुब्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्ग इति माथुरहरिवंशे प्रसिद्धं गोप्यो मुनिचर्यादयः पूर्वजन्मनि कृतबहुसाधुसंगा एव एतज्जन्मनि नित्यसिद्धगोपीसंगिन्यः यज्ञपत्नीनां व्रजस्थश्रीकृष्णदूतीभिर्मालिकताम्बूलिकादिस्त्रीभिः क्रयविक्रयाद्यर्थं मथुराप्रस्थानसमये सङ्गः ॥ ६ ॥ तेषां साधुसङ्गोत्था यथा प्रकृतिप्रधानीभूता केवला च भक्तिरेव नतु साधनान्तरमित्याह । ते इति । न अधीताः श्रुतिगणा यैस्तदर्थं च न उपासिता महत्तमाः श्रुत्यर्थग्राहयितारो मुनयो यैस्ते न व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि यैस्ते च ते च तथा किन्तु सत्संगेनैव हेतुना भक्त्या सत्संगात् मत्संगं प्राप्य मामुपागताः प्राप्ताः सद्भिः संगो नाम ममैव संग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्रापि गोपीप्रभृतीनां सर्वतोऽप्यतिवैशिष्ट्यमाह । केवलेन ज्ञानकर्माद्यभिप्रेत्य निष्कामेण भावेन शृङ्गारवात्सल्यसख्यदास्यभावशालिना भक्तियोगेन । गोप्यः शृंगाररसेन गावो वात्सल्यरसेन नगा गोवर्द्धनादिपर्वताः सख्यरसेन मृगि अपि मूढधियो वृन्दावनवितरुगुल्माद्या नागाः कालियाद्या दास्यरसेन मामीयुः अत्र गोप्यादयः सिद्धा एव पूर्वरगाद्यनन्तरं मामीयुरिति केवलेन भावेन तेषां मत्प्राप्तिमत्त्वमनादितो नित्यसिद्धमेवेत्यर्थोऽवसीयते अन्यथा सिद्धा इति पदस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कायाधवः कयाधुपुत्रः प्रह्लादः ॥ ५ ॥ वणिकपथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः ॥ ६ ॥ न अधीताः श्रुतिगणाः यैस्ते तथा तदध्ययनार्थं नोपासिता महत्तमा यैस्ते तथा न सन्ति व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि यैः ते च ते च तथा मत्प्रापकः संगः मत्संगः शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ ७ ॥ केवलेन हि सत्सङ्गेन लब्धो यो भावः भक्तिस्तेन ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

त्वाष्ट्रो वृत्रः । कयाधुनाम्नी दानवी तस्यापत्यं कायाधवः प्रह्लादः ॥ ५ ॥ ऋक्षो जाम्बवान् गजो गजेन्द्रः । गृध्रो जटायुः । वणिक्पथः तुलाधाराख्यः । व्याधो धर्मव्याधः । यज्ञपत्न्यो दीक्षितविप्रभार्याः । तथा परे अनुक्ता अपि बहवः ॥ ६ ॥ तेषां सत्सङ्गव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह—त इति । न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते तथा न तदर्थमुपासिताः सेविताः महत्तमाः पण्डिता यैस्ते । किञ्च अत्रता तप्ततपसो न विद्यन्ते व्रतानि येषां ते तथा न तप्तानि तपांसि यैस्ते च ते च तथा । केवलात्सतां सङ्गादेव मामुपागताः ॥ ७ ॥ तत्र वृत्रादीनां भवतु नाम कथञ्चित्साधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां नान्यदस्तौत्याह—केवलेनेति । भावेन मदावेशितचित्तेनैव हेतुना गोप्यादयः येऽन्ये मूढधियस्तेऽपि सिद्धाः कृतार्था निर्मुक्तबन्धनाः सन्तोऽञ्जसा अनायासेनैव मामीयुः, नगा वृक्षास्तेषामपि भगवति भावोऽस्तीति ज्ञेयम् । तदुक्तं भगवतैव 'अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलाहणम् । नमन्युपादाय' इति । नागाः कालियसुदर्शनादयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बहव इति । एवं बहवः मत्पदं, प्राप्ताः पूर्वं सामान्येनोक्तत्वात् कांश्चिद्विशेषोद्देशतः कथयति । त्वाष्ट्रो वृत्रासुरः कायाधवः प्रह्लादश्च तावादी येषां ते, बहवो मत्पदं प्राप्ता इति संबन्धः । तत्र त्वाष्ट्रकायाधवयोः जन्मतः प्रागेव नारदसङ्गः । वृषपर्वा, अयं जातमात्र एव मातृपरित्यक्तो मुनिपालितो विष्णुभक्तोऽभूदिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । बलिः, अस्य प्रह्लादसङ्गः बाणः अस्य बाहुच्छेदसमये कृपालोर्महादेवस्य सङ्गः, मयः अस्य सभानिर्माणवसरे पाण्डवसङ्गः, अथ विभीषणश्च, चोऽप्यर्थः । अस्य हनुमतः सङ्गः ॥ ५ ॥ सुग्रीव इति । सुग्रीवः, हनुमान्, एतेषां त्रयाणां लक्ष्मणसङ्गः । गजो गजेन्द्रः, अस्य पूर्वजन्मनि नारदासङ्गः । गृध्रो जटायुः, अस्य गरुडद्वारादिप्रसङ्गः । अस्य मुमुक्षुत्वमस्मिन् भगवत्कृपा चोक्ता श्रीमति वाल्मीकीये रामायणे 'या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्त्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् । मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान्' इत्युक्तेर्बोध्या । वणिक्पथस्तुलाधाराख्यः भारतप्रसिद्धस्तस्य सत्सङ्गः पौर्वदैहिकः । व्याधः, धर्मव्याधः अस्य सत्सङ्गस्तु प्राग्वज्रद्वाराक्षसतां प्राप्तस्य वराहपुराणदृष्टेन वैष्णवेन राज्ञा सह समागतो जातो बोध्यः । कुञ्जा, अस्याः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गतः सत्सङ्गः माथुरहरिवंशे प्रसिद्धः । ब्रजे गोप्यः, नित्यसिद्धगोपिका या राधा तत्सङ्गिन्यः केचित्तु पूर्वजन्मनि कृतबहुसत्सङ्गा मुनिवर्या एव भगवन्तमाराध्य, लब्धवरा एतज्जन्मनि गोपीभावं प्राप्ता इत्याहुः । यज्ञपत्न्यः, तत्र यज्ञपत्नीनां तु क्रयविक्रयार्थं मथुराप्रस्थानसमये गोपिकाभिः सङ्गः । तथा परे मालाकारताम्बूलिकादयः ॥ ६ ॥ एतेषां साधुसङ्गोत्था भक्तिरेव न तु साधनान्तरमित्याह । त इति । ते पूर्वोक्ताः, न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते, न सन्ति व्रतानि येषां ते, न तप्तं तपो यैस्ते, अत्र संधिरार्थः । तथाऽपि सतां साधूनां सङ्गस्तस्मात्, माम् उपागताः संप्राप्ताः, स्वसंकल्पदृढत्वख्यापनाय मामुपागता इत्युक्तं ते मोक्षयन्त एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु युक्तमेतद्भगवद्याथात्म्याभिज्ञानां त्वाष्ट्रादीनां तत्संबन्धितानामन्येषां च मुक्तिरिति, इदं त्वयुक्तं यत् केवलं कामादिभावेन त्वामनुवृत्तवतीनां गोप्यादीनामिति, अतो न तासां मुक्तिः कुतस्तत्संबन्धितानामित्यत आह । केवलेनेति । गोप्यः केवलेन भावेन, अञ्जसा मां, आपुः । हि । एवं गावः, नगाः मृगाः, नागाः, सिद्धाः, ये अन्ये मूढधियस्ते च, अञ्जसा माम् आपुः । अत्र भावः कामभयद्वेषादिरूपाभिप्रायविशेषपरः । भावनापरपर्यायदर्शनस्पर्शनादिरूपधात्वर्थपरश्च, केवलेनेति केवल्यं नाम परत्वमुत्कृष्टत्वमिति यावत् । तदत्र यथायोग्यं योजना । तत्र गोप्यः केवलेन तीव्रेण ममात्मकेन भावेन, गावो नगा मृगाश्च सादरं मदीक्षणस्पर्शनादिरूपेण भावेन, ये चान्ये मूढधियस्तमोगुणावृतधियः केवलतमोगुणप्रधाना इत्यर्थः । ते केवलभयद्वेषात्मकभावेन, यमलार्जुनादयो नगाः, कालियादयो नागाः, भगवद्दर्शनस्पर्शनादिना, नगा निश्चलाः वंशीखनाकृष्टचित्तयेति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

वृत्रासुर, प्रह्लाद, वृषपर्वा, बलि, मयदानव, विभीषण, सुग्रीव, हनुमान्, जाम्बवान्, गजेन्द्र, जटायु, तुलाधार वैश्य, धर्मव्याध, कुञ्जा, ब्रजकी गोपियाँ, यज्ञपत्नियाँ और दूसरे लोग भी सत्सङ्ग के प्रभाव से ही मुझे प्राप्त कर सके हैं ॥ ५-६ ॥ उन लोगोंने न तो वेदों का स्वाध्याय किया था और न विधिपूर्वक महापुरुषों की उपासना की थी । इसी प्रकार उन्होंने कृच्छ्र चान्द्रायण आदि व्रत और कोई तपस्या भी नहीं की थी । बस, केवल सत्सङ्ग के प्रभाव से ही वे मुझे प्राप्त हो गये ॥ ७ ॥ गोपियाँ, गायें, यमलार्जुन आदि वृक्ष, ब्रज के हरिन आदि पशु, कालिय आदि नाग—ये तो साधन साध्य के सम्बन्ध में सर्वथा ही मूढबुद्धि थे । इतने ही नहीं, ऐसे-ऐसे और भी बहुत हो गये हैं, जिन्होंने केवल प्रेमपूर्ण भाव के द्वारा ही अनायास मेरी प्राप्ति कर ली और कृतकृत्य हो गये ॥ ८ ॥

यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि ॥ ९ ॥

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ।

विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

तास्ताः क्षपाः प्रेष्टतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण ।

क्षणार्धवत्ताः पुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥

ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः यं (माम्) यत्नवान् अपि न प्राप्नुयात् (तं मामीयुरिति पूर्वणान्वयः) ॥ ९ ॥ श्वाफल्किना रामेण सार्धं मयि मथुरां प्रणीते विगाढभावेन अनुरक्तचित्ताः वियोगतीव्राधयः (ते) मे (मत्तः) अन्यं सुखाय न ददृशुः ॥ १० ॥ अङ्ग वृन्दावनगोचरेण प्रेष्टतमेन मया एव (याः याः) क्षपाः क्षणार्धवत् नीताः ताः पुनः मया हीनाः तासां कल्पसमाः बभूवुः ॥ ११ ॥ मयि अनुषङ्गबद्धधियः ताः स्वम् आत्मानं अदः तथा इदं न अविदन् यथा समाधौ मुनयः यथा अब्धितोये प्रविष्टाः नद्यः नामरूपे (न विदुः) ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह । यमिति । योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात्तं मामीयुरिति पूर्वणान्वयः । अत्र च प्रथमं या गोप्यः पश्चादयो वा श्रीकृष्णेन सह संगतास्ते संतस्तसंगोऽन्येषां सत्संगस्तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥ गोपीनां भावं प्रपंचयति रामेणेति चतुर्भिः । श्वाफल्किना अक्रेण मयि प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः । कुतः । वियोगेन तीव्रो दुःसह आधिर्यासां ताः । अत्र हेतुः । मयि विगाढेनातिदृढेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः ॥ १० ॥ तीव्राधित्वं व्यनक्ति । तास्ता इति । मया सह या एव क्षपा रात्रयः क्षणार्धवन्नीतास्ता एव पुनर्मया हीनास्तासां कल्पसमा बभूवुः । कथंभूताः । तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच एवं तीव्राधयस्ता मोहमिषेण समाधिं प्राप्ता इत्याह । ता इति । मय्यनुषङ्गेणासक्त्या बद्धा धियो याभिस्ताः स्वमात्मानं स्वदेहमदो दूरस्थमिदं सन्निहितं च नाविदन् । यद्वा स्वं पतिपुत्रादि ममतास्पदम् । आत्मानमहंकारास्पदं देहम् । अदः परं लोकमिदमिमं लोकं च नाविदन्निति यथा मुनयः समाधौ नामरूपे न विदुस्तद्वत् । किंवब्धितोये नद्य इव मयि प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतच्चातीवदुर्लभमित्याह स्वामी । संप्रदायपरंपरामाह—अत्र चेत्यादिना । तामेव व्यनक्ति—यमिति । यं भावम् । अत्रापि योगादयो भगवत्परा एव योगादिभिर्यत्नवानपीत्यनेन तत्प्राप्त्यर्थं प्रयुज्यमानत्वावगमादिति संदर्भः केवलस्य भक्तियोगस्य सत्संग एव हेतुर्न तु सुकृतांतरं किमपीत्याह—यमिति । यत्नवानपि योगादीनां सम्यगनुष्ठाननिरतोपीति विश्वनाथः ॥ ९ ॥ सुखाभावे हेतुं पृच्छति—कुत इति । अत्र तीव्राधित्वे । संदर्भः—अथ साधकचरीणां गोपीनां प्रथमतःप्राप्तिप्रस्तावेन नित्यप्रेयसीनामपि तन्महावियोगांतरप्राप्तिस्तस्य वियोगस्यातीतत्वनिर्देशाद्ब्रह्मयति द्वाभ्याम् । यतोऽनुरक्तचित्ताः प्रेम्णः षष्ठीभूमिकायानुरागस्तन्मयीभूतानि चित्तानि यासां ताः । अत्र ददृशुरिति भूतनिर्देशादधुना तु दंतवक्त्रवधाते मया सह संयुक्ता एव वर्तते इति द्योतितम् ॥ १० ॥ इत्यर्थ—इति—परमानन्दरसप्रदत्वाद्धक्तुमशक्या इति भावः । 'कल्पस्य क्षणताः योगे वियोगे तद्विपर्यय' इति प्रेम्णः सप्तम्या भूमिकाया महाभावभेदस्य रूढभावस्य लक्षणं दर्शयति—तास्ता इति । ब्रह्मरात्रिमिता अपि क्षणार्धवत् वृन्दावनगोचरेण वृन्दावने गोभिः सह चरता हीनास्ताः प्रहरचतुष्टयपरिमिता अपि यापयितुमशक्यत्वात्कल्पैर्बहुभिः समा बभूवुः । अधुना तु तादृशो न संति नास्त्येव वियोग इत्यर्थः । पूर्वं त्वेतस्यैवोद्धवं प्रति 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे' इत्यादौ वर्तमानप्रयोगाः कृता इति ॥ ११ ॥ गोपीनां भक्त्यतिशयमाह—किञ्चेति । स्वशब्देनैवात्मनो गृहीतत्वात्पुनरुक्तिमस्मिन्नर्थे संभाव्याह—यद्वेति । तद्वन्मुनिवन्न किञ्चिद्विदुः । तासां सायुज्येन मुनिभ्य आधिक्यमाह—किंविति । ततश्च प्रकटाप्रकटलीलयोः पृथक्त्वाप्रतिपत्त्यै वा प्रकटभावमापद्य स्वनामरूपयोरेव ताः स्थिता इत्याह—तास्तथाभूतविरहोत्कंठातिशयेनाभिव्यक्तदुर्द्धरमहाभावाः सत्यः, अथ 'आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन' इत्यादिभगवदुक्त्यनुसारेण 'यद्वांनुजाक्षापससार भो भवान्कुरुमधूना' इत्यादिद्वारकावासिप्रजावचनानुसारेण च कदाचित्तासां दर्शनार्थं गते मयि लब्धो

योनुषंगो महामोदनभावमभिव्यक्तिकारी पुनः संयोगस्तेन बद्धा धीर्यासां तथाभूताः सत्यः स्वममतास्पदमात्मानमहंकारास्पदम् । अदः अप्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा तथेदं प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा यथा स्यात्तथा तदानीं नाविदन्, किंतु द्वयोरैक्येनाविदुरित्यर्थः । प्रकटाप्रकटतयाभिन्नं प्रकाशद्वयं लीलाद्वयं चाभेदेनैवाभ्यजानन्निति विवक्षितम् । ततश्च नाम च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वेन नामरूपात्मनि प्रकटप्रकाशविशेषे प्रविष्ट इव न तु प्रविष्टा वस्त्वभेदादित्यर्थः । अत्राहंकारास्पदे प्रविष्टा इवेति वस्त्वभेदेनैव योजयति-यथा समाधौ समाधुपाधौ तुरीयाख्यात्मनि मुनयो जाग्रदाद्युपाधितया विश्वतैजसप्राज्ञाख्यामतीतमात्मानं प्रविष्टा इव किंतु तेषाम् । 'तुरीयं त्रिषु संततम्' इति न्यायेनोपाधिनैव तुरीयाद्भिन्नतया ख्यातानां तदुपाधिपरित्याग एव प्रवेशतयोपचर्यते । तथा तासां मत्प्राप्त्यन्तरायतत्त्परित्याग एव प्रवेशतयोपचर्यत इत्यर्थः । अथ ममतास्पदे प्रविष्टा इवेत्यपि सम्यगंशाप्रवेशेन योजयति-यथाब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव भवन्ति पृथिव्यामविच्छेदात् तद्वत्तयोः प्रकाशयोर्मिथो विच्छेदाज्ञानात् प्रविष्टा इवेति संदर्भः । विश्वनाथस्तु-मोहाद्यभावेपि सर्वं विस्मरणमिति विगाढभावस्यापरमप्यनुभावमुज्ज्वलमप्युक्तं दर्शयति-मयि अनुषंगेण बद्धा धियो याभिस्ताः । अत्र बद्धपदेन कृष्णस्य त्रिजगन्मोहनविचित्रलीलास्तंभत्वम् अनुषंगस्य बलवद्धामत्वं धीवृत्तीनां कृष्णवाञ्छितसंपादककामवेनुत्वञ्चारोपितम् । स्वमात्मानं देहं न विदुः रासाभिसारादौ क स्थितं क वायातमिति नानुसंदधुः । तथादः परलोकं धर्मातिक्रमादिति भावः । इदमिमं लोकं लज्जाभयाद्यतिक्रमादिति भावः । समाधौ मुनय इति-तेषां यथा सर्वविस्मरणे ब्रह्मानुभवोतिरिच्यते तथैवासां मदनुभव इति सर्वविस्मरणांशे दृष्टान्तः, तु न प्राप्यांशे । गोपीप्राप्यप्रेममुनिप्राप्यनिर्माणयोरहो महदेवांतरं यस्मान्ममत्वाममते तयोः । तथाहि-सर्वसंतापनिवर्तकात्परमाह्लादकात् दृश्यमानाच्चंद्रादपि सकाशात्सर्वगुणहीनोपि दृश्यमानः पतिपुत्रादिको यत्सुखमधिकं दत्ते तत्र ममतैव यदि कारणं तदा किं पुनः सर्वगुणमंडिते स्वभावादेव निरवधिकसुखप्रदे श्रीकृष्णे परब्रह्मणि निरधिकैव ममतासुखाधिक्यकारणं भक्तानामिति । अत एवोक्तम्-"ब्रह्मानंदो भवेदेव चेत्पराद्धगुणोद्धतः । नैति भक्तिसुखांभोधेः परमाणुतुलामपि ।" इति ब्रह्म च भक्तेष्वासक्तं तद्वद्वयं च मुनिषु तु नैवासक्तं न तद्वद्वयं चेति । नद्यो यथाब्धितोये नामरूपे स्वीये न विदुरिति रसचर्वणांशे दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यमिति । योगादिभिः यत्नवान् कृतप्रयत्नोऽपि यं मां न प्राप्नुयात्तं मामीयुरिति पूर्वैर्गान्वयः । व्याख्या शास्त्रव्याख्यानम् अत्र च प्रथमं या गोप्यः पश्वादयो वा श्रीकृष्णेन सह सङ्गताः ते सन्तः तत्संगोऽन्येषां सत्संगः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ रामेणेति । श्वाफल्किना अक्रूरेण कर्त्रा रामेण सह मयि मथुरां प्रणीते नीते सति मयि विगाढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः वियोगेन तीव्रो दुःसह आधिर्यासां ताः गोप्यः मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः ॥ १० ॥ तास्ता इति । अङ्ग हे उद्धव ! धृन्दावनगोचरेण प्रेष्ठतमेन च मया सह याभिर्या याः क्षपा रात्रयः सुखाधिक्यात् क्षणार्द्धवन्नीता यापितास्तास्ता वाचामगोचरा इत्यर्थः । या या इति पाठस्तु सुगमः । या रात्रयो मया हीनास्तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ ता इति । मयि अनुषङ्गेण आसक्त्या बद्धा धियो याभिस्ता गोप्यः स्वमात्मानं देहम् अदः दूरस्थम् इदं सन्निहितं च नाविदन् । यद्वा स्वं पतिपुत्रादिममतास्पदम् । आत्मानं देहमहंकारास्पदम् अदः परलोकम् इदं दृश्यमानमिमं लोकं च न अविदन् । यथा समाधौ स्थिता मुनयो न किञ्चिद्विदुस्तथेत्यर्थः । किंतु यथा नामरूपे विहाय नद्योऽब्धितोये प्रविष्टा भवन्ति तथा ता अपि नामरूपे त्यक्त्वा मयि प्रविष्टाः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अत्र च गोप्यादिप्रकरणे ॥ ९ ॥ भावं वियोगे प्रेमोद्रेकं प्रणीते सति मथुरां प्रति प्रापिते सति मत्तोऽन्यं निजसख्यादिकमपि सुखाय न ददृशुः प्रियसखीमालापि जालायते इत्याद्युक्तेः किंत्वतीनिर्देशेनाधुना तु सुखाय पश्यन्तीति वियोगो नास्तीत्यर्थः । अत्र वियोगतीव्राधित्वे ॥ १० ॥ तास्ता इति तच्छब्दयोरनुभूतार्थगोचरत्वाद्यच्छब्दानपेक्षत्वम् अतएव वाचामगोचरा इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ मोहमिषेणेत्यपह्नुत्याऽप्रकटलीलाभिनिवेशेन प्रकटलीलाऽननुसन्धानलक्षणमोहस्य वास्तवत्वमभिव्यज्यते समाधेस्तूपमानमात्रत्वं स्तनापदेशं फलयुग्ममेव धत्ते मृदुः काञ्चनवल्लिरेषेतिवत् प्रकृतं यन्निषिद्धान्यत् स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिरिति तल्लक्षणात् पूर्वार्थे दूरस्थसन्निहितयोर्विशेष्यासम्बन्धत्वाज्ज्ञेयत्वानर्हत्वाच्च यद्वेति पतिपुत्राद्यज्ञाने दृष्टान्तो यथा मुनय इति भगवन्मात्राभिनिवेशे दृष्टान्तः अन्धितोये नद्य इवेति ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यमिति यच्छब्दो भगवत्परः ॥ ९ ॥ श्वाफल्किना अक्रूरेण ॥ १०-११ ॥ तथेदमिति शरीरमुच्यते नद्यः प्रविष्टा इवेति नदीनां नामरूपावेदनमचेनन्त्वादपि गोपीनां तु भगवद्व्यानपारवश्यादिति वैषम्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मामिति विवक्षितमात्मानं विशिनष्टि । यमिति । योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं न प्राप्नुयात्तं दुर्लभं मामापुरिति सम्बन्धः ।
 व्रतान्येकादशयुपवासादीनि तपः कुच्छचान्द्रायणादिरूपं व्याख्या शास्त्राध्यापनं स्वाध्यायोऽध्ययनं संन्यासस्तुर्यश्रमपरिग्रह इति ॥ ९ ॥
 केवलेन हि भावेनेति विवक्षितं गोपीनां भावं प्रपञ्चयति । रामेणेति चतुर्भिः । श्वाफल्किनाक्रूरेण मयि रामेण बलभद्रेण सार्द्धं
 सह मथुरां प्रणीते प्रापिते सति मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः कुतः वियोगेन तीव्रो दुःसहः आधिर्यासां ताः तत्र हेतुः मयि
 विगाढेनातिदृढेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः ॥ १० ॥ तीव्राधित्वं व्यनक्ति । तास्ता इति । या या इति
 पाठान्तरम् अङ्ग हे उद्धव ! वृन्दावनगोचरेण प्रियतमेन च मया सह यामिर्याः क्षपाः रात्रयः क्षणार्द्धवन्नीताः यापिताः तास्ता एव
 पुनर्मया हीनाः तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ किञ्चेत्थं तीव्राधयो मोहव्याजेन समाधिङ्गताः किञ्चिदपि न विदुरित्याह ।
 ता इति । मय्यनुसङ्गेनासक्त्या बद्धा धीर्याभिस्ताः गोप्यः स्वमात्मानं स्वदेहमदो दूरस्थम् इदं संनिहितं च नाविदन् यथा मुनयः
 समाधौ स्वात्मानं न विदुर्यथावाब्धितोये प्रविष्टा नद्यः स्वनामरूपे न विदुः तद्वन्नदीनां नामरूपावेदनमुचितमचेतनत्वाद्गोपीनां तु
 भगवद्वन्धानपारवश्यादिति वैषम्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्तिरहितं ज्ञानमपि न मत्प्रापकं किमुतान्यत्साधनजालमिति भावेनाह । यमिति । यं मां राहुवद्यत्नवानपि—

हरिसङ्गविहीनस्तु हरेर्दर्शनवानपि । न मुच्यतेऽखिलज्ञोऽपि तमो याति विनिश्चयान् ।

गुणैरन्यैर्विहीनस्तु तद्भक्तेष्वपि चक्रमात् । सङ्गवान्सुखभागेव स्याद्गुणैर्मुक्तिमेति वा ॥

स्वभक्तसङ्गहीनस्य व्युत्क्रमात्सङ्गिनोऽपि वा । स्वसङ्गविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सङ्गेत्तेषु तत्र चेति ॥

अनेन भगवद्भक्तेस्तद्भक्तभक्तेरन्वयव्यतिरेकौ दर्शिताविति ध्वनितमित्यनेन श्लोकेन ज्ञायते—

गोपिकाद्या दिवं गत्वा हरिं ज्ञात्वा यथातथम् । परम्पदं ययुः पूर्वसङ्गादेव सुमोचिता इति ॥

वचनाद्भक्तिजनितज्ञानेन मुक्तिमाप्नोति न केवलज्ञानेनेत्यभिप्रायेण न सांख्येनेत्युक्तम् उपलक्षणमेतत् दानादिष्वप्यनु-
 संधेयमेतत्—

श्रोतव्यं च श्रुतञ्चैव वक्तव्यं कार्यमेव च । निवर्त्य च हरेः पूजेत्येवं कुर्यान्न चाक्रमात् ॥

एवङ्कर्तुं तु संन्यासी सर्वोत्सर्गाद्धरौ स्मृतः । अन्यथा नैव संन्यासी निष्क्रियोऽपि शिला यथा ॥

इत्येवं लक्षणवान् संन्यासी न तु शिलावन्निष्क्रिय इत्यभिप्रेत्य वेणुमात्रभृत्संन्यासी न मामाप्नोतीति किञ्च—

नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्तैको विष्णुरव्ययः । इति वित्त्वा तु संन्यासी नान्यथा तु कथञ्चन ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यास्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर इति ॥

लक्षणान्तरवानेव संन्यासी न रक्तपटधारीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गोपीनामपि भक्तिरपरोक्षज्ञानान्तरङ्गा न तु रतिनिमित्तेति
 प्रकटयितुं वक्ति । रामेणेति । ता गोप्यो मत्तोऽन्यद्वस्तु सुखाय न ददृशुरित्यन्वयः ॥ १० ॥ अत्र हेतुमाह । यासामिति ताः
 क्षपाः ॥ ११ ॥ स्वमात्मानं स्वस्वरूपम् अदः स्वर्गमिदं जगत् तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । समाधौ मुनयो नामरूपे यथा न विदन्ति
 अब्धितोये प्रविष्टा नद्यश्च अनेन भक्त्यतिशयो दर्शित इति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तामेव व्यनक्ति । यमिति । यं भावम् अत्रापि योगाद्यो भगवत्परा एव योगादिभिर्यत्नवानपीत्यनेन तत्प्राप्त्यर्थप्रयुज्यमान-
 त्वावगमात् ॥ ९ ॥ अथ साधकचरीणां गोपीनां प्रथमतःप्राप्तिप्रस्तावेन नित्यप्रेयसीनामपि तन्महावियोगान्तरप्राप्तिं तस्य वियोगस्यातीत-
 त्वनिर्देशाद्द्रढयति द्वाभ्याम् । विगाढभावेन तीव्राधयः सत्यो मत्तोऽन्यं निजसखादिकमपि न सुखाय ददृशुः प्रियसखोमालापि
 जालायते इतिवत् ततश्चाधुना तु सुखाय पश्यन्तीति वियोगो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं तास्ताः क्षपा मया हीनाः सत्यस्तासां कल्प-
 समा बभूवुः अधुना तु तादृशो न भवन्तीति नास्त्येव वियोगे इत्यर्थः । पूर्वं त्वेतस्यैवोद्धवं प्रति मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे इत्यादौ
 वर्तमानप्रयोगाः कृता इति सोऽयमर्थः स्पष्ट एव प्रतिपत्तव्यः ॥ ११ ॥ ततश्च प्रकटाप्रकटलोलयोः पृथक्प्रतिपत्त्यैवाप्रकटभावमापद्य
 स्वनामरूपयोरेव ताः स्थिता इत्याह । तास्तथाभूतविरहोत्कण्ठातिशयेनाभिव्यक्तदुर्द्धरमहाभावाः सत्यः अथागमिष्यत्यदीर्घेण
 कालेनेत्यादिभवहुकानुसारेण यद्वाभ्युजाक्षापससारं भो भवानित्यादिद्वारकावासिप्रजावचनानुसारेण च कदाचित्तासां दर्शनार्थं
 गते मयि लब्धो योऽनुषङ्गो महामोदेन भावाभिव्यक्तिकारी पुनः संयोगस्तेन बद्धा धीर्यासां तथाभूताः सत्यः स्वं ममतास्पदम्

आत्मानमहंकारास्पदम् अदः अप्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा तथा इदं प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा यथा स्यात्तथा तदानीं नाविदन् किंतु द्वयोरैक्येनाविदुरित्यर्थः । प्रकटाप्रकटतयाभिन्नं प्रकाशद्वयमभिमानद्वयं लीलाद्वयं चाभेदेनैवाज्ञानमिति विवक्षितं ततश्च नाम च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वेन नामरूपात्मनि अप्रकटप्रकाशविशेषे प्रविष्टा इव न तु प्रविष्टाः वस्त्वभेदादित्यर्थः । तत्राहंकारास्पदे प्रविष्टा इवेति वस्त्वभेदेन योजयति यथा समाधौ समाध्युपाधौ तुरीयाख्यात्मनि मुनयो जाग्रदाद्युपाधितया विश्वतैजसप्राज्ञाख्या मुनीनामात्मानः प्रविष्टा इव किन्तु तेषां तुरीयं त्रिषु संततमिति न्यायेनोपाधिनैव तुरीयाद्विभक्ततया ख्यातानां तदुपाधिपरित्याग एव प्रवेशतयोपचर्यते तथा तासां मत्प्राप्त्यन्तरायतत्तत्परित्याग एव इत्यर्थः । अथ ममतास्पदे प्रविष्टा इवेत्यपि सम्यगंशाप्रवेशेन योजयति । यथाब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव भवन्ति पृथिव्यामविच्छेदात् तद्वत्तयोः प्रकाशयोर्मिथो विच्छेदाज्ञानान् प्रविष्टा इवेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

केवलस्य भक्तियोगस्य सत्सङ्ग एव हेतुर्न तु सुकृतान्तरं किमपीत्याह । यमिति । यत्नवानपि योगादीनां सम्यगनुष्ठाननिरतोऽपि ॥ ९ ॥ तत्रापि गोपीनां भावस्य सर्वोपरि विराजमानत्वमाह । रामेणेति चतुर्भिः । श्वाफल्किना अक्रूरेण मयि मथुरां प्रकर्षेण नीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः यतोऽनुरक्तचित्ताः प्रेम्णः षष्ठीभूमिका योऽनुरागस्तन्मयीभूतानि चित्तानि यासां ताः तत्रापि विशिष्टो गाढो भावः अनुरागोत्तरभूमिकागतो महाभावभेदो रूढाभिधस्तेन हेतुना वियोगे सति तीव्र आधिर्यासां ताः अत्र ददृशुरिति भूतनिर्देशादधुना तु दन्तवक्त्रवधान्ते मया सह संयुक्ता एव वर्त्तन्ते इति द्योतितम् ॥ १० ॥ कल्पस्य क्षणता योगे वियोगे तद्विपर्यय इति प्रेम्णः सप्तम्या भूमिकाया महाभावभेदस्य रूढभावस्य लक्षणं सर्वतो विलक्षणं दर्शयति । तास्ता इति । मया सह रासक्षपा ब्रह्मरात्रिपरिमिता अपि क्षणार्द्धवत् याभिर्नीताः । तासां मया वृन्दावनगोचरेण वृन्दावनस्थेन अथ च वृन्दावने गोभिः सह चरता होनास्ताः क्षपाः प्रहरचतुष्टयपरिमिता अपि यापयितुमशक्यत्वात् कल्पैर्बहुभिः समाः ॥ ११ ॥ मोहाद्यभावेऽपि सर्वविस्मरणमिति विगाढभावस्यापरमप्यनुभावमुज्ज्वलनीलमण्युक्तं दर्शयति । मयि अनुषङ्गेण नितरां सङ्गेन बद्धा धियो याभिस्ताः । अत्र बद्धपदेन कृष्णस्य त्रिजगन्मोहनविचित्रनीलस्तम्भत्वम् अनुषङ्गस्य बलवद्भामत्वं धीवृत्तीनां कृष्णवाञ्छितसम्पादककामधेनुघटात्वमारोपितं स्वमात्मानं देहं न विदुः रासाभिसारादौ क स्थितं क वा यान्तमिति नानुसन्दधुः तथा अदः परलोकं धर्मातिक्रमादिति भावः । इदमिमं लोकं लज्जाभयाद्यतिक्रमादिति भावः । समाधौ मुनय इति । तेषां यथा सर्वविस्मरणे ब्रह्मानुभवोऽतिरिच्यते तथैतासां मदनुभव इति सर्वविस्मरणांशे दृष्टान्तः न तु प्राप्यांशे गोपीप्राप्यप्रेममुनिप्राप्यनिर्वाणयोरहो महदेवान्तरं यस्मान्ममत्वाममते तयोः तथाहि सर्वसन्तापनिवर्त्तकात् परमाह्लादकात् दृश्यमानात् चन्द्रादपि सकाशात् सर्वगुणहीनोऽपि दृश्यमानः पतिपुत्रादिको यत् सुखमधिकं दत्ते तत्र ममतैव यदि कारणं तदा किं पुनः सर्वगुणमण्डिते स्वभावादेव निरवधिकसुखप्रदे श्रीकृष्णे परब्रह्मणि निरवधिकैव ममता सुखाधिक्ये कारणं भक्तानामिति अत एवोक्तम्—

ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत्परावर्द्धगुणीकृतः । नैति भक्तिसुखाम्भोवेः परमाणुतुलामपीति ॥

ब्रह्म च भक्तेष्वासक्तं तद्वश्यं च मुनिषु तु नैवासक्तं न तद्वश्यं चेति नद्यो यथाब्धितोये प्रविष्टा नामरूपे स्वीये न विदुरिति रसचर्वणांशे दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यं माम् ॥ ९ ॥ गोपीनां भावं प्रपञ्चयति । रामेणेति चतुर्भिः । विगाढभावेन दृढप्रेम्णा अनुरक्तं चित्तं यासां ताः वियोगेन तीव्रो दुःसहः आधिर्यासां ताः मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः ॥ १० ॥ मया सह तास्ताः प्रसिद्धाः क्षपाः क्षणार्द्धवन्नीताः मया होनाः पुनस्तास्तासां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ किञ्च ताः मयि अनुषङ्गेण आसक्तया बद्धा धियो याभिस्ताः अत एव अन्धितोये नद्य इव मयि प्रविष्टाः स्वमात्मानं देहमिदं च लोकमदः परं च लोकं नाविदन् यथा समाधौ मुनयो न विदुस्तद्वत् ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स्वप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—यमिति । योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि यं मां न प्राप्नुयात्तं मामीयुरिति पूर्वोणान्वयः । व्याख्या शास्त्रव्याख्यानम् ॥ ९ ॥ गोपीनां भावं प्रपञ्चयति—रामेणेति चतुर्भिः । श्वाफल्किना अक्रूरेण रामेण सह मयि मथुरां प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः । तत्र हेतुः वियोगेन तीव्रो दुःसह आधिर्यासां ताः । अत्र हेतुः मयि विगाढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः ॥ १० ॥ तीव्राधित्वमेव व्यनक्ति—तास्ता इति । हे अङ्ग उद्धव वृन्दावनगोचरेण प्रियतमेन च मया सह याभिर्या याः क्षपा रात्रयः सुखाधिक्यात् क्षणार्द्धवन्नीता या अपि तास्ता एव रात्रयो मया हीनास्तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः । कथम्भूतास्तत्राह तास्ता वाचामगोचरा इत्यर्थः । या या इति पाठस्तु सुगमः ॥ ११ ॥ किञ्च एवं तीव्राधयो मोहव्याजेन

समाधिं प्राप्ता इत्याह—ता इति । मयि अनुषङ्गेण आसत्तया बद्धा धियो याभिस्ता गोप्यः स्वमात्मानं स्वं पतिपुत्रादिममतास्पदम् । आत्मानं देहमहङ्कारास्पदम् । अदः परलोकम् । इदं दृश्यमानमिमं लोकं च नाविन्दन् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा समाधौ स्थिता मुनयो न किञ्चिद्विदुस्तथेत्यर्थः किन्तु यथा नामरूपे विहाय नद्योऽब्धितोये प्रविष्टा भवन्ति तथा ता अपि नामरूपे त्यक्त्वा मां प्रापुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मामिति विवक्षितमात्मानं विशिनष्टि । यमिति । यं मां, योगेन सांख्येन, दानव्रततपोऽध्वरैः, व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैश्च, यत्नवान् अपि, न प्राप्नुयात् । तं मां दुर्लभमपि प्रापुः । तत्र व्रतान्येकादश्युपवासादीनि, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं, व्याख्या शास्त्राध्ययनं, स्वाध्यायो वेदाध्ययनं, संन्यासस्तुर्याश्रमपरिग्रहः ॥ ९ ॥ 'केवलेन हि भावेन' इति विवक्षितं गोपीनां भावं प्रपञ्चयति रामेणेति चतुर्भिः । रामेणेति । श्वाफल्किना अक्रूरेण, मयि रामेण बलभद्रेण, सार्द्धं सह, मथुरां प्रणीते सति संप्रापिते सति, मे मम, वियोगेन तीव्रो दुःसहः आधिर्मानसी व्यथा यासां ताः गोप्यः, विगाढोऽतिदृढो यो भावः प्रेम तेन, अनुरक्तानि मयि संसक्तानि चित्तानि यासां तथाभूताः सत्यः, अन्यं मत्त इतरं, सुखाय न दृष्टुः ॥ १० ॥ तीव्राधित्वं व्यनक्ति । या या इति । अङ्ग हे उद्धव, वृन्दावनगोचरेण, प्रेष्ठतमेन प्रियतमेन च, मया सह एव, याभिः याः याः, क्षपा रात्रयः, क्षणार्द्धवत् नीता यापिताः । तास्ताः एव, पुनः मया ह्रीनाः सत्यः, तासां गोपीनां, कल्पसमाः बभूवुः ॥ ११ ॥ किं चेत्थं तीव्राधयस्ताः मोहव्याजेन समाधिं गताः सत्यः किञ्चिदपि न विदुरित्याह । ता इति । मयि अनुषङ्गेणासत्तया बद्धा धीर्याभिस्ताः, गोप्यः, स्वं स्वकीयम्, आत्मानं देहम्, अदो दूरस्थम्, इदं संनिहितं च, यथा मुनयः, समाधौ असंप्रज्ञातसमाधौ, स्वात्मानं, यथा वा अब्धितोये प्रविष्टाः नद्यः, नामरूपे इव, तथा न विदुः । मुनीनां स्वात्मनोऽवेदनमसंप्रज्ञातसमाधिमत्वात् । नदीनां नामरूपावेदनमुचितत्वात् । गोपीनां तु भगवद्ध्यान-पारवश्यादिति वैषम्यम् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धव ! बड़े-बड़े प्रयत्नशील साधक योग, सांख्य, दान, व्रत, तपस्या, यज्ञ, श्रुतियों की व्याख्या, स्वाध्याय और संन्यास आदि साधनों के द्वारा मुझे नहीं प्राप्त कर सकते, परन्तु सत्सङ्ग के द्वारा तो मैं अत्यन्त सुलभ हो जाता हूँ ॥ ९ ॥ उद्धव ! जिस समय अक्रूरजी भैया बलरामजी के साथ मुझे ब्रज से मथुरा ले आये, उस समय गोपियों का हृदय गाढ़ प्रेम के कारण मेरे अनुराग के रंग में रंगा हुआ था । मेरे वियोग की तीव्र व्याधि से वे व्याकुल हो रही थीं और मेरे अतिरिक्त कोई भी दूसरी वस्तु उन्हें सुखकारक नहीं जान पड़ती थी ॥ १० ॥ तुम जानते हो कि मैं ही उनका एकमात्र प्रियतम हूँ । जब मैं वृन्दावन में था, तब उन्होंने बहुत-सी रात्रियाँ—वे रास की रात्रियाँ मेरे साथ आधे क्षण के समान बिता दी थीं; परन्तु प्यारे उद्धव ! मेरे बिना वे हो रात्रियाँ उनके लिये एक-एक कल्प के समान हो गयीं ॥ ११ ॥ जैसे बड़े बड़े ऋषि-मुनि समाधि में स्थित होकर तथा गंगा आदि बड़ी-बड़ी नदियाँ समुद्र में मिलकर अपने नाम-रूप खो देती हैं, वैसे ही वे गोपियाँ परम प्रेम के द्वारा मुझमें इतनी तन्मय हो गयी थीं कि उन्हें लोक-परलोक, शरीर और अपने कहलानेवाले पति-पुत्रादि की भी सुध-बुध नहीं रह गयी थी ॥ १२ ॥

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् । प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ १५ ॥

उद्धव उवाच

संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर । न निर्वर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मत्कामाः अस्वरूपविदः शतसहस्रशः अबलाः रमणं जारं परमं ब्रह्म मां सङ्गात् प्रापुः ॥ १३ ॥ तस्मात् उद्धव त्वं चोदनां प्रतिचोदनां प्रवृत्तं निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतम् एव च उत्सृज्य सर्वदेहिनाम् आत्मानं माम् एकम् एव सर्वात्मभावेन

शरणं याहि मया हि अकुतोभयः स्याः ॥ १४-१५ ॥ योगेश्वरेश्वर तव वाचं शृण्वतः मम आत्मस्थः संशयः न निवर्तते येन मे मनः भ्राम्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं ता अवलाः केवलं मत्कामा अस्वरूपविदः स्वरूपं तु न जानन्ति तथाऽपि सत्संगाज्जारं ब्रह्म जारबुद्धिवेद्यमपि ब्रह्म-स्वरूपमेव मां परमं प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्मादेवंभूतो मद्भजनप्रभावस्तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिं प्रतिचोदनां स्मृतिं च । यद्वा विधिं च निषेधं चोत्सृज्य मां शरणं याहि ॥ १ ॥ मयैवाकुतोभयः स्याः भव ॥ १५ ॥ पूर्वं तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वादिना कर्म कर्तव्यमित्युक्तमिदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते । तत्र किमात्मनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मस्थ आत्मविषयः संशयो न निवर्तते । यद्वा कर्म कार्यं त्याज्यं वेत्यात्मस्थो हृदिस्थः संशयो न निवर्तत इति पृच्छति । संशय इति । येन संशयेन ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति-वस्तुशक्तिर्बुद्धिं नापेक्षत इत्युक्तं प्रागिति भावः । वस्तुतस्तु-जरयति संसाररोगमिति जारः, रमयति नित्या-नन्दप्रदानेनेति रमण इति बुद्धिवर्जितानामपि स्वप्रभावेण स्वस्मिँल्लयं कृतवानिति तात्पर्यम् । तदेवं प्रकटाप्रकटयोर्द्वयोरपि लील्योस्तासां स्वप्राप्तौ भाव एव कारणं दर्शितम्, ततश्चाप्रकटलीलायां प्रविष्टा अपि यद्विशेषेणाधिक्येन तं प्रापुस्तद्दर्शयन्नयदप्यनुवदति-मत्कामा इति । यथा भीष्ममुदारं दर्शनीयं कटं करोतीत्यत्र क्रिया खलु विशेष्यस्य कृतिं प्रत्याययन्ती विशेषणानामपि प्रत्याययति-कटं करोति तं च भीष्ममित्यादिरीत्या । तथात्रापि प्रतीयते विशेष्यं चात्र ब्रह्मैव सर्वविशेषाश्रयणीयपरमवस्तुतया तेषु तस्या-भेदेनानुगमात् । तदेवं स्थिते 'अनुवादमनुक्तवैव न विधेयमुदीरयेत्' इत्युक्तदिशा पाठानुरोधेनात्र न विधेयं निर्णीयते किंत्वर्थानु-रोधेन तस्यैव बलवत्त्वात् । यथा-'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यत्र 'पच्यन्तां विविधाः पाकाः' इत्यादौ 'सर्वदोहश्च गृह्यताम्' इत्यत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति यवागूंश्च पचति' इत्यत्र च पर्णमयीत्यादीनामेव विधेयत्वम्, तद्वत् तस्मिन्नेवा-कांक्षापूर्वैरर्थानुरोधस्य बलवत्त्वम् । ततश्च पूर्वोक्तरीत्या ता ब्रह्म प्रापुः । किं निर्विशेषतयाविर्भूतः, न, किंतु परमं परा मा लक्ष्मीर्यस्मि-स्तदिति भगवद्रूपमित्यर्थः । 'परमं यो महद्ब्रह्म' इति सहस्रनामस्तोत्रात् । तादृशत्वं च 'शुभाश्रयः स चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः' इति बिष्णुपुराणरीत्यान्यत्रापि भगवदाविर्भावे संभवतीत्याशंक्याह-मां कृष्णाख्यमेव । यथोक्तं तासु स्वयमेव-'मय्यावेदय मनः कृष्णे' इत्यादि 'मयि भक्तिर्हि' इत्यादि । तत्र च मां निजभावविशेषमयभेदेन द्विधा प्रापुरिति बोधयितुं तासां तत्तद्विशेषेण साहित्येन सविशेषणद्वयमाह-मत्कामा रमणमिति, जारस्वरूपाविद इति, रमणशब्देनात्र पतिरेवोच्यते नन्दनशब्देन पुत्र इव रूढ्या यौगिक-त्ववाधात् 'रूढिर्यौगमपहरति' इति न्यायात् । यथा मित्रानन्दशब्देन मित्रापुत्र एवोच्यते न तु मित्रापतिः, मित्रारमणशब्देन मित्रापतिर्न तु मित्रापुत्रस्तद्वदत्रापि जारशब्देनोपपतिरेवोच्यते न तु पतिः । कोशकारमते तत्रैव रूढः 'रमणं स्यात्पटोलस्य मूलेऽपि रमणः प्रिये' इति विश्वप्रकाशात् । स्त्रीजातिसंबन्धेन रमणशब्दवत्प्रियशब्देन पतिरेवोच्यते तत्रैव प्रसिद्धेः । 'धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपतिः सभौ' इत्यमरान्, 'जारः पापपतिः' इति त्रिकांडशेषाच्च । पतित्वं तद्वाहेन कन्यायाः स्त्रीकारित्वमिति लोक एव भगवति तु स्वभावेनापि दृश्यते परमक्योमाधिपस्य महालक्ष्मीपतित्वं ह्यनादिसिद्धमिति । अस्वरूपविद इति-नित्यमेव मत्प्रेयसीत्व-लक्षणमवतारसमये मदीयलीलाशक्त्या मोहितत्वान्न विदन्ति यास्तथा सत्यो जारं जारबुद्धिवेद्यं सन्तं मां प्रापुः । तथापि रमणत्व-प्राप्तौ हेतुः-मत्कामा इति । मयि कामः कथमस्माकमन्यस्मिन्पतित्वं स्वप्नवद्विलीयत श्रीकृष्ण एव जागरणवत्तत्तत्प्रादुर्भवेदित्य-भिलाषो यासां तथा सत्यो मां रमणं प्रापुः । तादृगभिलाषश्चासां स्पष्ट एवोपलभ्यते । यथा-'अपि वत मधुपुर्यामार्थपुत्रोऽधुनास्ते' इत्यत्र तस्य स्त्रीया एव वयमिति व्यक्यं तत्र च-'किं करीणाम्' इति 'श्यामसुन्दर ते दास्यः' इतिवद्दैन्यात्किं करीत्वेनापि निश्चिताः । 'भुजमगुरुसुगंधं मूर्धन्यधास्यत्कदा नु' इत्यनेन तदेवासावसंकोचांगीकारेण कदा सांगीकरिष्यतीति श्रीराधा स्वयमेव प्रार्थितवतीति । तथा-'कात्यायनि महामाये' इत्यादौ 'गोप्यः किमाचरन्' इत्यादौ 'यत्पत्न्यपत्यसुहृदाम्' इत्यादौ च । श्रीभगवता च स्वमतं तदेवोद्ध-वायोपदिष्टम्-'बल्लव्यो मे मदात्मिका इति । अत्र 'यात यूयम्' इत्याद्यनुसारेण श्रीमन्नन्दराजे निजपितृत्वाभिमननेन स्वस्मि-न्गोपत्वमननात् । ब्राह्मणस्य मम ब्राह्मणीतिवत् । बल्लवस्य मम बल्लवीरूपास्ता इति श्रीशुकदेवेन च कृष्णवध इत्येवोक्तम् । तदेवं जारबुद्धेर्हयत्वं रमणस्तुपादेयत्वं जारबुद्धिवेद्यमपीति व्याख्याय स्वामिचरणैरवगमितम् । भर्त्राभिलाषप्रार्तिरवश्यमवगन्तव्या । अन्यथा-'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम्' इति श्रीगीतोपनिषद्भ्यः यथैति-यदभिलाषेणेत्येवार्थः । तस्मात् रमणतया विद्यत इति प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् । 'तत्कृतुन्यायेन' 'अहं भक्तपराधीनः' इति, 'स्वेच्छामयस्य इति, प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् । स्वयमेवेदं दृष्टान्तद्वारा बोधयितुम् 'मय्यावेदय मनः कृष्णे' इत्यादावनन्तरम् 'या मया क्रोडता रात्र्यां वनेस्मिन्त्रज आस्थिताः । अलङ्घरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्विधैर्चितया ॥' इति । अथ खल्वंतर्गृहगतानां तासां तान्पतीस्तांश्च देहांत्यक्तवतीनामौपपत्यं न संभवतीति हे कल्याण्य इत्यनेन भवतीनां तत्तदेहत्याग इति वैशिष्ट्यमवगमितम् । तदेतदभिप्रेत्यैव पूर्वमपि तमुद्धवं प्रति-'धारयत्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।

प्रत्यागमनसदेशैः' इत्युक्त्वा तासां प्राणधारण आप्रहो दर्शितः । जारतया प्रतीतत्वेन रमणत्वेन च मत्प्राप्तौ मम कारुण्यं तु परमसहायमित्याह—अबला इति । तादृशमत्प्रेमकैवल्येन तासु स्वस्वरूपासुसंधानबलतिरोधानान्न विद्यते बलं मत्साहाय्यं विनान्यथासां तादृश्य इति । अत एव समातिकरुणोदयादिति भावः । आस्तां नित्यप्रेयसीनां वार्ता तासां संगान्या अपि शतसहस्र-
शस्तथा मां प्रापुरिति । किंच—ब्रह्मत्वं परमेश्वरत्वञ्च तत्र स्वाभाविकमेव तादृशप्रेमविशेषेण तयोरावरणमेव न तु निर्धुननं परममाधुर्यस्य तु परमोह्लासः । अथ जारत्वं तु तत्रासत्यं दुःखमयजुगुप्सितान्यसंबंधाविष्कृतं चेति तेन प्रेमविशेषेण निर्धुननमेव न तु पूर्ववदावरणमात्रं परमरमणस्य तु परमोह्लास इति । अत्र पद्ये विशेषः कृष्णसंदर्भे दृश्यः ॥ १३ ॥ यतो मुमुक्षूणामहमेव शरण-
मतस्त्वमपि मां शरणं ब्रजेत्युपसंहरति द्वाभ्याम् । सर्वथा श्रुतिस्मृतित्यागे नास्तिक्यं स्यादिति चेदाह—यद्वेति । तदेव स्फुटयति—
प्रवृत्तं प्रवृत्तिकारकं काम्यकर्मबोधकं, निवृत्तं निवृत्तिबोधकञ्च शास्त्रं, श्रोतव्यं श्रुतं च कर्मफलं तदपि त्यक्त्वा 'परीक्ष्य लोकान्कर्म-
चितान्' इत्यादिश्रुतेः ॥ तदेवं तदभीष्टतमां श्रीगोपीनामपि स्वप्राप्तिं कथयित्वा तस्यापि तां क्रोडीं कुर्वन्नुपसंहरति—तस्मादिति युग्मेन । 'यस्मान्मदीयत्वेन लब्धसद्भावानां तेषां नारदांगिरःप्रभृतीनामपि संगस्यैव तावन्महिमा तस्मात्तद्गुणपरमाश्रयत्वेन परमसंतं मामेकमेव शरणं याहि' शरणागतिपर्यंततया भजेत्यर्थः । ततश्च हि निश्चितं मया त्वमकुतोभयः स्या भविष्यसि । तत्र कैमुल्यायात्मनः स्वभावतः सर्वहितत्वं दर्शयति—सर्वदेहिनामात्मानं परमात्मानमिति । एकमेव शरणमित्येव दर्शयति—सर्वात्म-
भावेनेति । तदेव विवृणोति—उत्सृज्येत्यादिना । श्रोतव्यं श्रुतमिति ज्ञानाश्रयत्वमपि निराकरोति—तत्रैकमिति । तदात्वे एव कालांतरे चाश्रयांतरस्य भावनामपि निषेधस्तस्येति संदर्भः विश्वनाथस्तु—तदेवमुद्धवेन साधुलक्षणं श्रीभगवांस्तारतम्येन त्रिविधं साधुं लक्षयित्वा तत्तत्सर्गप्रादुर्भूतां प्रधानीभूतां केवलं च भक्तिं सामान्यतो निरूप्य भक्तेः स्ववशीकारं विवक्षुः कैमुत्येन सत्संगस्यैव वशीकारित्वमुक्त्वा सत्संगिनो भक्तांश्च निर्दिश्याते गोप्यादिनिकृष्टकेवलं भक्तियोगं दुर्लभत्वेन स्तुत्वा सहसैव 'रामेण सार्द्धम्' इत्यादिना तत्रापि गोपीविषयकस्वप्रेमबाष्पं सदा जावव्यमानं गांभीर्येण हृदि मुद्रितमप्यधीरतयोद्धटय्य तासामेव भक्तियोगस्य स्ववशीकारसर्वोत्कर्षपरावधित्वं च तासामेव साधुत्वस्यापि सर्वमहामहोत्कृष्टत्वकक्षाविश्रामित्वमभिव्यज्य केवले तदनुष्ठिते भक्तियोग एवोद्धवं प्रवर्तयितुमाह—तस्मादिति । विहितं निषिद्धं च कर्म त्यक्त्वेति भावः । तर्हि किं संन्यासं कुर्वे न प्रवृत्तं गृहस्थधर्मनिवृत्तं संन्यासधर्मं च त्यक्त्वा तत्रापि श्रोतव्यं च श्रुतं च त्यक्त्वेति भाविधर्मश्रवणमनाकांक्षधर्मश्रवणं च विस्मृत्येत्यर्थः । सर्वात्मभावेन सर्वोपाय आत्मना मनसा भावो दास्यसख्यादिस्तेनैकमेव मामालंबनीकृत्य शरणं याहि । मयैवाकुतो भयः स्या इति तव नास्ति कर्माधिकारो नापि ज्ञानाधिकारस्तदपि तंतमात्संन्यारोप्य प्रत्यवायभयं संसारभयश्चात्मनि मन्यसे चेत्तदा तद्वयद्वयात्त्राताऽहं विद्यमान एवास्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एकं केवलम् । एवकारेण देवतांतरव्यवच्छेदः । सर्वात्मभावेन श्रीकृष्ण एव सर्वेषामात्मेत्यभेदभावनया । यद्वा—सर्वात्मभावेन चराचरस्वरूपेण श्रीकृष्णार्चनेन सर्वमर्चितं स्यात् 'सर्वार्हणमच्युतेष्या' इत्युक्तेः । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥' इति श्रीगीतोक्तेः ॥ १५ ॥ बहुविध-
वाक्यश्रवणेन जातसंशयः पृच्छतीत्याह—पूर्वं तावदित्यादिना । तत्रोभयविधवाक्योपलंभे यदि वस्तुत आत्मा कर्त्रादिरूपोस्ति तदा कर्मत्यागो वक्तुं न शक्यो यदि नास्ति तर्हि कर्मविधिर्न वक्तुं शक्य इत्येवं संशयः । कर्मकार्यकार्यविधावात्मविषयसंशयस्या-
योग्यत्वादाह—यद्वेति । पूर्वं तावच्छ्रीभगवता 'मयोदितेषु' इत्यादिना कर्ममिश्रा भक्तिरुक्ता, ततश्च तत्परत्वे सति 'निवृत्तं कर्म सेवेत' इत्यादिना सर्वं कर्म त्याजितम् । 'किं तज्ज्ञानम्' इत्यादिना ज्ञानमिश्रा विहिता ज्ञानार्थमात्मतत्त्वनिरूपणञ्च सुष्ठु कृतं श्रीमदुद्धवेनापि गुणेषु 'वर्तमानोपि' इत्यादिना पृष्ठा 'बद्धो मुक्तः' इत्यादिना श्रीभगवदुक्तसिद्धांतोऽवधारितः । तत्तु ज्ञानं भक्तिं विना न सिध्यतीति स्वयं भगवतैव पुनः 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः' इत्यादिनोदृक्तितम्, 'श्रद्धालुः' इत्यादिना भक्तिश्च दर्शयित्वा तस्या भक्तेर्जन्मनि सिद्धौ च कारणं सत्संग एवेति दर्शितम्, पुनरुद्धवेन 'साधुस्त्व' इत्यादिना तौ विशेषतः पृष्ठौ, श्रीभगवता च तावुद्दिश्य 'प्रायेण भक्तियोगेन' इत्यादिना केवलं सत्संग एव दृढीकृतोऽतिशायितश्च । 'तस्मात्त्वमुद्धव' इत्यादिना कर्म च ज्ञानञ्च सम्यगेव त्याजितम् । तदेवं यद्यपि संशयावसरो नास्ति तथाप्याह—संशय इति । तव वाचं शृण्वतोऽवधारयतो ममात्मस्थं संशयम् 'मयोदितेष्ववहितः' इत्यादिकाध्यायत्रयगतमहावाक्यार्थपर्यालोचनासामर्थ्यं न निवर्तते, कुतो येन मम मनो भ्रम्यति वैयग्र्यविशेषा-
विष्टमास्ते तस्मात्पुनः सम्यक्तेनोपदिश्यतामिति भावः । संशयोऽत्र तत्तत्प्रकरणानामेकतात्पर्यताग्रहणे वैफल्यम् । शृण्वत इति शृण्वतोपीत्यर्थ इति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—संशयो न निवर्तत इत्येतत्पूर्वलक्षण एव 'मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरन्' इति वदता त्वया मह्यं कर्माधिकारो दत्तः, तत्पूर्वं तु 'यदिदं मनसा वाचा' इत्यादिना 'विद्धि मायामनोमयम्' इत्यादिना ज्ञाना-
धिकारो दत्तः, अधुना तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीति भक्त्यधिकारं ददाति न जाने पुनरपे कर्मधिकारं दास्यसीति सख्य-
रसोद्भूता वक्रोक्तिर्योतिता ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मत्कामा इति-मत्कामाः अस्वरूपविदः मत्स्वरूपमपि न जानन्ति ताः शतसहस्रशः अबला अपि रमणं जारं जारबुद्धिवेद्यमपि परमं ब्रह्म मां सत्सङ्गात्प्रापुः ॥ १३ ॥ तस्मादिति युग्मम् । यस्मादेवंभूतो मद्भजनप्रभावस्तस्मात् हे उद्धव ! त्वं चोदनां विधिं प्रति-चोदनां विधिप्रतिकूलं निषेधं च शास्त्रम् । यद्वा । श्रुतिं स्मृतिं च तथा शास्त्रमुत्सृज्य अनादृत्य सर्वदेहिनामेकमात्मानं मामेव सर्वात्मभावेन सर्वत्रात्मभावनया सर्वप्रकारेण शरणं याहि अतो मयैव स्वामिना त्वमकुतोभयः स्याः भवेः ॥ १४-१५ ॥ संशय इति । हे योगेश्वरेश्वर ! पूर्वं तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु इत्यादिना कर्मकर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते । अतस्तव वाक्यं शृण्वतो ममात्मस्थः आत्मनि कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मविषयः । यद्वा । यद्वा आत्मनि मनसि स्थितः कर्म कार्यं त्याज्यं वेति संशयो न निवर्तते । येन संशयेन मे मनो भ्राम्यति अतस्तं निवर्तयेति शेषः । यद्वा । सर्वदेहिनामेकमात्मानं मां शरणं याहीति । तव वाचं शृण्वतो मम आत्मस्थः आत्मविषयकः संशयः सर्वदेहिनामेक एवात्मा कथमित्याकारः न निवर्तते । अतः यथाहं सम्यग्बुध्येय तथा स्फुटं कथयेति ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिकाव्याख्या

स्वरूपं परमेश्वरत्वलक्षणं सत्सङ्गान्नित्यसिद्धानां गोपीनां संगत् जारबुद्धिवेद्यमपीति अपि नाप्राकृते तद्बुद्धेरसाभा-सत्वेऽपि श्रीकृष्णे तु अचिन्त्यशक्तेर्भूषणत्वमिति व्यञ्जितं परमं प्रापुरिति प्राप्तौ परमत्वस्य वैशिष्ट्यात्मकस्य विधेयत्वात् तदुक्तम-भियुक्तैः “नेष्टा यदङ्गिगानि रसे कविभिः परोढा तद्गोकुलाम्बुजदृशां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिक-मण्डलशेखरेणेति” । तदेवाह रमणं रतिक्रीडासुखदं मां श्रीकृष्णाख्यमेवेति तस्य ब्रह्मणो निराकारत्वं प्रत्याख्यातम् ॥ १३ ॥ पूर्वार्थे चोदनाशब्दस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वेऽपि प्रतिचोदनाशब्दस्य स्मृतिपरत्वं न कुत्रापि प्रसिद्धमतो यद्वेति चोदनाशब्दस्य प्रवृत्त-नार्थत्वात्तद्विरोधिनिवर्तनार्थस्य प्रतिशब्दबलाद्रूपं प्रत्याख्यानवत् तथा च प्रतिचोदनाशब्दस्य निषेधार्थो मुख्य एवेति तथा व्याख्यातं प्रवृत्तं दक्षिणमार्गं निवृत्तमुत्तरमार्गम् आवर्त्तत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽऽनुतेऽस्मृतमित्युक्तैः अयं योगसाङ्ग्यादिर्मया श्रोतव्यः अयं च श्रुतत्वादनुष्ठेय इत्युभयमप्यर्थं त्यक्त्वा शुद्धभक्तस्य द्वयोरप्यनुपादेयत्वात् केवलं मामेव शरणं याहीति पूर्वं प्रतिपादिता सत्सङ्गादिलक्षणा भक्तिरेव दृढीकृता सर्वात्मभावेनेति अन्यमिश्रत्वमपि त्याजितं नच तत्तत्परित्यागे किमपि दूषणमित्याह मयैवेति ॥ १४-१५ ॥ अत्र विप्रतिपत्तौ पूर्वार्थे मीमांसकमतप्रत्याख्यानपूर्वकं कर्तृत्वाद्यभावः विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माहंहादात्मैक्षिता स्वदृष्ट्यादिप्रघटकेन पूर्वमेवोपपादित इति तद्विषयकप्रश्नो विज्ञस्योद्धवस्य न युक्त इत्यतो यद्वेति तथाचैकान्तभक्तेन कर्म कर्तव्यं वा त्याज्यमिति प्रश्नस्य पूर्वमकृतत्वादपूर्वत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अतः जारं चोरभर्त्तारम् अतः परमं गुह्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तस्मान्मत्समाश्रयणस्य मोक्षहेतुत्वात् प्रतिचोदनां निषेधं यद्वा सामान्यचोदनाया अपवादरूपा विशेषचोदना तामुत्सृज्येति उपायतया बुद्धित्यागो विवक्षितः उपायत्वग्रहणं तत्र वर्जयेदिति प्रपत्तिशास्त्रेषु दृष्टत्वात् यास्यः । मामित्यनुषङ्गः ॥ १४-१५ ॥ एवमुपायविषये श्रोतव्यं सर्वं श्रुतम् अत उद्धवः आत्मविषये श्रोतव्यान्तरं शुश्रूषमाणः पृच्छति । संशय इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

न केवलं स्वात्मादिकं नाविदन् किन्तु केवलमबला अज्ञानात्स्वरूपाविदस्तथापि मत्कामाः मय्येव कामो यासां ताः जारं रमणं लोकप्रतीत्या चोरभर्त्तारं वस्तुतः परब्रह्मभूतं मां प्रापुः सत्सङ्गेन हि दैतेया इत्युपक्रान्तमुपसंहरति । सङ्गाच्छतसहस्रशः प्रापुरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ इत्थमुपदेक्ष्यमाणशरणागत्याख्यन्यासयोगप्रभावख्यापनाय तद्योगनिष्ठसत्सङ्गस्यैवाऽनितरसाध्यसाधन-तामभिधायाथ तं योगमुपदिशति । तस्मादिति । हे उद्धव ! तस्माच्छरणागतियोगनिष्ठसत्सङ्गतेरेवं विधत्वात् चोदनां विधि-प्रतिचोदनां निषेधं यद्वा चोदनां न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यादिरूपां सामान्यभावनां प्रतिचोदनामग्नीषोमीयं पशुमालभेत्यादिरूपाम-पवादात्मिकां विशेषचोदनाम् उत्सृज्येत्यनेन विधिनिषेधात्मकशास्त्रत्याग उक्तः प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च त्यजेन विधिनिषेधात्मकशास्त्र-बोध्यप्रवृत्तिनिवृत्तित्यागः श्रोतव्यमित्यनेनानन्यसाध्यस्वाभीष्टोपायान्तरशुश्रूषात्यागः श्रोतव्यमुत्सृज्येत्यनेन तदुपायतया श्रुतेषु कर्मज्ञान-भक्तियोगेषु उपायत्वबुद्धित्यागः तत्र विध्यात्मकशास्त्रत्यागो नाम तस्मिन् स्वाभीष्टसाधनतावबोधकत्वबुद्धित्यागः निषेधात्मकशास्त्र-त्यागस्तु निषिद्धसेवानिवृत्तैरुपायत्वावबोधकत्वबुद्धित्यागरूपः प्रवृत्तिनिवृत्तित्यागस्तु शास्त्रबोध्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दुष्करत्वानुसन्धाने-नोपायत्वबुद्धितश्चिकीर्षाप्रयत्नादित्यागात्मकः अनेन कृत्यकरणाऽशक्तस्याकृत्यकरणाज्जिवर्तितुमप्यशक्तस्यापि मच्छरणागतिरभीष्टोपाय-

भूतेति ध्वनितम् ॥ १४ ॥ मामित्यनेन सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्याद्याश्रयणसौकर्यापादकाश्रितकार्यापादकवात्सल्यसौशील्यस्वामित्वज्ञानशक्ति-
पूर्यादिकल्याणगुणयोगित्वमभिप्रेतम् एकमित्यनेन फलोपाययोरैक्यं विवक्षितम्, एवकारेण प्रपदने स्वस्य कर्तृत्वव्यावृत्तिः
एकवचनेन स्वानुष्ठितशरणागतियोगोऽप्युपायत्वबुद्धिव्युदासः तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । आत्मानं सर्वदेहिनामिति सर्वान्तरात्म-
भूतेन मनःपर्यन्तसर्वेन्द्रियप्रचोदयित्रा मयैव प्रकृतोपायानुष्ठानस्य कारितत्वादत्रोपायताबुद्धिर्न कार्येति भावः । मामेवेत्येवकारोऽ-
न्वेतव्यः तेनासार्वज्ञ्यादिगुणयोगिचतुर्मुखादिजीवव्यावृत्तिः एवकारस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थविपरीतपदार्थव्यावृत्तिपरत्वात् सर्वात्म-
भावेन शरणं याहि उपाये गृह्यक्षिप्रः शब्दः शरणमित्ययमित्युक्तेरत्रोचितत्वादुपायपरः शरणशब्दः याहि या प्रापणे प्राप्तेर्गतिपूर्व-
कत्वाद्गत्यार्था बुद्धयर्थाः इति न्यायादध्यवस्येत्यर्थः । सर्वात्मभावेन यः सर्व आत्मनः स्वस्य भावः उपेयत्वपितृत्वरक्षकत्वशेषित्वादि-
निरूपितोपेतृत्वपुत्रत्वरक्ष्यत्वशेषत्वादिसम्बन्धज्ञानं तेन एवं चेत् कुतोऽपि भयं नास्ति यस्य सः अकृत्यकरणकृत्याकरणादिमत्प्राप्ति-
प्रतिबन्धकभयरहितः मां मुक्तोपभोग्यं प्राप्स्यासि प्राप्स्यसि ॥ १५ ॥ आत्मानं सर्वदेहिनामित्यनेन स्वस्य सर्वान्तरात्मतया सर्वेन्द्रिय-
प्रचोदयितृत्वमुक्तं तत्प्रकारजिज्ञासया पृच्छति । संशय इति । हे योगेश्वरेश्वर ! योगनिर्वाहकाधिपते तव वाचं शृण्वतो मम उपाय-
विषयः संशयो निवृत्तः आत्मस्थः आत्मविषयस्तु न निवर्तते ततः किमित्यतो विशिनष्टि । येनात्मस्थेन संशयेन मे मनो भ्राम्यति
अतस्तं संशयं निराकुर्विति भावः । किं सर्वेन्द्रियप्राणनियमनादिकं जीवकर्तृकमुत त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्तृकत्वेऽपि कस्य देवमनुष्यादि-
भावात्मकः संसारः कश्चेन्द्रियादीनामाधारः किं जीव उत शरीरं किंवा त्वं कश्च सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यारम्भकः कश्च सुखदुःख-
योर्भोक्ता कश्च संसारनिवृत्त्युपाय इत्येवंविधः आत्मस्थः संशयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्फलमाह । मत्कामा इति । मामेव कामयन्त इति मत्कामाः अस्वरूपविदोऽबलाः जारं मां रमणं मत्वा संगान्मां परमं
ज्ञात्वा मामापुरित्यन्वयः । आसां ब्रह्मज्ञानं कथमुदभूत् उच्यते संसारं जरयतीति जारः तं नित्यानन्दप्रदत्वेन रमयतीति रमणः तं
सर्वतो विलक्षणस्वभावस्यास्य विष्णोः स्वरूपं विदन्तीत्यस्वरूपपिदः इत्येवं गुणसम्प्रीतितो मां ब्रह्म ज्ञात्वेति गोपिकाद्या दिवं गत्वा
हरिं ज्ञात्वा यथातथमित्येतदत्रापि प्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ १३ ॥ यतो मुमुक्षूणामहमेव शरणमतस्त्वमपि मां शरणं
ब्रजेत्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितां चोदनां नानाकर्मविधिमुत्सृज्य प्रवृत्त्यादिकं च मयि समर्थं सर्वदेहिनामात्मानं
स्वामिनं यस्मिन्नकुतोभयमस्ति तमेकं मां सर्वात्मभावेन सर्वस्वामिबुद्धिक्रियाया शरणं याहीत्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥ प्रथमतो वायौ
मुख्यधियेत्युक्त्वा विशेषतो गोपिकाप्रशंसनं कृतमिति संशयबीजं हृदि कृत्वोद्धवश्चोदयति । संशय इति भक्तेषु वायोः सर्वोत्तमत्व-
मुक्त्वा विशेषतो गोपीस्तुवतस्त्व वाचं शृण्वतो ममात्मस्थो मनोगतः संशयो वायुरुत्तमो गोप्यो वेत्येवमाकारो न निवर्तते प्रत्युत येन
वचनेन मे मनो भ्राम्यति निर्धारितैककोटिस्थितं नेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं प्रकटाप्रकटयोर्द्वयोरपि लीलयोस्तासां स्वप्राप्तौ भाव एव कारणं दर्शितं ततश्चाप्रकटलीलायां प्रविष्टा अपि यद्वि-
शेषेणाधिक्येन तं प्रापुस्तद्दर्शयन्नान्यदप्यनुवदति । मत्कामा इति अयमर्थो यथाभीष्ममुदारं दर्शनीयं कटं करोतीत्यत्र क्रिया खलु
विशेष्यस्य कृतिं प्रत्यापयन्ती विशेषणानामपि प्रत्यापयति कटं करोति तं च भीष्ममित्यादिरीत्या तथात्रापि प्रतीयते विशेष्यं
चात्र ब्रह्मैव सर्वविशेषाश्रयणीयपरमवस्तुतया तेषु तस्याभेदेनानुगमात् तदेवं स्थिते अनुवादमनुक्तवैव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तदिशा
पाठानुरोधेनात्र न विधेयं निर्णयिते किंत्वर्थानुरोधेन तस्यैव बलवत्त्वात् यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं
शृणोतीत्यत्र पच्यन्तां विविधाः पाकाः इत्यादौ सर्वदोहश्च गृह्यतामित्यत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं च पचतीत्यत्र च
पर्णमयीत्वादीनामेव विधेयत्वं तद्वत् तस्मिन्नेवाकाङ्क्षापूर्तेरर्थानुरोधस्य बलवत्त्वं ततश्च पूर्वोक्तरीत्या ताः ब्रह्म प्रापुः किं
निर्विशेषतयाविभूतं न किंतु परमं परात्मा लक्ष्मीर्यस्मिन् तदिति श्रीभगवद्रूपमेवेत्यर्थः । परमं यो महद्ब्रह्मेति सहस्रनामस्तोत्रात्
तादृशत्वं च “शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः” इति श्रीविष्णुपुराणरीत्यान्यत्रापि भगवदाविर्भावे संभवतीत्याशङ्क्याह
मां श्रीकृष्णाख्यमेव प्रापुः यथोक्तं तासु स्वयमेव मय्यावेश्य मनः कृष्ण इत्यादि मयि भक्तिर्हीत्यादि च तत्र च मां निजभाव-
विशेषमयभेदेन द्विधा प्रापुरिति बोधयितुं तासां तत्तद्विशेषेण साहित्येन सविशेषणद्वयमाह । मत्कामा रमणमिति । जारस्वरूपाविद
इति रमणशब्देनात्र पतिरेवोच्यते नन्दनशब्देन पुत्र इव रूढया यौगिकत्वच्चात् यथा मित्रानन्दनशब्देन मित्रापुत्र एवोच्यते
नतु मित्रापतिः मित्रारमणशब्देन च मित्रापतिर्न तु मित्रापुत्रस्तद्वदत्रापि जारशब्दनोपपतिरेवोच्यते नतु पतिः क्रोषकारमते च
तत्रैव रूढः रमणं स्यात्पटोलस्य मूलेऽपि रमणः प्रिये इति विश्वप्रकाशात् स्त्रीजातिसंबन्धेन रमणशब्दवत् प्रियशब्देन पतिरेवोच्यते
तथैव प्रसिद्धेः धवः प्रियःपतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समावित्यमरकोशाज्जारःपापपतिरिति त्रिकाण्डशेषाच्च पतित्वं तूदाहेन कन्यायाः

स्वीकारित्वमिति लोक एव भगवति तु स्वभावेनापि दृश्यते परमव्योमाधिपस्य महालक्ष्मीपतित्वं ह्यनादिसिद्धमिति ततश्च अस्वरूपविद् इति स्वरूपं नित्यमेव मत्प्रेमसीत्वलक्षणमवतारसमये मदीयलोलाशक्त्या मोहितत्वान्न विदन्ति अतस्तथा सत्यो जारं जारबुद्धिवेद्यं सन्तं मां प्रापुः तथापि रमणत्वप्राप्तौ हेतुः मत्कामाः इति मयि कामः कथमस्माकमन्यस्मिन् पतित्वं स्वप्नवद्विलीयेत श्रीकृष्ण एव जागरणवत्तत्प्रादुर्भवेदित्यभिप्रायो यासां तथा सत्यो मां रमणं प्रापुः तादृगभिप्रायश्चासां स्पष्ट एवोपलभ्यते यथा अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते इत्यत्र तस्य स्वीया एव वयमिति व्ययं तत्र च किङ्करीणामिति श्यामसुन्दर ते दास्य इतिवद्वैत्यात् किङ्करीत्वेनापि निश्चित्य भुजमगुरुसुगन्धं मूदधनर्यधास्यत् कदानु इत्यनेन तदेवासावसङ्कोचाङ्गीकारेण कदा साङ्गीकरिष्यतीति श्रीराधा स्वयमेव प्रार्थितवतीति तथा कात्यायनि महामाये इत्यादौ गोप्यः किमाचरदित्यादौ यत् पत्यपत्यसुहृदामित्यादौ च श्रीभगवता च स्वमतं तदेवोद्धवायोपदिष्टं बल्लव्यो मे मदतिमका इति अत्र यात यूयमित्याद्यनुसारेण श्रीनन्दराजे निजपितृत्वाभिमानेन स्वस्मिन् गोपत्वमननात् ब्राह्मणस्य मम ब्राह्मणीतिवत् खलु बल्लभस्य मम बल्लवीरूपास्ता इति श्रीशुकदेवेन च कृष्णवध्व इत्येवोक्तं तदेवं जारबुद्धेर्हृत्वं रमणबुद्धेस्तुपादेयत्वं जारबुद्धिवेद्यमपीति व्याख्याय श्रीस्वामिभिरवगमितं भर्त्राभिप्रायप्राप्तिः अवश्यमवगन्तव्या अन्यथा ये यथा मां प्रद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति श्रीगीतोपनिषद्भ्यः यथेति यदभिप्रायेणेत्येवार्थः तस्माद्रमणतया विद्यते इति प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् तत्कतुन्यायात् अहं भक्तपराधीन इति स्वेच्छामयस्येति प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् स्वयमेवेदं दृष्टान्तद्वारा बोधितं मय्यावेदय मनः कृष्ण इत्यादावनन्तरं या मया क्रीडतां रात्र्यां वनेऽस्मिन् व्रज आस्थिताः अलब्धरासाः कल्याण्यो मापूर्मद्वोर्य-चिन्तया इति अथ खल्वन्तर्गृहगतानां तासां तान् पतीन् तांश्च देहांस्त्यक्तवतीयामौपपत्यं न सम्भवतीति हे कल्याण्य इत्यनेन भवतीनां न तद्वद्देहपरित्याग इति वैशिष्ट्यमवगमितं तदेतदभिप्रेत्यैव पूर्वमपि तमुद्धवं प्रति धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन प्रत्यागमनसन्देशैरित्युक्त्वा तासां प्राणधारणे आप्रहो दर्शितः जारतया प्रतीतत्वेन रमणत्वेन च मत्प्राप्तौ मम कारुण्यं तु परम-सहायमित्याह । अलला इति । तादृशमप्रेमकैवल्येन तासु स्वस्वरूपानुसन्धानबलतिरोधानात् न विद्यते बलं मत्साहाय्यं विनान्यत् यासां तादृश्य इति अत एव ममतिकरुणोदयादिति भावः । आस्तां नित्यप्रेमसीनां वार्त्ता तासां सङ्गादन्या अपि शतसहस्रशस्तथा मां प्रापुरिति किञ्च ब्रह्मत्वं परमेश्वरत्वञ्च तत्र स्वाभाविकमेवेति तादृशप्रेमविशेषेण तयोरावरणमेव नतु निर्धूननं परमाधुर्यस्य तु परमोल्लासः अथ जारत्वं तु तत्रासत्यं दुःखमयजुगुप्सितान्यसम्बन्धाविष्कृतं चेति तेन प्रेमविशेषेण निर्धूननमेव नतु पूर्ववदावरणमात्रं परमरमणत्वस्य तु परमोल्लास इति अत्र पद्यं विशेषः श्रीकृष्णसन्दर्भे द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥ तदेवं तदभीष्टतमां श्रीगोपीनामपि स्वप्राप्तिं कथयित्वा तस्यापि तां कोडीकुर्वन्नुपसंहरति । तस्मादिति युगमेकं । यस्मान्मदीयत्वेन लब्धसद्भावानां तेषां नारदाङ्गिरःप्रभृती-नामपि सङ्गमात्रस्यैतावन्महिमा तस्मात्तद्रूपपरमाश्रयत्वेन परमन्तं तदभीष्टं मामेकमेव शरणं याहि शरणागतिपर्यन्ततया भजेत्यर्थः । ततश्च हि निश्चितं मया त्वमकुतोभयः स्याः भविष्यसि तत्र कैमुल्यायात्मनः स्वभावतः सर्वहितत्वं दर्शयति सर्वदेहिनामात्मानं परमात्मानमिति एकमेव शरणमित्येव दर्शयति सर्वात्मभावेनेति तदेव विवृणोति । उत्सृज्येत्यादिना । श्रोतव्यं श्रुतमेवेति ज्ञाना-श्रयत्वमपि निराकरोति तत्रैकमिति तदात्वे एवेति कालान्तरे चाश्रयान्तरस्य भावनामपि निषेधति स्म ॥ १४-१५ ॥ पूर्वं तावच्छ्री-भगवता मयोदितेऽवित्यादिना कर्ममिश्रा भक्तिरुक्ता ततश्च तत्परत्वे सति निवृत्तं कर्म सेवेतेत्यादिना सर्वमेव कर्म त्याजितं किंतु ज्ञानमिश्रा विहिता ज्ञानार्थमात्मतत्त्वनिरूपणं च सुष्ठु कृतम् श्रीमदुद्धवेनापि गुणेषु वर्तमानोऽपीत्यादिना पृष्ठा बद्धो मुक्त इत्यादिना श्रीभगवदुक्तः सिद्धान्ताऽवधारितः तत्तु ज्ञानं भक्तिं विना न सिद्धयतीति स्वयं भगवतैव पुनः शब्दब्रह्मणि निष्णात इत्यादिनो-दृङ्कितम् श्रद्धालुरित्यादिना भक्तिं च दर्शयित्वा तस्या भक्तेर्जन्मनि सिद्धौ च कारणं सत्संग एवेति दर्शितं पुनरुद्धवेन साधुस्त्वे-त्यादिना तौ विशेषतः पृष्ठौ श्रीभगवता च तावुपदिश्य प्रायेण भक्तियोगेनेत्यादिना केवलः सत्संग एव दृढीकृतोऽतिशायितश्च तस्मात्त्वमुद्धवेत्यादिना कर्म च ज्ञानं च सम्यगेव त्याजितं तदेवं यद्यपि संशयावसरो नास्ति तथाप्याह । संशय इति । तव वाचं शृण्वतोऽवधारयतो ममात्मस्थः संशयः मयोदितेऽवहित इत्यादिकाध्यायत्रयगतमहावाक्यार्थपर्यालोचनासामर्थ्यं न निवर्तते कुतः येन यतो मम मनो भ्राम्यति वैयग्रथविशेषाविष्टमस्ति तस्मात्पुनः सम्यक्त्वेनोपदिश्यतामिति भावः । संशयोऽत्र तत्तत्प्रकरणाना-मेकतात्पर्य्यताग्रहणे वैकल्यं शृण्वतः इति शृण्वतोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततश्च ता मां प्रापुरित्याह । मत्कामा मां कामयन्त इति ताः मां परमं ब्रह्म प्रापुः कीदृशं रमणं ताभिः सह रममाणं ता रमयन्तं च वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे इति आत्मारामोऽप्यरीरमदिति शुकोक्तेः किम्पतिस्वरूपं न जारम् उपपतिस्वरूपं कीदृश्यः अस्वरूपविदः मन्महामाधुर्य्यमात्रानुभावित्वाद्वैश्वर्य्यलक्षणं मत्स्वरूपविशेषं न विदन्तीति ताः । यद्वा अन्ये भक्तजना इव मत्स्वरूपं मत्सारूप्यं न विन्दन्ते न प्राप्नुवन्ति तत्प्राप्तौ ताभिर्महिद्वारासिद्धेरिति यद्वा ताः स्वस्वरूपं सौन्दर्य्यादिकं न जानन्ति किन्तु मत्सौन्दर्य्यादिकमेवानुभवन्तीति ताः यद्वा न विद्यन्ते स्वरूपविदः स्वरूपज्ञा यासां ताः ॥ १३ ॥ तदेवं श्रीमदुद्धवेन साधुलक्षणं

पृष्ठः श्रीभगवांस्तारतम्येद् त्रिविधं साधु लक्षयित्वा तत्तत्सङ्गप्रादुर्भूतां प्रधानीभूतां केवलं च भक्ति सामान्यतो निरूप्य भक्तेः स्ववशीकारं विवक्षुः कैमुत्येन सत्सङ्गस्यैव वशीकारित्वमुक्त्वा सत्सङ्गिनो भक्तांश्च निर्दिश्यान्ते गोप्यादिनिष्ठं केवलं भक्तियोंं दुर्लभत्वेन स्तुत्वा सहसैव रामेण सार्द्धमित्यादिना तत्रापि गोपीविषयकस्वप्नेमबाष्पं सदाजावत्यमानङ्गाम्भर्येण हृदि मुद्रित-मप्यधीरतयैवोद्घटय्य तासामेव भक्तियोगस्य स्ववशीकारसर्वोत्कर्षपरावधित्वं तासामेव साधुत्वस्यापि सर्वमहोत्कृष्टकक्षाविश्रामित्वमभिव्यज्य केवले तदनुष्ठिते भक्तियोग एवोद्धवं प्रवर्त्तयितुमाह । तस्मादिति । चोदनां विधिं प्रतिचोदनां प्रतिषेधं च विहितं कर्म निषिद्धं च कर्म त्यक्त्वेत्यर्थः तर्हि किं संन्यासं कुर्वे न प्रवृत्तं गृहस्थानां धर्मं च निवृत्तं संन्यासिनां धर्मं च त्यक्त्वा तत्रापि श्रोतव्यं श्रुतं च त्यक्त्वेति भाविधर्मश्रवणमनाकाङ्क्षय भूतश्रवणं च विस्मृत्येत्यर्थः । सर्वात्मभावेन सर्वो य आत्मनो मनसो भावो दास्यसख्यादिस्तेनैकैवमालम्बनीकृत्य शरणं याहि मयैव अकुतोभयः स्या इति तव नास्ति कर्माधिकारो नापि ज्ञानाधिकारस्तदपि तं तमात्मन्यारोप्य प्रत्यवायभयं संसारभयं च मन्यसे चेत्तदा तद्भयद्वयाद्वाताऽहं विद्यमान एवास्मोत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ संशयो न निवर्त्तत इत्येतत्पूर्वक्षण एव मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरेदिति वदता त्वया मह्यं कर्माधिकारो दत्तः तत्पूर्वं तु-

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरङ्गगृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयमिति ॥

तस्माद्युक्तेन्द्रियप्राप्तो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्मनोक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥

इत्युक्तवता मह्यं ज्ञानाधिकार एव दत्तः अधुना तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीति भक्त्यधिकारं ददासि न जाने पुनरग्रे कमधिकारं मह्यं दास्यसीति सख्यरसोद्भूता वक्त्रेक्तिर्योतिता ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अबलाः सत्सङ्केतरबलरहिताः मत्कामाः श्रीकृष्ण एवास्मत्सुखहेतुर्नान्यत्किञ्चिदित्येवं मयि कामः सङ्कल्पो यासां ताः मच्छरणाः स्वबुद्ध्या जारमुपपत्तिं शास्त्रतस्तु परमं ब्रह्म मामेव प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्मात् शरणागतिरित्थं महाफला तस्मात् हे उद्धव ! त्वमपि चोदनां प्रतिचोदनां विधिनिषेधरूपं शास्त्रं प्रवृत्तं च निवृत्तं च त्रिवर्गोपायं मोक्षोपायं च शास्त्रार्थं श्रोतव्यं श्रुतं च हेयोपादेयानुष्ठानसिद्धये गुरुमुखात् श्रोतव्यं सुज्ञातं च उत्सृज्य ॥ १४ ॥ सर्वात्मभावेन सर्वेषु चोदनादिषु हितकारित्वाहितकारित्वरूपो य आत्मभावः आत्मनो निश्चयः तेन श्रीकृष्ण एव हितमहितं स्वेच्छया कर्तुमकर्तुं समर्थ इत्येवंभूतेन मामेव शरणं याहि सर्वेषु ब्रह्मादिषु सत्सु स्वस्यैव शरणत्वे हेतुमाह । एकमेव निःसमानातिशयं तत्रापि हेतुमाह । सर्वेषां देहिनां ब्रह्मादीनामात्मानं ननु सर्वतो निवृत्तस्य मे कुतश्चिद्भयं स्यादित्यत्राह । मयैव हि निश्चितम् अकुतोभयः स्याः ॥ १५ ॥ सर्वदेहिनामात्मानमिति तव वाचं शृण्वतो मे आत्मनि सर्वात्मनि त्वयि विषये स्थितः कथमसौ सर्वात्मा इत्येवंरूपः संशयः न निवर्त्तते ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता वालप्रबोधिनी

तासां स्वप्राप्तियोग्यताभावमाह—अस्वरूपविद् इति । मत्स्वरूपं च न जानन्ति । तत्र हेतुमाह—अबला इति । तर्हि कथमासक्तिस्तत्राह—रमणं रतिसुखप्रदं जारं परमपुरुषं मत्कामा इति । स्वप्राप्तेर्दुर्लभत्वं दर्शयन्नाह—परमं ब्रह्मेति । ‘सत्सङ्गेन हि दैतेया’ इत्युपक्रान्तं सत्सङ्गमाहात्म्यमुपसंहरति—एवं सत्साङ्गाच्छतसहस्रशः असङ्ख्याता मामापुरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ यस्मादेवभूतो मद्भजनाभावस्तस्मात् हे उद्धव त्वं चोदनां विधिचोदनां निषेधं च शास्त्रं तथा शास्त्रविहितं प्रवृत्तं च निवृत्तं कर्म । किम्बहुना श्रोतव्यं श्रुतं च सर्वमेव शास्त्रमुत्सृज्य अनादृत्य ॥ १४ ॥ सर्वात्मभावेन सर्वेषां कालकर्मस्वभावादीनामात्मा नियन्ताऽहमेवातो मत्प्रसादेनैव सर्वभयनिवृत्तिर्नान्यथेति निश्चयेन मामेव शरणं याहि गच्छ । अहमेव त्वां सर्वतो रक्षिष्ये मयैव त्वमकुतोभयः स्याः भवेत्यन्वयः । न केवलं मम सर्वात्मत्वमारोप्योपासितव्यं किन्तु वस्तुतोऽपि तथात्वमस्तीति सूचयन्पुनराह—सर्वदेहिनामात्मानमिति तत्र हेतुमाह एकमिति ॥ १५ ॥ त्वमेव मम संशयनिवारणे समर्थोऽसीति सूचयन्सम्बोधयति—योगेश्वरेश्वरेति । पूर्वं तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु इत्यादिना कर्म कर्तव्यमित्युक्तं इदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते । अतस्तव वाक्यं शृण्वतो ममात्मानि मनसि स्थितः कर्म कार्यं त्याज्यं वेति संशयो न निवर्त्तते येन संशयेन मे मनो भ्राम्यति अतस्तं निवर्त्तयेति शेषः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मत्कामा इति । अबलास्ता गोप्यः, यद्यपि, मत्स्वरूपाविद्, तथापि, मय्येव कामो यासां ताः, मत्कामाः । जारं रमणमपि, वस्तुतः परमं ब्रह्म, अहं, अतः मां प्रापुः । एवं एव सङ्गान्मम सङ्गतः, शतसहस्रशः मामेव, प्रापुः ॥ १३ ॥ इत्थमुपदेक्ष्यमाणशरणागत्याख्यान्यासयोगप्रभावख्यापनाय तद्योगनिष्ठसत्सङ्गनिष्ठस्यैवानितरसाध्यसाधनमभिधायाथ तं योगमुप-

दिशति । तस्मादिति । हे उद्धव, तस्मात् शरणागतियोगनिष्ठसत्सङ्गतेरेवविधत्वात्, त्वं, चोदनां विधिं, प्रतिचोदनां निषेधं च केचित्तु चोदनां 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि' इत्यादिरूपां सामान्यभावनां, प्रतिचोदनाम् 'आग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादिरूपामपवादात्मिकां विशेषचोदनामित्याहुः । अन्ये तु चोदनां श्रुतिं, प्रतिचोदनां स्मृतिमिति । उत्सृज्य अनेन विधिनिषेधात्मकशास्त्रत्याग उक्तः । प्रवृत्तिं, निवृत्तिं च, उत्सृज्य, अनेन विधिनिषेधात्मकशास्त्रबोधप्रवृत्तित्याग उक्तः । श्रोतव्यं श्रुतं च उत्सृज्य एव श्रोतव्यमुत्सृज्येत्यनेन अनन्यसाध्यस्वाभीष्टोपायान्तरशुश्रूषानिवृत्तित्याग उक्तः । श्रुतमुत्सृज्येत्यनेन तदुपायतया श्रुतेषु कर्मज्ञानभक्तियोगोपायत्वबुद्धित्याग उक्तः । तत्र विध्यात्मकशास्त्रत्यागो नाम तस्मिन् स्वाभीष्टतासाधनताबोधकत्वबुद्धित्यागः । निषेधात्मकशास्त्रत्यागस्तु निषिद्धसेवानिवृत्तेरुपायत्वबोधकत्वबुद्धित्यागरूपः । प्रवृत्तित्यागस्तु शास्त्रबोध्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दुष्करत्वानुसंधानेनोपायत्वबुद्धितश्चिक्रीर्षाप्रयत्नादित्यागात्मकः । अनेन कृत्यकरणाशक्तस्य अकृत्यकरणान्विवर्त्तितुमप्यशक्तस्याऽपि मच्छरणगागतिरेवाभीष्टोपायभूतेति ध्वनितम् ॥ १४ ॥ मामिति । सर्वदेहिनां आत्मानं एकं मां एव, सर्वभावेन, शरणं याहि । एवं करिष्यसि चेत्तर्हि, नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सोऽकुतोभयस्तं मां, यास्यसे हि । 'मया स्या ह्यकुतोभयः' इति पाठे मया मच्छरणप्राप्त्येत्यर्थः । अकुतोभयः अकृत्यकरणकृत्याकरणादिमत्तामिप्रतिबन्धकभयरहितः, स्याः ॥ १५ ॥ 'आत्मानं सर्वदेहिनाम्' इत्यनेन स्वस्य सर्वान्तरात्मतया सर्वेन्द्रियप्रचोदयितृत्वमुक्तं तत्प्रकारजिज्ञासया पृच्छति । संशय इति । हे योगेश्वर हे योगनिर्वाहकाधिपते, तव वाचं शृण्वतः, मे मम, संशयः उपायविषयः संशयस्तु, निवृत्त इति शेषः । येनात्मस्थेन संशयेन, मनः मदीयं मानसं, भ्राम्यति तथाभूतः आत्मस्थः आत्मविषयः संशयस्तु, न निवर्त्तते । अतस्तं संशयं निराकुर्विति भावः । आत्मस्थः संशयस्तु किं सर्वेन्द्रियप्राणनियमनादिकं जीवकर्तृकमुत त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्तृत्वेऽपि कस्य देवमनुष्यादिभावात्मकः संसारः, कश्चेन्द्रियादीनामाधारः, स किं जीव उत शरीरं त्वं वा, कः सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यारम्भकः, कश्च सुखदुःखयोर्भोक्ता, कश्च संसारनिवृत्त्युपाय इति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धव ! उन गोपियों में बहुत-सी तो ऐसी थीं, जो मेरे वास्तविक स्वरूप को नहीं जानती थीं । वे मुझे भगवान् न जानकर केवल प्रियतम ही समझती थी और जारभाव से मुझसे मिलने की आकांक्षा किया करती थी । उन साधनहीन सैकड़ों, हजारों अबलाओं ने केवल सङ्ग के प्रभाव से ही मुझ परब्रह्म परमात्मा को प्राप्त कर लिया ॥ १३ ॥ इसलिये उद्धव ! तुम श्रुति-स्मृति, विधि-निषेध, प्रवृत्ति-निवृत्ति और सुननेयोग्य तथा सुने हुए विषय का परित्याग करके सर्वत्र मेरी ही भावना करते हुए समस्त प्राणियों के आत्मस्वरूप मुझ एकाकी ही शरण सम्पूर्ण रूप से ग्रहण करो; क्योंकि मेरी शरण में आ जाने से तुम सर्वथा निर्भय हो जाओगे ॥ १४-१५ ॥ उद्धवजी ने कहा—सनकादि योगेश्वरों के भी परमेश्वर प्रभो ! यों तो मैं आपका उपदेश सुन रहा हूँ, परन्तु इससे मेरे मन का सन्देह मिट नहीं रहा है । मुझे स्वधर्म का पालन करना चाहिये या सब कुछ छोड़कर आपकी शरण ग्रहण करनी चाहिये, मेरा मन इसी दुविधा में लटक रहा है । आप कृपा करके मुझे भली-भाँति समझाइये ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच

स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥
यथानलः खेऽनिलबन्धुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमध्यमानः ।
अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥
एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो द्रक् स्पर्शः श्रुतिश्च ।
सङ्कल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥
अयं हि जीवस्त्रिदशबुज्योनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।
विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य ददत् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः एषः जीवः विवरप्रसूतिः घोषेण प्राणेन गुहां प्रविष्टः मनोमयं सूक्ष्मं रूपम् उपेत्य मात्रा स्वरः वर्णः स्थविष्ठः इति (भवति) ॥ १७ ॥ यथा खे अनलः ऊष्मा बलेन दारुणि अधिमध्यमानः अनिलबन्धुः अणुः प्रजातः हविषा

समिध्यते तथैव मे इयं वाणी व्यक्तिः ॥ १८ ॥ एवं गदिः कर्म गतिः विसर्गः घ्राणः रसः दृक् स्पर्शः श्रुतिः सङ्कल्पविज्ञानम् अथ अभिमानः सूत्रं रजः सत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥ अयं जीवः अव्यक्तः एकः एव हि आद्यः त्रिवृत् अञ्जयोनिः वयसा विशिलष्टशक्तिः बहुधा एव योनिं प्रतिपद्य यद्वत् (तद्वत्) बीजानि भाति ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उत्तरं स एष इत्यष्टमिः । अयं भावः । ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपञ्चात्मना भाति तत्प्रपञ्चाध्यासाच्च जीवानामनाद्य-विद्यया कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिषेधाधिकारस्तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तम् । सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय भक्तिविक्षेपककर्मादरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तम् । जातायां तु विद्यायां न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति । तत्र तावदीश्वराद्व्याप्ति-दीन्द्रियद्वारा जीवसंस्मृति कारणभूतं प्रपञ्चोद्गममाह साधैश्चतुर्भिः । स एषोऽपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः । अपरोक्षत्वे हेतुः । विवरेष्वाधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह । घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं प्रविष्टः सन्मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यत्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरकचक्रे विशुद्धिचक्रे चोपेत्य प्राप्य वक्त्रे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिर्वर्णः ककारादिरित्येवं वैखर्याख्यः स्थविष्टोऽतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवति । तथाच श्रुतिः । 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नैगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥' इति । अभियुक्तश्लोकश्च । 'या सा मित्रावरुण सदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानंतःप्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं चक्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥' इति ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टांतः । यथेति । यथाऽग्निः स्वे ऊष्मा अव्यक्तोऽग्निरूपः दारुण्यधिकं मध्यमानोऽनिलसहायः सन्नपुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हविषा संवर्धते तथैवेयम् वाणी ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥ उक्तां वाग्वृत्तिमुपसंहरन्निर्देन्द्रियवृत्तिष्वतिदिशति । एवं गदिर्गदनं भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहारः । कर्म हस्तयोर्वृत्तिर्गतिः पादयोर्विसर्गः पायूपस्थयोरिति कर्मेन्द्रियाणाम् । घ्राणोऽवघ्राणं रसो रसनं दृक् दर्शनं स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणाम् । संकलो मनसो विज्ञानं बुद्धिचित्तयोरभिमानोऽहंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रपञ्चो मे व्यक्तिरिति पूर्वगान्वयः ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्विज्ञोऽस्तीत्याह । अयमिति । अयं जीव ईश्वर आदावव्यक्त एक एव । वयसा कालेन विशिलष्टा विभक्ता वागादीन्द्रिय-रूपाः शक्तयो यस्य । यद्वा विशेषेण शिलष्टा आलिंगिता मायाशक्तिर्येन सः । बहुप्रकार इवाभाति । यतः स एवाद्यः । त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः । अञ्जयोनिलोकपद्मस्य कारणभूतः । एकस्य बहुधा भाने दृष्टान्तः । योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदिति ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वाशयमाह भगवान्-अयं भाव इति । ततः कर्तृत्वाद्यङ्गीकारात् । तदानीं विधिनिषेधाधिकारवेलायाम् । सत्त्वस्यांतःकरणस्य शुद्धयर्थं कर्मजाड्यं कर्मासक्तिस्तत्परिहाराय । तत्र प्रश्नोत्तरनिमित्तम् । तत्रेति निमित्तार्थसप्तम्यन्तात्त्रल । तावदधुना । किञ्च-अवाङ्मनसोऽगोचरात्मविषयकसंज्ञयस्याध्यारोपापवादैकनिरसनीयत्वादारोपं वदन्स्थूलसूक्ष्मक्रमेण वागुत्पत्तिमाह-आधारादिचक्रेषु । तानि च योगशास्त्रे उक्तानि-मूलाधारः स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमेव च । अनाहतं विशुद्धाख्यमायाषट्चक्रमुच्यते । मूलाधारे लिंगमूले नाभौ हृदि च कंठे भ्रुवोर्मध्ये ब्रह्मरंध्रे क्रमाच्चक्राणि चिंतयेत् । इति । परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपेण चतुर्द्धा वाक्तु वैखर्येव वक्तुं शक्या नान्या । अत्र प्रमाणमाह-तथा चेति । वाक्परिमितानि वाचाः परिमितानि चत्वारि पदानि स्थानानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी, तानि च ये ब्राह्मणा मनोषिणोऽध्यात्मकुशलास्ते विदुः, तेषां मध्ये आदौ त्रीणि पदानि गुहायां शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि तानि नैगयन्ति न जानन्ती चतुर्थवैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति मनुष्याणां वदने वर्तमानोऽर्थबोधकः शब्दो भवतीति श्रुतिपदार्थः । अभियुक्तानां कुशलानां श्लोकः- 'शास्त्रज्ञे तत्परे शत्रूद्युक्ते काले च निर्भये । अभियुक्तः स्मृतो विज्ञैः' इति निरुक्तिः । श्लोकार्थश्च-तां त्रिविधां भारतीं प्रपद्ये या सा मित्रावरुणसदनात् अग्नीषोमस्थानात् उच्चरन्ती उद्भवन्ती मित्रोर्मिर्वरुणः सोमः तयोस्सदनमावातस्थानं परमात्मा यतः श्वासस्य शीतोष्णत्वं तस्मादुच्चरन्ती त्रिषष्टिवर्णान् जनयति वायुसंगजान् प्रकटकरणैः बुद्धिगतैः प्रत्यक्षरूपैरिन्द्रियैः अंतः पश्यति तनूच्चारयति सा पश्यत्याख्या तां प्रथममुदितामुत्पन्नां बुद्धिसंस्थामुच्चारयामीति विचारयुक्ताम्, मध्यमां मुखेवस्थिताम्, करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीञ्च प्रपद्ये । 'त्रिषष्टिश्चतुः षष्टिर्वा वर्णाः संभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं चोक्ताः स्वयंमुवा । स्वरा विशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृताश्चाष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च : कः पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऋकारः प्लुत एव च ।' इति । अस्यार्थः-अ इ उ ऋ एषां ह्रस्वीर्घप्लुताः कालकृता द्वादशभेदाः, लृकारस्यैकस्तस्य दीर्घाभावात्, प्लुतस्तु कैश्चिदिष्टः कैश्चिन्न । एषां चतुर्णामष्टौ तेषां

ह्रस्वाभावादित्येकविंशतिस्वराः । स्पर्शा कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । यादयो हांताश्चाष्टौ । यमा वर्गेष्व्याद्यानां पञ्चमे परे मध्ये पूर्व-
सदृशाः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः । यथा—पलिकन्कीः, चख्खनतुः, अगग्निः, पतिघन्नीत्यादौ । अनुस्वारादयः चत्वारः स्पष्टाः ।
पराश्रितावित्युक्तिस्तु कखयोः परयोरेकविधः पफायोः परयोरन्यविधः । कठ्यौष्ठ्यभेदादिति ज्ञापनाय दुःस्पृष्ट ईषत् स्पृष्टलृकार इति
शब्दार्थरत्ने । अत्र विशेषोऽपि योगशास्त्रे मातृकापूजाकरणे वर्णितः । तथाहि—प्रथममध्यमोत्तमानामधिकारिणां स्वाधिकारानुसारेण
मातृका पूजाकरणमित्यभिप्रेत्य तस्यास्त्रैविध्यमाह—मातृका च त्रिधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतरापि च । गुरुपदेशतो ज्ञेया नान्यथा
शास्त्रकोटिभिः । प्रथमोधिकारी स्थूलया मातृकया पूजयेत्, मध्यमः सूक्ष्मया, उत्तमः सूक्ष्मतरयेति विभावः । स्थूलादिरूपत्रयं चैवमव-
गन्तव्यम्—नियतकालपरिपाकानां प्राणिकर्मणां मध्ये परिपक्वानामुपभोगेन प्रत्ययात्, इतरेषां चापरिपक्वानां भोगाभावेन तदर्थ्याः
सृष्टेरनुप्रयोगात् । प्राकृतलये अस्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे निष्कले परशिवे विलीना यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि—
'प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जगत्' इति । तथा—'जगत्प्रतिष्ठा देवष पृथिव्यप्सु प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ
प्रलीयते । वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ।' इति । अव्यक्तं माया तस्याश्च
सम्यक्प्रलयो नाम मुक्ताविव नात्यंतिको विनाशः किन्तु सुषुप्तौ सत्यां मायागोचरवृत्तीनामप्यभावात् । स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्या-
प्यत्यंतनिर्विकल्पिकतया तद्गुलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभातप्रायत्वं न पुनरनवभानमेव । प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽन-
वभाने सत्यभाव एव स्यादिति न चाभाव एवास्तु उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगादिति, अवशिष्टैः प्राणिकर्मिभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव
क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जन्यते सैषा मायावस्था ईक्षणकामतमोविचिकीर्षादिशब्दै-
रभिधीयते । 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति छांदोग्ये, 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' इति ऐतरीयके, 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय'
इति तैत्तिरीयके, 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुंडके, 'विचिकीर्षुर्धुनीभूता क्वचिदभ्येति बिंदुताम्' इति प्रपञ्चसारे । अपरिपक्वकर्मा
भेदाद्धनोभावस्तदर्थव्यापारश्चिकीर्षापरिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं बिंदुस्तदिदमविभागावस्थमव्यक्तमुच्यते । अत एव तस्योत्पत्तिः
स्मर्यते—'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति । स एव जगदंशुराकारोऽध्यात्मश्च आधारादानाभिव्यज्यमानकुण्डलादि-
शब्दैरुच्यते । यथाहुः—'शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशंति जननीगर्भेकत्वं नराः' इति ।
'कुण्डलिनी सर्वथा ज्ञेया सुषुम्ना तु गतैव सा' इति च । बिंदोः कालक्रमेणाचिच्चिदंशविभागात्त्रैविध्यं तत्रैवोक्तम्—'कालेन भिद्य-
मानस्तु स बिंदुर्भवति त्रिधा । स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते । स बिंदुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।' इति । अचिदंशः
स्थूलो बीजं चिदचिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः स एव पुरुषश्चिदंशः परो बिंदुः स एवेश्वरः तस्य च त्रिधा विभागसमये शब्दब्रह्मापर-
नामधेयस्य परस्योत्पत्तिरुक्ता—'बिन्दोस्तस्माद्विद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत् । स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ।' इति । स
एव ब्रह्मात्परवो जगदुपादानं बिंदुतादात्म्येन संगतोऽपि प्राणिनां मूलाधारे व्यज्यत इत्युक्तम् । स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूता-
कारे पुनराविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृत इति देहेष्विति मूलाधारप्रदेशे तस्यानुस्यूतस्य रवस्य संस्कृतपवनबलेनाभिव्यक्ति-
राविर्भावस्तत्र हि पवनस्योत्पत्तिरुक्ता—'देहेषु मूलाधारेस्मिन्समुद्यति समीरणः' इति । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्येच्छया जातेन
प्रयत्नेन मूलाधारस्थः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र स्थितं ब्रह्म तत्राभिव्यज्यते तदभिव्यक्तशब्दब्रह्मकारणं बिन्द्वात्मकं स्वप्रतिष्ठ-
तया निष्पदं सत् परा वागित्युच्यते, तदेव नाभिपर्यंतमागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पंद-
प्रकाशरूपिणी कार्यबिंदुतत्त्वात्मिकाधिदैवमीश्वररूपा पश्यंती वागित्युच्यते, तदेव ब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यंतमभिव्यज्यमानं
निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पंदरूपनादबिन्दुमयी अधिदैवतं हिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते, तदेवाव्यक्तपर्यंतं तेनैव
वायुना कंठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिक्षकारातवर्णयालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधिदैवतं विराड्रूपा वैखरी
वागित्युच्यते । तदुच्यते आचार्यैः—'मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तुभावः पराख्यः पश्चात्पश्यंत्यथ हृदयगो बुद्धियुक् मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जंतोः सुषुम्नावद्वस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंज्ञः ।' इति । तत्र वैखरी स्थूलमातृका, सा प्रथमधि-
कारिणः पूजोपकरणं, मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणं, कारणकार्यबिन्द्वात्मिका परा पश्यंतीरूपा मातृका
सोत्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मातृकात्रैविध्यं सर्वमंत्रोपलक्षणम् । अतश्च सर्वे मंत्रा उक्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्य-
मोत्तमाधिकारिषया इत्यर्थः । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः । गुरुपदेशत इति—गुरुपदेशमंतरेण शास्त्रैर्दुरधिगमत्वात्तथैव फलातिशय-
वत्त्वाच्चेत्यर्थ इत्यलमतिप्रपञ्चेन । मंत्रोपयोग्यप्रयं वाङ्मनिरूपणप्रसंगादत्र लिखितः 'वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे' इति श्रुतिरपीम-
मर्थमाह । वागेव विश्वाकारेण विवर्तते परिणमते वेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरञ्च—'वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं विभज्योपभुङ्क्ते' इति ।
संदर्भः—वैयग्र्यं च द्विविधम्—एकं पूर्वत एवानुगतया स्वत्यागभीत्याऽन्यत्संप्रति ज्ञातया 'रामेण सार्द्धम्' इत्याद्युक्त्या हंत तासा-
मनेन संगमः कुत्र कथं वर्तत इति विशेषं ज्ञानमुक्तंठया तत्र स एष इत्याख्यार्धद्वयेन द्विविधं वैयग्र्यमपनेतुं स्वत्यागभीत्या कृतं तत्त-
त्प्रकरणैकतात्पर्यग्रहणवैयग्र्यं प्रथमेनार्थेन निवारयति—'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य' इति । पर्यवसानं सर्ववैदार्थयुतः संक्षेपतस्तन्नेवृत्वं
तदाश्रयत्वं च तथाविधे मय्येवेति दर्शयितुं सर्वेषां वेदानां शब्दरूपेण सर्वाविर्भारूपत्वमाह—स एष इति द्वाभ्याम् । आधारचक्रा-

दिकमत्र चतुर्भ्यो मुखेभ्यः प्रथमतो वेदाविर्भावसमये चतुर्मुखस्यैवेति ज्ञेयम् । अत एव नादो वेदशब्दात्मको भवतीत्यादिटीका च संगच्छते । व्याख्यास्यते चैकविंशो-‘आकाशाद्घोषवान्प्राणः’ इत्यत्र । प्राणस्तदुपाधिहिरण्यगर्भरूपः घोषवान्नादोपादानवाति । अनन्त-पारामित्यत्र न समष्टिप्राणादिमयस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदादिति श्रुत्यभिमुक्तश्लोकौ दृष्टान्तावेवालौकिकवाङ्मयत्वात् । तत्र श्रुतौ वाक्यपरिमितानि शास्त्राणि निर्णीतानि चत्वारि पराख्यादीनि पदानि रूपाणि तेषां मध्य आदौ त्रीणि गुहायां शरीरे आधार-नाभिहृदयेषु स्फुरन्त्यपि नैगयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्तीति श्रुतिपदार्थः । श्लोकार्थस्तु-या सा पराख्या मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमस्तयोः सदनमाधारचक्रं तस्मात्प्राणसंगेनोच्चरन्ती स्वयमेव सूक्ष्मरूपमुद्भवन्ती त्रिषष्टिं वर्णान्सूते कैः । अन्तःकरणाभ्यां प्रकटकरणेन च ततस्तां प्रथममुदितां सतीं पश्यत्याख्याम् अन्तः पश्यति न तूच्चारयति या तां प्रथमां तथा बुद्धिसंस्थामुच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीं प्रपद्ये । त्रिषष्टिरिति=ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन वर्णा नव । दीर्घत्वाभावात् ऋलृवर्णाश्चत्वारः । ह्रस्वत्वाभावादेचोष्टौ । उदात्तादिस्वरास्तदन्तर्गता एव । विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वारः । एवं पंचविंशतिरस्पर्शास्तावन्त एव पंचाशत् । यवलाः सानुनासिकानिरनुनासिकाः षट् । रेफ एकः । नकारस्य दंत्यमूर्धन्यत्वेन द्विःपाठात् शषसहलक्षाः षट् । एवं त्रिषष्टिरिति । अथ द्वितीयं वैयर्थ्यं द्वितीयेनार्थं निराकरोति-स एष इति । स एष जीवो जगतो जीवनहेतुमलक्षणः विशेषतो ब्रजस्य जीवन-हेतुर्वा । प्राणेन मत्प्राणभूतेन घोषेण ब्रजेन सह विवरप्रसूतिर्विवरादप्रकटलीलातः प्रसूतिः प्रकटलीलायामभिव्यक्तिर्यस्य तथाभूतः सन् गुहां पुनरप्रकटलीलामेव प्रविष्टः । कीदृशः सन्, किं कृत्वा-मात्रा मर्मचक्षुरादीनि स्वरो भाषागानादिः वर्णरूप इतीत्थं स्थविष्ठः । स्वपरिजनानां प्रकट एव सन् बहिरंगभक्तानां मनोमयं कथंचिन्मनस्येव गम्यमन्येषां सूक्ष्ममज्ञेयं यद्रूपं प्रकाशस्तदुपेत्य ॥१७॥ इममर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति-अव्यक्तस्येति । खे काष्ठच्छिद्रे । तथैव अग्नवत् । इयम् उक्तलक्षणा । प्रथमेऽर्थे यथानल इति तथैव मम व्यक्तिरूपा वाणी चेत्यर्थः । द्वितीयेऽर्थे प्रकटलीलाविष्कारश्च सदृष्टान्तं स्पष्टयति-यथेति । हि यस्मादियं स्वरहस्यैकवेद्यविज्ञस्य ममैव वाणी नात्रासंभावना विवेयेत्यर्थः । दृष्टान्तोऽयं गर्भादिक्रमेणाविर्भावमात्रांशे । तृतीयस्कन्धेऽपि श्रीमदुद्धवेनोक्तम्-‘अजोऽपि जातो भगवान्य-थाग्निः’ इति । विश्वनाथस्तु-मे व्यक्तिर्मदाविर्भावरूपा इयं वेदलक्षणा वाणी अतोऽस्या अतिगूढमर्थं मां विना को ज्ञास्यति ज्ञात्वा च जीवस्य संसारनिस्तारणार्थान्भक्तिज्ञानकर्माद्युपायान्को वा व्यवस्थास्यतीत्यतस्त्वयि परमयोग्ये पात्रे स्वतुल्ये तानुपायान्सांप्रतं कृपया न्यस्यामि त्वत्तो बदरिकाश्रमस्था मुनयः प्राप्य कृतार्था भविष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वम् । संदर्भः-तदेवं वेदस्य स्वाविर्भावत्वं दर्शयित्वा तदर्थद्वारा जीवानां जगदादेशं त्याजयितुं जगति लौकिकरागादिवृत्तीनामपि तत् उद्भवं दर्शयति-एवं गदिरिति । यथा पराख्यादिक्रमेण वैदिकी वाग्वृत्तिरुत्पन्ना तथा गदिलौकिकव्यगुत्पन्ना, किन्तु पूर्वा स्वरूपशक्त्या परा तु माययेति ज्ञेयम् । ततश्च यथा गदिस्तथा कर्मादयोपीत्यर्थः । विश्वनाथोऽपि-यथा मत्स्वरूपभूता वेदलक्षणा वाणी ब्रह्मशरी-रादुद्भूता तथैव प्रकृतापि वाणी प्राकृतलोकशरीरादपभ्रंशरूपा संभवतीत्याह-एवं गदिर्वागिन्द्रियव्यापारो भाषणम् एतदादिप्रपञ्चो मायिकी व्यक्तित्वार्थः ॥ १९ ॥ यतः कार्यं कारणादभिन्नं तस्माद्धेतोः । अयमिति शास्त्रेण प्रत्यक्षमेव दर्शितत्वात्, जीवयति सर्वमिति निरुक्तेः । आदौ सृष्ट्यादौ । सूक्ष्मरूपत्वादव्यक्तः । पूर्वव्याख्याने भगवतः कालाधीनत्वप्रतीतेराह-यद्वेति । कालेन सह बहुरूपेण भानं कुत इति चेदाह-यत इति । त्रयो वर्तन्तेऽत्रेति त्रिवृत् । दृष्टान्तः स्फुटतर एव । तथैव दर्शयति-अयं हीति सार्द्धकम् । बीजानीति-बीजानां मध्ये यदेकमपीत्यर्थः । अत एव-यस्मिन्निति ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स एष इति । स एष अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः विवरेषु आधारादिक्रेषु प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य घोषेन पराख्येण नादवता प्राणेन सह गुह्याधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं मनोप्राह्यं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपुर-चक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य प्राप्य वक्त्रे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येवं वैखर्याख्यः स्थविष्ठः अतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवति । तथा च श्रुतिः । ‘चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहासु त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।’ इति । श्रुतेरर्थस्तु वाचःपरिमितानि शास्त्राणि तानि चत्वारि पदानि स्थानानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति । तानि च ये ब्राह्मणा मनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः ते विदुः । तेषां मध्ये लोकाः आदौ त्रीणि पदानि शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि नेङ्गयन्ति न जानन्ति । तुरीयं चतुर्थं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति । मनुष्याणां वदने वर्त्तमानोऽर्थबोधकः शब्दो भवतीत्यर्थः । ‘विवद्वत्त्वेरितस्वान्ताहिताग्निचलितो मरुत् । व्यनक्ति यां मूलदेशे सा वाणी कथ्यते परा । नाभौ व्यनक्ति पश्यन्ती मध्यमां हृदये ब्रजन् । मूर्द्धाघातान्मुखं प्राप्तः स्पष्टवर्णा स वैखरीम् ॥’ इति स्फुटार्थं पद्यम् । साम्बपञ्चाशिकायां सूर्यस्तुतौ श्लोकश्च । ‘या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानन्तःप्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥’ श्लोकार्थश्च । तां त्रिविधां भारतीं प्रपद्ये या सा मित्रावरुणसदनात् अग्नि-सोमस्थानात् उच्चरन्ती उद्भवन्ती मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमः तयोः सदनं परमात्मा यतः श्वासः शीतोष्णत्वं च त्रिविष्टिं वर्णान् जनयति

वायुसंगजान् प्रकटकरणैः बुद्धिगतैः प्रत्यक्षरूपैः इन्द्रियैः अन्तः पश्यति न तूच्चारयति सा पश्यन्त्याख्या । तां प्रथममुदितामुत्पन्नां बुद्धिं संस्थाम् उच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां मुखेऽवस्थितां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीं च प्रपद्ये । त्रिषष्टिर्वर्णाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन । स्वरा एकविंशतिः । ऋलृओरप्लुतत्वात् एचामह्रस्वत्वाच्च हलन्त्यस्त्रिंशत् । पञ्चविंशतिः स्पर्शाः चत्वारोऽन्तस्थाः चत्वार ऊष्माणः अनुनासिका यमाः पञ्चविसर्गानुस्वरोऽकूपौ चेति ॥ १७ ॥ यथेति । यथा खे अनलः ऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपो बलेन दारुणि अधिकं मध्यमानः अनिलबन्धुः अनिलसहायः सन् सूक्ष्मविस्फुलिङ्गादिरूपो जातो भवति । ततश्च प्रकृष्टो जातो हविषा समिध्यते संवर्धते तथैवेयं वाणी ममाभिव्यक्तिरिति ॥ १८ ॥ एवमिति । एवं गदिर्गदं भाषणं मेऽभिव्यक्तिरिति सर्वत्रानुषङ्गः । कर्म हस्तयोर्वृत्तिः गतिः पादयोर्वृत्तिः विसर्गः मलमूत्रत्यागः पायूपस्थयोर्वृत्तिरिति कर्मेन्द्रियाणां प्राणोऽवघ्राणं रसो रसनं दृक् दर्शनं स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति नासादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहङ्कारस्य वृत्तिः सूत्रं प्रधानस्य वृत्तिः एवं रज आदिविकारः कार्यरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चो मे व्यक्तिः । तत्र रजसः कार्यमिन्द्रियवर्गः सत्त्वस्य तद् वतावर्गः तमसः पृथिव्यादिमहाभूतानीति प्रपञ्चो मे व्यक्तिरित्यनुषङ्गः ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्विज्ञोऽस्तीत्याह-अयमिति । अयं जीवः ईश्वरः आदावव्यक्त एक एव । हि शब्दोऽवधारणे । यतः स एव आद्यः कारणं त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः वयसा कालेन विदिल्लष्टा विभक्ता वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य । यद्वा । विशेषेण दिल्लष्टा आलिङ्गिता मायाशक्तिर्येन स बहुप्रकार इव भाति तथा योनिमभिव्यक्तिस्थानं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य जीवान्नेव वृक्षादिरूपेण बहुधा भान्ति तद्वदिति ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अयं भावः अष्टानां पद्यानामयमभिप्रायः स्वमायावशात् स्वमायां वशीकृत्येत्यर्थः । प्रपञ्चात्मना बहिरङ्गशक्तिद्वारा विश्वरूपेणेत्यर्थः । अतस्मिन्स्तद्बुद्धिरध्यासः देहादिरहमस्मीति तस्मात् ततोऽध्यस्तकर्तृत्वादेः तदानीं विधिप्रतिषेधाधिकारकाले तत्र एवं व्यवस्थायां सत्याम् आधारचक्रं हिरण्यगर्भस्येति ज्ञेयं तत्र मनोमयं पश्यन्त्याख्यं नाभिस्ते मणिपूरकचक्रे सूक्ष्मरूपं मध्यमाख्यं हृदयस्थे विशुद्धचक्रे चोपेत्येत्यर्थः । तथाच वाचः परादिरूपे प्रमाणं श्रुतिः वाक् वाचः परिमितानि संख्यातानि पराख्यादीनि चत्वारि पदानि स्वरूपाणि सन्ति तेषां मध्ये त्रीणि परा पश्यन्ती मध्यमाख्यानि रूपाणि गुहा गुहायां शरीरमध्ये मूलाधारनाभिः हृदयेषु निहितानि स्थितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति वाचस्तुरीयरूपं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्त्येव नतु तत्तु तत्त्वतो जानन्ति अथ श्लोके या सा प्रसिद्धा पराख्या मित्रोऽग्निः वरुणः सोमस्तयोः सदनमाधारचक्रं तस्मात् प्राणसङ्गेनोच्चरन्ती स्वयमेवोद्भवन्ती पराख्या अन्तःकरणभ्यां मनोबुद्धिभ्यां प्रकटकरणेन वागिन्द्रियेण च त्रिषष्टिर्वर्णान् प्रसूते प्रसूयते अतस्तां प्रथममुदितां पराख्याम् अन्तः पश्यति न तूच्चारयति यां तां मनःस्थां पश्यन्त्याख्यां तथा बुद्धिसंस्थामुच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरीमहं प्रपद्ये त्रिषष्टिमिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेनाऽणो नव प्लुतत्वाभावात् ऋलृवर्णाश्चत्वारः ह्रस्वत्वाभावादे-चोऽष्टौ उदात्तादिस्वरास्तु तदन्तर्गता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वारः एवं पञ्चविंशतिः स्पर्शाश्च तावन्तः एवं पञ्चाशत् यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः नकारस्य दन्त्यमूर्द्धन्यत्वभेदे द्विः पाठात् शषसहलक्षाः षट् एवं त्रिषष्टिरिति ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्य सर्वाङ्गोचरस्य सतो ब्रह्मणः खे काष्ठचिह्ने तत्र परास्त्वव्यक्तैवेति अव्यक्तोष्मरूपतयोपमीयते पश्यन्ती तु सूक्ष्मविस्फुलिङ्गादिरूपतया मध्यमा प्रकृष्टजाततया वैखरी तु समिद्धतयेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ एवं गदिरित्युपसंहारो निगमनं विज्ञानं निश्चयात्मकं बुद्धेः अनुसन्धानन्तु चित्तस्येति ज्ञेयं मे व्यक्तिः ममाभिव्यक्तिरूपः ॥ १९ ॥ अयमिति सार्द्धकम् अयं प्रपञ्चाभिव्यक्तिरूपः जीवयति चेतयतीति जीव ईश्वरः पूर्वार्थं वागादीन्द्रियाणां बहुप्रकारान्तर्गतत्वाद्विशेषणमधिकमतो यद्वेति तस्मात् मायये-श्वरस्यैव बहुप्रकारेण भानात् तन्मायाविलसितत्वात् ईश्वरमायारचितत्वात् तदाश्रयमीश्वराधिष्ठानकं तत ईश्वरात् ॥ २०-२१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

विवरप्रसूतिः विवरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य सः गुहा प्रविष्टो जीवः प्राणेन घोषेण शब्देन चोपलक्षितः शरीरस्थितिकाले जीवः प्राणं घोषं च न जहातीत्यर्थः । यदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदेतत्क्रमिष्यन् यातीति हि श्रूयते प्राणवायुविघटितशरीरच्छिद्रप्रभवः स घोषः मनोमयं स्वमनोप्राहं सूक्ष्मं पार्श्वस्थैरनुपलभ्यं रूपमुपेत्य स्थितः पश्चादुच्चारणवेलायाम् उरः कण्ठः शिरस्तथेति प्रकारेण तात्वादिस्थानप्रयत्नवशात् स्थविष्ठो भवतीत्यर्थः । मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः ॥ १७ ॥ पूर्वं सूक्ष्मतयानभिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयाभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह । यथानल इति । खे काष्ठोदरे ऊष्मा मथनदशायां सूक्ष्ममात्रत्रयो-पलब्धेः मे व्यक्तिः मदधीनत्वेनाभिव्यक्ता ॥ १८ ॥ एवं शब्दप्रसङ्गादुच्चारणं प्रस्तुतं ततश्च वागिन्द्रियव्यापार उक्तो भवति अथान्येषामिन्द्रियाणां व्यापारानाह । एवं गदिरिति । ज्ञानेन्द्रियाण्याह । प्राण इति । संकल्पविज्ञानं संकल्परूपज्ञानं मनोव्यापारः

अहंकारकार्योऽनात्मन्यात्मबुद्धिरभिमानः सूत्रं महान् स ह्यध्यवसायहेतुः महान् वै बुद्धिलक्षण इति वचनात् एतत्सर्वं रजःसत्त्व-
तमोविकारः ॥ १९ ॥ त्रिवृत् गुणत्रयवश्यः अञ्जयोनिः अप्सु जातं ब्रह्माण्डमञ्जं तदन्तर्योनिर्यस्य सोऽञ्जयोनिः एकः एकरूपः
वृद्धिपरिणामादिरहितः मे मदधीनः वयसा कालेन विसृष्टशक्तिः देहानुबन्धिष्वहङ्कारममकाररूपेण विप्रकीर्णचैतन्यशक्तिः बहुधा
देवमनुष्यादिरूपेण यथा बीजानि योनिं भूमिं प्रतिपद्याङ्कुरादिरूपेण बहुधा विभान्ति तद्वत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र सर्वेन्द्रियव्यापाराणामात्मायत्ततां विवक्षुस्तावद्वाग्निन्द्रियव्यापारस्य उत्पत्तिक्रममात्मायत्ततां चाह । स एष जीव इति ।
विवरप्रसूतिः विवरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य सः गुहां हृदयगुहां प्रविष्टः 'हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित' इति श्रुतेरिति भावः ।
स एष जीवः प्राणेन घोषेण च उपलक्षितः शरीरस्थितिकाले जीवः प्राणं तद्घोषं च न जहातीत्यर्थः । यदेतत्कर्णोपिधा यशृणोति
नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवतीति श्रयते मनोमयमित्यस्य स घोष इत्यादिः प्राणवायुसङ्घटितशरीरच्छिद्रप्रभवः स घोषः
तावन्मनोमयं मनोप्राह्यमत एव सूक्ष्मं पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानं रूपमुपेत्य स्थितः पश्चादुच्चारणवेलायाम् उरःकण्ठःशिरस्तथेति प्रकारेण
तात्वादिस्थानप्रयत्नवच्चात् मात्रादिरूपेण स्थविष्ठः स्थूलतमो भवति तत्र मात्रा ह्रस्वादिवर्णः ककारादिवर्णः उदात्तादिरिति ॥ १७ ॥
पूर्वं सूक्ष्मतयानभिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयोपलभ्यमानत्वे दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना समिध्यते इत्यन्तेन ग्रन्थेन । यथाऽनलः
काष्ठोदरस्योऽग्निः सूक्ष्मः सन्नात्ममन्थनारम्भदशायामूष्मात्मकस्ततो दारुण्यधिकबलेन मध्यमानः स्वे आकाशोऽनिलसहायः
सन्नणुर्विस्फुलिङ्गादिरूपो भवति ततः क्रमेण प्रकृष्टो जातो हविषा समिध्यते सम्यग्दीप्यते तथेयं वाग्निन्द्रियव्यापाररूपा वाणी मे
व्यक्तिराकारः शरीरं मदधीनेत्यर्थः । प्राणेन घोषेणेत्यनेन जीवप्राणयोः परस्परायत्ता स्थितिरिति सूच्यते विवरप्रसूतिरित्यनेन
जीवस्य शरीरावस्थितिदशायां सङ्कुचितप्रकाशत्वमुच्यते तेनाज्ञत्वं फलितं तेन च वाग्निन्द्रियव्यापारानुगुणतश्चोदनाऽसमर्थत्वं
च व्यज्यते वाणी चेति चकारोऽन्वेतव्यः तेन दृष्टान्तभूतस्याग्नेरप्यात्मव्यक्तित्वमभिप्रेतम् ॥ १८ ॥ वाग्निन्द्रियव्यापारस्यात्मायत्तत्वमुक्तम्
अथान्येषां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां चात्मायत्तव्यापारवत्त्वमाह । एवमिति । मतिः पादेन्द्रियव्यापारः कर्म पाणीन्द्रियव्यापारः रत्नरूपस्थस्य
विसर्गः मूत्रपुरीषोत्सर्गः पायोः घ्राणं गन्धोपादानं घ्राणेन्द्रियस्य रसः रसग्रहः रसनेन्द्रियस्य दृक् भावे किप् दर्शनं चक्षुरिन्द्रियस्य
स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियस्य श्रुतिः श्रवणं शब्दग्रहणं श्रोत्रेन्द्रियस्य सङ्कल्पविज्ञानं सङ्कल्परूपं विशेषज्ञानं मनोव्यापारः अभिमानः अनात्म-
न्यात्मबुद्धिरूपः स चाहङ्कारस्य व्यापारः सूत्रं महत्तत्त्वं तस्य मणीनां तन्तोरेव बहुकार्योधारत्वादिति भावः । तेन च तद्व्यापारोऽ-
ध्यवसायो लक्ष्यते तथाऽन्यश्च यो गुणत्रयपरिणामात्मको देहेन्द्रियादिगणः स च मे व्यक्तिरिति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धो ज्ञेयः ॥ १९ ॥
कस्य तर्हि देवमनुष्यादिभावात्मकः संसार इत्यत आह । अयं हीति । संसारस्याहेतुकत्वशङ्कां वारयितुं विशानष्टि । त्रिवृदिति ।
गुणत्रयवश्य इत्यर्थः । त्रयाणां गुणानां वृत्तवर्तनं यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अञ्जयोनिरप्सु जातं ब्रह्माण्डम् अत्रं तद्योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य
सः गुणपारवश्याद्ब्रह्माण्डान्तरुत्पत्तिनिधनवानित्यर्थः । अव्यक्तः सूक्ष्मरूपः अणुरिति यावत् स्वरूपतस्त्वेक एकरूपः वृद्धिपरिणामादि-
रहितः आद्यो नित्यश्च वयसा कालेन विशिलष्टशक्तिः देहदनुबन्ध्यादिष्वहङ्कारममकाररूपेण प्रकीर्णचैतन्यशक्तिः बहुधा देवमनुष्यादि-
रूपेण भाति अत्र दृष्टान्तः यथा बीजानि योनिमुत्पत्तियोग्यं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बहुधा भान्ति तद्वदित्यर्थः । एकजातीयानामपि
जीवानां योनिं प्रतिपन्नानां योन्यनुगुणं वृद्धिहासादिरूपबहुधाभानं हि दृश्यत इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गोपिका अपि मामापुः किमु वायवाद्या इति गोपिकाप्रशंसनं कृतमिति परिहारं हृदि कृत्वा वायुरेव सर्वैर्गुणैः सर्वोत्तमः
स एव हिरण्यगर्भश्चेति दर्शयितुं भगवान् हिरण्यगर्भस्य सर्वोत्तमत्वं वक्ति । य एष इति । यो विवरप्रसूतिः विशेषेण वराणाम-
हङ्काराद्यभिमानिनां प्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्स तथा उत्पादक इत्यर्थः । एष जीवः जीव प्राणधारण इति धातोः प्रकृष्टानन्दलक्षणस्य
हरेर्विशेषाधिष्ठानत्वात्तन्नामा ब्रह्मा प्राणेन विष्णुना घोषेण वेदात्मिकया प्रकृत्या लक्ष्म्या च सह गुहां रुद्रादीनां हृदयगुहां प्रविष्टः
सन्मनोमयं रुद्रादीनां मनसि नियन्त्रत्वेन स्थितमत एव सूक्ष्मं परमाणुकल्पं रूपमुपैति । किञ्च मात्रा स्वरो वर्ण इति मात्रास्वर-
वर्णत्रयात्मकं वेदाख्यं स्थविष्ठं रूपमुपैति ॥ १७ ॥ अनेन वेदादीनि विष्णुप्रकृतिब्रह्माणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्र प्रकृतिब्रह्मणो-
र्विशेषेण वेदादिकं मम व्यक्तिस्थानमित्याह । यथेति । अनिलो बन्धुर्यस्य स तथा उष्मोष्णः अनलो दारुणि स्वे बलेन मध्यमानो
अणुत्वेन प्रजातो हविषा घृतेन यथा समिध्यते तथेयं वेदवाणी मे व्यक्तिः व्यक्तिस्थानं वेदवाण्येव विशेषतो मत्तत्त्वव्यञ्जि-
केत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रकृत्यादीनां व्यक्तिस्थानत्वेऽपि मम श्रोत्रादीन्यपि वेदादिवद्विशेषतो व्यक्तिस्थानानीत्याह । एवमिति । पदादीनि
गत्यादिशब्दवाच्यानि इन्द्रियेन्द्रियविषययोरुभयोर्ग्रहणायैवमुक्तं संकल्पो मनः विज्ञानं बुद्धिः अभिमानोऽन्तःकरणवृत्तिविशेष-
व्यञ्जकः तस्य रूपान्तरं सूत्रं वायुः सत्त्वसहितं तमः विकारो ब्रह्माण्डः एतानि हरेरधिष्ठानरूपाणि भवन्तीति ज्ञातव्यानि तदभि-

मानिन्यो देवताश्च यस्तमसि तिष्ठन् श्रोत्रे तिष्ठन्नित्यादेः ॥ १९ ॥ विवरप्रसूतिरित्युक्तं कारणत्वं गुहां प्रविष्ट इत्युक्तव्याप्तिं च विविच्य सोदाहरणमाह । अयं हीति । मां रमां चान्तरेण वर्णाद्यात्मकवेदादिसर्वशब्दवाच्योऽयमब्जयोनिर्ब्रह्मा नियामकत्वेन सर्वोत्तमत्वाज्जविस्त्रिवृज्ज्ञानानन्दबलात्मको व्यक्तः सूक्ष्मः जगतामाद्य एक एवाहंकारादिप्रथिव्यन्तानि स्वसृष्टानि कार्याण्यनुप्रविश्य विशेषेण श्लिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्य एव तत्तन्निग्रामकरूपैर्बहुधैव भाति तत्त्ववादिनामितिशेषः कथमिव यद्वद्यथा कलमादि बीजानि योनिं भूमिलक्षणां प्रतिपद्य बह्वङ्कुराणि भवन्तीति एवं परमात्मानुगृहीतो ब्रह्माहङ्कारादिषु बहुधाव्यक्तीभवतीति यो विवरप्रसूतिर्योनि-
द्वारा प्रसूयते एष जीव इति संज्ञा लभत इत्यन्यथा व्यकुर्वते तन्मतम्—

सुपर्णशेषरुदादिप्रसूतिस्तु चतुर्मुखः सर्वजीवोत्तमो जीवो गुणैर्ज्ञानसुखादिभिः ।
विष्णुभक्त्यादिभिः सर्वैर्नियमात्सर्वकालिकम् मुक्तावपि न संदेहः स हि देहेन विष्णुना ॥
प्राणः प्राणेन जगतामीशेन रमया तथा वेदात्मिकया च सहितः सूक्ष्मः सन्मनसि स्थितः ।
इन्द्रादिनान्तु सर्वेषां मात्रावर्णस्वरेषु च स्थूलरूपी सदा त्रिष्टन्नेवं श्रोतादिक्तेषु च ॥
सर्वेषां प्रेरको ह्येको ज्ञानानन्दबलैस्त्रिवृत् नित्यशक्तिः सर्वगः सन् बहुधैव प्रतीयते ।
तस्मिन्नोतमिदं सर्वं पटे लक्षणतन्तुवत् स एव वायुरिदिप्तो वायुर्हि ब्रह्मतामगात् ॥
विशेषेण हरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानि सर्वशः मनआदीन्यहङ्कारो ब्रह्मा वेदात्मिका रमा ।
त्रिगुणात्मिका च सैव श्रीः सैवोक्ता संविदात्मिका तस्या अपि नियन्तैको विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥
यथा दारुषु सूक्ष्मः सन्मथितोऽग्निः समिध्यते तथा वेदादिषु हरिर्मथितः सम्प्रदृश्यते ।
व्यक्तिस्थानान्येतानि वेदादीनि हरेर्विदुः ॥

इत्यनेन प्रमाणवाक्येन निरस्तमिति नास्माभिस्तद्दूषणाय प्रयत्यते मनसि व्यक्तीतां यामि तस्माद्व्यक्तिर्हि मे मन
इत्येतत्पष्टं च ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वैयर्थ्यं च द्विविधम् एकं पूर्वत एवानुगतया स्वत्यागभीत्या अन्यत्संप्रति जातया रामेण सार्धमित्याद्युक्तस्य हन्त तासामनेन
संगमः कुत्र कथं विद्यत इति विशेषं ज्ञातुमत्युत्कण्ठया तत्र स एष इत्यस्यार्धद्वयेन द्विविधं वैयर्थ्यमपनेतुं स्वत्यागभीत्या कृतं
तत्तत्प्रकरणैकतात्पर्याग्रहणवैयर्थ्यं प्रथमेनार्थेन निराकरोति यथापूर्वोक्तं तस्मात्त्वमुद्वोत्सुज्येति पर्यवसानं सर्ववेदार्थं पुनः
संक्षेपतस्तन्नेतृत्वं तदाश्रयत्वं च तथाविधे मध्येवेति दर्शयितुं सर्वेषां वेदानां शब्दरूपेण स्वाविर्भावस्वरूपमाह । स एष इति
द्वाभ्याम् आधारचक्रादिकमत्र चतुर्भ्यो मुखेभ्यः प्रथमतो वेदाविर्भावसमये चतुर्मुखस्यैवेति ज्ञेयम् अतएव नादो वेदशब्दात्मको
भवतीत्यादिटीका च संगच्छते व्याख्यास्येत चैकविंशो आकाशात् घोषवान् प्राण इत्यत्र प्राणस्तदुपाधिहिरण्यगर्भरूपः घोषवान्
नादोपादानवानिति अनन्तपारामित्यत्र न समष्टिप्राणादिमयस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदादिति श्रुत्यभियुक्तश्लोकौ दृष्टान्तावेव
लौकिकवाङ्मयत्वात् तत्र श्रुतौ वाक्परिमितानि शास्त्राणि निर्णीतानि चत्वारि पराख्यादीनि पदानि रूपाणि तेषां मध्ये आदौ त्रीणि
गुहायां शरीर आधारनाभिहृदयेषु स्फुरन्त्यपि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्तीति पदार्थः अथ श्लोके या सा पराख्या मित्रोऽग्निः
वरुणः सोमः तयोः सदनमाधारचक्रं तस्मात्प्राण संगेमोचचरन्ती स्वयमेव सूक्ष्ममुद्भवन्ती त्रिषष्टिवर्णान् प्रसूयते कैः अन्तःकरणाभ्यां
प्रकटकरणेन च अन्तः तां प्रथममुदितां सर्तीं पश्यन्त्याख्या अतः पश्यति न तूच्चारयति यां तां प्रथमां तथा बुद्धिसंस्थाम् उच्चार-
यामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मलां वैखरी प्रपद्ये त्रिषष्टिमिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेनाणो नवप्लुतत्वाभावात्
ऋलृवर्णाश्चत्वारः ह्रस्वत्वाभावादेचोऽष्टौ उदात्तादिस्वरास्तु तदन्तर्गता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वारः एवं
पञ्चविंशतिः स्पर्शाश्च तावन्तः एवं पञ्चाशत् यवलाः सातुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः नकारस्य दन्त्यमूर्धन्यत्व-
भेदेन द्विःपाठान् शतसहस्रलक्षाः षट् एवं त्रिषष्टिरिति अथ द्वितीयं वैयर्थ्यं द्वितीयेनार्थेन निराकरोति । स एष इति । स एष मल्लक्षणो
जीवो जगतो जीवनहेतुः विशेषतो ब्रजस्य जीवनहेतुर्वा परमेश्वरः प्राणेन मत्प्राणतुल्येन घोषेण ब्रजेन सह विवरप्रसूतिः विवरान्
अप्रकटलीलातः प्रसूतिः प्रकटलीलायामेवाभिव्यक्त्यस्य तथाभूतः सन् पुनर्गुह्यमप्रकटलीलामेव प्रविष्टः कीदृशः सन् किं कृत्वा
मात्रा मम चक्षुरादीनि स्वरो भाषा गानादिः वर्णो रूपम् इति इत्थं स्थविष्ठः स्वपरिजनानां प्रकट एव सन् बहिरङ्गभक्तानां मनोमयं
कथंचिन्मनस्येव गम्यम् अन्येषां सूक्ष्ममज्ञेयं यपं प्रदूकाशस्तदुपेत्य ॥ १७ ॥ तत्र प्रथमेऽर्थे यथानल इति तथैव मम व्यक्तीरूपा

वाणी चेत्थर्थः द्वितीयेऽर्थे प्रकटलीलाविष्कारं च सहृष्टान्तं स्पष्टयति । यथेति हि यस्मात् इयं स्वरहस्यैकवेद्यविज्ञस्य ममैव वाणी नात्रासंभावनाविधेयेत्यर्थः । दृष्टान्तोऽयं गर्भादिक्रमेणाविर्भावमात्रांशे तृतीयस्कन्धेऽपि श्रीमदुद्धवेनैव तदुक्तम् अजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निरिति ॥ १८ ॥ तदेवं देवस्य स्वाविर्भावत्वं दर्शयित्वा तदर्थद्वारा जीवानां जगदवेशं त्याजयितुं जगति लौकिक-वागादिवृत्तौनामपि तत उद्धवं दर्शयति । एवं गदिरिति । यथा पराख्यादिक्रमेण वैदिकी वाग्वृत्तिरुत्पन्ना तथा गदिलौकिकव्युत्पन्ना किन्तु पूर्वा स्वरूपशक्त्या परा तु माययेति ज्ञेयमित्यर्थः । ततश्च यथा गदिस्तथा कर्मादयोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तथैव दर्शयति अयं हीति सार्द्धकं बीजानीति बीजानां मध्ये यदेकमपीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भो प्रियसखोद्धव ! मैवं मंस्थाः सर्वेषामेव जीवानामुपकारार्थं भक्तिज्ञानवैराग्ययोगतपोधर्मादीनि मत्प्राप्त्युपायरत्नानि तत्त्वतस्त्वन्यज्ञेयानि त्वयि न्यासत्वेनैवार्पयामि त्वन्तु तत्र तत्र वस्तुनि स्वत्वमारोग्य ममैव तदित्यभिमन्यमानो लज्जामपि किञ्च भजसि अहन्तु भो उद्धव ! त्वया ज्ञानमभ्यस्यतां कर्माणि क्रियन्तां भक्तिः कर्त्तव्या योगा अनुष्ठेयास्तपश्चरणीयमित्यादिकं सर्वजीवानु-द्दिश्यपि त्वामेकमेव लक्ष्यीकृत्य यदवोचं वच्मि वक्ष्यामि वा तेनैव किं त्वं तत्तदनुष्ठानाधिकारी स्वत्वभूस्त्वं तु मे योऽसि सोऽस्येव साम्प्रतं तु न ते कापि साधकतेति सनर्माश्वासमभिव्यञ्जयन्नेकस्यापि जीवस्य दशाभेदेन कर्माधिकारो ज्ञानाधिकारो भक्त्यधिकारश्च यतो ज्ञायते तस्य वेदस्यार्थं सम्यगहमेव जानामि नान्यो यतो देवस्वरूपेण चतुर्मुखवक्त्रेभ्योऽहमेव प्रादुरभूवमित्याह । स इति । जीवयतीति जीवः परमेश्वरः स प्रसिद्धः एष मलक्षणः पुरुष एवेति स्वतर्जन्या स्ववक्षः स्पृशति विवरेषु चतुर्मुखशरीरस्थाधारादि-चक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तामेवाभिव्यक्तिमाह । घोषेण पराख्येन नादेन नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च पूरकचक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य प्राप्य वक्त्रेषु मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णश्चाकारादिरित्येवं वैखर्ग्याख्यः स्थविष्ठोऽऽतिस्थूलः नानावेदशाखात्मको भवति ॥ १७ ॥ क्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति । यथा अग्निः खे दारुगताकाशे ऊष्मा प्रथममथने अव्यक्तोष्मरूपः ततो दारुण्यधिकं मध्यमानः अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुल्लिकादिरूपो भवति ततश्च प्रजातः प्रकर्षेण स्थूलतया जातः हविषा समिध्यते प्रवर्द्धते तथैव मे व्यक्तिर्मादाविर्भावरूपा इयं वेदलक्षणा वाणी अतोऽस्या अतिगूढमर्थं मां विना को ज्ञास्यति ज्ञात्वा च जीवस्य संसारनिस्तारणार्थान् भक्तिज्ञानकर्माद्युपायान्-को व्यवस्थास्यतीत्यतस्त्वयि परमयोग्ये पात्रे स्वतुल्ये तानुपायान् साम्प्रतं कृपया न्यस्यामि त्वत्तो वदरिकाश्रमस्था मुनयः प्राप्य कृतार्था भविष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ किञ्च मत्स्वरूपभूता वेदलक्षणया वाणी यथा ब्रह्मशरीरादुद्भूता तथैव प्राकृत्यपि वाणी प्राकृतलोक-शरीरादपभ्रंशादिरूपा समुद्भवतीत्याह । एवं गदिर्वाग्निन्द्रियव्यापारो भाषणं तथा च श्रुतिः-चत्वारि वाक् परिमिता पादानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहायां त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या अदन्तीति अस्या अर्थः वाक् वचनानि चत्वारि परिमितानि पदानि सुप्तिष्ठन्तानि तत्र त्रीणि परापश्यन्तीमध्यमाख्यानि प्राणमनोबुद्धिस्थानि आधारनाभिहृदयेषु स्फुरन्त्यपि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति तुरीयं वैखर्ग्याख्यं वाग्निन्द्रियगतं वाचो वचनमिति यथा गदिरेवमेव समष्टिव्यष्टीनां सर्वेन्द्रियव्यापारो ममैव प्राकृतीव्यक्तिरित्याह । कर्म हस्तयोर्व्यापारः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोरिति कर्मेन्द्रियाणां घ्राणोऽवघ्राणः रसो रसनं दृक् दर्शनं स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां सङ्कल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहङ्कारस्य सूत्रं प्रधानस्य रजः सत्त्वतमसां विकारोऽध्यात्मादिस्त्रिविधः प्रपञ्चः मे व्यक्तिर्मायिकोति पूर्वोणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वरा-द्भिन्न इति वक्तुं प्रथममीश्वरमाह । अयञ्जीव ईश्वरस्त्रिवृत्त्रिगुणमायाश्रयः त्रिवृद्रूपत्वेनैव अञ्जयोनिः अञ्जस्य लोकपद्मस्य कारण-भूतः प्रथमं सृष्टेः पूर्वमव्यक्त एक एव वयसा कालेन स एव आद्य ईश्वरः प्रपञ्चात्मको भवतीत्याह । विशिलप्रशक्तिर्विशिलष्टाः पृथक् पृथक् विभक्ता वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य तथाभूतः सन् बहुधा देवमनुष्यादिबहुप्रकारको भाति एकस्य बहुधा भाने दृष्टान्तः योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वत् एकैकस्यापि बीजस्य बहुशः उद्गमा भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संशयनिवारणाय सर्वकारणत्वादिना सर्वात्मत्वमाह । स इत्यादिना । 'सर्वाणि नामानि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्रैकी-भवन्ति एकमेवाद्वितीयम् ऐतदात्म्यमिदं यः सर्वज्ञः सर्ववित् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु प्रसिद्धो यः स एष त्वदग्रचरोऽहं जीवः सर्वचेतनाचेतनचेतयिता विवरे हृत्पद्मे प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः ध्येयस्वरूप इत्यर्थः । घोषेण परावस्थारूप-शब्दवता प्राणेन स्वशक्तिलेखात्मना गुहामाधारचक्राख्यां प्रविष्टः सन् मनोमयं पश्यन्त्याख्यं सूक्ष्मं रूपं मध्यमाख्यं च मणिपूरक-चक्रे विशुद्धचक्रे चोपेत्य प्राप्य मुखे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः ककारादिरित्येवं वैखर्ग्याख्यः स्थविष्ठः अतिस्थूलः पदवाक्यादिरूपो भवति अत्र—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः ।

गुहां त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुतिरनुसन्धेया ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यम-
क्रमेणाभिव्यक्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । यथा दारुण्यनलोऽग्निरव्यक्तो बलेन मध्यमानः सन् प्रथममूष्मात्मकः तदनन्तरम-
मणुस्वरूपस्तदनन्तरं प्रकृष्टो जातः अनिलबन्धुः वायुसहायः खे हविषा समिध्यते तथैवेयं वाणी मे व्यक्तिः ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥
गदिः वागेन्द्रियव्यापाररूपं गदनं भाषणं यथा मे व्यक्तिः पूर्वत्र प्रतिपादिता एवं कर्म हस्तेन्द्रियस्य गतिः पादेन्द्रियस्य विसर्गः
पायूपस्थयोः घ्राणः अवघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य रसः रसनं रसनेन्द्रियस्य दृक् दर्शनं चक्षुरिन्द्रियस्य स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य श्रुतिः श्रवणं
श्रोत्रेन्द्रियस्य संकल्पः मननं मनसः विज्ञानं बोधनं चिन्तनं च बुद्धेश्च चित्तस्य च अभिमानः देहादावहंकारस्य व्यापारः ।
ममाभिव्यक्तिः किम्बहुना सूत्रं महतः पूर्वरूपं रजः सत्त्वतमोविकारः सर्वोऽपि संसारः मे चिदचिच्छक्तिमतोऽभिव्यक्तिः 'आत्मकृतेः
परिणामात्' इति सूत्रात् 'तदात्मानं स्वयं कुरुतेति' श्रुतेश्च सर्वनिमित्तोपादानकारणत्वात्सर्वात्मास्मीत्यर्थः ॥ १९ ॥ संसाराभिव्यक्तिं
प्रपञ्चयन् तर्हि सर्वात्मनस्तव विकारित्वबद्धत्वादप्रसङ्गः इति शङ्कां निराकरोति अयमिति । अयं त्वत्पुरःस्थितः एकः अद्वैतरूपः
बहुधा द्वैतरूपश्च भाति 'उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत्' इत्यादिसूत्रेभ्यः हि यः विश्लिष्टशक्तिः विशेषतः श्लिष्टाः संश्लिष्टाः
चिदचिद्रूपाः शक्तयो यस्मिन्स शक्तिशक्तिमद्भेदविवक्षया द्वैतरूपसमानाधिकपदार्थान्तराभावात् अद्वैतरूपः एवं स्वाभाविकद्वैतरूपः
विकारित्वाद्याः अचिच्छक्तिधर्माः बद्धत्वादयश्चिच्छक्तिधर्माः अतो नोक्तदोषप्रसङ्गः आद्यः करणरूपः अव्यक्तः अनभिव्यक्त-
नामरूपः वयसा कालेन त्रिवृत् त्रिसर्गरूपः जगदाकारः बीजानि इव यथा एकैकानि योनि क्षेत्रं प्रतिपद्य वृक्षरूपाणि भवन्ति तद्वत्
तत्र चेतनाचेतने जगति प्रविष्टः अञ्जयोनिः ब्रह्मादिजनकः जीवः सर्वप्राणप्रदः परमेश्वरः ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्ठो भगवांस्तदुत्तरं वदन् ईश्वरस्तावत्स्वलीलावशात् प्रपञ्चात्मना भाति देहाद्यध्यासाज्जीवानामनाद्यविद्यया कर्तृत्वादि
ततो विधिप्रतिषेधाधिकारस्तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्म कुर्वित्युक्तं सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मजाड्यगिरिहाराय भक्तिज्ञानादिविक्षेपकं
कर्मोदरं परित्यज्य दृढविश्वासेन मां भजेत्युक्तम् । जाते त्वात्मसाक्षात्कारे न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रेत्य तावदीश्वराद्वागादीन्द्रियद्वारा
जीवसंसृतिकारणभूतप्रपञ्चोद्गममाह—स एष इति साधैश्चतुर्भिः । स एषः अपरोक्षः । जीवयतीति जीवः परमेश्वरः । अपरोक्षत्वे
हेतुमाह—विवरेति । विवरेषु अलक्ष्येषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिराधारादिव्यक्तियस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह—घोषेणेति ।
घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन स गुह्यमाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं मनोप्राह्यं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च
मणिपूरकचक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य प्राप्य वक्त्रे, मात्रा ह्रस्वादिः, स्वर उदात्तादिः, वर्णः अकारादिरित्येव वैखर्याख्यः स्थविष्ठः
अतिस्थूलो नाना वेदशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः—'चत्वारिवाक्परिमितापदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः । गुहासु
त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति । अभियुक्तश्लोकश्च । 'या सा मित्रावरुणसदनोदुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानन्तः-
प्रकटकरणैः प्राणसङ्गात्प्रसूते । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये'
इति ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्य ततः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तो दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा अनलः खे उष्मा अव्यक्तोष्मरूपो बलेन
दारुणि अधिकं मध्यमानः प्रथमं अणुः सूक्ष्मविस्फुल्लिङ्गादिरूपो जातो भवति ततश्चानिलबन्धुः अनिलसहायः सन् प्रकृष्टो जातो
हविषा समिध्यते संवर्धते तथैवेयं वाणी ममाभिव्यक्तिरिति ॥ १८ ॥ उक्ता वाग्वृत्तिमुपसंहरन् इतरेन्द्रियवृत्तिष्वपि तदतिदिशति ।
गदनं भाषणं मेऽभिव्यक्तिरिति सर्वत्रानुषङ्गः । कर्महस्तयोर्वृत्तिः । गतिः पादयोः वृत्तिः । विसर्गः मलमूत्रत्यागः पायूपस्थयोर्वृत्तिः ।
घ्राणोऽवघ्राणम् । रसो रसनम् । दृक् दर्शनम् । स्पर्शः स्पर्शनम् । श्रुति श्रवणमिति । नासादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः । सङ्कल्पो
मनसः । विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः । अभिमानोऽहङ्कारस्य वृत्तिः । सूत्रं प्रधानस्य वृत्तिः एवं रजआदिविकारः कार्यरूपः । सर्वोऽपि
प्रपञ्चो मे व्यक्तिः तत्र रजसः कार्यमिन्द्रियवर्गः । सत्त्वस्य तदेवतावर्गः । तमसः पृथ्व्यादिमहाभूतानीति ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरा-
भिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्विज्ञोऽस्तीत्याह—अयमिति । अयं जीवः ईश्वरः आदावव्यक्त एक एव । हि शब्दोऽवधारणे । वयसा
कालेन विश्लिष्टा विभक्ता वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषेणाश्लिष्टा अलिङ्गिता प्रकृत्यादिरूपा शक्तिर्येन स बहुप्रकार
इव भाति । यतः स एव आद्यः कारणं त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः । अञ्जयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः । एकस्यैव बहुधा माने दृष्टान्तमाह
यथा योनिमभिव्यक्तिस्थानं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजान्येव वृक्षादिरूपेण बहुधा भान्ति तद्वदिति ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र सर्वेन्द्रियव्यापाराणां स्वायत्ततां विवक्षुस्तावद्वागिन्द्रियव्यापारस्योत्पत्तिक्रमं स्वायत्ततां चाह । स एष इति । विवरे

हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य सः, गुहां हृदयगुहां, प्रविष्टः । 'हृदि ह्ययमात्मा प्रविष्टः' इति श्रुतेः । सः एषः जीवः, प्राणेन घोषेण च उपलक्षितः, शरीरस्थितिकाले जीवः, प्राणं तद्घोषं च न जहातीत्यर्थः । 'यदेतत् कर्णौ पिधाय शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति' इति श्रुतेः । आस्ते । तत्र प्राणवायुसंचटितशरीरच्छिद्रप्रभवो घोषस्तावदिति शेषः । मनोमयं मनोप्राणम् अत एव सूक्ष्मं पार्श्वस्थैरप्यनुपलभ्यमानं रूपम् उपेत्य, स्थितः सन्, पश्चादुच्चारणवेलायामिति शेषः । मात्रा, स्वरः, वर्णः इत्येवं स्थविष्ठः, जायते । 'उरः कण्ठः शिरस्तथा' इति प्रकारेण तात्वादिस्थानप्रयत्नवशान्मात्रादिरूपेण स्थूलतमो भवतीति भावः । तत्र मात्रा ह्रस्वादिः, वर्णः ककारादिः, स्वर उदात्तादिः ॥ १७ ॥ पूर्वं सूक्ष्मतयाऽनभिष्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयोपलभ्यमानत्वे दृष्टान्तमाह यथेत्यादिना समिध्यत इत्यन्तेन । यथेति । यथा अनलः काष्ठोदरस्थोऽग्निः, सूक्ष्मः सन् काष्ठमन्थनारम्भदशायामिति शेषः । ऊष्मा ऊष्मात्मकः, ततः दारुणि अध्यधिकं यथा तथा, बलेन मध्यमानः सन्, खे दारुगताकाशे, अनिलबन्धुः अनिलसहायः संश्र, अणुर्विस्फुलिङ्गादिरूपः, भवति । ततः क्रमेणेति शेषः । प्रजातः प्रकृष्टो जातः सन्, हविषा घृतादिहुतद्रव्येण, समिध्यते सम्यग् दीप्यते । तथैव इयं वाग्निन्द्रियव्यापाररूपा वाणी, मे मम व्यक्तिः आकारः शरीरमित्यर्थः । मद्धोनेति भावः । प्राणेन घोषेणेत्यनेन जीवप्राणयोः परस्परायत्ता स्थितिरिति सूच्यते । विवरप्रसूतिरित्यनेन जीवस्य शरीरावस्थितिदशायां संकुचितप्रकाशत्वमुच्यते तेनाज्ञानित्वं फलितम् । तेन वाग्निन्द्रियव्यापारानुगुणतच्चोदनाऽसमर्थत्वं च व्यञ्ज्यते । वाणी चेति चकारोऽन्वेतव्यः तेन दृष्टान्त-भूतस्याग्नेरप्यात्मव्यक्तित्वमभिप्रेतम् ॥ १८ ॥ एवं वाग्निन्द्रियव्यापारस्य स्वायत्तत्वमुक्तमथान्येषां कर्मेन्द्रियाणां च स्वायत्तव्यापार-वत्तामाह । एवमिति । एवं गतिः पादेन्द्रियव्यापारः, कर्म पाणीन्द्रियव्यापारः, रतिरुपस्थव्यापारः, विसर्गः पुरीषोत्सर्गः पायोरिन्द्रिय-व्यापारः, घ्राणः गन्धोपादानं घ्राणेन्द्रियव्यापारः, रसो रसग्रहः रसनेन्द्रियव्यापारः, दृक् भावे क्प् । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियव्यापारः, स्पर्शः त्वग्निन्द्रियव्यापारः, श्रुतिः श्रवणं शब्दग्रहणं श्रोत्रेन्द्रियव्यापारः, च संकल्पविज्ञानं संकल्परूपं ज्ञानं मनोव्यापारः, अथ अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपः स चाऽहंकारस्य व्यापारः, सूत्रं महत्तत्त्वं, तस्य मणीनां तन्तोरीव बहुकार्याधारत्वात् तेन च तद्व्यापारोऽध्यवसायो लक्ष्यते । तथा सत्त्वरजस्तमोविकारः यो गुणत्रयपरिणामात्मको देहेन्द्रियादिगुणः, स च मे व्यक्तिरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १९ ॥ कस्य तर्हि देवमनुष्यादिभावात्मकः संसार इत्यत आह । अयं हीति । अयं जीवः हि, त्रयाणां गुणानां वृत्तं वर्तनं यस्मिन्निति व्युत्पत्तस्त्रिवृत् । गुणत्रयवश्य इत्यर्थः । अब्रजमप्सु जातं ब्रह्माण्डं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः, गुणत्रयपारवश्याद् ब्रह्माण्डान्तरुत्पत्तिस्थितिनिधनवानित्यर्थः । अव्यक्तः सूक्ष्मरूपः, अणुरिति यावत् । एकः स्वरूपतस्त्वेकरूपः, वृद्धिपरिणामादिरहित इत्यर्थः । आद्यो नित्यः, सः वयसा कालेन, विश्लिष्टा शक्तिर्यस्य सः, देहतदनुबन्ध्यादिषु अहंकारममकाररूपेण प्रकीर्णचैतन्य-शक्तिरित्यर्थः । अत एव बहुधा इव देवमनुष्यादिरूपेणानेकविधतयेवेत्यर्थः । भाति । बीजानि योनिमुत्पत्तियोग्यं क्षेत्रं, प्रतिपद्य प्राप्य, यद्वद्यथा, भान्ति, तद्वत् । एकजातीयानामपि योनिं प्रतिपन्नानां बीजानां योन्यनुगुणं वृद्धिहासादिरूपबहुधाभानं दृश्यते तद्वदिति भावः । अनेन जीवस्यैव संसार इति सूचितम् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! जिस परमात्मा का परोक्षरूप से वर्णन किया जाता है, वे साक्षात् अपरोक्ष प्रत्यक्ष ही हैं, क्योंकि वे ही निखिल वस्तुओं को सत्ता-स्फूर्ति—जीवन दान करने वाले हैं, वे ही पहले अनाहत नादस्वरूप परा वाणी नामक प्राण के साथ मूलाधार चक्र में प्रवेश करते हैं । उसके बाद मणिपूरकचक्र (नाभिस्थान) में आकर पड़्यन्ती वाणी का मनोमय सूक्ष्मरूप धारण करते हैं । तदनन्तर कण्ठदेश में स्थित विशुद्ध नामक चक्र में आते हैं और वहाँ मध्यमा वाणी के रूप में व्यक्त होते हैं । फिर क्रमशः मुख में आकर ह्रस्व-दीर्घादि मात्रा, उदात्त-अनुदात्त आदि स्वर तथा ककारादि वर्णरूप स्थूल—वैखरी वाणी का रूप ग्रहण कर लेते हैं ॥ १७ ॥ अग्नि आकाश में ऊष्मा अथवा विद्युत् के रूप से अव्यक्त रूप में स्थित है । जब बलपूर्वक काष्ठमन्थन किया जाता है, तब वायु की सहायता से वह पहले अत्यन्त सूक्ष्म चिनगारी के रूप में प्रकट होती है और फिर आहुति देने पर प्रचण्ड रूप धारण कर लेती है, वैसे ही मैं भी शब्दब्रह्मरूप से क्रमशः परापड़्यन्ती, मध्यमा और वैखरी वाणी के रूप में प्रकट होता हूँ ॥ १८ ॥ इसी प्रकार बोलना, हाथों से काम करना, पैरों से चलना, मूत्रेन्द्रिय तथा गुदा से मल-मूत्र त्यागना, सूँघना, चखना, देखना, छूना, सुनना, मनसे संकल्पविकल्प करना, बुद्धि से समझना, अहङ्कार के द्वारा अभिमान करना, महत्तत्त्व के रूप में सबका ताना-बाना बनना तथा सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण के सारे विकार; कहाँ तक कहूँ—समस्त कर्ता, कारण और कर्म मेरी ही अभिव्यक्तियाँ हैं ॥ १९ ॥ यह सबको जीवित करनेवाला परमेश्वर ही इस त्रिगुणमय ब्रह्माण्ड-कमल का कारण है । यह आदि-पुरुष पहले एक और अव्यक्त था । जैसे उपजाऊ खेत में बोया हुआ बीज शाखा-पत्र-पुष्पादि अनेक रूप धारण कर लेता है, वैसे ही कालगति से माया का आश्रय लेकर शक्ति-विभाजन के द्वारा परमेश्वर ही अनेक रूपों में प्रतीत होने लगता है ॥ २० ॥

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ।
 य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥
 द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।
 दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥
 अदन्ति चैकं फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ।
 हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥
 एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।
 विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः सम्पद्य चात्मानमथ त्यजान्त्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तन्तुवितानसंस्थः पटः यथा (तथा) इदं यस्मिन् अशेषम् ओतं प्रोतं च यः एषः संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥ द्वे अस्य बीजे (सः) शतमूलः त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः दशैकशाखः द्विसुपर्णनीडः त्रिवल्कलः द्विफलः अर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥ गृध्राः ग्रामेचराः अस्य एकं फलम् अदन्ति हंसाः अरण्यवासाः एकम् (अदन्ति) (एवं) यः मायामयं बहुरूपम् एकम् इज्यैः वेद सः वेदं वेद ॥ २३ ॥ एवम् अप्रमत्तः धीरः गुरुपासनया एकभक्त्या शितेन विद्याकुठारेण जीवाशयं विवृश्च्य आत्मानं सम्पद्य अथ अत्र त्यज ॥ २४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदं जगन्न ततः पृथगिति सदृष्टान्तमाह । यस्मिन्निति । तन्तुविताने संस्था स्थितिर्यस्य स पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं दीर्घतंतुषु पट इव प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव । एवंभूतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तं वृक्षरूपं जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुरतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादि सर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इति साधैस्त्रिभिः । पुराणोऽनादिः । कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः । पुष्पफले भोगापवर्गौ । कर्म तत्फले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ वृक्षरूपकं प्रपंचयति । द्वे इति । द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे । स च शतमूलः शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य । त्रयो गुणा नालानि प्रकांडा यस्य । पंच भूतानि स्कन्धा यस्य । पंच रसाः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसूतिर्यस्मात् । दश च एका च शाखा इंद्रियाणि यस्य । द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् । त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो यस्य । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः । अर्कं प्रविष्टः सूर्यमंडलपर्यंतं व्याप्तः । तन्निर्भिद्य गतस्य संसाराभावात् ॥ २२ ॥ तत्फलभोक्तृनाह । गृध्र्यंति अभिकांक्षंत इति गृध्राः कामिनो ग्रामेचरा गृहस्था अस्य वृक्षस्यैकं फलं दुःखमदंति परिणामतः स्वर्गादेरपि दुःखरूपत्वात् । हंसा विवेकिनोऽरण्यवासाः संन्यासिन एकं फलं सुखमदंति । एकं परमात्मानं मायामयमेव बहुरूपमिज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेद स वेदं वेदतत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥ त्वं चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सर्वं साधनं त्यजेत्याह । एवमिति । एकांतभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन ज्ञानकुठारेण । स्वतंत्रता वा द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः । जीवोपाधिनिगुणात्मकं लिङ्गशरीरं विवृश्च्य छित्त्वा परमात्मानं च संपद्य प्राप्याथास्त्रं साधनं त्यजेति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतः स एव कारणं तत्तस्मादिति । अध्यस्तं रज्जूरगवत् । आदिना भोक्तृत्वादिग्रहः । यः संसारहेतुरतो हेतोः । तद्विवेकज्ञानेन तस्य जीवस्य विवेकः कर्तृत्वादिरूपसंसाराद्विवेचनं स एव ज्ञानं तेन । आदिना तदुपायग्रहः । य एष आबालगोपालप्रसिद्धः अपवर्गस्य नित्यत्वेन 'नित्यसिद्धो ह्ययं मोक्षः' इत्याद्युक्तेः प्रसूतेरसंभवादाह—कर्म तत्फले वेति । विशेषबोधाय जगदेव रूपकेण दर्शयति—य एष इति साधनेन ॥ २१ ॥ अस्य संसारतरोः । स च संसारतरुश्च । प्रकांडाः स्थूलशाखाधाराः । 'प्रकांडो विटपे शस्ते मूलस्कंधान्तरे तरोः' इति हैमः । संदर्भः—तदेवं वेदं जगच्च निरूप्य 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य' इति पर्यवसानं पूर्वोक्तं वेदार्थमेव

समासेन दर्शयति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ तत्फलभोक्तृसंसारतरुफलभोगकर्तृन् । ननु 'यन्न दुःखेन सं भिन्नं तत्पदं स्वःपदास्पदम्' इत्युक्तेः स्वर्गाधिकारिणां गृहस्थानां कथं दुःखभोक्तृत्वमित्यत आह—परिणामत इति । भोगकालेऽपि स्पर्द्धासूयादिसत्त्वेन दुःखभावः । वस्तुत एकं बहुरूपं मायाकल्पितनानाकारम् । इज्यैः पूज्यैः कृत्वा तद्द्वारेण । तत्र वेदोक्तसाध्येष्वधिकारभेदमाह—अदन्तीत्येकेन । तत्र संन्यासिनः खलु सुखमिति तत्फलेन ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव ब्रह्मणा सह मोक्षं प्राप्स्यतां पोताभावात् । एकमेव स्वरूपशक्तिवैचित्र्याद्बहुरूपं चतुर्व्यूहादिलक्षणं कचिन्मायामयं मायाशक्त्या जगद्रूपं यो वेद । मामिति शेषः । स वेदं वेदतत्त्वार्थं वेदेति ॥ २३ ॥ एवं ज्ञात्वा एक एवेति ज्ञात्वा । साधनं कर्म विचाररूपं स्वतंत्रभावात् स्वतंत्रमन्योऽन्यापेक्षत्वम् । जीवोपाधिलिंगशरीरनाशे 'जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथा' इति कपिलोक्तैर्या भक्तिः 'वयुनेन येन चिच्छेद संशयपदं निजजीवकोशम्' इति पृथुकोपाख्यानोक्तेश्च भक्तिज्ञानयोर्द्वयोरेव स्वतंत्रत्वेन श्रवणादित्यर्थः विवृश्य बाधयित्वा । अस्मिन् भक्तिज्ञानरूपम् । कृतकृत्यस्य साधनैः प्रयोजनाभावात् 'स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः इति न्यायेनेति भावः । तदेवं वेदार्थं प्रदर्श्य 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य' इत्यादिवाक्यैकार्थेन निगमयति—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मद्रूपस्य सद्वृत्ताश्रयस्य गुरुपासनया जातेन विद्याकुठारेण शुद्धजीवात्मज्ञानस्वरूपेण परशुना जीवाशयं भयमयसंसारतरुरूपं मद्भवधायकं विवृश्य गुरुपासनयैव जातया प्रेमलक्षणयैकांतं भक्त्यात्मानं सर्वाश्रयस्वरूपं मां संपद्य साक्षात्कृत्याथानंतरमेवास्मिन् तद्रूपत्वेन कृतरूपकं विद्याकुठारं त्यजेति मया सर्ववाक्यानां त्वमेव लक्ष्योक्तिर्यस्ये यथा गीताशास्त्रे पूर्वमर्जुन इत्यतः स्वानिष्ठं नाशकनीयमिति भावः । तद्वृश्चनमात्रप्रयोजनत्वात्त्यागो युक्तः भक्तेस्तु दृष्टेरेव सदा तत्तत्साक्षात्कारहेतुत्वाच्च युक्त इति भावः । वक्ष्यते च—'संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम्' इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यस्मिन्निति । तन्नुविताने संस्था स्थितिर्यस्य स पटो यथा दीर्घतन्तुषु ओतः तिर्यक्तन्तुषु प्रोतस्तन्तुभ्यो न पृथक् तथेदं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमपि यस्मिन् कारणात्मके ईश्वरे ओतं प्रोतं ततः पृथक् न भवतीत्यर्थः । य एष उक्तविधः समष्टिव्यष्ट्यात्मको देहः स एव संसारतरुः वृक्षवत् स्वाध्यासद्वारा जन्ममरणाद्यात्मकसंसारस्य कारणम् । पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः अत एव पुष्पफले भोगापवर्गौ । यद्वा । पुष्पमदृष्टं फलं सुखदुःखादिकं च प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ द्वे इति । द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे स च शतमूलः शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य सः त्रयो गुणा नालानि प्रकाण्डा यस्य पञ्चमहाभूतानि स्कन्धा यस्य पञ्च शब्दादयो विषया रसास्तेषां प्रसूतिः यस्मिन् दशेन्द्रियाणि एकं मनश्च शाखा यस्य सः द्वयोः सुपर्णयोः जीवपरमात्मनोः पक्षिणोर्नीडं यस्मिन् त्रीणि वातपित्तश्लेष्मरूपाणि बल्कलानि त्वचो यस्य सः । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः तन्निर्भिद्य गतस्य संसाराभावात् ॥ २२ ॥ अदन्तीति । गृध्यन्तीति गुप्ताः विषयाभिलाषिणः प्रामेचरा गृहस्था अस्य शरीरवृक्षस्य एकमविद्यामयं दुःखात्मकं फलमदन्ति परिणामतः स्वर्गादिमुखस्यापि दुःखरूपत्वात् । हंसा विवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकं विद्यामयं सुखरूपं फलमदन्ति । एवं मायामयं मायया 'एकोऽहं बहु स्याम्' इति संकल्परूपया बहुरूपं जातमेकं परमात्मानम् इज्यैः पूज्यैः गुरुभिः कृत्वा यो वेद जानाति स एवं वेदं वेद वेदतत्त्वार्थं जानाति । तस्य देहाद्यात्माध्यासनिरासात् सर्वसाधनत्याग एव युक्तः ॥ २३ ॥ एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण अप्रमत्तः सावधानः धीरो जितेन्द्रियश्च सन् गुरुसेवया लब्धया मदेकभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन विद्याकुठारेण आत्मसाक्षात्कारात्मकज्ञानपरशुना वेति द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः स्वतंत्रता जीवाशयं जीवोपाधि त्रिगुणात्मकलिङ्गशरीरं विवृश्य च छित्त्वा परमात्मानं च संपद्य प्राप्य अथानन्तरमस्मिन् शास्त्रोक्तं साधनसमूहं त्यज । अत्र संशयः शृण्वत इत्यादि प्रश्नस्य प्रथमव्याख्याभिप्रायकत्वे स एष इत्यादिप्रकरणस्य उत्तररूपस्यायं भावः । ईश्वरस्तावत्त्वमायावशात् प्रपञ्चात्मना भाति तत्प्रपञ्चाध्यासाच्च जीवानामनाद्यविद्यया कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिषेधाधिकारः तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तम् । सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय भक्तिविक्षेपककर्मादरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तम् । जातायां तु विद्यायां न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति प्रश्नस्य द्वितीयव्याख्याभिप्रायकत्वे तु परमेश्वर एक एव प्रपञ्चात्मना जीवात्मना च बहुधा भाति भेदप्रतीतिमूलभूताविद्याजनितलिङ्गशरीरस्य विद्यया नाशे चाध्यासनिवृत्त्या जीवः परमेश्वरेणैक्यं सिद्धमेव प्राप्नोति इति ॥ २४ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशद्वादशके व्यधाद्वाज्ञासहायकः ।

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकाया द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितो दीपिनीव्याख्या

समष्टिर्वनवत् सर्वं जगत् व्यष्टिर्वृक्षवत् प्रत्येकं शरीरं तदात्मकं तद्विवेकज्ञानेन तस्मादध्यस्ताद्विश्वस्मात् पृथक्त्वज्ञानेन य एष इति सार्द्धकम् ॥ २२ ॥ विश्वात्मकवृक्षफलभोजनकर्तृन् ॥ २३ ॥ अथानन्तरं शीघ्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यस्मिन् जीवे इदं मनुष्यादिशरीरं पटवत् प्रोतं वस्त्रमिव शरीरं बिभर्त्ति स इति पूर्वत्रान्वयः इति । संसरतीति संसारः संसरत्यनेनेति वा शरीरं कर्मात्मनः कर्मशीलस्य जीवस्य स एष संसारतरुः । पुराणः अनादिः पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखदुःखं पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥ अस्य संसारतरोः द्वे पुण्यपापे बीजे अयं तरु रागादिदोषशतमूलः गुणत्रयनालः त्रिनालः पञ्चतन्मात्रस्कन्धः शब्दादिविषयजन्यपञ्चविधरसप्रसूतिः एकादशेन्द्रियशाखाः जीवपरमात्मरूपपक्षियुगलान्वितहृत्पद्मानीडः तेजोऽवन्नरूपत्रिवल्कलः द्विफलः भोगमोक्षफलः अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादितापविष्टः ॥ २२ ॥ गृध्राः फलं गृध्यन्तः हंसाः संन्यासिनः बहुविधरूपनिष्ठाः यस्य तं मायामयं प्रकृतिपरिणामरूपं वृक्षं यो वेद स वेदविदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एकभक्त्येति उपासना विशेष्यते एकारूपा स्थिरा भक्तियेस्याः तथा जीवाशयं जीवेष्ववस्थितमिति वृक्षविशेषणं विवृष्टयं छित्त्वा अस्त्रं शस्त्रं विद्याख्यम् आत्मानं सम्पद्य परमात्मानं प्राप्य अस्त्रं त्यज न तु प्रागेव आमोक्षाद्विद्यामनुवर्त्तयेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कस्तर्हीन्द्रियाद्यधिष्ठानमित्यादिसंशयं निराकरोति । यस्मिन्निति अश्लेषमिदमिन्द्रियप्राणजालं यस्मिन्नोतं प्रोतं च स एष संसारतरुरिति सम्बन्धः सर्वेन्द्रियगणोत्प्रोतस्य दृष्टान्तः पटो यथा तन्तुवितानसंस्थ इति । तन्तुवितानस्य तन्तुविततेरोत्प्रोतरूपा संस्था सम्यक् स्थितिर्यस्मिन् स पटो वस्त्रं यथा तद्वत् संसारयतीति संसारः संसरत्यनेनेति वा संसारो देहः पुराणः प्रवाहतोऽनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफले पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखं दुःखं च प्रसूते जनयति कर्मात्मन इति पाठे कर्मशीलस्य जीवस्य भोगार्थं सुखदुःखे जनयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तामेव संसारस्य तरुरूपां प्रपञ्चयति । द्वे अस्येति श्लोकेन । अस्य संसारतरोर्द्वे पुण्यपापे बीजे शतं रागद्वेषभयादीनि मूलानि यस्य सः त्रिनालः गुणत्रयं नालाः प्रकाण्डानि यस्य सः पञ्चभूतानि स्कन्धा यस्य सः पञ्चानां रसानां शब्दादिविषयाणां प्रसूतिर्यस्मिन् दश ज्ञानकर्माभयेन्द्रियाणि एकं मनस्तान्येव शाखा यस्य सः द्विसुपर्णानीडः जीवपरमात्मरूपपक्षियुगलान्वितहृत्पद्मरूपानीडयुक्तः त्रिवल्कलः त्रीणि वल्कलानि त्वचोवातपित्तश्लेष्माणो यस्य सः द्विफलः भोगमोक्षफलः जीवरूपिणः पक्षिणः प्रवृत्तिकर्मासक्तत्वे भोगफलकः निवृत्तिवर्मासक्तत्वे तु मुक्तिफलक इत्यर्थः । अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादितापत्रयालवाले प्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥ द्विफलत्वमेव प्रपञ्चयति । अदन्तीति । ग्रामेचरा गृध्राः शब्दादिविषयाभिलाषिणो जीवा अस्य संसारतरोरेकं सुखदुःखात्मकं फलमदन्ति भुञ्जते एकं मोक्षाख्यं फलं त्वरण्यवासा हंसा अदन्ति ज्ञानकर्मेयोगयोरपि शरीरसाध्यत्वं तत्फलयोर्भोगमोक्षयोरपि तद्द्वारा तत्साध्यत्वाभिप्रायेणास्य फलमित्युक्तं यः पुमानेकं संसारतरुं मायामयं प्रकृतिपरिणामात्मकं बहुरूपं देवत्वमनुष्यत्वाद्यनेकरूपम् इष्यैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा वेद स एव वेदं वेद वेदविदित्यर्थः । बहुरूपरूपमिति पाठे बहुरूपाणि देवमनुष्यत्वादीनि तान्येव रूपं यस्य तमित्यर्थः ॥ २३ ॥ त्वं चेत्थमिमं ज्ञात्वा एका एकरूपा स्थिरा भक्तियेस्यां तथा गुरुपासनया लब्धेन शिक्षितेन शितेन विद्याकुठारेण उपदिष्टन्यासोपासनान्यतरविद्यात्मककुठारेण परशुना स्वशक्त्यनुगुणेन धीरः अकुतोभयः जीवाशयं जीवे व्यवस्थितं वृक्षं छित्त्वा निःशेषशरीरसम्बन्धमपोह्येत्यर्थः । तत्र न्यासयोगपक्षेऽप्रमत्तः महाविश्वासविषयकप्रमादरहितः आत्मानं मां सम्पद्याथास्त्रं त्यज महाविश्वासात्मकं शस्त्रं यावन्मत्प्राप्त्यनुवर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वेवं तर्हि चतुर्मुख एव जगदाकारेण विवर्तत इति किं न स्यादत्राह । यस्मिन्निति । यस्मिन्विरिञ्चे तन्तूनां वितानस्य पद्माद्याकारस्य संस्थावस्थितिः पटाधारतया तन्तुविरचितपद्माद्याकारस्य पटाद्यथा भेदः प्रत्यक्षसिद्धस्तथा विरिञ्चाधारं जगत् विरिञ्चाद्विभ्रमं उपलक्षणमेतत् । विरिञ्चश्च श्रीश्रैव मदाधारौ मद्भिन्नाविति । तदुक्तम्—

यथैव वस्त्रे दीर्घं च तिर्यग्वापि सुसंस्थिता । तन्तुभिः क्रियमाणैव पद्माद्याकारसंस्थितिः ॥

यथा जीर्णानि वस्त्राणि तन्त्वाधाराणि वा पुनः । कन्थावयवभूतानि तद्वदेतच्चतुर्मुखे ॥

सोऽपि तद्वद्भरौ नित्यं संश्रिता श्रीरपि स्फुटमिति ।

उक्तं विशिनष्टि । य एष इति । य एष संसारतरुर्जगद्वृक्षः पुष्पफले स्वर्गमोक्षौ प्रसूते स विरिञ्चे ओतप्रोतश्च इति शेषः ॥ २१ ॥ जगद्वृक्षस्य ब्रह्म बीजमित्युक्तं तद्विवृणोति । द्वे अस्येति—

जगद्वृक्षस्य बीजे द्वे ब्रह्मा चैव सरस्वती । मूलभूतानि कर्माणि मनोबुद्धिरहङ्कृतिः ॥
नालत्वेन समुद्दिष्टाः खमाद्याः स्कन्धसंज्ञिताः । एकादशेन्द्रियाण्येव शाखास्तु त्रिगुणास्त्वचः ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च फले अस्य प्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टं रसाः शब्दादयस्तयोः ॥
प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणस्तत्र संस्थिताः । वृक्षस्य पृथिवीचक्ष्त्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् ॥
तस्या अपि सदाधार एवं ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इत्यनेन व्याख्यातोऽयं श्लोकः तथापि स्पष्टत्वाय किञ्चिदुच्यते अस्य जगद्वृक्षस्य जलवच्च भूमिवच्च ब्रह्मासरस्वत्यौ द्वे बीजे व्यञ्जके न तु वटबीजादिवदङ्कुसेत्पत्त्यनन्तरं नाशशिरस्के अत एव स्वकार्यतो गुणतो रूपतश्च महत्यौ शतमित्युपलक्षणमनेकविधान्यसङ्ख्यातानि कर्माणि मूलानि यस्य शतमूलो जगत्तरुः त्रयो नाला अहङ्कारबुद्धिमनोभिनानिनो रुद्रेन्द्रचन्द्रा यस्य स त्रिनालः पञ्चाकाशादिभूतानि स्कन्धा यस्य स पञ्चस्कन्धः पञ्चानां शब्दादीनां प्रसूतिर्यस्मात्स पञ्चरसप्रसूतिः दश एकश्चेन्द्रियाणि शाखा यस्य स एकादशेन्द्रियशाखः द्विविधाः सुपर्णाः प्रवृत्तिमार्गस्था निवृत्तिमार्गस्थाश्च पक्षिणः पुण्यपापलक्षणपक्षवन्तस्तेषां नीढं यस्मिन् स द्विसुपर्णीढः त्रीणि सत्त्वरजस्तमोलक्षणानि त्रिवल्कलानि त्वचो यस्य त्रिवल्कलः द्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे फले यस्य स द्विफलः खं विष्णवाख्यमाकाशं प्रविष्टः अत्रेदं तात्पर्यं लक्ष्म्यादेरप्यावनात् बाह्योदवद्ब्रह्मादेरपि लयकृत्त्वाद्ग्नवदाधारत्वात्सुखदत्वाच्च वायुवदवकाशदत्वाच्च व्योमवद्विष्णुः—

बीजभूतावपि ह्यस्य ब्रह्मा चैव सरस्वती । न रिच्येते जगत्सृष्टौ वटवृक्षादिवीजवत् ॥
स्वकार्यतो महान्तौ च गुणतो रूपतस्तथा । पृथिव्युदकवत्तस्य द्वीजत्वं न तु बीजवत् ॥
व्यञ्जकत्वान्न चाल्यत्वान्महाद्भावद्रमा स्मृता । अण्डो महाद्भावो सम्प्रोक्तस्ततः पृथग्युदकं तथा ॥
जायते नित्यशस्तस्माद्भुक्तं भुक्तं न हीयते । तत्राप्युदकवद्ब्रह्मा मृद्वच्चापि सरस्वती ॥
जलाधारा यतो मृच्च सर्वाधारा व्यवस्थिता । अन्यथा तु रजोभूता नीयते वायुनाखिला ॥
अथवा सर्वनाशः स्याज्जलाधारा ततः स्मृता । वटादि बीजवत्तस्य पुण्यापुण्यमुदीरितम् ॥
बाह्योदवच्चग्नवच्च विष्णुरेवं प्रकीर्तितः ।

इत्येतत्—

ब्रीह्यादिवत्तु मूलत्वं कर्मणां जगतः स्मृतम् । उदवत्पृथिवीवच्च ब्रह्मणो वाच एव च ॥
मूलभूवच्छ्रियश्चैव मूलभूरण्डमुच्यते । बाह्योदाग्नीरखं वत्तु विष्णोर्बीजत्वमुच्यते ॥

इत्येतच्च प्रोक्तार्थे प्रमाणं तत्तज्जीवदेहादिषु स्थित्वा तत्तन्मनआदीन्द्रियगणं तत्तद्योग्यतानुसारेण श्रीहरिगुणोपसंहारे प्रेरयित्वा हरिभक्त्यादिसाधनसामग्रीसम्पादनेन हरेः प्रीतिसमुद्रे मग्नो ब्रह्मा सर्वाधिकारिभ्य उत्तमोत्तम इति ज्ञायते तदुक्तम्—

देहेन्द्रियमनश्चक्षुःस्थितो भक्त्यादिसाधकः । सुपर्णशेषरुद्रादेरपि ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥
अतो भक्त्यादिकाः सर्वे गुणास्त्वस्यैव सर्वगाः । अतिरिक्ताश्च सम्पूर्णाः सुपर्णादेः शताधिकाः ॥
सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभिमानवर्जिताः । ब्रह्मणस्तु पुनः सन्ति तेषां कर्ता जनार्दनः ॥
तस्मात्सर्वाधिको ब्रह्मा गुणैः सर्वैर्न संशयः । वर्णस्थो वर्णनामासौ स्वरस्थः स्वरनामकः ॥
मनःस्थश्च मनोनामा तन्नामा चक्षुरादिगः । तस्य सर्वाणि नामानि मुख्यतः कवयो विदुः ॥
तत्स्थानत्वादिन्द्रियादेर्वर्णाद्यैश्चोपचारतः । एवमस्योपचारेण विष्णोः साक्षात्तु मुख्यतः ॥

इति अनेन मात्रा स्वरो वर्ण इति क्रमेणेत्यादिना वर्णस्वरादीनां विष्णोरनन्तरं चतुर्मुखे मुख्यत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं किञ्च—

कृष्णप्रियाभ्यो गोपीभ्यो भक्तितो द्विगुणाधिका । महिष्यौऽष्टौ विना यास्ताः कथिताः कृष्णवल्लभाः ॥
ताभ्यः सहस्रसमिता यशोदानन्दगेहिनी । ततोऽप्यभ्यधिका देवी देवकी भक्तितस्ततः ॥
वसुदेवस्ततो जिष्णुस्ततो रामो महाबलः । न ततोऽभ्यधिकाः कश्चिद्भक्त्यादौ पुरुषोत्तमे ॥
विना ब्रह्माणमीशेशं सहि सर्वाधिकः स्मृतः ।

इत्यनेन सर्वाधिकारिभ्यो ब्रह्मणोऽधिकभक्तिमत्त्वं गोपिकादिष्वपि भक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तम् अतो रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किनेत्यादौ प्रतीयमानभक्तितारतम्याभावशङ्कानिरस्ता—

पापद्वेषादिका दोषा अवराणां न संशयः । भक्त्यादिगुणपूगस्तु पराणामाविरिञ्चतः ॥
स्वातन्त्र्यात्सर्वदेवेषु स्थितानामपि सर्वशः । स्पृश्यन्ते नैव दोषैस्ते गुणादानैकतत्पराः ॥

यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेधसान्तद्भवति पुण्यमेवायं गच्छति न वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रजार्जित-
भक्त्यादिगुणपूगस्पर्श एव मननादिन्द्रियाणामभिमानिदेवानां नतु तदर्जितपापादिस्पर्श इति निर्णीतत्वान्नात्र शङ्का कार्येति ॥ २२ ॥
अस्य जगद्वृक्षस्यैकं फलं प्रवृत्तिकर्मफलं स्वर्गादिलक्षणं ग्रामेचरा गृध्राः विषयलोलुपाः कर्मिणोऽदन्ति एकं निवृत्तिलक्षणं कर्मफलं
मोक्षम् अरण्यवासा हंसाः श्रीनारायणाख्यक्षीरपायिनो ज्ञानिनो भुञ्जति इति एतद्वृक्षवर्णनफलमाह । य इति । यः पुरुषः एवं
बहुरूपं बहुविधमिष्टं भोगायनत्वेनाभीष्टं मायामयं भगवदिच्छानिमित्तमूलप्रकृत्युपादानकर्तृकं जगद्वृक्षं वेद स पुरुषो वेदं वेदं
यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिरित्यादिवेदार्थं वेदेति ॥ २३ ॥ एतद्विद्याफलमाह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सद्गुरुपासनया प्रधान-
भक्त्या निशितेन विद्याकुठारेण प्राकृतान्तःकरणजन्यज्ञानपरशुना जीवाशयं बाह्यान्तःकरणं विवृश्य छित्त्वा निमैलीकृत्य प्राकृतान्तः-
करणजन्यज्ञानमन्त्रं संसारनिरासकरं त्यज अथ त्वज्ञानत्यागानन्तरं निजज्ञानेनात्मानं परमात्मानं सम्पद्य मुक्तो यथायोग्यसुखमनु-
भवसि चेति भावः—

प्राकृतान्तःकरणं ज्ञानमन्त्रं सूतिच्छिदम् । तदेव तेन सञ्छेद्यं चित्तम्प्रकृतिसम्भवम् ॥
तेनैव सह सन्त्यज्य नैव पूर्वङ्कदाचन । ज्ञानं प्रकृतिजं वापि मूलनाशे विनश्यति ॥
ततः परं स्वरूपेण ज्ञानेनैव जनार्दनम् । वेत्ति मुक्तस्तथात्मानं जीवानन्यांश्च सर्वशः ॥

इति वाक्यान् ज्ञानमात्रोच्छेदो विवक्षितः किन्तु प्राकृतस्येति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अत एव यस्मिन्निति विशेषबोधार्थं जगदेव रूपकेण वर्णयति । य एव इति सार्द्धकेन ॥ २१-२२ ॥ तदेवं वेदं जगच्च
निरूप्य तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येति पर्यवसानं पूर्वोक्तं वेदार्थमेव समासेन दर्शयति द्वाभ्यां तत्र वेदोक्तसाध्येष्वधिकारिभेदमाह ।
अदन्तीत्येकेन । तत्र संन्यासिनः सुखमिति तत्फलेन ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव ब्रह्मणा सह मोक्षं प्राप्त्यतां पाताभावात् एकमेव
स्वरूपशक्तिवैचित्र्याद् बहुरूपं चतुर्व्यूहादिलक्षणं कचिन्मायामयं मायाशक्त्या जगद्रूपं यो वेद मामिति शेषः स वेदं वेदं तत्त्वार्थं
वेदेति ॥ २३ ॥ तदेवं वेदार्थं प्रदर्श्य तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येत्यादिवाक्यैकाध्वन्येन निगमयति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मद्रूपस्य
सवृन्दाश्रयस्य गुरुपासनया जातेन तेन विद्याकुठारेण शुद्धजीवात्मज्ञानस्वरूपेण परशुना जीवाशयं भयमयसंसारतरुरूपं मद्रूप-
वधायकं विवृश्य छित्त्वा गुरुपासनयैव जातया प्रेमलक्षणेयैकान्तभक्त्या आत्मानं सर्वाश्रयस्वरूपं मां सम्पद्य साक्षात्कृत्य अथान्तर-
मवास्त्रं तद्रूपत्वेन कृतरूपकं विद्याकुठारं त्यज तस्य तद्वृक्षनमात्रप्रयोजनत्वात् त्यागो युक्तः भक्तेस्तु दृष्टरेव सदा तत्साक्षात्कारे
हेतुत्वान्न युक्त इति भावः । वक्ष्यते च सञ्छिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजतामखिलसंशयाधिमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तन्मायारचितत्वात्तदाश्रयमिदं जगन्न ततः पृथगिति सदृष्टान्तमाह । यस्मिन्निति । तन्तुविताने संस्था स्थितिर्यस्य स
पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वम् ओतं दीर्घतन्तुषु प्रोतं तिर्यक् तन्तुषु पट इव एवंभूतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरमेव संसारहेतुत्वात्
संसारयन्तं तरुरूपकेण वर्णयति । य इति । पुराणः अनादिः कर्मात्मकः कर्मप्रवाहमयः पुष्पं फलस्यादिमो भागः शुभादृष्टदुरदृष्टे
फले सुखदुःखे ॥ २१ ॥ रूपकं विवृणोति । द्वे इति द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य त्रयो गुणा मालानि
प्रकाण्डा यस्य पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य पञ्च रसाः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसूतिर्यस्मात् दश एका च शाखा इन्द्रियाणि यस्य द्वयोः
सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं वासो यस्मिन् त्रीणि बलकलानि त्वचो वातपित्तदोषमाणो यस्य द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः अर्कं
प्रविष्टः सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः तन्निर्भिद्य मत्स्य संसाराभावात् ॥ २२ ॥ तत्फलभोक्तृनाह । गृह्यन्तीति गृध्राः कामिनः ग्रामेचराः
गृहस्थाः अस्य वृक्षस्यैकं फलमविद्यामयं दुःखमदन्ति अविद्यामयस्य नरकस्वर्गादेरपि दुःखस्वरूपत्वात् अरण्यवासाः संन्यासिनः

हंसा विवेकिनः एकं फलं विद्यामयं सुखमदन्ति ज्ञानवस्तुतः सर्वथा सुखरूपत्वात् एवं बहुरूपं मायाशक्त्या समुद्भूतत्वान्मायामयम् इत्यैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेदं वेदं तत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥ त्वं चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सन् सर्वसाधनं सन्त्यजेत्याह । एकया गुणभूतयापि मुख्यया भक्त्या शितेन तीक्ष्णोक्तेन ज्ञानकुठारेण जीवगोपाधिं त्रिगुणात्मकं लिङ्गशरीरं विवृदक्ष्य छित्त्वा परमात्मानं च सम्पद्य प्राप्य अथाखं ज्ञानरूपं साधनं त्यजेति सर्ववाक्यानां मया त्वमेव लक्ष्यीक्रियसे यथा गीताशास्त्रे पूर्वमर्जुन इत्यतः स्वस्यानिष्टं नाशङ्कनीयमिति भावः ॥ ॥ २४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हाषण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो द्वादशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तन्तुविताने संस्था स्थितिर्यस्य स पटो यथा तद्वत् यस्मिन्परमेश्वरे इदमशेषं जगदोतं दीर्घन्तंतुषु पट इव प्रोतं तिर्यक् तन्तुष्विव इदं पदार्थं विवृणोति तरुरूपकेण । य इत्यादिना । पुरापि कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण सद्रूपतया स्थितः असत उत्पत्त्य-सम्भवात् कर्मात्मकः अनादिकर्मनिर्मितः पुष्पफले कर्मतत्फलं प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ अस्य बीजे द्वे पुण्यपापे शतमूलः बहुवासनामूलः त्रिनालः त्रयो गुणाः नालानि यस्य सः पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य सः पञ्चरसानां श्रोत्रादिविषयाणां शब्दादीनां प्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्मात्सः दशेन्द्रियाणि च एकमन्तःकरणं च शाखा यस्य सः द्विसुपर्णयोः जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् सः त्रीणि वातपित्तकफलक्षणानि वल्कलानि यस्य सः द्वे सुखदुःखे फले यस्य स तथा अर्कं प्रविष्टः सर्वप्रकाशकपरमेश्वरप्रकाशितः ॥ २२ ॥ गृध्यन्तीति गृध्राः बुभुक्षवः ग्रामेचराः ग्राम्यधर्मरताः मायामयं प्राकृतं फलं दुःखोदकं संस्पर्शजमित्यर्थः 'ये हि संस्पर्शजा भोगाः दुःखयोनय एव त' इति गीतोक्तेः अरण्यवासाः विविक्तवासाः हंसाः तत्त्वविदः सुमुखवस्ते एकं परमात्मध्यानसुखमदन्ति तेषां तत्त्ववेत्तृत्वमभिनन्दति इत्यैर्गुरुभिः एकं बहुरूपमुक्तप्रकारेण विश्वाभिन्नाभिन्नं ब्रह्म यो वेद स वेदं वेदार्थं वेद ॥ २३ ॥ अहं किं कुर्यामित्यत आह । एवमिति । त्वं तु धीरः अप्रमत्तश्च सन् एवं विद्याकुठारेण जीवाशयं जीवस्य आशयो यस्मिन् संसारं विवृदक्ष्य निराकृत्य गुरुपासनया लब्धया एकस्य सर्वात्मभूतस्य मम भक्त्या आत्मानं सर्वात्मानं मां सम्पद्य अखं साधनं त्यज ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशाध्यायाथप्रकाशः ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अत ईश्वरोत्पन्नत्वात्तदाश्रयत्वाच्चेदं विश्वं न ततः पृथक् इति सदृष्टान्तमाह—यस्मिन्निति । तन्तुविताने संस्था स्थितिर्यस्य स पटो यथा दीर्घतन्तुषु ओतः तिर्यक्तन्तुषु प्रोतस्तन्तुभ्यो न पृथक् तथेदं विश्वमपि यस्मिन् कारणात्मके ईश्वरे ओतं प्रोतं, ततः पृथक् न भवतीत्यर्थः । य एष उक्तविधसमष्टिव्यष्टयात्मको देहः स एव संसारतरुः वृक्षवत् स्वाध्यासद्वारा जन्ममरणाद्यात्मक-संसारस्य कारणम् । तत्राध्यासवत् एव कर्मानुष्ठानमुक्तमित्याशयेनाह—कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः । अत एव पुष्पमदृष्टं फलं सुखदुःखादिकं च प्रसूते जनयति । स च पुराणः बहुकालिकः ॥ २१ ॥ वृक्षरूपकं प्रपञ्चयति—द्वे इति । द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे स च ज्ञातमूलः शतमपरिमिता वासनामूलानि यस्य सः त्रयो गुणा नालानि प्रकाण्डा यस्य पञ्चमहाभूतानि स्कन्धा यस्य । पञ्च-शब्दादयो विषया रसास्तेषां प्रसूतिः यस्मिन् दशेन्द्रियाणि एकं मनश्च शाखा यस्य सः द्वयोः सुपर्णयोः जीवपरमात्मनोः पक्षिणोर्नीडं यस्मिन् । त्रीणि वातपित्तश्लेष्मरूपाणि वल्कलानि त्वचो यस्य सः । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः । अर्कं प्रविष्टः सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः तन्निर्भिद्य गतस्य संसाराभावात् ॥ २२ ॥ तत्फलभोक्तृनाह—अदन्तीति । गृध्यन्तीति गृध्राः विषयाभिलाषिणः । ग्रामेचरा गृहस्था अस्य शरीरवृक्षस्य एकं दुःखात्मकं फलमदन्ति परिणामतः स्वर्गादिसुखस्यापि दुःखरूपत्वात् । हंसा विवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकं सुखरूपं फलमदन्ति एवं मायामयं मायया एकोऽहं बहुस्यामिति सङ्कल्परूपया बहुरूपं जातमेकं परमात्मानं इत्यैः पूज्यैः गुरुभिः कृत्वा यो वेदं जानाति स एव वेदं वेदं वेदतत्त्वार्थं जानाति तस्य देहाद्यात्माध्यासनिरसात् । सर्वसाधनत्याग एवमुक्तः ॥ २३ ॥ एवं कर्मानुष्ठानतरयागयोर्व्यवस्थां निरूप्य यदुद्धवं प्रति सर्वकर्मपरित्याग उक्तस्तमेव स्पष्टयन्नुपसंहरति एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण अप्रमत्तः सावधानः धीरो जितेन्द्रियश्च सन् गुरुसेवया लब्धया मदकभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन विद्याकुठारेण आत्मसाक्षात्कारात्मकज्ञानपरशुना जीवाशयं जीवस्य बन्धनदेहाद्यात्माध्यासं विवृदक्ष्य छित्त्वा परमात्मानं च सम्पद्य प्राप्य अथानन्तरमखं शास्त्रोक्तं साधनमूहं त्यजेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । द्वादशो विवृतः साधुसङ्गमाहात्म्यबोधकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कस्तर्हीन्द्रियाधिष्ठानमित्यादिसंशयान्निराकरोति । यस्मिन्निति अशेषं इदमिन्द्रियजालं यस्मिन् ओतं प्रोतं च अतः तन्तु-
वितानस्य तन्तुविततेः संस्था ओतप्रोतरूपा सम्यक् स्थितिर्यस्मिन् सः, पटः यथा, तद्वत् वर्त्तमानः, पुराणः प्रवाहतोऽनादिः, कर्मा-
त्मकः प्रवृत्तिस्वभावः, सः एष संसारयतीति संसरत्यनेन वेति संसारो देहः स तरुरिवेति संसारतरुः । पुष्पफले पुष्पस्थानीयं कर्म
फलस्थानीयं सुखं दुःखं चेत्युभे इत्यर्थः । प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ एवमुक्तां संसारस्य तरुरूपतां प्रपञ्चयति । द्वे इति अस्य संसार-
तरोः, द्वे पुण्यपापे, बीजे । अयं शतं रागद्वेषभयादीनि मूलानि यस्य सः, त्रयो गुणाः नालाः प्रकाण्डाः यस्य सः त्रिनालः, पञ्च
भूतानि स्कन्धा यस्य सः, पञ्चानां रसानां शब्दादिविषयाणां प्रसूतिर्यस्मात् सः, दश ज्ञानकर्माख्योभयेन्द्रियाणि एकं मनश्च तान्येव
शाखा यस्य सः द्वयोः सुपर्णयोः पक्षिणोर्नीडं कुलायो यस्मिन् सः जीवपरमात्मरूपपक्षियुगलान्वितहृत्पद्मरूपनीडयुक्त इत्यर्थः । त्रीणि
वातपित्तश्लेष्माख्यानि घल्कलानि त्वचो यस्य सः द्वे भोगमोक्षाख्ये फले यस्मिन् सः, जीवरूपपक्षिणः प्रवृत्तिकर्मासक्तत्वे स भोग-
फलको निवृत्तिधर्मासक्तत्वे तु मुक्तिफलक इत्यर्थः । अर्कप्रतिष्ठः आध्यात्मिकादितापत्रयालवालप्रतिष्ठितः, अर्कं प्रविष्ट इति पाठे,
सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः, तन्निर्मिद्य गतस्य संसाराभावादिति भावः ॥ २२ ॥ द्विफलत्वमेव प्रपञ्चयति । अदन्तीति । ग्रामेचराः
गृध्राः, विषयाभिलाषिणो जीवा इत्यर्थः । अस्य संसारतरोः, एकं सुखदुःखात्मकं फलं अदन्ति भुञ्जते । चोऽवधारणार्थः । एकं
मोक्षाख्यं फलं, अरण्यवासाः हंसाः संन्यासिनः, अदन्ति । यः पुमान्, मायामयं प्रकृतिपरिणामात्मकं, एकं बहुरूपं देवत्वमनुष्य-
त्वाद्यनेकरूपं च, संसारतरुं, ईश्वरैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा, वेद, स एव वेदं वेद स एव वेदविदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमिति । एवमेव-
विधं ते संसारतरुं ज्ञात्वेत्यर्थः । एकैकरूपतया स्थिरा भक्तिर्यस्यां तथा, गुरुपासनया लब्धेनेति शेषः । शितेनोत्तेजितेन, विद्या-
कुठारेण न्यासोपासनान्यतरविद्यात्मकपरशुना, धीरोऽकुतोभयः पुमान्, जीवाशयं जीवे व्यवस्थितं संसारतरुं, विवृश्य छित्त्वा,
निःशेषं शरीरबन्धमपोह्येत्यर्थः । अप्रमत्तः न्यासोपासनयोः प्रमादरहितः सन्, आत्मानं मां, संपद्य अव, अस्मिं त्यज ।
महाविश्वासात्मकं शस्त्रं यावन्मत्प्राप्त्यनुवर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीधर्मपुराणर श्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तम श्रीसहजानन्दस्वामिसुत श्रीरघुवीराचार्यसूनु भगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे तागों के ताने-बाने में वस्त्र ओतप्रोत रहता है, वैसे ही यह सारा विश्व परमात्मा में ही ओतप्रोत है । जैसे सूत के बिना वस्त्र का अस्तित्व नहीं है; किन्तु सूत वस्त्र के बिना भी रह सकता है, वैसे ही इस जगत् के न रहनेपर भी परमात्मा रहता है, किन्तु यह जगत् परमात्मस्वरूप ही है—परमात्मा के बिना इसका कोई अस्तित्व नहीं है । यह संसारवृक्ष अनादि और प्रवाहरूप से नित्य है । इसका स्वरूप ही है—कर्म की परम्परा तथा इस वृक्ष के फल-फूल हैं—मोक्ष और भोग ॥ २१ ॥ इस संसारवृक्ष के दो बीज हैं—पाप और पुण्य । असंख्य वासनाएँ जड़े हैं और तीन गुण तने हैं । पाँच भूत इसकी मोटी-मोटी प्रधान शाखाएँ हैं और शब्दादि पाँच विषय रस हैं, ग्यारह इन्द्रियाँ शाखा हैं तथा जीव और ईश्वर—दो पक्षी इसमें घोंसला बनाकर निवास करते हैं । इस वृक्ष में वात, पित्त और कफरूप तीन तरह की छाल है । इसमें दो तरह के फल लगते हैं—सुख और दुःख । यह विशाल वृक्ष सूर्यमण्डलतक फैला हुआ है (इस सूर्यमण्डल का भेदन कर जानेवाले मुक्त पुरुष फिर संसार-चक्र में नहीं पड़ते) ॥ २२ ॥ जो गृहस्थ शब्दरूप-रस आदि विषयों में फँसे हुए हैं । वे कामना से भरे हुए होने के कारण गीध के समान हैं । वे इस वृक्ष का दुःखरूप फल भोगते हैं, क्योंकि वे अनेक प्रकार के कर्मों के बन्धन में फँसे रहते हैं । जो अरण्यवासी परमहंस विषयों से विरक्त हैं, वे इस वृक्ष में राजहंस के समान हैं और वे इसका सुखरूप फल भोगते हैं । प्रिय उद्धव ! वास्तव में मैं एक ही हूँ । यह मेरा जो अनेकों प्रकार का रूप है, वह तो केवल मायामय है । जो इस बात को गुरुओं के द्वारा समझ लेता है, वही वास्तव में समस्त वेदों का रहस्य जानता है ॥ २३ ॥ अतः उद्धव ! तुम इस प्रकार गुरुदेव की उपासनारूप अनन्य भक्ति के द्वारा अपने ज्ञान की कुल्हाड़ी को तीखी कर लो और उसके द्वारा धैर्य एवं सावधानी से जीव भाव को काट डालो । फिर परमात्मस्वरूप होकर उस वृत्तिरूप अस्त्रों को भी छोड़ दो और अपने अखण्ड स्वरूप में ही स्थित हो रहो ॥ २४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः । सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १ ॥
सत्त्वाद् धर्मो भवेद् वृद्धात् पुंसो मद्भक्तिलक्षणः । सात्त्विकोपासया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥
धर्मो रजस्तमो हन्यात् सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः । आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥
आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वं रजः तमः इति बुद्धेः गुणाः आत्मनः न अन्यतमौ सत्त्वेन सत्त्वं सत्त्वेन च हन्यात् हि ॥ १ ॥ वृद्धात् सत्त्वात् पुंसः भक्तिलक्षणः धर्मः भवेत् सात्त्विकोपासया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ सत्त्ववृद्धिः अनुत्तमः धर्मः रजः तमः हन्यात् उभये हते (सति) तन्मूलः अधर्मः आशु नश्यति ॥ ३ ॥ आगमः अपः प्रजाः देशः कालः कर्म जन्म च ध्यानम् अथ मन्त्रः संस्कारः एते दश गुणहेतवः (सन्ति) ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोदशोऽथ सत्त्वस्य वृद्ध्या विद्योदयक्रमः । हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥ १ ॥

विद्याकुठारेण जीवाशयं विवृश्चय साधनं त्यजेत्युक्तम् । ननु तत्र तमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधे सति कथं विद्योत्पत्तिरित्याशंक्य तन्निवृत्त्या विद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमिति सप्रभिः । तत्र यद्यानंदादिवदात्मधर्मो गुणाः स्युस्तिर्हि तत्स्वरूपत्वात्तेषामनिवृत्त्या विद्योत्पत्तिर्न स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह बुद्धेः प्रकृतेरेते गुणा न त्वात्मन इति । अतः सत्त्वेन सत्त्ववृद्ध्याऽन्यतमौ हन्यात् । रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः । सत्त्वं च सत्यदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् ॥ १ ॥ ननु गुणत्रयवृत्तीनां परस्परपमर्दनरूपत्वात्कथं सत्त्ववृत्त्यैवेतरवृत्तयो नियमेन हंतव्यास्तत्राह । सत्त्वादिति । मद्भक्तिं लक्षयति यो धर्मः स मद्भक्तिरूप एव वा । सत्त्वमेव कथं वर्धेत तत्राह । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासया सेवया सत्त्वं वृद्धं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ स च धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् । कुतः । न विद्यते उत्तमो यस्मात्स सर्वोत्तमः । यतः सत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्य वृद्धिर्यस्मिन्कारणे सः अत एव तत्कार्यो धर्म प्रतिबंधोऽपि नास्तीत्याह । तस्मिन्नुभयस्मिन्हते तन्मूलः ते रजस्तमसी रागद्वेषादिना प्रमादालस्यादिना च मूलं यस्य सः ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासनया सत्त्वं वर्धत इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह । आगमः शास्त्रम् । अपः आपः । कचिदागमोऽर्थ इति पाठः ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चित्तस्य गुणानां विषयाणां चान्योन्यविश्लेषस्य वर्णनम् (१) । विद्योत्पत्तावाक्षिपति—नन्विति । तत्र विद्योत्पत्तौ । तन्निवृत्त्या गुणप्रतिबंधनिवृत्त्या । प्रतिबंधकत्वं च सामग्रीसमकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वम् । यथा—सत्यप्यमौ दाहानुत्पाद इति । तत्र भवदाक्षेपे । तत्स्वरूपत्वादात्मस्वरूपत्वात् । तेषां गुणानाम् । एतदात्मस्वरूपत्वं गुणानाम् । यतो बुद्धेरतो हेतोः । इत्यर्थ इति—प्रबलेन निर्बलजयः संपद्यत एवेति भावः । ज्ञातस्वभावत्वेन स्थितिरेव सत्त्वजयः स एव तद्धननमित्यर्थः । पूर्वोक्ताध्यायार्थेन निर्वाहनिर्वाहकसंगतिमवतारयति—पूर्वोक्तसत्संगलब्धो मद्भक्तिलक्षणो धर्मो वृद्धिं प्राप्तात्सत्त्वाद्भवेत् मालाकारेणोप चंपकबीजविशेषं क्षीरसेकेन जातवीर्यो भवेद्यथेत्यर्थः ॥ १ ॥ पुनराशङ्कते—नन्विति । ‘धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनमेव वरम्’ इति न्यायमाश्रित्याह—भक्तिरूप एव वेति । सत्त्ववृद्धिं पृच्छति—सत्त्वमेवेति । तत्राक्षेपे । इत्यर्थ इति—सात्त्विकोपासनमेव सत्त्ववृद्धिहेतुरिति भावः । सत्त्वस्येतरगुणपराभावकत्वे बलमाह—मद्भक्तिः गुणभूतलक्षणं चिह्नं यत्र सः । यद्वा—मद्भक्त्यैव लक्षणं यस्य सः । तां विना तु

विगीत एव धर्म इति भावः । 'धर्मः सत्यगुणोपेतः' इत्यारभ्य "मद्भक्त्यपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि" इत्युक्तेः ॥ २ ॥ स च भक्तिलक्षणः । रजस्तमोहनने हेतुं पृच्छति—कुत इति । अत एव सर्वोत्तमत्वादेव । तत्कार्यो रजस्तमः कार्यः । उभयस्मिन्नजस्तमोद्वये ॥ ३ ॥ उपोद्धातत्वेनान्यदप्याह—सात्त्विक इत्यादिना । अर्थो 'द्रव्यं गंगां भ आदीत्यर्थः । पाठांतरे आगमः शास्त्रम्, अपो जलानि, प्रजा पुत्रादिः, देशो वाराणस्यादिः, कालो वसंतादिः, कर्म वर्णाश्रमादिविहितादि, जन्मोभयकुलविशुद्धादि, ध्यानं देवादि-विषयम्, मंत्रो गायत्र्यादिः, संस्कारो गर्भाधानादिः, एते आगमादयो दशसंख्याकाः ॥ ४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

त्रयोदशे सत्त्ववृद्ध्या विद्योदय उदीर्यते । गुणचेतोवियोगश्च श्लोकास्तत्र द्विवाक्यः (४२) ॥

सतोवाचेति साक्षाः षट्चत्वारिंशदनुष्टुभः (४६) ॥ १३ ॥

जीवाशयस्य त्रिगुणमयत्वात्त्रिगुणोपशमे जीवाशयच्छेदो भवतीत्याह—सत्त्वमिति । सत्त्वं रजः तमः इति बुद्धेः प्रकृतेरेव गुणा नत्वात्मन इति अतः सत्त्वेन सत्त्ववृद्ध्या अन्यतमौ हन्यात् रजस्तमोवृत्तौ जयेदित्यर्थः । सत्त्वं च सत्यदयादि-वृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् ॥ १ ॥ सत्त्वादिति वृद्धात्सत्त्वात्पुंसो मद्भक्तिरूपो धर्मो भवेत् । ततश्च रजस्तमोनिरासो भवत्येव । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासनया सेवया सत्त्वं वृद्धं भवति ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धर्म इति । सत्त्वाद्वृद्धिर्यस्य सः अत एव पुन विद्यते उत्तमो यस्मात्सर्वोत्तमो भक्तिलक्षणो धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् । तस्मिन् उभयस्मिन् हते सति तन्मूलः ते रजस्तमसी रागद्वेषादिना मूल यस्य स विद्याप्रतिबन्धकः अधर्मोऽप्याशु विनश्यति ॥ ३ ॥ आगम इति आगमः शास्त्रम् अपः आपः । दीर्घाभाव आर्षः । आगमोऽर्थः इत्यपि पाठः । प्रजा पुत्रः जनाश्च देशः काश्यादिः कालो वसन्तादिः कर्म वेदोक्तं जन्म ब्राह्मणादि सत्कुले जन्म दीक्षादिकं च ध्यानश्च देवादीनां मन्त्रो द्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एते आगमादयो दश गुणानां वृद्धिहेतवः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अथ द्वादशाध्यायानन्तरं चित्तस्य गुणानां च परस्परं विदलेषस्य विभागस्य वर्णनं कथनं पूर्वाध्यायार्थेन सह निर्वाह-निर्वाहकसङ्गतिमवतारयति । विद्याकुठारेणेति । तत्र विद्योत्पत्तौ गुणत्रयप्रतिबन्धे गुणत्रयलक्षणेति । तत्र विद्योत्पत्तौ गुणत्रय-प्रतिबन्धे गुणत्रयलक्षणे विघ्ने सति तन्निवृत्त्या गुणत्रयनिरासेन तत्र गुणत्रयप्रतिबन्धे तत्स्वरूपत्वात् धर्मत्वेनात्मस्वरूपत्वात् एतत् गुणानामात्मधर्मत्वम् अतः गुणानामात्मधर्मत्वाभावात् अन्यतमौ रजस्तमसी तत्र तयोरगमापायित्वाद्धननासम्भवात्लक्षणया तयोस्तत्तद्वृत्तिजयो व्याख्यातः एत एव इत्यर्थ इत्युक्तं तत्र कामेहामदाद्या वक्ष्यमाणाश्चतुर्दश रजोवृत्तयः क्रोधलोभानृताद्याः षोडशतमो-वृत्तयस्ता जयेत् उपशमात्मकेन चित्तसमाध्यात्मकेन ॥ १ ॥ लक्षयति ज्ञापयति धर्मो मदर्पितवर्णाश्रमादिलक्षणः द्वितीयेऽर्थे मद्भक्तिरूप एवेति धर्मः । स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिदिशा श्रवणादरादिभक्तिरूपः सात्त्विकानां पदार्थानां वक्ष्यमाणनिवृत्तिशास्त्रादीनाम् ॥ २ ॥ स च सत्त्वेन वृद्धः यस्मात् कारणादिति यद्यपि सत्त्वाद्वर्धो भवति तथापि मिथः सम्बद्धकत्वाद्वर्धमादपि सत्त्वस्य वृद्धिः सम्भवतीति तथा व्याख्यातं यस्मिन् कारणमिति पाठे कारणपदस्याध्याहारकल्पनेति ज्ञेयम् अत एव रजस्तमोनाशादेव तत्कार्यः रजस्तमोजन्यः उभयस्मिन् रजस्तमोद्वये ॥ ३ ॥ अर्थ इति पाठेऽभिधेयः तत्र निवृत्तिपरत्वेन व्याख्याने सात्त्विकोऽर्थः प्रवृत्तिपरत्वेन तद्राजसः वेदबाह्यपरत्वेन तत्तामस इति ज्ञेयम् अर्थ इत्यत्राम्भ इति च पाठः कचिदेव ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

बुद्धेः अन्तःकरणस्य अन्यतमौ रजस्तमोगुणौ सत्त्वं सत्त्वेन हन्यादिति सत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ सत्त्वमपि निवृत्तं भवतीत्यर्थः । मद्भक्तिलक्षणः प्रकाशकः भगवद्भक्तेरन्तरङ्गतया तदीपकः चिह्नभूतः ॥ १ ॥ सात्त्विकोपासया सात्त्विकपुरुष-सेवया सात्त्विकाहारसेवया च च रजस्तमो हन्यात् पूर्वभीषदुत्पन्नो भगवद्भक्तिचिह्नभूतो धर्मः उत्तरोत्तररजस्तमोऽनुद्भवहेतुरित्यर्थः । उभये रजसि तमसि च हते तन्मूलः रजस्तमोमूलः अधर्मः नश्यति नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २-३ ॥ आगमः शास्त्रं प्रजाः पुत्रादयः कर्म सदाचारः सन्ध्योपासनादिः जन्म ब्राह्मणादिजन्म ध्यानं देवताविषयं मन्त्रस्तत्समारकः संस्कारः उपनयनादिः गुणहेतवः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

अयं हि जीवस्त्रिवृत्त्यनेन जीवस्य गुणत्रयोपारवश्यकृतो गुणत्रयपरिणामात्मकदेहसम्बन्धरूपः संसारस्तन्निवृत्तिश्च यथात्मशक्त्यनुगुणन्यासोपासनान्यतरयोगेनेत्युक्तम् ननु सत्येव गुणापारवश्ये कथमनुष्ठितोपायस्याप्युपायविषयप्रमादादिराहित्य-

मतोऽवश्यं गुणजयेन भवतिव्यं तत्रापि यदि सत्त्वादयो गुणा ज्ञानानन्दामकत्वादिवदात्मनः स्वाभाविकास्तर्हि न जेतुं शक्यास्ततः कथं गुणजयः कथंतरामप्रमत्तत्वादिकमित्यभिप्रायमालक्ष्याह । सत्त्वमिति । बुद्धेः प्रकृतिपरिणामात्मकमनसो गुणाः सत्त्वादयो न त्वात्मनो जीवस्यातः प्राकृतान्तःकरणसम्बन्धनिमित्तत्वात्सत्त्वादिगुणानामौपाधिकत्वेन निरसितुं शक्यन्त एवेति भावः । तन्निरसनोपायमेवाह । सत्त्वेनेति । प्रवृद्धेनेति शेषः । अन्यतमौ रजस्तमोगुणौ हन्यान्निरसेदित्यर्थः । एवमपि निरासकसत्त्वस्यावस्थानाद् गुणपारवश्यं स्थितमेवेत्यत्राह । सत्त्वं सत्त्वेन चैव हीति । सत्त्वेनैव सत्त्वमपि हन्यात् सत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन मुक्त्यात्मकत्रैगुण्यनिवृत्त्या सत्त्वमपि निवृत्तं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्त्वप्रवृद्धौ पूर्वोदितभक्तियोगः सुकर एवेत्याह । स सत्त्वादिति । मद्भक्तिलक्षणो धर्मः पुंसः सत्त्वादिवृद्धाद्वृद्धः समृद्धो भवेद्वर्धत इत्यर्थः । कुतस्तर्हि सत्त्ववृद्धिरित्यत आह । सात्त्विकोपासयेति । सात्त्विकानामाहाराणां जात्याश्रयनिमित्तादुष्टानामुपासया सेवया सत्त्वमृद्धं भवेदितिलिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धः ततः वृद्धात्सत्त्वाद्वर्मः मद्भक्तिलक्षणः प्रवर्तते अहरहरभ्यासातिशययुक्तो भवति ॥ २ ॥ प्रवृद्धस्यापि सत्त्वस्य न साक्षाद्रजस्तमउपधातकत्वमपि तु मद्भक्त्यादिलक्षणधर्मद्वारैवेत्याह । धर्मे इति । सत्त्वाद्वृद्धौ धर्मः रजस्तमश्च हन्यादतः सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः नास्त्युत्तम उपायो यस्मात्तथाविधमोक्षापाय इत्यर्थः । ननु रजस्तमसोरुपधातेऽपि तन्मूलयोरनादिपुण्यपापयोर्मुक्तिप्रतिबन्धकयोस्सत्त्वात्कथं सत्त्ववृद्धेरनुत्तमत्वमत आह । आश्रिति । उभये रजसि तमसि च हते सति तन्मूलः उभयमूलः अधर्मः पुण्यपापापात्मकः आशु नश्यति पापवत्पुण्यस्यापि स्वफलजननद्वारा मुक्तिप्रतिबन्धकत्वान्मुमुक्षोरिष्टफलप्रतिबन्धकत्वानिष्टफलसाधनत्वादिरूपाधर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् ॥ ३ ॥ न केवलं सात्त्विकोपासनैव सत्त्वविवृद्धिहेतुरपि त्वन्येऽपीत्याह । आगम इति । आगमादयो दशैते गुणहेतवः सत्त्वगुणविवृद्धिहेतवः तत्रागमो वेदपञ्चरात्रादिरूपो भगवद्वैभवप्रकाशकेतिहासपुराणादिरूपश्च सात्त्विकागमानेव सेवेत न च राजसतामससङ्कीर्णानित्यर्थः । 'महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक इति क्षेत्रज्ञानामपि प्रकृष्टसत्त्वगुणसम्पत्तेर्भगवत्कटाक्षाधीनत्वश्रवणादप्राकृतशुद्धसत्त्वसमाश्रयत्वाद्भगवत्सत्प्रतिपादकानां सात्त्विकत्वमितरेषां राजसतामसत्वादिकमवगन्तव्यं तथा च स्मरति भगवान् मनुः—

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति ॥

कुट्टयः कुत्सितदर्शनानि कुमतानीत्यर्थः । तेषां वेदविरुद्धत्वं वेदान्तसिद्धभगवद्वैभवाप्रतिपादकत्वदेवतान्तरपारम्पर्यप्रतिपादकत्वेन पुराणेषु सात्त्विकादिविभागा मात्स्ये प्रोक्ताः—

सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकाः स्मृताः । कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते ॥
यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥
अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥

तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमिति । तथा कौर्मै च—

असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेरिति ॥

यच्चेदं सात्त्विकपुराणादिविभागप्रकरणं तत्सात्त्विकमित्यगन्तव्यं बाधकाभावात् परस्परविरुद्धार्थपुराणबलाबलविवेकापेक्षायां तद्व्यवस्थापकतयैव प्रवृत्तत्वाद्गुणस्वभावौचित्याच्च प्रजाः साधुजनास्तानेव सेवेत नतु विषयलम्पटानिति भावः । अप आपः गङ्गादिपुण्यजलानि नतु गन्धोदकसुरोदकादीनि देशो विधिकदेशः नतु यत्र पानस्त्रीचूतादीनि स देशः कालो ब्राह्ममुहूर्तादिरूपः नतु निशीथादिरूपः कर्म फलाभिसन्धिरहितं नत्वभिसंहितफलं जन्म शौक्लं सावित्रं याज्ञिकं च “स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्मे”त्युक्तविधं नतु शैवदीक्षादिलक्षणं ध्यानं विष्णुविषयकं नतु देवतान्तरविषयकं मन्त्रो विष्णुस्मारकः नतु देवतान्तरस्मारकः संस्कारः—

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चम इत्युक्तपञ्चविधः नतु

मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ॥
कुण्डिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते ॥
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके ॥
कपालं भस्मना स्नानम् ॥

इत्यादिशैवागमप्रसिद्धमुद्राषट्करुद्राक्षकङ्कणादिधारणात्मकः । विवक्षितागमादिविपरीतानामुक्तागमादीनां रजस्तमोविवृद्धिद्वारा सत्त्वविरोधित्वादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संसारच्छेदकरम्बाह्यान्तःकरणजं ज्ञानं स्वधर्मिणमपि विनाश्य स्वयं च नश्यतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयन् भक्तेरुत्पत्तिप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये । तत्र सत्त्वादिगुणा आत्मनो बुद्धः किं वेति संशये भगवान्निर्धारयति सत्त्वमिति । बुद्धेरन्तःकरणस्य विद्यमान इति शेषः नात्मनो जीवस्य तत्र सात्त्विकादिभेदेन नानेति सत्त्वेन सत्त्वगुणविशिष्टेनान्तःकरणेनान्यतमौ राजसतामसौ भावौ हन्यात् सत्त्वं सात्त्विकमन्तःकरणं सत्त्वेन तज्जनितज्ञानेन हन्यात् ॥ १ ॥ सत्त्वेनान्यतमौ हन्यादित्येतद्विवृणोति सत्त्वादिति । शुद्धात् सत्त्वात्पुंसो मद्भक्तिलक्षणो धर्मो भवेत् धर्मः किमुद्रेचयतीति तत्राह । सात्त्विकेति । ततो धर्मात्पुनः सत्त्वोद्रेकः तस्मादुद्विक्तसात्त्विकोपात्तया बुद्ध्या भक्त्या ज्ञानं ततः पुनः सत्त्वोद्रेकः तस्मात्पुनः धर्मोद्रेकः प्रवर्तते उद्विक्तभक्तिधर्मपूरितान्तःकरणो ब्रह्मार्पणबुद्ध्या धर्ममेव करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ धर्मफलमाह । धर्म इति । स धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् पुनः कथमस्य वृत्तिरिति तत्राह । सत्त्ववृत्तिरिति । सत्त्वेन भक्तिस्वभावेन वृत्तिवर्तनं भवति भक्तिमयो वर्तत इत्यर्थः । भक्तिप्रतिबन्धकेऽधर्मेऽसति कथं तद्वृत्तिरिति तत्राह । आश्रयि । उभये रजसि तमसि च हते तन्मूलस्त्वधर्मम् आशु नश्यतीति अतो युक्तमुक्तमिति ॥ ३ ॥ भक्तिज्ञानसाधनान्यागमादयोऽत्र सत्त्वादिगुणकृता इत्याह । आगम इति । सत्त्वादयो गुणा एव हेतवो येषां ते तथा अनेनैव च सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधा इत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वोक्तरोत्या सत्संगलब्धो मद्भक्तिलक्षणो धर्मो वृद्धात् वृद्धिं प्राप्तात्सत्त्वाद्भवेत् मालाकारेणोप्तः चम्पकबीजविशेषः श्रीरसेकेनजाताद्वीर्योदिवेति भावः ॥ १-२ ॥ सत्त्ववृद्धिरिति मिथो वर्द्धनात् ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रयोदशे गुणास्त्यक्तमुपायं हंसगुह्यतः । इतिहासाद्धरिभ्यानादृचे चित्ताद्गुणच्युतिम् ॥

विद्याकुठारेण छित्त्वेत्युक्तमतौ विद्योत्पत्तिप्रकारमाह । सत्त्वमिति सप्तभिः । नचात्मनः नैव जीवस्य अतो बन्धका अविद्याया गुणास्ते हन्तव्या इति भावः । अन्यतमौ रजस्तमोभागौ सत्त्वं सत्यदयादिरूपम् उपशमात्मकेन सत्त्वेन हन्यात् ॥ १ ॥ सत्त्वस्येतरगुणपराभावकत्वे बलमाह । सत्त्वादिति । मद्भक्तिगुणभूता लक्षणं चिह्नं यत्र सः यद्वा मद्भक्त्यैव लक्षणं यस्य सः तां विना त्वलक्षणे विगीत एव धर्म इत्यर्थः । सत्त्वमेव कथं वर्द्धेत तत्राह । सात्त्विकानां वस्तूनामुपासया सेवया सत्त्वं वृद्धं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ उभये हते रजस्तमसोर्हतयोः सतोः तन्मूलः रजस्तमोमूलः ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासनयेत्युक्तमतः सात्त्विकानि वस्तूनि ज्ञापयितुमाह द्वाभ्याम् । आगमः शास्त्रम् अपः आपः प्रजा जनः त्रिगुणहेतवः गुणत्रयजन्याः आगमादयः सात्त्विका राजसास्तामसाश्च स्युरित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विद्यात्पत्त्यथमत्रादौ सत्त्ववृद्धयान्यनाशनं गुणचित्तवियोगार्थं हंसेतिहासवर्णनं पूर्वाध्यायान्ते अप्रमत्तो विद्याकुठारेण जीवाशयं संछिद्यात्मानं संपद्य साधनं त्यजेत्युक्तम् इदानीं लोभप्रमादादिकारणयोरजस्तमसोः सतोः कथमप्रमत्तत्वं वा विद्योत्पत्त्याऽऽशयसंछेदनं कथं वात्मसंपत्तिरित्याशङ्कायां सत्त्ववृद्ध्या रजस्तमःप्रहाणेन विद्योत्पत्तिमाह सत्त्वमित्यादि षड्भिः । तत्र सत्त्वादयो गुणा यद्यात्मनो ज्ञानेच्छादिवत् स्वरूपनिबन्धनाः स्युस्तिर्हि न निवर्तेरन् नत्वेतदस्तीत्याह । सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः बुद्धे सन्ति नत्वात्मनः यद्यप्येते गुणाः प्रकृतेरेव तथापि सर्वस्य कार्यस्य प्राकृतगुणत्रयकार्यत्वाद्बुद्धेरपि तत्कार्यत्वेन तथात्वात् बुद्धेरेव ज्ञानलोभप्रमादादिवृत्तय उत्पद्यन्तेऽतो तथात्वात् बुद्धेरेव ज्ञानलोभप्रमादादिवृत्तय उत्पाद्यन्तेऽतो बुद्धेरित्युक्तम् एवं च संगुणमयकार्यत्वाद्बुद्धेरपि तत्कार्यत्वेन तथात्वात् बुद्धेरेव ज्ञानलोभप्रमादादिवृत्तय उत्पद्यत्वेन सत्त्ववृद्धयान्यतमो रजस्तमसो हन्यात् तद्वृत्तीर्जयेदित्यर्थः । ननु स्यादेतत् तथापि सत्त्वे तिष्ठति सति तत्कार्यस्य सुखज्ञानसंगस्य सत्त्वात् तद्वन्धे सति काञ्चनायसोरिव पादबन्धने को विशेषः स्यात् तस्माद्विद्योत्पत्तावपि जीवाशयच्छेदनं न स्यादेवेत्याशङ्कयामाह । सत्त्वमिति । सत्त्वमपि सत्त्वेन शमदमदयाकारुण्यादिरूपतद्वृत्त्युदयेन हन्यात् उपशमयेन्निवृत्तं कुर्यादिति यावत् ॥ १ ॥ सत्त्ववृद्धिः कथं ज्ञेयेत्यपेक्षायामाह । सत्त्वादिति । वृद्धात्सत्त्वात्पुंसो जीवस्य धर्मो भवेत् धर्मात्पत्तिकार्यद्वारा सत्त्ववृद्धिर्ज्ञातव्येत्यर्थः । ननु धर्मोऽपि शैवशाक्तसौरगानपत्यस्मार्तजैनादिभेदाद्विविध एव दृश्यते एतेषु कतमो विवक्षित इति चेत्तत्राह । मद्भक्तिलक्षण इति । मद्भक्तिरेव लक्षणं यस्य सः येन धर्मेण मद्भक्तिः स्यात्स एव सात्त्विकः वैष्णवो धर्म इत्यर्थः । नोदाहृतेषु कश्चिदपि सात्त्विकः रजस्तमामूलकत्वादित्यवधारय सत्त्वमेव कथं वर्द्धयेत्यपेक्षायामाह । सात्त्विकोपासयेति । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासया सेवनेन सत्त्वं भवेत् ततो वृद्धात्सत्त्वाद्धर्म उक्तलक्षणः प्रवर्तते वृद्धः प्रकर्षेण अच्छवर्णकीर्तनपूजनजन्मव्रतोत्सवयज्ञादिरूपो वर्तते ॥ २ ॥

ततः किं तत्राह । धर्म इति । तथाभूतो धर्मः रजस्तमो हन्यादभि भवेत् तत्कुतः यतोऽनुत्तमः न उत्तमो यस्मात्स तथा पुनः कथंभूतः सत्त्ववृद्धिः पुनर्यस्मात्सत्त्ववृद्धिर्भवेत् ततश्चोभये उभौ गुणौ रजस्तमसौ अवयवौ यस्य तस्मिन्नुभयस्मिन् हते सति तन्मूलोऽधर्म आशु शीघ्रमेव नश्यति एतेन सत्त्ववृत्त्यभिभवेरजस्तमसोर्दर्शनं तत्राधर्मोऽप्युद्धवेदेव कारणस्य सत्त्वादिति ज्ञेयम् ॥३॥ ननु न केवलं वृद्धं सत्त्वमेवान्यगुणावभिभवति किन्तु रजस्तमसोरपि यद्वृद्धं तदन्यगुणौ हन्यादेव कथं सात्त्विकोपासया सत्त्वमित्येवोक्तं तस्माद्यद्यत्सेवयैते त्रयो गुणा वर्धन्ते ते पदार्था निर्देष्टव्या इति चेत्तथा शृण्वित्यङ्गीकृत्याह । आगम इति । आगमः शास्त्रम् अर्थो द्रव्यम् अप इति वा पाठः प्रजा जनाः जन्म दोक्षा स्पष्टार्थमन्यत् एते दश पदार्था गुणहेतवस्त्रयाणां गुणानां वृद्धिहेतवो भवन्ति त्रिविधा दश पदार्था इति भावः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

त्रयोदशेऽथ सत्त्वस्य वृद्धया विद्योदयक्रमः । हंसेति हासतश्चित्तगुणविश्लेषो वर्ण्यते ॥ १ ॥

विद्याकुठारेण जीवाशयं विवृष्टय साधनं त्यजेत्युक्तं तत्र तम आदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबन्धके सति कथं विद्योत्पत्तिरित्या- शङ्क्य तन्निवृत्त्या विद्योत्पत्तिप्रकारमाह—सत्त्वमिति सप्तभिः । तत्र यद्यानन्दादिवत्सत्त्वादयोऽप्यात्मधर्माः स्युस्तिर्हि तत्स्वरूपत्वात्तेषां निवृत्तिर्न स्यान्न त्वेतदस्यतस्तन्निवृत्तिः सुकरेत्याशयेनाह—सत्त्वादयो बुद्धेः प्रकृतेरेव गुणा न त्वात्मन इति । अतः सत्त्वेन सत्त्व- वृद्धया अन्यतमौ हन्यात्, रजस्तमोवृत्ती जयेदित्यर्थः । सत्त्वं च सत्यदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् । अयमेव क्रमः शास्त्रसिद्ध इति सूचयति—हीति ॥ १ ॥ ननु गुणत्रयवृत्तीनां परस्पररोपमर्दकत्वात्कथं सत्त्ववृत्त्यैवेतरवृत्तयो नियमनेन हन्तव्यास्तत्राह—सत्त्वादिति । वृद्धात्सत्त्वात्पुंसो मद्भक्तिरूपो धर्मो भवेत् । ततश्च रजस्तमोनिरासो भवत्येव भक्तिः प्रवृत्तात्परजस्त- मोपहेति नारदोक्तेः । सत्त्वमेव कथं वर्द्धेत तत्राह—सात्त्विकेति । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासनया सेवया सत्त्वं वृद्धं भवति । ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ सत्त्वाद्बुद्धिर्यस्य सः । अतएव न विद्यते उत्तमो यस्मात्सर्वोत्तमो भक्तिलक्षणो धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् । तस्मिन् उभयस्मिन् हते सति तन्मूलस्ते रजस्तमसौ रागद्वेषादीनां मूलं यस्य स विद्याप्रतिबन्धकः अधर्मोऽप्याशु विनश्यति ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासनया सत्त्वं वर्द्धेत इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह—आगम इति । एते आगमादयो दशगुणवृत्तिहेतवः । आगमः शास्त्रम् । अपः आपः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विद्योदयक्रमः सत्त्ववृद्धया प्रोक्तस्त्रयोदशे । विश्लेषवर्णनं चित्तगुणयोरितिहासतः ॥ १ ॥

अयं हि जीवस्त्रिवृत् इत्यनेन जीवस्य गुणत्रयपारवश्यकृतो गुणत्रयपरिणामात्मकदेहसंबन्धरूपः संसारस्तन्निवृत्तिश्च स्वशक्त्यनुगुणन्यासोपासनान्यतरयोगेनेत्युक्तं, तत्र शङ्का । ननु सत्येव गुणपारवश्येऽनुष्ठितोपायस्याऽपि कथं नूपायविषयप्रमादादि- राहित्यमतोऽवश्यं गुणजयार्थं यतितव्यं, तत्राऽपि यदि सत्त्वादयो गुणाः ज्ञानानन्दमलत्वादिसत्त्वाभाविकात्मगुणवदात्मनः स्वाभाविकाः स्युस्तिर्हि तु न जेतुं शक्याः ततः कथं गुणजयः कथं तदाऽप्रमत्तत्वादिकमित्युद्धवाऽभिप्रायमालक्ष्याऽऽह भगवान् । सत्त्वमिति । बुद्धेः प्रकृतिपरिणामात्मकमनसः, सत्त्वं, रजः, तमः इति, गुणाः । आत्मनः न च न तु, सत्त्वादिगुणानामौपाधिकत्वेन ते निरसितुं शक्यन्त एवेति भावः । अथ तन्निरसनोपायमेवाह सत्त्वेनेति । सत्त्वेन प्रवृद्धेनेति शेषः । अन्यतमौ रजस्तमोगुणौ, हन्यात् हि । निरसेदेवेत्यर्थः । एवं रजस्तमसौ सत्त्वेन निवर्त्तिते अपि रजस्तमोनिरासकस्य सत्त्वस्यावस्थानाद् गुणपारवश्यं स्थितमेवेत्यत आह । सत्त्वं चापि, सत्त्वेन एव, हन्यात् सत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन मुक्त्यात्मकत्रैगुण्यनिवृत्त्या सत्त्वमपि निवृत्तं भवतीत्यर्थः । एव हीत्यव- धारणद्वयं तूक्तार्थसत्यत्वद्योतनायैव ॥ १ ॥ सत्त्वप्रवृद्धौ पूर्वोदितभक्तियोगः सुखकर एवेत्याह । सत्त्वादिति । पुंसः मद्भक्तिलक्षणः धर्मस्तु, वृद्धात् सत्त्वात्, भवेत् । कुतस्तिर्हि सत्त्ववृद्धिरित्यत आह । सात्त्विकोपासया सात्त्विकानां जात्याश्रयनिमित्ताऽदुष्टाना- माहाराणां योपासा सेवा तथा, सत्त्वं वृद्धं भवेत्, ततः वृद्धात् सत्त्वात्, धर्मः मद्भक्तिलक्षणः धर्मः, प्रवर्तते । अहरहरभ्यासादि- नातिशयमुक्तो भवति ॥ २ ॥ प्रवृद्धस्यापि सत्त्वस्य न साक्षाद्रजस्तमसोरुपधातकत्वमपि तु मद्भक्त्यादिलक्षणधर्मद्वारैवेत्याह । धर्म इति । धर्मः सत्त्वाद्बुद्धिं प्राप्नो धर्मः, रजः तमश्च, हन्यात् । अतः सत्त्ववृद्धिः, नास्ति उत्तम उपायो यस्मात् सोऽनुत्तमः । अत्युत्तमो मोक्षोपाय इत्यर्थः । ननु रजस्तमसोरुपधातेऽपि तन्मूलयोर्मुक्तिप्रतिबन्धकयोरनादिपुण्यपापयोर्विद्यमानत्वात्कथं सत्त्व- वृद्धेऽनुत्तमत्वमत आह । उभये रजसि तमसि चेत्यर्थः । हते सति, तन्मूलः उभयमूलः, अधर्मः आत्मनः पुण्यपापात्मकोऽधर्मः, आशु नश्यति । पापवत्पुण्यस्यापि स्वफलजननद्वारा मुक्तिप्रतिबन्धकत्वान्मुमुक्षोरिष्टफलप्रतिबन्धकत्वमिष्टफलसाधनत्वादिरूपाधर्मशब्द- प्रवृत्तिनिमित्तयोगात्, मुक्तिकाले उभयनिवृत्तिरुचितैवेति भावः ॥ ३ ॥ न केवलं सात्त्विकोपासनैव सत्त्वविवृद्धिहेतुरपि तु सत्य- न्येऽपि सत्त्वविवृद्धिहेतवः इत्याह ॥ आगम इति ॥ आगमः, अपः, प्रजाः, देशः, कालः, कर्म च, जन्म च, ध्यानं, मन्त्रः, अथ

संस्कारः, एते दश गुणहेतवः सत्त्वगुणवृद्धिहेतवः । तत्र आगमः वेदपञ्चरात्रादिरूपः, भगवद्भैषज्यप्रकाशकेतिहासपुराणादिरूपश्च । तान् सात्त्विकागमानेव सेवेत न राजसतामससंकीर्णानिति भावः । 'महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तकः' इति त्रैलोक्यानामपि प्रकृष्टसत्त्वगुणसंपत्तेर्भगवत्कटाक्षाधीनत्वश्रवणादप्राकृतशुद्धसत्त्वसमाश्रयत्वाद्भगवत्सत्त्वप्रतिपादकानां सात्त्विकत्वमितरेषां राजसतामसत्वादिकमवगन्तव्यम् । तथा च मनुः । 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमो निष्ठा हि ताः स्मृताः' इति । कुट्टयः कुत्सितदर्शनानि कुमतानीत्यर्थः । तेषां वेदविरुद्धत्वं वेदान्तसिद्धभगवद्भैषज्यप्रतिपादकत्वेन देवतान्तरोपास्यप्रतिपादकत्वेन च बोध्यम् । पुराणेषु सात्त्विकादिविभागा मात्स्ये प्रोक्ताः । 'संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकाः स्मृताः । कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते । यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणः पुरा । तस्य तस्य च माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् । राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्' इति । तथा च कौर्म । 'असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः' इति । अप आपः गङ्गादिपुण्यजलानि, न तु गन्धोदकसुरोदकादीनि, प्रजाः साधुजनाः, देशो विविक्तदेशः, न तु पानस्त्रीद्युतादियुतो देशः, कालः ब्राह्ममुहूर्त्तादिरूपः । न तु निशीथादिरूपः, कर्म फलाभिसंधिरहितं, न त्वभिसंहितफलं, जन्म शौकलं सावित्रं याज्ञिकं च, 'स हि विद्यातस्तं जनयति तद्धृष्टं जन्म' इत्युक्तविधं वा । न तु शैवदीक्षादिलक्षणम् । ध्यानं विष्णुविषयकं, न तु देवतान्तरविषयकं, मन्त्रो विष्णुसारकः, न तु बुद्धदेवतान्तरविषयकः, संस्कारः 'तापः पुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः' इत्युक्तपञ्चविधः, न तु 'मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति । कुण्डिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैव च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानम्' इत्यादिशैवागमप्रसिद्धमुद्राषट्करुद्राक्षकङ्कणादिधारणात्मकः, विवक्षितागमादिविपरीतानामुक्तागमादीनां रजस्तमोविवृद्धिद्वारा सत्त्वविरोधित्वादिति भावः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

हंसरूप से सनकादि को दिये हुए उपदेश का वर्णन

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्रिय उद्धव ! सत्त्व, रज और तम—ये तीनों बुद्धि (प्रकृति) के गुण हैं, आत्मा के नहीं । सत्त्व के द्वारा रज और तम—इन दो गुणों पर विजय प्राप्त कर लेनी चाहिये । तदनन्तर सत्त्वगुण की शान्तवृत्ति के द्वारा उसकी दया आदि वृत्तियों को भी शान्त कर देना चाहिये ॥ १ ॥ जब सत्त्वगुण की वृद्धि होती है, तभी जीव को मेरे भक्तिरूप स्वधर्म की प्राप्ति होती है । निरन्तर सात्त्विक वस्तुओं का सेवन करने से ही सत्त्वगुण की वृद्धि होती है और तब मेरे भक्तिरूप स्वधर्म में प्रवृत्ति होने लगती है ॥ २ ॥ जिस धर्म के पालन से सत्त्वगुण की वृद्धि हो, वही सबसे श्रेष्ठ है । वह धर्म रजोगुण और तमोगुण को नष्ट कर देता है । जब वे दोनों नष्ट हो जाते हैं, तब उन्हीं के कारण होनेवाला अधर्म भी शीघ्र ही मिट जाता है ॥ ३ ॥ शास्त्र, जल, प्रजाजन, देश, समय, कर्म, जन्म, ध्यान, मन्त्र और संस्कार—ये दस वस्तुएँ यदि सात्त्विक हों तो सत्त्वगुण की, राजसिक हों तो रजोगुण की और तामसिक हों तो तमोगुण की वृद्धि करती हैं ॥ ४ ॥

तत्तत् सात्त्विकमेवैषां यद् यद् वृद्धाः प्रवक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद् राजसं तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥
सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये । ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत् स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥
वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् । एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच

विदन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदाम् । तथापि भुञ्जते कृष्ण तत् कथं श्वखराजवत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एषां वृद्धाः यद् यत् प्रवक्षते तत् तत् सात्त्विकम् एव (यद्) निन्दन्ति (तत्) तामसं यद् उपेक्षितं तद् राजसम् ॥ ५ ॥ पुमान् सत्त्वविवृद्धये सात्त्विकानि एव सेवेत ततः धर्मः ततः यावत्स्मृतिः अपोहनं (तावद्) ज्ञानं (भवति) ॥ ६ ॥ वेणुसङ्घर्षजः वह्निः नद्वनं दग्ध्वा शाम्यति एवं तत्क्रियः गुणव्यत्ययजः देहः शाम्यति ॥ ७ ॥ प्रायेण मर्त्याः विषयान् आपदां पदं वदन्ति तथापि कृष्ण तत् कथं श्वखराजवत् भुञ्जते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एषु सात्त्विकादिनिर्णयमाह । एषामेव मध्ये यद्यद्वृद्धाः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति । तत्तत्सात्त्विकम् । यच्च निन्दति तत्तामसम् । यत्तु तैवृद्धैरुपेक्षितं न स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवेति । निवृत्तिशास्त्राण्येन सेवेत न प्रवृत्ति-पाखंडशास्त्राणि राजसतामसानि । तीर्थोप एव न गंदोदकसुराद्याः । प्रजा जनाः । निवृत्तान् जनान् प्रवृत्तदुराचारान् । विविक्तदेशं न रथ्याद्युतदेशान् । कालं ब्राह्ममुहूर्तार्दिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादीन् । कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीनि । जन्म च वैष्णव-शैवदीक्षालक्षणं न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपम् । ध्यानं श्रीविष्णोर्न कामिनीविद्विषाम् । मंत्रं प्रणवादिकं न काम्यक्षुद्रान् । संस्कारमात्मनः शोधकं न तु केवलं देहगृहादीनाम् । ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृद्ध्या धर्मेण वाऽत आह । यावत्स्मृति-रात्मापारोक्ष्यम् । यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहस्तावत्पर्यंतं ज्ञानं भवतीत्यर्थः अन्यथा तु नैतादृशम् ॥ ६ ॥ ननु गुणव्यति-कराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान्स्वत एवोत्पन्नया विद्ययाऽप्याह स्वयमप्युपरमेत्तत्राह । वेणूनां संघर्षाज्जातोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तद्वन् सर्वं दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति । एवं देहोऽपि तत्क्रियस्तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य सः ॥ ७ ॥ ननु नियतेंद्रियतया सात्त्विकसेवायामियानस्ति पुरुषार्थस्तथाऽपि राजसादीन्विषयान्दुःखमिति जानंतोऽपि कथं सेवंत इति पृच्छति विदंतीति । पदं स्थानम् । श्वानो यथा भर्त्यमाना अपि । खरा यथा पद्म-यां ताडयमाना अपि खरीमनुधावंतः । अजा यथा निर्लज्जा हंतुमानीता अपि तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एषागमादिषु । वृद्धा ज्ञानवृद्धाः शास्त्रनिपुणाः प्रशंसन्ति साध्वेतदिति वदन्ति । वृद्धा व्यासादयः ॥ ५ ॥ निवृत्ति-शास्त्राणि भक्तिज्ञानपराणि सत्पुराणवेदांतलक्षणानि, प्रवृत्तिपाखंडपराणि प्रवृत्तिपराणि, राजसानि पूर्वमीमांसादीनि, पाखंडपराणि बौद्धशास्त्राणि तामसानि । तीर्थोपः श्रीगंगोदकविष्णुतीर्थरूपाणि सात्त्विकानि, गंदोदकादीनि राजसानि, सुरापीतशेषादीनि तामसानि निवृत्तान् हरिभक्तिविचारनिष्ठान्सात्त्विकान्, प्रवृत्तिपरा राजसाः, दुराचारा मद्यमांसादिसेवनास्तामसाः । विविक्तः सात्त्विको देशः, रथ्यापणादिस्तु राजसः, द्यूतपानादिदेशस्तामसः । ब्राह्ममुहूर्तो रात्रेरष्टमभागः सात्त्विकः, ध्यानादावित्यादिना पूजनजपादिग्रहः प्रदोषो राजसस्तदा ध्यानादिकं लोकरंजनार्थं प्रायो भवतीति राजसत्त्वम्, निशीथोर्ध्वरात्ररूपस्तु तामस एव निद्रानिरोधादिना प्रायस्तदा बुद्धेरस्थिरत्वादिति । नित्यं कर्म सात्त्विकं सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात्, काम्यं पुत्रेष्ट्यादिराजसम्, अभिचारादि तामसं नरक-हेतुत्वात् । आदिना निषिद्धग्रहः । वैष्णवशैवदीक्षारूपं सात्त्विकं जन्म, शाक्तं तु राजसम्, क्षुद्रा भूतप्रेतादयस्तदीक्षा तु तामस्येव परमार्थविघातकत्वात् । श्रीहरिध्यानं सात्त्विकम्, कामिन्यादिध्यानं राजसम्, विद्विड्ध्यानं तु तन्मरणाद्यनिष्ठचित्तनात्तामसम् । प्रणवादिमंत्रः सात्त्विकः, काम्यमंत्रस्तु राजसः । क्षुद्रमंत्रा भूतप्रेतादिमंत्रास्तामसास्तन्निष्ठानाम् 'भूतानि यांति भूतेभ्यः' इत्यानिष्ठ-श्रवणात् । आत्मनश्चेतसः शोधकः संसारः सात्त्विकः, देहगेहादिशोधको राजसः । आदिना वस्त्रादिग्रहः । तामसस्तु—मांसादि-शोधनरूपो नरकहेतुत्वादिति दिक् । केवलपदेन श्रीकृष्णसेवार्थं देहगेहादीनां संस्कारः कर्तव्य एवेत्यर्थः । अत्राक्षिपति—नन्विति । महावाक्यानि 'तत्त्वमसि' इत्यादीनि तेषां श्रवणात् । तत्र ज्ञाने किं प्रयोजनमित्यर्थः । आत्मापारोक्ष्यमात्मसाक्षात्कारः । देहद्वयं स्थूलसूक्ष्मरूपं तत्कारणभूता गुणा रजआदयस्तेषामपोहो नाशः । इत्यर्थ इति—यावत्पर्यंतमात्मसाक्षात्कारो न जायते, यावच्च गुणापोहो न भवति तावत्पर्यंतं सात्त्विकसेवाधर्माचरणञ्च कर्तव्यमेव साध्यसिद्धिमंतरा साधनत्यागायोगादिति भावः । तावत्पर्यंतमिति शास्त्रादैक्यज्ञानं परोक्षज्ञानमेव स्यान्न त्वपरोक्षम् । आत्मापारोक्ष्यं तु सात्त्विकपदार्थसेवाजनितभक्तिलक्षणधर्मादेव । 'प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत्' इत्यादेः ॥ ६ ॥ पुनराशङ्कते—नन्विति । तत्राक्षेपे । देहो जिज्ञासुदेहः । उपलक्षणं चैतद्बोधादेः । बोधादिश्च तत्क्रियः स्वोत्पादकवेणुदाहवद्गुणान्संदह्य शाम्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ भवतु सात्त्विकसेवनं पुरुषार्थहेतुत्वात् । आदिना तामसग्रहः । तद्वत् खरादिवत् । यद्यपि विदंति तथापि श्वादयो ये न विदंति तद्वत् कथं भुंजते । प्रायेणेति—श्वादिभि-र्निर्विशेषास्तावद्भुजतामित्यर्थः । विषयांस्त्यादीन् । आपदां भाविदुःखानां पदमव्यभिचारिस्थानम् 'दुःखोदकाणि संपश्यन्' इति वक्ष्यमाणात् । अत्र श्वा मैथुनांते शुन्यां बंधं न जानाति, खरो रजकदर्शितवृणमुष्टिभोगांते महाभारवहनम् । अजा नानाभोजनाद्यंते शिरश्छेदं न जानंतीति तथा दृष्टांतितम् । यद्वा—श्वा भर्त्यमानोप्युच्छिष्टप्रासं प्रसत्येवेति ॥ ८ ॥

अन्वितोर्थप्रकाशिका

तदिति । एषागमादीनां मध्ये यद्यद्वृद्धा ज्ञानवृद्धाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तत्तदेव सात्त्विकम् । यद्यच्च निन्दन्ति तत्तामसम् । यत्तु तैवृद्धैरुपेक्षितं न च स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥ सात्त्विकानीति । सत्त्वगुणस्य विवृद्धये पुमान् तेषु

सात्त्विकान्येव साधनानि सेवेत । ततः सात्त्विकसेवातो भक्तिलक्षणो धर्मो भवति ततश्च यावत्स्मृतिरात्मसाक्षात्कारः यावच्च अपोहनं देहद्वयतत्कारणभूतगुणत्रयापोहः तावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवति तत्र सात्त्विकानि निवृत्तिशास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपाखण्डशास्त्राणि तीर्थजलान्येव सेवेत न गन्धोदकसुरादीनि प्रजाजनाः निवृत्तान् जनान् सेवेत न प्रवृत्तिपरान् । विवर्तमेव देशं सेवेत न रथ्याद्यु-
तादिदेशान् । कालं ब्राह्ममुहूर्त्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादीन् । कर्म च नित्यनैमित्तिकमेव सेवेत न काम्याभिचारादीनि । जन्म च वैष्णवदीक्षा लक्षणं सेवेत न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपम् । ध्यानं च श्रीविष्णोरेव कुर्यान्न कामिनीसखिविद्विषाम् । मंत्रं च प्रणवादि-
कमेव जपेन्न काम्यजुद्रादीन् । संस्कारं चात्मशोधकमेव कुर्यान्न केवलं देहगृहादिशोधकं स्नानमार्जनादिकम् । अन्यथा रजस्तमो-
वृद्धिरपि स्यादित्याशयः ॥ ६ ॥ वेणुसङ्घर्षज इति । वेणूनां सङ्घर्षाज्जातोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तत्स्वकारणभूतं
वेणुवनं सर्वं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य सः गुणव्ययाज्जातो देहोऽपि स्वत उत्पन्नेन
ज्ञानेन स्वकारणभूतान् गुणान्निरस्य स्वयं शाम्यति ॥ ७ ॥ विदन्ति इति । हे कृष्ण ! यद्यपि केचित् मर्त्याः प्रायेण विषयान् आपदां
दुःखानां पदं स्थानं विदन्ति जानन्ति तथापि तत् तान् कथं भुञ्जते कुतो न ततो विरक्ता भवन्ति । श्वानो यथा भर्त्स्यमानाम् अपि
शुनीमुच्छिष्टप्रासं वा भुञ्जते । खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीमनुधावन्ति । अजा यथा हन्तुमानीता अपि अजां
प्रतिधावन्ति । तद्वदेतेऽपि कथं स्वपराभवमननुसन्धाना विषयासक्ता भवन्ति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एषागमादिषु बुद्ध्याः व्यासादयः सात्त्विकादीनां गुणदोषौ पाद्मोत्तरखण्डे दर्शितौ स्तः ॥ ५ ॥ महावाक्यानि तत्त्वम-
सीत्यादिद्वादश तेषां श्रवणात् तदुक्तं तैरेव “ऐक्यज्ञानं यदा जातं महावाक्येन चान्मनः । तदाऽविद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशय”
इति तावत् पर्यन्तमिति तथा च शास्त्रादैक्यज्ञानं परोक्षात्मकमेव स्यात् नन्वपरोक्षम् आत्माऽपारोक्ष्यन्तु सात्त्विकपदार्थजनित-
भक्तिलक्षणधर्मादेव “प्रोतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत्” इत्याद्युक्तेरित्यर्थः ॥ ६-७ ॥ इयानात्मापारोक्ष्यपर्यन्तः
प्रायेणेति ये तावन्न विदन्ति ते श्वादितुल्याः भुञ्जतां नामेत्यर्थः । तत्र श्वा मैथुनास्ते शुन्यां बन्धं न जानाति खरश्च रजकदर्शिततृण-
मुष्टिभोगान्ते महाभारवहनं न जानाति अजस्तु नित्यनानाभोजनाद्यन्ते शिरच्छेदं न जानाति इति त एव दृष्टान्तिताः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

तत्तत्सात्त्विकमिति फलाभिसन्धिरहितं नित्यं नैमित्तिकं विवक्षितं तामसमभिचारादिजं राजसम्पुत्रपञ्चमादिप्रदम्
कर्म ॥ ५ ॥ धर्मः अपूर्वशब्दवाच्य ईश्वरानुग्रहः स्मृतिः अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिः अपोहनं शब्दादिविषयस्मृत्यभावश्च यावज्ज्ञान-
मुत्पद्यते “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी”तिन्यायेन विषयान्तरविमुखभगवदेकस्मृतिसन्ततिरूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
उत्पाद्यस्य स्वोत्पादकविनाशेन स्वनिवृत्तौ दृष्टान्तमाह । वेण्विति । वेदः वेदनम् । अतिक्रियः बन्धहेतुभूततत्तत्क्रियाशून्यं स्मृतिरूप-
मुपायभूतं हि ज्ञानं मोक्षदशायां निवर्तते ॥ ७ ॥ श्वखराजवत् श्ववत्खरवदजवच्च ॥ ८ ॥

श्रीमद्बीरराघवव्याख्या

सात्त्विकाहारागमादीनां विभाजकं लक्षणमाह । तत्तदिति । यद्यद्वृद्धाः भगवद्भक्ता भगवद्भक्तियोगस्यैव प्रकृतत्वात्तन्निष्ठा
एवात्र वृद्धशब्दविवक्षिताः प्रचक्षते प्रकृष्टं वदन्ति तत्तदेवैषामाहारागमादीनां मध्ये सात्त्विकं यद्यत् ते निन्दन्ति तत्तामसं यद्यच्च
तैरुपेक्षितं न स्तुतं न निन्दितं च तद्वाजसमिति ॥ ५ ॥ ततः किमत आह । सात्त्विकान्येवेति । ततो विवृद्धात्सत्त्वाद्वर्गः मद्भक्ति-
लक्षणः ततो धर्मात् ज्ञानं मत्स्वरूपस्वभावयाथात्म्यगोचरज्ञानं स्मृतिः मद्द्विषयकस्मृतिसन्ततिः यावत्कात्स्न्येनापोहनं शब्दादिविष-
यान्तरस्मृत्यभावनिश्चयश्च भवेत् “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी”ति न्यायेन विषयान्तरविमुखभगवदेकस्मृतिसन्तति-
रूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नन्वाशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते इत्यनेन गुणत्रयपरिणामात्मकदेहसाध्यसात्त्विकाहारागमादि-
सेवाप्रणाड्युत्पादितसत्त्ववृद्धिनिमित्तभक्तियोगात्मकविद्यया निरवशेषं रजस्तमसोरपहतयोर्देहसम्बन्धनिमित्तपुण्यपापात्मकाऽधर्मो-
पहतिरुक्ता तत्र गुणत्रयोत्पाद्यदेहः कथं स्वोत्पाद्यसत्त्ववृद्ध्युपचितभक्तिद्वारा स्वमूलभूतगुणत्रयं निवर्त्तयन् स्वयमपि निवर्तते
इत्यभिप्रायमालक्ष्य उत्पाद्यस्य स्वोत्पादकविनाशेन स्वनिवृत्तौ दृष्टान्तमाह । वेणुसंघर्षज इति । यथा वेणूनां संघर्षाज्जातः वह्निः
स्वस्मादेवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिः स्वहेतुभूतं वनं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं गुणव्यत्ययजः गुणवैषम्यजो देहोऽपि तत्क्रियः तद्वेणु-
वह्निवक्त्याव्यापारो यस्य सः तद्वदत्मात्पादकयोरुभयोरपि निवर्तक इत्यर्थः । अतत्क्रिय इति पाठान्तरं तत्रातत्क्रियः स्वसजातीय-
देहान्तरसम्बन्धरूपबन्धहेतुतत्तत्क्रियाशून्यः स्वयमपि शाम्यति स्वमूलभूतगुणत्रयं शमयन् स्वयमपि शाम्यति उपरमते स्मृतिरूप-
मुपायभूतं ज्ञानं हि मोक्षदशायां निवर्तते अतो यावन्मोक्षमुपायनिष्पत्त्यनुगुणं व्याप्रियमाणो देहः स्वमूलभूतगुणकर्म सम्बन्धादिक-

मात्मनो निवर्तयन् स्वयमपि निवर्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविद्वद्य इत्यनेनासात्त्विकसेवया रजस्तम-
सोर्विवृद्धिस्ततः पुण्यपापात्मकोऽधर्मस्ततो देहात्माभिमानाद्यज्ञानं शब्दादिविषयस्मृतिसन्ततिस्ततोऽन्ततो दुःखावाप्तिश्चेति सूचितं
तत्र पृच्छत्युद्धवः । विदन्तीति । यद्यपीत्थं प्रायेण केचिन्मर्त्याः विषयानापदां दुःखानां पदं स्थानं विदन्ति अथापि हे कृष्ण ! भुञ्जते
विषयानेवानुभवन्ति नतु तेभ्यो विरज्य मुक्तये यतन्त इत्यर्थः । श्वखराजवत् श्ववत् खरवत् अजवत् श्वानो यथा भर्त्स्यमाना अपि
खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि शुर्नीं खरीं चानुवावन्ति अजा यथा निर्लज्जा हन्तुमानीता अपि तद्वदित्यर्थः । ततः किमत
आह । तत्कथमिति । विषयाणामापत्पदत्वविदः पुनर्विषयानेव भुञ्जते इत्येतत्कथं नहि कश्चित् श्वभ्रपतनस्यानर्थहेतुतां जानन्नपि
तत्र पततीति अतस्तत्र किं कारणमिति प्रश्नः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्तद्भेदज्ञानं कथमत्राह । तत्तदिति । ज्ञानवृद्धा एषामागमादीनां मध्ये यद्यत् साध्विति प्रचक्षते तत्तत्सात्त्विकं यद्यन्नन्दन्ति
तत्तामसं यदुपेक्षितं प्रचक्षते तद्राजसमिति जानीहीति शेषः ॥ ५ ॥ किमर्थमेवं विभागवचनं येनोपयोग्यं स्यादत्राह । सात्त्विकानीति ।
सत्त्वं सत्त्वस्वभावस्तद्विवृद्धये किं तत इति तत्राह । तत इति । ततः सत्त्वाद्भक्तिसाधनं धर्मः ततो धर्मात् ज्ञानं स्यात् किञ्च
हरिविषयवाचो हरिविषया स्मृतिरपोहनं भगवद्गुरुद्वयागः इत्येते भवन्ति ॥ ६ ॥ एवमुत्पन्नवृत्तिज्ञानस्य नाशं सदृष्टान्तमाह ।
वेण्विति । तन्मूलनिर्वाणं यथा तथा कथयामः तथाहि । यस्मिन्वने वेणवः सन्ति तेषां वेणूनां संघर्षाज्जातो वह्निस्तद्वनं दग्ध्वा
स्वयमपि शाम्यत्येवं गुणव्यत्ययजः सत्त्वादिगुणानां व्यत्ययादन्योऽन्यनाशात्पृथक्स्थितादुद्विक्तात्सत्त्वाज्जातो वेदो वृत्तिज्ञानं स्व-
कारणमन्तःकरणं विनाश्य निर्मूलं स्वयं च विनश्यतीत्यन्वयः “विनिषेधे पृथग्भाव इति अतिस्वादधिकार्योक्तौ प्रशंसायामतिक्रमे”
इति यादवः वेदशब्दस्य प्रसिद्धार्थं परित्यज्याप्रसिद्धकल्पने किं नियामकम् उच्यते उपक्रमे ब्रूमः—

मुक्ताश्चाधीयते वेदान् जडज्ञानविवर्जिताः । स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यन्तः सर्वमञ्जसेति ॥

वाक्यं च विद ज्ञान इति धातोश्च । “अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे”ति श्रुतेः न स्वरूपज्ञाननाश उपपन्नः
स्वरूपहानिप्रसङ्गात् एतत्साम गायत्रास्ते इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च वेदोपशमो नोपपन्न इति ॥ ७ ॥ विषयाणामापदां पदत्वं जानन्तोऽपि
तानेव सेवन्ते तत्र किङ्कारणमिति भावेन पृच्छति । विदन्तीति । श्वा च खरश्च अजश्च श्वखराजाः तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वृद्धाः श्रीग्यासादयः सात्त्विकादीनां गुणदोषौ पाद्मोत्तरखण्डे दर्शितौ वर्त्तन्ते ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवेत्यस्य टीकायां
तावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः इति तावच्छास्त्रोत्थपरोक्षज्ञानमेवानुवर्त्तते तत आत्मापरोक्षार्थं सात्त्विकान्येव सेवेत्यर्थः ॥ ६-७ ॥
यद्यपि विदन्ति तथापि आदयो ये न विदन्ति तद्वत्कथं भुञ्जते प्रायेणेति । ये न विदन्ति ते आदिनिर्विशेषास्तावदुज्जतामित्यर्थः ।
विषयांस्त्यादीन् आपदां भाविदुःखानां पदमव्यभिचारिस्थानं दुःखोदकाणि संपश्यन्निति वक्ष्यमाणात् तत्र श्वा मैथुनान्ते शुन्यां
बन्धं खरो रजकदर्शितवृणमुष्टिभोगान्ते महाभारवहनम् अजो नित्यनानाभोजनाद्यन्ते शिरश्छेदं न जानन्तीति तथा दृष्टान्तितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एषां मध्ये प्रचक्षते प्रशंसन्ति तदुपेक्षितं तैर्न स्तुतं नापि निन्दितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सात्त्विकानि निवृत्तिशास्त्राण्येव नतु
राजसतामसानि प्रवृत्तिपांखण्डशास्त्राणि सेवेत तीर्थाप एव न गन्धोदकसुरोदकाद्याः जनान् निवृत्तानेव न प्रवृत्तदुराचारान् देशान्
विविक्तानेव नतु रथयाद्युत्सदनानि कालान् ब्राह्ममुहूर्त्तप्रातरादीन् न प्रदोषनिशोथान् कर्माण नित्यनैमित्तिकानि न काम्याभिचा-
रादीनि जन्मानि प्रणवदीक्षादिलक्षणानि न शाक्तकुद्रमन्त्रदीक्षालक्षणानि ध्यानानि यज्ञेश्वरज्ञानिधार्मिकाणां नतु कामिनीविद्विषां
मन्त्रान् प्रणवादीन् नतु काम्यशुद्धान् संस्कारान् आत्मशोधकान् नतु देहगेहसूनास्थानादिशोधकान् ततः सत्त्ववृद्धहेतोः धर्मः
धर्माच्च ज्ञानं किंपर्यन्तं स्मृतिरात्मापरोक्ष्यं यावत् देहद्वयाध्यासतत्कारणभूतगुणापोहश्च यावत् तावत्पर्यन्तं भवेत् तदेव ज्ञानं विद्या
सैव जीवोपाधिं दग्ध्वा निरिन्धनामिवदन्ते स्वयमपि शाम्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नतु गुणव्यतिकरमयबुद्धीन्द्रियादिभ्य एव साधनाभ्यासे-
नोत्पन्नं ज्ञानं कथं स्वहेतुभूतान् गुणान् निरस्येतद आह । वेणूनां संघर्षाज्जातोऽग्निर्यथा तद्वन् वेणुवनं दग्ध्वा शाम्यति एवमेव
गुणव्यत्ययजो देहः देहोत्थं ज्ञानं तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया यस्य सः जीवोपाधिं दग्ध्वा पश्चात् स्वयं शाम्यति ॥ ७ ॥ नतु ये
न जानन्तस्ते दुर्विषयान् भुञ्जतां सात्त्विकसेवया इयान् पुरुषार्थः स्यादिति जानन्तोऽपि तान् कथं भुञ्जत इत्याह । विदन्तीति ।
श्वानो यथा भर्त्स्यमाना अपि उच्छिष्टप्रासं खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीम् अजा हन्तुमानीता अपि तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननूक्तशास्त्रादिदशकस्य गुणत्रयहेतुत्वमित्युक्तं तत्स्यात्तथापि सात्त्विकादिनिर्देशेन ते विवेचनीया इत्यपेक्षायामाह । तत्तदिति । एषामागमादिदशानां मध्ये यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तत्तदेव सात्त्विकं ज्ञेयमिति शेषः । यद्यन्नन्दन्ति तत्तत्तामसं यद्यदुपेक्षितं तैर्वृद्धैरुपेक्षितं न स्तुतं न वा निन्दितं तत्तद्राजसं ज्ञेयम् अत्र वृद्धा ज्ञानवृद्धाः ज्ञानप्रकरणत्वात् नहि ज्ञाने वयसः कारणत्वम्—

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरम्बिदुः ।
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः । वैश्यानां धनधान्यतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥

इति मनुवचनात् ॥ ५ ॥ सात्त्विकानीति । एवं तत्र मुमुक्षुः सत्त्वविवृद्धये सात्त्विकान्येव वस्तूनि सेवेत तत्र शास्त्रं भगवज्ज्ञानभक्तिप्रतिपादकतया मोक्षफलकं सात्त्विकम् । प्रवृत्तिमार्गेण बहुधनायाससाध्यनश्वरस्वर्गादिफलकं राजसं प्रमादमोहा-
ज्ञानद्वाराभिचारादिकर्मप्रतिपादकतया नरकफलकं तामसं च न सेवेतेत्यर्थः । एवं सर्वत्र योजनीयम् अथ सन्त्रधनादिकं द्रव्यं शुद्धाचारकुलादिभ्य एव नतु राजान्यजगणिकादिभ्यः अपः आपः जलं शुद्धं तीर्थादिकं भगवदर्पितमेव नतु गन्धादियुक्तं सुरादि वा जनान्निष्कामधर्मचारिणो ज्ञानिभक्तानेव नतु सकामधर्मनिष्ठान् लुब्धान् प्रमादिनो दुराचारिणो वा देशं भगवद्भजनध्यानाद्यनु-
कूलतार्थक्षेत्रादिविविक्तिमेव नतु मार्गसंसदादि अन्यजवेद्यादिस्थानं वा कालं ध्यानाद्युपयोगि ब्राह्ममुहूर्तादिकं न मध्याह्नादिनिशी-
थादिरूपम्वा कर्म नित्यनैमित्तिकविष्णवर्चनादिकं नतु काम्यान्यदेवार्चनादि अभिचारादि वा जन्म दोक्षालक्षणं सा च वैष्णवो न सौरशैवशाक्तक्षुद्रदेवतासम्बन्धिदीक्षारूपा अत्र मायावादिना जन्म च वैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न शाक्तक्षुद्रदीक्षारूपमिति व्याख्यातं
तत्र शिवदीक्षाया अपि सत्त्ववृद्धिहेतुत्वग्रहणं तच्छास्त्रविरुद्धत्वादसङ्गतं शैवदीक्षायाः सात्त्विकत्वं केनापि शास्त्रज्ञेन वक्तुमशक्य-
त्वात् यदि शिवस्यैव सर्वत्रैतिहासपुराणादिषु तामसत्वाभिधानं किं पुनस्तदीक्षायाः तथोक्तं वाराह अगस्त्यरुद्रसम्वादे—

यत्सत्त्वं तद्धरिर्देवो यो हरिस्तत्परम्पदम् । सत्त्वं रजस्तम इति त्रितयं चैतदुच्यते ।
तमः शिवो रजो ब्रह्मा सत्त्वं नारायणात्मकम् । रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान् यशोऽधिकः ॥
तच्च वै तामसं वृत्तं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते । यद्देवाह्यकर्म स्यात् मासुद्दिशोपसेवते ॥
तद्रौद्रमिति विख्यातं निकृष्टगतिदं नृणाम् । यद्धीनतपसा युक्तं केवलं तामसं तु यत् ॥
तद्दुर्गतिप्रदं नृणामिह लोके परत्र चेति ।

लिङ्गे चतुर्दशाध्याये—

हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् । सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः स चात्मा सदृशन्मयः ॥

तत्रैव चतुर्विंशोऽध्याये—

त्वत्कोपसम्भवो रुद्रस्तमसा च समावृतः । त्वत्प्रसादाब्जगद्धाता रजसा च पितामहः ॥
सत्त्वरूपः स्वयं विष्णुः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।

किञ्चात्रापि प्रथमस्कन्धे—

मुमुक्षुवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ । नारायणकलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः ॥

भूतपतीन् शिवादीन् भूतपतित्वं शिवस्यैव भूतेशः खण्डपरशुः पिनाकी प्रमथाधिप इत्यमरकोशात् दशमेऽपि परीक्षितप्रश्नः—

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् । प्रायस्ते धनिनो भोजा नतु लक्ष्म्याः पतिं हरिमिति ॥

अशिवमिति तामसमित्यर्थः । तामसत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपाद्य—

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । ससर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदित्युक्तम् ॥

ध्यानं श्रीविष्णोरेव न सूर्याग्निरुद्रभैरवादीनां मन्त्रं रामकृष्णनारायणविष्णुनृसिंहसम्बन्धिनमेव न तु हिरण्यगर्भ-
सौरादिशैवशाक्तादिकं वा संस्कारं स्वरूपशोभकं भगवत्स्वरूपादिविषयकज्ञानभक्तिरूपमेव—

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मतेति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतेः भक्तिः पुनाति मन्त्रिष्ठा श्रुपाकानपि संभवादिति भगवदुक्तेः न तु देहगोहादीनामेव ततो वृद्धात्सत्त्वा-
लक्षणो धर्मो भवेत्ततो ज्ञानं भवेत् ननु “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने”ति श्रुतिविहितस्व-
स्ववर्णाश्रमोचितवेदाध्ययनयज्ञादिधर्मेणैव ज्ञानं भवेदेवं किंत्वद्भक्तिलक्षणधर्मेण किंवा सत्त्ववृद्धयर्थमुक्तशास्त्रादिदशकेनेति तत्राह ।
यावत्स्मृतिरित्यादि । फलरूपा भक्त्यपरपर्याया ध्रुवा स्मृतिर्यावत्पर्यन्तं स्यात्तावत् “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा-
स्मृति”रिति श्रुतेः पुनः कथम्भूतं ज्ञानम् अपोहनं संसृतिहेतुभूतगुणकार्यदेहः सकारणोऽपोह्यतेऽयस्मर्यतेऽनेनेत्यपोहनं तत्सम्बन्धापाय
कारणमित्यर्थः । एवम्भूतं ज्ञानं भक्तिः क्षणधर्मेणैव जायते ननु यज्ञादिरूपसाधारणधर्मेणेति भावः ॥ ६ ॥ ननु गुणतत्कार्योपोहेऽपि
सूक्ष्मदेहस्य विद्यमानत्वात् पुनस्तत्सम्बन्धः स्यादिति चेत्सोऽपि नश्यतीत्याह । वेण्विति । वेणूनां सङ्घर्षोऽजातो वह्निर्यथा स्वस्मान्निर्ग-
तज्वालाभिस्तद्वनं दग्ध्वा शाम्यति एवं गुणव्यतिकराज्जातो देहः सूक्ष्मशरीरं स्वोत्पन्नज्ञानेन स्वकारणं विनाश्य स्वयमपि शाम्यति
कथम्भूतः तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया यस्य सः ॥ ७ ॥ एवं सात्त्विकपदार्थानां सेवनस्य परम्परया सर्वानर्थनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशय-
फलकत्वे सिद्धे सति सर्वानर्थहेतून् राजसतामसान् विषयान् जानन्तोऽपि बहवो जनाः कथं सेवन्ते इति सन्दिह्य पृच्छति उद्धवः ।
विदन्तीति । मर्त्याः विषयानापदाम्पदं दुःखरूपं स्थानं प्रायेण बहुधा प्रत्यक्षानुमानशास्त्रद्वारा विदन्ति जानन्ति तथापि तान् भुञ्जते
तत्र दृष्टान्तः श्वखराजवत् श्ववत् खरवत् अजवत् हे कृष्ण ! तत्कथं केन हेतुनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एषु सात्त्विकादिनिर्णयमाह—एषामागमादीनां मध्ये यद्यद्वृद्धा ज्ञानवृद्धाः प्रचक्षते प्रकृष्टं वदन्ति तत्तदेव सात्त्विकम् ।
यद्यच्च निन्दन्ति तत्तत्तामसम् । यत्तु तैर्वृद्धैरुपेक्षितं न च स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥ सत्त्वगुणस्य विवृद्धये पुमान्
तेषु सात्त्विकान्येव साधनानि सेवेत ततः सात्त्विकसेवाऽतो भक्तिलक्षणो धर्मो भवति ततश्च ज्ञानमात्मपरमात्मतत्त्वसाक्षात्कारो
भवति । यावज्जीवं तद्विषयिका स्मृतिश्च भवति । देहाद्यहम्ममाभिमानस्यापोहनं निरासश्च भवति । तत्र सात्त्विकानि निवृत्तिशास्त्रा-
ण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपाखण्डशास्त्राणि । तीर्थजलान्येव सेवेत न गन्धोदकसुरादीनि । प्रजा जनाः । निवृत्तान् जनान् सेवेत न
प्रवृत्तदुराचारान् विविक्तमेव देशं सेवेत न रथ्या चूतादिदेशान् । कालं ब्राह्ममुहूर्त्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादौ । कर्म च
नित्यनैमित्तिकमेव सेवेत न काम्याभिचारादीनि । जन्म च वैष्णवदीक्षाालक्षणं सेवेत न शाक्तबुद्धदीक्षारूपम् । ध्यानं च श्रीविष्णोरेव
कुर्यान्न कामिनीविद्विषाम् मन्त्रं च प्रणवादिकमेव जपेन्न काम्यबुद्धादीन् । संस्कारं चात्मशोधकं भगवत्स्मरणादिकमेव कुर्यान्न
केवलं देहगृहादिशोधकं स्नानमार्जनादिकम् । अन्यथा रजस्तमोवृद्धिरपि स्यादित्याशयः ॥ ६ ॥ ननु गुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं
स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वत एवोत्पन्नया विद्ययाऽपोह्य स्वयमप्युपरमेत तत्राह—वेणुसङ्घर्षज इति । वेणूनां सङ्घर्षोऽजातोऽग्निर्यथा स्वत
एवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तत्स्वकारणभूतं वेणुवनं सर्वं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य सः
गुणव्यत्ययाज्जातो देहोऽपि स्वत उत्पन्नेन ज्ञानेन स्वकारणभूतान् गुणान्निरस्य स्वयमपि शाम्यति ॥ ७ ॥ उद्धवः किञ्चित्सन्दिग्धं
पृच्छति—हे कृष्ण यद्यपि केचित् मर्त्याः प्रायेण विषयान् आपदां दुःखानां पदं स्थानं विदन्ति जानन्ति तथापि तत् तान् कथं
भुञ्जते कुतो न ततो विरक्ता भवन्ति तद्गोसमय एवापमान इति दृष्टान्तेन स्पष्टयति । श्वानो यथा पत्न्या भर्त्यमाना अपि शुनीं
भुञ्जते खरो यथा पश्यां ताड्यमाना अपि खरीमनुधावन्ति अजा यथा हन्तुमानीता अपि अजां प्रति धावन्ति, तद्वदेतेऽपि कथं
स्वपराभवमननुसन्दधाना विषयासक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सात्त्विकाहारागमादीनां विभाजकं लक्षणमाह । तत्तदिति । यत् यत्, वृद्धा भगवद्भक्ताः, भगवद्भक्तियोगस्यैव
प्रकृतत्वात्तन्निष्ठा एवात्र वृद्धशब्दविविचिताः, प्रचक्षते प्रकृष्टं वदन्ति, तत् तत् एव, एषामाहारागमादीनां मध्ये, सात्त्विकं पठ्यते ।
यत् यत्, निन्दन्ति तत्तत्, तामसम् । यच्च तैः, उपेक्षितं न स्तुतं न निन्दितं च, तत् राजसम् ॥ ५ ॥ ततः किमत आह ।
सात्त्विकान्येवेति । पुमान् सत्त्वविवृद्धये, सात्त्विकानि एव, सेवेत । ततः विवृद्धात् सत्त्वात्, धर्मः मद्भक्तिलक्षणः धर्मः, ततः
धमात्, ज्ञानं मत्स्वरूपस्वभावयाथात्म्यगोचरज्ञानं, भवेत् । ततः, स्मृतिः तद्विषयकस्मृतिसंततिरूपं ज्ञानं, यावत् कात्स्न्येन,
अपोहनं शब्दादिविषयान्तरस्मृत्यभावो भवेत् । ‘परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि’ इति न्यायेन विषयान्तरविमुखभगवदेक-
स्मृतिसंततिरूपज्ञानं भवेतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु ‘आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते’ इत्यनेन गुणत्रयपरिणामात्मकदेहसाध्य-
सात्त्विकाहारागमादिसेवाप्रणाल्युत्पादितसत्त्ववृद्धिनिमित्तभक्तियोगात्मकविद्यया निरवशेषं रजस्तमसोरुपहतयोर्देहसंबन्धनिमित्त-
पुण्यपापात्मकाधर्मोपहितरुक्ता, तत्र गुणत्रयोत्पाद्यदेहः कथं स्वोत्पाद्यसत्त्ववृद्ध्युपचितभक्तिद्वारा स्वमूलभूतगुणत्रयं निवर्त्तयन्
स्वयमपि निवर्त्तते, इत्यभिप्रायमालक्ष्य उत्पाद्यस्य स्वोत्पादजविनाशेन स्वनिवृत्तौ दृष्टान्तमाह । वेणुसंघर्षज इति । यथा वेणुसंघर्षजः

वेणूनां संघर्षाज्जातः, वह्निः, स्वस्मादेवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिरिति शेषः । तद्वन्नं स्वहेतुभूतं वनं दग्ध्वा, शाम्यति स्वयमपि शान्तिमुप-
गच्छति, एवं तद्वदेव, गुणव्यत्ययजः गुणवैषम्यत एव प्रादुर्भावं प्राप्तः देहः अपि, तस्य वेणुसंघर्षजवह्नेरिव क्रिया व्यापारो यस्य
स तत्क्रियः, आत्मोपादकयोरुभयोरपि निवर्त्तकः सन् इत्यर्थः । स्वयमपि शाम्यति । यद्वा । एवं गुणव्यत्ययजो गुणव्यतिकराज्जातो
देहोऽपि तत्क्रियः, अत एव विद्यया गुणान् अपोह्य स्वयमपि शाम्यति ॥ ७ ॥ 'सात्त्विकान्येव सेवेत' इत्यनेनासात्त्विकसेवया
रजस्तमसोर्विवृद्धिस्ततः पुण्यपापात्मकोऽधर्मस्ततो देहाभिमानाद्यज्ञानं ततः शब्दादिविषयस्मृतिसंततिस्ततोऽन्ततो दुःखावाप्तिश्चेति
सूचितं तत्र पृच्छति । विदन्तीति । यद्यपीत्थं प्रायेण केचित् मर्त्याः, विषयान् आपदां दुःखानां, पदं स्थानं विदन्ति सम्यक्
जानन्ति, तथापि हे कृष्ण, श्वखराजवत्, तदापत्पदं, आपदां स्थानभूतान् विषयानित्यर्थः । कथं पुनः भुञ्जते अनुभवन्ति । विषयेभ्यो
विरम्य मुक्तये कथं न यतन्ते इत्यर्थः । तत्र श्वानो यथा शुन्याऽतीव भर्त्स्यमानाः सन्तोऽपि शुनीमनुधावन्ति, यथा खराः खर्या
प्रत्यक्पद्भ्यां संताड्यमानाः सन्तोऽपि खरीमनुधावन्ति, यथा निर्लज्जाः अजाः हन्तुमानोता अपि पुरो घृतं खाद्यं भुञ्जन्ति,
तद्वन् विषयान् सेवन्ते । श्वभ्रपतनस्थानर्थहेतुतां जानन्ननुमत्तः कश्चिदपि तत्र न हि पतति, उक्तविधास्तु पतन्ति तत्र किं
कारणमिति प्रश्नः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इनमें से शास्त्रज्ञ जिनकी प्रशंसा करते हैं वे सात्त्विक हैं, जिनकी निन्दा करते हैं, वे तामसिक हैं और जिनकी उपेक्षा
करते हैं, वे वस्तुएँ राजसिक हैं ॥ ५ ॥ जब तक अपने आत्मा का साक्षात्कार तथा स्थूल-सूक्ष्म शरीर और उनके कारण तीनों
गुणों की निवृत्ति न हो, तब तक मनुष्य को चाहिये कि सत्त्वगुण की वृद्धि के लिये सात्त्विक शास्त्र आदि का ही सेवन करे;
क्योंकि उससे धर्मकी वृद्धि होती है और धर्म की वृद्धि से अन्तःकरण शुद्ध होकर आत्मतत्त्व का ज्ञान होता है ॥ ६ ॥ बाँसों की
रगड़ से आग पैदा होती है और वह उनके सारे वन को जलाकर शान्त हो जाती है । वैसे ही यह शरीर गुणों के वैषम्य से
उत्पन्न हुआ है । विचार द्वारा मन्थन करने पर इससे ज्ञानाग्नि प्रज्वलित होती है वह समस्त शरीरों एवं गुणों को भस्म
करके स्वयं भी शान्त हो जाती है ॥ ७ ॥ उद्धवजी ने पूछा—भगवन् प्रायः सभी मनुष्य इस बात को जानते हैं कि
विषय विपत्तियों के घर हैं; फिर भी वे कुत्ते, गवे और बकरे के समान दुःख सहन करके भी उन्हीं को ही भोगते रहते हैं ।
इसका क्या कारण है ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच

अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि । उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः । ततः कामो गुणध्यानाद् दुःसहः स्याद्वि दुर्मतेः ॥ १० ॥
करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः । दुःखोदकाणि सम्पश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥
रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः । अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥
अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत मनो मय्यर्पयच्छनैः । अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्चासौ जितासनः ॥ १३ ॥
एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः । सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्वाऽऽवेश्यते यथा ॥ १४ ॥

उद्धव उवाच

यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव । योगमादिष्टवानेतद् रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः । पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रमत्तस्य अहम् इति अन्यथाबुद्धिः हृदि यथा (तथा) ततः वैकारिकं मनः घोरं रजः उत्सर्पति ॥ ९ ॥ दुर्बुद्धेः
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः विकल्पः ततः गुणध्यानात् दुःसहः कामः स्यात् ॥ १० ॥ रजोवेगविमोहितः अविजितेन्द्रियः कामवशगः

दुःखोदकाणि संपश्यन् कर्माणि करोति ॥ ११ ॥ विद्वान् यदपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः (भवति) दोषदृष्टिः पुनः अतन्द्रितः मनः युञ्जन् न सञ्जते ॥ १२ ॥ अनिर्विण्णः जितश्र्वासः जितासनः अप्रमत्तः यथाकालं शनैः मयि मनः अर्पयन् अनुयुञ्जीत ॥ १३ ॥ सर्वतः आकृष्य मनः यथा अद्धा मयि आवेश्यते एतावान् योगः मच्छिष्यैः सनकादिभिः आदिष्टः ॥ १४ ॥ केशव यदा त्वं येन रूपेण सनकादिभ्यः योगम् आदिष्टवान् (अहम्) एतद् रूपं वेदितुम् इच्छामि ॥ १५ ॥ हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पुत्राः पितरं योगस्य सूक्ष्माम् ऐकान्तिकीं गतिं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मिथ्याऽभिनिवेशेन भुञ्जत इति सहेतुकमाह । अहमिति त्रिभिः । प्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथावदुत्सर्पति ततोऽहंबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखात्मकं रज उत्सर्पति । मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमेवमिदमेव भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात्ततश्च अहो रूपमहो भाव इति गुणाभिध्यानाद्दुर्धरः कामः स्यात् ॥ १० ॥ ततो विषयान् भोक्तुं कर्माणि करोति दुःखैकफलानि संपश्यन् ज्ञानमपि ॥ ११ ॥ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह । यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मुदधीश्च तथापि विद्वान्विवेकी पुनर्मनो निरुन्धन्न सञ्जते ॥ १२ ॥ विषयदोषदृष्ट्याऽपि मनोनिरोधा-शक्तौ सुखं तन्निरोधोपायमाह । अप्रमत्त इति । अनिर्विण्णोऽनलसः । यथाकालं त्रिषवणम् । मयि परमानन्दरूपेऽर्पयन्स मादध्यात् ॥ विषयैः संप्रथितस्य मनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूपणायैतिहासमुपक्षिपति । एतावानिति । यथा यथा-वन्मन्यावेश्यते एतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिव्यायसामनेन रूपेण निरूपणासंभवात्पृच्छति । यदेति । तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तदेतत्कथयेति ॥ १५ ॥ मानसाः पुत्राः । सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयाम् । ऐकान्तिकीं गतिं परां काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वस्तुतत्त्वज्ञानाभावात्तेषां भोग इत्याह—मिथ्येत्यादि । इत्यर्थ इति—देहाद्यहंबुद्ध्या सात्त्विकमनो राजसत्वमेतीति भावः । प्रमत्तस्य पूर्वकर्मविशेषेण लुप्तविवेकस्य देहादावहमित्यन्यथाबुद्धिर्यथोत्सर्पति अतिशेते तथारजोप्युत्सर्पति ततो हेतोर्वैकारिकं सात्त्विक-मपि मन उत्सर्पति दुर्वशं भवति । दीपिका—मिथ्याभिनिवेशे नाम ज्ञात्वापि स्वीकृतस्य पुनस्त्यागासहिष्णुत्वम् । सहेतुकं सयुक्तिकम् । युक्तिश्चेयं—विषयाणां दुःखरूपत्वज्ञानेऽपि मनुष्या देहादौ यथावन्मिथ्याज्ञानवन्तो यथावद्विवेकशून्यत्वात् पश्चाद्वि-वदिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ काम इच्छा । दुर्धरो बोदुमशक्यः । गुणाधानाच्छ्रेष्ठत्वारोपात् । दुर्धरोऽसह्यः ॥ ११ ॥ ततो दुर्धरत्वादेव दुःखमुदकं उत्तरफलं येषां तानि पश्यन्कथं करोतीति चेत्तत्राह—रजोवेगेति । दुःखोदकाणि दुःखोत्तरफलानि ॥ ११ ॥ एवं चेद्र-जोवेगेन विमोहिते सति कर्मत्यागाभावान्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिः, तथा च मोक्षशास्त्रं मुधा स्यादिति चेदज्ञस्यैव रजोवेगकृतं दुःखं न तत्त्वज्ञस्येतत्प्राह—अतन्द्रितः सावधानः । पुनरिति वीप्सार्थे, पुनःपुनर्दोषदृष्टिविषयेण सञ्जते । शरीरयात्रार्थं विषयान्सेवमानोऽपि तैर्न बध्यत इति भावः । एवं चेदिति—चेद्यदि दुःखोदकत्वज्ञानेऽपि कर्मकरणं तर्हि विरक्त्यभावाच्च कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तन्निरोधोपायं मनोनिरोधापायम् । युञ्जीत समादध्यात् निरुन्ध्यात् । यद्वा—मामित्यध्याहृत्य युञ्जीत ध्यायेत् 'योगः सन्नहनोपायव्यानसंगतियुक्तिषु' इति यादवः । अनिर्विण्णः प्रयासवैफल्ये निर्वेदरहितो वा । सुखं मयि मनोर्पणे नानायासं यथा स्यात्तथा तन्निरोधोपायम् । मनोनिरोधसाधनं स्वस्मिन्परमसुन्दरे तद्वारणमिति । दीपिका—अतन्द्रित इत्यस्यार्थमाचष्टे—अप्रमत्तः । इति कुत्र मनो युञ्जन्नित्यत आह—मयीति । अनिर्विण्ण इति—यदपि मनोनिरोधो न स्यात्तदपि तत्प्रयत्नान्न विरमेदिति भावः ॥ १३ ॥ तद्वियोगेन विषयवियोगेन । इत्यर्थ इति—चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव योगत्वादिति भावः । तद्वियोगेन विषयविच्छेदेन । असंभावितमवटितम् । तन्निरूपणाय ईश्वरनिष्ठत्वोपपादनाय । उपक्षिपति आरभते । अद्धा साक्षादिति वैराजधारणा व्यावृत्तेति ॥ १४ ॥ लोकोपकाराय मेरुशृङ्गोपरिस्थितौषधोपदेशवत्सनकाद्यादिष्टयोगोपदेशनमत्यश्रद्धेयमिति भावेन स्वाम्याह—मच्छिष्यैरित्यादिना । अतिव्यायसामतिवृद्धानाम् । अनेन कृष्णाख्येन । त्वं नित्यनराकृतिपरब्रह्मरूपः सर्वावतारी । यदा येन रूपेण तं कालं तद्रूपं च ज्ञातुमिच्छामि ॥ १५ ॥ विश्वासायेतिहासमाह—योगस्य सर्वत आकृष्टचित्तस्य भगवति निवेशलक्षणस्य ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मिथ्याभिनिवेशेन भुञ्जते इति सहेतुकमाह—अहमिति । प्रमत्तस्य विचारशून्यस्याविवेकिन आदौ देहादावहमिति अन्यथा मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथावदुत्सर्पति उत्पद्यते । ततोऽहंबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वकार्यत्वासत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखकारणं रजः उत्सर्पति मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ रज इति । दुर्मतेः अविवेकिनः रजोयुक्तस्य च मनसः प्रथमम् इदं भोग्यमिति संकल्पः ततश्च इदमेवमिदमेव भोग्यमिति सविकल्पः सविशेषः संकल्पः भोग्यताविषयको वृत्तिविशेषः स्यात् । ततश्च

अहोरूपमहो माधुर्यमिति गुणध्यानात् दुःसहः कामो भोगाभिनिवेशः स्यात् भवति ॥ १० ॥ करोतीति । अतो यतो रजोगुणवेगेन विमोहितः अत एवाजितेन्द्रियः अतः एव कामवशगः ततो दुःखफलानि संपश्यन् जानन्नपि कर्माणि विषयभोगोपायान् करोति ॥ ११ ॥ एवं चेत्कस्यापि दुःखनिवृत्तिर्न स्यात्तत्राह—रज इति । विद्वान् विवेकी तु यत् यद्यपि कदाचित् रजस्तमोभ्यां विक्षिप्ता धीर्यस्य तथाभूतो भवति उपलक्षणतया मूढधीश्च भवति तथापि विषयेषु दोषदृष्टिः पुनः अतन्द्रितः आलस्यरहितः प्रयत्नेन मनो युञ्जन् निरुन्धन् विषयेषु न सज्जते ॥ १२ ॥ एवमपि मनोनिरोधाशक्तौ सुखोपायमाह—अप्रमत्त इति । अनिर्विण्णः मनसो दुर्द्धरत्वात् विलम्बे सत्यप्यौदासीन्यरहितः अप्रमत्तः सावधानः जितश्वासो जितासनश्च सन् यथाकालं त्रिषवणं शनैः मयि परमानन्दे मनोऽर्पयन् अनुयुञ्जीत स्थिरीकुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतावानिति । सर्वतो विषयत आकृष्य मनो यथा यथावत् अद्धा साक्षान्मर्याद-वेद्यते स्थिरीक्रियत एतावानेव योगो मच्छिष्यैः सनकादिभिरपि मत्तः श्रुतः ततोऽन्येभ्य आदिष्टः । यद्वा । मच्छिष्यैः सनकादिभिः आदिष्टः मत्तः श्रुतः । यद्वा सनकादिभिः सहिताय ब्रह्मण इति शेषः । मयाऽऽदिष्टः ॥ १४ ॥ यदेति । हे केशव ! यदा यस्मिन् काले रूपेण त्वं सनकादिभ्यो योगमादिष्टवांस्तदेतद्रूपं वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति शेषः ॥ १५ ॥ पुत्रा इति । हिरण्यगर्भस्य चतुर्मुखस्य मानसाः इति तेषां सूक्ष्मबुद्धित्वं विषयासक्तिराहित्यं च सूचितम् । पुत्राः सनकादयः पितरं ब्रह्माणं प्रति सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयामैकान्तिकीं योगस्य गतिं परां काष्ठां पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मिथ्याभिनिवेशो नाम ज्ञात्वापि स्वीकृतस्य पुनस्त्यागाऽसहिष्णुत्वं तेनैव भुञ्जते इति सयुक्तिकमाहेत्यर्थः । युक्तिश्चेयं विषयाणां दुःखरूपत्वज्ञानेऽपि मनुष्या देहादौ यथावन्मिथ्याज्ञानवन्तः यथावद्विवेकशून्यत्वात् पश्चादिवदित्याद्याकारा ज्ञेया विवेक-शून्यस्येति पूर्वकर्मविशेषेणेति शेषः ॥ ९ ॥ एवमिदमित्यादिविशेषचिन्तनस्याभिनयः ततश्च सङ्कल्पविकल्पविशेषानन्तरं गुणध्या-नाच्छ्रेष्ठतरोपात् दुर्द्धरोऽसह्यः ॥ १० ॥ दुःखोदकाणि दुःखोत्तरफलानीति सम्पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥ एवं चेदिति चेद्यदि दुःखोदकत्वज्ञानेऽपि कर्मकरणं तर्हि विरक्त्यभावाच्च कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ सुखं मयि मनोऽर्पणेनानायासं यथा स्यात्तथा तन्निरोधोपायं मनोनिरोधसाधनं स्वस्मिन् परमसुन्दरे तद्धारणम् ॥ १३ ॥ तद्वियोगेन विषयविच्छेदेन असम्भावितमघटितं तन्निरूपणाय ईश्वरनिष्ठत्वोपपादनाय उपक्षिपति आरभते अद्धा साक्षात् इति वैराजधारणा व्यावृत्ता ॥ १४ ॥ अतिव्यायसामिति-वृद्धानामनेन कृष्णारुचेन त्वं नित्यनराकृतिपरब्रह्मरूपः सर्वावतारी येन रूपेणावतारेण तत् कालादि ॥ १५-१६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

प्रमत्तस्य आत्मन्यनभिसंहितस्य उष्णजलमितिवद्देहात्मनोः संसर्गात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यहङ्कारो भवति तेन रजोमयं रजोयुक्तम् आहङ्कारिकं मन उत्सर्पति व्याप्रियते ममकारं जनयति रजःशब्दः रजोयुक्तपरः रजोयुक्तस्येत्यन्तरोक्तेः ॥ ६ ॥ मनसः प्रवृत्तिं विवृणोति रजोयुक्तस्येति । सङ्कल्पः मनुष्योऽहं पशुरहमित्यात्माभिमानानुगुणेषु ओदनवसनादिषु भेदेषु भोग्यताबुद्धिः सङ्कल्पः स्वकचन्दनस्त्रयादिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तियुक्तः ततः कामः भोग्यताबुद्धिलक्षणात्सङ्कल्पात् कामः भोगोष्विच्छा सच कामः भोग्यगतसौन्दर्यमाधुर्यादिगुणध्यानात् सुदुःसहः स्यात् अलब्ध्वा स्यातुमशक्तः पुरुषः स्यादित्यर्थः ॥ १०-११ ॥ सम्पश्यन्नपि रजस्त-मोभ्यामिति रजः कर्महेतुः तमस्तदनुबन्धदोषदर्शननिवारकं कामविजयोपायमाह । अतन्द्रित इति आत्माननुगुणेषु वस्तुषु भोग्यता-बुद्धिरूपात्सङ्कल्पादिकामो भोग्यताबुद्धिश्च गुणज्ञानादिना सा तु दोषदर्शनाज्जिवर्त्तते मधुरतरे फले विषमिति श्रुत्वा ज्ञानाद्भोग्यता-बुद्धिर्निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दोषदृष्ट्या विषयान्तरेभ्यो निवृत्तस्य मनसः अविज्ञेयोपाययोगमाह । अनिर्विण्णः अन्तरायैरविषण्णः जितश्वास इति मनसो मय्यर्पणमेव योगशरीरं प्राणायामादयो मनसो मय्यर्पणस्योपकारका इत्यभिप्रायः ॥ १३-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सकृदित्थं विषयाणामोपपत्तद्वज्ज्ञानवतोऽपि देहात्माभिमानरजस्तमोभिवृद्धं मन एव प्रसह्य भोजयतीत्युत्तरमाह श्रीभगवान् । अहमिति । यथा प्रमत्तस्यात्मन्यनवहितस्य हृद्यहमित्यन्यथा बुद्धिर्जायते उष्णं जलमितिवद्देहात्मनोः संसर्गात्स्थूलोऽहं कृशोऽह-मित्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यथाबुद्धिर्हेतोः रजोवैकारिकशब्दौ तत्कार्ययोर्वर्तते वैकारिकं सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मनः मनो वैकारि-काञ्जज्ञ इति द्वितीयेऽभिधानात् घोरं महाशनं महापाप्मानं रजः रजोगुणकार्यं कामं तद्विरोधे सति क्रोधं चोत्सर्पति अनुवर्तते कामक्रोधाविष्टं भवतीत्यर्थः । कामक्रोधयोः रजोगुणप्रभवत्वं भगवतैव गीतम्—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणमिति ॥ ९ ॥

उत्सर्पणं न साक्षात्किन्तु सङ्कल्पद्वारेत्याह । रजोयुक्तस्येति । मनसो रजोगुणयोगस्तु राजसाहङ्कारसहकृतवैकारिकाख्य-

सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वादवगन्तव्यः अतो विकल्पसहितः सङ्कल्पो भवति । रजोगुणस्य विक्षेपापादकत्वात्तद्योगाच्च मनसः सङ्कल्पविकल्परूपव्यापारौ भवत इत्यर्थः । रजः कर्महेतुस्तमस्तु तदनुबन्धिदोषदर्शनवारकं तत्र सङ्कल्पो नाम मनुष्योऽहमित्यात्माभिमानानुगुणेष्वोदनक्षीरादिषु द्वेषेषु भोग्यताबुद्धिः विकल्पस्तु स्रक्चन्दनस्यादिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तिरूपः ततश्च कामः भोग्यताबुद्धिलक्षणात्संकल्पात्कामः भोगेष्विच्छा स च कामः दुर्मतेर्देहात्माभिमानिनो जीवस्य गुणध्यानाद्भोग्यगतसौन्दर्यमाधुर्षादिगुणध्यानात् दुःसहः स्यात् अलब्धावस्थातुमशक्तः स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ततः किमत् आह । करोतीति । कामस्य दुःसहस्य वशाङ्गतः प्राप्तः संपश्यन् जानन्नपि कर्माणि भोगफलकत्वाभिमानविषयाणि वस्तुतः दुःखोत्तरफलानि करोति कुतः यतोऽयमविजितेन्द्रियः रजोवेगेन कामवेगेन मोहितश्च एवं जानन्तोऽपि कथं भुञ्जते इत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥ एवं चेद्विषयाणामापस्पदत्वानुचिन्तनेऽपि तद्विरागपूर्वकमुक्त्युपायानुष्ठानादिकारो न कस्यापि स्यादित्यत्राह । रजस्तमोभ्यामिति । यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मूढधीश्च तथापि विद्वान् विवेकी पुनः मनोरुन्धन सङ्कल्पविकल्पाप्रवर्णं कुर्वन् विषयेषु सदा दोषदृष्टिः तेषामापस्पदत्वदर्शनस्वभावः अतन्द्रितः तद्विषयप्रमादरहितः न सज्जते विषयानुभव इति शेषः । एवंविधेनापि एवमधिक्रिया सम्पाद्येति भावः ॥ १२ ॥ आत्मानुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरूपात्सङ्कल्पाद्धः कामः भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना सा तु दोषदर्शान्निवर्तते मधुरेऽपि पयसि विषमिश्रत्वज्ञानाद्भोग्यताबुद्धिनिवृत्तिर्दृष्टा दोषदृष्ट्या विषयान्तरेभ्यो निवृत्तस्य मनसो विषयं दर्शयन्नधिकारिणं विशिष्य योगं विदधाति । अप्रमत्त इति । दोषदृष्टयेत्यं विषयभोगानासक्तः अप्रमत्तः अतन्द्रितश्च यथाकालं तत्तत्प्रातर्मध्यन्दिनसायंकालानतिक्रमेण जितासनः चिरमुपविष्टस्यापि श्रमराहित्यापादनात्मकाभ्यासविशेषरूप आसनजयः श्वासजयो नाम पूरणरेचनकुम्भनाद्युपायैः प्राणवशीकारः अनिर्विण्णः अनालसः शनैर्नमो मयि शुभाश्रयभूतेऽर्पयन् धारयन्निमुञ्चति युज समाधौ ध्यानपूर्वकसमाधिनिष्ठो भवेदित्यर्थः । अविषण्ण इति पाठान्तरे अन्तरायैरविषण्णचित्त इत्यर्थः । तत्र मनसो मय्यर्पणेन समाधिर्योगस्वरूपं प्राणायामादयस्तु तस्योपकारकास्ते यमनियमादीनामपीतराङ्गानामुपलक्षकाः ॥ १३ ॥ एवं योगस्य स्वरूपमुक्तम् अथ निष्कृष्य योगस्वरूपमेव दर्शयन्नुक्तप्रश्नोत्तरानुसम्बादिहंसनकादिसम्बादं वक्तुं तत्पिपृच्छिषामुत्पादयति । एतावानिति । मच्छिष्यैः हंसरूपेणावतीर्णस्य मे शिष्यतां प्राप्तैः सनकादिभिरैतावानेव योग आदिष्ट उपदिष्टः मधुपदेशलब्धो योगोऽन्येभ्योऽप्युपदिष्ट इत्यर्थः । कियान्सर्वतः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो मन आकृष्य मय्यद्धा मय्येव अद्वैत्यवधारणार्थको निपातः यथा यथावन्निवेदयते इत्येतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र लब्धावसरः पृच्छति । यथा त्वमिति । येन रूपेण किंप्रकृतश्रीकृष्णरूपेण किंवा रूपान्तरेण यथा यादृशं योगमादिष्टवान् उपदिष्टवानेतद्वरूपं तद्योगोपदेष्टरूपं योगं चेत्यपि बोध्यं वेदितुमिच्छामि ॥ १५ ॥ विवाक्षितं सम्बादं वक्तुं प्रस्तौति । पुत्रा इति । पितरं हिरण्यगर्भं प्रति सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयामैकान्तिकीमसाधारणां योगस्य गतिं प्रकारं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अकर्तर्यात्मनि अहङ्कतेति कर्तृत्वाभिमानमेति तन्मूलरागोत्सिक्तमनः कारकः कामः कारणमित्युत्तरमाह । अहमितीति । अयमक्षरार्थः यदा प्रमत्तस्य हृद्यहङ्कतेत्यन्यथा बुद्धिरुत्सर्पति । उत्कथति तथा घोरं रज उत्सर्पति उदेति ततो रागोदयादुच्छ्वसितं मनो वैकारिकं विविधविकाराकारो भवति ॥ ९ ॥ रजसा विकारस्य मनसो विविधकल्पनया युतः सङ्कल्प इदमित्थं करिष्यामि इदमेवं करिष्ये इत्यादिलक्षण उदेति एवंविविधसङ्कल्पेन दुर्मतेरशोभनबुद्धेः गुणानां शब्दादीनां ध्यानाद्दुःसहः कामः स्यादित्यन्वयः ॥ १० ॥ कामस्य दुःखसहत्वमुपपादयति । करोतीति । रजोवेगविमोहितत्वेन कामवशाङ्गतः तस्मादविजितेन्द्रियस्तस्मात्कर्माणि दुःखोदकाणि सम्पश्यन्नपि पुनः कर्माणि करोतीत्यन्वयः यद्वा काममयत्वेन अविजितेन्द्रियो भवति तेन चक्षुरादीन्द्रियजयाभावेन वनितादिरूपं पश्यन् रजोवेगेन वीर्योद्रेकेण विमोहितः विवेकज्ञानशून्यत्वेन विवहलिताङ्गो दुःखफलानि कर्माणि करोति कामसौख्याय विषयान् भुङ्क्ते इति ॥ ११ ॥ ननु विषयाणां समुद्रतरङ्गवदावर्तमानत्वान्न संसारादस्योत्थानं स्यात् पुरुषायुषसहस्रेणापि तस्मान्मोक्षशास्त्रविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य अज्ञस्यैवं न तत्त्वज्ञस्येत्याह । रजस्तमोभ्यामिति । विद्वच्छब्दविवरणं दोषदृष्टिरिति । पुनः शब्दो वीप्सार्थो दोषदृष्टिरित्यनेन सम्बध्यते विद्वान् यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः तथाप्यतन्द्रितो भूत्वा हरौ मनो युञ्जन् पुनर्दोषदृष्टित्वाद्विषयेषु न सज्जते शरीरयात्रार्थं विषयान् सेवमानोऽपि तैः प्रतिबद्धो न भवतीति ॥ १२ ॥ एतदेव विवृणोति । अप्रमत्त इति । हिशब्दः सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वद्योतकः मनो विषयेभ्य आकृष्य शनैर्मय्यर्पयन् स्थापयन् । युञ्जीत ध्यायेत् योगः संहननोपायध्यानसङ्कतिमुक्तिष्विति यादवः मामिति शेषः । अनिर्विण्णः अनालसः । अलमितिवुद्धिवैराग्यशून्यो वा ॥ १३ ॥ सनकादि-योगीन्द्रयोगसम्पत्त्यभवाच्चायं योगः साधीयानत्राह । एतावानिति । यथा मनो मय्येव चावेश्यते तादृशो योगः एतावान्नाय इति सनकादिभिरादिष्ट इत्यद्धा सत्यम् अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोरिति च ॥ १४ ॥ लोकोपकाराय मेरुशृङ्गोपरिस्थितौषधोपदेशवत्सनकाद्यादिष्ट-योगोपदेशनमित्यश्रद्धेयमिति भावेन पृच्छति । यदेति ॥ १५ ॥ दृष्टसाधनावबोधकत्वेनाप्तिमूलकत्वेन वेद एव प्रमाणमिति श्रद्धेयमित्याशयेन परिहर्तुमितिहासमाह । पुत्रा इति । योगस्य ज्ञानस्य गतिम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रमत्तस्य पूर्वकर्मविशेषेण लुप्तविवेकस्य देहादावहमित्यन्यथा बुद्धिर्हृदि यथोत्सर्पति अतिशेते तथा रजोऽप्युत्सर्पति ततो हेतोर्वैकारिकं सात्त्विकमपि मनः उत्सर्पति दुर्वशं भवति ॥ ९ ॥ तदेवाह । रजोयुक्तस्येत्यर्थकेन ॥ १० ॥ दुःखोदकाणीति जानन्नपि ॥ ११-१३ ॥ अद्धा साक्षात् ॥ १४ ॥ त्वं नित्यनराकृतिपरब्रह्मरूपः सर्वोवतारी यदा येन रूपेणावतारेण तं समयं तद्रूपं च वेदितुमिच्छामि ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ये दुर्विषयान् भुञ्जते ते विद्वांस एव नोच्यन्ते किन्तु विद्वन्मानिन एव ते विषयान् निन्दन्तोऽपि यथाभुञ्जते तत्र प्रकारं शृण्वित्याह । अहमिति त्रिभिः । प्रथमं देहादावहमिति हृदि मिथ्या बुद्धिरुत्कर्षेण सर्पति ततः प्रमत्तस्य तस्य घोरं रजः कर्तृ-वैकारिकं सात्त्विकमपि मनः प्रति उत्सर्पति मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रथममिदं भोग्यमिति सविकल्पः ततश्च इदमेवं भोग्य-मिदमेवं भोग्यमिति सविशेषः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहोभाव इति दुर्निरोधः कामः स्यात् ॥ १० ॥ ततस्तद्विषयप्राप्त्यर्थं कर्माणि दृष्टादृष्टफलानि तानि च दुःखोदकाणि पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥ विद्वांस्तु यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः परतन्त्रधीश्च कथंचित् स्यात्तदपि ॥ १२ ॥ अतन्द्रित इत्यस्यार्थमाचष्टे । अप्रमत्त इति । कुत्र मनो युञ्जन्नित्यत आह । मयि अनुयुञ्जीतेति अनिर्विण्ण इति तदपि मनोनिरोधो यदि न स्यात् तदपि तत्प्रयत्नाच्च विरमेदिति भावः ॥ १३-१५ ॥ एकान्तिकी गतिं परां काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विपर्ययज्ञानादित्युत्तरमाह । अहमिति त्रिभिः । प्रमत्तस्य परमार्थविषयेऽनवहितस्यान्यथाज्ञानवत् इत्यर्थः । देहेऽहमित्यन्यथा बुद्धिर्यथा यथावत् हृदि उत्सर्पति आरोहतीत्यर्थः । ततोऽहम्बुद्धेर्हेतोर्वैकारिकं सत्त्वकार्यमपि मनः घोरं रजो रजोगुणम् उत्सर्पति व्याप्नोति मनोरथे प्रतिहते मातृपितृगुर्वादिहननमपि स करोतीत्यतो घोरमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ रजोयुक्तस्येति । ततो रजोगुण-युक्तस्य मनसः सविकल्पकः इदं रूपादिमद्वस्तु मे स्यात्कथं वा स्यादित्यादिरूपः सङ्कल्पो भवेत् ततः सङ्कल्पानन्तरं तस्य दुर्मतेरिद-मेवातिभोग्यं भाग्योदयेन मे भवेदिति गुणध्यानात् एतत्प्राप्त्यैव मम जीवनमित्येवंरूपः दुःसहः कामः स्यात् ॥ १० ॥ करोतीति । यतोऽविजितेन्द्रियस्तत्कामवशगः विषयान्भोक्तुं दुःखोदकाणि विषयिणां दुःखमेवोत्तरोत्तरं येभ्यस्तथाभूतानि कर्माणि पश्यन्नपि करोति तत्कुतः यतो रजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥ ननु स्यादेतत्प्रमत्तस्य दुर्मतेर्विपर्ययज्ञानाद्दुःखावाप्तिरेवेति विदुषोऽपि रजस्तमो-योगविक्षेपप्रमादादिश्चेत्तर्हि का गतिरित्यत आह । रजस्तम इति । विद्वान् गुणदोषविवेकज्ञः केनचिदनादिकर्मणा रजस्तमोभ्यां यदपि यद्यपि विक्षिप्तधीर्भवेत्तथापि पुनर्विदित्वा संसारे दोषदृष्टिः अतन्द्रितः अनलसः सन्मनो ध्येयवस्तुनि युञ्जन् सन् विषयेषु न सञ्जते ॥ १२ ॥ ननु दोषदृष्टौ सत्यामपि मनोनिरोधो दुःशक इति चेत्तत्राह । अप्रमत्त इति । त्वया सत्यमुक्तं तथापि अप्रमत्तः कर्तव्यविषये सावधानः अनिर्विण्णः कतिवारं नियुक्तमपि मनो वशं नापद्यतेऽतः परं न नियोक्ष्यामीत्येवं निर्वेदमकुर्वन् अनुयुञ्जीत पुनः पुनर्नियुञ्ज्यात् यथाकालं नियमेन कालमनतिक्रमणेन यथा स्यात्तथा शनैर्मनः शुभाश्रये मय्यर्पयेत् जितासनो जितश्चासश्च भवेत् ॥ १३ ॥ स्यादेतद्यथा कथंचिदुक्तप्रकारेण त्वयि मनसि नियुक्ते तदनन्तरं किङ्कर्तव्यमित्यपेक्षायामियमेव योगकाष्ठेति द्रव-यितुमेवं भूतयोगकर्तृरुपेदृष्टारं प्रमाणयितुं स्वतोऽधिकस्याभावादेवंविधयोगसम्प्रदायं च प्रवर्तयितुं सर्वयोगाधीशान् स्वशिष्यानेव प्रमाणत्वेनोदाजहार । एतावानिति । सर्वविषयेभ्यो मन आकृष्य यथावत् परमानन्दरूपे सर्वपुरुषार्थदातरि मयि अद्धा साक्षादावेश्यते मच्छिष्यैः सनकादिभिरेतावान् योग आदिष्टः नह्यतोऽधिक इत्यर्थः । अद्वैत्यनेन भगवदंशविभूतिभूतब्रह्मरुद्रेन्द्रादिव्यावृत्तिः सूचिता मुमुक्षुणा न ते ध्येया इत्यर्थः । आवेदयते इत्यस्य यथाविषयिणां रूपादिविषयेष्वत्यन्तावेशो भवति तद्वदित्यर्थः । मच्छिष्यैरित्यनेन तद्वचने मदनुवर्तिनां सर्वेषां प्रमाणतरत्वं तदनङ्गीकारिणां ह्यर्थाज्ञावहिर्भूतत्वमिति दर्शितम् ॥ १४ ॥ सर्वर्षिदेवादीनामपि पूर्वेषां सनकादीनामनेन रूपेणोपदेशमसम्भावितं मन्वानः पृच्छत्युद्धवः । यदेति । हे केशव ! यदा यस्मिन्काले येन रूपेण त्वं सनकादिभ्यो योगमुपदिष्टवानेतदहं वेदितुमिच्छामि कृपया वद ॥ १५ ॥ यदर्थं प्रार्थितो भगवांस्तङ्कालं तद्रूपं च ज्ञापयितुमितिहासमवतारयति । श्रीभगवानुवाच पुत्रा इति । हिरण्यगर्भस्य मानसाः पुत्राः सनकादयः योगस्य सूक्ष्मां दुरुहाम् एकान्तिकीमेकस्मिन् भगवत्येवान्तो-ऽवसानं यस्यास्तां गतिं गम्यते ऽनयेति गतिः साधनमित्यर्थः पितरं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्ठो भगवान् मिथ्याभिनिशेन भुञ्जत इति सहेतुकमुत्तरमाह—अहमिति त्रिभिः । प्रमत्तस्य विचारशून्यस्या-विवेकिन आदौ देहादावहमिति मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथावदुत्सर्पति उत्पद्यते ततोऽहम्बुद्धेर्वािकारिकं सत्त्वकार्यत्वात्सत्त्वप्रधानमपि

मनः प्रति घोरं दुःखकारणं रजः उत्सर्पति, मनो व्योपनोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ रजोयुक्तस्य च मनस इदमेव भोग्यमिति सविकल्पः सकल्पः भोग्यताविषयको वृत्तिविशेषः स्यात् । ततश्च अहोरूपमहोमाधुर्यमिति गुणध्यानात् दुःसहः कामो भोगाभिनिवेशः स्यात् भवति । एतच्च सर्वमविद्यामोहितबुद्धेरेव भवति न विवेकिन इत्याह—दुर्मतेः हीति । हिशब्दोऽवधारणे ॥ १० ॥ अतो यतो रजोगुणवेगेन विमोहितः । अत एवाजितेन्द्रियः अत एव कामवशगः ततो दुःखफलानि सम्पद्यन् जानन्नपि कर्माणि विषयभोगोपायान् करोति ॥ ११ ॥ कस्तर्हि मोहरहित इत्यपेक्षायामाह—रज इति । विद्वान् देहादिभ्यो भिन्नात्मज्ञानवान् यत् यदा कदाचित् रजस्तमोभ्यां विक्षिप्ता धीर्यस्य तथाभूतो भवति तदापि पुनः अतन्द्रितः आलस्यरहितः प्रयत्नेन मनो युञ्जन् निरुन्धन् विषयेषु न सज्जते । तत्र हेतुमाह—विषयेषु दोषदृष्टिरिति । गुणध्यानाज्जातः कामो दोषदर्शनाज्जिवर्तते इति भावः ॥ १२ ॥ कुत्र मनसो निरोधः कर्तव्य इत्यपेक्षायां तदर्शयन्नवशिष्टानि योगाङ्गान्याह—अप्रमत्त इति । अनिर्विण्णः मनसो दुर्धत्वात् विलम्बे सत्यप्यौदासीन्यरहितः । अप्रमत्तः सावधानः जितश्वासो जितासनश्च सन् शनैरर्पयन्मनो मध्येव युञ्जीत, स्थिरीकुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वतो विषयत आकृष्य मनो यथा अद्धा साक्षान्मय्यावेदयते स्थिरीक्रियते एतावानेव योगो मच्छिष्यैः सनकादिभिरप्यादिष्टः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिव्यायसामनेन रूपेणोपदेशासम्भवात्पृच्छति—यदेति । जानामि त्वं ब्रह्मेशयोरपि सुखप्रद इति सूचयन्सम्बोधयति—केशवेति । यदा यस्मिन्काले येन रूपेण त्वं सनकादिभ्यो योगमादिष्टवांस्तदेतद्रूपं वेदितुमिच्छामि, तत्कथयेति शेषः ॥ १५ ॥ हिरण्यगर्भस्य त्रतुमुखस्य मानसाः इति तेषां सूक्ष्मबुद्धित्वं विषयासक्तिराहित्यं च सूचितम् । पुत्राः सनकादयः सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयामैकान्तिकीं गतिं परां काष्ठां पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थं विषयाणामापत्पदत्वज्ञानवतोऽपि देहात्माभिमानरजस्तमोऽभिवृद्धं मन एव प्रसह्य भोजयति इत्याह । अहमिति प्रमत्तस्य आत्मन्यनवहितस्य, हृदि अहं इति, अन्यथा—बुद्धिः, यथा यथावदेव जायते । देहात्मनोः संसर्गात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यहंकारो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यथाबुद्धेर्हतोः, वैकारिकं सात्त्विकाहंकारकार्यं मनः कर्तुं, घोरं महाशनम्, रजः रजोगुणकार्यं कामं प्रति, तद्विरोधे क्रोधं प्रति चेति शेषः । उत्सर्पति अनुवर्तते । कामक्रोधाविष्टं भवतीत्यर्थः । अत्र रजोवैकारिकशब्दौ तत्तत्कार्ययोर्वर्तते । तत्र वैकारिकात् मनसः उत्पत्तिः 'मनो वैकारिकात् जज्ञे' इति द्वितीयेऽभिधानाद्बोध्या । कामक्रोधौ रजोगुणकार्यभूतौ 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा' इति मया भगवतैव गीतत्वात् ॥ ९ ॥ उत्सर्पणं न साक्षात् किं तु संकल्पद्वारेत्याह । रजोयुक्तस्येति । रजोयुक्तस्य मनसः, सविकल्पकः संकल्पः, जायते । मनसो रजोगुणयोगस्तु राजसाहंकारसहकृतवैकारिकाख्यसात्त्विकाहंकारकार्यत्वादवगन्तव्यः । तत्र संकल्पो नाम मनुष्योऽहं पशुरहमित्यात्माभिमानानुगुणेषु ओदनक्षीरादिषु भोग्यताबुद्धिः, विकल्पस्तु स्वकृचन्दनस्त्रोगतकारवैविध्यप्रतिपत्तिरूपः, ततः भोग्यताबुद्धिलक्षणात्मनसः कामः भोगेऽपि च्छा, उत्पद्यते । स कामः, दुर्मतेर्देहात्माभिमानिनो जीवस्य, गुणध्यानाद्भोग्यवस्तुगतसौन्दर्यमाधुर्यादिगुणध्यानात्, दुःसहः स्यात् हि । अलब्ध्वा स्थातुमशक्ततापादकः स्यादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ततः किमत आह । करोतीति । कामवशगः अतिदुःसहस्य कामस्य वशतां प्राप्तः, अविजितेन्द्रियः रजोवेगविमोहितः पुमान्, संपश्यन् स्वकृतदुःकृतदुःखोदकतां जानन्नपि, दुःखोदकाणि दुःखभोगोत्तरफलानि, कर्माणि करोति ॥ ११ ॥ 'एवं जानन्तोऽपि कथं भुञ्जते' इत्यस्योत्तरमुक्तम् । एवं चेद्विषयाणामापत्पदत्वानुचिन्तनेऽपि तद्विरागपूर्वकमुक्त्युपायानुष्ठानाधिकारो न कस्यापि स्यादित्यत्राह । रजस्तमोभ्यामिति । यदपि यद्यपि, पुमान् रजस्तमोभ्यां, विक्षिप्तधीः रजसा विक्षेपयुक्तमतिस्तमसा विमूढमतिश्चेत्यर्थः । भवति, तथापि विद्वान् पुनः विवेकी स पुमांस्त्वित्यर्थः । मनः, युञ्जन्, रुन्धन् संकल्पविकल्पाप्रवणं कुर्वन्नित्यर्थः । दोषदृष्टिः सदा विषयेषु दोषानेव पश्यन्, तेषामापत्पदत्वदर्शनस्वभाव इत्यर्थः । अतन्द्रितः विषयेषु दोषवीक्षणे प्रमादरहितः सन्, न सज्जते । विषयानुमवे इति शेषः । एवंविधेनाप्येवमधिक्रिया संपाद्येति भावः ॥ स्वानुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरूपत्वात् संकल्पाद्धि कामः, भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना, सा तु दोषदर्शनाज्जिवर्तते, मधुरे पर्यास विषमिश्रताज्ञानाद्भोग्यताबुद्धिनिवृत्तिर्हि दृष्टा, दोषदृष्ट्या विषयान्तरेभ्यो निवृत्तस्य मनसो विषयं दर्शयन्नधिकारिणं विशिषन् योगं विदधाति । अप्रमत्त इति । दोषदृष्ट्येत्यर्थं विषयभोगानासक्तेरिति शेषः अप्रमत्तः अतन्द्रितः, यथाकालं प्रातर्मध्यंदिनसायंकालानतिक्रमेण, जितासनः, चिरमुपविष्टस्यापि श्रमराहित्योपादनात्मकाभ्यासविशेषरूप आसनजयः । जितश्वासः, श्वासजयो नाम पूरणरेचनकुम्भनाद्युपायैः प्राणवशीकारः अनिर्विण्णः अनलसः, शनैः मयि शुभाश्रयभूते मयि, मनः अर्पयन् धारयन्, नियुञ्जीत । 'युज समाधौ' ध्यानपूर्वकसमाधिनिष्ठो भवेदित्यर्थः । अविषण्ण इति पाठे अन्तरायैरविषण्णचित्तः, तत्र मनसो मय्यर्पणेन समाधिर्योगस्वरूपं, प्राणायामादयस्तु तस्योपकारकास्ते यमनियमादीनामितराङ्गानामप्युपलक्षकाः ॥ १३ ॥ एवं योगस्य स्वरूपमुक्तम् । अथ निष्कृष्य योगस्वरूपमेव दर्शयन्नुक्तप्रदानोत्तरानुसंवादिहंससनकादिसंवादं वक्तुं तत्पिपृच्छिष्यामुत्पादयति । एतावानिति । मच्छिष्यै हंसरूपेणावतीर्णस्य मे शिष्यतां प्राप्तैः, सनकादिभिः, सर्वतः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः, मनः आकृष्य, मयि अद्धा अद्वैत्यवधारणार्थको

निपातः । मय्येवेत्यर्थः । यथा यथावत्, आवेश्यते निवेश्यते । एतावान् एव, योगः आदिष्ट उपदिष्टः मदुपदेशलब्धो योगोऽन्येभ्योऽप्युपदिष्ट इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र लब्धावसरः पृच्छति । यथा त्वमिति । हे केशव, त्वं, सनकादिभ्यः येन रूपेण, यथा यादृशं, योगं आदिष्टवानुपदिष्टवान्, एतत् रूपं योगोपदेष्टृरूपं, तं योगं चेत्पि बोध्यम् । वेदितुम् इच्छामि प्रकृत श्रीकृष्णरूपेण रूपान्तरेण वादिष्टवान्, रूपान्तरेणेति चेत्तत् ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ विवक्षितं संवादं वक्तुं प्रस्तौति । पुत्रा इति । हिरण्यगर्भस्य विधेः, मानसाः मनःसंकल्पतः प्रादुर्भूताः, सनकादयः पुत्राः, पितरं हिरण्यगर्भं प्रति, योगस्य सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां, एकान्तिकीमसाधारणां, गतिं प्रकारं, पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

हिन्दो अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्णने कहा—प्रिय उद्धव ! जीव जब अज्ञानवश अपने स्वरूप को भूलकर हृदय से सूक्ष्मस्थूलादि शरीरों में अहंबुद्धि कर बैठता है—जो कि सर्वथा भ्रम ही है—तब उसका सत्त्वप्रधान मन घोर रजोगुण की ओर झुक जाता है, उससे व्याप्त हो जाता है ॥ ९ ॥ बस, जहाँ मनमें रजोगुण की प्रधानता हुई कि उसमें संकल्प-विकल्पों का ताँता बँध जाता है । अब वह विषयों का चिन्तन करने लगता है और अपनी दुर्बुद्धि के कारण काम के फंदेमें फँस जाता है, जिससे फिर छुटकारा होना बहुत ही कठिन है ॥ १० ॥ अब वह अज्ञानी कामवश अनेकों प्रकारके कर्म करने लगता है और इन्द्रियोंके वश होकर, यह जानकर भी कि इन कर्मोंका अन्तिम फल दुःख ही है, उन्हींको करता है, उस समय वह रजोगुणके तीव्र वेगसे अत्यन्त मोहित रहता है ॥ ११ ॥ यद्यपि विवेकी पुरुषका चित्त भी कभी-कभी रजोगुण और तमोगुणके वेगसे विक्षिप्त होता है, तथापि उसकी विषयोंमें दोषदृष्टि बनी रहती है; इसलिये वह बड़ी सावधानी से चित्तको एकाम्र करने की चेष्टा करता रहता है, जिससे उसकी विषयोंमें आसक्ति नहीं होती ॥ १२ ॥ साधक को चाहिये कि आसन और प्राणवायुपर विजय प्राप्त कर अपनी शक्ति और समय के अनुसार बड़ी सावधानी से धीरे-धीरे मुझमें अपना मन लगावे और इस प्रकार अभ्यास करते समय अपनी असलता देखकर तनिक भी ऊबे नहीं, बल्कि और भी उत्साह से उसीमें जुड़ जाय ॥ १३ ॥ प्रिय उद्धव ! मेरे शिष्य सनकादि परमर्षियोंने योगका यही स्वरूप बताया है कि साधक अपने मनको सब ओरसे खींचकर विराट् आदिमें नहीं, साक्षात् मुझमें ही पूर्णरूप से लगा दें ॥ १४ ॥ उद्धवजीने कहा—श्रीकृष्ण ! आपने जिस समय जिस रूपसे, सनकादि परमर्षियों को योगका आदेश दिया था, उस रूपको मैं जानना चाहता हूँ ॥ १५ ॥ भगवान् श्रीकृष्णजीने कहा—प्रिय उद्धव ! सनकादि परमर्षि ब्रह्माजी के मानस पुत्र हैं । उन्होंने एक बार अपने पिता से योग की सूक्ष्म अन्तिम सीमा के सम्बन्ध में इस प्रकार प्रश्न किया था ॥ १६ ॥

सनकादय ऊचुः

गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो । कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच

एवं पृष्ठो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः । ध्यायमानः प्रश्नवीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥

स मामचिन्तयद् देवः प्रश्नपारतितीर्षया । तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा मां त उपब्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥

इत्थहं मुनिभिः पृष्टस्तच्च जिज्ञासुभिस्तदा । यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥

वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः । कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥

पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः । को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरीन्द्रियैः । अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यन्ममज्ञसा ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रभो गुणेषु चेतः आविशते चेतसि गुणाः च (तर्हि) अतितितीर्षोः मुमुक्षोः अन्योन्यसंत्यागः कथम् (भवति) ॥ १७ ॥ महादेवः स्वयंभूः भूतभावनः एवंपृष्ठः ध्यायमानः कर्मधीः प्रश्नवीजं न अभ्यपद्यत ॥ १८ ॥ सः देवः प्रश्नपारतितीर्षया माम् अचिन्तयत् तदा तस्य सकाशम् अहं हंसरूपेण अगमम् ॥ १९ ॥ मां दृष्ट्वा ते उपब्रज्य पादाभिवन्दनं कृत्वा

ब्रह्माणम् अग्रतः कृत्वा कः भवान् इति पप्रच्छुः ॥ २० ॥ इति तत्त्वजिज्ञासुभिः मुनिभिः तदा अहं पृष्ठः उद्धव तेभ्यः अहं यत् अवोचं तत् मे (वचनं) निबोध ॥ २१ ॥ (हे) विप्राः प्रश्नः आत्मनः वस्तुनः (वा) यत् (आत्मनः तर्हि तस्य) वस्तुनः अनानात्वे ईदृशः कथं घटेते वक्तुः वा मे कः आश्रयः ॥ २२ ॥ वस्तुतः पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु कः भवान् इति वः प्रश्नः वाचारम्भः हि अनर्थकः ॥ २३ ॥ मनसा वचसा दृष्ट्या अन्यैः अपि इन्द्रियैः (यत्) गृह्यते (तत्) अहम् एव मत्तः अन्यत् न इति अञ्जसा बुध्यध्वम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवाह । गुणेष्विति । विषयेषु स्वभावतो रागादिवशाच्चेतः प्रविशति ते चानुभूता विषया वासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति । अतितितोर्षोर्विषयानतिक्रमिमुमिच्छोः ॥ १७ ॥ एवमिति । महान्देवोऽपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टाऽपि ध्यायमानो विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाविदत् । यतः कर्मविक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥ प्रश्नस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य तितोर्षया जिज्ञासया हंसरूपेणेति । यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्त एवमहं गुणांश्चेतश्चेति द्योतयितुं हंसरूपेण गतोऽस्मीति ॥ १९-२० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्ठ इति पृथग्वाक्यम् । यदवोचमिति च पृथक् । अतोऽस्मच्छब्दाद्युत्तिदोषः । तेभ्यो यदवोचं तन्मे वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नखंडनमिषेणैव तावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः । किमात्मनोऽयं प्रश्नस्तदुपाधेर्भूतसंघातस्य वा । यद्यात्मनस्तर्हि तस्य वस्तुतः परमार्थरूपस्य नानात्वे सति हे विप्रा वो युष्माभिः कृतः प्रश्न ईदृशो बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत । वक्तुर्नृत्तरदातुर्वा मे मम क आश्रयः । अविशेषे आत्मनि कं जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ भूतसंघविषयत्वेऽप्ययं वः प्रश्नो वाचारंभो वाङ्मात्रेणारब्धः यतोऽनर्थकः । कुतः । भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेष्वतः समानेष्वभिन्नेषु । पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु “वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ तत्र पंचात्मकत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति परमकारणाभेदमेवोपपादयति । मनस्वेति । मन आदिभिर्यद्यदगृह्यते तत्तदहमेवेत्यर्थः । अञ्जसा तत्त्वविचारैण । एतेनैव सर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेव प्रश्नवाक्यम् । अन्योन्यसंत्यागः विषयेभ्यश्चेतसः आकर्षणं चेतसो विषयाणामकर्षणं पृथक्करणं कथमित्यर्थः । तदुच्यतामिति शेषः । दीपिका—तदेवैकांतिकगतेः प्रश्नकरणमेव । स्वभावतः स्वरसत एव । रागादिवशादिति—अनुकूलेषु रागः प्रीतिः । आदिना प्रतिकूलेषु द्वेषस्तद्वशात् । वासनारूपेण संस्काररूपेण ॥ १७ ॥ चतुर्भिरपिभिः प्रश्नस्यातिगहनत्वमाह स्वामी । यदज्ञानाद्यस्यात्मनोऽज्ञानात् । अयं चेतोविषयविश्लेषरूपः । कुतो नाविददिति चेदाह—यत् इति । “कर्मावेशितचित्तानां ब्रह्मावेशः सुदूरतः । वारूणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नैर्द्रीं किमाप्नुयात्” इति मैत्रेयोक्तेः । यद्वा—प्रश्नो बीजं हेतुर्थस्य तमुत्तरमित्यर्थः । यदज्ञानात् यस्यात्मस्वरूपस्याज्ञानात् । अयमन्योन्यत्यागरूपप्रश्नः । तत् आत्मस्वरूपम् । इति दीपिका संदर्भस्तु—एवमिति—“यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्” इति । “एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना । भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कुत्रचित्” इति । “ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः” इति लब्धभगवद्भरतत्वेपि “न भारती मेंग मृषोपलक्ष्यते” इत्यादिना व्यंजिततादृशस्वानुभवत्वेपि “योंतर्हितः” इत्यादौ “पित्रानुवर्णितरहः” इति श्रीभगवन्तं प्रति सनकादीनां वाक्येऽपि च ब्रह्मणः कर्माधीनत्वं संप्रति स्वमहिमव्यंजनाय भगवदिच्छयैव ज्ञेयम् । हंसोपनिषदि वाद्यादिस्तभेनेतिहासवत् ॥ १८ ॥ पूर्णं पारः ‘पारं परतटे क्लीबमुत्तराशययोर्द्वयोः’ इति निरुक्तिः । हंसरूपेणागमनेभिप्रायमाह—यथेति । स ब्रह्मा । तस्य ब्रह्मणः । सकाशं समीपम् । तदा चित्तनावसरे ॥ १९ ॥ ते सनकादयः ॥ २० ॥ कृतपादाभिर्वदन्नाज्ञानजोऽयं प्रश्नः किन्तु प्रश्नेनैव हंसाभिप्रायज्ञानेन पूर्वप्रश्नोद्धारणार्थः । अत एवाह—तत्त्वजिज्ञासुभिरिति ॥ २१ ॥ तन्निष्ठस्यात्मज्ञाननिष्ठस्य । विषयप्रवृत्तिहेतो रागादेः । आदिना संकल्पादिग्रहः । तदुपाधेरात्मोपाधेः । भूतसंघस्य देहस्य । परमार्थरूपस्य सन्यस्यात्मनः । अविशेषे विशेषातीते एकस्मिन्नित्यर्थः । इत्यर्थ इति—नियोक्तृप्रतिवक्त्रोरैक्ये प्रश्नोत्तरद्वयमेव न संभवतीति भावः । आत्मनो नानात्वस्वीकारेपि अनेकस्मिन्बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन प्रष्टुं प्रतिवक्तुश्चानुपपन्नत्वादिति भावः । किं मां जीवं ज्ञात्वायं को भवानिति प्रश्नः क्रियते भौतिकदेहं ज्ञात्वा वा किंेश्वरं ज्ञात्वेति विकल्प्य जीवपक्षं दूषयति—आत्मनो जीवरूपस्य वस्तुनो यद्यनानात्वं सर्वस्यापि तस्य चिदेकरूपतया विशेषांशनिर्देशाशयोक्तत्वं तर्हीदृशः प्रश्नः कथं घटेत । यदीति निश्चये । तस्माद्विप्रा वो युष्माकं प्रष्टृणां वक्तुर्वा मम क आश्रयः । युष्माभिः किं जात्यादिविशेषमाश्रित्य क इति प्रयुक्तं मया चोत्तरयितव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ भूतसंघविषयत्वेपि देहविषयत्वेपि । आदिना पितृगंधर्वासुरादिग्रहः । अतः पंचभूतात्मकत्वात् । वस्तुत इति पदं परब्रह्मपरम् वाङ्मात्रेणारब्धस्यासत्यत्वे प्रमाणमाह—“वाचारंभणम्” इत्यादिः

संदर्भः—देहपक्षं दूषयति—पञ्चेति । वस्तुतो वस्तुविचारे सति देहस्थानां भूतानां पंचात्मकत्वात्को भवानित्येकत्वेन प्रश्नो नार्थवान् न घटते तस्मात्के यूयं पञ्चेत्युच्यतामिति भावः । यदि च देहरूपाणां तेषां मिलितत्वेनैकत्वं मन्यध्वे तथाप्यात्मवत्समानत्वात्प्रश्नोऽर्थ नार्थवान् । ननु विदुषामपि प्रश्नोत्तरेष्वेवमेव व्यवहारो दृश्यते यतो भवतापि विप्रा इति व इति चोक्तमित्याशङ्क्याह—वाचारंभ इति । मम त्वयं व्यवहारो ह्यनर्थक एव मया तु वाङ्मात्रेणारभ्यते युष्मद्वचनानुवादरीत्या युष्मत्प्रश्नवदघटमानत्वादनर्थकमेव प्रत्युक्तमित्यर्थः । तथैवास्माभिरपीति चेद्ब्रूध्वे तर्हि यूयमज्ञानिन एव कथं तत्त्वं जिज्ञासध्वे किमत्र न लज्जध्व इति भावः, भवद्विश्च मद्विधवदिति चेद् ज्ञातमेव तं किं पृच्छतेति भावो वा ॥ २३ ॥ तत्र तयोः पंचात्मकत्वपरमकारणाभिन्नत्वयोर्मध्ये । इत्यर्थ इति—“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतेः, ‘इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः’ इत्याद्युक्तेऽप्येति भावः । एतेन सर्वेन्द्रियग्राह्यवस्तुनः स्वाभिन्नत्वकथनेन । ईश्वरपक्षं दूषयति—मनसेति । परमेश्वस्य मे सजातीयभेदो नास्ति परमेश्वरांतराभावात् । मनआदिभिर्यद्गृह्यते तदहमेव न त्वन्यत् मच्छक्तिकार्यत्वादिति विजातीयभेदोऽपि नास्त्यतः को भवानिति प्रश्नो न घटत इति भावः । ग्राह्यस्याधिष्ठान-मंतरा प्रतीत्यनुपपत्तेः । कल्पितस्याधिष्ठानाभेद एव प्रसिद्धः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गुणेष्विति । हे प्रभो ! गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादिवशाच्चेतः आविशते आसक्तं भवति । तद्धर्षः । ते च गुणा विषयाः स्मर्यमाणवासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति । अतः अतिततिर्षोः संसारार्णवमतिक्रमितिमुमिच्छोः मुमुक्षोस्तेषां विषयाणां चेतसश्चान्योन्यं सन्त्यागो विभागः कथं स्यात् ॥ १७ ॥ एवमिति । महान् देवोऽपि स्वयंभूरपि भूतभावनः सृष्ट्यादिकर्ताप्येवं पृष्टोऽध्यायमानो विचारयन्नपि । आर्षः शानच् चाकश् वा । यतः कर्मधीः कर्मविक्षिप्तबुद्धिः । अतः प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाभ्य-पद्यत ॥ १८ ॥ स इति । यदा स देवो ब्रह्मा प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तृतीर्यया जिज्ञासया मामचिन्तयत् । हंसो यथा नीरं क्षीरं च पृथक् कर्तुं शक्तः एवमहं गुणांश्चेतश्चेति द्योतयितुमहं तदा हंसरूपेण तस्य ब्रह्मणः सकाशं समीपमगममुपगतः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वेति । तदा ते सनकादयो मां दृष्ट्वा ब्रह्माणमप्रतः कृत्वा उपब्रूय मत्समीपमागत्य पादाभिवन्दनं कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः ॥ २० ॥ इतीति । हे उद्धव ! इत्येवमहं तत्त्वजिज्ञासुभिर्मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् वाक्यं तेभ्यो यदहमवोचमिति पृथग्वाक्यमतोऽहमिति द्विरुक्तिर्न दोषः । यद्वा । अहन्ताया इभ्यः स्वामी नियन्ता न तु नियम्यः इति अहमित्यस्य विशेषणम् । तन्मे वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहाद्विविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नखण्डनमिषेणैव तावदात्मा-नात्मविवेकं प्राह—वस्तुन इति । हे विप्राः ! अयं युष्मत्प्रश्नः किमात्मविषयकः किंवा तदुपाधिभूतसङ्घातविषयकः । यद्यात्म-विषयकस्तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थभूतस्यानानात्वे एकत्वे सति वो युष्माभिः कृतः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः को भवानिति प्रश्नः कथं घटेत अत उत्तरमपि न संभवति । वक्तुर्वा मे मम क आश्रय इति आत्मन एकत्वात्मकं जातिगुणादिकं भेदमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सङ्घातविषयकत्व आह—पञ्चेति । पञ्चात्मकेषु पञ्चसु महाभूतेषु अत एव वस्तुतः परमार्थतः समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिशरीरेष्वपि को भवानिति वः प्रश्नो हि यस्मात् वाचारम्भो वाङ्मात्रेणारब्धो न परमार्थविचारपूर्वकम् अतोऽनर्थकः ॥ २३ ॥ मनसेति । मनसा वचसा अन्यैरिन्द्रियैरपि यद्गृह्यते तत्तत् अहमेव मत्तऽन्यन्नास्ति इत्यञ्जसा तत्त्वविचारेण बुद्धयध्वम् । एतेनैव सर्वात्मकोऽहमिति को भवानित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदेवैकान्तिकगतेः प्रश्नकरणमेव । स्वभावतः स्वरसत एव रागादिवशादिति अनुकूलेषु रागः प्रीतिः आदिना प्रतिकूलेषु द्वेषस्तद्वशात् वासनारूपेण संस्काररूपेण ॥ १७ ॥ यदज्ञानात् यस्यात्मस्वरूपस्याज्ञानात् अयमन्योऽन्यत्यागरूपः प्रश्नः तत् आत्मरूपम् ॥ १८ ॥ सकाशं समीपम् ॥ १९ ॥ कृतपादाभिवन्दनत्वाद्ब्रह्मज्ञानजोऽयं को भवानितिप्रश्नः किन्तु प्रश्नेनैव हंसाभिप्राय-ज्ञानेन पूर्वप्रश्नोद्धारणार्थः अत एवाग्रे तत्त्वजिज्ञासुभिरित्युक्तम् ॥ २० ॥ अतः पृथग् वाक्यत्वात् ॥ २१ ॥ तदुपाधेः आत्मोपाधेः भूतसंघस्य देहादेर्यद्यात्मनः आत्मसम्बन्धी प्रश्नः अनानात्वे एकत्वे सति ॥ २२ ॥ प्रश्नस्य भूतसङ्घातविषयत्वे देहविषयत्वे अनर्थकः विचारे सति अभिषेयशून्यः अतः पञ्चभूतात्मकत्वात् कारणेनाभिन्नत्वे श्रुतिः प्रमाणं वाचारम्भणमिति व्याख्यातं च भगवद्वाक्यकृद्भिः यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनश्चेति ननु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रमेतदनृतं मुक्तिकेत्येव सत्यमिति एष ब्रह्मणो दृष्टान्तः आम्नातः तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दात् दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते इति ॥ २३ ॥ तत्र पञ्चात्मकपरमकारणाभेदयोर्मध्ये उपपादयति युक्त्या साधयति युक्तिश्चात्रार्थोपत्तिरूपा मनआदिग्राह्यस्याधिष्ठानाभेदमन्तरा प्रतीत्यनुपपत्त्या कल्पितस्याधिष्ठानाभेदः कल्प्यते इति यत्तच्छ-ब्दयोर्गम्यत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् एतेनैव परमकारणाभेदोपपादनेनैव उत्तरमप्युक्तमित्यपेक्ष्यः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

गुणाश्चेतासि आविशान्ति शब्दादिगुणाः स्मर्यमाणाः चेतसो नावगच्छन्तीत्यर्थः । अन्योऽन्यसन्त्यागः चेतसा गुणत्यागः गुणैश्चेतस्यागः ॥ १७ ॥ प्रश्नबीजं प्रश्नविषयं काव्यस्य बीजमिति वत् ॥ १८-२१ ॥ वस्तुनो यदिति । प्रश्नस्य साक्षादुत्तरमुत्तरत्र वक्ष्यन् प्रथमं प्रश्नं खण्डयन्निव समस्तचिदचिद्वस्तुनि व्याप्तिं दर्शयति तत्र सर्वान्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां केवलमचिन्मात्र- देहमेव पश्यतामज्ञानिनां च नैवं प्रश्नो घटत इत्यभिप्रायः प्रथममीश्वरव्याप्यत्वज्ञानवतां प्रश्नप्रतिवचनानुपपत्तिमाह । वस्तुनो यदीति । कस्यचिदपि वस्तुनः नानात्वं पृथक्त्वं मया विनाभावोऽस्ति चेत् एवं प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवन्तोऽप्यस्मदविनाभूता मम सर्वजीवशरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव प्रष्टा स्यां शरीरमात्रस्य वक्तृत्वाददर्शनात् ततश्च प्रतिवक्तृतयाभिमतोऽहमेव प्रष्टेत्य- ल्यन्तमनुपपन्नं मम वक्तृत्वं क आश्रयः को विषयः वक्तव्यस्य सर्वस्य मदात्मकत्वादहमेव वक्तव्यः स्यामतः प्रष्टा प्रतिवक्ता वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने इत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्तरात्मेत्युक्तं भवति अचेतनं शरीरमेव जानतामपि एवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह । पञ्चात्मकेष्विति । अहं तावद्धंसरूपेण प्रत्यक्षः अतो न जातिः प्रष्टव्या मत्सजातीयानां भूतानां सर्वेषां पाञ्चभौतिकत्वं समानमिति न कारणमपि प्रष्टव्यं तस्मादस्मत्प्रतिवचनरूपवाग्वहारास्मकं वचः प्रश्नप्रतिवचननिरपेक्षत्वादन्तर्क- मित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं प्रश्नखण्डनव्याजेनोपदिष्टं समस्तचिदचिद्वस्तुनः स्वान्तरात्मत्वं स्फुटमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरि- शुद्धेन देहादिव्यावृत्ततया ग्राह्यमात्मस्वरूपं चक्षुरादिभिर्ग्राह्यमचेतनं तत्सर्वं मच्छरीरतया मदात्मकं नतु स्वनिष्ठमतः सर्वान्तरात्माह- मेव सर्वशब्दवाच्य इति बुध्यध्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

प्रश्नमेवाह । गुणेष्वाति । गुणेषु शब्दादिविषयेषु चेतः आविशते तेषु भोग्यत्वबुद्ध्या आविष्टं भवतीत्यर्थः । तथा गुणः स्मर्यमाणश्चेतस्याविशान्ति ततो नापगच्छन्ति तद्विषयतां न त्यजन्ति इत्यर्थः । अनेनाहमित्यन्यथा बुद्धिरित्यादिर्मोहित इत्यन्तस्योत्तरस्यार्थो निष्कृष्य प्रदर्शितः अन्योऽन्यसन्त्यागः चेतसा गुणत्यागः गुणैश्चेतस्यागः सुमुखोः प्रकृतिसम्बन्धस्यानर्थहेतुत्वाध्यवसायेन तस्मान्मोक्तु- मिच्छोरेत एवात्यन्तं तितीर्षोर्विषयानतिक्रमितुमिच्छोः कथं स्यादित्यर्थः । अनेन रजस्तमोभ्यामित्यादिनोक्तस्योपायभूतयोगस्य प्रश्न उक्तः । सनकादीनां प्रश्नस्य ब्रह्मणाप्यविज्ञातप्रतिवचनतामाह । एवमिति । भूतभावनः भूतानि व्यष्टिभूतानि भावयत्युत्पादयतीति तथा अनेन कृत्स्नब्रह्माण्डान्तर्गतभूतसृष्टयुपयुक्तज्ञानशक्त्यादिसम्पन्नोऽपीत्युक्तं महादेव इत्यनेन सुखरुद्रादिभ्योऽप्यतिशयितज्ञानादि- सम्पत्त्या दीव्यमानत्वं विवक्षितं प्रश्नबीजं प्रश्नो बीजं कारणं यस्य तत्प्रतिवचनं सत्येव प्रश्ने प्रतिवचनोदयात्तस्य तत्कारणत्वं ध्यायमानः विचारयन्नपि नाभ्यपद्यत नाविन्दत यतः सोऽपि कर्मधीः कर्मणा सङ्कुचितज्ञानः असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तर्हि स तेषां प्रश्नः किम्प्रतिवचनरहित एवासौदित्यत आह । स मामिति । सः अनभिपन्नप्रश्नबीजो ब्रह्मा प्रश्नपारतितीर्थया प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तावदेवानुवृत्तेः तितीर्षो जिज्ञासा तथा मां सर्वज्ञमचिन्तयन् हंसरूपेणेत्यनेन यथा हंसः क्षीरं नीरं च पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुणैश्चेतश्च समीचीनोपायोपदेशेन पृथक्कर्तुमवतीर्णोऽस्मीति द्योतयितुमित्यवगम्यते । तस्येति । तस्य चिन्तयतो ब्रह्मणः सकाशं समीपमगमं गतवानस्मि ॥ १९ ॥ ततः किन्तदाह । दृष्टेति । तदा ते सनकादयः ब्रह्माणमप्रतः कृत्वा मामुपव्रज्य प्रत्युत्थानप्रणामादिभिः उपच्छन्द्य प्रष्टव्यमपृष्ट्वैव तावत्को भवानिति पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ २० ॥ तत्र हेतुं वदन् इत्थमापृष्टोऽहं यत्ताव- दुक्तवानस्मि तद्ब्रवीमि शृण्वित्याह । इतीति । तावत्तत्त्वजिज्ञासुभिः किं परिदृश्यमानचिदचित्सजातीयस्त्वमुत तद्विलक्षणस्तर्हि के ते वैलक्षण्यावहधर्मा इत्येवं परमात्मयाथात्म्यं ज्ञातुमिच्छद्भिः को भवानिति पृष्टः ॥ २१ ॥ तत्र तावत् सर्वज्ञो हंसरूपी भगवान- पृष्टमपि प्रष्टव्यं तदभिप्रायमालक्ष्य प्रतिवक्ष्यस्तावत्प्रश्नं खण्डयन्निव जिज्ञासितं तत्त्वं निरूपयितुमात्मनः समस्तचिदचिद्व्याप्तिं दर्शयति । वस्तुन इति त्रिभिः । तत्र तावत्सर्वान्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां केवलमचिन्मात्रमेव पश्यतामज्ञानां च नैवंविधः प्रश्नो घटते इत्यभिप्रेत्य प्रथममीश्वरव्याप्तिं जानतां प्रश्नानुपपत्तिमाह । वस्तुन इति । वस्तुनः चिदचिद्वस्तुनः अनानात्वं मदपृथक्- सिद्धत्वं तेनात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तित्वं शरीरत्वं चाभिप्रेतं युष्माभिर्यदि ज्ञातमित्यर्थः । तर्ह्योऽत्मनो मम मद्विषयक इत्यर्थः । ईदृशः को भवानित्येवंविधो वो युष्माकं प्रश्नः हे विप्राः ! कथं घटेत अयम्भावः यदि कस्यचिदपिचिदचिद्वस्तुनो मत्पृथक्त्वं तदैवं प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवन्तोऽप्यस्मदविनाभूताः मम सर्वजीवशरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव पृष्टवानस्मि शरीरमात्रस्य वक्तृत्वा- दर्शनाद् ततश्च प्रतिवक्तृतयाभिमतोऽहमेव प्रष्टेत्यनुपपन्नमिति किञ्च वक्तुमे क आश्रयः विषयः वक्तव्यस्य सर्वस्य मदात्मकत्वादहमेव वक्तव्यः स्यात् अतः प्रष्टा प्रतिवक्ता च वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने इत्यर्थः । एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्त- रात्मेत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ अचेतनं शरीरमेव जानतामप्येवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह । पञ्चात्मकेष्विति । अहं तावद्धंसरूपेण प्रत्यक्षः अतो न जातिः प्रष्टव्या मत्सजातीयानां सर्वेषां पाञ्चभौतिकत्वेन समानानां सतां न कारणमपि प्रष्टव्यं तस्माद्वाचारम्भः प्रतिवचन-

रूपवागव्यवहारारम्भो वः प्रश्नः प्रतिवचननिरपेक्षत्वादनर्थक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इत्थं प्रश्नखण्डनव्याजेनोपदिष्टं यच्चिदचिद्वस्तुनः सकाशादात्मनो वैलक्षण्यावहं समस्तचिदचिद्वस्तुनः स्वान्तरात्मकत्वं तत्स्फुटमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरिशुद्धेन मनसा तत्र योगपरिशुद्धेन मनसा देहादिव्यावृत्ततया प्राह्यमात्मस्वरूपमपरिशुद्धेन तेन चक्षुरादिभिश्च प्राह्यमचेतनं च तदेतत्सर्वमहमेव शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यं मच्छरीरतया मदात्मकं नतु स्निग्धमतः सर्वान्तरात्माहमेव सर्वशब्दबुद्धिविषयः न मत्तोऽन्यत् इत्यब्जसा तत्त्वविचारेण बुध्यध्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किं ज्ञानविषयोऽयं प्रश्न इति तत्राह । गुणेष्विति । पुंसां चेतो गुणेषु शब्दादिष्वाविशते गुणाः शब्दादिविषयाश्चेतसि संस्काररूपेण वर्तन्ते तत्र संतितीर्थोः संसारनदीं तर्तुकामस्य मुमुक्षोर्मुक्तियोग्यस्याधिकारिणः कथमन्योऽन्यसंत्यागः विषयेभ्यश्चेतसः आकर्षणं चेतसा विषयाणामाकर्षणं पृथक्करणमित्यर्थः तदुच्यतामिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्र ब्रह्मणा किमुक्तमिति तत्राह । एवमिति । प्रश्नो बीजं यस्य सः प्रश्नबीजः ते परिहारम् अन्यमनस्क इव स्थितत्वादित्याह । कर्मधीरिति । अत्यार्थः गुणानां चेतसश्च कर्मकारणमिति मनवानः अन्यमनस्कत्वे किङ्कारणमित्यस्येदमेवोत्तरं कर्मणि सर्वकर्तरि हरौ धीर्यस्य कर्मणा हरिणैव परिहारो वक्तव्य इति धीर्यस्य स तथा कर्म भगवन्तमेव ध्यायतीति वा तदेतदुक्तम्—

ब्रह्मा पृष्ठन्तु योगीन्द्रैः सनकाद्यैर्मनोगतैः । कारणं विषयेष्वद्धा कर्मेति प्रत्यपद्यत ॥
हेतुरन्योऽपि तत्रास्तीत्येवं जानन्नपि प्रभुः । विशेषतो मनस्तत्र नाधाज्जानन् हरेः प्रियम् ॥
स्वात्मन्यपरिहारोक्तिस्तदा ह्यासीद्वरेः प्रिया । अतः स तत्प्रियं जानन्नाकरोत्तद्विचारणम् ॥
तमेवाचिन्तयद्देयः प्रश्ननिर्णयकारणात् । भ्रमतीव मनः कापि ब्रह्मणो विष्णुमायया ॥
सर्वज्ञस्यापि यत्रात्मा वक्तुमिच्छेज्जनार्दनः । तज्ज्ञात्वा चिन्तितं तस्य चिन्तयत्यमुमेव तु ॥
न स्वयं चिन्तयत्यर्थं सहि तद्भाववित्सदा । अन्ये त्वज्ञानसंयुक्ता मोहमीयुर्यथाक्रमम् ॥
तस्य मध्यन्दिने सूर्ये क्षोभवत्क्षोभमात्रकम् । नैवाज्ञानं यथा सूर्ये तमो नास्ति कदाचनेति ॥

एतस्मिन्वाक्ये ॥ १८ ॥ नन्वेवं तर्हि सनकादीनां प्रश्नो निरर्थो बालप्रश्नवदिति शङ्ककामाभूदिति भावेनाह स मामिति । प्रश्नस्य पारः पूरणं परिहार इति यावत्तो स्मन्निश्चयो यस्य स तथा तम् ॥ १९-२१ ॥ ज्ञानविधुरयोनित्वेन संशयविषयेण स्वेनोक्तार्थे प्रामाण्यजननाय को भवानिति तत्प्रश्नं विघटयति । वस्तुन इति । आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो भवत्वक्षे यद्यनानात्वमेकत्वं विवक्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वपक्षे को भवानिति दृष्टः प्रश्नः कथं घटेत सिद्धविषयत्वादिति शेषः । हे विप्राः वः प्रश्नो यद्यनेकाश्रयः नानात्वाश्रयः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं घटतं अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टे वस्तुनि एकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन वक्तुमनुपपन्नत्वात् ॥ २२ ॥ सिद्धिविषयत्वं कथमत्राह । पञ्चात्मकेष्विति । देवमनुष्यपितृगन्धर्वासुरभेदेन पञ्चविधेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भावरत्वात्तद्वन्धत्वाभावापेक्षया वस्तुतो वस्तुवृत्त्या समानेषु सत्सु ब्रह्मादि बन्धितचरणारविन्दं मामुद्दिश्य को भवानिति वाचारम्भो यस्य स तथा वाचारब्ध इत्यर्थः व प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय इति ॥ २३ ॥ कुतो निरर्थक इति तत्राह । मनसेति । मनआदीन्द्रियैर्दृष्टव्ये तदहं न भवाम्येवेति यस्मात्तस्मान्निर्विषय इत्यन्वयः । ननु त्वमपि त्वत्प्रसादाद्दृष्टव्ये तस्मात्प्रश्नः कृत इति तत्राह । मत्तोऽन्यदिति नेत्यनुषज्यते अन्यदिति भावनिर्देशः यन्मनआदिभिर्विचार्य मत्तोऽन्यत्वेनैव ज्ञायते तदहं न भवाम्येवेति बुध्यध्वमिति अब्जसा तत्त्वम् अब्जसा त्वरिते तत्त्वमित्यभिधानम् विचार्य निर्णीतस्यापि पुनः संशयकारणं परिकल्प्यात्मसंशयो न कर्तव्यः अतः को भवानिति प्रश्नो नारब्धव्यः किन्तु गुणेष्वविशते चेत इत्येव प्रश्न आरब्धः इति भावः—

न युष्माकं मयि प्रश्नो घटतेऽयं कथंचन । मामृते न हि वन्द्योऽस्ति विरिञ्चे कापि कश्चन ॥
अभिवन्दितापादं मां विरिञ्चेन कथं पुनः—पृच्छथान्ये समा यस्मादवरत्वे चतुर्मुखात् ॥
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वा असुरास्तथा । इति पञ्चात्मकं सर्वं ब्रह्मणस्त्ववरं यतः ॥
यन्मदन्यद्विचारेण गृह्यते तन्न चास्म्यहम् । इति जानीध्वमद्वैव मत्प्रसादाद्धि मद्दृष्टिः ॥
अन्यत्स्वभावतो दृश्यं मम प्रेरणयैव तु । तस्माद्विवक्षितार्थं तु प्रश्नारम्भो न मद्गतः ॥

इति समाख्यानबलादुक्त एवार्थो नान्यः स्वकपोलकल्पित इति किञ्च इदं हि विश्वं भगवानिवेतर इत्यतश्च हरेर्जगतो भेदः सिद्ध इति सकलशास्त्राणां मोक्षे हि तात्पर्यं मोक्षस्य प्रकृतिप्राकृतविवेकज्ञानाद्विष्णोः तदुक्तम्—

प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते । तं विद्वान् परमात्मानं ते यान्ति परमं पदम् ॥

नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ! । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति । बहुप्रमाणेषु ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवमिति—

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहादिति ।

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना । भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् इति ॥

ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुण इति लब्धभगवद्वरत्वेऽपि न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते इत्यादिना व्यञ्जिततादृशस्वानुभवत्वेऽपि योऽन्तर्हित इत्यादौ पित्रानुवर्णितरहेति श्रीभगवन्तं प्रति सनकादीनां वाक्यत्वेऽपि च ब्रह्मणः कर्मधीत्वं सम्प्रति स्वमहिमव्यञ्जनाय श्रीभगवदिच्छयैव ज्ञेयं हंसोपनिषदि वाय्वादिशक्तिस्तन्भनेतिहासवत् ॥ १८ ॥ हंसरूपेण गतोऽस्मीत्यभिप्राय इति शेषः ॥ १९-२० ॥ कृतपादाभिवन्दनत्वात्को भवानिति प्रश्नोनाज्ञानजः किन्तु तेनैव तदभिप्रायज्ञानार्थः अत एवाहं तत्त्वजिज्ञासुभिरिति ॥ २१ ॥ किं माञ्जीवं ज्ञात्वायं को भवानिति प्रश्नः क्रियते भौतिकदेहं ज्ञात्वा वा किम्वेश्वरं ज्ञात्वेति विकल्पः जीवपक्षं दूषयति आत्मनो जीवरूपस्य वस्तुनो यद्यनानात्वं सर्वस्यापि तस्य चिदेकरूपतया विशेषांशनिर्देशायोग्यत्वं तर्हीदृशः प्रश्नः कथं घटेत यदीति निश्चये तस्मात् हे विप्राः ! वो युष्माकं प्रष्टृणां वक्तुर्वा मम क आश्रयः युष्माभिः किं ज्ञात्या-दिविशेषमाश्रित्य क इति प्रोक्तं मया चोत्तरयितव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुतो वस्तुविचारे सति भूतानां पञ्चात्मकत्वात्को भवानित्येकत्वेन प्रश्नोऽयं नार्थवान् यदि च देहरूपाणां तेषां मिलितत्वेनैकत्वं मन्यध्वे तथाप्यात्मवत्समानत्वात् प्रश्नोऽयं नार्थवान् ननु विदुषामपि व्यवहारोऽयं दृश्यते यतो भवतापि विप्रा इति व इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति वाङ्मात्रेणारभ्यते मद्भिधेन तदपोहार्थमेव तदनुवादः क्रियते भवद्विधमद्विधवदितिचेत् ज्ञातमेव तत्त्वं किं पृच्छयत इति भावः ॥ २३ ॥ ईश्वरपक्षं दूषयति । मनसेति । मनआदिभिर्गुणैर्दृष्टव्ये तत्सर्वमहमेव कुतः यतो न मत्तोऽन्यत् परमकारणं मां विना तन्नास्त्येवेत्यर्थः । तथापि प्रश्नोऽयं न घटत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादेव चेतः प्रविशति ते चानुभूता विषयाः चेतसि प्रविशन्ति अतितीर्थोः विषयानति-क्रमितुमिच्छोः ॥ १७ ॥ महान् देवोऽपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टापि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तत् शुद्धं त्वम्पदार्थं तत्त्वं नाभ्यपद्यत ज्ञातुं नाशक्नोदित्यर्थः । यः कर्मधीः स्वीयसृष्टिमात्रकर्मासक्तबुद्धिः ॥ १८ ॥ हंसरूपेणेति । यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्तस्तथाहं गुणांश्चतेऽप्येति द्योतयितुमिति भावः ॥ १९-२० ॥ अहन्तेभ्यः अहन्ता अभिमानस्तस्या इभ्यः स्वामी तन्नियन्ता ननु तन्नियम्यः इभ्य आढ्यो धनी स्वामीत्यमरः ॥ २१ ॥ किं मां जीवं ज्ञात्वा को भवानिति प्रश्नः क्रियते भौतिकदेहं ज्ञात्वा वा परमेश्वरं ज्ञात्वा वेति विकल्प्य प्रथमं जीवपक्षं दूषयति । वस्तुनो वस्तुभूतस्य आत्मनो जीवस्य यदि प्रश्नस्तदा सर्वस्यापि तस्य चित्कणैकरूपतया जातिगुणादिविशेषभावेन च वस्तुनः खलु नानात्म-कस्याप्यनानात्वे सति को भवानिति वः प्रश्नः कथं घटेत वक्तुरन्तरदातुर्वो क आश्रयः कञ्जातिगुणादिविशेषमाश्रित्यामुकोऽह-मित्युत्तरं दास्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुतो वस्तुविचारे सति देहस्थानां भूतानां पञ्चात्मकत्वात् को भवानित्येकत्वेन प्रश्नो न घटते तस्मात्के यूयं पञ्चेत्युच्यतामिति भावः । ननु तेषां पञ्चानां मिलितत्वेनैकत्वं मन्यामहे इत्यत आह । समानेषु सर्वत्रापि मनुष्यादिदेहेषु तेषु पञ्चषु समानेषु सत्सु समानत्वादेव पूर्वोक्तजीववदैक्यात् को भवानिति पुनरपि प्रश्नो न घटते ननु च विदुषामपि प्रश्नोत्तरेष्वेवमेव व्यवहारो दृश्यते यतो भवतापि वो विप्रा इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति मम त्वयं वाचारम्भो ह्यनर्थक एव मया तु वाङ्मात्रेणारभ्यते युष्मात्प्रश्नवदघटमानत्वोदनर्थः वचनानुवादरीत्या तथैवास्माभिरपीति चेद्ब्रूध्वे तर्हि यूयमज्ञानिन एव कथं तत्त्वं जिज्ञासध्वे किमत्र न लज्जध्वे इति भावः ॥ २३ ॥ परमेश्वरपक्षं दूषयति । मनसेति । अयमर्थः परमेश्वरान्तराभावान्मम सजातीयभेदो नास्त्येव यच्च मनआदिभिर्गृह्यते तदहमेव ननु मत्तोऽन्यत् मच्छक्तिकार्य-त्वादिति विजातीयभेदोऽपि नास्त्यतः को भवानिति प्रश्नो न घटत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रोमच्छुक्तदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रश्नमेवाह । सनकादय ऊचुः गुणेष्विति । गुणेषु विषयेषु अनादितत्संस्कारविशिष्टं चेतो विशति ते गुणाश्च वासना-
बद्धाश्चेतसि प्रविशन्ति हे प्रभो ! जगत्पते अतितीर्थोः संसारमनिक्रम्य गन्तुमिच्छोर्मुमुक्षोरन्योऽन्यसन्त्यागो विश्लेषः कथं स्यात्तद्-
ब्रूहीति शेषः ॥ १७ ॥ तदा तेन किमुक्तमित्यत आह श्रीभगवानुवाच । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण पृष्ठः महादेवः सर्वदेवाधिपः
स्वयम्भूर्भूतभावनः जगत्स्रष्टा ध्यायमानः एकाम्रीभूतोऽचिन्तयत् केन हेतुना एतैः प्रश्नः कृतस्तं प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत न निश्चितवान्
तत्कृतः यतः कर्मधीः कर्मसु धीर्यस्य तथाभूतत्वाच्चिन्ताव्याकुलचित्त एवासौदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह । स
इति । स देवः ब्रह्मा प्रश्नपारतितीर्थया प्रश्नस्योत्तरं दातुमिच्छया मामचिन्तयत्तदा तस्मिन्काले हंसरूपेण तस्य सकाशमगमं
हंसरूपेणाविर्भावे यथा हंसो मिश्रितक्षीरनीरे पृथक्कर्तुं समर्थस्तथाहं गुणचेतसोर्विश्लेषं कर्तुमनेन रूपेणागतोऽस्मीति भावः ॥ १९ ॥
दृष्ट्वेति ततश्च ते ब्रह्मपुत्रा मां दृष्ट्वा समीपमागत्य पादाभिवन्दनं कृत्वा ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः हंसस्य विशिष्ट-
तेजस्त्वादीश्वरभावनया पादाभिवन्दनं चक्रुः अस्मत् पितृवाहनवद्भासमान ईश्वरो जीवो वेति सन्दिह्य पितृद्वारैव निर्णयो भविष्य-
तीत्यभिप्रायेण ब्रह्माणमग्रतः कृत्वाभिप्रायः ततस्तच्चिन्तया तूष्णीमासीनं दृष्ट्वा स्वयमेव पप्रच्छुरिति भावः ॥ २० ॥ तदा भवता
किमुक्तमित्यत आह । इतीति । यदा तत्त्वजिज्ञासुभिर्मुनिभिरित्युक्तप्रकारेणाहं पृष्ठः तदा तेभ्योऽहं यद्वोचं तन्मे मत्तो निबोध ॥ २१ ॥
तत्र तदभिप्रायं जानन् तांश्च परमतत्त्वस्योत्तमाधिकारिणो ज्ञात्वा “एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो !
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अन्तः प्रविष्टः शान्ता जनानां सर्वोत्तमा—

योऽयं तदा गतो देवसमीपे देवतागणः । स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः । सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वचेतनाचेतनवस्तुन आत्मत्वेन सर्वोत्पत्तिलयजीवनहेतुत्वेन सर्वनियन्तृत्वेन सर्वव्यापक-
त्वेन च सर्वसामानाधिकरण्याहंस्वरूपोऽहमित्युत्तरं दातुं तत्प्रश्नखण्डनपूर्वकं तत्त्वोपदेशेन तान् शिष्यत्वेन ख्यापयितुं च प्रश्न-
स्योत्तरं चेतनाचेतनोभयवस्तुपक्षे निक्षिप्य तस्यासम्भवमाह । वस्तुन इति द्वाभ्याम् । भो विप्रा वः युष्माकमात्मनः आत्मसम्बन्धी
ईदृशः बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणरूपः को भवानिति प्रश्नः कथं घटेत सम्भवेत् अयुक्त इत्यर्थः । अघटनामेवाह प्रश्नः किञ्चेत-
नात्मविषयः प्रकृतिकार्यभूतदेवतिर्यङ्मनुष्यरूपभौतिकदेहात्मविषयो वेति विकल्पद्वयेन प्रतिपादयति यदीति । यद्यात्मनश्चेतनस्य
तर्हि तस्य वस्तुनः सदैकरसस्य ज्ञानस्वरूपत्वेनाविकारत्वेन चानानात्वे एकजातिमत्त्वे सति । कथं घटेत युक्तः स्यात् वक्तुरुत्तरदातुर्वा
मे मम क आश्रयः केतकीपुष्परेणूनामिव विशेषाभावात्कं विशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीति भावः । चेतनात्मनो जातिमत्त्वं च
आचार्यप्रोक्ता या जातिः सा नित्या साजरामरेति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातवचनात् सिद्धम् आचार्येण शिष्यायोपदिष्टा या जाति-
रात्मत्वजातिः सा नित्या कालत्रयाबाध्या जरामरणरहिता च नित्यो नित्यानां न जायते म्रियते वा नत्वेवाहं जातु नासं नत्वं नेमे
'अंशोनानाव्यपदेशादि'त्यातिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः ॥ २२ ॥ द्वितीयपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह । पञ्चेति । देहात्मविषयत्वेऽपि को
भवानिति वः प्रभो वाचारम्भः केवलवाण्यारब्धः नतूपपत्तियुक्तः हि यतोऽनर्थकः अनुपपत्तिमाह । भूतेषु देवतिर्यगादिदेहेषु
पञ्चमहाभूतकार्येषु सत्सु अतएव समानेषु सत्सु विशेषाभावादित्यर्थः । ननु बहुपुण्यलभ्यलुत्पिपासाजराश्लेशादिदोषवर्जितब्रह्मेन्द्रादि-
देहानां मनुष्यादिदेहेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यात् कथं समानत्वमतआह । वस्तुत इति । वस्तुशब्देन—

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः । जनयन्तीसरूपाः दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वाविकारोपदानभूता भगवच्छक्तिः प्रकृतिरुच्यते 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति
सूत्रात्कारणानन्यत्वमेव कार्यस्यातः प्राकृतत्वात्तेषामपि समानत्वमेव तस्माद्वस्तुतो विशेषाभावात्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं केवल-
चेतनात्मविषये देहात्मविषये च प्रश्नस्यानुपपन्नत्वे सति यद्यपि देहविशिष्टस्य प्रत्यगात्मनोऽपि भेदसम्भावदीश्वरस्य च स्वरूपगुणशक्ति-
भिरेव सर्ववैलक्षण्यादित्युभयविषयस्य प्रश्नस्यौचित्यं तथापि विविक्तात्मतत्त्वज्ञानस्य सम्प्रदायं प्रवर्तयितुं तेषां तज्जिज्ञासुत्वभावनया
हंसे चेश्वरगुरुबुद्धयागुरोः सकाशात्स्वपराजयं न क्षतिरिति मत्वा तूष्णीं भूतेषु भगवान् स्वरूपं ज्ञापितवान् इत्याह । मनसेति । मनसा
वचसा बुद्ध्याऽन्यैरपीन्द्रियैर्दृग्गृह्यते तदहमेव मत्तोऽन्यन्नैति यूयमञ्जसा बुध्यध्वमित्यन्वयः मनोवचोदृक् श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्वैदिक-
लौकिकसूक्ष्मस्थूलनित्यैहिकामुष्मिकं यद्गृह्यते तत्सर्वमहमेव सर्वस्य चेतनाचेतनपदार्थस्य मदात्मकत्वान्मद्व्याप्यत्वान्मदधीनत्वा-

दहमेव सर्वं मत्तोऽन्यत्पृथक्स्थितिप्रवृत्तियोगं नास्तीत्यञ्जसा बुध्यध्वं जानीत एवं निरन्तरानुसंधानेन सुखेन मज्ज्ञानं स्यादिति भावः तथा सर्वत्र 'मद्दृष्ट्या गुणचेतसोर्विश्लेषोऽप्ययत्नत एव स्यादिति ध्वनितं बुध्यध्वमित्यनेन सनकादीनुपलभ्य भगवता सर्वजिज्ञासूपत्युपदिष्टं सनकादीनां तु सदा भगवत्तत्त्वानुसंधानं गुणचेतसोर्प्रमथ्यभावात् अतएव प्रश्नोऽपि कथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितोर्षोरिति मुमुक्षुपदग्रहणं नत्वस्मत्पदग्रहणं मुमुक्षुत्वं च बद्धस्यैव संभवति तेषां बद्धत्वाभावात् मुमुक्षुत्वाभावः तत्त्वज्ञानोपदेष्टृसंप्रदायप्रवर्तनाय भगवदंशावतारत्वात् तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणावतारवर्णने—

तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयै मे । आदौ सनात् स्वतपसः स चतुः सनोऽभूत् ॥

प्राक्कल्पसंलवविनष्टसिंहात्मतत्त्वम् । सम्यग्जगाद मुनयो यदक्षतात्ममिति ॥

विष्णुपुराणे च भृगवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा—

सनन्दनादयो ये च पूर्वसृष्टास्तु वेधसा । न ते लोकेषु सज्जन्ते निरपेक्षाः प्रजासु ते ॥

सर्वे ते चागतज्ञाना वीतरागा विमत्सरा इति ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

प्रश्नमेवाह—गुणेष्विति । गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादिवशाच्चेतः आविशति आसक्तं भवति ते च गुणा विषयाः स्मर्यमाणा वासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति । त्वं च पितृत्वाज्ज्ञानातिशयाच्च त्वमेव बोधने समर्थोऽसीति सूचयन्तः सम्बोधयति—प्रभो इति । मुमुक्षोस्तेषां विषयाणां चेतसश्चान्योन्यं सन्त्यागो विभागः कथं स्यात् । मुमुक्षुमेव विशिष्य दर्शयति—अतितितोर्षोरिति, संसारार्णवमतिक्रमितुमिच्छोरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानातिशयं सूचयन्नाह—महादेवः । तत्र हेतुमाह—स्वयम्भूः । भूतभावनः सृष्ट्यादिकर्त्ताप्येवं पृष्टो ध्यायमानो विचारयन्नपि प्रभो बीजं यस्य तत् उत्तरं नाविन्दत् यतः कर्मविक्षिप्तबुद्धिः ॥ १८ ॥ यदा स देवो ब्रह्मा प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तितोर्षया मामचिन्तयत् । हंसो यथा नीरं क्षीरं च पृथक् कर्तुं शक्तः एवमहं गुणांश्चेतश्चेति द्योतयितुमहं तदा हंसरूपेण तस्य ब्रह्मणः सकाशं समोपगमगमुपगतः ॥ १९ ॥ तदा ते सनकादयो मां दृष्ट्वा ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा उपब्रज्य मत्समीपमागत्य पादाभिवन्दनं कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः ॥ २० ॥ इत्येवमहं तत्त्वजिज्ञासुभिर्मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् वाक्यम् । तेभ्यो यदहमवोचमिति पृथग्वाक्यमतोहमिति द्विरुक्तिर्न दोषः । हे उद्धव तन्मे वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य विषयरागाद्यसम्भवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नखण्डनमिषेणैव तावदात्मानात्मविवेकमाह—वस्तुन इति त्रिभिः । अयं युष्मत्प्रश्नः किमात्मविषयकः किंवा तदुपाधिभूतसङ्घातविषयकः । यद्यात्मविषयकस्तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थभूतस्यानानात्वे सति वो युष्माभिः कृतः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः को भवानिति प्रश्नः कथं घटेत ? । युष्माकं विवेकित्वादेवं प्रश्नोऽयुक्त इत्याशयेन सम्बोधयति—विप्रा इति । अत उत्तरमपि न सम्भवति, वक्तुर्वा मे मम क आश्रय इति । आत्मन एकत्वात्कथं भेदमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सङ्घातविषयकत्व आह—पञ्चमहाभूतेषु अत एव वस्तुतः परमार्थतः समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिक्षरीरैष्वपि को भवानिति वः प्रश्नोऽनर्थको हि यस्माद्वाचारम्भो वाङ्मात्रेणारब्धो न परमार्थविचारपूर्वकम् ॥ २३ ॥ एवं प्रश्नखण्डनं कृत्वा दृश्यमानस्य सर्वस्यापि परमकराणात्मना मयाऽभेदेन सर्वात्मकोऽहमित्युत्तरमाह—मनसेति मन आदिभिर्यद्यद्गृह्यते तत्तदहमेवेत्यञ्जसा तत्त्वविचारेण बुद्धयध्वम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रश्नमेवाह । गुणेष्विति । हे प्रभो पितः, गुणेषु विषयेषु, चेतः आविशते । तेषु भोग्यत्वबुद्ध्या आविष्टं भवतीत्यर्थः । तथा च गुणाः शब्दादयः, स्मर्यमाणाः सन्त इति शेषः । चेतसि आविशन्ते ततो नापगच्छन्ति । तद्विषयतां न त्यजन्तीत्यर्थः । अनेनाहमित्यन्यथाबुद्धिरित्यादेर्मोहित इत्यन्तस्योत्तरस्यार्थो निष्कृष्य प्रदर्शितः । अतितितोर्षोः तान् विषयानतिक्रमितुमिच्छोः, मुमुक्षोः अन्योन्यसंत्यागः, कथम् । चेतसा गुणत्यागः गुणैश्चेतसस्त्यागः कथं स्यात् । मुमुक्षोः प्रकृतिसंबन्धस्यानर्थहेतुत्वाध्यवसायेन ततो मोक्तुमिच्छोः कथमन्योन्यविश्लेषो भवेदिति भावः ॥ १७ ॥ सनकादीनां प्रश्नस्य ब्रह्मणाप्यविज्ञातप्रतिवचनतामाह । एवमिति । एवं पृष्टः सनकादिभिः कृतानुयोगः, भूतभावनः व्यष्टिभूतभूतोत्पादकः, अनेन कृत्स्नब्रह्माण्डान्तर्गतभूतसृष्ट्युपयुक्तज्ञानशक्त्यादिसंपन्नोऽपीत्युक्तम् । महादेवः, अनेन सृज्यरुद्रेन्द्रादिभ्योऽप्यतिशयितज्ञानादिसंपत्त्या दीप्यमानत्वं विवक्षितम् । स्वयम्भूर्ब्रह्मा, प्रभो बीजं कारणं यस्य तत् प्रभवीजं प्रश्नप्रतिवचनमित्यर्थः । ध्यायमानः विचारयन् सन्नपि, कर्मधीः यतः कर्मणा संकुचितज्ञानस्तत इत्यर्थः । न अभ्यपद्यत । कर्मसंकुचितज्ञानत्वादसर्वज्ञभावभाक् ब्रह्मा प्रश्नप्रतिवचनं नाविन्दतेति भावः ॥ १८ ॥ तर्हि स तेषां प्रश्नः

किं प्रतिवचनरहित एवासीदित्यत आह । स मामिति । सः अनभिपन्नप्रश्नबीजः, देवो ब्रह्मा, प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तितीर्षा जिज्ञासा तथा, मां सर्वज्ञं परमेश्वरम्, अचिन्तयत् । तदा अहं, तस्य मां चिन्तयतो ब्रह्मणः, सकाशं समीपं, हंसरूपेण, अगमं गतवानस्मि । हंसरूपेणेत्यनेन यथा हंसः क्षीरं नीरं च पृथक् कर्तुं शक्तः एवमहं गुणान् चेतश्च समोचीनोपदेशरूपोपायेन पृथक् कर्तुं शक्त इति सूचितम् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वेति । तदा, ते सनकादयः, मां दृष्ट्वा, ब्रह्माणम् अग्रतः कृत्वा, उपव्रज्य प्रत्युत्थानादिभिरुपच्छन्द्य, पादाभिवन्दनं कृत्वा, प्रष्टव्यमपृष्ट्वैव तावदिति शेषः । को भवान्, इति पप्रच्छुः ॥ २० ॥ तत्र हेतुं वदन्निश्चयमापृष्टोऽहं यत्तावदुक्तवानस्मि तद्वीमि शृण्वित्याह । इतीति । यदा, तत्त्वजिज्ञासुभिः मुनिभिः, अहम् इति पृष्ठः, तदा, तेभ्यो मुनिभ्यः, यत् अहम्, अवोचं, तत्, हे उद्धव, मे मत्तः, निबोध । अयं भावः । किं परिदृश्यमानश्चिदचित्सजातीयस्त्वमुत तद्विलक्षणः, यदि विलक्षण इति ब्रूयात्सर्हि के ते वैलक्षण्यावहा धर्मा इत्येवं परमात्मयाथात्म्यं ज्ञातुमिच्छद्भिर्मुनिभिः को भवानित्यहं पृष्ठः संस्तेभ्यो यदवोचं तन्मत्तः शृण्विति ॥ २१ ॥ तत्र सर्वज्ञो हंसरूपी भगवान् प्रष्टव्यं तदभिप्रायमालक्ष्य प्रतिवक्ष्यंस्तावत् प्रश्नं खण्डयन्निव जिज्ञासितं तत्त्वं निरूपयितुमात्मनः समस्तचिदचिद्व्याप्तिं त्रिभिर्दर्शयंस्तावत् सर्वान्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां केवलमचिन्मात्रमेव पश्यतामज्ञानां च नैवविधः प्रश्नो घटते इत्यभिप्रेत्य प्रथममीश्वरव्याप्तिं जानतां प्रश्नानुपपत्तिमाह । वस्तुन इति । वस्तुनः चिदचिद्वस्तुनः, यदि अज्ञानात्वं मदपृथक्सिद्धत्वं, युष्माभिर्ज्ञातं भवेत्तर्हीति शेषः । आत्मनो मम, मद्विषयक इत्यर्थः । ईदृशः को भवानित्येवंविध इत्यर्थः । वो युष्माकं, प्रश्नः हे विप्राः, कथं घटेत । अयं भावः । चिदचिद्वस्तुनः मदपृथक्त्वात् प्रष्टारो भवन्तोऽप्यस्मदविनाभूताः, यदैवं तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव पृच्छकतया प्रतिवक्तृतया चाभिमतोऽतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्न इति । वेति किंचार्थे । वक्तुः मे, कः आश्रयो विषयः । वक्तव्यस्य सर्वस्य मदात्मकत्वात् सर्वथाऽहमेव वक्तव्यः स्यामतः प्रश्नप्रतिवचनमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ २२ ॥ अचेतनं शरीरमेव जानतामप्येवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह । पञ्चात्मकेष्विति । किं च पञ्चात्मकेषु भूतेषु, वस्तुतः समानेषु सत्सु च, समानेषु सत्स्वपि, को भवान् इति वः प्रश्नः, वाचारम्भः प्रतिवचनरूपवागव्यवहारारम्भः, अनर्थकः प्रतिवचननिरपेक्षत्वादर्थशून्यः हि । अस्याऽयं भावः । अहं तावद्वंसरूपेण प्रत्यक्षः, अतो न जातिः प्रष्टव्या । मत्सजातीयानां सर्वेषां भूतानां पञ्चभौतिकत्वेन समानानां सतां न कारणमपि प्रष्टव्यमिति ॥ २३ ॥ इत्थं प्रश्नखण्डनव्याजेनोपदिष्टं यच्चिदचिद्वस्तुनः सकाशादात्मनो वैलक्षण्यावहं समस्तचिदचिद्वस्तुनः स्वान्तरात्मकत्वं तत्स्फुटमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरिशुद्धेन स्वान्तेन, यत् गृह्यते देहादिव्यावृत्ततया ग्राह्यं यदात्मरूपमित्यर्थः । वचसा वचनेन, दृष्ट्या दृशा, अन्यैः इन्द्रियैश्चाऽपि, यत् गृह्यते । अपरिशुद्धेन मनसा वचसा दृष्ट्यादिभिश्च ग्राह्यं यदचेतनं चेत्यर्थः । तदेतत् सर्वम्, अहमेव । शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यम् । सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वात् सर्वान्तरात्माऽहमेव सर्वशब्दबुद्धिविषयोऽस्मीति भावः । अतः मत्तः अन्यत्, न इति । अब्रजसा तत्त्वविचारेण, बुद्धयध्वम् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सनकादि परमर्षियों ने पूछा—पिताजी ! चित्त गुणों अर्थात् विषयों में घुसा ही रहता है और गुण भी चित्त की एक एक वृत्ति में प्रविष्ट रहते ही हैं । अर्थात् चित्त और गुण आपस में मिले-जुले ही रहते हैं । ऐसी स्थिति में जो पुरुष इस संसारसागर से पार होकर मुक्तिपद प्राप्त करना चाहता है, वह इन दोनों को एक दूसरे से अलग कैसे कर सकता है ॥ १७ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्रिय उद्धव ! यद्यपि ब्रह्माजी सब देवताओं के शिरोमणि, स्वयम्भू और प्राणियों के जन्मदाता हैं । फिर भी सनकादि परमर्षियों के इस प्रकार पूछने पर ध्यान करके भी वे इस प्रश्न का मूल कारण न समझ सके; क्योंकि उनकी बुद्धि कर्मप्रवण थी ॥ १८ ॥ उद्धव ! उस समय ब्रह्माजीने इस प्रश्न का उत्तर देने के लिये भक्ति भाव से चिन्तन किया । तब मैं हंस का रूप धारण करके उनके सामने प्रकट हुआ ॥ १९ ॥ मुझे देखकर सनकादि ब्रह्माजी को आगे करके मेरे पास आये और उन्होंने मेरे चरणों की वन्दना करके मुझसे पूछा कि 'आप कौन हैं' ॥ २० ॥ प्रिय उद्धव ! सनकादि परमार्थतत्त्व के जिज्ञासु थे; इसलिये उनके पूछने पर उस समय मैंने जो कुछ कहा वह तुम मुझसे सुनो ॥ २१ ॥ 'ब्राह्मणो ! यदि परमार्थरूप वस्तु नानात्व से सर्वथा रहित है, तब आत्मा के सम्बन्ध में आप लोगों का ऐसा प्रश्न कैसे युक्तिसंगत हो सकता है ? अथवा मैं यदि उत्तर देने के लिये बोल्डू भी तो किस जाति, गुण, क्रिया और सम्बन्ध आदि का आश्रय लेकर उत्तर दूँ ? ॥ २२ ॥ देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सभी शरीर पञ्चभूतात्मक होने के कारण अभिन्न ही हैं और परमार्थरूप से भी अभिन्न हैं । ऐसी स्थिति में 'आप कौन हैं ?' आप लोगों का यह प्रश्न ही केवल वाणी का व्यवहार है । विचार पूर्वक नहीं है, अतः निरर्थक है ॥ २३ ॥ मन से, वाणी से, दृष्टि से तथा अन्य इन्द्रियों से भी जो कुछ ग्रहण किया जाता है, वह सब मैं ही हूँ, मुझसे भिन्न और कुछ नहीं है । यह विद्वान्त आप लोग तत्त्वविचार के द्वारा समझ लीजिये ॥ २४ ॥

गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः । जीवस्य देहं उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ २५ ॥

गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया । गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः । मयि तुर्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद् गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रजाः गुणेषु चेतः आविशते गुणाः चेतसि गुणाः चेतः उभयं मदात्मनः जीवस्य देहः ॥ २५ ॥ अभीक्ष्णं गुणसेवया गुणेषु आविशत् चित्तं गुणाः च चित्तप्रभवाः मद्रूपः उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥ जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतः बुद्धिवृत्तयः तासां विलक्षणः जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥ यर्हि संसृतिबन्धः अयम् आत्मनः गुणवृत्तिदः (भवति) तुर्ये मयि स्थितः (संसृतिबन्धं) जह्यात् तत् गुणचेतसां त्यागः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं प्रश्नखंडनमिषेणैवात्मस्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोपि दुष्परिहरं यत्पृष्ठं तत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । अयमभिप्रायः । यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संप्रथितं चित्तं बुद्ध्यादिशब्दवृत्त्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत्ततस्तद्वियोगो न घटेत् तस्य तु स्वरूपमहं ब्रह्मैव । चित्ताध्यासेन तु तत्स्वभावतया विषयैः संप्रथितम् । अतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्विद्य भगवंतं भजतो भवत्येव परिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति । हे प्रजाः पुत्रकाः । सत्यं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि एवं गुणाश्चेतश्चोभयं प्रथितं मदात्मनो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य देहोऽध्यस्त उपाधिर्न तु स्वरूपम् ॥ २५ ॥ तस्मादभीक्ष्णं पुनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वविशच्चित्तं ते च पुनर्वासनारूपेण चित्ते प्रकर्षेण भवंति संतीति तथा ते गुणाश्चेतश्च एवं यदुभयं तन्मद्रूपः संसृज्येत ॥ २६ ॥ ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वरूपता तत्राह । जाग्रज्जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरेता वृत्तयो न तु जीवस्य ताश्च न स्वाभाविक्यः किंतु । “सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततम् ।” इति वक्ष्यमाणक्रमेण गुणत एव । जीवस्तु विलक्षणस्त्वस्थरहित एव विनिश्चितः । कुतः । तासां साक्षित्वेन ॥ २७ ॥ ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह । यहीति । यर्हि यस्मात्सम्यक् सूतः सरणमनयेति संसृतिर्बुद्धस्तया बंधोऽयमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्ये अवस्थात्रयसाक्षिणि स्थितः सन्निभं संसृतिबंधं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योन्यं त्यागो भवति ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवमुक्तरीत्या । सामान्यतः सर्वात्मकोऽहमित्येवंरूपेण । दुष्परिहरम् अज्ञातोत्तरम् । तत्र प्रश्ने । अत्राशयं विशदयति अयमभिप्राय इति । ततस्तदा । तद्वियोगो विषयचित्तवियोगः । तस्य तु जीवस्य तु स्वरूपं वस्तुतः ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिवाक्यैरहं वासुदेवस्वरूपो ब्रह्मैव । तत्स्वभावतया चित्तस्य विषयचित्तनस्वभावतया । यतो जीवो मत्स्वरूपं ब्रह्मैव अतो हेतोः । ब्रह्मत्वभावनया ब्रह्मैवाहं न संसारीति चिंतनेन । मिथ्यावस्तुचिन्तनञ्चित्तकोपि मिथ्या भवतीत्यतस्तच्चिन्तनं परित्यज्य । सत्यमित्यद्विगीकारेऽवश्यम् । देहशब्द उपाधिपरः, उपाधिश्चाध्यस्त एव न स्वरूपतस्तत्त्यागो भवत्येवेत्यर्थः । नन्वेवं सति गुणाश्चेतश्च मिथः प्रसज्यैव स्थितानि भवंत्यपि प्रसज्जति किमुत जीव इत्यस्माकं द्विगुणोभूयैव प्रश्नो जात इत्याशंक्य जीवे तेषामस्वभाविकसंबन्ध कथयन्स्वस्मिंश्च तत्कैमुत्यं दर्शयति—गुणेष्विति । गुणेष्वित्यादिकं सत्यमेव किंतु जीवस्य तदुभयमपि देह उपाधिमात्रेणैव जीवे संबद्धमित्यर्थः । यतो मदात्मनः । अहमेवात्मा परमांशिरूपो यस्य तस्य मदंशस्य मयि तु तत्संबन्धः सुतरामेव नास्तीत्यर्थः । अयं भावः—यथा सूर्याशानां रश्मीनां सूर्यकार्यभूतेन मेघेन स्वाभाविकसंबन्धो नास्ति सूर्यस्य तु दूरत एव तद्वार्ता, तथा जीवानां मम च संबंध इति दीपिका । चित्ताध्यासेन चित्तमेवाहमित्यभिमानेन तत्स्वभावतया चित्तस्वभावत्वात् चित्तस्य संप्रथितत्वे जीवरूपमपि संप्रथितमित्येवार्थः । यतो जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् ॥ २५ ॥ यतो न स्वरूपं तस्मादित्यर्थः । तथाहि—गुणाश्च न संतः किन्तु चित्तप्रभवाः स्वाप्नवद्विद्याकल्पितास्तदधिष्ठानमद्रूपः सन्नुभयं त्यजेन्मिथ्यात्वदृष्ट्या बाधयेदित्यर्थः । तस्मादध्यस्तोपाधित्वात् । जीवस्तु स्वशक्त्या तान्वियोजयितुं न शक्नोति किंतु मदभेदोपासनादिलब्ध मच्छक्त्यंशेनैवेत्याह—गुणेषु चेति । मद्रूपो मदभेदभावनाविष्ट इति । ज्ञानानुसारेणोक्तम् । भक्तिरूपोपासना चेन्मम रूपं यत्र स ध्यातेति ज्ञेयमिति दीपिका । चित्ते सदा गुणास्तिष्ठन्ति तच्च कथं तांस्यक्तुं प्रभवेदिति भावः ।

प्रकर्षेण भवन्तीति-सदा तत्र वर्तन्त इति । ते गुणाश्च कथं वा तत्त्यक्तुं प्रभवन्त्विति भावः । ज्ञानिनां कष्टेन परस्परतदुभयत्याजना च निष्प्रयोजनैव । तैरुभयैरपि प्रायः प्रयोजनं नास्ति तेषामित्याह-मद्रूपो मदभेदभावनावेशान्मन्मयः सन् ज्ञानी उभयं त्यजेत् । भक्तानां तु मत्सेवामेव परमपुरुषार्थत्वेन निश्चितवतां मद्रूपगुणलीलानिमग्राच्चेतसः सकाशात्स्वत एव गुणा अपयान्तीति न तेषां चेतोगुणयोः परस्परत्यागो दुर्घटः । मन्मयीभावस्तु तेषां नेष्ट इति विश्वनाथः ॥ २६ ॥ जाग्रदाद्यवतस्त्वद्रूपत्वं नः संभवतीत्याक्षिपति-नन्विति । विनिश्चितः शास्त्रेणेति शेषः । अत्र हेतुमनुयुक्ते-कुत इति । तासां जाग्रदादीनाम् । वस्तुतस्तु निर्लेपस्य जीवस्य गुणैश्चित्तादिभिः संबंध एव नास्ति मिथ्याध्यासत्याग एव तत्त्याग उच्यत इत्याह-जाग्रदिति । 'सत्त्वाज्जागरणम्' इत्यादिवक्ष्यमाणगुणाद्धेतोर्बुद्धेर्वृत्तयः, जीवस्तु विलक्षणस्तत्तदवस्थारहित एव । कुत इति तैः ॥ २७ ॥ अहमाकारेण प्रतीतिविरोधमाशङ्कते-नन्विति । यदि साक्षी तर्हीति । तत्र प्रतीतौ । यर्हीति । पंचम्यर्थेर्हिल् । आत्मनो जीवात्मनः । गुणवृत्तीर्जाग्रदाद्याः । संसृतिबंधं बुद्धिसंबंधम् । तदा स्वरूपावस्थितिसमये । बुद्धिसंबंधाभावेन प्राहकाभावे प्राह्याभावस्त्वयमेव भवति न तत्र यत्नांतरापेक्षेति भावः । यद्यपि गुणाः सर्वथैव जीवस्य न भवन्ति तदपि देहाध्यासप्रसादाद्गुणवृत्तीः स प्राप्नोति । ततश्च देहाध्यासभंगे सत्येव स तात्स्यजतीत्याह-यर्हि आत्मनो जीवस्यायं देहाध्यासरूपः संसारबंधोभूतर्ह्येव स गुणवृत्तिदः जीवाय तस्मै गुणवृत्तिप्रदोभूत्, यर्हि च मयि तुर्ये स्थितः सन् जह्यात् इमं संसृतिबंधं त्यजेत् तदा गुणानां चेतसश्च स्वत एव त्यागो भवति ॥ २८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

गुणेष्विति । हे प्रजाः पुत्राः ! गुणेषु चेत आविशते । तद्धार्षः । गुणाश्च चेतसि प्रविशन्ति तथापि गुणाश्चेतश्चैतदुभयं संप्रथितं मदात्मनः वस्तुतो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहः भोगायतनमध्यस्त उपाधिः न तु स्वरूपम् । अयमाशयः । यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संप्रथितं चित्तं चित्तबुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत् तदा ततो वियोगो न घटेत् । तस्य वास्तवं स्वरूपं तु अहं ब्रह्मैव चित्ताध्यासेन तु तत्स्वभावतया विषयैः संप्रथितम् । अतः स्वस्य ब्रह्मभावनया विषयाणां मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्विद्य भगवन्तं भजतो भवत्येव परिपूर्णरूपावस्थानमिति । अतः अभीक्ष्णं पुनः पुनः गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वविशत् आसक्तं यत् चित्तं ये च वासनारूपेण चित्ते प्रकषण भवन्ति प्रविशन्ति तथाभूता गुणाश्चेत्येतदुभयं मद्रूपः सन् मदात्मस्वरूपसाक्षात्कारेण त्यजेत् ॥ २६ ॥ जाग्रदिति । जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेत्येता बुद्धेरेव वृत्तयस्ताश्च न स्वाभाविक्यः । किंतु "सत्त्वाज्जागरणं विद्यात्" इत्यादिवक्ष्यमाणक्रमेण गुणत एव जीवस्तु तासां वृत्तीनां साक्षित्वेन ततो विलक्षणस्तदवस्थारहित एव विनिश्चितः ॥ २७ ॥ कथं तर्हि अहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह-यर्हीति । यर्हि यस्मात् संस्रियते अनया इति संसृतिर्बुद्ध्या । अयं बन्धः एव आत्मनो गुणवृत्तिदः भवति । यस्मात्तुर्यऽवस्थात्रयातीते मयि स्थितः बन्धं जह्यात् त्यजेत् । तत्तदा च गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योऽन्यं त्यागो भवति ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

दुष्परिहारमशक्योत्तरं गुणचित्तयोरन्योऽन्यत्यागः कथमिति यत् पृष्ठं तत्र प्रश्ने बुद्ध्यादिशब्दवाच्यं लिङ्गशरीरमेव । ततः चित्ताद्युपावेर्जीवस्वरूपत्वे तद्वियोगो विषयवियोगः । तस्य जीवस्य । चित्ताध्यासेन चित्तमेवाहमित्यभिमानेन । तत्स्वभावतया चित्तस्वभावत्वात् । चित्तस्य संप्रथितत्वे जीवस्वरूपमपि संप्रथितमिवेत्यर्थः । अतः जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् ॥ २५ ॥ तस्मात् अध्यस्तोपाधित्वात् एवमन्योऽन्यसङ्प्रथितं यदुभयं तत्पादसंयुक्तान्योऽन्यग्रथिततन्तुद्वयवत् परित्यजेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ बुद्धेर्वृत्तयोऽवस्थाविक्षेपाः तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन साक्षाद्दृष्टृत्वः न यो यद्दृष्टा स तद्विन्न इति व्याप्तेर्यथा तरुद्रष्टा तरोर्भिन्न इत्यर्थः ॥ २७ ॥ तथा बुद्ध्याध्यस्तया अयमध्यासनिबन्धनो बन्ध आत्मनो जीवस्य गुणवृत्तीर्जाग्रदाद्यवस्थाः आत्मन्यसतीरपि ददाति प्रत्यापयति तदा स्वरूपानुसन्धानेनाध्यासपरित्यागकाले स्वत एवाचेतनानां तेषां मिथस्यागो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अथ चेतसो गुणानां चान्योऽन्यसन्त्यागः कथमित्याद्यप्रश्नस्य साक्षादुत्तरं वक्तुमारभते । गुणेष्विति । मदात्मनः अहमन्तरात्मा यस्येति स मदात्मा मदात्मकस्य जीवस्य देह उभयं चेतश्च स्मर्यमाणा गुणाश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्मर्यमाणतया शब्दादिगुणानां चेतसि प्रतीयमानत्वं विवक्षितं चित्तप्रभवाः पूर्वसंस्कारवशाच्चित्ते प्रकाशमानाः मद्रूप इति सप्तमी मद्रूपे चिन्त्यमाने उभयं त्यजेत् चित्तं गुणांस्त्यजति गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यसन्त्याग इत्युपक्रमवशादयमेवार्थः एवं मद्रूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपायः इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ अथ जीवस्य देहाद्विलक्षणत्वानुसन्धानं च गुणपरित्यागोपाय इति वक्ष्यन् जाग्रदाद्यवस्थात्रयस्य प्रकृतिसम्बन्धोपाधिकत्वं प्रपञ्चयति । जाग्रदादिबुद्धिवृत्तयः ॥ २७ ॥ तुरीयेऽवस्थात्रयातीते जीवशरीरके मयि स्थितत्वमेव गुणचेतसामन्योऽन्यत्यागः स्यात् यद्वा गुणचित्तानां त्यागः स्यात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अनाभिप्रायसालक्ष्य ब्रह्माणं प्रतिपृष्टं प्रति वक्ति । गुणेष्वित्यादिना । प्रजाः ! हे पुत्राः अहमन्तरात्मा यस्य स मदात्मा तस्य देहे देहसम्बन्धे सति चेतो गुणेष्वविशते ते च तस्मिन्नाविशन्तेऽतो गुणाश्चेतश्चेत्युभयं मिथो न त्यजतीति शेषः इति प्रदना-
नुवादः देह इत्यनेन परस्परात्यागो देहसम्बन्धनिमित्त इति द्योतितम् ॥ २५ ॥ अनूदितं प्रश्नमेवोपपादयति । गुणेषु चेति । सति देहसम्बन्धेऽभीक्ष्णं पुनः पुनः गुणसेवया चित्तं गुणेष्वविशदाबिष्टं भवति चकाराद्गुणाश्च तस्मिन्नाविशन्तो भवन्ति कथं ब्राह्माभ्यन्तरयोगुणचेतसोर्मिथ आवेश इत्यत आह । गुणाश्च चित्तप्रभवा इति । प्रभवत्वमत्र प्रतीयमानत्वं पूर्वसंस्कारवशाच्चित्ते प्रकाशमाना भवन्ति चित्तमपि तत एव तान् विषयीकुर्वन्देवावतिष्ठत इत्यर्थः । गुणाः पुनः चित्तप्रभवाः चित्ते प्रकर्षेण भवन्ति ततो नापगच्छन्ति कश्च तर्हि परस्परात्यागोपायः येन देहसम्बन्धोऽपि निवर्तत इत्यत आह । मद्रूपे चिन्त्यमाने सत्युभयं गुणाश्चेतश्चेत्युभयं कर्तव्यजेत् अन्योऽन्यमिति कर्मपदमध्याहर्तव्यं चित्तं गुणोऽस्त्यजति गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यसत्याग इत्युपक्रम-
वशादयमेवार्थः ॥ २६ ॥ एवमात्मस्वरूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय इत्युक्तम् अथ जीवस्य देहविलक्षणत्वानुसन्धानं च गुणपरित्यागोपाय इति विवक्षुस्तावज्जीवस्य प्रकृतिविलक्षणत्वज्ञापनाय तं ततो विविनक्ति । जाग्रदिति । जाग्रच्छब्दस्य कर्तरि शत्रन्तस्य व्युत्पन्नत्वेऽपि तदाश्रितजाग्रदाद्यवस्थाधामत्र लक्षणया वृत्तिः जाग्रदाद्यस्तिऽवस्था गुणतः प्रकृतिगुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः हेतुभ्यः बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तयः प्रवृत्तयः तद्व्यापारनिमित्ता इत्यर्थः तथाच विविच्य वक्ष्यति—

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

यद्यपि सुषुप्तान्तःकरणेष्विन्द्रियेषु निर्व्यापारेषु सत्स्वहमहमित्यवभासमात्ररूपत्वाच्च तस्या बुद्धिवृत्तित्वं तथापि निर्व्यापारे सत्येवान्तःकरणे मनुष्यत्वब्रह्मणत्वसुखित्वदुःखित्वादिब्राह्माभ्यन्तराद्यवभासविधुरकेवलतथाविधोऽवभास इति तावन्मात्रेण तस्माद् वृत्तित्वव्यवहार इति बोध्यम् अनेन जीवस्य जागराद्यवस्थात्रयान्वयः प्रकृतिसंबन्धप्रयुक्तत्वेनौपाधिको न स्वाभाविक इति प्रकृति-
तत्कार्यतत्सम्बन्धतत्प्रयुक्तादिभ्योऽतिरिक्तं प्रत्यगात्मस्वरूपमित्युक्तं भवति तदाह । तासां विलक्षण इति । साक्षिविलक्षणपदद्वयान्वया-
भिप्रायेण तासामित्यपादानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठो ताभ्यो विलक्षण इत्यर्थः । कथं ताभ्यो विलक्षणस्य तदन्वय इत्यत आह । साक्षित्वेन विनिश्चित इति । तासां साक्षित्वेनेति सम्बन्धः साक्षित्वं च साक्षाद्दृष्टत्वं तदेवावस्थात्रयान्वयात्मकमिति विलक्षण-
स्याप्यवस्थात्रयान्वय उपपद्यत इति भावः ॥ २७ ॥ ततः किमत आह । यर्हीति । यर्हि यतोऽयं संसृतिबन्धः देहसम्बन्धरूपसंसार-
बन्धः आत्मनो जीवस्य गुणवृत्तिदः गुणानां शब्दादिविषयाणां चेतसश्च परस्परावेशेन या वृत्तयः सङ्कल्पविकल्पात्मिकाः ता ददातीति तथा यद्वा आत्मनो मनसः गुणवृत्तिदः गुणेषु शब्दादिषु वृत्तीर्भोग्यताबुद्ध्यात्मिकाः ददातीति तथाऽतस्तुर्ये स्वतोऽवस्था-
त्रयरहिते जीवशरीरके मयि स्थितः मनः परस्यात्मन इत्यस्य प्रथमान्ततया विपरिणामेन कर्तृत्यान्वयः मयि स्थित आत्मा मनः जह्यात् गुणवृत्तीस्यजेदित्यर्थः प्रकृतिविविक्ते मदात्मकस्वभावतोऽवस्थात्रयरहिते जीवस्वरूपे स्थितः तथाथात्म्यानुसन्धानपर आत्मा गुणवृत्तीर्जह्यादित्यर्थः । तत्ततः गुणवृत्तित्यागाद्गुणचेतसां त्यागः स्यात् परस्परावेशत्यागः स्यात् प्रकृतिविलक्षणमदात्मकजीवस्वरूप-
याथात्म्यानुसन्धानेन चेतोवृत्तित्यागस्ततो गुणचेतसां त्यागः ततो देहसम्बन्धत्यागः ततो निरवशेषवैषयिकमुखदुःखनिवृत्तिर्निरति-
शयानन्दप्राप्तिश्चेत्युक्तं भवति अवस्थात्रयरहितजीवस्वरूपानुसन्धानेऽप्यात्मनो विशेष्यतयानुसन्धानमपि कार्यमिति द्योतनाय मयीति विशेष्यत्वनिर्देशः जीवस्य परमात्मानं प्रति नियतविशेषणता हि तत्स्वरूपनिरूपणोपयुक्ता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीं सनकादीनां प्रश्नं परिहरति । गुणेष्वित्यादिना । हे प्रजाः ब्रह्मजत्वेन प्रकृष्टजन्मत्वात्तथा सम्बोधनं वः चेतो गुणेष्वविशते गुणाश्चेतसीति प्रश्नस्यायं परिहारः मय्येव आत्मा मनः यस्य स इत्यस्योभयपदित्वे एतद्रूपं सिध्यति ॥ २५ ॥ पञ्च धानुवद्गुणचित्तभस्मीभावो ज्ञानाग्निनेत्युक्तं तत्र स केन प्रकारेणोदेतीत्यत्राह । गुणेष्विति । अभीक्ष्णं निरन्तरं गुणानां विषयाणां सेवया चित्तं चेतो गुणेषु विषयेष्वविशेत्तदेकनिष्ठे वर्तते गुणाश्च चित्तप्रभवाः चित्ते प्रभवो येषां ते तथा चित्ते संस्कार-
रूपेण वर्तन्ते हरिस्मरणमतिक्रम्य प्रतीयन्त इत्यर्थः । ततः किमत्राह । मद्रूप इति । तत्र विद्वान्मद्रूपे मम स्वरूपे चेतो गुणाश्चेत्युभयं त्यजेत् इदमुक्तं भवति मनआदीन्द्रियाणि मदन्तर्यामिणि हरौ स्थितानि तदाधाराणि तत्प्रेरितानि विषयेषु वर्तन्ते विषयाश्च विष्णुस्या विष्णवाधारा विष्णुप्रेरिता मम भोगसाधनानीत्ययं विष्णौ गुणादित्याग इति—

विष्णुस्या विषयाः सर्वे विष्णावेव मनो मम । इति मय्यर्थं तत्सर्वं त्यजेत्तत्र बाधतः ॥

इति वचनात् मुमुक्षुभिरेवमेव नित्यमनुसन्धेयम् ॥ २६ ॥ नन्वस्य गुणसङ्गस्य स्वाभाविकत्वे पुरुषायुषानन्त्येनापि त्यागो न सुलभ इति तत्राह । जाग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणद्वारेण बुद्धिवृत्तयः बुद्ध्या प्रकृत्या वृत्तिवर्तनं यासां तास्तथा प्रकृति-

गुणसम्बन्धाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वं न स्वाभाविको गुणसङ्ग इत्यर्थः । तात्पर्यमाह । तासामिति । तासां जाग्रदाद्यवस्थानां साक्षित्वेन वर्तमानो जीवः स्वतस्ताभ्यो विलक्षणो विनिश्चित इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ नन्वयमस्वाभाविकः स्वत एव निवर्तते न तत्साधन-प्रयत्नापेक्षेयाशङ्कां परिहर्तुमुक्तानुवादपूर्वकं तत्साधनं कथयति । यहीति । आत्मनो संसृतिबन्धः सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिः इति यर्हि यस्माद्यस्मात्तुयं गुणत्रयातीते मयि स्थितं स बन्धं जह्यात् मद्गुपासनासमुद्रेकसमुद्भूतज्ञानाविर्भूतमत्प्रसादेन बन्धं त्यजतीत्यर्थः । कोऽयं बन्धत्यागो नाम येन हेयत्वेन इति वर्ण्यते तत्राह । त्याग इति । विषयारूढबाह्यान्तःकरणत्याग एव बन्धत्यागो नाम नान्यदिति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्वेवं सति गुणाश्चेतश्च मिथः प्रसज्यैव स्थितानि भवन्त्यपि प्रसज्यन्ति किमुत जीवे इत्यस्माकं द्विगुणीभूयैव प्रश्नो जात इत्याशङ्क्य जीवे तेषामस्वाभाविकसम्बन्धं कथयन् स्वस्मिन्स्तत्कैमुत्यं दर्शयति । गुणेष्वाति । गुणेष्वातिदिकं सत्यमेव किन्तु जीवस्य तदुभयमपि देह उपाधिमात्रेणैव जीवे सम्बद्धमित्यर्थः यतो मदात्मनः अहमेवात्मा परमांशिरूपो यस्य तस्य मदंशस्य ततो मयि तु तत्सम्बद्धः सुतरामेव नास्तीत्यर्थः । अयं भावः यथा सूर्याज्ञानां रश्मीनां सूर्यकार्यभूतेन मेघेन स्वाभाविकसम्बन्धो नास्ति सूर्यस्य तु दूरत एव तद्वाक्ता तथा जीवानां मम च सम्बन्ध इति ॥ २५ ॥ तदेवमपि जीवस्तु स्वशक्त्या तान् वियोजयितुं न शक्नोति मद्भेदोपासनादिलब्धमच्छत्तयंशेनैवेत्याह । गुणेषु चेति । मद्रूपः । मद्भेदभावनाविष्टः इति ज्ञानानुसारेणोक्तं भक्ति-रूपोपासना चेत् मम रूपं यत्र स ध्यातेति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ जीवस्य तैः स्वाभाविकसम्बन्धाभावं दर्शयति । जाग्रदिति तैः ॥ २७ ॥ जीवस्य स्वतोऽशक्तिं दर्शयन्तदेव द्रढयति । यहीति । मयि तुय्यं इति 'विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यज्जिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरिति न्यायेन एतदेव मूलप्रश्नस्योत्तरमित्याह । त्याग इति । ततः स्वत एवाचेतनानां तेषां मिथस्त्यागो भवतीति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वेवं चेत् सत्यमज्ञानिन एव षयं स्म किन्तु भवानेव चेत् सर्वं तर्हि चेत्तश्च गुणाश्च त्वमेवातश्चेतो वृत्तिषु विषयाः प्रविष्टा विषयेष्वपि चेतोवृत्तयः प्रविष्टा इत्युभयेषामेषामन्योऽन्यसन्त्यागं भवानेवास्माभिः प्रष्टव्योऽभूतः कृपयोत्तरं देहीत्यत आह । गुणेष्वाति । हे प्रजाः ! हे पुत्रकाः ! सत्यं गुणेषु चेत आविश्नति गुणाश्च चेतसि एवं गुणाश्चेतश्चोभयं मदात्मनश्चिन्मयत्वेन ब्रह्म-स्वरूपस्य जीवस्य देह अध्यस्तम् उपाधिरेव तत्तु स्वरूपम् एवं च चेतसो गुणानां च परस्परसन्त्यागार्थं कथं यतश्चे उभयमेव तद-नर्थकारि दूरतस्त्यक्त्वा कथं न निर्द्वन्द्वीभवतेति ध्वनिः ॥ २५ ॥ तदुभयपरस्परसन्त्यागश्च दुर्घट एवेत्याह । गुणेष्वाति । अनादित एवाभीक्षणं गुणसेवया दृढतरेण तत्संस्कारेण गुणेष्वाविशदेव चित्तं वर्तते कथं तांस्त्यक्तुं प्रभवत्विति भावः गुणाश्च पुनः पुनर्वासना-रूपेण चित्ते प्रकर्षेण भवन्ति सदा तत्र वर्तन्त इति ते गुणाश्च कथं वा त्यक्तुं प्रभवन्त्विति भावः । किञ्च ज्ञानिनां कष्टेन परस्परतदुभयत्याजना च निष्प्रयोजनैव तैरुभयैरपि प्रायः प्रयोजनं तेषां नास्तीत्याह । मद्रूपः मद्भेदभावनावेशान्मन्मयः सन् ज्ञानी उभयं त्यजेत् भक्तानां तु मत्सेवामेव परमपुरुषार्थत्वेन निश्चितवतां मद्रूपगुणलीलारसनिमग्नाचेतसः सकाशात् स्वत एव गुणा अपयान्तीति न तेषाश्चेतोऽगुणयोः परस्परसन्त्यागो दुर्घटो मन्मथीभावस्तु तेषां नेष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ वस्तुतस्तु निर्लेप-जीवस्य गुणैश्चित्तादिभिश्च सम्बन्ध एव नास्ति मिथ्याध्यासत्याग एव तत्त्याग उच्यत इत्याह । जाग्रदिति जाग्रत् जागरः—

सत्त्वाज्जारणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

वक्ष्यमाणगुणत एव हेतोर्बुद्धेर्वृत्तयः जीवस्तु विलक्षणस्तत्तदवस्थारहित एव कुतस्तासां साक्षित्वेनैव विनिश्चितः ॥ २७ ॥ किञ्च यद्यपि गुणाः सर्वथैव जीवस्य न भवन्ति तदापि देहाध्यासप्रसादाद्गुणवृत्तौ सः प्राप्नोति ततश्च देहाध्यासभङ्गे सत्येव तान् स त्यजतीत्यह । यर्हि आत्मनो जीवस्यायं देहाध्यासरूपः संसारबन्धोऽभूत्तर्ह्येव स गुणवृत्तिदः जीवाय तस्मै गुणवृत्ति-प्रदोऽभूत् यर्हि च मयि तुय्यं स्थितः सन् जह्यात् इमं संसृतिबन्धं त्यजेत् तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योऽन्यं स्वत एव त्यागो भवति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवं स्वस्वरूपं निर्दिश्य ब्रह्मणोऽपि यद्दुरुहं पृष्ठं तस्योत्तरमाह । गुणेष्वातिदिभिः । हे प्रजाः ! पुत्राः गुणेषु विषयेषु चेतो विशते गुणाश्च चेतसि विशन्तीति सत्यं गुणाश्चेतश्चोभयं मदात्मनो मदंशस्य जीवस्य देहः देहस्य हेतृत्वात् गुणवासनामयं चेत एव जीवस्य विविधदेहधारणे हेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि तत्त्यागस्तत्राह । गुणेषु चेति । चित्तमभीक्षणं गुणसेवया पुनः पुनस्तत्संस्कारेण गुणेषु आविश्नत् गुणाश्च चित्तप्रभवा अभीक्षणं तद्वासनायुक्ताचित्प्रकर्षेण भवन्त्युपपद्यन्ते तथा यद्यपि परस्परं

प्रथितमेतदुभयं तथापि जीवो मद्रूपः सन् त्यजेत् अहं सच्चित्स्वरूपो भगवदात्मकः सदा निर्विकारः गुणचेतसी मम स्वरूपनिबन्धने न भवतः किन्त्वनित्ये इति भगवत्स्वरूपवद्गुणादिवैलक्षण्यज्ञानवान् सन् त्यजेदित्यर्थः 'धर्मोनित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्य' इति भारते व्यासवचनात् ॥ २६ ॥ ननु जाग्रदाद्यवस्थावतो जीवस्य कुतो निर्विकारत्वं कुतो वा गुणादिवैलक्षण्यमिति चेत्तत्राह । जाग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैर्बुद्धिवृत्तयो भवन्ति न तु जीवस्वरूपे स्वतो भवन्ति यतो जीवस्तासां वृत्तीनां साक्षित्वेन साक्षाद्द्रष्टृत्वेन विनिश्चितः विवेकिभिरिति शेषः अहं स्वप्नानद्राक्षं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमित्यादिप्रत्यभिज्ञानात् तस्मात्ताभ्योऽवस्थाभ्यो विलक्षणो जीवः ॥ २७ ॥ ननु यद्येवमवस्थान्विलक्षण एव जीवस्तर्हि अहमस्वाप्समहं जागर्मीत्याद्यवस्थावत्त्वप्रतीतिः कथं कदा वा तद्राहित्यमिति चेत्तत्राह । यर्हीति । संसरणेनानात्मन्यात्मानं बध्नातीति संसृतिबन्धोऽहङ्कारः स आत्मनो गुणवृत्तिदः आत्मनो जीवस्य गुणकार्यवृत्तीः स्वप्नाद्यवस्था ददातीति तथा तस्मादयं जीवात्मा तुर्ये मयि अवस्थात्रयातीते मयि वर्त्तमाने तुर्ये शुद्धस्वरूपे जीवोऽवस्थितस्तुष्टः तुरीयस्वरूपानुसन्धानवानिति यावत् यर्हि यदा जह्यात् तं संसृतिबन्धनमहङ्कारं त्यजेत् तस्मिन् काले गुणचेतसां त्यागः गुणानां चेतसश्च त्यागो विश्लेषो भवेत् ॥ २८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं सामान्यत आत्मानं निरूप्य ब्रह्मणोऽपि दुष्परिहरं यत्पृष्ठं तत्रोत्तरमाह—गुणेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हे प्रजा पुत्राः गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि प्रविशन्ति तथापि गुणाश्चेतश्चेतदुभयं सङ्ग्रथितं जीवस्य देहः भोगायतनमुपाधिः न तु स्वरूपम् । तत्र हेतुमाह—मदात्मन इति, मदर्शभूतस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ अतः अभीक्ष्णं पुनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वविशत् आसक्तं चित्तम् । वासनारूपेण चित्ते प्रकर्षेण भवन्ति प्रविशन्ति तथाभूता गुणाश्चेत्येतदुभयं मद्रूपः सन् मदात्मस्वरूपसाक्षात्कारेण त्यजेत् ॥ २६ ॥ ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतस्त्वदात्मतेत्याशङ्क्याह—जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेत्येता वृत्तयस्ताश्च न स्वाभाविक्यः । किन्तु 'सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततम्' इति वक्ष्यमाणक्रमेण गुणत एव । जीवस्तु तासां वृत्तीनां साक्षित्वेन ततो विलक्षणस्तदवस्थारहित एव विनिश्चितः ॥ २७ ॥ ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह—यर्हीति । यर्हि यस्मात् संसृतिः संसरणं देवादियोनिषु भ्रमणमनयेति संसृतिर्बुद्धिस्तया बन्धः आत्माध्यास एवायमात्मना जीवस्य जाग्रदादिगुणवृत्तिप्रदः तस्मात्तुर्ये अवस्थात्रयरहिते मयि स्थितो मदेकतापन्नः सन्संसृतिबन्धं यदा जह्यात् त्यजेत् तत्तदा च गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योन्यं त्यागो भवति ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ तदभिप्रायमालक्ष्य ब्रह्मणं प्रति पृष्ठं प्रतिवक्ति गुणेष्वित्यादिना । गुणेष्विति । हे प्रजाः हे पुत्राः, अहमात्मान्तरात्मा यस्य स मदात्मा तस्य जीवस्य, देहे देहसंबन्धे सति, चेतः गुणेषु, आविशते । गुणाश्च चेतसि आविशन्ते । अतः, गुणाः चेतश्च, इति उभयं मिथो न त्यजतीति शेषः । इति प्रश्नानुवादः । देह इत्यनेन परस्परत्यागो देहसंबन्धनिमित्तक इति द्योतितम् ॥ २५ ॥ अनुदितं प्रश्नमेवोपपादयति । गुणेषु चेति । सति देहसंबन्धे इति शेषः । अभीक्ष्णं पुनः पुनः, गुणसेवया विषयसंसेवनेन, चित्तं गुणेषु विषयेषु, आविशत् आविष्टं भवेदेव । विषयान् विषयीकुर्वदेवावतिष्ठते इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थः । गुणाश्च गुणाः पुनः चित्तप्रभवाः चित्ते प्रकर्षेण भवन्ति । ततो नापगच्छन्ति इत्यर्थः । कश्च तर्हि परस्परत्यागोपाय इत्यत आह मद्रूप इति । मद्रूपे चिन्त्यमाने सति, उभयं गुणाश्चेतश्चेत्युभयं कर्तुं, त्यजेत् । अन्योन्यमिति कर्मपदमध्याहर्त्तव्यम् । चित्तं गुणांस्यजति, गुणाश्चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योन्यसंत्याग इत्युपक्रमवशादयमेवार्थः ॥ २६ ॥ एवं परमात्मस्वरूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय इत्युक्तम् । अथ जीवस्य देहविलक्षणत्वानुसंधानं गुणपरित्यागोपाय इति विवक्षुस्तावज्जीवस्य प्रकृतिविलक्षणत्वज्ञापनाय तं ततो विविनक्ति । जाग्रदिति । जाग्रच्छब्दस्य कर्त्तरि शत्रन्तस्य व्युत्पन्नत्वेऽपि तदाश्रितजाग्रदवस्थायामत्र लक्षणावृत्तिः । जाग्रत्, स्वप्नः, सुषुप्तं च, जाग्रदादयस्तिस्रोऽवस्था इत्यर्थः । गुणतः प्रकृतिगुणैः सत्त्वादिभ्यो हेतुभ्यः, बुद्धिवृत्तयः अन्तःकरणस्य वृत्तयः, गुणव्यापारनिमित्ता इत्यर्थः । तथा च विविच्य वक्ष्यति । 'सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम्' इति । यद्यपि सुषुप्तावन्तःकरणेषु इन्द्रियेषु च निर्व्यापारेषु सत्सु अहमोऽवाभासमत्ररूपत्वान्न तस्या बुद्धिवृत्तित्वं प्रतिभाति, तथापि अन्तःकरणे निर्व्यापारे सत्येव मनुष्यवत्ब्राह्मणत्वसुखित्वदुःखित्वादिबाह्याभ्यन्तराद्यवभासविधुरकेवलतथाविधो योऽवभासस्तावन्मात्रेण तस्यास्तद्वृत्तित्वव्यवहार इति बोध्यम् । अनेन जीवस्य जागराद्यवस्थात्रयान्वयः प्रकृतिसंबन्धप्रयुक्तत्वेनौपाधिको न स्वाभाविक इति हेतोः प्रकृतितत्कार्यतत्संबन्धाद्यतिरिक्तं प्रत्यागात्मस्वरूपमित्युक्तं तदाह । जीवः तासां ताभ्यः, विलक्षणः अस्ति । अतः साक्षित्वेन विनिश्चितः । साक्षिविलक्षणे पदद्वयान्वयाभिप्रायेण तासामित्यपादानाविवक्षायां षष्ठी । ततः ताभ्यो वृत्तिभ्यः स विलक्षणोऽतस्तत्साक्षित्वेन विनिश्चितश्चेत्यर्थः । साक्षित्वं च साक्षात् द्रष्टृत्वं तदेवावस्थात्रयान्वयात्मकमिति विलक्षणस्याप्यवस्थात्र-

यान्वय उपपद्यत एवेति भावः ॥ २७ ॥ ततः किमत आह । यहीति । यर्हि यतः, अयं संसृतिबन्धः देहसंबन्धरूपसंसारबन्धः, आत्मनो जीवस्य, गुणवृत्तिदः शब्दादिविषयाणां चेतसश्च परस्परावेशेन संकल्पविकल्पात्मकवृत्तिद इत्यर्थः । यद्वा । आत्मनो मनसः, गुणेषु शब्दादिषु वृत्तोर्भोग्यताबुद्ध्यात्मिकास्ता ददातीति गुणवृत्तिदः । अतः, तुर्ये स्वतोऽवस्थात्रयरहिते जीवस्वरूपे, स्थितः मयि स्थितश्च, निजात्मानं ब्रह्मरूपं विभावय ततो मयि स्थित इत्यर्थः । स्वात्मनो मम च याथात्म्यानुसंधानपर आत्मेति शेषः । जह्यात् गुणवृत्तिर्जह्यादित्यर्थः । तत्ततो गुणवृत्तित्यागात्, गुणचेतसां त्यागः, स्यात् । परस्परावेशत्यागो भवेदित्यर्थः । प्रकृतिविलक्षण-मदात्मकजीवस्वरूपयाथात्म्यानुसंधानेन चेतोवृत्तित्यागस्ततो गुणचेतसां त्यागस्ततो देहसंबन्धत्यागस्ततो निरवशेषवैषयिकसुखदुःख-निवृत्तिर्निरतिशयानन्दप्राप्तिश्चेत्युक्तं भवति । अवस्थात्रयरहितजीवस्वरूपानुसंधानेऽपि परमात्मनो मम विशेष्यतयानुसंधानमपि कार्यमिति द्योतनाय मयीति विशेष्यत्वनिर्देशः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

पुत्रो ! यह चित्त चिन्तन करते-करते विषयाकार हो जाता है और विषय चित्त में प्रविष्ट हो जाते हैं, यह बात सत्य है, तथापि विषय और चित्त ये दोनों ही मेरे स्वरूपभूत जीव के देह हैं—उपाधि हैं । अर्थात् आत्मा का चित्त और विषय के साथ कोई सम्बन्ध ही नहीं है ॥ २५ ॥ इसलिये बार-बार विषयों का सेवन करते रहने से जो चित्त विषयों में आसक्त हो गया है और विषय भी चित्त में प्रविष्ट हो गये हैं, इन दोनों को अपने वास्तविक से अभिन्न मुझ परमात्मा का साक्षात्कार करके त्याग देना चाहिये ॥ २६ ॥ जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति—ये तीनों अवस्थाएँ सत्त्वादि गुणों के अनुसार होती हैं और बुद्धि की वृत्तियाँ हैं, सब्दिदानन्द का स्वभाव नहीं । इन वृत्तियों का साक्षो होने के कारण जीव उनसे विलक्षण है । यह सिद्धान्त श्रुति, युक्ति और अनुभूति से युक्त है ॥ २७ ॥ क्योंकि बुद्धि-वृत्तियों के द्वारा होने वाला यह बन्धन ही आत्मा में त्रिगुणमयी वृत्तियों का दान करता है । इसलिये तीनों अवस्थाओं से विलक्षण और उनमें अनुगत मुझ तुरीय तत्त्व में स्थित होकर इस बुद्धि के बन्धन का परित्याग कर दे । तब विषय और चित्त दोनों का युगपत् त्याग हो जाता है ॥ २८ ॥

अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् । विद्वान् निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥
यावन्नानार्थधीः पुंसो न निर्वर्तेत युक्तिभिः । जागर्त्यपि स्वप्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥
असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा । गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशे यथा ॥ ३१ ॥

यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ।

स्वप्ने सुषुप्ते उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदग्निन्द्रियेशः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहङ्कारकृतम् आत्मनः बन्धम् अर्थविपर्ययं विद्वान् निर्विद्य तुर्ये स्थितः संसारचिन्तां त्यजेत् ॥ २९ ॥
पुंसः यावत् युक्तिभिः नानार्थधीः न निर्वर्तेत (तावत् सः) अज्ञ जागर्ति अपि स्वप्न (भवति) स्वप्ने यथा जागरणम् ॥ ३० ॥
अन्येषां भावानाम् आत्मनः असत्त्वात् तत्कृता भिदा गतयः हेतवः अस्य मृषा यथा स्वप्नदृशः ॥ ३१ ॥ त्रिगुणवृत्तिदक् इन्द्रियेशः यः जागरे अनुक्षणधर्मिणः अर्थान् बहिः समस्तकरणैः भुङ्क्ते स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् (भुङ्क्ते) उपसंहरते स्मृत्यन्वयात् सः एकः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कथं संसृत्या बंधः कथं च तं जह्यात्तदाह । अहंकारेण कृतं बंधमात्मनोऽर्थविपर्ययमानं दाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् जानन्सन्निर्विद्य दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसारचिन्तां संसारो बुद्धिस्तस्मिंश्चित्तमभिमानं तत्कृतां भोगचिन्तां च त्यजेदिति ॥ २९ ॥ यावदेव न त्यजेत्तावत्तस्य कर्म ज्ञानादि सर्वं व्यर्थमित्याह । यावदिति । यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वप्नस्वप्नान्पदयन्निव भवति । यतोऽज्ञः असम्यग्दर्शी । अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वे दृष्टान्तः । स्वप्न इति ॥ ३० ॥ ननु कथं वेदप्रमित-वर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्निर्वर्तेत तत्राह । असत्त्वादिति । भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा । अविद्यावद्विषयो वेद इति भावः ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तं ता एव युक्तीराह । य इति ।

अयान्स्थूलान्देहादीनामस्तकरणैश्चक्षुरादिभिर्भुक्ते । कथंभूतान् । अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः । यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान्वासनामयान्भुक्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः । कुतः । त्रिगुणवृत्तिद्वयवस्थात्रयद्रष्टा । ननु जाग्रदवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति । स्वप्नं मनः । सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः । कथमात्मा तद्रष्टा तत्राह । इन्द्रियेशः । ननु इन्द्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्नाः । न । कुतः । स्मृत्या प्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्वप्नवयात् । यः स्वप्नानद्राक्षं यश्च तदनन्तरं न किञ्चिदवेदिषं स एवैतर्हि जागर्मीत्युपाधिभेदेन विश्वादिगव्यहार इति भावः । एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधातेनात्मैक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बंधतत्त्यागप्रकारं पृच्छति—कथमिति । तत्कृतां बुध्यभिमानकृताम् ॥ २९ ॥ एवं बुद्ध्यभिमानकृतभोगत्यागप्रकारेण त्यागं न कुर्यात् । युक्तिभिर्वक्ष्यमाणाभिः । जागरणं जागरत्वबुद्धिः । एवं निर्वेदप्रकारेण यावदभिमानकृतं नानात्वं न त्यजेत् । युक्तिभिः ‘यो जागरे’ इत्यत्र वक्ष्यमाणाभिः । तावज्जागर्त्यपि संसारबंधान्मुक्तोपि स्वप्नसंसारबद्ध एव अज्ञः स अज्ञान्युच्यते । स्वप्नमध्य एव स्वप्नाद्यथा जागरणं तथैव तस्याज्ञानमध्य एव ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ वेदबोधितकर्मणां त्याग एव दुःशक इत्याशङ्कते—नन्विति । तत्कृता देहादिकृता । अविद्या देहाद्यात्मबुद्धिः सा विद्यतेऽस्येत्यविद्यावान्स विषयो यस्य स तथा । इति भाव इति—ज्ञानिनो विधिनिषेधातीतत्वेनाज्ञ एव निधिनिषेधकिंकर इति तात्पर्यम् । दीपिका—वेदप्रमिता वेदप्रमाणज्ञापिताः । ननु “अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयीत” “स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन” इत्यादिभेदप्रतिपादकवेदस्य का गतिरिति चेत्तत्राह—अविद्यावद्विषय इति । अविद्या स्वरूपाज्ञानं तद्वन्त एव विषया अधिकारिणो यस्य तादृशो वेदः । तथा च—‘त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन’ इतिब्रह्मात्मानुभविनो न तत्राधिकार इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ पूर्वोक्तं साधयति—युक्तिभिरिति । एकत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । आत्मनो द्रष्टृत्वमाक्षिपति—नन्विति । इन्द्रियेशः सर्वबाह्याभ्यन्तरैन्द्रियप्रवर्तकत्वेनात्मैव द्रष्टेत्यर्थः । पुनराक्षिपति—नन्विति । भिन्ना बहवः, नेत्याह—तदनन्तरं सुषुप्तौ, उपाधिभेदेन जाग्रदाद्युपाधिभेदेन । इति भाव इति—औपाधिकभेदस्यावास्तवत्वादात्म्यैक्यमेवेत्याशयः । एतेन जाग्रदादिष्व्वात्मैक्यसाधनेन बालयुवाद्यवस्थास्विति—योऽहं बालः क्रीडासक्तो यश्च तारुण्ये तरुणीरक्तः स एवेदानीं वृद्धो यष्ट्यालंबनोऽस्मीति स्मृत्वैक्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

कथं संसृतिबन्धः कथं च तं जह्यात्तदाह—अहमिति । अहंकारेण देहादावहमित्यभिमानेन कृतमात्मनो बन्धमर्थविपर्ययं आनन्दाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् जानन् निर्विद्य दुःखमेतदिति विषयाद्विरज्य तुर्यं मयि स्थित एकतापन्नः संसारचिन्तां संसारहेतुभूतं देहाद्यभिमानं तत्कृतां भोगचिन्तां च त्यजेत् ॥ २९ ॥ यावदिति । पुंसो यावन्नानार्थधीर्नार्थेषु शरीरादिषु अहंममात्मिका धीः गुरुपदिष्टशास्त्राभ्यासजन्याभिर्युक्तिभिर्न निर्वर्तेत । तावत्सः अज्ञः आत्मज्ञानशून्यः जागर्त्यपि स्वप्नं स्वप्नान्पश्यन्निव भवति । स्वप्ने जागरणं यथेति ॥ ३० ॥ असत्त्वादिति । अन्येषां देवमनुष्यादिभावानामसत्त्वात् आत्मन्य-विद्यमानत्वात् तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिभेदः गतयः वेदबोधिताः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मनो अविद्याकल्पिता इत्यर्थः । अविद्यावद्विषय एव वेद इति भावः । यथा स्वप्नदृशः स्वप्नद्रष्टु गत्यादयो मृषा तथेत्यर्थः । युक्तिभिरित्युक्तं ता युक्तीराह—य इति । त्रिगुणवृत्तिद्वयं जागराद्यवस्थात्रयद्रष्टा इन्द्रियाणामीशः यो जागरे अनुक्षणधर्मिणः अनुक्षणं बाल्यतारुण्यादयः विनाशबैरस्यादयो वा धर्मो सन्ति येषां तान् अर्थान् बहिः समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिः भुङ्क्ते यश्च स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् विषयान् भुङ्क्ते यश्च सुषुप्ते संस्कारशेषायां बुद्धौ तान्सर्वानुपसंहरते सः स्मृत्यन्वयात् स्मृत्या प्रतिसन्धानेन सर्वावस्थास्वप्नवयात् यः स्वप्नानद्राक्षं यश्च तदनन्तरं न किञ्चिदवेदिषं स एव एतर्हि जागर्मीति प्रत्ययात् हेतोः सः तिसृषु अपि अवस्थासु एक एव विश्वतैजसप्राज्ञभेदस्तु उपाधिकृत एव एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसन्धानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यमिति ॥ ३१-३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तं बन्धं संसारे बुद्धौ चिन्तामध्यासमभिमानं श्लेषेण बुद्ध्याऽध्यस्तया चिन्तां भोगचिन्तां तथाच तत्कृतां भोगचिन्तामिति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ एवं निर्वेदप्रकारेण यावदभिमानकृतनानात्वं न त्यजेत् युक्तिभिर्यो जागर इत्यत्र वक्ष्यमाणाभिः ॥ ३० ॥ शङ्कते । नन्विति । वेदप्रमिता वेदप्रमाणज्ञापिता वर्णाश्रमकर्मादिरूपा नानाधीर्भेदबुद्धिः कथं निवर्तेत आदिना फलप्रहः आत्मनोऽन्येषाम् आत्मव्यतिरिक्तानां भावानां देहादीनामसत्त्वान्मिथ्यात्वात् तत्कृता देहादिकृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपो भेदः एवं गतयः

स्वर्गादिफलानि हेतवस्तत्साधनानि कर्माणि च अस्यात्मनः सन्बन्धे मृषैव स्वप्नद्रष्टुः स्वप्ने दृश्यमानराजादिभेदवत् नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत स्वराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिभेदप्रतिपादकवेदस्य का गतिरिति चेत्तत्राहाविद्यावद्विषय इति । अविद्या स्वरूपाज्ञानं तद्वन्त एव विषया अधिकारिणो यस्य तादृशो वेदः तथाच त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवावर्जुनेतिवदात्मानुभविनो न तत्राधिकार इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ देहादीनित्यादिना गेहपुत्रादिपरिग्रहः वासनामयान् सूक्ष्मान् तान् सर्वान् स्थूलान् सूक्ष्मांश्च सर्वान् विषयानुपसंहरते अज्ञाने लीनान् करोति न पश्यतीत्यर्थः । तत्संस्कारशेषा तस्यावस्थाद्वयस्य संस्कारः शेषो यस्यां सा तथा इन्द्रियेशः बहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रिययोर्मनोबुद्धयोश्चेशः स्मृत्यान्वयं दर्शयति । यश्चेति अनुस्मृत्यनुभूत्योस्सामानाधिकरण्यात् योऽहं स्वप्न-सुषुप्त्योर्दृष्टाऽभवत् स एवाहमिदानीं जागर्मात्येकस्यैव स्मृत्या सर्वावस्थान्वयान्न विश्वाद्यो भिन्नाः किन्तु विशेषणभेदेन विश्वादि-व्यवहार औपाधिक एव न वास्तव इत्यर्थः । एतेन जाग्रदाद्यवस्थासु स्मृत्यात्मन ऐक्येन बाल्युवाच्यवस्थास्त्विति योऽयं बाल्ये क्रीडासक्तो यश्च तारुण्ये तरुणीसक्तः स एवाहमिदानीं वृद्धोऽस्मीति स्मृत्यात्मैक्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

अर्थविपर्ययम् अस्वे स्वमिति बुद्धिरूपं ममकारम् अहङ्कारानन्तरं पठितत्वात् प्रयोजनं विघातं वा निर्विद्येत्युक्तत्वात् तुर्ये स्थितः इति अवस्थात्रयातीतपरिशुद्धजीवात्मस्वरूपानुसन्धाता ॥ २९ ॥ नानार्थधीर्देवमनुष्याद्यभिमानबुद्धिः युक्तिभिः देहात्मभेद-प्रतिपादकयुक्तिभिः यद्यपि जागर्ति तथापि स्वप्नं स्वपिति जाग्रद्दशायामप्यज्ञ इत्यर्थः । भ्रान्तिदशायामेव जागराभिमाने दृष्टान्तमाह । स्वप्न इति ॥ ३० ॥ भावानां देवमनुष्याद्याकाराणामात्मन्यसत्त्वात्किं कृता भिदा देवादिभेदः किं कृत इत्यर्थः । तत्कृतेति पाठे देवादिशरीरकृतो भेदः गतयस्तद्वुद्धयः तद्वेतवो दोषाश्च मृषा स्वप्नज्ञानादय इव विनाशिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनुक्षणधर्मिणः प्रतिक्षणपरिणामिनः समस्तरणैः अपास्तोपरतबाह्यकरणैः सुप्तः सुषुप्तः विषयादरमिति शेषः स एकः अवस्थात्रयेऽप्येकः अन्वयात्प्रत्य-भिज्ञानादित्यर्थः त्रिगुणवृत्तिदृक् गुणत्रयकलुषज्ञानः ॥ ३२ ॥

श्रीभट्टीरराघवव्याख्या

मयि तुर्य स्थितः इत्यनेन यथास्थितस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसन्धानविधुरस्यानादिदेहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमान-प्रयुक्तो देहसम्बन्धात्मको बन्धस्ततश्च गुणचेतसां परस्परावेश इति सूचितं तत्स्फुटमेवाह । अहङ्कारकृतमिति । अहङ्कारो ज्ञानैक-स्वरूपे आत्मनि देवत्वमनुष्यत्वादिभेदाभिमानरूपः स्वतन्त्रत्वाभिमानरूपश्च तेनानादिना कृतमात्मनो बन्धमर्थविपर्ययमर्थस्य परम-पुरुषार्थस्य विपर्ययो विघातो यस्मात्तथाभूतं विद्वान् जानन्नविद्यं संसारबन्धनादिति शेषः । तुर्ये स्थितः अस्य पूर्ववदर्थः संसारचिन्तां संसृतिबन्धात्कथं मुच्येयमिति चिन्तां त्यजेत् ॥ २९ ॥ अहङ्कारस्य सर्वानर्थनिदानताभाह । यावदिति । नानार्थधीः देवत्वमनुष्य-त्वाद्यभिमानबुद्धिः युक्तिभिर्देहात्मभेदप्रतिपादकयुक्तिभिः यावन्न निवर्तेत तावज्जागर्त्यपि यद्यपि जागर्ति तथाप्यज्ञः स्वप्निति जाग्रद्दशायामपि सुप्त इवाज्ञ इत्यर्थः भ्रान्तिदशायामेव जागराभिमाने दृष्टान्तमाह । स्वप्ने जागरणं यथेति । नहि स्वप्ने प्रपश्यन् तं स्वप्नमिति जानाति किन्तु जागरमेवाभिमन्यते एवमज्ञानेन देहमात्मत्वेन पश्यन्न तद्भ्रमात्मकमिति जानाति किन्तु यथार्थमेवेति अतो यावदेहविलक्षणमात्मानं यथावन्न जानाति तावन्निपुणोऽप्यज्ञ एवातश्चानर्थ इति भावः ॥ ३० ॥ ननु तुर्यस्थितिमात्रेण कथ-मनादिकालानुवृत्ताहङ्कारादित्याग इत्यत आह । असत्त्वादिति । आत्मनः सततं ज्ञानैकरूपस्यान्येषां भावानां देवमनुष्याद्याकाराणा-मौपाधिकत्वेन नित्यमसत्त्वादभावात् मुक्तात्मस्वदर्शनादिति भावः । तत्कृता भिदा देवादिशरीरकृतो बालत्वयुवत्वब्राह्मणत्वादिभेदः गतयस्तद्वुद्धयः तद्वेतवोऽन्ये इतरे दोषाश्च कर्मवश्यत्वादयो मृषाभूता इवानित्या इत्यर्थः । मृषाभूतस्य शुक्तिरजतादेरभिष्ठाना-साधारणाकाराग्रहणप्रयुक्तप्रतीतेस्तद्ग्रहरूपनिवृत्तिसामग्रीसमवधाने सति निवृत्तिदर्शनादनित्यत्वं तद्वदेहङ्कारप्रयुक्तानां देवाद्याकार-तत्कृतभेदतद्वुद्धितद्वेतभूतदोषाणामनादित्वेऽपि मुक्तात्मस्वदर्शनेनान्तवत्त्वनिश्चयादनित्यत्वात् अनित्यानां विनाशसामग्रीसमवधाने सति विनाशदर्शनात्तुर्यस्थितिमात्रेण तत्त्यागः सम्भवतीति भावः । यद्वा देवाद्याकाराणामात्मनोऽसत्त्वात्तेषां प्रकृतिपरिणामरूप-त्वेनातद्गतत्वादात्मस्वरूपेऽभावात्तत्कृतभेदादयो मृषा आत्मस्वरूपे न सन्ति असतां च कथञ्चिदन्यत्र प्रतीयमानानां प्रतीतिमूल-भूतदोषनिवृत्तौ निवृत्तिर्दृष्टा यथा परमार्थभूताङ्गुल्यवष्टंभजतिमिरादिनिवृत्तौ चन्द्रे द्वित्वनिवृत्तिः यथा पित्तोपहतचक्षुषः सम्यक्-चिकित्सया पित्तोपहतौ तन्निमित्तस्य शङ्खगततया प्रतीतस्य पीतिम्नो निवृत्तिः तद्वत्तुरीयस्थित्यात्मकसमीचीनोपायेन निरवशेष-महङ्कारनिवृत्तौ तत्प्रयुक्तदेवाद्याकारतत्कृतभेदादिनिवृत्तिः निरवशेषमहङ्कारनिवृत्तिश्च मुक्तिदशायामेव ब्रह्मविदामप्युपायदशायां तिमिरपित्तादिसद्भावदशायां द्वित्वपीतिमादिरिवाहङ्कारस्यानुवृत्तिदर्शनात् देवाद्याकारतत्कृतभेदादीना मिथ्यात्वमत्रोच्यत इति न भ्रमितव्यम् अन्यत्र सतां ततोऽन्यत्र तेषां मिथ्यात्वेऽपि स्वाभ्रये सत्यत्वात् यद्वा आत्मन इति पञ्चम्यन्तं ज्ञानैकस्वरूपस्वभावा-दात्मनोऽन्येषां भावानामसत्त्वादसत्त्वद्देवाद्याचेतनकार्यत्वात्तत्कृता भेदादयः गतिनामसत्त्वं प्रकृतिपरिणामात्मकान्तःकरणव्यापार-

त्वेनेत्यवगन्तव्यं मृषा आत्मस्वरूपे मिथ्या न सन्तीत्यर्थः । अतो निवर्तन्ते इति भावः । यथा स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनानि सम्यक्-
प्रबोधेन निवर्तन्ते तद्वद्भेदादयोऽप्यामोक्षानुवृत्ता तुर्यस्थित्या निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणनिमित्तजागराद्य-
वस्थारूपबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वेऽपि वस्तुतस्तदन्यथरहितस्य जीवस्वरूपस्य ब्रह्मात्मकत्वेनोपासनमपि गुणचेतसां मिथस्यागहेतुरिति
सूचितं तदेव स्फुटमाह । य इति त्रिभिः । यो जीवः । जागरे समस्तैः करणैरिन्द्रियैरनुक्षणः प्रतिक्षणपरिणामात्मको धर्मः स्वभावो
येषामस्ति इति तथा तानर्थान् शब्दादिविषयान् भुङ्क्ते शब्दादिविषयाणां हि—

तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥

इत्युक्तीत्या सुखदुःखाद्यापादनरूपानुक्षणधर्मित्वं यतश्च स्वप्ने तत् सदृशान् जागराववस्थानुभुक्तविषयसमानान् स्वप्न-
द्रष्टृ कानुभाव्यत्वत्कालमात्रावस्थायित्ववैधर्म्यसद्भावात्तत्सदृशायित्युक्तं साधर्म्यस्य वैधर्म्यगर्भत्वादप्यत्रा तत्तदेव स्यादिति न
साम्यम् अर्थान् भुङ्क्ते इत्यनुषज्जते मम यः स्वप्ने सुषुप्तौ उपसंहरते विषयभोगानिति शेषः स एकः एकरूपः ज्ञानैकस्वरूपस्वभाव
इत्यर्थः । यद्वा सः अवस्थात्रयान्वयी जीवः एक एव नतु प्रत्यवस्थं भिन्नः अनेन 'स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दादिविधिभ्यः' इत्यधिकरण-
पूर्वपक्षनिरासः तत्र हि किं सुप्त एव पुनर्जागरसमये उत्तिष्ठति उतान्य इति संशय्य तस्य सकलोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि
सम्पन्नस्य मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनशरीरेन्द्रिसम्बन्धाभावादप्य एवेत्याशङ्कितम् ऐक्ये हेतुः । स्मृत्यन्वयादिति । स्मृतिरनुस्मृतिः
प्रत्यभिज्ञा प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः स्मृतिप्रहणं कर्मशब्दविधीनामप्युपलक्षणं तत्र स्मृतिर्य एवाहं सुप्तः स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीत्येवरूपा
कर्म तु सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपोपरूपं तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्यं शब्दोऽपि सुप्तः प्रबुद्धः स एवेति दर्शयति "त इह व्याघ्रो
वा सिंहो वै"त्यादिना यद्यद्वन्ति तथा भवन्तीत्यनेन विधयश्च मोक्षार्थः सुषुप्तस्य मुक्तत्वेऽनर्थका स्युरिति तदधिकरणसिद्धान्तार्थ-
हेतवः त्रिगुणवृत्तिदृक् त्रिगुणवृत्तीनां जागरादीनां दृग्द्रष्टा तत्र हेतुरिन्द्रियेशः कर्मनिमित्तप्राकृतेन्द्रियप्रवर्तनवान् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयभवजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वेनेनोपायेन गुणनिमित्तबन्धत्यागोऽस्तु अहङ्कारनिमित्तबन्धत्यागस्य क उपाय इति मन्दाशङ्कमहङ्कारकृतबन्धोऽपि
गुणहेतुक ऐवेत्येक एव नामान्तरेणोच्यते उपायोऽप्ययमेवेत्याशयेन परिहरति । अहङ्कारकृतमिति । अस्वरूपेऽहङ्कारममकाराभ्यां
रजोगुणोक्तकथिताभ्यां कृतमिमं बन्धमात्मनो जीवस्यार्थविपर्ययं दुःखलक्षणमर्थं विद्वान् निर्विद्यानित्यासारता बुद्धिं कृत्वा तुर्यं भगवति
स्थितः संसारचिन्तां त्यजेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ननु कियन्तं कालं संसारानुवृत्तित्राह । यावदिति । हरेः स्वातन्त्र्यादियुक्तिभिर्जीव-
स्यास्वातन्त्र्यादियुक्तिभिरनयोर्जीवपरयारेकेत्वबुद्धिः एकस्य हरेर्भिन्नत्वबुद्धिरिति नानार्थधीर्मिथ्याज्ञानं यावन्न निवर्तते तावदसौ
जाग्रत्यपि स्वप्नं निद्रालुरङ्गः संसार्येव स्वप्ने जागरणं यथा जाग्रत्त्वबुद्धिः—

भिन्नस्य त्वेकभावेन तथैकस्य च भेदतः । ज्ञानं नानार्थधीः प्रोक्ता नानात्वादर्थतद्वियोरिति ॥

वचनात् उक्त एवार्थो नान्य इति ॥ ३० ॥ अभेदज्ञानस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वात्तस्य च प्राज्ञत्वाच्चेतना-
द्विन्नस्य जडस्य तदेकत्वकल्पनमद्वितीयस्यात्मनो भेदकल्पनं नानार्थधीरित्यर्थकल्पनोपपत्तेरुक्तमानस्यात्मेतरस्य मिथ्यात्वेन सर्वस्योप-
पत्तिरिति तत्राह । असत्त्वादिति । आत्मनो ज्ञानादिगुणपूर्णस्य हरेरन्येषां भावानां ब्रह्मादिसर्वपदार्थानामसत्त्वादशक्तत्वात्तेषां
सर्वशक्तिमता हरिणा अभिदा किं कृत्वा कया युक्त्या केन मानेन वा कृता सिद्धा केनापि न सिद्धेत्यर्थः । तत्त्वमस्यात्माद्वितीयः
बोधत्वादित्यादिमानसद्भावादत्राह । गतय इति । गमयन्त्यवगमयन्त्यभीष्टमर्थमिति गतयो वचनानि हेतवो लिङ्गज्ञानानि चास्याभि-
मतानि मृषा न साधकानि स्वप्नदृशो यथा स्वप्नस्य जाग्रत्त्वज्ञानानि यथा अविद्यमानानि न स्वाभीष्टसाधकानि स्वमतरीत्या
चैवमित्यभिप्रायः—

अभिदा किंकृतैतेषां भावानां परमेश्वरे । यतो सत्त्वमशक्तत्वाद्भावानां तस्य शक्तता ॥
ततः सत्त्वे साधुभावः सत्त्वमित्युच्यते बुधैः । साधुभावश्च शक्तस्य ततोऽन्या साधुता कुतः ॥
अभेदे जगतो विष्णोर्वा वाचो ये च हेतवः । स्वप्नजाग्रत्कल्पनवत्सर्वे ते भ्रमदर्शिनः ॥

इति वचनात् ॥ ३१ ॥ ननु परमात्मभेदस्याप्राप्तत्वेन तद्भेदस्य भ्रमत्वं कथमापाद्यत इत्याशङ्क्य प्राप्तिमापाद्य प्रतिषेधति ।
यो जागर इति । यो जीवस्य दक्षिणाक्षिस्थितो विश्वाख्यो हरिर्जागरे जाग्रदवस्थायां क्षणधर्मिणः क्षणकालवर्तित्वलक्षणधर्मवतो बहु-
विधानर्थान् भुङ्क्ते अस्वतन्त्रजीवस्य दर्शयति स्वप्ने च कण्ठस्थः समस्तकरणः सम्यग्वशीकृतेन्द्रियः तैजसाख्यो विष्णुः हृदि मनसि
संस्काररूपेण स्थितास्तत्सदृशान् जाग्रदर्थसदृशान् पदार्थान् जीवस्य दर्शयति यश्च सुप्ते सुप्त्यवस्थायां हृदि स्थितः प्राज्ञाख्यः परः
उपसंहरते इन्द्रियाणीति शेषः विषयेभ्य इन्द्रियाण्यादित्य जीवानन्दं पश्यति तश्च स्वरूपानन्दं भोजयति स्वयं च विहितानन्दं भुङ्क्ते

स विश्वादित्रिरूपः एकः भेदरहितः कुत इति तत्राह । स्मृत्यन्वयादिति । स्मृतोत्पुपलक्षणं श्रुतिस्मृतिमानेभ्य इत्यर्थः भुङ्क्ते इत्यस्यानु-
भवतीत्यर्थं परित्यज्य दर्शयति इत्यर्थकथने किन्नियामकमत्राह । त्रिगुणेति त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः पश्यतीति त्रिगुणवृत्तिदृक्-

दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्भुङ्क्तेऽर्थान् जाग्रति स्थितान् । कण्ठसंस्थस्तथा स्वप्नान् जीवानन्दं च सुप्तिगः ॥

श्रुत्यन्वयात्स्मृतिभ्यश्च स एकः परमेश्वरः । अस्वतन्त्रस्य जीवस्य स्वतन्त्रो जाग्रदादिदः ॥

स्वयं स्वप्नादिहीनः सन् क्रीडते पुरुषोत्तम इति ।

स्वप्ने शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उक्त एवार्थः अत्र हरेः साक्षित्वं सुखैकभोक्तृत्वं
च तात्पर्यार्थः नत्वानन्दानुभवस्तदतीतत्वात् कुत इति तत्राह । इन्द्रियेश इति । इन्द्रियप्रवृत्तिसमर्थस्य तद्भोग्यदुःखानुभवस्यानुचि-
तत्वात् अनेन तुर्यस्य विश्वाद्येकत्वमुक्तं भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुनर्विशिष्य तत्त्यागमेव शिक्षयति । अहमिति । तुर्ये मय्येवेति ज्ञेयम् ॥ २९-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाश्रयति । अहंकारेण देहे अहम्बुद्धयैव कृतम्बन्धं विद्वान् जानन् कीदृशम् आत्मनोऽर्थविपर्ययं
आनन्दाद्यावरणेनानर्थहेतुं निर्विद्य तं त्यक्त्वा तुर्ये मय्यानन्दरूपे स्थितः सन् संसारभयभावनां त्यजेत् ॥ २९ ॥ किञ्च यावन्ना-
नार्थधीः नानाविषयग्रहणं न ममेवमित्याकारकयुक्तिभिर्न निवर्तते तावत् जागर्त्यपि संसारबन्धान्मुक्तोऽपि स्वप्नं संसारवद्ध एव
अज्ञः सः अज्ञान्येवोच्यते स्वप्नमध्ये एव स्वप्नाद्यथा जागरणं तथैव तस्य अज्ञानमध्ये एव ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु कथं वेदप्रमित-
वर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्ज्ञानिनो निवर्तते तत्राह असात्त्वादिति । अन्येषां भावानां देहाद्यभिमानानाम् असत्त्वान्मिथ्यात्वात् तत्कृता
देहाद्यभिमानकृता वर्णाश्रमादिरूपा भिदा गतयः स्वर्गादिफलानि च हेतवः कर्माणि च अस्य जीवात्मनो मृषा मिथ्यैवेत्यर्थः देहादीनां
तदभिमानानां स्वर्गादीनां फलानां तत्साधनानां च प्राधानिकत्वेन सत्यत्वेऽपि जीवस्य तत्सम्बन्धाभावात्ते मिथ्यैव शृङ्गस्य
ऋत्यत्वेऽपि शशस्य शृङ्गसम्बन्धाभावात् शशशृङ्गं मिथ्यैवेत्यर्थः स्वप्नदृशः स्वप्नं द्रष्टुर्जीवस्य स्वाप्तिकवस्तूनां मिथ्यात्वं पुनश्च
स्वप्नजन्ये स्वप्ने परमाज्ञभोजनस्य तत्साधनस्य दुग्धतण्डुलाद्याहरणस्य च मिथ्यात्वं यथा ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तं ता एव
युक्तीराह । यः स्वप्नार्थान् देहादीन् समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिर्भुङ्क्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकत्रात्यतारुण्यादीधर्मवतः यश्च
स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् भुङ्क्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसहरति स एकः कृतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयदृष्टा
ननु जाग्रदवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति स्वप्नं मनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा तद्द्रष्टा तत्राह । इन्द्रियेशः । ननु
इन्द्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्ना एव न स्मृत्या प्रतिसन्धानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् योऽहं स्वप्नानद्राक्षं पश्चात् न किञ्चिदवेदिषं
स एवैतर्हि जागर्मीत्यत उपाधिभेदेनैव विश्वादिव्यवहार इति भावः । एतत्क्रमेणैव देहादात्मनः पार्थक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इममेवार्थं स्पष्टयति । अहंकारेति । अहङ्कारेण कृतं बन्धमनात्मन्यात्माभिनिवेशम् आत्मनोऽर्थविपर्ययं सुखत्वानुकरणेन
दुःखित्वापादकं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्य अहं ममास्पदेभ्यो निर्विद्य दुःखहेतुज्ञानेन वैराग्ये कृत्वा संसारचिन्तां संसरणहेतुभूत-
विषयचिन्तनं तुरीयस्वरूपे स्थितः संस्रजेत् ॥ २९ ॥ एवं विचारेण मुमुक्षुर्योवद्विषयाज्ञं त्यजेत्तावत्तस्य संसारनिवृत्तिर्नैयाह ।
यावदिति । पुनाति पवित्रयत्यात्मानं संसारान्निःसारयतीति पुमान्पुरुषार्थाहः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा सहि विज्ञानेन संपन्नतमो
विज्ञानं वदती”त्यादिश्रुतेः तस्य पुंसः यावन्नानार्थधीः नानाविषयेषु पुरुषार्थबुद्धिः युक्तिभिर्विषयाननर्थरूपत्वेन प्रतिपादिकाभिर्न
निवर्तते तत्र दोषबुद्धिर्न जायते तावत्स विषयेषु जागर्त्यपि स्वप्नं स्वप्नित्येव यतोऽज्ञः तत्र दृष्टान्तमाह । स्वप्ने जागरणं यथेति ।
यथा कश्चित्पुरुषः स्वप्ने जागरित्वा कंचिद्व्यापारं करोति पुनः परमार्थतो जागरणे तद्व्यवहारो मृषा भवति तथा नानार्थे अर्था-
बुद्धिर्यस्य न निवर्तते तस्य सर्वङ्गं ज्ञानादिकेशल्यं व्यर्थमेव ॥ ३० ॥ ननु रूपरसादिमन्त्रानापदार्थानां प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्व-
दुधनप्रयत्नसाध्यत्वाच्च कथं तद्विषया बुद्धिर्निवर्ततेति चेत्तत्र युक्तिभिरित्युक्तं ताभिरेव समाधानमाह । असत्त्वादिति । आत्मनोऽन्येषां
भावानां रूपरसादिमत्कार्यद्रव्याणाम् असत्त्वात्परिणामित्वात्तत्कृताभिदा तादृशगुणविशिष्टपदार्थकृता भिदा भेदः इयं स्त्री सुन्दरी
इयं कुरूपा इदमन्नं सुरसगन्धस्पर्शादिमत्त्वात्प्रियं इदं सुरसगन्धादिरहितत्वादप्रियमेव वस्त्रगृहादिषू हनीयं तथा तेषां गतयो हेतवश्च
गम्यन्ते प्राप्यन्ते विषया याभिरिति गतयः साधनभूताः क्रियाः तथा तेषां हेतवः कारणानि वयोवस्थाधनादयः यद्यप्यज्ञस्य प्रवृत्ति-

निष्ठस्य सत्या नित्यसुखरूपाः प्रतीयन्ते तथाप्यस्य मुमुक्षोर्विदुषः परमार्थोपयोगित्वाभावात्स्वयमेव नश्वरत्वाच्च किञ्चित्करत्वेन मृषैव तत्र दृष्टान्तः स्वप्नदृशो यथा स्वप्नान् परयतः पुरुषस्य तत्कालं स्वाप्तिकाः पदार्थाः सत्या अपि तस्यैव प्रबुद्धस्य ते मृषा न किञ्चिदप्यर्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्र तावन् मुमुक्षोर्विदुषः स्त्रीमात्रप्रसङ्गः “स्त्रीणां तत्सङ्गिनां सङ्गे त्यजेद्दूरत आत्मवानि”ति वाक्याद्वेय एव परन्तु तस्यापि तत्त्वविचारार्थं भगवद्भजनार्थं वा देहनिर्वाहमात्रमपेक्षितं तत्तु प्रारब्धप्राप्तेन यादृशतादृशाश्रयस्त्रनिवासस्थानेन भवत्येव नतु रसगन्धादिमद्द्रव्यस्यावश्यकत्वं तथोक्तं महाभारते—

झारीरं ब्रणवत्पदयेदन्नं च ब्रणलेपवत् । ब्रणक्षोधनवत्पानं वस्त्रं च ब्रणपट्टवदिति ॥

अत्र मायावादिनः ननु कथं वेदप्रतिपादितवर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्निवर्ततेत्याक्षिप्य भावानां देहानामसत्त्वात्तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इति व्याचक्षुस्तदसत् “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणो विविदिषन्ती”त्यादिश्रुत्या तत्त्वविविदिषार्थं वर्णाश्रमादिकर्मणो सर्वैर्विद्वद्भिरङ्गीकृतत्वात्तद्विरोधापत्तेः किञ्च वेदस्याविद्यावद्विषयत्वे वर्णाश्रमाणां तद्वर्माणां च वेदविहितत्वेन मृषात्वे सति संन्यासाश्रमतद्वर्मेत्यापि तदन्तःपातित्वेन कर्मत्यागपूर्वकशिखामुण्डनं दण्डधारणं भिक्षाटनमिताहारोपनिषदादिवेदान्तविचारप्रणवजपादिरूपसंन्यासिधर्मानुष्ठातृणां भूतभविष्यद्वर्तमानानां संन्यासिनामप्यविद्यावत्त्वाविशेषात्संसारिधर्मवत्त्वेन मुमुक्षुहेयत्वापत्तः अपि च मोक्षफलस्य श्रवणमनननिदिध्यासनज्ञानभक्त्यादिरूपसाधनस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वात्तस्यापि मृषात्वापत्त्यावेदवेदान्तादिसर्वशास्त्रस्य मृषात्वेन तद्व्याकोपादलं विस्तरेण तस्मान्नश्वरफलस्य स्त्रीपशुपुत्रादिकामुकमधिकृत्य तत्फलविधायकवेदभागस्य तथात्वंमुच्यते चेत्तद्वदुत तथा नतु सर्ववेदस्य तथात्वं वक्तुमुचितमुक्तदोषप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥ पूर्वमात्मनोऽवस्थात्रयवैलक्षण्यं तत्साक्षित्वं चोक्तं तदेवोपपादयति । य इति । यो जागरे जाग्रदवस्थायां बहिःस्थान् बाह्यविषयान् रूपरसगन्धादिमद्द्रव्याणि समस्तरणैश्चक्षुरादिभिः सर्वेन्द्रियैर्भुङ्क्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणः क्षणे क्षणे परिणामित्वाद्धर्मान्तरवतः यश्च स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् तत्सदृशान् जाग्रदनुभूतसदृशसंस्कारात्मना हृदि मनसि स्थितान् यश्च सुषुप्ते सुषुप्त्यवस्थायां तान् सर्वानुपसंहरति स एकः तत्र हेतुः इन्द्रियेशः चतुरादिबाह्येन्द्रियाणां मनसो बुद्धेशः स्वामी प्रेरक इत्यर्थः यद्यपि जाग्रदाद्यवस्थानां विश्वतैजसप्राज्ञा अधिष्ठातारः प्रसिद्धास्तेषामवस्थाभेदेन भिन्नत्वान्नास्त्येकरूपता तथाप्यात्मनोऽवस्थानां साक्षित्वेनैकत्वमाह । त्रिगुणवृत्तिदृगिति त्रिगुणवृत्तीनामवस्थानां द्रष्टा एक इत्यर्थः । आत्मन एकत्वे प्रत्यभिज्ञापमाणमाह । स्मृत्यन्वयादिति । यः स्वप्नानद्राक्षं यश्च तदनन्तरं सुखमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषं स एव जागर्मीति प्रतिसन्धानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् अनुगतत्वात् अवस्थानां व्यभिचारात्सिद्धमवस्थावैलक्षण्यं तत्साक्षित्वं चात्मन इति ॥ ३२ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कथं संसृतिबन्धः कथं वा तत्त्याग इत्यपेक्षायामाह—अहङ्कारेण देहादावहमित्यभिमानेन कृतमात्मनो बन्धमर्थविपर्ययं परमानन्दस्वरूपत्वेन परपुरुषार्थरूपस्यापि विपर्ययं दुःखित्वादिकं च तत्कृतं विद्वान् जानन् निर्विद्य विषयाद्विरज्य तुर्ये मयि स्थित एकतापन्नः संसारचिन्तां संसारहेतुभूतं देहाद्यभिमानं तत्कृतां भोगचिन्तां च त्यजेत् ॥ २९ ॥ यावद्देहाद्यध्यासं न त्यजेन्नावृत्तस्य सर्वसाधनजातं व्यर्थमेवेत्याह—यावदिति । पुंसो यावन्नार्थधीर्नानार्थेषु देवमनुष्यादिशरीरादिषु अहम्मात्मिका धीः गुरूपदिष्टशास्त्राभ्यासज्ज्ञानभिर्युक्तिभिर्न निवर्तत तावत्स अज्ञः आत्मज्ञानशून्यः जागर्त्यपि स्वप्नं स्वप्नान् पश्यन्नैव भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्ने जागरणं यथेति ॥ ३० ॥ ता युक्तोरेवोह—असत्त्वादिति, अन्येषां देवमनुष्यादिभावानामसत्त्वात् आत्मन्यविद्यमानत्वात् तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिभेदः गतयः स्वर्गादिफलानि, हेतवः कर्माणि, चास्यात्मनो मृषा, अविद्याकल्पिता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यो जागरे अनुक्षणधर्मिणः अनुक्षणं विनाशवैरस्यादयो धर्मा येषां तान् अर्थान् बहिः समस्तरणैश्चक्षुरादिभिर्भुङ्क्ते । यश्च स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् जागरदृष्टसदृशान् भुङ्क्ते । यश्च सुषुप्ते तान्सर्वानुपसंहरति स तिसृषु अव्यवस्थास्वेक एव । तत्र हेतुमाह—त्रिगुणवृत्तिदृक् जागराद्यवस्थात्रयद्रष्टा । ननु जाग्रदवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति स्वप्नं मनः सुषुप्तिं च तत्संस्कारक्षेपा बुद्धिः कथमात्मा तद्रष्टा तत्राह—इन्द्रियेश इति । इन्द्रियाणां जडत्वान्न द्रष्टृत्वं सम्भवतीत्याशयः । नन्विन्द्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्ना एवेत्याह—स्मृत्यन्वयादिति । स्मृत्या प्रतिसन्धानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् । यः स्वप्नानद्राक्षं यश्च तदनन्तरं न किञ्चिदवेदिषं स एव जागर्मीति । अत उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः । एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसन्धानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मयि तुर्ये स्थित इत्यनेन यथावस्थितस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसंधानविधुरस्यानादिदेहात्माभिमानप्रयुक्तो देहसंबन्धात्मको बन्धस्ततश्च गुणचेतसां पररपरावेश इति सूचितं तत् स्फुटमेवाह । अहङ्कारकृतमिति । अहङ्कारः ज्ञानैकस्वरूपे आत्मनि देवमनुष्य-

त्वादिभेदाभिमानरूपः स्वतन्त्राभिमानरूपश्च तेन कृतस्तं, आत्मनः बन्धं, अर्थस्य परमपुरुषार्थस्य विपर्ययो विघातो यस्मात्तथाभूतं, विद्वान् जानन् पुमान्, निर्विघ्न संसारबन्धनादिति शेषः । तुर्ये मयि च, अस्य पूर्ववदर्थः । स्थितः सन्, संसारचिन्तां संसृति-बन्धात् कथं मुच्येयेति चिन्तां, त्यजेत् ॥ २९ ॥ अहंकारस्य सर्वानर्थनिदानतामाह । यावदिति । पुंसो जीवस्य नानार्थधीः देवमनुष्य-त्वाद्यभिमानबुद्धिः युक्तिभिः देहात्मभेदप्रतिपादकयुक्तिभिः, यावत् न निवर्त्तत तावत्, जागर्त्यपि यद्यपि जागर्ति तथापीत्यर्थः । अज्ञः स्वप्नं स्वपीति । जाग्रदवस्थायामपि सुप्त इवाज्ञ इत्यर्थः भ्रान्तिदशायामेव जागराभिमाने दृष्टान्तमाह । स्वप्ने जागरणं यथा न हि स्वप्नं पश्यन् स्वप्नमिति जानाति किं तु जागरमेवाभिमन्यते, एवं देहाऽहंकारेण देहात्मत्वेन पश्यन् न तं भ्रमात्मकमिति जानाति किं तु यथार्थमेवेति । अतो यावद्देहविलक्षणमात्मानं यथावन्न जानाति तावन्निपुणोऽप्यज्ञ एवातोऽहंकारस्य सर्वानर्थ-निदानतेति भावः ॥ ३० ॥ ननु तुर्यस्थितिमात्रेण कथमनादिकालानुवृत्ताहंकारादित्याग इत्यत आह । असत्त्वादिति । अस्य आत्मनः सततं ज्ञानैकस्वरूपस्य जीवस्य, अन्येषां भावानां देवमनुष्याद्याकाराणां, असत्त्वादौपाधिकत्वेन नित्यमसत्त्वादभावात्, मुक्तात्म-स्वरूपदर्शनादिति भावः । तत्कृता भिदा देवादिशरीरकृतो बालत्वब्राह्मणत्वादिभेदः, गतयः, हेतवस्तद्वेतुभूता अन्ये कर्मवश्यत्वादयो दोषाश्च, मृषा आत्मस्वरूपे मिथ्याभूताः, न सन्तीत्यर्थः । अतो निवर्त्तन्त इति भावः । कस्येव । स्वप्नदृशः । यथा स्वप्नद्रष्टुः पुंसः स्वप्नदृष्टा भावाः सम्यक् प्रबोधेन निवर्त्तन्ते, तद्वद्देवादयोऽप्यामोक्षानुवृत्ततुरीयस्थित्या निवर्त्तन्त इत्यर्थः । गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवो वर्णाश्रमकर्माणि च, अस्य आत्मनः मृषा मिथ्यैव, स्वप्नदृशः यथा स्वाप्लिकव्यवहारः सर्वोऽपि, मिथ्यैव तद्वद्धि इत्यन्ये ॥ ३१ ॥ तदेवं सत्त्वरजस्तमोनिमित्तजागराद्यवस्थारूपबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वेऽपि वस्तुतस्त्वन्वयरहितस्य जीवस्वरूपस्य ब्रह्मात्मकत्वेनोपासनमपि गुणचेतसां मिथस्यागहेतुरिति सूचितं तदेव स्फुटमाह यो जागर इति त्रिभिः । य इति । यो जीवः, जागरे जाग्रदवस्थायां, समस्तैः सकलैः करणैरिन्द्रियैः, अनुक्षणः प्रतिक्षणपरिणामात्मकः धर्मः स्वभावः अस्ति एषामिति अनुक्षण-धर्मिणः, अर्थान् शब्दादिविषयान्, बहिः भुङ्क्ते, यश्च स्वप्ने तत्सदृशान् जागरावस्थानुभूतविषयसमानान् अर्थान्, हृदि मनसि अन्तरित्यर्थः । भुङ्क्ते । स्वप्नद्रष्ट्रे कानुभाष्यन्तत्कालमात्रावस्थायित्वरूपवैधर्म्यसद्भावात्सदृशानित्युक्तम् । साधर्म्यस्य वैधर्म्यगर्भ-त्वात् । अन्यथा तत्तदेव स्यादिति न साम्यम् । अथ, यः सुषुप्ते सुषुप्तौ, उपसंहरते, विषयभोगानिति शेषः । स आत्मा एकः एकस्वरूपस्वभाव इत्यर्थः । यद्वा । सः अवस्थात्रयान्वयी जीवः, एकः एव, न तु प्रत्यवस्थं भिन्न इत्यर्थः । एकत्वे हेतुः । स्मृत्यन्वयात् स्मृत्या प्रतिसंधानेन सर्वास्ववस्थासु अन्वयात्, त्रिगुणवृत्तिदृक् त्रिगुणवृत्तीनां जागरादीनां दृक् दृष्टा । तत्र हेतुः इन्द्रियेशः कर्मेनिमित्तप्राकृतेन्द्रियप्रवर्त्तकः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह बन्धन अहङ्कारकी ही रचना है और यही आत्माके परिपूर्णतम सत्य, अखण्डज्ञान और परमानन्दस्वरूपको छिपा देता है । इस बातको जानकर विरक्त हो जाय । और अपने तीन अवस्थाओंमें अनुगत तुरीयस्वरूपमें होकर संसारकी चिन्ताको छोड़ दे ॥ २९ ॥ जबतक पुरुषकी भिन्न-भिन्न पदार्थों में सत्यत्वबुद्धि अहंबुद्धि और ममबुद्धि युक्तियों के द्वारा निवृत्त नहीं हो जाती, तब तक वह अज्ञानी यद्यपि जागता है तथापि सोता हुआ-सा रहता है—जैसे स्वप्नावस्था में जान पड़ता है कि मैं जाग रहा हूँ ॥ ३० ॥ आत्मासे अन्य देह आदि प्रतीयमान नामरूपात्मक प्रपञ्चका कुछ भी अस्तित्व नहीं है । इसलिये उनके कारण होनेवाले वर्णाश्रमादि भेद, स्वर्गादिफल और उनके कारणभूत कर्म—ये सब-के-सब इस आत्मा के लिये वैसे ही मिथ्या हैं; जैसे स्वप्नदर्शी पुरुषके द्वारा देखे हुए सब-के-सब पदार्थ ॥ ३१ ॥ जो जागृत अवस्था में समस्त इन्द्रियों के द्वारा बाहर दीखनेवाले सम्पूर्ण क्षणभङ्गुर पदार्थों को अनुभव करता है और स्वप्नावस्था में हृदय में ही जाग्रत् में देखे हुए पदार्थों के समान ही वासनामय विषयों का अनुभव करता है और सुषुप्ति-अवस्थामें उन सब विषयोंको समेटकर उनके लयको भी अनुभव करता है, वह एक ही है । जाग्रत् अवस्थाके इन्द्रिय, स्वप्नावस्था के मन और सुषुप्ति की संस्कारवती बुद्धिका भी वही स्वामी है । क्योंकि वह त्रिगुणमयी तीनों अवस्थाओंका साक्षी है । 'जिस मैंने स्वप्न देखा, जो मैं सोया, वही मैं जाग रहा हूँ'—इस स्मृतिके बलपर एक ही आत्माका समस्त अवस्थाओं में होना सिद्ध हो जाता है ॥ ३२ ॥

एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्ववस्था' मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।

संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिम् ॥ ३३ ॥

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।

विज्ञानमेकमुखेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।

संदृश्यते क च यदीदमवस्तुबुद्ध्या 'त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।

दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं विमृश्य गुणतः मनसः व्यवस्थाः मन्मायया मयि कृताः इति निश्चितार्थाः अनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना अखिलसंशयाधिं संछिद्य हार्दं मा भजत ॥ ३३ ॥ इदं विभ्रमम् ईक्षेत मनसः विलासं दृष्टं विनष्टम् अतिलोलम् अलातचक्रं (यथा) स्वप्नः विज्ञानम् एकम् उरुधा इव विभाति त्रिधा गुणविसर्गकृतः विकल्पः माया ॥ ३४ ॥ ततः दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवः निवृत्ततृष्णः तूष्णीं निरीहः भवेत् क च यत् इदं संदृश्यते (तथापि) अवस्तु बुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् (किन्तु) आनिपातात् स्मृतिः (भवेदित्यर्थः) ॥ ३५ ॥ सिद्धः दैवात् उत्थितम् अवस्थितम् उत अपेतं वा उपेतं नश्वरं देहं न पश्यति यतः स्वरूपम् अध्यगमत् यथा मदिरामदान्धः परिकृतं वासः (न अध्यगमत्) ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः किमत आह । एवमिति । गुणतो या एता मनसस्त्ववस्थास्ता मदविद्यया मयि कृता न तत्त्वतः संतीति निश्चित आत्मरूपोऽर्थो यैस्ते यूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयतेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारस्तं संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मा मां भजत । केन छित्त्वा तदाह । अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च । तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ॥ ३३ ॥ अनुमानादि दर्शयति । ईक्षेतेति । इदं जगद्विभ्रममीक्षेत । तत्र हेतवः । मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वाद्विनाशित्वाच्च स्वप्नवत् । अतिचंचलत्वाच्चालातचक्रवत् । ननु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह । विज्ञानमिति । विज्ञानमिति निगमनम् । तस्मात्त्रिधा योऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः स मायेति ॥ ३४ ॥ तस्मात्ततो दृष्ट्यादृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत् । तन्नैश्चल्यार्थं च निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् । मनोवाक्कायव्यापाररहित इत्यर्थः । ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संदृश्यत इति । कचिदावश्यकाहारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या यत् त्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव । किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिरिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवोपपादयति । देहमिति । आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैव स्थितं ततः कचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतोऽन्यत् । यतो येन देहेन स्वरूपमध्यगमज्ज्ञातवास्तं देहम् । यतः कारणादिति वा । परिकृतं परिहितं वासो गतं स्थितं वा यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत आत्मैक्यसाधनात् । एवमुक्तरीत्यात्मैकत्वं विचार्य । आधिस्थानीभूतः । मामात्मत्वेन भजत । मय्यधिष्ठाने । कृताः कल्पिताः । अनुमानं तु—अहंकारो मिथ्या ज्ञाननाशयत्वात्, दिङ्मोहवदिति । सदुक्तिस्तु—'मिथ्याहंकारसंस्मृति' इत्येवंरूपा । श्रुतिस्तु—'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यादिका । ततः सर्वावस्थात्मन एक्यज्ञानानंतरमेवं विमृश्य मननं कृत्वा यूयं भजत ध्यायत हार्दं हृद्युद्भवमवस्थात्रयं संछिद्य मामखिलसंशयानामाधिं पीडकं नाशकम् ॥ ३३ ॥ विशेषेण भ्रमो यत्र विभ्रमं जगद्विशेषणत्वाच्छठत्वम् । तत्र विभ्रमत्वे । मनसो विजृम्भितं विलासस्तद्रूपत्वात् । अलातचक्रं काष्ठाद्यग्नौ प्रज्वाल्य चक्राकारेण तद्भ्रामणमुल्लसकभ्रामण-भ्रमोपि'सविषय एव भवतीत्याशंकते—नन्विति अबाधितत्वात्सप्रतिपक्षत्वतात्पर्यकं वाक्यं निगमनम् । यथा—तस्माद्वह्निमानिति ।

तथा चायमित्युपनयस्य तस्मात्तथेति निगमनस्य च शरीरमिति प्राञ्चः । तस्माद्विनाशित्वादिरूपत्वाद्विज्ञानं बुद्धिर्यथैकमेवोपाधि-
भेदाद्बहुधा घटपटाद्याकारेण प्रतीयते, तद्वदिदमपि विभातीत्याह—यथामिति । अनुमानानि ज्ञानोत्पत्तौ सहकारीणि । तत्र विभ्रमत्वे ।
निर्विषयः निराश्रयः । निगमनमिति—अयं भावः—पदार्थानुमाने पञ्चावयववाक्यं जगद्विभ्रममीक्षेतेति प्रतिज्ञा । दृष्टत्वादि
यद्यद्दृष्टत्वाद्यवच्छिन्नं तत्तद्भ्रममात्रम् । यथा स्वप्नादि इत्युदाहरणम् । भ्रमत्वव्याप्यदृष्टत्वादिमानं यथा स्वप्नादिस्तथा चेदं
जगदित्युपनयः । तस्मात्त्रिधा योयं गुणपरिणामकृतो विकल्पः स माया मिथ्येति साध्योपसंहारलक्षणं निगमनमिति । विश्व-
नाथस्तु—एवमवस्थात्रयान्निःसंबन्धस्यात्मनः पार्थक्यमनुभूय पूर्वं यदहंतास्पदममतास्पदीभूतं वस्तु तदिदं जगद्विभ्रमं विशिष्टो
भ्रमो यत्र तथाभूतमीक्षेत् । कोटिकोटिजन्मसु तत्र भ्रमादेवाहन्ता ममतयोरारोपितचरत्वात् । मनसो विलासं कौतुकास्पदम्, मनसो
विशिष्टो लासो नृत्यं यत्र स तदिति वा । अन्यतैः । नन्वेवमभूतद्वैतदर्शनाभिर्मेदं ब्रह्मानुभवो नोपपद्यते तत्राह—विज्ञानमेकं यद्
ब्रह्मे तदेव उरुधेव विभाति न तु परमार्थत उरुधा यतो माया, माययैव त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः, स्वप्नः स्वप्नवदचिरस्थायीति
दीपिका ॥ ३४ ॥ यतो माययैव तस्माद्धेतोः । दृष्टिं सत्यत्वभ्रांतिम् । निजमुखं स्वरूपानंदस्तमनुभवतीति तथा । तन्नैश्चल्यार्थं
निजानंदानुभवस्थैर्यार्थम् । इत्यर्थ इति—‘सर्वेहोपरतिस्तनुः’ इत्युक्तेस्सर्वव्यापारशून्यस्यैव स्वानंदावाभिर्भवतीति भावः । निरीहत्वम-
शक्यमित्याशङ्कते—नन्विति । इदं द्वैतम् । मोहाय न भवेद्भ्रांतिकारं न स्यात्सकृत्तत्सर्पभ्रमापोहेन ज्ञाता रज्जुर्यथा पुनः सर्पादि-
भ्रांतिजनिका न भवति तद्वदित्याह—किंत्विति । इत्यर्थ इति—दग्धशुल्बपरावर्तप्रतीतिवत्प्रतीतिर्मिथ्यैवेति निश्चयात्पुनर्भ्रमो न
भवतीति भावः । तन्नैश्चल्यार्थं सुखानुभवस्य स्थिरत्वार्थं निवृत्तचृष्ण इत्यादिपदत्रयं यथासंख्यं मनोवाक्कायव्यापाररहितं इत्यर्थः ।
संस्कारेति—प्रारब्धजसंस्कारमात्रेण जीवन्मुक्तस्य दग्धपटवत् द्विदलादिवदवभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेव
सत्यत्वेनानुसंधानमेव । तत्रैवासने । तत आसनात् । तत्रैवासने एव । नानुसंधत्ते न सत्यत्वेन पश्यति । अन्यद्देहातिरिक्तं गृहादि
तु कुत इत्यर्थः । देहेन साधनेन स्वरूपं परमानंदलक्षणम् । यद्यप्यात्मज्ञानसाधनेषु देहं मुख्यसाधनमस्ति तथापि साधनेषु तद-
गणनादाह—यतः कारणादिति वेति । यतो हेतोः स्वरूपमध्यगमदतो हेतोर्देहं न पश्यतीत्यर्थः । मदिरामदांधः मद्यपानजातमद-
विस्मृतात्मज्ञानः । एतदेव संस्कारमात्रेणावभासनमेव ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । अत एवमुक्तप्रकारेण विमृश्य विचार्य गुणतो या एता मनसस्त्रयवस्थास्ता मन्मायया स्वरूपावरकाविद्यया
मयि मदंशभूते जीवे कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चितोऽर्थः आत्मस्वरूपो यैस्ते यूयमनुमानैः सद्भुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च
तीक्ष्णेन ज्ञानासिना अखिलानां संशयानामात्मनो देहादिभिन्नत्वाभिन्नत्वैकत्वादीनामाधिम् आधीयन्तेऽस्मिन्नित्याधिरहङ्कारस्तं
संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मा मां भजत । यद्वा । अखिलसंशयानामाधिं पीडकं नाशकं मां भजत ॥ ३३ ॥ अनुमानानि दर्शयति—
ईक्षेतेति । इदं जगत् विभ्रममीक्षेत् । तत्र हेतवः यतः मनसो विलासरूपं मनोविलासरूपत्वादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि तथा दृष्टम् ।
विनष्टं विनश्यत् अतिलोलं चञ्चलं च अलातचक्रवत् यथा स्वप्नः स्वप्नो यथेति दृष्टान्तौ एवम् अनुमिन्यादित्यर्थः । अत एकं
विज्ञानमेकमेव मनसा कल्पितम् उरुधा विभाति त्रिधा देहेन्द्रियान्तःकरणरूपो योऽयं गुणविसर्गकृतो विकल्पो भेदः स माया
अविद्याकल्पित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दृष्टमिति । यस्माद्देहादिकं सर्वमात्मनि कल्पितं तस्मात्ततो देहादेर्दृष्टिं प्रतिनिवर्त्ये तत्राहंममाभिमानं
त्यक्त्वा निजसुखानुभवः परमानन्दस्वरूपात्मानुसन्धानपरो भवेत् । तन्नैश्चल्यार्थं च निवृत्तचृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् ।
मनोवाक्कायव्यापाररहितो भवेदित्यर्थः । कचिदावश्यकहारादिषु यद्यपीदं देहादिकं संदृश्यते तथापि यतः पूर्वमवस्तुबुद्ध्या
आत्मातिरिक्तनिश्चयेन त्यक्तमतस्तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किंतु आनिपातात् देहपातपर्यन्तं तस्य स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो
भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ देहमिति । सिद्धः आत्मनिष्ठः दैवात् प्रारब्धकर्मवशादासनादुत्थितम् उत्थाय स्थितम् उपविष्टं वा ततः
कचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतमागतं वा नश्वरमिदं देहमपि न पश्यति नानुसन्धत्ते कुतोऽन्यत् यतो येन देहेन स्वरूपमध्यगमत्
तं देहम् । यद्वा । यतो यस्मात्कारणात् स्वरूपमध्यगमत् आत्मतत्त्वं ज्ञातवान् । यथा मदिरामदेनान्धः पुरुषः परिकृतं परिहृतं
वासस्तत्र स्थितं पतितं वा नानुसन्धत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ततः सर्वावस्थास्वात्मनः ऐक्यज्ञानानन्तरम् एवं विमृश्य मननं कृत्वा । मदविद्यया मम स्वरूपविषयकाज्ञानेन । कृताः
कल्पिताः तदाह तत्र छेदनसाधनमाहेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अनुमानानि ज्ञानोत्पत्तौ सहकारीणि । तत्र विभ्रमत्वे । निर्विषयाः निराश्रयाः ।
निगमनमिति । अयं भावः पदार्थानुमाने हि पञ्चावयववाक्यं तत्र जगद्विभ्रममीक्षेतेति प्रतिज्ञा (१) दृष्टत्वादि हेतुः (२) यद्यद्-
दृष्टत्वाद्यवच्छिन्नं तत्तद्भ्रममात्रं यथा स्वप्नादि इत्युदाहरणम् (३) यथा भ्रमत्वव्याप्यदृष्टत्वादिमानं स्वप्नादिस्तथाचेदं जगदित्यु-

पनयः (४) तस्मात् त्रिधा योऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पः स माया मिथ्येति साध्योपसंहारलक्षणं निगमनमिति (५) ॥ ३४ ॥ तन्नैश्चल्यार्थं सुखानुभवस्य स्थिरत्वार्थं निवृत्तवृष्ण इत्यादि पदत्रयस्य यथासङ्ख्यं मनोवाक्यायव्यापाररहिता इत्यर्थः संस्कारेति । प्रारब्धजसंस्कारमात्रेण जीवमुक्तस्य दग्धपटवत् द्विदलादिवद्वभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेव संस्कारमात्रेणावभासनमेव । तत्र आसन एव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

मायामयं प्रकृतिकार्यम् अखिलसंशयरूपमाधिं संछिद्य मां भजतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इक्षेतेति । इदं स्थूलोऽहमित्याद्यनुसन्धानं मनसो विलासं मनः कार्यं विभ्रममीक्षेत तदेवोपपादयति । दृष्टं मनुष्यादिशरीरं हि अलातचक्रवत् प्रतिक्षणध्वंसि तद्वत्स्यादित्यं शरीरं नित्य आत्मा भवति माया स्वप्ने प्रकृतिकार्यं स्वप्ने भ्रमे ज्ञानस्वरूपात्मा बहुधा देवादिरूपेणाभाति जाग्रदादिरूपेण त्रिधा विकल्पश्च गुणविसर्गकृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ततः शरीरादिभावाच्च दृष्टिं प्रतिनिवर्त्यति ज्ञानेन्द्रियनियमनमुक्तं निवृत्तवृष्ण इति मनोनियमनं तूष्णीमिति वागादिकर्मेन्द्रियनियमनमुक्तं निजसुखानुभव इति समाधिरुक्तः भ्रमाय न भवेत्समाधिं न गलयेदित्यर्थः आनिपातात् आमरणात्स्मृतिर्भगवद्व्यानं कर्तव्यम् अन्यथा मनः कालुष्यात्समाधिरेव गलितः स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ समाधिदशायां देहाकारो न प्रतिभातीत्याह । देहं चेति । अवस्थितमासीनमुत्थितं वेत्यतिशयोक्तिः तिष्ठतोऽपि कदाचित्समाधिसम्भवात् तद्युक्तः सिद्धः निष्पन्नसमाधिः अध्यगमत् साक्षात्कृतवान् स्वरूपं निष्कृष्टस्वरूपं दैवादुपेतमित्यादिवासोविशेषणम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं मनसस्तिष्ठोऽवस्थाश्च मन्मायया स्वस्वकर्मानुगुणमदीयसङ्कल्परूपज्ञानेन गुणतः सत्त्वादिमनोनिष्ठगुणेभ्यो निमित्तेभ्यो मयि कृता इत्येवमित्थं विमृश्य विचार्येति सम्बन्धः आत्मनः कृत्स्नचिद्विदुपादानकारणत्वाच्चिद्विद्वतावस्थानां तद्द्वारा स्वात्मपर्यन्तत्वाभिप्रायेण मयीत्युक्तं निश्चितोऽर्थः सकलानर्थनिवारकमत्प्राप्तिसाधनं मनुपासनमेव परमप्रयोजनं यैस्ते यूयं हादं हृद्गतमखिलसंशयाधिमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना सञ्छिद्य मां भजतेत्यन्वयः संशयाः । किमहं देहाकार उत तद्विलक्षणः किंस्वतन्त्रः किंवा परतन्त्र इत्यादिरूपाः त एवाधिः पीडा ज्ञानमत्र यथावस्थितात्मपरमात्मस्वभावानुसन्धानात्मकम् अनुमानं देहेन्द्रियविषयाणामन्ततो दुःखावहत्वानित्यत्वहेयत्वादिव्याप्तिग्रहणं तेन तन्मूलं वैराग्यं विवक्षितं सदुक्तयः शारीरकन्यायात्मिकाः वेदान्तार्थविचारवैराग्याभ्यां निशितेन तीक्ष्णेन ज्ञानरूपेणासिना इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अनुमानमेव दर्शयति । इक्षेतेति । विशेषेण भ्रमः आत्मत्वभोग्यत्वादिभ्रमो यस्मिन् मनसो विलासो यस्मिन्सङ्कल्पविकल्पविषयमित्यर्थः । इदं देवादिशरीरतदुपभोग्यविषयादिकं सर्वमिति धर्मिणो निर्देशः विनष्टमिति साध्यस्य दृष्टमिति साधनस्यालातचक्रमिति दृष्टान्तस्य तद्विशेषणमिति लोलमिति इक्षेत इत्थमनुमिन्यादित्यर्थः अथ सदुक्तिविचारात्मकज्ञानाकारं दर्शयति । विज्ञानमिति । विज्ञानं जीवस्तद्रूपं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते, यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति श्रुतेः तदेकं ज्ञानैकस्वरूपस्वभावम् उरुधेव देवमनुष्यादिरूपेण बहुधव विभाति न तत्स्वरूपेऽस्ति देवमनुष्यादिभेद इति भावः । स च विकल्पो देवमनुष्यादिभेदः त्रिधा त्रिप्रकारा ये गुणाः सत्त्वादयस्तेषां विसर्गः परिणामः तेन कृतः मायास्वप्नः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्मम मायया प्रकृत्या सङ्कल्परूपज्ञानेन वा निमित्तेन स्वप्नः स्वप्न इव कृतः यथा स्वप्नः सङ्कल्पविकल्पप्रवणमनसः प्रतीयमानः पुनः प्रबोधेन निवर्तते तद्वत् स्वात्मपरमात्मयात्यानुसंधातुरात्मगतत्वेन प्रतीयमानः पुनरामोक्षानुवृत्तात्मोपासनाश्रितवर्तत इति ॥ ३४ ॥ दृष्टमिति ततः शब्दादिभ्यः दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य शब्दादिबाह्यविषयानगृह्णन्नित्यर्थः निवृत्ता वृष्णा विषयाभिलासो यस्य सः निरीहः निर्व्यापारो तत्र दृष्टिं प्रतिनिवर्त्यति बाह्यज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां नियमनमुक्तं निवृत्तवृष्ण इति मनसः निरीह इति कर्मेन्द्रियाणां निजसुखानुभव इति समाधिरुक्तः तूष्णीं भवेदिति देहानुचिन्तननिषेधः एवंविधस्य पुंसः पूर्वमवस्तुबुद्ध्या अनात्मबुद्ध्या—

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ।

इत्यात्मन्येव वस्तुशब्दस्य मुख्यवृत्तत्वस्मरणात् त्यक्तमिदं देहादिकं कच समाधिव्यतिरिक्तज्ञानासनभोजनादिदशासु यद्यपि संदृश्यतेऽनुसन्धीयते तथापि तद्भ्रमाय समाधितश्चलनाय न भवेत् यद्वा पुनर्देहान्तरसम्बन्धनिमित्तदेहात्माभिमानादिरूपभ्रमाय न भवेत् । ननु, तुर्ये स्थितः अनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना निजसुखानुभव इति तुर्यस्थितिज्ञानानुभवशब्दविवक्षितं ज्ञानं किं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यरूपं किं वा ध्यानोपासनादिशब्दवाक्यं ध्यानादिशब्दवाक्यत्वेऽपि किद्विस्मिरावृत्तिरूपं किं वा यावच्छरीरपातानुवृत्तिरूपमित्यत्राह । स्मृतिरानिपातादिति । स्मृतिर्भगवद्व्यानं आशरीरपातात्कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा मनः कालुष्यात्समाधिरेव गलितः स्यादिति भावः । आनिपातादित्यनेन द्विस्मिरावृत्तज्ञानव्युदासः स्मृतिशब्देन वाक्यजन्यस्य ॥ ३५ ॥

तूष्णीं भवेदित्युक्तं तूष्णींभावं विवृणोति—देहं चेति । सिद्धः निष्पन्नसमाधिमान् देहमवस्थितमासीनमुत्थितं वा न पश्यति नानुसन्धत्ते तत्र हेतुत्वेन देहं विशिनष्टि । नश्वरमिति । हेयत्वादिति भावः किञ्च यतः स्वरूपं निष्कृष्टात्मस्वरूपमध्यगमत्साक्षात्कृतवान् अतः समाधिदशायां देहो न प्रत्येतव्य इत्यर्थः । दैवादुपेतमिति वासोविशेषणं यथा मदिरामदेन मद्यपानमदेनान्धो विवेकरहितः पुमान् परिकृतं परिधृतं वासो वस्त्रं दैववशादुपेतं प्राप्तमथ तस्मादुपेतं वा नानुसन्धत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलं विधत्ते । एवमिति । एवमुक्तविधं विमृशालोच्य कथमित्युक्तं स्मारयति । गुणत इति । सत्त्वादिगुणत उद्धृता मननान्मन उद्दिष्ट इति मनसो जीवस्य जाग्रदाद्यवस्था मन्मायया मदिरुद्धया मयि मदाधारत्वेन कृता विहिताः पर्याप्ता इति निश्चितार्थाः यूयमनुकूलश्रुत्यादिमानेन सतां महताम् उक्तया वचनेन तीक्ष्णेन निशितधारेण ज्ञानाख्यासिना हार्दं हृदि रूढमखिलसंशयाधिं संछिद्य मा मां भजतेत्यन्वयः अनेन मुक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३१ ॥ ननु, जाग्रदादिषु प्रवर्तकत्वेन वर्तमानस्य हरेः विश्वादिरूपाणां भेदो नास्तीत्युक्तं तत्र वृत्तिभेदेन प्रतीयमानो भेदः कथं प्रत्येतव्य इत्यत्राह । ईक्षेतेति । जाग्रदादिषु प्रतीयमानमिमं परमात्मभेदं विभ्रमज्ञानमूलं वीक्षेत्—

जाग्रदादिकरो देवः परमात्मैक एव तु । इति वीक्षेत सततं मुच्यते संसृतेरतः ॥

इति वचनात् अज्ञाननिमित्तहेतुमाह । मनस इति । मनसो विलासं मनोविकाररूपत्वात् एतत्कुतोऽत्राह । दृष्टमिति । गुरुपदिष्टशास्त्रदृष्ट्या यदा विभ्रमोऽयमिति दृष्टस्तदैव नष्टो भवति यत्तस्मात् इतोऽपि मनोविलास इत्याह । अतिलोलमिति । श्रुत्यादि-विचारे क्षिप्रविनाशित्वात् अत्र लुप्तोपममाह । अलातचक्रमिति । अलातचक्राकारभ्रमवत् परमात्मभेदभ्रमं विद्यादित्यर्थः । एवं सुरनराद्याहिततत्तन्निवृत्तभेदोऽपि भ्रान्त इत्याशयेनाह । विज्ञानमिति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । एकं स्वगतभेदशून्यं ब्रह्म नानारूपमिव भाति । अज्ञानमिति शेषः । यथा स्वप्न एकैव गजादिमाया बहुधा प्रतीयते तथेति । मिथ्याज्ञानकारणमाह । त्रिगुणेति । सत्त्वादिभिन्नभिर्गुणैस्तत्सर्गैस्तत्कार्यैः पापादिभिश्च कृतः पर्याप्तो विकल्पो मिथ्याज्ञानं कारणमिति शेषः । तमआदिगुण-निमित्तपापादिदुष्कर्मरूपितान्तःकरणानामज्ञानांमासुरप्रकृतीनां सच्चिदानन्दरूपमेकं बह्विव प्रतीयत इति भावः । “देहभेदेऽवस्थासु प्रादुर्भावेषु केवलं ज्ञानानन्दैकसद्रूपं भ्रान्त्या भिन्नं प्रपश्यति । सा च भ्रान्तिर्विनश्येत् यदा भ्रान्तित्ववेदनम् । अतिक्षिप्रं विनश्येच्च न स्थिरं दिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बाधिता जीवा ज्ञप्तिमात्रं जनार्दनम् । पश्यन्ति बहुधा स्वप्ने यथैकं बहुधा कश्चित् । अभिज्ञोऽपि विभिन्नेषु व्यवहारो यथा भवेत् तथैव व्यवहाराय शक्तत्वान्नैव दूषणम् । ईशस्य तु तदन्येषामपि यच्छक्तिदायकः” इत्यनेन मानेन—

अशक्योऽप्यतिशक्योऽयं विनिवर्तयितुं भ्रमः । ईशस्यो गुरुसम्पत्त्या यदि शुद्धमनाः पुमान् ॥

इत्यनेन मानेन निर्णीतत्वादितदमेव तात्पर्येण ज्ञातव्यम् अन्यद्दुःशास्त्रमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥ एवंविधं मिथ्याज्ञानं मोक्षार्थिना हेयमिति भावेनाह । दृष्टमिति । यतो पापफलं मिथ्याज्ञानं ततो निवृत्ततर्षः विषयाभिलाषरहितः दृष्टिं मिथ्याज्ञानं प्रतिनिवर्त्य परमात्मभेदादिदर्शनरहितो भूत्वा तूष्णीं भवेत् निरन्तरध्यानमन्तरेण प्रवृत्त्यन्तरविधुरः स्यात् किमनेन पाषाणवदवस्थानेनोत तत्राह । निजेति । अनेन स्वरूपसुखस्यानुभवे यस्य स तथा । ननु, नित्यनैमित्तिकादिक्रियादर्शनात् प्रवृत्त्यन्तरशून्यः कथमत्राह । निरीह इति । निषिद्धचेष्टाविधुरो भवति ननु क्रियामात्रशून्यः । ननु, संसारवशात् वर्तन् मूढजनस्थितं भ्रमं दृष्ट्वा स्वयं मुह्यतीति किं न स्यादित्यत्राह । संदृश्यत इति । यदि कश्चिन्मूढजने स्थितमिदं परमात्मभेदज्ञानं ज्ञानिनां संदृश्यते तथाप्यवस्तुबुद्ध्या अविद्यमानोऽयं भेदभ्रमं इति ज्ञानेन त्यक्तं मिथ्याज्ञानं पुनर्भ्रमाय भ्रमजननाय न भवेत् तत्र निमित्तमाह । स्मृतिरानिपातादिति । सन्यग्भावेन पातो यस्मिन् तन्निपातमन्धन्तमः मोक्षमारभ्य तावत्पर्यन्तं स्मृतिर्यस्मात् ज्ञानिनो निपातपर्यन्तं स्मृतिर्ज्ञानमस्तीति यत्तस्मादित्यर्थः । ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं स्वर्ग एव मिथ्याज्ञानफलमन्धन्तमः इति स्मरति ज्ञानीति “निर्न्यग्भावनिकामयोः” इति यादवः ॥ ३५ ॥ ननु, त्रिगुणसर्गकृतो विकल्प इत्यत्र त्रिगुणबद्धानां विकल्प इत्युक्तम्, तत्र ज्ञानिनोऽपि देहवस्त्वेन त्रिगुणत्वाद्विकल्पः सम्भाव्यत इत्यत्राह । देहश्चेति । निरन्तरं भगवन्तं ध्यायन् जीवस्वरूपमारभ्य परमात्मपर्यन्तानि तत्त्वानि तत्तत्स्वरूपं यथावदध्यगमदेहादिविलक्षणतया तारतम्येनापरोक्षीचकारेति यत्तस्मादेहमिमानरहितो ध्यानरूढो वावस्थितमुत्थितं वा देहं नाऽनुपश्यति कीदृशं देहम् ? दैवादुपेतं प्राप्तं दैववशाद्भगवत्प्रेरितकर्मवशात् वियुक्तं च मदिरामदान्धः मद्यपानजातमदविस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिधृतम् आच्छादितं वासो यथा दृढीकरणादित्यत्नं न करोतीत्यतः त्रिगुणकृतदेहाभिमानाभावात्तत्कृतविकल्पो नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वं तस्माच्चबुद्धबोत्सज्येत्यादिना यदुक्तं तदेव खलु एवं गुरुपासनयेत्यादिना स्थापितं तदेव पुनः श्रीहंसवाक्येन द्रढयति । एवं विमृश्येति । एवं विमृश्य मननं कृत्वा भजत ध्यायत यूयम् ॥ ३३ ॥ ततश्च ज्ञानोत्पत्तिप्रकारमाह । ईक्षेतेति । इदं जगत् विभ्रमं विशेषेण भ्रमो यत्र तद्रूपमीक्षेत यतो मनोविलासमयं तथा दृष्टं यद्यद्वटादि तत्तद्विनष्टं नश्वरमिति सर्वमीक्षेत अलातचक्र-वदतिलोलं सन्ततभ्रमणानुकूलं चेक्षेत । यस्माद्विज्ञानं परमात्मचैतन्यं सर्वत्रैकमेव । माययैव तु उरुधेव भाति इवशब्दस्तस्याः स्वातन्त्र्यं वारयति परमात्मसान्निध्यमात्रबलत्वात् तस्माद्गुणविसर्गकृतो विकल्पः स्वप्न इव मायामात्रलब्धस्फूर्तिरित्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ जीवन्मुक्तमाह । देहं चेति द्वाभ्याम् ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ततः किमत आह—एवमिति । गुणतो या एता मनसो बुद्धेस्त्यवस्थास्ता मदविद्यया मयि कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चित आत्मरूपोऽर्थो यैस्ते यूयम् अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन हार्दं हृद्वमवस्थात्रयं मा माम् अखिलसंशयानामाधि पीडकं नाशकं भजत ॥ ३३ ॥ एवमवस्थात्रयाभिः सम्बन्धस्यात्मनः पार्थक्यमनुभूय पूर्वयदहन्तास्पदं ममतास्पदीभूतं वस्त्वासीत्तदिदं जगत् विभ्रमं विशिष्टो भ्रमो यत्र तथा भूतमीक्षेत कोटिकोटिजन्मसु तत्र भ्रमादेवाहंताममतयोरा-रोपितचरत्वात् मनसो विलासं कौतुकास्पदं मनसो विशिष्टो लासो नृत्यं यत्र तदिति वा विनष्टमनित्यं तत्राप्यलातचक्रवदतिलोलम् । ननु, तर्ह्येवम्भूतद्वैदर्शनाभिर्भदब्रह्मानुभवो नोपपद्येत ? तत्राह । विज्ञानमेकं यद्ब्रह्म तदेव उरुधेव विभाति नतु परमार्थत उरुधा यतो माया माययैव त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः स्वप्नः स्वप्नवदचिरस्थायी ॥ ३४ ॥ यस्मादेवं तस्मात्ततो दृश्यात् दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य तस्मिन् निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं च भवेत् । मनोवाग्यापाररहित इत्यर्थः तत्र सामर्थ्यमाह । निजसुखानुभव इति । अतो निरीहः कायिकव्यापाररहितश्च ननु देहवतः सर्वथाद्वैतदृष्टिप्रतिवर्त्तनायोगात् पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संदृश्यते इति । कचिदावश्या-हारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या यत्त्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किन्तु देहपातपर्यन्तस्मृतिरिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ज्ञानसिद्धस्य जीवन्मुक्तस्य दशमाह । देहमिति द्वाभ्याम् । आसनादुत्थितम् उत्थाय पुनस्तत्रैव वा स्थितं न पश्यति नानुसन्धत्ते यत-स्वरूपं ब्रह्मानुभवम् अध्यगमत् प्राप्तः अत्र दृष्टान्तः दैवादपेतं केनचिन्निष्काश-नादपगतं केनचित्परिधापनादुपेतं वा वासः परिकृतं परिहितं मदिरामदान्धो नानुसन्धत्ते ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अवस्थावैलक्षण्ये तत्साक्षित्वनिरूपणस्य प्रयोजनमाह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विमृश्य विचार्य गुणतः सत्त्वादि-गुणहेतोर्मनसो निमित्तभूतस्य तिस्रोऽवस्था व्यवस्था । अयम्भावः यद्यपि जाग्रदवस्था बाह्यान्द्रियैः स्वप्नो मनसा सर्वलयेन सुषुप्तिरिति सर्वसम्भता प्रक्रिया तथापि जाग्रदवस्थायामपि सर्वव्यवहाराणां मन एव निमित्तभूतं मनस्युपात्त सर्वेन्द्रियाणां वा न सम्यक्कार्यं निष्पद्यते सुषुप्तिरपि नेन्द्रियमात्रस्य लयेन जायते किन्तु मनस एवातः सर्वत्र मनसः प्रधाननिमित्तत्वान्मनस इत्युक्तम् ता मन्मायया ममानादिकर्मरूपाविद्यापरपर्यायभूतमायया मयि जीवै कृता इत्येवं निश्चितार्थाः सर्वमुमुक्षूपदेशार्थं निश्चितोऽर्थ आत्मावस्थादिरूपो यैस्ते तथाभूताः सन्तः अनुमानसदुक्तितीक्ष्णीकृतज्ञानासिना अखिलसंशयाधि सन्निष्ठं हार्दं मा भजतेत्यन्वयः । तत्र श्रुत्यनुकूल-स्तर्कोऽनुमानं नतु शुष्कतर्कः कदुक्तयः सतो वेदस्य मम वा सतामनुवर्त्तिनां वक्तव्यो वचनानि ताभिरनुमानश्रुतिस्मृतिभिरित्यर्थः । तीक्ष्णीकृतो ज्ञानरूपोऽसिस्तेनाखिलाश्च ते संशयाश्च अखिलजीवानां संशयो वा स एवाधिर्मानसीव्यथा “पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः हृदि वर्त्तमानं मां भजत अनुमानसदुक्तिभिः संशये छिन्ने सति मद्भजनान्मत्साक्षात्सर्वकर्मात्मिकमायानिवृत्तिः स्वत एव भवतीत्यर्थः । अयम्भावः अनाद्यविद्यानिरूपितत्रिगुणात्मकमनस एव संसारहेतुत्वात् तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण सात्त्विकत्वे सम्पादिते सति सत्सङ्गे च परिप्रदन्सेवादिना शास्त्रजन्यपरीक्षज्ञानेन संशये छिन्नेऽपि कर्मात्मिकाविद्याप्रयुक्तगुणसम्बन्धस्य सत्त्वे पुनर्न भ्रश्येत तदर्थं मां भजतेत्युक्तं मनसि भगवत्प्रावण्ये सति सर्वानर्थनिवृत्तिपूर्वकं सर्वकर्मादिबन्धनिवृत्तिर्भवतीति भूयश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्तिः “मच्चिन्ता मद्गतप्राणाः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ । मर्यावेशितचेतसाम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः ॥ ३३ ॥ ज्ञानासिना संशयं सन्निष्ठयेत्युक्तं तज्ज्ञानं दर्शयति । ईक्षेतेति । मनसो विलासमिदं जगत् विभ्रममीक्षेत मद्भजनं विना स्वर्गं गच्छेयं ब्रह्मलोकं गच्छेयं नागलोकं गच्छेयमित्येवं मनसो विलासं तत्सङ्कल्पविषयं चतुर्दशभुव-

नात्मकमिदं विश्वं शुभाशुभकर्मभिरुर्ध्वो भ्रमति जीवोऽस्मिन्निति विभ्रमं पश्येदित्यर्थः । तत्राप्यतिलोलं कीदृशं अलातचक्रं अलात-
चक्रवत्संवत्सरात्मकचक्रेण गच्छदागच्छच्च सन्न ज्ञायते अत एव दृष्टं विनष्टं दृश्यमानमपि विशेषेण नष्टमदृश्यं भवति किंच
विज्ञानं प्रत्यगात्मानं ज्ञानस्वरूपत्वेनैकमीक्षेत । ननु, देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयं पादपोऽयमिति बहुधा प्रतीयते कथमेकमिति
चेत्तत्राह । उरुषेव विभक्तिर्या सा माया प्रकृतिरेव “मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु महेश्वरम्” इति श्रुतेः नन्वजामेकमिति
श्रुतेर्मायया अत्येकत्वात्कथमुरुधा भानमिति चेत्तत्राह । त्रिधा विकल्पः देवमनुष्यतिर्यगादिरूपो भेदः गुणविसर्गकृतः सत्त्वादिगुण-
त्रयस्य विविधसर्गेण सर्जनेन सत्त्वादिगुणप्रधाना देवादयो भवन्ति सर्वं मायाशब्दवाच्यप्रकृतिकार्यत्वान्मायैव “तदनन्यत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्यः” इति सूत्रात् अयं भेदोऽपि न नित्य इत्याह । स्वप्ने यथा स्वप्नोऽनित्यस्तथा देवादिदेहस्तल्लोकभोगाश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
ज्ञाननिरूपणे जगत्स्वरूपनिरूपणस्य प्रयोजनमाह । दृष्टिमिति । यतः स्वप्नवदनित्योऽयं प्रपञ्चः तस्मात्ततो दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य मनो-
वृत्तिमाकृष्य निवृत्तवृत्तः सन् तूष्णीं निरीहश्च निर्व्यापारो भवेत् देहादिभोगमुखान्निवर्त्तने हेत्वन्तरमाह ।
निजमुखानुभवः । निजस्य स्वरूपसुखस्यानुभवो यस्य तथाभूतः सन् ननुत्प्रकारेण जगत्प्रत्ययानुबुद्ध्या ततो
दृष्टेर्निवृत्तौ सत्यामपि देहयात्रार्थं सञ्चारे क्वचित्सङ्केतं पुनस्तत्र प्रसक्तिश्चेत्तर्हि साधनश्रमो व्यर्थ एव स्यादिति
चेत्तत्राह । सन्दृश्यते इति । क्वचित् कुत्रचित् यदृच्छया यदीदं तुच्छसुखहेतुरिदं प्राकृतं द्रव्यं दृश्यते तथापि येन
यदवबुद्ध्या ममेदं सुखदं न किञ्चनार्थकरमिति ज्ञात्वा त्यक्तं पुनस्तस्य भ्रमाय तद्विपरीतज्ञानाय न भवेत् परन्तु पूर्वानुभूतस्य
संस्कारेण स्मृतिरानिपाताद्देहापातावधिः स्यात् ॥ ३५ ॥ ननु, यदि ज्ञानिनोऽपि पूर्वानुभूतपदार्थस्य देहावधिस्मृतिः स्यात्तर्हि
अज्ञातस्य को विशेषः प्रतीयेतत्याशङ्कायां ततोऽप्यधिकज्ञानारूढदशायां विशेषः सर्वैरनुभूयते इति समाधानमाह । सिद्धः यथावद्-
ज्ञानारूढः नश्वरं देहमासनेऽवस्थितं तत उत्थितमन्यत्र गतं च न पश्यति च पुनर्देहयात्रार्थं देवाद्भोगादि उपेतं प्राप्तम् अथ दैव-
वशादपेतं वा न पश्यति देहाननुसन्धाने दृष्टान्तमाह । यथा मदिरामदान्धः परिकृतं कटिषट्कं वासः स्थितं गतं वा नानुपश्यति तद्वत्
एतत्कुतः यतः स्वरूपमध्यगमत् स्वरूपानन्दतुष्टवादित्यर्थः । यद्येवंभूतो देहमपि नानुसन्धत्ते तर्ह्यन्यं न पश्यतीति किमु वक्तव्यं
तदा तस्य सर्ववैलक्षण्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतएवमुक्तप्रकारेण विमृश्य विचार्य गुणतो या एता मनसस्त्यवस्थास्ता मन्मायया स्वरूपारकाविद्यया मयि मर्दभाभूते
जीवे कृताः न तत्त्वतः सन्तीति निश्चितोऽर्थः आत्मस्वरूपो यैस्ते यूयमनुमानैः सद्भुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन
ज्ञानासिना अखिलानां संशयानामात्मनो देहादिभिन्नत्वभिन्नत्वैकत्वानैकत्वादीनामाधि आधीयन्तेऽस्मिन्नित्याधिरहङ्कारस्तं सन्निच्छद्य
हृदि हृदि स्थितं मा मां भजतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अनुमानानि दर्शयति—ईच्छेतेति । आत्मनि दृष्टमिदं देवत्वमनुष्यत्वसुखदुःखादिकं
सर्वं भ्रममीक्षेत । विनष्टं विनश्वरमीक्षेत अलातचक्रवदतिलोलं चञ्चलं चेक्षेत, अनुमिनुर्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मनोविलासमिति,
मनोविलासितत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा स्वप्न इति । निगमनमाह—विज्ञानमिति । मनसा कल्पितत्वाद्विज्ञानरूप एक
आत्मैव उरुधा विभाति । उरुधा भानमेव स्पष्टयति—त्रिवेति । त्रिधा देहेन्द्रियान्तःकरणरूपो योऽयं गुणविसर्गकृतो विकल्पो भेदः
स आत्मनि माया, अविद्याकल्पित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्माद्देहादिकं सर्वमात्मनि कल्पितं तस्मात्ततो देहादेर्दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य
तत्राहंस्ममाभिमानं त्यक्त्वा निजमुखानुभवः परमानन्दस्वरूपात्मानुसन्धानपरो भवेत् । तन्निश्चल्यार्थं च निवृत्तवृत्तस्तूष्णीं
निरीहश्च भवेत्, मनोवाक्कायव्यापाररहितो भवेदित्यर्थः । ननु देहवत्तन्निर्वोहस्यावश्यकत्वात्कथं सर्वथा तदध्यासत्यागः सम्भवति ।
तथा च तदासक्त्या पुनः संसारः स्यादेव तत्राह—सन्दृश्यते इति । क्वचिदावश्यकहारादिषु यद्यपीदं देहादिकं सन्दृश्यते तथापि
यतः पूर्वमवबुद्ध्या आत्मातिरिक्तनिश्चयेन त्यक्तमस्तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव, किन्तु आनिपातात् देहापातपर्यन्तं तस्य स्मृतिः,
संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवोपपादयति—देहमिति । सिद्धः आत्मनिष्ठः देवान् प्रारब्धकर्मवशादासना-
दुत्थितम् उत्थाय स्थितम् । उपविष्टं वा । ततः क्वचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतमागतं वा देहमपि न पश्यति नानुसन्धत्ते कुतोऽन्यत् ।
तत्र हेतुमाह—नश्वरमिति, नश्वरत्वेनोपेक्षितमित्यर्थः तत्रापि हेतुमाह—यतो यस्मात् कारणात्स्वरूपमध्यगमत् आत्मतत्त्वं
ज्ञातवान् । तत्र दृष्टान्तमाह—वास इति । यथा मदिरामदेनान्धः पुरुषः परिकृतं परिहृतं वासस्तत्र स्थितं पतितं वा
नानुसन्धत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । मनसः त्र्यवस्थाः तिस्रोऽवस्थाः मन्माया स्वस्वकर्मानुगुणमदीयसंकल्परूपज्ञानेन, गुणतः मनोनिष्ठसत्त्वादि-
गुणेभ्यो निमित्तेभ्यः, मयि कृताः इत्येवमित्थं, विमृश्य विचार्य, निश्चितः अर्थः सकलानर्थनिवारकमत्प्राप्तिसाधनं महुपासनमेव

परमप्रयोजनं यैस्ते, यूयं हाहं हृद्गतं, अखिलाः सकला, ये संशयाः किमहं देहाकारः उत तद्विलक्षणः, किं स्वतन्त्रः उत परतन्त्रः इत्यादिरूपाः त एवाधिः पीडा तं, अनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना संल्लिख्य, मा माम्, भजत । तत्रानुमानं देहेन्द्रियविषयाणां मन्तव्यं दुःखावहत्वानित्यत्वहेयत्वादिव्याप्तिसंग्रहणं तेन तन्मूलं वैराग्यं विवक्षितं सदुक्तिः शारीरकन्यायात्मको वेदान्तार्थविचारस्ताभ्यां तीक्ष्णो निश्चितः ज्ञानरूपो योऽसिः खड्गः तेन । तत्र ज्ञानमत्र यथावस्थितात्मपरमात्मस्वभावानुसंधानात्मकम् ॥ ३३ ॥ अनुमानं दर्शयति । ईक्षेतेति । विशेषेण भ्रम आत्मत्वभोग्यत्वादिभ्रमो यस्मिंस्तत्, मनसो विलासो यस्मिंस्तत्, संकल्पविकल्पविषयमित्यर्थः । अलुकसमासः । दृष्टं, विनष्टं इदं देवादिशरीरतदुपभोग्यविषयादिकं सर्वं, अतिलोलं, अलातचक्रमलातचक्रमिव, ईक्षेत । इत्थमनुमियादित्यर्थः । इदमिति धर्मिणो निर्देशः । दृष्टमिति साधनस्य निर्देशः । विनष्टमिति साध्यस्य निर्देशः । अलातचक्रमिति दृष्टान्तस्य निर्देशः । अतिलोलमिति अलातचक्रविशेषणस्य निर्देशः । अथ सदुक्तिविचारात्मकज्ञानादिकं दर्शयति । विज्ञानमिति । एकं ज्ञानैकस्वरूपस्वभावं, विज्ञानं जीवस्वरूपं, 'विज्ञानं यज्ञं तनुते । यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति श्रुतेः । उरुधा इव मनुष्यादिरूपेण बहुधा इवेत्यर्थः । विभाति । तत्स्वरूपे देवमनुष्यादिभेदो नास्तीति भावः । स च विकल्पः देवमनुष्यादिभेदः, त्रिधा त्रिप्रकारा ये गुणाः सत्त्वादयस्तेषां विसर्गः परिणामस्तेन कृतः, मायास्वप्नः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्मम मायया प्रकृत्या संकल्परूपज्ञानेन वा स्वप्नः स्वप्न इव कृतः । यथा स्वप्नः संकल्पविकल्पप्रवणमनसः प्रतीयमानः पुनः प्रबोधेन निवर्तते तद्वत्स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसंधानु-रात्मगत्वेन प्रतीयमानोऽपि देवमनुष्यादिभेदः पुनरामोक्षानुवृत्तात्मोपासनाज्जिवर्तते इति भावः ॥ ३४ ॥ दृष्टिमिति । ततः शब्दादिभ्यः दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य, अनेन बाह्यज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां नियमनमुक्तम् । निवृत्ता तृष्णा यस्य सः, अनेन मनसो नियमन-मुक्तम् । निरीहः ईहारहितः, अनेन करणेन्द्रियाणां नियमनमुक्तम् । निजमुखस्यात्मसुखस्यानुभवो यस्य स तथाभूतः सन्, पुमान्, अनेन समाधिरूतः । तूष्णीं भवेत् । अनेन देहानुचिन्तननिषेधः । उक्तः एवंविधस्य पुंसः पूर्वं अवस्तुबुद्ध्या अनात्मबुद्ध्या, 'यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्' इत्यात्मन्येव वस्तुशब्दस्य मुख्यवृत्तत्व-स्मरणात् । त्यक्तं इदं देहादिकं क्व च समाधिव्यतिरिक्तशयनासनभोजनादिदशासु, यदि यद्यपि संदृश्यते अनुसंधीयते, तथापि तत् भ्रमाय समाधितश्चालनाय, न भवेत् । यद्वा । पुनर्देहान्तरसंबन्धनिमित्तदेहात्माभिमानादिरूपभ्रमाय, न भवेत् । अतः स्मृतिर्भगवद्बुद्धानं, आनिपातात् आशरीरपातात्, कर्तव्या इति शेषः । अन्यथा मनः—कालुष्यात्समाधिरेव गलितः स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ तूष्णीं भवेदित्युक्तं, तं तूष्णींभावं विवृणोति । देहं चेति । सिद्धः निष्पन्नसमाधिर्योगी, यतः, देहं निजशरीरं अवस्थितमासीनं, उत्थितमूर्ध्वमवस्थितं वा, न पश्यति च चानुसंधत्त एवेत्यर्थः । स्वरूपं निकृष्टात्मस्वरूपं, अध्यगमत्साक्षात्कृतवान् । अतः, मदिरामदेन मद्यपानजमदेनान्धः विवेकरहितः पुमान्, देवादिववशात्, उपेतं देहसंबन्धं प्राप्तं, अथ दैववशात्, अपेतं देह-संबन्धमप्राप्तं, परिकृतं मदिरापानात् पूर्वं स्वप्नेन परिधृतं, वासो वस्त्रं यथा नानुसंधत्ते तद्वत् ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

ऐसा विचार कर मन की ये तीनों अवस्थाएँ गुणों के द्वारा मेरी माया से मेरे अंशस्वरूप जीव में कल्पित की गयी हैं और आत्मा में ये नितान्त असत्य हैं, ऐसा निश्चय करके तुम लोग अनुमान, सत्पुरुषों द्वारा किये गये उपनिषदों के श्रवण और तीक्ष्ण-ज्ञान-खड्ग के द्वारा सकल संशयों के आधार अहंकार छेदन करके हृदय में स्थित मेरा परमात्मा का भजन करो ॥ ३३ ॥ यह जगत् मन का विलास है, दीखने पर भी नष्टप्राय है, अलातचक्र (लुकारियों की बनेठी) के समान अत्यन्त चञ्चल है और भ्रममात्र है—ऐसा समझे । ज्ञाता और ज्ञेय के भेद से रहित एक ज्ञानस्वरूप आत्मा ही अनेक सा प्रतीत हो रहा है । यह स्थूल शरीर इन्द्रिय और अन्तःकरणरूप तीन प्रकार का विकल्प गुणों के परिणाम की रचना है और स्वप्न के समान माया का खेल है, अज्ञान से कल्पित है ॥ ३४ ॥ इसलिये उस देहादिरूप दृश्य से दृष्टि हटाकर तृष्णारहित इन्द्रियों के व्यापार से हीन और निरीह होकर आत्मानन्द के अनुभव में मग्न हो जायं । यद्यपि कभी-कभी आहार आदि के समय यह देहादिक प्रपञ्च देखने में आता है, तथापि यह पहले ही आत्मवस्तु से अतिरिक्त और मिथ्या समझकर छोड़ा जा चुका है । इसलिये वह पुनः भ्रान्तिमूलक मोह उत्पन्न करने में समर्थ नहीं हो सकता । देहपातपर्यन्त केवल संस्कारमात्र उसकी प्रतीति होती है ॥ ३५ ॥ जैसे मदिरा पीकर उन्मत्त पुरुष यह नहीं देखता कि मेरे द्वारा पहना हुआ वस्त्र शरीर पर है या गिर गया, वैसे ही सिद्ध पुरुष जिस शरीर से उसने अपने स्वरूप का साक्षात्कार किया है, वह प्रारब्धवश खड़ा है, बैठा है या दैववश कहीं गया या आया है—नश्वर शरीर सम्बन्धी इन बातों पर दृष्टि नहीं डालता ॥ ३६ ॥

देहोऽपि दैववशः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।

तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥

मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत् सांख्ययोगयोः । जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥

अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः । परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ॥ ३९ ॥

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥ ४० ॥

इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः । सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ॥ ४१ ॥

तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः । प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पादमहस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सासुः देहः अपि दैववशः स्वारम्भकं कर्म यावत् (तावत्) प्रतिसमीक्षते एव प्रतिबुद्धवस्तुः अधिरूढ-समाधियोगः सप्रपञ्चं तं (देहम्) स्वप्नं (इव) पुनः न भजते ॥ ३७ ॥ विप्राः सांख्ययोगयोः गुह्यं यत् एतत् वः मया उक्तं युष्मद्धर्मविवक्षया आगतं यज्ञं मां जानीत ॥ ३८ ॥ द्विजश्रेष्ठाः अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्य ऋतस्य तेजसः श्रियः कीर्तेः दमस्य च परायणम् ॥ ३९ ॥ (अतः) साम्यासङ्गादयः सर्वे गुणाः निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृदं प्रियम् आत्मानं मां भजन्ति ॥ ४० ॥ इति मे छिन्नसन्देहाः सनकादयः मुनयः (मां) सभाजयित्वा परया भक्त्या संस्तवैः अगृणत ॥ ४१ ॥ तैः परमर्षिभिः सम्यक् पूजितः संस्तुतः परमेष्ठिनः पश्यतः (सतः) अहं स्वकं धाम प्रत्येयाय ॥ ४२ ॥

इत्येकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु च यः परिपाल्यमानोऽपि मुमूर्षति तं चेन्न पश्यति तर्हि पते देव नेत्याह । देहोऽपीति । देहो दैववशेन गच्छन्स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव । सासुः प्राणैर्द्रियसहितः । ननु तर्हि तस्मिन्कदाचिदासज्जेतापि नेत्याह । तमिति । स्वाप्नं स्वप्नतुल्यम् । अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो योगो येनात एव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः । तथा च श्रुतिः । 'यस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ संपत्स्ये' इति ॥ ३७ ॥ उक्तार्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह । मयेति । सांख्यमात्मानात्मविवेको योगोऽष्टांगस्तथोर्गुह्यं रहस्यम् । यज्ञं विष्णुम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् । अत एव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽभ्यासमाधवेत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥ ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः । सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः । तेजः प्रभावः एतेषां परमयनम् ॥ ३९ ॥ किंच । मामिति । कथंभूताः । अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवन्ति । किन्तु नित्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥ मे मया । अगृणत मां तुष्टुवुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

देहादर्शनेऽनर्थमाशङ्कते—नन्विति । यो देहः दैववशेन दिष्टवशेन स्वारम्भकं स्वोत्पादकं कर्मादृष्टलक्षणं प्रतीक्षत एव प्रतीक्ष्यावतिष्ठत एव । अत्राक्षिपति—नन्विति । तस्मिन्देहे । आसज्जेतैवमभिमानं कुर्यादेव । अत एवाधिरूढसमाधियोगत्वादेव । शरीरपाते जीवन्मुक्तो विदेहमुक्तिं लभत इत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । तस्य जीवन्मुक्तस्य तावदेव चिरं बिलम्बो यावत्प्रारब्ध-देहान्न विमोक्षयेत्, अथ देहपातोत्तरं संपद्यते विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तेषां सनकादीनाम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । अत एव युष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तेरेव । संदर्भः—निजोक्तमादरयति—मयेत्यर्थेन । आदरकारणविशेषत्वेन स्वपरिचयविशेषं करोति—

जानीतेति । यज्ञं विष्णुं न त्वीश्वरत्वेन । ज्ञापितमपि शिवादिकम् ॥ ३८ ॥ प्रमीयमाणो वेदप्रमाणविहितः । श्रियः सम्पदः । दमस्य बाह्येन्द्रियनिग्रहस्य । अयनं स्थानम् । स्वज्ञानांतर्भूतत्वं सर्वज्ञानस्य दर्शयन्सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति—अहमिति । विश्वनाथस्तु—अहो अद्भुतं ज्ञानमश्रौष्मेत्यतिचमत्कारवतस्तानालक्ष्याह—अहमिति । 'ऋतं च सूनृता वाणी सत्यञ्च समदर्शनम्' इति । वक्ष्यमाणे वर्तसत्ये ध्येये ॥ ३९ ॥ निर्गुणं मायिकगुणातीतम् । निरपेक्षकं मायिकगुणापेक्षाशून्यम् । सुहृदं स्वभक्तजनहितकारिणं, यतः प्रियं तेषां प्रेमविषयीभूतम् । आत्मानं तेषु प्रीतिकर्तारं च । के ते गुणाः—साम्यं सर्वत्र प्राकृतवस्तुष्वौदासीन्यं, समत्वं, च अप्राकृतेषु स्वभक्तेष्वसंग आसक्तिः । आदिपदात्प्रथमस्कन्धे पृथिव्युक्ताः सत्यशौचादयो प्राकृता एव गुणपरिणामकृताः स्वाम्यादेवन त्वप्राकृता भगवन्निष्ठा इति भावः । नन्वहं परायणमिति त्वद्वाक्यादेव तवास्मिच्छरीरेऽभिमानो दृश्यतेऽतः कथमस्मानशिक्षयद्भवानित्याशंकध्वे चेत्—सत्यम्, नेदं मदीयं शरीरं जीवस्येव स्वस्माद्भिन्नं भौतिकं नाप्यत्राहंकारादिकमपि प्राधानिकं किन्तु मत्स्वरूपभूतं सच्चिदानंदमयमेवेत्याह—मां निर्गुणं मायिकगुणातीतम् । सर्वे गुणाः प्रथमस्कन्धे पृथिव्युक्ताः 'सत्यं शौचम्' इत्यादिना बहुधोक्ताः । साम्यसंगादयोऽनन्तगुणाश्च सर्वे मां भजन्ति । तत्र हेतुः—आत्मानं सर्वेषामाश्रयभूतम् । अत एवोत्कृष्टस्वरूपास्ते सर्वोत्कृष्टरूपं मां भजन्ति मां विना कथं चान्यं भजन्त्विति भावः । तादृशात्मत्वादेव निर्गुणं न तु जीववदविद्यया गुणसम्बद्धं निरपेक्षं स्वेच्छयापि तदसम्बद्धम् । यद्वा—निरपेक्षं मायिकगुणापेक्षाशून्यं सुहृदं निरुपाधिसर्वजनहितकारिणं प्रियनिरुपाधिसर्वप्रेमास्पदं तेषु साम्यं सर्वत्र प्राकृतवस्तुष्वौदासीन्यात्, समत्वं चाप्राकृतेषु स्वभक्तेष्वसंग आसक्तिश्च तदाद्याः । अतः स्वरूपभूता एव गुणा आत्मानं स्वरूपमेव भजन्ति । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादौ 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेः । अतः सर्वोत्कृष्टे प्रेमभक्तिरेव साध्येति पर्यवसानवाक्यार्थः ॥ ४० ॥ सभाजयित्वा पूजयित्वा । ततश्च संदेहं त्यक्त्वा मयि तां भक्तिं प्राप्तवन्त इत्याह—इतीति । परया प्रेमलक्षणया ॥ ४१ ॥ तैः सनकादिभिः । प्रत्येयाय प्रत्याङ्गपूर्वकादेतेः कर्तरि लिट् । धाम वैकुण्ठम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नन्वेवं देहोऽपि त्रियेतेत्याशङ्क्याह—देहोऽपीति । सासुः प्राणेन्द्रियसहितः देहोऽपि यता दैववशातः प्रारब्धाधीनः अतः स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव प्रतिबुद्धं ज्ञातं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो योगो येन स सप्रपञ्चं गृहपुत्रकलत्रधनादिसहितं तं देहं पुनर्न भजते अहंममताया न गृह्णाति । यथा प्रतिबुद्धः स्वाप्नं शरीरादिकं न भजते तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ मयेति । हे विप्राः ! साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः तयोर्गुह्यं रहस्यमेतन्मया वो गुह्यमभ्यमुक्तम् । गुह्यमाकं मोक्षधर्मविवक्षया हंसरूपेणागतं यज्ञं यज्ञो वै विष्णुस्तमागतं मां जानीत । अनेनैव धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् । अत एव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽभ्यास्येत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥ अहमिति । हे द्विजश्रेष्ठाः ! अहं योगसाङ्ख्यादीनां श्रीप्रभृतीनां च परायणं परमाश्रयः फलभूतश्चास्मि सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः तेजः प्रभावः ॥ ३९ ॥ मामिति । अतः साम्यासङ्गादयो गुणा अन्ये च सर्वे गुणाः । यद्वा । अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्याः साम्यासङ्गादयः गुणाः निर्गुणं निरपेक्षकमिति सुहृदं सर्वहिते रतं सर्वोत्तमानम् अत एव प्रियं मां भजति ॥ ४० ॥ इतीति इत्येवं मे मत्तो हंसरूपाच्छिन्नः सन्देहः गुणचित्तविश्लेषविषयको येषां ते सनकादयो मुनयः मां सभाजयित्वा पूजयित्वा संस्तवैरगुणत तुष्टुवुः । तद्धार्यः ॥ ४१ ॥ तैरिति । तैः परमर्षिभिः पूजितः संस्तुतश्चाहं परमेश्विनः पश्यतः सतः स्वकं धाम वैकुण्ठं प्रत्येयाय प्रतिगतवान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽकार्षीदेकादशस्य त्रयोदशे ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

स्वारम्भकं देहजनकं कर्म प्रारब्धलक्षणं तस्मिन् प्रारब्धरक्षिते देहे । अत एव आरूढसमाधियोगत्वादेव तथाच जीवन्मुक्तौ प्रमाणं श्रुतिः । तस्य जीवन्मुक्तस्य तावदेव चिरं विलम्बो यावत् प्रारब्धजदेहान्न विमोक्षयते अथ देहपतनानन्तरं संपत्त्ये ब्रह्मत्वं सम्पद्यते विदेहमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ उक्तार्थे ज्ञानभक्तियोगे । अत एव धर्माणामुपदिष्टत्वादेव ॥ ३८ ॥ स्वज्ञानस्यान्तर्भूतसर्वज्ञानत्वं दर्शयन् स्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति अहमिति ॥ ३९ ॥ प्रियं निरुपाधिसर्वप्रेमादास्पदम् । अतः सर्वोत्कृष्टे मयि

तादृशगुणानुभवेन प्रेमभक्तिरेव साध्येति पर्यवसानवाक्यार्थः ॥ ४० ॥ परया भक्त्या प्रेमलक्षणया ॥ ४१ ॥ स्वकं धाम बैकुण्ठलोकम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सकृत्समाधिलाभादेव मुक्त्यभावे हेतुमाह । देहोऽपीति । सासुः सप्राणः ज्ञानिनः इतरस्य च को भेद इत्यत्राह—तमिति । तं देहं स्वप्नं स्वप्नपदार्थवदनित्यं सप्रपञ्चम् इतरपदार्थजातैः सह समाधिकाले प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतात्मवस्तुः पुरुषो न पश्यतीति देहस्य कर्मानुवर्तित्वं सर्वसाधारणं समाधिकाले स्वरूपसाक्षात्कारस्तदितरादर्शनं च योगिन इतरेभ्यो वैषम्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ यज्ञं यज्ञशरीरकम् ॥ ३८ ॥ मोक्षोपयिकानां ज्ञानविशेषाणां धर्मविशेषाणामात्मगुणानां च प्रवर्तकोऽहमित्याह । अहं योगस्येति ॥ ३९ ॥ गुणाः कल्याणगुणा निर्गुणं हेयगुणरहितं के पुनस्ते कल्याणगुणगणा इत्यत आह । साम्येति । हितैषीत्वादौ सर्वेषु समस्तसाम्यम् असङ्गः स्वगतचिकीर्षितप्रतिघातरहितः ॥ ४०-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ननु, यदा समाधिर्निष्पद्यते किंतु देव कृत्यान्तराभावाद्योगिनो देहो नश्यति किम्वा कश्चित्कालमनुवर्तत इति संशया-विष्टान्मुनीन् प्रत्याह—देहोऽपीति । दैववशागः दैवस्यान्तरात्मनो मम वशं गतः दैवायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकः अनेन निरन्तरसमाधि-निष्ठस्य कथं देहधारणमित्याशङ्क्युदासः अपिशब्देन समाधिनिष्पत्तिरपि मत्सङ्कल्पायत्तेति विवक्षितं यावत्स्वारम्भकं कर्म तावत्सासुः सप्राणः प्रतिसमीक्षत एवावतिष्ठत एवेत्यर्थः । स्वस्य देहस्यारम्भकमभ्युपगतप्रारब्धात्मकमित्यर्थः । तथाच श्रूयते । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्पत्स्ये” इति । ननु, ज्ञानिनस्तदितरस्य च देहो यावत्स्वारम्भककर्मावस्थाययेव तत्र को विशेष इत्यत आह—तमिति । सप्रपञ्चं सानुबन्धिनं स्वप्नं स्वप्नपदार्थवदनित्यं तं देहमधिरूढसमाधियोगः अधिरूढः प्राप्तः समाध्यात्मको योगो येन सः अत एव प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतवस्तुः पुमान् पुनर्न भजते इतरस्तु पुनर्देहान्तरं प्रतिपद्यत इतिभावः ॥ ३७ ॥ उप-संहरति । मयेति । साङ्ख्यं तत्त्वत्रयविभागपूर्वकं ब्रह्मात्मकस्वात्मोपासनं योगो भगवदुपासनं तयोः सम्बन्धं यद्गुह्यं गोप्यं तदेतत् हे विप्राः ! वो युष्मभ्यं मयाभिहितं सत्यमुक्तं किंतु दुष्कराविमौ साङ्ख्ययोगौ इत्यभिप्रायमालक्ष्य दुष्करोऽपि मां शरणं गतस्य मत्प्रसादात्सुकर एवेत्यत्र हेतुतया मोक्षोपयुक्तानां ज्ञानविशेषाणां च प्रवर्तकोऽहमेवेति विवक्षुस्तावदात्मन आत्माश्रणीयत्वोपयुक्त-निरतिशयवात्सल्यादिगुणयोगतामाविष्करोति । जानीतेति । यज्ञं यज्ञनिर्वाहकं श्रीविष्णुं “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः “यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत” इति स्मृतेश्च । मां हंसरूपिणं युष्माकं धर्मो मोक्षधर्मः तद्विवक्षया आगतं जानीत ॥ ३८ ॥ अहमिति । हे द्विजश्रेष्ठाः ! योगादीनामहं परायणमाश्रयः प्रवर्तक इत्यर्थः । तत्र सत्यं भूतहिताचरणम् ऋतं पुण्यं कर्म तेजः बाह्यकरणवशीकार-प्रभावः श्रीवैराग्यादिसंपत् कीर्तिस्तत्प्रभवा प्रथा शमोऽन्तःकरणनियमः ॥ ३९ ॥ किं बहुनेत्याह—मामिति । गुणाः कल्याणगुणाः निर्गुणं हेयगुणरहितं निरपेक्षकं स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखनिराचिकीर्षुम् आत्मानमत एव प्रियं सुहृदं हितैकावहं भजन्त्याश्रयन्ति के पुनस्ते कल्याणगुणा इत्यत्राह—साम्येति । साम्यं वैषम्यराहित्यमानन्दश्चादिर्येषां ते ॥ ४० ॥ हंससनकादिसम्बादमुपसंहरति—इतीति । इतीत्थं मे मत्तो हंसरूपाच्छिन्नाः सन्देहा गुणचेतस्त्यागादिविषया येषां ते सनकादयः परयोत्कृष्टया भक्त्या मां सभा-जयित्वा सम्यगाराध्य संस्तवैः स्तोत्रैरगुणत तुष्टुवुः अदादेश आर्षः ॥ ४१ ॥ तैः सनकादिभिरहं हंसरूपः परमेष्ठिनः पश्यतः सतः स्वकं धाम स्थानं बैकुण्ठाख्यं प्रतीयाय प्रत्यागतोऽस्मि प्रत्येयायेति पाठस्तु चिन्त्यः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दैवादुपेतमित्येतत्स्पष्टयति—देहोऽपीति । ननु, स्वयं देहपोषणादिप्रयत्नोदासीनश्चेत् कथं तिष्ठति इत्यतो वाऽऽह—देह इति । दैववशागः स्वादृष्टप्रेरकश्रीहर्षधीनो देहोऽपि तावत्प्रतिसमीक्षते प्रतीक्षयावतिष्ठते कार्यस्य जडस्य कारणावस्थानमन्तेरणावस्थानं कथमत्राह । सासुरिति । प्राणवृत्तिसहितत्वात् । कियन्तं कालमत्राह । कर्मेति । यावत्स्वारम्भकं स्वोत्पादकादृष्टलक्षणं कर्मास्ति

तत्समाप्तौ पततीत्येवार्थं खलुशब्दः तथाप्यभिमानो भवत्येवेत्यत्राह । तमिति । अधिकरूढसमाधियोगः असम्प्रज्ञातसमाधिस्थः सप्रपञ्चं तं देहं पुनर्न भजेत् पूर्वं यथा तथादृतं न करोतीत्यन्वयः—

“आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनम् । पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तज्जन्यकर्म च” ॥ इति ।

वचनात् कथमिव प्रतिबुद्धवत् यथा स्वप्नादुत्थितः स्वप्नं स्वप्नदृष्टं देहं न भजेत्तथेति ॥ ३७ ॥ इतिहासं निगमयति—मयैतदिति ॥ ३८ ॥ कर्मयोगस्य साङ्ख्यस्य यथार्थज्ञानस्य सत्यस्य यथार्थभाषणस्य ऋतस्य भूतहितोपदेशिवेदस्य तेजसो बलस्य ब्रह्मवर्चसस्य वा श्रियः सम्पदः ॥ ३९ ॥ सर्वे गुणा असम्पूर्णगुणरूपा अप्रधानाः ब्रह्मादिदेवा एवम्बिधं मां भजन्ति । किं गुणाश्च मां भजन्ति कीदृशं निर्गुणं प्रकृतिगुणवर्जितम् आत्मानं संपूर्णगुणरूपकम् अतएव निरपेक्षकम् अपूर्णगुणस्य हि गुणापेक्षा न च साऽस्यास्तीति अतएव सुहृदम् अनिमित्तबन्धुम् अत एवाहमेव सेव्य इत्युक्तं प्रियं “तदेतत्प्रेयते” इति श्रुतेः “अपूर्णगुणरूपास्तु सम्पूर्णगुणरूपकम् । भजन्ति परमं ब्रह्म देवास्त्रिगुणवर्जितम्” इति वचनात् के अगुणा इति तत्राह—साम्यासङ्गादय इति । ज्ञानादिगुणानां तारतम्येऽपि सर्वसामान्यादनभिधानं साम्यादीनां मदभावाद्विशेषोक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥ सनकादीनां भगवदुक्त्या छिन्नसंदेहत्वस्य किलक्षणमित्यत्राह—इतीत्यनेन समाप्तिः ॥ ४१ ॥ पूजितः सम्यक् संस्तुतः इत्येताभ्यां संछिन्नसंशयत्वं लक्षयति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र निजोक्तमादरयति—मयेत्यङ्गेन । आदरे कारणविशेषत्वेन स्वपरिचयविशेषं करोति—जानीतेति । यज्ञं विष्णुं न त्वीश्वरत्वेन ज्ञापितमपि शिवादिरूपं युष्मद्धर्मेविवक्ष्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ स्वज्ञानस्यान्तर्भूतसर्वज्ञानत्वं दर्शयन् सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति—अहमिति ॥ ३९ ॥ तथैव स्वज्ञानमुपदिशति—मामिति । ये त्वगुणाः गुणपरिणामा न भवन्ति ते प्रथमस्कन्धे पृथिव्या सत्यं शौचमित्याद्या बहुधा वर्णिताः साम्यासंगादयोऽनन्तगुणाः सर्व एव मां भजन्ते तत्र हेतुः आत्मानं सर्वेषामाश्रयस्वरूपम् अतः सर्वोत्कृष्टस्वरूपास्ते सर्वोत्कृष्टस्वरूपं मां विना कथं वान्यं भजन्त्विति भावः । किञ्च, तादृशात्मत्वादेव निर्गुणम् । ननु जीववद्विद्यया गुणसम्बद्धम् । निरपेक्षकं स्वेच्छयापि तदसम्बद्धम् अतश्चागुणपरिणामास्ते मां विनेत्यादिपूर्ववत् । किञ्च । तादृशात्मत्वादेव सुहृदं निरुपाधिसर्वहितकारिणं प्रियं निरुपाधिसर्वप्रेमास्पदम् अताममैव तादृशगुणावासत्वं युक्तमिति भावः । सर्वोत्कृष्टे मयि प्रेमभक्तिरेव साध्येति पर्यवसानवाक्यार्थः ॥ ४० ॥ ततश्च ते सन्देहं त्यक्तवन्तस्ताश्च भक्तिं मयि प्राप्तवन्त इत्याह—इतीति । परया भक्त्या प्रेमलक्षणया ॥ ४१-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवर्कवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यावत् स्वारम्भकं कर्म तावत् सासुः सप्राणः सन् प्रतिसमीक्षते मुक्तस्यापि तस्य कर्मभोगप्रतीक्षां कुर्वन् जीवेदित्यर्थः । ननु तर्हि तस्मिन् कदाचिदासज्जदपि तत्र नेत्याह—तं देहं सप्रपञ्चम् इन्द्रियविषयभोगादिसहितमपि न भजते यथा प्रतिबुद्धवस्तुः प्राप्तजागरो जनः स्वप्नं देहं पुनर्न भजते ॥ ३७ ॥ उक्तेऽर्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह—मयेति । साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः धर्मस्य विवक्षया अनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् । अतएव “यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽध्यात्मा माधव” इत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥ अहो अद्भुतं ज्ञानमश्रौष्मेत्यतिचमत्कारवत्स्तानालक्ष्याह—अहमिति । “ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनम्” इत्यप्रे वक्ष्यते तेजः प्रभावः एतेषां परायणं परमाश्रयः ॥ ३९ ॥ नन्वहं परायणमिति त्वद्वाक्यादेव तवास्मिन् देहेऽभिमानो दृश्यत इत्यतः कथं ज्ञानमस्मानशिक्षयद्भवानित्याशङ्क्ये चेत् सत्यं नेदं मम शरीरं जीवस्येव स्वस्माद्विन्नं भौतिकं नाप्यत्राहङ्कारादिकमपि प्राधानिकं किन्तु मत्स्वरूपभूतं सच्चिदानन्दमयमेवेत्याह । मां निर्गुणं मायिकगुणातीतं सर्वं गुणा भजन्ति निरपेक्षकं मायिकगुणापेक्षाशून्यं किन्तु सुहृदं स्वभक्तजनानां हितकारिणं यतः प्रियं तेषां प्रेयविषयीभूतं तेषु प्रीतिकर्तारं च “इगुपधज्ञाप्रीकिरः क” इति कर्त्तरि कप्रत्ययविधेः के ते गुणाः साम्यं सर्वत्र प्राकृतवस्तुष्वौदासीन्यात् समत्वं च अप्राकृतेषु स्वभक्तेषु आसङ्ग आसक्तिश्च तदाद्याः आदिशब्दात् प्रथमस्कन्धे पृथिव्युक्ताः सत्यशौचादयश्चानन्ताः कीदृशाः अगुणाः गुणपरि-

णामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्या इत्यर्थे इति श्रीस्वामिचरणाः “इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः” इति । प्रथमे च अतः स्वरूपभूता एव गुणा आत्मानं स्वरूपमेव भजन्ति “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इत्यादौ “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इति श्रुतेः ॥ ४० ॥ अगृणत अगृणन्त मां तुष्टुबुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे सङ्गतः सत्सङ्गतोऽभूत्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नन्वेवं भूतज्ञानिनो देहोऽपाल्यमानः शीघ्रमेव पतेत्कथं तिष्ठेदिति चेत्तत्राह—देहोऽपीति । दैवं प्रारब्धं कर्म तद्वशगस्त-
दधीनः खल्विति निश्चये स्वारम्भकं स्वकारणं कर्म यावत् स्वस्मिंस्तिष्ठति तावत्प्रति सासुः प्राणसहितः समीक्षते तन्नाशं प्रतीक्षतिष्ठ-
त्येवास्योपेक्षयापि न पतति चेत्तर्हि तस्य पालनमेव किं न कुयोद्दोषाभावादिति चेत्तत्राह । तं देहं सप्रपञ्चं पुनर्न भजते मम सुख-
हेतुरयमित्येवं न पालयति नचान्यद्वस्तु तदर्थं सङ्गृह्णाति कुतः अधिरूढसमाधियोगः अधिरूढः प्राप्तः समाधिना योगो ध्येयभूत-
परमात्मनः संयोगो येन सः सर्वव्यवहारहेतुत्वेन तस्य च ध्येयवस्तुनि लग्नत्वान्न बाह्यवस्तुनि प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः यथा
प्रतिबुद्धः पुनःस्वाप्नं वस्तु न भजते तथेत्यर्थः । अत्र यथापदमध्याहृत्य योजनीयं प्रतिबुद्धः इत्यत्र सुलोप आर्षः प्रतिबुद्धवस्तु-
रित्येकपदकरणे तु अध्यगमत्स्वरूपम् अधिरूढसमाधियोग इति विशेषणाभ्यामुक्तार्थत्वात्पुनरुक्त्यापत्त्या व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३७ ॥
उपदिष्टं ज्ञानं सर्वशास्त्रसारभूतं तस्योपदेष्टृत्वं च परमेश्वरादन्यस्य न सम्भवतीत्यतः स्वस्य परमेश्वरत्वं व्यक्तमाह । मयेति । विप्रा !
इति सम्बोधनेन वेदाभ्यासवतां तत्त्वज्ञाने मुख्योऽधिकारः सूचितः साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः योगः पातञ्जलशास्त्रोक्तोऽष्टाङ्गयोगः
तयोर्यद्गुह्यमतिरहस्यं तदेव तन्मया वो युष्मभ्यमुक्तं किंच यज्ञं विष्णुमागतं मां जानीत नतु ब्रह्मणो वाहनमिति “यज्ञो वै विष्णुः”
इति श्रुतेः । तर्हि विष्णोर्हंसरूपेण किमर्थमागमनमिति चेत्तत्राह । युष्मद्वर्मविवक्षयेति । युष्मादृशानां परमहंसानां धर्मः आत्मा-
नात्मविवेकेन सर्वसङ्गनिवृत्तिपूर्वकपरतत्त्वैकनिष्ठत्वं तस्य चित्रक्षया एतेन परमहंसधर्मोपदेष्टृत्वं विष्णोरपि हंसरूपेणैवोपपद्यते
नान्यथेति दर्शितम् ॥ ३८ ॥ यज्ञमागतं मां जानीतेत्युक्तमिदानीं विष्णुत्वज्ञापकगुणानाह—अहमिति । सत्यं समदर्शनं निर्दोष-
रूपान्तर्यामिब्रह्मदर्शनमित्यर्थः ऋतं सत्यं प्रियवचनं तेजः परैरनभिभूयमानत्वे सति पराभिभवसामर्थ्यं दमोन्तरिन्द्रियसंयमः
भो ! द्विजश्रेष्ठाः एतेषां गुणानामहं परममयनमव्यभिचरिताश्रयं श्रियो लक्ष्म्याः शोभाया वा कीतश्च तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ पुनः
सर्वगुणाश्रयत्वं दृढीकरोति । मामिति । साम्यासङ्गादयः सर्वे गुणा मां भजन्ति तत्र ब्रह्मादिपर्यन्तानां साधारणोपायोपेयत्वं साम्यं
चराचरान्तः स्वरूपेणावस्थितत्वेऽपि तद्धर्मोऽष्टवसङ्गत्वं तौ आदी येषां ते कथम्भूतं मां निर्गुणं मायिकगुणशून्यं निरपेक्षकं किंचि-
द्वस्त्वपेक्षारहितं कथं तर्हि कचिदन्यभूमिनवनातादियाश्चाकरणमिति चेत्तत्राह । सुहृदं प्रियं च भक्तसुहृत्त्वात् प्रियत्वादकृत्यमपि
करोमीति भावः । ननु तर्हि, भक्तपक्षपातात् कथं साम्यं कथम्वाऽसङ्गत्वमिति चेत्तत्राह । आत्मानं सर्वेषामात्मानम् आत्मत्वा-
त्समोऽपि सुरतरुवद्भजतामेव मनोरथपूरको नान्येषामतो न वैषम्यमत एवासङ्गत्वमपि सिद्धं कथम्भूता गुणा अगुणाः प्राकृतगुण-
विलक्षणा दिव्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥ हंसोपदेशस्य समाप्तिमाह—भगवान्—इतीति । इत्युक्तगुह्यतत्त्वोपदेशेन हंसरूपेण मया
कर्त्रा लिङ्गसंदेहाः सनकादयो मुनयः परया भक्त्या मां सभाजयित्वा पूजयित्वा संस्तवैः समीचीनस्तोत्रैरगृणत तुष्टुबुः ॥ ४१ ॥
तैरिति । तैः परमर्षिभिः सम्यक्पूजितः संस्तुतश्चाहं परमेश्विनः पश्यतः स्वकं धाम वैकुण्ठं प्रति पयाय आगच्छम् ॥ ४२ ॥

“कृष्णहंसः स्वशिष्येभ्यो गुह्यतत्त्वमुवाच यत् । तदादरेण तद्भक्ताः प्रीत्या शृणुत धत्त च” ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

श्रीस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ननु यो देहः सदा परिरक्ष्यमाणोऽपि मुमूर्षति तं चेन्न पश्यति तर्हि पतेदेव कथं जीवेत्तदाह—देहोऽपीति । सासुः
प्राणेन्द्रियसहितः देहोऽपि यतो दैववशगः प्रारब्धाधीनः अतः स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव
अत्र न सन्देह इत्याह—खल्विति । तर्हि पुनः कदाचित्तत्रासक्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—तमिति । अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो
योगो येन सः सप्रपञ्चं गृहपुत्रकलत्रधनादिसहितं तं देहं पुनर्न भजते अहम्ममतया न गृह्णाति । तत्र हेतुमाह—प्रतिबुद्धवस्तुरिति ।
प्रतिबुद्धं ज्ञानं वस्तु आत्मतत्वं येन सः । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नमिति । प्रतिबुद्धो यथा स्वप्नं शरीरादिकं न भजते तद्वदि-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥ हे विप्राः साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः तयोर्गुह्यं रहस्यमेतन्मया वो युष्मभ्यमुक्तम् । त्वदुक्तेः कथं
प्रामाण्यमित्याशङ्क्य सामान्यतः सर्वात्मकत्वमुक्तमपि तद्विश्वासार्थं पुनः स्वस्वरूपमाह—जानीतेति । युष्माकं मोक्षधर्मविवक्षया

हंसरूपेणागतं यज्ञं यज्ञो वै विष्णुस्तमागतं मां जानीतेत्यन्वयः । अनेनैव धर्मा अप्युपादेष्टा इतिज्ञेयम् । अतएव यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽभ्यासेत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥ हे द्विजश्रेष्ठाः यतोऽहं योगादीनां परायणं परमाश्रयः फलभूतश्चातो निर्गुणं प्राकृत-गुणवश्यतारहितं मां सर्वे गुणा भजन्तीति द्वितीयेनान्वयः । सत्यस्य यथार्थभाषणस्य ऋतस्य धर्मस्य तेजसः प्रभावस्य श्रियः सम्पदः कीर्त्यशसः दमस्येन्द्रियनिग्रहस्य ॥ ३९ ॥ के ते गुणा इत्यपेक्षायामाह—साम्येति । गुणभजने निर्गुणत्वेन शुद्धत्वमुक्तोऽपि हेतुः हेत्वन्तराण्याह—निरपेक्षकमिति । सुहृदं सर्वहिते रतम् सर्वात्मानम् । अतएव प्रियम् ॥ ४० ॥ हंससनकादिसंवादमुपसंहरति—इत्येवं मत्तो हंसरूपाच्छिन्नः सन्देहः गुणचित्तविरलेषविषयको येषां ते सनकादयो मां सभाजयित्वा पूजयित्वा संस्तवैरगृणत तुष्टुवुः । आत्मतत्त्वस्य सुदुर्ज्ञेयत्वात्कथमेकदैवोपदेशमात्रेण तैर्ज्ञातमित्यपेक्षायामाह—मुनय इति । तपआदिनिष्ठापूर्वकमननशीलत्वात् ॥ ४१ ॥ तैः परमर्षिभिः पूजितः संस्तुतश्चाहं स्वकं धाम वैकुण्ठं प्रत्येयाय प्रतिगतवान् । मदुपदेशेन ब्रह्मणोऽपि सन्तोषो जात इति सूचयन्नाह—पश्यतः परमेष्ठिन इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । त्रयोदशो गतो हंसस्येतिहासनिरूपकः ॥ ३ ॥

श्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु यदा योगिनः समाधिर्निष्पद्यते तदा कृत्यान्तराभावान् तस्य देहः किं नश्यत्येव, किंवा कंचित्कालमनुवर्तते इत्याशङ्काभङ्गायाह । देहोऽपीति । दैववशातः दैवस्यान्तरात्मनो मम वशंगतः, दैवायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिक इत्यर्थः । अनेन निरन्तर-समाधिनिष्ठस्य कथं देहधारणमित्याशङ्काव्युदासः । देहः योगिनः शरीरमपि, यावत् स्वारम्भकं कर्म तावत्, सासुः सप्राणः एव, प्रतिसमीक्षते अवतिष्ठते खलु । तथा च श्रूयते 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यते' इति । ननु ज्ञानिनः तदितरस्य च देहस्तु यावत्स्वारम्भककर्मावस्थाय्येव, तत्र तयोः को विशेष इत्यत आह । तमिति । सप्रपञ्चं सानुबन्धिनं, स्वाप्नं स्वाप्नार्थ-वदित्यं, तं देहं अधिरूढः संप्राप्तः स समाधियोगसमाध्यात्मको योगो येन सः, अत एव प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतवस्तुः पुमान्, पुनः न भजते, इतरस्तु पुनर्देहान्तरं प्रतिपद्यते इति भावः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति । मयेति । हे विप्राः, सांख्यं च योगश्च तयोः संबन्धि, तत्र सांख्यं तत्त्वत्रयविभागपूर्वकब्रह्मात्मकस्वात्मोपासनं, योगो भगवदुपासनं, यत् गुह्यं गोप्यं वक्तव्यं, एतत्तदेतत्, वो युष्मान् प्रति, मया उक्तम् अभिहितम् । हे हरे, त्वया तु सत्यमेवोक्तं परं दुष्कराविमौ सांख्ययोगौ इत्यभिप्रायमालक्ष्य दुष्कराभ्येतौ मां शरणं गतस्य मत्प्रसादात्सुकरावेवेत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुतया मोक्षोपयुक्तानां ज्ञानविशेषाणां धर्मविशेषाणां च प्रवर्त्तकोऽहमेवेति विवक्षुस्तावदात्मनः स्वामाश्रयणीयत्वोपयुक्तनोरतिशयवात्सल्यादिगुणयोगितामाविष्करोति । जानीतेति । यज्ञं यज्ञनिर्वाहकं हंस-रूपिणं श्रीविष्णुं, मां मां, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' इति स्मृतेश्च । युष्माकं यो धर्मः मोक्षधर्मः तस्य या विवक्षा तथा, आगतं जानीत ॥ ३८ ॥ अहमिति । हे द्विजश्रेष्ठाः, सांख्यस्य, योगस्य, एतयोरर्थौ पूर्वश्लोके उक्तौ । सत्यस्य भूतहिताचरणस्य, ऋतस्य पुण्यकर्मणः, तेजसः बाह्यकरणवशीकारप्रभावस्य, श्रियः वैराग्यादिसंपदः, कीर्त्तस्तत्प्रभ-वायाः प्रथायाः, दमस्य बाह्येन्द्रियनियम, चकाराच्छमस्यान्तःकरणनियमस्य, परायणमाश्रयः प्रवर्त्तक इति यावत् । अहमेव ॥ ३९ ॥ किं बहुनेत्याह । मामिति । साम्यं वैषम्यराहित्यं च आनन्दश्च तावादी येषां ते, सर्वे गुणाः कल्याणगुणाः, साम्यासङ्गादयोऽगुणा इति पाठे साम्यं च असङ्गश्च तावादी येषां ते अगुणाः गुणपरिणामरूपतावर्जिताः, वस्तुतस्तु नित्या इत्यर्थः । गुणाः, निर्गुणं हेयगुणरहितं, निरपेक्षकं स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखनिराचिकीर्षुं, आत्मानमात्मनामध्यात्मानं, अत एव प्रियं, सुहृदं हितैकावहं, मां भजन्ति आश्रयन्ति ॥ ४० ॥ हंससनकादिसंवादमुपसंहरति । इतीति । इतीत्यं मे हंसरूपान्मत्तः, छिन्नाः सन्देहा गुणचेतस्यागादि-विषया येषां ते, ते सनकादयः मुनयः, परया उत्कृष्टया, भक्त्या मां सभाजयित्वा सम्यगाराध्य, संस्तवैः स्तोत्रैः, अगृणत तुष्टुवुः ॥ ४१ ॥ तैरिति । परमर्षिभिः तैः सनकादिभिः, अहं हंसरूपोऽहं, सम्यक् पूजितः संस्तुतश्च सन्, परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पश्यतः सत एव, स्वकं धामाक्षरपदं, प्रतीयाय प्रत्यागतः अस्मि । प्रत्येयायेति पाठस्तु चिन्त्यः ॥ ४२ ॥

इति श्रीधर्मश्रुं धरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुविराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हिन्दो अनुवाद

प्राण और इन्द्रियों के साथ यह शरीर भी प्रारब्ध के अधीन है। इसलिये अपने आरम्भक (बनाने वाले) कर्म जब तक हैं तब तक उनकी प्रतीक्षा करता ही रहता है। परन्तु आत्मवस्तु का साक्षात्कार करने वाला तथा समाधिपर्यन्त योग में आरुढ़ पुरुष, स्त्री, पुत्र, धन आदि प्रपञ्च के सहित उस शरीर को फिर कभी स्वीकार नहीं करता, जैसे जगा हुआ पुरुष स्वप्नावस्था के शरीर आदि को ॥ ३७ ॥ सनकादि ऋषियो ! मैंने तुमसे जो कुछ कहा है, वह सांख्य और योग दोनों का गोपनीय रहस्य है। मैं स्वयं भगवान् हूँ, तुम लोगों का तत्त्वज्ञान का उपदेश करने के लिये ही यहाँ आया हूँ, ऐसा समझो ॥ ३८ ॥ विप्रवरो ! मैं योग, सांख्य, सत्य, ऋत (मधुर भाषण) तेज, श्री, कीर्ति और दम (इन्द्रियनिग्रह) इन सबकी परम गति—परम अधिष्ठान हूँ ॥ ३९ ॥ मैं समस्त गुणों से रहित हूँ और किसी की अपेक्षा नहीं रखता। फिर भी साम्य असङ्गता आदि सभी गुण मेरा ही सेवन करते हैं, मुझमें ही प्रतिष्ठित हैं; क्योंकि मैं सबका हितैषी सुहृद्, प्रियतम और आत्मा हूँ। सब पूछो, तो उन्हें गुण कहना भी ठीक नहीं है; क्योंकि वे सत्त्वादि गुणों के परिणाम नहीं हैं और नित्य हैं ॥ ४० ॥ प्रिय उद्धव ! इसप्रकार मैंने सनकादिक मुनियों के संशय मिटा दिये। उन्होंने परम भक्ति से मेरी पूजा की और स्तुतियों द्वारा मेरी महिमा का गान किया ॥ ४१ ॥ जब उन परमर्षियों ने भलीभाँति मेरी पूजा और स्तुति कर ली, तब मैं ब्रह्माजी के सामने ही अदृश्य होकर अपने धाम में लौट आया ॥ ४२ ॥

इत्येकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥

भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः । निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ ३ ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा । ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कृष्ण ब्रह्मवादिनः बहूनि श्रेयांसि वदन्ति तेषां विकल्पप्राधान्यम् उत अहो एकमुख्यता ॥ १ ॥ स्वामिन् अनपेक्षितः भक्तियोगः भवता उदाहृतः येन सर्वतः सङ्गं निरस्य त्वयि मनः आविशेत् ॥ २ ॥ वेदसंज्ञिता इयं वाणी प्रलये कालेन नष्टा (ततः) आदौ मया ब्रह्मणे प्रोक्ता यस्यां मदात्मकः धर्मः (प्रोक्तः) ॥ ३ ॥ तेन पूर्वजाय पुत्राय मनवे सा प्रोक्ता ततः भृगवादयः सप्त ब्रह्ममहर्षयः अगृह्णन् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतर्त् । इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सह साधनैः ॥ १ ॥

एवं तावद्भगवतो भक्त्या मोक्ष इत्युक्तमन्ये त्वन्यानि साधनानि वदन्ति तत्र विशेषणनिर्धारणाय पृच्छति । वदन्तीति । श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि । किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किंवा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्यतापक्षोत्थाने कारणम् । भवतेति । अनपेक्षितः न अपेक्षितमपेक्षा यस्मिन्सोऽहेतुकः । अयमर्थः । भवता यो भक्तियोग उक्तोऽन्ये च यानि श्रेयःसाधनानि वदन्ति तेषां किं साक्षात्फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषामुतांगांगित्वम् । प्राधान्येऽपि किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा कश्चिदस्ति विशेष इति ॥ २ ॥ तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या । अन्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यानुसारेण पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः । मदात्मकः मय्येवात्मा चित्तं येन सः भृगवादयः । भृगुश्च मरीचिरज्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते च सप्त ब्रह्माणः प्रजापतयस्ते च ते महर्षयश्च ॥ ४-५ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परं श्रेयः सर्वोत्कृष्टं कल्याणसाधनम् । इतरत् तपोदानादि (१) । सर्वतो विरज्य मां भजतः स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षो भवतीति भक्तिरेव परं श्रेयस्साधनमिति भगवतो मतम् । अन्ये त्वाचार्याः अन्यानि धर्मादीनि । तत्र तेषु साधनेषु । विकल्पेन य वाग्वा पयसा वेतिवत् । एकस्यैव कस्यचित्तेषां मध्ये । श्रुतानां श्रोतव्यानाञ्च साधनानां तारतम्यं पृच्छति—वदन्तीति ॥ १ ॥ अपेक्षा साधनान्तरापेक्षा । यस्मिन्भक्तियोगे । अहेतुकः फलेच्छारहितो वा । स्वाशयं प्रकाशयत्युद्धवः—अयमर्थः इति । तेषां साधनानाम् । ननु निरपेक्षो भक्तियोगो मयोक्तश्चेदलमन्यसाधनप्रभैरिति चेदत्रोच्यते—अयमर्थ इति । तेषां धर्मादि साधनानां साक्षात्फलसाधनत्वेनाव्यवहितमुक्तिफलोपधायत्वेन उत किं वा अंगांगित्वं यथा दर्शपौर्णमासादीनां परमापूर्वं प्रत्यंगत्वेपि प्रयाजाद्य-पेक्षयांगित्वं तथा केषां चांगत्वमित्यर्थः । कश्चिदस्ति विशेष इति प्राधान्येपि 'कृच्छोऽधिकतरस्तेषाम्' 'कृच्छो महानिह भवार्णवमप्लव-वेशम्' इत्यादिन्यायेन क्लेशाक्लेशलक्षणो विशेषः कश्चिदस्ति वेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र तेषु पुष्पस्थानीयेषु स्वर्गादिषु फलमिदमेवेति

बुद्धिर्येषां तैः । जुल्लङ्गं तुच्छं फलं येषां तानि तथा । वेदार्थप्रतिपत्तिं श्रुत्यर्थप्रदिपादनम् । यस्यां वेदवाचि । दीपिका—तत्र साधनेष्वन्यानि धर्मादीनि । जुल्लङ्गं तुच्छम् । कालेनेति सार्द्धकम् । कालेन नष्टा तत्रापि प्रलये कल्पांते बहुनष्टेत्यर्थः । इयमिति—भवतेत्यादिना । यथा भवतानूद्यते तथा निरूपिकेत्यर्थः । एतेन ज्ञानादिकं ज्ञानादिमिश्रत्वं मदावेशान्यफलत्वं च न मन्मतमिति बोधितम् । आदौ ब्रह्मकल्पादौ भोऽब्रह्म सर्वमतानि वेदादेवोत्थितानि तस्य तस्य वेदस्य तु मदभक्तियोग एव तात्पर्यमित्याह—कालेनेति । मदात्मको मत्स्वरूपभूतः भक्तियोगस्य ह्यादिनीसारभूतत्वात् । यद्वा—मय्येवात्मा चित्तं यतश्चित्तस्य मदाविष्टता मद्भक्त्यैव भवेत् ‘भक्त्याहमेकया ग्राह्यः’ इति मद्भचनाद्भक्त्यैवाहमिन्द्रियैर्ग्रीहीतुं शक्यो नान्यथेति तत्रार्थो द्रष्टव्यः । ब्रह्मवादिभिरुक्तानां मद्भक्तियोगादन्येषां श्रेयसां मत्प्रापकत्वाभावात् । श्रेयस्त्वमेव वस्तुतो नास्तीत्यतस्तेषां विकल्पतः प्राधान्येनैकस्य मुख्यत्वेन वा जिज्ञास्ये न तव किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ३ ॥ तेन ब्रह्मणा । मनवे स्वायंभुवाय । अत्र मनोः पूर्वजत्वं रुद्रैर्द्रुमारान्विनेति ज्ञेयम् ‘रुद्रमिद्रं कुमारश्च विनैवान्याप्रजो मनुः । ब्रह्मपुत्रेष्वदिसृष्टौ’ इति तीर्थोक्तेः । ततः स्वायंभुवान्मनोः । कथं ततो नानामतान्युद्भूतानि तत्राह—तेनेति सार्द्धैरष्टभिः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेवेति वर्ण्यते । साधनेर्ध्यानयोगश्च तत्र श्लोका नगाब्धयः (४७) ॥

चत्वार्युवाचवाक्यानि (४) नववेदा (४९) अनुष्टुभः ॥ १४ ॥

वदन्तीति । हे कृष्ण ! ब्रह्मपदं वेदपरं तस्य सर्वप्रमाणश्रेष्ठत्वात् तद्वादिन एव बहूनि तत्साधनानि वदन्ति तेषां किं विकल्पेन प्राधान्यम् । उताहो एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ भवतेति । हे स्वामिन् ! न अपेक्षितम् अपेक्षा यस्मिन् स निष्कामो भक्तियोग एव मोक्षसाधनतया भवतोदाहृतः उक्तः । येन भक्तियोगेन सर्वतः संगं विषयेष्वासक्तिं निरस्य त्यक्त्वा मनस्त्वय्याविशेत् ॥ २ ॥ कालेनेति । इयं वेदसंज्ञिता वाणी प्रलये सति महता कालेन नष्टा ततः सृष्टेरादौ मया ब्रह्मणे प्रोक्ता । यस्यां मदात्मको मय्येवात्मा चित्तं येन स धर्म उक्तः ॥ ३ ॥ तेनेति । तेन ब्रह्मणा सा वाणी पूर्वजाय पुत्राय मनवे स्वायम्भुवाय प्रोक्ता ततः भृगुरादिर्येषां ते सप्त भृगुमरीच्यङ्गिरःपुलस्त्यपुलहकतवः ब्रह्मणः प्रजापतयश्च ते महर्षयश्च अगृह्णन् ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

परमुत्तमं श्रेयःसाधनं भक्तिरेव इतरद् धर्मयशआदिकन्त, परं श्रेयो न भवति इत्येतच्चतुर्दशेऽध्याये श्रीकृष्णेन वर्ण्यते । अन्ये तु मीमांसकादयः अन्यानि धर्मादीनि । तत्र तेषु साधनेषु मध्ये । विशेषनिर्धारणाय गौणमुख्यनिर्णयाय । विविधः कल्पो विकल्पः एवं वा एवं वेति यावत् तेन प्राधान्यम् ॥ १ ॥ ननु, निरपेक्षो भक्तियोगो मयोक्तश्चेदलमन्यसाधनप्रशनेनेति चेत्तत्रोच्यते—अयमर्थ इति । तेषां धर्मादिसाधनानां साक्षात् फलसाधनत्वेन अव्यवहितमुक्तिफलोपधायकत्वेन । उत किम्वा । अङ्गाङ्गित्वं यथा दर्शपौर्णमासादीनां परमापूर्वं प्रत्यङ्गत्वेऽपि प्रयाजाद्यपेक्षयाङ्गित्वं तथा केषामङ्गित्वं केषां चाङ्गत्वमित्यर्थः । कश्चिदस्ति विशेष इति प्राधान्येऽपि । क्लेशोऽधिकतरस्तेषां कृच्छ्रो महानिव भवार्णवमल्लवेशामित्यादिन्यायेन क्लेशाक्लेशलक्षणो विशेषः कश्चिदस्ति वेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र तेषु साधनेषु मध्ये । अन्यानि धर्मादीनि क्षुल्लकफलानि तुच्छफलानि । कालेनेति सार्द्धकम् । आदौ ब्रह्मकल्पादौ ॥ ३ ॥ तत इति युगमकम् । ततो मनुं प्रति कथनानन्तरं ब्रह्माणश्च ते महर्षयश्चेति विशेषणयोः कर्मधारयः तत्र प्रजापतयः प्रजास्रष्टारः महर्षयो वेदज्ञाः ॥ ४-५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

श्रेयांसि पुरुषार्थसाधनानि विकल्पप्राधान्यं विकल्पेनैकस्य तुल्यफलं प्रति निरपेक्षसाधनतया प्राधान्यमेकमुख्यता एकस्यैव प्राधान्यम् ॥ १ ॥ अनपेक्षितः अपेक्षितान्तररहितः अननुमत इतिवत् येन भक्तियोगेन ॥ २-६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अधिरूढसमाधियोगः “स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” इति परब्रह्मोपासनमेव मोक्षाख्यश्रेयःसाधनमित्युक्तं तत्र मोक्षाख्यपुरुषार्थस्य स्वैतरव्यावृत्तत्वं निर्दिधारयिष्या पृच्छति । वदन्तीति ब्रह्म वेदमधीयतेऽध्यापयन्ति चेति ब्रह्मवादिनः अनेन सर्वेषां वादानां वेदमूलत्वं वेदस्थानादित्वं च ज्ञापितं श्रेयांसि धर्मार्थकामरूपाणि इदं तत्साधनानामप्युपलक्षणं वदन्ति किं तेषां विकल्पः उत प्राधान्यमहो किं वा एकस्यैव मुख्यता भवतीति शेषः ॥ १ ॥ भवता तु हे स्वामिन् ! अनपेक्षितः फलापेक्षारहितः इत्यर्थः भक्तियोग उदाहृतः मोक्षसाधनत्वेन कथितः तत्र तेषां ब्रह्मवादिभिरुक्तानां श्रेयसां तत्साधनानां च त्वदभिहितमोक्षतत्साधनाभ्यां सह विकल्पः

मोक्षशब्दाभिलषणीयस्य श्रेयसो ब्रह्मवाद्युक्तश्रेयोऽन्तरान्तर्भूतत्वे तदुक्तसाधनैः सह त्वदुक्तभक्तियोगस्य विकल्पेनानुष्ठानप्रसङ्गः फलस्य धर्माद्यनतिरिक्तत्वात् त्रीहियवयोर्ह्यनतिरिक्तसाध्ययोर्ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति विकल्पः प्रसिद्ध इति भावः । यदि धर्मादिभ्यो विजातीयो मोक्षः स्यात्तदा धर्मादीनां मोक्षस्य च तारतम्यं निश्चेतव्यं किं सर्वेषां श्रेयःसाधनानां प्राधान्यं परस्परमङ्गाङ्गिभाववैधुर्येण स्वस्वफलं प्रति प्रधानोपायतयानुष्ठेयत्वमिति द्वितीयविकल्पार्थः यद्येषां मध्ये कस्यचिदेवौत्कृष्टं तदा सत्युत्कृष्टे फले निकृष्टतल्लिप्सानुदयात्तस्यैवैप्सिततमत्वात् तल्लिप्सोः सत्साधनस्यैवानुष्ठेयत्वात् तस्यैव प्राधान्यादितरेषाम् उपयोग विशेषविवेकेन समीहितसाधनाङ्गतयानुष्ठानं स्यादित्याशयेन तृतीयकोट्युदयः तदुक्तं भक्तियोगं विशिनष्टि । निरस्येति । येन भक्तियोगेन सर्वतः सर्वेभ्यः सङ्गं निरस्यापोह्य मनस्त्वग्येवाविशेदिति ननु यद्यपि भगवत्येव मनःस्थैर्यसाधनत्वकथनेन भक्तियोगस्य धर्मादिभ्यो विलक्षणश्रेयःसाधनत्वज्ञानसद्भावावगमाद्विकल्पानुपपत्तिस्तथापि मनसस्त्वग्यावेशेन साध्यो मोक्षः किं धर्माद्यन्तर्भूत उत तद्व्यतिरिक्तः अतिरिक्तत्वेऽपि किम्वा तत्साम्यमस्त्युत नेति तारतम्येऽप्यङ्गाङ्गिभावोऽस्त्युत नेति संशयेन तदुपपत्तिः ॥ २ ॥ तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यनेन यज्ज्ञापितं वेदस्यानादित्वं तदङ्गीकुर्वन्नाह । कालेनेत्यादिना । प्रलये प्राकृतप्रलये वेदसञ्ज्ञितेयं मम वाणी कालेनाध्येत्रध्यापयित्-रहितेन नष्टा विप्लुतयथावस्थितवर्णपरंपरा बभूव सैव पुनर्मया सर्वज्ञेन जगत्सिद्धिं प्रोक्ता कल्पादौ ब्रह्मणे चतुर्मुखाय प्रोक्ता अविप्लुतानुपूर्वीविशिष्टतया आविष्क्रियमाणा उपदिष्टेत्यर्थः तां विशिनष्टि । धर्मो यस्यां मदात्मक इति । अहमात्मा स्वरूपं यस्य स धर्मः यस्यां वाण्यामभिव्यक्तः—

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् इति ॥

श्रीकृष्णस्य धर्मत्वं श्रीमन्महाभारते प्रसिद्धं वैधत्वे सत्यलौकिकश्रेयःसाधनत्वं हि धर्मत्वं तच्च भगवत्यस्ति अमृतस्यैवसेतुरिति श्रवणात् अतो मदात्मक इत्युक्तम् अनेन मदात्मकधर्मप्राधान्यपरैवेयं कृत्स्ना वेदसंज्ञिता वाणी यागादीनां धर्मत्वप्रतिपादनपरः पूर्वभागोऽप्यनभिसंहितफलयज्ञादिसाध्यमत्प्रीतियुक्तमत्प्राप्तिप्रतिपादनपर एवेति सोऽपि मदात्मकधर्मप्रतिपादनपर एवेति फलितम् ॥ ३ ॥ किञ्च तेन ब्रह्मणा प्रथमजाय पुत्राय मनवे स्वायम्भुवाख्याय सा वाणी प्रोक्ता तत्रेति तत्र स्वायंभुवे मन्वन्तरे तत इति पाठेऽपि स एवार्थः भृगवादयः भृगुमरीच्यत्र्यङ्गिरःपुलस्त्यपुलहकतवः सप्त ब्रह्ममहर्षयः प्रतिमन्वन्तरं सप्तषिभेदः प्रतिपादितोऽष्टमे स्कन्धेऽवगन्तव्यः ततो ब्रह्मणः सकाशादगृह्यन् गृहीतवन्तः वाणीमिति शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्साक्षात्काराय सर्वस्मादुत्तमसाधनं भक्तिरेव तद्वताचेत्थं ध्येयो हरिरिति द्वयमस्मिन्नध्याये विधत्ते तत्रोद्धवप्रश्नपूर्वकं प्रदनाम्नायं कथयति । वदन्तीति । श्रेयांसि प्रशस्तानि साधनानि तेषां साधनानां यवाग्ना पयसावेति वदिदं भवतीदं वेति विकल्पो वा सम्भूय सर्वेषां प्राधान्यमुक्तैकस्य मुख्यता अन्येषां च तदुपसर्जनत्वं चेति ॥ १ ॥ भवतानपेक्षितः अन्यापेक्षारहितोऽखिलसाधनोत्तमो भक्तियोग उदाहृतः तथापि ब्रह्मवादमतानां का गतिरिति शेषः येन भक्तियोगेन ॥ २ ॥ वेदमूलान्येव श्रेयांसि तत्र मत्प्रीतिसाधनं भक्तिलक्षणो धर्मः श्रेयसामुत्तम इति दर्शयितुं श्रद्धाजननाय वेदोक्तपरंपरामाह । कालेनेत्यादिना । कालेन कालशक्त्या मदात्मको मद्भिषयः ॥ ३ ॥ मनवे स्वायम्भुवाय कीदृशोऽयं तद्वितप्रत्ययः इत्येतत्स्पष्टयति । पुत्रायेति । स्वायम्भुव इत्यर्थः अत्र मनोः पूर्वजत्वं रुद्रेन्द्रकुमारान्विनेति ग्राह्यम्—

रुद्रमिन्द्रं कुमारञ्च विनैवान्याग्रजो मनुः । ब्रह्मपुत्रेष्वादिसृष्टावन्यथात्वं पुनर्जनेः ॥ इति वचनात्—

आदिसृष्टौ पूर्वजा ये तेऽधिकाः सर्वतो गुणैः । अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तावपि यथाक्रमम् ॥ इति च ॥ ४-५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

पूर्वं यत् तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येत्यादिभिर्भक्तियोगस्य नैरपेक्ष्यमभ्यस्तं तदेव मतान्तरनिरासेन द्रढयितुं पृच्छति । वदन्तीति ॥ १ ॥ निरस्येति फलान्तरसापेक्षत्वमपि निरस्तम् ॥ २ ॥ कालेनेति सार्द्धकम् । कालेन नष्टा तत्रापि प्रलये कल्पान्ते बहुलश्रेयर्थः । इयमिति भवतेत्यादिना यथा भवताऽनूद्यते तथा निरूपिकेत्यर्थः । एतेन ज्ञानादिमिश्रत्वं मदावेशान्यफलत्वञ्च न मन्मतमिति बोधितम्, आदौ ब्राह्मकल्पादौ मदात्मको मत्स्वरूपभूतो ह्यादिनी साररूपत्वात् ॥ ३ ॥ तत इति युग्मकं तेभ्यस्तत्पुत्रास्तत्परम्परायामेवान्येभ्यश्च पितृभ्योऽन्य इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भक्तेः कृष्णवशीकारसर्वोत्कर्षश्चतुर्दशे । तद्वताञ्च मुमुक्षोः सम्मतं ध्यानं च वर्णितम् ॥

श्रुतानां श्रोतव्यानां च श्रेयःसाधनानां तारतम्यादिकं पृच्छति । वदन्तीति । श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किम्विकल्पेन प्राधान्यम् इदं प्रधानमिदं वा प्रधानमिति उताहो एकस्यैव मुख्यता इदमेव प्रधानमिति ॥ १ ॥ भवन्मते तु भक्तियोग एव मुख्य इत्याह । भवतेति । अनपेक्षितः निष्कामो भक्तियोग एव भवता उदाहृतः उत्कर्षेण आहृतः आनीतः येन मनस्त्वदाविष्टं स्यात् स किं सर्वेषामपि श्रेष्ठ्ये सम्मतः उत तवैवेति निर्द्धार्य उच्यतामिति भावः ॥ २ ॥ मो उद्धव ! सर्वमतानि वेदोत्थितानि तस्य वेदस्य तु मद्भक्तियोग एव तात्पर्यमित्याह । कालेनेति । मदात्मकः मत्स्वरूपभूतः भक्तियोगस्य ह्यादिनीसारभूतत्वात् यद्वा मय्येव आत्मा चित्तं यतः चित्तस्य मदाविष्टता मद्भक्त्यैव भवेत् भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति मद्बचनात् भक्त्यैवाहमिन्द्रियैर्ग्रहितुं शक्यो नान्यथेति तत्रार्थो द्रष्टव्यः ब्रह्मवादिभिरुक्तानां मद्भक्तियोगादन्येषां श्रेयसां मत्प्रापकत्वाभावात् श्रेयस्त्वमेव वस्तुतो नास्तीत्यतस्तेषां विकल्पतः प्राधान्येन एकस्य मुख्यत्वेन वाजिज्ञास्येन तव किम्प्रयोजनमिति भावः ॥ ३ ॥ कथं ततो नानामतान्युद्धृतानि तत्राह । तेनेति । साद्वैरष्टभिः । भृगवादयः भृगुश्च मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुरित्येते च सप्त ब्रह्माणः प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च किन्देवाः क्लृप्तस्वेददौर्गन्ध्यादिराहित्येन किन्देवा मनुष्या वेति संदेहास्पदीभूताः द्वीपान्तरमनुष्या एव किन्नराः किञ्चिन्नरा इव मुखतः शरीरतो वा किम्पुरुषाः किञ्चित् पुरुषा इव वानरादयः ॥ ४-५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भगवता ज्ञानवैराग्यविजम्भितया स्वभक्त्यै स्वप्राप्तिरूपा मुक्तिरुक्ता अन्ये त्वन्यथा वदन्ति तेषां मोहितत्वं ज्ञानवैराग्य-भक्तिदार्ढ्यं च भगवन्मुखादेव श्रोतुं पृच्छति । वदन्तीति द्वाभ्याम् । हे कृष्ण ! सदानन्द ब्रह्मवादिनः वेदवादिनः श्रेयांसि बहूनि वदन्ति तेषां विकल्पेन प्राधान्यम् उताहो एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ अनपेक्षितः नास्ति अपेक्षा फलापेक्षा यस्मिन् सः ॥ २ ॥ नष्टा अन्तर्हिता मदात्मकः अहमात्मा आश्रयो यस्य सः अनेन वेदस्य मदात्मकधर्मपरत्वमस्ति मत्सम्बन्धवर्जितकर्मादिषु वेदसम-न्वयकल्पनमयुक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥ मनवे स्वायम्भुवाय ततः मनुतः भृगवादयः भृगुश्च मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुरित्येते सप्त ब्रह्माणः प्रजापतयस्ते च ते महर्षयः अगृह्णन् तामिति शेषः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

साधनेभ्यश्च सर्वेभ्यो भक्त्युत्कर्षश्चतुर्दशे । सर्वसाधनसम्पन्नो योगश्च विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं तावद्भगवता भक्त्या मोक्ष इति तत्र तत्रोक्तम् अन्ये त्वन्याऽसाधनानि फलानि चान्यान्येव वदन्ति तत्र विशेष-निर्द्धारणाय पृच्छति—वदन्तीति । हे कृष्ण । ब्रह्मपदं वेदपरं तस्य सर्वप्रमाणश्रेष्ठत्वात् तद्वादिन एव बहूनि तत्साधनानि वदन्ति तेषां किं विकल्पेन प्राधान्यम् उताहो अथवा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्यतापक्षोत्थाने कारणमाह—भवतेति । मम तु तव निर्णीतमेव प्रमाणमिति सूचयन् सम्बोधयति—स्वामिन्निति । अपेक्षित अपेक्षा यस्मिन्स निष्कामो भक्तियोग एव मोक्षसाधनतया भवतोदाहृतः उक्तः । येन भक्तियोगेन सर्वतः सङ्गं विषयेष्वासक्तिं निरस्य त्यक्त्वा मनस्त्वय्याविशेत् ॥ २ ॥ तत्र भक्तिरेव महा-फलत्वेन मुख्या अन्यानि साधनानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलासक्तबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह—कालेनेति सप्तभिः । इयं वेदसञ्ज्ञिता वाणी प्रलये सति महता कालेन नष्टा ततः सृष्टेरादौ मया ब्रह्मणे प्रोक्ता । यस्यां मदात्मको मय्येवात्मा चित्तं येन स धर्म उक्तः ॥ ३ ॥ भृगुरादिर्येषां ते भृगुश्च 'मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः' इत्येते सप्त ब्रह्मणाश्च ते महर्षयश्च ते ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भक्तिरेव परं श्रेयो नेतरत्तु चतुर्दशे । एतद्धि वर्ण्यते ध्यानयोगश्चापि ससाधनः ॥ १ ॥ 'तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः' इति परब्रह्मोपासनमेव मोक्षाश्रेयसः साधनमित्युक्तं, तत्र मोक्षाख्यपुरुषार्थस्येतरपुरुषार्थक्या-वृत्तिपूर्वं निर्दिधारयिष्यां पृच्छति । वदन्तीति । हे कृष्ण, ब्रह्मवादिनः वेदवादिनः, अनेन सर्वेषां वादानां वेदमूलत्वं वेदस्या-नादित्वं च ज्ञापितम् । श्रेयांसि धमार्थकामरूपाणि, इदं तत्साधनानाद्युपलक्षणम् । बहूनि वदन्ति, तेषां किं विकल्पप्राधान्यं विकल्पेन इदं प्रधानमिदं वा प्रधानमिति विकल्पेन प्राधान्यं, उताहो एकमुख्यता एकस्यैव मुख्यत्वं, अस्ति ॥ १ ॥ भवन्मते तु भक्तियोगः एव मुख्य इति प्रतिभातीत्याह । भवतेति । हे स्वामिन्, भवता तु, अनपेक्षितः फलापेक्षारहितः निष्काम इत्यर्थः । भक्तियोगः उदाहृतः मोक्षसाधनत्वेन कथितः । येन भक्तियोगेन, मनः, सर्वतः सङ्गं निरस्य, त्वयि आविशेत् । अयमर्थः । भवता तु श्रेयः साधनत्वेन यो भक्तियोग उक्तः, अन्ये च यानि श्रेयः साधनानि वदन्ति, तेषां किं साक्षात् फलसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषामुत अङ्गाङ्गित्वं, प्राधान्येऽपि किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वमथवा कश्चिदस्ति विशेष इति ॥ २ ॥ तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या अन्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि अतः क्षुल्लकफलानि

इति विवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिं ब्रुवन् 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति' इत्यनेन यत् ज्ञापितं वेदस्य अनादित्वं तदङ्गीकुर्वन्नाह कालेनेत्यादिना । कालेनेति । प्रलये प्राकृतप्रलये, वेदसंज्ञिता इयं मम वाणी, कालेन अध्येत्रध्यापयितुविरहितेनानेहसा, नष्टा विप्लुतयथावस्थितवर्णपरंपरा, बभूव । अहमात्मा स्वरूपं यस्य स मदात्मकः धर्मः, यस्यां वाण्यां, अभिव्यक्तः सैव पुनः, मया सर्वज्ञेन जगत्सिसूक्ष्णणा परमेश्वरेण मयेत्यर्थः । आदौ कल्पादौ, ब्रह्मणे चतुर्मुखाय, प्रोक्ता । अविप्लुतानुपूर्वीविशिष्टतया आविष्क्रियमाणोपदिष्टेत्यर्थः । 'ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्' इति श्रीकृष्णस्य धर्मत्वं श्रीमन्महाभारते प्रसिद्धम् । वेद्यत्वे सत्यलौकिकश्रेयः साधनत्वं हि धर्मत्वम् । तच्च भगवत्प्यस्ति 'अमृतस्यैष सेतुः इति श्रवणात् । अतो मदात्मक इत्युक्तम् । अनेन मदात्मकधर्मप्राधान्यपरैरेवेयं कृत्स्ना वेदसंज्ञिता वाणी । यागादीनां धर्मपरत्वप्रतिपादनपरः पूर्वभागोऽप्यनभिसंहितफल्यज्ञादिसाध्यमत्प्रीतियुक्तमत्प्राप्तिप्रतिपादनपर एवेति सोऽपि मदात्मकधर्मप्रतिपादनपर एवेति फलितम् ॥ ३ ॥ तेनेति । तेन ब्रह्मणा, पूर्वजाय प्रथमजाय, पुत्राय, मनुवे स्वायंभुवाख्याय, सा वाणी, प्रोक्ता । तत्र स्वायंभुवमन्वन्तरे एव, तत इति पाठेऽपि स एवार्थः । भृगवादयः भृगुमरीच्यङ्गिरःपुलस्त्यपुलहकतवः, सप्त सप्तसंख्याकाः, ब्रह्ममहर्षयः, अगृह्णन् । प्रतिमन्वन्तरं सप्तर्षिभेदः प्रतिपादितोऽस्त्यष्टमस्कन्धे स ततोऽवगन्तव्यः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तियोग की महिमा तथा ध्यानविधि का वर्णन

उद्धवजी ने पूछा—श्रीकृष्ण ! ब्रह्मवादी महात्मा आत्मकल्याण के अनेकों साधन बतलाते हैं ! उनमें अपनी-अपनी दृष्टि के अनुसार सभी श्रेष्ठ हैं अथवा किसी एक की प्रधानता है ? ॥ १ ॥ मेरे स्वामी ! आपने तो अभी-अभी भक्तियोग को ही निरपेक्ष एवं स्वतन्त्र साधन बतलाया है; क्योंकि इसीसे सब ओर से आसक्ति छोड़कर मन आप में ही तन्मय हो जाता है ॥ २ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! यह वेदवाणी समय के फेर से प्रलय के अवसर पर लुप्त हो गयी थी; फिर जब सृष्टि का समय आया, तब मैंने अपने संकल्प से ही इसे ब्रह्मा को उपदेश किया, इसमें मेरे भागवत धर्म का ही वर्णन है ॥ ३ ॥ ब्रह्मा ने अपने ज्येष्ठ पुत्र स्वायंभुव मनु को उपदेश किया और उनसे भृगु, अङ्गिरा, मरीचि, पुलह, अत्रि, पुलस्त्य और क्रतु—इन सात प्रजापति-महर्षियों ने ग्रहण किया ॥ ४ ॥

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥ ५ ॥

किन्देवाः किन्नरा नागा रक्षः किंपुरुषादयः । बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ ६ ॥

'यामिभूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा । यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥ ७ ॥

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद् भिद्यन्ते मतयो नृणाम् । पारम्पर्येण केषाञ्चित् पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तेभ्यः पितृभ्यः तत्पुत्राः देवदानवगुह्यकाः मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः किन्देवाः किन्नराः नागाः रक्षः किंपुरुषादयः (अगृह्णन् इति सम्बन्धः) रजःसत्त्वतमोभुवः तेषां बह्व्यः प्रकृतयः ॥ ५-६ ॥ यामिः भूतानि तथा भूतानां मतयः भिद्यन्ते यथाप्रकृति सर्वेषां चित्राः वाचः स्रवन्ति हि ॥ ७ ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्यात् केषाञ्चित् नृणां पारम्पर्येण मतयः भिद्यन्ते अपरे पाखण्डमतयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं देवाः कलमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किं देवा मनुष्या वेति संदेहास्पदीभूता द्वीपांतरमनुष्याः । एवं किन्नराः किंचिन्नरा इव मुखतः शरीरतो वा । किंपुरुषाः किंचित्पुरुषा इव वानरादयः । प्रकृतयो वासना बह्व्यः । कुतः । रजःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ॥ ६ ॥ भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि । चित्रा वाचो वेदार्थव्याख्यानविषया ॥ ७ ॥ एवमित्युक्तोपसंहारः । केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण । अपरे पाखण्डमतयो वेदविरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेभ्यो भृगवादिभ्यः । स्वस्वपितृभ्यस्तत्पुत्राः । तानाह—‘देवदानव’ इत्यादि ॥ ५ ॥ एवं किं देववत् । आदिना भल्लुकादिग्रहः । तेषां देवादीनाम् । ‘प्रकृतिर्मूलकारणम्’ इत्युक्तेर्मुख्यकारणत्वं सर्वत्र वासनास्वेव पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्योक्तं स्वामिचरणैः—प्रकृतयो वासना इति । तासां बहुत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति ॥ ६ ॥ याभिर्वासनाभिः । भिद्यन्तेऽनेकरूपा भवन्ति । सर्वेषां देवादीनां यथाप्रकृति सात्त्विक्यादिप्रकृत्यनतिक्रमेण चित्रा धर्माद्यनेकपुरुषार्थप्रतिपादिका स्रवन्ति स्वस्वबुद्धौ प्रमाणवत्प्रतिभांतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः श्रीमहाभारताश्वमेधपर्वणि—‘देवर्षयश्च नागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम् । पर्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति । तेषां प्रोवाच भवच्छ्रेयः समनुपृच्छताम् । ओमित्येकांक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्ववन्दिशः तेषां प्रद्ववमाणानामुपदेशार्थमात्मनः । सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु । असुराणां प्रवृत्तस्तु दंभभावः स्वभावजः । दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः । एकं शास्त्रमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः । नाना व्यवसिता सर्वे सर्वदेवर्षिमानवाः’ इति । प्राद्ववन्तिपेदिरे । दिशो मार्गान् । आत्मनः स्वस्य । उपदेश ओमित्येकांक्षरं वाक्यं तस्यार्थम् । प्रणवमाणानां तात्पर्येणानुसरतां तेषां मध्ये सर्पाणां प्रणवोच्चारणे मुखस्योन्मीलनयोरेव दृष्टिं कृत्वा स्वीयस्वभावानुकूलं मुखोन्मीलननिमीलनसाध्यं दंशनमेव श्रेय इति मन्वानानाम् । एवमसुराणामोष्ठचालनमात्रे दत्तदृष्टीनाम् । दंभे जपाद्यभिनयप्रदर्शनरूपे । भावो निश्चयः प्रवृत्तः । देवास्तु लोके प्रार्थितमोमित्यनुजानंतीति बुद्ध्वा दानं श्रेय इति निश्चिता । महर्षयस्तु ओमित्यस्योच्चारणे ओष्ठप्रवृत्त्युपसंहाररूपं दमं श्रेयो मेनिर इति । चित्राः व्याख्यानेन विविधप्रकारावच्छिन्नाः । स्रवन्ति निःसरंतीति ॥ ७ ॥ अपरे श्रुतिमनाद्व्यातितामसाः वेदविरुद्धार्थमतयो वामशैवादयः । पाण्डमतयोऽतितमः प्रकृतित्वाद्देवविरुद्धमर्थमतयः । तेन भागीरथ्या जलं शुद्धं मधुरमपि तत्तदवत्यैरंडनिबचिकपित्थविषवृक्षादिभिः स्वस्वमूलद्वारा गृहीतं विषमं विरुद्धं च यथा भवेत्तथैव तेषां तेषां व्याख्यातृणां मुखं प्राप्य वेदार्थो विरसो विरुद्धफलप्रदश्च भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेभ्य इति सार्द्धम् । तेभ्यः पितृभ्यः तत्पुत्रा देवादयोऽगृह्णन्निति संबन्धः गुह्यकाः यक्षाः किं देवाः क्लमस्वेददौर्गन्ध्यादिराहित्येन किं देवा मनुष्या वेति संदेहास्पदभूताः द्वोपान्तरमनुष्याः । एवं किन्नराः किंचिन्नराः इव मुखतः शरीरतो वा । किंपुरुषाः किंचित्पुरुषा इव वानरादयः ॥ ५ ॥ बह्वय इति सार्द्धम् । रजःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः तेषां देवादीनां प्रकृतयः वासना बह्वयः सन्ति याभिर्वासनाभिर्भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि भिद्यन्ते स्वरूपसामान्येऽपि भेदेन व्यवह्रियन्ते तथा भूतानां मतयश्च याभिर्भिद्यन्ते यथाप्रकृति स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैव सर्वेषां प्राणिनां चित्रा वाचो वेदार्थव्याख्यानरूपाः स्रवन्ति मुखान्निःसरन्ति ॥ ६ ॥ एवमिति । एवं प्रकृतिवैचित्र्यादेव केषांचिदध्ययनादिशून्यानामपि नृणामुपदेशपारम्पर्येण मतयो भिद्यन्ते । अपरे तु तत एव पाण्डमतयो वेदविरुद्धार्थकल्पकमतयो भवन्ति ॥ ७ ॥ मदिति । हे पुरुषर्षभ ! मन्मायामोहितधियः पुरुषा यथाकर्म यथारुचि अनैकान्तं नानाविधं श्रेयः फलं तत्साधनं च वदन्ति अतोऽग्रे कचिच्छ्रेयोरूपं चोक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

किं देवकिन्नरयोर्देवत्वनरत्वांशप्राधान्येन विशेषो न ॥ ६ ॥ याभिर्वासनाभिः यथेत्युक्तम् । यथाप्रकृति वासनानुसारेण चित्राः व्याख्याने विविधप्रकारावच्छिन्नाः स्रवन्ति निःसरन्ति ॥ ७ ॥ अध्ययनादिशून्यानामपीत्यत्र यद्यपि मतिभेदेन तेषां शक्त्याभावस्तथापि उपदेशपारम्पर्येणेत्यपेक्षार्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

भूतानि भिद्यन्त इति जाल्याभेदो विवक्षितः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

तेभ्यः सप्तर्षिभ्यः पितृभ्यः स्वस्य पितृभ्य इत्यर्थः । सकाशात्तत्पुत्रा देवादयोऽगृह्णन्निति पूर्वेण सम्बन्धः तत्र गुह्यकाः यक्षाः ॥ ५ ॥ किन्देवकिन्नरकिम्पुरुषा देवादिवज्जातिविशेषाः एवं वेदस्यानादिनिधनत्वं प्रतिपादितमथ यत्सर्वेषां वादानां वेदमूलकत्वमिति तत्प्रतिज्ञेत्युम्—

अधर्मं धर्ममिति या मन्यन्ते तमसावृताः । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम् ॥

इत्यादि । प्रमाणप्रतिपन्नरजःसत्त्वतमोगुणानुगुणस्वभावत्वादीनां तत्र सात्त्विकस्वभावानां यथावस्थितवेदार्थावगमे सत्यादीतरस्वभावानां विपरीतबुद्धित्वात्स्वस्वबुद्ध्याप्रेक्षितार्थभूलकः सर्वं वादा नतु वेदैकमूलका इत्याह । बह्वय इति तेषां ब्रह्मादिकिम्पुरुषादिपर्यन्तानां प्रकृतयः रजःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ॥ ६ ॥ प्रकृतीर्विशिनष्टि । यामिरिति । यामिः प्रकृतिभिर्भूतानि भिद्यन्ते भिद्यन्त इति जात्यादिभेदो विवक्षितः तथाभूतानां मतयश्च भिद्यन्ते प्रकृतिरत्र स्वभावः स च कर्मानुगुणज्ञानप्रयत्नचिकीर्षाक्रियाद्युत्पत्तिरन्तःकरणगतः सत्त्वादिगुणकार्यविशेषात्मकः यथा प्रकृति यथास्वभावं स्वस्वभावानतिक्रमेण सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति प्रवहन्ते प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं यथा यथा वाचश्चित्राः स्रवन्ति तथा तथा प्रकृतिवैचित्र्यान्मतयो भिद्यन्ते नृणामिति देवादीनामपि प्रदर्शनार्थं मतिवैचित्र्ये निदर्शनाभिप्रायेणाह । पारंपर्येणेति । तथाहि केषांचित्तमःस्वभावानामनादिनिधनमपि वेदं पौरुषेयमत एव तत्रापि भ्रमविप्रलम्भादिपौरुषदोषसम्भावनाप्रमाणं मन्यमानानां स्वस्वभावानुगुणबुध्युत्प्रेक्षितवेदार्थविरुद्धार्थस्मर्तृणां मूलपुरुषाणां पारम्पर्येणोपदेशपरम्परया इतरे तदनुयायिनः केचिदर्वाचीनाः पुरुषाः हे पुरुषर्षभ ! पाखण्डमतयः यथावस्थितवेदविरुद्धार्थमतयः दृश्यन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रजःसत्त्वतमोभुव इति पाठः ॥ ६ ॥ यामिः प्रकृतिभिः भूतानामतिभेदेऽपि वेदस्यैकत्वेन तदर्थोऽप्येकविषय एवेति तत्राह । यथा प्रकृतीति । वेदवाचः चित्राः स्रवन्ति धर्माद्यशेषार्थप्रतिपादका वाचः स्वमनीषार्थे प्रमाणवत् प्रतिभान्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ततः किन्तत्राह । एवमिति । यथा प्रकृतिवैचित्र्याद्वेदवागर्थप्रतीतिवैचित्र्यमेवं मतयोऽपि विचित्राः । ननु श्रुतिमूलत्वेन गुरुरपरम्परागतत्वेन सर्वेषामपि भूतानां प्रामाण्यमवगतं स्यादत्राह पारम्पर्येणेति । अनेन महुक्तपारम्पर्येणागतानि तेषांचिद्देवादीनामेव तानि प्रमाणान्यन्यानि राजसादीनीत्यर्थः, विरलत्वापेक्षया केषाञ्चिदित्युक्तं वामशैवादीनि तामसत्वेन पाखण्डानीत्याह । पाखण्डेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथेत्यर्द्धकम् ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता सारार्थदर्शिनी

प्रकृतयो वासना बह्वयः कुतः रजःसत्त्वतमांसि भुवो जन्मस्थानानि यासां ताः भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि ॥ ६ ॥ चित्रा वाचः वेदार्थव्याख्यानरूपाः ॥ ७ ॥ पारम्पर्येण गुरुरपदेशपरम्परा पाखण्डमतयः अतितमःप्रकृतित्वाद् वेदविरुद्धार्थमतयः तेन भागीरथ्या जलं शुद्धं मधुरमपि तत्तदवर्त्यैरण्डनिम्बचिचिञ्चाकपित्थबिल्वविषवृक्षादिभिः स्वस्वमूलद्वारा गृहीतं विरसं विरुद्धरसं च यथा भवेत्तथैव तेषां तेषां व्याख्यातृणां मुखं प्राप्य वेदार्थोऽपि विरसो विरुद्धफलप्रदश्च भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेभ्यो ब्रह्ममहर्षिभ्यो देवादयोऽगृह्णन्निति पूर्वोणान्वयः ॥ ५ ॥ रजःसत्त्वतमांसि भुवः उत्पत्तिभूमयो यासां ताः ॥ ६ ॥ भूतानि राजससात्त्विकतामसरूपाणि मनुष्यदेवादीनि मतयः पुनस्तेषां तादृशजन्मादिहेतुभूताः बुद्धयः यथाप्रकृति राजसत्त्वादिस्वभावानुरूपं स्रवन्ति जपयज्ञादिपरतया तत्तद्बुद्धौ प्रवर्तन्ते ॥ ७ ॥ केषांचित्पारंपर्येण वेदावलम्बिपरंपरागतोपदेशेन अपरे तु पाखण्डमतयो वेदावलम्बिपरंपरागतोपदेशनिरपेक्षबुद्धयः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवादयोऽगृह्णन्निति सम्बन्धः । गुह्यकाः यक्षाः ॥ ५ ॥ किं देवाः क्रमस्वेददौर्गन्ध्यादिराहित्येन किं देवा मनुष्या वेति सन्देहास्पदभूताः द्वीपान्तरमनुष्याः । एवं किन्नराः किञ्चिन्नरा इव मुखतः शरीरतो वा किम्पुरुषा किञ्चित्पुरुषा इव वानरादयः । तेषां प्रकृतयः वासनाः बह्वयः । तत्र हेतुः—रजःसत्त्वतमांसि भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ॥ ६ ॥ यामिर्वासनाभिर्भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि भिद्यन्ते । स्वरूपसामान्येऽपि भेदेन व्यवहियन्ते तथाभूतानां मतयश्च यामिर्भिद्यन्ते । यथाप्रकृति स्वस्वप्रकृत्यनुसारैणैव सर्वेषां प्राणिनां चित्रा वाचो वेदार्थव्याख्यानरूपाः स्रवन्ति मुखान्निस्सरन्ति । अत्र न सन्देह इत्याह—हीति ॥ ७ ॥ उक्तमुपसंहरति—एवमिति । एवं प्रकृतिवैचित्र्यादेव केषाञ्चिदध्ययनादिशून्यानामपि नृणामुपदेशपरम्पर्येण मतयो भिद्यन्ते । अपरे तु तत एव पाखण्डमतयो वेदविरुद्धार्थकल्पकमनसो भवन्ति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यधिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेभ्य इति । तेभ्यः ऋषिभ्यः, पितृभ्यः सकाशात्, तत्पुत्राः देवाश्च दानवाश्च गुह्यकाश्च ते, गुह्यका यक्षाः, सविद्याधर-
चारणाः विद्याधरैश्चारणैश्च सहिताः, सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च ते, मनुष्याः अगृह्णन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ किं देवा इति । किं देवाः,
किन्नराः, किंदेवकिन्नरकिंपुरुषाः देवादिजातिविशेषाः । नागाः, रक्षः किंपुरुषादयः, अगृह्णन्ति पूर्वतरादनुषञ्जनीयम् । एवं
वेदस्यानादिनिधनत्वं प्रतिपादितम् । अथ यत् सर्वेषां वादानां वेदमूलकत्वमिति, तत् प्रतिश्लेषु 'अधर्म धर्ममिति या न्यते
तमसाऽऽहता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ दामसी । तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सत्त्वात् संजायते
ज्ञानम्' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नरजःसत्त्वतमोगुणानुस्वभावत्वाद्वादिनां सात्त्विकस्वभावादीनां यथावस्थितवेदार्थावगमे सत्यपीतर-
स्वभावानां विपरीतबुद्धित्वात् स्वस्वबुद्धयुत्प्रेक्षितार्थमूलकाः सर्वे वादाः, न तु वेदमूलकाः इत्याह बह्वय इति । तेषां ब्रह्मादि-
किंपुरुषादिपर्यन्तानां, प्रकृत्यः रजः सत्त्वतमांसि भुवो जन्मस्थानानि यासां तथाभूताः सत्यः, बह्वयः बहुविधाः, भवन्ति ॥ ६ ॥
प्रकृतीर्विशिनष्टि । यामिरिति । यामिः प्रकृतिभिः, भूतानि भिद्यन्ते, भिद्यन्त इति जात्यादिभेदो विवक्षितः । तथा यामिः, भूतानां
मतयश्च, भिद्यन्ते । मतिरत्र स्वभावः, स च कर्मानुगुणज्ञानप्रयत्नचिकीर्षाक्रियाद्युत्पत्तिहेतुरन्तःकरणगतः सत्त्वादिगुणकार्य-
विशेषात्मको बोध्यः । यथाप्रकृति स्वस्वभावानतिक्रमेण सर्वेषां, चित्राः वाचः स्रवन्ति हि । प्रवहन्ते प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥
एवमिति । एवं यथा यथा चित्राः वाचः स्रवन्ते तथा तथेत्यर्थः । प्रकृतिवैचित्र्यात् नृणां मतयः, भिद्यन्ते । नृणामिति देवादीनामपि
प्रदर्शनार्थकम् । मतिवैचित्र्यनिदर्शनाभिप्रायेणाह । पारंपर्येणेति । तथा हि, केषांचित्तमः स्वभावानां पुरुषाणां, पारंपर्येणोपदेशपर-
परया, मतयः, भिद्यन्ते । अनादिनिधनमपि वेदं पौरुषेयमत एव तत्रापि भ्रमविप्रलम्भादिपौरुषेयदोषसंभावनयाऽप्रमाणं मन्य-
मानानां स्वस्वभावानुगुणबुद्धयुत्प्रेक्षितवेदार्थविरुद्धां स्मृत्तानामूलपुरुषाणामुपदेशपरंपरया मतिभेदो जायत इत्यर्थः । अपरे इतरे,
तदनुयायिनः केचित् अर्वाचीनाः पुरुषा इत्यर्थः । पाषण्डमतयः यथावस्थितवेदविरुद्धार्थमतयः, दृश्यन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

तदनन्तर इन ब्रह्मर्षियों की सन्तान देवता, दानव, गुह्यक, मनुष्य, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर, चारण, किन्देव, किन्नर,
नाग, राक्षस और किंपुरुष आदि ने इसे अपने पूर्वज इन्हीं ब्रह्मर्षियों से प्राप्त किया । सभी जातियों और व्यक्तियों के स्वभाव
उनकी वासनाएँ सत्त्व, रज और तमोगुण के कारण भिन्न-भिन्न हैं; इसलिये उनमें और उनकी बुद्धिवृत्तियों में भी अनेकों
भेद हैं । इसलिये वे सभी अपनी-अपनी प्रकृति के अनुसार उस वेदवाणी का भिन्न-भिन्न अर्थ ग्रहण करते हैं । यह वाणी ही
ऐसी अलौकिक है कि उससे विभिन्न अर्थ निकलना स्वाभाविक रही है ॥ ५-७ ॥ इसी प्रकार स्वभावभेद तथा परम्परागत
उपदेश के भेद से मनुष्यों की बुद्धि में भिन्नता आ जाती है और कुछ लोग तो बिना किसी विचार के वेदविरुद्ध पाषण्ड-
मतावलम्बी हो जाते हैं ॥ ८ ॥

मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥
धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् । अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥ १० ॥
केचिद् यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् ।

आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः । दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचापिताः ॥ ११ ॥

मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः । मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत् कुतः स्याद् विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुरुषर्षभ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः यथाकर्म यथारुचि एकान्तं श्रेयः वदन्ति ॥ ९ ॥ एके धर्मं यज्ञः
अन्ये कामं सत्यं दमं शमम् अन्ये स्वार्थम् ऐश्वर्यं त्यागभोजनं केचित् यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् (श्रेयः वदन्ति)
आद्यन्तवन्तः एव एषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्काः तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचापिताः ॥ १०-११ ॥ सभ्य मयि अर्पितात्मनः
सर्वतः निरपेक्षस्य मया आत्मना यत् सुखं तत् विषयात्मनां कुतः स्यात् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः । अनेकांतं नानाविधम् ॥ ९ ॥ तदेवाह धर्ममिति साधनं । धर्मं कर्ममीमांसकाः । यदुक्तम् । 'मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ।' इत्यादि । यशः काव्यालंकारकृतः । यथाहुः । 'यावत्कीर्तिर्मेनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । इति । कामं वात्स्यायनादयः । सत्यं दमं शमं च योगशास्त्रकृतः । अन्ये दृष्टार्थवादिनो दंडनीतिकृतो वै प्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदन्ति । अतः सामाद्युपाया एव श्रेयःसाधनमिति तेषां मतम् । तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः । यज्ञतपो दानं यज्ञो देवतानां पूजनं तपश्च दानं च ॥ १० ॥ तेषां तुच्छफलत्वमाह । आद्यतवत इति । एषां लोका एतैः साध्यानि फलानि । तमोनिष्ठा मोहावसानाः । भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचापिता व्याप्ताः ॥ ११ ॥ भक्तेर्मुख्यत्वमाह मयीति यावत्समाप्ति । हे सभ्य । मया परमानन्दरूपेणात्मना स्वरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यथा प्राचीनकर्मानुसारेण । यथारुचि स्वस्वरूपानुसारेण । श्रेयः श्रेयःसाधनम् ॥ ९ ॥ तदेव यथारुचित्वाद्येव । कर्ममीमांसका जैमिन्यादयः । काव्यालंकारकृतो भारतादयः । अत्र वृद्धोक्तिमाहुः—यथाहुरिति । दंडनीतिकृतः कामंदकादयः । यत ऐश्वर्यमेव श्रेयोस्त्यतो हेतोः । भोजनम्—'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' इत्यादितदुक्तेः । लोकायतिकाश्चार्वाकाः त्यागं चाभिमानस्येत्यपि तेषां मतम् । केचित्पौराणिकाः तदेव नानाविधमतवदनमेव । तत्र चतुर्विधकर्मसु मध्ये । काम्यमग्निहोत्रादि, निषिद्धं कलंज-भक्षणानि, नित्यं संध्यावन्दनादि, नैमित्तिकं पुत्रेष्ट्यादि, प्रत्यवायस्तदकरणे निषिद्धकरणे च यो दोषस्तस्य जिहासया त्यागेच्छयेति दीपिका । संदर्भः—धर्ममिति—ईश्वरामननाज्जैमिन्यादीनामपि तत्तत्प्रवर्तकमेवेति भावः । एके निवृत्तिकर्मनिष्ठाः । सत्यादित्रयमद्वैता योगिनश्च । केचित्कर्मनिष्ठाः । स्वार्थमिति स्मानभेदेन साधनं साध्यं चोच्यते, उभयोरपि स्वेनार्थमानत्वात् । तत्र कामभोगैश्वर्याणि साध्यानि अन्यानि तु साधनानि ॥ १० ॥ तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां तुच्छफलत्वं विनाशिफलत्वम् । मोहावसाना अज्ञानदाढ्यहेतवः । 'मद्भक्तिवर्जितं श्रेयो ये मन्यन्ते दुराशयाः । तेषामन्ते तमोघोरमनंतं प्राप्यते ध्रुवम् ।' इति तीर्थोदाहृतवचनात् । एषां मध्ये ये वा कर्मणा वेदविधिना विनिर्मिता लोकाः सुखदफला भवन्ति तेषांचतवदादिरूपा एव, वेदविमुखत्वे नारका एवेति भावः ॥ ११ ॥ सुखं पूर्णानन्दः । 'समूहे सदसि सभा' इति कोशात्सभायां समूहे श्रेष्ठः सभ्यो विवेकिजनमुख्यत्वाच्चमेतमर्थं ज्ञातुं योग्योऽसीति संबुद्धयभिप्रायः । सर्वत एहिकपारत्रिकविषयेभ्यः । तस्माद्भक्तावेव तात्पर्यं, सैव सर्वश्रेष्ठेति निर्द्धार्य तथैव मां प्राप्नोतीत्याह—मयीत्यादिनोद्धवप्रश्नपर्यन्तेन ग्रन्थेन । मया रूपगुणसमुद्रेण सर्वोश्वर्यरूपगुणादिविशिष्टमद्रूपेण स्फुरतेत्यर्थ इति संदर्भः । तत्राध्यात्मना पूर्णसच्चिदानन्दलक्षणपरमतया परमप्रेष्ठरूपेण हेतुना विषयेषु मायिकेषु शमदमज्ञानादिष्वपि मनो येषां तेषां ज्ञानादीनामपि सात्त्विकत्वेन मायिकत्वात्, मदतिरिक्तपुरुषार्थिनस्सर्व एव विषयात्मान इति भावः । न च शमादिप्राप्यं ब्रह्मैवेत्यपि वाच्यम् 'किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ।' इति नारदोक्तेः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धर्ममिति । सार्द्धम् । एके मीमांसकाः स्वर्ग एव फलं धर्म एव तत्साधनमिति श्रेयो वदन्तीति सर्वत्र सम्बन्धः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतेः । तथा काव्यालङ्कारकृतो यश एव श्रेयःसाधनं स्वर्गसुखप्रदम् इति वदन्ति । वात्स्यायनादयः कामं स्त्रीसम्भोगं श्रेयो वदन्ति । सत्यं यथार्थभाषणं दममिन्द्रियनिग्रहं शमं मनोनिग्रहं योगशास्त्रकृतः श्रेयःसाधनं वदन्ति । अन्ये च दृष्टार्थवादिनो दण्डनीतिकृतो वै प्रसिद्धमैश्वर्यमेव स्वार्थफलं वदन्ति अतः सामाद्युपायाश्रयः साधनमिति तेषां मतम् । केचिन्नास्तिकाः शास्त्रमर्यादात्यागपूर्वकं भोजनं विषयभोगमेव श्रेयः पुरुषार्थं वदन्ति । केचित् वैदिकाः यज्ञं श्रेयःसाधनं वदन्ति । तपोदानादिनिष्ठाः तपोदानादि श्रेयःसाधनं वदन्ति ॥ ९ ॥ आद्यन्तवन्त इति । एषां धर्मादिसाधनानां लोकाः फलानि आद्यन्तवन्तः अनित्या एव । तत्र हेतुः । कर्मभिर्विनिर्मिताः संपादिताः यत्कृतकं तन्नश्वरमिति व्याप्तेः । दुःस्वान्युदर्काः उत्तरफलानि येषां ते पुण्यश्रेये पुनः पतनदुःखभोगादेरावश्यकत्वात् तमोनिष्ठाः मोहावसानाः क्षुद्रस्तुच्छ एवानन्दो येभ्यस्ते भोगदक्षायामसूयादिभिः शुचा शोकेनार्पिता व्याप्ताः ॥ १० ॥ मयीति । हे सभ्य ! मयि सच्चिदानन्दविग्रहे अर्पितो निवेशित आत्मा मनो येन तस्य अत एव सर्वतः सर्वेषु वैषयिकसुखेषु निरपेक्षस्य पुंसो मया परमानन्दरूपेण आत्मना स्वरूपतया स्फुरता यत्सुखं स्यात् तद्विषयात्मनां विषयाविष्टचित्तानां कुतः स्यात् ॥ ११ ॥ अकिञ्चनस्येति । अकिञ्चनस्य परिग्रहशून्यस्य तदपेक्षारहितस्य च दान्तस्य जितेन्द्रियस्य ज्ञान्तस्य

जितमनसः अत एव समचेतसो रागद्वेषादिरहितस्य मया परमानन्दस्वरूपेणैव सन्तुष्टमनसः पुंसः सर्वा दिशः सुखमया एव ।
जीवभाव आर्षः । दिग्ग्रहणं कालावस्थादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत् प्रकृतीनां तद्वासनानाम् । मायागुणमूलत्वात् सत्त्वादिहेतुकत्वात् । श्रेयः श्रेयःसाधनम् ॥ ९ ॥ तदेव नानाविध-
मतवदनमेव । कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणम् । तत्र चतुर्विधकर्मसु मध्ये । काम्यमग्निहोत्रादि, निषिद्धं कलञ्जभक्षणादि, नित्यं
सन्ध्यावन्दनादि, नैमित्तिकं जातेष्ट्यादि । प्रत्यवायस्तदकरणे निषिद्धकरणे च यो दोषस्तस्य जिहासया परिहारेच्छया । काव्या-
लङ्कारकृतः भरतदण्डिमम्मटादिप्रभृतयः । सत्यं यथार्थभाषणम् । दमं बहिरिन्द्रियनियमनम् । शममन्तरिन्द्रियनियमनं च श्रेयो
वदन्ति केचित् कर्मनिष्ठाः ॥ १० ॥ एषां धर्मादीनां लोका लोक्यन्ते प्राप्त्यर्थं चिन्त्यन्ते इति तथा च फलानीति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥
स्वरूपत्वेन रश्मीनां रविवन्मूलरूपत्वेन स्फुरता विषयात्मनामिति मदतिरिक्तपुरुषार्थिनः सर्व एव विषयात्मान इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यथाकर्म यथारुचि रुचिभेदनियामकं कर्मवैविध्यमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ यथाश्चान्य इति । लोकयज्ञो यथाविहितं भवति
तादृशाचरितं श्रेय इत्यभिप्रायः यद्वा यावत्कीर्तिस्तावत्परलोकावस्थानमिति शास्त्रार्थयुक्तं कामं प्रजातन्तुमित्यर्थः ॥ १० ॥ दुःखोदकाः
दुःखफलाः ॥ ११ ॥ मयात्मना सुखमन्तरात्मनाभूतं मदनुभवाधीनं सुखम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्वतो विवेकशून्यतां व्यञ्जयितुं विशिनष्टि । मन्मायामोहितधिय इति । मन्मायामोहितमत्तित्वात्तत्पारंपर्यानादरेण
स्वतोऽपि यथावत्तत्त्वं न जानन्तीति भावः । ते पुनः पाखण्डमतयः सन्तो न तूष्णीमवतिष्ठन्ते किन्तु यथाकर्म यथारुचि अनेकान्तं
नानाविधं श्रेयो वदन्ति रुचेर्नियामकं कर्मवैविध्यमित्यभिप्रायेण यथाकर्मैत्युक्तम् ॥ ९ ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति
हीत्येतत्प्रप्रञ्चयति । धर्ममिति । एके पूर्वमीमांसकाः धर्मं यागदानहोमादिरूपं श्रेयःसाधनं वदन्ति इति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि
स्वर्गादिरेव श्रेयस्तत्साधनं धर्म एवेति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये काव्यालङ्कारादिकृतः यशः कीर्तिमेव स्वर्गादिरूपश्रेयःसाधनं वदन्ति
तथा च तत्परिपाटिः—

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति कामतन्त्रप्रणेतास्तु काममेव पुरुषार्थं वदन्ति तदुपायास्तु तैरेवोक्तास्तत एव द्रष्टव्याः । योगिनस्तु सत्यं दमं शमं
च कैवल्यारूपश्रेयः साधनं वदन्तीत्यर्थः । अन्ये नीतिशास्त्रविदः ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदन्ति तदुपायास्तु सामादयस्तैरेवोक्ता
इति भावः । लोकायतिकास्तु । त्यागभोजनं विभवभोजनं वदन्ति—

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ॥

इत्यादिरूपा हि तेषां परिपाटिरित्यर्थः । केचिन्नयीमतानुसारिणः यज्ञादीन् पुरुषार्थोपायान् वदन्ति तत्र व्रतान्येकादशयुप-
वासादीनि नियमाः श्रौचाचमनादयः यमाः इन्द्रियनियमनादयः तैर्हि यज्ञादिप्रयुक्तचित्तशुद्ध्युपजातविविदिषाधिकृतशमदमाद्यङ्गक-
तत्त्वमस्यादिवामयजन्त्यब्रह्मस्वरूपाभिन्नप्रत्यगात्मापरोक्षज्ञानं निःशेषविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिसाधनमित्युक्तम् ॥ १० ॥ एवं वादानां
वैचित्र्यमभिधायथ विकल्पादिविकल्पप्रतिक्षेपाय स्वाभिमतमोक्षाख्यश्रेयस्तत्साधनभूतब्रह्मोपासनयोरितरेभ्यो व्यावृत्तत्वज्ञापनाय
तेषां स्वरूपमाह । आद्यन्तवन्त इति । एतेषां धर्मादीनां लोक्यन्त इति लोकाः फलान्याद्यन्तवन्तोऽनित्या इत्यर्थः । तत्र हेतुः कर्म-
विनिर्णिताः कर्मसम्पादिताः कृष्यादिकर्मफलवदिति भावः । दुःखोदकाः दुःखोत्तरफलाः स्वर्गादिसाधनधर्मादिक्षये सति पुन-
र्दुःखावाप्तेरिति भावः । तमोनिष्ठाः मोहावसानाः क्षुद्रा आनन्दो ग्रेभ्यस्तेऽत एव शुचा शोकेनार्पिताः संगताः अनुभवदशायामपि
पतनभयशङ्कानिमित्तदुःखमभी इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथ भक्तियोगसाध्यं तु मोक्षसुखं मदनुभवात्मकं नित्यं दुःखासम्भिन्नं निरवधिकं
चेत्यभिप्रेत्य तद्विषयासक्तमनसां दुर्लभमित्याह । मयीति । हे सभ्य । मयि नित्यनिरतिषायानन्दैकस्वरूपेऽर्पित आत्मा मनो येन
तस्यात् एव सर्वतः सर्वेषु वैषयिकेषु लुद्रसुखेषु निरपेक्षस्य पुंसो यन्मया आत्मना निमित्तभूतेन सुखं तद्विषयात्मनां कुतः स्यात्
आत्मनेत्यनेन विषयवैलक्षण्यमभिप्रेतम् आत्मा हि निरतिषयमीतिविषयः सुखात्मकज्ञानं प्रतिविषयभूतस्यैवात्मनः तत्प्रतिहेतुत्व-

विषयश्चा आत्मनेति तृतीया निरतिशयानन्दरूपात्मविषयज्ञानस्य विषयवैलक्षण्येन निरतिशयसुखात्मकस्य विषयात्मा लभ्यत्वोक्त्या तदनुभाव्योक्तलोकविपरीताकारत्वलाभान्नित्यत्वसुखोदकत्वसत्त्वनिष्ठत्वप्रभूतानन्दत्वनिरन्तरहर्षोपितत्वादयो लभ्यन्ते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र नानामतत्त्वे मुख्यकारणं किमिति तत्राह । मन्मायेति अनेकान्तं नानाविधं यथारुचि यथेच्छम् ॥ ९ ॥ एतदेव विशदयति । धर्ममेक इति । त्यागोऽभिमानत्यागः भोजनं वाग्वादेः ॥ १० ॥ एतत्साधनसाध्यान् लोकानाह । आद्यन्तवन्त इति । एषां कर्मनिर्मिता लोकास्तेषामाद्यन्तवत्त्वेऽपि यावल्लोकं सुखमस्ति किं नेत्याह । दुःखोदका इति । तमोनिष्ठाः अन्धकारप्रचुराः मद्भक्तिवर्जितं श्रेयो ये मन्यन्ते दुराशयाः तेषामन्ते तमो घोरमनन्तं प्राप्यते ध्रुवमिति वचनात् असन्मतनिष्ठानां तम एव बृहस्पत्युक्तत्वेऽपि हरिभक्तिराहित्यात् अल्पानन्दत्वे शुचापितत्वं हेतुः ॥ ११ ॥ भगवद्धर्मसाध्यलोकसुखवत्तल्लोकसुखमपि निर्दुष्टं किं न स्यादविशेषादत्राह । मयीति । अहमात्मा प्रापको यस्य तन्मदात्मकं मय्यपित आत्मा मनो यस्य सत्ये साधुगुणपूण ममात्मा स्वभावो यस्य तथेति वा यथाह निर्दोषस्वभावः तथेदमपीत्यनयोक्त्याविशेषो दशितः इतोतरानुमानस्य तर्काभावेन दौर्बल्या-
न्नोत्थातुमलमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धर्ममिति सार्द्धकम् ईश्वरामननाजैमिन्यादीनामपि तत्तत्प्रवर्तकत्वमेवेति भावः । धर्मं स्वधर्मं नित्यनैमित्तिकम् एके निवृत्तकर्मनिष्ठाः सत्यादित्रयमद्वैता योगिनश्च केचित्कर्मनिष्ठाः स्वार्थमिति स्थानभेदेन साधनं साध्यं वोच्यते उभयोरपि स्वेनार्थ-
माणत्वात् तत्र कामैश्वर्यत्यागभोजनानि साध्यानि अन्यानि तु साधनानि ॥ १० ॥ एषां मध्ये ये वा कर्मणा वेदविधिना विनिर्मिता लोकाः सुखदफलानि भवन्ति तेऽप्याद्यन्तवदादिरूपा एव वेदविमुखत्वे तु नरका एवेति भावः ॥ ११ ॥ आत्मना पूर्णसच्चिदानन्द-
लक्षणपरमात्मतया परमप्रेष्ठरूपेण तत्रापि मया सर्वाश्वर्यरूपगुणादिविशिष्टमद्रूपेण स्फुरतेत्यर्थः विषयात्मनामिति मदतिरिक्त-
पुरुषार्थिनः सर्व एव विषयात्मान इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अनेकान्तं नानाविधम् ॥ ९ ॥ तदेवाह । धर्ममिति सार्द्धेन धर्मं मीमांसकाः तदुक्तं—

मोक्षार्थं न प्रवर्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥

इत्यादि यज्ञाः काव्यालंकारकृतः यथाहुः—

यावत्कीर्त्तिर्मेनुष्याणां पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते इति ॥

कामं वात्स्यायनादयः सत्यं दमं शममिति शान्तिशास्त्रकृतः अन्ये दृष्टार्थवादिनः दण्डनीतिकृतः वै प्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेव स्वार्थं वदन्ति अतः सामाद्युपाया एव श्रेयःसाधनमिति तेषां मतं तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञादिकं वैदिकाः नियमान् यमान् तपोव्रतादिनिष्ठाः ॥ १० ॥ एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठाः मोहावसानाः ॥ ११ ॥ तस्माद्भक्तावेव वेदस्य तात्पर्यं सैव सर्वश्रेष्ठेति निर्दोष्यं तथैव मां प्राप्नोतीत्याह । मयीत्यादिना उद्धवप्रश्नपर्यन्तेन ग्रन्थेन । मयारूपगुणसमुद्रेण आत्मना प्रेमास्पदेन हेतुना विषयेषु मायिकवस्तुषु शमदमज्ञानादिष्वपि मनो येषां ज्ञानादीनामपि सात्त्विकत्वेन मायिकत्वात् न च तत्प्राप्यं ब्रह्मैवेत्यपि वाच्यम् ।

किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिरिति ॥

नारदोक्तेः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्रिगुणया मदीयया मायया मोहिता मदामकधर्मदर्शनाद्बहिः कृता धीर्येषां ते अतएवानैकान्तं नैकस्मिन् मय्यन्तः-
पर्यवसानं अस्य तन्मम सम्बन्धशून्यं श्रेयो वदन्ति ॥ ९ ॥ तदेव प्रपञ्चयति । धर्ममिति सार्द्धेन । एके मीमांसकाः धर्मं कर्म
अन्ये काव्यालङ्कारकृतः यज्ञाः कीर्तिम् अन्ये वात्स्यायनादयः कामम् अन्ये योगिनः सत्यं दमं शमं अन्ये नीतिकुशलाः ऐश्वर्यं
स्वार्थं पुरुषार्थम् अन्ये लोकायतिकाः त्यागं भोजनं च श्रेयो वदन्ति केचित्तु यज्ञं देवताविशेषपूजनं केचित्तपः केचिद्व्रतानि

केचिन्नियमान् केचित् यमानिति स्वस्वानुरूपं श्रेयो वदन्ति ॥ १० ॥ एतेषां धर्मादिश्रेयोवादिनां कर्मविनिर्मिताः स्वस्वधर्माद्यनुष्ठाननिर्मिताः दुःखोदार्काः दुःखावसाना यतः तमसि प्रधाने निष्ठा समाप्तिर्येषामनित्या इत्यर्थः । भोगकालेऽपि क्षुद्रानन्दाः तथात्वेऽपि शुचापिताः शोकेन व्याप्ताः ॥ ११ ॥ तेषां मोक्षानर्हत्वं ज्ञानवैराग्यभक्तिमतस्तु परमानन्दभाक्त्वमाह । मयीति यावत्समाप्ति । सर्वतः प्राकृतपदार्थप्राप्तिप्रयत्नतत्फलभोगादितः निरपेक्षस्य मयि परमात्मनि अर्पितः आत्मा सर्वज्ञः श्रीकृष्णो मम मुक्तिद इति बुद्धिर्येन तस्य मया आत्मना निखिलाभिज्ञेन यत्सुखं मोक्षाख्यं तद्विषयेषु अनात्मसु आत्मा मनो येषां तेषां धर्मादिपराणां कुतः स्यात् जीवाः अल्पज्ञाः तत्र यो मद्भक्तस्तस्याहं सर्वज्ञः परमसुखः इतरेषां मद्धिमुखानां मत्सम्बन्धवर्जितधर्मादिकारिणां कुतोऽपि न परमं सुखं कर्तुं नामज्ञत्वविषयवश्यत्वादिनाऽसमर्थत्वात् धर्मादीनां जडत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं प्रकृतिवैचित्र्यमेव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मायैव सर्वानर्थमूलमित्याह—मन्मायेति । तव तथा मोहो नास्तीति सूचयन्सम्बोधयति—पुरुषर्षभेति । गुणवैचित्र्यात्प्रकृतिवैचित्र्यं तदनुसारित्वात्कर्मवैचित्र्यं तदनुसारि रुचिवैचित्र्यं तदनुसारेण अनेकान्तं नानाविधं श्रेयः फलं तत्साधनं च वदन्ति ॥ ९ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—धर्ममिति साद्वेन । एके मीमांसकाः स्वर्ग एव फलं धर्म एव तत्साधनमिति श्रेयो वदन्तीति सर्वत्र सम्बन्धः 'स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतेः । तथा काव्यालङ्कारकृतो यश एव श्रेयःसाधनं स्वर्गसुखमेव श्रेय इति वदन्ति । यथाहुः—'यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते' इति । वात्स्यायनादयः । कामं स्त्रीसम्भोगं श्रेयो धनादि तत्साधनं च वदन्ति । योगिनस्तु अणिमादयः श्रेयांसि । सत्यं यथार्थभाषणम् । दममिन्द्रियनिग्रहम् शमं मनोनिग्रहम् । आसनादिकं च तत्साधनानि वदन्ति । अन्ये च दृष्टार्थवादिनो दण्डनीतिकृतो वै प्रसिद्धमैश्वर्यमेव स्वार्थं फलं सामादीनुपायांस्तत्साधनं च वदन्ति । केचिन्नास्तिकाः शास्त्रमर्यादात्यागपूर्वकं भोजनं विषयभोगमेव पुरुषार्थं वदन्ति 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' इति वचनात् । केचित् इहामुत्र सुखमेव श्रेयः यज्ञादीनि च तत्साधनानीति वदन्ति ॥ १० ॥ एवं वादानां वैचित्र्यमभिधाय तेषां तुच्छफलत्वमाह—आद्यन्तवन्त इति । एषां धर्मादिसाधनानां लोकाः फलानि आद्यन्तवन्तः अनित्या एव । हेतुः—कर्मभिर्निर्मिताः सम्पादिताः यत्कृतकं तत्रश्रममिति व्याप्तेः । दुःखान्युदार्कानि उत्तरफलानि येषां ते । पुण्यक्षये पुनः पतनदुःखभोगादेरावश्यकत्वात् । तमोनिष्ठाः अज्ञानबहुलाः क्षुद्रस्तुच्छ एवानन्दो येभ्यस्ते क्षुद्रानन्दाः । भोगदशायामसूयादिभिः शुचा शोकेनापिता व्याप्ताः ॥ ११ ॥ एवं परमतं निरस्य स्वीकृतकर्तुं मुख्यसाधनत्वं तत्प्राप्त्यस्य च स्वस्य परमफलत्वमाह—मयीति । तव त्विदमेवोचितमित्याशयेन सम्बोधयति—सभ्य इति । मयि सत्त्विदानन्दविग्रहे अर्पितो निवेशित आत्मा मनो येन तस्य । अत एव सर्वतः सवषु वैषयिकसुखेषु निरपेक्षस्य पुंसो मया परमानन्दरूपेण आत्मना स्वरूपता स्फुरता यत्सुखं स्यात् तद्विषयात्मनां विषयाविष्टचित्तानां कुतः स्यात् । तेषां तामसत्वेन दुःखहेतुत्वादित्याशयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वतोऽपि विवेकशून्यतां व्यञ्जयितुं तान् विशिनष्टि । मन्मायेति । हे पुरुषर्षभ, मन्मायामोहितधियः पुरुषाः, यथाकर्म, यथारुचि, श्रेयः श्रेयःसाधनम्, अनेकान्तं नानाविधं, वदन्ति ॥ ९ ॥ एवं रुचेर्नियामकं कर्मवैविध्यमित्यभिप्रायेण यथाकर्मत्युक्तम् । 'यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति' इत्येतत् प्रपञ्चयति । धर्ममेक इति । एके पूर्वमीमांसकाः, धर्मं यागदानहोमादिरूपं, श्रेयःसाधनं वदन्तीति संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि । स्वर्गादिरूपं श्रेयः तत्साधनं धर्म एवेति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये काव्यालङ्कारादिकृतः, यशः कीर्तिमेव, स्वर्गादिश्रेयःसाधनं वदन्ति । तथा च तत्परिपाटिः । 'यावत् कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते' इति । अपरे कामतन्त्रप्रणेतारो वात्स्यायनादयः, काममेव श्रेयःसाधनं वदन्ति । इतरे योगिनस्तु, सत्यं, दमं, शमं च, कैवल्याख्यश्रेयःसाधनं वदन्ति । अन्ये नीतिशास्त्रविदः, ऐश्वर्यमेव, स्वार्थं पुरुषार्थं, वदन्ति वै । अपरे लोकायतिकास्तु, त्यागभोजनं विभवभोजनं, श्रेयः वदन्ति । 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्यागं कृत्वा घृतं पिबेत्' 'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' इत्यपि पाठः । केचित्तु त्यागं संन्यासं लोकायतिकाः, भोजनं च बौद्धा इति व्याख्यां कुर्वन्ति ॥ १० ॥ केचिदिति । केचित् अर्थ, केचित् च, कर्माणि, केचित् इष्टावृत्तव्रतानि, वै निश्चयेन, श्रेयःसाधनानि वदन्ति । तत्र व्रतान्येकादशपञ्चासदीनि । केचित् अन्ये, यज्ञतपोदानकृच्छ्राणि यज्ञो देवपूजा च तपः कामानशानादिकं च दानं स्वर्गादिविश्राणनं च कृच्छ्राणि चान्द्रायणादीनि च तानि, नियमान् यमांश्च, श्रेयःसाधनानि वदन्ति ॥ ११ ॥ एवं वागवैचित्र्यमभिधाय विक्लपप्रतिज्ञेपाय स्वाभिमतमोक्षाख्यश्रेयसस्तत्साधनभूतब्रह्मभावेन भगवदुपासनायाश्चेतरेभ्यो व्यावृत्तत्वज्ञापनाय तेषां स्वरूपमाह । आद्यन्तवन्त इति । एतेषां धर्मादीनां, लोक्यन्त इति लोकाः फलानि, आद्यन्तवन्तः, अनित्या इत्यर्थः । तत्र हेतवः । कर्मविनिर्मिताः कर्मसंपादिताः,

कृष्यादिकर्मफलवदिति भावः । दुःखोदकाः दुःखोत्तरफलाः, स्वर्गादिसाधनधर्मादिक्षये सति पुनर्दुःखावाप्तेरिति भावः । तमोनिष्ठाः मोहावसानाः, क्षुद्र आनन्दो येभ्यस्ते, अत एव, शुचा शोकेनार्पिताः संगताः अनुभवदशायामपि पतनभयशङ्कानिमित्तदुःखगर्भा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रिय उद्धव ! सभी की बुद्धि मेरी माया से मोहित हो रही है; इसी से वे अपने-अपने कर्म-संस्कार और अपनी-अपनी रुचि के अनुसार आत्मकल्याण के साधन भी एक नहीं अनेकों बतलाते हैं ॥ ९ ॥ पूर्वमीमांसक धर्म को, साहित्याचार्य यश का, कामशास्त्री काम को, योगवेत्ता सत्य और शमदमादिको, दण्डनीतिकार ऐश्वर्य, को, त्यागी त्याग को और लोकायतिक भोग को ही मनुष्य-जीवन का स्वार्थ—परम लाभ बतलाते हैं ॥ १० ॥ कर्मयोगी लोग यज्ञ, तप, दान, व्रत तथा यम-नियम आदि को पुरुषार्थ बतलाते हैं । परन्तु ये सभी कर्म हैं; इनके फलस्वरूप जो लोक मिलते हैं, वे उत्पत्ति और नाशवाले हैं । कर्मों का फल समाप्त हो जाने जाने पर तो उनसे दुःख ही मिलता है और सच पूछो, तो उनकी अन्तिम गति घोर अज्ञान ही है उनसे जो सुख मिलता है, वह तुच्छ है—नगण्य है और वे लोक भोग के समय भी असूया आदि दोषों के कारण शोक से परिपूर्ण हैं । (इसलिये इन विभिन्न साधनों के फेर में न पड़ना चाहिये) ॥ ११ ॥ प्रिय उद्धव ! जो सब ओर से निरपेक्ष—वेपरवाह हो गया है, किसी भी कर्म या फल आदि की आवश्यकता नहीं रखता और अपने अन्तःकरण को सब प्रकार से मुझे ही समर्पित कर चुका है, परमानन्दस्वरूप मैं उसकी आत्मा के रूप में स्फुरित होने लगता हूँ इससे वह जिस सुख का अनुभव करता है, वह विषयलोलुप प्राणियों को किसी प्रकार मिल नहीं सकता ॥ १२ ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः । मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १३ ॥

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यापितात्मेच्छति मद् विनान्यम् ॥ १४ ॥

न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः । न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः दिशः सुखमयाः (भवन्ति) ॥ १३ ॥ मयि अपितात्मा न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीः न अपुनर्भवं वा इच्छति मद् विना अन्यत् (किमपि नेच्छति) ॥ १४ ॥ मे तथा प्रियतमः न आत्मयोनिः न शंकरः न च संकर्षणः न श्रीः न आत्मा यथा भवान् (प्रियतमः) ॥ १५ ॥ (अङ्घ्रिरेणुभिः पूयेय इति) निरपेक्षं शान्तं निर्वैरं समदर्शनं मुनिः अहं नित्यं अनुब्रजामि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिरिरचिता भावार्थदीपिका

किञ्च अन्येषां तत्तद्दोषादिपरिच्छिन्नं सुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह । अकिञ्चनस्येति ॥ १३ ॥ परिपूर्णतामेवाह । न पारमेष्ठ्यमिति । रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यम् । अपुनर्भवं मोक्षमपि । मद्भिना मां हित्वाऽन्यन्नेच्छति । अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ममापि स एव प्रेष्ठ इत्याह न तथेति द्वाभ्याम् । आत्मयोनिर्ब्रह्मपुत्रोऽपि । शंकरो मत्स्वरूपभूतोऽपि । संकर्षणो भ्राताऽपि । श्रीर्भार्याऽपि । आत्मा मूर्तिरपि । तथा भक्त इति वक्तव्येऽतिहर्षेणाह । भवानिति ॥ १५ ॥ पूयेय मदन्तर्वर्तिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीबन्दीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वभक्तस्य सुखाधिक्यमाह—किञ्चेति । अकिञ्चनत्वादिव्यवैक्योऽपि सुखित्वहेतुः किमुत समुदिता इत्याशयेनाह—सर्वा इति । सुखमया मदानन्दैकरूपत्वात् । भक्तस्य सुखं सुखस्यानुभवं च विवृणोति—अकिञ्चनस्येति द्वाभ्याम् । मया ध्यानप्राप्तेनैवालौकिक-

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलीलाकृपादिमना माधुर्यवता संतुष्टानि मनः प्रभृति सर्वेन्द्रियाणि यस्य तस्य सर्वा इति । स च या दिशो याति ता एव सुखमयाः यथा ग्रंथिनिबद्धाः । नश्वरमहाधनो ना यं देशं याति तत्रैव तस्य भोगैश्वर्यसुखानित्यर्थः । अत एवाकिञ्चनस्य मल्लक्षणसंपूर्णानश्वरमहाधनप्राप्त्यैव । किञ्च-न शब्दवाच्यपरिमितनश्वरप्राकृतधनजनादिग्रहणविमुखस्य बाह्याभ्यन्तरविषयेष्विन्द्रियाणां स्वयमरोचकत्वेनैव निवृत्तेः । दातव्यं शांतस्य मदेकनिष्ठबुद्धेः 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव समचेतसः स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ योगसिद्धीरणिमाद्याः । मद्भिन्नान्यदपुनर्भवं कपिलकणादजैमिन्यादिसंमतं नेच्छति, किंतु मत्स्वरूपात्मकं मोक्षमिच्छतीत्यर्थः । तस्य किञ्चनशब्दवाच्यपदार्थेषु स्पृहाराहित्यमाह-नेति । सार्वभौमं श्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराज्यम् । अप्यर्थे वाशब्दः । अपुनर्भवं सायुज्यसुखञ्च । मय्यर्पितामेति- 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति मत्कृत-नियमादहमपि तस्मिन्नर्पितात्मा भवामीत्यत आह-मद्भिनेति । अहमेव सर्वेन्द्रियग्राह्यतया सदैव वर्त एव न हि निरन्तरव्यामृतरसास्वादिने जनाय मृत्तिका रोचत इति भावः । पारमेष्ठ्यादिचतुष्टयस्यानुक्रमश्चाधोधो विवक्षया न्यूनत्वविवक्षया च ततश्चोत्तरोत्तरं कैमुत्यमपि योगसिद्ध्यादिद्वयं तु सार्वत्रिकत्वात्पश्चाद्विन्यस्तम्, अपुनर्भवस्तूत्रत्र श्रेष्ठयात् ॥ १४ ॥ स एव निरपेक्ष भक्त एव । यद्वा-यथा भवान्भक्तस्ते चापि मत्प्रियास्तद्भक्तत्वेनैव नात्मजत्वादिसम्बन्धैश्वर्यादिनेति भावः । स च भक्तस्त्व कीदृक् प्रिय इत्यत आह-न तथेति । अत्र ब्रह्मादीनां भक्तत्वेपि तेषु भक्तत्वांशादपि पुत्रत्वाद्यंशा अधिका वर्ततेऽतः 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन ते पुत्रादित्वेनैव व्यपदिष्यन्ति न तु भक्तत्वेन, नन्दयशोदादिषु तु महाप्रेमवत्त्वात्पितृत्वाद्यंशेभ्योपि भक्तत्वलक्षणोऽंशोधिकतर इति तेषु भक्तत्वमेवेति ते कृष्णस्यातिप्रियतमा एव । तदुक्तम्-'दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भक्तवश्यताम्' इति तेषां भक्तशब्द-वाच्यत्वे स्वातिवशीकारकत्वं च 'नेमे विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यंगसंश्रया । प्रसादं लेभिरे गोपीः' इति सर्वोत्कर्षश्च । यद्वा-तादृशभक्तेष्वपि भवान्मे यथा प्रियतमस्तथा मन्मुखादेव शृण्वित्याह-तथेति । तेन सर्वभक्तेषुद्वयः श्रेष्ठस्ततोपि गोप्यः श्रेष्ठास्तेनापि तासां चरणधूलिप्रार्थनादिति वैष्णवसिद्धान्तः ॥ १६ ॥ इत्यर्थं इति एतेन तद्विप्राबनत्वबाधेन एव तात्पर्यं नित्यशुद्धस्य स्वप्रयोजनाभावादिति भावः । तदेवं प्रेमविशेषपात्रत्वेन तादृशं भक्तं स्तुत्वा गौरवविशेषपात्रत्वेन भक्तविशेषं स्तौति-निरपेक्षं निष्कामभक्तम्, अतो भोगरहितं मात्सर्यादिरहितमन्यत्र हेयोपादेयभावनारहितं च मुनिं श्रीनारदादिम् । अनुब्रजामि यतस्तादृशभक्तिमयसाधुत्वदर्शनेन ममापि भक्तविशेषो जायते कथं गोपनीय इत्याह-पूयेयेति । तद्भक्त्यनिष्कृतिदोषात् पवित्रितः स्यामिति भावेनेत्यर्थः विश्वनाथः-किं बहुना भक्तो यथा सदा मामनुचरति तथाहमपि भक्तः परोक्षः सन्भक्तमनुचरामि 'भगवान्भक्तभक्तिमान्' इति मदीयशुकोक्तेरित्याह-निरपेक्षमिति । मुनिं मद्रूपगुणलीलापरिकरादिमननपरम् । पूयेयेति तैः । वस्तुतस्तु भक्तचरणधूलिग्रहणं विना भक्तिर्न स्याद्भक्त्या विना मन्माधुर्यरसानुभवो न स्यादिति मयैव मर्यादास्थापिताऽतोहमपि भक्त इव भक्त्या पूर्णमन्माधुर्यसरोनिमग्नो भवेयमिति भावः । 'विस्मापनं स्वस्य च सौभाग्यं परं पदम्' इत्युक्तेः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । मध्यपितात्मा पारमेष्ठ्यं ब्रह्माधिपत्यं नेच्छति । एवं महेन्द्रधिष्यं स्वर्गारब्धं नेच्छति । सार्वभौमं कृत्स्न-
भूमण्डलाधिपत्यं नेच्छति । रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यं नेच्छति । योगसिद्धीरणिमाद्यैश्वर्याणि नेच्छति । अपुनर्भवं मोक्षमपि
नेच्छति । किं बहूना । मद्भिना मां हित्वाऽन्यत् किमपि नेच्छति । अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न तथेति । यथा भक्त इति
वक्तव्यत्वे प्रत्यक्षत्वाद्भवानिति हर्षेणोक्तम् । यथा मे भक्तः प्रियतमस्तथाऽऽत्मयोनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि प्रियतमो न भवति । एवं शङ्करः
मत्स्वरूपभूतोऽपि सङ्कर्षणो भ्राताऽपि श्रीभार्यापि आत्मा श्रीमूर्त्तिरपि प्रियतमा न भवति ॥ १४ ॥ निरपेक्षमिति । अस्याङ्घ्रि-
रेणुभिरहं पूयेय । मदनन्तर्वर्तिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामित्याशयेन । यद्वा । तद्वक्त्यनिष्कृतिदोषात् पवित्रितः स्यामिति भावनया
निरपेक्षत्वशान्तत्वादिगुणविशिष्टं मुनिमहं नित्यमनुब्रजामीति ॥ १५ ॥ निष्किञ्चना इति । निष्किञ्चनाः परिग्रहरहिताः मध्येवानु-
रक्तचेतसः शान्ता रागादिरहिताः महान्तो निरस्ताहङ्काराः अखिलेषु जीवेषु वत्सलाः दयायुक्ताः कामैर्विषयैरनालब्धा अस्पृष्टा धीर्येषां
ते एवंभूताः निरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षास्तैरेव लभ्यं मम सम्बन्धि यत्सुखं जुषन्ति सेवन्ते । तद्भावात् आर्षः ।
तत्सुखमन्ये न विदुर्न लभन्ते ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अन्येषां धर्माद्यधिष्ठातृणां तत्तल्लोकादि इन्द्रवरुणलोकादि आदिना पशुपत्रादिपरिमहः । परिच्छिन्नं परिमितमनित्यं च ।
परिपूर्णं देशकालापरिच्छिन्नम् । अकिञ्चनस्य भगवद्व्यतिरेकेण त्यक्तसर्वपरिमहस्य । शान्तस्य भगवन्निष्ठबुद्धिविशिष्टस्य ।
शमो मन्निष्ठता बुद्धेरित्युक्ते । समचेतसः स्वर्गापवर्गादौ तुल्यादृष्टेः सुखमयाः भगवदनुभवमयसुखैक्यमाप्ताः सर्वत्र तत्स्फूर्तेः सर्वभूतेषु
यः पश्येद्भगवद्भावमात्मन इत्यादेः ॥ १३ ॥ परिपूर्णतां भक्तसुखस्याऽपरिच्छिन्नत्वं सार्वभौमं श्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराष्ट्रम् अप्यर्थं

वाशब्द इति मोक्षसुखस्याप्यपरिपूर्णत्वं व्यञ्जितम् । अत्र पारमेष्ठ्यादिचतुष्टयस्योत्तरोत्तरन्यूनक्रमः । एवञ्च यदि पारमेष्ठ्यं नेच्छति तदा कुतो महेन्द्रधिष्यमित्याद्युत्तरोत्तरकैमुत्तममपि ज्ञेयं योगसिद्ध्यादिद्वयस्य तु पूर्वन्यूनत्वमिति ॥ १४ ॥ स एव शुद्धभक्त एव अत्र पुत्रोऽपीत्यादि व्याख्यात्मयोऽन्यादीनां परमभक्तत्वेऽपि पुत्रादिनैवाऽप्रियतमत्वोक्तिरिति भक्तत्वांशेनैव प्रियतमत्वमभ्युपेतम् ॥ १५ ॥ ज्ञानिनं गौरवविशेषपात्रत्वेन ज्ञानिभक्तविशेषम् । निरपेक्षं निष्कामम् अतएव शान्तं क्षोभरहितम् अतएव निर्वैरं मात्सर्यादिरहितम् । किञ्च समं सर्वज्ञ भगवद्दृष्ट्या हेयोपादेयबुद्धिरहितं मुनि श्रीनारदादिमनुज्जामि सदा पवित्रस्यात्मन पवित्र्यासम्भवात् स्वान्तःस्थितब्रह्माण्डपवित्रीकरणमेवोपचारेणात्मनः पवित्रीकरणमिति भावेनाभिप्रायेण पूयेयेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षियम्

मया सन्तुष्टमनसो मत्तः प्रकृष्टप्राप्त्यान्तराभावात्सन्तोषमयाः सर्वा दिशः ॥ १३ ॥ सन्तोषमेव विवृणोति । न पारमेष्ठ्यमिति । रसाधिपत्यं पातालैश्वर्यम् ॥ १४-१५ ॥ पूयेयेत्यतिवादः पावयेयमिति वार्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तदेवं मोक्षाख्यपुरुषार्थस्य तत्साधनभूतभक्तियोगस्य च निरतिशयसुखरूपस्य धर्मादितल्लोकेभ्यो निरतिशयत्वख्यापनात्तारतम्यलाभेन तस्यैव उत्कृष्टत्वावममादेकमुख्यत्वपक्षः स्थापितः अथ किं चक्तव्यं फलभूतमोक्षसुखस्य निरतिशयत्वमिभिप्रेत्य तत्साधनभूतभक्तियोगस्य स्वस्वरूपरूपगुणानुस्यूतात्मकस्य निरतिशयसुखरूपतामाह । अकिञ्चनस्येत्यादिना । मया निरतिशयानन्दरूपेण विषयभूतेन च मया सन्तुष्टं मनो यस्य तस्यात एव समचेतसस्सर्वत्र मद्भावैकचेतसः निरन्तरं मय्येवासक्तचित्तत्वादिति भावः । अत एवाकिञ्चनस्याभिलषणीयान्तररहितस्य तत्र हेतुर्दान्तस्य जितबाह्यकरणस्य शान्तस्य जितान्तःकरणस्य सर्वा दिशः सुखमयाः सुखप्रचुराः दिग्ग्रहणं कालावस्थयोरप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥ सन्तोषमेव विवृणोति । न पारमेष्ठ्यमिति । मय्येवार्पित आत्मा मनो येन सः मत् सत्तो विनान्यत्पारमेष्ठ्यादिकमपि नेच्छति पारमेष्ठ्यं ब्रह्माधिपत्यं महेन्द्रधिष्यम् इन्द्रस्थानं सार्वभौमं कृत्स्नभूमण्डलाधिपत्यं रसाधिपत्यं पातालैश्वर्यं योगसिद्धयोऽणिमादयः किं बहुना अपुनर्मवं मोक्षमपि नेच्छति पारमेष्ठ्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽप्यहमेव मय्यर्पितात्मनो निरतिशयप्रीतिविषय इति सः मदन्यत्तुच्छत्वान्नेच्छतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ न केवलमहमेव तस्य निरतिशयप्रियः किन्तु सोऽपि मम तथैवेत्याह । न तथेति । भवानिति ज्ञानिमात्रोपलक्षणं यथा भवान्ममप्रियतमः तथा आत्मा स्वीयमूर्तिः आत्मयोनिप्रभृतयो न प्रियतमाः पुत्रपौत्रध्रातृभार्याशरीरत्वादिरूपा अपि अनेन 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति गीतावचनार्थ उक्तः यद्यप्यात्मयोऽन्यादीनामपि ज्ञानित्वान्निरतिशयप्रियत्वान्न तथा मे प्रियतम इत्यसङ्गतं तथापि तेषामपि यदि मयि भक्तिर्न स्यान्न तदा प्रिया इत्यर्थपर्यवसानेन तथोक्तमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥ प्रेयातिशयपारवश्यप्रयुक्तामात्मनो वृत्तिमाह । निरपेक्षमिति मदतिरिक्तविषयनिरपेक्षं मुनि मत्स्वरूपगुणादिमननैकशीलमत एव समदर्शनं सर्वत्र मद्भावयुक्तचेतसमत एव निर्वैरं कापि वैररहितमहं नित्यमनुज्जामि अनुजजनस्य प्रयोजनमाह । पूयेयेत्युत्तमपुरुषपाठे मदन्तर्वर्तिब्रह्माण्डमपि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेति तन्माहात्म्यातिशयस्तुतिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवंविधस्य मदर्पितात्मनो न केवलममुत्र सुखित्वम् इहापि सुखित्वं स्यादित्याह । अकिञ्चनस्येति । अकिञ्चनस्येत्यत्र एकैकोऽपि सुखित्वे हेतुः किमुत समुदिता इति भावेनोक्तं सर्वाः सुखमया इति ॥ १३ ॥ त्वय्यर्पितात्मनोऽपि पारमेष्ठ्याद्याकाङ्क्षायां तत्पदानां दुःखमिश्रसुखरूपत्वात्सर्वत्र सुखित्वं कथमित्याशङ्क्याह । न पारमेष्ठ्यमिति । मय्यर्पितात्मा मामेव सुखमिच्छति मदन्यत्तिकमपिनेच्छतीति यतस्तस्मात्तस्य निराकाङ्क्षत्वेन सर्वत्र सुखमेवेति भावः ॥ १४ ॥ अत्र भक्तेषु प्रीतिविशेषोऽस्तीति दर्शयितुं भक्तेः कर्तव्यत्वं च निदर्शयन्निव उद्धवमतिस्तौति । न तथेति । अनेन मनुष्यादिभक्तेषु भिक्षान्नप्रदानवत्कृपानिमित्तप्रीतिलक्ष्म्यादिषु प्रियापुत्रादिप्रीतिवत्सार्वकालिकान्तरा प्रीतिरस्तीति सूचितम्—

कृपानिमित्ता या प्रीतिर्न च भक्तेषु साधिका । आन्तरैव तु या प्रीतिः सा तूष्णेषु यथाक्रमम् ॥

यथा कश्चित्स्वमात्मानं प्रियां पुत्रमथापि वा । अतिहाय कृपायुक्तो भिक्षवेऽन्नं ददात्यपि ।

कदाचिदेव न पुनः स्वात्मादेः सार्वकालिकम् । योगक्षेमवहत्वं च नित्यं स्वात्मादिषु स्फुटम् । एवमेव परेशस्य भक्तेषु श्रियजादिषु इति वचनात्—

यादवेभ्यस्तु सर्वेभ्य उद्धवो भगवत्प्रियः । उद्धवाश्च प्रियतमः प्रयुम्नस्तु महारथः ॥
तस्मादपि प्रियतमो रामः कृष्णस्य सर्वदा । नैव तस्मात्प्रियतमो विनैवैकं चतुर्मुखम् ॥
सर्वेभ्योऽपि प्रियतमा हरेः श्रीरेव बल्लभा । नैव तस्याः प्रियतमो विना स्वात्मानमेव तु ॥ इत्यतः ॥

सर्वयादवेभ्यो विशिष्टभक्त उद्धव इति प्रकटनाय विशिष्य स्तुत उद्धव इति भावः ॥ १५ ॥ ननु प्रतीतार्थं परित्यज्यान्या-
र्थविशेषकल्पने को हेतुरित्याशङ्क्यातिदेशो हेतुरिति भावेनाह । निरपेक्षमिति । स्वाङ्घ्रिरेणुभिस्तं पूयेव शोधयामीत्यनुब्रजामि
अनुगच्छता मम पादधूलयो वायुना पुरतो गच्छन्ति भक्ते निपतन्त्योऽतितरां शोधयन्तीदं सज्जभूमिपादविक्रमे सिद्धं भवतीति ततः
पूयेय शुद्धो भवानीत्येवमर्थो न युक्तः यत्सेवया माहात्म्यमाप्तः स हरिस्तदनुगमनेन तत्पादरेणुसम्पर्केण शुद्धो भवतीति न युज्यते
सदोषस्य शुद्धिप्रार्थनं दृष्टं निर्दोषस्य न घटत इत्युक्त एवार्थः—

अनुगच्छति विष्णुस्तु स्वभक्तं तस्य शुद्धये । तस्याङ्घ्रिरेणुभिर्वातनीतैरग्रेसरः शुचिः ॥
अग्रतो गमने विष्णोः पादस्पृष्टं रजो भवेत् । अतः स्वभक्तं पूयेयेत्यनुब्रजति केशवः ॥

इति वचनात् अनेन निष्कामत्वादिगुणसम्पन्नत्वेन सेवमानेषु भक्तेषु त्वय्यतिशयिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वानुभवसुखमाहात्म्यमेव दर्शयति । अकिञ्चनस्येति द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ सार्वभौमं श्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराज्यम्
अप्यर्थे वाशब्द इति मोक्षसुखस्याप्यपरिपूर्णत्वं दर्शितं पारमेष्ठ्यादिचतुष्टयस्यानुक्रमश्चाधोऽधोविवक्षया न्यूनत्वविवक्षया च ततश्चोत्त-
रोत्तरं कैमुत्यमपि योगसिद्ध्यादिद्वयं तु सार्वत्रिकमिति पश्चाद्विस्तृतं अपुनर्भवस्तत्तत्रैष्टयम् ॥ १४ ॥ अत्रात्मयोनित्वेन पुत्रत्वं
शङ्करत्वेन सुखकरत्वसूचनया साहचर्यं सङ्कर्षणत्वेन गर्भसङ्कर्षणसूचनया भ्रातृत्वं श्रीत्वेनाश्रयविशेषसूचनया भाग्यार्थत्वं व्यज्यते
आत्मा श्रीमूर्तिरपि ततश्च पुत्रत्वादिना न ते प्रियतमाः किन्तु भक्त्यैव अतो भक्त्याधिक्यात् यथा भवान् प्रियतमस्तथा न ते इत्यर्थः
इतिभक्तानां प्रियतमत्वे निदर्शनम् ॥ १५ ॥ तदेवं प्रेमविशेषपात्रत्वेन तादृशं भक्तं स्तुत्वा गौरवविशेषपात्रत्वेन भक्तविशेषं स्तौति ।
निरपेक्षं निष्कामभक्तम् अतः क्षोभरहितं मात्सर्यादिरहितम् अन्यत्र हेयोपादेयभावनारहितं च मुनि श्रीनारदादिमनुब्रजामि
यतस्तादृशनिष्कपटभक्तिमयसाधुत्वदर्शनेन ममापि भक्तिविशेषो जायते कथं गोपनीय इत्याह । पूयेयेति । तद्वत्तयनिष्कृतिदोषात्
पवित्रितः स्यामिति भावेनेत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भक्तस्य सुखं सुखस्यानुभावं च विवृणोति । अकिञ्चनस्येति द्वाभ्याम् । मया ध्यानप्राप्तैर्नैवालौकिकशब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
लीलाकृपादिमहामाधुर्यवता संतुष्टानि मनःप्रभृति सर्वेन्द्रियाणि यस्य तस्य सर्वा इति सच या दिशो याति ता एव सुखमय्यः यथा
ग्रन्थिनिबद्धानश्वरमहाधनो मनुष्यो यं देशं याति तत्रैव तस्य भोगेश्वर्यसुखानीत्यर्थः । अतएव । किञ्चनस्य मल्लक्षणसंपूर्णानश्वर-
महाधनप्राप्त्यैव किञ्चनशब्दवाच्यपरिमितनश्वरप्राकृतधनजनादिग्रहणविमुखस्य बाह्याभ्यन्तरविषयेष्विन्द्रियाणां स्वयमरोचकत्वेनैव
निवृत्तेः दान्तस्य शान्तस्य शमो मन्निष्ठता बुद्धेरित्यप्रमोक्तैर्मैदकेनिष्ठबुद्धेः अत एव समचेतसः स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिनः ॥ १३ ॥ तस्य किञ्चनशब्दवाच्यपदार्थेषु स्पृहारादित्यमाह । नेति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् अपुनर्भवं सायुज्यसुखं च । मय्यर्पि-
तामेति । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति मत्कृतनियमादहमपि तस्मिन्नर्पितात्मा भवामीत्यत एव मद्भिनेति अहमेव
तस्य सर्वेन्द्रियप्राप्तयः सदैव वर्त्तन्ते एव नहि निरन्तरदिव्यामृतरसास्वादिने जनाय मृत्तिका रोचत इति भावः ॥ १४ ॥ सच भक्तस्तव
कीदृक् प्रिय इत्यत आह । न तथेति । आत्मयोनिराह्वा पुत्रोऽपि शङ्करो मत्स्वरूपभूतोऽपि सङ्कर्षणो भ्रातापि श्रीभार्ग्योपि आत्मा
मूर्तिरपि यथा भक्त इति वक्तव्ये अतिहर्षेणाह भवानिति श्रीस्वामिचरणाः अत्र ब्रह्मादीनां भक्तत्वेऽपि तेषु भक्तत्वांशादपि पुत्रत्वाद्यंशा
अधिका वर्तन्ते अतः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन ते पुत्रादित्वेनैव व्यपदिश्यन्ते नतु भक्तत्वेन नन्दयशोदादिषु तु
महाप्रेमवत्त्वात् पितृत्वाद्यंशेभ्योऽपि भक्तत्वलक्षणोऽंशोऽधिकतर इति तेषु भक्तत्वमेवेति ते कृष्णस्यातिप्रियतमा एव यदुक्तं दर्श-
यंस्तद्विदां ओके आत्मनो भक्तवश्यतामिति तेषां भक्तशब्दवाच्यत्वं स्वातिवशीकारकत्वं च नेमं विरिञ्चयो न भवो न श्रीरप्यङ्ग-
संश्रया प्रसादं लेभिरे गोपीति सर्वोत्कर्षश्च यद्वा एतादृशभक्तेष्वपि मध्ये भवान् यथा मे प्रियतमस्तथा मन्मुखादेव शृण्वित्याह ।
न तथेति । तेन सर्वभक्तेषु मध्ये उद्धवः श्रेष्ठस्तस्मादपि गोप्यः श्रेष्ठस्तेनापि तासां चरणधूलिप्रार्थनादिति वैष्णवसिद्धान्तः ॥ १५ ॥
किं बहुना भक्तो यथा सदा मामनुचरति तथा अहमपि भक्तः परोक्षः सन् भक्तमनुचरामि भगवान् भक्तभक्तिमानिति मदीय-
शुकोत्तेरित्याह । निरपेक्षमिति । मुनि मद्रूपगुणलीलापरिकरादिमननपरं पूयेय मदन्तर्वर्त्तिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुट्यामिति भावनयेत्यर्थः

इति स्वामिचरणाः तद्वक्त्यनिष्कृतिदोषात् पवित्रितः स्यामिति भावेनेत्यर्थः इति संदर्भः वस्तुतस्तु भक्तचरणधूलिग्रहणं विना भक्तिर्न स्यात् भक्त्या विना मन्माधुर्यरसानुभवो न स्यादिति मयैव मर्यादा स्थापिता अतोऽहमपि भक्त इव भक्त्या पूर्णमन्माधुर्यरसनिमग्नो भवेयमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्चास्मिल्लोकेऽपि मञ्जानभक्तियुक्तस्य संसाराद्विरक्तस्य पुंस एव सर्वत्र सुखमित्याह । अकिञ्चनस्येति ॥ १३ ॥ अपुनर्भवं मोक्षमपि नेच्छति मद्भिना अन्यत् नेच्छतीति किमुत वक्तव्यम् ॥ १४ ॥ ममापि भवादृशाः मञ्जानभक्तियुक्ता एवाति-प्रिया इत्याह । नेति द्वाभ्याम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ पूयेयेति । स्वगतब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामित्याशयेनानुब्रजामि एतावत्प्रयोजनसिद्धिस्त्वेकदैवानुब्रजनेनापि भवति अहन्तु नित्यमनुब्रजामि सर्वथा स्वभक्तवरयोऽस्मीत्याशयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अकिञ्चनस्य परिग्रहशून्यस्य तदपेक्षारहितस्य च । तत्र हेतुमाह—दान्तस्य जितेन्द्रियस्य । तत्र हेतुः—शान्तस्य निर्जितान्तःकरणस्य । अत एव समचेतसः रागद्वेषादिरहितस्य । तत्रापि हेतुमाह—मया परमानन्दस्वरूपेणैव सन्तुष्टमनसः पुंसः सर्वा दिशः सुखमया एव दिग्ग्रहणं कालावस्थादेरप्युपलक्षणम् । अनेनान्येषां तत्तल्लोकसुखं परिच्छिन्नं मद्भक्तस्य तु परिपूर्णमिति दर्शितम् ॥ १३ ॥ तामेव परिपूर्णतां स्पष्टयति—नेति । मर्यापितात्मा मद्भिना मां हित्वा अन्यत्किमपि नेच्छति । अन्यदित्युक्तस्य तुच्छत्वशङ्कां वारयन्नाह—पारमेष्ठ्यं ब्रह्माधिपत्यम् महेन्द्रधिष्यं स्वर्गराज्यम्, सार्वभौमं कृत्स्नभूमण्डलाधिपत्यम्, रसाधिपत्यं पातालादि-स्वाम्यम्, भोगसिद्धीरणिमाद्यैश्वर्याणि, अपुनर्भवं मोक्षमपि नेच्छतीति सर्वत्रान्वयः ॥ १४ ॥ एवं स्वस्य भक्तप्रियत्वमुक्त्वा भक्तस्यापि स्वप्रियत्वमाह—न तथेति द्वाभ्याम् । यथा भक्त इति वक्तव्यत्वेप्रत्यक्षत्वाद्वानित्युक्तम् । यथा मे भक्तः प्रियतमस्तथाऽऽत्म-योनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि, शङ्करः पौत्रोऽपि, सङ्कर्षणो भ्राताऽपि, श्रीभार्यापि, आत्मा श्रीमूर्तिरपि, प्रियतमा न भवन्ति ॥ १५ ॥ अस्याङ्घ्रि-रेणुभिरहं पूयेय मदन्तर्वर्तिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामित्याशयेन निरपेक्षत्वादिगुणविशिष्टं मुनिमहं नित्यमनुब्रजामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ भक्तियोगसाध्यं मोक्षसुखं मदनुभवात्मकं नित्यं दुःखासंभिन्नं निरवधिकं चेत्यभिप्रेत्य तद्विषयासक्तमनसां दुर्लभ-मित्याह । मयीति । हे सभ्य मयि नित्यनिरतिशयानन्दैकस्वरूपे अर्पित आत्मा मनो येन तस्य, अत एव सर्वतः सर्वेषु वैषयिक-सुखेष्वित्यर्थः । निरपेक्षस्य पुंसः, यत् आत्मना मया निमित्तभूतेन, सुखं तत्, विषयात्मनां कुतः स्यात् । आत्मनेत्यनेन विषय-वैलक्षण्यमभिप्रेतम् । आत्मा हि निरतिशयप्रतीतिविषयः ॥ १३ ॥ अथ मोक्षाख्यपुरुषार्थस्य तत्साधनभूतभक्तियोगस्य च निरतिशयसुखरूपतामाह—किञ्चनस्येत्यादिना । अकिञ्चनस्येति । मया निरतिशयानन्दरूपेण विषयभूतेन च मयेत्यर्थः । संतुष्टं मनो यस्य तस्य, अत एव समचेतसः सर्वत्र मद्भावेनैकचेतसः, निरन्तरं मर्यादासक्तचित्तत्वादिति भावः । अत एव अकिञ्चनस्य अभिलषणीयान्तररहितस्य, तत्र हेतुः । दान्तस्य जितवाह्यकरणस्य, शान्तस्य जितान्तःकरणस्य पुंसः, सर्वा दिशः, सुखमयाः सुखप्रचुराः । दिग्ग्रहणं कालावस्थयोरप्युपलक्षणम् ॥ १४ ॥ संतोषमेव विवृणोति । न पारमेष्ठ्यमिति । मयि अर्पित आत्मा मनो येन एवंभूतो मद्भक्तः, मत् भक्तः विना, अन्यत् पारमेष्ठ्यं ब्रह्माधिपत्यं, न इच्छति । तथा महेन्द्रधिष्यमिन्द्र-स्थानं, न, सार्वभौमं कृत्स्नभूमण्डलाधिपत्यं न रसाधिपत्यं पातालाधिपत्यं, न योगसिद्धीरणिमाद्यैश्वर्याणि न किं बहुना । अपुनर्भवं वा, मोक्षमपि, न इच्छति ॥ १५ ॥ न केवलमहमेव तस्य निरतिशयप्रीतिविषयः, किं तु सोऽपि मम तथैवेत्याह । न तथेति । हे उद्धव, यथा भवान् मम प्रियतमः, भवानिति ज्ञानिमात्रोपलक्षणम् । तथा आत्मयोनिः ब्रह्मा, पुत्रः अपि न प्रियतमः । शंकरः शिवः, पौत्रः अपि मे मम, न प्रियतमः । संकर्षणः बलभद्रः भ्रातापि, न प्रियतमः । श्रीलक्ष्मीः, भार्यापि, न प्रियतमा । आत्मा स्वीयमूर्तिः, प्रियतमः, न । अनेन 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति गीतावचनार्थ उक्तः । यद्यप्यात्म-योन्यादीनामपि ज्ञानित्वान्निरतिशयत्वात् न तथा मे प्रियतम इत्यसंगतं तथापि तेषामपि यदि मयि भक्तिर्न स्यान्न तदा प्रिया इत्यर्थपर्यवसानेन तथोक्तमिति बोध्यम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जो सब प्रकार के संग्रह-परिग्रह से रहित—अकिञ्चन है, जो अपनी इन्द्रियों पर विजय प्राप्त करके शान्त और समदर्शी हो गया है, जो मेरी-प्राप्ति से ही मेरे सान्निध्य का अनुभव करके ही सदा-सर्वदा पूर्ण सन्तोष का अनुभव करता है,

उसके लिये आकाश का एक-एक कोना आनन्द से भरा हुआ है ॥ १३ ॥ जिसने अपने को मुझे सौंप दिया है, वह मुझे छोड़कर न तो ब्रह्मा का पद चाहता है और न देवराज इन्द्र का, उसके मनमें न तो सार्वभौम सम्राट् बनने की इच्छा होती है और न वह स्वर्ग से भी श्रेष्ठ रसातल का ही स्वामी होना चाहता है। वह योग की बड़ी-बड़ी सिद्धियों और मोक्षतक की अभिलाषा नहीं करता ॥ १४ ॥ उद्धव ! मुझे तुम्हारे-जैसे प्रेमी भक्त जितने प्रियतम हैं, उतने प्रिय मेरे पुत्र ब्रह्मा, आत्मा शङ्कर, सगे भाई बलरामजी, स्वयं अर्धाङ्गिनी लक्ष्मीजी और मेरा अपना आत्मा भी नहीं है ॥ १५ ॥ जिसे किसी की अपेक्षा नहीं, जो जगत् के चिन्तन से सर्वथा उपरत होकर मेरे ही मनन-चिन्तन में तल्लीन रहता है और राग-द्वेष न रखकर सबके प्रति समान दृष्टि रखता है, उस महात्मा के पीछे-पीछे मैं निरन्तर यह सोचकर घूमा करता हूँ कि उसके चरणों को धूल उड़कर मेरे ऊपर पड़ जाय और मैं पवित्र हो जाऊँ ॥ १६ ॥

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः ।

कामैरनालब्धधियो जुषन्ति यत् तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥

बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः । प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् । तथा मद्भिषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥ १९ ॥

न साधयति मां 'योगो न सांख्यं' धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् । भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्रपाकानपि सम्भवात् ॥ २१ ॥

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनाऽऽनन्दाश्रुकलया शुष्येद् भक्त्या विनाऽऽशयः ॥ २३ ॥

वाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च ।

विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निष्किञ्चनाः मयि अनुरक्तचेतसः शान्ताः महान्तः अखिलजीववत्सलाः कामैः अनालब्धधियः (ते) यत् मम नैरपेक्ष्यं सुखं तत् जुषन्ति (अन्ये) न विदुः ॥ १७ ॥ अजितेन्द्रियः विषयैः बाध्यमानः अपि मद्भक्तः प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैः न अभिभूयते ॥ १८ ॥ उद्धव यथा सुसमृद्धार्चिः अग्निः एधांसि भस्मसात् करोति तथा मद्भिषया भक्तिः कृत्स्नशः एनांसि (भस्मसात्) करोति ॥ १९ ॥ उद्धव मां योगः सांख्यं धर्मः स्वाध्यायः तपः त्यागः तथा न साधयति यथा मम ऊर्जिता भक्तिः (साधयति) ॥ २० ॥ सतां प्रियः आत्मा अहं श्रद्धया एकया भक्त्या ग्राह्यः मन्निष्ठा भक्तिः श्रपाकान् अपि संभवात् पुनाति ॥ २१ ॥ सत्यदयोपेतः धर्मः वा तपसान्विता विद्या मद्भक्त्या अपेतम् आत्मानं सम्यक् न प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥ रोमहर्षं विना द्रवता चेतसा विना आनन्दाश्रुकलया भक्त्या विना आशयः (अन्तःकरणम्) कथं शुष्येत् ॥ २३ ॥ गद्गदा वाक् यस्य चित्तं द्रवते अभीक्ष्णं रुदति कचित् च हसति विलज्जः उद्गायति नृत्यते च (सः) मद्भक्तियुक्तः भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच मद्भक्तानां सुखमेतावदेवंमतमिति वा को वक्तुं समर्थो यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरुपममित्याह । निष्किञ्चना इति । महान्तो निरभिमानाः । अनालब्धधियोऽस्पृष्टचित्ताः । निष्किञ्चनत्वादीनां यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः । एवंभूता मम मदीया यत्सुखं जुषन्ति ते सेवन्ते तत्सुखं त एव विदुर्लभन्ते नान्ये । कुतः । नैरपेक्ष्यं नास्त्यपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्ष्यास्तैरेव लभ्यं न तु मोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः । यद्वा एवंभूताः संतो ये मम मामित्यर्थः । जुषन्ति प्रीणन्ति त एव यन्नैरपेक्ष्यं सुखं तद्विदुर्नान्य इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपि च आस्तां तावदुत्तमभक्तकथा । यतः प्राकृतोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह बाध्यमान इति द्वाभ्याम् । विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भया

समर्थया ॥ १८ ॥ पाकाद्यर्थं प्रवृत्तितोऽग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागादिनाऽपि कथंचिन्मद्विषया सती भक्तिः समस्त-
पापनाशिनीति । भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्रयेण संबोधयति । अहो उद्धव विस्मयं शृण्विति ॥ १९ ॥ अत एवभूतं श्रेयो
नान्यदस्तीत्याह न साधयतीति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥ श्रद्धया या भक्तिस्तया । संभवाज्जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यभावेऽन्य-
त्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्यां धर्म इति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्गम्यते । भक्त्या विना च कथमाशयः शुभे-
दिति ॥ २३ ॥ किंच भक्तिः स्वाश्रयं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह । वागिति ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुनर्भक्ताधिक्यमाह—किञ्चेति । यथेष्टं निष्किञ्चनत्वे मदनुरक्तचेतस्त्वं तत्र च निष्किञ्चनत्वम् । एवमन्येपि ज्ञेयाः ।
एवंभूता निष्किञ्चनत्वादिसंपन्नाः । अन्येषामज्ञाने हेतुं पृच्छति—कुत इति । इत्यर्थ इति—भक्तिसुखमत्यलौकिकं निरपेक्षावाप्यमिति
भावः कारणमंतरा कार्योत्पत्तिर्न भवतीति कथं त्वत्सेवां विना नैरपेक्ष्यसुखावाप्तिरिति चेदाह—यद्वेति । षष्ठी द्वितीयार्थे बोध्या
इत्याह—मामित्यर्थ इति । प्रीणनस्य स्मरणपूर्वकत्वात्स्मरणमप्यत्र प्रीणनेन लक्ष्यते, तेन स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि षष्ठी विभाषया
भवत्येवेति भावः । तत्सुखं स्वरूपत्वेन विदुरित्यर्थः । यतो मन्माधुर्यगुणरूपादिसुखं मद्भक्त्यैव लभ्यं नान्यथेत्याह—निष्किञ्चना इति ।
निष्किञ्चना ज्ञानिनोपि भवतीति केचिदाहुस्तद्यावृत्त्यर्थमाह—मद्यनुरक्तचेतस इति । अखिलजीववत्सलाः अखिलेभ्योऽपि जीवेभ्यो
भक्तिरसादित्सावन्तः । अत एव महातस्तत्संज्ञयैव लोकैरुच्यमानाः कामैर्देवादापतितैरपि भोगैर्न आलब्धा छिन्ना धीर्येषां ते
यन्मम सुखं जुषति आस्वादयन्ति तत्सुखं त एव विदुर्नान्ये । कुतः—नैरपेक्षं नास्ति अपेक्ष्यं मोक्षादिकं येषां ते नैरपेक्ष्यास्तेष्वेव
जातम् । एतावत् एवंभूतमेवंजातीयं तत्सुखं स्वसंवेद्यमेव । मद्यनुरक्तचेतस इत्यनेनैव मदीयत्वमागतं पुनर्भक्त्यधिकमतो—यद्वेति ।
प्रीणयति प्रसन्नो कुर्वति ॥ १७ ॥ अन्यदाह—अपि चेति । प्राकृतः साधारणः । नाभिभूयते विषयसेवाप्राप्तदोषेणाधो न पततीत्यर्थः ।
प्रायो विषयैः । अपि चास्तां तावदुत्पन्नभावभक्तकथा यतो भक्तौ प्रथमवर्तमानोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह—बाध्यमान इति ।
प्रायः प्रगल्भया प्रायेणैव प्रबलीभवन्ति किं पुनः प्रगल्भया । संदर्भस्तु—प्रगल्भया समर्थप्रभावया शरणागतिमात्रात्मिकयेत्याह ।
यद्वा—ज्ञानप्रकरणे, यथा दुराचारो ज्ञानी निश्चये ज्ञानित्वं च तस्य निषिध्यते 'यस्त्वसंयतपङ्गवः' इत्यादिना, तथात्र भक्तप्रकरणे
दुराचारो भक्तो न निश्चो भक्तत्वं च तस्य नो निषिद्धमित्याह—बाध्यमान इति । यदुक्तम्—'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्य-
भाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ।' इति । किंचात्र विषयैर्बाध्यमानो विषयैर्नाभिभूयत इत्युभयत्रापि वर्तमान-
निर्देशाद्विषयबाध्यत्वदशायामपि विषयाबाध्यत्वं भक्तिसद्भावात् । यथा वैरिभूतकिञ्चिच्छब्दाघातं प्राप्तस्यापि न पराभविष्णुता
शौर्यसद्भावात्, यथा वा—गीतव्रजमहौषधस्य तदिवस आगतोपि व्वरो बाधकोऽप्यबाधक एव विनश्यदवस्थत्वात्, दिनांतरे
सम्यक्कनष्टोभाविताच्च ॥ १८ ॥ 'घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं किं नहि पश्यति' इति न्यायमाश्रित्याह—पाकाद्यर्थमिति । तस्याजि-
तेंद्रियताजन्यपापस्य भक्तिरेव नाशिकास्तीत्यत्र दृष्टान्तो—यथाग्निरिति । हे उद्धवेति—त्वमत्रोद्धवमेव लभस्वेति भावः । संदर्भस्तु—
सर्वानेव भक्तिभेदान्प्रशंसति—यथेत्यष्टभिः । यथा मद्विषया यथाकथंचिच्छ्रवणादिलक्षणा ॥ १९ ॥ यतो यथाकथंचिच्छ्रुतापि भक्तिः
सर्वपापहरास्ता हेतोः । एवंभूतं भक्तिसदृशं भक्त्यनुपहितधियानुष्ठितयोगादयो मदपरोक्षं न जनयंतीत्यर्थः । ऊर्जिता फलाभि-
संध्यादिरहिता । ननु भक्तिर्यथा त्वत्प्राप्तिसाधनं तथा ज्ञानयोगादिकमपीति केनांशेन भक्तेरुत्कर्ष इत्यत आह—नेति द्वाभ्याम् । न
साधयति मत्प्राप्तिसाधनं न भवति । ऊर्जिता ज्ञानकर्माद्यनावृत्तत्वेन तीव्रा प्रबलेत्यर्थः । संदर्भस्तु—ज्ञानयोगादिस्तत्साधनार्थं
प्रयुक्तोऽपि तथा मां न साधयति वशयन्नुन्मुखं न करोति यथोर्जिता साधनात्मिका भक्तिरित्याह ॥ २० ॥ इत्यर्थ इति—'किरात-
हूणां प्रपुल्लिंदपुल्लकसा आभीरकंका यवनाः खसादयः । येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाच्छ्रुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः' ।
इति श्रीबादरायण्युक्तेः, 'क्षीशद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः' इति ब्रह्मोक्तेति भावः । अहं सतां विदुषां प्रिय आत्मा, सर्वात्माप्य-
विदुषां भेदभ्रमेण तदात्मास्वीकारात् । श्रद्धया शास्त्रोक्ताभेदविश्वासेन या एकसत्स्वरूपा भक्तिस्तयैव प्राहो ज्ञातुं साक्षात्कर्तुं
च शक्यः 'ज्ञानकारणसामांश्यां भक्तिरेव गरीयसी । सत्स्वरूपाधिसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ।' इति भगवत्पूज्यपादोक्तेः ।
श्रद्धया भक्त्या श्रद्धापूर्विकया केवलया भक्त्या त्वहमेव प्राह्यः क्रमाद्वशीकार्यः सैव मन्निष्ठा मयि दाढ्यगता सती । विश्वनाथस्तु-
एकया न त्वन्येन योगादिना । तेन यदन्यत्र ज्ञानादीनामपि ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं श्रूयते तत्रापि गुणीभूता भक्तिरेव
तत्प्राप्तिकेति ज्ञेयम् । तदेवं ज्ञानसत्कर्मादिकं भगवन्तं साधयितुमसमर्थः केवलं पापनाशकतयैव सार्थकमभूदिति स्थितम् ।
तत्रापि भक्त्येवा पापनाशकता न तथा ज्ञानादीनामित्याह—भक्तिरिति साद्धेन । तेन प्रारब्धपापनाशकता भक्ते-
र्बुध्यते ॥ २१ ॥ साधनांतरवैयर्थ्यमाह—भक्त्यभाव इति । अपेतं हीनम् । किञ्च—ज्ञानादिकं पापनाशकत्वमपि भक्तिसाहित्येनैव
भक्तिराहित्येन तु किञ्चिन्मात्रमेवेत्याह—धर्म इति । विद्या ज्ञानम् ॥ २२ ॥ यद्यपि सुज्ञा वैष्णवसिद्धांतावलनत्वादिजनेनास्य

भक्तिरस्तीति जानते तथाप्यज्ञजनबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षज्ञापकमाह—कथमिति । अंतःकरणं तु सम्यक्तया भक्तिरेव शोधयति नान्यत्साधनं, सा च भक्ती रोमाञ्चाद्यनुभवगम्येत्याह—कथमिति । भक्त्या हेतुना यद्भवच्चेतस्तेन विना कथं साधनातरेण रोमहर्षः, कथं वानंदाश्रुकलया च विना कथमाशयः शुद्धयेदित्यन्वयः । तदुक्तं कलियुगपावनावतारेण भगवता—‘श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथामृतात् । यन्न संति द्रवचित्तकंपाशुपुलकादयः । इति । तेन निष्कामकर्मयोगादयो बहुप्रमाणसिद्धा अंतःकरणस्य शोधकास्तावद्भवन्तु, किंतु तस्य येन कषायेण भगवदपरोक्षानुभवो न भवति तं कषायं तु प्रेमभक्तिरेव ज्वालयति न तु ज्ञानाग्निरपीति भावः । तदेव व्यतिरेकेणाह—कथमिति । रोमहर्षस्तावद्यत्किञ्चित्तोद्रवस्य चिह्नम्, आनंदाश्रुकला तु विशिष्टस्य तस्य चिह्नम्, चेतोद्रवस्तु भक्तेरंतरंगस्वभाव इति । तथातथोक्तम्—रोमहर्षेणानंदाश्रुकलया च विना कथं तारतम्येन चेतोद्रवोवगम्यते, द्रवता चेतसा च विना कथं भक्तिराविर्भवति, भक्त्या च विना कथमाशयः शुद्धयेदिति ॥ २३ ॥ कैमुत्येन भक्तेर्वै भवांतरमाह—किञ्चेति । गद्गदाश्रुष्टीव प्रतीताऽस्पष्टाक्षरा । “चित्तद्रवस्तथा धैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणम् । आधिक्येन च तत्रापि स्थैर्यमेव विशेषतः ।” इति । एतेन समीचीनभक्तोऽपि भुवनं पुनाति किं पुनर्भक्तिरिति भावः । मद्भक्तियुक्तो मत्प्रेमाशयपात्रञ्चेद्भुवनमपि पुनाति किमुताशयं संगिनो ग्रामं देशं मंडलं वर्षं द्वीपादिकं चेत्यर्थः । गद्गदाऽस्पष्टाक्षरा ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आस्तामुत्तमभक्तकथा यतः प्राकृतभक्तोऽपि कृतार्थ एवेत्याह । यद्वा यथा ज्ञानिप्रकरणे यथा दुराचारो ज्ञानी निन्द्यते ज्ञानित्वं च तस्य निषिद्धयते यस्त्वसंयतषड्वर्ग इत्यादिना तथाऽत्र भक्तो न निन्द्यते इत्याह—बाध्यमान इति । यतः अजितेन्द्रियः अतो विषयैर्बाध्यमानः आकृष्यमाणोऽपि मद्भक्तः प्रगल्भया प्रतिक्षणमेधमानतया समर्थया भक्त्या हेतुभूतया प्रायः विषयैर्नाभिभूयते केचिद्भक्त्याभासवन्तोऽभिभूता अपि दृश्यन्त इति प्रायोपग्रहणम् ॥ १७ ॥ यथेति हे उद्धव ! यथा पाकार्थं प्रज्वालितः सुसमिद्धोऽग्निरेधांसि काष्ठानि कृत्स्नशः सर्वाणि एव भस्मसात् करोति तथा कामादिना कथंचिदपि जाता मद्विषया भक्तिः कृत्स्नशः एनांसि समस्तानि पापानि भस्मसात् करोति ॥ १८ ॥ नेति । ऊर्जिता प्रवृद्धा मम भक्तिर्मां यथा साधयति वशीकरोति तथा योगादयो न वशीकुर्वन्ति योगादयो न रोधयन्ति । मामित्यत्र व्याख्याताः ॥ १९ ॥ भक्त्येति सतां प्रिय आत्माहं श्रद्धया युतया एकया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव ग्राह्यः मन्निष्ठा भक्तिः श्रवणकानपि संभवात् जातिदोषादपि पुनाति ॥ २० ॥ धर्म इति । सत्यं यथार्थभाषणं दया परदुःखं प्रहाणेच्छा ताभ्यामुपेतो युक्तो दानयज्ञादिधर्मः तथा तपः अनशनादि तेनान्विता युक्ता विद्या शास्त्राभ्यासः मद्भक्त्यपेतं रहितमात्मानमन्तःकरणं सम्यक् नैव प्रपुनाति ॥ २१ ॥ कथमिति । रोमहर्षो रोमाञ्चः तस्माद्विना तथा द्रवता चेतसा द्रवो नाम भगवद्भयानकृतः शैथिल्यरूपो विकारविशेषः तं प्राप्नुवता चेतसा विना आनन्दसजातया अश्रुकलया च विना कथं भक्तिरेव गम्यत इति शेषः । भक्त्या विना चाशयोऽन्तःकरणं कथं शुद्धयेदिति । यद्वा । भक्त्या हेतुना यद्भवच्चेतस्तेन विना कथं रोमहर्षः कथं वा आनन्दश्रुकला रोमहर्षं विना आनन्दाश्रुकलया च विना कथमाशयः शुद्धयेदिति ॥ २२ ॥ वागिति । यस्य भक्तस्य वाक् गद्गदा मत्प्रेमवशात् स्खलिताक्षरा भवति यस्य चित्तं द्रवते बहिर्यवहारे शिथिलं भवति । तङ्कार्षः । मद्वियोगानुसन्धानेनाभीक्ष्णं रुदति रोदिति । आर्षः प्रयोगः । भक्तोऽपि हस्यस्मरणेन कचिद्भसति च विलज्जः सन् कचिदुच्चैर्मन्त्रितं गायति नृत्यति चेति स मद्भक्तियुक्तः पुमान् स्वदर्शनस्पर्शोपदेशादिभिर्भुवनं पुनाति । किं पुनः स्वाश्रयमाशयम् ॥ २३ ॥ भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इत्याह यथेति । यथाऽग्निना ध्यातं संतापितमेव हेम सुवर्णम् अन्तर्मलं जहाति न प्रक्षालनादिभिः स्वं निजं रूपमौज्ज्वल्यं च भजते प्राप्नोति । तथैवात्मा जीवोऽपि मद्भक्तियोगेन कर्मानुशयं संसारहेतुभूतां कर्मवासनां विधूय अथानन्तरमेव मां भजति । स्वरूपभूतं मां प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एतावत् एतत्परिमाणकम् । एवम्भूतमेवंजातीयम् । तत् सुखं स्वसम्बन्धं स्वेन भक्तेनैवानुभवनीयम् । मय्यनुरक्तचेतस इत्यनेनैव मदीयत्वमागतं पुनर्ममेत्यधिकमतो यद्वेति । प्रीणयन्ति प्रसन्नोऽपि प्रकृतिः प्रारम्भः आरब्धभक्तिरित्यर्थः । समर्थया समर्थप्रभावया । भक्त्या शरणागतिमात्रात्मिकया । प्राय इत्यनेन स्वापराधो व्यावर्त्यते । नाभिभूतय इति तद्वाधायां भगवति स्वदेन्यस्पर्शात् ॥ १८ ॥ रोगादिनेति आदिना क्रोधलोभादिपरिग्रहः । भक्तिः श्रवणाविलक्षणा समस्तपापानि प्रारब्धपर्यन्तानि भक्तप्रारब्धविध्वंस इत्याद्यचिन्त्याशक्तितेत्युक्तेः ॥ १९ ॥ अतो भक्तेराश्रयमहिमत्वात् एवम्भूतं भक्तिसदृशम् । अन्यच्छ्रेयः साधनं नास्ति । तत्साधनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिस्तथा मां न साधयति वराय नोन्मुखं करोति यथोर्जिता भक्तिः साधनात्मिका ॥ २० ॥ श्रद्धया विश्वासेन या भक्तिस्तया केवलया शुद्धया भक्त्या त्वहमेव ग्राह्यः प्रेमद्वारा वशीकार्यः सैव मन्निष्ठा मयि दाढर्थं गता सती ॥ २१ ॥ विद्या ज्ञानम् । तयसा चित्तैकार्येण । मद्भक्त्या मत्प्रीतिलक्षणया अपेतं रहितम् आत्मानं चित्तं

सम्यक् न प्रपुनाति उक्तपारमेष्ठ्याद्यपुनर्भवपर्यन्तसर्ववासनातो न शोधयति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकम् अष्टसान्त्विकधिकारं भक्त्यनुभावरूपं विना तत्कारणीभूता भावभक्तिः कथं ज्ञायेत । शुद्धयेत् साष्टर्यादिवासनातः पवित्रः स्यात् ॥ २३ ॥ स्वाश्रयं तादृशभक्तिमन्तं जनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

मम सुखं न विदुः मदधीनमोक्षसुखमपि न गणयन्ति नाद्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अपुनर्भवमपि नेच्छतीत्युक्तं तत्रानादर एव कारणमित्यभिप्रेत्याह । निष्किञ्चना इति । निष्किञ्चना मद्भयतिरिक्ताभिलषणीयान्तररहिताः तत्र हेतुर्मध्येवानुरक्तं चेतो येषां ते तत्र हेतुः शान्ताः जितान्तःकरणाः अखिलेषु जीवेषु मदात्मकत्वभावेन वत्सलाः दयालवः महान्तः साधवः कामैरनालब्धाऽस्पृष्टा धीर्येषां ते तथाभूताः सन्तो यन्मम मदनुभवजं सुखं जुषन्तेऽनुभवन्ति नैरपेक्ष्यं निरपेक्षाः निष्कामास्तैर्लभ्यं मोक्षसुखं नैरपेक्ष्यं तदपि तन्न विदुः अतो नैरपेक्ष्यं नाद्रियन्ते इति भावः ॥ १७ ॥ अस्त्वेवंविधं सुखमेवंविधानां यः पुनरुपक्रान्तस्त्वद्भक्तियोगोऽविजितेन्द्रियश्च स किं विषयामिभूतः संसरेदेवेत्यत्राह । बाध्यमानोऽपीति । मद्भक्तः प्रारब्धमद्भक्तियोगः प्रायः प्रगल्भयाऽहरहरेधमानया भक्त्या हेतुभूतया विषयैर्नामिभूयते मद्भक्तिरहरहरेधमाना विषयविस्मृतिं करोतीति भावः ॥ १८ ॥ ननु सा प्रगल्भा चेत् विषयामिभवाभिभावुका स्यात् तत्प्रागल्भ्यप्रतिबन्धके पापे सति कथं सा प्रगल्भा स्यादित्यत आह । यथेति । यथात्पोऽप्यग्निस्तावत्काष्ठेषु निहितः क्रमेण सुसमिद्धाचिरेधांसि दारुणि भस्मसात्कुरुते तथा मद्भिषया भक्तिरपि हे उद्धव ! तावदुपक्रान्ताहरहरभ्यासाहितोत्कर्षा कात्स्न्येनैनांसि पापानि स्वप्रागल्भ्यप्रतिबन्धकानि च नाशयतीत्यर्थः । यद्यपि धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मस्यैव भक्त्युत्पत्तिरितिबन्धकापनोदकत्वं श्रुतं तथापि प्रारब्धभक्तियोगसहचरितस्यैव धर्मस्य तदपनोदकत्वमिति भगवदाशयः ॥ १९ ॥ अनुव्रजाम्यहं नित्यमिति निरतिशयप्रीतिरूपात्मविषयकभक्तियोगस्यैवात्मवशीकारकारणत्वं सूचितं तत्स्फुटमेवाह । न साधयतीति । ऊर्जिता एधिता मम भक्तिर्यथा मां साधयति वशीकरोति तथा योगादिर्न साधयति ॥ २० ॥ न केवलं मद्भक्तिर्मद्वशीकारमात्रहेतुरपि तु यथावस्थितमत्स्वरूपभावादिज्ञानहेतुरपीत्याह । भक्त्येति । यथावस्थितस्वरूपस्वभावोऽहं शुद्धया निष्कामया एकया एकरूपयाऽविच्छिन्नयेति यावत् ग्रहीतुं शक्यः भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुमिति वचनार्थ उक्तः तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । सतां प्रिय इति । सतां भक्तानामहं प्रियः निरतिशयप्रीत्यात्मकभक्तिविषयः अतोऽहमपि सद्भिः प्रियैर्भक्त्या ग्राह्यो भवेयमिति भावः । प्रियत्वे हेतुरात्मेति आत्मा हि निरतिशयप्रिय इति भावः । पूयेतेत्यस्यङ्घ्रिरेणुभिरिति भक्तियोगस्य नितरां पावनकरत्वं सूचितं तदुपपादयति । भक्तिरिति । मन्निष्ठा मद्भिषया भक्तिः श्रवपाकानपि सम्भवाज्जातिदोषात्पुनाति । यद्यप्युक्तवद्भक्तभक्तियोगे न श्रवपाकस्याधिकारोऽस्ति तथाप्यस्मिन्प्रकरणे भक्तिशब्देन प्रपत्तिश्च विवक्षतेति तस्यां सर्वाधिकारो बहुप्रमाणप्रतिपन्नः ॥ २१ ॥ यथा भक्तिः पुनाति न तथेतर इत्याह । धर्मेति । धर्मादिभिरुपेतः विनयेनान्वितो विद्यया चान्वितोऽपि मद्भक्त्याऽपेतं रहितमात्मानं सम्यक् न प्रपुनाति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकमन्तरेण कथं भक्तियोगनिष्पत्तिरवगम्यते भक्त्या च विना कथं शुद्ध्येदित्याह । कथमिति । आनन्दाश्रुकलयेत्यनन्तरं भक्तिनिष्पत्तिः कथमवगम्यते इति वाक्यशेषः भक्त्या विना कथमाशयोऽन्तःकरणं शुद्धयेदिति तत्र रोमहर्षो रोमाञ्चः चेतसो द्रवो नाम शुभाश्रयानुध्यानकृतो मनोविकारविशेषः आनन्दाश्रुकला आनन्दाश्रुबिन्दुसन्ततिः ॥ २३ ॥ किञ्च भक्तिः स्वाश्रयं पुनातीति किमु वक्तव्यं यतो गद्गदवागादिमद्भक्तिनिष्पत्तिलक्षणयुक्तः कृस्त्वं जगत्पुनातीत्याह । वागिति । यस्य वागाद्गदा यस्य चित्तं च द्रवते यश्च कदाचिद्रोदिति अभीक्ष्णं पुनःपुनर्हसति क्वचिच्च विलज्जः सन्नुच्चैर्गायति । क्वचिच्च नृत्यति च स एवं मद्भक्तियुक्तः भुवनमीक्षणस्पर्शनादिभिः पुनाति पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवं भजतां निर्दुःखानन्दानुभवो भविष्यतीत्यत्र किं मानमित्याशङ्क्य ब्रह्मादिज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति निदर्शयति । निष्किञ्चना इति । ये निष्किञ्चनाः निष्किञ्चनत्वादिगुणपूर्णाः कामैर्विषयैरनालब्धधियोऽप्रतिहतबुद्धयः अजुषश्च विषयानसेवमानाश्च ते मम सकाशान्नैरपेक्ष्यं विषयानपेक्षं स्वरूपसुखं स्यादिति विदुर्हीत्यन्वयः ननु बिम्बभूतस्य विष्णोः स्वरूपसुखसद्भावे मानमस्ति चेत्प्रतिबिम्बजीवस्वरूपसुखाविर्भावे भक्त्यादिसाधनसामग्रीसम्पादनयत्नो नितरां सफलः स्यात्तत्र किमानमित्यत्रापीदमुत्तरम्भवतीत्याह । निष्किञ्चना इति । मम नैरपेक्ष्यं सुखमस्तीति विदुरित्यन्वयः हिशब्द उभयत्रापि प्रमाणमस्तीति सूचयति ज्ञानिप्रत्यक्षलक्षणप्रमाणसद्भक्त्यादिसाधनमवश्यमापादनीयमिति भावः ॥ १७ ॥ ननु त्वद्भक्तस्यापि विषयग्राहप्रस्ततया भक्तिलोपे-

नाधःपातः सम्भाव्यत इति भक्तिविधानं व्यर्थमिति तत्राह । बाध्यमान इति । विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेन्द्रियोऽपि प्रशस्त्या मद्भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते विषयनिषेधो प्राप्तदोषेणाधो न पततीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ कथमिवेति तत्राह । यथेति । एनांसि पापानि ॥ १९ ॥ भक्त्यनुपहितबुद्धिनानुष्ठितधर्मादयो मदपरोक्षं न जनयन्तीत्याह । नेति ॥ २० ॥ भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधन-वद्भक्तेरपि तत्सहिताया एव तत्साधत्वमत्राह । भक्त्येति । भक्तेः प्राधान्ये गुणादर्शनात् कथं तदुन्नतिरुच्यते इति तत्राह । भक्तिरिति । सम्भवज्जननादिरूपसंसारान् यद्वा सोत्पत्त्यनन्तरमेव पुनाति न तु कालक्षेपेण ॥ २१ ॥ भक्तिनायकहीनानां धर्मादीनाम-प्रयोजकत्वमर्थादुक्तम् अधुना तत्प्रकाशयति । धर्म इति । हिशब्दो “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य” इति श्रुतिं सूचयति ॥ २२ ॥ यद्यपि महान्तो वैष्णवसिद्धान्ताचलनत्वादिब्रतेनास्य भक्तिरस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणाग्याह । कथमिति ॥ २३ ॥ समीचीनभक्तियुक्तः पुरुषोऽपि सर्वं पुनाति किं पुनर्भक्तिरित्याशयेनाह । वागगददेति । अत्र—

चित्तद्रवस्था धैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणः । आधिक्येन तु तत्रापि स्थैर्यमेव विशेषतः ॥
दम्भस्य चलभक्तेश्च यस्माद्वश्यादिकं भवेत् । दम्भादिपरिहारार्थं निगृह्णीयाच्च धीरधीः ॥
अत आध्यात्मिकैः क्लेशैराधिभूताधिदैवतैः । वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यैरुपदेशैश्च तादृशैः ॥
बलवच्छासनैर्वापि यस्य भक्तिर्न चाल्यते । स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभः ॥

इति विशेषाश्च प्राह्याः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रायेणाभिभूयते तद्वाधायां श्रीभगवति स्वदैव्यनिवेदनस्पर्शात् यतः प्रगल्भया समर्थप्रभावया भक्त्या शरणागत-मात्रात्मिकया ॥ १८ ॥ अतः सर्वानेव भक्तिभेदान् प्रशंसति । यथेत्यष्टमिः । यथा मद्भिषया भक्तिर्यथा कथंचिच्छ्रवणादिलक्षणा समस्तानि पापानीति ॥ १९ ॥ तत्साधनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिस्था मां न साधयति वशयन्नोन्मुखं करोति यथा ऊर्जिता भक्तिः साधनात्मिका ॥ २० ॥ श्रद्धया भक्त्या श्रद्धापूर्विकया केवलया भक्त्या त्वहमेव प्राह्यः क्रमाद्वशीकार्यः सैव मन्निष्ठा मयि दाढ्यं गता सती ॥ २१ ॥ विद्या ज्ञानं तपसा चित्तैकाग्र्येण मद्भक्त्या मत्प्रीतिलक्षणया न सम्यक् प्रपुनाति उक्तपारमेष्ठ्याद्यपुनर्भवपर्यन्त-सर्ववासनातो न शोधयति ॥ २२ ॥ तदेव व्यतिरेकेणाह । कथमिति । रोमहर्षस्तावद्यत्किञ्चिच्चेतोद्रव्यस्य चिह्नम् आनन्दाश्रुकला तु विशिष्टस्य तस्य चिह्नं चेतोद्रवस्तु भक्तेरन्तरङ्गस्वभाव इति तथा तथोक्तं रोमहर्षेणानन्दाश्रुकलया च विना कथं तारतम्येन चेतो-द्रवोऽवगम्यते द्रवता चेतसा च विना कथं भक्तिर्भवति भक्त्या च विना कथमाशयः शुभ्येदिति ॥ २३ ॥ मद्भक्तियुक्तो मत्प्रेमाति-शयपात्रश्चेत् भुवनमपि पुनाति किमुताशयं संगिनो प्रामं देशं मण्डलं वर्षं द्वीपादिकं चेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यतो मद्रूपगुणादिमाधुर्यानुभवसुखं मद्भक्त्यैव लभ्यं नान्यच्चेत्याह । निष्किञ्चना इति । निष्किञ्चना ज्ञानिनोऽपि भवन्तीति केचिदाहुस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । मय्यनुरक्तचेतस इति । अखिलजीववत्सला अखिलेभ्योऽपि जीवेभ्यो भक्तिरसदित्सावन्तः अत एव महान्तस्तत्संज्ञयैव लोकैरुच्यमानाः कामैर्देवादापतितैरपि भोगैर्न आलब्धा छन्ना धीर्येषां ते यन्मम सुखं जुषन्ति आस्वाद-यन्ति तत्सुखं ते एव विदुर्नान्ये कुतः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्ष्यं मोक्षादिकमपि येषां ते नैरपेक्ष्यास्तेष्वेव जातम् ॥ १७ ॥ अपि च आस्तान्तावदुत्पन्नभावभक्तकथा यतो भक्तौ प्रथमं प्रवर्त्तमानोऽपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । बाध्यमान इति । प्रायः प्रगल्भया प्रायेणैव प्रबलीभवन्त्या किम्पुनः प्रगल्भया ज्ञानिप्रकरणे यथा दुराचारो ज्ञानी निन्दित्यते ज्ञानित्वं च तस्य निषिध्यते यस्त्वसंयतषड्वर्ग इत्यादिना तथा तत्र भक्तप्रकरणे दुराचारो भक्तो न निन्द्यो भक्तत्वं च तस्य न निषिद्धमित्याह । बाध्यमान इति । यदुक्तम् ‘अपि-चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्यवसितो हि स’ इति किञ्चात्र विषयैर्बाध्यमानोऽपि विषयैर्नाभि-भूयत इत्युभयत्रापि वर्त्तमाननिर्देशात् विषयबाध्यत्वदशायामपि विषयाबाध्यत्वं भक्तिसद्भावात् यथा वैरिकृतकिञ्चित् शस्त्राघातं प्राप्तस्यापि न पराभविष्णुता शौर्यसद्भावादिति यथा वा पीतज्वरघनमहौषधस्य तद्विषसे आयातोऽपि ज्वरो बाधकोऽप्यवाधक एव तस्य विनाशयदवस्थत्वात् दिनान्तरे च सम्यग्विनष्टीभावित्वाच्च ॥ १८ ॥ तस्याजितेन्द्रियताजन्यपापस्य भक्तिरेव विनाशिका-स्तीत्यत्र दृष्टान्तः यथाग्निरिति हे उद्धवेति त्वमत्रोद्धवमेव लभस्वेति भावः ॥ १९ ॥ ननु भक्तिर्यथा त्वत्प्राप्तिसाधनं तथा ज्ञानयोगा-दिकमपीति केनांशेन भक्तेरुत्कर्ष इत्यत आह । नेति द्वाभ्याम् । न साधयति न मत्प्राप्तिसाधनं भवति यथाभक्तिः ऊर्जिता ज्ञान-कर्माघनावृत्तत्वेन प्रबला तीव्रत्यर्थः ॥ २० ॥ यथेति स्ववाक्येन प्राप्तं योगादीनामपि स्वप्राप्तिसाधनत्वमाशङ्क्याह । भक्त्येति । एकया न त्वन्यथेव योगादिनेत्यर्थः । तेन यदन्यत्र ज्ञानादीनामपि ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं श्रयते तत्रस्था गुणभूता भक्तिरेव तत्प्राप्तिकेति

ज्ञेयं तदेवं ज्ञानसत्कर्मोदिकम् भगवन्तं साधयितुमसमर्थं केवलम्पापनाशकतयैव सार्थकमभूदिति स्थितं तत्रापि भक्त्यैवापाप-
नाशकता न तथा ज्ञानादीनामित्याह । भक्तिरिति साद्वेन । सम्भवात् जातिदोषादपीति श्रीस्वामिचरणाः तेन प्रारब्धपापनाशकतपि
भक्तेर्बुद्ध्यते ॥ २१ ॥ किञ्च धर्मज्ञानादीनां पापनाशकत्वमपि भक्तिसाहित्येनैव भक्तिराहित्येन तु किञ्चिन्मात्रमेवेत्याह । धर्म
इति । विद्या ज्ञानम् ॥ २२ ॥ अन्तःकरणं तु सम्यक्तया भक्तिरेव शोधयति नान्यत्साधनं सा च भक्तीरोमाञ्चाद्यनुभावगम्येत्याह ।
कथमिति । भक्त्या हेतुना यद्द्रव्यचेतस्तेन विना कथं साधनान्तरेण रोमहर्षः कथं वा आनन्दाश्रुकला रोमहर्षं विना आनन्दा-
श्रुकलया च विना कथमाशयः शुध्येदित्यन्वयः । यदुक्तं कलियुगपावनावतारेण श्रीभगवता—

श्रुतमप्यौपनिषदं दूरे हरिकथामृतात् । यन्न सन्ति द्रवच्चित्तकम्पाश्रुपुलकादय इति ॥

तेन निष्कामकर्मयोगादयो बहुप्रमाणसिद्धा अन्तःकरणस्य शोधकास्तावद्भवन्तु किन्तु तस्य येन कषायेण भगवदपरोक्षा-
नुभवो न भवति तं कषायं तु प्रेमभक्तिरेव ज्वालयति नतु ज्ञानाग्निरपीति भावः ॥ २३ ॥ प्रेमभक्तियुक्तो जनस्तु स्वमुद्धरतीति
किञ्चित् भूलोकमप्युद्धरतीत्याह । वागिति । यस्य वाक् गद्गदा गद्गदाकारा अस्पृष्टाक्षरेत्यर्थः । द्रवते द्रवति यतश्चित्तद्रवाच्चित्तम-
भोक्षणम् रुदति रोदिति अभीक्ष्णमौत्कण्ठ्येन जावलयमानत्वादिति भावः कचिच्चेति सर्वत्रान्वेति चित्तद्रवस्तु सार्वदिक एव ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अपुनर्भयं यद्यपि नेच्छन्ति तथापि निष्किञ्चनाः यद्व्यतिरिक्ते देहगोहादिके विरक्ताः मय्यनुरक्तचेतसो मद्भक्ताः यन्नैर-
पेक्ष्यं निरपेक्ष्यैरेव लभ्यं मम भावापत्तिक्षणं जुषन्ति सेवन्ते तत्काम्यन्ते इति कामाः भोगास्तैर्न आलब्धा न पूर्णकृता धीर्येषां
बुभुक्षूणां ते न विदुः ॥ १७ ॥ शान्तानां महतामास्तां तावत्कृतार्थताकथा यतोऽशान्तोऽपि मद्भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । बाध्यमान
इति द्वाभ्याम् ॥ १८ ॥ यथा किञ्चिदप्यग्निः एधःसु नि क्षिप्तः ततः सुसमृद्धः एवांसि काष्ठानि ॥ १९ ॥ अतो मद्भक्तेरन्यच्छ्रेयां
नास्तीत्याह । न साधयतीति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥ श्रद्धया कृतया भक्त्या अहं प्राह्यः सम्यक्भवः सम्भवः सुघोरः संसारस्तस्मात्
मन्निष्ठान् श्रपाकानपि पुनाति पवित्रीकरोति मज्ज्ञानं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मद्भक्तिविना धर्मादिकमकिञ्चित्करमित्याह धर्म इति
द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ भक्तेर्ज्ञापकं रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्ज्ञायते भक्त्या विना आशयः अनादिकाम्यकर्मविदूषितमन्तःकरणं
कथं शुध्यते ॥ २३ ॥ मद्भक्तियुक्त आत्मानं पुनातीति किम्बक्तव्यमपि तु सर्वं लोकं पुनातीत्याह । वागिति ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतस्तेषां मत्कृपापात्राणां सुखमन्येषां दुर्लभमेवेत्याह—निष्किञ्चनाः परिग्रहरहिताः । मय्येवानुरक्तचेतसः । शान्ता
रागादिरहिताः । महान्तो निरस्ताहङ्कारावरणाः । सर्वजीवेषु दयायुक्ताः । कामैर्विषयैरनालब्धा अस्पृष्टा धीर्येषां ते । निष्किञ्चन-
त्वादीनां यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः । एवम्भूताः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षास्तैरेव लभ्यं मम सम्बन्धि यत्सुखं
जुषन्ति सेवन्ते तत्सुखमन्ये न विदुर्न लभन्ते इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ किञ्च । आस्तां तावदुत्तमभक्तवार्त्ता यतः प्राकृतोऽपि मद्भक्तः
कृतार्थ एवेत्याह—बाध्यमान इति द्वाभ्याम् । यतो जितेन्द्रियः अतो विषयैर्बाध्यमानः अकृष्णमाणोऽपि मद्भक्तः प्रगल्भया प्रतिक्षण-
मेधमानतया समर्थया भक्त्या सुरक्षित इति शेषः । विषयैर्नाभिभूयते । केचिद्भक्त्या भासवन्तोऽभिभूता अपि दृश्यन्त इति प्रायो-
ग्रहणम् ॥ १८ ॥ विषयाभिभावो नाम विषयासक्त्या पापाचरणं तत्तु पूर्वसञ्चितपापवशादेव भवति तस्यापि निर्बर्त्तिका मद्भक्तिरिति
सदृष्टान्तमाह—यथेति । यथा सुसमृद्धोऽग्निरेवांसि काष्ठानि सर्वाणि भस्मीकरोति तथा कामादिना कथञ्चिदपि जाता मद्भक्तिः
कृत्स्नश एनांसि समस्तानि पापानि भस्मीकरोतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अतो भक्तिरेव मुख्यं मत्प्राप्तिसाधनमित्याह—नेति । ऊर्जिता
प्रवृद्धा मम भक्तिर्मां यथा साधयति वशीकरोति तथा योगादयो न वशीकुर्वन्ति । योगादयः न मां रोधयन्तीत्यत्र व्याख्याताः ॥ २० ॥
एकया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैवाहं प्राह्यः । श्रद्धावत एव भक्तिर्भवतीत्याह—श्रद्धयेति । विषयविमुखतयाऽहमेव ग्रहणयोग्य
इत्याशयेनाह—सतां प्रिय इति । तत्र हेतुमाह—आत्मेति, आत्मत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । सम्भवात्, जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥
भक्त्यभावेऽन्यत् साधनं व्यर्थमित्याह—द्वाभ्याम् धर्म इति । सत्यं यथार्थभाषणम्, दया परदुःखप्रहाणेच्छा, ताभ्यामुपेतो युक्तो
दानयज्ञादिधर्मः, तथा तपः अनशनादि, तेनान्विता युक्ता विद्या शास्त्राभ्यासः मद्भक्त्या अपेतं रहितमात्मानमन्तःकरणं सम्यक्
नैव प्रपुनाति । हिशब्दोऽवधारणे ॥ २२ ॥ भक्तिः कथं ज्ञायत इत्यपेक्षायामाह—रोमहर्षादिं विना कथं भक्तिरवगम्यत इति
शेषेणान्वयः । भक्त्या विना चाशयोऽन्तःकरणं कथं शुद्ध्येदिति । तत्र रोमहर्षो रोमाञ्चः चेतसो द्रवो नाम भगवद्व्यानकृतः
शैथिल्यरूपो विकारविशेषः ॥ २३ ॥ मद्भक्तिः स्वाश्रयं पुनातीति किमु वक्तव्यं यतो भक्तियुक्तः पुमान्स्वदर्शनस्पर्शोपदेशादिभि-
र्भुवनं पुनाति । स कीदृश इत्यत्राह—यस्य वाक् गद्गगा मत्प्रेमवशात् स्खलिताक्षरा भवति, यस्य चित्तं द्रवते बहिव्यवहारे शिथिलं

भवति, मद्भियोगानुसन्धानेनाभीक्ष्णं रुदति च मत्कीडारहस्यस्मरणेन कचिद्धसति च विलज्जः सन् कचिदुच्चैर्मन्त्रचरितं गायति नृत्यति चेति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रेमातिशयपारवश्यप्रयुक्तामात्मनो वृत्तिमाह । निरपेक्षमिति । निरपेक्षं मदतिरिक्तविषयनिरपेक्षं, मुनिं मत्स्वरूपगुणादि-मननैकशीलं, शान्तं जितान्तःकरणं, समदर्शनं सर्वत्र मद्भावयुक्तचेतसम्, अत एव निर्वरं कापि वैररहितं, मद्भक्तम्, अहं नित्यम्, अनुव्रजामि । अनुव्रजनस्य प्रयोजनमाह । अङ्घ्रिरेणुभिः पूयेत इति, तदीक्षितं तत्स्पृष्टं सर्वमपि वस्तु मदङ्घ्रिरेणुभिः पूतं भवेत् इति बुद्ध्या तमनुगच्छामीत्यर्थः । पूयेत्युत्तमपुरुषपाठं कृत्वा मदन्तर्वर्तिब्रह्माण्डमपि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेति तन्माहात्म्यातिशयस्तुतिरित्येष्टा व्याख्या । तत्र बाधवत्प्रतीयमानत्वात् पूर्वव्याख्यैव युक्ता ॥ १७ ॥ अपुनर्भवं नेच्छन्तीत्युक्तं तत्र कारणं तु भगवत्सेवासुखे तस्याल्पत्वात्तदनुदर एवेत्याह । निष्किञ्चना इति । निष्किञ्चना मत्सेवासुखव्यतिरिक्ताभिलषणीयान्तर-रहिताः, तत्र हेतुः । मय्येवानुरक्तं चेतो येषां ते, तत्र हेतुः । शान्ताः जितान्तःकरणाः, अखिलेषु जीवेषु वत्सलाः दयालवः, महान्तः, कामैरनालब्धा अस्पृष्टा धीर्येषां तथाभूताः, ये साधवः, मम सुखं, मम सेवासक्ततया मदनुभवजं सुखमित्यर्थः । जुषन्ति अनुभवन्ति । ते, नैरपेक्ष्यं कैवल्यसुखं, न विदुः तत्समं न जानन्ति । अतो नैरपेक्ष्यं नाद्रियन्त इति भावः ॥ १८ ॥ अस्त्वेवंविधं भगवदनुभवजं सुखं यः पुनरुपक्रान्तत्वद्भक्तियोगोऽविजितेन्द्रियश्च स किं विषयाभिभूतः संसरेदेवेत्यत्राह । बाध्यमानोऽपीति । अविजितेन्द्रियः मद्भक्तः संप्रारब्धमद्भक्तियोगः पुमान्, विषयैः बाध्यमानः सन्नपि, प्रायः प्रगल्भया अहरहरेधमानया, भक्त्या हेतुभूतया, विषयैः न अभिभूयते । मद्भक्तिरहरहरेधमाना सती सर्वविषयविस्मृतिकारिणी जायत इति भावः ॥ १९ ॥ ननु सा प्रगल्भा चेत्तदा तु विषयाभिभवभावुका स्यात्परं तु तत्प्रागल्भ्यप्रतिबन्धकोपायप्राचुर्यं सति कथं सा प्रगल्भा स्यादित्यत आह । यथाग्निरिति । यथा अग्निः काष्ठेषु निहितोऽल्पोऽपि बह्निः, सुसमिद्धार्चिः सन्, एधांसि दारूणि, भस्मसात् करोति । हे उद्धव, तथा मद्भिषया भक्तिरपि, तावदुपक्रान्ता अहरहरभ्यासातिशयेनाहितोत्कर्षा सतीति शेषः । कृत्स्नशः कात्स्न्येन, एनांसि स्वप्रागल्भ्यप्रतिबन्धकानि पापानि, भस्मसात् करोति । नाशयतीत्यर्थः । यद्यपि 'धर्मेण पापमपनुदति' इति धर्मस्यैव भक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकापनोदकत्वं श्रुतं तथापि आरब्धभक्तियोगसहचरितस्यैव धर्मस्य तदपनोदकत्वमिति भगवदाशयः ॥ २० ॥ 'अनुव्रजाम्यहं नित्यम्' इति निरतिशयप्रीति-रूपात्मविषयकभक्तियोगस्यैवात्मवशीकरणत्वं सूचितं तत् स्फुटमेवाह । न साधयतीति । हे उद्धव, उज्जिता एधिता, मम भक्तिः, यथा मां साधयति वशीकरोति, तथा योगः, न साधयति । सांख्यं, न, धर्मः न, स्वाध्यायः, तपः, त्यागश्च, न साधयति ॥ २१ ॥ न केवलं मद्भक्तिर्मद्वशीकारमात्रहेतुरपि तु यथावस्थितमत्स्वरूपस्वभावादिज्ञानहेतुरप्यस्तीत्याह । भक्त्येति । सतां साधूनां, प्रियः आत्मा, अहं यथावस्थितस्वरूपस्वभावोऽहमित्यर्थः । शुद्धया निष्कामया, एकया एकरूपया, अविच्छिन्नयेति यावत् । भक्त्या ग्राह्यः प्रहीतुं शक्यः । श्रद्धयेति पाठे, श्रद्धया या भक्तिस्तथैकयाहं ग्राह्य इत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन' इति वचनार्थ उक्तः । 'पूयेतेत्यङ्घ्रिरेणुभिः' इति भक्तियोगस्य नितरां पावनकरत्वं सूचितं तदुपपादयति । मन्निष्ठा मद्भिषया भक्तिः, श्रद्धाकान् अपि, संभवाज्जातिदोषान्, पुनाति । यद्यप्युक्तं बह्वङ्गभक्तियोगे श्रद्धाकस्य नाधिकारोऽस्ति तथाप्यस्मिन् प्रकरणे भक्तिशब्देन प्रपत्तिरेव विवक्षितेति तस्यां सर्वाधिकारो बहुप्रमाणप्रतिपन्नः ॥ २२ ॥ यथा भक्तिः पुनाति न तथेतर इत्याह । धर्म इति । सत्यं च दया च ताभ्यामुपेतः धर्मः, तपसा अन्विता विद्या वा, मद्भक्त्या अपेतं मद्भक्त्या रहितं आत्मानं शरीरिणं, सम्यक् न प्रपुनाति हि धर्मसत्यदयोगत इति पाठे, धर्मादिभिपुपेतः विशेषेणान्वितः, विद्या तपसा चान्वितः पुमान्, मद्भक्त्या अपेतं, आत्मानं, सम्यक् न प्रपुनाति ॥ २३ ॥ रोमहर्षादिकमन्तरेण कथं भक्तियोगनिष्पत्तिरवगम्यते, भक्त्या विना च कथं शुद्धयेदित्याह । कथमिति । रोमहर्षं विना, द्रवता चेतसा च विना, आनन्दाश्रुकलया विना, कथं भक्तिर्गम्यते इति शेषः । तथा भक्त्या विना च, आशयोऽन्तःकरणं, कथं शुद्धयेत् । तत्र रोमहर्षो रोमाञ्चः, चेतसो द्रवो नाम शुभाश्रयानुध्यानकृतो मनोविकार-विशेषः । आनन्दाश्रुकला आनन्दाश्रुविन्दुसंततिः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

जो सब प्रकार के संग्रह-परिग्रह से रहित हैं—यहाँ तक कि शरीर आदि में भी अहंता-ममता नहीं रखते, जिनका चित्त मेरे ही प्रेम के रंग में रँग गया है, जो संसार की वासनाओं से शान्त—उपरत हो चुके हैं और जो अपनी महत्ता-उदारताके कारण स्वभाव से ही समस्त प्राणियों के प्रति दया और प्रेम का भाव रखते हैं, किसी प्रकार की कामना जिनकी बुद्धि का स्पर्श नहीं कर पाती, उन्हें मेरे जिस परमानन्दस्वरूप का अनुभव होता है, उसे और कोई नहीं जान सकता, क्योंकि वह परमानन्द तो केवल निरपेक्षता से ही प्राप्त होता है ॥ १७ ॥ उद्धवजी ! मेरा जो भक्त अभी जितेन्द्रिय नहीं हो सका है और संसार के विषय बार-बार उसे बाधा पहुँचाते रहते हैं—अपनी ओर खींच लिया करते हैं, वह भी क्षण-क्षण में बढ़ने वाली मेरी प्रगल्भ

भक्ति के प्रभाव से प्रायः विषयों से पराजित नहीं होता ॥ १८ ॥ उद्धव ! जैसे धधकती हुई आग लकड़ियों के बड़े ढेर को भी जलाकर खाक कर देती है, वैसे ही मेरी भक्ति भी समस्त पाप-राशि को पूर्णतया जला डालती है ॥ १९ ॥ उद्धव ! योग साधन, ज्ञान-विज्ञान, धर्मानुष्ठान, जप-पाठ और तप त्याग मुझे प्राप्त कराने में उतने समर्थ नहीं हैं, जितनी दिनों-दिन बढ़नेवाली अनन्य प्रेममयी मेरी भक्ति ॥ २० ॥ मैं सतों का प्रियतम आत्मा हूँ, मैं अनन्य श्रद्धा और अनन्य भक्ति से ही पकड़ में आता हूँ। मुझे प्राप्त करने का यह एक ही उपाय है। मेरी अनन्य भक्ति उन लोगों को भी पवित्र—जाति दोष से मुक्त कर देती है, जो जन्म से ही चाण्डाल हैं ॥ २१ ॥ इसके विपरीत जो मेरी भक्ति से वञ्चित हैं, उनके चित्त को सत्य और दया से युक्त धर्म और तपस्या से युक्त विद्या भी भली-भाँति पवित्र करने में असमर्थ है ॥ २२ ॥ जब तक सारा शरीर पुलकित नहीं हो जाता, चित्त पिघलकर गद्गद नहीं हो जाता, आनन्द के आँसू आँखों से छलकने नहीं लगते तथा अन्तरङ्ग और बहिरङ्ग भक्ति की बाढ़ में चित्त डूबने-उतराने नहीं लगता, तबतक इसके शुद्ध होने की कोई सम्भावना नहीं है ॥ २३ ॥ जिसकी वाणी प्रेम से गद्गद हो रही है, चित्त पिघलकर एक ओर बहता रहता है, एक क्षण के लिये भी रोने का ताँता नहीं दृढ़ता, परन्तु जो कभी-कभी खिलखिलाकर हँसने भी लगता है, कहीं लाज छोड़कर ऊँचे स्वर से गाने लगता है तो कहीं नाचने लगता है, भैया उद्धव मेरा वह भक्त न केवल अपने को बल्कि सारे संसार को पवित्र कर देता है ॥ २४ ॥

यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।

आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥

यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणामिधानैः ।

तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम् ॥ २६ ॥

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषजते । मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥

तस्मादसदमिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् । हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भावभावितम् ॥ २८ ॥

स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्ते आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ २९ ॥

न तथास्य भवेत् क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद् यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३० ॥

उद्धव उवाच

यथा त्वामरविन्दाक्ष यादृशं वा यदात्मकम् । ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् । हस्तावुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा हेम अग्निना मलं जहाति ध्मातं पुनः च स्वं रूपं भजते तथा च आत्मा मद्भक्तियोगेन कर्मानुशयं विधूय अथो मां भजति ॥ २५ ॥ मत्पुण्यगाथाश्रवणामिधानैः यथा यथा असौ आत्मा परिमृज्यते तथा तथा सूक्ष्मं वस्तु पश्यति यथा अञ्जनसम्प्रयुक्तं चक्षुः (सूक्ष्मं वस्तु पश्यति) ॥ २६ ॥ विषयान् ध्यायतः चित्तं विषयेषु विषजते माम् अनुस्मरतः चित्तं मयि एव प्रविलीयते ॥ २७ ॥ तस्मात् स्वप्नमनोरथं यथा तथा असदमिध्यानं हित्वा मद्भावभावितं मनः मयि समाधत्स्व ॥ २८ ॥ आत्मवान् स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं दूरतः हित्वा क्षेमे विविक्ते आसीनः अतन्द्रितः माम् चिन्तयेत् ॥ २९ ॥ अस्य अन्यप्रसङ्गतः तथा बन्धः क्लेशः न स्यात् यथा पुंसः योषित्सङ्गात् तत्सङ्गिसङ्गतः (क्लेशः स्यात्) ॥ ३० ॥ अरविन्दाक्ष यादृशं यदात्मकं यथा त्वां मुमुक्षुः ध्यायेत् एतत् ध्यानं त्वं मे वक्तुम् अर्हसि समे आसने यथासुखम् आसीनः समकायः हस्तौ उत्सङ्गे आधाय ॥ ३१ ॥ स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अपि च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टांतमाह । यथेति । यथाऽग्निना ध्मातं तापितमेव हेम सुवर्णमंतर्मलं जहाति न क्षालनादिभिः । स्वं निजं रूपं च भजते । कर्मानुशयं कर्मवासनाम् । मां भजते मद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥ ननु 'ब्रह्मविद्याप्नोति परम् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्या त्वत्प्राप्तिरवगम्यते । कुता भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह । यथा यथेति । आत्मा चित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणैरभिधानैश्च । भक्तेरेवावांतरक्यापारो ज्ञानं न पृथगित्यर्थः ॥ २६ ॥ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव भवति न च यत्नांतरमपेक्षत इति सदृष्टांतमाह । विषयानिति ॥ २७ ॥ यस्मादन्यसाधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहाय मय्येव मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मद्भावभावितं मद्भावेन मद्भजनेनैव शोधितम् ॥ २८ ॥ विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्तकाममार्गाः परित्याज्या इत्याह । स्त्रीणामिति । आत्मवान् धीरः सन् । क्षेमे निर्भये देशे । विविक्ते विजने ॥ २९ ॥ एतदुपपादयति । न तथेति । अस्य पुंसो यथा तत्संगिसंगतः क्लेशो भवेत् । यथा च बंधो योषित्संगतस्तथाऽन्यप्रसंगतो न भवेदिति मां चित्तयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति ध्यानांगप्रश्नः । यादृशमिति ध्येयविशेषप्रश्नः यदात्मकमिति यस्य तानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः । एतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसीति पाठः । तत्रायमर्थः । मुमुक्षुस्त्वं यथा ध्यायेत् तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनाय । मे पुनरेतत्त्वदास्यमेव पुरुषार्थो न तु ध्यानेन कृत्यमस्तीति । तदुक्तम् । त्वयोपभुक्तस्त्रगवेत्यादि । त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुगमः ॥ ३०-३१ ॥ तत्र ध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह सम इति चतुर्भिः । समेनात्युच्छिते नातिनीचे आसने कंबलादौ समकायः सन् यथासुखमासीन इति । नास्ति स्वस्तिकादिनियम इत्युक्तम् । नासाप्रनिरीक्षणं च चित्तस्थैर्याय । 'अंतर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयतः' इति योगशास्त्रोक्तेः ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अग्निना मुखवायुसंयोगोज्ज्वलितेन । मलमष्टादशदोषलक्षणम् । स्वरूपं निर्दोषभास्वरलक्षणं वा । आदिना घर्षणादिप्रहः । अथो कात्स्न्येन भजति पूर्णं सौभाग्यद्विमाप्नोति ॥ २५ ॥ श्रुत्यवष्टभेनाक्षिपति—नन्विति । तमात्मानं ज्ञात्वा मृत्युं संसारमत्येति तरतीत्यर्थः । आदिना 'ज्ञानादेवहि कैवल्यम्' इत्यादिश्रुतिः । इत्यर्थ इति—ज्ञानस्य भक्त्यविनाभूतत्वेनासिद्धेर्भक्त्यवस्थांतरमेव ज्ञानमिति भावः । तत्त्वसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयब्रह्मतत्त्वम् । आदिभजनमारभ्य केवलया भक्त्यैवात्मशोधनतारतम्येन श्रवणकीर्तनस्मरणादितारतम्यात्तन्माधुर्यानुभवतारतम्यं प्राप्नोतीत्याह—यथेति । 'तत्त्वसूक्ष्मम्' इति पाठे तु तत्त्वं मद्रूपलीलादिस्वरूपं सूक्ष्मं तन्माधुर्यानुभवविशेषं, द्वंद्वैक्यम् । यद्वा—पूर्वनिपातभाव आर्षः ॥ २६ ॥ तदेवाह—किंच । विषज्जते विलीयते । तादृशश्रवणादिनिष्ठानां त्वद्भक्तानां चित्तं त्वयि कीदृशं स्यादित्यत आह—विषयानिति । विषयध्यानासक्तं चित्तं यथा विषयमाधुर्यनिभमनं दृष्टं यथैव मदीयध्यानासक्तं स्यात् ॥ २७ ॥ फलितमाह—यस्मादिति । यस्मादन्यत्साधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहाय केवलया भक्त्यैव मयि मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति—मद्भावेन मद्भावनेनैव भावितं भावयुक्तोक्तम् ॥ २८ ॥ भक्तिविरोधित्यागमाह—विशेषत इति । आदिना भरतादिप्रहः । अतंद्रितो निरालसः । विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्ताः काममार्गास्त्याज्या इत्याह—स्त्रीणामिति । आत्मवान्धृतियुक्तः । तत्संगे सति धृतिर्न तिष्ठतीति भावः ॥ २९ ॥ एतदसदभिध्यानम् । तासां संगस्तत्संगस्सोस्यास्तीति सत्संगो तस्य संगत्, अग्निस्तथा न दहति यथा तत्संगिलोहमिति भावः । यथा तत्संगिसंगत इति—योषित्संगिसंगत्यागे भूयानेव यत्नः कार्यः, यतः योषित्संगे स्त्रीया लज्जा प्रतिष्ठा च बाधिकास्ति तत्संगिसंगे तु प्रायस्ते अपि न बाधिके । एवं च योषित्संगी यथा तत्कथाभिस्तस्यामासंजयति लज्जाभयादिकमपि त्याजयति न तथा योषिदपि । अत्र तप्तायः पिंडाग्निदृष्टान्तोत्तुक्कूलः । यद्यपि क्लेशा बंधश्चोभयत्र तुल्यौ तथापि स्यन्वेषणादिक्लेशस्य तत्संगिसंगः कारणं, बंधस्य स्त्रीकारणम् ॥ ३० तत्र पाठे । सम ध्यानप्रदो जिज्ञासुर्यदिमां पृच्छेत्कीदृग्ध्यानं कुर्यात्तत्कथनायैवेति भावः । एतत्पदस्य त्वदास्यमित्यर्थस्तु प्रथमांतमुमुक्षुपदस्य पृथगुच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा—'ध्यायेन्मुमुक्षुवे होतद्ध्यानं मे' इति पाठः स्यादिति प्रतीयते । यद्वा—मे ध्यानं मद्विद्वद्ध्यानं मन्मनोलनताहं वा । सुगमः सुबोधः । भक्तिं विना किमपि साध्यं न सिध्यतीति भगवद्वाक्यान्निश्चित्य सर्वेषां मार्गाणां प्रकारज्ञानं विना स्वमार्गोत्कर्षज्ञानमसिद्धिर्न भवतीति भावेन मोक्षाकांक्षिणा ध्यानभक्तेः प्रकारादीन्पृच्छति—यतेति । ननु मुमुक्षोर्ध्यानेन पृष्टेन तवैकान्तिकस्य किं तस्मात्, तस्माद्यथा त्वामहं ध्यायामि तद्वदेत्येवं पृच्छयतामित्यत आह—मे मम तु । एतद्ध्यानमिति संहतपाणिद्वयेन तस्य चरणद्वयं दर्शयति । 'ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि' इति पाठः सुगमः ॥ ३१ ॥ तत्रादौ 'नात्युच्छितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्' 'समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः' इत्यादिश्रीगीतोक्तेः । अंतश्चे तस्येव लक्ष्यो यस्य स तथा ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ननु ज्ञानादेव मुक्तिरिति शास्त्रसिद्धान्तात्कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते इत्याशङ्क्य भक्तेरेवान्तरव्यापारो ज्ञानं न पृथगित्या-
शयेनाह—यथा यथेति । मम पुण्याः पुण्यावहा या गाथाः कथास्तासां श्रवणैः अभिधानैश्चात्माऽन्तःकरणं यथा यथा परिशोध्यते
तथा तथाऽसौ जीवः सूक्ष्मं वस्तु आत्मतत्त्वं पश्यति यथा यथाऽञ्जनसंप्रयुक्तं चक्षुर्दोषं जहाति तथा तथा रूपग्रहणे समर्थं भवति
तथेति ॥ २५ ॥ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारः स च मां भजतः स्वत एव भवति । न च यत्नान्तरमपेक्षत इत्याशयेनाह—
विषयानिति । पूर्वार्द्धादौ यथेति उत्तरार्द्धादौ तथेति शेषः । अर्थः स्पष्ट एव ॥ २६ ॥ तस्मादिति । यतो विषयध्यानं संसारकारणं
मद्वयानं तस्मात् स्वप्नमायामनोरथैस्तुल्यं देहेन्द्रियविषयाणामसदभिध्यानमहंममतया चिन्तनं हित्वा मदभावेन श्रवणस्मरणादिना
भावितं शोधितं मनो मयि समाधत्स्व स्थिरं कुरु ॥ २७ ॥ स्त्रीणामिति । आत्मवान् जितमनाः अतन्द्रितः अनलसश्च सन् स्त्रीणां
स्त्रीसङ्गिनां च सङ्गं दूरतस्त्यक्त्वा ज्ञेमे निर्भये विविक्ते निर्जने स्थान आसीनो मां चिन्तयेत् ॥ २८ ॥ नेति । अस्य पुंसो यथा
योषित्संगात् यथा वा स्त्रीसङ्गिनां संगतो बन्धः दुःखहेतुपापोत्पत्तिः स्याद्यधीनताप्रयुक्तक्लेशश्च भवेत्तथाऽन्यप्रसंगतस्तौ न भवतः ।
अत्र स्त्रीसंगादपि स्त्रीसमिसंगोऽधिकोऽर्थहेतुः । यतः स्त्रीसङ्गे लज्जा स्वीयप्रतिष्ठा च बाधिकाऽस्ति । तत्सङ्गिसङ्गे तु प्रायस्ते अपि
न बाधिके । किञ्च योषित्सङ्गी यथा तत्कथाभिस्तस्यामासञ्जयाने लज्जाभयादिकमपि त्याजयति न तथा योषिदपीति उत्तरत्र स्त्रीसङ्गि-
सङ्गनिर्देशः ॥ २९ ॥ यथेति । हे अरविन्दाक्ष ! यथा येन प्रकारेण यादृशं यादृग्विशेषणविशिष्टं यदात्मकं यत्स्वरूपं वा त्वां
मुमुक्षुर्ध्यायेदेतत्सविशेषं ध्यानं मह्यं त्वं वक्तुमर्हसीति त्वं पदवान् सुगमः पाठः । ध्यानं मे वक्तुमर्हसि इति मे पदद्वययुक्तपाठे
तु मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनायेति मे मम पुनरेतत्त्वद्वाक्यमेव परमपुरुषार्थः नतु ध्यायेन कृत्य-
मस्तीति स्वामिपादाः । परे तु मे मम तु एतद्वयानमिति संहतपाणिद्वयेन तत्तत्चरणयुगलं दर्शयतीत्याहुः । यद्वा । एतत् एतादृशं मे
मदीयं ध्यानमिति स्पष्टं मे वक्तुमर्हसि इति । अत्र व्याख्याने एतन्मे ध्यानमिति भगवता वक्ष्यमाणध्यानस्य स्फुटत्वार्थमभिनय-
वाक्यम् । “इदमित्थमिति प्रायस्त्व योगेश्वरेश्वर ।” इतिवत् ॥ ३० ॥ सम इति युगम् । निर्जितेन्द्रियः सन् इति प्रत्याहारोक्तिः ।
समदेशे चैलाजिनकुशोत्तरमास्तीर्ण आसने समकायः सन् यथा सुखमासीन इति नास्ति स्वस्तिकादिनियमः इत्युक्तम् । हस्तावुत्सङ्ग
आधाय बहिर्दर्शनजन्यविक्षेपाभावार्थं स्वनासाग्रकृतेक्षणः सन् इत्यासनोक्तिः ॥ ३१ ॥ प्राणायाममाह—प्राणस्येति “प्राणबन्धनं हि
सौम्य मनः” इति श्रुतेः । निर्जितप्राणस्यैव मनोजयो भवतीति तदर्थं श्लेष्मादिभिरापूरतिमिडापिगलाख्यनाडीविशेषरन्ध्ररूपं प्राण-
वायुसंचारमार्गं पूरककुम्भकरेचकैः शोधयेत् । “इडया पूरयेद्वायुं त्यजेत्पिगलया ततः ।” इति रीत्या विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भक-
क्रमेण वा शनैरभ्यसेत् । प्राणमार्गशोधनमिति शेषः । अन्तःस्थस्य वायोर्बहिर्निःसारणं रेचकम् । बहिष्प्रस्थान्तःप्रवेशनं पूरकम् ।
यथास्थितस्य स्तम्भनं कुम्भकम् । इडा वामनाडी पिगला दक्षिणा ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

क्षालनादिभिरित्यादिना तक्ष्णघर्षणादिग्रहः आत्मा चित्तम् मद्भक्तियोगेन मत्प्रीत्या । अथो कात्स्न्येन । मद्रूपतां महा-
प्रेमावेशेन स्त्रीमयोऽयं कामुक इतिवन्मदेकमथताम् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मं वस्तु मदीयस्वरूपरूपगुणलीलायाथार्थ्यम् । भक्तेरेवान्तर-
व्यापार इति । यथा चक्षुषः करणत्वेऽपि संयोगादिरवान्तरव्यापारस्तथा ज्ञानमपि । नहि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वं
प्रतीयते इति तस्य तत्परिकरत्वमभिप्रेतम् ॥ २६ ॥ यत्नान्तरं प्राणायामसमाध्यादिरूपम् । मूलेऽनुस्मरत इति स्मरणोपलक्षित-
भक्तेरभ्यास एवोपदिष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ तद्विहाय अन्यत् साधनादिकं परित्यज्य । स्वप्नमनोरथमित्येकवद्भावः यथा स्वप्नो
मनोरथाश्वासन् तथा कर्मादिसाधनम् । तत्फलञ्च स्वर्गादि । असन् मिथ्या । अभिध्यानं मनोमात्रविलसितं हित्वा मयि मनः
समाधत्स्वेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ काममार्गीः परित्याज्या इति साधनेभ्यः पूर्वा प्रक्रियोक्ता ॥ २९ ॥ एतत् काममार्गपरित्यजनम् । यद्यपि
क्लेशो बन्धश्चेत्युमावुभयत्र तथापि स्यन्वेषणादिक्लेशस्य तत्सङ्गिसङ्गः कारणम् । बन्धस्य च स्त्रीसङ्गः इति प्राधान्याद्व्यत्ययेन
व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ तत्प्रकारः तस्य चिन्तनस्येतिकर्तव्यतादिकम् । ध्यानाङ्गप्रदनः ध्यानस्येतिकर्तव्यताप्रदनः । एव-
मितिकर्तव्यताभ्येयविशेषणतत्स्वरूपप्रदनाख्यः । तत्र मत्पदस्य पुनरुक्तिपाठे । कथम्भूतस्य मे त्वद्वाक्यैकपुरुषार्थस्य । तथा च परार्थ
एवायं प्रदो न स्वार्थ इति । तथा व्याख्यातम् त्वं वक्तुमर्हसीति पाठस्य सुगमत्वं पुनरुक्तभावादेव ॥ ३१ ॥ तत्र प्रदन्त्रयमध्ये
ध्यानाङ्गत्वेन ध्यानसाधनत्वेन । सम इति साङ्गकम् । चित्तस्थैर्यायेति लयविक्षेपाभावात् । अन्तर्लक्ष्यः हृदि लक्ष्यैकदृष्टिरित्यर्थः ।
अबहिर्दृष्टिः बाह्यविषयानुसन्धानशून्यः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

यथाध्मातमिति श्रुतिमुखेन आध्मातमित्यर्थः । रूपमौक्त्वत्यम् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मं तत्त्वं प्रकृतेः सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः

परमात्मा ॥ २६ ॥ प्रलीयते प्रकर्षेण श्लिष्यति अन्यानुभवाक्षमं भवति ॥ २७ ॥ असदभिधानम् अशुद्धाभिधानं यथास्वप्न-
मनोरथम् अस्थिरविषयमित्यर्थः । मद्भावभावितां मद्भिषयभावबन्धेन भक्त्यावासितम् ॥ २८-३० ॥ यथेति ध्यानक्रियाविशेषणं
यादृशमिति विग्रहसंस्थानप्रश्नः यदात्मकमिति दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

किञ्च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथाग्निना ध्मातं धमनीमुखेन ध्मातं हेम सुवर्णं कर्तुं
मलं जहाति स्वं स्वासाधारणं रूपमौज्ज्वल्यं भजते तथात्मा जीवोऽपि मद्भक्तियोगेन कर्मानुशयमिति पदद्वयं व्यस्तम् अनुशयं
भुक्तावशिष्टं ज्ञानावरकं कर्म विधूयाथो ततः मां भजति प्राप्नोति मां प्राप्य स्वस्वरूपं भजत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'परं व्योति-
रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति ॥ २५ ॥ ननु भक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धके कर्मणि विधूते सति भक्तिस्तथा च कर्मविधूति-
रितोतरेतराश्रयमेतत् एवं च कदा यथावस्थिततत्त्वत्रयविवेकः येन तत्पूर्वकभक्तियोगः स्यादित्यत आह । यथा यथेति । मत्पुण्य-
गाथाश्रवणैस्तदभिधानैश्चासावात्मा परिमृज्यते विशोध्यते कर्मविधूननेनेति भावः । तथा तथा तत्त्वसूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्त्वं तत्त्व-
मिहानारोपिताकारः प्रकृतेः सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः परमात्मा तदन्तरात्मतया व्यापनस्वभावत्वात् यथा रोगादिदुष्टं चक्षुस्तावद्रूप-
ग्रहणासमर्थं सद्वजनसम्प्रयुक्तं निवृत्तदोषं सद्रूपं गृह्णाति तद्वत्तावत् मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानेनात्मशुद्धिस्ततस्तत्त्वत्रयविवेकः ततो
भक्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ श्रवणादिभिरेव चित्तं मत्प्रवणं स्यादिति सदृष्टान्तमाह । विषयानिति । अस्य यथेत्यादिः मामित्यस्य तथेति ।
अनुस्मरतः श्रवणाभिधानादिभिर्मां स्मरतः पुंसः चित्तं प्रविलीयते प्रकर्षेण श्लिष्यति ॥ २७ ॥ दृष्टान्तत्वेनोक्तस्य विषयध्यानस्य
त्याग्यत्वमभिप्रेतं विवृण्वन् दार्ष्टान्तिकत्वेनोक्तमात्मानुस्मरणं विधत्ते । तस्मादिति । तस्माच्छ्रवणाभिधानादिक्रमेणैव मद्भक्त्युदया-
त्स्वप्नमनोरथं तत्तुल्यं तद्वदस्थिरविषयमित्यर्थः असदभिधानं शब्दादिविषयध्यानं त्यक्त्वा मद्भावभावितां यथा मद्भिषयभावबन्धेन
भक्त्योपानीतां भवति तथेति समाधिविशेषेण मनो मय्येव समाधत्स्व श्रवणाभिधानादिक्रमेण समाहितं कुर्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ न
केवलमसदभिधानमेव हेयमपि त्वभिधातृसङ्गोऽपि इत्याह स्त्रीणामिति । स्त्रीसङ्गिनां चेति च शब्दोऽध्याहृतव्यः त्यागो दुष्कर
इत्यतो विशिनष्टि । आत्मवान् शनैर्वशीकृतेन्द्रियः क्षेमे निर्भये विविक्ते निर्जने च देशे आसीनः अतन्द्रितोऽनलसः मां
चिन्तयेदिति ॥ २९ ॥ स्त्रीसङ्गादेत्याग्यत्वे कारणमाह । न तथेति । यथास्य पुंसः योषित्सङ्गात्तत्सङ्गिसङ्गतः योषित्सङ्गिनां सङ्गतश्च
बन्धस्तदधीन्यं तत्प्रयुक्तः क्लेशश्च भवेत्तथाऽन्यप्रसङ्गतस्तौ न भवतः अतो योषित्सङ्गिसङ्गौ त्याग्याविति भावः ॥ ३० ॥
चिन्तयेन्मामतन्द्रित इत्युक्तां चिन्तां तद्विषयप्रकारजिज्ञासया पृच्छति । यथेति । यथा ध्यायेदिति सम्बन्धः यथेति ध्यानाङ्गप्रश्नः
यादृशमिति विग्रहसंस्थानप्रश्नः यदात्मकमिति दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः एतत्सविषयं ध्यानं तत्प्रकारं च वक्तुमर्हसि त्वदभिमतं त्वमेव
वक्तुं शक्तो नान्य इति भावः ॥ ३१ ॥ तावद्ध्यानाङ्गान्याह । सम इति चतुर्भिः । समे देशे आसीर्णोपयुक्तं आसने चैलाजिन-
कुशोत्तरम् इत्युक्तविधे यथासुखमासीनः स्वस्तिककमलाद्यन्यतभासनेनोपविष्टः समकायः ऋजुकायः हस्तौ उत्सङ्गे आधाय स्वस्य
नासाम्ने कृतं निहितमीक्षणं दृष्टिर्येन सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्तिः पुनातीत्युक्तं तत्र शुद्धिप्रकारं सदृष्टान्तमाह । यथेति । अग्निना मुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेन ध्मातं दाहविशेषं
प्राप्तं हेम मलमष्टादशदोषलक्षणं स्वरूपं निर्दोषभास्वरलक्षणम् आत्मा सत्स्वभावो जीवो अनाद्यविद्याकामकर्मकलिलं कर्मानुशया-
न्तःकरणं भक्तियोगेन विधूय निर्मलीकृत्य अथो मङ्गलमूर्ति मां भजत इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ द्वित्रागुणाधिकं ध्मातहेमवत् भक्ति-
योगोद्रेकक्रमेण शुद्ध आत्मा मनः भगवत्सूक्ष्मतत्त्वं पश्यतीत्याह । यथेति । परिमृज्यते शोध्यते तत्त्वं सूक्ष्मं सूक्ष्मतत्त्वं अत्र
दृष्टान्तान्तरं चाह चक्षुरिति ॥ २६ ॥ कर्मसाधवराहित्येन भक्तिपूर्वकध्यानमात्रेण चित्तं कथं त्वयि निरन्तरं विलग्नं भवतीत्यत्राह ।
विषयानिति । आत्मानुभव एवात्र मानं न मानान्तरमन्वीक्षणीयमिति भावेन विषयनिर्दर्शनमुक्तं चित्तं स्वरूपचैतन्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥
मथितमाह । तस्मादिति । यथा स्वप्नमनोरथं स्वप्नवन्मनोरथवत्सदभिधानम् अशुभं विषयध्यानं हित्वा नन्वेवं तर्हि त्वदासक्ति-
वच्चित्तस्य विषयासक्तिरपि ग्राह्या किमित्यतो वा मन्दाशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञानामपि बुद्धयवतारार्थं विषया-
सक्तिनिर्दर्शनमुक्तं न तु ग्राह्यार्थत्वेनेति यत्तस्माद्भावो भक्तिः सयि भक्त्या भावितां तन्मयीकृतम् ॥ २८ ॥ स्वरूपबाह्यान्तःकरण-
भोग्यत्वभेदेन द्विविधा विषयाः तत्र पूर्वं मुक्तावपेक्षणीया द्वितीयाः सांसारिकाः अनर्थजनकत्वान्मुमुक्षुणा अवश्यं हेयाः तथाहि
तत्सेवातिरेकेणेश्वरोऽहमित्यादिलक्षणा केशवेऽन्यथा बुद्धिर्जायते जन्मप्रभृतिपुरुषेण सह वर्तमानत्वात् सुखक्षयहेतुत्वेन रुद्यादिशब्द-
वाच्या रीङ् क्षय इति धातोः तस्याः संगो ते स्त्रीसंगाः तत्संगानां संगो येषामिति स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संगं दूरतः परिहृत्य मत्सेवैव
कर्तव्या ईश्वरो मम स्वामी तत्किं करोऽहमित्यादिलक्षणेति भावेन विषयास्त्यक्तव्या इत्याशयेनाह । स्त्रीसंगेति । अनेन स्त्रीरागिणां संगोऽपि

परिहर्तव्य इत्युक्तं भवति “केशवे त्वन्यथा बुद्धिः सैव स्त्रीसंप्रकीर्तिते”त्यादिवाक्यमत्र प्रमाणं क्षेमे मङ्गलस्थले ॥ २९ ॥ नन्वन्येषु हत्यादिषु अधःपातहेतुषु हेयेषु सत्सु किंविशेष्य स्त्रीसङ्गसङ्गिसङ्गो दूरतस्त्याज्य इत्युच्यत इत्यत आह । न तथेति । यथास्य पुंसः योषित्सङ्गाद्विषयभिर्जुष्टत्वाद्योषिच्छब्दवाच्याया ईश्वरोऽहमित्याद्यनेकविधान्यथाबुद्धेरधिकरणलक्षणसङ्गाद्यथा तत्सङ्गिसङ्गतः मिथ्याज्ञानिसेवालक्षणसङ्गात्कलेशो बन्धश्चान्धन्तमो लक्षणश्च भजेत् तथान्यप्रसङ्गतः पिपीलिकादिवधलक्षणान्न भवेदित्यन्वयः अत्र पातकविशेषास्तत्फलानिच—

परदारदृशिः प्रोक्ता जुद्रपातकसंज्ञिता । उपपातकं सद्रतिश्च वर्णबाह्येषु पातकम् ॥
महापातकसंज्ञं तु पित्रादेदोरधर्षणम् । दारदृष्टिः स्वोत्तमानां मानुषाणां स्वभावतः ॥
सुमहापातकं प्रोक्तं तद्रतिस्तु महत्तमः । ऋषिदारेषु मनसो गतिरेव ततोऽधिकम् ॥
देवदाराभिकामानां सङ्गिसङ्गस्ततोऽधिकः । किमु विष्णोस्ततो योषित्सङ्गस्य व्यत्ययस्थितेः ॥
न समं पातकं कापि न स्वरूपाभिकामिनः । अवज्ञाता माधवादेस्तस्मात्तं दूरतस्त्यजेत् ॥
मानुषेषु तु दुःखित्वं जुद्रपापफलं स्मृतम् । पापं तु वर्णबाह्यत्वं तिर्यग्योनिगतितस्था ॥
सहस्रवर्षं नरकं जुद्रपातकजं फलम् । तथोपपातकाच्चापि नरकं युगमात्रकम् ॥
चतुर्युगावसानं तु पातकस्य फलं स्मृतम् । महापातकजन्यं च कल्पावधिसमीरितम् ॥
सुमहापातकाच्चापि यावद्ब्रह्मलयो भवेत् । तत्पराणां पातकानां फलमन्धतमः स्मृतम् ॥
अधोऽधो दुःखमतुलं विष्णुदाराभिमर्शनात् । वधादपि हि दाराणां धर्षणं कोपकारणम् ॥
तस्मादेव्यः सदा बन्धा अग्निवज्राभिकामत इति ॥

धर्मेतत्त्ववचनाद्विशेषः पातकानां फलानां च द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥ ध्यायेन्मामतन्द्रित इत्यत्रोक्तं ध्यानप्रकारं पृच्छति । यथेति यादृशं कीदृशं यदात्मकं किमात्मकम् ॥ ३१ ॥ समाहितेन मनसा ध्यानं कर्तव्यम् एतदुपायं प्रथमतो वक्ति । सम आसन इत्यादिना ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तथा प्रीत्या तस्य महाप्रेम्णः प्राप्तिक्रमं सदृष्टान्तमाह यथेति । तथा मद्भक्तियोगेन मत्प्रीत्या कर्मानुशयं विधूय शोधयित्वा अथो कात्स्न्येन भजति महाप्रेमाविर्भावात् पूर्णां सेवापद्धतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ आदिभजनमारभ्य क्रमम्बद्धं महाप्रेमपर्यन्ताविर्भावे पूर्ववन्निरपेक्षमेव कारणमाह । यथा यथेति । तत्र सूक्ष्मं मदीयस्वरूपगुणलीलायाथार्थं पश्येति । तद्दर्शनक्रमातिशयेन महाप्रेमाप्याविर्भवतीति भावः ॥ २६ ॥ तस्माद्भक्तिरेवाभ्यसनीयेत्युपसंहरन्नाह । विषयानिति द्वाभ्याम् ॥ २७-२८ ॥ तत्र पूर्वोन्पक्रियामाह । स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥ कुशो बन्धश्चेति उभावपि उभयार्थोऽग्रे तत्सङ्गिसङ्गोऽपि ह्यादिकारणमिति ॥ ३० ॥ तत्र सुमुख्यां तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । परार्थः प्रश्नः सर्वेषां मार्गाणां तारतम्यज्ञानेन स्वमार्गोत्कर्षज्ञानं भवतीति भावेन यथाप्रे सिद्धीनामपि एवमन्यत्रापि ॥ ३१ ॥ सम इति सार्द्धकम् । सुखमासीन इति तदङ्गभूतस्वस्तिकादिषु मध्ये एकं कुर्यादित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्त्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च भक्त्यैवात्मशुद्धिः नान्यत् एवेति सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथाग्निना ध्मातं ध्मापितमेव हेम सुवर्णम् अन्तर्मलं जहाति न क्षालनादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते तथैवात्मा जीवः कर्मानुशयं कर्मवासनात्मकं मलं विधूयाथो मदीयलोके मां भजति साक्षादेव सेवते ॥ २५ ॥ आदिभजनमारभ्य केवलया भक्त्यैवात्मशोधनतारतम्येन श्रवणकीर्तनस्मरणादितारतम्यात् मन्माधुर्यानुभवतारतम्यं प्राप्नोतीत्याह । यथा यथेति । तत्त्वसूक्ष्मं तत्त्वं मद्रूपलीलादिस्वरूपम् सूक्ष्मं तन्माधुर्यानुभवविशेषं तयोर्द्वन्द्वैक्यम् । यथा सूक्ष्मं तत्त्वं पूर्वनिपाताभाव आर्षः चतुर्थेति । प्रथममन्धात् काणोऽप्युत्तमस्तस्माच्चक्षुष्मान् चक्षुष्मतोऽपि सिद्धाब्जनरसाब्जितनेत्रः सूक्ष्मं पश्यति ॥ २६ ॥ एतादृशश्रवणकीर्तनस्मरणादिनिष्ठानां त्वद्भक्तानां चित्तं त्वयि कीदृशं स्यादित्यत आह । विषयानिति । विषयध्यानाशक्तं चित्तं यथा विषयधुर्यनिमग्नं दृष्टं तथैव मदीयध्यानाशक्तं यथा विषयमाधुर्यमात्रनिमग्नं स्यात् ॥ २७ ॥ तस्मादन्यत् साधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसद्भिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहाय केवल्येव भक्त्या मय्येव मनः समाहितं कुर्वति प्रकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति श्रीस्वामिचरणाः मद्भावेन मद्भावनयैव भावितं भावयुक्तीकृतम् ॥ २८ ॥ विशेषता वात्स्यायनाद्युक्ताः काममार्गास्त्याज्या इत्याह । स्त्रीणामिति । यत आत्मवान् धृतियुक्तः तेषां सङ्गे सति धृतिर्न तिष्ठेदिति भावः । क्षेमे निर्भयदेशे विविके निर्जने ॥ २९ ॥ यथा तत्सङ्गत इति योषित्सङ्गिसङ्गत्यागे भूयानेव यतनः

कर्तव्यो यतो योषित्सङ्गे लज्जा स्वीयाप्रतिष्ठा च बाधिकास्ति तत्संगिसंगेन प्रायस्ते अपि न बाधिके परंच योषित्संगो यथा तत्-
कथाभिस्तस्यामासञ्जयति लज्जाभयादिकमपि त्याजयति न तथा योषिदपीत्यत उत्तरत्र तन्निर्देशः ॥ ३० ॥ भक्तिं विना किमपि
साध्यं न सिद्ध्यतीति भगवद्वाक्यान्निश्चित्य सर्वेषां मार्गाणां प्रकारज्ञानं विना स्वमार्गोत्कर्षज्ञानमतिमुख्यं न भवतीति भावेन
मोक्षाकाङ्क्षिणो ध्यानभक्तेः प्रकारादीन् पृच्छति । यथेति तत्र प्रकारप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषप्रश्नः यदात्मकमिति ध्येय-
स्वरूपप्रश्नः अत्र मे इत्यस्य पौनरुक्त्यादेवं व्याख्येयं यथा मुमुक्षुस्त्वां ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसि ननु मुमुक्षोर्ध्यानेन पृष्टेन तवैकान्तिक-
भक्तस्य किं तस्मात् यथा त्वामहं ध्यायामि तद्वदेत्येवं पृच्छयतामित्यत आह । मे मम तु एतत् ध्यानमिति संहतपाणिद्वयेन तस्य
चरणद्वयं दर्शयति ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुगमः ॥ ३१ ॥ स्वनासाप्रकृतेक्षण इति चित्तस्थैर्यार्थः । “अन्तर्लक्षो बहिर्दृष्टिः
स्थिरचित्तः सुसंयतः” इतियोगशास्त्रोक्तेः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च भद्रक्तयैव निर्मलो भूत्वा मद्भावं प्राप्नोति नान्यत इति सद्दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा हेम सुवर्णमग्निना ध्मातं
सन्तापितमेव मलं जहाति ननु श्वालनादिभिः स्वरूपञ्च भजते तद्वदात्मा जीवात्मा कर्मानुशयं संसारहेतुभूतानादिकर्मशयनं स्थानं
हृदयं विधूय मां मद्भावापत्तिं “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती”तिश्रुतित्रानुसन्धेया भजते आपद्यते च ॥ २५ ॥ ननु त्वत्प्राप्ति-
साधारणहेतुभूतैर्विधा भक्तिः केनोपायेन स्यादित्यत आह । यथेति । असौ आत्मा जीवः मत्पुण्यागथानां श्रवणैरभिधानैश्च यथा
यथा मृज्यते देहात्माभिमानादिमलवियुक्तो भवति तथा तथा तत्त्वेसूक्ष्मं तत्त्वेषु प्राकृतेषु देहेन्द्रियादिषु सूक्ष्मं ज्ञानस्वरूपं कर्मफलं
भुञ्जानं जीवात्मानं तस्मिन् सूक्ष्मं नियन्तारं मां पश्यति तदनन्तरं स्वतः मद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ गङ्गाप्रवाहवदखण्डित-
वृत्तिरूपा यानुरक्तिः सा ज्ञानादेव जायते इति सद्दृष्टान्तमाह । विषयानिति । मम परमात्मनः अनुस्मरतः गुणस्वरूपादिचिन्तनं
कुर्वतः मुमुक्षोश्चित्तं दृढतरानुरक्तिरूपं मध्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥ यस्माद्विषयध्यानाद्विषयेषु चित्तं विलीयते मम ध्यानान्मयि
च तस्माद्धेतोः अभिध्यानं देहगोहादिविषयकमहंममाभिमानं हित्वा मद्भावैः मद्गाथाश्रवणाभिधानैः भावितं शुद्धतां नीतं मयि
समाधत्स्व ॥ २८ ॥ ज्ञानं विना परा भक्तिर्नोपपद्यते अतो ज्ञानार्थं मां चिन्तयेदित्याह । स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥ स्त्रीणां तत्सङ्गिनां
च सङ्गत्यागे हेतुमाह । नेति ॥ ३० ॥ चिन्तयेन्मामतन्द्रित इत्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । यथेति ध्यानाङ्गप्रश्नः यादृशमिति
व्येयविग्रहप्रश्नः यदात्मकमिति स्वरूपप्रश्नः ॥ ३१ ॥ उत्तरमाह । मम इत्यादिना । ध्यानाङ्गभूतासन्ननिरूपणं यमनियमयो-
रुपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृतः बालप्रबोधिनी

भक्त्यैव सर्वदोषनिवृत्तिर्नान्यथेति सद्दृष्टान्तमाह—यथेति । यथाऽग्निना ध्मातं सन्तापितमेव हेम सुवर्णम् अन्तर्मलं जहाति
न प्रक्षालनादिभिः स्वं निजं रूपमोज्ज्वल्यं च भजते प्राप्नोति तथैवात्मा जीवोऽपि मद्भक्तियोगेन कर्मानुशयं संसारहेतुभूतं
कर्मवासनां विधूय अथानन्तरमेव मां भजति, स्वरूपभूतं मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रतिबन्धकदोषाणां बाहुल्यात् कदाचित्त्वं-
साक्षात्कारविलम्बेऽप्युद्वेगेन भक्तिर्न त्याज्या किन्तु ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति सिद्धान्तमवलम्ब्य दीर्घकाला-
दरानन्तर्येण भक्तिरनुवर्तनीयेत्याशयेनाह—यथा यथेति । मम पुण्यानां पुण्यावहत्वेन शुद्धिहेतूनां कथानां श्रवणैः अभिधानैश्चात्मान्तः-
करणं यथा यथा परिमृज्यते परिशोध्यते तथा तथाऽसौ जीवः आत्मतत्त्वं पश्यति । तस्य सूक्ष्मत्वादिति हेतुमाह—सूक्ष्ममिति । तत्र
दृष्टान्तमाह—यथा यथाऽञ्जनसम्प्रयुक्तं चक्षुर्दोषं जहाति तथा तथा रूपग्रहणे समर्थं भवति तथेति ॥ २६ ॥ किञ्च ज्ञानं नाम
चित्तस्य मदाकारपरिणामविशेषः स च मां स्मरतः स्वभावत एव भवति न च ततः प्रयत्नान्तरमपेक्षत इति सद्दृष्टान्तमाह—
विषयानिति । अत्र पूर्वार्द्धादौ यथेति उत्तरार्द्धादौ तथेति च शेषः । तदुक्तम्—‘लुब्धा धनमयं विश्वं कामुकाः कामिनीमयम् ।
नारायणमयं धीराः पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष’ इति ॥ २७ ॥ फलितं प्रकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । यतो विषयध्यानं संसारकारणं
मद्भयानं च मत्प्राप्तिसाधनं तस्मात् देहेन्द्रियविषयाणामसदभिध्यानमहंममतया चिन्तनं हित्वा मद्भावेन श्रवणस्मरणादिना
भावितं शोधितं मनो मयि समाधत्स्व, स्थिरं कुर्वित्यर्थः । देहादिध्यानस्यासत्त्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । स्वप्रदृष्टविषयकं मनोरथप्राप्तं
विषयकं चाहं ममाभिध्यानं यथा मोहमात्रं, तथैवेतदपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्ताः काममार्गाः परित्याज्या इत्याह—
स्त्रीणामिति । आत्मवान् वशीकृतेन्द्रियान्तःकरणः अतन्द्रितः अनलस्रश्च सन् स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां च सङ्गं दूरतस्त्यक्त्वा क्षेमे निर्भये
विविक्ते निर्जने स्थाने आसीनो मां चिन्तयेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ तत्सङ्गे दोषमाह—नेति । अस्य पुंसो यथा योषित्सङ्गात् यथा वा
स्त्रीसङ्गिसङ्गतौ बन्धः दुःखहेतुपापोत्पत्तिः रुद्याद्यधीनता प्रयुक्तदुःखं भवेत्तथाऽन्यप्रसङ्गतस्तौ न भवतः ॥ ३० ॥ मां चिन्त-
येदित्युक्तं तत्र विशेषं पृच्छति—यथेति । तव ध्यानं तु ममेष्टमेवेति सूचयन्सम्बोधयति—अरविन्दाक्षेति । यथा येन प्रकारेण

यादृशं यादृग्विशेषणविशिष्टं यदात्मकं यत्स्वरूपं वा मुमुक्षुत्वां ध्यायेदेतत्सविशेषं ध्यानं मे मह्यं त्वं वक्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥
ध्यानाङ्गान्याह—सम इति चतुर्भिः । समदेशे चैलाजिनकुशोत्तरमास्तीर्ण आसने समकायः सन्नास्ति स्वस्तिकादिनियमः किन्तु
यथासुखमासीनः हस्तानुत्सङ्गे आधाय बहिर्दर्शनजविक्षेपाभावार्थं स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च भक्तिः स्वाश्रयं पुनातीति किमु वक्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणभक्तिनिष्पत्तियुक्तः कुत्सनं जगत् पुनाति
इत्याह । वाग्गद्गदेति । यस्य वाक्, गद्गदा, यस्य चित्तं द्रवते, यश्च कश्चित् रुदति, कश्चित् विलज्जः सन्, उदुच्चैः गायति, कश्चित्
नृत्यते च, मद्भक्तियुक्तः स पुमान्, भुवनं पुनाति अभीक्ष्णं स्पर्शनादिभिर्भुवनं पवित्रयति ॥ २५ ॥ किं च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्ना-
न्यत इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । हे उद्धव, यथा अग्निना, ध्मातं धमनीमुखेन परितापितं, हेम सुवर्णं कर्तुं, मलं जहाति, पुनः
स्वं स्वासाधारणं, रूपमौज्ज्वल्यं च भजते, तथा च, आत्मा जीवोऽपि, मद्भक्तियोगेन, कर्मानुशयमिति पदद्वयं व्यस्तम् । अनुशयं
भुक्तावशिष्टं ज्ञानवारकं कर्म विधूय, अथो ततः, मां भजति प्राप्नोति । मां प्राप्य स्वस्वरूपं भजते इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'परं
व्योतिरुपपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ॥ २६ ॥ ननु भक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धके कर्मणि विधुते सति भक्तिस्तथा च कर्मविधुति-
रितोत्तरेतराश्रयमेतत्, एवं च कदा यथावस्थिततत्त्वत्रयविवेकः, येन तत्पूर्वको भक्तियोगः स्यादित्यत आह । यथा यथेति । यथा
मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः मम पुण्यगाथानां यानि श्रवणानि अभिधानानि च तैः, असौ आत्मा परिमृज्यते, कर्मविधूननेनेति
भावः । तथा तथा, तत्त्वसूक्ष्मं सूक्ष्मतत्त्वं, पश्यति । कथमिव । अञ्जनसंप्रयुक्तं चक्षुः, यथा सूक्ष्मं वस्तु निरीक्षते, तद्वत् ।
अयमर्थः । यथा रोगादिदुष्टं चक्षुः तावदुपग्रहणासमर्थं तदञ्जनसंयुक्तं निवृत्तदोषं सद्रूपं गृह्णाति, तद्वत् तावन्मत्पुण्यगाथाश्रवणाभि-
धानेनात्मशुद्धिः, ततः तत्त्वत्रयविवेकस्ततो भक्तिरिति ॥ २७ ॥ श्रवणादिभिरेव चित्तं मत्प्रवर्णं स्यादिति सदृष्टान्तमाह । विषया-
निति । यथा विषयान् ध्यायतः पुंसः, चित्तं विषयेषु विषज्जते, तथा माम् अनुस्मरतः श्रवणाभिधानादिभिः मामनुस्मरतः पुंसः,
चित्तं, मय्येव प्रविलीयते प्रकर्षेण श्लिष्यति ॥ २८ ॥ दृष्टान्तत्वेनोक्तस्य विषयध्यानस्य त्याज्यत्वमभिप्रेतं तद्विवृण्वन् दाष्टीन्तिक-
त्वेनोक्तमात्मानुस्मरणं विधत्ते । तस्मादिति । तस्मात् श्रवणाभिधानादिक्रमेणैव मद्भक्त्युदयात्, यथा स्वप्नमनोरथं स्वप्न-
मनोरथाभ्यां तुल्यं, तद्वदस्थिरविषयमित्यर्थः । असदभिध्यानं शब्दादिविषयध्यानं हित्वा त्यक्त्वा, मद्भावभावितं मद्भक्त्यां
शुद्धतां नीतं मनः मय्येव, समाधत्स्व श्रवणाभिधानादिक्रमेण समाहितं कुरु ॥ २९ ॥ न केवलमसदभिध्यानमेव हेयमपि त्वस-
त्सङ्कोऽपीत्याह । स्त्रीणामिति । आत्मवान् निरन्तरमात्मदर्शनकर्त्तापि पुमान्, यद्वा शनैर्बशीकृतेन्द्रियोऽपि पुमान्, स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां
च, चक्ष्णोऽध्याहर्त्तव्यः । सङ्गं प्रसङ्गं, दूरतः त्यक्त्वा, चेमे निर्भये, विविके निर्जने च देशे, आसीनः अतन्द्रितोऽनलसः सन्,
मां चिन्तयेत् । अत्र स्त्रीणामिति बहुवचनं योगिनां स्त्रीमात्रप्रसङ्गनिषेधति । सौभर्यादिषु ततो योगभ्रंशदर्शनात् । स्त्रीसङ्गिनामित्
बहुवचनं स्वपत्नीतरपरस्त्रीगामिपुरुषप्रसङ्गं निषेधति । पुंसः स्वपत्नोप्रसङ्गस्य शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात् । तथाविधपुं प्रसङ्गमृते
तद्देहनिर्वाहार्थकान्नाद्युपलब्धेरयोगात् । 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्स्वामिनावुभौ' इति स्मृतेरपार्थक्यप्रकोपसंभवात् ॥ ३० ॥
स्त्रीसङ्गादेस्त्याज्यत्वे कारणमाह । न तथेति । यथा अस्य पुंसः, योषित्सङ्गात्, यथा तत्सङ्गिसङ्गतः योषित्सङ्गिनां सङ्गतश्च,
बन्धस्तादधीन्यं, तत्प्रयुक्तः क्लेशश्च भवेत् । तथा अन्यप्रसङ्गतः तौ, न भवतः । अतो योषित्सङ्गतसङ्गिसङ्गां त्याज्याविति
भावः ॥ ३१ ॥ 'चिन्तयेन्मामतन्द्रितः' इति उक्तचिन्तातद्विषयप्रकारजिज्ञासया पृच्छति । यथेति । हे अरविन्दाक्ष कमलनयन,
मुमुक्षुः त्वां, यथा ध्यायेत्, यथेति ध्यानाङ्गप्रदनः । यादृशं ध्यायेत्, यादृशमिति विग्रहसंस्थानप्रदनः यदात्मकं वा, यदात्मकमिति
दिव्यात्मस्वरूपप्रदनः । वाऽवधारणे । एतत् सविषयं ध्यानं, तत् तत्प्रकारं च, मे मह्यं त्वं वक्तुम् अर्हसि । त्वदभिमतमेतत्सर्वं त्वमेव
वक्तुं शक्त इति भावः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे आग में तपाने पर सोना मैल छोड़ देता है—निखर जाता है और अपने असली शुद्ध रूप में स्थित हो जाता है, वैसे ही मेरे भक्तियोग के द्वारा आत्मा कर्म-वासनाओं से मुक्त होकर मुझको ही प्राप्त हो जाता है, क्योंकि मैं ही उसका वास्तविक स्वरूप हूँ ॥ २५ ॥ उद्धवजी ! मेरी परमपावन लोला-कथा के श्रवण-कोर्तन से ज्यों-ज्यों चित्त का मैल धुलता जाता है, त्यों-त्यों उसे सूक्ष्मवस्तु के—वास्तविक तत्त्व के दर्शन होने लगते हैं—जैसे अञ्जन के द्वारा नेत्रों का दोष मिटने पर उनमें सूक्ष्म वस्तुओं को देखने की शक्ति आने लगती है ॥ २६ ॥ जो पुरुष निरन्तर विषय-चिन्तन किया करता है, उसका चित्त विषयों में फँस जाता है और जो मेरा स्मरण करता है, उसका चित्त मुझमें तल्लीन हो जाता है ॥ २७ ॥ इसलिये तुम दूसरे साधनों और फलों का चिन्तन छोड़ दो । अरे भाई ! मेरे अतिरिक्त और कुछ है ही नहीं, जो कुछ जान पड़ता है, वह ठीक वैसा ही

है जैसे स्वप्न अथवा मनोरथ का राज्य । इसलिये मेरे चिन्तन से तुम अपना चित्त शुद्ध कर लो और उसे पूरी तरह से—एकाग्रता से मुझमें ही लगा दो ॥ २८ ॥ संयमी पुरुष स्त्रियों और उनके प्रेमियों का सङ्ग दूर से ही छोड़कर, पवित्र एकान्त स्थान में बैठकर बड़ी सावधानी से मेरा ही चिन्तन करे ॥ २९ ॥ प्यारे उद्धव ! स्त्रियों के सङ्ग से और स्त्रोसङ्गियों के—लम्पटों के सङ्ग से पुरुष को जैसे क्लेश और बन्धन में पड़ना पड़ता है, वैसा क्लेश और फँसावट और किसी के भी सङ्ग से नहीं होती ॥ ३२ ॥ उद्धवजी ने पूछा—कमलनयन श्यामसुन्दर ! आप कृपा करके यह बतलाइये कि मुमुक्षु पुरुष आपका किस रूप से, किस प्रकार और किस भाव से ध्यान करे ? ॥ ३१ ॥ भगवान् श्रीकृष्णने कहा—प्रिय उद्धव ! जो न तो बहुत ऊँचा हो और न बहुत नीचा हो—ऐसे आसन पर शरीर को सीधा रखकर आराम से बैठ जाय, हाथों को अपनी गोद में रख ले और दृष्टि अपनी नासिका के अग्र भाग पर जमावे ॥ ३२ ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः । विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
हृदविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं विसोर्णवत् । प्राणेनोदीर्यं तत्रापि पुनः संवेशयेत् स्वरम् ॥ ३४ ॥
एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् । दशकृत्वस्त्रिवर्णं मासादवाङ् जितानिलः ॥ ३५ ॥
हृत्पुण्डरीकमन्तःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् । ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३६ ॥
कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यसोमानीनुत्तरोत्तरम् । वह्निमध्ये स्मरेद् रूपं ममैतद् ध्यानमङ्गलम् ॥ ३७ ॥
समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् । सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३८ ॥
समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् । नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पूरकुम्भकरेचकैः प्राणस्य मार्गं शोधयेत् निर्जितेन्द्रियः विपर्ययेण अपि शनैः अभ्यसेत्, हृदि अविच्छिन्नम् ओङ्कारं घण्टानादं विसोर्णवत् प्राणेन उदीर्ये अथ तत्र पुनः स्वरं संवेशयेत्, एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणम् एव त्रिवर्णं दशकृत्वः (यः) समभ्यसेत् (सः) मासात् अवाङ् जितानिलः (स्यात्) ॥ ३३-३५ ॥ अन्तःस्थम् ऊर्ध्वनालम् अधोमुखं हृत्पुण्डरीकं (तत्) ऊर्ध्वमुखम् उन्निद्रम् अष्टपत्रं सकर्णिकं ध्यात्वा, उत्तरोत्तरं कर्णिकायां सूर्यसोमानीन् न्यसेत् वह्निमध्ये मम एतत् ध्यानमङ्गलं रूपं स्मरेत् ॥ ३६-३७ ॥ समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं समान-कर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलं हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं नूपुरैः विलसत्पादं कौस्तुभ-प्रभया युतं ॥ ३८-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापि । यद्वा वामनाड्या पूरितं दक्षिणया त्यजेत्तया वा पूरितं वामयेत्येवं विपर्ययेण । यथोक्तं योगे । “इडया पूरयेद्वायुं त्यजेत् पिंगलया ततः । पिंगलापूरितं वायुमिडया च परित्यजेत् ॥” इति । निर्जितेन्द्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ॥ ३३ ॥ प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति । तत्र श्रेष्ठत्वात्प्रणवगर्भमाह हृदीति द्वाभ्याम् । मूलाधारादाराभ्यामविच्छिन्नं संततं घंटानादतुल्यमोङ्कारं हृदि संस्थितं प्राणेनोदीर्योर्ध्वं द्वादशातपर्यन्तं नोत्वा । कथम् । विसोर्णवत्कमलनालतनुवत् । तत्र मात्रातीते स्वरं पञ्चदशं बिंदुं संवेशयेत् । अथ पुनरित्यस्य तं च बिंदुशिरस्कं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा मूलाधारादारभ्य मूर्धातपर्यन्तं विसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नं संततं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्याभिगम्ययाथ पुनस्तत्रोङ्कारं घंटानादतुल्यं स्वरमुदात्तं नादं स्थिरो कुर्यादिति ॥ ३४ ॥ मासादवाङ् जितानिलो भवति ॥ ३५ ॥ एवं ध्यानाङ्गमुक्त्वा यादृशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह हृत्पुण्डरीक-मिति सार्धेन । अंतःस्थं देहांतर्वति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ न्यसेच्चिंतयेत् । सविशेषणं ध्यानमाह वह्निमध्य इति षड्भिः । ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥ सममनुरूपावयवम् । दीर्घाश्चरवश्चत्वारो भुजा यस्मिस्तन् । सुचारु अतिरम्यम् ॥ ३८ ॥ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरती मकराकारे कुण्डले यस्मिस्तन् । श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनं वक्षसि दक्षिणवामतः ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥ ३९-४० ॥

श्रीवन्शीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विपर्ययेण मत्प्रोक्तपूरककुम्भकरेचकाख्यक्रमवैपरीत्येन । योगशास्त्रे तु वैपरीत्यमन्यथोक्तमित्याह—यद्वेति । पूरकादि-
स्वरूपं तु—‘बाह्यस्थितं नासपुटेन वायुमाकृष्यते नैव शनैः समस्तम् । नाडीसु सर्वासु च पूरयेद्यः स पूरको नाम महान्निरोधः ।
न रेचको नैव तु पूरको वा नासाप्रचारी स्थित एव वायुः । सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेनं प्रवदति तज्ज्ञाः । निष्क्रम्य
नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानलेन । निरुच्छ्वसंस्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स रेचको नाम महान्निरोधः’ । इति । प्रत्याहारस्तु—
‘शब्दादिभ्यः प्रपन्नानि यदक्षणाणि यतात्मभिः । प्रत्याह्वियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ।’ इति द्वादशांगुलपर्यतमनाहतचक्रं प्रति
नीत्वाऽऽत एव ‘हृदि संततम्’ इत्युक्तम् ‘हृदये स्यादनाहतम्’ इत्युक्तत्वात् ॥ ३३ ॥ तत्र सगर्भागर्भयोर्मध्ये । मूलाधारात्तन्नामक-
गुर्देन्द्रियस्थचक्रात् । द्वादशांतपर्यंतं द्वादशमात्रापर्यंतम् । तल्लक्षणं योगशास्त्रे—‘वज्रःस्वंदनमात्रस्य यावद्द्वादशसंज्ञकाः । तावन्नि-
रुध्यते प्राणः प्राणायामः स एव हि ।’ यद्वा—‘स्वजानुतः करावर्तं यावद्द्वादशकोटिकाः । तावन्निरुध्यते प्राणः प्राणायामः स
कीर्तितः । प्राणायामो लघुस्त्वैको द्विगुणो मध्यमः स्मृतः । उत्तमस्त्रिगुणो ज्ञेय इत्येषा वैदिकी स्थितिः ।’ इति । बिंदूपनिषदि तु—
‘घोषिणी प्रथमा मात्रा विष्णुमाली तथा पश । पतंगी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी । पञ्चमी नामदेया च षष्ठी चैन्द्री
विधीयते । सप्तमी वैष्णवी नाम शांकरी च तथाष्टमी । नवमी महती नाम ध्रुवती दशमी स्मृता । एकादशी भवेन्मौनी ज्ञाज्ञीति
द्वादशी मता ।’ इति मात्रानामान्युक्तानि । फलं चासां प्राणविशेषाकाले तत्रैवोक्तम्—‘प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणै-
र्विगुह्यते । स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते । द्वितीयायां समुत्क्रांतो भवेद्यक्षो महात्मवान् । विद्याधरस्तृतीयायां गंधर्वश्च
चतुर्थिकाम् । पंचम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्विगुह्यते । उषितः सह देवैस्तु सोमलोके महीयते । षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां
वैष्णवं पदम् । अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिं तथा । नवम्यां च महर्लोकं दशम्यां च ध्रुवं व्रजेत् । एकादश्यां तपोलोकं
द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ।’ इति । तत्रोक्ते मात्रातीते द्वादशमात्रामतिक्रम्य भाविते पंचदशं मातृकायामकारादारभ्य गणनायां
पंचदशमिति बिंदुरूपमनुस्वारसंज्ञम् । अथ पुनरित्यक्षरचतुष्कस्येत्यर्थ इदं विवरणम् । तसोत्काररूपं प्रथममुच्चार्यद्द्वादशमात्रातीते
सबिन्दुमुच्चारयन्ध्यायेदित्यर्थः पूर्वव्याख्याने बिन्दुशिरस्कस्य पुनर्बिन्दुशिरस्करणं प्राकृतजनबुद्ध्यारूढं न भवति, ओंकार-
रूपेणोच्चारणे तु प्रणवसाकल्यं न स्यादित्यतोऽर्थान्तरमाह—यद्वेति । विशेषस्त्वजपाप्रसंगेनोक्त एव प्राक् । मात्रातीत इति—यथा
घंटानादे मात्रा नास्ति तथा मात्राशून्य इत्यर्थः । तं चोत्कारबिन्दुः शिरसि यस्य तथाभूतं कुर्यात् । वस्तुतस्तु नादशिरस्कमित्येव
वाच्यम्, नादस्य तदंगत्वेनावश्यं वाच्यत्वात् । प्राणेन प्राणायामेन मनसि भावनयामिभ्युक्तं कर्तव्येति दीपिका ॥ ३४ ॥ प्राणं
प्राणायामम् । प्रतिदिनं त्रिषवणं त्रिकालं दशकृत्वोऽभ्यस्यतो मासादूर्वाक् मासात्प्रागेव जितानिलः प्राणप्रसादं प्राप्तो भवतीत्यर्थः ।
प्राणायामम् ॥ ३५ ॥ नालं दंडाकारम् उर्ध्वभागे । पुष्पभागस्त्वधोमुखोस्तीत्यर्थः । ध्येयस्य भगवतः पीठं सिंहासनं हस्तुं ढरीकमिति ।
उज्जिद्रप्रतियोगित्वेन मुकुलितमित्यध्याहृतम् । सूर्यादिमंडलानि ध्यायेत् ॥ ३६ ॥ उत्तरोत्तरं क्रमानतिक्रमेण । एतद्व्यमाणम् ।
उत्तरोत्तरं क्रमेणांतरतःक्रमेण ॥ ३७ ॥ अनुरूपावयवम्—अन्यूनाधिका अवयवा यस्मिन्नूपे ॥ ३८ ॥ इत्यर्थ इति—वामे श्रीदर्शने
च भागे श्रीवत्समिति भावः । श्रीवत्सो वक्षसो दक्षभागे रोम्णां दक्षिणावर्तो भृगुलतासंज्ञकः, श्रीश्च वामभागरोम्णामावर्तो हेमरेखा-
रूपो वा, ते निकेतने असाधारणचिह्ने यस्य तम् ॥ ३९ ॥ आयुतं समंतादलंकृतम् । शंखेति सार्द्धयुग्मम् ॥ ४०-४१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्राणायामो द्विधा । सगर्भोऽगर्भश्च । तत्र श्रेष्ठत्वात्प्रणवगर्भमाह—हृदीति । मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्ततं घण्टा-
नादतुल्यं विसोर्णवत् कमलमृणालतन्तुवत् सूक्ष्मं हृदि सन्तमोड्कारं प्राणेन वदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं नीत्वाऽथ तत्र मात्रातीते
स्वरं पञ्चदशं नादं बिन्दुं वा संवेशयेत् । अथ पुनरपि तं च बिन्दुनादशिरस्कं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । मूलाधारादारभ्य मूर्दान्तपर्यन्तं
विसतन्तुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नं सन्तं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्यामिष्यत्यर्थः । अथ पुनस्तत्रोद्कारे घण्टानादतुल्यं स्वरमुदात्तं नादं स्थिरो-
कुर्यात् ॥ ३३ ॥ एवमिति । एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणं त्रिषवणं त्रिसप्तम्यं दशकृत्वो दशवारान् यः समभ्यसेत् स मासादूर्वागेव
जितानिलः वशीकृतप्राणः स्यात् ॥ ३४ ॥ यादृशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह—हृदिति सार्द्धम् । अन्तःस्थं वेदान्तवर्ति
ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं च कदलीपुष्पसङ्काशं यदधूतपुण्डरीकं हृदयकमलमस्ति तदूर्ध्वमुखमधोनालमुज्जिद्रं विकसितमष्टपत्रं
सकर्णिकं च ध्यात्वा तत्कर्णिकायामुत्तरोत्तरं सूर्यादीन् न्यसेत् मण्डलरूपेण स्थितान्ध्यायेत् ॥ ३५ ॥ बहिर्मध्ये इति अर्द्धम् । ध्यान-
मङ्गलं ध्यानस्य शुभविषयमेतद्व्यमाणं सम रूपं बहिर्मण्डलमध्ये स्मरेत् ॥ ३६ ॥ सममिति । सममनुरूपावयव प्रशान्तं प्रसन्नं
शोभनमुखं दीर्घाश्वास्वत्वारो भुजा यस्मिस्तत् सुचारु अतिरम्यं सुन्दरा मीवा यस्मिस्तत् शोभनो कपोलो यस्य तत् शुचि शोभनं
स्मितं मन्दहासो यस्य तत् ॥ ३७ ॥ समानेति । समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य तत् हेमतुल्ये पीते

अम्बरे यस्य तत् घनमिव श्यामं श्रीवत्सस्य श्रियाश्च निकेतनं क्रमेण वक्षसि दक्षिणतो वामतश्च ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ शङ्खेति । शङ्खादिभिर्विभूषितं नूपुरैः नूपुराभ्यां विलसन्तौ पादौ यस्य तत् कौस्तुभस्य प्रभया आयुतं समन्तादलङ्कृतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ शुभदिति सार्द्धम् । द्युतिमद्भिः किरीटादिभिः आसमन्तात् युतमलङ्कृतं प्रसादेनानुग्रहेण शोभनं मुखमीक्षणे च यस्मिन्तत् सुकुमारमतिकोमलं तदेवंभूतं मम रूपं सर्वेषु पादादिमूर्द्धान्तेष्वङ्गेषु मनो दधत् ध्यायेदिति धारणाध्याने उक्ते ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

विपर्ययेणेत्यर्द्धकम् । पूर्वार्थे निरुक्तविपर्यये मानाभावोऽतो यद्वेति । इडयेत्यादि योगशास्त्रवाक्ये तु तदनुरूपमेवावृत्य योजना कार्या ॥ ३३ ॥ सगर्भो मन्त्रसहितः । अगर्भस्तच्छून्यः । तत्र द्विविधप्राणायामयोर्मध्ये । द्वादशाङ्गुलपर्यन्तमनाहतचक्रं प्रति नीत्वा । अतएव हृदि सन्तमित्युक्तम् हृदये स्यादनाहतमित्युक्तत्वात् मात्रातीत इति घण्टानादे यथा मात्रा नास्ति तथा मात्रा शून्य इत्यर्थः । तच्च ओङ्कारम् विन्दुः शिरसि यस्य तथाभूतं कुर्यात् । आर्यसमाजेन व्याख्यातत्वात् पौनरुक्त्याच्च यद्वेति । वस्तु तस्तु नादशिरस्कमित्येव वाच्यं नादस्य तदङ्गत्वेनावश्यवाच्यत्वात् । प्राणेन प्राणायामेन मनसि भावनयाऽभिव्यक्तं कृत्वा ॥ ३४ ॥ प्राणं प्राणायामम् । त्रिषवणं त्रिकालम् । दशकृत्वः दशवारं प्रत्येकम् ॥ ३५ ॥ ध्यानाङ्गमासनप्राणायामप्रकारम् । ध्येयपीठं ध्येयस्य भगवतः पीठं सिंहासनं हृत्पुण्डरीकमिति सार्द्धकम् उन्निद्रमित्यस्य प्रतियोगित्वेन मुकुलितं चेत्यध्याहृतम् । तद्विपरीतं तस्मात् कदलीपुष्पसङ्काशाद्विपरीतम् उत्तरोत्तरं क्रमेणान्तरन्तः सूर्यसोमाम्नीन् तन्मण्डलानि ॥ ३६ ॥ वह्नीत्यर्द्धकम् । ध्यातुरस्यैश्वर्योपासकत्वाद्बहिर्मध्येऽपि रूपध्यानं नानुचितम् अतएव ध्यानमङ्गलमिति तद्विशेषणम् ॥ ३७ ॥ अनुरूपा अन्यूनाधिका अवयवा यस्मिन् रूपे ॥ ३८ ॥ श्रीवत्सो वक्षसो दक्षिणभागे रोम्णां दक्षिणावर्त्तः शृङ्गुलत्तासंज्ञकः श्रीश्च वामभागे रोम्णामावर्त्तस्तयोः निकेतनं स्थानं शङ्खेति सार्द्धयुग्मकम् ॥ ३९-४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेण इह प्राणायामदशायां मनस आलम्बनम् ॥ ३३ ॥ प्रणवस्य स्वरूपमाह । ओङ्कारमिति घण्टानादविसतन्तू अविच्छिन्नत्वे दृष्टान्तौ प्राणेनोद्घातय तत्र हृदि पुनः स्वरमोङ्कारं सम्वेशयेत् पुनः पुनः प्राणायामेष्वनुसन्दध्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं जितानिलो भवतीति शेषः ॥ ३५-३६ ॥ तस्य मध्ये महानग्निरित्यग्निः प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धः सूर्यसोमौ श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृतौ ज्ञातव्यौ ॥ ३७ ॥ सुचारुभ्यः सुन्दरतरम्रीवा यस्य तत्सुचारुसुन्दरम्रीवम् ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च पूरकादिभिः प्राणस्य मार्गमिडापिङ्गलाख्यनाडीविशेषरन्ध्ररूपं प्राणवायुसञ्चारमार्गं शोधयेत् विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेण वा शनकैरभ्यसेत्प्राणमार्गशोधनमिति शेषः जितप्राणस्य हि मनोजयः 'प्राणबन्धनं हि सौम्य ! मन' इति श्रुतेः मनसि जित एव सति ध्यानं सुकरमतस्तस्य तदङ्गत्वं मार्गशोधनं त्वप्रतिबन्धेन प्राणवायुसञ्चारार्थं मार्गो हि श्लेष्मादिभिराश्रितोऽवतिष्ठतेऽतस्तदर्थं शोधनम् स्वनासाप्रकृतेक्षणत्वमपि चित्तस्थैर्यहेतुत्वाभिप्रायेणोक्तम् निर्जितेन्द्रिय इति उक्तः नियमस्त्वर्थतो द्रष्टव्यः ॥ ३३ ॥ प्राणस्येत्यादिना प्राणायाम उक्तः स च प्रणवाख्यमन्त्रानुसन्धानयुक्त एव कर्तव्य इति वक्तुं तदनुसन्धानप्रकारमेवाह । हृदीति । घण्टानादमिवाविच्छिन्नमविच्छिन्ननादमित्यर्थः । विसोर्णवत्कमलन्तुवत् हृद्यवस्थितं तमिमं सुक्ष्मेण नादेन युक्तमित्यर्थः । तावदोङ्कारमेवंविधमनुसन्धायेत्यर्थः ततः प्राणेन प्राणाख्यवायुना उदीर्योत्थाप्य तेनोत्थितं ध्यात्वेत्यर्थः । पुनस्तत्र हृदि स्वरमुच्चर्यविशिष्टमोङ्कारं सम्वेशयेत्सम्प्रविष्टं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमित्थं प्रणवसंयुक्तं प्रणवानुसन्धानयुक्तं यथा भवति तथा त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं दशकृत्वः दश वारान् प्राणसंयममभ्यसेदेवं चेन्मासादर्वागेव जितोऽनिलः प्राणो येन तथाभूतो भवति ॥ ३५ ॥ एवं ध्यानाङ्गानि कृत्वा अथाहृष्टमपि ध्येयस्थानध्यानप्रकारमाह । हृत्पुण्डरीकमिति । सोर्द्धनः । अन्तःस्थं शरीरान्तर्वर्ति हृदयकमलमूर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं च कदलीपुष्पसङ्काशमवलम्बते । तदूर्ध्वमुखमधोनालमुन्निद्रं विकसितमष्टपत्रं सकर्णिकं सकोशं च ध्यात्वा तत्र कर्णिकायां सूर्यसोमाम्नीन् तन्मण्डलान्युत्तरोत्तरं न्यसेत् चिन्तयेदित्यर्थः । तस्य मध्ये महानग्निरित्यग्निः प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धः सूर्यसोमौ तु श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृतावित्याचार्याः ॥ ३६ ॥ अथ ध्येयमात्मनो रूपं वदन् ध्यानं विधत्ते । वह्निमध्य इत्यादिना । वह्निमण्डलमध्ये ममैतद्वक्ष्यमाणविधं ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभाश्रयं रूपं स्मरेत् रूपं विशिनष्टि । श्याममिति । प्रशान्तं प्रसन्नं शोभनं मुखं यस्य तत् दीर्घाः सुन्दराश्चत्वारो भुजा यस्य तत् ॥ ३७ ॥ सुचारुभ्योऽपि सुन्दरा म्रीवा यस्य शोभनौ कपोलौ यस्य शुचि शुभ्रं स्मितं मन्दहासो यस्य तत् ॥ ३८ ॥ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले

यस्य तथाभूतं श्याममित्युक्तं किमिव श्याममित्यत आह । घनश्याममिति । हेमवत्पीतमम्बरं यस्य तत् श्रीवत्सश्रीमहा-
लक्ष्म्योर्निकेतनमुरो यस्य यस्मिन्नादिति वा ॥ ३९ ॥ शङ्खादिभिर्विभूषितं नूपरैर्विलसन्तौ पादौ यस्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विपर्ययेण रेचकादिक्रमेण ॥ ३३ ॥ अत्र प्राणशब्दो द्विरावर्तनीयः हृदि निरन्तरं प्राणेनोच्चार्यमाणमोहकारं घण्टानादवत्
कर्णरमणीयं विसोर्णवत् पद्मनालतन्तुवदविच्छिन्नं वायुद्वारा प्रेर्यमाणं प्राणशक्त्योदीर्य उच्चार्याथ तत्र स्वहृदि स्थिते प्राणे स्वरमुदात्त-
लक्षणं पुनर्वावृत्तं यथा संवेशयेत् समीचीनं कुर्यादित्यन्वयः । ऊर्णा भ्रूमध्यमावर्त्तं तन्तौ मेवादिलोमस्विति यादव । पुनरप्रथमे
प्रश्ने व्यावृत्तावधारण इति ॥ ३४ ॥ प्रणवेन संयुक्तं प्राणसंयमं प्राणायामं मासादर्वाक् मासात्पूर्वमेवानिलो जितः प्राण-
प्रसादं प्राप्त इत्यर्थः—

उपास्यप्राणतोऽनुज्ञां हृदिस्थात्प्राप्य सेवकः । अनुज्ञानन्तरं मासाद्वशे प्राणो भविष्यति ॥

प्रसादभोक्त्वं सम्प्रोक्तं प्राणविष्णोर्जयस्त्विति । नहि सर्वविजेतारौ विजेयौ केनचित्कचित् ॥

अपेक्षितं फलं तेन दीयते तज्जितं त्विति । यथा जिता वसुमती यथा मोक्षपदं जितमिति ॥

प्रभञ्जनप्रमाणवचनादुक्तम् ॥ ३५ ॥ कथं स्थितं त्वामिति प्रश्नं परिहरति । हृत्पुण्डरीकेति ॥ ३६ ॥ यादवमिति प्रश्नं
परिहरति । वह्निमध्य इति ॥ ३७ ॥ यदात्मकमित्यस्य परिहारः प्रशान्तमित्यनेन सूचितः निर्दोषप्रकृष्टानन्दस्वभावमित्यर्थः ॥ ३८-४१ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विपर्ययेणेत्यर्द्धकम् । टीकायामिडयेत्यादिवाक्ये च तदनुरूपमेवावृत्त्य योजना कार्या ॥ ३३ ॥ हृदीति तैः तत्र द्वादशान्तं
द्वादशाङ्गुलपर्यन्तम् अनाहतमित्यर्थः । बिन्दुशिरस्कमित्यत्र नादशिरस्कमित्येव वाच्यं पौनरुक्त्यात् नादस्य तदङ्गत्वेना-
वश्यवाच्यत्वाच्च ॥ ३४-४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेण ॥ ३३ ॥ हृदिति मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्ततं घण्टानादनुल्यमोहकारं
हृदि स्थितं प्राणेनोदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गुलपर्यन्तम् नीत्वा कथं विसोर्णवत् कमलनालतन्तुवत् अथ पुनस्तत्र स्वरं नादं बिन्दुं वा
सम्वेशयेत् स्थिरीकुर्यात् ॥ ३४ ॥ मासादर्वाक् मासाद्वहिरेव ॥ ३५ ॥ हृत्पुण्डरीकं मन एव कमलं तच्च बहिरपि यातीति
व्यावर्तयति अन्तःस्थं देहान्तर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितञ्च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यायेदित्यर्थः न्यसेत्
सञ्चित्तन्येत् ॥ ३६ ॥ ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥ समम् अनुरूपावयवं प्रशान्तमनुग्रहम् ॥ ३८-३९ ॥ श्रीवत्सश्रियो
वक्षोदक्षिणवामस्थे नितरां केतने असाधारणचिह्ने यस्य तत् आयुतं समन्तादलङ्कृतम् ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्राणायाममाह । प्राणस्येति त्रिभिः । वामनासारन्ध्रक्रमेण पूरककुम्भकरेचकैः विपर्ययेणापि रेचकपूरककुम्भकक्रमेणापि
यद्वा दक्षिणनासारन्ध्रक्रमेणापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ हृदि विसोर्णवत् कमलतन्तुवत् सूक्ष्मं घण्टानादमिव अविच्छिन्नं सन्ततमोहकारं
प्राणेनोदीर्योद्भूतं कृत्वा पुनः प्राणेनैव संयुक्तं स्वरं प्रणवम् । तत्र प्राणायामकर्मणि सम्वेशयेत्संयोजयेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमुक्त-
प्रकारेण प्रणवः संयुक्तो येन मासादर्वाङ्जितानिलो जितप्राणो भवति ॥ ३५ ॥ ध्येयपोटकथनपूर्वकं श्रीविग्रहध्यानमाह । हृत्पुण्ड-
रीकमिति साद्वैरष्टभिः अन्तःस्थं स्वशरीरान्तर्गतम् उन्निद्रं विकसितम् ॥ ३६ ॥ पुण्डरीकस्य कर्णिकायां सूर्योदीन्यसेच्चिन्तयेत्
एतद्वक्ष्यमाणं ध्यानमात्रेणैव मङ्गलं यस्मात्तत्स्मरेत् ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ समं समानावयवं मया रमया सह वर्तमानं वा सुचारु
अतिकमनीयम् ॥ ३८ ॥ समाने समानयोर्वा कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्मिन् तत् वक्षसि दक्षिणभागे श्रीवत्स-
युक्तं श्रियः शोभायाः निकेतनम् ॥ ३९-४० ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

आसनमुक्त्वा प्राणायाममाह—प्राणस्येति । 'प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः' इति श्रुतेः । निर्मितप्राणस्यैव मनोजयो भवतीति,

॥ ३४ ॥ अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

तदर्थं श्लेष्मादिभिरापूरितमिडापिङ्गलाख्यनाडीविशेषरन्ध्ररूपं प्राणवायुसञ्चारमार्गं पूरककुम्भकरेचकैः शोधयेत् । विपर्ययेण रेचक-
पूरककुम्भकक्रमेण वा क्षनैरभ्यसेत् प्राणमार्गशोधनमिति शेषः । अन्तःस्थस्य वायोर्बहिनिःसारणं रेचकम् । बहिष्ठस्यान्तःप्रवेशनं
पूरकम् । यथास्थितस्य स्तम्भनं कुम्भकम् । प्रत्याहारमाह-निर्जितेन्द्रिय इति ॥ ३३ ॥ प्राणायामो द्विविधः सगर्भः अगर्भश्चेति । तत्र
श्रेष्ठत्वात्प्राणवर्गं तमाह-हृदीति द्वाभ्याम् । मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्ततं घण्टानादतुल्यं बिसोर्णवत् कमलनालतन्तुवत्
सूक्ष्मं हृदि सन्तं स्वरमोहकारं प्राणेन उदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं नीत्वाऽथ पुनस्तत्र हृदि संवेशयेत्, प्राणेन सहोत्थितं प्रविष्टं
च ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणं त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं दशवारान् यः समासाद्वर्गमेव जितानिलः वशीकृतप्राणः
स्यात् ॥ ३५ ॥ एवं ध्यानाङ्गान्युक्त्वा यादृशेयस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह-हृत्पुण्डरीकमिति साधनं । अन्तःस्थं देहान्तर्वर्त्ति
ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं च कदलीपुष्पसङ्काशं यद्दृष्टपुण्डरीकं हृदयकमलमस्ति तदूर्ध्वमुखमधोनालमुन्निद्रं विकसितमष्टपत्रं
सकर्णिकं च ध्यात्वा ॥ ३६ ॥ तत्कर्णिकायामुत्तरोत्तरं सूर्यादीन् न्यसेत् मण्डलरूपेण स्थितान् ध्यायेत् । सविशेषणध्यानमाह-
वह्निमध्ये इति षड्भिः । ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभविषयमेतद्वक्ष्यमाणं मम रूपं स्मरेत् ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ तद्रूपं विशिनष्टि सममनु-
रूपावयवं प्रशान्तं प्रसन्नं शोभनमुखं दीर्घाश्रारवश्चत्वारो भुजा यस्मिस्तत् । सुचारु अतिरम्यम् । सुन्दरा प्रीवा यस्मिस्तत् शोभनौ
कपोलौ यस्य तत् शुचि शोभनं स्मितं मन्दहासो यस्य तत् ॥ ३८ ॥ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य
तत् । हेमवत्पीते अम्बरे यस्य तत् । धनवच्छ्रयामम् श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनम्, वक्षसि दक्षिणतो वामहस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
शङ्खादिभिर्विभूषितम् । नूपुरैः नूपुराभ्यां विलसन्तौ पादौ यस्य तत् ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तावत् ध्यानाङ्गान्याह सम इति चतुर्भिः । सम इति समे नात्युच्छ्रिते नातिनीचे, आसने आसीनः, यद्वा । समे
समदेशे आस्थापिते आसने, चैलाजिनकुशोत्तरे आसने, यथासुखं आसीनः स्वस्तिकपद्माद्यन्यतमासनेनोपविष्ट इत्यर्थः । सम-
कायोऽतीव ऋजुकायः, ध्याता पुमान्, हस्तौ उत्सङ्गे आधाय, स्वस्य नासाग्रे कृतं विहितं ईक्षणं दृष्टियेन तथाभूतः, स्यात् ॥ ३३ ॥
प्राणस्येति । ध्याता, पूरककुम्भकरेचकैः, प्राणस्य मार्गं इडापिङ्गलाख्यनाडीविशेषरन्ध्ररूपं प्राणवायुसंचारमार्गं शोधयेत् । विपर्ययेणापि
रेचककुम्भकपूरकक्रमेण वा, निर्जितेन्द्रियः सन्, शनैः अभ्यसेत् । प्राणमार्गशोधनमिति शेषः ॥ ३४ ॥ जितप्राणस्य हि मनोजयः
सुकरः । 'प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेः । ध्यानमपि मनसि जिते सत्येव सुकरं, अतस्तस्य तदङ्गत्वं, मार्गशोधनत्वं
प्रतिबन्धनेन प्राणवायुसंचारार्थं, प्राणमार्गो हि श्लेष्मादिभिरापूरितोऽवतिष्ठतेऽतः सम्यक् प्राणसंचारार्थं नाडीशोधनम् । स्व-
नासाग्रकृतक्षेत्रमपि चित्तस्थैर्यहेतुत्वाभिप्रायेणोक्तम् । निर्जितेन्द्रिय इति यम उक्तः । नियमस्त्वर्थतो द्रष्टव्यः । आसनमप्युक्तम् ।
प्राणस्येत्यादिना प्राणायाम उक्तः । प्राणायामो द्विविधः । सगर्भोऽगर्भश्च । तत्र सगर्भः श्रेष्ठः, ततः स तु प्राणवायुमन्त्रानुसंधानयुक्त
एव कर्त्तव्य इति वक्तुं तदनुसंधानप्रकारमेवाह । हृदीति । घण्टानादं, घण्टानादमित्यर्थः । अविच्छिन्ननादमित्यर्थः । बिसोर्णवत्
कमलनालतन्तुवत्, हृदि स्थितं ओंकारं सूक्ष्मनादयुक्तमोंकारमित्यर्थः । प्राणेन प्राणाख्यवायुना, उदीर्य उत्थाप्य ऊर्ध्वं नीत्वेत्यर्थः ।
तेनोन्नीतं ध्यात्वेति भावः । अथ पुनः, तत्र हृदि, स्वरं संवेशयेत् । उदात्तस्वरविशिष्टमोंकारं तत्र संप्रविष्टं ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥
एवमिति । एवमित्थं, प्राणवसंयुक्तं प्राणवानुसंधानयुक्तं यथा भवति तथा, त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं, दशकृत्वः दशवारान्, प्राणसंधानं
प्राणसंयमं, अभ्यसेत् । प्राणमेव समभ्यसेदित्यपि पाठः । तदापि, प्राणं प्राणसंयम एव, समभ्यसेदित्येवं योजना । एवं नित्यं
कुर्याच्चेत्, मासात् अर्वाक् एव, जितोऽनिलः प्राणो येन तथाभूतः, भवति ॥ ३६ ॥ एवं ध्यानाङ्गान्युक्त्वाऽथादृष्टमपि ध्येयस्थान-
प्रकारमाह । हृत्पुण्डरीकमिति साधनं । हृत्पुण्डरीकमिति । अन्तःस्थं शरीरान्तर्वर्त्ति, हृत्पुण्डरीकं हृदयकमलं, ऊर्ध्वनालं अधोमुखं
मुकुलितं च कदलीपुष्पसादृश्यतामवलम्ब्य स्थितं हृत्पद्ममित्यर्थः । ऊर्ध्वमुखं, अधोनालं कृत्वा, उन्निद्रं विकसितं, अष्टपत्रं, सकर्णिकं
च ध्यात्वा ॥ ३७ ॥ कर्णिकायामिति । कर्णिकायां, सूर्यसोमानीयं, तत्तन्मण्डलानीत्यर्थः । उत्तरोत्तरं, न्यसेत् चिन्तयेदित्यर्थः ।
तत्र वह्निमध्ये अग्निमण्डलमध्ये, मम एतद्वक्ष्यमाणविधं, ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभाश्रयं रूपं, स्मरेत् इति द्वयोः संबन्धः ॥ ३८ ॥
एवं ध्यानमुक्त्वा ध्येयं परमात्मस्वरूपं विशिनष्टि । सममिति । सममनुरूपावयवं, प्रशान्तं प्रसन्नं, सु शोभनं मुखमास्यं यस्य तं,
दीर्घा आजानुलम्बिनश्चारवः सुन्दराश्चत्वारो भुजा यस्य तं सुचारुभ्योऽप्यतिसुन्दरा प्रीवा यस्य तं सु शोभनौ कपोलौ यस्य तं, शुचि
शुभ्रं स्मितं मन्दहासो यस्य तम् ॥ ३९ ॥ समानेति । समानयोः कर्णयोः विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य तं धनवत्
श्यामस्तं, हेमवत्पीतमम्बरं यस्य तं, श्रीवत्सश्रयोर्निकेतस्तमुरः स्थितश्रीवत्सश्रीकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

इसके बाद पूरक, कुम्भक और रेचक तथा रेचक, कुम्भक और पूरक-इन प्राणायामों के द्वारा नाड़ियों का शोधन करे। प्राणायाम का अभ्यास धीरे-धीरे बढ़ाना चाहिये और उसके साथ-साथ इन्द्रियों को जीतने का भी अभ्यास करना चाहिये ॥ ३३ ॥ हृदय में कमल नालगत पतले सूत के समान अकार का चिन्तन करे, प्राण के द्वारा उसे ऊपर ले जाय और उसमें घण्टानाद के समान स्वर स्थिर करे। उस स्वर का ताँत टूटने न पावे ॥ ३४ ॥ इस प्रकार प्रतिदिन तीन समय दस-दस बार अकार सहित प्राणायाम का अभ्यास करे। ऐसा करने से एक महीने के अंदर ही प्राणवायु वश में हो जाता है ॥ ३५ ॥ इसके बाद ऐसा चिन्तन कि हृदय एक कमल है, वह शरीर के भीतर इस प्रकार स्थित है मानो उसकी डंडी तो ऊपर की ओर है और मुँह नीचे की ओर। अब ध्यान करना चाहिये कि उसका मुख ऊपर की ओर होकर खिल गया है, उसके आठ दल (पँखुड़ियाँ) हैं और उनके बीचो-बीच पीली-पीली अत्यन्त सुकुमार कर्णिका (गद्दी) है ॥ ३६ ॥ कर्णिका पर कमलशः सूर्य, चन्द्रमा और अग्नि का न्यास करना चाहिये। तदनन्तर अग्नि के अंदर मेरे इस रूप का स्मरण करना चाहिये। मेरा यह स्वरूप ध्यान के लिये बड़ा ही मङ्गलमय है ॥ ३७ ॥ मेरे अवयवों को गठन बड़ी ही सुदौल है। रोम-रोम से शान्ति टपकती है। मुखकमल अत्यन्त प्रफुल्लित और सुन्दर है। घुटनों तक लंबी मनोहर चार भुजाएँ हैं। बड़ी ही सुन्दर और मनोहर गरदन है। मरकतमणि के समान सुस्निग्ध कपोल हैं। मुखपर मन्द-मन्द सुसकान की अनोखी ही छटा है। दोनों आर के कान बराबर हैं और उनमें मकराकृत कुण्डल झिलमिल-झिलमिल कर रहे हैं। वर्षाकालीन मेघ के समान श्यामल शरीर पर पीताम्बर पहना रहा है। श्रीवत्स एवं लक्ष्मीजी का चिह्न वक्षः स्थलपर दायें बायें विराजमान है। हाथों में क्रमशः शङ्ख, चक्र, गदा एवं पद्म धारण किये हुए हैं। गले में वनमाला लटक रही है। चरणों में नूपुर शोभा दे रहे हैं, गले में कोस्तुभमणि जगमगा रही है। अपने-अपने स्थान पर चमचमाते हुए किरीट, कंगन करधनी और बाजूबंद शोभायमान हो रहे हैं। मेरा एक-एक अङ्ग अत्यन्त सुन्दर एवं हृदयहारी है। सुन्दर मुख और प्यार भरी चितवन कृपा-प्रसाद की वर्षा कर रही है। उद्धव! मेरे इस सुकुमार रूप का ध्यान करना चाहिये और अपने मन को एक-एक अङ्ग में लगाना चाहिये ॥ ३८-४१ ॥

धुमत्किरीटकटकटिसूत्राङ्गदायुतम् ।

सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् । सुकुमारमभिध्यायेत् सर्वाङ्गेषु मनो दधत् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः । बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सवतः ॥ ४२ ॥

तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

एवं समाहितमतिमामेवात्मानमात्मनि । विचष्टे मयि सर्वात्मन ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥

ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिनो मनः । संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते सहापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धुमत्किरीटकटकटिसूत्राङ्गदायुतं, सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं सुकुमारं सर्वाङ्गेषु मनः दधत् (सत्) अभिध्यायेत् ॥ ४१ ॥ धीरः इन्द्रियाणि मनसा इन्द्रियेभ्यः आकृष्य तन्मनः सारथिना बुद्ध्या सर्वतः मयि प्रणयेत् ॥ ४२ ॥ तत् सर्वव्यापकं चित्तम् आकृष्य एकत्र धारयेत् भूयः अन्यानि न चिन्तयेत् मुखं सुस्मितं भावयेत् ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तम् आकृष्य व्योम्नि धारयेत् तत् च त्यक्त्वा मदारोहः न किञ्चित् अपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहितमतिः माम् एव आत्मानम् आत्मनि विचष्टे मयि ज्योतिषि संयुतं सर्वात्मन ज्योतिः इव ॥ ४५ ॥ इत्थं सुतीव्रेण ध्यानेन मनः युञ्जतः योगिनः द्रव्यज्ञान-क्रियाभ्रमः आशु निर्वाणं संयास्यति ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्युमद्भिः किरीटादिभिरासमंताद्युतमलंकृतम् । प्रसादेन शोभनं मुखमीक्षणं च यस्मिंस्तत् ॥ ४१ ॥ सुकुमारमतिकोमलम् । सविशेषणं ध्यानमुपसंहरति । इन्द्रियाणीति । प्रकर्षेण नयेत् । सर्वतः सर्वाङ्गयुक्ते ॥ ४२ ॥ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा यदात्मकमित्यस्योत्तरतया शनैर्विशेषणत्यागेन ध्यानमेव समाधिपर्यंतमाह तदिति त्रिभिः । एकत्राङ्गे । अन्यान्यङ्गानि न चितयेत् । एकत्रेति यदुक्तं तदेवाङ्गं दर्शयति । सुस्मितमिति ॥ ४३ ॥ व्योम्नि सर्वकारणरूपे । तच्च कारणत्वमपि त्यक्त्वा मदारोहो मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन् किञ्चिद्वातृध्येयविभागमपि न चितयेत् ॥ ४४ ॥ मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे । ज्योतिष्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । मनो युञ्जतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमोऽधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमो निर्वाणं शांतिं सम्यगयास्यतीति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वस्मिन्निति सर्वतः, सप्तम्यर्थे तसिः । सर्वाङ्गेषु इत्यर्थः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । इन्द्रियार्थेभ्यः विषयेभ्यो रूपादिभ्यः । सारथिना सहायरूपया 'सहाये सारथिः सूते मित्रे' इति कोशात् ॥ ४२-४३ ॥ तत्र मुखे । तत्र लब्धपदमित्यादिकं मुमुक्षुध्यानत्वात् । यद्वा-तदनंतरं ब्रह्मानुसंधानं मायावृत्तिलेशावशेषलोपेच्छया, तल्लोपे च स्वतः श्रीभगवत्स्फूर्तिर्भवतीति 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इतिवत् । विश्वनाथस्तु-लब्धपदं ततोऽन्यत्रागत्य तत्रैव स्थिरीभूतमित्यर्थः । अतश्चात्र मुखध्यान एव लब्धं मुखध्यानमजह-देवेत्यर्थः । "भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्निदृष्टेत्" इति श्रीकपिलोक्तेः । कर्मज्ञानादित्यागवद्भक्तिध्यानत्यागेच्छया निषिद्धत्वात् । आकृष्य देहेन्द्रियादिभ्यः पृथक्कृत्य, न तु ध्यानभक्तेरपि पृथक्कृत्येत्यर्थः । न किञ्चिदपि चिन्तयेत् किन्तु भक्तिकणिकायुक्तो जीवो ब्रह्मप्रविष्टो ब्रह्मैवानुभवेदिति भावः । श्रीहंसदेवेन गुणचेतसोस्त्यागो य उक्तस्तस्यामेव प्रकार इति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ सर्वात्मन्निति 'परमे व्योमन्' इतिवत् । यद्वा-सम्यग्युतं संयुतमभिन्नमित्यर्थः । किंतु ध्यानमयी भवेदित्याह-मामेव ब्रह्म आत्मनि जीवात्मनि विचष्टे, आत्मानञ्च सर्वात्मनि मयि संयतः विचष्टे, ज्योतिष्योतिषि संयुतमिति ब्रह्मजीवयोरप्राकृतस्वीयपूर्णज्योतिष्योतिःकणत्वं ज्ञापितम् । यद्वा-मां तत्पदार्थमेव चिद्रूपत्वेनानुगतमात्मनि त्वंपदार्थे विचष्टे, आत्मानं त्वंपदार्थं ज्योतिःकिरणमिव ज्योतिषि किरणमालिनि संयुतमित्याश्रितं विचष्टे ॥ ४५ ॥ एवंभूतसमाधिनिर्विकल्पसमाधिस्तत्पर्यंतस्य ध्यानस्य संभवत्वादपरोक्ष्य इत्याह-दृश्येत्यादि । संयास्यति संयातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अम्वितार्थप्रकाशिका

इन्द्रियाणीति । धीरः अव्यग्रः सन् इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा इन्द्रियाणि आकृष्य प्रत्याहृत्य तत्संकल्प-विकल्पात्मकं मनः सारथिभूतया इदमेव चिन्तनीयं नान्यदिति निश्चयात्मिकया बुद्ध्या सर्वत आकृष्य मयि परमानन्दविग्रहे प्रकर्षेण नयेत् स्थापयेदित्यर्थः । यद्वा । सर्वतः सर्वाङ्गयुक्ते मयि ॥ ४१ ॥ तदिति । तत्सर्वाङ्गव्यापकं चित्तं सर्वत्र आकृष्यैकत्राङ्गे धारयेत् । अन्यान्यङ्गान्यपि भूयः पुनर्न चिन्तयेत् । किंतु सुस्थितं सुखमेव भावयेत् चिन्तयेत् ॥ ४२ ॥ तत्रेति । तत्र मुखे लब्धं पदं स्थानं स्थैर्यं येन तच्चित्तं ततोऽप्यआकृष्य व्योम्न व्योमवत्सर्वव्यापके सर्वाधारे निर्लेये मयि धारयेत् । एवं मदारोहः सर्वव्यापकेन मया सहैकतां प्राप्तः संस्तदपि चिन्तनं त्यक्त्वा किञ्चिदपि ध्यातृध्येयध्यानविभागं न चिन्तयेत् । श्रीहंसदेवेन गुणचेतसोस्त्यागो य उक्तस्तस्यामेव प्रकार इति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥ एवमिति । एवं समाहिता मन्येव निश्चला मतिर्यस्य सः । आत्मनि स्वस्मिन् मां विचष्टे पश्यति । सर्वात्मनि मन्येवात्मानं च । पश्यति ज्योतिषी महाभूततेजसि संयुतमेकतां प्राप्तं दीपादिज्योतिरिवेति ॥ ४४ ॥ ध्यानेनेति । सुतीव्रेणान्तरायानुपहतेन ध्यानेनेत्यं मनो युञ्जतः समादधतो योगिनः द्रव्यभ्रमः देहादावहमिति ज्ञानभ्रमः अहं जानामीति क्रिया-भ्रमोऽहं करोमीति देहेन्द्रियान्तःकरणाध्यासलक्षणः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः आशु निर्वाणं लयं यास्यति ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो निरमादेकादश चतुर्दशोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽम्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । सारथिना सहायरूपया ॥ ४२ ॥ सर्वव्यापकं सर्वाङ्गाभिनिविष्टम् ॥ ४३ ॥ तत्रैकस्मिन्नङ्गे मुखे ॥ ४४ ॥ मां तत्पदार्थमेव चिद्रूपत्वेनानुगतमात्मनि त्वम्पदार्थं विचष्टे आत्मानं त्वपदार्थं व्योतिः किरणमिव व्याप्तिषि किरणमालिनि संयुतं नित्याश्रितं विचष्टे ॥ ४५ ॥ एवम्भूतेति । एवम्भूतः परस्परं व्यतिहारेणैक्यभावनाभूतो यः समाधिस्तत् पर्यन्तस्य ध्यानस्य । द्रव्यादिपदानां यथा संख्यमर्थद्वयं ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोखामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

युमत् युतिमत् ॥ ४१ ॥ बुद्ध्या भगवद्रूपमेव ध्येयं नान्यच्चिन्त्यमित्यध्यवसायेन सर्वव्यापकं शब्दादिसर्वविषयप्रवणम् एकत्र भगवद्विग्रहे अन्यानि रूपाणि विशेषतो मनोहारित्वादाह । सुस्मितमिति । आकृष्य विषयान्तरेभ्यः आकृष्य ॥ ४२-४३ ॥ तत्र विग्रहे लब्धपदमित्यन्वयः व्योम्नि व्योमवदपरिच्छिन्ने दिव्यात्मस्वरूपे कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति हि श्रुतिः मदारोहः मत्स्वरूपानुसन्धाननिष्ठः तच्च धारणमपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् समाधौ ध्येयमेव पश्यति ध्यानक्रियामपि न जानाति कुतो विषयान्तरज्ञानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ समाधिदशायां परिशुद्धे जीवात्मन्यन्तरात्मतयावस्थित एव भगवाननुसन्धेयः नतु केवल इत्याह । एवं समाहितेति ॥ ४५ ॥ ध्यानेति । द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमं द्रव्यं तमः ज्ञानं सत्त्वं क्रिया रजः तत्कृतभ्रमान्वितमनः उक्तलक्षणं ध्यानेन निर्वाणं मुक्तिं विषयान्तरविगाहनाक्षमत्वं यास्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

युमद्भिर्द्युतिमद्भिः । किरीटादिभिरासमन्तान् युतमलंकृतं तत्र सूत्रं ब्रह्मसूत्रं कटिसूत्रं च सर्वेष्वङ्गेष्ववयवेषु सुन्दरं हृद्यं मनोहरं प्रसादसुमुखेक्षणमनुग्रहसूचकशोभनमुखेक्षणयुक्तं सुकुमारमतिकोमलं तदेवंभूतं मम रूपं सर्वेषु पादादिमूर्धान्तेष्वङ्गेषु मनोदधद्वारयन्त्रभिध्यायेदिति धारणाध्याने उक्ते ॥ ४१ ॥ इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा करणभूतेनेन्द्रियाणि श्रोत्रादीन्याकृष्य प्रत्याहृत्य सारथिना सहायभूतया भगवद्रूपमेव ध्येयं नान्यच्चिन्तयितव्यमित्यध्यवसायात्मिकया बुद्ध्या तत्तन्मनोऽप्याकृष्य सङ्कल्पविकल्पात्मकव्यापारादुपरतं कृत्वा एवं प्रत्याहार उक्तः तन्मानसमाकृष्टमानसं मयि निरतिशयानन्दावहे मयि प्रणयेत्समादध्यादिति समाधिरुक्तः एवं यादृशं वेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ४२ ॥ धारणां प्रपञ्चयति । तदिति । तत्ततः सर्वव्यापकं सर्वं कृत्स्नं विग्रहं व्याप्राप्तीति तथा कृत्स्नदिव्यविग्रहगोचरमित्यर्थः — चित्तमाकृष्य एकत्र एकस्मिन्नङ्गे धारयेत् नान्यान्यङ्गानि चिन्तयेत् किन्तदेकमङ्गं यत्र धार्यं मनोऽत आह । भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखमिति । विशेषतो मनोहारित्वादिति भावः । आकृष्येत्यस्य विषयान्तरेभ्य इति शेषः ॥ ४३ ॥ तत्र सुस्मिते मुखे लब्धपदं लब्धं चिरमनुभूतं पदं मूलरूपविषयं येन तच्चिच्छत् तत आकृष्य व्योम्नि व्योमवन्निर्मलेऽपरिच्छिन्ने च निरस्तनिखिलदोषे समस्तकल्याणानन्तत्वादिगुणगणयुक्ते च दिव्यात्मस्वरूपे धारयेत् दिव्यात्मस्वरूपस्य व्योमोपमत्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धम् । व्योम्नि धारयेदित्यनेन यदात्मकमित्यस्योत्तरमुक्तं भवति समाधिस्वरूपमाह । तच्चेति । मदारोहः मत्स्वरूपरूपानुसन्धाननिष्ठः तच्च धारणमपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् समाधिर्हि ध्येयैकदर्शनरूपः अतो ध्यानृद्धानक्रियादिकमपि नानुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ समाधिदशायां परिशुद्धे जीवात्मन्यन्तरात्मतयाऽवस्थित एव भगवाननुसन्धेयो नतु केवल इत्याह । एवं समाहितमतिः सर्वात्मनित्यार्षत्वात्सप्तम्या लुक् सर्वेषामात्मन्यन्तः प्रविश्य धारके मय्यात्मानं प्रत्यगात्मानम् आत्मनि प्रत्यगात्मानं च माम् अन्तरात्मानं विचष्टे पश्यति व्योतिः सूर्यादिप्रभा व्योतिषि दीपादौ संयुतमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ एवंभूतसमाधिपर्यन्तध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । सुतीव्रेणान्तरायानुपहृतेन ध्यानेनेत्थं मनो युञ्जतः समादधतो योगिनः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः भूतपञ्चकज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि द्रव्यज्ञानक्रियाशब्दैर्विवक्षितानि तैर्यो भ्रमः भूतेन्द्रियसङ्गात्मकदेहसम्बन्धप्रयुक्तो देहात्मभ्रमः स्वतन्त्रात्मभ्रमश्च स आशु निर्वाणं लयं संयास्यति भ्रममिति पाठे द्रव्यं तमः ज्ञानं सत्त्वं क्रिया रजस्तत्कृतभ्रमान्वितं मनः उक्तलक्षणेन निर्वाणमरति विषयान्तरविगाहनाक्षमत्वं यास्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विषयपाशाकृष्टत्वेन विवशेन्द्रियैर्ध्यानं कथमुपपद्यत इत्यतस्तदुपायमाह । इन्द्रियाणीति । तस्मिन् ध्येय एव स्थित-
मनाः ॥ ४२ ॥ सर्वव्यापकं सर्वाङ्गविषयं चित्तमाकृष्यैकत्र एकस्मिन्मुखाद्यवयवे सर्वावयवस्मरणाशक्तावेकस्मिन्नवयवे धारये-
दित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तत्र मुखादौ लब्धपदमाकृष्य व्योम्नि सर्वाङ्गेषु धारयेदित्यर्थः । “व्योमेति व्याप्तशब्दः स्याद्विशेषादोतता यत”
इति वचनात् विशेषादेस्तत्त्वमवयवानामित्यर्थः । मय्येव मनस आरोहो यस्य स मदारोहः पुरुषः तच्च धारणलक्षणं ध्यानं त्यक्त्वा
स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वादयत्नेन जलधौ गाङ्गप्रवाहगमनवच्चिन्तयेत् तदुक्तम्—

यावत्समप्रस्मरणमचलं केशवे भवेत् । समग्रं चिन्तयेत्तावद्यदा तु विचलेत्ततः ॥

प्रत्यङ्गधारणं कुर्यान्मनो यावत्समप्रमम् । प्रत्यङ्गाभ्यासतो यावत्समग्रेषु स्थिरं मनः ॥

तदा पुनः समग्रन्तु धारयेद्यत्नतो बुधः । यथा तु धारणोत्साहं विना तत्राचलं मनः ॥

तिष्ठेत्त्यक्त्वा तमुद्योगं शङ्खचक्राम्बुजाङ्किते । आरूढचेताः परमे शृङ्गाराद्येकधामनि ॥

नैवान्यच्चिन्तयेत्तस्मात्पूर्णानन्दोच्चतुर्भुजात् । ततोऽन्यस्मरणे तस्मान्मनश्चलति सुस्थिरम् ॥

धारणार्थं प्रयत्नेन तस्मात्तदुभयं त्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताः स्याद्विष्णोरूपे चतुर्भुजे ॥ इति ॥ ४४ ॥

उपासनाफलमाह । एवमिति । एवं निरन्तराभ्यासरतं प्रतिदिनं प्रवृद्धप्रेम्णा मय्येव समाहितमतिस्तत्परिपाके सत्यात्मनि
देहे आत्मानं ज्ञानाद्यभीष्टदातृत्वेन स्वामिनं मामेव विचष्टे जीवात्पृथक्स्थितं पश्यति । विनिषेवे पृथग्भाव इति यादवः सर्वात्मन
सर्वस्वामिनि ज्योतिषि ज्योतिर्मये मयि संयुतं मदाधारतया स्थितं तस्माज्जातं तस्मिन्नेवौतमिति ज्योतिर्जीवं च पश्यति तारतम्येन
बिम्बभावेन स्थितास्तत्त्वाभिमानिन्यो देवताः दृष्ट्वा सर्वाधारं मामन्ते पश्यतीति भावः—

समाधियोगे सम्पूर्णे हृदि पश्यति केशवम् । जीवं तत्प्रतिबिम्बं च तेनैव सह संस्थितम् ॥

तदाधारं तदन्तःस्थं तेनैव सदृशं सदा । आनन्दज्ञानशक्त्याद्यैः सदा तदवरं गुणैः ॥

जीवन्मुक्तौ च मुक्तौ वा सततं तद्वशे स्थितम् ।

इत्येतदत्र मानम्—

स्वयंप्रकाशरूपत्वाज्जीवोऽपि ज्योतिरुच्यते । इति च ॥ ४५ ॥

दर्शनफलमाह । ध्यानेनेति । सुतीव्रेण निशितेन इत्थमुत्पन्नध्यानेन निदिध्यासेन दर्शनेन युज्यतः सर्वस्मात्प्रेष्ठोऽय-
मिति ध्यायतो योगिनो ज्ञानिनो द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीययोगऽमिति देहविषये ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियविषये च भ्रमतीति भ्रमरूपं
प्राकृतमनो निर्वाणं नाशम् आशु संयास्यति यातीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र लब्धपदमित्यादिकं मुमुक्षुध्यानत्वात् यद्वा तदनन्तरं ब्रह्मानुसन्धानं मायावृत्तिलेशावशेषलोपेच्छया तल्लोपे च
स्वतः श्रीभगवत्स्फूर्तिर्भवतीति ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मेतिवत् ॥ ४ ॥ ज्योतिः किरणं ज्योतिषि किरणमालिनीव संयुतं नित्या-
श्रितमित्यन्वयः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सौन्द्रध्यानार्थं मनस एकाग्रप्रकारमाह । इन्द्रियाणि । चक्षुरादीनि विषयेभ्यो रूपादिभ्यः सकाशात् मनसा आकृष्य
मनस्येव प्रणयेत् तन्मनः बुद्ध्या आकृष्य मयि सर्वतः सर्वाङ्गयुक्ते प्रणयेत् प्रकर्षेण नयेत् ॥ ४२ ॥ सर्वव्यापकं सर्वाङ्गेषु सञ्चरत
चित्तम् आकृष्य एकत्र एकस्मिन्नङ्गं तदेवाह । मुखमिति ॥ ४३ ॥ लब्धपदं ततोऽन्यत्रागच्छतत्रैव स्थिरीभूतमित्यर्थः । ततश्च तत्र
मुखध्यान एव लब्धपदं मुखध्यानमजहदेवेत्यर्थः । आकृष्य देहेन्द्रियादिभ्यः पृथक् कृत्य नतु ध्यानभक्तेरपि पृथक्कृत्येत्यर्थः । व्योम्नि
आकाशे धारयेत् ततश्च तच्च चित्तमपि त्यक्त्वा मदारोहः मयि ब्रह्मण्यारूढः सन् न किञ्चिदपि चिन्तयेत् किन्तु भक्तिकणिकायुक्तो

जीवो ब्रह्मैवानुभवेदिति भावः श्रीहंसदेवेन गुणचेतसोस्त्यागो य उक्तस्तस्यायमेवप्रकार इति ज्ञेयं भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्वि-
दृक्षेदिति श्रीकपिलदेवोक्तेः कर्मज्ञानादित्यागस्येव ध्यानभक्तित्यागस्य तत्त्यागेच्छायाश्च निषिद्धत्वात् ॥ ४४ ॥ किन्तु ध्यानमयो
भवेदित्याह । एवमिति । समाहिता समाधियुक्ता मतिर्यस्य सः मामेव ब्रह्म आत्मनि जीवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि
संयुतं विचष्टे ज्योतिष्योतिषि संयुतमिति ब्रह्मजीवयोरप्राकृतस्वीयपूर्णज्योतिष्योतिः कणत्वं ज्ञापितम् ॥ ४५ ॥ एवम्भूतसमाधिपर्यन्त-
ध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । युञ्जतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियासु अधिभूताधिदेवाध्यात्मसु भ्रमः अध्यासरूपः निर्वाणं शान्तिं
सम्यग् याति यास्यति ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे सङ्गतः सत्सङ्गतोऽभूच्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

द्युमद्भिः किरीटादिभिः आ समन्तात् युतं युक्तं प्रसादेन शोभनं मुखमीक्षणं च यस्मिन् तत् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियार्थेभ्यः
मनसाकृष्येति प्रत्याहारो दर्शितः क्रमोऽत्र न विवक्षितः प्रणयेन्मयि सर्वतः इत्यनेन धारणापि सूचिता ॥ ४२ ॥ एकत्र धारयेदित्युक्तं
तदेवाह । सुस्मितमिति । मुखमिति चरणाद्युपलक्षणम् ॥ ४३ ॥ श्रीविग्रहध्यानमुक्त्वा स्वरूपध्यानं यदात्मकमित्यस्योत्तरमाह । तत्रेति ।
तत्र श्रीविग्रहैकदेशे सुस्मितमुखादौ लब्धपदं चित्तम् व्योम्नि व्योमवत्सूक्ष्मे स्वरूपे धारयेत् मदारोहः ध्यानेन मयि आरूढः तच्च
स्वरूपध्यानमपि त्यक्त्वा किञ्चिदपि न चिन्तयेत् ध्येयदर्शनजन्यानन्दसङ्गवे निमग्नो भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपसंहरति । एवमिति
द्वाभ्याम् । एवमुक्तप्रकारेण समाहितमतिः आत्मनि ध्यातरि मां ध्येयम् आत्मानं ध्यातारं सर्वात्मन् सर्वात्मनि ज्योतिष्योतिषि
सर्वावभासके मयि विचष्टे पद्यात् ॥ ४५ ॥ द्रव्ये देहादौ अहमित्यादिरूपः ज्ञाने स्वपरयोः स्वरूपैक्यत्वादिरूपः क्रियायां कर्मणि
स्वर्गादिपरस्वरूपश्च भ्रमः निर्वाणं लयं संयाम्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

द्युमद्भिः द्युतिमद्भिः किरीटादिभिः आसमन्तात् युतमलङ्कृतं प्रसादेनानुग्रहेण शोभनं मुखमीक्षणे च यस्मिंस्तत् सुकुमार-
मतिकोमलम् तदेवम्भूतं मम रूपं सर्वेषु पादादिमूर्च्छान्तेष्वङ्गेषु मनो दधत् ध्यायेदिति धारणाध्याने उक्ते ॥ ४१ ॥ उक्तं सविशेषणं
ध्यानमुपसंहरति-इन्द्रियाणीति, इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा इन्द्रियाणि आकृष्य प्रत्याहृत्य तत्सङ्कल्पविकल्पात्मकं
मनः सारथिभूतया इदमेव चिन्तनीयं नान्यदिति निश्चयात्मिकया बुद्ध्या सर्वत आकृष्य मयि परमानन्दविग्रहे धीरः पुरुषः
प्रकर्षेण नयेत्, स्थापयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ एवं यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणध्यानमुक्त्वा यदात्मकमित्यस्योत्तरतया शनैर्वि-
शेषणत्यागेन समाधिपर्यन्तं ध्यानमाह-तदिति त्रिभिः । तत्सर्वाङ्गव्यापकं चित्तं सर्वत आकृष्यैकत्राङ्गो धारयेत् । अन्यान्यङ्गा-
न्यपि भूयः पुनर्न चिन्तयेत् । एकत्रेति कुत्रेत्यपेक्षायामाह-सुस्मितं मुखमेव भावयेच्चिन्तयेदिति ॥ ४३ ॥ तत्र मुखे लब्धं पदं
स्यानं स्थैर्यं येन तच्चित्तं ततोऽप्याकृष्य व्योम्नि व्योमवत्सर्वव्यापके सर्वाधारे निलेपे मयि धारयेत् । एवं मदारोहः सर्वव्यापकेन
मया सहैकतां प्राप्तः संस्तदपि चिन्तनं त्यक्त्वा किञ्चिदपि ध्यातृध्येयध्यानविभागं न चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहिता मध्येव
निश्चला मतिर्यस्य सः आत्मनि स्वस्मिन् मां विचष्टे पश्यति सर्वात्मनि मध्येवात्मानं च पश्यति । एवमभेददर्शने दृष्टान्तमाह-
ज्योतिषि महाभूततेजसि संयुतमेकतां प्राप्तं दीपादिज्योतिरिवेति ॥ ४५ ॥ एवं समाधिपर्यन्तध्यानस्य फलमाह-ध्यानेनेति । सुती-
व्रेणान्तरायानुपहृतेन ध्यानेनेत्यर्थं मनो युञ्जतः समादधतो योगिनः द्रव्यभ्रमः देहादावहमिति ज्ञानभ्रमः अहं जानामीति क्रिया-
भ्रमोऽहं करोमीति देहेन्द्रियान्तःकरणाध्यासलक्षणः आशु निर्वाणं लयं यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्थेयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितेकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । चतुर्दशो गतो वृत्ति भक्तियोगनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

शङ्खेति । शङ्खः पाञ्चजन्यश्च चक्रं सुदर्शनं च गदा कौमोदकी च पद्मं कमलं च वनमाला च तामिर्विभूषितस्तं, नूपुरैः
एकत्राप्यनेकैर्मञ्जीरैः विलसन्तौ पादौ यस्य तं, कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४१ ॥ द्युमदिति । द्युमद्भिर्द्युतिमद्भिः किरीटकटककदि-

सुत्राङ्गदैः आ समन्ताद्युतः समलंकृतस्तं, सर्वेष्वप्यङ्गेष्ववयवेषु सुन्दरो मनोहरस्तं, हृद्यं हृदयंगमं, प्रसादसुमुखं अनुग्रहसंसूचकम् ईक्षणं नयनं वा यस्य तम् ॥ ४२ ॥ सुकुमारमिति । सुकुमारमतिकोमलं, एवंभूतं मम रूपं, सर्वाङ्गेषु उक्तविधेषु ध्येयभगवत्सर्वावयवेषु, मनः दधत् धारयन्, पादादिमूर्धान्तेष्वङ्गेषु मनो दधत् सन्नुक्तविधं भगवत्स्वरूपमित्यर्थः । अभिध्यायेत् । अनेन धारणाध्याने उक्ते । ततः इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः, मनसा करणभूतेन स्वान्तेन, इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, आकृष्य प्रत्याहृत्य, तत् मनः, मयि प्रणयेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४३ ॥ बुद्धयेति । धीरः धैर्यवान् योगी, सारथिना सारथिभूतया भगवद्रूपमेव ध्येयं नान्यच्चिन्तयितव्यमित्यध्यवसायात्मिकयेत्यर्थः । बुद्ध्या, तन्मनः अपि, सर्वतः आकृष्य संकल्पविकल्पात्मकव्यापारादुपरतं कृत्वैत्यर्थः । एवं प्रत्याहारः उक्तः । मयि निरतिशयानन्दावहे, प्रणयेत् । समादध्यात् । इति समाधिरुक्तः । एवं यादृशं वेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । धारणां प्रपञ्चयति । तत् ततः, सर्वं कृत्स्नं विग्रहं व्याप्नोतीति सर्वव्यापकं, कृत्स्नविग्रहगोचरमित्यर्थः । चित्तम् आकृष्य, एकत्र एकस्मिन् अङ्गे, धारयेत् । अन्यान्यङ्गानि न चिन्तयेत् । यत्र मनः धार्यं, किं तदेकमङ्गमत आह । भूयः सुस्मितं मुखं भावयेत् । तस्य विशेषतो मनोहारित्वादिति भावः ॥ ४४ ॥ तत्रेति । तत्र सुस्मिते मुखे, लब्धपदं चित्तम् आकृष्य, व्योम्नि व्योमवन्निर्मलेऽपरिच्छिन्ने निरस्तनिखिलदोषसमस्तकल्याणानन्तत्वादिगुणगणयुक्ते च महिव्यस्वरूपे, धारयेत् । दिव्यात्मस्वरूपस्य व्योमोपमत्वं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रसिद्धम् । व्योम्नि धारयेदित्यनेन यदात्मकमित्यस्योत्तरमुक्तं भवति । समाधिस्वरूपमाह । मदारोहः मत्स्वरूपानुसंधाननिष्ठः योगी तच्चोक्तविधधारणमपि त्यक्त्वा, न किञ्चिदपि, चिन्तयेत् । समाधिर्हि ध्येयैकदर्शनरूपः, अतः ध्यातृध्यानक्रियादिकमपि ततो नानुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ समाधिदशायां परिशुद्धे जीवात्मनि अन्तरात्मतयावस्थित एव भगवाननुसंधेयो, न तु केवल इत्याह । एवमिति । एवं समाहितमतिः सर्वात्मनित्यापत्त्वात् सप्तम्या लुक् । सर्वात्मन् सर्वेषामात्मन्यन्तः प्रविश्य धारके इत्यर्थः । मयि, आत्मानं प्रत्यागात्मानम्, आत्मनि प्रत्यागात्मनि च, माम् एव, व्योतिः सूर्यादिप्रभां, व्योतिषि कीपादौ, संयुतं इव, विचष्टे पश्यति ॥ ४६ ॥ एवंभूतसमाधिपर्यन्तध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । सुतीव्रेण अन्तरायानुपहृतेन ध्यानेन, इत्थं मनः युञ्जतः समादधतः योगिनः, द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः, आशु निर्वाणं, संयास्यति । अत्र भूतपञ्चकज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि द्रव्यज्ञानक्रियाशब्दैः विवक्षितानि । तैर्यो भ्रमो, भूतेन्द्रियसंघातात्मकदेहसंबन्धप्रयुक्तो देहात्मभ्रमः स्वतन्त्रात्मभ्रमश्च शीघ्रं लयं यास्यतीति भावः । भ्रममिति पाठे, द्रव्यं तमः, ज्ञानं सत्त्वं, क्रिया रजः, तत्कृतं भ्रमान्वितं मनः उक्तलक्षणेन ध्यानेन निवृणोमरति विषयान्तरावगाहनाक्षमत्वं यास्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीधर्मपुराणश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हिन्दी अनुवाद

बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि मन के द्वारा इन्द्रियों को उनके विषयों से खींच ले और मन को बुद्धिरूप सारथी की सहायता से मुझमें ही लगा दे, चाहे मेरे किसी भी अङ्ग में क्यों न लगे ॥ ४२ ॥ जब सारे शरीर का ध्यान होने लगे, तब अपने चित्त को खींचकर एक स्थान में स्थिर करे और अन्य अङ्गों का चिन्तन न करके केवल मन्द-मन्द मुसकान की छटा से युक्त मेरे मुख का ही ध्यान करे ॥ ४३ ॥ जब चित्त मुखारविन्द में ठहर जाय, तब उसे वहाँ से हटाकर आकाश में स्थिर करे । तदनन्तर आकाश का चिन्तन भी त्यागकर मेरे स्वरूप में आरुढ़ हो जाय और मेरे सिवा किसी भी वस्तु का चिन्तन न करे ॥ ४४ ॥ जब इस प्रकार चित्त समाहित हो जाता है, तब जैसे एक व्योप्ति दूसरी व्योप्ति से मिलकर एक हो जाती है, वैसे ही अपने में मुझे और मुझ सर्वात्मा में अपने को अनुभव करने लगता है ॥ ४५ ॥ जो योगी इस प्रकार तीव्र ध्यान योग के द्वारा मुझमें ही अपने चित्त का संयम करता है, उसके चित्त से वस्तु की अनेकता, तत्सम्बन्धी ज्ञान और उनकी प्राप्ति के लिये होने वाले कर्मों का भ्रम शीघ्र ही निवृत्त हो जाता है ॥ ४६ ॥

इत्येकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः । मयि धारयतश्चेत् उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥

उद्धव उवाच

कया धारणया कास्वित् कथंस्वित् सिद्धिरच्युत । कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः । तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः । प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥

गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य 'अष्टौ' औत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनम् । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥

स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् । यथासङ्कल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ॥ ७ ॥

त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता । अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्ठम्भोऽपराजयः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य मयि चेतः धारयतः योगिनः सिद्धयः उपतिष्ठन्ति ॥ १ ॥ अच्युत कास्वित् कथंस्वित् कया धारणया सिद्धिः (भवति) कति वा सिद्धयः ब्रूहि (यतः) योगिनां सिद्धिदः भवान् ॥ २ ॥ धारणायोगपारगैः अष्टादश सिद्धयः प्रोक्ताः तासां अष्टौ मत्प्रधानाः दश गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा लघिमा मूर्तेः प्राप्तिः इन्द्रियैः श्रुतदृष्टेषु प्राकाम्यं शक्तिप्रेरणम् ईशिता ॥ ४ ॥ सौम्य गुणेषु असङ्गः वशिता यत्कामः तत् अवस्यति मे एताः अष्टौ सिद्धयः औत्पत्तिकाः मताः ॥ ५ ॥ अस्मिन् देहे अनूर्मिमत्त्वं दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं स्वच्छन्दमृत्युः देवानां सहक्रीडानुदर्शनं यथासङ्कल्पसंसिद्धिः अप्रतिहतागतिः आज्ञा ॥ ७ ॥ त्रिकालज्ञत्वम् अद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्ठम्भः अपराजयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः पञ्चदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः । श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावन्तरायतया मताः ॥ १ ॥

एवं मनो युञ्जतो योगिनोऽन्तराविर्भवन्त्यः सिद्धयोऽप्यन्तरायप्राया एवातस्ताः परिहृत्य परमेश्वरपर एव भवेदिति वक्तुं सिद्धीराह । जितेन्द्रियस्येति युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥ स्वदिति वितर्कं । कास्वित्किनामा कथंस्वित्कीदृशी वा । धारणाश्च कतीति प्रश्नांतरे वाशब्दः । त्वमेवैतज्ज्ञानासि नान्य इत्याशयेनाह । योगिनामिति ॥ २ ॥ धारणाश्चाष्टादशेल्यनुवंगः । योगपारगैः

रिति । त्रिकालज्ञत्वादिलुद्रसिद्धीरन्येऽपि जानन्तीति भावः । अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो यासां ताः मत्सारूप्यं प्राप्तेषु किञ्चिन्न्यूना भवन्तीति भावः । गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति सार्धैः पञ्चभिः अणिमा महिमा लघिमा च मूर्त्तदहस्य तिस्रः सिद्धयः । प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंध इत्यर्थः । श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषु भूवि वरादिपिहितेष्वपि प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यसिद्धिः । शक्तीनां माया-तदंशभूतानां प्रेरणम् । तत्रेश्वरे मायाया अन्येषु तदंशानां प्रेरणमीशिता नाम सिद्धिः ॥ ४ ॥ विषयभोगेष्वसंगो वशितासिद्धिः । यत्कामो यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः । औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यो निरतिशयाश्च-त्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह । अनूर्म्मिमत्त्वं क्षुत्तिपासादिराहित्यम् । दूरे श्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धिः । मनोजवः मनोवेगेन देहस्य गतिः । कामितरूपप्राप्तिः । परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वेच्छामृत्युः । अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः । संकल्पानुरूपप्राप्तिः । अप्रतिहता आसमन्ताद्गतिर्यस्याः सा आज्ञा चेत्येतादश ॥ ७ ॥ लुद्रसिद्धीश्च पञ्चाह । त्रिकालज्ञत्वमिति । अद्वंद्वं शीतोष्णाद्यनभिभवः । अग्न्यादीनां संस्तंभनम् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो ध्यानवर्णनोत्तरम् । धारणानुगा धारणानुरूपाः । अन्तरायतया विघ्नरूपतया (१) । यतोऽन्तरायप्राया अतो हेतोः ! ताः सिद्धिः । परिहृत्य त्यक्त्वा । 'नाष्टृष्टः कस्यचिद् भूयात्' इत्युक्तेः । प्रश्नबीजमुत्थापयति—उपतिष्ठन्तीति । अन्तरायतया विघ्नतया अन्तरायप्राया एव कर्दमादिविधानां तु 'तावन्न योगगतिभिर्धैरितरप्रमत्तो यावद्गदाप्रजकथासु रतिं न कुर्यात्' इत्यनुसारेण सिद्धि-सत्त्वेपि नान्तराया इति प्रायप्रहम् ॥ १-२ ॥ तत्तदधिष्ठानगततत्तद्भगवद्रूपविशेषानुस्मरणं धारणेत्युच्यते । वस्तुतः सिद्धीनां ज्ञानफलत्वेपि धारणफलत्वकथनं तूपचारत एवान्यथानुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणामात्रेण तत्तत्सिद्धिप्रसंग इति । असुरादीनां तु भगवत्कृत्तमायाहेतुका एव सिद्धयो नान्यथेति । इति भाव इति—लुद्रसिद्धयः लुद्रदेवाराधनादिनापि जायन्ते इति तात्पर्यम् । इति भाव इति—मत्सारूप्येषु मत्पार्षदैष्वपि मत्सदृशा अणिमाद्या न भवन्तीति तात्पर्यम् । सत्त्वस्योत्कर्ष आधिक्यं हेतुर्योसां तास्तथा । मत्प्रधाना इति—स्वरूपशक्तिवृत्तिविशिष्टत्वेनोपास्यमानान्मत्त एव मत्पार्षदवत्स्वरूपशक्त्येशानां चेषामाविर्भावात्, अन्यत्र तु तदाभासानामेवेति ज्ञेयम् । गुणहेतव इति—मदुपहितत्वेनोपास्यमानेभ्योऽपि तत्कार्येभ्य एव तदंशानां तेषां प्रापचिकजनेष्वा-विर्भावात् । सद्भर्मः—मत्प्रधानाः प्रधानलक्षणविशेषणेन विशेष्याश्रयोपस्थितः, मुख्याश्रयत्वं भगवत एव, योगिषु तदाभासः, तेषां सम्यग्भगवत्परत्वाभावात् ॥ ३ ॥ ताः सिद्धीः । इत्यर्थ इति—सर्वेषामिन्द्रियदेवानामैक्यादन्यानुभूतविषयप्राप्तिरिति भावः । पारलौकिकेषु इंद्रादिविषयेषु दर्शनयोग्येष्वैहिकेषु देशांतरीयेष्वपि प्राकाश्यं सिद्धेर्नाम । तत्र द्वयोर्मध्ये । तत्र द्वयोर्मध्ये । अन्येषु ईश्वरेतरेषु देवादिनरादिषु । तदंशानां मायांशानामविद्यादीनाम् । अणिमेति युग्मकम् । अणिम्ना भवति अणुः यतः शिलामपि प्रविशति । महिम्ना महान्भवति यतः सर्वं व्याप्नोति । लघिम्ना लघुर्भवति यतः सूर्यमरीचिमवलंब्य सूर्यलोकं याति । प्राण्यांगुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमाबुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । ईशित्वं यतो भूतभौतिकानां प्रभव-स्थितिव्ययानामीष्टे व्यूहे मिलनम् । वशित्वम् उपस्थितेषु दृष्टानुश्रविकादिषु यतमानादिसंज्ञात्रयं वैराग्याणां कामावसायित्वं सत्य-संकल्पता 'यथास्य संकल्पो भवति तथैव भूतानि भवन्ति' इति सांख्यकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्राः । अत्र 'प्राकाम्यमिच्छाभिघातः' इत्येव वाचस्पतिमिश्रादिभिर्व्याख्यातत्वात् । प्राकाश्यमिति पाठः 'तस्माद्दर्शनसामर्थ्यम्' इति व्याख्यातस्य हृदयबुद्ध्या केनचित्कल्पितः प्रतिभाति ॥ ४ ॥ तस्य तस्य सुखस्य अस्याः सिद्धेर्प्रथातरे प्राकाम्यमिति । इत्यर्थः इति—'स्वाभाविकाधिक्ययोश्च शब्द औत्पत्तिको मत' इति निरुक्त्युक्तेः । 'सर्वाधिका अणिमाद्या विष्णोर्नान्यस्य कस्यचित्' इति विजयध्वजोक्तेरिति व्याख्येति ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीः सत्त्वोत्कर्षकृताः ॥ ६-७ ॥ अष्टादशभ्योऽन्या लुद्रसिद्धीः पञ्च । संस्तंभनं वेगनिरोधः । आदिशब्देन शस्त्रास्त्रादिप्रहः । अथासामन्त-र्भावभेदेनाष्टादश सिद्धयः, अष्ट सिद्धयः केषांचित्पक्षः । तथाहि—अनूर्म्मिमत्त्वस्य प्राकाम्यातर्गतत्वेन ते उभे एका, दूरश्रवणदर्शन-त्रिकालत्वपरचित्ताद्यभिज्ञानां प्राकाश्यांतर्भावेन चतस्र एका, कामरूपत्वस्याणिमलघिमांतर्भावेनैका, अग्निस्तंभाकर्स्तंभजलस्तंभ-विषस्तंभ शस्त्रास्त्रापादिस्तंभानामीशित्वांतर्भावेन पञ्च, अपराजयोपीशित्वांतर्गतं इति । षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छंद-मृत्युतानां देवैः सह तत्क्रीडानुदर्शनज्ञाप्रतिहतीनां प्राप्यंतर्भावेन षट् । अत्र कामरूपत्वस्य द्विरुक्तिस्तु रूपभेदेन न विरुध्यते । तथाहि—'मूलभूतास्तु सिद्धीनां देवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्जा अष्टादश स्मृताः । अष्टस्वतर्गतास्तास्तु तदपेक्षतया-ल्पकाः । अनूर्म्मिमत्त्वसिद्धिस्तु प्राकाम्यांतर्गता स्मृता । दूरश्रुतिदूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेव च । परचित्ताद्यभिज्ञानं प्राकाश्यांतर्गतानि च । अणिमादित्रयांतश्च कामरूपत्वमिष्यते । अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्ठंभोवशित्वगः । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् । स्वच्छंदमृत्युता देवैः सह क्रीडेष्टसाधनम् । प्राप्तावतर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा । अग्निष्ठंभौ रविष्ठंभ उदकस्तंभ एव च ।

विषस्तंभस्तथा शस्त्रशापादिस्तंभ एव च । ईशित्वांतर्गतान्याहुरपराजय एव च । एवमष्टादशाष्टभ्यो जायन्ते सिद्धयः क्रमात् । अष्टादशभ्यश्चान्यास्तु जायन्ते सिद्धयोऽमिताः ।' इत्यलं प्रपञ्चेन, किं बहुना । 'सिद्धयः परिपूर्णास्तु विष्णोरेकस्य नान्यगाः' इति तीर्थः ॥ ८—९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ततः पञ्चदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः । ताश्च मुक्तेरन्तरायास्तत्र श्लोकाः पङ्क्तयः (३६) ॥

तावत्यो (३६) ऽनुष्टुभोऽप्यत्रोवाचवाचां त्रयं (३) मतम् ॥ १५ ॥

जितेति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य । स्पष्टमन्यन्तु ॥ १ ॥ कथेति । कया धारणया कास्वित् किनाम्नी कथंप्रकारिका वा सिद्धिर्भवति ताश्च सर्वाः सिद्धयः कतिसंख्याकाः एतद्ब्रूहि यतो भवानेवैतज्जानाति यतो योगिनां सिद्धिप्रद इति ॥ २ ॥ सिद्धय इति । योगपारगैः सिद्धैरष्टादश सिद्धयः प्रोक्ताः । तत्कारणभूता धारणाश्चाष्टादश प्रोक्ताः । तासां सिद्धीनां मध्ये अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयो मत्प्रधाना अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो यासां ताः मयि ताः संपूर्णा अन्यत्र मत्सारूप्यं प्राप्तेषु तु किञ्चिन्न्यूना इति भावः । अनूर्मिमत्वादयः दश तु गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुका एव योगपारगैरित्युक्तेः । त्रिकालज्ञत्वादि-
शुद्धसिद्धीरन्येऽपि जानन्ति इति भावः ॥ ३ ॥ अणिमेति । अणिमादयस्त्रिस्तः सिद्धयो मूर्त्तेर्दहस्य भवन्ति । प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणितामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण सम्बन्धस्तेन तत्तद्विषयप्राप्तिः श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येषु भूवि-
रादिपिहितेष्वपि पदार्थेषु अपि प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यं प्राकाश्याख्या सिद्धिः शक्तीनां माया तदंशभूतानां प्रेरणम् । तत्रेश्वरे मायायाः अन्येषु तदंशानां यथेष्टं प्रेरणमोशिताख्या सिद्धिः ॥ ४ ॥ गुणेष्विति । हे सौम्य ! गुणेषु विषयभोगेष्वसंगोऽनासक्तिर्व-
शिताख्या सिद्धिः । यत्कामः यद्यसुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोति कामावसायिताख्या सिद्धिः । एता अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयो मे मम औत्पत्तिकाः स्वभावत एव सिद्धा निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुका आह-अनूर्मिमत्त्वं
लुत्पिपासादिराहित्यम् । दूरे उत्पन्नस्य शब्दस्य श्रवणं दूरे वर्तमानपदार्थस्य दर्शनं चेति सिद्धिद्वयं मनोजवः देहस्य मनोवद्वेगेन गतिः कामरूपं यथेष्टरूपधारणसामर्थ्यं स्वदेहं त्यक्त्वा परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वच्छन्देति स्वेच्छासृत्युः अप्सरोभिः सह या देवानां क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः । यथा संकल्पसंसिद्धिः । संकल्पानुरूपतत्तद्वस्तु प्राप्तिः । इयं किञ्चित्कायिकादिप्रयत्नसापेक्षेति
कामावसायितातो भेदः कल्पः । अप्रतिहता आसमन्तात् गतिर्यस्याः सा आज्ञेति । यद्वा । अप्रतिहता आज्ञा गतिश्चेति एका सिद्धिरित्येके । अप्रतिहताज्ञत्वमप्रतिहतगतिवमिति द्वे सिद्धौ अपरे ॥ ७ ॥ इदानीं पञ्च शुद्धसिद्धोराह—त्रिकालेति । त्रिकालज्ञत्वं
भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगतपदार्थज्ञानम् । अद्वन्द्वं शीतोष्णादिभिरनभिभवः । परचित्तादीत्यादिशब्देन गृहादिग्रहणम् । तेषामभिज्ञता साक्षात्कारः अग्न्यादीनां प्रतिष्ठम्भः संस्तम्भनं कुतोऽप्यपराजयः ॥ ८ ॥

श्रीशधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

ततश्चतुर्दशाध्यायनिरन्तरम् । धारणानुगास्तत्तद्धारणाऽनुवर्त्तिन्यः अन्तरायतया विघ्नतया । अन्तरायप्राया एव विघ्न-
प्राया एव कर्द्मादिविधानान्तु, तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्द्राप्रजकथासु रतिं न कुर्यादित्यनुसारेण सिद्धिमत्त्वेऽपि
नान्तराया इति प्रायग्रहणम् । मयि चेतो धारयत इति स्वस्मिंश्चित्तधारणं मे तत्र मुख्यो हेतुरिति सूचितं तथैवाग्रे व्याख्यास्यते ॥ १ ॥
कीदृशी किलक्षणा ॥ २ ॥ धारणश्चेति चकारोऽध्याहृतः । मत्प्रधाना इति प्रधानलक्षणविशेषणेन विशेष्याश्रयोपस्थितिः मुख्या-
श्रयत्वञ्च भगवत एव स्वरूपशक्त्यंशभूतानां तासां तत एवान्यत्रोपासकेष्वाविर्भावात् योगिषु तु तदाभास एवेति ज्ञेयं तेषां सम्यक्
भगवत्परत्वाभावात् यत्किञ्चित् तत्परत्वाभावे तु तदाभासोऽपि दुर्लभः एतावान् सांख्ययोगाभ्यामित्यादेः । अत एव किञ्चिन्न्यूना
भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ स्वरूपेण लक्षणसहितसंज्ञामात्रेण । अणिमेति युग्मकम् । योगिदेहस्य शिलादावपि प्रवेशप्रयोजकोऽ-
णुत्वलक्षणो गुणोऽणिमा । तथा तस्यैव सर्वव्यापनलक्षणो महिमा । येन सूर्यमरीचीरवलम्ब्य देहस्य सूर्यलोकप्राप्तिर्भवति स
लघुत्वलक्षणो गुणो लघिमा भोगदर्शनसामर्थ्यं पारलौकिकेषु विषयेषु तथा भूविषयादिपिहितेषु द्रव्येषु यद्भोगदर्शनं भोगप्राप्तिस्त-
त्सामर्थ्यं प्राकाम्यमित्युच्यते । न च दर्शनशब्दस्य प्राप्त्यर्थकत्वं कथमिति वाच्यम् । स्वामिभिरपि सहक्रीडानुदर्शनमित्यत्रानु-
दर्शनं प्राप्तिरिति व्याख्यातवान् । परत्र सूत्रोपाधिकोपासनायास्तत् प्राप्तिसाधनत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्च । तस्मात् प्राकाम्यमित्येव
पाठः प्राचीनः वाचस्पतिप्रभृतिभिः प्राकाम्यमिच्छानभिघात इति व्याख्यानात् सिद्धिप्रसङ्गे सर्वत्र कोषादौ प्राकाम्यशब्द एव
श्रयते नतु प्राकाश्यमिति तस्मादर्शनसामर्थ्यमिति व्याख्यानस्य हृदयमबुद्ध्वा केनचित् प्राकाश्यमिति पाठः कल्पित इति गम्यते ।

तत्र मायातदंशभूतशक्तिषु मध्ये ॥ ४-५ ॥ अनुर्मिमत्त्वमिति साद्धत्रिकम् । कामितरूपप्राप्तिः कामितस्याभीष्टस्य रूपस्य देवादि-
रूपस्य प्राप्तिः ॥ ६ ॥ सहेति । तदर्शनादप्सरोभिरित्यध्याहृतम् ॥ ७ ॥ संस्तम्भनमग्न्यादीनां दाहादिशक्तिप्रतिबन्धनम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

प्राप्तिः अङ्गत्वेन विदूरस्थस्पर्शादिप्राकाम्यं धारणादिव्यापारेष्वन्येभ्यः प्रभूतव्यापारक्षमत्वम् ॥ ४ ॥ यत्कामस्तदवस्यति
यत्र कामना तं देशं तदानीमेव प्राप्य स्थितो भवति यद्वा वृष्ट्याद्यभिमतसाधका भवति ॥ ५ ॥ अनुर्मिमत्त्वं पलितादिरहितत्वम्
अशनायाद्यतीतत्वं वा दूरश्रवणं सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ ६-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

न केवलमस्य समाधिपर्यन्तस्य परिनिष्पन्नध्यानयोगस्य निरवशेषद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमलयात्मकमुक्तिरेव फलमपि त्वणिमादि-
सिद्धयोऽपीत्याह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य तत्र हेतुः जितवाह्येन्द्रियस्य जितप्राणस्य च मध्येव चेतो धारयतो
योगिनः सिद्धयः उपतिष्ठन्ति उपस्थिता भवन्ति केवलमुपतिष्ठन्ते न त्वन्तरायभूतासु सक्तो भवेदित्यनेन सूच्यते तदेतदप्र स्पष्टमेव
वक्ष्यति । अन्तरायान् वदन्त्येतानिति ॥ १ ॥ धारयतः सिद्धय उपतिष्ठन्तीत्युक्तं तत्र धारणाप्रकारतत्प्रयुक्तसिद्ध्युपस्थितिविशेषे-
बुभुत्सया पृच्छति कथेति । कथा कथं प्रकारयेति धारणाप्रकारप्रश्नः किंस्विति वितर्कं किंस्वित्किकामाः कथं वा सिद्धिरिति सिद्धि-
प्रकारप्रश्नः कति वेति तत्संख्याप्रश्नः ब्रूहीत्यत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि । सिद्धिद इति । तत्तद्धारणानुगुणसिद्धिरूपफलप्रदः अतस्तत्स्वरूप-
प्रकारज्ञस्त्वमेवेति भावः ॥ २ ॥ तावत्कति वेति प्रश्नस्योत्तरमाह । सिद्धय इति । धारणात्मको यो योगस्तस्य पारं साकल्येन स्वरूपप्रकारा-
दिकं गच्छन्ति जानन्तीति तथा तैः प्रोक्ताः तत्रावान्तरविभागमाह । तासामष्टादशसंख्यानां सिद्धीनां मध्येऽष्टौ सिद्धयः मत्प्राप्त्येकमुख्य-
योजना इत्यर्थः । अन्यास्तु दश गुणहेतव एव विषयानुभवहेतव एव पुनः संसारहेतव इति यावत् ॥ ३ ॥ मत्प्रधानाः अहमेव प्रधानं
मुख्यप्रयोजन भूतो यासां ताः स्वरूपकथनपूर्वकमुद्दिशति । अणिमेति साद्धैः पञ्चभिः । मूत्तदेहस्याणिमाऽणुत्वं सूक्ष्मत्वमिति यावत्
महिमा महत्त्वं मूत्तैः सूक्ष्मतापत्त्या सूक्ष्मवस्तुप्रवेशसामर्थ्यमणिमा तथा महद्भ्योऽपि तस्या महत्त्वापत्तिर्मेहिमेत्यर्थः लघिमा लघु-
भ्योऽपि तस्या लघुत्वापत्तिः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तद्विषयसम्बन्धरूपा तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण सम्बन्धरूपेति
केचित् प्राकाम्यमिति श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि दृष्टादृष्टार्थव्यापारेष्वन्येभ्योऽतिशयितरूपं प्राकाम्यं पञ्चमी सिद्धि-
रित्यर्थः । ईक्षित्वं शक्तिप्रेरणं सर्वविषयकस्वपरसामर्थ्यापादनमीशित्वं नाम षष्ठौ सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ विषयभोगेऽप्यसङ्गो वशित्वं सप्तमी
सिद्धिरित्यर्थः । यत्कामस्तदवस्यति । यद्यत्र सुखे कामः अवस्यत्यवसानं लयं प्राप्नोति । समुद्रे विप्रुडिव तत्सुखमष्टमी सिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यप्यमरकारेण अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमेति गरिमा सिद्धिस्तृतीया सिद्धिरुक्ता तु गरिमाणमनुक्त्वा निरतिशयसुखमष्टमी
सिद्धिरुक्ता तथापि वक्तुर्वैलक्षण्याद्भगवदुक्तमेव ग्राह्यं हे सौम्य ! एता अष्टौ सिद्धयः औत्पत्तिकाः अग्नेरुर्ध्वस्वलनमिव वायोस्तिर्य-
ग्गमनमिव निष्पन्नसमाधियोगपर्यन्तयोगस्य स्वभावतः सिद्धा इत्यर्थः । अनेनासां वक्ष्यमाणमुक्त्यन्तरायत्वमिति सूचितं तेन तासामष्टौ
मत्प्रधाना इत्युक्तमात्मप्राधान्यं स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥ अथ गुणहेतून् दश सिद्धीराह । अनुर्मिमत्त्वमिति त्रिभिः । अस्मिन् योगिनः
शरीरेऽनुर्मिमत्त्वं बलीपलितादिरहित्यमशनायाद्यतीतत्वं वा दूरश्रवणं नाम दूरस्थसर्वभूतशब्दज्ञानं दूरदर्शनं नाम दूरस्थसर्ववस्तु-
साक्षात्कारः मनोजवः यत्र मनस्तत्र देहस्य वेगेन गतिः कामरूपं यथाभिमताकारापत्तिः परकायप्रवेशनं मृतराजादिशरीरानुप्रवेशः
तत्र कामरूपतानाम तस्यैव शरीरस्याभिमताकारान्तरापत्तिः परकायप्रवेशनं नाम देहं त्यज्जेन्द्रियैः सह परशरीरानुप्रवेश इति
विभागः ॥ ६ ॥ अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः यथासङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पानुसारिणी सिद्धिः अप्रतिहता
आज्ञा गतिश्चेति दश ॥ ७ ॥ त्रिकालज्ञत्वम्भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगत्यभिज्ञत्वम् अद्वन्द्वम् शोतोष्णादिभिरनभिभवः परचित्ता-
दीत्यादिशब्देन तच्चेष्टादिसंग्रहः । आग्न्यादीनां स्तम्भनमपराजयः । कुतश्चिदपि पराजयराहित्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परं ज्ञानफलमृतमेव न किन्त्वणिमादिसिद्धिरप्यैहिकीत्येतदस्मिन्नध्याये निरूपयति । तत्रादौ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादित्यत
प्रश्नबीजमुत्थापयति । जितेन्द्रियस्येति ॥ १ ॥ सिद्धय इति शुश्रुवानुद्धवः कीदृश्या धारणया का का सिद्धिः ताश्च कति संख्याताः
सन्तीति पृच्छति । कथेति ॥ २ ॥ कतिवेति प्रश्नं परिहरति । सिद्धय इति । धारणायोगपारगैः धारणाख्ययोगपारङ्गतैरत्रोत्पन्न-
ज्ञानस्यापि तत्तद्योगसिद्धये तत्तदधिष्ठानगततत्तद्भगवद्रूपविशेषानुस्मरणं धारणेत्युच्यते तस्मात् सिद्धीनां मुख्यतो ज्ञानफलत्वेऽपि
धारणाफलत्वमुपचारेऽन्यथानुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणामात्रेण तत्सिद्धिप्रसङ्ग इति असुराणां तु भगवत्कल्पप्रमायाहेतव इति च
तासामष्टादशसिद्धीनां मूलभूता अष्टौ सिद्धयो मध्येव प्रधाना मुख्या अन्येषु देवेषूपचरिता इति मत्प्रधानाः—

सर्वाधिका अणिमाद्याः विष्णोर्नान्यस्य कस्यचित् । स्वाभाविका विरिञ्चस्य मत्प्रसादात्पराधिका इति ॥
स्वाभाव्येष्विति वचनात् ता एव अष्टैव गुणभूतानामनूर्भिर्मत्तत्राद्यानामपि हेतवः—

निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः । देवेभ्योऽन्यत्र देवानां सिद्धयोऽष्टैव सम्मताः ॥ इति ॥ ३ ॥

कास्ता अष्टेति तत्राह । अणिमेत्यादिना मूर्तेः स्वरूपस्याणिमादिसिद्धिः । इन्द्रियैरन्येन्द्रियैर्विषयप्राप्तिः श्रुतेषु दृष्टेषु वस्तुषु प्राकाश्यशक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वं गुणेष्वसङ्ग एव वशित्वं यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामस्तत्काममत्राप्यात इति यत्वाकाम्यम्—

यादृशानन्दकामः स्यात्तादृशानन्दसम्भवः । भोगान्विनैव प्राकाम्यमणिमादेः पृथग्यत इति ॥

वचनात् ॥ ४-५ ॥ इदानीमष्टादश सिद्धीरुद्दिशति । अनूर्भिर्मत्तत्रमित्यादिना । अणिमामहिमालघिमाप्राप्तिप्राकाश्येशिता-
वशिताप्राकाम्यमित्यष्ट महासिद्धयः अनूर्भिर्मत्तत्वं दूरश्रवणम् दूरदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम्—

स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सह क्रीडानुदर्शनम् । यथा सङ्कल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ॥

अद्वन्द्वं त्रिकालज्ञत्वं परिचित्ताद्यभिज्ञता अग्निस्तम्भः अर्कस्तम्भः जलस्तम्भो विषादिस्तम्भः अत्रादिशब्देन शस्त्रास्त्र-
नखदन्तताडनशापादिभिरप्रतिहतिर्गृहीता इयं सम्भूय सप्तदशी सिद्धिः अपराजय इत्यष्टादशसिद्धयः अणिमाद्यष्टसिद्धिभ्यो जाताः
एवमुभये सम्भूय षड्विंशाः गरिम्णा सह सप्तविंशाः अथान्तर्भावभेदेनाष्टादशसिद्धयोऽष्टसिद्धय इति केषाञ्चित्पक्षः तथाहि ।
अनूर्भिर्मत्तत्त्वस्य प्राकाम्यान्तर्गतत्वेन ते लभे एका दूरश्रवणदूरदर्शनत्रिकालज्ञत्वपरिचित्ताद्यभिज्ञताना प्राकाश्यान्तर्भावेन चतस्र
एका कामरूपत्वस्याणिमामहिमालघिमान्तर्भावेनैका अग्निस्तम्भार्कस्तम्भजलस्तम्भविषस्तम्भशस्त्रास्त्रशापादिस्तम्भानामीशित्ववशि-
त्वान्तर्भावेन पञ्च अपराजयोऽपि ईशित्वान्तर्गत इति षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छन्दमृत्यूनां देवैः सहिततत्क्रीडानु-
दर्शनाज्ञाप्रतिहतानां प्राप्यन्तर्भावेन षट् अत्र कामरूपत्वस्य द्विवारोक्तिः रूपभेदेन विरुध्यते—

गरिम्णः सैव हेतुः स्यान्महिमा हेतुधारणात् । प्रायोऽष्टसिद्धिकथनेष्वतो न पृथगुच्यत इति ॥

प्राप्तिप्राकाश्ययोश्चापि धारणैकापि सम्भवेत् । अतो ऐक्येन तावुत्तवा गरिमाणं पृथक् क्वचित् इति ॥

मूलभूतास्तु सिद्धीनां देवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्ज्ञा अष्टादश स्मृताः ॥

अष्टस्वन्तर्गतास्तास्तु तदपेक्षतवात्पका इति ।

अनूर्भिर्मत्तत्त्वसिद्धिस्तु प्रकाम्यान्तर्गता स्मृता । दूरश्रुतिदूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेव च ॥

परिचित्ताद्यभिज्ञानं प्राकाश्यान्तर्गतानि च । अणिमादित्रयान्तश्च कामरूपत्वमिष्यते ॥

अग्न्यर्कान्धुविषादीनां प्रतिष्ठम्भो वशित्वगः । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥

स्वच्छन्दमृत्युता देवैः सहक्रीडेष्टसाधनम् । प्राप्तावन्तर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा ॥

अग्निस्तम्भो रविस्तम्भ उदकस्तम्भ एव च । विषस्तम्भस्तथा शस्त्रशापादिस्तम्भ एव च ॥

ईशित्वान्तर्गतान्याहुरपराजयमेव च । एवमष्टादशाष्टभ्यो जायन्ते सिद्धयः क्रमात् ॥

अष्टादशाभ्यश्चान्यास्तु जायन्ते सिद्धयोऽमिताः । अनूर्भिर्मत्तत्वं दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम् ॥

यथेष्टानन्दसम्प्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते । दुःखाभावोऽपि प्राकाम्ये नेतरे सुखितेऽप्यते ॥

प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः । सहस्रयोजनान्तन्तु दूरदर्शनमिष्यते ॥

दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते । वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकालज्ञानिता बुधैः ॥

शरीरस्थं विना देहे परिचित्ताद्यभिज्ञता । अन्येन्द्रियैर्दर्शनादियथासङ्कल्पवेगिता ॥

प्राप्तिरित्युच्यते सद्भिः स्वमनः समवेगिता । मनोजव इति प्रोक्तः पञ्चाद्याकारता तथा ॥

कामरूपत्वमुद्दिष्टं स्वदेहत्यागतः परे । परकायप्रवेशः स्याद्युगादर्वाक्तनः स्मृतः ॥

स्वच्छन्दमृत्युता देवैः क्रीडाचेन्द्रादिभिर्विना । यथा सङ्कल्पसिद्धिश्चाप्यज्ञापानमुतादिषु ॥

चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वञ्च अणिमा सम्प्रकीर्तिता । महिमा चापि सम्प्रोक्ता त्रिलोकान्तरपूरणा ॥

चक्षुर्दृश्यैर्विवाह्यत्वं लघिमा चापि कीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तु गरिमा चापि कीर्तिता ॥

पूर्वशक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशिता । भुविस्थैः प्राणिभिः प्रोक्तकरणं चापि कीर्त्यते ॥

आज्ञाप्रतिहतिज्ञाह्लादार्वागस्त्वविवाधनम् । विना महातपस्वीञ्च शापाप्रतिहतिः स्मृता ॥

अपराजयो मनुष्येभ्यो वशित्वं चाप्यलोभता । दाहादिसहनश्चापि प्रतिष्ठम्भ इतीर्यते ॥
 इति षड्विंशतिः प्रोक्ता गरिम्णा सह सप्त च । विंशतिस्तु सुरेभ्योऽन्यदेवेष्वष्टैव सिद्धयः ॥
 यतो निःसीमकास्तेषां देवानामष्टसिद्धयः । अतोऽष्टादशसिद्धीनां तदन्तर्भाव इष्यते ॥
 देवेष्विन्द्रेणायुश्रीविष्णूनामुत्तरोत्तरम् । सिद्धयः परिपूर्णास्तु विष्णोरेकस्य नान्यगा इति ॥
 श्रुतेषु तु यथायोगं क्षिप्रग्रहणमेव तु । उक्त प्राकाश्यमन्येषां देवानामश्रुतेष्वपि ॥
 ऋषीणां मिश्रभावेन भासते किञ्चिदश्रुतम् । विषयेभ्योऽधिकसुखव्यक्तिः प्राकाश्यमेव तु ॥
 इतरेषां सुराणान्तु निःसीमानन्दभोजनम् । एवमेव तु निःसीमा देवानामष्टसिद्धयः ॥
 उत्तरोत्तरमत्रापि यावद्विष्णुः सुपूर्णभागिति । अग्न्यादिशक्तिसंस्तम्भश्चाग्निसंस्तम्भ इष्यते इति ॥
 एकस्मात्सिद्धयो विष्णोः स्थानभेदात्पृथग्विधाः । एकस्थानगता याः स्युः सुस्थिरोपासना यदीति ॥

नानाकोशगतवाक्यबलादुक्ता एवान्तर्भावाः संख्याश्च नान्याः शुक्तोर्थाद्युक्तविधा इति ॥ ६ ॥ अप्रतिहता आसमन्ताद्
 तिर्यस्या आज्ञायाः सा तथा आज्ञा अप्रतिहता गतिः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मत्प्रधाना इति । स्वरूपशक्तवृत्तिविशिष्टत्वेनोपासानामन्त एव मत्पार्षदवत् स्वरूपशक्त्यंशानां तेषामाविर्भावात्
 अन्यत्र तु तदाभासानामेवेति ज्ञेयम् । गुणहेतव इति । मदुपहितत्वेनोपास्यमानेभ्योऽपि तत्कार्येभ्य एव तदंशानां तेषां प्रापञ्चिक-
 जनेष्वाविर्भावात् ॥ १-३ ॥ अणिमेति युग्मकम् । अणिम्ना भवत्यणुः यतः शिलामपि प्रविशति महिम्ना महान् भवति यतः
 सर्वं व्याप्नोति लघिम्ना लघुर्भवति यतः सूर्यमरीचिरवलम्ब्य सूर्यलोकं याति प्राप्याअङ्गुल्यशेण स्पृशति चन्द्रमसं प्राकाम्यमिच्छान-
 भिघातः यतो भूमातुन्मज्जति निमज्जति यथोदकं ईशित्वं यतो भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे व्यूहो मेलनं वशित्वमु-
 पस्थितेषु दृष्टानुश्रविकविषयेषु यतमानादिसंज्ञादित्रयं वैराग्याणां कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति तथैव भूतानि
 भवन्तीति सांख्यकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्राः अस्माच्छ्रीभगवन्मतं तु यद्विलक्षणं लक्ष्यते तत्प्राकृताप्राकृतयोर्भेदादिति गम्यते टीकायां
 भोगदर्शनेन भोगप्राप्तिरुच्यते अनुदर्शनं प्राप्तिरित्युत्तरानुरोधात् क्रियामयसूत्रोपाधिसाधनत्वेन वक्ष्यमाणात् अतः प्राकाम्यमित्येव
 पाठः सङ्गच्छते प्राकाश्यमिति तु चिन्त्यः । यत्काम इति । कामावसायितानामन्याः सिद्धेरर्थः ममोत्पत्तिकृत्वान्निरतिशयाश्चेति
 ज्ञेयम् ॥ ४-५ ॥ अनूर्म्मिमत्त्वमिति सार्द्धत्रिकम् ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अणिमाद्याः सिद्धयोऽष्टौ दश गौणास्तथापराः । धारणोत्थाः पञ्चदशे योगविघ्नतयोदिताः ॥

एवं योगाभ्यासिनः सिद्धयोऽप्याविर्भवन्ति तास्वपि निस्पृहोभवेदिति ज्ञापयितुमाह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिर-
 चित्तस्य ॥ १ ॥ स्वित् प्रने वितर्के वा ॥ २ ॥ धारणाश्चाष्टादशेत्यनुषङ्गः मत्प्रधाना अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावत आश्रयो
 यासां ताः मयि ताः पूर्णा एव मत्स्वरूपशक्त्युत्थत्वादमायिक्यः अन्यत्र साधनवशात् किञ्चिन्मयूना मायिक्य एव प्रायो भवन्तीति
 भावः । अन्या ऊर्म्मिराहित्यादयो दश गुणहेतवः सत्त्वादिगुणहेतुका एव ॥ ३ ॥ तास्वष्टसु मध्ये अणिमा महिमा लघिमा चेति
 तिस्रः सिद्धयो मूर्त्तर्दहस्य इन्द्रियैः स्वेन्द्रियैः सर्वेन्द्रियप्रविष्टैर्भीष्टसर्वविषयप्राप्तिरिति प्राप्तिर्नाम सिद्धिः श्रुतेषु दर्शनायोग्येषु
 दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सवषु भूविवरादिपिहितेष्वपि भोगदर्शनसामर्थ्यं प्राकाम्यं नामसिद्धिः शक्तिप्रेरणजीवेषु स्वशक्तिसञ्चारण-
 मोशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगः विषयभोगेऽप्यनासक्तिर्वशिता नाम सिद्धिः यत्कामः यद्यत् सुखं कामयते तत्तदवस्यति
 तस्य सीमानं प्राप्नोतीत्यष्टमी कामावसायिता नाम सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यः निरतिशयाश्च ॥ ५ ॥ गुणनिबन्धना दश
 सिद्धीराह । अनूर्म्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिषडूर्म्मिराहित्यं दूरश्रवणदर्शनमिति दूरदर्शनं दूरश्रवणमिति द्वे सिद्धौ इत्येके एकैवेत्यन्ये
 मनोजवः मनोवेगेन देहस्य गतिः कामरूपं कामितरूपप्राप्तिः ॥ ६ ॥ अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः यथा
 सङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पितपदार्थप्राप्तिः । इयं किञ्चित् कायिकादिप्रयत्नसोपेक्षेति कामावसायितातो भेदः कल्प्यः अप्रतिहता आज्ञा
 गतिश्चेत्येकैव सिद्धिरित्येके । अप्रतिहताज्ञत्वमप्रतिहतगतिवसिति द्वे सिद्धौ इत्यपरे ॥ ७ ॥ क्षुद्रसिद्धीश्च पञ्चाह । त्रिकालज्ञत्व-
 मिति । अद्वन्द्वं शीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनां स्तम्भनम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वासामपि सिद्धीनां साध्यसाधनयोः प्रभुः । श्रीकृष्ण आत्मनामात्मा चेति पञ्चदशे स्थितम् ॥

ध्यानेन मोक्षप्रतिबन्धकनानाभ्रमनिवृत्तिः पूर्वाध्यायान्ते उक्ता पञ्चदशे तु नानोपायसाध्याः सिद्धयोऽपि ध्यानेनैव लभ्यन्ते इत्येवं ध्यानमाहात्म्यमुच्यते । जितेन्द्रियस्येति ॥ १ ॥ कास्वित् किंनामा कथं वा कीदृशी सिद्धिः कया धारणाविशेषया जायते कति संख्याकाः वा सिद्धयः सन्ति हे अच्युत ! नित्यगुणस्वरूपविग्रहो यतो भवानेव योगिनां सिद्धिदः अतो ब्रूहि ॥ २ ॥ सिद्धयो धारणाश्च योगपारंगैरष्टादश प्रोक्ताः तासां मध्ये अष्टौ मत्प्रधानः अहंप्रधानः स्वामी यासां ताः योगिषु तु मदिच्छयैव ताः लेश-
रात्रेण इति प्रकरणाज्जयमगुणहेतवः गुणो योगगुणो हेतुः साधको यासां ताः साकल्येन पुरुषप्रयत्नसाध्याः दशैव ॥ ३ ॥ एताः स्वरूपतो दर्शयति । अणिमेति साद्वैः पञ्चभिः । मूर्तेः अणिमाणुत्त्वम् महिमा महत्त्वापत्तिः लघिमा लघुत्वापत्तिः प्राणिना-
मिन्द्रियैः सह प्राप्तिः सम्बन्धः श्रुतेषु आमुष्मिकेषु दृष्टेष्वैहिकेषु प्राकाशं दर्शनसामर्थ्यम् शक्तिप्रेरणं सर्वपदार्थ-
सामर्थ्योद्बोधनमीक्षिता ईशित्वम् ॥ ४ ॥ गुणेष्वसङ्गो वक्षिता वशित्वं यत्कामः तदवस्यति तदवसानं प्राप्नोति इत्यवस्यति
सिद्धिः एताः अष्टौ मे मदीया एव यतः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यः निरतिशयाश्च साकल्येन पुरुषप्रयत्नसाध्या नेत्यर्थः । किं बहुना
मत्प्रधानाः सिद्धयोऽपि यथासंभवं योगेनोपतिष्ठन्तीति तद्वर्णनाभिप्रायः ॥ ५ ॥ दश गुणहेतुसिद्धीराह । अनूर्मिमत्त्वमक्षुत्पि-
पासादिमत्त्वम् दूरे श्रवणं दर्शनं चेति सिद्धिद्वयम् ॥ ६ ॥ देवैः सह क्रीडायाः समाजलीलायाः अनुदर्शनमनुप्रविश्य दर्शन-
मित्यर्थः । यथासङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पमनतिक्रम्य प्राप्तिः अप्रतिहता आ सर्वतो गतिर्यस्याः सा आज्ञा ॥ ७ ॥ पञ्च बुद्रसिद्धीश्चाह ।
त्रिकालज्ञत्वमिति । अद्वन्द्वं शीतोष्णादिद्वन्द्वानभिभवः अग्न्यादीनां प्रतिष्ठम्भः संस्तम्भनम् ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यद्यपि स्वपदप्राप्तौ विघ्नभूता हि सिद्धयः । तथाप्युद्धवप्रश्नेन पञ्चदशे निरूपिताः ॥ १ ॥

न केवलं योगस्य मोक्षमेव फलं किन्तु दुर्लभाः सिद्धयोऽपि भवन्तीत्याह—जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥
एवमुक्त उद्धवस्तद्विशेषं पृच्छति—कथं । स्वदिति वितर्कः । कया धारणया कास्वित् किं नाम्नी कथम्प्रकारिका वा सिद्धिर्भवति ।
ताश्च सर्वाः सिद्धयः कतिसङ्ख्याकाः एतद्ब्रूहि । यतो भवानेवैतज्जानाति यतो योगिनां सिद्धिप्रद इति ॥ २ ॥ एवम्पृष्टस्तावत्सङ्ख्या-
माह—सिद्धयः इति । योगपारंगैः सिद्धैरष्टादश सिद्धयः प्रोक्ताः । तत्कारणभूता धारणाश्चाष्टादश प्रोक्ताः । तासां सिद्धीनां मध्ये
अणिमाद्योऽष्टौ सिद्धयो मत्प्रधानाः मध्येव प्रधानाः सम्पूर्णा अन्यत्र तु मदनुग्रहेणांशतो गच्छन्ति । दश तु गुणहेतवो विषय-
प्राप्तिहेतुभूता एव, तुच्छा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ताः सिद्धीः स्वरूपतो निर्दिशति—अणिमेति साद्वैः पञ्चभिः । अणिमाद्यस्तिस्रः
सिद्धयो मूर्तेर्देहस्य भवन्ति प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तद्विषयप्राप्तिः । श्रुतेषु पारलौकिकेषु, दृष्टेषु दर्शनयोग्येषु,
भूविषयादिपिहितेष्वपि पदार्थेषु दर्शनसामर्थ्यं प्राकाश्याख्या सिद्धिः । शक्तीनां परेन्द्रियान्तःकरणादीनां यथेष्टप्रेरणमीक्षिताख्या
सिद्धिः ॥ ४ ॥ गुणेषु गुणकार्येष्वसङ्गोऽनासक्तिर्वशिताख्या सिद्धिः । यत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं
प्राप्नोतीत्यवस्यत्याख्या सिद्धिः । अप्रतारणां सूचयन्नेहेन सम्बोधयति—सौम्येति । एता अणिमाद्योऽष्टौ सिद्धयो मे मम
औत्पत्तिकाः स्वाभावत एव सिद्धा, निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह—अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिरहित्यम् । दूरे
उत्तमस्य शब्दस्य श्रवणम् दूरे वर्तमानपदार्थस्य दर्शनं चेति सिद्धिद्वयम् । मनोजवः देहस्य मनोवद्वेगेन गतिः । कामरूपं यथेष्ट-
रूपधारणसामर्थ्यम् स्वदेहं त्यक्त्वा परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वेच्छामृत्युः । अप्सरोभिः सह या देवानां क्रीडास्तासामनुदर्शनम् ।
यथा सङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पानुरूपतत्तद्वस्तुप्राप्तिः । अप्रतिहता आसमन्तात् गतिर्यस्याः सा आज्ञेत्येकादश ॥ ७ ॥ इदानीं पञ्च
बुद्रसिद्धीराह—त्रिकालज्ञत्वं भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगतपदार्थज्ञानम् । अद्वन्द्वं शीतोष्णादिभिरनभिभवः । परचित्तादित्यादिशब्देन
गृहादिग्रहणम् । अग्न्यादीनां प्रतिष्ठम्भः संस्तम्भनम् । कुतोऽप्यपराजयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

धारणानुगताः पञ्चदशे प्रोक्ता हि सिद्धयः । हरेः पदस्य संप्राप्तावन्तरायाश्च ता मताः ॥ १ ॥

न केवलमस्य समाधिपर्यन्तस्य परिनिष्पन्नध्यानयोगस्य निरवशेषद्वयज्ञानक्रियाभ्रमलयात्मकमुक्तिरेव फलमपि त्वणिमादि-
सिद्धयोऽपीत्याह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य, तत्र हेतुः जितानीन्द्रियाणि येन तस्य जितबाह्येन्द्रियस्य, जितश्वासस्य
जितप्राणस्य, मयि चित्तं धारयतश्च योगिनः, सिद्धयः, उपतिष्ठन्ति उपस्थिता भवन्ति । केवलमुपतिष्ठन्ति, न त्वन्तरायभूतासु तासु

सक्तो भवेदित्यनेन सूच्यते, तदेतदग्रे स्पष्टमेव वक्ष्यति 'अन्तरायान्वदन्त्येतान्' इति ॥ १ ॥ चित्तं धारयतः सिद्धय उपतिष्ठन्तीत्युक्तं तत्र धारणाप्रकारतत्प्रयुक्तसिद्धयुपस्थितिविशेषबुभुत्सया पृच्छति । कयेति । हे अच्युत, कया कथंप्रकारया, धारणया, कयेति धारणाप्रकारप्रश्नः । का स्वित् किंनामा, कथं वा सिद्धिः, कथं वा सिद्धिरिति सिद्धिप्रकारप्रश्नः । सिद्धयः कति वा, कति वेति तत्संख्याप्रश्नः । एतत् सर्वं, योगिनां सिद्धिदः भवान्, मे ब्रूहि । ब्रूहीत्यत्र हेतुत्वेन सिद्धिद इत्युक्तम् । तत्तद्धारणानुगुणसिद्धिरूप-फलप्रद इति तदर्थः । अतः तत्स्वरूपप्रकारज्ञस्त्वमेवेति भवानित्यनेन सूचितम् ॥ २ ॥ तावत् कति वेति प्रश्नस्योत्तरमाह । सिद्धय इति । धारणा धारणात्मकः यः योगः तस्य पारं साकल्येन स्वरूपप्रकारादिकं गच्छन्ति जानन्तीति तथा तैः, सिद्धयः अष्टादश प्रोक्ताः । तत्रावान्तरविभागमाह तासामिति । तासामष्टादशसंख्याकानां सिद्धीनां मध्ये, अष्टौ सिद्धयः, मत्प्रधानाः अहमेव प्रधानो मुख्यप्रयोजनभूतो यासां ताः, मत्प्राप्त्येकमुख्यप्रयोजना इत्यर्थः । अन्याः दश तु, गुणहेतवः एव । विषयानुभवहेतव एव पुनः संसारहेतव इति यावत् ॥ ३ ॥ ताः स्वरूपप्रकाशनपूर्वकमुद्दिशति अणिमेति साद्वैः पञ्चभिः । अणिमेति । मूर्त्तैर्देहस्य, अणिमा अणुत्वं सूक्ष्मत्वमिति यावत् । महिमा मूर्त्तैरेव महत्त्वं, लघिमा मूर्त्तैरेव लघुत्वं च, सूक्ष्मतापत्त्या सूक्ष्मवस्तुषु प्रवेशसामर्थ्यमणिमा, तथा महद्भूयोऽपि मूर्त्तैर्महत्त्वापत्तिर्महिमा, मूर्त्तैरेव लघुत्वापत्तिर्लघिमा, अणिमादयस्त्रिभिः सिद्धयो मूर्त्तैरेव । इन्द्रियैः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः, सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तद्विषयसंबन्धरूपं, तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबन्धरूपेति केचित् । श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वर्थेषु, प्राकाम्यं दृष्टादृष्टार्थव्यापारेष्वन्येष्व्योऽतिशयिततारूपं प्राकाम्यं पञ्चमी सिद्धिरित्यर्थः । शक्तिप्रेरणम्, ईशिता सर्वविषयकस्वपरसामर्थ्यापादनमीशित्वं नाम षष्ठी सिद्धिरित्यर्थः । सर्वजीवेषु स्वशक्तिसंचारणम् ईशिता नाम सिद्धिरिति भावः ॥ ४ ॥ गुणेष्विति । गुणेषु विषयभोगेषु, असङ्गः, वशिता विषयभोगेऽप्यसङ्गतयावस्थानं वशित्वं नाम सप्तमी सिद्धिरित्यर्थः । यत् यः, कामः, तत्तम्, अवस्यति प्राप्नोति । सा कामावसायिता नामाष्टमी सिद्धिः । यद्यप्यमरे 'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा' इति गरिमासिद्धिरुक्ता, भगवता तु गरिमाणमनुक्त्वा निरतिशयसुखरूपा कामावसायिताख्याष्टमी सिद्धिरुक्ता तथापि वक्तुर्वैलक्षण्याद्भगवदुक्तमेव ग्राह्यम् । हे सौम्य, एताः अष्टौ सिद्धयः, मे मम, मया वा औत्तिकाः स्वाभाविक्यः मताः अनेरुद्ध्व-ज्वलनमिव वायोस्तीर्थगगनमिव निष्पन्नसमाधियोगस्य स्वभावतः सिद्धा इत्यर्थः । अनेनासां वक्ष्यमाणमुक्त्यन्तरायत्वमिति सूचितम् । तेन च तासामष्टौ मत्प्रधाना इत्युक्तमात्मप्राधान्यं स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥ गुणहेतून् दश सिद्धीराह । अनूर्मिमत्त्वमिति । अस्मिन् योगिनः देहे शरीरे, अनूर्मिमत्त्वं बलिपलितादिराहित्यम्, अशनायाद्यतीतत्वं वा १, दूरश्रवणदर्शनं, तत्र श्रवणं नाम दूरस्थसर्वभूतशब्दज्ञानम् २, दूरदर्शनं नाम दूरस्थवस्तुसाक्षात्कारः ३, मनोजवः यत्र मनः तत्र देहस्य वेगेन गतिः ४, कामरूपं यथाभिमतकारापत्तिः ५, परकांयप्रवेशनं स्वदेहं त्यक्त्वा स्वेन्द्रियैः सह परशरीरानुप्रवेशः ६, ॥ ६ ॥ स्वच्छन्दमृत्युरिति । स्वच्छन्द-मृत्युः स्वेच्छामृत्युः ७, सहाप्सरोभिः साकं, देवानां क्रीडाः यानि क्रीडनानि तासामनुदर्शनं प्राप्तिः ८, यथासंकल्पसंसिद्धिः संकल्पानुसारिणी संकल्पितार्थसंसिद्धिः ९, अप्रतिहता आज्ञा गतिश्च, आज्ञायाः कुत्राप्यप्रतिबन्धः गतेरपि तथात्वम् १०, ॥ ७ ॥ अथ पञ्च लुद्रसिद्धीश्चाह । त्रिकालज्ञत्वमिति । त्रिकालज्ञत्वं भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगत्यभिज्ञत्वम् १, अद्वन्द्वमद्वन्द्वत्वं, क्षीतोष्णादि-भिरनभिभवः २, परचित्ताद्यभिज्ञता ३, आदिशब्देन तच्चेष्टादिसंग्रहः । अग्निश्च अर्कश्च अम्बु च विषं च तान्यादयो येषां तेषां प्रतिष्ठम्भस्तम्भनम् ४, अपराजयः कुतश्चिदपि पराजयराहित्यम् ५, ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

भिन्न-भिन्न सिद्धियों के नाम और लक्षण

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्रिय उद्धव ! जब साधक इन्द्रिय, प्राण और मन को अपने वश में करके अपना चित्त मुझमें लगाने लगता है, मेरी धारणा करने लगता है, तब उसके सामने बहुत-सी सिद्धियाँ उपस्थित होती हैं ॥ १ ॥ उद्धवजीने कहा—अच्युत ! कौन-सी धारणा करने से किस प्रकार कौन-सी सिद्धि प्राप्त होती है और उनकी संख्या कितनी है, आप ही योगियों को सिद्धियाँ देते हैं, अतः आप इनका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥ भगवान् श्रीकृष्णने कहा—प्रिय उद्धव ! धारणायोग के पारगामी योगियों ने अठारह प्रकार की सिद्धियाँ बतलायी हैं । उनमें आठ सिद्धियाँ तो प्रधान रूप से मुझमें ही रहती हैं और दूसरों में न्यून । और दस सत्त्वगुण के विकास से भी मिल जाती हैं ॥ ३ ॥ उनमें तीन सिद्धियाँ तो शरीर की हैं—'अणिमा', 'महिमा' और 'लघिमा' । इन्द्रियों की एक सिद्धि है—'प्राप्ति' । लौकिक और पारलौकिक पदार्थों को इच्छानुसार अनुभव करने वाली सिद्धि 'प्राकाम्य' है । माया और उसके कार्यों को इच्छानुसार सञ्चालित करना 'ईशिता' नाम की सिद्धि है ॥ ४ ॥ विषयों में रहकर भी उनमें आसक्त न होना 'वशिता' है और जिस-जिस सुख की कामना करे उसकी सीमा तक पहुँच जाना, 'कामावसायिता' नाम की आठवीं सिद्धि है । ये आठों सिद्धियाँ मुझमें स्वभाव से ही रहती हैं और जिन्हें मैं देता हूँ, उन्हीं को अंशतः प्राप्त होती हैं ॥ ५ ॥ इनके अतिरिक्त और भी कई सिद्धियाँ हैं । शरीर में भूख, प्यास आदि वेगों का न होना, बहुत दूर की

वस्तु देख लेना, और बहुत दूर की बात सुन लेना, मन के साथ ही शरीर का उस स्थान पर पहुँच जाना, जो इच्छा हो वही रूप बना लेना; दूसरे शरीर में प्रवेश करना, जब इच्छा हो तभी शरीर छोड़ना, अप्सराओं के साथ होने वाली देवक्रीड़ा का दर्शन, सङ्कल्प की सिद्धि, सब जगह सबके द्वारा बिना ननु-नचके आज्ञापालन-ये दश सिद्धियाँ सत्त्वगुण के विशेष विकास से होती हैं ॥ ६-७ ॥ भविष्य और वर्तमान की बात जान लेना; शीत-उष्ण, सुख-दुःख और राग-द्वेष आदि द्वन्द्वों के वश में न होना, दूसरे के मन आदिकी बात जान लेना; अग्नि, सूर्य, जल, विष आदि की शक्ति को स्तम्भित कर देना और किसी से भी पराजित न होना-ये पाँच सिद्धियाँ भी योगियों को प्राप्त होती हैं ॥ ८ ॥

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः । यया धारणया या स्याद् यथा वा स्यान्निबोध मे ॥ ९ ॥

भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः । अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥

महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् । महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् । कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

धारयन् मय्यहंतत्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥

महत्यात्मनि यः सूत्रे 'धारयेन्मयि मानसम् । प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥

विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत् कालविग्रहे । स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते । मनो मय्यादधद् योगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्देशतः एताः योगधारणसिद्धयः प्रोक्ताः यया धारणया या स्यात् यथा वा स्यात् (तत्) मे निबोध ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं मनः धारयेत् मम तन्मात्रोपासकः अणिमानम् अवाप्नोति ॥ १० ॥ महति आत्मन् मयि परे यथा संस्थानं मनः दधत् महिमानम् अवाप्नोति (तथा) भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ भूतानां परमाणुमये मयि चित्तं रञ्जयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां लघिमानम् अवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ वैकारिके अहंतत्वे मयि अखिलं मनः धारयन् मन्मनाः सर्वेन्द्रियाणाम् आत्मत्वं प्राप्तिम् प्राप्नोति ॥ १३ ॥ महति आत्मनि सूत्रे मयि यः मानसं धारयेत् (सः) अव्यक्तजन्मनः मे पारमेष्ठ्यं प्राकाम्यं विन्दते ॥ १४ ॥ त्र्यधीश्वरे विष्णौ कालविग्रहे (यः) चित्तं धारयेत् सः क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ईशित्वम् अवाप्नोति ॥ १५ ॥ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते मयि मनः आदधत् मद्धर्मा योगी वशिताम् इयात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्तद्धारणाभिः सह विशेषतो निरूपयति ययेति यावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारम् । स तन्मात्रोपासकः । मम मदीयमणिमानम् ॥ १० ॥ ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि । यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारम् । भूतानां चेति । आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयंस्तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ वाग्यादिभूतानां ये परमाणवस्तन्मये तदुपाधौ मयि चित्तं रञ्जयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपाधिरूपतामिति लघुत्वविवरणम् । तदुक्तम् । 'स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुताम्' इति ॥ १२ ॥ वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि । अखिलमेकाग्रम् । आत्मत्वमधिष्ठातृत्वम् । अत्र हेतुः । मन्मनाः । मयि मनोधारणप्रभावादेवं भवति नात्रातीव हेतुरनुसंधेय इति भावः । 'एवं मद्धारणानुभावेन मद्योगबलमाश्रय' इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि समे पारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टं प्राकाश्यं विन्दते । कथंभूतस्य । अव्यक्ताजन्म यस्य तस्य सूत्रस्य । तदुपाधेर्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥ त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि अत एव कालविग्रहे अकालयितृरूपेत्यामिणि । ईशित्वं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां तदुपाधीनां च चोदनां प्रेरणं न तु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्ये 'विराड् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुः ।' इत्येवंलक्षणे । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।' तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र प्रथमोद्दिष्टाणिमादिसिद्धिप्रापकध्यानप्रकारमाह—भूतेति । भूतसूक्ष्माणां पार्थिवादिपरमाणूनामात्मनि नियामके परमाणुषु स्थिते मयि तन्मात्रपरिमितत्वेन मनो धारयन् ध्यायन्नणिमानमवाप्नोति । अनेन यद्यद्वस्तु नियतं रूपं स्वयमपि तत्तत्परिमितो भवतीत्युक्तं भवति । यद्वा—मम तन्मात्रोपासकः तस्याकाशादिगुणस्य शब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रं परिमाणं तत्परिमाणस्य मम स्वरूपस्योपासकोपि तत्परिमितो भवतीत्यर्थः । भूतसूक्ष्मादयो वैकुण्ठादिगताः स्वरूपशक्तिविलासा ज्ञेयाः । तासामष्टाविंशत्यादावुभयेषां भेदेनावश्यव्यवस्थाप्यमानत्वात् । तन्मात्रोपासको ममेति पुनरुक्तेस्तद्वधारणार्थत्वाच्च । अणिमानमित्यत्रापि ममेत्यन्वयः । किन्त्वणिमादिकमिदमदंशेनैव ज्ञेयम् 'जगद्ध्यापारवर्जम्' इति न्यायेन सर्वथा तद्धर्मप्राप्त्यसंभवात् ॥ १० ॥ तत्तद्भूतमहिमानमाकाशादिमहाभूतसादृश्यं गच्छति । इत्यर्थः इति—पृथिव्युपाधिकमद्रूपचित्तनाटपृथिवीवद्विस्तृतो निश्चलो गुरुश्च भवति एवमन्यत्रापि भावः । महिमानं तत्तच्छक्त्यलंकृतमूर्तित्वमित्यर्थः । भूतानां वेति महत्तत्त्वधारणायामेतदपीच्छावांतरं फलं भवतीत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥ रंजयन्नुरक्तं कुर्वन्तदेकनिष्ठमिति यावत् । भूतानां मध्ये यः परमाणुर्भारशून्याकाशपरमसूक्ष्मांशस्तदुपाधिके मयि चित्तं रञ्जयन्योगी लघिमानं भारशून्यत्वमवाप्नोति तमेव दर्शयति—कालस्य सूक्ष्मांशो यः परमाणुस्तस्यार्थः । उपाधिः परमसूक्ष्मदेशावच्छिन्न आकाशस्तद्रूपतां तद्वदति लघुतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ वैकारिकः सात्त्विकः । अत्र सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्वे । इति भावः इति—अचिंत्यशक्तेर्मम चिन्तनाज्ञ किञ्चिदसाध्यं भवतीत्याशयः । एतदन्यत्राप्यतिदिशति—एवमित्यादिना । अत्रेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् । एवं भवतीन्द्रियाधिष्ठातृत्वं भवति । अस्यां सिद्धौ मद्धारणादन्यो हेतुर्न विचार्यः, किन्तु मद्धारणैवात्र हेतुः ॥ १३ ॥ प्राकाश्यं तन्नामिकां सिद्धिम् । इत्यर्थः इति—सूत्रोपाधेर्मम ध्यानात्प्राकाश्यसिद्धिलाभो भवतीति भावः । अव्यक्तमिन्द्रियागम्यं जन्म यस्य तस्य मम प्राकाम्यं दृष्टादृष्टभोगसामर्थ्यम् ॥ १४ ॥ अत एव मायानियंतृत्वादेव । तदुपाधीनां जीवोपाधीनां देहादीनाम् । इत्यर्थः इति—विश्वसृष्ट्यादिसामर्थ्यं तु भगवत एव नान्यत्र परं तु यस्य देहस्य जीवस्य यत्र कर्मणि प्रेरणा स तदेव कुर्यादिति भावः । तदुपाधीनां देहानाम् । प्रेरणं तत्रतत्र स्वशक्तिसंचारणम् । जगद्ध्यापारवर्जनमिति सृष्ट्यादिकृतृत्वरूपं प्रेरणं न ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ वशितां विषयभोगेभ्यः संगताम् । वशितां वशित्वं वशीकारवैराग्यम् । तदुक्तं पातञ्जले—'दृष्टानुश्रविकविषयविवृणस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति । विराट् समष्टिस्थूलोपाधिर्विराट्, हिरण्यगर्भः समष्टिसूक्ष्मोपाधिः कारणम् । ऐश्वर्यस्येति समप्रस्येति षड्भिरन्वेति । त्रिपाद्विभूत्यधिष्ठातृत्वमैश्वर्यम्, वीर्यं पराक्रमः । धर्मस्येति भक्तिभूतस्य 'धर्मो मद्भक्तिः कृतोक्तः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशः सत्कीर्तिः श्रीः संपत्तिः सौंदर्यं वा । ज्ञानं स्वपरविषयं वैराग्यं प्राकृतभोगसंबन्धाभावः । इंगना ईरणा वा संज्ञा । यस्य स्थूलसूक्ष्मकारणानि नोपाधयः किन्तु तुरीयं सच्चिदानंद आख्या आख्यागम्य आकारो यस्य तस्मिन्नायणे । स च केन शब्देनोच्यते तत्राह—भगवच्छब्देन शब्दितः कथितस्तस्मिन् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एतादृचेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ भूतेति । भूतसूक्ष्मशरीरके मयि तन्मात्रं तदेकाकारं मनो धारयन् तन्मात्रं सूक्ष्माकारमुपास्ते यः स तन्मात्रोपासकः मम मदीयमाणमानमवाप्नोति । यथेष्टसूक्ष्मतापन्त्या शिलादिषु सूक्ष्मवस्तुषु च प्रवेशसामर्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ महतीति । महत्यात्मनि ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वशरीरके मयि परे परमेश्वरे यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारं मनो दधत् महिमानममवाप्नोति यथेष्टमहत्त्वस्वीकारसामर्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा सर्वमपि व्याप्तुं शक्नोति तथा भूतानामाकाशादीनां च मध्ये पृथक् पृथक् यद्यन्मदभिन्नतया चिन्तयति तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमेति । वाय्वादिभूतानां ये परमाणवः तन्मये तदुपाधिके मयि मनो रञ्जयन् धारयन् योगी परमाणुरूपकालवत्सूक्ष्मवस्तुभवनसामर्थ्यरूपं लघिमानमवाप्नुयात् । सर्वथा गुरुत्वाभावार्थं कालपरमाणुतुल्यत्वमुक्तम् । पृथिव्यादिपरमाणुषु गुरुत्वसद्भावात् । न च कालस्य निरवयवत्वात्तत्परमाण्वसंभवः शङ्कनीयः । गौणवृत्त्या सूक्ष्मांशे तात्पर्यात् । 'स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुताम्' इत्युक्तेः ॥ १२ ॥ धारयन्निति वैकारिके सात्त्विकेऽहङ्कारे तदुपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं मनो धारयन् मन्मनाः तदुपासकः सर्वप्राणीन्द्रियाणामात्मत्वमधिष्ठातृत्वरूपां प्राप्स्याख्यां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥ महतीति । क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि यो मानसं धारयेत् स अव्यक्ताज्जन्म यस्य सूत्रस्य तस्य तदुपाधेर्मम सम्बन्धि पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाम्यं विन्दत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ विष्णाविति । अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि विष्णौ व्यापके अत एव कालविग्रहे कलयितृरूपे अन्तर्यामिणि यश्चित्तं धारयेत् स क्षेत्राणां देहादीनां क्षेत्रज्ञानां तदुपाधिकजीवानां च चोदनां प्रेरणसामर्थ्यरूपम् ईशित्वमवाप्नोति । न तु विश्वसृष्ट्यादिकृतृत्वलक्षणमित्यर्थः जगद्ध्यापारवर्जमिति शारीरकसूत्रात् ॥ १५ ॥ नारायण इति । तुरीयाख्ये विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरित्युक्तलक्षणे । यस्य स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यद्वयं कारणमात्रं च नोपाधिः किन्तु तुरीयं सच्चिदानन्दाकारं तस्मिन्

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।' इत्युक्तभगवच्छब्देन शब्दिते कथिते ऐश्वर्यादिमति नारायणे मयि मनो दधत् मद्धर्मा योगी वशितां गुणकार्येष्वनासक्तिरूपां सिद्धिमियात्प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

उद्देशतः लक्षणपूर्वकसंज्ञामात्रतः । यथेत्यर्द्धकम् । यथेति तत्साधनधारणाप्रश्नोत्तरम् । यथेति तत्प्रकारप्रश्नोत्तरम् ॥ ९ ॥ मदीयमणिमानमित्यणिमनो मदीयत्वमेकांशेनैव ज्ञेयं 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति न्यायेन सर्वथा तत्प्राप्त्यभावात् ॥ १० ॥ महिमानं तादृशज्ञानशक्त्यलङ्कृतमूर्तित्वम् । आकाशादिभूतापाधौ आकाशादिशरीरके मयि तत्तद्भूतमहिमानं तत्तद्भूतशक्त्यालङ्कृतमूर्तित्वम् आकाशादिभूतोपाधौ चेत्यव्याहारादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ व्यावादिभूतानां ये परमाणवः भारशून्यपरमसूक्ष्मांशास्तदुपाधौ तदन्तर्यामिणि मयि चित्तरञ्जयन् यागी लघिमानं भारशून्यत्वमवाप्नोति । कालपरमाणुगधिरूपतामिति । कालस्य यः परमाणुरूपोपाधिः परमसूक्ष्मदेशावच्छिन्नाकाशस्तद्रूपताम् । तद्वद्वतिलघुतामिति भारशून्यत्वलक्षणस्य लघुत्वस्य विवरणम् । कालसूक्ष्मार्थतामिति पाठेऽर्थशब्द उपाधिपरः आत्मेति पाठे तु आत्मा देह उपाधिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ अत्र इन्द्रियाधिष्ठातृत्वप्राप्तौ । एवं भवति इन्द्रियाधिष्ठातृत्वं भवति । अत्र प्राप्तिलक्षणसिद्धौ मद्धारणादन्योऽतीव हेतुर्नानुसन्धेयः किन्तु मद्धारणैवात्र हेतुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्राकाम्यमिच्छानभिधातः दृष्टादृष्टभोगप्राप्तिसामर्थ्यम् ॥ १४ ॥ तदुपाधीनां जीवोपाधीनां शरीराणां नत्विति 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति न्यायात् ॥ १५ ॥ वशितां वशित्वं वशीकारवैराग्यम् ऐहिकामुक्तिमकविषयजिहीर्षाम् । तदुक्तं पातञ्जले । 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति । विराट् स्थूलोपाधिः हिरण्यगर्भः सूक्ष्मोपाधिः कारणमविद्या । ऐश्वर्यस्येति समग्रस्येति सर्वत्रान्वितम् । त्रिधात् पादविभूत्यधिष्ठातृत्वमैश्वर्यम् । वीर्य पराक्रमः यशः सत्कीर्तिः श्रीः सौन्दर्यं सम्पत्तिश्च । ज्ञानं स्वविषयं परविषयं च । वैराग्यं प्राकृतभोगसम्बन्धाभावः इहना संज्ञा ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

तन्मात्रं तन्मात्रविषयं विषयान्तरनिवृत्तं तन्मात्रोपासकः मच्छरीरभूतभूतसूक्ष्मोपासकः ॥ १० ॥ भूतानां पृथग्व्यादिस्थूलभूतानामात्मनि मयीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ परमाणुमये भूतानां सूक्ष्मावयवव्यापिनां कालसूक्ष्मात्मतां सूक्ष्मकालावस्थित्वं च ध्यायन्निति शेषः ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणामात्मत्वमिन्द्रियाणि दूरदेशव्यापीनि भवन्ति तं भावं तथाभावं तदेव प्राप्तिः ॥ १३ ॥ पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिचिह्नमीश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्वाहक इति ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

स्वरूपकथनगर्भमुद्देशं निगमयति । एताश्चेति । अथ ता एव सिद्धीस्तत्साधनभूतधारणाभिः सह विशेषतो निरूपयितुम् तच्छ्रुतामुत्पादयति । यथेत्यर्धेन ॥ ९ ॥ निरूपयति । भूतसूक्ष्मनीत्यादिना उपासकस्य मामेवमित्यतः प्राक्तनेन । यः भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मशरीरके मयि । तन्मात्रं तावन्मात्रविषयं विषयान्तरनिवृत्तमित्यर्थः । तत् मनो धारयेत्सः मम तन्मात्रोपासकः मच्छरीरभूतसूक्ष्ममात्रोपासकः अणिमानमवाप्नुयात् ॥ १० ॥ महतीति । महति महत्तत्त्वशरीरके परे आत्मन् परमात्मानं मयि यथासंस्थं विषयान्तरेभ्यो निवृत्तं सम्यक् स्थितं यथा स्यात्तथा मनो दधद्धारयन् भूतनामाकाशादीनां पृथक् पृथग्यथा स्व योगमहिमा तथा तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमाणुमय इति । भूतानां परमाणुमये सूक्ष्मावयवव्यापिनि मयि चित्तरञ्जयन्नासञ्जयन् कालसूक्ष्मार्थतां स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतामित्युक्तविधः सूक्ष्मकालः । स एवार्थो वस्तु तस्य भावस्तत्ता तां सूक्ष्मकालावस्थित्वं च ध्यायन्निति शेषः लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयेदिति । वैकारिकेऽहत्तत्त्वे । वैकारिकाहङ्कारशरीरके मय्यखिलमेकाग्रं यथा तथा मनो धारयेत् एवं मय्येव मनो यस्य स मन्मताः सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषां प्राणिनां यानीन्द्रियाणि तेषामात्मा स्वभावः तत्तद्विषयव्याप्तिस्वभावस्तस्य भावस्तत्त्वमधिष्ठातृत्वं वा प्राप्नोति ॥ १३ ॥ सूत्रे बहुमणीनां सूत्रे इव स्वकार्याणां बहूनामाधारभूते महति महत्तत्त्वशरीरके मयि मानसं धारयेत् सः प्राकाम्यं दृष्टार्थव्यापारोपयुक्तज्ञानातिशयं परमेष्ठिनो भावः पारमेष्ठ्यम् परमेष्ठिन इवान्येभ्योऽतिशयितव्यापारक्षमत्वं वेत्यर्थः । अव्यक्तात्प्रधानाज्जन्म यस्य तस्मात्तत्त्वान्मद्विशेषणत्वेनोपास्यमानाद्धेतोर्विन्दते इत्यर्थः । केवलमहत्तत्त्वशरीरकभगवद्विषयधारणयाऽणिमत्वप्राप्तिरुक्ता अत्र तु सूत्रत्वाव्यक्तजन्मत्वादिगुणविशेषयुक्तमहत्तत्त्वशरीरकभगवद्विषयधारणया प्राकट्यलाभ उच्यते ततश्च गुणविशेषयोगतद्भावकृतधारणाभेदात्सिद्धिभेद इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ विष्णाविति विष्णौ सर्वव्यापके त्र्यम्बीश्वरे सृष्ट्यादिव्यापारत्रयनिर्वाहके कालशरीरके मयि यच्चित्तं धारयेत् स ईशत्वमवाप्नोति ईश्वरत्वं विवृणोति । क्षेत्रेति । शक्तिप्रेरणमीशतेत्युक्तं सर्वेषां क्षेत्रक्षेत्रज्ञानां देहानामात्मनां च चोदनां प्रेरणं सर्वविषयकसामर्थ्यापादनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ नारायण इति । तुरीयाख्ये जागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयरहिततुरीयशब्दवाच्ये परिशुद्धजीवात्मस्वरूपशरीरके

नारायणे जीवानां प्राप्ये प्रापके आधारभूते च भगवच्छब्दवाच्यं ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजोरूपषाड्गुण्यपूर्णं मयि मन आदध-
द्वारयन् योगी मद्धर्मो ममेव धर्मा यस्य सः वशितां गुणेष्वसङ्गरूपामियात्प्राप्नुयात् यथाहं गुणेष्वसङ्गमेति तथैव मयि चेतो
धारयन्नपि यातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मनोयोगेन यद्धारणं ध्यानं तेन जायमानाः सिद्धयो योगधारणसिद्धयः सङ्ख्याविषयं प्रश्नं परिहृत्य इदानीं कया
धारणया इत्यादिप्रश्नं परिहरति । यथेति ॥ ९ ॥ तत्र तावत्प्रथमोद्दिष्टाणिमासिद्धिप्रापकं ध्यानप्रकारमाह । भूतसूक्ष्मेति । भूत-
सूक्ष्माणां पार्थिवादिपरमाणूनामात्मनि नियामके परमाणुषु स्थिते मयि तन्मात्रापरिमितत्वेन मनो धारयन् ध्यायन्नणिमानमेवाप्नोति ।
अनेन यद्वद्वस्तूपमितं रूपं स्वयमपि तत्तत्परिमितो भवतीत्युक्तं भवति—

तन्मात्रावयवे सूक्ष्मे परमाण्वभिधानके । प्रत्येकमणुरूपं तु विष्णुं ध्यायन्नणुर्भवेदिति ॥

वचनात् प्रकारान्तरेणाणुत्वप्राप्तिप्रतिपत्तिमाह । तन्मात्रेति । मम तन्मात्रोपासकः तस्याकाशादिगुणस्य शब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रं
परिमाणं तत्परिमाणस्य मम स्वरूपस्योपासकोऽपि तत्परिमितरूपो भवतीत्यर्थः—

आकाशवत्सूक्ष्मतां यो व्यापित्वेनैव मन्यते । तन्मात्रव्यापिनं विष्णुञ्चिन्तयन्स तथा भवेदिति ॥

वचनात् अणुत्वं च चतुर्दशेऽणुत्वन्तु अणिमा सम्प्रकीर्तिता इत्युक्तविधं च ॥ १० ॥ व्याप्तस्य हरेरेकैकाग्रवध्यान्
परिच्छिन्नवस्तुमहत्त्वकारणमाह । महतीति । महति व्याप्ते आत्मन् आत्मनि स्वामिनि मयि यथासंस्थं यथावस्तुपरिमाणं तथा स्थिते
मनो दधत्पुरुषो महिमानं महत्त्वमवाप्नोति तदेव विशिनष्टि । भूतानामिति । अस्मात् स्थूलतां प्राप्नुवानीत्यपेक्षायां तस्मात् स्थूलतां
प्राप्नोति ततोऽन्यस्मान्महत्त्वमाप्नुवानीत्यपेक्षायां तस्यादिति पृथक् पृथक् भूतानां सकाशान्महत्त्वमाप्नोतीत्यर्थः । परे परमात्मनि
सर्वनामसंज्ञाविकल्पात् नास्त्यस्य ॥ ११ ॥ लघिमासिद्धिप्रापिणी प्रतिपत्तिमाह । परमाणुमय इति । कालसूक्ष्माणां कालपरमाणु-
नामात्मके आत्मनि व्यापके तत्स्वरूपं विशिनष्टि । परमाणुमये भूतानां सकाशादतिशयेनाणुस्वरूपे मयि चित्तं रञ्जयन् अनुरक्तं
कुर्वन् तदेकनिष्ठत्वेन कुर्वन् लघिमानमाप्नोति ॥ १२ ॥ प्राप्तिरिति यापादिकां धारणामाह । धारयन्निति । विकारिके अहन्तत्त्वे व्याप्ते
मयि मनो धारयन्नखिलं निवृत्तबहिर्वृत्तिं यथा तथा धारयन् सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं स्वामित्वेन स्वेच्छानियतत्वमाप्नोति । ततः
किमत्राह । प्राप्तिमिति । अन्येन्द्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणप्राप्तिमाप्नोति अन्येन्द्रियैर्दर्शनादि यथासङ्कल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यते
सद्भिरिति च मन्मना इत्यनेनान्तराले अन्यमनस्कत्वं निवारयति ॥ १३ ॥ प्राकाश्यप्राप्तिप्रकारकथयति । महतीति । महति महत्तत्त्वे
सूत्रे मुख्यप्राणे वात्मनि व्याप्ते मयि मानसं धारयन्नव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि विकारलक्षणस्थूलत्वापादनकर्तुर्मे प्रसादात्परमेष्ठयं
परमेष्ठिनो ब्रह्मणः प्रसादलभ्यं प्राणभारत्याः प्रसादाच्च सर्ववेदादिज्ञानश्रैष्ठ्यापादकं प्राकाश्यं विन्दत इत्यन्वयः—

प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः । सर्वे गुणास्तु प्राणस्य परमात्मप्रसादतः ॥

प्राणविष्णोः प्रसादेन भारत्याः सम्प्रकीर्तिताः । प्रसादाच्च त्रयाणां चाप्यानन्दादिः सदा गुण इति ॥ १४ ॥

ईशित्वप्राप्तिप्रकारमाह । विष्णाविति । परमाण्वादिरूपः कालो विग्रहः प्रतिमा यस्य स कालविग्रहः तस्मिन्नधीश्वरे
अधीश्वरत्वगुणविशिष्टे अनेन यो यो गुण उपासकस्याभिलषितः तं तं गुणं तस्मिन्नुपसंहृत्योपासनकर्तव्यमित्युक्तं भवति सर्वत्रा-
धीश्वरत्वादौ विद्यमानेऽपीत्यादि विष्णौ व्याप्ते मयि चित्तं धारयन्नीशित्वमवाप्नोति कीदृशं क्षेत्रं शरीरं स्थावरादिपदार्थसमूहो वा
क्षेत्रज्ञा जीवा एषां चोदनं नियमनं यस्मात्तत् क्षेत्रज्ञचोदनं भुवि स्थितैः प्राणिभिरुक्तकारकत्वं पूर्वशक्तेः कोदिगुणशक्त्युद्रेकश्चेत्युक्त-
मनेन ॥ १५ ॥ वशितावाप्त्युपायमाह । नारायण इति । नारायणे तुर्याख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ऐश्वर्यादिषड्गुणानुपसंहृत्य मयि
मन आदधयोगी वशितामियादवाप्नोति असङ्गत्वादिलक्षणो मम धर्मो यस्य स मद्धर्मः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जोवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथेत्यर्धकम् ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मादयो, वैकुण्ठादिगताः स्वरूपशक्तिविलासाः ज्ञेयाः तासामष्टावित्यादावुभयेषां भेदेनावश्य-
व्यवस्थाप्यत्वात् तन्मात्रोपासको ममेति पुनरुक्तेस्तद्वधारणार्थत्वाच्च अणिमानमित्यत्रापि ममेत्यन्वयः किंत्वणिमादिकमिदमंशेनैव
ज्ञेयं 'जगद्ध्यापारवर्जम्' इति न्यायेन सर्वथा तद्धर्मप्राप्त्यसम्भवात् ॥ १० ॥ महिमानं तत्तच्छक्त्यलंकृतमूर्तित्वमित्यर्थः । भूतानां
वेति महत्त्वधारणायामेतदपीच्छावान्तरफलं भवतीत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥ भूतानां मध्ये यः परमाणुर्भारशून्याकाशपरमसूक्ष्मांशस्त-

दुर्भाषिके मयि चित्तं रञ्जयन् योगी लघिमानं भारशून्यत्वमवाप्नोति तमेव दर्शयति । कालस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुस्तस्यार्थ उपाधिः परमसूक्ष्मदेशावच्छिन्नाकाशः तद्रूपतां तद्वदतिलघुतामित्यर्थः । आत्मेति पाठे आत्मा देह उपाधिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ वैकारिके शुद्धसत्त्वमये ॥ १३ ॥ अव्यक्तमिन्द्रियागम्यं जन्म प्रादुर्भावो यस्य तस्य मम यद्वा व्यक्तं जगति च प्रकटमित्यादि ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं स तन्मात्रोपासकः मम मदीयमणिमानं परमावेवाकारतां सिद्धिं यया शिलामपि प्रवेष्टुं शक्नोति ॥ १० ॥ महत्यात्मनि ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारं महिमानं परममहदाकारता यया सर्वमपि व्याप्तुं शक्नोति भूतानां चेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन् तत्तद्रूपं महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमाणुमये वाय्वादिभूतानां ये परमाणवस्तन्मये तदुपाधौ च मयि चित्तं रञ्जयन् कालसूक्ष्मार्थतां कालस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुः स एवार्थ उपाधिर्यस्य तत्तां तद्वदतिलघुत्वरूपं लघिमानं तदुक्तं स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतामिति ॥ १२ ॥ वैकारिकाहङ्कारोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं सर्वेन्द्रियाणां सर्वपात्रमेवेन्द्रियाणामभीष्टविषयग्राहकाणामात्मत्वनात्मस्वरूपेण भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि प्राकाश्यमैश्वर्यं विन्दते तदेव किम्पारमेष्वयं परमेष्वितो भावः पारमेष्वयं कथम्भूतस्य मे अव्यक्तजन्मनः अव्यक्तजन्म यस्य तस्य सूत्रस्य सूत्रोपाधेरित्यर्थः ॥ १४ ॥ अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि कालविग्रहे कालः कालयिता द्रष्टा तत्स्वरूपे ईशित्वं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां तदुपाधीनां च चोदनं प्रेरणं तत्र तत्र स्वशक्तिसञ्चारणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्ये—

विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यन्निर्महीं तुरीयं तत्पदम्बुदुः ॥

इत्येवं तुरीय आख्या यस्य तस्मिन्नित्यनेन भगवच्छब्दशब्दित इत्यनेन च नारायणस्य तुरीयत्वे षडैश्वर्यतत्त्वे च मनसा धार्यमाणे सत्येवेति भावः । अयमर्थः यस्य स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यद्वयं नोपाधिः कारणं माया च नोपाधिः किन्तु तुर्यं सच्चिदानन्दवस्तु आख्या आख्यागम्य आकारो यस्य तस्मिन् नारायणे स च केन शब्देनोच्यते तत्राह । भगवच्छब्दशब्दित इति । वशितां गुणेष्वसङ्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ तत्तद्धारणया तां तां निरूपयत्यासमाप्तेः । भूतेति । भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मरूपे भूतसूक्ष्मावस्थापन्ने मयि तन्मात्रं तन्मात्रविषयं मनो धारयन् तन्मात्रोपासकः भूतसूक्ष्मरूपमात्रोपासकः मम भूतसूक्ष्मरूपिण अणिमानं सूक्ष्मतामवाप्नोति भूतसूक्ष्मादिकार्यरूपेण स्वयमेवावस्थितस्तदैक्षत बहुस्यामित्यादिश्रुतेरता मयीत्याद्यभेदः सुपपन्नः ॥ १० ॥ महत्यात्मनि मयि महत्तत्त्वरूपे मयि यथासंस्थं तन्मात्रविषयं मनो दधत् महिमानं तादृशरूपिणो मम महत्त्वमवाप्नोति परे इति विशेषणं कार्यरूपे परिच्छिन्नस्य कारणस्यैव दृष्टिः कर्तव्येति ज्ञापयति आकाशादिभूतानां च पृथक् पृथगुपासनया तत्तद्रूपिणो मे ममाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ भूतानां परमाणुमयं सूक्ष्मावयवरूपे मयि मनो रञ्जयन् कालसूक्ष्मार्थतां कालस्य परमाणुरूपस्य ज्ञाप्यस्य सूक्ष्मो योऽर्थः ज्ञापकः भूम्यादिपरमाणुरूपस्तस्य भावस्तत्ता तां लघिमानं स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतामित्यत्र दर्शितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ वैकारिके अहन्तत्त्वे वैकारिकाहङ्कारावस्थापन्ने मयि अखिलं तदेकविषयम् आत्मत्वमधिष्ठातृत्वम् ॥ १३ ॥ महत्तत्त्वस्यैवावस्थाभेदेन सूत्रमिति संज्ञा तस्मिन् पारमेष्वयं परमेष्वित्युल्लंघनं प्राकाश्यम् व्यक्ताज्जन्म यस्य तस्य सूत्रात्मनो मम ॥ १४ ॥ एवमचेतनेषु स्वशक्तिपरिणामेषु स्वकार्येषु स्वदृष्ट्या धारणामुपदिश्य काले स्वदृष्ट्या धारणामुपदिशति । विष्णाविति । उग्रधीश्वरत्वं विवृणोति । कालविग्रहे इति । भूतभविष्यद्वर्त्तमानव्यवहारनिर्वाहके काष्ठमूर्त्तौ विष्णौ मयि क्षेत्राणां क्षेत्रज्ञानां देहदेहिनां चोदनां प्रेरणलक्षणाभीशित्वमीशितामवाप्नोति ॥ १५ ॥ अथ त्वम्पदार्थे स्वदृष्ट्या धारणामुपदिशति । नारायणे इति तुरीयाख्ये तुरीयं त्रिषु सन्ततमित्येवं नामके—

उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इति स्मृत्या भगवच्छब्देनापि शब्दिते मद्धर्मः मद्दृष्ट्यैव मम धारणालक्षणो धर्मो यस्य सः वशितामित्यान् प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उद्देशं निगमयति—एताश्चेति । तत्तद्धारणाभिः सह विशेषतो निरूपयन्सावधानीकरोति—ययेति ॥ ९ ॥ विशेषतो निरूपयति—भूतेति । भूतसूक्ष्मशरीरके मयि तन्मात्रं तदेकाकारं मनो धारयन् तन्मात्रं सूक्ष्माकारमुपास्ते यः स तन्मात्रोपासकः

मम मदीयमणिमानमवाप्नोति, यथेष्टसूक्ष्मतापत्त्या सूक्ष्मवस्तुषु प्रवेशसामर्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ सहसात्मनि ज्ञानशक्ति-
महत्तत्त्वशरीरके मयि परे परमेश्वरे यथासंख्यं महत्तत्त्वाकारं मनो दधत् महिमानमवाप्नोति, यथेष्टमहत्त्वस्वीकारसामर्थ्यं प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ तथा भूतानामाकाशादीनां च मध्ये पृथक् पृथक् यद्यन्मदभिन्नतया चिन्तयति, तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
वाय्वादिभूतानां परमाणुमये तदुपाधिके मयि मनो रञ्जयन्धारयन् योगी लघिमानमवाप्नुयात् । तामेव विवृणोति-कालसूक्ष्मार्थ-
तामिति, कालपरमाणुतुल्यभवनसामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वथा गुरुत्वाभावात् कालपरमाणुतुल्यत्वमुक्तम् पृथ्व्यादिपरमाणुषु गुरुत्व-
सद्भावात् । न च कालस्य निरवयवत्वात्तत्परमाण्वसम्भवः शङ्कनीयः । 'स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्' इत्युपाधिक-
परमाणुत्वस्योक्तत्वात् ॥ १२ ॥ वैकारिके सात्विकेऽहङ्कारे तदुपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं मनो धारयन् सन्मनाः मदुपासकः
सर्वप्राणीन्द्रियाणामात्मत्वमिन्द्रियप्राप्तिसामर्थ्यरूपां प्राप्याख्यां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं
तदुपाधौ मयि यो मानसं धारयेत् स अव्यक्ताज्जन्म यस्य सूत्रस्य तस्य तदुपाधेर्मम सम्बन्धि पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टप्राकाशं विन्दते
इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि विष्णौ व्यापके अतएव कालशरीरके यच्चित्तं धारयेत्स ईशित्वमवाप्नोति ईशित्वमेव
विशिनष्टि । क्षेत्राणां देहेन्द्रियान्तः करणादिसङ्घातानां क्षेत्रज्ञानां तदुपाधिकजीवानां च चोदनां, प्रेरणसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्ये
विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यन्निर्भिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरित्येवंलक्षणम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तलक्षणावस्था-
त्रयरहिते वा । भगवच्छब्दशब्दिते 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' । तद्वति
नारायणे मयि मनो दधद्योगी वशितां गुणकार्येष्वनासक्तिरूपां सिद्धिमियात्प्राप्नुयात् । एता उक्ता वक्ष्यमाणाश्च सर्वाः सिद्धयो
मद्व्यानात्मकधर्मेप्रभावादेव भवन्ति न केवलप्राणायामादिलक्षणयोगप्रभावादित्याशयेनाह-मद्वर्मेति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वरूपकथनगर्भमुद्देशं निगमयति । एताश्चेति । एताः योगधारणसिद्धयः, तुभ्यं उद्देशतः नामसंकीर्तनेनेत्यर्थः । प्रोक्ताः
अथैता एव सिद्धीस्तत्साधनभूतधारणाभिः सह विशेषतो निरूपयितुं तच्छुश्रूषामुत्पादयति यथेति यावत्समाप्ति । यया धारणया,
या सिद्धिः स्यात्, यथा वा स्यात्, तत् मे मत्तः, निबोध ॥ ९ ॥ निरूपयति भूतसूक्ष्मात्मनीत्यादिना उपासीनस्य मामेवमित्यतः
प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतसूक्ष्मेति । यः योगी, भूतसूक्ष्मात्मनि शब्दादिभूतसूक्ष्मशरीरके मयि, तन्मात्रं तावन्मात्रं विषयान्तरेभ्यो
निवृत्तमित्यर्थः मनः धारयेत्, सः मम तन्मात्रोपासकः मच्छरीरभूतसूक्ष्ममात्रोपासको योगीत्यर्थः । अणिमानमणोर्भावं, अवाप्नोति
आप्नुयात् ॥ १० ॥ महदिति । महत्त्वात्मनि ज्ञानशक्तिप्रधानमहत्तत्त्वशरीरके मयि, यथासंख्यं, विषयान्तरेभ्यो निवृत्तं सत्
सम्यक् स्थितं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । मनः दधत् धारयन् योगी भूतानामाकाशादीनां, पृथक् पृथक् च महिमानं, अवाप्नोति । यस्य
भूतस्य यथाविधो महिमा विद्यते तस्य भूतस्य तं महिमानमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमाण्विति । भूतानां परमाणुमये सूक्ष्मावय-
व्यापिनि मयि परमेश्वरे, चित्तं रञ्जयन्नासञ्जयन् योगी, कालसूक्ष्मार्थतां 'स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्' इत्युक्तविधः
सूक्ष्मः कालः स एवार्थो वस्तु तस्य भावस्तत्ता तां, ध्यायन्निति शेषः । लघिमानं, अवाप्नुयात् ॥ १२-३ ॥ धारयेदिति । वैकारिके
अहंतत्त्वे वैकारिकाहंकारशरीरके इत्यर्थः । मयि, अखिलमेकाग्रं यथा तथा, मन धारयेत् । एवं, मध्येव मनो यस्येति
मन्मनाः योगी, सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषां प्राणिनां यानीन्द्रियाणि तेषां, आत्मा स्वभावस्तद्भावस्तत्, तत्तद्विषयव्याप्तिस्वभावत्वरूपां,
प्राप्तिं प्राप्याख्यां सिद्धिं, प्राप्नोति ॥ १३-४ ॥ महतीति । यो योगी, सूत्रे बहूनां मणीनां सूत्र इव स्वकार्याणां बहूनामाधारभूते
महति, आत्मनि महत्तत्त्वशरीरके इत्यर्थः । मयि, मानसं मनः धारयन् सन्, प्राकाशं दृष्टादृष्टार्थव्यापारेष्वन्येभ्योऽतिशयिता-
रूपं, परमेष्ठिनो भावः पारमेष्ठ्यं वा, परमेष्ठिन इवान्येभ्योऽतिशयितव्यापारक्षमत्वं वेत्यर्थः । विन्दते लभते । कस्माद्धेतोः
अव्यक्तात् प्रधानाज्जन्म यस्य तस्मात्, मद्विशेषणत्वेनोपास्यमानान्महत्तत्त्वाद्धेतोः विन्दते इत्यर्थः । केवलमहत्तत्त्वशरीरकभगव-
द्विषयधारणया महिमत्वप्राप्तिरुक्ता । अत्र तु सूत्रत्वाव्यक्तजन्मत्वादिगुणविशेषयुक्तमहत्तत्त्वशरीरकभगवद्विषयधारणया प्राकाम्य-
लाभ उच्यते । ततश्च गुणविशेषयोगतदभावकृतधारणाभेदात् सिद्धिभेद इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४-५ ॥ विष्णाविति । विष्णौ/सर्वव्यापके,
त्र्यधीश्वरे सृष्ट्यादिव्यापारत्रयनिर्वाहके, कालविग्रहे कालशरीरके मयि, यः चित्तं धारयेत्, सः क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां एतद्रूपमित्यर्थः ।
ईशित्वं, अवाप्नोति । क्षेत्र क्षेत्रज्ञचोदना नाम तेषु शक्तिप्रेरणमीशिता' इत्युक्तेः ॥ १५-६ ॥ नारायण इति । तुरीयाख्ये जागरस्वप्न-
सुषुप्त्यवस्थात्रयरहिततुरीयशब्दवाच्यपरिशुद्धजीवात्मस्वरूपशरीरके नारायके, जीवानां प्राप्ये प्रापके आधारभूते चेत्यर्थः । भगव-
च्छब्दवाच्ये, ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजोरूपषाड्गुण्यपूर्ण इत्यर्थः । मयि, मनः आदधत् धारयन्, योगी, ममेव धर्मो यस्य
तथाभूतः सन्, वशितां गुणेष्वसङ्गरूपां, इयात् संप्राप्नुयात् । यथाहं गुणेष्वसङ्कोऽस्मि तथैव मयि चेतो धारयन्, योग्यपि
गुणेष्वसङ्गं यातीत्यर्थः ॥ १६-७ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रिय उद्धव ! योग-धारणा करने से जो सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं, उनका मैंने नाम-निर्देश के साथ वर्णन कर दिया । अब किस धारणा से कौन-सी सिद्धि कैसे प्राप्त होती है, यह बतलाता हूँ, सुनो ॥ ९ ॥ प्रिय उद्धव ! पञ्चभूतों की सूक्ष्मतम मात्राएँ मेरा ही शरीर हैं । जो साधक केवल मेरे उसी शरीर की उपासना करता है और अपने मन को तदाकार बनाकर उसी में लगा देता है अर्थात् मेरे तन्मात्रात्मक शरीर के अतिरिक्त और किसी भी वस्तु का चिन्तन नहीं करता, उसे 'अणिमा' नाम की सिद्धि अर्थात् पत्थर की चट्टान आदि में भी प्रवेश करने की शक्ति-अणुता प्राप्त हो जाती है ॥ १० ॥ महत्तत्त्व के रूप में भी मैं ही प्रकाशित हो रहा हूँ और उस रूप में समस्त व्यावहारिक ज्ञानों का केन्द्र हूँ । जो मेरे उस रूप में अपने मन को महत्तत्त्वाकार करके तन्मय कर देता है, उसे 'महिमा' नाम की सिद्धि प्राप्त होती है, और इसी प्रकार आकाशादि पञ्चभूतों में—जो मेरे ही शरीर हैं—अलग-अलग मन लगाने से उन-उनकी महत्ता प्राप्त हो जाती है, यह भी 'महिमा' सिद्धि के ही अन्तर्गत है ॥ ११ ॥ जो योगी वायु आदि चार भूतों के परमाणुओं को मेरा ही रूप समझकर चित्त को तदाकार कर देता है, उसे 'लघिमा' सिद्धि प्राप्त हो जाती है—उसे परमाणुरूप काल के समान सूक्ष्म वस्तु बनने का सामर्थ्य प्राप्त हो जाता है ॥ १२ ॥ जो सात्त्विक अहङ्कार को मेरा स्वरूप समझकर मेरे उसी रूप में चित्त की धारणा करता है, वह समस्त इन्द्रियों का अधिष्ठाता हो जाता है । मेरा चिन्तन करनेवाला भक्त इस प्रकार 'प्राप्ति' नाम की सिद्धि प्राप्त कर लेता है ॥ १३ ॥ जो पुरुष मुझ महत्तत्त्वाभिमानी सूत्रात्मा में अपना चित्त स्थिर करता है, उसे मुझ अव्यक्तजन्मा (सूत्रात्मा) की 'प्राकाम्य' नाम की सिद्धि प्राप्त होती है—जिससे इच्छानुसार सभी भोग प्राप्त हो जाते हैं ॥ १४ ॥ जो त्रिगुणसंघी माया के स्वामी मेरे कालस्वरूप विश्वरूपकी धारणा करता है, वह शरीरों और जीवों को अपने इच्छानुसार प्रेरित करने की सामर्थ्य प्राप्त कर लेता है । इस सिद्धि का नाम 'ईशित्व' है ॥ १५ ॥ जो योगी मेरे नारायण-स्वरूप में—जिसे तुरीय और भगवान् भी कहते हैं—मन को लगा देता है, मेरे स्वाभाविक गुण उसमें प्रकट होने लगते हैं और उसे 'वशिता' नाम की सिद्धि प्राप्त हो जाती है ॥ १६ ॥

निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १७ ॥
श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि । धारयन्श्वेततां याति षड्भिरहितो नरः ॥ १८ ॥
मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्रहन् । तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥
चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥
मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनु वायुना । मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥
यदा मन उपादाय यद् यद् रूपं बुभूषति । तत्तद् भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥
परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् । पिण्डं हित्वा विशेत् प्राणो वायुभूतः षडङ्घ्रिवत् ॥ २३ ॥
पाण्डुर्याऽऽपीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धसु । आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वा तनुज्जेतनुम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निर्गुणे ब्रह्मणि मयि विशदं मनः धारयन् परमानन्दम् आप्नोति यत्र कामः अवसीयते ॥ १७ ॥ शुद्धे धर्ममये श्वेतद्वीपपतौ मयि चित्तं धारयन् नरः श्वेततां याति षड्भिरहितः भवति ॥ १८ ॥ आकाशात्मनि प्राणे मयि मनसा घोषम् उद्रहन् असौ हंसः तत्र उपलब्धाः भूतानां वाचः शृणोति ॥ १९ ॥ त्वष्टरि चक्षुः संयोज्य त्वष्टारम् अपि चक्षुषि (संयोज्य) तत्र मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मदृक् विश्वं पश्यति ॥ २० ॥ मनः देहं (च) तदनु वायुना मयि सुसंयोज्य मद्धारणानुभावेन यत्र मनः तत्र आत्मा (अपि) वै ॥ २१ ॥ यदा मनः उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति तत्तत् मनोरूपं भवेत् (यतः) मद्योगबलम् (एव) आश्रयः ॥ २२ ॥ सिद्धः परकायं विशन् तत्र आत्मानं भावयेत् प्राणः पिण्डं हित्वा वायुभूतः षडङ्घ्रिवत् विशेत् ॥ २३ ॥ पाण्डुर्या गुदम् आपीड्य प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धसु आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वा तनुम् उत्सृजेत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यत्र परमानन्दरूपे सर्वोऽपि कामस्तदंशभूतोऽवसीयते समाप्यते तम् ॥ १७ ॥ अतः परं गुणहेतुकाः सिद्धीराह । शुद्धे सत्त्वात्मके । श्वेततां शुद्धरूपताम् ॥ १८ ॥ आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा घोषं नादं चितयन्नसौ हंसो

जीवस्तत्राकाशे उपलब्धा ज्ञाता संस्तत्रस्था विचित्रा वाचः शृणोति । यद्वा तत्राकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ता या वाचस्ताः दूरतः शृणोतीति ॥ १९ ॥ त्वष्टा आदित्यस्तस्मिन्परिच्छिन्ने चक्षुः संयोज्य तं च चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं दूरतः पश्यति ॥ २० ॥ मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य या मद्धारणा क्रियते तस्याः प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रात्मा देहो यातीत्यर्थः । यद्वा मनः कर्तुं । आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तदनु तत्र देहो यातीति ॥ २१ ॥ मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्यदेवादिरूपं भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोऽभीष्टरूपं योगी भवेत् । कुतः । यतो मद्योगबलम् । योऽहमचित्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयि मनसो योगो धारणा तस्य बलं प्रभावः स एवाश्रयः कारणम् ॥ २२ ॥ यत्र प्रविविधति तत्रात्मानं चितयेत् । ततः पिंडं स्वदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गक्षरीरोपाधिर्वायुभूतो बाह्यवायौ भूतः प्रविष्टस्तेन मार्गेणेत्यर्थः । षडंघ्रिवत् । भृंगो यथा पुष्पात्पुष्पांतरमनायासेन प्रविशति तद्वत् ॥ २३ ॥ पिंडं हित्वेत्युक्तं तत्प्रकारं कथयन्स्वच्छंदमृत्युमाह । पाष्ण्यां पार्णिना गुदं निरुध्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानं ब्रह्मरूपेण मूर्धद्वारेण । ब्रह्मेत्युपलक्षणम् । ब्रह्म वा अन्यद्वा अपेक्षितं स्थानं मनसा नीत्वा ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदंशभूतः काम्यमानो विषयः । “अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति” इति श्रुतेः । निर्गुणे निर्विशेषे ब्रह्मणि । परमानन्दं ब्रह्मसायुज्यम् । तदंशभूतो ब्रह्मानन्दांशभूतः “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति” इति श्रुतेः । एवं च ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमध्ये गणितम् ॥ १७ ॥ अतः परमष्टसिद्धेः कथनात्परम् । शुद्धे निर्दुःखे वा श्वेततां निर्दुःखत्वं वेति तीर्थः । अतः परं प्राकृतधर्मोपाधितयोपास्यमानत्वाद्गुणहेतुका इत्युक्तम् । धर्ममये प्राकृतसत्त्वजधर्माधिष्ठातरि स्वतः शुद्धे शुद्धरूपतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मतामित्यनूभमत्त्वनाम्नी सिद्धिरिति संदर्भः ॥ १८ ॥ “त्यागात्पूर्वशरीराणां नवानां संचयेन च । जीवं हंस इति प्राहुः” इति । तत्रस्था आकाशस्थाः । अत्र सन्निति तत्र स्था इति पदयोरध्याहारे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । प्रथमार्थं आकाशे ज्ञातृत्वं तद्गुणशब्दज्ञानेनैव प्राप्तं तत्रोपलब्धेत्यधिकमपुष्टार्थत्वादतो—यद्वेति । दूरत इति प्रकरणबलादध्याहृतम् ॥ १९ ॥ तं च त्वष्टारम् । तत्र तस्मिन्नुभयसंयोगे त्वष्टृचक्षुःसंयोगे । अत्राशयमाह—अध्यात्माधिदैवभावेनैकं संभाव्य तत्रैकं मां मनसा एकत्वेन ध्यायन् “यश्चासावादित्ये यश्चायं पुरुषे स एकः” इत्यादिश्रुतेः । अपरिच्छिन्ने नेत्रगोलकदेशपरिच्छेदशून्ये । उभयसंयोगे चक्षुस्त्वष्टृसंयोगे । तन्नियन्तारं मां ध्यायन् स्वध्यानप्रभाव एव तत्र हेतुत्वेनोक्त इति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ तदनुवर्तिना मनोनुवर्तिना । इत्यर्थ इति—मनस्तुल्यगतिर्देहो भवतीति भावः । या मद्धारणा । क्रियत इत्यादिपदाध्याहारे गौरवादाह—यद्वेति । तदनु मनोनु । तदनुवर्तिना मनोऽनुकूलेन । मयि मनआद्यधिष्ठातरि । मद्धारणा योगिकर्तृकं मद्धारणम् । एवमेवमभिप्रेत्य मद्धारणा क्रियत इति व्याख्यातम् । तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वं निर्वहति तथापि मद्धारणा क्रियत इति कष्टकल्पनैवायाति अतो—यद्वेति । आत्मानं मन एव कर्तुं भूतम् । मनोजवसिद्धिरियम् ॥ २१ ॥ यदा धारणाकाले । अभीष्टरूपभवने हेतुं पृच्छति—कुत इति । कारणं मनश्चिततरूपधारण इत्यर्थः । यद्यदेवादिरूपमिति कामरूपसिद्धिः ॥ २२ ॥ यत्र देहे । तत आत्मचित्तनोत्तरम् । वायो बाह्यवायौ भूतः प्रविष्टो वायुभूतः । इत्यर्थ इति—बाह्यवायुद्वारा प्राणप्रधानलिङ्गदेहं देहांतरं प्रविशतीति भावः ॥ २३ ॥ पार्णिः पादस्य गुल्फाधस्तनदेशः । गुदं निरुध्येति—संपीड्य सीबनी सूक्ष्माम्’ इत्याद्युक्तेर्मुक्तासनं सूचितम् । स्वच्छन्दमृत्युसिद्धिः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निर्गुण इति । निर्गुणे ब्रह्मणि व्यापकं मयि विशदं प्राणायामादिभिः शुद्धं मनो धारयन् यत्र परमानन्दप्राप्तौ सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते निवर्त्तते तं परमानन्दं कामावसायिताख्यां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥ गुणहेतुकासिद्धीनां धारणा आह—श्वेततेति । शुद्धे गुणपारतन्त्र्यरहिते धर्ममये धर्मप्रवर्तके श्वेतद्वीपपतौ अनिरुद्धमूर्तौ मयि चित्तं धारयन् नरः श्वेततां शुद्धतां गुणपारवश्यराहित्यं याति । अतः क्षुत्पिपासादिषट्कर्म्मरहितश्च भवति ॥ १८ ॥ मयीति । आकाशात्मनि आकाशवज्रनिर्मलः सर्वक्यापकश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् समष्टिरूपप्राणे तद्रूपे मयि मनसा घोषं नादमुद्बहन् चिन्तयन् असौ हंसो जीवः तत्राकाशे उपलब्धा ज्ञाता सन् तत्रस्थः । यद्वा । उपलब्धाः अभिव्यक्ताः या भूतानां प्राणिनां चित्राः वाचस्था दूरत एव शृणोति ॥ १९ ॥ चक्षुरिति । त्वष्टा आदित्यस्तस्मिन् अपरिच्छिन्ने चक्षुः संयोज्य तं त्वष्टारं च चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मदृक् सन् दूरस्थमपि सर्वं विश्वं पश्यति ॥ २० ॥ मन इति । मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य या मद्धारणा क्रियते तस्याः अनुभावेन प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रात्मदेहोऽपि यातीत्यर्थः । यद्वा । मनः कर्तुं आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तत्र तदनु देहोऽपि याति ॥ २१ ॥ यदेति । यदा मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा वशीकृत्य च यद्यदेवादिरूपं बुभूषति भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोऽभीष्टं रूपं योगी भवेत् प्राप्नोति । प्राप्त्यर्थे भुवस्तत्प्रभाव आर्षः । यतो मद्योगबलं योऽहम-

चिन्त्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन् मयि मनसो योगो धारणा तस्य बलं प्रभाव एवाश्रयः सर्वासां सिद्धीनां कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥
परेति । सिद्धः वशीकृतप्राणेन्द्रियसङ्घातो योगी परकायं विशन् यत्र प्रविर्विषति तन्नात्मानं भावयेत् चिन्तयेत् । ततः प्राणः प्राण-
प्रधानलिङ्गशरीरोपाधिः पिण्डः स्वदेहं हित्वा वायुभूतः बाह्यवायौ प्रविष्टस्तेन सह नासिकारन्ध्रद्वारा तं कायं प्रविशति । भृङ्गो यथा
पुष्पात्पुष्पान्तरमनायासेन प्रविशति तद्वदिति ॥ २३ ॥ पिण्डं हित्वेत्युक्तं तत्प्रकारं कथयन् स्वच्छन्दमृत्युमाह-पाठ्येति । पाठ्यार्थो
पार्थिना पादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य संनिरुध्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानं क्रमेण हृदुरःकण्ठमूर्धस्वारोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण द्वारेण ब्रह्म
नीत्वा ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्म वा अन्यद्वा यदपेक्षितं तत्स्थानं नीत्वा मनसा ध्यात्वा तनुमुत्सृजेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भ्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

निर्गुणे निर्विशेषब्रह्मणि । परमानन्दं ब्रह्मसायुज्यम् । तदङ्गभूतः ब्रह्मानन्दांशभूतः । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्राभ्युपजीवन्ती”ति श्रुतेः । एवञ्च ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमध्ये एव गणितम् ॥ १७ ॥ अतः परम् अष्टसिद्धयन्तरम् । प्राकृतधर्मा-
पाधितयोपास्यमानत्वादगुणहेतुका इत्युक्तम् । धर्ममये प्राकृतसत्त्वजधर्माधिष्ठातरि । शुद्धस्वरूपतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥
तद्रूपे समष्टिप्राणोपाधौ मयि तत्रस्था आकाशस्था भूतानां विचित्रा विविधा वाचः शृणोतीति प्रथमोऽर्थः । तत्राकाशे ज्ञातृत्वं तद्गुणं
शब्दज्ञानेन प्राप्तमेवेति तत्रोपलब्धेत्यधिकमपुष्टार्थत्वादतो यद्वेति । दूरत इति तु प्रकरणबलादध्याहृतम् ॥ १९ ॥ अपरिच्छिन्नं
नेत्रगोलपरिच्छेदशून्ये । उभयसंयोगे त्वष्टृचक्षुः संयोगे तत्तन्निनयन्तारं मां ध्यायन्निति स्वध्यानप्रभावे एव तत्र हेतुत्वेनोक्त इति
ज्ञेयम् ॥ २० ॥ तदनुवर्तिना मनोऽनुकूलेन मयि मनआद्यधिष्ठातरि । मद्धारणा योगिकर्तृकं मद्धारणम् । एवमेवाभिप्रेत्य मद्धारणा
क्रियत इति व्याख्यातम् । तथाच त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वं निर्वहति । तथापि या मद्धारणा क्रियत इति कष्टकल्पनैवातो यद्वेति ।
आत्मानं मन एव कर्मभूतम् तदनु तस्य मनसः पश्चात् तत्र मनः प्राप्य स्थाने देहोऽपि वेगेन यातीति मनोजवसिद्धिव्याख्याता ॥ २१ ॥
यद्यदेवादिरूपं यद्यदेवादिरूपकत्वेन भवितुं योगीच्छति तत्तच्छरीरात्मको योगी भवतीति कामरूपसिद्धिव्याख्याता ॥ २२ ॥ तत्र
प्रवेष्टुमीप्सिते परकाये आत्मानं मदधिष्ठितप्राणाद्युपाधिमिति शेषः । ततस्तादृशधारणासामर्थ्यात् तेन वाय्वानुकूलेन ॥ २३ ॥
पार्थिना पादपश्चाद्भागेन । गुदं निरुद्धयेति सम्पीड्य सीविनीं सूक्ष्मामित्याद्युक्तं मुक्तासनं सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

निर्गुणे गुणत्रयातीते ॥ १७-१८ ॥ भूतानां वाच इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ त्वष्टा आदित्यः ॥ २० ॥ वायुना सह देहं मयि
संयोज्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥ मन उपादाय मयि निधायेत्यर्थः । मनोरूपं भवेत् अभिमतरूपवान् भवेत् ॥ २२-२३ ॥ उत्सृजेत्तनुमिति
छन्दत इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

निर्गुणे इति । निर्गुणे हेयगुणरहिते ब्रह्मणि कल्याणगुणबृहत्त्वशालिनि मयि विशदं योगपरिशुद्धं मनो धारयन् परमानन्दं
प्राप्नोति । यत्र परमानन्दे कामः सर्वोऽप्यवसीयते समाप्यते ॥ १७ ॥ अथ गुणहेतून् सिद्धीस्तत्साधनभूता धारणाश्च विशेषतो
निरूपयति । श्वेतद्वीपपतौ इति । शुद्धे शुद्धसत्त्वात्मके धर्ममये धर्मेनिर्वाहके तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तत्र मयद् मयि चित्तं
धारयन् षडूर्मिसहितः अशनायाद्यतीतः श्वेततां श्वेतरूपतां याति ॥ १८ ॥ मयीति आकाशात्मन्याकाशवन्निर्मलः सर्वव्यापकः
आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन्प्राणे प्राणशरीरके मयि मनसा चोषं प्राणघोषम् उद्धहन् चिन्तयन् तत्र धारणायां या उपलब्धस्तयो-
पलब्धितः इत्यर्थः उपलब्धा इति पाठे वाग्विशेषणम् असौ हंसो योगी दूरस्थानामपि भूतानामुपलब्धाः अभिव्यक्ता वाचः शृणोतीति
दूरश्रवणमुक्तम् ॥ १९ ॥ अथ साधारणं सुदर्शनं निरूपयति । चक्षुरिति । त्वष्टा आदित्यः चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता तस्मिन् चक्षुः
संयोज्य तं च चक्षुषि संयोज्य संयुक्तं ध्यात्वा इत्यर्थः । तन्नोभयसंयोगे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मा दृग् यस्य तथाभूतः सन् विश्वं
दूरस्थमपि सर्वं पश्यति ॥ २० ॥ अथ साधारणं मनोजवं निरूपयति । मन इति । मयि तावन्मनः तदनु ततः वायुना प्राणवायुना
सह देहं च संयोज्य संयुक्तं ध्यात्वा यत्र मनस्तत्रात्मा देहोऽपि मद्धारणानुभावेन मद्द्विषयकधारणाप्रभावेण उपतिष्ठतीति
शेषः ॥ २१ ॥ अथ कामरूपमाह । यदेति । मनः उपादाय मयि निधायेत्यर्थः । यद्यदेवादिरूपं नुभूषति भवितुमिच्छति । यादृमू-
प्रयुक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । तत्तन्मनोरूपं मनसोभीष्टरूपं भवेत्प्राप्नुयात् इति शेषः । तत्र हेतुर्मयोगबलं मद्द्विषयकधारणात्मकयोग-
बलमाश्रितः ॥ २२ ॥ परकायमिति । परकायं परशरीरं विशन् प्रविर्विषन् तत्र परकाये आत्मानं धारयेत् स्थितं चिन्तयेत् ततः
पिण्डं स्वदेहं हित्वा प्राणः प्राणसहितः प्राणशब्देनेन्द्रियाणि मुख्यप्राणश्चोच्यन्ते ततो मत्त्वार्थोऽयं वायुभूतो वायुसदृशो भूत्वा
वायुयथा बाह्यो नासिकारन्ध्रान्तः प्रविशति तद्वत्प्रविशेत्परकायमित्यनुषजते षडूर्ध्विषद्भृङ्गो यथा पुष्पात्पुष्पान्तरमनायासेनैव

प्रविशति तद्वत् ॥ २३ ॥ अथ स्वच्छन्दमृत्युमाह । पाण्येति । पाण्यं पादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य प्राणं क्रमेण हृदुरःकण्ठ-
मूर्धस्वारोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविभिन्नशीर्षकपालरन्ध्रेण ब्रह्मं नीत्वा प्रापय्य नूनं देहमुत्सृजेत्स्वच्छन्दस्तस्यजेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्राकाम्यसिद्धिकारणमाह । निर्गुण इति । यत्र यस्मिन्नानन्दे प्राप्तकामोऽन्येच्छावसीयते समाप्तो भवति । कामः काम्यः
कमनीयो विषयो नास्तीति वा यथेष्टानन्दसंप्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते इति च प्रगतमासमन्तात्काम्यं यस्मात्तत्तथा अत्र निर्गुणत्व-
ब्रह्मत्वगुणानुपसंहार्यौ ॥ १७ ॥ अनूर्म्मिमत्त्वसमाधिमाह । श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धे निदुःख धर्ममये धर्मफलदातरि श्वेतद्वीपपतौ
मयि मनो धारयन् श्वेततां याति निर्दुःखत्वमाप्नोति । शुद्धः श्वेतः सुखी श्वेतः श्वेतवर्णः कचिद्वेत् इति । कथं निर्दुःखत्वमाप्तं
स्यादत्राह । षड्विंशति । षडूर्मिराहित्यं विवृतममर इत्यनेन अनूर्म्मिमत्त्वं दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतमिति ॥ १८ ॥ दूरश्रवणसिद्धयुपाय-
माह । मयीति । आकाशात्मनि आकाशशब्दापिनि प्राणे स्थिते मयि मनसा घोषं शब्दमुद्बहन्नाकाशस्थप्राणस्थो हरिशब्दप्रवर्तक-
स्तस्याधारश्चेति । ध्यायन् हंसशरीराभिमानविधुरो जीवोऽसौ अत्राकाशे उपलब्धानामासमन्तात् स्थितानां भूतानां वाचः शृणोती-
त्यन्वयः । त्यागात् पूर्वशरीराणां नवानां सञ्चयेन च । जीवं हंस इति प्रादुस्तद्धेतुत्वाद्धरिं परमित्यतो वा हंसो जीवः ॥ १९ ॥
दूरदर्शनोपायमाह । चक्षुरिति । त्वष्टा सूर्यश्चक्षुर्नियामक आश्रयश्च तत्र चक्षुषि सूर्यं च स्थितं माम्—

सहस्रयोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते ॥

इति विशेषः ॥ २० ॥ मनोजवप्रापकधारणप्रकारमाह । मन इति । यदा योगिनो मनोवेगेन गन्तुमिच्छा तदा मनो मनसि
मनस्तत्त्वे वायुना संयोज्य तदनु मनोऽनु देहमपि वायुना संयोज्य मद्धारणानुभावेन मनस्तत्त्वान्तर्यामिणो मम ध्यानसामर्थ्येन यत्र
मनस्तत्रात्मा शरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्वमनःसमवेगिता मनोजव इति प्रोक्त इति च ॥ २१ ॥ कामरूपावाप्त्युपायमाह । यदेति ।
यदा मन उपादाय स्थिरीकृत्य यद्यद्रूपं गजादिरूपः बुभूषति भवितुमिच्छति गजादिरूपं स्यामिति तदा गजाद्याकारस्य गजाद्यन्तर्यामिणो
मम योगबलं ध्यानबलमाश्रितो योगी तत्तन्मन्त्रेण गजादिरूपं भजेदित्यन्वयः—

गजादिरूपमाकाङ्क्षन् गजादिस्थितमीश्वरम् । ध्यायन् गजादिरूपः स्यात्पश्चाद्याकारता तथा ॥

कामरूपत्वमुद्दिष्टमिति च ॥ २२ ॥ परकायमित्यस्यायमर्थः परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं स्वान्तःस्थं हरिं तत्र परकाये
भावयेदेवं आवितः प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्रणयनकर्तृत्वाच्च प्राणः परमात्मा वायुभूतो वायौ भूतो वाय्वन्तर्गतः पिण्डं हित्वा इतर-
दृष्ट्या स्वदृष्ट्या न त्यक्त्वा योगिनं समादाय परकाये प्रविशेदित्यन्वयः । स्वदेहात्यागतः परे परकायप्रवेशः स्यादिति । परकायस्थितं
हरिं ध्यायन् विशेत् परे काये वाय्वन्तर्गतः पुमान्—

प्राणनामा हरिः प्रोक्तः तस्मिन्वायुः समाश्रितः । वायावन्तर्गतो जीवो देहादेहं प्रयास्यतीति च ॥ २३ ॥

स्वच्छन्दमृत्युताप्रकारमाह । पाण्येति । प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धस्वारोप्य षडाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रेण
तनुमुत्सृजेत् प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिरस्थे ब्रह्मनाम्नि स्मृत्वेत्यर्थः । युगाद्बोक्तृना स्मृता स्वच्छन्दमृत्युतेति—

षडाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन्नायुः क्षयं विना । यदि मृत्युमभीप्सीत तथा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

प्राणस्थं प्राणनामानं बहिरस्थे ब्रह्मनामके । विष्णुं विष्णावनुस्मृत्य विसृजेद्देहमञ्जसेति ॥

अनेयस्य हरेर्नीतिस्तद्गतस्य हरेः स्मृतिः । नहि नेयः कचित्कापि केनचित्स्ववशत्वतः ॥ इति च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निर्गुणे ब्रह्मणीति । ब्रह्मसामुख्यमपि सिद्धिमध्ये गणितम् ॥ १७ ॥ अतः परं प्राकृतधर्मोपाधितयोपास्यमानत्वादगुण-
हेतुत्वं स्वतः शुद्धे गुणातीते उपाधितस्तु धर्ममये सात्त्विकधर्मोपाध्यातरि श्वेततां शुद्धतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥ मयीति ।
तैः तत्र विचित्रा वाच इत्यत्र भूतानामिवेति ज्ञेयम् ॥ १९-२० ॥ मन इति । तैः तत्र मयि मनोऽधिष्ठातरीति ज्ञेयम् ॥ २१-२२ ॥
आत्मानमिति । सद्धिष्ठितप्राणाद्युपाधिमिति शेषः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वोऽपि कामो यत्रावसीयते समाप्यते तं परमानन्दम् ब्रह्मसामुख्यमिति सन्दर्भः ॥ १७ ॥ अतः परं गुणहेतुका श्वेततां
शुद्धरूपतामित्यनूर्म्मिमत्त्वसाम्नी सिद्धिः ॥ १८ ॥ आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिव्यष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा घोषं नादमुद्बहन्

चिन्तयन् तत्राकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ता या भूतानां वाचस्ता दूरतः हंसः शुद्धः सन् शृणोतीति दूरश्रवणम् ॥ १९ ॥ त्वष्टा सूर्यस्तस्मिन् चक्षुः संयोज्य चक्षुषि च तं संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं सर्वं दूरस्थितमपि पश्यतीति दूरदर्शनम् ॥ २० ॥ मनो मयि संयोज्य तदनुवर्तिना वायुना सह देहं च संयोज्य या मद्धारणा क्रियते तस्याः प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रैवात्मा स्थूलदेहोऽपि यातीति मनोजवः ॥ २१ ॥ मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यत् यत् देवादिरूपम् भवितुमिच्छति तत्तत् मनोरूपं मनोऽभीष्टरूपं भवेत् तत्र मयि योगः योगधारणा तस्य बलं प्रभाव एवाश्रयः साधकमिति कामरूपम् ॥ २२ ॥ तत्र परकाये पिण्डं स्थूलदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गशरीरोपाधिः सन् वायुभूतः बाह्यवायुना भूतः प्राप्तः । विशेत् परकायं प्रविशेत् षडङ्गीर्यथा पुष्पात् पुष्पान्तरं विशति मद्योगधारणाप्रभावेणेति योज्यमिति परकायप्रवेशः ॥ २३ ॥ पाष्ण्या पाष्णिना गुदं निरुद्धं प्राणं प्राणोपाधिमात्मानम् ब्रह्मरन्ध्रेण मूर्द्धद्वारेण ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं वा नीत्वा प्रापय्य तनुम् त्यजेदिति स्वच्छन्दमृत्युः ॥ २४ ॥

श्रोमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवमचेतनेषु त्वम्पदार्थे च मच्छक्तिरूपे मम दृष्ट्योपासनं कर्तव्यमित्युक्तमिदानीं तत्पदार्थधारणामाह । निगुणे इति । निगुणे प्राकृतगुणरहिते ब्रह्मणि बृहद्गुणशक्तिके विश्वहेतौ मयि विशदं गम्भीरं मनो धारयन् यत्र सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते एवम्भूतपरमानन्दमेव प्राप्नोति ॥ १७ ॥ अथ गुणहेतुकाः सिद्धीराह । शुद्धे शुद्धसत्त्वे धर्मभये धर्मप्रधाने धर्मरक्षके इत्यर्थः । षड्भिरहितः क्षुधापिपासादिरहितः श्वेततां शुद्धतां याति ॥ १८ ॥ असौ ध्याता हंसः सारासारवित् आकाशवदात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन्समष्टिरूपे प्राणे मयि प्राणरूपकार्यस्थे घोषम् नादमुद्बहन् ध्यायन् तत्राकाशे उपलब्धाः अभिव्यक्ताः वाचः शृणोति ॥ १९ ॥ सूक्ष्मदृक् योगनिशितैकग्रहृष्टिः त्वष्टारि आदित्ये चक्षुरिन्द्रियं चक्षुषि च त्वष्टारं तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं पश्यति ॥ २० ॥ प्रथमं मनः तदनु वायुना प्राणेन सह देहं च मयि सुष्ठु संयोज्य मद्धारणानुभावेन यत्र मनस्तत्र आत्मा मनोदेहवायुयोजनकर्ता यातीत्यर्थः । अनेनैव तत्र देहोऽपि यातीति ज्ञेयम् ॥ २१-२२ ॥ सिद्धः परकायं विशन् तत्र परकाये आत्मानं भावयेत् चिन्तयेत् तदनन्तरं पिण्डं निजकायं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गशरीरः वायुभूतः सन् तस्मिन्विशेत् तत्र दृष्टान्तः षडङ्गीवत् यथा भ्रमरः पुष्पं हित्वा पुष्पान्तरसन्तायासेन प्रविशति तद्वत् ॥ २३ ॥ पिण्डत्यागप्रसङ्गात्स्वच्छन्दमृत्युप्रकारमाह । पाष्णिना गुदम् मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य प्राणं क्रमेण हृदुरःकण्ठमूर्धसु आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वा आत्मानमिति शेषः ब्रह्मप्राप्तिं मनसोदिश्येति यावत् तनुमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

निगुणे प्राकृतगुणवश्यतारहिते ब्रह्मणि व्यापके मयि विशदं प्राणायामादिभिः शुद्धं मनो धारयन् यत्र परमानन्दं प्राप्नोति सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते निवर्तते तं परमानन्दमवस्थत्याख्यां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अतः परं गुणहेतुसिद्धीः सहेतुका आह-रवेतेति । शुद्धे गुणपारतन्त्र्यरहिते धर्मभये धर्मप्रवर्तके श्वेतद्वीपपतौ अनिरुद्धमूर्त्तौ मयि चित्तं धारयन् नरः श्वेततां शुद्धतां गुणपारवश्यराहित्यं याति । अतः क्षुत्पिपासादिषड्भिरहितश्च भवति ॥ १८ ॥ आकाशात्मनि आकाशवन्निर्मलः सर्वव्यापकश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् प्राणशरीरके मयि मनसा घोषमुद्बहन् चिन्तयन् असौ हंसो जीवः तत्राकाशे उपलब्धा अभिव्यक्ताः या भूतानां प्राणिनां वाचस्ता दूरत एव शृणोति ॥ १९ ॥ त्वष्टा आदित्यस्तस्मिन् चक्षुः संयोज्य तं त्वष्टारं चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मदृक् सन् दूरस्थमपि सर्वं विश्वं पश्यति ॥ २० ॥ मनोजवमाह-मन इति, मनोदेहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य या मद्धारणा क्रियते, तस्याः प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रात्मा देहोऽपि यातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ कामरूपाख्यां सिद्धिमाह-यदेति । यदा मन उपादाय वशीकृत्य यदा देवादिरूपं भवितुमिच्छति परकायं विशन् तत्तन्मनोरूपं मनसोऽभीष्टं रूपं योगी भवेत् प्राप्नोति । यतो मद्योगबलं योऽहमचिन्त्यशक्तिर्नानाकारस्तन्मयि मनसो योगो धारणा तस्य बलं प्रभाव एवाश्रयः, सर्वासां सिद्धीनां कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धः वशीकृतप्राणेन्द्रियसङ्घातो योगी परकायं विशन् यत्र प्रविशति तत्रात्मानं भावयेत् चिन्तयेत् । ततः प्राणः प्राणप्रधाने लिङ्गशरीरोपाधिः पिण्डं स्वदेहं हित्वा वायुभूतः बाह्यवायौ प्रविष्टस्तेन सह नासिकारन्ध्रद्वारात् तं कायं प्रविशति । तत्र दृष्टान्तमाह-षडङ्गीवदिति भृङ्गो यथा पुष्पात्पुष्पान्तरमनायासेन प्रविशति तद्वदिति ॥ २३ ॥ पिण्डं हित्वेत्युक्तं तत्प्रकारं कथयन् स्वच्छन्दमृत्युमाह-पाष्ण्याति । पाष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारमापीड्य सन्निरुध्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानं क्रमेण हृदुरःकण्ठमूर्द्धस्वारोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण द्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्म वा अन्यद्वा यदपेक्षितं तत्स्थानं नीत्वा मनसा ध्यात्वा तनुमुत्सृजेत्, त्यजेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निर्गुण इति । निर्गुणे हेयगुणरहिते, ब्रह्मणि कल्याणगुणबृहत्त्वशालिनि मयि, विशदं योगपरिशुद्धं मनः, धारयन्, योगी, यत्रानन्दे, कामः सर्वोऽपि मनोरथः, अवसीयते समाप्यते । तथाभूतं परम् आनन्दम्, आप्नोति प्राप्नोति ॥ १७ ॥ ८ ॥ अथ गुणहेतूः सिद्धीस्तत्साधनभूता धारणाश्च विशेषतो निरूपयति । श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धे शुद्धसत्त्वात्मके, धर्ममये धर्मनिर्वाहके, तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात् प्रचुरार्थे मयद् । श्वेतद्वीपपतौ मयि, चित्तं धारयन्, नरो योगी, पङ्क्तिर्मिरहितः अशनायाचतीतः सन्, श्वेततां शुद्धरूपतां, याति । इत्यनूर्मिमत्त्वनाम्नी सिद्धिः ॥ १८ ॥ १ ॥ मयीति । आकाशवन्निर्मलः सर्वव्यापकः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन्, प्राणे प्राणशरीरके मयि, मनसा घोषं प्राणघोषम्, उद्धहन् चिन्तयन्, तत्र प्राणघोषे, उपलब्धाः अभिव्यक्ताः, भूतानां दूरस्थानामपि प्राणिनां वाचः, असौ हंसः योगी, शृणोति । इति दूरश्रवणमुक्तम् ॥ १९ ॥ २ ॥ चक्षुरिति । त्वष्टा चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता सूर्यस्तस्मिन्, चक्षुः संयोग्य, तं त्वष्टारम् अपि, चक्षुषि संयोग्य संयुक्तं ध्यात्वेत्यर्थः । तत्रोभयसंयोगे, मां मनसा ध्यायन् योगी, सूक्ष्मा दृक् यस्य तथाभूतः सन्, विश्वं दूरस्थमपि सर्वं, पश्यति । इति दूरदर्शनमुक्तम् ॥ २० ॥ ३ ॥ मन इति । मयि वै मध्येवेत्यर्थः । तावत् मनः संयोग्य, तदनु ततः पश्चात्, वायुना सह, देहं च संयोग्य, संयुक्तं ध्यायेदित्यर्थः । एवं सति, यत्र मनः, तत्र वै तत्रैवेत्यर्थः । आत्मा देहः अपि, मद्धारणानुभावेन मद्भिषयकधारणाप्रभावेण, उपतिष्ठते इति शेषः । अनेन मनोजवाख्या सिद्धिरुक्ता ॥ २१ ॥ ४ ॥ यदेति । मद्योगबलं मद्भिषयकधारणात्मकयोगबलम्, आश्रितः योगी, यदा मनः, उपाधाय मयि निधायेत्यर्थः । यत् यत् रूपं, यद्यदेवादिरूपमित्यर्थः । बुभूषति भवितुमिच्छति, यादृप्रपुयुक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । तत् तत्, मनोरूपं मनसोऽभीष्टं रूपं, भवेत् । स्ववान्छितं रूपं प्राप्नुयादित्यर्थः । अनेन कामरूपाख्या सिद्धिरुक्ता ॥ २२ ॥ ५ ॥ परकायमिति । सिद्धः मद्योगबलान्वितो योगी, परकायं परशरीरं, विशन् विविक्षन्, तत्र परकाये, आत्मानं भावयेद्धारयेत् स्थितं चिन्तयेदित्यर्थः । ततः पिण्डं स्वदेहं हित्वा, प्राणः प्राणसहितः, प्राणशब्देनेन्द्रियाणि मुख्यः प्राणश्चोच्यन्ते, ततो मत्त्वर्थीयोऽचम्रत्ययः । वायुभूतः वायुसदृशः भूत्वेत्यर्थः । विशेत् प्रविशेत् । परकायमित्यनुषज्यते । क इव । पङ्क्तिर्भवत् भ्रमर इवेत्यर्थः । भृको यथा पुष्पात् पुष्पान्तरं ह्यनायासेनैव प्रविशति तद्वत् । अनेन परकायप्रवेशाख्या सिद्धिरुक्ता ॥ २३ ॥ ६ ॥ पाष्ण्येति । मद्योगबलमाश्रितो योगी इति शेषः । पाष्ण्यी पादमूलेन, गुदं मूलाधारम्, आपीड्य, प्राणं प्राणवायुं, हृदुरःकण्ठमूर्धसु, आरोप्य, क्रमेणेति शेषः । ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविभिन्नशीर्षकपालरन्ध्रेण, ब्रह्म नीत्वा प्राप्य, तनुं देहम्, उत्सृजेत् स्वच्छन्दतस्त्यजेत् । अनेन स्वच्छन्दमृत्युरूपा सिद्धिरुक्ता ॥ २४ ॥ ७ ॥

हिन्दी अनुवाद

निर्गुण ब्रह्म भी मैं ही हूँ । जो अपना निर्मल मन मेरे इस ब्रह्मस्वरूप में स्थित कर लेता है, उसे परमानन्दस्वरूपिणी 'कामवसायिता' नामकी सिद्धि प्राप्त होती है । इसके मिलने पर उसकी सारी कामनाएँ पूर्ण हो जाती हैं, समाप्त हो जाती हैं ॥ १७ ॥ प्रिय उद्धव ! मेरा वह रूप, जो श्वेतद्वीप का स्वामी है, अत्यन्त शुद्ध और धर्ममय है । जो उसकी धारणा करता है, वह भूय ग्यास, जन्म-मृत्यु और शोक-मोह-इन छः ऊर्मियों से मुक्त हो जाता है और उसे शुद्ध स्वरूप की प्राप्ति होती है ॥ १८ ॥ मैं ही समष्टि-प्राणरूप आकाशात्मा हूँ । जो मेरे इस स्वरूप में मन के द्वारा अनाहत नाद का चिन्तन करता है, वह 'दूरश्रवण' नाम की सिद्धि से सम्पन्न हो जाता है और आकाश में उपलब्ध होने वाली विविध प्राणियों की बोली सुन-समझ सकता है ॥ १९ ॥ जो योगी नेत्रों को सूर्य में और सूर्य को नेत्रों में संयुक्त कर देता है और दोनों के संयोग में मन-ही-मन मेरा ध्यान करता है, उसकी दृष्टि सूक्ष्म हो जाती है, उसे 'दूरदर्शन' नाम की सिद्धि प्राप्त होती है और वह सारे संसार को देख सकता है ॥ २० ॥ मन और शरीर को प्राणवायु के सहित मेरे साथ संयुक्त कर दे और मेरी धारणा करे तो इनसे 'मनोजव' नाम की सिद्धि प्राप्त हो जाती है । इसके प्रभाव से वह योगी जहाँ भी जाने का संकल्प करता है, वहीं उसका शरीर उसी क्षण पहुँच जाता है ॥ २१ ॥ जिस समय योगी मनको उपादान-कारण बनाकर किसी देवता आदि का रूप धारण करना चाहता है तो वह अपने मनके अनुकूल वैसा ही रूप धारण कर लेता है । इसका कारण यह है कि उसने अपने चित्त को मेरे साथ जोड़ दिया है ॥ २२ ॥ जो योगी दूसरे शरीर में प्रवेश करना चाहे, वह ऐसी भावना करे कि मैं उसी शरीर में हूँ । ऐसा करने से उसका प्राण वायु रूप धारण कर लेता है । और वह एक फूल से दूसरे फूल पर जाने वाले भीरे के समान अपना शरीर छोड़कर दूसरे शरीर में प्रवेश कर जाता है ॥ २३ ॥ योगी को यदि शरीर का परित्याग करना हो तो पृथ्वी से गुदा द्वार को दबाकर प्राणवायु को क्रमशः हृदय, वक्षःस्थल, कण्ठ और मस्तक में ले जाय । फिर ब्रह्मरन्ध्र के द्वारा उसे ब्रह्म में लीन करके शरीर का परित्याग कर दे ॥ २४ ॥

विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् । विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥

यथा सङ्कल्पयेद् बुद्ध्या 'यदा वा मत्परः पुमान् । मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत् समुपाश्नुते ॥ २६ ॥

यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् । कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥

मद्भक्त्या 'शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः । तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपवृंहिता ॥ २८ ॥

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः । मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा ॥ २९ ॥

मद्विभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सालविभूषिताः । ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥

उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः । सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्चासात्मनो मुनेः । मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सुराक्रीडे विहरिष्यन् मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः विमानेन तम् उपतिष्ठन्ति मत्परः पुमान् सत्ये मयि मनः युञ्जन् (सन्) यदा यथा बुद्ध्या संकल्पयेत् तथा तत् समुपाश्नुते ॥ २६ ॥ यः वै पुमान् ईशितुः वशितुः मद्भावम् आपन्नः तस्य आज्ञा यथा मम (आज्ञा) कुतश्चित् न विहन्येत ॥ २७ ॥ मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य धारणाविदः योगिनः तस्य त्रैकालिकी बुद्धिः जन्ममृत्युपवृंहिता ॥ २८ ॥ मद्योगश्रान्तचित्तस्य मुनेः योगमयं वपुः अग्न्यादिभिः न हन्येत यथा उदकम् यादसाम् (न हन्येत) ॥ २९ ॥ यः श्रीवत्सालविभूषिताः मद्विभूतीः ध्वजातपत्रव्यजनैः (सह) अभिध्यायन् सः अपराजितः भवेत् ॥ ३० ॥ माम् एवम् योगधारणया उपासकस्य मुनेः पूर्वकथितः सिद्धयः अशेषतः उपतिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्चासात्मनः मद्धारणां धारयतः मुनेः सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मत्स्थं मन्मूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं चितयेत् । तदा सत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥ यदा वा अकालेऽपि । यथा वेति पाठे यथा वा येन केनापि प्रकारेण । बुद्ध्या संकल्पयेत्तत्तथा यथावत्प्रप्नोतीत्यर्थः । यद्वा यथा संकल्पयेद्यथा वा मत्परो मयि विश्वासवान् भवति तथा तदनुरूपं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युञ्जन् ॥ २६ ॥ मदिति पृथक् पदम् । ममेत्यर्थः । ईशितुः सर्वनियंतुर्वशितुः स्वतंत्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः । एता गुणहेतवः ॥ २७ ॥ अतः परं क्षुद्रा धारणाविद इति त्रिकालज्ञेश्वरधारणा सूचिता । त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया । स्वजन्ममृत्युभ्यामुपवृंहिता तत्सहिता । अनयैव परचित्ताद्यभिज्ञताऽपि व्याख्याता ॥ २८ ॥ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवंभूतयोगमयं मुनेर्वपुः तेनाभिभूयेत । अत्र हेतुः । मद्योगेति । मद्योगेन यादसामुदकं यथा विघातकं न भवति । तथा तस्य वपुषोग्न्यादय इत्यर्थः । अनयैवाद्बद्धताऽपि व्याख्याता ॥ २९ ॥ मद्विभूतीर्ममावतारान् । ध्वजादिभिः सह ॥ ३० ॥ उपसंहरति उपासकस्येति । एवं पृथग्धारणाभिः ॥ ३१ ॥ यद्वा किं नानाधारणा-प्रयासेन एकयैव सर्वोः सिद्धयो भवतीत्याह । जितेन्द्रियस्येति । मद्धारणां 'नारायणे तुरीयाख्ये' इत्यत्रोक्तम् । या सुदुर्लभा स्यात्सा का । न काचिदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विहरिष्यन् विहर्तुकामो योगी । उपतिष्ठन्ति समीपमाप्नुवतीति । सत्त्वं स्वीयान्तःकरणं मत्स्थं मद्गतं चितयेत् । देवक्रीडा-सिद्धिः ॥ २५ ॥ इत्यर्थ इति—असमयेऽपि यथा कथंचित्संकल्पितोऽपि मत्परेण प्राप्यत इतिभावः । एवं चेद्धारणासाधनवैयर्थ्यं स्यादत आह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—धारणानुरूपं फलमाप्नोतीति भावः । यथा वेत्यत्र द्वितीययथाशब्दस्य यथावदित्यर्थः । तत्संकल्पितं वस्तु तथाप्नोतीत्युक्त्यैव यथावत्त्वमागतमतो—यद्वेति ॥ २६ ॥ तस्येशितुर्वशितुत्वोपाधिविशिष्टमद्रूपध्यातुः । मदिति पंचमी षष्ठ्यर्थे । एता दश गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षजन्या । स्वभावं नियंतृत्वस्वातंत्र्यलक्षणं ध्येयत्वेन प्राप्तः ॥ २७ ॥ अतो गुणहेतुसिद्धिकथनानंतरम् । क्षुद्रास्तुच्छफलत्वात् । तस्येति तच्छब्दः 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति न्यायमाश्रित्य स्वार्थं, स्वस्येत्यर्थः । अत एव स्वाभ्याह—स्वजन्म-मृत्युभ्यामिति । अनयैव त्रिकालज्ञेश्वरधारणयैवोपलक्षणभूतया, तेन सर्वभूतहृदयस्याद्युपाधिविशिष्टध्यानात्सर्वभूतचित्ताद्यभिज्ञता

भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ इत्येवंभूतयोगोऽग्न्यादिप्रतिघातशून्यो हरेर्ध्यानयोगः प्रधानं यत्र तत्तथा । तैरग्न्यादिभिः । अत्राग्न्याद्यनभिभवे मद्योगेनाग्न्याद्यौष्णत्वादिशक्तिप्रतिबंधकमद्रूपध्यानेन शान्तमग्न्यादिव्याघातशून्यं चित्तं यस्य तस्य । अत्र दृष्टान्तः—यादसां जल-जन्तूनां मत्स्यादीनां यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । अभिघातकं सर्वं जलसंयोगेपि गालकं न भवति । इत्यर्थ इति—अचित्यशक्ति-मद्धारणाप्रभावादग्न्यादिशक्तिप्रतिबंधो भवतीति भावः । अनयैवोपलक्षणभूतया ब्रह्मादीनां सुखदुःखहेतूनां शक्तिप्रतिबन्धे स्वत एव द्वन्द्वाभावो निष्पद्यत इत्याशयः । उदकयादसी अत्रोपलक्षणे, तेन सर्पादीनां विषाद्यपि प्रतिघातकं नेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ साम्राज्यविभूतिविशिष्टमद्रूपाणां ध्यानं पराजयविघातकमित्याह—ध्वजातपत्रेत्यादि ॥ ३० ॥ उपासकस्योपासनयाऽपरोक्षीकृत-तत्तद्रूपमत्तत्त्वस्य ॥ ३१ ॥ बहुधारणाकर्णनाकुलमानसमाश्वासयति—यद्वेति । इत्यर्थ—इति मच्छुद्धस्वरूपध्याने सर्वमभिलषितं सिध्यतीति भावः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

विहरिष्यन्ति । सुरा आक्रीडन्ति यस्मिंस्तसुराक्रीडं देवोद्यानादिकं तत्र विहर्तुमिच्छन् मत्स्थं मन्मूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं यदा चिन्तयेत्तदा सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । सत्त्वांशभूताः सुरस्त्रियः अप्सरसो विमानेन तं प्रत्युपतिष्ठन्ति समीपे स्थिता भवन्ति ॥ २५ ॥ यथेति । मत्परः मदारोधननिष्ठः पुमान् सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युञ्जन् यदा वा यस्मिन् काले अकालेऽपि । यथा वेति पाठे येन केन प्रकारेण यथावत्प्रकारकं वस्तु बुद्ध्या संकल्पयेत् तदैव तथाप्रकारकं तद्वस्तु यथावत् समुपाश्रुते सम्यक् प्राप्नोति ॥ २६ ॥ य इति । यो वै पुमान् ईशितुः सर्वनियन्तुः वशितुः स्वतन्त्रस्य । मत् इति ममेत्यर्थः । मम भावं भावनां स्वभावं वाऽऽपन्नः प्राप्तः तस्य चाज्ञा कुतश्चिदपि न विहन्येत प्रतिहता न भवेत् यथा ममाज्ञा प्रतिहता न भवति तथेति एता गुणहेतवः ॥ २७ ॥ क्षुद्रा आह—मद्भक्त्येति । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धचित्तस्य धारणाविदः त्रिकालज्ञस्य मम धारणां जानतः कुर्वतस्तस्य योगिनः स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहिता सहिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया बुद्धिर्जायते अनयैव परचित्ताद्य-भिज्ञताऽपि निरूपिता ज्ञेया ॥ २८ ॥ अग्नौति । मद्योगशान्तचित्तस्य अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो योऽहं तद्विषयको यो योगो धारणा तेनैव शान्तं स्थितं चित्तं यस्य तस्य मुनेर्योगमयं प्राणायामादिभिः परिषक्तं वपुरग्न्यादिभिर्न हन्येत । यादसां जलचराणां मत्स्यादी-नामुदकं यथाऽभिघातकं न भवति तथा तद्वपुषोऽग्न्यादयः अभिघातका न भवन्तीति । अनयैवाऽद्वन्द्वताऽपि व्याख्याता ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीरिति । यः श्रीवत्सादिभिर्विभूषिताः ध्वजादिभिश्च युक्ता मद्भिभूतीः ममावतारान् ध्यायन् भवति स सर्वत्रापराजितो जयवान् भवेत् ॥ ३० ॥ उपासकस्येति । मामिति द्वितीयाऽऽर्षी । उपासकस्य भजतो मुनेर्योगिनः एवमुक्तप्रकारेण पृथक् पृथग्धारणया पूर्वकथिता अशेषतः सर्वाः सिद्धयो यथायोग्यमुपतिष्ठन्ति सम्प्राप्ता भवन्ति ॥ ३१ ॥ यद्वा किं नानाधारणाप्रयासेन एकयैव सर्वाः सिद्धयो भवन्तीत्याह—जितेन्द्रियस्येति । दान्तस्य वशीकृतान्तःकरणस्य जितः इवासः प्राणः आत्मा देहश्च येन तस्य मद्धारणां नारायणे तुरीयाख्ये इत्यत्रोक्तां धारणां धारयतः कुर्वतः पुंसो या सिद्धिर्दुर्लभा सा का न कापि दुर्लभेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

सुराक्रीडे देवोद्यानादौ । इति सहक्रीडानुदर्शनरूपा सिद्धिर्व्याख्याता ॥ २५ ॥ यदा वेत्यत्र यथावेति पाठे द्वितीययथा-शब्दस्य यथावदिति व्याख्यानं कृतम् । किन्तु तत् सङ्कल्पितं वस्तु तथा प्राप्नोतीत्यनेनैव यथावत्त्वमागतमतो यद्वेति । तदनुरूपं सङ्कल्पविश्वासानुरूपम् ॥ २६ ॥ स्वभावं नियन्तृत्वस्वातन्त्र्यलक्षणं ध्येयत्वेन प्राप्तः एता दश ॥ २७ ॥ अतः दशतः परं गुणहेतुत्वेऽपि क्षुद्राः त्रिकालज्ञेति जगत् सृष्टिस्थितिप्रलयकालज्ञेश्वरधारणेत्यर्थः । अनयैव त्रिकालज्ञसिद्धयैव ॥ २८ ॥ इत्येवम्भूतेति एवम्प्रकारको योगो धारणा तन्मयं तद्विशिष्टं वपुः तैरग्न्यादिभिः । अत्र अनभिभवे । मद्योगेति मद्धारणेन शान्तमविकृतं चेतो यस्य तस्य । अनयैव अग्न्यादिस्तम्भनसिद्धयैव ॥ २९ ॥ ममावतारान् जगत्पराजयोपाधिकान् श्रीवत्सो भृगुलता ॥ ३० ॥ धारणयेति जातावेकवचनम् । योगात्मिकाभिर्धारणाभिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवं तत्तत्सिद्धयर्थं पृथक् पृथक् धारणा उक्ता एकयैव धारणया सर्वाः सिद्धीर्वक्तुं यद्वेति । मूल एव पक्षान्तरं न त्वर्थान्तरम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सत्ये सत्यसङ्कल्पे ॥ २६-२८ ॥ यादसां प्रभुरुदकैर्यथा न हन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीरिति । श्वेतद्वीपश्रीविष्णु-लोकादिषु ध्वजातपत्रादि प्राप्तविलम्बहेतुत्वाभिप्रायेणात्र तदुक्तिः ॥ ३०-३३ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

क्रीडानुदर्शनं निरूपयति । विहरिष्यन्निति । सुरा आक्रीडन्ति यस्मिन्स्तसुराक्रीडं देवोद्यानादिकं तत्र विहरिष्यन्वि-
हर्त्तमिच्छुः मत्स्थं मूर्तिरूपं शुद्धसत्त्वं चिन्तयेत् तथाभूतं सत्त्ववृत्तिं सत्त्वे मच्छरीरभूते शुद्धसत्त्वे वृत्तिर्मनो यस्य तं सुरस्त्रियो
विमानेन सहोपतिष्ठन्ति तत्समीपे स्थिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यथा सङ्कल्पसंसिद्धिमाह । यदेति । यदा यस्मिन्काले यथा वेति पाठे
येन केनापि प्रकारेण बुद्ध्या सङ्कल्पयेत्तदा मत्परः मदासक्तचित्तः सत्ये सत्यसङ्कल्पे मयि मनो युञ्जन् तत्सङ्कल्पानुरूपं यथा
यथावत्समुपादनुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अप्रतिहतामाज्ञां गतिं चाह । य इति । मदिति पृथक्पदं व्यत्ययेन पञ्चमी ममेत्यर्थः ।
ईशितुः सर्वनियन्तुः वशितुश्च स्वतन्त्रस्य मम भावं वशित्वादिकं प्राप्तः स्वयमीशितृत्ववशित्वयुक्तः मामपोशत्ववशित्वगुणयुक्तं
ध्यायन्नित्यर्थः । स कुतश्चिदपि न विपद्येत न प्रतिहन्येत किंतु तस्याज्ञा यथा ममाज्ञा न विपद्येत तद्वत्प्रतिहतिरहिता स्यादित्यर्थः ।
आज्ञाग्रहणं गतेरप्युपलक्षणं धारणावेकैव संकल्पभेदाच्चाज्ञागतिरूपफलभेदः अत्रेदमवगन्तव्यं सिद्धयोऽष्टादशेत्युपक्रम्य तासामष्टौ
मत्प्रधाना दशैव गुणहेतव इत्यवान्तरविभागमभिधायिमादीनष्टौ उद्दिश्य एता मे सिद्धयः सौम्य ! अष्टावौत्पत्तिकी मता इति
तदुद्देशं निर्गम्य अनूर्मिमत्त्वमित्यादिनावशिष्टाः सिद्धीरुद्दिश्य भूतसूक्ष्मात्मनीत्यादिना सिद्धयः सप्तदशोक्ताः तत्र सिद्धयोऽष्टा-
दशेत्युपक्रमवशादाज्ञागत्यादिषु विशिष्य धारणाविशेषाणामनुक्तेश्चाज्ञादयो यथासंकल्पसंसिद्धेरेव प्रपञ्चतयाक्ता इति यद्यप्याज्ञाया-
मीशितुर्वशितुरिति धार्यगुणावुक्तौ तथाऽपराजयेऽपि मद्भिभूतीरनुध्यायन्निति विभूतिध्यानात्मिका धारणा साधनतयोक्तेति न
तयोस्तत्प्रपञ्चतारूपत्वं तथाप्युपक्रमोक्तसंकल्पोपलक्षणार्थे इति वा प्रधानसिद्धयोऽष्टादशेति वा भगवतोऽभिप्राय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २७ ॥
त्रिकालज्ञत्वमाह । मद्भक्तयेति । शुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं यस्यात एव धारणाविदो योगिनः ततो मद्भक्तिप्रभावादेव त्रैकालिकी कालत्रय-
गोचरवस्तुविषयकज्ञानरूपा तामेव विवृणोति । जन्ममृत्यूपबृंहिता कालत्रयगोचरवस्तुजन्ममरणादिगोचरज्ञानघटिता सिद्धिः
स्यादित्यर्थः । तत इत्यनेनैवाद्बन्धपरचित्ताद्यभिज्ञत्वयोरपि साधनोक्तिरिति ते पृथक् नोक्ते इति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥ अग्न्यादिप्रतिष्ठम्भ
माह । अग्न्यादिभिरिति । योगमयं योगप्रचुरं मुनेर्वपुरग्न्यादिभिर्न हन्येत नाभिभूयेत किंतु त एव तेन प्रतिष्ठब्धाः स्युरित्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन मुनिं विशिनष्टि । मद्योगश्रान्तचित्तस्येति । अप्रतिहतौ दृष्टान्तः यादसां जलजन्तूनामुदकं यथा प्रतिघातकं न भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥ अपराजयमाह । मद्भिभूतीरिति । विभूतिशब्देनावताराः प्राधान्यतो न्याम्याश्च विवक्षिताः तत्रावतारैः सह
विभूतीर्विशिनष्टि । श्रीवत्सास्त्रविभूषिता इति । ध्वजातपत्रव्यजनशब्दाद्बन्धान्तात्मत्वार्थोऽयं आद्यच् ध्वजादिभिर्युक्ता इत्यर्थः ।
विभूतित्वं नाम न्याम्यत्वं तथाहि भगवद्भिर्भाष्यकारैः—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठेत्यत्र भाषितम् ॥

हे कुरुश्रेष्ठ ! मदीयाः कल्याणीविभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि प्राधान्यशब्देनोत्कर्षे विवक्षितः पुरोधसां च मुख्यं
मामितिवद्भ्यते जगत्पुच्छाः काश्चन विभूतीर्वक्ष्यामि विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते तासामानन्त्यात् विभूतित्वं नाम न्याम्यत्वं
सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग् विधा भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वत इति प्रतिपादनात्
तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्यत्वमिति पुनश्च—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

इति ह्युक्तं तत्र सर्वभूतानां प्रवर्त्तरूपं नियमनमात्मतयावस्थानादिति अनया श्रीसूक्त्या जगत्पुच्छा ये पदार्था भगवन्नि-
याम्यास्ते तद्विभूतय इत्युक्तं भवति उत्कृष्टानामपकृष्टानां च सर्वेषां तन्नियाम्यत्वेऽप्युत्कृष्टेष्वेव तद्विभूतित्वव्यवहार इति भगवद्भाष्य-
काराभिप्रायः अनेन सर्वेषामपीश्वरनियाम्यत्वाविशेषात्कथं केषांचिदेव विभूतित्वमित्याशङ्का निरस्ता एतां विभूतिं योगं चेत्यत्राप्येव-
ममापि विभूतिरैश्वर्यम् एतां सर्वस्य मदायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं मम हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाख्ययोगं च यस्तत्त्वता
वेत्तीति । नन्वेवमप्यवताराणां स्वाभिन्नत्वेन तत्र नियन्तृनियाम्याभावात्कथं तेषामपि केषांचिद्विभूतिषु पाठ इति चेत्तत्रापि तैरेव रामः
शस्त्रभृतामहं वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीति स्थलद्वयेऽप्युत्तरमभाषि शस्त्रभृतां रामोऽहं नतु मेऽसौ विभूतिरित्यर्थः । अर्थान्तराभावात्
आदित्यादेः क्षेत्रज्ञत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मत्वमिति शस्त्रभृत्त्वमात्रस्यात्र तत्स्थानीयत्वमिति वृष्णीनां वासुदेवसूनुंरहमेव
न तत्र विभूतिरर्थान्तराभावादेव वासुदेवसूनुत्वाद्याकारेणाविर्भावानुगुणं यत्सामर्थ्यं तन्मदविनाभूतमित्यर्थ इति च सिद्धम् ॥ ३० ॥
साधारणाः सिद्धीर्निरूप्याथ परिनिष्पन्नयोगस्य ताः सर्वाः सुलभा इत्याह द्वाभ्याम् । उपासीनस्येति । एवं पूर्वोक्तविधया योगधारणया
मामुपासीनस्य योगिनः सर्वाः पूर्वमुद्दिष्टाः सिद्धयः उपतिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्येति । जितान्तःकरणस्य दान्तस्य जितबाह्येन्द्रि-
यस्य जितप्राणस्य च मद्धारणां धारयत इति पाकं पचतीतिवन्निर्देशः कुर्वत इत्यर्थः । कानु सिद्धिः सुदुर्लभा सर्वापि सुलभैव
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देवसहितक्रीडानुदर्शनसिद्धिधारणमाह । विहरिष्यन्निति । सुराणामाक्रीडे विहरिष्यन् विहर्तुकामो योगी सत्त्वगुणं मत्स्थं विभावयेत् सुरस्त्रियो विमानेन सत्त्ववृत्तिमुपतिष्ठन्ति समीपमाप्नुवन्तीत्यन्वयः । देवैः क्रीडा चेन्द्रादिभिर्विनेति ॥ २५ ॥ यथा सङ्कल्पसिद्धिध्यानमाह । यथेति । सत्ये सत्यसङ्कल्पे मयि मनो युञ्जानो यथा यथा मत्परः पुमान् बुद्ध्या सङ्कल्पयेत् यं यं गुणमुपसंहृत्य मामुपास्ते तथा तथा तत्काम्यमाप्नोतीत्यन्वयः यथा सङ्कल्पसिद्धिश्चाप्यज्ञापनमुतादिषु इति ॥ २६ ॥ आज्ञाप्रतिहति-सिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति । य इति । यः पुमानीशितुः वशितुः मदिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे मम भावं भावनामीशितृत्ववशितृत्वादि-गुणोपसंहारलक्षणां भक्तिं सेवामापन्नः तस्य पुंसः आज्ञा कुतश्चन हेतोर्न विहन्येत च शब्द एवार्थे यथा ममाज्ञा वै प्रसिद्धम्—

आज्ञाप्रतिहित्वाद्यादवर्गागच्छविघातनम् । विना महातपस्वींश्च शापप्रतिहतिः स्मृता ॥

इत्येतच्च शब्दतो वा गृहीतं भावो मनश्च भक्तिश्च कचिदभ्यास इष्यत इति च ॥ २७ ॥ त्रिकालज्ञत्वसिद्धिसाधनमाह । मद्भक्त्येति । धारणाविदः त्रिकालान्तर्यामिहरिस्मरणप्रकारज्ञस्य जन्ममृत्यूपबृंहिता सृष्टिसंहारविषयिणी बुद्धिर्ज्ञानं स्यादिति शेषः । वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकालज्ञानिता बुधैरिति त्रिकालप्रेरकं विष्णुं ध्यातुः कालत्रयज्ञतेति च ॥ २८ ॥ अग्न्यादिस्तम्भोपास्ति-प्रकारमाह । अग्न्यादिभिरिति । योगमयं ध्यानमयम् एतदेव विशिनष्टि । मद्योगश्रान्तचित्तस्येति । अग्न्यादीनामोष्ण्यादिशक्ति-स्तम्भकाङ्क्षादकत्वादिगुणार्णवस्य मम ध्यानं मद्योगः तेन श्रान्तं तदेकनिष्ठं चित्तं यस्य स तथा तस्य अग्न्यादिशक्तिसंस्तम्भ इष्यत इति यादसां वपुः अग्न्यादिषु हरिं ध्यायंस्तत्प्रतिस्तम्भको भवेदिति च ॥ २९ ॥ अपराजितसिद्धयुपायमाह । मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतीः मम विविधभूतीः अपराजितः मनुष्यैरिति शेषः ॥ ३० ॥ उक्तानामनुक्तानां च सिद्धीनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्य तत्सिद्धीराकाङ्क्षमाणस्य ममोपासकस्योक्तविधया तत्तत्सिद्धिप्राप्तियोग्यगुणोपास्तिं कुर्वत एवेत्याह । उपासकस्येति । उपासनया परोक्षीकृततत्त्वस्य पुनरुपासनं कार्यकाले कुर्वतः कार्यसिद्धिः स्यादित्यतो योगधारणया पुनरित्युक्तं योगधारणया सिद्धयुपायध्यानेन ॥ निरन्तरध्यानरतस्य पुंसः सिद्धिर्निरूपणमात्रेण भवति न चिरध्यानापेक्षास्तीत्याशयेनाह । जितेन्द्रियस्येति । दान्तस्योपरतस्य जितध्यासस्य प्राप्तवायुप्रसादस्य जितात्मनः प्राप्तमनोजयस्य—

उपास्य वायुं प्रथमं वायौ सुष्ठ्वपरोक्षिते । अनुज्ञातस्ततस्तद्गं तत्र तत्र हरिं स्मरेत् ॥

कृत्वाऽपरोक्षं तं चापि काले काले स्मरेत्पुनः । अभीष्टकार्यसिद्धिः स्यात्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥

अकामो यदि वायुं च ध्यात्वा दृष्ट्वा हरिं तथा । न किञ्चित्कामयेत्पश्चात्स क्षिप्रं मुक्तिमेष्यति ॥ इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मत्स्थमिति । अहमेव स्थानमाश्रयो यस्य तन्मदुपाधिरूपं सत्त्वं देवाद्युद्भवहेतुसत्त्ववृत्तिविशेषं चिन्तयेत् तदेवाह— सत्त्ववृत्तीरिति ॥ २५ ॥ यदा वेत्यत्र यथा वेति पाठे यदुपाधित्वेन ॥ २६ ॥ मद्भावं मद्भावनामीशितुः संसारनियन्तुः वशितुस्तस्य स्वतन्त्रस्य चेति तदुपाधित्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥ अतः परं गुणहेतुत्वेऽपि बुद्ध्याः धारणेति जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयकालज्ञेश्वरधारणाच्यते जन्ममृत्यूपबृंहितेति जन्मभिर्मृत्युभिर्नापगच्छतीत्यर्थः ॥ २८-२९ ॥ मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतिनां मध्ये यां कांचित् तां च जगत्पराजयोपाधिमित्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ मद्धारणां मम तत्तदुपाधिरहितस्यापि यत् किञ्चिद्रूपस्यापि धारणामित्यर्थः । स्वभावतः सर्वसिद्धि-सेवितात्सर्वतो मम रूपात् कामनामात्रेण सर्वसिद्धेरिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथवक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सत्त्वं स्वीयान्तःकरणं मत्स्थं मद्गतं चिन्तयेत् ततश्च सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सुरस्त्रियस्तमागत्य सेवन्ते इति देव-क्रीडाप्राप्तिः ॥ २५ ॥ यदा वा अकाले कालेऽपि इत्यर्थः यथा वेति पाठे यथा सङ्कल्पयेत् यथा येन वा प्रकारेण मत्परः स्यात् सत्ये सत्यसङ्कल्पे मयि तथा तेनैव प्रकारेण तत् स्वाभीष्टं वस्तु प्राप्नोतीति सङ्कल्पसिद्धिः ॥ २६ ॥ मत् मत्तः सकाशाद्भावं ध्यानातिशयेन ईशितृत्वं वशयितृत्वं वा मत्तः कीदृशात् ईशितुः वशितुः सर्वान् वशीकर्तुं न विहन्येत न विहता भवेदित्यप्रतिहताज्ञत्वम् ॥ २७ ॥ अतः परं बुद्ध्याः धारणाविद इति त्रिकालज्ञेश्वरधारणा सूचिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया जन्ममृत्यूपबृंहिता जन्ममरणयोरपि उपबृंहिता बुद्धिमेव प्राप्ता भवति नतु किञ्चिदपि ह्रसतीत्यर्थः । इति त्रिकालज्ञत्वम् ॥ २८ ॥ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवं भूतध्यानयोगेन श्रान्तचित्तस्य मुनेर्योगमयं योगपरिपक्वं वपुरग्न्यादिभिर्न हन्येत यथा यादसामुदकमुपघातकं न भवति प्रत्युत

क्रीडास्पदं तथैव तस्याग्न्यादय इत्याग्न्यादिप्रतिष्ठम्भः ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीर्मेदवतारान् सध्वजादिभिः सहितो भवेत् अपराजितश्च भवेदित्यपराजयनाम्नी सिद्धिः ॥ ३० ॥ उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥ दान्तस्य संयतमनसः जितः श्वासः आत्मा व्यावहारिकः स्वभावश्च येन सः तस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सुराक्रीडे देवानां विहारस्थाने विहरिष्यन् मत्स्थं सत्त्वं मयि नियन्तरि स्थितं सत्त्वगुणं विभावयेत् चिन्तयेत् तदा सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सात्त्विका इत्यर्थः ॥ २५ ॥ मत्परः अहम्परः सर्वार्थदत्वेनोपायो यस्य सः यथा यादृशं यदा वा यस्मिन् देशे काले वा सङ्कल्पयेत् तथा तादृशमेव तत्तदेव समुपाश्रुते सम्यक् प्राप्नोति किङ्कुर्वन् सत्ये यथार्थगुणस्वरूपवचनसङ्कल्पादिमति मयि मनो युञ्जन् मम सत्यतां चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ईशितुः सर्वनियन्तुः वशितुः स्वतन्त्रस्य मत् मम भावं ईशित्वादिकं स्वभावम् आपन्नः प्राप्तः तादृशं मम स्वभावं ध्यायन्निति यावत् तस्य आज्ञा कुतश्चिदपि न विह्वन्येत । चकारः गत्यादिसमुच्चयार्थः यथा ममेत्युत्तमोपमा अयं कूपः सागर इवेतिवत् ॥ २७ ॥ अथ लुद्राः सिद्धीराह । मद्भक्त्येत्यादिना । धारणाविदः इत्यनेन त्रिकालज्ञपरमात्मधारणाभिज्ञस्य त्रैकालिकी पूर्वापरवर्त्तमानपदार्थविषया कथम्भूता स्वजन्ममृत्युभ्यां विषयभूताभ्यामुपबृंहितापवर्द्धिता बुद्धिः स्यात् अनयैव परिचित्ताभिज्ञता दर्शिता ॥ ३८ ॥ यथा यादसामुदकं घातकं न भवति तथाग्न्यादिभिः परितः संलग्नैरपि मद्योगेन भगवानग्न्यादिरनुद्वेज्य इत्येवं मद्भिषयधारणया शान्तचिन्तस्वानुद्वेज्यमनसो मुनेर्वपुर्न हन्यते अनयैवाद्भुतता दर्शिता ॥ २९ ॥ मद्भिभूतोः चेतनाचेतनमच्छक्तिरूपाः देवमनुष्यादिषु मद्भक्तश्रेष्ठयुक्ताश्च श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजादियुक्ताः ममावताररूपाश्च ॥ ३० ॥ उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥ भगवन्नेकां धारणां वद यथा सर्वाः सिद्धयः सुलभाः स्युरत आह । जितेन्द्रियस्येति मद्धारणां मम सर्वेश्वरस्य यदुकुलेऽवतीर्णस्य धारणां मद्धारणाम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

देवक्रीडानुदर्शनं निरूपयति—विहरिष्यन्निति । सुरा आक्रीडन्ति यस्मिस्तत्सुराक्रीडं देवोद्यानादिकं तत्र विहर्तुमिच्छन् मत्स्थं मन्मूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं यदा चिन्तयेत्तदा सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः सुरस्त्रियः अप्सरसो विमानेन तं प्रत्युपतिष्ठन्ति समीपे स्थिता भवन्ति ॥ २५ ॥ यथा सङ्कल्पसंसिद्धिमाह—यथेति । मत्परः मदाराधननिष्ठः पुमान् सत्ये सत्यसङ्कल्पे मयि मनो युञ्जन् बुद्ध्या यदा यस्मिन् काले यथा यत्प्रकारकं वस्तु सङ्कल्पयेत् तदैव तथाप्रकारकं तद्वस्तु समुपाश्रुते सम्यक् प्राप्नोति ॥ २६ ॥ यो वै पुमान् ईशितुः सर्वनियन्तुः वशितुः स्वतन्त्रस्य मत् मम भावं भावनां ध्यानमापन्नः प्राप्तः तस्य चाज्ञा कुतश्चिदपि न विह्वन्येत प्रतिहता न भवेत् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा ममाज्ञा प्रतिहता न भवति तथेति ॥ २७ ॥ त्रिकालज्ञत्वमाह—सद्भक्त्येति । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धचित्तस्य धारणाविदः त्रिकालज्ञस्य मम धारणां जानतः कुर्वतस्तस्य योगिनः स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहिता सहिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया बुद्धिर्जायते । अनयैव परिचित्ताद्यभिज्ञतापि निरूपिता ज्ञेया ॥ २८ ॥ अग्न्यादिप्रतिष्ठम्भमाह—मद्योगशान्तचित्तस्य अग्न्यादिसर्वापघातशून्यो योऽहं तद्विषयको यो योगो धारणा तेनैव शान्तं स्थितं चित्तं यस्य तस्य मुनेर्योगमयं प्राणायामादिभिर्वशीकृतं वपुरग्न्यादिभिर्न हन्येतेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यादसां जलचराणां मत्स्यादीनामुदकं यथाभिघातकं न भवति तथा तद्वपुषोऽग्न्यादयः अभिघातका न भवन्तीति ॥ २९ ॥ अपराजयमाह—मद्भिभूतीरिति । याः श्रीवत्सादिभिर्विभूषिताः ध्वजादिभिर्युक्ता मद्भिभूतीः ममावतारान् ध्यायन्भवति स सर्वत्रापराजितो जयवान्भवेदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ स धारणासिद्धिप्रदर्शनमुपसंहरति—उपासकस्येति । मामुपासकस्य भजतो मुनेर्योगिनः एवमुक्तप्रकारेण पृथक् पृथग्धारणया पूर्वकथिता अक्षेपतः सर्वाः सिद्धयो यथायोग्यमुपतिष्ठन्ति सम्प्राप्ता भवन्ति ॥ ३१ ॥ अथवा किं नानाविधधारणाप्रयासेनैकयैव मद्धारणया सर्वसिद्धयो भवन्तीत्याह—जितेन्द्रियस्येति । दान्तस्य वशीकृतान्तःकरणस्य जितः श्वासः प्राणः आत्मा देहश्च येन तस्य मद्धारणां शङ्कादिविशिष्टमद्विषयकधारणां धारयतः कुर्वतः पुंसो या सिद्धिर्दुर्लभा सा का ? न कापि दुर्लभेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विहरिष्यन्निति । सुरा देवा आक्रीडन्ति यस्मिस्तत् सुराक्रीडं देवोद्यानादिकं तस्मिन्, विहरिष्यन् विहर्तुमिच्छन् योगी मत्स्थं मन्मूर्तिरूपं, सत्त्वं शुद्धसत्त्वं, विभावयेत् चिन्तयेत् । एवं चिन्तिते सति, सत्त्वे मच्छरीरभूते शुद्धसत्त्वे वृत्तिर्मनो यस्य तं योगिनं, सुरस्त्रियः देवाङ्गनाः, विमानेन सह उपतिष्ठन्ति तत्समीपे स्थिता भवन्ति अनेन क्रीडानुदर्शनाख्या सिद्धिरुक्ता ॥ २५ ॥ यदेति यदा यस्मिन् काले, पुमान् योगी, बुद्ध्या संकल्पयेत्, यत् किमपीति शेषः । तदा मत्परः मदासक्तचित्तः, सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनः युञ्जन् सन्, तत् स्वसंकल्पितं, यथा यथावत्, समुपाश्रुते प्राप्नोति । अत एव एतस्या यथासंकल्पसंसिद्धिरित्यन्वयं नामेति भावः ॥ २६ ॥ य इति । ईशितुः सर्वनियन्तुः वशितुः स्वतन्त्रस्य च, मदिति पृथक् पदम् । व्यत्ययेन पञ्चमी । ममेत्यर्थः ।

भावम् ईशित्वादिकं आपन्नः प्राप्तः पुमान् योगी, मामीशत्ववशित्वगुणयुक्तं ध्यायन्निति शेषः । कुतश्चिदपि, न विहन्येत न प्रतिहन्येत । तस्य आज्ञा चापि, यथा मम आज्ञा, तद्वत् न विहन्येत ममाज्ञा यथा न विपद्यते तद्वत्तदाज्ञापि प्रतिहतिरहिता स्यादित्यर्थः । आज्ञाग्रहणं गतेरप्युपलक्षणम् । चकाराद्वा गतिग्रहणं बोध्यम् । धारणा त्वत्र एकैव । संकल्पभेदत्वादाज्ञागतिरूपफलभेदः । धारणाया एकत्वात् फलभेदेपि सिद्धिरेकैव बोध्यान्वया 'दशैव गुणहेतवः' इत्युक्तिर्भङ्गः स्यात् । केचित्त्वत्रान्यथापि समाधानं कुर्वन्ति ॥ २७ ॥ अथ पञ्च क्षुद्रसिद्धीः प्रदर्शयन् त्रिकालज्ञत्वादिरूपं सिद्धित्रयमाह । मद्भक्त्येति । मद्भक्त्या, शुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य तस्य, अत एव धारणाविदः योगिनः, ततो मद्भक्तिप्रभावादेव, जन्ममृत्युपटुहिता बुद्धिः, त्रैकालिकी स्यात् । कालत्रयगोचरवस्तुजन्ममरणादिगोचरज्ञानघटिता सिद्धिः स्यादित्यर्थः । अनेनैव अद्वन्द्वपरचित्ताद्यभिज्ञत्वयोरपि साधनोक्तिरिति ते पृथक् नोक्ते इति ज्ञातव्यम् । केचित्त्वत्र द्वौ क्षेत्रज्ञौ ब्रुवन्ति । तौ यथा 'उदासने मयि परे प्रकृतेर्गुणवृत्तिषु । चिन्मये धारयेच्छेतो द्वन्द्वेनैवाभिभूयते ॥ १ ॥ सर्वभूतहृदिस्थं मामात्मानं सर्वसाक्षिणम् । ध्यायेदात्मतया चित्तं परेषां परिपश्यति' इति ॥ २८-३ ॥ अग्न्यादिप्रतिष्ठम्भमाह । अग्न्यादिभिरिति । अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवं ज्ञानरूपं मद्योगो मयि धारणा तत्र शान्तं सर्वोपघातशून्यमिति शान्तिमत् चित्तं यस्य तस्य मुनेर्योगिनः, योगमयं योगप्रचुरं वपुः, अग्न्यादिभिः अग्न्यर्काम्बुविषादिभिः, न हन्येत नाभिभूयते । किं तु, त एव तेन प्रतिष्ठन्धाः स्युरित्यर्थः । अप्रतिहतौ दृष्टान्तः । यादसां जलजन्तूनां, उदकं यथा, जलजन्तूनामुदकं यथा प्रतिघातकं न भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ २९-४ ॥ अपराजयमाह । मद्भिभूतीरिति । यः श्रीवत्सेन अस्त्रैः शङ्खखचक्रादिभिश्च विभूषिताः, ध्वजश्च आतपत्रं च व्यजनं च तैः सह, मद्भिभूतीर्ममावतारान्, अभिधायन् स योगी, अपराजितः भवेत् ॥ ३०-५ ॥ साधारणाः सिद्धीर्निरूप्याथ परिनिष्पन्नयोगस्य ताः सर्वाः सुलभा इत्याह उपासीनस्येति द्वाभ्याम् । उपासीनस्येति । एवं पूर्वोक्तविधया योगधारणया, माम् उपासीनस्य, मुनेर्योगिनः, पूर्वकथिताः अशेषतः सर्वाः सिद्धयः, उपतिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्येति । जितेन्द्रियस्य जितान्तःकरणस्य, दान्तस्य जितबाह्येन्द्रियस्य, जितश्वासात्मनः जितप्राणस्य जितमनसश्च, मद्धारणां धारयतश्च, मद्धारणां धारयत इति पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । कुर्वत इत्यर्थः । सा प्रसिद्धा का नु सिद्धिः सुदुर्लभा, सर्वापि सुलभैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

यदि उसे देवताओं के विहारस्थलों में क्रीड़ा करने की इच्छा हो, तो मेरे शुद्ध सत्त्वमय स्वरूप की भावना करे । ऐसा करने से सत्त्वगुण की अंशस्वरूपा सुर-सुन्दरियाँ विमानपर चढ़कर उसके पास पहुँच जाती हैं ॥ २५ ॥ जिस पुरुष ने मेरे सत्यसङ्कल्पस्वरूप में अपना चित्त स्थिर कर दिया है, उसी के ध्यान में संलग्न है, वह अपने मन से जिस समय जैसा सङ्कल्प करता है, उसी समय उसका वह सङ्कल्प सिद्ध हो जाता है ॥ २६ ॥ मैं 'ईशित्व' और 'वशित्व'—इन दोनों सिद्धियों का स्वामी हूँ; इसलिये कभी कोई मेरी आज्ञा टाल नहीं सकता । जो मेरे उस रूप का चिन्तन करके उसी भाव से युक्त हो जाता है, मेरे समान उसकी आज्ञा को भी कोई टाल नहीं सकता ॥ २७ ॥ जिस योगी का चित्त मेरी धारणा करते-करते मेरी भक्ति के प्रभाव से शुद्ध हो गया है, उसकी बुद्धि जन्म-मृत्यु आदि अदृष्ट विषयों को भी जान लेती है । और तो क्या—भूत, भविष्य और वर्तमान की सभी बातें उसे मालूम हो जाती हैं ॥ २८ ॥ जैसे जल के द्वारा जल में रहनेवाले प्राणियों का नाश नहीं होता, वैसे ही जिस योगी ने अपना चित्त मुझमें लगाकर शिथिल कर दिया है, उसके योगमय शरीर को अग्नि, जल आदि कोई भी पदार्थ नष्ट नहीं कर सकते ॥ २९ ॥ जो पुरुष श्रीवत्स आदि चिह्न और शङ्ख गदा-चक्र-पद्म आदि आयुधों से विभूषित तथा ध्वजा छत्र-चक्र आदि से सम्पन्न मेरे अवतारों का ध्यान करता है, वह अजेय हो जाता है ॥ ३० ॥ इस प्रकार जो विचारशील पुरुष मेरी उपासना करता है और योगधारणा के द्वारा मेरा चिन्तन करता है, उसे वे सभी सिद्धियाँ पूर्णतः प्राप्त हो जाती हैं, जिनका वर्णन मैंने किया है ॥ ३१ ॥ प्यारे उद्धव ! जिसने अपने प्राण, मन और इन्द्रियोंपर विजय प्राप्त कर ली है, जो संयमी है और मेरे ही स्वरूप की धारणा कर रहा है, उसके लिये ऐसी कोई भी सिद्धि नहीं, जो दुर्लभ हो । उसे तो सभी सिद्धियाँ प्राप्त ही हैं ॥ ३२ ॥

अन्तरायान् वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम् । मया सम्पद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥
जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः । योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥
सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः । अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥
अहमात्माऽऽन्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् । यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उत्तमं योगं युञ्जतः एताः अन्तरायान् वदन्ति (वृद्धाः) मया संपद्यमानस्य (एताः) कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥
इह जन्मौषधितपोमन्त्रैः यावतीः सिद्धयः ताः सर्वाः योगेन आप्नोति योगगतिम् अन्यैः न व्रजेत् ॥ ३४ ॥ सर्वासाम् अपि सिद्धीनां
हेतुः पतिः प्रभुः अहम् अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां प्रभुः ॥ ३५ ॥ सर्वदेहिनाम् अहम् आत्मा अन्तरः बाह्यः अनावृतः
भूतेषु भूतानि यथा बहिः अन्तः (भवन्ति) तथा स्वयम् (अहमपि भवामि) ॥ ३६ ॥

इत्येकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

यद्यप्येवं तथापि न प्राथर्या इत्याह । अंतरायानिति ॥ ३३ ॥ तस्मादहैतुकीयमेव धारणा कार्या नान्याः काम्या इत्याह ।
जन्मेति । जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवन्ति । यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनां खेचरत्वादि । तदुक्तं पातंजले ।
'जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः' इति । योगेन मद्धारणामित्युक्तेन । योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपाम् ॥ ३४ ॥ कुत इत्यत आह
सर्वासामित्युद्धेन । प्रभुत्वोपपादनं हेतुः कारणं पतिः पालयिता चेति । किंच न केवलं सिद्धीनामेव प्रभुरपि तु मोक्षादीनामपीत्याह ।
योगो मोक्षः सांख्यं तत्साधनं ज्ञानम् । तत्साधनं धर्मः तस्य धर्मस्य तदुपदेष्टृणां ब्रह्मवादिनां च ॥ ३५ ॥ कुतस्तत्राह । अहमिति
सर्वदेहिनां जीवानामात्मा । यत आंतरांतर्यामी । 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इति श्रुतेः । तर्हि किमंतर्बर्तित्वात्परिच्छिन्नः । न ।
बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुः । अनावृतः । एतत्सदृष्टांतमाह । भूतेषु चतुर्विधेषु भौतिकेषु महाभूतानि यथा बहिश्चोतश्च
भवन्ति स्वयमहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्यप्येवं शुद्धस्वरूपं तव धारणातः सर्वाः सिद्धयः प्राप्यन्ते तथा ता न प्राथर्या नेष्टव्या इति । उत्तमं मोक्षोपयोगिनं
योगं भक्तियोगं मया संपद्यमानस्य मत्प्रसादं प्राप्तुकामस्य कालक्षपणस्य हेतवो व्यर्थोयुःक्षयंकरा इत्यर्थः । मया संपद्यमानस्य
मत्प्राप्त्या संपद्यमानस्य संपत्तिमतः अंतरायानिति । अतो ब्रह्मसायुज्यमप्यंतरायः स्यादिति युक्तमेव तत्र गणितम् उत्तमं निष्कामं
भक्तियोगम् । कालक्षपणहेतव इति—दिनेदिने तस्य मत्प्राप्तिलक्षणसंपत्तिर्हसत्येव तस्माद्योगेनैव कालं यापयेत् । न तत्फलभूताभिः
सिद्धिभिरिति भावः ॥ ३३ ॥ यस्मात्सिद्धिहेतुका धारणा मत्प्राप्तौ विघ्नरूपास्तस्माद्धेतोः । अहैतुकी फलेच्छारहिता । इयमेव
शुद्धसत्त्वस्वरूपध्यानरूपैव । देवानामणिमाद्या अन्याश्च यथा सिद्धयः । जन्मादीनामपि सिद्धयो भवन्तीत्यत्र योगसूत्रं प्रमाणयति—
तदुक्तमिति । पातंजले पतंजलिमुनिप्रणीते योगशास्त्रे । अस्यार्थः—जन्मना पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः । कपिलादीनां च
सांसिद्धिकीत्युच्यते । औषधिशेषसेवया माण्डव्यादीनाम् । मन्त्रजपेन केषांचिदणिमादिसिद्धिः । तपसा विश्वामित्रादीनां सिद्धिः ।
एताश्चतस्रः सिद्धयः पूर्वाभ्यस्तयोगजा एव जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते, अत एव योगाभ्यासे दृढविश्वासेन प्रवृत्तिः कार्या इह सिद्ध-
दर्शनेपि साफल्यान् । समाधिजाः सिद्धयस्तु—'परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्' इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादिता इति योगमणि-
प्रभाकारः । पातञ्जलसूत्रार्थः—जन्मनिमित्ताः पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः । यथा कपिलादीनां जन्मत एव ज्ञानादयः । अथौषधि-
सिद्ध्या पातालादौ रसायनाद्युपयोगः, मन्त्रसिद्ध्या व्याकाशगमनादिः, तपःसिद्ध्या विश्वामित्रादीनां प्रभावः, समाधिरेव जन्मांतरा-
भ्यस्तः कारणं भवति मन्त्रादीनि तु निमित्तमात्राणि । अन्यैर्जन्मादिसिद्धिरूपैः । योगगतिं सालोक्यादिमुक्तिम् ॥ ३४ ॥ इतोऽप्युत्कर्षं
स्वस्याह—किंचेति । तत् योगेन सर्वसिद्धिप्रापणम् । धर्मस्य भक्तिलक्षणस्य । मयि विश्वस्तैस्तु तत्तत्सिद्धिकामनया नान्यत्, न च
सोपाधिमद्धारणं कर्तव्यम् । स्वतः सर्वाश्रयत्वेन ममेत्याह—सर्वासामिति द्वाभ्याम् । यतो मम ध्यानेनैव सर्वाः सिद्धयस्तस्मादहमेव
तासां हेतुः । न केवलं हेतुरेव पतिः पालयिता च, प्रभुः स्वामी च । न केवलं सिद्धीनामेव हेतुप्रभृतयोहं यतो योगस्य ध्यान-
योगस्याप्यहमेव । न केवलं योगस्य ज्ञानस्य सांख्यस्य । ज्ञानसाधनधर्मस्य निष्कामकर्मणोपि ॥ ३५ ॥ त्वमेव सर्वेश इत्यत्र हेतुमा-
शंकते—कुत इति । आत्मापि कुत इति चेदाह—यत इति । अंतर्यामिरेव प्रमाणमाह—'एष ते' इत्यादि । श्रुतिश्चैवं व्याख्यातचरा
अत्राप्याक्षिपति—तर्हीति । नेत्याह—इत्यर्थ इति । अंतर्बहिर्व्याप्य स्थितः 'अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतेरिति
भावः । तत्र व्यापकत्वे । अनावृतत्वाव्यापकत्वं चतुर्विधेषु जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जेषु । महाभूतान्याकाशादीनि । इत्यर्थ इति—

महाभूतवद्बाह्याभ्यांतरव्यापक इति भावः । योगिनां ज्ञानिनां च ध्यानमालम्बनोऽप्यहमेवेत्याह—अहमांतर आत्मांतर्यामी, तर्हि किमंतर्बर्तित्वात्परिच्छिन्नः, न, बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुरनावृत एतत्सदृशं इति तैः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तथापि सिद्धयो न प्राथ्या इत्याह—अन्तरायानिति । उत्तमं मधुपासनात्मकं योगं युञ्जतः कुर्वतः योगिनः एताः सिद्धी-
रन्तरायान् विघ्नान् वदन्ति । वृद्धा इति शेषः । यतः एताः मया सम्पद्यमानस्य संप्राप्त्यतः मध्ये कालक्षपणहेतवः जन्मभोगादिना
विलम्बहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ जन्मेति जन्मादिभिर्यावतीर्यावत्यः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । इह लोके सिद्धयो भवन्ति जन्मना यथा
देवानां यथा च यादसामुदकस्तम्भः पक्षिणां खेचरता इत्यादिकाः औषधैः यथा वलीपलितराहत्यादयः तपसा विश्वामित्रादीनामिव
नवीनलोकरचनासामर्थ्यादयः मन्त्रैर्यथा वशीकरणाद्याः ताः सर्वा अपि योगेनोक्तप्रकारेण योगी प्राप्नोति । योगस्य गतिं परमफलं
मत्सालोक्यादिकं तु अन्यैर्जन्मादिसाधनान्तरैर्न ब्रजेत् न प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ सर्वोसमिति । अहमेव सिद्धीनां हेतुः दाता पतिः
पालकः प्रभुः स्वामी न केवलं सिद्धीनामेव हेत्वादिः । किन्तु तत्कारणस्य योगस्य साङ्ख्यस्य ज्ञानस्य तत्फलस्य मोक्षस्य च वेद-
वादिभिः प्रतिपादितस्य धर्मस्य तदुपदेष्टृणां ब्रह्मवादिनां च हेत्वादिहमेव ॥ ३५ ॥ अहमिति । सर्वेषां देहिनां जीवानामहमेवात्मा
अन्तरः अन्तर्यामी बाह्यः व्यापकश्च अनावृतः अपरिच्छिन्नः भूतेषु जरायुजादिचतुर्विधदेहेषु भूतानि यथान्तर्बहिश्च भवन्ति तथा
स्वयमहमपि भवामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशपञ्चदशे व्याख्यानसहायकः ।

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

श्रीचैतन्यं प्रपद्येऽहं भक्ताभासावनोद्यतम् । येनैकादशव्याख्याने मृतेः साक्षाद्विमोचितः ॥

यद्यप्येवं न कासाश्चिदौर्लभ्यम् ॥ ३३ ॥ पातञ्जलसूत्रस्यायमर्थः काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयो यथा पक्ष्यादीनामा-
काशगमनादयः यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृतीनां जन्मसमनन्तरमेवोपजायमानाः सांसिद्धिका ज्ञानोदया गुणाः । औषधिसिद्धयो यथा
पातालादौ रसायनाद्युपयोगात् । मन्त्रसिद्धिर्यथा मन्त्रजपात् केषाञ्चिदाकाशगमनादिः । तपः सिद्धिर्यथा विश्वामित्रादीनाम् ।
समाधिसिद्धिस्तु व्याख्याता । एताः सिद्धयः पूर्वजन्मनि क्षपितकल्मषाणामेवोपजायन्ते तस्मात् समाधिसिद्धाविधान्यासां सिद्धीनां
समाधिरेव जन्मान्तराभ्यस्तः कारणं मन्त्रादीनि तु निमित्तमात्राणीति । अन्यैर्जन्मौषध्यादिभिः ॥ ३४ ॥ प्रभुर्दाताहम् । प्रभुत्वस्योप-
पादनम् । हेतुना साधनं कारणत्वात् पालयितृत्वाच्च प्रभुत्वमित्यर्थः । धर्मस्य भगवदपितनिष्कामकर्मणः तस्यैव ज्ञानसाधनत्वात् ।
तदुक्तं प्रथमे । यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणमित्यादि तदुपदेष्टृणां धर्मोपदेशकानां मोक्षाद्युपदेशकानां वा ॥ ३५ ॥ कुतो
मोक्षादिप्रभुत्वं जीवानां शरीरस्थानीयानां यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः तत्र व्यापकत्वे । एतत् बहिरन्तर्बर्त्तमानत्वं स्वयमित्यस्य
व्याख्यानमहमपीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

जन्मौषधीति । जन्मप्रयुक्तसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनादिः योगगतिं भक्तियोगफलं मोक्षम् ॥ ३४-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

यद्यपि सुलभास्तथापि न तास्वासक्तो भवेदन्तरायभूतत्वादित्यभिप्रेत्याह । अन्तरायानिति । उत्तमं योगं मधुपासनात्मकं
युञ्जतः कुर्वतो योगिन एता अनूर्मिमत्त्वादीनन्तरायान् योगावस्कन्दनद्वारा पुनः संसृतिहेतुत्वेन विघ्नभूतान् वदन्ति योगविद
इति शेषः । नन्वेषामन्तरायत्वेऽप्यौत्पत्तिका मत्प्रधाना इति चोक्ता अणिमादयोऽष्टौ नान्तराया इत्यत आह । यया मधुपासनया
सम्पद्यमानस्य मामिति शेषः । निरतिशयपुरुषार्थरूपं मां प्रारब्धान्ते प्राप्स्यमानस्य कालक्षपणहेतवः विलम्बहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
न केवलमणिमादय एवास्य सुलभा अपित्वन्यसाध्या अप्यस्य सुलभा इत्याह । जन्मेति । जन्मनैव काश्चित् सिद्धयो भवन्ति यथा

देवानां यथा च यादसामुदकस्तम्भः पद्यादीनां खेचरत्वादि काश्चिदौषध्यादिभिरपि तदुक्तं पातञ्जले “जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः” इति यावतीर्यावत्यः ताः सर्वाः सिद्धीर्योगेन मनुपासनात्मकेन प्राप्नोति अनेन यदा देवादिजन्मादयस्तदा तास्ताः सिद्धयः सुलभा एवेति न तदर्थतया योगो विनियोग्य इत्युक्तं भवति योगस्य प्रधानफलभूता मत्प्राप्तिरूपा गतिस्त्वनन्यसाध्येत्याह । नान्यैर्योगगतिं ब्रजेदिति । अनेनानन्यसाध्यायां मत्प्राप्तावेव विनियोग्य इत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वासामिति । यतोऽहमुपास्यमानः सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः प्रापकः पतिः पालयिता निर्वाहकश्च न केवलमहं सिद्धीनामेवोक्तविधः अपि तु कैवल्यसाधनस्य प्रकृतिविविक्तात्मोपासनाख्यसांख्यस्य मत्प्राप्तिसाधनस्य मनुपासनात्मकयोगस्य च ब्रह्मवादिनां स्वर्गादिप्रापकयज्ञादिरूपधर्मस्य चाहं हेतुः पतिः प्रवर्तकः प्रभुः शेषी चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कुत इत्यत आह । अहमिति । सर्वदेहिनामहमन्तरात्मा च यतः अन्तरः अन्तर्यामी “एष त आत्मान्तर्यामी” इति श्रुतेः ननु सर्वदेहान्तरात्मत्वमात्रेण किं त्वं परिच्छिन्नः नेत्याह । बाह्यः बहिरपि व्याप्य वर्तमानोऽत एवानावृतः आवरणरहितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अन्तर्बहिश्च व्याप्तौ दृष्टान्तः यथा भूतेषु देवमनुष्यादिषु भूतान्याकाशादीन्यन्तर्बहिश्च वर्तन्ते तद्वत्स्वयमहमपि तथा वर्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवद्व्यानेनाणिमादिसिद्धीनां सौलभ्येऽपि तदर्थोपास्तिर्न प्रशस्तेत्याह । अन्तरायानिति । एतान् सिद्धिविशेषान् उत्तमं योगं मुक्तियोगं ध्यानं युञ्जतः कुर्वतः सम्पद्यमानस्य मत्प्राप्तिसाधनकामस्य कुतोऽन्तराया इति तत्राह । कालेति ।

यदि योगफलं भुङ्क्ते पुनः काममपास्य तु । तेनैव क्रमयोगेन वायुं दृष्ट्वा हरिं तथा ॥

एष्टव्या मुक्तिपदवीं नान्यथा तु कथञ्चन । पूर्वदृष्टिर्हि कामार्थे पश्चान्मोक्षार्थमिष्यते ॥

येषान्तु जन्मतः सिद्धिस्तेषां दोषो न तु कश्चित् । इति ॥ ३३ ॥

जन्मादिभ्यो योग एव साधनोत्तम इत्याह । जन्मौषधीति । यावतीर्यावत्यः योगेन ध्यानेन एतादृशो योगो विशिष्टदेवताभिरेव सुलभ्यो न सर्वैरित्याह । यैरिति । यैः कैश्चित् कश्चिदेव जन्मादिभिर्योगगतिं ब्रजेत् कुत इति तत्राह । सर्वासामिति । मृदो घटकारणत्वेऽपि न तत्त्वामित्वं किन्तु कुलालस्यैवेत्यत उक्तं पतिरिति कुलालस्त्वामित्वं यावत्द्रव्यगतीत्यतः प्रभुरिति समर्थेन मया विशिष्टा एवास्मिन् योगेऽधिकृताः स्युरिति सङ्कल्पितत्वाद्युक्तमित्यर्थः—

जन्मादिभिः कैश्चिदेव प्राप्यते योगजं फलम् । योगेन सर्वैः प्राप्येत योगे यत्नं ततः कुरु ॥

कश्चिदर्थेऽपि यच्छब्दः प्रभार्थेऽपि कचिद्भवेत् । कचित्परामर्शवाची कचिदापेक्षवाचकः ॥

इतिवचनाद्यैरित्यच्छब्देन कश्चिदर्थ उच्यते ॥ ३४ ॥ न केवलं सिद्धीनामेव हेतुः किन्तु योगादीनामपीति भावेनाह ।

अहमिति । ब्रह्मवादिनां वेदान्तानामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ कीदृशस्त्वमिति । तत्राह । अहमिति । अहं सर्वदेहिनामात्मा प्रेष्टः स्वामी अन्तर्यामिरूपेणान्तरः अन्तः स्थित्वा रतिकृत् अनेन प्रेष्टत्वं विवृतं ब्रह्मरूपेण बाह्यो बहिष्ठः बहिष्ठस्यापि ब्रह्माण्डस्येवान्येनावृतोऽस्तीत्यतोऽनावृत इति अज्ञजनं विश्रम्भयितुं दृष्टान्तयति । यथेति । पञ्च महाभूतानि भूतेषु जीवादिवस्तुषु अन्तर्बहिश्च व्याप्नोतीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मया संपद्यमानस्य मद्रूपामेव सम्पत्तिमिच्छत इत्यर्थः अत एव ब्रह्मसायुज्यमप्यस्यान्तरायः स्यादिति युक्तमेव तत्र गणितम् उत्तमं निष्कामं भक्तियोगम् ॥ ३३ ॥ तथापि पूर्वोक्ता धारणास्तु सर्वतोऽधिका इत्याह । जन्मेति । योगेनेति पूर्वोक्तधारणानामेकतरेणापि ॥ ३४ ॥ मयि विश्वस्तैस्तु तत्तत्सिद्धिकामनयापि नान्यत् नच सोपाधिमद्वारणं कर्त्तव्यं स्वतः सर्वाश्रयत्वान्ममेत्याह । सर्वासामिति द्वाभ्याम् । धर्मस्य ज्ञानसाधनस्य ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता सारार्थदर्शिनी

सिद्धयो ह्येता बालस्यैव चमत्कारकारिणो न त्वभिज्ञस्येत्याह । अन्तरायानिति । मया मत्प्राप्त्या सम्पद्यमानस्य मद्युक्तस्य कालक्षपणहेतव इति दिने दिने तस्य मत्प्राप्तिलक्षणसम्पत्तिर्ह्यसत्येव तस्मात् योगेनैव कालं यापयेत् ननु तत्फलभूताभिः

सिद्धिभिरिति भावः ॥ ३३ ॥ किञ्च जन्मेति । काश्चित् काश्चित् सिद्धयो जन्मादिभिरपि भवन्ति यथा जन्मनैव देवानां सिद्धयः यथा च जन्मनैव यादसामुदकस्तम्भः पक्षिणां खेचरत्वं प्रेतानामन्तर्धानपरकायप्रवेशाद्याः तदुक्तम् पातञ्जले 'जन्मोषधितपोमन्त्र-योगजाः सिद्धयः' इति यावतीर्यावत्यः ताः सर्वा एव योगेनाप्नोति योगगतिं सालोक्यादिमुक्तम् ॥ ३४ ॥ यतो मम ध्यानेनैव सर्वाः सिद्धयस्तस्मादहमेव तासां हेतुः न केवलं हेतुरेव पतिः पालयिता च प्रभुः स्वामी च न केवलं सिद्धीनामेव हेतुप्रभृतयोऽहं यतो योगस्य मदीयध्यानयोगस्यापि अहमेव हेतुः न केवलं ध्यानयोगस्य सांख्यस्य ज्ञानस्यापि ज्ञानसाधनधर्मस्य निष्कामकर्म-णोऽपि ॥ ३५ ॥ योगिनां ज्ञानिनां च ध्यानस्यालम्बनोऽप्यहमेवेत्याह । अहमान्तर आत्मा अन्तर्यामी तर्हि किमन्तर्ब्रह्मत्वात् परिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुनरावृतः एतत् सट्टान्तमाह । भूतेषु चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा बहिश्चान्तश्च भवन्ति स्वयमहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हविण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽपञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मया सम्पद्यमानस्य 'यक्षत् क्रीडन् रममाणः ब्रह्मणा विपश्चिता' इति मया सह सम्यक् मुक्तौ सम्पद्यमानस्य व्रजिष्यतो मुमुक्षोः एताः पूर्वोक्ताः सिद्धीः अन्तरायान् वदन्ति अतो मत्प्राप्तिकामेन ता उपेक्षया इति भावः ॥ ३३ ॥ भेद्वारणामित्युक्तायाः स्वविषयकधारणायाः श्रेष्ठ्यमाह । जन्मेति । जन्मादिभिः खेचरत्वाद्याः यावतीः सिद्धीः पक्ष्यादय आप्नुवन्ति ताः सर्वाः सिद्धीः इह मयि विषये यो यो योगधारणालक्षणस्तेन योगी आप्नोति अन्यैर्जन्मौषध्यादिभिस्तु योगगतिं मद्विषयकयोगस्य गतिं मत्प्राप्तिं न व्रजेत् ॥ ३४ ॥ ननु भगवन् ! भगवद्विषयकस्य योगस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वं त्वच्चरणप्रापकत्वं च कुत इत्यत्राह । सर्वा-सामित्यर्द्धे न । अपि अवधारणे सर्वासां सिद्धीनां प्रभुरहमेव यतः हेतुः कारणम् पतिः पालयिता न केवलं सिद्धीनामेव प्रभुरपितु योगस्य तत्साधनस्य सांख्यस्य आत्मानात्मविषयकविवेकस्य तत्साधनस्य धर्मस्य कर्मणः ब्रह्मवादिनां तत्त्वोपदेष्टृणां चाहमेव प्रभुः ॥ ३५ ॥ किञ्च सर्वेषां देहिनां जीवानामहमात्मा सत्ताप्रदत्तया आश्रयः अस्मीत्यर्थः । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इति स्मृतेः 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत्वेके' इति न्यायाच्च कथम्भूतः अन्तरः अन्तः प्रविष्टः जनानाम् 'एष ते आत्मान्तर्गम्यमृत्तः' इत्यादिश्रुतेः परिच्छिन्नत्वशङ्कां वारयति । बाह्यः 'यस्मिन् द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति स्मृतेः अतोऽनावृतः उभयत्र दृष्टान्तः यथाभूतेषु चतुर्विधेषु भूतानि अन्तश्च बहिश्च भवन्ति तद्वत् ननु महाभूतानामुपरिप्रकृत्यादीनि तत्त्वान्यन्यानि सन्ति तवोपरि अपि किञ्चिदस्ति किं नेत्याह । स्वयमिति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यद्यपि ताः सुलभास्तथापि तास्वासक्तो न भवेदन्तरायभूतत्वादित्याशयेनाह—अन्तरायानिति । उत्तमं मनुपासनात्मकं योगं युञ्जतः कुर्वतः योगिनः एताः सिद्धीरन्तरायान् विघ्नान् वदन्ति वृद्धा इति शेषः । अन्तरायत्वमेव स्पष्टयति—मयेति । यद्यपि मनुपासनायाः सफलत्वनियमादन्ततः स मां प्राप्स्यत्येव तथापि मया सम्पद्यमानस्य मां प्राप्स्यतः मध्ये कालक्षपणहेतवः, जन्म-भोगादिना विलम्बहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ न केवलमणिमादय एव मद्भक्तस्य सुलभा अपि तु साधनान्तरसाध्या अपि सुलभा एवेत्याह—जन्मेति । जन्मादिभिर्यावतीर्यावत्यः पक्ष्यादीनां खेचरत्वादिरूपाः इह लोके सिद्धयो भवन्ति ताः सर्वा अपि योगेनाप्त-प्रकारकेण योगी प्राप्नोति, योगस्य गतिं परमफलं मत्सालोक्यादिकं तु अन्यैर्जन्मादिसाधनान्तरैर्न व्रजेत् न प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ मद्भक्तः सर्वं फलं प्राप्नोतीत्यत्र हेतुमाह—सर्वासामिति । अहमेव सिद्धीनां हेतुः दाता । तत्र हेतुः । पतिः पालकः प्रभुः स्वामी न केवलं सिद्धीनामेव हेत्वादिः किन्तु तत्कारणस्य योगस्य साङ्ख्यस्य ज्ञानस्य तत्फलस्य मोक्षस्य च । वेदवादिभिः प्रतिपादितस्य धर्मस्य च हेत्वादिरहमेव ॥ ३५ ॥ तत्रापि सर्वात्मकत्वं हेतुमाह—अहमिति । सर्वेषां देहिनां जीवानामहमेवात्मा यतः आन्तरः अन्तर्यामी तर्हि किमन्तर्ब्रह्मत्वात्परिच्छिन्नस्तत्राह—बाह्यः, व्यापकश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनावृत इति । एतत्सट्टान्तमाह—यथेति । भूतेषु पञ्चमहाभूतकार्येषु देहादिषु भूतानि यथान्तर्बहिश्च भवन्ति, तथा स्वयमहमपि भवामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवैद्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । पञ्चदशो गतो वृत्तिमणिमादिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यद्यपि योगिनस्ताः सुलभाः सन्ति तथापि स न तास्वासक्तो भवेत्तासामन्तरायभूतत्वादित्यभिप्रेत्याह । अन्तरायानिति । उत्तमं योगं मदुपासनात्मकं युञ्जतः कुर्वतः, योगिनः, एताननूर्मिमत्त्वादीन्, अन्तरायान् योगावस्कन्दनद्वारा पुनः संसृतिहेतुत्वेन विघ्न-भूतान्, वदन्ति । योगविद् इति शेषः । नन्वेषामन्तराभूतत्वेऽपि औत्पत्तिका मत्प्रधाना इति चोक्ता अणिमादयोऽष्टौ नान्तराया इत्यत आह । यया मदुपासनया, संपद्यमानस्य, मामिति शेषः । निरतिशयपुरुषार्थरूपं मां प्रारब्धान्ते प्राप्यमाणस्येत्यर्थः । कालक्षपणहेतवः मत्प्राप्तौ विलम्बहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ न केवलमणिमादय एवास्य सुलभा अपि त्वन्यसाध्या अपि अस्य सुलभा इत्याह । जन्मेति । इह जन्मौषधितपोमन्त्रैः, यावतीर्यावत्यः सिद्धयः प्राप्यन्ते, ताः सर्वाः, योगेन मद्धारणयापि, योगी आप्नोति । अन्यैर्योग विना इतरोपायैः, योगगतिं न ब्रजेत् मत्सालोक्यादिरूपां न ब्रजेदित्यर्थः । तत्र जन्मनैव यथा देवानां सिद्धयः, यथा च जन्मनैव यादसामुदक-स्तम्भः जन्मनैव यथा यक्षपक्ष्यादीनां खेचरत्वं, प्रेतानामन्तर्द्वापरकायप्रवेशादिकं, तथाचोक्तं पातञ्जले । जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः इति । अतः यदा देवादियन्मादिकं तदा तेषु याः सिद्धयस्ताः सिद्धयो मद्योगेन सुलभा एवेति न तदर्थतया योगो विनियोग्य इत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥ 'योगेनाप्नोति ताः सर्वाः' इत्युक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वासामिति । यतः, अहमुपास्यमानोऽहं, सर्वासां अपि सिद्धीनां हेतुः प्रापकः, पति पालयिता, निर्वाहकश्च । यतः प्रभुः, न केवलमहं सिद्धिनामेवोक्तविधः अपि तु सांख्यस्य कैवल्य-साधनस्य प्रकृतिविविक्तात्मोपासनाख्यसांख्यस्य, योगस्य मत्प्राप्तिसाधनस्य मदुपासनात्मकयोगस्य च, ब्रह्मवादिनां धर्मस्य स्वर्गादि-प्रापकयज्ञादिरूपधर्मस्य च अहं हेतुः, पतिः प्रवर्त्तकः अस्मि ॥ ३५ ॥ अहमिति । अहं सर्वदेहिनां सर्वेषां जीवानां, आत्मा । यतः, अन्तरः अन्तर्यामी । 'एष त आत्मान्तर्ह्यममृतः' इति श्रुतेः । ननु सर्वदेहान्तरात्मत्वमात्रेण किं त्वं परिच्छिन्नः नेत्याह । बाह्यः बहिरपि व्याप्य वर्त्तमानः, अत्र एव अनावृत आवरणरहितः, अपरिच्छिन्नः इत्यर्थः । अन्तः बहिश्च व्याप्तौ दृष्टान्तः । यथा भूतेषु देवमनुष्यादिषु, भूतान्याकाशादीनि, अन्तः बहिश्च, वर्त्तन्ते, तथा स्वयमहमपि वर्त्ते ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मशुद्धंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिमुत्तरीश्वरीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हिन्दी अनुवाद

परन्तु श्रेष्ठ पुरुष कहते हैं कि जो लोग भक्तियोग अथवा ज्ञानयोगादि उत्तम योगों का अभ्यास कर रहे हैं, जो मुझसे एक हो रहे हैं उनके लिये इन सिद्धियों का प्राप्त होना एक विघ्न ही है; क्योंकि इनके कारण व्यर्थ ही उनके समय का दुरुपयोग होता है ॥ ३३ ॥ जगत् में जन्म ओषधि, तपस्या और मन्त्रादि के द्वारा जितनी सिद्धियाँ प्राप्त होती हैं, वे सभी योग के द्वारा मिल जाती हैं; परन्तु योग की अन्तिम सीमा—मेरे सारूप्य, सालोक्य आदि की प्राप्ति बिना मुझमें चित्त लगाये किसी भी साधन से नहीं प्राप्त हो सकती ॥ ३४ ॥ ब्रह्मवादियों ने बहुत-से साधन बतलाये हैं—योग, सांख्य और धर्म आदि । उनका एवं समस्त सिद्धियों का एकमात्र मैं ही हेतु, स्वामी और प्रभु हूँ ॥ ३५ ॥ जैसे स्थूल पञ्चभूतों में बाहर, भीतर—सर्वत्र सूक्ष्म पञ्च-महभूत ही हैं, सूक्ष्म भूतों के अतिरिक्त स्थूल भूतों की कोई सत्ता ही नहीं है, वैसे ही मैं समस्त प्राणियों के भीतर दृष्टा रूप से और बाहर दृश्यरूप से स्थित हूँ । मुझमें बाहर-भीतर का भेद भी है; क्योंकि मैं निरावरण, एक अद्वितीय आत्मा हूँ ॥ ३६ ॥

इत्येकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ३ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ४ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ५ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ६ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ७ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ८ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ ९ ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

॥ १० ॥ अन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां

अथ षोडशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् । सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्धवः ॥ १ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः । उपासते त्वां भगवान् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥

येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः । उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद् वदस्व मे ॥ ३ ॥

गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन । न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ॥ ४ ॥

याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ।

ता मह्यमाख्याद्यनुभावितास्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच

एषमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर । युयुत्सुना विनशने सपत्नैरजुनेन वै ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् । ततो निवृत्तो हन्ताहं हतोऽयमिति लौकिकः ॥ ७ ॥

स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः । अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्धव उवाच—त्वं साक्षात् अनाद्यन्तम् अपावृतम् परमं ब्रह्म सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्धवः (त्वमेव) ॥ १ ॥ भगवान् ब्राह्मणाः उच्चावचेषु भूतेषु अकृतात्मभिः दुर्ज्ञेयं त्वां याथातथ्येन उपासते ॥ २ ॥ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वाम् उपासीनाः परमर्षयः संसिद्धिं प्रपद्यन्ते तत् मे वदस्व ॥ ३ ॥ भूतभावन भूतानां भूतात्मा (त्वम्) गूढः चरसि (अतः) ते (मायया) मोहितानि भूतानि पश्यन्तं त्वां न पश्यन्ति ॥ ४ ॥ ते अनुभाविताः या काः च भूमौ दिवि रसायां वै दिक्षु विभूतयः महाविभूते ताः मह्यम् आख्याहि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मं नमामि ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच, हे प्रश्नविदां वर एवं (यथा त्वं पृच्छसि) एतद् अहं विनशने सपत्नैः युयुत्सुना अजुनेन वै पृष्टः ॥ ६ ॥ अहं हन्ता अयं हतः इति लौकिकः (अजुनः) राज्य हेतुकम् अधर्मं गर्ह्यं ज्ञातिवधं ज्ञात्वा ततः निवृत्तः ॥ ७ ॥ तदा सः पुरुषव्याघ्रः युक्त्या मे प्रतिबोधितः रणमूर्धनि माम् एवम् अभ्यभाषत यथा त्वं (अभ्यभाषसे) ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः । ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः ॥ १ ॥

अन्तश्चित्तेन यद्व्याप्तमशक्यमकृतात्मनाम् । अतस्तद्योग्यताप्राप्त्यै विभूत्यादिरूपणम् ॥ २ ॥

एवं तावन्नवाध्याय्यामष्टप्रश्ना निरूपिताः । ब्रह्मत्वसम्भवे तावत्सप्तमादिचतुष्टये ॥ ३ ॥

बन्धमुक्तयोस्तु निर्धारं सद्भक्तयोश्च ततः परं । द्वादशोऽन्तरं कर्म कृतित्यागव्यवस्थितौ ॥ ४ ॥

हंसेतिहासतो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे । श्रेयः साधननिर्धारं ध्याने चैव चतुर्दशे ॥ ५ ॥

धारणासिद्धिभेदे च प्रसङ्गेन निरन्तरे । उद्धवप्रश्नतो दत्तमुत्तरं हरिणोचितम् ॥ ६ ॥

षोडशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णाश्रमव्रते । ज्ञानादिनिर्णये चातो यमादीनां च निर्णये ॥ ७ ॥

योगत्रयाधिकारे तु विंशे च तदनन्तरे । तत्त्वसंख्याविवादे च पुष्पकृत्योर्विवेचने ॥ ८ ॥
जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे दत्तमुत्तरम् । परापराधसहने चतुर्विंशदन्तरैः ॥ ९ ॥
सप्तविंशे क्रियायोगप्रश्ने तदुपवर्णनम् । अष्टाविंशे ततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥ १० ॥
संसारसम्भवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरम् । तदशक्त्या पुनः प्रश्ने भक्तियोगोपसंहृतिः ॥ ११ ॥
एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणैतानि विंशतिः ॥ १२ ॥

‘अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् । यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा ।’ इत्युक्तं तत्र भूतानि यथा कचित्केन चिद्गुणविशेषेणोद्भूतानि वर्तते कचित्सामान्यरूपेणैव तथा त्वमपि क कथं वर्तस इति विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वात्मकत्वमनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । अपावृतं निरावरणं स्वतंत्रं वा । अत एव सर्वेषामपि त्राणं रक्षणम् । स्थितिर्जीवनम् । त्राणस्थितिसहितावप्ययोद्भवौ यस्मान् । सत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र सदाचारं प्रमाणमाह । याथातथ्येन यथार्थत्वेन । सर्वभूतकारणत्वाम् । ब्राह्मणा वेदतात्पर्यविदः ॥ २ ॥ एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनूय विभूतीः पृच्छति । येष्विति । उपासीनाः सेवमानाः संतः ॥ ३ ॥ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह । गूढः अस्फुटः । भूतानां प्राणिनां मध्ये । अत्र हेतुः । भूतानामात्मा अंतर्योमी । अत्रापि हेतुः । हे भूतभावेनेति । ते त्वया ॥ ४ ॥ ता एव साकल्येन पृच्छति । हे महाविभूते याः काश्चिद्भूत्यादिषु ते विभूतयः । रसायां रसातले । अनुभावितास्त्वयैव केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः । तीर्थानां पदं च तदंगिपद्यं च ॥ ५ ॥ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तत्तत्प्रश्नः साधोयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः । प्रश्नं प्रष्टव्यम् । सप्ततैर्योद्धुमिच्छता । विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसंगस्तत्राह । ज्ञात्वेति । अहं हंता अयं हत इति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ॥ ७ ॥ स च यदा ततो ज्ञातिवधान्निवृत्तस्तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषस एवं संप्राममुखे मामभ्यभाषत । तद्वदेव तवापि कथयिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ज्ञानविशेषेण वीर्यविशेषेण प्रभावविशेषेण । आदिना वैराग्यादिग्रहः (१) । यतो हेतोः चित्तेन यदंतर्मनसि ध्यानं तत् । अकृतात्मनाम् अस्थिरचेतसाम् । अतो हेतोस्तस्यांतर्ध्यानस्य योग्यताया आपत्त्यै प्राप्तये । आदिना वागादिनिरोधग्रहः (२) । एवमुक्तरीत्या । नवानामध्यायानां समाहारो नवाध्यायो तस्याम् । नवेति सप्तमतः पंचदशांता प्राज्ञाः । पूर्वेषु प्रथमादिपंचमान्तेषु मौसलवमुदेवनारदाख्यानस्य, षष्ठे भगवतो यानार्थं देवप्रार्थनोद्धवप्रार्थनायाश्च वर्णितत्वात्तेषामप्रानुपयोगात् । सप्तमादिचतुष्टयेऽध्यायचतुष्टके तावदादौ ब्रह्मत्वस्य जीवभावपरित्यागस्य संभवो यथा भवेदिति उद्धवप्रश्नतो हरिणोचितं न्याय्यमुत्तरं दत्तमिति चतुर्थेनान्वयः (३) । ततो दशमात्परे एकादशे बंधमुक्तयोः सद्भक्तयोश्च निर्द्वारे उद्धवप्रश्नत इति पूर्ववद्योग्यम् । अनंतरम् एकादशतः परे कर्मकरणतत्त्यागव्यवस्थायामुद्धवप्रश्नत इत्यादि सर्वत्र सप्तम्यन्तेन योग्यम् (४) । (५) । निरंतरे पंचदशे । उक्तमर्थं स्फुटयति सप्तमादिदशमांताध्यायचतुष्टके ब्रह्मत्वसंभवप्रश्नोत्तरम्, १, एकादशे बंधमुक्तिनिर्द्वारप्रश्नोत्तरम् २, संतः कीदृशा इति प्रश्नस्योत्तरम् ३, भक्तिः कीदृशीति प्रश्नस्य चोत्तरम् ४, इत्येवं प्रश्नोत्तरत्रयम् । द्वादशे कर्मकृतितत्त्यागव्यवस्थाप्रश्नोत्तरम् ५, त्रयोदशे हंसेतिहासतो योगनिष्ठाप्रश्नोत्तरम् ६, चतुर्दशे श्रेयःसाधननिर्द्वारप्रश्नोत्तरम् ७, पंचदशे धारणाभेदतः सिद्धिभेदप्रश्नोत्तरम् ८, एवमष्टप्रश्नोत्तराणि नवाध्यायेषु संतीति (६) । भूतिविस्तारे प्रश्ने हरिणोत्तरं दत्तमिति तृतीयेनान्वयः । हरिणेत्यध्याहार्यम् । द्वयोः सप्तदशाष्टादशयोः । वर्णाश्रमाणां व्रते धर्मे पृष्टे सति उत्तरं दत्तमिति पूर्ववत् । अतः अनन्तरम् ऊनविंशे (७) । योगत्रयाणां कर्मोपास्तिज्ञानरूपाणामधिकारे पृष्टे तदनंतरे एकविंशे चाध्यायद्वये उत्तरं दत्तम् । तत्त्वसंख्याविवादादिप्रश्नत्रयाणां द्वाविंशे (८) । तदनंतरेद्वाविंशतितः परैस्त्रयोविंशचतुर्विंशपंचविंशषड्विंशैः (९) । तदुपवर्णनं क्रियायोगोपवर्णनम् । ततः क्रियायोगोपवर्णनानंतरम् (१०) । तन्मध्येऽष्टाविंशाध्यायमध्ये । तदशक्त्या ज्ञानयोगाशक्त्या । पुनः प्रश्ने एकोनत्रिंशे भक्तियोगोपसंहृतिरूपसंहारः (११) । एतानि पूर्वोक्ताष्टप्रश्नसहितानि विंशतिसंख्याकानि (१२) । अहमित्यादिश्लोकोऽध्यायांत उक्तस्तत्रोक्तं सर्वात्मकत्वं तावदादौ । यथा—सर्प आकाशोऽधिकशब्दग्रहणगुणेन वर्तते, गृध्रे च तेजोऽधिकरूपग्रहणेन, पिपीलिकायां पृथ्वी चाधिकगंधग्रहणगुणेनेत्येवमन्यत्राप्युद्धम् । पुरुषे च समान्यरूपेण सर्वाणि । अपावृतत्वं कालादेरप्यस्तीत्यत आह—स्वतंत्रं वेति । अत एव स्वतंत्रत्वादेव । इत्यर्थ इति—यतो जायते यस्मिंस्तिष्ठति यत्र च लयं याति तदुपादानमित्युपादानलक्षणस्य “यतो वा इमानि भूतानि जायंते” इत्यादिश्रुत्या त्वयि बोधनादिति भावः । टीकायां नवाध्याय्यामिति सप्ताध्याय्या इति ज्ञेयमादिषण्णामुक्तात्पार्यत्वात् । अष्टप्रश्नाभिरुपयति—ब्रह्मेति । सप्तमादिचतुष्टये दक्षपर्यंते (३) । ततः परे एकादशे (४) । निरंतरे पंचदशे (५) । द्वयोः सप्तदशाष्टादशयोः (६) । अत ऊनविंशे (७) । तदनंतरे एकविंशे (८) । चतुर्भिः षड्विंशपर्यन्तैः (९) । तत्र ब्रह्मत्वेति १, बद्धमुक्ताविति २, सदिति ३, कर्मेति ४, हंसेति ५, श्रेय इति ६, ध्यान इति ७, धारणेति ८, इत्यष्टौ प्रश्नाः । भूतेति ९, वर्णति

१०, ज्ञानेति ११, यमेति १२, योगेति १३, तत्त्वेति १४, जन्मेति १५, परेति १६, क्रियेति १७, ज्ञानेति १८, संसारेति १९, भक्तीति २०, इति विंशतिः । सर्वेषां सर्ववैभवं तत्र एवेति सर्वासामित्यादिना पूर्वमुक्तं तच्छ्रुत्वा प्राकृताप्राकृततद्वैभवास्पदानि प्रश्नेन ज्ञातुं तस्य सर्वाश्रयत्वमनुवदति—त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्म बृहत्सर्वकारणत्वात्, तत्रापि परमं भगवद्रूपत्वात्, तत्राऽपि साक्षात्स्वयं भगवत्त्वात् । तत्राप्राकृतानंतवैभवाश्रयत्वमाह—अनाद्यन्तं न तु पुरुषादिवत्परिच्छिन्नवैभवम् । अपावृतं न तु तद्वन्मायासंवलितम् विश्वनाथस्तु—अपावृतं परिच्छिन्नमनुष्याकारत्वेपि सर्वकालदेशव्यापकमित्याह । प्राकृतवैभवाश्रयत्वमाह—सर्वेषां भावानां महदादीनां त्राणस्थित्युद्भवो यः पुरुषः सोऽपि त्वमिति “यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्यप्युद्भवः” इत्यादेस्तस्यापि त्वमंशीत्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र श्रीकृष्णस्य ब्रह्मत्वे । तत्र प्राकृतीर्विभूतोः पृच्छति तावत्—उच्चावचेति । भूतेषु प्रधानकार्येषु त्वां गुणसाम्यादिरूपिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—यस्त्वं विष्णुरुपेण सर्वेषां कारणम् अत एव सर्वेषु भूतेषु तत्कार्येषु उच्चावचेषु उत्कृष्टनिकृष्टेषु सन्तं त्वाम् । अकृतात्मभिस्त्वय्यकृतमनस्कैः याथातथ्येन यत्रयत्र यथायथा वर्तसे तत्रतत्र तथातथैव त्वां तारतम्येनोपासत इत्यर्थः ॥ २ ॥ संसिद्धिमुक्ति-लक्षणम् । मे मह्यम् । हे स्व आत्मस्वरूप । तदुपासनम् । यद्वा—“भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः” इत्युपमंत्रणे आत्मनेपदम् । अप्राकृतीस्ताः पृच्छति—येष्विति । भावेषु भूतेषु परमार्थसत्येषु भगवदादिषु “अस्य महतो भूतस्य” इत्यादिश्रुतेः । त्वां वासुदेवादिरूपम् । प्रपद्यन्ते संसिद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ बहुश्रवणतोऽपि मम तव ज्ञानं दुःशकमित्याह—गूढ इति । अत्र गूढत्वे । अत्राप्यंतर्यामित्वेपि । ते त्वयेति, आदेशश्चार्थः । चरसि कचित्साक्षाद्रूपेण कचिच्छक्त्यावेशरूपेणेति ज्ञेयम् । अत्र गूढत्वे । अत्रापि अंतर्यामित्वेपीति दीपिका ॥ ४ ॥ ताः विभूतिः । हे महाविभूते ब्रह्माद्यचित्त्वैश्वर्य । अनुभाविता निश्चिता महद्भिरुपासिता वेति तीर्थः । हे तीर्थपदेति पृथक्संबोधनं वा । भूमावित्यादित्रयेण मध्येदुर्ध्वतललोकाः प्राकृताप्राकृताश्च सर्व एव गृहीताः । ते त्वयैकेन स्वयं भगवताऽनुभावितास्तत्तन्माहात्म्यं प्रापिता अनुभवगोचरीकारिता वा । ता आख्याहि ब्रह्मनुभावय चेत्यर्थः । चिन्मयस्य भगवतश्चिन्मया विलासा अंशा उच्यन्ते, मायामयास्तु विभूतय इति सर्वत्र व्यवहारः । अत्र विभूतिशब्देनैश्वरं प्राकृताप्राकृतवस्तुमात्रमेव तथा प्राकृताप्राकृतवस्तुसारश्चाग्रिमग्रंथदृष्ट्योच्यत इति विवेचनीयम् । हे महाविभूते इति—अनंत-विभूतेस्तव सर्वविभूतिज्ञानं तवैव यथाकथंचिदस्ति नान्यस्येति भावः । तीर्थानां सर्वासां गुरुपरंपराणां पदमाश्रयोऽग्निरप्ययं यस्य तम् ॥ ५ ॥ संवादित्वात् तुल्यत्वात् । साधीयान् प्रशस्ततरः । एवं त्वद्वत् । एतदेतं प्रश्नं कृत्वेति शेषः । अर्जुनप्रश्नसंवादित्वा-दजुनप्रश्नेन तुल्यार्थत्वात् । अहो आश्चर्यं मन्मित्रद्वयस्य प्रश्नसंवादितेत्याश्चर्यं प्रष्टव्यं विभूतिरूपार्थं प्रति अहं पृष्ठः ॥ ६ ॥ प्रश्ने कोऽभिप्राय इत्याह—युयुत्सोरिति । प्राकृतमतिर्बहिर्जनस्वभावः । अस्य हंताऽहम्, अयं मया हत इत्येवं लौकिकं प्राकृतलोकभवं चेष्टितं यस्य सः ॥ ७ ॥ स चाजुनः । इति भाव इति—यथाजुनो ममातिप्रियस्तथा त्वमप्यतस्तुभ्यमपि कथयिष्याम्येवेति तात्पर्यम् । तद्वदेवाजुनस्येव ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः । प्रभावादिविशेषेण श्लोकाः सार्द्धाः कृतान्वयः (४४॥) ॥

हे (३) उच्चाचेति पादोनाः पञ्चवेदा (४४॥) अनुष्टुभः ॥ १६ ॥

त्वमिति । त्वं साक्षात्परमं ब्रह्म अनाद्यन्तमुत्पत्तिविनाशरहितम् अपावृतं निरावरणं स्वतन्त्रं वा ब्रह्म त्वम् अतएव सर्वेषामपि भावानां पदार्थानां त्राणादयो यस्मात्सः त्वम् उपादानकारणमित्यर्थः । त्राणं रक्षणं स्थितिर्जीवनम् अध्ययो नाशः उद्भवः उत्पत्तिः ॥ १ ॥ उच्चेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणः वेदरहस्यविद् एव उच्चावचेषु भूतेषु स्थितमकृतात्मभिः अशोधितचित्तैः दुर्ज्ञेयमपि त्वां याथातथ्येन उक्तपरमार्थरूपेण उपासते ॥ २ ॥ येष्विति । अतो दुर्ज्ञेयत्वात् येषु येषु च भावेषु पदार्थेषु परमर्षयो विवेकिनो भक्त्या त्वामुपासीनाः चिन्तयन्तः संसिद्धिं परमप्रेमलक्षणां भक्तिं ज्ञानं वा प्रपद्यन्ते लभन्ते तत् वस्तु मे प्रयत्नेन वदस्व ॥ ३ ॥ गूढ इति । हे भूतभावन ! यतस्त्वं भूतानामात्माऽन्तर्यामी भूतानां मध्ये गूढः अप्रकटः चरसि अतस्ते तव मायया मोहितानि भूतानि सर्वे पश्यन्तमपि त्वां न पश्यन्ति ॥ ४ ॥ या इति । ते त्वया अनुभाविताः केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः प्राः काश्च काश्चिद्भूमौ दिवि रसायामधोलोके सर्वासु दिक्षु च ते तव विभूतयस्ता मह्यमाख्याहि । तीर्थानां पदमाश्रयं च ते तव पदङ्घ्रिपद्मं च तन्नमामि ॥ ५ ॥ एवमिति । हे प्रश्नविदां वर ! एवं यथा त्वं पृच्छसि तथा । एतदिति सामान्ये नपुंसकम् । एतदेव प्रश्नं प्रष्टव्यं विनशने कुरुक्षेत्रे सपत्नैः शत्रुभिर्युयुत्सुना योद्धुमिच्छता अजुनेनाप्यहं पृष्ठः ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने प्रसङ्गमाह—ज्ञात्वेति । अहं हंताऽयं च मया हत इति लौकिको लोकवन्मोहितचित्तः अत एव राज्यनिमित्तं ज्ञातिवधं गहं निन्द्यमधर्मं च ज्ञात्वा ततो युद्धान्निवृत्त आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥ स इति । तदा रणमूर्धनि स पुरुषश्रेष्ठो मया युक्तया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे पृच्छसि एवमेव संग्राममुखे मामभ्यभाषत अपृच्छत् । अतो यथा तं प्रयुक्तवास्तथा तथापि कथयामीत्याशयः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ज्ञानादीनां विशेषणाधिक्येन यो हरेराविर्भावोऽनुमितस्तेन युक्ताः पूर्वाध्यायेन सङ्गतिमाह । अन्तरिति । अकृतात्मनां
विक्षिप्तचित्तानाम् । अतो मलिनचित्तैर्ध्यानस्थाशक्यत्वात् तद्योग्यतापत्त्यै चित्तस्य ध्यानयोग्यतासिद्धयै । नवाध्यायमिति उक्त-
तात्पर्यात् प्रथमतः षडध्यायान् विहाय सप्तममारभ्य पञ्चदशपर्यन्ता या नवाध्यायी तस्यामित्यर्थः । अष्ट प्रश्नान् निरूपयति
सप्तमादिचतुष्टये सप्तममारभ्य दशमपर्यन्ते अध्यायचतुष्टये ब्रह्मत्वं जीवस्य कथं सम्भवेदित्युद्धवप्रश्ने हरिणोचितमुत्तरं दत्तमिति
सर्वत्रान्वयः । तथा परे एकादशाध्याये । निरन्तरे पञ्चदशे । द्वयोः सप्तदशाष्टदशयोः । अत ऊनविशे । तदनन्तरे एकविशे ।
चतुर्भिः त्रयोविंशमारभ्य षड्विंशपर्यन्तैः तत्र ब्रह्मत्वेऽपि ॥ १ ॥ प्रथमप्रश्नः बन्धेति द्वितीयः ॥ २ ॥ सदिति तृतीयः ॥ ३ ॥
कर्मति ॥ ४ ॥ हंसेति ॥ ५ ॥ श्रेय इति ॥ ६ ॥ ध्यान इति ॥ ७ ॥ धारणेति ॥ ८ ॥ इत्यष्टौ प्रश्नाः । भूतीति ॥ ९ ॥ वर्णेति ॥ १० ॥
ज्ञानेति ॥ ११ ॥ यमेति ॥ १२ ॥ योगेति ॥ १३ ॥ तत्त्वेति ॥ १४ ॥ जन्मेति ॥ १५ ॥ परेति ॥ १६ ॥ क्रियेति ॥ १७ ॥
ज्ञानेति ॥ १८ ॥ संसारेति ॥ १९ ॥ भक्तीति विंशतिः ॥ २० ॥ तत्र पञ्चभूतानां भौतिकेषु अन्तर्बहिर्भावोक्तौ भूतानि तेजआदीनि
तापकत्वप्रकाशत्वादिगुणविशेषेण सूर्यादाबुद्धिकानि उद्भूतानि क्वचित् पटादौ तु सामान्यनीलपीतादिरूपेणैव तथा त्वमपि क कथं
वर्त्तस इति पूर्वश्लोकेन विभूत्यध्यायस्य सङ्गतिनिर्देशः । तत्र सर्वात्मकत्वानुवादस्तु प्राकृताप्राकृततद्वैभवास्पदानां ज्ञातुं प्रवृत्तत्वा-
देवेति ज्ञेयं तत्रार्द्धेनाप्राकृतवैभवाश्रयत्वमुत्तरार्द्धेन प्राकृतवैभवाश्रयत्वम् ॥ १ ॥ तत्र सर्वात्मकत्वेन विभूत्युपासनायां भूतेषु प्रधान-
कार्येष्विति प्राकृतविभूतिप्रश्नः । त्वां गुणसाम्यादिरूपम् ॥ २ ॥ भूतेषु प्राकृतपदार्थेषु परमार्थसत्येषु भगवदादिषु चेत्युभयविभूति-
प्रश्नः भावेष्विति क्वचित् पाठः त्वां गुणसाम्यादिरूपं वासुदेवादिरूपञ्च ॥ ३ ॥ चरसि क्वचित् साक्षाद्रूपेण कचिच्छक्त्यावेशरूपेण
चेति ज्ञेयम् । तथा च प्राणिनां मध्ये इति सुष्ठु व्याख्यातम् । तत्र गूढत्वे । अत्रापि अन्तर्यामिन्त्वेऽपि ॥ ४-५ ॥ अब्रजुनप्रश्न-
सम्वादिवाद्ब्रजुनप्रश्नेन सह तुल्यार्थत्वात् । तथा च मित्रद्वयस्याहोस्वित् प्रश्नसम्वादिद्वेयाश्चयं प्रष्टव्यं विभूतिरूपार्थं प्रति
अहं पृष्ठः ॥ ६-७ ॥ तद्वदेवाब्रजुनस्येव ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुकपक्षीयम्

ततो निवृत्त इति । आत्मनित्यत्वाज्ञानादहं हन्ता अयं हत इति लोकदृष्ट्या युद्धान्निवृत्त इत्यर्थः ॥ १-३ ॥ रणमूर्द्धन्यभ्य-
भाषत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

मद्भिभूतीरनुध्यायन्निति विभूत्यनुध्यानं विहितं तत्र स्वविभूतित्वं स्वायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वमित्युक्तं तत्र विभूति-
भूतिमत्तद्वस्तुबुभुत्सया पृच्छति । त्वं ब्रह्मेति पञ्चभिः । तत्र स्रष्टृत्वाद्युपयुक्तगुणपौष्कल्यमाविष्करोति । त्वमिति । 'तस्मादेतद्ब्रह्म
नामरूपमन्नं च जायते मम योनिर्महद्ब्रह्म ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इत्यादिषु चिदचितोरपि ब्रह्मशब्दप्रयोगात्तत्तत्सजातीयत्व-
शङ्काव्युदासाय परममित्युक्तं परो मा यस्मात्तत्परमं ब्रह्म परमब्रह्मत्वं नाम स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वं तस्य लाक्षणिकार्थ-
त्वस्य व्युदासाय साक्षादित्युक्तम् साक्षाद्ब्रह्मत्वं नाम ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वं साक्षादिति विशेषणैर्ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रामुख्यतां व्यनक्ति
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वादिकल्याणगुणपौष्कल्यशालित्वमित्यर्थः । तथापि जगदुत्पादनाद्युपयुक्तसार्वभौम्यादिविशिष्टः कश्चिदन्यः स्यादित्या-
शङ्काव्युदासाय विशिनष्टि । अनाद्यन्तमिति । उत्पत्तिविनाशरहितं सर्वकारणमित्यर्थः । बृहत्त्वस्यानौपाधिकत्वज्ञापनायानावृत्तमित्युक्तं
कर्मरूपावरणरहितं यद्ब्रह्मन्तर्बहिश्च व्याप्य वर्त्तमानं यत् एवमतः सर्वेषां भावानामर्थानां त्राणं मोक्षोपयुक्तज्ञानप्रदानेनात्मोज्जीवनं
स्थितिः पालनमप्ययः संहारः उद्भव उत्पत्तिः त्राणस्थितिसहितावध्ययोद्भवौ यस्मात्तथाभूतस्त्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ विभूतिविज्ञानस्य
निष्प्रयोजनत्वशङ्कां निराकुर्वन्नाह । उच्चावचेष्विति । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैर्दुर्ज्ञेयमपि त्वां ब्राह्मणा वेदान्तविदः उच्चावचेषु
तरतमेषु याथातथ्येन यथावस्थिताकारेण सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वेन उपासते तत्तद्भूतेषु तत्तद्भिभूतिविशिष्टं त्वामुपासत
इत्यर्थः । भक्तिविवृद्धय इति भावः ॥ २ ॥ तदेव विवृण्वन् पृच्छति । येषु येष्विति । भक्त्येत्यनेन वसतीतिवत्फलस्य हेतुत्व-
विवक्षया तृतीया भक्त्यर्थं तद्विवृद्धयर्थमिति यावत् येषु येषु भावेषु त्वां यद्यद्भिभूतिरूपभावविशिष्टं त्वामित्यर्थः । उपासीनाः संसिद्धिं
भक्तियोगनिष्पत्तिं प्राप्नुवन्ति तत्तद्भिभूतिरूपं वस्तु मे मह्यं वदस्व ॥ ३ ॥ दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिरित्यत्र हेतुं वदन् तत्प्रपञ्चयति । गूढ
इति । भूतानि भावयति सत्तावन्ति करोतीति तथा भवान् इत्याद्याहारः भूतात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सन् भूतेषु गूढश्चरत्यस्फुटो वर्तते
तथापि पश्यन्तं युगपत्सर्वं साक्षात्कुर्वन्तं त्वां तव मायामोहितानि भूतानि न पश्यन्ति न जानन्ति यद्वा सत्यं विभूतिविशिष्टं
परमात्मानमुपासीनाः संसिद्धिं प्रपद्यन्ते नाहं तु परमात्मेत्यत्राह । गूढ इति । भूतेषु मनुष्येषु गूढः मनुष्य इव चरति अतस्तव

मायामोहिताः केचिन्न जानन्ति न ह्येतावता त्वयि परमात्मत्वं विहन्यत इति भावः ॥ ४ ॥ विभूतिरेव साकल्येन पृच्छति । या इति । हे महाविभूते ! याः काश्चिद्भूम्यादिषु विभूतयः रसायां पाताले कथम्भूताः ते त्वयाऽनुभाविताः । उत्कृष्टीकृताः तासामुत्कर्षत्वं त्वदधीनमिति भावः । ताः सर्वा मद्यमाख्याहि तीर्थानां पदं स्थानं च तदङ्घ्रिपद्मं नमामि ॥ ५ ॥ अधुना न त्वयैवायं प्रश्नः कृतः किन्त्वर्जुनेनाप्यतस्तत्रोत्तरं सिद्धमेवेत्यभिप्रेत्याह । एवमिति । अहमित्यस्य पृष्ठ इत्यन्तःप्रश्नं प्रष्टव्यं प्रति हे प्रश्नविदाम्बर ! श्रेष्ठ कुत्र केनेत्यत्र आह । युयुत्सुनेति । विनशने कुरुक्षेत्रे अर्जुनेनाहं पृष्ठ इति सम्बन्धः युयुत्सोर्विनशने किं सङ्गतिकारणमित्यतोऽर्जुनं विशिनष्टि । सपत्नैः सह योद्धुमिच्छता ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेः कः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञात्वेति । राज्यहेतुकं राज्यप्राप्तिमात्र-हेतुकम् अत एवाधर्म्यमत एव च गह्वं ज्ञातीनां वर्धं ज्ञात्वाहं हन्तायं हत इति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ततो युद्धाभिभूत आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥ ततः किमत आह । स तदेति । सोऽर्जुनः मे मया कत्रो युक्त्या उपायभूतया प्रतिबोधितः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना प्रज्ञापितचिदचिद्यात्म्यः सन् यथा त्वं तथा रणमूर्धनि संग्राममुखे मामभ्यभाषत विभूतीरपृच्छदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अधिकारिणामनेकविधत्वेन योग्यताया उपास्तेः फलस्य तथाविधत्वात्तदानुकूल्येन तत्तदुपासनार्थं तत्तद्गुणोपसंहाराय स्वभूतीरुपदिशत्यस्मिन्नध्याये । तत्रोद्धवः स्वप्रश्नवचने तात्पर्यजननाय प्रवक्तारं कृष्णं वेदान्तवेद्यं ब्रह्म त्वदनुग्रहेण मया ज्ञातमिति भावेन वक्ति । त्वं ब्रह्मेत्यादिना । साक्षात्परमं ब्रह्मत्वं त्वैव अन्येषाममुख्यमिति भावेनोक्तमनाद्यन्तमिति । प्रकृतेः कथंचिदुक्त-विशेषणसंभवेऽपि विकारित्वादमुख्यमिति भावेनोक्तमपावृतमिति । एवंविधस्य व्यावर्तकलक्षणमाह । सर्वेषामिति । अपिरेवायं त्वमेव सर्वेषां भावानां प्राणश्चेष्टकः स्थित्यप्ययोद्धवश्च सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता सत्ताया अपि तदेकाधीनत्वात्तत्त्वोक्तिः ॥ १ ॥ जन्मादि-कर्तृत्वविशिष्टत्वेनोपास्योऽपि त्वमेवेत्याह । उच्चावचेष्टिविति । ब्राह्मणा मुनयो याथातथ्येन निर्दुःखानन्दानुभवरूपत्वेन स्थितत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमुक्तानुवादोऽस्तु तवापेक्षितांशः कः इति तत्राह । येष्विति । येषु येषु केषु केषु यथा कथं तदुपासनं “भासनोपसंभाषाज्ञान-यत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद” इत्यतो वदस्वेत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥ बहुशृण्वतोऽपि मम त्वत्सरूपज्ञानं दुःसाधनमिति भावेनाह । गूढ इति । ते त्वया ॥ ४ ॥ स्वप्रश्नं विशिनष्टि । याः काश्चेति । महाविभूतेः ब्रह्मादिदेवाद्यचिन्त्यैश्वर्यस्य त्वत्सन्निधानविशेषात् स्वजात्युत्तमाः यास्ता विभूतीराख्याहीत्यन्वयः ते त्वयानुभाविताः निश्चिताः यद्वा ते तव विभूतीः अनुभाविताः उपासिताः महद्भिरिति शेषः हे तीर्थपद ! ॥ ५ ॥ परिहरति । एवमिति । युयुत्सुना योद्धुकामेन विशासने युद्धे ॥ ६ ॥ किमभिप्रायेण पृच्छतीति तत्राह । ज्ञात्वेति । ततो युद्धात्कीदृशः अहं हन्ता अयं हत इति निरूप्य लौकिको बहिर्जनस्वभावोऽज्ञ इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकायां नवाध्याय्यामिति सप्तमादिनवाध्याय्यामिति ज्ञेयम् आदिषण्णामुक्ततात्पर्यत्वात् अष्ट प्रश्नाभिरूपयति ब्रह्मत्वेति सप्तमादिचतुष्टये दशमपर्यन्ते ततः परे एकादशे निरन्तरे पञ्चदशे द्वयोः सप्तदशाष्टादशयोः अत ऊनविशे तदनन्तरे एकविंशे चतुभिः षड्विंशपर्यन्तैः तत्र ब्रह्मत्वेति १ बन्धमुक्तयोरिति २ सदिति ३ कमेति ४ हसेति ५ श्रेय इति ६ ध्यान इति ७ धारणेति ८ इत्यष्टौ प्रश्नाः भूतीति ९ वर्णेति १० ज्ञानेति ११ यमेति १२ योगेति १३ तत्त्वेति १४ जन्मेति १५ परेति १६ क्रियेति १७ ज्ञानेति १८ संसारेति १९ भक्तीति २० इति विज्ञातिः २३ सर्वेषां सर्ववैभवं मत्त एवेति सर्वोसामपीत्यादिना पुर्वमुक्तं तत् श्रुत्वा प्राकृताप्राकृत-तद्वैभवास्पदानि प्रश्नेन ज्ञातुं तस्य सर्वाश्रयत्वमनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । त्वं ब्रह्म बृहत् सर्वकारणत्वात् तत्रापि परमं भगवद्रूपत्वात् तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवत्त्वात् तत्राप्राकृतानन्तवैभवाश्रयत्वमाह । अनाद्यन्तं ननु पुरुषादिवत् परिच्छिन्नवैभवम् अपावृतं ननु तद्वन्मायासम्बलितं प्राकृतवैभवाश्रयत्वमाह । सर्वेषां भावानां महदादीनां त्राणस्थित्यप्ययोद्धवो यः पुरुषः सोऽपि त्वमिति यस्यांशां-शांशभागेन विश्वस्थित्यप्ययोद्धव इत्यादेस्तस्यापि त्वमंशीत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र प्राकृतीर्विभूतीस्तावत्पृच्छति । उच्चावचेष्टिविति । भूतेषु प्रधानकार्येषु त्वां गुणसाम्यादिरूपम् ॥ २ ॥ अप्राकृतीः पृच्छति । येषु येषु चेति । भावेषु भूतेषु परमार्थसत्येषु भगवदादिषु “अस्य महता भूतस्येत्यादिश्रुतेः त्वां श्रीवासुदेवादिरूपम् ॥ ३ ॥ चरसि क्वचित्साक्षाद्रूपेण कचित् शक्त्यावेशरूपेण चेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ भूमावित्यादित्रयेण मध्योर्ध्वतललोकाः प्राकृता अप्राकृताश्च सर्व एव गृहीताः ते त्वयैकेन स्वयं भगवता अनुभाविताः अनुभावं तत्तन्माहात्म्यं प्रापिताः अत एव तीर्थानां सर्वासां गुरुपरम्पराणां पदमाश्रयः अङ्घ्रिपद्मं यस्य तं श्रोतसां समुद्रमिव ॥ ५ ॥ अहो आश्चर्यं यन्मिन्द्रवयस्य प्रश्नसम्बादितेति सरलाद्यमाह । एवमिति ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्भिवनाथवक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्यमुख्यं येषु येषु प्रभावज्ञानशक्तिभिः । तच्चद्विभूतिशब्दोक्तं वस्तु बोधश उच्यते ॥

सर्वासामपि सिद्धीनामित्यादिना सर्वेषां सर्ववैभवं मत्त एवेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्राकृताप्राकृततद्वैभवाद्यनि जिज्ञासमानस्तस्य सर्वाश्रयात्ममनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । तत्रापि परमं भगवद्रूपं तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवद्रूपं तत्राप्यनाद्यन्तमपवृत्तमिति परिच्छिन्नमानुषाकारत्वेऽपि सर्वकालदेशव्यापकं यः सृष्ट्यादिकर्ता विष्णुः सोऽपि त्वदंशत्वाच्चमेवेत्याह । विपद्भ्यो रक्षणं त्राणं जीविकाप्रदानं स्थितिः सर्वेषामपीति ॥ १ ॥ यतश्च त्वं विष्णुरूपेण सर्वेषां कारणं तत् एव सर्वेषु भूतेषु तत्कार्येषु उच्चावचेषु उत्कृष्टनिष्ठेषु त्वां सन्तमकृतात्मभिः त्वय्युक्तवसनस्कैः ब्राह्मणा ब्रह्म विदन्तीति वेदज्ञा उपासते याथातथ्येन यत्र यत्र त्वं यथा यथा तथैव त्वां तारतम्येनोपासत इत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वत्रोपासनायामप्याधिक्येनोपासनार्थं विभूतीः पृच्छति । येषु येष्विति । प्रपद्यन्ते संसिद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ दुर्विज्ञेयत्वमाह । गूढ इति । भूतात्मा सर्वभूतान्तर्यामी भवन्नपि भूतभावनः प्राणिश्रेयस्कररूपस्त्वं भूतानां गूढ एव अत एव त्वां न पश्यन्ति निर्विसर्गपाठे हे भूतभावन ॥ ४ ॥ तस्माद्गूढाः स्वविभूतीः स्वयमेव प्रकाशयेत्याह । या इति ते त्वयैव अनुभाविता अनुभवगोचरीकारितास्ता आख्याहि ब्रह्मणुभावय चेत्यर्थः । चिन्मयस्य भगवतश्चिन्मया विलासा अंशा उच्यन्ते मायामयास्तु विभूतय इति सर्वत्र व्यवहारः अत्र तु विभूतिशब्देनैश्वर्यं प्राकृताप्राकृतवस्तुमात्रमेव तथा प्राकृताप्राकृतवस्तुसारश्चाग्रिमग्रन्थदृष्ट्या उच्यते इति विवेचनीयम् ॥ ५ ॥ प्रश्नं प्रष्टव्यं विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥ युयुत्सोरर्जुनस्य विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञात्वेति । राज्यहेतुर्गं ज्ञातिवधमवश्यं ज्ञात्वा तस्मान्निवृत्तः कोदशः अस्य हन्ताहं मयायं हत इत्येवं लौकिकं प्राकृतलोके भवं चेष्टितं यस्य सा ॥ ७-८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मद्विभूतिरभिध्यायेदित्युक्तविभूतिश्रवणेच्छया तच्छ्रवणादावुत्तमाधिकारित्वमात्मनः सूचयितुं भगवदीयनिःसमानतिशयत्वसर्वपूज्यत्वाद्विज्ञानवत्तामात्मनः आविष्करोति । त्वमिति द्वाभ्याम् । सर्वेषां चेतनाचेतनानां त्राणादयो यस्मात्सः ॥ १ ॥ ब्राह्मणाः उभयब्रह्मविदः ॥ २ ॥ अतस्त्वमेव सर्वविभूतिमान् स्वविभूतीर्वदस्वेति पृच्छति त्रिभिः । भावेषु विभूतिरूपेषु उपासीनाः सेवमानाः सन्तः सिद्धिं भुक्तिमुक्तिलक्षणां प्रपद्यन्ते तां त्वं वदस्व ॥ ३-४ ॥ अनुभाविताः तत्तच्छ्रेष्ठत्वादिना स्वावतारत्वेन च त्वयैवोत्कृष्टीकृताः तीर्थानां पदमाश्रयं तदङ्घ्रिपद्मं च ॥ ५ ॥ एतत्प्रश्नं प्रष्टव्यं प्रति युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना विनशने कुरुक्षेत्रे अहं पृष्ठः ॥ ६ ॥ तस्य विभूतिप्रश्ने प्रसङ्गमाह । ज्ञात्वेति द्वाभ्याम् । लौकिकः लोकप्रसिद्धहन्तृहन्तव्यविवेकवान् ततो ज्ञातिवधात् ॥ ७ ॥ युक्त्या ज्ञानोपायात्मविद्यागर्भिण्या मे मया प्रतिबोधितः सन् सङ्ग्राममूर्द्धनि युद्धारम्भे यथा त्वमभिभाषते एवमभ्यभाषत तद्वत्तुभ्यमपि कथयिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीनिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

गोडशे तु स्वचिन्तार्थमुदवाय विपृच्छते । विभूतीर्वर्णयामास हरिरित्यनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

मद्विभूतीरभिध्यायन्नित्युक्तेर्विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं भगवदुक्तं सर्वात्मकत्वमनुवदति—त्वमिति । वेदचतुर्मुखादिक्यावृत्त्यर्थं परमिति । तत्राप्यौपचारिकत्वनिरासार्थमाह—साक्षादिति । अनाद्यन्तमुत्पत्तिविनाशरहितम् । अपावृतं निरावरणम् ब्रह्मत्वम् । अत एव सर्वेषामपि भावानां पदार्थानां त्राणादयो यस्मात्सत्त्वम् । त्राणं रक्षणं स्थितिर्जीवनम् । अप्ययो नाश उद्भवः उत्पत्तिः ॥ १ ॥ सर्वं तव विदितमेव किं मया बहुवक्तव्यमिति सूचयन्सम्बोधयति—भगवन्निति । ब्राह्मणा वेदान्तरहस्यविद एव उच्चावचेषु स्थितमकृतात्मभिः शास्त्रोक्तश्रवणादिसाधनवैमुख्येनाशोधितान्तःकरणैर्दुर्ज्ञेयमपि त्वां याथातथ्येन उक्तपरमार्थरूपेण उपासत इत्यन्वयः ॥ २ ॥ अतो दुर्ज्ञेयत्वात् येषु येषु च भावेषु पदार्थेषु परमार्थयो विवेकिनो भक्त्या त्वामुपासीनाः चिन्तयन्तः संसिद्धिं परमप्रेमलक्षणां भक्तिं ज्ञानं वा प्रपद्यन्ते लभन्ते तत् वस्तु मे वदस्व ॥ ३ ॥ उक्तं दुर्ज्ञेयत्वमेव स्पष्टयति—गूढ इति । भूतानि भावयति उत्पादयति पालयति च हे भूतभावन । यतस्त्वं भूतानां मध्ये गूढः अप्रकटः चरसि अतस्ते तव मायया मोहितानि भूतानि सर्वे पश्यन्तमपि त्वां न पश्यन्तीत्यन्वयः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—भूतानामात्मान्तर्यामीति ॥ ४ ॥ एवं पृष्ट्वा अपि विभूतीः पुनः साकल्येन पृच्छति—या इति । ते त्वां अनुभाविताः केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः काश्चिद्भूम्यादिषु ते विभूतयस्ता महामाख्याहीत्यन्वयः । रसायानघोलोके । सर्वासु दिक्षु च । तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया इत्युक्तेषु शिष्यलक्षणेभ्यः सेवकत्वं तु सिद्धमेव प्रश्नं कृत्वा प्रणमति—नमामीति । तीर्थानां पदमाश्रयं च यदङ्घ्रिपद्मं तन्नमामि ॥ ५ ॥ एवंपृष्टः प्रश्नमनुमोदते—एवमिति त्रिभिः । नरावतारार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवायं प्रश्नः साधीयानिति सूचयन्सम्बोधयति—प्रश्नविदां वरेति । एवं यथा त्वं पृच्छसि तथा एतदेव प्रश्नं प्रष्टव्यं विनशने कुरुक्षेत्रे अर्जुनेनाप्यहं पृष्ठ इत्यन्वयः । कुरुक्षेत्रे गमने हेतुं सूचयन्माह—सपत्नैः शत्रुभिर्युयुत्सुना योद्धुमिच्छतेति ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राह—ज्ञात्वेति । अहं हन्ताऽयं च मया हत इति लौकिको लोकवन्मोहितचित्तः । अत एव राज्यनिमित्तं ज्ञातिवधं

गह्यं निन्द्यमधर्मं च ज्ञात्वा ततो युद्धान्निवृत्त आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥ तदा स पुरुषश्रेष्ठो मया युक्त्या प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे पृच्छसि एवमेव संग्राममुखे मामभ्यभाषत अपृच्छत् । अतो यथा तं प्रत्युक्तवांस्तथा तथापि कथयामीत्याशयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमहोरजनी

हरेराविर्भावयुक्ताः षोडशे तु विभूतयः । विशेषेण ज्ञानवीर्यप्रभावाद्यैर्हि वर्णिताः ॥ १ ॥

यद्यथानमन्तश्चित्तेन ह्यशक्यमकृतात्मनाम् । तद्योग्यताया आपत्त्यै विभूत्यादिर्निरूप्यते ॥ २ ॥

‘मद्भिभूतीरनुध्यायन्’ इति विभूत्यनुध्यानं विहितं, तत्र स्वविभूतिमत्त्वे स्वायत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वमित्युक्तम् । तत्र विभूतिमत्तत्त्वस्तुबुभुत्सया पृच्छति त्वं ब्रह्मेति पञ्चभिः । तत्र स्रष्टृत्वाद्युपयुक्तगुणपौष्कल्यमाविष्करोति । त्वं ब्रह्मेति । परो मा न विद्यते यस्मात्तत्परमं, अनाद्यन्तं, उत्पत्तिविनाशरहितमित्यर्थः । सर्वकारणत्वादिति भावः । अपावृतं, कर्मरूपावरणरहितमित्यर्थः । साक्षात् ब्रह्म, सर्वेषाम् अपि भावानामर्थानां, त्राणं मोक्षोपयुक्तज्ञानप्रदानेनात्मोद्गीर्णनं च स्थितिः पालनं च अप्ययः प्रलयश्च उद्भव उत्पत्तिश्च ते यस्मात् तथाभूतः त्वं भवसि ॥ १ ॥ उच्चावचेष्विति । हे भगवन्, अकृतात्मभिः अजितेन्द्रियैः, दुर्ज्ञेयम् अपि, त्वां ब्राह्मणाः वेदान्तविदो द्विजा इत्यर्थः । उच्चावचेषु तरतमेषु भूतेषु, याथातथ्येन यथावस्थिताकारेण, सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्ति-हेतुत्वेनेत्यर्थः । उपासते । तत्तद्भूतेषु तत्तद्भिभूतिविशिष्टं त्वानुपासते इत्यर्थः । भक्तिविवृद्धये इति भावः ॥ २ ॥ तदेव विवृण्वन् पृच्छति । येषु येष्विति । भक्त्येत्यध्यायनेन वसतीवत् फलस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । भक्त्या भक्त्यर्थे, भक्तिविवृद्धयर्थमिति यावत् । परमर्षयः येषु येषु भावेषु, त्वां यद्यद्भिभूतिरूपभावविशिष्टं भवन्तमित्यर्थः । उपासीनाः सन्तः, संसिद्धि भक्तियोग-निष्पत्तिमित्यर्थः । प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । तत्तद्भिभूतिरूपं वस्तु, मे मद्यं, वदस्व, । चोऽवधारणे ॥ ३ ॥ ‘दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः’ इत्यत्र हेतुं वदस्व प्रपद्यन्ति । गूढ इति । भूतानि भावयति सत्तावन्ति करोतीति भूतभावनं, भूतात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सन्, भूतेषु गूढः चरति । अस्फुटो वर्तते इत्यर्थः । तथापि, पश्यन्तं युगपत् सर्वं साक्षात् कुर्वन्तं, ‘यो वेत्ति युगपत् सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः’ इति श्रुतेः । त्वां, ते तव, माययेति शेषः । मोहितानि भूतानि, न पश्यन्ति । न जानन्तीत्यर्थः । न हि एतावता तव परमात्मत्वं, विहन्यत इति भावः ॥ ४ ॥ विभूतीरेव साकल्येन पृच्छति । या इति । हे महाविभूते, याः काश्च याः काश्चिदित्यर्थः । विभूतयः, भूमौ, दिवि स्वर्गे, दिक्षु दिशासु, रसायां पाताले, ते त्वया, अनुभाविताः उत्कृष्टीकृताः सन्ति ताः सर्वाः, मह्यम् आख्याहि । ते तव, तीर्थानां पदं स्थानं च तद्गृहिपद्मं च तत्, नमामि वै ॥ ५ ॥ अधुना न त्वयैवायं प्रश्नः कृतः किं त्वर्जुनेनाप्यतस्तत्रोत्तरं सिद्धमेवेत्यभिप्रेत्याह । एवमिति । हे प्रश्नविदां वर श्रेष्ठ, एवम् एतत्त्वत्पृष्टमेव, प्रश्नं प्रष्टव्यं, विनशने कुरुक्षेत्रे, सपत्नैः शत्रुभिः, युयुत्सुना योद्धुमिच्छता, अर्जुनेन, अहं पृष्ठः वै ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रदाने कः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञात्वेति ज्ञातिवधं ज्ञातीनां हननं, राज्यहेतुकं राज्यप्राप्तिमात्रहेतुकं, अत एव गह्यं निन्द्यं ज्ञात्वा, अहं हन्ता, अयं हतः, इति लौकिकः प्राकृतमतिः सन्, ततो युद्धात्, निवृत्तः । आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥ ततः किमत आह । स इति । तदा पुरुषव्याघ्रः, सोऽर्जुनः, मे मया कर्त्रा, युक्त्या उपायभूतया, प्रतिबोधितः ‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ इत्यादिना प्रज्ञापितचिन्ताथात्म्यः सन्, यथा त्वम् एवं तथा, रणमूर्द्धनि संग्राममुखे, माम् अभ्यभाषत । विभूतीरपृच्छत् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् की विभूतियों का वर्णन

उद्धवजी ने कहा—भगवन् ! आप स्वयं परब्रह्म हैं, न आपका आदि है और न अन्त । आप आवरणरहित अद्वितीय तत्त्व हैं । समस्त प्राणियों और पदार्थों की उत्पत्ति, स्थिति, रक्षा और प्रलय के कारण भी आप ही हैं । आप ऊँचे-निचे सभी प्राणियों में स्थित हैं; परन्तु जिन लोगों ने अपने मन और इन्द्रियों को वश में नहीं किया है, वे आपको नहीं जान सकते । आपकी यथोचित उपासना तो ब्रह्मवेत्ता पुरुष ही कहते हैं ॥ १-२ ॥ बड़े-बड़े ऋषि-महर्षि आपके जिन रूपों और विभूतियों की परम भक्ति के साथ उपासना करके सिद्धि प्राप्त करते हैं, वह आप मुझसे कहिये ॥ ३ ॥ समस्त प्राणियों के जीवनदाता प्रभो ! आप समस्त प्राणियों के अन्तरात्मा हैं । आप उनमें अपने को गुप्त रखकर लीला करते रहते हैं । आप तो सबको देखते हैं, परन्तु जगत् के प्राणी आपकी माया से ऐसे मोहित हो रहे हैं कि वे आपको नहीं देख पाते ॥ ४ ॥ अचिन्त्य ऐश्वर्यसम्पन्न प्रभो ! पृथ्वी, स्वर्ग, पाताल तथा दिशा-विदिशाओं में आपके प्रभाव से युक्त जो जो भी विभूतियाँ हैं, आप कृपा करके मुझसे उनका वर्णन कीजिये । प्रभो मैं आपके उन चरणकमलों की वन्दना करता हूँ, जो समस्त तीर्थों को भी तीर्थ बनाने वाले हैं ॥ ५ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! तुम प्रश्न का मर्म समझने वालों में शिरोमणि हो । जिस समय कुरुक्षेत्र में कौरव-

पाण्डव को युद्ध छिड़ा हुआ था, उस समय शत्रुओं से युद्ध के लिये तत्पर अर्जुन ने मुझ से यही प्रश्न किया था ॥ ६ ॥ अर्जुन के मन में ऐसी धारणा हुई कि कुटुम्बियों को मारना और सो भी राज्य के लिये, बहुत ही निन्दनीय अधर्म है। साधारण पुरुष के समान वह यह सोच रहा था कि 'मैं मारने वाला हूँ और ये सब मरने वाले हैं।' यह सोचकर वह युद्ध से उपरत हो गया ॥ ७ ॥ तब मैंने रणभूमि में बहुत-सी युक्तियाँ देकर वीर-शिरोमणि अर्जुन को समझाया था। उस समय अर्जुन ने भी मुझसे यही प्रश्न किया था, जो तुम कर रहे हो ॥ ८ ॥

अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः । अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्धवाप्ययः ॥ ९ ॥

अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् । गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥

गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् । सूत्रमाणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥

हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिभुत् । अक्षराणामकारोऽस्मि पदानिच्छन्दसामहम् ॥ १२ ॥

इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् । आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥

ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः । देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् । प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥

मां विद्वद्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् । सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्धव अमीषाम् भूतानाम् अहम् आत्मा सुहृद् ईश्वरः सर्वाणि भूतानि अहं तेषां स्थित्युद्धवाप्ययः ॥ ९ ॥ गतिमतां गतिः अहम्, कलयतां कालः अहम्, गुणानां साम्यं च अपि अहम्, गुणिनि औत्पत्तिकः गुणः अहम्, गुणिनाम् अपि सूत्रम् अहम्, महतां महान् अहम् सूत्रमाणाम् अपि जीवः अहम्, दुर्जयानां मनः अहम्, वेदानां हिरण्यगर्भः मन्त्राणां त्रिभुत् प्रणवः, अक्षराणाम् अकारः अस्मि छन्दसां पदानि अहम् ॥ १०-१२ ॥ सर्वदेवानां इन्द्रः अहम् वसूनां हव्यवाट् अहम्, आदित्यानां विष्णुः अहम्, रुद्राणां नीललोहितः अहम् ब्रह्मर्षीणाम्, अहं भृगुः राजर्षीणां मनुः अहम्, देवर्षीणाम् अहं नारदः धेनुषु हविर्धानो अस्मि सिद्धेश्वराणां कपिलः पतत्रिणां सुपर्णः प्रजापतीनां दक्षः पितृणाम् अर्यमा अहम्, उद्धव दैत्यानां माम्, असुरेश्वरं प्रह्लादं विद्वि नक्षत्रौषधीनां सोमं यक्षरक्षसां धनेशं (मां विद्वि) ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ता विभूतीः कथयति । अहमिति । अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमांता द्वितीयांताश्च सर्वा विभूतयस्तास्ताश्चोपासनाय कथ्यन्ते । षष्ठी च कचिन्निर्धारणे संबन्धे च कचिद्यथायोग्यं द्रष्टव्या । ततश्चामीषां भूतानामात्मेति ते सुहृदिति ईश्वर इति च सामान्येनाहमुपास्य इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । तेषां स्थित्युद्धवाप्ययः । तत्तद्धेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतीराह । कलयतां वशी-कुर्वताम् । गुणानां मध्ये साम्यं सर्वत्र समत्वम् । गुणानां सत्त्वादीनां साम्यमव्याकृतं वा । गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ सूत्रं प्रथमकार्यम् । महान्महत्तत्त्वम् । सूत्रमोपाधित्वाद् ज्ञेयत्वाच्च जीवस्य सूत्रमत्वम् । “बुद्धेर्गुणेनात्म-गुणेन चैव बालाप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ वेदानां संबन्धी तेषामध्यापकः । पदानि त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ हविर्धानी कामधेनुः ॥ १४-१५ ॥ नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमम् । यक्षरक्षसां प्रभुम् ॥ १६ ॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

या अर्जुनायोक्तोक्ता इत्यर्थः । अस्मच्छब्देन समानमधिकरणं येषां ते तथा । यथायोग्यं प्रसंगानुरूपम् । यतोऽस्मच्छब्द-समानाधिकरणविभूतयस्ततो हेतोः । इत्यर्थ इति—सुहृदात्मा च सर्वेषामुपास्य एवेति प्रसिद्धमिति भावः । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—

एवं सर्वत्रेति । सर्वत्राहमेवोपास्यस्सर्वासु विभूतिष्वित्यर्थः । तेषां भूतानाम् । इत्यर्थ इति—स्थित्युद्भाष्ययानां कारणमहमेव 'जन्माद्यस्य यतः' इति न्यायादिति भावः । आत्मान्तर्यामी सर्वेश्वरान्तर्यामिन्त्वलक्षणेन सामान्यधर्मेणाहं सर्वरूपास्यः । इत्यर्थः अन्तर्यामि-
त्वलक्षणोऽप्राकृतविभूतिवर्णनम् । भूतानि व्यवहारसंपादकानि सर्वाण्यहमेव सदैवविशेषानुभावितैरेव तैर्व्यवहारसिद्धेः । इति प्राकृतविभूतिवर्णनं तद्धेतुः सर्वकारणमिति । महत्स्रष्टृपुरुषरूपा प्राकृतविभूतिः । एवमन्यत्रापि विवेचनीयम् ॥ ९ ॥ यद्वा—गतिमतां ज्ञानवतां गतिज्ञानम् 'ज्ञानं ज्ञानवतामहम्' इति श्रीगीतोक्तेः । तद्वत्सु नित्यं सन्निहित इत्यर्थः । गुणिनि आकाशादौ स्वाभाविकः शब्दादिः । गतिः फलं शरणागतिर्वा । धर्मिण्याकाशादौ स्वाभाविकः शब्दादिः ॥ १० ॥ प्रथमं कार्यं प्रधानस्येति शेषः । सूक्ष्मोपाधित्वात्सूक्ष्मशब्दापरपर्यायलिङ्गशरीरोपाधित्वात्, "बालाग्रशतभागस्य" इत्यादिश्रुतेर्दुर्ज्ञेयत्वाच्च । बुद्धेर्गुणेन व्यवसायेनात्मगुणेन विचारेणाराग्रमात्रोतीवसूक्ष्मोऽवर ईश्वरापेक्षया दृष्टो योगिभिरिति श्रुत्यन्तरपदार्थः । सूत्रं प्राण इत्यर्थः । महतां महत्त्ववतामन्तःकरणानां मध्ये महत्तत्त्वमित्यर्थः । जीव इति—"एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । यस्मिन्प्राणाः पञ्चधा संविवेश" इति बालाग्रशतभागस्य" इति "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इत्यादिश्रुतेः । अत्र जीवस्य परमाणुपरिमाणत्वेपि संपूर्णदेहव्यापिशक्तिमत्त्वं जतुजटितस्य महामणेर्महौषधिखंडस्य च शिरसि धृतस्य पूर्णदेहपुष्टिकरिष्णुत्वशक्तिवमविरुद्धम् । दीपिका—गुणिनां कार्याणां मध्ये अद्वयवादे हि वस्तुतो जीवानां ब्रह्मत्वेन विभुत्वादणुत्वं न संगच्छत इति तन्मतानुसारेण गौण्या वृत्त्या व्याचष्टे—सूक्ष्मोपाधित्वादिति । सूक्ष्मं लिङ्गशरीरमुपाधिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उपाधेलिङ्गस्य सूक्ष्मत्वेनोपहितस्यापि सूक्ष्मत्वव्यपदेशः, सूक्ष्मो हि दुर्ज्ञेयत्वगुणो भवति तस्माद् दुर्ज्ञेयत्वाच्च सूक्ष्मत्वम् । संदर्भस्तु—सूक्ष्माणामिति—सूक्ष्मतापरा काष्ठां प्राप्तो जीव इत्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वात्सूक्ष्मत्वं तदत्र न विवक्षितं महतां चेति सूक्ष्माणामपीति परस्परप्रतियोगित्वेन वाक्यद्वयस्यानन्तर्योक्तौ क्रियास्वारस्यभंगापत्तेः । प्रपञ्चमध्ये सर्वकारणत्वान्महत्तत्त्वस्य महत्त्वं नाम व्यापकत्वं न तु पृथिव्याद्यपेक्षया सुज्ञेयत्वं यथा तद्वत् प्रपञ्चे जीवानामपि सूक्ष्मत्वं परमाणुत्वमेवेति स्वारस्यम् ॥ ११ ॥ त्रिवृत् अकारोकारमकारात्मकः "नादबिद् त्वर्द्धमात्रा सानुचार्यो त्वयोगिभिः" इति त्रिवृत्पदं सार्द्धत्रिवृत्परं प्रणवस्य सार्द्धत्रिमात्रत्वमेवेति निश्चयान् । छंदसां नियताक्षरपादत्वरूपच्छंदोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःसवननादिसवनत्रयव्यापित्वेन त्रिष्टुब्जगतीभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमा न लब्धोऽक्षराणि च हारितानि जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति चत्वारि तैरक्षरैः सह "सोमस्याहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायत्री ऋगहं चतुरक्षराणि हवा अग्रे छंदांस्यासुस्ततो जगती सोममच्छापतत् त्रीण्यक्षराणि हि त्वां जगाम, ततस्त्रिष्टुप् सोममव्यापतत्सैकमक्षरं हित्वा जगाम, ततो गायत्री सोममच्छापतत्सा तानि चाक्षराणि हरत्यागच्छत्सोमश्च ततोऽष्टाक्षरा गायत्रीत्युपक्रम्य तदाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्येवैतदुपसृजमानैः" इति शतप्रथश्रुतेः गायत्री वा । "इदं सर्वं भूतम्" इत्यादिच्छंदांग्यश्रुतेश्च । त्रयः पादा अष्टाक्षरात्मका यस्माश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मिकायाः सा । त्रिपदा पादस्य पदादेशः समासांतप्रत्ययानां तद्धितांतर्भूतत्वात् । इत्यर्थ इति—'गायत्री छंदसामहम्' इति श्रीगीतोक्तेरिति भावः ॥ १२ ॥ हव्यं वहतीति हव्यवाट् वह्निनाम् । विष्णुर्वामनोऽदितिपुत्राणां मध्येऽहमिति अप्राकृतविभूतिनिर्देशः । नीललोहितः सदाशिवः ॥ १३-१५ ॥ प्रभुं स्वामिनम् ॥ १६-१७ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अहमिति । हे उद्व ! अमीषां भूतानामात्मेति सुहृत्पालक इति ईश्वरः नियन्तेति चाहमुपास्य इति सर्वत्र शेषः । तथा सर्वाणि भूतान्यप्यहं तेषां भूतानां स्थित्यादयो यतो भवन्ति । सोऽयहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता द्वितीयान्ताश्च सर्वा विभूतयस्ताश्चोपासनार्थं कथ्यन्ते । षष्ठी च कचिन्निर्धारणे कचिच्च सम्बन्धे यथायोग्यं द्रष्टव्या ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतीराह—अहमिति । गतिमतां गतिरहं कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये कालोऽहं गुणानां सत्त्वादीनां यत्साम्यं प्रधानं तदहं गुणिनि गुणवति पदार्थे औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ गुणिनामिति । गुणिनामुद्भूतसत्त्वाद्विगुणत्रयवतां सूत्रं प्रथमकार्यं क्रिया-
प्रधानं महतां बृहतां महान्महत्त्वमहं सूक्ष्माणां वस्तूनां मध्येऽतिसूक्ष्मो जीवोऽहं सूक्ष्मोपाधित्वात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वम् ॥ ११ ॥ हिरण्येति । वेदानां वेदाध्यापकानां हिरण्यगर्भो ब्रह्माऽहम् । मन्त्राणां मध्ये त्रिवृत् । त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत् वर्तनं यस्मिन् स प्रणव ओंकारः अहम् । छन्दसां पदानि त्रिपदा गायत्र्यहम् ॥ १२ ॥ इन्द्र इति । वसूनां मध्ये हव्यवाट् पावकोऽहम् । आदित्यानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । विष्णवाख्य आदित्यो वा । एकादशसंख्याकानां रुद्राणां नीललोहिताख्यो रुद्रोऽहम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मेति । मनुः स्वायंभुवः धेनुषु हविर्धानी कामधेनुरहम् । स्फुटमन्यत् ॥ १४ ॥ सिद्धेति । पतत्रिणां पक्षिणां राजा सुपर्णो गरुडोऽहम् अर्यमा तेषां राजाऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ १५ ॥ मामिति । नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं चन्द्रं मां विद्धि । यक्षरक्षसां प्रभुं धनेशम् । स्फुटमन्यत् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मान्तर्यामीति । सर्वेश्वरान्तर्यामित्वलक्षणेन सामान्यधर्मेणाहं सर्वरूपास्य इत्यर्थः । इत्यन्तर्यामित्वलक्षणाप्राकृत-
विभूतिवर्णनम् । व्यवहारसम्पादकानि सर्वाण्यहमेव मद्भवविशेषानुभावितैरेव तैर्व्यवहारसिद्धेः इति प्राकृतविभूतेर्वर्णनम् ।
तद्धेतुः सर्वकारणमिति महत्त्वष्टु पुरुषरूपाप्राकृतविभूतिवर्णनम् । एवमन्यत्रापि विवेचनीयम् ॥ ९ ॥ गतिः फलं शरणागतिर्वा ।
गुणिन्याकाशादौ स्वाभाविको धर्मः शब्दादिः ॥ १० ॥ गुणिनां कार्याणां मध्ये अद्वयवादे हि वस्तुतो जीवानां ब्रह्मत्वेन विभुत्वा-
दणुत्वं न सङ्गच्छत इति तन्मतानुसारेण गौण्या वृत्त्या व्याचष्टे सूक्ष्मोपाधित्वादिति सूक्ष्मलिङ्गशरीरमुपाधिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मात् उपाधेरलिङ्गस्य सूक्ष्मत्वेनोपहितस्यापि सूक्ष्मत्वव्यपदेशः यथा सूक्ष्मो हि दुर्ज्ञेयत्वगुणो भवति तथा दुर्ज्ञेयत्वाच्च सूक्ष्मत्वम्
तत्र श्रुतिः प्रमाणं बुद्धेरलिङ्गस्य सूक्ष्मत्वगुणेन तथात्मनो दुर्ज्ञेयत्वगुणेन चापरोऽपि व्यापकोऽपि आराग्रमात्रः सूक्ष्मो दृष्ट इति ।
वस्तुतस्तु मूलाभिप्रायेण नैवोऽर्थो विवक्षितः महतां चेति सूक्ष्माणामपीति परस्परप्रतियोगित्वेन निहंशात्तथा व्याख्याने वाक्य-
द्वयस्य भङ्गापत्तेः ॥ ११-१२ ॥ आदित्यानाम् अदितिपुत्राणां मध्ये विष्णुर्वात्मनोऽस्मीति अप्राकृतविभूतेर्निर्देशः नीललोहितः
सदाशिवः ॥ १३ ॥ देवाश्च ते ऋषयः सर्वज्ञास्तेषां मध्ये ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणामित्यादिषष्ठीचतुष्टयं निर्धारणे ॥ १५ ॥ मामिति
युगमकम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अहं गतिरिति गतिर्मदधीनेत्यर्थः ॥ १० ॥ गुणिनां गुणवतां सूत्रं महत्तत्त्वम् ॥ ११-२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अत ता विभूतीः कथयति । अहमित्यादिना । अमीषां भूतानां भूतसङ्गात्मकानां देवमनुष्यादिशरीराणां य आत्माऽन्तः
प्रविश्य धारको जीवः आत्मेत्येकवचनमेको ब्रीहिरिति वज्रात्यभिप्रायकं यद्वा । सर्वभूतानां देहिनामहमात्मा स्वस्यात्मत्वकथनेन
स्वविभूतित्वं सिद्धम् आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो नियन्ता शेषी च तस्य च सर्वभूतात्मत्वं श्रूयते—

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् ॥

यः सर्वाणि भूतान्यन्तरा यमयत्येषत आत्मान्तर्याम्यमृत इति । स आत्मान्तर्याम्यमृत इति च । आत्मशब्दाभिप्रेतं
नियन्तृत्वं सुरुपष्टमाह । ईश्वर इति । अनेनेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठतीति वचनार्थः स्मारितः यत एवात्मात एव
सुहृदात्मा हि शरीरस्य सर्वात्मना हिताचरणैकशोलः एवं स्वविभूतिभूतेषु सर्वेषु स्वस्यात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दार्थसामाना-
धिकरण्यनिर्देशहेतुरित्यभिप्रेत्य विभूतिविशेषान् स्वसामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । अहं सर्वाणि भूतानीति । भगवत्यात्मतया-
वस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति यथा देवमनुष्यपशुवृक्षादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति
तथा भगवत्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमित्यवगन्तव्यं यत्सामानाधिकरण्यकारणमन्तरात्म-
स्वरूपमन्तःप्रविश्य नियमनम्—

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मेति ॥

श्रुतं तत्सृष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वमुखेनेत्यभिप्रेत्याह । तेषां स्थित्युद्भवाप्यय इति । स्थित्यादिर्मदायत्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ गतिमता-
मित्यत्र प्रशंसायां मनुष्यं प्रशस्तगतिमतां या गतिस्तेषामौत्कृष्टत्वावहा साहं कलयतामनर्थप्रापकतया गणनीयानां मध्ये कालोऽहमस्मि
गुणानां सत्त्वादीनां यत्साम्भ्यं तदहं गुणानां मध्ये गुणिनि धर्मिण्यौत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ गुणिनम्
उद्भूतसत्त्वादिगुणत्रयवतां यत् सूत्रं प्रथमं कार्यं महत्तत्त्वं तदहं महतां बृहतां यो महान्महत्तत्त्वाख्यगुणः सोऽहं स मदधीन
इत्यर्थः । सूक्ष्माणां मध्ये यो निरतिशयसूक्ष्मो जीवः सोऽहं तत्सूक्ष्मत्वं मदधीनमित्यर्थः । दुःखेनापि जेतुमशक्यानां मध्ये
यन्मनस्तदहं प्रायशोऽत्र प्रकरणे निर्धारणे षष्ठी ॥ ११ ॥ त्रिवृत् त्रयाणामक्षराणामकरोकारमकाराणां वृत् वृत्तं यस्मिन् सः प्रणव
ओङ्कारः सोऽहं लक्ष्मणां वेदानां त्रिपदा गायत्र्यहमित्यर्थः ॥ १२ ॥ वसूनां मध्ये हव्यवाट् पावकश्चास्मि द्वादशसङ्ख्याकानामा-
दित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुनामादित्यः सोऽहं रुद्राणामेकादशसङ्ख्यानां नीललोहितो नाम रुद्रोऽहमस्मि ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणां
मरीच्यादीनां मध्ये भृगुरहं मनुः स्वायम्भुवः वेनुषु हविर्दुषासु निर्धारणार्थं सप्तमी हविर्धानी दिव्या सुरभिः कामधेनु-
रहमस्मि ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहं पतत्रिणां पक्षिणां मध्ये यः सुपर्णो गरुडः सोऽहं प्रजापतीनां
नवानां ब्रह्मणां दक्षो नाम प्रजापतिरहम् ॥ १५ ॥ दैत्यानां मध्ये असुरश्रेष्ठं प्रह्लादं मां विद्धि हे उद्धव ! नक्षत्रौषधीनामिति
स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी नक्षत्राणामोषधीनामधिपतिं सोमं चन्द्रं मां विद्धीत्यनुषज्जते एवं यक्षरक्षसामित्यत्रापि धनेशं कुबेरं
मां विद्धीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मा सर्वगुण ईश्वरोऽहममीषां भूतानां सुहृन् अनुपकृतबन्धुः कुत इति तत्राह । अहमिति । ननु इयमुक्तिरैक्यात्किं तत्राह । तेषामिति—

सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्भूतानि हरिरुच्यते । ननु भूतस्वरूपत्वात्सहि सर्वेश्वरेश्वर इति ॥

वस्तुतत्त्वे एतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वाद्वैक्योक्तिर्न स्वरूपैक्यादिति भावः ॥ ९ ॥ विभूतीराह । अहं गतिरिति । गतिमतां ज्ञानवतां गतिज्ञानमहं ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति । तद्वत्सु नित्यसन्निहितमित्यर्थः । कलयतां संहरतां कालः कालाभिमानी—

ब्रह्मस्वजात्युत्तमत्वं तु भवेद्यद्रूपसन्निवेः । विभूतिरूपं तत्प्रोक्तमिन्दिरादिषु संस्थितम् ॥

तथा बहिः स्थितं रूपं विभूतीत्येव शब्दितम् । सर्वसाधारणं रूपमन्तर्यामीति चोच्यते ॥

यथा कृष्णात्मना दुष्टहन्ता व्यासात्मना समः । असमोऽप्येकरूपोऽपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः ॥

इत्यनेन विभूतीनां भगवद्रूपसन्निधानात्स्वजात्युत्तमः त्वादिकं निर्णीतम्—

ब्रह्मरुद्रेन्द्रजीवेभ्यः पृथगेव व्यवस्थितम् । विभूतिरूपं विष्णोस्तु तद्रश्रेष्ठैककारणम् ॥

तदेव ब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वाच्यमरूजसा । तदेव देवेष्विन्द्रोऽस्मि तथा रुद्रेषु शङ्करः ॥

इत्यादिनोक्तं कृष्णेन नेन्द्राद्याजीवसञ्चयाः इत्यनेन ब्रह्मादिभ्यो भिन्नं तन्नामकत्वेनोच्यत इति विभूतिरिति ज्ञातव्यम्—

प्रधानो ज्ञानिनां ब्रह्मा ज्ञानमानी हृदि स्थितः । स एव कालमानी तु संहर्तृणां प्रभुः स्मृतः ॥

इतिवचनात् युक्तं गुणानां मध्ये सौम्यमहम् उमेनानन्दानुभवेन सहितः सोमस्तस्य भावः सौम्यं सर्वगुणाधिकोऽयम्—

आनन्दानुभवस्तुम् उत्कृष्टानुभवात्स्मृतः । तद्युक्तत्वं तथा सौम्यं गुणानामधिकं हि तत् ॥

भक्त्यादिगुणपूगोऽपि दुःखहेतुत्वभावेनात् । निष्फलो भवति ह्यद्धा प्रीतस्य सफल भवेत् ॥

तस्मादानन्दमानं तु गुणेषूत्कृष्टमुच्यते । यस्याभिमानी ब्रह्मैको भक्तिज्ञानादिकस्य च ॥

श्रद्धाभिमानिनी देवी तथैव तु सरस्वती । तदन्येषां गुणानां तु तदन्ये विबुधाः स्मृताः ॥

गुणानां तु प्रभुर्ब्रह्मा तस्मादेकश्चतुर्मुखः ।

इत्युक्तेः आनन्दमानं हरिरानन्द इति ज्ञानमित्यर्थः । गुणिनां मध्ये गुणिनि स्थितो य औत्पत्तिको गुणः सूत्रं वायुः सोऽहमित्यर्थः । अपिशब्दः सूत्रस्यौत्पत्तिकगुणाभिमानित्वं समुच्चिनोति तदुक्तम्—

औत्पत्तिकगुणो नाम शुभप्राप्त्यैकयोग्यता । तस्याभिमानी प्राणस्तु स हि सर्वगुणाधिकः ॥

इति—

गुणानां गुणयोग्यत्वं यत्सर्वगुणिषु स्थितम् । वायुस्तदभिमान्येकः सर्वगुण्यधिकस्तत इति च ॥

महतां स्थूलानां महान् महत्तत्त्वम् ॥ १०-११ ॥ त्रिवृत् अकार उकारमकारात्मकः छन्दसां वेदानां पदानि पद्यन्त इति वाच्यानि वेदानां मुख्यार्थः उक्तं च—

स्वयूथानामथाधिक्ये स्वजातीनामथापि वा । यत्कारणं विभूत्याख्यं विष्णोस्तद्रूपमुच्यते इति ॥

वर्णेशानि पदान्याहुः पदाश्चापि तदीश्वराः । पादानामीश्वराद्वर्चास्तदीशा ऋच एव तु ॥

श्रचामधीशा वर्गाश्च तेषां सूक्तमधीश्वरम् । सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्तेषामीशास्तथाष्टकाः ॥

तदधीशास्तथा शाखा वेदाश्चापि तदीश्वराः । वेदानामीश्वरा वाच्या वाच्यानामीश्वरो हरिः ॥

न हरेरीश्वरः कश्चित्कदाचित्कापि विद्यते ।

इति—

पदंपदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्यते ।

इतिवत् पदंतु वाचकं प्रोक्तं कचिद्वाच्यमपीष्यत इति अत्रेदं तात्पर्यमवगन्तव्यम्—

सर्ववेदाभिमानिन्यो देव्यो लक्ष्मीस्ततोऽधिका । वेदाभिमानिनी साक्षात्सा विष्णोर्दूरवस्थिता ॥
 यज्ञाख्या सैव विष्णोस्तु या तूरस्थलमाश्रिता । हरिणा रतियोगस्था दक्षिणाख्यापि सैव तु ॥
 उत्तरोत्तरतः सापि विशिष्टा दक्षिणामुखे । एवं वेदाभिमानिन्यो देवेभ्यः सर्व एव तु ॥
 तदर्थरूपाः पतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः । श्रुत्या इन्द्रस्ततश्चोमा तस्या रुद्रस्ततोऽवरः ॥
 भारती प्राण एवास्यास्ततः श्रीस्तद्वरो हरिः । इति ॥ १२ ॥
 इन्द्रो रुद्रादीन्विना सर्वदेवानामुत्तमः । ऋते रुद्रादिकानिन्द्रः सर्वदेवाधिकस्ततः ॥
 ऋते भीमं फाल्गुनश्च पाण्डवेभ्योऽधिकस्ततः । तथा शुक्रः कवीशस्तु बृहस्पत्यादिकानृतैः ॥
 यमः संयमतामीशः शङ्करादीन् विनैवतु इति ॥ १३-१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र प्राकृतेष्वप्राकृतीमाह । अहमात्मेति । आत्मा परमात्मा सुहृत्स्वतो हितकारी ईश्वरः सर्वप्रवर्तकश्च तेष्वेव प्राकृतो-
 माह । अहमिति । भूतानां मध्ये भूतानि मद्बैभवविशेषानुभावितैस्तैरेव व्यवहारसिद्धेः तेष्वेवाप्राकृतीमाह । तेषामिति । स्थितेति
 महत्स्रष्टृपुरुषः सर्वकारणमित्यर्थः एवमन्यत्रापि ॥ ९ ॥ गतिः फलं शरणागतिर्वा ॥ १० ॥ सूक्ष्माणामिति सूक्ष्मतापरकाष्ठां प्राप्तो
 जीव इत्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वाद्यत्सूक्ष्मत्वं तदत्र न विवक्षितं महतां चेति सूक्ष्माणामपीति परस्परप्रतियोगित्वेन वाक्यद्वयस्यानन्तर्योक्तौ
 स्वारस्यभङ्गात् प्रपञ्चमध्ये सर्वकारणत्वान्महत्तत्त्वस्य महत्तत्त्वं नाम व्यापकत्वं न तु पृथिव्याद्यपेक्षया सुज्ञेयत्वं यथा तद्वत् प्रपञ्चे
 जीवानामपि सूक्ष्मत्वं परमाणुत्वमेवेति स्वारस्यं श्रुतयश्च एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सम्बिबेधेति
 वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः अत्राग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च ॥ ११-२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ता विभूतीः सामान्यतः कथयति । अहमिति ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतीराह । अहमिति । अत्र प्राकृताप्राकृतवस्तुसारा
 एव विभूतय उच्यन्ते ततश्च कचिन्निर्द्धारणषष्ठ्या क्वचित्संबन्धषष्ठ्या चास्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता द्वितीयान्ताश्च
 ज्ञेयाः गतिमतां कर्मज्ञानिप्रभृतीनां गतिः प्राप्यफलं कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये कालः साम्यं प्रकृतिः गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः
 स्वाभाविको यो गुणः सोऽहं यथा आकाशे शब्दः ॥ १० ॥ सूत्रं सूत्रतत्त्वं प्राण इत्यर्थः । महतां महत्त्ववतामन्तःकरणानां मध्ये
 महान्श्रित्तमित्यर्थः । जीव इति । 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविबेधेति वालाग्रशतभागस्य शतधा
 कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय इति आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट' इत्यादिश्रुतिभ्यः अत्र जीवस्य परमाणुप्रमाणत्वेऽपि संपूर्ण-
 देहव्यापिशक्तिमत्त्वं जतुजटितस्य महामणेर्यदौषधिखण्डस्य च शिरसि धृतस्य संपूर्णदेहपुष्टीकरिष्णुशक्तित्वमिव न विरुद्धम् ॥ ११ ॥
 वेदानां वेदाध्यापकानां मध्ये हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पदानि त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ हावर्धानी कामधेनुः ॥ १४-१५ ॥
 नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं यक्षरक्षसां प्रभुम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ ताः विभूतीराह । हे उद्धव ! अमीषां चिदचिद्रूपाणां भूतानामात्मा सत्ताप्रदतयाश्रयः यथा ओषधीनां भूः यथा
 केशादीनां पुरुषः अत एव सर्वाणि भूतान्यहम् परमात्मत्वेन जीवात्मत्वेनाचेतनत्वेन च पदार्थानां भिन्नत्वं सर्वस्य मदात्मकत्वाद-
 भिन्नत्वमित्यर्थः । तदुक्तं भगवता पूर्वाचार्येण—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ।

ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं त्रिरूपतापि श्रुतिसूत्रसाधितेति ॥

इमं ब्रह्मविश्वयोः सम्बन्धं विशेषेणोपपादयति । तेषां स्थित्युद्भाष्य इति । भूतानि भिन्नान्यपि मदभिन्नानि मदा-
 यत्तस्थित्यादिमत्त्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीति इदं सर्वं ब्रह्मैव कुतः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वत् इति
 शब्दो हेताविति वेदान्तकौस्तुभे स्थितं प्रकारान्तरेण भेदाभेदमुपपादयितुं विनिनष्टि । सुहृदिति ईश्वर इति च । सर्वाणि भूतानि
 अहं यतस्तेषां सुहृन् पालकत्वादिना ईश्वरो नियन्तृत्वादिना पाल्यपालकतादात्म्यं यथा पुत्रो मदभिन्न इति प्रसिद्धम् शास्त्रेऽपि
 'पिता वै पुत्रनामासीति' नियन्तृनियम्यतादात्म्यं यथा सेनायां गच्छन्त्यां राजा प्रयातीति प्रसिद्धम् शास्त्रेऽपि 'न वै वाचो न
 चक्षुः'पि न मनः इत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते' इति छान्दोग्यादौ सर्वेषामिन्द्रियाणां प्राणाभिन्नत्वं सुप्रसिद्धम् सर्वविद्वद्भिमतम्

एवं सर्वेषां भूतानां भगवदात्मकत्वात् भगवदधीनस्थित्यादिमत्त्वात् भगवत्पाल्यत्वात् भगवन्नियाम्यत्वाच्च भगवतो भिन्नत्वेऽप्य-
भिन्नत्वेन भगवद्विभूतित्वम् ॥ ९ ॥ एवं सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य विश्वस्य स्वविभूतित्वमुक्त्वा तत्र विशेषतो विभूतिराह । अहमिति ।
गतिगतां श्रेष्ठगतिमतां तेषां विशेषत्वसंपादिका गतिरहम् कलयतां शुभाशुभप्राप्तिनिमित्ततया संख्यायमानानां मध्ये कालोऽहं गुणानां
साम्यं समत्वमहम् गुणिनि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ सूत्रं महतः सूक्ष्मावस्थारूपं महान्महत्तत्त्वम् सूक्ष्माणां
बुद्ध्यादीनां सम्बन्धी तत्प्रकाशकः सूक्ष्मतरो जीवः—

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः । अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यः ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥

वेदानां सम्बन्धी तेषां प्रवर्त्तकः पदानि त्रिपदा गायत्री ॥ १२-१३ ॥ हविर्धानो कामधेनुः ॥ १४-१५ ॥ असुरेश्वरं
दैत्यानां प्रभुं प्रह्लादं मां विद्धि ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ताः कथयति—अहमिति । हे उद्धव अमीषां भूतानामात्मेति । सुहृत् पालक इति ईश्वरः नियन्तेति । चाहमुपास्य इति
सर्वत्र शेषः । तथा सर्वाणि भूतान्यप्यहं तेषां भूतानां स्थित्यादयो यतो भवन्ति सोऽप्यहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता
द्वितीयान्ताश्च सर्वा विभूतयस्ताश्चोपासनार्थं कथ्यन्ते । षष्ठी च कचिन्निर्धारणे क्वचिच्च सम्बन्धे यथायोग्यं द्रष्टव्या ॥ ९ ॥
कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये कालोऽहम् । गुणानां सत्त्वादीनां यत्साम्यं प्रधानं तदहम् । गुणिनि गुणवति पदार्थे औत्पत्तिकः
स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ गुणिनामुद्भूतसत्त्वादिगुणत्रयवतां सूत्रं प्रथमकार्यं क्रियाप्रधानम् । महतां बृहतां महान्म-
हत्तत्त्वमहम् । सूक्ष्माणां वस्तूनां मध्येऽतिसूक्ष्मो जीवोऽहम् ॥ ११ ॥ वेदानां सम्बन्धी अध्यापकः हिरण्यगर्भो ब्रह्मा त्रिवृत्
त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत् वर्त्तनं यस्मिन् स प्रणव ओङ्कारः । छन्दस पदानि त्रिपदा गायत्र्यहम् ॥ १२ ॥ वसूनां मध्ये
हव्यवाट् पावकः । आदित्यानां मध्ये विष्णुर्ब्रह्मणः । एकादशसङ्ख्याकानां रुद्राणां मध्ये नीललोहिताख्यो रुद्रोऽहम् ॥ १३ ॥
मनुः स्वायम्भुवः । धेनुषु हविर्धानो कामधेनुरहम् ॥ १४ ॥ पतञ्जिणां पक्षिणां राजा सुपर्णो गरुडोऽहं अर्यमा तेषां राजाहम् ॥ १५ ॥
नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं चन्द्रं मां विद्धि । यक्षरक्षसां प्रभुं धनेशम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ ता विभूतीः सामान्यतः कथयति । अहमिति । हे उद्धव, अमीषां भूतानां देहिनां, अहं आत्मा । स्वस्यात्मत्व-
कथनेन स्वविभूतित्वं सिद्धम् । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मनाऽऽधारो नियन्ता शेषी च । तस्य च सर्वभूतात्मत्वं श्रूयते ।
'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयति एष त आत्मान्तर्गम्यमृतः' इति स त आत्मान्तर्गम्यमृतः' इति च । आत्मशब्दाभिप्रेतं नियन्तृत्वं सुस्पष्टमाह । ईश्वरः
अनेन 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति वचनार्थः स्मारितः । सुहृत् ईश्वरत्वेऽप्यात्मत्वात् सुहृत्, आत्मा हि शरीरस्य
सर्वात्मना हिताचरणैकशूलः । एवं स्वविभूतिभूतेषु सर्वेषु स्वस्यात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दार्थः सामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुरि-
त्यभिप्रेत्य विभूतिविशेषान् स्वसामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । सर्वाणि भूतानि, अहं तेषां सर्वेषां भूतानां, स्थित्युद्भाष्यः अपि
अहमेव 'अहं सर्वाणि भूतानि' इति भगवत्यात्मतयावस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति । यथा देवमनुष्यपशुवृक्षादयः
शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति तथा भगवत्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धन-
मित्यवगन्तव्यम् ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतिराह । अहमिति । गतिमतां प्रशस्तगतिमतां, प्रशंसायां मतुप् । या गतिस्तेषामौत्कृष्टावहं
गमनं, सा अहं, कलयतामनर्थप्रापकतया गणनीयानां मध्ये, कालः अहं, अस्मि । गुणानां सत्त्वादीनां, यत् साम्यं तच्चापि अहं,
गुणिनि धर्मिणि, औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽपि अहमेव । यथा आकाशे शब्दः ॥ १० ॥ गुणिनामिति । गुणिनामु-
द्भूतसत्त्वादिगुणत्रयवतां मध्ये, यत् सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं, तत् अपि, अहं, महतां बृहतां, यो महान् ज्ञानशक्तिप्रधानो
महत्तत्त्वाख्यो गुणः, स चापि अहम् । स मदधीन इत्यर्थः । केचित्तु सूत्रं प्राणः महान्श्चित्तमित्याहुः । सूक्ष्माणां मध्येऽपि, यः निरति-
शयसूक्ष्मो जीवः, सः अहम् । तत्सूक्ष्मत्वं मदधीनमित्यर्थः । 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश'
इति । 'बालाप्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः' इति 'आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इत्यादिश्रुतिभ्यो
जीवस्य सूक्ष्मत्वं बोध्यम् । अत्र जीवस्य परमाणुरूपस्यापि संपूर्णदेहव्यापनशक्तिमत्त्वं जतुजडितस्य महामणेर्यदौषधिस्रण्डस्य च
शिरसि धृतस्य संपूर्णदेहपुष्टिकरिष्णुशक्तिमत्त्वमिव न विरुद्धम् । दुर्जयानां दुःखेनापि जेतुमशक्यानां, मध्ये, यत् मनः, तत् अहम् ।
प्रायशोऽत्र प्रकरणे निर्धारणे षष्ठी ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भ इति । वेदानां वेदाध्यापकानां मध्ये, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, अहं, मंत्राणां

त्रिवृत् त्रयाणामक्षराणामकारोकारमकाराणां वृत् वर्त्तनं यस्मिन्सः, यः प्रणवः ओंकारः, सः अहं अक्षराणां, वर्णानां मध्ये, अकारः अहं अस्मि । छन्दसां वेदानां मध्ये, पदानि त्रिपदा गायत्री । त्रिपदेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १२ ॥ इन्द्र इति । सर्वदेवानां मध्ये, इन्द्रः अहं वसूनामष्टवसूनां मध्ये, हव्यवाट् पावकः अहं अस्मि । आदित्यानां द्वादशसंख्याकानामादित्यानां मध्ये, विष्णुः द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुनामादित्यः, सः अहं रुद्राणामेकादशसंख्याकानां रुद्राणां मध्ये, नीललोहितो नाम रुद्रः अहम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणामिति । ब्रह्मर्षीणां मरीच्यादीनां मध्ये, भृगुः अहं, राजर्षीणां मध्ये, मनुः स्वायंभुवः, अहं, देवर्षीणां मध्ये, नारदः अहं, वेनुषु मध्ये हविर्धानी कामधेनुः, अहं, अस्मि ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणामिति । सिद्धेश्वराणां योगनिष्ठानां परमोपास्य इति शेषः । कपिलो देवहूतिसुतः अहं पतञ्जिराणां पक्षिणां मध्ये, यः सुपर्णो गरुडः, सः अहं, प्रजापतीनां नवानां ब्रह्मर्षीणां मध्ये, दक्षः दक्षो नाम प्रजापतिः अहं, पितृणामग्निष्वात्तादितृणां मध्ये, अर्यमा अहम् ॥ १५ ॥ मामिति । हे उद्धव, दैत्यानां मध्ये, असुरेश्वरं असुरश्रेष्ठं, प्रह्लादं मां विद्धि । नक्षत्रौषधीनां, इयं स्वस्वामिभावसंबन्धे षष्ठी । नक्षत्राणामोषधीनां चाधिपतिं सोमं चन्द्रमसं, मां विद्धीत्यनुषज्जते । एवं यक्षरक्षसामित्यत्रापि । यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां चाधिपतिं, धनेशं कुबेरं, मां विद्धि ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! मैं समस्त प्राणियों का आत्मा, हितैषी, सुहृद् और ईश्वर-नियामक हूँ । मैं ही इन समस्त प्राणियों और पदार्थों के रूप में हूँ और इनकी उत्पत्ति, स्थिति एवं प्रलय का कारण भी हूँ ॥ ९ ॥ गतिशील पदार्थों में मैं गति हूँ । अपने अधीन करने वालों में मैं काल हूँ । गुणों में मैं उनकी मूल स्वरूपा साम्यावस्था हूँ और जितने भी गुणवान् पदार्थ हैं उनमें उनका स्वाभाविक गुण हूँ ॥ १० ॥ गुणयुक्त वस्तुओं में मैं क्रियाशक्तिप्रधान प्रथम कार्य सूत्रात्मा हूँ और महानों में ज्ञानशक्तिप्रधान प्रथम कार्य महत्तत्त्व हूँ । सूक्ष्म वस्तुओं में मैं जीव हूँ और कठिनाई से वश में होने वालों में मन हूँ ॥ ११ ॥ मैं वेदों का अभिव्यक्तिस्थान हिरण्यगर्भ हूँ और मन्त्रों में तीन मात्राओं (अ + उ + म) वाला ओंकार हूँ । मैं अक्षरों में अकार, छन्दों में त्रिपदा गायत्री हूँ ॥ १२ ॥ समस्त देवताओं में इन्द्र, आठ वसुओं में अग्नि, द्वादश आदित्यों में विष्णु और एकादश रुद्रों में नीललोहित नामका रुद्र हूँ ॥ १३ ॥ मैं ब्रह्मर्षियों में भृगु, राजर्षियों में मनु, देवर्षियों में नारद और गौओं में कामधेनु हूँ ॥ १४ ॥ मैं सिद्धेश्वरों में कपिल, पक्षियों में गरुड प्रजापतियों में दक्ष प्रजापति और पितरों में अर्यमा हूँ ॥ १५ ॥ प्रिय उद्धव ! मैं दैत्यों में दैत्यराज प्रह्लाद, नक्षत्रों में चन्द्रमा, ओषधियों में सोमरस एवं यक्ष-राक्षसों में कुबेर हूँ—ऐसा समझो ॥ १६ ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् । तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥ १७ ॥

उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् । यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥

नाग्रेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् । आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥

तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् । आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २० ॥

धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः । वनस्पतीनामश्वत्थं ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥

पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः । स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२ ॥

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् । वायवग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥

योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् । आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गजेन्द्राणाम् ऐरावतं, यादसां वरुणं प्रभुं द्युमतां तपतां सूर्यं मनुष्याणां भूपतिं तुरङ्गाणाम् उच्चैःश्रवाः धातूनां काञ्चनम्, संयमतां यमः अहम्, सर्पाणां वासुकिः अस्मि, नाग्रेन्द्राणाम् अनन्तः अहम्, शृङ्गिदंष्ट्रिणां मृगेन्द्रः आश्रमाणां तुर्यः अन्तयघ वर्णानां प्रथमः अहम् ॥ १७-१९ ॥ स्रोतसां तीर्थानां गङ्गा, सरसां समुद्रः अहम्, आयुधानां धनुः अहम्, धनुष्मतां त्रिपुरघ्नः धिष्ण्यानां मेरुः अस्मि गहनानां हिमालयः अहम्, वनस्पतीनाम् अश्वत्थ ओषधीनां यवः अहम्, पुरोधसां वसिष्ठः

ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः अहम् सर्वसेनान्यां स्कन्दः अहम्, अग्रण्यां भगवान् अजः यज्ञानां ब्रह्मयज्ञः व्रतानाम् अविर्हिसनम्, शुचीनां वायवग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचिः अपि अहम्, योगानाम् आत्मसंरोधः विजिगीषतां मन्त्रः अस्मि कौशल्यानाम् आन्वीक्षिकी ख्यातिवादिनां विकल्पः ॥ २०-२४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यादसां प्रभुम् । तपतां तापयताम् । द्युमताम् दीप्तिमतां च मध्ये ॥ १७ ॥ संयमतां दण्डयतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ शृंगिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुर्वा । तुर्यः संन्यासः । प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ स्रोतसां प्रवाहाणां च सरसां स्थिरोदकाशयानाम् ॥ २० ॥ धिष्ण्यानां निवासस्थानानाम् । गहनानां दुर्गमानाम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मनिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम् । सेनान्यां चमूपतीनाम् । अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानाम् । अजो ब्रह्मा ॥ २२ ॥ शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतक्ष्णघर्षणादीनां मध्ये वाद्यादिरूपः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥ योगानां योगांगानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहम् । मन्त्रो नीतिः । कौशल्यानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या । आख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेव वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम् ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

‘धातूनामस्मि काञ्चनम्’ इह काञ्चनस्य विष्णुरिव रक्षःपिशाचादिबाधकत्वात्सर्वदेवानामादिबलत्वाद्विभूतित्वं तदुक्त-
मथर्वषष्ठानुवाके—“नैनं रक्षांसि न पिशाचाः सहन्ते देवानामोजः प्रथमे ह्येतत् । यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेषु कृणुते दीर्घमायुः ।” इति ॥ १८ ॥ अनन्तः शेषः । शृंगिणां मध्ये मृगेन्द्रः कृष्णसारः । दंष्ट्रिणां मृगैर्द्रः सिंहः “वाराहे कृष्णसारे च मृगेन्द्रो गजवैरिणि” इति निरुक्तेः ॥ १९ ॥ त्रिपुरव्रज इति रूपांतरविवक्षयैकस्य द्विरावृत्त्या विभूतित्वम् ॥ २०-२२ ॥ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्याययज्ञः । व्रतानां नियमानाम् । मार्जनादीनां शोधकत्वमग्रे वक्ष्यामः । यज्ञानां पंचयज्ञानां ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनाध्यापनलक्षणः । वाद्यादि-
पठितावाक् ब्राह्मणस्यैव शुद्धमिदमित्येवंरूपा ज्ञेया ॥ २३ ॥ अष्टानां यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनाम् । विजिगीषतां शत्रुजयमीप्सताम् । मिथो विचारो वा मन्त्रः । अथ ख्यातयः—वेदान्तिनां मतेऽनिर्वचनीयख्यातिः, शुक्तावनिर्वचनीय-
रजतमुत्पद्यते । नैयायिकानां मतेऽन्यथाख्यातिः, अन्यत्र शुक्त्यादौ देशांतरस्थरूप्यादेरध्यासः । विज्ञानवादिमते आत्मख्यातिः, बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मधर्मस्य रजतस्वाध्यासः । आंतरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्ति । मीमांसकमतेऽख्यातिर्नाम यत्र यस्याध्यासो लोकसिद्धस्तयोरर्थयोस्तद्विद्योश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रम इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्ति । शून्यवादि-
मतेऽसत्ख्यातिः, शुक्त्यादौ रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनं शुक्तावपरोक्षस्य रजतस्य देशांतरे बुद्ध्यादौ वा सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगाच्छुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिध्यात्वमेवेति भावः । एतदेव स्फुटयति पुनः—“आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः
ख्यातिरन्यथा । तथाऽनिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसातर्काद्वैतविदां मतम् ।” इति । तत्र प्रवृत्तिरूप-
परंपरैव तत्तद्विषयाकारतया बहिर्भासते स्वापिकविषयवदिति विज्ञानवादिनः, ते च शुक्तिरजतादावात्मख्यातिं मन्यन्ते । आत्मैव
विषयाकारतया भासते इत्यात्मख्यातिरिति १ । अथ शून्यादेव सर्वमविद्यया जायत इति शून्यवादिनः, ते च शुक्तिरजतादावप्य-
सत्ख्यातिं मन्यन्ते, अलीकपदार्थतया भासमानत्वमसत्ख्यातिरिति २ । शुक्त्यादिपरंपरारूपरजतादिपरंपरारूपमपि वस्तुजातमस्तीति
मीमांसकाः, ते च शुक्तिरजतादावख्यातिं मन्यन्ते, परस्परसंदलेषेण यद्भानद्वयं तदख्यातिरिति ३ । अथ व्याणुकाचारभेगे तत्तद्द्रव्यं
जायत इति तार्किकाः, अतद्वति तत्संसर्गोऽन्यथाख्यातिरिति ४ । अथ सर्वमेवाद्वैतमनिर्वचनीयमित्यद्वैतवादिनः, ते च तस्य दृष्टान्ते
शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयख्यातिं मन्यन्ते, सदसद्विभ्रत्वे सति सदसदात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयमिति ५ । वैष्णवास्तु—“एक-
देशस्थितस्याग्नेर्व्योत्सना विस्तारिणि यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ।” इति सर्वस्य भगवच्छक्तिरूपत्वाभिधानात्
“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति सर्वस्य सत्यत्वांगीकारात्सर्वत्र सत्ख्यातिरेव “सद्धेतुका सत्ख्यातिः” इति लक्षणादिति मन्यन्ते ।
“आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसातर्काद्वैतविदां
मतम् ।” इति । तत्रांतर्दृष्टिरूपविज्ञानपरंपरैव तत्तद्विषयाकारतया बहिर्भासते स्वापिकविषयवदिति विज्ञानवादिनः, ते च शुक्तिरज-
तादावात्मख्यातिं मन्यन्ते, तस्याश्च लक्षणं विषयाकारे सत्यन्ते वैशिष्ट्यासंसर्ग आत्मख्यातिरिति । विषयो रजतादिवस्त्वेवाकारो यस्य
तस्मिन्विज्ञाने सति स्वप्नवदेवावस्तुतो रजतापादकवैशिष्ट्याग्रहणमात्मख्यातिरित्यर्थः । अथ शून्यादेव सर्वमविद्यया जायत इति
शून्यवादिनः, ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्ख्यातिं मन्यन्ते, तस्याश्च लक्षणम्—अलीकपदार्थतया भासमानत्वमसत्ख्यातिरिति । यथाऽ-
सदाख्यं शून्यमेव शुक्त्यात्मना भासते तथा रजतात्मनापि भासते, किन्तु यत्र रजतादिकमर्थकारि न स्यात्तत्रालीकपदार्थतया
व्यवहियते । अथ शुक्त्यादिपरंपरारूपं रजतादिपरंपरारूपमपि वस्तुजातमस्तीति मीमांसकाः, ते च शुक्तिरजतादावख्यातिं मन्यन्ते,

तस्या लक्षणम्—परस्परसंश्लेषेण यत्प्रत्यक्षात्मकं स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं तदख्यातिरिति, विज्ञानानां विज्ञेयानां च विवेकाग्रहणमिति वा, इदं तद्वज्रतं तत्रेदंतापरामर्शेन शुक्त्यादिकं प्रत्यक्षतो गृह्यते तत्तापरामर्शेन तु रजतं स्मर्यते तथा च ज्ञानद्वयमपि सत्यमेव अभेदेन ग्रहणं तु मानसदोषादित्यर्थः । अथ द्व्यणुकाद्यारम्भेण तत्तद्द्रव्यं जायत इति तार्किकाः, ते च शुक्तिरजतादावन्यथाख्यातिं मन्यन्ते, तस्या लक्षणं तु—अतद्वति तत्संसर्गोन्यथाख्यातिरित्यर्थः । विरुद्धप्रकारकं ज्ञानमेकवृत्त्यन्यथाख्यातिरिति प्राचीनतार्किकाः । अथ सर्वमेव द्वैतमनिर्वचनीयमित्यद्वैतवादिनः, ते च तस्य दृष्टान्ते शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयख्यातिं मन्यन्ते, तल्लक्षणं तु—सदसद्भिन्नत्वे सति सदसदात्मकं ज्ञाननिर्वचनीयख्यातिरिति । ज्ञानमाधितत्वावात्सतो भिन्नत्वं तथाप्यापातत उपलभ्यमानत्वादसतो भिन्नं तथात्वे सति सदसदात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयख्यातिरित्यर्थः । स्वमते तु—विकल्पः ख्यातिवादिनामित्युक्त्या ते च विकल्पा मम शक्तिमया एवेति न परस्परमद्यापि व्युच्छिद्यते, ततस्तत्प्रतिपाद्यस्य शक्तेश्चाचित्यत्वं विज्ञाप्य तन्मयत्वात्सर्वत्राचिन्त्यशक्तित्वमेव प्रतिपादितम् ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

ऐरावतमिति । यादसां जलचराणां प्रभुं वरुणं मां विद्धि । तपतां तापवतां शुभतां दीप्तिमतां च मध्ये सूर्यं मां विद्धि । स्फुटमन्यत् ॥ १७ ॥ उच्चैरिति । संयमतां दण्डयतां मध्ये यमः । छत्वाभाव आर्षः स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥ नागेति । शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च राज्ञा मृगेन्द्रः सिंहः । तुर्यः संन्यासः । प्रथमो ब्राह्मणः । स्फुटमन्यत् ॥ १९ ॥ तीर्थानामिति । स्रोतसां प्रवाहरूपाणां तीर्थानां मध्ये गङ्गाऽहम् । सरसां स्थिरोदकाशयानां समुद्रोऽहम् । धनुष्मतां मध्ये त्रिपुरघ्नो रुद्रोऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ २० ॥ धिष्ण्यानामिति । धिष्ण्यानां निवासस्थानानां मध्ये मेरुरहमस्मि । गहनानां दुर्गमानां हिमालयोऽहम् । वनस्पतीनां वृक्षाणां मध्ये अश्वत्थोऽहम् । ओषधीनां फलपाकान्तस्थायिनीनां मध्ये यवोऽहम् ॥ २१ ॥ पुरोधसामिति । ब्रह्मनिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां बृहस्पतिरहम् । सेनान्यां सेनापतीनां स्कन्दोऽहम् । अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां भगवान् अजो ब्रह्माऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ २२ ॥ यज्ञानामिति । शुचीनां शोधकानां मार्जनतत्तणघर्षणादीनां मध्ये वाय्वादिरूपः शुचिः शोधकोऽहम् स्फुटमन्यत् ॥ २३ ॥ योगानामिति । योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहम् । विजिगीषतां जयमिच्छताम् । शता आर्षः । मन्त्रो नीतिरहम् । कौशलानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वोक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्याऽहम् । पञ्चविधानां ख्यातिवादिनामेव मिदमेव वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम् । ख्यातयश्च “आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तथा निर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसा तर्काद्वैतविदां मतम् ।” अन्या अपि ख्यातीः केऽपि वदन्ति । विस्तरोऽन्यत्र श्रीभागवतपर्यङ्के च ज्ञेयः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

संयमतां संयच्छतामत इत्यर्थोक्तिः ॥ १८ ॥ मृगेन्द्रस्य शृङ्गित्वाभावाज्जिह्वारासम्भवेन प्रभुर्वेति व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ त्रिपुरघ्नः शिवः ॥ २० ॥ निवासस्थानानां मध्ये ब्रह्मादिलोकपानां निवासस्थानं मेरुरहं एताः षष्ठ्यो निर्द्धारणे ॥ २१-२२ ॥ यज्ञानां देवयज्ञब्रह्मयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञानां पञ्चानां मध्ये ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनलक्षणो यज्ञोऽहमेव वागत्र शुद्धमिदमिति ब्राह्मणस्य ज्ञेयः ॥ २३ ॥ विजिगीषतां जेतुमिच्छतां सम्बन्धीति सम्बन्धे षष्ठी आख्यातीति । मीमांसका हि शुक्तिरजतादिस्थलेऽख्यातिं मन्यन्ते तल्लक्षणं यथा परस्परसंश्लेषेण स्मरणात्मकं प्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानद्वयं तदख्यातिरिति इदं तद्वज्रतं तत्रेदंतापरामर्शेन प्रत्यक्षतः शुक्त्यादि गृह्यते तत्तापरामर्शेन तु रजतं स्मर्यते । तथा च ज्ञानद्वयमपि सत्यमेव अभेदेन ग्रहणन्तु मानसदोषादित्यर्थः । १ । तार्किका हि शुक्तिरजतादौ अन्यथा ख्यातिं मन्यन्ते तन्मते हि द्व्यणुकाद्यारम्भेण तत्तद्द्रव्यं पृथगेव जायते । अतद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽन्यथाख्यातिः शून्यादेव सर्वमविद्यया जायत इति शून्यवादिनः ते च शुक्तिरजतादौ शून्यख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणम् अलीकपदार्थतया भासमानत्वं शून्यख्यातिरिति । यथाऽसदाख्यं शून्यमेव शुक्त्यात्मना तथा तदेव रजतात्मनाऽपि भासते किन्तु रजतादिकं यत्र व्यवहारसम्पादकं न स्यात् तत्रालीकत्वेन व्यवहार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मख्यातिरित्येव पाठः किन्त्वसत्ख्यातिरित्येव सर्वत्र दृश्यते तत्र क्षणिकविज्ञानवादमत एवात्मख्यातिरिति तन्मते यत् सत् तत् क्षणिकमिति व्याख्याऽसत्त्वत्वादसत्ख्यातिरित्येव व्याख्यातमित्यर्थः । तस्याश्च लक्षणं रजतादिविषयाकारे विज्ञाने सत्यपि अन्ततः स्वप्रवद्रजतापादकवैशिष्ट्याऽग्रहणमात्मख्यातिरिति । ४ । एवमद्वैतवादिनः सर्वत्रानिर्वचनख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं सदसद्भिन्नत्वे सति सदसदात्मकमनिर्वचनख्यातिः भगवन्मते विकल्पस्य स्वरूपविभूतित्वात् सर्वत्राचिन्त्यख्यातित्वमेवाभिप्रेतम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

वाय्वप्रीति । शुचीनां शोधकानां मध्ये वाय्वादपदार्थोऽहमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ख्यातिवादिनामिति । तार्किकपक्षोपलक्षणं विकल्पः त्वया किमेवमुच्यते उतान्यथेति विकल्पः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराधव्याख्या

गजेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां मध्ये ऐरावतं मां विद्धि यादांसि जलजन्तवस्तेषां प्रभुं स्वामिनं वरुणं मां विद्धि शुभतां द्युतिमतां तपतां मध्ये सूर्यं मां विद्धि नराणां मध्ये भूपतिं नृपं मां विद्धीति ॥ १७ ॥ तुरङ्गाणामश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवा नामाश्वोऽहमस्मि संयतां दण्डयतां मध्ये यमोऽहमस्मि सर्पाणामेकशिरसां वासुकिरस्मि ॥ १८ ॥ नागा अनेकशिरसः तेषां मध्येऽनन्तोऽहमस्मि शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च मृगाणां मध्ये मृगेन्द्रः आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णां मध्ये यस्तुर्यः चतुर्थः संन्यासः सोऽहं वर्णानां ब्रह्म-क्षत्रियविदूशूद्राणां मध्ये यः प्रथमो ब्राह्मणवर्णः सोऽहम् ॥ १९ ॥ स्रोतसां प्रवाहरूपाणां तीर्थानां गङ्गा जाह्नव्यहमस्मि सरसां स्थिरोदकाशयानां समुद्रः धनुष्मतां धनुर्द्धराणां मध्ये त्रिपुरध्नो रुद्रोऽस्मि ॥ २० ॥ धिष्ण्यानां निवासस्थानानाङ्गहनानां दुर्गमानां वनस्पतीनां वृक्षाणाम् ॥ २१ ॥ पुरोधसाम्पुरोहितानाम्ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम्पुरोधसां बृहस्पतिः ब्रह्मिष्ठानां वसिष्ठोहमिति सम्बन्धः सेनान्यां सेनापतीनां स्कन्दोऽहम् अग्रण्यां सम्मार्गप्रवर्त्तकानां भगवानजो ब्रह्माहम् ॥ २२ ॥ शुचीनां शोधकानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं विजिगीषतां सम्बन्धी मन्त्रो जयोपायो नीतिरहमस्मि कौशलानां विवेकादिनैपुण्यानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्याख्यातिवादिनामन्यथाख्यातिवादिनां तार्किकादीनां सम्बन्धी यो विकल्पः त्वया किमेवमुच्यते उतान्यथेति यो विकल्पः सोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शुभतां प्रकाशवताम् ॥ १७ ॥ धातूनां गैरिकाणाम् ॥ १८ ॥

गार्हस्थ्यं च यतित्वं च देवेष्वेकत्वमागतम् । प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्य गार्हस्थ्यस्य कचित्कचिदिति ।

तुर्यश्चतुर्थो यत्याश्रमः ॥ १९ ॥ स्रोतसां नदीनां तीर्थानां शुद्धजलानां रूपान्तरविवक्षया त्रिपुरध्न इत्यादि ॥ २० ॥ गहनानां गभीराणाम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठोऽभ्यधिकस्तेषां मनुष्याणां पुरोधसामित्युक्तेः मनुष्याणां पुरोधसामधिको वसिष्ठः ब्रह्मिष्ठानां वैदिकानां सेनान्यां सेनापतीनामग्रण्यां श्रेष्ठानाम् अजः ब्रह्मा ॥ २२ ॥ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्याययज्ञः वाच्यग्न्यर्कान्बुवाचामात्मा नियामकः शुचीनां शुद्धिकराणां शुचिः शुचिकरः ॥ २३ ॥ योगानामात्मसंरोधः मनोरोधः मन्त्रो गुह्योक्तिः मन्त्रगोदिषु गुह्योक्तिरिति यादवः कौशलानां शुभहेतूनामान्वीक्षिकी तत्त्वविद्या ख्यातिवादिनां ज्ञानवादिनां मध्ये विकल्पो विशिष्टकल्पो जीवेशादिभेदवादी—

जीवेशादिविशेषं यो यथार्थेन प्रकल्पयेत् । कलिमारभ्य वा विष्णोराविक्यादुत्तरोत्तरम् ॥

नियमेनैवाकेनापि न हेयः सर्वकल्पकः । सर्वज्ञानिविशेषेभ्यः स ज्ञानी सर्वथाधिकः ॥

इतिचचनात् उक्त एवार्थः अत्रापि भेददृष्ट्याभिमानेन चेत्युक्तम् विद्यात्मनि भिदाबोध इति च वक्ष्यति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ख्यातिवादिनामिति । तथाहि आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्याति-पञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसातर्काऽद्वैतविदां मतमिति तत्रान्तर्घृष्टिरूपविज्ञानपरम्परैव तत्तद्विषयाकारतया बहिर्भासते स्वाप्निक-विषयवदिति विज्ञानवादिनः ते च शुक्तिरजतादावात्मख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं विषयाकारकेऽपि वैशिष्ट्यासंसर्ग आत्मख्याति-रिति, विषयो रजतादिवस्त्वेवाकारो यस्य तस्मिन् विज्ञानेऽपि सति स्वप्नवदेवान्ततो रजतापादकवैशिष्ट्याग्रहणमात्मख्यातिरित्यर्थः । अथ शून्यादेव सर्वमविद्यया जायत इति शून्यवादिनः ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्ख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं अलीकपदार्थतया भासमानत्वमसत्ख्यातिरिति यथासदाख्यं शून्यमेव शुक्त्यात्मना भासते तथा रजतात्मनापि भासते किन्तु यत्र रजतादिकमर्थक्रिया-कारि न स्यात् तत्रालीकपदार्थतया व्यवह्रियत इत्यर्थः । अथ शुक्त्यादिपरम्परारूपं रजतादिपरम्परारूपमपि वस्तुजातमस्तीति मीमांसकाः ते च शुक्तिरजतादावख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं परस्परसंश्लेषेण यज्ज्ञानद्वयं तदख्यातिरिति विज्ञानानां च विज्ञेयानां च विवेकाग्रहमिति च इदन्तापरामर्शेन शुक्त्यादिकं गृह्यते तत्तापरामर्शनं तु रजतम् अभेदेन ग्रहणं तु मानसदोषादित्यर्थः । अथां

द्वयणुकाधारम्भेण तत्तद्द्रव्यं जायते इति तार्किकाः ते च शुक्तिरजतादावन्यथाख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणम् अतद्वति तत्संसर्गोऽन्यथाख्यातिरिति पूर्णरजतादिकधर्माभाववति शुक्त्यादिवस्तुनि पूर्णतद्धर्मारोपोऽन्यथाख्यातिरित्यर्थः । विरुद्धप्रकारकं ज्ञानमेकवृत्त्यान्यथाख्यातिरिति प्राचीनतार्किकाः अथ सर्वमेव द्वैतमनिर्वचनीयमित्यद्वैतवादिनः ते च तस्य दृष्टान्ते शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं सदसद्भिन्नत्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयख्यातिरिति ज्ञानबाधितत्वात्सतो भिन्नः तथाप्यापातत उपलभ्यमानत्वादसतो भिन्नं तथात्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयख्यातिरित्यर्थः । स्वमते तु विकल्पः ख्यातिवादिनामित्युक्त्याते च विकल्पा मम शक्तिमया एवेति न परस्परमद्यापि व्युच्छिद्यन्ते ततस्तत्प्रतिपाद्यस्य शक्तेश्चाचिन्त्यत्वं विज्ञाप्य तन्मयत्वात्सर्वत्राचिन्त्यख्यातित्वमेव प्रतिपादितम् ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गजेन्द्राणां मध्ये यादसां तु प्रभुम् ॥ १७ ॥ संयमतां दण्डयताम् ॥ १८ ॥ शृङ्गिणां मध्ये मृगेन्द्रः कृष्णसारः दंष्ट्रिणां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहः तुर्यः संन्यासः प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ सरसां स्थिरजलाशयानाम् ॥ २० ॥ धिष्ण्यानामाश्रयस्थानां गहनानां दुर्गाणाम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानां सेनान्या चमूपतीनाम् अप्रण्यामश्रेष्ठानाम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मयज्ञो वेदपाठः शुचीनां शोधकानां मध्ये वाय्वग्न्यादिरूपः शुचिः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥ योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं मन्त्रः विग्रहादिप्रयोजकः कौशलानां विवेकसम्बन्धिनैपुण्यानां मध्ये आन्विक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या ख्यातिवादिनामिति—

आत्मख्यातिरसत्त्वातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसातर्काद्वैतविदां मतम् ॥

पञ्चानां ख्यातिवादिनाम् इवमिदमेवं वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गजेन्द्राणां प्रभुमैरावतां यादसां प्रभुं वरुणं च मां विद्धि तपतां धूमतां दीप्तिमतां च मध्ये सूर्यं मनुष्याणां च मध्ये भूपतिं मां विद्धि ॥ १७ ॥ संयमतां यथाकर्म संयमनकारिणाम् ॥ १८ ॥ तुर्यः संन्यासः प्रथमः ब्राह्मणः ॥ १९-२० ॥ धिष्ण्यानामालयानाम् गहनानामगम्यानाम् ॥ २१ ॥ सेनान्यां सेनापतीनाम् अप्रण्यां सद्धर्मनेतृणाम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मणि मनोऽर्पणम् शुचीनां शुद्धिहेतूनां मार्जनतक्षणादीनां मध्ये वाय्वादिरूपोऽहं शुचिः ॥ २३ ॥ योगानामष्टानामात्मसंरोधः मनसः समाधिः विजिगीषतां सम्बन्धी मन्त्रो हिताहितनिश्चयः कौशलानां कुशलकर्तृकविचारानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मपरमात्मविचारविद्या ख्यातिवादिनां ख्यातिः प्रत्यक्षप्रमाणेन जगत्प्रसिद्धिस्तद्वादिनां निरीश्वराणां सम्बन्धी विकल्पः विशेषतः कल्पः समर्थः प्रतिभटः वेदबलेनेश्वरप्रतिपादकः आचार्योऽहमस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यादसां जलचराणां प्रभुं वरुणम् । तपतां तापवतां धूमतां दीप्तिमतां च मध्ये सूर्यम् ॥ १७ ॥ संयमतां दण्डयतां मध्ये यमः ॥ १८ ॥ शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च राजा मृगेन्द्रः सिंहः । तुर्यः संन्यासः । प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ स्रोतसां प्रवाहरूपाणां तीर्थानां मध्ये गङ्गाहम् । सरसां स्थिरोदकाशयानां समुद्रोऽहम् । धनुष्मतां मध्ये त्रिपुरन्ध्रो रुद्रोऽहम् ॥ २० ॥ धिष्ण्यानां निवासस्थानानां मध्ये मेरुरहमस्मि । गहनानां दुर्गमानां हिमालयः । वनस्पतीनां वृक्षाणां मध्ये अश्वत्थः औषधीनां फलपाकान्तस्थायिनां मध्ये यवोऽहम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां बृहस्पतिरहम् । सेनान्यां सेनापतीनां स्कन्दोऽहम् । अप्रण्यां सन्मार्गप्रवर्त्तकानामजो ब्रह्माहम् । तत्र हेतुः—भगवानिति ॥ २२ ॥ शुचीनां शोधकानां मार्जनतक्षणाघर्षणादीनां मध्ये वाय्वादिरूपः शुचिः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥ योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिः । मन्त्रो नीतिः । कौशलानां विवेकादिनैपुण्यानां

मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या । अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वनीयख्यातिवादिनामेवं वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ऐरावतमिति । गजेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां मध्ये, ऐरावतं गजं मां विद्धि । यादसां जलजन्तूनां प्रभुं, वरुणं मां विद्धि । द्युमतां द्युतिमतां, तपतां मध्ये, सूर्यं मां विद्धि । मनुष्याणां शासकमिति शेषः । भूपतिं राजानं चापि, मां विद्धि ॥ १७ ॥ उच्चैःश्रवा इति । तुरंगाणामश्वानां मध्ये, उच्चैःश्रवा नामाश्वः, अहम् अस्मि । धातूनां सप्तधातूनां मध्ये, काञ्चनं सुवर्णम्, अहम् अस्मि । संयमतां दण्डयतां मध्ये, यमः अहम् अस्मि । सर्पाणाम् एकशिरसां सर्पाणां मध्ये, वासुकिः सर्पश्च अहम् अस्मि ॥ १८ ॥ नागेन्द्राणामिति । नागा अनेकशिरसो भुजङ्गास्तेषां मध्ये, अनन्तो नागाः, अहमस्मि । शृङ्गिणश्च दंष्ट्रिणश्च तेषां मृगाणां मध्ये, मृगेन्द्रः सिंहः, अहमस्मि । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति कोशः । आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णां मध्ये, यः तुर्यः संन्यासः, सोऽहमस्मि । हे अनघ उद्धव, वर्णानां ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्राणां मध्ये, यः प्रथमो ब्रह्मवर्णः, सोऽहम् ॥ १९ ॥ तीर्थानामिति । स्रोतसां प्रवाहरूपाणां, तीर्थानां मध्ये, गङ्गा जाह्नवी, अहमस्मि । सरसां स्थिरोदकाशयानां मध्ये, समुद्रः अहमस्मि । आयुधानां मध्ये, धनुश्चापाख्य-मायुधम्, अहं, धनुष्मतां धनुर्धराणां मध्ये, त्रिपुरघ्नः रुद्रः, अहमस्मि । धनुर्भृतामित्यपि पाठः ॥ २० ॥ धिष्ण्यानामिति । धिष्ण्यानां निवासस्थानानां मध्ये, मेरुः अहमस्मि । गहनानां दुर्गमानां, हिमालयो हिमाचलः, अहमस्मि । वनस्पतीनां वृक्षाणां मध्ये, अश्वत्थः पिप्पलद्रुमः, अहमस्मि । ओषधीनां फलपाकान्तानां मध्ये, यवः अहमस्मि ॥ २१ ॥ पुरोधसामिति । पुरोधसां पुरोहितानां मध्ये, वसिष्ठः अहमस्मि । ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां मध्ये, बृहस्पतिः अहमस्मि । सर्वसेनान्यां समग्रचमूपतीनां मध्ये, स्कन्दः कार्तिकेयः, अहमस्मि । अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां मध्ये, भगवान् अजो ब्रह्माहमस्मि ॥ २२ ॥ यज्ञानामिति । यज्ञानां मध्ये, ब्रह्मयज्ञः अहमस्मि । व्रतानां मध्ये, अहिंसाव्रतमहिंसा, अहमस्मि । शुचीनां शोधकानां मध्ये, मार्जनतक्षणघर्षणक्षालनसङ्घ-चनादीनां मध्येऽपीत्यर्थः । शुचिः स्वतः शुद्धः, वायुश्च अग्निश्च अर्कश्च अम्बु च वाक् च एतदामैतद्रूपः अपि, अहमस्मि । नितरां शोधकोऽहमेवास्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ योगानामिति । योगानां यमाद्यष्टाङ्गानां मध्ये, आत्मसंरोधः समाधिः, अहमस्मि । विजिगीषतां विजयेच्छूनां संबन्धी मन्त्रः जयोपायभूतनीतिः, अहमस्मि । कौशलानां विवेकादिनैपुण्यानां मध्ये, आन्वीक्षिकी आत्मानात्म-विवेकविद्या अहमस्मि । ख्यातिवादिनामात्मख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यनिर्वचनीयख्यातीतिपञ्चविधख्यातिवादिनां मध्ये, एव-मिदमेव वेति यो दुरन्तो विकल्पः, सोऽहमेवास्मि । 'आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तथाऽनिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञानशून्यमीमांसातर्कद्वैतविदां मतम्' इति वचनात् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैं गजराजों में ऐरावत, जलनिवासियों में उनका प्रभु वरुण, तपने और चमकनेवालों में सूर्य तथा मनुष्यों में राजा हूँ ॥ १७ ॥ मैं घोड़ों में उच्चैःश्रवा, धातुओं में सोना, दण्डधारियों में यम और सर्पों में वासुकि हूँ ॥ १८ ॥ निष्पाप उद्धवजी ! मैं नागराजों में शेषनाग, सींग और दाढ़वाले प्राणियों में उनका राजा सिंह, आश्रमों में संन्यास और वर्णों में ब्राह्मण हूँ ॥ १९ ॥ मैं तीर्थ और नदियों में गङ्गा, जलाशयों में समुद्र, अस्त्र-शस्त्रों में धनुष तथा धनुर्धरों में त्रिपुरारि शङ्कर हूँ ॥ २० ॥ मैं निवासस्थानों में सुमेरु, दुर्गम स्थानों में हिमालय, वनस्पतियों में पीपल और धान्यों में जौ हूँ ॥ २१ ॥ मैं पुरोहितों में वसिष्ठ, वेदवेत्ताओं में बृहस्पति, समस्त सेनापतियों में स्वामिकार्तिक और सन्मार्गप्रवर्तकों में भगवान् ब्रह्मा हूँ ॥ २२ ॥ पञ्चमहायज्ञों में ब्रह्मयज्ञ (स्वाध्याययज्ञ) हूँ, व्रतों में अहिंसाव्रत और शुद्ध करनेवाले पदार्थों में नित्यशुद्ध वायु, अग्नि, सूर्य, जल, वाणी एवं आत्मा हूँ ॥ २३ ॥ आठ प्रकार के योगों में मैं मनोनिरोधरूप समाधि हूँ । विजय के इच्छुकों में रहनेवाला मैं मन्त्र (नीति) बल हूँ, कौशलों में आत्मा और अनात्मा का विवेकरूप कौशल तथा ख्यातिवादियों में विकल्प हूँ ॥ २४ ॥

स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः । नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥

धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामवहिर्मतिः । गुह्यानां सुनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहम् ॥ २६ ॥

संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ । मासानां मार्गशीषोऽहं नक्षत्राणां तथाभिजित् ॥ २७ ॥

अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः । द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् । किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥

रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसाम् । कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविष्वहम् ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः । तितिक्षोऽस्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३१ ॥

ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्त्वताम् । सात्त्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्त्रीणां तु शतरूपा अहम् पुंसां स्वायम्भुवः मनुः, मुनीनां नारायणः ब्रह्मचारिणां कुमारः धर्माणां संन्यासः अस्मि क्षेमाणाम् अवहिर्मतिः गुह्यानां सुनृतं मौनम् । मिथुनानाम् अजः तु अहम्, अनिमिषां संवत्सरः अस्मि ऋतूनां मधुमाधवौ, मासानां मार्गशीर्षः, नक्षत्राणाम् अभिजित्, युगानां कृत अहम्, धीराणाम् असितः देवलः, व्यासानां द्वैपायनः अस्मि, कवीनाम् आत्मवान् काव्यः, भगवतां वासुदेवः भागवतेषु त्वम् किंपुरुषाणां हनुमान्, विद्याधराणां सुदर्शनः, रत्नानां पद्मरागः अस्मि, सुपेशां पद्मकोशः, दर्भजातीनां कुशः अस्मि, हविषु गव्यम् आज्यम्, व्यवसायिनां लक्ष्मीः अहम्, कितवानां चलाग्रहः, तितिक्षूणां तितिक्षा अस्मि सत्त्ववतां सत्त्वम् अस्मि, बलवताम् ओजः सहः सात्त्वतां कर्म अहम् इति विद्धि ॥ २५-३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासो भूताभयदानम् । क्षेमाणामभयस्थानानां मध्ये अवहिर्मतिरन्तरिनिष्ठा । सुनृतं प्रियवचनं मौनं च । न हि प्रियभाषणे मौने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते । अजः प्रजापतिः । यस्य देहार्धाभ्यां मिथुनमभूत्स एव मुख्यं मिथुनम् । “अर्धो ह वा एष आत्मनो यत्पत्नी” इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् । मधुमाधवौ वसंत इत्यर्थः । अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणप्रथमपादश्च । तथाच श्रुतिः “अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” इत्यादिः ॥ २७ ॥ कृतं कृतयुगम् । देवलोऽसितश्च । व्यासानां वेदविभागकर्तृणाम् । कवीनां विदुषां काव्यः शुक्र आत्मवाङ्मनानी ॥ २८ ॥ भगवताम् “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।” इत्येवंलक्षणां ॥ २९ ॥ पद्मरागो लोहितमणिः । सुपेशां सुंदराणाम् । दर्भजातीनां काशदूर्वादीनाम् । हविषु चरुपुरोडाशादिषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीर्धनादिसंपत् । छलग्रहो द्यूतम् ॥ ३१ ॥ बलवतामोजश्च सहश्च । सात्त्वतां भागवतानां भक्त्या कृतं कर्माहमित्यर्थः । तेषामेव नवव्यूहाचने वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनुसिंहब्रह्माण इति या नवमूर्तयस्तासां मध्ये वासुदेवाख्याहम् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नारायणो नरभ्राता धर्मात्मजः ॥ २५ ॥ अन्तरिनिष्ठा प्रत्यगात्मज्ञानम् । संन्यासस्त्यागो दानमिति यावत् । पूर्वं वेदाध्यापकत्वावच्छेदेन हिरण्यगर्भो विभूतिस्त्वेनोक्त इह तु मिथुनोत्तरादकत्वावच्छेदेन मुख्यमिथुनत्वेनेति विशेषणभेदेन विशेष्यभेदावगमात् ॥ २६ ॥ अनिमिषामिति किञ्चन्तावच्छेदी । इत्यर्थ इति—‘मुखं वा एतदृतूनां यद्वसन्तः’ इति श्रुतेस्सर्वतुमुख्यत्वान्मद्रूप इति भावः । मार्गशीर्षो भिनवशालिवास्तुकयज्ञियाज्ञागमकालः, शीततापशून्यत्वेन सुखहेतुश्च । उत्तराषाढाचतुर्थपादत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । श्रोणायाः श्रवणात्, श्रीपतिना तन्मानमप्युक्तं रत्नमालायाम्—‘वैश्वदैवचतुर्लवः श्रवः पञ्चभूलव १५ इहाभिजिन्मिति’ इति । वैश्वदैवनस्योत्तराषाढार्क्षस्य चतुर्थांशः पञ्चदश घट्यः, श्रवणस्य पञ्चदशांशश्चतुर्थद्वयतथा चैकोनविंशतिघटितकामानमभिजिन्नक्षत्रम्

उत्तराषाढाधिक्याच्छ्रवणांशयोगः स्वामिचरणैरुपेक्षितः । शरीरपार्थिवायुक्तिवदत्त उक्तमुत्तराषाढचतुर्थपाद इति । ओणायाः श्रवणस्य । तदुक्तं ज्योतिषे—‘उषायाश्चात्यपादश्च श्रुतेराद्यन्धिनाडिका । अभिजिह्वमितिज्ञेया ह्यष्टाविंशति भेषु च ।’ इति ॥ २७ ॥ व्यासानामिति—‘अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतैतरे तस्मिन्द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः । चतुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयंभुवा । द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः । तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः । सविता पंचमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः । एकादशे तु त्रिवृषा भारद्वाजस्ततः परम् । त्रयोदशे त्वांतरिक्षो वप्रीवापि चतुर्दशे । त्रय्यारुणिः पञ्चदशे षोडशे तु धनंजयः । कृतंजयः सप्तदशे ऋणज्योऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो गौतमस्तु ततः परम् । उत्तमस्तु ततो राजश्रवा व्यासस्ततो मुने । वृणबिंदुश्च वाल्मीकिस्ततः शक्तिस्ततो ह्यहम् । जातूकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः । अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः प्रकीर्तिताः । भविष्ये द्वापरे द्रौणिर्वेदव्यासो भविष्यति ।’ इति विष्णुपुराणोक्तेः । आत्मवान् आत्मानात्मविवेकज्ञः ॥ २८ ॥ आगतिं लोकांतरात्, गतिं लोकांतरगमनम् । विद्यां मोक्षहेतुम्-विद्यां संसारहेतुम् । त्वमुद्धवः । भगवतां षड्गुणयुक्तभगवदाविर्भावानां मध्ये वासुदेवश्चतुर्व्यूहस्यादिन्यूहः । अनेन स्वस्य ततोपि परत्वं दर्शितम् । उत्पत्त्यादिज्ञानयुक्तानामिति व्याख्यायां मुन्यादित्वे प्राप्ते विजातीयत्वेन निर्द्वारणानुपपत्तेस्तथापि उत्पत्त्यादिज्ञानयुक्तत्वमेव जातिं कल्पयित्वा तथा व्याख्यातमिति स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ॥ २९ ॥ दर्भजातीनाम् ‘कुशाः काशास्तथा दूर्वा यवा ब्रीहय एव च । बल्लवजाः पुंडरीकाणि सप्तधा बहिरुच्यते ।’ इति यमः । गव्यमिति महिष्यादिघृतानां श्राद्धाद्यनर्हत्वात् । अव्यते स्निह्यतेऽनेनेत्याज्यम् । ‘अंजू—व्यक्तिभक्षण—’इत्याद्यर्थकधातोः ‘अंजेः संज्ञायाम्’ इति क्यप् । न त्वजाया इदमाज्यमिति व्युत्पत्त्या ज्ञान्या घृतमपि यज्ञादौ प्राह्यमिति भ्रमितव्यम् । अनामिषत्वात्तस्य भक्षणे तु न दोष इत्यल्यमप्रकृतेन । रत्नानां पद्मरागोस्मि इत्यनेन कौस्तुभस्य तज्जातीयत्वं व्यंजितम् । अत एव क्रमदोषिकायाम्—‘कौस्तुभं भानुमन्तम्’ इति तद्वधानं दर्शितम् । इन्द्रनीलजातीयत्वं तु यन्मारायणस्त्वैव तदन्यत्र ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनां व्यवहर्णामुद्यमवतां वा । कितवानां दीव्यताम् । छलस्य वञ्चनस्य ग्रहो ग्लहो यत्र स तथा द्यूतमित्यर्थः । ‘द्यूतं छलयतामस्मि’ इति श्रीगीतोक्तेः । सत्ववतां प्राणिनां सत्त्वम् ‘सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जंतुषु ।’ इति मेदिनी । बुद्धिमतां बुद्धिनिर्वाहम् । व्यवसायिनामुद्यमवतामिति सम्बन्धे षष्ठो । कितवानां कापट्यवताम् । छलग्रहो द्यूतम् । सत्त्वं धैर्यम् ॥ ३१ ॥ इत्यर्थ इति—न तु स्वाभाविकं स्नानपानादिरूपमपि मद्भिभूतिरिति भावः । तेषामेव सत्त्वतामेव । नवव्यूहार्चनप्रकारः पञ्चरात्रतोऽवसेयः । नवसु ब्रह्मायं साक्षाद्भगवद्रूपः । यः खलु तादृशजीवासद्भावे तत्कर्मार्थं स्वयमाविर्भवति यद्गुरुपेणैव वत् । कचित्कल्पे विष्णुरेव ब्रह्मा भवति ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्त्रीणामिति । कुमारः सनत्कुमारः । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥ धर्माणां संन्यासः भूताभयप्रदानमस्मि क्षेमागामभयस्थानानां मध्ये अवहिर्मितिः अन्तर्निष्ठास्मि गुह्यानां सुनृतं प्रियवचनं मौनं चाहम् । नहि प्रियभाषणे मौने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते । मिथुनानां तु यस्य देहाद्धाभ्यां मिथुनमभूत् सः अज एव मुख्यं मिथुनमित्याशयः ॥ २६ ॥ संवत्सर इति । अनिमिषामप्रमत्तानां मध्ये । नुडभाव आर्षः । क्विबन्तमिषतेर्वा । संवत्सरोऽहमस्मि । ऋतूनां मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ वसन्त इत्यर्थः । तथा नक्षत्राणाम् अभिजित् अहम् । उत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणपञ्चदशांशश्च । तथा च श्रुतिः । “अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” इति ॥ २७ ॥ अहमिति । युगानां कृतं कृतयुगम् । अहं धीराणां द्वन्द्वसहानां जितेन्द्रियाणां च मध्ये देवलः असितश्चाहम् । व्यासानां वेदविभागकर्तृणां द्वैपायनोऽस्मि । कवीनां तीक्ष्णबुद्धीनां मध्ये आत्मवान् सूक्ष्मबुद्धिः काव्यः शुक्रोऽस्मि ॥ २८ ॥ वासुदेव इति । भगवताम् “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति ।” इत्येवं लक्षणानां वासुदेवश्चित्ताधिष्ठाता प्रथमव्यूहोऽहम् । किंपुरुषाणां वानराणाम् । स्फुटमन्यत् ॥ २९ ॥ रत्नानामिति । सुपेशसां सुन्दराणां पद्मकोशः । दर्भजातीनां काशादूर्वादीनां मध्ये कुशोऽस्मि । हविःषु चरुपुरोडाशादिषु घृतेषु गव्यमाज्यं घृतमहम् । स्फुटमन्यत् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामिति । व्यवसायिनां धमाद्यर्जनपराणां लक्ष्मीर्धनादिसम्पदहम् । कितवानां छलयतां छलग्रहः छलसंकल्पोऽहम् । तितिक्षूणां क्षमावतां तितिक्षा क्षमाऽहम् । सत्त्ववतां धीराणां सत्त्वं धैर्यं सात्त्विकानां सत्त्वगुणो वाऽहम् ॥ ३१ ॥ ओज इति । ओज इन्द्रियाणां सामर्थ्यं सहो मनसः बलं शरीरस्य ओजआदिमतामोजआदिरूपोऽहम् । सात्वतां भक्तानां मदर्पितं कर्म मां विद्धि । सात्त्वतां वैष्णवानां नवव्यूहानामर्चने वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहवामना इति नवमूर्तयस्तासां मध्ये या परा कारणभूता आदिमूर्तिर्वासुदेवाख्या सोऽहम् । नवमूर्तिषु वामनस्थाने ब्रह्मचरः क्वचित् । ब्रह्मापि तत्र विष्णुरेव ॥ ३२ ॥

श्रीरामधरमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मुनीनां मननशीलानां मध्ये नारायण इत्यप्राकृतविभूतिनिर्देशः ॥ २५ ॥ आश्रमाणामहं तुर्य इत्यत्र संन्यासस्य व्याख्या-
तत्वात् पुनरुक्तिर्मात्रसाक्षीदिति संन्यासशब्देन भूताभयदानलक्षणो धर्मो व्याख्यातः भूताभयप्रदानस्य कलां नार्हति षोडशीमि-
त्युक्तेः विशेषणभेदेन विशेष्यभेदावगमात् पूर्व भेदाध्यापकत्वावच्छेदेन हिरण्यगर्भो विभूतित्वेनोक्तः इह तु मिथुनोत्पादकत्वा-
वच्छेदेनेति विशेषः । पत्नीति यत् एष आत्मनो देहस्यार्द्धो भाग इति श्रुत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तराषाढाचतुर्थपाद इत्युपलक्षणं श्रवणा-
दघटिकाचतुष्टयस्य आषाढानामुत्तराषाढायाश्चतुर्थः पादः पञ्चदशघटिकारूप उपरिष्ठादभिजिन्नक्षत्रस्योपरितनो भागः श्रोणायाः
श्रवणस्यादघटिकाचतुष्टयस्य अधस्तनो भाग इति श्रुत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिर्विद्भिः । उषायाश्चान्त्यपादे तु श्रुतेरादयान्धिनाडिकाः ।
अभिजिद्विमितिज्ञेया अष्टाविंशतिभेषु सेति ॥ २७ ॥ विदुषां दण्डनीत्यादयात्मज्ञानपर्यन्तशास्त्रज्ञानां मध्ये आत्मवान् आत्मानात्म-
विवेकज्ञः ॥ २८ ॥ वासुदेवश्चतुर्व्यूहान्तरस्यादिरूपः एवञ्च तस्य विभूतित्वस्य ततोऽपि परत्वं दर्शितं यद्यपि उत्पत्त्यादियुक्ता-
नामिति स्वामिव्याख्याने मुन्यादित्वे प्राप्ते विजातीयत्वेन निर्द्वारणानुपपत्तिस्तथापि उत्पत्त्यादिज्ञानयुक्तत्वमेव जातिं कल्पयित्वा
तथा व्याख्यातमिति स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ॥ २९ ॥ पद्मरागोऽस्मीत्यनेन स्वकौस्तुभस्य तज्जातीयत्वं व्यञ्जितम् । पूर्वार्थे
हविःषु लक्षणया साजात्यकल्पनागौरवाद्घृतेष्विति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामुद्यमवतामिति सम्बन्धे षष्ठी । कितवानां
कापट्यवतां सम्बन्धी छलग्रहः घृतम् सत्त्वं धैर्यम् ॥ ३१ ॥ ओजः इन्द्रियपाटवं सहः मनःपाटवं नवसु मूर्तिषु ब्रह्मेत्येव
संभ्यः पाठः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासः फलत्यागः अवहिर्मतिः प्रत्यगात्मानुसन्धानम् ॥ २६ ॥ अनिमिषां कालावय-
वानाम् अनिमिषः कालस्तेनावयवा लक्षिताः ॥ २७ ॥ कवीनां दिव्यदर्शनाम् ॥ २८ ॥ भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिमतां निर्वाहको
वासुदेवोऽहम् ॥ २९-३१ ॥ सात्वतां महाभागवतानां कर्म पञ्चकालानुष्ठानम् आदिमूर्तिः सङ्कर्षणादिभ्यः प्रधानो वासुदेवोऽह-
मित्यर्थः ॥ ३२-३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

शतरूपा स्वायम्भुवमनोः पत्नी मुनीनां मध्ये यः श्रेष्ठो वदर्याश्रमवासी नारायणस्सोऽहमेव न त्वसौ मद्भिभूतिरित्यर्थः
अर्थान्तराभावात् नारायणनिष्ठनिरतिशयमौनोपयुक्तं यत्सामर्थ्यं तन्मदविनाभूतमित्यर्थः । ब्रह्मचारिणां जितेन्द्रियाणां मध्ये कुमारः
सनत्कुमारः ॥ २५ ॥ धर्माणामलौकिकश्रेयःसाधनानां मध्ये संन्यासः अनभिसंहितफलो धर्मः आत्मनिक्षेपापरपर्यायो वा क्षेमाणां
भयराहित्यावहानां मध्येऽवहिर्मतिः प्रत्यगात्मस्वरूपानुसन्धानं गुह्यानां मध्ये सूनुतं प्रियवचनं मौनं चाहं नहि प्रियाभाषणे मौने
च पुरुषाभिप्रायो ज्ञायते इति तयोर्गुणतमत्वं मिथुनानां मध्ये अजः प्रजापतिः यस्य वेदाद्धाभ्यां मिथुनमभूत्स एव मुख्यं मिथुनम्
“अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति” श्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषामप्रमत्तानां मध्ये सम्बत्सरोऽहमस्मि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ
वसन्त इत्यर्थः । अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपाद इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणाया
इति ॥ २७ ॥ कृतं कृतयुगमित्यर्थः । धीराणां दण्डसहानां मध्येऽसितो देवलश्चाहं व्यासानां वेदविभागकर्तृणां द्वैपायनः
पाराशर्यः कवीनां दीर्घदर्शिनां काव्यः शुकः तं विशिनष्टि । आत्मवान् सूक्ष्मबुद्धिमान् ॥ २८ ॥ भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिषाड्गुण्य-
युक्तानां वासुदेवः ज्ञानादिकं मदायत्तमित्यर्थः । भागवतेषु भगवद्भक्तेषु मध्ये त्वमुदवोऽहमस्मि ॥ २९ ॥ सुपेशसां सुन्दराणां
मध्ये पद्मक्रोशः हविषां पुरोडाशादीनां गव्यमाष्यमहमस्मि ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामर्थार्जनशीलानां सम्बन्धिनो या लक्ष्मीर्द्विना-
दिसम्पत् साहं कितवानां छलयतां सम्बन्धी छलग्रहः छलेन ग्रहः आप्रहः घृतादिना जेष्यामीत्यादिरूपः सोऽहं तितिक्षणा-
मित्यादिषु आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धार्था षष्ठी तितिक्षा क्षमा सा च मनोविकारहेतौ सत्यपि अविकृतमनस्त्वं सत्त्ववतामित्यत्राति-
शायने मतुम् सत्त्वगुणप्रचुराणामित्यर्थः । तेषां यत्सत्त्वं तदहम् ॥ ३१ ॥ तथा ओजस्विनामोजः सहस्विनां सहः बलिनां बलं
तत्रौज इन्द्रियपटुत्वं सहो धारणसामर्थ्यं बलं शारीरं सात्वतां भागवतानां सात्वतं पञ्चरात्रोक्तं कर्म पञ्चकालानुष्ठेयं तदहं नव-
मूर्त्तीनां मत्स्याद्यात्मान्तानां नवानां मूर्त्तीनां या आदिमूर्त्तिर्मूलभूता मूर्तिः परा सर्वकारणभूता साहं मत्स्यादिमूर्त्तिरूपेणाविर्भा-
वानुगुणं यत्सामर्थ्यं तन्मदविनाभूतमित्यर्थः । अर्थान्तराभावात् भाविन्याः कल्किमूर्त्तेरविवक्षया नवमूर्त्तीनामित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शतरूपावरा स्त्रीणां पुंसामभ्यधिको मनुः । तथोरभ्यधिकौ नित्यमिन्द्राणीन्द्रौ शुभैर्गुणैरिति ॥

नारायण ऋच्यवतारः ॥ २५ ॥ धर्माणां रूढतानां क्षेमाणां प्राप्तक्षणाणाम् अवहिर्मतिः प्रत्यगात्मज्ञानं गुह्यानां गोप्यानां

मौनं वाचंयमत्वम् असंप्रज्ञातसमाधिस्थत्वं वा ॥ २६ ॥ अनिमिषां कालावयवानां ॥ २७ ॥ धोराणां गम्भीराणां व्यासानां वेदविभागं कुर्वाणानां कवीनां वाग्मिनाम् ॥ २८ ॥ भगवतामैश्वर्यादिषड्गुणवतां देवानाम्—

ऐश्वर्यादिगुणैः षड्भिः सामभ्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात् भगवान् हरिः ॥

निरपेक्षं तु सामग्र्यं तस्य सर्वाधिकं यतः ॥

इतिवचनात् त्वं तु भागवतेष्वहमित्यत्र तात्पर्यार्थोऽयम्

सर्वभागवताधीश उद्धवो भगवत्प्रियः । तस्मादभ्यधिको जिष्णुः प्रियत्वे भक्तितो हरेः ॥

तस्मादभ्यधिको रामः कृष्णात्वभ्यधिका ततः । तस्या अभ्यधिको भीमो न तु तत्सदृशः क्वचिदिति ॥

स्मृतिप्रमाणिकः तु स्याद्भेदेऽवधारणे इति च ॥ २९ ॥ पेशसां मुकुलानां मध्ये ॥ ३० ॥ कितवानां दीव्यतां छलप्रहो यतम् ॥ ३१ ॥ सहोबलवतामोजः ओजोऽस्मि ओजोऽवष्टम्भबलयोरिति प्रमाणं सात्वतां भागवतानां कर्माहमिति विद्धि सात्वतां पाञ्चरात्रिकाणां श्रियादिनवमूर्तीनाम् आदिः स्वकीयमूर्तिरहं कीदृश्यस्ताः पुरा पूर्वकाले प्रथमतः पूज्या इत्यर्थः—

विष्णोः श्रियो ब्रह्मणश्च वायोः सङ्कर्षणस्य च । सुपर्णस्य च संप्रोक्ताः प्रत्येकं नवमूर्तयः ॥

पूज्याः सात्वततन्त्रेषु तत्राद्या मूर्तया हरेः । प्रधानास्ता हि सर्वासां मूर्तीनां हरिमूर्तयः ॥

अभेदादेव मूर्तीनामेकमूर्तिश्च सा स्मृता ॥

इति मानं किंच

स्वरूपतश्च गुणतो न विशेषः कथञ्चन । विष्णोस्तु नवमूर्तीनां पूजा च नवबोध्यते ॥

इतिवचनादासां स्वरूपत्वं सिद्धम्—

नारायणः परं ब्रह्म वासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौ च परं ज्योतिर्हरेर्नव ॥

इन्दिरा च रमा लक्ष्मीर्हिरण्या गगना तथा । रक्ता रक्ततरा मूर्तिर्विभृतिश्च श्रियो नव ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखो धाता विधाता विधिरेव च । कर्ता विरिञ्चो भूतेशः शतानन्दश्च ता नव ॥

धनञ्जयमृते चैव वायोश्च नवमूर्तयः । शेषोऽनन्तो नरश्चैव लक्ष्मणो बल एव च ॥

सङ्कर्षणो नीलवासा जगद्भक्षो जलेशयः । सुपर्णो गरुडश्चैव वैनतेयो महाशानः ॥

नववर्णः पञ्चवर्णः पञ्चगाशोऽमृताकरः । तथैव सर्ववेदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृतः ॥

इतिवचनान्मूर्तिभेदो ज्ञातव्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जोचनोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकायामभिजिदित्यादौ उत्तरः श्रवणः आषाढा चोत्तराषाढा तयोश्चतुर्थः पाद इति व्याख्येयम् ॥ २७ ॥ कवीनां दण्डनीत्याद्यात्मज्ञानपर्यन्तशास्त्रविदुषां मध्ये अहं काव्यः यतोऽसौ आत्मवान् आत्मानात्मविवेकज्ञः ॥ २८ ॥ भगवतां षड्गुणयुक्तभगवदाभिर्भात्रानां मध्ये वासुदेवश्चतुर्व्यूहान्तरस्यादिरूपः अनेन स्वस्य ततोऽपि परत्वं दर्शितम् उत्पत्त्यादियुक्तानामिति व्याख्यायां मुन्यादित्वे प्राप्ते विजातीयत्वेन निर्धारणानुपपत्तेः ॥ २९ ॥ रत्नानां पद्मरागोऽस्मोत्यनेन स्वकौस्तुभस्य तज्जातीयत्वं व्यञ्जितम् अत एव क्रमदीपिकायां कौस्तुभं भानुमन्तमिति तद्वथानम् दर्शितम् इन्द्रनीलजातीयत्वं तु नारायणव्यूहस्त्वे यत्तदन्यत्र ज्ञेयम् ॥ ३०-३१ ॥ नवसु मूर्तिषु ब्रह्मायं साक्षाच्छ्रीभगवद्रूपः यः खलु तादृशजीवासद्भावे तत्कर्मार्थं स्वयमाविर्भवति यज्ञरूपेणैन्द्रवत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्कृता सारार्थदर्शिनी

संन्यासत्यागो दानमिति यावत् अबहिर्मेतिरन्तर्निष्ठा गुह्यानां मध्ये सूनृतं प्रियवचनं मौनं चेति तद्द्वयं न पुंसोऽभिप्रायज्ञापकमतोऽतिगुह्यमित्यर्थः । अजः प्रजापतिः यस्य देहार्धाभ्यां मिथुनमभूत् स एव मुख्यं मिथुनम् “अर्द्धो वा एष आत्मा यत् पत्नीति” श्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषां कालानां मध्ये वत्सरः सधुमाधवौ वसन्त इत्यर्थः । अभिजित् उत्तराषाढाचतुर्थः पादः तथा च श्रुतिः अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठाषाढानामधस्तात् श्रोणाया इति ॥ २७ ॥ कृतं सत्ययुगं देवलोऽसितश्च व्यासानां वेदविभागकर्तृणां कवीनां वाग्मिणां काव्यः इन्द्रः ॥ २८ ॥ वासुदेवः प्रह्लादयूहः ॥ २९ ॥ पेशसां सुन्दराणाम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः सम्पत्तिः

सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वम् ॥ ३१ ॥ बलवताम् ओजश्च सहश्च सात्वतां वैष्णवानां कर्म श्रवणकीर्त्तनादिकं तेषामेव
व्यूहार्चने नव वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनुसिंहब्रह्माण इति या नव मूर्त्तयस्तासां मध्ये आदिमूर्त्ति-
वासुदेवनाम्नी अत्र स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यथा विष्णुरेवेन्द्रो यज्ञसंज्ञोऽभूत् तथैव कचिन्महाकल्पे विष्णुरेव ब्रह्माभवदित्यतो वासुदे-
वादीनामन्तिमो ब्रह्मा विष्णुरेव ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कुमारः श्रीसनकः ॥ २५ ॥ संन्यासः मयि संन्यागात्मात्मीयभरन्यासः सूनृतं प्रियभाषणं मौनं च मिथुनानां दम्पतीनां
सम्बन्धी कायद्वैवेन प्रवर्तकः अजो ब्रह्मा यद्वा मिथुनानां जीवशरीरयुगलानां प्रवर्तकः अजः प्रकृतिप्रेरकः पुरुषावतारः उक्तवक्ष्य-
माणाः सर्वा विभूतयस्तस्य स तु ममावताररूपविभूतिरिति तु शब्दार्थः त्वत्तः पुमान् समधिगम्य बीजं धत्ते महान्तमित्युक्तत्वात् ॥ २६ ॥
अनिमिषामप्रमत्तानाम् “अभिजिज्ञाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणाया” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमभिजिदहम् ॥ २७ ॥ व्यासानां
वेदविभागकर्तृणाम् ॥ २८ ॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्येवम् भगवतामुत्पत्त्यादिज्ञानवतां ज्ञानिनां वेद्यतया वासुदेवः वासुदेवपरा वेदा इति सर्ववेदवेद्योऽहमेव मां
जानन्सर्वोत्पत्त्यादिज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ २९ ॥ सुपेशसां सुन्दरावयवानां पिश अवयवे दर्भजातीनां काशदूर्वादीनाम्
हविःषु च पुरोडाशादिषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः विद्यादिश्रीः ॥ ३१ ॥ बलवतामोजश्च सहश्चाहम् सात्वतां भागवतानां कर्म
भागवतशास्त्रोक्तं कर्माहमिति विद्धि सात्वतामुपास्यभूता या नवमूर्त्तयः नित्यं नूतना मूर्त्तयस्तासामादिमूर्त्तिः परा पूर्णा साहम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासः भगवत्परितः । क्षेमाणामभयस्थानानां मध्ये अवहिर्मेतिः अन्तर्निष्ठः । सूनृतं
प्रियवचनं मौनं च नहि प्रियभाषणे मौने च पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते । अजः ब्रह्मा यस्य देहादीभ्यां मिथुनमभूत्स एव मुख्यं
मिथुनमित्याशयः ॥ २६ ॥ अनिमिषामप्रमत्तानां मध्ये संवत्सरोऽहमस्मि । मधुमाधवो चैत्रवैशाखौ, वसन्त इत्यर्थः । अभिजित्
उत्तराषाढाचतुर्थपादः । तथाच श्रुतिः—“अभिजिज्ञाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणाया” इति ॥ २७ ॥ कृतं कृतयुगम् ।
धीराणां द्वन्द्वसहानां जितेन्द्रियाणां मध्ये देवलः असितश्च । व्यासानां वेदविभागकर्तृणां द्वैपायनः कवीनां तीक्ष्णबुद्धीनां काठ्यः
शुक्रः । तत्र हेतुमाह । आत्मवान् सूक्ष्मबुद्धिमानिति ॥ २८ ॥ भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिमतां वासुदेवश्चित्ताधिष्ठाताहम् । किम्पुरुषाणां
वा नराणाम् ॥ २९ ॥ सुपेशसां सुन्दराणां दर्भजातीनां काशदूर्वादीनां मध्ये कुशः । हविषु चरुपुरोडाशादिषु गव्यमाव्यं
घृतमहम् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनां धनाद्यर्जनपराणां लक्ष्मीर्धनदिसंपदहम् । कितवानां छलयतां छलग्रहः छलसङ्कल्पः । तितित्चूणां
क्षमाव्रतां, तितिक्षा क्षमा । सत्त्ववतां धीराणां सत्त्वं धैर्यमहम् ॥ ३१ ॥ ओज इन्द्रियाणां सामर्थ्यं सहो मनसः बलं शरीरस्य ओजः
आदिमतामोज आदिरूपोऽहम् । सात्त्वतां भक्तानां मदपितं कर्म मां विद्धि । सात्त्वता नवव्यूहानामर्चने वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्ध-
नारायणहयग्रीववराहनुसिंहवामना इति या नव मूर्त्तयस्तासां मध्ये या परा कारणभूता आदिमूर्त्तिवासुदेवाख्या साहम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

क्षीणामिति । क्षीणां योषितां मध्ये, शतरूपा स्वायम्भुवमनोभोर्यो तु, अहमस्मि । पुंसां पुरुषाणां मध्ये, स्वायम्भुवः मनुः,
अहमस्मि । किं च मुनीनां मध्ये, यः श्रेष्ठो वदर्थश्रमवासी नारायणः, सोऽहमेव । न त्वसौ मद्विभूतिरित्यर्थः । अथोन्तराभावात्,
नारायणनिष्ठनिरतिशयमौनोपयुक्तं यत्सामर्थ्यं तन्मदविनाभूतमित्यर्थः । ब्रह्मचारिणां जितेन्द्रियाणां मध्ये, कुमारः सनत्कुमारश्च,
अहमस्मि ॥ २५ ॥ धर्माणामिति । धर्माणामलौकिकश्रेयःसाधनानां मध्ये, संन्यासः अनभिसंहितफलो धर्मः, आत्मनिर्क्षेपपरपर्यायो
वा धर्मः, अहम् । केचिद्दु संन्यासो भूतेभ्योऽभयदानमित्याहुः । क्षेमाणां भयराहित्यावधानां मध्ये, अवहिर्मेतिः प्रत्यागात्मस्वरूपानु-

संधानं, अहम् । गुह्यानां गोपनीयानां मध्ये, सूनुतं प्रियवचनं, मौनं च अहम् । न हि प्रियभाषणे मौने च पुरुषाभिप्रायो ज्ञायत इति तयोर्गुह्यतमत्वम् । मिथुनानां मध्ये, अजः प्रजापतिः, अहम् । यस्य देहाद्धीभ्यां मिथुनमभूत्स एव मुख्यं मिथुनं, 'अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ संवत्सर इति । अनिमिषामप्रमत्तानां मध्ये, संवत्सरः, अहम् । ऋतूनां मध्ये, मधुमाघवौ चैत्रवैशाखौ, वसन्त इत्यर्थः । अहं, मासानां मध्ये, मार्गशीर्षः अहं, तथा नक्षत्राणामश्विन्यादीनां मध्ये, अभिजित् उत्तराषाढाचतुर्थ-चरणः श्रवणाद्यनाडीचतुष्कं चैतदात्मकं, अहम् । तथा च श्रुतिः । 'अभिजिज्ञाम नक्षत्रं तूपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः- इति ॥ २७ ॥ अहमिति । युगानां मध्ये, कृतं च कृतयुगमेव, अहम् । धीराणां द्वन्द्वसहानां मध्ये, असितः मुनिः, देवलः मुनिश्च, अहम् । व्यासानां वेदविभागकर्तृणां, द्वैपायनः पाराशर्यः, अहमस्मि । कवीनां दीर्घदर्शिनं कवीनां विदुषामिति केचित् । आत्मवान् सूक्ष्मबुद्धिमान्, काठ्यः शुक्रः, अहम् ॥ २८ ॥ वासुदेव इति । भगवतां 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' एवंलक्षणानां मध्ये, वासुदेवः, अहम् । भागवतेषु भगवद्भक्तेषु मध्ये तु, त्वमुद्धवः अहम् अस्मि । किंपुरुषाणाम्, हनुमान् अहम्, विद्याधराणां विद्याधराणां मध्ये, सुदर्शनः एतन्नामा विद्याधरः, अहम् ॥ २९ ॥ रत्नानामिति । रत्नानां मध्ये पद्मरागः अहमस्मि । सुपेशसां सुन्दराणां मध्ये, पद्मकोशः अहम्, तृणजतोनां मध्ये, कुशो दर्भः, अहम्, हविष्यु पुरोडाशादिषु घृतेषु वा गन्धम् आग्न्यं गोसंबन्धि घृतम्, अहम् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामिति । व्यवसायिनामर्थार्जन-शीलानां संबन्धिनी, या लक्ष्मीर्धनादिसंपत्, सा अहम्, कितवानां छलयताम्, दीव्यतां संबन्धीत्यर्थः । छलग्रहो द्यूतम्, अहम् । तितिक्षूणां तितिक्षावतां तितिक्षा अहं, तितिक्षूणामित्यादिषु आश्रयाश्रयिभावसंबन्धार्था षष्ठी । तितिक्षा तु क्षमा सा च मनोविकार-हेतौ सत्यविकृतमनस्त्वं, सत्त्ववतां सत्त्वगुणप्रचुराणां, अतिशायने मतुप् । यत् सत्त्वं, तत् अहम् ॥ ३१ ॥ ओज इति । ओजश्च सहश्च बलं च तानि विद्यन्ते एषामित्योजः सहोबलवन्तश्च तेषां, ओजस्विनामोजः, सहस्विनां सहः, बलिनां बलं च, अहमेव । तत्र ओज इन्द्रियपटुत्वं, सहो धारणसामर्थ्यं, बलं शारीरं, सात्त्वतां भगवतानां, कर्म पञ्चरात्रोक्तं पञ्चकालानुष्ठेयं कर्म, यत्तदपि, अहमिति विद्धि । सात्त्वतां भागवतपूजनीयानां, नवमूर्त्तीनां मत्स्याद्यात्मान्तानां मूर्त्तीनां, परा सर्वकारणभूता या आदिमूर्त्तिर्मूलमूर्ति-वासुदेवाख्या, सा अहमेव, न त्वसौ मद्भिभूतिरर्थान्तराभावादित्यर्थः । नव मूर्त्तयो यथा । मत्स्य-कूर्म-वाराह-नृसिंह-वामन-परशुराम-राम-बलभद्र-कृष्णाख्या इति । भाविन्याः कल्किमूर्त्तेरिविवक्षया नवमूर्त्तीनामित्युक्तम् । केचित्तु सात्त्वतां नवव्यूहार्चने याः वासुदेव-संकर्षण-प्रद्युम्न-अनिरुद्ध-नारायण-हयग्रीव-वराह-नृसिंह-वामनाश्चेति नव मूर्त्तयस्तासां मध्ये परा आदिमूर्त्तिः वासुदेवाख्या साहमित्याहुः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैं स्त्रियों में मनुपत्नी शतरूपा, पुरुषों में स्वायम्भुव मनु, मुनीश्वरों में नारायण और ब्रह्मचारियों में सनत्कुमार हूँ ॥ २५ ॥ मैं धर्मों में कर्मसंन्यास अथवा एषणात्रय के त्यागद्वारा सम्पूर्ण प्राणियों को अभयदानरूप सच्चा संन्यास हूँ । अभय के साधनों में आत्मस्वरूप का अनुसन्धान हूँ, अभिप्राय-गोपन के साधनों में मधुर वचन एवं मौन हूँ और स्त्री-पुरुष के जोड़ों में मैं प्रजापति हूँ—जिनके शरीर के दो भागों से पुरुष और स्त्री का पहला जोड़ा पैदा हुआ ॥ २६ ॥ सदा सावधान रहकर जागनेवालों में संवत्सररूप काल मैं हूँ, ऋतुओं में वसन्त, महानों में मार्गशीर्ष और नक्षत्रों में अभिजित् हूँ ॥ २७ ॥ मैं युगों में सत्ययुग, विवेकियों में महर्षि देवल और असित, व्यासों में श्रोकृष्णद्वैपायन व्यास तथा कवियों में मनस्वी शुक्राचार्य हूँ ॥ २८ ॥ सृष्टि की उत्पत्ति और लय, प्राणियों के जन्म और मृत्यु तथा विद्या और अविद्या के जाननेवाले भगवानों में (विशिष्ट महापुरुषों में) मैं वासुदेव हूँ । मेरे प्रेमी भक्तों में तुम (उद्धव), किम्पुरुषों में हनुमान्, विद्याधरों में सुदर्शन (जिसने अजगर के रूप में नन्दबाबा को प्रस लिया था । और फिर भगवान् के पादस्पर्श से मुक्त हो गया था) मैं हूँ ॥ २९ ॥ रत्नों में पद्मराग (लाल), सुन्दर वस्तुओं में कमल की कली, तृणों में कुश और हविष्यों में गाय का घी हूँ ॥ ३० ॥ मैं व्यापारियों में रहनेवाली लक्ष्मी, छल-कपट करनेवालों में द्यूतक्रीडा, तितिक्षुओं की तितिक्षा (कष्टसहिष्णुता) और सात्त्विक पुरुषों में रहनेवाला सत्त्वगुण हूँ ॥ ३१ ॥ मैं बलवानों में उत्साह और पराक्रम तथा भगवद्भक्तों में भक्तियुक्त निष्काम कर्म हूँ । वैष्णवों की पूज्य वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, नारायण, हयग्रीव, वराह, नृसिंह और ब्रह्मा—इन नौ मूर्तियों में पहली एवं श्रेष्ठ मूर्ति वासुदेव हूँ ॥ ३२ ॥

विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् । भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥

अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः । प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः । भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसङ्क्रमः ॥ ३५ ॥

गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् । आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजःसत्त्वं तमः परम् ॥ ३७ ॥

अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ।

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना । सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया । न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥ ३९ ॥

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभागं भगः । वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेऽंशकः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गन्धर्वाप्सरसाम् अहं विश्वावसुः पूर्वचित्तिः भूधराणां स्थैर्यम् अहम् । भुवः गन्धमात्रम् ॥ ३३ ॥ अपां परमः रसः तेजिष्ठानां विभावसुः । सूर्येन्दुताराणां प्रभा नभसः परः शब्दः अहम् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानाम् अहं बलिः वीराणाम् अहं अर्जुनः भूतानां स्थितिः उत्पत्तिः प्रतिसङ्क्रमः अहम् ॥ ३५ ॥ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् आस्वादश्रुत्यवघ्राणम् सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् अहम् ॥ ३६ ॥ पृथ्वी वायुः आकाशः आपः ज्योतिः महान् अहम् । विकारः पुरुषः अव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् एतत् प्रसंख्यानं तत्त्वविनिश्चयः अहम् ॥ ३७ ॥ ईश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना सर्वात्मना अपि सर्वेण मया विना क्वचित् भावः न विद्यते ॥ ३८ ॥ परमाणूनां संख्यानं कालेन मया क्रियते तथापि कोटिशः अण्डानि सृजतः मे विभूतीनां (संख्यानं) न क्रियते ॥ ३९ ॥ तेजः इत्यादि यत्र यत्र सः मे अंशकः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गन्धर्वाणां विश्वावसुः । अपसरसां पूर्वचित्तिः । गन्धमात्रमविकृतम् ॥ ३३ ॥ परमो मधुरः । परः पराख्यः शब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः । भूतानां प्राणिनां प्रतिसङ्क्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पञ्चकर्मद्रियव्यापाराः । स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । तत्र लक्षणं दर्शनम् । सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियं तत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥ तदेवं तत्रतत्र निर्धारणेन तत्तत्संबन्धेन च विशेषतो विभूतीनिर्हृष्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरूपयति पृथिवीति सार्धद्वयेन । पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि । अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् । एताः सप्तः प्रकृतिविकृतयः । विकारः पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडश संख्याकः । पुरुषो जीवः । अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि । तदुक्तम् । 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।' इति । किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेतत्सर्वमहमेव । किंचैतत्प्रसंख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥ एतदेव संचिन्त्याह । मयेति । जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावो यश्च गुणिगुणरूपो यश्च क्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपः स सर्वोऽपि अहमेव मया विना मय्यतिरेकेण नास्ति । अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबन्धाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राह । संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते कृत्वा च वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां संख्यानं कर्तुं न शक्यते । कुत इत्यत आह । सृजतोऽण्डानीति । यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्माण्डानामेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्वतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथापि विशेषत एव सर्वा अपि संचेपतः कथयामीत्याह । तेजः प्रभावाः । श्रीः संपत् । सौभागं मनोनयनाद्धादकत्वम् । भगो भाग्यम् । वीर्यं बलम् । अंशको विभूतिः ॥ ४० ॥

श्रीविंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मूधराणां पर्वतानाम् । अविकृतं सुरभ्यादिभेदहीनम् । गन्धमात्रसहं भुव इति मात्रपदोपादानात् 'पुण्यो गंधः पृथिव्यां च' इति गीतोक्तेर्गन्धो व्यावृत्तः । 'अपां रसश्च परम' इत्युत्तरवाक्यस्वारस्यात् ॥ ३३ ॥ तेजिष्ठानामर्चिष्मताम् । पराख्यः परापश्यंतीमध्यमावैखरीरूपेषु प्रथमः ॥ ३४ ॥ वीराणां शूराणाम् ॥ ३५ ॥ आनंद उपस्थस्य 'सर्वेषामानंदानामुपस्थः परमानन्दः' इति श्रुतेः । तत्र तेषु । लक्ष्यत इति लक्षणम् 'लक्ष-दर्शनाङ्गनयोः' इत्यतो भावे ल्युट् । इन्द्रियं तत्तच्छक्तिहेतुरित्यर्थः । 'चक्षुषश्चक्षुः' इत्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ तदेवम् इत्थम् । तत्त्वानां पञ्चविंशत्वे प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । उक्तामेव विभूतिं भंग्यंतरेणाह—किंचेति । न केवलं तत्त्वान्येव मद्भिभूतयोपि तु तद्गुणनादिकमपीत्याह—किंचेति । पृथिवीति सार्द्धकम् । तत्त्वानां पञ्चविंशतिकत्वं सांख्य-तत्त्वकौमुद्यामुक्तम्—मूलेति । प्रकर्षणं करोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजसां सांख्यवस्था मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति अजहल्लिङ्गिणीनापि सामानाधिकरण्यम् । यावत्कार्यमूलत्वाच्चास्या मूलान्तरापेक्षाऽनवस्थाप्रसंगात् । महदाद्याः सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च । तत्र तत्त्वांतरोपादानत्वं प्रकृतित्वं कार्यत्वं च विकृतित्वम् । तथाहि—महत्तत्त्वमहत्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहंकारस्तन्मात्रेन्द्रियाणां प्रकृतिर्विकृतिश्च महत्तत्त्वम् । एवं पञ्च तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयोहंकारस्य । एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतलक्षणः षोडशको गणः कार्यमेव न कस्यापि कारणं घटादिजनकत्वेऽपि तत्त्वांतराणामजनकत्वाच्च प्रकृतित्वमिति दीपिका ॥ संदर्भस्तु—परं ब्रह्म चेति ब्रह्मणोपि स्वविभूतित्वमुक्तम् । युक्तं चैतत्, विशिष्टतयाविर्भावाच्छ्रीभगवतो धर्मिरूपत्वम् अविशिष्टतयाविर्भावाद्ब्रह्मणो धर्मरूपत्वं ततः पूर्वस्य मंडलस्थानीयत्वमिति भावः । तत्र श्रीविष्णुपुराणमपि संभवदते—'शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वज्ञस्य तथात्मनः' इति व्याख्यातश्च स्वामिभिः । सर्वज्ञस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा श्रीभगवताप्युक्तम्—'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इति । अत्र च तैर्गोख्यातम्—ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा घनीभूतं ब्रह्मैवाहम् यथा—घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमंडलस्तद्वदित्यर्थः । श्रीमत्स्यदेवेनापि तथैवोक्तम्—'मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम्' इति । ब्रह्मसंहितायाञ्च—'यस्य प्रभा प्रभवतो जगदंडकोटिकोटिष्वशेषव-सुधादिविभूतिभिर्भम् । तद्ब्रह्म निष्कलमनंतमशेषभूतं गोविदमादिपुरुषं तमहं भजामि' इति । यामुनाचार्यैरप्युक्तम्—'यदंडमंडांतर-गोचरं च यदशोत्तराण्यवरणानि यानि च । गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः ।' इति अत एवाह श्रीध्रुवः—'या निवृत्तिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्थात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किंत्वंत-कासिल्लुलितात्पततां विमानात्' इति अत एव भगवद्गुणेनात्मारामाणामप्यार्कषणं भवति । यथा—'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादौ दृष्ट्वा तथैव श्रीव्यासनारदसंवादे प्रथमे । अत्र विशेषो भगवत्संदर्भे दृश्यः । एतत्प्रसंख्यानमेतत्परिगणनम् । एतेषां लक्षणतोऽसाधारणधर्मतो ज्ञानं तत्फलं तत्त्वज्ञानफलञ्च तत्त्वनिश्चयश्चाहमेवेति तैः ॥ ३७ ॥ एतदेव सर्वात्मत्वमेव । इत्यर्थे इति—'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः' इति स्मृतेः । सर्वेण सर्वं व्याप्य तिष्ठता बहिर्व्याप्तिं वारयति—सर्वात्मनेति । 'यच्च किंचिज्जगद्वस्तु दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतेरिति भावः । मया विना भावः पदार्थमात्रं कचिन्न विद्यते, सर्वकारणं मां विना तस्य शशशृंगादिगणनंतःपातात् । ननु महत्स्रष्टृपुरुषादिलक्षणेभ्यरादयः कारणानि सन्ति ततस्तैरेव तत्सेत्स्यति तत्राह—मयैवेश्वरादिरूपेणेत्यर्थः । कारणव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकादिति भावः । अनेनानंतकोटिब्रह्माण्डेश्वरावस्थातोपि यस्य परत्वं दर्शितम् । तदुक्तं श्रीगीतासु—'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे' इत्यादिभिः ॥ ३८ ॥ अत्रादिपति—नन्विति । इत्यर्थे इति—असंख्यब्रह्माण्डनिर्मातुर्विभूतिगणनं त्वीश्वरेणापि कर्तुं न शक्यते 'यो ह्यात्ममायाविभवं स पर्यगात्' इत्याद्युक्तेरिति भावः । कालेन सर्वान्तर्यामिणा मया पृथिव्यादिपरमाणूनां संख्यानं क्रियते ज्ञायत इति भावः, सर्वज्ञत्वाद्यव्यभिचारादित्यर्थः । तथापि मे विभूतीनां संख्यानं न तथेति । तासामनंतत्वादिति भावः । कृधातोः सर्वधात्वर्थानुगतत्वात्तथा व्याख्यातम्, 'शिष्टकृत्' इति सहस्रनामभाष्यवत् । तत्रास्तु तावन्महावैकुण्ठेश्वररूपस्य मम ब्रह्माण्डकोटिस्रष्टृवस्थापि न ज्ञायत इत्याह—सृजत इति ॥ ३९ ॥ यद्यपि शक्तुमशक्यास्तथापीति । ऐश्वर्यं प्रभुत्वम्, हरिकार्यकृतौ संकोचः, त्याग औदार्यम्, विज्ञानं ज्ञानाधिक्यम् !! एवरीत्या विशेषतोऽपि सर्वा विभूतयो वक्तुं शक्या इत्याह—तेज इति ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विश्वावसुरिति । गन्धर्वोत्तरसां विश्वावसुः पूर्वचित्तिश्चेति गन्धर्वाणां विश्वावसुः अहम् । अप्सरसां पूर्वचित्तिरहम् । भुवः गन्धमात्रमविकृतो गन्धोऽहं सुगन्धो वा ॥ ३३ ॥ अपामिति । अपां परमो मधुरो रसोऽहम् । तेजिष्ठानां तेजस्विनां विभावसुराग्निः अहम् । सूर्यादीनां प्रभाऽहम् । नभसः परः मधुरः पराख्यः सूक्ष्मकारणभूतो वा शब्दोऽहम् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानामिति । अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां स्थित्यादिहेतुरहम् । प्रतिसङ्कल्पः प्रलयः । स्फुटमन्यत् ॥ ३५ ॥ गतीति । गत्यादयः पञ्च पादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयः पञ्च त्वगादिपञ्चज्ञानेन्द्रियव्यापारास्तेऽपि सर्वेऽहम् । लक्षणं दर्शनम् । तथा सर्वेषामिन्द्रियाणामपीन्द्रियं तत्तदर्थग्रहण-

शक्तिः तत्तदधिष्ठातृरूपं वाऽप्यहम् ॥ ३६ ॥ विशेषतो विभूतीर्निरूप्य सामान्येनाह—पृथिवीति सार्द्धम् । अत्र पृथिव्यादिशब्दै-
स्तन्मात्राणि विवक्षितानि विकारस्य पृथगुक्तेः । अहमहङ्कारः महान्महत्तत्त्वमेतः सप्त प्रकृतिविकृतय उक्ताः । विकारः पञ्चमहाभूतानि
एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसङ्ख्याकः पुरुषो जीवः अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानि । तदुक्तम् । “मूलप्रकृतिर-
विकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाः
तथा परं ब्रह्म च एतत्सर्वमहमेव । किञ्च एतत्प्रसंख्यानमेतेषां परिगणनम् । तथा एतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तथा तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाह-
मेव ॥ ३७ ॥ मयेति । ईश्वरेण जीवेनेत्यादिरूपेण मया विना कचिदपि भावो नास्तीत्यन्वयः । तत्र ईश्वरेण जीवेन च विना
चेतनात्मको भावो न विद्यते । गुणेन सत्त्वादिना महदादिना च विना जडात्मको भावो न विद्यते । सर्वेषामात्मना व्यष्टिसमष्ट्युप-
हितेन जीवेन समष्टिव्यष्टिरूपोपाधिना च विना चिज्जडात्मको भावो नास्ति । स सर्वोऽपि मया विना नास्तीत्यहमेव सर्वमित्यर्थः ॥
अयं भावः । जीवेश्वरूपो द्विविधो यो भावः यश्च गुणगुणिरूपः यश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः स सर्वोऽपि मया विना नास्ति अहमेव
सर्वमिति ॥ ३८ ॥ विशेषतः सर्वविभूतिकथनमशक्यमित्याह—संख्यानमिति । कथंचिन्महता कालेन पृथिव्यादिपरमाणूनां सङ्ख्यानं
मया क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते तथापि कोटिशोऽण्डानि सृजतः मे मम विभूतीनां सङ्ख्यानं कर्तुं न शक्यते । यदा मत्सृष्ट-
ब्रह्माण्डानामेव सङ्ख्यानमशक्यं तदा तद्वतानां विभूतीनां कथं शक्यम् ॥ ३९ ॥ तेज इति । यत्र यत्र तेजः प्रभावः श्रीः सम्पत्
कीर्तिर्यशः ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं ह्रीर्निन्दितकर्मणि लज्जा । त्यागो वैराग्यम् । सोभनं मनोनयनाद्वादकत्वम् । भगो भाग्यं धर्मश्च वीर्यं
बलं तितिक्षा क्षमा विज्ञानं यथार्थज्ञानम् उपलभ्येत स समेऽंशको विभूतिः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता रीपिनीव्याख्या

अविकृतमिति दौर्गन्ध्यं व्यावर्त्तयति । पुण्यो गन्धः पृथिव्यान्वेति श्रीगीताभ्यः अपां रसश्चेत्युत्तरेभ्यश्च ॥ ३३-३४ ॥
स्थित्युद्भवाप्यय इत्यत्र तद्धेतुत्वेन विभूतित्वमुक्तमत्र तु पालनादिक्रियात्रयमपि तत्त्वेनोक्तमिति विशेषः ॥ ३५ ॥ गत्यादीनामानन्दी-
नामास्वादादीनां च द्वन्द्वैक्यं तत्तदयंति ते च ते रूपरसादयोऽर्थास्तेषां ग्रहणे या शक्तिः साप्यहमेवेत्यर्थः । चक्षुषश्चक्षुरित्यादि-
श्रुतेः ॥ ३६ ॥ पृथिवीति सार्द्धकं तत्त्वानां पञ्चविंशत्त्वं सांख्यतत्त्वकोमुद्यामुक्तं मूलप्रकृतिरिति अयमर्थः प्रकरोतीति प्रकृतिः
प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति यावत्कार्यमूलत्वान्नास्या मूलान्तरापेक्षा अनवस्थाप्रसंगात् महदाद्याश्च
सप्त प्रकृतयश्च ता विकृतय इति तत्र तत्त्वान्तरोपादानत्वं प्रकृतित्वं कार्यत्वं च विकृतित्वं तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिविकृतिश्च
मूलप्रकृतेः एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः विकृतिश्च महतः एवं पञ्च तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो
विकृतयश्चाहङ्कारस्येति एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतलक्षणो षोडशको गणस्तु विकारः कामेव न कस्यापि कारणं घटादिजनकत्वेऽपि
तत्त्वान्तरानारम्भकत्वान्न प्रकृतित्वमित्यर्थः । लक्षणतोऽसाधारणधर्मतः तत्फलं तत्त्वज्ञानफलम् ॥ ३७ ॥ एतेदेव सामान्यतो
निरूपणमेव मद्ब्रह्मतिरेकेण नास्ति मां सर्वकारणं विना तस्य शशशृङ्गादिगणनान्तःपातान् ॥ ३८ ॥ क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते
इति तु कुन्धातोः सर्वधात्वर्थानुगतत्वाद्ब्रह्माख्यातम् । शिष्टकृतीति सहस्रनामभाष्यवत् ॥ ३९-४० ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुकपक्षीयम्

मयेश्वरेणेति कथंभूतेन जीवेन जीवशरीरकेण गुणेन गुणशरीरकेण ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

गन्धर्वाणां मध्ये विश्वावसुररसां मध्ये पूर्वचित्तिरहमिति सम्बन्धः भूधराणां पर्वतानां यत् स्थैर्यं तदसाधारणं तदहं
तथा भुवः पृथिव्या यदसाधारणं गन्धमात्रम् २३ ॥ यश्चापि परमः सर्वरसकारणं रसः सचाहं तेजिष्ठानामतितेजस्विनां विभावसुरह-
मस्मि विभावसोर्यत्तेजोरूपं तदहमित्यर्थः । वसुनामस्मि हव्यवाडिति विभावसोर्विभूतित्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पृथिव्यादिभूतासाधारण-
गन्धादेर्विभूतित्ववर्णनप्रकरणानुगुण्याच्च सूर्योदीनां या प्रभा साहं शब्द इत्याकाशासाधारणो गुणः सोऽहं किम्बहुना सर्वोऽपीन्द्रियाणां
यो विषयः पर उत्कृष्टः सोऽहं स्पर्शाभिप्रायकमिदं वाय्वादीनां स्पर्शादिरहमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानां ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां
मध्ये बलिवैरोचनिः अर्जुनः पार्थः भूतानां स्थित्यादिरहं मदधीन इत्यर्थः । प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पञ्च कर्मन्द्रिय-
व्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियाणां ते चाहमित्यर्थः । तत्र गतिः पादेन्द्रियस्य उक्तिर्वागिन्द्रियस्य उत्सर्गः पायोरुपादानं पाणेः गत्यादीनां
समाहारद्वन्द्वः आनन्द उपस्थेन्द्रियस्य स्पर्शश्च लक्षणं च तयोः समाहारः लक्षणं दर्शनम् आस्वादश्च श्रुतिश्चावघ्राणं च तेषां
समाहारस्तद्वत् तत्र स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य लक्षणं चक्षुषः आस्वादो रसनेन्द्रियस्य श्रुतिः श्रोत्रस्य अवघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य न केवलं
विषयव्यापारा एव मद्ब्रह्मभूतोऽपि त्विन्द्रियाण्यपीत्याह । सर्वेन्द्रियेन्द्रियं सर्वेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियमहं सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकोऽह-

मित्यर्थः ॥ ३६ ॥ पृथिव्याद्युत्साधारणानां गन्धादीनामात्मविभूतित्वमुक्तमथाश्रयाणामपि विभूतित्वमाह । पृथिवीति । न केवलं पृथिव्यादीनामेव किन्तु तत्कारणानामपीत्याह । अहं महानिति । अहमहङ्कारो महान्महत्तत्त्वं अहङ्कारविकाररूपाणि एकादशेन्द्रियाणि दृष्टान्तार्थमिदं तेषां सर्वेन्द्रियेन्द्रियमित्यनेनैवात्मविभूतित्वोक्तेः । अव्यक्तमचित्समष्टिः पुरुषश्चित्समष्टिः रजः सत्त्वं तमश्चाचित्समष्टेर्गुणाः परं मुक्तात्मस्वरूपं न केवलमेतानि तत्त्वान्येवाहमपि त्वेषां गणनं लक्षणतो ज्ञानं तत्फलभूतं यथावस्थिततत्तद्वस्तुरूप-स्वभावनिश्चयात्मकज्ञानं चाहमेवेत्याह । अहमिति ॥ ३७ ॥ अनुक्तसङ्ग्रहाभिप्रायेणाह । मयेति । ईश्वरेणान्तः प्रविश्य नियन्त्रा मयास्त एव मच्छरीरभूतेन जीवेन गुणेन सत्त्वादिना गुणिना तदाश्रयभूताचिद्वद्वयेण विना गुणिनं विशिनष्टि सर्वात्मना समष्टि-व्यष्टिरूपेणात एव सर्वेण सर्वकार्यात्मनावस्थितेन क्वचिदपि वस्तुनि भावो न विद्यते भावशब्दोऽत्र सत्तापरः सर्वमपि चिदचिदीश्वर-तत्त्वत्रयात्मकं वस्तु मद्विनाभूतं मन्नियाम्यमेवेत्यर्थः । 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचर'मित्यस्यार्थोऽत्राभिहितः ॥ ३८ ॥ ननु विशेषतः पूर्ववत्सर्वा विभूतयः किञ्चोच्यन्ते इत्यत आह । सङ्ख्यानमिति । मया सर्वज्ञेन कालेन परमाणूनां पार्थिवानां सङ्ख्यानं वा क्रियेत ननु मम विभूतीनां तत्र हेतुत्वेनामात्मानं विशिनष्टि । कोटिशोऽण्डानि सृजत इति । अण्डान्येवानन्त्यान् गणयितुं शक्यानि किम्पुनस्तदन्तर्गतानि वस्तून्यतो विशेषतो निरूपयितुं शक्यन्ते नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेयस्यार्थ उक्तः ॥ ननु विशेषतो निरूपणाभावे तत्तद्विभूतिभूतं वस्तु न ज्ञातमेव स्यादित्याशङ्क्यां लक्षणतस्तज्ज्ञापयति । तेज इति । यत्र पदार्थे तेजआद्यस्तदन्यतमो वा स मे ममांशकः अंशभूतः ममाचिन्त्यशक्तेर्नियाम्यैकदेशो मद्विभूतिभूत इति यावत् यद्वा शरीरभूत इत्यर्थः विशिष्टैकदेशोऽप्यंशः शरीरमप्यंश इति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यत्राभावि भाष्यकारैः तत्र तेजो वर्चः श्रीः कान्तिः कीर्तिः प्रथा ऐश्वर्यं सम्पत् ह्रीर्लज्जा त्यागः सत्पात्रे वित्तादित्यागः सौभागं सौन्दर्यं भगो भाग्यं वीर्यं सत्यप्यभिभवहेतो अनभिभूतत्वं तितिक्षा क्षमा विज्ञानं यथावस्थिततत्तद्वस्तुविज्ञानं मन्त्रः श्रीमदष्टाक्षरादिमन्त्रः मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत्त्युक्तो वा मन्त्रणमालोचनं हिताहितसर्वालोचनं वा अनेन यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वेत्याद्यर्थ उक्तः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः अहमस्मि गन्धमात्रं गन्धाख्यविषयः ॥ ३३ ॥ तेजिष्ठानाम् अर्चिष्मताम् ॥ प्रतिसंक्रमः संहारः ॥ ३४ ॥ गतिः पादविषयः उक्तिर्वागिन्द्रियविषयः उत्सर्गोऽपानस्य उपादानं हस्तयोः आनन्द उपस्थस्य स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्याहमितिशेषः । आस्वादो जिह्वाकर्म श्रुतिः कर्णयोः अयघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिन्द्रियशक्तिप्रदः ॥ विकारो ब्रह्माण्डं पुरुषो ब्रह्माण्डान्तःस्थितः अव्यक्तमचेतनं प्रकृतिः रजआदिकमप्यहं रजआदिस्थत्वात् रजआदिनाम—

सत्त्वादि नामविष्णोस्तु सत्त्वादिस्थस्य केवलम् । जीवस्थस्य च तन्नाम जीवादेरुपचारतः ॥

इत्यादिवचनात् गत्यादितमःपर्यन्ताः पदार्थाः तत्स्वरूपं किं नेत्याह । पर इति । परो विलक्षणो भिन्नः तन्नियन्तृत्वा-त्तत्त्वोपदेशः—

यस्य यस्य स्वभावो यस्तत्तत्तन्नाम हरिः परः । नियामकः स्वभावस्य तत्तच्छब्दादिनामवान् ॥

वैशेषाख्या विभूतिश्च विभूतिश्च स्वभावजा । द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ॥

इतिवचनात् एतत्प्रसङ्गख्यानम् एतेषामव्यक्तादीनां तत्त्वानां प्रकृष्टसंख्यानं गणनं यस्मात्तत्तथा ज्ञानं बाहं भगवद-विषयत्वादिदमश्रद्धेयमिति नेत्याह । तत्त्वेति । हरेरनारोपितं स्वरूपं निश्चिनोतीति तत्त्वनिश्चयम् ॥ ३७ ॥ ननु गतिर्गतिमता-मित्याद्युक्तपञ्चार्थेन पृथक् कृताः पदार्थास्तेषु तव व्याप्तिर्नास्तीत्यायातं तथा च पुरुषेणेदं व्याप्तिमित्यादिश्रुतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह । मयेति । मया विना क्वचिदपि भावः पदार्थो न विद्यत इत्यन्वयः । षण्णवत्यङ्गुलादिलक्षणपरिच्छिन्नपुरुषाकारेण त्वया विना कथं नास्तीत्युच्यत इति तत्राह । सर्वेणेति । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति स्मृतेः सर्वं व्याप्य तिष्ठता ननु बहिरेव व्याप्तो नत्वन्तर इति मन्दाशङ्कां परिहरति । सर्वात्मनेति सर्वेषामन्तश्च व्याप्तेन ननु सर्वव्याप्तस्यापि व्योम्नः को विशेष इत्यतो बाह । सर्वात्मनेति । सर्वनियामकेन ननु ज्ञानादिगुणरहितस्य नियन्तृत्वं कथं युज्यते निर्गुणश्चेति श्रुतेरत्राह । गुणिनेति । यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः ननु कदाचिदण्डिनो यथा दण्डाभावेनादण्डित्वं तथास्यापि सम्भाव्येतेत्यत्राह । गुणेनेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः न केवलं गुणाना-मैव तदभिन्नत्वं प्राणधारकत्वादिक्रियाणामपीति भावेनाह । जीवेनेति । ननु गुणी चेन्न गुणः स चेन्न गुणीति युक्तिविरोध इति तत्राह । ईश्वरेणेति । अघटितघटकेन अनेन वैशेषाख्या स्वभावजेति द्विधा विभूतिरुक्तेति ज्ञातव्यम्—

वैशेषाख्या विभूतिस्तु विभूतिश्च स्वभावजा । द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ॥ इति वचनात् ॥ ३८ ॥

एवं विभूतिनाम् अनन्तत्वमुक्तं स्पष्टयति । संख्यानमिति । कालेन सर्वगुणात्मकेन मया असंख्यत्वात्तथा न क्रियते नाविज्ञानात्—

अनन्तमिति वेत्तीशस्त्वनन्तं त्वन्तवत्तथा । अनन्तस्य हि संख्याने ननु सर्वज्ञता भवेत् ॥

अनन्तमपि वेत्तीशः प्रत्येकं च विशेषतः । सर्वज्ञत्वाच्च संख्यानमनन्तस्य कुतो हि सा ॥ इति वचनात् ॥ ३९ ॥

स्वभावजविभूतेर्वैशेषाख्या कीदृशीत्यत्राह । तेज इति । यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् पुरुषे तेजआदयो गुणा विशिष्टाः सन्ति तेषां शकः वैशिष्ट्यापादकमदंशयोगी सौभगं शुभैकभागित्वं भग ऐश्वर्यादिकः त्यागो निषिद्धत्यागः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकायामविकृतमिति कुत्सितं व्यावर्त्तयति पुण्यो गन्धः पृथिव्यां चेति श्रीगीताभ्यः अपां रसश्चेत्युत्तरेभ्यश्च ॥ ३३-३४ ॥ सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिति तच्छक्तिहेतुरित्यर्थः । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ पृथिवीति सार्द्धकं परं ब्रह्म चेति ब्रह्मणोऽपि स्वविभूतित्वं दर्शितं युक्तं च तत् विशिष्टतयाविर्भावाच्छ्रीभगवतो धर्मरूपत्वम् अवशिष्टतयाविर्भावब्रह्मणो धर्मरूपत्वं च ततः पूर्वस्य मण्डलस्थानीयत्वमिति भावः । अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि सम्प्रवदते “शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः” इति व्याख्यातं च स्वामिभिः सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा तदुक्तं श्रीभगवता ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमितीति अत्र च तैर्व्याख्यातं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा घनीभूतं ब्रह्मैवाहं तथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः इति श्रीमत्स्यदेवेनापि तथैवोक्तं “मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दित”मिति ब्रह्मसंहितायां च—

यस्य प्रभाप्रभवतो जगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् ॥

तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति ॥

श्रीयामुनाचार्यचरणैरपि—

यदण्डमण्डान्तरगोचरं च यदक्षोत्तराण्यावरणानि यानि च ॥

गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतय इति ॥

अत एवाह श्रीधुवः—

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथा श्रवणेन वा स्यात् ॥

सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ ! माभूत्किन्त्वन्तकासिलुल्लितात्पततां विमानादिति ॥

अत एव श्रीभगवद्गुणेनात्मारामाणामप्यार्कषणं सम्भवति यथा आत्मारामाश्च मुनय इत्यादौ स्वसुखनिभृतचेता इत्यादौ दृष्टश्च तथैव श्रीव्यासनारदसम्वादः प्रथमे अत्र विशेषः श्रीभगवत्सन्दर्भे दृश्यः ॥ ३७ ॥ मयो विना भावः पदार्थमात्रं कश्चिन्न विद्यते सर्वकारणं मां विना तस्य शशशृङ्गादिगणान्तःपातात् ननु महत्स्रष्टृपुरुषादिलक्षणेभ्यरादयः कारणानि सन्ति ततस्तैरेव तत्सेत्स्यति तत्राह । मयैवैश्वरादिरूपेणेत्यर्थः । कारणव्यतिरेके कार्यव्यतिरेकादिति भावः । अनेनानन्तकोटिब्रह्माण्डेश्वरावस्थातोऽपि स्वस्य परत्वं दर्शितं यथैवोक्तं श्रीगीतासु ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादिभिः ॥ ३८ ॥ कालेन सर्वान्तर्यामिणा मया सङ्ख्यानं पृथिव्यादिपरमाणुनां सङ्ख्यानं क्रियते ज्ञायत इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वाद्यव्यभिचारादिति भावः । तथापि मे विभूतीनां सङ्ख्यानं न तथेति तासामनन्तत्वादिति भावः । कृधातोः सर्वधात्वर्थानुगतत्वात्तथा व्याख्यातं शिष्टकृदिति सहस्रनामवत् तत्रास्तु तावन्महावैकुण्ठेश्वररूपस्य मम ब्रह्माण्डकोटिस्रष्टृवस्थस्यापि न ज्ञायत इत्याह । सृजत इति ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमात्रमिति मात्रपदोपादानात् पुण्यो गन्धः पृथिव्यामिति गीतोक्तेश्च दुर्गन्धो व्यावृत्तः ॥ ३३ ॥ परमो मधुर इत्यत्रापि कट्वादिरसव्यावृत्तिः परः श्रेष्ठः शब्दोऽतिमधुरः पराख्यो वा ॥ ३४ ॥ प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनं सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिति चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः तत्तदर्थग्रहणशक्तिरहम् ॥ ३६ ॥ तदेवं तत्र तत्र निर्द्धारणेन तत्तत्सम्बन्धेन च विशेषतो विभूतीर्निरूप्य इदानीं पुनरपि सामान्यतः सर्वो निरूपयति । पृथिवीतिसार्द्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि अहम् अहङ्कारः महान् महत्तत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः विकारः पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याकः पुरुषो जीव अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि तदुक्तम्—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥

किञ्च रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेतत् सर्वमहमेव एतत् प्रसङ्गस्यानम् एतेषां परिगणनम् एतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥ उक्तमर्थं किञ्चिद्विशिष्य संक्षिप्य चाह । ईश्वरेण जीवेन च विना चेतनात्मको भावो न विद्यते गुणेन सत्त्वादिना गुणिना महदादिना च विना जडात्मको भावो न सर्वेषामात्मना व्यष्टिसमष्ट्युपहितेन जीवेन सर्वेण व्यष्टिसमष्टिरूपोपाधिना च विना चित्तजडात्मको भावो नास्ति स सर्वोऽपि मया विना नास्त्यहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्द्धारणसम्बन्धाभ्यां विशेषतः सर्वोः कथयेति चेत् तत्राह । संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणुनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते इति कृत्वा वक्तुं शक्यते इत्यर्थः । तथापि मे विभूतीनामिति एतावत्य एव मे विभूतय इति विशिष्य मयापि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सृजतोऽण्डानीति । यदा मया सृज्यमानानामण्डानामेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किन्त्वेवंपरीत्या विशेषतोऽपि सर्वा विभूतयो वक्तुं शक्या इत्याह । तेजः प्रभावः श्रीः सम्पत् सौभगं मनोनयनाह्लादकत्वम् भगः भाग्यं वीर्यं बलम् अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमात्रं केवलगन्धलक्षणो गुणः ॥ ३३ ॥ परमो मधुरः नभसो गुणः शब्दः परः पराख्यः ॥ ३४ ॥ प्रतिसंक्रमः—प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियगोचराः स्पर्शश्च लक्षणं दर्शनं च आस्वाद-श्रुत्यघ्राणश्चेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियगोचराः अहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियं प्राणोऽहम् ॥ ३६ ॥ किं बहुना सर्वाणि तत्त्वान्यहमेवेत्याह । पृथिवीति सार्धेन । पृथिव्यादिशब्दास्तत्तन्मात्रपाराः पृथिव्यादीनां विकारशब्देनोच्यमानत्वात् अहमहङ्कारः महान् महत्तत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतयः विकारः पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः पुरुषः प्रकृतिप्रेरकः अव्यक्तं प्रकृतिः रजः सत्त्वं तमः इति प्रकृतेर्गुणाः परं प्रकृतिविलक्षणम् अप्राकृतं धाम एतत् जगत्परिसंख्यायते परिगणयते परिच्छिद्यते येन तत्कालतत्त्वं ज्ञानं “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्यादिश्रुतिप्रोक्तं जीवतत्त्वम् तत्त्वविनिश्चयः तत्त्वानि पूर्वोक्तानि विनिश्चीयन्ते येन स वेदश्चाहमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ननु पुरुषोऽहमिति वक्तुं शक्यं पृथिव्याद्यचेतनपदार्थस्य जीवस्याल्पस्वरूपस्य वा भेदासम्भवात् कथं घटेत पृथिव्यादिज्ञानं चाहमित्यत आह । मयेति । यथा पृथिवीं विना ओषधीनां भावः यथा वा ऊर्णानां विना तन्त्वादीनां भावः यथा वा पुरुषं विना केशलोमादिभावः गुणिनं विना गुणभावः व्यक्तं विना जातिभावः कदाचिदपि नोपपद्यते तथा मया सर्वात्मना सर्वेषां चेतनाचेतनपदार्थानां कारणत्वेन शक्तिमत्त्वेनाधारत्वादिना च आत्मा आश्रयस्तेन विना भावः सर्वेषां सत्ता क्वचित्कदाचिदपि न विद्यते यथा ओषध्यादिशब्दैः पृथिव्यादिशब्दैः पृथिव्यादय एव मुख्यवृत्त्याभिधीयन्ते तथा सर्वपदवाच्योऽहमिति दर्शयितुं विशिनष्टि । ईश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना किम्बहुना सर्वेण उक्तानुक्तेन सर्वाकारेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ भगवन् ! भवद्विभूतीः विस्तरतो वदेत्यत्राह । संख्यानमिति । परमाणुनां भूम्यादिसूक्ष्मकणानां संख्यानं कालेन तत्रापि मयैवं क्रियते तथा मे विभूतीनां संख्यानं न कर्तुं शक्यते तत्र हेतुमाह । सृजतोऽण्डानीति । कोटिशः अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि सृजत इत्यर्थः । यदाण्डानामेव संख्यानं कर्तुमशक्यं तदा तद्गतानां विभूतीनां संख्यानमशक्यमिति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विभूतीनामसंख्येत्यहमेव दर्शयति । तेज इति । तेजः प्रभुत्वं श्रीः कान्तिः कर्त्तिः साधुवादः ऐश्वर्यं सम्पत् ह्रीः अयोग्ये कर्मेणि लज्जा त्यागः औदार्यम् सौभगं सौन्दर्यं भगो भाग्यं वीर्यं परैरनभिभूतत्वं तितिक्षा सहनशीलता विज्ञानमात्मानात्मपरमात्मविवेकः यत्र यत्राभूत् भविष्यति वर्तते च सः सः मे अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

गन्धर्वाणां विश्वावसुः । अप्सरसां पूर्वचित्तिः । भुवः गन्धमात्रमविकृतो गन्धः ॥ ३३ ॥ परमो मधुरो रसः विभावसुरभिः । सूर्यादीनां प्रभाहम् । नभसः परः सूक्ष्मकारणभूतः शब्दोऽहम् ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः । भूतानां स्थित्यादिहेतुरहम् । प्रतिसङ्क्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पञ्चपादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । स्पर्शादयः पञ्च त्वगादिपञ्चज्ञानेन्द्रियव्यापारास्तेऽपि सर्वेऽहम् । तथा सर्वेषामिन्द्रियाणामपीन्द्रियं तत्तदधिष्ठातृरूपमप्यहम् ॥ ३६ ॥ एवं तत्र तत्र निर्द्धारणेन तत्तत्सम्बन्धेन च विशेषतो विभूतीतिरूपेदानीं सामान्यतः सर्वमपि मद्भिभूतिरेवेत्याह—पृथिवीति । सार्द्धद्वयेन । अत्र पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विविक्षितानि । विकारस्य पृथगुक्तेः अहमहङ्कारः । महान्महत्तत्त्वमेताः सप्तप्रकृतिविकृतय उक्ताः विकारः पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः पुरुषो जीवः । अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानि । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिपुरुष इति । किञ्च रजःसत्त्वं तम इति । प्रकृतेर्गुणाः । तथा परं ब्रह्म च । एतत्सर्वमहमेव ॥ ३७ ॥ किञ्च एतत् प्रसङ्गस्यानमेतेषां परिगणनम् । तथा एतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तथा तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव किम्बहुना यश्चेत्परः सृष्ट्यादिकर्त्ता यश्च जीवः शुभाशुभफलभाक्ता यश्च गुणो धर्मः । यश्च गुणी तदाश्रयः । यश्च क्षेत्रज्ञः सर्वोत्तमान्तर्योमी । यश्च सर्वो देहादिप्रपञ्चः क्षेत्रशब्दवाच्यः स सर्वोऽहमेव अतो मया विना क्वचिदपि भावः सत्ता, नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु

सामान्यतः किमेवं सङ्ख्येय कथयति विशेषः सर्वा एव विभूतोः कथयेति चेत्तत्राह सङ्ख्यानमिति । कथञ्चिन्महता कालेन पृथिव्यादिपरमाणूनां सङ्ख्यानं मया क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते तथापि मे विभूतीनां सङ्ख्यानं कर्तुं न शक्यते । तत्र कैमुत्यन्यायं सूचयति—कोटिशोऽण्डानि सृजत इति । यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्माण्डानामेव तावत्सङ्ख्यानमशक्यं तदा पुनस्तद्गणनां विभूतीनां तदशक्यमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथापि विशेषतो ज्ञानं विनोपासनादाहृत्य कथं स्यादित्यत आह—तेज इति । यत्र यत्र तेज आद्यन्यतमं समं ऽशको विभूतिरित्यन्वयः । तेजः प्रभावं । श्रीः सम्पत् । कीर्तिर्यशः । ऐश्वर्यं नियन्त्रित्वम् । ह्रीर्निन्दितकर्मणि लज्जा । त्यागो वैराग्यम् । सौभगं मनोनयनाद्वादकत्वम् । भगो भाग्यं धर्मः । वीर्यं बलम् । तितिक्षा क्षमा । विज्ञानं यथार्थज्ञानम् ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विश्वावसुरिति । गन्धर्वाश्चाप्सरसश्च तासां मध्ये, विश्वावसुः, पूर्वचित्तिः, अहम् । गन्धर्वाणां मध्ये विश्वावसुरप्सरसां मध्ये पूर्वचित्तिश्चाहमेवेत्यर्थः । भूधराणां पर्वतानां संबन्धि, यत् स्थैर्यं, साधारणं स्थैर्यं तदहमेव । तथा भुवः पृथिव्याः, गन्धमात्रम्, अहम् । पृथिवीसंबन्धि यदसाधारणं गन्धमात्रं तदहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अपामिति । यश्च अपां संबन्धी, परमः सर्वकारणं रसः, सः अहम् । तेजिष्ठानामतितेजोवतां मध्ये, विभावसुः अहम् । विभावसोऽयं तेजोरूपं तदहमित्यर्थः । 'वसूनामस्मि हव्यवाट्' इति विभावसोर्विभूतित्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । पृथिव्यादिभूतासाधारणगन्धादेर्विभूतित्ववर्णनप्रकरणानुगुण्याच्च । सूर्येन्दुताराणां या प्रभा, साहम् । नभस आकाशस्य, परः गुणः शब्दः, सः अहम् । किं बहुना सर्वोऽपि इन्द्रियाणां पर उक्तञ्चो विषयः सोऽहमेवेति भावः । नभोगुणशब्दोपादानं वाय्वादेः स्पर्शादिविषयोपादानोपलक्षणभूतं, तेन वाय्वादीनां स्पर्शादिविषयोऽप्यहमेवेति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानामिति । ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां ब्रह्मण्यानां मध्ये, बलिवैरोचनिः, अहम् । वीराणां मध्ये, अर्जुनः पार्थः, अहम् । भूतानां प्राणिनाम् उत्पत्तिः, स्थितिः, प्रतिसंक्रमः प्रलयः, अहं वै ॥ ३५ ॥ गतीति । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गश्च उपादानं च तत्स-माहारः, आनन्दः, पञ्चकर्मैन्द्रियव्यापाराः, तत्र गतिः पादेन्द्रियस्य, उक्तिर्वागिन्द्रियस्य, उत्सर्गः पायोः, उपादानं पाणेः, आनन्द उपस्थस्य, स्पर्शश्च लक्षणं च तत्समाहारः, आस्वादश्च श्रुतिश्च अवघ्राणं च तत्समाहारः, तत्र स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य, लक्षणं दर्शनं चक्षुषः, आस्वादो रसनेन्द्रियस्य, श्रुतिः श्रोत्रस्य, अवघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य, एवं सर्वेन्द्रियव्यापाररूपोऽहमेव, न केवलं विषयव्यापारा एव विभूतयः अपि त्विन्द्रियाण्यपि इत्याह । सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् अपि, अहं सर्वेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियमहमित्यर्थः । सर्वेन्द्रियप्रवर्त्त-कोऽहमेवेति भावः ॥ ३६ ॥ पृथिव्याद्यसाधारणानां गन्धादीनामात्मविभूतित्वमुक्तमथाश्रयाणामपि तत्त्वमाह । पृथिवीति । पृथिवी, वायुः, आकाशम्, आपः, ज्योतिः अहमहंकारः, महान्महत्त्वं, विकारः अहंकारविकाररूपाणि एकादशेन्द्रियाणि, अत्यक्त-मचित्समष्टिः, पुरुषश्चित्समष्टिः, रजः, सत्त्वं, तमः, परं मुक्तत्मास्वरूपम्, एतत्प्रसंख्यानमेतेषां तत्त्वानां परिगणनं, ज्ञानं लक्षणत एतेषामवबोधनम् । तत्त्वविनिश्चयः तत्फलभूतं यथावस्थिततत्त्वस्तुस्वरूपस्त्वभावनिश्चयः अहमेव ॥ ३७ ॥ अनुक्तसंग्रहाभिप्रायेणाह । मयेति । ईश्वरेणान्तः प्रविश्य नियन्त्रा मया, जीवेन मच्छरीरभूतेन जीवेन, गुणेन सत्त्वादिना, सर्वात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, अत एव सर्वेण सर्वकार्यात्मनावस्थितेन, गुणिना तदाश्रयभूताचिद्द्रव्येण विना च, क्वचित् अपि कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि, भावः सत्ता, न विद्यते । सर्वमपि चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयात्मकं वस्तु मदविनाभूतं मन्त्रियाम्यमेवेत्यर्थः । 'न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यस्यार्थोऽत्राभिहितः ॥ ३८ ॥ ननु विशेषतः पूर्ववत् सर्वा विभूतयः किं नोच्यन्त इत्यत आह । संख्यानमिति । कोटिशः कोटि-संख्याकानि, अण्डानि सृजता मया सर्वज्ञेन कालेन, परमाणूनां संख्यानं पार्थिवानां परमाणूनां संख्यानं, क्रियते संख्यानं कृत्वा वक्तुं शक्यते, क्रियते वा । तथा मे मम विभूतीनां न तु अण्डान्येवानन्यान् गणयितुं शक्यानि, किं पुनस्तदन्तर्गतानि वस्तूनि अतो न विशेषतो निरूपयितुं शक्यन्ते । 'नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप' इत्यस्यार्थ उक्तः ॥ ३९ ॥ ननु विशेषता निरूपणाभावे तत्तद्विभूतिभूतं वस्तु न ज्ञातमेव स्यादित्याशङ्क्यां लक्षणतस्तज्ज्ञापयति । तेज इति । यत्र पदार्थः, तेजः, श्रीः, कीर्तिः, धृतिरित्यपि पाठः । ऐश्वर्यं, ह्रीः, त्यागः, सौभगं, भगः, वीर्यं, तितिक्षा, विज्ञानं, मन्त्रः, तदन्यतमो वा कश्चिदुत्कृष्टो गुणः, सः मे मम, अंशकोऽशभूतो मच्छरीरभूत इत्यर्थः । विशिष्टैकदेशोऽप्यंशः शरीरमप्यंश इति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यत्राभाषिभाष्यकारैः । तत्र तेजो वर्चः, श्रीः कान्तिः, कीर्तिः प्रथा, ऐश्वर्यं संपत्, ह्रीर्लज्जा, त्यागः सत्पात्रे वित्तादित्यागः, सौभगं सौन्दर्यं, भगो भाग्यं, वीर्यं सत्यप्यभिभवहेतौ अनभिभूतत्वं, तितिक्षा क्षमा, विज्ञानं यथावस्थिततत्त्वस्तुविज्ञानं, मन्त्रः षडक्षरोऽष्टाक्षरो वा, मन्त्राणां प्रणवविष्टुदित्युक्तो वा हिताहितपर्यालोचनं वा, अनेन 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा' इत्याद्यर्थ उक्तः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

मैं गन्धर्वों में विश्वावसु और अप्सराओं में ब्रह्माजी के दरबार की अप्सरा पूर्वचित्ति हूँ । पर्वतों में स्थिरता और पृथ्वी में शुद्ध अधिकारी गन्ध मैं ही हूँ ॥ ३३ ॥ मैं जल में रस, तेजस्वियों में परम तेजस्वी अग्नि, सूर्य, चन्द्र और तारों में प्रभा तथा

आकाश में उसका एकमात्र गुण शब्द हूँ ॥ ३४ ॥ उद्धवजी ! मैं ब्राह्मण भक्तों में बलि, वीरों में अर्जुन और प्राणियों में उनकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय हूँ ॥ ३५ ॥ मैं ही पैरों में चलने की शक्ति, वाणी में बोलने की शक्ति, पायु में मलत्यागकी शक्ति, हाथों में पकड़ने की शक्ति और जननेन्द्रिय में आनन्दोपभोग की शक्ति हूँ । त्वचा में स्पर्श की, नेत्रों में दर्शन की रसना में स्वाद लेने की, कानों में श्रवण की और नासिका में सूँघने की शक्ति भी मैं ही हूँ । समस्त इन्द्रियों की इन्द्रिय-शक्ति मैं ही हूँ ॥ ३६ ॥ पृथ्वी, वायु आकाश, जल, तेज अहङ्कार, महत्तत्त्व, पञ्चमहाभूत, जीव, अकृत्य, प्रकृति, सत्त्व, रज, तम और उनसे परे रहने वाला ब्रह्म—ये सब मैं ही हूँ ॥ ३७ ॥ इन तत्त्वों की गणना, लक्षणों द्वारा उनका ज्ञान तथा तत्त्वज्ञानरूप उसका फल भी मैं ही हूँ । मैं ही ईश्वर हूँ, मैं ही जीव हूँ, मैं ही गुण हूँ और मैं ही गुणी हूँ । मैं ही सबका आत्मा हूँ और मैं ही सब कुछ हूँ । मेरे अतिरिक्त और कोई भी पदार्थ कही भी नहीं है ॥ ३८ ॥ यदि मैं गिनने लगूँ तो किसी समय परमाणुओं की गणना तो कर सकता हूँ, परन्तु अपनी विभूतियों की गणना नहीं कर सकता । क्योंकि जब मेरे रचे हुए कोटि-कोटि ब्रह्माण्डों की भी गणना नहीं हो सकती, तब मेरी विभूतियों की गणना तो हो ही कैसे सकती है ॥ ३९ ॥ ऐसा समझो कि जिसमें भी तेज, श्री, कीर्ति, ऐश्वर्य, लज्जा, त्याग, सौन्दर्य, सौभाग्य, पराक्रम, तितित्वा और विज्ञान आदि श्रेष्ठ गुण हों, वह मेरा ही अंश है ॥ ४० ॥

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः सङ्क्षेपेण विभूतयः । मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥ ४१ ॥

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥

यो वै वाङ्मनसी सस्यगसंयच्छन् धिया यतिः । तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥ ४३ ॥

तस्मान्मनोवचःप्राणान् नियच्छेन्मत्परायणः । मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एताः सर्वाः विभूतयः सङ्क्षेपेण ते कीर्तिताः एते मनोविकाराः एव यथा वाचा अभिधीयते ॥ ४१ ॥ वाचं यच्छ मनः यच्छ प्राणान् इन्द्रियाणि च यच्छ आत्मानां आत्मानं यच्छ भूयः अध्वने न कल्पसे ॥ ४२ ॥ यः वै यतिः धिया वाङ्मनसी सस्यगं अयच्छन् तस्य व्रतं तपः ज्ञानं आमघटाम्बुवत् स्रवति ॥ ४३ ॥ तस्मात् मत्परायणः मनः वचः प्राणान् यच्छेत् ततः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपसंहरति । एता इति । एते च विभूतिभेदा मयि चित्तावताराय कल्पिता अतो नात्रातीवाभिनिवेशः कर्तव्य इत्याह । मनोविकारा एव न तु परमार्थाः । यथा किञ्चित् खपुष्पादि वाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः ॥ ४१ ॥ तस्माद्भागवतान्निधाय यच्छ आत्मानं बुद्धिमात्मना सत्त्वसंपन्नया तथैव नियच्छ । अध्वने संसारमार्गाय ॥ ४२ ॥ असंयमने दोषमाह । य इति । असंयच्छन्न संयच्छति ॥ ४३ ॥ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिनिवेशोयमेवेश्वरोऽतोऽन्यत्र नेति हठः । परमार्थाभावे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथाऽसदेव खपुष्पम् । आदिपदाच्छश-विषाणादिग्रहः । वाङ्मात्रेण वचनमात्रेण । एतत्कथनं परमार्थस्वरूपमेव ध्येयमिति बोधनायेति भावः । एता इति—छत्रिन्यायेन परमात्मादीनां मनोविकारत्वाभावात् । यद्वा—एता विभूतयः संक्षेपेण कीर्तिता अपि सामान्यविशेषाभ्यां सर्वा एव कीर्तिताः ।

तत्र ते पौरुषे प्रमाणातीतान्परमात्मवासुदेवनारायणपरब्रह्मरूपा अपि कीर्तिताः, किंतु एते पौरुषेयप्रमाणगोचराः, सर्वभूतादयस्तु मनोविकारा एवं मच्छक्तिलेशाभासावेक्षित्वेन मनसैव मन्यमानाः यथा राजाश्रिते राजत्वं वाचा गौण्या वृत्त्याभिधीयते तत्तुल्या न तु परमात्मवद्यथावद्रूपा इत्यर्थः । यद्वा—मनो विकारयंतीति मनोविकाराः । तर्हि कथं स्वविभूतित्वेन निःश्रेयसहेतुत्वमुपदिश्यते तत्राह—यथेति । यथा येन मद्गुणांशाभिव्यक्तिप्रकारेण वाचा मन्निगमलक्ष्यग्याभिधीयते प्रतिपद्यते तथा तत्प्रकारेणैव ते मान्या न बहिर्दृष्टयेति सन्दर्भः विश्वनाथस्तु—उपसंहरति—एता इति । सर्वाः सामान्यतो विशेषतश्च कीर्तिता एव, किन्तु एते प्रसिद्धा लोकेषु दृश्यमाना मनसो विकाराः स्नेहद्वेषाभिमानादयो यथा येन प्रकारेण वर्तन्ते तथा तेन प्रकारेणाभिधीयन्ते तत्रतत्र लोकैरभिधीयन्ते न तु मद्भिभूतिरूपेणेत्यर्थः । यथा सर्ववस्तुमात्राणामेव सामान्यतो मद्भिभूतित्वेऽपि यत्र यस्य मनसः स्नेहमयो विकारस्तत्र तेनायं मे पुत्र इति, अयं मे पितेति, अयं मे भर्तेति, अयं मे पितृव्य इति अयं मे मित्रमित्येवमेवाभिधीयते न त्वयं भगवद्विभूतिरिति । तथा यत्र द्वेषमयो मनोविकारस्तत्रायं ममापकर्ता, अयं, ममापकार्यः, अयं द्वेषा, अयं द्वेष्य इति, अयं हंता अयं वध्य इत्येवमभिधीयते न त्वयं भगवद्विभूतिरिति । एवमिदो विशेषतो मद्भिभूतिरपि शक्त्या मद्भूतति, अदित्या मत्पुत्र इति, जयन्तेन मत्पितेति, बृहस्पतिना मच्छिष्य इति, असुरैरयमस्यद्वेष्टेत्येवमेवाभिधीयते न त्वयं भगवद्विभूतिरिति । निःस्पृहैर्मद्वक्तैस्तु सर्वत्रैवायं भगवद्विभूतिरित्येवाभिधीयते । अप्राकृतविभूतिस्तु—विभूतित्वेन पुत्रभ्रात्रादित्वेन अवध्यायतां सर्वथैव कृतार्थतैव तत्तदवतारतत्तत्परिकराणां तथा दृष्टत्वात् । विभूतय इत्यनूद्य मनोविकारा इति न व्याख्येयम्, विभूतिमध्य एव वासुदेवादीनां तथा निर्विशेषब्रह्मणश्च परिपठितत्वात्, तेषामपि स्वपुष्पायमाणत्वे सति शून्यवादप्रसक्तेः, श्लोकेऽप्यत्रैते इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ॥ ४१ ॥ यतो मनोविकारा एव तस्माद्धेतोः । तथा बुद्ध्या कल्पसे योग्यो भवति । यतः सर्व एव पदार्था मद्भिभूतयस्ततः सर्व एव मनसा वाचा कायेनापि संमाननीया एव न तु तिरस्करणीयाः केऽपि इत्याह—वाचमिति । मनोविकारमयवागादिकं नियच्छ निरुधीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ व्यतिरेके दोषमाह—य इति ॥ ४३ ॥ यतो वागादेरसंयमनमनर्थहेतुस्तस्मादित्यर्थः । ततो भक्तिसहितवागादिसंयमनात् । “अतिवादांस्तिक्षेत् नावमन्येत कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥” इत्युक्तेः । स्वयमेवोपसंहरति—तस्मान्मनोविकारमयवागाद्यनियमेन सर्वं सत्कर्म वृथा तस्मान्मयि स्वयं भगवति परमात्मादिरूपे वा या भक्तिः श्रद्धा तद्युक्त्या बुद्ध्याऽहमेव वचोमनआदीनां परमुत्कृष्टं केवलमयनमाश्रयो यस्य तथाभूतः सन्प्राकृतवचआदीन्नियच्छेत् । ततः न किञ्चिज्ज्ञानादिभिः कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एता इति । ते तुभ्यमेता विभूतयः मयि चित्तावताराय संक्षेपेण कीर्तिताः । वस्तुत एते मनसो विकारा एव न तु परमार्थाः । यथा किञ्चित् स्वपुष्पादि वाचा वाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः । अतोऽत्र नातीवाभिनिवेशः कार्यः इति स्वामिपादाः । अन्ये तु एते लोके दृश्यमानाः पदार्था मनोविकाराः स्नेहद्वेषादयः यथा वर्तन्ते तथैव लोके वाचा अभिधीयते अभिधीयन्ते एकत्वं समुदायाभिप्रायेण न तु विभूतिरूपेणेत्यर्थः । यथा पदार्थमात्रस्य मद्भिभूतित्वेऽपि यस्य यत्र स्नेहमयो विकारः तत्र तेन अयं मे पुत्रोऽयं मे पिता इत्याद्यभिधीयते न तु मद्भिभूतित्वेन । यत्र यस्य द्वेषमयो मनोविकारस्तत्र तेन अयमपकर्ता अयं द्वेष्य इत्याद्यभिधीयते न तु मद्भिभूतित्वेन इत्यादि प्राहुः ॥ ४१ ॥ वाचमिति । तस्मात् वाचं स्वच्छन्दवचनात् यच्छ नियच्छ वशीकुरु । एवं मनो यच्छ मनोयमनार्थं प्राणान् यच्छ । इन्द्रियाणि च यच्छ । आत्मना सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या आत्मानं बुद्धिमेव यच्छ । एवं चेत् भूयः अध्वने संसारमार्गाय न कल्पसे न योग्यो भवसि किन्तु ततो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ य इति । वाङ्मनसी इत्युपलक्षणम् । अजभाव आर्षः । यो यतिः संयमी धिया वागादीन् असंयच्छन् भवति तस्य यथेष्टाचारदोषेण व्रतादिपुण्यं स्रवति नश्यति । आमघटगताम्बु यथा स्रवति तच्च न ज्ञायते तथेति ॥ ४३ ॥ तस्मादिति । यस्माद्वागाद्यसंयमने सर्वसाधनवैयर्थ्यं तस्मात् मत्परायणः मदेकक्षणः सन् मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या वागादीन्नितरान् यच्छेत् ततश्च तेन तस्य संसारः परिसमाप्यते स कृतकृत्यो मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । षोडशो गङ्गसहायो व्याधादेकादशस्य च ।

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिधिरचिता दीपिनीव्याख्या

चित्तावताराय यथा कथञ्चित् चित्तस्य संलम्पीकरणाय अतश्चित्तावतारप्रयोजनत्वात् । अत्र विभूतिभेदेषु । यद्यपि परमात्मवासुदेवनारायणब्रह्मरूपा अप्राकृतविभूतयः तेषां मनोविकारत्वं न सम्भवति तथापि छत्रिन्यायेन तथोक्तम् । स्वपुष्पादि-

तुल्यत्वन्तु स्वतन्त्रसत्ताकत्वमनन एव ॥ ४१ ॥ तस्मान्मनोविकारत्वात् वागादीन्निग्रहेति बहिर्दृष्टिवारणम् बुद्धिं राजसीं ताम-
सोऽञ्च ॥ ४२-४३ ॥ तस्मादसंयमने दोषात् । मत्परायण इति । अहमेव वचामनआदीनां परं श्रद्धमयनमाश्रया यस्य तथा-
भूतः सन् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराजारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

मनोविकाराः मन्मयोविकाराः मत्सङ्कल्पमात्रजन्याः वाचा वेदेन ॥ ४१ ॥ आत्मानमात्मना यच्छ अन्येषु न प्रवर्तय इति
स्वात्मना आत्मानं स्वयमेव यच्छ अश्वने संसाराश्वने परिश्रमाय ॥ ४२-४३ ॥ परिसमाप्यते मोक्षोपायः सम्पूर्णो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

विभूतिनिरूपणं निगमयति । एता इति । संक्षेपेण सङ्ग्रहेण यद्वा संक्षिप्यते सङ्गृह्यतेऽनेनेति सङ्ग्रहः सङ्ग्रहाहकं
लक्षणं तेन सर्वा विभूतयस्ते तुभ्यं कीर्तिताः एते सर्वे पदार्थाः मनोविकाराः मत्सङ्कल्पमात्रजन्या इति यथा यथावद्वाचा वेदेनाभि-
धोयते “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते”त्यादिरूपया वाचा अभिधीयते इत्यर्थः । अनेन विभूतत्वं निरुक्तम् ॥ ४१ ॥
एवंविधानन्तविभूतिविशिष्टं मां सर्वेन्द्रियादिनियमनेनापासस्वेत्याह । वाचं यच्छेत् । वागादीनां नियमनं नामानथावद्भ्या
व्यापारेभ्यो निवर्त्तनं प्राणं चेन्द्रियाणि च तानि द्वन्द्वत्वात्परवाङ्मत्त्वं तत्र वाङ्मयमा नामासदात्तापवर्जनं मनानयमनमसदाभ्या-
नवर्जनम् जात्याश्रयनिमित्तदुष्टान्नादिना प्राणवृत्तिवजनं प्राणनियमनम् पूरककुम्भकरेचकाद्युपायेन स्ववशाकरणं वा आत्मानमात्मना
यच्छ अपथेषु न प्रवर्त्तयमात स्वात्मानं स्वयमेव यच्छ । सविभूतिकं मामेवोपास्वेति भावः । एवं चेद्भूयोऽश्वने संसाराश्वपारश्रमाय
न कल्पसे ॥ ४२ ॥ उक्ताकरणे क्षतिमाह । यो वा इति । असंयच्छन्न संयच्छेत्तर्हि तस्य व्रतादिकमामघटस्याम्बुवदामघटाऽपक्वघटः
स्रवति गलितं भवति ॥ ४३ ॥ यत एव तस्माद्वाङ्मनःप्राणान्मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या नियच्छेत्ततो नियमनात्परिसमाप्यते माक्षापायः
सम्पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहरति । एता इति । यथान्यैर्वाचा जीवादीनाम् नामादिकमग्निमित्र इत्यस्य नाम देवदत्तस्याभिधानमित्यादिप्रकारेण
सङ्केतितत्वेन क्रियते तथान्यपदार्थेष्वेते सर्वे शब्दा मनोविकाराः मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्य वाचा व्याहरतीति श्रुतेः मनःसङ्कल्प-
विषया न तु मुख्यवाचका इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ विभूतिज्ञानस्य फलितार्थमाह । वाचमिति । यतः सर्वशब्दो मय्येव स्वतो मुख्यस्तस्मादि-
तरविषयत्वं विहाय वागादिकं मय्येव कुर्वित्यर्थः । प्राणं सर्वचेष्टां मद्विषयां तद्द्वारेणेन्द्रियाणि मद्विषयाणि कृत्वा आत्मना प्रयत्ने-
नात्मानं परमात्मानं लब्धत्वेनात्मानं जीवमपि सर्वोत्तमा यच्छ नियम्य नियामकलक्षणसम्बन्धचरस्त्वं पुनः संसाराश्वने न कल्पस
इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ वागादीनां स्वविषयाकरणे बोधकमाह । यो वा इति । यतिः प्रयत्नवान् स्रवति निष्फलं भवति ॥ ४३ ॥
मत्सर्वोत्तमज्ञानमेव मुक्तिसाधनमित्युपसंहरति । तस्मादिति । ततः ज्ञानसामग्र्यनन्तरं समाप्यते संसार इति शेषः—

वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेत् केशवे परे । सर्वशब्दाभिधेयत्वं तस्य ज्ञात्वा विशेषतः ॥
मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येषां मनसो भ्रमात् । तस्मात्तथा चिन्तयतः स्रवेज्ज्ञानं यथातथम् ॥
तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान् । कुर्याद्वि तत्तपो ह्यभ्यं महाधर्मोत्तमश्च स इति ॥
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनीति ॥

वाक्यद्वयं तूक्तार्थं प्रमाणम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एता इति । छत्रिन्यायेन परमात्मादीनां मनोविकारत्वाभावात् यद्वा एतां विभूतयः संक्षेपेण कीर्तिता अपि सामान्य-
विशेषाभ्यां सर्वा एव कीर्तिताः तत्र ते पौरुषेयप्रमाणातीताः परमात्मवासुदेवनारायणपरब्रह्मरूपा अपि कीर्तिताः किन्तु एते पौरुषेय-

प्रमाणगोचराः सर्वभूतादयस्तु मनोविकारा एव मच्छक्तितेशाभासावेशित्वेन मनसैव मन्यमानाः यथा राजाश्रिते राजत्वं वाचा गौण्या वृत्त्याभिधीयते तत्तुल्याः नतु परमात्मादिवद्यथावद्भूता इत्यर्थः यद्वा मनोविकारयन्तीति मनोविकाराः तर्हि कथं स्वविभूतित्वेन निःश्रेयसहेतुत्वमुपदिश्यते तत्राह । यथेति । यथा येन मद्गुणांशमिव्यक्तिप्रकारेण वाचा मन्निगमलक्षणयाभिधीयते प्रतिपाद्यते तथा तत्प्रकारेणैव ते मान्या न बहिर्दृष्टयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ बहिर्दृष्टमेव सर्वथा वारयति । वाचमिति द्वाभ्याम् । तस्मान्मनोविकारमयवागादिकं नियच्छेत्यर्थः । आत्मानं बुद्धिं सत्त्वसम्पन्नया तयैव आत्मना नियच्छ अश्वने संसारमार्गाय ॥ ४२-४३ ॥ स्वयमेव तथैव स्पष्टयन्नुपसंहरति । तस्मादिति । मयि श्रीकृष्णरूपे परमात्मादिरूपे वा भक्तिः या श्रद्धा तद्युक्त्या बुद्ध्या अहमेव वचोमनआदीनां परमयनमाश्रयो यस्य तथाभूतः सन् प्राकृतवचआदीन्नियच्छेत् तत् ऊर्ध्वं न किञ्चिज्ज्ञानादिना कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्त्रचर्चितकृता सारार्थदर्शिनी

उपसंहरति । एता इति । सर्वाः सामान्यभूता विशेषभूताश्च कीर्तिता एव किन्तु एते प्रसिद्धा लोकेषु दृश्यमाना मनसो विकाराः स्नेहद्वेषाभिमानादयो यथा येन प्रकारेण वर्तन्ते तथा तेनैव प्रकारेण अभिधीयते तत्र तत्र लोकैरभिधीयन्ते नतु मद्भिरूपेणेत्यर्थः । यथा सर्ववस्तुमात्राणामेव सामान्यतो मद्भिभूतित्वेऽपि यत्र यस्य मनसः स्नेहमयो विकारस्तत्र तेनायं मे पुत्र इति अयं मे पितेति अयं मे भर्तेति अयं मे पितृव्य इति अयं भ्रातृपुत्र इति अयं मे मित्रमित्येवाभिधीयते न त्वयं भगवद्भिभूतिरिति तथा यत्र द्वेषमयो मनोविकारस्तत्रायं ममापकर्ता इति अयं ममापकार्य इति अयं द्वेषा इति अयं द्वेष्य इति अयं हन्तेति अयं बन्ध इत्येवमभिधीयते न त्वयं भगवद्भिभूतिरिति एवमिन्द्रो विशेषतो मद्भिभूतिरपि शच्या मद्भर्तेति अदित्या मत्पुत्र इति जयन्तेन मत्पितेति बृहस्पतिना मच्छिष्य इति असुरैरस्मद्द्वेषेत्येवाभिधीयते न त्वयं भगवद्भिभूतिरिति निष्परिमहैर्मदुक्तैस्तु सर्वत्रैवायं भगवद्भिभूतिरित्येवाभिधीयते इति अप्राकृतविभूतीस्तु विभूतित्वेन पुत्रभ्रात्रदित्वेन वा ध्यायतां सर्वथैव कृतार्थत्वमेव तत्तदवतारतत्परिकराणां तथा दृष्टत्वात् विभूतय इत्यनूद्य मनोविकार इति अभिधीयते इति न व्याख्येयं विभूतिमध्ये एव श्रीवासुदेवादीनां तथा निर्विशेषब्रह्मणश्च परिपठितत्वात् तेषामपि खपुष्पायमाणत्वे सति शून्यवादप्रसक्तेः श्लोकेऽप्यत्र एते इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ॥ ४१ ॥ यतः सर्व एव पदार्था मद्भिभूतयस्ततः सर्व एव वाचा मनसा कारयेनापि सम्माननीया एव नतु केऽपि तिरस्करणेया इत्याह । वाचमिति । तथा च पुनः पुनरुक्तिः—

अतिवादांस्तिक्षेत नावमन्येत कञ्चन । नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

इति आत्मानं बुद्धिमात्मना सात्त्विकया तयैव बुद्ध्या नियम्य अश्वने संसारमार्गाय ॥ ४२ ॥ व्यतिरेके दोषमाह । य इति ॥ ४३ ॥ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे षोडशोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु भगवन् ! कोटिशः अण्डानि सृजतो भवतः परिश्रमोऽपि स्यादेवेत्यत्रोत्तरं वदन्नुपसंहरति । एता इति । एते मरुताः पदार्थाः मनोविकाराः मनसा सङ्कल्पेन मया रचिता इत्यर्थः नचैषां सर्जनादौ मम कश्चिच्छ्रम इति भावः । यथा नृपतिनेदं सम्यग्भवतु इत्येवं वाचैवाभिधीयते तद्वदित्यर्थः । यद्वा सङ्कल्पमात्रेण जगत् कर्तृत्वं “तदैक्षत बहु स्यामिति” वाचाभिधीयते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अनन्तब्रह्माण्डमयसंसारश्रवणेन भीतं प्रति तत्तत्तरणोपायमाह । वाचमिति त्रिभिः । आत्मानं बुद्धिम् आत्मना शुद्धेन मनसा यच्छ मद्भजनविरोधिभूतद्विषयान्निवारयेत्यर्थः । अश्वने पुनःपुनर्जन्ममरणप्रवाहाय ॥ ४२ ॥ अनिवारणे दोषमाह । यः असंयच्छन् वर्तेत इति शेषः तस्य आमघटाम्बुवत् अपक्वघटजलवत् ॥ ४३ ॥ परिसमाप्यते संसारान्मुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

विभूतिनिरूपणं निगमयति—एता इति । एते पदार्था मद्भिभूतित्वेन चिन्तनयोग्या अपि भोग्यबुद्ध्या चिन्तने तु मनसो विकारो मोहो येभ्यस्तथाभूता एव । तत्र प्रमाणमाह—यथेति । वाचा शास्त्रेण बहुशो विषयासक्तमनसां तत्र तत्र मनोविकारकृतानर्थो यथावदभिधीयते । अतो न मयात्र बहुवक्तव्यमित्याशयः ॥ ४१ ॥ यतो विषयासक्तिरनर्थकरी तस्मात् आत्मना निश्चयात्मिकया

बुद्ध्या स्वच्छन्दव्यापारेण स्वस्वविषयेष्वासक्तान्वागादींस्तेभ्यो यच्छ निवर्त्तय वशीकुरु । तत्फलमाह—एवंचेत् भूयः अध्वने संसारमार्गाय न कल्पसे न योग्यो भवसि, किन्तु ततो विमुक्तो भविष्यसीत्यर्थः । आत्मा देहः तस्याप्यन्यथाप्रवृत्तितो निरोधस्यावश्यकत्वात् । प्राणसंयमस्य मनोनिरोधार्थत्वं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ असंयमनदोषमाह—य इति वाङ्मनसी इत्युपलक्षणं यो यतिः संयमी वागादीन् असंयच्छन् भवति तस्य यथेष्टाचारदोषेण व्रतादिपुण्यं नश्यति तन्नाशस्य तदज्ञातत्वसूचनाय स्रवतीत्युक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह—आमघटगताम्बु यथा स्रवति तच्च न ज्ञायते तथेति ॥ ४३ ॥ यस्माद्वागाद्यसंयमने सर्वसाधनवैयर्थ्यं तस्मात् मत्परायणः मदेकशरणः सन् मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या वागादीन्नितरान् यच्छेत् ततश्च तस्य संसारः परिसमाप्यते, स मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । विवृतः षोडशोऽध्यायो विभूतिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विभूतिनिरूपणं निगमयति । एता इति । हे उद्धव, ते तुभ्यं, मया एताः सर्वाः विभूतयः, संक्षेपेण कीर्त्तिताः । एते सर्वे पदार्थाः मनोविकारो एव मत्संकल्पजन्या एव । इति यथा यथावत्, वाचा वेदेन, अभिधीयते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिरूपया वाचाभिधीयते इत्यर्थः । अनेन विभूतित्वं निरुक्तम् ॥ ४१ ॥ एवंविधानन्तविभूतिविशिष्टं मां सर्वेन्द्रियादिनियमनेनोपास्वेत्याह । वाचं यच्छेति । हे उद्धव, वाचं यच्छ, मनः यच्छ, प्राणं यच्छ, इन्द्रियाणि च यच्छ, आत्मना आत्मानं, यच्छ, एवं कुर्याच्चेत् भूयः पुनः, अध्वने संसाराध्वपरिभ्रमाय, न कल्पसे योग्यः न स्याः । अत्र वागादीनां नियमनं नानानर्थावहेभ्यो व्यापारेभ्यो निवर्त्तनम् । तत्र वाङ्मनियमो नामासदालापवर्जनं, मनोनियमनमसदमिध्यावर्जनं, जात्याश्रयनिमित्तदुष्टान्नादिना प्राणवृत्तिवर्जनं प्राणनियमनं, पूरककुम्भकरेचकाद्युपायेन प्राणस्य स्ववशीकरणं वा, इन्द्रियाणां तत्तद्विषयेभ्यः प्रत्याहरणमिन्द्रियजयः, आत्मनाऽऽत्मनो नियमनं नानापथेषु न वर्त्तयमिति स्वयमेव तन्नियमनं, सविभूतिकं मामेवोपास्वेति भावः ॥ ४२ ॥ उक्ताकरणे क्षतिमाह । यो वा इति । यो वा य एव, यतिः धिया स्वबुद्ध्या वाङ्मनसी, सम्यक् असंयच्छन् न संयच्छेदित्यर्थः । तर्हि तस्य, व्रतं, तपः, दानं च, आमघटाम्बुवत्, आमघटोऽपकघटः तस्याम्बुवत्, स्रवति गलितं भवति ॥ ४३ ॥ तस्मादिति । यत एवं तस्मात्, मत्परायणः मनोवचः प्राणान्, मद्भावयुक्त्या मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या, नियच्छेत् । ततो नियमान् परिसमाप्यते मोक्षोपायः संपूर्णो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीधर्मपुराणधर्मार्त्तजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनीत्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! मैंने तुम्हारे प्रश्न के अनुसार संक्षेप से विभूतियों का वर्णन किया । ये सब परमार्थ-वस्तु नहीं हैं, मनो-विकारमात्र हैं, क्योंकि मन से सोची और वाणी से कही हुई कोई भी वस्तु परमार्थ (वास्तविक) नहीं होती । उसकी एक कल्पना ही होती है ॥ ४१ ॥ इसलिये तुम वाणी को स्वच्छन्द भाषण से रोको, मन के सङ्कल्प-विकल्प बंद करो । इसके लिये प्राणों को वश में करो और इन्द्रियों का दमन करो । सात्त्विक बुद्धि के द्वारा प्रपञ्चाभिमुख बुद्धि शान्त करो । फिर तुम्हें संसार के जन्म मृत्युरूप बीहड़ मार्ग में भटकना नहीं पड़ेगा ॥ ४२ ॥ जो साधक बुद्धि के द्वारा वाणी और मन को पूर्णतया वश में नहीं कर लेता, उसके व्रत, तप और दान उसी प्रकार क्षीण हो जाते हैं, जैसे कच्चे घड़े में भरा हुआ जल ॥ ४३ ॥ इसलिये मेरे प्रेमी भक्त को चाहिये कि मेरे परायण होकर भक्तियुक्त बुद्धि से वाणी, मन और प्राणों का संयम करे । ऐसा कर लेने पर उसे कुछ करना शेष नहीं रहता । वह कृतकृत्य हो जाता है ॥ ४४ ॥

इत्येकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

यस्त्वयामिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः । वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥
यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत् समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो । यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यास्य माधव ॥ ३ ॥
स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शणं । न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥
वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि । सभायामपि वैरिञ्च्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥
कर्त्रावित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन । त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥
तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः । यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान् हरिः । प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदां यः त्वया त्वद्भक्तिलक्षणः धर्मः पूर्वम् अभिहितः यथा अनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण त्वयि नृणां भक्तिः भवेत् अरविन्दाक्ष तत् समाख्यातुम् अर्हसि ॥ १-२ ॥ महाबाहो प्रभो माधव परमकं धर्मं पुरा किल यत् हंसरूपेण तेन ब्रह्मणे अभ्यास्य अमित्रदर्शनं सः प्राग् अनुशासितः इदानीं महता कालेन प्रायः मर्त्यलोके न (वर्तते) ॥ ३-४ ॥ अच्युत ते भुवि यत्र मूर्तिधराः कलाः वैरिञ्च्यां सभायां धर्मस्य वक्ता कर्ता अविता अन्यः न ॥ ५ ॥ देव मधुसूदन कर्त्रा अवित्रा प्रवक्त्रा भवता महीतले त्यक्ते विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत् सर्वधर्मज्ञ त्वद्भक्तिलक्षणः धर्मः नः यथा यस्य विधीयेत (तथा) प्रभो मे वर्णय ॥ ७ ॥ इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः सः भगवान् हरिः प्रीतः मर्त्यानां क्षेमाय सनातनान् धर्मान् आह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तनः सप्तदशे पृष्ठे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे । हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ १ ॥

‘कर्माहं विद्धि सात्वताम्’ इत्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसाधनं मद्धिभूतिरित्युक्तं भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां ‘मयोदि-
तेष्ववहितः स्वधर्मेण’ इत्यादिना तत्रतत्रोक्तम् । न च कर्मानुष्ठातृणां नियमेन भक्तिर्दृश्यतेऽतः पृच्छति यस्त्वयेति सप्तभिः ।
पूर्वं कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणस्तत्प्रापकस्तत्साधनमित्यर्थः । वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदां नराणाम् ॥ १ ॥ यथा येन प्रकारेणानु-
ष्ठीयमानेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥ ननु संप्रदायादेव ज्ञास्यस्ते किं पुनर्वर्णनेन तत्राह । पुरेति । परमकं परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तम् ।
यत् तम् । हंसरूपेण धर्मोऽप्युक्त एव न तु योगमात्रम् । “जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया” इत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ प्रागनु-
शासितोऽपि न भविता न भविष्यति ॥ ४ ॥ अत्र हेतुमाह वक्तेति द्वाभ्याम् । ये वदन्ति ब्राह्मणाः ये च कर्तारो ये च पालयन्ति
नृपास्तेषां मध्ये ते त्वत्तोऽन्यः । कला वेदाद्याः ॥ ५-६ ॥ तत्तत्सम्बन्धोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ॥ ७-८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो विभूतिकथनोत्तरम् । भक्तिं लक्षयतीति तथा तस्मिन् । हंसेन हंसावतारेण । ब्रह्मणे यदुक्तं धर्मम् (१) । न च दृश्यते यतोऽतो हेतोः । इत्यर्थः इति—भक्तिसाधनमिति भावः । ज्ञानयोगं भक्तियोगमष्टांगयोगश्च श्रुत्वा कर्मयोगं विजिज्ञासमानः पृच्छति—यस्त्वयेति । “कालेन प्रलये नष्टा वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥” इति । स च भक्तिलक्षणो धर्मस्त्रिविधः—केवलः, प्रधानभूतो, गुणभूतश्च । तत्र यः केवलः सर्ववर्णाश्रमवतां वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदां नराणां यदृच्छयैव तादृशसाधुसंगादेव भवति न तु धर्मादिभ्यः । यदुक्तं त्वया—“यं न सांख्येन योगेन प्राप्नुयाद्यत्नवानपि” इति । यस्मिंश्च वर्णाश्रमवत्सु जनेषु यदृच्छयैवाविभूते सति ते जना वर्णाश्रमाचारं परित्यज्यैव तमनुतिष्ठन्ति । तदुक्तम्—“सर्वान्धर्मान् परित्यज्य मां भजेद्यः स सत्तमः” इति । प्रधानभूतगुणभूतौ तु तौ यथायोगं तादृशसत्प्रसंगात्स्वधर्माश्च भवत एव ॥ १ ॥ तद्वर्मम् । रवेरन्योऽरविः प्रकाशाभावस्वरूपोऽज्ञानस्य समूहस्तं द्यति खंडयतीत्यरविर्दे ज्ञानम्, खड्गप्रत्यये मुम् । तदेवाक्षि यस्येति समासांतः षच् । हे अज्ञानतिमिरनाशकेत्यर्थः । येन भक्तिगुणभूता प्रधानभूता वा तत्त्वदन्यो न जानातीति भावः ॥ २ ॥ आक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति । माधव मायानाशक । ब्रह्मणेऽभ्यास्येति विष्णुधर्मोत्तरे तथैवोक्तत्वात् । माधवेति स्वीयत्वं बोधयन्त्यामुत्पादयतीति भावः ॥ ३ ॥ स धर्मः । न भविष्यति तिरोहितो भविष्यति । अमित्रकर्षणं हे अविद्यानिवर्तक । अत्र त्वमेव सर्वज्ञशिरोमणित्वेन ममाविद्यां नाशयितुं समर्थ इति भावः ॥ ४ ॥ अत्र तिरोधाने । वैरिच्यां ब्रह्मसंबन्धिन्याम् । यत्र ब्रह्मसभायाम् । “पुराणं धर्ममीमांसा वेदा उपपदाश्च ते । अंगानि सेतिहासानि कथ्यन्ते श्रीहरेः कलाः । देवा ब्रह्मर्षयश्चैव क्षत्रिया रक्षणोत्सुकाः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयोऽपरे ॥” इति पुराणांतरात् । हे अच्युत तव ज्ञानं सदैकरसमेव न प्रलयेऽपि नश्यतीति भावः । कला वेदाद्या अष्टादशविद्याः “ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार एव च । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेत्यनि । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा । छंदश्चेति षडित्येवं विद्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश । आयुर्धनुर्गानार्थैश्च शास्त्रैरष्टादशापि ताः ॥” इति ॥ ५ ॥ तत्त्वज्ञानं तेऽहमुपदिशामि धर्मं त्वन्यस्मात्प्रष्टव्यमिति चेदाह—कर्त्रेत्यादि । कः प्रवक्ष्यति त्वदन्यो धर्मस्य वक्ता न भविष्यतीत्यर्थः । ‘धर्मस्य तत्त्वं दुर्ज्ञेयम्’ इत्युक्तेः । हे मधुसूदन—वेदहर्षमधुहर्षत्वेन वेदसारभक्तियोगस्य त्वमेव बोद्धासीति भावः । हे देव—वेदादिषु प्रकाशमानस्त्वमेवाधुना वक्तुमर्हसीति भावः ॥ ६ ॥ यतस्त्वदन्यो वक्ता नास्ति तत्तस्मात् । यस्य वर्णादेः । मे मह्यम् । तस्मादन्य-वक्तृत्वाभावात् । हे सर्वधर्मज्ञेति—त्वमेव सर्वधर्मवेत्तासि नान्यस्त्वत्सदृश इति भावः । हे प्रभो—मत्स्वामित्वेनाप्यहं त्वदनुग्राह्य एवेति भावः ॥ ७ ॥ स्वभृत्यमुख्येन सर्वभक्तोत्तमेन । सनातनः सर्वकारणः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ततः सप्तदशे धर्मो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः । संक्षेपाद्वर्ण्यते तत्र श्लोका मातङ्गमार्गणाः (५८) ॥

उवाचन्नितयं (३) सार्द्धाष्टपञ्चादशदनुष्टुभः (५८) ॥ १ ॥

य इति । वर्णाश्रमाचारवताम् अपिना तद्धीनानामपि सर्वेषां द्विपदां यस्त्वया त्वद्भक्तिलक्षणः तद्व्यापकः तत्साधन-मित्यर्थः । धर्मोऽभिहितः कथितः ॥ १ ॥ यथेति । हे अरविन्दाच ! सा त्वयि भक्तिर्यथा येन प्रकारेण अनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण नृणां भवेत् तत् तं धर्मं तदनुष्ठानप्रकारं च ममाख्यातुं कथयितुमर्हसीति ॥ २ ॥ पुरेति ! हे महाबाहो हे प्रभो ! हे माधव ! परमकं परमः सर्वत उत्कृष्टश्चासौ कं सुखरूपश्च तं यत् यं धर्मं तेन पूर्वनिरूपितेन हंसरूपेण त्वं ब्रह्मणेऽभ्यास्य कथितवान् । हंसरूपेण धर्मोऽपि निरूपित एव न तु योगमात्रम् । ‘जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्वर्मविवक्षया’ । इत्युक्तेः ॥ ३ ॥ स इति । हे अमित्रकर्शन ! स त्वया प्रागनुशासितोऽपि धर्मो महता कालेन पुनर्लुप्तोऽत इदानीं मत्स्थलोके प्रायो न वर्त्तते । अग्रे तु नैव भविता ॥ ४ ॥ वक्तुं । हे अच्युत ! यस्मात् ते त्वत्तोऽन्यो भुवि तथा यत्र मूर्तिधराः कला वेदाद्या विद्याः सन्ति तस्यां वैरिच्यां दुहिणसम्बन्धिन्यां समाया-मप्यस्य भक्तिसाधनरूपस्य धर्मस्य वक्ता कर्ता अविता रक्षकश्च नास्ति ॥ ५ ॥ कर्त्रेति । हे मधुसूदन ! हे देव ! तस्मात् धर्मस्य कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता महोत्तरे त्यक्ते सति नष्टमिमं धर्मं कः प्रवक्ष्यति । अत्र इदानीं त्वदुपदेशं विनाग्रे नैव भविष्य-तीत्याशयः ॥ ६ ॥ तत्त्वमिति । यस्मादेवं तत्तस्मात् हे सर्वधर्मज्ञ ! त्वद्भक्तिलक्ष्यते जन्यते येन स धर्मो नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य वर्णाश्रमनिष्ठस्याधिकारिणो यथा यत्प्रकारको विधीयते तथा हे प्रभो स्वामिन् ! मे मह्यं त्वं वर्णय ॥ ७ ॥ इत्थमिति । स्पष्टम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

यस्त्वयेति युग्मकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्हसोक्तं धर्ममनुवादं कृत्वा भगवानाह । तद्व्यापकः तां त्वद्भक्तिं साध्यत्वेन ज्ञापयतीति तथा ॥ १-२ ॥ पुरेति युग्मकम् । न केवलं जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्वर्मविवक्षयेत्येव हंसस्य धर्मवक्तृत्वे प्रमाणमपि

तु विष्णुधर्मोत्तरमपि ॥ ३ ॥ तत्र इदानीं धर्मस्य प्रवृत्त्यभावे ॥ ४-५ ॥ तदेवाह कर्त्रेति ॥ ६ ॥ तत्तस्मादन्यवक्तुरभावात् अतो नैःश्रेयस्करत्वात् ॥ ७-९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

शासिता विविच्य ज्ञापिता ॥ १-४ ॥ कर्तेति । कर्त्ता कारयिता च स इतिन्यायेन मर्यादास्थापनार्थं नरनारायणादिरूपेण कर्त्ता ॥ ५ ॥ अवित्रा रक्षकेण ॥ ६-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

दशमाध्यायादौ वर्णाश्रमशुभाचारमकामात्मा समाचरेदिति वर्णाश्रमानुगुणानामाचाराणां भगवद्भक्तियोगानुग्राहकतया-
नुष्ठेयत्वमुक्तं तत्प्रकारमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति । वर्णाश्रमाचारवतां वर्णानुगुणाचारयुक्तानामाश्रमानुगुणाचारयुक्तानां
च सर्वेषां द्विपदां त्वद्भक्तिलक्षणो धर्मस्त्वप्राप्तिसाधनस्त्वयाभिहित इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥ तत्र पृच्छति । यथेति । यथानुष्ठीयमानेन
स्वधर्मेण स्वस्ववर्णाश्रमानुगुणेन धर्मेण त्वयि नृणां भक्तिर्भवेत्तदनुष्ठानप्रकारात्मकं वस्तु मह्यं समाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २ ॥
ननुपदेष्टृपरस्परयैव तज्ज्ञायते किमिति मां पृच्छसीत्यत्राह । पुरेति । यत् यं परमकं परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तं धर्मं हंसरूपेण
ब्रह्मणेऽपिशब्दात्सनकादिभ्योऽप्यात्थ उपदिष्टवानसि हे माधव ! ॥ ३ ॥ स धर्मः हे अमित्रकर्शन ! प्राक् त्वयानुशासितो
विविच्य ज्ञापितः इदानीमतिमहता कालेन मर्त्यलोके प्रायशो न भविता विच्छिन्नो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत एव तस्य धर्मस्य वक्ता
उपदेष्टा कर्त्ताऽविता रक्षिता हे अच्युत ! ते त्वत्तोऽन्यो भुवि नास्ति न दृश्यत इत्यर्थः । मास्तु भुव्यूर्ध्वलोकेषु तु स्यादत आह ।
सभायामपीति । सभां विशिनष्टि । यत्र मूर्तिधराः कला इति । कला विद्या मूर्तिधराः विग्रहधारिण्यः सन्ति वैरिक्क्यां सभाया-
मपि वक्ता कर्त्ताविता वा नास्तीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ यद्यधुना त्वं न कथयसि तर्हि कर्त्तावित्रा प्रवक्त्रा च त्वया त्यक्तेऽस्मिन्महीतले
विनष्टं विच्छिन्नं धर्मं कः प्रवक्ष्यति न कोऽप्यतस्त्वमेवोपदिशेति भावः ॥ ६ ॥ तदेवाह । स त्वमिति । हे सर्वधर्मज्ञ ! सः कर्त्ता
वक्ताऽविता च त्वं नोऽस्मभ्यं त्वद्भक्तिलक्षणोपयुक्तः धर्मः यथा यदङ्गकलापयुक्तो यस्य वर्णिन आश्रमिणश्च विधीयते तथा मे मह्यं
वर्णय हे प्रभो ! मम स्वामिन् ॥ ७ ॥ इत्यमिति शुकोक्तिः मनुष्याणां क्षेमाय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्तद्वर्णादिभिरनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण भगवद्भक्तिर्भवतीत्यतस्तद्वर्णविभागं तत्तत्स्वधर्मं निरूपयत्यस्मिन्नध्यायद्वये । तत्रोद्धव
उक्ताथमनूय ज्ञातव्यांशं पृच्छति । यस्त्वयेति । पूर्वं त्वया यस्त्वद्भक्तिलक्षणः त्वद्भक्तिरेव लक्षणं संपद्यस्य स तथाभिहितः ॥ १ ॥
तेन स्वधर्मेणानुष्ठीयमानेन वर्णाश्रमाचारवतां नृणां यथा त्वयि भक्तिर्भवेत्तत्तथाख्यातुमर्हसीत्यन्वयः द्विपदामपि । वर्णादिहीनानामपि
यो धर्मस्तेनापीति योज्यम् ॥ २ ॥ ननु मयोक्तो धर्मस्त्वया ज्ञातश्चेत्पुनः किमिति वक्तव्य इति तत्राह । पुरेति ॥ ३ ॥ स धर्म
इदानीं प्रायोऽन्तर्भविता तिरोभूतः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मस्य वक्ता त्वदन्यो नास्तीत्याह । वक्तेति । ते तव धर्मस्य विरिञ्चोऽस्ति इत्यत्राह ।
सभायामिति । त्वत्प्रसादं विना विरिञ्चोऽपि न वक्ष्यतीत्यपिपदार्थः—

विना प्रसादं विष्णोर्न धर्मं ब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेन वक्तुं तु ब्रह्मा शक्ष्यति नापरः ॥

इति वचनात् यत्र सभायां कलाः प्राणाद्या मूर्तिधराः अङ्गोपाङ्गाद्यवयववत्यः स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्गोति-
पराः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रः कर्म लोकेषु नाम च ता इमाः षोडशकलाः पुरुषायणा इत्यादिश्रुतेः ॥ ५ ॥ यदा
ब्रह्मसभायामपि त्वद्वत्तेऽन्यो नास्ति किमुत भूतल इति भावेनाह । कर्त्रेति । भवता त्यक्ते महीतले विनष्टं धर्मं कः पुरुषः प्रवक्ष्य-
तीत्यन्वयः कर्तेति पाठे यो भवान् धर्मस्य कर्त्ता तेन भवता ॥ ६ ॥ ततः किमत्राह । त्वमिति । यतोऽन्यो नास्ति अतस्त्वद्भक्तिलक्षणो
धर्मो यस्य यथा विधीयेत तथा मे वर्णयेत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यस्त्वयेति युगमकम् । वर्णादीनां यो धर्मस्त्वया प्रोक्तस्तेन स्वधर्मेण यथानुष्ठीयमानेन सता नृमात्राणां त्वयि भक्तिर्भवेत्
तत्तथा मम मां प्रति आख्यातुमर्हसीति द्वयोरन्वयः त्वद्भक्तिलक्षणः त्वद्भक्तेः साधनं यैव त्वद्भक्तिः कर्माहं विद्धि सात्वतामित्यत्रार्च-
नादिलक्षणतया प्रशस्तेति भावः ॥ १-२ ॥ ब्रह्मणेऽभ्यातयेति । श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तथैव श्रूयते ॥ ३-६ ॥ नस्त्वदीयानामस्माकं
सम्बन्धिनो यस्येति योज्यम् ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनो

अथ सप्तदशे धर्मं हंसोक्तं भक्तिमिश्रितम् । पृष्ठः प्राहोद्धवं कृष्णो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥

ज्ञानयोगं भक्तियोगमष्टाङ्गयोगं च श्रुत्वा कर्मयोगं जिज्ञासमान उक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति सप्तभिः । पूर्व-
कल्पादौ यदुक्तं त्वया—

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

इति स च भक्तिलक्षणो धर्मस्त्रिविधः केवलः प्रधानभूतो गुणभूतश्च तत्र यः केवलः स वर्णाश्रमवतां वर्णाश्रमहीनानामपि
द्विपदां नराणां यदृच्छयैव तादृशसाधुसङ्गादेव भवति ननु धर्मादिभ्यः यदुक्तं त्वया—

यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपीति ॥

यस्मिंश्च वर्णाश्रमाचारवत्सु जनेषु यदृच्छयैवाविर्भूते सति ते जना वर्णाश्रमाचारं परित्यज्यैव तमनुतिष्ठन्ति यदुक्तं
धर्मान् सन्न्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च सत्तम इति प्रधानभूतगुणभूतौ तु तौ यथायोगं तादृशसत्सङ्गात् स्वधर्माच्च भगवत
एव परन्तु यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेनेति त्वत् त्वदन्यो न जानातीति भावः । भक्तिः प्रधानभूता गुणभूता वा ॥ १-२ ॥ ननु
कितथा स्वधर्मो मया कापि नोक्तस्तत्राह । पुरेति । परमकं परमं कं मोक्षलक्षणं सुखं यस्मात्तं यत् यं हंसरूपेण स्वधर्मोऽप्युक्त एव
ननु योगमात्रं जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ प्रागनुशासितोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥ कला वेदाद्या
अष्टादश विद्याः—

ऋग्यजुःसामाथर्वीख्या वेदाश्चत्वार एव च । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेत्यपि ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं व्योतिषं तथा । छन्दश्चेति षडित्येवं विद्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ॥

आयुर्धनुर्गानार्थैश्च शास्त्रैश्चादशापि ताः ॥ ५ ॥

विनष्टं धर्मम् ॥ ६ ॥ त्वद्भक्तिं लक्षयति दर्शयतीति सः तद्धेतुरित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वर्णानामाश्रमाणां च कर्मभिः साधयेद्बुधः । अधुनाध्याययुग्मेन भक्तिमित्याह केशवः ॥

हरिभक्तिर्वर्णाश्रमक्रियया निर्मलान्तःकरणानामात्मपरमात्मविवेके जाते भवत्यतो वर्णाश्रमक्रियानुष्ठानेन भक्त्युदयप्रकारं
पृच्छति । य इत्यादिना । मद्भक्तियुक्तयेत्यनेन पूर्वमनन्तराध्यायान्ते भक्तिलक्षणः भक्त्यात्मकः धर्मः योऽभिहितः स सर्वेषां द्विपदां
तत्र मुख्यानां वर्णाश्रमाचारवतां सम्बन्धीत्यर्थः । अपिशब्दादन्येऽपि गृह्यन्ते ॥ १ ॥ सा च भक्तिः स्वधर्मण स्वस्वासाधारणवर्णाश्रम-
धर्मेण यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन भवेत् तत्र वर्णाश्रमवतां साक्षाद्धर्मानुष्ठानेनेतरेषां गुरुशुश्रूषणादिद्वारेति विवेकः तत्समाख्यातु-
मर्हसि ॥ २ ॥ नन्वेतत्संप्रदायाद्बोद्धव्यमित्यत्र त्वमेव संप्रदायप्रवर्तक इत्याह । पुरेति । मायाः संप्रदायविद्यायाः धवः स्वामी
संप्रदायधर्मप्रवर्तकस्तस्य सम्बोधने हे माधव ! मा विद्या च समाख्याता तस्याः स्वामी धवः स्मृत इति स्मृतेः परमकं ज्ञानभक्तिद्वारा
मुक्तिसाधनं धर्मं जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षयेतिवचनात् हंसरूपेण श्रीमत्सनकादिभ्यो योगोपदेशमये ब्रह्मणे स्वपुत्राय
योगसाधनतया धर्मोऽप्युपदिष्ट इति गम्यते अतो यत् य ब्रह्मणेऽध्यातृ तं व्याख्यातुमर्हसीत्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ ननु स लोकात् प्रष्टव्य
इत्यत आह । स इति । प्रागनुशासितः स परमको धर्मः इदानीं महता कालेन निमित्तेन मर्त्यलोके प्रायो न विद्यतेऽतोऽन्तेऽपि न
भविताऽतस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ नन्वन्ये बहुविदस्तदर्थं मृग्याः अत्राह । वक्तेति द्वाध्याम् । ते त्वत्तः कला वेदाः ॥ ५-६ ॥
तत्ततः नोऽस्माकमधिकारिणां मध्ये त्वद्भक्त्युपायः यस्य यथा विधीयते तथा मे मां प्रति वर्णय ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अथ सप्तदशे पृष्ठे स्वधर्मं भक्तिसाधने । भगवान्धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ १ ॥

मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः । वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेदिति भगवता भक्तिसाधनतया स्वधर्मं
उक्तस्तत्र विशेषं पृच्छति—य इति । वर्णाश्रमाचारवताम् अपिशब्दाद्वर्णाश्रमहीनानामपि सर्वेषां द्विपदां यस्त्वया त्वद्भक्तिलक्षणो
धर्मोऽभिहितः कथितः ॥ १ ॥ सा त्वयि भक्तिः हे अरविन्दाक्ष यथाऽनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण नृणां भवेत् तत् तं धर्मं तदनुष्ठानप्रकारं
च ममाख्यातुं कथयितुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ननु सम्प्रदायादेव ज्ञास्यते किं वर्णनेन तत्राह—पुरेति । एतन्निरूपणे तवैव सामर्थ्य-

मस्तीति सूचयन्सम्बोधयति—महाबाहो इति । आवश्यकं च त्वैतत्कथनं जगतः स्वामित्वादित्याशयेन सम्बोधयति—प्रभो इति । तत्र हेतुतया पुनः सम्बोधयति—माधवेति । अत्र सन्देहो नास्तीत्याह—किलेति । परमकम् । परमः सर्वत उत्कृष्टश्चासौ कं सुखरूपश्च तं यत् यं धर्मं तेन पूर्वनिरूपितेन हंसरूपेण त्वं ब्रह्मणेऽभ्यास्य कथितवान् हंसरूपेण धर्मोऽपि निरूपित एव न तु भक्तियोगमात्रमिति ज्ञेयम् । 'जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया' इत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ हे अमित्रकर्शनेति सम्बोधनेन धर्मोपदेशेन शत्रुभूता धर्मपक्षास्त्वयावश्यं निरसनीया इति सूचयति । स त्वया प्रागनुशासितोऽपि धर्मो महता कालेन पुनर्लुप्तोऽत इदानीं मर्त्यलोके प्रायो न वर्तते अग्रे तु नैव भविता ॥ ४ ॥ तत्र हेतुमाह—वक्तेति द्वाभ्याम् । हे अच्युत परिपूर्णज्ञानादिरूप यस्मात् ते त्वत्तोऽन्यो भुवि तथा यत्र मूर्तिधराः कला वेदाद्या विद्याः सन्ति तस्यां वैरिञ्चयां सभायामप्यस्य भक्तिसाधनरूपस्य धर्मस्य वक्ता कर्त्ता अविता रक्षकश्च नास्ति ॥ ५ ॥ तस्मात् हे मधुसूदन हे देव कर्त्रादिरूपेण भवता महीतले त्यक्ते सति नष्टमिमं धर्मं कः प्रवक्ष्यति । अत इदानीं त्वदुपदेशं विनाग्रे नैव भविष्यतीत्याशयः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तत्तस्मात् हे सर्वधर्मज्ञ त्वद्भक्तिर्लक्ष्यते जन्यते येन स धर्मो नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य वर्णाश्रमनिष्ठस्याधिकारिणो यथा यत्प्रकारको विधीयते तथा हे प्रभो स्वामिन्मे मह्यं वर्णयेत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

भगवत्प्रासादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पृष्ठे सप्तदशेऽथ स्वधर्मभक्त्योर्हि लक्षणे । धर्ममन्वाह हंसोक्तं गृहस्थब्रह्मचारिणोः ॥ १ ॥

एकादशाध्यानादौ 'वर्णाश्रमशुभाचारमकामात्मा समाचरेत्' इति वर्णाश्रमानुगुणानामाचाराणां भगवद्भक्तियोगानुप्राहकतया अनुष्ठेयत्वमुक्तं, तत्प्रकारमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति । हे कृष्ण, वर्णाश्रमाचारवतां वर्णानुगुणाचारयुक्तानां आश्रमानुगुणाचारयुक्तानां चापि, सर्वेषां द्विपदां, त्वद्भक्तिलक्षणः धर्मः, त्वत्प्राप्तिसाधनः त्वया यः पूर्वम् अभिहित उक्तः । इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥ तत्र पृच्छति । यथेति । हे अरविन्दाक्ष कमलनयन कृष्ण, यथानुष्ठीयमानेन यथानुष्ठितेन तेन, स्वधर्मेण स्वस्ववर्णाश्रमानुगुणेन, धर्मेण, त्वयि नृणां भक्तिः, भवेत्, तदनुष्ठानप्रकारात्मकं वस्तु, मह्यं समाख्यातुं अर्हसि ॥ २ ॥ ननूपदेष्ट-परंपरयैव तत् ज्ञायते किमिति मां पृच्छसि तत्राह । पुरेति । हे महाबाहो, हे प्रभो, हे माधव, पुरा किल यत् यं, परमश्चासौ कं सुखरूपश्च तं परमं धर्मं, तेन पूर्वोक्तेन हंसरूपेण, ब्रह्मणे अपिशब्दात्सनकादिभ्यश्चापि, आत्थ उपदिष्टवानसि ॥ ३ ॥ स इति । हे अमित्रकर्शनेन धर्मद्वोगधृशत्रुजनविनाशक, प्राक् अनुशासितः पूर्वं त्वया विविच्य ज्ञापितः, यः धर्मः सः धर्मः, इदानीं सुमहता कालेन, मर्त्यलोके प्रायः प्रायशः, न भविता । विच्छिन्नो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ वक्तेति । अत एव धर्मस्य तस्य धर्मस्य, वक्तोपदेष्टा, कर्त्ता आचरिता, अविता रक्षिता, हे अच्युत, ते त्वत्तः अन्यः भुवि नास्ति । न दृश्यते इत्यर्थः । मास्तु भुवि ऊर्ध्वलोकेषु तु स्यादत आह । यत्र वैरिञ्चयां सभायां, कलाः वेदाद्याः अष्टादश विद्याः, मूर्तिधराः विग्रहधारिण्यः सन्ति, तस्यां वैरिञ्चयां सभायामपि, त्वदन्यो वक्ता कर्त्ताऽविता वा नास्तीति संबन्धः ॥ ५ ॥ कर्त्रेति । हे मधुसूदन, हे देव, यदि त्वमधुना न कथयिष्यसि तर्हि, कर्त्रा, प्रवक्त्रा, अवित्रा च, भवता त्वया, महीतले त्यक्ते सति, विनष्टं विच्छिन्नं धर्मं, कः प्रवक्ष्यति । न कोऽपि । अतस्त्वमेवोपदिशेति भावः ॥ ६ ॥ तदेवाह । तदिति । हे सर्वधर्मज्ञ, हे प्रभो, तत्तस्मात्, त्वद्भक्तिलक्षणः धर्मः, नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये, यस्य यथा विधीयते, तथा त्वं मे वर्णयेति ॥ ७ ॥ इत्यमिति । स्वभृत्यमुख्येनोद्धवेन, इत्थं पृष्ठः, सः भगवान् हरिः, प्रीतः सन्, मर्त्यानां क्षेमाय सनातनान् धर्मान्, आह ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

वर्णाश्रम-धर्म-निरूपण

उद्धवजी ने कहा—कमलनयन श्रीकृष्ण ! आपने पहले वर्णाश्रम-धर्म का पालन करने वालों के लिये और सामान्यतः मनुष्यमात्र के लिये उस धर्म का उपदेश किया था, जिससे आपकी भक्ति प्राप्त होती है । अब आप कृपा करके यह बतलाइये कि मनुष्य किस प्रकार से अपने धर्म का अनुष्ठान करे, जिससे आपके चरणों में उसे भक्ति प्राप्त हो जाय ॥ १-२ ॥ प्रभो ! महाबाहु माधव ! पहले आपने हंसरूप से अवतार ग्रहण करके ब्रह्माजी को अपने परम धर्म का उपदेश किया था ॥ ३ ॥ रिपुदमन ! बहुत समय बीत जाने के कारण वह इस समय मर्त्य लोक में प्रायः नहीं-सा रह गया है, क्योंकि आपको उसका उपदेश किये बहुत दिन हो गये हैं ॥ ४ ॥ अच्युत ! पृथ्वी में तथा ब्रह्मा की उस सभा में भी, जहाँ सम्पूर्ण वेद मूर्तिमान् होकर विराजमान रहते हैं, आपके अतिरिक्त ऐसा कोई भी नहीं जो आपके इस धर्म का प्रवचन प्रवर्तन अथवा संरक्षण कर सके ॥ ५ ॥ इस धर्म के प्रवर्तक, रक्षक और उपदेशक आप ही हैं । आपने पहले जैसे मधु दैत्य को मारकर वेदों की रक्षा की थी, वैसे ही अपने धर्म की

भी रक्षा कीजिये । स्वयंप्रकाश परमात्मन् ! जब आप पृथ्वी तल से अपनी लीला संवरण कर लेंगे, तब तो इस धर्म का लोप ही हो जायगा तो फिर उसे कौन बतावेगा ? ॥ ६ ॥ आप समस्त धर्मों के मर्मज्ञ हैं; इसलिये प्रभो । आप उस धर्म का वर्णन कीजिये, जो आपकी शक्ति प्राप्त कराने वाला है । और यह भी बताइये कि किसके लिये उसका कैसा विधान है ॥ ७ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब इस प्रकार भक्तशिरोमणि उद्धवजी ने प्रश्न किया तब भगवान् श्रीकृष्ण ने अत्यन्त प्रसन्न होकर प्राणियों के कल्याण के लिये उन्हें सनातन धर्मों का उपदेश किया ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच

धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् । वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे ॥ ९ ॥
आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः । कृतकृत्याः प्रजाः जात्या तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् । उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥
'त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी । विद्या प्रादुरभूत्तस्या' अहमासं त्रिवृन्मुखः ॥ १२ ॥
विप्रश्नत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः । वैराजात् पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥
गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्षःस्थानाद् वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥ १४ ॥
वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः । आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ॥ १५ ॥
शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्धव धर्म्यः एष तव प्रश्नः नृणाम् वर्णाश्रमाचारवतां नैःश्रेयसकरः तम् मे निबोध ॥ ९ ॥ आदौ कृतयुगे नृणां वर्णः हंस इति स्मृतः । प्रजाः जात्या कृतकृत्याः तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ अग्रे वेदः प्रणव एव धर्मः अहं वृषरूपधृक् । मुक्तकिल्बिषाः तपोनिष्ठाः हंसं माम् उपासते ॥ ११ ॥ महाभाग त्रेतामुखे तन्मे प्राणात् हृदयात् त्रयी विद्या प्रादुरभूत् तस्याः अहम् त्रिवृन्मुखः आसम् ॥ १२ ॥ आत्माचारलक्षणाः विप्रश्नत्रियविट्शूद्राः वैराजात् पुरुषाज्जाताः य मुखबाहूरुपादजाः ॥ १३ ॥ गृहाश्रमः जघनतः ब्रह्मचर्यं मम हृदः वक्षःस्थानाद् वने वासः न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥ १४ ॥ वर्णानाम् आश्रमाणां नृणां जन्मभूम्यनुसारिणीः । प्रकृतयः नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः च आसन् ॥ १५ ॥ शमः दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिः आर्जवम् । मद्भक्तिः दया सत्यं च तु इमा ब्रह्मप्रकृतयः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

धर्म्यो धर्मादनपेतः । कृतो नैःश्रेयसकरो भक्तिजनकः । अतो मे मत्तस्तं धर्मं निबोध ॥ ९ ॥ तत्रादौ मनुपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् आचारलक्षणस्तु पश्चात्प्रवृत्तः स चैवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह । आदाविति । कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् । ते च तदा मामुपासत एव केवलं नान्यत्कुर्वतीति वक्तुं कृतयुगनामनिरुक्तिमाह । कृतकृत्या इति जात्या जन्मनैव ॥ १० ॥ किंच विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तोत्याह । वेद इति । धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात्र क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठाः । “मनसश्चेन्द्रियाणां च स्वैकाग्र्यं परमं तपः” इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् । हृदयात्सकाशात् । तस्याख्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्रा-त्रैल्लिवृत्तिरूपः । “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह विप्रेति द्वाभ्याम् । आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥ मम वैराजरूपस्य हृदो वक्षसोऽवस्तात् । ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायम् ॥ १४ ॥ तेषामधिकारिविशेषेण स्वभावानाह वर्णानामिति पंचभिः । जन्मस्थानानुसारिण्यः । नीचैरित्यव्ययम् । अतोऽयमर्थः । मंदाभिर्जन्म-भूमिभिर्मंदाः । उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति । नीचैर्नीचाश्चोत्तमैरुत्तमाश्च । स्वभावस्यान्यथा प्रतीतिस्त्वौपाधिकी । यथा जलस्य बह्वयातप-योगादौष्ण्यम् ॥ १५ ॥ तप आलोचनम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

धर्म्यत्वे हेतुमाशङ्कते—कुत इति । यतो नैःश्रेयसकरोऽतो हेतोः । निबोध जानीहि । दोषिका—अतो नैःश्रेयसकरत्वात् ॥ ९ ॥ तत्र धर्मेषु । स चाचारलक्षण एवमनुष्ठितोऽन्या रीत्या कृतः । ते च नरास्तदादिकृतयुगे । हंसो हंसाभिधानः । एष त्वष्टृष्टो वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्मो यत आरभ्य प्रवृत्तस्तं समयमपि शृण्वत्याह—आदौ द्विपराधौ । ब्राह्मे कल्पे । या तु सृष्ट्यादित एव चातुर्वर्ण्योदिप्रवृत्तिर्विनिता सैव कल्पांतरेष्वपीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ तत्रत्यमन्यदप्याह—किंचेति । प्रकर्षेण नूयते स्तूयते हरिनेनेति प्रणव ओंकारस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एवासीदग्रे प्रथमे कृतयुगे न तृगादिभेदेन विभक्तः । “ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतभवविषयदिति सर्वमोंकार एव” इति श्रुतेः । चतुष्पात्संपूर्णो न विकलांगः । यतो यज्ञादिरूपक्रियाभावोऽतो हेतोः । इत्यर्थ इति—अवतारविशेषाणां तदाभावाच्छुद्धं निर्विकल्पं वेदांतैकवेद्यमेव ध्यायतीति भावः । विधायकाभावाद्देदानाविर्भावात् । तदानीं कृतयुगेऽन्यत्तपोऽतिरिक्तम् ॥ ११ ॥ महाभागत्वाच्चावमहमिदं वच्मीति संबुद्धयभिप्रायः । क्रमेण तेषां मुक्तौ सत्यां तानन्यान्वेदान्प्रवर्त्यान्याधिकारिणः प्रवर्तिता इत्याह—त्रेतेति । वैराजाख्यब्रह्मरूपस्य व्यष्टिसृष्टेस्तत्कारणकत्वात् । अत एव ‘नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः’ इति नीचत्वेनापि व्यपदेक्ष्यते, श्रीनारायणे तथोक्तेरनुचितत्वात् ॥ १२ ॥ तेषां वर्णाश्रमाणाम् । कस्माद्रूपाद्विप्रादयो जाता इति चेदाह—वैराजाद्ब्रह्मांतयोमिणः । स्वधर्मो वक्ष्यमाणः ‘शमो दमः’ इत्याद्युक्तः ॥ १३ ॥ आश्रमोत्पत्तिमाह—जघनतः ऊरुदेशतः । यद्यपि “पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः” इति कोशात्स्त्र्यवयव एव नितंबजघनशब्दौ वर्तते, तथाप्यनयैव भगवदुक्त्या पुरुषावयवेषु प्रयुज्येते कचिदिति ध्येयं सुमतिभिः । नैष्ठिकाभिप्रायमिति व्यत्ययनिर्देश एवात्र मानमिति । वने वासो वानप्रस्थः ॥ १४ ॥ तेषां वर्णाश्रमाणामधिकारिणां विशेषेण भेदेन । प्रथमार्थं द्वितीया । नीचा इत्यत्र विसर्गलोपे संधिरार्षः । यद्वा—नीचैर्नीचाभिर्नीचा नीचैर्नीचा उत्तमाभिरुत्तमा उत्तमोत्तमाः, ताश्च ताश्च नीचैर्नीचोत्तमोत्तमा इति यतोऽव्ययमतोऽयमर्थः । तृतीयाविभक्तिवाभावाद्ब्रह्मणोर्विधेयस्तमाह—मंदाभिरित्यादिना । मुखस्य शीर्ष्णश्च सर्वोत्तमत्वाद्ब्रह्मप्रस्य संन्यासस्य च सर्वोत्तमा प्रकृतिः । पादस्य जघनस्य च नीचत्वाच्छूद्रस्य गृहाश्रमस्य च नीचा प्रकृतिः ॥ १५ ॥ प्रकृतयः स्वभावाः । मद्भक्तिर्गुणभूता ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धर्म इति । हे उद्धव ! तवैष प्रश्नो धर्म्यः धर्मादनपेतः निर्द्वारणानुष्ठानद्वारा धर्महेतुः नृणां नैःश्रेयसकरो मोक्षसाधनम् । अतो वर्णाश्रमाचारवतां तं धर्मं वर्णयामि । त्वं च मे मत्तो निबोध ॥ ९ ॥ आदौ मधुपासनलक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् । आचारलक्षणस्तु पश्चात्प्रवृत्तः । स चैवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वक्तुमाह—आदाविति । कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् सर्वेषां नृणां हंस इति स्मृतो वर्ण एक एवासीत् । यतस्तदा सर्वाः प्रजाः जात्या जन्मना स्वभावत एव कृतकृत्यास्तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ किंच विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मासीदित्याह—वेद इति । अग्रे वेदः प्रणवरूप एवासीत् नाधिकः । धर्मश्च मनोविषयो वृषरूपधृक् चतुष्पादहमेव न तु क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्ते सर्वे तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाम्रथं परमं तपः इत्युक्तेः । एकाम्रतया मुक्तकिल्बिषा जनाः हंसं शुद्धं माम् उपासते ध्यायन्तीति ॥ ११ ॥ त्रेतेति । हे महाभाग ! ततः पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात् त्रयी ऋग्यजुःसामरूपास्त्रयोऽवयवा यस्याः सा विद्या प्रादुरभूत् । तस्याः त्रयाः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्वात्रैस्त्रिवृत् त्रिरूपो मखोऽहमासम् । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ विप्रेति । विप्रादयश्चत्वारो वर्णा वैराजात्पुरुषाज्जाताः प्राक् सृष्टा एव प्रकटीबभूवुस्ते क्रमान्मुखादिजा ज्ञेयाः । ये विप्रादयः आत्मनो मनसः आचारः शमादिरूप एव लक्षणं ज्ञापकं येषां ते ॥ १३ ॥ गृहाश्रम इति । मम वैराजरूपस्य जघनतो गृहाश्रमः । हृदो वक्षसोऽधस्तात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायमिति स्वाभिप्रादाः । स्पष्टमन्यत् । शीर्षणीति छान्दसम् ॥ १४ ॥ वर्णानामिति । वर्णाश्रमवतां नृणां मुखबाह्यादिपूर्वोक्तजन्मभूम्यनुसारिणो जन्मस्थानानुसारिण्यः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । प्रकृतयः स्वभावा आसन् । तदेव स्पष्टयति । नीचैः अव्ययमिदम् । पादादिभिः जन्मभूमिभिः नीचा मन्दाः उत्तमैर्मुखादिभिरुत्तमाः ॥ १५ ॥ शम इति । शमः अन्तःकरणनिग्रहः । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । तपः तत्त्वलोचनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धता । यथालाभं सन्तोषः । क्षान्तिः परैरपराधे कृतेऽपि विकाराभावः । आर्जवं कौटिल्यराहित्यं मद्भक्तिश्च । दया परदुःखपरिहाणेच्छा । सत्यं हितं मधुरं यथार्थभाषणम् । इमास्तु ब्रह्मप्रकृतयः ब्राह्मणत्वाभिष्यञ्जकाः स्वभावसिद्धा धर्माः । एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि विज्ञेयाः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपनीव्याख्या

तत्र धर्मद्वयमध्ये । आदौ हि परार्द्धादौ ब्राह्मे कल्पे । आचारलक्षणः क्रियालक्षणः । आह प्रवृत्तिक्रममाहेत्यर्थः ॥ १० ॥ विधायकाभावाद्देदानाविर्भावात् । तदानीं कृतयुगे अन्यत् तपोऽतिरिक्तम् ॥ ११ ॥ वैराजरूपस्य ब्रह्मणः पुरुरवस्तदाविर्भावस्तु

कल्पान्तरे इति ज्ञेयम् । होतुः कर्म होत्रम् । अध्वर्योः कर्म आध्वर्यवम् । उद्गातुस्तदौद्गात्रम् तैः ॥ १२ ॥ वैराजात् विराडभिमानि-
ब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥ नैष्ठिकाभिप्रायमित्युपकुर्वाणस्तु जघनादिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ जन्मस्थानमुत्तमपितरौ अतोऽव्ययत्वात् ॥ १५ ॥
शमोदम इत्यादिश्लोकोक्तयोक्ता वर्णधर्मा विप्रादित्रयाणां यथासंख्यमाश्रमधर्मा अपि उन्नेयाः विप्राणां शमादिप्रधाना
ब्रह्मचर्यादयः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

आदौ कृतयुगे चतुर्युगसहस्रारम्भकृतयुगे हंस इति ब्राह्मणवर्णसंज्ञा नतु क्षत्रियादय इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ त्रिवृन्मस्वः
प्रणवप्रधानः ॥ १२ ॥ वैराजात् विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसूताच्चतुर्मुखात् ॥ १३-१९ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

पृष्ठमनुवर्णयितुकामः स्तुवन्प्रश्नमभिनन्दति । धर्म्य इति । तव लोकहितैककारिण एष प्रश्नः धर्म्यः हिताचरणरूपा-
द्धर्मादनपेतः तत्र हेतुत्वेन प्रश्नं विशिनष्टि । वर्णाश्रमाचारवतां नृणां निःश्रेयसकरः । मुक्तिसाधनः प्रश्नस्य निःश्रेयसकरत्वम्
उत्तरज्ञानानुष्ठादिपरम्परयेत्यवगन्तव्यं हे उद्धव ! तं भक्तियोगानुग्राहकं वर्णाश्रमानुगुणं धर्मं मे मत्तो निबोध जानीहि ॥ ९ ॥
वर्णानामुत्पत्तिं तद्धर्मभेदं च विवक्षुस्तावन्कृतयुगे वर्णस्तद्धर्मश्चैक एवेत्याह । आदाविति । आदौ कृतयुगे चतुर्युगसहस्रारम्भकृतयुगे
नृणां वर्णो हंस इति ब्राह्मणवर्णसंज्ञा स एक एव नतु क्षत्रियादयः सन्तीत्यर्थः । कृतमिति नाम निर्वृत्ति कृतकृत्या इति । जात्या
हंसत्वजात्यैव यस्मात्कृतकृत्यास्तस्मात्तद्युगं कृतमिति विदुः हंसजात्युत्पत्तिमात्रेणैव कृतकृत्यतावहत्वं तस्मिन्कृतशब्दप्रवृत्तौ निमित्त-
मित्यर्थः । अनेन तद्युगसम्भवानां हंसानां न कर्त्तव्यांशोऽस्तीति सूचितम् ॥ १० ॥ किञ्च विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मा-
स्तीत्याह । वेद इति । तदा प्रणव एव वेदः नतु त्रयीति भावः । धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक्चतुष्पात्रतु क्रियाविशेषो यज्ञादिः
अतस्ते केवलं तपोनिष्ठाः ध्यानयोगनिष्ठाः हंसं विशुद्धं निरस्तनिखिलदोषमामुपासते अतस्तेऽपि मुक्तकिल्बिषा अहमिव तेऽपि हंसा
इति भावः ॥ ११ ॥ पश्चाच्चेतायुगप्रवेशे तु हे महाभाग ! मम हृदि यः प्रणवः तस्मात्त्रयी ऋग्यजुःसामरूपाः त्रयोऽवयवा यस्याः
सा विद्या प्रादुर्बभूव तस्या नित्यत्वात्प्रादुरभूदित्युक्तं नतूत्पद्यते इति तस्यास्तस्या विद्यायाः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिरूपः
त्रयाणां ऋग्यजुःसाममन्त्राणां वृद्धर्त्तनं करणतया यस्मिन्निति वा त्रिवृत्समख यज्ञोऽहमासमित्यात्ममखयोः सामानाधिकरण्यमात्मायत्त-
सत्ताप्रवृत्तिमत्त्वनिबन्धनं त्रेताप्रभृतियज्ञादिरूपो धर्मस्तद्विधायकवेदश्चासीदित्यर्थः ॥ १२ ॥ यत एवमत विप्रादयश्चत्वारो वर्णाः
आत्माचारः स्वधर्मो लक्षणं ज्ञापको येषां ते वैराजाद्विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसूताच्चतुर्मुखादेर्जाता आसन्निति शेषः । ब्राह्मणादीनां
वैराजमुखादिभ्यः प्रसूतत्वं नाम वेदप्रवचनादिरूपमुखादिव्यापारावलम्बित्वम् ॥ १३ ॥ अथाश्रमाणामुत्पत्तिमाह । गृहाश्रम इति ।
मम चतुर्मुखशरीरकस्य जघनतो गृहाश्रमः हृदो ब्रह्मचर्यं न्यासः संन्यासः शीर्षणि शिरसि संस्थित आश्रित इत्यर्थः । वर्णानां
जातिरूपत्वादाश्रमाणां च क्रियात्मकत्वात्तेषामाश्रमैर्विना पृथगुत्पत्त्यनुपपत्तेराश्रमाणां नृणामुत्पत्तेः सृष्टिप्रकरणेऽव्यवस्थैवोक्तत्वा-
न्मुखोत्पत्त्यसम्भवान्मुखजघनाद्यवयवगतवेदादादिनीचोत्तमभावादिरूपधर्मावलम्बित्वरूपैवोत्पत्तिरवगन्तव्या अत एव जाता
इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ तेषां स्वभावविशेषानाह । वर्णानामिति । जन्मभूमयो जन्मदेशाः तत्र वर्णानां जन्मदेशा मुखबाहूरुपादाः
जघनहृदक्षः शिरांसीत्याश्रमाणां तदनुसारिण्यः तद्गतधर्मानुसारिण्यः हेतुगर्भमिदम् अतः नीचैरवमैर्जन्मदेशैर्नीचाः उत्तमैस्तैरुत्तमाः
प्रकृतयः स्वभावा आसन् ॥ १५ ॥ तत्तत्स्वभावप्रयुक्तान् धर्मानाह । शम इति । इमाः शमादयः ब्रह्मप्रकृतयः ब्रह्मवर्णस्वभावप्रयुक्ताः
अत एव ब्रह्मकर्मस्वभावजमिति गीतं ब्राह्मणादीनां स्वभावो नाम ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतप्राचीनकर्मविशेषः तदनुसारिबुद्धिविशेषो
वा तस्य स्वभावस्य शमादीनप्रति हेतुत्वं सत्त्वादिगुणोद्रेकापादनतत्प्रयुक्तशमादिविषयरुचिजननद्वारैव ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो
रजस्तमोऽभिभवेन उद्धूतसत्त्वगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तु सत्त्वतमोऽभिभवेनात्युद्रिक्तरजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभि-
भवेनाल्पोद्रिक्तरजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजःसत्त्वाभिभवेनात्युद्रिक्ततमो
गुणः एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः शमादिरुचिः यद्यपि शमादयो मुमुक्षूणां त्रयाणां वर्णानां साधारणास्तथापि ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्रेकस्य
स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमादयः प्रकृतयः इत्युक्तं क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमः प्रधानत्वेन
शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्प्रकृतय इत्युक्तमित्यवगन्तव्यं तत्र शमो नामानर्थवद्भयो विषयेभ्यो बाह्योन्द्रियनियमनं
तमोऽन्तःकरणनियमनमिति तपो भोगनियमनरूपः शास्त्रप्रसिद्धः कायक्लेशः शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता सन्तोषो द्वैवल्लभेनाज्ञादिनालं
बुद्धिः क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता आर्जवं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं दया परदुःखासहिष्णुता सत्यं
यथादृष्टिविषयं भूतहितरूपवचनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयभ्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धर्मः धर्मविषयः ॥ ९ ॥ नृणां वर्णो हंस इति हंसमिधानः कृतयुगं पर्याययुगम् ॥ १० ॥ अग्रे कृते प्रकृष्टो नवो भगवद्गुणानां येन स प्रणव ओङ्कारस्तद्रूपस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एव न ऋगादिभेदेन विभक्तः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एवेति श्रुतिः तस्य विषयः क इत्यत उक्तं धर्म इति स क इत्यतो ऽहमिति किंविशिष्टः वृषरूपधृक् चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येत्यादिश्रुतिः एवंविधे त्वयि किंप्रमाणमत्राह । उपासत इति । हंसा इत्यस्य विवरणं मुक्तकिल्बिषा इति ॥ ११ ॥ अधुना त्रेतायुगे वेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह । त्रेतामुख इति । त्रेतामुखे त्रेताप्रारम्भे मे मम हृदयात् प्रेष्यतां सरस्वतीत्यस्याः प्रकृष्टो विरिञ्चः तस्मात्प्राणात्त्रयी विद्या त्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेन वेदविद्या प्रादुरभूत् त्रीन् वेदान् वृणत इति त्रिवृतो ब्राह्मणास्त एव मुखं द्वारं यस्य स तथा अहं तस्या विद्याया आसं विप्रद्वारा त्रय्या अभिव्यक्तोऽहमित्यर्थः । विप्राणां तत्त्वोपदेष्टृत्वात् ॥ १२ ॥ तव विप्रमुखत्वं किं विशिष्योच्यते तत्रादिमुखत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य मम सर्वावयवेष्वभ्यो मुखस्य मुख्यत्वाद्वागाधिकरणत्वात्तत्त्वज्ञापनस्य वागधिकारत्वाच्चेति भावेनाह । विप्रेति । तव कस्माद्रूपविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिराह । वैराजादिति । वैराजात् ब्रह्मान्तर्यामिणः ये आत्माचारलक्षणाः स्वस्वविहिताचार एव लक्षणम् येषां ते तथा ॥ १३ ॥ इदानीमाश्रमोत्पत्तिस्थानमाह । गृहाश्रम इति । वनेवासः वानप्रस्थः ॥ १४ ॥ ममावयवानां विशेषाभावेऽपि मन्दमतिमपेक्ष्य जन्मस्थानमनुसृत्य वर्णादीनां स्वभावावशेषोऽस्तीत्याह । वर्णानामिति । प्रकृतयः स्वभावाः स्वभावभेदा नीचादिशब्दवाच्याश्चेत्याह । नीचैरिति । नीचप्रकृतिः शूद्रः नीचोत्तमो वैश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमोत्तमः विप्रः नीचनीचोऽन्तेवसायी ॥ १५ ॥ नीचैरित्यादि-विप्रादिक्रमविषयं निवारयितुं विप्रादिस्वभावलक्षणमाह । शम इत्यादिना ॥ १६ ॥

श्रीमज्जोवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र द्विपराद्धादौ ब्राह्मकल्पे यत्कृतत्रेतयोर्वर्णाश्रमाचाराणां प्रवृत्तिक्रमस्तमाह । आदाविति पञ्चभिः । यतो या तु सृष्ट्यादित एव चातुर्वर्ण्योदिप्रवृत्तिर्वर्णिता सा कल्पान्तरेष्वेव ज्ञेया ॥ १० ॥ तदानीं का निष्ठा विधिकार्याभावाच्चाग्रे वेदाः प्रवर्त्तिताः किन्तु मुख्य एक एवेत्याह । वेद इति ॥ ११ ॥ क्रमेण तेषां मुक्तौ सत्यां तानन्यान् वेदान् प्रवर्त्त्योऽन्येऽधिकारिणः प्रवर्त्तिता इत्याह । त्रेतेति द्वाभ्याम् । मे मम वैराजाख्यब्रह्मरूपस्य व्यष्टिसृष्टेस्तत्कारणकत्वात् अत एव नीचैर्नीचोत्तमोत्तमा इति नीचत्वेनापि व्यपदेक्ष्यते श्रीनारायणे तथोक्तेरनुचितत्वात् मखस्तदधिष्ठाता ॥ १२ ॥ वैराजात् विराडभिमानिब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्यमिति तैः तत्र नैष्ठिकमिप्रायमित्युपकुर्वाणस्तु जघनादिति ज्ञेयम् ॥ १४-१५ ॥ शमो दम इत्यादिषु वैश्यान्तत्रयाणामाश्रमधर्मोऽप्युन्नेयाः विप्राणां शमादिप्रधाना ब्रह्मचर्यादयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथवक्त्रचर्चितकृता सारार्थदर्शिनी

धर्म्यो धर्मादनपेतः तं धर्मम् ॥ ९ ॥ एष त्वत्पृष्टो वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्मो यतः आरभ्य प्रवृत्तस्तं समयमपि शृण्वित्याह । आदाविति ॥ १० ॥ धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात् न क्रियाविषयो यज्ञादिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ मे मम वैराजरूपस्य प्राणाभिमिच्छात् हृदयात् सकाशात् त्रयी तस्याः त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रैस्त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १२ ॥ जाता प्राक् सृष्टा एव तदा प्रकटीभवूवुः । आत्माचारः स्वस्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥ हृदो वक्षसोऽधःस्थलात् ॥ १४ ॥ जन्मभूम्यनुसारिण्य एव प्रकृतयः स्वभावाः नीचैरित्यव्ययं नीचाभिर्जन्मभूमिभिर्नीचाः उत्तमाभिः उत्तमाः प्रकृतयः तेन मुखस्य शीर्ष्णाश्च सर्वोत्तमत्वाद्विप्रस्य संन्यासस्य च सर्वोत्तमा प्रकृतिः पादस्य जघनस्य च नीचत्वात् शूद्रस्य गृहाश्रमस्य च नीचा प्रकृतिः ॥ १५ ॥ मम भक्तिर्गुणभूता ॥ १६-१९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नैःश्रेयसकरः भक्तिजनकः तत्र प्रदनः यतः धर्म्यः धर्मादनपेतः तं प्रस्तुतं धर्म मे मत्तो निबोध ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमकर्म-स्यान्तःकरणशुद्धिद्वारा परभक्तिहेतुज्ञानसाधनतया भक्तिसाधनत्वं तस्य कृतयुगे प्रवृत्तिर्नास्ति प्रयोजनाभावादित्याह । आदाविति द्वाभ्याम् । आदौ कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् हंसः शुद्धान्तःकरणः जात्या जन्मनैव कृतकृत्या नानावर्णाश्रमतद्धर्मनिरपेक्षाः मद्ध्यानपरा नतु यज्ञादिकर्माधिकारिणः इत्यर्थः ॥ १० ॥ वेदः प्रणवः चिदचिच्छक्तिमद्ब्रह्मवाचकः तत्राकारो विशेषतो ब्रह्मवाचकः अ ब्रह्मेति श्रुतेः प्राकृतादुन्नयति जीवमप्राकृतं लोकं गमयतीत्युः गुरुरिति गुरुवाचकौकारनिरुक्त्या चिच्छक्तिः सूचिता मकारार्थश्चिच्छक्तिर्जीवः तत्र प्राकृतजीवाख्यो मकारार्थो बद्धः उभयोः अकारार्थावृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्नत्वम् अत एव तत्त्व-

त्रयस्य भेदाभेदः स्वाभाविकः सम्बन्धः तथाह भगवानाद्याचार्यः—सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ।
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं त्रिरूपतापि श्रुतिसूत्रसाधितेति । एवमर्थाभिधायी प्रणवरूपो वेदोध्यायनात्मकमद्भजनबोधकोऽप्रे
आसीन्नतु नानावर्णाश्रमतद्वर्मेपरः अहमकारार्थः वृषरूपधृक् सत्यशौचदयातप आख्यतया प्रधानचतुष्पादयुक्तो धर्मः तपोनिष्ठाः
आलोचनाख्यतपोविशेषनिष्ठाः हंसं स्वभावतोऽपास्तदोषं कल्याणगुणगणनिधिं मामुपासते ॥ ११ ॥ अथ कर्मबोधकवेदस्य कर्मणस्त-
दधिकारिणां च प्रवृत्तिमाह । त्रेतामुखे इति त्रिभिः । हे महाभाग ! त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे मे मम वैराजरूपिणः प्राणान्निमित्तात्
हृदयात् हृदयात् प्रणवात् त्रयी ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयी विद्या कर्मविद्याप्रादुरभूत् कालयोगादधिकारिबुद्धिमालिन्यं यत्तन्निवृत्तये
विविदिषोपयोगितया कर्म त्रय्यां विस्तरतः प्रतिपाद्यत इति ज्ञेयम् । त्रय्याः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृन्मुखोऽहमासम् यज्ञो
वै विष्णुरिति श्रुतिरत्रानुसन्धेया ॥ १२ ॥ आचारलक्षणः स्वकर्मज्ञायाः ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्यं हृदः वक्षसः अधस्तात् उपकुर्वाणस्य
गृहस्थावरत्वं नैष्ठिकस्य तु सर्वथा ग्राम्यसुखपरित्यागित्वेन सर्वश्रेष्ठत्वं चतुर्थो हि ग्राम्यसुखं भुक्त्वा आश्रमादाश्रमं गच्छति चतुर्थस्य
श्रेष्ठत्वं संख्यामात्रविवक्षया अकृतदारपरिव्राड्विवक्षयेति नैष्ठिकश्रेष्ठविस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः अतो ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यानम-
ध्यस्थाने तदुत्पत्तिर्युक्तैव ॥ १४ ॥ तेषां स्वभावमाह । वर्णानामिति पञ्चभिः । जन्मभूम्यनुसारिणीः उत्पत्तिस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यु-
पलक्षणं मध्यमोत्तमयोर्नीचैरित्यव्ययं मन्दार्थं मन्दाभिर्जन्मभूमिभिर्मन्दाः प्रकृतयः मध्यमाभिर्मध्यमाः उत्तमशब्देन ज्ञेयाः उत्तमाभि-
रुत्तमाः द्वितीयोत्तमशब्दवाच्याः ॥ १५ ॥ तपः आलोचनम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवंपृष्ठो भगवान् प्रश्नमभिनन्दन्धर्मवर्णनं प्रतिजानीते—धर्म्ये इति । हे उद्धव तवैष प्रश्नो धर्म्यः निर्द्धारणानुष्ठानद्वारा
धर्महेतुस्तद्वारा च नृणां नैश्रेयसकरो मोक्षसाधनमतो वर्णाश्रमाचारवतां तं धर्मं वर्णयामि त्वं च मे मत्तो निबोध ॥ ९ ॥
वर्णानां भेदस्तद्वर्मेभ्यश्च पञ्चात्प्रवृत्तस्तं वर्णयितुं कृतयुगव्यवस्थामाह—आदाविति । कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् सर्वेषां नृणां हंस
इति स्मृतो वर्ण एक एवासीत् । कृतयुगनामनिरुक्तिमाह—कृतकृत्या इति । यतस्तदा सर्वाः प्रजाः जात्या जन्मना स्वभावत एव
कृतकृत्यास्तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ किञ्च विधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह—वेद इति । धर्मश्च मनोविषयो
वृषरूपधृक् चतुष्पादहमेव तु न क्रियाविशेषो यज्ञादिः । अतस्ते सर्वे तपोनिष्ठाः । ‘मनसश्चेन्द्रियाणां च स्वैकाग्र्यं परमं तप’ इति
वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायन्तीत्यर्थः । ननु सर्वविषयत्यागेनैकाग्रतैव कथमित्यपेक्षायां निर्दोषत्वेन रागाद्यभावादित्याह—
मुक्तकिल्बिषा इति ॥ ११ ॥ ततः पश्चात् त्रेतायुगप्रवेशे हे महाभाग मे वैराजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात् त्रयी
ऋग्यजुःसामरूपाख्योऽव्ययवा यस्याः सा विद्या प्रादुरभूत् । तस्याः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृन्मुखोऽहमासम्
‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह—विप्रेति द्वाभ्याम् । विप्रादयश्चत्वारो वर्णा
वैराजात्पुरुषाज्जातास्ते क्रमानुस्वादिजा ज्ञेयाः । तेषां वर्णानां किं ज्ञापकमित्यपेक्षायामाह—ये आत्माचारेति । आत्मनो मनसः
आचारः शमादिरूप एव लक्षणं ज्ञापकं येषां ते ॥ १३ ॥ आश्रमोत्पत्तिमाह—गृहाश्रम इति । मम वैराजरूपस्य हृदो वक्षसोऽ-
धस्तात् ॥ १४ ॥ तेषां स्वभावभेदे हेतुमाह—वर्णानामिति । वर्णाश्रमवतां नृणां मुखबाह्यादिपूर्वोक्तजन्मस्थानानुसारिण्यः प्रकृतयः
स्वभावा आसन् तदेव स्पष्टयति—नीचैः पादादिभिः स्थानैर्नीचा मन्दाः उत्तमैर्मुखादिभिरुत्तमाः ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः स्वभावे
भेदमभिधाय तानेव ब्राह्मणादिवर्णाभिभ्यः कृजकान्स्वभावान् विशेषत आह—शम इति । शमः अन्तःकरणनिग्रहः । दमो बाह्येन्द्रिय-
निग्रहः । तपः तत्त्वलोचनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धता । यथालोभसन्तोषः क्षान्तिः परैरपराधे कृतेऽपि विकाराभावः । आर्जवं
कौटिल्यराहित्यम् मद्भक्तिश्च । दया परदुःखपरिहाणेच्छा । सत्यं हितं मधुरं यथार्थभाषणम् । इमास्तु ब्रह्मप्रकृतयः । ब्राह्मणत्वाभि-
व्यञ्जकाः स्वभावसिद्धधर्माः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पृष्ठमनुवर्णयितुकामः स्तुवन् प्रश्नमभिनन्दति । धर्म्ये इति । तत्र लोकहितैककारिणः भवतः, एषः प्रश्नः, वर्णाश्रमाचारवतां
नृणां, निःश्रेयसकरः मुक्तिसाधनभूतः, धर्म्यः हिताचरणरूपाद्धर्मादनपेतः, प्रश्नस्य निःश्रेयसकरत्वमुत्तरज्ञानानुष्ठानादिपरंपरयेत्यव-
गन्तव्यम् । हे उद्धव, तं भक्तियोगानुग्राहकं वर्णाश्रमानुगुणं धर्मं, मे मत्तः, निबोध जानीहि ॥ ९ ॥ वर्णानामुत्पत्तिं तद्वर्मेभ्यं च
विवक्षुस्तावत् कृतयुगे वर्णस्तद्वर्मेभ्यश्चैव एवेत्याह । आदाविति । आदौ कृतयुगे चतुर्युगसहस्रारम्भकृतयुगे, नृणां वर्णः, हंसः इति
स्मृतः, हंस इति ब्राह्मणवर्णसंज्ञा । स एक एव न तु तदा क्षत्रियादयः सन्तीत्यर्थः । कृत इति नाम निर्वक्ति । प्रजा जात्या हंसत्व-
जात्यैव, यस्मात् कृतकृत्याः, तस्मात्, तत् कृतयुगं इति विदुः । हंसजत्युत्पत्तिमात्रेणैव कृतकृत्यावहत्वं तस्मिन् कृतशब्दप्रवृत्तौ
निमित्तमित्यर्थः । अनेन तद्युगसंभवानां हंसानां न कर्त्तव्यांशोऽस्तीति सूचितम् ॥ १० ॥ शीलविधायकाभावादपि तदानीं नान्यत्

कर्मास्तीत्याह । वेद इति । अग्रे तदा, प्रणवः एव वेदः, न तु त्रयीति भावः । वृषरूपधृक् चतुष्पादः धर्मश्च, अहमेव । न क्रिया-
विशेषो यज्ञादिः । अतः ते तत्रत्या जनाः, तपोनिष्ठाः ध्यानयोगनिष्ठाः सन्तः, हंसं विशुद्धं, निरस्तनिखिलदोषमित्यर्थः । मां उपासते ।
अतः तेऽपि, मुक्तकिल्बिषाः अहमिव तेऽपि हंसा इति भावः ॥ ११ ॥ त्रेतामुख इति । हे महाभाग, पश्चात्त्रेतामुखे त्रेतायुगप्रवेशे,
मे मम, हृदयात् प्राणात्, मम हृदि यः प्रणवस्तस्मादित्यर्थः । त्रयी ऋग्यजुःसामरूपास्तयोऽवयवा यस्याः सा त्रयी, विद्या वेदविद्या,
प्रादुरभूत् । प्रादुर्बभूव । तस्याः नित्यत्वात् प्रादुरभूदित्युक्तम् । तस्यास्त्यया विद्यायाः सकाशात्, त्रिवृत् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिरूपः,
त्रयाणामृग्यजुःसाममन्त्राणां वृद्धर्त्तनं करणतया यस्मिन्निति वा त्रिवृत् । मखो यज्ञः, अहं आसम् । अहमित्यात्ममखयोः सामानाधि-
करण्यमात्मायत्तसत्ताप्रवृत्तिमत्त्वनिबन्धनम् । त्रेताप्रभृतौ यज्ञादिरूपो धर्मस्तद्विधायको वेदश्चासीदित्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ वर्णाना-
मुत्पत्तिमाह । विप्रेति । वैराजात् पुरुषात् जाताः, वैराजस्य मुखबाहुरूपादेभ्यः समुत्पन्ना वृत्तीः आश्रित्य वर्त्तमाना इति शेषः ।
आत्माचारः स्वधर्मो लक्षणं ज्ञापको येषां ते, ये विप्रश्चक्षत्रियविदःशूद्राः, ते मुखबाहुरूपादजाः, इति प्रसिद्धाः, आसन् । ब्राह्मणादीनां
वैराजमुखादिभ्यः प्रसूतत्वं नाम वेदप्रवचनादिरूपमुखादिव्यापारालम्बित्वम् ॥ १३ ॥ अथाश्रमाणामुत्पत्तिमाह । गृहाश्रम इति ।
मम वैराजपुरुषात्मकस्य जघनतः, गृहाश्रमः, हृदः सकाशात्, ब्रह्मचर्यं, वक्षःस्थलात्, वने वासः वानप्रस्थाश्रमः, जात इति शेषः ।
न्यासः संन्यासाश्रमः, शीर्षणि शिरसि, संस्थितः आश्रित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेषां स्वभावविशेषानाह । वर्णानामिति । वर्णानां,
आश्रमाणां च, प्रकृतयः स्वभावाः, जन्मभूम्यनुसारिणीः जन्मदेशगतधर्मानुसारिण्यः, प्रथमावहुवचनं ज्ञेयम् । आसन् । नृणां
नीचैरवमैर्जन्मदेशैः, नीचा, उत्तमैः उत्तमा, प्रकृतिर्बोध्या । वर्णानां जन्मदेशा मुखबाहुरूपादाः, आश्रमाणां जघनहृद्वक्षःशिरांसि,
तद्गतधर्मानुसारिण्यः प्रकृतय आसन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्तत्स्वभावप्रयुक्तान् धर्मानाह । शम इति । शमः अनर्थावहेभ्यो विषयेभ्योऽन्तः-
करणनियमनं, दमो नाम बाह्येन्द्रियनियमनं, तपः भोगनियमनरूपः शास्त्रप्रसिद्धः कायक्लेशः, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता संतोषो
दैवाल्लब्धेनात्रादिनालंबुद्धिः, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्ता, आर्जवं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं, दया
परदुःखासहिष्णुता, सत्यं यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनं, मद्भक्तिरेकान्तिकभावेन ममोपासनं च, इमास्तु ब्रह्मप्रकृतयः ब्राह्मण-
स्वभावाः, ब्राह्मणादीनां स्वभावो नाम ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतप्राचीनकर्मविशेषस्तदनुसारिबुद्धिविशेषो वा । स्वभावस्य शमादीन्
प्रति हेतुत्वं सत्त्वादिगुणोद्रेकापादानतत्प्रयुक्तशमादिविषयरुचिजवनद्वारैव ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभिभवेनोद्धूतसत्त्वगुणः,
क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तु सत्त्वतमोऽभिभवेनात्युद्रिक्तरजोगुणः, वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणः शूद्रस्य स्वभाव-
प्रभवस्तु रजःसत्त्वाभिभवेनात्युद्रिक्तस्तमोगुणः, एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः शमदमादिरुचिः । यद्यपि शमादयो मुमुक्षूणां त्रयाणां वर्णानां
साधारणास्तथापि ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमादयः प्रकृतय इत्युक्तं,
क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन न शमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्प्रकृतय इत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! तुम्हारा प्रश्न धर्ममय है, क्योंकि इससे वर्णाश्रम धर्मी मनुष्यों को परम-
कल्याणस्वरूप मोक्ष की प्राप्ति होती है । अतः मैं तुम्हें उन धर्मों का उपदेश करता हूँ, सावधान होकर सुनो ॥ ९ ॥ जिस समय
इस कल्प का प्रारम्भ हुआ था और पहला सत्ययुग चल रहा था, उस समय सभी मनुष्यों का 'हंस' नामक एक ही वर्ण था ।
उस युग में सब लोग जन्म से ही कृतकृत्य होते थे; इसीलिये उसका एक नाम कृतयुग भी है ॥ १० ॥ उस समय केवल प्रणव ही
वेद था और तपस्या, शौच, दया एवं सत्यरूप चार चरणों से युक्त में ही वृषभरूपधारी धर्म था उस समय के निष्पाप एवं
परमतपस्वी भक्तजन मुझ हंसस्वरूप शुद्ध परमात्मा की उपासना करते थे ॥ ११ ॥ परम भाग्यवान् उद्धव ! सत्ययुग के बाद
त्रेतायुग का आरंभ होने पर मेरे हृदय से श्वास प्रश्वास के द्वारा ऋग्वेद, सामवेद और यजुर्वेदरूप त्रयीविद्या प्रकट हुई और उस
त्रयीविद्या से होता, अध्वर्यु और उद्गाता के कर्मरूप तीन भेदों वाले यज्ञ के रूप से मैं प्रकट हुआ ॥ १२ ॥ विराट् पुरुष के
मुख से ब्राह्मण, भुजा से क्षत्रिय, जंघा से वैश्य और चरणों से शूद्रों की उत्पत्ति हुई । उनकी पहचान उनके स्वभावानुसार और
आचरण से होती है ॥ १३ ॥ उद्धवजी ! विराट् पुरुष भी मैं ही हूँ, इसलिये मेरे ही ऊरुस्थल से गृहस्थाश्रम, हृदय से ब्रह्मचर्याश्रम,
वक्षःस्थल से वानप्रस्थाश्रम और मस्तक से संन्यासाश्रम की उत्पत्ति हुई है ॥ १४ ॥ इन वर्ण और आश्रमों के पुरुषों के स्वभाव
भी इनके जन्मस्थानों के अनुसार उत्तम, मध्यम और अधम हो गये । अर्थात् उत्तम स्थानों से उत्पन्न होने वाले वर्ण और
आश्रमों के स्वभाव उत्तम और अधम स्थानों से उत्पन्न होने वालों के अधम हुए ॥ १५ ॥ शम, दम, तपस्या, पवित्रता, सन्तोष,
क्षमाशीलता, सीधापन, मेरी भक्ति, दया और सत्य ये ब्राह्मण वर्ण के स्वभाव हैं ॥ १६ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षा औदार्यमुद्यमः । स्थैर्यं ब्रह्मण्यतैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्वमाः ॥ १७ ॥
 आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् । अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्वमाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया । तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्वमाः ॥ १९ ॥
 अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः । कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्ते वसानिनाम् ॥ २० ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता । भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥
 द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः । वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २२ ॥
 मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् । जटिलोऽधौतदद्वासोऽरक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २३ ॥
 स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे च वाग्यतः । न छिन्द्याश्वरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तेजः बलं धृतिः शौर्यम् तितिक्षा औदार्यम् उद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यता ऐश्वर्यम् इमाः क्षत्रप्रकृतयः ॥ १७ ॥
 आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भः ब्रह्मसेवनम् अर्थोपचयैः अतुष्टिः इमाः तु वैश्यप्रकृतयः ॥ १८ ॥ अमायया द्विजगवां देवानां च
 शुश्रूषणं तत्र लब्धेन सन्तोषः इमाः तु शूद्रप्रकृतयः ॥ १९ ॥ अशौचम् अनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः क्रोधः तर्षः च
 अन्तेवासिनां स्वभावः ॥ २० ॥ अहिंसा सत्यम् अस्तेयम् अकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च अयं सार्ववर्णिकः धर्मः ॥ २१ ॥
 द्विजः आनुपूर्व्यात् उपनयनं द्वितीयं जन्म प्राप्य गुरुकुले वसन् दान्तः आहुतः ब्रह्माधीयीत ॥ २२ ॥ जटिलः अधौतदद्वासः
 अरक्तपीठः मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् कुशान् दधत् ॥ २३ ॥ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे वाग्यतः (भवेत्) नख-
 रोमाणि कक्षोपस्थगतानि अपि न छिन्द्यात् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तेजः प्रतापः ॥ १७-१८ ॥ एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः ॥ १९ ॥ तद्वाद्यानां स्वभावानाह । अशौचमिति । शुष्कविग्रहो
 निर्मूलकलहः । तर्षस्तृष्णा ॥ २० ॥ तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह । अहिंसेति । वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थम् । वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे
 वक्ष्यति ॥ २१ ॥ प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मो वर्ण्यते । स द्विविधः । उपकुर्वणो नैष्ठिकश्च । तत्राद्यस्य धर्मानाह
 द्वितीयमिति नवमिः । द्विजवैवर्णिकः । आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्याचार्येणाहुतो ब्रह्म
 वेदमधीयीत । चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥ किंच मेखलादीनकुशाश्च दधत् । तत्राक्षराब्देनाक्षमाला । कथंभूतः । जटिलः
 अनभ्यंगादिना जातजटः । तथा अधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दन्ताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानि तानि यस्य सः अधौतदद्वासाः
 स चासावरक्तपीठश्च न तु कौतुकादिना रक्तं पीठमासनं यस्य सः ॥ २३ ॥ जपश्चोच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गो जपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतो
 मौनी भवेत् ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अर्थहानौ च बंधूनां वियोगेष्वपि संपदि तयोः प्राप्तौ च सर्वस्य चित्तस्थापनं धृतिः । ऐश्वर्यमीश्वरता । स्थैर्यमना-
 कुलता ॥ १७ ॥ धर्मो धर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते । न्यायार्जितद्रव्यस्य श्रद्धया त्यागो दानम् । अदम्भः पाखंडासेवा ।
 अतुष्टिरलंबुद्धयभावः ॥ १८ ॥ तत्र सेवनेपि । एतैरेव शमादिभिरेव । यथाकथंचिदोश्रमधर्मा अप्यनुसंवेयाः । यथा-गुरुशुश्रूषादि
 ब्रह्मचारिधर्मः, दानादि गृहस्थधर्मः, तपश्चर्यादि वनस्थधर्मः, शमादिः संन्यासधर्म इति । तद्वक्ष्यति—‘भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप
 ईक्षा वनौकसः । गृहिणो भूतरक्षेया द्विजस्याचार्यसेवनम् ।’ इति ॥ १९ ॥ तद्वाद्यानां वर्णाश्रमवाद्यानाम् । ‘शौचं तु द्विविधं
 प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां तथा बाह्यं मनःशुद्धिरथापरम् ।’ इत्येतद्विपरीतमशौचम् । कर्मणा मनसा वाचा च
 परद्रव्यानपहरणमस्तेयं तद्विरुद्धं स्तेयम् । शुष्कविग्रहो निर्निमित्तकलहः । कामो निषिद्धविषयाभिलाषः । क्रोधस्तत्त्वोक्तावसहिष्णुता ।

तृष्णा अनलंबुद्धिः । अन्तेऽवसायिनश्चण्डालादयः । ते च—‘चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सुतो वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तै-
 तैत्यावसायिनः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्तसूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राजातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः । क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छू-
 द्रात्क्षत्तरामेव च । शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् । शूद्रायां क्षत्रियाज्जाता कन्योप्रा कीर्त्यते बुधैः । उपायां क्षत्रतो जातः
 श्वपचः परिकीर्तितः ।’ इति धर्मशास्त्रात् । अन्त्येऽवसायिनामत्यजानाम् ॥ २० ॥ तत्र प्रकृतधर्मवर्णने । उपलक्षणार्थमित्युक्तेर्वर्ण-
 तराणामप्ययं धर्मः श्रेयस्कर इति ज्ञेयम् । ‘कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अकलेशजननं प्रोक्ता ह्यहिंसा योगवित्तमैः ।’
 कामादित्रयाणामभावः । लोभोऽकार्येणापि धनेच्छा । भूतानां प्रियहितयोरिहा बांछा ‘सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे हि निरुपद्रवा’
 इत्येवंलक्षणा । सार्ववर्णिक इत्युपलक्षणम्—सर्ववर्णैः सर्वाश्रमैर्वर्णबाह्यैश्च कर्तुमर्ह इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तावत्साकल्येन । स च ब्रह्मचारी ।
 सावधिकब्रह्मचर्यवानुपकुर्वाणको यावज्जीवं ब्रह्मचर्यवान्नैष्ठिकः । तत्र तयोर्मध्ये । आद्यस्योपकुर्वाणकस्य । त्रैवर्णिको विप्रश्च विट्-
 स्वन्धतमः । विप्रादित्रयाणामुपनयनवत्त्वाद्विजत्वम् । गर्भाधानादिसंस्कारास्तु सप्तमे स्कन्धे व्याख्याताः । तदर्थं वेदार्थम् । विनार्थ-
 ज्ञानं वेदाध्ययनं प्रोक्तफलदं न भवतीति ‘यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ।
 पाठमत्ररतान्नित्यं द्विजार्तीश्चार्थवर्जितान् । पशूनि च तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्यो विज्ञानता ।’
 इति व्यासोक्तेः ॥ २२ ॥ अन्यदाह—किंचेति । तत्र मेखलादिषु । अक्षमाला ‘आदिक्षांतगतैर्वर्णजपमालाक्षमालिका’ इति तांत्रिका ।
 अनभ्यंगादिना ‘अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्रयवलेखामिषं मधु । स्नानं धलेपालंकारास्त्यजेयुर्धृतव्रताः । इति नारदोक्तेरभ्यंगादिपरि-
 त्यागेन जातजटोऽत्यंतान्निष्ठकेशसमूहः । कौतुकादिना जनसमाजे महत्त्वं ज्ञापयितुं रक्तोर्णादिमयमासनं न स्वीकुर्यादित्यर्थः ।
 कौतुकं कुतूहलम् । आदिना शोभादिग्रहः ॥ २३ ॥ जपो वेदाध्ययनं मंत्रांतरजपश्च ‘अधीत्य वेदसूत्रे च सेतिहासपुराणके ।
 पुनः पुनस्तदभ्यासो जप इत्युच्यते बुधैः । विधिनोक्तेन मार्गेण मंत्राभ्यासोऽथवा जपः ।’ मंत्रजपश्च त्रिविधः—‘जपः स्यादक्षरा-
 वृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः । निजकर्णागोचरो यो मानसः स प्रकीर्तितः । उपांशुनिजकर्णस्य गोचरः परिकीर्तितः । वाचिकस्तु
 जनैर्वचस्त्रिविधो जप ईरितः । यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् । माहात्म्यं
 वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्तितम् । तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः ।’ इति । जपप्रसंगान्मालानिर्णयमाह—‘रुद्राक्षशंखपद्माक्ष-
 पुत्रजीविकमौक्तिकैः । स्फटिकैर्मणिरत्नैश्च सौवर्णै राजतैस्तथा । विदुमैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका । अंगुलीगणनोदकं
 पर्वण्यष्टगुणं भवेत् । पुत्रजीवैर्दशगुणं शतं शखैः सहस्रकम् । प्रवालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रिकं स्मृतम् । तदेव स्फटिकैः प्रोक्तं
 मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात्सौवर्णैः कोटिरुच्यते । कुशमूलैश्च कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनंतकम् । सर्वविरचिता
 माला नृणां मुक्तिफलप्रदा ।’ इति तंत्रसारात् । कश्चो भुजमूलाधो देशः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तेज इति । तेजः परैरनभिभवनीयत्वम् । बलं पराभिभवसामर्थ्यम् । धृतिः सन्तापसहनम् । ज्ञौर्यं निर्भयता । तितिक्षा
 दीनापराधसहनम् । औदार्यं दानोत्साहः । उद्यमः धनादिसञ्चयानुकूलो व्यापारः । स्थैर्यं सत्यसंकल्पत्वम् । ब्रह्मण्यता ब्राह्मण-
 भक्तिः । ऐश्वर्यम् ईश्वरता इमाः क्षत्रप्रकृतयः ॥ १७ ॥ आस्तिक्यमिति । आस्तिक्यं गुरुशास्त्रवचने विश्वासः । अदम्भः परप्रतारणा-
 राहित्यम् । अर्थोपचयैर्धनवृद्धिभिः अतुष्टिः अलम्बुद्धिराहित्यम् । इमास्तु वैश्यस्य प्रकृतयः ॥ १८ ॥ शुश्रूषणमिति । अमायया
 निष्कपटतया द्विजादीनां शुश्रूषा तत्र शुश्रूषायां निमित्तभूतायां लब्धेनाम्नादिना संतोषश्च । इमाः शूद्रप्रकृतयः ॥ १९ ॥ अशौचमिति ।
 अशौचं शौचराहित्यम् । अनुत्तमनृतभाषणम् । स्तेयं चौर्यम् । नास्तिक्यं शास्त्रगुरुवचने अविश्वासः । शुष्कविग्रहः निर्हेतुकविरोधः ।
 कामः विषयेच्छा । क्रोधः तर्षः अधिकेच्छा । अयं सर्वोऽप्यन्तेऽवसायिनां वर्णाश्रमहीनानां चाण्डालादीनां स्वभावः ॥ २० ॥
 वर्णाभिव्यञ्जकस्वभावानुक्तवाऽनुष्ठेयान् धर्मानाह—अहिंसेति । हिंसा परपीडा तद्वर्जनमहिंसा । सत्यं यथार्थहितप्रियभाषणम् । अस्तेयं
 चौर्यवर्जनम् । अकामक्रोधलोभता कामादित्यागः । भूतानां प्राणिनां प्रियहितविषया ईहा कामादिचेष्टा च अयं सार्ववर्णिक
 उपलक्षणतया प्राणिमात्रानुष्ठेयोऽयं धर्मः ॥ २१ ॥ वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति । प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मा
 वर्ण्यन्ते । स च द्विविधः । उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । तत्राद्यस्य धर्मानाह—द्वितीयमिति । द्विजस्त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यात् गर्भाधानादि-
 संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य गुरुगृहे वसन् दान्तो वशीकृतेन्द्रियः आचार्येणाहूतः सन् । दीर्घाभाव आर्षः ।
 ब्रह्म वेदमधीयीत । चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥ मेखलेति । जटिलः अनभ्यङ्गादिना जातजटः तथा अधौतद्वद्वासोऽरक्त-
 पीठः दन्ताश्च दद्वासश्च दद्वासांसि न धौतानि यस्य स अधौतद्वद्वासा स चासावरक्तपीठश्च न कौतुकादीना रक्तं पीठमासनं यस्य
 स च स मेखलादीन्धद्विभ्राणो भवेत् । अक्षशब्देनाकारादिक्षकारान्तवर्णक्रमबोधकेन जपमालोच्यते ॥ २३ ॥ स्नानेति । स्नान-
 भोजनहोमेषु तथा जपश्च मन्त्रादिजपः उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारं तस्मिन् समये वाग्यतो मौनी भवेत् । तथा नखान्
 कक्षगतानि उपस्थगतानि अपि शब्दादन्यानि च रोमाणि च न छिन्द्यात् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

क्षत्रियाणां तेजआदिप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १७ ॥ वैश्यानामास्तिक्यप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १८ ॥ शूद्रस्य तु शुश्रूषणादिप्रधानो गृहस्थधर्म एवैक इति तैरेवाश्रमधर्मा अपि ज्ञेया इति व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ तद्बाह्यानां वर्णाश्रमधर्मबहिष्कृतानाम् ॥ २० ॥ तत्र साधारणासाधारणधर्मयोर्मध्ये उपलक्षणार्थमाश्रमधर्मवैजापनार्थम् ॥ २१ ॥ स च ब्रह्मचारी । तत्र ब्रह्मचारिद्वयमध्ये । आद्यस्य सावधि ब्रह्मचर्यवत् उपकुर्वाणस्य । आचार्यणाहूत इति अध्ययने तदाज्ञापरत्वमुक्तम् तदर्थं वेदार्थम् ॥ २२ ॥ मेखलेति सार्द्धकम् जपोच्चार इति द्वन्द्वैकवद्भावः । मौनी भवेदिति वाक्यसमाप्तिः ॥ २३ ॥ न छिन्द्यादिसार्द्धकम् । नखेति पृथक् पदम् । सुपां सुलोपश्चेति द्वितीयालोपः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम्

अन्तेवसायिनां चाण्डालानाम् ॥ २०-२१ ॥ उपनयनमेव द्वितीयं जन्म ब्रह्म वेदम् ॥ २२ ॥ अक्षसूत्रम् अक्षवलयः ब्रह्मसूत्रमुपवीतम् उपवीताक्षब्रह्मसूत्रम् ॥ २३ ॥ उच्चारं विष्णुमूर्तोत्सर्जने ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तेजः परैरनां भवनीयत्वं बलं पराभिभवनसामर्थ्यं धृतिरारब्धे कर्मेणि विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं तितिक्षा शस्त्रघातादिप्रयुक्तव्यथासहनम् औदार्यमात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तत्यागबुद्धिः उद्यमः उत्तरोत्तरमैश्वर्याधिक्यापादानुगुणव्यापारः स्थैर्यमुपाश्रिते संग्रामे आत्ममरणनिश्चयेऽपि पलायनादिराहित्यं ब्रह्मण्यम् ब्रह्मकुलहितकरत्वम् ऐश्वर्यं स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यम् ॥ १७ ॥ आस्तिक्यं शास्त्रार्थं सत्यतानिश्चयः दाननिष्ठा दानशीलत्वं अदम्भोऽवञ्चनम् अर्थोपचये वित्तवृद्धौ सत्यामप्यतुष्टिरनलम्बुद्धिः ॥ १८ ॥ द्विजानां गवां देवानां चामायया शुश्रूषणं दैवालब्धेन सन्तोषश्च ॥ १९ ॥ स्तेयं चौर्यं नास्तिक्यमविश्वासः शुष्कविग्रहः निर्हेतुकविरोधः कामः सन्निहितेषु विषयेषु अननुभूतवानवस्थितिः क्रोधः सति कामविरोधे तदसहिष्णुतारूपश्चित्तविकारः तर्षः अर्थकामवृष्णा अन्तेवसायिनां चण्डालादीनामवर्णिनामनाश्रमिणां च स्वभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥ अथ सर्ववर्णानां साधारणान् धर्मानाह । अहिंसेति । सार्ववर्णिकः सर्वाश्रमिकश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ २१ ॥ अथाश्रमधर्मविशेषान् विवक्षुस्तावद्ब्रह्मचारिणो धर्मानाह । द्वितीयमित्यादिना द्विजस्त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य गुरुकुले वसन् दान्तो जितान्तःकरणः ब्रह्म वेदं चरति गच्छति अध्ययनेन प्राप्नोतीति तथा यतव्रतः स्वाश्रमोक्तेषु व्रतेषु नियतः ॥ २२ ॥ मेखलादीन् कुशांश्च दधद्विभ्राणः तत्राक्षशब्देनाक्षमाला विवक्षिता । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम् । जटिलोऽनभ्यङ्गादिना बद्धजटः अधौतदद्वासः अधौता दतः दन्ताः वासांसि वस्त्राणि च यस्य स चासावरक्तोऽपीतश्च तथाभूतः कौतुकादिना रक्तानि पीतानि च वासांसि न धारयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ उच्चारं मूत्रपुरीषोत्सर्जनं जपश्चोच्चारश्चानयोः समाहारो उच्चारं तस्मिन् स्नानादिसमयेषु च वाग्यतः मौनी भवेदित्यर्थः । कक्षगतान्युपस्थगतान्यपि रोमाणि नखांश्च न छिन्द्यात् नखानां कक्षोपस्थगतत्वासम्भवान्तत्सामर्थ्यात्समस्तानामपि रोम्णां विशेषणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तेजः प्रभावः बलं शक्तिः—

अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि संपदि । तयोः प्राप्तौ च सर्वस्य चित्तस्य स्थापनं धृतिः ॥ १७ ॥

धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते । न्यायार्जितं धनं धान्यमन्यद्वा यत्प्रदीयते ॥

अर्थिभ्यो श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् । अर्थोपचये अर्थार्जने अतुष्टिरलम्बुद्धयभावः ॥ १८-१९ ॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां तथा बाह्यं मनःशुद्धिरथापरम् ॥

इत्येतद्विपीरतमशोचम् अनृतम् अयथार्थभाषणं जीवब्रह्मैक्यभाषणमित्यर्थः—

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहः । अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इत्येतदन्यत् स्तेयं परकीयब्रह्मत्वमात्मीयत्वेन वचनमित्यर्थः । शुष्कविग्रहः निष्कलकलहः शुक्तिरजतं निदर्शनीकृत्य जगन्मध्येति कथालक्षणः कामो निषिद्धविषयाभिलाषः लक्ष्मीपतिरहमित्याद्यभिलाषलक्षण इत्यर्थः । क्रोधस्तत्त्वोक्तावसहिष्णुता तर्षोऽनलम्बुद्धिः ब्रह्मगुणदूषणोक्तावित्यर्थः ॥ २० ॥ साधारणधर्ममाह । अहिंसेति—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अकलेशजननं प्रोक्तमहिंसा त्विह योगिभिः ॥

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थभिभाषणम् । असत्यमपि तत् सत्यमुत्तमानां हि यद्वचः ॥

विष्णुवैष्णवविषये द्रव्यत्यागे लोभाभावः अन्यत्र गुणः ॥ २१ ॥ आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयोतेत्यादिश्रुत्या-
विहितप्रकारेणेत्यर्थः । उपनयनलक्षणे द्वितीयं जन्म प्राप्य ब्रह्म त्रयीसंज्ञं दान्त उपरतो विष्णुभक्त इत्यर्थः । वाग्यतो मित-
भाषणः ॥ २२ ॥ मेखलादीन् वास आदींश्च दधत् ॥ २३ ॥ स्नानादिषु वाग्यतः काष्ठमौनवान् जपे उच्चारं मूत्रोत्सर्गे
पुरीषोत्सर्जने च—

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदवाह्याविवर्जितः । विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥

अधीत्य वेदसूत्रे वा पुराणे सेतिहासके । यदेवमध्ययनं तच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥ इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

क्षत्रियाणां तेज आदिप्रधाना ब्रह्मचर्यादयः ॥ १७ ॥ वैश्यानामास्तिक्यप्रधाना ब्रह्मचर्यादयः ॥ १८-३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आश्रमस्वभावा अनुक्ता अप्येवं ज्ञेयाः वर्णवाह्यानां स्वभावमाह । अशौचमिति । अन्तेवसायिनामन्यजानाम् ॥ २० ॥
सार्ववर्णिक इत्युपलक्षणं सर्वैर्वर्णैर्वर्णवाह्यैः कर्तुमर्ह इत्यर्थः ॥ २१ ॥ गृहाश्रमधर्मविवरण एव वर्णधर्माः स्वयं विवृता भविष्यन्ता-
त्यभिप्रेत्य प्रथमं प्रथमाश्रमधर्मानाह । द्वितीयमित्यादि नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यादिति गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण प्रथमं
शौकं द्वितीयं सावित्रम् उपनयनमुपनयनाख्यं प्राप्य ब्रह्म वेदमधीयीत आहूतः आचार्य्यणाहूतः चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥
मेखलादीन् कुशांश्च दधत् तत्राश्वः अक्षमालामुपवीतं ब्रह्मसूत्रं न धौतानि दद्यात्सांसि येन न रक्तं कौतुकेन पीठमासनं येन स च स च
सः जपश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च तस्मिन् वाग्यतो मौनी ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेजः प्रभावः ॥ १७ ॥ अर्थोपचये द्रव्यसंग्रहे ॥ १८ ॥ अमायया अदम्भेन शम इत्यादिचतुर्भिः आश्रमप्रकृतयोऽपि
यथासम्भवं ज्ञेयाः ॥ १९ ॥ अन्यजानां स्वभावमाह । अशौचेति । अन्तेवसायिनां चाण्डालादीनाम् ॥ २० ॥ सर्वसाधारणं
धर्ममाह । अहिंसेति । चकाराद्वक्तिः ॥ २१ ॥ वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति आश्रमधर्मेषु निरूप्यमाणेषु ब्रह्मचारिधर्मः प्रथमं
वक्तव्यः स ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च तत्रोपकुर्वाणधर्मानाह । द्वितीयमित्यादि नवभिः । प्रथमं दैवात्त्रैवर्णिककुले
जन्म प्राप्य तत्रानुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य एवं द्विजो भूत्वा गुरुकुले वसन् तेनाहूतः आहूतः
ब्रह्म वेदमधीयीत चकाराद्देदार्थं चिन्तयेत् ॥ २२ ॥ न धौतानि दद्यात्सांसि यस्य स अधौतदद्यात्सांसि चासौ अरक्तपीठश्च
सौन्दर्यनिमित्तकेशदन्तवस्त्रनैर्मल्यासनवैचित्र्यशून्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ जपे उच्चारं च मूत्रपुरीषोत्सर्गे ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तेजः परैरनभिभवनीयत्वम् । बलं पराभिभवसामर्थ्यम् । धृतिः सन्तापसहनम् । शौर्यं निर्भयतया युद्धे प्रवेशसामर्थ्यम् ।
तितिक्षा दीनापराधसहनम् । औदार्यं दानोत्साहः । उद्यमः धनादिसञ्चयानुकूलो व्यापारः । स्थैर्यं सत्यसङ्कल्पत्वम् । ब्रह्मण्यता
ब्राह्मणभक्तिः । ऐश्वर्यं नियन्त्रित्वम् ॥ १७ ॥ आस्तिक्यं गुरुशास्त्रवचने विश्वासः । अदम्भः परप्रतारणाराहित्यम् । अर्थोपचये धनवृद्धौ
अतुष्टिः अलम्बुद्धिराहित्यम् । इमास्तु वैश्यस्य प्रकृतयः ॥ १८ ॥ अमायया कापट्यत्यागेन द्विजादीनां शुश्रूषणं तत्र शुश्रूषायां निमित्त-
भूतायां लब्धेनास्मादिना सन्तोषश्च ॥ १९ ॥ अशौचं शौचराहित्यम् । अनृतमनृतभाषणम् । स्तेयं चौर्यम् । नास्तिक्यं शास्त्रगुरुवचने
अविश्वासः । शुष्कविग्रहः निर्हेतुकविरोधः । कामः तत्तद्विषयेच्छा । क्रोधो विषयप्राप्तिप्रतिबन्धकविषयोऽभिज्वलनात्मको
वृत्तिविशेषः, तर्षः विषयलाभेऽपि ततोऽधिकाभिलाषा सन्ततिः । अयं सर्वोऽप्यन्तेवसायिना वर्णाश्रमहीनानां चाण्डालादीनां
स्वभावः ॥ २० ॥ एवं वर्णाभिष्यञ्जकान्धर्मानभिधायथ पुरुषार्थसाधनतयाऽनुष्ठेयान् सर्ववर्णसाधारणधर्मानाह—अहिंसेति । हिंसा
परपीडा तद्वर्जनमहिंसा । सत्यं यथार्थहितप्रियभाषणम् । अस्तेयं चौर्यवर्जनम् । कामादित्यागः । भूतानां प्राणिनां प्रियहितविषया
ईहा कामादिचेष्टा । वर्णग्रहणं सर्वप्राणिनामुपलक्षणार्थम् ॥ २१ ॥ वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति । प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो
धर्मा वर्ण्यन्ते स च द्विविध उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च तत्राद्यस्य धर्मानाह—द्वितीयमिति नवभिः । द्विजत्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यात्
गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य गुरुगृहे वसन् । दान्तो वशीकृतेन्द्रियः । आचार्य्यणाहूतः सन्

ब्रह्म वेदमधीयीत । चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥ किञ्च जटिलः अन्यभ्यङ्गादिना जातजटः । तथा अधौतदद्वासोऽरक्त-
पीठः । दन्ताश्च ते वासश्च दद्वासांसि न धौतानि यस्य सः अधौतदद्वासाः सचासावरक्तपीठश्च न कौतुकादिना रक्तं पीठमासनं
यस्य स च स मेखलादीन्दधद्विभ्राणो भवेत् । अक्षशब्देनाक्षमाला ॥ २३ ॥ स्नानादिषु तथा जपश्च मन्त्रादिजपः उच्चारो
मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारं तस्मिन् समये वाग्यतो मौनी भवेत् । तथा नखान् कक्षगतानि उपस्थगतानि अपिशब्दादन्यानि च
रोमाणि च नाच्छिन्ध्यात् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेज इति । तेजः परैरनभिभवनीयत्वं, बलं पराभिभवनसामर्थ्यं, धृतिरारब्धे कर्मणि विघ्नोपनिपातेऽपि तत्समापन-
सामर्थ्यं, शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तितिक्षा शस्त्रपातादिप्रयुक्तव्यासहनं, औदार्यं नामात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादानपर्यन्त-
तत्यागबुद्धिः, उद्यमः उत्तरोत्तरमैश्वर्याधिक्यापादानुगुणव्यापारः, स्थैर्यमुपाश्रिते संप्रामे आत्ममरणनिश्चयेऽपि पलायनादि-
राहित्यं ब्रह्मण्यता ब्रह्मकुलहितकरत्वं, ऐश्वर्यं स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यं, इमाः तु क्षत्रप्रकृतयः ॥ १७ ॥ आस्तिक्य-
मिति । आस्तिक्यं शास्त्रार्थं सत्यतानिश्चयः, दाननिष्ठा दानशीलत्वं च, अदम्भोऽवञ्चनं, अर्थोपचये वित्तवृद्धौ सत्यामप्यतुष्टिरनलं-
बुद्धिः, विप्रसेवनं सम्यक् विप्रसेवाविधानं, इमास्तु वैश्यप्रकृतयः ॥ १८ ॥ शुश्रूषणमिति । द्विजगवां द्विजानां गवां च, देवानां
चापि, अमायया निष्कपटभावेन, शुश्रूषणं सेवाविधानम् । तत्र सेवायां, लब्धेन दैवाकुब्जेन वा संतोषः । इमाः तु शूद्रप्रकृतयः ॥ १९ ॥
अशौचमिति । अशौचमपावित्र्यं, अनृतमसत्यभाषित्वं, स्तेयं चौर्यं, नास्तिक्यमविश्वासः, शुष्कविग्रहो निर्हृतकविरोधः, कामः
सन्निहितेषु विषयेषु अननुभूत्वा अनवस्थितिः, क्रोधः सति कामविरोधे तदसहिष्णुतारूपश्चित्तविकारः, चोऽप्यर्थे । तर्षः अर्थकाम-
तृष्णा च । एषः अन्तेऽवसायिनां चाण्डालादीनामवर्णिनामनाश्रमिणां स्वभावः ॥ २० ॥ अथ सर्ववर्णानां स्वाभाविकान् धर्मानाह ।
अहिंसेति । अहिंसा, सत्यं, अस्तेयं अकामक्रोधलोभता कामक्रोधलोभराहित्यं, भूतप्रियहितेहा भूतानां प्रियस्य हितस्य चेच्छा
चापि, अयं धर्मः सार्ववर्णिकः । सर्वाश्रमिकश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ २१ ॥ अथाश्रमधर्मविशेषान् विवक्षुस्तान् ब्रह्मचारिणो धर्मानाह ।
द्वितीयमिति । द्विजस्वैवर्णिकः, आनुपूर्व्यात् गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेणेत्यर्थः । द्वितीयं, उपनयनमुपनयनाख्यं, जन्म प्राप्य, गुरुकुले
वसन्, दान्तः जितान्तःकरणः सन्, ब्रह्म वेदं चरति गच्छति अध्ययनेन प्राप्नोतीति ब्रह्मचारी, यतव्रतः स्वाश्रमोक्तेषु व्रतेषु
नियतः, स्यात् । 'ब्रह्माधीयीत चाहुतः' इति पाठे, गुरुणा आहुतः सन्, ह्रस्वत्वमार्षम् । ब्रह्म वेदं, अधीयीत । चकारात्तदर्थं च
विचारयेत् ॥ २२ ॥ मेखलेति । मेखला च अजिनं च दण्डश्च अक्षश्च ब्रह्मसूत्रं च कमण्डलुश्च तान्, दधत् विभ्राणः, जटिलः
अनभ्यङ्गादिना बद्धजटः, दन्ताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानि तानि यस्य सः अधौतदद्वासाः, न कौतुकादिना रक्तं पीठमासनं
यस्य सः, स चासावरक्तपीठश्च, अरक्तपीठ इति पाठे, कौतुकादिना न रक्तानि पीठानि च वासांसि न धारयेदित्यर्थः । अत्राक्ष-
शब्देनाक्षमाला विवक्षिता । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम् ॥ २३ ॥ स्नानेति । स्नानं च भोजनं च होमश्च तेषु, जपश्च उच्चारः पुरीषोत्सर्जनं
च तत्समाहारस्तस्मिन्, वाग्यतः मौनी भवेत् । कक्षोपस्थगतानि कक्षगतान्युपस्थगतानि च रोमाणीत्यर्थः । नखान् रोमाणि शरीर-
रोमाणि च अपि, न छिन्ध्यात् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

तेज, बल, धैर्य, वीरता, सहनशीलता, उदारता, उद्योगशीलता, स्थिरता, ब्राह्मणभक्ति और ऐश्वर्य—ये क्षत्रिय वर्ण के
स्वभाव हैं ॥ १७ ॥ आस्तिकता दानशीलता, दम्भहीनता, ब्राह्मणों की सेवा करना और धनसंख्य से सन्तुष्ट न होना—ये वैश्य
वर्ण के स्वभाव हैं ॥ १८ ॥ ब्राह्मण, गौ और देवताओं की निष्कपट भाव से सेवा करना और उसी से जो कुछ मिल जाय,
उसमें सन्तुष्ट रहना—ये शूद्र वर्ण के स्वभाव हैं ॥ १९ ॥ अपवित्रता, शूठ बोलना, चोरी करना, ईश्वर और परलोक की परवा न
करना, झूठमूठ झगड़ना और काम क्रोध एवं तृष्ण के वश में रहना—ये अन्यजों के स्वभाव हैं ॥ २० ॥ उद्धवजी ! चारों
वर्णों और चारों आश्रमों के लिये साधारण धर्म यह है कि मन, वाणी और शरीर से किसी की हिंसा न करें; सत्यपर हड़ रहें;
चोरी न करें; काम, क्रोध तथा लोभ से बचें और जिन कामों के करने से समस्त प्राणियों की प्रसन्नता और उनका भला हो,
वही करें ॥ २१ ॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा वैश्य गर्भाधान आदि संस्कारों के क्रम से यज्ञोपवीत संस्काररूप द्वितीय जन्म प्राप्त करके
गुरुकुल में रहे और अपनी इन्द्रियों को वश में रखे । आचार्य के बुलाने पर वेद का अध्ययन करे और उसके अर्थ का
भी विचार करे ॥ २२ ॥ मेखला, मृगचर्म, वर्ण के अनुसार दण्ड, रुद्राक्ष की माला, यज्ञोपवीत और कमण्डलु धारण करे । सिर
पर जटा रखे, शौकीनीके लिये दाँत और वस्त्र न धोवे, रंगीन आसन पर न बैठे और कुछ धारण करे ॥ २३ ॥ स्नान, भोजन,
हवन जप और मल-मूत्र त्याग के समय मौन रहे और कक्ष तथा गुप्तेन्द्रिय के बाल और नाखूनों को कभी न काटे ॥ २४ ॥

रेतो 'नावकिरेजातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् । अवकीर्णेवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् ॥ २५ ॥
 अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुराञ्जुचिः । समाहित उपासीत सन्ध्ये च यतवाग् जपन् ॥ २६ ॥
 आचार्य मां विजानीयाभावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २७ ॥
 सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् । यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुञ्जीत संयतः ॥ २८ ॥
 शुश्रूषमाण आचार्य सदोपासीत नीचवत् । यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥
 एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद् भोगविवर्जितः । विद्या समाप्यते यावद् विभ्रद् व्रतमखण्डितम् ॥ ३० ॥
 यद्यसौ छन्दसां लोकमारोच्यन् ब्रह्मविष्टपम् । गुरवे विन्यसेद् देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ॥ ३१ ॥
 अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् । अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ब्रह्मव्रतधरः स्वयं जातु रेतः न अवकिरेत् अवकीर्णे अप्सु अवगाह्य यतासुः त्रिपदीं जपेत् ॥ २५ ॥ सन्ध्ये
 शुचिः समाहितः अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान् उपासीत यतवाक् (सन्) जपन् (गायत्रीं जपेत्) ॥ २६ ॥ अःचार्य
 मां विजानीयात् कर्हिचित् न अवमन्येत मर्त्यबुद्ध्या न असूयेत गुरुः सर्वदेवमयः ॥ २७ ॥ सायं प्रातः भैक्ष्यम् उपानीय तस्मै
 निवेदयेत् अन्यत् च (निवेदयेत्) अनुज्ञातं तत् संवतः (सन्) उपयुञ्जीत ॥ २८ ॥ आचार्य शुश्रूषमाणः यानशय्यासनस्थानैः न
 अतिदूरे नीचवत् कृताञ्जलिः सदा उपासीत ॥ २९ ॥ एवंवृत्तः भोगवर्जितः यावत् विद्या समाप्यते तावत् अखण्डितं व्रतं विभ्रत्
 गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥ यदि असौ ब्रह्मविष्टपं छन्दसां लोकं आरोक्ष्यन् स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः गुरवे देहं विन्यसेत् ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मवर्चस्वी अकल्मषः अग्नौ गुरौ आत्मनि सर्वभूतेषु च परमं मां अपृथग्धीः (सन्) उपासीत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रेतो बुद्धिपूर्वं नावकिरेज्जोत्सजेत् । ब्रह्मव्रतधरो गृहस्थाः स्वयमेव कथंचिदवकीर्णे अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणायाम-
 स्त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् ॥ २५ ॥ सन्ध्ये च द्वे यतवाग् जपन्नुपासीत । मध्याह्ने संध्यानिमित्तं मौनं नास्तीति द्विवचनम् ॥ २६-२७ ॥
 अन्यदपि यत्संप्राप्तं तच्च निवेदयेत् । तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्नुपयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ यानशय्यासनस्थानैः यातं पृष्ठतो यानेन
 निद्रितमप्रमत्ततया समीपशयनेन विश्रांतं पादसंवाहनादिभिः समीपासनेन आसीनं कृताञ्जलिः । नियोगप्रतीक्षया नातिदूरेऽव-
 स्थानेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवंभूतं वृत्तं यस्य सः ॥ ३० ॥ एवमुपकुर्वाणकस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्भिः । असौ
 ब्रह्मचारी यदि छन्दसां लोकं महर्लोकं ततो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन्नारोदुमिच्छतीत्यर्थः । यद्वा छन्दसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणम् ।
 'यत्र मूर्तिधराः कलाः' इत्युक्तत्वात् । तर्हि बृहद्व्रतः सन्बृहन्नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसेत्समर्पयेदधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थं
 च ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवर्चो वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

जपेत् 'संख्यानुक्तौ शतं जपेत्' इत्यत्रोक्तेः । 'स्वप्नेपि रेतः स्खलतो प्रायश्चित्तं विधीयते' इति स्मृतेः ॥ २५ ॥ आचार्यो
 हि उपनीय वेदाध्यापकः । तदुक्तं मनुना—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।'
 इति । गुरुरपि—'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुकृत्यते ।' इत्यनेन पितुरेव गुरुत्व-
 मुक्तं तस्यैव निषेकादिकवृत्तं शास्त्रे विहितमिति । वृद्धान्स्वकुलगुरुकुलवृद्धान्विद्यावृद्धान्वा । सुरान्गणेशादीन् । संध्ये चेति कथनेन
 मध्याह्नसंध्यायां वाङ्मनियमाभावो ज्ञाप्यते, न तु द्वे एव संध्ये कुर्यादिति । 'संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । उभे संध्ये च
 कर्तव्ये ब्राह्मणैस्तु गृहे सदा । इत्यत्रिस्मृत्युक्तेः । अत्र विशेषस्तु सप्तमस्कन्धे श्रीदशमस्कन्धे चोक्त एवेत्युरमर्यते ॥ २६ ॥ आचार्यं
 गुरुम् । 'विद्यामंत्रोपदेष्टा हि विप्र आचार्य उच्यते' इत्युक्तेर्ब्राह्मणेतरस्याचार्यत्वं न स्यात्तदुक्तं श्रीवाराहेणापि—'आचार्यत्वमाद्यवर्णे

मया संस्थापितं धरे' इति । कर्हिचिदित्युक्तेरत्यापद्यपीति भावः । मर्त्यबुद्ध्या यथान्ये नरास्तथायमपीति धिया नासूयेतेश्वरबुद्धिं न त्यजेत् 'कामिनं कृष्णरूपं हि गुरुं मन्येत मानवः । सत्यव्रतं रामचन्द्रं नृसिंहं क्रोधिनं तथा । कपटं वामनं विद्यादोषैस्तं न नरं स्मरेत् ।' इत्यादिपुराणात् सर्वदेवमयो हरिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मै गुरवे । अन्यदपि वस्तु । तेन गुरुणा । इत्यर्थे इति-गुर्वाङ्गयैव प्राप्तं वक्षाद्यपि स्वीकुर्यादिति भावः । संयतश्चापल्यरहितः ॥ २८ ॥ नीचवन्निकृष्टवत् । इत्यर्थे इति-निकटेऽतिविनाशाय ह्यतिदूरे च निष्फलाः । सेव्या हि मध्यभागेन राजवह्निगुरुस्त्रियः ।' इत्युक्तेरिति भावः ॥ २९ ॥ वृत्तं चरितम् । कियंतं कालमेवं वास इति चेदाह-विद्येति । अखण्डितं च्युतिवर्जितम् ॥ ३० ॥ 'विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम्' इति द्वितीयस्कन्धे महारादीनां चतुर्णां लोकानां विद्यादिफलत्वश्रवणाद्विद्यापदं वेदाविशाखपरम्, तेन वेदाद्यभ्यासेन महर्लोकप्राप्तिरस्तीति सिद्धम् । तथा च छंदसां छंदोविदां वेदविदामित्यर्थः । 'छंदः पद्ये च वेदे स्वैरेच्छयोऽछंदसा सह' इति धरणिः । 'विप्रोऽयं निगमः साक्षात्' इत्यादिषु वेदवेदविदो रभेदोऽप्युच्यते । ततो महर्लोकात् क्रमेण । इत्यर्थे इति-आरोक्ष्यन्निति । आङ्पूर्वोद्गोहतेर्भविष्यति 'लुटः सद्वा' इति शतरि । आरोहणस्य भावित्वेन तत्रेच्छायाः संभवादित्यभिप्रेत्याह-आरोढुमिच्छतीति । 'ऋजुमार्गेण सिद्धयतोर्यस्य' इति न्यायमाश्रयाह-यद्वेति । अधीतनिष्कयो दक्षिणा तदर्थं गुरुसेवामेव कुर्यादिति भावः । अधीतनिष्कयार्थं वा । पिष्टपशब्दोऽपि विष्टपशब्दबहुवचन-वाची दृष्टः ॥ ३१ ॥ उपासनस्य दृष्टफलं-ब्रह्मवर्चस्वीति । ततश्चाकल्मषो निष्पापः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

रेत इति । ब्रह्मव्रतं ब्रह्मचर्यं तद्वरः अगृहस्थः जातु कदाचिदपि स्वयं बुद्धिपूर्वकं रेतो नावकिरेत् । यदि कथंचिद्गोपादि-वशादवकीर्णं स्यात्तदा आश्ववगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् ॥ २५ ॥ अग्नीति । नित्यम् उभे सन्ध्ये स्नानादिना शुचिः समाहित एकाग्रचित्तः सन्नग्न्यर्काचार्यादीन् उपासीत । ततो यतवाक् सन् गायत्रीं जपन् भवेत् । तत्राग्न्युपासनं होमेन अर्कोपासनमर्थ्यदानादिना आचार्याद्युपासनं प्रणामादिना गवामुपासनं तृणादिदानेन मध्याह्नसन्ध्यायां गवाद्युपासन-नियमो नास्तीति सूचयितुं द्विवचनम् । गुरुः केवलं शास्त्रोपदेश आचार्यस्तु उपनयनादिपूर्वकं तदुपदेशेति भेदः ॥ २६ ॥ आचार्यमिति । नासूयेत तत्र दोषान्न पश्येत् । यतो गुरुः सर्वदेवमयः । स्फुटमन्यत् ॥ २७ ॥ सायमिति । पूर्वार्द्धं स्फुटम् । अन्यदपि यत्प्राप्तं तच्च निवेदयेत् । तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्तुपयुज्जीत भुज्जीत ॥ २८ ॥ शुश्रूषमाण इति । आचार्यं शुश्रूषमाणः नातिदूरे यानश्चय्यासनैर्नीचवत्कृताञ्जलिः सदोपासीत । यान्तं पृष्ठतो यातेन शयानम् अप्रमत्ततया समीपशयनेन विश्रान्तं पाद-संवाहनादिभिः समीपोपवेशनेन आसीनं कृताञ्जलिर्नियोगप्रतीक्षणाय नातिदूरेऽवस्थानेन इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवमिति । एवं वृत्तं वर्तनं यस्य सः सर्वभोगविवर्जितः यावद्विद्या अध्ययनं समाप्यते तावदखण्डितमविच्छिन्नं व्रतमुक्तविधं सर्वं नियमं बिभ्रत् धारयन् गुरुगृहे वसेत् ॥ ३० ॥ नैष्ठिकधर्मानाह-यदीति । यदि असौ ब्रह्मचारी "छन्दसां यत्र मूर्तिधराः कला" इत्युक्तत्वात् वेदादीनां लोके ब्रह्मविष्टपं ब्रह्मलोकप्रारोक्ष्यन् आरोढुमिच्छन् भवेत् तदा बृहद्व्रतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्यव्रतधरः सन् स्वाध्यायार्थमधिकवेदा-ध्ययनार्थमधीतनिष्कयार्थं च देहं गुरवे विन्यसेत् समर्पयेत् ॥ ३१ ॥ अग्राविति । अपृथग्धीर्भेदबुद्धिरहितः ब्रह्मवर्चस्वो वेदाभ्यासज-तेजोयुक्तः । अयमार्पः । यद्वा । ब्रह्मणि वेदस्याध्ययनादौ वर्चस्वो तेजस्वी इति समासान्तप्राप्त्यभावः । अकल्मषः पापरहितः सन् अग्न्यादिषु सर्वत्र परं परमात्मानमेकं मामेव उपासीत ध्यायेत् ॥ ३२ ॥

श्रीरामधारमणदासगोस्वामिविरविता दीपिनीव्याख्या

कथञ्चित् स्वप्नादिदोषेण अवकीर्णे उत्सृष्टे सति ॥ २५ ॥ आचार्योऽत्राध्यापकः गुरुश्च पित्रादिः । गायत्रीं जपन् ॥ २७ ॥ आचार्यं मां मदीयं प्रेष्ठं विजानीयात् गुरुवरं मुकुन्दप्रेष्ठत्वेन स्मरेत्युक्तेः सच्चिद्रूपत्वे तु मां मद्रूपमेव विजानीयात् ॥ २७ ॥ निवेदयेदित्यावृत्तिः तुकाराध्याहारश्चेति इत्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २८ ॥ यानं च शय्या च शयनं च आसनं च स्थानं चावस्थानं तैः यान्तं गच्छन्तं गुरुम् एवं निद्रितमित्यादिगुरुविशेषणानि नियोगप्रतीक्षया आज्ञाप्रतीक्षणेन ॥ २९ ॥ वृत्तमाचारः । यावद्विद्या समाप्यते तावदखण्डं ब्रह्मचर्यं व्रतं बिभ्रत् सन् गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥ ततो महर्लोकात् । पूर्वार्थं विशेष्यस्याक्षेपश्चकाराध्या-हारश्च कष्टमतो यद्वेति । अधीतस्य वेदस्य निष्क्रियार्थमानुण्यरूपदक्षिणार्थम् ॥ ३१ ॥ मामन्तर्यामिरूपम् अपृथग्धीरन्तर्यामिरूपे भेदबुद्धिशून्यः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

अवकीर्णः स्कन्नरेताः त्रिपदीं सावित्रीम् ॥ २५-३० ॥ छन्दसां लोकं छन्दसां फलभूतं लोकं सप्तपिलोकम् व्रतं ब्रह्म-चर्यव्रतम् ॥ ३१ ॥ अपृथग्धीः स्वनिष्ठभेदरहितः ॥ ३२ ॥

92

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्वयं नावकिरेत् नोत्सृजेत् स्वप्नादिदोषेणावकीर्णं तु अवगाह्य स्नात्वा जितासुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं गायत्रीम् ॥ २५ ॥ सन्ध्ये च द्वे यतवाक् जपन्तुपासीत मध्याह्ने सन्ध्यानिमित्तमौनाभावं ज्ञापयति द्विवचनम् ॥ २६ ॥ कर्हिचित् देवाराधनाद्यशक्त्या आलस्यादिना वा वाङ्मनोदेहव्यापारलोपनेन नावमन्येत ॥ २७ ॥ अन्यदपि यद्यल्लब्धं तत्तन्निवेदयेत् अनुज्ञातं गुर्वनुज्ञानं तु भुञ्जीत ॥ २८ ॥ नीचवत् सर्वशः उन्नद्धोऽप्यनुद्ववत् सर्वतो दीनः सन्नित्यर्थः । यानशय्यासनस्थानैः याने आज्ञानुसारतोऽनुगमनादिना शयने पूर्वापरपरिचर्यानुरोधतः पश्चाच्छयनेन प्राक् प्रबोधेन आसने आज्ञानुसारतः पृष्ठतो वामतो वा कृताञ्जलिना तिष्ठता आसीनेन वा स्थाने पादुकानिधानादिस्थानाश्रयणेन किञ्चिद्गुणं सर्वत्र कृताञ्जलिरित्युपलक्षणम् मधुरवाक् सुमनाः सुमुखश्च नातिदूरे इत्युपलक्षणं नातिनिकटे च सदोपासीत उपकुर्वाणोऽपि विद्यां प्राप्य प्राप्यसुखार्थं गमिष्यामीति नीचां मतिं न कुर्यात्किंतु गुरुसेवार्थं सदैव गुरुसमीपे स्थास्यामीति मतिं कुर्यादित्यर्थः । समावर्तनं तु यथाधिकारं गुर्वधीनमिति भावः । विस्तरस्तु स्वधर्मासृतसिन्ध्वादिषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ एवमुक्तप्रकारं वृत्तं यस्य सः भोगविवर्जितः जितसर्वेन्द्रियः ॥ ३० ॥ अधुना नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह । यदीति षड्भिः । असौ ब्रह्मचारी यदि शास्त्रानन्दकामस्तदा स्वाध्यायार्थं यदि वा छन्दसां लोकमारोचयन् आरोढुमिच्छति यत्र मूर्तिधराः कलाः इत्युक्तचतुर्मुखलोकपर्यन्तविषयानन्दकामस्तदा यदि वा आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेत्यादिवेदान्तैकवेद्यस्य ब्रह्मणः बृहद्गुणस्वरूपस्य विष्णोर्मम विष्टपं व्यापकं लोकमारोढुमिच्छति तदा बृहदखण्डितमैहिकामुष्मिकभोगपरित्यागपूर्वक-हरिगुर्वाराधनादि रूपं व्रतं यस्य स तथा सन् गुरवे देहमापञ्चत्वसेवार्थं विन्यसेदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मवर्चः शब्द-ब्रह्माभ्यासजं परब्रह्मभ्यानजं वा तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मव्रतं ब्रह्मचर्यं तद्वरः अगृहस्थः । जातु कदाचिदपि स्वयं बुद्धिपूर्वकं रेतो नावकिरेत् । यदि कथञ्चिद्रोगादिवशादवकीर्णं स्यात्तदा अप्स्ववगाह्य स्नानादिना शुचिः समाहित एकाग्रचित्तः सन्नग्न्यादीन् उपासीत । ततो यतवाक् सन् गायत्रीं जपन्मवेत् । तत्राग्न्युपासनं होमेन । अर्कोपासनमर्ध्यादानादिना । आचार्याद्युपासनं प्रणामादिना गवामुपासनं तृणादिदानेन मध्याह्नसन्ध्यायां गवाद्युपासननियमो नास्तीति सूचयितुं द्विवचनम् । गुरुः केवलं शास्त्रापदेशः । आचार्यस्तु उपनयनादिपूर्वकतदुपदेशेति भेदः ॥ २५-२६ ॥ नासूयेत तत्र दोषान्न पश्येत् । यतो गुरुः सर्वदेवमयः ॥ २७ ॥ अन्यदपि यत्प्राप्तं तच्च निवेदयेत् । तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्तुपयुञ्जीत भुञ्जीत ॥ २८ ॥ आचार्ये शुश्रूषमाणो यानादिभिस्तं सदोपासीत सेवेतेत्यन्वयः । खोत्कृष्टत्वाभिमानश्च सर्वथा त्याज्य इत्याह—नीचवदिति । तं यान्तं पृष्ठतो यानेन । निद्रितमप्रमत्ततया समीपशयनेन । विश्रान्तं पादसंवाहनाद्यर्थं समीपासनेन । आसीनं कृताञ्जलिर्नियोगप्रतिष्ठया नातिदूरेऽवस्थानेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं वृत्तं वर्त्तनं यस्य सः सर्वभोगविवर्जितः । यावद्विद्या अध्ययनं समाप्यते तावदखण्डितमविच्छिन्नं व्रतमुक्तविधं सर्वं नियमं बिभ्रत् धारयन् गुरुगृहे वसेत् ॥ ३० ॥ एवं सावधिकब्रह्मचर्यव्रत उपकुर्वाणसंज्ञस्य ब्रह्मचारिणो धर्मानुत्त्वा देहपातपर्यन्तं ब्रह्मचर्यवतो नैष्ठिकसंज्ञस्य विशेषतो धर्मानाह—यदीति षड्भिः । यदि असौ ब्रह्मचारी छन्दसां 'त्रयमूर्तिधराः कला' इत्युक्तत्वात् वेदादीनां लोकं ब्रह्म विष्टपं ब्रह्मलोकमारोचयन् ओरोढुमिच्छन्मवेत् । तदा बृहद्रतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्यधरः सन् । स्वाध्यायार्थं देहं गुरवे विन्यसेत् समर्पयेत् । स्वाध्यायार्थमित्यधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थं वा ॥ ३१ ॥ अग्न्यादिषु सर्वत्र परम्परमात्मानमेकं मामेव उपासीत ध्यायेत् । सर्वत्र परमात्मज्ञानं कथं स्यात्तत्राह—अपृथग्धीरिति, निवृत्तभेदबुद्धिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अकल्मषः निवृत्तपापादिदोषः । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मवर्चस्वीति । ब्रह्मवर्चो वेदाभ्यासजतेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रेत इति । जातु कदाचिदपि, बुद्धिपूर्वकं रेतः, न अवकिरेत् । यतः स्वयं ब्रह्मव्रतधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरः अगृहस्थ इति यावत् । यदि कथञ्चित् अवकीर्णः स्यात् तर्हि, अप्सु जलेषु अवगाह्य स्नात्वा, यतासुनियमितप्राणः सन्, कृतप्राणायाम इत्यर्थः । त्रिपदीं सावित्रीं, जपेत् । अष्टोत्तरसहस्रं जपेत् । तावता त्रिपदीजपेन शुद्धिरिष्यते ॥ २५ ॥ अग्नीति । शुचिः सन्, अग्निश्च अर्कश्च आचार्यश्च गावश्च विप्राश्च गुरुश्च वृद्धश्च सुराश्च तान्, समाहितः समाहितचित्तः, उपासीत । यतवाक् मौनी भूत्वा, जपन् सावित्रीमिति शेषः । द्वे सन्ध्ये च उपासीत । मध्याह्ने सन्ध्यानिमित्तं मौनं नास्तीति द्वे सन्ध्ये इति द्विवचनम् । अत्राग्न्युपासनमग्नि-होत्रहोमेन, अर्कोपासनं सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिपरमपुरुषध्यानात्मकं, गवामुपासनं तृणप्रदानकण्डूयनादिभिः सेवा, गुर्वोदीनामुपासनं प्रणामपादसंवाहनादिना सेवा ॥ २६ ॥ आचार्यमिति । आचार्यं मां, विजानीयात् मद्दृष्ट्या उपासीत । कर्हिचिदपि, न अवमन्येत नावज्ञां कुर्यात् । मर्त्यबुद्ध्या न असूयेत न दोषानाविष्कियेत् च । यतः गुरुः, सर्वदेवमयः सर्वदेवताप्रचुरदृष्ट्योपासनीय

इत्यर्थः ॥ २७ ॥ सायमिति । किं च सायं, प्रातः, भैक्ष्यं भिक्षाग्रम्, उपानीय, तस्मै गुरवे, निवेदयेत् । उपासीतेति पाठे, सायं प्रातश्च उप समीपे आसीत । पूजनाद्युचितापेक्षितवस्तुप्रदानायेत्यर्थः । भैक्ष्यमानीय च तस्मै एव निवेदयेत् । यच्च अन्यदपि स्वोपभोग्यमनिषिद्धमितरद्वस्तु तत् समादायापि तस्मै एव, निवेदयेत् । तत्पुरतो निदध्यादित्यर्थः । ततस्तेनाचार्येण, अनुज्ञातं स्यात्, तत् स्वयं संयतः सन्, उपयुज्जीत उपयुक्तं कुर्यात् ॥ २८ ॥ शुश्रूषमाण इति । आचार्यं शुश्रूषमाणः सन्, सदा नीचवद्वासवत्, यानशय्यासनस्थानैः नातिदूरे, कृताञ्जलिः सन्, उपासीत । यान्तं पृष्ठतो यानेन, निद्रितमप्रमत्ततया, समीपशयनेनासीनं समीपासनेन स्थानं गतं, नियोगप्रतीक्षया नातिदूरे ऊर्ध्वावस्थानेन वर्त्तमानः सन्नुपासीतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवमिति । यावत् विद्या समाप्यते, तावत् अखण्डितं व्रतं बिभ्रत्, एवंभूतं वृत्तं वृत्तिर्यस्य सः, भोगविवर्जितः भोगैः रहितः सन्, गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥ यदीति । असौ ब्रह्मचारी, यदि छन्दसां वेदाध्ययनादिकर्मणां फलभूतं, ब्रह्मविष्टं लोकं ब्रह्मलोकम्, आरोक्ष्यन् प्रेप्सुः स्यात्, तर्हि स्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रयार्थं, बृहद्व्रतः ब्रह्मव्रतधरः सन्नेव, गुरवे देहं विन्यसेत् । स्वदेहं गुर्वधीनं कृत्वा यावज्जीवं ब्रह्मव्रतधर एव स्यादित्यर्थः । एवं चेदयं नैष्ठिक इत्युच्यतेऽन्यथा तूपकुर्वाण इति विवेकः ॥ ३१ ॥ अस्य नैष्ठिकस्य कृत्यान्तरमाह अगनाविति द्वाभ्याम् । अगनाविति । ब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मचर्यव्रतचर्याहिततेजःसंपन्नः, अकल्मषः कल्मषरहितो वर्णी, अग्नौ, गुरौ, आत्मनि सर्वभूतेषु च, अपृथग्धीरग्न्यादिवन्तरात्मतयावस्थितस्य मम तदपृथक्कृत्या वेदनयुक्तः सन्नित्यर्थः । परं माम् उपासीत ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

पूर्ण ब्रह्मचर्य का पालन करे । स्वयं तो कभी वीर्यपात करे ही नहीं । यदि स्वप्न आदि में वीर्य स्खलित हो जाय, तो जल में स्नान करके प्राणायाम करे एवं गायत्री का जप करे ॥ २५ ॥ ब्रह्मचारी को पवित्रता के साथ एकाग्रचित्त होकर अग्नि, सूर्य, आचार्य, गौ, ब्राह्मण, गुरु, वृद्धजन और देवताओं की उपासना करनी चाहिये तथा सायंकाल और प्रातःकाल मौन होकर सन्ध्योपासन एवं गायत्री का जप करना चाहिये ॥ २६ ॥ आचार्य को मेरा ही स्वरूप समझे, कभी उनका तिरस्कार न करे । उन्हें साधारण मनुष्य समझकर दोषदृष्टि न करे; क्योंकि गुरु सर्वदेवमय होता है ॥ २७ ॥ सायंकाल और प्रातःकाल दोनों समय जो कुछ भिक्षा में मिले वह लाकर गुरुदेव के आगे रख दे । केवल भोजन ही नहीं, जो कुछ हो सब । तदनन्तर उनके आज्ञानुसार बड़े संयम से भिक्षा आदि का यथोचित उपयोग करे ॥ २८ ॥ आचार्य यदि जाते हों तो उनके पीछे-पीछे चले, उनके सो जाने के बाद बड़ी सावधानी से उनसे थोड़ी दूर पर सोवे । थके हों, तो पास बैठकर चरण दबावे और बैठे हों तो उनके आदेश की प्रतीक्षा में हाथ जोड़कर पास में ही खड़ा रहे । इस प्रकार अत्यन्त छोटे व्यक्ति की भाँति सेवा-शुश्रूषा के द्वारा सदा सर्वदा आचार्य की आज्ञा में तत्पर रहे ॥ २९ ॥ जब तक विद्याध्ययन समाप्त न हो जाय तब तक सब प्रकार के भोगों से दूर रहकर इसी प्रकार गुरुकुल में निवास करे और कभी अपना ब्रह्मचर्यव्रत खण्डित न होने दे ॥ ३० ॥ यदि ब्रह्मचारी का विचार हो कि मैं मूर्तिमान् वेदों के निवासस्थान ब्रह्मलोक में जाऊँ, तो उसे आजीवन नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रत ग्रहण कर लेना चाहिये । और वेदों के स्वाध्याय के लिये अपना सारा जीवन आचार्य की सेवा में ही समर्पित कर देना चाहिये ॥ ३१ ॥ ऐसा ब्रह्मचारी सचमुच ब्रह्मतेज से सम्पन्न हो जाता है और उसके सारे पाप नष्ट हो जाते हैं । उसे चाहिये कि अग्नि, गुरु, अपने शरीर और समस्त प्राणियों में मेरी ही उपासना करे और यह भाव रखे कि मेरे तथा सबके हृदय में एक ही परमात्मा विराजमान है ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापत्वेलनादिकम् । प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥
शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जवम् । तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३४ ॥
सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन । मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्यसंयमः ॥ ३५ ॥
एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् । मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ३६ ॥
अथानन्तरमावेक्ष्यन् यथा जिज्ञासितागमः । गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद् गुर्वनुमोदितः ॥ ३७ ॥
गृहं वनं वोपविशेत् प्रवजेद् वा द्विजोत्तमः । आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३८ ॥
गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वेदजुगुप्सिताम् । यवीयसीं तु वयसा तां सर्वर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥
इत्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् । प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अगृहस्थः स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापद्वेलेनादिकं मिथुनीभूतान् प्राणिनः अप्रतः त्यजेत् ॥ ३३ ॥ शौचम् आचमनं स्नानं सन्ध्योपासनम् आर्जवं तीर्थसेवा जपः अस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं सर्वभूतेषु मद्भावः मनोवाक्कायसंयमः कुरुनन्दन सर्वाश्रमप्रयुक्तः अयं नियमः ॥ ३४-३५ ॥ बृहद्गतधरः ब्राह्मणः तीव्रतपसा दग्धकर्माशयः अग्निः इव ब्रह्मन् मद्भक्तः अमलः (भवति) ॥ ३६ ॥ यथा जिज्ञासितागमः अथ अनन्तरम् आवेक्ष्यन् गुरवे दक्षिणां दत्त्वा गुर्वनुमोदितः स्नायात् ॥ ३७ ॥ द्विजोत्तमः गृहं वनं वा उपविशेत् वा प्रव्रजेत् मत्परः आश्रमात् आश्रमं गच्छेत् अन्यथा न चरेत् ॥ ३८ ॥ गृहार्थी सदृशीम् अजुगुप्सितां वयसा तु यवोयसीं यां सवर्णां भार्याम् अनुक्रमात् उद्वहेत् ॥ ३९ ॥ सर्वेषां द्विजानाम् इव्याध्ययनदानानि प्रतिग्रहः अध्यापनं याजनं ब्राह्मणस्य एव ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्यैव वनस्थयेतिसाधारणधर्माणाह । स्त्रीणामिति । निरीक्षणं भावगर्भम् । द्वेलेनं परिहासः । एवमादिकं त्यजेत् । मिथुनीभूतानप्रस्तस्यजेत् । न पश्येदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वाभ्याम् ॥ ३४-३५ ॥ निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षं फलमाह । एवमिति । अमलो निष्कामश्चेद्वधः कर्माशयोतःकरणं यस्य तथाभूतः सन्मद्भक्तो भवति ॥ ३६ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह । अथेति । अनन्तरं द्वितीयाश्रममावेक्ष्यन्प्रवेष्टुमिच्छन्त्यथा यथावद्विचारितवेदार्थं स्नायात् । अभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तेतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह । गृहमिति । सकामश्चेद्गृहमंतः करणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् । शुद्धान्तःकरणः स च द्विजोत्तम इत्युक्तेः क्षत्रियवैश्ययोर्न प्रवक्ष्याधिकार इति सूचयति । यद्वा आश्रमादाश्रमांतरं गच्छेत् । अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलोमं च नाचरेदित्यर्थः । अमत्पर इति वा छेदः । स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मः सह गृहस्थधर्माणाह । गृहार्थीति । सदृशीं सवर्णां । अजुगुप्सितां कुलतो लक्षणतश्चानिदिताम् । कामस्तु यामन्यामुद्वहेत्तां सवर्णामनु तस्या अनन्तरम् । तत्रापि वर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः । 'तिस्रो वर्णानु-पूर्य्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः' इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥ इव्याद्यन्वैवर्णिकानामावश्यकता वर्माः । प्रतिग्रहादित्रयं तु वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव ॥ ४० ॥

श्रीवैश्वीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्यैव नैष्ठिकस्यैव । भावगर्भं साभिप्रायम् । आदिना स्मरणादिग्रहः । इत्यर्थ इति—गृहस्थेषु यावदर्थं गच्छेदिति भावः । अप्रतः प्रथमत एव मिथुनीभूतान् पशुकीटादीन् प्राणिनस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥ तस्यैव नैष्ठिकस्यैव । तीर्थसेवा गंगादिसेवा गुरुसेवा वा । अस्पृश्यादित्रयवर्जनम् अस्पृश्या म्लेच्छादयः, अभक्ष्याणि मांसादीनि, असंभाष्याः महापातक्यादयः ॥ ३४-३५ ॥ एवमिति । मद्भक्तश्चेत्तेन मद्भक्तेनैव तीव्रेण सता तपसा स्वधर्मेणामलः शुद्धान्तःकरणो भवति, दग्धकर्माशयो मुक्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथ ब्रह्मचर्यान्तरम् । इत्यर्थ इति—ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा स्नातको भवेदिति भावः ॥ ३७ ॥ तस्योपकुर्वाणस्य । अधिकारानुरूपम् अधिकारा-नुसारेण । इत्यर्थ इति—ब्राह्मणस्य शुद्धान्तःकरणस्यैव प्रवक्ष्या नान्यथेति भावः । ननु तर्हि शुद्धान्तःकरणो ब्राह्मणः प्रव्रजेत् क्षत्रिय-वैश्यौ तु विनाध्यन्तःकरणशुद्धिं प्रव्रजेतामित्यागतमिति चेदाह—यद्वेति । 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणम् । बाहुजातो-रुजातानां नायं धर्मो विधीयते ।' इति देवलोक्तेर्ब्राह्मणस्यैव । संन्यासः । विष्णोर्लिंगं दंडः । 'पिता गुरुस्त्वं जगतामधोशो दुरत्ययः-काल उपात्तदण्डः' इतीदोक्तेः, मामैश्वर्यश्रीमदांधो दण्डपाणिं न पश्यति' इति श्रीमुखोक्तेश्च । दण्डोऽपि विष्णुर्लिंगमिति श्रीदशमे । यद्यपि कालो संन्यासो निषिद्धः 'अश्वालंभं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराज सुतोत्पत्तिं कलौ पंच विवर्जयेत् ।' इति कमला-करप्रबंधोक्तेस्तथापि—'यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्गंगा महीतले । अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे ।' इति स्मृतेः पञ्चसहस्रवर्षकलिभुक्तेः परं संन्यासाभावः कलावस्तीति ज्ञेयम् । एतच्चाद्यपद्युग्याख्याशतके प्रपञ्चितमत उपरम्यत इति । इत्यर्थ इति—'अनाश्रमी न तिष्ठेद्भक्षणमात्रमपि द्विजः । पराश्रमं परित्यज्य न च पूर्वाश्रमं विशेत् ।' इत्यादिपुराणादिति भावः । एतत्तु मद्भक्तिहीनस्यैवास्तीत्याह—अमत्पर इति वेति । 'मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिंगानाश्रमांस्यत्तवा चरेद्विधिगोचरः' इति वक्ष्य-माणत्वात् । अमत्पर इति छेदः । तेन भगवद्भक्तस्य व्युत्क्रमेणाश्रमितयानाश्रमितया वा स्थितौ न कोपि दोष इति भावः ॥ ३८ ॥ लक्षणानि तु रुक्मिण्युपाख्यान उक्तानि । अन्यामसवर्णाम् । तत्रापि असवर्णास्वीकारेपि । इत्यर्थ इति—'तिस्रः' इत्यादिमनु-स्मृतेरिति भावः । वर्णानुपूर्य्येण—ब्राह्मणीविवाहोत्तरं ब्राह्मणेन तिस्रः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा भार्या विवाहाः, क्षत्रियेण क्षत्रिय-विवाहोत्तरं द्वे वैश्या शूद्रा च, वैश्येन वैश्याविवाहोत्तरमेका शूद्रा, शूद्रेण तु शूद्रैवैका विवाहा नान्येति स्मृत्यर्थः । तिस्र इत्यादि-

सजातीयास्तत्तवेति बोध्यम् ॥ ३९ ॥ सर्वेषां विप्रक्षत्रविशां त्रयाणाम् । 'वर्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ।' इति स्मृतेः । विशुद्धाज्जातिशुद्धात्कर्मशुद्धाच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्त्रीणामिति । अगृहस्थः ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिश्च स्त्रीणां निरीक्षणं भावगर्भं द्বেलनं परिहासादि एवमादि संयजेत् ।
प्राणिनः पशुपक्ष्यादीनपि मिथुनीभूतानप्रतस्यजेत् न परयेत् ॥ ३३ ॥ शौचमिति युगमम् । हे कुलनन्दन ! शौचादिकं स्पष्टम् ।
जपो गायत्र्यादिमन्त्रजपः अस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्याणां स्पर्शभक्षणसंभाषणवर्जनम् । अयं शौचादिरूपः सर्वत्र मद्भावः मनोवाक्काया-
दीनामुरगप्रवृत्तिः संयमश्च सर्वाश्रमप्रयुक्तो नियमो धर्मः ॥ ३४-३५ ॥ एवमिति । बृहद्रथधरो नैष्ठिकः ब्राह्मणः अधिगतवेद-
तदर्थः तीव्रेण अविच्छिन्नेन तपसा दग्धः कर्माशयः कर्मवासना यस्य सः अत एवाग्निरिव ज्वलन् मद्भक्तः अमलः विशुद्धो
जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । यद्वा । ईदृशः सन् मद्भक्तो भवति ॥ ३६ ॥ अथेति । यथा जिज्ञासितागमः यथावद्वगत्वेदार्थोऽथानन्तरं
द्वितीयामाश्रमं गार्हस्थ्यमावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन् गुरवे दक्षिणां दत्त्वा गुरुणा अनुमोदितः अनुज्ञातः स्नायात् । समावर्तनाख्यं
स्नानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गृहमिति । सकामश्चेद् गृहमुपविशेत् । अन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् । शुद्धान्तकरणो
द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेत् । क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायामधिकाराभावात् । अथवा गृहस्थाद्याश्रमात् । क्रमेणैवाश्रमान्तरं गच्छेत् ।
अमत्परः मद्भक्तिहीनः अन्यथा अनाश्रमिणां प्रतिलोमं च नाचरेदित्यर्थः । भक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥
गृहार्थीति । गृहार्थी सदृशीमनुरूपामजुगुप्सितां कुलतो लक्षणतश्चानिन्दितां सवर्णां भार्यामुद्वहेत् । यामन्यां कामत उद्वहेत् तामपि
सवर्णामनु प्रथमव्यूहायाः सवर्णया अनन्तरमेव तत्रापि वर्णक्रमादेवोद्वहेत् । 'तिस्रो वर्णा उपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियविशां भार्याः स्वा शूद्रजन्मनः' । इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥ इज्येति । इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानामावश्यकानि
प्रतिग्रहोऽध्यापनं याजनं च वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव नान्यस्य ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तस्यैव नैष्ठिकब्रह्मचारिण एव साधारणधर्मानिति वनस्थयतेरपि ते धर्मा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ शौचमिति युगमम् । तस्यैव
ब्रह्मचारिण एव ॥ ३४-३५ ॥ भक्तिसंयोगेनैव तीव्रेण सता तपसा स्वधर्मेण ॥ ३६ ॥ द्वितीयाश्रमं गृहस्थाश्रमम् । अभ्यङ्गः शिरः-
स्नानमादिना होमादि ॥ ३७ ॥ तस्य ब्रह्मचारिणः अधिकारश्चित्तशुद्ध्यशुद्धिलक्षणः विकल्पोऽत्र एवं वा एवं वेति समुच्चयं
वक्तुं यद्वेति पक्षान्तरम् न त्वर्थान्तरम् । अनाश्रमी आश्रमबहिष्कृतो न भवेत् । वक्ष्यमाणत्वात् ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वेत्यादिना ॥ ३८ ॥
तस्याः सवर्णया अनन्तरं तत्रापि असवर्णया उद्वहेऽपि वर्णक्रमे प्रमाणं तिस्र इति । वर्णानुपूर्वेण वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः
ब्राह्मणी क्षत्रियाणी वैश्या चेति एवं द्वे क्षत्रियस्य एवं विशस्त्वेका तत्र शूद्राजन्म यस्य तस्य शूद्रस्य स्वा सवर्णा शूद्राण्येव तत्रैव
प्रकारान्तरं तु मनुः प्राह । शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च स्वा च विशाः स्मृते । ते चैव स्वा च राज्ञश्च ताश्च स्वाश्चाप्रजन्मन इति ।
तथा च मनुकप्रामाण्येन तु तिस्र इत्यादिकं सजातीयां त्यक्त्वेति व्याख्येयम् ॥ ३९ ॥ त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

मद्भावः मद्भिषयभावनायुक्तः ॥ ३५ ॥ मद्भक्त इति आश्रमधर्मेण सह मद्भक्तियुक्तश्चेन्मुच्येदित्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥
आत्रेक्ष्यन् आश्रमान्तरं प्रवेक्ष्यन् ॥ ३८-४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च स्त्रीणामिति । द्বেलनं परिहासः मिथुनीभूतानप्राणिनः पशुपक्ष्यादीनपि त्यजेत् यतोऽयमगृहस्थः ब्रह्मचर्य-
व्रतधरः ॥ ३३ ॥ प्रसङ्गात्सर्वाश्रमसाधारणान् धर्मानाह । शौचमिति द्वाभ्याम् । शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता आर्जवं परेषु मनोऽनु-
रूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं मनोवाक्कायानामैकरूप्यं वा जपः गायत्र्यादिमन्त्रजपः अस्पृश्यादीनां स्पर्शादिवर्जनम् ॥ ३४ ॥ हे
कुलनन्दन ! सर्वाश्रमप्रयुक्तः सर्वाश्रमावस्थानप्रयुक्तः सर्वभूतेषु मद्भावः मदात्मकत्वबुद्धिः मनोवाक्कायानां संयमश्च सर्वाश्रमप्रयुक्त
इति सम्बन्धः तत्र मनःसंयमो नामासदनभिध्यानं वाक्संयमस्त्वनृताहितवृथालापादिवर्जनं कायसंयमो निषिद्धभोगराहित्यम् ॥ ३५ ॥
उक्तब्रह्मचर्यव्रतचर्यायाः फलमाह । एवमिति । बृहद्रथधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरो ब्राह्मणोऽधिगतवेदतदर्थः तीव्रेणाविच्छिन्न तपसा
चाग्निरिव ज्वलन्मद्भक्तः लब्धमद्भक्तियोगः तत एव दग्धकर्माशयः निरस्तमत्प्राप्तिप्रतिबन्धककर्मवासनः अमलः देहान्ते प्रकृति-
सम्बन्धरूपमालिन्यरहितः मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं समाप्तविद्यस्यापि छन्दोलोकप्रेषोर्वृत्तिरुक्ता तावद्ब्रह्मलोकप्राप्तिस्ततो

मुक्तिश्चेति सूचितमथ नैष्ठिकाश्रमाशक्तस्य समाप्तविद्यस्यानन्तरं कृत्यमाह । अथेति । अथ विद्यासमाप्त्यनन्तरं जिज्ञासितागमोऽव-
गतवेदतदर्थः अनन्तरमाश्रमत्रयान्यतमं यदा आरोक्ष्यन् विविश्रुर्भवति तदा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तेनानुमोदितः अभ्यनुज्ञातः
स्नायादभिसमावर्तनारुख्यं स्नानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ ततो गृहं वनं वा उपविशेत् गृहशब्दो गृहस्थाश्रमपरः वनशब्दो वानप्रस्थाश्रमपरः
यदि द्विजोत्तमः ब्राह्मणस्तर्हि प्रव्रजेत् सन्यसेद्वा द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकसाधारणत्वाद्विप्रत्वाद्विप्रत्वलाभायोत्तमशब्दप्रयोगः । अनेन
ब्रह्मचारिणोऽपि तृतीयतुरीयाश्रमप्रवेशाधिकार उक्तः । आश्रमादिति । मत्परः मद्भक्तो द्विजः आश्रमादाश्रमान्तरं प्रविशेन्न त्वना-
श्रम्यवतिष्ठेत् “अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विज” इति च स्मर्यते ॥ ३८ ॥ तत्र यदि गृहार्थी स्यात्तदा सदृशीमनुरूपामजुगुप्ति-
तामनिन्दितामदुष्टामित्यर्थः । वयसा यवीयसीमात्मनो न्यूनवयस्कां समवर्णां स्वसजातीयां भार्यामुद्वहेत् अनुक्रमादित्यादौ सवर्णां
पश्चादितराम् उद्वहेदपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत्र गृहस्थस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमं साधारणान् धर्मानाह । इष्येति । ब्राह्मणस्य विशेषमाह ।
प्रतिग्रह इति । याजनं च ब्राह्मणस्यैवेति सम्बन्धः प्रतिग्रहादिभिर्जीवेतेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिग्रहयाजनाध्यापनेषु द्वितीयतृतीय-
वर्णयोर्नोधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अप्रतिपक्षस्यानुमानस्येव विहितोपासनस्याभीष्टसाध्यसिद्धौ सामर्थ्यं स्यादित्यतः प्रतिक्षिपति । स्त्रीणामिति । द्वेलनं
जिह्वास्फोटः नर्मवचनं वा स्मरणादिकमादिशब्दगृहीतम् अगृहस्थः ब्रह्मचारी अग्रतः प्रथमतः ॥ ३३ ॥ सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह ।
शौचमित्यादिना ॥ ३४ ॥ सर्वभूतेषु मद्भावः मम व्याप्तिलक्षणसत्ता ॥ ३५ ॥ ब्रह्मचर्यानुष्ठानफलमाह । एवमिति । तीव्रतपसा
दग्धः कर्माशयः बाह्यान्तःकरणं यस्य स तथा अत एवामलः संसारमलमुक्तो भवति ॥ ३६ ॥ अथेति । प्रमेयान्तरारम्भविषयः
ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरम् आवेक्ष्यन् गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुकामः स्नायात् स्नातको भवेत् ॥ ३७ ॥ द्विजोत्तमेनानाश्रमतया न स्थेयमित्याह ।
गृहमिति ॥ ३८ ॥ गृहार्थी चेत् कीदृशीमुद्वहेदत्राह । गृहार्थीति । यां सवर्णाम् अनुक्रमादिति पाठः ॥ ३९ ॥ द्विजन्मना ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यानामिव्या यजनम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं बृहदिति । मद्भक्तश्चेत्तेन मद्भक्तत्वेनैव तीव्रेण सता तपसा स्वधर्मेणामलः शुद्धान्तःकरणो भवति दग्धकर्माशयो
मुक्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥ समुच्चयं वक्तुं पक्षान्तरमाह । आश्रमादिति । अन्यथेति अनाश्रमी न भवेत् प्रतिलोमं च
नाचरेदित्यर्थः । टीकायां वक्ष्यमाणत्वादिति ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वेत्यादिनेति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ गृहार्थीति तैः । तिस्र इत्यादिकं
सजातीयां त्यक्त्वा ॥ ३९-४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथप्रकर्षार्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अगृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थः संन्यासी च अग्रतः प्रथमत एव मिथुनीभूतान् प्राणिनः पक्षिकोटादीन् ॥ ३३-३५ ॥
नैष्ठिकस्य नैष्कर्म्यप्रकारमाह । एवमिति ॥ ३६ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह । अथेति । आवेक्ष्यन् गृहाश्रमं प्रवेष्टुमिच्छन्
यथावद्विचारितवेदार्थः स्नायादभ्यङ्गादिकं कृत्वा समावर्ततेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पमाह । गृहमिति ।
सकामश्चेत् गृहम् अन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं स च द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत् प्रव्रजेदित्यर्थः । यदि च कस्यचिन्मनोरथः स्यात्तदा
समुच्चयमपि कुर्यादित्याह । आश्रमादिति । ब्रह्मचर्यान्तरं गृहाश्रमं ततो वनं ततः संन्यासमित्यनुक्रमेणेत्यर्थः । न त्वन्यथा
व्युत्क्रमेण आश्रमराहित्येन वा न चरेत् अमत्पर इति वा छेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति स्वामिचरणाः तेन
निरपेक्षदृढब्रह्मभगवद्भक्तस्य व्युत्क्रमेणाश्रमितया आश्रमधर्मत्यागेन चाऽनाश्रमितया व्यवस्थितौ न कोऽपि दोष इति भावः ॥ ३८ ॥
गृहस्थधर्मान् वदन्नेव वर्णधर्मान्प्याह । गृहार्थीति । यामन्यां कामत उद्वहेत्तामपि सवर्णामनु प्रथमव्यूढायाः सवर्णाया अनन्तरमेव
तत्रापि क्रमादेव वर्णक्रमेणैवोद्वहेदित्यर्थः—

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वां शुद्रजन्मनः ॥

इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥ इत्यादीनि त्रीणि त्रैवर्णिकानामावश्यककृत्यानि प्रतिग्रहादीनि त्रीणि वृत्तिर्ब्राह्मणस्यैव ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स एव मुख्यः ऊर्ध्वरेताः आश्रमादाश्रमान्तरमप्राप्तत्वादित्यभिप्रायेणाह । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां निरीक्षणादिकम् अगृहस्थः ।
गृहस्थव्यतिरिक्तः नैष्ठिकप्रभृतिः सर्वोऽपि त्यजेत् तत्र निरीक्षणं भावगर्भं प्रेक्षणं द्वेलनं परिहासः आदिना स्मरणादिपरिग्रहः
मिथुनीभूतान् नरपश्वादीन् अग्रतस्त्यजेत् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥ नैष्ठिकस्य सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह । शौचमिति द्वाभ्याम् ।

अस्पृश्यसहितयोरपि अभक्ष्याऽसम्भाष्ययोर्वर्जनम् ॥ ३४-३५ ॥ ब्रह्मानन्दकामस्य नैष्ठिकस्य ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह । एवमिति । मद्भक्तः मत्प्राप्तिकामत्वेन मद्भजनपरः तीव्रतपसो तीव्रेणालोचनेन दग्धानि कर्माणि आशयोऽहम्भमाभिमानश्च यस्य सः अमलो निरञ्जनः सां प्राप्नोतीति शेषः निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारं दर्शयति । अथेति । अथ ब्रह्मचर्यपथ्यवसाने अनन्तरं द्वितीयमाश्रममावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन् यथा यथामति ज्ञातवेदार्थः गुर्वनुमोदितः गुरुणा आज्ञप्तः स्नायात् अभ्यङ्गादिकं कृत्वा समावर्तेत् ॥ ३७ ॥ किञ्च गृहं गृहस्थाश्रमं वनं वा वानप्रस्थाश्रमं वा उपविशेत् द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्परिब्रजेत् संन्यासाश्रमं गच्छेत् एवं वैश्यक्षत्रिययोरश्रमत्रयं ब्राह्मणस्याश्रमचतुष्टयमिति विवेकः वेद्यत्वेन भजनीयत्वेन चाहं परो यस्योत्पन्नज्ञानभक्तेः स मत्परस्तद्विभोऽमत्परः अनुत्पन्नज्ञानभक्तिः अन्यथा अनाश्रमत्वेन न चरेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अथ वर्णधर्मैः सह गृहस्थधर्मानाह । गृहार्थीत्यादिना । गृहार्थी सहोभौ धर्ममाचरतामिति गृहोपलक्षितसहधर्माचरणकामः सदृशीं वर्णतः अजुगुप्सितां कर्मतः उद्बहेत् कामतस्तु यामन्यामुद्बहेत्तां सवर्णामनु सवर्णायाः अनन्तरं तत्रापि क्रमात् वर्णक्रमात्—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥
इतिस्मृतिरत्रानुसन्धेया ॥ ३९ ॥ इत्यादयस्त्रैवर्णिकानां धर्माः प्रतिग्रहादिद्वयं ब्राह्मणस्य वृत्तिः ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तस्यैव वनस्थयतिसाधारणधर्मानाह—स्त्रीणामिति । निरीक्षणं भावगर्भम् । द्वेवलनं परिहासादि एवमादि सन्त्यजेत् । प्राणिनः पशुपक्ष्यादीनपि मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत्, न पश्येदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणधर्मानाह—शौचमिति द्वाभ्याम् । जपो गायत्र्यादिमन्त्रजपः । अस्पृश्यादीनां स्पर्शादिवर्जनम् ॥ ३४ ॥ स्वभक्तत्वादभिनन्दनसम्बोधयति—कुलनन्दनेति । अयं शौचादिरुक्तः सर्वत्र मद्भावः मनआदीनामुत्पथप्रवृत्तितः संयमश्च सर्वाश्रमप्रत्युक्तो नियमो धर्मः ॥ ३५ ॥ एवं ब्रह्मलोकप्राप्तिकामस्य तत्फलं सूचितमेवानिष्कामनैष्ठिकस्य तु भक्तिद्वारा मोक्षं फलमित्याह—एवमिति । बृहद्ब्रतधरो नैष्ठिकः ब्राह्मणः अधिगतवेदतदर्थः । तीव्रेण अविच्छिन्नेन तपसा दग्धः कर्माश्रयः कर्मवासना यस्य सः । अतएवाग्निरिव उवलन् मद्भक्तः अमलः विशुद्धो, जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथोपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह—अथेति । यथाजिज्ञासितागमः यथावदवगतवेदार्थोऽथानन्तरं द्वितीयाश्रममावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन् गुरवे दक्षिणां दत्त्वा गुरुणा अनुमोदितः अनुज्ञातः स्नायात्, समावर्तनाख्यं स्नानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तस्याधिकानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह—गृहमिति । सकामश्चेद्गृहमुपविशेत् । अन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् । शुद्धान्तःकरणो द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेत् । क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायामधिकाराभावात् । अथवा गृहस्थाद्याश्रमात् क्रमेणैवाश्रमान्तरं गच्छेत् अमत्परः मद्भक्तिहीनः अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलोमं च नाचरेदित्यर्थः । भक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः सह गृहस्थधर्मानाह—गृहार्थीति । यां भार्यामुद्बहेत्तां सदृशीं स्वानुरूपामेवोद्बहेदित्यन्वयः । अनुरूपत्वमेव स्पष्टयति—अजुगुप्सितां कुलतो लक्षणतश्चानिन्दिताम् । सवर्णाम् यद्भानुक्रमात् वर्णक्रमेण । 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः' इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥ इत्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्माः । प्रतिग्रहादित्रयन्तु वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव नान्यस्य ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्त्रीणामिति । किं च यतः अयं न गृहस्थोऽगृहस्थः, ब्रह्मव्रतधरः, अत एव स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं, मिथुनीभूतान् प्राणिनः पशुपक्ष्यादीनपि, अग्रतः प्रथमतः, त्यजेत् । तत्र निरीक्षणं भावगर्भसमीक्षणं, तथाविधः स्पर्शः, संलापस्तथा सह संभाषणं च, द्वेवलनं परिहासः, आदिशब्देन स्मरणार्थे ग्रहणम् । तथा च वह्निपुराणे—'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं ब्रह्मचारी त्यजेदित्यर्थः । एतच्च वनस्थयतिनोः साधारणं बोध्यम् । 'आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम्' इति स्मृतेः ॥ ३३ ॥ प्रसङ्गात् सर्वाश्रमसाधारणान् धर्मानाह शौचमिति द्वाभ्याम् । शौचमिति । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं, तच्च शास्त्रीयकर्मयोग्यताहेतुः । आचमनं तदपि क्रियासंबन्धासंबन्धाभ्यां समन्त्रकममन्त्रकमिति द्विविधम् । स्नानम् एतदपि देशकालादिसंबन्धेन द्वाविधम् । संध्योपासनं कालत्रये स्वगृहोक्तरीत्या संध्यावन्दनम् । आर्जवं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् । मनोवाक्कायानामैकरूप्यं वा । तीर्थसेवा विशुद्धयर्थं तीर्थयात्राविधानम् । जपो गायत्र्यष्टाक्षरषडक्षरादिमन्त्रजपः । अस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्याणां स्पर्शादिवर्जनम् । अस्पृश्यानां स्पर्शानाचरणमभक्ष्याणामन्नाशनानाचरणमसंभाष्यैः सह भाषणानाचरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सर्वाश्रमप्रयुक्त इति । सर्वभूतेषु मद्भावः मदात्मकत्वबुद्धिः, मनोवाक्कायानां

संयमश्च, तत्र मनःसंयमो नाम असदनभिषयानं, वाक्संयमस्तु अनुताहितवृथावापादिवर्जनं, कायसंयमः निषिद्धभोगराहित्यं, हे कुलनन्दन, अयं सर्वाश्रमयुक्तः सर्वाश्रमावस्थानप्रयुक्तः नियमः, अस्ति ॥ ३३ ॥ उक्तब्रह्मचर्यव्रतचर्यायाः फलमाह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण, बृहद्रथधरः सम्यग् ब्रह्मचर्यव्रतधरो वर्णी, ब्राह्मणोऽधिगतवेदतदर्थः, तीव्रतपसा अविच्छिन्नेन तपश्चरणेन, अग्निरिव उबलन्, मद्भक्तः संलब्धमद्भक्तियोगः, तत एव दम्भकर्माशया निरस्तमत्प्राप्तिप्रतिबन्धककर्मतद्वासनः, असलः देहान्ते प्रकृतिसंबन्धरूपमालिन्यरहितः सन्, मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं समाप्तविद्यस्यापि छन्दोलोकप्रेप्सोर्धृत्तरुक्ता, तावद्ब्रह्मलोकप्राप्तिस्ततो मुक्तिश्चेति सूचितम् । अथ नैष्ठिकाश्रमाशक्तस्य समाप्तविद्यस्यानन्तरकृत्यमाह । अथेति । अथ विद्यासमाप्त्यनन्तरं, यथा यथार्थतया, जिज्ञासितागमः अवगतवेदतदर्थः वर्णी, अनन्तरमाश्रमत्रयान्यतममाश्रमं, यदा आवेक्ष्यन् प्रवेष्टुमेष्ट्यन्, तदा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा, गुर्वनुमोदितः गुरुणा अभ्यनुज्ञातः सन्, स्नायात् अभिसमावर्तनाख्यं स्नानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ गृहमिति । ततः वैराग्यमान्ये गृहे, वैराग्यवचने वनं वा उपविशेत् । गृहशब्दोऽत्र गृहस्थाश्रमपरः । वनशब्दो वानप्रस्थाश्रमपरः । वैराग्यस्य तीव्रतमवे, द्विजोत्तमः प्रव्रजेत् संन्यसेत् वा । संन्यासस्वीकृतिर्ब्राह्मणस्यैवेति केषांचिन्मतम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि तदधिकार इत्यन्येषामपि मतम् । उभयविधवचनबलावेक्षणतोऽत्र द्विजोपादानं, द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकपरत्वान् । स्ववैराग्यविचारं कृत्वा, आश्रमादाश्रमं गच्छेत् । तथाविधवचनानां सत्त्वात् । मत्परः मद्भक्तो द्विजः, अन्यथा अनाश्रमी, न चरेत् न तिष्ठेत् 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः' इति स्मृतेः । संन्यासाश्रमस्वीकृतेः कलौ निबन्धनचयस्थकलिवर्षप्रकरणेषु बहुभिर्वचनैर्निषेधः देवल यैकस्य वचनेन विधिश्च दृश्यते, ततः उभयथासिद्धिविचारो हरिदिग्विजयग्रन्थान्नित्यानन्दमुनिप्रणीतात् भोलानाथसुरिप्रणीतसंपदायशुद्धेश्वर बोध्यः ॥ ३८ ॥ गृहार्थीति । तत्र यदि गृहार्थी स्यात्, तदा सदृशी खानुरुपाम्, अजुगुप्सितामनिन्दितामदुष्टामित्यर्थः । वयसा यवीयसीमात्मनो न्यूनवयस्का चापि, समवर्णा स्वसजातीया भार्याम्, अनुकमात् उद्वहेत् । क्षत्रियादिवर्णक्रमेणोद्वहेत् । 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशा भार्याः स्वाः शुद्रजस्य तु' इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥ तत्र त्रैवर्णिकस्य गृहस्थास्य साधारणान् धर्मानाह । इत्येति । इत्या यागश्च अध्ययनं च दानानि च तानि, सर्वेषां द्विजन्मनां, त्रैवर्णिकानाम्, आवश्यकानां धर्माः सन्ति । चोऽवधारणे । प्रतिग्रहः, अध्यापनं, याजनं च, ब्राह्मणस्यैव । एवकारेण प्रतिग्रहाजनाध्यापनेषु द्वितीयतृतीयवर्णयोर्नाधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, और संन्यासियों को चाहिये कि वे स्त्रियों को देखना, स्पर्श करना उनसे बातचीत या हँसी-मसखरी आदि करना दूर से ही त्याग दें; मैथुन करते हुए प्राणियों पर तो दृष्टिपातक न करें ॥ ३३ ॥ प्रिय उद्धव ! शौच, आचमन, स्नान, सन्ध्योपासन, सरलता, तीर्थसेवन, जप, समस्त प्राणियों में मुझे ही देखना, मन, वाणी और शरीर का संयम—यह ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यासी—सभी के लिए एक-सा नियम है । अस्पृश्यों को न छूना, अभक्ष्य वस्तुओं को न खाना और जिनसे बोलना नहीं चाहिये उनसे न बोलना—ये नियम भी सबके लिये हैं ॥ ३४-३५ ॥ नैष्ठिक ब्रह्मचारी ब्राह्मण इन नियमों का पालन करने से अग्नि के समान तेजस्वी हो जाता है । तीव्र तपस्या के कारण उसके कर्म-संस्कार भस्म हो जाते हैं, अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है और वह मेरा भक्त होकर मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ३६ ॥ ध्याये उद्धव ! यदि नैष्ठिक ब्रह्मचर्य ग्रहण करने की इच्छा न हो—गृहस्थाश्रम में प्रवेश करना चाहता हो, तो विधिपूर्वक वेदाध्ययन समाप्त करके आचार्य को दक्षिणा देकर और उनकी अनुमति लेकर समावर्तन-संस्कार करावे—स्नातक बनकर ब्रह्मचर्याश्रम छोड़ दे ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचारी को चाहिये कि ब्रह्मचर्य-आश्रम के बाद गृहस्थ अथवा वानप्रस्थ-आश्रम में प्रवेश करे । यदि ब्राह्मण हो तो संन्यास भी ले सकता है । अथवा उसे चाहिये कि क्रमशः एक आश्रम से दूसरे आश्रम में प्रवेश करे । किन्तु मेरा आज्ञाकारी भक्त बिना आश्रम के रहकर अथवा विपरीत क्रम से आश्रम-परिवर्तन कर स्वेच्छाचार में न प्रवृत्त हो ॥ ३८ ॥ प्रिय उद्धव ! यदि ब्रह्मचर्याश्रम के बाद गृहस्थाश्रम स्वीकार करना हो तो ब्रह्मचारी को चाहिये कि अपने अनुरूप एवं शास्त्रोक्त लक्षणों से सम्पन्न कुलीन कन्या से विवाह करे । वह अवस्था में अपने से छोटी और अपने ही वर्ण की होनी चाहिये । यदि कामवश अन्य वर्ण की कन्या से और विवाह करना हो, तो क्रमशः अपने से निम्न वर्ण की कन्या से विवाह कर सकता है ॥ ३९ ॥ यज्ञ-यागादि, अध्ययन और दान करने का अधिकार ब्राह्मण, क्षत्रिय एवं वैश्यों को समान रूप से है । परन्तु दान लेने, पढ़ाने और यज्ञ करने का अधिकार केवल ब्राह्मणों को ही है ॥ ४० ॥

प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् । अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक् तयोः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते । कच्छाय तपसे चेह प्रेत्यानन्तमुखाय च ॥ ४२ ॥

शिलोच्छ्वत्स्या परितुष्टचित्तो धर्मं महात्तं विरजं जुषाणः ।

मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठतिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम् ॥ ४३ ॥

समुदरन्ति ये विप्रं सोदन्तं मत्परायणम् । तानुदरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिगर्णवात् ॥ ४४ ॥

सर्वाः समुदरेद् राजा पितेव व्यसनात् प्रजाः । आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥ ४५ ॥

एवंविधो नरपतिर्विमानेनाकवर्चसा । विभूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ॥ ४६ ॥

सीदन् विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् । स्वर्गेन वाऽऽपदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ ४७ ॥

वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मुमययाऽऽपदि । चरेद् वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रतिग्रहं तपस्तेजोयशोनुदं मन्यमानः अन्याभ्याम् एव जीवेत (यदि) तयोः दोषदृक् (तर्हि) शिलैः वा (जीवेत) ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणस्य अयं देहः क्षुद्रकामाय न इष्यते इह कच्छाय तपसे प्रेत्य अनन्तमुखाय च ॥ ४२ ॥ शिलोच्छ्वत्स्या परितुष्टचित्तः महात्तं विरजं धर्मं जुषाणः मयि अर्पितात्मा अतिप्रसक्तः गृहे एव तिष्ठन् शान्तिम् उपैति ॥ ४३ ॥ मत्परायणं सोदन्तं विप्रं ये समुदरन्ति तान् आपद्भ्यः न विरात् नौरिगर्णवात् इव उदरिष्ये ॥ ४४ ॥ राजा सर्वाः प्रजाः व्यसनात् पिता इव गजपतिः यथा गजान् (तथा) धीरो आत्मानम् आत्मना समुदरेत् ॥ ४५ ॥ एवंविधः नरपतिः इह अशुभं विभूय अर्कतेजसा विमानेन (स्वर्गं गत्वा) इन्द्रेण सह मोदते ॥ ४६ ॥ सीदन् विप्रः वणिग्वृत्त्या पण्यैः एव आपदं तरेत् वा आपदाक्रान्तः स्वर्गेन श्ववृत्त्या कथञ्चन न ॥ ४७ ॥ राजन्यः तु आपदि वैश्यवृत्त्या मुमयया वा जीवेत् वा विप्ररूपेण चरेत् (किन्तु) श्ववृत्त्या कथञ्चन न (चरेत्) ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्रापि मुख्यां मुख्यतमां चान्यां वृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति । तयोर्गोजनाभ्यापनयोरपि कार्पण्यादिदोषं पश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतिवैः कणिसैः ॥ ४१ ॥ एवं च वृत्तिकार्यं ब्राह्मणेन सोढव्यमित्याह । ब्राह्मणस्येति ॥ ४२ ॥ उच्छ्वत्सिर्नाम विषण्यादिपतितकणोपादानं तां शिलवृत्त्यैकीकृत्य तया तुष्टचित्तस्य मोक्षं फलमाह । शिलैरेति । महात्तं मांसतिथ्यादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ एवमधनस्य महत्फलमुक्तत्वा सधनानामभ्याह त्रिभिः । समुदरन्ति दारिद्र्यादुत्तारयन्ति । विप्रमित्युपलक्षणम् । मत्परायणं यं कमपि ॥ ४४ ॥ राजास्त्वावश्यकमेतदित्याह । सर्वा इति ॥ ४५-४६ ॥ सर्वेषामापदवृत्तीराह सोदन्ति त्रिभिः । पण्यैर्विक्रयाहर्नं तु सुरालवणाद्यैः । तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत्स्वर्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा । यद्यपि गौतमः 'अनंतरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेत्' इति स्मरन्स्वध्वारणं पण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव श्रेष्ठेति भागवतो मतम् । न तु श्ववृत्त्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥ तत्राप्यापदि मुमयया । विप्ररूपेण वा अभ्यापनादिना ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्रापि त्रिविधवृत्तावपि ॥ ४१ ॥ शिलोच्छ्वत्सोः क्लेशरूपस्त्रात्किमिति वा प्रशस्तेति चेदाह—एवं चेति । क्षुद्रकामाय तुच्छविषयभोगाय नेष्यते न योग्यः । किंयोग्य इति चेदाह—कच्छाय कच्छाय कुक्षेभ्यामाहरणकलेशाय । तपसे मनइन्द्रियादिनिग्रहाय 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मृतेः । यद्वा—कच्छयेति तपोविशेषणम् । चः पादपूर्णे । अतीवकिलष्टीर्थयात्रोपवासाध्ययनाभ्यापनादिरूपाय तपस इत्यर्थः । अनन्तमुखाय मोक्षाय । कच्छाय जीविकाजनितं कृच्छ्रं भोक्तुमिति विश्वनाथः ॥ ४२ ॥ मङ्गलस्य गृहत्यागो नावश्यक एवेत्याह—मय्यर्पितेत्यादि । नातिप्रसक्तः गृहकृत्ये पुत्रादौ नातोवप्रेमवानित्यर्थः । शान्तिं मुक्तिम् ।

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्र यदि प्रतिग्रहं तपआदिविघातकं मन्यमानः स्यात्तदाऽन्याभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यामेव जीवेत् यदि तयोरपि दोषदृक् स्यात्तदा शिलैः स्वामित्यक्तक्षेत्रस्थकणिकाद्यर्जनैर्जीवेत् ॥ ४१ ॥ ननु शिलवृत्त्या जीवनं क्लेशावहं खलु इत्यत आह । ब्राह्मणस्येति । जुद्रकामाय नेष्यते किन्निवह जीवदशायां महते कुच्छ्राय कायक्लेशात्मकतपसे प्रेत्य मृत्वात्वनन्तमुखाय चेष्ट्यते ॥ ४२ ॥ एतदेव प्रपञ्चयन्तस्मिष्ठस्य फलमाह । श्लोकेति उच्छ्रः कणश आदानं कणिकाद्यर्जनं शिलं विरजं नैर्मल्यावहं धर्मं स्ववर्णाश्रमोचितं महान्तं महाफलं जुषाणः अनुतिष्ठन्मर्यापितः समाहित आत्मा मनो येन सः गृह एव तिष्ठन् सन्नप्यतीव भोगानासक्तः शान्ति संसार-क्लेशनिवृत्तिं मुक्तिमिति यावत् उपैति प्राप्नोति ॥ ४३ ॥ एवमपि शिलोच्छ्राभ्यां सकुटुम्बस्य कथं जीवनं स्यादित्याशङ्कं शमयन् वृत्त्यन्तरमाह । समुद्धरन्तीति । सीदन्तं शिलादिभिः क्षिश्यन्तं मत्परायणं विप्रं ये समुद्धरन्ति जीवयन्ति तानहमापद्रव्यः न चिरादाशु समुद्धरिष्ये अनेन यः कश्चिद्राजादिः स्वधर्मावेक्षणं कृपया जीविकां कल्पयेत्तयोपजीवेदित्युक्तं भवति तत्समुद्धारणायाः फलं सर्वापत्परिहाररूपं वेति अर्णवाद्यथा तरितुमिष्यमाणस्तृतीयं नौस्तारयति तद्वदहमुद्धरिष्ये इति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ राज्ञां सीदद्विप्रसमुद्धरणं परमधर्म इत्याह । सर्वो इति । पितेव कृपया युक्तः कस्तर्हि राजानमुद्धरेदित्यत आह । आत्मानमात्मना स्वयमेव समुद्धरेदित्यर्थः । तदुपयुक्तेन गुणेन भवितव्यमित्याशयेन विशिनष्टि । धीर इति । स्वप्रजोद्धरणे दृष्टान्तः यथा गजपतिर्गजानिति ॥ ४५ ॥ एवं समुद्धरणस्य फलमाह । एवम्बिध इति । इह कृत्स्नमशुभं पापमपोहार्कस्येव वर्णो यस्य तेन विमानेन सहितः ॥ ४६ ॥ राजादिपरिकल्पितजीविकालाभे वृत्त्यन्तरमाह । सीदन्निति । शिलोच्छ्राभ्यां सीदन् क्षिश्यन् ताभ्यामकृतजीवनश्चेदित्यर्थः वणिग्वृत्त्या तत्रापि पण्यैः स्वव्यवहारार्हवृणकाष्ठादिविक्रयैर्ननु निषिद्धलवणमांसादिविक्रयैरापदं जीवनालम्भरूपां तरेत् न तु तत्राप्यापदा-क्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या यद्यपि गौतमोऽन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन् खड्गधारणं पण्य श्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतो मतम् कदाचिदपि श्ववृत्त्या नोचसेवया आपदं न तरेदिति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ एवं विप्राणामापदि वृत्तिरुक्ता । अथ राजन्यानां तामाह । वैश्यवृत्त्येति । पथि वनमार्गे मृगायापि वा चरेत् अथवा विप्ररूपेण विप्र-वृत्त्या वा ननु कथञ्चिदपि श्ववृत्त्या जीवेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रतिग्रहं तपस्तेजोयशोनुदं मन्यमानः पुरुषः अन्याभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां जीवेतेत्यन्वयः तयोर्याजनाभ्यापनयोर्दोषदृक् शिलैः शिलोच्छ्रवृत्त्या वा जीवेत् ॥ ४१ ॥ शिलोच्छ्रवृत्तेः क्लेशरूपत्वात् किमिति सा प्रशस्तेति विधीयते इत्यत्राह । ब्राह्मणस्येति । जुद्रकामायाल्पभोगाय ॥ ४२ ॥ शिलोच्छ्रवृत्तेः सुखसाधनत्वात्सैव निषेज्येति भावेनाह । शिलोच्छेति । शान्ति मोक्षम् ॥ ४३ ॥ अपदः पदहीनात् आपद इति वा ॥ ४४-४६ ॥ आपदर्भमाह । सीदन्निति । दारिद्र्येण सीदन् नश्यन् वणिजां वृत्त्या कथमापत्तरणमत्राह । पण्यैरिति । आपदाक्रान्तः खड्गेन वा क्षत्रधर्मेणेत्यर्थः । श्ववृत्त्या नोचसेवया ॥ ४७ ॥ वैश्यवृत्त्या गोरक्षणादिलक्षणया ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

टीकायां सधनानामिति ब्राह्मणेतरेषामिति ज्ञेयं नौर्यार्णवयति तानर्णवादुद्धरति तथेत्यर्थः ॥ ४४-४४ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अन्याभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां तयोरपि दोषदृक् दोषं चेत् पश्येत् तदा शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कणिशैः ॥ ४१ ॥ ननु विप्रः कथं स्वयमेव क्षिद्येत् तत्राह । ब्राह्मणस्येति । कुच्छ्राय जीविकाजीवनकुच्छ्रं प्राप्तुम् ॥ ४२ ॥ उच्छ्रवृत्तिर्नाम विपणादि-पतितस्य कणिशस्योपादानं महान्तमातिथ्यादिलक्षणं धर्मम् ॥ ४३ ॥ तादृशं विप्रं भक्त्या धनवितरणेन सेवमानानां फलमाह । समुद्धरन्तीति । विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणं मद्रक्तं यं कसपि ॥ ४४ ॥ राज्ञोऽपि धर्ममाह । सर्वो इति । धीरो धैर्ययुक्तो राजा ॥ ४५-४६ ॥ सर्वेषामापद्रवृत्तीराह । सीदन्निति त्रिभिः । पण्यैर्विक्रयाहरेव ननु सुरालवणाद्यैः आपदाक्रान्तो विपद्रुस्तः खड्गेन वेति यद्यपि गौतमोऽन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेति स्मरन् खड्गधारणं पण्यविक्रयात् श्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतो मतं ननु श्ववृत्त्या नोचसेवया ॥ ४७ ॥ विप्ररूपेण अभ्यापनादिना ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रतिग्रहं तपआदिनाशकरं मन्यमानः याजनाभ्यापनाभ्यां जीवेत् तयोरपि कृपणत्वापादकत्वादित्येव मन्यमानः शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कणिशैः ॥ ४१ ॥ जुद्रकामाय विपुलवृत्तिसङ्घटितग्राम्यमुखाय ॥ ४२ ॥ शिलैः उच्छ्रैः विपण्यादि-पतितकरणोपादानैर्यावृत्तिस्तथा परितुष्टवित्तः महान्त—

चतुर्दशान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुसूताम् । उत्थाय चासनं दद्यात् स यज्ञः पञ्चलक्षणः ॥

इत्येवं मद्भिषयकज्ञानभक्तिप्रबोधकमत्पूजनाद्यात्मकं । विरजं फलाभिसन्धिमानयशःख्यापनादिदोषरहितं धर्मं जुषाणः सेवमानः नातिप्रसक्तः देहमेवावौ नान्यासक्तः मयि अर्पितः आत्मा येन सः गृह एव तिष्ठन् शान्तिं मुक्तिं सम्यगुपैति आश्रमादाश्रमान्तरे गमनं ज्ञानवैराग्यभक्तिलाभार्थम् अद्वैतेनमधुविन्देत किमर्थं पर्वतं ब्रजेदिति न्यायेन गृहस्थाश्रमे यथोक्तज्ञानवैराग्यभक्तिलाभे पुनराश्रमान्तरप्रवेशे किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ४३ ॥ महत्सेवारतः शिलोञ्छवृत्त्या वर्तमानः गृहाश्रमी शान्तिं प्राप्नोति इत्युक्तमयसधनकर्तृकमहत्सेवाफलमाह । समुद्धरन्तीति त्रिभिः । मत्परायणं विप्रं ये समुद्धरन्ति तानचिरात् शीघ्रमेव समुद्धरिष्ये विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणं यं कमपि ॥ ४४ ॥ राज्ञस्तु मत्परायणमुद्धरणस्य का कथाः आपद्भयं सर्वाः प्रजाः समुद्धरणमावश्यको धर्म इत्याह । सर्वा इत्यादिना ॥ ४५-४६ ॥ अधापदवृत्तीराह । सीदन्निति त्रिभिः । पण्यैः क्रयविक्रयाहैः नतु लवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा यद्यपि क्षत्रियवृत्तेरव्यवहितत्वात्प्राथम्यमुचितं तथापि ब्राह्मणेन हिंस्रवृत्तिरापद्यपि त्याज्येति भगवतो मतम् अत एवोक्तं महाभारते—

ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि । अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चैव महामते ! इति ॥

नतु श्ववृत्त्या श्ववृत्तिर्नोचसेवनं तथा ॥ ४७ ॥ सर्वजीवनोपायाभावे मृगया जीवेत् श्ववृत्त्या तु कथंचन न जीवेत् ॥ ४८ ॥

गोखामिधीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्रापि मुख्यां मुख्यतमां चान्यां वृत्तिमाह—प्रतिग्रहमिति । यदि प्रतिग्रहं तपआदिविघातकं मन्यमानः स्यात्तदा अन्याभ्यां याजनाध्यापनाभ्यामेव जीवेत् । यदि तयोरेपि कर्पण्यादिदोषं पश्यन्भवेत्तदा शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कणिशैरेव जीवेत् ॥ ४१ ॥ नन्वेवं च महद्वृत्तिसङ्कटं स्यादित्याशङ्क्याह—ब्राह्मणस्येति । तुद्रकामाय तुच्छविषयभोगाय नेष्यते योग्यो न भवति किन्त्वहं जीवद्दशायां कृच्छ्राय वृत्तिसङ्कोचादिकष्टाय । तपसे तत्त्वालोचनाय च । प्रेत्य मृत्वा तु अनन्तं यन्मोक्षसुखं तदर्थं च योग्यो भवति ॥ ४२ ॥ एतदेव प्रपञ्चयन्तस्य फलमाह—शिलोञ्छेति । उञ्छवृत्तिर्नाम विषणादिपतितकणोपादानम् । तां शिलवृत्त्यैकीकृत्य तथा वृत्त्या परितुष्टचित्तः । विरजं निष्कामं महान्तं धैर्यपूर्वकमातिध्यादिलक्षणं धर्मं जुषाणः सेवमानः । मयिर्पितात्मा निरन्तरं मच्चिन्तनपरः । गृहपुत्रकलत्रादिषु नातिप्रसक्तः पुरुषा गृह एव तिष्ठन् सम्यक् वनवासादिक्लेशं विना सुखेनैव शान्तिं मुक्तिमुपैति प्राप्नोति ॥ ४३ ॥ एवमधनस्य महत्फलमुक्त्या सधनानामपि तदाह—समुद्धरन्तीति । विप्रं मत्परायणमन्यमपि सीदन्तं वृत्तिसङ्कोचात् क्षिद्यन्तम् । ये वृत्तिसम्पादनेन समुद्धरन्ति जीवयन्ति तानहं न चिरात् शीघ्रमेव सर्वोपद्रव्य उद्धरिष्ये । तत्र दृष्टान्तमाह—नौरिबार्णवादिति ॥ ४४ ॥ राज्ञस्त्ववश्यमेतदित्याह—सर्वा इति । व्यसनात् वृत्तिसङ्कोचादिसङ्कटात् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ४५ ॥ तस्य फलमाह—एवंविध इति । नरपती राजा इह जन्मन्येव कुत्सन्मशुभं प्रतिबन्धकं पापम् । एवं प्रजारक्षणपुण्येन विधूय निरस्य । अर्कस्येव वर्चस्तेजः प्रकाशो यस्य तेन विमानेन स्वर्गं गत्वा इन्द्रेण सह मोदते सुखमनुभवति ॥ ४६ ॥ सर्वेषामापद्रवृत्तीराह—सीदन्निति । शिलोञ्छप्रतिग्रहादिभ्यो निर्वाहमावेन । क्षिद्यन् विप्रो वणिग्वृत्त्या । तत्रापि पण्यैः क्रयविक्रयादिव्यवहारार्हैरेव न । तु सुरालवणादिनिषिद्धैः । आपदं तरेत् । तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा पदं तरेत् । यद्यपि गौतमोऽनन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन् खड्गधारणं पण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसात्मकत्वात्ततो वणिग्वृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतो मतम् । श्ववृत्त्या नोचसेवयां तु कथञ्चनापि न जीवेत् ॥ ४७ ॥ वैश्यस्य वृत्तिः कृष्यादि तथा । तत्राप्यापदि मृगयया विचरेत् विप्ररूपेण अध्यापनादिना वा ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रतिग्रहमिति । तत्र यदि प्रतिग्रहं, तपस्तेजोयशोनुदं । तपआदिविघातकं मन्यमानः स्यात्, तदा अन्याभ्यां एवं, याजनाध्यापनाभ्यामेवेत्यर्थः । जीवेत् यदि तयोर्याजनाध्यापनयोरेपि दोषदृक् दोषदर्शी स्यात्, तदा शिलैर्वा स्वामित्यक्तक्षेत्रस्थकणिशार्ज-नैरेव, जीवेत् ॥ ४१ ॥ नतु शिलवृत्त्या जीवनं क्लेशाग्रहं खलु इत्यत आह । ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्यैव, अयं देहः, क्षुद्रकामाय नीचमनोरथाय, नेष्यते । किं तु इह जीवद्दशायां, कृच्छ्राय तपसे च, कायक्लेशात्मकतपसे वा, प्रेत्य च अनन्तसुखायैव, इष्यते ॥ ४२ ॥ उञ्छवृत्तिर्नाम विषणादिपतितकणोपादानं शिलवृत्तावेकीकृत्य तथा तुष्टचित्तस्य मोक्षफलमाह । शिलोञ्छेति । शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टं चित्तं यस्य सः, विरजं निष्कामं, महान्तं महाफलं, धर्मं जुषाणः, मयि अर्पितः समाहित आत्मा मनो येन सहः, गृहे एव तिष्ठन् सन्नपि, नातिप्रसक्तः अतीव भोगान्तासक्तः विप्रः, शान्तिं संसारक्लेशशान्तिं, मुक्तिमिति यावत् । समुपैति ॥ ४३ ॥ एवमपि शिलोञ्छाभ्यां कथं सकुटुम्बस्य जीवनं स्यादित्याशङ्क्यं शमयन् वृत्त्यन्तरमाह । समुद्धरन्तीति । सीदन्तं शिलादिभिः क्लिश्यन्तं, मत्परायणं विप्रं, ये समुद्धरन्ति सम्यक् जीवयन्ति, तान् अहम् आपद्भयः, न चिरादाशु, उद्धरिष्ये ।

कथमिव । अर्णवात् तितीर्षु नौः यथा तारयति, तद्वदहमापद्मस्तमुद्धरिष्ये । अत्र विप्रग्रहणं तदादिसर्वप्रजोपलक्षकम् ॥ ४४ ॥ राज्ञां सीदद्भिप्रसमुद्धरणं परमो धर्म इत्याह । सर्वा इति । धीरः राजा, पिता इव, दयायुक्तो जनक इव, सर्वाः प्रजाः ब्राह्मणादिकाः सर्वाः प्रजाः, आत्मना आत्मानं च, गजपतिः गजान् स्वात्मानं चेति शेषः । यथा तथा, व्यसनात् समुद्धरेत् ॥ ४५ ॥ एवं समुद्धरणस्य फलमाह । एवंविध इति । एवंविधः नरपतिः, इह लोके, कृत्स्नं अशुभं पापं विधूयापोह्य, अर्कस्येव वर्चो यस्य तेन, विमानेन इन्द्रेण सह, मोदते । निष्कामतया मङ्गलिमाश्रितश्चेत् स्वर्गं प्राप्य तत्रेन्द्रसख्यमनुभूय परमसुखमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ राजादिपरिकल्पितजीविकालाभे वृत्त्यन्तरं विदधाति । सीदन्ति । सीदन् शिलोच्छ्वाभ्यां क्षिप्यन्, विप्रः ताभ्यामकृतजीवनश्चेदित्यर्थः । वणिगवृत्त्या, तत्रापि पण्यैरेव स्वव्यवहारार्हवृणकाद्यादिविक्रयैरेव न तु निषिद्धलवणमांसादिविक्रयैः, आपद्ं जीवनालाभरूपामापत्तिं, तरेत् । तत्रापि आपदाक्रान्तः आपद्ग्रस्तश्चेत्, खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा, आपद्ं तरेत् । श्ववृत्त्या नौचवर्णसेवया, कथंचन न आपद्ं तरेत् ॥ ४६-४७ ॥ एवं विप्राणामापदि वृत्तिरुक्ता, अथ राजन्यानां तामाह । वैश्यवृत्त्येति । राजन्यः तु आपदि, वैश्यवृत्त्या, जीवेत् । तत्राप्यापदि सत्यां मृगयया विप्ररूपेण वा, अध्यापनादिनेत्यर्थः । चरेत् । न तु कथंचन श्ववृत्त्या ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

ब्राह्मण को चाहिये कि इन तीनों वृत्तियों में प्रतिग्रह अर्थात् दान लेने की वृत्ति को तपस्या, तेज और यश का नाश करने वाली समझ कर पढ़ाने और यज्ञ कराने के द्वारा ही अपना जीवननिर्वाह करे और यदि इन दोनों वृत्तियों में भी दोषदृष्टि हो—परावलम्बन, दीनता आदि दोष दीखते हों—तो अन्न कटमे के बाद खेतों में पड़े हुए दाने बीनकर ही अपने जीवन का निर्वाह कर ले ॥ ४१ ॥ उद्धव ! ब्राह्मण का शरीर अत्यन्त दुर्लभ है । यह इसलिये नहीं है कि इसके द्वारा तुच्छ विषय-भोग ही भोगे जायँ । यह तो जीवनपर्यन्त कष्ट भोगने, तपस्या करने और अनन्त आनन्द स्वरूप मोक्ष की प्राप्ति करने के लिये है ॥ ४२ ॥ जो ब्राह्मण घर में रहकर अपने महान् धर्म का निष्काम भाव से पालन करता है और खेतों में तथा बाजारों में गिरे-पड़े दाने चुनकर सन्तोष पूर्वक अपने जीवन का निर्वाह करता है, साथ ही अपना शरीर, प्राण, अन्तःकरण और आत्मा मुझे समर्पित कर देता है और कहीं भी अत्यन्त आसक्ति नहीं करता, वह बिना संन्यास लिये ही परमशान्तिस्वरूप परमपद प्राप्त कर लेता है ॥ ४३ ॥ जो लोग विपत्ति में पड़े कष्ट पा रहे मेरे भक्त ब्राह्मण का विपत्तियों से बचा लेते हैं, उन्हें मैं शीघ्र ही समस्त आपत्तियों से उसी प्रकार बचा लेता हूँ, जैसे समुद्र में डूबते हुए प्राणी को नौका बचा लेती है ॥ ४४ ॥ राजा पिता के समान सारी प्रजा का कष्ट से उद्धार करे—उन्हें बचावे, जैसे गजराज दूसरे गजों की रक्षा करता है और धीर होकर स्वयं अपने आपसे अपना उद्धार करे ॥ ४५ ॥ जो राजा इस प्रकार की रक्षा करता है, वह सारे पापों से मुक्त हाकर अन्त समय में सूर्य के समान तेजस्वी विमान पर चढ़कर स्वर्ग लोक में जाता है और इन्द्र के साथ सुख भोगता है ॥ ४६ ॥ यदि ब्राह्मण अध्यापन अथवा यज्ञ-यागादि से अपनी जीविका न चला सके, तो वैश्यवृत्ति का आश्रय ले ले, और जब तक विपत्ति दूर न हो जाय तब तक करे । यदि बहुत बड़ी आपत्तिका सामना करना हो तो तलवार उठाकर क्षत्रियों की वृत्ति से भी अपना काम चला ले, परन्तु किसी भी अवस्था में नीचों की सेवा—जिसे 'श्वानवृत्ति' कहते हैं—न करे ॥ ४७ ॥ इसी प्रकार यदि क्षत्रिय भी मज्जापालन आदि के द्वारा अपने जीवन का निर्वाह न कर सके तो वैश्यवृत्ति व्यापार आदि कर ले । बहुत बड़ी आपत्ति हो तो शिकार के द्वारा अथवा विद्यार्थियों को पढ़ाकर अपनी आपत्ति के दिन काट दे, परन्तु नीचों की सेवा, 'श्वानवृत्ति' का आश्रय कभी न ले ॥ ४८ ॥

शूद्रवृत्ति भजेत् वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियाम् । कृच्छ्रान्मुक्तो न गह्वेण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४९ ॥

वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् । देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥

यहच्छ्रयोपपन्नेन शुक्लेनोपाजितेन वा । धनेनापीडयन् मृत्यान् न्यायेनैवाहरेत् क्रतून् ॥ ५१ ॥

कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत् कुटुम्ब्यपि । विपश्चिन्धरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥

पुत्रदारासन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः । अनुदेहं वियन्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वैश्यः शूद्रवृत्तिं भजेत् शूद्रः कारुकटक्रियां (भजेत्) कृच्छ्रान् मुक्तः गह्वेण कर्मणा वृत्तिं न लिप्सेत ॥ ४९ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैः देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाणि यथोदयम् अन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥ यहच्छ्रया उपपन्नेन उपाजितेन

शुक्लेन धनेन भृत्यान् अपीडयन् (सन्) न्यायेन एव क्रतून् आहरेत् ॥ ५१ ॥ विपश्चित् कुटुम्बी अपि कुटुम्बेषु न सञ्जेत न प्रमाद्येत् अदृष्टम् अपि दृष्टवत् नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः एते अनुदेहं निद्रानुगः स्वप्नः यथा वियन्ति ॥ ५३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कारवः प्रतिलोमजविशेषा बुरुडादयस्तेषां वृत्तिं कटादिक्रियाम् । आपदुर्त्तीर्णस्तु नानुकल्पेन वर्ततेत्याह । कृच्छ्रादिति ॥ ४९ ॥ तदेवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह । वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञस्तेन ऋषीन्स्वधाकारेण पितृन्स्वाहाकारेण देवान्बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानि ज्ञातव्यम् । यथोदयं विभवानुसारतः । तेष्वीश्वरदृष्टिं विधत्ते । मद्रूपाणीति ॥ ५० ॥ आवश्यकं धर्ममुक्त्वा शक्त्यनुसारं धर्ममाह । यदृच्छया उद्यमं विना । उपार्जितेन वा शुक्लेन स्ववृत्त्या लब्धेन शुद्धेन वा धनेन । भृत्यान्पोष्यान् ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुम्बेष्विविति त्रिभिः । न प्रमाद्येदीश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् । ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथमप्रमादो विचारेणेत्याह । विपश्चिदिति ॥ ५१ ॥ तत्रापि दृष्टेष्वासत्तेरधिकत्वात्तेषां नश्वरतां प्रपंचयति । पुत्रादीनामेकत्र संगमः पान्थानां प्रपायां संगम इव । तत्र हेतुः । अनुदेहं प्रतिदेहमेते वियन्ति नश्यन्ति । निद्रानुवर्ती स्वप्नो निद्राप्राये यथेति ॥ ५३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शूद्रवृत्तिं द्विजसेवारूपामुच्छिष्टभक्षणं विना । 'अनाचरन्नकार्याणि' इति मनूक्तेः । आदिना क्षत्रादयो ब्राह्मणः । कटादीत्यादिना शूपादिग्रहः । अनुकल्पेन विपद्बिहितवृत्त्या ॥ ४९ ॥ तदेवमित्थम् । तेन ब्रह्मयज्ञेन । तेषु देवर्ष्यादिषु ॥ ५० ॥ पोष्यान् ते च—“माता पिता गुरुभार्या प्रजाहीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः” । इति स्मृत्युक्ता ब्राह्मणः ॥ ५१ ॥ अप्रमादमाक्षिपति—नन्विति । अदृष्टं स्वर्गाद्यपि दृष्टवद्देहादिनाशवत् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते तथासुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥ तत्रापि दृष्टादृष्टयोर्द्वयोर्मध्ये । दृष्टेषु पुत्रादिषु । तेषां दृष्टानाम् । प्रपायां जलशालायाम् । ‘प्रपा तु जलशालिका’ इत्यमरः । इवेति लुप्तोपमा । तत्र पान्थसंगमसादृश्ये । यद्वा—अनुदेहं स्वदेहे नष्टे एते तदपेक्षया नष्टा एवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

शूद्रेति । वैश्यः आपदि शूद्रवृत्तिं भजेत् । शूद्रस्त्वापदिः कारवः प्रतिलोमजविशेषा बुरुडादयः तेषां वृत्तिं कटनिर्माणादिरूपां क्रियां भजेत् । एवमापदं निस्तूर्य ब्राह्मणादिः कृच्छ्रात् आपदो विमुक्तस्तु गच्छेत् नीचवर्णं प्रति विहितत्वेन निन्दितेन कर्मणा वृत्तिं न लिप्सेत् न संपादयेत् ॥ ४९ ॥ वेदेति । वेदाध्यायाद्यैर्यथोदयं मद्रूपाणि देवर्ष्यादीनि अन्वहं यजेत् । तत्र वेदाध्यायो ब्रह्मयज्ञः तेन मद्रूपान् ऋषीन् यथोदयं स्वविभवानुसारेण अन्वहं यजेत् । एवमग्रेऽपि स्वधाशब्दोपलक्षितेन तर्पणश्राद्धादिना पितृन् स्वाहाकारेण होमेन देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैः अन्नोदकादिभिर्मनुष्यान् मद्रूपाणीति तेष्वीश्वरदृष्टिं विधत्ते ॥ ५० ॥ यदृच्छया उद्यमं विना उपपन्नेन प्राप्तेन उपार्जितेन स्ववृत्त्या लब्धेन वा अत एव शुक्लेन शुद्धेन धनेन भृत्यान् पाष्यान् अपीडयन् तेषां वृत्तिं संपाद्य तत् उर्वरितेन न्यायेन यथोक्तविधिना क्रतून् यज्ञानाहरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठायाह—कुटुम्बेष्विविति । विपश्चित् विवेकी कुटुम्बस्य कुटुम्बेषु न सञ्जेत न प्रमाद्येत् मन्निष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् । किंतु अदृष्टमपि स्वर्गादिमुखं दृष्टवन्नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ पुत्रेति । पुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम इवानित्यः । यत एते पुत्रादयः अनुदेहं प्रतिदेहं वियन्ति वियुक्ता भवन्ति । यथा निद्रानुगो निद्रानुवर्ती स्वप्नदृष्टपदार्थो निद्रापगमे वियुज्यते तथेति ॥ ५३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

कटेत्युपलक्षणम् । अत एव कटादिक्रियामिति व्याख्यातम् अनुकल्पेन गौणेनापद्धर्मेण ॥ ४९ ॥ वृत्तिव्यवस्थां वृत्तीनां विविधनियमम् ॥ ५० ॥ उपार्जितेनेत्यस्य स्ववृत्त्या लब्धेनेति व्याख्या । न्यायेनैव नीत्यैव क्रतून् पञ्च यज्ञान् ॥ ५१ ॥ निवृत्तिनिष्ठा वैराग्यपरतां दृष्टार्थं कर्म विवाहादि अदृष्टार्थं च यज्ञादि अप्रमादः ईश्वरनिष्ठायां सावधानता । विचारेण नश्वरत्वानुसन्धानेन अदृष्टं स्वर्गादि । दृष्टवद्प्रमादादिवत् ॥ ५२ ॥ तत्रापि दृष्टादृष्टयोरपि । दृष्टेष्वासत्तथाधिक्ये—प्रत्यक्षतस्तदनुभव एव हेतुः । तेषां पुत्रादीनां प्रपायां पानीयशालायाम् तत्र पान्थसङ्गमसादृश्ये ॥ ५३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अदृष्टमपि दृष्टवदिति अनित्यमित्यर्थः ॥ ५२-५३—

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

अथ वैश्यस्यापि वृत्तिमाह । शूद्रवृत्तिमिति । शूद्रस्याह । शूद्र इति । तां पूर्ववर्णवृत्तिं कटनिर्माणादिक्रियां वा भजेत् तन्तुकटक्रियामिति पाठे तन्तुकटनिर्माणादिक्रियामित्यर्थः । एतेषामापदपगमे परवृत्तिं प्रतिषेधति । कृच्छ्रादिति । कृच्छ्राज्जीवनाभ-
रूपादेः मुक्तश्चेत्तर्हि गृह्येण कर्मणा वर्णान्तरस्य विहितं कर्म वर्णान्तरस्य गृह्यं तेन सीदन् विप्रो वर्णिगृह्येत्यादिनोक्तेन कर्मणा वृत्तिं न कल्पयेत् ॥ ४९ ॥ एवं त्रैवर्णिकस्य गृहस्थस्य जीवनाथं धर्मानुक्त्वा अथ परलोकसाधनधर्मानाह । वेदाध्यायेति । वेदानाम-
ध्यायोऽध्ययनं स्वधास्वाहाशब्दौ पितृदेवतोद्देश्यकहविरादिद्रव्यत्यागद्योतकौ यथोदयं विभक्त्यानुसारतः मद्रूपाणि मच्छरीरभूतानि
देवादीन्नन्वहं यजेद्देवादिशरीरकं मामाराधयेदित्यर्थः । तत्र स्वाहाशब्दोपलक्षितयागहोमादिभिः देवान् वेदाध्ययनोपलक्षितं ब्रह्म-
यज्ञादिना ऋषीन् स्वधाशब्दोपलक्षिताष्टकादिंश्चाद्वैः पितृन् बल्यन्नाद्यैर्भूतानीति विभागः ॥ ५० ॥ यदृच्छयेति । यदृच्छयोपपन्ने-
नोद्यमं विना देवाल्लब्धेन शुक्लेन शुद्धेन उपाजितेन स्ववृत्त्या लब्धेन वा धनेन श्रुत्यान् पोष्यान् पीडयन्मां यजेत् तदेवाह ।
क्रतूनाहरेदनुविष्टेत् ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिधर्मनिष्ठतामाह । कुटुम्बेष्विति त्रिभिः । कुटुम्बेषु जायापत्यादिषु न सञ्जेत न
ममतां कुर्यात् न प्रमाद्येत देहेनाहंभावं कुर्यात् किन्तु विपश्चित् चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रययाथात्म्यवित् दृष्टवददृष्टं स्वर्गादिकमपि
नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ तत्र दृष्टेष्वासक्तैरधिकत्वान्नश्वरतां प्रपञ्चयति । पुत्रेति । पुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम
इवानित्यः तथाह्यनुदेहं प्रतिदेहमेते पुत्रादयः वियन्ति विगता भवन्ति यथा निद्रागमे सति स्वप्नाः निद्रापाये व्येति तद्वत् निद्रागम
इति प्रथमान्तपाठे निद्रानुवर्ती स्वप्नस्तदपाये निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कारुकटक्रियां कटादिक्रियां संपदि नैवेत्याह । कृच्छ्रादिति ॥ ४९ ॥ गृहस्थधर्ममाह । वेदेत्यादिना । यथोदयं सम्पदा-
मिति शेषः मद्रूपाणि मत्प्रतिमास्थानीयानि—

प्रतिमावद्धरेरूपं तिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षाद्रूपाणि मत्स्यादीन्यभिन्नान्येव सर्वदा ॥

इति वचनात् ॥ ५० ॥ शुक्लेन शुद्धेन ॥ ५१ ॥ मद्यजनतात्पर्ये इदमेव प्रथमसाधनमित्याह । कुटुम्बेष्विति । अगृष्टं स्वर्गादिकं
दृष्टवद्गृहादिकवन्नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ कुटुम्बेष्वसंगतया प्रवर्तनोपायमाह । पुत्रेत्यादिना । पान्थसंगम इति लुप्तोपमा पान्थानां
सङ्गम इव पुत्रादीनां संगम इति एते पुत्रादयो देहमनु भवन्त्येव अरुच्यादृष्टान्तान्तरमाह । स्वप्न इति । पान्थसंगमः कचिद्भवति
कचिन्न न तथा स्वप्नः अपितु निद्रामनुगत एव ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृच्छ्रान्मुक्तः सर्व एव ॥ ४९ ॥ आपद्वृत्तिव्यस्थामुक्त्वा पुनर्गृहाश्रमधर्मानावश्यकानाह । वेदाध्ययनेन ऋषीन्
स्वधाकारेण पितृन् स्वाहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नोदकाद्यैर्मनुष्यान् यथोदयं यथाविभूतिं यजेत् तेष्वपीश्वरदृष्टिं
विधत्ते । मद्रूपाणीति ॥ ५० ॥ अनावश्यकान् धर्मानाह । यदृच्छयेति ॥ ५१ ॥ कर्मस्वनासक्तस्य भक्तज्ञानिगृहस्थस्य धर्मानाह ।
कुटुम्बेष्विति चतुर्भिः । अनासक्तोऽपि भगवत्स्मरणादौ न प्रमाद्येत् कुटुम्ब्यपि नश्वरं पश्येत् दृष्टवत् दृष्टम् ऐहिकं नश्वरमिव अदृष्टं
पारलौकिकमपि नश्वरं पश्येत् उभयत्रापि निःस्पृहो भवेदिति भावः ॥ ५२ ॥ पान्थसंगमः पान्थानां प्रपायां संगममुत्पद्यः । अनुदेहं
प्रतिदेहं वियन्ति ममतास्पदीभूताः पुत्रादयो नश्यन्ति निद्रानुगो निद्रानुवर्ती स्वप्नो यथेति नश्वरत्वांशे दृष्टान्तः ममतास्पदत्वस्य
मिथ्यात्वान्मिथ्यात्वे वा ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कारुणां वारुडादीनां कटक्रियाम् कृच्छ्रान्मुक्तः सर्वोऽपि जनः गृह्येण जुगुप्सितेन कर्मणा वृत्तिं न लिप्सेत वाञ्छेत् किं
पुनर्वक्तव्यं नाचरेदिति ॥ ४९ ॥ तदित्थं वर्णानां वृत्तीरुक्त्वा गृहस्थस्यावश्यकान् पञ्चयज्ञानाह । वेदाध्यायेति । यथोदयं यथाविभवं
वेदाध्ययनेन ऋषीन् स्वधाप्रयोगेण पितृन् स्वाहाप्रयोगेण देवान् बलिदानेन भूतानि अन्नाद्यैर्मनुष्यानित्यध्याहारः मद्रूपाणि मद्रूपत्वेन

विभाव्य अन्वहं प्रत्यहं यजेत् पूजयेत् ॥ ५० ॥ न्यायेन यथाग्रायं यथासामर्थ्यं कर्तुं आहरेत् यदृच्छयोपपन्नेन पित्रादिद्वारा जन्मान्तरीययत्नसिद्धेन उपाजितेन वा कर्मभूतेन शुक्लेन शुद्धेन भृत्यशब्दोऽत्र तद्वत्भागमात्रवाचकः तत्पीडने तामसत्वप्रसंगः अतस्तानपीडयन् तज्जीविकामलोपयन्नित्यर्थः ॥ ५१ ॥ गृहस्थोऽपि सुमुल्लुवृत्तिनिष्ठो भवेदित्युपदिशति । कुटुम्बेष्विविति त्रिभिः । कुटुम्बी गृहाश्रमी अपि विपश्चिच्छेत् विषायानन्दब्रह्मानन्दयोरनित्यत्वनित्यानन्तत्वाच्चिन्तया सुमुल्लुञ्चेत् कुटुम्बेषु अत्यल्पविषयानन्दफलेषु नैव सज्जेत अदृष्टमपि पारलौकिकं भोगं दृष्टवत् अनित्यं पश्येत् यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवायुश्च पुण्यचितो लोकः क्षीयते प्लवो ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा इत्यादिश्रुतेः मन्त्रणोपासनायां प्रमादं न कुर्यात् ॥ ५२ ॥ पारलौकिकपदार्थानामनित्यता-श्रुत्युक्तैव ज्ञेया ऐहिकानां पुत्रादिपदार्थानामनित्यतां प्रपञ्चयति । पान्थानां नानादेशीयानां कादाचित्कः संगमः यथा नित्यो न भवति तथा पुत्रादीनामपि अनित्य एव संगमः ननु यावदस्ति तावदेव सेव्य इत्यत आह । एते पुत्रादिनामकाः देवाः अनुदेहं प्रतिदेहं वियन्ति प्रतिक्षणं क्षीयन्ते न संगमकालेऽपि नियमेन सुखदा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

शूद्रवृत्तिं त्रैवर्णिकसेवां भजेत् । कारवः प्रतिलोमजविशेषा बुरुडादयः । तेषां वृत्ति कटनिर्माणरूपां क्रियाम् । कृच्छ्रात् आपदो विमुक्तस्तु गृह्येण नीचवर्णं प्रतिविहितत्वेन निन्दितेन कर्मणा वृत्ति न लिप्सेत न सम्पादयेत् ॥ ४९ ॥ एवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थत्वावश्यकान् पञ्चयज्ञानाह—वेदाध्यायो ब्रह्मयज्ञस्तेन ऋषीन् स्वधाशब्दोपलक्षितेन आह्वेन पितॄन् । स्वाहाशब्दोपलक्षितेन होमेन देवान् । बलिहरणेन भूतानि । अन्नाद्यैः अन्नोदकादिभिर्मनुष्यान् । यथोदयं स्वविभवानुसारेण । अन्वहं यजेत् तेषु च मद्दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह—मद्रूपाणि ॥ ५० ॥ एवमावश्यकं धर्मेमुक्त्वा शक्यत्वरूपं धर्ममाह—यदृच्छयेति । यदृच्छया उद्यमं विना उपपन्नेन प्राप्तेन उपाजितेन स्ववृत्त्या लब्धेन वा अतएव शुक्लेन शुद्धेन धनेन भृत्यान् पोष्यान् । तेषां वृत्ति सम्पाद्य तत् उर्वरितेन न्यायेन यथोक्तविधिना कर्तुं यज्ञान् हरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिरेव युक्त्याह—कुटुम्बेष्विविति त्रिभिः । कुटुम्बेऽपि कुटुम्बेषु न सज्जेत । किन्तु अदृष्टमपि स्वर्गादिसुखं दृष्टवन्नश्वरं पश्येत् न प्रमाद्येत् मन्निष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् । ननु कथमासक्त्यादि न स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—विपश्चिदिति, विचारपरो भवेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत्रापि दृष्टेष्वा-सक्तेरधिकत्वात्तेषां नश्वरतां प्रपञ्चयति—पुत्रेति । पुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम इवानित्यः यत एते पुत्रादयः अनुदेहं प्रतिदेहं वियन्ति वियुक्ता भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा निद्रानुगो निद्रानुवर्त्ती स्वप्नदृष्टपदार्थो निद्रापगमे वियुज्यते तथेति ॥ ५३ ॥

भगवत्प्रसादार्थविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ वैश्यस्यापि वृत्तिमाह । शूद्रवृत्तिमिति । वैश्यः आपदि शूद्रवृत्तिं चरेत् । शूद्रश्चापन्नः सन्, कारुकटक्रियां चरेत् । कारवः प्रतिलोमजविशेषा बुरुडादयस्तेषां वृत्ति कटादिक्रियमित्यर्थः । एतेषामापदपगमे परवृत्तिं प्रतिषेधति । कृच्छ्रादिति । कृच्छ्रात् जीवनालम्बररूपपदः सकाशात्, मुक्तः चेत् तर्हि, गृह्येण निन्दितेन कर्मणा, वृत्ति न लिप्सेत । वर्णान्तरस्य गृह्यम् ॥ ४९ ॥ एवं त्रैवर्णिकस्य गृहस्थस्य जीवनार्थं धर्मानुत्त्वा परलोकसाधनधर्मानाह । वेदाध्याय इति । वेदाध्यायस्वधास्वाहावत्यन्नाद्यैः, यथोदयं विभवानुसारतः, मद्रूपाणि मच्छरीरभूतानि, देवर्षिपितृभूतानि, अन्वहं यजेत् । वेदाध्यायो ब्रह्मयज्ञस्तेन ऋषीन्, स्वधाकारेण पितॄन्, स्वाहाकारेण देवान्, बलिहरणेन भूतानि, अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिः मनुष्यान् यजेत् ॥ ५० ॥ यदृच्छयेति । यदृच्छया उपपन्नेन उद्यमं विना देवाल्लब्धेनेत्यर्थः । न्यायेन एव उपाजितेन स्ववृत्त्या लब्धेन अतएव शुक्लेन शुद्धेन वा, धनेन भृत्यान् पोष्यान् अपीडयन्, कर्तुं, आहरेत् अनुतिष्ठेत् । कर्त्तव्यनुष्ठानमेव मद्यजनमिति भावः ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिधर्मेनिष्ठतामाह कुटुम्बेष्विविति त्रिभिः । कुटुम्बेष्विविति । कुटुम्बेषु जायापत्यादिषु, न सज्जेतासक्तो न भवेदित्यर्थः । अत्यासक्तिं न कुर्यादिति भावः । तथा कुटुम्बी सन्नपि, न प्रमाद्येत् देहेऽहं भावं न कुर्यात् । यद्वा । ईश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेदित्यर्थः । विपश्चित् चिदचिदी-श्वरात्मकतत्त्वत्रयाथात्म्यवित्सन्, दृष्टवत् अदृष्टं स्वर्गादिकमपि नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ तत्र दृष्टेष्वासक्तेरधिकत्वात्तन्मश्वरतां प्रपञ्चयति । पुत्रेति । पुत्रदाराप्रबन्धूनां एकत्र संगमः पान्थसंगमः इव, प्रपायां पान्थानां संगमवदनित्य इत्यर्थः । तथाहि । अनुदेहं प्रतिदेहं, एते पुत्रादयः, वियन्ति विगता भवन्ति । निद्रानुगः स्वप्नः यथा, यथा निद्रागमे सति जातः स्वप्नः निद्राप्राये न्येति तद्वत् ॥ ५३ ॥

हिन्दी अनुवाद

वैश्य भी आपत्ति के समय शूद्रों की वृत्ति सेवा से जीवन-निर्वाह कर ले और शूद्र चटाई बुनने आदि कारुवृत्तिका आश्रय ले ले; परन्तु उद्धव ! ये सारी बातें आपत्तिकाल के लिये ही हैं । आपत्ति का समय बीत जाने पर निम्नवर्णों की वृत्ति से जीविकोपार्जन करने का लोभ न करे ॥ ९ ॥ गृहस्थ पुरुष को चाहिये कि वेदाध्ययन रूप ब्रह्मयज्ञ, तर्पणरूप पितृयज्ञ, हवनरूप

देवयज्ञ, काकबलि आदि भूतयज्ञ और अन्नदानरूप अतिथियज्ञ आदि के द्वारा मेरे स्वरूपभूत ऋषि, देवता, पितर मनुष्य एवं अन्य समस्त प्राणियों की यथाशक्ति प्रतिदिन पूजा करता रहे ॥ ५० ॥ गृहस्थ पुरुष अनायास प्राप्त अथवा शास्त्रोक्त रीति से उपाजित अपने शुद्ध धन से अपने भृत्य, आश्रित प्रजाजन को किसी प्रकार का कष्ट न पहुँचाते हुए न्याय और विधि के साथ ही यज्ञ करे ॥ ५१ ॥ प्रिय उद्धव ! गृहस्थ पुरुष कुटुम्ब में आसक्त न हो । बड़ा कुटुम्ब होने पर भी भजन में प्रमाद न करे । बुद्धिमान् पुरुष को यह बात भी समझ लेनी चाहिये कि जैसे इस लोक की सभी वस्तुएँ नाशवान् हैं वैसे ही स्वर्गादि परलोक के भोग भी नाशवान् ही हैं ॥ ५२ ॥ यह जो स्त्री-पुत्र, भाई बन्धु और गुरुजनों का मिलना-जुलना है, यह वैसा ही है, जैसे किसी प्याऊपर कुछ बटोही इकट्ठे हो गये हों । सबको अलग-अलग रास्ते जाना है । जैसे स्वप्न नींद टूटने तक ही रहता है, वैसे ही इन मिलने-जुलने वालों का सम्बन्ध ही बस, शरीर के रहने तक ही रहता है; फिर तो कौन किसको पूछता है ॥ ५३ ॥

इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहैष्वतिथिवद् वसन् । न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहङ्कृतः ॥ ५४ ॥

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टा मामेव भक्तिमान् । तिष्ठेद् वनं वोपविसेत् प्रजावान् वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥

यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः । स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥

अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजाऽऽत्मजाः । अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ॥ ५७ ॥

एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् । अतृप्तस्ताननुध्यायन् मृतोऽन्धं विशते तमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इत्थं परिमृशन् निर्ममः निरहङ्कृतः गृहेषु अतिथिवत् वसन् गृहैः न अनुबध्येत ॥ ५४ ॥ भक्तिमान् गृह-मेधीयैः कर्मभिः माम् एव इष्ट्वा (गृहे एव) तिष्ठेत् प्रजावान् वा वनम् उपविसेत् वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥ यः तु गेहे आसक्तमतिः पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणः कृपणधीः मूढः मम अहम् इति बध्यते ॥ ५६ ॥ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजाऽऽत्मजाः अनाथाः माम् ऋते दीना (एते सर्वे) दुःखिताः कथं जीवन्ति ॥ ५७ ॥ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयः मूढधीः अयम् अतृप्तः तान् अनुध्यायन् मृतः (सन्) अन्धं विशते ॥ ५८ ॥

इत्येकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतिथिवदुदासीनः ॥ ५४ ॥ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह । कर्मभिरिति । गृहाश्रम एव तिष्ठेत् । यदि प्रजावांस्तर्हि प्रव्रजेद्वा ॥ ५५ ॥ गृहाद्यासंगे दोषमाह यस्त्विति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ बंधमेवाभिनयेन दर्शयति अहो इति । बाला आत्मजा यस्याः सा । आत्मजाश्च मां विना अनाथाः संतः कथं जीविष्यंतीति ॥ ५७ ॥ गृहे य आश्रयो वासना तेन आ सर्वतः क्षिप्तं हृदयं यस्य सः । अंधं तमोतितामसीं योनिम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उदासीनो लाभालाभयोर्द्वेषविषादशून्यो निरभिमान इति यावत् । गृहैर्गृहकृत्यैस्तत्रत्यैर्वा नानुबध्येत तेष्वात्म्यासक्तिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अस्यापि गृहस्थस्यापि । गृहमेधीयैः पञ्चयज्ञादिभिः । तिष्ठेदित्यस्य गृह इति शेषः प्रजावानित्युक्तेः । संततिहीनस्य प्रव्रज्यानाधिकार इति ज्ञायते ॥ ५५ ॥ 'एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकम्' इति न्यायालोकैषणाप्यनुक्ताऽप्यत्र बोध्या । स्त्रैणस्त्र्यनुरागी । ममाहमिति कृपणधीः कातरचित्तः । अत एव मूढः स बध्यत इति ॥ ५६ ॥ अभिनयेन स्फुटतया ॥ ५७ ॥ एवमुक्तीत्या । अतितामसीं श्वशृगालादिलक्षणाम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

इत्थमिति । इत्थं दृष्टादृष्टयोरनित्यतां परिमृशन् देहादिषु सर्वत्र निर्ममो निरहंकृतश्च सन् गृहेष्वतिथिवदुदासीनो निवसन् गृहैर्गृहकर्मभर्त्ता बध्येत किंतु स जीवन्मुक्त एव भवति ॥ ५४ ॥ कर्मभिरिति । मूढक्तिमांश्चेत् गृहस्थस्य विहितैः कर्मभिर्मामिष्टा आराध्य यथासुखं गृह एव तिष्ठेत् प्रजावांश्च प्रजावत्त्वेन तत्र मदाराधने विक्षेपश्चेत् यथेष्टं वनं चोपविशेत् वनस्थः स्यात् परित्रजेत्संन्यासी वा स्यात् ॥ ५५ ॥ यस्त्विति । यस्तु मूढः गृहापलक्षितविषयेष्वासक्ता मतिर्यस्य सः पुत्रादीनामेषणाभिरातुरः व्याकुलः स्त्रेणः स्त्रीपश्यः कृपणा तत्तद्विषयसंपादने दीना धीर्यस्य सः ममाहमित्यभिमानेन बद्धयते ॥ ५६ ॥ तद्वन्धमेवाभिनयेन दर्शयति—अहो इति । अहो मे वृद्धौ पितरौ बाला आत्मजा यस्याः आत्मजा सा मे भार्या तथा आत्मजाः एते सर्वे मामृते विना अनाथा रक्षकहीनाः अत एव दीना दुःस्विताश्च कथं जीवन्ति जीविष्यन्ति ॥ ५७ ॥ एवमिति । इत्थं गृहादिष्वाशयो वासनाविशेषस्तेनाक्षिप्तं हृदयं चित्तं यस्य सः अत एव मूढा मोहिता धीर्यस्य सोऽयमवृत्तो विषयेषु तृप्तिरहितः अत एव तान् गृहादीन् विषयानेवानुध्यायन् मृतः सन्नन्धं तमो विशते स तिर्यगादियोनिं प्राप्नोति । तद्वर्णः ॥ ५८ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायक्य एकादशे सप्तदशे अध्याये ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरविता दीपिनीव्याख्या

उदासीन इति व्याख्यानादतिथिवदिति धर्मलुप्तोपमा ॥ ५४ ॥ अस्यापि गृहस्थस्यापि । विकल्पं गृहस्थाद्यांश्रमान्यतमस्थितिं प्रजावानिति प्रजावत्त्वे प्रायो वैशग्यं भवेदिति वेदान्तिनामभिप्रायः । कर्मठान्तु ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेक्षयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यध इत्येवाभिप्रायः ॥ ५५ ॥ गृहाशक्तेः प्रसंगाद्धोकेषणानुपादानम् ॥ ५६ ॥ अभिनयेन तद्व्याक्यानुकरणेन ॥ ५७ ॥ क्षिप्तं विक्षिप्तं तान् पित्रादीन् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अतिथिवन्ममकाररहितः निरहंकृतिरिति साहित्येऽपि भगवज्ज्ञानवतां मोक्ष इत्यर्थः ॥ ५४-५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं दृष्टादृष्टयोरनित्यतां परिमृशन् युक्तः समाहितः अतिथिवदुदासीनः अहंममाभिमानरहितः गृहैर्नानुबध्येत न तेष्ववासक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ गृहमेधीयैर्गृहस्थविहितैः कर्मभिर्वैज्ञादिभिर्मामिष्टाराध्य भक्तिमान् यावज्जीवं गृहाश्रमे तिष्ठेत् प्रजावान् पुत्रवांश्चेद्वनं वा उपविशेत् वनस्थो वा भवेत् परित्रजेत्संन्यसेद्वा ॥ ५५ ॥ गृहाद्यासङ्गे दोषमाह । यस्त्विति ! तत्र चित्त-ग्रहणं दाराणामप्युपलक्षणं पुत्रवित्तदारैषणादिभिरातुरस्त्रेणः स्त्रीपश्यः ममाहमिति मूढः बध्यते ॥ ५६ ॥ बन्धमेवाभिनयेन दर्शयति । अहो इति । बाला आत्मजा यस्याः सा भार्या आत्मजाश्च मामृते मां विनानाथाः रक्षकरहिताः । अत एव दीनाः दुःस्विताश्च कथं जीवन्ति ॥ ५७ ॥ इत्थं गृहादिष्वाशयेनाभिप्रायविशेषेणाक्षिप्तं हृदयं चित्तं यस्य सः अत एव मूढधीरवृत्तः विषयेषु तृप्तिरहितः तान् गृहादीनेवानुध्यायन्मृतः सोऽन्धन्तमो विशते अतितामसीं योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्दितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मयि मनसा युक्तः ॥ ५४ ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदित्ययं विधिः काल्पनिक इत्याह । कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥ एवं मुक्ति-साधनमुक्त्वेदानीं संसारप्राप्तिं ततोऽनर्थं च वक्ति । यस्त्विति । ममाहमित्यन्यथाज्ञानेन ॥ ५६-५७ ॥ गृहाशया । गृहेष्वतिवृत्त्या आशादिगतिवृत्त्योरिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रजावानिति । प्रजावत्त्वे प्रायो वैराग्यं भवेदिति वेदान्तिनामभिप्रायः कर्मठानान्वन्यथा यथोक्तम्—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यध इति ॥ ५५-५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मुक्तः अनोक्तः ॥ ५४ ॥ तत्रापि ज्ञाने स्पृहावतस्तथा भक्तावकाशप्राप्त्यर्थं कलत्रपुत्रादिप्रसारकस्य भक्तस्य वा आश्रम-
विकल्पमाह । कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥ गृहाद्यासंगे दोषमाह । यस्त्विति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ बन्धमेवाभिनयेन दर्शयति । अहो इति । बाल
एकद्विमासिक आत्मजो यस्याः सा अतो मद्भिरहिता पारक्यपोषणादिवृत्त्यापि जीवितुमसमर्थेति भावः । आत्मजा द्वित्रवार्षिकाः
प्रजाश्च मां विना अनाथाः कथं जीविष्यन्तीति ॥ ५७-५८ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इत्थं परिमृशन् एवं विचारयन् मुक्तः वासनाभिरितिशेषः गृहेषु । बाह्यस्थूलसूक्ष्मेषु त्रिषु निर्ममः निरहङ्कृतश्च अतिथिवत्
विद्वदतिथिवत् वसन् गृहैर्न बध्यते ॥ ५४ ॥ दृढज्ञानभक्तिः विगताहममाभिमानः जितेन्द्रियः गृहे एव तिष्ठेन् अदृढसाधनो
वनमुपविशेत् साधनदाढ्यार्थम् तत्राप्रकृतार्थश्चेत्परिब्रजेद्वा ॥ ५५ ॥ अनुत्पन्नज्ञानवैराग्यभक्तेर्गृहाश्रमिणः कुतः आश्रमान्तरगमने
अधिकारः कुतस्तस्यैव मुक्तिः किंतु संसार एवेत्याह । य इति त्रिभिः । तु शब्दः बुभुक्षु जीवविशेषत्वद्योतकः ॥ ५६ ॥ बालाः आत्मजा
यस्याः सा भार्या पितरौ माता च पिता च प्रजाः अपत्यानि एते मामृते कथं जीवन्ति त्वरितमेव मरिष्यन्तीति वर्तमान-
पदाभिप्रायः ॥ ५७ ॥ एवमुक्तप्रकारेण गृहे एव वसितुमाशयोऽभिप्रायो यस्य सः आश्रितमाकृष्टं कलत्रादिवशीभूतं हृदयं यस्य सः
स च स च तथा तानेव संसारप्रापकान् नतु “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां
गति”मित्युक्तं मुक्तिप्रदं माम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

गोखामिश्रीनिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

इत्थं दृष्टादृष्टयोरनित्यतां परिमृशन् देहादिसर्वत्राहम्माभिमानरहितो गृहेष्वतिथिवदुदासीनो निवसन् गृहैर्गृहकर्मभिर्न
बध्येत किन्तु स जीवन्मुक्त एव भवति ॥ ५४ ॥ मद्भक्तिमांश्चेत् गृहस्थस्य विहितैः कर्मभिर्मांमिष्ट्वा आराध्य यथासुखं गृह एव तिष्ठेत्
प्रजावांश्च प्रजावत्त्वेन तत्र मदाराधने विक्षेपश्चेत् यथेष्टं वनं चोपविशेत् वनस्थः स्यात् ब्रजेत्संन्यासी वा स्यात् ॥ ५५ ॥ गृहाद्यासक्तौ
दोषमाह—यस्त्विति त्रिभिः । गृहोपलक्षितविषयेष्वासक्ता मतिर्यस्य सः । पुत्रादीनामेषणाभिरातुरः व्याकुलः स्त्रैः स्त्रीवश्यः
कृपणा तत्तद्विषयसम्पादने दीना धीर्यस्य सः ममाहमित्यभिमानेन बध्यते । एवमनर्थस्य कारणमाह—मूढ इति । अविद्यावृत्त-
स्वरूपः ॥ ५६ ॥ तद्वन्धमेवाभिनयेन दर्शयति—अहो इति । बालाः आत्मजा यस्याः सा मे भार्या एते सर्वे मामृते विना अनाथा
रक्षकहीनाः अतएव दीना दुःखिताश्च कथं जीविष्यन्ति ॥ ५७ ॥ इत्थं गृहादिष्वाशयो वासनाविशेषस्तेनाश्रितं विक्षिप्तं हृदयं
चित्तं यस्य सः । अतएव मूढा मोहिता धीर्यस्य सोऽयममृतो विषयेषु तृप्तिरहितः । अतएव तान् गृहादीन्विषयानेवानुध्यायन्मृतः
सङ्गन्धं तमो विशते अतितामसीं योनिं प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवैद्यगोपालसुनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । सप्तदशो गतो वृत्तिं ब्रह्मचारिगृहस्थयोः भक्तिसाधनभूतस्य धर्मस्य विनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थमिति । इत्थं परिमृशन् दृष्टादृष्टयोरनित्यतां परिमृशन्, युक्तः समाहितः गृहेष्वतिथिवत्, वसन् निर्ममः निरहङ्कृतः,
अहंममाभिमानरहित इत्यर्थः । गृहैः न अनुबध्येत । न तेष्वासक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ कर्मभिरिति । गृहमेधीयैः गृहस्थस्य

विहितैः कर्मभिर्यज्ञादिभिः, माम् इष्ट्वा आराध्य एव, भक्तिमान् सन्, तिष्ठेत् गृहाश्रमे तिष्ठेत् । प्रजावान् पुत्रवाञ्छेत् वनं वा उपविशेत् । वनस्थो वा भवेदित्यर्थः । वैराग्यतीव्रत्वे सति तु, परित्रजेत् संन्यसेत् ॥ ५५ ॥ गृहाद्यासङ्गे दोषमाह । यस्त्विति । पुत्र-वित्तैषणातुरः, वित्तग्रहणं दाराणामप्युपलक्षणम् । पुत्रवित्तदारैषणादिभिरातुर इत्यर्थः । अत एव गेहे आसक्तमतिः, स्त्रीणः स्त्रीवश्यः अत एव कृपणधीः मूढः, यः पुमान्, स तु मम अहं इति कुर्वन् सन्, बध्यते बन्धनं प्राप्नोति ॥ ५६ ॥ बन्धनमेवाऽभिनयेन दर्शयति । अहो इति । अहो दैन्यं, मे मम, पितरौ वृद्धौ, भार्या च बालाः आत्मजाः पुत्रा यस्यास्तथाभूता, आत्मजाः अनाथाः, एवं मां ऋते दीनाः एते दुःखिताः सन्तः कथं जीवन्ति जीविष्यन्ति ॥ ५७ ॥ एवमिति । एवमित्थं, गृहे आशयो वासना तेन आसर्वतः क्षिप्तं वित्तेपयुक्तं हृदयं यस्य सः, अत एव, मूढधीः अतृप्तः विषयभोगे तृप्तिरहितः, तान् गृहादीनेव, अनुध्यायन्, अयं पुमान् मृतः सन्, अन्धं तमः, विशते अतितामसीं योनिं संप्राप्नोति ॥ ५८ ॥

इति श्रीधर्मशुद्धरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हिन्दी अनुवाद

गृहस्थ को चाहिये कि इस प्रकार विचार करके घर-गृहस्थी में फँसे नहीं, उसमें इस प्रकार अनासक्त भाव से रहे मानो कोई अतिथि निवास कर रहा हो । जो शरीर आदि में अहङ्कार और घर आदि में ममता नहीं करता, उसे घर-गृहस्थी के फंदे बाँध नहीं सकते ॥ ५४ ॥ भक्तिमान् पुरुष गृहस्थोचित शास्त्रोक्त कर्मों के द्वारा मेरी आराधना करता हुआ घर में ही रहे, अथवा यदि पुत्रवान् हो तो वानप्रस्थ आश्रम में चला जाय या संन्यासाश्रम स्वीकार कर ले ॥ ५५ ॥ प्रिय उद्धव ! जो लोग इस प्रकार का गृहस्थ जीवन न बिता कर घर-गृहस्थी में ही आसक्त हो जाते हैं, स्त्री, पुत्र और धन की कामनाओं में फँसकर हाय-हाय करते रहते हैं और मूढतावश स्त्री लस्पट और कृपण होकर मैं-मेरे के फेर में पड़ जाते हैं, वे बाँध जाते हैं ॥ ५६ ॥ वे सोचते रहते हैं—हाय ! हाय ! मेरे माँ बाप बूढ़े हो गये; पत्नी के बाल-बच्चे अभी छोटे छोटे हैं, मेरे न रहने पर ये दीन, अनाथ और दुःखी हो जायँगे; फिर इनका जीवन कैसे रहेगा ? ॥ ५७ ॥ इस प्रकार घर-गृहस्थी की वासना से जिसका चित्त विक्षिप्त हो रहा है, वह मूढबुद्धि पुरुष विषय भोगों से कभी तृप्त नहीं होता, उन्हीं में उलझ कर अपना जीवन खो बैठता है और मर कर घोर तमोमय नरक में जाता है ॥ ५८ ॥

इत्येकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

वनं विविधुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा । वन एव वसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥
 कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् । वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च ॥ २ ॥
 केशरोमनखरमश्रुमलानि बिभृयाद् दतः । न धावेदप्सु मञ्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३ ॥
 ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन् वर्षास्वासारषाड् जले । आकण्ठमग्नः शिशिरे एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥
 अग्निपक्वं समश्नीयात् कालपक्वमथापि वा । उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ॥ ५ ॥
 स्वयं संचिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् । देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहदम् ॥ ६ ॥
 वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत् कालचोदितान् । न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥ ७ ॥
 अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् । चातुर्मास्यानि च मुनेरात्मनातानि च नैगमैः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—वनं विविधुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सह एव वा शान्तः आयुषः तृतीयं भागं वने वसेत् ॥ १ ॥ वन्यैः मध्यैः कन्दमूलफलैः (सः) वृत्तिं प्रकल्पयेत् वल्कलं वासः तृणपर्णाजिनानि च वसीत ॥ २ ॥ (सः) केशरोमनखरमश्रुमलानि बिभृयाद् दतः न धावेत् अप्सु मञ्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३ ॥ (सः) ग्रीष्मे पञ्चाग्नीन् तप्येत वर्षासु आसारषाट् शिशिरे जले आकण्ठमग्नः एवंवृत्तः तपः चरेत् ॥ ४ ॥ (सः) अग्निपक्वं अथ अपि वा कालपक्वं समश्नीयात् उलूखलाश्मदन्तोलूखलः एव वा ॥ ५ ॥ (सः) आत्मनः वृत्तिकारणं सर्वं स्वयं संचिनुयात् देशकालबलाभिज्ञः अन्यदाहदं न आददीत ॥ ६ ॥ वनाश्रमी वन्यैः चरुपुरोडाशैः कालचोदितान् निर्वपेत् (सः) श्रौतेन पशुना मां न यजेत ॥ ७ ॥ मुनेः नैगमैः अग्निहोत्रं दर्शः च पूर्णमासः च चातुर्मास्यानि पूर्ववत् आत्मनातानि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टादशोऽवदद्धर्मं वनस्थयतिगोचरम् । अधिकारविशेषेण विशेषं चापि तद्वत्तम् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह । वनमिति । आयुषस्तृतीयं भागं पंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् । ततः परं क्षीर्णेन्द्रियस्येषद्विरागेऽपि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ वसीत परिदधीत ॥ २ ॥ दतो दंतान्न धावेन्न शोधयेत् । त्रिकालमप्सु मञ्जेत मुसल-वत्स्नायात् । स्थण्डिलेशयो भूमिशाया ॥ ३ ॥ तप्येत पंचाग्नीन्सूर्येण सह चतुर्दिशमग्नीन्निधायान्नां तापयेदित्यर्थः । आसारषाट् आसारं धारासंपातं सहत इति तथा अभ्रावकाशं नाम व्रतं चरेत् । जले आकण्ठमग्नः उदकवासं नाम व्रतं चरेत् ॥ ४ ॥ उलूखलेन वाऽश्मना वा कुट्टयति कण्डयतीति तथा । दंता एवोलूखलं यस्य स तथा ॥ ५ ॥ संचिनुयादाहरेत् । अन्यदा कालांतरे आहृतं कालांतरे नाददीत । “लब्धे नवेनवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत्” इति नारदोक्तेः ॥ ६ ॥ कालचोदितानाम्रयणादीन् ॥ ७ ॥ किंचाग्निहोत्रमिति । मुनेश्च । नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वनस्थयती गोचरौ विषयौ यस्य तं तथा । तद्वत् वनस्थयतिगोचरधर्मगतम् (१) । तृतीयं भागं पञ्चाशद्वर्षतः परं पञ्च-
सप्ततिवर्षपर्यन्तम् । इति भाव इति—पञ्चसप्ततिवर्षमितायुःस्थयतीति स्वभावत एव विषयप्रीत्यभावेन विरक्तप्रायत्वात्संन्यासयोग्यता
भवेदित्याशयः । पुत्रेषु भार्या न्यस्य-वृद्धेयं भवतां माताऽतोऽस्याः सेवा भवद्भिः कार्येत्युक्त्वा तां त्यक्त्वा, यदि सापि विषयविरक्ता
भवेत्तर्हि तां सहैव नयेदित्यर्थः ॥ १ ॥ वन्यैरपि मेध्यैरेव । कन्दमूलयोः किञ्चिदेव भेदः—यस्य फलं मूलमपि भक्ष्यते तत् मूलकादि
मूलम्, यस्य मूलमेव भक्ष्यते तत् सूरणादि कन्द इत्युच्यते । वल्कलं वृक्षादित्वक् भूर्जपत्रादिरूपम् । वृणपत्रधारणं तद्राशौ
प्रवेशः ॥ २ ॥ केशा मूर्द्धजाः, रोमाणि शारीरकाणि, श्मश्रु पुच्छिह्वम् 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंसुखे' इत्यमरः । तेषां रोम्णां वृद्धावित्यर्थः ।
एतद्रूपाणि मलानि ॥ ३ ॥ इत्यर्थ इति—न तु पञ्चाग्नीन्स्थापयित्वा तपेदिति भावः । "धारासंपातसहनं वर्षतौ नियतं तु यत् ।
अभ्रावकाशं नामैतद्वत् वनचरश्चरेत् ।" इति । "आकण्ठमग्नं शिशिर उदके वसनं हि यत् । उदवासव्रतं नाम वनस्थानामिदं सदा" ।
इति । एवं पंचाग्निनतपआदिना वृत्तं वर्तनं यस्य स तथा ॥ ४ ॥ कालेन पक्वं कदलीफलादि । उलूखलादिभावेऽश्मकुट्टः सति
दंतसामर्थ्यं दन्तोल्खलः स्यात् ॥ ५ ॥ अन्येनाहृतमानीतमन्यदाहृतमिति वा । देशकालेत्याद्युक्तं रोमाद्यवस्थायामन्यानीतमपि स्त्रीकुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥ आप्रयणादीन्—इहादिना पंचयज्ञानुष्ठानाष्टकापार्वणश्रावणीचैत्र्याश्वयुजीनां ग्रहः । पशुना पशुयागेन ॥ ७ ॥
अन्यदाह—किंचेति । मुनेः वैखानसस्य ॥ ८ ॥

अग्निवार्थप्रकाशिका

अष्टादशे वनस्थस्य यतेर्द्धर्मश्च वर्ण्यते । तत्तद्विशेषसहिताः श्लोकाः साद्री गजान्वयः (४८॥) ॥

अनुष्टुभोऽपि तावत्य (४८॥) उवाचेयकमेव (१) तु ॥ १८ ॥

वनमिति । वनं विविद्धुः वानप्रस्थाश्रमे तिष्ठानुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य भार्यारक्षणं पुत्राधीनं कृत्वा भार्यया सहैव वा वन
एव वसेत् । शान्तः जितेन्द्रियः आयुषस्तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं वन एव वसेत् । एवकारस्ततः पुनः गृहागमननिषेधार्थः ।
ततः परं सति वैराग्ये संन्यसेदिति भावः ॥ १ ॥ कन्देति । वन्यैर्वनसम्भवैः तत्रापि मेध्यैः पवित्रैः निषिद्धभक्षणे बुद्धेर्मालिन्यं स्यात्
कन्दमूलादिभिर्वृत्तिं जीविकां कल्पयेत् । यथाळाभं वल्कलादीनि वसीत परिदधीत ॥ २ ॥ केशेति । केशादीनि बिभृयात् धारयेत् ।
दंतः दन्ताग्रं धावेत् न शोषयेत् । त्रिकालमप्सु मज्जेत् । देहमर्दनं विनैव मुसलवत्सनायात् । तकार्षः । स्थण्डिलेशयः वृणादिभि-
रास्तीर्णभूमिशायी भवेत् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे ऋतौ पञ्चाग्नीन् तपेत् । उपरि सूर्येण सह चतुर्दिशमग्नीभिर्धाय तैरात्मानं
तापयेदित्यर्थः । वर्षतौ आसारं धारासम्पातं सहत इत्यासारषाड् भवेत् । अभ्रावकाशं नाम व्रतं चरेत् । शिशिरसौ जले आकण्ठ-
मग्नो भवेत् । उदकवासं नाम व्रतं चरेत् । एवंविधं वृत्तं यस्य स एवं तपश्चरेत् ॥ ४ ॥ अग्नीति । कन्दं मूलं चाग्निपक्वं समरणीयात् ।
अथापि वा फलं कालपक्वमश्नीयात् । उलूखलेनाशमना वा कुट्टयति नीवारादीन् वहन्तीति तथा दन्ता एवोल्खलं कुट्टनसाधनं यस्य
स तथाभूतः स्यात् ॥ ५ ॥ स्वयमिति । देशकालबलाभिज्ञः आत्मनो वृत्तिकारणं फलादि स्वयं संचिनुयात् आहरेत् । न त्वन्येना-
नयेत् । अन्यदा कालान्तरे आहृतं कालान्तरे नाददोत न स्वीकुर्यात् । देशकालबलवैपरीत्ये तु नायं नियम इत्याशयः ॥ ६ ॥
वन्यैरिति । वनाश्रमो वानप्रस्थः वन्यैर्वनोत्पन्ननीवारादिभिः साधितैः पुराडाशैः कालचोदितान् । आप्रयणादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ।
श्रौतेन पशुना तु मां न यजेत ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रमिति । मुनेश्च नैगमैवदवादिभिः पूर्ववत् गृहस्थवत् अग्निहोत्रादीनि आम्नातानि
विहितानीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

वनस्थयतयो गोचरा अधिकारिणो यस्य तम् । अधिकारिविशेषेण विरक्ताविरक्तत्वादिभेदेन तद्वत् वनस्थयतिगतम्
विशेषं भेदं तत्र वनस्थगतो विशेषः तृतीयभागवसाने मन्दचिरागे प्रव्रज्याधिकारः तद्वर्वाक् असामर्थ्ये देहस्याग्निप्रवेशः वैराग्ये
तु प्रव्रज्या इति यतिगतश्च स बहुदकादिलक्षणः । ततः परं तृतीयभागानन्तरं तत्र विरक्ताविरक्तयोर्मध्ये ॥ १-३ ॥ अभ्राणां वृष्ट-
वकाशो यत्र तन्नामकं व्रतं तथोदके वासो यत्र तन्नामकं व्रतं चरेत् ॥ ४-५ ॥ स्वयमिति अन्यद्वारा तदाहरणं निषिद्धं देशकाल-
बलाभिज्ञ इति वनप्रदेशे एव वस्तव्यं ननु ग्रामे । अन्यदाहृतं नोपादेयमिति देशकालयोर्बलम् अभिजानातीति तम् ॥ ६ ॥ वन्यैः
वनोद्भवैर्नीवारादिभिरेव निष्पन्ना ये चरुपुरोडाशास्तैः आप्रयणादीन् नवान्नप्राशनार्थं वैदिकमणि ॥ ७ ॥ पूर्ववत् गृहस्थवत् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं गृहस्थधर्मा उक्ता अथ वनस्थधर्मानाह । वनमित्यादिना । विविश्रुः प्रवेष्टुमिच्छुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य भार्यारक्षणं पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । भार्यया सहैवं वा वन एव वसेत् एवकारेण कदाचिदपि पुनर्गृहान् प्रत्यागमस्य व्युदासः शान्तो जितेन्द्रिय आयुषस्तृतीयभागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं वन एव वसेदिति सम्बन्धः । ततः परिक्षीणेन्द्रियस्येषद्विरागेऽपि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ कन्देति । वन्यैर्वनसम्भवैर्मध्येर्विहितैः कन्दैर्मूलफलैश्च वृत्तिं जीवनं प्रकल्पयेत् वल्कलं वासो वसीत परिदधीत तदलाभे तृणानि पर्णान्यजिनानि वा वसीत ॥ २ ॥ केशादिरूपाणि मलानि विभृयान्नतु छिन्धात् दतः दन्तान् न धावेत् त्रिकालमप्यु मञ्जेत् स्थण्डिलेशयः तृणादिभिरास्तीर्णभूशायी भवेत् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मे ऋतौ पञ्चाम्नीन् तप्येत उपरि सूर्येण चतुर्दिक्ष्वारोपितैरग्निभिश्चात्मानं तापयेदित्यर्थः । वर्षासु वर्षर्त्तावासारं धारासम्पातं सहत इति तथा शिशिरे ऋतौ जले आकण्ठमग्नः एवं विधा वृत्तिर्यस्य सः तपः स्ववर्णाश्रमोचितं धर्मं चरेदनुतिष्ठेत् ॥ ४ ॥ अग्निपकमिति । कन्दं मूलं चाग्निपकं समश्नीयात् फलानि तु कालपक्वानीति विभागः उत्खलेनाश्मना वा कुट्टयति नीवारानवहन्तीति तथा अथवा दन्ता एव उत्खलं यस्य सः ॥ ५ ॥ आत्मनः स्वस्य वृत्तिकारणं जीवनसाधनं कन्दमूलादिकं स्वयमेवाहरेन्नतवन्येनानयेदित्यर्थः । किञ्च देशेति । अन्यथा कालान्तरे आहृतं नाददीत नोपाददीत नादनीयादित्यर्थः । तत्र हेतुः देशकालप्रयुक्तं यद्वलं तदभिन्नः “कालान्तरे आहृतं तु नाददीत वनाश्रमी । लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति नारदोक्तेरिति भावः ॥ ६ ॥ वन्यैरिति । वन्यैर्वनसम्भवैर्नीवारानादिभिः कालचोदितानाम्रयणादीन् चरुपुरोडाशादीन्निर्वपेत् “श्रौतेन छागस्य वपाया मेदस” इति श्रुतेन पशुना छागादिना न मां यजेत् ॥ ७ ॥ किञ्च अग्निहोत्रमिति । नैगमैर्वैदिकवाक्यैर्यानि मुनेरपि कर्त्तव्यतयाग्नातानि अग्निहोत्रादीनि तैरपि मां यजेदिति सम्बन्धः । अग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मनामधेयानि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वनेचोपविशेदित्युक्तवानप्रस्थस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह । वनमित्यादिना । तृतीयं भागमायुषः चतुर्मासाधिकं त्रयस्त्रिंशद्वर्षपरिमितम् ॥ १ ॥ वन्यैर्वनभवेः ॥ २ ॥ व्रती वानप्रस्थव्रतवान् धावनं पलायनं तेजनं वा ॥ ३ ॥ वर्षासु वर्षर्त्ता आसारषाट वेगवर्षमपि सहत इति ॥ ४ ॥ कालपक्वं कदलीफलादि उत्खली उत्खलावहतनीवारादिना वर्तमानः अश्मकुट्टः अश्मना चूर्णितपिष्टादिवृत्तिः दन्ता एवोत्खले यस्य स तथा दन्तचूर्णितभोज्य इत्यर्थः । गजदन्तनिर्मितोत्खले वा ॥ ५ ॥ सञ्चिनुयात् सङ्ग्रहं कुर्यात् अन्यदा हृतमन्येनानीतम् ॥ ६ ॥ कालचोदितान् अस्मिन् काल इदमिति विहितान् ॥ ७ ॥ पूर्ववत् गृहस्थाश्रमे यथा तथा वने अग्निहोत्रादिकं कुर्यादिति शेषः । नैगमैः कल्पशास्त्रैः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

॥ १-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टादशेऽप्रवीढर्मं वनस्थन्यासिनोः क्रमात् । भक्तस्यानाश्रमित्वञ्च धर्मं साधारणं तथा ॥ क्रमप्राप्तान् वनस्थधर्मानाह । वनमिति । आयुषस्तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं ततः परं संन्यासे अधिकारः ॥ १ ॥ वसीत परिदधीत ॥ २ ॥ दतो दन्तान् न धावेत् मञ्जेत् मुसलवत् स्नायात् ॥ ३-४ ॥ उत्खलेनाश्मना कुट्टयति खण्डयतीति सः दन्ता एव उत्खलं यस्य सः ॥ ५ ॥ वृत्तिकारणं जीविकाहेतुं फलपुष्पादि अन्यदा कालान्तरे आहृतं कालान्तरे नाददीत किन्तु देशकालाभिन्न इति कष्टे देशे आपत्काले च अतिदीर्घत्ये च नायं नियमः ॥ ६ ॥ कालचोदितान् आग्रयणादीन् ॥ ७ ॥ मुनेर्वनस्थस्य नैगमैर्वैदिकैराग्नातानि विहितानि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वनं चोपविशेत्प्रविशेद्वेत्युक्तं तत्र वनस्थधर्मान् परब्राह्मणधर्माश्चाष्टादशेऽध्याये दर्शयति । तृतीयं भागं पञ्चाशद्वर्षपरिपञ्चविंशतिवर्षात्मकम् ॥ १ ॥ वन्यैर्वनोद्भवैः कन्दैः पद्ममूलैरन्यैर्मूलैः फलैश्च वसीत परिदधीत ॥ २ ॥ दतः दन्तान् न धावेत् पञ्चाम्नीन् चतुर्दिशमग्नीन् संस्थाप्य तैः पञ्चमेन नभोमध्यशेनाग्निना च देहं तापयेदित्यर्थः । आसारं धारासम्पातं सहते इत्यासारषाट् ॥ ३-४ ॥ उत्खलेनाथवाश्मना कुट्टयतीत्युत्खलाश्मकुट्टः दन्ता एवोत्खलं यस्य स दन्तोत्खलः ॥ ५ ॥ सञ्चिनुयात् समाहरेत् ॥ ६ ॥ कालचोदितान् आग्रयणादीन् ॥ ७ ॥ नैगमैः निगमो वेदस्तन्निष्ठैः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधनी

अष्टादशे तु कृष्णेन वनस्थयतिगोचरः । अधिकारविशेषेण धर्मो हि विनिरूप्यते ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह—वनमिति । पुत्रेषु भार्या न्यस्य भार्यारक्षणं पुत्राधीनं कृत्वा भार्यया सहैव वा वन एव वसेत् । एवकारस्ततः पुनः कदापि गृहं प्रत्यागमनं न कर्तव्यमिति सूचनार्थः । शान्तः जितेन्द्रियः । आयुषस्तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तम् । ततः परं क्षीणबलस्य तद्धर्मेनिर्वाहे सामर्थ्याभावादिषट्वैराग्येऽपि संन्यास एवाधिकार इत्याशयः ॥ १ ॥ वन्यैर्वनसंभवैः । तत्रापि मेध्यैः पवित्रैः । निषिद्धभक्षणे बुद्धेर्मालिन्यं स्यात् । कन्दमूलादिभिवृत्तिं जीविकां कल्पयेत् । यथालाभं वल्कलादीनि वसीत परिदधीत ॥ २ ॥ केशादीनि बिभृयात् धारयेत् । दतः दन्ता न धावेत् न शोधयेत्, त्रिकालमप्सु मज्जेत् । देहमर्दनं विनैव मुशालवत्स्नायात् । स्थण्डिलेशयः तृणादिभिरास्तीर्णभूमीशायी भवेत् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मे ऋतौ पञ्चाग्नीन् तप्येत, उपरि सूर्येण सह चतुर्दिशमग्नीभिर्धाय तैरात्मानं तापयेदित्यर्थः । वर्षातो आसारं धारासम्पातं सहत इत्यासारषाड् भवेत् अभ्रावकाशं नाम व्रतं चरेत् शिशिरर्तौ जले आकण्ठमग्नः भवेत् । उदकवासं नाम व्रतं चरेत् । एवंविधं वृत्तं यस्य स एवं तपश्चरेत् ॥ ४ ॥ कन्दमूलं चाग्निपक्वं फलानि तु कालपक्वान्यश्रीयादिति विभागः । उल्लूखलेनाश्मना वा कुट्टयति नीवारादीन् वहन्तीति तथा दन्ता एवोल्लूखलं यस्य स तथाभूतो वा स्यात् ॥ ५ ॥ सर्वं फलादि स्वयं सञ्चिनुयात् आहरेत् न त्वन्येनानयेत् । अन्यदा कालान्तरे आहृतं कालान्तरे नाददीत न स्वीकुर्यात् । देशकालबलवैपरीत्येन वृत्त्यलाभसम्भावनायां तु नायं नियम इत्याह—देशकालबलाभिज्ञ इति ॥ ६ ॥ वन्यैर्वनोत्पन्ननीवारादिभिः साधितैः पुरोडाशैः कालचोदितान् आश्रयणादीन् निर्वपेत् कुर्यात् ॥ ७ ॥ किञ्च मुनेश्च नैगमैर्वदवादिभिः पूर्ववत् गृहस्थवत् अग्निहोत्रादीनि आम्नातानि विहितानीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादा भार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रोक्तस्त्वष्टादशे धर्मो वनस्थयतिनोः शुभः । विशेषेणाधिकारस्य विशेषश्चापि तद्वतः ॥ १ ॥

एवं गृहस्थधर्मानभिधाय क्रमप्राप्तान् वनस्थधर्मानाह । वनमिति । वनं विविधं प्रवेष्टुमिच्छुः, पुत्रेषु भार्या न्यस्य, भार्यारक्षणं पुत्राधीनं कृत्वेत्यर्थः । सहैव वा, भार्यया सहैव वा, वने एव वसेत् । एवकारेण कदाचिदपि पुनर्गृहान्प्रत्यागमनस्य व्युदासः । शान्तः जितेन्द्रियः सन्, आयुषः तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं, वन एव वसेदिति संबन्धः । ततः परिक्षीणेन्द्रियस्येषट्वैराग्येऽपि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ कन्देति । वन्यैर्वनसंभवैः मेध्येर्विहितैः, कन्दश्च मूलानि च फलानि च तैः, वृत्तिं जीवनं, प्रकल्पयेत् । वल्कलं वासः, वसीत परिदधीत । तदलाभे, तृणपर्णाजिनानि चापि, तार्णं पाणं आजिनं वा वासो वसीतेत्यर्थः ॥ २ ॥ केशेति । केशारोमनखश्मश्रुमलानि, बिभृयात् । केशादिरूपमलधारणं कुर्यादित्यर्थः । न तु छिन्वादिति भावः । दतः दन्तान्, न धावेत् । त्रिकालं मप्सु मज्जेत् स्नायात्, स्थण्डिलेशयः तृणवाद्यास्तीर्णभूमीशायी, स्यात् ॥ ३ ॥ ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे ऋतौ, पञ्चाग्नीन् तप्येत । उपरि सूर्येण चतुर्दिशवारोपितैराग्निभिश्चात्मानं तापयेदित्यर्थः । वर्षासु वर्षर्तौ, आसारं धारासम्पातं सहत इति तथा, अभ्रावकाशं नाम व्रतं चरेदित्यर्थः । शिशिरे शिशिरऋतौ, जले आकण्ठमग्नः, उदकवासं नाम व्रतं चरेदित्यर्थः । एवं वृत्तं वृत्तिर्यस्य तथाभूतः सन्, तपः स्ववर्णश्रमोचितं तपः, चरेदनुतिष्ठेत् ॥ ४ ॥ अग्निपक्वमिति । अग्निपक्वं, तथापि वा अथवा, कालपक्वं, समश्रीयात् । अत्राऽयं विवेकः । कन्दं मूलं च स्वाद्वस्वाद्विति विचारानाचरणपूर्वं वह्निपक्वमेवाश्रीयात् । फलानि तु कालपक्वानि इति, उल्लूखलेनाश्मना वा कुट्टयति नीवारादीनि तथाभूतः भवेत् । वाऽथवा, दन्ता एव उल्लूखलं यस्य सः तथाभूतः एव वा, भवेत् ॥ ५ ॥ स्वयमिति । आत्मनः स्वस्य वृत्तिकारणं जीवनसाधनं कन्दमूलादिकं सर्वं, स्वयं संचिनुयात् स्वस्यमेवाहरेत् न त्वन्येनानयेदित्यर्थः । किं च देशकालबलाभिज्ञः सः, अन्यदा कालान्तरे, आहृतं न आददीत नोपाददीत । नाश्रीयादित्यर्थः । 'लब्धे नवे नवेन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत्' इति नारदोक्तेः ॥ ६ ॥ वन्यैरिति । वन्यैर्वनसंभवैः नीवारादिभिः, कालचोदितान् कालनोदितान्, चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् । वनाश्रमी 'श्रौतेन छागस्य वपाया मेदसः' इति श्रुतेन पशुना छागादिना तु, मां न यजेत् ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रमिति । नैगमैर्वैदिकवाक्यैः, यानि मुनेः अपि, आम्नातानि कर्त्तव्यतयाविहितानि, अग्निहोत्रं च दर्शश्च पौर्णमासं च तानि, चातुर्मास्यानि च तानि चापि, पूर्ववच्चरेत् । तैरपि मां यजेतेत्यर्थः । अग्निहोत्रादिशब्दैः कर्मेनामधेयान्युक्तानि ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

वानप्रस्थ और संन्यासी के धर्म

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्रिय उद्धव ! यदि गृहस्थ मनुष्य वानप्रस्थ आश्रम में जाना चाहे, तो अपनी पत्नी को पुत्रों के हाथ सौंप दे अथवा अपने साथ ही ले ले और फिर शान्त चित्त से अपनी आयु का तीसरा भाग वन में ही रहकर

व्यतीत करे ॥ १ ॥ उसे वन के पवित्र कन्द-मूल और फलों से ही शरीर-निर्वाह करना चाहिये; वस्त्र की जगह वृक्षों की छाँट पहिने अथवा घास-पात और मृगछाला से ही काम निकाल ले ॥ २ ॥ केश, रोँ, नख और मूँछ-दाढ़ी रूप शरीर के मल को हटावे नहीं। दातुन न करे। जल में घुसकर त्रिकाल स्नान करे और धरती पर ही पड़े रहे ॥ ३ ॥ मोष्म ऋतु में पञ्चाग्नि तपे, वर्षा ऋतु में खुले मैदान में रहकर वर्षा की बौछार सहे। जाड़े के दिनों में गले तक जल में डूबा रहे। इस प्रकार घोर तपस्यामय जीवन व्यतीत करे ॥ ४ ॥ कन्द-मूलों को केवल आग में भूनकर खा ले अथवा समयानुसार पके हुए फल आदि के द्वारा ही काम चला ले। उन्हें कूटने की आवश्यकता हो तो ओखली में या सिलपर कूट ले, अन्यथा दाँतों से ही चबा-चबाकर खा ले ॥ ५ ॥ वानप्रस्थाश्रमी को चाहिये कि कौन-सा पदार्थ कहाँ से लाना चाहिये, किस समय लाना चाहिये, कौन-कौन पदार्थ अपने अनुकूल हैं—इन बातों को जानकर अपने जीवन-निर्वाह के लिये स्वयं ही सब प्रकार के कन्द-मूल-फल आदि ले आवे। देश-काल आदि से अनभिज्ञ लोगों से लाये हुए अथवा दूसरे समय के सञ्चित पदार्थों को अपने काम में न ले ॥ ६ ॥ नीवार आदि जंगली अन्न से ही चरु-पुरोडाश आदि तैयार करे और उन्हीं से समशोचित आग्रयण आदि वैदिक कर्म करे। वानप्रस्थ हो जाने पर वेदविहित पशुओं द्वारा मेरा यजन न करे ॥ ७ ॥ वेदवेत्ताओं ने वानप्रस्थी के लिये अग्निहोत्र, दर्श, पौर्णमास और चातुर्मास्य आदि का वैसा ही विधान किया है, जैसा गृहस्थों के लिये है ॥ ८ ॥

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसन्ततः । मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ९ ॥

यस्त्वेतत् कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् । कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद् बालिशः कौऽपरस्ततः ॥ १० ॥

यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥

यदा 'कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु । विरागो जायते 'सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मुनिः धमनिसन्ततः एवं चीर्णेन तपसा तपोमयं माम् आराध्य ऋषिलोकात् माम् उपैति ॥ ९ ॥ यः तु एतत् कृच्छ्रतः चीर्णं निःश्रेयसं महत् तपः अल्पीयसे कामाय युञ्ज्यात् ततः अपरः कः बालिशः ॥ १० ॥ यदा असौ नियमे अकल्पः जरया जातवेपथुः (तदा) अग्नीन् आत्मनि समारोप्य मच्चित्तः अग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ निरयात्मसु कर्मविपाकेषु लोकेषु यदा सम्यक् विरागः जायते ततः न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिरिचिता भावार्थदीपिका

अस्य निष्कामस्य फलमाह । एवमिति । धमनीभिः शिराभिः संततो व्याप्तः । यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः । ऋषिलोकान्महर्षीणादिक्रमेण । अयं भावः । अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैव तावन्मुच्येत । प्रतिबंधकबाहुल्ये त्वनेन क्रमेण मुच्यत इति ॥ ९ ॥ तं सक्रमं निंदति । यस्तिष्ठति । निःश्रेयसं मोक्षफलम् । अल्पीयसे आग्रिचिन्त्यादित्यल्प एव तस्मै ॥ १० ॥ एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः । तृतीयभागवसाने तु मंदविरागेऽपि संन्यासाधिकारः । यदि तु ततोर्वागेव स्वधर्माशक्तो भवेत्तदापि सम्यगविरक्तो विरक्तो वा । तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह । यदेति । जातो वेपथुः कंपो देहे यस्य सः ॥ ११ ॥ विरक्तं प्रत्याह । यदेति ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अस्य वानप्रस्थस्य । 'धमनी तु शिरा हृद्विलसिन्योश्च योषिति' इत्यमरः । इत्यर्थ इति—सर्वभोगत्यागादतीवकृश इति भावः । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । दीपिका—अस्य वानप्रस्थस्य निष्कामस्य भगवदाराधनमात्रकामस्य । ननु क्रमोपादाने किं बीजमित्यपेक्षायामाह—अयं भाव इति । भगवत्तोषकेण तपसा यद्यंतःकरणशुद्धिभक्ती स्यातां तदा तु तद्द्वारात्रैव वानप्रस्थत्व एवमुच्यते प्रतिबंधकबाहुल्ये त्वंतःकरणशुद्धिभक्त्यभावो हेतुः ॥ ९ ॥ तं वानप्रस्थम् । 'आत्रह्यमुवनालोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन' इत्युक्तेरत्यल्पत्वमेव । एतत्पञ्चाग्न्यादिरूपम् । चीर्णं संपादितम् । ततः सक्रमतापसान् ॥ १० ॥ ततस्त्वृतीयभागतोऽर्वागेव प्रागेव । आत्मनि स्वस्मिन् । अग्नीन् गार्हपत्यादीन् । वैखानसशास्त्रविधानेन अग्निं समाविशेत् । मानसाग्निहोत्रं कुर्यात् स्वयं स्वशरीरदाहे । त्वात्मघातित्वप्रतीतेः । विहितत्वाद्यथाश्रुत एव वार्थः । कामानां प्रतिबंधं विना तपसा यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः । ततस्त्वृतीयभागा-

दर्शकपूर्वम् । तत्र विरक्ताविरक्तयोर्मध्ये । अग्नीनग्निसाध्यकर्मणि ॥ ११ ॥ कर्मणां यज्ञादीनां विपाकेषु फलभूतेषु स्वर्गादिषु । निरयात्मसु भोगांते दुःखहेतुत्वाभ्रकतुल्येषु । 'अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् । नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च । दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चैव कांचनाः । चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः । मरुतां विदवेदेवानां साध्यानामश्विनोरपि । रुद्रादित्यवसूनाश्च तथान्येषां दिवौकसाम् । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ।' इति शांतिपूर्वतर्गतमोक्षधर्मेण जापकाख्यानोक्तेः परमात्मनस्स्थानस्यापेक्षयैतेषां निरयत्वमेवोक्तं श्रीभीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति, निर्गतोऽयः शुभावहविधिरत्यंतसुखलक्षणो येभ्यस्ते निरया इत्यन्वर्थसंज्ञाप्रतिपत्तेः । न्यस्ताग्निस्त्यक्ताग्निसाध्यकर्मा सन् । ततः तदनु ॥ १२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवमिति । धमनीभिराहारादिसंकोचवशाच्छुष्कमांसतया विस्पष्टाभिः नाडीभिः सन्ततः व्याप्तः एवं चीर्णेन कृतेन तपसा तपोमयं ज्ञानविग्रहं मामाराध्य मुनिः ऋषिलोकान्मामुपैति । महर्लोकं प्राप्य क्रमेण ततो मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं भावः । अन्तःकरणशुद्धिर्भक्तिद्वाराऽत्रैव तावन्मुच्यते प्रतिबन्धकबाहुल्ये त्वनेन क्रमेण मुच्यते ॥ ९ ॥ यस्त्विति । निःश्रेयसं मोक्षसाधनं कृच्छ्रतः कष्टेन चीर्णम् अनुष्ठितमेतन्महत्तपो यस्त्वल्पीयसे कामाय आविरिच्छथादत्यल्प एव कामस्तस्मै युञ्ज्यात् योजयेत्ततोऽन्यः को वा बालिशो मूर्खः । स एव महामूर्ख इत्यर्थः ॥ १० ॥ यदेति । यदाऽसौ वनाश्रमी नियमे स्वधर्मे अकल्पः असमर्थः । तत्र हेतुः । जरया जातवेषथुः तदा अग्नीन् आहवनीयादीन् आत्मनि स्वहृदये समावेश्य मनसा समारोप्य मच्चितः मां चिन्तयन् अग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ विरक्तं प्रत्याह—यदेति । निरयात्मसु दुःखबाहुल्येन नरकतुल्येषु कर्मणां विपाकेषु फलेषु स्वर्गादिलोकेषु सम्यग्विरागो जायेत । तदा न्यस्ताग्निः आत्मनि समारोपिताग्निः संस्ततो ब्रह्मचर्यात् गृहाद्वा वनाद्वा प्रव्रजेत् । “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या वैराग्यस्यैव संन्यासहेतुत्वप्रतिपादनात् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणः सगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अस्य वानप्रस्थस्य निष्कामस्य भगवदाराधनामात्रकामस्येत्यर्थः । ननु क्रमोपादाने किं बीजमित्यपेक्षायामाह । अयं भाव इति । भगवत्तोषकेण तपसा यदि अन्तःकरणशुद्धिभक्ती स्यातां तदा तद्द्वारात्रैव वानप्रस्थत्व एवमुच्यते प्रतिबन्धकबाहुल्ये तु अन्तःशुद्धिभक्त्यभावौ हेतुः ॥ ९ ॥ सकामं महर्लोकादिकामम् ॥ १० ॥ कामनाप्रतिबन्धं च विना तपसा यावज्जीवं वर्त्तमानस्य मोक्षः । ततस्तृतीयभागादर्शकं पूर्वं तत्र विरक्ताविरक्तयोर्मध्ये । अग्नीन् अग्निसाध्यकर्माणि ॥ ११ ॥ ततः वानप्रस्थाश्रमात् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुकपक्षीयम्

ऋषिलोकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी नवधा मम भक्तियुक्तश्चेदृषिलोकं गत्वा मामुपैतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यश्चैतदिति । सर्वोश्रमधर्माणां भगवद्वक्तिविरहिततत्तल्लोकावाप्तिरैव फलं तत्फलकामो बालिशः अज्ञ इत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उक्तविधानभिसंहितफलधर्मेनिष्ठस्य वनाश्रमिणो गतिमाह । एवमिति । धमनीभिः शिराभिः सन्ततः व्याप्तः यावज्जीवं चीर्णेन तपसा शुष्कमांसवत्केवलं विस्पष्टनाडीव्याप्तदेह इत्यर्थः । तपोमयं तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरं मामाराध्य ऋषिलोको महर्लोकः इयं ल्यब्लोपे पञ्चमी यावज्जीवमनभिसंहितफलस्वधर्मेनिष्ठो मद्भक्तियुक्तो वनस्थः ऋषिलोकं विहाय देहान्ते मामुपैतीत्यर्थः मामाराध्येत्यनेन तपसः स्वाराधनरूपत्वावगमात्फलाभिसंध्यभावः फलितः एवं चाभिसंहितफलस्य तु ऋषिलोकप्राप्तिः फलमिति फलितम् ॥ ९ ॥ अभिसंहितफलनिष्ठं निन्दति । यस्त्विति । कृच्छ्रतः क्लेशेन चीर्णं सम्पादितं निःश्रेयससाधनमेतन्महत्तपः के ल-मल्पीयसे कामाय युञ्ज्यादुपयुक्तं कुर्यात् ततोऽन्यः को वा बालिशः मूर्खः अज्ञो वा न कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं चीर्णेनेत्यादिना यावज्जीवमनुष्ठितस्य स्वधर्मरूपतपसः स्वाप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं तदशक्तौ कृत्यमाह । यदेति । असौ वनाश्रमी नियमे स्वधर्मरूपेऽकल्पः यदा च जरया जातकम्पः तदा अग्नीनाहवनीयादीनात्मनि हृदये समावेश्यारोप्य मय्येव चित्तं यस्य सः अग्निं समाविशेत् प्रविशेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तम इति ब्रह्मचारिणः संन्यासाधिकार उक्तः तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेदिति गृहस्थस्यापि अवनाश्रमिणस्तद्वर्माश्च वक्तुं तदधिकारिगुणानाह । यदेति । कर्मविपाकेषु कर्मावसानकेषु निरयात्मसु निरयरूपेषु लोकेषु स्वर्गादिषु विरागो यदा जायते ततस्तदा न्यस्ताग्निः प्रव्रजेदिति सम्बन्धः—

आक्रीडा विविधा राजन् ! पद्मिन्यश्रामलोदकाः । एते वै निरयास्तात ! स्थानस्य परमात्मनः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
इति स्वर्गादीनां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन मुमुक्षोर्निरयवदयन्तद्देयत्वं महर्षिभिरप्यभिहितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तपोमयं ज्ञानरूपम् ऋषीणां लोकान्मामुपैति ॥ ९ ॥ एवं कृच्छ्रतश्चीर्णं तपोमदपरोक्षाय नियोक्तव्यम् अन्यथा युञ्जानः सर्वहास्य इत्याह । यत्स्विति । निःश्रेयसं मदपरोक्षलक्षणं पुरुषार्थसाधनम् ॥ १० ॥ स्वाश्रमविहितकर्मकरणासामर्थ्यश्रेष्ठिकुर्यादत्राह । यदेति ॥ ११ ॥ क्रमप्राप्तं प्रब्रजनपूर्वकं यतिधर्माह । यदेति । धर्मविपाकेषु धर्मफलेषु दुःस्वत्वान्निरयात्मसु नरकसमानरूपेषु ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवमिति । टीकायां निष्कामस्येति भगवदाराधनामात्रकामस्येत्यर्थः । अन्तःकरणेत्यादौ यदि तथा मत्तोषण्या तपस्ययान्तःकरणशुद्धिभक्ती स्यातां तदात्रैव वानप्रस्थत्वे मुच्यते यदि तु प्रतिबन्धकबाहुल्यं स्यात् तर्हि क्रमेणैव मुच्यत इति मां तपोमयमाराध्येति तपसैवाराध्येत्यर्थः । अतः शुद्धभक्त्यभावात् क्रमेणैव मां प्राप्नोतीति भावः ॥ ९ ॥ महर्लोकदिकामं निन्दति । यत्स्विति । कामानां प्रतिबन्धं च विना तपसा यावज्जीवं वर्त्तमानस्य मोक्षः ॥ १०-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऋषिलोकात् महर्लोकं प्राप्य मामुपैति क्रमेण मुच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ सकामं तं निन्दति । य इति ॥ १० ॥ अकल्पः असमर्थः ॥ ११ ॥ धर्मविपाकेषु धर्मप्राप्येषु ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निष्कामस्य वानप्रस्थस्यान्तःकरणशुद्धिज्ञानवैराग्यभक्तिसिद्धौ सत्यां मुक्तिरेवेत्याह । एवमिति । एवं चीर्णेन तपसा आयुषस्तृतीयभागसाध्येन धमनीभिः शिराभिर्व्याप्तः तपोमयं तपसा प्राप्यम् आलोचनात्मकेन संन्यासाग्रहं विहाय आयुःशेषे आवर्त्यमानेन वशीभूतं मामाराध्य ऋषिलोकात् त्यज्यलोपे पञ्चमी ऋषिलोकं विहाय मामुपैति आपुनरावृत्तिमार्गक्रमेणैव मां प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋषिलोकं महर्लोकं तु सकामो वानप्रस्थः गच्छति न मद्भक्त इति भावः । एवं सर्वेषामाश्रमिणां सकामानामेव तत्तल्लोकप्राप्तिः ज्ञानभक्तिनिष्ठानां तु सर्वेषामेकैकस्मिन्नाश्रमे मुक्तिः शिथिलप्रयत्नानां त्वन्तःकरणबोधकाश्रमादाश्रमान्तरगमनसाध्येनाराधनेन मुक्तिरेवेत्याकरेषु द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ अत एव सकामं निन्दति । य इति । निःश्रेयसं मोक्षसाधनम् अल्पीयसे प्राकृतभोगाय ॥ १० ॥ यदि मुमुक्षुः बुभुक्षुर्वा वानप्रस्थधर्मानेव आयुषस्तृतीयभागसाध्यं न समापयितुं शक्नोति न च संन्यासाश्रमेऽपि गन्तुं शक्नोति तदा मुख्यार्थं स्वाश्रमधर्मसाध्यलोकप्राप्त्यर्थं वा कं शरणं ब्रजेदत्राह । यदासाविति । असौ द्विविधोऽपि वानप्रस्थः मच्चित्तो भवेन्मां शरणं ब्रजेत् अहमेव मुक्तिभुक्तिप्रद इत्यर्थः—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तथा विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥

इति मोक्षधर्मे च यदि तु कायक्लेशादेव फलमिच्छति तदाग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ यदि तु नियमे खलु कल्पस्यापि कर्मविपाकेषु कर्मफलभूतेषु ब्रह्मलोकपर्यन्तेषु—

आक्रीडा विविधा राजन् ! पद्मिन्यश्रामलोदकाः । एते वै निरयास्तात ! लोकस्य परमात्मनः ॥

इति वैष्णवेऽपि निरयत्वेनोक्तेषु निरयात्मसु दुःखोदकेषु लोकेषु विरागः सम्यग्जायते तदा ततः वानप्रस्थादाश्रमात् ज्ञानभक्तिदाढ्याथ प्रब्रजेत् ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अस्य निष्कामस्य फलमाह—एवमिति । धमनीभिराहादिसङ्कोचवशाच्छुष्कमांसतया विस्पष्टाभिः नाडीभिः सन्ततः व्याप्तः एवं चीर्णेन कृतेन तपसा तपोमयं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतेः । ज्ञानविग्रहं मामाराध्य मुनिः ऋषिलोकान्मामुपैति, महर्लोकं प्राप्य ततो मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तं सकामं निन्दति—यत्स्विति । निःश्रेयसं मोक्षसाधनं कृच्छ्रतः कष्टेन चीर्णं अनुष्ठितमेतन्महत्तपो यस्त्वलपीयसे कामाय तुच्छविषयलभार्थं युञ्ज्यात् योजयेत्ततोऽन्यः को वा बालिशो मूर्खः, स एव महामूर्ख इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं यावज्जीवं वर्त्तमानस्य मोक्षस्तृतीयभागावसाने तु मन्दविरागेऽपि संन्यासाधिकारः । यदि तु ततोऽर्वागेव

स्वधर्माशक्तो भवेत् तदापि सम्यग्विरक्तो वा विरक्तो वा, तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह—यदेति । यदाऽसौ वनाश्रमी नियमे स्वधर्मे अकल्पः असमर्थः । तत्र हेतुः जरया जातवेषेषु । तदा अग्नीन् आहवनीयादीन् आत्मनि स्वहृदये समावेश्य मनसा समारोप्य मच्चित्तः मां चिन्तयन् अग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥ विरक्तकृत्यमाह—यदेति । निरयात्ममुखदुःखबाहुल्येषु नरकतुल्येषु कर्मणां विपाकेषु फलेषु स्वर्गादिलोकेषु सम्यग्विरागो जायते तदा न्यस्ताग्निः आत्मनि समारोपिताग्निः संस्ततो ब्रह्मचर्यात् गृहाद्वा वनाद्वा प्रव्रजेत् 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुत्या वैराग्यस्यैव सन्न्यासहेतुत्वप्रतिपादनात् ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तविधानभिसंहितफलनिष्ठस्य वनाश्रमिणो गतिमाह । एवमिति । एवं चीर्णेन तपसा, धमनिसंततः शुष्कमांसवत् केवलविस्पष्टनाडीव्याप्तदेह इत्यर्थः । मुनिः तपोमयं तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरं मां आराध्य, ऋषिलोकात्, मां उपैति । ऋषिलोको महर्लोकः । इयं ल्यब्लोपे पञ्चमी । यावज्जीवमनभिसंहितफलस्वधर्मनिष्ठो मद्भक्तियुक्तो वनस्थः ऋषिलोकं विहाय देहान्ते मासु-पैतीत्यर्थः । मामाराध्येत्यनेन तपसः स्वाराधनरूपत्वावगमात्फलाभिसंधेरभावः फलितः ॥ ९ ॥ अभिसंधितफलनिष्ठं निन्दति । यस्त्विति । यस्तु पुमान्, कृच्छ्रतः क्लेशेन, चीर्णं संपादितं, निःश्रेयसं निःश्रेयससाधनं, एतत् महत् तपः, केवलं, अल्पीयसे तुच्छाग्र कामाय, युञ्ज्यादुपयुक्तं कुर्यात्, ततः अपरः अन्यः, को वा बालिशो मूर्खः अज्ञो वा । न कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं चीर्णेनेत्यादिना यावज्जीवमनुष्ठितस्य स्वधर्मरूपतपसः स्वप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं तदशक्तौ कृत्यमाह । यदेति । असौ वनाश्रमी, नियमे स्वधर्मरूपे, अकल्पः यदा च जरया, जातवेषेषु जातकम्पः स्यात्, तदा अग्नीनाहवनीयादीन्, आत्मनि स्वहृदये, समारोप्य समावेश्य, मध्येव चित्तं यस्य तथाभूतः सन्, अग्निं समाविशेत् प्रविशेत्, एतदविरक्तविषयम् ॥ ११ ॥ 'गृहं वनं वोपविशेत् प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः' इति ब्रह्मचारिणः संन्यासाधिकार उक्तः, 'तिष्ठेदन्नं वोपविशेत् प्रजावान् वा परिव्रजेत्' इति गृहस्थस्याध्य-वनाश्रमिणस्तत्तद्वर्माश्च वक्तुं तदधिकारिगुणानाह । यदेति । कर्मविपाकेषु कर्मावसानकेषु निरयात्मसु निरयरूपेषु, लोकेषु स्वर्गादिषु, यदा सम्यक् विरागः जायते, ततस्तदा, न्यस्ताग्निः सन्, प्रव्रजेत् संन्यसेत् । 'आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः । वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इति स्वर्गादीनां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन मुमुक्षोर्निरयवदत्यन्तहेयत्वं महर्षिभिरपि विहितम् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार चोर तपस्या करते-करते मांस सूख जाने के कारण वानप्रस्थी की एक-एक नस दीखने लगती है । वह इस तपस्या के द्वारा मेरी आराधना करके पहले तो ऋषियों के लोक में जाता है और वहाँ से फिर मेरे पास आ जाता है; क्योंकि तप मेरा ही स्वरूप है ॥ ९ ॥ प्रिय उद्धव ! जो पुरुष बड़े कष्ट से की हुई और मोक्ष देने वाली इस महान् तपस्या को स्वर्ग, ब्रह्मलोक आदि छोटे-मोटे फलों की प्राप्ति के लिये करता है, उससे बढ़कर मूर्ख और कौन होगा ? इसलिये तपस्या का अनुष्ठान निष्काम भाव से ही करना चाहिये ॥ १० ॥ प्यारे उद्धव ! वानप्रस्थी जब अपने आश्रमोचित नियमों का पालन करने में असमर्थ हो जाय, बुढ़ापे के कारण उसका शरीर काँपने लगे, तब यज्ञाग्नि्यों को भावना के द्वारा अपने अन्तःकरण में आरोपित कर ले और अपना मन मुझमें लगाकर अग्नि में प्रवेश कर जाय । (यह विधान केवल उनके लिये है, जो विरक्त नहीं हैं) ॥ ११ ॥ यदि उसकी समझ में यह बात आ जाय कि काम्य कर्मों से उनके फलस्वरूप जो लोक प्राप्त होते हैं, वे नरकों के समान ही दुःखपूर्ण हैं और मनमें लोक-परलोक से पूरा वैराग्य हो जाय तो विधिपूर्वक यज्ञाग्नि्यों का परित्याग करके संन्यास ले ले ॥ १२ ॥

इष्टा यथोपदेशं मां दत्त्वा सर्वस्वमृत्विजे । अग्नीन् स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥
विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः । विघ्नान् कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात् परम् ॥ १४ ॥
विभृयाच्चन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् । त्यक्तं न दण्डपात्राभ्यामन्यत् किञ्चिदनापदि ॥ १५ ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् । सत्यपूतां वदेद् वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथोपदेशं माम् इष्टा ऋत्विजे सर्वस्वं दत्त्वा अग्नीन् स्वप्राणे आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥
दारादिरूपिणः देवाः संन्यसतो विप्रस्य विघ्नान् कुर्वन्ति वै हि अयम् अस्मान् आक्रम्य परं समियात् ॥ १४ ॥ मुनिः वासः धारयेत्

चेत् तर्हि केवलं) परं कौपीनाच्छादनं (सर्वं) त्यक्तं चेत् तर्हि दण्डपात्राभ्याम् अन्यत् किञ्चित् अनापदि न (विभ्रयात्) ॥ १५ ॥
(यतिः) दृष्टिपूर्तं पादं न्यसेत् वस्त्रपूर्तं जलं पिबेत् सत्यपूर्तां वाचं वदेत् मनःपूर्तं समाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्रादौ कृत्यमाह । इष्टेति । यथोपदेशं श्राद्धाष्टपूर्वकं प्राजापत्येष्टया मामिष्ट्वा स्वे प्राणे आत्मनि ॥ १३ ॥ संन्यासे विघ्ना भवन्ति तानविगणय्य संन्यसेदेवेत्याशयेनाह । विप्रस्येति केनाभिप्रायेण कुर्वन्ति तमाह । अयमिति । परं परब्रह्म ॥ १४ ॥ एवं प्रव्रजितस्य धर्मानाह । विभ्रयाच्चेदिति । परं कौपीनादन्यद्वासो यदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनाच्छाद्यते यावता कटिवेष्टनेन तावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः । त्यक्तं प्रेषोच्चारणपूर्वमेव । अतोऽन्यत्किञ्चिदपि न विभ्रयात् । दण्डपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥ मनःपूर्तं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तदाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र संन्यसेन । आवेशय प्रव्रज्याशास्त्रोक्तक्रमेण संधार्य । निरपेक्षं ऐहिकामुष्मिकाभिलाषशून्यः । श्राद्धानामष्टकं श्राद्धाष्टकं तत्तु संन्यासपद्धत्यादिभ्योऽवसेयम् । केचित्तु मार्गशीर्षदिमासचतुष्टयकृष्णाष्टमीसंभवं श्राद्धं श्राद्धाष्टकं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथेति दीपिका ॥ १३ ॥ तान् विघ्नान् । विप्रस्येति नोपलक्षणम्, किन्तु विप्रेतरस्य प्रव्रज्यानाधिकारसूचनमन्यथा द्विजस्य नरस्य वेत्यन्यतरं ब्रूयादिति भावः । तम् अभिप्रायम् । अयं संन्यसिता । आक्रम्योत्सङ्गः । परं ब्रह्मलोकं ब्रह्म वा ॥ १ ॥ एवम् इत्थम् । प्रव्रजितस्य कृतसंन्यासस्य । इत्यर्थ इति—ततोऽधिकधारणे पातित्यं स्यादिति भावः । प्रैष इति मंत्रनाम । ते च त्रयस्तेषामनुक्रमेणोच्चारणं गृहस्थैर्न कार्यं किञ्चिदंतरोच्चारणे तु न दोषः । प्रैषानाह—ॐ भूः संन्यस्तं मया । ॐ भुवः संन्यस्तं मया । ॐ स्वः संन्यस्तं मया स्वाहेति प्रथमप्रैषः । ॐ पुत्रैषणाया वित्तैषणाया लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं स्वाहेति द्वितीयप्रैषः । ओमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति तृतीयः प्रैषः । अतः त्यक्तादन्यत् । आदिना जलशोधनवस्त्रादिग्रहः ॥ १५ ॥ दृष्टिपूर्तं सूक्ष्मजीवादिराहित्येन शुद्धम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्रादौ कृत्यमाह—इष्टेति । निरपेक्षः सर्वतो विरक्तश्चेत् तदा यथोपदेशं श्राद्धाष्टपूर्वकं प्राजापत्येष्टया मामिष्ट्वा समाराध्य सर्वस्वमृत्विजे दत्त्वा स्वप्राणे आत्मनि अमोनावेशय परिव्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्रस्येति । दारादिरूपिणो दारादिद्वारा देवाः संन्यसतो विप्रस्य विघ्नान्कुर्वन्ति । अयं संन्यासी हि निश्चितमस्मानाक्रम्य वल्लभ्य परं पदं समियात् गमेत्यतीतीर्ष्या विघ्नान् कुर्वन्तीत्यर्थः । विघ्नानविगणय्य संन्यसेदेवेत्याशयः ॥ १४ ॥ प्रव्रजितस्य धर्मानाह—विभ्रयाच्चेदिति । परं कौपीनादन्यद्वासो यदि विभ्रयात् धारयेत् तदा कौपीनाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं धारयेत् । प्रेषोच्चारणपूर्वं यत्सर्वं त्यक्तं तत्र दण्डपात्राभ्यामन्यत् किमपि अनापदि न विभ्रयात् । अनापदीत्युक्त्यापत्सु देहनिर्वाहार्थं यत् किञ्चिदावश्यकं वस्त्रादि तद्विभ्रयादिति सूचितम् ॥ १५ ॥ दृष्टीति । दृष्टिपूर्तं दृष्टया सम्यक् निरीक्ष्य विशुद्धे देशे पादं न्यसेत् । वस्त्रेण पूर्तं शोधितं जन्तुमलादिरहितं जलं पिबेत् । सत्येन पूर्तां वाचं वदेत् मनःपूर्तं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तत्समाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्र संन्यासान्तरे । श्राद्धाष्टपूर्वं मार्गशीर्षदिमासचतुष्टये कृष्णपक्षीयाष्टमीसंभवं श्राद्धं श्राद्धाष्टकं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा ॥ १३ ॥ तान् विघ्नान् । तम् अभिप्रायं परं ब्रह्म तल्लोकम् ॥ १४ ॥ प्रेषोच्चारणपूर्वमेव वाच्यं च भवान् यजतामित्यादि जलपात्रादेरित्यादिशब्देन शीतनिवारकवस्त्रादिपरिग्रहः ॥ १५ ॥ दृष्टया पूर्तं हिंसतो निवर्तितं मनःपूर्तमिति धर्मे येन चात्मा प्रसीदतीति मनः प्रसादस्य प्रमाणत्वान् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

दण्डपात्राभ्यामिति । जलपवित्रादिपात्रान्तराणामपि प्रदर्शनार्थमुक्तं वस्त्रपूर्तं जलं पिबेदिति ह्यनन्तरमुच्यते ॥ १५ ॥ मनःपूर्तत्वं रागद्वेषविरहः ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्रादौ कृत्यमाह । इष्टेति । यथोपदेशं यथाविधि श्राद्धाष्टपूर्वकं प्राजापत्येष्टया मामिष्ट्वा आराध्य सर्वस्वमृत्विजे दत्त्वा अग्नीन् स्वप्राणे आत्मन्यावेशय निरपेक्षः मदतिरिक्तेष्वपेक्षारहितः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥ दुर्लभोऽयं तुर्याश्रम इत्यभिप्रायेणाह । विप्रस्येति ।

दारादीत्यादिशब्देनात्मजबन्धवादिसङ्ग्रहः दारादिमुखेन विघ्नं कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्तर्हि तेषामन्तरायाचरणेऽभिप्राय इत्यतस्तमाह । अयमिति अयं परिगृहीततुर्याश्रमः अस्मानाक्रम्योल्लङ्घ्य परं परमपदं समियाद्गमिष्यतीति ॥ १४ ॥ अथ परिब्राजो धर्मानाह । विभूयादित्यादिना । मुनिश्चेदिति सम्बन्धः यतिश्चेदित्यर्थः । अनेन कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसानां चतुर्णामपि यतीनां साधारणा वक्ष्यमाणा धर्मा इत्यभिप्रेतं कूपपतनमर्हतीति कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनं तदाच्छादनमपि कौपीनमन्तरीय-मुत्तरीयं च वासो विभूयादित्यर्थः । परं केवलमेतावदेव न त्वन्यद्वासः शिरः प्रावरणकञ्चुकादिकमित्यर्थः । असौ यतिर्यत्किञ्चिदाश्रमपरिमहदशायां त्यक्तं दण्डपात्राभ्यामन्यत्तत्र किञ्चिदपि विभूयात् दण्डपात्राभ्यामित्येतदावश्यकजलपवित्रादेरप्युपलक्षणम् अत्र दण्डशब्देन त्रिदण्डं विवक्षितं तस्यैव विहितत्वात् तथा हि स्मर्यते दक्षवृहस्पतिभ्याम्—

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रमी ॥
त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथगिति ।

शाण्डिल्यः—

दण्डानि त्रीणि सम्भूत्य धारयेद्विधिपूर्वकम् । लिङ्गञ्च वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ॥

अत्रिः—

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं श्रुतौ ।

दत्तात्रेयः 'त्रिदण्डिरूपधृग्विप्रः साक्षान्नारायणः स्मृतः । त्रिदण्डी पूजितो येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना । नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपी त्रिदण्डधृत् । त्रिदण्डं लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः । यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः । अत्रिदत्तात्रेयौ काणादशक्याषण्डैर्ब्रह्मधर्मो विलोडितः । त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रचिता त्रयो—

हारीतः विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः । कुर्यात्त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं न कारयेत् ॥
केशमात्रान् समग्रन्थीन्त्रिदण्डान् वैणवान् यतिः ।

धारयेदिति शेषः । इत्थं परः शताः स्मृतयो विस्तरभयात्र लिख्यन्ते अत्राभिसूचयिष्यति वेणुभिर्न बहुवचनेन ज्ञान-वैराग्यरहितत्रिदण्डमुपजीवति इत्यनेन च ननु नात ऊर्ध्वं शुक्लमम्बरं विभूयादेकदण्डी त्रिदण्डी वेति बोधायनादिवचनाद्विदण्डैक-दण्डधारणयोर्विकल्प इति चेन्न गुरुलघुनोस्तुल्यविकल्पासम्भवात् बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पितैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डा-लभरूपापद्विषयतां हारीतमेधातिथी व्यवस्थापयतः—

त्रिदण्डं वैष्णवं सौम्यं सत्त्वचं समपर्वकम् । वेष्टितं कृष्णगोवालरञ्जना तु चतुरङ्गुलम् ॥
जष्ट्रे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः । एकं तु वैष्णवं दण्डं पलाशं वैत्वमेव वा ॥
गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावन्न स्यात्त्रिदण्डकम् ।

मेधातिथिस्तु ॥

यावन्न स्थुल्यो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेदिति । एवं च यावन्त्येकदण्डधारणविधायकवचनानि ॥

तान्यापद्विषयकदण्डधारणपराणीति व्यवस्थाप्यम् शास्त्रानाकोपनिषदि अथ ह यद्ब्रह्मपरमं

सनातनमित्युपक्रम्य पारमहंस्यमाश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्तिं पञ्चमात्रा दधानः अत्र श्लोकौ भवतः ॥

'त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिष्यं कवचमित्येतद्विभूयाद्यावदायुषम् । त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनं निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनमित्यात्मनायते तदेवं त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वादाप्ततमबहुस्मृत्युपबृंहि-तत्वात्त्रिदण्डधारणमेव चतुर्णां परिब्राजकानामविशेषेण मुख्यमेकदण्डधारणं त्वमुख्यमापद्विषयं चेति सिद्धम् एवमुपवीतधारणमपि तथैव श्रुत्या सिद्धं स्मृतं च यथाह वसिष्ठः यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्त इति अङ्गिराश्च—

यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यशः । यज्ञोपवीतं दण्डाश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥

इति शौनकोऽपि युवा सुवासा इति कोषायं वासः सखा मे गोपायेति त्रिदण्डं गृह्णातीति तच्छं योरावृणीमहे इति यज्ञोपवीतमिति—

मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्वातुरञ्जितम् । कार्यं यज्ञोपवीतं तु सितं नवगुणान्वितमिति ॥

सामान्यतस्तु यज्ञोपवीतत्यागं निषेधन्ति यदाह मेधातिथिः—

गृहीतं यत्त्रिदण्डादि अविनष्टं न तु त्यजेत् । समुद्रङ्गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥

प्रक्षिप्य चान्यदादद्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा । तच्छयोरित्युपवीतमल्लिङ्गाद्वै कमण्डलुमिति ॥

अङ्गिराश्च—

यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणमिति ॥

उपवीतपरित्यागे प्रत्यघायं स्मरन्ति च यथाहान्निः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

परित्यजन्ति ये विप्रा मोहात्तर्कोपजीविनः । स्वर्गोपवर्गरूपाभ्यां प्रच्युतास्ते न संशयः ॥ इति

परिब्राजमधिकृत्यास्य वचनस्य प्रवृत्तत्वात्सामान्यवचनोऽपि विप्रशब्दः परिब्राड्विप्रपरः सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्यघायसामान्यात् तथाह्युशानस्तत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह—

ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी । परिब्राड् वापि पतति तस्मात्सूत्रं तु न त्यजेदिति—

तत्परित्यागे प्रायश्चित्तानि बहूनि सप्सरुः यथाहान्निः ।

त्यक्त्वा यज्ञोपवीतं तु षट्कृच्छ्राणि समाचरेदिति ननु नखानि निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजेदिति तस्यागो दृश्यते इति चेन्न नखानि निकृत्य पुराणवस्त्रयज्ञोपवीतकमण्डलुदण्डान् सन्त्यज्य नवान् संगृह्याश्रमं प्रविशेदिति श्रुत्यैव त्यागग्रहणयोः पुरातननूतनविषयत्वापादनादन्योऽन्यापेक्ष्यवस्थापनेन विरोधाभावात् सामान्ययज्ञोपवीतशब्दस्य पुराणत्वाविशेषितं पर्यवसितमुचितत्वात्सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिनास्पृष्टितुमशक्तेः न हि स्य दित्यादिवत् एवं च यावन्ति ब्रह्मसूत्रत्यागविधिपराणि वचांसि तानि पुराणब्रह्मसूत्रत्यागपराणीति व्यवस्थाप्य यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तं यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकं यज्ञोपवीतं विसृजेदिति श्रुतेरिति तदपि त्यागे प्रायश्चित्तस्मरणाद्विकल्पासम्भवात्स्वपक्षरक्षणाभिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् अनेन न्यायेन शिखावर्जनमप्यनुपपन्नं तद्वपननिषेधस्मरणात् यथाह लिखितः—

ऋतुसन्धिषु सर्वत्र चातुर्मास्यान्तरं विना । पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिरिति ॥

मेधातिथिः—

कक्षोपस्थशिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः । अत्रिः न प्रयायाच्चतुर्मासान्वपनं कारयेन्न च—
आरम्भोद्वापदिनयोर्वोपयेद्वपनेऽपि तु ।

अधःकर्णशिखाक्षिभ्रूमाणि नहि जातुचिदिति शिखावपने प्रायश्चित्तं स्मरति गालवः त्रिस्थानलोमवपनं कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं कुर्यादिति ननु मुण्डः शिखी वेति विकल्पस्मरणात् सशिखंवपनं कृत्वेति विशेषस्मरणाच्च शिखावपनसिद्धिरिति चेन्मैवं मुण्डः शिखी वेत्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्पवन्मुख्यामुख्यविषयतयैव निर्वाह्यत्वात् सम्भवति हि केषांविद्ब्रयाध्याहिना शिरसि केशानुत्पत्तिः अन्यथोदाहृतबहुस्मृतिवचनविरोधापत्तेः शिखावपने गालवेन प्रायश्चित्तस्मरणात् तथा च विकल्पवाक्यस्यायमर्थः वाशब्दश्चार्थः मुण्डो भवेच्छिखी च भवेच्छिखावर्जलुप्तकेशो भवेदित्यर्थः । शिखावपनमन्तरेणापि वपने मुण्डशब्दः स्मृतिकारैरेव प्रयुक्तः—

पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः इति । कक्षोपस्थशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ॥

न त्रैमुण्डश्चमतिक्रामेद्भिद्भुः संवत्सरे क्वचित् इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तांशवपनेऽपि मुण्डशब्दप्रयोगात् मुण्डवपनशब्दयोः पर्यायवदविशेषत्वोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्दः शिखाव्यतिरिक्तविषय इति व्यवस्थाप्य सशिखं वपनं कृत्वेत्येतदपि सविष्टरमन्नं भुञ्जीतेत्यादिवत्कर्तव्यसाहित्येनान्वयः न पुनः सघृतमन्नं भुञ्जीतेत्यादिवत्तथाचायमर्थः यथा सशिखं शिरो भवति तथा वपनं कुर्यादिति । अतश्चतुर्भिरपि परिब्राजकैरेकमुपवीतमपश्यं धार्यं त्रिदण्डशिखे च मुख्यतया परिब्राह्मे इति सिद्धमिति दिक् विस्तरस्तु प्रमेयमालाशतदूषण्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ दृष्टिपूतमिति । दृष्ट्या सम्यग्विशुद्धे देशे पादं न्यसेदित्यर्थः वस्त्रेण पूतं शोधितं जन्तुमालिन्यादिरहितं जलं पिबेत् सत्येन भूतहितेन पूतां शुद्धामनृतादिरहितां वाचं वदेत् मनःपूतं मनसा सम्यक् हेयोपादेयविभागं कृत्वा तत्र यदुपादेयं तदाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयभक्ततीर्थकृता पदरत्नावली

प्रव्रजेत इत्थं भावमाह । इष्टेति । प्राणे अन्तर्यामिणि ॥ १३ ॥ देवान् सम्यक् सम्पूज्य तेभ्योऽनुज्ञामादायैव संन्यासः कार्योऽन्यथा ते दारादिषु सन्निधाय विघ्नं विधायान्धःपातयन्तीत्याशयेनाह । विप्रस्येति । वै इत्यनेन असम्पूज्योऽन्यविष्णुं तं देवा वै पातयन्त्यधः सुसंपूज्य न्यसिष्णुं तं देवा एवानुजानते इति वाक्यं सूचयति । हिरान्देन अथवा तद्यशो वृद्धयै विघ्नन्तीव पुनः पुनः । तात्पर्याद्विघ्नतो दैवैर्नोत्थातुं शक्नुयात्क्वचिदिति मानं सूचयति ॥ १४ ॥ मौनेन वाग्दण्डः अनीहया निषिद्धाचरण-
त्यागेन देहदण्डः अनिलायामेन चेतोदण्डः ॥ १५-१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

परं ब्रह्मलोकम् ॥ १४ ॥ यस्मात्प्रैवाचचारात्पूर्वमेव सर्वं त्यक्तं तस्माद्दण्डपात्राभ्यामन्यत् किञ्चिदपि न गृहीयात् ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इष्टा यथोपदेशं श्राद्धाष्टकपूर्वकं प्राजापत्येष्टया मामिष्टा ॥ १३ ॥ तत्र विघ्नान्न गणयेदित्याह । विप्रस्येति । दारादि-
रूपिणः दारादिष्वाविष्टाः केनाभिप्रायेण कुर्वन्तीति तमाह । अयमिति आक्रम्य अतिक्रम्य परं परं ब्रह्म ॥ १४ ॥ तस्य धर्मानाह ।
बिभृयादिति । परं कौपीनादन्यद्वासो धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रमेव त्यक्तं प्रैवोचचारात् पूर्वमेव
दण्डपात्राभ्यामन्यत् किमपि न बिभृयात् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंविधाय प्रव्रजेदित्याकाङ्क्षायामाह । इष्टेति । यथोपदेशं यथाविधि प्राजापत्येष्टया मामिष्टा अग्नीन् स्वे प्राणे आत्मनि
आवेद्य निरपेक्षः मदितरपदार्थोपेक्षारहितः प्रव्रजेदिति ॥ १३ ॥ परं पूर्णं पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥ परिब्राड्धर्मानाह । बिभृया-
दित्यादिना । कौपीनं गुह्यस्थानाच्छादकं वस्त्रं परमन्यदपि यदि वाञ्छति चेत्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते तावता तावन्मात्रं वासो
बिभृयात् दण्डपात्राभ्यामन्यत् किञ्चिदपि न बिभृयात् यतः आश्रमस्वीकरणवेलायां सर्वं त्यक्तम् अतोऽन्यत्परिग्रहे हीनप्रतिज्ञः
स्यात् ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्रादौ कृत्यमाह—इष्टेति । निरपेक्षः सर्वतो विरक्तश्चेत् तदा यथोपदेशश्राद्धाष्टकपूर्वकं प्राजापत्येष्टया मामिष्टा समाराध्य
सर्वस्वमृत्विजे दत्त्वा स्वप्राणे आत्मनि अग्नीनावेद्य प्रव्रजेत् ॥ १३ ॥ संन्यासे बहवो विघ्ना भवन्ति तानविगणय्य संन्यसेदेवेत्या-
शयेनाह—विप्रस्येति । दारादिरूपिणो दारादिद्वारा देवाः संन्यसतो विप्रस्य विघ्नान्कुर्वन्ति । तत्र तेषामभिप्रायमाह—अयमिति ।
अयं संन्यासी हि निश्चितमस्मानाक्रम्य चलङ्घ्य परं पदं समीयात्, गमिष्यतीतीर्थया विघ्नान् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं
प्रव्रजितस्य धर्मानाह—बिभृयाच्चेदिति । परं कौपीनादन्यद्वासो यदि बिभृयाद्धारयेत्तदा कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं
धारयेत् । प्रैवोचचारात्पूर्वं यत्सर्वं त्यक्तं तत्र दण्डपात्राभ्यामन्यत् किमपि नापदि न बिभृयात् । अनापदीत्युक्त्यापत्सु देहनिर्वाहार्थं
यत्किञ्चिदावश्यकं वस्त्रादि तद्विभृयादिति सूचितम् ॥ १५ ॥ दृष्ट्या सम्यक्निरीक्ष्य विशुद्धे देशे पादं न्यसेत् । वस्त्रेण पूतं शोधितं
जन्तुमलादिरहितं जलं पिबेत् । सत्येन पूतां वाचं वदेत् । मनःपूतं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तत्समाचरेत् ॥ १६ ॥

समावप्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्रादौ कृत्यमाह । इष्टेति । यथोपदेशं यथाविधि, श्राद्धाष्टकपूर्वकमित्यर्थः । माम् इष्टा प्राजापत्येष्टया मामाराधयेत्यर्थः ।
सर्वस्वं ऋत्विजे दत्त्वा, स्वप्राणे आत्मनि, अग्नीन् आवेद्य, निरपेक्षः मदतिरिक्तेष्वपेक्षारहितः सन्, प्रव्रजेत् ॥ १३ ॥ दुर्लभोऽयं
तुयोश्रम इत्याभिप्रायेणाह । विप्रस्येति । दारादिरूपिणः, आदिशब्देनात्मजबन्धवादिसंग्रहः । देवाः संन्यसतो विप्रस्य, वै निश्चयेनैव,
विघ्नं कुर्वन्ति । दारादिमुखेनान्तरायकर्तारः जायन्ते इत्यर्थः । कस्तर्हि तेषामन्तरायाचरणेऽभिप्राय इत्यतस्तमाह । अयं परिगृहीत-
तुयोश्रमस्तु, अस्मानाक्रम्योल्लङ्घ्य, परं परमपदं, समीयात् गमिष्यतीति ॥ १४ ॥ अथ परिब्राजो धर्मानाह बिभृयादित्यादिना ।
बिभृयादिति । मुनिर्यतिः चेद्यदि, वासः बिभृयात्तर्हि, परं केवलं, कौपीनाच्छादनं वासः, बिभृयात् । त्यक्तमाश्रमपरिग्रहदशायां
त्यक्तमन्यत्, दण्डपात्राभ्यामितरत्, अनापदि किञ्चित् न बिभृयात् न गृहीयात् । दण्डपात्राभ्यामित्येतदावश्यकजलपात्रादेरप्युप-

लक्षणम् । अत्र दण्डशब्देन त्रिदण्डो विवक्षितः । तस्यैव विहितत्वात् । तथा हि स्मर्यते दक्षद्वहस्पतिभ्याम् । 'मेखलाजिनदण्डेन
ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहीत्यो यष्टिवेदाद्यैर्नखलोमैर्वनाश्रमो । त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक्' इति । शाण्डिल्यः
'दण्डानि त्रीणि संभृत्य धारयेद्विधिपूर्वकम्' इति । अत्रिः—'लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् । त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं
वै श्रुतं श्रुतौ' इति । दत्तात्रेयः—'त्रिदण्डरूपधृग्विप्रः साक्षात्तारायणः स्मृतः । त्रिदण्डी पूज्यते येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः ।
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण नित्यं नारायणात्मना । नमस्यो भक्तिभावेन विष्णुरूपो त्रिदण्डधृत् । त्रिदण्डं लिङ्गमाभित्य जीवन्ति बहवो
द्विजाः । यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः' इति । अत्रिदत्तात्रेयो—'काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयोधर्मो विलोपितः ।
त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी' । हारीतः—'विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेदिति । कुर्यात् त्रिदण्डग्रहणं कालक्षेपं
न कारयेत्' बृहदक्षः—'केशमात्रान् समग्रन्थीन् त्रिदण्डान्वेषवान् यतिः । धारयेदिति शेषः । इत्थं परशरताः स्मृतयस्त्रिदण्ड-
धारणमोदकाः सन्ति, तास्तु विस्तरभयात् लिख्यन्ते । अत्रापि सूत्रयिष्यति 'वैणुभिर्न यतिर्भवेत्' इति वचनेन । 'ज्ञानवैराग्यरहि-
तस्त्रिदण्डमुपजीवति' इत्यनेन च । 'ननु कक्षात् ऊर्ध्वं शुक्लमस्वरं विभृयादेकदण्डी त्रिदण्डी वा' इति बोधायनादिवचनात्त्रिदण्डैक-
दण्डधारणयोर्विकल्प इति चेन्न । गुरुलघुनेस्तुल्यविकल्पासंभवात् । बोधायनादिसामान्यवचनविकल्पितैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डा-
लाभरूपापद्विषयतां हारीतमेधातिथी व्यवस्थापयतः । 'त्रिदण्डं वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् । वेष्टितं कुष्णगोवालारज्या तु
चतुरङ्गलम् । नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः । एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा । गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावन्न
स्यात्त्रिदण्डकम्' । मेधातिथिस्तु 'यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटेत्' इति । एवं च यावन्त्येकदण्डधारणविधायकवचनानि
तान्यापद्विषयैकदण्डधारणपराणीति व्यवस्थाप्यम् । शाङ्खायनकोपनिषदि । 'अथ ह यद्रह्य परमं सनातनम्' इत्युपक्रम्य 'परमहंस-
माश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्तिपञ्चमात्रां दधानः । अत्र श्लोकौ भवतः । 'त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिष्यं कवचमि-
त्येतद्विभृयाद्यावदायुषम् । त्रिदण्डं वैणवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम्' इत्याम्नायते ।
तदेवं त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वादाप्तमबहुस्मृत्युपबृंहितत्वात् त्रिदण्डधारणमेव चतुर्णां परित्याजकानामविशेषेण मुख्यम् ।
एकदण्डधारणं त्वमुख्यमापद्विषयं चेति सिद्धम् । एकमुपवीतधारणमपि तथैव श्रुत्या सिद्धं स्मृतं च । यथ ह वसिष्ठः । 'यज्ञोपवीत्यु-
दकमण्डलुहस्तः' इति । अङ्गिराश्च । 'यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि नित्यम् । यज्ञोपवीतं दण्डाश्च तथा जन्तुनिवारणम्'
इति । शौनकोऽपि । 'युवा सुवासाः' इति काषायं वासः । 'सखा मे गोभय' इति त्रिदण्डं गृह्णाति । 'तच्छ्रं योरावृणीमहे' इति
यज्ञोपवीतम् इति । 'मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं यद्वातुरज्जितम् । कार्यं यज्ञोपवीतं तु सितं नवगुणान्वितम्' इति । सामान्यतस्तु
यज्ञोपवीतस्यागं निषेधन्ति । यदाह मेधातिथिः । 'गृहीतं यत्त्रिदण्डादिरविनष्टं तु न त्यजेत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेति विनष्टं प्रक्षि-
पेज्जले । प्रक्षिप्य चान्यदाद्याद्वाग्रह्या प्रणवेन वा । तच्छ्रं योरित्युपवीतं मल्लिङ्गाद्वै कमण्डलुम्' इति । अङ्गिराश्च 'यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि
येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम्' इति । उपवीतत्यागे प्रत्यवायं स्मरन्ति च । यथाहात्रिः । 'ब्रह्मसूत्रं
त्रिदैवत्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । परित्यजन्ति ये विप्रा मोहात्तर्कोपजीविनः । स्वर्गोपवर्गरूपाभ्यां प्रच्युतास्ते न संशयः' । पारि-
ब्रज्यमधिकृत्यास्य वचनस्य प्रकृतत्वात् सामान्यवचनोऽपि विप्रशब्दः परित्याद्विप्रपरः । सामान्यतो निर्देष्टस्तु सर्वेषां प्रत्यवाय-
सामान्यात् । तथाहुरानातत्परित्यागे सर्वेषामाश्रमिणां पतनमेवाह । 'ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही बनी । परित्याद्वपि पतति
तस्मात् सूत्रं तु न त्यजेत्' इति । तत्परित्यागे प्रायश्चित्तानि बहूनि अन्ये स्मरन्तः । यथाहात्रिः । 'त्यक्त्वा यज्ञोपवीतं तु षट् कुच्छ्राणि
समाचरेत्' इति । ननु 'नखानि निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजेत्' इति तत्त्यागो दृश्यत इति चेत् 'न नखानि निकृत्य पुराणवक्ष्ययज्ञोप-
वीतकमण्डलुन् संत्यज्य नवान्संगृह्याश्रमं प्रविशेत्' । इति श्रुत्यैव त्यागग्रहणयोः पुरातननूतनविषयत्वादन्वोन्यापेक्षा व्यवस्थापनेन
विरोधाभावात् सामान्ययज्ञोपवीतशब्दस्य पुराणत्वविशेषिते पर्यवसितुमुचितत्वात् सामान्यनिषेधस्य नूतनविशेषविधिना स्पष्टितु-
मशक्तेः । 'न हिंस्यात्' इत्यादिवत् । एवं च यावन्ति ब्रह्मसूत्रत्यागपराणि वचांसि तानि पुराणब्रह्मसूत्रपराणीति व्यवस्थाप्यं, यत्तु
विज्ञानेश्वरेणोक्तं 'यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकं 'यज्ञोपवीतं विसृजेत्' इति श्रुतेः' इति । तदपि त्यागे प्रायश्चित्तस्मरणाद्विकल्पासंभवात्
स्वपक्षरक्षणाभिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् । अनेन न्यायेन शिखावर्जनमप्यनुपपन्नम् । तद्वपननिषेधस्मरणात् । यथाह
लिखितः । 'श्रुतसंधिषु सर्वत्र चातुर्मास्यान्तरं विना । पौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः' इति । मेधातिथिः ।
कश्चोपस्थशिखावर्जमुण्डयेत् शिरो यतिः' इति । अत्रिः—'न प्रयायाच्चतुर्मासान् वपनं कारयेन्न च । आरम्भोद्वासादिनयोर्वापयेद्वपनेऽपि
तु । अथः कर्णशिखाधिभूरोमाणि न हि जातुचित्' इति । शिखावपने प्रायश्चित्तं स्मरति गालवे । 'त्रिस्थानलोमवपनं कृत्वा
प्राज्ञापत्यं कृत्वा प्राणायामशतं कुर्यात्' इति ननु 'मुण्डः शिखी वा' इति विकल्पस्मरणात् सशिखं वपनं कृत्वेति विशेषस्मरणाच्च
शिखावपनसिद्धिरिति चेन्नैवम् । 'मुण्डः शिखी वा' इत्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारणविकल्पवन्मुख्यामुख्यविषयतयैव
निर्वाहत्वात् । संभवति हि केषांचिद्व्याध्यादिना क्षिरसिकेशानुत्पत्तिः । अन्यथोदाहृतबहुस्मृतिवचनविरोधापत्तेः । शिखावपने
गालवेन प्रायश्चित्तस्मरणाच्च । तथा च विकल्पवाक्यस्यायमर्थः । मुण्डो भवेत् शिखी च भवेदिति वाशब्दार्थः, शिखावर्जं लुप्तकेशो

भवैदित्यर्थः । शिखावपनमन्तरेणापि वपने मुण्डशब्दः स्मृतिकारैरेव प्रयुक्तः । 'धौर्णमास्यां शिखावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः' इति । 'कक्षोपस्थशिखावर्जं मृतुसंधिषु वपयेत् । न त्रैमुण्डश्चमतिक्रमेद्भिज्जुः संवत्तं के कचित्' इत्यादिषु शिखाव्यतिरिक्तावपनेऽपि मुण्डशब्दप्रयोगात् । मुण्डवपनशब्दयोः पर्यायवद्विशेषत्वोपपादनाच्च । सामान्यो मुण्डशब्दो जात्यतिरिक्तविषय इति व्यवस्थाप्यम् । सशिखं वपनं कृत्वा इत्येतत् । 'अथ सविष्टरमन्नं भुञ्जीत' इत्यादिवत् कर्त्तव्यसाहित्येनान्वयः । न पुनः 'सधृतमन्नं भुञ्जीत' इत्यादिवत् । तथा चायमर्थः । यथा सशिखं क्षिरो भवति तथा वपनं कुर्यादिति । अतश्चतुर्भिरपि परित्राजकैरेकमुपवीतमवश्यं धार्यम् । त्रिदण्डक्षिखे च मुख्यतया परित्राजे इति सिद्धमिति दिक् । विस्तरस्तु प्रमेयमालाशतदूषण्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ दृष्टिपूतमिति । दृष्टिपूतं दृष्ट्या शोधितं जन्त्वमेध्यादिवर्जितं यथा तथा, पादं न्यसेत् । दृष्ट्या सम्यक् विशुद्धं देशं निर्णीय, विशुद्धे तस्मिन् देशे पादं न्यसेदित्यर्थः । वस्त्रपूतं वस्त्रेण निर्णीतं पवित्रतामापादितं जलं, पिबेत् । वस्त्रगालितजलस्य जन्तु-मालिन्यादिदोषरहिततया शुद्धताभाक्त्वेन पानार्हत्वात् । सत्येन भूतहिततारूपसत्यभाषणेन पूतां शुद्धां, अनृतादिदोषरहितामित्यर्थः । वाचं वदेत् । 'सत्यपूतं वदेद्वाक्यम्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । मनश्च पूतं, समाचरेत् सम्यक् हेयोपादेयविभागं कृत्वा यदुपादेयं तदाचरेत् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जो वानप्रस्थी संन्यासी होना चाहे, वह पहले वेदविधि के अनुसार आठों प्रकार के श्राद्ध और प्राजापत्य यज्ञ से मेरा यजन करे । इसके बाद अपना सर्वस्व ऋत्विजको दे दे । यज्ञाग्नियों को अपने प्राणों में लीन कर ले और फिर किसी भी स्थान, वस्तु और व्यक्तियों की अपेक्षा न रखकर स्वच्छन्द विचरण करे ॥ १३ ॥ उद्धव जी ! जब ब्राह्मण संन्यास लेने लगता है, तब देवता लोग स्त्री-पुत्रादि सगे-सम्बन्धियों का रूप धारण करके उसके संन्यास-ग्रहण में विघ्न डालते हैं । वे सोचते हैं कि 'अरे ! यह तो हम लोगों की अवहेलना कर, हम लोगों को लांघकर परमात्मा को प्राप्त होने जा रहा है' ॥ १४ ॥ यदि संन्यासी वस्त्र धारण करे तो केवल लँगोटी लगा ले और अधिक-से-अधिक उसके ऊपर एक ऐसा छोटा-सा टुकड़ा लपेट ले कि जिसमें लँगोटी ढक जाय । तथा आश्रमोचित दण्ड और कमण्डलु के अतिरिक्त और कोई भी वस्तु अपने पास न रखे । यह नियम आपत्तिकाल को छोड़कर सदा के लिये है ॥ १५ ॥ नेत्रों से धरती देखकर पैर रखे, कपड़े से छानकर जल पिये, मुँह से प्रत्येक बात सत्यपूत—पवित्र हुई ही निकाले और शरीर से जितने भी काम करे, बुद्धिपूर्वक—सोचविचारकर ही करे ॥ १६ ॥

मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् । न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद् यतिः ॥ १७ ॥
भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्हान् वर्जयश्चरेत् । समागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येन्नब्धेन तावता ॥ १८ ॥
बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपसृश्य वाग्यतः । विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥
एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः । आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ २० ॥
विविक्तक्षेमशरणो मद्भाविमलाशयः । आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥
अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया । बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥
तस्माभियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः । विरक्तः तुल्लकामेभ्यो लब्ध्वाऽऽत्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥
पुरगामव्रजान् सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् । पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अङ्ग मौनानीहानिलायामाः वाग्देहचेतसां दण्डाः एते यस्य (यतेः) न सन्ति (सः) वेणुभिः यतिः न भवेत् ॥ १७ ॥ चतुर्षु वर्णेषु विगर्हान् वर्जयन् असंक्लृप्तान् सप्त आगारान् भिक्षां चरेत् तावता लब्धेन तुष्येत् ॥ १८ ॥ बहिः जलाशयं गत्वा तत्र उपसृश्य वाग्यतः पावितं विभज्य शेषं आहृतम् अशेषं भुञ्जीत ॥ १९ ॥ निःसङ्गः संयतेन्द्रियः आत्मक्रीडः आत्मरतः आत्मवान् समदर्शनः एतां महीम् एकः चरेत् ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणः मद्भाविमलाशयः मुनिः मया अभेदेन एकम् आत्मानं चिन्तयेत् ॥ २१ ॥ ज्ञाननिष्ठया आत्मनः बन्धं मोक्षं च अन्वीक्षेत् इन्द्रियविक्षेपः बन्धः एषां संयमः मोक्षः ॥ २२ ॥ मुनिः तस्मात् षड्वर्गं नियम्य तुल्लकामेभ्यः विरक्तः आत्मनि महत् सुखं लब्ध्वा मद्भावेन चरेत् ॥ २३ ॥ पुरगाम व्रजान् सार्थान् (मुनिः) भिक्षार्थं प्रविशन् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महा चरेत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मौनं वाचो दंडः । अनोहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्राणायामश्चेतसः । एते अंतर्धृतास्त्रयो दंडा यस्य न सन्ति अंग हे उद्धव । अंगे धृतैर्वणुभिर्न स यतिरिति वा ॥ १७ ॥ चतुर्विधं । ब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु । पूर्वपूर्वीसंभवे वा । विगर्हान-
भिस्तपतितान् । असंकल्पान् अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टम् ॥ १८ ॥ बहिर्गमात् । पावितं प्राक्षणादिभिः शोधितम् ।
विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः । अशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तम् । याचितमिति पाठे माधुकरेण याचितमन्नं चेत्तर्हि विभज्य
भुज्जत । न त्वयाचितादिभेदयचतुष्टयमित्यर्थः । 'माधुकरे तु नैवेद्यं भेदये नान्येषु विद्यते । नैवेद्यकं क्षिपेदप्सु त्रितयं भौतिकं
बहिः ।' इति स्मृतेः । यद्वा केनापि याचितं चेत्तन्मध्ये तस्मै किञ्चिद्विभज्य दत्तव्येति ॥ १९ ॥ किंच एकश्चरेदिति । आत्मन्येव
क्रीडा कौतुकं यस्य सः । आत्मन्येव च रतस्तुष्टः । आत्मवान् धीरः ॥ २० ॥ विवित्तं विजितं क्षेमं निभयं शरणं स्थानं यस्य
सः । मयि भावेन विमल आशयो यस्य सः ॥ २१ ॥ बंधं मोक्षं च । केन बंधः केन वा मोक्ष इति तावाह बन्ध इति ॥ २२-२३ ॥
पुराणि हृष्टादिमतिं प्रामास्तद्रहिताः । ब्रजा गोष्ठानि तान् । सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् ॥ २४ ॥

श्रीधरशुद्धोक्तो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वेणुधारणेन यतित्वे वेणुविक्रेत्रादीनामपि तस्यादत्त आह अंगे शरीरे । उक्तविधिना धृते गृहीति । बहुत्वेन मौनादि-
हीनस्य वेणुदंडभारधारणेपि यतित्वं न स्यादेकदंडस्य तु का कथेति सूचितम् ॥ १७ ॥ वृत्तिभेदेन चतुर्विधमहाह—'विदशास्वार्थ-
तत्त्वज्ञः संतुष्टोऽध्यापको वशी । विद्यावृत्तिर्जपपरो दयालुर्निरहंकृतिः । कुर्वीणोहरहः प्राज्ञः प्राक्षणे प्राक्षणे स्मृतः (१)
पशुवाहनतत्त्वज्ञो रणे चाप्यपलायवान् । आरभे नीतिमाच्छूः स विप्रः क्षत्रियः स्मृतः (२) वैश्यकर्मण्यभरतः पशुपालमत्तत्परः ।
वाणिज्यकृषिकर्ता च स वैश्यो विप्र उच्यते (३) स्नेहलाक्षातिलाभीली क्षारं घृतं मधु । मही विक्रयते चैव स विप्रः शूद्र
उच्यते (४)' इति । सर्वथा ग्रामे विप्राभावे किं कार्यमित्याह—पूर्वपूर्वेति । 'सता वा ह्यसता वापि ब्रह्महत्यादिना तु यः ।
अभियुक्तो हि लोकेषु सोभिशास्तः प्रकीर्तितः । कर्मणा योनिर्तश्चैव देहदेवैश्च कुत्सितः । पाप्मितास्तां विजानीयान्महापातकिनस्तथा' ।
इति यमोक्तेः । बहुवचनेनायाज्ययाजनादिग्रहः 'शूद्रान्यः पतिताश्चापि याजयेदर्थकारणात् । सोऽयाज्ययाजको विप्रस्त्यजेत्तं
हव्यकव्ययोः' इति देवलोक्तेः । अत्र सप्तपदं मध्य एवोदरपूर्तिक्षमान्नाप्तौ न तु सप्तावश्यकत्वं किंत्वधिकं न लिप्सेतात्प्राप्तावपि
तावतैव तुष्टेदित्यर्थपरम् । वृत्तिभेदेन प्रतिग्रहाध्यापनयाजनशिलोच्छलक्षणवृत्त्या चतुर्विधेति संदर्भविश्वनाथो—इह वृत्तावेव
वर्णत्वमारोपितम् ॥ १८ ॥ इत्यर्थ इति—माधुकरवदानीतान्न एव नैवेद्यादि न त्वसंकल्पादावपीति भावः । त्रितयं ब्रह्मविण्वर्कत्रय-
संबंधिजले । भौतिकं भूतेभ्यः पिपीलिकादिभ्यः बहिर्जलात् क्षिपेदित्यर्थः । 'माधुकरं संप्रकृतम् । प्रावप्रणीतमयाचितम् । तात्कालि-
कोपपन्नं च भैक्ष्यं पंचावैधं स्मृतेः । माधुकरं प्रसिद्धम् । असंकल्पं पूर्वमनुद्दिष्टम् । प्राक्प्रणीतं केनचिदुक्तमद्य मद्गोहे भिक्षा
कार्येति संकेतेनोक्तम् । अयाचितं प्रसिद्धम् । भिक्षार्थमुद्यताय तदेव प्राप्तं तात्कालिकम् । याचितपदस्य माधुकरयाचिते लक्षणायां
गौरवं मत्वाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—यदि भिक्षिताभ्रमत्पमपि तदपि विभजनीयमेवेति भावः ॥ १९ ॥ अन्यदपि यतिमधिकृत्याह
किंचेति । आत्मनि परमात्मनि अनुभवगोचरीकृते रतस्तुष्टः तेनैव क्रीडायुक्तः ॥ २० ॥ भवेन भक्त्या । अमेदेन 'तत्त्वमसि'
इत्युक्तचिदंशैक्येन । यद्वा—आद्यासुदेवाद्वक्तिभावेन भेदेन एकं केवलमात्मानं चितयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु विक्षेपः
प्रसरणम् । एषाम् इन्द्रियाणां विषयेभ्य आहृत्य मयि स्थापनं संयमो मोक्षः मोक्षहेतुः 'देवानां गुणलिंगानामानुश्राविकर्मणाम् । सत्त्वं
एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी' इति कपिलोक्तेः । अन्वीक्षेत् पुनः पुनर्वि-
चारयेत् ॥ २ ॥ यत् इन्द्रियविक्षेपो बंधहेतुस्तस्माद्धेतोः । समनसामिन्द्रियाणां वर्गं समूहम् । मद्भावेन मद्गत्या । क्षुल्लकामेभ्य
स्तुच्छविषयेभ्यो विरक्तः सन् । आत्मनि चेतसि । महत्सुखं भक्तिमुखम् । 'या निवृत्तिस्तनुधृतां तव पादपद्माभ्यानाम्बुजजनकथा-
श्रवणेन वा स्यात्' इत्याद्युक्तेः ॥ २३ ॥ पुण्यदेशाः कुरुक्षेत्रादयः, पुण्यसरितो गंगाद्याः, पुण्यशैलाः श्रीगोवर्धनाद्याः पुण्यवसानि
वृंदावनादीनि, पुण्याश्रमाः वासिष्ठाद्याश्रमाः, तैर्गुक्तां भूमिं चरेत् ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मौनेति । अङ्ग हे उद्धव । मौनादयो वागादीनां दण्डाः दण्डाः मौनं वाचो दण्डः अनोहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य अनिला-
यामः प्राणायामश्चेतसः । एते अन्तः त्रयो दण्डा यस्य न सन्ति स केवलं धृतैर्वणुभिर्न स संन्यासी न भवेत् संन्यासफलं नैव
प्राप्नुयात् ॥ १७ ॥ भिक्षामिति । चतुर्षु प्रतिग्रहाध्यापनयाजनशिलोच्छलक्षणवृत्त्या चतुर्विधेषु वर्णेषु ब्राह्मणेष्वेव तत्रापि भिक्षार्थं
अभिशास्तपतितान् वजयेत् । तत्रापि असंकल्पान् । अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टम् गृहान्प्रति भिक्षां चरेत्तावतैव
लब्धेनान्नेन तुष्टेच्च । मुख्या ब्राह्मणेष्वेव भिक्षा तदलाभे प्राणरक्षार्थं पूर्वपूर्ववर्णालाभे उत्तरोत्तरवर्णो ज्ञेयाः ॥ १८ ॥ बहिरिति ।

ग्रामाद्बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य आचम्य वाग्वतः मौनी पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यो विभागं कृत्वा । याचितमिति तु पाठान्तरम् । तदानीं केनचित् याचितं चेत्तन्मध्ये तस्मै किञ्चिद्विभज्य दत्त्वा शेषमशेषमाहृतं सर्वं भुञ्जीत । अशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तं भोजनपात्रेऽवशिष्टं न रक्षणीयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एक इति । एकः असहायः निसङ्गः संयतेन्द्रियः आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः तस्मिन्नेव रतः सन्तुष्टः आत्मवान् धीरः समदर्शनश्च सन् एतां महीं चरेत् ॥ २० ॥ विविकेति । विजितं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयि भावेन विमल आश्चर्योऽन्तःकरणं यस्य सः मुनिः मया सहाभेदेनात्मानमेकमेव चिन्तयेत् ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतेति । ज्ञाननिष्ठया तत्त्वविचारेणात्मनो बन्धकारणं मोक्षकारणं चान्वीक्षेत पर्यालोचेत् । तदेवाह । इन्द्रियाणां विक्षेपो विषयासक्तिर्बन्धहेतुः एवमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः संयमो मोक्षहेतुरिति ॥ २२ ॥ तस्मादिति । तस्मात् षण्णां समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां वा नियम्य वशीकृत्य छुल्लकेभ्यः कामेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तः सन् मुनिर्मद्भावेन मद्रक्त्यैवात्मनि अन्तःकरणे महत्सुखं लब्ध्वा विचरेत् ॥ २३ ॥ पुरेति । पुराणि हृद्वादिमन्ति ग्रामास्तद्रहिताः ब्रजा गोष्ठानि तानि सार्थान् यात्रिकजन-समूहान् भिक्षार्थं प्रविशन् पुण्यदेशादिमतीं महीं चरेदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरजिता दीपिनीव्याख्या

वेणुभिस्त्रिभिर्दण्डैः । वेणुभिरिति तु लेखकभ्रम एव ॥ १७ ॥ वृत्तिभेदेन प्रतिग्रहाभ्यापनयाजनशिलोद्भूतरूपेणेत्यर्थः । अत्र विधायामेव चतुः संख्या वर्णं आरोपितेत्यर्थान्तरं तत्र वर्णत्रयाभावे प्राणरक्षार्थं सूत्रोऽप्युपेतः आहारार्थं समीहेतेति वक्ष्यमाणत्वात् । अभिज्ञास्तारितान् कलकुटुषितान् । अत्रादिमन्नागारे ॥ १८ ॥ अयाचितादीति । माधूकरमसंकल्पतं प्राक् प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतमिति भिक्षापञ्चकं ज्ञेयम् । माधूकरे भैक्ष्ये । नैवेद्यं विभागेन निवेदनीयत्वं विद्यते अन्येषु चतुर्विधभैक्ष्येषु न विद्यते । तत्र त्रितयं विष्णुब्रह्मार्कसम्बन्धि । नैवेद्यमप्यु श्लिपेत् । भौतिकं भूतेभ्यो देयं तु बहिः श्लिपेत् । पूर्वाये माधुकरेणेत्याद्येपलभ्यमतो मदेति । तदानीं विभक्तशेषभोजनकाले । तन्मध्ये स्वभाव्यशेषमध्ये ॥ १९ ॥ निसङ्गः सर्वत्र चरन्पि न कुत्राप्यासक्तः ॥ २० ॥ अभेदेन तत्त्वमसीत्युक्तचिदंशैक्येन ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेत विचारयेत् तदभिमतः केन बन्ध इत्यादि ॥ २२ ॥ तस्मादिन्द्रियविक्षेपस्य बन्धत्वात् । मद्भावेन सर्वत्र मद्भावनया ॥ २३ ॥ पुरादीन् प्रति भिक्षार्थं प्रविशन् महीं चरेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

अभेदेनेति अत्राद्यात्मकस्वनिष्ठात्मभेदनिरासः तेन सांख्यमतव्यावृत्तिः ॥ २१-२२ ॥ छुल्लकामेभ्यः छुद्रकामेभ्यः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

मौनेति । मौनं वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य अनिलायामः प्राणायामश्चेतसः एते त्रयो दण्डा यस्य तुरीयामभिज्ञो न सन्ति अङ्ग हे उद्धव ! अङ्गीकृतैर्वर्णभिर्यतिर्न भवेत् ॥ १७ ॥ भिक्षामिति । विगर्हानाभिशास्तपिततादीन् वर्जयित्वा चतुर्षु वर्णेषु असंकल्पमान् अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमननुसहितान् सप्तागारान् गृहान् प्रति भिक्षां चरेत्तावतैव लब्धेन तुष्येच्च पूर्वपूर्ववर्णेषु भिक्षाया अलाभे उत्तरोत्तरवर्णानुमतिरिति केचिद्व्याचक्षते प्राणायामदशायामेव वर्णान्तरभिक्षानुमतिरिति तु युक्तं तथा च सूत्रम् 'सर्वानुमतिश्च प्राणायामे तद्दर्शनात्' इति चतुर्णामपि परिव्राजकानां विप्रकुलभिक्षामेव भगवान् पराशरः स्मरति परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति कुटीचका बहुदका हंसाः परमहंसाश्चेति तत्र कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहसदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत्संन्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपात्रशिखायज्ञोपवीतकाषायवस्त्रधारिणः स्नानशीचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यभ्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्तं यात्रामात्रमुपयुञ्जानास्तस्यां कृत्यां नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते बहुदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिखायज्ञोपवीतिनः कौपीनोत्तरीयवसनकाः वेदान्तार्थबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्ष्यचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते हंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिखायज्ञोपवीतरक्तकाषायवाससो गोमूत्रगोमयाहारा एकरात्रद्विरात्रत्रिरात्रषड्रात्रमासोपवासकुच्छ्रातिकुच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनपराकतुलापुरुषादीनि चरन्तो गोद्विजादयोऽप्येव देशेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते परमहंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिखायज्ञोपवीतिनोऽन्तर्वसनबहिर्वसनविधारिणो प्रामेकरात्रवासिनो नगरतीर्थप्रदेशेषु पञ्चरात्रं क्षारलवणवर्जं भिक्षाकाले शीर्णपर्णकुटीं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्ष्यं गृहीत्वाष्टौ मासानेव भुञ्जानाः संभ्योपासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्तः आत्मानं मोक्षयन्ते ॥ १८ ॥ बहिरिति । किञ्च बहिरित्यस्य ग्रामाविद्यादिः उपस्पृश्याचम्य वाग्वतो मौनी भूत्वा तथा केनचिद्याचितं चेत्तस्मै आहृतं भैक्षमन्नं विभज्य दत्त्वा शेषं भुञ्जीत अशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तम् ॥ १९ ॥ एक इति । एकोऽसहायः निसङ्गः कायनासक्तः नियमितवाह्यान्तरिन्द्रियः आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आत्मनि परस्मिन्नेव रतः सन्तुष्टः

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृत बालप्रबोधिनी

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मौनेति । मौनं च अनीहा कान्यकर्मत्यागश्च अनिलायामः प्राणायामश्च ते, वाक् च देहश्च चेतश्च तेषां, दण्डाः । तत्र मौनं वाचो दण्डः, अनीहा देहस्य दण्डः, अनिलायामश्चेतसो दण्डः, अहं हे एतच्च, एते त्रयो दण्डाः, यस्य तुरीयाश्रमिणः, न सन्ति हि, यस्य संन्यासिनो न भवन्तीत्यर्थः । तर्हि स संन्यासी, वेणुभिरङ्गीकृतैस्त्रिभिर्वशदपदैः, यतिः न भवेत् ॥ १७ ॥ भिक्षामिति । विगर्हान् अभिशस्तप्रतितादीन्, वर्जयन् वर्जयित्वेत्यर्थः । चतुर्षु वर्णेषु, प्रतिग्रहाध्यापनयाजनशिलोच्छलक्षणवृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु ब्राह्मणेष्वेवेत्यर्थः । असंकल्पमान् अत्रायं लाभो भविष्यतीति पूर्वमेननुद्दिष्टान्, सप्त आगारान् गृहान्, भिक्षां चरेत् तावता लब्धेन तुल्ये च । पूर्वपूर्ववर्णेषु भिक्षाया अलाभे, उत्तरोत्तरवर्णानुमतिरिति केचिद्व्याचक्षते, तदयुक्तम् । प्राणायामदशायामेव

वर्णान्तरभिक्षानुमतिरिति तु युक्तं, तथा च सूत्रम् । 'सर्वान्मानुमतिश्च प्राणायाम्ये तदर्शनात्' इति । चतुर्णामपि परित्राजकानां विप्र-
कुलभिक्षामेव भगवान् पराशरः स्मरति । तत्र परित्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । कुटीचकाः, बहुदकाः, हंसाः, परमहंसाश्चेति । तत्र
कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादीन् परित्यज्य विधिवत् संन्यासं कृत्वा, त्रिदण्डजल-
पवित्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यभगवद्ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नेन यात्रामात्रमुपयुञ्जाना-
स्तास्तस्यां कुट्यां नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । बहुदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रशिकयज्ञोपवीतिनो वेदान्ताद्यवोधकाः
साधुव्रतेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षवर्गं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते । हंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिकयज्ञोपवीतरक्तकाषायवाससो गोमूत्र-
गोमयाहारा एकरात्रत्रिरात्रमासोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनपराकृतुलापुरुषादीनि चरन्तो गोद्विजात्येषु देशेषु वसन्त
आत्मानं मोक्षयन्ते । परमहंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्रशिकयज्ञोपवीतिनोऽन्तर्वसनबहिर्वसनविधारिणो ग्रामैकरात्रवासिनो नगर-
तीर्थप्रदेशेषु पञ्चरात्रं क्षारलवणवर्जं भिक्षाकाले शीर्णवर्णपुटं कृत्वा ब्राह्मणकुलादेव भैक्ष्यं गृहीत्वाऽष्टौ प्रासानेव भुञ्जानाः संध्यो-
पासनतत्परा नित्यं वृक्षमूले वसन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति ॥ १८ ॥ बहिरिति । बहिः ग्रामादिति शेषः । जलाशयं गत्वा, तत्र
उपस्पृश्याचम्य, वाग्यतः मौनीभूतो मुनिः, आहृतं माधुकर्णानीतं भिक्षान्नं, भोजनकाले इति शेषः । याचितं केनचिद्याचितं
भवेच्चेदित्यर्थः । विभज्य तद्विभागं विधाय तस्मै दत्तव्येत्यर्थः । शेषं विभक्तावशिष्टं तदन्नम्, अक्षेपं यथा तथा, भुञ्जीत ॥ १९ ॥
एक इति । किं च निःसङ्गः काप्यनासक्तः, संयतेन्द्रियः नियमितबाह्यान्तरिन्द्रियः, आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः, आत्मन्येव
रतः संतुष्टः, आत्मवान् धीरः, समदर्शनः सुखदुःखयोः समानदर्शनः, यद्वा । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं पश्यन्, सः एकः असहायः
एव, पतां महीं चरेत् । न त्वेकत्रैव वसेदित्यर्थः ॥ २० ॥ विविकेत । विविकं विजितं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः, मद्भावेन
मयि भक्त्या विमलः आशयो यस्य सः, मुनिः मया अभेदेन, आत्मानम् एकं ज्ञानैकस्वरूपं, चिन्तयेत् । मया अभेदेनेत्यनेनात्म-
नामब्रह्मात्मकत्वव्युदासः । तेन सांख्यमतव्यावृत्तिः ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतेति । ज्ञाननिष्ठया तत्त्वत्रययात्यात्मज्ञाननिष्ठया, आत्मन्तः
बन्धं मोक्षं च, अन्वीक्षेत् । बन्धमोक्षशब्दौ तत्कारणपरौ । स्वस्य बन्धहेतुं मोक्षहेतुं च ज्ञाननिष्ठया पर्यालोचेत् । तावेव दर्शयति ।
इन्द्रियविक्षेपः इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसरणं, बन्धः । एषामिन्द्रियाणां, संयमः विषयेभ्यः परावृत्तिश्च, मोक्षः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ।
यत इन्द्रियविषयविक्षेपसंयमौ बन्धमोक्षहेतू तस्मात्, षण्णां समनस्कातां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्गं समूहं नियम्य, मन्येव यो भावोऽभि-
प्रायविशेषो भक्त्यात्मकस्तेन युक्तः, कुलकामेभ्यः क्षुद्रकामेभ्यः शब्दादिविषयेभ्य इत्यर्थः । विरक्तः सन्, मुनिः महदपारम्,
आत्मनि सुखं लब्ध्वा, चरेत् ॥ २३ ॥ पुरेति । पुरग्रामप्रजान् पुराणि वीथिमन्ति, हृदादियुक्तानीत्यर्थः । ग्रामास्तद्रहिताः, प्रजा
गोष्ठाः, सार्थान् यात्रिकजनसमूहान्, भिक्षार्थं प्रविशन् सन्, पुरग्रामदेशसरिच्छैलवनाश्रमवर्ती महीं चरेत् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

बाणी के लिये मौन, शरीर के लिये निश्चेष्ट स्थिति और मन के लिये प्राणायाम दण्ड हैं । जिसके पास ये तीनों दण्ड नहीं हैं, वह केवल शरीर पर बाँस के दण्ड धारण करने से दण्डो स्वामी नहीं हो जाता ॥ १७ ॥ संन्यासी को चाहिये कि जातिव्युत् और गोघाती आदि पतितों को छोड़कर चारों वर्णों की भिक्षा ले । केवल अनिश्चित सात घरों से जितना मिल जाय, उतने से ही संतोष कर ले ॥ १८ ॥ इस प्रकार भिक्षा लेकर बस्ती के बाहर जलाशय पर जाय, वहाँ हाथ-पैर धोकर जल के द्वारा भिक्षा पवित्र कर ले, फिर शास्त्रोक्त पद्धति से जिन्हें भिक्षा का भाग देना चाहिये, उन्हें देकर जो कुछ बचे उसे मौन होकर खा ले; दूसरे समय के लिये बचाकर न रखे और न अधिक माँगकर ही लाये ॥ १९ ॥ संन्यासी को पृथ्वी पर अकेले ही विचरना चाहिये । उसकी कहीं भी आसक्ति न हो, सब इन्द्रियाँ अपने वश में हों । वह अपने-आप में ही मस्त रहे, आत्म-प्रेम में ही तन्मय रहे, प्रतिकूल-से-प्रतिकूल परिस्थितियों में भी धैर्य रखे और सर्वत्र समान रूप से स्थित परमात्मा का अनुभव करता रहे ॥ २० ॥ संन्यासी को निर्जन और निर्भय एकान्त स्थान में रहना चाहिये । उसका हृदय निरन्तर मेरी भावना से विशुद्ध बना रहे । वह अपने-आप को मुझसे अभिन्न और अद्वितीय, अखण्ड के रूप में चिन्तन करे ॥ २१ ॥ वह अपनी ज्ञाननिष्ठा से चित्त के बन्धन और मोक्ष पर विचार करे तथा निश्चय करे कि इन्द्रियों का विषयों के लिये विक्षिप्त होना चञ्चल होना बन्धन है और उनको संयम में रखना ही मोक्ष है ॥ २२ ॥ इस लिये संन्यासी को चाहिये कि मीन एवं पाँचों ज्ञानेन्द्रियों को जीत ले; मोक्षों की लुब्धता समझकर उनकी ओर से सर्वथा मुँह मोड़ ले और अपने-आप में ही परम आनन्द का अनुभव करे । इस प्रकार वह मेरी भावना से भरकर पृथ्वी में विचरता रहे ॥ २३ ॥ केवल भिक्षा के लिये ही जंगल, गाँव, अहीरों की बस्ती या यात्रियों की टोली में जाय । पवित्र देश, नदी, पर्वत वन और आश्रमों से पूर्ण पृथ्वी में बिना कहीं मसता जाड़े घूमता-फिरता रहे ॥ २४ ॥

वानप्रस्थाभ्रमपदेऽभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् । संसिध्यत्याश्रममोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा ॥ २५ ॥
 नैतद् वस्तुतया पश्येद् दृश्यमानं विनश्यति । असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥ २६ ॥
 यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् । सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत् स्मरेत् ॥ २७ ॥
 ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्रक्तो ज्ञानप्रेक्षकः । सल्लिङ्गानाभ्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ २८ ॥
 बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् । वदेदुन्मत्तवद् विद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥
 वेदवादस्तो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः । शुष्कवादविवादे न कञ्चित् पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥
 नोद्विजेत जनाद् धीरो जनं चोद्विजयेत् तु ।
 अतिवादास्तितिक्षेत नावमन्येत वञ्चनम् । देहमुद्दिश्य पशुवद् वैरं कुर्यान्न केनचित् ॥ ३१ ॥
 एक एव परो आत्मा भूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः । पथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वय—शिलान्धसा शुद्धसत्त्वः आशु असंमोहः संसिध्यति (अतः) वानप्रस्थाभ्रमपदेषु अभीक्ष्णं भैक्ष्यम् आचरेत् ॥ २५ ॥
 एतत् वस्तुतया न पश्येत् दृश्यमानं विनश्यति असक्तचित्ता इह अमुत्र चिकीर्षितात् विरमेत् ॥ २६ ॥ एतत् जगत् मनोवाक्प्राण-
 संहतं सर्वं आत्मनि माया (इति) तर्केण (निश्चिन्त) स्वस्थः तत् त्यक्त्वा (पुनः) न स्मरेत् ॥ २७ ॥ विरक्तः अनप्रेक्षकः
 ज्ञाननिष्ठः मद्रक्तः सल्लिङ्गान् आभ्रमान् त्यक्त्वा अविधिगोचरः (सन्) चरेत् ॥ २८ ॥ बुधः बालकवत् क्रीडेत् कुशलः जडवत्
 चरेत् विद्वान् उन्मत्तवत् वदेत् नैगमः गोचर्या चरेत् ॥ २९ ॥ (सः) वेदवादस्तः न स्यात् पाखण्डी न (स्यात्) हैतुकः न
 (स्यात्) शुष्कवादविवादे कञ्चित् पक्षं न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ धीरः जनात् न उद्विजेत् जनं च न उद्विजयेत् अतिवादां तितिक्षेत
 कञ्चन न अवमन्येत । देहम् उद्दिश्य केनचित् पशुवत् वैरं न कुर्यात् ॥ ३१ ॥ एकः एव आत्मा परः भूतेषु आत्मनि अवस्थितः
 यथा इन्दुः उपपात्रेषु (तथा) भूतानि एकात्मकानि च ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यतः शिल्पवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनाधसाऽग्नेन शुद्धसत्त्वः सज्जिवृत्तमोहः संसिध्यति मुख्यते ॥ २५ ॥ ननु मिष्टान्नं विहाय
 कथं शिलान्धे प्रवृत्तिः स्यादत आह । नैतदिति । एतत् दृश्यमानं मिष्टान्नादि वस्तुतया न पश्येत् । यतो विनश्यति । अत इहामुत्र
 च लोके असक्तचित्तः संस्रिकीर्षितात्तदर्थं कृत्याद्विरमेत् ॥ २६ ॥ ननु तथापि यावद्विनाशं सुखहेतुत्वात्तर्षितावतः कुतो विरागः
 स्यात्तत्राह । यदेतदिति । एतच्च जगन्मप्रताप्यदं मनोवाक्प्राणैः संहतं सहितमहंकारास्पदं शरीरं च सर्वं तत्रजन्यं सुखं चात्मनि
 मायामात्रमिति तर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तेन त्यक्त्वा स्वस्थ आत्मनिष्ठः संस्तन्न पुनः पुनः स्मरेन्न चिन्तयेत् ॥ २७ ॥ एवं बहुदकाधिर्मा-
 नुक्त्या परमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सार्धैर्दशभिः । क्विर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् ज्ञाननिष्ठो वा मोक्षेऽन्यनपेक्षो मद्रक्तो वा सल्लिङ्गां-
 क्षिदंवादिसहितानाभ्रमांस्तद्वर्मास्त्यक्त्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं चरेदित्यर्थः । न पुनरत्यन्तत्याग एव विवक्षितः पुनर्धर्म-
 विधानात् । अक्रियत्वस्योत्तराध्याये वक्ष्यमाणत्वाच्च । तर्हि पूर्वं स्यात्को विशेषस्तामाह । अविधिगोचरो विधिकिकरो न स्यादिति ।
 एतदेव स्फुटीकरिष्यति । “शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत्” इत्यादिना ॥ २८ ॥ कथं चरेत्तदाह । बुधो विवेकवानपि
 बालकवन्मानावमानविवेकशून्यः । कुशलो निपुणेऽपि जडवत्फलानुसंधानाभावेन । विद्वान् पंडितोऽप्युन्मत्तवत्लोकरं जनाभावेन ।
 नैगमो वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यामनियताचारमिव ॥ २९ ॥ वेदवादस्तः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः । पाखण्डी श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
 धर्मानुष्ठानवान् । हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः । शुष्कवादे निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥ अतिवादान् दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥
 आत्मदृष्ट्या तावद्देहकारणं नास्तीत्युक्तमेक एवेति देहदृष्ट्यापि नास्तीत्याह । भूतानि च देहा अपि कारणरूपेणैकात्मकानि ॥ ३२ ॥

श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो हेतोः । पदं स्थानम् । असंमोहो मिथ्याज्ञानरहितः । मुख्यतेऽपरोक्षज्ञानवाग्भवति । तदीयेन व्रतस्थ-
 संबन्धन्येन ॥ २५ ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । यतो हेतोर्विनश्यति तुर्यमलरूपेण मिष्टममिष्टं च परिणमते, भक्षणकालेऽपि क्षणिक-
 मेव मिष्टमिष्टसुखादि क्षणोत्तरं तदनुभवमुखस्यापि नाशादित्यर्थः । यतः सर्वं विनाशि अतो हेतोः । तदर्थंकृत्यादेहिकामुष्मिक-
 कार्यात् । एतस्त्वाद्वादि । वस्तुतया न पश्येद्यतो विनश्यति उदरगतं सर्वं मलरूपेण परिणतं सन्नश्यत्येव । अत ऐहिकामुष्मिक-
 लोकेऽसक्तचित्तः संस्रिकीर्षितात्तदर्थं कृत्याद्विरमेत् ॥ २६ ॥ पुनराशङ्कते—नन्विति । यद्यपि सर्वं विनाशि तथापीति । तर्षितावतः

विषयस्मरणशीलस्य । तत् विषयसुखम् । माया मायागुणकार्यं तर्केण कार्याणां करणात्मकत्वात्परमात्मैक्यमेवैतस्येति न्यायेन
इदंकारास्पदं न स्मरेत् ॥ २७ ॥ बहुदकादयस्तृतीयस्कन्वे उक्ता अपि पुनः सौगम्यायाह—“चतुर्विधो भिक्षुकः स्यात्कुटीचक-
बहुदको । हंसः परमहंसश्च योगः पञ्चास् उत्तमः ॥” इति । तत्राद्ययोर्द्वयोः शिखासूत्रधारणं पुनर्दत्ताभोजनं भवति परं तु सर्वव्यासंगा-
न्विहायाध्यात्मविद्याभ्यासः । हंसस्तु पुत्रादीनां त्यागं कृत्वा वनादौ वसेत् शिखासूत्रे तस्य वैकल्पिके । परमहंसो मुण्डः सूत्ररहितश्च ।
सर्वेषां ब्रह्मविद्याभ्यासस्तुल्य एवेति । परमहंसस्यैक एव दण्डस्त्रिदण्डादिकं हंसादीनामिति संक्षेपः । अथ प्रकृतमनुसरामः ।
बहिर्विरक्तो बाह्यविषयेभ्य उपरतः । इत्यर्थ इति—यथा शास्त्रे प्रणवजपक्रमदमविकं विहितं तदतिक्रम्य न वर्तेतेति भावः । अत्र
हेतुद्वयमाह—पुनरित्यादिना । पुनराक्षिपति—तर्हीति । पूर्वस्माद्बहुदकादेः । तं विशेषम् । विधिक्रियत्वं चातीवहठेन तदुक्तकर्तृत्वं
तादृशो न भवेत्किंतु यथा देवकाळं कुर्यादित्यर्थः । एतदेव विधिक्रियत्वाभावत्वमेव । परिपक्वज्ञानिनो निष्कामभक्तस्य वर्णाश्रम-
नियमाभावमाह—ज्ञाननिष्ठः परिपक्वज्ञानवान् । अनपेक्षकः प्रतिष्ठापर्यतापेक्षारहितः । अत्र सर्वथा नैरपेक्ष्यमजातप्रेम्णो भक्तस्य न
संभवेदत उत्पन्नप्रेमेव भक्तः सल्लिगानाश्रमास्त्यजेत्, अनुत्पन्नप्रेमा तु निल्लिगानाश्रमधर्मास्त्यजेदित्यर्थो लभ्यते । स्वधर्मत्यागस्तु
‘तावत्कर्मणि कुर्वीत’ इति वाक्याद्भक्तानासारंभत एवावगम्यते, तथाः शुद्धान्तःकरणत्वादेव पापे प्रवृत्त्यभावाद् दुराचारत्वं
नाशंक्यमतो नाविधिगोचरः ॥ २८ ॥ तदाचरणं पृच्छति—कथमिति । इवपदेन तु सर्वथाचारपरित्यागी भवेदित्युक्तम् । लोक-
प्रतिष्ठोत्थविक्षेपभयात्कापि स्वं न प्रकाशयेदित्याह—बुध इति ॥ २९ ॥ निष्प्रयोजनगोष्ठ्याम् ‘काकस्य कति दंताश्च कति रोमाणि
गर्दभे’ इत्यादिनिष्फलवादकर्तृसमाजे । पाखण्डी बौद्धादिमताश्रयी । पाखण्डी न स्यादिति—पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि बौद्धादिशास्त्रं
नाभ्यसेदित्यर्थः । शुष्कवादो विवर्तादिलक्षणः । तत्र विवादे सति कश्चित्पक्षं विष्णुभक्तिकारकेतरं नाश्रयेत् ॥ ३० ॥ उद्विजेत
भीतो भवेत् । उद्विजेत्येतिचिदुक्त्वा भीतं न कुर्यादित्यर्थः । पशुवत् यथा पशवो देहताडनादिनैव वैरं कुर्वन्ति तादृशो न भवेदित्यर्थः ।
अतिवादान् ‘त्वं मूर्खोऽसि मूर्खसभायां निजपाण्डित्यप्रकाशकत्वात्’ इत्येवंरूपाणि दुर्वचनानि । तुल्यवाद्भजनं संसारादुद्वेजयेदेव
तन्निःसारत्वज्ञापनेन ‘त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सलदुःसहोमर्षसारचक्रकदनात्’ इत्युक्तन्यायेन । भक्तिहीनावज्ञानात्स्वयमपि तत् उद्विजे-
त्तत्संसर्गस्य संसारचक्रपातकत्वात् ॥ ३१ ॥ भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरातेषु । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः’ इत्यादिश्रुतेः । कारणरूपेण
महाभूतादिरूपेण । आत्मा परमात्मा । भूतेष्वन्येषु । आत्मनि स्वस्मिन् जोवे । यथेन्दुरित्येकस्यैव वैभवमात्रे दृष्टान्तः न तु
प्रतिबिम्बत्वे । ‘अंबुवदग्रहणात् न तथात्वम्’ ‘वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्’ इति पूर्वोत्तरन्यायाभ्यां तथा
निर्णीतत्वात् । विश्वनाथस्तु—यथोपपत्तेषु प्रतिबिम्बत्वेन प्रतीतेषु स्वकिरणेषु इन्दुः स्वकार्येषु कारणस्य सत्त्वादित्वादृष्ट्या वैर-
कारणाभावः, देहदृष्ट्या तु ‘भूतान्येकात्मकानि’ इति क्व वैरं कार्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वानप्रस्थेति । यतः शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनान्नेन शुद्धसत्त्वः सन्निवृत्तमोह आशु संसिध्यति मुच्यते ।
अतो वानप्रस्थाश्रमेऽप्येवाभीक्षणं पुनः पुनः भैक्षमाचरेत् ॥ २५ ॥ ननु मिष्टान्नं त्रिहाय कथं शिलान्ने प्रवृत्तिस्तत्राह—नैतदिति ।
एतत् परिदृश्यमानं मिष्टान्नादि गृहापत्यादि वा सर्वं परमार्थवस्तुतया न पश्येत् । यतस्तत्सर्वं चिन्तयति अतस्तत्र असक्तचित्तः
इह लोकसम्बन्धिनः अमुत्र परलोकसम्बन्धिनः चिकीर्षितात् साधनतया कर्तुमिष्टाद्विरमेत् ॥ २६ ॥ यदेतदिति । एतज्जगत्
ममतास्पदं मनोवाक्प्राणैः सहितमहङ्कारास्पदं शरीरं च सर्वं तज्जन्यं सुखं च आत्मनि मायामात्रं स्वरूपावरणभूतयाऽविद्यायाऽध्य-
स्तमिति तर्केण स्वप्नदृष्टान्तेन निश्चित्य स्वस्थ आत्मनिष्ठः संस्तदध्यासं त्यक्त्वा पुनस्तत्र स्मरेत् न चिन्तयेत् ॥ २७ ॥ परिपक्वज्ञानिनो
निष्कामभक्तस्य च वर्णाश्रमनियमाभावमाह—ज्ञानेति । इहामुत्र विषयेषु विरक्तः अत एवानपेक्षः मोक्षापेक्षारहितः ज्ञाननिष्ठो वा
मद्वक्तो वा यतोऽविधिगोचरः विधिनिषेधाधीनो न भवति । शास्त्रस्य विषयासक्ताविद्यावदधिकारिकत्वात् तस्मात्सल्लिगान् त्रिदण्डा-
दिसहितान् आश्रमान् तद्वर्माश्च त्यक्त्वा तत्राग्रहं त्यक्त्वा यथासुखं विचरेत् । अत्रात्यन्तत्यागो न विवर्चितः । पुनर्दर्मविधानात्
अक्रियस्योत्तराध्याये बह्यमाणत्वाच्च । अविधिगोचरत्वमेवात्र पूर्वस्माद्विशेषः इति श्रीस्वामिपादाशयः ॥ २८ ॥ कथं चरेत्तदाह—
बुध इति । बुधो विवेकवानपि बालकवन्मानापमानविवेकशून्यः क्रीडेत् । कुशलो निषुणोऽपि जडवत् फलानुसन्धानशून्यश्चरेत् ।
विद्वान् पण्डितोऽपि लोकरञ्जनाभावेन उन्मत्तवद्वदेत् । नैगमो वेदार्थज्ञोऽपि गोचर्याम् अनियताचारमिव कुर्यादन्यथा लोकैर्विमुक्तो
न स्यादित्याशयः ॥ २९ ॥ वेदेति । वेदे ये वादाः अन्तर्गम्यफलप्रतिपादका अर्थवादास्तेषु रतः आसक्तो न स्यात् । पाखण्डी श्रुतिस्मृति-
विरुद्धाचारवान्न स्यात् । हेतुकः केवलतर्कनिष्ठो न स्यात् । शुष्कवादे निष्प्रयोजनगोष्ठ्या यो विवादस्तस्मिन् कश्चिदपि पक्षं न
समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नेति । जनात् नोद्विजेत भयं न कुर्यात् । जनं च नोद्विजयेत् भयं न दध्यात् । किंतु धीरः वशीकृतान्तःकरणः
सन् अतिवादान् निन्दामवचनानि तितिक्षेत सहेत । देहमुद्दिश्य देहाभिमानं कृत्वा पशुवत् केनचिद्वैरं न कुर्यात् ॥ ३१ ॥ अत्र

हेतुमाह—एक इति । हि यस्मात्परो देहादिभिन्न एक एवात्मा भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु तथा आत्मनि स्वस्मिन्नावस्थितः यथोदक-
मात्रेष्वेक एव चन्द्रोऽवस्थितो भवति तथेति । अत आत्मदृष्ट्या वैरकारणं नास्ति तथा भूतानि शरीराण्यपि पाञ्चभौतिकत्वेनै-
कात्मकानि भवन्ति अतो देहदृष्ट्याऽपि वैरकारणं नास्ति तस्माद्वैरं न कुर्यादिति ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदीयेन वानप्रस्थसम्बन्धिना ॥ २५ ॥ दृश्यमानम् ननु लब्धम् इत्यलब्धे निःसङ्गत्वविवरणम् । अतो नश्वरत्वात् ।
तदर्थकृत्वात् मिष्टान्नाद्यर्थपरिश्रमात् ॥ २६ ॥ यावद्विनाशं विनाशादूर्वाक् तच्चिन्तावतः मिष्टान्नादिचिन्तावतः मायामात्रं प्रतीतिमात्रं
तद्वर्तमानमतीतं च मिष्टान्नादि त्यक्त्वापि पुनर्न चिन्तयेत् इत्यतीते वर्तमाने च निःसङ्गत्वमुक्तम् ॥ २७ ॥ तदासक्तिं धर्मासक्तिमिति
धर्मशब्दस्य तदासक्तौ लक्षणा पूर्वस्माद्बहुदकादेः तं विशेषम् । एतदेव अविधिगोचरत्वमेव ॥ २८ ॥ विवेकवानपि मानापमानज्ञान-
वानपि ॥ २९ ॥ पाषण्डी न स्यात् पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि पाषण्डशास्त्रं नाभ्यसेदित्यर्थः । निष्प्रयोजनगोष्ठ्यामिति वैष्णवमतप्रवृत्ति-
प्रयोजनगोष्ठ्यां तु पक्षमपि समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ तुशब्दः संसारादुद्वेगं विधत्ते त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सलदुःसहोमसंसारचक्रकद-
नादित्यादि प्रह्लादोक्तेः ॥ ३१ ॥ देहमिति युगमकम् । आत्मा परमात्मा भूतेष्वन्येषु आत्मनि च स्वस्मिन् जीवे यथेन्द्रुदपात्रेष्वित्ये-
कस्यैव वैभवमात्रे दृष्टान्तः ननु प्रतिबिम्बत्वे “अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वं वृद्धिह्वासभाक्त्वमन्तर्भावात्” इति पूर्वोत्तरन्यायाभ्यां
तथा निर्णीतत्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

शिलान्धसा शिलोच्छ्वृत्तिवानप्रस्थदत्तभिक्षान्नेन ॥ २५-२६ ॥ सर्वं माया सर्वमिदं प्रकृतिपरिणामः ॥ २७ ॥ सल्लिङ्गान्
गृहस्थादिलिङ्गोपेतान् अविधिगोचरः काम्यविवेकगोचरः ॥ २८ ॥ गोचर्यामज्ञवदिति भावः नैगमः निगमनिष्ठः वेदवादरतः वेदपूर्व-
भागरतो न स्यात् ॥ ३०-३१ ॥ वैराग्यकरणे हेतुमाह । एक एवेति । यथेन्द्रुरिति दोषास्पर्शे दृष्टान्तमाह । अन्यथा आकाशमेकं
पृथगिति दृष्टान्तविरोधात् ॥ ३२-३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च वानप्रस्थेति । अभीक्ष्णं पुनः पुनः तत्र हेतुः संसिध्यतीत्यादि शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनान्धसा
अन्नेनापि शुद्धसत्त्वः सन निवृत्तमोहः संसिध्यति मुच्यते अतस्तेष्वेवाभीक्ष्णं भैक्षमाचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु कामेभ्यः कथं
विरक्तः स्यादित्यत उपायमाह । नेति एतत्परिदृश्यमानं शब्दादिविषयजालं वस्तुतया न पश्येत् कुतः यतस्तद्विनश्यति एतद्दृष्टान्तेन
पारलौकिकविषयेष्वप्यसक्तचित्त इहामुत्र चिकीर्षितात् ऐहलौकिककामसाधनतया कर्तुमिष्टात्कृत्याद्विरमेत् इत्थं सम्यग्विवेकेन
विरक्तो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ किञ्च मनोवाक्प्राणसंहतं वाग्रहणं कर्मेन्द्रियाणामप्युपलक्षणं मनोग्रहणं ज्ञानेन्द्रियाणां प्राणग्रहणं
भूतपञ्चकस्य बुद्धीन्द्रियमनःप्राणभूतसंघातात्मकमेतज्जगज्जङ्गमं शरीरं माया प्रकृतिपरिणामात्मिकेत्येवंविधेन तर्केण नश्वरत्वादिभिः
प्रकृतिकार्यत्वानुमानेनेत्यर्थः । स्वस्थः स्वस्मिन्नेव ब्रह्मात्मके स्थितः ब्रह्मात्मकत्वात्मस्वरूपसंशीलनपरः त्यक्त्वा उक्तविधे शरीरे
आत्माभिमानं त्यक्त्वा पुनस्तच्छरीरमात्मतया नाभिमन्येत ॥ २७ ॥ इत्थं वर्णाश्रमधर्मानभिधायथेत्थमाश्रमधर्माननुतिष्ठतः सज्जात-
ज्ञानवैराग्यभगवद्भक्तियोगस्याचारभेदं विदधाति । ज्ञाननिष्ठ इति साद्वैकादशभिः । विरक्त इति ज्ञाननिष्ठस्य विशेषणम् अनपेक्षक
इति मद्भक्त इत्यस्य विरक्तो ज्ञाननिष्ठो वा अनपेक्षको मद्भक्तो वा स्यादिति सम्बन्धः । वैराग्ययुक्तं ज्ञानं चात्र भगवच्छेषतैकरसोऽहं
तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च स चासंख्येयैः कल्याणगुणैः परतरः अतो मम भगवानेव परमप्राप्यः प्रापकश्च अन्यदपि मन्मनो-
रथवर्त्ति स एव मम यत्सर्वमित्यध्यवसायात्मकं एतच्च समनन्तराध्याये ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्ट इत्यादिना स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति
भक्तियोगस्यानपेक्षत्वं नामानभिसहितफलत्वं भक्तिप्रपन्न्यन्यतरनिष्ठश्चेदित्यर्थः । स चतुर्थाश्रमनिष्ठ एवेति न सङ्कोचः किन्तु
चत्वारोऽप्याश्रमिणः सल्लिङ्गानाश्रमानिति बहुवचनदर्शनात् सल्लिङ्गान् गृहस्थादिलिङ्गोपेतानाश्रमास्त्यक्त्वाऽविधिगोचरश्चरेत् विधि-
ग्रहणं प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् । अविधिगोचरः विधिनेषेधानियोष्यः विधिर्मां प्रवर्त्तयति निषेधस्तु निवर्त्तयतीति बुद्धिं त्यक्त्वा
भगवच्छेषतैकरसस्य मम तत्कैकर्यं मत्स्वरूपानुबन्धीति बुद्ध्या चरेत् यथाशक्ति वर्णाश्रमधर्मान् भगवत्कैकर्येवेषेणाचरेत् सल्लिङ्गा-
नामाश्रमाणां त्यागो नाम निष्पन्नोपायत्वेन तेषूपायानुग्राहकत्वबुद्धयभावात्मकः अनेन यावदुपायनिष्पत्तिस्तावत्तदनुग्राहकत्वबुद्ध्या-
नुतिष्ठेदिति सूचितं स्वीकृतसिद्धोपायस्य निष्पन्नोपायस्य च वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानस्योपायोपकारकत्वाभावात्तद्बुद्ध्यानुष्ठेयत्वं ननु
स्वरूपैणानुष्ठेयत्वं निष्पन्नस्याप्युपायस्याप्रयाणादनुवर्त्तनीयत्वात्प्रतिबन्धवशात्तत्प्रच्युतिसम्भवनया स्वरूपानुबन्धितया वा लोक-
जिघृक्षया वाऽनुष्ठेयत्वमास्थेयमेव अन्यथा—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति ॥

श्रुत्युक्तरीत्यायं स्वरूपतो वर्णाश्रमधर्मत्यागः प्रच्यावयेदेनमुपायादपि कैङ्कर्याकरणाच्छेषतापि न सिद्धयेल्लोकश्चोत्सीदेत्
अतो यथोक्त एवार्थः आश्रमलिङ्गानि—

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रमी ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेत्याद्युक्तानि द्रष्टव्यानि ॥ २८ ॥ किञ्च बुध इति । बुधो विवेकवानपि बालकवन्मानावमानरहितः
क्रीडेचरेत् कुशलो निपुणोऽपि जडवत् विद्वानप्युन्मत्तवद्वदेत् नैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्या पशुचर्या चरेत् अज्ञ इव वर्त्तते
देहात्माभिमानविषयानुसन्धानपररुज्जनस्वमाहात्म्याविष्काराणामभावादिति भावः ॥ २९ ॥ वेदवादरतः वेदपूर्वभागरतो न स्यात्
पाषण्डी वेदविरुद्धाचाररतः हैतुकः केवलतर्कानिष्ठश्च न स्यात् शुष्कवादेन निष्प्रयोजनगोष्ठ्या यो विवादस्तेन तन्मूलकं कश्चित्पक्षश्च
न समाश्रयेत् न संश्रयेत् ॥ ३० ॥ जनान्नोद्विजेत न भीतो भवेन्नापि जनं चोद्विजेत् अति वादान् दुरुक्तानि तितिक्षेत् ॥ ३१ ॥
देहमिति । वैराकरणे हेतुमाह । एक एवेति । भूतेषु भूतसंघातपरिणामरूपेषु देवमनुष्यादिदेहेषु य आत्मा प्रत्यगात्मा तस्मिन्नात्म-
नीत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं तस्मिन्नवस्थितः परमात्मा एक एव यथेन्दुरुदपात्रेष्विति व्याप्यगतदोषास्पर्शं दृष्टान्तः ततः किमत आह ।
भूतान्येकात्मकानीति । एकः परमपुरुष आत्मा येषां तानि हि यस्मादेवं तस्मान्न वैरं कुर्यादिति सम्बन्धः । सर्वभूतानां भगवच्छरीर-
त्वात्कापि भूते कृतं वैरं तदात्मभूतपरमपुरुषपर्यन्तगामीति न तत्कुर्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पदं स्थानम् अभीक्ष्णमित्यनेन पुरादिषु विकल्प इति ज्ञायते वानप्रस्थाश्रमस्थेषु नित्यं भैक्षचरणस्य किं क्षिप्रफलमित्यत
आह । संसिध्यतीति । शिलान्धसा शिलाविहितान्नेन शुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य स तथा असंमोहो मिथ्याज्ञानरहितः आशु
संसिध्यति अपरोक्षज्ञानमाप्नोति ॥ २५ ॥ संसिद्धस्य दर्शनप्रकारं विधत्ते । नेति । एतज्जगद्वस्तुतया परब्रह्मत्वेन अत्र हेतुः विनश्वरं
दृश्यमानमिति एवं पश्यता वैराग्यानुसन्धानं कर्तव्यमित्याह । असक्तेति । इहामुत्रासक्तचित्तः स्यात् ततः किमग्राह । विरमेदिति ।
चिकीर्षितात् कर्तुमिष्टात् कर्मादेर्विरमेत् कृतकृत्यो भवेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ एतदेव स्पष्टयति । यदेतदिति । मनोवाक्प्राणैः संभृतं
सम्पन्नमात्मनि हरो स्थितम् ऋचो अक्षरे परमे व्योमज्ञित्यादिश्रुतेः यदेतत्प्रत्यक्षं जगत्सर्वं मायेति तर्केणाचेतनप्रकृतिकृतत्वेन
अनुष्ठितानुगुणमायातीत्यायः फलं तन्मा नेति माशब्दो निषेधार्थः तथा च मायेति निष्फलमुच्ये मायामिति वक्तव्ये मायेति
ब्रह्मत्वेन वचनमत्यन्तास्वातन्त्र्यप्रकटनायेत्यतोऽस्य ज्ञानेन प्रयोजनाभावान्नैतत्सुखाय स्यादिति त्यक्त्वा स्वतन्त्रत्वात्सो विष्णु-
रन्यसंवादराहित्येन मुक्तिफलप्रदत्वात् तत्स्थः तदेकशरणो भूत्वातज्जगत्समरेद्विष्णुमेव प्रयोजकं स्मरेदित्यन्वयः यदि । विष्णुः स्वतन्त्रो
न स्यात्तर्ह्येतज्जगत्त्रिभूतं न स्यात् तच्चेन्नित्यसुखं स्यान्न चैवं तस्मात्स एव तथैवेत्यादितर्केण विश्वं मिथ्या दृश्यत्वादितर्केण माया-
मयत्वं प्रपञ्चस्योच्यत इत्येतत्पूर्वोत्तरग्रन्थाविरोधात् विश्वं सत्यमित्यादिश्रुतिप्रामाण्यादस्मदुक्तार्थे—

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तज्जत्वाद्विभ्रमीदृशम् । अनाद्यनन्तकालेषु मायेत्याहुर्विपश्चितः ॥
अचेतनत्वान्नैवेतत्प्रयोजकतया स्मरेत् । चेतनत्वं स्वतन्त्रत्वं स चैको विष्णुरेव तु ॥
आयस्तु फलमादिष्टं प्रोक्तं मायेतिनिष्फलम् । फलाल्पत्वानु मायैषा सम्प्रोक्ता त्रिगुणात्मिका ॥
महाफलप्रदत्वानु विष्णुराय इतीरित इति ।

प्रमाणसद्भावाच्चेत्युपेक्षणीयम् ॥ २७ ॥ ज्ञानपरिपाकप्राप्तस्य यतेष्टृत्तिप्रकारं विधत्ते ज्ञाननिष्ठ इति ज्ञानस्य निष्ठोत्कर्षो
यस्य स तथा वाङ्मन्दौ समुच्चयार्थौ न विकल्पार्थौ अन्योऽन्यनियमार्थौ वा अनपेक्षकः शिष्यसङ्ग्रहाद्यनपेक्षः सल्लिङ्गान् दण्डादि-
लक्षणसहितान् मुक्त्वा विधेरगोचरः अयं यतिरयं त्रतीत्यादिरूपव्यवहारागोचरश्चरेद्विभक्तिं अरण्ये वर्त्तते एव इत्यर्थः । यद्वा वेदोक्त-
विधिचक्षितत्वेन सन्ध्योपासनादि न करोति किन्तु जलस्रोतोवत् स्वत एव करोति ॥ २८ ॥ तं प्रकारं वक्ति । बुध इति । गोचर्या
गोवचर्याम् अज्ञवचरणमित्यर्थः । नैगमः वेदोक्तविधिना वर्तमानः इत्यनेनाविधिगोचर इत्यत्र विध्यतिक्रमो नाथ इति निरणायि ॥
नैगम इत्युक्तं विशदयति । वेदेति । वेदेन सह वादो विवादः विप्रतिपत्तिस्तत्र रतो न स्यात् कुतर्केण वेदस्य जीवब्रह्मणोरेकत्वार्थ-
कथनपरा न स्यादित्यर्थः—

वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरितः । तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं तद्विदो ब्रिदुः ॥
तन्न कुर्यात्कदाचिच्च तत्कुर्वन्वेदहा भवेदिति ॥

वचनादुक्त एवार्थः । वेदविचारविधुर इत्यर्थो नैव किञ्च पाखण्डीपाशुपतादिदर्शनाभिमानी च न स्यात् हेतुकी अक्ष-
पादादि दर्शनाभिमानी च न स्यात् शुष्कवाददिवादेन प्रसङ्गतः प्राप्तनिरर्थवादकलहेन—

योगसाङ्ख्यकणादाक्षपादा वै हेतुवादिनः । पञ्चीशशाक्तबुद्धाद्याः पाखण्डा इति कीर्तिताः ॥

इति वचनाच्च ॥ ३० ॥ नोद्विजेत दुर्जनान्मोद्विग्नः स्यात् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वं निसंग इत्युक्तं तदेव विवृणोति । नैतदिति द्वाभ्याम् । तत्रालब्धत्वे निःसंगत्वं प्रथमेन ॥ २६ ॥ वर्तमानेऽतीते च
निःसंगत्वमाह । यदेतदिति । सर्वं मायेति माय न यैव शुद्ध आत्मनि अभ्यासितं तत्तत्स्वकार्यं त्यक्त्वेति पुनर्नस्मरेच्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥
अन्योऽप्येवं कुर्यादिति प्रसंगेन विवक्षितं स्त्रीणां निरीक्षणेत्यादिवत् टीका च नान्यथा मत्परश्ररेदित्यत्र यथेति ॥ २८-२९ ॥
पाषण्डी न स्यादिति पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि पाषण्डमतं नाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ देहमिति युगमकम् । आत्मा परमात्मा भूतेष्वन्येषु
आत्मनि च स्वस्मिन् जीवे यथेन्दुरुदपात्रेष्वित्येकस्यैव वैभवमात्रे दृष्टान्तः ननु प्रतिबिम्बतामात्रांशे परमात्मसंदर्भादौ
निर्णीत्वात् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यतः शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनान्धसा अन्नेन शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तःकरणः ॥ २५ ॥ ननु मधुरमिष्टान्नं
विहाय कथं रुचे शिलान्ने प्रवृत्तिः स्यात् अत आह । नेति । एतत् स्वाद्वन्नादि वस्तुतया न पश्येत् यतो विनश्यति अत इहामुत्र
लोके असक्तचित्तः सन् चिकीर्षिततत्तदर्थकृत्याद्विरमेत् ॥ २६ ॥ माया मायागुणकार्यमित्यर्थः । तर्केण कार्याणां कारणात्मकत्वात्
परमात्मैक्यमेवैतस्येति न्यायेन इदंकासस्पदं न स्मरेत् ॥ २७ ॥ परिपक्वज्ञानिनो निष्कामस्वभक्तस्य च वर्णाश्रमनियमाभावमाह ।
ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठः परिपक्वज्ञानवान् अनपेक्षकः प्रतिष्ठापर्यन्तापेक्षारहितः अत्र सर्वथा निरपेक्षमजातप्रेम्णो भक्तस्य न सम्भवेदत
उत्पन्नप्रेम्णैव भक्तः सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यजेत् उत्पन्नप्रेमा तु निर्लिङ्गाश्रमधर्मास्त्यजेदित्यर्थो लभ्यते स्वधर्मत्यागस्तु तावत् कर्माणि
कुर्वीयेति वाक्यात् भक्तानामारम्भत एवावगम्यते तयोः शुद्धान्तःकरणत्वादेव पापे प्रवृत्त्यभावात् दुराचारत्वं नाशङ्क्यम्
तेनाविधिगोचरः ॥ २८ ॥ लोकप्रतिष्ठोत्थविक्षेपभयात् कापि स्वं न प्रकाशयेदित्याह । बुध इति नैगमः वेदार्थविद्योऽपि गोचर्याम्
अनियताचारम् ॥ २९ ॥ किन्त्वात्मगोपनार्थमेवं भूतस्तु न भवेदित्याह । वेदवादरतः कर्मकाण्डादित्याख्यारतः पाषण्डी बौद्धादि-
चिन्हाधारी हेतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्को यो वादो विवर्तोदिलक्षणस्तत्र विवादे सति ॥ ३० ॥ अतिवादान् दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥
वैराकरणे विचारमाह । एक इति परोह्यात्मा परमात्मा भूतेषु मनुष्यादिषु आत्मनि जीवे च यथा उदपात्रेषु उदकपात्रस्य प्रतिबिम्बा-
त्मकेषु किरणेषु इन्दुः स्वकार्येषु कारणस्य सत्त्वादिसत्त्वात्मदृष्ट्या वैराकारणाभावः देहदृष्ट्या तु भूतान्येकात्मकानीति क वैरं कार्य-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथात्युत्तमां भिक्षामाह । वानप्रस्थेति । अभीक्षणं पौनः पुन्येन भैक्ष्यमाचरेत् यतः शिलान्धसेत्युपलक्षणम् शिलोच्छ-
वृत्त्यार्जितेनान्धसान्नेन शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तःकरणः सन् असंमोहः गतमोहः आशु शीघ्रं सिद्ध्यति मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ ननु
शिलान्धसा कथमात्मा पुष्टः स्यादित्यत आह । एतदनात्मभूतं वस्तुतया आत्मतया न पश्येत् यतः स्यौत्यकाश्यादिधर्मकं दृश्यमानं
शरीरं विनश्यति अतो मनुष्यादिशरीरवाससुखादिस्थानेषु इहामुत्र च असक्तचित्तः सन् चिकीर्षितात् उभयलोकसाधनकृत्याद्विरमेत्
ननु दृश्यमानं पाञ्चभौतिकमात्मा मास्तु अदृश्यमानं मनोवागादीन्द्रियं वा प्राणो वात्मास्त्वित्यत आह । यदिति । आत्मनि
जीवे सुखदुःखादिभोक्तरि पुण्यापुण्यकर्तरि यदेतद्भोगाद्यायतने शरीरं तत्र मनोऽन्तःकरणं वागुपलक्षितं बाह्यकरणजातं
प्राणोपलक्षितं सर्वं वायवश्च तैः सहितं स्थूलसूक्ष्मरूपं शरीरद्वयं किंबहुना सर्वं जगत् ब्रह्माण्डरूपं माया मल्लुक्तिरूपा प्रकृतिः
तत्कार्यम् इत्येवं मनुपदेशेन तर्केण च शरीरं नात्मान्नत्वात्तमोदकादिवत् मनोवागादिकं च नात्मा करणत्वात् वास्यादिवत् प्राणो
नात्मा वायुविशेषत्वात् व्यजनजन्यवायुवत् इत्थंभूतेन प्रयोगेण च मनोवाक्प्राणसंहितमात्मत्वेन त्यक्त्वा स्वस्थः देहेन्द्रियमनोबुद्धि-
प्राणादिभ्यो विलक्षणे स्वरूपे त्रिष्ठतीति स्वस्थः सन्न तस्मरेत् देहादिकमात्मत्वेन न स्मरेत् अत्र वैदिकानां भगवदनन्यभक्तानां
सर्वलोकवेदहेतुभूतस्य भगवतो वचनमेव प्रमाणम् ये तु वेदबाह्याः तर्कप्रमाणाः देहमनआद्यात्ममात्रवादिनस्ते तर्कणैव निराकर्तव्या

इत्यतस्तर्कणेत्युक्तिर्युक्तैव ॥ २६-२७ ॥ कर्मज्ञानवैराग्यभक्तिरूपाणि गुर्वनुग्रहलक्षणानि मोक्षसाधनानि तत्र वर्णाश्रमधर्माणामन्तःकरण-
शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याये 'इति स्वधर्मनिर्णिकसत्त्वो विज्ञातमद्वैतरिति वैराग्यसहितस्य भक्तिसाधनत्वं च
वक्ष्यत्युत्तराध्याये—

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः । स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥

तपस्तोर्थजपोदानप्रवित्राणीतराणि च । नालङ्घ्यन्ति ता सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्यावज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावत इति ॥

भक्त्या स्वप्राप्तिं च वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याये—

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् । सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्म कारणं नोपयाति सः ॥

तत्र सर्वसाधनैः—

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

इत्यादिवाक्येभ्योऽनेकजन्मसंश्रिते जीताया भक्तेरावेक्षेन ग्रहस्त इव मम भक्तः सर्वाश्रमधर्माणां तल्लिङ्गानां न विस्मरणं
करोतीति कैमुतिकन्यायेनाह सर्वेश्वरः । ज्ञाननिष्ठ इति सादृश्याभिः । [स्वर्गादिसत्यलोकपर्यन्तसुखकामानां तत्तदाश्रमेषु तल्लिङ्गेषु
प्रवृत्तिर्युक्तैव हृदयशुद्धिपूर्वकतत्त्वविवित्सुनापि थावद्विद्योदयस्तावत्तत्तद्वरणं कर्तव्यमेव यस्तु विरक्तः उक्तलोकप्राप्तिवासनारहितः
ज्ञाननिष्ठः ज्ञाततत्त्वः सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेत् मदितरपदार्थारागत्यागपूर्वकं मज्ज्ञानग्रहगृहीतो यथेच्छं विचरेदेव यदि तदा
'स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातु चित् सर्वे' विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किकरा' इति मयोक्तविधिनिषेधगोचरः अविधि-
गोचरः तत्तदाश्रमतल्लिङ्गविषयविषयः अनपेक्षः सर्वसाधनतत्तत्फलनिरपेक्षः मद्भक्तो वा सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेदिति
किंवक्तव्यम् द्वितीयो वाक्यः कैमुतिकन्यायसूचकः आश्रमल्लिङ्गानि—

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यद्विवेदाद्यैर्नखलोभैर्वनाश्रमी ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ।

इत्यादिभिर्देक्षादिभिरुक्तानि मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ इति

अत्रैवोक्तम्—

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः । सञ्जतेऽस्मिन्नहम्भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ इति ॥

लब्धज्ञानवैराग्यभक्तिरसः तदावेशग्रहगृहीतः सर्वतो निवृत्ताभिमानो भवेदिति भावः ॥ २८ ॥ एतदेव विवृणोति । बुध
इत्यादिना । बुधोऽपि सिद्धान्ताभिज्ञोऽपि लौकिकव्यवहारे बालकवदनमिज्ञवत् कुशलोऽपि ध्यानादौ निपुणोऽपि जडवत् लौकिके
कार्येऽकुशलवत् विद्वान् स निमित्तवाक्यविदपि उन्मत्तवज्जिनिमित्तप्रियाप्रियवागिव नैवगमोऽपि निगमानुसार्यपि गोचर्या
वृषभाचरणं चरेत् ॥ २९ ॥ वेदवादः कथाविस्तरो यस्य कर्मकाण्डस्य तत्र रतो न स्यात् पाषण्डी अशिष्टाचरणरतो न स्यात्
हैतुस्तर्कमूलाचरणरतो न स्यात् शुष्कवादविवादे निरर्थकवचनसम्बाधे कश्चिदपि पदं न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ किञ्च जातद्वयसन-
कारिणो नोद्विजेत तं जनं च नोद्विजेयत् किं तु धीरः स्यात् श्रीमद्भगवद्गीतायामपि यस्मान्नोद्विजते लोकः लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षोमर्षभयोद्वेगैर्युक्तो यः स च मे प्रियः इति अतिवादान् दुरुक्तितोमरान् तितिक्षेत सहेत कश्चन कमपि नावमन्येत दुरुक्तितोमरैर्न
पीडयेत् नारुनुदः स्याज्जानृसंवादी न हीनतः परमभ्याददति यथास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेद्रुशती पापलोक्यामिति वाक्-
सायका वदनाभिष्यतन्ति यैराहतः शोचति राज्यहानि परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्परेष्विति च महा-
भारते ॥ ३१ ॥ देहमुद्दिश्य एते मज्जिक्कृष्टाः मत्पादमूले कुतो न पतन्ति एतेऽत्यन्ततो निक्कृष्टाः दूरतः कुतो नापगताः अत एते द्वेष्या
इत्येवं शरीरनिमित्तं वैरं न कुर्यात् हि यतः भूतेषु देहादिषु आत्मनि जीवात्मसु जातावेकवचनम् नित्यो नित्यानामिति श्रुतेरात्मनां
बहुत्वात् एक एव निःसमानातिशयः पर आत्मा परमेश्वरः अवस्थितः ननु एकस्मिन् देहेऽवस्थित आत्मा तापैरभिभूयते सर्वदेहेष्व-
वस्थितः परमात्मापि किन्तापैर्युज्यते इत्यत्राह । यथेन्द्रुदपात्रेष्विति इन्द्रोः परिच्छिन्नत्वेन संवषट्पात्रेषु स्वरूपतोऽवस्थित्यसम्भवा-
त्प्रतिबिम्बरूपेणेत्यर्थः स यथा सर्वोदपात्राणि प्रकाशयति निस्तपानि च करोति न तद्गतदोषवातान्धेनापि युज्यते तद्भित्त्यर्थः ।
भूवानि देहरूपाण्येकात्मकानि एकोपादानकानि देहानामप्येकत्वं चिन्तयेत् वैरं नैव कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

गोखामिभीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यतः शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीयेनान्नेन शुद्धसत्त्वः सन्निवृत्तमोह आशु संसिध्यति मुच्यते अतो वानप्रस्था-
श्रमेष्वेवाभीक्षणं पुनःपुनः भेदयमाचरेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ ननु कामेभ्यः कथं विरक्तः स्यात्तत्राह-नैतदिति । एतत् परिदृश्यमानं
गृहपुत्रचित्तकलत्रादि सर्वं परमार्थं वस्तुतया न पश्येत् । यतस्तत्सर्वं विनश्यति । अतस्तत्र असक्तचित्तः सन् इह लोकसम्बन्धिनः
अमुत्र परलोकसम्बन्धिनः चिकीर्षितात् साधनतया कर्तुमिष्टाद्विरमेत् ॥ २६ ॥ ननु तथापि यावद्विनाशं सुखहेतुत्वात्तच्चिन्तावतः
कथं विरागः स्यादित्याशङ्क्याह-यदेतदिति । एतज्जगत् समतास्पदम् । मनोवाक्प्राणैः सहितमहङ्कारास्पदं शरीरं च । सर्वं तज्जन्यं
सुखं च आत्मनि मायामात्रं स्वरूपावरणधूतयाविद्ययाऽध्यस्तमिति तर्केण स्वप्नदृष्टान्तेन निश्चित्य स्वस्य आत्मनिष्ठः संस्तदध्यासं
त्यक्त्वा पुनस्तत्र स्मरेत् न चिन्तयेत् ॥ २७ ॥ एवं बहुदकादि सर्वसन्न्यासिनां धर्मानभिधाय परमहंसधर्मानाह-ज्ञाननिष्ठ इति
साद्वैर्दर्शभिः । इहामुत्र विषयेषु विरक्तः । अत एवानपेक्षः मोक्षापेक्षारहितः ज्ञाननिष्ठो वा मद्रक्तो वा यतोऽविधिगोचरः विधिनिषे-
धाधीनो न भवति । शास्त्रस्य विषयासक्ताविद्यावदधिकारिकत्वात् तस्मात्सल्लिङ्गान् त्रिदण्डादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्माश्च त्यक्त्वा
तत्राग्रहं त्यक्त्वा यथासुखं विचरेत् ॥ २८ ॥ तद्विचरणमेव स्पष्टयति । बुधो विवेकवानपि बालकवन्मानापमानविवेकशून्यः क्रीडेत् ।
कुशलो निर्गुणोऽपि जडवत् फलानुसन्धानशून्यश्चरेत् विद्वान् पण्डितोऽपि उन्मत्तवद्भवेत् नैगमो वेदार्थज्ञोऽपि गोचर्या अनित्यताचारं
कुर्यादन्यथा लोकैर्विमुक्तो न स्यादित्याशयः ॥ २९ ॥ वेदे ये वादाः अक्षय्यफलप्रतिपादका अर्थवादास्तेषु रतः । आसक्तो न स्यात् ।
पाषण्डी श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारवान् स्यात् हेतुकः केवलतर्कनिष्ठो न स्यात् । शुष्कवादे निष्प्रयोजनगोष्ठ्या यो विवादस्तस्मिन्
कञ्चिदपि पक्षं न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेत भयं न कुर्यात् । जनं च नोद्वेजयेत् भयं न दद्यात् । किन्तु धीरः वशीकृतान्तः-
करणः सन् अतिवादान् निन्दावचनानि तितिक्षेत् सहेत । वेदमुद्दिश्य वेदाभिमानं कृत्वा ॥ ३१ ॥ वैराकरणे हेतुमाह-एक इति ।
हि यस्मात् परो वेदादिभिन्न एक एवात्मा भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु तथा आत्मनि स्वस्मिन्नावस्थितः । यथोदकपात्रेष्वेक एव
चन्द्रोऽवस्थित भवति तथेति । तथाभूतानि शरीराण्यपि पाञ्चभौतिकत्वेनैकात्मकानि भवन्ति तस्माद्वै न कुर्यादिति ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वानप्रस्थेति । वानप्रस्थाश्रमपदेषु, अभीक्षणं पुनः पुनः, आचरेत् । तत्र हेतुः । शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तदीये-
नान्धसाऽन्नेन, शुद्धसत्त्वः सन्, आशु असंमोहो निवृत्तमोहः संश्र, संसिध्यति मुच्यते । अतस्तेष्वभीक्षणं भेदयमाचरेदिति
संबन्धः ॥ २५ ॥ ननु कामेभ्यः कथं विरक्तः स्यादित्यत उपायमाह । नैतदिति । एतत्परिदृश्यमानं शब्दादिविषयजालं, वस्तुतया
न पश्येत् । कुतः, यतः, एतत् दृश्यमानं सद्यपि, विनश्वरं विनाशं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतद्दृष्टान्तेन पारलौकिकविषयेष्वपि, असक्त-
चित्तः सन्, इहामुत्र चिकीर्षितात् ऐहलौकिकपारलौकिककामसाधनतया कर्तुमिष्टात् कृत्वा, विरमेत् । इत्थं सम्यक् विवेकेन
विरक्तो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ किं च । यदेतदिति । मनोवाक्प्राणसंहतं, मनोमहणं ज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । वाग्महणं कर्मेन्द्रियाणां
प्राणमहणं भूतपञ्चकस्य, बुद्धीन्द्रियमनःप्राणभूतसंघातात्मकमित्यर्थः । सर्वं यत् एतत्, जगज्जङ्गमशरीरं, माया प्रकृतिपरिणामात्मकं,
इति एवंविधेन, तर्केण, नश्वरत्वादिभिः प्रकृतिकार्यत्वानुमानेनेत्यर्थः । स्वस्यः स्वस्मिन्नेव ब्रह्मात्मकभावेन स्थितः, ब्रह्मात्मस्वात्म-
स्वरूपसंशीलनपरः सन्नित्यर्थः । त्यक्त्वा उक्तविधशरीरे आत्माभिमानं त्यक्त्वा, तच्छरीरं, आत्मनि स्वस्मिन् न स्मरेत् पुनरात्मतया
ताभिमानयेत् ॥ २७ ॥ इत्थं वर्णाश्रमधर्मानभिधाययेत्थमाश्रमधर्माननुष्ठितः संजातज्ञानवैराग्यभगवद्भक्तियोगस्याचारभेदं विदधाति ।
ज्ञाननिष्ठ इत्यादिसाद्वैर्दर्शभिः । ज्ञाननिष्ठ इति । विरक्तस्तीव्रवैराग्ययुक्तो यतिः । वा यदा ज्ञाननिष्ठः स्यात्, वा अनपेक्षकः
फलभिसंधिरहितः मद्रक्तः स्यात्, तदा सल्लिङ्गान् दण्डादिलिङ्गसहितान्, आश्रमान् आश्रमाचारान् । त्यक्त्वा त्यक्तप्रायान् विधाय,
अविधिगोचरः । विधिनिषेधस्याप्युपलक्षणम् । विधिनिषेधौ नाक्रामन्नपि तदधीन्यरहितः सन्, चरेत् । अयं भावः । सल्लिङ्गाना-
श्रमधर्मान् विधिनिषेधौ च लोकान् प्राहयितुमाचरन्नपि तान् ज्ञानभक्तयोर्विच्छेपकर्तृन् बुद्ध्वा तदधीनतावर्जितः सन्, भूमौ
विचरेदिति ॥ २८ ॥ किं च । बुध इति । बुधो विवेकवान् सन्नपि, बालकवत् मानावमानरहितः, क्रीडेत् विचरेत् । कुशलः
निपुणः सन्नपि, जडवत् चरेत् । विद्वान् सन्नपि, उन्मत्तवत् वदेत् । नैगमः वेदार्थनिष्ठः सन्नपि, गोचर्या पशुचर्या, चरेत् अज्ञ
इव वर्त्तेत । वेदाभिमानविषयानुसंधानपररञ्जनरूपाहात्म्याविष्काराणामभावादिति भावः ॥ २९ ॥ वेदवाद इति । वेदवादरतः
वेदपूर्वभागरतः, न स्यात् । पाषण्डी वेदविरुद्धाचाररतः, न स्यात् । हेतुकः केवलतर्कनिष्ठश्च, न स्यात् । शुष्कवादे निष्प्रयोजन-
गोष्ठ्या यो विधिस्तास्मिन्, कञ्चित्पक्षं तन्मूलकं कस्यपि पक्षं, न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेतेति । जनात् न उद्विजेत भीतो न
भवेत् । धीरः, जनं चापि, न तु उद्वेजयेत् । अतिवादान् जनदुरुक्तानि, तितिक्षेत् । कंचन कमपि, न अवमन्येत । वेदं उद्दिश्य,

केनचित् पशुवत् वैरं न कुर्यात् ॥ ३१ ॥ वैराकरणे हेतुमाह । एक एवेति । भूतेषु भूतसंघातपरिणामरूपेषु देवमनुष्यादिदेहेषु, आत्मनि प्रत्यगात्मनि, आत्मनीत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । अवस्थितः परः, आत्मा परमात्मा, एकः एव हि । व्याप्यगतदोषास्पर्शे दृष्टान्तः । उदपात्रेषु इन्द्रुः यथा तथा, भूतानि चापि, एकः परमपुरुष आत्मा येषां तानि, तथाभूतानि सन्ति । उदपात्रगत इन्द्रुर्यथा व्याप्यगतदोषास्पर्शभाक् तथा भूतगतोऽन्तरात्मा तद्गतदोषास्पर्शभाक् भवतीति भावः । यस्मादेवं तस्मान्न केनचित् वैरं कुर्यादिति संबन्धः । सर्वभूतानां भगवच्छरीरकत्वात् क्वापि भूते कृतं वैरं तदात्मभूतपरमपुरुषपर्यन्तगामीति न तत् कुर्यादिति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भिक्षा भी अधिकतर वानप्रस्थियों के आश्रम से ही ग्रहण करे । क्योंकि कटे हुए खेतों के दाने से बनी हुई भिक्षा शीघ्र ही चित्त को शुद्ध कर देती है और उससे बचा-खुचा मोह दूर होकर सिद्धि प्राप्त हो जाती है ॥ २५ ॥ विचारवान् संन्यासी दृश्यमान जगत् को सत्य वस्तु कभी न समझे; क्योंकि यह तो प्रत्यक्ष ही नाशवान् है । इस जगत् में कहीं भी अपने चित्त को लगाये नहीं । इस लोक और परलोक में जो कुछ करने-पाने की इच्छा हो, उससे विरक्त हो जाय ॥ २६ ॥ संन्यासी विचार करे कि आत्मा में जो मन, वाणी और प्राणों का सङ्घातरूप यह जगत् है, वह सारा-का-सारा माया ही है । इस विचार के द्वारा इसका बाध करके अपने स्वरूप में स्थित हो जाय और फिर कभी उसका स्मरण भी न करे ॥ २७ ॥ ज्ञाननिष्ठ, विरक्त मुमुक्षु और मोक्ष की भी अपेक्षा न रखने वाला मेरा भक्त आश्रमों की मर्यादा में बद्ध नहीं है । वह चाहे तो आश्रमों और उनके चिह्नों को छोड़-छाड़कर, वेद-शास्त्र के विधि-निषेधों से परे होकर स्वच्छन्द विचरे ॥ २८ ॥ वह बुद्धिमान् होकर भी बालकों के समान खेले । निपुण होकर भी जड़वत् रहे, विद्वान् होकर भी पागल की तरह बातचीत करे और समस्त वेद-विधियों का जानकार होकर भी पशुवृत्ति से (अनियत आचारवान्) रहे ॥ २९ ॥ उसे चाहिये कि वेदों के कर्मकाण्ड-भाग की व्याख्या में न लगे, पाखण्ड न करे, तर्क-वितर्क से बचे और जहाँ कोरा वाद-विवाद हो रहा हो, वहाँ कोई पक्ष न ले ॥ ३० ॥ वह इतना धैर्यवान् हो कि उसके मन में किसी भी प्राणी से उद्वेग न हो और वह स्वयं भी किसी प्राणी को उद्विग्न न करे । उसकी कोई निन्दा करे, तो प्रसन्नता से सह ले; किसी का अपमान न करे । प्रिय उद्वेग ! संन्यासी इस शरीर के लिये किसी से भी वैर न करे । ऐसा वैर तो पशु करते हैं ॥ ३१ ॥ जैसे एक ही चन्द्रमा जल से भरे हुए विभिन्न पात्रों में अलग-अलग दिखायी देता है, वैसे ही एक ही परमात्मा समस्त प्राणियों में और अपने में भी स्थित है । सबकी आत्मा तो एक है ही, पञ्चभूतों से बने हुए शरीर भी सबके एक ही हैं, क्योंकि सब पाञ्च भौतिक ही तो हैं । (ऐसी अवस्था में किसी से भी वैरविरोध करना अपना ही वैर-विरोध है) ॥ ३२ ॥

अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् । लब्ध्वा न हृष्येद् धृतिमानुभयं दैवतन्त्रितम् ॥ ३३ ॥

आहारार्थं समीहेत युक्तं तत् प्राणधारणम् । तत्त्वं विमृश्यते तेन तद् विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥

यदृच्छ्योपपन्नाश्रमश्चाच्छ्रेष्ठमुतापरम् । तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥

शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्यांश्च नियमाञ्ज्ज्ञानी यथाहं लीलयेत्स्वः ॥ ३६ ॥

न हि तस्य विकल्पाख्या या च मदीक्षया हता । आदेहान्तात् क्वचित् ख्यातिस्ततः सम्पद्यते मया ॥ ३७ ॥

दुःखोदकैश्च कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् । अजिज्ञासितमद्रमो गुरुं मुनिमुपावजेत् ॥ ३८ ॥

तावत् परिचरेद् भक्तः श्रद्धावाननसूयकः । यावद् ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमाहृतः ॥ ३९ ॥

यस्त्वसंयतपङ्कवर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धृतिमान् क्वचित् काले काले अशनम् अलब्ध्वा न विषीदेत लब्ध्वा न हृष्येत् समयं दैवतन्त्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेत तत् प्राणधारणं युक्तम् तेन तत्त्वं विमृश्यते तत् विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ श्रेष्ठम् उत अपरं यदृच्छ्या उपपन्नाश्रमं अद्यात् तथा वासः तथा शय्यां मुनिः प्राप्तं भजेत् ॥ ३५ ॥ यथा अहम् ईश्वरः लीलया (करोमि तथा) ज्ञानी शौचम् आचमनं

स्नानं तथा अन्यान् नियमान् चरेत् चोदनया न चरेत् ॥ ३६ ॥ हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्भीक्ष्या हता आदेहान्तात् कचित्
ख्यातिः ततः मया संपद्यते ॥ ३७ ॥ दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेदः आत्मवान् अजिज्ञासितमद्वयः मुनिं गुरुं वषाप्रजेत् ॥ ३८ ॥
अज्ञावान् अनसूयकः आहतः भक्तः यावत् ब्रह्मविजानीयात् तावत् माम् एव गुरुं तावत् परिचरेत् ॥ ३९ ॥ यः तु असंयतषड्वर्गः
प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितः (सः) त्रिदण्डम् उपजीवति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दैवतंत्रितं दैवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षाप्रयत्नेनापि तत्राह । आहारमात्रार्थं समीहेतैव । यतः तस्य प्राणधारणं
युक्तं सम्यगुपपन्नम् । कथम् । तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते । किं तेनापि तदाह । तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥ तर्हि किं मिष्टान्नादिकम-
प्राणमेव केनैवमुक्तमित्याह । यदृच्छयेति ॥ ३५ ॥ यथाहमीश्वरो लीलया चरामि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठोऽनासक्तः कुर्यान्न तु विधि-
किकरत्वेन । तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कुतो विधिकिकरत्वाभावस्तस्य तत्राह । न हि तस्य विकल्पाख्या भेदप्रतीतिः ।
नन्वस्ति सा । सत्यम् । या चासीत्साऽपि मद्भीक्ष्या ज्ञानेन हता । ननु न हता पुनर्हरयमानत्वात्तत्राह । आदेहांतात्कचित्कदाचिद्वा-
धितैव ख्यातिर्भवति ॥ ३७ ॥ तदेवं विरक्तस्यापरोक्षज्ञानवतः संन्यासं तद्वर्माश्रित्वा केवलं वैराग्यवन्तं विविदिषुं प्रत्याह दुःखो-
दकेष्विति । न जिज्ञासितो मद्भर्मा मत्प्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥ मामेव मदृष्टयैव गुरुं परिचरेत् । ततः परमेकेश्वरेदित्यादि-
धर्मवर्ततेति भावः ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणः संन्यासं निंदति ब्राह्मणम् । यस्त्विति । प्रचण्डोऽत्यासक्त इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अशनं भोजनम् । उभयं लाभालाभौ । यतो देवाधीनमतो हर्षविषादौ न कार्योवित्यर्थः । अत्र जले चन्द्रसूर्ययोः किरणा
एव प्रतिबिम्बत्वेन प्रतीयन्ते, न तु वस्तुतः प्रतिबिम्बास्तेषां तापशमकत्वतापकत्वयोः प्रत्यक्षत एवानुभूतत्वेनावस्तुत्वासंभवात् । यतो
हेतोर्भयं लाभालाभम् ॥ ३३ ॥ अत्राक्षिपति—अलमिति । यतो हेतोः । तस्य यतेः । योग्यतां पृच्छति—कथमिति । तेनापि
तत्त्वविचारेणापि । किं किप्रयोजनम् । तत् तत्प्रयोजनम् । तत् तत्त्वम् । यत्तु—‘नाहारं चिन्तयेत्प्राज्ञः’ इति निषेधश्रवणं तदाहार-
गुणचिन्तनपरमिति तत्त्वविचारहेतुप्राणधारणार्थान्नमात्रप्रयत्ने न दोष इति भावः । समीहेतैव यत्नं कुर्यादेव । सत्यधेये कुतोप्यतस्तस्य
प्राणानां मनआदीन्द्रियाणां धारणं स्थिरीकरणं युक्तमन्यथात्वपरिपक्वत्वाद्विक्षेपः स्यादेवेत्यर्थः । तद्वारणे किं स्यात्तत्राह—तत्त्वमिति ।
तेनापि तत्त्वविचारेणापि । किं तत्राह—तद्विज्ञाय संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पुनरत्राशङ्कते—तर्हीति । केनैवमुक्तं मिष्टान्नादि-
ग्रहणाभावः केनोक्त इत्यर्थः । यदृच्छया दैवेच्छया । श्रेष्ठं वडूरसवत् । अपरं रसहीनम् । यथाभसेवनं तथैव वस्त्राद्यपीति । यत्नं
विनैवोपस्थितं श्रेष्ठं स्वादु अपरं विरसं वा । मुनिरिति—तत्रतत्र वचनेनाभिनन्दनं प्रत्याख्यानं वा न कुर्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ तस्य
विधिकिकरत्वस्य । इत्यर्थ इति—‘कुर्याद्विज्ञास्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्’ इति श्रीगीतोक्तेरासक्त्या कर्मचरणेन ज्ञाननिष्ठतो
भ्रश्यतीति भावः । यथाहं लीलया स्वेच्छया न तु कर्मवशात्त्वेन चरामीति स्वशक्तिलेशप्राप्तिस्तस्य दर्शिता । तत्र हेतुः—ज्ञानी
मत्स्फूर्तिमान् ॥ ३६ ॥ विधिकिकराभावत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । तस्य ज्ञानिनः । भेदप्रतीत्यभावमाक्षिपति—नन्विति । सा
भेदप्रतीतिर्वेदेन्द्रियादिलक्षणाऽस्त्येवेति चेत्सत्यम्, अंगीकृत्य परिहरति—येति । हतस्य दर्शनासंभवात्तत्र हतेत्याक्षिपति—नन्विति ।
ख्यातिः प्रतीतिः ॥ “संदृश्यते कं च यदीदमवस्तुमुद्रया त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात्” इत्युक्तेः । ततो वेदप्राप्तोत्तरम् । मया
संपद्यते विदेहमुक्तो भवति “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोह्येऽथ संपत्स्ये” इति श्रुतेः । ननु तस्य प्रापंचिकशुभाशुभस्फूर्तेरनुग-
तत्वाद्विधिवशतापि स्यात्तत्राह—न हीति । विमल्पाख्या मत्तोऽन्यस्फूर्तिः । ततो मया संपद्यते साष्टर्थाख्या मत्तुल्यसंपत्तिं प्राप्नोतीति
संदर्भः—दीपिका—वाधितैव स्वकार्यं कर्तुमसमर्थैव प्रतीतिर्भवति दग्धरज्जुवत् । विश्वनाथस्तु—तस्य ज्ञानपरिपाक एव विधि-
कैङ्कर्याभावे कारणमित्याह—न हीति । विकल्पस्य भेदस्याख्या प्रख्यातं तस्य नास्ति । नन्वात्मैवेदं सर्वमिति ब्रवाणस्य तस्य वाचैव
नास्ति मनसा त्वस्त्येव, या चास्ति सापि मद्भीक्ष्या मदपरोक्षानुभवेन हता हतप्राया । ननु हतप्राया तत्राह—कचिदिति तैः ॥ ३७ ॥
तदेवम् तदित्थम् । तद्वर्मान्संन्यासधर्मात् । जिज्ञासितः ज्ञातः । मत्प्राप्तिसाधनं भक्तिरित्यर्थः । ‘गुणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्’ इत्यनु-
शासनात्सन्ततप्रयोगे प्रकृत्यर्थस्यैव मुख्यत्वेन जिज्ञासित इत्यस्य ज्ञात इत्यर्थः । दुःखमुदकं उत्तरफलं येषां तेषु । “उदकं पश्यत्का-
लीनफले मदनकण्टके” इति मेदिनी । मुनिं वेदार्थावगन्तारम्, श्रोत्रियमित्यर्थः । सम्यग्विदुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषोः कृत्यमाह—
केवलवैराग्यवन्तं ज्ञानशून्यविषयारुजिसन्तम् । अतो विविदिषुं शास्त्रद्वारा ज्ञानेच्छुम् । न जिज्ञासितो न विचारितः मद्भर्मा
परमात्मतत्त्वं येन सः । जिज्ञासापदस्य स्वाश्रयसमन्वायसंबन्धेन विचारे लक्षणा, इच्छाविरहे गुरुपसत्तेर्निरर्थकत्वात् ॥ ३८ ॥
मदृष्टया गुरुरेव परं ब्रह्मेति धिया । ततः परं ज्ञानप्राप्तेरनन्तरम् । इति भाव इति—यावज्ज्ञानोदयं गुरुं संसेव्य तत्प्रसादाद्-

वाप्रात्मज्ञानो जितेन्द्रियत्वादिधर्मयुत एक एव चरेदिति तात्पर्यम् । ततः परं ब्रह्मज्ञानानन्तरम् ॥ ३९ ॥ त्रिदण्डमिति संन्यासोपलक्षणम् । उपजीवति सेवते धारयति । अनधिकारिणोऽविरक्तस्य । यस्त्विति युगमम् । त्रिदण्डमुपजीवतीति त्रिदण्डोपलक्षितदांभिकसंन्यासं प्रदर्श्य जीविकां करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अलब्ध्वेति । धृतिमान् सन् कचित्काले काले भोजनकाले अशनं भोजनम् अलब्ध्वा न विधीरेत् । तद्वर्षः । लब्ध्वा च न हृष्येत् । यतः उभयं लाभालाभमात्मकं दैवतन्त्रितं प्रारब्धाधीनम् ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षुणेनापि तत्राह—आहारमिति । आहारमात्रार्थं समीहेतैव यस्तस्य प्राणधारणं युक्तं सम्यक् यतस्तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते । तत्तत्त्वं विचार्यते । विज्ञायैव विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छयेति । श्रेष्ठमिष्टमुत अथवा अपरं निकृष्टं यदृच्छया प्रारब्धवशात् यदुपपन्नं प्राप्तं तदन्नमद्यात् तथा प्राप्तं प्राप्तं वासः तथा शय्यां च भजेत् ॥ ३५ ॥ शौचमिति । यथाऽहमीश्वरो लीलयाैव लोकशिक्षार्थं शौचदीनि करोमि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठोऽपि तदर्थमनासक्तस्तान् कुर्यात् न तु चोदनया विधिङ्किरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठया विरोधित्वात् ॥ ३६ ॥ तस्य ज्ञानपरिपाक एवाविधिगोचरत्वे कारणमित्याह—न हीति । हि यस्मात् तस्य विकल्पो भेदस्तस्य आख्या ख्यातिः प्रतीतिर्नास्ति या च सा पूर्वमासीत् साऽपि मद्बोक्षया मम सर्वात्मत्वज्ञानेन हता आदेहान्तात् मरणपर्यन्तं क्वचित् आवश्यकदेहनिर्वाहकभिक्षाटनादौ या क्वचित् ख्यातिर्भेदप्रतीतिरस्य दृश्यते सा प्रारब्धवशाद्वाधिताऽनुवृत्तिमात्रं बाधिकारसंपादिका । ततो देहपातानन्तरं तु स मया सह संपद्यते एकीभवति मुक्तो भवति । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥ सम्यग्विदुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषोः कृत्यमाह—दुःखोदकंष्विति । दुःखमेवोदकं उत्तरफलं येषां तेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् बुद्धिमान् अजिज्ञासितो न शिक्षितो मद्धर्मो मत्प्रामिसाधनं येन सः तद्विज्ञानार्थं मुनिं मननशीलं गुरुमुपव्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावदिति । गुरौ भक्त तत्र स्नेहवान् तद्वचने श्रद्धान् अनसूयकः तत्र मनुष्यदृष्ट्या दोषदर्शनरहितः यावत्कालं ब्रह्म विजानीयात् तावन्मासेव मद्दृष्टयैव गुरुं परिचरेत् । जाते तु ज्ञाने एकश्चरेदित्याद्युक्तैर्धर्मैर्वर्ततेत्याशयः ॥ ३९ ॥ यस्त्विति । यस्तु न संयतो न वशीकृतः षण्णां समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्गो येन सः तथा प्रचण्डो न शान्तः विषयेष्वासक्त इन्द्रियाणामश्रयस्थानीयानां सारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानवैराग्याभ्यां रहितः केवलं त्रिदण्डमुपजीवति त्रिदण्डधारणेन पूज्यत्वं संपाद्य जीविकामेव संपादयति ॥ ४० ॥

धीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

कालेऽलाभकाले । पुनः काले लाभकाले । यतो हेतोः उभयं लाभालाभम् ॥ ३३ ॥ यद्युभयं दैवाधीनं तर्हि समीहेतैव यत्नं कुर्यादेव । तेनापि तत्त्वविचारेणापि तत् तत्त्वम् ॥ ३४ ॥ यद्वाहारमात्रार्थं चेष्टा तर्हि ॥ ३५ ॥ लीलया स्वैच्छया नतु कर्मवश्यत्वेन सह ज्ञाननिष्ठाविरोधात् ॥ ३६ ॥ बाधितैव स्वकार्यं कर्तुमसमर्थैव प्रतीतिर्भवति दग्धरज्जुवत् । मया संपद्यते साष्ट्याख्यां मत्तुल्यसम्पत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परोक्षज्ञानवतः शास्त्रीयज्ञानवतः । तद्वर्मान् संन्यासधर्मान् । केवलवैराग्यवन्तं परोक्षज्ञानशून्यविषयारुचिमात्रवन्तम् । अत एव विविदिषु शास्त्रद्वारा ज्ञानेच्छुम् । आत्मवान् धीरः । न जिज्ञासितो न विचारितः । जिज्ञासापदस्य स्वाश्रयसम्प्रदायसम्बन्धेन विचारे लक्षणा । इच्छाविरहे गुरुप्रपत्तेर्निरर्थकत्वात् ॥ ३८ ॥ ततः परं ब्रह्मज्ञानानन्तरम् ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणोऽविरक्तस्य । यस्त्विति युगमम् । त्रिदण्डमुपजीवति त्रिदण्डोपलक्षितदांभिकन्यासं प्रदर्श्य जीविकां करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

चोदनया काम्यकर्मचोदनया नाचरेत् यथाहं लीलयाैव कुर्वन्महमीश्वरो यथा न काम्यकर्म चोदनया करोमि तद्वदिति काम्यचोदनावश्यत्वाभावे दृष्टान्तः नतु लीलाचरत्वे ॥ ३६ ॥ विकल्पाख्या ब्राह्मणोऽमित्यादिदेहविकल्पाभिमानः आदेहान्तं शरीरादिवैशिष्ट्यं देहपातावधि ॥ ३७ ॥ संन्यासिनोऽपि ज्ञातव्यान्तरमस्ति ज्ञानाधिकसंन्यासिनोऽप्यधिकमाह । विजिज्ञासितमद्धर्म इति ॥ ३८-३९ ॥ समनस्कानोन्द्रियाणि षड्वर्गाः ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

काले अलब्ध्वेति । कालेऽशनायादज्ञायामलब्ध्वा धृतिमान् विधीरेत् न विषादं कुर्यात् कचिदशनं लब्ध्वा न हृष्येच्च कुतः यतस्तदुभयं लाभोऽलाभश्चेत्युभयं दैवयन्त्रितं दैवाधीनम् ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षाप्रयासेनापि तत्राह । आहारार्थमिति । समीहेत यतेत यतस्तस्य प्राणधारणं युक्तं किं तस्य प्रयोजनं तत्राह । तत्त्वमिति । येन प्राणधारणेन तत्त्वं विमृश्यते तत्त्वविमर्शनार्थं

प्राणधारणमित्यर्थः तस्यापि किम्प्रयोजनमित्यत आह । यदिति । यत् यस्माद्विज्ञायैव विमुच्यते न त्वज्ज्ञात्वा विमुच्यते तस्मात्तत्त्व-
विमर्शनात्मकज्ञानोपयुक्तप्राणधारणार्थमाहारं समीहेत्यर्थः । तत्त्वमत्र चिदचिदीश्वराणां यथावस्थिताकारः ॥ ३४ ॥ समीहा-
मन्तरेणापि कदाचिदृच्छया दैवादुपपन्न प्राप्तमन्नं श्रेष्ठं मृषमथापकृष्टं वा तदद्यादश्रीयात् तथा वासो वस्त्रं शय्यां च यदृच्छया
प्राप्तं प्रातं च भजेत् ॥ ३५ ॥ उक्तमविधिगोचत्वमेव सिंहावलोकितन्यायेन प्रपञ्चयति । शौचमिति । लीलया कुर्वन् नहमीश्वरो यथा
न चोदनया करोमि तथा ज्ञानी च शौचादीनन्यांश्च नियमांश्चोदनया नाचरेत्किंतु कैर्द्वयस्य स्वरूपानुगुणत्वबुद्धयेति भावः यथेश्वरस्य
परिपूर्णस्य लीलाद्यनुरूपा तथैशितव्यस्य कैर्कर्यकरणं स्वरूपमित्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥ भूतान्येकात्मकानि च इत्यनेनाब्रह्मात्मकस्वतन्त्र-
वस्तुभेदभ्रमो न कार्य इति सूचितम् अथ कथमनादिकालानुवृत्तः स निवर्त्तत कदा वा निःशेषनिवृत्तिरित्यत आह । नहीति ।
तस्योक्तविधाचारयुक्तस्य या विकल्पाख्या विकल्पो भेदः आख्या ख्यातिः प्रतीतिरिति यावत् अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेदभ्रान्तिः सा
नहि कुत इत्यत आह सेति । सा मद्विज्ञया सर्वस्य शश्वत् मदात्मकत्वबुद्धया हता भवति यद्यप्यादेहान्तात्कचित्कदाचित्सा ख्याति-
र्भवेत्तथापि ततः देहान्ते मद्विज्ञयैव साधनभूतया मया संपद्यते संयुक्तो भवति मां प्राप्नोतीत्यर्थः । देहान्ते निरवशेषं ख्याति-
निवर्त्तते जीवहृश्यां कदाचित्कवापि मत्प्राप्तिविरोधिनीति भावः । यद्वा मया उपायभूतेन सम्पद्यते प्राप्यते स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो
भवति परं व्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥ तदेवं निष्पन्नोपायस्यादेहान्तादनुवर्तनीयावृत्तिरभिहिता
अथ स्वधर्मनिष्ठस्य उपायोपेयादिजिज्ञासोः कृत्यमाह । दुःखोदकैष्विति दुःखोदकैषु दुःखोत्तरफलेषु कामेषु जातो निर्वेद अतीव
हेयताध्यवसायो यस्य सः अत्र हेतुः दुःखोदकैष्विति विशेषणम् आत्मवान् कामानामन्ततोऽनर्थबहुत्वबुद्धिमान् यद्वा विधित्सित
गुरुपसत्त्युपयुक्तचित्तसमाधानयुक्तः न जिज्ञासितो मद्वर्मा मत्प्राप्तिसाधनधर्मो येन सः मुनिं मननशीलं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपब्रजेद-
भिगच्छेत् अत्र परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादिश्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ ३८ ॥ तावदिति । ब्रह्मशब्देन तत्प्राप्तिसाधना-
दिस्वरूपमपि विवक्षितं भक्तयेति गुरुभक्तिर्विवक्षिता अनसूयक इत्यनेन नरबुद्धिप्रयुक्तदोषाविष्कारराहित्यं श्रद्धावानित्यनेन गुरुप-
दिष्टार्थास्तिकत्वं विवक्षितं मामेव गुरुं परिचरेदिति सम्बन्धः तत्राहतः आदरयुक्तः एवकारेण कथंचिदपि भेददृष्टिव्युदासः गुरुं
मामित्यनेन विवक्षितं सामानाधिकरण्यं न तावच्छरीरात्मभावनिबन्धनं भगवदात्मकत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वेन तस्य गुरावेव
विशिष्योपदेशायोगात् नाप्यवतारत्वनिबन्धनम् आचार्यस्यापि कश्चित्प्रति शिष्यत्वाच्छिष्यस्यापि कांश्चित्प्रत्याचार्यत्वाच्च स्वस्व-
शिष्यान्प्रति ईश्वरावतारत्वेऽपि स्वस्य स्वाचार्यं प्रति तत्त्वासम्भवात् नहि रामकृष्णादेः सर्वान्प्रति ईश्वरत्ववत्कंचित्प्रत्याचार्यस्य
सर्वान्प्रतीश्वरत्वं युक्तं तस्मादेवंविधा अभेदोपदेशा मनोब्रह्मेत्यादिवद्दृष्टयुपासनोपदेशपराः ॥ ३९ ॥ इत्थं सदाचार्यपरिचर्यालब्ध-
वैराग्यभगवद्भक्त्या भवितव्यमन्यथा केवलाश्रमलिङ्गधर्मा विफला इत्यभिप्रेत्याह । यस्त्विति । असंयतषड्वर्गः अनियमितषडिन्द्रिय-
वर्गः प्रचण्डो विषयेष्वत्यासक्त इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं योगाभ्यासजन्यं ताभ्यां रहितश्च यः स केवलं
त्रिदण्डमुपजीवति त्रिदण्डग्रहणमाश्रमान्तरलिङ्गानामुपलक्षणम् आश्रमलिङ्गानि तद्वर्माश्राजितेन्द्रियस्य केवलजीवनोपायमात्रपर्यवसन्ना
भवन्तीति त्रिदण्डमुपजीवतीत्युक्तम्—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । ताभ्यामन्नमदत्त्वा वै भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेदिति ॥

शास्त्राभिज्ञं यतिं ब्रह्मचारिणं चाग्रे भोजयन्ति हि ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वैराकरणे किञ्चिन्मित्तमात्राह । एक इति । परः सर्वोत्तमः आत्मा परमात्मा एक एव भूतेषु चराचरसंज्ञेषु आत्मनि
स्वस्मिन्नावस्थितो हि यस्मात्तस्मादधिष्ठानत्वाद्द्वैरं न कुर्यात्तदप्रियत्वादित्यर्थः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः अत्र दृष्टान्तमाह ।
खंयद्वदिति । यद्वद्यथा आकाश उदपात्रेषु घटादिषु एक एव स्थितस्तथेत्यत्र विशेषस्तु—

घटादिषु महाकाशो निर्विशेषश्च सन्ततः । घटावयवरूपस्तु तथैवान्यो घटानुगः ॥
घटनाशोऽथ नाशः सन् मध्यमाकाश इष्यते । एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशाख्यः स्मृताः ॥
महाकाशो विघ्नराजो विघ्नस्तत्र तु मध्यमाः । क्षुद्रविघ्नस्तदितर एवमात्मा त्रिधा स्मृतः ॥
महाखवत्परस्त्वात्मा जीवा मध्यखवत्स्मृताः । घटानुगखवत्प्रोक्ता असुरा नित्यदुःखिनः ॥
महाकाशवशाः सर्वे आकाशा इतरे स्मृताः । परमात्मवशे तद्वज्जीवाः सर्वेपि संस्थिताः ॥
एवं विष्णवात्मकमिदं जगत्परयेद्यतिः सदा ।

इत्यस्मान्मानादवगन्तव्यः केवलं नाकाशवत् भूतानां परमात्मनश्च व्याप्यव्यापकसम्बन्धोऽपि तु तस्माद्विशेषोऽप्यस्तीत्याह भूतानीति । एकः परमात्मा एवात्मा व्यापकश्चादाता येषां तानीमान्येकात्मकानि कप्रत्ययः स्वार्थं विशिनष्टि—

भूतानामेक एवात्माथैको भूतेषु सन्ततः । एको भूतानि चादत्ते तस्मादेकात्मकानि तु ॥

इति वचनात् अशनसिद्धयसिद्धयोरपि मद्भक्तिह्रासो न कर्तव्य इति भावेनाह । अलङ्घ्येति । देवस्य मम तन्त्रित-मधीनम् ॥ ३३ ॥ ननु तर्हि प्रयत्नोऽपि तदर्थं न कर्तव्य इति तत्राह । आहारार्थमिति । ननु नाहारं चिन्तयेत्प्राज्ञ इति निषेधः कथमत्राह । युक्तमिति । यावत्प्राणधारणार्थमपि चिन्तनं विहितत्वाद्युक्तं नवा अजीविष्यमिमान्खादन्निति श्रुतेः अशनालाभे देहस्य प्राणवियोगस्तेन देहस्य पञ्चत्वं वागादीनां स्वस्वकारणसम्पत्तिस्तत्र पुरुषार्थोपयोगितत्त्वविमर्शो न सम्भाव्यतेऽतः पुरुषार्थानुदयतो देहयात्रार्थमशनचिन्तनमावश्यकमित्याशयेनाह । तत्त्वमिति । तेन देहेन तत्त्वं विमृश्यते तत्तत्त्वम् ॥ ३४ ॥ फलितमाह । यद्वच्छयेति ॥ ३५ ॥ शौचादिकर्माणि स्वभावत एव कुर्यान्नतु विधिचकिन्तव्येनेत्याशयेनाह । शौचमिति । ज्ञानी यतिः—

स्वभावतो धर्मपरो न विवेश्चकितश्चरेत् । अल्पं फलं हि चकिते स्वभावे फलमुत्तमम् ॥ इति वचनात् ॥ ३६ ॥

अत्र हेतुमाह । नहीति । तस्य ज्ञानिनो विकल्पाख्या श्रौतस्मार्तविरुद्धकम्पनाख्या क्रिया न हि यस्मादतो ज्ञानी विधि विहाय स्वत एव श्रौतादिक्रियां कुर्यादित्यन्वयः । ज्ञानिनोऽपि यावद्देहं निषिद्धेऽपि मनोगमनात्कथं नास्तीत्यत्राह । मद्भीक्ष्वेति । आदेहान्तं प्रारब्धकर्मनिबद्धदेहपातपर्यन्तं ज्ञानिनोऽपि क्वचिन्निषिद्धविषये ख्यातिर्मनोगतिलक्षणप्रतीतिः स्यात् सापि मद्भीक्ष्वया ज्ञानप्रपन्नमत्कटाक्षनिरीक्षणेन हता स्वभक्तिमुद्गोधयितुमसमर्थः स्यादिति शेषः । ततः प्रारब्धकर्ममूलदेहपातादनन्तरं मया सम्पद्यते मत्प्रसादेनाविर्भूतस्वरूपानन्दो भवतीत्यर्थः—

निषिद्धं मनसाकल्प्य भीतो विहितमाचरेत् । अज्ञो ज्ञस्य तु सङ्कल्पः स्वभावाद्बिहितानुगः ॥

शरीरधर्मिणः कापि निषिद्धेऽपि मनो व्रजेत् । तथापि तस्य नानर्थो मोक्षेनैवान्यथा व्रजेत् ॥ इति स्मृतेः ॥ ३७ ॥

एवंविधज्ञानप्राप्तावुपायमाह । दुःखोदकं ष्विति । उपाव्रजेदित्युपसर्गेण मुक्तिपर्यन्तं गुरुनिकटे निवासः कर्तव्य इति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

शुश्रूषेत्सहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयो गुरुम् । ततः परं च शुश्रूषेद्यथा तस्य प्रियम्भवेत् ॥

इति स्मृत्यर्थं स्पष्टमाह । तावदिति । यावद्ब्रह्म मां विजानीयात्तावद्गुरुमेव परिचरेदित्यन्यः आहत इत्यनेन ज्ञानोदया-नन्तरमपि गुरुशुश्रूषा कर्तव्येति ज्ञायते ॥ ३९ ॥ वेषमात्रधारिणो यतयः पूज्या इत्यस्मिन्पक्षे बाधकमित्याह । यस्त्विति । प्रचण्डेन्द्रियाणां सारथिर्मनो यस्य स तथा त्रिदण्डं त्रिवेणुलक्षणम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्राप्यधैर्यं जाते आहारार्थं समीहेत कुतः यतस्तस्य प्राणानां मनआदीन्द्रियाणां धारणं स्थिरीकरणं युक्तम् अन्यथा त्वपरिपक्वत्वाद्विक्षेपः स्यादेवेत्यर्थः । तद्धारणे च किं स्यात्तत्राह । तत्त्वमिति ॥ ३४-३५ ॥ यथाहं लीलया स्वेच्छया नतु कर्म-वश्यत्वेन चरामीति स्वशक्तिलेशप्राप्तिस्तस्य दर्शिता तत्र हेतुः ज्ञानी मत्स्फूर्त्तिमान् ॥ ३६ ॥ ननु तस्य प्रापञ्चिकशुभाशुभस्फूर्त्तरे-नुगतत्वाद्विधिवशतापि स्यात् तत्राह । नहीति । विकल्पाख्या मत्तोऽन्यस्फूर्त्तिः ततः मया संपद्यते साधर्माख्यां मत्तुल्यसंपत्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७-४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दैवतन्त्रितं दैवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥ तदपि भिक्षायाः खतोऽप्राप्तौ सत्यां तदर्थं यतेतैवेत्याह । आहारार्थमिति यतः प्राण-धारणं युक्तमुचितं यतस्तेनेति तत्तत्त्वम् ॥ ३४ ॥ अयत्नादुपस्थितं श्रेष्ठं स्वादु अपरं विरसं वा मुनिरिति तत्र तत्र वचनेनाभिनन्दनं प्रत्याख्यानं वा न कुर्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ चोदनया नाचरेत् विधिकैङ्कर्योभावात् किंतु पूर्वाभ्यासेन स्वेच्छयैव । तस्य ज्ञान-परिपाक एव विधिकैङ्कर्यभावे कारणमित्याह । नहीति । विकल्पस्य भेदस्य आख्या प्रख्यानं तस्य नास्ति नन्वासौवेदं सर्वमिति ब्रुवाणस्य तस्य वाचैव नास्ति मनसा त्वस्त्येव तत्राह । या चास्ति सापि मद्भीक्ष्वया मदपरोक्षानुभवेन हता हतप्राया ननु हतप्राया न तत्राह क्वचिदादेहान्तात् बाधितैव ख्यातिर्दृश्यते ॥ ३७ ॥ सम्यग्विदुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषोः कृत्यमाह । दुःखोदकं ष्विति । न विचारितो मद्भर्मः परमात्मतत्त्वं येन सः ॥ ३८ ॥ मामेव गुरुं मद्रूपम् ॥ ३९ ॥ दुराचारं संन्यासिनं निन्दति द्वाभ्याम् । यस्त्विति प्रचण्डोऽशान्तः इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः त्रिदण्डमुपजीवति जीविकायामेव संन्यासं पर्य्यापयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदुभयं दैवतन्त्रितं देवप्रवर्तितम् ॥ ३३ ॥ मुक्त्यर्थं तत्त्वचिन्तनं तदर्थं प्राणधारणं तदर्थमाहारस्तदर्थं यत्नः कर्तव्य इत्याह । आहारार्थमिति ॥ ३४ ॥ यत्नतो यदृच्छातो वा लब्धेऽन्ये स्वादुस्वादुबुद्धिर्न कार्येत्याह यदृच्छयेति । उक्तार्थमन्यत्राति-
दिशति । तथेति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोऽहं यथा लीलयैव चरामि तथा ज्ञानी शौचादिकं कुर्यादेव न तु चोदनया विधिकिकरत्वेन चरेत् ॥ ३६ ॥
तत्र हेतुमाह । नहीति । हि हेतौ यतः या प्रसिद्धा विधिकिकरत्वापादिको अहं स्वाधीनस्थितिप्रवृत्तिमान् विहितं यत्करिष्यामि
तत्फलं प्राप्स्यामि परमेश्वरो देवताविशेषः कर्तृभिन्नः कर्माङ्गभूतो न सर्वात्मान्यो सावन्योऽहमस्मीति श्रुतेः एवंभूता अनाद्यविद्या-
विद्वज्जीवसम्भता विकल्पख्यातिर्भेदप्रतीतिः सा तस्य ज्ञानिनः ऐतदात्म्यभिदं सर्वं किं कर्मणा किंप्रजया ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि-
श्रुत्यनुवर्तिनः अंशत्वेन भिन्नमप्यात्मानं स्वांशिनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावेन तदभिन्नतया मन्यमानस्य मदीक्षया विश्वभिन्नाभिन्नस्य
मम सम्बन्धिज्ञानेन हता ननु पुनः कदाचित्स्यान्नेत्याह । आदेहान्तात्कचिदिति न स्यात् ननु देहान्तानन्तरं कदाचित्स्यान्नेत्याह ।
ततः देहान्तानन्तरं मया सम्पद्यते मां प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्य विरक्तस्य कृत्यमुक्त्वेदानीं केवलविरक्तस्य कृत्यमाह ।
दुःखोदकैष्विति द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ मामेव मन्मूर्तिमेव गुरुम् ॥ ३९ ॥ जीविकार्थं दण्डधारणं निन्दति । यस्त्विति द्वाभ्याम् । प्रचण्डः
दुर्निग्रहः इन्द्रियसारथिः इन्द्रियाश्वप्रह्वान् मनोलक्षणः सुतो यस्य सः ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

धृतिमान् स्यात् । तत्र हेतुमाह—उभयं लाभालाभात्मकं दैवतन्त्रितम् । प्रारब्धाधीनम् ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षा-
प्रयत्नेनापि तत्राह—आहारमात्रार्थं समीहेतैव यतस्तस्य प्राणधारणं युक्तं सम्यक् । यतस्तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते । तेनापि
किमित्यत आह—तत्त्वं विज्ञायैव विमुक्त्यते । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ तर्हि किं मिष्टान्नादिकमप्राप्तमेवेत्य-
पेक्षायामाह—यदृच्छयेति । श्रेष्ठमिष्टमुत्तमं अथवा अपरं निकृष्टं यदृच्छया प्रारब्धवशात् यदुपपन्नं प्राप्तमन्नमद्यात् तथा वस्त्रादिकं च
मुनिर्भजेदित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ उक्तमविधिगोचरत्वमेव सिंहावलोकन्यायेन स्पष्टयति—शौचमिति । यथाहमीश्वरो लीलयैव लोकशिक्षार्थं
शौचादीनि करोमि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठोऽपि तदर्थमनासक्तस्तान् कुर्यात् न तु चोदनया विधिकिकरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाया
विरोधित्वात् ॥ ३६ ॥ कुतस्तस्य विधिकिकरत्वाभावस्तत्राह—नहीति । हि यस्मात् तस्य विकल्पो भेदस्तस्य आख्या ख्यातिः प्रती-
तिर्नास्ति । तत्र हेतुमाह—मेति । या च सा पूर्वमासीत् सापि मदीक्षया मम सर्वात्मत्वज्ञानेन हता । ननु भिक्षादौ भेदव्यवहारस्य
दर्शनात्कथं सा निरस्तेत्याशङ्क्याह—आदेहान्तादिति । मरणपर्यन्तं क्वचित् आवश्यकदेहनिर्वाहकभिक्षाटनादौ या काचित्
ख्यातिर्भेदप्रतीतिस्तस्य दृश्यते सा प्रारब्धवशाद्वाधितानुवृत्तिमात्रं नाधिकारसम्पादिका । ततो देहपातानन्तरं तु स मया सह सम्पद्यते
एकीभवति मुक्तो भवति । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः ॥ ३७ ॥ एवं संन्यासादिधर्मोन्निरूप्याथ विरक्तस्य विद्याप्रहणार्थं गुरुप-
सत्तिमाह—दुःखेति । कामेषु विषयेषु जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः । निर्वेदोत्पत्तौ हेतुमाह—दुःखोदकैष्विति । दुःखमेवोदकं
उत्तरफलं येषां तेषु । आत्मवान् बुद्धिमान् । अजिज्ञासितो न शिक्षितो मद्धर्मो मत्प्राप्तिसाधनं येन सः तद्विज्ञानार्थं गुरुमुपब्रजेत् ।
मननलीलस्य ब्रह्मनिष्ठस्यैवोपदेशः सफलो भवति नान्यस्येत्यभिप्रायेण गुरुं विशिनष्टि—मुनिमिति ॥ ३८ ॥ एवं गुरुलक्षणमुत्तमा
शिष्यकर्तव्यतामाह—तावदिति । 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ' तस्यैते कथिता अर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्रुत्युक्त-
सिद्धान्तमङ्गीकृत्याह—गुरुभक्तः । तत्र स्नेहवान् । तद्वचने श्रद्धावान् । अनसूयकः । तत्र मनुष्यदृष्ट्या दोषदर्शनरहितः यावत्कालं
ब्रह्म विजानीयात् तावन्मामेव मदृष्टयैव गुरुं परिचरेदित्यन्वयः । जाते तु ज्ञाने एकश्चरेदित्याद्युक्तैर्धर्मैर्वर्ततेत्याशयः ॥ ३९ ॥
अनधिकारिणः संन्यासं निन्दति—यस्त्विति द्वाभ्याम् । न संयतो न वशीकृतः षण्णां समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्गो येन सः ।
तथा प्रचण्डो विषयेष्वासक्त इन्द्रियाणामश्वरस्थानीयानां सारथिर्बुद्धिर्यस्य सः । ज्ञानवैराग्याभ्यां रहितः । केवलं त्रिदण्डमुपजीवति
त्रिदण्डधारणेन पूज्यत्वं सम्पाद्य जीविकामेव सम्पादयति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यचिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अलब्धेति । क्वचित् कदाचित्, काले काले, अशनम् अलब्ध्वा, धृतिमान् सन्, न विधीदेत सर्वथा विषादं न कुर्यात् ।
क्वचित् लब्ध्वा अशनं काले लब्ध्वापि, न हृष्येत् । कुतः । यतः तत् उभयं लाभोऽलाभश्चेति द्वयं, दैवतन्त्रितं दैवाधीनं भवति ॥ ३३ ॥
अलं तर्हि भिक्षाप्रयासेनापि तत्राह । आहारार्थमिति । आहारार्थं तु, समीहेत यतेत । यतः तत्तस्य प्राणधारणं, युक्तम् । किं प्राण-
धारणस्य प्रयोजनं तत्राह । येन प्राणधारणेन, तत्त्वं भगवदादिस्वरूपयाथात्म्यं, विमृश्यते । तत्त्वविमर्शनार्थं प्राणधारणमित्यर्थः ।

तस्यापि किं प्रयोजनमित्यत आह । यत्तत्त्वं विज्ञाय, विमुच्यते । न त्वज्ञात्वा, तस्मात्तत्त्वविमर्शनात्मकज्ञानोपयुक्तप्राणधारणार्थमा-
हारार्थं समीहेत्यर्थः । तत्त्वमत्र चिदचिदीश्वराणां यथावस्थिताकारः ॥ ३४ ॥ यहच्छ्रयेति । यहच्छ्रया समीहामन्तरेणापि
कदाचिद्देवात्, श्रेष्ठं सृष्टम्, उताथवा, अपरमसृष्टम्, उपपन्नान्नं प्राप्तान्नम्, अद्यादश्रीयात् । तथा वासः, तथा शय्यां च, प्राप्तं
प्राप्तं, मुनिः भजेत् ॥ ३५ ॥ उक्तमविधिगोचरत्वमेव सिद्धावलोकितन्यायेन प्रपञ्चयति । शौचमिति । शौचम्, आचमनं, स्नानम्,
अन्यान नियमांश्चापि, ज्ञानी नोदनया, नाचरेत् । किं तु यथा अहम् ईश्वरः, लीलया चरेयम् । तद्वत् 'भूतान्येकात्मकानि च'
इत्यनेनाब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेदभ्रमो न कार्य इति सूचितम् ॥ ३६ ॥ अथ कथमनादिकालानुवृत्तः संनिवर्त्तत कदा वा निःशेषनि-
वृत्तिरित्यत आह । न हीति । तस्योक्तविधाचारयुक्तस्य, या त्रिकल्पाख्या विकल्पो भेदस्तस्य आख्या ख्यातिः प्रतीतिः । अब्रह्मात्मक-
स्वतन्त्रवस्तुभेदभ्रान्तिरित्यर्थः । न हि नास्त्येव । या आसीत्, सा मद्बोधया सर्वस्य शश्वन्मदात्मकत्वबुद्ध्या हता भवति । यद्यप्या-
देहान्तात् कश्चित् कदाचित्, सा ख्यातिः भवेत्, तथापि ततो देहान्ते, मया संपद्यते संयुक्तो भवति । मां प्राप्नोतीत्यर्थः । देहान्ते
निरवशेषं ख्यातिर्निवर्त्तते । देहदशायां कदाचित् कापि न मत्प्राप्तिविरोधिनीति भावः ॥ ३७ ॥ तदेवं निष्पन्नोपायस्यादेहान्तादनु-
वर्त्तनीया वृत्तिरभिहिता । अथ स्वधर्मेनिष्ठस्योपेयोपायादिजिज्ञासोः कृत्यमाह । दुःखोदकंष्विति । दुःखोदकंषु दुःखोत्तरफलेषु, कामेषु
जातो निर्वेदोऽतीव हेयताऽध्यवसायो यस्य सः, दुःखोदकंष्विति विशेषणं हेतुगर्भम् । आत्मवान् कामानामन्ततोऽनर्थावहत्वबुद्धिः,
यद्वा विधित्सितगुरूपसृत्युपयुक्तचित्तसमाधानयुक्तः, न जिज्ञासितः मद्भर्मे मत्प्राप्तिसाधनधर्मो येन स तथाभूतः पुमान्, मुनिं
मननशीलं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । गुरुम् उवाच जेदभिगच्छेत् । अत्र 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्'—इत्यादिश्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ ३८ ॥
तावदिति । श्रद्धावान् गुरूपदिष्टार्थाऽऽस्तिक्यतायुक्तः, अनसूयको नरबुद्धिप्रयुक्तदोषाविष्काररहितः पुमान्, आहत आदरयुक्तः
सन्, यावत् ब्रह्म, ब्रह्मशब्दस्योपलक्षणत्वात्तत्प्राप्तिसाधनानि च, विजानीयात् । तावत् भक्त्या गुरौ भक्त्या, मां मदात्मकम् एव
गुरुं परिचरेत् । एवकारेण कथंचिदपि भेददृष्टिव्युदासः । अभेदोपदेशो 'मनो ब्रह्म' इत्यादिवत् दृष्ट्युपासनोपदेशपरः ॥ ३९ ॥
इत्थं सदाचार्यपरिचर्यालब्धवैराग्यभगवद्भक्तिभ्यां भवितव्यम् । अन्यथा केवलश्रमलिङ्गधर्मा विफला इत्यभिप्रेत्याह । यस्त्विति । यस्तु
असंयतषड्वर्गः अनियमितषडिन्द्रियवर्गः, प्रचण्डो विषयेष्वत्यासक्तः इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः, ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं योगाभ्यास-
जन्यं ताभ्यां रहितश्च, यः सः केवलं त्रिदण्डम् उपजीवति । त्रिदण्डं धृत्वा स्वजीविकां निष्पादयतीत्यर्थः । त्रिदण्डग्रहणमाश्रमान्तर-
लिङ्गानामुपलक्षणम् । 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनानुभौ' इत्यादिशास्त्राधिज्ञा यतिं ब्रह्मचारिणं चाभिभोजयन्तीत्याश्रम-
लिङ्गानि तद्धर्माश्चाजितेन्द्रियस्य केवलजीवनोपायमात्रपर्यवसाना भवन्तीति भावः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रिय उद्धव ! संन्यासी को किसी दिन यदि सन्नय पर भोजन न मिले, तो उसे दुःखी नहीं होना चाहिये और यदि
बराबर मिलता रहे, तो हर्षित न होना चाहिये । उसे चाहिये कि वह धैर्य रखे । मनमें हर्ष और विषाद दोनों प्रकार के विकार
न आने दे; क्योंकि भोजन मिलना और न मिलना दोनों ही प्रारब्ध के अधीन हैं ॥ ३३ ॥ भिक्षा अवश्य माँगनी चाहिये,
ऐसा करना उचित ही है; क्योंकि भिक्षा से ही प्राणों की रक्षा होती है । प्राण रहने से ही तत्त्व का विचार होता है और
तत्त्वविचार से तत्त्वज्ञान होकर मुक्ति मिलती है ॥ ३४ ॥ संन्यासी को प्रारब्ध के अनुसार अच्छी या बुरी—जैसी भी भिक्षा
मिल जाय, उसी से पेट भर ले । वस्त्र और बिछौने भी जैसे मिल जायँ, उन्हीं से काम चला ले । उनमें अच्छेपन या
बुरेपन की कल्पना न करे ॥ ३५ ॥ जैसे मैं परमेश्वर होने पर भी अपनी लीला से ही शौच आदि शास्त्रोक्त नियमों का पालन
करता हूँ, वैसे ही ज्ञाननिष्ठ पुरुष भी शौच, आचमन, स्नान और दूसरे नियमों का लीला से ही आचरण करे । वह
शास्त्रविधि के अधीन होकर—विधिकिङ्कर होकर न करे ॥ ३६ ॥ क्योंकि ज्ञाननिष्ठ पुरुष को भेद की प्रतीति ही नहीं होती ।
जो पहले थी, वह भी मुझ सर्वात्मा के साक्षात्कार से नष्ट हो गयी । यदि कभी-कभी मरणपर्यन्त बाधित भेद की प्रतीति भी
होती है, तब भी देहपात हो जाने पर वह मुझसे एक हो जाता है ॥ ३७ ॥ उद्धव जी ! (यह तो हुई ज्ञानवान् की बात, अब
केवल वैराग्यवान् की बात सुनो) जितेन्द्रिय पुरुष, जब यह निश्चय हो जाय कि संसार के विषयों के भोग का फल दुःख-ही-
दुःख है, तब वह विरक्त हो जाय और यदि वह मेरी प्राप्ति के साधनों को न जानता हो तो भगवन्निस्तन में तन्मय रहने वाले
ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरु की शरण ग्रहण करे ॥ ३८ ॥ वह गुरु की दृढ़ भक्ति करे, श्रद्धा रखे और उनमें दोष कभी न निकाले ।
जब तक ब्रह्म का ज्ञान हो, तब तक बड़े आदर से मुझे ही गुरु के रूप में समझता हुआ उनकी सेवा करे ॥ ३९ ॥ किन्तु जिसने
पाँच इन्द्रियाँ और मन, इन छहों पर विजय नहीं प्राप्त की है, जिसके इन्द्रियरूपी सारथी बिगड़े हुए हैं और जिसके हृदय में
न ज्ञान है और न तो वैराग्य, वह यदि त्रिदण्डी संन्यासी का वेष धारणकर पेट पालता है तो वह संन्यास धर्म का सत्तानाश ही

कर रहा है और अपने पूज्य देवताओं को, अपने आप को और अपने हृदय में स्थित मुझको ठगने की चेष्टा करता है। अभी उस वेषमात्र के संन्यासी की वासनाएँ क्षीण नहीं हुई हैं, इसलिये वह इस लोक और परलोक दोनों से हाथ धो बैठा है ॥ ४०-४१ ॥

सुरानात्मानमात्मस्थं निहनुते मां च धर्महा । अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥

भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः । गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् । गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥ ४३ ॥

इति मां यः स्वधर्मेण भजन् नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दते दृढाम् ॥ ४४ ॥

भक्त्योद्भवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् । सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥ ४५ ॥

इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्रतिः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो नचिरात् समुपैति माम् ॥ ४६ ॥

वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः । स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥

एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् । यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अविपक्वकषायः धर्महा अस्मात् सुरान् आत्मानम् आत्मस्थं मां विहनुते (अस्मात्) अमुष्मात् विहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोः धर्मः शमः अहिंसा वनौकसः तपः ईक्षा गृहिणः भूतरक्षेज्या द्विजस्य आचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषः भूतसौहृदं ऋतौ गन्तुः गृहस्थस्य (ब्रह्मचर्यम्) सर्वेषां मदुपासनम् इति मां यः अनन्यभाक् स्वधर्मेण भजन् सर्वभूतेषु मद्भावः (सः) मद्भक्तिम् अचिरात् विन्दते ॥ ४३-४४ ॥ उद्भव अनपायिन्या भक्त्या सः सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं कारणं ब्रह्म मा उपयाति ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वः निर्ज्ञातमद्रतिः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः विरक्तः मां समुपैति ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवताम् आचारलक्षणः एष धर्मः सः एव मद्भक्तियुतः परः निःश्रेयसकरः ॥ ४७ ॥ साधो भवान् यत् च मां पृच्छति एतत् ते अभिहितं यथा स्वधर्मसंयुक्तः भक्तः परं मां समियात् ॥ ४८ ॥

इत्येकादशस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सुरान्यष्टव्यान् देवानात्मानं च स्वात्मानमात्मस्थं मां च निहनुते प्रतारयति । निहवफलमाह । अस्मादिति ॥ १ ॥ चतुर्णां प्रधानधर्मानाह । भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥ अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति । शौचं रागादिराहित्यं च । तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह । ऋतौ गंतुरिति ॥ ४३ ॥ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह । इति मामिति । दृढां मद्भक्तिं विन्दते ॥ ४४ ॥ ततः किमत आह । भक्त्येति । महेश्वरत्वे हेतुः । सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात् अत एव तत्कारणं मा मां ब्रह्मरूपं वैकुण्ठनिवासिनम् । यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपयाति सामीप्येन प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह । इतीति । इति एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्त्वं चित्तं यस्य सः । अत एव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्यं येन ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह । य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः स एव मद्भक्तियुतो मदर्पणेन कृतः ॥ ४७ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति । एतच्च तेऽभिहितम् । यथा भक्तो भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रतारयति संन्यासमिषेण न भजति । धर्महा नित्यनैमित्तिकादिकर्मत्यागी । अविपक्वा कषाया मलानि यस्य स तथाऽ-विशुद्धान्तःकरणः । अमुष्मात्स्वर्गादेः । विहीयते अधःपततीत्यर्थः । 'यदि न समुद्धरन्ति यत्तयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां

हृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः । असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतांतकादनधिरुदपदाद्भवतः । इति वेदस्तुत्युक्तेः । अथ चतुर्थीश्रमविचारः । तत्र त्रैवर्णिकेषु कस्तदधिकारी—‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः’ इतिच्छंदोगसूत्रकारः । अपराकेपि—ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।’ इति । तथा धर्मविधृतावपि—‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्धनं कृती । संन्यसेद्ब्राह्मणः सर्वभूतदयापरः ।’ एतानि वाक्यानि त्रैवर्णिकाधिकारं विदधति, ततोऽस्यधिकारः । ‘तुर्याश्रमे त्रैवर्ण्या ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति’ इति जाबालश्रुतेरियं गतिः । ब्राह्मणपदमिहोपलक्षणं क्षत्रियवैश्ययोरपि । बहुत्वमप्येनमर्थमाहान्यथा ब्राह्मणः प्रव्रजतोत्येवं कथं नावादीदिति । यद्वा—ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनवानब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या त्रिवर्णपरो ब्राह्मणशब्दः । एतेन ‘आत्मन्यगनीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्’ इत्यादीनि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानीति न विरोधः । यच्च देवलदत्तात्रेयवचनम्—‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ।’ तथा—‘गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता स्वयंभुवे’ तदपि न वस्तुतो विरुद्धं यतो लिङ्गधारणस्यैव क्षत्रविशोर्निषेधो न त्वाश्रमस्य । लिङ्गं चिह्नं त्रिदण्डैकदण्डरूपम् । तथा च दक्षः—‘मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते गृहस्थोपीष्टवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रितः । त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ।’ इति । ‘गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति’ इहापि गतिज्ञानं गत्यर्थानां ज्ञानार्थतानियमात् । ज्ञानश्च ज्ञापकनिष्पाद्यमतस्तत्कार्यं तु तेन ज्ञानरूपेण कार्येण कारणं ज्ञापकं दण्डधारणं लक्ष्यते । तथा चैतदुक्तं भवति—क्षत्रियवैश्ययोर्ज्ञापकं दण्डधारणं नास्तीति लिङ्गस्यैव निषेधो न त्वाश्रमस्येति । किञ्च—दण्डधारणं बहिरंग-मन्तरङ्गन्तु विषयविराग एव तदभावेधिकाराभावात् ‘सर्वं दुःखमिति ज्ञात्वा येन संत्यज्यते गृहम् । स च त्यागफले भागी विपरीतस्तु दुःखमुक् । विषयाविष्टचेताश्चेत्यजेज्ज्ञेयः स वक्त्रकः । यस्यत्तत्त्वा विषयान्मूढः पुनस्तानेव सेवते । स वान्तार्शी परिज्ञेयः सारमेयो नराधमः । इत्यादिकौशिकोक्तेः । यच्च धर्मविधृतावेव वचनान्तरम्—‘संन्यसेद्ब्राह्मणः सम्यग्वानप्रस्यो भवेन्तृपः । गृहस्थश्च भवेद्द्वैश्य एवं वर्णक्रमः स्मृतः ।’ इति । अत्र सम्यङ्न्यसेदिति सम्यक्पदोपादानाद्ब्राह्मणस्य बहिरङ्गभूतदण्डधारणोपेत एव संन्यासो न तु तद्रहित इति गम्यते । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमो भवतीत्यर्थादुक्तं भवति, अन्यथा छन्दोगसूत्रकारादिवचनविरोधापत्तेः । तात्पर्यमिदम्—‘अभावेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः’ इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिविरोधपरिहाराय विधिवाक्यानामाश्रमस्वरूपविधौ तात्पर्यम् । निषेधवाक्यानां तु दण्डग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्यम् । ततः क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डग्रहणनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—‘श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी’ ततश्च श्रुत्यनुसारेण व्यवस्थाभिधीयते—‘ब्राह्मणः प्रव्रजन्ति’ इति श्रुतौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिर्वाच्योर्थः, ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या विधीयते उद्देश्यविशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववत् न तूद्देश्यमविवक्षितम्, तस्मादस्य ब्राह्मणोद्देशेन संन्यासविधानादुद्देश्यस्य ब्राह्मणत्वस्य हविर्विद्विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्रह्मणत्वजातिर्वाच्योर्थस्तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां मा भूदधिकारः । न च तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थः, अपि तु ब्रह्मवेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोनगतो धर्मः स च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा च—वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्त्योपि क्रोडीकृताः स्युः । एवं च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधानात्त्रयाणामपि वर्णानां प्रव्रज्याधिकारोऽस्त्विति चेन्मैवम्, यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्वं वैश-शब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य गोत्वं तथा ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषजैमिनिबादारायणादिभिरङ्गीकृतं, तद्व्याह्रन्येत, तथा चोक्तव्याघातभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं चोभयमपि वाच्यत्वेन परिकल्प्यते तदा ‘अन्यायश्चानेकार्थत्वम्’ इति तांत्रिकैरेकस्यानेकार्थत्वं विरुद्धं तेन न्यायेन सह विरोधः स्यात् । अथैवं ब्रूषे—‘अन्यायश्चानेकार्थत्वम्’ इति न्याये जाग्रत्यपि गवादिशब्दानां यथानेकार्थत्वं तथा ब्राह्मणशब्दस्याप्यनेकार्थत्वमस्त्विति, न चैतदुचितम्, अगतिका ह्ययं गतिर्यदनेकशक्तिकल्पन-याप्यनेकार्थत्वस्वीकरणम् । शब्दार्थज्ञाने वृद्धव्यवहारः प्रमाणम्—वृद्धा हि गवादिशब्दानामनेकशक्तिकल्पनयानेकार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ते न ब्राह्मणशब्दस्य, अत एवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे पठितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव न शास्त्रार्थ-निर्णये । शास्त्रपरिज्ञाने तु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं नेतरस्य, इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायकवाक्ये प्रतिग्रहनिवृत्तये मां दद्यादित्येवं-रूपे सास्नाद्युपेतगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि दिग्दृष्ट्यादेरपि ग्रहणं स्यान्न च गृह्यते, तस्माच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं युक्तं विपरीतार्थव्योतकवाक्यशेषाद्यभावे, अतोऽनेकशक्तिकल्पनाभयाद् ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः । ‘ननु वै जायमानो ब्राह्मणश्चिभिर्ऋणवाञ्जायते’ इत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दो वर्णत्रयपरस्तथात्राप्यस्त्विति चेन्मैवम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि—ब्रह्मचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋण्याद्युपकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च त्रैवर्णिकस्या-धिकारात्फलचमसवत् । यथा सोमपाने स्थाने ब्राह्मणेतरयोः क्षत्रियवैश्ययोः फलचमसयोर्विहितत्वेनाधिकारस्तथात्राप्यस्त्वित्यर्थः । शास्त्रांतरे—‘यजमानो वै ब्राह्मणः’ इत्यत्रापि त्रैवर्णिकानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र त्रैवर्णिकपरत्वं, प्रकृते तु वाक्यशेषाद्यभावात् त्रैवर्णिक-

परत्वम् । किञ्च—यावत्ता कालेनावयवव्युत्पत्त्या लक्षणया वा क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणशब्देन प्रत्यायेते ततः प्रागेव 'रुदिर्योगमपहरति, इति न्यायाल्लब्धात्मिकाया रुद्धेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुद्ध्या ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते । अतः प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थत्वान्न चरमप्रतीतयौगिकार्थस्वीकरणमुचितम् । ततश्च 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वेदमायेत्' इति श्रुत्या विरुद्धम् 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतिवचनं यथा विरोधाधिकरणेऽप्रमाणमित्युक्तम्, तथा 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति जाबालश्रुतिविरुद्धम् 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इत्यादिकं स्मार्तवचनं जातमप्रमाणमेव । यद्वा—श्रुतिविरुद्धस्यापि स्मार्तवचन-निचयस्य सर्वथाऽप्रामाण्यपरिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः परिकल्पनीयः । तत्र 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति छंदोगसूत्रस्यायमर्थः—त्रयाणां वर्णानां यथोदितं चत्वार आश्रमा इति औचित्यं श्रुत्यविरोधाय ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ नान्यत्रैवर्णिकानां संन्यासो विद्यते, नात्र संशयः 'शिखायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्वकदण्डयुक्' इति ब्रह्माण्डपुराणमपि छंदोगसूत्र-समानार्थम् । यच्च ब्रह्मवैवर्तवचनम्—'वैराग्योत्पत्तिमानेव संन्यासे परियुज्यते । रागवान्न तु विप्रोपि वेदवेदांगवित्तमः ।' इति वेदवेदांगवित्तमोपि विप्रो रागवांश्चेत्तर्हि संन्यासे न युज्यत इत्यन्वयः । एवञ्च—विरक्तस्य विप्रस्यैवाधिकारोऽभिहितो न क्षत्रियादेः । यच्च स्मृत्यन्तरम्—'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।' इति, तस्यायम-भिप्रायः—गृहात्प्रव्रजेद्वानप्रत्याश्रमं गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि संन्यासे रूढस्थाप्यत्र श्रुतिविरोधपरिहाराय तृतीयाश्रम-परस्तस्याऽपि वैराग्यहेतुकत्वात् । यद्वा—यदा ब्राह्मणः स्वधृत्तावजीवन्क्षत्रियवृत्तिमाश्रितस्तत्राप्यजीवन्वैश्यवृत्तिं ततस्तामापहं निस्ती-र्यापि न वर्णांतरवृत्तिं परित्यजति किन्तु तत्रैवावस्थितस्तदा तत्क्षत्रियवृत्तिजीवनेन स एव ब्राह्मणः क्षत्रिय वैश्य इति च व्यपदिश्यते शास्त्राननुज्ञातकालेपि क्षत्रादिवृत्तिनिरतत्वात्तस्यापि प्रव्रजेदिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अत एव—'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्' इत्यत्राथशब्द उपात्तः, ब्राह्मण एवाथानंतरं क्षत्रियवृत्त्याश्रयणात् क्षत्रियः, अथ वैश्य इत्यानंतर्यप्रतिपादनादयमर्थः गम्यत इत्यर्थः । एतेन 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं गृही । संन्यसेद्वाथ वा शान्ताः' इत्येतदपि व्याख्यातम् । एवं च मनुदत्तात्रेयादिवचनान्यप्यनुकूलानि भवेयुः । तस्माच्छ्रुतिविरोधपरिहारायान्यान्यपि विरुद्धवचनानि ज्ञेयानि । यश्च जडभरतं प्रत्युपदेशो योगिरहस्ये—'यदि मृत्योः परं शांतमनामयं शाश्वतं पदमिच्छुरसि तत्परमहंसो भव' इति । अत्रेदं चिन्त्यं—किं जडभरतं प्रत्ययमुपदेश उत लक्षणया क्षत्रियमात्रं प्रति । आद्ये—जडभरतस्यैव नेतरक्षत्रियप्राप्तिः । किंच—जडभरतोपि प्रेषोच्चारणपूर्वकमाश्रमं गृहीतवानिति न क्वापि श्रुयते । अतः—'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इत्यनुरोधात्परमहंसो भवेत्यस्या-यमर्थः—परमहंसो भव निर्ममो भवेति । न द्वितीयः । तत्र हि लक्षणा, सा च न युक्ता 'न विधौ लक्षणा' इति भट्टगुरु-प्रभृतिभिर्विधौ लक्षणाभिषेधात् । किञ्च—लक्षणां वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं विशिष्टविधिरुत प्राप्ते कर्मण्यधिकारविधिरिति । पक्षद्वयेपि लक्षणा दुर्बारा । ननु हेदये लक्षणा न विध्यंशेऽतो न दोष इति चेत्तद्वद्देश्येपि न युक्तेति ब्रूमः । तथाहि—संबंधानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा, न चानुपपत्तिः पूर्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थांतरपरत्वेनाप्युपपत्तेः । या च जाबालश्रुतिर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे तत्र परमहंस-नाम संवर्तकारुण्येतकेतुदुर्वासंभुनिदाघजडभरतरैवतप्रभृतय इति । तत्रापि विधायकप्रत्ययाभावात्परमहंससदृशधर्मवन्त इति अहन्ताममतयोरभावात्परमहंसा इति व्यपदिश्यत इति । किञ्च—'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यां चरन्ति' इति संन्यासविधायकमुख्यश्रुतौ ब्राह्मणत्वस्य विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत' इत्यत्र क्षत्रियत्ववत् क्षत्रियत्वजातिमात्राज्ञा यथा राजसूयेऽधिकृतस्तथा ब्राह्मणत्वजातिमत एव विरक्तस्य संन्यासाधिकारः, साधितं चैतद्-भगवद्वाक्यकारैः—'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताः' इत्यत्र । वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासोस्तीत्युक्तम्—'दाह्येन यन्माहि प्रोक्तं कर्तव्यत्वेन कोविदैः । कंचित्तद्धेतुमादाय तत्साधनमिहोक्तयते । सर्वसाधनहीनत्वात्प्रौढिवादे बुधोऽज्ञितः ।' इति । किञ्च—कलौ स न कार्यः 'अश्वालंभं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराजं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ।' इति बृहन्नारदोक्तेः । 'कलौ पतति संन्यासात्तद्धर्माणामसंभवात् । कलौ नैव त्रयो प्राज्ञा गृहस्थाश्रमतो विना । असंभाव्या हि तद्धर्मास्तद्-प्रहीता ततः पतेत् ॥' इति कौशिकोक्तेः । तेषामाश्रमाणां प्रहीता तद्प्रहीता ततस्तद्धर्माणामसंभवात् । पतेत् नरक इति शेषः । इत्यत्र बहु वक्तव्यमस्तीति वंशीधरः । भोगवैभवप्राकट्यभयादस्मालोकात्तथा विद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमादमुत्र निरय-प्राप्तेः परस्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥ चतुर्णाम् आश्रमाणाम् । ईक्षा विचारः । भूतरक्षाऽन्नादिना प्राणिरक्षाः इष्या यागाः । द्विजस्य ब्रह्मचारिणः । ईक्षा आरमानात्मविवेकः । इष्या यज्ञानुष्ठानम् । द्विजस्य द्विजत्वहेतुकब्रह्मचर्यव्रतवतः ॥ ४२ ॥ अन्यधर्मान् ब्रह्म-चार्यादिधर्मान् । तप इति वनस्थस्य । संतोषशौचमिति साधारणः । भूतसौहृदं जीवाभयप्रदानमिति भिक्षोः । तस्य गृहस्थस्य । 'यो द्विज ऋतुगामी स्याद्ब्रह्मचारी स ईरितः' इत्युक्तेः । सर्वसाधारणमुख्यधर्ममाह—सर्वेषामिति । अन्यधर्मान् ब्रह्मचर्यादिधर्मान् । उपदिष्टस्यान्यत्र नयनमतिदेशः । किञ्च—मदुपासनं सर्वेषां वर्णाश्रमधर्माणां प्राणप्रदत्वादावश्यकम्, येन विना ते सर्वे विफलाः स्युः ।

ततश्च सामीप्यप्राप्त्यनन्तरम् । एवम्भूतेन मत्सन्तोषैकप्रयोजनकेन । अत एव शुद्धसत्त्वादेव । मां निर्विशेषब्रह्माव्ययम् ॥ ४६ ॥ अत्र प्राप्तेरभ्यासस्तादृशधर्मस्य सर्वथा प्राप्तिफलकत्वमभिव्यनक्ति ॥ ४७-४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

द्विजस्य उपनीतस्य ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यमिति ॥ ४२ ॥ ऋतौ गन्तुः गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्यादिकं सम्भवति एवं सर्वेषामाश्रमिणां मनुपासनं स्यादित्यर्थः ॥ ४३-४५ ॥ ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं योगाभ्यासजन्यम् ॥ ४६ ॥ पृष्ठार्थप्रतिवचनं निगमयति । वर्णाश्रमेति । केवलो वर्णाश्रमधर्मः परिमितस्वर्गादिफलकः स एव भगवद्भक्त्यङ्गस्थितो मोक्षाय भवतीत्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ज्ञानरहितस्य गत्यभावं वदन्निन्दति । स वा इति । स पूर्वश्लोकोक्तविधः सुरानिति पाठे इष्यान् देवान् आत्मानं निह्नुते मच्छेषज्ञानरहितत्वादिति भावः—

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किन्तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

इत्युक्तत्वात् आत्मस्थं मां च निह्नुते प्रतारयति स्वतन्त्राभिमानात् अत एवायं धर्महा सर्वेषामाश्रमिणां स्वस्वाश्रमधर्मानुगृहीतभगवद्भक्तिलक्षणो हि धर्मो विहितस्तदभावादयं धर्महा अत एव चाविपक्वकषायः । “धर्मेण पापमपनुदतीति कषायपक्तिः कर्माणी”त्याद्युक्तीत्या अनभिसंहितफलवर्णाश्रमधर्मे हि पापापनुत्तिः तदभावादविपक्वकषायः कषायवद्दुर्मोचनीयत्वात्पापमिह कषायशब्दविवक्षितम् अत एव चास्मादमुष्माच्च लोकाद्विहीयते भ्रष्टो भवति नोभयत्र सुखमस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ चतुर्णामाश्रमिणां प्रधानधर्मानाह । भिक्षोरिति । तुर्योश्रमिणः क्षम इन्द्रियजयः अहिंसाऽभूतद्रोहचिन्ता वनौकसो वनाश्रमिणः तपः शास्त्रीयकायक्लेशः ईक्षा स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यावमर्शो धर्मः गृहिणो भूतरक्षा इष्या पञ्चमहायज्ञाश्च धर्मः द्विजस्योपनीतस्य ब्रह्मचारिण इत्यर्थः आचार्यसेवनं धर्मः ॥ ४२ ॥ आश्रमान्तरधर्मान् कश्चिद्गृहस्थस्यापि अतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति । ऋतौ गन्तुर्गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्यं सम्भवतीति तदसम्भावनाव्युदासः एभ्योऽपि प्रधानं सर्वेषां धर्ममाह । सर्वेषां मनुपासनमिति धर्म इत्यनुषज्जते ॥ ४३ ॥ सङ्क्षेपतो धर्मान् विशेषसामान्यरूपेणोक्त्वा तत्फलमाह । इतीति । नान्यं भजतीत्यनन्यभाक् देवतान्तरभक्तिरहितः यद्वा नान्यस्मै प्रयोजनाय भजतीत्यनन्यभागनन्यप्रयोजन इत्यर्थः । सर्वभूतेषु मद्भावः मदात्मकत्वबुद्धिमान् य इत्थं स्वधर्मेण मां भजेत्सोऽचिराच्छीघ्रमेव मद्भक्तिं विन्दते लभते ॥ ४४ ॥ भक्तोः फलमाह द्वाभ्याम् । भक्त्येति । हे उद्धव ! महेश्वरं महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात्तमत एव सर्वकारणं परब्रह्मभूतं मामुपयाति प्राप्नोति ब्रह्मब्रह्मन्वेन कारणत्वोपयुक्तसर्वैश्वर्यसर्वशक्तित्वादिकल्याणगुणगणवृहत्त्वं च विवक्षितम् ॥ ४५ ॥ इत्येवम्भूतेन स्ववर्णाश्रमधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः विज्ञाता मद्भक्तिर्मत्प्रकारो मद्याथात्म्यं येन सः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमुपासनात्मकं य एवंविधः स मामुपैति वर्णाश्रमधर्माद्यनुगृहीतयानपायिन्या भक्त्या मामुपैतीति श्लोकद्वयविवक्षितोऽर्थः ॥ ४६ ॥ पृष्ठार्थप्रतिवचनं निगमयति । वर्णाश्रमवतामिति द्वाभ्याम् । एष आचारलक्षणः आचारात्मको धर्मो निरूपित इति शेषः स एष धर्मः मद्भक्तियुक्तश्चेत् योगश्चात्राङ्गाङ्गिभावः निःश्रेयसकरः मुक्तिसाधनभूतः पर उत्कृष्टः नातः पर उपायो विद्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ हे साधा ! भवान् यन्मां पृच्छति । किं तत् यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं समियादित्येतत्ते तुभ्यमभिहितमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुरानात्मस्थं स्वान्तर्यामिणमात्मानं प्रेष्ठं मां च निह्नुते निराकरोति सोऽस्मादलोकादमुष्मात् स्वर्गादेश्च विहीयते अधः पततीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यस्मादीनां विशेषतः कर्तव्यधर्ममाह । भिक्षोरिति । यतेः शमाहिंसं धर्मौ वानप्रस्थानां तप ईक्षा आलोचनं च धर्मः गृहस्थानामादिना प्राणिरक्षेया यागश्च द्विजस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यसेवनं गुरुकुलवासः ॥ ४२ ॥ गृहस्थस्याग्रतः आदौ गन्तुर्वगन्तुस्तत्त्वादेरिति शेषः ॥ ४३ ॥ एतैर्धर्मैः साध्यमाह । इतीति ॥ ४४ ॥ मत्प्राप्तौ भक्तिरेव प्रयोजिकेत्याह । भक्त्येति ॥ ४५ ॥

स्वविहितधर्मेण निर्णिक्तं धौतं सत्त्वन्मन्तःकरणं यस्य स तथा निर्णीतत्वेन ज्ञातमद्भुतिः ॥ ४६ ॥ भक्तिरेव मम परमप्रीतिसाधनं
वर्णादिविहितधर्मोऽपि भक्तिसंवलित एवेति भावेनाह । वर्णेति ॥ ४७ ॥ उपसंहरति । एतदिति । चशब्द एवार्थे यथा मां समिधात्
तथैवाभिहितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मां स्वधर्मेण भजन् मत्प्रीत्यर्थं स्वधर्ममाचरन् अनन्यभाक् न त्वन्यार्थमित्यर्थः । ननु स्वधर्मेण देवादीनां यजनात्कथं
त्वत्प्रीतिः स्यात् तत्राह । सर्वभूतेषु च ममैवान्तर्यामित्वेन स्थितस्य भावो भावना यस्य सः ॥ ४४-४५ ॥ सा च मत्प्राप्तिर्मद्वक्त्युद-
यानुक्रमेण मवज्ञानपूर्विकैव भवतीत्युपसंहरति । इति स्वधर्मेति । गम्यते ज्ञायते अनया गतिर्भक्तिः निःशेषेण ज्ञाता तत्त्वतोऽनुभूता
गतिर्येन अत एव ज्ञानविज्ञानसंपन्नः मत्स्वरूपरूपगुणलीलादीनां परोक्षापरोक्षज्ञानसमृद्धः यद्वा ब्रह्मसायुष्येच्छुश्चेत्तदा तत्तत्क्रममाह
इति निर्ज्ञातमद्भुतिः सम्प्रागधोतमदुपदिष्टज्ञानशास्त्रः मां निर्विशेषब्रह्माख्यम् ॥ ४६ ॥ तस्य च स्वधर्मस्य सर्वत्र भक्तेरेव बल-
मित्याह । वर्णेति ॥ ४७-४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सुरान् यष्टयान् देवान् स्वात्मानम् आत्मस्थं मां च निह्नुते प्रतारयति । निह्नुवफलमाह । अस्मादिति ॥ ४१ ॥ चतुर्णां
प्रधानस्वधर्मानाह । भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥ अन्यधर्मान् कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति । शौचं रागद्वेषादिराहित्यं
तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह । ऋतौ गन्तुरिति । किञ्च मनुपासनं सर्वेषां वर्णाश्रमधर्माणां प्राणप्रदत्वादावश्यकं येन विना ते सर्वे
विफलाः स्युर्येदुक्तं मुखबाहुरुपादेभ्य इत्यत्र स्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यध इति ॥ ४३ ॥ इत्येवंप्रकारेण मनुपासनस्यावश्यकत्वादुक्तं
निश्चित्य मनुपासनप्रधानेन स्वधर्मेण मां भजन् अनन्यभाक् सन् मद्भक्तिं शान्तभक्तिं विन्दते ननु स्वधर्मेण देवपित्रादीनां यजनात्
कथमनन्यभाक्त्वं तत्राह । सर्वभूतेषु ममैवान्तर्यामित्वेन भावो भावना यस्य सः ॥ ४४ ॥ ततश्च तथा भक्त्या कश्चित्सर्वलोकमहेश्वरं
मां प्राप्नोति स्वतुल्यैश्वर्यप्रदोऽहं तस्मै सार्ष्टिलक्षणां मुक्तिं ददामीति भावः । कश्चित्सर्वोत्पत्त्यप्ययं मां प्राप्नोति तदभिप्रेतयोगसिद्धि-
ज्ञानानन्दाद्युत्पत्तिं संसाराप्ययं च तस्मै तावदहं ददामीति भावः । कश्चिन्मां ब्रह्मेति तस्मै निर्वाणमुक्तिं ददामीति भावः ॥ ४५ ॥
उपसंहरति । इतीति ॥ ४६ ॥ प्रधानीभूतां भक्तिमुक्त्वा गुणीभूतां भक्तिमाह । वर्णाश्रमवतामिति । मद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृत एव
स निःश्रेयसकरः निर्वाणमोक्षप्रद इत्यन्वयः ॥ ४७-४८ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्या भक्तचेतसाम् । एकादशेऽष्टादशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धास्तप्रदीपः

निह्नुते प्रतारयति गृहाश्रमधर्मत्यागेनेति शेषः ॥ ४१ ॥ शमो मन्निष्ठता ॥ ४२ ॥ न केवलं गृहस्थस्य भूतरक्षेयमात्रं धर्मः
नच मन्निष्ठतापित्राजकस्यैवेत्याह । ब्रह्मचर्यमिति । अत्र ब्रह्मचर्यस्य सङ्कोचं दर्शयति । ऋतौ गन्तुरिति ॥ ४३ ॥ उक्तवर्णाश्रम-
धर्माणां फलमाह । इति मामिति । दृढामविचलां भक्तिमन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानद्वारेति शेषः ॥ ४४ ॥ भक्तेः फलमाह । भक्त्येति ।
सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात्तमत एव कारणं सर्वहेतुं मा मां ब्रह्मोपयाति कार्यकारणप्रकृतिबन्धविमुक्तः तद्ब्रह्मगुणस्वरूपं मां
प्राप्नोतीत्यर्थः—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! । मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥

इतिश्रीमुखवचनान्तराच ॥ ४५ ॥ ननु त्वद्भक्त्यायां मुक्तिर्भवतु तावत्सा भक्तिर्वर्णाश्रमधर्माचरणमात्रेण त्वद्गुणशक्ति-
स्वरूपादिकमजानतः कथं स्यादत आह । इतीति । इत्येवम्भूतेन पूर्वोक्तेन स्वधर्मेण वर्णाश्रमधर्मेणानुष्ठितेन निर्णिक्तसत्त्वः शुद्धान्तः-
करणः ततो विज्ञातमद्भुतिः विज्ञातमद्गुणशक्तिस्वरूपादियाथात्म्यः ततो ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्नो भवति तदनन्तरं परां भक्तिं प्राप्नोति
ततोऽचिराच्छीघ्रं मां समुपैति इमं साधनक्रममुत्तराध्याये स्पष्टं वक्ष्यति ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभाविता इति ॥ ४६ ॥
संक्षिप्याह । वर्णाश्रमवतामिति । स्वाचारलक्षणः स्वाश्रमधर्मतया लक्ष्यमाणः केवलाश्रमिणां लोकप्रद इत्यर्थः । केवलाश्रमिणां लोकाः
अमृतं क्षेममभयमित्यत्रोपपादिताः स एव मद्भक्तियुतः मच्छ्रवणकीर्तनादियुतः परायां मद्भक्त्यानुत्पादकतयान्वितः परो धर्मो भवति स

वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षज इति प्रथमस्कन्धेऽप्युक्तत्वात् परत्वे हेतुः निःश्रेयसकरः परः ज्ञानभक्तिद्वारेण मोक्षकर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अध्यायद्वयार्थमुपसंहरति । एतदिति । यथा स्वधर्मसंयुक्त भक्तो भूत्वा परं ब्रह्म मां समियात् सम्यक् इत्यत्रानुयात् एतत्तेऽभिहितमित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

वैराग्याभावे हेतुमाह—न विपक्वा न निवृत्तोः कषायाः रागादयो यस्य स धर्महा प्राप्तगृहस्थधर्मत्यागी यस्मात् यज्ञादित्यागात्सुरान् लज्जया भोगसङ्कोचात्स्वात्मानं ज्ञानाभावाच्चात्मस्थं मां च निवृत्ते वञ्चयति तस्मात् अस्मादमुष्मात् परलोकाच्च ह्रियते उभयलोकफलाद्भ्रष्टो भवति ॥ ४१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां प्रधानधर्मानाह—भिक्षोरिति । सन्यासिनः शम इन्द्रियान्तःकरणनिग्रहः । अहिंसा परपीडात्यागश्च मुख्यो धर्मः वनौकसः वनवासिनः तपः शास्त्रविहितकलेशसहनं ईक्षा तत्त्वविमर्शश्च गृहस्थस्य भूतानां प्राणिनां रक्षा इत्यां पञ्चमहायज्ञाश्च द्विजस्य उपनीतस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यसेवनं धर्मः ॥ ४२ ॥ कांश्चिदाश्रमधर्मान् गृहस्थस्याप्यतिदिशति—ब्रह्मचर्यमिति । गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्योदयो धर्मा भवन्ति । तत्र तस्य ब्रह्मचर्यं तु ऋतौ भार्यागमननियमरूपमित्याह—ऋतौ गन्तुरिति । मनुपासनं तु सर्वेषामेव प्राणिनां मुख्यो धर्मः ॥ ४३ ॥ एवम्भूतवर्णाश्रमफलमाह—इतीति । नान्यस्मै प्रयोजनाय भजतीत्यनन्यभाक् । अनन्यप्रयोजनः सन् यः इत्येवमुक्तप्रकारेण स्वधर्मेण मां नित्यं भजेत् मत्प्रीत्यर्थं धर्मानाचरेत् स सर्वभूतेषु मद्भावो मद्दर्शनं यस्य तथाभूतः सन्नचिरान्मद्भक्तिं विन्दते ॥ ४४ ॥ भक्तेः फलमाह—भक्त्येति । त्वमपि मद्भक्त्या कृतार्थ एवेत्याशयेन सम्बोधयति—उद्धवेति । अनपायिन्या निरन्तरभक्त्या स मामुपयाति । स्वप्राप्तेः परमपुरुषार्थत्वं द्योतयन्नात्मानं विशिनष्टि—सर्वलोकमहेश्वरमिति । तत्र हेतुः—कारणमिति । तत्र हेतुः—सर्वस्य जगत उत्पत्तिः अय्यो लयश्च यस्मिंस्तद्ब्रह्मेति ॥ ४५ ॥ आत्मनः दुर्लभत्वं सूचयन्नुक्तमेव स्पष्टयति—इतीति । इत्येवं स्वधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य सः । निरवशेषेण ज्ञाता मद्भक्तिस्तत्त्वं येन स ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानं मत्साक्षात्कारस्ताभ्यां सम्पन्नोऽचिरान्मां समुपैति प्राप्नोति ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह—य एष वर्णाश्रमवतामाचारलक्षणो धर्मः ‘कर्मणा पितृलोक’ इति श्रुतेः पितृलोकफलकोऽपि यदि मद्भक्तियुतो मदपणेन कृतस्तदा स एव परः सर्वसाधनश्रेष्ठः सन् निःश्रेयसकरः मोक्षफलको भवति ॥ ४७ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति—एतदिति । एवं जिज्ञासो तव युक्तैवेत्याशयेन सम्बोधयति—साधो इति । यच्च मां भवान् पृच्छति स्म तत् यथा स्वधर्मसंयुक्तः पुमान् मद्भक्तः सन् परं पमेश्वरं मां समियात् प्राप्नुयात् एतत्ते तुल्यं मयाऽभिहितं कथितमित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपाकसुनुना । श्रीमच्छुक्लदेवरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधरालयेन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । अष्टादशो गतो चानप्रस्थादिधर्मबोधकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ज्ञानरहितस्य गत्यभावं वदन्निन्दति । स वा इति । सः पूर्वोक्तभिन्नः, आत्मानं मच्छेषज्ञानरहितत्वादिति भावः । ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन कृतं पापं चौराणांत्मापहारिणा’ इत्युक्तत्वात् । आत्मस्थं, मां च निवृत्ते प्रतारयति वै । स्वतन्त्राभिमानात्, अत एवायं धर्महा सर्वेषामाश्रमाणां स्वस्वाश्रमधर्मानुगृहीतभगवद्भक्तिलक्षणो हि धर्मो विहितस्तदभावादयं धर्महा । अत एव च, अविपक्वकषायः ‘धर्मेण पापमपनुदति, कषायपक्तिः कर्मणि’ इत्याद्युक्तीत्याऽनभिसंहितफलवर्णाश्रमधर्मैर्हि पापपनुत्तिस्तदभावादविपक्वकषायः, कषायवदविमोचनीयत्वात्पापमिह कषायशब्दविवक्षितम् । अत एवायं च अस्मादमुष्माच्च लोकात्, विहीयते भ्रष्टो भवति । नोभयत्रास्य सुखमस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथ चतुर्णामाश्रमाणां प्रधानधर्मानाह । भिक्षोरिति । भिक्षोः तुर्याश्रमिणः, शम इन्द्रियजयः, अहिंसा अभूतद्रोहचिन्ता, धर्मः । वनौकसो वनाश्रमधर्मिणः, तपः शास्त्रोपनीतस्य ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । आचार्यसेवनं धर्मः ॥ ४२ ॥ आश्रमान्तरधर्मान् कांश्चित् गृहस्थस्याप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति । ऋतौ ऋतुकाल एव, गन्तुः स्त्रियमुपगच्छतः, गृहस्थस्यापि, ब्रह्मचर्यं तपः, शौचं, संतोषः, भूतसौहृदं धर्मः । एभ्योऽपि प्रधानं सर्वेषां धर्ममाह । सर्वेषां मनुपासनं, धर्म इत्यनुषज्यते । ‘आत्यन्तिकं ब्रह्मचर्यमाश्रमत्रयवासिनाम् । स्वदारनियमात् सम्यग् ब्रह्मचारी गृहाश्रमी’ इति स्मृतेर्गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्योसंभवव्युदासः ॥ ४३ ॥ संक्षेपतो धर्मान् सामान्यविशेषरूपेणोक्तवा तत्फलमाह । इतीति । न अन्यं भजतीत्यनन्यभाक् देवान्तरभक्तिरहितः, यद्वा नान्यस्मै भजतीत्यनन्यभाक्, अनन्यप्रयोजन इत्यर्थः । सर्वभूतेषु मद्भावः

मदात्मकत्वबुद्धिमान्, यः इतीत्थं स्वधर्मेण मां नित्यं भजेत्, सः अचिरात् एव, मद्भक्तिं विन्दते लभते ॥ ४४ ॥ भक्तेः फलमाह भक्त्येति द्वाभ्याम् । भक्त्येति । हे उद्धव, सर्वलोकमहेश्वरं, महेश्वरत्वे हेतुः । सर्वस्य उत्पत्त्यप्ययौ यस्मात्तं, अत एव कारणं सर्वकारणं, ब्रह्म परब्रह्मभूतं, मा मां, यः अनन्यया भक्त्या, भजेत्, सः मां उपयाति प्राप्नोति । ब्रह्मशब्देन करणत्वोपयुक्तसार्वज्ञ-सर्वसत्त्वित्वादिकल्याणगुणगणबृहत्त्वं विवक्षितम् ॥ ४५ ॥ इतीति । इत्येवं, स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः, विज्ञाता मद्गतिर्मत्प्रकारः मद्याथात्म्यं येन सः, ज्ञानं शास्त्रजन्यं च विज्ञानमुपासनात्मकं च ताभ्यां संपन्नः, य एवंविधः विरक्तः, सः मां उपैति । वर्णाश्रमधर्माद्यनुगृहीतयाऽनपायिन्या भक्त्या मामुपैतीति श्लोकद्वयविवक्षितोऽर्थः ॥ ४६ ॥ पृष्ठार्थप्रति-वचनं निगमयति वर्णाश्रमवतामिति द्वाभ्याम् । वर्णाश्रमेति । एषः, वर्णाश्रमवतः, आचारलक्षणः आचारात्मकः, धर्मः । निरूपित इति शेषः । स एव धर्मः, मद्भक्तियुक्तश्चेत्, निःश्रेयसकरः मुक्तिसाधनभूतः पर उत्कृष्टश्च, भवति । नातः पर उपायो विद्यते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एतदिति । हे साधो, भवान् मां यच्च यदेव, पृच्छति स्म, तदुत्तरत्वेनेति शेषः । यथा स्वधर्मसंयुक्तः भक्तः, परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं, मां समीयात् समवाप्नुयात्, तथा एतत्ते तुभ्यं, अभिहितमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हिन्दी अनुवाद

संन्यासी का मुख्य धर्म है-शान्ति और अहिंसा । वानप्रस्थी का मुख्य धर्म है-तपस्या और भगवद्भाव । गृहस्था का मुख्य धर्म है-प्राणियों की रक्षा और यज्ञ-याग तथा ब्रह्मचारी का मुख्य धर्म है-आचार्य की सेवा ॥ ४२ ॥ गृहस्थ भी केवल ऋतुकाल में ही अपनी स्त्री का सहवास करे । उसके लिये भी ब्रह्मचर्य, तपस्या, शौच, सन्तोष और समस्त प्राणियों के प्रति प्रेमभाव-ये मुख्य धर्म हैं । मेरी उपासना तो सभी को करनी चाहिये ॥ ४३ ॥ जो पुरुष इस प्रकार अनन्यभाव से अपने वर्णाश्रमधर्म के द्वारा मेरी सेवा में लगा रहता है और समस्त प्राणियों में मेरी भावना करता रहता है, उसे मेरी अविचल भक्ति प्राप्त हो जाती है ॥ ४४ ॥ उद्धवजी ! मैं सम्पूर्ण लोकों का एकमात्र स्वामी, सबकी उत्पत्ति और प्रलय का परम कारण ब्रह्म हूँ । नित्य-निरन्तर बढ़ने वाली अखण्ड भक्ति के द्वारा वह मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ४५ ॥ इस प्रकार वह गृहस्थ अपने धर्मपालन के द्वारा अन्तःकरण को शुद्ध करके मेरे ऐश्वर्य को-मेरे स्वरूप को जान लेता है और ज्ञान-विज्ञान से सम्पन्न होकर शीघ्र ही मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ४६ ॥ मैंने तुम्हें यह सदा चार रूप वर्णाश्रमियों का धर्म बतलाया है । यदि इस धर्मानुष्ठान में मेरी भक्ति का पुट लग जाय, तब तो इससे अनायास ही परम कल्याणस्वरूप मोक्ष की प्राप्ति हो जाय ॥ ४७ ॥ साधुस्वभाव उद्धव ! तुमने मुझसे जो प्रश्न किया था, उसका उत्तर मैंने दे दिया और यह बतला दिया कि अपने धर्म का पालन करने वाला भक्त मुझ परब्रह्म स्वरूप को किस प्रकार प्राप्त होता है ॥ ४८ ॥

इत्येकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

महाभारत-मोक्षसंन्यास-अध्याय-१८

महाभारत-मोक्षसंन्यास-अध्याय-१८ । ४२ । गृहस्था का मुख्य धर्म है-प्राणियों की रक्षा और यज्ञ-याग तथा ब्रह्मचारी का मुख्य धर्म है-आचार्य की सेवा ॥ ४२ ॥ गृहस्थ भी केवल ऋतुकाल में ही अपनी स्त्री का सहवास करे । उसके लिये भी ब्रह्मचर्य, तपस्या, शौच, सन्तोष और समस्त प्राणियों के प्रति प्रेमभाव-ये मुख्य धर्म हैं । मेरी उपासना तो सभी को करनी चाहिये ॥ ४३ ॥ जो पुरुष इस प्रकार अनन्यभाव से अपने वर्णाश्रमधर्म के द्वारा मेरी सेवा में लगा रहता है और समस्त प्राणियों में मेरी भावना करता रहता है, उसे मेरी अविचल भक्ति प्राप्त हो जाती है ॥ ४४ ॥ उद्धवजी ! मैं सम्पूर्ण लोकों का एकमात्र स्वामी, सबकी उत्पत्ति और प्रलय का परम कारण ब्रह्म हूँ । नित्य-निरन्तर बढ़ने वाली अखण्ड भक्ति के द्वारा वह मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ४५ ॥ इस प्रकार वह गृहस्थ अपने धर्मपालन के द्वारा अन्तःकरण को शुद्ध करके मेरे ऐश्वर्य को-मेरे स्वरूप को जान लेता है और ज्ञान-विज्ञान से सम्पन्न होकर शीघ्र ही मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ४६ ॥ मैंने तुम्हें यह सदा चार रूप वर्णाश्रमियों का धर्म बतलाया है । यदि इस धर्मानुष्ठान में मेरी भक्ति का पुट लग जाय, तब तो इससे अनायास ही परम कल्याणस्वरूप मोक्ष की प्राप्ति हो जाय ॥ ४७ ॥ साधुस्वभाव उद्धव ! तुमने मुझसे जो प्रश्न किया था, उसका उत्तर मैंने दे दिया और यह बतला दिया कि अपने धर्म का पालन करने वाला भक्त मुझ परब्रह्म स्वरूप को किस प्रकार प्राप्त होता है ॥ ४८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवान् नानुमानिकः । मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः । स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥ २ ॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥ ३ ॥
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च । नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—यः विद्याश्रुतसम्पन्नः आत्मवान् न अनुमानिकः (सः) इदं ज्ञानं च मायामात्रं ज्ञात्वा मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥ ज्ञानिनः तु अहम् एव इष्टः स्वार्थः हेतुः च संमतः महते स्वर्गः अपवर्गः च अन्यः अर्थः न प्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः मम श्रेष्ठं पदं विदुः अतः मे ज्ञानी प्रियतमः असौ ज्ञानेन मां विभर्ति ॥ ३ ॥ तपः तीर्थं जपः दानं इतराणि च पवित्राणि तां सिद्धिं न अलं कुर्वन्ति या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वं कृतो ह्याश्रमधर्मतः । अत्रोपनिषत्तत्तमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते ॥ १ ॥

तदेवं तर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपञ्चो यावदपरोक्षानुभवेन दिङ्मोहादिरिव न लीयते तावज्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तम् 'आदेहांतात्कचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया' इत्यादिना । यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपञ्चो लीनप्रायस्तस्य न किञ्चित्कृत्यमस्तीत्याह । य इति । विद्या अनुभवस्तत्पर्यन्तेन श्रुतेन संपन्नोऽत एवात्मवान्प्राप्तात्मतत्त्वो नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान्न भवति । अनकारपाठे प्राक् श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः । स इदं द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं संन्यसेत् । अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥ अत्र हेतुमाह । ज्ञानिनस्त्विति । यस्मादहमेव तस्येष्टोऽपेक्षितः । स्वार्थफलम् । हेतुस्तत्साधनं च संमतः । स्वर्गोऽभ्युदयश्च । अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च । अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । यथोक्तं ज्ञानिनमभिनन्दति । यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ ३ ॥ तस्य ज्ञानं स्तौति । तप इति । अलमत्यर्थम् । ज्ञानस्य कलया लेखेन ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वम् अनन्तरोक्ताध्याये । 'नैतद्वस्तुतया पश्येत्' इत्यादिना । ज्ञानादेः, इहादिना भक्तिबंधमोक्षादिग्रहः । यद्वा-अत्रोपनिषत्तत्तमे । पूर्वज्ञानादेर्निर्णयः कृतः पश्चात्त्यागो विधीयत इति (१) तर्कतो विचारतः । दिङ्मोहोन्धकारस्थस्य यथा प्रकाशं विना न निवर्तते तद्वत् । श्रुतेन श्रवणेन । अत एवानुभवावसानकश्रुतवत्त्वादेव अनुमानं करोत्यानुमानिकः । 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुत्युक्तेश्वरानुमातृवत्परोक्षज्ञानवान्न, किंतु 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यपरोक्षीकृतस्वात्मतत्त्वः । अनकारपाठे 'आत्मवानानुमानिकः' इति पाठे । प्राक् पूर्वम् । मयि मत्स्वरूपे । मायामात्रं कल्पितमिति निश्चित्य । यद्वा-मयि मन्निमित्तं स्वरूपभूतमप्राप्यर्थमिति यावत् । अयमेव ज्ञानतत्साधनयोर्मायामात्रत्वज्ञानेन तयोस्त्यागरूप एव गृहस्थाश्रमादौ कृतश्रवणादिभिरुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारेण गृहस्थादिना

विचिन्तितचित्तस्य चित्तविश्रान्तिलक्षणजीवन्मुक्तिमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासो विद्वत्संन्यासः । तत्रैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । अथ योगिनां परमहंसानामित्यादिपरमहंसोपनिषदादीनि बहूनि प्रमाणानि । विविदिषासंन्यासस्तु—साधनसंपन्नेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासो विविदिषासंन्यासः । ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् । स च द्विविधः—जन्मापादककर्मत्यागात्मकः, प्रौढोच्चारणपूर्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्च । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके नामृतत्वमानशुः’ इति श्रुतिराद्ये मानम्, विरक्तस्य गृहस्थादेः प्रबलनिमित्तवशेन संन्यासप्रतिवच्ये आद्यसंन्यासेऽधिकारः । अत्र स्त्रीणां विप्रेतर-गृहस्थानां चाप्यधिकारः । जनकादीनां मैत्रेयीप्रभृतीनां च तत्त्वविदां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेपूपलंभात् । प्रतिपादितं चैतद्विशेषतो विद्यारण्यैर्जीवन्मुक्तिविवेके । दीपिका—आश्रमधर्मतः आश्रमधर्मं पुरस्कृत्य (१) तर्कतः शास्त्रविचारेण बाधितोपि मिथ्यात्वेन ज्ञातोपि । तावदपरोक्षानुभवोदार्ढ्यम् । ततः परोक्षानुभवे सति प्रागनुभवात् पूर्वं श्रद्धानुकूलतर्कतः मन्तव्य इति मननविधानाच्छ्रुत्यनु-कूला मुख्यत्वेन निश्चिता । तथाहि—विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात्सुखादिवत् । तदुक्तं शंकरशारीरके—सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदांतवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायतया तर्कस्योपेतत्वात् । तथाहि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रुतिरिति । द्वैतं जगत् तन्निवृत्तिसाधनञ्च, वाक्यजन्यं ज्ञानं मयि शुद्धे ब्रह्मणि मायामात्रं प्रतीतिमात्रं माययैवात्मन्यभ्यस्तं न वास्तवम् ‘अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ’ इति, ‘अतो न बन्धस्तव नैव मोक्षः’ इत्याद्युक्तेः । तत्साधनं ज्ञानसाधनम् । ‘शमादि मयि संन्यसेत्’ इति । विज्ञयार्थं दत्तमस्त्वमिव विज्ञयानंतरं राक्षि समर्थं पुनस्तमिव मामेवो-पासीतेत्यर्थः । अयमेव विद्वत्संन्यास इति । विश्वनाथस्तु—तदेवमनाद्यविद्यादूरीकरणार्थमेव निष्कर्मज्ञानयोगवैराग्यादीनि जीवस्य कर्तव्यत्वेनोक्तानि, तैः साधनैर्दूरीभूतायामविद्यायां विद्यायां चोत्पन्नायां न तैः साधनैः कोप्युपयोगः । यथा—सर्पग्यात्रभूताद्याविष्टः पुरुषः स्वं विस्मृत्य सर्पोहं भूतोहं व्याघ्रोहमित्येवं यावन्मन्यते तावदेव मणिमन्त्रमहौषधादीनां प्रयोग उपयुज्यते तत्तदावेशे तैस्तै-रुपायैरुपशान्ते सति अमुकोहममुकस्य पुत्र इति स्वस्वभावे प्राप्ते न पुनस्तैर्मन्त्रौषधादिभिः कृत्यमित्याह—य इति । विद्या सांख्ययोग-तपोवैराग्यमयं, ज्ञानमविद्यानिवर्तकम्, श्रुतानि तत्तत्प्रतिपादकशास्त्राणि तैः संपन्नः । अतएव तत्तत्साधनवशादात्मवान्प्राप्तात्मतत्त्वः, नानुमानिक इति तैः । किन्त्वपरोक्षानुभवसहित एव इदं देहदैहिकसर्ववस्तुषु स्वाभिमननं मायामात्रं मायिकमेव ज्ञात्वा । यद्वा—इदं इदंकारास्पदं जगन्मायिकं मायिकत्वादस्थिरमेवेति ज्ञात्वा ज्ञानं तत्साधनञ्च मयि संन्यसेन्मत्प्राप्त्यर्थं त्यजेत् ॥ १ ॥ अत्र ज्ञान-तत्साधनत्यागे । यस्माद्धेतोस्तस्य ज्ञानिनः । तत्साधनं फलसाधनम् । अभ्युदय ऐश्वर्यम् । अतो हेतोः । तस्य ज्ञानिन इत्यर्थ इति—आनन्दकंदस्वरूपभूतमदज्ञानादज्ञानामेव यत्किंचिदानन्दोपेतस्वर्गाद्यभिलाषो भवतीति भावः । दीपिका—अत्र ज्ञानसमर्पणे । तुशब्दः शुष्कज्ञानिनिरासाय । फलं परमसाध्यम् । तत्साधनं फलसाधनम् । अभ्युदयः परलोकवैभवम् । अतो ममैव सर्वस्वात् । तस्य विद्वत्संन्यासिनः संपूर्णस्तु—यतः सम्यगनुभवे सति ज्ञानिनः परमसाधनसाध्यरूपोऽप्यहमेव विस्फुरामि न तु ब्रह्मकैवल्यादिरित्याह—ज्ञानिनस्त्विति । तुशब्दः पक्षान्तरनिरासार्थः । विश्वनाथस्तु—ननु ज्ञानमिव किं भक्तिमपि संन्यसेत्तत्र नहिनहीत्याह—ज्ञानिन इति । अहमेवेष्टो यजनविषयीभूतः कथं मयज्जनं त्यजेत् । स्वार्थः स्वापेक्षितं फलमहमेव हेतुस्तत्साधनं चेति कथं मद्भक्तिं त्यजेत् । संमत इत्येतत्प्रमाणमेव । तदुक्तं मयैव—‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा’ इत्यन्तरम् ‘भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ।’ इति । वक्ष्यते चात्रापि—‘भज मां भक्तिभाविताः’ इति । स्वर्गः सुखहेतुः । अपवर्गो दुःखाभावहेतुश्चाह-मेवेति ॥ २ ॥ अत्र ज्ञानिनोऽहमेव सर्वमित्यस्मिन्नर्थे । यतो हेतोरसौ ज्ञानी अतो मे प्रियतम इत्यन्वयः । यद्वा—ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदार्थवाक्यार्थविचारकुशलाः । श्रेष्ठमुपाधिद्वयविभक्तं मम पदं मत्स्वरूपं विदुः ज्ञानी यतोऽनावृततयाऽसंतमिवाज्ञानाज्ञानेनावरका-ज्ञानवाचेन मामात्मतया विभर्ति धारयति अतोऽसौ मम प्रियतमः । अत्र स्वस्यैव परमसाध्यसाधनत्वे प्राचीनज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति—ज्ञानेन । ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः श्रीसनकादयः श्रीशुकादयश्च मम पदं चरणारविंदमेव परं श्रेष्ठं विदुर्जानन्ति न तु ब्रह्मतत्त्वम् ‘तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदे’ इत्यादेः, ‘स्वमुखनिभृतचेताः’ इत्यादेः । यस्मादेवं विदुरत एव ज्ञानी प्रियतमः । अत एव ज्ञानेन मां विभर्ति पुष्पाति सुखयतोत्यर्थः । यथा च गीतं मयैव—‘तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते’ इति । ‘ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम्’ इति । “प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः” इति भावः ॥ ३ ॥ तस्य मानिनः । तपः कृच्छ्रादि, तीर्थं कुरुक्षेत्रादि, जपोष्टाक्षरादेः, दानं त्वपुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनम्, एवं च कन्यादाने स्वत्वत्यागाभावात्तद्दानं न स्यादिति चेत्, अत्रेदमवधेयम्—स्वस्य भावः स्वत्वम् आत्मीयत्वात्मत्वधनत्वज्ञातित्वभेदात्तच्चतुर्द्वेति । यद्यप्यत्रात्मत्वात्मीयत्वयोस्त्यागो नास्ति तथापि ज्ञातित्वधनत्वयोस्तत्र त्यागोऽस्त्येव । परगोत्रप्रवेशाज्ज्ञातित्वत्यागो विवाहोत्तरं दातुं विक्रेतुं चाशक्यत्वाद्धनत्वत्यागोऽपीत्यतोत्र परस्वत्वापादानरूपं मुख्यं दानत्वमस्त्येवेत्यलम् । इतराणि सत्सेवनादीनि । पवित्राणि पावित्र्यापादकानि । तीर्थस्तु—‘शुद्धिम्’ इति पपाठ । सिद्धिः श्रेयःप्राप्तिः । अत एव तप इति तां सिद्धिं भक्तिरूपां नालङ्कुर्वन्ति न विशेषयन्ति । शुद्धिमिति पाठे भक्तौ योग्यताम् । ज्ञानमत्र भगवज्ज्ञानम् । तां प्रेमलक्षणां । न वर्धयन्ति किन्तु ज्ञानमेव वर्द्धयतीति भावः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऊनविशे तु महिमा ज्ञानस्याथ यमादयः । पृष्ठा उत्तरिताश्चात्र श्लोकाः साक्षाः शराब्धयः (४५॥) ।

पञ्चोवाचेति (५) पादाढ्या सप्तवेदा (४७॥) अनुष्टुभः ॥ १९ ॥

यस्यापरोक्षानुभावेन प्रपञ्चो लीनप्रायस्तस्य न किञ्चित् कृत्यमस्तीत्याह—य इति । विद्याऽऽत्मानुभवस्तत्पर्यन्तेन श्रुतेन संपन्नः अत एवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वो नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् न भवति । आनुमानिक इति नकाररहितपाठे श्रुत्यनुकूलकतो निर्णीतार्थः । य एवंभूतः स इदं द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं ज्ञानं च मायामात्रमिति ज्ञात्वा मयि संन्यसेत् । अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥ ज्ञानिन इति । ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः अपेक्षितः अहमेव स्वार्थः फलभूतो हेतुस्तत्साधनं च संमतः अतो मद्गते मां चिना तस्य स्वर्गः स्वर्गोपलक्षिताभ्युदय अपवर्गो मोक्षोऽन्यो वा कश्चिदपि पदार्थो न प्रियः अतस्तस्य किं प्राप्यं कृत्यं वा न किंदिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानाभ्यां संसिद्धाः विशुद्धान्तःकरणा एवं मम श्रेष्ठमुत्तमं पदं स्वरूपं विदुः यतोऽसौ ज्ञानी ज्ञानेन मां विभर्ति हृदि धारयत्यतोऽसौ मम प्रियतमः ॥ ३ ॥ तप इति । या विशुद्धिर्ज्ञानस्य कलया ज्ञेरोनापि कृता भवति तां शुद्धिम् । सिद्धिमिति वा पाठः । तपस्तीर्थं जपो दानम् इतराणि पावनानि स्नानादीनि च नालं कुर्वन्ति कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

विमुक्तस्य प्राप्तात्मतत्त्वस्य परमहंसस्य । गुणदोषव्यवस्थार्थं गुणदोषनियमार्थम् । आश्रमधर्मतः आश्रमधर्मं पुरस्कृत्य तर्कतः शास्त्रविचारेण बाधितोऽपि मिथ्यात्वेन ज्ञातोऽपि तावदापरोक्षानुभवादवाक् ततः अपरोक्षानुभवं सति प्राक् अनुभवात् पूर्वं श्रुत्यनुकूल-तर्कतः । मन्तव्य इति मननविधानाच्छ्रुत्यनुकूलो मुख्यत्वेन निश्चितार्थः । तथाहि । विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात् सुखादिवत् । तदुक्तं शङ्करशारीरके । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढर्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधिमाणं भवन्न निवार्यते श्रुत्येव च सहायतया तर्कस्याभ्युपेतत्वात् तथाहि श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिरिति द्वैतं जगत् तस्य द्वैतस्य निवृत्ति-साधनं च वाक्यजन्यं ज्ञानं मयि शुद्धे ब्रह्मणि मायामात्रं प्रतीतिमात्रं न वास्तवम् अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षाविति अतो न बन्धस्तव नैव मोक्ष इत्याद्युक्तेः तत्साधनं ज्ञानसाधनं शमादि मयि संन्यसेदिति विजयार्थं दत्तमस्त्वमिव विजयानन्तरं राज्ञि समर्थे पुनस्तमिव मामेवोपासीतेत्यर्थः अत एव अयमेव विद्वत्संन्यास इत्युक्तम् ॥ १ ॥ अत्र ज्ञानसमर्पणे तु शब्दः शुद्धज्ञानिनिरसनार्थः फलं परम-साध्यं तत्साधनं फलसाधनम् अभ्युदयः परलोकवैभवः अतः ममैव सर्वस्वत्वात् तस्य विद्वत्संन्यासिनः ॥ २ ॥ अत्र स्वस्यैव परम-साध्यसाधनत्वे । ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः श्रीसनकादयः शुकादयश्च मम पदं श्रीचरणारविन्दमेव श्रेष्ठम् जानन्ति नतु ब्रह्मतत्त्वं तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्देत्यादेः स्वसुखनिश्चयेता इत्यादेशः । अत एव मे ज्ञानी प्रियतमः परमप्रेष्ठः अत एव ज्ञानेन मां विभर्ति पुष्पाति सुखयतीत्यर्थः । तथाच गीतं मयैव तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति ॥ ३ ॥ तस्य ज्ञानिनः ज्ञानस्य भगवज्ज्ञानस्य तां प्रेमभक्तिलक्षणां सिद्धिं नालं कुर्वन्ति न वर्द्धयन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ योग्यताम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

आनुमानिकः शास्त्राविरुद्धतर्कमिमतः इदं शरीरं मायामात्रं न त्वात्मस्वरूपं मयि संन्यसेत् मदधीनमनुसंदध्यात् ॥ १ ॥ स्वार्थ इष्टः स्वस्य पुरुषार्थोपेष्टः हेतुः पुरुषार्थप्रदः ॥ २ ॥ मां विभर्ति हृदये विभर्ति ॥ ३ ॥ नालं कुर्वन्ति ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

दुःखोदकं प्वित्यादिश्लोकद्वयेन स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठस्य जिज्ञासोर्गुरुपसत्तिमूलकतदुपदेशसमधिगतब्रह्मरूपतत्प्राप्तिसाधनादि-स्वरूपस्य वर्णाश्रमधर्माङ्गकभगवद्भक्तियोगसाध्या मुक्तिरित्युक्तम् अथ भक्तियोगाशक्तस्य न्यायसांख्यं स्वप्राप्तिसाधनमुपायान्तर-मुपदिशति । यो विद्याश्रुतसम्पन्न इत्यादिना । विद्याश्रुतसम्पन्नः विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं श्रुतं शास्त्राधिकाराभावे केवलसदुपश्रवणलभ्यं ताभ्यां सम्पन्नः श्रुतशब्देन स्वप्राप्तिसाधनतयोपदेक्ष्यमाणस्य न्यासस्य सर्वाधिकारत्वं सूचितं विद्याश्रुतसम्पन्न इत्यनेन परोक्ष्य लोकान्कर्मचितानित्यादिश्रुत्युक्ता गुरुपदेशपर्यन्ता प्रणाडी न्यासयोगमधिचिकीर्षोरपि समानेति सूचितम् आनुमानिकः । शास्त्रा-विरुद्धतर्कमिहः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते इत्युक्तीत्या कृष्यादिफलानामिव यज्ञादिकर्मफलानामप्यनित्यत्वानुमानकुशलो वा आत्मवान् समाहितचित्तः इदं शरीरं मायामात्रं प्रकृतिपरिणामात्मकं ज्ञात्वा भगवच्छेषतैकरसे आत्मनि भगवन्मायाविरचित-मिति ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं ज्ञानात्मकमात्मस्वरूपं मयि सर्वशेषिणि सर्वान्तरात्मनि उपायोपेयभूते सत्यसङ्कल्पे परमकारुणिकेऽनालो-चितविशेषाशेषलोकशरण्ये मयि संन्यसेत् मदधीनमनुसंदध्यादित्यर्थः । मायामात्रमित्यस्य मिथ्यामात्रमिति नार्थः प्रकृतेर्मयाशब्द-वाच्यत्वे निमित्तमासुरराक्षसज्ञादादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वं तथा च—

ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाक्षप्तं स्वात्मामलि सुदर्शनम् ॥

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैव येन सुदितम् ॥

इत्यादौ न मायाशब्दो मिथ्यावाची ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायाविति प्रयोगः तथा मन्त्रौषधादिभेदेन तत्र मायाशब्दप्रयोगः अनुमतस्यैव शब्दार्थत्वात् तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिको मञ्चाः क्रोशन्ति इतिवत् अतोऽत्र सायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनिं तु महेश्वर-मित्यादिष्वभिधीयमाना गुणमयी पारमार्थिकी प्रकृतिरेव मायाशब्देनाभिधीयते तस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वस्वरूप-भोग्यत्वबुद्धिश्च ॥ १ ॥ ज्ञानं च मयि संन्यसेदित्यनेन ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्युक्तार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते संन्यासश्चात्रात्मरक्षाभरनिक्षेपः तमेव विधृणोति । ज्ञानिन इति । ज्ञानी चात्र भगवच्छेषतैकरसः प्रकृतिवियुक्तकैवल्यात्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेम्णुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानस्तस्याहमेव स्वार्थः प्राप्य इति यावत् तत्त्वेनेष्टः तथा हेतुः प्राप्युपायश्चाहमेव सम्मतः महते मां विना स्वर्गो मोक्षः कैवल्यं च तथा यः कश्चिदन्योऽपि अर्थः न प्रियः अनेन प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमित्युक्तार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ २ ॥ इत्थं मयि संन्यस्तात्मस्वरूपा एव मद्याथात्म्यं विदुरित्यभिप्रेत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानं शरीरस्य मायामात्रत्वज्ञानम् आत्मस्वरूपस्य प्रकृतिविक्रिय भगवच्छेषतैकरसत्वज्ञानं च विषक्षितं विज्ञानं भगवत् एवोपायोपेयत्वाध्यवसायात्मकं ताभ्याम् सम्पन्ना परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमत एव श्रेष्ठं सर्वोत्तमं मम पदं स्वरूपं विदुः अनेन 'ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति त' इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः असौ ज्ञानी ज्ञानेन मां विनात्मधारणं न सम्भवतीति ज्ञानेन हेतुभूतेन मां विभक्तिं धारयति तदायत्तधारणोऽहमित्यर्थः । अनेन ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम् । आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिमित्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते तथाहि तत्राभाषि भगवद्भाष्यकारैः ज्ञानी त्वास्मैव मे मतं तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये कस्मादेव यस्मान्मया विनात्मधारणासम्भावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः अतस्तेन विना ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तविधस्वभावस्य ममाध्यात्मधारणं न सम्भवति ततो ममाध्यात्मा हि स इतीति ॥ ३ ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेदित्यात्मसंन्यासस्य मायामात्रज्ञानपूर्वकत्वमुक्तं तस्यावश्यकत्वज्ञापनाय निरतिशयशुद्धयावहत्वमाह । तपस्तीर्थमिति । या शुद्धिर्ज्ञानकलया ज्ञानलोकेन कृता तां शुद्धिं तपआदीनि नालं कुर्वन्ति न कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । शक्त्येतकोऽत्रालंशब्दः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् इत्यनुशासनात् इतराणि पवित्राणि शौचाचमनादीनि ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेः प्रसादजनकं ज्ञानमेव तस्य भक्तिस्तस्याः यमादयः कृष्णो ब्रह्मेति यच्च ज्ञानं तत्सर्वमस्मिन्नध्याये निरूप्यते तत्र प्रथमतः उत्पद्यमानं तदेवविधं प्रसादसम्पादकमिति भावेन वक्ति । यो विद्येति । यो विद्यायाः वेदान्तादिलक्षणायाः ध्रुतेन श्रवणेन सम्पन्न उत्पन्नज्ञान आनुमानिक उपकमादियुक्त्या निर्धूतसंशयविपर्ययश्च आत्मवान् ममात्मा स्वामी हरिरिति निश्चितहरितत्त्वो मामपरोक्षीकृत्य मद्भिन्नमिदं जगत् मायामात्रं मदिच्छोद्बोधितोपादानप्रकृतिनिर्मितत्वात्तन्मात्रं ज्ञात्वा तज्ज्ञानं च ममेदं ज्ञानं हरिपूजा-लक्षणं तत्प्रसादेनोत्पन्नं तदधीनञ्चेति मयि संन्यसेत् सम्यगप्येदित्यन्वयः—

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया पश्येत्तन्मात्रकं जगत् । निर्मिमीते जगत्सर्वमतो मायेति सा स्मृता ॥

इति वचनात्—

इदं ज्ञानं हरेः पूजा हरेरेवोदितं सदा । हर्यधीनं च सर्वत्रेत्येवं न्यासो हरौ स्मृतः ॥

इति वचनात् उक्तप्रकार एव हरौ ज्ञानन्यासो न प्रकारान्तरः ॥ १ ॥ कस्माच्चयि ज्ञानसंन्यास इत्यतस्तन्निमित्तमाह । ज्ञानिन इति । तुराब्दस्तारतम्यद्योतकः स्वस्यार्थं ज्ञानन्दलक्षणो यस्मात्स तथा हेतुर्ज्ञानोत्पादकः सम्मतो ज्ञातः इतोऽपीत्याह । स्वर्गञ्चेति ॥ २ ॥ स्वार्थप्राप्तिप्रकारमाह । ज्ञानेति । विदुर्लभन्ते निगमयति । ज्ञानीति । प्रियतमत्वे निमित्तमाह । ज्ञानेनेति ॥ ३ ॥ तपआदीनोभयशुद्धिमतस्तव प्रियत्वेन ज्ञानं विशिष्य किं स्तौषीति तत्राह । तप इति । या शुद्धिर्ज्ञानलोकेन कृता तां शुद्धिं तप-आदीनि अलं सम्यक् न कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मायामात्रं माययैवात्मन्यध्यस्तं नतु स्वाभाविकमिदं जगत् ज्ञानं मयि संन्यसेत् विजयार्थं दत्तमस्मिन् विजयानन्तरं राज्ञि समर्थे पुनस्तस्मिन् मामेवोपासीतेत्यर्थः ॥ १ ॥ यतः सम्यगनुभवे सति ज्ञानिनः परमसाधनसाध्यरूपोऽहमेव विस्फुरामि नतु ब्रह्मकैवल्यादिरित्याह । ज्ञानिनस्त्विति । तुराब्दः पक्षान्तरनिरसनार्थः ॥ २ ॥ तत्र प्राचीनज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति ।

श्रीसनकादयः श्रीशुकदेवादयश्च मम पदं चरणारविन्दमेव श्रेष्ठं जानन्ति नतु ब्रह्मतत्त्वं तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्देत्यादेः स्वमुख-
निभृतचेता इत्यादेश्च यस्मादेवं विदुरत एव ज्ञानी प्रियतमः अत एव ज्ञानेन मां विभक्तिं पुष्पाति सुखयतीत्यर्थः । तथा च गीतं मयैव
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति ज्ञानी स्वात्मैव मे मतमिति प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रिय इति चेति
भावः ॥ १ ॥ अत एव तप इति तां सिद्धिं भक्तिरूपां नाळं कुर्वन्ति न विशेषयन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ योग्यताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानिनः साधनत्यागो भक्तिर्भक्तस्य शाश्वती । लक्षणं च यमादीनामूनविशेषे निरूप्यते ॥

तदेवमनाद्यविद्यादूरीकरणार्थमेव निष्कामकर्मयोगवैराग्यादीनि जीवस्य कर्तव्यत्वेनोक्तानि तैः साधनैर्दूरीभूतायाम-
विद्यायां विद्यायां चोत्पन्नायां न तैः साधनैः कोऽप्युपयोगः यथा सर्पन्याम्रभूताद्याविष्टः पुरुषः स्वं विस्मृत्य सर्पोऽहं भूतोऽहमित्येवं
यावदात्मानं मन्यते तावदेव मणिमन्त्रौषधादीनां प्रयोग उपयुज्यते तत्तदावेष्टो तैस्तैरुपायैरुपशान्ते सति अमुकोऽहममुकस्य पुत्र
इति स्वस्वभावे प्राप्ते सति न पुनस्तैर्मन्त्रौषधादिभिः कृत्यमित्याह । य इति । विद्या सांख्ययोगातपोवैराग्यमयं ज्ञानमविद्यानिवर्तकं
श्रुतानि तत्तत्प्रतिपादकशास्त्राणि तैः सम्पन्नः अत एव तत्तत्साधनवशादात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान्
भवति किंत्वपरोक्षानुभवसहित एव इदं देहदेहिकसर्ववस्तुषु स्वाभिमानं मायामात्रमविद्याकमेव ज्ञात्वा यद्वा इदम् इदंकारस्पदं
जगन्मायिकं मायिकत्वादस्थिरमेवेति ज्ञात्वा ज्ञानं च ज्ञानसाधनं च मयि संन्यसेत् मत्प्राप्त्यर्थं त्यजेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो
नाम ॥ १ ॥ ननु ज्ञानमिव किंभक्तिमपि संन्यसेदित्यत्र नहि नदीत्याह । ज्ञानिन इति । अहमेवेष्टः यजनविषयीभूतः कथं मद्यजनं
त्यजेत् स्वार्थः स्वपैक्षितं फलमहमेव हेतुस्तत्साधनं चेति कथं मद्भक्तिं त्यजेत् सम्मत इत्येतत् प्रमाणमेव यदुक्तं मयैव ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मेत्यनन्तरम्—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्रान्ते तदनन्तरमिति ॥

वक्ष्यते चात्रापि भज मां भक्तिभावित इति स्वर्गः सुखहेतुः अपवर्गः दुःखाभावहेतुश्च ज्ञानिनः परमसाध्यसाधनरूपोऽह-
मेव स्फुरामीति सन्दर्भः ॥ २ ॥ अत्र प्राचां ज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । श्रेष्ठं मतस्वरूपमित्यर्थः । मम पदं चरणा-
विन्दमेव श्रेष्ठं विदुः जानन्ति नतु ब्रह्मतत्त्वं तस्यारविन्दनयनस्येत्यादेरिति सन्दर्भः एतादृशज्ञानी तु मम प्रियतमः ॥ ३ ॥
ज्ञानस्य कलया लेशेनापि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दते दृढाम्—

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् । सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति हीत्यत्र ॥

स्वधर्मवर्धितया भक्त्यैव स्वप्राप्तिरुक्ता इति स्वधर्मनिर्णिकसत्त्वो विज्ञातमद्वितिः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपैति
मामित्यत्र ज्ञानेनैव स्वधर्मसाध्येन स्वप्राप्तिरुक्ता एवं ज्ञानभक्त्योरन्योऽन्यनैरपेक्षेण भगवत्प्राप्त्युपायत्वं प्रतीयते अतो भगवन् !
ज्ञाने किं वा भक्तौ मया त्वप्राप्त्यर्थः प्रयत्नः कर्तव्य इत्यत्र ज्ञानं विना भक्तेरसम्भवात् ज्ञानवान् भूत्वा मां भजेत्याह । य इति
पञ्चभिः । विद्याश्रुतसम्पन्नः वेदान्तविद्याश्रवणसम्पन्नः सुज्ञाततत्त्व इत्यर्थः । अतः आत्मा चेतनाचेतनाख्यानन्तस्वाभाविकशक्तिसम्पन्नः
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यादिश्रुतिप्रोक्तः उपास्यतया विद्यते यस्य सः न त्वानुमानिकः नैषा मतिस्तर्केणापनेयेति श्रुतेः इदमचेतनं
देहादिकं मायामात्रं प्रकृतिकार्यं ज्ञात्वा ज्ञानं चेतनं देहेनांशं मय्यंशिनि विन्यसेत् मदाश्रयतया भावयेदित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वार्थः प्राप्यः
हेतुः प्रापकः नान्योऽर्थो महते प्रिय इत्यनेन स्वेतरपदार्थे वैराग्यमुक्तम् ॥ २ ॥ विभक्तिं धारयति भजनीयतया ॥ ३ ॥ अत एव
ज्ञानसम्पन्नः या ज्ञानस्य कलया लेशेन कृता तां तपआदीनि अलमत्यर्थं न कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ज्ञानिभिः साधनं त्याज्यं तेषां भक्तिस्तु शाश्वती । लक्षणं च यमादीनामूनविशेषे निरूप्यते ॥ १ ॥

यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपञ्चो लीनप्रायस्तस्य न किञ्चिदपि कृत्यमस्तीत्याह—य इति विद्यात्मानुभवस्तत्पर्यन्तेन श्रुतेन
सम्पन्नः । अतएवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् न भवति । आनुमानिक इति पाठे श्रुत्यनुकूलतर्क-
निपुणः य एवंभूतः स इदमहम्भमात्मकं मायामात्रमविद्याऽध्यासमात्रं ज्ञात्वा ज्ञानं ज्ञानस्वरूपमात्मानं मयि संन्यसेत्
मदभिज्ञं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ किञ्च ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः अपेक्षितः । अहमेव स्वार्थफलभूतः हेतुस्तत्साधनं च सम्मतः । अतो

महते मां विना तस्य स्वर्गः स्वर्गोपलक्षिताभ्युदयः । अपवर्गो मोक्षोऽन्यो वा कश्चिदपि पदार्थो न प्रियः ॥ २ ॥ किञ्च ज्ञानविज्ञानाभ्यां संसिद्धाः विशुद्धान्तःकरणा एव मम श्रेष्ठमुत्तमं पदं स्वरूपं विदुः । यतोऽसौ ज्ञानी ज्ञानेन मां विभर्ति हृदि धारयत्यतोऽसौ मम प्रियतमः ॥ ३ ॥ ज्ञानमाहात्म्यमाह-तप इति । या विशुद्धिज्ञानस्य कल्याणलेशेनापि कृता भवति तां शुद्धिं तपआदीनि नालङ्घयन्ति कर्तुं न शक्नुवन्ति । इतराणि पवित्राणि पावित्र्यकारणानि स्नानशौचादीनि ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ज्ञानादर्निर्णयः पूर्वं कृतो ह्याश्रमधर्मतः । अत्रोपनिषो मुक्तस्य कृतकृत्यत्वमीर्यते । गुणदोषव्यवस्थार्थं यमादीनां च निर्णयः ॥ १ ॥

अथ भक्तियोगाशक्तस्य न्यासार्थं स्वप्राप्तिसाधनमुपायान्तरमुपदिशति यो विद्याश्रुतसंपन्न इत्यादिना । य इति । यः विद्याशास्त्रजन्यं च श्रुतं शास्त्राधिकाराभावे केवलसदुपश्रवणलभ्यं ज्ञानं च ताभ्यां संपन्नाः आनुमानिकः शास्त्रविरुद्धतर्कमिहा, 'तद्यथेह कर्मचित्तोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तोलोकः क्षीयते' इत्युक्तरीत्या कृत्यादिफलानामिव यज्ञादिकर्मफलानामप्यनित्यत्वानुमानकुशलो वा, आत्मवान् समाहितचित्तः, सः इदं शरीरं, मायामात्रं प्रकृतिपरिणामात्मकं ज्ञात्वा, भगवच्छेषतैकरसे आत्मनि भगवन्मायया रचितमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं ज्ञानात्मकमात्मस्वरूपं च, मयि सर्वशेषिणि सर्वोत्तरात्मनि उपायोपेयभूते सत्यसंकल्पे परमकारुणिकेऽनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये मयि, संन्यसेत् । मद्बोधनमनुसंदध्यादित्यर्थः । मायामात्रमित्यस्य मिथ्यामात्रमिति नार्थः । प्रकृतेर्मायाशब्दवाच्यत्वे निमित्तमासुरराक्षसशस्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वम् । तथा च 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समज्ञं बालामालि सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकरयेन सूदितम्' इत्यादौ न मायाशब्दो मिथ्यावाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयेषु पारमार्थिक्या बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रोषधादिमेदेन तत्र मायाशब्दप्रयोगे अनुगतस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः 'मन्त्राः क्रोशन्ति' इतिवत् । अतोऽत्र 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिष्वभिधीयमाना गुणमयी पारमार्थिकी प्रकृतिरेव मायाशब्देनाभिधीयते' तस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वस्वरूपभोगत्वबुद्धिश्च ॥ १ ॥ 'ज्ञानं च मयि संन्यसेत्' इत्यनेनोक्तसंन्यासश्चात्रात्मरक्षाभरनिक्षेपः । तमेव विवृणोति । ज्ञानिनः तु, अहं एव स्वार्थः प्राप्यः । ज्ञानी चात्र भगवच्छेषतैकरसप्रकृतिवियुक्तकेवलात्मनि अपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानस्तस्याहमेव प्राप्य इत्यर्थः । इष्टः प्राप्यत्वेनापेक्षितः, तथा हेतुः प्राप्त्युपायश्च, अहमेव संमतः । महते मां विना, स्वर्गः देवलोकः, अपवर्गः कैवल्यं च तथा यः कश्चित्, अन्यः चापि अर्थः, सः न प्रिय एव अनेन 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थः' इत्युक्तार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ २ ॥ इत्थं मयि संन्यस्तात्मस्वरूपा एव मद्याथात्म्यं विदुरित्यभिप्रेत्याह । ज्ञानविज्ञानसंपन्ना इति । ज्ञानं शरीरस्य मायामात्रत्वज्ञानं आत्मस्वरूपस्य प्रकृतिविविक्तस्य भगवच्छेषतैकरसत्वज्ञानं च विवक्षितं, तच्च विज्ञानं भगवत् एवोपायोपेयत्वाभ्यवसायात्मकं च ताभ्यां संपन्नाः श्रेष्ठं सर्वोत्तमं, मम पदं स्वरूपं, विदुः । अनेन 'ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते । अतः मे मम, ज्ञानी प्रियतमः आत्मवर्जितशयप्रियः । प्रियतम इत्यनेन स च मम प्रिय इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः । असौ ज्ञानी ज्ञानेन मां विनात्मधारणं न संभवतीति ज्ञानेन हेतुभूतेनेत्यर्थः । मां विभर्ति धारयति । तदायत्तधारणोऽहमित्यर्थः अनेन 'ज्ञानि त्वात्मैव मे मतम्' । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्' इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते । तथा हि तत्राभाषि भगवद्भाष्यकारैः 'ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्' । तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये, कस्मादेवं, यस्मात् माया विनात्मधारणासंभावनाया मामेवानुत्तमं संप्राप्यमास्थितोऽस्तस्तेन विना 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्तविधस्वभावस्य समाप्यात्मधारणं न संभवति । ततो ममाप्यात्मा हि सः, इति ॥ ३ ॥ 'मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत्' इत्यात्मसंन्यासस्य मायामात्रज्ञानपूर्वकत्वमुक्तं तस्यावश्यकत्वज्ञापनाय निरतिशयशुद्धथावहत्वमाह । तप इति । या शुद्धिः, ज्ञानकल्याणं ज्ञानलोकेन कृता, तां शुद्धिं, तपः, तीर्थं, जपः, दानं, इतराणि पवित्राणि शौचाचमनादीनि च न अलङ्घयन्ति । तपआदीनि ज्ञानकलाकृतां शुद्धिं कर्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । शक्त्योतकोऽत्रलंशब्दः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यनुशासनात् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्ति, ज्ञान और यम-नियमादि साधनों का वर्णन

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धव जी ! जिसने उपनिषद्दि शास्त्रों के श्रवण, मनन और निदिध्यासन के द्वारा आत्मसाक्षात्कार कर लिया है, जो मोक्षप्रिय एवं प्रधानिष्ठ है, जिसका निश्चय केवल युक्तियों और अनुमानों पर ही निर्भर नहीं करता, दूसरे शब्दों में—जो केवल परोक्षज्ञानी नहीं है, वह यह जानकर कि सम्पूर्ण हेतुप्रपञ्च और इसकी निवृत्ति का साधन

वृत्तिज्ञान मायामात्र है, उन्हें मुझमें लीने कर दे, वे दोनों ही मुझ आत्मा में अभ्यस्त हैं, ऐसा जान ले ॥ १ ॥ ज्ञानी पुरुष का अभीष्ट प्रदार्थ मैं ही हूँ, उसके साधन-साध्य, कर्म और अपवर्ग भी मैं हूँ, मेरे अतिरिक्त और किसी भी पदार्थ से वह प्रेम नहीं करता ॥ २ ॥ जो ज्ञान और विज्ञान से सम्पन्न सिद्ध पुरुष हैं, वे ही मेरे वास्तविक स्वरूप को जानते हैं। इसीलिये ज्ञानी पुरुष मुझे सबसे प्रिय है। उद्धव जी ! ज्ञानी पुरुष अपने ज्ञान के द्वारा निरन्तर मुझे अपने अन्तःकरण में धारण करता है ॥ ३ ॥ तत्त्वज्ञान के लेशमात्र का उदय होने से जो सिद्धि प्राप्त होती है, वह तपस्या, तीर्थ, जप, दान अथवा अन्तःकरण शुद्धि के और किसी भी साधन से पूर्णतया नहीं हो सकती ॥ ४ ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभाविताः ॥ ५ ॥

ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि । सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥

त्वय्युद्धवाश्रयति त्रिविधो विकारो मायान्तराऽपतति नाद्यपवर्गयोः ॥

जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोः दसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच

ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ।

आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्भिमुख्यम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् उद्धव ज्ञानेन सहितम् स्वात्मानं ज्ञात्वा ज्ञानविज्ञानसंपन्नः भक्तिभाविताः मां भज ॥ ५ ॥ ज्ञान-विज्ञानयज्ञेन आत्मनि आत्मानं सर्वयज्ञपतिं माम् इष्ट्वा मुनयः संसिद्धिम् अगमन् ॥ ६ ॥ उद्धव यः त्रिविधः विकारः त्वयि आश्रयति (सः) मायान्तरा पतति न आद्यापवर्गयोः (अतः) यत् अस्य अमी जन्मादयः स्युः तव तस्य किम् असतः आद्यन्तयोः यत् अस्ति तत् एव मध्ये ॥ ७ ॥ उद्धवः उवाच—ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथा एतत् वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं विश्वेश्वर विश्वमूर्ते महद्भिमुख्यं त्वद्भक्तियोगम् आख्याहि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ज्ञानेन सहितं तत्पर्यंतं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संपन्नः सन्मामेव भज । अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां वृत्तमाह । ज्ञानेति । मामेव संसिद्धिं प्राप्तः ॥ ६ ॥ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति । त्वयिति । त्रिविध आध्यात्मिकादिविकारो देहादिः स माया न तु परमार्थः । यद्यस्मादन्तरा मध्य एवापतति । रज्जौ सर्पमालादिवत् । नाद्यपवर्गयोर्न त्वादावन्ते चास्ति । अतो यद्यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युस्तदा तस्य त्वाधिष्ठानभूतस्य किम् । न किंचिदित्यर्थः । ननु तस्यापि वस्तुतो न संति तस्मात्सत्त्वादित्याह । आद्यन्तयोस्ति । असतः सर्पादेराद्यन्तयोर्दस्ति रज्ज्वादि तदेव मध्येऽपि न तु सर्पादि तद्वदयं विकारो नास्त्येत्यर्थः । यद्वा आद्यन्तयोर्दस्ति तन्मध्येऽप्यस्त्येव । न तस्य जन्मादयः संत्यतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ज्ञानादेर्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धमेतज्ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भवति तथा कथयेति । महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विमुख्यम् ॥ ८ ॥

श्रीवैष्णवीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतः सर्वश्रेयःप्राप्तौ ज्ञानस्योत्तमत्वं तस्मादित्यर्थः । स्वात्मानं परमात्मानं माम् “तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मा” इति श्रुतेः । भक्तिभाविताः भक्त्या युक्तः शाश्वितो वा । तत्संपन्नो ज्ञानविज्ञानसंपन्नः । इत्यर्थ इति—मद्भजने सर्वश्रेयसामन्तर्गतत्वादिति भावः । भजनं चात्र स्वरूपानुसंधानमेव । “यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः” । इति श्रीगीतोक्तेः । तस्माद्भक्त्यविरुद्धज्ञानस्य वैशिष्ट्यात् । अनुभवपर्यंतं शास्त्रेणानिश्चित्य । अन्यत्सर्वं मोक्षपर्यन्तमिति ॥ ५ ॥ तस्य उद्धवस्य । प्रत्ययार्थं विश्वासार्थम् । संसिद्धिं परं श्रेयः । दीपिका—ज्ञानविज्ञानसंपन्न एव कस्तत्राह—ज्ञानविज्ञानयज्ञेन परोक्षज्ञान-रूपयज्ञेन सर्वे यजन्ति मायात्मानं परमात्मानं परमात्मानमात्मन्येवैष्ट्वा मुनयः संसिद्धिमन्वगमन् । एवमूताः संसिद्धिं गताः प्राचीना मुनय एव ज्ञानविज्ञानाभ्यां संपन्ना उच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ येन ज्ञानेन मुनयो ब्रह्म प्राप्तास्तदेवेत्यर्थः । त्रिविधस्त्रिगुणात्मकः संसारो

वा । माया असत् इदं माया, आद्यंतयोरविद्यमानत्वे सति मध्ये प्रतीयमानत्वात्, रज्जुसर्पादिवत् । आदिना जलरेखाभूसूक्ष्म-
विवरग्रहः । यतो नाद्यंतयोरत इत्यर्थः । इत्यर्थ इति—न हि घटोत्पत्त्यादिना मृद उत्पत्त्यादिरस्तीति भावः । तस्यापि विकारस्यापि ।
“विकारो नामधेयम्” इति श्रुतेः । तस्य विकारस्य । सर्पादिरित्यादिना शुक्तिरजतग्रहः । रज्जादि इत्यत्रादिना शुक्तिग्रहः । तद्वत्
रज्जुसर्पादिवत् । अयं देहादिः । इत्यर्थ इति—विकारस्यासत्यत्वावश्यंभावादिति भावः । प्रातीतिकारणरज्जादिदृष्टान्तापेक्षया
परमकारणमेव दृष्टांतीकरोतीत्याह—यद्वेति । यद्वद्भास्ति तद्वद्भा । तस्य ब्रह्मणः “न जायते म्रियते वा कदाचित्” इत्यादिश्रुतेः । यतो
जन्मादयो न सन्त्यतो हेतोः । यद्वा—ननु त्रिविधस्य मायात्वे कथं सत्यत्वप्रत्ययस्तत्राह—असतः स्वप्नस्याद्यंतयोर्देहस्ति साक्षिचैतन्य-
मधिष्ठानमेव यथा मध्येष्यस्ति नान्यद्दृश्यजातं तथाऽसतः प्रपंचस्याद्यंतयोः सदात्मचैतन्यमेव मध्ये सन्नान्यत् । “ऐतदात्म्यमिदं
सर्वम्” “नारायण एवेदं सर्वम्” “नेह नानास्ति किंचन” इत्यादिश्रुतेः । एवमुक्तलक्षणो ज्ञानविज्ञानसंपन्नो मां भजन् ज्ञानी परां
काष्ठां प्राप्तो ह्यतिदूरे वर्तताम्, त्वं तु त्वंपदार्थं ज्ञात्वैवाविद्योत्तीर्णो भवेत्युद्धवं लक्ष्योक्त्युक्त्युद्धवं सर्वलोकमाह—त्वयीति । हे उद्धव त्वयि
जीवात्मनि यस्मिन्निविद्युगुणमयो विकारो देहाध्यास आश्रयति त्वामाश्रितोयमध्यासो यो वर्तत इत्यर्थः, स मायाऽविद्यैव अविद्याकार्य
इत्यर्थः । अन्तरा मध्य एवाऽऽपतति प्राप्तो भवतीति नायं तवौत्पत्तिको धर्म इति भावः । यतो नाद्यापवर्गयोरादावंते च स नास्तीत्यर्थः ।
तव चिद्रूपत्वात्तस्य जडरूपत्वादिति भावः । यदमी देहस्य जन्मादयस्ते तस्य चिदात्मनस्तत्र किं स्युर्न स्युरेव कथं त्वं जातोहं
मृतोहमहं सुखी दुःखीत्यात्मानं मन्यस इति भावः । ननु यदा देहसंबंधो नासीद्यदा च ज्ञानेनापयास्यति तदैवाहं देहातिरिक्तो भवितुं
शक्नुयामधुना तु देह एवाहमित्यत आह—असतो भ्रमप्रतीतत्वादसत्यस्य वस्तुन आद्यंतयोर्देहस्य मध्येपि तदेव, यथा व्याघ्राविष्टस्य
पुरुषस्य प्रतीतिकालेऽपि पुरुषत्वमेव सत्यं न तु व्याघ्रत्वम् । अत्र जीवस्याविद्यासंबंधमयाज्ञानादेवानाद्यविद्यासम्बन्ध इति सर्वलोक-
प्रसिद्धिरन्यथाऽविद्यासम्बन्धस्य सर्वथैवानादित्वे सति स्वरूपत्वप्रसक्तौ ज्ञानेनापि तदपगमो न स्यात् । मुक्तिर्नाम जीवस्य स्वरूप-
हानिरिति मतं तु सद्भिर्नोदतमिति विश्वनाथः । रीपिका—तदेवानुभवात्मकमेव । आदौ अध्यासात्पूर्वम्, अंते ज्ञानेनाध्यासे नष्टे
देहादिविकारो नास्त्येव । अतः अज्ञानेनारोपितत्वात् । अस्यात्मनोत्पत्तिभिन्नस्य तस्यापि विकारस्यापि पूर्वार्थेनाद्यपवर्गयोरित्यनेनैव
कल्पितस्यासत्त्वमुक्तं पुनस्तद्वर्णने पौनरुक्त्यमतो—यद्वेति । यदस्ति यदप्रतीत्यधिष्ठानं ब्रह्मास्ति तस्याधिष्ठानस्य त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति
चिदंशेनैव तत्त्वमस्यादिवत् । एवं चाधिष्ठानस्यैव सत्यत्वानुरूपणान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ७ ॥ विशेषं विज्ञानादिरूपम् । विश्वेश्वरत्वाद्धि-
मूर्तित्वाच्च तत्र विश्वांतर्गतस्य ममोद्धारयैतत्कथनमुचितमेवेति द्योतयन्संबोधयत्युद्धवः । यद्यन्ये महान्तो बहवः सति तास्त्व-
मेतत्पृच्छेत्तत्र ब्रूयास्तत्राह—महद्भिरिति । तैरपि विमृग्यमन्वेष्यमेव न तु ज्ञातमस्तत्त्वमेव कृपया ब्रूहीति भावः । त्वयीत्यनेनापात-
बोधार्थत्वं त्वंपदार्थज्ञानमेवोक्तमित्यपरितुष्य तदपदार्थज्ञानविज्ञाने सर्वैराग्ये पृच्छंस्तन्मात्रेणापरितुष्य तत्तत्फलं भक्तियोगमपि
पृच्छति—ज्ञानमिति । ननु भक्तिपूर्वकमपि विशुद्धज्ञानमुक्तं तत्राह—विपुलं तत्पदार्थविषयत्वादिति महत्तरं यत्तदपीत्यर्थः । तत्कथं
विवर्तवादानुरूपं नेत्याह—पुराणम् “श्वेतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इत्यनुसारेणानादिसिद्धं यत्तदेव तदनुसारेणैवाह—विज्ञानानंतरं
त्वद्भक्तियोगं सर्वदुर्लभम् । विवर्तवादस्तु भक्तियोगनाशक इति भावः । विज्ञानानंतरभावित्वं प्रमाणयति—महद्भिर्ब्रह्मसंनकादिभिरपि
विशेषतो मृग्यम् ‘परमहंसमहामुनिनामन्वेषणीयचरणौ’ इत्याद्युक्तेः । विश्वनाथस्तु—पुराणं प्राचीनज्ञानिसंमतम् । तथैव संबोधयति—
हे विश्वेश्वर विश्वमूर्ते । इति विश्वस्य मिथ्यात्वे तवैश्वर्यं तन्मूर्तित्वं च वृथैवेति भावः । शुद्धं ज्ञानाद्यमिश्रमित्याह ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्यादिति । तस्मात् ज्ञानेन सहितं तत्पर्यन्तं यथा भवति तथा स्वात्मानं ज्ञात्वा हे उद्धव ! ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भक्त्या
भावितः पूर्णश्च संस्त्वं मामेव भज । अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञाने एव यज्ञस्तेनात्मनि स्वान्तःकरण एव मां
सर्वयज्ञपतिं परमात्मानमिष्ट्वा ध्यात्वा मनुष्यो मामेव संसिद्धिं मोक्षरूपमगमन् प्रापुः ॥ ६ ॥ तदेव ज्ञानं सङ्क्षेपत उपदिशति—
त्वयीति । हे उद्धव ! योऽयं त्रिविधो देहेन्द्रियान्तःकरणरूपो विकारः प्रकृतिकार्यभूतस्त्वयि आश्रयति प्रतीयते स मायया अविद्याया
स्वरूपावरणेनाध्यस्त एव प्रतीयते ननु परमार्थतोऽस्ति यत् यस्मात् अन्तरा मध्ये एव पतति रज्जौ सर्पमालादिवत्प्रतीयते नाद्यपवर्गयोः
आदावन्ते च स नास्ति । अतो यत् यदाऽस्य देहादिरमी जन्मादयो विकाराः स्युस्तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य ततोऽभिन्नस्य किं न
किंचित् । यथा असतः सर्पादिराद्यन्तयोर्वर्तमानं यद्वज्ज्वाद्यस्ति तदेव मध्येऽपि सद्भवति । अतो यथा सर्पादिगता विकारास्तदधिष्ठाने
रज्ज्वादौ न भवन्ति तथा देहादिगता विकारास्त्वयि न भवन्तीति भावः । यद्वा । आद्यन्तयोर्देहस्ति तन्मध्येऽप्यस्येव न तस्य
जन्मादयः सन्ति । अतस्तत्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ज्ञानादेर्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—ज्ञानमिति । हे विश्वेश्वर ! हे विश्वमूर्ते !
विशुद्धं विशुद्धिकरं वैराग्यविज्ञानाभ्यां युतं पुराणमनादिवेदसिद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं विस्तृतं निश्चितं यथा भवति आख्याहि । तथा
महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विमुक्त्यैव त्वद्भक्तियोगं आख्याहि ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिबिरविता दीपिनीव्याख्या

तस्माद्भक्तविरुद्धज्ञानस्य वैशिष्ट्यात् तत्पर्यन्तमनुभवपर्यन्तं ज्ञात्वा शास्त्रेण । अन्यत् सर्वं मोक्षपर्यन्तम् ॥ ५ ॥ तस्योद्धवस्य प्रत्ययार्थं प्रतीत्यर्थं मामेव श्रीभगवत्साक्षात्कारलक्षणमेव ॥ ६ ॥ तदेव अनुभवात्मकमेव आदौ अभ्यासात् पूर्वम् अन्ते ज्ञानेनाभ्यासनाशे देहादिविकारो नास्त्येव । अतः अज्ञानेनारोपतत्वात् । अस्य आत्मनोऽत्यन्तभिन्नस्य । तस्यापि विकारस्यापि पूर्वार्थेऽनाद्यपवर्गयोरित्यनेनैव कल्पितस्यासत्त्वमुक्तं पुनस्तद्वर्णने पौनरुक्त्यमतो यद्वेति । यदस्ति यत्प्रतीत्यधिष्ठानं ब्रह्मास्ति तस्य अधिष्ठानस्य त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति चिदंशेनैव तत्त्वमस्यादिवत् एवं चाधिष्ठानस्यैव सत्यत्वनिरूपणाच्च पौनरुक्त्यम् ॥ ७ ॥ विपुलशब्दस्य विस्ताररूपार्थत्वाद् व्याख्याने निश्चयस्यैतत्वात्तथा व्याख्यातं पुराणं तत्पदार्थविषयत्वेन 'भुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इत्यनुसारेणानादिसिद्धं ब्रह्मादिभिरित्यादिना सनकादिपरिग्रहः परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणावित्याद्युक्तेः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

त्वयोति । त्वयि मायान्तः प्रकृत्यन्तर्वर्त्तमाने संसारिणि त्वयि यस्त्रिविधो जन्मादिविकार आपतति आद्यपवर्गयोः शरीरसम्बन्धात् पूर्वकाले तदवसानकाले च त्वयि नास्ति यतः अमी जन्मादयः अस्य शरीरस्योपलभ्यन्त इति यत्तस्मात्तव किंस्विज्जन्मादयः तव न स्युरित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यो विद्येत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् ज्ञानस्य निरतिशयशुद्धभावहत्वात्तेन सहितं यथा तथा स्वस्यान्तरात्मानं मां ज्ञात्वा प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः । हे उद्धव ! ज्ञानविज्ञानसम्पन्नस्त्वं ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इत्यनेनात्मसंन्यासस्य सकृत्कर्त्तव्यत्वेऽपि विश्वासात्मकस्य विज्ञानान्तर्गतस्य यावज्जीवानुवर्त्तनीयत्वं सूच्यते मद्भक्त्या मद्भिषयकप्रेम्णा भावितः संजाताभिप्रायविशेषः सन् मां भजाराधय मत्कैङ्कर्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ उपदिष्टार्थे विश्वासजननाय पूर्वेषां वृत्तिमाह । ज्ञानविज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानविज्ञाने एव यज्ञस्तेन तयोर्देवताप्रसादहेतुत्वेन यज्ञत्वनिरूपणम् आत्मानि जीवे आत्मानमन्तः प्रविश्य धारकम् सर्वयज्ञनिर्वाहकं मामिष्ट्वा आराध्य मा वै मामेव संसिद्धिं मुक्तिमन्वगुः प्रापुः ॥ ६ ॥ विस्तरेण ज्ञानस्वरूपबुभुक्षां जनयन् संग्रहेण तददर्शयति । त्वयोति । हे उद्धव ! मायान्तः प्रकृत्यन्तः मायापरिणामात्मकं शरीरं तदाश्रयति अधिष्ठाय वर्त्तमाने संसारिणि त्वयि यस्त्रिविधः आदिमध्यान्तरूपः उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूप इत्यावात् आपतति स विकारः यद्यतः आद्यपवर्गयोः शरीरसम्बन्धात्पूर्वकाले तदवसाने च नास्तीति यतश्चामी जन्मादयः अस्य शरीरस्यैव येऽमी जन्मादयस्तव किं स्युर्न स्युरित्यर्थः । असतः शरीरस्याद्यन्तयोरपि यदात्मस्वरूपमस्ति तन्मध्मेऽयस्यैव नतु वृद्धिश्रयादिमद्भवतीत्यर्थः । अचेतनपरिणामरूपो जन्मादिविकारत्रयभागनित्यश्च देहः आत्मा तु तद्ग्रहितो नित्य इत्येतदेव सायामात्रमिदं ज्ञात्वेत्यनेनोक्तमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥ तद्विस्तरबुभुक्षया पृच्छति । ज्ञानमिति । पुराणमुपदेशामरपराप्राप्तं ज्ञानकार्यं वैराग्यं तत्प्रयुक्तं विज्ञानं ताभ्यां युतम् विशुद्धं विशुद्धत्वावहं यदेतज्ज्ञानं तद्विपुलं यथा तथा महद्विभुसं महद्भिरन्वेषणीयं परमगोप्यमित्यर्थः । त्वद्भक्तियोगं चारुयाहि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतोर्यकृता पदरत्नावली

यतः सर्वश्रेयःप्राप्तौ ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वयापीदमेव सम्पादनीयमित्याह । ज्ञानेति । स्वात्मानं परमात्मानं तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मेति श्रुतिः ॥ ५ ॥ कस्येदं दृष्टफलं येन विश्रभ्य भजनीयं स्यादत्राह । ज्ञानेति । आत्मनि हृदये समीचीना सिद्धिर्मुक्तिर्यस्यास्य तथा तम् ॥ ६ ॥ ननु तवापि देहित्वेन जन्मादिना दुःखादिसम्भवात्कथं त्वत्प्राप्तिर्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य स्वात्प्रदानन्दरूपस्य तव जन्मादिर्नास्ति सदेहस्यैव मम तु तादृशो देह एव नास्ति निर्गुणत्वात्कुतो जन्मादिः अतो नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्य मम प्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावेनाह । त्वयोति । हे उद्धव ! यस्त्रिविधो जन्मस्थितिसंहारलक्षणो विकारस्त्वग्याभयति सम्प्रति वर्तते स मायानिर्मितो न तु स्वाभाविकः—

अन्यस्थं निर्मितं जीवे जन्मादि हरिणा यतः । तस्मान्मायेति तस्याहुर्मयानिर्माणमुच्यते ॥

नहि जीवस्य जन्मादिः स्वतो नित्यस्य सम्भवेत् । सृष्टेः प्राक् प्रलये चैव यतो जन्मादि नास्य हि ॥

तस्मान्मध्मेऽपि नाक्यास्ति देहादिस्थं तु विष्णुना । कर्मभिर्निर्मितं जीवे प्रलये यन्न जीवगम् ॥

यन्न विद्येत हि लये यन्न विद्येत मुक्तिगे । जीवस्य न स्वभावोऽसौ प्रायेणेति विनिश्चितम् ॥

इति प्रकाशिकायां किञ्च—

मायेत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादिनिर्मितम् । देहादिकं परेशेन मायाजन्मादिना तेन स्वित्यस्याह ॥

अतर्कितोपपन्नवद्गतत्वाच्च स्वाभाविक इत्याह । अन्तरेति । यो जन्नादिरन्तरा सृष्टिकाले आपतति कर्मवशादागच्छति । आद्यपवर्गयोर्न प्रलयमुक्तयोर्न विद्यते यन्न विद्येत विलये यन्न विद्येत मुक्तिर्न । जीवस्य न स्वभावोऽसावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोऽयं तवाप्यनुभूतसिद्ध इत्याशयेनाह । जन्मादय इति । तस्य परिणामरूपस्य देहस्य दृश्यमानजन्मादयोऽस्य चिदानन्दस्वरूपस्य तव स्युः किं मां प्रति वद बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुल इत्यादेः उपसंहरति । आद्यन्तयोरिति । असत् इति हेतुगर्भविशेषणम् अखतन्त्रत्वादवस्तुनो जगतः आद्यन्तयोः प्रलये मुक्तौ च यज्जीवस्यास्ति चिदानन्दस्वरूपं तदेव मध्ये सृष्टिकालेऽपि स्वरूपं तस्मादाभिमानिकः संसारो मदपरोक्षज्ञानेन निवर्तत इति भावः । ज्ञानिनो मनुष्योऽहमित्यनुभवतः सुखैकरूपा मुक्तिः कथं सेतस्यति अन्यस्य अन्यादृशत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्य कालत्रयेऽपि जीवस्यैकरूपत्वेनाभिमानिक आगन्तुकः संसारो मत्प्रसादेन निवर्तते इत्यतो वाह । त्वयीति—

आद्यन्तयोरनुगमादाद्यन्तरहितस्य तु । आद्यन्ते भाविनो मध्ये कथमन्यादृशं वपुः इत्यतः सिद्धम् ॥

किञ्च—

अनित्यत्वानु देहस्य तस्य जन्मादिकं भवेत् । मुक्तिप्रलयसम्बन्धे कथं जीवे तदिष्यते इति ॥

अनित्यस्य गुणा मध्ये भवेयुः स्वत एव तु । ननु स्वतस्तु नित्यस्य कादाचित्कैर्गुणैर्युतमिति ॥ ७ ॥

एतत् ज्ञानं यथास्थितं तथाख्याहि ॥ ८-१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विवक्षितमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वात्मानं जीवस्वरूपं ज्ञानं विज्ञानं च ब्रह्म ॥ ५-७ ॥ त्वयीत्यनेनापातबोधार्थं त्वम्पदार्थज्ञानमेवोक्तमित्यपरितुष्य तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सर्वैराग्ये पृच्छंस्तन्मात्रेणाप्यपरितुष्य तत्तत्फलं भक्तियोगमपि पृच्छति । ज्ञानमिति । ननु पूर्वमपि विशुद्धज्ञानमुक्तं तत्राह । विपुलं तत्पदार्थविषयत्वादतिमहत्तरं यत्तदपीत्यर्थः तत्कथं विवर्त्तवादाद्यनु रूपं नेत्याह । पुराणं 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इत्यनुसारेणानादिसिद्धं यत्तदेव तदनुसारेणैवाह विज्ञानानन्तरं त्वद्वक्तियोगं चेति विवर्त्तवादस्तु भक्तियोगनाशक इति भावः विज्ञानानन्तरभावित्वं प्रमाणयति । महद्भिः सनकादिभिरपि विसृग्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्त्तिकृतः सारार्थदर्शिनी

मामेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेति स्वामिचरणाः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानसम्पन्न एव कस्तत्राह । ज्ञानविज्ञानयज्ञेन परोक्षज्ञानरूपयज्ञेन सर्वयज्ञपतिं मामात्मानं परमात्मानमात्मन्येव इष्ट्वा मुनयः संसिद्धम् अन्वगमन् एवम्भूताः संसिद्धिं गताः प्राचीना मुनय एव ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्ना उच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमुक्तलक्षणो ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो मां भजन् ज्ञानी परमकाष्ठां प्राप्तो ह्यतिदूरे वर्त्तताम् त्वं तु त्वम्पदार्थं ज्ञात्वेवाविद्योत्तीर्णो भवेत्युद्धवं लक्ष्मीकृत्य सर्वलोकमाह । त्वयीति । हे उद्धव ! त्वयि जीवात्मानि यस्मिन्विधस्मिन्गुणमयो विकारो देहाभ्यास आश्रयति त्वामाश्रितोऽयमभ्यासो यो वर्तत इत्यर्थः स माया अविद्यैव अविद्याकार्य इत्यर्थः । अन्तरा मध्ये एव आपतति प्राप्नोति भवतीति नायं तत्रौत्पत्तिको धर्म इति भावः यतो नाद्यपवर्गयोः आदावन्ते च स नास्तीत्यर्थः । तव चिद्रूपत्वात् तस्य जडरूपत्वादिति भावः यदमी देहस्य जन्मादयस्ते तस्य चिदात्मनस्तव किं स्युर्न स्युरेव कथं त्वं जातोऽहं मृतोऽहमहं सुखी दुःखीत्यात्मानं मन्यसे इति भावः ननु यदा मे देहसम्बन्धो नासीत् यदा च ज्ञानेनापयास्यति तदैवाहं देहातिरिक्तो भवितुं शक्नुयामधुना तु देह एवाहमित्यत आह असतो भ्रमप्रतीतत्वादसत्यस्य वस्तुनः आद्यन्तयोर्यत् सत्यं वस्तु मध्येऽपि तदेव यथा व्याघ्राविष्टपुरुषस्य व्याघ्रत्वप्रतीतिकालेऽपि पुरुषत्वमेव सत्यं न तु व्याघ्रत्वं तत्र जीवस्याविद्यासम्बन्धः स मायाज्ञानादेवानाद्यविद्यासम्बन्ध इति सर्वलोकप्रसिद्धिः अन्यथा अविद्यासम्बन्धस्य सर्वथैवानादित्वे सति स्वरूपमसक्तौ ज्ञानेनापि मर्तं तु सङ्गिर्नाहतम् ॥ ७ ॥ त्वंपदार्थज्ञानं श्रुत्वा तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सर्वैराग्ये पृच्छंस्तन्मात्रेणाप्यपरितोषात् सर्वदुर्लभं भक्तियोगं च पृच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धं त्वंपदार्थज्ञानातीतं विपुलं तत्पदार्थविषयत्वादतिमहत्तरं पुराणं प्राचीनज्ञानिसम्मतं तथैव सम्बोधयति हे विश्वेश्वरविश्वमूर्ते इति विश्वस्य मिथ्यात्वे तदैश्वर्यं तन्मूर्तित्वं च वृथैवेति भावः । महद्भिः शुकसनकादिभिरपि विशेषतो मृग्यं ज्ञानाद्यमिश्रं शुद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे उद्धव ! ज्ञानेन जीवेन मदंशभूतेनोपासकतत्त्वेन एतदुपलक्षणं वक्ष्यमाणानां प्रकृत्यादिभावानाम् अष्टाविंशतिभावैः सह स्वात्मानं सर्वात्मानं मां ज्ञात्वा अत एव ज्ञानेन सर्वात्मभूतममद्विषयकबोधेन मदंशभूतोपासकस्वरूपादिविविधबोधेन च सम्पन्नः

भक्त्या मत्स्नेहेन भावितो मां भजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ स्वप्नारूपं भक्तिफलं दर्शयन् उक्तार्थे विशिष्टवृत्तान्तं ननु भगवन्ननेकद्रव्य-
विशेषसंयोगे अपूर्वमद्यशक्त्युत्पत्तिवद्देहे ज्ञानमुत्पद्यते देहनाशानान्तरं ज्ञाननाशः ननु देहविलक्षणं स्थायि ज्ञानमस्ति इयामोऽ-
ऽस्मि गौरोऽस्मि जातोऽस्मि वृद्धिं गतोऽस्मि क्षीणोऽस्मीत्यादिलोकप्रतीत्या देहात्मवादिबौद्धपक्षाश्रयणेन च देह एवात्मेति निश्चयस्त-
स्माद्युक्तं भवता मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि विन्यसेदिति चेतनाचेतनत्वं द्वयं तन्नोरपद्यते इत्यत आह । त्वयीति । हे उद्धव !
यत्त्रिविधः आध्यात्मिकादिविकारः मायान्तरा मायामात्रत्वेन मयोदाहृतः प्रकृतिपरिणामत्वेन तदन्तःस्थः आश्रयति उद्धिभ्रति त्वयि स्थाने
नापतति ईषदपि आत्मस्थाने अनात्मा न पतति न बलादप्यात्मा भवति मद्यशक्तिस्तु तद्द्रव्यगुणभूता आविर्भवति अतद्गुणे द्रव्ये
तददर्शनात् आत्मा नहि देहगुणः यत् यतः अस्य अनात्मनः त्रिविधस्य स्थूलस्य देहस्य आद्यपवर्गयोः उत्पत्तिविनाशयोः मध्ये च
असतश्च सूक्ष्मदेहस्य आद्यन्तयोः मध्ये च यत् यः पृथग्भूतः प्रहीता पालयिता त्यागकर्ता भवानस्ति तस्य तवापि किमपि जन्मादयः
स्युः नैव स्युरित्यन्वयः यत् ये जन्मादयः तदेव तस्यैव देहस्यैव तस्मादिदं शरीरं मायाकार्यं तत्पृथक् ज्ञानस्वरूपस्त्वं ममांश इत्यर्थः ।
यत्तु मायावादीना त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मादिविकारः देहादिः स माया ननु परमार्थः यत् यस्मादन्तरा एव आपतति रज्जौ
सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावन्ते चास्ति, यत् यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युस्तदा तवाधिष्ठानभूतस्य किं न
किञ्चिदित्यर्थः । तस्यापि वस्तुतो न सन्ति तस्यासत्त्वादित्याह । असतः सर्पादेराद्यन्तयोरन्तरा यदस्ति तदेव मध्ये न तु सर्पादि
तद्वदयं विकारो नास्तीत्यर्थः । यद्वा आद्यन्तयोर्यदस्ति तन्मध्येऽप्यस्येव न तस्य जन्मादयः सन्ति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेतीति
व्याख्यातं तदत्यन्तायुक्तं तदुपेक्षणीयम् सच्चिन्मात्रे त्रिविधभेदशून्ये रज्जुस्थानीये तदितरतस्सदृशसर्पतद्द्रष्टुः पुरुषस्थानीयपदार्थान्त-
राङ्गीकारमन्तरेणारोपासम्भवात् ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तज्ञानविज्ञानवैराग्यभक्ती दाह्येन धारयितुं पृच्छति । ज्ञानामिति । विशुद्धं सर्वात्म-
विषयकमत एव विपुलमगाधम् एतत्पूर्वोदाहृतं यथा यथावदाख्याहि ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीनिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तस्मात् ज्ञानस्यैव सर्वकर्मवासनात्मकबन्धनिरासकत्वात् । ज्ञानेन सहितं तत्पर्यन्तं तथा भवति तथा स्वात्मानं ज्ञात्वा
हे उद्धव ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भक्त्या भावितः पूर्णश्च संस्त्वं मां भज ॥ ५ ॥ तद्विश्वासार्थं पूर्ववृत्तान्तमाह—ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञाने
एव यज्ञस्तेनात्मनि स्वान्तःकरण एव मां सर्वयज्ञपतिं परमात्मानमिष्ट्वा ध्यात्वा मुनयो मामेव संसिद्धिं मोक्षरूपमगमन् प्रापुः ॥ ६ ॥
ज्ञानस्य दुःस्थत्वादुपदिष्टमपि पुनः सङ्क्षेपत उपदिशति—त्वयीति । स्नेहेन सम्बोधयति—हे उद्धव योऽयं त्रिविधो देहेन्द्रियान्तः-
करणरूपो विकारः प्रकृतिकार्यभूतस्त्वयाश्रयति प्रतीयते स माया अविद्यया स्वरूपावरणेनाध्यस्त एव प्रतीयते । न तु परमार्थतोऽस्ति ।
यत् यस्मात् नाद्यपवर्गयोः आदावन्ते च स नास्ति अन्तरा मध्ये एव रज्जौ सर्पमालादिवत्प्रतीयते । अतो यत् यदास्य देहादेरमी
जन्मादयो विकाराः स्युस्तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य ततो भिन्नस्य किं न किञ्चित् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतदित्याशयेनाह—आद्यन्त-
योरिति । यथा असतः सर्पादेराद्यन्तयोर्वर्त्तमानं यद्रज्ज्वाद्यस्ति तदेव मध्येऽपि सद्भवति अतो यथा सर्पादिगता विकारास्तदधिष्ठाने
रज्ज्वादौ न भवन्ति तथा देहादिगता विकारास्त्वयि न भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥ एवं पुनः पुनरुपादेष्टमपि ज्ञानमति सूक्ष्मविषयत्वदुर्ग्र-
हत्वात्पुनस्तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति—ज्ञानमिति । त्वमेवैतत्कथनयोग्योऽसि नान्य इत्याशयेन सम्बोधयति—हे विश्वेश्वर हे
विश्वमूर्त्त । विशुद्धं विशुद्धिकरम् । वैराग्यविज्ञानाभ्यां युतम् । पुराणमनादिवेदसिद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं विस्तृतं निश्चितं यथा
भवति तथाख्याहि । तथा महद्भिन्नैवादिभिर्विभृग्यं त्वद्भक्तियोगं चाख्याहि ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यो विद्येत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् ज्ञानस्य निरतिशयशुद्धयावहत्वात्, ज्ञानेन सहितं यथा तथा
स्वात्मानं स्वस्यान्तरात्मानं मां, ज्ञात्वा प्राप्यत्वेन च मां विदित्वेत्यर्थः । हे उद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नः त्वं, ज्ञानविज्ञानसंपन्न
इत्यनेनात्मसंन्यासस्य सङ्कृत्कर्तव्यत्वेऽपि विश्वासात्मकस्य विज्ञानान्तर्गतस्य तस्य यावज्जीवानुवर्त्तनीयत्वं सूच्यते । भक्तिभावितः
मद्विषयकप्रेमरूपभक्त्या भावितः, संजातभावविशेषः सन्नित्यर्थः मां भज आराधय मत्कैकर्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ उपदिष्टार्थे
विश्वासजननाय पूर्वोक्तं वृत्तिमाह । ज्ञानेति । मुनयः, ज्ञानविज्ञाने एव यज्ञस्तेन ज्ञानविज्ञानयोर्देवताप्रसादेतुत्वेन यज्ञत्व-
निरूपणम् । आत्मनि जीवे, आत्मानमन्तः प्रविश्य धारकं सर्वयज्ञपतिं सर्वयज्ञनिर्वाहकं मां, इष्ट्वा आराध्य, मां च मद्रूपामेव
संसिद्धिम्, अन्वगुः प्रापुः ॥ ६ ॥ विस्तरेण ज्ञानस्वरूपबुभुत्सां जनयन् समष्टेण तद्दर्शयति । त्वयीति । हे उद्धव, मायान्तप्रकृति-
परिणामात्मकं शरीरमित्यर्थः । आश्रयति । शरीरमधिष्ठाय वर्त्तमाने संसारिणीत्यर्थः । त्वयि, यः त्रिविधः आदिमध्यान्तरूपः उत्पत्ति-
स्थितिप्रलयरूप इति यावत् । विकारः आपतति स विकारः यत् यतः आद्यपवर्गयोः शरीरसंबन्धात्पूर्वकाले तदवसाने च अस्ति ।
इति अवधारयेति शेषः । अद्यतः, जन्मादयः अस्य शरीरस्य एव ये अभी जन्मादयो विकाराः, ते तस्य तव, किं स्युः । देहसंबन्धिने

11 39 11 59 12 19 12 39 12 59 13 19 13 39 13 59

हिन्दी अनुवाद

स्तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ।

पश्यामि नान्यच्छरणं तवाङ्घ्रिद्वन्दातपत्रादमृतामिवर्षात् ॥ ९ ॥

दष्टं जनं संपतितं विलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रमुखोत्तर्षम् ।

समुद्धरैनं कृपयाऽऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिञ्च महानुभाव ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवानुवाच

इत्थमेतत् पुरा राजा भीष्मं धर्ममृतां वरम् । अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम् ॥ ११ ॥

निवृत्ते भारते युद्धे सुहृदिधनविह्वलः । श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥ १२ ॥

तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् । ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपहृतान् ॥ १३ ॥

नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै । ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं सम निश्चितम् ॥ १४ ॥

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्यप्ययान पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥

आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यदन्विषात् । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अनवयवः—ईश तापत्रयेण अभिहृतस्य घोरे भवाध्वनि संतप्यमानस्य अमृताभिवर्षात् तव अङ्गिष्ठान्द्रातपत्रात् अन

१. प्राचीन प्रति में श्लोक ९ 'तापत्रयेणा'... से ११ वें श्लोक के पूर्वार्ध '...धर्मेभृता वरम्।' तक का पाठ नहीं है।

२. आनविज्ञानवैराग्यं ।

पप्रच्छ ॥ ११ ॥ भारते युद्धे निवृत्ते (सति) सुहृन्निधनविह्वलः (राजा युधिष्ठिरः) बहून् धर्मान् श्रुत्वा पश्चात् मोक्षधर्मान् अपृच्छत् ॥ १२ ॥ देवव्रतमुखात् श्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् तान् अहं ते अभिधास्यामि ॥ १३ ॥ नव एकादश पञ्च त्रीन् भवान् भूतेषु येन ईक्षेत अथ एषु एकम् अपि तत् ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥ यत् येन एकेन तथा एतत् एव हि विज्ञानं न त्रिगुणात्मनां भावानां स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्येत् ॥ १५ ॥ आदौ अन्ते मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यत् अन्वियात् पुनः तत् प्रतिसंक्रामे यत् शिष्येत तत् एव सत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

महद्विमृग्यत्वमभिनयेनाऽऽह । तापत्रयेणेति । तापत्रयेणाभितो हृतस्य अतः संतप्यमानस्य अङ्गिर्ब्रह्ममेवातपत्रं तस्मात् न केवलमातपाद्भातुः किंत्वमृतमप्यभितो वर्षति यत्तस्मात् ॥ ९ ॥ अतिक्रममुत्पादयन्नाह । दष्टमिति । अस्मिन्बले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिना दष्टमेवमपि छुद्रसुखेष्वेव उरुस्तर्षस्तृष्णा यस्य तम् दह्यमानः कथं समुद्धरणीय इति चेत्तत्राऽऽह । आपवर्गैरपवर्गबोधकैर्वागमृतैरासिञ्चेति ॥ १० ॥ त्वद्विश्वासार्थं विद्वत्सभायां निर्णीतमहं वक्ष्यामीत्याशयेनाऽऽह । इत्थमिति ॥ ११-१२ ॥ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानं कथयति । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि त्रयो गुणाः एतान् भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कार्येष्वनुगतानि येन ज्ञानेनेक्षेत अथ एष्वपि भावेऽप्येकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत कार्यकारणात्मकं जगत्पश्यन् परमकारणात्मकमेवैतन्न तु ततः पृथगिति येन पश्येत्तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह । एतदेवेति श्लोकाधेनं यद्यदा येनैकेनानुगतनेकात्मकान् भावान् पूर्वमैक्षत् तांस्तथा पूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकं परमं कारणम् ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमस्य विरुद्धमोहादिष्विव निवृत्त्यभावात्तदात्मकं जगत्पश्यन्नप्यात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव दग्धपदवज्जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्यति ततः परं न पश्यति चातः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येते इति एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्याणां कारणात् पृथगसत्त्वं चोपपादयति सार्धेन तत्र यदि न कदाचिदनीदृशं जगदित्यादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युस्तिर्हि कारणस्यैकस्याभावादेकात्मकता मिथ्यात्वं च न स्यादतस्तेषामुत्पत्त्यादौ न साधयति । स्थितीति । त्रिगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः । विमता भावा उत्पत्त्यादिमन्तः सावयवत्वाद्घटादिवदिति पश्येत् ॥ १५ ॥ तत आदावुत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन कारणं सृज्यात्सृज्यं कार्यात्कार्यान्तरं प्रति यदन्वियादनुगच्छेत्तत्प्रतिसंक्रामे तेषां प्रलये च यदवशिष्येत तदेव सदिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिनयेन व्यञ्जकेन । तापत्रयाभिहतत्वादेवं यस्मात्तस्मान्महद्विमृग्यमिति भावः । अमृतमत्रामृतकारणीभूतं ज्ञानं प्राप्तं, तदभिवर्षतीति तस्मात् । “धातवेदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म । आत्मलभंते भगवंस्तवाग्निच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ।” इति सृष्ट्युपक्रमदेवस्तुत्युक्तेः । ननु ज्ञानेनैव कृतार्थी भव, किं शुद्धभक्तियोगप्रश्नेनेत्यत आह—तापत्रयेणेति । अमृतं ब्रह्मानन्दादप्यधिकं सुखप्रदं माधुर्यमभितो वर्षतीति तस्मात् । तदुक्तम्—“या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्माभ्यानाम्बुजजनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्” इति । तेन ज्ञानं विनापि संसारक्षयस्य ज्ञानसाध्यब्रह्मानन्दादप्यधिकानन्दस्य च लोभाद्भक्तिः पृच्छयत् इति भावः ॥ ९ ॥ तत्र च कूपे च । दष्टं देहाभ्यासेनैव कालदंशसंभवात्तद्वृत्तम् । एवमपि कालाहि-दष्टत्वेपि । स्वयमाक्षिप्य परिहरति—दह्यमान इत्यादिना । अपवर्गबोधकैः ब्रह्मात्मैकत्वबोधकैः । सर्पदष्टस्य मंत्ररूपवागमृतसेकादेव शुभं भवति नान्यथेति भावः । महानुभावेति संबोधयन्सामर्थ्यं द्योतयति । ननु तर्हि शुद्ध भक्तियोगेनैव कृतार्थी भव किं ज्ञानयोग-प्रश्नेन तत्राह—दष्टमिति । अयमर्थः—शुद्धभक्तियोगस्य यादृच्छिकमहत्कृपैकलभ्यत्वात् पुरुषप्रयत्नमूलकत्वम् । ज्ञानयोगस्तु निष्कामकर्मजन्यज्ञानेन ज्ञातव्यपदार्थैः स्वत एव सुलभ इत्ययं पुरुषप्रयत्नसाध्यस्तस्मादप्राप्तशुद्धभक्तियोगा अप्येवं निस्तरेयुरित्यतो ज्ञानं पृच्छयत् इति । आपवर्गैरपवर्गैर्हर्षेणामृतैर्वा । सिञ्चेति—त्वन्मुखचन्द्रोदितं ज्ञानामृतमेव ममापवर्गजनकं भवतीति भावः । यद्वा—आपवर्गैर्भक्तियोगतात्पर्यकैः । “यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति” इत्यादिपञ्चसंस्कारधर्माभक्तियोग एवापवर्गशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । हे महानुभाव तवाचिन्त्यैश्वर्यवित्तनमप्यपवर्गं जनयतीति भावः ॥ १० ॥ यथा त्वया पृष्टमित्यमिति ॥ ११ ॥ बहून् राज-धर्मादीन् । तैः शोकानिवृत्तेः ‘तरति शोकमात्मवित्’ इति श्रुतेः । पश्चाद्राजधर्मादिश्रवणमनु ॥ १२ ॥ देवानामिष दृढव्रतं निश्चितं यस्य स देवव्रतो भीष्मः । इत्यर्थः इति—उपबृंहितपदमुपसर्गवशात्स्वार्थं विहाय साहित्यपरमत्रेति भावः देवव्रतो भीष्मः ॥ १३ ॥ तत्र तेष्वादौ । अथ एष्वप्यष्टाविंशतितत्त्वेषु । अनुगतं सच्चिदात्मना सत्तास्फूर्तिप्रदम् । येन ज्ञानेन । इत्यर्थः इति—सर्वं परम-कारणात्मकमेव सकलमिदमहं च वासुदेव इत्येवंरूपो बोधो ज्ञानमिति भावः । दीपिका—अनुगतानि कारणतया व्याप्तानि ।

अतः कारणस्य व्यापकत्वज्ञानात् । तेष्वष्टाविंशतितत्त्वेष्वनुगतमनुस्यूतं व्यापकं कार्यं देहादि कारणं महदादि तद्रूपं परमकारणं ब्रह्म तदात्मकमेव । ततः परमकारणात् ॥ १४ ॥ द्वितीयमाह—ब्रह्मैवास्ति न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीति 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतेः । बाधितमेव दग्धपटवत् । ततः परं विदेहमुक्तौ संस्कारशेषमपि न पश्यतीत्यर्थः । यतोऽबाधितबाधितप्रपञ्चप्रतीतिद्वयमस्ति अतो हेतोस्तद्वेतुनी ज्ञाने अपि द्वे एव । तयोः पर्यायान्तरमाह—परोक्षपरोक्षेत्यादिना । पूर्वोक्तं स्फुटयति—एकेनेति । तत्रेति वाक्यालंकारे । इत्यादिमतेन मीमांसकमतेन । यत इत्थं नास्ति अतो हेतोः । तेषां भावानाम् । इत्यर्थे इति—गुणत्रयावयवत्वेनानित्या इति भावः । अत्र प्रयोगः विमता इत्यादि । तदा पूर्वोक्तं यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानमुच्यते । कदेत्यपेक्षायामाह—न तथेति । अयं भावः—शब्देन परोक्षज्ञाने हि आधाराधेयत्वेन कार्यकारणत्वे वा द्वयोरप्यवधानं भवत्येवेति तस्य ज्ञानत्वं निदिध्यासनेन शब्दमात्रेणैव वा । परमात्मनोऽपरोक्षस्फुरणे तु नान्यत्स्फुरेदित्यस्य विज्ञानत्वमिति संदर्भः विश्वनाथोपि—ज्ञानदशायां परोक्षीभूतेन परमात्मानुगताः सर्वे परोक्षाः परोक्षीभूता भावा दृष्टाः, विज्ञानदशायां तु एकः परमात्मैवापरोक्षोभूत ईक्षिता भवति तदनुभवनंदादेव तत्कार्याणां भावानामीक्षणोऽवकाशो न भवेदित्यद्वितीयात्मानुभवः । अनुगच्छेत्सत्तास्फूर्त्यात्मना । इत्यर्थे इति—त्रिका उवस्थायिन एव सत्त्वमिति भावः । कथं सत् स्वप्नबाधे तत्साक्षीवेति ज्ञेयम् । सृज्यात्सृज्यमिति—'श्रुतेश्च शब्दमूलत्वात्' इति न्यायेन परिणाम एव स्वीकृतो न विवर्तः कल्प्यात्कल्प्यमित्यनुक्तेः । विश्वनाथस्तु—ज्ञानदशायामेकेन परमात्मनैवानुगतानां कार्याणां सर्वेषां परमकारणात्मकत्वात्परमात्मैक्यमेव यदुक्तं तदुपपादयति—स्थितीति साद्धेन । त्रिगुणात्मनां भावानां कार्याणाम् 'स्थित्युत्पत्तिस्थिति-प्रलयवत्त्वात्तेषामनित्यत्वं पश्येदित्यर्थः । अनित्यत्वादेव सार्वकालिक सत्यत्वाभावादसत्यत्वं ज्ञानिनो भावः । सत्यः पुनरेकः परमात्मैवेत्याह—आदावुत्पत्तावन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेनेत्यादि तैः । यथा महदादीनां स्वस्वकार्यं प्रति कारणत्वेपि सर्वकारणत्वाभावाज्ज कारणत्वम्, किंत्वेकः परमात्मैव कारणम्, तथैव तेषां सत्यत्वेपि सार्वकालिकसत्यत्वाभावाज्ज सत्यत्वम्, किंतु परमात्मैव सत्य इति ज्ञानदशायामपि तस्याद्वयत्वं पश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तापेति । हे ईश ! आधिदैवादितापत्रयेणाभिहतस्य अत एव घोरे भवाध्वनि संसारमार्गे संतप्यमानस्य जनस्य अमृतं परमानन्दमभिवर्षति । तस्मात् तवाङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मादन्यच्छरणं न पश्यामि ॥ ९ ॥ दृष्टमिति । हे महानुभाव ! अस्मिन् बिले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिना दष्टं प्रसृतं क्षुद्रमुखेणैव उरुत्सर्षस्तृष्णा यस्य तमिति एनं जनं कृपया ततः समुद्धर आपवर्ग्यैर्मोक्षसाधनभूतैर्वागम्यतैरासिञ्च बोधयेति ॥ १० ॥ इत्यमिति । धर्मभृतां भगवद्धर्मपरायणानां मध्ये वरं श्रेष्ठं भीष्मं राजा युधिष्ठिरो नोऽस्माकं सर्वेषां शृण्वतामेव सतामेतत् त्वत्पृष्टमित्यमेव पप्रच्छ ॥ ११ ॥ निवृत्ते 'इति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ तानिति । देवव्रतस्य भीष्मस्य मुखाच्छ्रुतान् ज्ञानादिभिरुपबृंहितान्सहितान् तान् मोक्षधर्मान् ते तुभ्यमहमभिधास्यामि ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानमाह—नवेति । प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि चेति नव पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकं मन इत्येकादश पञ्च महाभूतानि त्रयो गुणाश्च एतान् भवान् अष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तैषु कार्येष्वनुगतानि येन ज्ञानेनेक्षेत । अथ एष्वपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत कार्यकारणात्मकं जगत्पश्यन् परमकारणात्मकमेवैतन्न तु ततः पृथगिति येन पश्येत् तदेव ज्ञानमिति मया निश्चितम् ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह—एतदेवेति । यत् यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान् भावान् पूर्वमैक्षेत तास्तथा पूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकं परमकारणं ब्रह्मैवेक्षेत । तदा एतदेव हि निश्चितं विज्ञानमपरोक्षज्ञानमुच्यते । अन्यस्य बाधितत्वात् । एतदुक्तं भवति । 'परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमस्य दिग्भ्रमोहादिष्विव निवृत्त्यभावात्तदात्मकं जगत्पश्यन् तथात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं जगत्पश्यति । अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येते । उक्तं विज्ञानमेषोपपादयति त्रिगुणात्मनां सावयवानां भावानां देहीनां स्थित्यादीन् पश्येत् विचारयेत् । भावा उत्पत्त्यादिमन्तः सावयवत्वाद् घटादिवत् इति पश्येदित्यर्थः ॥ १५ ॥ आदाविति । आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्यान्तरं प्रति यद् अन्वियात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिसंक्रमे तेषां प्रलये च यदवशिष्यते तदेव सत् परमात्मभूतमिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अभिनयेनोदाहरणानुकरणेन अतस्तापत्रयाभिहतत्वात् । अमृतं परमानन्दम् ॥ ९ ॥ तत्र च कूपे । एवमपि कालाहि-दृष्टवेऽपि । अपवर्गबोधकैः भक्तियोगतात्पर्यकैः । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवतीत्यादिगद्ये तस्य तस्मिन् प्रयोगात् ॥ १०-१२ ॥ ज्ञानं प्राप्तीयम् । वैराग्यं विषयेष्वरुचिः । विज्ञानमपरोक्षानुभवः । श्रद्धा शास्त्रार्थविश्वासः । भक्तिः श्रवणादिरूपा । साध्या प्रेमलक्षणा । तत्सहितान् धर्मान् श्रवणादीन् ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानादिमध्ये अनुगतानि कारणतया व्याप्तानि । अतः कारणस्य

व्यापकत्वज्ञानात् । एष्वपि अष्टाविंशतितत्त्वेषु । अनुगतमनुस्यूतम् । व्यापककार्यं देहादिकारणं महदादितद्रूपम् । परमकारणं ब्रह्म तदात्मकमेव । ततः परमकारणात् ॥ १४ ॥ एतदित्युक्तम् । येनैकेन परमकारणेन ब्रह्मणा अनुगतान् व्याप्तान् भावान् तत्त्वानि पूर्ववदिति पूर्व हि शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानदशायाम् आधारावैयत्वेन कार्यकारणत्वेन च द्वयोरप्यवधानं भवत्येवेति तस्य ज्ञानत्वं विज्ञानदशायां तु निर्विध्यासनेन शब्दमात्रेणैव वा परमात्मनोऽपरोक्षस्फुरणे तु नान्यत् स्फुरेदिति विज्ञानस्य विज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्य पूर्ववन्नेक्षेतेत्यादि व्याख्यातं तदेव भाष्यरीत्या स्फुटीकराति एतदुक्तमिति तदा परोक्षज्ञाने बाधितं मिथ्यात्वेन ज्ञातं ततः संस्कार-शेषनाशानन्तरम् अतः परोक्षापरोक्षस्फुरणस्य ज्ञानविज्ञानलक्षणत्वात् स्थितीत्युक्तम् एकेन परमकारणेन अनुगतिं व्याप्तिं ज्ञानरूपां कारणात् पृथगसत्त्वं चाधिष्ठानमात्रस्फुरणं तदेव विज्ञानम् उपपादयति युक्त्या साधयति तत्र अनुगतिपृथगसत्त्वोपादने जगत् कदाचिदपि इदृशं नेति न किन्वीदृशमेवेति न तस्य सृष्ट्यादि न च तत्कर्त्ता कश्चित् परमात्मास्तीति मीमांसकमतम् एकात्मकता परमकारणात्मकत्वं ज्ञानरूपं मिथ्यात्वं च परमात्मैकस्फुरणलक्षणं विज्ञानम् अतः उत्पत्त्याद्यभावे ज्ञानविज्ञानासम्भवात् विमता विवादाध्यासिताः भावास्तत्त्वानि इति पक्षं निर्देशः उत्पत्त्यादिमन्त इति साध्यं सावयवत्वादिति हेतुः यत् सावयवं तदुत्पत्त्यादि-मद्यथा घटादि इत्यन्वयव्याप्तिः यदुत्पत्त्यादिमन्त तत्सावयवमपि न यथा परमात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ १५ ॥ तत् उत्पत्त्यादिमत्वात् यदन्वियादित्यनुगतिरूपज्ञाननिर्देशः तदेव सदिति विज्ञाननिर्देशः अत्र सृज्यात् सृज्यमित्युक्त्या श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायेन परिणाम एवाभ्युपगतो न विवर्तः अन्यथा कल्पमित्युच्येत ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

बिले संसारगते अपवर्गैः करणे घञ् अपवर्गहेतुभिः ॥ १०-१३ ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विसर्गशिल्पगत्युक्तयश्च नव भावा एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयः सत्त्वादयो गुणाः एकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु जातावेकवचनं यदेषु कारण-तयानुगतं प्रकृतितत्त्वं वा ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन यत् स्थितमिति तथाशब्दः पूर्वग्रन्थस्य प्रकृतिप्राकृतगोचरज्ञान-प्रकारपरामर्शी एकेन विशिष्टं नान्येन अचिद्वोचरज्ञानविलक्षणमात्मैकगोचरं समाधिदशायां ज्ञानं विज्ञानमित्यर्थः ॥ १५ ॥ सृज्यात् सृज्यं शरीरात् शरीरान्तरं तत्प्रति संक्रमे शरीरप्रलये यच्छिद्यते एकरूपं स्थितं तदेवात्मस्वरूपं सत् अपरिणामि ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

बुभुक्षोपयुक्तं दशामाविष्कुर्वन् तन्निवृत्तौ त्वचरणारविन्दमेव शरणमित्यवस्थामीत्याह । तापत्रयेणेति । हे ईश्वर घोरे दुःसहे संसाराभवति तापत्रयेणाभिहतस्य पीडितस्यात एव सन्तप्यमानस्य पुंसः शरणं साधनं तावच्छिद्वन्द्वमेवातपत्रम् तस्मादन्यं न पश्यामि कथंभूतादमृताभिवर्षादमृतं मोक्षमुखं तदभिवर्षतीति तथा तस्मादमृतोपायभूतादित्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वेवमध्यवस्य-तस्त्व कितच्छ्रवणेनेत्यत आह । दृष्टमिति । बिले संसारगते संपतितं काल एवाहिस्तेन दृष्टं क्षुद्रमुखेषु दुःखबहुलेषु विषयसुखेष्वेव उरुः तृष्णा यस्य तमेन तापत्रयाभितप्तं जनं कृपया समुदर कथं समुदरणीयस्तत्राह । आपवर्गैरपवर्गबोधकैर्वागमृतैरासिञ्चेति हे महानुभाव ! महानचिन्त्योऽनन्यसाधारणानुभावो यस्य तस्य सम्बोधनम् ॥ १० ॥ विवक्षितस्योत्तरस्य सांप्रदायिकत्वमाह । इत्थ-मिति । धर्मेभूतां भगवद्भक्तिलक्षणधर्मपराणां मध्ये वरं श्रेष्ठं भीष्मं राजाजातशत्रुयुधिष्ठिरः नोऽस्माकं सर्वेषां शृण्वतां सताम् एतत् त्वत्पृष्ठमित्थं त्वमिव पप्रच्छ ॥ ११ ॥ कस्तस्य पिपृच्छिषाहेतुरित्यत आह । निवृत्त इति । सुहृदाम् बन्धूनां निधनाद्विह्वलः विक्षिप्तचित्तः तत्प्रश्नान्तयेऽपृच्छतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते । तानिति । तान्माक्षधर्मान् देवव्रतस्य भीष्मस्य मुखाच्छ्रुतान् ते तुभ्यमभिधास्यामि । ननु ज्ञानविज्ञानवैराग्यभक्तियोगबुभुक्षोः किं मोक्षधर्मोपदेशेनेत्यतस्तान्विज्ञानिष्टि । ज्ञानेति । ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत् सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तावज्ज्ञानमुपदिशति । नवेति । नव भावाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विसर्ग-शिल्पगत्युक्तयश्च रेतउत्सर्गो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्चेत्युत्सर्गद्वयस्यैककटित्वप्रापणेन नवेति निर्देशः अन्यथा दशेति स्यात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि त्रयः सत्त्वादयो गुणाः एषु परिहर्यमानेषु भूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु एतान् भावान् अर्थैकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु च जात्यभिप्रायेणैकवचनं येन मया सहितं मद्भार्यं मच्छेषतैकरसं जीवस्वरूपं चेत्यर्थः । अन्वीक्षेत् तदेतदन्वीक्षणात्मकं ज्ञानमिति मम मया निश्चितं प्रकृतिपुरुषयाथात्म्यविवेचनमेव ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ विज्ञानमुपदिशति । एतदेवेत्युक्तं तथाशब्देन पूर्व-ग्रन्थप्रकृतिपुरुषाकारः परामृश्यते न तथा अन्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणेनेत्यर्थः । एकेन येन मयैवोपायभूतेन यदेकं मत्स्वरूपं प्राप्यमिति शेषः । एतदेव हि विज्ञानम् उपायोपेयभावेन मत्स्वरूपज्ञानमेव हि विज्ञानमित्यर्थः । विज्ञानमेव प्रपञ्चयति । स्थितीति-साधेन । त्रिगुणात्मना त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामात्मकानां भावानाम् देहानामेव जन्मस्थितिविनाशान् पश्येत् ॥ १५ ॥ किञ्च सृज्यात् सृज्यं शरीराच्छरीरान्तरं प्रति तदादावन्ते मध्ये च यदन्वियात् पुनश्च तत्प्रतिसंक्रमे शरीरप्रलये यत् शिष्येत एकरूप-मवतिष्ठते तदेव सत् प्रकृतिविविक्तमात्मस्वरूपमित्येतदपि विमर्शनं ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानं पृष्ठ तस्य उत्तरत्वेन धर्माणां कथनं कथं सङ्गच्छत इत्यत-उक्तं ज्ञानेति ॥ १३ ॥ येन ज्ञानेन भूतेषु जीवेषु स्थितान् नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् अष्टाविंशतितत्त्वान्यन्वीक्षेत तल्लक्षणं तत्तच्छक्तित्वरूपपूर्वकं पश्यति एषु तत्त्वेषु तन्त्रियामकतया स्थितमेकं तत्त्वेभ्यः प्रधानं तत्र तत्त्वपतिं हरिमपि पश्यति तन्मम निश्चितं ज्ञानमपि पृथिव्यादिपञ्चभूतबुद्धयहङ्कारचित्तमूल-प्रकृतयो नव मनसा सह श्रोत्रादीन्द्रियाण्येकादश त्रयः सत्त्वादयो गुणाः शब्दादयः पञ्च ज्ञात्वा तत्त्वानि तेष्वीशं सर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुं जानन् ज्ञानी भवेत् इति ॥ १४ ॥ नन्विदं ज्ञानं चेद्विज्ञानं तर्हि किं तत्राह एतदेवेति । हि शब्दो विशेषद्योतकः स्वस्य यद्विशेषतो योग्यं ज्ञानं तद्विषयस्य ज्ञानेन सहितमेतदेव ज्ञानं विज्ञानं विद्वोति शेषः स्वस्य योग्यं ज्ञानं विशेषतः पूर्वोक्तमेव यो जानन् । स विज्ञानी भवत्युतेति वचनमत्र मानं तस्यापि तत्त्वेशविषयत्वात्कथं विज्ञानं नेति तत्राह । न तथेति । यद्यपि तत्त्वं तदीश्वर-विषयं तथापि तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तत्त्वानि ज्ञात्वा सर्वतत्त्वेश्वरं विषयीकुर्वन् ज्ञानं विज्ञानं न भवति स्वयोग्य पुरुषार्थासाधनत्वात्तस्मान् स्वबिम्बज्ञानविशिष्टमेव विज्ञानमित्यर्थः । हरेस्तत्त्वेष्वेकत्वात्प्राधान्यं कुत इत्यत आह । एकेनेति । नोऽस्माकं तत्त्वानां मध्ये एकानान्यनिरपेक्षेण तत्त्वेन यद्यत्र स्थित्वा यदाधारत्वेन त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणनिमित्तदेहानां भावानां स्थित्युत्पत्त्य-प्ययाः स्युः ॥ १५ ॥ यच्च तत्त्वमादावन्ते सृष्टेः प्राक् प्रलयादूर्ध्वं मध्ये स्थितिकाले च सर्वज्ञं पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे तस्य सृष्टस्य संहारे च सृष्ट्यं जगदन्वयात् प्रविशति । यच्च श्रिष्येत अवशिष्टमविनाशि तदेव सत् स्वतन्त्रं सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे नचापरे अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारतेति वचनाद्वरिरेव तत्त्वेषु प्रधानं तत्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वेषामनन्यशरणत्वादित्याह । तापत्रयेणेति द्वाभ्याम् । अमृतमत्र या निवृत्तिस्तनुभूतामित्यादिन्यायेन ब्रह्मानन्दतोऽप्यधिक आनन्दः ९ ॥ आपवर्ग्यैर्भक्तियोगतात्पर्यकैः वागमृतैरासिञ्च यथावर्णविधानमपवर्गैश्च भवतीत्यादिपञ्चमस्कन्धगद्यात् ॥ १० ॥ तत्र तस्य विस्तरेण शुश्रूषामाशङ्क्य विस्तारार्थमेव संक्षेपेण कथयिष्यामीति विस्तरं सूचयन्नाह । इत्थमिति त्रिभिः ॥ ११-१४ ॥ तदा एतत्पूर्वोक्तं यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानमुच्यते कदेत्यपेक्षायामाह । न तथेति । अयं भावः शब्देन परोक्षज्ञाने हि आधारारवेयत्वेन कार्यकारणत्वेन वा द्वयोरप्यवधानं भवत्येवेति तस्य ज्ञानत्वं निदिध्यासने शब्दमात्रेणैव वा परमात्मनोऽपरोक्षस्फुरणे तु नान्य-त्स्फुरेदित्यस्य विज्ञानत्वमिति ॥ १५ ॥ सूज्यात्सूत्र्यमिति 'क्षतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इति न्यायेन परिणाम एव स्वीकृतो ननु निवर्तः कल्पात्कल्पमित्यनुक्तेः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनो

ननु ज्ञानेनैव कृतार्थीभव किं शुद्धभक्तियोगप्रवनेनेत्यत आह । तापत्रयेणेति । अमृतं ब्रह्मानन्दादप्यधिकं सुखप्रदं माधुर्यमभितो वर्षतीति तस्मात् यदुक्तं या निवृत्तिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानात् सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ ! माभूदिति तेन ज्ञानं विनापि संसारक्षयस्य ज्ञानसाध्यब्रह्मानन्दादप्यधिकानन्दस्य च लाभाद्भक्तिः पृच्छयत इति भावः ॥ ९ ॥ ननु तर्हि शुद्ध-भक्तियोगेनैव कृतार्थीभव किं ज्ञानयोगप्रवनेनेत्यत आह । दष्टमिति । अयमर्थः शुद्धभक्तियोगस्य यादृच्छिकमहत्कपैकलक्ष्यत्वात् पुरुषप्रयत्नमूलकत्वं ज्ञानयोगस्तु निष्कामकर्मजन्यज्ञानेन ज्ञातत्वंपदार्थः स्वत एव सुलभः इत्ययं पुरुषप्रयत्नसाध्यस्तस्मादप्राप्त-शुद्धभक्तियोगा अध्येयं निस्तरेयुरित्यतः ज्ञानं पृच्छयत इति आपवर्ग्यैरपवर्गाहैर्वचनामृतैरासिञ्चेति त्वन्मुखचन्द्रोदितं ज्ञानामृतमेव सम्यगपवर्गजनकं भवतीति भावः ॥ १०-१३ ॥ तत्र ज्ञानमाह । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयो गुणाः एतान् भावान् अष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कार्येषु अनुगतानि येन ज्ञानेनेचेत अथ एष्वपि भावेषु अष्टाविंशतितत्त्वेषु एकं परमात्मतत्त्वम् अनुगतं येनेचेत कार्यकारणात्मकं जगत् पश्यन् परमकारणात्मक-मेवैतत् ननु ततः पृथगिति येन पश्येत्तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह । एतदेवेत्यद्वेन । एतदेव एतत् ज्ञानमेव विज्ञानं भवति कथमित्यत आह । न तथेति । येन परमात्मना एकेन यद्विश्वमनुगतं यथा पूर्वमीक्षितं तथा नेक्षते अयमर्थः ज्ञानदशायां परोक्षीभूतेन परमात्मना अनुगताः सर्वे परोक्षाः परोक्षीभूता भावा दृष्टाः विज्ञानदशायां तु एकः परमात्मैवापरोक्षीभूत ईक्षितो भवति तदनुभवा-नन्दादेव तत् कार्याणां भावानामीक्षणेऽवकाशो न भवेदित्यद्वितीयात्मानुभवः ज्ञानदशायामेकेन परमात्मनैवानुगतानां कार्याणां सर्वेषां परमकारणात्मकत्वात् परमात्मैक्यमेव यदुक्तं तदुपपादयति । स्थितेति साद्वेन । त्रिगुणात्मनां भावानां कार्याणां स्थित्युत्पत्त्य-प्ययान् पश्येदित्युत्पत्तिस्थितिप्रलयवत्त्वात्प्राप्तमित्यतः पश्येदित्यर्थः । अनित्यत्वादेव सार्वकालिकसत्यत्वाभावात्तेषामसत्यत्वं ज्ञानिनो मन्येरन्निति भावः ॥ १५ ॥ सत्यः पुनरेकः परमात्मैवेत्याह । आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये च

आश्रयत्वेन सृज्यात् सृज्यं कार्य्यात् कार्य्यं प्रति यदन्विष्यात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिसंक्रमे तेषां प्रलये च यदवशिष्येत तदेव सत् यथा महादीनां स्वस्वकार्य्यं प्रति कारणत्वेऽपि सर्वकारणत्वाभावात् कारणत्वं क्तिवैकः परमात्मैव कारणं तथैव तेषां सत्यत्वेऽपि सार्वकालिकसत्यत्वाभावात् सत्यत्वं क्तिवैकः परमात्मैव सत्य इति ज्ञानदशायामपि तस्याद्वयत्वं पश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्वच्छरणादन्यच्छरणं नास्त्यतः संसारगते पतितं ज्ञानभक्त्युपदेशेन मां समुद्धरेत्याह । तापत्रयेणेति द्वाभ्याम् । अङ्घ्रि-
द्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मात् अमृतमभितो वर्षतीति तत्तस्मात् ॥ ९ ॥ आपवर्ग्यैः अपवर्गसाधनभूतज्ञानभक्तिविषयैः १०-१२ ॥ ज्ञानादयः
उपश्रुहिताः वर्धिताः यैस्तान् सारमात्रतोऽभिधास्यामि ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानविज्ञाने कथयति । नवेति साद्धेन । जीवप्रकृतिमहद-
ङ्कारान् पञ्च तन्मात्राणि चेति नव एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् एतान् भावान् अष्टाविंशतिपदार्थान्
भूतेषु ब्रह्मादिस्त्वन्वप्यन्तेषु असंख्येयेषु येनेक्षेत कारणत्वेन पश्येत् अथैकं सर्वात्मानं परमकारणनिःसमानातिशयं चिदचिच्छक्ति-
मन्तमेकं माम् एतेषु अष्टाविंशतिपदार्थेषु येनेक्षेत तन्मम निश्चितं ज्ञानं भूतानां चेतनाचेतनात्मकानामष्टाविंशतिसंख्याकैः जीव-
प्रकृत्यादिभिः सहैक्यं सम्भाव्य तेषामैक्यं परमकारणेन मया सह यदा सम्भावयति तत्तदा ज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ १४ ॥
यत् यदा एकेन तथा नेक्षेत परमकारणेन सहैक्यं न पश्येत् किन्तु तत्तदसाधारणस्वरूपगुणादिबुभुत्सया बलव्ययं पश्येत् एतदेव हि
विज्ञानम् नन्वेतत्सर्वस्यैकात्मकत्वे सति घटेतेत्यत एकात्मकत्वं सर्वस्यैकोपादानतया दर्शयति । स्थितीति साद्धेन । त्रिगुणात्मनां
सत्त्वादिकार्याणां प्राकृतपदार्थानामित्यर्थः । स्थित्यादीन् पश्येत् ॥ १५ ॥ क्तिवैकतः स्थित्यादयो भवन्तीत्यपेक्षायामाह । आदाविति ।
आदावुत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ मध्ये च सृज्यात्कार्यात् सृज्यान्तरं यदन्विष्यात् तत्प्रतिसंक्रमे सृज्यसंहारे च यदवशिष्येत
तदेव एतत् सर्वकारणम् एवकारः परमाणादिव्यावृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

गोस्वामिधीनिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

॥ ११-१२ ॥ महाद्विभुत्सत्त्वमभिनयेनाह—आधिदैवादितापत्रयेणाभिहतस्य अतएव धोरे भवाध्वनि संसारमार्गे संतप्यमानस्य हे ईश
तवाङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मादन्यच्छरणं न पश्यामि । न केवलं तापमात्रमेव निराकरोति किन्त्वमृतं परमानन्दमभितो वर्षति
यत्तस्मात् ॥ ९ ॥ अतिक्रुपासुत्पादयन्प्रार्थयते—दृष्टमिति । हे महानुभाव अस्मिन् बिले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिना दष्टं
प्रसितम् । तत्र पतने हेतुमाह—जुद्धसुखेवैव उरुस्तर्षस्तृष्णा यस्य तमिति । एनं जनं कृपया ततः समुद्धर । उद्धारप्रकारमाह—
आपवर्ग्यैर्मोक्षसाधनभूतैर्वागमृतैरासिञ्च बोधयेति ॥ १० ॥ उद्धवविश्वासार्थं विवक्षितस्योत्तरस्य विद्वत्सभायां निर्णीतत्वेन साम्प्र-
दायिकत्वमाह—इत्थमिति । धर्मभृतां भगवद्धर्मेपराणां मध्ये वरं श्रेष्ठं भीष्मं राजा अजातशत्रुः युधिष्ठिरो नोऽस्माकं सर्वेषां शृण्व-
तामेव सतामेतत् त्वत्पृष्टमित्थमेव पप्रच्छ ॥ ११ ॥ तस्य प्रश्नहेतुमाह—निवृत्ते इति । सुहृदां बन्धूनां निधनाद्विह्वलः । अतस्तत्प्र-
शान्तये अष्टच्छत् ॥ १२ ॥ प्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—तानिति । देवव्रतस्य मुखाच्छ्रुतांस्तान्मोक्षधर्मान् ते तुभ्यमहमभिधास्यामि ।
ननु ज्ञानभक्त्यादिबुभुत्सोर्मम किं मोक्षधर्मोपदेशेनेत्यत आह—ज्ञानेति, ज्ञानादिभिरुपश्रुहितान्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र
तावज्ज्ञानं कथयति—नवेति प्रकृतिपुरुषमहदङ्कारपञ्चतन्मात्राणि चेति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकं मन इत्येकादश ।
पञ्चमहाभूतानि । त्रयो गुणाश्च एतान्भावान् अष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कार्येष्वनुगतानि येन ज्ञानेनेक्षेत । अथ
एष्वपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत । कार्यकारणात्मकं जगत्पश्यन् । परमकारणात्मकमेवैतन्न तु ततः पृथगिति येन
पश्येत् तदेव ज्ञानमिति मया निश्चितम् ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह—एतदेवेति श्लोकाद्धेन । यत् यदा येनेकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्
पूर्वमेक्षत तास्तथा पूर्वमेनेक्षेत किन्तु तदेकं परमकारणं ब्रह्मैवेक्षेत तदा एतदेव हि निश्चितं विज्ञानमुच्यते । उक्तं ज्ञानमेवोपपादयति-
स्थितीति साद्धेन । भावानां देहादीन् पश्येत् । तत्र हेतुमाह—त्रिगुणात्मनामिति । भावा उत्पत्त्यादिमन्तः, त्रिगुणकार्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १५ ॥ आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्यान्तरं प्रति यदन्विष्यात्
अनुगच्छेत् तत्प्रतिसंक्रमे तेषां प्रलये च यदवशिष्येत, तदेव सत् परमार्थभूतं पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बुभुत्सयोपयुक्तां दशमाविष्कुर्वन् तन्निवृत्तौ त्वच्छरणारविन्दमेव शरणमित्यव्ययस्यामीत्याह । तापत्रयेणेति । ईश ईश्वर,
धोरे दुःसह, भवाध्वनि संसारध्वनि, तापत्रयेण आध्यात्मिकादित्रिविधतामेव अभिहतस्य पीडितस्य, अत एव संतप्यमानस्य पुंसः
शरणं तापत्रयाद्रक्षणसाधनं अमृताभिवर्षात् मोक्षसुखाभिवर्षुकात् अमृतोपायभूतादित्यर्थः । तव अङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मात्
अन्यत् न पश्यामि ॥ ९ ॥ नन्वेवमभ्यस्यतस्तव किं तच्छ्रवणेनेत्यत आह । दृष्टमिति । हे महानुभाव, अस्मिन् बिले संसारगते

संपतितं, काल एवाहिस्तेन दष्टम्, क्षुद्रमुखेषु सांसारिकतुच्छविषयमुखेषु, उर्वतिशयितस्तर्पस्तृष्णा यस्य तं एनं तामत्रयाभितप्तं जनं, आपवर्गैरपवर्गबोधकैः, वचोभिः आसिद्धः। कृपया समुद्धर वचनामृताभिषेकेणास्मदुद्धरणं विवेहीत्यर्थः ॥ १० ॥ विवक्षित-स्योत्तरस्य सांप्रदायिकत्वमाह। इत्थमिति। पुरा पूर्वं धर्मभृतां भगवद्भक्तिलक्षणधर्मपराणां मध्ये, वरं श्रेष्ठं भीष्मं शान्तनवं, राजा शान्तनवं, राजा अज्ञातशत्रुयुधिष्ठिरः, सर्वेषां नोऽस्माकं अनुशृण्वतां सतां, एतत्त्वत्पृष्ठं, इत्थं त्वमिव पप्रच्छ ॥ ११ ॥ कस्तस्य पिपृच्छषाद्देवुरित्यत आह। निवृत्त इति। भारते युद्धे निवृत्ते, सुहृदां बन्धूनां निधनान्मरणाद्विह्वलः विक्षिप्तचित्तः राजा विक्षिप्तचित्ताशान्त्यर्थमिति शेषः। बहून् धर्मान्। श्रुत्वा, पश्चात् मोक्षधर्मान् अपृच्छत् ॥ १२ ॥ प्रश्नोत्तरं बहून् प्रतिज्ञानीते। तानिति। देवव्रतो भीष्मस्तस्य सुखं तस्मात् श्रुतान तान् मोक्षमार्गान्, ते तुभ्यं अहं अभिधास्यामि कथयिष्यामि। ननु ज्ञानविज्ञानवैराग्य-भक्तियोगबुभुत्सोः किं मोक्षधर्मोपदेशेनेत्यतस्तान्विशिनष्टि। ज्ञानं च विज्ञानं च वैराग्यं च ब्रह्मां च भक्तिश्च तामिरूपबुद्धितास्तान्, तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तावत् ज्ञानमुपदिशति। नवेति नव प्रकृतिपुरुषमहदहकारपञ्चतन्मात्राः इति नव, एकादश मनः सहितानि दश इन्द्रियाणि, पञ्च पञ्चमहाभूतानि, त्रीन् गुणान् तान्, भावान् अष्टाविंशतितत्त्वानि, भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तभूतेषु अनुगतानि येन ईक्षेत, अथ एषु भूतेषु अपि एकं मां येन ईक्षेत, अन्तर्यामिशक्त्या व्याप्य स्थितं पश्येत्, तत् मम मया ज्ञानं निश्चितं वै। यद्वा नव शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः विसर्गशिल्पगत्युक्तयश्च। मूत्रोत्सर्गः पुच्छोत्सर्गश्चेत्युत्सर्गद्वयस्यैकोटित्वप्रापणेन नवभावानां निर्देशः अन्यथा दश स्युः। एकादश मनः सहितानीन्द्रियाणि, पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि, त्रयः सत्त्वाद्योगुणाः इत्येतान् भावान्, एषु परिदृश्य मानेषु भूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु ईक्षेत। अथ, एकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु च। अपि चार्थे। जात्यभिप्रायकमेकवचनम्। येन मया सहितमिति शेषः। मद्धार्यं मच्छेषतैकरसं जीवस्वरूपं चेत्यर्थः। अन्वीक्षेत। तदेतदन्वीक्षणमात्मकं ज्ञानं इति मम मया निश्चितं वै। प्रकृति-पुरुषयाथात्म्यविवेचनमेव ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ विज्ञानमुपदिशति। एतदेवेति। तथाज्ञानेन पूर्वग्रन्थस्य प्रकृतिपुरुषाकार-परामृश्यते। तेन न तथा अतथा। प्रकृतिपुरुषविलक्षणेनेत्यर्थः। एकेन येन मयैवोपायभूतेन, यत् एकं मत्स्वरूपं प्राप्तमिति शेषः। पश्येत्। तदेतदेव विज्ञानं त्रिगुणात्मनां त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणासात्मकानामित्यर्थः। भावानां देहानामेव, स्थितिश्च उत्पत्तिश्च अध्ययश्च तान् जन्मस्थितिविनाशान्, पश्येच्च हि ॥ १५ ॥ आदाविति। सृज्यात् सृज्यम् शरीरात् क्षीरान्तरं प्रतीत्यर्थः। तदादौ अन्ते मध्ये च यत् अन्वियात्। पुनश्च तत्प्रतिसंक्रमे शरीरप्रलये, यत् शिष्येत एकरूपमवतिष्ठते, तदेव सत् प्रकृतिविविक्तमात्मस्वरूपं तिष्ठतीति विमर्शनं यत्तदपि ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

मेरे स्वामी ! जो पुरुष इस संसार के विकट मार्ग में तीनों तापों के थपेड़े खा रहे हैं और भीतर-बाहर जल-भुन रहे हैं, उनके लिये आपके अमृतवर्षी युगल चरणारविन्दों की झन्झाया के अतिरिक्त और कोई भी आश्रय नहीं दीखता ॥ ९ ॥ महानुभाव ! आपका यह अपना सेवक अँवरे कुँ में पड़ा हुआ है, कालरूपी सर्पने इसे डस रक्खा है; फिर भी विषयों के छुद्र सुख-भोगों की तीव्र लुब्धा मिटती नहीं, बढ़ती ही जा रही है। आप कृपा करके इसका उद्धार कीजिये और इससे मुक्त करने वाली वाणी की सुधाधारा से इसे सराबोर कर दीजिये ॥ १० ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—उद्धवजी ! जो प्रश्न तुमने मुझसे किया है, यही प्रश्न धर्मराज युधिष्ठिर ने धार्मिकशिरोमणि भीष्मपितामह से किया था। उस समय हम सभी लोग वहाँ विद्यमान थे ॥ ११ ॥ जब भारतीय महायुद्ध समाप्त हो चुका था और धर्मराज युधिष्ठिर अपने स्वजन-सम्बन्धियों के संहार से शोक-विह्वल हो रहे थे, तब उन्होंने भीष्मपितामह से बहुत-से धर्मों का विवरण सुनने के पश्चात् मोक्ष के साधनों के सम्बन्ध में प्रश्न किया था ॥ १२ ॥ उस समय भीष्मपितामह के मुख से सुने हुए मोक्षधर्म मैं तुम्हें सुनाऊँगा। क्योंकि वे ज्ञान, वैराग्य विज्ञान, ब्रह्मा और भक्ति के भावों से परिपूर्ण हैं ॥ १३ ॥ उद्धवजी ! जिस ज्ञान से प्रकृति, पुरुष, महत्तत्त्व, अहङ्कार और पञ्चतन्मात्रा—ये नौ, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय और एक मन—ये ग्यारह, पाँच महाभूत और तीन अर्थात् इन अट्ठाईस तत्त्वों को ब्रह्मा से लेकर तृणतक सम्पूर्ण कार्यो में देखा जाता है और इनमें भी एक परमात्मतत्त्व को अनुगत रूप से देखा जाता है—वह परोक्षज्ञान है, ऐसा मेरा निश्चय है ॥ १४ ॥ जब जिस एक तत्त्व से अनुगत एकात्मक तत्त्वों को पहले देखता था, उनको पहले के समान न देखे, किन्तु एक परमकारण ब्रह्म को ही देखे तब यही निश्चित विज्ञान (अपरोक्षज्ञान) कहा जाता है (इस ज्ञान और विज्ञान को प्राप्त करने की युक्ति यह है कि) यह शरीर आदि जितने भी त्रिगुणात्मक सावयव पदार्थ हैं, उनकी स्थिति उत्पत्ति और प्रलय का विचार करे ॥ १५ ॥ जो तत्त्ववस्तु सृष्टि के प्रारम्भ में और अन्त में कारणरूप से स्थित रहती है, वही मध्य में भी रहती है वही प्रतीयमान कार्य से प्रतीयमान कार्यान्तर में अनुगत भी होती है। फिर उन कार्यो का प्रलय अथवा बाध होने पर उसके साक्षी एवं अधिष्ठान रूप से शेष रह जाती है वही सत्य परमार्थ वस्तु है, ऐसा समझे ॥ १६ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणेष्वनवस्थानाद् विकल्पात् स विरज्यते ॥ १७ ॥
 कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् । विपश्चिन्नश्रवं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥
 भक्तियोगः पुरेवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९ ॥
 श्रद्धाश्रुतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥
 आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
 मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणैरणम् । मद्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
 मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् व्रतं तपः ॥ २३ ॥
 एवं धर्ममनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सज्जायते भक्तिः कोऽन्योऽथाऽस्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया इत्याख्या

अन्वयः—श्रुतिः प्रत्यक्षम् ऐतिह्यम् अनुमानं चतुष्टयं प्रमाणेषु अनवस्थानात् विकल्पात् सः विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामित्वात् आविरिञ्चात् अदृष्टम् अपि दृष्टवत् अमङ्गलं नश्वरं विपश्चित् पश्येत् ॥ १८ ॥ अनघ प्रीयमाणाय ते पुरा एव भक्तियोगः उक्तः पुनः च मद्भक्तेः परमं कारणं (तं भक्तियोगं) कथयिष्यामि ॥ १९ ॥ मे श्रद्धाश्रुतकथायां श्रद्धा शश्वत् मदनु कीर्तनं पूजायां परिनिष्ठा स्तुतिभिः मम स्तवनम् ॥ २० ॥ परिचर्यायाम् आदरः सर्वाङ्गैः अभिवन्दनं मद्भक्तपूजा अभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥ मदर्थेषु अङ्ग चेष्टा वचसा मद्गुणैरणं सर्वकामविवर्जितं मनसः मयि अर्पणम् ॥ २२ ॥ मदर्थे अर्थे परित्यागः भोगस्य सुखस्य च (त्यागः) इष्टं दत्तं हुतं जप्तं व्रतं तपः यत् (सर्वं) मदर्थम् ॥ २३ ॥ उद्धव एवम् धर्मः आत्मनिवेदिनां मनुष्याणां मयि भक्तिः सज्जायते (ततः) अस्य कः अन्यः अर्थः अवशिष्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्याम् । श्रुतिः “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिः । प्रत्यक्षं पटादिकार्यं तत्त्वादित्यतिरेकेण न दृश्यते । ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः । अनुमानं विमतं मिथ्यादृश्यत्वाच्छ्रुतिरजतादिवदित्यादि । एवं प्रमाणचतुष्टयम् । एतेष्वनवस्थानादेतैर्बाधितत्वात् । स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन्विकल्पस्य च मिथ्यात्वात्ततो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु वेदोक्तस्वर्गादिमुखाश्रया न विरज्येतेत्याह । कर्मणामिति । आविरिञ्चाद्ब्रह्मलोकपर्यन्तमदृष्टमपि सुखममङ्गलं दुःखरूपं नश्वरं च पश्येत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगं सकारणमाह । भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि तस्मिन्प्रीतिं प्राप्नुवते तुभ्यं पुनश्च कथयिष्यामि ॥ १९ ॥ श्रद्धा अवणादरः । शश्वदिति सर्वत्रानुषज्यते । मदनुकीर्तनं श्रवणानन्तरं मत्कथाख्याख्यानमित्यर्थः ॥ २०-२१ ॥ अङ्गचेष्टा लौकिकी क्रिया । वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथनम् ॥ २२ ॥ मदर्थे मद्भजनार्थम् । तद्विराधिनेऽर्थस्य परित्यागः । भोगस्य तत्साधनस्य चन्दनादेः । सुखस्य पुत्रोपलालनादेः । इष्टादि वैदिकं यत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते । अस्य भक्तस्यान्यः कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वावशिष्यते । सर्वोऽपि स्वत एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवङ्गीश्वरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

महाजना विद्वांसः । एतैः श्रुत्यादिभिः । स दृष्टा । विकल्पात् द्वैतात् । इत्यर्थ इति—मिथ्यात्वानुसंधानमेव वैराग्य-हेतुरिति भावः । विकल्पात्संशयात् । संशयमनादृत्येत्यर्थः । यद्वा—तेषु प्रमाणेषु अनवस्थानात्तैः प्रमाणैः संबंधानवगमाद्धेतोर्विकल्पाद्विशेषेणास्मीयत्वेन कल्पत इति । प्रपञ्चाद्विरज्यते विरक्तो भवति । तत्र श्रुतिः—“असंगो ह्ययं पुरुषः” इत्यादि । प्रत्यक्षं प्रकाश्यप्रकाशकत्वलक्षणवैलक्षण्येन सर्वानुभवान् । ऐतिह्यं तत्तच्छास्त्रसंप्रदायकप्रवर्तकमहाजनप्रसिद्धिः । अनुमानम् “यथाग्नि-दीरुणो दाहादाहकोन्यः प्रकाशकः” इत्यादिलक्षणं तथानुमानं विमतं प्रपञ्चत्वं, प्रपञ्चसमवायश्चात्मनि मिथ्या कदाचिदेव दृश्यमा-नत्वाच्छ्रुतौ रजतरवत् तत्समवायवदिति च सुषुप्तादौ न दृश्यत इति कदाचिद्महणम् । तदुक्तमादावन्ते च मध्ये चेति संदंभः । विश्वनाथस्तु—श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्ति” इति । प्रत्यक्षं घटादीनां मृदुद्वत्त्वं मृदवसानत्वं च दृष्टमेव । ऐतिह्यमिति तैः । न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदतां तु न महाजनत्वम् । अनुमानं—जगदिदमसार्व-कालिकमाद्यन्तवत्त्वादिति । अतश्चतुर्थं प्रमाणेषु सत्सु अनवस्थानात्सार्वकालिकस्थित्यभावाद्धेतोर्विकल्पात्स्वर्गादिभोगमयाद्धेत-प्रपञ्चाद्विरक्तो भवेत् ॥ १७ ॥ अत्राक्षिपति—नग्विति । परिणामत्वात्फलरूपत्वात् । दृष्टवदैहिकगृहादिसुखवत् । ननु स्वर्गादीनां

सार्वकालिकसुखत्वाभावेऽपि कंचित्कालिकसुखदत्वमस्येवेत्यत आह—कर्मणां परिणामित्वात् कर्मपरिणामवत्त्वात्कर्मपरिणतत्वादिति यावत् । ब्रह्मलोकपर्यन्तमदृष्टं स्वर्गादि दृष्टवत्, दृष्टं राजादिकमिव स्पर्द्धासूयादिमत्त्वेन सकण्टकत्वादमंगलं नश्वरं च ॥ १८ ॥ कारणं मत्कथाश्रद्धादि तेन युतं सकारणम् । यत्पृष्ठम्—‘त्वद्भक्तियोगश्च महद्भिस्सुखमाख्याहि’ इति तत्राह—भक्तियोग इति । पुरैवोक्तस्तमपि श्रुत्वापि त्वं तत्र दृष्ट्यभावादेव पुनः पृच्छसीति भावः । पुनरपि कथयिष्यामि युतः प्रीयमाणाय तस्मिन्नेव प्रीतिं प्राप्नुवते । तत्रापि हेतुः—हे अनघेति । अपराधे सत्येव तत्र प्रीतिर्हसति नान्यथेति भावः । कारणं परं श्रेष्ठमंगम् ॥ १९ ॥ अमृतवज्ज्वरामरणहारिण्यां कथायां श्रद्धा, अत्यापद्यपि तच्छ्रवणापरित्यागः । यद्वा—अमृतकथा श्रीमद्भागवतमेव तस्यैव । काश्मीरमण्डले पार्वती प्रति ‘असूतकथां श्रावय प्रभो’ इति तस्याः प्रश्ने श्रीभागवतस्यैव श्रावणात् । यच्छ्रवणेन गलितशुकाडमप्यमरतामापेति प्रसिद्धं कौशिक-संहितायाम्, तत्रत्यवाक्यानि तु विस्तरभियेह नो लिखितानीति ज्ञेयम् । इत्यर्थ इति—श्रवणोत्तरं कथानुकीर्तनाभावे तद्विस्मृतिः स्यादतोऽनुकीर्तनस्यावश्यकत्वमिति भावः । परिनिष्ठाश्रद्धापदयोरेक एवार्थ इति । स्तुतिभिः श्रौतैः पौराणिकैर्वा स्तोत्रादिभिरधिका-रानुरूपेण । श्रद्धेति चतुष्कम् । अभ्यधिका मत्पूजातोऽपि तत्र मम संतोषविशेषात् । सर्वभूतेष्वपि दृश्या ममैव मतिस्तत्रतत्र स्फुरणम् । सर्वकामेत्यादिकं कथानिष्ठासंपादनद्वारा कारणम् । अमृतरूपेति—सत्कथायास्सर्वस्यामृतत्ववैष्यतिमाधुर्यवती रसादि-संबन्धिनीत्यर्थः । श्रद्धातिश्रद्धा ॥ २० ॥ परिचर्यायां पूजासामग्रीसंपादने प्रदक्षिणायां वा “सामग्र्यामर्चने चैव परिचर्या प्रदक्षिणे” इति निरुक्तिः । सर्वाङ्गैर्न्यासध्यानाचनजपादिरूपैः । परिचर्यायामर्चने । आदरः सर्वप्रकारेण मदर्चने उत्साह इति वार्थः । यद्वा—सर्वाङ्गैः ‘दोभ्यां पदाभ्यां जानुभ्याम्’ इत्याद्युक्तैरभिवन्दनं न तु केवलं करसंपुटादिनैवेत्यर्थः । मद्भक्तानामधिकाचनेऽप्यन्यत्र मन्मतिः कार्येत्याह—सर्वभूतेष्विति । अभ्यधिका मत्संतोषविशेषं ज्ञात्वा मत्पूजातोपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ लौकिकी क्रिया स्नानाहार-विहाररूपा सापि मदर्थेषु मत्पूजनाद्यर्थमेव कार्या न तु मलाद्यपकर्षणार्थम् । यद्वा—अंगचेष्टा गीतनृत्यादिरूपा मदर्थेषु मन्निमित्तं कार्या । अहमर्थो धनं येषां ते मदर्थो अर्किचनभक्तास्तेषु, तस्सेवार्थं वांगचेष्टा—आसनास्तरणजलपाकाद्यानयनरूपा कार्येति लौकिकेन वचसा प्राकृतादिभाषयापि । मयीति सर्वकामविवर्जनमित्यत्राप्यन्वेति । मयि मन्निमित्तं सर्वभोगत्यागः । अंगचेष्टा दंतधावन-दिदेहिनी क्रियापि मदर्थे मत्सेवार्थम् । वचसा अपभ्रंशवाक्येनापि गीतबंधेन मद्गुणकथनम् ॥ २२ ॥ यद्वा—मदर्थे मत्प्रीत्यर्थ-मर्थस्य धनस्य त्यागो दानं न तु कामनान्तरार्थम् । इत्यर्थ इति—मदर्थेण बुद्ध्या कृतं कर्म मत्प्रीतिजनकं भवतीति भावः । मदर्थे मदीययात्रोत्सवाद्यर्थे अर्थपरित्यागः श्रीगुरुविप्रवैष्णवादिसंप्रदानकः । यद्वा—भजनविरोधिनोर्थस्योपेक्षा । भोगस्य स्त्रीसंभोगा-देरित्यादि तैः । दत्तं दानम् । हुतं ब्राह्मणवैष्णवमुखे घृतपक्वान्नप्रक्षेपः, विष्णवे स्वाहेति संस्कृतबहुमुखे तिलाज्यनिक्षेपो वा । जप्तं सहस्रलक्षादिभगवन्नाममंत्रजपः । एतत्त्रितयमेवेष्टं भक्तानां यागः । मदर्थं मत्प्राप्त्यर्थम् । व्रतमेकादशुपवाससादिकं यत्तदेव भक्तानां तपः ॥ २३ ॥ इत्यर्थ इति—मद्भक्तस्य नार्थाय कश्चिज्ज्ञाश्रयणीयो भवतीति भावः । आत्मनिवेदिनां देहादौ मदीय-त्वात्मीयत्वाध्यासमकुर्वताम्, आत्मनि चेतसि वेदिनां मां जानतां वा, आत्मानं बुद्धि निवेदितुं मय्यर्पयितुं शीलं येषां तेषां वा । भक्तेरधिको न कोऽप्यर्थोऽस्ति यत्रास्य कामो जायेत निधौ लब्धे काण्वराटिकायां न कस्यापि प्रीतिर्भवतीत्याक्षयः । अस्य भक्तस्य कोन्योर्थोऽवशिष्यते परमपुरुषार्थशिरोमणौ तत्र सर्वसुखान्तर्भावमिति । संदर्भः । विश्वनाथस्तु—अस्य निष्कामभक्तस्य कोन्यो-र्थोऽतःपरं किं फलमवशिष्टं भवति । किन्तु तदेव पुनःपुनरमुत्र कथाश्रवणादिकमेव फलम् । तेन ज्ञानिनो यथासाध्यप्राप्तौ सत्यां साधनस्य त्याग उक्तस्तथा भक्तस्य साध्यभक्तिप्राप्तौ सत्यां साधनभक्तेः श्रवणकीर्तनादिकायां नैव त्यागः, प्रत्युत प्रेमप्रसररूपायाः साध्यभक्तेरनुभावरूपा श्रवणकीर्तनादिभक्तिः पूर्वतोपि सहस्रगुणिता भवतीति ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वैराग्यमाह—श्रुतिरिति । श्रुतिः शब्दं ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ इत्यादि प्रत्यक्षं पटादिकार्यं तत्त्वादिव्यतिरेकेण न च किञ्चिद्दृश्यत इति प्रत्यक्षम् । ऐतिहायं महाजनप्रसिद्धिः अनुमानं च विमतं मिथ्यादृश्यत्वात् । शुक्तिरजतादिबदित्यादिप्रमाणेषु चतुष्टयं तेष्वनवस्थानात् नश्वरत्वेन निश्चयात् सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन् विकल्पं च मिथ्या जानन् स विवेकी विकल्पा-त्प्रपञ्चात् विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणामिति । कर्मणां स्वर्गादिजनकानां यक्षादीनां परिणामित्वात्नश्वरत्वाद्धेतोः आविरिञ्चात् ब्रह्मलोकः पर्यन्तमदृष्टमपि सुखं दृष्टवदमङ्गलं दुःखमिश्रं नश्वरं च विवेकी पश्येत् ॥ १८ ॥ सकारणो भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि प्रीयमाणाय तस्मिन् प्रीतिं प्राप्नुवते तुभ्यं मद्भक्तेः परं श्रेष्ठं कारणं पुनरपि कथयिष्यामि । एकवचनं सामान्याभिप्रायकम् ॥ १९ ॥ श्रद्धेति । शश्वदिति सर्वत्रानुषज्यते । अमृततुल्यायां श्रद्धा श्रवणादरः अनुकीर्तनं श्रवणानन्तरं मत्कथाव्याख्यानम् । पूजायां षोडशोपचारैः पूजने परिनिष्ठा आसक्तिः स्तुतिभिर्मम स्तवनम् ॥ २० ॥ आदर इति । परिचर्यायां मन्दिरमार्जनादिक्रियायाम् अतो न पौनरुक्त्यम् आदरः सर्वाङ्गैर्दण्डवत्पतितैः प्रणामः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ मदर्थेष्विति । मदर्थेषु मदाराधनोपकरणतुलसीपुष्पाद्य-जर्जनकर्मसु अङ्गचेष्टा कायव्यापारः लौकिकव्यापारे प्रवृत्तेनापि वचसा मद्गुणानामीरणं कथनम् । अतः स्तुतिभिर्न पौनरुक्त्यम् ।

स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥ मदिति । मयर्थे मदादाधनार्थे । अर्थपरित्यागः । विस्तृत्ययः । यद्वा । मद्भजनविरोधिनोऽर्थस्य परित्यागः एवं मद्भिरोधिनो भोगस्य तत्साधनस्य च्चन्दनादेः सुखस्य च परित्यागः इष्टं यागादि वैदिकं कर्म दत्तं दानं हुतं होमः जप्तं व्रतमेकादशयुपवासादि । इष्टभाव आर्षः । व्याकरणान्तरे जप्तमिति । तपः अन्यदपि शास्त्रीयं कायक्लेशादिकमेतत्सर्वं मत्प्रीत्यर्थं कृतं मद्भक्तेः कारणं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमिति । हे चन्द्र ! एवमुक्तविधेः श्रवणादिधर्मैः सद्वात्मनि वेदिनाम् आत्मा देहेन्द्रियादयस्तदनुबन्धिपुत्रादयश्च तेषां निवेदनं मत्सेवासाधनतया स्थापनम् । तत्कर्तृणां मनुष्याणां मयि फलभूता परमप्रेमलक्षणा भक्तिः संजायते ततोऽस्य भक्त्यान्यः कोऽर्थः साधनरूपः फलरूपो वाऽवशिष्यते सर्वोऽपि स्वत एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीभारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

विमतं विवादाभ्यासितम् अत्र विश्वं पक्षीकृत्य मिथ्यात्वं साध्यते दृश्यत्वं हेतुः यद्दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरजतादी-
त्यन्वयव्याप्तिः यन्मिथ्या न भवति तन्न दृश्यं यथास्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः एतैः श्रुत्यादिप्रमाणैः विकल्पस्य बाधितत्वात् मिथ्यात्वेन
ज्ञातत्वात् सर्वानुगतमिति घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटोऽनुभूयत इत्येवं सर्वं पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्त इत्यात्मतत्त्वस्य
सर्वप्रतीत्यधिष्ठानत्वात् सर्वानुगतत्वं यथैकैव रज्जुरधिष्ठानतया सर्पभूदलनाम्बुधारादण्डादिष्वनुगता तद्वदित्यर्थः । विकल्पस्य च
विविधं कल्प्यते इति विकल्पः प्रपञ्चस्तस्य ततः विकल्पात् ॥ १७ ॥ कर्मणामग्निहोत्रात्तुमोक्षपशुसोमादीनां परिणामित्वाद्विकारि-
त्वात् कार्यत्वादिति यावत् दुःखरूपं भोगकालोऽपि स्पष्टा भक्तियोगं प्रेमलक्षणं सकारणं कारणेन साधनभक्तियोगेन सहितं तथापि
पूर्वमुक्तत्वेऽपि कारणमुपायम् ॥ १९ ॥ अद्वेति चतुष्कम् अद्वा कथायाः सर्वपुरुषार्थोपादेन विश्वासः अत एव श्रवणादर इति
निष्कण्डोऽर्थः पूजायामुपचारैरर्चने स्तुतिभिः स्तोत्रैः १ परिचर्यायां परिचर्या तु सर्वोपकरणदिपरिष्कृत्या तथा प्रकीर्णकच्छत्रवादि-
त्राद्यैरुपासनमित्युक्तलक्षणायां अभ्यधिका मत्पूजातोऽपि तत्र मम सन्तोषविशेषात् मन्मतस्त्र तत्र ममैव स्फुरणम् २-२०-२१
मदर्थेषु मभिमित्तकार्येषु लौकिकेनापि इति वेदोक्तकथाव्यावृत्तिः तथा चानुकीर्तनेन न पौनरुक्त्यं सर्वकामविवर्जनमिति मद्भ-
तिरिक्तेच्छावर्जनं मर्यापितास्मेच्छति मद्भिनाग्यदित्युक्तेः ॥ २-२२ ॥ तद्भिरोधिनो भजनव्याघातकस्यार्थस्य द्रव्यस्य सुखेन पौनरु-
क्त्यमाशङ्क्य भोगशब्दस्य तत्साधने च्चन्दनादौ लक्षणा इष्टमित्यादयो भावे निष्ठा ॥ ४-२३ ॥ धर्मैर्भागवतधर्मैः श्रद्धादिभिः
स्वत एव भवतीति परमपुरुषार्थशिरोमणौ तत्र सर्वसुखान्तर्भावात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

अतिः वेदपूर्वभागः अनवस्थानात् अनवस्थानमस्यैयं दृढो निश्चयः वेदान्तव्यतिरिक्तप्रमाणेषु अन्यपरतया तत्त्वनिश्चयामा-
चादित्यर्थः विकल्पात्पुत्रपञ्चादिफलवैविध्यात् ॥ १७-१९ ॥ मदनुकीर्तनं स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रतिपादकवचनम् ॥ २०-२५ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

अथ वैराग्यमुपदिशति । श्रुतिरिति द्वाभ्यां चतुष्टयमित्यनन्तरं तेमेति शेषः प्रमाणशब्दः कर्मणि ल्युङन्तः तेन चतुष्टयेन
प्रमाणेषु प्रमितेषु कर्मफलेषु स इत्थविधज्ञानसम्पन्नो विरज्यते इत्येतद्वैराग्यमित्यर्थः । ऐतिहासिकः श्रुतिमूलकस्मृतिपुराणादी-
नामप्युपलक्षणार्थः तत्र श्रुत्यादिप्रमितं कर्मफलं स्वर्गादिप्रत्यक्षसिद्धं कृष्यादिकर्मफलमन्नादि अनुमानसिद्धं त्वारोग्यादि तस्यौष-
धादीनामारोग्यजनकत्वानुमानसिद्धत्वात् यद्वा अनुमानं वैराग्यहेतुतयोक्तं तच्च श्रुत्यैव प्रदर्शितं तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयते एवमेवायुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इति इदं हि कृष्यादिकर्मफलदृष्टान्तेन कर्मफलत्वे हेतुना पुण्यफलस्य नश्वरत्वं
ह्यनुमापयति अस्मिन् पक्षे चतुष्टयमित्यनन्तरं तत्र तेनेति च शेषः । तत्र श्रुत्यादिप्रमितेषु फलेषु तेनेत्यनेनानुमानं परामृश्यते प्रत्यक्ष-
ग्रहणं दृष्टान्ताधर्मो एतच्च स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति । अदृष्टमपि दृष्टवदिति अत्रानुमानस्यानुमेयद्वारा विरक्तिहेतुत्वं पुण्यचितो
लोकः क्षीयते इति क्षयग्रहणमन्येषामुपलक्षणार्थं चेति चाभिनयन् साध्यधर्मान् विरक्तौ हेतुतया निर्दिशति । अनवस्थाना-
द्विकल्पात् परिणामित्वादिति कर्मणामित्येतत्फलपरं कर्मणां फलानामनवस्थानादेकरूपतया स्थित्यभावाद्विकल्पात्तारतम्यात्-
परिणामित्वाद्विकारित्वाद्विनाशित्वाच्च विरज्यत इति सम्बन्धः विरक्तिमेवाभिनयेन दर्शयति । आविरिक्त्यादित्यादिना दृष्टावददृष्टं
ब्रह्माधिपत्यपर्यन्तं सर्वमपि श्रुत्यादिप्रतिपन्नं कर्मफलं नश्वरमत एवामङ्गलं दुःखगर्भं चेति विपश्चित् ज्ञानी पश्येत् ॥ १७-१८ ॥
त्वद्भक्तियोगं च महद्भिर्भूयमिति भक्तियोगः पृष्टः तत्र तस्य विस्तरेणोपपादितत्वात् तत्स्वरूपमुत्साप्रयुक्तः प्रश्नः किन्तु
तदनन्तरं विविक्ताप्रयुक्त इत्यभिनयन् तदन्तरङ्गसाधनानि वक्तुं प्रतिजानीते । भक्तियोग इति । प्रीयमाणाय भक्तियोगश्रवणार्थं
प्रीतियुक्ताय यद्वा मद्भिषयप्रीतियुक्ताय अनेन पात्रता व्यज्यते पुरैवोक्तः सपरिहर उक्त इत्यर्थः । अतः सोऽधुना नोपदेष्टव्य इति
भावः । इदानीं वृत्तेष्वेव भक्तियोगकारणेषु यत्परमुक्तमन्तरङ्गकारणं तत्पुनः कथयिष्यामीत्यर्थः कारणमित्येकवचनं सामान्या-

सिप्रायकम् ॥ १९ ॥ कानि पुनस्तानीत्यत आह । अद्वेत्यादिना मे ममासृत्तुल्या या कथा तस्यां तच्छ्रवणादौ इत्यर्थः । अद्धा आदर-
मदनुकीर्त्तनं शश्वदिति सर्वत्रानुषज्जते मद्गुणकीर्त्तनपरिनिष्ठा आसक्तिः स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रतिपादकवचनैः ॥ २० ॥ परिचर्या
भगवन्मन्दिरसम्मार्जनोपलेपादिक्रिया पूजात्वावाहनादिषोडशोपचारात्मिका इति न पौनरुक्त्यं सर्वाङ्गैः—

पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनीं स्पृशन् । बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात् पञ्चाङ्गः स उदीर्यते ॥
विधाय दण्डवद्देहं प्रसार्य चरणौ करो । बद्ध्वा मुकुलवत्पाणी प्रणामो दण्डसंज्ञितः ॥
पादौ शिरस्ता हस्तौ निकुञ्च्य मुकुलाकृती । मनोबुद्धयभिमनैश्च प्रणामोऽष्टाङ्गसंज्ञित इति ॥

विहितैः सर्वैरङ्गैः अभ्यधिका मद्भक्तानां पूजा च मन्मतिर्मदात्मकत्वबुद्धिः ॥ २१ ॥ मदर्धेषु मदाराधनोपकरणतुलसी-
पुष्पाद्यर्जनेषु कर्मसु निमित्तभूतेषु अङ्गचेष्टा कायव्यापारः वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणद्वयधनमतः स्तुतिभिः स्तवनमित्यनेन
न पौनरुक्त्यम् अर्पणं समाधानं सर्वकामविवर्जनं प्रयोजनान्तरानभिसन्धिः ॥ २२ ॥ मदर्धे मत्प्रीत्यर्थे अर्धपरित्यागः वित्तव्ययः
भोगस्य तत्साधनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपलब्धनादेश्च परित्यागः इष्टं यागादिवैदिकं कर्म दत्तं दानं हुतं होमः सुकृतमतिभिर्भोजनं
व्रतमेकादशयुषासादि तपः अन्यदपि शास्त्रीयकायकलेशादिकम् एतत्सर्वं मत्प्रीत्यर्थं कृतं मद्भक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं
धर्म इत्यनुक्तसंग्राहकं तत्र प्रदर्शनार्थमाह । आत्मनिवेदनम् । आत्मशब्दस्तदनुबन्धिनामप्युपलक्षणार्थः निवेदनं भगवदायत्तत्वा-
नसन्धानं मयीत्यस्यैभ्य इत्यादिः एभ्यो धर्मैभ्यो मयि भक्तिः प्रीतिरुपसंजायते किन्तु आह । अस्य सञ्जातभक्तियोगस्य को नु
पुरुषार्थोऽवशिष्यते सर्वोऽपि सुलभ एवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयभक्ततीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र किं प्रमाणमिति तत्राह । श्रुतिरिति । नैकमेवोक्तार्थं सर्वोत्तमत्वे हरेः प्रमाणमपि तु श्रुत्यादिचतुष्टयमपि ऐतिह्यमा-
गमभेदः प्रयोजनमाह । प्रमाणेष्विति । एवं वेदादिप्रमाणैर्विदिताशेषतत्त्वतदीशविशेषतया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः पुरुषो विकल्पा-
द्विरुद्धकल्पनाज्जीवस्वातन्त्र्यज्ञानादिलक्षणाद्विरक्ष्यते विरक्तो भवति मिथ्याज्ञानरहितो भवतीत्यर्थः । सोऽपि प्रामाणिकश्चेत्कथ-
मित्यत उक्तं प्रमाणेष्विति श्रुत्यादिप्रमाणेषु अन्यप्राधान्यस्यानवस्थानात्तत्पर्यार्थज्ञाने स्थित्यभावात् चोरवत् पलायमानत्वमित्यर्थः ।
प्रमाणानां नानेव प्रतीयमानानां तात्पर्यार्थापरिज्ञानतः उत्पन्नाद्वा ॥ १७ ॥ वैराग्यं विशिनष्टि । कर्मणामिति । आविरिञ्चान्मनुष्य-
मारभ्य विरिञ्चपर्यन्तं जगत् अमङ्गलमसारमत एव नश्यत् परयेत् अदृष्टं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् गृहादिवत्परयेत् कर्मणां फल-
रूपत्वात् ॥ १८ ॥ विरक्तो मयि भक्तिं कुर्यादिति भावेनाह । भक्तियोग इति ॥ १९ ॥ निरतिशयभक्त्युत्पत्तो कारणं वक्ति । अद्वेति ।
अमृतवज्ररामरणहारिण्यां हरिकथायां परिनिष्ठा आस्था अत्यापद्यपि नेमं नियमं मुञ्चामीति निश्चयः ॥ २० ॥ अभिवन्दनं प्रणामः
मन्मतिः सम्निहित इति मत्स्मरणम् ॥ २१ ॥ मदर्धेषु अहमेवार्थो येषां ते तथा तेषु परमभागवतेषु अङ्गचेष्टा शारीरावयवैः नृत्य-
लक्षणचेष्टा ॥ २२ ॥ मदर्धं मत्प्रीत्यर्थम् ॥ २३ ॥ निधौ स्वहस्तप्राप्ते कारणं वराटकेन किमित्याह । कोऽन्य इति । अस्य
पुरुषस्य ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विकल्पात् संशयात् संशयमनादृत्येत्यर्थः । यद्वा तेषु प्रमाणेष्वनवस्थानात् तैः प्रमाणैः सम्बन्धानवगमाद्वेतोर्विकल्पात्
विशेषेणात्मात्मोक्तत्वेन कल्प्यत इति प्रपञ्चात् विरक्ष्यते विरक्तो भवति तत्र श्रुतिः असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादि प्रत्यक्षं प्रकाश-
प्रकाशकत्ववैलक्षण्येन सर्वानुभवात् ऐतिह्यं तत्तच्छास्त्रप्रवर्त्तकमहाजनसंप्रदायप्रसिद्धिः अनुमानं यथाग्नेर्दारुणो दाहदाहकोऽन्यः
प्रकाशक इत्यादिलक्षणं तथानुमानं विमतं प्रपञ्चत्वं प्रपञ्चसमवायश्चात्मनि मिथ्या कदाचिदेव दृश्यत्वाच्छुक्तो रजतत्ववत् समवा-
यवदिति च सुषुप्त्यादौ न दृश्यत इति कदाचिद्ग्रहणं तदुक्तम् आदावन्ते च मध्ये चेति ॥ १७-१८ ॥ मत् प्रम भक्तियोगः
प्रेमोपायः पुरैवोक्त एव पुनश्च मद्भक्तेः प्रेम्णः कारणमुपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अद्वेति चतुष्कम् अभ्यधिका मत्पूजा-
तोऽपि तत्र मम सन्तोषविशेषात् सर्वभूतेष्वपि दृश्यमानेषु ममैव मतिस्तत्र तत्र स्फुरणं सर्वकामेत्यादिकं कथानिष्ठासंपादनद्वारा
कारणम् ॥ २०-२३ ॥ अस्य भक्तस्य कोऽन्योऽर्थोऽवशिष्यत इति परमपुरुषार्थशिरोमणि तत्र सर्वसुखान्तर्भावान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानविज्ञाने उक्त्वा वैराग्यमाह द्वाभ्याम् । श्रुतिः यतो ब्राह्मणं भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्तीति
प्रत्यक्षं षडादीनां सुदुर्भूतत्वं सुदवसानत्वं च दृष्टमेव ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः न कदाचिदनीदृशं जगदित्युक्तवतां तु न महाजनत्वं

हेयम् अनुमानं जगदिदमसार्वकालिकमाद्यन्तवत्त्वादिति एवं चतुर्षु प्रमाणेषु संस्तु अनवस्थानात् सार्वकालिकावस्थानाभावाद्दे-
तोर्विकल्पात् स्वर्गादिभोगमयात् द्वैतप्रपञ्चाद्विरक्तो भवेत् ॥ १७ ॥ ननु स्वर्गादीनां सार्वकालिकसुखदत्ताभावेऽपि किञ्चित्कालिक-
सुखदत्वमस्त्येवेत्यत आह । कर्मणामिति । कर्मणां परिणामित्वात् कर्मपरिणामवत्त्वात् कर्मपरिणतत्वादिति यावत् आविरुक्त्यात्
ब्रह्मलोकपर्यन्तमदृष्टं स्वर्गादि दृष्टवत् दृष्टं राश्यादिकमिव स्पर्द्धासूयादिमत्त्वेन सङ्कटकत्वादमङ्गलं नश्वरं च ॥ १८ ॥ यत्पृष्टं
त्वद्भक्तियोगं च महद्भिष्टम्यमाख्याहोति तत्राह । भक्तियोग इति । तदपि त्वं श्रुत्वापि तत्र तृप्यभावादेव पुनः पृच्छसीति नातः
पुनरपि कथयिष्यामि यतः प्रीयमाणाय तस्मिन्नेव प्रीतिं प्राप्नुवते तत्रापि हेतुः अनघेति अपराधे सत्येव तत्र प्रीतिर्हसति नान्यथेति
भावः कारणं परं श्रेष्ठमङ्गम् ॥ १९ ॥ अमृतरूपा या कथेति तत्कथायाः सर्वस्याः अमृतत्वेऽप्यतिमाधुर्यवती रासादिसम्बन्धिनीत्यर्थः ।
श्रद्धा अतिश्रद्धा ॥ १ ॥ अभ्यधिका मत्सन्तोषविशेषं ज्ञात्वा मत्पूजातोऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अङ्गचेष्टा दन्तधावनादिदैहिकी क्रियापि
मदर्थं मत्सेवार्थं वचसा अपभ्रंशवाक्येनापि गीतवत्त्वेन मद्गुणकथनं मदर्थं मदीययान्नोत्सवाद्यर्थे अर्थपरित्यागः श्रीगुरुवैष्णवादि-
सम्प्रदानकः यद्वा भजनविरोधिनोऽर्थस्योपेक्षा भोगस्य लोभसम्भोगादेस्त्यागः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः दत्तं दानं हुतं ब्राह्मण-
वैष्णवमुखे घृतपक्वाभ्रप्रक्षेपः विष्णवे स्वाहेति संस्कृतबह्विमुखे तिलाव्यनिक्षेपो वा जप्तं सहस्रलक्षादिभगवन्नाममन्त्रजपः पतञ्जितयमेव
इष्टं भक्तानां त्यागः मदर्थं मत्प्राप्त्यर्थं व्रतलोकादशुपवासादिकं यत्तदेव भक्तानां तपः ॥ २०-२३ ॥ अस्य निष्कामभक्तस्य
कोऽर्थोऽर्थः इतोऽपरः किंफलमवशिष्टं भवति किन्तु तदेव पुनः पुनरमृतकथाश्रवणादिकमेव फलं तेन ज्ञानिनो यथा साध्यप्राप्तौ
सत्यां साधनस्य त्याग उक्तस्तथा भक्तस्य साध्यभक्तिप्राप्तौ सत्यां साधनभक्तेः श्रवणकीर्तनादिकाया नैव त्यागः प्रत्युत प्रेमसरूपायाः
साध्यभक्तेरनुभावरूपा श्रवणकीर्तनादिभक्तिः पूर्वतोऽपि सहस्रगुणिता भवतीति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ वैराग्यमुपदिशति । श्रुतिरिति द्वाभ्याम् । विकल्प ऐहिकामुष्मिकसर्वकर्मफलप्राकृतमानन्त्यम् अत्र प्रमाणचतुष्टयं
यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते इति श्रुतिः देहादेरनित्यतायां प्रत्यक्षं प्रमाणम् ऐतिह्यमात-
जनपरम्पराप्रसिद्धिः देहादिकमनित्यं भौतिकत्वात्तृणादिवदित्यनुमानम् एवंभूतेषु प्रमाणेषु नास्ति अवस्थानं स्थिरत्वं यस्य तस्याद्वि-
कल्पादैहिकामुष्मिकात्प्राकृतात्कर्मफलात् सः प्रमाणचतुष्टयवित् विरज्यते निर्विण्णो भवति ॥ १७ ॥ किञ्च कर्मणां फलं च परिणा-
मित्वात् नश्वरम् उक्तप्रकारेणानित्यमपि अमङ्गलमभद्रं पश्येत् न केवलमनित्यतयैव हेयमपितु अमङ्गलत्वाच्चेति भावः न केवलं
दृष्टमेव अपितु आविरुक्त्यात् विरञ्चिलोकपर्यन्तमदृष्टभग्नमङ्गलं पश्येत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगमाह । भक्तियोग इति षड्भिः ।
वर्णाश्रमकर्मानुष्ठानोचितशुद्धिज्ञानसाध्यतया पुरैवोक्तः अथ परकर्मरूपात् श्रेष्ठश्रद्धापूर्वकमत्कथाश्रवणादिरूपं भक्तिकारणं साधनं
चकाराद्भक्तिमपि पुनः कथयिष्यामि ॥ १९ ॥ श्रद्धा अमृतकथायां श्रद्धापूर्वकश्रवणमिति फलितोऽर्थः ॥ २० ॥ सर्वभूतेषु मन्मतिः
सर्वेषां भूतानां पूजा इत्यर्थः तत्रापि मद्भक्तपूजाभ्यधिका ॥ २१ ॥ मदर्थेषु सर्वेषु कार्येषु अङ्गचेष्टा देहक्रिया ईरणं कथनम् अर्पणं
निरोधः क्रामः मद्भजनविरोधिनः संकल्पास्तत्परिवर्जनम् ॥ २२ ॥ मदर्थं मद्भजनार्थमर्थस्य धनधामफलत्रादेः परितः सर्वतः त्यागः
कर्तव्यः अत एव भोगस्यार्थसेवनस्य च सुखस्य च परित्यागः कर्तव्यः यद्वा मदर्थं मयि अर्थतद्भोगतत्सुखानां परित्यागो मदात्म-
कत्वेन समर्पणं कर्तव्यमित्यर्थः । किं बहुना यदिष्टादि तस्य मदर्थं त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं धर्मैरुक्तप्रकारैः आत्म-
निवेदिनां लब्धात्मबोधानाम् भक्तिः प्रेमविशेषलक्षणा अस्य ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्य साधनरूपः कोऽर्थोऽवशिष्यते न कोऽपीत्यर्थः ।
ज्ञानभक्तिभ्यां युक्तो भविष्यतीति फलितोऽर्थः ॥ २४ ॥

मोक्षामिभ्रीगिरिधरलालकृतः बालप्रबोधिनी

वैराग्यमाह-श्रुतिरिति द्वाभ्याम् । श्रुत्यादिप्रमाणचतुष्टयं तेष्वनवस्थानात् नश्वरत्वेन निश्चयात् स विवेकी विकल्पात्प्र-
पञ्चात् विरज्यते । ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ किञ्च आविरुक्त्यात् ब्रह्मलोकपर्यन्तमदृष्टमपि सुखं दृष्टवदमङ्गलं दुःखमिश्रं
नश्वरं च विवेकी पश्येत् तत्र हेतुमाह-तद्वेतूनां कर्मणां परिणामित्वाच्चश्रवणादित्यर्थः ॥ १८ ॥ सकारणं भक्तियोगमाह-भक्तियोग
इति । हे अनघ रागादिदोषरहितं यद्यपि भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि प्रीयमाणाय तस्मिन् प्रीतिं प्राप्तवते तुभ्यं मद्भक्तेः परं
श्रेष्ठं कारणं पुनरपि कथयिष्यामि एकवचनं सामान्याभिप्रायकम् ॥ १९ ॥ एवं प्रतिज्ञाय कारणान्याह-श्रद्धेति । शश्वदिति सर्वत्रानु-
षज्यते । अमृततुल्यायां मत्कथायां श्रद्धा श्रवणादरः । अनुकीर्तनं श्रवणानन्तरं मत्कथाख्यानम् । परिनिष्ठा आसक्तिः पूजायां
षोडशोपचारैः पूजने ॥ २० ॥ परिचर्यायां मन्दिरमार्जनादिक्रियायाम् । अतो न पौनरुक्त्यम् । सर्वोद्गैरिति । निधाय दण्डवद्देहं
प्रसार्य चरणौ करौ । बद्ध्वा मुकुलवत्पाणी प्रणामो दण्डसङ्कितः । पादौ शिरस्तथा हस्तौ निकुञ्जस्य मुकुलाकृती । मनोबुद्धयभि-
पातैश्च प्रणामोऽष्टाङ्गसङ्कितः इति । विहितैः सर्वाङ्गैरित्यर्थः ॥ २१ ॥ मदर्थेषु मदासाधनोपकरणतुलसीपुष्पाद्यर्जनकर्मसु अङ्गचेष्टाः

कायव्यापारे प्रवृत्तेनापि वचसा मद्गुणानामीरणं कथनम् । अतः स्तुतिभिर्न पौनरुक्त्यम् ॥२२॥ मदर्थं मदाराधनार्थं अर्थपरित्यागः
वित्तव्ययः । मद्भजनविरोधितया भोगस्य तत्साधनस्य स्रक्चन्दनादेः सुखस्य च परित्यागः । इष्टं यागादिवैदिकं कर्म । दत्तं
दानम् । हुतं होमः । जप्तम् । अतमेकादश्युपवासादि । तपः अन्यदपि शास्त्रीयं कायक्लेशादिकमेतत्सर्वं कृतं, मद्भक्तेः कारणं
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ हे उद्धव एवमुक्तविधैः श्रवणादिधर्मैः सहात्मनिवेदिनां आत्मा देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणतद्वर्मादिसङ्घातः
तदनुबन्धिदारागारपुत्रवित्तादयश्च तेषां निवेदनं तेष्वहम्भमाभिमानं त्यक्त्वा मत्सेवासाधनतया स्थापनं तत्कर्तृणां मनुष्याणां
मयि फलभूतो परमप्रेमलक्षणा भक्तिः सञ्जायते ततोऽस्य भक्त्यान्यः कोऽर्थः साधनरूपः फलरूपो वावशिष्यते, सर्वोऽपि स्वतः
एव पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ वैराग्यमुपदिशति । श्रुतिरिति द्वाभ्याम् श्रुतिरिति । श्रुतिः, प्रत्यक्षं, ऐतिह्यं, अनुमानं, इति चतुष्टयं प्रमाणं,
प्रमाणेषु विकल्पात् तेषां तारतम्यात् अनवस्थानात् प्रमाणप्रतिपादितानां कर्मफलानामेकरूपताया स्थित्यभावादित्यर्थः । स उक्तविध-
ज्ञानसंपन्नः विरज्यते । इत्येतत् वैराग्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ न च वेदोक्तस्वर्गादिसुखांशया न विरज्येत इत्याह । कर्मणामिति ।
आविरिक्त्याद्ब्रह्मलोकपर्यन्तमपि । कर्मणां परिणामित्वात्, ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतकृतकर्मपरिणतो ततोऽपि पतनतोकेरित्यर्थः ।
तथा च भगवद्गोतायाम् 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन' इति विपश्चित् ज्ञानी, अदृष्टं स्वर्गादिसुखमपि, अमङ्गलं दुःखरूपं
दृष्टवत् नश्वरं च पश्येत् ॥ १८ ॥ 'त्वद्भक्तियोगं च महद्भिन्नमयम्' इति भक्तियोगः पृष्ठः तस्य तु पूर्वं विस्तरेणोपपादितत्वात्
तत्स्वरूपबुद्ध्युत्साप्रयुक्तः प्रश्नः, किं तु तदन्तरङ्गविविक्त्याप्रयुक्त इत्यभिप्रेयन् तदन्तरङ्गसाधनानि वक्तुं प्रतिजानीते । भक्तियोग
इति । हे अनघ, प्रीयमाणाय भक्तियोगश्रवणार्थं प्रीतियुक्ताय, यद्वा । मद्भिषयप्रीतियुक्ताय, अनेन पात्रता व्यज्यते । ते तुभ्यं,
भक्तियोगः पुरा पूर्वमेव उक्तः सपरिकरः कथित इत्यर्थः । अतः सोऽधुना नोपदेष्टव्य इति भावः । पुनश्च मद्भक्तेः परं कारणं
कथयिष्यामि । कारणमित्येकवचनं सामान्याभिप्रायकम् । इदानीं तूक्तेष्वेव भक्तियोगकारणेषु यान्युक्तान्यन्तरङ्गकारणानि तानि
पुनः कथयिष्यामीति भावः ॥ १९ ॥ कानि पुनस्तानीत्यत आह । श्रद्धेत्यादिचतुर्भिः । श्रद्धेति । मे मम अमृतकथायाममृतसमानायां
कथायां कथाश्रवणादावित्यर्थः । श्रद्धा आदरः, शश्वत् मद्गुणकीर्त्तनं मम मद्गुणानां च निरन्तरं कीर्त्तनम् । तत्र सत्कीर्त्तनं नाम
मन्त्राभ्यामुच्चारणं, गुणकीर्त्तनं सचरित्रभक्तवत्सलत्वादिगुणकीर्त्तनं चेत्यर्थः । पूजायां पञ्चकालं मन्त्रांपूजने तु परिनिष्ठा आसक्तिः ।
तु शब्दश्चार्थः । स्तुतिभिः मज्जनमकर्मप्रतिपादकवचनैः, मम स्तवनम् ॥ २० ॥ आदर इति । परिचर्या भगवन्मन्दिरसंमार्जनोपले-
पादिक्रिया तस्यां, आदरः श्रद्धा । पूजा त्वावाहनादिषोडशोपचारात्मिकेति न पौनरुक्त्यम् । सर्वाङ्गैः पादाद्यष्टाङ्गैः, अभिवन्दनं अपि ।
तद्यथा- 'पादाङ्गुलिभ्यां जोनुभ्यां शिरसा चावर्त्तनी सुश्रूत । बद्धाङ्गजलिर्नमस्कुर्व्यात्पञ्चाङ्गः स उदीर्यते' इति पञ्चाङ्गप्रणामः ।
'निधाय दण्डवद्देहं प्रसार्य चरणौ करौ । बद्ध्वा मुकुलवत्पाणी प्रणामो दण्डसंज्ञितः' इति दण्डवत् प्रणामः । 'पादौ शिरस्तथा हस्तौ
निकुञ्च्य मुकुलाकृती । मनोबुद्धयभिमानैश्च प्रणामोऽष्टाङ्गसंज्ञितः' इति विहितैः सर्वैरङ्गैर्वन्दनमित्यर्थः । अभ्यधिका मद्भक्तानां
पूजा च, सर्वभूतेषु मन्मतिः मदात्मकत्वबुद्धिः ॥ २१ ॥ मदर्थेऽपि । मदर्थेषु मदाराधनोपकरणभूततुलसीपुष्पाद्यर्जनेषु कर्मसु
निमित्तभूतेषु, अङ्गवेष्टा कायव्यापारः, वचसा, लौकिकेनापि वचनेन, मम ये गुणाः कारुण्यवात्सल्यौदार्यादयस्तेषामीरणं कथनं
च । अतः स्तुतिभिः स्तवनमित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । मनसः मयि अर्पणं समाधानं च । सर्वकामविवर्जनं प्रयोजनान्तरानभि-
संधिः ॥ २२ ॥ मदर्थ इति । मदर्थं मत्प्रीत्यर्थं, अर्थपरित्यागः वित्तव्ययः, भोगस्य तत्साधनस्य चन्दनादेः, सुखस्य पुत्रोपलालनादेः
सुखस्य च, परित्यागः । इष्टं यागादिवैदिकं कर्म, दत्तं दानं, हुतं होमः, भुक्तमतिथिभोजनं, अतमेकादश्युपवासादि च, तपः अन्यदपि
शास्त्रीयकायक्लेशादिकं यत् एतत्सर्वं, मत्प्रीत्यर्थं कृतं भवेत्तर्हि मद्भक्तेः कारणमिति शेषः ॥ २३ ॥ एवमिति । हे उद्धव,
आत्मनिवेदिना मनुष्याणां, एवमेवविधैः धर्मैः, अनेन मनुष्याणामस्य धर्मस्यावश्यकत्वं सूचितमन्यथोन्निष्वनधिकारात् । मयि
भक्तिः प्रेमरूपा जायते । धर्मा इति आत्मनिवेदनमिति च पाठे, हे उद्धव, एवं आत्मनिवेदनं भगवदायत्तवानुसन्धानं आत्मशब्द-
स्तदनुबन्धिनामध्युपलक्षणार्थः । मनुष्याणां धर्माः । एभ्य इति शेषः । एभ्यो धर्मैभ्यः, मयि भक्तिः, प्रेमरूपेति शेषः । जायते ।
किं तत् इत्यत आह । अस्य संज्ञातभक्तियोगस्य, को नु को वा अर्थः पुरुषार्थः अवशिष्यते । सर्वोऽपि सुलभ एवेति भावः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

स्तुति, प्रत्यक्ष, ऐतिह्य (महपुरुषों में प्रसिद्धि) और अनुमान-प्रमाणों में यह चार मुख्य हैं । इनकी कसौटी पर कसने से
दृश्य प्रपञ्च अस्थिर, नश्वर एवं विकारी होने के कारण सत्य सिद्ध नहीं होता, इसलिये विवेकी पुरुष इस विविध कल्पनारूप
अथवा ज्ञानमात्र प्रपञ्च से विरक्त हो जाता है ॥ १७ ॥ विवेकी पुरुष को चाहिये कि वह स्वर्गादि फल देने वाले ब्रह्मादि कर्मों के

परिणामी-नश्वर होने के कारण ब्रह्मलोकपर्यन्त स्वर्गादि सुख-अदृष्ट को भी इस प्रत्यक्ष विषय-सुख के समान ही अमङ्गल, दुःखदायी एवं नाशवान् समझे ॥ १८ ॥ निष्पाप उद्धवजी ! भक्तियोग का वर्णन में तुम्हें पहले ही सुना चुका हूँ ; परन्तु उनमें तुम्हारी बहुत प्रीति है, इसलिये मैं तुम्हें फिर से भक्ति प्राप्त होने का श्रेष्ठ साधन बतलाता हूँ ॥ १९ ॥ जो मेरी भक्ति प्राप्त करना चाहता हो, वह मेरी अमृतमयी कथा में श्रद्धा रखे; निरन्तर मेरे गुण, लीला और नामों का सङ्कीर्तन करे; मेरी पूजा में अत्यन्त निष्ठा रखे और स्तोत्रों के द्वारा मेरी स्तुति करे ॥ २० ॥ मेरी सेवा-पूजा में प्रेम रखे और सामने साष्टाङ्ग लोटकर प्रणाम करे; मेरे भक्तों की पूजा मेरी पूजा से बढ़कर करे और समस्त प्राणियों में मुझे ही देखे ॥ २१ ॥ अपने एक-एक अङ्ग की चेष्टा केवल मेरे ही लिये करे, वाणी से मेरे ही गुणों का गान करे और अपना मन भी मुझे ही अर्पित कर दे तथा सारी कामनाएँ छोड़ दे ॥ २२ ॥ मेरे लिये धन, भोग और प्राप्त सुख का भी परित्याग कर दे और जो कुछ यज्ञ, दान, हवन, जप, व्रत और तप किया जाय, वह सब मेरे लिये ही करे ॥ २३ ॥ उद्धवजी ! जो मनुष्य इन धर्मों का पालन करते हैं और मेरे प्रति आत्म-निवेदन कर देते हैं, उनके हृदय में मेरी प्रेमासी भक्ति का उदय होता है और जिसे मेरी भक्ति प्राप्त हो गयी, उसके लिये और किस दूसरी वस्तु का प्राप्त होना शेष रह जाता है ? ॥ २४ ॥

यदाऽऽत्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपबृंहितम् । धर्मं ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥

यदपि तत् त्रिकल्पे इन्द्रियैः परिधावति । रजस्वलं चासन्निष्टं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ २६ ॥

धर्मो मङ्गलकृत् प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् । गुणेष्वसङ्गो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ २७ ॥

उद्धव उवाच

यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्शन । कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥ २८ ॥

किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते । कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥

पुंसः किंस्वित् बलं श्रीमन् भगो लाभश्च केशव । का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ३० ॥

कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः । कः स्वर्गो नरकः कः खित् को बन्धुस्त किं गृहम् ॥ ३१ ॥

क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः ईश्वरः । एतान् प्रश्नान् मम ब्रूहि विपरीतान् सत्पते ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वोपबृंहितं शान्तं चित्तं यत् आत्मनि अर्पितं (तदा) सः धर्मं ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं च अभिपद्यते ॥ इन्द्रियैः त्रिकल्पे अर्पितम् असन्निष्टं यत् तत् चित्तं रजस्वलं (विषयेषु) परिधावति (तदा तस्य) विपर्ययं विद्धि ॥ २६ ॥ मङ्गलकृतोक्तः धर्मः ऐकात्म्यदर्शनं ज्ञानं गुणेषु असङ्गः वैराग्यमणिमादयः ऐश्वर्यम् ॥ २७ ॥ उद्धवः उवाच—अरिकर्शन यमः नियमः वा कतिविधः प्रोक्तः कृष्ण प्रभो कः शमः कः दमः का तितिक्षा दानं किं तपः किं शौर्यं किं सत्यम् मृतम् उच्यते कः त्यागः ॥ २८ ॥ किं इष्टं धनं कः यज्ञः कः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥ श्रीमन् केशव पुंसः किंस्वित् बलं भगः लाभः का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखम् एव च किम् ॥ ३० ॥ पण्डितः कः मूर्खः कः पन्थाः कः उत्पथः च कः स्वर्गः कः नरकः कः बन्धुः कः गृहं किम् ॥ ३१ ॥ आढ्यः कः दरिद्रः कः कृपणः कः ईश्वरः कः सत्पते एतान् विपरीतान् च प्रश्नान् मम ब्रूहि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र किं बहुना चित्तमेवातर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणमित्याह यदात्मनीति द्वाभ्याम् । यदा आत्मनि मयि ईश्वरे चित्तमर्पितं तदा पुमान् धर्मादीन्प्राप्तोत्थेयव ॥ २५ ॥ एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति । यद्यदा तच्चित्तं त्रिकल्पे वेदगृहादावर्पितं सत्त्वियेषु परिधावति तदाधिकं रजस्वलमसन्निष्टं च भवति । ततश्च विपर्ययमधर्मादिकं विद्धि ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्

कं किं च ॥ ३२ ॥

व्याचष्टे । धर्मो मद्भक्तिः । यतः स एव प्रोक्तः प्रकृष्ट उक्तः शास्त्रेषु ॥ २७ ॥ धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धानामन्यथा व्याख्या-
तत्वाद्यमादिष्वपि संख्यातः स्वरूपतो वा किञ्चिद्वैलक्षण्यं स्यादित्येवं संभावनया तद्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति यम इति
पञ्चभिः ॥ २८ ॥ इष्टमभ्यर्हितं धनं च किम् ॥ २९ ॥ परेति विद्यादीनां विशेषणम् । श्रीमण्डनम् ॥ ३०-३१ ॥ प्रश्नान्पृष्ठानर्थान् ।
विपरीतानशमादीन् ॥ ३२ ॥

शीर्षशीघरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चित्तमेव शुभाशुभहेतुरित्याह—किं बहुनेत्यादिना । अस्यां तदस्थलक्षणं दर्शयन् धर्मादयश्च तदनुगता भवतीत्याह—यदेति ।
'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्किञ्चन' इत्यादिरिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत इत्याद्येवमस्या भगवदुत्तरियमुक्त-
लक्षणा केवला निर्गुणा भक्तिज्ञानांगत्वेन न व्याख्येया ज्ञानाद्यंगभूता भक्तिस्त्वतोऽन्या सात्त्विकी वर्तत एव तथैव सकामभक्तः
स्वापेक्षितं धर्मज्ञानादिकं प्राप्नोत्येवेत्याह—यदेति । यच्छ्रान्तं चित्तमात्मनि परमात्मनि मय्यर्पितं सात्त्विक्या भक्त्या मद्भिषयी
कृतं भवति तद्धर्मादियुक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेव ईश्वरार्पितचेतसा धर्मादिप्रापणमेव । व्यतिरेकेण तद्भावेन । व्यतिरेकमाह—
असन्निष्ठं निषिद्धविषयासक्तं च भवति तच्चित्तं विपर्ययं मत्प्रेमरहितं विद्धि । अधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं चान्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥
ऐकात्म्यम्—'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वत्रेश्वरदर्शनम् । गुणेष्वसंगः गुणतत्कार्यदेहादावनध्यासो न तु कुटुंबादि-
त्यागमात्रम् । योगसाध्यमणिमादिरूपमेवैश्वर्यं न तु युद्धादिसाध्याद्यादि । मद्भक्तिः कृदेव धर्मः प्रकर्षणोक्तो नान्यः । ततः स एव
मुख्यवृत्त्या धर्मशब्दाच्च इत्यर्थः । एवमेव भक्तावपि धर्मशब्दः । एवं धर्मैरिति भावः । ऐकात्म्यं सर्वेषां परमस्वरूपं मद्रूपेणैक-
रूपत्वम् । यद्वा—एक एव सर्वेषामात्मा योऽहं स्वयं भगवान्स एकात्मा, स्वार्थे इयम् । तद्दर्शनमेव ज्ञानं प्रोक्तमिति पूर्ववत् । 'मन्निमित्तं
कृतं पापमपि धर्माय जायते । मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः ।' 'यत्करोषि, कुर्वाणा यत्र कर्माणि' इत्यादिवचन-
जातेभ्यः ॥ २७ ॥ लोकविलक्षणपदार्थश्रवणोत्सुकः पुनरन्यपदार्थान्पृच्छतीत्याह—धर्मादीनामिति । तद्विशेषं यमादिनिष्ठविशेषं
ज्ञातुमिच्छुः ॥ २८ ॥ अभ्यर्हितं पूजितम् ॥ २९ ॥ परा उक्तुष्टा । विद्यादीनां विद्याहीश्रीणाम् । मण्डनं भूषणम् ॥ ३० ॥ पंथाः
सरलः । उत्पथो वक्रः ॥ ३१ ॥ प्रश्नोत्तरैरेवैतद्विपरीतास्त्वत एवोक्ता मया ज्ञाताश्च भविष्यंतीति भावः । प्रश्नानित्यस्य कर्म-
साधनत्वात् पृष्ठार्थानिति व्याख्यातम्, प्रष्टव्यानि कश्चित् ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यदेति । सत्त्वेनोपबृंहितं युक्तम् अतएव शान्तं चित्तं यदात्मनि मय्यर्पितम् । आसक्तं भवति तदा पुमान् धर्मज्ञानादीन्
प्राप्नोत्येव ॥ २५ ॥ यदिति । यत् यदा तच्चित्तं रजस्वलं रजोगुणव्याप्तमिन्द्रियैर्विकल्पे विषये देहगुहादावर्पितमतः असन्निष्ठं
ततस्ततो विषयेषु परिधावति तदा तस्य विपर्ययमधर्मादिकं भवतीति विद्धि ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान् धर्मादीन् व्याचष्टे—धर्म इति ।
यो मद्भक्तिः धर्मः प्रोक्तः शास्त्रेषु प्रकृष्ट उक्तः । एवं यत् ऐकात्म्यदर्शनं सर्वत्राभेदबुद्धिः तज्ज्ञानम् गुणेषु विषयेष्वसङ्गः अनासक्ति-
रेव वैराग्यम् अणिमादयश्च ऐश्वर्यम् ॥ २७ ॥ धर्मादीनां विलक्षणं लक्षणं श्रुत्वा यमादीनामपि स्वरूपतः संख्यातश्च वैलक्षण्यं
पृच्छति—यम इति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥ किमिति । इष्टमभ्यर्हितं धनं च किम् । स्फुटमन्यत् ॥ २९ ॥ पुंस इति । हे श्रीमन् ! हे केशव !
परेति विद्यादीनां विशेषणम् । श्रीमण्डनम् । स्फुटमन्यत् ॥ ३० ॥ क इति । स्फुटम् ॥ ३१ ॥ क इति । हे सतांपते ! प्रश्नान्
पृष्ठार्थान् विपरीतान् अशमादीन् पृष्ठार्थानामेतेषामुक्त्येव एतद्विपरीता अनुक्ता अपि मया ज्ञास्यन्त इति भावः । स्फुटमन्यत् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

धर्मादीन् प्राप्नोतीति भक्तेस्तदस्थलक्षणम् ॥ २५ ॥ एतदेव ईश्वरार्पितचित्तस्य धर्मादिप्रापकत्वमेव व्यतिरेकेण ईश्वरार्पणा-
भावे विपर्ययकथनेन ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान् स्वाभिमतान् । मद्भक्तिः कृदेव धर्म इति स एव मुख्यवृत्त्या धर्मशब्देन वाच्य इत्यर्थः ।
ततो भक्तिः कृत्वादेव । शास्त्रेषु, एवं धर्मैर्मुन्युपायानुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मन्निमित्तं कृतं पापमपि धर्माय जायते । मामनादृत्य
धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः यत् करोषि यददर्शनासि । कुर्वाणा यत्र कर्माणि त्यादिवचनजातेषु ऐकात्म्यं सर्वेषां परमस्वरूपमद्रूपे-
णैकस्वरूपत्वम् ॥ २७ ॥ महाजनप्रसिद्धानां वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवर्धो धर्मः ज्ञानं द्रव्यादिसप्तपदार्थादिविवेकं वैराग्यं मनस्या-
सक्तावपि ब्राह्मत्यागं लक्षणः शुद्धको विराट् । ऐश्वर्यं प्रामाद्यध्वक्षत्वम् । इत्यादिलक्षणाक्रान्तानाम् अन्यथा वैष्णवशास्त्रानुसारेण
संभावनाया सन्देहेन तद्विशेषं यमादीनां लक्षणसंख्याभ्यां वैलक्षण्यम् ॥ २८ ॥ अभ्यर्हितं दलाड्यम् ॥ २९ ॥ भय इत्यत्र दयेति
टीकासमतः पाठः । दया लोकप्रसिद्धैवेत्यनेन दयायाः पृष्टत्वावगमात् । लाभं व्याचिख्यासुरित्यादिना अपृष्टस्यापि भागस्य व्याख्याते
हेतुविशेषस्य व्याख्यानाच्च ॥ ३०-३१ ॥ प्रश्नानामित्यस्य कर्मसाधनत्वात् पृष्ठार्थानिति व्याख्यातं प्रष्टव्यानि कश्चित् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

यद्वर्षितमिति रजस्वलमनात्मनिष्ठं यत् चित्तमिन्द्रियैरर्पितं शब्दादिविकल्पं परिधावति तच्चित्तं विपर्ययं विद्धि भ्रान्तियुक्तं विद्धि ॥ २६ ॥ प्रकृतं धर्मादिचतुष्टयं विवृणोति । धर्म इति । मद्भक्तिकारणम् एकात्म्यदर्शनम् एकात्मशब्दो बहुब्रीहिः तस्य भाव एकात्म्यं सर्वेषामात्मनामेकेन परमात्मना आत्मवत्त्वदर्शनमित्यर्थः ॥ २७-२९ ॥ ह्रीरित्यत्र का ह्रीरित्यन्वयः ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

तदेव स्पष्टीकरोति । यदेति । यदा सत्त्वोपबृंहितं सत्त्वेनाधरीकृतं रजस्तमस्त्वेनोपबृंहितं सहितम् अत एव शान्तं रागाद्यः क्लृप्तं चित्तमन्तरात्मनि सत्यर्पितं तदा स पुमान् धर्मादीन् भिषद्यते ॥ २५ ॥ उक्ताकारविपरीताकारं चित्तं त्वधर्माज्ञानावैराग्या-
नैश्वर्यापादकमित्याह । यद्वर्षितमिति । रजस्वलं रजःशब्दस्तमसोऽप्युपलक्षणार्थः रजस्तमःप्रचुरमसन्निष्ठं देहासक्तं यच्चित्तमिन्द्रियैरर्पितं शब्दादिविकल्पं प्रति परिधावति विकल्प इति सप्तम्यन्तपाठे शब्दादिविषयेऽर्पितमित्यर्थः । तच्चित्तं विपर्ययमधर्मादिकारणं विद्धि ॥ २६ ॥ अन्यथा व्याख्यानदूरीकरणाय धर्मादिचतुष्टयं विवृणोति । धर्म इति । मद्भक्तिकृन्मद्भक्तिकारणम् एकात्म्यदर्शनम् । एकात्मशब्दो बहुब्रीहिः तस्य भाव एकात्म्यं सर्वेषामात्मनामेकपरमात्मात्मकत्वं तद्दर्शनमित्यर्थः । गुणेषु शब्दादिविषयेष्वसङ्गः अनर्थहेतुत्वपर्यालोचनपूर्विकानासक्तिः ॥ २७ ॥ एवं धर्मादिषु विवृतेषु प्रसङ्गान्मुक्तिसाधनतयोक्तयमनियमाद्यवान्तरभेदशमादि-
स्वरूपबुभुत्सया पृच्छति । यम इत्यादिना सत्यते ! इत्यन्तेन । हे अरिर्कर्मणः का धृतिः ॥ २८ ॥ ऋतमुच्यते यद्वर्षितमुच्यते तत्किमिति प्रदत्तः इष्टं सुखसाधनं किमित्यर्थः ॥ २९ ॥ हे श्रीमान् ! का दया को लाभः ह्रीरित्यत्र का ह्रीरित्यन्वयः ॥ ३०-३१ ॥ कृपणः कः कश्चेत्यत्र यतान् प्रदत्तान् प्रष्टव्यान् भक्त्युपयुक्तान् मम महां ब्रूहि विपरीतानशमादीन् मुक्तिविरोधिनश्च ब्रूहीति सम्बन्धः हे सताम्पते ! ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदा सत्त्वगुणेनोपबृंहितं सम्बन्धितमत एव शान्तं चित्तं मर्ष्यर्पितं भवति तदा धर्मादिकमाप्नोतीत्यनेन धर्माद्यर्थो विशिष्टोऽस्तीत्येतत्परिहृतम् ॥ २५ ॥ विपक्षे बाधकमाह । यदेति । यदि तच्चित्तं विकल्पेऽर्पितमिन्द्रियैरपि निन्दितेषु विषयेषु धावति । तर्हि तच्चित्तं रजस्वलं रजो दूषितं राजसतामससन्निष्ठं तामसश्च विपर्ययं दुःखकारणं च विद्धि ॥ २६ ॥ धर्मादिकमभिषद्यत इत्युक्तं तद्विशिनष्टि । धर्म इति । एकात्म्यदर्शनमित्येतत्—

एकः प्रधान उद्दिष्टो विष्णोः प्राधान्यदर्शनम् । एकात्म्यदर्शनं प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तमं च तत् ॥

इत्यनेन व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ तत्र तत्र भक्तिसाधना नियमादयः कथ्यन्ते तत्स्वरूपविविक्तसया तत्रोद्धवः पृच्छति । यम इत्यादिना ॥ २८-२९ ॥ श्रीमान् बलं किंस्वित् ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोत्थामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य तद्व्यलक्षणं दर्शयन् धर्मादयश्च तदनुगता भवन्तीत्याह । यदेति । यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्प्राप्तिर्चनेत्यादेः ॥ २५ ॥ व्यतिरेकेण च लक्षयति । यदिति । यच्चित्तं विकल्पे देहगृहावर्षितं सत्परिधावति तद्रजस्वलमसन्निष्ठं च चित्तं विपर्ययं विपरीतं मत्प्रेमरहितं विद्धीति ॥ २६ ॥ मद्भक्तिकृदेव धर्मः प्रकर्षणोक्तो नान्यः ततः स एव मुख्यवृत्त्या धर्मशब्देन वाच्य इत्यर्थः एवमेव भक्तावपि धर्मशब्दः एवं धर्मैरिति भावः एकात्म्यं सर्वेषां परमस्वरूपं मद्प्रेमैकरूपत्वं यदा एक एव सर्वेषामात्मा योऽहं स्वयं भगवान् स एकात्मा स्वार्थे व्यक्तं तद्दर्शनमेव ज्ञानं प्रोक्तमिति पूर्ववत् ॥ २७-३२ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते इत्याद्येवमयथा भगवदुक्तेरेवमुक्तलक्षणा केवला निर्गुणा भक्तिर्ज्ञानाकृत्वेन न व्याख्येया ज्ञानापाङ्गभूता भक्तिस्त्वितोऽस्या सात्त्विकी वर्तत एव तथैव सकाम भक्तः स्वापेक्षितं धर्मज्ञानादिकं प्राप्नोत्येवेत्याह । यदिति । यत् शान्तं चित्तम् आत्मनि परमात्मनि मयि अर्पितं सात्त्विक्या भक्त्या मद्भिषयीकृतं भवति तत् धर्मादियुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ व्यतिरेकं दर्शयति । यत् चित्तं विकल्पे देहगृहादौ अर्पितं तत् रजस्वलं सत् विषयान् परिधावति असन्निष्ठं निषिद्धविषयासक्तं च भवति तच्चित्तं विपर्ययं प्राप्तं विद्धि अधमर्मज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ धर्मादीन् व्याचष्टे । धर्म इति ।

मद्भक्तिं कृत् मद्भक्तेः कृत् कारणं यत्र वस्तुनि भवेत् स धर्मः धर्मादीनामन्यतो विलक्षणं लक्षणं श्रुत्वा यमादीनामपि संख्यातः स्वरूपतश्च वैलक्षण्यं सम्भाव्य पृच्छति यम इति पञ्चभिः ॥ २७-२८ ॥ इष्टमभ्यर्हितं च किम् ॥ २९ ॥ श्रीर्मण्डनम् ॥ ३०-३१ ॥ प्रश्नान् पृष्ठानर्थान् विपरीतांश्चेति पृष्ठार्थानामेतेषामुक्तयैव एतद्विपरीताः स्वत एवोक्ता मया ज्ञाताश्च भविष्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

क्रममाह । यदेति । आत्मनि मयि यदा चित्तमर्पितं तदाधिकारी धर्मादीन् क्रमादभिपद्यते प्राप्नोति अत्र परवस्तुवेदन-रूपस्य ज्ञानस्यैव ध्रुवा स्मृतिभक्तिरूपत्वान्नभक्तेः पृथक् निर्देशः ऐश्वर्यं मम साधर्म्यं मोक्षमभिपद्यते ॥ २५ ॥ एतदेव व्यतिरेकतया द्रढयति । यदिति । यत् यदा विकल्पे देहगोहादौ चित्तमर्पितं सदिन्द्रियैर्धारभूतैर्विषयेषु परितो धावति तदा सत्कारणं ब्रह्म तद्विपरी-तमसत्कार्यं संसारः तन्निष्ठं रजस्वलं भवति ततो विपर्ययमभिपद्यते अधर्मादिकमज्ञानं मद्मुख्यमदैश्वर्यं च प्राप्नोति ॥ २६ ॥ धर्मादीन् व्याचष्टे धर्म इति । ऐकात्म्यदर्शनं सर्वत्र एकस्य निःसमानातिशयस्य कारणस्य आत्मनः परमात्मनो मम दर्शनम् ऐश्वर्यमणिमादय इति । अणिमादयोऽत्र मुक्तिप्रतिबन्धभूताः सुमुच्छेद्याः सिद्धयो नोक्ताः अपि तु तासामष्टौ मत्प्रधाना इति स्वगुणतया प्रागुक्ताः 'परमं साम्यमुपैति माम साधर्म्यमागता' इति श्रुतिस्मृतिप्रोक्तमुक्तगुणविशेषाः बोध्याः ॥ २७ ॥ धर्मादीनां व्याख्याविशेषं श्रुत्वा यमादीनपि पृच्छति । यम इति ॥ २८ ॥ इष्टं हितं धनं किम् ॥ २९ ॥ परेति विद्यादीनां विशेषणम् ॥ ३० ॥ श्रीर्मण्डनम् ॥ ३१ ॥ प्रश्नान् प्रश्नविषयान् अर्थात् विपरीतान् अशमादीन् ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किं बहुना चित्तमेवार्थानर्थयोः कारणमित्याह—यदात्मनीति द्वाभ्याम् । सत्त्वेनोपबृंहितं युक्तं अतएव शान्तं चित्तं यदात्मा न मय्यर्पितं आसक्तं भवति तदा पुमान् धर्मादीन् प्राप्नोति ॥ २५ ॥ यत् यदा तच्चित्तं रजस्वलं रजोगुणव्याप्तमिन्द्रियैर्विकल्पे विषयेऽर्पितमतः असन्निष्ठं ततस्ततो विषयेषु धावति तदा तस्य विपर्ययमधर्मादिकं भवतीति विद्धि ॥ २६ ॥ उक्तान्स्वाभिमतान्धर्मादिकं भवतीति विद्धि ॥ २६ ॥ उक्तान्स्वाभिमतान्धर्मादीन् स्पष्टतया व्याचष्टे—धर्म इति । प्रोक्तः प्रकृष्ट उक्तः ॥ २७ ॥ धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धितोऽन्यथाव्याख्यातत्वाद्यमादिष्वपि सङ्ख्यातः स्वरूपतो वा किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्ति न वेति संशयेन तद्विशेषं पृच्छति—यम इति पञ्चभिः । शत्रुसूदनस्य तव कामक्रोधादिशत्रुनिवारणोपायोपदेशो युक्त एवेत्याशयेन सम्बोधयति—अरिर्कशनेति । तत्र सामर्थ्यं सूचयन् पुनः सम्बोधयति—प्रभो इति ॥ २८ ॥ इष्टमभ्यर्हितं धनं च किम् ॥ २९ ॥ हे श्रीमन् । हे केशव परेति विद्यादीनां विशेषणम् श्रीर्मण्डनम् ॥ ३०-३१ ॥ हे सताम्पते इति सम्बोधनेन सतां कृतार्थत्वाय त्वयाऽवश्यं वक्तव्यमिति सूचयति । प्रश्नान् पृष्ठानर्थान् । विपरीतान् अशमादीन् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव स्पष्टीकरोति । यदेति । यदा सत्त्वेनोपबृंहितं सत्त्वेनोपबृंहितं सहितं अत एव शान्तं रागाद्यंकलुषितं चित्तं, आत्मनि अन्तरात्मनि मयि यदा अर्पितं भवेत्, तदा स पुमान् धर्म, ज्ञानं, वैराग्यं, ऐश्वर्यं च अभिपद्यते ॥ २५ ॥ उक्ताकार-विपरीताकारं चित्तं तु अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यापादकमित्याह । यदर्पितमिति । रजस्वलं रजस्तमसोऽप्युपलक्षणार्थम्, रजस्तमः प्रचुरमित्यर्थः । असन्निष्ठं देहासक्तं यत् चित्तं इन्द्रियैः अर्पितं, शब्दादिविषयेष्वर्पितमित्यर्थः । अत एव तद्विकल्पं शब्दादिविकल्प-सहितं सत् परिधावति । विषयेष्विति शेषः । तच्चित्तं विपर्ययमधर्मादिकारणं विद्धि ॥ २६ ॥ अन्यथा ध्याननिरासाय धर्मादि-चतुष्टयं विवृणोति । धर्म इति । यः धर्मः मद्भक्तिं कृत् मद्भक्तिसंपादकः, स एव शास्त्रेषु धर्मः प्रोक्तः । ऐकात्म्यदर्शनं सर्वेषामात्मना-मेकं परमात्मकत्वदर्शनं ज्ञानं च प्रोक्तम् । गुणेषु शब्दादिविषयेषु, असङ्गः वैराग्यं प्रोक्तं, अनर्थहेतुत्वपर्यालोचनपूर्विका विषयेष्व-नासक्तिवैराग्यमित्यर्थः । अणिमादयः सिद्धयश्च ऐश्वर्यम् ॥ २७ ॥ एवं धर्मादिषु निवृत्तेषु प्रसङ्गान्मुक्तिसाधनतयोक्तयमनियमाद्य-वान्तरभेदशमदमादिस्वरूपबुभुत्सया पृच्छति यमः कतिविध इत्यादिना । यम इति । हे अरिर्कशन हे प्रभो, यमः कतिविधः प्रोक्तः । नियमो वा नियमश्चापि कतिविधः प्रोक्तः । शमः कः, हे कृष्ण, तितिक्षा का, धृतिः का ॥ २८ ॥ किं दानमिति । दानं किं, तपः किं, शौर्यं किं, सत्यं किं, ऋतं किं, उच्यते । त्यागः कः इष्टमभ्यर्हितं सुखसाधनमित्यर्थः । धनं च किं, यज्ञः कः, दक्षिणा च का ॥ २९ ॥ पुंस इति । हे श्रीमन्, पुंसः बलं किञ्चित् । हे केशव, भगः कः, लाभश्च कः, विद्या का, ह्रीः का, परा श्रीः का, सुखं चापि किं दुःखमेव दुःखमपि किम् ॥ ३० ॥ क इति । परिडतः कः, मूर्खश्च कः, पन्थाः कः, उत्पथश्च कः, स्वर्गः कः नरकः कः स्वित्, बन्धुरस्त बन्धुरपि कः, गृहं किम् ॥ ३१ ॥ क इति । आढ्यः कः, दरिद्रः वा कः, कृपणश्च कः, ईश्वरः कः हे सत्पते साधुजनैकनाथ, एतान् प्रश्नान् पृष्ठानर्थान्, मम मह्यं ब्रूहि । विपरीतांश्च अज्ञमदमादीनपि मुक्तिविरोधीन् ब्रूहि ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रकार के धर्मों का पालन करने से चित्त में जब सत्त्व गुण की वृद्धि होती है और वह शान्त होकर आत्मा में लग जाता है; उस समय साधक को धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्य स्वयं ही प्राप्त हो जाते हैं ॥ २५ ॥ यह संसार विविध कल्पनाओं से भरपूर है। सच पूछो तो इसका नाम तो है, किन्तु कोई वस्तु नहीं है। जब चित्त इसमें लगा दिया जाता है, तब इन्द्रियों के साथ इधर-उधर भटकने लगता है। इस प्रकार चित्त में रजोगुण की बाढ़ आ जाती है, वह असत् वस्तु में लग जाता है और उसके धर्म, ज्ञान आदि तो लुप्त हो ही जाते हैं, वह अधर्म, अज्ञान और मोह का भी घर बन जाता है ॥ २६ ॥ उद्धव ! जिससे मेरी भक्ति हो, वही धर्म है; जिससे ब्रह्म और आत्मा की एकता का साक्षात्कार हो, वही ज्ञान है; विषयों से असङ्ग—निर्लेप रहना ही वैराग्य है और अणिमादि सिद्धियाँ ही ऐश्वर्य हैं ॥ २७ ॥ उद्धवजी ने कहा—रिपुसूदन ! यम और नियम कितने प्रकार के हैं ? श्रीकृष्ण ! शम क्या है ? दम क्या है ? प्रभो ! तितिक्षा और धैर्य क्या है ? ॥ २८ ॥ आप मुझे दान, तपस्या, श्रुता, सत्य और ऋतु का भी स्वरूप बतलाइये। त्याग क्या है ? अभीष्ट धन कौन सा है यज्ञ किसे कहते हैं ? और दक्षिणा क्या वस्तु है ? ॥ २९ ॥ श्रीमान् केशव ! पुरुष का सच्चा बल क्या है ? भग किसे कहते हैं ? और लाभ क्या वस्तु है। उत्तम विद्या, लज्जा, श्री तथा सुख और दुःख क्या है ? ॥ ३० ॥ पण्डित और मूर्ख के लक्षण क्या हैं ? सुमार्ग और कुमार्ग का क्या लक्षण है ? स्वर्ग और नरक क्या हैं ? भाई-बन्धु किसे मानना चाहिये और घर क्या है ? ॥ ३१ ॥ धनवान् और निर्धन किसे कहते हैं ? कृपण कौन है ? और ईश्वर किसे कहते हैं ? भक्तवत्सल प्रभो ! आप मेरे इन प्रश्नों का उत्तर दीजिये और साथ ही इनके विरोधी भावों की व्याख्या कीजिये ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच

अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चयः । आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥ ३३ ॥
 शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धाऽऽतिथ्यं मदर्चनम् । तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥
 एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः । पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहन्ति हि ॥ ३५ ॥
 शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः । तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ॥ ३६ ॥
 दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् । स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 ऋतं च स्रुता वाणी कविभिः परिकीर्तिता । कर्मससङ्गमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ॥ ३८ ॥
 धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः । दक्षिणा ज्ञानसन्देशः प्राणायामः परं बलम् ॥ ३९ ॥
 भगो म' ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः । विद्याऽऽत्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—अहिंसा सत्यम् अस्तेयम् असङ्गः ह्रीः असञ्चयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं मौनं स्थैर्यं क्षमा भयं शौचं जपः तपः होमः श्रद्धा आतिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिः आचार्यसेवनम् उभयोः सनियमाः द्वादश यमाः स्मृताः तात (एते) पुंसाम् उपासिताः हि यथाकामं दुहन्ति ॥ ३३-३५ ॥ बुद्धेः मन्निष्ठता शमः इन्द्रियसंयमः यमः दुःखसंमर्षः तितिक्षा जिह्वोपस्थजयः धृतिः ॥ ३६ ॥ दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागः तपः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यं समदर्शनं सत्यं ऋतं स्रुता वाणी कविभिः परिकीर्तिता कर्मसु असङ्गमः शौचं त्यागः संन्यासः उच्यते धर्मः नृणाम् इष्टं धनं यज्ञः अहं भगवत्तमः ज्ञानसन्देशः दक्षिणा परं बलं प्राणायामः मे ऐश्वर्यः भावः भगः मद्भक्तिः उत्तमः लाभः आत्मनि भिदाबाधः विद्या अकर्मसु जुगुप्सा ह्रीः ॥ ३७-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यमनियमानाह अहिंसेति त्रिभिः । अस्तेयं मनसाऽपि परस्वामिग्रहणम् । असंचयो विषयासंकल्पः । आस्तिक्यं धर्मं विश्वासः ॥ ३३ ॥ शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्वयम् । अतो द्वादश नियमाः । श्रद्धा धर्मोदरः ॥ ३४ ॥ उभयोः श्लोकयोरेव स्मृतास्ते यमा नियमाश्च । यद्वा उभयोः प्रवृत्तिनिवृत्तयोः । मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः स्मृता इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । हि यस्मादुपासिताः सेविताः संतः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण मोक्षमभ्युदयं च दुहंतीति ॥ ३५ ॥ मुमुक्षोरुपादेयान् शमादीन्हेत्याश्च दुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह शम इत्यादिना यावत्समाप्ति । एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः । शमो मज्जिष्ठता बुद्धेर्न तु शांतिमात्रम् । दम इन्द्रियसंयमो न चौरादिदमनम् । तितिक्षा विहितदुःखस्य संमर्षः सहनं न भारादेः । जिह्वोपस्थयोर्जयो वेगधारणं धृतिर्न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥ दंडो भूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं न धनार्पणम् । कामत्यागो भोगोपेक्षा तपो न कृच्छ्रादिः । स्वभावो वासना तस्य विजयः प्रतिबंधः शौर्यं न विक्रांतिः । समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं न यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ अन्यच्च । ऋतं सूनृता सत्या प्रिया च वाक् । एवं च ऋतसत्ययोः स्फुट एव विवेकः । क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यातुमादौ ततोऽर्थभेदेन शौचं व्याचष्टे । तस्यापि मलत्यागरूपत्वे त्यागाभेदप्रतीतेः । कर्मस्वसंगमोऽनासक्तिः शौचं त्यागस्तु संन्यास इति तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नृणामिष्टं धनं धर्मो न पश्चादिसाधारणम् । भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेव यज्ञः मदबुद्ध्या यज्ञोनुष्ठेयो न क्रियाबुद्धयेत्यर्थः । यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशो न हिरण्यादिदानम् । तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्नोते । दुर्दमनं बलं तच्च मनोदमनहेतुत्वात्प्राणायाम इति ॥ ३९ ॥ लाभं व्याचिख्यासुः प्रथमं भगं ततो भेदेन व्याचष्टे । लोके तयोरभेदप्रसिद्धेः । भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः । उत्तमो लाभस्तु मदभक्तिर्नपुत्रादिः । विद्या चात्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधो न ज्ञानमात्रम् । अकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वदर्शनं ह्रीर्न लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अहिंसेति त्रिकम् । “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” इति पतंजलिसूत्रे पंचैवोक्ता अत्र संख्यातो वैलक्षण्यं द्वादशेति ॥ ३३ ॥ आतिथ्यमतिथिसेवा । परार्थेहा परोपकारार्थं देहव्यापारः । एवम् “शौचसंतोषउपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इत्यत्रापि संख्यावैलक्षण्यम् ॥ ३४ ॥ श्लोकस्य प्राकृतत्वादुभयोरित्यनेन तदर्थेति चेदाह—यद्वेति । मुमुक्षोरिति—“यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित्” इत्युक्तेः स्मृता विहिताः । इत्यर्थ इति व्याख्येयम् । अत्र विहितत्वे । अभ्युदयं धर्मं ज्ञानं भक्तिं चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतेनैव शमादिव्याख्यानेनैव । तद्विपरीताः शमादिविपरीताः । आदिना जारादिग्रहः । विदितदुःखस्य कर्मोपस्थापितक्लेशस्य । आदिना श्यालिकादिगालिग्रहः । अनुद्वेगो भयाभावः । अन्तःकरणस्य स्विच्छत्वमेव शममुक्त्वा अन्तःकरणाधीनानामिन्द्रियादीनां च स्वस्वसंबन्धेनैव यमादिकं मेने मज्जिष्ठबुद्धिं विना केवला शांतिर्विगीतैव । इन्द्रियसंयम इति । स्वेन्द्रियदमनं विना स्वशिष्यादिदमनं हास्यास्पदमेव । दुःखसंमर्षः परावसानोत्थदुःखस्य शास्त्रविहितस्य ब्रह्मचर्यादिधर्मसेवनादेस्तस्यापि क्लेशदत्त्वेन दुःखत्वमेव, स्वेच्छयैव दुःखसहनं त्वार्हतानामिव मौढ्यमेव तत्प्रणीतशास्त्राणां वेदविरुद्धत्वादाशास्त्रत्वमेवेति । जिह्वोपस्थजयं विनान्यत्र धीरता व्यर्थैव ॥ ३६ ॥ द्रोहो जिघांसा । आदिना चान्द्रायणपराकादिग्रहः । यद्वा—अज्ञास्त्रीयप्रवृत्तिनिरोधेन शास्त्रीये प्रवृत्तिः स्वभावविजयः । समदर्शनम् ‘नारायणपराः सर्वे’ इत्याद्युक्तीत्या भोगानपेक्षा । एकादशी कार्तिकव्रतादौ या विहिता सैव तपः । स्वभावः स्त्रीयपाण्डित्यादिप्रकाशनं तस्य स्वाभाविकयोः कामक्रोधाद्यो राजसतामसयोर्भावयोश्च विजयः । प्रतिबन्धे शौर्यम् । समदर्शनम् ईर्ष्यासूयादिवैषम्यपरित्यागेन सर्वत्र स्वसुखदुःखालोचनम् । ‘आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखम्’ इति श्रीगीताक्तेः ॥ ३७ ॥ वाग्विषयमन्यदप्याह—अन्यच्चेति । ‘सूनृतं मंगलेपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि’ इति मेदिनी । तयोः शौचत्यागयोः । इत्यर्थ इति—न तु त्यागरूपत्वेनोभयोरैक्यमिति भावः । केवलसत्यभाषणे तु दोषवतां दोषकोर्तनमपि प्रसज्येत तस्मिंश्च सति निन्दा स्यात् सा च श्रोतॄणां सतामप्रियेति तस्याः सूनृतवाणीत्वाभावः स्यात् । पूर्वाचार्यास्तु सत्यं यथार्थाचरणम् । ‘ऋतं यथार्थभाषणम्’ इत्यनयोर्लक्षणं चक्रुः । पूर्वमष्टस्य त्रेतायुगधर्मस्य शौचस्य कर्मस्वनासक्तिः शौचमिदं लक्षणम् ‘अनापृष्टमपि त्र्यूर्गुरवो दीनवत्सलाः’ इति न्यायात् । एवं भगो ममेश्वरो भाव इत्यत्रापि ज्ञेयम् । त्यागः पुत्रकलत्रादिषु ममतात्यागः, न तु भोगमात्रत्यागः ॥ ३८ ॥ इष्टं इष्टसाधनम् । आदिना स्वर्णादिग्रहः । इत्यर्थ इति ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेर्विष्ण्वाराधनमेव यज्ञ इति भावः । आदिना गवादिग्रहः । ‘प्राणस्पंदन्तिरोधश्चेत्युपाया मनसो जये’ इत्युक्तेः । टीकायां सा च ज्ञानोपदेश इति—ज्ञानोपदेशो यस्मात्सः । ज्ञानोपदेशप्राप्तिहेतुराचार्यं भक्तिविशेष इत्येवार्थः । न हि यजमानो ज्ञानोपदेशं करोति यथा हिरण्यादिदक्षिणामिति । यद्वा भगवत्तमः स्वयं भगवद्रूपः श्रीकृष्णोऽहमेव यज्ञः यज्ञज्ञानेनैव सर्वयज्ञफलाप्राप्तेः । ‘सर्ववेदाः सर्वं विद्याः सशास्त्राः यज्ञाः सर्वं इव्यश्च कृष्णः । विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ।’ इति महाभारतोक्तेः । तस्मिंश्च ज्ञाने यः

संदेशः संवादः आचार्यानुकूलं वचः तदाज्ञानुष्ठानं वा स एव दक्षिणा तत्संतोषकरत्वाज्ञानपर्यायकत्वाच्चेति संदर्भः । विश्वनाथस्तु-
अहं भगवत्तमो वसुदेवनन्दन एव यज्ञः मज्जन्मयात्राद्युत्सव एव यज्ञबुद्धयानुष्ठेय इत्यर्थः, न तु नश्वरफलोन्मेषादिः । ज्ञान-
स्योत्सवान्ते मत्कीर्तनादिस्सानुभवस्य सन्देशः स्वेष्टमित्रेषु ज्ञापनैव दक्षिणा न तु धनवस्त्रार्चणम् । निर्हेतुकपरदुःखप्रहाणेच्छा
दयेति लोकप्रसिद्धलक्षणत्वात् विलक्षणलक्षणं कृतम् ॥ ३९ ॥ ततो लाभात् । तयोर्भगलाभयोः । इत्यर्थः इति-विषयाद्यर्थोधीनतेति
भावः । आदिना स्त्रीर्त्वादिग्रहः । मम ऐश्वरो भावो ममैश्वरत्वं भगः न तु जीवानां ब्रह्मेन्द्रादीनामीश्वरत्वमित्यर्थः । अपृष्टस्य
भगस्य व्याख्याने हेतुमाह-लोके तयोर्लाभभगयोः । भावोत्र प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारिभूतो धर्मविशेषः, स चैश्वर्यादिषाड्गुण्यमेवेति
तथा व्याख्यातम् भेदो मत्तोहं देवोहं बालोहं युवाहमित्यादिभेदस्तस्य बाधः । 'त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता' इति न
त्वधीना व्याकरणाद्या । अकर्मसु पापेषु जुगुप्सा लोकनिन्दोत्थैव । तत्राप्रवृत्तिहेतुर्हीः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यमानाह—अहिसेति । अहिंसा परपीडावर्जनम् । सत्यं हितप्रिययथार्थभाषणम् । अस्तेयं मनसाऽपि परस्वग्रहणसंकल्प-
राहित्यम् । असङ्गः काष्ठासक्तिराहित्यम् । ह्यस्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । असञ्चयः अपरिग्रहः । आस्तिक्यं शास्त्रोक्ते विरवासः ।
ब्रह्मचर्यं स्त्रीसम्पन्धराहित्यम् । स्थैर्यं धर्मे सत्यसंकल्पत्वम् । क्षमाऽपराधेऽपि क्रोधाभावः । अभयं भयराहित्यम् ॥ ३३ ॥
नियमानाह—शौचमिति । शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् । अतो द्वादश नियमाः । तत्र बाह्यं मृज्जलादिभिर्दहस्य आभ्यन्तरं
कर्मस्वसक्तिभरावबिन्तनादिभिरन्तःकरणस्य जपो गायत्र्यादेः श्रद्धा सच्छास्त्रोक्ते आदरः । आतिथ्यमतिथिसत्कारः । स्फुटमन्यन् ॥
एतदिति । हे तात ! एते उभयोः श्लोकयोः प्रवृत्तिमार्गयोर्वा द्वादश नियमेन सहिता यमाः स्मृताः । अत्र मुमुक्षोर्यमाः मुख्याः एते
उपासिताः अनुष्ठिताः सन्तः पुंसां यथाकामं कामनानुसारेण मोक्षाभ्युदयादिकलं दुहन्ति पूरयन्ति ॥ ३५ ॥ मुमुक्षोरूपादेयान्
शमादीन् हेयांश्च दुःखादीन् प्रसिद्धेभ्यो वैलक्षण्येन लक्षयति-शम इति । शमादिभिरेव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः । बुद्धेर्या
मज्जिष्ठता सा शमः न तु शान्तिमात्रम् । इन्द्रियाणां संयमः वशीकृत्य विषयेभ्यो निवर्तनमेव दमः न चौरादिदमनमात्रम् । विहित-
दुःस्वस्य संयमः सहनमेव तितिक्षा न भारादेः सहनमात्रम् । जिह्वोपस्थयोगधारणं धृतिः न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥ दण्डेति ।
दण्डो भूतद्रोहस्तस्य न्यासस्त्याग एव परं दानं न तु धनार्पणमात्रम् । कामत्यागो भोगानपेक्षैव तपः न कृच्छ्रादिस्वभावो वासना
तस्य विजयः । प्रतिबन्ध एव शौर्यं न तु बाह्यविजयमात्रम् । समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनमेव सत्यविषयत्वात्सत्यं न तु यथार्थ-
भाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ श्रुतमिति । सत्यस्यैवावान्तरभेदः श्रुतं तच्च सन्नृता वाणी हितप्रिययथार्थविषया वाक् एतेन सत्यभूतनिन्दाया
निवृत्तिः तस्याः सन्नृताभावात् कर्मसु लौकिकालौकिकन्यापारेष्वसङ्गः कर्तृत्वाभिमानराहित्यमेव शौचं न तु स्नानादिना
मलनिराकरणमात्रम् । पूर्वमपृष्टस्यापि शौचस्य लक्षणम् । 'अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ।' इति न्यायात् । एवं 'भगो म
ऐश्वरो भाव' इत्यत्रापि संन्यासः । इहामुत्र सर्वक्रियाफलत्यागः कलत्रादौ ममतात्यागो वा त्यागः न गृहादित्यागमात्रम् ॥ ३८ ॥
धर्म इति । नृणामिष्टं परमार्थं धनं धर्म एव न तु वित्तपश्यादिमात्रम् । भगवत्तमः पूर्णज्ञानदिमानहमेव यज्ञः मद्बुद्ध्या
यज्ञोऽनुष्ठेयो न क्रियाबुद्धयेत्यर्थः । यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न हिरण्यादिदानमात्रम् । यतो ज्ञानोपदेशेन यज्ञरूपं
मां प्राप्नोति । दुर्दमदमनं हि बलं प्रसिद्धं तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायाम एव न तु शारीरमात्रम् । दया लोकप्रसिद्ध-
त्वाज्ज्ञोक्ता ॥ ३९ ॥ भग इति । भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदो मदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यं न तु दैवानुकूल्यमात्रम् । उत्तमो
लोभास्तु मद्भक्तिरेव न तु पुत्रादिमात्रम् । विद्या चात्मनि प्रसीताया भिदाया भेदस्य बाधो न तु ज्ञानमात्रम् । अकर्मसु निषिद्धकर्मसु
जुगुप्सा हेयत्वबुद्धिः ह्रीः न तु तत् कृत्वा लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

अहिसेति त्रिकम् । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमा इति पतञ्जलिसूत्रे पञ्चानां परिग्रहोऽत्र तु द्वादशानामिति
संख्यातो वैलक्षण्यम् एवम् । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इत्यस्मिन् सूत्रे पञ्चानां नियमानाम् परिग्रह इह तु
द्वादशानामिति तत् एव तत् ॥ ३३ ॥ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति तत्र बाह्यं मृज्जलादिभिः कायादिप्रक्षालनम् । आभ्यन्तरं मैत्र्यादिभि-
श्चित्तमलानां प्रक्षालनम् । जपश्च स्वाध्यायापरपर्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां सुलभूचारणम् । तपश्चान्द्रायणादि एकादश्यादिग्रतं वा ।
सूत्रे निष्कामतया सर्वक्रियाणां परमेश्वरेऽर्पणलक्षणमीश्वरप्रणिधानम् ! अत्र तु स्वरूपतो विलक्षणानां होमादीनां परिग्रह इति
वैलक्षण्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥ प्रथमार्थे मूलोक्तपद्यस्य मूल एवं संख्यापरिग्रहस्य कुत्राप्यनुकत्वात् अधिकारिनिर्णयानभिधानाच्च
यदेति । अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थायाम् अभ्युदयं स्वर्गादि ॥ ३५ ॥ एतेनैव शमादिलक्षणेन अत्र बुद्धेर्भगवद्विज्ञायाः शमत्वोक्त्या
बुद्धयधीनानामिन्द्रियादीनां स्वसम्बन्धैर्नैव यमादिकं भगवान्मेने इति महाजनवैलक्षण्यम् ॥ ३६ ॥ तस्य ब्रह्मणः । सत्यविषयत्वात्

परमार्थसत्यब्रह्मकर्मकत्वात् ॥ ३७ ॥ ऋतसत्यनेत्रमित्यादौ ऋतस्य सत्याद्यन्तत्वादन्यच्चेत्युक्तम् । अपृष्टस्यापि शौचस्याभिधाने हेतुं व्याचष्टे क्रमप्राप्तमिति । ततः शौचात् भेदेन पृथक्त्वेन तत्र हेतुः तस्यापीति । शौचस्यापि द्विविधस्य कायमनोमलत्यागरूपत्वेन लोके त्यागादभेदप्रतीतेः अनासक्तिरेव शौचं न मलत्यागमात्रं संन्यास एव त्यागो नतु प्रत्यापत्तिरूपं सर्वस्वदानमात्रम् । तयोः शौचत्यागयोः ॥ ३८ ॥ धर्म एव धनं न पश्चादि । कुतः साधारणं सर्वसाधारणत्वात् । साच ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्योपदेशो यस्मात् सः ज्ञानोपदेशो हेतुराचार्यभक्तिविशेष एव मुख्या दक्षिणा न हिरण्यादिदानमात्रमित्यर्थः । अन्यथा शिष्यस्य यजमानस्य ज्ञानोपदेशकर्तृत्वेनाचार्यत्वापत्तेः तेन ज्ञानोपदेशेन तच्च बलम् । ननु दयायाः किं लक्षणं प्रोक्तमित्यत आह । लोकप्रसिद्धैवेति निर्हेतुक-परदुःखग्रहाणेच्छा कृपेति लोकप्रसिद्धिलक्षणयैवाभिप्रेतेति न विलक्षणं तल्लक्षणं कृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ लाभं क्रमप्राप्तं ततो लाभात् । भेदेन पृथक्त्वेन अपृष्टस्यापि भगव्य व्याख्याने हेतुमाह । लोके तयोरिति । तयोर्लाभभगयोः भावोऽत्र प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो धर्मविशेषः । स चैश्वर्यादिषाङ्गण्याभेदेति तथा व्याख्यातं भेदो मर्त्योऽहं देवोऽहं बालोऽहं युवाहमित्यादि बुद्धिस्तस्या बाधः न ज्ञानमात्रम् । शास्त्रार्थज्ञानमात्रं विद्या ॥ ४० ॥

भीमदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

अभयमिति पदम् अन्यस्यात्स्वस्य भयाभावात् अभयान्तरं द्वादशस्वस्मादन्येषां च भयाभावश्च विवक्षितः उभयोद्वादश अभयमिर्युभयविवक्षया तत्रोच्चारणम् अत उभयेषां द्वादशत्वं पूर्णं स्यात् ॥ ३३-३६ ॥ स्वभावविजयः मनुष्यादिस्वभावविजयः क्षुत्पिपासानभिभूतत्वं अपक्षपातेन दर्शनम् ॥ ३७ ॥ यथा दृष्टार्थविषया वागृतम् ऋतसत्ययोर्भेदः कर्मस्वसङ्गमः कर्तृत्वाभिमानाभावः संन्यासः फलत्यागः ॥ ३८ ॥ भगवत्तमः अतिशयितज्ञानादिमान् ज्ञानसंदेशः ज्ञानप्रदानम् ॥ ३९ ॥ ऐश्वरो भावः ईश्वर-सम्बन्धी स्वभावः ऐश्वर्यवीर्यशः प्रभृतयः आत्मनि भिदाभावः देवत्वमनुष्यात्वाद्यभिमाननिवृत्तिः अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा द्वीः ॥ ४० ॥

भीमद्वीराद्यव्याख्या

यमाभ्रियमांश्च परिगणय दर्शयति सार्धद्वयेन । तत्राद्यश्लोकोक्ता यमाः शौचाद्यस्तु नियमा इति विवेकः । उभयोः श्लोकयोर्द्वादश स्मृताः तत्र शौचमान्तरं बाह्यं चेति शौचादीनां द्वादश संख्यावगन्तव्या यद्वा अभयशब्देन स्वस्यान्येभ्यः स्वस्मादन्येषां च भयाभावश्च विवक्षित इति तेनान्यतरेण साकं शौचादीनां द्वादशत्वमवगन्तव्यम् अहिंसा भूताद्रोहचिन्ता सत्यं भूतहितावहं वचः अस्तेयं मनसापि परस्वग्रहणम् असङ्गः कथ्यनासक्तिः द्वीस्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति असञ्जोयः अपरिग्रहः आस्तिक्यं शास्त्रार्थ-विश्वासः ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यं मौनं वृथालापवर्जनं स्थैर्यमचाञ्छल्यं क्षमा तितिक्षा तस्याः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ ३३ ॥ शौचं शास्त्रीय-कर्मयोग्यता जपो मन्त्रावृत्तिः तपः शास्त्रीयकायकलेशः श्रद्धा चिकीर्षितविषयस्वरा आतिथ्यमतिथिभोजनं तीर्थाटनं तीर्थयात्रा परार्थेहा परोपक्रिया तुष्टिर्यदृच्छालाभसन्तुष्टिः ॥ ३४ ॥ किमेभ्य इत्यत आह । पुंसामिति । उपासिता अनुष्ठिता पते हे तात ! यथाकामम् इच्छानुसारं दुहन्ति फलन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ शमादीनां स्वरूपं विवृणोति । शम इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः बुद्धेर्मज्जिता या सा शमः न तु शान्तिमात्रमित्यर्थः । इन्द्रियसंयमो बाह्येन्द्रियनियमनं न चौरादेर्दमनमात्रं दुःखसंमर्षो दुःखस्य सहनं न भारादेः जिह्वोपस्थयोर्वेगधारणं श्रुतिः नत्वनुद्देशमात्रम् ॥ ३६ ॥ दण्डो भूतद्रोह-स्वस्य त्यागो दानं न धनार्पणमात्रं कामत्यागो भोगानपेक्षा तपो न कृच्छ्रादिः स्वभावविजयः क्षुत्पिपासाद्यनभिभूतत्वं शौर्यं नतु शत्रुविजयमात्रं समदर्शनं तारतम्यापोहेन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनं सत्यं न यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ सुनुता यथादृष्टार्थविषया वाणी श्रुतं नतु प्रियभाषणमात्रं कर्मस्वसङ्गमः कर्तृत्वाभिमानाभावः शौचं नतु स्नानादिजन्यमात्रं शौचमपृष्टमप्याभिप्रेतत्वाद्य-ख्याते संन्यासः कर्मफलत्यागस्त्याग उच्यते नतु कर्मत्यागः ॥ ३८ ॥ नृणां धर्मो मद्भक्तिरुद्धर्मः इष्टं धनं नतु वित्तमात्रं भगवत्तमोऽति-शयितज्ञानशक्त्यादिमानहं यज्ञः स्वर्गापवर्गसाधनभूतो हि यज्ञः स चाहमेवेत्यर्थः । ज्ञानसंदेशो ज्ञानं संदिश्यते सम्यगुपदिश्यते येन तद्विद्धि प्रणिपातेन परिग्रहेन सेवयेत्याद्युक्तेन प्रणिपातसेवादिना स ज्ञानसंदेशो दक्षिणा नतु हिरण्यादिदानमात्रं प्राणायामः परं बलं नतु दुर्मददमने बलम् ॥ ३९ ॥ यज्ञोऽहं भगवत्तम इत्युक्तं कस्तर्हि भग इत्यभिप्रायमालक्ष्य तं व्याचष्टे । भगो म ऐश्वरो भाव इति ईश्वरसम्बन्धिस्वभावः ऐश्वर्यवीर्यशः प्रभृतयः परदुःखनिराचिकीर्षा दया लोकप्रसिद्धैवेति न व्याख्याता उक्तमोक्तृष्ठा मद्भक्तिरेव लाभो नतु पुत्रादिः आत्मनि भिदाभावो देवमनुष्यत्वाद्यभिमाननिवृत्तिर्विद्या नतु ज्ञानमात्रम् अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वदर्शनं द्वीर्नतु लज्जामात्रमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयभक्ततीर्थकृता पदरत्नावली

विपरीतमुक्तेभ्योऽन्यदोषः ॥ ३३-३५ ॥ दुहन्ति फलानीति शेषः ॥ ३६-३७ ॥ दण्डन्यासः अशास्त्रविहितदण्डन्यासः दण्डन्यास इति वा पाठः स्वभावविजयः स्वमनोजयः समदर्शनं यथावस्तुदर्शनम् ॥ ३८ ॥ कर्मस्वसङ्गः नाहङ्कृतं ॥ ३९ ॥ इष्टं धनं धर्मः भगवत्तमोऽहं यज्ञः यज्ञेन इव्य इत्यर्थः ज्ञानसंदेशः ज्ञानोपदेशः दक्षिणा ऐश्वरो भावो ममेश्वरत्वभावनं भगः आत्मनि भिदाबोधः सर्वतः बिलक्षणो हरिरिति ज्ञानं विद्या ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहिंसेति त्रिकम् उभयोरिति यमे नियमे चेत्पर्यः ॥ ३३-३५ ॥ अन्तःकरणस्य स्वनिष्ठत्वमेव शममुक्त्वा अन्तः करणाधीनामिन्द्रियादीनां च स्वस्वसम्बन्धेनैव यमादिकं मेने ॥ ३६ ॥ समदर्शनं नारायणपराः सर्वे इत्यादिरीत्या ॥ ३७-३८ ॥ टीकायां सा च ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्योपदेशो यस्मात्सः ज्ञानोपदेशप्राप्तिहेतुराचार्ये भक्तिविशेष इत्येवार्थः नहि यजमानो ज्ञानोपदेशं करोति यथा हिरण्यादिदक्षिणामिति यद्वा भगवत्तमः स्वयं भगवद्रूपः श्रीकृष्णाख्योऽहमव यज्ञो मज्ज्ञानेनैव यज्ञफलप्राप्तेः 'सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः सर्वे यज्ञाः सर्व ईड्यश्च कृष्णः विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् ! सर्वयज्ञाः समाप्ता' इति महाभारतोक्तेः तस्मिन् ज्ञाने यः संदेशः सम्वादः आचार्य्यानुकूलं वचः तदाज्ञानुष्ठानं वा स एव दक्षिणा तत्सन्तोषकरत्वात् ज्ञानपर्यायकत्वाच्च ॥ ३९ ॥ भिदा मर्त्योऽहं देवोऽहं बालोऽहं युवाहमित्यादिबुद्धिस्तस्या बाधः ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमद्विभक्ततीर्थकृता सारार्थदर्शिनी

यमनियमानाह । अहिंसेति द्वाभ्याम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्वयम् अतो द्वादश नियमाः उभयोः श्लोकयोरे स्थितास्ते यमा नियमाश्च यथा यथावदेव कामं पूरयन्तीति यमनियमौ मन्मते अन्यमते च तुल्यसंख्याकौ तुल्यलक्षणौ च अनयोरपि भगवन्मते वैलक्षण्यं सम्भवेदित्याशङ्क । निवृत्त्यर्थमेवैतत्प्रश्नोत्तरैः ज्ञेयं ॥ ३३-३५ ॥ साधकानामुपादेयान् शमादीनाचार्यान्तर-वैलक्षण्येन लक्षयति । शम इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । बुद्धेर्मन्निष्ठता शम इति मन्निष्ठबुद्धित्वं विना केवला शान्तिर्विगीतैव इन्द्रियसंयम इति स्वेन्द्रियदमनं विना स्वशिष्यादिदमनं हास्यास्पदमेव दुःखसंमर्ष इति परादमाननोत्थस्य दुःखस्य शास्त्रविहितस्य दुःखस्य वा सहनेन तितिक्षा तेन विना तु स्वेच्छयेव शीतोष्णादिदुःखसहनं मौढ्यमेव जिह्वोपस्थस्य जयं विना अन्यत्र धीरता व्यर्थैव ॥ ३६ ॥ दण्डन्यासः भूतमात्रस्यैव द्रोहत्यागो दानं धनार्पणमात्रं तु न किमपि भोगोपेक्षा एकादशीकार्तिकप्रतापौ या विहिता सैव तपः नतु कृच्छ्रादि स्वभावः स्वीयपाण्डित्यादिविख्यापनं तस्य स्वाभाविकयोः कामक्रोधाद्योश्च राजसतामसयोर्भावयोश्च विजयः प्रतिबन्धं शौर्यं नतु विक्रमः समदर्शनम् ईर्ष्यासूयादिवैषम्यपरित्यागेन सर्वत्र स्वसमसुखदुःखालोचनम्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! । सुखं वा यदि वा दुःखमिति ॥

श्रीगीतोक्तेः नतु यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ सूनृता वाणी सत्या प्रिया च या वाणी सैव नतु यथार्थभाषणमात्रं तथात्वे दोषत्वे दोषवतां दोषकीर्तनमपि प्रसज्येत तस्मिन् सति निन्दा स्यात् सा च सतां श्रोतृणासप्रियेति तस्याः सूनृतवाणीत्वाभावः स्यात् पूर्वोपाचार्यास्तु सत्यं यथार्थोचरणम् ऋतं यथार्थभाषणमित्यनयोर्लक्षणं चक्रुः कर्मसु अनासक्तिः शौचं नतु केवलं शुचित्वमेवेति पूर्वमपृष्टस्य त्रेतायुगधर्मस्य शौचस्य लक्षणमिदमनपृष्टमपि त्रयुगुरवो दीनवत्सला इति न्यायात् एवं भगो म ऐश्वरो भाव इत्यत्रापि ज्ञेयं त्यागः संन्यासः कलत्रपुत्रादिममतात्यागः नतु भोगत्याग एव त्यागः ॥ ३८ ॥ धर्म एव इष्टं धनं न गवाश्वादि अहं भगवत्तमो वसुदेवनन्दन एव यज्ञः मज्जन्मयात्राद्युत्सवो यज्ञबुद्ध्याऽनुष्ठेय इत्यर्थः । नतु नश्वरफलोऽश्वमेधादिः ज्ञानस्य उत्सवान्ते मत्संकीर्तनादिरसानुभवस्य संदेशः स्वेष्टमित्रेषु ज्ञापनैव दक्षिणा नतु धनवस्त्रार्पणं दुर्दमदमनं बलं तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायामः ॥ ३९ ॥ दया लोकप्रसिद्धेति न सा लक्षिता मम ऐश्वरो भावो ममैव ईश्वरत्वं भगः नतु जीवातां ब्रह्मरुद्रादीनामीश्वरत्वमिदमर्थः मद्रक्तिलाभ एव लाभो नतु पुत्रादिलाभः आत्मनि जीवात्मनि अविद्याकृता भिदा अनात्मत्वं तस्या बाध एव विद्या यदुक्तं त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृतेति न त्वधीता व्याकरणाद्या अकर्मसु पापेषु जुगुप्सा लोकनिन्दोत्थैव तत्रापवृत्तिहीनं लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदद्विविधम् अतो द्वादशसंख्यापूर्तिः ॥ ३४ ॥ उभयोः श्लोकयोः पूर्वं यमा उत्तरे नियमा इत्यर्थः । यथाकामं तथासङ्कल्पं मुक्तिं भुक्तिं च दुहन्ति पूरयन्ति ॥ ३५ ॥ शमादीन व्याचष्टे । शम इति । शमशब्दः शान्तिमात्रपरत्वेन

प्रतीयते वस्तुतस्तु एक एव भगवान् सर्वात्मतो द्वेषादीन् विहाय तं शान्तो भूत्वा भजामीति बुद्धेर्मन्निष्ठता शमः दमशब्दः बाह्य-
शब्दादिदमनपरतया प्रतीयते विक्षेपतस्तु सर्वोपद्रवकारणीभूतैकादशेन्द्रियाणां निग्रहः इन्द्रियनिग्रहेण दान्तो भूत्वा मा भजेदिति
फलितोऽर्थः दुःखानां त्रिविधानां सम्मर्षः सहनं न भारादेः शिश्नादेरत्रपस्य मद्विज्ञानभक्तयोरनधिकारात् तज्जयो धृतिः नानुद्वेग-
मात्रम् ॥ ३२ ॥ दण्डवत्परपीडाजनकवचनदित्यागो दानं न वक्ष्याद्यर्पणमात्रम् कामत्यागः दुर्वासनात्यागस्तपः न कृच्छ्रचान्द्रायणादि
स्वभावस्य शास्त्रविरुद्धायाः प्रकृतेर्विजयः शौर्यं न विक्रान्तिः समस्य सर्वत्र हेतुतया स्थितस्य दर्शनं सत्यं न यथार्थकथन-
मात्रम् ॥ ३३ ॥ सूनृता सत्या प्रिया च वाणी ऋतम् क्रमप्राप्तं त्यागं व्याचष्टे स्वाश्रमकर्मसु तत्फलत्यागेन असङ्गमरूपः 'यस्तु
कर्मफलत्यागो स त्यागीत्यभिधीयते' इति वचनात् तेष्वेवेश्वरे युक्तेषु शौचं तच्छुद्धिरूपः कर्मशुद्धिर्मदर्पणमिति वचनात् स्वातन्त्र्य-
परित्यागपूर्वकोः यः मयि मदात्मकत्वेन स्वस्य सम्यङ्न्यासश्च त्याग उच्यते नतु गृहादित्यागमात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इष्टं धनं धर्मः
'स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे' इति पूर्वोक्तः । नतु पश्चादि भगवत्तमः निःसमानातिशयैश्वर्यवानहं यज्ञः सर्वपुरुषार्थ-
साधनं नतु कर्ममात्रम् दक्षिणा च ज्ञानसन्देशः नतु सुवर्णादिदानमात्रं मनोदमनहेतुत्वात्परं बलं प्राणायामः ॥ ३९ ॥ मे मम
यो भावः 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्येवंभूतः स भगः नतु प्राकृत ऐश्वर्यादिमात्रं भगवद्भक्त्यर्थ इत्यर्थः । नतु तव भावः
जीवस्य कथं घटेत इत्यत आह । ऐश्वर इति । ईश्वरस्य मम असाधारणः अयमैश्वरः जीवस्तु तत्समतां मुक्तौ प्राप्नोतीति भावः ।
'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति श्रीमुखवचनान्तरं उत्तमो मोक्षहेतुत्वाच्च
लाभो मद्भक्तिरेव आत्मनि भिदाऽब्रह्मात्मकत्वभ्रमतः केवलभेदस्तद्बाधो विद्या नतु तार्किकाद्यभिमतं केवलभेदज्ञानं तत्त्वमसीतिश्रुतेः—

एकं समस्तं यदि ह्यस्ति किञ्चित्तत्तदच्युते नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहमिति ॥

विष्णुपुराणान्तरं अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वबुद्धिः न लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यमानाह—अहिंसा परपीडावर्जनम् । सत्यं हितप्रियं यथार्थभाषणम् । अस्तेयं मनसापि परस्वग्रहणसङ्कल्परहितम् ।
असङ्गः काप्यासक्तिराहित्यम् । ह्रीस्वरूपं स्वयमेव वदयति—असञ्चयः अपरिग्रहः । आस्तिक्यं शास्त्रोक्ते विश्वासः । ब्रह्मचर्यं
स्त्रीसम्बन्धराहित्यम् । मौनं वृथालापराहित्यम् । स्थैर्यं धर्मसत्यसङ्कल्पत्वम् । क्षमा परापरावेऽपि क्रोधाभावः । अभयं
भयराहित्यम् ॥ ३३ ॥ नियमानाह—शौचमिति । शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् । अतो द्वादशनियमाः । तत्र बाह्यं मृज्जलादि-
भिर्देहस्य आभ्यन्तरं कर्मस्वसक्तिभगवच्चिन्तनादिभिरन्तःकरणस्य । जपे गायत्र्यादेः । श्रद्धा सञ्छास्त्रोक्ते आदरः । आतिथ्यमतिथि-
सत्कारः ॥ ३४ ॥ एत उभयोः श्लोकयोः द्वादशनियमेन सहिता यमाः स्मृता उक्ताः अप्रतारकत्वं सूचयन्नेहेन सम्बोधयति—हे
तातेति । एतेषां फलमाह—पुंसांमिति । एते उपासिता अनुष्ठिताः सन्तः पुंसां यथाकामं कामनानुसारेण मोक्षाभ्युदयादिकलं
दुहन्ति पूरयन्ति । अत्र सन्देशो नास्तीत्याह—हीति ॥ ३५ ॥ मुमुक्षोरुपादेयानां शमादीनां हेयानां च दुःखादीनां महाजनप्रसिद्धेभ्यो
वैलक्षण्येन लक्षणान्याह—शम इत्यादिना यावत्समाप्ति । एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः । बुद्धेर्या मन्निष्ठता स
शमः । न तु शान्तिमात्रम् । इन्द्रियाणां संयमः । वशीकृत्य विषयेभ्यो निवर्त्तनमेव दमः । न चौरादिदमनमात्रम् । विहित-
दुःखस्य सम्मर्षः सहनमेव तितिक्षा न भारादेः सहनमात्रम् । जिह्वोपस्थयोर्वेगधारणं धृतिः । न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥ दण्डो
भूतद्रोहस्तस्य न्यासस्त्याग एव परं दानम् न तु धनार्पणमात्रम् । कामत्यागो भोगानपेक्षैव तपः न कृच्छ्रादि । स्वभावो वासना तस्य
विजयः प्रतिबन्ध एव शौर्यम् न तु बाह्यशत्रुविजयमात्रम् । समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनमेव सत्यविषयत्वात्सत्यम् । न तु
यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ सत्यस्यैवावान्तरभेदश्चतुर्षु तच्च सूनृता वाणी हितप्रिययथार्थविषया वाक् । कर्मसु लौकिकालौकिक-
व्यापारेष्वसङ्गः कर्तृत्वाभिमानराहित्यमेव शौचम् । न तु स्नानादिना मलनिराकरणमात्रम् । सन्न्यासः इहामुत्र सर्वक्रियाफलत्याग
एव त्यागः न गृहादित्यागमात्रम् ॥ ३८ ॥ नृणामिष्टं परमार्थं धनं धर्म एव, न तु वित्तपश्चादिमात्रम् । भगवत्तमः पूर्णज्ञानादि-
मानहमेव यज्ञः, मद्भक्त्या यज्ञोऽनुष्ठेयो, न क्रियाबुद्धयेत्यर्थः । यज्ञार्थदानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः । न हिरण्यादिदानमात्रम् ।
यतो ज्ञानोपदेशेन यज्ञरूपं मां प्राप्नोति । दुर्दमदमनं हि बलं प्रसिद्धं तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायाम एव न तु शारीर-
मात्रम् ॥ ३९ ॥ भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदीयमैश्वर्यादिषाङ्गुण्यम् न तु पुण्यमात्रम् । उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिरेव न तु
पुत्रादिमात्रम् । विद्या चात्मनि प्रतीतस्य देवमनुष्यादिभेदस्य बाधो न तु ज्ञानमात्रम् । अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा
हेयत्वबुद्धिः । न तु तत्कृत्वा लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यमान् नियमांश्च परिगणय्य दर्शयति अहिंसेति सार्द्धद्वयेन । अहिंसेति । अहिंसा अभूतद्रोहचिन्ता, सत्यं भूतहितावहं वचः अस्तेयं मनसापि परस्वामिग्रहणं, असङ्गः काप्यनासक्तिः, ह्रीर्लज्जा, तस्याः स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । असंचयोऽपरिमहः, आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः, ब्रह्मचर्यमष्टधा स्त्रीसङ्गराहित्यं मौनं वृथालापवर्जनं स्थैर्यमचाञ्छल्यं, क्षमां तितिक्षा च तस्याः स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति ॥ ३३ ॥ शौचमिति । शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता, तच्च आन्तरं बाह्यं चेति द्विविधम् । जपो मन्त्रावृत्तिः, तपः शास्त्रीयः कायक्लेशः, होमः प्रसिद्धः, श्रद्धा चिकीर्षितविषया त्वरा, आतिथ्यमतिथिभोजनं मदर्चनं ममार्चार्चनं, तीर्थाटनं तीर्थयात्रा, परार्थेहा परोपक्रिया तुष्टिर्यदृच्छालाभसंतोषः । आचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥ एत इति । उभयोः श्लोकयोः एते सनियमाः यमाः, द्वादश स्मृताः । हे ताव, उपासिता अनुष्ठिताः एते, पुंसां यथाकाममिच्छानुसारं, दुहन्ति फलयन्ति हि ॥ ३५ ॥ अथ क्षमादीनां स्वरूपं विवृणोति शम इत्यादिना यावदध्यायम् । एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः । शम इति । बुद्धेः या मज्जिष्ठता, सा शमः, न तु शान्तिमात्रमित्यर्थः । इन्द्रियसंयमः बाह्येन्द्रियनियमनं दमः, न तु चौरावैर्दमनमात्रं, दुःखसंमर्षः दुःखसहनं तितिक्षा, न तु भारादेः सहनं, जिह्वा च उपस्थश्च तयोर्जयो वेगधारणं धृतिः, न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥ दण्डन्यास इति । दण्डो भूतद्रोहस्तस्य न्यासस्त्यागः, परं दानं, न तु धनार्पणमात्रं, कामत्यागः भोगानपेक्षा तपः स्मृतं, न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, स्वभावविजयः क्षुत्पिपासाद्यनभिभूतत्वं शौर्यं, न तु शत्रुविजयमात्रं, समदर्शनं तारतम्यत्यागेन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनं चैव सत्यं, न तु यथार्थ-भाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ श्रुतमिति । सूनुता यथादृष्टार्थविषया वाणी श्रुतं, इति कविभिर्ज्ञानिभिः, परिकीर्त्तिता न तु प्रियभाषणमात्रमश्रुतं, इति श्रुतसत्ययोर्विवेकः । कर्मसु असंगमः कर्तृत्वाभिमानाभावः शौचं, न तु स्नानादिजन्यमात्रं शौचमपष्टमपि स्वाभिप्रेतत्वाद्वाच्यारूपातं, त्यागः फलत्यागः, संन्यासः उच्यते । न तु कर्मत्यागः ॥ ३८ ॥ धर्म इति । नृणां धर्मः मद्रक्तिः कृद्धर्मः, इष्टं धनं न तु विच्यमात्रं, भगवत्तमः अतिशयितज्ञानशक्त्यादिमान्, अहं यज्ञः स्वर्गोपवर्गसाधनभूतो हि यज्ञः स चाहमेवेत्यर्थः । न तु नश्वरफलोऽश्वमेधादिः । ज्ञानसंदेशः । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' इत्याद्युक्तेन प्रणिपातसेवादिना प्रसन्नतां प्राप्य ज्ञानोपदेशानं, दक्षिणा, न तु हिरण्यदिदानमात्रं, प्राणायामः परं बलं न तु दुर्मदबलम् ॥ ३९ ॥ भग इति । मे मम ऐश्वर्यः भावः ईश्वरसंक्लृप्ति स्वभावः ऐश्वर्यवीर्ययशः प्रभृतिः भगः, उत्तमा चक्रष्टा मद्रक्तिरेव लाभः, न तु पुत्रादिप्राप्तिः । आत्मनि भिदाभावः देवमनुष्यत्वाद्यभिमाननिवृत्तिः, विद्या, न तु ज्ञानमात्रं, अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वदर्शनं, न तु लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—'यम' बारह हैं—अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करना), असङ्गता, लज्जा, असञ्जय (आवश्यकता से अधिक धन आदि न जोड़ना), आस्तिकता, ब्रह्मचर्य, मौन, स्थिरता क्षमा और अभय । नियमों की संख्या भी बारह ही हैं । शौच (बाहरी पवित्रता और भीतरी पवित्रता), जप, तप, हवन, श्रद्धा, अतिथिसेवा, मेरी पूजा, तीर्थयात्रा, परोपकार की चेष्टा सन्तोष और गुरुसेवा—इस प्रकार 'यम' और 'नियम' दोनों की संख्या बारह-बारह हैं । ये सकाम और निष्काम दोनों प्रकार के साधकों के लिये उपयोगी हैं । ऊँचव जी ! जो पुरुष इनका पालन करते हैं, वे यम और नियम उनके इच्छानुसार उन्हें भोग और मोक्ष दोनों प्रदान करते हैं ॥ ३३-३५ ॥ बुद्धि का मुकुट लगा जाना ही 'शम' है । इन्द्रियों के संयम का नाम 'दम' है । न्याय से प्राप्त दुःख के सहने का नाम 'तितिक्षा' है । जिह्वा और जननेन्द्रिय पर विजय प्राप्त करना 'धैर्य' है ॥ ३६ ॥ किसी से द्रोह न करना सबको अभय देना 'दान' है । कामनाओं का त्याग करना ही 'तप' है । अपनी वासनाओं पर विजय प्राप्त करना ही 'श्रुत' है । सर्वत्र समस्वरूप, सत्यस्वरूप का दर्शन ही 'सत्य' है ॥ ३७ ॥ इसी प्रकार सत्य और मधुर भाषण को ही महात्माओं ने 'श्रुत' कहा है । कर्मों में आसक्त न होना ही 'शौच' है । कामनाओं का त्याग ही सच्चा 'संन्यास' है ॥ ३८ ॥ धर्म ही मनुष्यों का अभीष्ट 'धन' है । मैं परमेश्वर ही 'यज्ञ' हूँ । ज्ञान का उपदेश देना ही 'दक्षिणा' है । प्राणायाम ही श्रेष्ठ 'बल' है ॥ ३९ ॥ मेरा ऐश्वर्य ही 'भग' है, मेरी श्रेष्ठ भक्ति ही उत्तम 'लाभ' है, सच्ची 'विद्या' वही है जिससे ब्रह्म और आत्मा का भेद मिट जाता है । पाप करने से घृणा होने का नाम ही 'लज्जा' है ॥ ४० ॥

श्रीगुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः । दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित् ॥ ४१ ॥

मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः । उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥

नरकस्तमउन्नाहो बन्धुगुरुहं सखे । गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो आढ्य उच्यते ॥ ४३ ॥

दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः । गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसङ्गो विपर्ययः ॥ ४४ ॥

एत उद्वव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ।

किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नैरपेक्ष्याद्याः गुणाः श्रीः दुःखसुखात्ययः सुखं कामसुखापेक्षा दुःखं बन्धमोक्षवित् पण्डितः ॥ ४१ ॥
देहाद्यहंबुद्धिः मूर्खः मन्निगमः पन्थाः स्मृतः ॥ ४२ ॥ चित्तविक्षेपः उत्पथः सत्त्वगुणोदयः स्वर्गः तमउन्नाहः नरकः सखे अहं
बन्धुः गुरुः मानुष्यं शरीरं गृहं गुणाढ्यः आढ्यः उच्यते यः असन्तुष्टः दरिद्रः यः अजितेन्द्रियः कृपणः गुणेषु असक्तधीः ईशः
विपर्ययः गुणसङ्गः उद्वव एते ते प्रश्नाः साधु निरूपिताः गुणदोषयोः लक्षणं बहुना वर्णितेन किं गुणदोषदृशिः दोषः
उभयवर्जितः तु गुणः ॥ ४३-४५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गुणा एव श्रीमद्वनं न किरीटादि । दुःखसुखयोरत्ययोऽतिक्रमोऽननुसंधानं सुखं न भोगः । विषयभोगापेक्षैव दुःखं
नाग्निदाहादि । बंधान्मोक्षं द्वयं वा यो वेत्ति स पण्डितो न विद्वन्मात्रम् ॥ ४१ ॥ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणम् । देहाद्यहंबुद्धिर्बन्धमोक्षवित्
मानवान्मूर्ख इत्यर्थः । मन्निगमो मां नितरां गमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः स तु पन्थाः सन्मार्गो न कटकादिशून्यः । चित्तविक्षेपः
प्रवृत्तिमार्गः । स उत्पथः कुमार्गो न तु चौराद्याकुलः । सत्त्वगुणस्योदय उद्रेकः स्वर्गो नैत्रादिलोकः ॥ ४२ ॥ तमस उन्नाह उद्रेकः
स नरको न तामिस्रादिः । गुरुरेव बन्धुर्न भ्रात्रादिः । स चाहमेव यथाहं जगद्गुरुः । “एक एव परो बन्धुर्विषमे समुपस्थिते । गुरुः
सकलधर्मात्मा यत्राकिंचनगो हरिः” इति । ससाधनं भोगायतनं गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव न हर्म्यादि । गुणैः संपन्न
आढ्य उच्यते न धनी ॥ ४३ ॥ असंतुष्टो यः स दरिद्रो न निःस्वः । योऽजितेन्द्रियः स कृपणः शोच्यो न दीनः । विषयेष्वना-
सक्तधीर्यः सः ईशः स्वतन्त्रो न राजादिः । गुणसंगो गुणेषु संगो यस्य स विपर्ययोऽनीशः । एतच्च शमादिविपर्ययोपलक्षणार्थम् ॥ ४४ ॥
उपसंहरति । एत इति । साधु मोक्षोपयोगितया । एतच्च सर्वं गुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेन पृष्टमिति तयोः संक्षेपतो लक्षणमाह । किं
बहुना वर्णितेन गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह । गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनं दोषः । गुणस्तु तदुभयदर्शनविवर्जितः स्वभाव इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आद्यपदेनैवेत्यादिप्रहः । आदिना कटककुण्डलादिप्रहः । आदिना शस्त्रपातादिप्रहः । बंधस्वरूपज्ञानं विना ततो मोक्षानुप-
पत्तेराह—द्वयं वेत्ति, बंधं मोक्षं च ॥ ४१ ॥ आदिना स्त्रीपुत्रादिप्रहः । इत्यर्थः इति—न तु शास्त्रानभिज्ञ एव मूर्ख इति भावः ।
सन्मार्गः वेदोक्ताचार इत्यर्थः । आदिना शर्करादिप्रहः । आदिना व्याघ्रादिप्रहः । उद्रेकोऽभिषुद्धिः । आदिना ब्रह्मादिप्रहः ॥ ४२ ॥
आदिना कुंभीपाकादिप्रहः । आदिना तत्पुत्रादिप्रहः । विषमे संकटे । सकलधर्मात्मा सर्वधर्मज्ञः । अनेन संकटानुरूपधर्मोपदेशेन
तत्तारकः । यत्र यस्मिन्गुरौ सति हरिरित्याप्यते किमन्यदित्यर्थः । सर्वार्थसाधकत्वान्मानुषं गृहम् । आदिनोपकार्यादिप्रहः । गुणैः
सत्यशौचादिभिः । दीपिका—विषमे संसारलक्षणं कष्टे समुपस्थिते प्राप्ते सति । सकलधर्मात्मा सर्वधर्मोपदेष्टा । यत्र यस्मिन् गुरौ
तुष्टेऽकिंचनलभ्यो हरिर्लभ्यत इति । तुष्ट इति च शेषः ॥ ४३ ॥ निःस्वो निर्धनः । “दरिद्रस्य परा मूर्तियोऽप्या न द्रविणात्पता ।

अकौपीनधरदशभुस्तथापि परमेश्वरः” । इत्युक्तेः । दीनो रंकः । आदिना धनिकादिग्रहः । गुणेषु विषयेषु संग आसक्तिः । एतच्चानीशलक्षणकथनं च । एतच्चेशविपर्ययकथनम् ॥ ४४ ॥ एतत्पूर्वोक्तम् । दोषो भेदभानापादकत्वात् । उभयोर्मिथ्यात्वानुसन्धानेन वर्जनं गुणः । उभयदर्शनं गुणदोषदर्शनम् । मोक्षोपयोगितया मोक्षसाधनत्वेन एवं तत्प्रदनमनुसृत्यैव प्रपञ्चितम् । एतच्च प्रायो मम नातिसुहृद्यमिति व्यञ्जयन्परमस्वहृद्यं पूर्वोक्तयमादिकलभूतं गुणं लक्षणव्यतिरेकज्ञानाय दोषमपि लक्षयति—किमिति । बहुना व्यवहारमयत्वादसारप्रचुरेण परमार्थप्रचुरमयत्वान्मुख्यमेव गुणदोषयोर्लक्षणमित्याह—गुणेति । गुणो विहितत्वं दोषो निषिद्धत्वं तत्तयोद्दिशिर्विवेको दोषः । किंतूभयवर्जितो यः स्वभावविशेषः स गुणः तत्तद्दृष्टिमतिक्रम्य स्वभावत एव परमश्रेयसी प्रवृत्तिर्गुण इत्यर्थः । एतदपेक्षयोभयोरप्यपकृष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीरिति । नैरपेक्षायाः गुणा एव श्रीर्मेण्डनं न तु किरीटादिः । दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अननुसन्धानमेव सुखं ननु भोगः । कामा विषयास्तद्भोगजन्यसुखापेक्षैव दुःखं नाग्निदाहादिमात्रम् । बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स एव पण्डितः न केवलं शास्त्राभ्यासी ॥ ४१ ॥ मूर्ख इति । देहगोहाद्विषहंममाभिमानवान् मूर्खः मज्जिगमो मां नितरां गमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः स एव पन्थाः सन्मार्गः न तु कण्टकादिभ्रान्त्यः । चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्ग एव उत्पथः कुमार्गो न तु चौराद्याकुलः । सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेक एव स्वर्गः नेन्द्रादिलोकः ॥ ४२ ॥ नरक इति । तमस उन्नाह उद्रेक एव नरकः न तामिस्रादिः । हे सखे ! गुरुरेव बन्धुः न भ्रात्रादिः । स चाहमेव मद्बुधोप्राप्त्य इत्यर्थः । स साधनं भोगायतनं हि गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव ननु हर्म्यादि । गुणैर्विवेकवैर्यादिभिराढ्यो युक्त एव आढ्य उच्यते न तु धनादिमात्रयुक्तः ॥ ४३ ॥ द्रिद्र इति । यस्तु विषयेष्वसन्तुष्टः स एव द्रिद्रो न निःस्वः । यो ह्यजितेन्द्रियः स एव कृपणः शोच्यः न तु दीनः । गुणेषु विषयेषु आसक्तधीरनासक्तबुद्धीरेवेशः स्वतन्त्रः न राजादिः । गुणेषु सङ्गो यस्य स विपर्ययः अनीश इत्यर्थः । एतच्च शमादिविपर्ययो न लक्षणार्थम् ॥ ४४ ॥ एत इति । हे उद्धव ! ते तव एते प्रश्नाः पृष्टा अर्थाः साधु यथा भवति तथा मोक्षोपयोगितया निरूपिताः । एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्विवेकार्थमेव पृष्टम् । तत्र बहुना वर्णितेन किं प्रयोजनम् । गुणदोषयोर्दिदर्शनमेव दोषः । गुणस्तु तदुभयदर्शनवर्जितः स्वभाव एवेति ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशोऽनविंशोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायाम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

न विद्वन्मात्रं न्यायादिवेत्तुमात्रं न पण्डितः ॥ ४१ ॥ चित्तस्य विक्षेपो यस्मात् स तथा ॥ ४२ ॥ विषये संसारलक्षणे कष्टे समुपस्थिते प्राप्ते सति । सकलधर्मात्मा सर्वधर्मोपदेष्टा । यत्र यस्मिन् गुरौ तुष्टे । अकिञ्चनलभ्यः श्रीहरिर्लभ्यत इति शेषः ॥ ४३ ॥ एतच्च ईशविपर्ययकथनम् ॥ ४४ ॥ एत इत्यर्द्धकं मोक्षोपयोगितया मोक्षसाधनत्वेन । एतावदेवेति पूर्वोक्ततत्त्वलक्षणानि व्यवहारमयत्वाद्गौणानि परमार्थमयत्वान्मुख्यं तु तल्लक्षणमेतावदेवेत्यर्थः । गुणदोषयोर्विहितत्वनिषिद्धत्वयोः दर्शनं विवेकः । उभयवर्जितः स्वभाव इति तत्तद्गुणदोषदृष्टिमतिक्रम्य स्वभावत एव परमश्रेयसी प्रवृत्तिर्गुण इत्यर्थः । एतदपेक्षयोभयोरपि हीनत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायाम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

श्रीर्गुणा नैरपेक्षायाः निरपेक्षत्वगुणाद्याः श्रीर्भवति सैव श्रीः सन्तोष एव समृद्धिरित्यर्थः । दुःखसुखात्ययः दुःखतन्मिश्र-सुखात्ययः ॥ ४१ ॥ मज्जिगमः मद्बुधजनानम् ॥ ४२-४३ ॥ विपर्ययः अनीश्वरत्वम् इदमपृष्टमपि प्रष्टुरभिमतत्वादुक्तम् ॥ ४४ ॥ उभयवर्जितः उभयवर्जनं गुणः अयमर्थः संसारे उपादेयतया चाभिमतानां सर्वपदार्थानां दोषदुष्टतया हेयत्वाविशेषेऽपि तद्विपर्ययेण इदं गुणवत् इदं दोषवदिति विभागज्ञानं भ्रान्तिरूपत्वादोष इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायाम् श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

नैरपेक्षयाद्या इत्याद्यशब्देन यदृच्छालाभसन्तोषादिरिग्रहः नैरपेक्षयादिगुणसमुदायः श्रीर्मण्डनं नतु किरीटादिः श्रीरित्यर्थः दुःखसुखाद्ययो दुःखमिश्रसुखापायः सुखं नतु भोगः कामसुखापेक्षा शब्दादिविषयसुखापेक्षा दुःखं नत्वभिदाहादिः बन्धमोक्षवित् बन्धमोक्षकारणवित् पण्डितो नतु विद्वन्मात्रम् ॥ ४१ ॥ देहादिष्वहम्बुद्धिरात्माभिमानो यस्य स मूर्खो नतु केवलज्ञानमात्रम् अहम्बुद्धिशब्दो ममताबुद्धेरप्युपलक्षणार्थः देहादीत्यादिशब्देन तदनुबन्धिसंग्रहः मन्निगमः मां नितरां गमयति प्रापयतीति तथा पन्था मद्विषयज्ञानमित्यर्थः । स मार्गः नतु कण्टकादिशून्यो मार्गः चित्तस्य विज्ञेयः शब्दादिविषयप्रावण्यमुत्पथः कुमार्गो नतु चौराद्या-कुलः सत्त्वगुणस्योदयोऽभिवृद्धिः स्वर्गो न त्विन्द्रादिलोकः ॥ ४२ ॥ तमसउन्नाहोऽभिवृद्धिनरको नतु तामिस्रादिः गुरुरेव बन्धुः स च गुरुरहमेवेत्यर्थः । नतु पितृभ्रात्रादिः हे सखे ! मानुष्यशरीरं गृहं नतु भोगस्थानं इत्यादि गुणाढ्यः सद्गुणशाली आढ्यो नतु धनिकः ॥ ४३ ॥ असंतुष्टः यदृच्छालाभसन्तोषरहितः यः स दरिद्रो नतु निर्द्वनः उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रतीति न्यायादितिभावः । अजितेन्द्रियः कृपणः शोच्यो नतु दीनः गुणेषु शब्दादिष्वसक्ता धीर्यस्य स ईशः नतु राजादिः गुणेषु सङ्गो यस्य स तु विपर्ययोऽनीशः इदमप्यभिप्रेतत्वादुक्तम् ॥ ४४ ॥ व्याख्यानमुपसंहरति । एत इति । प्ररताः पृष्ठार्थाः सर्वे साधु यथा तथा निरूपिताः इत्थं मोक्षोपयुक्ता यमादयो निरूपिताः अथैवं विपरीतानपि निरूपयेत्यभिप्रायमालक्ष्य किम्प्रातिस्विकतत्तत्स्वरूपनिरूपण-प्रयासेन यतस्तेषां लक्षणतः संग्रहीतुं शक्यत्वादित्यभिप्रायमाह । किम्बर्णितेनेति । कथं तर्हि मोक्षोपयुक्ततद्विरोधिनोर्विवेक इत्यत आह । लक्षणकृणुदोषयोरिति । गुणदोषयोर्मुक्त्युपयुक्ततद्विरोधिर्जोर्लक्षणमस्तीत्यर्थः । किन्तदित्यत आह । गुणदोषाद्विभिरिति । इह संसारिणां वैषयिकदृष्टादृष्टमुखेषु तत्साधनेषु च गुणबुद्धिर्दुःखतत्साधनेषु तु दोषबुद्धिः सैषा उभयी बुद्धिर्दोषः गुणस्तूभयवर्जनम् उभयोः संसारिणां गुणवत्तया दोषवत्तया चाभिसतयोः सुखदुःखयोर्वर्जनं गुणः तयोर्दोषोरपि दोषदृष्टिर्गुण इत्यर्थः । स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चय इति गुणदोषयोः स्वरूपं स्वयमेवोत्तराभ्याये वक्ष्यति तत्र स्वस्वाधिकारनिष्ठानाम् स्वस्ववर्णाश्रमानुरूपस्वस्वसमीहितसाधनेषु धर्मेषु निष्ठा स एव गुणस्तद्विपर्ययनिष्ठा दोष इत्यर्थः । एवञ्च मुमुक्षोरनभिसंहितफलस्ववर्णाश्रमोचितधर्मसमदमाद्यङ्गकभक्तियोगनिष्ठा गुणः दृष्टादृष्टसुखसाधने निष्ठा तु दोषः स्वाधिकारनिष्ठा विपर्ययश्चेति गुणदोषदृशिर्दोष इत्युक्तं तथा दुःखतत्साधनेषु दोषदृष्टिरपि मुमुक्षवपेक्षया दोष एव दुःखेषु दोषदृष्टिर्द्वि तन्निवृत्त्युपायेषु प्रवर्त्तयति मुमुक्षोः प्रारब्धकर्मफलभूतदुःखस्यावश्यानुभाष्यत्वेन तन्निवृत्त्युपायेषु प्रवृत्त्यभावात् दुःखार्थकर्मसूम्नस्तस्यापि प्रवृत्त्य-भावाच्च अतः स्वाधिकारनिष्ठाविपर्ययस्वरूपत्वादोषदृष्टिरपि दोष एवेत्युक्तम् एवं च मुमुक्षोर्या बुभुक्ष्वधिकारनिष्ठा सुखदुःखप्राप्ति-निवृत्त्युपायाभिनिवेशात्मिका सैव विपरीतेत्यन्यधिकारनिष्ठात्वं विपरीतत्वमिति लक्षणं फलितम् अन्याधिकाराभिनिवेशाशमादि-स्वरूप इति तस्य तद्विपर्ययत्वम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुःखाद्ययात्सुखं मोक्षलक्षणं सुखं कामानां विषयाणां सुखापेक्षा दुःखम् ॥ ४१ ॥ देहादावहम्बुद्धिर्यस्य स तथा मन्निगमः मद्विषयो वेदः सत्त्वगुणोदयः सत्त्वगुणाभिवृद्धिः स्वर्गः ॥ ४२ ॥ तमउन्नाहः अज्ञानोज्जतिः नरकः भक्त्यादिगुणाढ्यः ॥ ४३ ॥ असन्तुष्टो विषयासन्तोषवान् दरिद्रः—

विषये दोषबुद्धिः सन्निन्द्रियाणां वशे स्थितः । कृपणः सतु सम्प्रोक्तो गुणबुद्धिविपर्यय इति ॥

गुणेषु विषयेषु असक्तधीः स्ववशः ईश्वरः गुणसङ्गी सर्वविषयसङ्गी विपर्ययो विपरीतः ज्ञेयः—

पुरुषार्थमतिर्यस्य विषयेष्वपि देहिनः । विपरीतः सतु ज्ञेयः स्वात्मनो विपरीततः ॥

इति वचनात् विज्ञासन्तोषमात्रदरिद्रः सर्वविषयसङ्गो विपरीतः ॥ ४४ ॥ निरूपितः परिहृताः शास्त्रतात्पर्यार्थं कथयति ।

किं वर्णितेनेति । गुणदोषयोर्लक्षणमुद्दिश्य बहुना वर्णितेन किं विहितकरणाद्गुणः निषिद्धकरणादोषः इति गुणदोषदृष्टिर्दोषः भगवत्प्रियत्वाप्रियत्वमन्तरेणेति शेषः । उभयवर्जनं गुणः उभयोर्गुणदोषयोर्भेददर्शनत्यागो गुण इत्यर्थः । अत्र हरिर्हृत्प्रियं सगुणः यदप्रियं स दोषः इति सतां मतमिति तात्पर्यं यद्वा बहुना वर्णितेन किं गुणदोषयोर्लक्षणं स्वरूपं दुर्ज्ञानमिति शेषः कथमत्राह । गुणदोषयोरन्योऽन्यदृष्टिर्दोषः उभयवर्जनं गुणः अत्रापि हरिप्रियत्वादिप्रयोजनमिति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं स्वतःप्रश्नमनुसृत्यैव प्रपञ्चितं तदेतच्च मम प्रायो नातिस्वहृद्यमिति व्यञ्जयन् परमस्वहृद्यं पूर्वोक्तं यमादिफलभूतं गुणं लक्षयन् व्यतिरेकज्ञानाय दोषमपि लक्षयति । किमिति । बहुना व्यवहारमयत्वादसारप्रचुरेण परमार्थप्रचुरमयत्वात् मुख्यमेकमेव गुणदोषयोर्लक्षणमित्यर्थः तदाह । गुणेति । गुणो विहितत्वं दोषो निषिद्धत्वं तत्तयोर्दृष्टिर्विवेको दोषः किन्तूभयवर्जितो यः स्वभावविशेषः स गुणः तत्तद्दृष्टिमतिक्रम्य स्वभावत एव परमश्रेयसी प्रवृत्तिर्गुण इत्यर्थः । एतदपेक्षयोर्भयोरप्यपकृष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणा एव श्रीमण्डनं न किरीटादि सुखदुःखयोरित्यर्थः । अतिक्रमः अननुसन्धानमेव सुखं न विषयभोगः विषयभोगापेक्षैव दुःखं नाग्निदाहादि बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स एव पण्डितः नतु शास्त्रस्याख्यातैव ॥ ४१ ॥ मन्निगमः मां नितरां गमयतीति स भक्तिज्ञानयोगः नतु कण्टकादिशून्यो मार्गः । चित्तविज्ञेयः प्रवृत्तिमार्गः सत्त्वगुणस्य उदयः उद्रेकः स्वर्गः नेन्द्रादिलोकः ॥ ४२ ॥ तमसउन्नाह उद्रेकः गुरुरेव बन्धुर्न भ्रात्रादिः स चाहमेव ॥ ४३ ॥ गुणसङ्गः गुणसंग्येवानीशः ॥ ४४ ॥ साधु मोक्षोपयोगितया एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्विवेकायैवाह पृष्टस्तस्मात्तयोः संज्ञेपतो लक्षणं ब्रवीमि शृण्वित्याह । किमिति । गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेवेत्याह । गुणदोषयोर्दृष्टिर्दर्शनं दोषः गुणस्तु तदुभयदर्शनरहितः स्वभाव इति अस्यार्थः उत्तराध्यायान्ते स्पष्टीभविष्यति ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे ऊनविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नैरपेक्षयाद्याः गुणा एव श्रीः मण्डनं न कटककुण्डलादि आदिना दयासौसीत्यादिपरिग्रहः दुःखसुखयोरत्ययोऽतिक्रमः सुखं विषयसुखस्यापि दुःखोदकत्वात्तदतिक्रमस्य शान्तिहेतुत्वात्सुखत्वं बोध्यम् काम्यन्ते इति कामाः विषयाः तत्सुखापेक्षा दुःखम् बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स पण्डितः नतु नानाग्रन्थाभ्यासमात्रतः पण्डितो भवति ॥ ४१ ॥ देहाद्यहंबुद्धिः देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्वात्ममतिः उपलक्षणमेतद्देहादौ ममेत्यभिमानः मज्जिगमः मदीयो वेदः पन्थाः सन्मार्गः शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माभिगच्छतीति स्मृतेः नतु सुगमतीर्थादिमार्गमात्रम् बुद्धकणादादिशास्त्राणि च चित्तविज्ञेयः कणादादितर्कप्रावण्यमुत्पथः कुपथः न दुर्गमस्थानादि मार्गमात्रम् सत्त्वगुणस्योदयो वृद्धिः स्वर्गः न लोकविशेषमात्रम् ॥ ४२ ॥ तमसउन्नाहः वृद्धिः तरकः न तामिस्रादिमात्रम् गुर्वभिज्ञोऽहं बन्धुर्न भ्रात्रादिः मद्भजनयोग्यं मानुषं शरीरं गृहम् न भजनकण्टकजनसमाकुलं स्थानम्—

गुणैर्विमलमतिर्विमत्सरः प्रशान्तः शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमात्रभूतः ।

प्रियद्वितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवे ॥

इत्यादिभिः आढ्य उच्यते मुनिभिः न द्रविणवान् ॥ ४३ ॥ योऽसन्तुष्टः स एव दरिद्रः न निर्धनः योऽजितेन्द्रियः स कृपणः शोच्यः न दीनः गुणेष्विन्द्रियार्थेषु न सत्ता धीर्यस्य स ईशः यत्पृष्ठं विपरीतानपि ब्रूहीति तस्योत्तरमेकदेशकथनेनाह । गुणसंगो विपर्यय इति । गुणेषु संगो यस्य स विपर्ययः अनीशः एवं शमादिविपरीता अपि बोध्याः इति भावः ॥ ४४ ॥ उपसंहरति ।

एते इति । हे उद्धव ! प्रश्नाः एते सर्वे साधु निरूपिताः अथोक्तशमादिषोषकविघातकगुणदोषयोः प्रसङ्गप्राप्तेन लक्षणेन बहुना वर्णितेन किमपि तु सारं लक्षणं वर्णयामि तदाह । गुणदोषदृशिरिति । गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनमालोचनं दोषः तदुभयवर्जितः स्वभावस्तु गुण इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धीये श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

गोस्वामिभ्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

नैरपेक्षाया गुणा एव श्रीर्मण्डनम् न तु किरीटादिः दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अननुसन्धानमेव सुखम् न तु भोगः । कामा विषयास्तद्भोगजन्यसुखापेक्षैव दुःखम् न ताडनादिजन्यमात्रम् । बन्धमोक्षं च यो वेत्ति स एव पण्डितः न केवल-शास्त्राभ्यासी ॥ ४१ ॥ अहंबुद्धिरिति समतोपलक्षणं देहादीत्यादिपदेन ममतास्पदं देहानुबन्धि गृहदारसुतादिग्रहणं, देहगेहादिष्व-ममेत्यभिमानवान्मूर्ख इत्यर्थः । मन्निगमो मां नितरां गमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः स एव पन्थाः सन्मार्गः । न तु कण्टकादि-शून्यः । चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्ग एव उत्पत्तिः कुमार्गो न तु चोराचाकुलः । सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेक एव स्वर्गः नेन्द्रादिलोकः ॥ ४२ ॥ तमस उन्नाह उद्रेक एव नरकः न तामिस्रादिः । हे सखे गुरुरेव बन्धुः न भ्रात्रादिः, स चाहमेव मदबुद्धयोपास्य इत्यर्थः । ससाधनं भोगायतनं हि गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव न तु हर्म्यादि गुणैर्विवेकधैर्यादिभिराढ्यो युक्त एव आढ्य उच्यते न तु धनादिमात्रयुक्तः ॥ ४३ ॥ यस्तु विषये संतुष्टः स एव दरिद्रो न निस्त्वः । योऽजितेन्द्रियः स एव कृपण शोच्यः न तु गुणेषु विषयेषु नासक्तबुद्धिरेवेशः स्वतन्त्रः न राजादिः । गुणेषु सक्तो यस्य विपर्ययः, अनीश इत्यर्थः । एतच्च शमादिविपर्ययोप-लक्षणार्थम् ॥ ४४ ॥ शमादिव्याख्यानमुपसंहरति—एत इति । हे उद्धव ते तव एते प्रश्नाः पृष्ठा अर्थाः साधु यथा भवति तथा मोक्षोपयोगितया निरूपिताः । एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्विवेकार्थमेव पृष्ठं तत्र बहुना वर्णितेन किं प्रयोजनं गुणदोषयोर्दृशि-दर्शनमेव तावदोषः । गुणस्तु तदुभयदर्शनवर्जितः स्वभाव एवेति ॥ ४५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । ऊनविज्ञो गतो वृत्तिं यमादिविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीरिति । नैरपेक्षायाः गुणाः श्रीः, आद्यशब्देन यहच्छालाभासतोषादिपरिग्रहः । नैरपेक्षादिगुणसमुदायः एव श्रीर्मण्डनमित्यर्थः । न तु किरीटादिः, दुःखसुखात्ययः दुःखमिश्रसुखापायः सुखं, न तु भोगः, कामसुखापेक्षा शब्दादिविषय-सुखापेक्षा दुःखं, न तु अग्निदाहादिः, बन्धमोक्षवित् बन्धमोक्षकारणवित् पण्डितः, न तु विद्वत्तामात्रम् ॥ ४१ ॥ मूर्ख इति । देहादिषु अहंबुद्धिरात्माभिमानो यस्य सः, मूर्खः, न तु केवलज्ञानमात्रं, अहंबुद्धिशब्दो ममताबुद्धेरप्युपलक्षणार्थः । देहादीत्यादि-शब्देन तदनुबन्धिसंग्रहः । मां नितरां गमयति प्रापयतीति मन्निगमः मन्निषयकं ज्ञानं पन्थाः स्मृतः, न तु कण्टकादिशून्यो मार्गः, चित्तस्य विक्षेपः शब्दादिविषयप्रावण्यं, उत्पत्तिः कुमार्गः, न तु चोराचाकुलः, सत्त्वगुणस्य उदयोऽभिवृद्धिः स्वर्गः, न त्विन्द्रादि-लोकः ॥ ४२ ॥ नरक इति । तमस उन्नाहोऽभिवृद्धिः, नरकः, न तु तामिस्रादिः, हे सखे गुरुरेव बन्धुः स च अहं, न तु पित्र-भ्रात्रादिः । मानुष्यसंबन्धि, शरीरं गृहं, न तु भोगस्थानं हर्म्यादिकं, गुणाढ्यः सद्गुणशाली, आढ्यः उच्यते हि, न तु धनिकः ॥ ४३ ॥ दरिद्र इति । असंतुष्टः यहच्छालाभासतोषरहितः, यः स तु दरिद्रः न तु निर्धनः । ‘उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति’ इति न्यायादिति भावः । यः अजितेन्द्रियः सः कृपणः शोच्यः, न तु दीनः, गुणेषु शब्दादिषु असक्ता धीर्यस्य सः ईशः । गुणेषु सक्तो यस्य सः विपर्ययः अनीशः । इदमप्यभिप्रेतत्वादुक्तम् ॥ ४४ ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशः गुणासक्तधीरीश इत्युक्तं तत्र गुणः कः दोषः क इति गुणदोषविविदिषामौद्धवीमालक्ष्य यमादिव्याख्यामुपसंहरन् समासतो गुणदोषविवेकमाह । एत इति । हे उद्धव, एते ते तव प्रश्नाः त्वत्पृष्ठार्था इत्यर्थः । मया सर्वेऽपि साधु यथा तथा निरूपिताः, मोक्षोपयुक्ततया निरूपिता इत्यर्थः । या गुणदोषदृशिर्गुणदोषयोर्दर्शनं, सः दोषः, यत् उभयवर्जनं गुणदोषावेक्षणत्यागाः, स तु गुणः । एतदेव गुणदोषयोः लक्षणं, तस्य बहुना वर्णितेन वर्णनविधानेन किं न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीधर्मपुराणश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनीव्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशास्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हिन्दी अनुवाद

निरपेक्षता आदि गुण ही शरीर का सच्चा सौन्दर्य—‘श्री’ है, दुःख और सुख दोनों की भावना का सदा के लिये नष्ट हो जाना ही ‘सुख’ है। विषयभोगों की कामना ही ‘दुःख’ है। जो बन्धन और मोक्ष का तत्त्व जानता है, वही ‘पण्डित’ है ॥ ४१ ॥ शरीर आदि में जिसका मैपन है, वही ‘मूर्ख’ है। जो संसार की ओर से निवृत्त करके मुझे प्राप्त करा देता है, वही सच्चा ‘सुमार्ग’ है। चित्त की बहिर्मुखता ही ‘कुमार्ग’ है। सत्त्व गुण की वृद्धि ही ‘स्वर्ग’ और सखे ! तमोगुण की वृद्धि ही ‘नरक’ है। गुरु ही सच्चा ‘भाई-बन्धु’ है और वह गुरु मैं हूँ। यह मनुष्य-शरीर ही सच्चा ‘घर’ है तथा सच्चा ‘धनी’ वह है, जो गुणों से सम्पन्न है जिसके पास गुणों का खजाना है ॥ ४२-४३ ॥ जिसके चित्त में असन्तोष है, अभाव का बोध है, वही ‘दरिद्र’ है। जो जितेन्द्रिय नहीं है, वही ‘कृपण’ है। समर्थ, स्वतन्त्र और ‘ईश्वर’ वह है, जिसकी चित्तवृत्ति विषयों में आसक्त नहीं है। इसके विपरीत जो विषयों में आसक्त है सर्वथा ‘असमर्थ’ है ॥ ४४ ॥ प्यारे चद्व ! तुमने जितने प्रश्न पूछे थे, उनका उत्तर मैंने दे दिया; इनको समझ लेना मोक्ष-मार्ग के लिये सहायक है। मैं तुम्हें गुण और दोषों का लक्षण अलग-अलग कहाँ तक बताऊँ ? सबका सारांश इतने में ही समझ लो कि गुणों और दोषों पर दृष्टि जाना ही सबसे बड़ा दोष है और गुणदोषों पर दृष्टि न जाकर अपने शान्त निःसङ्कल्प स्वरूप में स्थित रहे—वही सबसे बड़ा गुण है ॥ ४५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४५ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते । अवेक्षतेऽगविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् । द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वचस्तव । निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चनुस्तवेश्वर । श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

सन्वयः—उद्धवः उवाच—अगविन्दाक्ष विधिः प्रतिषेधः च ते ईश्वरस्य निगमः कर्मणां गुणं दोषं च अवेक्षते ॥ १ ॥
वर्णाश्रमविकल्पं प्रतिलोमानुलोमजं द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकम् एव च (अवेक्षते) ॥ २ ॥ निषेधविधिलक्षणं तव वचः
गुणदोषभिदादृष्टिम् अन्तरेण नृणां निःश्रेयसं कथं (भवेत्) ॥ ३ ॥ ईश्वर तव वेदः अनुपलब्धे अर्थे (तथा) साध्यसाधनयोः
अपि पितृदेवमनुष्याणां श्रेयः चक्षुः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विधौ योगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकम् । गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥

“गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः” इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति पञ्चभिः । विधिश्च प्रतिषेधश्चेश्वरस्य तव निगम
आज्ञारूपो वेदः । स च विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणं दोषं च पुण्यपापफलरूपमवेक्षते ॥ १ ॥ उत्तमाधमभावेन तदधि-
कारिणां वर्णानामाश्रमाणां च विकल्पं भेदं च गुणदोषरूपमवेक्षते । प्रतिलोमानुलोमजं च गुणं दोषं च तथैवावेक्षते प्रतिलोमजा
उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः । अनुलोमजास्तूत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाता
मूर्धावसित्तांबघादयस्तेषां च । “असत्संतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः” इति गुणदोषौ । द्रव्यादीन्कर्माहृतानहताभ्याम् । स्वर्गं
नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमेवावेक्षते । एतच्चोत्तराध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ तथापि प्रस्तुते किमायातमत आह । गुणदोषेति
‘गुणदोषदृशिर्दोषः’ इति निराकृतत्वाद्गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण तां विना निषेधविधिलक्षणं कर्मकांडगतं तव वचः कथम् । तच्च
वचोतरेण नृणां निःश्रेयसं कथं स्यात्तत्रापि “श्रोतव्यो मंतव्यः” इति साधनविधेः “नानुध्यायेद्बहुब्रह्मब्रह्मन्वाचो विग्लापनं हि तत्”
इत्यादिनिषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः । यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिरूपं निषेधविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामानाधिकरण्यमेवास्तु ।
यद्वा । गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणमपि वचः कथं नु तत्त्वमस्यादिवाक्यवज्जिःश्रेयसपरं स्यात् । सर्वस्य वेदस्य
तत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा मनुष्येभ्यः कथयिष्यन्ति नेत्याह । पित्रादीनां सर्वेषां तव
त्वद्वाक्यरूपो वेद एव तु श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमापकम् । क । अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे स्वर्गादौ च । तथा साध्यसाधनयोरिदमस्य साध्यमि-
दमस्य साधनमित्यत्रापि । तद्वैवं गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटेत् ॥ ४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अधिकारिणां विभागतः पार्थक्येन (१) । स च वेदः । विधेयानां अग्निहोत्रादीनां प्रतिषेध्यानां कलजभक्षणादीनां च
अवेक्षते । विहितस्य पुण्यजनकत्वेन तत्करणे गुणं निषिद्धस्य पापजनकत्वेन तत्करणे दोषं च वक्षीत्यर्थः । ‘गुणदोषदृशिः’ इत्यादि
यदुक्तं तस्य भगवदभिप्रेतमर्थं ज्ञानमपि तदनुसारेण तस्य विवरणं नानार्थविशेषसहितं श्रोतुकामस्तत्र विप्रतिपद्यमान इवाह—विधिश्चेति

पञ्चभिः । विधिनिषेधश्चरस्य तवाज्ञारूपो वेद एव । विधिर्विधेयानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां गुणमवेक्षते प्रतिपादयति । प्रतिषेधश्च निषेध्यानां कलञ्जभक्षणादीनां दोषं प्रतिपादयति । गुणदोषमिति समस्तपाठे चोऽनर्थकः । हे अरविंदाक्ष त्वमेव मे बुद्धिदोषं वारय शीतलदृष्टित्वादिति भावः ॥ १ ॥ तदधिकारिणां कर्माधिकारिणाम् । गुणदोषरूपं श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वरूपम् । आदिना चण्डालक्षत्रादयो ग्राह्याः । आदिनोग्रादिग्रहः । पूर्वमुक्ता अप्यत्र सौगम्यार्थमाह पुनः—“शूद्राविशोस्तु कर्णोवष्टो वैश्याद्विजन्मनोः । शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः । महिष्योर्योक्षत्रिययोः क्षत्तार्यशूद्रयोः सुतः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तयां वेदेहको विशः । स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः । क्षत्र्यां ब्राह्मणाज्जातो नान्ना मूर्द्धावसिक्तकः ।” इत्यमरादेः । तेषां प्रति लोमानुलोमजानां मध्ये प्रतिलोमजा असंतः श्रौतकर्मानधिकारित्वात् । अनुलोमजाः सन्तः श्रेष्ठास्तेषां किञ्चित्कर्माधिकारित्वात् । यथा—‘निषादस्थपतिं याजयेत्’ इत्यादिश्रुतेः । निषादस्तु—‘ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायां निषादो नाम जायते’ इत्युक्तेः । द्रव्यं धर्मोर्जितं गुणरूपम् तद्विपरीतं दोषरूपं देशः कुरुक्षेत्रादिरपरः कीकटादिः, वयो यथा ‘जातपुत्रः कृष्णकेशः’ इत्यादि श्रुत्युक्तमपरं च ब्राह्म्यादि कालो वसंतादिरपरो निशीथादिः, गुणदोषावत्र क्रमतो ज्ञेयो । एतत् गुणरूपनिरूपणम् । उत्तराध्याये वक्ष्यमाणाध्याये । तदधिकारिणां कर्माधिकारिणां वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां भेदमपि वेद उत्तमाधमरूपतया गुणदोषरूपत्वेन अयमुक्तमोऽयमधम इति प्रतिपादयन्ति ॥ २ ॥ यद्यपि गुणदोष विध्यादिरपेक्षते तथापीति निराकृतत्वादपास्तत्वात् । तां विना गुणदोषदृष्टिं विना । काण्डं वेदभागः । कथम्, गुणदोषदृष्टिं विना विधिनिषेधकथनस्यैवानुपपत्तेः । तच्च विधिनिषेधलक्षणमपि । चेत्तदरेण कथनं विना निःश्रेयसं कल्याणापादकं कथं भवेन्न कथमपीत्यर्थः । तत्रापि वचस्यपि । इति भाव इति—वाक्यस्य श्रवणादिविधिनिषेधाभ्यां गुणदोषयोर्निश्चितत्वादित्याशयः । एतेन विचारोपयोगिवाक्यश्रवणादिगुणस्तदनुपयोगितच्छ्रवणादिर्दोष इत्यायातम् । क्लृप्तान्वयापेक्षया सरलान्वयस्य न्याय्यत्वादाह—यद्वेति । इहापि विना शब्दावृत्तिदर्शनादस्वारस्यं मत्वाह—यद्वेति । गुणदोषदृष्टिमादायैव वचसा श्रेयस्त्वमन्यथा विधिनिषेधयोर्निर्विषयत्वं स्यादिति भावः । यथा तत्त्वमस्यादीनां साक्षान्निःश्रेयसपरत्वं यथा विधिनिषेधादिवाक्यानामपि । विहितकारणनिषिद्धत्यागद्वारांतःकरणशोधकत्वेन निःश्रेयसपरत्वंमेवेति । इत्यर्थ इति—‘वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे’ इत्युक्तेरिति भावः । तथापि गुणदोषवेक्षणोऽपि । प्रस्तुते गुणदोषदृशिर्दोष इति सिद्धान्ते । निराकृतत्वादगुणदोषदर्शनस्य निषिद्धत्वात् । गुणदोषदर्शनं विना विधिनिषेधरूपं तव वचः कथमिति गुणदर्शनं विना विधौ प्रवृत्त्यसंभवात्, निषेधदर्शनं विना निषिद्धनिवृत्त्यसंभवाच्चेत्यर्थः । ननु ज्ञानकाण्डे मया गुणदोषदर्शनं निषिद्धं न तु कर्मकाण्डे इत्याशंक्याह—तत्रापि ज्ञानकाण्डेपि । साधनविधेः श्रवणादिसाधनस्य । हि यतः । तत् बहुशब्दध्यानं वाचो विगलानिकरं नानामतोपपादनेन समाधिचयावकमित्यर्थः । पूर्वार्थे वाक्यभेदमाशंक्याह—यद्वेति । अंत अंतरेणैवेत्यस्य योजनां विनेति व्याख्यातं तां तच्च विना निःश्रेयसं कथं स्यादित्यर्थः । अत एकप्रतिपादकत्वात् । वाक्यभेदाभावेन सामानाधिकरण्येन न तु वैयधिकरण्येन । तच्च वच इत्यदिकं पुनरावर्तत इत्येवकारार्थः । उद्धवस्य शिष्यस्य जिज्ञासैव युक्ता न तु प्रतिवादित्वं निरुक्तार्थं प्रतिपादित्वप्रतीतिरतः पुनः—यद्वेति । तत्परत्वान्मोक्षपरत्वात् । अन्तःकरणशुद्ध्या विधिनिषेधलक्षणस्यापि ज्ञानद्वारत्वादिति भाव इति दीपिका ॥ ३ ॥ पितृदेवानां त्रिकालत्वात् एव निःश्रेयसमुपदेह्यति किं मद्रूपोपवेदेनेत्याक्षिपति—नन्विति । प्रमापकं बोधकम् । तेषामपि वेद एव ज्ञानं न त्वन्यथा क कस्मिन्विषये पित्रादीनां वेदाधीनं ज्ञानमिति चेदाह—अनुपलब्धे प्रत्यक्षाविषये । यथैव अस्य यागादेः श्रवणादेर्वा । इदं स्वर्लोकावाप्तिरूपं मोक्षावाप्तिरूपं वा साध्यं फलम् । अस्य स्वर्गस्य मोक्षस्य वा इदं यागादि श्रवणादि वा साधनमित्यत्रापि वेद एव बोधक इति । फलितमाह—तदेवमिति । गुणबुद्ध्या विहितकरणेन दोषबुद्ध्या निषिद्धत्यागेन च निःश्रेयसो भवतीति सिद्धम् । अनुपलब्धेर्भगवत्स्वरूपविग्रहवैभवादाविति संदर्भः न केवलं मनुष्याणामेव वेदो निःश्रेयसकरोपि तु देवपित्रादीनामपीत्याह—पित्रिति । तव वेद एव श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुर्ज्ञानहेतुः अन्यतैः । हे ईश्वर सर्वाऽज्ञाननाशो समर्थ ममापि तन्नाशयेति भावः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विशे तु वर्णिता योगा भक्तिज्ञानक्रियात्मकाः । गुणदोषव्यवस्था च साक्षां श्लोका नगानयः (३७॥) ॥

उवाचद्वितयं (२) प्रोक्तमष्टविंशदनुष्टुभः (३८) ॥ २० ॥

गुणदोषदृशिर्दोष इत्युक्तमाक्षिपति—विधिश्चेति । हे अरविन्दाक्ष ! विधिश्च प्रतिषेधश्चरस्य तव निगम आज्ञारूपो वेदः स च विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणं दोषं च पुण्यपापात्मकं फलमवेक्षते प्रतिपादयति ॥ १ ॥ वर्णंति । तत्रोत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां च विकल्पं भेदं च गुणदोषमवेक्षते । तत्र प्रतिलोमानुलोमजं च गुणदोषमवेक्षते । तत्र प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः । अनुलोमजास्तूत्तमवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्द्धावसिक्ताश्चण्डकादयः तेषां च ‘असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ।’ इति गुणदोषो । तथा द्रव्यादीन्

कर्माह्वानहताभ्यां तथा स्वर्गं नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमवेक्षते । एतच्चोत्तराध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ उक्तं प्रकृते योजयति—गुणदोषेति । निषेधश्च विधिश्चेति लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तत्र वचः वेदरूपं वाक्यं गुणदोषभिदा दृष्टिमन्तरेण अयं विहितत्वाद्गुणः अयं निषिद्धत्वाद्दोषः इति या भिदादृष्टिर्भेददर्शनं तामन्तरेण तां विना नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं कथं भवेत् ॥ ३ ॥ पितृति । हे ईश्वर ! प्रत्यक्षादिभिरनुपलब्धे अनवगतेऽर्थे स्वर्गमोक्षादौ तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमित्यत्रापि तव वचस्त्वद्वाक्यरूपो वेद एव पित्रादीनां श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः चक्षुर्वैश्वानरकम् । तथा च वेदस्य तदबोधकत्वे केषामपि तद्बोध एव न स्यादित्याह्वयः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिधिरञ्जिता दीपिनीव्याख्या

अधिकारिभागतः योगत्रयाधिकारे भेदनया गुणदोषव्यवस्थाकाम्यकर्माधिकारिणो निखिलगुणदोषभाक्त्वं निष्कामाधिकारिणस्तु ज्ञानभक्तिप्राप्तेः पूर्वं यत् किञ्चित् तद्भाक्त्वं ताभ्यां सिद्धान्तान्तु न किञ्चिदपीति यो नियमस्तदर्थमित्यर्थः । तद्गुणदोषवर्जनमाक्षिपति पूर्वपक्षविषयीकरोति । विधेयानामग्निहोत्रादीनां प्रतिषेध्यानाञ्च कलकजभक्षणादीनां शुभाशुभं फलम् कर्मभूतं वेदः कर्ता गुणं दोषश्च यथाक्रमं गुणत्वेन दोषत्वेन चावेक्षते प्रतिपादयतीत्यर्थः । गुणदोषश्चेति समस्तपाठे चक्षुर्वैश्वानरकः । तदधिकारिणां कर्माधिकारिणां वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां भेदमपि वेदः कर्तृभूतः उत्तमाधमरूपतया गुणदोषरूपत्वेन प्रतिपादयति अयमुत्तमस्ततोऽयमधम इत्यर्थः तथैव उत्तमाधमभावेन गुणदोषौ श्रेष्ठत्वनिकृष्टत्वलक्षणौ । तत्फलतया कर्मफलरूपतया । एतच्च द्रव्यादीनाम् गुणदोषरूपत्वञ्च ॥ १ ॥ तथापि गुणदोषावेक्षणेऽपि प्रस्तुते “गुणदोषदृशिर्दोष” इति सिद्धान्ते निराकृतत्वात् गुणदोषदर्शनस्य निषिद्धत्वात् । गुणदोषदर्शनं विना निषेधविधिलक्षणं तव वचः कथमिति गुणदर्शनं विना विधौ प्रवृत्त्यसम्भवात् । दोषदर्शनं विना निषेधानिवृत्त्यसम्भावश्चेत्यर्थः । ननु ज्ञानकाण्डे गुणदोषदर्शनं मया निषिद्धं नतु कर्मकाण्डे इत्याशङ्क्याह । तत्रापि साधनविधेः श्रवणादिसाधनविधानस्य । हि यतः । तत् बहुशब्दध्यानं वाचो विगलानिकरानानामतोपादानेन समाधिच्यावकमित्यर्थः । पूर्वार्थे वाक्यभेदमाशङ्क्याह । यद्वेति । अन्तरेणैवेत्यस्य योजनया विनेति व्याख्यातम् । तां तच्च विना निःश्रेयसं कथं स्यादित्यर्थः । अत एकप्रातपाद्यत्वात् व्यक्त्यभेदाभावेन सामानाधिकरण्यं न तु वैयधिकरण्येन तच्च वच इत्यादिकं पुनरावर्त्यते इत्येवकारार्थः उद्धवस्य शिष्यत्वात् जिज्ञासैव युक्ता न तु प्रतिवादित्वं निरुक्तार्थे च प्रतिवादित्वप्रतीतिरतः पुनर्यद्वेति । तत्परत्वात् मोक्षपरत्वात् । अन्तःकरणशुद्धया विधिनिषेधलक्षणस्यापि ज्ञानद्वारत्वादिति भावः ॥ २-३ ॥ प्रमापकं प्रमाजनकम् । अस्य ज्योतिष्टोमादेः । इदं स्वर्गादि साध्यं फलम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुक्लपदीयम्

ते निगमः त्वच्छासनरूपविधिनिषेधात्मकशास्त्रवाक्यं स्वर्गं नरकमेव चेति तव निगमः अपेक्षत इत्यन्वयः ॥ १-२ ॥ निषेधविधिलक्षणं वचः तव गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण कथं निःश्रेयसं स्यात् निःश्रेयसप्रतिपादकं स्यात् ॥ ३ ॥ श्रेयसि मोक्षे साध्यसाधनयोः स्वर्गादौ तत्साधने च चक्षुर्वेद इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तु भयवर्जनमिति गुणदोषदृशेर्दोषत्वेन तदुभयवर्जनात्मकगुणेन भवितव्यमित्युक्तं नतु दृष्टसुखदुःखप्राप्तिनिवृत्त्युपायदृशेः प्रत्यक्षादिमूलकत्वेऽयदृष्टसुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिसाधनदृशेर्वेदाख्यशास्त्रैकमूलकत्वाद्देवस्य च विधिनिषेधात्मकस्य त्वदाह्वारूपत्वाच्चमेव वेदमुखेनैवं कुरु मैवमित्याभाष्य कथमधुना उभयं वर्जयेदिति प्रतिषिद्धं ब्रूषे इत्याक्षिपति । विधिश्चेति पञ्चमिः श्लोकैः । ते तव निगमः शासनरूपः विधिनिषेधात्मको वेदः सच विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणं दोषं चेति भावप्रधानो निर्देशः गुणरूपतां दोषरूपतां चापेक्षते अत्र विधेयेषु कर्मसु प्रवर्तनार्थं गुणरूपतां निषेधेषु त्याजनार्थं दोषरूपतामपेक्षत इति विभागः अपेक्षणमन्त्रबोधनं तथा वर्णाश्रमविकल्पादीनामपेक्षत इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ तत्र वर्णाश्रमविकल्पो वर्णाश्रमभेदः प्रतिलोममनुलोमं च जाता यस्मिंस्तत्त्वर्णाश्रमविकल्पमिति सम्बन्धः तत्र प्रतिलोमजा उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तूत्तमवर्णभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाता मूर्धावसिक्ताम्बुष्टादयः तत्र वर्णाश्रमभेदमधिकारित्वेनापेक्षते द्रव्यं करणत्वेन देशकालावाधारत्वेन वयस्त्रयिकारिविशेषणत्वेन स्वर्गं नरकं च फलत्वेन तत्र नरकस्य फलत्वं निषेधातिवृत्तौ द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं देशः समे यजेतेत्याद्युक्तविधः वयस्तु जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नौनादधीतेत्याद्युक्तविधं कालस्तु वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्याद्युक्तविधः ॥ २ ॥ अपेक्षतां ततः किमत आह । गुणदोषभिदादृष्टिमिति । गुणदोषभेददर्शनमन्तरेण

विधिनिषेधात्मकं तव वचः कथं नृणां निःश्रेयसप्रतिपादकं स्यात् गुणदोषभिदादृष्टिं ततः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च उपजनय्य त्वद्वचः पुरुषार्थपर्यवसायि स्यादित्यर्थः । निःश्रेयसशब्दः पुरुषार्थमात्रपरः अतो गुणदोषादिभेददर्शनस्यावश्यकत्वात् तद्वर्जनं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ अलौकिकश्रेयसाधनादिज्ञानं च शास्त्रेणैवोपजनयितव्यमित्याह । पित्रिति । अर्थे अलौकिकश्रेयसि तत्साधनरूपे चार्थे अनुपलब्धे प्रत्यक्षादिभिरनवगते सति तथा साध्यसाधनयोः स्वर्गादियज्ञाद्योरप्यनुपलब्धयोः सतोः हे ईश्वर ! श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुस्तद्वन्-ज्ञापकस्त्वभिगमरूपो वेद एव चक्षुषः श्रेयस्त्वं च काञ्चकामलादिदोषराहित्यं वेदे तु पुरुषदोषासंस्पर्शः पितृदेवमनुष्याणामित्यनेना-र्वाचीनानामलौकिकश्रेयस्तत्साधनादिज्ञानं वेदं विना नास्तीति किं वक्तव्यं यतः पूर्वेषामपि नास्तीति सूच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृता पदरत्नावली

अधिकारिणामनेकविधत्वेन साधनानामपि तथात्वात्केषां चिदन्तर्भावविवक्षया कर्मयोगादिभेदेन त्रिधा विभज्य तत्स्वरूपं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्र भगवत्प्रिय एव गुणस्तदप्रियो दोष इति भगवदभिप्रायज्ञोऽगुह्यो विविच्य ज्ञापनाय पृच्छति । विधिश्चेत्यादिना । हे अरविन्दाक्ष ! ईश्वरस्य ते तव विधिश्च प्रतिषेधश्च विधिनिषेधलक्षणो निगमो वेदः कर्मणां गुणं दोषं चापेक्षते विहित-करणाद्गुणो निषिद्धकरणाद्दोष इति वक्तव्यार्थः ॥ १ ॥ तदधिकारापादकवर्णाश्रमाणां विकल्पं भेदं च प्रतिलोमजोऽनधिकार्यनुलोमजोऽधिकारीति । प्रतिलोमानुलोमजं च अत्रापि विशिष्टमातापितृजातो विशिष्टाधिकारीति च धर्माजितं द्रव्यं कुरुक्षेत्रादिदेशं जातः पुत्रः कृष्णकेश इत्यादिलक्षणं वयश्च वसन्तादिकालं चेति द्रव्यदेशवयःकालाः तथा पुण्यफलं स्वर्गं पापफलं नरकं चापेक्षते इति सर्वत्र योज्यम् ॥ २ ॥ संशयबीजमुत्थापयति । गुणेति । तव वचस्तु गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वर्तते विहितप्रतिषिद्धकर्मणां गुणदोष-भेददर्शनं विहाय गुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवंविधं तत्र निषेधविधिलक्षणं विहितनिषिद्धकरणहेतुगुणदोषभेददर्शिवेदवचनं कथं तु निःश्रेयसं पुरुषार्थपर्यवसायि स्यात् तदर्थमेव प्रवृत्तस्य तदनुचितम् ॥ ३ ॥ कुतोऽत्राह । पितृदेवेति । हे ईश्वर ! तव वेदोऽनुपलब्धेऽर्थे अप्रत्यक्षेश्वरधर्माद्विषये साध्ये सुखादौ साधने कर्मादावपि पित्रादीनां श्रेयश्चुर्दिव्यमेव चक्षुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदभिप्रायमनुद्वैव निगदश्रवणाय पृच्छति । विधिश्चेति युग्मकम् अत्र गुणं दोषं चेति टीकायां गुणं पुण्यं दोषं पापं च क्रमेण गुणदोषरूपमपेक्षते इत्येव वाच्यं गुणदोषं चेति समस्तपाठे तस्य पुण्यपापरूपं गुणदोषमपेक्षते इत्यर्थः किं त्वस्मिन् पाठे च शब्दस्त्वनर्थकः ॥ १-२ ॥ गुणदोषभेदेति तैः तत्र निःश्रेयसं मोक्षः तथा वाक्यभेदमाशङ्क्याह । यद्वेति । अन्तरेणेत्यस्यैव योजनया विनेति व्याख्यातं तां तच्च विना निःश्रेयसं कथं स्यादित्यर्थः । अत एव प्रतिपाद्यत्वात् सामानाधिकरण्येन न तु वैयधिकरण्येन तच्च वच इत्यादिकं पुनरावर्त्यते इत्येकार्थः निःश्रेयसं कथं स्यादिति तु पूर्ववदेव योज्यं सर्वस्य वेदस्येति अन्तः-करणशुद्ध्यादिविधिनिषेधलक्षणस्यापि ज्ञानद्वारेत्यादिरिति भावः ॥ ३ ॥ अनुपलब्धेऽर्थे भगवत्स्वरूपविग्रहवैभवादौ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च विज्ञे साधु निरूप्यते । तत्र तत्राधिकारी च गुणदोषव्यवस्थया ॥

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति यदुक्तं तस्य भगवदभिप्रेतमर्थं सहसा जानन्नपि तन्मुखेनैव तस्य विवरणं नानार्थ-विशेषसहितं श्रोतुकामस्तत्र विप्रतिपद्यमान इवाह । विधिश्चेति पञ्चभिः । विधिश्च प्रतिषेधश्च ईश्वरस्य तव निगमः आज्ञारूपो वेद एव तत्र विधिर्विवेचानां कर्मणां गुणमपेक्षते प्रतिषेधानां कर्मणां दोषमपेक्षते प्रतिपादयतीत्यर्थः विधिनिषेधाभ्यामेव गुणदोषौ पुण्यपापे स्वर्गनरकौ भवत इति यावत् तथा वर्णानाम् आश्रमाणां च विकल्पं भेदं च तद्गतं गुणं दोषं चापेक्षते प्रतिलोमानुलोमजं तद्गतं च गुणदोषं प्रतिलोमजा उत्तमवर्णाषु स्त्रीषु हीनवर्णेषु पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैवैहकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्णेषु हीनवर्णास्तु जाताः अन्वष्टकरणादयः द्रव्यादिगतांश्च गुणदोषान् स्वर्गनरकरूपं च गुणं दोषं च ॥ १-२ ॥ तथापि प्रस्तुते किमाया-तमत आह । गुणेति । निषेधविधिलक्षणं वचस्त्व वेदरूपं वाक्यं गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण अयं विहितत्वाद्गुणः अयं निषिद्ध-त्वाद्दोष इति या भेददृष्टिस्तं विना कथं निःश्रेयसं निःश्रेयसकरं स्यात् ॥ ३ ॥ न केवलं मनुष्याणामेव वेदो निःश्रेयसकरोऽपितु देव-पित्रादीनामपीत्याह । पितृदेवेति । वेद एव तव श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुर्ज्ञानहेतुः कः अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमित्यत्रापि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इत्युक्तं तत्र शङ्कते विधिश्चेति पञ्चभिः । हे अरविन्दाक्ष ! तवैश्वरस्य सर्वनियन्तुः विधिश्च प्रतिषेधश्चेत्युभयविधौ निगमो वेदः कर्मणां विवेचानां स्वर्गादिप्रदत्त्वं गुणं निषेधानां नरकादिप्रदत्त्वं दोषं चापेक्षते ॥ १ ॥

किंच निगमः वर्णाश्रमविकल्पादीन् गुणं दोषं चावेक्षते इत्यन्वयः एतच्चाग्रिमेऽध्याये स्फुटीभविष्यति वर्णादयः अधिकारिणः द्रव्या-
दयः उपकरणानि स्वर्गनरकौ फले इति विवेकः ॥ २ ॥ अतः विधिनिषेधलक्षणं निगमरूपं तव वचो गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण
नृणां निःश्रेयसं स्वार्थबोधकं कथं स्यात् ॥ ३ ॥ ननु सर्वोऽपि स्वार्थः प्रत्यक्षतोऽवगन्तव्य इत्यत आह पित्रिति । अनुपलब्धेऽर्थे
प्रत्यक्षतोऽवगन्तुमशक्येऽर्थे पित्रादीनां श्रेयः श्रेष्ठं चक्षु प्रमापकं तव वाक्यरूपो वेद एव नन्वनुध्यानतोऽनुपलब्धोऽप्यर्थोऽवगन्तव्य
इत्यत आह । साध्यसाधनयोरपि चक्षुरिति योजना अयमर्थः यथा भास्करप्रद्योतिता अन्यैश्चक्षुषा यथोपयोगं गृह्यन्ते तथा वेदप्रोक्ता
वह्निधूमादयोऽर्थाः लौकिकैः बुद्ध्या साध्यत्वेन साधनत्वेन गृह्यन्ते किम्बहुना चतुराननोऽपि वेदज्ञापितमेव सूत्रं सृजति एतच्च
वेदान्तकौस्तुभे स्थितम् ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः । भक्तिज्ञानक्रियायोगं विधेऽध्याये निरूप्यते ॥ १ ॥

वेदमुखेन गुणदोषौ निरूप्य कथमिदानीं तद्विरुद्धभयवर्जनं ब्रूये इत्याक्षिपति—विधिश्चेति पञ्चभिः । विधिश्च
प्रतिषेधश्चेत्तस्य तव निगम आज्ञारूपो वेदः स च कर्मणां गुणं दोषं च पुण्यपापात्मकं फलमवेक्षते प्रतिपादयति । तव चात्राक्षेपेऽपि
कृपादृष्टिरेवास्मासु युक्ता, न कोऽपि इत्याशयेन सम्बोधयति—अरविन्दाक्षेति ॥ १ ॥ तथोक्तमाधमभावे तदधिकारिणां वर्णानामा-
श्रमाणां च विकल्पं भेदं च गुणदोषरूपमवेक्षते । तथा प्रतिलोमानुलोमजं च गुणदोषमवेक्षते । तत्र प्रतिलोमजाः । उत्तमवर्णासु
स्त्रीषु हीनवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः । अनुलोमजास्तूत्तमवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः । मूर्द्धा-
वसिक्ताम्बुष्ठादयः । तेषां च । ‘असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा’ इति गुणदोषौ तथा द्रव्यादीन् कर्माहृतानहताभ्यां
तथा स्वर्गनरकं तत्फलतया गुणदोषरूपमवेक्षते । एतच्चेत्तराध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ भवत्वेवं तथापि प्रस्तुते किमायातमत
आह—गुणेति । गुणं दोषं च निरूप्य तत्र प्रवृत्तिं निवृत्तिं चोपपाद्य यत्पुरुषार्थपर्यवसायि भवति तत् गुणदोषभेददर्शनमन्तरेण
विधिनिषेधात्मकं तव वचः कथं नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादकं भवेत् ॥ ३ ॥ मा भवतु तद्वोधकं तेन किमित्यत
आह—पितृदेवेति । हे ईश्वर प्रत्यक्षादिभिरनुपलब्धे अनवगतेऽर्थे स्वर्गमोक्षादौ । तथा साध्यसाधनयोः । इदमस्य साध्य-
मिदमस्य साधनमित्यत्रापि तव वचस्त्वद्वाक्यरूपो वेद एव पित्रादीनां श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुर्वैष्णवकम् । तथा च वेदस्य तद्वोधकत्वे
केषामपि तद्वोध एव न स्यादित्याशयः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रोक्तं योगत्रयं विधे भक्तिज्ञानक्रियाश्रयम् । गुणदोषव्यवस्थित्यै विभागादधिकारिणाम् ॥ १ ॥

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जनम् इति गुणदोषदृष्टिः दोषस्तदुभयवर्जनं गुण इत्युक्तम् । ननु दृष्टमुखदुःखप्राप्ति-
निवृत्त्युपायदृशे प्रत्यक्षादिमूलकत्वेऽप्यदृष्टमुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिसाधनदृशेर्वाक्यशक्तौकमूलकत्वाद्देवस्य च विधिनिषेधात्मकस्य
त्वदाज्ञारूपत्वाच्चमेव वेदमुखेनैव कुरु मैवं कुर्वित्याज्ञाप्य कथमधुनोभयं वर्जयेदिति प्रतिषिद्धं ब्रूये इत्याक्षिपति विधिश्चेति पञ्चभिः ।
विधिश्चेति । हे अरविन्दाक्ष, ईश्वरस्य ते तत्र, विधिश्च प्रतिषेधश्च विधिनिषेधात्मक इत्यर्थः । निगमो वेदः कर्मणां विधेयानां
प्रतिषेधयानां च कर्मणां गुणं दोषं च । भावप्रधानोऽत्र निर्देशः । गुणरूपतां दोषरूपतां चेत्यर्थः । अपेक्षते बोधयति हि । विधेयेषु
कर्मसु प्रवर्त्तनार्थं गुणरूपतां निषेधेषु त्याजनार्थं दोषरूपतां च बोधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ वर्णाश्रमेति । प्रतिलोममनुलोमं च जातस्तं
वर्णाश्रमविकल्पं च, द्रव्यदेशवयःकालान्, स्वर्गं नरकं च अपेक्षते एव । तत्र प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णभ्यः पुरुषेभ्यो
जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तूत्तमवर्णभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्द्धावसिक्ताम्बुष्ठादयः । तत्र वर्णाश्रमभेदमधिकारित्वेना-
पेक्षते, द्रव्यं करणत्वेन, देशकालावाधारत्वेन, वयस्त्वधिकारिविशेषणत्वेन स्वर्गं नरकं च फलत्वेन, तत्र नरकस्य फलित्वं निषेधा-
निवृत्तौ, द्रव्यं च पुरोडाशादिकं, देशः ‘समे यजते’ इत्याद्युक्तविधः । वयस्तु ‘जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्याद्युक्तविधं,
कालस्तु ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इत्याद्युक्तविधः उभयोरैकः संबन्धः । एतच्च उत्तराध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ अपेक्षतां
प्रस्तुतेऽत्र किमायातमित्यत आह । गुणदोषमिदं । गुणदोषभिदादृष्टिं अन्तरेण गुणदोषभेददर्शनं विना, निषेधविधिलक्षणं
विधिनिषेधात्मकमित्यर्थः । तत वचः नृणां निःश्रेयसं निःश्रेयसप्रतिपादकं, कथं स्यात् । गुणदोषभिदादृष्टिं ततः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च
उपजनय्य त्वद्बचः पुरुषार्थपर्यवसायि स्यादित्यर्थः । निःश्रेयसशब्दः पुरुषार्थमात्रपरः । अतो गुणदोषादिभेददर्शनस्यावश्यकत्वात्
तद्वर्जनं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ अलौकिकश्रेयस्तत्साधनादिज्ञानं च शास्त्रेणैवोपजनयितव्यमित्याह । पित्रिति । हे ईश्वर, अर्थेऽलौ-
किकश्रेयसि तत्साधनरूपे चार्थे, अनुपलब्धे प्रत्यक्षादिभिरनवगते सति, तथा साध्यसाधनयोः अपि स्वर्गादियज्ञाद्येऽपि । पित्रिति ।

अनुपलब्धयोः तयोरिति शेषः । पितरश्च देवाश्च मनुष्याश्च तेषां श्रेयः श्रेष्ठः, चक्षुः चक्षुर्वत् ज्ञापकः, तव वेदः त्वद्वाक्यरूपो निगमः, तुरवधारणार्थः । सर्वेषां वेद एव चक्षुरित्यर्थः । चक्षुः कमलादिदोषयुक्तं चेन्न यथार्थपदार्थविषयताकारि, तद्वद्वेदरूपं चक्षुरपि पुरुषदोषसंस्पर्शात्मकमलादिदोषस्पर्शयुक्तं सन्न सम्यगर्थसिद्धिकारीति श्रेय इति विशेषणं दत्तं, तेन पुरुषदोषस्पृष्टत्वाद्ग्रेष्ठं चक्षुरिति सूचितम् । पितृदेवमनुष्याणामित्यनेन यदैषामेव तदा तद्वर्वाचीनानामलौकिकश्रेयस्तत्साधनादिज्ञानं च वेदं विना नास्तीति किं वक्तव्यम् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

ज्ञानयोग, कर्मयोग और भक्तियोग

उद्धवजी ने कहा—कमलनयन श्रीकृष्ण ! आप सर्वशक्तिमान हैं । आप की आज्ञा ही वेद है; उसमें कुछ कर्मों को करने का निषेध है । यह विधि-निषेध कर्मों के गुण और दोष की परीक्षा करके ही तो होता है ॥ १ ॥ वर्णाश्रम-भेद, प्रतिलोम और अनुलोमरूप वर्णसंस्कार, कर्मों के उपयुक्त और अनुपयुक्त द्रव्य, देश, आयु और काल तथा स्वर्ग और नरक के भेदों का बोध भी वेदों से ही होता है ॥ २ ॥ इसमें सन्देह नहीं कि आप की वाणी ही वेद है, परन्तु उसमें विधि निषेध ही तो भरा पड़ा है । यदि उसमें गुण और दोष में भेद करने वाली दृष्टि न हो, तो वह प्राणियों का कल्याण करने में समर्थ ही कैसे हो ? ॥ ३ ॥ सर्वशक्तिमान् परमेश्वर ! आप की वाणी वेद ही पितर, देवता और मनुष्यों के लिये श्रेष्ठ मार्ग-दर्शक का काम करता है, क्योंकि उसी के द्वारा स्वर्ग-मोक्ष आदि अदृष्ट वस्तुओं का बोध होता है और इस लोक में भी किसका कौन सा साध्य है और क्या साधन—इसका निर्णय भी उसी से होता है ॥ ४ ॥

गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः । निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ ७ ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ते निगमात् गुणदोषभिदादृष्टिः स्वतः न हि (पुनः) निगमेन भिदायाः अपवादः इति (श्रुत्वा मे) भ्रमः (भवति) ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् उवाच नृणां श्रेयोविधित्सया मया त्रयः योगाः प्रोक्ताः ज्ञानं कर्म भक्तिः च कुत्रचित् अन्यः उपायः न अस्ति ॥ ६ ॥ इह कर्मसु न्यासिनां निर्विण्णानां ज्ञानयोगः तेषु (कर्मसु) अनिर्विण्णचित्तानां कामिनां कर्मयोगः ॥ ७ ॥ यः पुमान् यदृच्छया मत्कथाजातश्रद्धः न निर्विण्णः न अतिसक्तः अस्य भक्तियोगः सिद्धिदः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच शास्त्रेणैव विहिता भेददृष्टि तस्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह । ते निगमाच्चवदाज्ञारूपाद्वेदादेव न हि स्वतः । यस्मादर्थप्राप्तत्वेन निवर्तते । ह स्फुटम् । भ्रमो भवति तं निवर्तयेदिति शेषः ॥ ५ ॥ विषयाभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह । योगा इति । योगा उपाया ब्रह्मकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः । कर्म च निष्कामम् । श्रेयोविधित्सा मोक्षसाधनेच्छया । अन्य उपायो नास्तीति काम्यकर्मादिकं व्यावर्तयति तथा चोत्तराध्याये स्फुटीकरिष्यति य एतानित्यादिना ॥ ६ ॥ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामिति द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानामत एव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः । अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिशून्यानाम् । अतः कामिनां तत्फलैर्विरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य सवात्सना विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति । निष्काम-कर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव । तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः ताभ्यां सिद्धानां तु न किंचिदिति ॥ ८ ॥

भीर्वशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

शंकांतरमाह—किञ्चेति । भेददृष्टिं गुणदोषरूपाम् । तस्मिन्नेव विषये विहित एव । गुणदोषलक्षणे विषये यस्मादर्थो-
 व्याप्तत्वेन प्राप्ततया निवर्तते निषिध्येत ततो भ्रमो भवति । अत्रायमाशयः—अर्थप्राप्तस्य निषेधो नोचितः, यथा 'कर्मणा पितृलोकः'
 इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिरूपार्थात्प्राप्तः कर्मयोगस्तं यदि कर्म न कुर्यादिति निषिध्येत तदा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादि-
 श्रुतिभिस्तद्विधानं व्यर्थं स्यादर्थोपप्राप्तस्य करणौचित्ये यन्निषेधः स भ्रमावहो भवतीति । तथा च—'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यादिना
 विधाय पुनः 'नानुध्यायेत्' इत्यादिना निषेधोनुपपन्न इव प्रतीयत इति प्रदर्शयः । परं त्विदानीमुभयविधसंकटमुपस्थितमित्याह—
 गुणेति । निगमाद्विधिनिषेधात्मकात् विहिताभूत्, न हि स्वतो रागद्वेषात् त्वे 'तर्कणापि निवर्तते' यतः रागप्राप्त्यभावात् । किंतु
 वेदेनैव प्राप्तत्वाद्देवार्थप्राप्तत्वेनैव निवर्तते तस्माद्देवाच्चा त्वमेव तं भ्रमं निवर्तयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कुत्रचिच्छ्रुतिस्मृत्यादौ । यथान्य
 उपायो नास्ति तथा तथैव । विषयाभेदेपि पूर्वोक्तपुण्यपापादिरूपाणां विषयाणामभेदेपि अधिकारिभेदेनेति कर्मादिसाधकान्प्रति बहवो
 गुणदोषा वर्णिताः । परमसिद्धान्प्रति 'गुणदोषदृशिर्दोषः' इत्यनेनेक एवेति भावः । यद्वा—अकिंचनाख्याया एव भक्तेः सर्वोद्भवभूमि-
 कावस्थितत्वमधिकारिविशेषनिष्ठत्वं च दर्शयितुं प्रक्रियान्तरम् । तत्र परतत्त्वस्य वैमुख्यपरिहाराय यथाकथंचित्सामुख्यमात्रं कर्तव्यत्वेन
 लभ्यते । तच्च विधा—निर्विघ्नोपपन्नस्य तदीयब्रह्माख्याविर्भावस्य ज्ञानरूपम्, सविशेषरूपस्य च तदीयभगवदाख्याविर्भावस्य
 भक्तिरूपमिति द्वयं, तृतीयं—तस्य द्वयस्यैव द्वारं कर्मोपपन्नरूपमिति । तदेतत्त्रयं पुरुषयोग्यताभेदेन व्यवस्थापयितुं लोकसामान्यतो
 ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायत्वं नान्येषामित्यनुवदति—योगाख्य इति । योगा उपायाः । शास्त्रयोनिना श्रेयांसि मुक्तित्रिवर्गप्रेमाणि । अनेन
 भक्तेः कर्मत्वं व्यावृत्तम् । त्रयं विना न्यस्तपोयोगादिरूपः । तपोऽष्टांगयोगादेर्यथासंभवं ज्ञानभक्तयोरेवान्तर्भावदर्शनादिति भावः ॥ ६ ॥
 तेषु योगत्रयेषु । तत्फलैषु कर्मफलैषु स्वर्गादिषु । अत एव विरक्तत्वादेव । तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां स्वर्गादिसाधनभूतयागादिकर्म-
 त्यागिनाम् । सिद्धिदोऽभीष्टपदः । अतो दुःखबुद्धिशून्यत्वात् । इत्यर्थ इति—कर्मफलेच्छावंत एव कामिनो भवन्तीति भावः । तत्र
 के कुत्राधिकारिण इत्यपेक्षायामाह—निर्विण्णेति द्वाभ्याम् । निर्विण्णानामैहिकपारलौकिकविषयप्रतिष्ठासुखेषु विरक्तचित्तानां गृहकुटुम्बा-
 दिष्वनासक्तानामत एव कर्मसु गृहाश्रमप्राप्तेषु लौकिकवैदिककर्मसंन्यासिनां तान्निद्युक्तवतामित्यर्थः । पदद्वयेन दृढजातमुमुक्षाणा-
 मित्यभिप्रेतम् । कामो विषयासक्तिस्तदतिशयवताम्, भूमिर्न मत्वर्थायः । देहकलत्रादिष्वत्यासक्तिमतामित्यर्थः । तान् त्यक्तुम-
 समर्थानां सिद्धिदस्तसंकल्पानुकूलफलप्रदः ॥ ७ ॥ यहच्छ्रया स्वादृष्टोद्बोधितभगवद्विच्छया वा । तत्र कर्मयोगेपि । स च यथा-
 शक्त्यधिकारः । तदधिकृतयोर्ज्ञानभक्तियोगाधिकारिणोस्तु स्वल्पो विधिनिषेधाधिकारो लोकसंप्रहमात्र इत्यर्थः । ताभ्यां ज्ञान-
 भक्तिभ्याम् । सिद्धानां कृतार्थानां न किञ्चिद्विधिनिषेधाधिकारः । एतच्चावगमम् 'तव मे दिशं माधव' इत्यादिना 'त्वद्गवमो न
 वेत्ति' इत्यादिश्रुत्यै प्रतिपादितं स्वामिचरणैः । अथ 'ते वै विद्वन्त्यतितरति च देवमायाम्' इत्यादौ 'तिर्यग्जना अपि' इत्यनेन भक्त्य-
 धिकारे कर्मादिवज्जात्यादिकृतनियमातिक्रमाच्छब्दमात्रं हेतुरित्याह—यहच्छ्रया केनापि परमस्वतंत्रभगवद्भक्तसंगतत्कृपाजातमंगलो-
 दयेन । तदुक्तम्—'शुश्रोः श्रद्धानस्य' इत्यादि संदर्भः विश्वनाथस्तु—यहच्छ्रया प्रथमस्कन्धव्याख्यानयुक्त्या यादृच्छिकमहत्संगेन
 सत्संगिनस्तत्कथादौ जातेभ्यस्त इति । अत एव 'श्रद्धासूतकथायां मे' इति 'श्रद्धालुर्मे' कथाः शृण्वन्' इति । तत्रतत्र भक्तियोगे
 कथाश्रद्धालुर्वाधिकारी दर्शितः । अत्र तुर्भिन्नोपक्रमे । इत्यस्य ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यः वैशिष्ट्यमेकवचनेन विरलप्रचारत्वं च ध्वनितम् ।
 नातिसक्तः देहगोहकलत्रादिष्वत्यासक्तिरहितः । अथ न निर्विण्ण इति । तेषु निर्विण्णत्वे ज्ञानोऽधिकारः । अत्यासक्तत्वे कर्मण्य-
 धिकारः । अत्यासक्तिराहित्ये भक्तावधिकार इत्यधिकारत्रयविवेकः । निर्वेदस्य कारणं निष्कामकर्महेतुकान्तःकरणशुद्धिरेव,
 अत्यासक्तेः कारणमनाद्यविद्यैव, अत्यासक्तिराहित्यस्य कारणं यादृच्छिकमहत्संग एवेति, तत्रतत्र कारणं दृश्यम् । किंचैतदुत्कृष्टा-
 धिकारिण एव लक्षणम्, किंतु—को न राजन्निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणाम्बुजम् । न भजेत्सर्वतो मृत्युः । इत्युक्तयोर्दृच्छिकभक्तसंगे
 सतीन्द्रियवानेव भक्त्यधिकारी ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गुणेति । पूर्वोक्तप्रकारेण विधिनिषेधकात् ते तव निगमात् वेदरूपवचनादेव गुणदोषभिदादृष्टिः विहिताऽभूत् । न हि
 स्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेन निवर्तते पुनस्तव निगमने वचनेनैव तद्विदाया अपवादश्चेति श्रुत्वाऽऽह । स्फुटं मे भ्रमो भवति । तं
 निवर्तयेति शेषः ॥ ५ ॥ अधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयसाह—योगा इति । नृणां श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेच्छया
 मया ज्ञानादिकाः त्रयो योगा उपायाः ब्रह्मकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः । कर्मात्र निष्कामम् । एभ्योऽन्यः उपायः कुत्रचिदपि शास्त्रे
 नास्ति । एतेन काम्यकर्मोदिकं व्यावर्तयति । तपोऽष्टाङ्गयोगादेर्यथासंभवं ज्ञानभक्तयोरेवान्तर्भाव इति भावः ॥ ६ ॥ निर्विण्णा-
 नामिति । इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलैषु विरक्तानामत एव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धि-
 नामिति ।

इत्युत्तरेणान्वयः । तेषु कर्मस्वनिर्विण्णचित्तानां तत्फलोपविरक्तानां तु कर्मयोग एव सिद्धिदः ॥ ७ ॥ यहच्छ्रयेति । यः पुमान् यहच्छ्रया केनापि भाग्योदयेन मम कथाश्रवणकीर्तनादिभक्तिभेदेषु जातश्रद्धः उत्पन्नादरः विषयाग्न निर्विण्णो न च तत्रातिसक्तस्यास्य भक्तियोगः पुरुषार्थप्रदः । अत्र निर्विण्णत्वे ज्ञानेऽधिकारः अत्यासक्तत्वे कर्मण्यधिकारः अत्यासक्तिराहित्ये भक्तावधिकार इति विवेकः । तत्र निर्वेदस्य कारणं निष्कामहेतुकान्तःकरणशुद्धिरेव अत्यासक्तः कारणसनाद्यविद्या अत्यासक्तिराहित्यस्य कारणं यादृच्छिकसत्सङ्ग एवेति । तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्त्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति । निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः तत्सिद्धानां तु न किञ्चित् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तस्मिन्नेव विषये पूर्वोक्तपुण्यपापादौ । नहि स्वत इति रागतो गुणदोषदृष्टिर्नास्ति । यदि स्वतः स्यात्तर्हि तर्केणापि निवर्त्तत । यतः रागप्राप्त्यभावात् । किन्तु वेदेनैव प्राप्तत्वात् वेदार्थप्राप्तत्वेनैव निवर्त्तत । तं भ्रमम् ॥ ५ ॥ विषयाभेदेऽपि पूर्वोक्तपुण्यपापादिरूपाणां गुणदोषदृष्टिविषयाणामभेदेऽपीत्यर्थः । अधिकारिभेदेनेति । कर्माधिकारिणः प्रति निखिला एव गुणदोषाः वर्णिताः । शुद्धान्तःकरणान् परमसिद्धान् प्रति तु गुणदाषदृशिर्दोष इत्यनेनैक एवेति भावः ॥ ६ ॥ तेषु त्रिषु योगेषु । एषां योगानां मध्ये । तत्फलेषु कर्मफलेषु । अत एव विरक्तत्वादेव । तत्साधनेति फलसाधनभूतकर्मत्यागिनाम् । भक्त्यधिकारे तु 'अन्यथा अपि तद्वाष्ट्रे शङ्खचक्राङ्गधारिणः । अवाप्य वैष्णवी दीक्षां दीक्षिता इव सम्बन्धु' रित्यादिप्रासाण्येन जात्यादिकृतनियमाभावाच्छङ्खद्वामात्रं हेतुरित्याह । यहच्छ्रयेति । केनापि परमस्वतन्त्रभगवद्भक्तसङ्गततत्कृपाप्राप्तेन भाग्योदयेन मङ्गलोदयेन तदुक्तम् । शुश्रूषोः श्रद्धानस्येत्यादि ॥ ७-८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

नहि स्वतः स्वोत्प्रेक्षया न भवतीत्यर्थः । गुणेति, विधिनिषेधवशात् गुणदोषभेददोषः सिद्धः तथापि गुणदोषापवादं शृण्वतो मम चित्तं भ्राम्यतीत्यर्थः । अस्य चोद्यस्य परिहारः उपरिष्ठात् भविष्यति ॥ ५-६ ॥ निर्विण्णानामर्थोजनादिक्लेशनिर्विण्णानां पञ्चमहायज्ञादिकमन्तरेण न ज्ञानयोगसिद्धिरिह विवक्षिता वचनान्तरेकार्थ्यात् 'ते त्वघं भुञ्जते पापाः' इति गृह्याचारस्यावर्जनीयत्वं दृश्यते स्वधर्मस्य इति कामिनामिति इदानीं फलकामित्वमिह न विवक्षितं किन्तु पूर्वकामनाप्रयुक्तकर्मानुष्ठानवासनया इदानीमपि कर्मणि श्रद्धालुनामित्यर्थः । अनिर्विण्णचित्तानाम् अर्थोपार्जनादिक्लेशसहत्वादिनिर्वेदः ॥ ७ ॥ यहच्छ्रयेति । न निर्विण्णः धनार्जनादिक्लेशसहः नातिसक्तः सामग्रीसम्भवे त्वनुतिष्ठामीति प्रतिपत्तिमान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अतो गुणदोषभिदादृष्टिस्ते तव निगमादाङ्गारूपाद्वेदादेव न तु स्वतः एवंस्थितेऽधुना निगमेन गुणदाषदृशिर्दोषो गुणस्तु भयवर्जनम् इत्यनेनानुशासनेन भिदाया गुणदोषदृशिर्भेदस्यापवादश्च कृतः कृत इति शेषः । अतो मे भ्रमः मम चित्तं भ्राम्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ नहि सर्वस्य वेदबोधितं सर्वं वर्जयितव्यम् इत्युच्यते येन तत्र भ्रमः स्यात्किन्तु निरूपकभेदेन सर्वं व्यवस्थितम् इत्युच्यते नरकापेक्षया हि स्वर्गो गुणः अतः अपेक्षितगुणदोषविभागमात्रं क्रियतेऽतो विधिनिषेधशास्त्रनिरूपकस्य स्वर्गो नरकश्चेत्युभयमपि दुष्टमिति गुणदोषभेदापवादः कृतः मोक्षोपायस्तु निरूपकस्यापि गुणवत्तर इति गुणदोषभेदापवादवचनं न तत्रोचरमपितु सङ्कुचितविषयमिति परिहारं विवक्षुस्तावदधिकारिभेदेन पुरुषार्थसाधनानि व्यवस्थितानीत्याह । योगाख्य इत्यादिना स्वस्वेऽधिकार इत्यतः प्राक्तेन नृणां श्रेयोविधित्सया श्रेयाधातुमिच्छया कैवल्यस्वर्गोपवर्गरूपश्रेयःप्रापणेच्छया मया प्रोक्ताः के पुनस्ते इत्यत आह । ज्ञानमिति । ज्ञानमत्र प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं कर्माभिसंहितफलकर्मयोगः भक्तिः भक्तियोगः एभ्योन्य उपायः पुरुषार्थसाधनं कुत्रचिदपि नास्ति कृत्स्नोपि वेदस्तन्मूलस्मृतीतिहासपुराणादिश्रौतत्प्रतिपादनपर इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इह नाम तत्र त्रिषु मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां तत्फलेषु दुःखबुद्ध्या विरक्तानामत एव न्यासिनां यहच्छ्रया केनापि भाग्योदयेन तत्साधनभूतकर्मत्यागिनां ज्ञानयोगः तत्र तेषामधिकार इत्यर्थः । कामिनां स्वर्गकामानामनिर्विण्णचित्तानाम् उत्साहिनां कर्मयोगः ॥ ७ ॥ यहच्छ्रयेति केनापि भाग्योदयेन यहच्छ्रया मत्कथादौ मत्कथाश्रवणादौ जातश्रद्धः सञ्जातादरः न निर्विण्णो इत्यनेनेदानीं कर्मफलकामित्वं न विवक्षितं किन्तु पूर्वकामनाप्रयुक्तकर्मानुष्ठानवासनया इदानीमपि कर्मफलोपववशेषितवासनाप्राप्तत्वम् अत एव नातिसक्तः दोषावेक्षणनातीव-सक्तिरहितस्तस्य भक्तियोगः अनुष्ठित इति शेषः सिद्धिदोऽप्यवर्गदः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

लौकिकं पूर्वपक्षमुपसंहरति—गुणेति । यतो वेद उत्तमं चक्षुस्तेन कारणेन नियमाद्गुणदोषभेददृष्टिः स्वतो हि स्वाभाविक्यैव ननु तर्हीत्थं निश्चितवतस्तव किमिति भ्रम इति तत्राह नियमेनेति । चशब्द एवार्थं भवता भिदायाः गुणदोषयोर्भेदस्य नियमेनैवापनोद उच्यते इति यस्मात्तस्मात् भ्रमः सञ्जात इत्यतो निश्चयम्भवन्तं पृच्छामीति भावः ॥ ५ ॥

स्वतः सर्वगुणात्मा तु विष्णुरेकः सनातनः । अन्यत्सर्वं तत्प्रियत्वाद्गुणो दोषस्तथाऽप्रियम् ॥
एवं ज्ञानवतां दृष्टिरज्ञस्तन्नावगच्छति । कालदेशविशेषेषु प्रीतिभेदमपेक्ष्यतु ॥
अविज्ञातवतस्तस्य मर्यादा वेदतः कृता । गुणदोषभिदा नास्ति भगवत्प्रियमन्तरा ॥
गुणदोषदृष्टेर्दोषोऽन्यत्र भगवत्प्रियात् । गुणा ये दोषतामीयुर्दोषाश्च गुणतां कश्चित् ॥
अतो दोषो न दोषः स्यान्न गुणोऽपि गुणो भवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदां यदि ॥
पश्येत्तत्तद्गुणायैव विपर्योसं न कारयेत् । गुणदोषभिदा कापि स्वातन्त्र्येण न हि कश्चित् ॥

इत्यनेनास्य तात्पर्यार्थो विज्ञायते । यद्वा गुणदोषभिदा दृष्टिर्नियमात्ते तव मते स्वतो नहिप्रत्युत गुणदोषभिदायाः अपवादोऽपि अतो भ्रम इति गुणदोषयोर्विहिताविहितकर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितत्वं वेदो वक्तीति यद्वादि तत्तात्पर्यार्थो न किन्तु मत्प्रियाप्रियविवेकाज्ञानपरिनिष्ठाविषयः—

स्वतस्तु गुणदोषत्वदृष्टेर्भेदेन वस्तुना । दोषोपि गुण एव स्याद्भगवत्प्रीतितो गुणः ॥
दोषस्तु तद्वैपरीत्यादिति दृष्ट्या भवेद्गुणः । कालदेशविशेषेण प्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितेः ॥
मर्यादागुणदोषाणां कृता वेदेषु सर्वशः ।

इत्येतदेव—

स्वेत्वेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निर्णयः ॥

इत्यादिना वक्ष्यते अतः विहिताद्यनुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुणदोषभेदनियमोक्तिर्भेदप्रियादिविवेकाज्ञानविषयेतिभावेन भगवानुद्धवप्रश्नं परिहरिष्यन्ति त्वेन क्रीडीकृत्य मुक्त्युपायानाह योगाख्य इति योग उपायानुष्ठानमर्थो समर्थोविद्वान् इति गुणविशिष्टानां नृ नय इति धातोः तादृशं दर्शयति । ज्ञानमिति । अन्ययोगं व्यवच्छिन्नमिति नेति ॥ ६ ॥ तत्र ज्ञानयोगाधिकारिण आह । निर्विण्णानामिति । इह कर्मसु निर्विण्णानां न्यासिनां सनकादीनामिति शेषः—

सनकाद्या ज्ञानयोगा भक्तियोगाश्च देवताः । मानुषाः कर्मयोगाश्च त्रिधैते योगिनः स्मृताः ॥
सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्यामुक्तिर्न संशयः । तथाऽपितु विशेषेण संतसेवा विधीयते ॥

इति वचनमात्रमानं ज्ञानादिगुणानां त्रिषुस्त्वेऽपि सामान्यविशेषविवक्षया विभागो युज्यते प्रमाणानां सत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिण आह । तेष्विति । ज्ञानभक्तियोगिनोऽपेक्ष्य ज्ञानभक्तयोरल्पत्वात्कर्मयोगिन इति ॥ ७ ॥ भक्तियोगाधिकारिण आह । यदृच्छयेति । तु शब्दो विशेषं सूचयति यः पुमानिति ज्ञातावेकवचनं यदृच्छया स्वादृष्टोद्बोधितभगवदिच्छया जातश्रद्धा मत्कथादौ विशिष्टश्रद्धावन्तः न निर्विण्णाः नित्योत्पन्नसंसारज्ञानत्वान्न कादाचित्कनिर्वेदाः नातिसक्ताः नित्यसम्पूर्णभोगत्वान्न कादाचित्कविषयाः नातिसक्ता ये पुरुषाः अस्येत्येषां भक्तियोगो मुख्यभक्तित्वान्मुख्यसिद्धिद इत्यन्वयः । उक्तमेतल्लक्षणं देवानामेवेति देवा एव भक्तियोगिन इत्यर्थः—

भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि यैः । भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्तादृशादिसुराः सदा ॥
अज्ञानुसारिवेदार्थं ज्ञात्वा तदनुसारतः । भगवद्गुणैर्यनीयन्ते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः ॥
कर्माणि शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञातायैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्ते कर्मयोगिनः ॥
भक्तिज्ञानं च किञ्चित्तु पश्चात्तेष्वपि जायते । तथापि कर्मयोगास्ते कर्मपूर्वत्वकारणात् ॥
भगवद्गुणानुरागित्वमधिकम्भक्तियोगिनाम् । तस्मात्तेऽभ्यधिका ह्येषु देवा एव विशेषतः ॥
ईषद्वैराग्यमल्पं तु पूर्वं देवेषु जायते । पश्चाद्वैराग्यधिको देवानां नात्र संशयः ॥

ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्याधिक्यं तथैव च । विरागोऽभ्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनाम् ॥
 ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्यो भण्यन्ते ज्ञानयोगिनः । नतु ज्ञानादिकास्ते वै देवेभ्यस्तु कथञ्चन ॥
 देवानामपि कर्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटम् । तथापि प्रत्यवायित्वान्मनुष्याः कर्मयोगिनः ॥
 त्रियोऽङ्गाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः । महायोगेश्वरेशोऽशस्माद्ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥

इतिवचनात् समस्तम् युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुणदोषेति । तैः तत्र तस्मिन्निति पूर्वोक्तपुण्यपापावित्यर्थः । यस्मादिति यदि स्वतः स्यात्तदा तर्केणापि निवर्त्तत न तु तथा वेदेनैव जातत्वात्तदर्थप्राप्तत्वेनैव निवर्त्तत तदेवं ह स्फुटं योऽयं भ्रमो भवति स यस्मात्तदर्थप्राप्तत्वेनैव निवर्त्तत तस्माद्देवाणां त्वमेव तं भ्रमं निवर्त्तयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ टीकायां विषयाभेदेपि पूर्वोक्तपुण्यपापादिरूपाणामभेदेपीत्यर्थः । अधिकारिभेदेनेति कर्मादि-साधकान् प्रति बहवो गुणदोषा वर्णिताः परमसिद्धान् प्रति गुणदोषादृशिर्दोष इत्यनेनैक एवेति भावः । यद्वा अकिञ्चनाख्याया एव भक्तेः सर्वोद्धर्षभूमिकावस्थितत्वम् अधिकारिविशेषनिष्ठत्वं च दर्शयितुं प्रक्रियानन्तरं तत्र परतत्त्वस्य वैमुख्यपरिहाराय यथा-कथञ्चित्सांमुख्यमात्रं कर्तव्यत्वेन लभ्यते तच्च त्रिधानिविशेषरूपस्य तदीयब्रह्माख्याविर्भावस्य ज्ञानरूपं सविशेषरूपस्य च तदीय-भगवदाख्याविर्भावस्य भक्तिरूपमिति द्वयं तृतीयञ्च तस्य द्वयस्यैव द्वारं कर्मोपपन्नरूपमिति तदेतत् त्रयं पुरुषयोग्यताभेदेन व्यवस्थाप-यितुं लोके सामान्यतो ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायत्वं नान्येषामित्यनुवदति योगाख्य इति । योगा उपायाः मया शास्त्रयोगिना भ्रयांसि मुक्तित्रिवर्गप्रेमाणि अनेन भक्तेः कर्मैव व्यावृत्तम् ॥ ६ ॥ तेष्वधिकार इत्युक्ताह द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये निर्विण्णानां ऐहिक पारलौकिकविषयप्रतिष्ठासुखेषु विरक्तचित्तानाम् अत एव तत्साधनलौकिकवैदिककर्मसंन्यासिनां तानि त्यक्तवतामित्यर्थः । यद्व्येन दृढजातमुमुक्षूणामित्यभिप्रेतं तेषां ज्ञानयोगः सिद्धिदः कामिनान्तत्तत्सुखेषु रागिणाम् तत एव तेषु तत्साधनभूतेषु कर्मसु अनिर्विण्ण-चित्तानां तानि त्यक्तुमसमर्थानां कर्मयोगः सिद्धिदस्तत्सङ्कल्पानुरूपफलदः ॥ ७ ॥ अथ 'ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायाम्' इत्यादौ तिर्ग्यजना अपीत्यनेन भक्त्याधिकारं कर्मादिवज्जात्यादिकृतनियमातिक्रमात् श्रद्धामात्रं हेतुरित्याह । यदृच्छयेति । यदृच्छया केनापि परमस्वतन्त्रभगवद्भक्तसङ्गततत्कृपाजातमङ्गलोदयेन तदुक्तं शुश्रूषोः श्रद्धानस्येत्यादि ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परं त्विदानीमुभयसङ्कटमुपस्थितमित्याह । गुणेति । निगमात्त्वदाज्ञारूपाद्देवादेव विधिनिषेधात्मकाद्गुणदोषभेददृष्टिर्विहिताऽभूत् निगमेनाद्यतन्या त्वदाज्ञयाभिदाया गुणदोषभेददृष्टेरपवादश्चेति (ह) अस्पष्टमभिप्रायनिश्चयासामर्थ्यान्ने भ्रमोऽभूत् तं त्वमेव निवर्त्तयेति भावः ॥ ५ ॥ अधिकारिभेदेनावस्थाभेदेन च गुणदोषभेददृष्टेर्विहितत्वं निषिद्धत्वं च यथायोगं भवेदिति तज्ज्ञा-पयितुमाह । योगा उपायाः ब्रह्मकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः श्रेयांसि मोक्षत्रिवर्गप्रेमाणि तेषां विधित्सयेति मे सर्वत्र कृपेवेति भावः । नान्यम् एतत्त्रयं विनाऽन्यस्तपोयागादिकस्तपोऽष्टाङ्गयोगादेर्यथासम्भवं ज्ञानभक्तयोरेवान्तर्भावदर्शनादिति भावः । त्रय इत्यनेन कर्मिभिः कर्मण एव ज्ञानिभिर्ज्ञानस्यैवोच्यमानं शुद्धभक्तिवत् पराहतम् ॥ ६ ॥ तत्र के कुत्राऽधिकारिण इत्यपेक्षायामाह । निर्विण्णा-नामिति द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये निर्विण्णानां विरक्तानां गृहकुटुम्बादिष्वनासक्तानामित्यर्थः । अत एव कर्मसु गृहाश्रमप्राप्तेषु न्यासिनां त्यागवतां ज्ञानयोगो भवेत् तेषु गृहाश्रमकर्मसु अनिर्विण्णचित्तानां यतः कामिनां कामो विषयासक्तिस्तदतिशयवतां भूमि-मत्त्वर्थायः देहगोहकलत्रादिष्वनासक्तिमतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ यदृच्छया प्रथमस्कन्धव्याख्यानयुक्त्या यादृच्छिकमहत्सङ्गेन मत्कथादौ जातश्रद्ध इति अत एव श्रद्धामृतकथायां मे इति श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्निति तत्र तत्र भक्तियोगे कथाश्रद्धालुरेवाधिकारी दर्शितः अत्र तु भिन्नोपक्रम इत्यस्य ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्च वैशिष्ट्यम् एकवचनेन विरलप्रचारत्वं च ध्वनितं नातिसक्तः देहगोहकलत्रादिषु अत्यासक्तिरहितः अत्र निर्विण्ण इति तेषु निर्विण्णत्वे ज्ञानऽधिकारः अत्यासक्तत्वे कर्मण्यधिकारः अत्यासक्तिराहित्ये भक्ताधिकार इत्यधिकारत्रयविवेकः निर्वेदस्य कारणं निष्कामकर्महेतुकान्तःकरणशुद्धिरेव अत्यासक्तेः कारणमनाद्यविद्यैव अत्यासक्तिराहित्यस्य कारणं यादृच्छिकमहत्सङ्ग एवेति तत्र तत्र कारणं दृश्यं किञ्चित्तदुक्तश्रद्धाधिकारिण एव लक्षणं किन्तु "राजभिन्द्रियवान्मुकुन्द-चरणाम्बुजम् । न भजेत्सर्वतो मृदुः" इत्युक्तयोदृच्छिकभक्तसङ्गेः सतीन्द्रियवानेव भक्ताधिकारी ज्ञेयः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ते निगमात् विधिनिषेधलक्षणादाज्ञारूपाद्देवात् निगमेन गुणदोषदृशिर्दोष इति भगवद्वाक्यरूपेण वेदेन अपवादश्च क्रियते अतः ह स्फुटं भ्रमः संशयः ॥ ५ ॥ मुमुक्षोरुत्तमभक्तियोगमारुरुक्षोः यावद्यत्राधिकारस्तत्र निष्ठा गुणः अनधिकारे प्रवृत्तिदोषः ततः

प्राप्तपरभक्तियोगः सर्वत्र निरपेक्षः गुणदोषदृष्टिशून्यः दृढविश्वासेन मां स्मरन्मुच्यते इति वक्तुं योगानाह श्रीपुरुषोत्तमः । योगा इति । श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेच्छया यो यो उपायः अन्यः काम्यकर्मादिरूपः ॥ ६ ॥ तदधिकारीन् दर्शयति । निर्विण्णेति द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये परमात्मस्वरूपगुणादिश्रवणमननाद्यभिनिवेशेन कर्मसु निर्विण्णानां त्यक्ततदनुष्ठानाभिनिवेशानाम् न्यासिनां त्यक्तान्तःकरणमलानां यद्वा परमात्मनि अनुष्ठितं कर्मफलत्यागिनाम् ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्यभिप्रेशान्वयः । भगवत्स्वरूपादिश्रवणादावनुत्पन्नरुचित्वेन तेषु कर्मसु अनिर्विण्णचित्तानां यतो हृदयशुद्धिकामानाम् कर्मयोगस्तु सिद्धिदः ॥ ७ ॥ यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धः भक्त्युपयोगिषु कर्मसु न निर्विण्णः तेषु भक्तिपरत्वाभातिसक्तः यः पुमानस्य भक्तियोगः सिद्धिदः मद्भावापत्तिलक्षण-मोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च । पूर्वोक्तप्रकारेण ते तव निगमात् वेदरूपवचनादेव गुणदोषभिदादृष्टिः । पुनस्तव निगमेन वचनेनैव तद्विदाया अपवादश्चेति श्रुत्वा ह स्फुटं मे भ्रमो भवति तं निवर्त्तयेति शेषः ॥ ५ ॥ विषयाभेदेऽधिकारिभेदेऽनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रय-माह—योगा इति । नृणां श्रेयोविधित्सया मोक्षप्रदिपुरुषार्थसाधनेच्छया मया ज्ञानादित्रयो योगा उपायाः ब्रह्मकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः । एभ्योऽन्यः उपायः कुत्रचिदपि शास्त्रे नास्ति ॥ ६ ॥ तेष्वधिकारिभेदमाह—निर्विण्णानामिति द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानामत एव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः । तेषु कर्मैस्निर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिशून्यानामत एव कामिनां तत्फलेष्वविरक्तानां तु कर्मयोग एव सिद्धिदः फलदः ॥ ७ ॥ यः पुमान् यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन मम कथादौ श्रवणकीर्त्तनस्मरणसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनेषु जातश्रद्ध उत्पन्नादरः विषयान्न निर्विण्णो न च तत्रातिसक्तस्यास्य भक्तियोगः पुरुषार्थप्रदः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गुणदोषभिदेति । अतः गुणदोषभिदादृष्टिः, ते तव निगमात् हि आज्ञारूपाद्देवादेव, न स्वतः स्वतो नैव विद्यते इत्यर्थः । एवं स्थिते अधुना निगमेन त्वद्वचसो वेदरूपत्वादगुणदोषदृष्टिर्दोषो 'गुणस्तूभयवर्जनम्' इत्येवंरूपेण वेदेनेत्यर्थः । भिदाया गुणदोषदृष्टिभेदस्य, अपवादश्च कृत इति शेषः । इति अतः मे मम भ्रमः । मम चित्तं आम्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ न हि वेदबोधितं सर्वं वर्जयितव्यमित्युच्यते येन तव भ्रमः स्यात् किं त्वधिकारिभेदेन सर्वं व्यवस्थितमित्युच्यते अधिकारिभेदेन पुरुषार्थसाधनानि व्यवस्थितानीत्याह योगास्त्रय इत्यादिना स्वे स्वेऽधिकार इत्यतः प्राक्तनेन प्रत्येन । योगा इति । नृणां श्रेयोविधित्सया श्रेयसाधनु-मिच्छया, कैवल्यस्वर्गापवर्गरूपश्रेयःप्रापणेच्छया इत्यर्थः । मया ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं, कर्म असंहितफलकर्मयोगश्च । इत्येते त्रयः योगा उपाया प्रोक्ताः । अन्य एभ्योऽन्यः, उपायः पुरुषार्थसाधनं, कुत्रचित् कर्हिचिदपि नास्ति । कृत्स्नोऽपि वेदस्तन्मूलः स्मृतीतिहासपुराणादीनि चैतत्प्रतिपादनपराणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ निर्विण्णानामिति । इह कर्मसु निर्विण्णानां तत्फलेषु दुःखबुद्ध्या विरक्तानां, अत एव न्यासिनां तत्साधनभूतकर्मत्यागिनां, ज्ञानयोगः ज्ञानयोगे तेषामधिकार इत्यर्थः । कामिनां स्वर्गकामुकानां, तेषु कर्मसु अनिर्विण्णचित्तानामुत्साहिनां, तु, कर्मयोगेऽप्येव तेषामधिकार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ यदृच्छयेति । यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन, मत्कथादौ मम कथाश्रवणादौ, यः पुमान् जातश्रद्धः संजातादरः तुशब्दः किं चेत्यर्थे, न निर्विण्णः अत एव नातिसक्तः दोषावेक्षण-नातीवासक्तिरहितः, अस्य पुंसस्तु भक्तियोगः, अनुष्ठित इति शेषः । सिद्धिदोऽपवर्गदोऽस्ति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रभो ! इसमें सन्देह नहीं कि गुण और दोषों में भेददृष्टि आपकी वाणी वेद के ही अनुसार है, किसी की अपनी कल्पना नहीं; परन्तु प्रश्न तो यह है कि आपकी वाणी ही भेद का निषेध भी करती है । यह विरोध देखकर मुझे भ्रम हो रहा है । आप कृपा करके मेरा यह भ्रम मिटाइये ॥५॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! मैंने ही वेदों में एवं अन्यत्र भी मनुष्यों का कल्याण करने के लिये अधिकारी भेद से तीन प्रकार के योगों का उपदेश किया है । वे हैं—ज्ञान, कर्म और भक्ति । मनुष्य के परम कल्याण के लिये अतिरिक्त और कोई उपाय कहीं नहीं है ॥ ६ ॥ उद्धव जी ! जो लोग कर्मों तथा उनके फलों से विरक्त हो गये हैं और उनका त्याग कर चुके हैं, वे ज्ञानयोग के अधिकारी हैं । इसके विपरीत जिनके चित्त में कर्मों और उनके फलों से वैराग्य नहीं हुआ है, उनमें दुःखबुद्धि नहीं हुई है, वे सकाम व्यक्ति कर्मयोग के अधिकारी हैं ॥ ७ ॥ जो पुरुष अत्यन्त विरक्त है और न अत्यन्त आसक्त ही है तथा किसी पूर्वजन्म के शुभकर्म से सौभाग्यवश मेरी लीला कथा आदि में उसकी श्रद्धा हो गयी है, वह भक्तियोग का अधिकारी है उसे भक्तियोग के द्वारा ही सिद्धि मिल सकती है ॥ ८ ॥

तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ९ ॥
 स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्वह । न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥
 अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥ ११ ॥
 स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा । साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥ १२ ॥
 न नरः स्वर्गतिं काङ्क्षेन्नारकीं वा विचक्षणः । नेमं लोकं च काङ्क्षेत देहावेशात् प्रमाद्यति ॥ १३ ॥
 'एतद् विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः । अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥
 छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिम् । खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः ॥ १५ ॥
 अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वाऽऽयुर्भयवेपथुः । मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यावता न निर्विद्येत तावत् कर्माणि कुर्वीत यावत् मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धा वा न जायते ॥ ९ ॥ उद्वह
 अनाशीः कामः स्वधर्मस्थः यज्ञैः यजन् यत् अन्यत् न समाचरेत् (सः) स्वर्गनरकौ न याति ॥ १० ॥ (किन्तु) अस्मिन्
 लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थः अनघः शुचिः (पुमान्) यदृच्छया विशुद्धं ज्ञानं मद्भक्तिं वा आप्नोति ॥ ११ ॥ निरयिणः यथा तथा
 स्वर्गिणः अपि एतं लोकम् इच्छन्ति (एतत् शरीरं) ज्ञानभक्तिभ्यां साधकं तत् उभयम् असाधकम् ॥ १२ ॥ विचक्षणः नरः
 स्वर्गतिं नारकीं वा न काङ्क्षेत् इमं लोकं च न काङ्क्षेत देहावेशात् प्रमाद्यति ॥ १३ ॥ एतत् विद्वान् सः इदम् अर्थं सिद्धिदम्
 अपि मर्त्यं ज्ञात्वा मृत्योः पुरा अप्रमत्तः अभवाय घटेत ॥ १४ ॥ कृतनीडं वनस्पतिं यमैः एतैः छिद्यमानं (दृष्ट्वा तत्र) अलम्पटः
 खगः (तम्) उत्सृज्य (यथा) क्षेमं याति ॥ १५ ॥ (तथैव) अहोरात्रैः छिद्यमानम् आयुः बुद्ध्वा भयवेपथुः मुक्तसङ्गः
 निरीहः परं बुद्ध्वा उपशाम्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सावधि कर्मयोगमाह तावदिति नवभिः । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि यावता यावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनो ज्ञानभक्ति-
 भूमिकारोहप्रकरमाह । स्वधर्मस्थ इति । अनाशीः कामोऽफलकामः । अन्यन्नपिदं काम्यं च । नरकयानं हि द्वेषैव विहिताति-
 क्रमाद्वा निषिद्धाचरणाद्वा । अतः स्वधर्मस्थत्वात्निषिद्धावर्जनाच्च नरकं न याति । अफलकामत्वाच्च स्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किन्तु
 अस्मिल्लोकेऽस्मिन्नेव देहे । अनघो निषिद्धत्यागी । स्वधर्मस्थो विहितकारी । अतः शुचिर्निवृत्तरागादिमलः । यदृच्छयेति । केवल-
 ज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभतां द्योतयति ॥ ११ ॥ अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वाच्चरदेहं स्तौति स्वर्गिणोऽपीति । निरयिण इति
 दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । निरयिणो यथेत्यर्थः । ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्तयोः । तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरम् ॥ १२ ॥ अतो नरः स्वर्गतिं
 न काङ्क्षेत् । नारकीमिति दृष्टान्तः । यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्यो भवेयमित्यपि
 न काङ्क्षेत् । यतो देहावेशाद्देहासक्त्या प्रमाद्यति स्वार्थेऽवधानशून्यो भवति ॥ १३ ॥ अपि त्वेतद्देहसाधकमिति विद्वांस्तच्चार्थ-
 सिद्धिदमपि मर्त्यं ज्ञात्वाऽप्रमत्तोऽनलसः सन् मृत्योः पूर्वमेव मोक्षाय घटेत प्रयत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥ अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः सुखं
 प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तः । छिद्यमानमिति । यमैर्यमवज्जिद्वैः पुरुषैः कृतं नीडं यस्मिंस्तम् । स्वकेतं स्वस्याश्रयम् । अलम्पटोऽनासक्तः ॥ १५ ॥
 दार्ष्टान्तिकमाह । अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा । भयेन वेपथुः कर्पो यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीधरशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यावता कालेन । पश्चान्तरमाह—मत्कथेति । तावन्न योगगतिभिर्येतिरप्रमत्तो यावद्गदाप्रजकथासु रतिं न कुर्यात्
 इत्युक्तेः । तावदिति तैः । तत्र स्वल्पः यदृच्छया ज्ञानभक्त्यनुकूलः न किञ्चिदिति । अनुपयोगादन्तरायरूपत्वाच्चेति भावः । वाक्याय
 तु तस्मादनयोः कर्मजगुणदोषाभ्यां न गुणदोषत्वमिति भावः । यद्वा—नन्वेवं केवलानां कर्मज्ञानभक्तीनां व्यवस्थोक्ता नित्यनैमित्तिकं

कर्म तु सर्वेष्ववश्यकम् तर्हि सांकर्यं कथं शुद्धे ज्ञानभक्ती प्रवर्तयेतां तदेतदाशंक्य तयोः कर्माधिकारितां वारयति—तावदिति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानिति टीका च—। “श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही भक्तोपि न स वैष्णवः ।” इत्युक्तदोषोऽप्यत्र नास्ति । आज्ञाकरणात् प्रत्युत जातयोरपि निर्वेदश्रद्धयोस्तत्करणे एवाज्ञाभंगः स्यात् । यथा च—व्याख्यातम् ‘अज्ञायैवं गुणान् दोषान्’ इत्यस्य टीकायां भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारितया संत्यज्येति निवृत्ताधिकारत्वं चोक्तं करभाजनेन—‘देवर्षिभूतामनुगाम्’ इत्यादिना । तेषां न किंकरः किन्तु भगवत एवेत्यनधिकारित्वम् । अत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेनाभिधानाच्छ्रद्धाशरणापच्योरैक्यार्थं लभ्यते तच्च युक्तं श्रद्धा हि शास्त्रार्थविश्वासः, शास्त्रं च तदशरणस्य भयं तच्छरणस्याभयं वदति अतो जातायाः श्रद्धायाः शरणापत्तिरेव लिंगमिति । अत्र विशेषजिज्ञासा चेद्वक्तिसंदर्भो दृश्यः । विश्वनाथस्तु—तदेवं जात्यैवासक्तस्य जीवस्य कर्माधिकारः स्वाभाविक एव स च किंपर्येतस्तथा ज्ञानाधिकारो भक्त्यधिकारश्च कदा स्यादित्यपेक्षायामाह—तावदिति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि । यावता यावन्न निर्विद्येत कर्मणैवांतःकरणशुद्धौ सत्यां यावन्निर्वेदो न जायत इत्यर्थः । निर्वेदे तु जाते निर्विग्नानां ज्ञानयोग इति मदुक्तेर्ज्ञाने एवाधिकारो न कर्मणीति भावः । तथाकस्मिकमहत्कृपाजनिता श्रद्धा वा यावदिति श्रद्धातः पूर्वमेव कर्माधिकारः, श्रद्धायां जातायां तु ‘जातश्रद्धस्तु यः पुमान्’ इति मदुक्तेर्भक्तावेव केवलायामधिकारो न कर्मणीति भावः । श्रद्धा चैयमात्यंतिक्येव ज्ञेया । सा च भगवत्कथादिभिरेव कृतार्थीभविष्यामीति न तु कर्मज्ञानादिभिरिति दृढैरास्तिक्यलक्षणैव तादृशशुद्धभक्तसंगोद्भूतैव ज्ञेया । अत एव ‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे’ इत्याद्युक्तदोषोऽप्यत्र नास्ति आज्ञाकरणादित्यादिपूर्ववत् । किंत्वप्राप्तमहत्कृपत्वाद्जाततादृशश्रद्धमपि वैष्णवांतरोत्कर्षे दृष्ट्वैव तद्वदेव कर्म त्यक्त्वा भगवन्तं भजनमेव तद्वचनं विषयीकरोतीति केचिदाहुः । अन्ये तु श्रुतिस्मृती भक्तिप्रतिपादिके एव न तु वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादिके “मया दिष्टानपि स्वकान् । धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः” इति भगवदुक्तिविरोधात् । अनन्यभक्तानामस्माकं श्रुतिस्मृत्युक्तविधिनिषेधाभ्यां न किमपि प्रयोजनमिति मत्वा यदेकादश्यादिप्रतानामाचरणं ताम्रपात्रस्थदधिदुग्धादेः कांस्यपात्रस्थनारिकेलोदकस्य च भगवतेऽर्पणं तस्य च भगवदर्पितस्य यद्वक्षणमिति निषिद्धाचरणं च । तथैव च—‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे’ इति भगवदुक्तिर्विषयीकरोतीत्याचक्षते—“न चलति निजवर्णधर्मतः” इति । न चलति न कंपत इति तत्रार्थः । अत्र प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्मिकुलसंघट्टगतत्वेनैव तदनुरोधवशात् यदीषत्कर्मकरणं तत्कर्माकरणमेव तत्र श्रद्धाराहित्यात् । “अश्रद्धया द्रुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ।” इति भगवदुक्तेः ॥ ९ ॥ यतो द्विधाऽतो हेतोः । इत्यर्थ इति—कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोग्यविशेषत्वादकामितं फलं न भवतीति भावः । तदेवं योगत्रयं तदधिकारहेतुश्चोक्त्वा कर्मापेक्षेऽपि यथा भगवत्सामुख्यरूपत्वं स्यात्तथाह—स्वधर्मस्य इति । टीकायां स्वर्गमपीति—पुण्यफलयोगस्योपलक्षणमेवेदम् । अफलकामत्वं केवलेश्वराराधनबुद्ध्या कुर्वाणत्वं, तत्र ज्ञानिसंगेति स तन्मात्रत्वमेव भगवदर्पणं भवेत्, भक्तसंगे तु तत्सन्तोषमयत्वम् ॥ १० ॥ विशेषमाह—किन्त्विति । यद्वा—अनघः शुचिर्वर्तमानो यदृच्छया मद्भक्तिं ततो विशुद्धं जीवेशोपाधिविविक्तं ज्ञानं चाप्नोति । वा समुच्ये, विकल्पार्थत्वे तु अज्ञत्वाभक्तत्वयोरन्यतरापत्तेः । तर्ह्ययं कर्मी किं प्राप्नोतीत्यत आह—स्वधर्मस्य इति । निष्कामकर्मकरणात्—अनघ इति । निष्पापत्वाच्च शुचिः शुद्धान्तःकरणः सन्विशुद्धं ज्ञानमाप्नोति ज्ञानान्मोक्षं च । यदृच्छयेति—यदि च यादृच्छिकशुद्धभक्तसंगलाभस्तदा मद्भक्तिं च केवलां तथा च प्रेमाणं प्राप्नोति । यदि च कर्ममिश्रज्ञानमिश्रभक्तिमत्साधुसंगलाभस्तदा ततः प्राप्तया कर्ममिश्रया ज्ञानमिश्रया च प्रधानीभूतया भक्त्या ततः शांतिरिति प्राप्नोति ॥ ११ ॥ अनेन पूर्वोक्तेन ‘तावत्कर्माणि’ इत्याद्युक्तेन दृष्टान्तत्वेन यथा निरयिणो नरकस्था यदि वयं मनुष्या भविष्यामस्तर्हि पुनरत्र कदापि नागमनं भवेत्तादृग्यत्नं करिष्याम इति यथा बाढ्छन्ति, तथा स्वर्गिणोपीच्छन्ति यदत्र न स्वर्गसुखावशेषितम्’ इत्याद्युक्तेः । मनुष्यदेहस्यैव ज्ञानभक्तिद्वारा मोक्षसाधनत्वादिति भावः । दीपिका—अनेन निष्कामकर्मानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपेण प्रकारेण । उभयं स्वर्गिणो महाविषयावेषात्, नारकिणो महापीडावेषात् । ननु तत्तत्साधनाभावात्सर्वथा ‘तदुपर्यपि बादरायणः संभवत्’ इति न्यायात् ॥ १२ ॥ यतो नरदेहो मोक्षसाधनमतो हेतोः । वाशब्द इवार्थे, नारकीमिवेत्यर्थः । स्वर्गादीच्छाभावेपि तत्साधनकर्मकरणात्तद्वत्येवेत्यत आह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—कारणाभावात्कार्यं स्वयमेव न संभवतीति भावः । अवधानं विचारः । स चात्मानात्मविवेकस्तेन शून्यो हीनः । तस्मान्नरदेहं सर्वोत्कृष्टगतिं प्राप्य ततो निकृष्टां स्वर्गं च पुण्यपापाभ्यां न कामयेदित्याह—नेति । इमं नृदेहमपि न कांक्षेत मनुष्यत्वसाधनकर्माणि न कुर्यात् ॥ १३ ॥ देहाद्प्राप्तमाह—अपि त्विति । साधकं मुक्तेरिति शेषः । तच्च देहम् । सृज्योः पूर्वं स्वस्यावस्थायामेव । यत्नं भक्तिविचारादिरूपम् । एतत् मर्त्यशरीरम् ॥ १४ ॥ रेतैः पुरुषैः, रियंति जानंति गच्छन्ति छेदनार्थमिति वा रेटाः ‘रि-गतौ’ अतस्तत्प्रत्यय औणादिकः । ‘रेतोर्हर्निशनरयोर्वाङ्मौ रेतसि तथा’ इति निरुक्तिः । यद्वा—अलंपटः क्षपतनसमर्थः । ‘पट-गतौ’ खैरिन्द्रियैर्गच्छति विषयानिति खगो जीवः । अलंपटो विरक्तो ज्ञानी वा । स्वकेतं देहम् । क्षेमं मोक्षम् । देहावेशालागे दृष्टान्तमाह—छिद्यमानमिति ॥ १५ ॥ एतमेवार्थं दार्ष्टान्तिकेन स्फुटयति—मुक्तसंगो देहादौ त्यक्त्वाभ्यासः । परं परात्मानम् । दृष्टान्तोपपाद्यं दार्ष्टान्तिकं छिद्यमानत्वम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कर्मयोगावधिमाह-यावदिति । यावता यावत् न निर्विद्येत विरक्तो न भवेत् ज्ञानयोगयोग्यो न भवेत् अथवा यावत् मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धा न जायते यावदधिकारी भक्तिमार्गे प्रवृत्तो न भवेत् तावत् कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि कुर्वीत ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह-स्वेति । हे उद्धव ! अनाशीः अकामः फलकामनारहितः स्वधर्मस्थो यज्ञैर्यन्मामाराधयन् यद्यन्यत् निषिद्धं न समाचरेत् तदा स्वर्गनरकौ न याति । नरकयानं हि द्वेधा भवति । विहितातिक्रमाद्वा । निषिद्धाचरणाद्वा । तत्र स्वधर्मसत्त्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति निष्कामत्वात्स्वर्गमपि न यातीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्मिन्निति । किं त्वस्मिँल्लोकेऽस्मिन् देहे एव वर्तमानः अनघः निषिद्धत्यागो अत एव शुचिः निवृत्तरागादिमलः पुमान् यदृच्छया अनायासेनैव विशुद्धमात्मसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं मद्भक्तिं वा प्राप्नोति । यदृच्छयेति केवलज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभतां द्योयतति ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽपीति । निरयिण इति दृष्टान्तार्थम् । च यथा निरयिणो नारका एतं लोकं मनुष्यदेहमिच्छन्ति तथा स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति । यत इदं शरीरं ज्ञानभक्तिभ्यां मुक्तिसाधकम् । यद्वा । तृतीया षष्ठ्यर्थे । ज्ञानभक्तयोः साधकम् । तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरं तयोर्ज्ञानभक्तयोरसाधकमिति ॥ १२ ॥ नेति । अतो विचक्षणो विवेकी नरः । वा इति इवार्थे । नारकीमिव । यथा नारकी न काङ्क्षति तथा स्वर्गं न काङ्क्षेत् । यद्वा । उभयसाधकानि काम्यानि निषिद्धानि वा कर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अतिश्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्यो भवेयमिति इमं मनुष्यलोकमपि न काङ्क्षेत् । यतो देहादावहंममाध्यासात् प्रमाद्यति स्वरूपानुसन्धानरहितो भवति ॥ १३ ॥ एतदिति । अपि तु एतच्छरीरसम्बन्धस्थानर्थहेतुत्वं विद्वान् जनान् स विवेकी इदं प्राप्तं शरीरमर्थसिद्धिदं पुरुषार्थप्राप्तिसाधनमपि मर्त्यं मरणशीलं ज्ञात्वा मृत्योः पुरा समर्थवस्थायामेव अप्रमत्तः सावधानः सन्नभवाय मोक्षाय घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥ छिद्यमानमिति । यथा कृतं नीडं यस्मिस्तं स्वकेतं स्वाश्रयं वनस्पतिं यमैर्यमवज्जिर्दयैरैतैः पुरुषैः छिद्यमानं दृष्ट्वा तत्रालम्पटः अनासक्तः खगस्तमुत्सृज्य क्षेमं सुखं याति ॥ १५ ॥ आहोरात्रैरिति । तथा अहोरात्रैः कालांशैः छिद्यमानम् आयुर्बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कम्पो यस्य सः मुक्तसङ्गः अनासक्तः सन् परं परमात्मानं बुद्ध्वा निरीहः सन्नुपशाम्यति ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण रासगोखामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

तत्र तेऽधिकारिषु मध्ये सर्वात्मना सर्वथा स च विधिप्रतिषेधाधिकारः । तदधिकृतयोर्ज्ञानभक्त्यधिकारव्याप्तयोः स्वल्पः ज्ञानभक्त्यनुकूलः । न किञ्चिदिति अनुपयोगादन्तरायरूपत्वान्न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ भूमिका अवस्था अतः नरकयानस्य द्वैविध्यात् । कागिकयोजनायाः कृतत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ १० ॥ यदृच्छया भक्तसङ्गतत्कपालक्षणेन भाग्येन केवलज्ञानान्निर्विशेषज्ञानात् ॥ ११ ॥ अनेन निष्कामकर्मानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपेण प्रकारेण । तथा यथेत्यर्थः । तत् स्वर्गिनारकिशरीरं ज्ञानभक्तयोरसाधकं स्वर्गिणो विषयाभिनिवेशप्राबल्यान्नारकिणो महापीडावेशान्न तु तत्तत् साधनाभावात् सर्वथा 'तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्' इति न्यायात् ॥ १२ ॥ अतः स्वर्गिनारकिशरीरस्य ज्ञानभक्त्यासाधकत्वात् वाशब्दस्योपासनार्थत्वात् दृष्टान्त इत्युक्तम् । यदि तत् साधनं कर्मान्तदैवाकाङ्क्षामात्रेण तत्तदुपलब्धिर्मवेत्तदा तन्निषेधोऽपि सङ्गच्छेदित्येवौ यद्वेति । तथा च मुख्यार्थानुपपत्त्या तत्तच्छब्दयोस्तत्तत्साधनकर्मसु लक्षणाभिप्रेता । अस्य नरदेहस्य न काङ्क्षेत् मनुष्यत्वसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तच्च देहम् ॥ १४-१५ ॥ दृष्टान्तिकं दृष्टान्तोपाद्यं छिद्यमानत्वम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

तावत्कर्माणीति । बह्वर्थायाससाध्यकर्माणि विवक्षितानि सर्वावस्थास्वपि पञ्चमहायज्ञादीनामपरित्याज्यत्वात् स्वधर्मस्थ इत्युच्यते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य इति सम्भ्योपासनाद्याचारनिष्ठा ॥ १० ॥ अनघः निषिद्धान्निवृत्तः शुचिः ज्ञानं मद्भक्तिं चेति ज्ञानविपाकमनपेक्ष्य प्रथमत एव मद्भक्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थसाधकं लोकमिच्छन्तीत्यन्वयः ! उभयं स्वर्गनरकम् ॥ १२ ॥ नारकीवेति नारकीमिवेति भावः ॥ १३ ॥ मृत्योः पुरा तत्क्षणात् प्रागेव अभवाय मोक्षाय ॥ १४ ॥ इदं शरीरं कृतनीडं कृतकृत्यवननीडं वनस्पतिं शरीरं खगः पक्षितुल्यः जीवः अलम्पटः निष्कामः ॥ १५-२० ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

ननु, सति वासनामात्रावशेषे ततः काम्यकर्मस्वेव प्रवर्त्तत नत्वेत्कथाश्रवणादाविति कथं तस्य भक्तियोगः स्यादित्यतस्तत्रोपायमाह । तावदिति । यावता यावन्न निर्विद्येतातीव निर्विण्णो न स्यात् यावच्च मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा च न जायते तावत्कर्माण्यनभिसंहितफलानि वर्णाश्रमोचितानि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति अनेनामोक्षं वासनामात्रानुवृत्तेस्तावत्कर्मानभिसंहितफल-

मनुष्येयमेवेति सूचितम् ॥ ९ ॥ एवमामोक्षं स्वधर्मस्थः सन्ध्योपासनाद्याचारनिष्ठः यज्ञैः पञ्चभिर्महायज्ञैर्मां यजन कामे फलेऽनाशीरा-
 शारहितः स्वर्गनरकौ न याति किंतु जातमद्भक्तियोगो मामेव यातीत्यर्थः । अतो यदन्यदभिसंहितफलं कर्म नाचरेन्नानुतिष्ठेत् ॥ १० ॥
 स्वर्गनरकौ न यातीति चेत् किं तर्हि यातीत्यत आह । अस्मिन्निति । अस्मिन् । लोके देहे वर्त्तमानः अनधः निषिद्धान्निवृत्तः
 स्वधर्मस्थः अत एव शुचिः मत्कथाश्रवणादौ वेति वाशब्देन ज्ञानयोगोऽपि यावन्न श्रद्धा जायते तावज्ज्ञानयोगाधिकृतस्याप्यनभिसंहित-
 फलवर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठेयमेवेति योगं सूचितं तदधुना स्पष्टमेवेत्तं ज्ञानं विशुद्धमिति यदृच्छया मद्भक्तिं वेत्यनेन तत्र तत्र भक्ति-
 योगानुग्राहकतयोक्तस्य ज्ञानस्य विपाकमनवेक्ष्य प्रथमत एव केन चिद्वाग्यविशेषेण भक्तियोगमाप्नोतीति सूच्यते ॥ ११ ॥ विवक्षित-
 परिहारोपयोगितया नरकस्वर्गकैवल्यमोक्षाणामुत्तरोत्तरं गुणवत्तमत्वं द्योतयन्निरतिशयपुरुषार्थसाधनक्षमं नृदेहं विहीनपुरुषार्थ-
 साधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । स्वर्गिण इति द्वाभ्याम् । स्वर्गिणः स्वर्गस्था निरयिणो नरकस्था एवं मानुष्यं देहमिच्छन्ति इति
 विवेकः इच्छायां हेतुत्वेन देहं विक्षिनष्टि । साधनम् इति । ज्ञानभक्तिभ्यां कैवल्यमोक्षयोः साधकं प्राप्तिकरं नृदेहस्य तत्साधकत्व-
 कीर्त्तनेन स्वर्गनिरयिदेहयोरसाधकत्वं सूचितं तत्स्पष्टमाह । उभयं तदसाधकमिति । उभयं स्वर्गिनारकशरीरं शास्त्रस्य
 मनुष्याधिकारित्वात्तद्विहितस्यैव पुरुषार्थसाधनत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ स्वर्गिणोऽपीच्छन्ति इत्यनेन स्वर्गिशरीरापेक्षयापि मनुष्य-
 देहस्योत्तमत्वं सूचितं तत्र हेतुतया निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तम् अतो दृष्टादृष्टवैषाद्यकमुखसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । न
 नर इति । विचक्षणः कुशलः नारकी गतिमिति दृष्टान्तार्थं यथा नारकी गतिं न काङ्क्षेत्तथा स्वर्गगतिमपीत्यर्थः । गतिरूपायः पुनरिमं
 लोकं नृदेहं च दृष्टादृष्टसुखसाधनोपयुक्तं न काङ्क्षेदित्यर्थः । काङ्क्षायामनर्थमाह । देहावेशात्प्रमाद्यतीति । दृष्टादृष्टदेहसुखाभिनि-
 वेशात्प्रमाद्यति प्रमादं प्राप्नोति प्रमादो मोहः अन्ततः स्थावरात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वपृष्ठमन्यदिदमुच्यते इत्यसाङ्गत्यं
 परिहर्तुमाह । एतदिति । यो मृत्योः पुरा मरणात्पूर्वमेव शरीरदाह्यावस्थायामेवेत्यर्थः । मर्त्यं मरणशीलमप्येतन्नरशरीरमर्थसिद्धिदं
 निरतिशयपुरुषार्थसिद्ध्युपयुक्तमितीदं ज्ञात्वा अप्रमत्तः अवहितचित्तो भवति स विद्वानभावाय मोक्षाय घटेत यतेत अत उपयुक्तमेवेदं
 ज्ञानमिति नासङ्गतमुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ मृत्योः पुरैव यतेतेत्येतदेव रूपकविशेषाभिप्रायेणाह । छिद्यमानमिति । यमैर्यमवन्निर्द-
 यैरैतैः पुरुषैः कृतं नीडं कुलायं यस्मिन्स्थिताभूतमपि । वनस्पतिं यमैश्छिद्यमानं ज्ञात्वा खगः स्वकेतं स्वाश्रयं विहायलम्पटः अनासक्तः
 क्षेमं सुखं याति तथा कृतदृष्टाख्यनीडं वनस्पतितुल्यं शरीरं छिद्यमानं ज्ञात्वा पक्षितुल्यो जीवः निर्लम्पटो निष्कामः स्वकेतमुत्सृज्य
 नश्वरशरीरसम्बन्धनिवृत्त्युपायं ज्ञात्वा क्षेमं यातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एतदेव विवृणोति । अहोरात्रैरिति । अहोरात्रमात्रैः कालावय-
 वैरायुः छिद्यमानं क्षीयमाणं ज्ञात्वा भयेन वेपथुः चलद्वात्रं यस्य सः मुक्तसङ्गः इहामुत्र सङ्गरहितः निरीहः निर्व्यापारः वैषयिक-
 व्यापाररहितः पर प्रकृतिपुरुषविलक्षणं मां ज्ञात्वा उपास्य उपशाम्यति प्रकृतिसम्बन्धाद्विरहितो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानभक्तियोगिनामपि ज्ञानभक्त्युदययात्पूर्वं ज्ञानभक्तिसाधनत्वादन्तःकरणशुद्धिद्वारा कर्मयोगः कर्तव्यतामर्हतीत्याह ।
 तावदिति । देवादित्वयोग्यानां मनुष्याणामिदं ज्ञातव्यं यद्वा कर्मयोगिनमेव विशिनष्टि । तावदिति ॥ ९ ॥ कर्मणां बन्धकत्वेन
 ज्ञानभक्तिद्वारा श्रेयः कारणत्वं कथमित्याशङ्कं परिहरन् तत्करणप्रकारमाह । स्वधर्मस्य इति । ज्ञानयोगीनिराशीर्निष्कामः अन्यज्जि-
 षिद्धं न करोति चेत् ॥ १० ॥ विहितकर्मणा स्वर्गादिकमप्राप्यं चेत् किं तर्हि लभ्यमत्राह । अस्मिन्निति । वाशब्द उपमाने समुच्चये वा
 यथा ज्ञानमाप्नोति तथा भक्तियोगं यद्भक्तिश्च कर्मयोगी च शुद्धज्ञानभक्ती ॥ ११ ॥ ज्ञानभक्तिसाधनत्वान्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह ।
 स्वर्गिण इति । लोकं देहं निरयिणः नारकाः ज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थसाधकं तदुभय स्वर्गनरकस्थशरीरं ज्ञानभक्त्यु । रे साधक
 फलरूपत्वात्तस्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः ॥ १२ ॥ बुभूषुणा नरकस्वर्गमनुष्यगतयः सदुःखत्वात्प्रमादहेतुत्वाच्च नाकाङ्क्षया इत्याह ।
 न नर इति । इमं मनुष्यलोकं देहप्रवेशात्प्रमाद्यति । प्रमादवान्भवति ॥ १३ ॥ नन्वस्तु निराकाङ्क्षस्तदुत्तरं कार्यं किमत्राह ।
 एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण स्वर्गादीनां दुःखादिमत्त्वाद्विद्वानिदं मनुष्यशरीरं मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं ज्ञात्वा मृत्योरभावाय संसारस्योन्मूल-
 नाय घटेतेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ किञ्चात इत्यत्राह । छिद्यमानमिति । खैरिन्द्रियैर्गच्छति जानाति । विषयानिति खगो जीवः
 कलावयवैस्तुटिलवादिलक्षणैश्छिद्यमानं स्वदेहमुत्सृज्य क्षेमं मोक्षं याति अलम्पटो विरक्तो ज्ञानसामग्रीमान् कथमिव खे
 गच्छतीति खगः पक्षी कलच्छेदन इति धातोः कालावयवैः, परश्वधादिनिशिताग्रैः छिद्यमानमात्मना कृतनीडं वनस्पतिं विहाय
 क्षेमं प्राप्तारक्षामिव अलम्पट उत्पतनसमर्थः पटगताविति धातुः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति । अहोरात्रैरिति । परम्परमात्मानं
 संसारादुपशाम्यति परं वृक्षान्तरमुपगम्य ज्ञाम्यति शान्तदुःखो भवति निरीहः निर्णीतहरिचेष्टः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तावदिति तैः । तत्र स्वल्पः यदृच्छया ज्ञानभक्त्यनुकूलः न किञ्चिदिति अनुपयोगान्तरायरूपत्वाच्चेति भावः वाक्यार्थे
 तु तस्मादनयोः कर्मत्रगुणदोषाभ्यां न गुणदोषत्वमिति भावः यद्वा नन्वेवं केवलानां कर्मज्ञानभक्तीनां व्यवस्थोक्ता नित्यनैमित्तिकं

कर्म तु सर्वेष्वेवावश्यकं तर्हि सांकर्यं कथं शुद्धे ज्ञानभक्ती प्रवर्तयेतां तदेतदाशङ्क तयोः कर्माधिकारतां वारयति तावदिति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानीति टीका च अत एव 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी' मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः' इत्युक्तदोषोप्यत्र नास्ति आज्ञाकरणात् प्रत्युत जातयोरपि निर्वदश्रद्धयोस्तत्करण एवाज्ञाभङ्गः स्यात् यथा च व्याख्यातमाज्ञा-यैवं गुणान् दोषानित्यस्य टीकायां भक्तिदाढयेन निवृत्ताधिकारतया सन्त्यज्येति निवृत्ताधिकारत्वं चोक्तं करभाजनेन देवर्षिभूताम-नृणामित्यादिना तेषां न किङ्करः किन्तु श्रीभगवत एवेत्यनधिकारित्वम् अत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेनाभिधानाच्छ्रद्धाशरणापच्योरै-काग्र्यं लभ्येत तच्चयुक्तं श्रद्धा हि शास्त्रार्थविश्वासः शास्त्रं च तद्व्यकरणस्य भयं तच्छरणस्याभयं वदति ततो जातायाः श्रद्धायास्तच्छ-रणापत्तिरेव लिङ्गमिति अत्र विशेषजिज्ञासा चेद्भक्तिसंदर्भो दृश्यः ॥ ९ ॥ तदेवं योगत्रयं तदधिकारहेतूश्चोक्त्वा कर्मणोऽपि यथा भगवत्सामुख्यरूपत्वं स्यात्तथाह । स्वधर्मस्य इति । टीकायां स्वर्गभूषिती पुण्यफलभोगस्योपलक्षणमेवेदम् अफलकामत्वं केवलेश्वरा-राधनशुद्धयाकुर्वीतत्वं तत्र ज्ञानिसङ्गे सति तन्मात्रत्वमेव भगवद्वर्णनं भवेत् भक्तसङ्गे तु तत्सन्तोषमयत्वम् ॥ १० ॥ अतो यद्वच्छयेति पूर्ववद्भक्तसङ्गतकृपालक्षणं भाग्यं बोधितं तदुक्तम् एतावानेव यजतामित्यादि ॥ ११ ॥ उभयं तदसाधकमिति स्वर्गिणो महाविषया-वेशाभारकिणो महापीडावेशान् नतु तयोः कर्मवदसार्वत्रिकत्वात् 'तदुपप्यपि बादरायणः सम्भवान्' इति न्यायेन ॥ १२ ॥ तस्मात्प्राप्तेन नरदेहेन ज्ञानभक्ती एव साधयेन्नतु स्वर्गादिकं काङ्क्षेदित्याह । न नर इति ॥ १३ ॥ अथ वैराग्यपूर्वकं विज्ञानमार्गं विवृणोति । एतदित्यादिना जातेत्यतः प्राक् ॥ १४-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं जात्यैवात्यासक्तस्य जीवस्य कर्माधिकारः स्वाभाविक एव सच किंपर्यन्तस्था ज्ञानाधिकारो भक्त्यधिकारश्च कदा स्यादित्यपेक्षायामाह । तावदिति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि यावता यावत् न निर्विद्येत कर्मणैवान्तः करणशुद्धौ सत्यां यावज्जिर्वेदो न जायत इत्यर्थः । निर्विदे तु जाते निर्विण्णानां भावः तथा आकस्मिकमत्कृपाजनिता श्रद्धा वा यावदिति ज्ञानयोग इति मदुक्तेर्ज्ञान एवाधिकारो न कर्मणीति श्रद्धातः पूर्वमेव कर्माधिकारः श्रद्धायां जातायान्तु जातश्रद्धस्तु यः पुमातिरि तदुक्तेर्भक्तावेव केवलायाम-धिकारो न कर्मणीति भावः । श्रद्धा चेयमात्यन्तिक्येव ज्ञेया स च भगवत्कथा श्रवणादिभिरेव कृतार्थी भविष्यामि नतु कर्मज्ञानादि-भिरिति दृढतरास्तिक्यलक्षणैव तादृशशुद्धभक्तसङ्गोद्भूतैव ज्ञेया अतएव—

'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इत्युक्तदोषोऽप्यत्र नास्ति आज्ञाकरणात् प्रत्युत जातायां श्रद्धायां तत्करणे आज्ञाभङ्गः प्रसज्येदिति किन्त्वप्राप्तमहत्कृपत्वाद्-जाततादृशशुद्धमपि वैष्णवान्तरेत्कर्षं दृष्ट्वै तद्वदेव कर्म त्यक्त्वा भगवन्तं जनमेव तद्वचनेन विषयीकरोतीति केचिदाहुरन्ये तु श्रुतिस्मृती भक्तिप्रतिपादिक एव नतु वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादिके मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत्स च सत्तम इति भगवदुक्तिविरोधात् अनन्यभक्तानामस्माकं श्रुतिस्मृत्युक्तविरोधिनिषेधाभ्यां न किमपि प्रयोजनमिति मत्वा यदेकादश्यादिब्रता-नामाचरणं ताम्रपात्रस्थदधिदुग्धादेः काश्यपात्रस्थनारिकेलोदकस्य च भगवतेऽर्पणं तस्य च भगवद्वर्षितस्य यद्भक्षणमिति निषिद्धाचरणं च तदेव श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति भगवदुक्तिर्विषयीकरोतित्याचक्षते न च इति निजवर्णधर्मत इति च चलति न कम्पते इति तत्रार्थः अत्र प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्मिकूलसङ्गगतेत्वेनैव तदनुरोधवशात् यदीषत् कर्मकरणं तत्कर्माकरणमेव तत्र श्रद्धाराहित्यात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न चैतत् प्रेत्य नेह च इति ॥

भगवदुक्तेः ॥ ९ ॥ अत्यासक्तस्य कर्मिणः स्वर्गनरकगामिनः कदाचित्सम्भविननिष्कामकर्मयोगमाह । स्वधर्मस्य इति । अनाशीः कामः फलकामनारहितः अन्यत् निषिद्धम् अतोऽयं स्वधर्मस्थत्वेन विहितानतिक्रमात् निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति फलकामनाराहित्यान्न स्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ तद्वचं कर्मी किं प्राप्नोतीत्यत आह—अस्मिन्नेव मर्त्यलोके स्थितः स्वधर्मस्य इति निष्काम-कर्मकरणात् अनघ इति निष्पन्नत्वाच्च शुचिः शुद्धान्तःकरणः सन् विशुद्धं ज्ञानमाप्नोति ज्ञानान्मोक्षश्च यद्वच्छयेति यदि च यादृच्छिकशुद्धभक्तसङ्गलाभस्तदा मद्भक्तिं च केवलां तथा च प्रेमाणं प्राप्नोति यदि च कर्ममिरज्ञानमिश्रभक्तिमत्साधुसङ्गलाभस्तदा ततः प्राप्तया कर्ममिश्रया ज्ञानमिश्रया च प्रधानीभूतया भक्त्या अन्ततः शान्तिरति प्राप्नोति ॥ ११ ॥ अतो मुक्तिप्रेमभक्तिसाधकं नरदेहं स्तौति—स्वर्गिण इति षड्भिः । ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्तयोः तदुभयं स्वर्गिनारकि क्षरीरम् ॥ १२ ॥ तस्मादुत्कुशं नरगतिं प्राप्य ततो निकृष्टां स्वर्गतिं नरकगतिं च कृताभ्यां पुण्यपापाभ्यां न कामयेतेत्याह । नेति । पापरहितं नृगतिमपि मुखेन तिष्ठेयमिति बुद्ध्या न कामयेतेत्याह नेममिति । इमं नरलोकं यतो देहावेशात् देहासक्त्या स्वार्थो ज्ञानेभक्तौ वा प्रमाद्यति ॥ १३ ॥ परन्तु

एतन्मर्त्यशरीरं साधकमिति विद्वान् जानन् मृत्योः पूर्वमेव अभवाय भवनिवृत्तये यतेत अप्रमत्तः अनलसः सन् अर्थसिद्धिदमप्येतत् शरीरं मर्त्यं मरणधर्मकं ज्ञात्वा ॥ १४ ॥ देहावेशात्मागे दृष्टान्तमाह । यमैर्यमवज्जिदयैरैतैः पुरुषैश्छिद्यमानं कृतं नीडं यस्मिस्तं स्वकेतं स्वस्याश्रयं सत्सृज्य त्यक्त्वा अलम्पटः अनासक्तः स्वगश्चतुरः पक्षी यथा याति ॥ १५ ॥ तथैव अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्या निरीह उपशान्तिं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कर्मयोगेन तु ज्ञानभक्तिलाभस्ततो मुक्तिरित्याह । तावदिति त्रिभिः ॥ ९ ॥ यदि अनाशीः कामः अनाशीः फलवासनारहितः कामः सङ्कल्पो यस्य सः स्वधर्मस्थः स्वेचितकर्मपरः यज्ञैः यथायोग्यैः यजन् स्वर्गं न याति यदि अन्यत् निषिद्धं न समाचरेत् अतो नरकं न याति ॥ १० ॥ किन्तु ज्ञानं विशुद्धं भक्तिश्रेयस्करम् विशुद्धमिति पदं लिङ्गविपरीणामेन योज्यं विशुद्धं ज्ञानपूर्विकां मद्भक्तिं त्वाऽऽप्नोति ततो मुक्तो भवतीति भावः ॥ ११ ॥ उक्तयोगत्रयाधिकारित्वेन मोक्षसाधकं देहं स्तुवन्मुमुक्षोर्मुक्तिमाह । स्वर्गिण इति पञ्चभिः । एत लोकं नरदेहं ज्ञानभक्तिभ्यां साधकं मोक्षस्येति शेषः । तदुभयं स्वर्गनिरयिदेहद्वयम् ॥ १२ ॥ नरः देवान्नरदेहवान् स्वर्गंति नारकी गतिं वा न काङ्क्षेत् इमं लोकं चापि न काङ्क्षेत् पुण्यापुण्यमिश्रकर्माचरणेन स्वर्गनरकादावात्मानं न पातयेदिति भावः । यतो विचक्षणोऽपि देहावेशात्प्रमाद्यति इष्टं हित्वा अनेष्टे निमज्जति ॥ १३ ॥ तर्हि किङ्करीदित्यत आह । एतदिति । सः नरः विद्वांश्चेत्तर्हि इदं नरशरीरमर्थसिद्धिदमपि मर्त्यं मरणधर्मकं भवति एतद्व्यात्वा इत्यवधार्य अप्रमत्तः सन् अभवाय ज्ञानभक्तिभ्यां मोक्षाय यतेत ॥ १४ ॥ अप्रमत्त एव यतेत इत्यत्र दृष्टान्तमाह । छिद्यमानमिति । यमैर्निघृणैः एतैः प्रसिद्धैः ॥ १५ ॥ अप्रमत्तस्य कृत्यमाह । अहोरात्रैरिति भयेन वेपथुः कम्पो यस्य सः मुक्तस्त्यक्तः सङ्को येन सः अयं माम् बुद्ध्वोपशाम्यति मम साधर्म्यं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृष्ण बालप्रबोधिनी

तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्त्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति । निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति तदधिकारः । स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः । ताभ्यां सिद्धानां तु न किञ्चिदिति दर्शयन्नाह—तावदिति नवभिः । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि । 'मोक्षाधी न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया' इति स्मृतेः यावता यावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहणप्रकारमाह—स्वधर्मस्थ इति द्वयेन । हे उद्धव अनाशीः कामः स्वधर्मस्थो यज्ञैर्यजन् मामाराधयन् यद्यन्यत् निषिद्धं न समाचरेत्तदा स्वर्गनरकौ न याति, नरकयानं हि द्वेधा भवति विहितातिक्रमाद्वा निषिद्धाचरणाद्वा । तत्र स्वधर्मस्थत्वाभिषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति । निष्कामत्वात्स्वर्गमपि न यातीत्यर्थः ॥ १० ॥ किन्त्वस्मिन् लोकेऽस्मिन् देह एव अनवद्यः निषिद्धत्यागी अत एव शुचिः निवृत्तरागादिमलः पुमान् यदृच्छया अनायासेनैव विशुद्धमात्मसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं मद्भक्तिं वा प्राप्नोति । वाशब्देन केवलाज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभतां द्योतयति ॥ ११ ॥ एवं ज्ञानभक्तिसाधनत्वाद्देहं स्तौति—स्वर्गिणोऽपीति । यथा निरयिणो नारका एतं लोकं मनुष्यदेहमिच्छन्ति यत इदं शरीरं ज्ञानभक्तिभ्यां मुक्तिसाधकम् । तदुभयं स्वर्गं नारकी शरीरं तदसाधकमिति ॥ १२ ॥ अतो विचक्षणो विवेकी नारकी वा गतिं न काङ्क्षेत्, उभयसाधकानि काम्यानि निषिद्धानि वा कर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अतिश्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्यो भवेयमितीमं मनुष्यलोकमपि न काङ्क्षेत् । यतो देहावेशात् देहादावहम्ममाध्यासात् प्रमाद्यति स्वरूपानुसन्धानरहितो भवति ॥ १३ ॥ तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह—एतदिति । एतच्छरीरसम्बन्धस्यानर्थहेतुत्वं विद्वान् जानन् स विवेकी इदं प्राप्तं शरीरमर्थसिद्धिदं पुरुषार्थप्राप्तिसाधनमपि मर्त्यं मरणशीलं ज्ञात्वा मृत्योः पुरा समर्थावस्थायामेव अप्रमत्तः सावधानः सन्नभवाय मोक्षाय षटेत यत्नं कुर्यादित्यन्वयः ॥ १४ ॥ अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः सुखी भवतीति सदृष्टान्तमाह—छिद्यमान इति । यथा यमैर्यमवज्जिदयैरैतैः पुरुषैः कृतं नीडं यस्मिस्तं स्वकेतं स्वाश्रयं वनस्पतिं छिद्यमानं दृष्ट्वा तत्रालम्पटः अनासक्तः खगतस्तमुत्सृज्य क्षेमं सुखं याति ॥ १५ ॥ तथा अहोरात्रैः कालावयवैरायुश्छिद्यमानं बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कम्पो यस्य सः मुक्तसङ्गः देहादावासक्तिरहितः ततः परं भिन्नमात्मानं बुद्ध्वा निरीहः सर्वव्यापाररहितः उपशाम्यति, सर्वसन्तापनिवृत्त्या परमानन्दपूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु सति वासनामात्रावशेषे काम्यकर्मस्वेव स प्रवर्त्तेत न त्वत्कथाश्रवणादौ इति कथं तस्य भक्तियोगः स्यादित्यतस्तत्रोपायमाह । तावदिति यावता यावत् न निर्विद्येतातीव निर्विण्णो न स्यात्, यावच्च, मत्कथोश्रवणादौ वा श्रद्धा न जायते, तावत् कर्माण्यनभिसंहितफलानि वर्णाश्रमोचितानि कुर्वीत 'न निर्विद्येत यावता' इत्यनेनामोक्षं वासनामात्रानुवृत्तेस्तावत्कर्मानभिसंहित-

फलमनुष्ठेयमेवेति सूचितम् ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य इति । हे उद्धव, स्वधर्मस्यः एवमामोक्षं संयोगासनाद्याचारनिष्ठः, यज्ञैः पञ्चमहायज्ञैः, मां यजन्, कामे कामफले अनाशीराशारहितः पुमान् स्वर्गनरकौ न याति । किं तु जातमद्भक्तियोगो मामेव यातोत्यर्थः । अतः यत् अन्यदभिसंहितफलं कर्म, तत् नाचरेन्नानुतिष्ठेत् ॥ १० ॥ स्वर्गनरकौ न याति चेत्किं तर्हि यातीत्यत आह । अस्मिन्निति । अस्मिन् लोके देहे वर्तमानः, अनघः निषिद्धान्निवृत्तः, स्वधर्मस्यः अत एव शुचिर्निवृत्तरागादिमलः पुमान्, विशुद्धं ज्ञानं आप्नोति । यहच्छया वा मद्भक्तिं आप्नोति । यहच्छयनेन तत्र तत्र भक्तियोगानुग्राहकतयाक्तस्य ज्ञानस्य विपाकमनपेक्ष्य प्रथमत एव भक्तियोगमाप्नोतीति सूच्यते ॥ ११ ॥ विवक्षितपरिहारोपयोगितया नरकस्वर्गकैवल्यमोक्षाणामुत्तरोत्तरं गुणवत्तमत्वं द्योतयन्निरतिशय-पुरुषार्थसाधनक्षमं नृदेहं हीनपुरुषार्थसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह स्वर्गिण इति द्वाभ्याम् । स्वर्गिण इति । स्वर्गिणः स्वर्गस्था, तथा निरयिणो नरकस्थाः अपि, एनं लोकं मनुष्यदेहमित्यर्थः । इच्छन्ति । केचित्तु यथा निरयिणः, तथा स्वर्गिणः अपि एनं लोकं इच्छन्तीत्याहुः । इच्छायां हेतुत्वेन देहं विशिनष्टि । ज्ञानमुक्तिभ्यां कैवल्यमोक्षयोः साधकं नृदेहस्य तत्साधनत्वकीर्त्तनेन स्वर्गनिरयिदेहयोरसाधकत्वं सूचितं तत्स्पष्टमाह । उभयं स्वर्गिनारकिशरीरं तदसाधकं ज्ञानमुक्तयोरसाधकमित्यर्थः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात्तद्विहितस्यैव पुरुषार्थसाधनत्वादिति भावः । साधनं ज्ञानभक्तिभ्यामिति पाठे, यत एतन्मनुष्यशरीरं ज्ञानभक्तिभ्यां नाम ज्ञानभक्तयोः साधनं, ततः उभयं स्वर्गिनारकिशरीरं असाधकं ज्ञानभक्तयोरसाधनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वर्गिणोऽपीच्छन्तीत्यनेन स्वर्गिशरीरापेक्षयापि नृदेहस्योत्तमत्वं सूचितं तत्र हेतुतया निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तमतो दृष्टादृष्टवैषयिकसुखसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह न नर इति विचक्षणः कुशलः नरः, नारकीं गतिमिव स्वर्गं न काङ्क्षेत् । पुनः इमं लोकं च दृष्टादृष्टसुखसाधनोपयुक्तं नृदेहमपि, न काङ्क्षेत् । काङ्क्षायामनर्थमाह । देहावेशात् दृष्टादृष्टदेहसुखाभिनिवेशात् प्रमाद्यति मोहं प्राप्नोति । अन्ततः स्थावरतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वपृष्ठमन्यदिदमुच्यत इत्यसांगत्यं परिहर्तुमाह । एतदिति । यः एतद्विद्वान् उक्तार्थवित्, स पुमान्, मर्त्यं मरणधर्मकं अपि इदं शरीरं, अर्थसिद्धिदं निरतिशयपुरुषार्थसिद्धयुपयुक्तम् ज्ञात्वा, अप्रमत्तः अवहितचित्तः सन्, मृत्योः पुरा मरणात्पूर्वमेवेत्यर्थः शरीरदाढ्यावस्थायामेवेति भावः । अभवाय मोक्षाय, घटेत यत्नं कुर्यात् अत उपयुक्तमेवेदं ज्ञानमिति नासंगतमिति भावः ॥ १४ ॥ मृत्योः पुरैव यतेत्येतदेव रूपकविशेषगाह । छिद्यमानमिति । यमैर्यमवन्निर्देयैः एतैः पुरुषैः कृतं नीडं कुलायं यस्मिन्सः, तथाभूतमपि वनस्पतिं छिद्यमानं ज्ञात्वा, खगः स्वकेतं स्वाश्रयं उत्सृज्य विहाय, अलम्पटः सन् क्षेमं सुखं याति हि । तथा कृतहृदाख्यनीडं वनस्पतितुल्यं शरीरं यमतुल्यैः कालावयवैश्छिद्यमानं ज्ञात्वा पक्षितुल्यो जीवो निर्लम्पटः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं यातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एतदेव विवृणोति । अहोरात्रैरिति । अहोरात्रैरहोरात्रमात्रैः कालावयवैः छिद्यमानं क्षीयमाणं, आयु बुद्ध्वा ज्ञात्वा, भयवैपथ्यभयेन चलद्वात्रः, मुक्तसङ्गः इहामुत्रसङ्गरहितः निरीहः वैषयिकसुखार्थव्यापाररहितः पुमान् परं प्रकृतिविलक्षणं मां बुद्ध्वोपास्य उपशाम्यति । प्रकृतिसंबन्धाद्विरमति भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

कर्म के सम्बन्ध में जितने भी विधिनिषेध हैं, उनके अनुसार तभी तक कर्म करना चाहिये, जब तक कर्ममय जगत् और उससे प्राप्त होने वाले स्वर्गादि सुखों से वैराग्य न हो जाय अथवा जब तक मेरी लीला-कथा के श्रवण-कीर्तन आदि में श्रद्धा न हो जाय ॥ ९ ॥ उद्धव ! इस प्रकार अपने वर्ण और आश्रम के अनुकूल धर्म में स्थित रहकर यज्ञों के द्वारा बिना किसी आशा और कामना के मेरी आराधना करता रहे और निषिद्ध कर्मों से दूर रहकर केवल विहित कर्मों का ही आचरण करे तो उसे स्वर्ग या नरक में नहीं जाना पड़ता ॥ १० ॥ अपने धर्म में निष्ठा रखने वाला पुरुष इस शरीर में रहते-रहते ही निषिद्ध कर्म का परित्याग कर देता है और रागादि मलों से भी मुक्त—पवित्र हो जाता है इसी से अनायास ही उसे आत्मसाक्षात्काररूप विशुद्ध तत्त्वज्ञान अथवा द्रुत-चित्त होने पर मेरी भक्ति प्राप्त होती है ॥ ११ ॥ यह विधि-निषेधरूप कर्म का अधिकारी मनुष्य-शरीर बहुत ही दुर्लभ है । स्वर्ग और नरक दोनों ही लोकों में रहने वाले जीव इसकी अभिलाषा करते रहते हैं, क्योंकि इसी शरीर में अन्तःकरण की शुद्धि होने पर ज्ञान अथवा भक्ति की प्राप्ति हो सकती है, स्वर्ग अथवा नरक का भोगप्रधान शरीर किसी भी साधन के उपयुक्त नहीं है । बुद्धिमान् पुरुष को न तो स्वर्ग की अभिलाषा करनी चाहिये और न नरक की ही । और तो क्या, इस मनुष्य-शरीर की भी कामना न करनी चाहिये; क्योंकि किसी भी शरीर में गुण बुद्धि और अभिमान हो जाने से अपने वास्तविक स्वरूप की प्राप्ति के साधन में प्रमाद होने लगता है ॥ १२-१३ ॥ यद्यपि यह मनुष्य-शरीर है तो मृत्युग्रस्त ही, परन्तु इसके द्वारा परमार्थ की—सत्य वस्तु की प्राप्ति हो सकती है । बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि यह बात जानकर मृत्यु होने के पूर्व ही सावधान होकर ऐसी साधना कर ले, जिससे वह जन्म-मृत्यु के चक्कर से सदा के लिये छूट जाय—मुक्त हो जाय ॥ १४ ॥ यह शरीर एक वृक्ष है । इसमें घोंसला बनाकर जीवरूप पक्षी निवास करता है । इसे यमराज के दूत प्रतिक्षण काट रहे हैं । जैसे पक्षी कटते हुए वृक्ष को छोड़कर उड़ जाता है, वैसे ही अनासक्त जीव भी इस शरीर को छोड़कर मोक्ष का भागी बन

जाता है परंतु आसक्त जीव दुःख ही भोगता रहता है ॥ १५ ॥ प्रिय उद्धव ! ये दिन और रात क्षण-क्षण में शरीर की आयु को क्षीण कर रहे हैं । यह जानकर जो भय से कांप उठता है, वह व्यक्ति इसमें आसक्ति छोड़कर परमतत्त्व का ज्ञान प्राप्त कर लेता है और फिर इसके जीवन-मरण से निरपेक्ष होकर अपने आत्मा में ही शान्त हो जाता है ॥ १६ ॥

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ १७ ॥

यदाऽऽरम्भेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः । अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः ॥ १८ ॥

धार्यमाणं मनो यद्भिं भ्राम्यदाश्चनवस्थितम् । अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥

मनोगतिं न विसृजेजितप्राणो जितेन्द्रियः । सत्त्वसम्पन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः । हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहुः ॥ २१ ॥

सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः । भवाप्ययावदुध्यायेन्मनो यावत् प्रसीदति ॥ २२ ॥

निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः । मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥ २३ ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया । ममाचोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आद्यं सुदुर्लभं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतो ईरितं नृदेहं प्लवं (लब्ध्वा) (यः) पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ १७ ॥ यदा आरम्भेषु निर्विण्णः विरक्तः योगी संयतेन्द्रियः (सन्) आत्मनः मनः अभ्यासेन अचलं (यथा स्यात् तथा) धारयेत् ॥ १८ ॥ धार्यमाणं मनः यद्भिं आशु भ्राम्यत् अनवस्थितं (स्यात् तर्हि) अतन्द्रितः अनुरोधेन मार्गेण आत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ मनोगतिं न विसृजेत् जितप्राणः जितेन्द्रियः सत्त्वगुणसम्पन्नया बुद्ध्या मनः आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥ एषः मनसः संग्रहः परमः योगः स्मृतः दम्यस्य आवर्तः मुहुः हृदयज्ञत्वम् अन्विच्छन् ॥ २१ ॥ यावत् मनः प्रसीदति तावत् अनु सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययौ ध्यायेत् ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य उक्तवेदिनः पुरुषस्य चिन्तितस्य अनुचिन्तया मनः दौरात्म्यं त्यजति ॥ २३ ॥ यमादिभिः योगपथैः आन्वीक्षिक्या विद्यया मम अचोपासनाभिः वा मनः योग्यं (मां) स्मरेत् अन्यैः न ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवमप्रयत्नमानं प्रमत्तं निंदति । नृदेहं प्लवं नावं प्राप्येत्यध्याहारः । यो भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा । तत्र हेतवः । आद्यं सर्वफलानां मूलम् । एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः । किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् । तथापि तु सुलभम् । यदृच्छया लब्धत्वात् । तं च सुकल्पं पटुतरम् । किञ्च गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तम् । मया च स्मृतमात्रेणानुकूल-मारुतेन प्रेरितम् ॥ १७ ॥ एवं तावदविरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तितानत्रकं कर्मयोगमुक्त्वेदानीं सम्यगविरक्तस्य ज्ञान योगं तस्य व ज्ञानप्राप्तेः पूर्वं किञ्चित्कृत्यं वर्जनीयं चाह साधैर्नवभिः । यदा त्वारंभेषु कर्मसु निर्विण्णो दुःखदर्शननोद्विग्नस्तत्फलेशु विरक्तश्च तदा संयतेन्द्रियः सन्नः आत्मनोऽभ्यासेनात्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलं यथा भवति तथा मनो धारयेत् ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमेवात्यंतधारणा-संभवात्तत्त्वभावानुसारेण वशीकरणमेवाह । यद्भिं आशु भ्राम्यत्परिभ्रमदनवस्थितं भवति तदानुरोधेन किञ्चिदपेक्षापूर्णद्वारेण ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथापूर्वमेव स्यात्तत्राह । मनोगतिं तु न विसृजेन्नोपेक्षेत । किंत्वप्रमत्तः सन् लक्ष्येदित्यर्थः ॥ २० ॥ अनुरोधमार्गं सदृष्टांतं स्तोति । एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः । तत्साधनत्वादुपचारेण स्तुतिः । यथा अदांतस्य दमनीयस्यावर्ततोऽश्वस्य हृदयज्ञत्वं स्वाभिप्रायेण गतिमन्विच्छन्नपेक्षमाणोऽश्वधारकः प्रथमं किञ्चित्तद्गतमनुवर्तते तदा च रश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तूपेक्षते तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यंतनैश्चल्योपायानाह सांख्येनेति त्रिभिः । सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्व-

भावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं चान्वनुध्यायेत् । प्रसीदति निश्चलं भवति ॥ २२ ॥ ननुपायसहस्रेणापि मना विषयाकारतां न त्यजति किं भूयोभूय उपदेशेनेति चेत्तत्राह । निर्विण्णस्येति । ततश्चागमापयिषु तेष्ववधिभूतात्मदर्शनात्तद्विवेकापन्नसंसारे निर्विण्णस्यातो विरक्तस्य ततश्चोक्तवेदिनो गुरुपदिष्टार्थालोचकस्य ततो गुरुपदिष्टस्यैव चिंतितस्य पुनःपुनरनुचितया दौरात्म्यं देहाद्यभिमानं त्यजति ॥ २३ ॥ किञ्च यमादिभिर्योगमार्गैरान्वीक्षिक्या पदार्थद्वयशोधनेन ममार्चनध्यानादिभिर्वा । वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातंत्र्यं दर्शयति । एतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेन्नान्यैरतोऽन्यन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवम् उक्तीत्या । 'प्लवस्तरणसाधने' इति धरणिः । नयति पारमिति नौत्तां पोतमित्यर्थः । स्वामिचरणाभिप्रेतोऽन्यथा

नौकार्थस्वीकारे तथाब्धितरणसंभवात् । आत्महात्मवञ्चकः । 'मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रदायकम् । द्वयोर्न साधयत्येकं तेनात्मा वञ्चितो भूवम् ।' इति गारुडोक्तेः । स्वर्गोऽत्र ब्रह्मपदम् । तत्रात्मवञ्चकत्वे । एतच्छब्देन नृदेहो ग्राह्यः । न केवलं सर्वफलमूलमेवेत्याह—किञ्चेति । यद्यपि दुर्लभं तथाप्यधुनोद्यमं विनैव प्राप्तत्वासुलभम् । ननु प्राप्ततरणसाधनोऽपि तारकं विना न तरतीति चेदाह—किञ्चेति । संश्रितमात्र इत्यनेन सेवनमात्रेणैव न धनाद्यर्पणेनेत्युक्तम् । 'कर्णधारस्तु नाविकः' इत्यमरः । न हि प्रसिद्धपोतो वायुस्तरणाच्चलति नाविकश्च सेवनमात्राच्चालयति न च तमिति ततो वैलक्षण्यमुक्तम् । यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन । तत्राप्यतिभाग्योदयेन । सुकल्पं सर्वांगविकृतिरहितम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तमथेन । तस्य सम्यग्विरक्तस्य । तत्फलैषु कर्मफलैषु । आत्मविषयवृत्तिसंतत्या तच्चिन्तनम् तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । 'एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः' इत्युक्तलक्षणया धारयेत् स्वीकुर्यात् दीपिका—तस्य च सम्यग्विरक्तस्य कृत्यं मनोधारणादि वर्जनीयं निरुद्धस्य मनस उपेक्षणादि आत्मविषयवृत्तिसंतत्या सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण ॥ १८ ॥ तत्रेति वाक्यालंकारे, तत्र तस्येत्यर्थो वा । किञ्चिदपेक्षापूरणे कचित्तदनुकृत्य पुनर्निरोधेन अतन्द्रितः अहो बहुकाला यातोऽधुनापि न स्थितोऽतस्त्यक्तव्योऽत्र यत्न इति संकल्पशून्य इत्यर्थः । यर्हि तु यत्नेन धार्यमाणमपि आशु प्रथममनवस्थितं द्विगुणितं चाञ्चल्यं भवेद्वलवतः कामादिवेगस्यात्यन्तधारणेन वेगो द्विगुणितो भवेदेवेति भावः । किञ्चिदपेक्षापूरणेन द्वित्रिदिनं मिष्टान्नादिरुचौ सेवित्वेति भावः ॥ १९ ॥ मनोऽनुसरणे तु तन्निरोधो दुर्घट इत्याक्षिपति—नन्विति । यथापूर्वमनिरुद्धमेव । यद्वा—मनसोऽगतिं विरुद्धगतिं न विसृजेद्विरुद्धविषयात्तन्निरुद्धादेवेत्यर्थः । इत्यर्थ इति—मनसो वशीकरणमात्मदर्शनार्थमेव 'सत्त्वसंपन्नया' इत्युक्तेः । 'हृदयते त्वभ्यासा बुद्धया' इति श्रुत्यर्थो लक्षितः । यथा पूर्वं विषयाविष्टं तर्हि तद्गतिं स्तम्भयेदेवेत्यर्थः । २० । तत्साधनत्वाद्योगसाधनत्वात् । उपचारेणाविद्यमानस्यारोपेण । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । इत्यर्थ इति—सर्वथा रश्मित्यागे पृष्ठगमेव पातयेदेवं सर्वथा निरोधे देहपातो भवेदिति भावः । अनुवृत्तिमार्गेण किञ्चिदपेक्षापूरणद्वारेण । संग्रहः स्ववशीकारः ॥ २१ ॥ अनुलोमतः सिद्धक्रमेण । भवमुत्पत्तिम् । प्रतिलोमत उत्क्रमेण ॥ २२ ॥ तत् उत्पत्त्यप्ययध्यानात् । तेषु भावेषु । अवधिभूतस्य परमाश्रयीभूतस्यात्मनो दर्शनाब्धानात् । तस्यात्मनोऽविचेकेन देहादिभ्यः पृथक्त्वेनाज्ञानेनापन्नः प्राप्तो यः संसारस्तस्मिन् निर्विण्णस्याकुलस्य । अतः आकुलत्वात् । 'विरक्ते दुःखिते चाथ निर्विण्णो वेदनेऽपि च' इति निरुक्तिः । 'विरक्तो योग्यतामेति गुरुक्तार्थावधारणः' इत्युक्तेः । ततो गुरुपदिष्टार्थालोचकत्वात् । निर्विण्णस्य संसारादुद्विग्नस्यात एव विरक्तस्य ॥ २३ ॥ अन्यदाह—किञ्चेति । पदार्थद्वयशोधनमात्मानात्मविवेचनम् । अर्च्यो प्रतिमा वार्चनम् । अस्यार्चोपासनादेः । योग्यं योगगम्यम् । इत्यर्थ इति—यमादीन्विहाय काम्ययागादिकं योगी न कुर्यादिति भावः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नृदेहमिति । आद्यं सर्वफलमूलं तदुपार्जितसाधनैरेव सर्वफलप्राप्तेः सुदुर्लभमुपायकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यं तथापि सुलभमकस्मालब्धत्वात् सुकल्पं सर्वसाधनक्षमं गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो यस्य तम् । मया स्मृतमात्रेणेश्वरेणानुकूलमारुतेन प्रेरितं प्रापितं नृदेहं प्लवं नावं लब्ध्वेति शेषः । यो भवाब्धिं संसारसागरं न तरेत् स आत्महा आत्मानमेव दुःखसागरे न्यमज्जयदिति ॥ १७ ॥ एवमविरक्तस्य कर्मयोगमुक्त्वा विरक्तस्य ज्ञानयोगं वदन् ज्ञानप्राप्तेः पूर्वं किञ्चित्कृत्यं वर्जनीयं चाह—यदेति । यदा त्वारम्भेषु कर्मसु निर्विण्णः दुःखदर्शने नोद्विग्नस्तत्फलैषु विरक्तश्च तदायं योगी संयतेन्द्रियः सन् प्रागाया-माद्यभ्यासेनात्मनः स्वस्य मनः । यद्वा । आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलं यथा तथा धारयेन्मयीति शेषः ॥ १८ ॥ धार्यमाणमिति । मयि धार्यमाणमपि मनो यर्हि पूर्वमेवात्यन्तधारणासंभवात् आश्वेव भ्राम्यन् विषयान्तरं प्रति गच्छत् अनवस्थितं स्यात्तदा अतन्द्रितः अनलसः प्रयत्नवान् सन् अनुरोधेन मार्गेण किञ्चित्तदपेक्षापूरणद्वारेण ज्ञानैरात्मनो वशं नयेत् ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथापूर्वमेव स्यात्तत्राह—मन इति । सर्वथा मनोगतिं नैव विसृजेत् नोपेक्षेत् किंतु जितप्राणो जितेन्द्रियश्च सन् सत्त्वगुण-

संपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् । मयि धारयेदित्यर्थः ॥२०॥ अनुरोधमार्गं सदृष्टान्तं स्तौति—एष इति । एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः सङ्ग्रह एव परमो योगः स्मृतः योगसाधनत्वात् उपचारेण स्तुतिः । तत्र दृष्टान्तः यथा अश्वचारकः अदान्तस्य दम्यस्य दमनी-यस्यावर्तोऽश्वस्य हृदयङ्गत्वं स्वमनोऽभिप्रायानुसारगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः शनैः शनैः पुनः पुनस्तमनुसरन्नेव शिक्षयति कदाचित्तं धावन्तं च रदिमना धृत्यैव गच्छति न तु सर्वथोपेक्षते तथा किञ्चित्तदुनुरोधं कुर्वन्नेव मनो वशं नयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्व-शीकृतस्य मनसोऽत्यन्तनैश्चल्योपायमाह—साङ्गयेनेति । यावन्मनः प्रसीदति निश्चलं भवति तावदनु निरन्तरं साङ्गयेन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहान्तानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं च ध्यायेत् ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्येति नानाविधव्यापारेणोद्विग्नस्य तत्फलेषु विरक्तस्य च उक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थालोचकस्य पुरुषस्य तस्यैव गुरूपदिष्टार्थस्य चिन्तितस्य तत्त्वस्यानुचिन्तया मनोदौरात्म्यं विषयासक्तिं त्यजतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ यमेति । यमादिभिर्मननियमासनादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्या तत्त्वविमर्शात्मिकया विद्यया न ममाचार्याः श्रीमूर्तेः उपासनाभिध्यानादिभिर्वा उपायैर्मनोध्यानयोग्यं मां परमात्मानं स्मरेत् । नान्यैरुपायैः अतोऽन्यमुपायं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अप्रयतमानं यावत्कुर्वन्तं तत्र आत्मघातित्वे । एतदिजि नृदेहसम्पादितकर्मभिः । तथापि सुदुर्लभत्वेऽपि । यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन ॥ १७ ॥ तस्य च सम्यग्विरक्तस्य । किञ्चित् कृत्यं मनोधारणादि । वर्जनीयश्च रुद्धस्य मनस उपेक्षणादि । आत्मविषयवृत्तिसन्तत्या सजातीयप्रत्ययप्रवाहेन ॥ १८ ॥ तत्र मनोधारणे । तत्त्वभावानुसारेण मनः स्वभावानुकूल्येन । किञ्चिद-पेक्षापूर्णं मिष्टान्नादिरुचो द्वित्रिद्विनं तत् सेवित्वा पुनर्निर्वदेनं तत्त्यजनम् ॥ १९ ॥ यैर्ह्यपेक्षापूर्णं तर्हि यथापूर्वं विषयाविष्टम् ॥ २० ॥ अनुरोधमार्गम् आनुकूल्येन मनोनिरोधमार्गम् । अनुवृत्तिमार्गेण । किञ्चित्तदपेक्षापूर्णद्वारेण । तन् साधनत्वात् । योगसाधनत्वात् उपचारेण अभेदारोपेण आयुष्टं तमिति वत् स्तुतिः । तद्गतमश्वगतिं । तदार्चोऽनुवर्त्तनकाले । तमश्वम् ॥ २१ ॥ यावत् प्रसीदतीति मनःप्रसादे भावानां नश्वरत्वानुसन्धानमेव विरक्तिद्वारा साधनमित्यभिप्रेतम् ॥ २२ ॥ ननुपायसहस्रेणेत्यादि शङ्कासमाधानाभासः कचिन्नास्ति तदयुक्तमेव ततश्चेति पृथगेव योजनोत्थापानात् । ततश्च भवाण्यायानुध्यानानन्तरं तेषु भावेषु । तद्विवेकापन्ने संसारे आत्मनो देहादेः पृथक्त्वाज्ञानविलसिते संसारे । निर्विण्णस्य इत्थवङ्क्याद्विग्नस्य । अतो निर्विण्णत्वात् ततश्च विरक्तत्वे सति । तत उक्तवेदित्वे सति ॥ २३ ॥ पदार्थत्वयशोधनेन जहदजहल्लक्षणाया तत्त्वं पदार्थयोः सामानाधिकरण्येन अस्य पक्षस्य परापरेक्षत्व-माशङ्क्य पक्षान्तरमाह—ममाश्वोपासनाभिर्वेति । ततश्च यमादिभिर्न प्रयोजनमिति भावः । अन्येः कर्मभिर्न प्रयोजनम् अन्यत् कर्मादिकम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

हृदयङ्गत्वस्वमनोभिप्रायवेदितृत्वं मनः कथ्यति असूयते उत्पथं गन्तुमिच्छति श्चाभ्यतीत्येवमालोचनगम्यस्प्रबलीवर्दस्य उत्पत्तिप्रतिलोमक्रमेणान्वयः ॥ २२ ॥ सृष्टिः प्रलयादेः चिन्तितस्यानुचिन्तनं भूयोभूयोवासना ॥ २३ ॥ न स्मरत न बुध्येत् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं निरतिशयश्रेयस्साधनोपयुक्तनृदेहं लब्ध्वाप्यमृतत्वाययतमानं निन्दति । नृदेहमिति । नृदेहं पूवमित्यस्य लब्ध्वेति शेषः । यो भवाङ्घ्रि संसारसागरं न तरेत्स आत्महाऽऽमानं हन्तीति तथा तत्र हेतुत्वेन नृदेहं विशिनष्टि—आद्यं सर्वपापमूलम् एवमुपार्जितसाधनैः सर्वफलप्राप्तेः सुदुर्लभम् उद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यं तथापि सुलभं यदृच्छालब्धत्वात्सुकल्पं सर्वसाधनक्षमं गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं मया स्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेन प्रेरितम् ॥ १७ ॥ इत्थं तावत्कर्माणि कुर्वीतेत्यादिना नातिनिर्विण्णस्य कृत्यमुक्तम् अथ कस्यचिद्देवाद्विनिर्विण्णस्य कृत्यविशेषमाह । यदेत्यष्टभिः । यदा आरभ्येभु काम्यकर्मसु निर्विण्णः दुःखदर्शनेन नितरामुद्विग्नः अत एव तत्फलेषु नितरां विरक्तश्च तदाऽयं ससंभ्यतेन्द्रियः नियमितबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियः अभ्यासेनात्मनः स्वस्य मनः अचलं यथा भवति तथा धारयेन्मयीति शेषः ॥ १८ ॥ अचाञ्चल्यमेव दुष्करं मन्वानं प्रत्युपायमाह—धार्यमाणमिति । धार्यमाणमपि आभ्यद्विषयान्तरेष्विति शेषः । आश्वनवस्थितं स्यात्तदाऽतन्द्रितोऽप्रमत्तः अनुराधेन मानसमनुसरतेव मार्गेणोपाये-नात्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ कोसावनुरोध इत्यतस्तं दर्शयन्माह—मनोगतिमिति । गतिर्नियमनं तां न विसर्ज्येत् नियम्यमानमपिमना न नियतं भवति अतः किम्विश्वेवमिति तूष्णीं तावन्न तिष्ठेदित्यर्थः । 'किन्तु जितप्राणो जितेन्द्रियश्च' सत्त्वेन सात्त्विकाहङ्कारादिभिरुपचितेन सत्त्वेन सशुद्धया बुद्ध्या अध्यवसायात्मिकया शनैः शनैर्मनः स्ववशं नयेत् ॥ २० ॥ इममनुरोधमार्गं सदृष्टान्तं स्तौति—एष इति ।

एष अनुवर्त्तमानेनैव मार्गेण मनसः संयमः परमो योगः आत्मवशीकारणसाधनत्वादिति भावः । यथा अदान्तस्य अदमनीयस्यार्वतोऽश्वस्य हृदयज्ञत्वं स्वमनोभिप्रायानुसारं गतिमन्विच्छन् शनैः पुनः पुनस्तमनुसरन्नेव शिष्ययति यथाऽश्वधावकः प्रथमं काञ्चित्तद्गति-
मनुवर्त्तते तदा च तं धृत्वैव गच्छति नतूपेक्षते तद्वत् मनः क्रुध्यत्यसूयते उत्पथं गन्तुमिच्छति शाम्यतीति एवमालोचयन् ॥ २१ ॥
साङ्ख्येनेति । साङ्ख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिपृथिव्यन्तानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादि-
क्रमेणाप्ययं यावदात्मनो मनः प्रसीदति तावदनुध्यायेत् ॥ २२ ॥ एवं सांख्येन तत्त्वविचारेण चिन्तितस्य सृष्टिप्रलयादेरनुचिन्तया
भूयोभूयश्चिन्तया निर्विण्णस्य संसारादुद्भिन्नस्यात एव विरक्तस्य उक्तवेदिनः अनुरोधमार्गवेदिनः सांख्यवेदिनो वा पुरुषस्य मनो-
दौरात्म्यं शब्दादिविषयप्रावण्यं त्यजति शुद्धसत्त्वमयं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च यमादिभिरिति यमादिभिर्योगमार्गैरान्वीक्षिक्या
तत्त्वविमर्शनात्मिकया विद्याया च मर्माचनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयति—एतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं
मामनुस्मरेदेवचेत् दौरात्म्यं त्यजतीति भावः । अन्यैः उपायान्तरैस्तु न त्यजतीति सम्बन्धः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मानुषत्वमवाप्य संसारसमुद्गतरां स्वभक्तिमकुर्वतः पुंसोऽधःपातः एवेत्याह—नृदेहमिति । सुष्ठुकल्पं वृक्षवदभीष्ट-
साधनं प्लवं संसारनदीतरणतरीं गुरुरेव कर्णधारो यस्य स तथा तं मयानुकूलेन नभस्वता वायुनेरितं नृदेहं प्राप्य यः पुमान्
भवाब्धेमध्यं न तरेत् स मार्गेण इति लुप्तोपमा वेगाख्यसंस्कारनाशे शरवत् शरीरनाशे अधःपततीत्यन्वयः । मद्भक्तिगुणत्वा-
भावान्नरकभूमिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपस्थितप्रकारमाह । यदेति । यो परमात्मनि रक्तोऽनुरक्तोऽतिस्निग्धोऽत एव संयतेन्द्रियोऽन
एव संयतेन्द्रियो यागी यदारंभेषु कर्मोपक्रमेषु निर्विण्णो आत्मनोऽध्यासेन पुनः पुनः प्रयत्नेन मनोऽचलं धारयेत् ॥ १८ ॥ शश्वद्वि-
षयोपरक्तमनसोऽचलत्वेन धारणं दुष्करमपि प्रयत्नेन भाव्यमिति भावेनाह—धार्यमाणमिति । यर्हि यदा धार्यमाणमपि आशु
विषयेषु भ्राम्यल्लङ्घ्येनावस्थितं तदाप्यतन्द्रितो निरालस्यो भूत्वानुरोधेनानुकूलेन मार्गेण मन आत्मवशं नयेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥
दाढ्यार्थं पुनरुक्तमाह—मन इति । अगतिं विरुद्धगतिं विषयगतिं प्रति नामावान्यविरोधेष्वाति यदा यः सत्त्वगुणसम्पन्नया ॥ २० ॥
सर्वस्मान्मनसः संयमनं प्रधानमित्युपसंहरति । एष इति । “अध्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते” इति एतस्य संवादमाह ।
वा इत्यनेन उपायः संग्रहः संयमः मनः संग्रहेण किं स्यादत्राह । हृदयेति । हृदयज्ञत्वं मत्प्रियत्वम् अन्विच्छन् मनो यच्छेदितिशेषः ।
ततः किमत्राह । दमश्चेति । मत्प्रियत्वमिच्छतः पुंसः मत्प्रसादेनेतरेन्द्रियनिग्रहश्च भवतीति शेषः । मुहुरित्यनेन क्षणमपि विषयानुगतं
न स्यादिति ध्वनयति ॥ २१ ॥ अस्तु मनोवशं नयेदिति तत्केन प्रकारेण स्यादिति । तत्राह—साङ्ख्येनेति । यावन्मनः प्रसीदति ।
तावत् सर्वभावानां ब्रह्मादिसर्वपदार्थानां साङ्ख्येन तत्त्वज्ञानेन प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययो अनुक्रमतः सृष्टिं व्युत्क्रमतः संहार-
मनुध्यायेद्ध १ रेरिति शेषः ॥ २२ ॥ अनेन योगेन मनः प्रसन्नं स्यात् किमत्राह । निर्विण्णस्येति निर्विण्णस्य स्वर्गादिभोगोऽनित्य
इति ज्ञानवतोऽत एव तस्मिन्विरक्तस्य शोभनाध्यासबुद्धिरहितस्याल्पवर्दिनः आत्मानात्मविवेकज्ञस्य दौरात्म्यं कामकर्म आदि-
चिन्तितस्य ध्यानविषयस्य हरेरनुचिन्तया पुनः पुनर्निरन्तरस्मरणेन मनस्त्यजतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ स्मरणात्पूर्वभाविनोयमादयोप्या-
वश्यक इति भावेनाह । यमादिभिरिति । प्रयत्नसाध्ययमादिभ्यः सुखसाध्योपायान्तरमाह ममार्चति । अर्चाप्रतिमाहरिसन्निधानस्य
मुख्याधिष्ठानत्वात् प्रतिमेति सन्तोष्यत्र विवक्षिता इति ज्ञातव्यं तत्राप्यशक्तानां स्थावरं च ग्राह्यं पुनरपि विकल्पोस्ति किनेत्याह नेति
एतैरुक्तैरुपायैर्विनान्यैश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणं योगं मनो न स्मरेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निर्विण्णस्य संसारादुद्भिन्नस्य अत एव विरक्तस्य ॥ २३ ॥ किमन्यथा गतिक्रियेत्याह ममार्चोपासनाभिर्वेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अहो दरिद्रश्चिन्तामणिमकस्मात्प्राप्य पङ्के क्षिपतीत्याह—नृदेहम् आद्यं सर्ववाञ्छितफलानां मूलम् उद्यमकोटिभिरपि प्राप्तु-
मशक्यत्वात् सुदुर्लभमपि केनापि भाग्येन प्राप्तत्वात् सुलभं प्लवं नावं प्राप्येति शेषः तत्रात्यतिभाववशात् सुकल्पं पटुतरं गुरुः
संग्रतमात्र एव कर्णधारो नाविकः पारं नेता यत्र तं मया च सेव्यमानेनानुकूलमारुतेन प्रेरितं वाक्यमिदं ज्ञानिप्रकरणपतितत्वात्
तेषां च भवाब्धितरणस्यानुपहितफलत्वादयुक्तमिति केचित् शुद्धभक्तानामपि भवाब्धितरणस्यानुसंहितफलत्वाभावेपि भवाब्धितरणं
भवेदिति विहिताकरणलक्षणः प्रत्यवायो न स्यादित्यन्ये ॥ १७ ॥ ज्ञानभक्त्याधिकारिणोः साधारण्येनैव स्वार्थसाधकं नरदेहं
स्तुत्वा ज्ञानाधिकारिणः आवश्यकं कृत्यं वदन्नेव तस्य प्राथमिकं स्वभावं दर्शयति—यदेति साद्वैर्नवभिः । गृहाधारंभेषु निर्विण्णः

दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तदधिकारप्राप्तकर्मफलेषु च विरक्तः तदा योगी यमनियमादियोगयुक्तः आत्मनः मनः अचलं यथा स्यात्तथा धारयेत् ॥ १८ ॥ यर्हि तु यत्नेन धार्यमाणमप्यतिबलवत्तया आशु प्रथमम् अनवस्थितं द्विगुणितं चित्तचाञ्चल्यं भवेत् बलवतः कामादिवेगस्यात्यन्तधारणेन वेगोद्विगुणितो भवेदेवेति भावः । तदा अनुरोधेनमकिञ्चित्तदपेक्षापूरणद्वारेण ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथा-पूर्वमेव स्यात् तत्राह मनसो गतिं तु विसृजेत् किन्तु स्थम्भयेदेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अनुरोधमार्गमकिञ्चिदोत्तदपेक्षापूरणद्वारेण सदृष्टान्तं स्तौति एष किञ्चित्तदपेक्षापूरणमार्गेण मनसः सङ्ग्रहः स्ववशीकारः परमो योगः यथा दम्यस्य दमयितुमीप्सितस्य अर्बतोऽश्वस्य हृदयज्ञत्वं अर्थात् स्वहृदया अनिलज्ज ममाभिप्रायविज्ञत्वं हृदयाभिप्रायमसावश्वो जानात्विति चञ्चन्नश्वधारकः सहसा तद्वशीकारा-सम्भवात् प्रथमं किञ्चित्तदपेक्षापूरणवर्त्तते इति शेषः । तद्वदित्यर्थः । तदापि रश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तूपेक्षते ॥ २१ ॥ एव-मीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तनैश्चल्यौपायानाह—साङ्ख्येनेति त्रिभिः । साङ्ख्येन, तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिपृथिव्यन्तानां अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं च ॥ २२ ॥ उक्तवेदिनः उक्तार्थपर्यालोचकस्य ॥ २३ ॥ अन्वीक्षिकया तत्त्वविचारेण ममाचेति वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयतीति स्वामिचरणाः वाशब्देऽर्थ इत्यन्ये एतैरेव योग्यं परमात्मानं स्मरेन्नान्यैः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रमत्तं निन्दति नृदेहमिति मुक्त्यधिकारित्वेनाद्यं प्रथमं मुख्यमित्यर्थः अत एव सुदुर्लभमपि दैवात्सुलभं नृदेहं सर्वं नाव-माश्रित्य भवाब्धि यो न तरेत्स आत्महा ॥ १७ ॥ एवमेकेन श्लोकेन योगात् द्वाभ्यां तदधिकारिभेदं त्रिभिः कर्मयोगिनो ज्ञानभक्त्या-एहंप्रकारं पञ्चभिर्योगिनां मुक्तिप्रकारं तत एकेन प्रयत्ननिन्दां चोक्तत्वात् सर्वेषां योगिनामुपकारकं मनोनियमनमाह—यदारम्भेष्विति सप्तभिः । यदारम्भेषु संसारप्रापकेषु कर्मसु निर्विण्णः यतो विरक्तस्तत्फलभोगेच्छारहितः तदा जितेन्द्रियः सन् आत्मनो मनः अचलं यथा भवति तथा अभ्यासेन धारयेत् ॥ १८ ॥ अभ्यासमेवाह—धार्यमाणमिति त्रिभिः । यर्हि धार्यमाणमाशु भ्राम्यन् अनवस्थितं भवति तदा अनुरोधेन किञ्चित्तदपेक्षापूरणमार्गेण कथम्भूतेन मार्गेण ननु लोकवेदविरोधेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदेवाह—मन इति द्वाभ्याम् । जितप्राणः कृतप्राणायामः जितेन्द्रियः विषयेभ्यः प्रत्यहृतेन्द्रिय हृद्यात् हृत्कमलमयते इति हृदयं ब्रह्मतत्त्वमन्विच्छन् मनोगतिं न विसृजेत् किन्तु आत्मवशं नयेत् एष अर्बतोऽश्वस्येव दम्यस्य दुर्दान्ततया दमनीयस्य मनसः संग्रहः परमो योगः परमयोगसाध-नत्वादिति द्वयोरन्वयः ॥ २०-२१ ॥ मनोनिग्रहस्योपायानाह—साङ्ख्येनेति त्रिभिः । साङ्ख्येन सङ्ख्यायन्ते तत्त्वान् आत्मानात्म-रूपाणि यथा सा सङ्ख्या तत्त्वगणना तत्रावधारणीयेन कारणस्य नित्यतयोपादेयत्वं कार्याणां नित्यतयानुपादेयत्वं चेत्येवंभूतेनोपादे-यानुपादेयविवेकेन यावन्मनः प्रसीदति कारणे नित्ये ब्रह्मणि निष्ठां प्राप्नोति तावत् सर्वभावानां महदादिस्तम्बपर्यन्तानाम् अनुलोमतः सूष्टिक्रमतः भयम् प्रतिलोमतः संहारक्रमतोऽप्ययं ध्यायेत् ॥ २२ ॥ कार्याणामनित्यत्वध्यानेन तेषु निर्विण्णस्यातो विरक्तस्य 'उक्तवेदिनः कारणं तु ध्येयम्' इति श्रुत्युक्तकारणज्ञानवतः जितितस्य कारणस्य ब्रह्मणः अनुचिन्तया ध्यानसन्तया दौरात्म्यं अनित्यविषयाप्रावण्यं त्यजति ॥ २३ ॥ यथादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिकया चिदचिद्वाह्याख्यपदार्थविमर्षरूपा विद्याया ममाचो-पासनाभिर्वा वोत्पन्नेनास्य पक्षस्य परमपदप्राप्तसाधारणत्वं सूच्यते एतेरुपायैर्मनोदौरात्म्यं त्यजति अन्यैः स्वाधिकारवर्जितैर्न त्यजति इत्थं शुद्धमनो मुमुक्षुः किं कुर्यादत्राह योग्यं मां स्मरेत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृतः बालप्रबोधिनी

एवं मोक्षसाधनं नृदेहं लब्ध्वाऽपि तदर्थमप्रयत्नमानं निन्दति-नृदेहमिति । नृदेहं प्लवं नावं लब्ध्वेति शेषः । यो भवाब्धि संसारसागरं न तरेत् स आत्महा आत्मानमेव दुःखसागरे निमज्जयतीति सम्बन्धः । तत्र हेतुत्वेन देहं विशिनष्टि—आद्यं सर्वफलमूलम् । तदुपार्जितसाधनैरेव सर्वफलप्राप्तेः । सुदुर्लभमुपायकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् । तथापि सुलभमकस्माल्लब्धत्वात् । सुकल्पं सर्वसाधनक्षमम् । गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो यस्य तम् मया स्मृतमात्रेणेश्वरेणानुकूल्यमारुतेन प्रेरितं प्रापितम् ॥ १७ ॥ एवमविरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्त्वाऽथ सम्यगविरक्तज्ञानप्राप्तेः प्राग्यत्कृत्यं यच्च वर्जनीयं तदाह—यदेति । यदा त्वारम्भेषु कर्मसु निर्विण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नस्तत्फलेषु विरक्तश्च तदाऽयं योगी संयतेन्द्रियः सन् प्राणायामाद्यभ्यासेनात्मनः स्वस्य मनः अचलं यथा तथा धारयेन्मयीति शेषः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमत एवात्यन्ततन्निरोधासम्भवात्किञ्चित्तदनुसरणं कर्त्तव्यमित्याह—मयि धार्यमाणमपि मनो यर्हि आदवेव भ्राम्यन् विषयान्तरं प्रति गच्छत् अनवस्थितं स्यात्तदा अतन्द्रितः अनलसः प्रयत्नवान्सन् अनुरोधेन मार्गेण किञ्चित्तदपेक्षापूरणद्वारेण शनैरात्मनो वशं नयेत् ॥ १९ ॥ सर्वथा तदुपेक्षायां पुनरत्यन्तचञ्चलमेव स्यादतः सर्वथा मनोगतिं मनोनियमनं नैव विसृजेत् नोपेक्षेत किन्तु जितप्राणो जितेन्द्रियश्च सन् सत्त्वगुणसम्पन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत्, मयि धारयेदित्यर्थः ॥ २० ॥ इममनुरोधमार्गं सदृष्टान्तं स्तौति—एष इति । एषः अनुवृत्तिमार्गं मनसः सङ्ग्रह एव परमो

योगः स्मृतः । योगसाधनत्वात् । उपचारेण स्तुतिः तत्र दृष्टान्तमाह—यथाश्वचारकः अदान्तस्य दम्यस्य दमनीयस्यावतोऽश्वस्य हृदयज्ञत्वं स्वमनोऽभिप्रायानुसारगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः शनैः शनैः पुनः पुनस्तमनुसरन्नेव शिक्षयति कदाचित्तं धावन्तं च रश्मिना धृत्वैव गच्छति न तु सर्वथोपेक्षते, तथा किञ्चित्किञ्चित्तदनुरोधं कुर्वन्नेव मनो वशं नयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तनैश्चल्योपायानाह—सांख्येनेति त्रिभिः । सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहान्तानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं च यावन्मनः प्रसीदति निश्चलं भवति तावदनु निरन्तरं ध्यायेत् ॥ २२ ॥ ननुपायसहस्रेणापि मनो विषयाकारतां न त्यजति किं भूयोभूय उपदेशेनेत्याशङ्क्याह—निर्विण्णस्येति । नानाविधव्यापारेणोद्विग्नस्य तत्फलेषु विरक्तस्य च उक्तवेदिनः गुरुपदिष्टार्थलोचकस्य पुरुषस्य तस्यैवोक्तार्थस्य चिन्तितस्य तत्त्वस्यानुचिन्तया मनोदौरात्म्यं विषयासक्तिं त्यजतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ किञ्च यमादिभिर्योगमार्गैः । आदिपदेन नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपाः सप्तपदार्था ग्राह्याः । आन्वीक्षिक्या तत्त्वविमर्शात्मिकया विद्यया च । ममार्चोर्चध्यानादिभिर्वा उपायैर्मनोध्यानयोग्यं मां परमात्मानं स्मरेत् नान्यैरुपायैः । अतोऽन्यमुपायं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देनार्चनादेः स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थं निरतिशयश्रेयःसाधनोपयुक्तं नृदेहं लब्ध्वाप्यमृताय अयतमानं निन्दति । नृदेहमिति । पूर्वं समुद्रतरणे नौरिव संसारसमुद्रतरणे नौकातुल्यं आद्यं सर्वफलानां मूलरूपं, एतदुपाजितसाधनैः सर्वफलप्राप्तेरिति भावः । सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यं तथापि सुलभं यदृच्छालब्धत्वात् सुलभवत् प्रतीयमानं, सुकल्पं सर्वार्थसाधनक्षमं, गुरुः संश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य स तं, अनुकूलेन स्मृतमात्रेणानुकूलतां गतेन, नभस्वता वायुतुल्येन मया ईरितं संप्रेरितं, नृदेहं मनुष्यशरीरं लब्ध्वेति शेषः । यः पुमान् भवाब्धिं संसारसागरं न तरेत्, सः आत्महा । 'असुर्या नाम ते लोका अन्वेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः' इति आत्महन्तुरन्ते फलप्राप्तिः श्रूयते ॥ १७ ॥ इत्थं तावत् कर्माणि कुर्वीतेत्यादिना नातिनिर्विण्णस्य कृत्यमुक्तमथ कस्यचिद्वादतिनिर्विण्णस्य कृत्यविशेषमाह यदेत्यष्टभिः । यदेति । यदा आरम्भेषु समारम्भेषु काम्यकर्मसु, निर्विण्णः दुःखदर्शनेन नितरामुद्विग्नः, अत एव तत्फलेषु नितरां विरक्तश्च, तदा योगी संयतेन्द्रियः नियमितबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियः सन्, आत्मनः स्वस्य मनः, अभ्यासेन अचलमचञ्चलं यथा धारयेत् । मयोति शेषः ॥ १८ ॥ अचाञ्चल्यमेव दुष्करं मन्वानं प्रत्यवायमाह । धार्यमाणमिति । धार्यमाणमपि मयि स्थिरोक्रियमाणमपि मनः, भ्राम्यन् सन् विषयान्तरेष्विवति शेषः । यर्हि अनवस्थितं स्यात्, तदा आशु अतन्द्रितोऽप्रमत्तः सन्, योगी अनुरोधेन मार्गेण मानसमनुसरतोपायेन आत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ कोऽसावनुरोध इत्यतस्तं दर्शयन्नाह । मनोगतिमिति । मनसः गतिं नियमनं न विसृजेन्नापेक्षेत, नियम्यमानमपि मनो न नियतं भवत्यतः किं विधेयमिति तूष्णीं तावन्न तिष्ठेतेत्यर्थः । किं तु जितप्राणः जितेन्द्रियश्च सन्, सत्त्वेन सात्त्विकाहारादिभिरुपचितेन सत्त्वगुणेन संपन्ना संशुद्धा तथा बुद्ध्या अध्यवसायात्मिकया मत्येत्यर्थः । शनैः शनैः मनः आत्मवशं स्ववशं नयेत् ॥ २० ॥ इममनुरोधमार्गं सदृष्टान्तं स्तौति । एष इति । एषः अनुवृत्तिमागण वशीकरणरूपः मनसः संप्रहः संयमः, वै निश्चितमेव, परमः योगः स्मृतः । आत्मवशीकरणस्य सुदृढसाधनरूपत्वादिति भावः । यथा अदान्तस्य दम्यस्य, दमनीयस्येत्यर्थः । अवतोऽश्वस्य, हृदयज्ञत्वं स्वमनोभिप्रायानुसारं गतिं अन्विच्छन्, शनैः शनैः तमनुसरन्नेव शिक्षयति तद्वत् । यथा अश्ववारकः प्रथमं किञ्चित्तद्रतिमनुवर्त्तते तदाऽपि रश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तूपेक्षते, तद्वत् मनः क्रुध्यति असूयते उत्पथं गन्तुमिच्छति शाम्यतीत्येवमालोचयन् सन्नात्मवशं नयेत् न तूपेक्षेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ सांख्येनेति । सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिपृथिव्यन्तानां, प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययो । अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं चेत्यर्थः । यावत् मनः प्रसीदति निश्चलं भवति तावत् अनुध्यायेत् ॥ २२ ॥ ध्यानफलमाह । निर्विण्णस्येति । चिन्तितस्य सृष्टिप्रलयादिविचिन्तितार्थस्य अनुचिन्तया भूयो भूयश्चिन्तया निर्विण्णस्य संसारादुद्विग्नस्य, अत एव विरक्तस्य उक्तवेदिनः अनुरोधमार्गवेदिनः, सांख्यवेदिनो वा पुरुषस्य मनः, दौरात्म्यं शब्दादिविषयप्रावण्यं त्यजति ॥ २३ ॥ यमादिभिरिति । किं च, यमादिभिः, यमनियमप्रभृतिभिः योगपथैर्योगमार्गैः, आन्वीक्षिक्या तत्त्वविमर्शात्मिकया च, मम अर्चोपासनाभिर्वा मदर्चनध्यानादिभिरपि, एतैरुपायैः योग्यं परमात्मानं मां मनः स्मरेत् । एवं चेन्मनोदौरात्म्यं त्यजतीति भावः । अन्यैः न उपायान्तरैस्तु न त्यजतीति संबन्धः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह मनुष्य शरीर समस्त शुभ फलों की प्राप्ति का मूल है और अत्यन्त दुर्लभ होने पर भी अनायास सुलभ हो गया है । इस संसार-सागर से पार जाने के लिये यह एक सुदृढ़ नौका है । शरण-ग्रहणमात्र से ही गुरुदेव इसके केवट बनकर पतवार का सञ्चालन करने लगते हैं और स्मरणमात्र से ही मैं अनुकूल वायु के रूप में इसे लक्ष्य की ओर बढ़ाने लगता हूँ ।

इतनी सुविधा होने पर भी जो इस शरीर के द्वारा संसार-सागर से पार नहीं हो जाता, वह तो अपने आत्मा का हनन—अधः-पतन कर रहा है ॥ १७ ॥ प्रिय उद्धव ! जब पुरुष दोषदर्शन के कारण कर्मों से उद्विग्न और विरक्त हो जाय, तब जितेन्द्रिय होकर वह योग में स्थित हो जाय और अभ्यास—आत्मानुसन्धान के द्वारा अपना मन मुझ परमात्मा में निश्चलरूप से धारण करे ॥ १८ ॥ जब स्थिर करते समय मन चञ्चल होकर इधर-उधर भटकने लगे, तब झटपट बड़ी सावधानी से उसे मनाकर समझा बुझाकर, फुसलाकर अपने वश में कर ले ॥ १९ ॥ इन्द्रियों और प्राणों को अपने वश में रखे और मनको एक क्षण के लिये भी स्वतन्त्र न छोड़े । उसको एक-एक चाल, एक-एक हरकत को देखता रहे । इस प्रकार सत्त्वसम्पन्न बुद्धि के द्वारा धीरे-धीरे मनको अपने वश में कर लेना चाहिये ॥ २० ॥ जैसे सवार घोड़े को अपने वश में करते समय उसे अपने मनोभाव की पहचान कराना चाहता है—अपनी इच्छा के अनुसार उसे चलाना चाहता है और बार बार फुसलाकर उसे अपने वश में कर लेता है, वैसे ही मनको फुसलाकर, उसे मीठी-मीठी बातें सुनाकर वश में कर लेना भी परम योग है ॥ २१ ॥ सांख्यशास्त्र में प्रकृत से लेकर शरीरपर्यन्त सृष्टि का जो क्रम बतलाया गया है, उसके अनुसार सृष्टि-चिन्तन करना चाहिये और जिस क्रम से शरीर आदि का प्रकृति में लय बताया गया है, उस प्रकार लय-चिन्तन करना चाहिये । यह क्रम तबतक जारी रखना चाहिये, जबतक मन शान्त—स्थिर न हो जाय ॥ २२ ॥ जो पुरुष संसार से विरक्त हो गया है और जिसे संसार के पदार्थों में दुःखबुद्धि हो गयी है, वह अपने गुरुजनों के उपदेश को भलीभाँति समझ कर बार-बार अपने स्वरूप के ही चिन्तन में संलग्न रहता है । इस अभ्यास से बहुत शीघ्र ही उसका मन अपनी वह चञ्चलता, जो अनात्म शरीर आदि में आत्मबुद्धि करने से हुई है, छोड़ देता है ॥ २३ ॥ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि आदि योगमार्गों से, वस्तुतत्त्व का निरीक्षण-परीक्षण करने वाली आत्मविद्या से तथा मेरी प्रतिमा की उपासना से—अर्थात् कर्मयोग, ज्ञानयोग और भक्तियोग से मन परमात्मा का चिन्तन करने लगता है; और कोई उपाय नहीं है ॥ २४ ॥

यदि कुर्यात् प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् । योगेनैव दहेदहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।

कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः । गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया ॥ २६ ॥

जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥

ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥

प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मायकृन्मुनेः । कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥ ३० ॥

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ ३१ ॥

यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदि प्रमादेन योगी विगर्हितं कर्म कुर्यात् (तदा) योगेन एव अहं दहेत् तत्र कदाचन अन्यत् न ॥ २५ ॥

स्वे स्वे अधिकारे या निष्ठा सः गुणः परिकीर्तितः जात्यशुद्धानां कर्मणां सङ्गानां गुणदोषविधानेन अनेन त्याजनेच्छया नियमः

कृतः ॥ २६ ॥ मत्कथासु जातश्रद्धः सर्वकर्मसु निर्विण्णः कामान् दुःखात्मकान् वेद अपि परित्यागे अनीश्वरः ततः दुःखोदकान्

तान् कामान् गर्हयन् जुषमाणः प्रीतः श्रद्धालुः दृढनिश्चयः मां भजेत ॥ २७-२८ ॥ प्रोक्तेन भक्तियोगेन असकृत् मां भजतः

मुनेः मयि हृदि स्थिते हृदय्याः सर्व कामाः नश्यन्ति ॥ २९ ॥ अखिलात्मनि मयि दृष्टे (सति) अस्य हृदयग्रन्थिः भिद्यते सर्वे

संशयाः छिद्यन्ते कर्माणि क्षीयन्ते ॥ ३० ॥ तस्मात् भक्तियुक्तस्य मदात्मनः योगिनः न ज्ञानं च न च वैराग्यं प्रायः इह श्रेयः

भवेत् ॥ ३१ ॥ यत् कर्मभिः यत् तपसा यत् ज्ञानवैराग्यतः इतरैः श्रेयोभिः योगेन दानधर्मेण अपि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु, पापपातौ प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राऽऽह—यदीति । योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नामकीर्तनाद्युप-
लक्षणार्थम् नान्यत्कृच्छ्रादि ॥ २५ ॥ ननु नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणो हिंसादिकं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च
तन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तं विना योगेन कथं पापं दहेत्तत्राऽऽह स्वेस्व इति
साधेन स एव गुणो नेतरः तदुपपादयति—यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः कुत इत्यत
आह जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानाम् स च प्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया कृतः अयं भावः पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तिरेत्याऽस्ति
स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मलिनत्वात् न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं स्वाभाविक-
प्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिरेव वेदस्तथोत्तराभ्यामेव दक्ष्याम उत्पत्त्यैव हि कामेष्वित्यादिना अतो योगिनः
स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात् प्रायश्चित्तादिविधिगोचरतेति ॥ २६ ॥ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह—जातश्रद्ध इति नवभिः । मत्कथासु
जातश्रद्धोऽत एवान्येषु कर्मसूद्धिर्नो न तु तत्फलेषु विरक्तः तदाह वेदेति यद्यपि वेद तथाऽपि तत्परित्यागेऽनीश्वरोऽसक्तः ॥ २७ ॥
एवम्भूतो यः श्रद्धालुर्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति हृदनिश्चयः संस्तवस्तदन्तरं मां प्रीत्या भजेत विषयांस्तु सेवमानोपि तेषु प्रीतिं न
कुर्यादित्याह गर्हयन्निति ॥ २८ ॥ कथं भजेत किंवा ततो भवति तदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यम् 'श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनकुर्वन्म'
इत्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मामसकृन्नित्यं भजतो हृदय्या हृदताः कामा नश्यन्ति ॥ २९ ॥ हृदयमेव प्रथिरहंकारस्तत्पूर्वकाश्च
सर्वे संशया असंभवाद्यादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि च ॥ ३० ॥ तदेवं व्यवस्थाऽधिकारत्रयमुक्तम् तत्र च
भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति त्रिभिः मदात्मनो मय्यात्मा चित्तं यस्य तस्य
श्रेयः श्रेयःसाधनम् ॥ ३१ ॥ तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपि तीर्थयात्राजनादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्वाग्यं सत्त्वशुद्धयादि तत्सर्व-
मञ्जसा अनायासेनैव स्वर्गमपवर्गं मद्धाम वैकुण्ठं लभत एव वाञ्छा तु नास्तीत्युक्तं यदि वाञ्छतीति ॥ ३२-३३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

योगिनोऽपि प्रामादिकपापपरिहारः कार्य एवेत्याशङ्कते—नन्विति । गहिर्तं व्यभिचारादि । एतच्च प्रायश्चित्तम् । कृच्छ्रादीनां
योगविक्षेपकत्वात्तत्र कार्यमित्यर्थः । तत्र गहिर्तकृतिजपापपरिहारार्थमित्यर्थः । कर्मजगुणदोषास्पर्शमाह—यदीति सार्द्धद्वयेन । यद्यस्य
निर्विण्णस्य कर्माणि नाधिकारस्तदा पापे दैवात्कुते सति प्रायश्चित्तं विना कथं तदुपशमस्तत्राहेति विश्वनाथः । भक्तस्येति—'केचि-
त्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अघं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ।' इति, 'स्वपादमूलम्' इत्यत्र 'विकर्म यच्चो-
त्पतितं कथंचिद्बुधोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः' इति च । योगोति ज्ञानयोगभक्तियोगाभ्यामव्याख्येयः । योगेन भक्त्या ज्ञानेन वेति ॥ २५ ॥
ज्ञानादीनां प्रायश्चित्तप्रकरणानुक्तेस्तत्त्वं न संभवतीत्याशङ्कते—नन्विति । सत्त्वमन्तःकरणम् । तत्र च तयोर्नित्यादिकर्महिंसादि-
कर्मणोर्मध्ये च । तन्निवर्तकत्वात् पापनिवर्तकत्वात् । विधिनिषेधाभ्याम् 'अहरहः संभ्यामुपासीत' 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्येवं-
रूपाभ्यामुक्तत्वाद्गुणदोषयोर्विहितत्वात् । तत्राक्षेपे । तत् स्वाधिकारनिष्ठाया गुणत्वम् । यस्मादित्यस्य त इत्यनेन संबंधः । संकोचे हेतुं
पृच्छति—कुत इति । स च संकोचः । अत्राशयं प्रकाशयति स्वामिचरणाः—अयं भाव इत्यादिना । स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्व्यवायामि-
षमद्यसेवादिष्वाद्भरः । तस्य पुरुषस्य । सहसा भटिति । निवृत्तिविधानफलमाह—तथा चेति । यतस्स्वाभाविकप्रवृत्तिमतमेव
प्रायश्चित्तविधानमतो हेतोः । निर्गलितार्थस्तु—सर्वकर्मणा जात्या जन्मनैव देहाद्यध्यासफलतया । अनेन गुणदोषविधानेन । क्रमेण
संगत्यागेच्छयैव नियमः संकोचः कृतः । आदौ पापकर्मपरित्यागस्ततो लौकिककर्मत्यागस्ततः काम्यकर्मत्यागस्ततस्तदाग्रहत्यागस्ततस्त-
त्फलत्यागश्च, ततः सति बोधे सर्वकर्मपरित्याग इति । तदेवं कर्मापणकेवलज्ञानकेवलभक्तयोऽधिकारिभेदेन व्यवस्थापिताः, अतः
स्वाधिकारानुरूपेणैव स्यात्तव्यमित्याह—स्व इति । विपर्ययस्तु दोषः स्यादिति भावः । तस्मात्साधूक्तं योगेनैव न तु कर्मणेति ।
कर्मणामिति तैः । तत्रानेनेति पूर्वसूचितेन कर्मशास्त्रोक्तेनेत्यर्थः । यद्वा—ननु कथं योगस्य तादृशं सामर्थ्यं कथं वा कर्मणैवाहोदाहः
स्यादिति कर्मशास्त्राग्रहः संगमितः स्यात्, तत्र कर्मणां वस्तुतोदोषत्वेऽपि तेष्वेव किञ्चिद्भद्रत्वेन गुणतया संमितत्वं दर्शयन् योगस्य
स्वभावगुणत्वं व्यञ्जयति—कर्मणामिति । कश्चित्कश्चिदतीव विरक्तो निःस्पृहोऽस्तीति लोके मिष्ठतित्तज्जातिव्यपदेश इव जात्यैवाशुद्धानां
कर्मणां यद्गुणदोषत्वविधानं तेन संकोच एव कृतः, कथं संगानामिति सहसा सर्वत्याजनाशक्तेस्तत्र क्रम एव कृत इत्यर्थः ।
विश्वनाथस्तु—नान्यत्कथं ब्रवीषि तदप्यस्तु कस्तत्र दोषस्तत्राह—स्वेस्व इति । वीप्सया ज्ञानिनो भक्तस्य च प्राप्तिर्गम्यते । अयं भावः—
ज्ञानिनो ज्ञानेन भक्तस्य भक्त्या च यदि पापं न नश्येत्तदा तेन तेन पापनाशनार्थं कृच्छ्रादिकमनुष्ठीयते ज्ञानभक्तयोः पापनाशकत्वस्य
बहुशः श्रुतत्वात्, पापनाशे सिद्धे कथं पराधिकारगतं तेन तेन कृच्छ्रादिकमनुष्ठीयते सति स्वधर्मनिष्ठात्यागः परधर्मप्रसक्तश्चेति
दोषद्वयं स्यात् । वस्तुतस्तु—ज्ञानिभक्तयोः पापे प्रवृत्तिरेव न स्याद्यदि दैवात्स्यात्तदपि ज्ञानभक्तियोगयोज्यैव शोधकत्वात्ता-

भ्यामेव स्वत एव पापक्षय इत्यतो गुणदोषमयविधिप्रतिषेधाधिकारमध्यपातित्वं ज्ञानिभक्तयोः प्रायेणोक्तं वेदेन । किन्तु तयोरपि मध्ये भक्त एव पापप्रवृत्तेऽपि दोषदर्शनं सर्वत्र निषिद्धं प्राकृतगुणदर्शनं च तस्य निर्गुणत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । ज्ञानिनस्तु सार्वत्रिकत्वात्तस्मिन् शमदमादिगुणदर्शनस्य 'यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः' इत्यादेर्दोषदर्शनस्य च व्यक्तत्वात्तेषु गुणदोषदृष्टिर्दोष इति न शक्यते वक्तुम् । कर्मिणां तु स्वाभाविकावेव गुणदोषावित्याह—कर्मिणां जात्यैवाशुद्वानामनेन विधिप्रतिषेध-रूपगुणदोषविधानेन नियमः, देहगोहासक्तानां कर्मिणामुत्पत्त्यैव पापरतानां स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचः कृत एवाभीष्टणशो वेदेन । किमर्थम्—संगानां विषयासक्तीनां त्याजनेच्छया । अयं भाव इत्यादि तैः ॥ २६ ॥ अथान्यदाह—भक्तधिकारिण इति । अत एव सर्वथा मत्कथाश्रद्धावत्त्वादेव । अन्येषु काम्येषु उद्विग्नस्तः तत्फलत्यागेन तु विरक्तः किन्तु फलाभिलाषुकः । तत्फलाभिलाषु-कत्वम् । कामान् विषयान् । तत्परित्यागे विषयपरित्यागे । अथ भक्तिमार्गं विवृणोति—जातेत्यादिना एवमित्यतः प्राक् । तत्र जातश्रद्ध इति युग्मकेन । कथेत्युपलक्षणम् । मत्कथादिषु एतदेव केवलं परमं श्रेय इति जातविश्वासः । अत एवान्येषु कर्मसुद्विग्नः किन्तु वर्तमानेषु प्राचीनपुण्यकर्मफलभोगेषु एवंभूत इत्याह—वेदेति । ततस्तां वेदेत्यादि व्याख्यातम् । 'न निर्विण्णो नातिसक्तः' इत्येवं-लक्षणमारभ्यैवेत्यर्थः सां भजेत मदीयानन्यताख्यभक्तावधिकारी स्यात्, न तु ज्ञानवद्भाते सम्यग्बैराग्य एव तस्याः स्वतः सर्वशक्ति-मत्त्वेनान्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अनंतरं च वक्ष्यते—'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य' इत्यादिना 'यत्कर्मभिः' इत्यादिना च । न च कर्म-निर्वेदसापेक्षत्वमापतितं स तु भक्तेः सर्वोत्तमत्वविश्वासेन स्वत एव प्रवर्तते । अतो निर्विण्ण इत्यनुवादमात्रम् । अत एव यद्यपि ज्ञानकर्मणोरपि श्रद्धापेक्षास्त्येव तां विना बहिरंतः सम्यक्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथाप्यत्र श्रद्धामात्रस्य कारणत्वेन विशेषतस्तदंगीकारः, तत्रापि च तदपेक्षा पूर्ववत् सम्यक्प्रवृत्त्यर्थैव, तां विनाऽनन्यताख्यभक्तिस्था न प्रवर्तते, कदाचित्किञ्चित्प्रवृत्ता च नश्यति । अत एव 'न निर्विण्णो नातिसक्तः' इत्यस्यानंतरमपि 'मत्कथाश्रवणादौ च' इत्यत्र श्रद्धायां जातायामेव कर्मपरित्यागो विहितः, भक्तिमात्रं तु तां विनापि सिध्यति 'सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा' इत्यादौ 'सतां प्रसंगात्' इत्यादौ च तत्र तत्पूर्वतोऽपि तस्याः फलदातृत्वश्रवणाच्च 'स्त्रियमाणौ हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितम्' इत्यादौ तस्याः फलदातृत्वसौष्ठवश्रवणाच्च । सा च श्रद्धा शास्त्राभिधेयावधारणस्यैवांगं तद्विश्वासरूपत्वात् । ततो नानुष्ठानांगत्वे प्रविशति भक्तिश्च फलोत्पादने विधिसापेक्षापि न स्यात् दाहादिकर्मणि वहत्यादिवत् । भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां स्वरूपस्य तादृशशक्तित्वात् । ततस्तस्याः श्रद्धापेक्षा कुतः स्यात् । तस्माच्छ्रद्धा न भक्त्यंगं किन्तु कर्मण्यर्थिसमर्थविद्वत्तादिवदनन्यताख्यायां भक्तावधिकारिविशेषणमेवेत्यत एव तद्विशेषणत्वेनैवोक्तम् 'यदृच्छ्या मत्कथादौ जातश्रद्धः' इति जातश्रद्धो मत्कथास्त्विति च, 'श्रद्धामात्रस्य मद्भक्तावधिकारित्वहेतुता । अंगत्वमस्य विश्वास-विशेषस्य तु केशवे ।' इति भक्तिरसामृतसिंघावुक्तत्वात् । अतस्तामारभ्येत्यर्थेन ल्यब्लोपे पंचम्यतेन तत इति पदेनानवधिक-निर्देशेनात्मारामतावस्थायामपि सा केषांचित्प्रवर्तते इति तस्याः साम्राज्यमभिप्रेतम् । वक्ष्यते चानन्तरम्—'न किञ्चित्साधवो धीराः' इति । अतः साम्राज्यज्ञापनाय तां विना कर्मज्ञाने अपि न सिध्यत इति च ज्ञापितम् । तदेवमनन्यभक्त्यधिकारे हेतुं श्रद्धामात्र-मुक्त्वा स यथा भजेत तथा शिक्षयति—श्रद्धालुविश्वासवान्, प्रीतः प्रजातायां रुचावासक्तः, दृढनिश्चयः साधनाध्यवसायभंग-रहितश्च सन् सहसा त्यक्तसमर्थत्वात्कामाञ्जुषमाणश्च गर्ह्यश्च । गर्हणे हेतुः—दुःखोदकां शोकादिकृदुत्तरकालानिति । विश्व-नाथस्तु—अथ भक्त्यधिकारिणः प्राथमिकं स्वभावं दर्शयन्भक्तिमाह—जातश्रद्ध इति द्वाभ्याम् । सर्वकर्मसु लौकिकवैदिकेषु तत्फलेषु च दुःखबुद्ध्याद्विग्नः । नातिसक्त इति यदुक्तं तद्विवृणोति—कामान्छीपुत्रादिसंगाख्यान् दुःखात्मकान् वेद । अथ च तत्परित्यागेऽप्यसमर्थः ॥ २७ ॥ एवंभूतः मत्कथाश्रद्धावत्त्वेपि विषयत्यागासमर्थः । तदनंतरं दृढनिश्चयानंतरम् । तान्कर्मफलभूतान् दुःखावसानकान् गर्ह्यन्—अहो कदा मामेते विषयास्त्यक्ष्यंतीति निन्दन् । ततस्तामवस्थामारभ्यैव दृढनिश्चय इति । गृहाद्यासक्तिर्म नश्यतु वर्धतां वा, तथा भजनेऽपि मे विघ्नकोटिर्भवतु नश्यतु वा, अपराधे नरकं चेद्भवतु काममंगीकुर्वे तदपि भक्ति न विजहामि ज्ञानकर्मादिकं नैव जिघृक्षामि, यदि स्वयं ब्रह्माप्यागत्य वेदेदित्येवं दृढो निश्चयो यस्य सः । आरब्धभजनस्य तस्य भक्तौ यथा प्रीतिः, न तथा तत्प्रतिकूलवस्तुनीत्याह—जुषमाणश्चेति । कलत्रादिसंगोत्थान्कामान्दुःखोदकांनर्हयन्नेव जुषमाणः अहो अमी विषयभोगा एव ममानर्थकारिणो भगवत्प्राप्तिप्रतिकूला एवैवन्ते बहुशो नामग्राहमपि ससपथमपि त्यक्ता अपि समये भोक्तव्या एव भवन्तीति 'निदामि च पिबामि च' इति न्यायेन भुञ्जानः ॥ २८ ॥ भजनप्रकारं तत्फलं च पृच्छतीत्याह—कथं भजेतेति । ततो भजनात् । तत्रतत्र प्रकरणे नश्यंति विवेकेन त्यक्ता अपि बोधेन कारणबाधेन बाध्यन्त एव । हृदिस्थिते बोधेन गतावरणतया स्फुरति सति । ततश्च सैव भक्तिस्तस्य तान्कामान्दहेदित्याह । यद्वा—ननु किं त्वद्भक्त एवं विषयबाधित एव तिष्ठत्यत्र नहिनहीत्याह—प्रोक्तेनेति द्वाभ्याम् । 'श्रद्धामृतकथायां मे' इत्यादिना मया प्रोक्तेन सकृन्नित्यं पुनःपुनर्मां भजतः हृद्गता मयि हृदि स्थिते इति न होक्स्मिन्नेव हृदि मम स्थितिस्तेषां च स्थितिः संभवेत्, न हि सूर्यान्धकारयोरेकाधिकरण्यं घटेतेति भावः ॥ २९ ॥ अहंकारोऽन्तः-करणदृढाभ्यासः । तत्पूर्वका अहंकारपूर्वकाः । आदिना विपरीतभावनाद्यो प्राह्याः । अनारब्धफलानीति 'प्रारब्धकर्मणां भोगादेव

क्षयः' इति श्रुतेः । सर्वसंशयास्तद्दर्शनासंभावनापर्यन्तादिच्छद्यन्ते समाध्यन्ते क्षीयन्त इति 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ' इति न्यायेनेति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—निष्ठारुच्यादिभूमिकारूढस्य भक्तस्य हृदयग्रंथिरहंकारो भिद्यते स्वयमेवेति न तत्र भक्तस्येच्छाप्रयत्नाविति भावः । तदुक्तम्—'जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा' इति । संशया असंभावनादयः । कर्माणि प्रारब्धपर्यन्तानि । तथा च श्रुतिर्गोपालतापनी—या भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम् । नैष्कर्म्यकरमिति तस्यार्थः । दीपिका—असंभावना तद्दर्शने संदेहः । आदिना विपरीतभावना तत्कार्यभूता रागादयश्च गृह्यन्ते । अनारब्धफलानि संचितागम्यादीनि । प्रारब्धस्य भक्तोत्कंठावर्धनार्थं भगवतैव रक्षणमिति ज्ञेयम् । तत्र पारमर्ष सूत्रम् 'तदधिगमे' इत्याद्युक्तमेव । श्रुतिश्च—'सुकृतदुष्कृते बिभ्रुनुते एवं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इति ॥३०॥ तदेवम् इत्यम् । तत्र योगत्रयेषु । अन्यनिरपेक्षत्वाद्भानयोगादेर्निरपेक्षत्वात् । अन्यस्य ज्ञानयोगादेस्तसापेक्षत्वाद्भक्तियोगापेक्षत्वात् । यस्माद्भक्तियोगः श्रेष्ठस्तस्माद्धेतोः । श्रेयःपदं लक्षणया श्रेयःसाधनं वक्षीति । यद्वा—तस्मान्मदभक्तियुक्तस्य किं वैराग्यं न भवेत्तत्साध्यं ज्ञानं वा तत्साध्यं श्रेयो मोक्षो वा न भवेदपि तु इहैव परवैराग्यज्ञानाभ्यां जीवन्मुक्तो भवेदेव । "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ।" इत्युक्तेः । अस्य भक्त्यधिकारिणः कर्मज्ञानयोरपि स्पर्शो न संमत इति वदन्सुतरा तत्कारणगुणदोषास्पर्शमाह—तस्मादिति । यस्मात् 'भिद्यते' इत्यादेर्ज्ञानम् 'प्रोक्तेन' इत्यादेर्वैराग्यं स्वत एव स्यात् । मदभक्तियुक्तस्य ज्ञानं तत्साधनाभ्यासवैराग्यं च वैराग्याभ्यासः प्रायः श्रेयो न भवेत्किमुत कर्मयोग इत्यर्थः । व्यर्थादिकप्रयासात्तादृशभक्त्यन्तरायाच । नञ्द्वयमत्यन्ततन्निराकरणार्थम् । प्रायो वितक । विश्वनाथस्तु—यतो हेत्वन्तरनिरपेक्षया भक्त्यैव हृदयग्रंथिभेदाद्याः स्वत एव स्युस्तस्माद्भक्त्यर्थं वा हृदयग्रंथिभेदार्थं वा मदभक्तेन ज्ञानवैराग्ये नैवोपादेये स्वस्मिन्तयोः श्रेयस्करत्वादर्शनादित्याह—तस्मादिति । मदात्मनो मन्मनसः देहाद्यतिरिक्तत्वानुसंधानलक्षणं ज्ञानं विषयग्रहलक्षणं वैराग्यं च न श्रेयस्तयोः सात्त्विकत्वात्तस्यास्तु गुणातीतत्वात्तस्यां सत्यां तयोः स्वस्मिन्नानिनीषैव दोष इति भावः । प्रत्युत अविद्यावृत्तीनां रागाद्वेषादीनामिव विद्यावृत्तिरूपयोरपि ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तेः स्वत एव वर्तमानयोरपि भक्त्यैव निर्जय एवाप्रे पंचविंशाध्याये वक्ष्यते । किञ्च—भगवदनुभवरूपं ज्ञानं विषयारोचकत्वलक्षणं वैराग्यं भक्त्युत्थत्वाद्गुणातीतं तस्य स्वत एव स्यात् । यदुक्तम्—'भक्तिः परेज्ञानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य' इति प्रायोग्रहणेन कचिच्छांतभक्तेः प्रथमदशायां तयोर्ग्रहोऽपि नाश्रेयस्करः । 'भक्तिर्भुवो निर्विघ्नेत्यंतयुक्तविरक्ता' इति तन्मतमुक्तं भक्तिरसाभ्युत्पत्तिर्धौ ॥ ३१ ॥ तत्र भक्तस्य ज्ञानादीनां श्रेयस्साधनत्वाभावे । कर्मभिर्नित्यादिभिः । तपसा मनइन्द्रियनिरोधरूपेण । "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्येकाम्यं परमं तपः" इत्युक्तेः । ज्ञानेन परात्मैक्यलक्षणेन । वैराग्येणाब्रह्मलोकजिहासारूपेण । योगेनाष्टांगेन । दानं जीवाभयप्रदानं तदेव धर्मो यत्र तेन संन्यासेन । यद्वा—दानेन वसुनः पात्रसमर्पणरूपेण धर्मेणातिथ्यादिना । सत्त्वशुद्ध्यादीत्यत्रादिनोपशांत्यादिप्रहः । ननु यदि कश्चित्त्वत्कथादावेव श्रद्धालुः कर्मज्ञानादिषु तदरोचकत्वादथ च तत्फलेषु स्वर्गोपवर्गादिषु स्पृहावांश्च स्यात्तदा किं भवेदत आह—यदिति द्वाध्याम् । इतरैरिति तैः । यद्वाव्यं तत्सर्वं भक्तियोगेन मद्भक्तो लभते तत्राप्यंजसाऽनायासेनैव । किं तत्सर्वं तदाह—स्वर्गोपवर्गमिति । स्वर्गः प्रापञ्चिकसुखं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमेणापवर्गो मोक्षसुखं च तदतिक्रमसुखं च भवतीत्याह—मद्भक्तम वैकुण्ठं चेति । कथंचिद्भक्त्युपकरणत्वेनैव यदि वाञ्छति कश्चित् । तत्र श्रीचित्रकेत्यादिवत्स्वर्गवांछा तस्य भक्त्युपकरणत्वं चोक्तम्—'रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गोपयन्हरिमीश्वरम्' इति । श्रीशुकादिवदपवर्गवांछा तत्प्रार्थनया श्रीकृष्णेन दूरीकृतायां मायायां सत्यां मातुर्गर्भाभिश्चक्रामेति ब्रह्मवैवर्तीयकथा । तत्र च भक्त्युपकरणत्वम्—'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्यादिगीतावचनम् । यथा प्राप्तभगवत्पदतदीयवृन्दविशेषवद्बैकुण्ठेच्छा ते हि प्रेम्णा साक्षाच्छ्रीमद्भगवच्चरणारविन्दसेवेच्छयैव तत्प्रार्थ्य प्राप्तव्रन्तः । 'यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या' इत्यादिवत् ॥ ३२-३३ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यदिति । यद्यपि योगिनः पापाचरणं नैव संभवति तथापि कदाचित् यदि प्रमादेन योगी विगर्हितं निषिद्धं कर्म कुर्यात्तदा तदहं पापं योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव मद्भक्त्यानेनैव वा दहेत् । अतस्तत्र पापसंभ्रमनायामन्यत्कृच्छ्रादि प्रायश्चित्तं कदाचनापि न कुर्यादित्यर्थः । योगेनेति नामसंक्कीर्त्तनज्ञानादेरध्युपलक्षणम् ॥ २५ ॥ ननु कृच्छ्रादिभिः पापनिवर्त्तने को दोष इति चेत्तत्राह—स्वे स्वे इति सार्द्धम् । तत्र स्वे स्वेऽधिकारे भक्तस्य भक्तौ योगिनो योगे चेत्यादिर्यो निष्ठा स्थितिः स एव गुणः न त्वितरः । एतेन स्वस्वाधिकारविरुद्धा निष्ठा दोषः इत्यर्थोदुक्तम् । कर्मणां स्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाणां जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानामन्तर्धमूलानामनेन गुणदोषविधानेन नियमः सङ्कोचः कृतः । स च सङ्गानां विषयासक्तीनां त्याजनेच्छया । अयं भावः । पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मलिनत्वात् । न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते । अत इदं न कर्त्तव्यमिदमेव कर्त्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते । वेदस्य निवृत्तिपरत्वम् उत्तराध्याये 'उत्पत्त्यैव हि कामेषु' इत्यादिना वक्ष्यते । अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्न प्रायश्चित्तादिविधिगोचरता । किंच ज्ञानिनो ज्ञानेन भक्तस्य भक्त्या च यदि पापं न

नश्येत्तदा तेन तेन पापनाशार्थं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयेत् । ज्ञानभक्तयोः सर्वशास्त्रसिद्धमतः पराधिकारगतकृच्छ्रादि तेन तेन कुतोऽनुष्ठेयम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठाने च स्वधर्मनिष्ठापरित्यागः परधर्मप्रसक्तिश्च स्यात् । वस्तुतो ज्ञानिभक्तयोः पापे प्रवृत्तिरेव न स्यात् । यदि दैवात्स्यात्तदपि ज्ञानभक्तियोगयोज्यायैव परमशोधकत्वात्ताभ्यामेव स्वत एव पापक्षय इत्यतो गुणदोषमयविधिप्रतिषेधाधिकारमध्यपातित्वं ज्ञानिभक्तयोः प्रायेण नोक्तम् ॥ २६ ॥ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह—जातश्रद्ध इति युगम् । यस्तु मत्कथासु जातश्रद्धोऽत एव सर्वकर्मसु लौकिकवैदिकेषु दुःखदुःखा उद्विग्नः न तु तत्फलेषु यतः कामान् विषयान् दुःखात्मकान् दुःखप्रदानं वेद जानन्नपि यस्मात् तत्परित्यागे अनीश्वरः अज्ञातः स तु ततः तामवस्थामारभ्यैव दुःखमुदकमुत्तरफलं येषां तान् कामान् गर्हयन् निन्दन्नैव जुषमाणः प्रीतः प्रसन्नचित्तः श्रद्धालुर्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयश्च सन् श्रवणादिभिर्मा भजेत् ॥ २७-२८ ॥ प्रोक्तेनेति । श्रद्धामृतकथायां मे इत्यादिनोक्तप्रकारेण असकृत् नित्यं मां भजतो मुनेः मयि हृदि स्थिते सति हृदय्याः हृदताः कामवासनाः सर्वा अपि नश्यन्ति ॥ २९ ॥ भिद्यत इति । अस्य मद्भक्तस्याखिलानामात्मनि स्वरूपभूते मयोद्वरे दृष्टे साक्षात्कृते तदनन्तरमेव हृदयमेव ग्रन्थिश्चिज्जडप्रथनरूपोऽहङ्कारः ग्रन्थिवत् दुर्मोचनीयो भिद्यते निवर्तते । ततः सर्वे संशयाः असम्भावनाद्याः छिद्यन्ते । ततः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि क्षीयन्ते । सर्वत्र कर्मकर्त्तरि लट् । शेषं प्रथमस्कन्धे ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ तदेवं व्यवस्थायाऽधिकारत्रयमुक्तं तत्रापि भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वात् अन्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् भक्तियोगस्य मुख्यसाधनत्वात् इह कर्मादिसाधनत्रयमध्ये मद्भक्तियुक्तस्य मध्येवात्मा चित्तं यस्य तस्य योगिनो न ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मज्ञानं न च वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यरूपं श्रेयो भवेत् श्रेयःसाधनतया नापेक्षितं भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत्र हेतुः—यदिति युगम् । यत्फलं कर्मभिः यज्ञादिभिः तपसा शास्त्रीयकायक्लेशेन इत्यादिभिः तथा इतरैः श्रेयसाधनैः तीर्थव्रतादिभिरवाप्यते तत्सर्वं स्वर्गमपवर्गं मोक्षं मद्भक्तः वैकुण्ठं मद्भक्तः कथंचित् साधनावस्थायां यदि बाञ्छति तदापि अञ्जसा मद्भक्तियोगेन लभते । यदि बाञ्छतीत्यनेन बाञ्छा तु तस्य नास्तीत्युक्तम् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्र विगर्हिते कर्मणि । एतच्च ज्ञानाभ्यासेनाहोदहनक्त्या ॥ २५ ॥ नित्यं सन्ध्योपासनादि । नैमित्तिकं जातीष्टयादि । तत्र च दोषत्वे सति । तन्निवर्त्तकत्वात् । हिंसादिदोषनिवर्त्तकत्वात् । उक्तत्वात् । गुणदोषयोरभिहितत्वात् गुणरूपं प्रायश्चित्तं विना । स्वे स्वे इत्युक्तम् । तथाच ज्ञानिनो ज्ञानाभ्यास एव गुणः नतु प्रायश्चित्तादिरिति तन्न कुर्यादिति भावः ॥ २६ ॥ तत् अधिकारिभेदेन गुणदोषयोः कश्चित्त्वं उपपादयति उपपत्त्या साधयति । यस्माद्धेतोः । अनेन पूर्वसूचितकर्मशास्त्रोक्तेन । उत्पत्त्यैव स्वभावेनैव । सच सङ्कोचः । नतु गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्यागः कथं स्यात्तत्राह अयं भाव इति । तस्याऽकर्तुः पुरुषस्य । अतः गुणदोषविधानस्य सङ्कोचद्वारा निवृत्तिप्रयोजनत्वात् ॥ २७ ॥ जातश्रद्ध इति युगम् । कथास्विति कीर्त्तनाद्युपलक्षणम् । जातश्रद्धः सञ्जातविश्वासः । अतएव जातविश्वासत्वादेव । अन्येषु भगवद्धर्मव्यतिरिक्तेषु । तत्फलेषु कर्मफलेषु । तमेवाह अविरक्तत्वमेवाह । एवम्भूतः निर्वेदेऽपि परित्यागाऽशक्तः । तदनन्तरं विश्वासानन्तरम् । मां भजेत् मद्ऽनन्यता भक्ताधिकारी स्यात् । तेषु विषयेषु । श्रद्धा चेयं कर्मणि अर्थिसमर्थविद्वत्तावबुक्तावधिकारिविशेषणमेव नतु भक्त्यङ्गत्वे प्रविशति स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत-तिवत् पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतत्वात् तदऽभावेऽपि सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वेत्याद्ये तस्याः फलदातृत्वश्रवणाश्च । तदुक्तं रमाश्रुतसिन्धौ । श्रद्धामात्रस्य तद्भक्तावधिकारित्वहेतुता । अज्ञत्वमस्य विश्वासविशेषस्य तु केशवे इति । अतएवानुष्ठानाङ्गत्वेऽपि न प्रविशतीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥ ततो भजनात् ॥ २९ ॥ तत्र तत्र प्रकरणे ॥ ३० ॥ असम्भावनादर्शनं सन्देहः आदिना विपरीतभावना तत् कार्यभूता रागादयश्च गृह्यन्ते । न आरब्धं नोत्पादितं सुखदुःखादिफलं यैस्तानि अनारब्धफलानि सञ्चितागम्यादीनि प्रारब्धस्य तु भक्तोत्कृष्टतावर्द्धनार्थं भगवतैव रक्षणमिति ज्ञेयम् । तथाच पारमर्थं सूत्रम् । तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरशेषविनाशो तद्यपदेशादिति । श्रुतिश्च 'तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते एवम् ह वाव न तपति किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवम्' इति ॥ ३१ ॥ तदेवं निर्विज्ञानां ज्ञानयोग इत्याद्युक्तप्रकारेण । तत्र च योगत्रयमध्ये । अस्य निरपेक्षत्वाज्ज्ञानाद्यपेक्षारहितत्वात् । अन्यस्य च ज्ञानादेः तत्सापेक्षत्वाद्भक्त्यपेक्षासहितत्वात् । यतो भक्त्यैव कामादिनाशलक्षणं वैराग्यं ज्ञानञ्च स्वत एव स्यात् तस्मात् मद्भक्तियुक्तस्य ज्ञानं ज्ञानस्य धनाभ्यासः वैराग्यञ्च वैराग्याभासः । प्रायो वितर्कं । श्रेयो न भवेत् किमुत कर्मत्यर्थः । व्यर्थाधिकश्रमाच्छुद्धभक्त्यन्तरायाश्च । नतु ह्ययमत्यन्तनिषेधार्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

स्वे स्वे वर्णाश्रमानुरूपे जात्या शुद्धानां स्वतः शुद्धानां गुणदोषविधानेन निष्कामसकामत्वप्रतिपादने नियमः कृतः व्यवस्था कृता ॥ २६ ॥ सङ्गानां काम्यकर्मश्रद्धानां त्याज्ये ज्ञाया इन्द्रियजयात्यवस्थायापि भगवत्सक्त्या इन्द्रियजयातिसिद्धिमाह-जातश्रद्ध इत्यादिभिः ॥ २७-३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

ननु, दौरात्म्यस्य दुरितमूलकत्वाद्योगिनोऽपि कथञ्चिदुरितापत्तेस्तदपाकरणाय प्रायश्चित्तादिरूपोपायान्तरं कार्यमेवेति कथं नान्यैरित्युच्येत इत्यत्राह—यदीति । विगर्हितं निषिद्धं कर्म यदि कुर्यात्तर्हि तद्दोहोदुरितं योगनैव दहेत्तदनुष्ठानात्मकयोगाभ्यासे नैवापाकुर्यादित्यर्थः । नन्वन्यैः कृच्छ्रादिभिर्यत्नैः प्रामादिकस्योत्तराधस्य विद्याया विनाशः 'प्रामादिकं चोत्तरं न्यासेन क्षपयन्' इत्याचार्यैरभिहितम् ॥ २५ ॥ इत्थमधिकारिभेदेन साधनव्यवस्थामभिधाय प्रकृतान्तेपस्य परिहारविवक्षुस्तावद्गुणदोषयोः स्वरूपमाह—स्वेस्वेऽधिकारे धर्मे या निष्ठा स गुणः तद्विपर्ययस्तु दोषः अधिकाराननुगुणनिष्ठाविपर्ययः यथा शूद्रस्य ब्राह्मणधर्मः अविरक्तस्य सन्यासधर्मश्च विरक्तस्य तु ब्राह्मणस्य गुण उभयोर्गुणदोषयोरेव निश्चयः स्वरूपनिर्णयः ॥ २६ ॥ ततः किमत आह कर्मणामिति । कर्मणामित्येतद्देशकालद्रव्यकर्मन्त्राणामप्युपलक्षणं ज्ञात्वा स्वभावेनाशुद्धानां कर्मणां काम्यकर्मणां सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिसाधनामित्यर्थः । सङ्गानामशुद्धयावहानां संसर्गाणां च त्याजनेच्छयाऽनेन गुणदोषविधानेन 'गुणदोषदृशिदोषो गुणस्तुभयवर्जनम्' इत्यनेन मुमुक्ष्वपेक्षयोभयवर्जनस्य गुणत्वविधानेनोभयदृशेदोषत्वविधानेन नियमः सङ्कोचः कृतः अतो गुणदोषदृशेदोषत्वमुभयवर्जनस्य गुणत्वं च न बुभुक्ष्वपेक्षयाऽपि तु मुमुक्ष्वपेक्षयेति न विरोध इत्यर्थः । एवं च मुमुक्षुः काम्यकर्मसु गुणबुद्धयादु खेषु दोषबुद्धया तन्निवृत्त्युपायेषु न प्रवर्त्तेतेति इति बोध्यम् ॥ २७ ॥ तदेवं 'पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्' इत्यादिना भक्तियोगान्तरङ्गनिरूपणानुप्रसक्तं निरूप्योक्तस्यान्तरङ्गसाधनजातस्य दिङ्मात्रं स्मारयन्निन्द्रियनियमाद्यसमर्थस्याप्युक्तान्तरङ्गसाधनजालनेन्द्रियजयद्वारा भक्तियोगधनिष्पत्तिं ततः सर्वानर्थनिवृत्तिं चाह—जातश्रद्ध इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । मत्कथासु जातश्रद्ध इत्यनेन उक्तान्तरङ्गसाधनजालस्य दिङ्मात्रं प्रदर्शितं जातश्रद्धो मां भजेतेति सम्बन्धः । कथम्भूतः काम्यकर्मसु निर्विण्णः उद्विग्नः ननु तत्त्वतस्तेषु विरक्तः तदाह, वेदेति । कामान् दुःखात्मकान्यद्यपि वेद तथापि तत्परित्यागेऽनीश्वरोऽसमर्थः ॥ २८ ॥ ततो भक्त्यैव सर्वं सम्पत्स्यते इति दृढनिश्चयः सन् तत्र निश्चये श्रद्धालुः इत्थं भजन् विषयान्सेवमानोपि न तान्प्रियान्मन्येत्याह—जुषमाण इति । गह्वरीयां हेतुत्वेन विषयान् विशिनष्टि, दुःखोदकानिति दुःखोत्तरफलान्गह्वरीयां भजेतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥ तस्येत्यं भजतो यथानिश्चयं सर्वं सम्पद्यते इत्याह—प्रोक्तेनेति द्वाभ्याम् । भक्तियोगशब्दस्तदङ्गसाधनसमूहपरः असकृन्नित्यं मां भजतो मुनेः हृदय्या हृदयस्थाः सर्वे कामाः विषयाभिलाषा नश्यन्ति तत्र हेतुः मयि इति निरतिशयसुखस्वरूपे सत्यसङ्कल्पे सर्वशक्तावाश्रितवात्सल्यजलधौ मयि हृदिस्थिते भक्त्या सन्निधापिते सत्यहं तस्य कामान्नाशयामीति भावः ॥ ३० ॥ किञ्च, तस्मिन् हृदिस्थिते मयि अखिलान्तरात्मनि दृष्टे सति दर्शनसमानाकारभक्त्या विषयीकृते सति अस्य भजतो हृदयमन्थिः देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपः तस्य प्रन्थिवत् दुर्मोचनीयत्वादप्रन्थित्वरूपणं स भिद्यते भिन्नो भवति निवर्त्तते इत्यर्थः । अत एव सर्वं संशयाः किमहं देहाङ्गिभः उताऽभिन्नः किमहं परतन्त्र उत स्वतन्त्रः इत्येवंरूपाः । छिद्यन्ते कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानि ॥ ३१ ॥ यस्मान्मद्भक्तियोगः सर्वसिद्धिदस्तस्मात्स एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति, तस्मादिति त्रिभिः । मद्भक्तियुक्तः स्यात् एवमयि निरतिशयप्रीतिविषये आत्मा चित्तं यस्य तस्य योगिनः ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं तदुपयुक्तं वैराग्यं च न श्रेयो न तत्साधनम्भवेत्किमुत कर्मयोगो न भवेदिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

योगिनः प्रामादिकपापपरिहारोपायप्रकारमाह—यदीति । योगेन ध्यानेन अन्यं यत्नं न कुर्यादिति शेषः । यन्त्रमिति पाठे अन्यत् साधनं नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ विहिताविहितकरणयोर्गुणदोषत्वाभावे कयोर्भगवत्प्रियाप्रियनिबन्धनत्वेन गुणदोषत्वे इत्युद्धव-

प्रश्नं परिहरति—स्वे स्वे इति । उभयोर्गुणदोषयोरेष निर्णय इत्यन्वयः । विधिनिषेधबद्धं देवाद्विजयं प्रति मयायमधिकारस्तुभ्यं दत्तो यमधिकारस्तवेति यथायथोपदिष्टं तथा तथा स्वेऽधिकारे विहितकर्मणि या निष्ठा व्रतं नियमः स गुणः मत्प्रीतिजनकत्वात्परिकीर्तितो मयेति शेषः । विपर्ययोऽनधिकारे अविहितकर्मणि या निष्ठा स दोषः परिकीर्तितो मत्प्रीतिहेतुत्वात् तुशब्देन निषिद्धस्य वृत्रहत्यादेः गुणत्वं विहितस्याप्यसुरादिकृतस्य दोषत्वं च वक्ति, इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानास 'य ईशृणोत्यलकं शृणोति' इत्यादिबचनात् ॥ २६ ॥ विहिताविहितकरणाद्गुणदोषनियमोक्तिर्भगवत्प्रियाप्रियविषयेत्याशयेनाह—कर्मणामिति । विधिनिषेधात्मको वेदो जात्यशुद्धानां स्वतः अशुद्धानां कर्मणा नियमेन गुणदोषभेदमपेक्षन् इति यो नियमस्त्वय्योक्तः स नियमो गुणो मद्विष्टो दोष इति विवेकमजानतां पुंसां ननु विदुषां पक्ष इति विहितकरणेन गुणो निषिद्धकरणेन दोष इत्यनेन गुणदोषविधानेनेमां हिंसां त्याजनेच्छया नियमो मया कृतः स्वतोऽशुद्धानां गुणत्वं कथं स्यादित्यत उक्तं त्विति विध्यनुसारेणानुष्ठाने गुणत्वमेव स्यादित्यर्थः । विध्यनुसारित्वं च मत्प्रियोपहितत्वमित्यपि विशेषं च तुशब्द एव वक्ति, भगवत्प्रियाप्रियत्वे गुणदोषयोः कारणत्वं चेद्वेदे तद्विधानं किमर्थं क्रियत इत्यतो वाऽऽह—कर्मणामिति गुडजिह्विकान्यायेनाहंसां त्याजनेच्छया स्वतोऽशुद्धानां कर्मणामनेन गुणदोषविधानेन नियमः कृतो ननु प्रियाप्रियत्वनिषेधेन कर्मबहिर्मुखानां कर्मणि बुद्धयवतारार्थं शास्त्राचन्द्रन्यायवदन्यथा जात्यशुद्धानां शुद्धत्वं न स्यादतो मत्प्रियाप्रियत्वे

गुणदोषयोः कारणम् अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यां ततः क्षीयत एवेति श्रुतेरित्यर्थः । गुणदोषयोः कारणं भगवत्प्रिया-
प्रियत्वनियमः कस्मादित्यतो वाह, कर्मणामिति । अहंसां त्यागेच्छया जात्यशुद्धानां कर्मणामनेन गुणदोषविधानेन मत्प्रियाप्रियत्वाव-
नियमः कषायोपरिचूर्णवदन्यथा जात्यशुद्धानां पापहरणसामर्थ्यानुदयादचिकित्सितौषधवत् 'यथा पट्टेन पट्टाभः' इति वत्स्यादतो
मत्प्रियत्वेन मदर्पणेन कर्म कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ मत्प्रियाप्रियविवेकज्ञानेन गुणदोषविद्यो भक्तियोगिनो देवा इत्याशयेन
भक्तियोगिनां स्थितिं विदधानो निगमयति, जातश्रद्ध इति । यतो मत्प्रियाप्रियनिबन्धौ गुणदोषौ ततो मां भजेतेत्यन्वयः । कीदृशो
भक्तियोगी प्रारब्धादष्टाद्विषयपरित्यागे नीश्वरोपि शास्त्रज्ञानेन मत्कथासु जातश्रद्धत्वेन सर्वकर्मसु निर्विण्णो यः कामान्विषयान्
दुःखानां प्रापकान्वेद ॥ २८ ॥ यश्च प्रीतः श्रद्धालुः प्रेत्यापि भगवदुपास्ति न मुञ्चतीत्यर्थः । अत एव दृढनिश्चयो भजन् विरोधिनः
कामान् जुषमाणश्च दुःखोदकर्त्रिषिद्धान् कामान् गर्हयंश्च स इत्यर्थः ॥ २९ ॥ विषयसेविनो योगिनः कर्दमगत्तं पतत्पर्णवत्ततः
कदाप्युत्थानं न स्यादित्यतस्तद्भजनफलमाह—प्रोक्तेनेति । उक्तलक्षणेन भक्तियोगेनासकृतसदान्तरं मां भजतो मुनेरपरोक्षज्ञानिनो
भक्तियोगिनो हृदिस्थिता अनभीष्टाः कामाः सर्वे निर्मूलतया नश्यन्ति कदा मयि हृदि स्थिते प्रकाशमाने सति ॥ ३० ॥ एतदेव
विवृणोति, भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिः प्राकृतान्तःकरणारूपे बन्धः लिङ्गशरीरलक्षणः अखिलात्मनि सर्वगते मयि दृष्टे अपरोक्षिते
सतीति शेषः ॥ ३१ ॥ यस्मात्पूर्वकर्मणां विनाशेन किञ्चिद्भुक्तस्योपमर्देन उत्तरस्य अश्लेषेण भक्तियोगिनः सर्वपुरुषार्थोत्तमः
तस्मादिहजीवराशौ मदात्मनो मदेकचित्तस्य मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो देवजातेर्ज्ञानाच्छ्रेयो न भवेत् वैराग्याच्च तस्मादित्यन्वयः ।
नन्वेवं तर्हि ज्ञानवैराग्याभ्यां श्रेय उक्तिः कथमित्यत उक्तं प्राय इति भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्ये विना अन्यस्मादज्ञानाद्वैराग्याच्च श्रेयो
निषिध्यते देवानां रागित्वेपि मुक्तिसम्भवात्—

‘रागिणोपि विमुच्यन्ते देवा नास्त्यत्र संशयः । रागापनोदनार्थं च ज्ञानं साध्यं यतीश्वरः’ ॥

इति वचनात् । किञ्च, ‘स्मर्तव्या विषये दोषायतिभिर्नतु दैवतैः ।’ ‘हरिरेव सदा पूज्य इत्यर्थे दैवतैरपि’ इति च इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मजगुणदोषास्पर्शमाह—यदीतिसादृश्येन । योगेन ज्ञानाङ्गेन ॥ २५ ॥ तदेवं कर्मोर्पणकेवलज्ञान-
केवलभक्तयोऽधिकारभेदेन व्यवस्थापिताः ततः स्वाधिकारानुरूपेणैव स्थातव्यमित्याह—स्वेस्व इति । विपर्ययेस्तु दोषः स्यादिति
भावः तस्मात्स्वाधुक्तयोगेनैव नतु कर्मणेति ॥ २६ ॥ कर्मणामिति तैः तत्रानेनेति पूर्वसूचितेन कर्मशास्त्रोक्तेनेत्यर्थः । यद्वा ननु
कथं योगस्य तादृशं सामर्थ्यं ? कथं वा कर्मणैवाहोऽहः स्यादिति कर्मशास्त्राग्रहः सक्रमितः स्यात् तत्र कर्मणां वस्तुतो दोषत्वेपि
तेष्वेव किञ्चिद्भूतत्वेन गुणतया मतत्वं दर्शयन् योगस्य स्वभावगुणत्वं व्यञ्जयति, कर्मणामिति । किञ्चित्कश्चिदतीव तित्तो निम्बोऽस्त्येति
लोके मिष्ठतित्तत्वातिव्यपदेश इव जात्येवाशुद्धानां कर्मणां यद्गुणदोषत्वविधानं तेनानेन सङ्कोच एव कृतः कथं सङ्गानां त्याज-
नेच्छया सहसा सर्वत्याजनासक्तेस्तत्र क्रम एव क्रियत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अथ भक्तिमार्गं विवृणोति—जातेत्यादिना । एवमित्यतः प्राक्
तत्र जातश्रद्ध इति युग्मकेन कथेत्युपलक्षणं मत्कथादिषु एतदेव केवलं परमश्रेय इति जातविश्वासः अत एवान्येषु कर्मसु उद्विग्नः किन्तु
वर्त्तमानेषु प्राचीनपुण्यकर्मफलभोगेषु एवभूत इत्याह, वेदेति । ततस्ता वेदेत्यादिव्याख्यातं न निर्विण्णो नातिसक्त इत्येवं लक्षणा-
मवस्थामारभ्येवेत्यर्थः । मां भजेत मदीयानन्यताख्यभक्ताधिकारी स्यात् नतु ज्ञानवज्जाते सम्यग्वैराग्य एव तस्याः स्वतः
सर्वशक्तिमत्त्वेनान्यनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । अनन्तरं च वक्ष्यते—तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्यादिना यत्कर्मभिरित्यादिना च न च
कर्मनिर्वेदसापेक्षत्वमापत्तिं सतु भक्तेः सर्वोत्तमत्वविश्वासेन स्वत एव प्रवर्त्तते अतो निर्विण्ण इत्यनुवादमात्रम् अत एव यद्यपि
ज्ञानकर्मणोरपि श्रद्धापेक्षास्त्येव तां विना बहिरन्तः सम्यक् प्रवृत्त्यनुपपत्तः यथाप्यत्र श्रद्धामात्रस्य कारणत्वेन विशेषतस्तदङ्गीकारः
तत्रापि च तदपेक्षापूर्ववत् सम्यक् प्रवृत्त्यर्थं तां विनाऽनन्यताख्या भक्तिस्थाना न प्रवर्त्तते कदाचित् किञ्चित्प्रवृत्ता च नश्यतीति अत
एव न निर्विण्णो नातिसक्त इत्यस्यानन्तरमपि मत्कथाश्रवणादौ वेत्यत्र श्रद्धायां जातयामेव कर्मपरित्यागो विहितः भक्तिमात्रं तु ता
विनापि सिद्ध्यति सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेतुया वेत्यादौ सतां प्रसङ्गादित्यादौ च’ तत्पूर्वतोपि तस्याः फलदातृत्वश्रवणाच्च
स्त्रियमाणो हरेर्नामेत्यादौ तथा फलदातृत्वसौष्ठवश्रवणाच्च साच श्रद्धाज्ञास्त्राभिधेयावधारणस्यैवाङ्गं तद्विश्वासरूपत्वात् ततो नानुष्ठाना-
ङ्गत्वे प्रविशति भक्तेश्च फलोत्पादने विधिसापेक्षापि न स्यात् दाहादिकर्मणि वह्न्यादिवत् भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां स्वरूपस्य
तादृशशक्तित्वात् ततस्तस्या श्रद्धाद्यपेक्षा कृतः स्यात् तस्माच्छ्रद्धानभक्त्याङ्गकिन्तु कर्मण्यर्थिसमर्थविद्वतावदनन्यताख्यातायां भक्तौ
अधिकारिविशेषणमेवेति अत एवेतद्विशेषणत्वेनैवोक्तं यदृच्छ्यामत्कथादौ जातश्रद्ध इति जातश्रद्धो मत्कथास्थिति च अतस्तामारभ्ये-
त्यर्थेन व्यञ्जोपेक्षस्यन्तेन तत इति पदेनानवधिक निर्वेशेनात्मारामतावस्थायामपि सा केषाञ्चित्प्रवर्त्तत इति तस्या साम्राज्यमेवाभि-
प्रेतम् अनन्तरं च वक्ष्यते न किञ्चित्साधवो धीरा इति अतः साम्राज्यस्थापनाय तां विना कर्मज्ञाने अपि न सिद्ध्यति इति च स्थापितं

तदेवमनन्यभक्त्यधिकारे हेतुः श्रद्धा मात्रमुक्त्वा स यथा भजेत तथा शिक्षयति श्रद्धालुर्विश्वासवान् प्रीतः प्रजातायां रुचावासक्तः दृढनिश्चयः साधनाध्यवसायभङ्गरहितश्च सन् सहसा त्यक्तुमसमर्थत्वात्कामान् जुषमाणश्च गर्हयश्च गर्हणे हेतुः दुःखोदकान् शोकाद-
क्रुदुत्तरकालानिति ॥ २८ ॥ ततश्च सैव भक्तिस्तस्य तान् कामान् दहेदित्याह—प्रोक्तेनैति ॥ २९ ॥ सर्वसंशयास्तद्दर्शनासम्भावना-
पर्यन्ताः छिद्यन्ते समाप्यन्ते क्षीयन्ते इति 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ' इतिन्यायेन ॥ ३० ॥ अस्य भक्त्यधिकारिणः
कर्मज्ञानयोरपि स्वर्गो न सम्मत इति वदन् सुतरां तत्कारणगुणदोषस्पर्शमाह—तस्मादिति । तस्माद्विद्यत इत्यादेर्ज्ञानं प्रोक्तेनेत्यादेवै-
राग्यं स्वत एव स्यान्मद्भक्तियुक्तस्य ज्ञानं तत्साधनाभ्यासः वैराग्यं च वैराग्याभ्यासः प्रायः श्रेयो न भवेत् किमुत कर्मयोग इत्यर्थः ।
व्यर्थाधिकप्रयासात् तादृशभक्त्यन्तरायाच्च नवद्वयमत्यन्ततन्त्राकरणार्थं प्रायोजितकं ॥ ३१ ॥ तदर्थं भक्तेर्माहात्म्यमेव विशेषतो
दर्शयति—यदिति । युग्मकेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, यद्यस्य निर्विण्णस्य कर्मेणि नाधिकारस्तदा पापेदेवात् कृते सति प्रायश्चित्तं विना कथं तदुपशमस्तत्राह, । यदिति ।
योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थमिति स्वामिचरणाः यदुक्तम्—

“केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अर्धं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः” ॥

इतिस्वपादमूलं भजत इत्यत्र “विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्दुधुनोति सर्वं हृदिसन्निविष्ट” इतिः च यागीति ज्ञानयोगभक्ति-
योगवन्तो व्याख्येयाः योगेनेत्यत्रापि ज्ञानेन भक्त्याचेत्यन्ये । ननु, नान्यदिति कथं ब्रवीषि तदप्यस्तु कस्तत्र दोषस्तत्राह, स्वे स्वे इति
वोपसया ज्ञानिनोभक्तस्य च प्राप्तिर्गम्यते अयं भावः । ज्ञानिनो ज्ञानेन भक्तस्य भक्त्या च यदि पापं न नश्येत्तदा तेन तेन पापनाशार्थं
कृच्छ्रादिकमनुष्ठेयं ज्ञानभक्त्योः पापनाशकत्वस्य बहुशः श्रुतत्वात् पापनाशे सिद्धे कथं पराधिकारगतं तेन तेन कृच्छ्रादिकमनुष्ठेयं
तस्मिन्ननुष्ठिते सति स्वधर्मे निष्ठा त्यागः परधर्मप्रसक्तिश्चोत दोषद्वयं स्यात् वस्तुतस्तु ज्ञानिभक्तयोः पापे प्रवृत्तिरेव न स्यात् यदि
देवात् स्यात्तदपि ज्ञानभक्तियोगयोर्जात्यैव परमशोधकत्वात्ताभ्यामेव स्वत एव पापक्षय इत्यतो गुणदोषमयविधिप्रतिषेधाधिकारमध्य-
पातित्वं ज्ञानिभक्तयोः प्रायेणोक्तं वेदेन किन्तु तयोरपि मध्ये भक्ते एव पापप्रवृत्तेः पापदर्शनं सर्वत्र निषिद्धं प्राकृतगुणदर्शनं च तस्य
निर्गुणत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् ज्ञानिनस्तु सात्त्विकत्वात्तस्मिन् शमदमादिगुणदर्शनस्य “यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः”
इत्यादेर्दोषदर्शनस्य च व्यक्तत्वात्तेषु गुणदोषदृशेर्दोष इति न शक्यते वक्तुम् ॥ २५ ॥ कर्मिणां तु स्वाभाविकोवेव गुणदोषावित्याह—
कर्मिणां जात्यैवाशुद्धानाम् अनेन विधिप्रतिषेधरूपगुणदोषविधानेन नियमः देहगेहः । सक्तानां कर्मिणामुत्पत्यैव पाषरतानां
स्वाभाविकप्रवृत्तिसङ्कोचः कृत एवाभीक्ष्णशो वेदेन किमर्थं सक्तानां विषयासक्तानां त्याजनेच्छया अयं भावः पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न
प्रवृत्तिर्तोऽन्याऽस्ति नच सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते यत इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति विधिनिषेधाभ्यां स्वाभाविकप्रवृत्ति-
सङ्कोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिपरो वेदस्तथाउत्तराध्याये वक्ष्यामः उत्पत्यैव हि कामेष्वित्यादिना ॥ २६ ॥ अथ
भक्त्यधिकारिणः प्राथमिकं स्वभावं दर्शयन् भक्तिमाह—जातश्रद्ध इति द्वाभ्याम् । सर्वकर्मसु लौकिकवैदिकेषु कर्मसु तत्कलेषु च
निर्विण्णः दुःखबुद्ध्या उद्विग्नः नातिसक्त इति यदुक्तं तद्विवृणोति कामान् स्त्रीपुत्रादिसङ्कोत्थान् कामान् दुःखात्मकान् वेद अथ च
तत्परित्यागेऽप्यसमर्थः ततस्तामवस्थामारम्यैव दृढनिश्चयः इति गृहाद्यासक्तिर्मनश्च यत् वर्द्धतां वा भजनेपि मे विघ्नकोटिर्भवतु नश्यतु
वा अपराधे नरकं चेद्भवेत् काममङ्गीकुर्वे तदपि भक्तिं न जिहासामि ज्ञानकर्मादिकं नैव जिघृक्षामि यदि स्वयं ब्रह्माप्यागत्य
वदेदित्येवं दृढो निश्चयो यस्य सः आरब्धभजनस्य तस्य भक्तौ यथा निश्चयदाढ्यं न तथा तत्प्रतिकूलवस्तुनीत्याह—जुषमाणश्चेति
दुःखोदकान् कलत्रपुत्रादिसङ्कोत्थान् कामान् गर्हयन्नेव जुषमाणः अहो अमी विषयभोगा एवमनर्थकारिणो भगवत्पदप्राप्तिप्रति-
कूला यदेते बहुशो नामप्राहमपि सशपथमपित्यक्त्वा अपि समये भोक्तव्या एव भवन्तीति निन्दामि च पिबामिचेति न्यायेन
भुञ्जानः ॥ २७-२८ ॥ ननु, किन्त्वद्भक्त एवं विषयबाधित एव तिष्ठेत्तत्र नहि नहीत्याह—प्रोक्तेनेति द्वाभ्याम् । “श्रद्धासृत-
कथायां मे शश्वन्ममानुकीर्तनम्, इत्यादिना मयाप्रोक्तेन असकृन्नित्ये पुनः पुनर्मा भजतः हृदया हृद्गताः मयि हृदिस्थित इति न
ह्येकस्मिन्नेव हृदि मम स्थितिस्तेषां च स्थितिः सम्भवेत् न हि सुव्यान्धकारयोरैकाधिकरण्यं घटेतेति भावः ॥ २९ ॥ ततश्च
निष्कारुण्यादिभूमिकारुढस्य भक्तस्य हृदयग्रन्थिरहङ्कारो भिद्यते स्वयमेवेति न तत्र भक्तस्येच्छाप्रयत्नाविति भावः । यदुक्तं
“जरयत्याशुह्याकाशं निगणिमनला यथा” इति संशया असम्भावनादयः कर्माणि प्रारब्धपर्यन्तानि तथाच श्रुतिर्गोपालतापनी
भक्तिरम्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनेराशयेनामुष्मिन्मनः सङ्कल्पनमेतदेव नैकमर्थनैकमर्थ्यकरमिति तस्यार्थः ॥ ३० ॥ यतो हेत्वन्तर-
निर्पेक्षया भक्त्यैव हृदयग्रन्थिभेदाद्या स्वत एव स्युस्तस्माद्भक्त्यर्थवाहृदयग्रन्थिभेदाद्यर्थं मद्भक्तेन ज्ञानवैराग्ये नैवोपादेये

स्वस्तिस्मृतोः श्रेयस्करत्वादर्शनादित्याह—तस्मादिति । मदात्मनः मयि आत्मा मनो यस्य तस्य देहाद्यतिरिक्तात्मानुसन्धानलक्षणं ज्ञानं विषयाग्रहणलक्षणं वैराग्यं च न श्रेयः तयोः सात्त्विकत्वात्तस्यास्तु गुणातीतत्वात्तस्यां सत्यां तयोः स्वस्मिन्ननिनीषैव दोषे इति भावः । प्रत्युत अविद्यावृत्तीनां रागद्वेषादीनामिव विद्यावृत्तिरूपयोरपि ज्ञानवैराग्ययोभक्ते स्वं एव वर्तमानयोरपि भक्त्यैव निर्वर्ज्य एवाग्रे पञ्चविंशतितमाध्याये वक्ष्यते । किञ्च, भगवदनुभवरूपं ज्ञानं विषयारोचकत्वलक्षणम् वैराग्यं च भक्त्युत्थत्वाद्गुणातीतं तस्य स्वं एव स्यात् यदुक्तं 'भक्तिः परेशानुभवो विराक्तरन्यत्रचैष त्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्ये' इति प्रायग्रहणेन क्वचिच्छ्रान्त-भक्तेः प्रथमदशायां तयोर्ग्रहोपि नाश्रेयस्करः भक्तिर्मुक्त्यैव निर्विघ्नत्यायात्तयुक्तविरक्तता इति तन्मतमुक्तं भक्तिरसामृत-सिन्धौ ॥ ३१ ॥ ननु, यदि कश्चित्प्रत्यक्षादावेव श्रद्धालुर्नतु कर्मज्ञानादिषु तदरोचकत्वादथ च तत्फलोषु स्वर्गापवर्गादिषु स्पृहावांश्च स्यात्तदा किं भवेदत आह—यदिति द्वाभ्याम् । इतरैरपि श्रेयःसाधनैस्तीर्थयाताम्रतादिभिः मद्धाम सालोक्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदुक्तमन्यैर्मनोदौरात्म्यं न त्यजतीति तत्र स्वाधिकारे निष्ठा गुणोऽन्याधिकारे निष्ठा दोष इति हेतुमाह—यदीति सार्द्ध-द्वाभ्याम् । योगेनैव स्वाधिकारप्राप्तेनैव तत्र अन्यत् स्वाधिकारबाह्य कदाचनपि नैव कुर्यात् ॥ २५ ॥ यतः स्वे स्वे अधिकारे कर्म-योगिनः कर्मणि ज्ञानयोगिनो ज्ञाने भक्तियोगिनो भक्तौ या निष्ठा स गुणः परितः सर्वतः कीर्तितः अन्याधिकारे निष्ठा दोष इत्यर्थः । सङ्गानां दुःखयोनीनां प्राकृतपदार्थसंयोगानां त्यजेच्छया मुक्त्येच्छया अनेन मुक्त्युपायविषयकेन गुणदोषविधानेन जात्यशुद्धानां जातित एवाशुद्धानां संसारप्रापकानां मुक्तिविरोधिनां कर्मणां नियमः कृतः मुक्तेरुपायानां कर्मज्ञानादीनां यद्यधिकारे आदरोऽ-नधिकारे नादरस्तदा तेषां स्वं एव सर्वनाथादर इति नियमः कृत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं गुणदोषदर्शनप्रयोजनमुक्त्वाऽथ कर्मभिः इह जन्मकृतेरन्यजन्मकृतैर्वा शुद्धान्तःकरणस्य महत्सेवया साधनरूपा कथाश्रवणाद्यात्मिका भक्तिः तया वैराग्यं ज्ञानं च जायते 'वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः । सधौचीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति' इति श्रीमन्नारदोक्तेः तत्र स्वाधिकारप्राप्ते कर्मणि भक्तियोगे वा गुणं पश्येदन्यत्र प्रवृत्तावधिकाराभावादोषं पश्येत् एवं शुद्धस्य तदनन्तरं ज्ञानवैराग्याभ्यां पराभक्तिर्जायते ।—

'तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ! । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभाविनः' ।

इति पूर्वत्रोक्तत्वात् तथा सम्पन्नस्य गुणदोषवर्जितस्वभावो भवतीत्याह—जातश्रद्ध इति । द्वादशभिः कर्मभिः शुद्धान्तः-करणत्वेन मत्कथासु जातश्रद्धः 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते' इति पूर्वोक्तेश्च । अत एव सर्वकर्मसु निर्विघ्नः काम्यते इति कामा तान् यद्यपि दुःखात्मकान् वेद तथापि तान् जुषमाणः मां भजतेत्युत्तरेणान्वयः ।—

'तत्तत्तुक्त्वां प्रसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् । हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे सदायभाक्' ॥

इत्युक्तात् ॥ २७ ॥ भगवद्भजनेनैव तत्कथाश्रवणादिरूपेण कामत्यागः भगवज्ज्ञानं तद्वक्तिप्राप्तिश्च भविष्यतीति दृढ-निश्चयः ॥ २८ ॥ प्रोक्तेन मत्कथाश्रवणादिरूपेण कामानश्यन्ति तेभ्यो वैराग्यं भवति मयि हृदिस्थिते मयि ज्ञाते सतीत्यर्थः । मत्कथाश्रवणादिरूपया भक्त्या मद्भिषयकं ज्ञानं संसाराद्वैराग्यं च भविष्यतीति फलितोऽर्थः ॥ २९ ॥ ज्ञानफलमाह—भिद्यत इति । हृदयं देहादावहममाभिमानरूपान्तःकरणवृत्तिः तादृशं हृदयमेव ग्रन्थिः विद्यते अन्येऽपि संशयाः उपास्योपासकस्वरूपगुणादि-विषयकाः सर्वं क्षीयन्ते कदा अखिलात्मनि मयि दृष्टे सुजाते सति "यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञानं भवति" इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ तस्मात्कर्म-भक्तिसमुत्पन्नात्सर्वैराग्यात्संज्ञानात् हेतौ मद्भक्तियुक्तो भवति मत्प्रेमविशेषभक्तियुक्तो भवति तस्य मद्भक्तियुक्तस्य अहमात्मा आश्रयो यस्य तस्य न वैराग्यं चकारात्कर्मादि न श्रेयः न मम वशीकरणहेतुः प्रायोग्रहणेन ज्ञानादीनां भक्तिद्वारा श्रेयस्त्वं सूच्यते यथा केनापि हेतुना बहुकालतो राजपुत्रः स्वैरिण्या वियोजितः संवर्द्धितश्च स्ववशे स्थापितश्च स कदाचित्केनापि कर्मणा तुष्टेन राजस्वरूपगुणाद्यभिज्ञेन प्रयोजितः स्वैरिणीदोषख्यापनेन तस्यां विरक्तश्च कुतः राजप्राप्तिस्थाने च प्रवर्तितस्तस्य पितृप्रेमविह्वलस्य पितुरङ्गे पतितस्य भक्तिरेव पितरं वशीकरोति न पूर्वकृतानि कर्मज्ञानादीनि साधनानि तद्वदिति ॥ ३१ ॥ भक्त्यैव सर्वं यद्यद्वाञ्छति तत्तत्सुलभं भवतीत्याह यदिति द्वाभ्याम् इतरैस्तीर्थवासादिभिश्च श्रेयोभिर्हरिप्राप्त्युपायैः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

न चैवम्भूतस्य प्रायश्चित्तं शङ्कनीयम् । यतस्तस्य पापाचरणं तावन्नैव सम्भवति । कदाचित् यदि प्रमादेन योगी विगर्हितं निषिद्धं कर्म कुर्यात्तदा तदहः पापं योगेन मद्धयानेनैव दहेत्, अतस्तत्र पापसम्भावनायामन्यत्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं कदाचनपि न कुर्यादित्यर्थः । योगेनेति नामसङ्कीर्तनज्ञानादेरप्युपलक्षणम् ॥ २५ ॥ एवं साधिकारयोगत्रयनिरूपणप्रयोजनमाह—स्वे स्वे इति ॥ २६ ॥ यत्तु विधिप्रतिषेधात्मको वेद एव गुणं दोषं चावेक्षते तत्कथं निराक्रियत इत्युक्तं तत्र वेदेन तथोक्तौ तात्पर्यमाह—कर्मणामिति ।

स्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाणां जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानामनर्थमूलानामनेन गुणदोषविधानेन नियमः सङ्कोचः कृतः । सङ्कोचोऽपि किमर्थ इत्यपेक्षायामाह-सङ्गानां विषयासक्तीनां त्याजनेच्छयेति ॥ २७ ॥ अथ भक्तेः श्रेष्ठत्वात्तदधिकारिणो भक्तियोगमेव प्रपञ्चयति जातश्रद्ध इति तवभिः । मत्कथासु जातश्रद्धोऽपि कामान् विषयान्दुःखात्मकान् दुःखप्रदानं वेद जानन्नपि यस्मात् तत्परित्यागे अनीश्वरः अशक्तः तत्साधनभूतेषु कर्मसु च निर्विण्णः उद्विग्नः ॥ २८ ॥ तस्मात् आत्मानं गर्हयन् तान्कामान् जुषमाणः प्रीतः प्रसन्नचित्तः श्रद्धालुः भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयश्च सन् श्रवणादिभिर्मां भजेतेति द्वयोरन्वयः । गर्हाद्देतुमाह-दुःखमुद-कमुत्तरफलं येषां तानिति ॥ २९ ॥ भजनफलमाह-प्रोक्तेनेति । श्रद्धाश्रुतकथायां म इत्यादिनोक्तप्रकारेण असकृत् नित्यं मां भजतो मुनेः मयि हृदि स्थिते सति हृदयः कामवासनाः सर्वा अपि नश्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ उक्तमेव स्पष्टयति-भिद्यत इति अस्य मद्रक्तस्याखिलात्मनि मयि दृष्टे सति हृदयग्रन्थिः वेदेन्द्रियान्तःकरणादावात्माभिमानः ग्रन्थिवत् दुर्मोचनीयो भिद्यते निवर्त्तते । अतः सर्वे संशयाः किमहं देहाद्भिन्नो वा स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेत्यादिरूपाः छिद्यन्ते । तथा कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि च क्षीयन्ते ॥ ३१ ॥ उक्तं भक्तियोगमुपसंहरति-तस्मादिति त्रिभिः । यदिदं व्यवस्थयाधिकारत्रयमुक्तं तत्र च यस्मान्मद्भक्तेरन्यनिर-पेक्षश्रेयस्साधनत्वमन्यस्य च तत्साधनत्वं तस्मात् इह कर्मादिसाधनत्रयमध्ये मद्भक्तियुक्तस्य स्वाभिमतं भक्तिमेव स्पष्टयति मद्वात्मान इति । मध्येवात्मान्तःकरणं यस्य तस्य योगिने न ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मानं न च वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यरूपं श्रेयो भवेत्, श्रेयस्साधनतया नापेक्षितं भवेदित्यर्थः । मर्यादा भक्तेस्तत्सापेक्षत्वात्प्रायोपग्रहणम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु दौरात्म्यस्य दुरितमूलत्वाद्योगिनोऽपि कथंचित् दुरितापत्तेस्तदपाकरणाय प्रायश्चित्तादिरूपोपायान्तरं कार्यमेवेति कथं नान्यैरित्युच्यत इत्यत्राह । यदीति । यदि योगी प्रमादेन विगर्हितं निषिद्धं कर्म यदि कुर्यात्, तर्हि तद्देहस्तददुरितं योगेन एव दहेत् । मदनुष्ठानात्मकयोगाभ्यासेनैवापाकुर्यादित्यर्थः । कदाचन अन्यत् कृच्छ्रादिकं तत्र प्रायश्चित्तविषये न कुर्यात् । न त्वन्यैः कृच्छ्रादिभिरेतैस्तदपानुदेदिति भावः ॥ २५ ॥ इत्थमधिकारिभेदेन साधनव्यवस्थामभिधाय प्रकृताक्षेपस्य परिहारं विवक्षुस्तान् बद्गुणदोषयोः स्वरूपमाह । स्वे स्वेऽधिकार इति स्वे स्वे अधिकारे स्वस्ववर्णाश्रमानुरूपे धर्मे या निष्ठा सः गुणः परिकीर्त्तितः, तद्विपर्ययः तु दोषः स्यात् । उभयोरगुणदोषयोः एव निश्चयः स्वरूपनिर्णयः । अधिकाराननुगुणनिष्ठाविपर्ययः । यथा शूद्रस्य ब्राह्मणधर्मः अविरक्तस्य संन्यासधर्मश्च विरक्तस्य ब्राह्मणस्य तु संन्यासो गुणः ॥ २६ ॥ ततः किमत आह । कर्मणामिति । जात्या स्वस्वभावेनाशुद्धानि तेषां जात्यशुद्धानां कर्मणां काम्यकर्मणां सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिसाधनभूतानामित्यर्थः । कर्मणामित्येतद्देश-कालद्रव्यकर्तृमन्त्राणामप्युपलक्षणं सङ्गानामशुद्ध्यभावहानां संसर्गाणां च त्याजनेच्छया, अनेन गुणदोषविधानेन 'गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तु भयवर्जनम्' इत्यनेन मुमुक्ष्वपेक्षयोर्भयवर्जनस्य गुणत्वविधानेनोभयदृशेर्दोषत्वविधानेन त्रैत्यर्थः । नियमः कृतः कर्मादीनां संकोचः, कृतः, अतो गुणदोषदृशिर्दोषो गुणदोषदृशेर्दोषत्वमुभयवर्जनस्य गुणत्वं च न बुभुक्ष्वपेक्षया, अपि तु मुमुक्ष्वपेक्षयेति न विरोध इत्यर्थः । एवं च मुमुक्षुः काम्यकर्मसु गुणबुद्ध्या दुःखेषु दोषबुद्ध्या तन्निवृत्त्युपायेषु न प्रवर्त्तत इति बोध्यम् ॥ २७ ॥ उक्तसाधनजातस्य दिक्मात्रं स्मारयन् भक्तियोगनिष्पत्तिं ततः सर्वानर्थनिवृत्तिं चाह जातश्रद्ध इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । जातश्रद्ध इति । सर्वकर्मसु काम्यकर्मसु, निर्विण्ण उद्विग्नः न तु तत्त्वतस्तेषु विरक्तः, कामान् दुःखात्मकान् यद्यपि वेद, तथापि तत्परित्यागे अनीश्वरः असमर्थः, मत्कथासु जातश्रद्धः सन्, अनेनोक्तसाधनजातस्य दिक्मात्रं प्रदर्शितं, मां भजेतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २८ ॥ तत इति । दृढनिश्चयः भक्त्यैव सर्वं संपत्स्यते इति दृढनिश्चयः, ततस्तत्र निश्चये, श्रद्धालुः तान् कामान्, जुषमाणश्च सेवमानः सन्नपि, दुःखोदकां दुःखोत्तरफलान्, जानन्नत एव, गर्हयन् संश्र प्रीत्या मां भजेत् ॥ २९ ॥ तस्येत्यं भजतो यथानिश्चयं सर्वं संपद्यत इत्याह । प्रोक्तेनेति द्वाभ्याम् । प्रोक्तेनेति प्रोक्तेन उक्तप्रकारेण भक्तियोगेन, असकृत् मां भजतः मुनेः, हृदि मयि स्थिते सति हृदयः, कामाः विषयाभिलाषाः नश्यन्ति । निरतिशयसुखस्वरूपे, सत्यसंकरूपे, सर्वशक्तौ आश्रितवात्सल्यजलधौ मयि मुनेर्हृदये स्थिते सत्यहं तस्य कामाज्ञाश्रामीति भावः ॥ ३० ॥ भिद्यत इति । किं च तस्मिन्तद्बुद्धि स्थिते, अखिलात्मनि सर्वान्तरात्मनि मयि दृष्टे दर्शनसमानाकारभक्त्या विषयीकृते सति, अस्य मां भजतो योगिनेः, हृदयग्रन्थिः देहात्माभिमानस्वतन्त्राभिमानरूपः ग्रन्थिवत् दुर्मोचनीयत्वात् ग्रन्थित्वरूपणं भिद्यते भिन्नो भवति निवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव सर्वसंशयाः किमहं देहाद्भिन्नः उताभिन्नः किमहं परतन्त्रः उत स्वतन्त्र इत्येवंरूपाः छिद्यन्ते । अस्य कर्माणि पुण्यपापात्मकानि मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानि । क्षीयन्ते । चोऽवधारणे ॥ ३१ ॥ यस्मान्मद्भक्तियोगः सर्वसिद्धिदस्तस्मात्स एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति त्रिभिः । तस्मादिति । यस्मान्मद्भक्तियोगस्यैव भूततास्ति तस्मात्, मद्भक्तियुक्तस्य अत एव मयि निरतिशयप्रीतिविषये मध्येवात्मा चित्तं यस्य तस्य योगिनः, इह लोके ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं ज्ञानं, प्रायः श्रेयः तत्साधनं च न भवेत् वै निश्चितमेव । वैराग्यं तदुपयुक्ता विरक्तिः च प्रायः श्रेयः न भवेत् । तर्हि कर्मयोगः न भवेदिति किमुतेति भावः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! वैसे तो योगी कभी कोई निन्दित कर्म करता ही नहीं; परन्तु यदि कभी उससे प्रमादवश कोई अपराध बन जाय तो योग के द्वारा ही उस पाप को जला डाले, कृच्छ्रचान्द्रायण आदि दूसरे प्रायश्चित्त कभी न करे ॥ २५ ॥ अपने-अपने अधिकार में जो निष्ठा है, वही गुण कहा गया है। इस गुण-दोष और विधि निषेध के विधान से यही तात्पर्य निकलता है कि किसी प्रकार विषयासक्ति का परित्याग हो जाय; क्योंकि कर्म तो जन्म से ही अशुद्ध हैं, अनर्थ के मूल हैं। शास्त्र का तात्पर्य उनका नियन्त्रण, नियम ही है। जहाँ तक हो सके प्रवृत्ति का संकोच ही करना चाहिये ॥ २६ ॥ जो साधक समस्त कर्मों से विरक्त हो गया हो, उनमें दुःखबुद्धि रखता हो, मेरी लीलाकथा के प्रति श्रद्धालु हो और यह भी जानता हो कि सभी भोग और भोगवासनाएँ दुःखरूप हैं, किंतु इतना सब जानकर भी जो उनके परित्याग में समर्थ न हो, उसे चाहिये उन भोगों को तो भोग ले; परन्तु उन्हें सच्चे हृदय से दुःखजनक समझे और मन-ही-मन उसकी निन्दा करे तथा उसे अपना दुर्भाग्य ही समझे। साथ ही इस दुविधा की स्थिति से छुटकारा पाने के लिये श्रद्धा, दृढ़ निश्चय और प्रेम से मेरा भजन करे ॥ २७-२८ ॥ इस प्रकार मेरे बतलाये हुए भक्तियोग के द्वारा निरन्तर मेरा भजन करने से मैं उस साधक के हृदय में आकर बैठ जाता हूँ और मेरे विराजमान होते ही उसके हृदय की सारी वासनाएँ संस्कारों के साथ नष्ट हो जाती हैं ॥ २९ ॥ इस तरह जब उसे मुझ सर्वात्मा का साक्षात्कार हो जाता है, तब तो उसके हृदय की गाँठ टूट जाती है, उसके सारे संशय छिन्न-भिन्न हो जाते हैं और कर्मवासनाएँ सर्वथा क्षीण हो जाती हैं ॥ ३० ॥ इसी से जो योगी मेरी भक्ति से युक्त और मेरे चिन्तन में मग्न रहता है, उसके लिये ज्ञान अथवा वैराग्य की आवश्यकता नहीं होती। उसका कल्याण तो प्रायः मेरी भक्ति के द्वारा ही हो जाता है ॥ ३१ ॥ कर्म, तपस्या, ज्ञान, वैराग्य, योगाभ्यास, दान, धर्म और दूसरे कल्याण साधनों से जो कुछ स्वर्ग, अपवर्ग मेरा परम धाम अथवा कोई भी वस्तु प्राप्त होती है, वह सब मेरा भक्त मेरे भक्तियोग के प्रभाव से ही, यदि चाहे तो, अनायास प्राप्त कर लेता है ॥ ३२-३३ ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा। स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद् यदि वाञ्छति ॥ ३३ ॥

न किञ्चित् साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम। वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम्। तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः। साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥

एवमेतान् मयाऽऽदिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः। क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद् ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मद्भक्तः स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चित् यदि वाञ्छति सर्वम् अञ्जसा मद्भक्तियोगेन लभते ॥ ३३ ॥ साधवः धीराः एकान्तिनः मम भक्ताः मया दत्तम् अपि कैवल्यम् अपुनर्भवं किञ्चित् न वाञ्छन्ति ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्यं परं निःश्रेयसम् अल्पं प्राहुः तस्मात् निराशिषः निरपेक्षस्य मे भक्तिः भवेत् ॥ ३५ ॥ मय्येकान्तभक्तानां साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परम् उपेयुषां गुणदोषोद्भवाः गुणाः न ॥ ३६ ॥ एवं मया आदिष्टान् एतान् पथः (ये) अनुतिष्ठन्ति (ते) क्षेमं मत्स्थानं यत् परमं ब्रह्म विदुः (तत्) विन्दन्ति ॥ ३७ ॥

इत्येकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र हेतुमाह। न किञ्चिदिति। धीरा धीमंतो यतो मम एकान्तिनो मय्येव प्रीतियुक्ता अतो मया दत्तमपि न गृह्णति। किं वक्तव्यं न वाञ्छन्तीत्यर्थः। अपुनर्भवमात्यंतिकमपि कैवल्यम् ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति। नैरपेक्ष्यमेव परमुत्कृष्टमनल्पकं महन्निःश्रेयसं फलं तत्साधनं च प्राहुः। मे भक्तिर्निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्य निरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्य पुंसो भवेत्।

यद्वा मे निरपेक्षस्य या भक्तिः सा निराशिषो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेन प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषा इति विरोधपरिहारमुप-
संहरति । न मयीति । गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैरुद्भवो येषां ते गुणाः पुण्यपापादयः साधूनां निरस्तरागादीनामतः समचित्तानामत
एव बुद्धेः परमीश्वरं प्राप्तानाम् ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मनिष्ठां निदिश्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति । मे पथो मत्प्राप्त्युपायान्
येऽनुतिष्ठन्ति ते क्षेमं कालमायादिरहितं मम लोकं विदन्ति । यत्परमं ब्रह्म तच्च विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र वाङ्माभावे । इत्यर्थ इति-दीयमानास्वीकारिणां वाङ्माभावः परवैराग्यं बोधयतीति भावः । दीपिका-तत्र वाङ्माभावे ।
एकस्मिन्मन्येवांतो निष्ठा येषां ते एकान्तिनः । अत एकान्तित्वात् ॥ ३४ ॥ तत् नैरपेक्ष्यम् । निराशिषः इत्युक्तेरेव निरपेक्षतापि
ज्ञायत एवेति पुनर्विशेषणस्याचमत्कृतिहेतुत्वादाह-यद्वेति । इत्यर्थ इति-निरपेक्षाणामेव भक्तिर्भवति सकामानां तु महातोपि न
रोचत इति भावः । नैरपेक्ष्यं साधनान्तरफलान्तरापेक्षारहित्यम् । हि परं ज्ञात्वा श्रेष्ठम् । अनल्पकं प्रमाणेनात्यधिकं निःश्रेयसं भवति ।
निराशिषः फलान्तरकामनाशून्यस्य । निरपेक्षस्य ज्ञानवैराग्यादावपेक्षाशून्यस्य ॥ ३५ ॥ अनेन च भक्तिरूपेण । अतो निरस्त-
रागत्वात् । अत एव समचित्तत्वादेव । 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति श्रीगीतोक्तेः । यन्मयोक्तम्—'गुणदोषदृष्टिर्दोषो गुणस्तुभय-
वर्जितः' इति, तदेतादृशेषु भक्तेष्वित्याह-नेति । गुणदोषयोरुद्भवो येष्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यस्ते गुणा एकोन्तभक्तानां न सन्ति
किन्त्वप्राकृता एव गुणाः । यतो शुद्धेः प्रकृतेः परं सच्चिदानन्दमेव वस्तु उपेयुषां न गुणमयं किञ्चिदपि मनइन्द्रियादिकम् 'निर्गुणो
मदुपाश्रयः' इत्यप्रिमोक्तेः । यद्वा-गुणदोषोद्भवा विधिप्रतिषेधनिबन्धना गुणा न भवन्तीति नैषां शिष्टाचारे कोऽपि गुणो भवति
नापि निषिद्धाचरणे कोऽपि दोषः इत्यर्थः । समचित्तानामिति-भक्तानां समचित्तानामुक्तं चित्रकेतूपाख्याने शंभुना-नारायण-
पराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ।' इति भक्त्या सिद्धे ष्वेतेषु दोषदृष्टिर्न कर्तव्येति किं वक्तव्यं
साधकेषु दुराचारेष्वपि सा न कार्या । एतच्च गीतं स्वयं भगवता-अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स
मन्तव्यः 'सम्यगव्यवसितो हि सः ।' इति ॥ ३६ ॥ एतान्पूर्वोक्तान्भक्तिज्ञानक्रियारूपान् । श्रेयोमार्गानुपसंहरति-एवमिति ।
येऽनुतिष्ठन्ति ते यथायोगं निष्कामकर्मिणः क्षेमं विदन्ति भक्ताः मत्स्थानं वैकुण्ठं विदन्ति ज्ञानिनो ब्रह्म विदुः साक्षात्कुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवत भावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । वस्तुतस्तु साधवः सदाचाराः धीराः धीमन्तः एकान्तिनो मदेकनिष्ठाः मम भक्ताः मया दत्तमपि अपुनर्भव-
मात्यन्तिकमपि कैवल्यं न गृह्णन्ति । किं पुनर्वक्तव्यं न वाञ्छन्तीति ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति-नैरपेक्ष्यमिति । यस्मात् निरपेक्षस्य
सर्वापेक्षारहितस्य पूर्णकामस्य मम भक्तिर्निराशिषो निष्कामस्यैव पुरुषस्य भवेत् तस्मान्नैरपेक्ष्यमेव परं सर्वत उक्तप्रकारान्यो-
महत् निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं वृद्धाः प्राहुः । यद्वा निरपेक्षस्येति पुरुषस्यैव विशेषणं निराशीस्त्वदाह्वय ॥ ३५ ॥ एवं
भक्तिज्ञानसिद्धानां न गुणदोषा इति विरोधपरिहारमुपसंहरति-नेति । मन्येकान्तभक्तानां तथा साधूनां निरस्तरागादीनां समचित्तानां
बुद्धेः परमीश्वरमुपेयुषां प्राप्तवतां ज्ञानिनां च गुणदोषोद्भवा गुणाः पुण्यपापात्मका न भवन्ति ॥ ३६ ॥ एवमिति । उक्तप्रकारान्यो-
पदिष्टानेतान् त्रिविधान् मे पथः मत्प्राप्त्युपायान् ये अनुतिष्ठन्ति ते क्षेमं कालकर्मादिभयरहितं मम लोकं विदन्ति च यत्सर्वशास्त्र-
तात्पर्यगोचरं परमं ब्रह्म तच्च विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो निरमादिश एकादशस्य च ।

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्र ज्ञानवैराग्ययोः श्रेयस्साधनत्वाभावे । यदिति युग्मकम् । सत्त्वशुद्ध्यादीत्यादिना स्वर्गादिपरिग्रहः ॥ ३३ ॥ तत्र
वाङ्माभावे । एकस्मिन् मन्येवान्तो निष्ठा येषाम् ते इति मन्येव प्रीतियुक्ता इति व्याख्यातम् । अत एकान्तित्वात् ॥ ३४ ॥ तत्
एकान्तित्वम् उपपादयति, युक्त्या साधयति । तत्साधनं फलसाधनम् । पूर्वार्थे प्रार्थनाशून्यत्वेनैवापेक्षाराहित्यमुक्तं पुनर्निरपेक्षस्ये-
त्यधिकमतो यद्वेति । निराशिषो निष्कामस्य ॥ ३५ ॥ विरोधपरिहारं गुणदोषदृष्टिर्दोष इत्यस्य "अहरहः सन्ध्यामुपासीत न कलङ्गं
भक्षयेत्" इत्यादिभिर्यो विरोधः गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वत इत्यादिनोद्भवोक्तस्तस्य परिहारं निवृत्तिं विहितप्रतिषिद्धेः
सन्ध्यावन्दनादिकलङ्गभक्षणादिभिः ॥ ३६ ॥ एतान् निष्कामकर्मयोगज्ञानभक्तिरूपान् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

न वाञ्छन्ति अपवर्गेच्छाविरहे भक्तेः स्वादुत्वकाष्ठा दर्शिता नत्वपवर्गेच्छाया आनर्थ्यहेतुत्वं “रक्षापेक्षां प्रतीक्षते” इति वचनान्तरानुरोधात् ॥ ३४ ॥ मे मत्तः भक्तिप्रदोष्यहमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ गुणदोषोद्भवा गुणाः गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवा रागद्वेषादयः पृथगुपायान् येऽनुतिष्ठन्ति ते विदुरित्यध्याहारयोजना नरकापेक्षया स्वर्गो गुणी मतः आपेक्षिकः गुणदोषविभागः अतो विधिनिषेध-शास्त्रप्रवृत्तिनिरूपकस्य तु स्वर्गो नरकमुभयमपि इष्टतममिति गुणदोषभेदापवादः कृतः भक्तियोगस्तु निरूपस्यापि गुणवत्तर इति गुणदोषभेदापवादवचनं न तद्गोचरम् अपि तु सङ्कुचितविषयमिति परिहारः फलितः ॥ ३६-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

ननु, समीहितमेव श्रेय ऐश्वर्यकैवल्यपेक्षया न तस्य भक्तियोगोपि साधनमित्यत आह—यदिति । यत्कर्मादिभिरवाप्यते तत्सर्वं मद्भक्तियोगेनाञ्जसा सुखेन लभते तत्र कर्म यज्ञादिरूपं तपः शास्त्रोपायकलेशः ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं वैराग्यं तदुपयुक्तं विषयेषु वैराग्यं योगोपायस्मृत्युक्तः दानमात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादनं धर्मो वापीकूपतडागवनादिनिर्माणात्मकः । इतराणि श्रेयःसाधनानि तीर्थयात्राव्रतादीनि सर्वमित्यनेन विवक्षितं विवृणोति—स्वर्गोपवर्गमिति । अपवर्गशब्दोऽत्र कैवल्यपरः तस्य प्रकृतिसम्बन्धावसानरूपत्वात्म्यमेति । मोक्षस्य पृथक्निर्देशादेवं भक्तियोगस्य सर्वफलसाधनत्वमुक्तत्वाऽयानितरसाध्य-साधनतामाह । मद्भामकथञ्चिदवाञ्छतीति लभत इत्यनुषङ्ग्यते यदीति । सम्भावनाद्योतको निपातः ॥ ३३ ॥ वाञ्छा तु नास्तीत्य-भिप्रेतं तद्विवृणोति, न किञ्चिदिति । मम भक्ताः नास्ति पुनर्भवो जन्म यस्मात्तमपुनर्भवं मोक्षं कैवल्यं च मया दत्तमपि न वाञ्छति यद्वा कैवल्यं निरवशेषं हेयसम्बन्धाभावावहमपुनर्भवं मद्भाम न वाञ्छन्तीत्यर्थः । न वाञ्छन्तीत्यपवर्गेच्छाविरहं भक्तेः स्यादुत्तमत्वकाष्ठा दर्शिता नत्वपवर्गेच्छाया आनर्थक्यहेतुत्वं “रक्षापेक्षां प्रतीक्षते” इति वचनान्तरानुगुण्यात् अवाञ्छायां हेतुतया भक्तान् विज्ञिनष्टि—एकान्तिनः इति एकान्तिनः मदनुभवैकप्रयोजनपराः अतो मोक्षेऽपि मदनुभव एव तेषां प्रयोजनं तदत्रैव सिद्धमिति न वाञ्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥ यदि न वाञ्छन्ति तर्हि तेषां मुक्तिर्न स्यादेवं किमित्यत आह—नैरपेक्ष्यमिति । परं केवलमनल्पकं केवलमनल्पकं नैरपेक्ष्यं निःश्रेयसं निःश्रेयसकरम् एकान्तभक्तिरेव निःश्रेयससाधनभूतेत्यवाञ्छितापि मुक्तिस्तेषां एवेति भावः । भक्तियोगोऽपि नितरां निरपेक्षस्यैव प्रतिष्ठितः स्यादित्याह, तस्मादिति तस्मादनल्पनैरपेक्ष्यस्य निःश्रेयसकरत्वाग्निराशिषः दृष्टादृष्टफलेष्वाशारहितस्य निरपेक्षस्यापवर्गपेक्षारहितस्य मद्भक्तिर्भवेत् । अन्तरायाऽप्रतिहता भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदाह—न मयीति । गुणदोषोद्भवा गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवाः गुणा रागद्वेषादयो न भवेयुः रागद्वेषादयोपि भक्तियोगविघातकाः ते च न स्युरित्यर्थः । तदभावे हेतुत्वेन विज्ञिनष्टि—मय्येकान्तभक्तानामनन्यप्रयोजनभक्तियुक्तानां समचित्तानां गुणदोषविवर्जितचित्तानां बुद्धेः गुणदोषबुद्धेः परम् अतीतं धर्मम् उपेयुषामुभयवर्जनात्मकधर्मपराणाम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ “श्रुत्वा धर्मान् बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत । तानहं तेभिधास्यामि” इति प्रतिज्ञातमोक्षधर्मनिरूपणमुपसंहरति, तदनुष्ठानफलमाह । एवमिति । आदिष्ठानुपदिष्टान्पथः मोक्षमार्गान्येऽनुतिष्ठन्ति ते यत्परमं ब्रह्म विदुस्तस्य परब्रह्मभूतस्य मम स्थानं क्षेमं सुखं यथातथा विन्दन्ति लभन्ते मदिति पृथक्पदं ममेत्यर्थः । यद्वा, समासरूपायां वृत्तौ वृत्तस्यापि तस्य मदिति पदस्य सामर्थ्याद्विशेषणयोगः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कर्मादिना प्राप्यं यच्छ्रेयो न तत् त्वद्भक्त्यास्यादित्याह माभूदित्याह—यत्कर्मेभिरिति । यदि वाञ्छति तर्हि लभते न तत्रेतरापेक्षाऽस्तीत्यर्थः । योगेन प्राणायामलक्षणेन ध्यानेन वा ॥ ३३ ॥ ननु यदीति व्यर्थं रागिणां तेषां सर्वाभिलाषसम्भवादिति तत्राह—न किञ्चिदिति । रागिणोपि ते भक्तिफलबुद्ध्या न किञ्चिद्वाञ्छन्ति ॥ ३४ ॥ सुखं न वाञ्छन्ति चेत्ते दुःखयोग्याः किन्नेत्याह—नैरपेक्ष्यमिति । नैरपेक्ष्यमकल्मषं निष्पापं परं पूर्णं निःश्रेयसं प्रादुरिति । यस्मात्तस्मात् त्वदेकपरायणानां तेषां त्वत्तः किंसुखलक्षणं फलम् अन्यथा पाषाणत्वमपि श्रेयः स्यादित्याहङ्कां परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । निराशिषः संसारविषयनिर्मुक्तस्य मे सकाशाग्नि-रपेक्षस्य तस्य भक्तिरानन्दरूपिणी भवेदित्यन्वयः यतो भक्तिविषयेण भक्ताय फलं देयमत इति—

“यदि दद्याद्भक्तियोगफलं मोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेन तत्तद्वृद्धीयुरेव ते” ॥

इत्यस्माद्व्याख्यात् मुक्तिभक्तिक्षणसाधनस्याधिकानन्दबुद्धयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ भक्तियोगिनो रागिणश्चेत्तेषां विषया गुण-दोषोद्भावकाः स्युरिति तत्राह—नेति । मित्वेऽपि तेषां भक्तिफलात्मना विषयभोगाभावादगुणाः विषया गुणदोषोद्भावकाः न भवन्ति कुतः

समचित्तानां समत्वेन मत्प्रियविहितकरणान्मदप्रियनिषिद्धवर्जनाच्च एतदपि कुत इत्यत उक्तं बुद्धेरिति बुद्धेः प्रकृतेः पारमाणु-
कामानां मदेकहितकरणत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः । अनेनैषां वैराग्यमपि अधिकमित्युक्तं भवति । तदुक्तं—

“कामिनोपि स्वयं कामान् भुञ्जते न फलात्मना । तस्माद्विरागेऽप्यधिका देवा एव हि तादृशाः ॥

इति ॥ ३६ ॥ त्रयाणामपि योगिनां फलमाह—एवमेतानिति । कर्मयोगिनः क्षेमं विन्दन्ति । ज्ञानयोगिनो वैकुण्ठादि-
मत्स्थानं भक्तियोगिनो ब्रह्म तत्रापि मुख्यभक्तिभाक् ब्रह्मापरमं ब्रह्म विन्दतीति—

“उत्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः । अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैको मुख्यभक्तिभाक् ॥

ज्ञानमध्यधिकं तेषां नियतं भक्तियोगिनाम् । उदेति भगवद्भक्त्या तद्वज्र ज्ञानयोगिनः ॥

भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका हि सा । तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोधिकम् ॥

भक्तियोगे ततो यत्नः कार्यो विद्वद्भिरञ्जसा ।

इत्यतः फलतारतम्यमवगन्तव्यम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपवर्गो मोक्षमुखं च तदतिक्रममुखं च भवतीत्याह, मद्भाम वैकुण्ठं चेति कथञ्चिद्भक्त्युपकरणत्वेनैव यदि वाञ्छति
कश्चित् तत्र श्रीचित्रकेत्यादिकवत्स्वर्गवाञ्छा तस्य भक्त्युपकरणत्वं चोक्तं ‘रेमे विद्याभरस्त्रोभिर्गापयन् हरिमीश्वरम्’ इति
श्रीशुकादिवदपवर्गवाञ्छातत्प्रार्थनया श्रीकृष्णेन दूरीकृतायां मायायां सत्यां मातृगर्भाभिश्चक्रामेति हि ब्रह्मवैवर्तीयकथा तत्र च
भक्त्युपकरणत्वं ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा” इत्यादि श्रीगीतावचनवत्तथा प्राप्तभगवत्पदीयबुन्दविशेषवद्वैकुण्ठेच्छा तर्हि प्रेम्णा साक्षाच्छ्री-
भगवच्चरणारविन्दसेवेच्छयैव तत्प्रार्थ्यप्राप्तवस्तु यच्च ब्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्तेत्यादिवत् ॥ ३३-३४ ॥ तादृशभक्तेः साधनमपि
तादृशमित्याह—नैरपेक्ष्यमिति ॥ ३५ ॥ तदेवं सकामकर्मोक्तगुणदोषैर्यथा निष्कामकर्मा न लिप्यते तत्र तत्रोक्तैश्च न ज्ञानाधिकारी
तथा तत्र तथोक्तेन भक्त्यधिकारी तच्चतुष्टयोक्तैश्च न तादृशसिद्ध इति वदन् गुणस्तूभयवर्जित इत्यस्य पराकाष्ठां दर्शयति
न मयीति ॥ ३६-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इतरैस्तोर्थयानादिभिरपि यद्भाष्यं तत्सर्वं भक्तियोगेन मद्भक्तो लभते तत्राप्यञ्जसा अनायासेनैव किन्तत्सर्वं तदाह,
स्वर्गपवर्गमिति । स्वर्गः प्रापञ्चिकमुखं सत्त्वशुद्ध्यादिकमेण कथञ्चिदित्येतद्विबुधोति, नेति ॥ ३३-३४ ॥ नैरपेक्ष्यं साधनान्तरा-
फलान्तरापेक्षाराहित्यं हि परं जात्याश्रेष्ठम् अनल्पकं प्रमाणेनाप्यधिकं निःश्रेयसं भवति निराशिषः फलान्तरकामनाशून्यस्य निरपेक्षस्य
वैराग्याद्यपेक्षाशून्यस्य ॥ ३५ ॥ यन्मयोक्तगुणदोषदृशिदोषो गुणस्तूभयवर्जित इति तदेतादृशेषु भक्तेष्वित्याह—नेति । गुणदोष-
योरुद्भवो येभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यस्ते गुणा एकान्तभक्तानां न सन्ति किन्त्वप्राकृता एव गुणा यतो बुद्धेः प्रकृतेः परं सच्चिदा-
नन्दमेव वस्तु उपेयुषां नतु गुणमयं किञ्चिदपि मन इन्द्रियादिकं निर्गुणो मद्पाश्र्व इत्यप्रिमोक्तेः । यद्वा गुणदोषोद्भवविधिप्रतिषेध-
निबन्धना गुणा न भवन्तीति तेषां शिष्टाचारेण कोपि गुणो भवति नापिनिषिद्धाचारेण कोपि दोष इत्यर्थः । समचित्तानामिति
भक्तानां समचित्तत्वमुक्तं चित्रकेतूपाख्याने शम्भुना यथा—

“नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गपवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ इति

बुद्धेः प्रकृतेः परं भगवन्तमुपेयुषां भक्त्या सिद्धे ज्वेतेतु दोषदृष्टिर्न कर्तव्येति किम्भक्तव्यं साधकेषु दुराचारेष्वपि न
कार्येति भगवता गीतं यथा—

“अपिचेत्सदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सन्त्यग् व्यवसितो हि सः” ॥ इति ॥ ३६ ॥

श्रेयोमार्गानुपसंहरति—एवमिति । ये अनुतिष्ठन्ति ते यथायोग्यं निष्कामकर्मिणः क्षेमं विन्दन्ति भक्ताः मत्स्थानं वैकुण्ठं विन्दन्ति ज्ञानिनो ब्रह्मविदुरिति ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदक्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽयं विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अञ्जसा अनायासेनैव ॥ ३३ ॥ मया दत्तमपि कैवल्यं क्षेत्रज्ञप्राप्तिलक्षणं मोक्षमपुनर्भवं मत्प्राप्तिलक्षणं वा मोक्षं न स्वीकुर्वन्ति वाञ्छायास्तु का कथा यतः एकान्तिनः मदैकहृदयाः ॥ ३४ ॥ तथापि मुक्तिस्तु स्यादेवेति सूचयन् निरपेक्षसाधर्म्यं साधनं निरपेक्षस्यैव भवेदित्युपादयति, निरपेक्ष्यमिति । परं श्रेष्ठमनस्त्वकं निरपेक्षः स्वानन्दपूर्णः स्वाश्रयः अहं तस्य भावो निरपेक्ष्यं मद्भावउत्तमं निःश्रेयसं मोक्षं “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इत्याद्याः श्रुतयः प्राहुः तस्मान्निरपेक्षस्य मद्भावसाधनरूपा भक्तिरपि निराशिषो निरपेक्षस्यैव भागवतस्य भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ भागवतानां निरपेक्षत्वमेव दर्शयति—नेति । बुद्धेरित्युपलक्षणं देहेन्द्रिय-मनोबुद्धिप्राणेश्वरः परं विलक्षणं त्वं पदार्थं यद्वा बुद्धेः प्रकृतेः परं मां ध्यानेनोपेयुषां प्राप्तानामत एवमसाधूनां निरस्तारागादीनामत एव समचित्तानामत एव मय्येकान्तभक्तानां गुणोपिष्टेषु दोषेषूद्भवो येषां गुणानां रागद्वेषादीनां ते न सन्ति गुणदोषवर्जितास्तेषां स्वभाव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उपसंहरति, एवमिति । आदिष्टानुपदिष्टान् यथा मुक्तिमार्गान् येऽनुतिष्ठन्ति ते क्षेमं कालकर्मप्रकृतिदोषरहितं परमं परमश्रेष्ठं ब्रह्म व्यापकं यद्विदुः श्रुतयः स्मृतयश्च तन्मम स्थानं विन्दन्ति लभन्ते योऽस्योपेक्षः स परमे व्योम्नि इत्याद्याः श्रुतयः—

ब्रह्मणः सदनादूदृष्ट्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं व्योमिति परब्रह्मेति यद्विदुः” ॥

इत्याद्याः स्मृतयश्च ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

गोस्वामिध्रीगिरिधरलालकृतं बालप्रबोधिनी

तत्र हेतुमाह—यदिति । हि यस्मात् यद्यपि साधवः सदाचारेण विशुद्धान्तःकरणाः । अतएव धीराः वशीकृतान्तः-करणादिसङ्गाता एकान्तिनो मदैकनिष्ठा मम भक्ता मया दत्तमपुनर्भवं संसारनिवृत्तिरूपं कैवल्यार्थं मोक्षमपि न वाञ्छन्तीति तु किं वक्तव्यम् । तथापि यदि कथञ्चित्साधनावस्थायां किञ्चिद्वाञ्छन्ति तदापि यत्कर्मादिभिरवाप्यते तत्सर्वं मद्भक्तियोगेनाञ्जसा अनायासेनैव लभते इति त्रयाणामन्वयः कर्म यज्ञादि, तपः शास्त्रीयकायकलेशः, ज्ञानं प्रकृतिविलक्षणात्मज्ञानं, धर्मो वापीकृपतडा-गादिनिर्माणात्मकः, इतराणि श्रेयसाधनानि तीर्थत्रतादीनि ॥ ३३ ॥ अपवर्गो मोक्षः, मद्भावमैकुण्ठलोकः ॥ ३४-३५ ॥ पुष्टिमार्गो ब्रह्मभक्तानामिव भक्तौ ज्ञानवैराग्ययोर्लोपेत्वेत्यभिप्रेत्य न ज्ञानं न वैराग्यमिति पूर्वमुक्तमर्थोदाहारी तु भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरित्युक्तीत्या भरतादीनामिवास्त्येव, वैराग्यापेक्षेत्यभिप्रेत्याह—निरपेक्ष्यमिति । यस्मात् निरपेक्षस्य सर्वापेक्षारहितस्य पूर्णकामस्य मम भक्तिर्निराशिषो निष्कामस्यैव पुरुषस्य भवेत् । तस्मान्नैरपेक्ष्यमेव परं सर्वत उत्कृष्टमनस्त्वकं सहज निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं वृद्धाः प्राहुरित्यन्वयः । अनेन भक्तानां भगवदतिरिक्तापेक्षाभावरूपं वैराग्यं स्वभावसिद्धमेवेति सूचितम् ॥ ३६ ॥ कर्माधिकारिणां स्वाभाविकनिषिद्धप्रवृत्तिसङ्कोचार्थत्वाद्गुणदोषदर्शनं गुणोऽपि ज्ञानिनां भक्तानां च चित्तविक्षेपकरत्वेन निष्ठाविघातकत्वात् दोष एवेति न तद्दर्शनं युक्तम् । ननु तर्हि तेषां दोषः स्यादित्याशङ्क्याह—नेति । मय्येकान्तभक्तानां तथा साधूनां जितेन्द्रियाणां बुद्धेः प्रकृतेः परं विलक्षणमात्मानमुपेयुषां प्राप्तवतामतएव समचित्तानां ज्ञानिनां च गुणदोषोद्भवा गुणाः पुण्यपापात्मका न भवन्ति, पद्मपत्रं जलमिव न स्पृशन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ काम्यकर्मनिष्ठां निन्दित्यनुक्तान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति—एवमिति । उक्तप्रकारान्मयोपदिष्टानेतान् त्रिविधान्मे पथः मत्प्राप्त्युपायान् ये अनुतिष्ठन्ति ते यत्सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरं परमं ब्रह्म तद्विदुः क्षेमं कालकर्मादि-भयरहितं मम लोकं विदन्ति च ॥ ३८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । विंशोऽध्यायो गतो वृत्ति योगत्रयविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र हेतुमाह । यदिति । सर्वमिति च । यत् कर्मभिः अवाप्यते, यत्, तपसा यत् ज्ञानवैराग्यतश्च ज्ञानेन वैराग्येण चेत्यर्थः । योगेन दानधर्मेण दानेन धर्मेण चेत्यर्थः । इतरैः श्रेयोभिः अपि, अवाप्यते, तत्सर्वं मद्भक्तियोगेन, अञ्जसा मुखेन

मदभक्तः लभते । तत्र कर्म यज्ञादिरूपं, तपः शास्त्रीयकायकलेशः, ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनात्मकं, वैराग्यं तदुपयुक्तं विषयेषु वैरस्यं, योगो योगस्मृत्युक्तः, दानमात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादनं, धर्मो वापीकूपतडागवनादिनिर्माणात्मकः, इतराणि श्रेयसाधनानि तीर्थयात्राप्रतादीनि । किं बहुना यदि सः स्वर्गापवर्गं स्वर्गमपवर्गं चेत्यर्थः । यदि वाञ्छति तर्हि तदपि लभते । तत्र स्वर्गः प्रसिद्धः, अपवर्गशब्दोऽत्र कैवल्यपरः । तस्य प्रकृतिसंबन्धावसानरूपत्वात् । मद्धामेति मोक्षस्य पृथक् निर्देशात् । एवं भक्तियोगस्य सर्वफलासाधनत्वमुक्त्वाथानितरसाध्यसाधनतामाह । मद्धाम यदि कथंचित् वाञ्छति तर्हि तदपि लभते इत्यनुषङ्गते । यदीति संभावनाद्योतको निपातः ॥ ३३-३४ ॥ वाञ्छा तु नास्तीत्यभिप्रेतं तद्विवृणोति । न किंचिदिति । एकान्तिनः धीराः साधवः मम भक्ताः, नास्ति पुनः भवो जन्म यस्मात्तत् मया दत्तं कैवल्यम् अपि, किंचित् कथंचित् न वाञ्छन्ति हि यद्वा । कैवल्यं निरवशेषहेयसंबन्धाभावावहं अपुनर्भवं मद्धाम न वाञ्छन्तीत्यर्थः । एकान्तिनां मदनुभवैकपरप्रयोजनत्वान्मोक्षेऽपि मदनुभव एव तेषां परमप्रयोजनं तदत्रैव सिद्धमिति न वाञ्छन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ यदि न वाञ्छन्ति तर्हि तेषां मुक्तिर्न स्यादेव किमित्यत आह । नैरपेक्ष्यमिति । परं केवलं, अनल्पकमतिमहत् । नैरपेक्ष्यं निःश्रेयसं निःश्रेयसकरं, प्राहुः । भक्तियोगोऽपि नितरां निरपेक्षस्यैव प्रतिष्ठितः स्यादित्याह । तस्मात् अनल्पनिरपेक्षस्य निःश्रेयसकरत्वात् इत्यर्थः । निराशिषः दृष्टादृष्टफलेष्वाशारहितस्य निरपेक्षस्य अपवर्गोऽप्यपेक्षारहितस्य भक्तस्य, मे मम भक्तिः, भवेत् ॥ ३६ ॥ तदोह । नेति । मयि एकान्तभक्तानां अनन्य-प्रयोजनभक्तियुक्तानामित्यर्थः । समचित्तानां कमनीयाकमनीयप्राकृतपदार्थेषु समचित्तानां, बुद्धेः गुणदोषबुद्धेः परमतीतं धर्मं अपेक्षुषां उभयवर्जनात्मककर्मपराणामित्यर्थः । साधूनां गुणदोषोद्भवाः गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवाः, गुणा रागद्वेषादयः न भवेयुः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चात् मोक्षधर्मानपृच्छत् । तानहं तेऽभिधास्यामि' इति प्रतिज्ञातमोक्षधर्मनिरूपणमुप-संहरति । एवमिति । एवं एतान् मया, आदिष्टानुपदिष्टान्, मे मम पथः मोक्षमार्गान् ये अनुतिष्ठन्ति, ते यत् परमं ब्रह्म विदुः, तस्य परब्रह्मभूतस्य, मदिति पृथक् पदं ममेत्यर्थः । स्थानं क्षेमं सुखं, यथा तथा विन्दन्ति लभन्ते ॥ ३८ ॥

इति श्रीधर्मपुराणश्रीधर्मजिज्जिप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यबुभुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायां प्रवचनार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

मेरे अनन्यप्रेमी एवं धैर्यवान् साधु भक्त स्वयं तो कुछ चाहते ही नहीं; यदि मैं उन्हें देना चाहता हूँ और देता भी हूँ तो भी दूसरी वस्तुओं की बात ही क्या—वे कैवल्य—मोक्ष भी नहीं लेना चाहते ॥ ३४ ॥ उद्धव जी ! सबसे श्रेष्ठ एवं महान् निःश्रेयस (परम कल्याण) तो निरपेक्षता का ही दूसरा नाम है । इसलिये जो निष्काम और निरपेक्ष होता है उसी को मेरी भक्ति प्राप्त होती है ॥ ३५ ॥ मेरे अनन्यप्रेमी भक्तों का और उन समदर्शी महात्माओं का, जो बुद्धि से अतीत परमतत्त्व को प्राप्त हो चुके हैं, इन विधि और निषेध से होने वाले पुण्य और पाप से कोई सम्बन्ध नहीं ॥ ३६ ॥ इस प्रकार जो लोग मेरे बतलाये हुए इन ज्ञान, भक्ति और कर्ममार्गों का आश्रय लेते हैं, वे मेरे परम कल्याणस्वरूप धाम को प्राप्त होते हैं, क्योंकि वे परमब्रह्मतत्त्व को जान लेते हैं ॥ ३७ ॥

इत्येकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

य एतान् मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् । क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥ १ ॥

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ २ ॥

शुद्धयशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु । द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥

धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ । दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्धृतां धुरम् ॥ ४ ॥

भूम्यम्बुवन्यनिलाकाशा भूतानां पञ्च धातवः । आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥

वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुषूद्वयं कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम । गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥

अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् । कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ये भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् एतान् मत्पथः हित्वा ते चलैः प्राणैः क्षुद्रान् कामान् जुषन्तः संसरन्ति ॥ १ ॥
स्वे स्वे अधिकारे या निष्ठा सः गुणः परिकीर्तितः विपर्ययः तु दोषः स्यात् उभयोः एव निश्चयः ॥ २ ॥ समानेषु अपि वस्तुषु
द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं शुद्धयशुद्धी शुभाशुभौ गुणदोषौ विधीयेते ॥ ३ ॥ अन्घ धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थम् इति अयं आचारः
धर्मं धुरम् उद्धृतां (नृणां कृते) मया दर्शितः ॥ ४ ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां भूतानां भूम्यम्बुवन्यनिलाकाशाः पञ्च शारीराः
आत्मसंयुताः धातवः ॥ ५ ॥ उद्वय एतेषां स्वार्थसिद्धये समेषु अपि धातुषु वेदेन विषमाणि नामरूपाणि कल्प्यन्ते ॥ ६ ॥ सत्तम
देशकालादिभावानां वस्तूनां कर्मणां नियमार्थं मम गुणदोषौ विधीयेते ॥ ७ ॥ देशानाम् अकृष्णसारः अशुचिः अब्रह्मण्यः
कृष्णसारः अपि सौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जयति स्वपरानन्दः परानन्दकेसरी । यत्कृपाल्वल्लेखेन भीधरः सत्कृतिः कृती ॥ १ ॥

ईश्वरतामिच्छया संतः धर्मतां मम साहसम् । मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः ॥ २ ॥

एकविधो क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम् । कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः प्रपञ्चिताः ॥ ३ ॥

तदेवं गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र ज्ञानभक्तिसिद्धानां न किञ्चिद्गुणदोषौ । साधकानां तु प्रथमतो निवृत्तिकर्म-
निष्ठानां यथाशक्तिनित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशीलकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च तन्मलीमसकरणत्वाद्दोषः । तन्निवर्तकत्वाच्च
प्रायश्चित्तं गुणः । विशुद्धसत्त्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः । भक्तिनिष्ठानां पुनः श्रेयणकीर्तनादि-
भक्तिरेव गुणः । तद्विरुद्धं सर्वमुभयेषां दोष इत्युक्तम् । इदानीं ये तु न सिद्धा नापि साधकाः किंतु केवलं काम्यकर्मप्रधानास्तेषां
सकलगुणदोषान्प्रपञ्चयिष्याम्यादौ तानतिवह्निमुखाग्निं इति । य एतानिति । मत्पथो मदुक्तमार्गान् क्षुद्रांस्तुच्छांश्चलैरस्थिरैः प्राणैर्देह-
वायुभिर्निद्रियैर्वा जुषन्तः सेवमाना भवन्ति ते संसरन्ति । निखिलगुणदोषभाक्त्वे नानायोगीनः प्राप्तुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव
कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कुतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचित्तप्यन्ते केचिन्नेति संभवति तत्राह । स्वेस्व इति । अधिकार-

भेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह । शुद्धयशुद्धी इति । विचिकित्सार्थं संशयाथं योग्यमयोग्यं वेति संदेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः । तत्र शुद्धयशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे । गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे । शुभाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ ॥ ३ ॥ तत्र शुद्धयशुद्धी धर्मार्थम् । शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाधर्म इति । गुणदोषौ व्यवहारार्थम् । अशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयं नान्यदिति । शुभाशुभौ यात्रार्थं दोषत्वेऽप्यापस्तु शरीरनिर्वाहमात्रोपादाने न पाप-मधिकोपादाने तु पापमिति । मया मन्वादिरूपेण । धर्मरूपं पुरं भारसुद्धताम् । कर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ शुद्धयशुद्धी प्रपंच-यिष्यन्वेदोक्तत्वेन तदभिनिवेशो माभूदिति समानेष्वपि वस्तुत्विति यदुक्तं तदपचयति भूमेति त्रिभिः । भूतानां प्राणिनाम् । धारयंतीति धातवः कारणानि । शरीराः शरीरारंभकाः । देहतः साम्यमुक्तं जीवतोऽप्याह । आत्मसंयुता इति ॥ ५ ॥ धातुषु देहेषु । नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि । कल्पनायाः प्रजोजनमाह । एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थ-सिद्धये ॥ ६ ॥ न केवलं देहेष्वेवापि तु देशकालादिभावानामपि । आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् । वस्तूनामुपादेयानां ब्रह्मादीनामपि । मम मया । नियमार्थं प्रवृत्तिसंकोचार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्धयशुद्धिमूलत्वाच्छुद्धयशुद्धी प्रपंचयति अकृष्णसार इत्यष्टभिः । देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः । तत्राप्यब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तिशून्योऽत्यंतमशुचिः । कृष्णसारोऽपि कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठो यः सोऽयसौ वीरकीकटः सुवीराः सत्पुरुषास्तद्वात्सौ-वीरः तादृशो न भवति स कीकटतुल्यः अर्थात् सौवीरः कीकटोपि शुचिः । तदुक्तम् । 'स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते' इति । तद्वर्जितो यः कीकटो गदंगकलिङ्गादिः असंस्कृतः सम्मार्जनादिशून्यो स्तेच्छबहुलो वा ईरिणमूषरम् एकवद्भावः तदशुचि तदन्यः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वप्नपरांश्चानंदयति । यद्वा—स्वप्नपरास्तपराः स्वपरा भक्तास्त्वानानंदयतीति स्वपरानंदः परमानंदश्चासौ नृकेसरीति तथा । लवस्य लेशस्य लेशस्तेन । श्रीधरः कृती विद्वान् । सती श्रेष्ठा कृतिर्व्याकृतिर्यस्य स तथा जातः 'लब्धवर्णः कृती सूरिः' इति कोशात् । इहार्णवप्रविष्टैरावर्तलंघनायेश्वरार्थनवत्स्वामिचरणैरपि क्रियायोगस्यावर्ततुल्यतां दुस्तीर्यतां लोकस्यालक्ष्य नृसिंहप्रार्थना कृतेति ध्येयम् (१) । तदेवाह—ईक्षतामिति । इच्छया कृपया 'इच्छा वाञ्छानुकम्पयोः' इति धरणिः साहसं चापलम् । स्वीय-बोधाय स्वस्य विचाराय न सर्वतो न सर्वेषाम् अन्येषां मत्तोऽतीव संज्ञत्वात् । एतद्वयाख्यानम् (२) । कामिनां काम्यकर्मप्रधाना-नाम् (३) तत्र एषु ज्ञानादियोगाधिकारेषु । तदकरणं नित्यनैमित्तिकाकरणं तन्महोमसकरणत्वाद्भक्तः करणमालिङ्ग्यापादकत्वात् । तन्निवर्तकत्वात्मात्मालिङ्ग्यनिवर्तकत्वात् । सिद्धिर्मोक्षस्तद्धेतुत्वात् । तद्विरुद्धं श्रवणकीर्तनादिविरुद्धं विचारविरुद्धं च उभयेषां भक्तिनिष्ठानां ज्ञानाभ्यासिनाञ्च । तान्काम्यकर्मप्रधानान् । मत्प्रापकाः पन्थानो मत्पथानस्तान् । यद्यपि प्राणसंबन्ध एव विषयसेवने हेतुस्तथापि मुख्यत्वं तत्रेन्द्रियाणामेवेत्याह—इन्द्रियैर्वति । इत्यर्थं इति—विषयसेविनः संसरन्तीति भावः । सकामकर्मिणो निन्दन्ति—य इति । मत्पथः समाप्तान्ताभावस्त्वार्थः । मत्प्रापकमार्गान् । भक्तिः साक्षान्मत्प्रापिका, ज्ञानं मम निर्विशेषरूपब्रह्मप्रापकं, क्रिया निष्कामकर्मपरंपरा तत्प्रापकम् ॥ १ ॥ न ह्ये कस्य वस्तुनो विरुद्धक्रियाकारित्वमुचितमित्याक्षिपति—नन्विति । वस्तुनिष्ठौ वास्तवौ । इति भाव इति—गुणदोषयो-र्वास्तवत्वे व्यवहारनिरोधः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु किमिति कामिनामेव गुणदोषौ न भक्तिज्ञानादिमतां तत्राह—वस्तुयाथात्म्यवादिनां कल्पितगुणदोषयोर्दृष्टावधिकार एव नास्तौत्युक्तम्—स्वेस्वेधिकार इति । ननु मया को गुणः को दोषः इति त्वं पृष्ठस्त्वया च मद्भक्तेषु 'गुणदोषदृशिर्दोषः' इति प्रयुक्तं तत्राहमिदमांशं के यदि कश्चित्त्वत्कथादौ श्रद्धालुः शुद्धभक्त्यधिकारी प्रतिष्ठितैः कर्मभिर्ज्ञानिभिर्वा युक्त्या देवाद्वशीकृतस्तदनुगत एव सन् औषधपानन्यायेनारोचकमपि कर्म करोति ज्ञानं वाभ्यस्यति तदा तस्मिन्भक्ते किं गुणदोष-दृशिर्दोषः किं तदभाव एव गुणः । किञ्च—यदि कश्चिदप्राप्तमहत्कृत्वाद्भक्तावजातसम्यक्श्रद्धः गर्वी ज्ञानी वा भक्तोत्कर्षं दृष्ट्वा तादृशनिजोत्कर्षं कामनयैव स्वाधिकारप्राप्तानि कृत्यानि त्यक्त्वा तद्वदेव भगवन्तं भजन्नात्मानं वैष्णवत्वेन ख्यापयति तदा तस्मिन्-स्थितमिति जगद्भक्ते किं गुणदृष्टिः कर्तव्या न वेति चेत्सत्यम्, शृणु तर्हि गुणदोषयोर्लक्षणमित्याह—स्वे स्वे इति । ज्ञानिनो ज्ञान एव कर्मिणः कर्मण्येवाधिकारस्तत्रैव निष्ठानिष्ठित्वं गुणः किंतु तयोः स्वतः फलदानासमर्थयोर्भक्तिमिश्रत्वेनैवानुष्ठेयत्वम् 'नैककर्म्य-मप्यक्युतभावर्वाजतम्' इत्यादेरन्यथा तु वैफल्यमेव, शुद्धभक्तस्य तु भक्तावेव निष्ठा गुणः । तस्यास्तु स्वत एव फलदानसामर्थ्यात् । कर्मज्ञानाद्यमिश्रत्वेनैवानुष्ठेयत्वम् 'धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत' इति । 'न ज्ञानं न च वैराग्यम्' इत्यादेर्ज्ञानादेर्मिश्रत्वे सति तस्याः शुद्धभक्तिस्वापगमः स्यात् । विपर्ययः पराधिकारनिष्ठत्वम् । उभयोः गुणदोषयोः । संदर्भस्तु—तत्र व्यावहारिकयोगुणदोषयो-र्विधातार्थमधिकारमात्रस्य पूर्वानुवादेनैव गुणदोषौ लक्ष्यन्ति—स्वे स्वे इति । अधिकारे कामित्वनिष्कामत्ववैराग्यश्रद्धाभिर्यथा-योग्यतयाऽधिक्रियमाणे योगविशेषे । उभयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकाधिकारिणोः । किंतु—पूर्वत्र गुणत्वं कल्पितमुत्तरत्र तु सिद्धमेवेति भावः । अत्र ज्ञानकर्मणोभक्त्यंशं विना सिद्धयभावेन तन्मिश्रतयैव विहितत्वान्न तेन तत्रतत्र निष्ठाच्युतिः । किंतु—सर्वेनिरपेक्षतया

सर्वसाधिकायां भक्तावेव तत्तदंशमिश्रत्वे कृते तिष्ठाच्युतिः स्यादिति गम्यते । तदेवं भक्त्यंशसहाया कर्मनिष्ठा कर्मठे गुणः, तथा तत्सहाया ज्ञाननिष्ठा ज्ञानिनि ततोऽपि गुणः, निर्दिक्चनभक्तिनिष्ठा तु भक्तेः सर्वोत्कृष्टो गुणः किमुत तत्साध्यप्रेमलक्षणा भक्तिरिति पूर्ववदेव प्रामः । एवमेतद्विपर्ययो न्यूनधिके वाधिकारे प्रवेशो दोषः । न्यूने पूर्वहानेः, अधिके परासिद्धेश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्कल्पितत्वम् । इत्यर्थ इति—योग्यायोग्यविचारं विना प्रतिहता प्रवृत्तिर्भवेदिति भावः । तत्र शुद्ध्यादिषु । ते योग्यत्वायोग्यत्वे निमित्ते कारणे ययोस्ते चोपादेयत्वानुपादेयत्वे । योग्यतावान्वदार्थो गुणत्वेनोपादेयस्तद्विपरीतोऽनुपादेयः ते उपादेयत्वानुपादेयत्वे निमित्ते ययोस्तौ तथा । उपादेयत्वविशिष्टोऽर्थस्तद्विपरीतोऽनर्थ इत्यर्थः । यद्वा—तन्निमित्तेत्यस्य गुणदोषनिमित्तेत्यर्थः । तन्निमित्तौ शुभाशुभनिमित्ताविति समानेषु सञ्चितस्वरूपे मयि मायाकल्पितपंचभूतात्मकत्वेन तुल्येषु । अत्र व्यावहारिकेष्वपि स्वेस्व इत्यनुसारेणैव गुणदोषौ विवृणोति—शुद्धयशुद्धौ इत्यादिना । तत्र शुद्धीति सार्धकम् । टीकायां धर्मार्थमिति प्रायिकमेव । विचिकित्साप्रस्थापनादिलक्षणव्यवहारार्थमपि तदुपयुक्तद्रव्यादीनां तत्तच्छब्दे शुद्धयशुद्धित्वशुभत्वाशुभत्वविधानदर्शनात् । एवमुत्तरत्रापि गुणदोषौ व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्धयशुद्धिव्यवस्थां केवलं व्यवहारार्थमपि गुणदोषौ विधीयेते इत्यर्थः । शुभाशुभौ धर्मार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां केवलवृत्त्यर्थमपि तौ विधीयेते इत्यर्थः । तस्माद्गुणदोषावित्यादिलक्षणे तुल्यक्षये एवेति भावः अतः शुद्धयशुद्धयादियुग्मत्रिकेण धर्मार्थत्वादीनां योजना न यथासंख्यं सर्वत्र सर्वविधानदर्शनात् । व्यवहारोत्र परमार्थशास्त्रामात्रानुगतो न तु पूर्ववत्परमार्थतरपद्धतिः, धर्मयात्रयोस्तद्विपर्ययोः पृथगुपादानात् । दीपिका—तदेवाह—गुणदोषयोः कल्पितत्वमेवाह । शुद्धीति सार्धकम् । विचिकित्साशब्दस्य विचिकित्साकार्ये प्रवृत्तिप्रतिबंधलक्षणाऽत इत्यर्थ इत्युक्तम् । तन्निमित्ते ते योग्यत्वायोग्यत्वे निमित्ते कारणे ययोस्ताभूते, उपादेयत्वानुपादेयत्वे पुनस्तन्निमित्तं ते उपादेयत्वानुपादेयत्वे निमित्ते ययोस्तावर्थानर्थः । तत्र शुद्धयशुद्धयादिमध्ये शुद्धेन देशकालादिष्वुपपन्नार्थेन व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्धयशुद्धौ व्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषानुपादेयत्वानुपादेयत्वे विधीयेते । अत एवाशुद्धावपीति व्याख्यातम् । नान्यदिति प्रतिग्रहादिकं नोपादेयं यात्रार्थमिति । विनापि गुणदोषव्यवस्था केवलवृत्त्यर्थमपि तौ शुभाशुभौ विधीयेते, अत एव दोषत्वेऽपीति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ तदेव स्फुटयति—तत्रेति । तत्र शुद्धयादिषु । शुद्धे न शुद्धपदार्थस्वीकारेण धर्मः सिध्यति । व्यवहारार्थं व्यवहारसिद्धये गुणदोषानुभावपि ग्राह्यावेव । यथाऽशुद्धावपि सूतकाद्यशौचेऽपि राजादीनां व्यवहारस्त्वनदानाद्यष्टादशविषयस्य दर्शनादि । प्रथमादिना ब्राह्मणानामपि यज्ञार्थमृत्विक्त्वेन वृत्तानामाविविष्यं कार्यमेव । द्वितीयादिना शांतिहोमादिग्रहः । नान्यदिति संध्याबंदनं विहायान्यच्छ्रुतस्मार्तकर्मदि न कार्यमित्यर्थः । यत्तु छंदोगपरिशिष्टे—‘मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते’ इत्युक्तं तत् मानससंन्येतरपरमिति ज्ञेयम् । ‘सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत् । जपेच मानसीं संध्यां प्राणायाममृते द्विजः ।’ इति स्मृतेः । व्यवहारलक्षणमपि कात्यायनेनोक्तम्—‘विर्नानार्थोऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहार इति स्मृतः ।’ इति । विरुद्धाधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचारव्यवहार इति निर्गलितोऽर्थः । राजादीनामशौचाभावो मनुनोक्तः—‘न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् । ऐन्द्रं स्थानं समासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ।’ इति । राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणाम् । ऐन्द्रस्थानं रात्र्याभिषेकाख्यम् । व्रतीनां ब्रह्मचारिणां चान्द्रादिब्रताकारिणां वा । सत्रिणां यागप्रवृत्तानां यतस्ते ब्रह्मेव निष्पापाः । अशौचाभावश्च कर्मविशेष एव न सर्वथेति । तदाह विष्णुः—‘अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे’ इति । राजकर्म च व्यवहारदर्शनशांतिहोमादिकर्माणीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । यात्रार्थं देहनिर्वाहार्थम् । इत्यर्थ इति—न त्विहामुत्र विरक्तानां मदेकपराणामिति भावः । दर्शित इत्यर्थकम् । धर्ममुद्ग्रहतां धुरमिति मद्भक्तिमुद्ग्रहतामाचारः सुखमय एवेत्यर्थः । सुखस्वरूपया भक्त्यैव प्रहृत्तत्वादिति ॥ ४ ॥ तस्यां शुद्धावशुद्धौ चाभिनिवेशो हठेन संपादनमत्यासक्तिरिति यावत् । आत्मसंयुताः अनुगतसच्चिदात्मना देहादिषु संघातेषु स्फुरता संयुताः । वेदप्रोक्तत्वेन हेतुना भक्तस्य तदभिनिवेशः । शुद्धयशुद्धयासक्तिर्मा भूम्न भवत्विति हेतोः । तत्समानत्वम् । कारणानि शरीरेभ्यः पूर्ववर्तीनि । अत एव शरीरारंभकाः शरीरजनकाः । औत्पत्तिकत्वेन सर्वदेहानां समत्वाज्जीवानां देहतः साम्यमुक्तम् ॥ ५ ॥ उद्धवेति संबोधयन्नुद्धवोदिनामवत्कल्प्यत इति सूचितवान् । वर्णाश्रमादीनि ब्राह्मणब्रह्मचर्यादीनि नामानि, रूपाणि द्विपदत्वानि उत्तममध्यमाधमत्वानि च । व्याख्येयं प्रवृत्तिनियमद्वारा प्रवृत्तिसंकोचक्रमेण । अदिना मोक्षपर्यन्तानां परिग्रहः । विश्वनाथस्तु—धातुषु देहेषु । समेष्वपि नामरूपाणि वाचकवाक्यानि ब्राह्मणोऽयमिति, ब्रह्मचर्यमिति, तांबूलिकतैलिकादिरयमिति वर्णाश्रमादिनिर्बंधनानि कल्पनाय हेतुः । एतेषां प्राणिनामिति तैः । सर्वधर्मस्तु—समेषु सर्वेषामात्मसंयतत्वाद्गुणाधिक्याभाववस्तु भौतिकत्वादोषत्वाविशेषेष्वपि नामानि ब्राह्मणादीनि, रूपाणि उत्तमादित्वेन भिन्नानि, निबन्धेदस्वादुषद्गुणदोषतया कल्प्यन्ते केवलमुपचर्यन्ते । किमर्थम्—स्वाधिकारानुरूपायामेव प्रवृत्तौ जीवानां स्वार्थो धर्मादिः सिद्ध्यति तेन प्रवृत्तिसंकोचात् क्रमेण मोक्षश्च अिद्धवतीत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तार्थमन्यत्रातिदिशति—न केवलमिति । अनुपादेयानामस्त्रीकार्याणाम्, हस्तादिना प्रहीतुमशक्यानाम् । यद्यपि फलनिमित्तयोरमूर्तत्वेन प्रहणमशक्यमधिकारिणस्तु मूर्तत्वेनोपादानं सुकरमिति चेदत्र शुद्धं चित्तमेवा-

धिकारि न तु तन्मूर्तमिति । आदिनाऽन्यथान्यग्रहः । विधीयेते अनूद्येते । इत्यर्थ इति—स्वाभाविकप्रवृत्तकर्मणां संकोचार्थमेव गुणदोषविधानमिति भावः । दीपिका—फलनिमित्ताधिकारिणां कामिनां, कीदृशानाम्—अनुपादेयानाम् 'वेदा ब्रह्मात्मविषयाः' इति वक्ष्यमाणत्वाच्चित्तशुद्धयर्थमेव कर्माणि विहितानि न काम्यफलार्थमतः फलमुद्दिश्य कर्तारो हि अयोन्या एवात एवानुपादेया इति तेषां निखिलगुणदोषौ विधीयेते इत्यर्थः । उपादेयानां यागादिकर्मणि योग्यत्वेन प्राह्याणामित्यर्थः । नियमशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद्द्वयवस्थयाश्च संकोचे पर्यवसानादित्यर्थ इत्युक्तं संदर्भनियमार्थं व्यवस्थार्थं संकोचार्थं च । तदेतच्च श्रीभगवत्संबंधं विनैव, तत्संबंधे तु 'निर्गुणो मदपाश्रयः' 'मन्निकेतं तु निर्गुणम्' इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् प्राकृतगुणातीतगुणाश्रयस्य ममेति वेदात्मकेन मयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ परिशोध्य दर्शयित्वा । तयोर्गुणदोषयोः । शुद्धयशुद्धी मूलकारणं ययोस्ते तथा तयोर्भावस्तथा तस्मात् "कृष्णसारो मृगो यत्र धर्मदेशः स उच्यते" इति गारुडोक्तेः । तत्रापि कृष्णहरिणसंचारसत्त्वेपि । सत्पुरुषाः हरिभक्ताः श्रोत्रियाः । तद्विवर्जितः सत्पात्ररहितः । आदिना सौराष्ट्रादिप्रहः । तदुक्तम्—"अंगवंगकलिगेषु सौराष्ट्रमगवेषु च । तीर्थयोगं विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ।" इति । आदिना लेपनप्रहः । संमार्जनादिशून्यत्वेनाशुचित्वे तीर्थोपान्यदेशस्याशुचित्वं स्यादत आह—स्लेच्छबहुलो वेति । "गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यश्च भाषते । सर्वोचारविहीनोऽसौ स्लेच्छ इत्यभिधीयते ।" । अमरेण तु—"भेदाः किरातशबरपुलिंदा स्लेच्छजातयः" इति । एकवद्भावः कीकटादीनां समाहारद्वन्द्वात् । तत् सः । तदन्यः कीकटाद्यन्यः । गुणदोषविषयं देशकालादिषट्कं विविच्य तयोर्गुणदोषयोः । तत्राप्यकृष्णसारत्वेपि । कीकटः कलिंगादिः । सत्पुरुषवर्जितोऽशुचिः । कीकटश्चासंस्कृतश्चेरिणं चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः । तदन्यः असौवीरादन्यो भक्तवान् कीकटोदिरपि शुचिरित्यर्थात्तात्पर्यवशादुक्तम् । संदर्भः—कृष्णमृगेण श्रेष्ठोऽपि सुवीरैर्ब्राह्मणैः हीनश्चेदकीकटोऽप्यशुचिः, तद्युक्तश्चेत्कीकटोऽपि शुचिरिति । अत्राह्वयः ब्राह्मणभक्तिशून्या यत्र सति स त्वत्यंतमशुचिः । "भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्य" इत्यत्र पञ्चमस्कन्धे वीरशब्दो विप्रपरत्वेन प्रयुक्तः, सुष्ठुवीरः सुवीरः । सुपदं भगवत्कलार्थबोधकम् । तेन हि वेदशास्त्रवित्त्वमुक्तं, वेदविद्ब्राह्मणनिवासशून्योऽसौवीर इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकविंशे तु भक्त्यादिहीनानां कामिनां नृणाम् । द्रव्यदिगुणदोषाश्च श्लोकाः साक्षाद्वसिन्धवः (४३) ॥

उवाचेत्यत्रैकमेव (१) श्लोकतुल्या (४३) अनुष्टुभः ॥ २१ ॥

य इति । ये एतान् मदुक्तान् भक्त्यादिरूपान् मत्पथो मत्प्राप्तिमार्गान् । समासान्ताभाव आर्षः । हित्वा चलैः विषयेषु धावनस्वभावैः प्राणैरिन्द्रियैः क्षुद्रान् नश्वरत्वेन तुच्छान् कामान् विषयान् जुषन्तः सेवमाना भवन्ति । शता आर्षः । ते संसरन्ति निखिलगुणदोषभाक्त्वेन ज्ञानायोनीः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कुतो वैषम्यम् । न ह्यग्निना केचित्तप्यन्ते केचिन्नेति संभवति तत्राह—स्वे स्व इति । पूर्वोद्धं स्पष्टम् । विपर्ययः पराधिकारे स्थितिरूपस्तु दोषः स्यात् उभयोर्गुणदोषयोरेष निश्चयः स्वरूपनिर्णयः अतोऽधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न तु वस्तुनिष्ठाविति भावः ॥ २० ॥ शुद्धयशुद्धी इति । समानेष्वपि वस्तुषु उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणेषु भूम्यादिषु द्रव्येषु तस्य द्रव्यादेर्विचिकित्सार्थं योग्यमयोग्यं वेति सन्देहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थं 'मशकार्थो धूम' इतिवत् शुद्धयशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयेते । यथा शाकादिष्वपि वास्तुकशाकः योग्यः कलम्बोशाकस्त्वयोग्य इति । तथा गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तार्थानर्थौ च विधीयेते विभज्य ज्ञाप्येते ॥ ३ ॥ धर्मार्थमिति । हे अनघ ! तत्र शुद्धयशुद्धी धर्मार्थं विधीयेते शुद्धेन धर्मेऽशुद्धेन अधर्मेऽ इति गुणदोषौ व्यवहारार्थं विधीयेते । अशुद्धावपि राजादिभिः व्यवहारदर्शनादिकमुपादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं निर्वाहार्थं विधीयेते । असत्प्रतिग्रहाद्देहोषत्वेऽप्यपरस्तु शरीरनिर्वाहमात्रोपादाने शुभमेव अधिकोपादानं त्वशुभं पापमेवेति । अयं चाचारो धर्मरूपां धुरं भारमुद्धृतां कर्मजडानामित्यर्थः । नृणामर्थे मन्वादिरूपेण मया दर्शितः ॥ ४ ॥ शुद्धयशुद्धी प्रपञ्चयित्वा वेदोक्तत्वेन तत्राभिनिवेशो मा भूदिति समानेष्ववस्तुष्विति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—भूमीति । आब्रह्मस्थावरादीनां भूतानां प्राणिनां भूम्यादयः पञ्चैव शारीराः शरीरारम्भकाः इति वेदतः साम्यमुक्तम् । आत्मना जीवेन संयुताः इति जीवतः साम्यम् धातवः धारयन्तीति धातवः कारणानि । अतः समानकारणत्वात्सर्वोणि वस्तूनि समान्येव ॥ ५ ॥ वेदेनेति हे उद्धव ! एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मोद्विषु पुरुषार्थसिद्धये समेष्वपि साधुषु धात्वारब्धदेहेषु विषमाणि ब्राह्मणोऽयं क्षत्रियोऽयमित्यादिनामरूपाणि वाच्यवाचकानि वेदेन कल्प्यन्ते ॥ ६ ॥ देशेति । हे सत्तम ! न केवलं देहेष्वेव किंतु देशकालाभावानामपि । आदिशब्देन अनुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् । वस्तूनां द्रव्यादीनामपि कर्मणां स्वाभाविकप्रवृत्तीनां नियमार्थं संकोचार्थमेव मम मया वेदरूपेण गुणदोषौ विधीयेते ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्धयशुद्धिमूलत्वात् शुद्धयशुद्धी प्रपञ्चयति—अकृष्णेति । देशानां मध्ये अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः अशुचिर्भवेत् तत्राप्यब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिरहितोऽत्यन्तमशुचिः कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठः कृष्णमृगसंचारवानपि च असौवीरः सुवीरः सत्पुरुषास्तद्वान्सौवीरस्तद्वयतिरिक्तः असौवीरः कीकटादिरप्यशुचिः ।

कीकटदेशो मागधाङ्गवङ्गकलिङ्गादिः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ।' इति स्मृतेः । असंस्कृतः स्लेच्छादिवहुलः समाजनादिरहितो वा ईरणमूपरं च । इन्द्र एकवद्भावः । एतद्व्यतिरिक्तः कृष्णमृगसत्पुरुषादियुक्तस्तु कीकटादिरपि शुचिरित्यर्थादुक्तं ज्ञेयम् । 'स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ।' इति वचनात् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एकविंशाध्यायस्य क्लिष्टत्वमनुसन्धाय मङ्गलमासञ्जयति जयतीति । स्वं परं चानन्दयतीति तथा स चासौ परमानन्दस्वरूपो यो नृकेसरी नृसिंहः स जयति सर्वात्कर्षणं वर्त्तते । श्लेषेण परमानन्दसंज्ञकगुरुणा महेश्वरस्याभेदोऽभिप्रेतः । सत्कृत्तिः सत् प्रयत्नः कृती विद्वान् बहुवेति शेषः । दैन्यं निवेदयति—ईक्षन्तामिति । तत्र त्रिष्वधिकारिमध्ये योगत्रये वा निवृत्तिकर्मनिष्ठानां निष्कामकर्मनिरतानां । तदकरणं नित्यनैमित्तिककारणम् । तन्मेलीमसकरणत्वात् सत्वमालिन्यापादकत्वात् तन्निवर्त्तकत्वाच्च तस्य नित्याद्यकरणं निषिद्धकरणजन्यदोषस्य निरासकत्वात् । विशुद्धसत्वानां जातवैराग्याणां भक्तिनिष्ठानां जातश्रद्धानां तद्विरुद्धं ज्ञानभक्तिविरुद्धम् । उभयेषां ज्ञानिभक्तानां । नापि साधका निष्कामा अपि न कामानैहिकान् पारलौकिकांश्च ॥ १ ॥ अधिकारे कामित्वनिष्कामित्ववैराग्यश्रद्धारूपैर्विशेषणैर्यथा योग्यतया अधिक्रियमाणे सम्बन्धविशेषे या निष्ठा स्थितिः स गुणः विषयः पराधिकारे निष्ठा । उभयोर्गुणदोषयोः नत्वाभासोक्तशङ्कायाः कतरदिव समाधानं तत्राहाधिकारभेदेनेति न वस्तुनिष्ठाविति यथा ऋतुगमनं तत्राहाधिकारभेदेनेति न वस्तुनिष्ठाविति यथा ऋतुगमनं त्रियात्मकं वस्तु तत्र गृहस्थस्य विहितत्वादगुणत्वं प्रतीयते किन्तु विरक्तस्य निषिद्धत्वाद्दोषित्वमेवेति न गुणे गुणत्वं नच दोषे दोषत्वं किन्त्वधिकारभेदेनोभयोः कलितत्वादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तदाह, गुणदोषयोः कल्पितत्वमाह—शुद्धीति साद्विकम् । विचिकित्साशब्दस्य विचिकित्स्यकार्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धे लक्षणा अत इत्यर्थ इत्युक्तम् । तन्निमित्ते इति ते योग्यत्वायोग्यत्वे निमित्ते कारणे ययोस्तथाभूते उपादेयानुपादेयत्वे पुनस्तन्निमित्त इति ते उपादेयत्वाऽनुपादेयत्वे निमित्ते ययोस्तवार्थानर्थौ तत्र शुद्ध्यशुद्ध्यदिमध्ये । शुद्धे न देशकालादिषट्पदार्थेन व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्ध्यशुद्धिव्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषौ उपादेयत्वानुपादेयत्वे विधीयेते अत एवाशुद्धावपीति व्याख्यातम् । नान्यदिति अन्यत् प्रतिग्रहादिकं नोपादेयं । यात्रार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां केवलवृत्त्यर्थमपि तौ शुभाशुभौ विधीयेते अत एव दोषत्वेऽपीति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ दक्षित इत्युक्तम् । धुरमिति कर्मजडानामेव भारो नतु भक्तानां तेषान्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः । सुखस्वरूपया भक्त्यैव प्रवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥ वेदप्रोक्तत्वेन हेतुना भक्तस्य तदभिनिवेशः शुद्ध्यशुद्ध्य—सक्तिर्माभून्न भवत्विति हेतोः तत् समानत्वम् । कारणानि शरीरेभ्यः पूर्ववर्त्तानि अत एव शरीरारम्भकाः भौतिकत्वेन सर्वदेहानां समत्वाज्जीवानां देहतः साम्यमुक्तम् ॥ ५ ॥ वर्णाश्रमादीनीति ब्राह्मणब्रह्मचर्यादिनामानि रूपाणि द्विपदत्वादीनि उत्तममध्यमाधमत्वानि चेति व्याख्येयम् । प्रवृत्तिनियमद्वारा प्रवृत्तिसङ्कोचक्रमेण आदिना मोक्षपर्यन्तानां परिग्रहः ॥ ६ ॥ फलनिमित्ताधिकारिणां कामिनां कीदृश्यानामनुपादेयानां वेदा ब्रह्मात्मविषया इति वक्ष्यमाणत्वात् चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माणि विहितानि न काम्यफलार्थः अतः फलमुद्दिश्य कर्मकर्तारो हि अयोग्या अत एवानुपादेया इति तेषां निखिलगुणदोषौ विधीयेते इत्यर्थः । उपादेयानां यागादिकर्मणि योग्यत्वेन प्राह्याणामित्यर्थः । नियमशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद्व्यवस्था याश्च सङ्कोचे पर्यवसानादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७ ॥ गुणदोषविषयदेशकालादिषट्कपरिशोध्य विविच्य । तयोर्गुणदोषयोः तत्रापि अकृष्णसारत्वेऽपि कृष्णसारोऽपि कीकटः अङ्गवङ्गकलिङ्गादिः तद्विवर्जितः सत्पुरुषरहितोऽशुचिः एकवद्भाव इति कीकटश्चाऽसंस्कृतेरणश्चेरणश्चेतां समाहारः कीकटा संस्कृतेरणं असौवीरं च तत् कीकटोऽसंस्कृतेरणश्चेति तथा असौवीरादन्यः भक्तवान् कीकटादिरपि शुचिरिति अर्थात् तात्पर्यवशादुक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

एष एव परिहारोऽनन्तराध्याये स्फुटतरमुच्यते, प्राणैरिति । प्राणशब्देनेन्द्रियविषयाः शब्दादयो लक्ष्यन्ते प्राणैरिन्द्रियैवां स्वे इति विपर्ययः अधिकाराननुगुणा निष्ठा यथाशुद्ध्य ब्रह्मणधर्मः अविरक्तस्य संन्यासिधर्मश्च दोषः ब्रह्मणस्य विरक्तस्य च गुणः ॥ १-२ ॥ समानेष्वपि भौतिकत्वाद्याकारेण समानत्वं शुद्ध्यशुद्धौ एव गुणदोषौ तौ च शुभाशुभौ कर्मनिष्पादनयोग्यत्वायोग्यत्वरूपौ विधीयेते द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं दुष्टस्य शुद्ध्यस्य जिहासार्थं गुणदोषविधानमित्यर्थः ॥ ३-४ ॥ धर्मार्थं दुष्टद्रव्यवर्जनेन धर्माख्यप्रयोजनसिद्धिः व्यवहार अर्थार्जनादिः यात्रा देहधारणं धर्माविरोधार्थार्जनदेहधारणादिकमपि शुद्ध्यशुद्धौ कर्मानुष्ठाने सत्येव सत्ये भवत इत्यर्थः । शारीरा शरीरसम्बन्धिना भूतानां धातवः ॥ ५ ॥ कल्प्यन्ते ज्ञाप्यन्ते एतेषां पुंसां पुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकालादिभावानां देशकालादिनिष्पाद्यानां नियमार्थं कर्मणां वर्जनीयवर्जनार्थम् ॥ ७ ॥ अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रधानरहितो देशः कृष्णमृगप्रचारे सत्यपि असौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् असौवीरादिव्यतिरिक्त देश कर्मण्य इतीत्यर्थः । कीकटो मगधकलिङ्गादिः असंस्कृतदेशः स्लेच्छभूयिष्ठदेशः ईरिणम् उपरक्षेत्रम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

“कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः । गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया ॥

इत्यशुद्धानां कर्मणां सङ्गानां च त्याज्यत्वोक्त्या शुद्धानां तेषां मुमुक्षोरप्युपादेयत्वं सूचितं तत्र के पुनस्ते कर्मोदयः शुद्धा-
अशुद्धाश्चेत्यभिप्रायमालक्ष्य तान् विवक्षुस्तान्स्वाधिकारनिष्ठाविपरीतनिष्ठैव दोषः स एवाशुद्ध्यावहस्तत्फलं तु संसार इत्याह—य
इति द्वाभ्याम् । मत्पथः ममगर्भजन्मजरामरणाद्यनेकसांसारिकदुःखसागरनिमग्नान् जीवानवलोक्यानुजिघृक्ष्या मदाराधनोपयुक्त-
करणकलेवरशास्त्रादिकं प्रयच्छतो ममेत्यभिप्रेतोर्थः पथो मार्गान्मत्प्राप्त्युपायान्कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगात्मकान् हित्वा ये चलैः
प्राणैरिन्द्रियैः क्षुद्रान् कामान् शब्दादिविषयान् जुषन्तः सेवमाना भवन्ति ते संसरन्ति सांसारिकदुःखतरणोपायार्थं हि करणकलेवरा-
दीन्प्रयच्छतो ज्ञातव्यं मनुष्यमात्रस्य मदुपदिष्टः स्वस्ववर्णाश्रमोचितेषु साक्षात्परम्परया वा मत्प्राप्तिसाधनेष्वधिकारस्तन्निमित्तमधिकारं
त्यक्त्वा ये केवलं क्षुद्रकामपरास्ते पुनः संसरन्तोऽन्ततः स्थावरतां प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ १ ॥ मनुष्यमात्रस्य क्षुद्रकामाभिनिवेशः
संसारबहुत्वादोष एवेत्यभिप्रेत्योक्तं वचः पुनः पठति, स्वेस्वे इति ॥ २ ॥ विवक्षितस्य शुद्धयशुद्धिविभागस्य तावत्प्रयोजनं वदन् तं
प्रतिजानाति शुद्धयशुद्धीति । द्रव्यस्य विचिकित्सार्थम् इदं योग्यं इदमयोग्यं वेति सन्देहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः
शुद्धयशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वे वस्तुषु देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मरूपेषु पदार्थेषु समानेष्वपि पञ्चभूताद्यात्मकत्वेन समानाकारेष्वपि
अपीत्यनेन व्यर्थोऽपि शुद्धयशुद्धिविभाग इत्याशङ्का निरस्ता किं तत इत्यत आह—गुणदोषौ शुभाशुभौ इति सत्यामेव विचिकित्सायां
शुभाशुभावहौ स्वधिकारतद्विपर्ययरूपौ गुणदोषौ विज्ञातौ भवत इत्यर्थः । गुणदोषौ इत्यस्य तत इत्यादिः विधीयेते इत्यस्य विभज्य
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ततोपि किमित्यत आह—धर्मार्थमिति । गुणदोषपरिज्ञानं धर्मार्थमित्यर्थः सत्येव हि तदुद्धाने दोषपरिहारेण
स्वाधिकारनिष्ठारूपधर्मसिद्धिः किञ्च, इदमुपादेयमिदमनुपादेयमिति व्यवहारार्थं च यात्रार्थं धर्माविरोधेन तदुपयुक्तशरीरसंरक्षणार्थम्
एतत्सत्त्वशुद्धयशुद्धिविभागेन सम्भवतीति भावः । तदाह, दर्शित इति धर्मं स्वाधिकारात्मकधर्मरूपां धुरं भारमुद्धताम् उद्धो-
मिच्छतामयमाचारः शुद्धयशुद्धिविभागपूर्वकप्रवृत्तिरूपो दर्शितो ज्ञापितः ॥ ४ ॥ “शुद्धयशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु”
इति प्रतिज्ञातमेव प्रपञ्चयति, भूमीति त्रिभिः । आब्रह्मस्थावरादीनां भूतानां प्राणिनां शरीरारम्भका भूम्यादयः पञ्चधातवः ते
चात्मनाऽन्तरात्मभूतेन मया संयुताः सर्वे भावाश्चिदचिदश्वरतत्त्वत्रयात्मका इत्यर्थः । अनेन समानेष्विति विवक्षितं साम्यं
स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥ समानेष्वपीत्यपि शब्देनान्तरवैषम्यमपि शुद्धयशुद्धिविभागज्ञापनप्रयोजकमस्तीति सूचितं तद्विवृणोति—वेदेनेति ।
समेष्वप्युक्तरीत्या ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भावेषु समानाकारेषु सत्स्वपि तच्छरीरारम्भकेषु धातुषु भूम्यादिपञ्चभूतेषु विषमाणीति
विविधानि नामरूपाणि च वेदेन कल्पन्ते विधात्रेति शेषः । विधाता हि मनसि विपरिवर्त्तमानादेवमनुष्यादिवैदिकशब्दादवगत-
तद्वाच्यभूतदेवाद्याकारान् देवमनुष्यादीन्सृजति तथा च श्रुतिः “वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सता सतीप्रजापत्तिः” इति स्मृतिरपि—

“नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाद्देवादीनां चकार सः” ॥

इति कल्पनायाः प्रयोजनमाह—एतेषां संसारिणां जीवानां स्वार्थसिद्धये स्वार्थसिद्ध्युपयुक्ताधिकारनिष्ठार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥
ततः किमत आह—देशेति । भवन्तीति भावा देशकालादिरूपेण सतामित्यर्थः । आदिशब्देन द्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मसङ्ग्रहः वस्तूनां
गुणदोषौ योग्यत्वायोग्यत्वे शुद्धयशुद्धीति यावत् । शुद्धयशुद्धी विधीयेते इत्युपक्रमात् मम मया विधीयेते विविच्य ज्ञाप्येते किमर्थं
कर्मणां देशकालादिनिष्ठानां नियमार्थं संकोचार्थं विपरीताधिकारवर्जनेन स्वस्वाधिकाराणामनुष्ठानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञा ते
शुद्धयशुद्धी विदधाति, अकृष्णसार इत्यादिना । अकृष्णसारः स कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः तथाऽब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तिसून्यश्चा-
शुचिर्भवेत् कृष्णमृगप्रचारो ब्रह्मण्यश्च शुचिरित्यर्थः । कृष्णसारोपि न सर्वो देशः शुचिः किन्तु सौवीरदिव्यतिरिक्तो देशः तत्र
सौवीरः सौराष्ट्रदेशः कीकटदेशो मगधकलिङ्गादिः—

“अङ्गबङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति” ॥

इति स्मर्यते असंस्कृतो ग्लेच्छभूयिष्ठदेशः ईरणमूषरदेशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कर्मयोगिनां भगवत्प्रियत्वेन द्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वकं कर्मकरणप्रकारं वक्तव्यमिष्टमिष्टाये तत्र कथितानां त्रयाणामप्येक-
मननुतिष्ठतां गतिमाह—य एतामिति । भक्तिज्ञानक्रियात्मिका भक्तिज्ञानकर्मयोगविषयम् ॥ १ ॥ यथा गुणदोषौ मत्प्रियाप्रियोपहित-
विहिताविहितकरणनिबन्धानौ एवं गुणदोषमूले पुण्यपापनिबन्धनं शुद्धयशुद्धी अपि मत्सन्निधानविशेषतदभावकृतेन ब्राह्मणजात्य-
धिकृते इति पूर्वोक्तानुवादपूर्वं शुद्धयशुद्धिव्यवस्थामाह—स्वेस्वे इति । उक्तार्थोऽयम् ॥ २ ॥ पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु
द्रव्यस्य शुद्धिः अशुद्धिः गुणदोषौ च शुभाशुभौ च मत्सन्निधानविशेषतदभावकृतत्वेन विधीयेते किमयमत उक्तं विचिकित्सार्थं
शुद्धयशुद्धिविवेकज्ञानेन पुण्याधिक्येन सुखाधिक्यं भवति इति ज्ञापनार्थमिति—

“पञ्चभूतात्मकत्वेन सम्मता सर्ववस्तुषु । हरिसन्निधिवैशेष्याद्विशेषश्च महान्सदा” ॥ इति वचनात् ॥ ३ ॥

एतदेव विवृणोति, धर्मार्थमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्य धर्म्यं धर्मसाधनं धुरमुद्ब्रह्मा मया यात्रार्थं शरीरयाप-
नार्थम् ॥ ४ ॥ शुद्धयशुद्धौ इत्युक्तमेव विवृणोति, भूमिति । स्थावरादीनाम् आब्रह्मार्थन्तानां जीवानाम् आत्मना संयुताः शारीराः
भूम्यादयः पञ्चधातवो महाभूतानि ॥ ५ ॥ पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि स्थावरादिब्रह्मान्तेषु धातुषु परमेश्वरः “य उ त्रिधा-
तुपृथिवीम्” इति श्रुतिः । तस्य सन्निधानविशेषाच्छुद्धयेतदसन्निधानविशेषादशुद्ध्यै च भेदेन तारतम्यलक्षणेन विषमाणि नामरूपाणि
विकल्पन्ते विविधत्वेन कल्पन्ते व्यवहारयोग्यायाग्यानि क्रियन्ते विद्वद्भिर्मया चेति शेषः । किमर्थमेतेषां देहित्वेन प्रत्यक्षलक्षणानां
जीवानां स्वार्थसिद्धये स्वस्वयोग्ये पुरुषार्थसिद्धये इति आब्रह्मस्थावरादीनां अस्मृतिलक्षणज्ञानयोग्यानामित्यर्थः । “वाक्यस्मरण-
योरङ्गित्” इति वचनात्—

यद्यद्वरैः सन्निहितं तत्तच्छुद्धितरं मतम् । स्वतः शुचितमो विष्णुः सान्निध्यं च स्वभावतः ॥ इति वचनात् ॥ ६ ॥

देशादीनां श्रुतिस्मृतिलक्षणं मम मुखोद्गतं वचनमेव गुणदोषयोर्विवेकमित्याह—देशेति । अयं देशोऽयं काल एतद्द्रव्यमिति
इमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनादेशादीनां गुणदोषो विधीयेते कर्मणां नियमार्थं फलसाधनार्थम् ॥ ७ ॥ कोटशा देशाः
शुचय इत्यतस्तानाह—कृष्णसार इति । ब्राह्मणानां कर्मकरणाय कृष्णसारो नाम मृगो देशानां शुचिः शुद्धिकरो भवेत् कृष्णसारोऽयं
देशमधिवसति स देशः शुचिरित्यर्थः । अथशब्देन कृष्णसारविधुरोपि देशः शुचिरिति सूचयति—

“नदीसमुद्रगिरय आश्रमाश्च वनानि च । नगराणि च दिव्यानि शालग्रामादयस्तथा ॥
तेषां समीपगाश्चैव देशा योजनमात्रतः । कर्मण्यास्तु समाख्यातास्तदन्ये कीकटाः स्मृताः ॥
तदन्येऽपि तु ये देशाः कृष्णसारोपिताः स्वतः । कर्मण्या एव ते ज्ञेया” ॥ इति वचनात् ।

उक्तस्यापवादमाह, कृष्णसारोपीति । कृष्णसारोऽपि सौवीरकीकटासंस्कृतेरिणेभ्योन्यदेशस्य शुचिहेतुः एषां स्ववासोऽपि
शुचिकरो नेत्यर्थः । स्वर्परायुषितो देशोऽसंस्कृत इत्युच्यते तदुक्तं “यदि नाध्युषिताः खलैः” इति तत्रापि विशेषोस्तीत्युक्तम्—

“खलैरध्युषिताश्चापि यदि सद्भिरधिष्ठिताः । कर्मण्या इति विज्ञेया विष्णुलिङ्गानि यत्र च” ॥ इति ।

ईरणदेशः लावणिक उपद्वीपादिकः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

च एतानिति तैः तत्र साधकानामजातवैराग्यश्रद्धानां विशुद्धसत्त्वानां जातवैराग्याणां भक्तिनिष्ठानां जातश्रद्धानां न
सिद्धा अजातवैराग्यश्रद्धाः नापि साधका अपि नेति विवेकव्यं मूले तु क्रिया ज्ञानभक्तिसम्पादकत्वेन रचितान् पूर्वोक्तान्
कामानैहिकान् पारलोकिकान् वा ॥ १ ॥ तत्र व्यवहारिकोर्गुणदोषयोर्विधानार्थमधिकारिमात्रस्य पूर्वोक्तवादेनैव गुणदोषो लक्षयति-
स्वेत्येव इति । अधिकारे कामित्वनिष्कामत्ववैराग्यश्रद्धाभिर्यथायोग्यतया अधिक्रियमाणे योगविशेषे उभयोर्व्यावहारिकपारमार्थि-
काधिकारिणोः किन्तु पूर्वत्र गुणत्वं कल्पितमुत्तरत्र तु सिद्धमेवेति भावः । अत्र ज्ञानकर्मणोर्भक्त्यर्थं विना सिद्धयभावेन तन्मिश्रित-
विहितत्वाच्च तेन तत्र तत्र निष्ठा च्युतिः किन्तु सर्वनिरपेक्षतया सर्वसाधिकायां भक्तावेव तत्तद्देशमिश्रत्वे कृते निष्ठा च्युतिः
किन्तु सर्वनिरपेक्षया सर्वसाधिकायां भक्तावेव तत्तद्देशश्रत्वे कृते निष्ठा च्युतिः स्यादिति गम्यते तदेवं भक्त्यर्थशसहायकर्मनिष्ठा-
कर्मठे गुणः तथा तत्सहाया ज्ञाननिष्ठा ज्ञानिनि ततोऽपि गुणः निष्कृष्टनभक्तिनिष्ठा तु भक्तेः सर्वोत्कृष्टो किमुत तत्साध्याप्रे-
मलक्षणाभक्तिरिति पूर्ववदेव प्राप्तम् एवमेतद्विपर्ययोऽन्यूनोऽधिके वाधिकारे प्रवेशो दोषः न्यूनं पूर्वहानेः अधिके परासिद्धेऽप्येत्यर्थः ॥ २ ॥
अत्र व्यावहारिकेष्वपि स्वे स्व इत्यनुसारेणैव गुणदोषो विवृणोति, शुद्धयशुद्धीत्यादिना । तत्र शुद्धीति सार्द्धकं टीकायां धर्मार्थ-
मिति प्रायिकमेव विचिकित्साप्रस्थापनादिलक्षणव्यवहारार्थमपि तदुपयुक्तद्रव्यादीनां तत्तच्छब्दास्ते शुद्धयशुद्धित्वाशुभत्वाशुभत्व-
विधानदर्शनात् एवमुत्तरत्रापि गुणदोषो व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्धयशुद्धिव्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषो विधीयेते
शुभाशुभौ धर्मार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां केवलवृत्त्यर्थमपि तौ विधीयेते इत्यर्थः । तस्माद्गुणदोषावित्यादिलक्षणे तूपलक्षणे
एवेति भावः अतः शुद्ध्यशुद्धयानियुग्मत्रिकेण धर्मार्थत्वादीनां योजनानां यथासङ्ख्यं सर्वत्र सर्वविधानदर्शनात् व्यवहारोऽत्र
परमार्थशास्त्रमात्रानुगतिः नतु पूर्ववत्परमार्थेतरपद्धतिः धर्मयात्रयोस्तदितरयोः पृथगुपादानात् ॥ ३ ॥ दर्शित इत्युक्तम् । धर्ममुद्ब्रह्मा
धुरमिति । मद्भक्तिमुद्ब्रह्मा त्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः सुखस्वरूपया भक्त्यैव प्रवृत्ततात् ॥ ४-५ ॥ समेषु सर्वेषामात्मसंयुत-
ताद्गुणाधिक्याभाववस्तुभौतिकत्वाद्दोषत्वाविशेषेष्वपि विषमाणि नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि उत्तमादित्वेन भिन्नानि निम्नभेदे-
स्वानुषद्गुणदोषयोः कल्पन्ते केवलमुपचर्यन्ते किमर्थं स्वाधिकारानुरूपायामेव प्रवृत्तौ जीवानां स्वार्थो धर्मोऽपि सिद्ध्यति प्रवृत्ति-

सङ्कोचात् क्रमेण मोक्षश्च सिद्ध्यतीत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ नियमार्थं व्यवस्थार्थं सङ्कोचार्थश्च तदेतच्च श्रीमद्भागवतसम्बन्धं विनैव तत्सम्बन्धे तु "निर्गुणो मदपाश्रयः मन्त्रिकेतन्तु निर्गुणम्" इत्यादिवच्यमाणान् प्राकृतगुणातीतगुणाश्रयस्य ममेति वेदात्मकेन मयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकृष्णसार इति तैः तच्च निर्गलितार्थमिति ज्ञेयं कृष्णसृगेण श्रेष्ठोऽपि सुवीरैर्ब्रह्मण्यैर्हीयश्चेदकीकोटोऽप्यशुचिः तद्युक्तश्रेत्कीकोटोऽपि शुचिरिति ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणदोषदृशिभूम्ना प्रोक्ता कर्माधिकारिषु । एकविंशे तत्प्रपञ्चः श्रुत्यर्थश्च विनिश्चितः ॥

सकामकर्मिणो निन्दति य एतानिति । मत्पथः समासान्ताभाव आर्षः । मत्प्रापकमार्गान् भक्तिः साक्षान्मत्प्रापिका ज्ञानं मम निविशेषस्वरूपप्रापकं क्रियानिष्कामकर्म परम्परया तत्प्रापकं क्षुद्रान् स्वर्गारब्धादीन् ॥ १ ॥ ननु, मया को गुणः को दोष इति त्वं पृष्ठस्त्वया च मद्भक्तेषु गुणदोषदृशिदोषस्तदभावो गुण इति प्रत्युक्तं तत्राहमिदमाशङ्के यदि कश्चित्स्वत्कथादौ श्रद्धालुः शुद्धभक्त्यधि-
कारी प्रतिष्ठितैः कर्मिभिर्ज्ञानिभिर्वा युक्त्या वैवाद्दशीकृतस्तद्गुणत एव सन् औषधपानन्यायेनारोचकमपि कर्म करोति ज्ञानं वाभ्यस्यति तदा तस्मिन् भक्ते किं गुणदोषदृशिदोषः किं तदभाव एव गुणः किञ्च यदि कश्चिदप्रपन्नसद्वृत्तपदाद्वक्तावजातसम्यक्शुद्धः कर्मी ज्ञानी वा भक्तोत्कर्षं दृष्ट्वा तादृशनिजोत्कर्षकामनयैव स्वाधिकारप्राप्तानि कृत्यानि त्यक्त्वा तद्वदेव भगवन्तं भजन्नात्मानं वैष्णवत्वेन ख्यापयति तदा तस्मिन्तस्मिन् दम्भिनि जगद्भ्रष्टके किं गुणदृष्टिः कर्तव्या नवेति चेत् सत्यं शृणु तर्हि गुणदोषयोर्लक्षणमित्याह, स्वेस्वे इति । ज्ञानिनो ज्ञान एव कर्मिणः कर्मण्येवाधिकारस्तत्रैव निष्ठा निष्ठितत्वं गुणः किन्तु तयोः स्वतः फलदानासमर्थयोर्भक्ति-
मिश्रत्वंनैवानुष्ठेयत्वं "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्" इत्यादेरन्यथा वैफल्यमेव शुद्धभक्तस्य तु भक्तावेव निष्ठा गुणः तस्यास्तु स्वत एव फलदानसामर्थ्यात् कर्मज्ञानद्यमिश्रत्वेनैवानुष्ठेयत्वं 'धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् माम्भजेत्' इति 'न ज्ञानं न च वैराग्यम्' इत्यादेः ज्ञानादिमिश्रत्वे सति तस्यः शुद्धभक्तत्वापगमः स्यात् विपर्ययः पराधिकारे निष्ठितत्वम् उभयोर्गुणदोषयोः ॥ २ ॥ किञ्च गुणदोषयोः प्रपञ्चो महानेव तमहं विवृणोमि, शृण्वित्याह, शुद्धयशुद्धी इति । द्रव्यस्य विचिकित्सा इदं योग्यमयोग्य वेति सन्देह-
स्तन्निवर्तनार्थं 'मशकार्थो धूमः' इति वत् समानेषु उत्तरदलोके वक्ष्यमाणेषु भूम्यादिष्वत एव शाकमूलफलादिष्वपि वास्तुकक्षाकः शुद्धः कल्मीशाकोऽशुद्ध इत्येवं गुणदोषौ शुभाशुभौ विधीयेते तत्र धर्मार्थं शुद्धयशुद्धी शुद्धेन धर्मे अशुद्धेनाधर्मे इति व्यव-
हारार्थं गुणदोषयोः शुद्धत्वेऽपि शिष्टानां व्यवहारदर्शनाद्गुणः अशुद्धत्वेऽपि तददर्शनादोषः यात्रार्थं शुभाशुभौ असत् प्रतिग्रहादे-
दोषत्वेऽपि आपत्सु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानं शुभमेव अधिकोपादानं त्वशुभं पापमेव ॥ ३ ॥ एवं धर्मरूपां धुरम् उद्धृतां जनानां मया मन्वादिरूपेणाचारो दर्शितः ॥ ४ ॥ 'गुणदोषभेदा दृष्टि न निमित्तेन हि स्वतः' इति यच्चयुक्तं तत्सत्यमेव किन्तु निगमो हि लोकोपकारक एवेत्याह, भूमीति द्वाभ्याम् । धारयन्तीति धातवो भूम्योदय एते आत्रह्यस्थावरादीनां शारीराः शरीरारम्भकाः इति देहतः साम्यमुक्तम् आत्मतोऽप्याह, आत्मेति ॥ ५ ॥ धातुषु देहेषु समेष्वपि नामरूपाणि वाचकवाच्यानि ब्राह्मणेऽयमिति ब्रह्मचार्यमिति ताम्बूलिकतैलिकादिरयमिति वर्णाश्रमादिनिबन्धनानि कल्पनायां प्रयोजनमाह, एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिषु पुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ न केवलं देहेष्वेव अपि देशकालफलनिमित्तादिष्वप्येत्याह, देशकालयोर्थे भावाः पदार्थास्तेषां तत्सम्बन्धनां वस्तूनां ब्रह्मादीनामपि मम मया नियमनार्थं सङ्कोचनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रथमं शुद्धयशुद्धी प्रपञ्चयति, अकृष्णसार इत्यष्टभिः देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितो देशोऽशुचिः तत्रापि न सन्ति ब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिमन्तो यत्र सत्त्वत्यन्तमशुचिः कृष्ण-
सारोऽपि कृष्णेन सृगेण सारः श्रेष्ठोऽपि असौवीरः कीकटश्च असंस्कृतो मार्जनादिशून्यो म्लेच्छादिबहुलश्च ईरिणम् ऊषरश्च तेषां द्वन्द्वैक्यं तत् अशुचिः सुवीराणां सत्पुरुषाणां निवासः सौवीरः असौवीरो यः कीकटो गायप्रदेशः सौवीरः सत्पात्रयुक्तः कीकटोऽपि शुचिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पूर्वाध्याये त्रयाणां मुक्त्युपायानां योगानां मध्ये यत्राधिकारस्तत्र निष्ठागुणोऽन्यत्र निष्ठा यदि दोषस्तर्हि जात्यशुद्धानां संसारहेतूनां तु सर्वथा त्याग एव इति नियमो दर्शितः योगत्रयसिद्धानां प्रेमविशेषरूपभक्त्याविष्टचित्तानां परमभागवतानां न किञ्चिद्गुणदोषाविति चोक्तमधुनाऽस्मिन्नध्याये त्रयाणां योगिनां स्वस्वधर्मोपदेशानुपादेयपदार्थव्युत्पत्तये देशादिपदार्थानां शुद्धयादिकं दर्शयति, तत्र तावत्प्रस्तुतयोगत्रयनिष्ठजनस्तुतिद्योतनाय तद्विमुखान्बुद्धिज्जन्दति, य इति ॥ १ ॥ प्रस्तुतयोगत्रयस्यो-
पयोग्यनुपयोगिनां पदार्थानां शुद्धयादिकं वक्तुं योगानां मध्ये यत्राधिकारस्तत्र निष्ठा गुणोऽन्यत्र निष्ठा दोष इत्यनुवदति, स्वे स्वे इति ॥ २ ॥ शुद्धयादिनिर्णयप्रयोजनमाह—शुद्धीति द्वाभ्याम् । शुद्धे प्रवृत्तिर्गुणः अशुद्धे तु दोषः एवम्भूतौ गुणदोषौ शुद्धप्रवृत्त्या शुभोऽर्थः अशुभप्रवृत्त्याऽशुभोऽनर्थः इत्येवम्भूतौ शुभाशुभौ बोधिरथेति दोषः । समाप्तेऽपि एकात्मकेष्वपि वस्तुषु देशादिषु शुद्धयशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयेते । विभज्य प्रतिपाद्येते तत्प्रतिपादनस्य प्रवृत्तिरूपं फलरूपं च प्रयोजनमुक्तं प्रयोजनान्तरमाह,

द्रव्यस्य विचिकित्सार्थम् ॥ ३ ॥ द्वयर्थम् किञ्चिद्वस्तु अशुद्धत्वेन किञ्चिच्च शुद्धत्वेन प्रतीयते तत्र यथोचितव्यवहारसिद्धयर्थं च कि
बहुनार्थं निर्वाहार्थं च धर्मरूपां धुरमुद्बहतां अयमाचारः दर्शितः ॥ ४ ॥ वस्तूनां समानेत्वं दर्शयति, भूमीति । भूतानां आब्रह्म-
स्थावरादीनां समष्टिव्यष्टीनामित्यर्थः । भूम्यादिनामकाः पञ्चधातवः एतदुपलक्षणं लिङ्गशरीरारम्भकानामिन्द्रियादीनाम् शारीराः
शरीरारम्भकाः समष्टिव्यष्टिदेहकारणानीत्यर्थः । भूम्याद्यात्मकं सर्वं समष्टिव्यष्टिरूपं जगदित्यर्थः । भूम्याद्याः किमात्मका इत्याकाङ्-
क्षायासाह, आत्मसंयुता इति आत्मना परमकारणेन मया संयुताः मदात्मका इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवम्भूतेषु समेष्वेकात्मकेषु वेदेन
नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि तत्तच्छरीरादीनि विषमाणि कल्पन्ते समर्थ्यन्ते किमर्थम् एतेषां क्षेत्रज्ञानां स्वार्थसिद्धये भोगमोक्ष-
सिद्धये ॥ ६ ॥ किञ्च मम वस्तूनामंशभूतानां मध्ये देशकालादिभावानाम् आदिना द्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मणां सङ्ग्रहः वेदेन गुणदोषौ
याग्यत्वायोग्यत्वे विधीयेते किमर्थम् मुमुक्षुभिर्निष्काममेव कर्म कर्तव्यं न तु काम्यमित्यादिकर्मणां नियमार्थम् ॥ ७ ॥ सङ्क्षेपतः
शुद्धयशुद्धी दर्शयति, अकृष्णसार इत्यष्टभिः । तत्र देशशुद्धयशुद्धयर्हदेशानां मध्ये अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचारशून्यः अशुचिः
कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठोऽपि सौवीरः सत्पुरुषषुक्तस्तद्व्यतिरिक्तोऽसौवीरः सः अशुचिः सत्पुरुषयुक्तस्तु सर्वोऽपि शुचिरेव 'सर्वे
पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते' इति वचनात् । कीटः अङ्गवङ्गकलिङ्गादिरसंस्कृतो म्लेच्छबहुलश्च ईरिणः उषरश्च एकवङ्गावः
तदशुचिर्भवेत्तदप्येषां शुचित्वमर्थोदुक्तमेव ॥ ८ ॥

गोस्वामिभूमिगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिध्वनधिकारिणाम् । कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषान्तरूपिताः ॥ १ ॥ तदेवं गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तम् । तत्र च ज्ञानभक्तिसिद्धानां न किञ्चिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो यथाशक्ति
नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः । तदकरणं निषिद्धकरणं च मलीमसकरणत्वाद्वापः । तन्निवर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं गुणः
विशुद्धसत्त्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानां तु श्रवणकोर्त्तनादिभक्तिरेव गुणः । तद्विरुद्धं
सर्वमुभयेषां दोष एवेत्युक्तम् । इदानीं ये तु न सिद्धा नापि साधकाः किन्तु केवलं काम्यकर्मप्रधानास्तेषां सकलगुणदोषान्तर-
पञ्चविध्यम् आदौ तानतिव्रहिर्मुखाग्निदति-य एतानिति । ये एतान् सदुक्तभक्त्यादिरूपान् मत्पथो मत्प्राप्तिमार्गान् हित्वा
चलैः अशान्ततया विषयेषु धावनस्वभावाः प्राणैरिन्द्रियैः क्षुदान् नश्वरत्वेन तुच्छान् विषयान् जुषन्तः सेवमाना
भजन्ति ते संसरन्ति, निखिलगुणदोषभाक्त्वेन नाना योनाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव कर्माभिः केचिद्गुणदोषभाजः
केचिन्नेति कुतो वैषम्यमित्याशङ्क्याधिकारभेदेन कल्पितावेव गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठावित्याशयेनाह-स्वे स्वे इति । विषयेयः
पराधिकारे स्थितिरूपो दोषः स्यात् उभयोर्गुणदोषयोरेव निश्चयः स्वरूपनिर्णयः ॥ २ ॥ अधिकारभेदेन गुणदोषकल्पनामेव
स्पष्टयति-शुद्धयशुद्धी इति । समानेष्वपि वस्तुषु तस्य द्रव्यादिषु तस्य द्रव्यादेर्विचिकित्सार्थं योग्यमयोग्यं वेति सन्देहद्वारा
स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थं शुद्धयशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वे । शुभाशुभौ तन्निमित्तार्थानर्थौ च विधीयेते
विमज्ज्य ज्ञाप्येते इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वाभाविकप्रवृत्तिसङ्कोचफलं दर्शयन्नुक्तमेव स्पष्टयति-धर्मार्थमिति । शुद्धमेवोपादेयं तेनैव
क्रयविक्रयव्यवहारः कर्त्तव्यः शुद्धव्यवहारोपाजितेन शुद्धेनैव यात्रा देहनिर्वाहश्च कर्त्तव्यस्ततो धर्म उत्पद्यते तेन शुभं सुखं
भवति । अशुद्धं निषिद्धं तु नोपादेयं तेन व्यवहारो न कर्त्तव्यः यतो शुद्धव्यवहारोपाजितेनाशुद्धेन देहनिर्वाहे अधर्म उत्पद्यते
तेन चाशुभं दुःखं भवतीति चाचारो धर्मरूपां धुरं भारमुद्बहतां नृणामर्थं मन्वादिरूपेण दर्शितं नामपि तदभिनिवेशो मा भूदित्यभि-
प्रेत्य समानेष्विति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति-भूमीति । त्रिभिः । आब्रह्मस्थावरादीनां भूतानां प्राणिनां भूम्यादयः पञ्चैव शारीराः
शरीरारम्भकाः धातवः धारयन्तीति धातवः । एवं देहतः साम्यमुक्तं जीवतोऽपि तदाह-आत्मसंयुता इति ॥ ५ ॥ एतेषां
प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मोदिपुरुषार्थसिद्धये हे उद्धव समेष्वपि धातुषु धातृशब्दहेतुषु विषमाणि ब्राह्मण-
क्षत्रियादिनामरूपाणि वेदेन कल्पन्त इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ न केवलं देहेष्वेव किन्तु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देन कर्त्रादीनां
सङ्ग्रहः । वस्तूनां द्रव्यादीनामपि हे सत्तम कर्मणां स्वाभाविकप्रवृत्तीनां नियमार्थं सङ्कोचार्थमेव मम मया वेदरूपेण गुणदोषौ
विधीयेते ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्धयशुद्धिमूलत्वाच्छुद्धयशुद्धी प्रपञ्चयति-अकृष्णसार इत्यष्टभिः देशानां
मध्ये अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः अशुचिर्भवेत् । तत्राप्यब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिरहितोऽत्यन्तमशुचिः । कृष्णसारः कृष्णमृग-
सञ्चारवानपि च असौ वीरः सुवीराः सत्पुरुषास्तद्व्यतिरिक्ताः कीकटादिरप्यशुचिः । कीकटदेशो मगधाङ्गवङ्गकलिङ्गादिः
'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सोराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मृतेः । असंस्कृतः म्लेच्छादिवहुलः सम्मार्ज-
नादिरहितः ईरिणमुषरमेकवङ्गावः एतद्व्यतिरिक्तः कृष्णमृगसत्पुरुषादियुक्तस्तु शुचिरित्यथोदुक्तं ज्ञेयम् । 'सर्वे पुण्यतमो देशः
सत्पात्रं यत्र लभ्यते' इति वचनात् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाद्यर्थविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भक्तिज्ञानक्रियास्वेकविशेषे स्वतन्त्राकारिणाम् । द्रव्यदेशादिकगुणदोषा उक्ता हि कामिनाम् ॥ १ ॥

‘कर्मणां जात्यशुद्धानाम्’ अनेन नियमः कृतः, ‘गुणदोषविधानेन सद्धानां त्याजनेच्छया’ इत्यशुद्धानां कर्मणां सद्धानां च त्याग्यस्वेच्छया शुद्धानां तेषां मुमुक्षोर्युपादेयत्वं सूचितम् । तत्र के पुनस्ते कर्मादयः शुद्धा अशुद्धाश्चेत्यभिप्रायमालक्ष्य तावन्निरवधुस्तावत्स्वाधिकारनिष्ठाविपरीतनिष्ठैव दोषाः, स एवाशुद्ध्यावहस्तत्फलं तु संसार इत्याह य इति द्वाभ्याम् । य एतानिति । ये एतान् भक्तिज्ञानक्रियात्मकान्, मत्पथः गर्भजन्मजरामरणानेकसांसारिकदुःखसागरनिमग्नान् जीवानवलोकयानुजिघृक्षया मदाराधनोपयुक्तकरणकलेवरशास्त्रादिकं प्रयच्छतो मम पन्थानो मार्गस्तान्, मत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगात्मकान् मार्गानित्यर्थः । हित्वा जलैरस्थिरैः प्राणैरिन्द्रियैः, क्षुद्रानतिनिष्ठान् कामान् शब्दादिविषयान्, जुषन्तः सेवमानाः भवन्ति ते संसरन्ति । सांसारिकदुःखतरणोपायाश्च हि करणकलेवरादीन् प्रयच्छतो मत्तो जातस्य मनुष्यमात्रस्य महुपदिष्टस्वस्ववर्णाभ्याचितेषु साक्षात्परपरया वा मत्प्राप्तिसाधनेष्वधिकारस्तमिममधिकारं त्यक्त्वा ये केवलं क्षुद्रकासपरास्ते पुनः संसरन्तोऽन्ततः स्थावरतां प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ १ ॥ मनुष्यमात्रस्य क्षुद्रकामाभितिवेशः संसारवहत्वादोष एवेत्यभिप्रेत्योक्तं वचः पुनः पठति स्वे स्वेऽधिकार इति । स्वे स्वे स्वस्ववर्णानुरूपे, अधिकारे धर्म, या निष्ठा सः गुणः परिकीर्तितः विपर्ययः तु दोषः स्यात् । उभयोर्गुणदोषयोः एषः निश्चयो निर्णयः स्वरूपनिर्णय इत्यर्थः ॥ २ ॥ विवक्षितस्य शुद्धयशुद्धिविभागस्य तावत् प्रयोजनं वदंस्तं प्रतिजानीते । शुद्धयशुद्धीति । वस्तुषु देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मरूपेषु पदार्थेषु समानेषु अपि, पञ्चभूताद्यात्मकत्वेन समानाकारेषु सत्स्वपि अपीत्यनेन व्यर्थोऽयं शुद्धयशुद्धिविभाग इत्याशङ्का निरस्ता । विचिकित्सार्थं इदं योग्यमिदमयोग्यं चेति संवेदनवृत्तिद्वारा स्वाभाविक-प्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः । द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी योग्यायोग्यत्वे, गुणदोषौ । शुभाशुभौ च विधीयेते विभज्य ज्ञाप्येते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ किञ्च । धर्मार्थमिति । हे अनघ उद्धव, धर्मार्थं, व्यवहारार्थं यात्रार्थं, च अपि, तत्र शुद्धयशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाधर्मः इति बोधयितुं व्यवहारार्थं इदमुपादेयमिदमनुपादेयमिति व्यवहारं बोधयितुं, यात्रार्थं धर्मो धर्मविरोधेन तदुपयुक्तशरीरसंरक्षणार्थं दोषवत्त्वेऽप्यापत्सु शरीरनिर्वाहसाधनोपादाने न प्रापमधिकोपादाने पापमिति च बोधयितुं, धर्मं स्वाधिकारात्मकधर्मरूपां धुरं भारं, उद्धतामुद्धोदुमिच्छतां पुंसां, मया अयं, आचारः शुद्धयशुद्धिविभागपूर्वकप्रवृत्तिरूपः सद्भावः, दर्शितः ज्ञापितः । एतत्सर्वं शुद्धयशुद्धिविवेकादिना संभवतीति भावः ॥ ४ ॥ ‘शुद्धयशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु’ इति प्रतिज्ञातमेव प्रपञ्चयति भूमीति त्रिभिः । भूम्यन्वगतीति । आग्राह्यावरादीनां, भूतानां प्राणिनां, शरीराः शरीरारम्भकाः, भूमिश्च अम्बु च अग्निश्च अनिलश्च आकाशश्च ते पञ्च धातवः आत्मसंयुताः अन्तरात्मभूतेन मया संयुक्ताः सन्ति । सर्वे भावाश्चिदचिद्विभक्तत्वेन तत्त्वत्रयात्मका इत्यर्थः । अनेन समानेष्वपि विवक्षितं साम्यं स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥ समानेष्वपीत्यशब्देनावान्तरवैषम्यमपि शुद्धयशुद्धिविभागज्ञापनप्रयोजकमस्तीति सूचितं तद्विवृणोति । वेदेनेति । हे उद्धव, समेष्वपि उक्तरीत्या ब्रह्मादिस्थावराण्येषु भावेषु पञ्चभूतात्मकत्वेन समानतयावस्थितेषु सत्स्वपि । धातुषु तच्छरीरारम्भकेषु भूम्यादिपञ्चभूतेषु, विषमाणि विविधत्वाद्विषमतावन्ति सामरूपाणि नामानि रूपाणि चेत्यर्थः । वेदेन करणेन धात्रेति शेषः । एतेषां संसारिणां जीवानां, स्वार्थसिद्धये चतुर्वर्गसिद्धयर्थमित्यर्थः । कल्पयस्ते । विधाता हि मनसि स्मृत्तिमापन्नान् देवमनुष्यादिवाचकशब्दान् वेदादवगत्य एतेषामाकारा एवविधा इति चावबुद्धय तदाकारांस्तान् सृजतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः’ इति । स्मृतिरपि । ‘नामरूपपञ्चभूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाहौ देवादीनां चकार सः’ इति ॥ ६ ॥ ततः किमत आह । ज्ञेरोति । हे सत्तम, देशकालादिभावानां भवन्तीति भावास्तेषां, देशकालादिरूपेण सतामित्यर्थः । आदिशब्देन द्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मसंग्रहः, वस्तूनां गुणदोषौ श्रेयस्त्वाश्रेयस्त्वे शुद्धयशुद्धीति यावत् शुद्धयशुद्धी विधीयेत इत्युपक्रमान् । कर्मणां देशकालनिष्ठानां नियमार्थं संकोचार्थं विपरीताधिकारवर्जनेन स्वस्वाधिकारणामनुष्ठानार्थमित्यर्थः । मम मया, विधीयेते विविच्य ज्ञाप्येते ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञाते शुद्धयशुद्धी विदधाति अकृष्णसार इत्यादिना । अकृष्णेति । देशानां मध्ये, अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचाररहितः देशः, तथा अन्नहाण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यश्च । अशुचिः भवेत्, कृष्णमृगप्रचार-सहितः ब्राह्मणभक्तियुक्तश्च देशः शुचिरित्यर्थः । कृष्णसारोऽपि कृष्णमृगसंचारसहितोऽपि, सुवीराः सत्पुरुषा एव सौवीरा न विद्यन्ते सौवीरा यस्मिन्स चासौ कीकटश्च असंस्कृतश्च ईरिणश्च तत्समाहारः, अशुचिः, सौवीरः कीकटोऽपि शुचिरिति बोध्यम् । असंस्कृतो म्लेच्छभूयिष्ठो देशः । ईरिणमूषरदेशः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

गुण-दोष-व्यवस्था का स्वरूप और रहस्य

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्रिय उद्धव ! मेरी प्राप्ति के तीन मार्ग हैं—भक्तियोग, ज्ञानयोग और कर्मयोग । जो इन्हें छोड़कर चञ्चल इन्द्रियों के द्वारा क्षुद्र भोग भोगते रहते हैं, वे बार-बार जन्म-मृत्युरूप संसार के चक्कर में भटकते रहते हैं ॥ १ ॥

अपने-अपने अधिकार के अनुसार धर्म में ढढ़ निष्ठा रखना ही गुण कहा गया है और इसके विपरीत अनधिकार चेष्टा करना दोष है। तात्पर्य यह कि गुण और दोष दोनों की व्यवस्था अधिकार के अनुसार की जाती है, किसी वस्तु के अनुसार नहीं ॥ २ ॥ वस्तुओं के समान होने पर भी शुद्धि-अशुद्धि, गुण-दोष और शुभ-अशुभ आदि का जो विधान किया जाता है, उसका अभिप्राय यह है कि पदार्थ का ठीक ठीक निरीक्षण-परीक्षण हो सके और उनमें सन्देह उत्पन्न करके कि यह योग्य है कि अयोग्य, स्वाभाविक प्रवृत्तियों को नियन्त्रित-संकुचित किया जा सके ॥ ३ ॥ उनके द्वारा धर्म सम्पादन कर सके, समाज का व्यवहार ठीक-ठीक चला सके और अपने व्यक्तिगत जीवन के निर्वोह में भी सुविधा हो। इससे यह लाभ भी है कि मनुष्य अपनी वासनामूलक सहज प्रवृत्तियों के द्वारा इनके जाल में न फँसकर शास्त्रानुसार अपने जीवन को नियन्त्रित और मनको बशीभूत कर लेता है। निरूप्य उद्धव ! यह आचार मैंने ही मनु आदि का रूप धारण करके धर्म का भार ढोने वाले कर्मजनों के लिये उपदेश किया है ॥ ४ ॥ पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश-ये पञ्चभूत ही ब्रह्मा से लेकर पर्वत-वृक्षपर्यन्त सभी प्राणियों के शरीरों के मूल कारण हैं। इस तरह वे सब शरीर की दृष्टि से तो समान हैं ही, सबका आत्मा भी एक ही है ॥ ५ ॥ प्रिय उद्धव ! यद्यपि सबके शरीरों के पञ्चभूत समान हैं; फिर भी वेदों ने इनके वर्णाश्रम आदि अलग-अलग नाम और रूप इसलिये बना दिये हैं कि ये अपनी वासनामूलक प्रवृत्तियों को संकुचित करके-नियन्त्रित करके धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष-इन चारों पुरुषार्थों को सिद्ध कर सकें ॥ ६ ॥ साधुश्रेष्ठ ! देश, काल, फल, निमित्त, अधिकारी और धान्य आदि वस्तुओं के गुण-दोषों का विधान भी मेरे द्वारा इसीलिये किया गया है कि कर्मों में लोगों की उच्छृङ्खल प्रवृत्ति न हो, मर्यादा का भङ्ग न होने पावे ॥ ७ ॥ देशों में वह देश अपवित्र है, जिसमें कृष्णसार मृग न हो और जिसके निवासी ब्राह्मणभक्त न हों। कृष्णसार मृग के होने पर भी, केवल उन प्रदेशों को छोड़कर जहाँ संत पुरुष रहते हैं, कीकट देश अपवित्र ही है। संस्काररहित और ऊसर आदि स्थान भी अपवित्र ही होते हैं ॥ ८ ॥

कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा । यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥

द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च । संस्कारेण च कालेन महत्त्वालपतयाथवा ॥ १० ॥

शक्त्याशक्त्याथवा बुद्ध्या समुद्ध्या च यदात्मने । अथ कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

धान्यदार्वास्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम् । कालवाय्वग्निसृक्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—द्रव्यतः स्वतः एव वा कर्मण्यः कालः गुणवान् यतः कर्म निवर्तते सः अकर्मकः (कालः अत एव) दोषः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी द्रव्येण वचनेन संस्कारेण अथ कालेन अथवा महत्त्वालपतया ॥ १० ॥ शक्त्या अशक्त्या अथवा बुद्ध्या समुद्ध्या (एते) आत्मने यत् अथ कुर्वन्ति (तत्) देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥ धान्यदार्वास्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम् पार्थिवानां युतायुतैः कालवाय्वग्निसृक्तोयैः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कालस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति । कर्मण्य इति । द्रव्यतो द्रव्यसंपत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्लादिर्यः कर्मण्यः कर्मार्हः स कालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान् शुद्ध इत्यर्थः । यतो यस्मिन्द्रव्यालाभेन वा राष्ट्रविप्लवादिना वा कर्म निवर्तते । यश्च सूतकादौ दशाहादिलक्षणोऽकर्मकः कर्मोत्तर्हः स्मृतः स कालो दोषः । अशुद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्धयशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः । द्रव्येण तोयादिना शुद्धिर्मुत्रादिना त्वशुद्धिः । वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहो शुद्धमित्येवंरूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिर्विपरीतेनाशुद्धिः । संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिरवघ्राणादिना त्वशुद्धिः । कालेन दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः । “काले मेघोदकं प्राह” वच्यं तु उग्रहमेव हि । अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते । विपरीतेनाशुद्धिर्भुषिताम्नादेरशुद्धिः अत्यजाद्युपहतानां तडागाद्युदकानां महत्त्वालपत्त्याभ्यां शुद्धयशुद्धी ॥ १० ॥ शक्त्याशक्त्या सूर्योपरागादिसूतकाम्नादेः शक्तान्प्रत्यशुद्धिरशक्तान्प्रति शुद्धिः । बुद्ध्या पुत्रजननादौ दशाहाद्वह्निर्ज्ञानेन शुद्धिरतर्ज्ञानेनाशुद्धिः । समुद्ध्या जीर्णमलवद्वस्त्रादेः समुद्धं प्रत्यशुद्धिर्दरिद्रं प्रति शुद्धिः । तत्रापि विशेषमाह । यदिति । एते च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदथ कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथा यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः । तथाहि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति न तु चौराद्याकुले । तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव कुर्वन्ति

न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति । तथा च स्मृतिः देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ।” इति ॥ ११ ॥ द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकरूपैव । द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुपैति तां प्रपंचयति । धान्येति । दारु लौकिकं ग्रहचमसादि च । अस्थि गजदंतादि । रसास्तैलघृतादयः । तैजसाः सुवर्णादयः । तेषां पार्थिवानां च रथ्याकर्दमघटेष्टकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः । तत्रापि काकांज्याद्युपघाततत्तारतम्येन देशकालावस्थानुसारेणैव एतैरन्यैर्वा युतायुतेर्मिलितेः केवलैश्च । कालस्य पुनर्महर्षणं युतत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आदिना मृतकादिप्रहः इत्यर्थ इति—“यस्मिन्काले शुभं कर्म स कालः शुद्ध ईरित” इत्युक्तेरिति भावः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य ताम्रादेः । आदिनाम्लादिप्रहः । पुनरादिना श्लेष्मादिप्रहः । वचनेनार्वाक्येन । यथास्त्रास्त्रादिपात्रं यतेः शुद्धं तदितरेषामशुद्धम् । तथाहि—‘अलाबुदोरुपात्रं वा मृन्मयं वैणवं तथा । एतानि यतिपात्राणि नेतरेषां कदाचन ।’ इत्यादिस्मृतिवचनेन शुद्धिरशुद्धिश्च । एवं मृगचर्मेशंखादेर्वचनेन शुद्धिस्तदितरचर्मस्थयादेर्वचनेनैवाशुद्धिः । आदिना गलितपत्रापाकरणादिप्रहः । द्वितीयादिना पत्रादिप्रहः । यस्मात्कस्माद्रूढीतं पुष्पादि प्रोक्षयित्वा तेनार्चनादि कुर्यात् । बिल्वपत्रतुलसीकुशपत्राणि च द्विजेतरानीतानि न गृहीयात् । ‘तुलसी-बिल्वपत्राणि कुशपत्राणि वा द्विजः । द्विजानीतानि गृहीयाद्देवे पित्र्ये च कर्मेणि ।’ इत्युक्तेः । अवघ्राणं गंधोपादानम् । आदिनागो-परिस्थापनादिप्रहः । काले वर्षतौ । अकाले वर्षतुर्भिन्नकाले । आदिना त्र्यहादिप्रहः । द्वितीयादीनां सूतकादिप्रहः । ‘विप्रः शुद्धयेदशा-हेनद्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ।’ एवम्—‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नानमात्रेण गोत्रजाः ।’ इत्यादि । विपरीतेन उक्तविपर्ययेण । पर्युषितमत्र राज्यंतरितम् । आदिना जलादिप्रहः । ‘वर्ष्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ष्यं पर्युषितं जलम् । अवर्ष्यं जह्नुवीतोयं तुलसीबिल्वपद्मकम् ।’ इत्याद्युक्तेः । आदिना वाप्यादिप्रहः । अल्पत्वं च सहस्रघटन्यूनत्वं तडागाद्येकदेशस्थत्वं वा “तत्राक्षोभ्यतडागानि नदी वाप्यः सरांसि च । कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ।” इति वैचलोक्तेः ॥ १० ॥ सूर्योपरागादीनां यत्सूतकं तत्रस्थं यत्पक्वादि । अत्राद्यादिपदेन चन्द्रोपराग्रहः । द्वितीयेन तोयादिप्रहः । “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत भृतमन्नं परित्यजेत् ।” इति मेघातिथिः । तत्रापि शुद्धयशुद्धिविचारेऽपि । अद्य दोषम् । देशावस्थानुरोधेन शौचं कार्यमित्यत्र स्मृतिं प्रमाणयति—तथा चेति । आत्मानं शरीरं, द्रव्यं मृत्तोयादि, तत्प्रयोजनं तदुत्पादितां शुद्धिम् । एतावतेयती शुद्धिः स्यादित्यतोऽधिकं न ग्राह्यम् । उपपत्तिं यदि तुलसीमूलदेशस्थमृदेव पुनाति तर्हि तुलसीपत्रादि कथं न पुनाति पुनात्येवेत्येवंरूपां युक्तिं च । अवस्थां बालरोगादि ‘बालानां प्रोक्षणाच्छुद्धिरातीनामच्युतस्मृतेः’ इत्यादिस्मरणान्नशुचिबालार्तवृद्धानां पावित्र्यार्थं शीततो यस्नानादावाग्रहः कार्य इति बोधाय-नोक्तस्मृतिपदार्थः । यद्वा—द्रव्यं तत्तद्देशीयमृज्जलादि तेनैव शौचादिकार्यम् । न तु गिरिष्ठस्तदधोदेशांतरीयमृज्जलाद्यपेक्षेतेत्यर्थः । तदुक्तं मरीचिना—‘येषु देशेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः । तत्रत्यं नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । यत्र देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या च तत्रैव मृत्तिका । तत्र तान्येव गृहीयात्तत्रत्यैरेव मानवैः ।’ इति । दीपिका—स्मृत्यर्थस्तु—देशं निर्भयदेशं, कालं महर्षादिदोषशून्यम्, आत्मानं ब्राह्मणादिरूपं, द्रव्यमल्पबहुधान्यादिरूपं, द्रव्यप्रयोजनं च यदि पक्वादि विवाहादौ भोजनादिप्रयोजनं सद्य उपस्थितं तर्हि ‘तन्मात्रद्रव्यमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति’ इत्युक्तेः । उपपत्तिं युक्तिम् । यथा—प्रोक्षणमात्रेण पुस्तकशुद्धिर्न तु प्रक्षालनतापनादिना मूलभाशापत्तेः, इति शौचान्यथानुपपत्त्या प्रोक्षणमात्रमेव तच्छौधकं कल्प्यते । अवस्थां बालाद्यवस्थाम् । यथा—अहस्तः च कन्यासु बालेषु च विशोधनम्’ अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दाना-त्प्राक् अहोरात्रं विशोधनं सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । ‘अप्रप्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञाय’ इति वसिष्ठ-वचनात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसंस्कारे सत्येवाहोरात्रं विशोधनम् । एवम् ‘वृद्धबालातुरान्विना’ इत्युक्तेः सूतकादौ तेषां शुद्धि-र्विज्ञेया ॥ ११ ॥ तत्र तासु शुद्धिषु । वचनादीहादिनाकालादिप्रहः । लौकिकं पाकाद्यर्थानीतम् । ग्रहचमसादीनि यज्ञपात्राणि । आदिना प्राशिन्नादिप्रहः । आदिना शंखादिप्रहः । यथायथं स्मृत्युक्त्यनुसारेण । तत्रापि कालादिना शोधनेपि । यावत्स्थलकाला-दिभिरशोधितं तावदेव शोधयेदित्यर्थः । एतैः कालादिभिः । अन्यैः फेनिलादिभिः । तथाहि मनुः—‘मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि । चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन च । चरुणां स्रक्खुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा । स्याच्छूर्पशकटानां च मुञ्जलोलखलस्य च । अग्निस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन स्वल्पानामग्निरेव विधीयते । चैलवचचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरित्यते । प्रोक्षणावृणकाष्ठानि पलालश्च विशुद्ध्यति । मार्जनो-पाकजनैर्वैदम पुनः पाकेन मृन्मयम् ।’ उपांजनं लेपनम् । वायुः—‘मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशंखपलस्य सिद्धार्थानां तु कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।’ बोधायनः—‘आसनं शयनं यानं नावः पंथास्तृणानि च । मारुताक्रेण शुद्ध्यन्ति पक्षेष्टिकचितानि च । आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचोऽन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनी च ।’ इति । ‘सुवर्णरूप्यशंखादमशुक्तिरत्नमयानि

च । कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च । निर्लेपाणि च । शुद्ध्यन्ति केवलेनोदकेन च ।' हारीतस्तु—'अद्भिः कांचनरत्नानाम्' तद्गुर्वर्णयोगात् । स्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगोधूमकलायमाषगोमयचूर्णैर्गौरोचनाद्भिः प्रक्षालनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां, भस्मना कांस्यानां, शाणघर्षणैः शैलानां, शिलावघर्षणमार्जनैर्मणिमयानां निर्लेखनैर्दारुमयानां पुनः पाकेन मृन्मयानां, गोमयगोमूत्रैर्वणु-दलानां, गोवालरज्ज्वा सोदकया फलपात्राणां, मार्जनं कमण्डलूनां यतिशत्राणां च, क्षारोदकाभ्यां कार्पाशणमयानां, पुत्रजी-वारिष्टकैः क्षौमदुकूलानां, पुत्रजीवोदश्विद्विज्जीनानां, श्रीफलयुतश्वेतसर्पैः कौशेयानाम्, उदश्विद्वल्मीकमृत्तिकया सर्षपैरुर्णानां, स्नेहसक्तुकुलमषोद्धर्तनैर्गुरुणाम् । 'पकान्नं तु गवाघ्रातं मक्षिकाकेशदूषितम् । छागाघ्रातं च तत्कृत्वा शोध्यं रत्नान्बुभिसह ।' मनुः—'देवद्रोण्यां विवाहे च यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च यत्स्पृष्टं तदन्नं नैव दुष्यति । तन्मात्रमन्नमुद्धस्य शेषं संस्कार-महति । धान्यानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रव्याणामग्नितापनात् ।' शातातपः—'गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ।' देवलः—'दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापनम् । पर्जन्यवर्षणं चैव शौचं पंचविधं स्मृतम् । सूर्येन्दु-रश्मिपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गवां मूत्रपुरीषेण शुष्यत्याप इति स्मृतिः ।' इति गुरुः । विष्णुः—'वेदमंत्राः कुशाश्चैव ब्राह्मणाश्च हुताशनः । नैते निर्माल्यतां यांति क्रियमाणाः पुनः पुनः ।' अस्यापवादमाह स एव—'मंत्राः शुद्धेषु निर्माल्या ब्राह्मणाः प्रेतभोजने । कुशाः पिडेषु निर्माल्याश्चितायां च हुताशनः ।' इत्यलमतिप्रपञ्चेन । दीपिका—तत्र द्रव्यशुद्धौ । तां द्रव्यतः शुद्धिम् । यथायथं धर्मशास्त्रानुसारेण । तत्र धान्यानां शुद्धिः प्रोक्षणात् । यथाह बोधायनः—'प्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च । तन्मात्रस्या-पहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा ।' इति । लौकिककाष्ठस्य तक्षणादिना 'काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मद्रोमयजलैरपि' इति यावज्जबल्लयोक्तेः । गजदन्तादेस्तु गोमूत्रादिभिः 'गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः' इति यमोक्तेः, 'सिद्धार्थकानां कल्केन दंशशृंगमयस्य च । गोवालैः फलपात्राणामस्थनां ।' स्याच्छुद्ध्यवत्तथा ।' इति शंखोक्तेश्च । तैलघृतादीनां तु श्रपणादिना 'श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गौरसस्य च । भांडानि क्षालयेदद्भिः शाकमूलफलानि च ।' इति शंखोक्तेः । अत्र चातु घृततैलयोरपि प्लावनम् । प्लावनं वस्त्रांतरित-पात्रे प्रक्षेपः । तस्मिन्नेव पात्रे यथा तद्वह्निर्निःसरति तथा तज्जातीयद्रव्येण पूरणं वा । सुवर्णादीनां च जलादिना 'सुवर्णरूप्यशंखा-श्मशुक्तिरत्नमयानि च । कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च । निर्लेपाणि च शुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन च । शुद्धोच्छिष्टानि शोष्यानि त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः ।' इति ब्राह्मादित्यपुराणोक्तेः । रथ्या राजमार्गस्तस्या मारुतार्कादिना शुद्धिः । 'आसनं शयनं यानं नावः पंथास्तृणानि च । मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ।' इति बोधायनः । एवं कर्दमस्यापि । घटादेस्तु—'मृन्मयानां तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते' इति देवलः 'पुनः पाकेन मृन्मयम्' इति मनुयाजबल्लयौ । चर्मणां तु 'ऊष्माजिनानां वातैश्च' इति यमोक्तेः । तत्रापि पूर्वोक्तशुद्धावपि । एतैः कालादिभिरन्यैश्च गौरसर्षपादिभिः कार्पासिकवस्त्रादीनां शुद्धिः । युतैः यथा-तैजसानां मृत्तोयादिभिः । अयुतैरेकेनैव यथोर्णातन्तूनां केवलवायुनेति ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कर्मण्य इति । द्रव्यतो द्रव्यसंपत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्लादिर्यः कर्मण्यः कर्माहः स कालोऽकर्मकः कर्मनिर्हः यस्मिन् द्रव्यालाभेन वा राष्ट्रविप्लवादिना सूतकादिसंचारेण वाऽरब्धमपि कर्म निवर्तते न समाप्यते सः कालोऽकर्मकः कर्मनिर्हः अत एव दोष अशुद्धः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्येति युगम् । द्रव्यस्य वस्त्रोदेर्द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः । असुद्धमूत्रादिनात्वशुद्धिः वचनेनेति । शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहे शुद्धमित्येवरूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः । अशुद्धमिति विपरीतवचनेनाशुद्धिः । संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन । "काले मेघोदकं प्राह्यं वस्यं तु त्रयहमेव हि । अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ।" इति दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिर्विपरीतेनाशुद्धिः अन्यजाद्युपहतानां तटाकानां महत्त्वाच्छुद्धिः पर्युषितान्नादेरशुद्धिः । अल्पत्वाच्चशुद्धिः । शक्त्याशक्त्येति । यथा शक्तस्य स्नानादिनैव शुद्धिः ष्वरादिना अशक्तस्य तु स्नानादि-विनाषिशुद्धिः । बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्विहर्जनेन शुद्धिः अन्तर्हाने त्वशुद्धिः । समुद्धयेति । सूतकान्नादेः समुद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति तु शुद्धिः । तत्रापि विशेषमाह । यदिति एते हि द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदघं कुर्वन्ति तद् शावस्थानुसारत एव । यथा यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः । तथा हि निर्भय एव देशे स्नानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति चोरव्याघ्रादिभयाकुले देशे तु स्नानादिविनाषि शुद्धिरेव । तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव ते स्नानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति । बाल्यरोगाद्यवस्थायां तु तद्विनाषि नाशुद्धिः । हि शब्देनात्र शास्त्रप्रसिद्धिं सूचयति । तथा च स्मृतिः । "देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ।" इति ॥ १०-११ ॥ द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकरूपैव । द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुषेति तां प्रपञ्चयति—धान्येति । धान्यादीनां रसादीनां पार्थिवानां युतायुतैः कालवाय्वादिभिः शुद्धिरित्यन्वयः । तत्र धान्यस्य वाय्वातपादिना शुद्धिरित्यन्वयः । दारूणां काष्ठानां लौकिकानां वैदिकानां ग्रहचमसादीनां च मृत्तोया-भ्यामत्यन्तामेघ्योपहतानां तु तत्क्षणेन शुद्धिः । अस्थनां गजदन्तादीनां वाय्वातपादिना शुद्धिः । तन्तुरचितवस्त्राणां तोयेन

शुद्धिः । रसस्य क्षीरघृतमध्वादेः केशादिशोधनेन तापादिना च । तैजसानां सुवर्णादीनां क्षालनदाहादिना । चर्मणां तैलेन । अन्येषामपि पार्थिवानां रथ्याकर्मघटेष्टकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः । तत्रापि काकान्त्यजाद्युपघाततारतम्येन देशकालाद्यनुसारेणैव । एतैरन्यैश्च युतायुतैः मृत्तोयादिभिर्मिलितैः केवलैश्च शुद्धिः । यथा तैजसानां मृत्तोयाग्निभिः । ऊर्णायाः केवलेन वायुनेति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

द्रव्यसम्पत्त्येति “पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम्” इति स्मृतेः द्रव्यसम्पत्तिश्चेन्नाडीच्छेदनात् पूर्वं पुत्रजन्म-
कालो दानकर्मार्हः पूर्वाह्ण इति स्वत एव जपादिकर्मार्हः । तस्मिन् दानजपादिकर्मणि यस्मिन्काले यश्चेत्यध्याहृतम् अन्यथा-
नन्वथापत्तेः ॥ ९ ॥ पर्युषिताज्जोदरशुद्धिरपि कालेनैव ज्ञेया । तत्रापि निरुक्तं शुद्धयशुद्धिव्यवस्थायामपि ॥ १० ॥ तथाहि ।
देशावस्थानुसारमेव दर्शयति तथाच बोधायनस्मृतिः । देशं निर्भयदेशं कालं महर्ष्यादिदोषशून्यम् आत्मानं ब्राह्मणादिरूपम् । द्रव्यम्
अल्पबहुधान्यादिरूपम् । द्रव्यप्रयोजनमिति यदि पक्वान्नादेर्विवाहादौ भोजनादि प्रयोजनं सदा उपस्थितं तर्हि “तन्मात्रद्रव्य-
मुद्भृद्यशेषं संस्कारमर्हति” इत्युक्तेः । उपपत्तिं युक्तिं यथा प्रोक्षणमात्रेण पुस्तकशुद्धिर्नतु प्रक्षालनतापनादिना मूलनाशपत्तेः इति
शौचान्यथानुपपत्त्या प्रोक्षणमात्रमेव तच्छोभकं कल्प्यते । अवस्थां बाल्याद्यवस्थां यथा अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।
अदत्ताः अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात् प्राक् अहोरात्रविशेषेण शुद्धिकारणं सपिण्डानां सापिण्डचञ्चकन्यानां
त्रिपुरुषपर्यन्तमेव अप्रप्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषां विज्ञाय इति वसिष्ठवचनात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निस्संस्कारे सत्येकाहो
विशोधनम् । एवं वृद्धबालातुरान् विनेत्युक्तेः सूतकादौ तेषां शुद्धिर्विज्ञेया ॥ ११ ॥ तत्र द्रव्यशुद्धौ । तां द्रव्यतः शुद्धिम् ग्रहचमसादि
च यज्ञीयपात्रम् । यथायथं धर्मशास्त्रानुसारेण तत्र धान्यानां शुद्धिः प्रोक्षणात् यथाह बोधायनः । “ब्रीहयः प्रोक्षणादग्निः शाकमूल-
फलानि च । तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा” इति । लौकिककाष्ठस्य शुद्धिस्तक्षणादिना अथाह याज्ञवल्क्यः “काष्ठानां
तक्षणाच्छुद्धिर्द्रोमयजलेरपि” इति गजदन्तादेस्तु गोमूत्रादिभिः शुद्धिः । यथाह यमः । “गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमानां गौरसर्वपैः”
इति । शङ्खश्च । सिद्धार्थकानां कल्केन दन्तशृङ्गमयस्य च । गोबालैः फलपात्राणामस्थनां स्याच्छृङ्गवत्तया” इति । तैलघृतादीनाञ्च
शुद्धिः श्रवणादिना । यथाह शङ्खः । “स्त्रवणं घृततैलानां प्लवनं गौरसस्य च । भाण्डानि क्षालयेदग्निः शाकमूलफलानि च” इति
चकारस्तु घृततैलयोरपि प्लावनमभिधत्ते । प्लावनं वस्त्रान्तरितपात्रे प्रक्षेपः तस्मिन्नेव पात्रे यथा तद्वहिर्निःसरति तथा तज्जातीयद्रव्येण
पूरणं वा सुवर्णादीनां च शुद्धिर्जलादिना । यथादित्यपुराणे ब्राह्मे च । “सुवर्णरूप्यशङ्खाश्च शुक्तिरन्नमयानि च । कांस्यायस्तान्नरैत्यानि
त्रपुसीसमयानि च । निर्लेपानि च शुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन च । शूद्रोच्छिष्टानि शोभ्यानि त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः” इति ।
रथ्येत्यादि तत्र रथ्या राजमार्गस्तस्याः शुद्धिः मारुताकादिना । यथाह बोधायनः—“आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।
मारुताकेण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च” इति एवं कर्मस्यापि । घटादेस्तु शुद्धिः दहनादिना । यथाह देवलः । मृण्मयानान्तु
पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यत” इति । मनुयाज्ञवल्क्यौ । पुनः पाकेन मृण्मयमिति पुनः पाकान् महीमयमिति । मूलोक्तचर्मणां
शुद्धिस्तु वातादिना । यथाह यमः । कृष्णाजिनानां वातैश्च” इति । तत्रापि पूर्वोक्तशुद्धावपि एतैः कालादिभिरन्यैश्च गौरसर्वधान्य-
कल्कादिभिः कार्पासिकसूत्रनिर्मितवस्त्रादीनां शुद्धिः युतैर्द्वित्रिमिलितैर्युतैरेकैकजलादिभिरपि । कालेन शुद्धिः काले मेघोदकं
प्राह्ममित्यादिना यद्यप्युक्ता तथापि कालस्य पुनर्ग्रहणं जलवाय्वादिशुद्धौ कालस्य व्यापकत्वदर्शनार्थं सर्वशोधकाश्रयत्वात् “जगता-
माश्रयो हि सः” इत्युक्तेः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

गुणवांश्च कालः कर्मण्यः देशकालयोः कर्मण्यता च द्रव्यान्तरसम्बन्धाद्वा स्वतो भवति मथुरादेशस्य जयन्त्यादिकालस्य
च भगवज्जन्मयोगात् गुणवत्त्वं यत इति निवर्तते अनिवृत्तम् प्रकृतसम्भवं कर्मण्यदोष इत्यर्थः ॥ ९ ॥ द्रव्येण आतपादिना वचनेन
शास्त्रबलेन अल्पकालेन अनतित्रिप्रकृष्टकालेन वर्तते संस्कारेण यथा प्रोक्षणेन भूशुद्धिः महत्त्वाल्पतया यथा नदीजलस्य महत्त्वा-
त्पृथिवीजलस्याल्पत्वाच्च तत्संसर्गेऽपि नदीजलस्य शुद्धिः ॥ १० ॥ शक्त्या मन्त्रादिशक्त्या शुद्धिः आतुरस्य वाक्यशुद्धिः ब्राह्मण-
वाक्येन शुद्धिः समुद्भूया समृद्धिरुत्सवस्ततः शुद्धिः अलं पर्याप्तं देशावस्था राष्ट्रशोभः ॥ ११ ॥ धान्येति धान्यस्य वाय्वातपादिना
शुद्धिः दारुणो मृत्तोयाभ्याम् अत्यन्तोपहतौ तक्षणाद्वा अस्थनामपि वाय्वातपशोषणाच्छुद्धिः तत्र शुद्धिर्यथा आर्द्रस्पर्शतः शुष्कास्थि-
स्पर्शं प्रायश्चित्तं न नव्यनिबन्धनं तन्तुशुद्धिस्तोयै रसस्य क्षीरादेः केशादिसंसर्गेणापि बहिना काथेन शुद्धिः तैजसस्य कांस्यादेः
अग्निना शुद्धिः चर्मणां सलिलेन शुद्धिः पार्थिवानां द्रव्याणां युतायुतैः संयोगासंयोगैः शुद्धिः यथा ओदनस्य केशाद्यपनयनाव्य-
संयोगादिना शुद्धिः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अथ कालस्य शुद्धयशुद्धी विदधाति, कर्मण्य इति । कर्मणि साधुः कर्मण्यः शुचिरित्यर्थः । कोऽसौ यो द्रव्यतो द्रव्य-
सम्पत्त्या स्वतः पूर्वाह्णत्वादिना यो गुणवान् यतः यत्र तु काले द्रव्यालम्बेन वा राष्ट्रविलवादिना वा आरब्धं कर्म निवर्तते निवृत्तं
भवति न समाप्यत इति यावत् । यश्च सूतकादौ दशाहादिलक्षणः स कालोऽकर्मकः कर्मानर्हः अत एव दोषः अशुचिः इदं
देशस्याप्युपलक्षणं देशकालयोः कर्मण्यता च द्रव्यान्तरसम्बन्धाद्वा स्वतो वा भवति मथुरादिदेशस्य कृष्णजयन्त्यादिकालस्य च
भगवत्सम्बन्धयोगाद्गुणवत्त्वम् ॥ ९ ॥ अथ द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति, द्रव्यस्येति चतुर्भिः । द्रव्येण मृज्जलातपाग्न्यादिना
द्रव्यस्य वस्त्रादेः शुद्धिः मूत्रादिना त्वशुद्धिरित्यर्थः । वचनेन शास्त्रबलेन च शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहं शुद्धमेवेति ब्राह्मणवचनेन वा
शुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना च पुष्पादेः शुद्धिरवघ्राणादिना त्वशुद्धिः अल्पकालेनानतिविप्रकृष्टकालेन यथा नवोदकादेर्दशाहादिना
शुद्धिः विपरीतेन त्वशुद्धिः महत्त्वालपतया यथा नदीजलस्य महत्त्वाद्व्यादिजलस्याल्पत्वात् चण्डालादिसंस्पर्शोऽपि नद्यादिजलस्य
शुद्धिः रथ्यादिजलस्य त्वशुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥ शक्त्याशक्त्या यथा सूर्याद्युपरागादिषु स्नातुं शक्तस्य तु स्नानादिनैव शुद्धिरातुरस्य
त्वशक्त्या शुद्धिः कस्यचिदुद्धया शुद्धिरशुद्धिश्च यथा पुत्रजन्मादौ दशाहातिक्रमज्ञानेन शुद्धिरनतिक्रमज्ञानेन त्वशुद्धिः समृद्धया
वत्सत्वेन यथा भगवदुत्सवादिष्वस्पृश्यस्यस्पर्शोऽप्युत्सवेनैव शुद्धिः तत्र विशेषमाह, यथा “देशं कालं तथा शक्तिं द्रव्यं द्रव्य-
प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्” इति स्मृत्युक्तीत्या एते द्रव्यवचनादयः शोधकाः देशावस्थाद्यनुसारतः
आत्मानोऽशुद्धात्मकस्य द्रव्यस्य यथाऽलङ्कुर्वन्ति अलं पर्याप्तं यथा तथा शुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वाऽलंशब्दोऽत्र वारणार्थकः
अलङ्कुर्वन्ति यथावदशुद्धिं वारयन्तीत्यर्थः । अलङ्कुर्वन्तीति पाठान्तरे यथा आत्मनः यथावस्थितद्रव्यस्वरूपस्य स्वतः शुद्धस्यैवायं
कुर्वन्ति स्वभावतः शुचिवस्तुनि अशुचित्वमापादयन्ति तथा देशावस्थाद्यनुसारतः शुद्धिरिति स्वतः शुद्धस्यैव उच्छिष्टाद्यशुचिवस्तु-
संस्पर्शोऽशुद्धिरुच्यत इति ॥ ११ ॥ तां प्रपञ्चयति, धान्येति । धान्यादीनां कालादिभिः शुद्धिः तत्र धान्यस्यावघातादिना वाय्वात-
पादिना शुद्धिः दारुणां दारुपात्रादीनां मृत्तोयाभ्याम् अत्यन्तोऽह्नौ तक्षणाद्वा अस्थनां गजदन्तादीनामपि वाय्वातपादिना
शोषणाच्छुद्धिः तन्तुशुद्धिस्तोयैः रसस्य क्षीरादेः केशादिसंस्पर्शोऽपि काथेन शुद्धिः तैजसस्य कांस्यादेः अग्निना शुद्धिः चर्मणां तैलेन
पार्थिवानां द्रव्याणां युतायुतैः संयोगासंयोगैः शुद्धिः यथा ओदनस्य केशाद्यपनयनाव्यसम्भोगादिना शुद्धिरुच्यत इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देशाच्चिरूप्य कर्मयोग्यं कालमाह—कर्मण्य इति । विज्ञेया इत्यादि प्रमाणसिद्धोऽयमर्थ इति प्रकटनाय कर्मण्य इति
स्मृत्युक्तशब्दानुवादः गुणवान् वृत्तिमान् कालः कर्मण्यः यज्ञादिकर्मयोग्यः स च द्विविधः द्रव्यतः स्वतः इति वाशब्देन द्वावपि
योग्याविति वक्ति, एवशब्देन तृतीयो नास्तीति निश्चयते द्रव्यतः कर्मण्यो वसन्तादिलक्षणः स्वतः कर्मण्यः सन्ध्यादिलक्षणः कालस्य
गुणवत्त्वं नाम किं येन कर्मावर्तत इति तं विविनक्ति यत इति यतो यस्मिन् काले निषिद्धात्कर्मनिवर्तने न क्रियते स कालः सदोषो
निषिद्धो कर्मकः कर्मानर्हो निशोथादिलक्षणः स्मृतः निशोथो मध्यमा रात्रीः राक्षसानां तु गोचरः इत्यादिना यतो दोषात्कर्म निवर्तते
तेन दोषेण युक्तः कालः सदोषत्वादकर्मकः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धिप्रकारोऽपि बहुविध इत्याह—द्रव्यस्येत्यादिना ताम्रादेर्द्र-
व्यस्याम्लादिद्रव्यसंयोगेन शुद्धिः भाण्डादिद्रव्यस्य तूच्छिष्टामेध्यसुरादिसंयोगेनाशुद्धिः महतां वचनेन च शुद्धयशुद्धी स्तः तद्यथा
अभक्ष्यत्वं यतिपात्रत्वं चालानुनो दृष्टं केषाञ्चित्प्रक्षालनादिसंस्कारेण शुद्धिः असंस्कारेणाशुद्धिः गर्दभयानमसंस्कृतवाणीत्यादेः
केषाञ्चिदयोग्यापहृतगृहादिद्रव्यावशेषाणां कालतः शुद्धिः अन्नादीनां कालेनाशुद्धिः अन्नादीनां महत्त्वे श्चादिस्पर्श स्पृशंशास्यागेन
सिद्धस्य शुद्धिः अथवान्यस्याल्पतयाल्पत्वेन शुना स्पृष्टस्य तस्याशुद्धिः अल्पस्यापि पापस्य पिपीलिकाहननादेरशुचित्वं न महतो
द्रव्यस्य बधादशुद्धिः ॥ १० ॥ शक्त्या शुद्धिः शक्तस्य पुंसः तीर्थयात्रादिना ब्राह्मणस्य व्रतादिना वा शुद्धिः अशक्तस्य ज्वरादिदोग-
पोदितस्य देवार्चनादिलक्षणेन नित्यकर्मानुष्ठानेन शुद्धिः अशुद्धस्यापि महतां वाचा शुद्धिः शुद्धस्यापि बहूनां वाचात्वशुद्धिः बुद्धिरपि
शुद्धयशुद्धिहेतुस्तथा हि सुरापानादिपापनिश्चये अशुद्धिः हरिकथाश्रवणादिषु पुण्यनिश्चये शुद्धिः तथाहि समृद्धिः सम्पदात्मनः
शुद्धयशुद्धयोः कारणं सत्पात्रदानादिसद्ध्ययेन शुद्धिः असत्पात्रप्रदानगणिकादिभोगविषयादशुद्धिः अन्ये मांसविशेषाः सोमादि-
द्रव्यविशेषाश्च देशावस्थानुसारतः शुद्ध्यन्यशुद्ध्यन्ति हि तथा हि मांसविशेषा विन्ध्यादुत्तरदेशे शुद्धा दक्षिणदेशेऽशुद्धाः तथा
सोमादिद्रव्यविशेषा यज्ञकर्माद्यवस्थायामेव शुद्धाः नान्यदा ॥ ११ ॥ पार्थिवानां पृथिवीविकाराणां धान्यादीनां युतायुतैः कालादिभिः
शुद्धिः धान्यानामयुतेनैकेन कालेन दारुपात्राणामस्थनां शङ्खादीनां च युताभ्यां मृत्तोयाभ्यां तन्तूनामयुतेन केवलेन तोयेन आभ्यादि-
रसानां तैजसानां कांस्यादीनां चायुतेनाग्निना चर्मणां युताभ्यां मृत्तोयाभ्यां शुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिहृतः क्रमसन्दर्भः

द्रव्यस्येति युग्मकम् ॥ १०-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कालस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति । कर्मण्यः कर्माहः कालो गुणवान् शुद्धः स च कश्चिन् द्रव्यतः मांसादिद्रव्यलाभतः एव तत्क्षणे एव कर्माहः कश्चिस्त्वतोऽपि पूर्वाह्नादिः यतश्च कालात् सूतकादिदोषेण कर्म निवर्तते स दोषः अशुद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ देशकालादिभावानां वस्तूनामिति प्रक्रान्तं तत्र वस्तु शब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्धयशुद्धी दर्शयति । द्रव्यस्येति चतुर्भिः । पात्रादीनां द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मूत्रादिना त्वशुद्धिः वचनेन इदं शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहे शुद्धमित्येवं ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः तथैवाशुद्ध-मिति वचने नाशुद्धिश्च संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः अन्यजाद्यपहतानां तडागाद्युदकानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्धयशुद्धी पर्युषितान्नादेः शक्तान्प्रत्यशुद्धिः अशक्तान् प्रति शुद्धिः ॥ १० ॥ बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्वह्निर्ज्ञानेन शुद्धिः अन्तरज्ञानेनाशुद्धिः जीर्णमलिनस्यूतवस्त्रादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति शुद्धिः एतं च द्रव्यवचनादयो यदात्मने जीवस्यैत्यर्थः । अघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथा यथावत् तथा हि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति न तु चौराद्याकुले नीरोगावस्थत्वे एव न तु रोगावस्थत्वे तथा तारुण्यावस्थत्वे एव न तु बाल्यवार्द्धकावस्थत्वे तथा च स्मृतिः—

‘देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति ॥ ११ ॥ द्रव्यस्य द्रव्येण शुद्धिरित्यदुक्तं तद्विवृणोति । धान्येति । अस्थि गजदन्तादि रसास्तैलघृतादयः तैजसाः सुवर्णाद-यस्तेषां पार्थिवानां घटेष्टकादीनां कालादिभिर्यथाशास्त्र शुद्धिस्तैर्युतायुतैः मिलितैः केवलैश्च यथा तैजसानां मृत्तोयाग्निभिः ऊर्णा-तन्तूनां केवलेन वायुना ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कालस्य शुद्धयशुद्धी आह—द्रव्येति । द्रव्यसम्पत्तिः स्वतः पूर्वाह्नाघंशतः कर्मण्यः कर्महितः कालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान् यतो निमित्तभूतात्कर्म निवर्तते स अकर्मकः कर्मोच्छेदकः तस्मिन् कर्मणि दोषः स्मृतः ॥ ९ ॥ आदिना संगृहीतानां द्रव्यादीनां शुद्धयशुद्धी दर्शयति । द्रव्यस्येति । द्रव्यस्य वस्त्रादेर्द्रव्येण जलादिना शुद्धिः मूत्रादिना चाशुद्धिः वचनेन इदं शुद्धमिदमशुद्धमिति ब्राह्मणवाक्येन च क्वचिन्मूलफलादौ प्राह्यं न वेति संशये शुद्धयशुद्धी पुष्पादेः प्रोक्षणादिना शुद्धिः मालाकारभाण्डजलादिना चाशुद्धिः मेघोदकादेः—

काले मेघोदकं प्राह्यं वर्ज्यं तु ग्रहमेव हि । अकाले दक्षरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

इत्येवंविधेन कालेन शुद्धिः यातयामङ्गतरसमिति यामादिना पर्युषितान्नादेरशुद्धिः अन्यजादिसंस्पृष्टानां तडागादिजलानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्धयशुद्धी किञ्च, सूर्योपरागादिसूतकाद्भादेः शक्त्या अशुद्धिः अशक्त्या वृद्धवलादीन्प्रति शुद्धिः बुद्ध्या अन्यघृतवस्त्रादेः बुद्धिमन्तं प्रत्यशुद्धिर्बुद्धिं प्रति शुद्धिः समृद्ध्या भग्नपात्रादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः तत्रापि विशेषं दर्शयति । यदिति । यत् ये द्रव्यवचनादयः द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने अघं कुर्वन्ति तेऽपि हि निश्चयेन देशावस्थानुसारत एव यथा यथावत्कुर्वन्ति तथा च स्मृतिः—

स्वगृहे परमाचारस्तद्वद् राजवेशमनि । तद्वद् शुद्गृहे च पथि शुद्धवदाचरेत् ॥ इति—

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति च ॥ ११ ॥ द्रव्यस्य द्रव्येण शुद्धिं प्रपञ्चयति, धान्येति । दारु लौकिकं ग्रहचमसादि च अस्थि गजदन्तादि रसाः तैलघृतादयः तैजसाः सुवर्णादयः चर्माणि मृगचर्मादीनि तेषां पार्थिवानां रथ्याकर्दमघटेष्टकादीनां च यथायथं कालादिभिः शुद्धिः तत्रापि शुद्धिः तत्रापि शुद्धितारतम्यतो युतायुतैः ॥ १२ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कालस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति—कर्मण्य इति । द्रव्यतो द्रव्यसम्पत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्नादियः कर्मण्यः कर्माहः स कालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान् यतो यस्मिन्द्रव्यालाभेन वा राष्ट्रविप्लवादिना सूतकादिसञ्चारेण वाऽऽरब्धमपि कर्म निवर्तते न

समाप्यते सः कालोऽकर्मकः कर्मानर्हः अत एव दोषः अशुद्धः स्मृतः ॥ ९ ॥ वस्तुशब्दोक्तानां द्रव्याणां शुद्धयशुद्धी दर्शयति-
द्रव्यस्येति चतुर्भिः । द्रव्यस्य वस्त्रादेर्द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः । असृङ्मूत्रादिना त्वशुद्धिः । शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहे शुद्धमित्येव-
रूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः अशुद्धमिति वचनेनाशुद्धिः । संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः । कालेन
'काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं तु त्र्यहमेव हि । अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते' इति दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिर्विपरी-
तेनाशुद्धिः । पर्युषितान्नावेरशुद्धिः । अन्यजाद्युपहतानां तटकानां महत्त्वाच्छुद्धिः अल्पत्वात्त्वशुद्धिः ॥ १० ॥ शक्त्याशक्त्येति ।
यथा शक्तस्य स्नानादिनैव शुद्धिः अवरादिना अशक्तस्य तु स्नानादिविनापि शुद्धिः । बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्बहिर्ज्ञानेन शुद्धिः
अन्तर्ज्ञाने त्वशुद्धिः । समृद्धयेति । सूतकान्नादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति तु शुद्धिः । तत्रापि विशेषमाह-यदिति । एते हि
द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः । तथाहि । निर्भय एव
देशे स्नानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति चोरव्याघ्रादिभयाकुले देशे तु स्नानादि विनापि शुद्धिरेव । तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव
ते स्नानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति बाल्यरोगाद्यवस्थायां तु तद्विनापि नाशुद्धिः । हि शब्देनात्र शास्त्रप्रसिद्धिं सूचयति, तथा च स्मृतिः-
'देशकालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' इति ॥ ११ ॥ 'द्रव्यादिभिर्द्रव्यशुद्धिः'
इत्युक्तम् । तत्र वचनादिशुद्धिरेकरूपैव । द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुरूपेति तां प्रपञ्चयति-धान्येति । धान्यस्य वाग्व्यातपादिना शुद्धिः
दारूणां काष्ठानां तत्पात्रादीनां च मृत्तोयाभ्यामत्यन्तामेध्योपहतानां तु तत्क्षणेन शुद्धिः । अस्थनां गजदन्तादीनां वाग्व्यातपादिना
शुद्धिः । तन्तुरचितवस्त्राणां तोयेन शुद्धिरसस्य क्षीरघृतमध्वादेः केशादिशोधतापादिना । तैजसानां सुवर्णादीनां क्षालनदाहादिना ।
चर्मणा तैलेन अन्येषामपि युतायुतैः मृत्तोयादिभिर्मिलितैः केवलैश्च शुद्धिः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ कालस्य शुद्धयशुद्धी विदधाति । कर्मण्य इति । यः कालः द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या गुणवान्, स्वतः पूर्वाहृत्वादिना वा
गुणवान्, सः कर्मण्यः कर्मणि साधुः शुचिरित्यर्थः । यतः यत्रकाले कर्म निवर्त्तते द्रव्यालाम्बेन राष्ट्रविसवादिना वाऽऽरब्धं कर्म न
समाप्यत इत्यर्थः । यश्च अकर्मकः सूतकादौ दशाहादिलक्षणः कर्मानर्हः स्मृतः, सः कालः दोषः अशुचिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ
द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येत्यादिचतुर्भिः । द्रव्यस्येति । द्रव्यस्य वस्त्रादेः, शुद्धयशुद्धी च द्रव्येण तोयादिना वचनेन च
संस्कारेण, अथ कालेन, अथाथवा महत्त्वाल्पतया अथवा शक्त्या, अशक्त्या बुद्ध्या समृद्ध्या च स्यात् । वस्त्रस्य तोयादिना शुद्धिः,
मूत्रादिना त्वशुद्धिः, वचनेन इदं शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहे इदं शुद्धमिति ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः, संस्कारेण प्रोक्षणादिना
पुष्पादेः शुद्धिः, अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः, कालेन नवोदकादेः दशाहादिना शुद्धिः, विपरीतेन न्यूनेन कालेनाशुद्धिः 'काले मेघोदकं
ग्राह्यं वर्ज्यं तु त्र्यहमेव हि । अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते' इतिवचनात् । अन्यजाद्युपहतानां तडागाद्युदकानां महत्त्वाल्प-
त्वाभ्यां शुद्धयशुद्धी । यथा महासरसः नद्याः जलस्य च चाण्डालादिसंसर्गोऽपि महत्त्वाच्छुद्धिः रथ्यादिजलस्याल्पत्वादशुद्धिः ।
शक्त्या अशक्त्या च शुद्धयशुद्धी यथा । सूर्योद्यपरागादिषु सूतकान्नादौ च शक्तान् प्रत्यशुद्धिः बालवृद्धातुरान् प्रति शुद्धिः,
उपरागे स्नातुमशक्तस्य, यदि स्नानमन्तरा शक्तस्याशुद्धिः । बुद्ध्या ते यथा, पुत्रजन्मादौ दशाहात् बहिर्ज्ञाने शुद्धिः, दशाहान्तरा
ज्ञानेऽशुद्धिः । समृद्ध्या ते यथा । जीर्णमलवद्वस्त्रधारणादौ समृद्ध्या हेतुना समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति शुद्धिः । तत्र विशेष-
माह । एते द्रव्यवचनादयः द्रव्याशुद्धिद्वारा यत् आत्मने अघं कुर्वन्ति, तत् देशावस्थानुसारतः एव, यथा यथावत् कुर्वन्ति हि ।
न सर्वतः । तथाहि । निर्भये देशे एव स्नानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति न चौराद्याकुले । तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव कुर्वन्ति
न बाल्यरोगाद्यवस्थायाम् । तथा च स्मृतिः । 'देशं कालं तथा शक्तिं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं
प्रकल्पयेत्' इत्युक्तीत्या एते द्रव्यवचनादयः शोधकाः देशावस्थानुसारतः एवावधकर्तारो बोध्याः । इत्युभयोरैकान्वयः ॥ ११ ॥
द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिना शुद्धिरेकरूपैव, द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुरूपेति तां प्रपञ्चयति । धान्येति । धान्यदार्व-
स्थितनूनां, रसतैजसचर्मणां, कालवाय्वमिष्टमृत्तोयैः शुद्धिः । पार्थिवानां द्रव्याणां, युतायुतैः संयोगासंयोगैः शुद्धिः । तत्र धान्यस्य,
वाग्व्यातपादिना शुद्धिः दारूणां दारुपात्रादीनां मृत्तोयाभ्यां शुद्धिः, अत्यन्तोपहतौ तत्क्षणाद्वा अस्थनां गजदन्तादीनां, अशुद्धवस्तु-
नोऽत्यन्तसंपर्के कालातिक्रमवाग्व्यातपादिना शोषणाच्छुद्धिः, तन्तूनां तोयेन शुद्धिः, रसाः क्षीरतैलघृतादयस्तेषां केशादिसंस्पर्शोऽपि
संकाश्य गालनेन शुद्धिः, तैजसानां कांस्यसुवर्णादीनां अग्निना शुद्धिः, चर्मणा तैलेन शुद्धिः, पार्थिवद्रव्याणां युतायुतैः । यथा
ओदनस्य केशाद्यपनयनाज्यसंयोगादिना शुद्धि एतद्विशेषो मिताक्षरादिभ्योऽवगन्तव्यः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

समय वही पवित्र है, जिसमें कर्म करने योग्य सामग्री मिल सके तथा कर्म भी हो सके । जिसमें कर्म करने की सामग्री न मिले, आगन्तुक दोषों से अथवा स्वाभाविक दोषों के कारण जिसमें कर्म ही न हो सके, वह समय अशुद्ध है ॥ ९ ॥

पदार्थों की शुद्धि और अशुद्धि द्रव्य, वचन, संस्कार, काल, महत्त्व अथवा अल्पत्व से भी होती है। (जैसे कोई पात्र जल से शुद्ध और मूत्रादि से अशुद्ध हो जाता है। किसी वस्तु की शुद्धि अथवा अशुद्धि में शंका होने पर ब्राह्मणों के वचन से वह शुद्ध हो जाती है अन्यथा अशुद्ध रहती है। पुष्पादि जल छिड़कने से शुद्ध और सूँघने से अशुद्ध माने जाते हैं। तत्काल का पकाया हुआ अन्न शुद्ध और बासी अशुद्ध माना जाता है। बड़े सरोवर और नदी आदि का जल शुद्ध और छोटे गड्ढों का अशुद्ध माना जाता है। इस प्रकार क्रम से समझ लेना चाहिये।) ॥ १० ॥ शक्ति, अशक्ति, बुद्धि और वैभव के अनुसार भी पवित्रता और अपवित्रता की व्यवस्था होती है। उसमें भी स्थान और उपयोग करने वाले की आयु का विचार करते हुए ही अशुद्ध वस्तुओं के व्यवहार का दोष ठीक तरह से आँका जाता है। (जैसे धनो-दरिद्र, बलवान्-निर्बल, बुद्धिमान्-मूर्ख, उपद्रव-पूर्ण और सुखद देश तथा तरुण एवं वृद्धावस्था के भेद से शुद्धि और अशुद्धि की व्यवस्था में अन्तर पड़ जाता है) ॥ ११ ॥ अनाज, लकड़ो, हाथी दाँत आदि हड्डी, सूत, मधु, तमक, तेल, घी आदि रस, सोना-पारा आदि तैजस पदार्थ, चाम और घड़ा आदि मिट्टी के बने पदार्थ समय पर अपने आप हवा लगाने से, आग में जलाने से, मिट्टी लगाने से अथवा जल में धोने से शुद्ध हो जाते हैं। देश, काल और अवस्था के अनुसार कहीं जल-मिट्टी आदि शोधक सामग्री के संयोग से शुद्धि करनी पड़ती है तो कहीं कहीं एक-एक से भी शुद्धि हो जाती है ॥ १२ ॥

अमेध्यलिप्तं यद् येन गन्धं लेपं व्यपोहति । भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥

स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः । मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद् द्विजः ॥ १४ ॥

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् । धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

कचिद् गुणोऽपि दोषः स्याद् दोषोऽपि विधिना गुणः । गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेव बाधते ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अमेध्यलिप्तं यत् येन गन्धं लेपं व्यपोहति प्रकृतिं भजते तस्य तत् शौचं तावत् इष्यते ॥ १३ ॥ आत्मनः स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः मत्स्मृत्या शौचं (भवति एतैः) शुद्धः (सन्) द्विजः कर्म आचरेत् ॥ १४ ॥ परिज्ञानं मन्त्रस्य मदर्पणं कर्मशुद्धिः षड्भिः धर्मैः सम्पद्यते अधर्मैः तु विपर्ययः ॥ १५ ॥ विधिना कचित् गुणः अपि दोषः स्यात् कचित् दोषः अपि गुणः स्यात् गुणदोषार्थनियमः तद्विदाम् एव बाधते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अस्पृश्यस्पर्शं शुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह । यत्पीठपात्रवस्त्रादि येन तक्षणाक्षाराम्लोदकादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति त्यजति स्वगतं च मलं त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते तस्य तच्छौचं शोधकम् । यावता च तक्षणादिना व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कर्तव्यमिष्यते ॥ १३ ॥ एवं तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तृशुद्धिमाह । स्नानेति । तपः कृच्छ्रादि । अवस्था कौमारादिः । वीर्यं शक्तिः । संस्कार उपनयनादिः । कर्म संश्लेषासनदीक्षादिलक्षणम् । आत्मनः साहकारस्य कर्तुरेतैः स्नानादिभिर्यथायथं तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिः । इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्था किंतु विहितकर्माथेत्याह । शुद्ध इति । द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादेरपि ॥ १४ ॥ मन्त्रशुद्धिमाह । सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः । कर्मशुद्धिमाह । ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः । धर्माद्यर्थं शुद्धयशुद्धी प्रपञ्चतः प्रदर्शयौपसंहरति । धर्म इति । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मैः संपद्यते । एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्वेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह । कचिदिति । आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः । परधर्मश्च परस्य गुणोऽपि स्वस्य दोषः । दोषोऽपि कुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्न दोषोऽपि तु विधिवत्तेन गुणः । एवं योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थे नियमो गुणदोषार्थं वा यो नियमो नित्यामकं शास्त्रं स तयोर्भेदमेव बाधते ॥ १६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अमेध्येन अस्त्रादिना लिप्तम् । मलमूत्रासृक्पूयरेतोवसामज्जादीनि मुनिभिरमेध्यान्युकानीति । आदिना भूषादिग्रहः द्वितीयादिना मार्जनादिग्रहः । तस्य पीठपात्रादेः स्वरूपतः सकृत् 'सकृत्स्वरूपेऽनावृत्तौ च' इति कौशान्तरे । सकृत्तक्षणादिना शुद्धयभावे पुनरावृत्तिरिति । यावतेति—तक्षणादिना यद्येकावृत्त्या तद्गतगन्धलोपादिर्नापगमेत्तदा वारं वारं तत्कर्तव्यम् 'यावन्नापैत्यमेध्याकाङ्क्षो लेपश्च तद्गतः । तावन्मृद्धारि वा देयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ।' मृद्धारि इत्युपलक्षणं कल्कादेरपि ॥ १३ ॥ यथायथं यथोचितं, शौचं कृत्वेति शेषः । अवस्थयापि शुद्धिरस्ति, यथा कुमारादेः । शक्त्यापि शुद्धिरस्ति, यथा राजादेः । स्नानेति—तत्र स्नानेन

देहशुद्धिस्तथा देवार्चनादिसिद्धिः । दानेन मनःशुद्धिस्तथा विषयभोगेपि पापाभावसिद्धिः । यथाह गार्ग्यः—‘अकार्यकारिणां दानम्’ इति । एवं ग्रहनिमित्तदानेन ग्रहशान्तिलक्षणकार्यसिद्धिर्ज्ञेया । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना पापप्रायश्चित्तसिद्धिः । अवस्था कौमारादिस्तथा च शुद्धिः । यथा हरिहरभाष्ये—‘शिशोरभ्युक्षणं कार्यं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नातव्यं च कुमारकैः ।’ इति । बालादयोऽपि तत्रैव लक्षिताः—‘प्राक्क्रीडाकरणाद्वा ऋः प्रागग्रप्राशनाच्छुद्धिः । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौजो निर्बन्धनम् ।’ इति । तथा च शुद्ध्या शिष्टस्पर्शादिकार्यसिद्धिः । शक्त्या च ग्रहणादौ व्रतादिकार्यसिद्धिः उपनयनादिसंस्कारेण यज्ञयोग्यतालक्षणकार्यसिद्धिः । सन्ध्योपासनादिकर्मणा पापापनोदकार्यसिद्धिरिति तत्तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिर्वा ज्ञेया । आत्मनः शौचं शुद्धिमाचरेत्ततः शुद्धः सन्वेदविहितं कर्माचरेदिति । मत्स्मृत्येति स्वातन्त्र्योक्तेः । ‘अपवित्रः पवित्रो वा’ इत्यादेः । अतोऽप्रति-कार्याशुद्धिशोधनायेयं प्रोक्ता मत्स्मृतिलक्षणा न व्यावहारिकी मतव्या, किंतु परमस्वतंत्रा सर्वत्राव्यभिचारत्वात् । ‘हरिहरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः’ इत्याद्युक्तेः ॥ १४ ॥ यथावत् देवर्षिच्छंदोविनियोगपूर्वकम् । ‘श्रद्धाच्छंदोऽपरिज्ञानान्न मंत्रफल-भागभवेत् । दौर्बल्यं यांति मन्त्राश्च विनियोगमजानताम् ।’ इति तंत्रसारात् । याज्ञवल्क्योऽपि—‘आर्षं छंदश्च देवतं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यः प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममंतर्जलादीनि तेभ्योऽल्पाल्पफलं भवेत् ।’ इति । कर्मणामीश्वरार्पणेनैव शुद्धिः । ‘यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् । न्यूनं पूर्णमशुद्धं तु शुद्धं स्यादन्यथान्यथा । इति स्मृतेः । एतेषां देशकालादीनाम् । इत्यर्थ इति—देशकालादिविपर्ययेण कृतं कर्माधर्महेतुर्जायत इति भावः । एतेषां देशादिषण्णाम् विपर्ययोऽशुद्धत्वम् । सोऽधर्म इति । अत्राशुद्धत्वस्य देशादिनिष्ठत्वादधर्मस्य पुनिष्ठत्वादभेदानुपपत्तिः । किंतु—जन्यजनकयोगमा-श्रित्यायुष्टं तमितिवल्लक्षणाप्रयोजनं देशाद्यशुद्धिरधर्मं न व्यभिचरतीति ॥ १५ ॥ ‘आपन्नः प्रतिगृहीयादनापन्नो न कर्हिचित्’ इत्युक्तेः । परधर्मो यथा—भैक्ष्यं ब्राह्मणस्य स्वं क्षत्रियादेः विधिवलेन ‘यद्दहरेव विरजेत्’ इत्यदिविधिविधानबलेन स तच्छ्राव्यं तयोर्गुणदोषयोः बाधते । सर्ववस्तूनां परमार्थाभेदमेव बोधयति—‘ऐतदात्म्यम्’ इति श्रुतेः । कचिदिति—प्रतिग्रहस्य गुणत्वं तु ‘आहारार्थं समीहेत’ इति प्राणधारणस्यावश्यकत्वात् । निषिद्धत्वं च ‘प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयश्चोत्तमम्’ इत्यादेः । कुटुंबत्यागादेर्दोषत्वम् ‘पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदां ह्यनुभावितः । न तेषु छिद्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ।’ इत्युक्तेः । विरक्तादेरित्यादिना नैष्ठिकपरिग्रहः न दोष इति—‘यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुतिरूपविधिवलेन गुणः श्रेष्ठ एव, एकस्मिन्नेवार्थे प्रतिग्रहादौ योयं प्रसिद्धो नियमः नियामकं शास्त्रमापदि प्रतिग्रहस्य गुणत्वप्रतिपादकमनापदि तु दोषत्वप्रतिपादकं गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठौ किंत्वधिकारिभेदेन कल्पिता-वेवेति तयोर्भेदमेव वारयतीत्यर्थः । अतो गुणदोषौ न सामान्यतो नियतौ किंतु स्थलविशेष एव नियतौ ज्ञेयाविति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अमेध्येति । अमेध्येन लिप्तं यत् पीठपात्रवस्त्रादि तत् येन तत्क्षणाक्षाराख्योदकादिना गन्धं च लेपं च व्यपोहति त्यजति स्वगतं मलं त्यक्त्वा च प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते तस्य तच्छ्रौचं शोधकम् । यावता च तक्षणादिना मलं व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपत आशुचित्तो वा तत्कर्तव्यमिष्यते ॥ १३ ॥ कर्तुंशुद्धिमाह—स्नानेति । आत्मनः साहङ्कारस्य कतुरेतैः स्नानादिभिर्न्यायार्थं तत्तत्कर्मानुसारि शौचं शुद्धिर्भवति । इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्थं किंतु विहितकर्मानुष्ठानार्थेत्याह । शुद्ध इति । एतैः शुद्धः सन्नेव द्विजः उपलक्षणतया शुद्धादिरपि कर्माचरेत् । अवस्था कर्मयोग्या वीर्यं शक्तिः संस्कार उपनयनादिः कर्मसन्ध्योपासनदीक्षादि ॥ १४ ॥ मन्त्रस्येति । सद्गुरुमुखाद्यथावत् साङ्गोपाङ्गविनियोगसहितं परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः । महामीश्वरायार्पणं कर्मणः शुद्धिः । एवम् अकृष्णसार इत्यारभ्य कथितैः देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षडभिः शुद्धैर्धर्मैः संपद्यते । एतेषां यो विपर्ययः अशुद्धिः सोऽधर्मः अधर्महेतु-रित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं च गुणदोषविभागो न कापि नियत इत्याह—कचिदिति । विधना विधिवलेन विषयभेदव्यवस्थया कचिद्-गुणोऽपि दोषः स्यात्कचिदोषोऽपि गुणः स्यात् । यथा आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वादोषः । परधर्मश्च परस्य गुणोऽपि स्वस्य दोषः । अविरक्तस्य गृहस्थकुटुम्बत्यागादिर्दोषोऽपि विरक्तस्य विहितत्वात् गुणः । एवं योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः गुणदोषार्थं वा यो नियमः स तयोर्गुणदोषयोर्भिदां भेदमेव बाधते । भेदस्य वास्तवत्वे एवं विपर्ययो न स्यादित्याशयः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता टीपिनीव्याख्या

यत् पीठेति पीठस्य काष्ठस्य तक्षणाच्छुद्धिः । यथाह याज्ञवल्क्यः । काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मुद्रोमयजलैरपि” इति अमेध्य-लिप्तपात्राणां शुद्धिर्यथा मार्कण्डेयः । उदुम्बराणामस्तेन क्षारेण त्रपुसीसयोः । भस्माम्बुभिश्च कांस्थानां शुद्धिः प्लावाद्द्रव्यस्य चेति । उदुम्बराणां ताम्रमयपात्राणां त्रपु रङ्गम् । वस्त्राणां च शुद्धिः क्षारजलादिना । तान्तवं मलिनं पूर्वमद्भिः क्षारैश्च शोधयेत् अंशुभिः शोषयित्वा वो वायुना वा समाहरेत्” इति शङ्खोक्तेः । तस्य पीठादेः तत् तक्षणादि तावदिति मूलपदं व्याचष्टे यावता चेति । स्वरूपत

इति तत्क्षणत्वादिवस्वरूपेणैकवारमेव तद्रन्ध्रलेपानपगमे तु आवृत्तौ वारम्बारं वा तत् तत्क्षणं कर्त्तव्यम् । तदुक्तमभिज्ञैः । यावन्ना-
पैत्यमेध्याक्ताद्वन्धो लेपश्च तद्गतः । तावन्मृद्धारि वा देयं सर्वोऽसु द्रव्यशुद्धिषु" इति ॥ १३ ॥ स्नानेति तत्र स्नानेन देहशुद्धिस्तथा
देवार्चनादिकार्यसिद्धिः । दानेन मनः शुद्धिस्तथा विषयभोगोऽपि पापभावनसिद्धिः । यथाह गार्ग्यः । अकार्यकारिणं दानम्" इति
एवम् ग्रहनिमित्तदानेन ग्रहशान्तिलक्षणकार्यसिद्धिर्ज्ञेया । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना पापप्रायश्चित्तसिद्धिः अवस्था कौमारादिः
तथा च शुद्धिः यथा हरिहरभाष्ये । शिशोरभ्युक्षणं कार्यं बालस्याचमने स्मृतम् । रजस्वलादि संस्पर्शे स्नातव्यश्च कुमारकैः" इति ।
वालादिवस्वरूपं च यथा तत्रैव । प्राक् क्रीडा करणाद्वालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स विज्ञयो यावन्मोक्षयानबन्धनमिति ।
तथा च शुद्ध्या शिशुस्पर्शादिकार्यसिद्धिः शक्त्या च ग्रहणादौ व्रतादिकार्यसिद्धिः । उपनयनादिसंस्कारेण यज्ञयोग्यतालक्षण-
कार्यसिद्धिः । सर्वोपासनादिकर्मणा पापान्नोदनादिसिद्धिरिति तत्तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिर्विज्ञेया । आत्मनः शौचं शुद्धिमाचरे-
ततः शुद्धः सन् वेदविहितं कर्माचरेदित्यन्वयः । मत्स्मृत्या चेति स्मृतिस्वातन्त्र्योक्तेः स्मृतिर्लक्षणा शुद्धिर्न व्यावहारकाधिकार-
मर्हति अपि तु परमस्य तस्याः सर्वत्रान्वयमिचारत्वात् । हरिहरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतं इत्याद्युक्तेः ॥ १४ ॥ एतेषां देशादिषण्णां
यो विपर्ययोऽशुद्धत्वं सोऽधर्म इति । अत्राशुद्धत्वस्य देशादिनिष्ठत्वादधर्मस्य तु पुनिष्ठत्वादभेदानुपपत्तिः किन्तु जन्यजनकयोग-
माश्रित्याद्युष्टमितिबल्लक्षणाप्रयोजनं च देशाद्यशुद्धिरधर्मः न व्यभिचरतीति लक्षणापरिष्कारः ॥ १५ ॥ कचिदित्यस्य व्याख्या
आपदीति । प्रतिग्रहस्य गुणत्वमाहारार्थं समीहेतेति प्राणधारणस्यावश्यकत्वात् निषिद्धत्वं च प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुद-
मिवेत्यादेः । कुटुम्बत्यागादेर्दोषत्वं, पुसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः । न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते इत्युक्तेः ।
विरक्तादेरिति आदिना नैष्ठिकपरिग्रहः । न दोष इति । यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रज्जेदिति श्रुतिरूपविधिबलेन कुटुम्बत्यागादिगुणः
श्रेष्ठ एव । एकस्मिन्नेवार्थे प्रतिग्रहादौ योऽयं प्रसिद्धो नियमः नियामकं शास्त्रम् आपदि प्रतिग्रहस्य गुणत्वप्रतिपादकम् अनापदि तु
दोषत्वप्रतिपादकं वाक्यं कर्तुं । स नियमः शास्त्रं कर्तुं । तयोर्गुणदोषयोर्भेदमेव कर्मभूतं बाधते गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठौ किन्तु
अधिकारिभेदेन कल्पितावेवेति बोधयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुक्लपक्षीयम्

परिज्ञानं प्रयोगज्ञानं कर्मप्रयोगानुष्ठानं शुद्धिः द्रव्यादिशुद्धिभिः विपर्ययैः मन्त्रवैकल्यादिभिः ॥ १५ ॥ गुणेति स्नानातु-
रादेर्निषिद्धत्वादोषः दोषोऽपि हिंसा विहितत्वात् यज्ञेषु गुणः गुणदोषार्थनियमः विशेषशास्त्रेण गुणदोषानयमः तद्विदां बाधते ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यच्च ताम्रवस्त्रादिकममेध्यालिप्तं भवति तत् येनाम्बोदकादिना यावद्रन्ध्रं दुर्गन्धं लेपम् अमेध्यालेपं च व्यपोहति त्यजति
स्वगतं मलं त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेव रूपमभजेत्तावत्तस्य शौचमावृत्तित इत्यते ॥ १३ ॥ अथ कर्तुंशुद्धिमाह । स्नानेति । अवस्थानम्
कर्मानुष्ठानोपयुक्तं तपः वीर्यं शक्तिः तीर्थेति पाठान्तरं संस्कार उपनयनादिः कर्म सन्ध्योपासनादिरूपं मत्स्मृतिर्विष्णुचिन्तनम्
एभिरात्मनः शौचं शुद्धिः द्विजः इत्यं शुद्धः सन्नेव स्वाधिकारात्मकं कर्माचरेत् ॥ १४ ॥ अथ मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रस्येति । परिज्ञानं
प्रयोगज्ञानम् आचार्यमुखाद्यथावत्परिज्ञानं वा मन्त्रस्य शुद्धिः अथ कर्मशुद्धिमाह कर्मशुद्धिर्मदर्पणम्" इति कर्मणां मर्त्यर्पणमेव
तेषांशुद्धिरित्यर्थः । अर्पणं नाम भगवदाराधनरूपत्वानुसन्धानम् इत्यं शुद्धयशुद्धिप्रपञ्चमुपसंहरति । धर्मः इति षड्भिः । देशकाल-
द्रव्यकर्त्तृमन्त्रकर्मभिर्विशुद्धैरेव धर्मैः स्वाधिकारलक्षणः सम्पद्यते विपर्ययैरशुद्धैस्त्वधर्मैः प्रथमान्तपाठे विरुद्धानां षण्णां यो
विपर्ययः अशुद्धिः सोऽधर्मः तद्धेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ इमे च शुद्धयशुद्धी विषयभेदेन व्यतिकरतामापाद्येते इत्याह—कचिदिति ।
कचिद्गुणोऽपि शुद्धिरपि विशेषविधिबलादोषः स्यादशुद्धिः स्यात् यथातुरस्य निषिद्धं स्नानादिकं तथा दोषोऽपि गुणः स्यात् यथा
हिंसादिर्यष्टुमिच्छतः अतो गुणदोषार्थनियमः विशेषशास्त्रेण गुणदोषविषयनियम इत्यर्थः । स तद्विदां सामान्यशास्त्रप्राप्तगुण-
दोषविभागं बाधतेऽपवदति सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिविषये सङ्कोचमात्रं क्रियते न तस्य वैयर्थ्यमित्येव-
काराभिप्रायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदमेध्यालिप्तं येन गन्धं लेपं च व्यपोहति । तेन तस्य प्रकृतिं भजते तस्य वस्तुनस्तच्छौचं शुद्धिरुपदिदयते ॥ १३ ॥
कर्माङ्गशुद्धिप्रकारमाह । स्नानेति । अवस्था यौवनादिलक्षणा वीर्यं माहात्म्यं शक्तिर्वा संस्कार ऊर्ध्वपुण्ड्रादिधारण कर्म नित्यसन्ध्या-
वन्दनादिमत्पूजावसानम् एभिर्मनः शौचं च मनसः शुद्धिं कृत्वाऽभीक्ष्णं कर्माचरेत् मदभ्यासानमम ध्यानाभ्यासाच्च ॥ १४ ॥
ऋष्याद्युपेतस्य मन्त्रस्य परिज्ञानमापादनीयमितिशेषः । कर्मणः शुद्धिः कथमित्यत उक्तं कर्मेति मदर्पणं ब्रह्मापर्णमस्त्विति एतैः साध्ये

किमत्राह, धर्म इति । धर्मो मङ्गललक्षणः सम्पाद्यते तत्राधिकारिण आह । सद्भिरिति । विपर्ययैर्मदर्पणमकुर्वाणैरसद्भिरेतैरधर्मः पापलक्षणः सम्पाद्यत इत्यन्वयः—

“आन्तरःसन्निधिर्विष्णोर्बाह्यः सन्निधिरेव च । द्विविधः सन्निधिः प्रोक्तः कृत्रिमो बाह्य उच्यते ॥

स्वाभाविकस्यान्तरः स्यात्प्रतिमाजीवगो यथा” ॥

इति वचनेन सन्निधानार्थं ब्रह्मार्पणं कर्तव्यमिति ज्ञायते ॥ १५ ॥ इतोऽपि भगवदर्पणं कर्तव्यमन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमौ स्यातामिति भावेनाह । कचिदिति । कचित्कर्मणि विहितत्वेन गुणोऽपि दोषः स्यात् मदभक्तेनानर्पितत्वेनानुष्ठितत्वादन्तवदिति शेषः । अपि विधिना ब्राह्मणोऽपि न हन्तव्य इति निषेधविधिना दोषोऽपि गुणः स्यात् यथेन्द्रस्य ब्रह्महत्या ऋषिनारायणप्रातिजनकत्वात् । ननु, गुणदोषविधाननियमः कथमत्राह । गुणेति । गुणदोषाभ्यामर्थनियमः स्वर्गनरकादिफलनियमस्तौ गुणदोषौ विदन्ति जानन्तीति तद्विदः मनुष्यादयस्तेषामेष बाधते क्लेशकरो भवति प्रयत्नसाध्यत्वात् एव शब्देन तिर्यगादयो व्यावर्त्यन्ते शुतेर्ग्रहणशक्त्यभावात्तेषामतो मनुष्यादीन् प्रति विधीयमानौ गुणदोषौ भगवदर्पणाभावे स्वर्गनरकादिफलं दत्त इत्युक्तं तद्विधानं तद्विदामित्यनेन मनुष्यादिष्वपि शुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदज्ञानतां महानज्ञानजो दोषो मूर्खाणां तिर्यगादीनां तदभावश्चेति सूच्यते—

“वर्षाच्चतुर्दशाध्वं ये विद्युःर्न शुभाशुभम् । तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपि” ॥ इति ।

तिरश्चामिन्द्रियाशक्तेर्न दोषो ज्ञानजो भवेत् । गुणोऽपि नैव कश्चित्स्याद्यतो ज्ञानबहिष्कृता ॥ इति वचनात् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मत्स्मृत्या चेति स्वतन्त्रमुक्तम् “अपवित्रः पवित्रो वे”त्यादेः अतोऽप्रतिकाख्या शुद्धिशोधनाय प्रोक्त्यै न व्यावहारिकी मन्तव्या सर्वत्रास्वलितरूपत्वात् “हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः” इत्यादेः ॥ १४-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यत् पीठवस्त्रपात्रादि अमेध्यलिप्तं भवेत् तत् येन तक्षणाक्षाराम्लमृज्जलादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति त्यजति प्रकृतिं स्वरूपं भजेत् तस्य तच्छौचं तावदिति यावता तक्षणादिना गन्धलेपं व्यपोहति तावत्प्रमाणं शौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ द्रव्यशुद्धिमुक्त्वा कर्तृशुद्धिमाह, स्नानेति । अवस्था वार्द्धकादिः तत्र वीर्यं शक्तिः शक्त्यनुरूप आचार इत्यर्थः संस्कार उपनयनादिः कर्म सन्ध्योपासनादिकं तैः आत्मनः साहङ्कारस्य कर्तुः शौचं शुद्धिः प्रयोजनमाह, शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादेरपि ॥ १४ ॥ मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रस्य सद्गुरुमुखात् यथावत् परिज्ञानं मन्त्रशुद्धिमाह, मदर्पणमिति मह्यमर्पितं कर्मशुद्धमनर्पितमशुद्धं तद्वान् सद्भिर्न व्यवहार्य इति भावः । शुद्धयशुद्धी प्रदर्शयोपसंहरति, धर्म इति षड्भिः । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मैः सम्पद्यते एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं च गुणदोषविभागो न कापि नियत इत्याह, कचिदिति । आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽयनापदि निषिद्धत्वादायः दोषोऽपि कुटुम्बत्यागादिविधिना विधिबलेन विरक्तदेर्गुणः तस्माद्गुणदोषरूपो यावर्थो तयोर्नियम एव तद्विदां गुणदोषरूपभेदं बाधते यथा कुटुम्बत्यागो दोष एवेति यो नियमः स एव अधिकारिविशेषे दोषं बाधते ज्ञानिनः कुटुम्बत्यागस्य गुणत्वात् तथा कुटुम्बत्यागो गुण एवेति यो नियमः स एव गुणं बाधते कर्मिणः कुटुम्बत्यागस्य दोषत्वात् तस्माद्गुणदोषौ न सामान्यतो नियतौ किन्तु स्थलविशेष एव नियतौ ज्ञेयावित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च अमेध्येनाशुचिना मलपट्टादिना लिप्तं यत्पीठपात्रवस्त्रादि येन तक्षणाघर्षणोदकादिना यावत्परिमाणेन गन्धं लेपं व्यपोहति त्यजति अत एव प्रकृतिं स्वरूपं भजते तस्य पीठादेः तक्षणादि तावत् परिमाणं शौचं शोधकमिष्यते ॥ १३ ॥ कर्तृशुद्धिमाह, स्नानेति । अवस्था कौमारादिलक्षणा वीर्यं शक्तिलक्षणम् संस्कारः उपनयनादिलक्षणः कर्म सन्ध्योपासनादि लक्षणम् एतैः स्नानादिभिः आत्मनः शौचं शुद्धिः एवं शुद्धः सन् कर्माचरेदिति ॥ १४ ॥ मन्त्रशुद्धिमाह, गुरुमुखात्परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह । कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् इति इत्थं शुद्धयशुद्धी प्रपञ्च्योपसंहरति धर्म इति । धर्मः स्वस्वाधिकारप्राप्तः षड्भिर्देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः शुद्धैः सम्पद्यते षण्णां विपर्ययस्तु अधर्मः अधर्महेतुः ॥ १५ ॥ अयं गुणदोषविधायको वेदः ज्ञानभक्तिसाधनविशेषबोधकतया मोक्षहेतुरित्याशेयनाह । कचिदिति । आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति विधिनोपकुर्वाणस्य दारसंग्रहो गुणोऽपि नैष्ठिकस्य दोषः स्यात् द्वेषादिनासक्तस्य कुटुम्बत्यागो दोषोऽपि विरक्तस्य यदहरेव विरजेत्तदहरेव परिब्रजेदिति विधिना गुणः

गुणदोषौ अर्थौ विषयौ यस्य स गुणदोषार्थः नियमयति स्वस्वेऽधिकारे स्थापयतीति नियमो वेदः स चासौ स च सः गुणदोष-
विधायको वेदः तद्विदामेव बाधते ॥ १६ ॥

गोस्वामिभ्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवमस्पृश्यस्पर्शं शुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह—अमेध्येति । अमेध्येन लिप्तं यत् पीठपात्रवत्त्वादितत् येन तत्क्षणक्षाराम्लोद-
कादिना गन्धं च लेपं च व्यपोहति त्यजति त्यक्त्वा च प्रकृतिं स्वरूपं भजते तच्छौचं शोधकमिष्यत स्वरूपत आवृत्तितो वा
तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं द्रव्यशुद्धिमुक्त्वाऽथ कर्तुं शुद्धिमाह—स्नानेति । आत्मनः साहङ्कारस्य कर्तुरितेः स्नानादिभिर्विधायकं
तत्तत्कर्मानुसारि शौचं शुद्धिर्भवति । इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्था किन्तु विहितकर्मानुष्ठानार्थेत्याह—शुद्ध इति । एतैः शुद्धः सन्नेव
द्विजः कर्माचरेत् । अवस्था कर्मयोग्या, वीर्यं शक्तिः, संस्कार उपनयनादिः, कर्म सन्धोपासनादि ॥ १४ ॥ मन्त्रशुद्धिमाह—मन्त्रस्येति ।
सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः । कर्मशुद्धिमाह—कर्मैति । मत्प्रतीत्यर्थं कर्मानुष्ठानं कर्मणः शुद्धिः । एवं धर्माद्यर्थं
शुद्धयशुद्धी प्रदर्शयोपसंहरति—धर्म इति । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मैः सम्पद्यते, एतेषां यो विपर्ययः अशुद्धिः
सोऽधर्मः, अधर्महेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह—कचिदिति । आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि
निषिद्धत्वाद्दोषः । परस्य गुणोऽपि स्वस्य दोषः । अविरक्तगृहस्थस्य कुटुम्बत्यागादिदोषोऽपि विरक्तस्य विहितत्वात् गुणः । एवं
योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः स तयोर्गुणदोषयोर्भेदमेव बाधते । भेदस्य वास्तवत्वे एवं विपर्ययो न स्यादित्याशयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

लेपशुद्धिमाह । अमेध्यलिप्तमिति । यत् ताम्रवत्त्वादिकं, अमेध्यलिप्तं भवति, तत् येनाम्लोदकादिना यावत् गन्धलेपं
चेत्यर्थः । व्यपोहति त्यजति, प्रकृतिं भजते स्वगतमलं त्यक्त्वा स्वमेव रूपं भजते । तस्य तच्छौचं तावत् इष्यते ॥ १३ ॥ अथ
कर्तुं शुद्धिमाह । स्नानेति । स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः, मत्स्मृत्या च, आत्मनः शौचं विधाय द्विजः शुद्धः सन् कर्म
आचरेत् । इत्थं शुद्धः सन्नेव स्वाधिकारानुरूपं कर्माचरेत् । तत्र स्नानं वारुणादिकं दानं सत्पात्रे द्रव्यार्पणं, तपः कृच्छ्राद्याचरणं,
अवस्था कर्मानुष्ठानोपयुक्तं वयः, वीर्यं शक्तिः, संस्कार उपनयनादिः, कर्म सन्धोपासनादिरूपं, मत्स्मृतिर्विष्णुचिन्तनम् ॥ १४ ॥
अथ मन्त्रशुद्धिमाह । मन्त्रस्येति । परिज्ञानं धर्मवंशीयसद्गुरुमुखात् यथावत्ज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः, केचित्तु परिज्ञानं प्रयोगज्ञान-
मित्याहुः । संस्कारज्ञानमित्यन्ये । अथ कर्मशुद्धिमाह । मदर्पणं च कर्मणां मय्यर्पणमेव कर्मशुद्धिः अर्पणं नाम भगवदाराधनरूपानु-
संधानं, धर्माद्यर्थं शुद्धयशुद्धी किञ्चित् प्रपञ्चतः प्रदर्श्य शुद्धयशुद्धिप्रपञ्चमुपसंहरति षड्भिः देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः शुद्धैः
सद्भिरेव धर्मैः स्वाधिकारलक्षणः संपद्यते । विपर्ययैस्त्वेतैरशुद्धैः सद्भिस्तु अधर्मैः संपद्यते ॥ १५ ॥ इमे शुद्धयशुद्धी च विषयभेदेन
व्यतिकरतामापद्येते इत्याह । कचिदिति । कचित्तु गुणोऽपि शुद्धिरपि, दोषः विशेषविधिवत्तच्छुद्धिरप्यशुद्धिः स्यादित्यर्थः । यथा
शुद्धयावद्दत्त्वाद्गुणरूपमपि स्नानमातुरविषये दोषरूपताभाक्, तथा दोषोऽपि विधिना गुणः । यथा ब्राह्मणस्यानापदि दोष-
रूपोऽपि प्रतिग्रहः आपदि विधिवाक्याद्गुणरूपः कुटुम्बत्यागादिदोषोऽपि विरक्तादेर्विधिना गुणः । अतः, गुणदोषार्थनियमः
गुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थे नियामकं शास्त्रं, तद्विदां तयोर्गुणदोषयोर्भेदं एव, बाधते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिविषये संकोचमात्रं
क्रियते, न त्वत्यन्तबाध इति न तस्य वैयर्थ्यमित्येवकाराभिप्रायः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

यदि किसी वस्तु में कोई अशुद्ध पदार्थ लग गया हो तो छीलने से या मिट्टी आदि मलने से जब उस पदार्थ को गन्ध
और लेप न रहे और वह वस्तु अपने पूर्वरूप में आ जाय, तब उसको शुद्ध समझना चाहिये ॥ १३ ॥ स्नान, दान, तपस्या, वय,
सामर्थ्य, संस्कार, कर्म और मेरे स्मरण से चित्त की शुद्धि होती है । इनके द्वारा शुद्ध होकर ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य को
विहित कर्मा का आचरण करना चाहिये ॥ १४ ॥ गुरुमुख से सुनकर भलीभाँति हृदयङ्गम कर लेने से मन्त्र की और मुझे
समर्पित कर देने से कर्म की शुद्धि होती है । उद्धव जी ! इस प्रकार देश, काल, पदार्थ, कर्ता, मन्त्र और कर्म—इन छहों के
शुद्ध होने से धर्म और अशुद्ध होने से अधर्म होता है ॥ १५ ॥ कहीं-कहीं शास्त्रविधि से गुण दोष हो जाता है और दोष गुण ।
(जैसे ब्राह्मण के लिये सन्ध्या वन्दन, गायत्री-जप आदि गुण हैं; परन्तु शुद्ध के लिये दोष हैं । और दूध आदि का व्यापार
वैश्य के लिये विहित है; परन्तु ब्राह्मण के लिये अत्यन्त निषिद्ध है ।) एक ही वस्तु के विषय में किसी के लिये गुण और
किसी के लिये दोष का विधान गुण और दोषों की वास्तविकता खण्डन कर देता है और इससे यह निश्चय होता है कि गुण-
दोष का यह भेद कल्पित है ॥ १६ ॥

समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् । औत्पत्तिको गुणः सङ्गो न शयानः पतत्यधः ॥ १७ ॥

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः । एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥

विषयेषु गुणाध्यासात् पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् । सङ्गात्तत्र भवेत् कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥

कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते । तमसा प्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—समानकर्माचरणं पतितानां पातकं न सङ्गः औत्पत्तिकः गुणः अधः शयानः न पतति ॥ १७ ॥ यतः यतः निवर्तेत ततः ततः विमुच्येत एषः धर्मः नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥ पुंसः विषयेषु गुणाध्यासात् ततः सङ्गः भवेत् तत्र सङ्गात् कामः भवेत् कामात् एव नृणां कलिः कलेः दुर्विषहः क्रोधः तम् अनु तमः अनुवर्तते तमसा पुंसः व्यापिनी चेतना द्रुतं प्रस्यते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दोषस्य कचिदोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति । समानस्य तस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् । अतोऽत्र दोषस्यापि दोषता नास्तीत्यर्थः । तथा संगोऽपि यो यतेर्दोषः स गृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतो न दोषोऽपि तु गुणः 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादिविधानात् । उभयत्र दृष्टातः । पूर्वमेवाधः शयानो यथा न पततीति ॥ १७ ॥ अतो गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह । यतो यत इति । यतो यतो वैद्वकालादेरशुद्धादेश शुद्धदेशकालादिभिः संपन्नः क्षेमः अभीष्टकृत शोकमोहरूपं यद्वयमनिष्टं तदपहंति च ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः । संग आसक्तिः । तत्र तेषु विषयेषु । येन प्रतिहन्यते कामस्तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः ॥ १९ ॥ दुर्विषहस्तीव्रः । तमः संमोहः । तं क्रोधम् । चेतना कार्याकार्यस्मृतिः । द्रुतं शीघ्रम् ॥ २० ॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

समानस्य तुल्यस्य । अपतितानां ब्राह्मणादीनाम् । जात्या पतिता अन्यजादयः । कर्मणा सुरापानादिना पतिता ब्राह्मणादयः । अधिकारस्य स्वजातिविहितकर्माधिकारस्य । यतः पूर्वमेव पतिता अतो हेतोः । अत्र सुरापानादौ । इत्यर्थ इति—अपतितं प्रति सुरापानादिर्दोषो न पतितं प्रतीति भावः । यथा सुरापानादि पतितं प्रति न दोषस्तथेति । स संगः । औत्पत्तिकः स्वाभाविकः । 'प्राकट्ये च स्वभावे च जनानुत्पत्तिरीरिता' इति निरुक्तिः । उभयत्र पतितानां समानकर्माचरणस्य गृहस्थानां संगस्य च दोषत्वाभावे । अधःशयानो भूमौ शयानः ॥ १७ ॥ यतो गुणस्यानैयत्यमतो हेतोः । निवर्तेत भेदबुद्धिः । यतोयतो वर्णाश्रमादेः । एष भेदबोधनरूपः । क्षेमः सर्वदुःखाभावरूपः शोकमोहभयापहः । तत्र 'को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतेः । यद्वा—यतोयतः कर्मणो नाहं कर्तेतिनिवर्तेत अहंकारराहित्येन यद्यत्कर्म परमेश्वरबुद्ध्या करोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्तत्कर्मबंधकं न स्यात् 'एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवमात्मविनाशाय कल्पयते कल्पिताः परे ।' इत्युक्तेः । एष परमेश्वरार्पणलक्षणो धर्मः । क्षेमः संसारमुक्तिहेतुः । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा' शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबंधनैः' इति श्रीगीतोक्तेः । यतो गुणदोषविभागो न वास्तवोऽतः । एष निवृत्तिलक्षणः ॥ १८ ॥ विपक्षे बाधकमाह—भगवद्वर्णबुद्धिराहित्येन क्रियमाणं कर्म शब्दादिविषयेषु गुणबुद्धिं जनयति मृगतृष्णिकापयः पूरयतिषत् । तदनु निरंकुशस्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात्सुखसाधनत्वध्यानात् । तेषु स्नेहलक्षणः संगः स्यात्ततस्तैषु काम इच्छा स्यात् । ततः कलिश्चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुधर्मो भवति । 'कल-द्रावणे' धातुः । स्वामिनां तु स्फुट एवार्थः । यथाश्रुतमिति वाच्यार्थमनतिक्रम्य या प्रवृत्तिपरता 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिरूपा तां निराकर्तुं तात्पर्यानुपपत्त्यां तिरस्कृतम् ॥ १९ ॥ तोत्रः निरोद्धुमशक्यः । व्यापिनी पूर्वं व्याप्य स्थिता । तमसा क्रोधेन । प्रस्यते नाशयते ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कचिदोषस्य दोषाभावत्वं गुणत्वं चाह—समानेति तुल्यस्यापि कर्मणः सुरापानादेराचरणमपतिनां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् । अतोऽत्र दोषता नास्तीत्यर्थः । तथा स्त्र्यादिसङ्गो

१. भवापहः ।

यतेर्दोषोऽपि गृहस्थस्यौत्पत्तिकः स्वीकृतो गुण एव । 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इति विहितत्वात् । उभयत्र दृष्टान्तमाह । पूर्वमेवाधः शयानो यथा पुनर्न पतति तथेति ॥ १७ ॥ अतः प्रवृत्तिशास्त्रस्यापि निवृत्तावेव तात्पर्यमित्याह-यतो यत इति । यतो यतो विषयात्पुरुषो निवर्त्तते विश्लिष्येत ततस्तत एव बन्धाद्विमुच्येत । एष विषयासक्तिबन्धनिवृत्तिलक्षणो धर्म एव नृणां क्षेमः परमसुखावहः शोकाद्यनर्थनिवर्त्तकश्च ॥ १८ ॥ ननु शास्त्रं यथा श्रुतार्थं न प्रवृत्तिपरमेव किञ्च स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेरनर्थहेतुतां दर्शयति-विषयेष्विति । प्रथमं विषयेषु गुणाध्यासात् रमणीयबुद्धेः ततः तेषु पुंसः सङ्गः आसक्तिर्भवेत् । सङ्गाच्च तत्र तेषु विषयेषु कामो भोगाभिनिवेशो भवेत् । तदा येन स कामः प्रतिहन्यते तेन सह तेषां नृणां कामादेव हेतोः कलिः कलहो विवादो भवति ॥ १९ ॥ कलेरिति । कलेश्च दुर्विषहः तीव्रः क्रोधो भवति तं क्रोधं तमः संमोहोऽनुवर्त्तते । तमसा च पुंसो व्यापिनी तत्तत्पदार्थेषु प्रसृता चेतना कार्याकार्यविषयिका स्मृतिः द्रुतं शीघ्रं प्रस्यते लुप्ता भवति ॥ २० ॥

श्रीराधारमणशसगोखामिधिरचिता दीपिनीव्याख्या

दोषस्य सुरापानादेः । कचित् पूर्वमेव जातिकर्मपतितेषु । दोषत्वं नास्ति तथा सङ्गस्य दोषरूपस्यापि कचिद्गृहस्थे प्रत्युत गुणत्वमस्ति तत्र तत्र चोदाहरणं दर्शयतीत्यर्थः । अतः अधिकारभ्रंशकत्वाभावात् । तत्र पतितेषु । उभयत्र दोषत्वाभावे गुणत्वे च । यथाधःशयनं न भ्रंशकं किन्वारोहणावरोहणपरिश्रमाभावाद्गुण एव तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यतो गुणदोषविभागो न वास्तवोऽतः । एष निवृत्तिलक्षणः ॥ १८ ॥ यथाश्रुतेति । वाच्यार्थमनतिक्रम्य या प्रवृत्तिपरता स्वर्गकामो यजेतेत्यादिरूपा तां निराकर्तुं तात्पर्यानुपपत्त्या तिरस्कृतुम् ॥ १९ ॥ व्यापिनी पूर्वं व्याप्य स्थिता । तमसा क्रोधेन प्रस्यते नाशयते ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सामान्यशास्त्रप्राप्तगुणदोषविभागमपवादति । समानकर्माचरणमिति । समानकर्माचराणां समानकर्मभिः पतितैः सम्यक्-वहारे पतितानां न पातकं कित्वपतितानामेव पातकं स्यात् गुणैः संगः संगारूपो गुणः जन्मसिद्धः सर्वप्राणिनां नाशाय भवति अतो जन्तुरधः पतति निरयं प्रविशति ॥ १७ ॥ एष धर्मः असंगरूपधर्मः ॥ १८ ॥ संगत् भोग्य इति बुद्ध्या कामः भोक्तुरभिनिवेशः कलिः कलहः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

दोषस्य कचिदोषत्वाभावे उदाहरणमाह । समानेति । समानकर्माचरणम् एककर्माचरणं सह संभाषणादिकमित्यर्थः । तत्पतितानां न पातकं कित्वपतितानामेव पतितैः सह संभाषणं पातकं कचिद्गुणस्यान्यत्र दोषत्वेऽपि उदाहरणमाह । औत्पत्तिक इति । गुणैः शब्दादिविषयैः सह सङ्गो गृहस्थस्यौत्पत्तिकः स्वाभाविकः पूर्वमेव स्वीकृतत्वात् अतः तस्य न दोषः किन्तु गुणः ऋतावुपेयादित्यादिशास्त्रानुमतत्वात् स एव तु सङ्गो यतेस्तु दोषः तत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो न पततीति औत्पत्तिको गुणः सङ्गो नाशयातः पतत्यध इति पाठान्तरं तत्रायमर्थः सङ्गानां त्याजनेच्छयेति जात्यशुद्धानां सङ्गानां च त्याज्यत्वमुक्तं तत्र कोऽसौ सङ्गः यस्त्याज्यतयोक्तः कश्च त्याज्यत्वे हेतुः कुतश्च सङ्ग उपजायते सङ्गप्रभवाश्च के पुनर्दोषा इत्यभिप्रायमालक्ष्याह । औत्पत्तिक इत्यादिना । गुणैः शब्दादिविषयैः सह सङ्ग औत्पत्तिकः सर्वप्राणिनां जन्मसिद्धः स नाशाय भवति नाशोऽत्रान्ततः स्थावरताप्राप्त्या चैतन्याना-विर्भावात्मकशून्यता कल्पितैव अतो जन्तुरधः पतति निरयं प्रविशतीत्ययमेव त्याज्यताहेतुरिति भावः ॥ १७ ॥ त्यागप्रकारमाह । यतो यत इति । यतो यतो विषयान्निवर्त्तते विश्लिष्येत ततस्ततो विमुच्येत विशेषेण मुच्येत न तन्तं विषयं पुनरनुध्यायेदित्यर्थः । विपर्ययेऽनर्थपरस्परं विवक्षुस्तान्नसंमपरिहारस्य पुरुषार्थहेतुतामाह । एष इति । एष असङ्ग एव नृणां परमो धर्मः निरतिशयश्रेयःसाधनं तदाह । क्षेमः सुखावहः शोकाद्यनर्थपरिहारकश्च ॥ १८ ॥ किञ्च विषयेषु शब्दादिषु गुणध्यानादुपादेयत्वाभिनिवेशात्ततस्तत्र विषयेषु पुनः पुनः पुंसः सङ्गो भवेत् सङ्गाच्च तत्र विषयेषु कामः अनुपभुज्यावस्थानाशक्त्यात्मकश्चित्तविकारः कामो भवेत् कामाच्च कलिः कलहो भवेत् ॥ १९ ॥ ततश्च दुःसहः क्रोधः तं क्रोधं तमोऽनुवर्त्तते क्रोधात्तमो भवेदित्यर्थः । तमश्चात्र सम्मोहः सच कार्याकार्य-विवेकाभावात्मकः तमसा च या पुंसो व्यापिनी चेतना सा द्रुतमाशु प्रस्यते प्रस्ता भवति धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वाद्वापिनीत्युक्तं तदतिसङ्कुचितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतो पदरत्नावली

गुणदोषनिमित्तबाधो यथा न स्यात्तं प्रकारं वक्ति समानेति । अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणे मदर्पणेनात्म-योग्यकर्माचरणे पातकं न स्यात् तथा पूर्वमपतिता विप्रादयो येन कर्मणा पतन्ति तेषां तत्समानकर्माचरणे तत्सुरापानतत्पक्षीमूर्त्याद्या-

लिङ्गनादिके देहत्यागिवदोषलक्षणं तत्कर्म पातकं च न भवति तथा शयानः शूद्रश्च ब्राह्मणादिपातित्यहेतुभिः लशुनभक्षणादिभिरधो न पतति अध इति विशेषणात्सुरापानादिभिरेव पतति । कुतो न पततीत्यत उक्तमौत्पत्तिक इति तस्य शूद्रस्य लशुनभक्षणादिलक्षणैर्गुणैरमुख्यैः कर्मभिः सङ्गः औत्पत्तिकः स्वाभाविको यतस्तस्मात्स्वायोग्य एव कर्मणि पततीत्यर्थः—

त्रैवर्गिकाः सञ्चरन्तो वेदकर्मप्रवर्तनात् । शयानः शूद्र उद्दिष्टो वेदकर्माप्रवर्तनात् ॥
न तस्याभक्ष्यजो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्ततः । यथा सुवर्णस्य मलं शुक्रं ताम्रस्य नैव तत् ॥
एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषतामियात् । मलं तु तस्यापि मलं यथैव शूद्रजन्मनः ॥
स्वधर्मप्रतिरूपस्य चरणं दोषदं मतम् । इति वचनात् ॥ १७ ॥

किं बहुनोक्तेन सर्वतोऽप्यभिमानपरित्यागेन श्रीनारायणसमर्पणमेव समस्तदोषनाशकरमित्याह । यतो यत इति । यतः यतः कर्मणो नाहं कर्तेति निवर्तेत अहङ्कारादित्येन यद्यत्कर्म परमेश्वरार्पणबुद्ध्या करोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्तत्कर्मबन्धकं न स्यादित्यर्थः । तत्कर्तव्यताया बुद्धयवतारार्थं स्तौति । एष इति । एषः परमेश्वरसमर्पणलक्षणो धर्मः संसारमुक्तिहेतुः “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसे”त्यादेः ॥ १८ ॥ विपक्षे बाधकमनर्थलक्षणमाह । विषयेष्विति । अयमर्थः भगवदर्पणबुद्धिरादित्येन क्रियमाणं कर्म शब्दादिविषयेषु गुणबुद्धिं जनयति । मृगतृष्णिकापयः पूरमतीव तदनु निरङ्कुशस्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखसाधनत्वध्यानात् तेषु स्नेहलक्षणः सङ्गः स्यात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्यादिच्छातः कलिः कल द्रावण इति धातोः चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुरधर्माज्ञानात्मा विशति ॥ १९ ॥ क्लेशावेशात्स्वाभीष्टपरिपन्थिषु सत्सु दुर्विषहः क्रोधः स्यात्तदनु द्वेषानन्तरं तमो वर्तते ततस्तमसि मग्नस्य पुंसः व्यापिनोन्द्रियसन्तता चेतना सुखानुभवश्चकिस्तमसा दुःखोद्रेकेण प्रस्यते नष्टा भवति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विषयेष्विति चतुर्भिः ॥ १९-२२

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुणदोषयोरनियमं प्रपञ्चयति,—समानस्य तस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचरणम् अपतितानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकम् अधिकारभ्रंशकम् न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् यथा सङ्गोऽपि यो यतेर्दोषः स गृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतो न दोषः अपि तु गुणः सङ्गस्यासत्केरौत्पत्तिकत्वे सति ऋतौ भार्यासङ्गो गुणः तदसङ्गस्य तस्मिन्नधिकारिणि दोषश्रवणात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवाधः शयानो यथा न पतति ॥ १७ ॥ किञ्च गुणदोषविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्याभिप्रेत्याह । यतो यत इति ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकृतं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं दर्शयति । विषयेष्विति चतुर्भिः । संगः आसक्तिः कामादेव कलिः कामप्रतिघातकेन लोकेन सह कलहः ॥ १९ ॥ तं क्रोधमनु तमो मोहः ततस्तमसा मोहेन चेतना कार्याकार्यस्मृतिः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गुणदोषप्रतिपादकस्यापि वेदस्य तद्विदाबाधकत्वं यदुक्तं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति । समानकर्माचरणं प्रमाणपूर्वक-कर्माचरणं पतितानामपि पातकं पतनहेतुर्न किन्तु शुद्धिहेतुरित्यर्थः । शास्त्रोक्तकर्मरतः पतितोऽपि शनैः ऊर्ध्वं गच्छतीति भावः । औत्पत्तिकः स्वाभाविकः स्वेच्छया कृतः संगो न गुणः न शुद्धिहेतुरित्यर्थः । शयानः शास्त्रोक्ते कर्मणि लुप्तदृष्टिः अधः पतति अधो गतिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥ अथ विषयेषु वैराग्यं परमो गुण इत्याह । यत इति । यतो यतो विषयान् एषः निवृत्तिलक्षणः ॥ १८ ॥ अथ विषयेष्वासक्तिः परमो दोष इत्याह । विषयेष्विति चतुर्भिः । विषयेषु शब्दादिषु गुणध्यानादुपायत्वचिन्तनात् तत्र तेषु सङ्गः आसक्तिः सङ्गात्तत्र कामः कामादेव कामविघातकः सह कलिः कलहः ॥ १९ ॥ दुर्विषहः दुर्धरः तं क्रोधमनु तमः सम्मोहः तमसा कार्या-कार्यविवेकलक्षणा चेतना दुतं शीघ्रं प्रस्यते ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

दोषस्यापि कचिदोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणमाह—समानेति । तुल्यस्यापि कर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानां पतन-हेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् । अतोऽत्र दोषस्यापि दोषता नास्तीत्यर्थः । तथा स्यादिसङ्गो यतेर्दोषोऽपि गृहस्थस्यौत्पत्तिकः स्वीकृतो गुण एव । ‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ इति विहितत्वात् । उभयत्र दृष्टान्तमाह—

पूर्वमेवाधःशयानो यथा पुनर्न पतति तथेति ॥ १७ ॥ अतो गुणदोषनियमविधीनां स्वाभाविकप्रवृत्तिसङ्कोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह—यतो यत इति । यतो यतो विषयात्पुरुषो निवर्त्तत विदिलष्येत ततस्तत एव बन्धाद्विमुच्येत एष विषया-सक्तिबन्धनिवृत्तिलक्षणो धर्म एव नृणां क्षेमः परमसुखावहः शोकाद्यर्थनिवर्त्तकश्च ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति—विषयेष्विति चतुर्भिः । प्रथमं विषयेषु गुणाध्यासात् रमणीयताबुद्धेः ततः तेषु पुंसः सङ्गः आसक्तिर्भवेत् । सङ्गाच्च तत्र तेषु विषयेषु कामो भोगाभिनिवेशो भवेत् । तदा येन स कामः प्रतिहन्यते तेन सह तेषां नृणां कामादेव हेतोः कलिः कलहो विवादो भवति ॥ १९ ॥ कलेश्च दुर्विषहः तीव्रः क्रोधो भवति । तं क्रोधं तमः सम्मोहोऽनुवर्त्तते तमसा च पुंसो व्यापिनी तत्तत्पदार्थेषु प्रसृता चेतना कार्याकार्यविषयिका स्मृतिर्दुर्तं शीघ्रं प्रस्यते लुप्ता भवति ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दोषस्य क्वचिदोषत्वाभावे उदाहरणमाह । समानेति । समानकमौचरणमेकमौचरणं, सह संभाषणमित्यर्थः । तत् पतितानां न पातकं त्वपतितानामेव पतितैः सह संभाषणं पातकं, क्वचिद्गुणस्याऽन्यत्र दोषत्वेऽप्युदाहरणमाह । गुणैः शब्दादि-विषयैः सह सङ्गः, गृहस्थस्य औत्पत्तिकः स्वाभाविकः गुणः, पूर्वमेव स्वीकृतत्वाच्च तस्य दोषः किन्तु गुणः । ‘अतो भार्यामुपेयात्’ इत्यादिशास्त्रानुमतत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वमेव अधः शयानः न पतति ॥ १७ ॥ अतो गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसङ्कोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह । यत इति । यः पुमान् यतः यतः, निवर्त्तत निवृत्तिं प्राप्नोति, स पुमान् ततस्ततः विमुच्यते । यस्माद्यस्माद्विषयाद्विदिलष्यस्ततस्ततो विमुक्तः स्यात् । न तं तं विषयं पुनरनुध्यायेदित्यर्थः । विषयेवेऽनर्थपरंपरां विवृञ्छत्वाच्च विषयसङ्गपरिहारस्य पुरुषार्थहेतुतामाह । एषः विषयादावसङ्ग एव, क्षेमः सुखावहः, शोकमोहभयापहश्च शोकाद्यनर्थपरिहारकश्च नृणां परमो धर्मः निरतिशयश्रेयःसाधनम् ॥ १८ ॥ वेदस्य यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति । विषयेष्विति । प्रथमं विषयेषु शब्दादिषु, गुणध्यानादुपादेयत्वाभिनिवेशात्, ततस्तत्र विषयेष्वित्यर्थः । पुंसः सङ्गः, भवेत् । सङ्गात् तत्र तेषु विषयेषु कामः अनुपभुज्य अनवस्थानात्मकश्चित्तविकाररूपः कामः भवेत् । कामात् एव नृणां कलिः कलहः भवेत् ॥ १९ ॥ बलेरिति । कलेः बलहात् दुर्विषहः तीव्रः क्रोधः भवेत् । तं क्रोधं तमः सम्मोहः कार्याकार्य-विवेकाभाव इत्यर्थः । अनुवर्त्तते । क्रोधात्तमो भवेदित्यर्थः । तमसा च या पुंसः व्यापिनी चेतना, सा द्रुतमाशु प्रस्यते प्रस्ता भवति । धर्मेभूतज्ञानस्य विभुत्वाद्वापिनोत्युक्तं, धर्मेभूतं जीवस्य ज्ञानमतिसकुचितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

जो लोग पतित हैं, वे पतितों का सा आचरण करते हैं तो उन्हें पाप नहीं लगता, जब कि श्रेष्ठ पुरुषों के लिये वह सर्वथा त्याग्य होता है । जैसे गृहस्थों के लिये स्वाभाविक होने के कारण अपनी पत्नी का सङ्ग पाप नहीं है; परन्तु संन्यासी के लिये घर पाप है । उद्धव जी ! बात तो यह है कि जो नीचे सोया हुआ है, वह गिरेगा कहाँ ? वैसे ही जो पहले से ही पतित हैं, उनका अब और पतन क्या होगा ? ॥ १७ ॥ जिन-जिन दोषों और गुणों से मनुष्य का चित्त उपरत हो जाता है, उन्हीं वस्तुओं के बन्धन से वह मुक्त हो जाता है । मनुष्यों के लिये यह निवृत्तिरूप धर्म ही परम कल्याण का साधन है; क्योंकि यही शोक, मोह और भय को मिटाने वाला है ॥ १८ ॥ उद्धव जी ! विषयों में कहीं भी गुणों का आरोप करने से उस वस्तु के प्रति आसक्ति हो जाती है । आसक्ति होने से उसे अपने पास रखने की कामना हो जाती है और इस कामना की पूर्ति में किसी प्रकार की बाधा पड़ने पर लोगों में परस्पर कलह होने लगता है ॥ १९ ॥ कलह से असह्य क्रोध की उत्पत्ति होती है और क्रोध के समय अपने हित-अहित का बोध नहीं रहता, अज्ञान छा जाता है । इस अज्ञान से शीघ्र ही मनुष्य की कार्याकार्य का निर्णय करने वाली व्यापक चेतना-शक्ति लुप्त हो जाती है ॥ २० ॥

तथा विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते । ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरम् । वृक्षजीविकया जीवन् व्यथं भस्त्रेव यः श्वसन् ॥ २२ ॥

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

उत्पत्यैव हि कामेषु प्राग्बुधेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—साधो तथा विरहितः जन्तुः शून्याय कल्पते ततः अस्य मूर्च्छितस्य मृतस्य अस्य स्वार्थविभ्रंशः ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेन आत्मानम् अपरं न वेद यः वृक्षजीविकया जीवन् भस्त्रा इव श्वसन् (व्यथंमेव जीवन् वर्तते) ॥ २२ ॥ इयं फल-

श्रुतिः नृणां श्रेयः न परं रोचनं (तत्) यथा भैषज्यरोचनं (तथा) श्रेयोविवक्षया प्रोक्तम् ॥ २३ ॥ कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु आत्मनः अनर्थहेतुषु उत्पत्त्या एव आसक्तमनसः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः । स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः । मूर्छितस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति । विषयेति । व्यर्थं वृक्षजीविकयैव जीवन्वर्तते स मूर्छिततुल्यः । अत एव यो भस्मेव श्वसन्वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कथं स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह । फलश्रुतिरिति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः । परमपुरुषार्थपरा न भवतीत्यर्थः । किंतु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षयाऽवांतरफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रोचनं रुच्युत्पादनं गुडशर्करादि । तथा हि । 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ।' तथा च 'शिखा ते वर्द्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' इति ॥ २३ ॥ ननु कर्मकांडे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं न्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादित्याह । उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु प्राणेष्वयुरिन्द्रिय-बलवीर्यादिषु । स्वजनेषु पुत्रादिषु । अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तया चेतनया । इत्यर्थं इति—कार्याकार्यविचारेणैव पुरुषसत्त्वमनुमीयते तदभावे वस्तुतो नाशाभावादसञ्जिव भवतीति भावः । ततश्शून्यत्वानन्तरम् । अस्य पुरुषस्य । मूर्छितस्य मृतसदृशस्य । मुग्धेऽर्धसंपत्तिरिति न्यायात् । अत्र मृतस्य च परत्र । यद्वा—मूर्छितस्य निःसंज्ञस्य मृतस्य मृततुल्यस्य पुरुषार्थहानिः स्यात्प्रज्ञानाभावः । 'नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः । यदध्वन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ।' इति पृथुं प्रति सनत्कुमारोक्तेः । दीपिका—तथा स्मृत्या । अतोऽसत्तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वं मूर्छिततुल्यत्वं च । यथा वृक्षा जलाद्याहारं कुर्वतो ज्ञानरहिता वर्तते तद्वदित्यर्थः । अत एव मूर्छिततुल्यत्वादेव । अतो मृततुल्यत्वात् । इत्यर्थं इति—ज्ञानरहितत्वेन मृततुल्यस्य स्वार्थनाशो भवत्येवेति भावः । तत्तुल्यत्वं मूर्छितमृततुल्यत्वम् । वृक्ष-जीविकया यथाऽनुद्यमेनैव यादृच्छिकी जलोपलब्धिरूपा वृक्षस्य जीविका, तथा विषयाविष्टस्यापि यादृच्छिकाहारादिरूपा तथा जीवन्स्थिति कुर्वन् यो वर्तते । अत एव मूर्छिततुल्यत्वादेव । अतो मृततुल्यत्वाच्चतुर्विधपुरुषार्थहानिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ अत्र आक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थं इति—स्वर्गादीनां विनाशित्वाच्च श्रेयस्त्वमिति भावः । तर्हि तत्साधने कर्मणि प्रवृत्तिः कथमिति चेदाह—कित्विति । बहिर्मुखानां विषयचृष्णावताम् । अवांतरफलैः । तावदेव हि खण्डलड्डुकप्रामिमात्रमेव हि । वर्णितं चैतदधस्तादित्यु-परम्यते । इयम् 'पशुकामः' इत्यादिरूपा । 'न श्रेयो दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते' इति नारदेन कर्मफलस्य श्रेयस्त्व-खण्डनात् । तर्हि कथमप्यसरोभिर्विहरिष्याम इत्यादि श्रूयते तत्राह—बहिर्मुखानां स्वर्गादिविषयेच्छूनाम् । अवांतरफलैर्गौणफलैः । तावदेव खण्डलड्डुकमात्रमेव फलं न, किंतु रुच्युत्पादनार्थं गौणफलाभास एवेत्यर्थः । पूर्वमैहिकविषयकविषयेच्छूनां निन्दाऽत्र तु पारलौकिकतदिच्छूनामिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । एवं मोक्षपरत्वम् । अघटनादसंभवात् । पञ्चादिषु गवाश्वादिषु कामनाविषयेषु । आदिना स्वर्णादिप्रहः । 'प्राणो वीर्येऽनिले जीवे बलयुरिन्द्रियासुषु' इति कोशात् । एवं निवृत्तिपरत्वेन यथाश्रुतस्य प्रवृत्तिपरत्वस्य पञ्चादिषु 'पशुकामो यजेत्' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इत्यादि-वाक्यान्यादिपदबोध्यानि परिपाकतः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तयेति । हे साधो ! तया कार्याकार्यविवेकवत्या स्मृत्या रहितो जन्तुः जीवः शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः । ततोऽस्य मूर्छितस्य मृततुल्यस्य च सर्वस्य स्वार्थस्य पुरुषार्थस्य भ्रंशो नाशो भवति ॥ २१ ॥ मृततुल्यमेव स्पष्टयति—विषयेति । विषयाभिनिवेशेन यः आत्मानं न वेद न चापरं परमात्मानं वेद । स वृक्षजीविकया वृक्षवत्पुरुषार्थाननुसन्धानपूर्वकाहारग्रहणमात्रेण जीवन् वर्तते स मूर्छिततुल्यः । तथा यः भस्मेव परसंतापार्थं श्वसन् व्यर्थमेव जीवन् वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाशः ॥ २२ ॥ ननु विषयाभिनिवेशोऽर्थकरश्चेद्वेदेन कथं स्वर्गादिविषयः फलतया निरूपित इत्याशङ्क्याह—फलश्रुतिरिति । 'स्वर्गकामो यजेत इति' फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयः परमफलतया स्वर्गादिकं न बोधयति किं त्वतिबहिर्मुखानां तेषां श्रेयसः परमफलस्य मोक्षस्य विवक्षया परं केवलं रोचनं कर्मसु रुच्युत्पादकं स्वर्गादिफलतया प्रोक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । भैषज्यमौषधं तत्र रोचनं लड्डुकादिकं यथा पित्रोच्यते 'पिब निम्बं प्रदास्यामि वत्स ते खण्डलड्डुकान् ।' इति । तथा 'शिखा ते वर्द्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' ।

इति । दीयते परं नहि तदौषधपानफलं किं त्वारोग्यं तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथं मोक्षविवक्षयेत्युच्यते इत्याशङ्क्य यथाश्रुतार्थस्याघटनान्मोक्ष एव तस्य तात्पर्यमित्याह-उत्पत्त्येति कामेषु पद्मादिविषयेषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रकलत्रादिषु च आत्मनः स्वस्थानर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुष्वपि मर्त्याः प्राणिनः उत्पत्त्यैव शास्त्रोपदेशं विना स्वभावत एव आसक्तमनसो भवन्ति हि नात्र सन्देहः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तथा स्मृत्या । ततोऽसत्तुल्यत्वात् । मूर्च्छितमृततुल्यस्येति द्वयोः पदयोर्मिलित्वा व्याख्यानम् ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वं मूर्च्छित-
मृततुल्यत्वे वृक्षजीविकया यथानुद्यमेनैव यादृच्छिकी जलोपलब्धिरूपा वृक्षस्य जीविका तथा विषयाविष्टस्यापि यादृच्छिकाहारादि-
रूपा सा तथा जीवन् स्वस्थितिं कुर्वन् यो वर्तते अत एव मूर्च्छिततुल्यत्वादेव अतः मृततुल्यत्वात् स्वार्थनाशश्रुतिर्विधपुरुषार्थहानि-
रित्यर्थः ॥ २२ ॥ इयं पशुकाम इत्यादिरूपा बहिर्मुखानां स्वर्गादिविषयेच्छूनाम् अवान्तरफलैर्गौणफलैः तावदेव खण्डलड्डुकामात्र-
मेव फलं न किन्तु रुच्युत्पादनार्थं गौणफलाभास एवेत्यर्थः । पूर्वमैहिकविषयेच्छूनां निन्दात्रतु पारलौकिकतदिच्छूनामिति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ एवं निवृत्तिपरत्वेन यथाश्रुतस्य प्रवृत्तिपरत्वस्य पद्मादिविवृति पशुकामो यजेत दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् खादिरं
वीर्यकामस्य यूपं कुर्वति इत्यादिवाक्यानि ज्ञेयानि परिपाकतः परिणामतः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

शून्याय शून्यत्वाय स्वार्थे विभ्रंशः मूर्च्छितस्य मृततुल्यस्य ज्ञानभावनिर्वन्धनाशः इत्यभिप्रायः ॥ २१-२२ ॥ फलश्रुतिः
श्रयमाणं स्वर्गादि न श्रेयः पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपादयिषितः किन्तु रोचनार्थं गुडजिह्विकन्यायेन शास्त्रे श्रद्धाजननार्थं भैषज्यरोचनं
गुडशर्करादिपुरस्कारेण भैषज्ये श्रद्धाजननम् ॥ २३ ॥ उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

हे साधो ! तथा चेतनया रहितस्तु जन्तुर्जीवः शून्याय कल्पते असत्प्रायतां प्राप्नोतीत्यर्थः । नहि स्थावरादिषु चैतन्यं सदिवं
भातीति भावः । ततः शून्यतापत्तेः मूर्च्छितस्येव मृतस्येव चास्य विषयसंगिनः विषयाभिनिवेशेन स्वार्थविभ्रंशो भवेत् ॥ २१ ॥
कोऽसावात्मानमपरं च न वेदेत्येवं स्वपरज्ञानाभावः नहि तरुपाषाणादीनां स्वपरविवेको दृश्यते अयमेव महान् स्वार्थविभ्रंश
इत्यर्थः । तमेन स्वार्थविभ्रंशं निन्दति । वृक्षजीविकयेति । यः स्वार्थविभ्रंशायोद्युक्तः स वृक्षजीविकया वृक्षस्येव स्वपरविवेकरहिततया
जीविकया जीवन् वर्तते भस्त्रेव व्यर्थं श्वासं मुञ्चन् वर्तते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदि विषयसङ्गस्येत्थमनर्थकारित्वं तर्हि मातापितृ-
सहस्रेभ्योऽप्यतिवत्सलो वेदः किमिति स्वर्गादिवैषयिकमुखसाधनानि यज्ञादीनि विधत्त इत्यत आह । फलश्रुतिरिति । इयं यजेत
स्वर्गकाम इत्यादिरूपा फलश्रुतिः न श्रेयः बोधयतीति शेषः । श्रयमाणं स्वर्गादिफलं न पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः । परं
केवलं रोचनं गुडजिह्विकन्यायेन मोक्षसाधनेषु रुचिजननार्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । श्रेयोविवक्षया दृष्टसुखापेक्षया
स्वर्गादिकमतिशयितं ततोऽप्यापवर्गिकं सुखमतिशयितमित्येवं मोक्षसुखस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया प्रोक्तं स्वर्गादिफलमुक्त-
मित्यर्थः । यथा भैषज्यरोचनं भैषज्यमौषधं प्रति रोचनं रुचिजनकं गुडशर्करादि यथा तद्वत्—

पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पितृवैमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥

इत्युक्तप्रकारपुरस्कारेण भैषज्ये यथा प्रीत्युत्पादनं तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अन्यथा हितबोधनार्थं प्रवृत्तो वेदः कथमहि-
तेष्वेव लोकं प्रवर्त्तयेदित्याहाउत्पत्त्यैवहीति द्वाभ्याम् उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृत्यैवात्मनः स्वस्य बन्धहेतुषु कामादिष्वसक्तमानसानत एव-
तेषु नतान् वेदो यद्बोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः । स्वार्थं स्वश्रेयः अविदुषोऽजानतो वृजिनाध्वनि दुःखावहे
संस्तुतिमार्गे भ्राम्यमाणानन्ततस्तमो विशतः स्थावरतामापत्यमानांस्तान्मर्त्यान् पुनस्तेषु एव कामादिष्वनर्थवहेषु बुधो वेदः कथं
युञ्ज्यादयुक्तान् कुर्यात्प्रवर्त्तयेदित्यर्थः । तत्र प्राणशब्देनायुरिन्द्रियबलादीनि विवक्षितानि स्वजनशब्देन पुत्रमित्रकलत्रादयः बुध
इति द्वितीयान्तं वा वेद इति शेषः वेदो बुधः वेदबोधितमेव श्रेय इति मन्यमानान् कथं युञ्ज्यादित्यर्थः । तथा सत्येनाप्तः
स्यादित्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पद्मरत्नावली

तयानुभवशक्त्या रहितो जन्तुरासुरो जीवः शून्याय सुखनाशाय कल्पते नित्यत्वाच्चेतनस्य न स्वरूपेण नाशः किन्तु
सर्वात्मना सुखनाश एवेत्याह । तत इति । चशब्द एवार्थे ततो मृतस्य अन्धं तमः पतनानन्तरम् अस्य मूर्च्छितस्य दुःखसमुद्गभि-

भूतत्वेन निःसंज्ञस्य स्वार्थस्य सुखस्य विभ्रंशः स्वरूपतो हानिर्भवति ॥ २१ ॥ न केवलं सर्वात्मना सुखनाशः तस्य निरतिशयदुःखमपि भवतीत्याह । विषयेति विषयसाम्यं यातीति विषयो दुःखं तस्याभिनिवेशेन समुद्रेकेणात्मानं न वेद अपरं प्रतियोगिनं च न वेत्ति स्वानुभवमन्तरेण न किञ्चिद्वेत्तीत्यर्थः । स्वपरविषयज्ञानं नास्ति चेच्छून्यवादप्रवेश आपन्न इति । तत्राह । वृत्तेति । भगवद्भागवतप्रद्वेषातिशयेन नित्यं तमः पतितो निरन्तरं दुःखमेवानुभवन् यमकिङ्करैरविरतं वृश्च्यमानत्वेन वृक्षजीविकया वृक्षजीवनवद्वयर्थं जीवन् निष्प्रयोजनो प्रस्तवयाः दुःखपरीतायुः दृतिवच्छ्वसन्नास्ते इत्यन्वयः—

दोषणो गुणवत्त्वेन श्रयन्ते विषयाः सदा । असतां सङ्गतस्तेषु दोषाः श्रोतुं सुदुर्लभाः ॥
अतो नित्यगुणध्यानात्तद्गुणे प्रीतिमान् भवेत् । अतस्तत्र भवेत्कामः कामिनं कलिराविशेत् ॥
अधर्माज्ञानरूपेण कलिनाविष्टदेहिनः । सत्सु क्रोधो दुर्विषहस्ततस्तमसि पात्यते ॥
अन्धे तमसि मग्नस्य चेतनेन्द्रियसङ्गता । सुखानुभवशक्तिकी सा विनश्यति सर्वदा ॥
तदा शमूनभावेन शून्य इत्युच्यते नरः । सर्वात्मना तु सम्भ्रंशस्तस्य दुःखविवर्धनः ॥
अमूर्छितस्य च भवेत् मृत्युनन्तरमेव च । दुःखाख्यविषयवेशान्नात्मानं परमेव च ॥
यथावद्वेत्ति पतितस्तमस्यन्वे कदाचन । वृक्षवद्दृश्यते नित्यं निष्प्रयोजनजीवनः ॥
नित्यदुःखपरीतायुर्दृतिवत्प्रश्वसित्यपि ।

इति वचनादासुरजनविषयोऽयमिति ज्ञायते ॥ २२ ॥ श्रुतिविहितत्वात्स्वर्गादिविषयेच्छा सतां स्यादित्याशङ्क्यैतद्विषय-
दृष्टान्तेन स्वर्गादिविषयस्यानित्यसुखहेतुत्वेन न तत्रेच्छा कार्या श्रुतेर्भैषज्यरोचनार्थमिक्षुदण्डदानवत्स्वर्गादिवादिनी मुख्यतो मुक्तिपरे-
त्याह । फलश्रुतिरिति । इयं फलश्रुतिः मोक्षफलभावकत्वेन चरितार्थत्वात् न स्वर्गादिकुसुमश्रुतिस्तथात्वे वेदस्यानर्थहेतुत्वं स्यान्न
तदयुक्तम्—

स्वर्गादिकामनायुक्तस्वैहिकेष्वपि सज्जते । तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चाभिवान्छति ॥
ततस्तमसि पातः स्यादतो वेदः कथं हि तान् । काम्यत्वेनाभिचक्षीत सर्वं जानन् स्वयं सदा ॥
इति वचनात् तदुपपादयति । न इति । नोऽस्माकं सकाशाच्छ्रेयो मोक्षाख्यं तदेव रोचयति कामयते स्वर्गादेरनित्यतादि-
दोषज्ञानां मोक्षस्यादोषताज्ञानाच्चेति भैषज्यरोचनं प्रतीक्षुदण्डं ददातीति यथा तथा ईषदुत्तमस्य मन्दाधिकारिणः श्रोतुं विवक्षया-
भिमुखीकरणाय प्रोक्तं न तु तत्र तात्पर्यविवक्षया—

मन्दाधिकारिणा नित्यं तपसैव प्रतीक्षितुम् ।
मोक्षो न शक्यते धैर्योत्ततः स्वर्गादिकं वदेत् । स्वर्गादिष्वल्पफलतां ज्ञापयित्वापि मोक्षदम् ॥
वेदं वक्तुं तूत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते । इक्षुदण्डं ददातीति यथा भैषज्यरोचनम् ॥
एवं मन्देषूत्तमेषु मोक्षमाहात्म्यमुच्यते । नह्यल्पफलवान् वेदो वासुदेवैकसंश्रयः ॥ इति वचनात् ॥ २३ ॥

फलश्रुतमोक्षकार्यत्वे युक्तिमाह । उत्पत्त्येति । उत्पत्त्या स्वभावत एवात्मनोऽनर्थत्वे हेतुषु कामादिष्वासक्तमनसो ये
मर्त्यास्तान् वृजिनाध्वनि संसारे भ्राम्यतोऽत एव स्वार्थमविदुषो जनास्तेषां स्वार्थोपायं बुधो जानन् वेदस्तेषु न नियुज्यान्
नियुज्यान् श्रेष्ठमुत्तमाक्यवदप्रमाणं स्यादित्याशयेनाह । कथमिति विषयाभिनिवेशेन तमो विशतस्तान् पुनस्तेषु विषयेषु वेदः
कथं युज्यान् कथमपि युनक्ति उन्मत्तवाक्यसाम्यप्राप्तिभयादिति शेषः । कामादिषु नतान्मग्नान् इति वा पदच्छेदः तथा चैक्यवाक्यं
प्राप्नोति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ऐहिकविषयेच्छून्निन्दित्वा पारलौकिकतदिच्छूनपि निन्दति फलश्रुतिरित्यादिना न रोचत इत्यन्तेन यथा भैषज्यरोचनामति
सदृश्यं विनान्यज्ञानेनेति भावः ॥ २३-२६ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथवक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मूर्छितस्य मूर्छिततुल्यस्य मृतस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥ यो वृक्ष इव जीविकया विषयजलग्रहणमात्रजीवनोपायेन जीवन्
भवति स मूर्छिततुल्यः भस्मेव श्वसन् भवति सः मृततुल्यः ॥ २२ ॥ ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात् कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह ।
फलश्रुतिरियं न श्रेयः दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नह चेष्ट्यते इति नारदोक्तेः कर्मफलस्य श्रेयस्त्वखण्डनात् तर्हि अप्सरोभिर्विह-
राम इत्यादिकं यत् श्रूयते तत् किमत आह । रोचनं परं केवलं बहिर्मुखलोकानां मोक्षविवक्षया अवान्तरफलैः कर्मसु रुच्युत्पादन-

मात्रं यथा भेषज्ये औषधे रुच्युत्पादनं तथा हि पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं ताव-
देव हि इति ॥ २३ ॥ ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते तत्कुत एवं व्याख्यायेत यन्मोक्षतात्पर्यकं कर्मेति तत्र यथाश्रुत-
स्यार्थस्याघटनादेवमेवेत्याह । उत्पत्त्यैवेति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु विषयभोगेषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु
स्वजनेषु कलत्रपुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

शून्याय कार्योकार्थव्यवहारबहिष्कृतत्वाय कल्पते स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितस्य तत्तुल्यस्य मूर्छितो मूर्छापगमे
स्वार्थं साधयेदेव अत आह । मृतस्य चेति । मृतकतुल्यस्य सर्वथा पुरुषार्थशून्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदेवाह । विषयेति ।
वृक्षजीविका वृक्षजीवनमात्रोपकारिका न त्वात्मविद्यायामुपयुज्यते तत्तुल्यया जीविकया जीवन् यः वर्त्तते अर्थान् मूर्छिततुल्यः वृक्षो
हि पुष्पफलच्छायादिभिः परोपकारी अतो नातिपुरुषार्थहीनः यो भस्त्रेव परसन्तापकाशुचिचर्मयन्त्रवत् श्वसन् वर्त्तते अर्थान्
मृततुल्यः सर्वथा पुरुषार्थहीन इत्यर्थः स विषयाभिनिवेशेन मूर्छितत्वमृतकतुल्यतापादकेन आत्मानं परं परमात्मानं च वेद ॥ २२ ॥
ननु विषयाभिनिवेशो किमेवं निन्द्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुत्यैव विषये जीवः प्रवर्त्यते इत्यत आह । फलश्रुतिरिति इयं फलश्रुतिः
न श्रेयः परं फलं न बोधयति किन्तु नृणां मन्दाधिकारिणां श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता पठिता यथा तीक्ष्णौषधसेवने बालप्रवृत्त्यर्थं
मैषज्यरोचनं खण्डलड्डुकादि तथा परं केवलं बोधयति स्वर्गादिफलैर्लोभयित्वा ज्ञानभक्तिसाधने कर्मणि नूनं प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
अत काम्यन्ते इति कामाः स्वर्गादयः पञ्चादयश्च तेषु प्राणेष्वायुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु साधनतः स्वरूपतो
रक्षयतः फलतश्च दुःखनिमित्तेषु उत्पत्त्यैव स्वभावत एव मर्त्या आसक्तमनसो ये ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तया विवेकवत्या स्मृत्या रहितो जन्तु जीवः हे साधो शून्याय कल्पते, असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः । ततोऽस्य मूर्छितस्य
मृततुल्यस्य च सर्वस्य स्वार्थस्य पुरुषार्थस्य भ्रंशो नाशो भवति ॥ २१ ॥ मृततुल्यत्वमेव स्पष्टयति-विषयेति । विषयाभिनिवेशेन यः
आत्मानं न वेद न चापरं परमात्मानं वेद स वृक्षजीविकया वृक्षवत्पुरुषार्थाननुसन्धानपूर्वकाहारग्रहणमात्रेण तथा भस्त्रेव परसन्ता-
पार्थ श्वसन् व्यर्थमेव जीवन्वर्त्तत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ननु यदि विषयाभिनिवेश एवमनर्थकरस्तदा परमप्रमाणभूतेन वेदेन कथं
स्वर्गादिविषयः फलतया निरूपित इत्याशङ्क्योह-फलश्रुतिरिति । 'स्वर्गकामो यजेत' इति फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयः परमफलतया
स्वर्गादिकं न बोधयति-किन्त्वतिबहिर्मुखानां तेषां श्रेयसः परमफलस्य मोक्षस्य विवक्षया परं केवलं रोचनं कर्मसु रुच्युत्पादकं
स्वर्गादिफलतया प्रोक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । भेषज्यमौषधं तत्र रोचनं लड्डुकादिकं यथा पित्रोरुच्यते दीयते च परं नहि
तदौषधपानफलं किन्त्वारोग्यं तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथं मोक्षविवक्षयेत्युच्यते इत्याशङ्क्य
यथाश्रुतार्थस्याघटनामोक्ष एव तस्य तात्पर्यमित्याह-उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् । कामेषु पञ्चादिविषयेषु । प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु ।
स्वजनेषु पुत्रकलत्रादिषु च । आत्मनः स्वस्थानर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुष्वपि मर्त्याः प्राणिनः उत्पत्त्यैव शास्त्रोपदेशं विना
स्वभावत एव आसक्तमनसो भवन्ति हि नात्र सन्देहः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादार्थविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तयेति हे ! साधो उद्धव, तया चेतनया रहितः जन्तुश्च जीवस्तु शून्याय कल्पते । असत्प्रायतां प्राप्नोतीत्यर्थः । न हि
स्थावरादिषु चैतन्यं सदिब भातीत्यर्थः । ततः शून्यता पत्तेः । चकार इवार्थः । मूर्च्छितस्य इव मृतस्य इव अस्य जीवस्य विषयसङ्गिनः
शरीरिणः इत्यर्थः । स्वार्थभ्रंशः स्वार्थतः पतनं भवेत् ॥ २१ ॥ अस्य मूर्च्छितमृततुल्यत्वं प्रपञ्चयति । विषयेति विषयाभि-
निवेशेन विषयेष्वव्यासक्त्या हेतुना, सः आत्मानं न वेद । अपरं न वेद । अयमेव महान् स्वार्थभ्रंश इत्यर्थः । तमेन स्वार्थभ्रष्टं
निन्दति । न स्वार्थविभ्रंशायाद्यक्तः, सवृक्षस्ये स्वपरविवेकरहिता या जीविका तथा जीवन्, वर्त्तते । भस्त्रेव व्यर्थं श्वसन् वर्त्तते ।
इतिवच्छ्वासान् मुञ्चन् वर्त्तते इत्यर्थः । यः वृक्षजीविकयैव व्यर्थं जीवन् वर्त्तते, स मूर्च्छिततुल्यः यः तथाभूतः सन् भस्त्रेव श्वसन्
वर्त्तते, स मृततुल्यः । अतस्तस्य स्वार्थनाश इति भावः ॥ २२ ॥ यदि विषयसङ्गस्येत्थमनर्थकारित्वं तर्हि मातपितृहन्त्रेभ्योऽप्यति-
वत्सलो वेदः किमिति स्वर्गादिवैषयिकसुखसाधनानि यज्ञादीनि विधत्ते इत्यत आह । फलश्रुतिरिति । इयं 'यजेत स्वर्गकामः'
इत्यादिरूपा फलश्रुतिः नृणां न श्रेयः, बोधयतीति शेषः । श्रेयमाणं स्वर्गादिफलं न पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः ।
किं तु परं केवलं रोचनं मोक्षसाधने पुरुषरुचिजननार्थं फल कीर्त्तनमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता दृष्टसुखापेक्षया
स्वर्गादिकमतिशयितं ततोऽप्यपवर्गिकं सुखमतिशयितं मित्येवं मोक्षसुखस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया स्वर्गादिफलमुक्तमित्यर्थः ।

यथा भैषज्यमौषधं प्रति रोचनं रुचिजनकं गुडशर्करादि तद्वत् । प्रकारपुरस्कारेण भैषज्ये यथा प्रीत्युत्पादनं तद्वदित्यर्थः प्रकार-
पुरस्कारस्तु 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलदुडुकान् । विनैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु' इति ॥ २३ ॥ अन्यथा हित-
बोधनार्थं प्रवृत्तो वेदः कथमहितेष्वेव लोकं प्रवर्त्तयेदित्याह । उत्पत्त्यैवेति । मर्त्यो मनुष्याः, उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृत्येव, आत्मनः स्वस्य
अनर्थहेतुषु बन्धहेतुषु कामेषु, पञ्चादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु, स्वजनेषु पुत्रादिषु च, आसक्तमनसः भवन्ति हि ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

साधो ! चेतना शक्तिअर्थात् स्मृति के लुप्त हो जाने पर मनुष्य में मनुष्यता नहीं रह जाती, पशुता आ जाती है
और वह शून्य के समान अस्तित्वहीन हो जाता है । अब उसकी अवस्था वैसी ही हो जाती है, जैसे कोई मूर्छित या मुरी हो ।
ऐसी स्थिति में न तो उसका स्वार्थ बनता है और न तो परमार्थ ॥ २१ ॥ विषयों का चिन्तन करते-करते वह विषयरूप हो
जाता है । उसका जीवन वृक्षों के समान जड़ हो जाता है । उसके शरीर में उसी प्रकार व्यर्थ श्वास चलता रहता है,
जैसे लुहार की धौंकनी की हवा । उसे न अपना ज्ञान रहता है और न किसी दूसरे का । वह सर्वथा स्वात्मवश्रित हो जाता
है ॥ २२ ॥ उद्धवजी ! यह स्वर्गादिरूप फल का वर्णन करने वाली श्रुति मनुष्यों के लिये उन-उन लोकों को परम पुरुषार्थ नहीं
बतलाती, परन्तु बहिर्मुख पुरुषों के लिये अन्तःकरण शुद्धि के द्वारा परम कल्याणमय मोक्ष की विवक्षा से ही कर्मों में रुचि
उत्पन्न करने के लिये वैसा वर्णन करती है । जैसे बच्चों से ओषधि में रुचि उत्पन्न करने के लिये रोचक वाक्य कहे जाते हैं ।
(बेटा ! प्रेम से गिलोय का काढ़ा पी ले तो तुम्हारी चोटी बढ़ जायगी) ॥ २३ ॥ इसमें सन्देह नहीं कि संसार के विषय
भोगों में, प्राणों में और सगेसम्बन्धियों में सभी मनुष्य जन्म से ही आसक्त हैं और उन वस्तुओं की आसक्ति उनकी
आत्मोन्नति में बाधक एवं अनर्थ का कारण है ॥ २४ ॥

न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥

कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः । अग्निमुरधा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः । उक्थशस्त्रा ह्यसुतपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥

ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः । हिंसायां यदि रागः स्याद् यज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥

हिंसाविहारा ह्यालम्ब्यैः पशुभिः स्वमुखेच्छया । यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् स्वलाः ॥ ३० ॥

स्वप्नोपमममुं लोकमसन्तं श्रवणप्रियम् । आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यर्थान् यथा वणिक् ॥ ३१ ॥

रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः । उपासत इन्द्रमुख्यान् देवादीन् न तथैव माम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तान् स्वार्थम् अविदुषः वृजिनाध्वनि भ्राम्यतः पुनः तमः विशतः (पुनः) बुधः तेषु कथं युञ्ज्यात् ॥ २५ ॥
कुबुद्धयः केचित् एवं व्यवसितम् अविज्ञाय कुसुमितां फलश्रुतिं वेदज्ञाः न वदन्ति हि ॥ २६ ॥ कामिनः कृपणाः लुब्धाः पुष्पेषु
फलबुद्धयः अग्निमुरधाः धूमतान्ताः ते स्वं लोकं न विदन्ति ॥ २७ ॥ अङ्ग ये इदं यतः हृदिस्थं मां न जानन्ति उक्थशस्त्राः
असुतपोः ते यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ हिंसायां यदि रागः स्यात् (तर्हि) यज्ञः एव न चोदना (इति) परोक्षं मे मतम्
अविज्ञाय विषयात्मकाः हिंसाविहाराः स्वलाः ते स्वमुखेच्छया आलम्ब्यैः पशुभिः यज्ञैः पितृभूतपतीन् देवताः च यजन्ते ॥ २९-३० ॥
स्वप्नोपमं श्रवणप्रियम् असन्तम् अमुं लोकम् आशिषः हृदि संकल्प्य अर्थान् त्यजन्ति यथा वणिक् ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः
रजःसत्त्वतमोजुषः (जनाः) (यथा) इन्द्रमुख्यान् देवादीन् उपासते तथा एव माम् न (उपासते) ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतस्तान्स्वार्थं परमसुखमविदुषः अतो न तान् प्रह्वीभूतान् । वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति । विश्वसितानित्यर्थः ।
तानेवभूतान्वृजिनाध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनिषु भ्राम्यतः । ततः पुनस्तमोवृक्षादियोनिं विशतः । पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम

इति पुत्रादिकाम इति च । कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात्प्रवर्तयेत् । तथा सत्यनामः स्यादिति भावः ॥२५॥ कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः वेदस्य फलपरतां वदन्ति तत्राह । एवमिति । व्यवसितं वेदस्याभिप्रायम् । कुमुमितामवांतरफलप्ररोचनया रमणीयां फलश्रुतिं परमफलश्रुतिं वदन्ति । कुतस्ते कुबुद्धयस्तदाह । हि यस्माद्देदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धितां प्रपंचयति कामिन इत्यष्टभिः । कामित्वात्कृपणा दीनास्ततो लुब्धास्तुष्णकुला अतः पुष्पेष्ववांतरफलेषु परमफलबुद्धयोऽत एवाभिमुग्धा अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेन लुप्तविवेकास्ततश्च धूमतांता धूमता धूममार्गोऽन्ते येषां ते । स्वं लोकमात्मतत्त्वम् । तथा च श्रुतिः । 'कश्चिद्वा वा अस्माहोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति । कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति । अग्निमुग्धो ह्येव धूमतांतः' इति ॥२७॥ कोऽसौ स्वलोकस्तमाह । हृदिस्थमात्मानं मां स्वलोकम् । ननु हृदिस्थमहंकारास्पदं जानन्त्येव । सत्यं परमात्मानं तु न जानन्तीत्याह । य इदं यद्यतिरिक्तं जगन्नास्ति । कुतः । यत इदं जगज्जातम् तं । कुतो न जानन्ति हि यस्मात् । उक्तं कर्मैव शस्त्रं शंस्य कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते । अतः केवलमसुवृत्तः प्राणतर्पणपराः । नीहारं तमस्तेन व्याप्तानि चक्षूषि येषां ते यथा सन्निहितमपि न जानन्ति तद्वत् । तथा च श्रुतिः 'न तं विदाथ य इमां जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुवृत्त उक्थशासश्चरन्ति ।' इति ॥ २८ ॥ वेद तात्पर्यज्ञानाच्चान्यान्यजन्तीत्याह । ते परोक्षमस्फुटं मे मतमविज्ञाय ते देवतादीन्यजन्त इत्युत्तरेणान्वयः । स्वमतमेवाह । हिंसायां मांसभक्षणार्थं तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्येयं न त्वादयस्कत्वेन चोदनेत्येवंरूपम् । यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबन्धो नास्ति तथापि 'कर्मणा पितृलोकः' इति श्रुतेः । सामान्यतः पितृलोककामनास्त्येव । अंतःकरणशुद्धिकामना चेति भावः । तदुक्तम् 'नाकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते चेह कर्हिचित् । यद्यद्वि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ।' इति ॥ २९ ॥ अज्ञत्वादेव हिंसया विहारः क्रीडा येषां ते ॥ ३० ॥ किंच तेऽतिमंदबुद्धय इत्याह । स्वप्नोपममिति । अमुं परलोकम् । आशिषश्चास्मिंल्लोके संकल्प्य न तु निश्चित्य विष्णुनाहुल्यात् । त्यजन्ति कर्मसु विनियोज- पन्ति । यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलंघनेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अतो रजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपान्तिद्वादीनेवोपासते न तु मां गुणातीतम् । यद्यपीन्द्रादीनामपि मदंशत्वान्मदुपासनमेव तत्तथापि यथा वज्रोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

येतोऽनर्थासक्तमनसोऽतो हेतोः । अतः परमसुखावेदित्वात् । इत्यर्थ इति-वेदोक्तमात्रविश्वस्ता न तु तत्तात्पर्यज्ञा इति भावः । एवंभूतान् वेदोक्तकृतविश्वासान् । ततः देवादियोनिप्राप्त्युत्तरम् । 'पशुकामः' इत्यादि यदि वेदः पुरुषान्पशुकाम इत्यर्थं कुर्यादायुरिन्द्रयादिकामश्चेत्थं यजेत्पुत्रादिकामश्चेत्थमिति तत्तत्कर्मसु नियोजयेत्तर्हि वेदोऽप्यवेद एव परमार्थो बोधनादित्याह-कथमिति इति भाव इति-न हि परमाप्तो वेदः पुरुषान्परमार्थतश्चयावयतीति तात्पर्यम् । अतः स्वभावतो विषयाविष्टत्वात् । अतः परम-सुखाज्ञानात् । ततो देवादियोनिभ्रमणोत्तरम् । तथा सति स्वभावतो विषयप्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैव प्रवर्तने सति वेदोऽनाप्तोऽविश्वनीयः स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्राक्षिपति-कथं तर्हीति । एवमुक्तरीत्या वेदस्याप्रवृत्तिपरत्वरूपमभिप्रायम्, तथा प्रवृत्तिपरत्वम् । यर्हि वेदस्य निवृत्तिपरत्वं तर्हि एवं रुच्युत्पादनमात्रेण चित्तशुद्धयर्थं कर्मसंकोचार्थं च कर्मणि प्रवर्तनरूपमभिप्रायं रमणीयां विषलता-वदापाततः सुंदरी फलश्रुतिं परमफलश्रुतिं वदन्तीत्यायोष्यम्, वस्तुतस्तु-कुसुमान्येव संजातानि न तु फलानि यस्यास्तां, फलश्रवणं न फलयुक्तं किंतु कुसुमयुक्तमेव कुसुमस्यैवाज्ञानेन फलत्वभानादित्यर्थः । अतस्ते कुबुद्धयो वेदतात्पर्यानाभिज्ञाः । हि यस्माद्देदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्ति फलतया न वदन्ति किंतु निवृत्तिपरतयैवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ कृपणा मंदाः । 'कृपणस्तु कुमौ पुंसि मंदकुत्सि-तयोरपि' इति मेदिनी । ततः कृपणत्वात् । अतः पुष्पेषु पुष्पवदापातरमणीयेषु अवांतरफलेषु स्वर्गादिषु । अत एवावांतरफलेषु परमफलबुद्धित्वादेव । ततश्चाग्निसाध्यकर्माभिनिवेशात् कर्मिणामात्मज्ञानं न भवतीत्यत्र प्रमाणमाह-तथा चेति । कश्चित्साधन-देशीयः । ह स्फुटम् । वै निश्चितम् । लोकात्प्रेत्य देहान्तरेऽग्निमज्जन्मनि स्वं लोकमात्मतत्त्वम् । अग्निना तत्साध्यकर्मणा । मुग्धो लुप्तज्ञानः । धूमतांतः धूममार्गायायी 'ते धूममभिसंभवन्ति' इति श्रुतेः । अवांतरफलेषु स्वर्गादिषु । स्वं लोकं स्वाश्रयम् । आत्मतत्त्वं परमात्मतत्त्वम् ॥ २७ ॥ स्वलोकं पृच्छति-कोसाविति । तत्कुतो न जानन्ति तत्राह-हीति । कर्मिणां स्वरूपज्ञाने हेतुरूपां श्रुतिमाह-तथा चेति । उक्तार्थेयं श्रुतिः । तथा च कर्मजडस्य कुबुद्धित्वे श्रुतिः-'न तं जजान' इत्यादिब्याख्यातैव पूर्वम् ॥ २८ ॥ 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति स्मृतेः । सर्वे वेदा मत्पदमानन्ति इति श्रुतेश्चार्थपर्यलोच्य देवतांतरं यजन्त इत्याह-वेदेति । तत्फलार्थं मांसभक्षणफलं पुष्ट्यादि तदर्थम् । रागोऽत्यन्ताभिनिवेशः । तद्वाराऽभ्यनुज्ञाद्वारा । न तु हिंसायाः केवचिचोदनास्ति रागतो नित्यप्राप्तत्वात् । अपूर्वत्वाप्राप्तांशयोरपूर्वविधिनियमविधिप्रयोजकयोरभावात् । किंतु यदि रागः स्यात्तर्हि यज्ञ एवेति तन्निवृत्तौ तात्पर्यम् । अन्यदाह-यद्यपीति । इति भाव इति-न हि निष्कामा प्रवृत्तिर्भवतीति । अत्र प्रमाणमाह-तदुक्तिमिति । अकामस्य

निष्कामस्य । कर्हिचित्कदाचिदपि । स्पष्टमन्यत् । त इति युग्मकम् । तत्फलार्थं च यागोपयुक्तहिंसाफलार्थम् । तर्हि योग्यैव देवतामुद्दिश्य हिंसा कार्या न स्वार्थमिति योजना । तद्वारा 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यभ्यनुज्ञाद्वारा । परिसंख्येति-उभयप्राप्ता-वितरव्यावर्तको विधिः परिसंख्या । रागेणाग्नीषोमीयतद्भिन्नोऽप्यालभ्यत एवेत्युभयप्राप्तावितरस्याग्नीषोमीयातिरिक्तस्य व्यावृत्तिः । अग्नीषोमीयव्यतिरिक्तं पशुमालभेतेति चोदना तु नैव । अपूर्वविधिस्तु नास्त्येव अप्राप्तविधायको हि अपूर्वविधिः, स च न संभवति, रागतो नित्यप्राप्तत्वात् ननु प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् विधिरित्यपि न तल्लक्षणं, तथा च-'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादौ फलाश्रवणाद्विधित्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह-यद्यपीति । नित्यमग्निहोत्रादि नैमित्तिकं ज्योतिष्टोमादि तयोः सामान्यतः विशेषतः कामनाभावेपि सास्त्येव, पितृलोकान्तःकरणशुद्धिप्रयोजनसद्भावाद्विधित्वमस्त्येवेत्यर्थः । अकामस्येत्याद्यभियुक्तवाक्यस्याप्यत्र प्रमाणत्वादिति ॥ २९ ॥ आलब्धैर्हिंसितैः ॥ ३० ॥ तेषां निबुद्धितामाह-किञ्चेति । आशिषः कामनाः । इत्यर्थे इति-तेषां हानिरेव न त्वभीष्टाप्तिरिति भावः । तेऽतिमंदधिय इत्याह-स्वप्नोपम इति । विनियोजयन्ति व्ययं कुर्वन्ति ॥ ३१ ॥ इन्द्रादयः किन्त्वद्भिन्ना इति चेदाह-यद्यपीति । इत्यर्थे इति-'येष्वन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।' इति श्रीगीतोक्तेरिति भावः । उपपादितं चैतच्छ्रीदशमचत्वारिंशाध्याये विस्तरतः । रजःसत्त्वतमांसि जुषते सेवन्ते ते तथा तान् इन्द्रादीन् । यथावदुपासनाभावादभ्रश्यन्ति 'न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते' इति मदुक्तेः । भेददर्शित्वाच्चेष्टु स्वातन्त्र्यबुद्धित्वात् ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । तानेवभूतान् स्वार्थं परमपुरुषार्थमविदुषः अजानतः अत एव न तान् प्रह्वीभूतान् वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितान् वृजिनाध्वनि दुःखमार्गे सुकरादियोनिषु भ्राम्यतस्ततोऽपि पुनस्तमो वृक्षादियोनिं विशतः "पशुकामो यजेत आयुरिन्द्रियपुत्रादिकामो यजेत" इति कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुभो युञ्ज्यात् प्रवर्तयेत् । तथा सत्येनामः स्यादित्याशयः ॥ २५ ॥ एवमिति । कुबुद्धयः भ्रान्ताः केचित् कर्ममोमांसकाः एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम्रवान्तरफलप्ररोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति । तत्र हेतुमाह । हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति । यद्वा । न वेदज्ञाः वेदाशयानभिज्ञा इति कुबुद्धीनां विशेषणम् । ततश्चैकमेव वाक्यम् ॥ २६ ॥ कामिन इति । कामिनः विषयाभिलाषिणः अत एव कृपणा दीनाः अत एव लुब्धास्तृष्णाकुलाः अत एव पुष्पेषु पुण्यस्थानीयेषु स्वर्गोद्यवान्तरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्य-कर्माभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः अत एव धूमतान्ताः धूममार्गोऽन्ते येषां ते स्वलोकम् आत्मतत्त्वं न विदन्ति । तथा च श्रुतिः । "कश्चिद्ध वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो है व धूमतान्तः" ॥ २७ ॥ नेति । अहं हे उद्धव ! योऽयम् इदं जगत् मत्तः अभिन्नं यतश्च मत्त इदं जगत् ईदृशमपि हृदिस्थमपि च माम् उक्तं कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अत एव केवलमसुतृपः प्राणतर्पणपराः ते न जानन्ति । नीहारं तमोधूमिकावातेन व्याप्तानि चक्षूषि येषां ते यथा संनिहितमपि वस्तु न जानन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ त इति युग्मम् । हिंसायां तत्फले मांसभक्षणे च यदि रागः स्यात् यदि तत्त्यागः कर्तुं न शक्यते । तर्हि यज्ञ एवेत्यनुज्ञानमयी परिसङ्ख्या एव न तु तत्रावश्यकत्वेन चोदनाविधिरिति परोक्षमस्फुटं मे मतमविज्ञाय विषयात्मकाः विषयाविष्टचित्ताः हिंसाविहाराः खलास्ते स्वसुखेच्छया आलब्धैः हिंसितैः पशुभिः साधितैर्यज्ञैः देवताः पितृभूतपतीश्च यजन्ते ॥ २९-३० ॥ स्वप्नोपममिति । स्वप्नदृष्टपदार्थवद्विनश्वरं श्रवणमात्रेणैव प्रियं वस्तुतः असन्तम् अतिशयादिदर्शनेन दुःखजनकममुं परलोकं तथाऽस्मिन् लोक आशिषो विषयान् स्वहृदि संकल्प्य तत्रापि निश्चयो नास्ति विघ्नबाहुल्यात् । सिद्धानपि धनादिपदार्थान् त्यजन्ति तत्साधनव्यापारेषु विनियोजयन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलङ्घनेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धमपि धनं त्यजन्नुभयतो भ्रष्टो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ रज इति । यतस्ते स्वयं रजःसत्त्वतमोनिष्ठा अतो रजःसत्त्वतमोजुषः तादृशस्वभावाविन्द्रादीनेवोपासते मां गुणातीतं तु तथा नोपासते । यद्यपि इन्द्रादीनां मदंशत्वान्मदुपासनमेव तत् तथापि यथावन्नोपासते भेददर्शित्वात् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अतः स्वभावतो विषयाविष्टत्वात् अतः परमसुखाज्ञानात् ततो देवादियोनिभ्रमणान्तरं तथा सति स्वभावतो विषय-प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैव प्रवर्तने सति वेदोऽनामोऽयथार्थवक्ताऽविश्वसनीयः स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ यर्हि वेदस्य निवृत्तिपरत्वं तर्हि एवं रुच्युत्पादनमात्रेण चित्तशुद्धयर्थं कर्मसङ्कोचार्थश्च कर्मणि प्रवर्त्तरूपमभिप्रायं रमणीयां विषलतावदपाततः सुन्दरां फलश्रुतिं परमफलश्रुतिं वदन्तीत्यावृत्त्यायोष्यं तदाह तत्राह तथा फलपरतया न वदन्ति किन्तु निवृत्तिपरतयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अवान्तरफलेषु

स्वर्गादिषु स्वं लोकं स्वाश्रयम् आत्मतत्त्वं परमात्मतत्त्वं तथा च कर्मजडस्य कुबुद्धित्वे प्रमाणं श्रुतिः कश्चिद्भागवदनुगृहीतः पुरुरवः सटशः प्रेत्य लोकान्तरे गत्वा अयं प्रत्यभिज्ञायमानः शुद्धजडारूपः कश्चित् कर्मजडः विशेषणद्वयं स्वामिभिरेव व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अहङ्कारास्पदं जीवम् । यद्व्यतिरिक्तं परमात्मभिन्नम् । यतः परमात्मनः । तथा च कर्मजडानामज्ञत्वे प्रमाणं श्रुतिः । तमीश्वरं यूयं न विदथ न वेत्थ । य ईश्वरः इमाः प्रजाः जजान जनयामास । अन्यदेहादि । अन्तरं व्यवधायकम् । नीहारेण तनुत्येनाज्ञानेन । जल्पो जल्यो वादस्तात् प्रवृत्तास्तार्किका इत्यर्थः । उक्त्यशासः कर्मापदेशकाः । चरन्ति संसारे भ्रमन्ति ॥ २८ ॥ ते मे इति युग्मकम् । तत्फलार्थं यागोपयुक्तहिंसाफलार्थम् । तर्हि यज्ञे एव देवतामुद्दिश्य हिंसा कार्या न स्वार्थमिति योजना तद्वद्वारा अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यभ्यनुज्ञाद्वारा परिसङ्गृह्यति उभयप्राप्तावितरव्यावर्त्तको विधिः परिसंख्या । रागेणाग्नीषामीयस्तद्विज्ञोऽप्यालभ्यत एवेत्युभयप्राप्तौ इतरस्याग्नीषोमीयव्यतिरिक्तस्य व्यावृत्तिः अग्नीषोमीयव्यतिरिक्तं पशुमालभेत इति । चोदनातु नैव अपूर्वविधिस्तु नास्त्येव अप्राप्तविधायको ह्यपूर्वविधिः सच न सम्भवति रागतो नित्यवत् प्राप्तत्वात् । ननु प्रयोजनवदर्थविधाने नार्थवान् विधिरित्यपि तल्लक्षणम् । तथा चाहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादौ फलाश्रवणाद्विधित्वमेव न स्यादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । नित्यमग्निहोत्रादि नैमित्तिकं जातेष्ट्यादि तथोः सामान्यत इति तथाच नित्यनैमित्तिकयोरपि पितृलोकान्तःकरणशुद्धिप्रयोजनसद्भावाद्विधित्वमस्त्येवेत्यर्थः । यद्यत् कर्म कुरुते तत्तत् कामस्य कस्या अपि कामनाया एव चेष्टितं विलास इति ॥ २९-३० ॥ ते कामिनः । कर्मसु यागादिषु । विनियोजयन्ति व्ययं कुर्वन्ति ॥ ३१ ॥ अतः कामनया नष्टमतित्वात् । तत् इन्द्राद्युपासनम् । यथावन्मदंशत्वनुद्धया भेददर्शित्वात् तेषु स्वातन्त्र्याबुद्धित्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

नस्तान् तेषु प्रह्वान् स्वार्थमविदुषः तान् कथमनर्थहेतुषु तेषु युज्यताम् ॥ २५-२६ ॥ पुष्पेषु फलबुद्धयः पुष्पस्थानीयफलकर्मसु फलबुद्धयः आग्निमुग्धाः अग्निकार्येषु अभिनिविष्टाः स्वं लोकं लोक्यते इति लोकः प्रत्यगात्मस्वरूपम् ॥ २७ ॥ ईश्वरमपि न जानन्ति इत्याह । न ते मामिति । यत् इदं जगत्तं मामित्यन्वयः उक्त्यशाखाः कर्मविधिप्रेरिताः यतः इदमासोत् य इदं जगत् असुरपः प्राणतर्पकाः नीहारचक्षुषः परोक्षं दुरवगममिति भावः ॥ २८ ॥ वृथा पशूनि यागमुपदिश्य मांसभक्षणार्थं पशून् हिंसन्तो नास्तिकाः तैः पशुभिस्ते हिंस्यन्ते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदेव विवृणोति । हिंसाविहारा इति । यजन्ते मांसभक्षणार्थं सुखेच्छया यागो व्याजीकृत इति भावः ॥ ३० ॥ एवं नास्तिकानां फलमुक्तम् अथास्तिकेष्वपि फलकामानां प्रवृत्तिं दर्शयति । स्वप्नोपममिति ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हि यतः फलश्रवणं रोचनमात्रमत एव वेदतात्पर्याभिज्ञाः । कुसुमितां फलश्रुतिं न वदन्ति कुसुममात्रफलप्रदां श्रोत्रप्रीतिमात्रावहामापातरमणीयामिति यावत् तां फलश्रुतिं नोपदिशन्तीत्यर्थः । यद्वा न वेदज्ञा अवेदज्ञा वेदतात्पर्यानभिज्ञा कुसुममात्रफलप्रदामपि फलश्रुतिं स्वर्गादिफलाभिप्रायिकां वदन्ति न तु वेदज्ञा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्र हेतुः कामिनः शब्दादिविषयाभिलाषिणः अत एव कृपणा अतो लुब्धाः वृष्णाकुलाः अत एव पुष्पेषु पुष्पस्थानीयेषु कर्मजन्येषु स्वर्गादिषु फलबुद्धिमन्त अत एवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्मभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः धूमतान्ता निरन्तरहोमधूमेन तान्ताः यद्वा धूमता धूममार्गाः अन्ते तेषां तथाभूताः येचैवविधाः ते स्वं स्वकीयं लोकं प्रत्यगात्मस्वरूपं न जानन्ति ॥ २७ ॥ न केवलं स्वं लोकमेव न जानन्त्वपितु ईश्वरमपि न जानन्तीत्याह । नेति । अङ्ग हे उद्धव ! यत् उपादाननिमित्तकारणात् इदं जगद्यश्रेष्ठजगत्तं हृदिस्थं मामपि ते न जानन्ति हि यस्मादुक्त्यशासः कर्मविधिप्रेरिताः असुरप इन्द्रियतर्पणपराः हृदिस्थमपि न जानन्तीत्यत्र दृष्टान्तः यथा नीहारं तमस्तेन व्याप्तानि चक्षूषि येषां ते सङ्घितमपि न जानन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥ किञ्च ते मम परोक्षमस्फुटं दुरवगाहमिति भावः मतमविज्ञाय केवलं विषयात्मकाः विषयप्रवणचित्ताः सन्तः वृथा पशून् विहिंसन्ते यागमुपदिश्य मांसभक्षणाय पशून् हिंसन्त इत्यर्थः । अतस्ते नास्तिका इति भावः । तेतु प्रेत्य मृत्वा तैर्हिंसितैरेव पशुभिरमुत्र शालावृकादिरूपतामापन्नैर्हिंस्यन्ते ॥ २९ ॥ वृथापशून् विहिंसन्ते इत्यत्र हेतुतया नास्तिकानामभिप्रायविशेषं प्रकाशयंस्तद्विवृणोति । हिंसायामिति । अनेन तत्पूर्वकं मांसभक्षणमुपलक्ष्यते तत्र यदि राग इच्छा स्यात्तर्हि यत्र एव चोदना विधिरनुमतिरिति यावत् इति विहिंसन्त इति सम्बन्धः हिंसैव विहारः क्रीडा येषां ते स्वसुखेच्छया मांसभक्षणसुखेच्छया आलब्धैः पशुभिः ये यज्ञास्तैः पित्रादिरूपा देवता यजन्ते अतस्ते खलाः स्वसुखेच्छया यागो व्याजीकृत इत्यतस्ते खला इत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं नास्तिकानां फलमुक्तम् अथास्तिकेष्वपि फलकामानां प्रवृत्तिं तत्फलं च दर्शयति । स्वप्नोपममिति । असन्तं प्रकृतिपरिणामात्मकमत एव श्रवणप्रियं श्रोत्रमात्रप्रियममुं लोकं परलोकं तथान्या आशिष कामांश्च हृदि सङ्कल्याभि-सन्धायार्थान् धनानि त्यजन्ति कामसाधकेषु कर्मसु विनियोजयन्ति यथावणिग्यथा कश्चिद्वणिगवहुधनार्जनेच्छया तावत्सिद्धं

धनन्त्यजन्समुद्रं विलङ्घयिषुर्भयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः रजआदिगुणमूलकर्मनिष्ठाः रजःसत्त्व-
तमोजुषो राजसाहारादि सेवमानाः तेषु प्रीतियुक्ता वा अत्र रजस्तमोभ्यां मिश्रितं सत्त्वं विवक्षितम् इन्द्रो मुख्यो येषां तान्
देवादीनुपासते स्वगुणानुरूपानिन्द्रादीन्नेवाराधयन्ति न यथा इन्द्राद्युपासनमपि न यथावत्कुर्वन्ति यथावत्त्वं नाम भगवदात्मकत्व-
बुद्धियुक्तत्वमेव न यथैवेति मामित्यनेनापि सम्बध्यते साक्षान्मामपि न यथावदुपासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वमतप्रदर्श्यासुरमतं प्रदर्शयति । एवमिति । केचिदसुरपक्षीयाः वेदस्यैवमुक्तं व्यवसितं निश्चयमविज्ञाय फलश्रुतिं फलं
मोक्षस्तद्विषयां श्रुतिं कुसुमितां स्वर्गविषयां वदन्ति । अत एवावेदज्ञा इति ॥ २६ ॥ एतदेवोपपादयति । कामिन इति । कामिनो
निषिद्धकामिनः न तु योग्यकामवन्तो निषेध्याः—

अयोग्यभार्यापुत्रादिकामितानर्थसाधिनो । योग्यकामाद्धरेः प्रीतिरतो ब्रह्मादयोऽमलाः ॥

भार्यापुत्रादिसंयुक्ता वासुदेवमुपासते ॥

इति प्रमाणात् एवंविधा असुरा इत्यभिप्रेत्य कृपणादिशब्दाः प्रयुक्ताः ननु स्वर्गकाम इति श्रुतेः स्वर्गादिष्वेव स्पष्टार्थत्वात्
कथं पुष्पेषु फलबुद्धय इति निन्दा क्रियते इति तत्राह अग्निमुग्धा इति मामविज्ञायाग्निरेवेत्येत इति मुग्धाः मिथ्याज्ञानिनः
प्रत्यक्षफलमाह । धूमेति मिथ्याज्ञानित्वं कथमत्राह । स्वलोकमिति स्वलोकं स्वाश्रयं परमात्मानं न विदन्ति अनेन स्वर्गकामाः स्वर्ग-
कामशब्दार्थमपि न विदन्तीति ज्ञापितम्—

नित्यानन्दहरेर्भक्तिज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः । पुत्रभार्यामवित्ताद्याः सर्वं मोक्षगतं फलम् ॥

उद्दिश्य स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिचोदितम् । तदविज्ञाय पुष्पाद्यमनित्यं स्वर्गमिच्छन्वः ॥

यजन्ति मन्दमतयो वेदवादपरायणाः ।

इति ज्ञानेन स्वर्गशब्दविवरणात् स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादि चात्र मानम् ॥ २७ ॥ कोऽसावाश्रय इति तत्राह । न त इति ।
ये उक्थेन प्राणेन ज्ञाः शासनं येषां ते उक्थशासः अन्ये तमसि पातयित्वा प्राणेन दण्डया असुतृषः केवलेन्द्रियारामास्ते य इदं
व्याप्तो यतश्चेदं जातं हृदिस्थं मां न जानन्तीत्यन्वयः—

विष्णुभक्तान् सदा वायुः शासयेत्तमसि क्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षाय प्रापयित्वा सुखं नयेत् ॥

इति च अज्ञानं निदर्शयति । यथेति । यथा नीहारचक्षुषः नीहारावृतदृष्टयः पदार्थान् यथावज्ज विदन्ति ॥ २८ ॥ तथा
ते मे मतमविज्ञाय—

मोक्षाख्यफलमेवाह स्वर्गादिवचनं तु यत् । असुराणामयं स्वर्गशब्दः पुष्पात्मकं वदेत् ॥

देवानां हरिसम्प्राप्तिं वेदो विष्णुपरो यतः ।

इत्येतत्सिद्धम् अवदित्वा ततः किमत्राह । परोक्षेति । परोक्षमन्धंतमः तद्विषयः तत्प्राप्तिरयोग्यः आत्मा स्वरूपं येषां ते
तथा अन्धन्तमः परोक्षं च पञ्च कष्टं तथोच्यते इतिवाक्यसिद्धं कामिनः कृपणा इत्यादिनैवविधा असुरा इत्यर्थत उक्ताः इदानीं
स्पष्टयति । हिंसायामिति । अयं भावः ये कामिनः तेषामसुराणां यदि यदा हिंसायां कामः तदा यज्ञ एव न चोदना यद्यदात्मनो
हिंसनमिष्टं तत्तद्विहितमिति कुतकैः प्रतिपाद्य यज्ञं प्रतिपादयन्ति—

आसुरो विहितां हिंसां विहितत्वेन वर्णयेत् । आसुराः याज्ञिकाः सर्वे नारायणपराङ्मुखाः ॥ इति वचनात् ॥ २९ ॥

एषां प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्यासुरत्वं स्पष्टमित्याह । हिंसाविहारा इति आलङ्घ्यैः हिंसितैः ॥ ३० ॥ अमुं लोकमुद्दिश्य
असन्तमनित्यम् अर्थहानिरेवैषां न स्वाभीष्टप्राप्तिरित्याह । आशिष इति । हृदि स्वर्गाशिषः सङ्कल्प्य यास्याम इति निरूप्य वणिग्यथा
तथा अर्थास्त्यजन्ति ॥ ३१ ॥ सन्तु वा पितृभूतपतीनां यष्टारोऽसुराः इन्द्रादिदेवतार्चकाः कथमित्याशङ्क्यायथावत्तदर्थनाभावा-
दित्याह । रज इति । एवंविधा याज्ञिकास्तामसाः कुतः—

विष्णुं विहाय ये देवान् पितृन् भूतेशमेव च । साम्येन वा पूजयन्ति ते ज्ञेया आसुरा गणाः ॥

इति स्मृतेः तेष्वपि विशेषोऽस्ति तामससात्त्विकास्तामसराजसास्तामसतामसा इति तत्र ते सर्वे इन्द्रमुख्यान् देवादीन् मां
च यथोपासते रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः रजःसत्त्वतमोजुषो भवन्ति कथं तामससात्त्विकव्रताः किञ्चित्स्वर्गादिसुखोपेता निरयदुःखोद्भक्तान्
लोकान् जुषन्ते तामसराजसव्रताः केवलं निरयदुःखाकुललोकान् तामसतामसव्रताः अन्धन्तमोदुःखाविलान् लोकान् सेवन्ति इत्यन्वयः—

तामसेषु तु ये सत्त्वनिरयप्रचुरास्तु ते । ईषत्स्वर्गादिसंयुक्तास्तमोनिष्ठास्तु ते स्मृताः ॥
केवलं निरये निष्ठा ये ते तामसराजसाः । अन्ये तमसि ये निष्ठास्ते वै तामसतामसाः ॥
एवं त्रिभेदयुक्तास्तु याज्ञिका विष्णुवर्जिताः ।

इत्यनेन त्रैविध्यं प्रामाणिकं निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थायां नाशेऽन्ते व्रतयाच्ययोरिति वचनात् रजआदिव्रतयुक्ता रजआदिलोकांश्च प्रार्थयन्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वं लोकं स्वाभयम् ॥ २७ ॥ न ते मामिति निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥ २८-३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतोऽविदुषः स्वार्थं परमसुखमजानतः तत एव नतान् नम्रोभूतान् वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेयः इति विश्वस्तानित्यर्थः । वृजिनाध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनिषु भ्राम्यतः पुनरपि तमो विशतः वृक्षादियोनिमपि प्राप्नुवतस्तानेव जनान् पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदः कथं युञ्ज्यात् प्रवर्तयेत् तथा सत्यनामः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मीमांसकाः वेदस्य स्वर्गादिलपरतां वदन्ति तत्राह । एवमिति । व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं नैव ज्ञात्वा फलश्रुतिं फलश्रवणं वेदप्रमाणकत्वेन वदन्ति वस्तुतस्तु कुसुमान्येव सज्जाताति नतु फलानि यस्यां तां न फलश्रवणं फलयुक्तं किन्तु कुसुमयुक्तमेव कुसुमस्येवाज्ञानेन फलत्वभावनादित्यर्थः । अतस्ते कुबुद्धयो वेदतात्पर्यानिभ्रान्ताः हि यस्माद्देवज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धिं प्रपञ्चयति । कामिन इत्यष्टभिः । पुष्पेष्वेवान्तरफलेष्वेव परमफलबुद्धयः अग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः धूमैः यज्ञाग्निधूमनान्ते धूममार्ग-गमनेन च तान्ताः ग्लानिमन्तः तथा च श्रुतिः “कश्चित्स्वं लोकं न प्रजानाति अग्निमुग्धो धूमतान्त” इति ॥ २७ ॥ स लोकः कस्तमाह । नेति । मामन्तर्यामिणं स्वहृदि स्थितमपि न जानन्ति योऽहमेव इदं जगत् ननु त्वच्छिद्धनविग्रहो जगन्न भवसि तत्राह । यत इति । जगत्कारणत्वादहं जगदित्यर्थः मदज्ञाने हेतुः उक्थं कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अतः केवल-मसुवृषः प्राणतर्पणपराः सर्वत्र हेतुः नोहारमविद्या तेन व्याप्तं चक्षुज्ञानं येषां ते तथा च श्रुतिः “न तं विदाथ य इमा जजानान्यत्-युष्माकमन्तरं बभूव नोहारेण प्रावृता जल्पा असुवृष उक्थश्चासश्चरन्तीति” ॥ २८ ॥ मदज्ञानादेव मत्सम्मतस्य वेदार्थस्याप्यज्ञास्ते इत्याह । ते इति । परोक्षमस्फुटं मे मम मतमविज्ञाय देवादीन् यजन्ते इत्युत्तरेणान्वयः । स्वमतं त्वाह हिंसायां यदि रागः स्यादिति यदि पशुहिंसा त्यक्तं न शक्या स्यात्तदा यज्ञ एव सा कार्य्यवत्यभ्यनुज्ञामयी परिसंख्यैवेयं नतु चोदनेत्येवं रूपं मे मतमविज्ञाय विषयात्मकाः विषयाविष्टचेतसः ॥ २९ ॥ अत एव हिंसा विहाराः ॥ ३० ॥ ते अतिमन्दधियश्चेत्याह । स्वप्नोपममिति अमुं लोकं परलोकम् असन्तं असत्तुल्यं तथैवेह लोके आशिषश्च राज्याद्याः सङ्कल्प्य नतु निश्चित्य विघ्नबाहुल्यात् त्यजन्ति अर्थान् कर्मेसु विनियोजयन्ति यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलङ्घनेन बहुधनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठा ये ते रजःसत्त्वतमांस्येव जुषन्ते सेवन्ते न यथैवेति । यद्यपीन्द्रादीनामपि मद्दशत्वान्मदुपासनमेव तत् तथापि यथावन्नोपासते यथावदुपासनाभावाद्भ्रश्यन्तीत्यर्थः । यदुक्तं न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चयवन्ति ते ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तान् स्वार्थं नित्यसुखमविदुषः अत एव न तान् वेदोक्तश्रवणाय नम्रोभूतान् वृजिनाध्वनि संसारे भ्राम्यतः तमः स्थावरादि-योनिं विशतः पुनस्तेषु स्वर्गादिषु स्वर्गकामो यजेत्पशुकामो यजेदित्यादिरूपो बुधो वेदः कथं युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्त-सिद्धान्तानभिज्ञानं पूर्वमीमांसकान्निन्दति । एवमिति नवभिः एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायमविज्ञायाबुद्ध्या कुसुमितां मन्दाधि-कारीन् फलप्रदर्शनेन काम्यकर्मद्वारा मोक्षसाधने निष्कामे कर्मणि प्रवर्तयितुं प्रवृत्तां रमणीयां फलश्रुतिं वदन्ति स्वर्गादिप्राप्तिरेव परं फलं तत्परं वदन्ति हि हेतौ अतस्ते कुबुद्धयः अतो न वेदज्ञाः न तदर्थभिज्ञा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेषां कुबुद्धित्वमाह । कामिन इत्यादिना । पुष्पेषु फलबुद्धयः अवान्तरफलेषु मुख्यफलदृष्टयः अत एव अग्निमुग्धाः अग्न्युपलक्षितकाम्यकर्मभिविक्षिताः अत एव धूमतान्ताः धूमता कटधूमभावः अन्ते येषां ते तथा धूमबहुलमस्मीभूताः देहान्ते भविष्यन्तीत्यर्थः । नन्वात्मनः कथं धूमता स्यादत आह । स्वं लोकं स्वस्वरूपं ते न विदन्ति किन्तु देहमिवात्मानं जानन्ति तथा च श्रुतिः “कश्चिद्वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वलोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो धूमतान्त” इति यद्वा धूमतान्ताः आवृत्तिमार्गपर्यवसानाः पुनः पुनर्जन्म-मरणक्लेशभागिनः यतः स्वलोकमपुनरावृत्तिमार्गगम्यं लोकं न विदन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किञ्च हे अह उद्धव ते कुबुद्धयः हृदिस्वमन्त-र्यामिणं यतः इदं सर्वं विश्वमुत्पद्यते य एवेदं विश्वाकारेण चिद्विचिच्छक्तिमान् संस्थितः सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुतेः एवंभूतं सर्व-

प्रेरकः सर्वकारणं सर्वात्मानं मामपि न जानन्ति यत् उक्तशस्त्राः उक्तं कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं स्वार्थसाधकं परपीडाजनकं वा येषां ते यतोऽसुवृत्तः प्राणतर्पणपराः सर्वत्र वर्त्तमानमपि मां न जानन्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा नीहारचक्षुष इति । नीहारेण तमसाऽऽवृत्तानि चक्षूषि येषां ते यथा निकटस्थमपि न जानन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ किञ्च हिंसायां चोदना अपूर्वविधिर्न भवति किन्तु मन्दाधिकारविशेषस्य यदि हिंस्रकर्मफलादौ रागः इच्छा स्यात्तदा यज्ञः हिंस्रयज्ञः कार्यः इति नियमविधिमाश्रित्य पशुवता स्वाभाविकप्रवृत्तिर्निवार्यते इति मे मतमविज्ञाय विषयेषु आत्मा मनो येषां ते यज्ञैर्देवताः यजन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ हिंसायां विहारः क्रीडा येषां ते तथा ॥ ३० ॥ अक्षय्यामित्यनेन वाक्येन तत्कर्मफलस्य ऐहिकलोकभोगान्यल्पकालस्थायित्वापेक्षया किञ्चित्स्थिरत्वमुक्तम् ते च खलाः वाक्यार्थानभिज्ञाः नित्यं मत्वा बहुवचनं तदर्थं कुर्वन्तीत्याह स्वप्नोपममिति । असन्तं यत्तैः खलैर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतं तद्विपरीतं प्रोक्तपदार्थविशेषत्वात् किन्तु स्वप्नोपममनित्यम् एवमभूतममुं परलोकम् तथा अस्मिन्लोके आशिषः सङ्कल्प्य अर्थान् वणिग्वत्त्यजन्ति कर्मसु योजयन्ति ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोजुषः रज आदिविपाकभोक्तृन् मम मायागुणविमोहिता- नित्यर्थः । मां सर्वचेतनाचेतनस्वामिनं सर्वार्थप्रदन्तु तथा तादृशेन प्रकारेणापि नैवोपासते मनुपासन्प्रकारेण नोपासते इति किमु वक्तव्यम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तानवेभूतस्वार्थं परमपुरुषार्थमविदुषः अजानतः । अतएव न तान् प्रह्वीभूतान् वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितान् । वृजिनाध्वनि दुःखमार्गं सूकरादियोनिषु भ्राम्यतस्ततोऽपि पुनस्तमोवृक्षादियोनिं विशतः 'पशुकामो यजेत' आयुरिन्द्रिय- पुत्रादिकामो यजेत' इति कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्त्तयेत् । तथासत्यनाप्तः स्यादित्याशयः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः स्वर्गादिफलपरतां वदन्ति तत्राह—एवमिति । केचिदेवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम- वान्तरफलप्ररोचनतया रमणोयां परमफलश्रुतिं वदन्ति, तत्र हेतुमाह—कुबुद्धय भ्रान्ता इति । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धिर्तां प्रपञ्चयति—कामिन इत्यष्टभिः । विषयामिलाषिणः अतएव कृपणा दीनाः । अतएव लुब्धास्तृष्णाकुलाः । अतएव पुष्पेषु पुष्पस्थानीयेषु स्वर्गाद्यन्तरफलेषु परमफलबुद्धयः । अतएवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्य- कर्माभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः । अतएव धूमतान्ताः धूममार्गोऽन्ते येषां ते । खलोकं आत्मतत्त्वं न विदन्ति । तथाच श्रुतिः—'कश्चिद्वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मि' इति । कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्त इति ॥ २७ ॥ किञ्च । हे अङ्ग उद्वह हृदिस्थं मां परमात्मानमपि ते न जानन्ति । अवश्यं चाहं ज्ञेयः सर्वोपादान्त्वादित्याह—य इदमिति, यद्व्यतिरिक्तं जगन्नास्तीत्यर्थः निमित्तत्वमाह—यत् यद् जगज्जातमिति । तर्हि कुतो न जानन्तीत्यपेक्षायामाह—हि यस्मात् । उक्तं कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते । अतएव केवलमसुवृत्तः प्राणतर्पणपराः, अज्ञाने दृष्टान्तमाह—यथेति । नीहारं तमस्तेन व्याप्तानि चक्षूषि येषां ते यथा सन्निहितमपि वस्तु न जानन्ति तद्वदित्यर्थः । तथा श्रुतिः—'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्ल्या चासुवृत्त उक्तशशासश्चरन्ति' इति ॥ २८ ॥ वेदतात्पर्याज्ञानादेवान्य- कामनयाऽन्यान्यजन्तीत्याह—त इति । ते परोक्षमस्फुटं मे मतमविज्ञाय देवादीन्यजन्त इत्युत्तरेणान्वयः । स्वमतमेवाह—हिंसायां मांसभक्षणे यदि रागः स्यात् तर्हि यज्ञ एव तदवशिष्टं देवताप्रसादतया ग्राह्यं न तु तत्रावश्यकत्वेन चोदनाविधिरिति ॥ २९ ॥ देवताचाराधनसाधनान्याह—आलब्धैर्हिंसितैः पशुभिः साधितैर्यज्ञैरिति । तेषां हिंसायामुत्साहमाह—हिंसाविहारा इति । हिंसायां तेषां दया कुतो नेत्यपेक्षायामाह—खला इति, क्रूरस्वभावा इत्यर्थः । देवताराधनप्रयोजनमाह—स्वसुखेच्छया विषयात्मका विषया- विष्टचित्ता इत्यन्वयः । हिशब्दः प्रसिद्धियोतकः ॥ ३० ॥ तेषां मूर्खत्वमाह—स्वप्नोपममिति । स्वप्नदृष्टपदार्थवद्विनश्वरं श्रवण- मात्रेणैव प्रियं वस्तुतः असन्तं अतिशयादिदर्शनेन दुःखजनकममुं परलोकं तथाऽस्मिन् लोके आशिषो विषयान् स्वहृदि सङ्कल्प्य तत्रापि निश्चयो नास्ति विघ्नबाहुल्यात् सिद्धानपि धनादिपदार्थान् त्यजन्ति तत्साधनव्यापारेषु विनियोजयन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह— यथाकश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलङ्घनेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धमपि धनं त्यजन्नुभयतो भ्रष्टो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इन्द्राद्या- राधने समशीलत्वं हेतुमाह—रज इति । यतस्ते स्वयं रजआदिनिष्ठास्तत्स्वभावा अतो रजआदियुषस्तत्स्वभावानिन्द्रादीनैवोपासते मां तु तथा नोपासते ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नतानिति अत एव नतान् नम्रान्, प्रह्वीभूतानित्यर्थः । वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानिति भावः । स्वार्थं स्वश्रेयः, अविदुषः अजानतः, वृजिनाध्वनि दुःखावहे संसृतिमार्गे, भ्राम्यतः भ्राम्यमाणान्, अन्ततः तमः विशतः स्थावर-

तामापद्यमानान् तान् मर्त्यान्, पुनः अनर्थावहेषु तेषु कामादिषु बुधो वेदः, कथं युज्यतां युक्तान् कुर्यात् । प्रवर्तयेदित्यर्थः । आत्मस्य वेदस्य तथात्वेऽनाप्तैव स्यादिति भावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मीमांसकाः फलपरतां वदन्तीत्यत्राह । एवमिति । हि यतः, एवमित्थंभूतं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं अविज्ञाय अविदित्वा, केचित् कुबुद्धयः कुसुमितां केवलकुसुममात्रप्रदर्शिकां वेदवाचं फलश्रुति परमार्थफलद्योतिकां वदन्ति । वेदज्ञाः व्यासादयः न वदन्ति ॥ २६ ॥ कुबुद्धितां प्रपञ्चयति । कामिन इति । कामिनः शब्दादिविषयाभिलाषिणः, अत एव कृपणाः, अत एव लुब्धाः तृष्णाकुलाः, अत एव पुष्पेषु पुष्पस्थानीयेषु कर्मजन्येषु स्वर्गादिषु, फलबुद्धयः फलबुद्धिमन्तः, अत एव अग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेन लुष्टविवेकाः, धूमतान्ताः निरन्तरं होमधूमेन ग्लानाः यद्वा, धूमता धूममार्गोऽन्ते येषां ते, एवंविधाः ते कुबुद्धयः स्वं लोकं प्रत्यगात्मस्वरूपं न विदन्ति न जानन्ति । तथा च श्रुतिः । 'कश्चिद्ध वासालोकात्प्रेत्यात्मानं न वेदायमहमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः' इति ॥ २७ ॥ ईश्वरमपि न जानन्ति इत्याह । नेति । अङ्ग हे उद्धव, यतः इदं जगत्, जातमस्तीति शेषः । तं हृदिस्थं मां अपि, ते कुबुद्धयः न जानन्ति । हि यस्मात्, ये उक्थशासः कर्मविधिप्रेरिताः, असुतृपः इन्द्रियतर्पणपराः, अतः न जानन्ति । अत्र दृष्टान्तः, यथा नीहारं तमस्तेन व्याप्तानि चक्षूषि येषां ते संनिहितमपि न जानन्ति तद्वत् । तथा च श्रुतिः । 'नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्यस्माकमन्तरं चभूव नोहारेण प्रावृता जल्प्यासुतृप उक्थशासश्चरन्ति' इति ॥ २८ ॥ देवतात्पर्यान्भिज्ञानाच्चाप्यान् यजन्तीत्याह । त इति । ते कर्मजडाः, मे मम, परोक्षमस्फुटं दुरवगाहमित्यर्थः । मतम् अविज्ञाय, केवलं विषयात्मकाः विषयप्रवणचित्ताः सन्तः, वृथा पशून् विहिंसन्ते । यागमुद्दिश्य मांसभक्षणाय पशून् वृथा हिंसन्ते इत्यर्थः । अतस्ते नास्तिका इति भावः ते तु प्रेत्य मृत्वा, तैर्हिसितैरेव पशुभिः, अमुत्र शालावृकादिरूपतामापन्नैस्तैरेव हिंस्यन्ते ॥ २९ ॥ परोक्षं स्वमतं स्फुटयति । हिंसायामिति । हिंसायां हिंसापूर्वक-मांसभक्षणे इत्यर्थः । यदि राग इच्छा स्यात्, यदि हिंसा त्यक्तुं न शक्या स्यादित्यर्थः । तर्हि यज्ञे एव कार्या, तर्हि किमियमभ्यनुज्ञा तत्राह । न नोदना अभ्यनुज्ञामयी परिसंख्यैषेयमित्यर्थः । एवरूपं मे मतमविज्ञाय हिंसैव विहारः क्रीडा येषां ते, तथाभूताः सन्तः, स्वसुखेच्छया मांसभक्षणसुखेच्छया, आलम्ब्यैः पशुभिः ये यज्ञास्तैः पितृभूतपतीन् पित्रादिरूपाः, देवताः, यजन्ति । अतस्ते खलाः, स्वसुखेच्छया यैर्यागोऽप्याजीवीकृतोऽतस्ते खला एवेति भावः ॥ ३० ॥ एवं नास्तिकानां फलमुक्तं, अथास्तिकेष्वपि फलकामानां प्रवृत्तिं तत्फलं च दर्शयति । स्वप्नोपममिति । असन्तं प्रकृतिपरिणामात्मकं अत एव स्वप्नोपमं स्वप्नवदनित्यं, अत एव श्रवणप्रियं श्रोत्रमात्रप्रियं, अमुं परलोकं तथा आशिषः अन्यान् कामांश्च, हृदि संकल्प्याभिसंधाय, अर्थान् धनानि, त्यजन्ति । कामसाधकेषु कर्मसु विनियोजयन्ति । क इव वणिग् यथा कश्चिद्वणिक् बहुधनार्जनेच्छया तावत् सिद्धं धनं त्यजन् समुद्रं लिलङ्घयिषुरुभय-भ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ रज-सत्त्वेति । रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः रजआदिगुणमूलककर्मस्त्वेव प्रीतिमन्तः, रजःसत्त्वतमोजुषः राजसाहाराद्विसेवमानाः जनाः तेषु प्रीतियुक्ता वा । अत्र सत्त्वं रजस्तमोभ्यां मिश्रितं विवक्षितं, इन्द्रः मुख्यो येषां ते तान्, देवादीन् उपासते । स्वगुणानुरूपानिन्द्रादीनेवाराधयन्ति । न यथैव यथार्थं नैव । इन्द्राद्युपासनमपि न यथावत् कुर्वन्तीत्यर्थः । यथावत्त्वं नाम भगवदाराधनात्मकत्वबुद्धियुक्तत्वमेव, न तथैवेति मामित्यनेनापि संबध्यते । मां न यथा साक्षान्मामपि न यथा-वदुपासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

वे अपने परम पुरुषार्थ को नहीं जानते, इसलिये स्वर्गादि का जो वर्णन मिलता है, वह ज्यों-का-त्यों सत्य है—ऐसा विश्वास करके देवादि-योनियों में भटकते रहते हैं और फिर वृक्ष आदि योनियों के घोर अन्धकार में आ पड़ते हैं। ऐसी अवस्था में कोई विद्वान् अथवा वेद फिर से उन्हें उन्हीं विषयों में क्यों प्रवृत्त करेगा ? ॥ २५ ॥ दुर्बुद्धि लोग (कर्मवादी) वेदों का यह अभिप्राय न समझ कर कर्मासक्तिवश पुष्पों के समान स्वर्गादि लोकों का वर्णन देखते हैं और उन्हीं को परम फल मानकर भटक जाते हैं। परन्तु वेदवेत्ता लोग श्रुतियों का ऐसा तात्पर्य नहीं बतलाते ॥ २६ ॥ विषयवासनाओं में फँसे हुए दीन-हीन, लोभी पुरुष रंग-बिरंगे पुष्पों के समान स्वर्गादि लोको को ही सब कुछ समझें बैठते हैं, अग्नि के द्वारा सिद्ध होने वाले यज्ञ-यागादि कर्मों में ही मुग्ध हो जाते हैं। उन्हें अंत में देवलोक पितृलोक आदि की ही प्राप्ति होती है। दूसरी ओर भटक जाने के कारण उन्हें अपने निजघाम आत्मपद का पता नहीं लगता ॥ २७ ॥ प्यारे उद्धव ! उनके पास साधना है तो केवल कर्म को और उसका कोई फल है तो इन्द्रियों की तृप्ति। उनकी आँखें धुँधली हो गयी हैं; इसी से वे यह बात नहीं जानते कि जिससे इस जगत् की उत्पत्ति हुई है, जो स्वयं इस जगत् के रूप में है, वह परमात्मा मैं उनके हृदय में ही हूँ ॥ २८ ॥ यदि हिंसा और उसके फल मांस-भक्षण में राग ही हो, उसका त्याग न किया जा सकता हो, तो यज्ञ में ही करे—यह परिसंख्या विधि है, स्वाभाविक प्रवृत्ति का संकोच है, सन्ध्यावन्दनादि के समान अपूर्व-विधि नहीं है। इस प्रकार मेरे परोक्ष अभिप्राय को न जानकर विषयलोलुप पुरुष हिंसा का खिलवाड़ खेलते हैं और दुष्टतावश

अपनी इन्द्रियों की तृप्ति के लिये बध किये हुए पशुओं के समान मांस से यज्ञ करके देवता, पितर तथा भूतपतियों के यजन का ढोंग करते हैं ॥ २९-३० ॥ उद्धवजी ! स्वर्गादि परलोक स्वप्न के दृश्यों के समान हैं; वास्तव में वे असत् हैं, केवल उनकी बातें सुनने में बहुत मीठी लगती हैं। सकाम पुरुष वहाँ के भोगों के लिये मन-ही-मन अनेकों प्रकार के संकल्प कर लेते हैं और जैसे व्यापारी अधिक लाभ की आशा से मूल धन को भी खो बैठता है, वैसे ही वे सकाम यज्ञों द्वारा अपने धन का नाश करते हैं ॥ ३१ ॥ वे स्वयं रजोगुण, सत्त्वगुण या तमोगुण में स्थित रहते हैं और रजोगुणी, सत्त्वगुणी अथवा तमोगुणी इन्द्रादि देवताओं की उपासना करते हैं। वे उन्हीं सामग्रियों से उतने ही परिश्रम से मेरी पूजा नहीं करते ॥ ३२ ॥

इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि । तस्यान्त इह भूयास्म म'हाशाला महाकुलाः ॥ ३३ ॥

एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् । मानिनां चा'तिस्तब्धानां मद्वातीपि न रोचते ॥ ३४ ॥

वेदा ब्रह्मात्मविषयात्रिकाण्डविषया इमे । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् । अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

मयोपबृ'हितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना । भूतेषु घोषरूपेण विसेषूर्णेव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णमुद्रमते मुखात् । आकाशाद् घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः । ओङ्काराद् व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषिताम् ॥ ३९ ॥

विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः । अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इह यज्ञैः देवताः इष्ट्वा दिवि गत्वा (वयम्) रंस्यामहे तस्य अन्ते इह महाशालाः महाकुलाः भूयास्म ॥ ३३ ॥ पुष्पितया वाचा एवं व्याक्षिप्तमनसां मानिनां अतिस्तब्धानां नृणां मद्वाती अपि न रोचते ॥ ३४ ॥ त्रिकाण्डविषयाः इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ऋषयः परोक्षवादाः मम परोक्षं च प्रियम् ॥ ३५ ॥ शब्द ब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् अनन्तपारं गम्भीरं समुद्रवत् दुर्विगाह्यम् ॥ ३६ ॥ भूम्ना अनन्तशक्तिना ब्रह्मणा मया उपबृ'हितं (तत्) विसेषु ऊणो इव भूतेषु घोषरूपेण लक्ष्यते ॥ ३७ ॥ ऊर्णनाभिः यथा हृदयात् मुखात् ऊर्णम् उद्रमते (तथा) प्राणः प्रभुः छन्दोमयः अमृतमयः घोषवान् स्पर्शरूपिणा मनसा आकाशात् सहस्रपदवीम् ओङ्कारात् व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषितां विचित्रभाषाविततां चतुरुत्तरैः छन्दोभिः अनन्तपारां बृहतीं सृजति स्वयम् आक्षिपते ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हृदि संकल्प्येत्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति । इष्ट्वेति । तस्य भोगस्यान्ते महाशाला महागृहस्थाः संपन्ना इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ततः किमत आह । एवमिति । अतो मत्प्रवणत्वाभावाच्चित्तं संसारिणो भवतीति भावः ॥ ३४ ॥ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मदेवताकाण्डविषया इमे वेदा ब्रह्मात्मविषयाः 'ब्रह्मैवात्मा न संसारी' इत्येतत्पराः । तत्परत्वाप्रतीतौ च । 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥' इत्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति । परोक्षेति । ऋषयो मन्त्राः 'तदुक्तमृषिणा' इति प्रयोगात् । तद्द्रष्टारो वा । तत्किमिति । यतः परोक्षमेव मम च प्रियम् । अयं भावः । शुद्धांतःकरणैरेवैतद्बोद्धव्यं नान्यैरनधिकारिभिर्वृथाकर्मत्यागेन भ्रंशप्रसंगादिति ॥ ३५ ॥ ननु वेदज्ञा अति जैमिन्यादयः किमिति तथा न वर्णयन्ति मा विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं वा न कोऽपि वेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्ति । स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयम् । तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम् । तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञेयमित्याह । प्राणेन्द्रियमनोमयम् । प्रथमं प्राणमयं पराख्यं ततो मनोमयं पश्यत्याख्यं तत इन्द्रियमयं मध्यमाख्यम् । तस्य वाग्व्यञ्जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् । किंच अनन्तपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह । गंभीरं निगूढार्थम् । अतो दुर्विगाह्यं मतिप्रवेशानर्हम् । तथाच श्रुतिः । 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नैगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥' इति । अयमर्थः । वाचः शब्दब्रह्मणः

परिमितानि गणतानि पद्यते ज्ञायते परं तत्त्वमेभिरिति पदानि रूपाणि चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणोऽर्ह्यस्त एव विदुर्नान्ये । यतो गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नैगयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्त्यतः केवलं वाचस्तुरीयं चतुर्थं भागं वैखरीरूपं स्थानप्रयत्नाभ्यां स्पष्टं मनुष्याः प्राणिनो वर्दन्ति । तदपि वर्दन्त्येव न तत्त्वतो जानन्ति ॥ ३६ ॥ तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं तत्त्वरूपं दर्शयति । मयेति । मयातयामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् । अतस्त्वत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह । भूम्नेति । अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह । ब्रह्मणेति । अविष्कृतस्यापि नियन्त्रत्वं घटयति । अनन्तशक्तिनेति । भूतेषु सर्वप्राणिषु घोषरूपेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः । अतःसूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टांतो बिसेषूणीतंतुरिवेति ॥ ३७ ॥ ततो वैखर्याख्याया बृहत्या वाच उत्पत्तिप्रकारं सहस्रांतमाह यथेति त्रिभिः । हृदयात्सकाशात् । मुखात् द्वारात् ऊर्णां तंतुम् उद्गमते बहिः प्रकटयति । दाष्टांतिके योजयति आकाशादिति । प्राणस्तदुपाधिर्हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेन रूपेण छंदोमयो वेदमूर्तिः । स्वतस्त्वमृतमयः । घोषवाजादोपादानवान् । मनसा निमित्तभूतेन । निमित्ततामेव दर्शयति । स्पर्शादीन्वर्णान् रूपयति संकल्पयतीति स्पर्शरूपेण तेन । स्पर्शग्रहणं स्वरादीनामुपलक्षणम् । आकाशात् हृदयाकाशाद्बृहती सृजतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः । बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणानि । सहस्रपदवीं बहुमार्गाम् । तदेवाह । ओंकारात् हृदयगतसूक्ष्मध्वनेः उरःकंठादिसंगेन व्यञ्जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् । ओंकारश्चात्र हृद्गतः सूक्ष्मोऽभिप्रेतो न त्वकारादिवर्णरूपः तस्य व्यंग्यकोटित्वात् । तत्र स्पर्शाः कादिपञ्चवर्गाः । स्वरा अकारादयः षोडश । ऊष्माणः शषसहाः अतस्या यरलवाः ॥ ३८-३९ ॥ एवं विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्वितताम् । यथोत्तरं चत्वारि चत्वार्यक्षराण्युत्तराण्यधिकानि येषां तैदृजदोभिरुपलक्षिताम् । एवमनन्तपारां वाचं सृजति स्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ श्रीवैशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वोक्तं स्मारयति—हृदि संकल्प्येति । रंस्यामहे क्रीडिष्यामः । इह भूमौ । महती शाला येषां ते तथा । 'शाला दृक्कंध-शाखायां गृहगेहैकदेशयोः' इति कोशाच्छालापदं गृहपरमपि 'तात्स्थानाच्छब्दम्' इति न्यायेन गृहस्थमाहेत्याह—महागृहस्था इति । इह भुवि । रंस्यामहे अप्सरोभिर्विहरिष्यामः ॥ ३३ ॥ फलितं पृच्छति—तत इति । ततो महागृहस्थत्वादेः किं फलम् । एवमुक्तरीत्याऽप्यथोपासनेन पुष्पितया स्वर्गादिषु परमफलबुद्ध्युत्पादकया व्याक्षिप्तमिदमेव परं फलमन्यद्वेति भ्रमापन्नं मनो येषां तेषाम् । अपिना मनःसम्यक्त्वापादकतत्त्वज्ञगुर्वाद्विसेवाद्यभावो दक्षितः । यतो मद्वातोरुचिरपि तेषां नास्ति अतो हेतोः । मत्प्रवणत्वं मत्परत्वम् । इति भाव इति—भगवद्विमुखानामेव संसार इति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—इत्येतत्परा इत्येतत्तात्पर्यिकाः । तत्परत्वाप्रतीतौ ब्रह्मात्मपरत्वाप्रतीतौ । इत्युक्तं पूर्वोक्तमेव । 'ऋषिर्मन्त्रे तथा मुनौ' इति कोशात् । मंत्राणामुच्चारयितारमंतरेण वादोऽदृष्टचर इवेत्याह—तद्दृष्टारो वेति । तत्परोक्षत्वेन कथनं किमिति किमर्थमिति चेदाह—यत इति । यतो हेतोः । अत्राश्रयमाह—अयं भाव इति । एतद्वेदानां ब्रह्मपरत्वम् । अन्यैः काम्यकर्मादिपरैः । वृथाकर्मत्यागेन स्वात्मबोधं विना कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसंगात् । "ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति । सुरानात्मानमात्मस्थं निहते मां च धर्महा । अविपककषायोस्मादमुष्माच्च विहीयते" । इत्युक्तेः । ब्रह्मात्मविषयाः सर्वतो बृहत्तमो य आत्मा परममूलस्वरूपो भगवानहं तत्पर एवेत्यर्थः । मत्प्रियाचरणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तथा सर्वेषामप्रतीतौ कारणमाह—परोचेति । 'परोक्षं मम च प्रियम्' इति तु—'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अथ तानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु ।' इत्यन्यत्र व्यक्तत्वात् । एतच्चास्माभिराद्यप्यव्याख्याशतके बहुधा वर्णितं सामिप्रायम् "इदं ते गुह्यमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया" इत्यादौ तदभिप्रायप्रकाशात् । तच्च तत्र सर्वेषामधिकाराभावात् । यत एव "मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्य न भक्तियोगम्" इत्याद्युक्तमिति संदर्भः । अत एव परोक्षाभिधानस्य मत्प्रीतिकरत्वेन मन्त्रद्रष्टारोऽपि यथा वर्दतीति विश्वनाथः । दीपिका—एतद्वेदानां तात्पर्येण निवृत्तिपरत्वं स्फुटं, निवृत्तिपरत्वाऽभिधानेऽशुद्धान्तःकरणविषयास्त्यक्तुं न शक्यते किंतु तेषां विहितकर्मत्यागेनोभयतो भ्रंशप्रसंगो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं चेत्तर्हि वेदज्ञैः कथं कर्मादिपरत्वेन वेदो वर्णित इत्याशंकते—नन्विति । वेदार्थस्य दुर्ज्ञेयतामाह—मां विनेति । तदर्थं वेदार्थम् । तच्च शब्दब्रह्म । तत्र तयोर्मध्ये । तस्य मध्यमाख्यशब्दब्रह्मणः । वाग्व्यञ्जकत्वेन वाचां प्राकट्यहेतुत्वेन । न केवलं सूक्ष्मत्वेनैव दुर्ज्ञेयं कित्वनन्तत्वादिनापीत्याह—किंचेति । निर्विशेषस्य केनापि विशेषेण वक्तुमशक्यस्य । अतो निगूढार्थत्वात् । वेदस्य प्राणादिभयत्वेन सूक्ष्मत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । पूर्वं व्याख्यातापि सौगम्याय पुनः स्वामिचरणैर्व्याख्यायते श्रुतिः । शब्दब्रह्मेति युग्मकम् । प्राणेन्द्रियमनोमयं लौकिकवागवत् पराख्यादिरूपेण तथाविभूतमपि दुर्बोधम् । यतः शब्दतोऽनन्तपारम् । अर्थात्तत्र गंभीरं दुर्विगाह्यम् । प्रवेष्टुं तावदशक्यं कथंचित्प्रवेशे सति गंभीरं दुर्गमार्गपर्यवसानमित्यर्थः । विश्वनाथस्तु—ननु वेदस्याप्तत्वान्यथानुपपत्त्यैव भैषज्यरोचनन्यायेनैव तस्य स्वर्गादिपरत्वमिति भवान्याचष्टे तथैव जैमिन्यादयोपि व्याचक्षता, मैवम्, यदि ते जानीयुस्तेर्हि व्याचक्षीरन्, मां विना मद्भक्तांश्च व्यासनारदादींश्च तत्त्वतो वेदार्थं न कोऽपि जानातीत्याह—शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्ति । प्राणेन्द्रिय-

मनोमयं प्रथमं प्राणमयं पराख्यमाधारचक्रस्थम् । ततो मनोमयं पश्यन्ताख्यं नाभावनाहतचक्रस्थमुपलक्षणमेतत् । बुद्धिमयं मध्यमाख्यं हृदये च मणिपूरकचक्रस्थम् । तत इन्द्रियमयं वैखर्याख्यं तस्य वागात्मकत्वेन वाग्निन्द्रियप्रधानत्वात् । किं च—अनन्तपारं प्राकृताप्राकृतप्राणमयस्य कालतो देशतश्चात्परिच्छेदादित्यादि तैः ॥ ३६ ॥ तत्र द्वयोर्मध्ये । मनीषिभिर्विद्वद्भिः । अंतर्यामित्वे तव परिच्छिन्नतः स्यादित्याह—अंतस्थेति । भूम्ना परिच्छेदरहितेन अंतर्यामित्वेन अधिष्ठातृत्वे राज्ञादिवद्विकारित्वप्रसंगः स्यात्तत्राह—अधिष्ठातृत्वेपीति । एकरसत्वाच्छुद्धब्रह्मणो न विकारित्वमिति भावः । तथात्वेऽनन्तशक्तिवाञ्छितत्वं संगच्छत एवेत्याह—अवि-
कृतस्येत्यादि । विसेषु सृणालेषु यथातीव सूक्ष्मोपि तंतुर्लक्ष्यते तद्वदित्यर्थः । नन्वेवंभूतं चेत्कथं प्राणादिष्वविभवंति तत्राह—
मयोपवृत्तिं तत्रतत्रोद्भाषितम् । नन्वनन्ते वैकुण्ठेऽनन्तप्राये च वैकुण्ठे ब्रह्माण्डगोऽनन्तसंख्ययाविभूतं तत्कथं भवतैकेनोद्भाषितं
स्यात्तत्राह—ब्रह्मणा स्वरूपतः परमबृहत्तमेन शक्तिश्चानन्तशक्तिरेति । ननु यत्सर्वव्यापकं स्यादनन्तपारं च तदेव भवति न तु तथेदं
लक्ष्यते तत्राह—भूतेष्विति । नादरूपेणाप्युक्तप्रणवाकारेण लक्ष्यते योगिभिः । तदुक्तम्—“अन्तोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओंकारो विदितो येन स योगी नेतरो जनः” । इति ॥ ३७ ॥ तत ईश्वरात् । तदुगाभिः प्रागोगाभिः । तेन रूपेण हिरण्यगर्भरूपेण ।
नादस्योपादानं प्राणस्तद्वान् । तदुगाभिः उल्लङ्घ्यमानं तस्यादीनाम् । आकाशाद्ब्रह्मयाकाशात् । सहस्रराशो बह्वर्धकः । “शब्दः क्षत-
सहस्रादिर्भवेदानंत्यगाचक्रः” इत्युक्तेः । अतः स्वामिचरणैवदुर्गामागमिष्युक्तम् । तदेव बहुमार्गत्वमेव । हृद्गतः सूक्ष्मः । “येन वागव्ययते
यस्य व्यक्तिकाशा आत्मनः” इति द्वादशे वक्ष्यति । “प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् । अमात्रोऽनन्तमात्रश्च” इति
माण्डूकोक्तेश्च । हृद्गतः त्रिमात्राद्भिन्न एव तस्य त्रिमात्रस्य व्यंग्या व्यञ्जितुं योग्याकारादिरूपेण कोटिः स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तस्मात् ।
“कोटिः प्रकर्षं धनुषोपेऽस्त्री संख्यास्वरूपयोः” इति कोक्षात् । तथा च—सूक्ष्मो हृद्गतो व्यञ्जकः, स्थूलस्त्रिमात्रो व्यंग्य इति
तयोर्विशेषः । तत्र व्यंगेषु । कादिपंचवर्गाः ‘कादयो मावसानाः स्पर्शाः’ इत्युक्तेः कादीनां वर्गत्वम् । कु चु टु तु पु वर्गाः’ इति
व्याकरणसूत्रसिद्धमस्ति । षोडशस्वरा मातृकोक्तरीत्या ज्ञेयाः । तस्यैव प्राणादिपराख्यादिरूपेण स्वस्माद्ब्रह्मप्रकारमाह—यथोपैति
त्रिकेय । यथोर्णनाभिल्लूतातंतुः कीटभेदः हृद्यादूर्णमुद्धमति गिरति चेत्यर्थः, तथा प्रमुरोश्चरो मंदशो हिरण्यगर्भः स्वरूपतोऽनन्तमयः
परमानंदरूपः स्वशक्त्यैव छंदोमयः सर्वज्ञानादिसंपन्नवेदमयः सन् आकाशादाकाशमालम्ब्य हिरण्यगर्भस्याधारचक्रे चाविभूय
‘प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः’ इति पूर्वोक्तघोषो नादस्तद्वान्प्राणः स्वयं तदीयप्राणवांश्च सन् मनसा निमित्तेन बृहतीं वैखरीप्रधानां
श्रुतिं प्रथमं पराख्यां सृजते । ततो घोषवान् किंचिद्व्यक्तनादावाभाविचक्रे मध्यमाख्यां सृजति । ततो हृदि प्राणात्मकः सन्
ओंकारान्नादरूपतामापद्य स्पर्शरूपिणा तत्तद्गर्भभेदज्ञानस्पर्शानां मनसा पश्यन्त्याख्यं सृजति । ततश्चोरःकंठादिसर्गेन व्यञ्जितैः
स्पर्शादिभिर्भूषिताम् । ओंकारश्चात्र हृद्गत एव ज्ञेयोऽकारादिवर्णरूपस्य तस्य व्यंग्यकोटित्वात् । व्यक्तवैखर्यतःपातात् कालांतरे
आक्षिपते, अंतः प्रवेशयति च । तत्र स्पर्शाः काद्या मांताः । स्वरा अकारादयः षोडश । ऊष्माणः शषसहाः । अंतस्था यरलवाः ।
स्वरा ये पृथक् प्लुता उदात्तादयस्तेषामपि स्वरान्तर्भावात् । क्षकारस्य स्पर्शोष्मस्वंतर्भावादेकोनपञ्चाशदेवात्र गणिताः ॥ ३८-३९ ॥
छंदोभिर्गायत्र्यादिभिः । चतुरक्षराधिक्यं गायत्रीतो ज्ञेयम् । यथा—गायत्रीछंदसि षडक्षराश्चत्वारः पादास्तेषां चतुर्विंशतिरक्षराणि,
तथा उष्णिक्छंदसि चतुरक्षराधिक्यादष्टाविंशतिरक्षराणि, तथैवानुष्टुप्छंदसि द्वात्रिंशदक्षराणि, एवमग्रे बृहत्यादिष्वपि बोध्यम् ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

आशिषो हृदि संकल्प्येत्युक्तं संकल्पं दर्शयति—इष्टेति । आद्यार्द्धं स्पष्टम् । तस्य भोगस्यान्ते महाशाला महागृहस्थाः
महाकुलभवाश्च भूयास्त भविष्यामः ॥ ३३ ॥ एवमिति । पुष्पितया पुष्पस्थानीयस्वर्गादिपरया वेदवाचा एवं व्याक्षिप्तं मनो येषां
तेषां मानिनां देहाद्यहङ्कारवताम् अतिस्तब्धानां गर्वितानां नृणां मद्गार्ताऽपि न रोचते । अतस्ते मत्प्रवणत्वाभावात् नित्यं संसारिण
एव भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥ वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य निवृत्तिपरत्वं प्रकृतमुपसंहरति—वेदा इति । कर्मकाण्डदेवताकाण्ड-
ब्रह्मकाण्डविषया इमे सर्वेऽपि वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैव सर्वेषांमात्मा न संसारीति प्रतिपादनपराः । तत्परत्वाप्रतीतौ च
फलश्रुतिरियं नृणामित्यादिरीत्या कारणमुक्तमेवानुस्मारयति । परोक्षेति । परोक्षमस्फुटमेव स्वाभिप्रायं वदन्तीति तथाभूता एव
श्रवणो मन्त्रास्तद्द्रष्टारो वा अतो न तत्तात्पर्यं सर्वेषां स्फुरति परोक्षमेव च मम प्रियम् । अयं भावः । शुद्धान्तःकरणैरेव बोद्धव्यो
नान्यैरनधिकारिभिः वृथा कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसङ्गात् ॥ ३५ ॥ ननु जैमिन्यादयः किमिति तथा वेदस्य ब्रह्मपरत्वं न वर्णयन्ति
इत्याशङ्क्य तत्र मां विना वेदतत्त्वं कोऽपि न वेदेत्याशयेनाह—शब्देति । शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं तत्र स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञानमित्याह ।
प्राणेति । प्रथमं प्राणमयं पराख्यं ततो मनामयं पश्यन्त्याख्यमनाहतचक्रस्थम् । उपलक्षणतया बुद्धिमयं मध्यमाख्यं हृदये मणि-
पूरकचक्रस्थं तत इन्द्रियमयं वैखर्याख्यं तस्य वागव्यञ्जकत्वेन वाग्निन्द्रियप्रधानत्वात् । किं च । अनन्तपारं समष्टिप्राणादिमयस्य
निविशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चात्परिच्छेदात् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञानमाह । गम्भीरं निगूढार्थम् अत एव समुद्रवद्दुर्विगाहं
मतिप्रवेशानर्हम् । तथा च श्रुतिः । ‘चत्वारि वाक्सरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि

नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।' अस्वार्थः । वाचः शब्दब्रह्मणः परिमिता परिमितानि । जसो डादेशश्छान्दसः । पदानि
रूपाणि चत्वारि ये मनीषिणो ब्राह्मणास्ते विदुः । गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति । यतो
वाचस्तुरीयं केवलं चतुर्थं भागं वैखर्याख्यं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति । तमपि वदन्त्येव न तु तत्त्वतो जानन्ति ॥ ३६ ॥ तत्र
मनीषिभिरिव ज्ञेयं सूक्ष्मं तत्त्वरूपं दर्शयति-मयेति । भूम्ना अपरिच्छिन्नेन अनन्तशक्तिना नियन्त्रा ब्राह्मणा मयाऽन्तर्यामिणोप-
बृंहितमधिष्ठितं भूतेषु सर्वप्राणिषु नादरूपेण मनीषिभिर्लक्ष्यते ज्ञायते । बिसेषु कमलमृगालेषु ऊर्णातन्तुरिव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥
यथेति त्रिकम् । ऊर्णनाभिर्लुताकीटः यथा स्तब्धयात् मुखद्वारा ऊर्णातन्तुमुद्रमते बहिः प्रकटयति । तद्वर्षः । तथा प्राणस्तु
तदुपाधिहिरण्यगर्भरूपः प्रभुः समर्थो भगवान् छन्दोमयो वेदप्रतिपादितमूर्तिः स्वतस्त्वस्मृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् सन्
स्पर्शम् उपलक्षणतया स्पर्शादीन् वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयति । स्पर्शरूपी तेन मनसा निमित्तभूतेन हृदयाकाशात् सहस्रपद्वीं
बहुमार्गाम् ओङ्कारात् उरःकण्ठादियोगेन व्यञ्जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओङ्कारश्चात्र हृद्गतः सूक्ष्मोऽभिप्रेतो नत्वाकारादिवर्णरूपस्तस्य
व्यङ्ग्यकोटिगत्वात् । तत्र स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्चवर्गाः । स्वरा आकारादयः षोडश । ऊष्माणः शेषसहाः । अन्तस्था
यरलवाः । विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां विस्तृतां यथोत्तरं चत्वार्यक्षराणि अधिकानि येषां तैश्छन्दोभिरुपलक्षितम् ।
एवमनन्तपारां नास्त्यन्तः परिच्छेद्यः परोऽवधिर्वैखर्यास्तां बृहन्तीं वैखरीं वाचं सृजति । तां स्वयमेवाक्षिपते संहरति च ॥ ३८-४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

इह भुवि रंस्यामहे अप्सरोभिर्विहरिष्यामः ॥ ३३ ॥ ततस्तादृशसङ्कल्पात् । पुष्पितयापुष्पस्थानीयाथर्ववादबहुलया । अतो
महार्त्ता रुच्यभावात् । मत्प्रवणत्वाभावात् मन्निष्ठत्वाभावात् संसारिणो जन्ममरणादिमन्तो भवन्ति ॥ ३४ ॥ तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेण
कर्मब्रह्मदेवताकाण्डानि कर्मज्ञानोपासनाकाण्डानि विषयाः प्रतिपाद्यानि येषु तथाभूताः । आत्मा जीवो ब्रह्मैव त संसारीत्येतत्
प्रतिपादन्तपराः । तत्परत्वाप्रतीतो ब्रह्मपरत्वाज्ञाने कारणं प्रवृत्तिसङ्कोचेन कर्मसु रुच्युत्पादनम् । तत् परोक्षवादत्वे किं कुतः ।
परोक्षस्य प्रियत्वं कथं तत्राह अयं भाव इति । एतत् वेदानां तात्पर्येण निवृत्तिपरत्वम् । स्फुटं निवृत्तिपरत्वाऽभिधानेऽशुद्धान्तः-
करणैर्विषयास्त्यक्तुं न शक्यन्ते किन्तु तेषां विहितकर्मत्यागेन ज्ञानाभावादुभयतोऽपि भ्रंशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथा निवृत्ति-
परतया तत्त्वतो याथार्थ्येन तदर्थश्च वेदार्थं शब्दब्रह्मेति युगमकम् । अक्षरराश्यात्मकवेदस्य स्वरूपतो दुर्ज्ञेयत्वाभावाद्देवस्य द्वैविध्यं
व्याचष्टे तच्चेति । तच्च शब्दब्रह्म तत्र स्थूलसूक्ष्मयोर्मध्ये । प्राणेन्द्रियमनोमयमिति पदमर्थक्रमेण व्याचष्टे प्रथममित्यादि । प्राणमयं
प्राण आविर्भूतं पराख्यम् एवं परत्रापि इन्द्रियमयं वाचि आविर्भावोद्यतम् । तस्य बुद्धिस्थमध्यमाख्यब्रह्मणः । वाग् व्यञ्जकत्वेन
वैखर्याख्यवाचः प्रकाशकत्वेन । निर्विशेषस्य वैखर्यावस्थामनापन्नस्य तस्य सूक्ष्मब्रह्मणः । तथा च पराख्यादिरूपे प्रमाणं श्रुतिः ।
तमपि । चतुर्थभागमपि तत्त्वतो याथार्थ्येन । अधिष्ठातृत्वे श्रमादिविकारः स्यात्तथापि निर्विकारित्वमाह घोषरूपेण व्यक्तप्रणवाकारेण
नादरूपेण मनीषिभिर्योगिभिर्लक्ष्यते तदुक्तमाप्ततमैः अनन्तेऽनन्तगात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स योगी
नेतरो जन इति ॥ ३६-३७ ॥ ततः सूक्ष्माद्देवात् यथोर्णेति त्रिकम् । तदुपाधिः सूत्रात्मकप्राणोपाधिः । तेन रूपेण । हिरण्यगर्भ-
रूपेण स्वतः स्वस्वरूपेण अमृतमयः परमानन्दरूपः । नादोपादानवान् । नादः पराख्यः । वैखर्युपादानं विद्यते यस्य स तथा नादो
वर्णस्त्वमोङ्कार इत्यत्र तैरेव नादशब्दस्य तथा व्याख्यानात् । एतेन परा निर्देशः मनसा निमित्तेनेति पश्यन्त्युद्देशः । आकाशाद्वि-
रण्यगर्भस्याधारचक्रमवलम्ब्य ओङ्कारादिति मध्यमोद्देशः । तदेवाह बहुमार्गत्वमेवाह अत्रास्मिन् प्रकरणे । हृद्गतः बुद्धि-संस्थः
सूक्ष्मो मध्यमारूपः । तस्याकारादिरूपस्योङ्कारस्य व्यङ्ग्यकोटिगत्वात् व्यक्तवैखर्यान्तः पातात् । तत्र स्पर्शादिमध्ये अत्र पूर्वं मात्रा स्वरो
वर्ण इति स्थविष्ठ इत्यत्र मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक् प्लुता उदात्तादयश्च गृह्यन्ते तेषामपि स्वरेऽन्तर्भावात् क्षकारस्य
च स्पर्शोष्मत्वन्तर्भावादेकोनपञ्चाशदेवात्र गणिताः । वैदिकलौकिकभाषाभिर्वैदिकलौकिकशब्दैस्तत्र वैदिकाः छान्दसशब्दाः लौकिकाश्च
पाणिनिस्मृतिसिद्धाः उपसंहरति कालान्तरे स्वान्तः प्रवेशयति च ॥ ३८-४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम्

महाशालाः महागृहपतयः ॥ ३३-३४ ॥ वेदा इति । वेदाः कात्स्न्येन सर्वान्तरात्मभूतब्रह्मविषयाः अथापि त्रिकाण्डविषया
इव इमे कर्मकाण्डदेवताकाण्डज्ञानकाण्डरूपावच्छेदवन्त इति प्रतिभान्तीत्यर्थः । ऋषयः वेदाः परोक्षवादाः दुरवगमवाक्यवृत्तयः ॥ ३५ ॥
वेदोच्चारणसिध्यर्थं शब्दतत्त्वं प्रपञ्चयति । शब्दब्रह्मेति । शब्द एव ब्रह्म प्रपञ्चनाय बृहत्त्वयोगात् ब्रह्मेत्युक्तं सुदुर्बोधस्वरूपं
प्राणेन्द्रियमनोमयं सम्बन्धमात्रे मयट् मनःप्राणसहकृतवागिन्द्रियोच्चार्यं गम्भीरं दुरवगमार्थं दुर्बिगाहं युक्तिभिरपि निरूपयितुम-
शक्त्यर्थम् ॥ ३६ ॥ उपबृंहितं विस्तारितं घोषरूपेण कर्णो पिधाय श्रयमाणेन घोषरूपेण ॥ ३७ ॥ आकाशादिति घोषेण सह वर्त्त-
मानः प्राणः स्पर्शरूपिणो मनसा स्पर्शसंयोगविशिष्टेन मनसा सह कुतः ॥ ३८ ॥ छन्दोमय इति श्रुतिसिद्धवैभवः अमृतस्थायी प्राणः

सृजतीत्यन्वयः ओङ्काराद्व्यञ्जितस्य ज्ञान्तस्य प्रकृतितीनस्येति प्रकारेण प्रणवप्रकृतिभूताकाराद्व्यञ्जिताः कादयो मावसानाः स्पर्शाः अचः स्वराः शषसहा ऊष्माणः यरलवाः अन्तस्थाः ॥ ३९ ॥ छन्दोभिश्चतुरक्षरैश्चतुरक्षराधिकैः गायत्र्यादिषु छन्दस्सु पूर्वपूर्वच्छन्दो-
पेक्षया उत्तरोत्तरच्छन्दः एकैकस्मिन्पादे एकैकाक्षरवृद्ध्या चतुरक्षराधिकं भवति तैरित्यर्थः । बृहती बृहत्त्ववतीम् आक्षिपते
प्राणः स्वव्यापारोपरमेणानभिव्यक्तं करोति ॥ ४०-४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

हृदि सङ्कल्प्येत्युक्तं तमेव सङ्कल्पं दर्शयति । इष्टेति । इह लोके देवता यज्ञैरिष्टाऽऽराध्य गत्वा स्वर्लोकं प्राप्य दिवि स्वर्गे
रस्यामहे ततस्तस्य भोगस्यान्तेऽवसाने पुनरिह लोकेषु महाराजा महामृगपतयः महाकुलाश्च भूयास्म भविष्यामः ॥ ३३ ॥ ततः
किमित्यत आह । एवमिति । वाचा वेदपूर्वभागात्मिकया व्याक्षिप्तं मनो येषां तेषां मानिनां दुरहङ्कारिणामतीव स्तब्धानां परिपूर्ण-
मात्मानं मन्यमानानां नृणां महार्तापि न रोचते ततस्ते नित्यं संसारिणोऽपि भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥ तदेवं वेदतात्पर्यानाभिज्ञानां
प्रवृत्तिफले उक्ते हि तर्हि वेदतात्पर्यमित्यत आह । वेदा इति । त्रिकाण्डविषयाः कर्मकाण्डदेवताकाण्डज्ञानकाण्डरूपावच्छेदवन्तः
सर्वे इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मा सर्वेषामन्तरात्मा तद्विषयाः सर्वान्तरात्मभूतपरब्रह्मविषयाः इत्यर्थः । परब्रह्मतद्गुणतद्वि-
भूतितत्प्राप्त्युपायोपेतस्वरूपतात्पर्यका इत्यर्थः । तर्हि सर्वैरप्येतद्वेदतात्पर्यं किं न गृह्यते इत्यत्राह । परोक्षेति । ऋषयो वेदाः परोक्षम-
स्फुटं स्वाभिप्रायं वदन्तीति तथा दुरवगमवाक्यवृत्तयः अतस्तत्तात्पर्यं न सर्वे विदन्तीति भावः । ननु लोकोज्जिजीविषया वेदरूपां
वाचमुत्सृजता त्वया किमिति परोक्षवादः कृत इत्यत्राह । परोक्षं मम च प्रियमिति परोक्षभाषणमेव ममापि प्रियमित्यर्थः । अयम्भावः
शुद्धाऽन्तःकरणैरेवैतद्वेदतात्पर्यं बोद्धव्यं नान्यैरनधिकारिभिः कुतः अनधिकारिणां वृथा कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसङ्गादिति ॥ ३५ ॥ न
केवलं ऋषयः परोक्षवादा एवापि त्वन्येऽपि तेषां लौकिकशब्दविलक्षणा धर्माः सन्तीत्यभिप्रेत्याह । शब्दब्रह्मेति । शब्दः शब्दात्मको
वेदः स एव ब्रह्म प्रपञ्चतया बृहत्त्वयोगाद्ब्रह्मेत्युक्तं तत्सुदुर्बोधं दुरवगाहस्वरूपं प्राणेन्द्रियमनोमयं सम्बन्धमात्रं मयट् प्राणसहकृत-
वाग्निन्द्रियोच्चार्यम् इदं लौकिकवैदिकशब्दसाधारणम् अनन्तोऽपरिच्छेद्यः पारोऽवधिर्यस्य तत् गम्भीरं दुरवगमार्थं दुर्विगाहं
युक्तिभिरपि निरूपयितुमशक्यार्थं गाम्भीर्यदुर्विगाहत्वयोर्दृष्टान्तः समुद्रवदिति ॥ ३६ ॥ किञ्च अनन्ताः शक्तयो ज्ञानवीर्यतेजः-
प्रभृतयो यस्य तेन परब्रह्मभूतेन भूम्ना मया उपबृंहितं विस्तारितं प्राणेन्द्रियमनोमयमित्येतत्सदृष्टान्तमुपपादयति । भूतेष्विति ।
विसेषु पद्मनालेषूणव तन्तुरिव भूतेषु मनुष्येषु घोषरूपेण यः कर्णो पिधाय श्रूयमाणः प्राणघोषः तद्रूपेण लक्ष्यते तावदुच्चिचारयिषु-
प्राणघोषाभिव्यङ्ग्यतामापद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततो यथा ऊर्णनाभिः कीटविशेषः हृदयात्सकाशान्मुखद्वारा ऊर्णामुद्रमते बहिर्निः-
सारयति तथा घोषवान् प्राण उच्चिचारयिषोः पुरुषस्य प्राणवायुराकाशाग्नाभ्यामपर्यन्तान्तर्विवरद्वारा स्पर्शरूपेण मनसा स्वसंयोग-
विशिष्टेन मनसा सहकृतः यद्वा मनसा स्पर्शरूपिणा स्पर्शो हृदुरःकण्ठादिस्थानसंस्पर्शः स रूपमाकृतिः प्रकार इतियावत् सोऽस्या-
स्तीति तथा तेन घोषेण च सहकृत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छन्दोमयः छन्दप्रचुरः छन्दःशब्दाभिषेयवेदाविष्कारकत्वेन तत्प्राचुर्यं विवक्षितम्
अमृतमयः स्थायी प्रभुर्देहेन्द्रियादिधारणसमर्थः बृहता ब्रह्मशब्दात्मिकां वाचं सृजतीत्युपरिष्ठात्सम्बन्धः एवंभूतः प्राणो वाग्नि-
न्द्रियं प्राप्य बृहतीं वाचमाविष्करोतीत्यर्थः । बृहतीशब्दव्याख्यानाय तां विशिनष्टि । सहस्रपदवीं सहस्रं पदव्यः श्रेयोमार्गो
अवबोध्या यस्यास्तां सहस्राक्षरा परमे व्योमज्जित्युक्तविधान्वाकादयो मावसानाः वर्णाः स्पर्शाः अचः स्वराः शषसहा ऊष्माणः
यरलवा अन्तस्थाः ओङ्काराद्व्यञ्जिताः ये स्पर्शादयो वर्णास्तैर्विभूषिताम् ओङ्कारप्रभवा वेदा ओङ्कारप्रभवाः स्वराः ओङ्कारप्रभवं
सर्वं वाङ्मयमित्यादिशास्त्रार्थोऽनेन स्मारितः ॥ ३९ ॥ विचित्राभिर्भाषाभिर्वितता भाष्यन्त इति भाषाः शब्दाः श्रुतयस्ताभिवर्तिततां
विस्तृतामित्यर्थः । अनन्तपारामपरिच्छिन्नावधिं चतुरक्षरैः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिरुपलक्षितामिति शेषः । चतुरक्षरैश्चतुरक्षराधिकै-
र्गायत्र्यादिछन्दस्सु पूर्वपूर्वच्छन्दोऽपेक्षयोत्तरोत्तरच्छन्द एकैकस्मिन् पादे एकैकाक्षरवृद्ध्या चतुरक्षराधिकं भवति तैश्छन्दोभिर्युक्ता-
मित्यर्थः । इत्थम्भूतां बृहत्त्ववतीं वाचं प्राणः स्वयं सृजति आक्षिपते स्वव्यापारोपरमेणानभिव्यक्तं च करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्प्राथेनाप्रकारमाह । इष्टेति रस्यामहे रन्तुमिच्छामः इह भूमौ अनेनायथोपासनं च दर्शितं नित्यानन्दलक्षणमोक्षाका-
ङ्क्षानुगुणगुणोपसंहाराभावात् ॥ ३३ ॥ अयथोपासने निमित्तमाह । एवमिति । पुष्पितया स्वर्गादिपुष्पविषयया वाचा व्याक्षिप्तं
मनो येषां ते तथा तेषां मानिनामतस्तब्धानामिति विशेषणद्वयेन मनः समीचीनत्वजनकतत्त्वज्ञगुर्वादिसेवापि दूरीभूतेति
ध्वनयति ॥ ३४ ॥ स्वर्गादिपरस्य वेदस्य मुक्तिपरत्वं कथं घटत इत्यत्राह । वेदा इति । स्वत एव पूर्णस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्मा विष्णुः
स एव विषयो येषां ते ब्रह्मात्मविषया वेदाः “नारायणपरा वेदा” इत्यादेः—

ब्रह्मत्वे पूर्णता प्रोक्ता तस्य स्वत एव तु । स ब्रह्मात्मा समुद्दिष्टो वासुदेवः सनातनः ॥

इति च अनेन ब्रह्मात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षपरत्वमविनाभूतं वेदस्येति ज्ञायते उक्तशब्दायाः परिहारः कथमायात इत्यत उक्तं त्रिकाण्डविषया अपीति यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकाण्डविषया अधिकारिभेदेन प्रतीयन्ते तथाप्युत्तमाधिकारिणां काण्डद्वयपरत्वं विहाय ब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारा मोक्षपरत्वं स्पष्टमिति भावः । सर्ववेदानां ब्रह्मात्मपरत्वं सत्यं चेन्मुखतः किमिति प्रतीयभाव इति तत्राह । परोक्षेति । किमनेन प्रयोजनमत्राह । परोक्षमिति “परोक्षप्रिया इव हि देवा” इति श्रुतिः चशब्दान्मङ्गलानां देवादीनां प्रियमित्यर्थोऽवगम्यते ॥ ३४-३५ ॥ परोक्षत्वान्मम प्रसादं विना वेदार्थो दुस्स्वबोध इत्याह । शब्दब्रह्मेति । तर्हि निरधिकारित्वात् विवृण्वित्वादि-शब्दवद्भयेयो वेद इत्यत उक्तं प्राणेति । अत्र प्राणादिशब्दैर्ब्रह्मादयो विवक्ष्यन्ते प्राणेन्द्रियमनोभिः मीयते ज्ञायत इति प्राणेन्द्रियमनो-मयं मेयत्वान्मय उद्दिष्टो वेदः प्राणादिभिः सदेति वाक्यात् वाक्यत्वे पौरुषेयत्वेन च लौकिकवाक्यवदनित्यं परिमितं च नेत्याह । अनन्तेति—

अन्तो विनाश उद्दिष्टः पारः परिमितस्तथा । अनन्तपारो वेदोऽयं ताभ्यां स रहितो यतः ॥

इति वचनमत्रोदाहृत्यार्थो वक्तव्यः समुद्रवदित्यल्पाधिकारिणोऽपेक्षोक्तं न तूत्तमाधिकारिण इति ॥ ३६ ॥ वेदस्य प्रतीय-मानोऽर्थो न चेद्वाच्याभावेन वैयर्थ्यमापन्नमत्राह । मयेति । अनन्तगुणपूर्णात्वाद्भूम्ना ब्रह्मशब्दवाच्येन मयोपबृंहितं मत्प्रतिपादक-त्वेन पूर्णार्थोपेतं किमत्र प्रमाणमत्राह । भूतेष्विति । भूतेषु घोषरूपेण लक्ष्यते कथमिव विशेषपूर्णेव शब्दब्रह्मेति शेषः ॥ ३७ ॥ प्राणादिभिर्मयित इत्युक्तं तं प्रकारमाह । यथेति । यथेतेषां नाभिहृदयादूर्णामुद्बृष्टस्य मुखादुद्बहते निष्कासयति पुनर्गसति च एवं घोषवानाकाशागुणशब्दव्यक्तिमान् छन्दांसि मीयन्ते मेति छन्दोमयोऽमृतमयो मत्प्रसादेन मोक्षदः प्राणः आस्पर्शो विष्णुः तं रूप-यतीत्यास्पर्शरूपि प्राणस्य मनस्तेन स्वमनसा सहस्रप्रदवीं मदनन्तरूपविषयाम् ओङ्कारेषु त्रिमात्राचरन्तमात्रावसानप्राणे व्यञ्जितां स्पष्टव्यक्तां तद्व्याख्यानरूपां स्पर्शादिवर्णैरलङ्कृतां गुह्यदर्शनादिभेदेन विचित्राभिर्नानाविधाभिरेकाशीतिसंख्याताभिर्भाषाभिर्विततां चतुरुत्तरैश्चतुर्वर्णैरधिकोऽष्टाश्रयुक्तैर्गोत्रायादिछन्दोभिश्च वितताम् अनन्तपारां विनाशपरिमाणरहितां बृहतीं श्रुतिं हृदयाकाशादुद्बृष्ट्य सृजति उच्चारयति । रुद्रादिभ्य उपदिशति पुनः कल्पान्तं स्वस्मिन्नेवाक्षिपते विदधातीत्यन्वयः । चतुरुत्तरत्वनियमो जगत्सन्तानामेव मायया उष्णिक्चतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैः जगत्सन्तानामेव चतुरुत्तरत्वनियमः—

भुक्ते यदाखिलान् स्पर्शानास्पर्शो विष्णुरुच्यते । तस्य प्रकाशकं नित्यं नमस्ये प्राणमेकलम् ॥

प्राणस्यैव मनो नित्यं वासुदेवं प्रकाशयेदिति च । मीयन्तेऽनेन छन्दांसि प्राणः छन्दोमयस्तत इति च—

त्रिमात्रमादितः कृत्वा यावच्चानन्तमात्रकाः । प्रणवास्तेऽपि भेदेन ह्यनन्ताः परिकीर्तिताः ॥

एकमात्रोत्तराः सर्वे वासुदेवाभिधायकाः । तेषां व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः ॥

ओङ्कारेणान्वितास्तस्मात्सदोच्चार्था हरेः प्रियैः ।

इति उक्तार्थे प्रमाणम्—

गुह्यदर्शनभाषे च भाषा चैव समाधिका । तिस्रस्तु मूलभाषाः स्युरेकैका च त्रिधा पुनः ॥

गुह्यदर्शनसंज्ञा च गुह्यगुह्या तथापरा । एवमादिक्रमेणैव त्वेकाशीतिविधोदिताः ॥

भाषास्तत्र च गुह्यायाः प्रसिद्धार्थेष्वनन्विता । गुह्यार्थं तत्परैर्बान्धोमणिमित्यादिका च सा ॥

दर्शनान्यवलम्ब्यैव पशुपत्यादिनां तु या । बहुश्रुतिविरुद्धानु बदेत्सा दर्शनात्मिका ॥

अन्ते निषेधसंयुक्ता भस्मस्तानादिका च सा । यथा प्रहृदयमानार्था समाधिः सा प्रकीर्तिता ॥

विष्णुः परम इत्याद्या सा च विद्वद्भिरीरिता ।

इति वचनानां सम्प्रदायज्ञैर्गुरुचरणशरणैरेव पुरुषैर्ज्ञेयोऽयमर्थ इति—

भस्मस्तानविधानं तु श्रुत्युक्तं दर्शनानुगम् । भस्मस्तानं ततो प्राह्यं विधानं तु नृसिंहगम् ॥

इति वाक्यादन्ते निषेधयुक्त्वात् भस्मस्तानानादरोऽपि कर्तव्य इति ॥ ३८-४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ब्रह्मात्मविषयाः सर्वतो बृहत्तमो य आत्मा परममूलस्वरूपो भगवानहं तत्पर एवेत्यर्थः । मस्त्रियाचरणत्वेन दृश्यमाण-त्वात् तथा सर्वेषामप्रतीतौ कारणमाह । परोक्षेति । परोक्षं मम च प्रियमिति तु “त्वञ्च रुद्र! महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अथ तानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु” इत्यन्यत्र व्यक्तत्वात् तच्च इदं ते ज्ञान-माख्यातं गुह्यादुद्बृहतरं मयेत्यादौ तदभिप्रायप्रकाशात् । तच्च तत्र सर्वेषामनधिकारात् अत एव मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्ति-

योगमित्याद्युक्तमिति ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्मेति युग्मकम् । प्राणेन्द्रियमनोमयं लौकिकवान्वत्पराख्यादिरूपेण तेष्वविर्भूतमपि सुदुर्वोधं यतः शब्दतः अनन्तपारम् अर्थतश्च गम्भीरं दुर्विगाहं च तत्र दुर्विगाहं प्रवेष्टुं तावदशक्यं कथंचित् प्रवेशे च सति गम्भीरं दुर्गमार्थपर्यवसानमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ नन्वेवम्भूतं चेत्कथं प्राणादिष्वाविर्भवति तत्राह । मयोपबृंहितं तत्र तत्रोद्भाषितं नन्वनन्ते वैकुण्ठेऽनन्तप्राये च ब्रह्माण्डगणेऽनन्तसंख्ययाविर्भूतं तत्कथं भवतैकेनोद्भाषितं स्यात् तत्राह । ब्रह्मणा स्वरूपतः परमबृहत्तमेन शक्तितश्चानन्तशक्तिनेति ननु यत्सर्वव्यापकं भवति तदेवानन्तपारं स्यात् ननु तथेदं लक्ष्यते तत्राह । भूतेष्विति । नादरूपेणाव्यक्त-
प्रणवाकारेण लक्ष्यते योगिभिः तदुक्तम्—

अनन्तोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स योगी नेतरो जनः इति ॥ ३७ ॥

तस्यैव प्राणादिमयतया पराख्यादिरूपेण स्वस्मादुद्भवप्रकारमाह । यथोर्णेति त्रिकेण । यथोर्णनाभिहृदयात्सकाशान्मुखाद्वारभूतादुद्भूतमे गिरति चेत्यर्थः । तथा प्रभुरीश्वरोऽपि मदंशः परमात्मापि स्वरूपेणामृतमयः परमानन्दरूपः शक्त्या छन्दोमयः सर्वज्ञानादिसम्पन्नवैदमयः सन् आकाशादाकाशमालम्ब्य हिरण्यगर्भस्याधारचक्रे आविर्भूय पराख्यां ब्रूहीति सृजति ततो हृदिप्राणात्मकः सन् ओङ्काराभादुरोङ्कारतामापद्य स्पर्शरूपिणा तत्तद्दर्शनभेदज्ञानस्पर्शिना मनसा पश्यन्त्याख्यां सृजति ततश्च व्यञ्जितस्पर्शत्यादिरूपां छन्दोभिरित्यादिरूपां च शाखाभिः सहस्रपदवी वैखर्याख्यां सृजति कालान्तरे त्वाक्षिपते अन्तः प्रवेशयति च अत्र पूर्वं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्वविष्ट इत्यत्र मात्राह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक्प्लुता उदात्तादयश्च गृह्यन्ते तेषामपि स्वरोऽन्तर्भावात् क्षकारस्य च स्पर्शोष्मस्वन्तर्भावादेकोनपञ्चाशदेवात्र गणिताः ॥ ३८-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेषां मनोरथं विवृणोति । इष्टेति । तस्य भोगस्यान्ते इह महाशालाः महागृहस्थाः ॥ ३३-३४ ॥ प्रकरणमुपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मदेवताकाण्डविषया इमे वेदा ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैव योऽयमहमात्मा तद्विषयाः ब्रह्मस्वरूपमदाराधनपरा एवेत्यर्थः । ननु तर्हि ऋषयो मन्त्रास्तद्दृष्टारो वा कथमेव स्पष्टं नाचक्षते तत्राह । परोक्षमेव यथा स्यात्तथा वदन्ति ननु साक्षादिति ननु तेषां साक्षादकथनस्य कोऽपिप्रायस्तत्राह । परोक्षमिति । तथा कथने एव मत्प्रीतिमवधार्य तथा वदन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु वेदस्यासत्त्वान्यथानुपपत्त्यैव भैषज्यरोचनन्यायेनैव तस्य स्वर्गादिपारत्वमिति भवान् यथा व्याचष्टे तथैव जैमिन्यादयोऽपि व्याचक्षतां मैवं यदि ते जानीयुस्तर्हि व्याचक्षीरन् मां विना मद्भक्तान् व्यासनारदादींश्च विना तत्त्वतो वेदार्थं न कोऽपि वेदेत्याह । शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्ति । स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयं तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधं तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञेयमित्याह । प्राणेन्द्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं पराख्यम् आधारचक्रस्थं ततो मनोमयं पश्यन्त्याख्यं नाभावनाहतचक्रस्थम् उपलक्षणमेतत् बुद्धिमयं मध्यमाख्यं हृदये च मणिपूरकचक्रस्थं तत इन्द्रियमयं वैखर्याख्यं तस्य वाग्व्यञ्जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् किञ्च अनन्तपारं प्राकृताप्राकृतप्राणमयस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपि दुर्विज्ञेयत्वमाह । गम्भीरं गूढार्थम् अतो दुर्विगाहं तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानेज्जयन्ति तुरीयां वाचो मनुष्या वदन्तीति । अस्यार्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि जसो डादेशशब्दान्सः पश्यते ज्ञायते परं तत्त्वमेभिरिति पदानि रूपाणि चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणः विदुः गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेज्जयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति यतः केवलं वाचस्तुरीयं चतुर्थभागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति तमपि वदन्येव ननु तत्त्वतो जानन्तीति अभियुक्तश्लोकश्च—

या सा मित्रावरुणसदनादुत्तरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानन्तःप्रकटकरणैः प्राणसङ्गात् प्रसृते ।

तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं चक्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति ॥ ३६ ॥

नन्वेवं भूतश्चेत् कथं प्राणादिष्वाविर्भवति तत्राह । मया उपबृंहितं तत्र तत्रोद्भाव्य विस्तारितं नन्वनन्ते वैकुण्ठे अनन्तकोटिब्रह्माण्डेषु च अनन्तसंख्यया आविर्भूतं तत् त्वया कथमेकेनोपबृंहितं तत्राह । भूतना स्वरूपबाहुल्येन न केवलं स्वरूपबाहुल्यमेव किन्तु ब्रह्मणा सर्वव्यापकेन न केवलं सर्वव्याप्तिरिव किन्तु अनन्तशक्तिना शक्तेरानन्त्यादेव भूतेषु सर्वप्राणिषु घोषरूपेण घोषो नादस्तद्रूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः अन्तः सूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टान्तः विसेषु मृणालेषु ऊर्णातन्तुरिव ॥ ३७ ॥ सूक्ष्मरूपशब्दब्रह्मणस्तस्य प्राणादिमयतया पराख्यादिरूपेण स्वस्मादुद्भवप्रकारमाह । यथोर्णेति त्रिभिः । यथोर्णनाभिहृदयात् सकाशान्मुखद्वारा ऊर्णामुद्भूतमे तथा प्रभुरीश्वरो मदंशो हिरण्यगर्भान्तर्गामी स्वरूपेणामृतमयः स्वराक्षयैव छन्दोमयः सर्वज्ञानादिसम्पन्नवैदमयः सन् आकाशादाकाशमालम्ब्य हिरण्यगर्भस्याधारचक्रे आविर्भूय प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट इति पूर्वोक्तघोषो नादस्तद्भान् प्राणः स्वयं तदीयप्राणवांश्च सन् मनसा निमित्तभूतेन ब्रूहीति वैखरीप्रधानां श्रुतिं प्रथमं पराख्यां ततः पश्यन्त्याख्यां ततो मध्यमाख्यां ततो वैखर्याख्यां सृजति पुनः आक्षिपते उपसंहरति च निमित्ततां विवृण्वन् मनो विशिनष्टि स्पर्शरूपिणा स्पर्श इत्युपलक्षणं स्पर्शोदीन्

वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयतीति तत् स्पर्शरूपि तेन बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणानि सहस्रपदवीं बहुमार्गा ओङ्कारात् उर-
कण्ठादिसङ्केन व्यञ्जितः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओङ्कारश्चात्र हृदयः सूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपस्तस्य व्यञ्ज्यकोटित्वात् तत्र
स्पर्शाः कादयो मान्ताः स्वरा अकारादयः षोडश ऊष्माणः शषसहाः अन्तस्था यरलवाः विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां
यथोत्तरं चत्वारि चत्वार्यक्षराणि अधिकानि येषां तैश्छन्दोभिरुपलक्षितां न अन्तः समाप्तिः शब्दतो नाप्येतावानेवार्थ इति
परश्चार्थतो यस्यास्ताम् ॥ ३८—४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेषां सङ्कल्पमाह । इष्टेति । महाशालाः विस्तृतालयाः गृहस्थाः ॥ ३३ ॥ ननु सर्ववेदलोकाप्रसिद्धकीर्तिं त्वां ते कुतो
नोपासते इत्यत्राह । एवमिति ॥ ३४ ॥ अवेदज्ञानं विनिन्द्य वेदज्ञमतमुपादेयमाह । वेदा इति । त्रिकाण्डविषयाः कर्मज्ञानभक्ति-
काण्डविषयाः ननु विषयभेदाच्छास्त्रभेद इत्यत आह । इमे इति । इमे त्रिकाण्डप्रतिपादका अमी ब्रह्मात्मविषयाः बृहत्स्वरूप-
प्रतिपादकाः बृहत्स्वरूपगुणशक्त्याश्रयभूतसर्वकारणपरः कर्मज्ञानभक्त्या साधननिरूपणपूर्वकं ब्रह्मादिशब्दाभिधेयं मां प्रतिपाद-
यन्तीत्यर्थः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च वासुदेवपरा वेदा
इत्युक्तत्वाच्च ऋषयः वेदार्थज्ञाः श्रीसनत्कुमारनारदपराशरव्यासादयः अपि परोक्षवादाः परोक्षं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयम् अतिगोप्यं
परं ब्रह्म वदन्ति वेदविषयत्वेन प्रतिपादयन्ति परोक्षं च ऋषिप्रोक्तं वेदैकगम्यमात्मतत्त्वं च मम प्रियम् कर्मोद्भवेन मां केचिद्वदन्ति
तन्ममाप्रियमिति भावः ॥ ३५ ॥ ननु ब्रह्मात्मविषयत्वं वेदानां सर्वं कुतो न जानन्तीत्यत्राह । शब्दब्रह्मेति । शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं
सुष्ठु दुरवगाहं प्राणेन्द्रियमनोमयम् तदुच्चारणस्य प्राणवागिन्द्रियमनःप्रधानत्वात् अनन्तो दुरवगमः पारोऽवधिर्धेयस्य तत् गम्भीरं
सुगुप्तविषयम् । दुर्विगाहं तर्कप्रवेशानर्हम् समुद्रवत् क्षीरनिधितुल्यं सर्वपुरुषार्थप्रदमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ भूम्ना पूर्णतमेन ब्रह्मणा बृहत्स्व-
रूपगुणादिमता अनन्ताः नित्याः असंख्येयाश्च शक्तयो यस्य तेन मयोपबृंहितं विस्तारितम् विषेषु पक्षानालेषूण्येव सूक्ष्मतनुवत् भूतेषु
प्राणिषु घोषरूपेण सूक्ष्मध्वनिरूपेण लक्ष्यते जनैः ॥ ३७ ॥ अथ मनोमयत्वं शब्दब्रह्मणः प्रपञ्चयन् प्राकट्यं दर्शयति । यथेति
त्रिभिः । यथा ऊर्णनाभिः हृदयात्सकाशात् मुखाद् उद्गमते बहिर्निःसारयति तथा प्राणः आकाशात् ओङ्कारप्रभवा वेदा इत्युक्तेः
सूक्ष्मात् ओङ्कारान्मूलतः स्पर्शान् तदुपलक्षितान् सर्वान् वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयतीति स्पर्शरूपी तेन मनसा निमित्तेन बृहतीं
वेदात्मिकां वाचं सृजतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः कथम्भूतः घोषवान् सूक्ष्मशब्दवान् ॥ ३८ ॥ कथम्भूतः छन्दोमयः वेदप्रचुरः
अमृतमयः प्रत्यक्तत्त्वप्रधानः तन्नियम्य इत्यर्थः । प्रभुः सर्वेन्द्रियनायकः कथम्भूतां सहस्रपदवीम् सहस्रं पदव्यः कल्याणमार्गाः
यस्याः ताम् पुनः कथम्भूताम् व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तस्थभूषिताम् उरःकण्ठादिसङ्केन व्यञ्जिता ये स्पर्शादयस्तैर्भूषिताम् तत्र स्पर्शाः
कादयो मावसानाः स्वराः अकारादयः ऊष्माणः शषसहाः अन्तस्थाः यरलवाः ॥ ३९ ॥ विचित्राभिर्भाषाभिर्विततां विस्तृतां चतुरुत्तरैः
चत्वारि चत्वार्यक्षराणि उत्तराणि यथोत्तरमधिकानि येषां तैश्छन्दोभिरुपलक्षिताम् अत एवानन्तपारामपरिमितावधिं स्वयं सृजति
आक्षिपते उपसंहरति । अत्र प्राणस्य करणत्वद्योतनाय अमृतमय इति विशेषणम् अचेतनस्य प्राणस्य स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वा-
सम्भवात् जीवकृत्त्वस्य करणसापेक्षातां द्योतयितुं प्राणः सृजतीत्युक्तम् जीवस्यापि स्वातन्त्र्येण वेदवक्तृत्वासम्भवात्स्वय-
मन्तर्ग्यामीत्युक्तम् ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

हृदि सङ्कल्पेति यदुक्तं तमेव सङ्कल्पं दर्शयति—इष्टेति, तस्य भोगस्यान्ते महाशाला महागृहस्थाः भूयास्य
भविष्यामः ॥ ३३ ॥ ततः किमित्यत आह—एवमिति । पुष्पितया पुष्पस्थानीयस्वर्गादिपरया वेदवाचा एवं व्याक्षिप्तं मनो येषां
तेषाम् । मानिनां देहाद्यहङ्कारवताम् । अतस्तन्धानां नृणां मद्वाक्तापि न रोचते । अतस्ते नित्यं संसारिण एव भवन्तीति
भावः ॥ ३४ ॥ एवं वेदस्य प्रवृत्तिपरत्वं नास्ति तर्हि क तत्तात्पर्यमित्यपेक्षायामाह—वेदा इति । कर्मकाण्डदेवताकाण्डब्रह्मकाण्डविषया
इमे सर्वेऽपि वेदाः । ब्रह्मात्मविषयाः । ब्रह्मैव सर्वेषामात्मानः, ततो भिन्नं किञ्चिदस्तीति प्रतिपादनपराः । तर्हि तथा स्पष्टतया
कुतो न तत्प्रतीतिरित्यपेक्षायाम् । 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयोविविक्त्या प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्' इत्युक्तमेव
कारणमनुस्मारयति—परोक्षेति । परोक्षमस्फुटमेव स्वाभिप्रायं वदन्तीति तथाभूता एव ऋषयो मन्त्रास्तद्द्रष्टारो वा अतो न
तत्तात्पर्यं सर्वेषां स्फुरति । तथावदने हेतुमाह—परोक्षं च मम प्रियमिति । शुद्धान्तःकरणानां भक्तिज्ञानाधिकारिणामेव तत्तात्पर्य-
बोधो भवतु मलिनान्तःकरणानां तदनधिकारिणां तेषां तद्बोधे श्लोककर्मत्यागेन पुरुषार्थभ्रंशप्रसङ्गादित्याशयः ॥ ३५ ॥ तत्त्वतस्तु
वेदं तदर्थं च मां विना कोऽपि न वेदेत्याशयेनाह—शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्तिः । शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्ज्ञेयम् ।
तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम् । सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्विज्ञेयमित्याह—प्राणेन्द्रियमनोमयमिति । प्रथमं प्राणमयं पराख्यं

ततो मनोमयं पश्यन्त्याख्यम् तत् इन्द्रियमयं मध्यमाख्यम् । तस्य वाग्व्यञ्जकत्वेन वाग्निन्द्रियप्रधानत्वात् । किञ्च । अनन्तपारं समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—गम्भीरं निगूढार्थम् । अतएव दुर्विगाह्यमिति प्रवेशानर्हम् । तत्र दृष्टान्तः—समुद्रवदिति । तथा च श्रुतिः—‘चत्वारि वाक्परिमितापदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहात्रीणि निहितानेङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ इति । अस्या अर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणितानि पश्यते ज्ञायते परं तत्त्वमेभिरिति पदानि रूपाणि चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणोऽन्तर्दृष्टयस्त एव विदुर्नान्ये यतो गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति । यतः केवलं वाचस्तुरीयं चतुर्थं भागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्त्येव केवलं न तु तत्त्वतो जानन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं रूपं दर्शयति—मयेति । मयाऽन्तर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितं भूतेषु सर्वप्राणिषु घोषरूपेण नादरूपेण मनीषिभिर्लक्ष्यते ज्ञायत इत्यन्वयः । अन्तः सूक्ष्मतया दर्शने दृष्टान्तमाह—विसेषु कमलनालेषु ऊर्णा इव तन्तुरिवेति । अन्तर्यामितयाऽन्तःस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह—भूम्नेति । अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह—ब्रह्मणेति । तर्ह्यविकृतस्य नियन्त्रित्वं कथं घटत इत्याशङ्क्याह—अनन्तशक्तिनेति ॥ ३७ ॥ ततो वैखरीख्या या बृहत्या वाच उत्पत्तिप्रकारं सदृष्टान्तमाह—यथेति त्रिभिः । कीटविशेषो यथा बृहदयात्सकाशात् मुखात् मुखद्वारा ऊर्णा तन्तुमुद्रमते बहिः प्रकटयति । तथा प्राणस्तदुपाधिहिरण्यगर्भरूपः प्रभुः समर्थो भगवान् छन्दोमयो वेदप्रतिपादितमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् सन् मनसा निमित्तभूतेन हृदयाकाशाद्बृहतीं शब्दब्रह्मात्मिकां वाचं सृजतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः । मनसो निमित्ततामेव दर्शयति—स्पर्शादीन् वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयतीति स्पर्शरूपी तेनेति । स्पर्शग्रहणमुपलक्षणम् ॥ ३८ ॥ बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय तां विशिनष्टि—सहस्रपदवीमिति, बहुमार्गामित्यर्थः । तदेवाह—ओङ्कारात् । उरःकण्ठादिसंयोगेन व्यञ्जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् । ओङ्कारश्चात्र हृद्गतः सूक्ष्मोऽभिप्रेतो न त्वकारादिवर्णरूपस्तस्य व्यङ्ग्यकोटिगतत्वात् । तत्र स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्चवर्गाः । स्वराः अकारादयः षोडश, ऊष्माणः शेषसहाः, अन्तस्था यरलवाः ॥ ३९ ॥ विचित्राभिवैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां विस्तृताम् । यथोत्तरं चत्वार्यक्षराणि उत्तराणि अधिकानि येषां तैर्द्वन्द्वोभिरुपलक्षितां एवमनन्तपारां नास्त्यन्तः परिच्छेद्यः पारोऽवधिर्यस्याः तां स्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति च ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

हृदि संकल्प्येत्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति । इष्टेति । इह लोके यज्ञैः देवताः इष्टाऽऽराध्य, गत्वा स्वर्लोके प्राप्य, दिवि स्वर्लोके रंस्यामहे । ततः तस्यान्ते तस्य भोगस्यावसाने पुनः, इह लोकेषु, महाशालाः महागृहपतयः, महाकुलाश्च भूयास्म भविष्यामः ॥ ३३ ॥ ततः किमत आह । एवमिति । एवं पुष्पितया वाचा वेदपूर्वभागेन, व्याक्षिप्तं मनो येषां तेषां मानिनां दुरहंकारिणां च पुनः अत्यन्तं स्तब्धा अनम्रास्तेषां, नृणां परिपूर्णमात्मानं मन्यमानानां जनानामित्यर्थः । मद्वाक्तापि न रोचते । अतस्ते संसारिणो भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥ तदेवं वेदतात्पर्यानां भिन्नानां प्रवृत्तिफले उक्ते किं तर्हि वेदतात्पर्यमित्यत आह । वेदा इति । त्रिकाण्डविषयाः कर्मकाण्डदेवताकाण्डज्ञानकाण्डरूपावच्छेदवन्तः इमे सर्व वेदाः ब्रह्मैव आत्मा सर्वेषामन्तरात्मा तद्विषयाः सर्वान्तरात्मभूतपरब्रह्मविषयाः । परब्रह्मतद्गुणतद्विभूतितत्प्राप्त्युपायोपेतृस्वरूपबोधनतात्पर्यका इत्यर्थः । तर्हि सर्वैरप्येतद्वेदतात्पर्यं किं न गृह्यत इत्यत्राह । ऋषयो वेदाः परोक्षमस्फुटं स्वाभिप्रायं वदन्तीति परोक्षवादः, दुरवगमवाक्यवृत्तय इत्यर्थः । न सर्वे विदन्तीति भावः । ननु लोकोज्जिजीविषया वेदरूपां वाचमुत्सृजता त्वया परोक्षवादः कृत इत्यत्राह । परोक्षं परोक्षभाषणमेव मम च ममापि, प्रियं भवतीति ॥ ३५ ॥ न केवलमृषय एव परोक्षवादा अपि त्वन्येऽपि तेषां लौकिकशब्दविलक्षणा धर्माः सन्तीत्यभिप्रेत्याह । शब्दब्रह्मेति । शब्दः शब्दात्मको वेदः स एव ब्रह्म, प्रपञ्चतया बृहत्त्वयोगाद्ब्रह्मेत्युक्तं, सुदुर्बोधं दुरवगाहस्वरूपं प्राणेन्द्रियमनोमयं संबन्धमात्रे मयट् प्राणसहकृतवाग्निन्द्रियोच्चार्यमित्यर्थः । अनन्तोऽपरिच्छेद्यः पारोऽवधिर्यस्य तत्, गम्भीरं दुरवगममर्थं दुर्विगाहं युक्तिभिरपि निरूपयितुमशक्यार्थं, गम्भीर्यदुर्विगाह्यत्वयोर्दृष्टान्तः, समुद्रवत् ॥ ३६ ॥ किं च । मयेति । अनन्ताः शक्तयो ज्ञानवीर्यतेजःप्रभृतयो यस्य तेन, ब्रह्मणा परब्रह्मभूतेन, भूम्ना मया उपबृंहितं विस्तारितं, इत्थंभूतं शब्दब्रह्म, विसेषु पद्मनालेषु, ऊर्णा इव सूक्ष्मतन्तुरिव, भूतेषु मनुष्येषु, घोषरूपेण यः कर्णो पिधाय श्रूयमाणः प्राणघोषस्तद्रूपेण लक्ष्यते । तावदुच्चरिषुः प्राणघोषाभिव्यङ्ग्यतामापद्यते इत्यर्थः । इति द्वयोः संबन्धः ॥ ३७ ॥ तथेति । ततः यथा ऊर्णनाभिः हृदयात्, मुखात् मुखद्वारा, ऊर्णा उद्रमते बहिर्निःसारयति, तथा घोषवान् प्राणः उच्चरिषोः पुरुषस्य प्राणवायुः, आकाशात् नाभित उरःपर्यन्तान्तर्वर्त्तिविवरद्वारा स्पर्शरूपिणा स्पर्शः, हृदुरःकण्ठादिस्थानसंस्पर्शः सः रूपमस्यास्तीति तेन मनसा, सहकृत इति शेषः ॥ ३८ ॥ छन्दोमय इति । छन्दोमयश्छन्दप्रचुरः छन्दशब्दाभिधेयवेदाविष्कारकत्वेन तत्प्राचुर्यं विवक्षितम् । अमृतमयः स्थायी प्रभुः देहेन्द्रियादिधारणसमर्थः तथाभूतः सन्, बृहतीं शब्दब्रह्मात्मिकां वाचं सृजतीत्युपरिष्ठात् संबन्धः उक्तविधः प्राणो वाग्निन्द्रियं प्राप्य बृहतीं वाचमविष्करो-

तीत्यर्थः । बृहतीशब्दस्य व्याख्यानाय तां विशिनष्टि । सहस्रपदवीं सहस्रं पदव्यः श्रेयोमार्गी अवबोध्या यस्यास्तां, 'सहस्राक्षरा परमे व्योमन्' इत्युक्तविधां वा, कादयो मावसाना वर्णाः स्पष्टाः, अचः स्वराः, शषसहा ऊष्माणः, सरलवा अन्तस्थाः ॐकारात् व्यञ्जिता ये स्पष्टादयस्तैर्भूषितां, ॐकारप्रभवा वेदा ॐकारप्रभवाः स्वराः । ॐकारप्रभवं सर्वं वाक्त्रयम्' इत्यादिशास्त्रार्थोऽनेन स्मारितः ॥ ३९ ॥ विचित्रभाषाविततमिति । भाष्यन्ते इति भाषाः शब्दाः श्रुतयः विचित्राश्च तां भाषाश्च ताभिर्वितता तां, विस्तृतामित्यर्थः । अनन्तपारां अपरिच्छिन्नावधिं, चतुरन्तरैः चतुरक्षराधिकैः, गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वपूर्वच्छन्दोऽपेक्षयोत्तरं छन्द एकैकस्मिन्पादे एकैकाक्षरवृद्ध्या चतुरक्षराधिकं छन्दो भवति । छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः, बद्धामिति शेषः । इत्थंभूतां बृहन्ववतीं वाचं, स्वयं प्राणः सृजत्याक्षिपते च प्राणः सृजति । स्वर्गापारोपरमेणानभिच्यक्तां च करोतीत्यर्थः । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

वे जब इस प्रकार की पुष्टि वाणी—रंग बिरंगी मीठी-मीठी बातें सुनते हैं कि 'हमलोग इस लोक में यज्ञों के द्वारा देवताओं का यजन करके स्वर्ग में जायेंगे और वहाँ दिव्य आनन्द भोगेंगे, उसके बाद जब फिर हमारा जन्म होगा, तब हम बड़े कुलीन परिवार में पैदा होंगे, हमारे बड़े-बड़े महल होंगे और हमारा कुटुम्ब बहुत सुखी और बहुत बड़ा होगा, तब उनका चित्त क्षुब्ध हो जाता है और उन हेकड़ी जताने वाले घमंडियों को मेरे सम्बन्ध की बातचीत भी अच्छी नहीं लगती ॥ ३३-३४ ॥ उद्धवजी ! वेदों में तीन काण्ड हैं—कर्म, उपासना और ज्ञान । इन तीनों काण्डों के द्वारा प्रतिपादित विषय है ब्रह्म और आत्मा को उद्धवजी ! वेदों में तीन काण्ड हैं—कर्म, उपासना और ज्ञान । इन तीनों काण्डों के द्वारा प्रतिपादित विषय है ब्रह्म और आत्मा को एकता; सभी मन्त्र और मन्त्रद्रष्टा ऋषि इस विषय को खोलकर नहीं, गुप्तभाव से बतलाते हैं और मुझे भी इस बात को गुप्त-रूप से कहना ही अभीष्ट है ॥ ३५ ॥ वेदों का नाम है शब्दब्रह्म । वे मेरी मूर्ति हैं, इसी से उनका रहस्य समझना अत्यन्त कठिन है । वह शब्दब्रह्म परा, पश्यन्ती और मध्यमा वाणी के रूप में प्राण, मन और इन्द्रियमय है । समुद्र के समान सीमारहित और गहरा है । उसकी थाह लगाना अत्यन्त कठिन है । (इसी से जैमिनि आदि बड़े-बड़े विद्वान् भी उसके तात्पर्य का ठीक-ठीक निर्णय नहीं कर पाते) ॥ ३६ ॥ उद्धव ! मैं अनन्तशक्तिसम्पन्न एवं स्वयं अनन्त ब्रह्म हूँ । मैंने ही वेदवाणी का विस्तार किया है । जैसे कमलनाल में पतला-सा सूत होता है, वैसे ही वह वेदवाणी प्राणियों के अन्तःकरण में अनाहतनाद के रूप में प्रकट होती है ॥ ३७ ॥ भगवान् हिरण्यगर्भ स्वयं वेदमूर्ति एवं अमृतमय हैं । उनकी उपाधि है प्राण और स्वयं अनाहत शब्द के द्वारा ही उनकी अभिव्यक्ति हुई है । जैसे मकड़ी अपने हृदय से मुखद्वारा जाला उगालती और फिर निगल लेती है, वैसे ही वे स्पर्श आदि वर्णों का संकल्प करने वाले मनरूप निमित्त कारण के द्वारा हृदयाकाश से अनन्त अपार अनेकों मार्गों वाली बैखरीरूप वेदवाणी को स्वयं ही प्रकट करते हैं और फिर उसे अपने में लीन कर लेते हैं । वह वाणी हृदगत सूक्ष्म ओंकार के द्वारा अभिव्यक्तस्पर्श ('क' से लेकर 'म' तक-२५), स्वर ('अ' से 'औ' तक-९), ऊष्मा (श, ष, स, ह) और अन्तःस्थ (य, र, ल, व)—इन वर्णों से विभूषित हैं । उसमें ऐसे छन्द हैं, जिनमें उत्तरोत्तर चार-चार वर्ण बढ़ते जाते हैं और उनके द्वारा विचित्र भाषा के रूप में वह विस्तृत हुई है ॥ ३८-४० ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छन्दो ह्यत्यष्ट्यतिजगद् विराट् ॥ ४१ ॥

किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूय विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद् वेद कश्चन ॥ ४२ ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते त्वहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् । मायामात्रमनूयान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गायत्री उष्णिक् अनुष्टुप् बृहती पङ्क्तिः त्रिष्टुप् जगती अतिच्छन्दः अत्यष्टी अतिजगत् विराट् (इति छन्दांसि) ॥ ४१ ॥ किं विधत्ते किम् आचष्टे किम् अनूय विकल्पयेत् इति अस्याः हृदयं लोके मत् अन्यः कश्चन न वेद ॥ ४२ ॥ मां विधत्ते माम् अभिधत्ते मां विकल्प्य अपोहते अहम् एतावान् सर्ववेदार्थः शब्दः माम् आस्थाय भिदां मायामात्रम् अनूय अन्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तेषु कतिचिच्छ्रंदांसि दर्शयति गायत्रीति । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततश्चतुरक्षरबृद्धयोष्णिगादिच्छ्रंदांसि । अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराट् चेत्यर्थः । एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामिति पूर्वेणान्वयः । अतो बृहत्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेया इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ एवं वैखर्याः साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयत्वं दर्शितम् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह । किमिति । कर्मकांडे विधिवाक्यैः किं विधत्ते । देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति । ज्ञानकांडे च किमनूय विकल्पयेन्निषेधार्थमित्येवमस्या हृदयं तात्पर्यम् सत् मत्तोऽन्यः कश्चिदपि जैमिन्यादिर्न वेद ॥ ४२ ॥ ननु तर्हि त्वं मत्कृपया कथय । ओमिति कथयति । मामिति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् । यच्चाकाशादिप्रपञ्चजातम् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते निराक्रियते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति । कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं सन्नेपतः कथयति । एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः । तमेवाह । शब्दो वेदो मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूय “नेह नानास्ति किंचन” इति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तिव्यापारो भवति । अयं भावः । यथा ह्यंकुरे यो रसः स एव तद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकांडशाखानामपि संगच्छते नान्य इति ॥ ४३ ॥

नित्यमुक्तः स्वतः सर्वदेवकृतसर्ववेदवित् । स्वपरज्ञानदाता यस्तं वंदे गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीधरश्रीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेषु छंदस्सु । दर्शयति नामतो निर्दिशति । तत्र तेषु छंदस्सु । ततस्तदनंतरम् । जगतीछंदः पराणि छंदस्यतिशब्दविशिष्टानि शुद्धानि च संति । यथा—जगत्यतिजगती च । एवं विराट् अतिविराट् च विराट्पदमत्र शकरीछंदः परम् । तथा च—शकर्यतिशकरी च । तथैवाष्टिरत्यष्टिरित्यादि । जगत्या सहितो विराट् जगद्विराट् , पुंवद्भावस्त्वार्षः । अतिना सहितं जगद्विराट् अतिजगद्विराट् । सर्वं संस्फोट्याह—गायत्री षडक्षरपादा, उष्णिक्सप्तक्षरपादा, अनुष्टुबष्टाक्षरपादा, बृहती नवाक्षरपादा, पंक्तिर्दशाक्षरपादा, त्रिष्टुबेकादशाक्षरपादा जगती द्वादशाक्षरपादा, अतिजगती त्रयोदशाक्षरपादा, शक्वरी चतुर्दशाक्षरपादा, अतिशकरी पंचदशाक्षरपादा, अष्टिः षोडशाक्षरपादा, अत्यष्टिसप्तदशाक्षरपादा, धृतिरष्टादशाक्षरपादा, अतिधृतिश्चैकोनविंशत्यक्षरपादेत्यलमतिप्रसंगेन । एतैरन्यैश्चात्रानुक्तैः छंदोभिरुपलक्षितामिति । तेषु छंदस्सु मध्ये । अतोऽनंतपारात्वात् ॥ ४१ ॥ यतोऽनंतपाराऽनो हेतोः । किमनूय कस्यानुवादं कृत्वा । ‘नेह नानास्ति किंचन’ इत्यादिनिषेधाय विकल्पते विकल्पं करोतीत्यर्थः । बृहती स्वरूपतो दुर्ज्ञेयेत्युक्तम् । अर्थतस्तदाह—तदेवं मदुद्भूतस्य वेदस्य तात्पर्यज्ञश्चाहमेवेत्याह—किं विधत्ते श्रुत्या कर्तव्यत्वेन किं विधीयते, स्वस्य हितार्थं जावैरिदमेव कर्तव्यमिति, किं कर्तुमादिश्यत इत्यर्थः । किमाचष्टे किमभिधीयते, श्रुत्यर्थश्च तावत्क इत्यर्थः । किमनूय विकल्पयेत्—इदमेकं वस्तु इदमपरं वस्त्विदमन्यद्वस्त्विति द्वित्राणि वस्तूनि निर्देश्य विकल्पयेत् । इदं वा कुर्यादिदं वा कुर्यादिति यद्विदधीत तत्किमित्यर्थः । ननु अहरहः संभ्यामुपासीत’ ‘कर्मणा पितृलोकः’ इति दर्शनात्कर्मैव श्रुतिविधत्ते ‘चोदनालक्षणो धर्मः’ इति व्याख्यानाद्धर्म एव श्रुत्यर्थः । ‘जोहिभिर्वा यजेत यवैर्वा यजेत’ इति वैकल्पिको विधिरपि धर्मविषयक एव । यद्वा—भक्तियोगो निष्कामकर्मयोगश्चानूय विकल्पितो यथा—‘भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदिरितः । तयोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं ब्रजेत् ।’ इति तत्र रे मूढा नहिनहीत्याह—अस्याः श्रुतेर्हृदयं हृद्गतमभिप्रायं मदन्यो नहि कश्चन वेद, प्रेयस्य अभिप्रेतमर्थं प्रेयांसं विना को वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ अत्र नूनपदमेवं चेदित्यर्थे ज्ञेयम् । विधत्ते ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ इत्यादिवाक्यैरग्निहोत्रादिरूपेण मामेव विदधाति, वज्रहस्तः पुरंदरः’ इत्यादिमंत्रवाक्यैर्मामेवेन्द्रादिरूपेण कथयति । अपोह्यते निषिध्यते । सर्वस्य त्वद्रूपत्वे को हेतुरिति पृच्छति—अत्राशयमाह । अयं भाव इति—प्रणवार्थ एव सर्ववेदार्थः । तथा च माण्डूक्योपनिषदि—‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोकार एव यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एवेति’, प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपूर्वोऽनंतरो बाह्यो न परः प्रवणोऽव्ययः । सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंतस्तथैव च । ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नंतरो जनः ।’ इति स्वस्यात्मनः परस्य ब्रह्मणो यदैक्यरूपं ज्ञानं तस्य दाता । ईश्वरमीश्वराभिन्नम् । ‘गुरुरेव परं ब्रह्म’ इति स्मृतेः । ननु तर्हि त्वमेव कुर्या कथयेति तत्रोमित्याह—भक्तेर्मत्स्वरूपभूतत्वान्मद्भक्तिमेव कर्तव्यत्वेन विधत्त इत्यत आह मां विधत्त इति । योगादिविधीनामपि मद्भक्तिविधान एव तात्पर्यात् ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ इति मद्भुक्तेः । अभिधत्ते मामिति । अहमेव सर्ववेदार्थ इत्यर्थः । विकल्प्यापोह्यते त्वहमिति ‘योगाञ्जयो मया प्रोक्ताः’ इत्युक्तेः । कांडत्रयेण भक्तिज्ञानं कर्म चानूय कर्म कुर्यात् ज्ञानं वाभ्यसेत् भक्ति वा कुर्यादिति विकल्प्य पश्चादपोह्यते प्रथमं सकामकर्मापोहो निष्कामकर्मेकरणम् । ततो ज्ञानारूढत्वे सति निष्कामकर्मेणोऽप्यपोहः ज्ञानसिद्धिदशायाम् ‘ज्ञानं मयि संन्यसेत्’

इत्युक्तेर्ज्ञानस्यापोहः, भक्तेरपोहस्तु न कापि समयेन केनापि शास्त्रवाक्येन प्रतिपादितो दृष्ट इत्यतः कर्मज्ञानापोहादेवाहमपोह इत्युक्तम् । प्रथमपुरुष आर्षः । कर्मज्ञानयोरपि स्वप्रापकमार्गत्वात्तत्रास्मच्छब्दः प्रयुक्तस्तस्य चिद्रूपत्वान्मायिकरूपत्वाच्च । तत्र मायिकरूपस्यैवापोहो युज्यते न चिद्रूपस्य । संदर्भस्तु—वेदपरमप्रतिपाद्यश्चाहं श्रीकृष्णस्वरूप एवेत्याह—मां विधत्त इत्यर्धकेन । मत्तात्पर्यकत्वेनैव तत्तद्विधानादिकं कृत्वा मय्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—एतावानिति । यतः शब्दो वेदस्तदनुगतश्च स मायामात्रं जगन्निषिद्धं भिदां मदवतारादिभिदां चानूद्य तदन्ते मां श्रीकृष्णरूपमास्थायवलंब्य प्रसीदति कृतकृत्यो भवति 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्देविदेव चाहम्' इति श्रीगीताभ्यः । विद्वन्नाथस्तु—नन्वितोपि किञ्चित्स्पष्टीकृत्य व्याचक्षतेत्यत आह—एतावानिति । वेदात्मकः शब्दो मामास्थाय मद्भक्तियोगविधायकत्वेन मामेवाश्रित्य भिदां मत्तोपि भिन्नं कर्मयोगं च मायामात्रमनूद्य कर्मयोगस्य त्रिगुणमयत्वेन त्वंपदार्थज्ञानपर्यंतज्ञानयोगस्यापि विद्यामयस्य 'सात्त्विकं ज्ञानमात्मोत्थम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्सात्त्विकत्वेन मायामात्रत्वमतोन्ते प्रतिषिद्धं क्रमेण तद्द्वयमपोह्य त्यक्त्वा प्रसीदति । निर्गुणोऽयमनूद्यमवल्याः फलस्य मन्माधुर्यानुभवरूपस्य रसेन मज्जनानानंदयन्स्वयं निवृणोतीत्यर्थः । ये त्वेवं व्याचक्षते—मामेव कर्मकाण्डे यज्ञरूपम् 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्विधत्ते मंत्रवाक्यैर्देवताकाण्डेऽभिधत्ते ज्ञानकाण्डे मत्तः पृथगाकाशादिकं विकल्प्य यदपोह्यते तदप्यहमेव । तस्मादेतावानेव सर्ववेदार्थः शब्दो वेदो मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदा मायामात्रमित्यनूद्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति । एतद्व्याख्यानेपि मायामात्रस्यैव प्रतिषेधोक्तेर्भक्तानां भक्त्युपकरणानां भगवन्निकेतादीनां च मायामात्रत्वाभावाच्च कापि क्षतिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गायत्रीति । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततश्चतुरक्षरवृद्धयोऽष्टिगादिच्छन्दांसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराट् चेत्यर्थः । एतैः छन्दोभिरुपलक्षितामिति पूर्वैर्णैवान्वयः । अतो बृहत्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयैवेत्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥ अथार्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—किमिति । कर्मकाण्डे च मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति । ज्ञानकाण्डे च निषेधार्थं किमनूद्य विकल्पयेदित्यस्या वेदवाचो हृदयं तात्पर्यं मत् मत्तोऽन्यः कश्चनपि न वेद न जानाति ॥ ४२ ॥ स्वयं तदभिप्रायमाह—मामिति सार्द्धम् । कर्मकाण्डे मामेव यज्ञरूपं विधत्ते । न मत्तः पृथक् यच्चाकाशादि प्रपञ्चजातम् । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिना विकल्प्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिनापोह्यते निषिध्यते । तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति । शब्दो वेदः मां सर्वकारणत्वेन परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति तद्विदां च प्रतिषिध्यन्ते प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति एतावानेव सर्ववेदस्यार्थः । अयं भावः । यथा ह्यङ्कुरे यो रसः एव तद्विस्तारभूतनानाकाण्डशाखास्वपि । तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकाण्डशाखानामपि सङ्गच्छते नान्य इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्र तेषु छन्दःसु मध्ये ॥ ४१ ॥ अतोऽनन्तपारत्वात् अनूद्यानुवादं कृत्वा । विकल्पयेत् भेदमारोपयेत् । अस्या वैखर्याः ॥ ४२ ॥ मां विधत्त इत्युक्तम् । ओमित्यङ्गीकारे । कथयति काण्डत्रयस्य परमप्रतिपाद्यार्थं स्वस्मिन्नेव प्रतिपादयति श्रीकृष्णः । यज्ञरूपं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । कर्मकाण्डे विधिवाक्यैर्यज्ञात्मकं मामेव विधत्ते । देवताकाण्डे देवतालङ्कैर्मन्त्रैरिन्द्रवाय्वाद्यन्तर्यामिणं मामेवाभिधत्ते । "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवादिवत्" इति न्यायात् । विकल्प्याध्यारोप्य तदप्याकाशादि प्रपञ्चजातमपि परमार्थरूपं परमार्थसत्तारूपमाश्रित्य आलक्ष्य । मायामात्रं प्रतीतिमात्रम् । अनूद्यानुवादेनारोपं कृत्वा । तथा पर्यवसाने युक्तिं व्यञ्जनया आह अयम्भाव इति । क्लिष्टाध्यायसमाप्तौ मङ्गलमासञ्जयति । नित्यमुक्तं इति । स्वपरेति स्वविषयकं परविषयकञ्च ज्ञानं ददातीति तथा ॥ ४३ ॥

सर्ववैभवसम्पूर्णं हीनन्तु श्रपचादपि । यः करोति दयालुं तं श्रीचैतन्यं समाश्रये ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

किमनूद्य कर्म विधत्ते किन्तत्त्वमाचष्टे इत्यर्थः । विकल्पयेदित्युपलक्षणं किम्बिकल्पेन विधत्ते किं समुचित्य विधत्ते किंसामान्यतो विधत्ते किञ्चापवर्ग इति चार्थः मत् अस्मत्तः ॥ ४२ ॥ मां विधत्ते मदाराधनरूपं कर्म विधत्ते विचष्टे मां मां तत्त्वं

विचष्टे विकल्प्य जीह्यवादिरूपोऽहमेव विकल्पेन प्रतिपादित इत्यर्थः । अहं व्यपोह्यते व्यपोह्यमानमपि वस्तु मदात्मकमित्यर्थः । शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमनूद्य तत्स्वभावं जीवे प्रतिषिध्य जीवं मायाकारञ्च अन्ते काष्ठाभूते मयि प्रतिषिध्य प्रशाम्यति सर्वतत्त्वविलक्षणमप्रतिपादनेन पर्यवसितव्यापारो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

छन्दांस्येव कानिचिद्विशयति । गायत्रीति । अत्यष्टिः अतिजगती विराट् चेति विभागः अयं च शब्दाविर्भावक्रमो लौकिक-वैदिकशब्दसाधारणः ॥ ४१ ॥ गम्भीरं दुर्विगाहमिति चोक्तं तदेव प्रपञ्चयति । किं विधत्ते इति । किमाचष्टे किं तत्त्वमाचष्टे इत्यर्थः । किं विकल्पयेदित्युपलक्षणं किं विकल्पेन विधत्ते किं समुचित्य विधत्ते किं सामान्यतो विधत्ते किमापादयति किञ्चापव-दतीति चार्थः । इतीत्थमस्या हृदयं तात्पर्यं मन्मत्तोऽन्यः कश्चिदपि न वेद ॥ ४२ ॥ तर्हि तस्या हृदयं प्रकाशयेत्यत्राह । मामिति । मां विधत्ते मदाराधनरूपं धर्मं विधत्ते मामेव सर्वशरीरकमभिधत्ते अभिधया युक्त्या प्रतिपादयति यद्विकल्प्यापोह्यते तदप्यहमिति सम्बन्धः जीह्यवादिरूपोऽहमेव विकल्पेन प्रतिपादितः अपोह्यमानमपि वस्तु मदात्मकमित्यर्थः । किम्बहुनेत्याह । एतावानिति । सर्वोऽपि वेदतात्पर्यविषयोभूतार्थः एतावानेव कियान् यः शब्दो वेदः मामाख्यायाश्रित्य तात्पर्यतो विषयीकृत्य भिदां देवमनुष्यादिभिदां मायामात्रं प्रकृतिमात्रमनूद्य तां जीवस्वरूपे प्रतिषिध्य जीवगतं चाकारमन्ते काष्ठाभूते मयि प्रतिषिध्य प्रशाम्यतीति सर्वतत्त्वविलक्षण-मप्रतिपादनेन पर्यवसितव्यापारो भवतीत्येतावानेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गायत्र्यादिछन्दसां क्रमोऽपि छन्दोवैचित्र्यायुक्तविध इत्याशयवानाह । गायत्रीति—

छन्दस्तु नवपादं यज्जगदित्युच्यते बुधैः ।

इतिवचनाज्जगन्नामछन्दो नवपादात्मकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ मुख्यप्राणोऽपि मत्प्रसादादेव वेदार्थं जानाति मुख्यतः सर्व-वेदार्थतत्त्वमहमेव जानामीत्याशयवानाह । किं विधत्ते इति । विकल्पयेत् विविधरूपत्वेन कल्पयेत् लोके विद्वज्जनमध्ये मदन्यः कः पुरुषः इत्यस्याः श्रुतेः हृदयं तात्पर्यार्थं वेद कोऽपि न वेद चेत्को वायुर्मेत्प्रसादाद्वेत्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सन्ध्यामुपासीतेत्यादेः सन्ध्या-पासनादिविधिलक्षणमर्थमन्तरेणान्यमर्थं भगवान् कथं वेत्तीति तत्राह । मामिति । सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधिलक्षणो वेदो मामुद्दिश्य विधत्ते सन्ध्यावन्दनादेर्मेद्विषयत्वात् ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्तीत्यादेः यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादेश्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिसत्यत्वादिगुणवाचको वेदः सत्यत्वादिगुणविशिष्टं मामभिधत्ते चत्वारि वागित्यादिषु वेदादिवाक्यत्वाद्वागाख्यं मां वागित्यनूद्य चत्वारितीति विविधं कल्पयित्वा वासुदेवसंकर्षणादिरूपविशिष्टत्वेन ध्येय इति न सुरां पिबेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्याद्यपोहभागः सुर ऐश्वर्य इति धातोः सुराणामैश्वर्यादिमद्वृणानां पानं मम स्यादिति चिन्तनं वेदैकवेद्यत्वेन ब्राह्मणो विष्णुर्नोस्तीति चिन्तनमित्यादिमदप्रियमपोह्य निषिध्यात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनं वेदतात्पर्यार्थं इत्यस्याः श्रुतेः हृदयमहमेव वेदेति गतेनान्वयः—

त्रिविभागे हरेः पूजैवाभिधाने च तद्गुणाः । विकल्पे तद्बहुत्वञ्चाप्यपोहे तु तदप्रियम् ॥

उच्यते सर्ववेदेषु तच्च वेद स एव हीति वचनात् । सुरा हरेर्गुणाः प्रोक्तास्ते मे स्युरिति चिन्तनम् ॥

सुरापानमिति प्रोक्तं तन्न कुर्यात्कथञ्चन । ब्राह्मणो विष्णुरुहिष्ठः स नास्तीत्यभिचिन्तनम् ॥

ब्रह्महत्या समुद्दिष्टा तां न कुर्यात्कथञ्चन । इत्याद्यपोहवाक्यार्थश्चिन्त्यो विष्णुर्बुधैर्जनैः ॥

इतिवचनाच्च । न केवलं कतिपयवाक्यार्थः सर्ववेदार्थोऽप्येवमेवेति भावेनोपसंहरति । एतावानिति । कदातु वेदस्य विभ्रम इति तत्राह । शब्द इति । निर्दोषः शब्दो वेदः अभिदां मामाख्याया सर्वावतारेषु भेदरहितो विष्णुरिति प्रतिष्ठाप्य मायामात्रं मदच्छब्दोद्बुद्धादृष्टनिर्मितं शरीरादिकं बन्धमनूद्य निरूप्य तस्य प्रतिषेधाभेमुपासनादिकं विधायान्ते मोक्षे ज्ञानोदयेन जीवस्य शरीरादिकं प्रतिषिध्य प्रशाम्यति स्तिमितसमुद्रवत्स्वभावोपास्तिरूपेण तिष्ठतीत्यन्वयः । न भिदः यस्य सोऽभिदः अभिदश्चाय-मश्चेत्यभिदाः तमभिदाम् अ इति ब्रह्मेति अनिषेधे पुमान्विष्णाविति यादवः प्रपञ्चनिषेधो वेदस्यार्थोऽनेनोच्यत इति मतम्—

सर्वावताररूपेषु निर्भेदत्वाददोषतः । अभेदो विष्णुरुद्दिष्टस्त्वमेवोक्तत्वा तदिच्छया ॥
निर्मितं दैहिकं बन्धं तस्योपासनयैव तु । प्रतिषिध्य विमोक्षे तु स्वभावोपास्तिरूपतः ॥
प्रतिशान्यति वेदोऽयं वासुदेवैकसंश्रयः ।

इतिसमाख्यया निरस्तमिति ज्ञातव्यं विद्यात्मनि भिदाबोध इति भेदज्ञानस्य विद्यात्वोक्तेः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं मधुत्पन्नस्य वेदस्य तात्पर्यज्ञश्चाहमेवेत्याह । किं विधित्त इति ॥ ४२ ॥ परमप्रतिपाद्यश्चाहं श्रीकृष्णरूप एवेत्याह । मां विधत्त इत्यर्द्धकेन । मत्तात्पर्यकत्वेनैव तत्तद्विधानादिकं कृत्वा मय्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । एतावानिति । यतः शब्दो वेदस्तदनुगतश्च स मायामात्रं जगन्निषिध्य भिदां मदवतारादिरूपां चानूद्य तदन्ते मां श्रीकृष्णरूपमेवास्थायावलम्ब्य प्रसीदति कृतकृत्योऽभवति तदुक्तं श्रीगीतास्वपि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेषु कानिचिच्छब्दांसि दर्शयति । गायत्रीति । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरक्षरबृद्धया उष्णिगादिच्छब्दांसि अत्यष्टिरतिजगती, विराट्चेत्यर्थः । एतैरुच्छन्दोभिरुपलक्षितामिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४१ ॥ बृहती स्वरूपतो दुर्ज्ञेयेत्युक्तम् अर्धतोऽपि दुर्ज्ञेयेत्याह । किम्विधत्ते श्रुत्या कर्तव्यत्वेन किंविधीयते स्वस्य हितार्थं जीवैरिदमेव कर्तव्यमिति किङ्कर्तुमादिश्यते इत्यर्थः । किमाचष्टे किमभिधत्ते श्रुत्या किमभिधीयते श्रुत्यर्थस्तावत्क इत्यर्थः । किमनूद्य विकल्पयेत् इदमेकं वस्तु इदमपरं वस्तु इदमप्यन्य-
द्वस्त्विति द्वित्रीणि वस्तूनि निर्दिश्य विकल्पयेत् इदं वा कुर्यादिदं वा कुर्यादिति यद्विदधीत तत्किमित्यर्थः । ननु अहरहः संध्या-
मुपासीत कर्मणा पितृलोक इति दर्शनात् कर्मैव श्रुतिविधत्ते चोदनालक्षणो धर्म इति व्याख्यानात् धर्म एव श्रुत्यर्थः ब्रीहिभिर्वा यजेत यवैर्वा यजेतेति वैकल्पिको विधिरपि धर्मविषयक एव यद्वा भक्तियोगो निष्कामकर्मज्ञानयोगश्चानूद्य विकल्पितो यथा—

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः । तयोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं ब्रजेदिति ॥

तत्र रे मूढा ! नहि नहीत्याह । अस्याः श्रुतेः हृदयं तद्रतमभिप्रायं मदन्यो नैव कश्चन वेद प्रेयस्या अभिप्रेतमर्थं प्रेयांसं विना को वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ ननु तर्हि त्वमेव कृपया कथयेति तत्रोमित्याह । मां विधत्ते भक्तेर्मत्स्वरूपभूतत्वान्मद्भक्तिमेव कर्तव्यत्वेन विधत्ते इत्यर्थः । यागादिविधीनामपि मद्भक्तिविधान एव तात्पर्यात् धर्मो यस्यां मदात्मक इति मधुक्तेः अभिधत्ते मामिति अहमेव सर्ववेदार्थो इत्यर्थः । विकल्प्यापोह्यते ह्यहमिति योगाख्यो मया प्रोक्ता इत्युक्तेः काण्डत्रयेण कर्म ज्ञानं भक्तिश्चेत्यनूद्य कर्म कुर्यात् ज्ञानं वा अभ्यसेत् भक्तिं वा कुर्यादिति विकल्प्य पश्चादपोह्यते प्रथमं सकामकर्मोपोहो निष्कामकर्मकरणं ततो ज्ञानारूढत्वे सति निष्कामकर्मणोऽप्यपोहः । ज्ञानसिद्धिदशायां ज्ञानमपि संन्यसेदित्युक्तेर्ज्ञानस्याप्यपोहः भक्तेरपोहस्तु न कापि समये न केनापि शास्त्रवाक्येन प्रतिपादितो दृष्ट इत्यतः कर्मज्ञानापोहादेवाहमपोह इत्युक्तं प्रथमपुरुष आर्षः । कर्मज्ञानयोरपि स्वप्रापकमार्गात्वात्तत्रा-
स्मच्छब्दः प्रयुक्तः तस्य चिद्रूपत्वान्मायिकरूपत्वाच्च तत्र मायिकरूपस्यैवापोहो युज्यते न चिद्रूपस्य नन्विदोऽपि किञ्चित् स्पष्टीकृत्य व्याचक्षतेत्यत आह एतावानिति । वेदात्मकः शब्दः मामास्थाय मद्भक्तियोगविधायकत्वेन मामेवाश्रित्य भिदां मत्तोऽपि भिन्नं कर्मयोगं ज्ञानयोगं च मायामात्रमनूद्येति कर्मयोगस्य त्रिगुणमयत्वेन त्वंपदार्थज्ञानपर्यन्ते ज्ञानयोगस्यापि विद्यामयस्य सात्त्विकत्वेन माया-
मात्रत्वम् अतोऽन्ते प्रतिषिध्य क्रमेण तद्वृत्त्यमपोह्य प्रसीदति निर्गुणायाम् मद्भक्त्यमृतवल्याः फलस्य मन्माधुर्यानुभवरूपस्य रसेन सज्जनानानन्दयन् स्वयमपि निवृणोतीत्यर्थः । ये त्वेवं व्याचक्षते मामेव कर्मकाण्डयज्ञरूपं विधत्ते मन्त्रवाक्यैर्देवताकाण्डे मामेवा-
भिधत्ते ज्ञानकाण्डे मत्तः पृथगाकाशादिकं विकल्प्य यदपोह्यते तदप्यहमेव तस्मादेतावानेव सर्ववेदार्थः शब्दो वेदः मां परमार्थरूप-
माश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य नेह नानास्ति किञ्चनेति प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवतीति एतद्व्याख्यानेऽपि मायामात्रस्यैव प्रतिषेधोक्तेर्भक्तानां भक्त्युपकरणानां भगवन्निकेतादीनां च मायामात्रत्वाभावाच्च कापि क्षतिः ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽत्रैकविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कानीत्याकाङ्क्षायां तेषु कतिचिद्दर्शयति । तत्र गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा उष्णिक् अष्टाविंशत्यक्षरा एवमाधिक्यमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् अतिजगत् अतिजगती ॥ ४१ ॥ वेदार्थमहमेव जानामि नान्य इत्याह । किमिति । अविरोधप्रकारेण किम्विषयं विधत्ते तत्प्राप्त्युपाये च किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् किं हेयमुपादेयं चोपक्रम्य विकल्पयेत् कार्यकारणभावेन विभज्य प्रतिपादयेत् अस्याः बृहत्याः वाचो हृदयमाशयं मदन्यः कश्चन कोऽपि न वेद अत एवोक्तार्थबोधाय मत्सम्प्रदाय आश्रयणीय इति भावः ॥ ४२ ॥ तर्हि मदनुग्रहाय भगवन् ! तदर्थं कथयेत्यत्राह । मामिति । अविरोधप्रकारेण मामेव विधत्ते सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः कर्मज्ञानभक्त्यादिसाधनेषु व्याजमात्रेषु मामेव मत्प्राप्त्युपायमभिधत्ते यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति विकल्प्य कार्यकारणभावेन विभज्य हि प्रसिद्धं कार्यं “यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिना हेयत्वेनागोह्यते अहमुपादीयते इति शेषः तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व कारणं तु ध्येयः निरञ्जनः परमं साम्यमुपै- तीत्यादिभिः प्राप्त्यत्वेन स्वीक्रियते एतावान् सर्ववेदार्था भवति फलितार्थमाह । शब्दो वेदः मायामात्रं प्रकृतिकार्यजातं जीवभोग्यं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिनाऽनूद्य आद्यन्तवत्तवा हेयत्वेनोक्त्वा पुनस्तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वेत्यनेन मां नित्यानन्दधनं तत्पदार्थनित्यन्तारमास्थायश्रित्योपादेयतयाभिप्रेत्य अन्ते त्वम्पदार्थे या भिदा अब्रह्मात्मकत्वबुद्धिस्तां प्रतिषिध्य तत्त्वमसीति तादा- त्म्योपदेशेन निराकृत्य प्रसीदतीत्यन्वयः । एतेन तत्त्वत्रयविषयो वेद इत्युक्तं तथा च श्रुतिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतदिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तेषु कतिचिच्छ्रन्दांसि दर्शयति—गायत्रीति । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा । ततश्चतुरक्षरवृद्धयोष्णिगादिच्छ्रन्दांसि । अत्यष्टिः । अतिजगती । अतिविराट् चेत्यर्थः । एतैः छन्दोभिरुपलक्षितामिति पूर्वणैवान्वयः । अतो बृहत्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयैवेत्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥ अथार्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—किमिति । कर्मकाण्डे विधिवाक्यैः किं विधत्ते । देवताकाण्डे च मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति । ज्ञानकाण्डे च निषेधार्थं किमनूद्य विकल्पयेदित्यस्या वेदवाचो हृदयं तात्पर्यं मत् मत्तोऽन्यः कश्चनपि न वेद न जानाति ॥ ४२ ॥ तर्हि त्वमेव कृपया कथयेत्यभिप्रायमालक्ष्याह—मामिति । कर्मकाण्डे मामेव यज्ञरूपं विधत्ते । मामेव च तत्तदेवता- रूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यज्ञाकाशादिप्रपञ्चजातं ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इत्यादिना विकल्प्य ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यादिनापोह्यते निषिध्यते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति । एवमुक्तं वेदतात्पर्यं दुर्ज्ञेयत्वात्पुनः सङ्क्षेपतः कथयति, एतावानेव सर्ववेदस्यार्थः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह—शब्दो वेदः मां सर्वकारणत्वेन परमार्थरूपमाश्रित्य मायामात्रं प्रकृतिकार्यमाकाशादि- कमनूद्य मत्तस्तद्भिदां च प्रतिषिध्यन्ते प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति । अयं भावः । यथा ह्यङ्कुरे यो रसः स एव तद्विस्तारभूत- नानाकाण्डशाखास्त्वपि । तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकाण्डशाखानामपि सङ्गच्छते नान्य इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीबलभाचार्यवैद्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । एकविंशो गतो वृत्ति गुणदोषनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

छन्दांस्येव कानिचिद्दर्शयति । गायत्रीति । गायत्री उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती च पङ्क्तिः च, त्रिष्टुप् एव, जगती अतिच्छन्दोऽतिजगती, अत्यष्टिः, अतिजगत्, विराट् च एतानि छन्दांसि ज्ञातव्यानि हि । एवंभूता वेदलक्षणा वाणी या तस्या अभिप्रायं मां विना न कोऽपि जानातीति भावः । अयं शब्दाविर्भावक्रमः, लौकिकवैदिकशब्दसाधारणः । एवंभूता वेदवाक् साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयैत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ गम्भीरं दुर्विगाह्यमिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्नर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वं वदति । किं विधत्ते इति । किं विधत्ते वेदलक्षणा वाणी कर्मकाण्डे विधिवाक्यैः किं विधत्ते, जीवानां हितार्थं, तान् प्रति किं कर्तुं मादिशतेत्यर्थः । किं आचष्टे किं तत्त्वमाचष्टे, देवताकाण्डे मन्त्रवाक्यैः । तत्त्वं प्रकाशयतीत्यर्थः । किं अनूद्य, विकल्पयेत् ज्ञानकाण्डे उपनिषद्भिः किं वस्तुहृदयं विकल्पयति । इतीत्यंभूतं अस्य वेदस्य हृदयं तात्पर्यं, मत् मत्तोऽन्यः कश्चन कश्चिदपि, लोके न वेद ॥ ४२ ॥ तर्हि तस्य हृदयं त्वमेव प्रकाशयेत्यत्राह । मामिति । मां विधत्ते, विधिवाक्यैर्मदाराधनरूपं धर्मं प्रकाशयतीत्यर्थः । अथ मामेव सर्वेश्वरोरकमभिधत्ते,

अभिधावृत्त्या मामेव प्रतिपादयतीत्यर्थः । यत् विकल्प्य अपोह्यते निषिध्यते तत् अपि, अहं, ब्रीहिभिर्वा यवैर्वा यजेत' इति श्रुत्या ब्रीहियवारिरूपतया यो विकल्प्यापोहितः सोऽप्यहमेवेत्यर्थः । किं बहुनेत्याह, एतावानिति सर्ववेदार्थः सर्वोऽपि वेदतात्पर्य-विषयीभूतोऽर्थः एतावान् । एव कियान् यः शब्दः वेदः, मां आस्थायाश्रित्य तात्पर्यतो विषयीकृत्य, भिदां देवमनुष्यादिभिदां, मायामात्रां प्रकृतिमात्रगतान् अनूद्य, तां जीवरूपे प्रतिषिध्य, जीवगतं चाकारं अन्ते काष्ठाभूते मयि प्रतिषिध्य प्रशाम्यतीति सर्वतत्त्वविलक्षणमप्रतिपादनेन पर्यवसितव्यापारो भवत्येतावानित्यर्थः ४३ ॥

इति श्रीधर्मश्रुतधरश्रीधर्मरत्नप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोर्न्या मक्रमनोरञ्ज्याख्यायां श्रीमद्भगवद्गीतायामेकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

हिन्दी अनुवाद

(चार-चार अधिक वर्णों वाले छन्दों में से कुछ ये हैं—) गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप् बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगती अतिछन्द, अत्यष्टि, और विराट् ॥ ४१ ॥ वह वेदवाणी कर्मकाण्ड में क्या विधान करती है, उपासनाकाण्ड में किन देवताओं का वर्णन करती है और ज्ञानकाण्ड में किन प्रतीतियों का अनुवाद करके उनमें अनेकों प्रकार के विकल्प करती है— इन बातों को इस सम्बन्ध में श्रुति के रहस्य को मेरे अतिरिक्त और कोई नहीं जानता ॥ ४२ ॥ मैं तुम्हें स्पष्ट बतला देता हूँ, सभी श्रुतियाँ कर्मकाण्ड में मेरा ही विधान करती हैं । उपासना काण्ड में उपास्य देवताओं के रूप में वे मेरा ही वर्णन करती हैं और ज्ञानकाण्ड में आकाशादिरूप से मुझमें ही अन्य वस्तुओं का आरोप करके उनका निषेध कर देती हैं । सम्पूर्ण श्रुतियों का बस, इतना ही तात्पर्य है कि वे मेरा आश्रय लेकर मुझमें भेद का आरोप करती हैं, मायामात्र कहकर उसका अनुवाद करती हैं और अन्त में सबका निषेध करके मुझमें ही शान्त हो जाती हैं और केवल अधिष्ठानरूप से मैं ही शेष रह जाता हूँ ॥ ४३ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

कति तत्त्वानि 'विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो । नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ 'त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥

केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् । सप्तैके नव षट् केचित्त्वार्येकादशापरे ॥ २ ॥

केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।

एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया । गायन्ति पृथगायुष्मभिदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच

युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

सन्वयः—विश्वेश प्रभो ऋषिभिः कति तत्त्वानि संख्यातानि त्वं नव एकादश पञ्च त्रीणि इति आत्थ इति शुश्रुम ॥ १ ॥
केचित् षड्विंशतिं अपरे पञ्चविंशतिं प्राहुः एके सप्त केचित् नव षट् चत्वारि अपरे एकादश केचित् सप्तदश, षोडश एके त्रयोदश प्राहुः ॥ २ ॥ ऋषयः एतावत्त्वं हि यत् विवक्षया गायन्ति आयुष्मन् (त्वं) इदं नः पृथक् वक्तुम् अर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीभगवान् उवाच—ब्राह्मणाः यथा सर्वत्र भाषन्ते युक्तं च सन्ति मदीयां मायाम् उद्गृह्य वदतां दुर्घटं किम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोधविधेयते । पुं प्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादि च ॥ १ ॥

तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीतम् । सन्ति च मोक्षपरत्वेऽपि तदवांतरविवादाः । तथाहि । केचित् तत्त्वसंख्यासु विवदन्ते तत्रापि बाह्यार्थसदसत्त्वे आत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति । कतीति । ऋषिभिरागमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः । भगवन्मतानुवादपूर्वकं बहुधा संख्यानं प्रपञ्चयति नवेति त्रिभिः । त्वं तावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानि च वयं शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १-२ ॥ एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गायन्ति आयुष्मन्नित्यमूर्तं ॥ ३ ॥ विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेव मायया च किं नाम न युक्तमित्याह । युक्तमिति । यथा ब्राह्मणा ऋषयो भाषन्ते तद्युक्तं युक्तितो ब्राह्मम् । न च वस्तुतः यस्मात्सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि सत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपि मायाश्रयत्वाद्धटत एवेत्यर्थः उद्गृह्य स्वीकृत्य नहि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे किंचिदघटितमिव भवति ॥ ४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अविरोधस्य विरोधाभावस्य विधा प्रकारः । आदिनाऽसदतिक्रमसहनादिग्रहः (१) । तदेवम् इत्थम् । निर्णीतेऽप्यर्थे पुनः किमर्थं वाद इति पृच्छति—सन्तीति । तत्रापि तत्त्वसंख्याविवादेऽपि । बाह्यार्थानां प्रकृत्यादीनां सदसत्त्वे सत्त्वेऽसत्त्वे च आत्मानानारूप एकरूपो वेत्यत्र च । तत्र बाह्यार्थानां सत्त्वमसत्त्वं वा आत्मन एकत्वं नानात्वं वेत्यत्र किं सत्यं यत्राहं विश्वसिमीत्याशयवान् पृच्छति । आगमेषु शास्त्रेषु । इत्यर्थ इति—मुख्यं पक्षं कथयेति भावः । परेऽपि तत्संपादनमेव प्रभुधर्म इत्याशयेनामन्त्रयति—प्रभो इति । 'नवैकादश पञ्च त्रीन्भावानभूतेषु येन वा' इत्यत्रैकोनविंशतितत्त्वमाध्याये त्वमष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थेति भवतो वयं शुश्रुम । केचित्त्वदन्त्य आचार्या भवन्मतमुल्लङ्घ्यान्यथात्वं तत्त्वानां यद्वर्णयन्ति तच्छ्रेयो भवन्मतं वेति सन्देहः । तदेवं कर्मकाण्डतात्पर्यम्-

भिज्ञाय स्पष्टतयैव ज्ञानकाण्डतात्पर्यं जिज्ञासमानस्तदवान्तरवादसमाधानाय पृच्छति—कतीति । ऋषिभिरिति तेषां बहुत्वान्मन्मते एतावन्तीति पृथक्पृथग्निश्चितानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः । तत्र कति कति तत्त्वानि के के वदन्तीत्यपेक्षायामाह—नवेति त्रिभिः । ईश्वरो जीवो महदहंकारपञ्चभूतानीति नव । तन्मात्राणि पञ्च दशेन्द्रियाणि मनश्चैकादश । सत्त्वरजस्तमांसीति त्रीणीत्यष्टाविंशति-तत्त्वानि त्वमात्थ तानि शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् । अत्र प्रकृतिस्थाने त्वया त्रयो गुणा एव गृहीतास्तेभ्यो गुणेभ्य एव क्रमेण द्विविधमहत्-त्त्वस्याहङ्कारस्य चोत्पत्तिदर्शनात् न तु गुणसाम्यरूपायाः प्रकृतेरिति त्वदभिप्रायो गम्यते ॥ १-२ ॥ इत्यर्थ इति—नानात्वविवक्षायां को हेतुरिति प्रश्नाभिप्रायः । नित्यमूर्तित्वात्तत्र सर्वमुन्यभिप्रायज्ञानमस्तीत्यर्थः । हे आयुष्मन्निति नित्ययोगे । मतुप् । नित्यमूर्तित्वेन हे सर्वकालव्यापिनित्यर्थः । तेन तेषामृषीणामाद्यतममध्यवर्तितात्त्वमेव सर्वमताभिप्रायज्ञः प्रष्टव्य इति भावः ॥ ३ ॥ सर्वत्राविरोध-माह—विवक्षाभेदेन कल्पनाभेदेन । अघटनघटनापटीयस्या मन्मायया किं न भवतीत्याशयेनाह—मायया चेति । युक्तं युक्तिमत् । युक्तिमत्त्वेऽपि तत्त्वनानात्वविवादो न वास्तव इत्याह—न वस्तुत इति । वास्तवत्वेऽद्वैतसिद्धान्तविघातः स्यादिति भावः । असत्यस्यापि स्वीकारो मायया सञ्जाघटीत्येवेत्याह—किञ्चेति । इत्यर्थ इति—‘ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः ।’ इत्युक्तेरिति भावः । तदेवोदाहरणेन द्रढयति—न हीति । आदिना तच्छ्रीतोष्णादिग्रहः । इवेन वस्तुतो घटनाभाव उक्तः । येषां विवादेऽपि वस्तुतो नैव विवाद इत्याह—तत्र सर्वणापि मतेन स्वमतमनुवादयस्तत्प्रशंसति—युक्तमिति । युक्तमेव भाषन्ते यतो ब्राह्मणा वेदतात्पर्यज्ञास्ते सर्वत्र यथावदेव भाषन्ते । ननु यदि सर्वमेव युक्तं तर्ह्यन्यमतानि परित्यज्य कथं स्वस्वमतं प्रवेशयेयुस्तत्राह—मायामिति । मरुमरीचिकादीनामपि तावद्देशपरिच्छिन्नत्वात् परिमाणतारतम्यमस्त्येवेति स्वीयाष्टा विंशतिपक्षस्य स्थापनीयत्वमत्ये-वेति भावः । मायात्राचिन्त्यशक्तिर्न त्वसद्व्यञ्जिकाविद्या तामुद्गृह्णालम्ब्य । तत्र मदीयामिति तेषां यत्किञ्चित्तदालम्बनात् । तस्याः पूर्णाया मदेकालम्बनत्वात्स्वं स्वैकवेद्या यत्किञ्चिद्युक्तिष्वप्यस्ति किंतु मदीया युक्तिरेव सर्वप्रकाशिकेति भावः । वस्तुतस्तु यथा मरीचिजलमेव नास्ति किमुत तत्परिमाणादिवादस्तथा ब्रह्मव्यतिरिक्तानि तत्त्वान्येव न सन्ति तत्संख्यायां कुतो विवाद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वाविंशे तत्त्वसङ्ख्यायामविरोधविधोच्यते । पुं प्रकृत्योर्विवेकोऽत्र श्लोकाः सार्धाः कुषणिमताः (६१॥) ॥

उवाचसप्तकं (७) साङ्घिनयः (६३) षष्ठिरनुष्टुभः ॥ २२ ॥

पूर्वं साङ्ख्येन सर्वभावानामिति तत्त्वविमर्शस्य मनःप्रसादहेतुत्वमुक्तं तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिक्यसन्देहात्पृच्छति—कतीति । हे विद्वेश ! हे प्रभो ! ऋषिभिरागमेषु तत्त्वानि बहुधा सङ्ख्यातानि त्वं तु नवैकादश पञ्च त्रीन् अष्टाविंशति तत्त्वान्यात्थ । ऊनविंशेऽध्याये तद्द्वयं शुश्रुम श्रुतवन्तस्तत्र कति युक्तानीति । अत्र केचित् प्राहुः । प्रकृतिस्थाने त्रयो गुणा एव त्वया गृहीताः न तु गुणसाम्यरूपा प्रकृतिरिति ॥ १ ॥ केचिदिति सार्द्धम् । स्पष्टम् ॥ २ ॥ एतावत्त्वमिति । हे आयुष्मन् नित्यमूर्ते ! सङ्ख्यानामेतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वं यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य ऋषयः पृथक् गायन्ति तदिदं प्रयोजनं नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ युक्तं च सन्तीति । ब्राह्मणा ऋषयो यथा भाषन्ते यथा तत्सर्वं युक्तमेव । यतः सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि सन्ति युक्तयः । सन्तीति पाठान्तरन्तुस्पष्टार्थम् । मदीयां मायामुद्गृह्य स्वीकृत्य न्यूनाधिकादि वदतां किं नु दुर्घटं सर्वम-विरुद्धमेवेत्यर्थः । असत्त्वेऽपि मायाश्रयत्वाद्घटत एवेत्यर्थः । न हि मरीचिजलपरिमाणादिविचारे किञ्चिदघटितमिव भवति ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अविरोधविधा अविरोधप्रकारः । विवेकः पृथगात्मत्वम् । जन्ममृत्युविधा जन्ममरणप्रकारः । आदिना त्रैगुण्ये द्विविध-संसारविधा । तदेवं मुख्यार्थघटनप्रकारेण तदवान्तरविवादाः मोक्षोपयोगितत्त्वविषयकविवादाः । तथाहि विवादमेव स्फुटीकरोति । तत्रापि च तत्त्वेष्वपि । बाह्यार्थसदसत्त्वे कार्यवस्तुनः सत्त्वासत्त्वनिरूपणे । विवदन्ते इति पूर्वणैवान्वयः । तत्र तेषु विवादिषु । कतीत्यर्द्धकम् । युक्तानीत्यध्याहारादित्यर्थ इत्युक्तं नवेति युग्मकम् ॥ १-२ ॥ इदं प्रयोजनम् । आयुष्मन्निति नित्ययोगे मतुप् अत एव नित्यमूर्ते इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणभाषणानुसारेणैव युक्तत्वं ननु परमार्थतः । युक्तत्वे हेतुर्यस्मादिति । वस्तुत्वाभाव-माह किञ्चेति । सतोऽप्रतीतावसतः प्रतीतिकारिणी माया तदाश्रयत्वात् । यथा मरीचिजलमेव नास्ति किमुत तत् परिमाणादिविवाद-स्तथा ब्रह्मव्यतिरिक्तानि तत्त्वान्येव न सन्ति तत्संख्यायां कुतो विवाद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

कतीति तत्त्वापलापोऽस्ति नवेति प्रश्नाभिप्रायः ॥ १-३ ॥ मायामुद्गृह्य प्रकृतिं स्वीकृत्य किं नु दुर्घटं सर्वमुपपन्नम् अविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावन्ध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति इति महदादितत्त्वविमर्शनतदुत्पत्त्य-
प्ययानुध्यानयोर्मनःप्रसादहेतुत्वमुक्तं तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिकभावेन परिगणनात्तदियत्तानिर्दिधारयिष्योद्धवः पृच्छति । कतीत्या-
दिभिः साद्वैस्त्रिभिः । हे विश्वेश ! तत्त्वानि कतीति प्रश्नः तत्त्वापलापोऽस्ति नवेति प्रश्नाभिप्रायः तत्र हेतुतया वादिविप्रतिपत्ति-
माह । सङ्ख्यातानीति । कैश्चिद्विभिस्तत्त्वानि न च सङ्ख्यातानि कैश्चित्त्वेकादश कैश्चित्पञ्च त्वं तु मायामात्रमनूयान्ते प्रतिषिध्य
प्रशाम्यतीति त्रीणि तत्त्वान्यात्थ उक्तवानसि इह तत्त्वविषये शुश्रुम इत्थं च बहून् वादान् शुश्रुम इत्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तैर्वादैः समुच्चि-
त्यान्यानपि वादान् दर्शयति । केचिदिति साद्वै न । सप्त नव षट् चत्वार्येकादशेत्यादीनि द्वितीयान्तानि ज्ञेयानि एके ऋषयः तथापरे
ऋषयः ॥ २ ॥ आयुष्मन्निति मङ्गलाशासनविवक्षया सम्बोधनं शिष्टा हि भगवते मङ्गलमाशासते पृथक् पृथगेतावत्सङ्ख्यानं गणनं
यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य गायन्ति वदन्ति तदिदं नोऽस्मभ्यं त्वं हि वक्तुमर्हसि सर्वज्ञस्त्वमेव जानासीति वक्तुमर्हसीत्यर्थः । त्वं
हीति हिशब्देन सार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणगणप्रसिद्धिः श्रौती द्योत्यते ॥ ३ ॥ न्यूनसंख्यावादिनामपि न तत्त्वापलापोऽभिप्रेत इत्यविरोध-
इति परिहरति । युक्त्य इति । यथा ब्राह्मणा ऋषयो भाषन्ते तत्र सर्वत्र सर्वेषु पक्षेषु युक्त्यः सन्ति सर्वेऽपि पक्षा युक्ता एवेत्यर्थः ।
मदीयां मायां प्रकृतिमुद्गृह्य स्वीकृत्य न्यूनाधिकतत्त्वकारणतयाभ्युपगम्येत्यर्थः वदतां किं नु दुर्घटं सर्वमुपपन्नमविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्सृष्टानां तत्त्वानां संख्यानं जीवस्य हरेश्च भेदं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ भगवदुपदेशाज्ज्ञाततत्त्वस्वरूपोऽप्युद्धवः
ऋषिभिस्तत्त्वानां बहुधा संख्यायमानत्वात् युक्तीर्ज्ञातुकामः पृच्छति । कानीति । त्वं नवेत्यादीनि तत्त्वान्यात्थ वयश्च शुश्रुम तत्र
ऋषिभिः संख्यातानि तान्येव उतेतराणि ॥ १ ॥ संशयनिमित्तमाह केचिदिति ॥ २ ॥ ऋषयस्तत्त्वानां संख्यानामेतावत्त्वं यद्विव-
क्षया कया युक्त्या पृथगायन्ति नोऽस्माकमिदं सयुक्तिकं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ऋषय इति त्वयोक्तत्वात्सर्वेषु पक्षेषु युक्तिशङ्का न
कार्येत्याशयेन परिहरति । युक्त्य इति । यथा ब्राह्मणा वेदविचारकुक्षला ऋषयो भाषन्ते संक्षेपविस्ताराभ्यां वदन्ति तथा सर्वेषु पक्षेषु
युक्त्यः सन्तीत्यन्वयः । स्वकपोलकल्पितत्वेन वदतां मतं प्रमाणं कथं स्यादिति तत्राह । मायामिति । मदीयां मायां मम सामर्थ्यमुद्गृह्य
आलम्ब्य नानाविधां तत्त्वसंख्यां वदताम् ऋषीणां मते किं नु दुर्घटं किमनुपपन्नं सर्वं प्रामाणिकमेवेत्यर्थः—

विष्णोः सामर्थ्यमालम्ब्य तत्त्वसंख्यां मुनीश्वराः । चक्रार्हि तद्विज्ञाय विवदन्त्यल्पबुद्धयः ॥
तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिर्यस्याविकारतः । अन्यक्तादेर्विकल्पोऽयं मनसः सम्प्रजायते ॥
विरुद्धकल्पनं तच्च वासुदेवैकनिष्ठया । निरहङ्कारया नश्येद्विवादैकाग्र्यं हि तत् ॥

इति वाक्याच्छ्रीनारायणसामर्थ्यमेव मायोच्यते नानिर्वाच्याविद्येति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं कर्मकाण्डार्थं गुणीभूतमासाद्य स्वयं भगवत्पर्यन्तं ज्ञानकाण्डार्थं मुख्यतया यन्निश्चिकाय तत्र ज्ञानकाण्डार्थेऽप्य-
वान्तरविवादं परिहर्तुं पृच्छति । तत्र कतीत्यर्द्धकं टीकायां बाह्यार्थसदसत्त्वे कार्यवस्तुनः सत्त्वासत्त्वनिरूपणे विवदन्त इति
पूर्वैर्गैवान्वयः ॥ १-२ ॥ आयुष्मन्निति नित्ययोगे मतुप्रत्ययः ॥ ३ ॥ तत्र सर्वेणापि मतेन स्वमतमनुवादयंस्तत्प्रशंसति । युक्त-
मिति । युक्तमेव भाषन्ते यतो ब्राह्मणा वेदज्ञास्ते सर्वत्र यथावदेव भाषन्ते ननु यदि सर्वमेव युक्तं तर्ह्यन्यमतानि परित्यज्य कथं
स्वस्वमतं प्रवेशयेयुः तत्राह । मायामिति । मरुमरीचिकादीनामपि तावद्देशपरिच्छिन्नत्वात्परिमाणतारतम्यमस्त्येवेति स्त्रीयाष्टा-
विंशतिपक्षस्य स्थापनीयत्वमस्त्येवेति भावः । मायात्राचिन्त्यशक्तिर्न त्वसद्व्ययिज्जिक्काविद्या तामुद्गृह्यालम्ब्य तत्र मदीयामिति तेषां
यत्किञ्चित्तालम्बनान्तस्याः पूर्णाया मदेकालम्बनत्वात् स्वस्यैकवेद्या यत्किञ्चिद्युक्तिस्तेष्वप्यस्ति किन्तु मदीययुक्तिरेव सर्वप्र-
काशिकेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथब्रह्मवर्चसिकृता सारार्थदर्शिनी

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानां विरोधेऽप्यविरोधता । प्रधानपुंसोर्जिज्ञासा सृष्ट्यूत्पत्योश्च वर्णिता ॥

तदेवं कर्मकाण्डतात्पर्यमभिज्ञाय स्पष्टतयैव ज्ञानकाण्डतात्पर्यं जिज्ञासमानस्तद्वान्तरविवादसमाधानाय पृच्छति ।
कतीति । ऋषिभिरिति तेषां बहुत्वात् मन्मते एतावन्तीति पृथक्पृथक् निश्चितानि देषु कति युक्तानीत्यर्थः । तत्र कति कति तत्त्वानि
के के वदन्तीत्यपेक्षायामाह । नवेति त्रिभिः । ईदृशो जीवो महदहङ्कारः पञ्चमहाभूतानीति नव दशेन्द्रियाणि मनश्चेत्येकादश

तन्मात्राणि पञ्च सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणीत्येवमष्टाविंशतितत्त्वानि त्वमात्थ तानि शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् अत्र प्रकृतिस्थाने त्वया त्रयो गुणा एव गृहीताः तेभ्यः गुणेभ्य एव क्रमेण द्विविधमहत्तत्त्वस्याहङ्कारस्य चोत्पत्तिदर्शनाच्चतु गुणसाम्यरूपायाः प्रकृतेरिति त्वद-प्रायोऽवगम्यते ॥ १-२ ॥ एतावतीनां भावः एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गायन्ति हे आयुष्म-मन्निति नित्ययोगे मतुप् नित्यमूर्तित्वेन हे सर्वकालव्यापिन्नित्यर्थः । तेन तेषामृषीणामाद्यन्तमध्यवर्त्तित्वात्त्वमेव सर्वमताभिप्रायं विद्वान् प्रष्टव्य इति भावः ॥ ३ ॥ तेषां विवादेऽपि वस्तुतो न विवाद इत्याह । युक्तमिति । यथा ब्राह्मणा भाषन्ते तत् युक्तमेव यतः सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वतत्त्वानि कस्तर्हि विवादे हेतुरिति चेन्मन्माया मोहिततत्त्वमेवेत्याह । मायामिति । तथा तथोद्ग्राहसाम-ध्यमप्याचन्द्रार्क मन्मायैव तेभ्यो ददातीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वेदं तत्त्वत्रयपरं श्रुत्वान्यानि तदवान्तरतत्त्वानि पृच्छति । कतीति साद्वैस्त्रिभिः । हे विश्वेश ! हे सर्वेश्वर इति श्रुतेः तत्त्वानि कति सन्तीति प्रश्नः तत्र तावत् एकोनविंशाध्याये भूतेषु अष्टाविंशतितत्त्वानि तेष्वपि परमकारणमेकं तत्त्वमुक्तवानसि पुनरिह पूर्वाध्यायान्ते त्वं त्रीणि तत्त्वान्यात्थ उक्तवानसि हे प्रभो ! इति सम्बोधनेन त्वन्मते श्रद्धावानस्मीति सूच्यते ऋषिभिस्तु कैश्चित्पञ्च तत्त्वानि कैश्चिन्नवैकादशविंशतितत्त्वानि चाख्यातानि ॥ १-२ ॥ यद्विवक्षया यदभिप्रायेण एतावतीनां भावः एतावत्त्वं गायन्तीत्यन्वयः । हे आयुष्मन् ! नित्यमूर्ते ! तदिदं पृथक् विविच्य नोऽस्माकं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ उत्तरमाह । युक्तय इत्यादिना । यथा ब्राह्मणाः उभयब्रह्मविदः भाषन्ते तथा सर्वत्र तत्त्वन्मतेषु युक्तयः सन्ति मदीयां मायामुद्गृह्य मच्छक्तिं न्यूनाधिकतत्त्वसंख्या-विवक्षानुसारतः स्वीकृत्य वदतां किन्तु दुर्घटं न किमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उद्वपपृष्ठकृष्णेन पुष्पकृत्यादिमेदतः । द्वाविंशे तत्त्वसङ्ख्यानामविरोधो निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वं सोङ्ख्येन सर्वभावानामिति तत्त्वविमर्शस्य मनःप्रसादहेतुत्वमुक्तं तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिक्यसन्देहात्पृच्छति-कतीति । हे विश्वेश हे प्रभो ऋषिभिरागमेषु तत्त्वानि बहुधा सङ्ख्यातानि त्वं त्वष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तद्वयं शुश्रुम श्रुतवन्तस्तत्र कति युक्तानीत्यन्वयः ॥ १ ॥ ऋषिभिरुक्तानेव सङ्ख्याभेदान्दर्शयति-केचिदिति साद्वैने ॥ २ ॥ सङ्ख्यानामेतावतीनां भावः एतावत्त्वं नानात्वं यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य ऋषयः पृथक् गायन्ति तदिदं प्रयोजनं नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि । भगवते मङ्गलमाशासमानः सम्बोधयति-आयुष्मन्नित्यमूर्ते इति ॥ ३ ॥ एवं शङ्कितं विरोधं परिहरति-युक्तमिति । ब्राह्मणा ऋषयो यथा यथा भाषन्ते तत्सर्वं युक्तमेव यतः सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि सन्ति । युक्तयः सन्तीति पाठान्तरं तु स्पष्टार्थम् । उक्तमेव स्पष्टयति-मदीयां मायां प्रकृतिमुद्गृह्य स्वीकृत्य न्यूनाधिकादि वदतां किन्तु दुर्घटं, सर्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यचिरविता भक्तमनोरञ्जनी

तत्त्वसंख्याविरोधस्य विधा द्वाविंशके स्फुटा । विवेकः पुं प्रकृत्योश्च जन्ममृत्युविधोच्यते ॥ १ ॥

‘सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः । भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत् प्रसीदति’ इति महदादितत्त्वविमर्शनत-दुत्पत्त्यप्ययानुध्यानयोर्मनःप्रसादहेतुत्वमुक्तं, तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिकभावेन परिगणनात्तदियत्तानिर्दिधारयिषया पृच्छति, कतीत्यादिभिः साद्वैस्त्रिभिः । कति तत्त्वानीति । हे विश्वेश, हे प्रभो, तत्त्वानि कति इति प्रश्नः । तत्त्वापलापोऽस्ति न वेति प्रश्नाभिप्रायः । तत्र हेतुतया वादिविप्रतिपत्तिमाह । कैश्चित् ऋषिभिः तत्त्वानि आगमेषु बहुधा संख्यातानि । त्वं तु, इहास्मिन्नेव स्कन्धे एकोनविंशेऽध्याये नव, एकादश, पञ्च, त्रीणि एवमष्टाविंशतितत्त्वानि आत्थ उक्तवान् असि, इति शुश्रुम नवैकादश-पञ्च त्रीणि समुच्चित्य अष्टाविंशतितत्त्वानि त्वमात्थ इति शुश्रुम इत्यर्थः ॥ १ ॥ केचिदिति । केचित् षड्विंशतिं तत्त्वानि प्राहुः, इतरे पञ्चविंशतिं तत्त्वानि प्राहुः, एके सप्त तत्त्वान्याहुः, केचित् नव तत्त्वान्याहुः, केचित् षट् तत्त्वान्याहुः, केचित् चत्वारि तत्त्वान्याहुः, अपरे एकादश तत्त्वान्याहुः, केचित् सप्तदश तत्त्वानि प्राहुः, एके केचन षोडश तत्त्वानि प्राहुः, एके त्रयोदश तत्त्वानि प्राहुः ॥ २ ॥ एतावदिति । हे आयुष्मन्, एतत् मङ्गलमाशासनविवक्षया संबोधनम् । शिष्टा हि भगवते मङ्गलमाशासते । हि यतः संख्यानां तत्त्वसंख्यानां एतावतीनां भावः एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । ऋषयः यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य पृथक्-पृथक् गायन्ति, तदिदं नोऽस्मभ्यं त्वं वक्तुं अर्हसि ॥ ३ ॥ विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेवेति परिहरति । युक्तय इति । यथा ब्राह्मणाः ऋषयः भाषन्ते, तत्र सर्वत्र, सर्वेषु पक्षेष्वित्यर्थः । युक्तयः सन्ति । सर्वेऽपि पक्षा युक्त्या कृत्वा युक्ता एवेत्यर्थः । मदीयां मायां प्रकृतिं उद्गृह्य स्वीकृत्य, न्यूनाधिकतत्त्वकारणतयाऽभ्युपगम्येत्यर्थः । वदतां दुर्घटं किं नु सर्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

तत्त्वों की संख्या और पुरुष-प्रकृति-विवेक

उद्धवजीने कहा—प्रभो ! विश्वेश्वर ! ऋषियोंने तत्त्वों की संख्या कितनी बतलायी है ? आपने तो अभी (उन्नीसवें अध्याय में) नौ, ग्यारह, पाँच और तीन अर्थात् कुल अट्ठाईस तत्त्व गिनाये हैं । यह तो हम सुन चुके हैं ॥ १ ॥ किन्तु कुछ लोग छब्बीस तत्त्व बतलाते हैं तो कुछ पच्चीस; कोई सात, नौ अथवा छः स्वीकार करते हैं, कोई चार बतलाते हैं तो कोई ग्यारह ॥ २ ॥ इसी प्रकार किन्हीं-किन्हीं ऋषिमुनियों के मत में उनकी संख्या सत्रह है, कोई सोलह और कोई तेरह बतलाते हैं । सनातन श्रीकृष्ण ! ऋषि-मुनि इतनी भिन्न संख्याएँ किस अभिप्राय से बतलाते हैं ? आप कृपा करके हमें बतलाइये ॥ ३ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—उद्धवजी ! वेदज्ञ ब्राह्मण इस विषय में जो कुछ कहते हैं, वह सभी ठीक है; क्योंकि सभी तत्त्व सबमें अन्तर्भूत हैं । मेरी माया को स्वीकार करके क्या कहना असम्भव है ? ॥ ४ ॥

नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥

यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥

परस्परानुप्रवेशात् तत्त्वानां पुरुषर्षभ । पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम् ॥ ७ ॥

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च । पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा त्वम् आत्थ एतत् यत् एवं त्वम् अहं तत् तथा वच्मि एवं विवदतां मे दुरत्ययाः शक्तयः हेतुः ॥ ५ ॥ यासां व्यतिकरात् वदतां पदं विकल्पः शमदमे प्राप्ते अप्येति वादः तम् अनुशाम्यति ॥ ६ ॥ पुरुषर्षभ तत्त्वानां परस्परानुप्रवेशात् वक्तुः यथाविवक्षितं पौर्वापर्यप्रसंख्यानम् ॥ ७ ॥ एकस्मिन् अपि इतराणि प्रविष्टानि दृश्यन्ते पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा सर्वशः तत्त्वानि तत्त्वे दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु यदि सर्वमपि युक्तं तर्हि कुतो विवादो यदि च मायैवाल्भवनं तर्हि कुतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह । नैतदेवमिति । हेतुं प्रति च विवदमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति । यासामिति । यासां व्यतिकरात्क्षोभाद्वदतां पदं विषयो विकल्पो भेद आसीदन्तःकरणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति । शमदमद्योर्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते विकल्पोऽप्येति लीयते तं च विकल्पनाशमनुवादः शाम्यतीति ॥ ६ ॥ सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परैति द्वाभ्याम् । अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्वक्तुर्न यथा विवक्षितं तथा पूर्वं कारणमपरं कार्यं तदभावस्तेन कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यद्वा पूर्वं अल्पसंख्या पराधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसंख्यानं गणनमिति ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशं दर्शयति । एकस्मिन् नीति । पूर्वस्मिन् कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि सृदि घटवत् अपरस्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे सृद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र द्विधाऽऽक्षिपति—नन्विति । हेतुं प्रति विवादहेतुं प्रति । दुरतिक्रमा अतिक्रान्तुमशक्याः । सत्त्वाद्याः सत्त्वरजस्तमो-रूपाः । इत्यर्थ इति—विकल्पाकारेण परिणतसत्त्वादिगुणवृत्तय एव वादहेतुरिति भावः । तथैवाह—नैतदिति । मम शक्तयो नानाऽतत्त्वरूपा एव हेतव इत्यर्थः । विश्वनाथः—विवदमानानां तेषां विवादे हेतुर्भेदशक्तयो मायाशक्तिवृत्तय एव तत्तत्कारूपा अविद्या एवेत्यर्थः । तदुक्तं हंसगुह्ये—“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति । कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ।” इति । समुदितानां हेतुत्वाद्धेतुरित्येकवचनं जात्यैव । यद्वा—हेतुं कारणं प्रतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तासां शक्तीनाम् । यासां सत्त्वादिशक्तीनाम् । वदतां वादं कुर्वताम् । भेदस्य विकल्पहेतुत्वाद्विकल्पपदेन कथं भेदबोध इति चेदाह—

अन्तःकरणेति । अन्तःकरणवृत्तिरूपो विकल्पो वेति । तन्मूलभूतो वादमूलकारणम् । एतदेव विकल्पस्य वादहेतुत्वम् । व्यतिरेकेण यत्र विकल्पो न तत्र वादोऽपि नेत्येवंरूपेण । शाम्यति नश्यति । व्यतिकरादासंगाद्धेतोः सर्वोऽपि विकल्पो मतभेदो भेदमात्रं वा वदतां विषयो भवति । स तु विकल्पः शमदमे मन्निष्ठान्तःकरणविहितबाह्येन्द्रियनिग्रहे प्राप्ते सति लीयतेऽपगच्छति सर्वविलक्ष्णेश्वर-तत्त्वमात्राग्रहात् । ततः स्वत एव तदनुवादकारणीभूतविकल्पनाशानन्तरं वादोऽप्यपगच्छति । एतदेव स्फुटयति—विकल्प एवं वा एवं वा, एवं न एवं नेत्येवं सहस्रविधः । वदतां पदं विवादास्पदं मच्छक्त्यावेशाद्भवति । “शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः” इत्युक्तलक्षणे दैवान्मन्निष्ठबुद्धित्वे सति इन्द्रियसंयमेऽहङ्कारोपरमे विकल्पोऽप्येति सर्वः संशयो नश्यति तत्पश्चाद्वादो विरुद्धवादश्च नश्यत्येवेति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वोक्तं स्मारयति—सन्तीति । अनुप्रवेशात्कारणे कचित्कारणे कार्यानुप्रवेशात्कचित्च कार्ये कारणानु-प्रवेशादन्तर्भावात् । तत्त्वव्यूनाधिकभावस्य का गतिरिति चेदाह—यद्वेति । तेन न्यूनाधिकभावेन । परस्परस्मिस्तत्त्वानामनुप्रवेशात्पौर्वापर्यं भवति मतभेदेषु मध्ये कस्मिंश्चिन्मते कार्यस्य कारणे प्रवेशात्पूर्वत्वम्, कस्मिंश्चिन्मते कारणस्य कार्ये प्रवेशादपरत्वं ततश्च प्रकृष्टं न्यूनमधिकं वा संख्यानं स्यात् । पौर्वापर्यं च प्रसंख्यानञ्चेति द्वन्द्वैकम् । ननु तत्त्वानां कारणे कार्ये वा किं प्रवेशेन संख्याया न्यूनत्वे प्रकर्षेणाधिक्ये वा किं तत्राह—वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं वक्तुमभीष्टं तथैव तत्तन्मतं पृथगभूदित्यर्थः । अत एव संदर्भेऽप्युक्तम्—‘वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा प्रसंख्यानम्’ भवतीति शेषः । दीपिका—कार्यकारणयोरन्योऽन्यप्रवेश एव विवक्षितो न तु कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानमतो यद्वेति । अल्पसंख्यायाः प्रथमोपस्थितेः पूर्वत्वम् अधिकसंख्यायाः पश्चादुपस्थितेरपरत्वं तेन गणनम् ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति—एकस्मिस्तत्त्वे कारणतत्त्वे कार्यतत्त्वे वा । यदि सूक्ष्मरूपेण कारणे कार्यस्य स्थितिर्न स्यात्तदा तत्रासम्बद्धत्वादुपपत्त्यनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । अनुगतत्वेन व्यापकत्वेन ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

ननु सर्वस्य युक्तत्वे कुतो विवादः मायाया एवालम्बनत्वे कुतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह—नैतदिति । यथा त्वमात्थ वदसि एतत्तत्त्वं तथा न भवति किन्तु यथाऽहं यद्वक्षि तत्तथा यथार्थमेव विवदमानानां जनानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव विवादहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ यासामिति । यासां सत्त्वादिशक्तीनां व्यतिकरात् क्षोभवृत्ति-रूपेण परिणासात् वदतां विवदमानानां पदं विषयः विवादकारणं विकल्परः पक्षभेद आसीत् । अन्तःकरणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूत आसीत् । अत एव शमदमे शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् मनइन्द्रियनिग्रहे विवादानाशके प्राप्ते सति सर्ववृत्तिलयात् एषां वाक्या-नामालम्बनभूतः विकल्पोऽपि अप्येति विलीयते । तं विकल्पस्याप्ययं नाशमनु पश्चाद्विवादोऽपि शाम्यति निवर्तते ॥ ६ ॥ परस्परेति हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानां परस्परानुप्रवेशात् अन्योऽस्मिन्नन्तर्भावात् वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसङ्ख्यानं पूर्वं कारणमपरं कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसङ्ख्यानं गणनं भवति । यद्वा । पूर्वा अल्पसङ्ख्या अपरा अधिकसङ्ख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसङ्ख्यानमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशमाह—एकस्मिन्नपीति एकस्मिन्नपि पूर्वस्मिन् कारणभूते तत्त्वे इतराणि कार्यरूपाणि सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण मृदि घटवत्प्रविष्टानि अन्तर्भूतानि दृश्यन्ते तथा एकस्मिन्नप्यपरस्मिन् कार्यतत्त्वे इतराणि कारणतत्त्वानि च सर्वाणि घटे मृद्वत्प्रविष्टानि दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

श्रीरघारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

हेतुं युक्तिं प्रति । यद्वा । हेतुं कारणं प्रति जातावेकवचनं समुदितानां हेतुत्वाद्धेतुरित्येकवचनम् ॥ ५ ॥ तासां शक्तीनां यासां सत्त्वादिशक्तीनां भेदमुद्दिश्य वादप्रवृत्तेः वादस्य भेदो विषयः प्रपञ्चात्मकमेव व्यतिरेकेण विकल्पाभावे वादाभावरूपेण शमश्च बुद्धेर्मन्निष्ठता दमश्च बाह्येन्द्रियनिग्रहः तस्मिन् प्राप्ते सति सर्ववि-लक्ष्णेश्वरतत्त्वमात्राग्रहाद्वादमूलो विकल्पो लीयते अपगच्छति विकल्पमनुवादकारणीभूतविकल्पनाशानन्तरम् ॥ ६ ॥ कार्यकारणयोरन्योन्यप्रवेश एव विवक्षितो न तु कार्यकारणभावेन प्रसङ्ख्या-नमतो यद्वेति तथा चाल्पायाः संख्यायाः प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वत्वमधिकतरसङ्ख्यायाः पश्चादुपस्थितत्वादपरत्वं तेन गणनम् ॥ ७ ॥ सूक्ष्मरूपेणेति यदि कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितिर्न स्यात्तदा तत्र तस्यासम्बद्धत्वादुपपत्त्याद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुगतत्वेन व्यापकत्वेन ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

हेतुशक्तयः हेतुसामर्थ्यानि दुरत्ययाः केवलयुक्तयोऽप्रतिष्ठिता इत्यर्थः ॥ ५-६ ॥ व्यतिकरात् प्राबल्यदौर्बल्याविवेकान् न्यूनसंख्यावादिनामपि न तत्त्वापलापोऽभिप्रेतः अपि तु उक्तेष्वनुक्ततत्त्वान्तर्भावोऽभिप्रेत इत्यविरोध इति परिहरति । परस्परानु-प्रवेशादिति ॥ ७ ॥ एकस्मिन् काष्ठादौ अग्न्यादयः प्रविष्टा दृश्यन्ते अतस्तत्त्वान्तर्भावो युक्त इत्याह । पूर्वस्मिन् वेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

अतो यत्संख्यानमात्थ विरुद्धमित्युक्तवानसि तदेतदेवं न विरुद्धं भवति यत्संख्यानं तत्तथाऽविरुद्धं यथा भवति तत्तथाहं वच्मि वच्म्यामि कस्तद्धुक्तनानाविधवाद्देतुरित्यत आह । एवमिति एवं विवदतां हेतुरनेकविधवाद्देतुः दुरत्यया दुरतिक्रमणीयाः मम शक्तय एव सर्वैरभ्युपगन्तव्या इत्यर्थः । शक्तयोऽत्र प्रकृतिपुरुषकालमहदहङ्कारादयः प्रकृत्यादीनामात्मशक्तित्वं कार्योपयुक्तत्वे सत्त्यात्मापृथक्सिद्धविशेषणत्वेनेत्यवगन्तव्यं तदेव हि शक्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ५ ॥ शक्तीनां हेतुत्वमेवोपपादयति यासामिति । यासां शक्तीनां व्यतिकराद्विवदतां वादिनां पदं विषयः विकल्पः पक्षभेद आसीत् व्यतिकरोऽन्योऽन्यस्मिन्नन्तर्भावः अयमव्यतिकरस्याप्युपलक्षणम् अन्तर्भावान्तर्भावाभ्यां न्यूनाधिकतत्त्वप्रसंख्याने वादभेदः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । स तर्हि कदा निवर्त्तते इत्यत्राह । प्राप्त इति । शमदमयोर्द्वन्द्वक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति विकल्पोऽप्येति विलीयते तमपियन्तं विकल्पमनुवादः प्रशाम्यति शमदमादि-सम्पन्नस्य सर्वं चिदचिदात्मकं जगन्मच्छरीरत्वेन पश्यतो न विकल्पवादौ स्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्प इत्येतदेव प्रपञ्चयति । परस्परेति । हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानां परस्परेणानुप्रवेशादिति व्यतिकरशब्दार्थ उक्तः वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानं पूर्वाल्पसंख्या अपरा अधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन गणनं भवति ॥ ७ ॥ नन्वन्यस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः किं कचिद्दृष्टचरः तत्राह । एकस्मिन्निति । एकस्मिन् काष्ठादौ इतराण्यग्निजलादीनि प्रविष्टानि दृश्यन्तेऽतस्तत्त्वान्तर्भावो युक्त इत्याह । पूर्वस्मिन् कारणभूते परस्मिन् कार्यभूते वा तत्त्वे सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि प्रविष्टानि यथा मृदि कारणभूतायां घटादयः सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टाः यथा च घटादौ कार्यभूते मृदादिकङ्कारणभूतमनुगतत्वेन प्रविष्टं तद्वदिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु प्रामाणिकं चेत्किमिति विप्रतिपद्यन्ते इत्याशङ्क्य तन्मततत्त्वपरिज्ञानादिति भावेनाह । नैतदिति । त्वं यथात्थ एतदेवं न भवति दुष्टत्वाद्दहं यद्वच्मि तत्तथा निर्दोषत्वादिति तद्विज्ञाय विवदन्त्यल्पबुद्धयः इत्यत्रापि मच्छक्तिरेव हेतुरित्याह । एवमिति । तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिरिति ॥ ५ ॥ सत्त्वादिभेदेन यासामिति बहुवचनं यासां मच्छक्तीनां सकाशाज्जातादव्यक्तादितत्त्वानां व्यक्तादितत्त्वानां व्यतिकराद्विकारान्मनसो यो विकल्पः विरुद्धकल्पो मिथ्याज्ञानलक्षणः स एव विवदतां विवदमानानां पदमाश्रयम् आसीत् तत्त्वसंख्याविवक्षाभेदेन बहुविधान्मनोविकाराद्भवतीत्यर्थः । यस्या विकारतः अव्यक्तादेर्विकल्पोऽयं मनसः सम्प्रजायते विरुद्धकल्पनमिति कदा नु विकल्पोपशम इत्यत आह । प्राप्त इति । दमः इन्द्रियनिग्रहः तद्द्वारा शमे प्राप्ते मन्निष्ठायां प्रवृद्धायां स विकल्पो व्येति नश्यति तमनु विकल्पनाशानन्तरं विवादोऽपि शाम्यति तच्च वासुदेवैकनिष्ठया निरहङ्कारया नश्येत् विवादैकाश्रयं हि तदिति ॥ ६ ॥ तत्त्वानामनेकविधसंख्याने युक्तिमाह । परस्परेणानुप्रवेशादिति । कार्यकारणरूपाणां तत्त्वानां परस्परेणानुप्रवेशात् कारणेषु कार्यानुप्रवेशात् कचित्कार्येषु कारणानुप्रवेशात् अन्तर्भावाच्च तथा प्रवेशेन पृथगेवावस्थानाच्च पौर्वापर्यप्रसंख्यानं न्यूनाधिकत्वेन तत्त्वानां गणनं वक्तुर्विवक्षितं यथा तथा क्रियते पूर्वा संख्या अल्पा अपरा बह्वी तत्सम्बन्धित्वं पौर्वापर्यम् ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति । एकस्मिन्निति । इतराणि तत्त्वानि एकस्मिन् पूर्वस्मिन् कारणे तत्त्वे अपरस्मिन् कार्ये तत्त्वे वा प्रविष्टानि दृश्यन्तेऽपि यस्मात्तस्मादमीषां तत्त्वानां गणनमिच्छतां पौर्वापर्यं पूर्वोपरसम्बन्धिप्रसंख्यानमपि युज्यत इत्यर्थः । नन्विदमार्थगतं तव चित्तेऽङ्गी-कार्यमुत नेति तत्राह । यथेति । ऋषिभिरुक्तमिदं यथावदेव विविक्तं पृथक् पृथक् स्पष्टम् अत एव युक्तं चेति । यद्यस्मात्तस्माद्गृहीतमः हेतुं स्पष्टयति । युक्तिसम्भवादिति । यदुक्तं यथा विविक्तं तत्तथा गृहीतमः कुतो युक्तिसम्भवादिति वा ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तथैवाह । नैतदिति । मम शक्तयो नानातर्करूपा एव हेतव इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेव योजयति । यासामचिन्त्यानां शक्तीना-मेव व्यतिकरादासङ्गाद्धे तोः सर्वोऽपि विकल्पो मतभेदो भेदमात्रं वा वदतां वा विषयो भवति सतु विकल्पः शमदमे मन्निष्ठान्तःकरण-विहितबाह्येन्द्रियनिग्रहे प्राप्ते सति लीयते अपगच्छति सर्वविलक्षणेभ्यस्तत्त्वमात्रप्रहात् ततः स्वत एव तदनुवादः शाम्यतीति ॥ ६ ॥ वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा प्रसंख्यानं भवतीति शेषः ॥ ७ ॥ एकस्मिन् तत्त्वे इतराणि तत्त्वानि प्रविष्टानि दृश्यन्ते एकस्मिन् पूर्वस्मिन् परस्मिन् वेत्यन्वयः । यथेत्येतदधिकमादावध्याहृत्य पूर्वस्मिन् कारण इत्यादिटीका योज्या ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विवादमभिनयेन दर्शयति । नैतदिति । विवदतां तेषां विवादे तु मच्छक्तयो माया शक्तिवृत्तय एव तत्तत्तर्करूपा अविद्या एवेत्यर्थः यदुक्तं हंसगुह्ये —

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वा विवादसम्बादभुवो भवन्ति । कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ इति ॥५॥

व्यतिकरादासङ्गाद्विकल्पः एवं वा एवं वा एवं वेत्येवं सहस्रविधः विवादास्पदं किञ्च शमश्च दमश्चेति द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयम इत्युक्तेर्देवान्मन्निष्ठबुद्धिरेवे सति इन्द्रियसंयम अहङ्कारोपरमे विकल्पोऽप्येति सर्वः संशयो नश्यति तमनु तत्पश्चाद्वादः विवादश्च शाम्यति ॥ ६ ॥ सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परेति द्वाभ्याम् । परस्परस्मिन् तत्त्वानामनुप्रवेशात् पौर्वापर्यं भवति मतभेदेषु मध्ये कस्मिंश्चिन्मते कार्यस्य कारणे प्रवेशात् पूर्वत्वं कस्मिंश्चिन्मते कारणस्य कार्यं प्रवेशादपरत्वं ततश्च प्रकृष्टं न्यूनमधिकं वा संख्यानं स्यात् पौर्वापर्यं च प्रसंख्यानं चेति द्वन्द्वैक्यं ननु तत्त्वानां कारणे कार्यं वा किं प्रवेशेन संख्याया न्यूनत्वे प्रकर्षेण आधिक्ये वा किं तत्राह । वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं वक्तुमभीष्टं तथैव तत्तन्मतं पृथगभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतन्श्लोकार्थं विवृणोति । एकस्मिन्नपीति द्वाभ्याम् पूर्वस्मिन् कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि मृदि घटवत् अपरस्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वानि अनुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे मृद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेर्वक्तुः सिद्धान्तप्रदीपः

परपक्षेऽतिदुराग्रहेण विवदताम् मे शक्तयः प्रकृतिमहदाद्याः हेतुः वादे निमित्तम् ॥ ५ ॥ यतो यासां व्यतिकरात् परिणामात् वदतां पदमाश्रयः विकल्पः आसीत् दुराग्रहादिसर्वदोषघातिपरतत्त्वनिष्ठा शमः तद्व्यानार्थेन्द्रियनिग्रहो दमः शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति विकल्पोऽप्येति विलीयते तमनु वादः शाम्यति पक्षपाताभावात् ॥ ६ ॥ युक्तयः सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परेति त्रिभिः । हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानामन्योऽन्यस्मिन् अनुप्रवेशात् वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानम् पूर्वाल्पा अपराधिका संख्या तयोर्भावस्तत्त्वं तेन गणनं भवति ॥ ७ ॥ परस्पराणुप्रवेशं दर्शयति । एकस्मिन्नपि । एकस्मिन्नपि पूर्वस्मिन् कारणे तत्त्वे इतराणि कार्यभूतानि सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि अपरस्मिन् कार्यभूते इतराणि कारणतत्त्वानि च दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तर्हि कथं वदतां विवाद इत्यपेक्षायां मोहेनेत्याह-नैतदिति । यथा त्वमात्थ वदसि एतत्तत्त्वं तथा न भवति । किन्तु यथाऽहं यद्वच्मि तत्तथा यथार्थमेवं विवदमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः, सत्वाद्या अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव विवादहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति-यासामिति । यासां सत्त्वादिशक्तीनां व्यतिकरात् । वृत्तिरूपेण परिणामात् वदतां विवदमानानां पदं विवादकारणं विकल्पः पक्षभेद आसीत् । अत एव शमदमे शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति सर्ववृत्तिलयात् विकल्पोऽप्यप्येति विलीयते । तमप्ययं तं विकल्पमनु पश्चाद्वादोऽपि शाम्यति निवर्तते ॥ ६ ॥ यदुक्तं सन्ति सर्वत्र तत्प्रपञ्चयति-परस्परेति द्वाभ्याम् । एकाग्रतया श्रोतव्यमित्याशयेन सम्बोधयति-हे पुरुषर्षभ तत्त्वानां परस्पराणुप्रवेशात् अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशात् । वक्तुर्वादिनो यथा विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानम् । पूर्वा अल्पसंख्या अपरा अधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यन्तेन प्रसंख्यानं, गणनमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अन्यस्याऽन्यस्मिन्नन्तर्भावः क दृष्ट इत्यपेक्षायामाह-एकस्मिन्नपीति । एकस्मिन्नपि पूर्वास्मिन्कारणभूते तत्त्वे इतराणि कार्यरूपाणि सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण मृदि घटवत्प्रविष्टानि दृश्यन्ते । तथा एकस्मिन्नप्यवरस्मिन्कार्यतत्त्वे इतराणि कारणतत्त्वानि च घटे मृद्वत् प्रविष्टानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नैतदिति । यथा त्वम् आत्थ, एतत् एवं न, यत् अहं वच्मि, तत् तथा सत्यं, एवं विवदतां हेतुः एवं वादिनामनेकविध-वादहेतुः, दुरत्ययाः दुरतिक्रमाः, मे मम शक्तयः एव । मच्छक्तीनां दुरतिक्रमणीयत्वात्तद्याथात्म्यानवबोधत एव तेषां नाना विवादा इत्यर्थः । शक्तयोऽत्र प्रकृतिपुरुषकालमहदहंकारादयः ॥ ५ ॥ शक्तीनां हेतुत्वमेवोपपादयति । यासामिति । यासां शक्तीनां व्यतिकरादन्योन्यस्मिन्नन्तर्भावात्, वदतां वादिनां पदं विषयः विकल्पः पक्षभेदः, आसीत् । व्यतिकरोऽव्यतिकरस्याप्युपलक्षणम् । अन्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां न्यूनाधिकतत्त्वप्रसंख्याने वादभेदः प्रवर्तते इत्यर्थः । स तर्हि कदा निवर्तत इत्यत्राह । प्राप्त इति । शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति अप्येति विकल्पो विलीयते । तमप्ययं तं विकल्पमनुवादः प्रशाम्यति । शमदमादिसंपन्नस्य सर्वं चिदचिदात्मकं जगन्मच्छरीरत्वेन पश्यतो न विकल्पवादौ स्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्प इत्येतदेव प्रपञ्चयति । परस्परेति । हे पुरुषर्षभ, तत्त्वानां परस्पराणुप्रवेशात् । अनेन व्यतिकरशब्दार्थ उक्तः । वक्तुर्वादिनः यथा विवक्षितं, तथा पूर्वा अल्पसंख्या अपरा अधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसंख्यानं गणनं पौर्वापर्यप्रसंख्यानं, न्यूनाधिकसंख्या परिगणनमस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वन्यस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः किं क्वचित् दृष्टवरस्तत्राह । एकस्मिन्निति । एकस्मिन् काष्ठादौ अपि,

इतराण्यग्निजलादीनि प्रविष्टानि दृश्यन्ते चकारोऽवधारणार्थः । अतस्तत्त्वान्तर्भावो युक्त इत्याह । पूर्वस्मिन् कारणभूते तत्त्वे परस्मिन् कार्यभूते वा तत्त्वे सर्वशस्तत्त्वानि प्रविष्टानि । यथा मृदि कारणभूतायां घटादयः कार्यरूपाः सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टाः, यथा च घटादौ कार्यभूते कारणभूतमृदादिकमनुगतत्वेन प्रविष्टं भवति तद्वदिति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

‘जैसा तुम कहते हो, वह ठीक नहीं है, जो मैं कहता हूँ, वही यथार्थ है’—इस प्रकार जगत् के कारण के सम्बन्ध में विवाद इसलिये होता है कि मेरी शक्तियों—सत्त्व, रज आदि गुणों और उनकी वृत्तियों का रहस्य लोग समझ नहीं पाते; इसलिये वे अपनी अपनी मनोवृत्ति पर ही आप्रहं कर बैठते हैं ॥ ५ ॥ सत्त्व आदि गुणों के क्षोभ से ही यह विविध कल्पनारूप प्रपञ्च—जो वस्तु नहीं केवल नाम है—उठ खड़ा हुआ है । यही वाद-विवाद करनेवालों के विवाद का विषय है । जब इन्द्रियाँ अपने वश में हो जाती हैं तथा चित्त शान्त हो जाता है, तब यह प्रपञ्च भी निवृत्त हो जाता है और उसकी निवृत्ति के साथ ही सारे वाद-विवाद भी मिट जाते हैं ॥ ६ ॥ पुरुषशिरोमणे ! तत्त्वों का एक दूसरे में अनुप्रवेश है इसलिये वक्ता तत्त्वों की जितनी संख्या बतलाना चाहता है, उसके अनुसार कारण को कार्य में अथवा कार्य को कारण में मिलाकर अपनी इच्छित संख्या सिद्ध कर लेता है ॥ ७ ॥ ऐसा देखा जाता है कि एक ही तत्त्व में बहुत-से दूसरे तत्त्वों का अन्तर्भाव हो गया है । इसका कोई बन्धन नहीं है कि किसका किसमें अन्तर्भाव हो । कभी घट-पट आदि कार्य वस्तुओं का उनके कारण मिट्टी-सूत आदि में, तो कभी मिट्टी-सूत आदि का घट-पट आदि कार्यों में अन्तर्भाव हो जाता है ॥ ८ ॥

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सताम् । यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृहीमो युक्तिसम्भवात् ॥ ९ ॥

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न सम्भवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

‘प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अतः अमीषां पौर्वापर्यं प्रसंख्यानम् अभीप्सताम् यथा यद्वक्त्रं (तत्) युक्तिसंभवात् विविक्तं गृहीमः ॥ ९ ॥ पुरुषस्य अनाद्यविद्यायुक्तस्य आत्मवेदनं स्वतः न संभवात् अन्यः त्वत्तः ज्ञानदः भवेत् ॥ १० ॥ पुरुषेश्वरयोः अत्र अणु अपि वैलक्षण्यं न तदन्यकल्पना अगार्था ज्ञानं च प्रकृतेः गुणः ॥ ११ ॥ गुणसाम्यं वै प्रकृतिः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः सत्त्वं रजः तमः इति प्रकृतेः गुणाः आत्मनः न ॥ १२ ॥

भीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अविरोधमुपसंहरति । अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्तत्कारणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादिनां मध्ये यथाविवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्तं निश्चितं वयं गृहीमः । उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षा यथा षड्विंशतिपञ्च-विंशतिपक्षौ प्रवृत्तावत आह । अनादीति । स्वतो न सम्भवत्यन्यतस्तु सम्भवात्स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरो ज्ञानदोऽन्यो भवितव्य इति षड्विंशतिपक्षमिप्राय इत्यर्थः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तत्राऽऽह । पुरुषेति । वैलक्षण्यं विसदृशत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वाद-तत्तयोरत्यन्तमन्यत्वकल्पना अपार्था न्यार्था एवं पञ्चविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः । नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात्पक्षद्वयमपि न घटतेऽत आह । ज्ञानं चेति । सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदन्तर्भूतमित्यर्थः । षड्विंशतिपक्षास्तु औपाधिकभेदविवक्षयेत्यर्थः । ननु ज्ञानकृतं वैलक्षण्यमिति चेन्न । ज्ञानं हि प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह । प्रकृतिरिति । गुणसाम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तथा एव न त्वात्मनो जीवस्य अकृत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

श्रीवन्शीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतोऽनुप्रवेशरीत्या विरोधाभावोऽतो हेतोः । तत्र तत्त्वेषु । नन्विदमार्थं नानातत्त्ववादमतं तवानुमतं न वेति पृष्टे भगवानाह—गृहीम इति । उक्तन्यायेन परस्परानुप्रवेशन्यायेन । सर्वत्र सतेषु । युक्तेः पौर्वापर्यप्रसंख्यानरूपायाः । सम्भवात्

संघटनात् । पौर्वापर्यतत्तत्कारणकार्यगतत्वं प्रसङ्गान्न न्यूनाधिकमभीप्सतां यथाविवक्षया यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं वयं विविक्तं सविवेकमुत्करीत्या स्वीकुर्म इत्यर्थः । सर्वत्राल्पसंख्यायामधिकसंख्यायां च कार्यकारणयोरन्योन्यप्रवेशयुक्तेः सत्त्वादिति भावः ॥ ९ ॥ किञ्चिदङ्गीकृत्य किञ्चिदाक्षिपति—नन्विति । यथा विवक्षया । स्वतो नेति—“स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा” इति विदुरोक्तेः । अन्यतस्त्विति—‘नैषा मतिस्तर्केणापनेयाऽन्येनैव प्रोक्ता सुज्ञानाय प्रेष्टा’ इति श्रुतेः “आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुतेश्च । परमेशस्याप्यन्याधीनज्ञानत्वेऽनवस्थाभिः स स्वतःसिद्धज्ञान एव स्वीकार्य इत्याह—स्वत इति । इत्यर्थ इति—शुद्धसत्त्व-प्रधानमायोपाधिको मायायाः स्वाश्रयानावरकत्वात्तत्त्वज्ञः, अविद्योपहितादन्य इति भावः । आत्मवेदनमपि न संभवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः ॥ तत्तन्निर्माक्षप्रसङ्गादीश्वराख्यपरमात्मपर्यन्तज्ञानाय जीवाख्यपुरुषादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत्सम्भाव्यते स तु स्वयंप्रकाशज्ञान ईश्वर इति भावः । विश्वनाथस्तु—आत्मवेदनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । आत्मवेदनस्य स्वतः स्वेनासम्भवाद्धेतोः । स्वतः सर्वतत्त्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवेदेवेति वैष्णवसिद्धान्तः ॥ १० ॥ पञ्चविंशतिपञ्चं पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रश्ने । द्वयोः जीवेश्वरयोः । यतो द्वयोश्चिद्रूपत्वं समानमतो हेतोः । तयोर्जीवेश्वरयोः । इत्यर्थ इति—जीवेश्वराभेदमादाय पञ्चविंशतिपक्षः प्रवृत्त इति भावः । अत्र पुनराक्षिपति—नन्विति । तदन्तर्भूतं सत्त्वगुणान्तर्भूतम् । इत्यर्थ इति—“अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्म आत्मैव नृसिंहदेवो भवति तत्त्वमसि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादि श्रुतिभिर्भेदबाधनादन्यकल्पना व्यर्थैव । यथा जीवगतमज्ञानं तथेशगतं ज्ञानं च मायाया एव गुणः । कार्यं नात्मनः अतस्तयोर्मिश्रयात्मात्मभेदकत्वमिति निर्गलितोऽर्थः । अन्ये तु पूर्वोक्तवैशिष्ट्यमबुद्ध्वा किंतु चिन्मात्ररूपत्वेनावैशिष्ट्यं बुद्ध्वैवं वदन्तोऽप्याह—तर्हि तन्मते पुरुषस्य ज्ञानं कुतः स्यात्तत्र चैवं वदन्तीत्याह—ज्ञानं च प्रकृतेरेव गुणः, ततश्च तद्गुणप्रवाहेषु भ्रमतस्तस्य कदाचित्तेन सम्बन्धः स्यात्, नदीप्रवाहे भ्रमतस्तारककाष्ठादिनेवेति भावः । विश्वनाथस्तु—उक्तलक्षणे भेदे वर्तमानेऽपि न वैलक्षण्यमपि । अभेदोऽपि कीदृशम्—अणु अल्पमात्रं चिद्रूपत्वेन शक्तिमत्त्वेन वैक्यात् । तयोर्भेदेऽप्यल्पमात्रं खल्वभेदो वर्तते एवेति भावः । अतः परमेश्वरादन्योऽन्यन्तभिन्न एवेति कल्पना व्यर्था । नन्वेवमपीति तैः । सत्त्व-गुणवृत्तित्वाज्ज्ञानं प्रकृतावन्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । यतो गुणानां साम्यावस्थैव प्रकृतिरतो हेतोः । तद्वि-शेषरूपाः प्रकृतिविशेषरूपाः । तस्याः प्रकृतेः । तस्यात्मनः । स्थित्यादेहेतुभूताः कर्तृभूता ये गुणाः सत्त्वादयस्तदाश्रयत्वं न सम्भवति तदकर्तृत्वहानादिति भावः । तर्हि भगवन्मताष्टाविंशतिपक्षोद्भूतलक्षः पञ्चविंशतिपक्षः कथं सिद्धयतीत्याशङ्क्य तन्निरस्यन् पुनः पूर्वमतं स्थापयति—प्रकृतिरिति साद्धेन । गुणानां सत्त्वादीनां साम्यमेव प्रकृतिः प्रकृतेर्गुणास्ते तु आत्मनो न भवन्तीति ये प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादयस्ते आत्मनः पुरुषस्य ये गुणा ज्ञानानन्दादयस्ते प्रकृतेर्नैति किमुतेश्वरगुणानां वार्तत्यर्थः । प्रकृतेर्गुणाश्च केवलं प्रपञ्च-स्थित्यादिहेतव इत्याह—तत्रैव सत्त्वं रज इत्यर्द्धेन । अन्तशब्देनात्र चात्यन्तिकप्रलयरूपो मोक्षोऽपि गृह्यते तमःकारणस्यैव प्रलयस्य क्रमप्राप्तत्वान्मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वात् । विश्वनाथस्तु—ननु ज्ञानं जीवधर्म इति प्रसिद्धं कथं प्रकृतेर्गुण इति ब्रूषे, तथा कर्मोपि जीवकृतमेव, अज्ञानमपि जीवस्यैव न प्रकृतेर्नोपीश्वरस्येत्यत आह—एतानि तत्त्वानि जीव एवान्तर्भावनीयान्यन्यथा सर्वमत एव तत्त्ववृद्धिः स्यादत आह—प्रकृतिरिति साद्धेन । गुणानां साम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव न त्वात्मनो जीवस्या-कर्तृत्वात् । स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतव इति—जीवस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयतानुपपत्तेरिति भावः । सत्यमेतेन किमायातमत आह—सत्त्वमिति । ज्ञानमिति यत्प्रसिद्धं तत् ‘सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्’ इत्युक्तेः सत्त्वकार्यत्वात्सत्त्वमेव । एवं कर्म रज एव अज्ञानं तु तम एवेत्येतानि प्रकृतेरेव धर्मा उपाध्यधीने जीवे प्रतीयन्त एवेत्यत एतानि प्रकृतावेवान्तर्भावनीयानि ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पौर्वापर्यमिति । अतः अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं कार्यकारणत्वं प्रसङ्गान्न च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादिनां मध्ये यथा विवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्तं निश्चितं वयं गृहीमः । उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ तत्र गुणत्रयं प्रकृतावन्तर्भाव्य पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि कापिलैरुच्यन्ते । तत्रेश्वरमतिरिक्तमङ्गीकृत्य षड्विंशतितत्त्वपञ्चं समर्थयते—अनादिरिति । पुरुषस्य जीवस्यात्मज्ञानं स्वतो न संभवति । अन्यतस्तु तत्संभवात् । अन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदः परमेश्वरो भवेत् अतस्तयोर्भेदात् षड्विंशतितत्त्वपक्षप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ १० ॥ पञ्चविंशतिपक्षमाह—पुरुषेति । जीवेश्वरयोरत्र शरीरे अण्वपि वैलक्षण्यं विसदृशात्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वाविशेषात् । अतस्तयोरत्यन्तमन्यत्वकल्पना अपार्था व्यर्थैव । एवं पञ्चविंशतिपक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमोद्वरप्रसादजज्ञानस्य पृथक्त्वात्पक्षद्वयमपि न घटतेऽत आह । ज्ञानं च सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदन्तर्भूतमेव ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानं न प्रकृतेर्गुणः जीवधर्मतया प्रतीतेरित्यत आह—प्रकृतिरिति । हि यस्मात् गुणत्रयसाम्यमेव प्रकृतिः अतः स्थित्यादिहेतवः सत्त्वादयः प्रकृतेरेव गुणा आत्मना गुणास्ते न भवन्ति अकर्तृत्वात् तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अतोऽन्यान्यप्रवेशात् । यथा विवक्षया अल्पाधिकविवक्षया यस्य वादिनः तत् सर्वं कार्यकारणत्वं न्यूनाधिकत्वञ्च । उक्तन्यायेन कार्यकारणयोरन्योऽन्यप्रवेशसिद्धान्तेन । सर्वत्र अल्पसंख्यायामधिकसंख्यायाञ्च ॥ ९ ॥ कथमिति जीवस्य कार्यत्वेऽनित्यत्वापत्तेः प्रवेशासम्भवादित्यर्थः । यथा भेदाभेदविवक्षया आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः । जीवादन्यतः परमात्मनस्तु ईश्वराख्यपरमात्मपर्यन्तज्ञानसम्भवात् ॥ १० ॥ अत्रैषु तत्त्वेषु मध्ये अण्वपीषदपि चिद्रूपत्वे विसदृशत्वं नास्ति विभुत्वाणुत्वादिवैशिष्ट्यमस्त्येवेत्यर्थः । किन्तु वैशिष्ट्यं बोद्धमशक्तानामेवैतन्मतमिति ज्ञेयम् । अतश्चिन्मात्ररूपत्वेनावैशिष्ट्यात् । अत्यन्तमिति व्यक्तिद्वयेनान्यत्वमस्त्येव चिन्मात्ररूपत्वेन न त्रौक्यमेवेत्यर्थः । पञ्चद्वयमपि न घटेतेति ज्ञानतत्त्वस्य पार्थक्ये पञ्चविंशतिपक्षे षड्विंशतिपक्षप्रसक्तिः षड्विंशतिपक्षे सप्तविंशतिपक्षप्रसक्तिरित्येवं पञ्चद्वयमपि न सङ्गच्छत इत्यर्थः । सत्त्वगुणवृत्तित्वात् सत्त्वगुणकार्यत्वात् तदन्तर्भूतं प्रकृत्यन्तर्गतमित्यर्थः । तथा च पञ्चद्वयेऽपि न तत्त्ववृद्धिरिति भावः ॥ ११ ॥ अतः प्रकृतेर्गुणसाम्यत्वात् तद्विशेषरूपाः प्रकृतेः क्षोभेण तत्कार्यरूपाः सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव धर्मास्तथा च सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमित्युक्तेर्ज्ञानं प्रकृतेरेव धर्मो न त्वात्मनः तस्य जीवस्याकर्तृत्वादगुणानाञ्च स्थित्यादिहेतुभूतत्वात्तदाश्रयत्वमकर्तृजीवस्य न सम्भवतीति गुणानां तत्कार्यज्ञानादीनां च प्रकृतेरेव धर्मत्वं न जीवस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम्

पौर्वापर्यमिति । व्यवहितस्याप्यनन्तरोक्तिर्युक्ता व्यवधायकस्य तत्त्वस्य पूर्वस्मिन्नन्तर्भावात् अत एव संख्यान्यूनाधिकभावाच्चाविरुद्धा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अन्य इति । अन्यः परमात्मा स्वतो ज्ञः स्वत एव च सर्वज्ञः ज्ञानप्रदश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ यदा जीवः परमात्मप्रसादलब्धज्ञानतया सर्वज्ञः तदा मुक्तावस्थायां जीवपरयोर्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपवैषम्यकल्पना यद्वास्वनिष्ठभेदकल्पना अपार्था अर्थशून्या स्वनिष्ठात्मभेदो नास्ति इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यग्रहहेतुरज्ञानञ्च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकम् अतस्तन्निवृत्तावज्ञानं निवर्तत इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुणं इति प्रकृतेः कार्यभूतमित्यर्थः । ज्ञानञ्चेति पदच्छेदे भ्रान्तिज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

उपपादितमविरोधमुपसंहरति । पौर्वापर्यमिति । अतोऽमीष तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं यथा तथा प्रसंख्यानं गणनमभोऽसतां वादिनां मध्ये यस्य वक्त्रं मुखं यथा विवक्षं विवक्षानुसारं प्रवर्तते तत्सर्वं गृह्णीमः अनुमन्यामहे कुतः युक्तिसम्भवात् अन्तर्भावात्मकयुक्तेः सम्भवात् विवक्तिमिति पाठे यस्य वक्त्रं यथा वदति तद्विवक्तिं निश्चितं गृह्णीम इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्र परस्परानुप्रवेशपक्षे कति तत्त्वानीत्यभिप्रायमालक्ष्य प्राकृतानि तत्त्वानि चतुर्विंशतिसंख्यानं जीवात्मपरमात्मानौ द्वाविति सम्भूय षड्विंशतिरित्यभिप्रेत्य जीवपरयोः स्वरूपाभेदं तावत्प्रतिक्षिपति । अनाद्यविद्यायुक्तस्येति । यानादिरविद्याऽज्ञानं देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रममूलं तद्युक्तस्य पुरुषस्य जीवस्य स्वत एवात्मवेदनं स्वपरयाथात्म्यज्ञानं न सम्भवेत् किन्त्वन्यः पुरुषादन्यो यः स्वतः ज्ञः स्वत एव सर्वज्ञः स एव पुरुषस्य ज्ञानदः स्वपरयाथात्म्यज्ञानप्रदो भवेत् अयं भावः वैधर्म्यमेव हि स्वरूपभेदावहं तत्र जीवस्यानाद्यविद्यायोगस्तप्रयुक्तः संसारश्च परमात्मनस्तु स्वतः सार्गेश्यं सार्गेश्यावहत्वं चेत्तर्हि वैधर्म्यं तयोः स्वरूपाभेदं वारयतीति तौ भिन्नावेव “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीज्ञानीशा” विति श्रुतेरिति भावः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतितत्त्वप्रसंख्यानपक्षप्रवृत्तिरित्यभिप्रायमालक्ष्याह । पुरुषेश्वरयोरिति । अत्रैवं वैधर्म्यं सति पुरुषेश्वरयोरुपरीषदपि नैलक्षण्यं वैधर्म्यं नास्ति निषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात्स्वरूपतः भावतश्च नैलक्षण्यं नास्ति उभयोरपि ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानगुणकत्वाच्चेति भावः । ज्ञत्वाज्ञत्वाणुत्वविभुत्वादिरूपवैधर्म्येऽपि ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वादिसाधर्म्यान्मुक्त्यवस्थायां परमात्म्याच्च जीवस्य परमात्मांशत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वविवक्षया च जीवपरयोरेकत्वविवक्षया पञ्चविंशतितत्त्वप्रसंख्यानपक्षप्रवृत्तिरिति भावः । एतदेव स्पष्टयति । तदन्येति तदन्यकल्पना जीवपरयोर्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वकल्पनारूपवैषम्यकल्पना यद्वा स्वनिष्ठभेदकल्पनाऽपार्था अर्थशून्या स्वनिष्ठात्मभेदो नास्तीत्यर्थः । न नैलक्षण्यमप्यपीति निषेधः स्वनिष्ठात्मभेद एवेति भावः । जीवस्य स्वातन्त्र्यग्रहणहेतुरज्ञानं च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकमतस्तन्निवृत्तावज्ञानं निवर्तत इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः प्रकृतेः कार्यभूतमित्यर्थः । ज्ञानं चेति छेदे भ्रान्तिज्ञानमित्यर्थः । परमात्मप्रसादात्प्रकृतिकार्योज्ञाननिवृत्तौ मुक्त्यवस्थायामज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपनैलक्षण्यभावाज्ज्ञानस्वरूपस्वभावत्वरूपसाम्याज्जीवपरयोरेकतत्त्वतेति पञ्चविंशतितत्त्ववाद्यभिप्राय इति भावः ॥ ११ ॥ नन्वेवमपि सत्त्वादिगुणकृतनैलक्षण्यमस्त्येवेत्यत आह । प्रकृतिरिति । गुणसाम्यावस्थमचिद्रूपं च प्रकृतिरतः सत्त्वादयो जगत्स्थित्यादिहेतवः प्रकृतेरेव गुणाः न त्वात्मनः सत्त्वादीनां प्रकृतिगुणत्वकथनेन तेषां तदन्तर्भावाच्च पञ्चविंशतितत्त्ववादे तैः सहाधिकतत्त्वप्रसङ्ग इति द्योतितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयभ्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तैर्ऋषिभिरप्यनाद्यविद्याबद्धादस्वतन्त्राज्जीवात्सर्वथान्यः परमेश्वरः स्वीकर्तव्य इति भावेनाह । अनादीति । अनादिकाल-
मारभ्याविद्याकामकर्मयुक्तपुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरतो जीवस्यात्मवेदनं स्वस्वरूपाविर्भावलक्षणं ज्ञानं तथात्मनः परमात्मनोऽप-
रोक्षलक्षणं ज्ञानं च स्वतः स्वशक्त्या न सम्भवेत् उक्तहेतोरिति यस्मात्तस्मात्पुरुषः । पूर्णषड्गुणो विष्णुस्ततो जीवादन्यो भवेदित्य-
क्तीकर्तव्यम् ॥ १० ॥ अत्रेदमप्यनुसन्धेयमित्याह । पुरुषेति । इति स्थित्वा जीवानां ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नो बहिः स्थित्वा ज्ञान-
फलमुक्तिदानादीश्वरनाम्नश्चाण्वपि नैलक्षण्यं न द्रष्टव्यं भेददर्शनेऽनर्थमाह । तदन्येति । तयोः पुरुषेश्वरयोः अन्यत्वकल्पनाभेद-
दृष्टिलक्षणा अपार्थातत्स्वरूपादपगमनप्रयोजनानर्थकारिणी चेत्यर्थः । ज्ञानात्मनो जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं घटत इति तत्राह ज्ञान-
श्चेति । प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणजन्यम्—

स्वरूपभूतं ज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना । नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयते ॥ इतिवचनात् ॥ ११ ॥

जन्यज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति । प्रकृतेरिति । तु शब्दो विशेषद्योतकः प्रकृतेर्गुणसाम्ये प्रलये वर्तमानस्य आत्मनो
जीवस्य यथासत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा आवरका न भवन्ति ईश्वरेच्छानियतप्रवृत्तिशून्यत्वात् तथा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि
भवन्ति तथा सृष्टिकाले जीवस्वरूपं तैर्गुणैरावृतं भवति गुणानां वीर्यमाह स्थितीति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः । ततश्चानिमोक्षप्रसङ्गादीश्वराख्यपरमात्मपर्यन्तज्ञानाय जीवाख्य-
पुरुषादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् सम्भाव्यते सतु स्वयं प्रकाशज्ञान ईश्वर इति भावः । अन्येतु पूर्वोक्तवैशिष्ट्यमबुद्ध्वा किन्तु
चिन्मात्ररूपत्वेनावेशिष्टयबुद्ध्वैव वदन्तीत्याह । पुरुषेति । तर्हि तन्मते पुरुषस्य ज्ञानं कुतः स्यात् तत्र चैवं वदन्तीत्याह । ज्ञानं च
तत्प्रकृतेरेव गुणः ततश्च तद्गुणगणप्रवाहेषु भ्रमतस्तस्य कदाचित्तेन सम्बन्धः स्यान्नदीप्रवाहे भ्रमतस्यारकफाष्ठादिनेवेति
भावः ॥ ११ ॥ तर्हि भवन्मताष्टविंशतिपक्षोद्बलकः षड्विंशतिपक्षः कथं सिध्यतीत्याशङ्क्य तन्निरस्यन् पुनः पूर्वमतं स्थापयति ।
प्रकृतिरिति साद्धेन । गुणानां सत्त्वादीनां साम्यमेव प्रकृतिः प्रकृतेर्गुणास्ते त्वात्मनो न सम्भवन्तीति ये प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादयस्ते
आत्मनः पुरुषस्य ये गुणा ज्ञानानन्दादयस्ते प्रकृतेर्नेति किमुतेश्वरगुणानां वार्तेत्यर्थः । प्रकृतेर्गुणाश्च केवलं प्रपञ्चस्थित्यादिहेतव इत्याह
तत्रैव सत्त्वं रज इत्यर्द्धेन अन्तशब्देनात्रचात्यन्तिकप्रलयरूपो मोक्षोऽपि गृह्यते तमःकारणस्यैव प्रलयस्य क्रमप्राप्तत्वात् मोक्षस्य
ज्ञानहेतुकत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथबकवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्तत्कारणकार्यगतत्वं प्रसंख्यानं न्यूनमधिकं चाभीप्सतां वादिनां मध्ये यथा यथा
विवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्त्तते तत्सर्वं वयं विविक्तं सविवेकं गृह्णामः । उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः सम्भवात् ॥ ९ ॥ ननु
प्राकृतानां तत्त्वानामुक्तन्यायेनानुप्रवेशात् संख्याभेदो भवतु जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदविवक्षा यथा षड्विंशतिपक्षः प्रवृत्तस्तत्राह ।
अनादीति । अनाद्यविद्यया अयुक्तस्य युक्तस्य वा पुरुषस्य जीवस्य आत्मवेदनमिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा आत्मवेदनस्य स्वतः स्वेन न
सम्भवाद्धेतोः स्वतः सर्वतत्त्वज्ञः । परमेश्वरोऽन्यो भवेदेवत्येतद्बौद्ध्यवधानं मतम् ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तत्राह ।
पुरुषेश्वरयोर्जीवात्मपरमात्मनोः अत्र उक्तलक्षणे भेदे वर्त्तमानेऽपि न नैलक्षण्यमपि अभेदाऽपि कीदृशः अणु अल्पमात्रं चिद्रू-
पत्वेन शक्तिशक्तिमत्त्वेन वा ऐक्यात् तयोर्भेदेऽपि अल्पमात्रं स्वत्वभेदो वर्त्तते एवेति भावः । अतस्ततः परमेदवरादन्योऽत्यन्तभिन्न
एव जीव इति कल्पना अपार्था व्यर्था नन्वेवमपि ईश्वरप्रसादलभ्यस्य ज्ञानस्य पृथक्त्वात् पक्षद्वयमपि न घटते आह । ज्ञानं
चेति । सत्त्वगुणवृत्तित्वात् ज्ञानं प्रकृतावेवान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानं जीवधर्म इति प्रसिद्धं कथं प्रकृतेर्गुण इति ब्रूये तथा
कर्मापि जीवकृतमेव अज्ञानमपि जीवस्यैव न प्रकृतेर्नोपश्वरस्येत्यत एतानि तत्त्वानि जीव एवान्तर्भावनीयान्यन्यथा सर्वमत एव
तत्त्ववृद्धिः स्यादत आह । प्रकृतिरिति साद्धेन । गुणानां साम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव न त्वात्मनो जीवस्य
स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतव इति जीवस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाभ्रयत्वानुपपत्तेरिति भावः । सत्यमेतेन किमायातमत आह सत्त्वमिति ।
ज्ञानमिति यत्प्रसिद्धं तत् सत्त्वकार्यत्वात् सत्त्वमेव एतं कर्म रज एव अज्ञानन्तु तम एवेत्येतानि प्रकृतेरेव धर्मा उग्राध्यधीने
जीवे ते एवेत्यत एतानि प्रकृतावेवान्तर्भावानि ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अतो हेतोः अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं यथा तथा प्रसङ्गान्नं गणनमभीप्सतां वादीनां मध्ये यद्यस्य वक्त्रे वक्त्रोपलक्षितं वाक्यं यथा तथा युक्तिसम्भवात् विविक्तं निश्चितं वयं गृहीमः ॥ ९ ॥ अथ नानापक्षाणां यत्रान्तर्भावः तं स्वपक्षं दर्शयति । अनादीति । त्रीण्येव चिदचिदब्रह्मभेदात्तत्त्वानि तत्र चेतनं तत्त्वमाह । अनाद्यविद्यया जडस्वरूपया प्रकृत्या युक्त्य आत्मवेदनं स्वतो न सम्भवति एवं चेतनतत्त्वमुक्त्वा सर्वज्ञं ब्रह्मतत्त्वमाह । अन्यस्तत्त्वज्ञः सम्भवति ज्ञानदो भवेदिति ॥ १० ॥ ननु तयोर्भेदे सति कथं तत्त्वमसीत्युच्यते इत्यत आह । पुरुष इति । अल्पज्ञत्वेन भिन्नत्वेऽपि पुरुषस्य जीवस्य ईश्वरांशस्येश्वरनिरपेक्षस्वरूपास्थित्या तदन्यकल्पनापार्थक्यं तस्य पुरुषस्येश्वरनिरपेक्षस्वरूपस्थित्यादिमत्त्वेनान्यकल्पना तु अपार्था निराधिका तस्मात् पुरुषेश्वरयोर्भेदेऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यविरोधो नास्ति ज्ञानं च पुरुषेश्वरयोरेव न तत्त्वान्तरम् अचेतनं तत्त्वं प्रतिपादयन् सत्त्वादीनां तत्रैवान्तर्भावमाह । प्रकृतेर्गुण इत्यादिना गुणः सत्त्वादिः प्रकृतेरेव ॥ ११ ॥ ननु सात्त्विकोऽयं पुरुष इति सत्त्वादेः पुरुषगुणत्वेन प्रतीतिरत आह । प्रकृतिर्गुणसाम्यमिति ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तमविरोधमुपसंहरति—पौर्वापर्यमिति । अतः अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं कार्यकारणत्वं प्रसङ्गयान्नं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादीनां मध्ये यथा विवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्तं निश्चितं वयं गृहीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः सम्भवात् ॥ ९ ॥ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वाविवक्षया भवतु नाम सङ्ख्याभेदः । जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया यया षड्विंशतिपञ्चविंशतिपक्षौ प्रवृत्तावित्याशङ्क्याह—अनादीति । पुरुषस्य जीवस्यात्मज्ञानं स्वतो न सम्भवति अन्यतस्तु तत्सम्भवात् अन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदः परमेश्वरो भवेत् । अतस्तयोर्भेदात् षड्विंशतितत्त्वपक्षप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतितत्त्वपक्षः प्रवृत्तस्तत्राह—पुरुषेति । जीवेश्वरयोरत्र शरीरे अण्वपि नैलक्षण्यं विसदृशत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वाविशेषात् अतस्तयोरत्यन्तमन्यत्वकल्पना अपार्था व्यर्थेव, एवं पञ्चविंशतिपक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात्पक्षद्वयमपि न घटते अत आह—ज्ञानं चेति । सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदन्तर्भूतमेव, तदित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानस्य जीवधर्मतया प्रतीतेः कथं प्रकृतेर्गुणत्वमित्याशङ्क्याह—प्रकृतिरिति । स्थित्यादिहेतवः सत्त्वादयः । प्रकृतेरेव गुणा आत्मनो गुणास्ते न भवन्ति । यतो गुणत्रयसाम्यमेव हि प्रकृतिरित्यन्वयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उपपादितमविरोधमुपसंहरति । पौर्वापर्यमिति । अतो हेतोः, अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं यथा तथा प्रसङ्गयान्नं गणनं अभीप्सतां वादीनां मध्ये यस्य वक्त्रं मुखं, यथा यथाविधविवक्षया प्रवर्तते, तत्सर्वं विविक्तं निश्चितं गृहीमः अनुमन्यामहे । कुतः, युक्तिसंभवात् अन्तर्भावात्मकयुक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ तत्र परस्पराणुप्रवेशपक्षे कति तत्त्वानि इत्यभिप्रायमालङ्घ्य प्रकृति पुरुषे तं महति यदपि तत्कार्येषु गुणेषु प्रविलाप्यते तदा प्राकृतानि तत्त्वानि चतुर्विंशतिसंख्यानं जीवात्मपरमात्मानौ द्वाविति संभूय षड्विंशतितत्त्वानि, एवं कार्यकारणतया तत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वेन विवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः, परंतु जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षा यया षड्विंशतिपञ्चविंशतितत्त्वपक्षौ प्रवृत्तौ इत्यभिप्रेत्य तावज्जीवपरयोः स्वरूपाभेदं प्रतिक्षिपति । अनाद्यविद्यायुक्तस्येति । या अनादिरविद्या देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रममूलं अज्ञानं तथा युक्तस्तस्य पुरुषस्य जीवस्य, स्वत एव । आत्मवेदनं स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं न संभवेत् । अतः अन्यः पुरुषादन्यः, यः स्वतः ज्ञः स्वत एव सर्वज्ञः स एव ज्ञानदः, पुरुषस्य स्वरूपयाथात्म्यज्ञानदः भवेत् । अयं भावः । वैधर्म्यमेव हि स्वरूपभेदावहं तत्र जीवस्यानाद्यविद्यायोगस्तत्प्रयुक्तः संसारः परमात्मनस्तु स्वतः सर्वज्ञं सर्वज्ञावहत्वं चेतीदं वैधर्म्यं तयोः स्वरूपाभेदं वारयति, इति तौ भिन्नावेवेति 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इति धृतैरिति भावः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गयान्नपक्षप्रवृत्तिरित्यभिप्रायमालङ्घ्याह । पुरुषेश्वरयोरिति । अत्रैवं वैधर्म्यं सत्यपि पुरुषेश्वरयोः, अणुरीषदपि नैलक्षण्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च वैधर्म्यं न अस्ति । उभयोरपि ज्ञानस्वरूपत्वात् ज्ञानगुणकत्वाच्चेति भावः । ज्ञत्वाज्ञत्वाणुत्वविभुत्वादिरूपवैधर्म्येऽपि ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वादिसाधर्म्यात् मुक्त्यवस्थायां परमात्मसाम्याच्च जीवस्य परमात्मांशत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वविवक्षया च जीवपरयोरेकतत्त्वविवक्षया पञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गयान्नप्रवृत्तिरिति भावः । एतदेव स्पष्टयति तदन्येति । तदन्यकल्पना जीवपरयोरज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपवैधर्म्यकल्पना, अपार्था अर्थशून्या । जीवस्य स्वातन्त्र्यग्रहहेतुरज्ञानं तच्च प्रकृतिसंसर्गोपाधिकमतस्तन्निवृत्तावज्ञानं निवर्तत इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेः गुणः, प्रकृतेः कार्यभूतमित्यर्थः । ज्ञानं चेति छेदे भ्रान्तिज्ञानमित्यर्थः । परमात्मप्रसादात् प्रकृतिकार्याज्ञाननिवृत्तौ मुक्त्यवस्थायामज्ञत्वसर्वज्ञरूपनैलक्षण्यभावात् ज्ञानस्वरूप

स्वभावत्वरूपसाम्याज्जीवपरयोरेकतत्त्वेतेति पञ्चविंशतितत्त्वाद्यभिप्राय इति भावः ॥ ११ ॥ नन्वेवमपि सत्त्वादिगुणकृतवैलक्षण्य-
मस्त्येवेत्यत आह । प्रकृतिरिति । गुणसाम्यं प्रकृतिः गुणःसाम्यावस्थमचिद्द्रव्यमेव हि प्रकृतिरित्यर्थः । अतः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः
जगत्स्थित्यादिहेतवः, सत्त्वं रजस्तम इत्येते गुणाः प्रकृतेः नै एव, न आत्मनः । सत्त्वादीनां प्रकृतिगुणत्वकथनेन तेषां तदन्तर्भावाच्च
पञ्चविंशतितत्त्ववादे तैः सहाधिकतत्त्वप्रसङ्ग इति द्योतितम् ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसलिये वादी-प्रतिवादियों में से जिसकी वाणी ने जिस कार्य को जिस कारण में अथवा जिस कारण को जिस कार्य में
अन्तर्भूत करके तत्त्वों की जितनी संख्या स्वीकार की है, वह हम निश्चय ही स्वीकार करते हैं; क्योंकि उनका वह उपपादन
युक्तिसङ्गत ही है ॥ ९ ॥ उद्धवजी ! जिन लोगों ने छब्बीस संख्या स्वीकार की है, वे ऐसा कहते हैं कि जीव अनादि काल से
अविद्या से ग्रस्त हो रहा है । वह स्वयं अपने-आपको नहीं जान सकता । उसे आत्मज्ञान कराने के लिये किसी अन्य सर्वज्ञ की
आवश्यकता है । (इसलिये प्रकृति के कार्य-कारणरूप चौबीस तत्त्व, पञ्चीसवाँ पुरुष और छब्बीसवाँ ईश्वर—इस प्रकार कुल
छब्बीस तत्त्व स्वीकार करने चाहिये) ॥ १० ॥ पञ्चीस तत्त्व मानने वाले कहते हैं कि इस शरीर में जीव और ईश्वर का
अणुमात्र भी अन्तर या भेद नहीं है, इसलिये उनमें भेद की कल्पना व्यर्थ है । रही ज्ञान की बात, सो तो सत्त्वात्मिका प्रकृति का
गुण है ॥ ११ ॥ तीनों गुणों की साम्यावस्था ही प्रकृति है, इसलिये सत्त्व, रज आदि गुण आत्मा के नहीं, प्रकृति के ही हैं ।
इन्हीं के द्वारा जगत् की स्थिति, उत्पत्ति और प्रलय हुआ करते हैं । इसलिये ज्ञान आत्मा का गुण नहीं, प्रकृति का गुण
सिद्ध होता है ॥ १२ ॥

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते । गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नमोऽनिलः । ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः । वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्म्रिकर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५ ॥

शब्दः स्पर्शो रसो गन्धोरूपं चेत्यर्थजातयः । गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमः अज्ञानम् इह उच्यते गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रम् एव ॥ १३ ॥ पुरुषः
प्रकृतिः व्यक्तम् अहङ्कारः नभः अनिलः ज्योतिः आपः क्षितिः इति मे नव तत्त्वानि उक्तानि ॥ १४ ॥ श्रोत्रं त्वक् दर्शनं घ्राणः
जिह्वा इति ज्ञानशक्तयः वाक्पाणिपादपायवङ्म्रिकर्माणि अङ्ग मनः उभयम् ॥ १५ ॥ शब्दः स्पर्शः रसः गन्धः रूपं च इति अर्थ-
जातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुण इति पूर्वोक्तान्वयः । ननु तन्निवर्त्य कर्माज्ञानं च तत्त्वांतरं स्यात् । न । रजःकर्म
रजसो वृत्तिः । अज्ञानं च तमसः अतः कर्माज्ञानयोरजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवांतरभाव इति भावः । तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वांतरता
स्यात् । न । गुणव्यतिकर इति । गुणानां व्यतिकरो यस्मात्स ईश्वर एव कालो नाम । स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव । तस्य
सर्वशक्तिमत्त्वात् । तदेवं ज्ञानादीनां यथायथमंतरभावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्ववृद्धिरेतच्च पक्षांतरेष्वपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ स्वमते तु
गुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदो विवक्षितोऽतो गुणास्त्रीणि तत्त्वान्यपराणि पंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि दर्शयति
पुरुष इति सार्धद्वाभ्याम् । व्यक्तं महत्तत्त्वम् । नभआदीनि पंचतन्मात्राणि । मे मया ॥ १४ ॥ एकादश दर्शयति । श्रोत्रमिति ।
दर्शनं चक्षुः । ज्ञानशक्तयो ज्ञानेन्द्रियाणि पंच । वागादिपायांतानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वार्यङ्गिश्चेति कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पंच ।
उभयात्मकं मनः । उभयैन्द्रियसाधारणमित्यर्थः । अंग हे उद्धव ! एवमेतान्येकादश ॥ १५ ॥ पंच दर्शयति । शब्द इति । शब्दादीनि
विषयतया परिणतानि पंच महाभूतानि । ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं पक्षत्रयेऽपि स्यान्नेत्याह । गतीति । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गो
च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि । तत्रोत्सर्गो पायूपस्थफले । शिल्पं करस्य । अतो न
तत्त्वांतराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो गुणाश्रयत्वमात्मनो न सम्भवति अतः कारणात् । सत्त्वमयं सत्त्वविकारः । पुनराशङ्कते—नन्विति । तन्निवर्त्य ज्ञानपरिहार्यं नेत्याह । इति भाव इति—वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् रजस्तमो द्वारीकृत्य कर्माज्ञाने अपि न प्रकृतितो भिन्ने इति तात्पर्यम् । तथापि कर्माज्ञानयोः प्रकृत्यन्तर्भूतत्वेऽपि । नेत्याह—कालस्य “योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम्” इति श्रीदशमोक्तेरीश्वरचेष्टारूपत्वान्न तेन तत्त्वान्तरता स्यात् । ‘चेष्टाचेष्टावतोर्यो यज्यापारः स तदभिन्नः’ इति न्यायात् । स्वस्माद्भाव-यत्युत्पादयति विश्वमिति स्वभावो महत्तत्त्वम् ‘विश्वमात्मगतं व्यञ्जनं’ इत्युक्तेः । ‘सूते विश्वम्’ इति सूत्रमित्येकार्थता । तस्य महत्तत्त्वस्य । सर्वशक्तिमत्त्वं तु क्रियाशक्तिप्रधानत्वेन सर्वोत्पादकत्वादेवेति ध्येयम् । यथायथं यथोचितम् । पक्षद्वयेऽपि षड्विंशति-पञ्चविंशत्यन्यतरपक्षद्वयेऽपि । उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति—एतच्चेति । एतदन्तर्भावनम् । यच्च ‘सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानम्’

इति । तदपीह प्रपञ्च एवोच्यते भेदेन व्यपदिश्यतेमात्रं न तु वस्तुविचारे सतीति भावः । तत्तत्समुदायस्य प्रकृतेरपि जडत्वात् प्रत्यक्चिदाभाससम्बन्धेनैव ज्ञानत्वव्यपदेशाच्च । स च न परोक्षस्य तज्ज्ञानस्य हेतुः तदा स्फुरत्यपि तस्मिंस्तदनुत्पत्तेः, नेतराश्चापरोक्षस्य, न हि गृहान्तर्गतस्वप्रकाशाभासेन सूर्यः प्रकाश्यते अपि तु स्वप्रकाशतयैवेति । ततः ‘स यदजया त्वजाम्’ इत्याद्युक्तदिशाऽनाद्याविद्या-युक्तत्वेन पिहितज्ञानस्य पुरुषस्य मोक्षार्थमन्वेष्टव्यो ज्ञानदोऽन्य ईश्वर एवावसीयते । एवमेवानुवादियते श्रोत्रापि ‘त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानाम्’ इति पराभिध्यानात् तिरोहितम् । ‘ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ इत्यत्र परैष्येतदङ्गीकृतम्, तदेयं च ज्ञानं संविदारब्धस्वरूप-शक्तेरंशत्वात्तदन्तःपात्येव । गुणत्रयं च त्रैगुण्यस्य प्रकृतेरङ्गत्रयमिति न त्वाधिक्यमपीति भावः । तदेवं षड्विंशतिपक्ष एव सुविचिक्त इति दर्शितम् । एवं षड्विंशतिपक्षं स्थापयित्वा तत्र च प्रकृतेर्गुणा इत्युक्त्वा गुणत्रयस्याधिक्यं बाधमानो ‘नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम’ इति तत्प्रश्नानुवादेन गणशः स्वमतं गणयति—गणेति त्रयेण । तत्र स्वमताधिक्यसङ्ख्याहेतुनि त्रीणि तत्त्वानि प्रथमतो दर्शयति अर्द्धेन । गुणेति—गुणानां व्यतिकरः क्षोभो यस्मात् एवंभूतः कालः कालाख्यस्वचेष्टात्मक ईश्वरस्तावदेकस्वभाव-स्तत्तद्वैशिष्ट्यप्राप्तिहेतुः कर्मवासना द्वितीयं वक्ष्यते च साङ्ख्यिकथने—‘मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत्’ इति सूत्रं क्रियाशक्त्यात्मकं मुख्यप्राणाख्यं तृतीयं महान् सूत्रेण संयुत इति । विश्वनाथोऽपि—ननु तदपि कालस्वभावव्यतिरिच्येते तौ कुत्रान्तर्भावौ तत्राह—गुणानां व्यतिकरो यस्मात्स ईश्वर एव कालो नाम, स्वभावो नाम कर्मपरिणामः । स च सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात्तौ तयोरन्तर्भाव्याविति सर्वमतेष्वपि ज्ञानादितत्त्ववृद्धिपरिहार उक्तः ॥ १३ ॥ स्वमतमाह भगवान्—स्वमते स्त्विति । अतो भेदविवक्षातः । पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि षड्विंशतिपञ्चविंशतिपक्षोक्तानि, व्यच्यते विश्वमस्मादिति व्युत्पत्तेः । तन्मात्राणि तेषां नभआदीनां मात्राणि स्वल्परूपाणि शब्दादीनि तत्तन्नामकश्रोत्रादिविषयभिन्नानि । ‘यात्रा क्लोबे भवेत्सूत्रे’ इति धरणिः । म इति तृतीयार्थे षष्ठी । अथ नवैकादश पञ्च क्रमेण गणयति—पुरुष इति सार्द्धद्वयेन । पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वं ज्ञानशक्त्यात्मकम् । नभ आदीनि महाभूतानि । मे मया ॥ १४ ॥ इत्येतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । उभयात्मकं सङ्कलनविकल्पात्मकम् । एतानि श्रोत्रादीनि । उभयात्मकं ज्ञानकर्मात्मकम् ॥ १५ ॥ पुनस्तत्त्वाधिक्यं शङ्कते—नन्विति । पक्षत्रये पूर्वोक्ते । उत्सर्गौ मलो-त्सर्गवोर्योत्सर्गौ । इत्यर्थ इति—तत्त्वान्तरत्वस्वीकारे कर्मेन्द्रियाणां निर्विषयत्वं स्यादिति भावः । शब्दादयो विषया भूतसूक्ष्माणि इतीश्वरादयोऽष्टाविंशतिरुक्ताः । तत्र गत्यादीनामाधिक्यं निरस्यति । फलानि कार्याणि ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सत्त्वमिति । अतः सत्त्वं सत्त्ववृत्तिरूपं ज्ञानं प्रकृतावन्तर्भूतमित्यनुषङ्गः । रजसो वृत्तिरेव कर्म । तमोऽज्ञानमिति तमसो वृत्तिरेवाज्ञानमित्यर्थः । अतः कर्माज्ञानयोरपि रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवान्तर्भाव इत्याशयः । तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वान्तरता स्यात्तत्राह । गुणानां व्यतिकरः साम्यावस्थात्यागेन मुख्यगुणभावो यस्मात्स ईश्वर एव कालो न ततः पृथगित्यर्थः । स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् । एवं च ज्ञानादीनां यथायथमेष्वेवान्तर्भावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्ववृद्धिः । एतच्च पक्षान्तरेष्वपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ अत्र स्वमतवर्णने भगवता नवैकादश पञ्च त्रीनित्युक्तम् । तत्र त्रीन् इति पदस्य सत्त्वं रजस्तम इति व्याख्या । मतान्तरे कालः सूत्रं पुरुष इति स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः । अतस्त्रयो गुणास्त्रीणि तत्त्वानि अपराणि पञ्चविंशतिः तत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि अवशिष्टानि नवैकादशादितत्त्वान्याह—पुरुष इति । पुरुषपदेन जीवेश्वरैक्यं विवक्षितम् । प्रकृतिः व्यक्तं महत्तत्त्वं नभ आदीनि पञ्च तन्मात्राणि महाभूतानि वा इत्येवं नव तत्त्वानि मे मयोक्तानि ॥ १४ ॥ श्रोत्रमिति । दर्शनं चक्षुः इत्येवं श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि तथा अङ्ग हे उद्भव ! वागादि पाठवन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वारि अङ्गिश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि उभयं उभयनायकं मनश्चेत्येकादश ॥ १५ ॥ शब्द इति । शब्दस्पर्शौ रसो गन्धो रूपं च इत्येते पञ्चार्थजातयः श्रोत्रादीन्द्रियाणां विषया इत्यर्थः । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गौ मलमूत्रत्यागौ च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि न तु तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अतः गुणानां प्रकृतिधर्मत्वात् तन्निवर्त्य ज्ञाननिरास्य अतः कर्मज्ञानयोरजस्तमोवृत्तित्वात् सूत्रं क्रियाशक्त्यात्मकमुख्य-
महत्तत्त्वस्य यथायथं पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षद्वये पञ्चविंशतिषड्विंशतिषष्टद्वये एतच्च ज्ञानादीनामन्तर्भावमन् ॥ १३ ॥ महत्तत्त्वं
ज्ञानशक्त्यात्मकम् ॥ १४ ॥ उभयात्मकं ज्ञानकर्मोत्तमम् ॥ १५ ॥ अर्थजातयो विषयप्रभेदाः फलानि कार्याणि ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

प्रकृतिगुणसत्त्वादेरन्यन्तर्भावं वक्ष्यन् प्रथमं साकल्येन तत्त्वान्याह । गुणव्यत्ययज इति । गुणव्यत्ययजनकः सर्व-
पदार्थानां कालसम्बन्धस्य नियतत्वात् स्थितिहेतुत्वात् कालस्य स्वभावसूत्रशब्दवाच्यत्वम् ॥ १३ ॥ पुरुषो जीवः व्यक्तं महान् ॥ १४ ॥
ज्ञानशक्तयः ज्ञानजननशक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणीत्यर्थः । कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ कर्मायतनसिद्धयः कर्मायतनफलानि न
तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

के पुनः सत्त्वादिगुणा इत्यतस्तान्कार्यमुखेन लक्षयति सत्त्वमिति ज्ञानजनकत्वं सत्त्वमित्यर्थः । एवं रज कर्मतमोऽज्ञान-
मित्यवगन्तव्यम् अज्ञानमिच्छेद् ज्ञानं चात्र यथावस्थिततत्त्वस्तु ज्ञानं तद्विपरीतमज्ञानम् अथ न्यूनसंख्यावादे तत्त्वानां परस्परान्त-
भाव वदन्साकल्येन तत्त्वान्याह । गुणव्यतिकर इति । गुणव्यत्ययजनकः कालः स एव स्वभावः सूत्रमिति चोच्यते सर्वपदार्थानां
कालसम्बन्धस्य नियतत्वात्स्थितिहेतुत्वाच्च कालस्य स्वभावसूत्रशब्दवाच्यत्वं सप्तविंशमथापरे इति श्रुत्यनुरोधात्कालेन
सह सप्तविंशतितत्त्वानीति भावः ॥ १३ ॥ पुरुषो जीवः तस्य स्वस्माद्भेदः पूर्वमेव प्रतिपादित इति स्वस्यापि तत्त्वान्तरत्व-
मुक्तप्रायमेव प्रकृतिगुणसाम्यावस्थमचिद्द्रव्यं व्यक्तं महान् पुरुषादीनि नव तत्त्वानि मे मयोक्तानीति साकल्येन
तत्त्वप्रसंख्यानप्रसङ्गाभवतत्त्वप्रसंख्यानपक्ष उक्तः अस्मिन् पक्षे पुरुष इति जात्यभिग्रायमेकवचनं पुरुषादिशब्दैर्जीवादि-
शरीरकः परमात्मा च विवक्षितः आकृत्यधिकरणन्यायेन सर्वबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वात् अहङ्कारे तत्कार्याणा-
मिन्द्रियाणामन्तर्भावः आकाशादिषु शब्दादीनाम् एवं तत्त्वानां नवत्वमवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ श्रोत्रमिति । दृश्यते अनेनेति दर्शनं
चक्षुः श्रोत्रादयः पञ्च ज्ञानशक्तयः ज्ञानशक्तानि ज्ञानकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणीति यावत् वागादिपायवन्तानि द्वन्द्वैक्यनोक्तानि
चत्वार्येन्द्रियैश्चेति पञ्च कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रियानुग्राहकं मनः अङ्ग हे उद्धव ! ॥ १५ ॥ शब्दादयः पञ्चार्थजातयः
श्रोत्रादीनां विषयजातयः शब्दादीनामवन्तरभेदेन बहुविधत्वात्सर्वेषां संप्रहाय जातिपदं प्रयुक्तं क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः दर्शनस्य
रूपं विषयः घ्राणस्य गन्धः जिह्वाया रस इति विभागः गत्यादीनि कर्मायतनसिद्धयः कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः कार्यभूतानि
तत्रोत्सर्गशब्देन मूत्ररेतसोरुत्सर्गः पुरीषस्य च विवक्षितः तत्राद्य उपस्थस्य द्वितीयस्तु पायोः सिद्धिरिति विभागः । अत्रापि न क्रमो
विवक्षितः तेन गातरुद्धः सिद्धिः उक्तिर्वाचः पाणेः शिल्पमुत्सर्गः पायूपस्थयोरिति विभागः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमायातमनेन प्रकृत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । इह सृष्टिकाले सत्त्वं ज्ञानं सत्त्वगुणजन्यं रजोगुणजन्यं कर्म तमोगुण-
जन्यमज्ञानमित्युच्यते । प्रलयकालात्सृष्टिकालेऽयं विशेष इति बाह्यज्ञानं प्राकृतमितिसिद्धं यद्वा प्रलये तु सृष्ट्यापि प्रकृतेर्गुणाः आत्मनः
परमात्मनो न विशेषापादकाः किन्तु जीवस्यैव किमत्राह । सत्त्वमिति । सत्त्वादयो जीवस्य बाह्यज्ञानादिविशेषजनका इति—

अन्तस्थः पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनाम् । बहिःस्थ ईश्वरो नाम ज्ञानादिफलदो हरिः ॥

इति वाक्यात्—

पुरुषाख्यो हृद्गतस्तु विष्णुर्जीवविबोधकः । फलदाता तु बाह्येन य ईशेन सिदां वदेत् ॥

तथैवान्यस्वरूपेषु विष्णोर्यो भेददर्शकः । ये च जीवश्चोभेद पश्यन्तेऽनर्थभोगिनः ॥

इति वाक्यात् पुरुषेश्वरावुक्तार्थाविति सिद्धमिदानीम् ऋषिभिरुक्ततत्त्वानां संख्याभेदं वक्ष्यन् तत्त्वकारणस्वरूपं तावदाह !
गुणव्यतिकर इति । सत्त्वादिगुणानां महदाद्यात्मना व्यतिकरो स्वभाव इति । स्वतन्त्रो भावः स्वभावः स्वरूपभूतो भावो भूतिरैश्वर्य-
यस्य स तथा इति वा स्वाधीनो भावः सत्ता यस्य स तथेति वा स्वनियतो भावो जन्मादिलीला यस्य स तथेति वा वायुना वै-
गौतम ! सूत्रेणेत्यादेर्बायोरेव सर्जनादिप्रतीतेः कथमयमेवसर्वकर्तेति तत्राह । सूत्रमिति । सूत्रं सर्वाधारः 'अक्षरमम्बरन्तर्धृतेः' इति

सूत्रादेतल्लिङ्गं भगवदेकनिष्ठमित्येव शब्देनावधारयति चशब्देन यो देवानामिति श्रुतेर्वायुशब्दः सावकाश इति दर्शयति ॥ १३ ॥
नवैकादश पञ्च त्रीनित्यत्र नव तत्त्वानि वक्ति । पुरुष इत्यादिना पुरुषो द्विरण्यगर्भः प्रकृतिर्गायत्री व्यक्तो रुद्रः अहङ्कारः स्कन्दः—

यदा पुरुषश्चन्द्रेण विरिञ्चस्यैव वाच्यता । परस्य पृथगुक्त्यैव व्यक्तस्तत्र तु शङ्करः ॥
तदाहङ्कारश्चन्द्रेण स्कन्दस्यैव वचो भवेत् ।

इति वाक्यादयं नियमः प्रामाणिक इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एकादशतत्त्वान्याह । श्रोत्रमित्यादिना । ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि उभयं सङ्कल्यविकल्पात्मकं मनः ॥ १५ ॥ एषां विषयानाह । शब्देति । अर्थज्ञातयः विषयसामान्यानि अनेन पञ्च तत्त्वान्युक्तानि कर्मायतनसिद्धयः कर्मेन्द्रियविषयाः पायूपस्थयोर्विषयाबुत्सर्गशब्देनोक्तौ द्विविधत्वात्पञ्चकद्वयं पञ्चेत्यनेन द्विरावृत्तिर्माहा पञ्चपञ्चेति । तथा च शब्दादिशिल्लान्तानि दश तत्त्वानि ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यच्च सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमः अज्ञानमिति तदपीह प्रपञ्च एवोच्यते भेदेन व्यपदिश्यते मात्रं नतु वस्तुविचारे संतीति भावः । तत्समुदायस्य प्रकृतेरपि जडत्वात् प्रत्यक्चिदाभाससम्बन्धेनैव ज्ञानत्वव्यपदेशाच्च सच न परोक्षस्य तज्ज्ञानस्य हेतुः तदा स्फुरत्यपि तस्मिन्स्तदनुत्पत्तेः नेतरां चापरोक्षस्य नहि गृहान्तर्गतस्वप्रकाशाभासेन सूर्यः प्रकाश्यते अपि तु स्वप्रकाशतयैवेति ततः स यदजवा त्वजामित्याद्युक्तदिशा अनाद्यविद्यायुक्तत्वेन पिहितज्ञानस्य पुरुषस्य मोक्षार्थमन्वेष्टव्यो ज्ञानदोऽन्य ईश्वर एवावसीयते एवमेवानुवदिष्यते श्रोत्रापि त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानामिति 'पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' इत्यत्र परैरप्येत-
दङ्गीकृतं तदेयं च ज्ञानं सम्बिदाख्यस्वरूपशक्तेरंशत्वात्तदन्तःपात्येवेति गुणत्रयं च त्रैगुण्यस्य प्रकृतेरङ्गत्रयमिति नत्वाधिक्यमपीति भावः । तदेवं षड्विंशतिपक्ष एव तु विविक्त इति दर्शितम् एवं षड्विंशतिपक्षं स्थापयित्वा तत्र च प्रकृतेर्गुणा इत्युक्ता गुणत्रयस्या-
धिक्यं बाधमानो नवैकादश पञ्च त्रीण्यात् त्वमिति शुश्रुम तत्प्रदानानुवादेन वणशःस्वमतं गणयति । गुणेति त्रयेण । तत्र स्वमता-
धिकसंख्याहेतून् त्रीणि तत्त्वानि प्रथमतो दर्शयत्यर्द्धेन । गुणेति गुणानां व्यतिकरः क्षोभो यस्मात् एवम्भूतः कालः कालाख्य-
स्वचेष्टात्मक ईश्वरस्तावदेकस्वभावस्तत्तद्वैशिष्ट्यप्राप्तिहेतुः कर्मवासना द्वितीयं वक्ष्यते च संख्यकथेन मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगदिति सूत्रं क्रियाशक्त्यात्मकमुख्यप्राणाख्यं तृतीयं वक्ष्यते च महान् सूत्रेण संयुत इति ॥ १३ ॥ अथ नवैकादश-
प्रपञ्चक्रमेण गणयति । पुरुष इति सार्द्धद्वयेन पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वं ज्ञानशक्त्यात्मकं नभआदीनि महाभूतानि ॥ १४-१५ ॥
शब्दादयो विषयाः भूतसूक्ष्माणीत्यर्थः । इतीश्वरादयोऽष्टाविंशतिरुक्ताः तत्र गत्यादीनामाधिक्यं निरस्यति । गतीति । एतच्चोप-
लक्षणमन्यनिरसनार्थमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु तदपि कालस्वभाववतिरिच्येते तौ कुत्रान्तर्भावौ तत्राह गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स ईश्वर एव कालो नाम
स्वभावो नाम कर्मपरिणामः सच सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वं शक्तिमत्त्वात् तौ तयोरन्तर्भाव्याविति सर्वमतेष्वपि ज्ञानादितत्त्ववृद्धि-
परिहार उक्तः ॥ १३ ॥ प्रथमं पञ्चविंशतितत्त्वमत्रमाह । पुरुष इति सार्द्धद्वयाभ्याम्—व्यक्तं महत्तत्त्वं मे मया ॥ १४ ॥ दर्शनं चक्षुः
ज्ञानशक्तयो ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च च वागादिपाच्यन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वारि अङ्गुलिश्चेति कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च उभयमु-
भयात्मकं मन इत्येकादश ॥ १५ ॥ अर्थज्ञातयः ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः पञ्चेति पञ्चविंशतितत्त्वपक्षः ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं
पक्षद्वयेऽपि स्यात्तत्राह । गतिश्च उक्तिश्च सूत्रपुरीषोत्सर्गौ च प्रियाख्यः शुक्रोत्सर्गश्च शिल्पं चेति पञ्च कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां
सिद्धयः फलानि नतु तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

जीवे सत्त्वादिप्रतीतिस्तु तत्संसर्गजेल्याहार्धेन सत्त्वं ज्ञानं ज्ञानोदयनिमित्तत्वात्तस्मिन्नपि ज्ञानत्वोपचारः रजः कर्म
कर्मेनिमित्तत्वात् ततोऽज्ञानमज्ञाननिमित्तत्वात् अस्मिन्पक्षे अप्राकृतकालादीनां यथायथमन्तर्भावः अथ पञ्चतत्त्वपक्षमाहाद्धेन ।
गुण इति । पूर्वोक्तं तत्त्वत्रयं प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः क्षोभो यस्मात्स कालः प्रकृतेः रूपान्तरप्राप्तिः स्वभावः प्रकृतिमहत्तत्त्वयोरन्तराले
सूत्रमेव एवं कालस्वभावयोः पृथक्ग्रहणेन पञ्चतत्त्वानि भवन्ति ॥ १३ ॥ विंशतितत्त्वपक्षमाह । पुरुष इति द्वाभ्याम् । पुरुषः
परमात्मा जीवस्य तदंशत्वात्तत्रैवान्तर्भावः व्यक्तं महत्तत्त्वम् मे मया ॥ १४ ॥ दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यु-
पस्थपाच्यत्यत्र द्वन्द्वैक्यम् कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि अङ्ग हे उद्वह ! उभयमुभयेन्द्रियानुप्राहकं मनः अत्र तन्मात्राणि स्वकार्येषु
नभआदिष्वन्तर्भावितानि एवं विंशतितत्त्वानि तन्मात्राणां पृथक् सङ्कलनेन पञ्चविंशतितत्त्वपक्षः पुरुषो जीवेश्वरभेदाद्विविध

इति षड्विंशतिपक्षश्च ज्ञेयः ॥ १५ ॥ त्रिष्वपि पक्षेष्विन्द्रियाथैस्तत्त्वाधिक्यशङ्कां वारयति । स्पर्शोऽर्थजातयः ज्ञानेन्द्रियार्थाः गतिश्चोक्तिश्चोत्सर्गौ च शिल्पश्च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां फलानि एते उभयेन्द्रियार्थाः पृथक् तत्त्वानि नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतः सत्त्वं सत्त्ववृत्तिरूपं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणत्वात्तदन्तर्भूतम् । ननु तर्हि तन्निर्वर्त्य कर्म चाज्ञानं च तत्त्वान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह—रजःकर्मैति । रजसो वृत्तिरेव कर्म । तमोऽज्ञानमिति, तमसो वृत्तिरेवाज्ञानमित्यर्थः । अतः कर्माज्ञानयो रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवान्तर्भाव इत्याशयः । तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वान्तरता स्यात् इत्याशङ्क्याह—गुणेति । गुणानां व्यतिकरः साम्यावस्थात्यागेन मुख्यगुणभावः यस्मात्स ईश्वर एव कालो न ततः पृथगित्यर्थः । स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् एवं च ज्ञानादीनां यथायथमेवेवान्तर्भावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्ववृद्धिः । एतच्च पक्षान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात् प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः । अतस्त्रयोगुणास्त्रिणि तत्त्वानि ॥ १३ ॥ अवशिष्टानि नवैकादश पञ्चेति पूर्वोक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वान्याह—तत्र प्रथमं नव दर्शयति—पुरुष इति । पुरुषपदेन जीवेश्वरैक्यं विवक्षितं व्यक्तं महत्तत्त्वं नभआदीनि पञ्चमहाभूतानि । इत्येवं नवतत्त्वानि मे मयोक्तानि ॥ १४ ॥ एकादश दर्शयति—श्रोत्रमिति । दर्शनं चक्षुः । इत्येवं श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानशक्तयः । ज्ञानेन्द्रियाणि । तथा हे अङ्ग हे उद्धव वागादिपाठ्यन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वारि अङ्गिघ्नश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयं उभयनायकं मनश्चेत्येकादश ॥ १५ ॥ पञ्च दर्शयति—शब्द इति । इत्येते शब्दादयः पञ्चार्थजातयः, श्रोत्रादीन्द्रियाणां विषया इत्यर्थः । ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं स्यादित्याशङ्क्याह—गतीति । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गौ मलमूत्रत्यागौ च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि, न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

के पुनः सत्त्वादयो गुणो इत्यतस्तान् कार्यमुखेन लक्षयति । सत्त्वमिति । सत्त्वं ज्ञानं ज्ञानजनकत्वं सत्त्वत्वमित्यर्थः । रजः कर्म, कर्मजनकत्वं रजस्त्वमित्यर्थः । तमः अज्ञानं, अज्ञानजनकत्वं तमस्त्वमित्यर्थः । इह प्रकरणे उच्यते । ज्ञानं चात्र यथावस्थिततत्त्वस्तुवेदनं तद्विपरीतमज्ञानम् । अथ न्यूनसंख्यावादे तत्त्वानां परस्परान्तर्भावो वदन् साकल्येन तत्त्वान्याह । गुणव्यतिकर इति । गुणव्यत्ययजनकः काल, सः एव स्वभावः सूत्रं एव च सूत्रमिति च उच्यते । सर्वोपदार्थानां कालसंबन्धस्य नियतत्वात् स्थितिहेतुत्वाच्च कालस्य स्वभावसूत्रशब्दाच्च्यत्वं 'सप्तविंशमथापरे' इति । श्रुत्यनुरोधात् कालेन सह सप्तविंशतितत्त्वानीति भावः ॥ १३ ॥ नवैकादशपञ्चेत्यत्रादौ नवसंख्यायाः प्रथमोपादानादादौ नव तान्याह । पुरुष इति । पुरुषो जीवः तस्य स्वस्माद्देवः पूर्वमेव प्रतिपादित इति स्वस्यापि तत्त्वान्तरत्वमुक्तप्रायमेव, प्रकृतिः गुणसाम्यावस्थमचिद्द्रव्यं, व्यक्तं महान्, अहंकारः, नभः अनिलः, ज्योति आपः, क्षितिः, इति पुरुषादीनि नव तत्त्वानि मे मया उक्तानि । अस्मिन् पक्षे पुरुष इति जात्यभिप्रायमेकवचनं, पुरुषादिशब्दैर्जीवादिशरीरकः परमात्मा च विवक्षितः आकृत्यधिकरणन्यायेन सर्वबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वात् प्रकृतौ गुणत्रयान्तर्भावः, अहंकारे तत्कार्याणामेकादशेन्द्रियाणामन्तर्भावः, आकाशादिषु शब्दादीनां, एवं तत्त्वानां, नवत्वमवगन्तव्यम् । तत्रायं विवेकः । गुणत्रयसहिता प्रकृतिरिति चत्वारि, अहं पञ्चमः, तदन्तर्भूतान्येकादशेन्द्रियाणीति षोडश, तदन्तर्गताः पञ्चतन्मात्राः इत्येकविंशति, पञ्च नवआदयस्तत्रेति षड्विंशतिः, पुरुषेश्वरौ द्वावित्यष्टाविंशति ॥ १४ ॥ नवतत्त्वपक्षे येषामहंकारेऽन्तर्भावो कृता नवतत्त्वपक्ष उक्तस्तान्येकादशेन्द्रियाणि प्रदर्शयति । श्रोत्रमिति । श्रूयते येन तत् श्रोत्रं, त्वच्यते कण्ठनुभूयते यथेति त्वक् दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, घ्राणः, जिह्वा इत्येताः ज्ञानशक्तयः । ज्ञाने कारणानि ज्ञानेन्द्रियाणीति यावत् । वाक् च पाणी च उपस्थश्च पायुश्च तत्समाहारः अङ्गिघ्नः, इति कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि । अङ्गोद्धव, उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रियानुप्राहकं मनः एवं मनःसहितानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि विज्ञेयानि ॥ १५ ॥ श्रोत्रादीनां विषयानाह । शब्द इति । शब्दः, स्पर्शः, रसः, गन्धः, रूपं च इत्येताः अर्थजातयः श्रोत्रादीनां विषयजातयः । शब्दादीनामवान्तरभेदेन बहुविधत्वात् सर्वेषां संप्रहाय जातिपदं प्रयुक्तम् । अत्र क्रमस्त्वविवक्षितः । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गश्च शिल्पं च तानि कर्मायतनसिद्धयः कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः कर्मभूतानि, तत्रोत्सर्गशब्देन मूत्ररेतसोरुत्सर्गः पुरीषस्य चोत्सर्गः विवक्षितः । तेन गतिरङ्ग्रेः सिद्धिरूपा, उक्तिर्वाचः पाणेः शिल्पं, उत्सर्गः पायूपस्थयारिति निभागः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

इस प्रसङ्ग में सत्त्वगुण ही ज्ञान है, रजोगुण ही कर्म है और तमोगुण ही अज्ञान कहा गया है । और गुणों में जो भवत्पन्न करने वाला ईश्वर ही काल है और सूत्र अर्थात् महत्तत्त्व ही स्वभाव है । (इसलिये पञ्चीस और छब्बीस तत्त्वों की — दोनों ही संख्या युक्तिसंगत है) ॥ १३ ॥ उद्धवजी ! (यदि तीनों गुणों को प्रकृति से अलग मान लिया जाय, जैसा कि उनकी

उत्पत्ति और प्रलय को देखते हुए मानना चाहिये, तो तत्त्वों की संख्या स्वयं ही अट्ठाईस हो जाती है। उन तीनों के अतिरिक्त पञ्चीस ये हैं—) पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार, आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी—ये नौ तत्त्व मैं पहले ही गिना चुका हूँ ॥ १४ ॥ श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, नासिका और रसना—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ; वाक्, पाणि, पाद, पायु और उपस्थ—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ तथा मन जो कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेन्द्रिय दोनों ही हैं। इस प्रकार कुल ग्यारह इन्द्रियाँ तथा शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये ज्ञानेन्द्रियों के पाँच विषय। इस प्रकार तीन, नौ, ग्यारह और पाँच—सब मिलाकर अट्ठाईस तत्त्व होते हैं। कर्मेन्द्रियों के द्वारा होने वाले पाँच कर्म—चलना, बोलना, मल त्यागना, पेशाब करना और काम करना—इनके द्वारा तत्त्वों की संख्या नहीं बढ़ती। इन्हें कर्मेन्द्रियस्वरूप ही मानना चाहिये ॥ १५-१६ ॥

सर्गादौ प्रकृतिर्घस्य कार्यकारणरूपिणी । सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया । लब्धवीर्याः सृजन्त्यण्डं संहताः प्रकृतेर्बलात् ॥ १८ ॥

सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पञ्च खादयः । ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥

षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् । तैर्युक्त आत्मसम्भूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥ २० ॥

चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः । जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च । पञ्च पञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥

तद्वत् षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते । भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥

एकादशत्वं आत्मासौ महाभूतेन्द्रियाणि च । अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कार्यकारणरूपिणी प्रकृतिः अस्य सर्गादौ सत्त्वादिभिः गुणैः धत्ते अव्यक्तः पुरुषः ईक्षते ॥ १७ ॥ व्यक्तादयः धातवः पुरुषेक्षया विकुर्वाणाः प्रकृतेः बलात् लब्धवीर्याः संहताः अण्डं सृजन्ति ॥ १८ ॥ सप्त एव धातवः इति तत्रार्थाः खादयः पञ्च देहेन्द्रियासवः ज्ञानं (जीवः षष्ठः) ततः उभयाधारः आत्मा (सप्तमः) ॥ १९ ॥ षट् इत्यत्र अपि भूतानि पञ्च परः पुमान् षष्ठः (सः) आत्मसम्भूतैः तैः युक्तः इदं सृष्ट्वा (तत्र) समुपाविशत् ॥ २० ॥ चत्वारि इति तत्र अपि तेजः आपः अन्नम् आत्मनः जातानि तैः जातम् इदम् अवयविनः जन्म खलु ॥ २१ ॥ सप्तदशके संख्याने भूतमात्रेन्द्रियाणि पञ्च पञ्च एकं मनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥ तद्वत् षोडशसंख्याने आत्मा एव मनः उच्यते भूतेन्द्रियाणि पञ्च एव मनः आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥ महाभूतेन्द्रियाणि असौ आत्मा एकादशत्वं अष्टौ प्रकृतयः च एव पुरुषः अथ नव इति ॥ २४ ॥

श्रीधरखामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं मतत्रयेपि तत्त्वसंख्याभेदं निरूप्य यद्विवक्षया गायंतीति यत्पृष्ठं तत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति । सर्गादविति । कार्याणि षोडश विकाराः कारणानि महदादीनि सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यत्वाद्यवस्थां धत्ते उपादानकारणरूपत्वात् । पुरुषस्त्वव्यक्तोऽपरिणामी निमित्तभूतः केवलमोक्षते । अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति ॥ १७ ॥ तत्त्वैरा-लब्धकार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याह । व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेरुत्पन्ना ये धातवस्ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षणेन लब्धवीर्याः संहता अण्डं सृजन्ति । तदा प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं स्वमतमुपसंहृत्य मतांतरेष्वपि सामान्यतो निरूपितां घटनां विशेषतः सतात्पर्यां दर्शयति । सप्तैवेति । ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः । उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोराधार आत्मा चेति सप्त । तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन खादिष्वन्तर्भावः । उत्तरेषामन्तर्भावार्थमाह । ततस्तेभ्यः सप्तभ्यो देहेन्द्रियासवः सर्वकार्याणि जायते ॥ १९ ॥ षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतांतर्भावं जीवस्य च परमात्मांतर्भावमाह । तैर्युक्त इति ॥ २० ॥ अन्नं पृथ्वी आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारि तत्त्वानि । अन्तर्भावार्थमाह । तैरिति । अवयविनः कार्यस्य ॥ २१ ॥ भूतानि च मात्राणि च इंद्रियाणि च पंचपंच एकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥ आत्मैव संकल्पयन्मन उच्यते । त्रयोदशपक्षे भूतानि तन्मात्रैरेकीकृतानि पंचैव ।

इन्द्रियाणि तत्प्रकाशकानि पञ्चैव । मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठातृ । आत्मा च द्विविधः । एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकादशत्वपक्षे पञ्चमहाभूतानि पञ्चेन्द्रियाणि जीवमनसोश्चरत्मातर्भावेनैतान्येवैकादश । नवपक्षे अष्टौ प्रकृतयः पुरुषश्च । विकाराणां तदन्तर्भावः ॥ २४ ॥

श्रीवन्दीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मतत्रये षड्विंशतिपञ्चविंशत्यष्टाविंशतितत्त्वलक्षणे सृज्यत्वाद्यवस्था इति शेषः । यतः केवलमीक्षिताऽतो हेतोः । सर्गोदाविति सर्वेषां विवक्षितमुक्तम् ॥ १७ ॥ तदन्तर्भावं तत्त्वेष्वन्तर्भावम् । इत्यर्थः इति—परमकारणतया प्रकृतिमालम्ब्यैव ब्रह्माण्डसर्जनक्षमा भवन्ति तां विना तेषामनुद्भवादिति भावः । दीपिका—कार्यस्याण्डस्य तदन्तर्भावं तत्त्वान्तर्भावम् । धारयन्त्यण्डमिति धातवस्तत्त्वानि । संहता मिलिताः ॥ १८ ॥ तत्र सप्तपक्षे । खादिषु आकाशादिषु । उत्तरेषामिन्द्रियादीनाम् । धातवः तत्त्वानि । दीपिका—परस्परानुप्रवेशलक्षणां घटनां रचनाम् । आत्मा च परमात्मा । उत्तरेषां देहादिकार्यणाम् ॥ १९ ॥ आत्मनः सम्भूतैः । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुतेराकाशादिपञ्चभूतैः इदं समुपाविशत् “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । आत्मसम्भूतैः स्वस्मात्सञ्जातैः । तैर्महाभूतैः । इदं देहादिकम् । समुपाविशदिति जीवस्याभेदो विवक्षितः । “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतेः ॥ २० ॥ “कार्येण कारणं कारणेन कार्यञ्च निर्दिश्यते” इति न्यायेनान्नेन कार्येण कारणस्य पृथिव्या ग्रहः । तैस्तेज आदिभिः । “सेयं देवतैश्चत इन्नाहमिमास्त्रिो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” इति श्रुतेर्भूतत्रयात्मिकापि सृष्टिः श्रूयते संज्ञामूर्तिवत्प्रस्तु “त्रिवृत्कुर्वन् उपदेशात्” इति न्यायात् । चत्वारितीति सते, आकाश इन्द्रियागोचरत्वात्तत्त्वेष्वमननम्, वायोश्च तेजसः सूक्ष्मावस्थत्वमेवेति त्रयाणामेव ग्रहः । जीवस्य परमात्मन्यन्तर्भावः विस्फुल्लिगानां बह्वाविष ॥ २१ ॥ भूतानि च मात्राणि चेन्द्रियाणि चेति द्वन्द्वः । द्विरावृत्तोऽपि पञ्चशब्दोऽत्र त्रिरावृत्तो बोध्यः । कारणत्वेन महदादयस्तन्मात्रासु कर्मेन्द्रियाणि भूतेषु यथायथमन्तर्भावान्यत्र । आत्मा परमात्मा ॥ २२ ॥ तद्वत् भूतमात्रेन्द्रियाणि च पञ्चपञ्चेत्युक्तवत् । तत्प्रकाशकानि तन्मात्रापदगृहीतशब्दादिविषयप्रकाशकानि ॥ २३ ॥ विकाराणां भूतेन्द्रियमनसाम् । अथ नवेति अष्टौ प्रकृतय इत्यतः प्रायोऽयम् । केचिदेकादशेति पद्यं प्रक्षिप्तमाहुः । अतः कचिन्नास्त्यपीदं पद्यम् ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवं मतत्रये तत्त्वसङ्ख्याभेदं निरूप्य पृथक्भूतानां तात्पर्यमाह—सर्गोदाविति । कार्याणि नभआदिमनःपर्यन्तानि षोडश । कारणानि महदादीनि सप्त । तद्विपिणी सती प्रकृतिः । अस्य विश्वस्य सर्गोदौ गुणैः सृज्यत्वाद्यवस्थां धत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्त्वात् पुरुषस्त्वन्यक्तः अपरिणामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते । अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तत्त्वेरारब्धकार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याह—व्यक्तादय इति । प्रकृतेरुपपन्नान्यक्तादयो महदादयो ये धातवो जगत उपादानभूतास्ते पुरुषस्येक्षया लब्धवोर्योः संहताः परस्परं मिलिताश्च विकुर्वाणाः परिणामान्तरं प्राप्नुवन्तः प्रकृतेर्बलात् तामाश्रित्य तदा पुरसाहाय्येन ब्रह्माण्डं कार्यं सृजन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ सप्तैवेति । सप्तैव धातवः पदार्थाः तत्त्वानि इति पक्षश्चेत्तत्र पक्षे खादयः आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः उभयोर्दृष्टदृश्ययोराधार आत्मा परमेश्वरश्चेति सप्त । अस्मिन् पक्षे प्रकृत्यादीनां कारणत्वेनाकाशादिष्वन्तर्भावः । तेभ्यः सप्तभ्य एव देहेन्द्रियासवः कार्याणि जायन्त इत्यर्थः । तेषां तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १९ ॥ षडिति । षडेव तत्त्वानि इत्यत्रापि पक्षे पञ्च महाभूतानि षष्ठश्च परः पुमानीश्वरः स च पुरुषः आत्मनः सम्भूतैः उत्पन्नैस्तैराकाशादिभिर्गुक्तः इदं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वाऽन्तर्यामितया समुपाविशत् । अस्मिन्नपि पक्षे भौतिकानां भूतान्तर्भावः जीवस्य च परमात्मन्यन्तर्भावो बोध्यः ॥ २० ॥ चत्वारितीति । चत्वायैव तत्त्वानीति तत्रापि पक्षे तेजः आपोऽन्नं पृथ्वीति त्रीणि आत्मनः जातानीत्यात्मा चतुर्थः इति चत्वारि तत्त्वानि प्रकृत्यादीनां तु कारणत्रयेष्वन्तर्भावः । आकाशवाय्वोरेतेष्वेवान्तर्भावोऽनङ्गीकारो वा तैरेव चतुर्भिरवयविना विश्वस्येदं जन्म जातमभूत् ॥ २१ ॥ सङ्ख्यायान इति । सप्तदशके संख्याने गणने आकाशादि पञ्च भूतानि शब्दादीनि पञ्च तन्मात्राणि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि एकेन मनसा सह षोडश आत्मा तु सप्तदश स्मृतः जीवेश्वरयोरभेद एव ॥ २२ ॥ तद्वदिति । तद्वत् षोडशसङ्ख्याने आत्मैव संकल्पयन्मन उच्यते । त्रयोदशपक्षे महाभूतानि तन्मात्रैः सहेकीकृतानि पञ्चैव ज्ञानेन्द्रियाणि च तत्प्रकाशकानि पञ्चैव मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठातृ आत्मा च द्विविधः एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकेति । एकादशत्वपक्षे पञ्च महाभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि जीवमनसोश्चरत्मातर्भावेनैतान्येवैकादश । नवपक्षे पञ्च भूतानि मनोबुद्धयहङ्काराः अष्ट प्रकृतयः पुरुषश्चेति नव विकाराणां तदन्तर्भावः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण हासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्तन्मततात्पर्यं तेषां तेषां तत्त्वसंख्यावादिनां मततात्पर्यं प्रकृतिपुरुषविवेकलक्षणं सर्गोदौ जन्मस्थितिभङ्गे सृज्यत्वाद्यवस्थां सृज्यत्वावस्थान्द्वार्यत्वावस्थां विकाररूपां धत्ते । अतः साक्षित्वात् सर्गमतसाधारणमिदम् ॥ १७ ॥ कार्यस्याण्डस्य । तदन्तर्भावं

तत्त्वान्तर्भावम् । धारयन्त्यण्डमिति धातवस्तत्त्वानि । इदमपि सर्वसाधारणम् । संहताः मिलिताः ॥ १८ ॥ परस्परानुप्रवेशलक्षणं घटनाम् सतात्पर्यां साभिप्रायां तत्र सप्ततत्त्वपक्षे । आत्मा च परमात्मा तत्र सप्तसु मध्ये । उत्तरेषां देहादिकार्याणाम् ॥ १९ ॥ आत्मसम्भूतैः स्वस्मात् संजातैः । तैः पञ्चमहाभूतैः इदम् देहादिकं समुपाविशदिति जीवस्याभेदो विवक्षितः । 'अनेन जीवेनात्मन्यनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतेः ॥ २० ॥ तत्रापि चतुस्तत्त्वमतेऽपि । आत्मना परमात्मना सह चत्वारो जीवस्य परमात्मनान्तर्भावः विस्फुलिङ्गानां वद्भाविब । तैश्चतुर्भिस्तत्त्वैः कार्यस्य देहेन्द्रियादेः जन्म भवतीत्येवमिदं विश्वं जातमित्यन्वयः । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तिः । अत्राकाशस्येन्द्रियागोचरत्वात्तत्त्वत्वेनामननम् । वायोस्तु तेजसः सूक्ष्मावस्थत्वमेवेति त्रयाणामेव परिग्रहः ॥ २१ ॥ आत्मा परमात्मा । सप्तदशेति जीवान्तर्भावो विवक्षितः ॥ २२ ॥ द्विविधः जीवेधरभेदेन । आत्मान्तर्भावेन परमात्मन्यन्तर्भावस्वीकारेण । एतानि भूतेन्द्रियादीन्येवैकादशेति । व्याख्यानमेव दृष्ट्वा केचित् एकादशत्वं इति पक्षं क्षेपकमाचक्षते । अत एव कचिन्नारत्यपीदं पक्षं सत्त्वे च व्याख्यातमेव । विकाराणां कार्याणाम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

कर्मेन्द्रियाकारेण भूतानि धत्ते पुरुषः परमपुरुषः ॥ १७ ॥ व्यक्तादयः महदादयः एवं सप्तविंशमथापर इति श्रुत्यनुरोधात् कालेन सह सप्तविंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ १८ ॥ अथ संख्यातारतम्यविवक्षां कथयति । सप्तैवेति । ज्ञानं ज्ञानस्वरूपो जीवः आत्मा परमात्मा उभयाधारः चिदचिदाधारः ततो देहेन्द्रियासवः इन्द्रियाणि देहान्तर्भूतानि देहश्च धातुभ्यः अतो देहान्मभकदेहविवक्षायां सप्तत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्रान्तर्भाव एव विवक्षितः नापलाप इत्याह । नैकमिति ॥ १९ ॥ षडिति शरीरत्वेन परशरीरत्वात्परमात्मन्यन्तर्भावो विवक्षितः ॥ २० ॥ अन्नं पृथिवी अवयविन इति भावः ॥ २१-२३ ॥ एकादशत्वे एकादशसंख्यायामात्मैव मनः इति आत्मन्यन्तःकरणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एभ्य एव तत्त्वेभ्यो ब्रह्माण्डतदन्तर्गतव्यष्टिप्रपञ्चोत्पत्तिरित्याह । सर्गादाविति द्वाभ्याम् । अस्य व्यष्टिप्रपञ्चस्य सर्गादौ सृष्टेः प्राकार्याणि नभआदीनि मनःपर्यन्तानि षोडशकारणानि कालप्रकृतिव्यक्ताहङ्कारास्तदुभयरूपिणी प्रकृतिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्युक्ता धत्ते विधत्ते व्यष्टिप्रपञ्चं विधत्ते इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । पुरुष इत्यादिना । अन्यक्तः व्यक्तैरिन्द्रियैर्नव्यव्यत इत्यव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरागोचरः केवलवेदान्तैकसमधिगम्यः सार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिगुणाभ्यः परमपुरुषः ईक्षते बहु स्यां प्रजायेयेत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं विधात्तदीक्षणाज्जाता व्यक्तादयो धातवस्तत्त्वानि तस्य पुरुषस्यैक्षया लब्धवीर्याः लब्धं सृष्टिसामर्थ्यं यैस्तेऽत एव संहताः विकुर्वीमाः प्रकृतेः स्वकारणभूतायाः बलादण्डं ब्रह्माण्डं सृजन्ति पुरुषैक्षया लब्धवीर्याः संहताः सृजन्तीत्यनेन नानावीर्याः पृथग्भूतास्तस्ते संहतिं विना । नाशकनुबन्धजः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः समेत्यान्योऽन्यसंयोगमित्यादिवचनार्थः स्मारितः ॥ १८ ॥ अथ तत्त्वसंख्यातारतम्यादिपक्षान् दर्शयति । सप्तैवेति । धातवस्तत्त्वानि सप्तैवेति प्रतिज्ञा तथेत्यादिना । तदुपपादनं तथाहीत्यर्थः । खादय आकाशादयः पञ्च ज्ञानं ज्ञानस्वरूपो जीव उभयाधारः खादीनां ज्ञानस्य चाधारोऽन्तः प्रविश्य धारक आत्मा परमात्मा चेति सप्तैव तत्त्वानीत्यर्थः । ततस्तेभ्य एव सप्तभ्यस्तत्त्वेभ्यो देहेन्द्रियासवो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियाणि देहान्तर्भूतानि तथा प्राणा अपि देहस्य स्वकारणभूतधातुष्वन्तर्भावः धातुभ्यः प्रकृत्यादीनां कारणानां कार्येषु खादिष्वेवान्तर्भावः अतः सप्ततत्त्वोक्तिरिति भावः । अत्रान्तर्भाव एव विवक्षितो नापलाप इत्याह । नैकमिति । अन्यतमं देहेन्द्रियादीनामन्यतममपि तत्त्वं खादीनां मध्ये एकमपि विहाय नोपलभ्यते ॥ १९ ॥ षडित्यत्रापीति । षडेव तत्त्वानीति पक्षेऽपि भूतानि खादीनि पञ्च परः पुमान् परमपुरुषः षष्ठः जीवस्य शरीरत्वात्परमात्मन्यन्तर्भावो विवक्षितः । देहेन्द्रियादीनां सप्त तत्त्वपक्ष इव खादिष्वन्तर्भाव इति भावः । स च परमपुरुषः आत्मनः सकाशात् सम्भूतैस्तेभूतैर्युक्तः योगोऽत्र शरीरात्मभावसम्बन्धरूपः इदं व्यष्टिं जगत्सृष्ट्वा उपाविशतिस्थित्यर्थमन्तरात्मतया प्रविष्टवान् सृष्ट्यर्थानुप्रवेशस्य सृष्टेः पूर्वत्वात्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यत्राप्येवमेवायं ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति । यश्चत्वारितत्त्वानीति पञ्चस्तत्रात्मानः परमात्मनः सकाशात्तेजआदीनि त्रीणि जातानि तवान्नं पृथिवी आत्मना सह चत्वार्येव तत्त्वानीति भावः । अन्तर्भावविवक्षयाह तैरिति ! तेजोऽवयवैः परमात्मसहस्रुतैरिदं जगज्जातं तत्राकाशव्योस्तेजआदिष्वन्तर्भावः इतरेषां तु पूर्ववत् । इदं जातमित्येतदुपपादयति । जन्मेति अवयविनश्चाधुषावयविनःस्थूलकार्यस्येत्यर्थः । सूक्ष्माज्जन्मावश्यम्भावीत्यर्थः । एकादशत्वं इति तत्त्वैकादशत्वपक्षेऽपि असावात्मा परमात्मा महाभूतानि खादीनि पञ्च इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च सम्भूयैकादशेति भावः । अत्रापि पूर्ववदितरेषामन्तर्भावोऽवगन्तव्यः ॥ २१ ॥ संख्यान् इति सप्तदशके संख्याने भूतानि खादीनि सात्राणि शब्दादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च पञ्चेति पञ्चदश मनसा सह षोडश आत्मा परमात्मा तु सप्तदश इतरेषामन्तर्भावस्तु पूर्ववत् ॥ २२ ॥

तद्वत्सप्तदशत्वपक्ष इव षोडशसंख्यानेऽप्यात्मना सह भूतमात्रेन्द्रियाणि षोडशेति समानम् अयन्तु विशेष इत्याह । आत्मैव मन उच्यत इति । आत्मन्यन्तःकरणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः । त्रयोदशतत्त्वपक्षमाह । भूतानि । स्वादीनीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्राणः पञ्चबुद्धिः मनः आत्मा परमात्मा चेति त्रयोदशेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्रीनिति सत्त्वादिगुणास्त्रीणि तत्त्वानि इति वक्तुं सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिमाह । सर्गादाविति । अस्य जगतः सर्गादौ उपादान-कारणात्मकजडप्रकृत्यभिमानिनी चित्प्रकृतिर्हरिवन्निमित्तकारणरूपिणी अन्तर्नियन्तृरूपेण प्रवेशात्कार्यरूपिणी च सत्त्वादिभिः श्रीभूर्भुवोर्गति रूपभेदेन सत्त्वादिगुणाभिमानिनी धत्ते जगदिति शेषः । एवं च पुरुषादितमोगुणान्तानि हरिणा सह चतुर्विंशतत्त्वानीति भागवतमतं परस्परानुप्रवेशादित्युक्त्युक्तिं विवृणोति । पुरुष इत्यादिना कालादिनाम्ना हरिणानुगृहीतः पुरुषनामा हिरण्यगर्भः सृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नी सरस्वतीमीक्षते संक्षोभ्य इति मत्वा व्यक्तादितत्त्वानि सरस्वती निमित्तीकृत्य सृजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अत एव कार्यकारणरूपेण सृष्टा व्यक्तादयो धारणशीलत्वाद्भूतानामानस्तत्त्वविशेषाः पुरुषेक्षया पुरुषस्य हरेः कटाक्षगोचरत्वेन संहताः संहिलष्टाः प्रकृतेर्बलाद्विकृर्वाणाः लब्धवीर्याः कार्यकारणशक्त्यन्विताः अण्डं ब्रह्माण्डं सृजन्तीत्यन्वयः । यद्वा जडप्रकृतिरस्य जगतः सर्गादौ सत्त्वादिगुणैर्जगद्धत्ते पुरुषो विष्णुरव्यक्तं प्रकृतिमीक्षते तन्नियतो धातवोऽण्डं सृजन्तीति कार्यकारणभावादप्योऽन्यानु-प्रवेशो युक्त इति वक्तुं सृष्टिकथनं सूत्र्यसृष्टिस्वरूपत्वादप्योऽन्यानुप्रवेशिनः तिष्ठन्ति तत्त्विका देवा विशेषप्राप्तिकारणादिति वचनात् अतस्तत्त्वानामल्पसंख्यावत्त्वं युक्तम् ॥ १८ ॥ तत्र सत्त्वादीन् गत्यादींश्च विना हरिणा सहितानि षड्विंशतितत्त्वानि महदहङ्कारो ब्रह्मरुद्रावक्कीकृत्य स्कन्दं विना परमात्मना सह पञ्चविंशतिः व्यक्तं विना चतुर्विंशतिरित्येतानि न्यूनसंख्याकतत्त्वानि सिद्धवत्कृत्य सप्तैक इत्यादिन्यूनसंख्यानि कथयति । सप्तैवेति । यत्र यस्मिन् पक्षे सप्तैव धातवस्तदैवं गणनं कर्तव्यं शब्दाद्यर्थाः स्वादयश्चैकीकारं गताः पञ्च षष्ठो ज्ञाननामा ब्रह्मा सप्तम उभयाधारः अभिमन्यमानाभिमानिनामाधारः आत्मा परमात्मा इति सप्तत्वं ततः शब्देन ज्ञानात्मानावनुकृत्येते दशेन्द्रियाण्येकीकृत्यैकं तत्त्वमसवः पञ्च प्राणाः देह इति । देहाभिमानो दिवाकरः ज्ञानात्मा वागिति नव तत्त्वानि ज्ञानशब्दोदितो ब्रह्मा तदाधारो हरिः स्मृत इति सर्वदेहाभिमानो तु देहिनां तु दिवाकर इति च इन्द्रियात्मेन्द्र एवैकः प्राणो नाम प्रजापतिरिति च देहप्राणौ पञ्चेन्द्रियाणि वा ज्ञानात्मभ्यां नवेति वा यद्वा वागादीनां मनोऽधीनत्वेन मनसैकत्वं पञ्च श्रोत्रादीन्द्रियाणि देहप्राणौ परमात्मना सहेति नव ॥ १९ ॥ षडित्यत्रैवं संख्यां महदादिकारणानां कार्यानुप्रवेशेन पञ्चाकाशादिभूतानि परमपुरुषः षष्ठ इति षट् नव सप्त त्रयोदशत्वे केषाञ्चित्कार्याणां कारणानुप्रवेश इति ज्ञेयमात्मनः सम्भूतैस्तैराकाशादिपञ्चभूतैर्युक्तः आत्मा इदं सृष्ट्वा समुपाविशत् ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति । तानि कानीत्यत्राह । तत्रापि पञ्चस्वप्यात्मनो जातानि तेज-आपोऽन्नमिति त्रीणि आत्मैक इति चत्वारि अन्नं पृथिवी अवयविन इदं जन्म तैः तेजआदिभिः जातं व्यक्तं खलु अवयवो देहः ॥ २१ ॥ सप्तदशसंख्याने त्वेवं गणनं पञ्च भूतानि पञ्चमात्राः पञ्च श्रोत्रादीन्द्रियाणि इति पञ्चदश एकेन मनसा सह आत्मा परमात्मा सप्तदश इति सप्तदशकं भूतमात्रेत्यनेनैकादशतत्त्वसंख्यानमपि ज्ञेयं पञ्च भूतानि मात्राश्चैकः परमात्मेति । भूतानि मात्राश्च परस्तत्त्वैकादशकं स्मृतमिति ॥ २२ ॥ षोडशसंख्यानि तत्त्वानि तद्वत् भूतमात्रेन्द्रियाणि पञ्च पञ्चेत्युक्तवत् तर्हि पूर्वस्मात्को विशेष इत्यत उक्तमात्मनेति । आत्मनः सन्निधिस्थत्वान्मनसस्तयोरेकत्वेन—

आत्मनः सन्निधिस्थत्वान्मनसस्तु तदुक्तितः । उक्तो भवेत्परात्मा तु तत्त्वं षोडशकं यदेत्युक्तेः ॥

एवमशब्दो वीप्साद्योक्तः भूतानि पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च मन आत्मा ब्रह्मा परमात्मा चेति त्रयोदश तत्त्वानि—

भूतेन्द्रियाणि च मनो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च । एवं त्रयोदशैवाहुस्तत्त्वानि मुनयो वराः ॥ इति—

आत्मेति परमात्मा च विरिञ्चश्चापि कथ्यते । वायुर्मेनश्च देहश्च स्वयमित्यपि कुत्रचित् ॥ इति ॥ २३-२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्गादाविति द्वयेन सर्वेषां विवक्षितमुक्तम् ॥ १७-२० ॥ चत्वार्येवेति । यन्मतं तत्रापि पक्षे आत्मनः सकाशात्तेजोब्रह्मणि जातानि पुनस्तैश्चतुर्भिरवयविनः कार्यस्य जन्मेतीति इदं जगज्जातमित्यर्थः । अत्राकाश इन्द्रियगोचरत्वात् मत्तः वायुस्तन्मत्तः सूक्ष्मावस्येवेति भावः ॥ २१-२७ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्विवक्षया गायन्तीति यत्पृष्ठं तत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति । सर्गादाविति । कार्याणि षोडश विकाराः कारणानि महदादीनि सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यत्वाद्यवस्थां धत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्त्वव्यक्तः अपरिणामी निमित्तभूतः

केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति ॥ १७ ॥ महत्तत्त्वादिभिरारब्धस्याण्डस्य महत्तत्त्वादिष्वेवान्तर्भावमभि-
प्रेत्याह । व्यक्तादय इति । प्रकृतेर्बलात् तामेवाभित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ सप्तैव धातवः तत्त्वानीति मते जानातीति ज्ञानं जीवः उभयोर्जी-
वस्याधोराधार आश्रय इति सप्त तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन स्वादिष्वन्तर्भावः उत्तरेषामन्तर्भावार्थमाह । ततस्तेभ्यः ॥ १९ ॥
षडिति मतेऽपि भूतानि पञ्चेति तेष्वेवान्येषां तत्त्वानामन्तर्भावः परः पुमान् इति तस्मिन् जीवस्य ॥ २० ॥ अन्नं पृथ्वी आत्मनः
परमात्मनः सकाशात् अवयविनः कार्यस्य जन्म जातमभूत् ॥ २१ ॥ भूतानि च पञ्च मात्राणि च पञ्च इन्द्रियाणि च पञ्च एकेन
मनसा सह आत्मा सप्तदश ॥ २२ ॥ आत्मा जीव एव संकल्पयन्मन उच्येत त्रयोदशे भूतानि तन्मात्रैरेकीकृतानि पञ्चैव
इन्द्रियाणि च पञ्चेति दश एकं मनः जीवः परमात्मेति त्रयोदश ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यद्विवक्षया गायन्तीति यत् पृष्ठं तत्र कारणं तु ध्येयमिति श्रुतेः जगत्कारणे भक्त्युत्पादनार्थेभ्य एव तत्त्वेभ्यो विश्वोत्प-
त्त्यादि जीवानुग्रहार्थं भगवान् करोति बोधोत्पत्तये स्वस्वमतानुसारेण तत्त्वानि प्रतिपादयन्तीत्याशयेनोत्तरमाह । सर्गादाविति
द्वाभ्याम् । पुरुषः चेतनाचेतनशक्तिमान् अव्यक्तः अनभिव्यक्तशक्तिः अस्य चेतनाचेतनात्मकस्य विश्वस्य सर्गादौ सृष्टेः प्राक्
'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इतीक्षते तदा तच्छक्तिरूपाहितशब्दाभिखिलबद्धजीवगर्भा कार्यकारणरूपिणी सृष्टिसंहारयोः कार्यकारण-
रूपाभ्यां स्थातुं योग्या प्रकृतिः गुणैः महदादिकार्यरूपाणि धत्ते ॥ १७ ॥ एते महदादयः प्रकृतेः विकृर्वाणाः प्रकृतेरुत्पन्नाः धातवो
विश्वमूलभूताः संहता अपि स्वतः अकिञ्चित्कराः पुरुषेक्षया तु लब्धवीर्याः सन्तः बलात् पुरुषबलादण्डं सृजन्ति ॥ १८ ॥
सप्तैव धातवः सर्वविश्वमूलभूतानि तत्त्वानि एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरः प्रकृत्यादीनां तत्त्वानां कारणतया स्वादिष्वेवान्तर्भा-
वादिन्द्रियादीनां स्वकारणभूतेऽहङ्कारेऽन्तर्भावाच्च सप्ततत्त्वसिद्धिं द्योतयति के ते धातव इत्यपेक्षायामाह । तत्रैत । अर्था भोग्याः
पदार्थाः ज्ञानं भोक्ता जीवः उभयोर्भोक्तृभोग्ययोराधारः आश्रयः परमात्मा चेति ततस्तेभ्यो देहेन्द्रियासवः देहाद्युपलक्षितं सर्वं
विश्वजातमित्यर्थः ॥ १९ ॥ षडित्यत्र षट् तत्त्वपक्षेऽपि भूतानि स्वादीनि पञ्च अंशस्य ज्ञानस्यांशिन्यन्तर्भावात् षष्ठः परश्चेति
तैर्भूतैः इदं विश्वं सृष्ट्वा नियन्तृतया समुपाविशत् ॥ २० ॥ स्वान्वयोरपि कारणतया तेजस्यन्तर्भावाच्चतुस्तत्त्वपक्षप्रवृत्तिरित्याह ।
चत्वारिती आत्मनः परमेश्वरात्तेजआदीनि जातानि अन्नं पृथ्वी चतुर्थः आत्मा परमेश्वरः एवं चत्वारि तत्त्वानि तैस्तत्त्वैः इदं
विश्वं जातम् अस्मिन् पक्षेऽपि इत्थं अवयविनः विश्वस्य जन्म ॥ २१ ॥ सप्तदशतत्त्वपक्षमाह । संख्यान इति भूतानि च मात्राणि
च एकेन मनसा सह षोडश आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥ आत्मनि सर्वकारेण मनसोऽन्तर्भावे सति षोडशत्वपक्षसिद्धिरित्याह ।
तद्वदिति । त्रयोदशत्वपक्षं दर्शयति । भूतानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च मनश्च आत्मा परमेश्वरो जीवश्चेति ॥ २३ ॥ एकादशतत्त्व-
पक्षं दर्शयति । आत्मा महाभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि च इत्थमेकादशत्वम् नवतत्त्वपक्षं दर्शयति प्रकृतिमहदहङ्काराः त्रीणि तत्त्वानि
पञ्च तन्मात्राणि परमेश्वरश्चेति ॥ २४ ॥

गोस्वामिभ्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं तत्त्वसङ्ख्याभेदं निरूप्य यद्विवक्षया गायन्तीति यत्पृष्ठं तत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति—सर्गादाविति । कार्याणि नभ-
आदिमनः पर्यन्तानि षोडश । कारणानि महदादीनि सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिः अस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यत्वाद्यवस्थां धत्ते
उपादानकारणत्वात् । पुरुषस्त्वव्यक्तः अपरिणामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते । अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति
सिद्धम् ॥ १७ ॥ तत्त्वैरारब्धस्य कार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याह—व्यक्तादय इति । प्रकृतेरुत्पन्ना व्यक्तादयो ये धातवो जगत
उपादानभूतास्ते पुरुषस्यैक्षया लब्धवीर्याः संहताः परस्परं मिलिताश्च विकृर्वाणाः परिणामान्तरं प्राप्नुवन्तो बलात् ब्रह्माण्डं कार्यं
सृजन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ एवं स्वमतसङ्ख्यां निरूप्य मतान्तरेष्वपि सामान्यतो निरूपितां घटनां विशेषतः सतात्पर्यां दर्शयति—
सप्तैवेति । स्वादयः आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि । ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः । उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोराधार आत्मा परमेश्वरश्चेति
सप्तैव पदार्थास्तत्र जगति धातवः कारणानि तत्त्वानीत्यन्वयः । अस्मिन्पक्षे प्रकृत्यादीनां कारणत्वेनाकाशादिष्वन्तर्भावः । इन्द्रिया-
दीनामपि कार्यतयैष्वेवान्तर्भाव इत्याशयेनाह—तत इति । तेभ्यः सप्तैव एव देहेन्द्रियासवः, कार्याणि जायन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥
षडेव तत्त्वानि इत्यत्रापि पक्षे पञ्चमहाभूतानि षष्ठश्च परः पुमानिति ज्ञेयम् । स च पुरुषः आत्मनः सम्भूतैः उत्पन्नैस्तेराकाशादिभि-
र्युक्तः इदं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वाऽन्तर्यामितया समुपाविशत् । अस्मिन्नपि पक्षे भौतिकानां भूतान्तर्भावः जीवस्य च परमात्मान्तर्भावो
बोध्यः ॥ २० ॥ चत्वार्येव तत्त्वानीति तत्रापि पक्षे आत्मनः जातानि तेजआदीनि त्रीणि आत्मा चेति चत्वारि तत्त्वानि अन्नं
पृथ्वीप्रकृत्यादीनां कारणतयैष्वन्तर्भावः । अन्येषां कार्यतयैष्वन्तर्भावमाह—तैरिति । स्वविवक्षयाधारणे । तैरेव चतुर्भिरवयविनः
विश्वस्येदं जन्मजातमभूत् ॥ २१ ॥ सप्तदशके सङ्ख्याने गणने आकाशादिपञ्चमहाभूतानि । शब्दादीनि पञ्चतन्मात्राणि ।

श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि एकैकमनसा सह षोडश । आत्मा तु सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥ आत्मैव सङ्कल्पयन्मनः उच्यते । त्रयोदशपक्षे महाभूतानि तन्मात्रैः सहैकीकृतानि पञ्चैव । ज्ञानेन्द्रियाणि च तत्प्रकाशकानि पञ्चैव । मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठितः । आत्मा च द्विविधः । एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकादशपक्षे पञ्च महाभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । जीवमन्त्रसोरात्मान्तर्भावेनैतान्येवैकादश । नवपक्षे अष्ट प्रकृतयः पुरुषश्चेति नव । विकाराणां तदन्तर्भावः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ एव तत्त्वेभ्यो ब्रह्माण्डतदन्तर्गतव्यष्टिप्रपञ्चोत्पत्तिरित्याह सर्गोदाविति द्वाभ्याम् । सर्गोदाविति । अस्य व्यष्टिप्रपञ्चस्य सर्गोदौ सृष्टेः प्राक् कार्याणि नभआदीनि मनः पर्यन्तानि षोडश कारणानि, कालप्रकृतिव्यक्ताहंकाराः, तदुभयरूपिणी प्रकृतिः, सत्त्वादिभिः गुणैः युक्ता धत्ते विधत्ते, हि व्यष्टिप्रपञ्चं विधत्ते इत्यर्थः । तदेवोपपादयति पुरुष इत्यादिना । अव्यक्तः व्यक्तैरिन्द्रियैर्न व्यज्यते इत्यव्यक्तः यः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरागोचरः केवलबेदान्तैकसमधिगम्य सार्वज्ञसर्वशक्तिवादिगुणाश्रयः पुरुषः परमपुरुषः ईक्षते 'स ऐक्षत बहु स्या प्रजायेय' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १७ ॥ व्यक्तादय इति । एवंविधात्तदीक्षणाज्जाता इति शेषः । व्यक्तादयः धातवस्तत्त्वानि पुरुषेच्छया तस्य पुरुषस्य संकल्पेन लब्धं वीर्यं सृष्टिसामर्थ्यं यैस्तथाभूताः, अत एव संहताः, पश्चात् विकुर्वाणाः, प्रकृतेः स्वकारणभूताया मायायाः बलात्, अण्डं सृजन्ति । पुरुषेच्छया लब्धवीर्योः संहताः सृजन्तीत्यनेन नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशकनुबन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः । समेत्यान्योन्यसंयोगम्' इत्यादिवचनार्थः स्मारितः ॥ १८ ॥ अथ तत्त्वसंख्यातारतम्यादिपक्षान् दर्शयति । सदैवेति । धातवस्तत्त्वानि सप्त एव इति मतं, तत्र मते खादयः आकाशादयः पञ्च अथोः पदार्थाः, ज्ञानं ज्ञानस्वरूपो जीवः, उभयाधारः खादीनां ज्ञानस्य आधारः अन्तः प्रविश्य धारकः, आत्मा परमात्मा चेति सप्तैव तत्त्वानीत्यर्थः । ततस्तेभ्य एव सप्तभ्यस्तत्त्वेभ्यः, देहेन्द्रियासवः, भवन्तीति शेषः । अत्रैवं विषेकः । गुणसाम्यं प्रकृतिस्तेन गुणानां प्रकृतावन्तर्भावः, तथाभूतायाः प्रकृतेः अहंकारस्येति पञ्चानां कारणत्वेन खादिष्वन्तर्भावः, उत्तरेषामेकादशेन्द्रियाणां पञ्चानां मात्राणामपि कार्येषु भूतेषु खादिष्वेव । एवमन्तर्भूतान्येकविंशतितत्त्वानि पञ्च खादीनि, इति षड्विंशतिः । ज्ञानेन पुरुषः परमात्मा चेत्यष्टाविंशति तत्त्वानि सप्ततत्त्वानि सप्ततत्त्वपक्षे ॥ १९ ॥ अथ षट् तत्त्वपक्षमाह । षडिति । षडेव तत्त्वानि इत्यत्रापि एतस्मिन् पक्षेऽपि भूतानि खादीनि, पञ्च, परः पुमान् परमपुरुषः षष्ठः जीवस्य शरीरत्वात् परमात्मन्यन्तर्भावो विवक्षितः । सप्ततत्त्वपक्षे इवात्राप्यन्येषामन्तर्भावः सः परमपुरुष इति शेषः । आत्मसंभूतैरात्मनः सकाशादुद्भूतैः तैः तत्त्वैः युक्तः सन्, योगोऽत्र शरीरात्मभावसंबन्धरूपः, इदं व्यष्टिजगदित्यर्थः । सृष्ट्वा समुपाविशत् । स्थित्यर्थमन्तरात्मतया प्रविष्टवान् 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यत्रेवात्राप्यर्थः ॥ २० ॥ चत्वारि इति । यः चत्वारि एव तत्त्वानीति पक्षः, तत्रापि । आत्मनः परमात्मनः सकाशात्, तेजः, आपः, अन्नं, इति त्रीणि जातानि । तत्रान्नं पृथ्वी, आत्मना सह चत्वार्येव तत्त्वानीति भावः । अस्मिन् पक्षे आकाशावायुतन्मात्रा एकादशेन्द्रियाणि महदहंकारौ गुणत्रयं चेत्येतेषां सर्वेषामन्नादित्रिकेऽन्तर्भावः, जीवस्य परमात्मनीति विवेकः । तत्रोक्तत्रिकेऽन्येषामन्तर्भावो स्फुटबोधायाह । तैः परमात्मसहकृतेस्तेजोऽवन्नैः अवयविनः चाक्षुषावयविनः, स्थूलकार्येभ्येत्यर्थः । इदं जन्म जातं खलु ॥ २१ ॥ एकादशत्वं इति । एकादशत्वे तत्त्वैकादशत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । असौ आत्मा परमात्मा, महाभूतेन्द्रियाणि च खादीनि पञ्च महाभूतानि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि संभूयैकादश तत्त्वानीत्यर्थः । अत्रायं विवेकः । कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानां गुणत्रयस्य प्रकृतिमहदहंमनसां चतुर्णां ज्ञानेन्द्रियेषु, पञ्च तन्मात्राणां महाभूतेषु, जीवस्य परमात्मन्यन्तर्भावेऽष्टाविंशति, इत्येकादशतत्त्वपक्षः । संख्यायामिति । सप्तदशकं संख्यायाम् भूतमात्रेन्द्रियाणि चापि पञ्च पञ्चैव, पञ्चभूतानि पञ्च तन्मात्राः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणीति पञ्चदशेत्यर्थः । मनसा षोडशेन मनसा सहितः आत्मा सप्तदशः स्मृतः । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणां त्रयाणां गुणानां प्रकृतिमहदहंमां त्रयाणामेवमेकादशानां ज्ञानेन्द्रियेषु, परमात्मनि जीवस्यान्तर्भावः । एवमेष्टाविंशति, इति सप्तदशतत्त्वपक्षः ॥ २२ ॥ तद्वदिति । षोडशसंख्यायामेऽपि तद्वत् सप्तदशतत्त्वपक्षे इव आत्मा एव मनः उच्यते, एतावान् विशेषः । अत्रायं विवेकः ॥ भूतेषु तन्मात्राणां ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियाणां, मनसि गुणत्रयप्रकृतिमहदहंकारात्मनोऽन्तर्भावेऽष्टाविंशतिरिति षोडशतत्त्वपक्षः तथा त्रयोदशतत्त्वपक्षेऽपि, भूतेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चेत्यर्थः । प्राणः मनः आत्मा च एतानि त्रयोदशतत्त्वानि । तत्र भूतेषु तन्मात्राणां, ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियाणां, महदहंमोर्मनसि, प्राणे सगुणप्रकृतिः आत्मन्यात्मैत्यष्टाविंशति, इति त्रयोदशतत्त्वपक्षः ॥ २३ ॥ इत्थमुपपादितान् पक्षानुपसंहरति । इषीति । इतिशब्दः प्रदर्शनाभिप्रायकः । सप्तविंशतितत्त्वपक्षोक्तिवत् त्रितत्त्वपक्षतत्त्वपक्षावपि बोध्यौ । तत्र त्रित्वपक्षे प्रकृतिपुरुषेश्वररूपाणि त्रीणि तत्त्वानि तत्रान्येषामन्तर्भावः । एवं पञ्चतत्त्वपक्षोक्तानि चत्वारि तत्त्वानि वायुरेक इति पञ्च तत्रान्येषामन्तर्भावः । इति एवं ऋषिभिः कृतं तत्त्वानां नानाप्रसंख्यानं युक्तिमत्त्वाद्गन्तव्यं । भवात्मक युक्तिशुक्त्वात् सर्वं न्यायं न्यायादनपेक्षं, अतः विदुषां अशोभनं दुर्घटं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सृष्टि के आरम्भ में कार्य (ग्यारह इन्द्रिय और पञ्चभूत) और कारण (महत्त्व आदि) के रूप में प्रकृति ही रहती है। वही सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण की सहायता से जगत् की स्थिति, उत्पत्ति और संहारसम्बन्धी अवस्थाएँ धारण करती है। अन्यक्त पुरुष तो प्रकृति और उसकी अवस्थाओं का केवल साक्षीमात्र बना रहता है ॥ १० ॥ महत्त्व आदि कारण धातुएँ विकार को प्राप्त होते हुए पुरुष के ईक्षण से शक्ति प्राप्त करके परस्पर मिल जाते हैं और प्रकृति का आश्रय लेकर उसी के बल से ब्रह्माण्ड की सृष्टि करते हैं ॥ १८ ॥ उद्धवजी ! जो लोग तत्त्वों की संख्या सात स्वीकार करते हैं, उनके विचार से आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी—ये पाँच भूत, छठा जीव और सातवाँ परमात्मा—जो साक्षी जीव और साक्ष्य जगत् दोनों का अधिष्ठान है—ये ही तत्त्व हैं। देह, इन्द्रिय और प्राणादि की उत्पत्ति तो पञ्चभूतों से ही हुई है [इसलिये वे इन्हें अलग नहीं गिनते] ॥ १९ ॥ जो लोग केवल छः तत्त्व स्वीकार करते हैं, वे कहते हैं कि पाँच भूत हैं और छठा है परमपुरुष परमात्मा। वह परमात्मा अपने बनाये हुए पञ्चभूतों से युक्त होकर देह आदि की सृष्टि करता है और उनसे जीवरूप से प्रवेश करता है। (इस मत के अनुसार जीव का परमात्मा में और शरीर आदि का पञ्चभूतों में समावेश हो जाता है) ॥ २० ॥ जो लोग कारण के रूप में चार ही तत्त्व स्वीकार करते हैं, वे कहते हैं कि आत्मा से तेज, जल और पृथ्वी की उत्पत्ति हुई है और जगत् में जितने पदार्थ हैं, सब इन्हीं से उत्पन्न होते हैं। वे सभी कार्यों का इन्हीं में समावेश कर लेते हैं ॥ २१ ॥ जो लोग तत्त्वों की संख्या सत्रह बतलाते हैं, वे इस प्रकार गणना करते हैं—पाँच भूत, पाँच तन्मात्राएँ, पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, एक मन और एक आत्मा ॥ २२ ॥ जो लोग तत्त्वों की संख्या सोलह बतलाते हैं, उनकी गणना भी इसी प्रकार है। अन्तर केवल इतना ही है कि वे आत्मा में मनका भी समावेश कर लेते हैं और इस प्रकार उनकी तत्त्वसंख्या सोलह रह जाती है। जो लोग तेरह तत्त्व मानते हैं, वे कहते हैं कि आकाशादि पाँच भूत, श्रोत्रादि पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, एक मन एक जीवात्मा और परमात्मा—ये तेरह तत्त्व हैं ॥ २३ ॥ ग्यारह संख्या मानने वालों ने पाँच भूत, पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ और इनके अतिरिक्त एक आत्मा का अस्तित्व स्वीकार किया है। जो लोग नौ तत्त्व मानते हैं, वे आकादि पाँच भूत और मन, बुद्धि, अहङ्कार—ये आठ प्रकृतियाँ और नवों पुरुष—इन्हीं को तत्त्व मानते हैं ॥ २४ ॥

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् । सर्वं न्याय्यं युक्तिमच्चाद् विदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ । अन्योन्यापाश्रयात् कृष्ण दृश्यते न मिदा तयोः ॥ २६ ॥

प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि ।

एवं मे पुण्डरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि । छेत्तुमर्हसि 'स' ज वचोभिर्नयनेपुणैः ॥ २७ ॥

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः । त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिर्वेत्थ न चापरः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति ऋषिभिः तत्त्वानां नाना प्रसंख्यानं कृतं युक्तिमच्चात् सर्वं न्याय्यं विदुषाम् अशोभनं किम् ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच—यद्यपि प्रकृतिः पुरुषः च उभौ आत्मविलक्षणौ कृष्ण अन्योन्यापाश्रयात् तयोः भिदा न दृश्यते ॥ २६ ॥ प्रकृतौ हि आत्मा लक्ष्यते तथा च प्रकृतिः आत्मनि पुण्डरीकाक्ष सर्वज्ञ एवं मे हृदि (स्थितं) संशयं नयनेपुणैः वचोभिः छेत्तुम् अर्हसि ॥ २७ ॥ अत्र जीवानां ज्ञानं त्वत्तः प्रमोषः ते शक्तितः त्वम् एव हि आत्ममायाया गतिर्वेत्थ अपरः न (वेत्थ) ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिन्ता भावार्थदीपिका

उपसंहरति । इतीति । इति एभिः प्रकारैः । प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सत्त्वादयो गुणा न त्वात्मन इति तयोर्भेदाप्रतीतेः कथं ज्ञातुं शक्यत इत्युद्धवः पृच्छति । प्रकृतिरिति । आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ । अन्योन्यापाश्रयात्परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह । प्रकृताविति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे । प्रकृतिश्चात्मनि । तेन बिना तस्या अप्रतीतेः । अहमित्यभेदप्रतीतेर्न देहात्मनो भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं हृदि वर्तमानं संशयम् ।

नये युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैः ॥२५॥ अहंसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । त्वत्त इति । हि यस्मात् त्वत्तत्त्वत्प्रसादादेव । अत्र ज्ञाने प्रमोषो भ्रंशश्च ते शक्तितो मायातः । ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः कथं ज्ञानप्रमोषः ज्ञानदाने तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयोजनं तत्राह त्वमेवेति ॥२८॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एभिः पूर्वोक्तैः प्रकारेस्तत्त्वसङ्ख्याभेदैः । इत्यर्थ इति—प्रकृतिस्तत्कार्याणि च जडानि परिणामीनि च, पुरुषश्चेतनोऽ-परिणामीति भेदविज्ञानं विना प्रकारदर्शनं न सम्भवतीति भावः । न्याय्यमुचितम् । अक्षोभनं दुष्करम् । उपसंहरति—इतीति ॥२५॥ तदित्थं तत्त्वसङ्ख्यानुपपत्तिपरिहारश्रवणेन तत्र निःशङ्कोऽपीदानीं प्रकारान्तरेण शङ्कते उद्धवः—प्रकृतिरिति । विलक्षणौ भिन्नौ । परस्परपरिहारेण द्वयोरेकत्यागेन । इत्यर्थ इति—द्वयोः समुचितैव प्रतीतिरस्ति न पार्थक्येनेति भावः । तत्त्वविचारोत्थं संशयान्तर-माह—प्रकृतिर्माया पुरुष ईश्वरः । यद्यपि शास्त्रदृष्ट्यैव भेदो ज्ञायते तथापि देहेष्वनयोरन्योन्याश्रयात् परस्परपरित्यागेन भिन्नतयाऽ-ज्ञानात् । हे कृष्ण हे संशयकर्षणशील त्वमेवैतं संशयमपाकर्तुं समर्थ इति भावः ॥ २६ ॥ तेन आत्मना । तस्याः प्रकृतेः । इत्यर्थ इति—‘यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च तथा प्रकृतेः पुरुषस्य च ।’ इति देवहूत्युक्तेरिति भावः । मिथ्याप्रकृतावपि सच्चिद्रूपेणात्मा लक्ष्यतेऽतः प्रकृतिरस्ति भाति चेत्युच्यते । प्रकृतिश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविक्रियारूपेणात्मनि अहं कर्ता अहं भोक्ता च इत्यादिना लक्ष्यत इति वा भावार्थः । एवमुक्तरीत्या सर्वज्ञत्वात्तव संशयच्छेदसामर्थ्यमस्तीति सम्बुद्धयभि-प्रायः । तदेव प्रकृतिपुरुषाभेददर्शनमेव । तेन विनेत्यादि यथासङ्ख्यं हेतुद्वयम् । तेनात्मना । तस्या देहावस्थलक्षणायाः प्रकृतेः । हे पुणरीकाक्षेति—शङ्कराराधने समर्पण प्रतिज्ञातसहस्रकमलपूर्त्यर्थं त्वया निजनेत्रमग्न्यर्पितमतो मदज्ञानापाकरणमपि त्वया प्रतिज्ञातं तदपि यथाकथञ्चित्कर्तव्यमेवेति भावः । युक्तौ अर्थापत्त्यनुमानोपमानान्यतमायाम् ॥ २७ ॥ तत्राह त्वे । द्वेधाऽक्षिपति—नन्विति । तवाक्षेपोत्तरं त्वमेव जानासीत्याह—त्वमेवेति । एवमिति यदुक्तं तत्र श्रीभगवान्मतं जीवेश्वरभेदपक्षमेव हेतुत्वेन दर्शयति—त्वत्त इति । शक्तितो मायावृत्तिर एवेति । तस्य तत्रानासक्तस्य नैर्घृण्यं निरस्तम् । ननु मायावृत्तानां मत्तः कथं ज्ञानं स्यात्कथं वा स्वप्रकाशस्यात्मनो मायाया ज्ञानप्रमोषस्तत्राह—त्वमेवेति । पूर्वत्र मायादूरीकरणे तवैव शक्तिः उत्तरत्र मायाया त्वदङ्गीकृतादन्यत्राभि-भवसामर्थ्यमस्त्येवेति ध्वनितम् । तदेवमष्टाविंशतिसहायः षड्विंशतिपक्ष एवानेन दृढीकृतः । विश्वनाथस्तु—त्वत्तो ज्ञानं त्वयैव विद्याशक्त्या ज्ञानप्रदानमित्यर्थः । तेऽत्र शक्तितो मायावृत्तितोऽविद्यातः प्रमोषः, तयैव ज्ञानस्य चौर्यमित्यर्थः । ननु मच्छक्ते-ज्ञानचौर्येण किं प्रयोजनं तत्राह—त्वमेवेति ॥ २८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

इतीति । इत्येवं मुनिभिः तत्त्वानां नानाविधं प्रसङ्गानां कृतं तच्च युक्तिमत्त्वात् सर्वमपि न्यायं यतो विदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥ प्रकृतिरिति सार्द्धम् । यद्यपि प्रकृतिः पुरुषश्चेत्युभौ आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ तथाऽन्योन्या-पाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेस्तयोर्भिदा न दृश्यते । अन्योन्यापाश्रयत्वमाह । प्रकृतौ तत्कार्ये देहे हि एवात्मा लक्ष्यते तथाऽऽत्मन्येव प्रकृतिश्च लक्ष्यते तेन विना तस्या अप्रतीतेः । अहमित्यभेदेनैव प्रतीतेर्देहात्मनोर्भेदो नैव कदापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥२६॥ एवमिति । हे पुण्डरीकाक्ष ! हे सर्वज्ञ ! एवं मे हृदि वर्त्तमानं महान्तं संशयं नयेन युक्त्या नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैर्वचोभिदृष्टेत्तु त्वमेवार्हसि । प्रकृतेः सकाशात्पृथगात्मानं प्रदर्शयेति भावः ॥ २७ ॥ त्वत्त इति । हि यस्मात् अत्र संसारे जीवानां यथार्थज्ञानं त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव भवति । ज्ञानप्रमोषो ज्ञानभ्रंशश्च तव शक्तितः अविद्यातो भवति । हि यतः आत्ममायाया गतिं मार्गं विस्तारं त्वमेव वेत्थ जानासि । अपरश्च न वेद ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

प्रकृतिपुरुषेति सर्गादावित्यत्रोक्तमेव तात्पर्यं व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ तत्र प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापने । परस्परपरिहारेणा-न्योऽन्यत्यागेन भिन्नतया ज्ञानादित्यर्थः । तदेव प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनमेव तेन विनेत्यादि यथासङ्ख्यं हेतुद्वयम् । तेनात्मना तस्या देहावस्थलक्षणायाः प्रकृतेः । हेतुद्वयस्याध्याहारादेवेत्यर्थ इत्युक्तम् ॥२६॥ युक्तावर्थापत्त्यनुमानान्यतमायां प्रावीण्यमबाधितत्वम् ॥२७॥ तत्र संशयच्छेदनाह त्वे स्वप्रकाशस्य चिदेकरूपस्यात्मनो जीवस्य । तत्प्रमोषे ज्ञानाभ्रंशे त्वमेवेति । मायादूरीकरणेन ज्ञानदाने तवैव शक्तिमत्त्वात् । तत्संमुखादन्यत्रैव मायाया अभिभवसामर्थ्याच्चेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

आत्मविलक्षणौ विलक्षणात्मानौ विलक्षणस्वरूपौ स्वतो विलक्षणौ इति वा ॥ २६-२७ ॥ श्रोतृशक्तिः श्रोतृणामस्मरण-शक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

इत्थमुपपादितान् पक्षानुपसंहरति । इतीति । इतिशब्दः प्रदर्शनाभिप्रायकः एवं त्रित्वपञ्चत्वेऽप्यवगन्तव्ये इत्यर्थः । तत्र त्रित्वपक्षे प्रकृतिपुरुषेश्वररूपाणि त्रीणि तत्त्वानि पञ्चत्वपक्षे चतुस्तत्त्वपक्षोक्तानि चत्वारि वायुरेक इति पञ्चेत्युद्दामं ऋषिभिः कृतं सर्वं प्रसंख्यानं न्याय्यं न्यापादनपैतं कुतः युक्तिमत्त्वात् अन्तर्भावानन्तर्भावोत्पत्त्युक्तत्वात् अतः किं विदुषामशोभनं किं दुर्घटमित्यर्थः । न किञ्चिदिति भावः ॥ २५ ॥ कात्स्न्येन तत्त्वगगनायां पुरुषः प्रकृतिव्यक्तमिति प्रकृतिपुरुषौ पृथक् कीर्तितौ तत्र यद्यपि प्रकृतिपुरुषौ विलक्षणस्वरूपस्वभावौ तथापि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तादात्म्यप्रतीतेः किङ्कारणं यदि तद्दुर्निरूपितं तर्हि तयोर्न भेदः प्रतिष्ठितो भवतीति पृच्छति । प्रकृतिः पुरुषश्चोभावितीति । आत्मविलक्षणौ विलक्षणात्मानौ विलक्षणस्वरूपौ स्वतो विलक्षणौ इति वा अन्योऽन्येत्यस्य तथापीत्यादिः हे कृष्ण ! अन्योऽन्यापाश्रयात्परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः । तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भिदा न दृश्यते ॥ २६ ॥ तदेव व्यनक्ति । प्रकृतौ वितीति । प्रकृतौ तत्कार्ये देहे आत्मा तथा प्रकृतिश्चात्मनि लक्ष्यते परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः । देवोऽहमित्यभेदप्रतीतेश्च न देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमित्थंभूतं हृदिस्थं महान्तं संशयं नये युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैर्वचोभिः छेत्तुमर्हसि अर्हत्वं हेतुतया सम्बोधयति सर्वज्ञेति ॥ २७ ॥ सर्वज्ञत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति । त्वत्त इति । जीवानामस्माकं ज्ञानं यथावस्थिततत्तदर्थविषयज्ञानं त्वत्तत्त्वप्रसादादेवेत्यर्थः । स्वभावतस्तु तेषामत्र ज्ञाने ते तव शक्तिः अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते इत्युक्तायाः शक्तेर्हेतोः प्रमोषः सङ्कोचः त्वत्तोऽन्ये सर्वे संकुचितज्ञाना एवेति त्वमेव सर्वज्ञ इति भावः । आत्ममायायाः स्वमायाया गतिं मार्गं याथात्म्यमिति यावत्त्वमेव वेत्थ जानासि इतरेतु सर्वं त्वन्मायाया मोहिता न जानन्तीति भावः । तदेवाह । नचापर इति ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥ उद्धव एवं तत्त्वसंख्याविषयानुपपत्तिशङ्कापरिहारश्रवणेन विषये निःशङ्कोऽपीदानीं प्रकारान्तरेण शङ्कते । प्रकृतिरिति । अत्र पुरुषो विष्णुः प्रकृतिर्जडसंज्ञा तावुमौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ स्वरूपत एव भिन्नौ 'अन्तरश्च भिदा चेति विलक्षणं प्रकीर्तितम्' इति अतो विलक्षणं भेदः तथाप्यनयोरन्योऽन्यापाश्रयात् भिदा न दृश्यत तत्कुत इति चोद्याभिप्रायः ॥ २६ ॥ अन्योऽन्याश्रयत्वं विवृणोति । हिशब्दो हेतौ हरेः प्रकृतेराधारत्वेन तत उत्तमत्वं प्रकृतेस्तदधीनत्वेन तदवरत्वमन्तरेणानयोरन्योऽन्याधारत्वमेव दृश्यते हि यस्यास्तस्मान्मन्दमतेर्मसंशयं छेत्तुमर्हसीत्यन्वयः । पद्ये शैत्येन हरेः प्रकृत्युत्तमत्वं किंवक्तव्यमिति जानन्नप्युद्धवो लोकविषयमन्दमतित्वमात्मन्युपचरतीति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ एतदेव प्रामाणिकमिति भावेनाह । त्वत्त इति । तनुशक्तितोऽल्पबुद्धित्वात्तामसादिशरीरबलाद्वा ज्ञानस्य प्रमोषोऽपि त्वत्तः शक्तिः कासूर्बलं लक्ष्मीरिति कासूर्बुद्धौ कुवाच्यस्तु इत्यभिधानाच्छक्तिशब्देन बुद्धिरित्युच्यते आत्ममायायाः स्वसामर्थ्यस्य त्वदधीनप्रकृतेर्वा गतिं स्थितिम्—

आधारः प्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तु हरेः कचित् । तथाप्यव्यक्तगो यद्वत् दृश्यते मन्दचेतसाम् ॥

इति पाद्भोक्तवचनात् मुख्याधारत्वं हरेरित्यत्र मन्दमतिविवक्षयेति हिशब्दद्वयेन दर्शयति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवमिति यदुक्तं तत्र श्रीभगवन्मतं जीवेश्वरभेदपक्षमेव हेतुत्वेन दर्शयति । त्वत्त इति । शक्तिः मायावृत्तित एवेति तस्य तत्रानासक्तस्य नैर्घृण्यं निरस्तं ननु मायावृत्तानां मत्तः कथम् ज्ञानं स्यात् कथं वा स्वप्रकाशात्मात्मनो मायाया ज्ञानप्रमोषस्तत्राह । त्वमेवेति । पूर्वत्र मायादूरीकरणे तवैव शक्तिरुत्तरत्र मायायास्त्वदङ्गीकुतादन्यत्राभिभवसामर्थ्यमस्त्येवेति ध्वनितं तदेवमष्टाविंशतिसहायः षड्विंशतिपक्ष एवमनेन दृढीकृतः ॥ २८-३२ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥ तत्त्वविचारोत्थं संशयान्तरमाह । प्रकृतिर्माया पुरुष ईश्वरः आत्मना स्वरूपेणैव जडत्वेन चविलक्षणावेव यद्यपि शास्त्रदृष्ट्या ज्ञायेते तदपि देहेष्वनयोरन्योऽन्यापाश्रयात् परस्पराश्रितत्वात् भिदा भेदो न दृश्यते अन्योऽन्यापाश्रयं विवृणोति । प्रकृतौ तत्कार्ये देहे लक्ष्यते तथा प्रकृतिकार्यो देहश्च आत्मनीति तयोरन्योऽन्याधिष्ठानत्वेनान्योऽन्याश्रितत्वम् ॥ २६ ॥ छेत्तुमर्हसि प्रकृतेः सकाशात् परमात्मानं पार्थकेन दर्शयित्वेति भावः । नये युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥ त्वत्तो ज्ञानं त्वयैव विद्याज्ञातया ज्ञानप्रदानमित्यर्थः । तेऽत्र शक्तिः प्रमोषः इति तव या शक्तिरविद्या तयैव ज्ञानस्य चौर्यमित्यर्थः । ननु मच्छक्तेर्ज्ञानचौर्येण किम्प्रयोजनं तत्राह । त्वमेवेति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वप्रोक्तं त्रिविधम् क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति श्रुतिमतं मूलभूतं संक्षेपतो विस्तरतश्च प्रतिपादयद्भिः ऋषिभिः नानाप्रसङ्गानां कृतम् ॥ २५ ॥ उक्तेऽयं शङ्कते । हे कृष्ण ! अनाद्यविद्यायुक्तस्येत्यत्र प्रकृतिः पुरुषश्चेत्युभौ पदार्थौ भगवता दर्शितौ तौ आत्मविलक्षणौ आत्मना स्वरूपेण विलक्षणौ यद्यपि तव वचनेन प्रामाण्यात् तदपि अन्योर्भिदा दृश्यते कुतः अन्योऽन्यापाश्रयात् परस्परैक्यप्रतीतेः स्थूलोऽस्मीत्यादि प्रसिद्धं यतः प्रकृतौ देहरूपायां पुरुषः आत्मनि पुरुषे प्रकृतिश्चाभिन्नतया लक्ष्यते ॥ २६ ॥ एवम्भूतं संशयं हे सर्वज्ञ ! त्वमेव छेत्तुमर्हसि नयेन युक्त्या नैपुण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥ त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । जीवानां ज्ञानं त्वत्तः सर्वज्ञादेवं भवति अत्र संसारे प्रकृष्टः मोषः अपहारः ज्ञानस्येति शेषः । ते तव शक्तितः माययापहृतज्ञाना इति श्रीभगवदुक्तेः तस्याः गतिं त्वमेव वेत्थ अपरो जीवो न वेत्ति ॥ २८ ॥

गोखामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्त्वनिरूपणमुपसंहरति—इतीति । एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः । नन्वेतेषां मध्ये कतमः पक्षो न्याय्य इत्यपेक्षायामाह—सर्वमिति ॥ २५ ॥ एवं साङ्ख्यमतेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदं श्रुत्वाऽपि किञ्चिद्विशेषं पृच्छति—प्रकृतिरिति । यद्यपि आत्मना जडाजडस्वभावेन प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ विलक्षणौ तथाऽन्योन्याश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेस्तयोर्भिदा न दृश्यते । तदेव स्पष्टयति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे हि एवात्मा लक्ष्यते तथाऽऽत्मन्येव प्रकृतिश्च लक्ष्यते तेन विना तस्या अप्रतीतेः अहमित्यभेदेनैव प्रतीतेर्देहात्मनोर्भेदो नैव कदापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ त्वत्कृपादृष्टयैव संसारतापनिवृत्तौ नान्यथेत्याशयेन सम्बोधयति—हे पुण्डरीकाक्ष एवं मे हृदि वर्त्तमानं महान्तं संशयं नयेन युक्त्या नैपुण्यं प्राविण्यं येषां तैर्वचोभिच्छेत्तुं त्वमेवाहसीत्यन्वयः । तत्र हेतुं सूचयन्सम्बोधयति—सर्वज्ञेति ॥ २७ ॥ सर्वज्ञत्वमेवाह—त्वत्त इति । हि यस्मात् तत्र संसारे जीवानां यथार्थज्ञानं त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव भवति । ज्ञानप्रमोषो ज्ञानभ्रंशश्च तव शक्तितः अविद्यातो भवति । हि अतः आत्ममायाया गतिं मार्गं विस्तारं त्वमेव वेत्थ जानासि अपरश्च न वेद ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कात्स्न्येन तत्त्वगणनायां प्रकृतिपुरुषौ पृथक् कीर्तितौ, तत्र यद्यपि प्रकृतिपुरुषौ विलक्षणस्वभावौ स्तस्तथापि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तादात्म्यप्रतीतेः किं कारणं, यद्युच्यते एतत् दुर्निरूप्यं तर्हि तयोर्न भेदः प्रतिष्ठितो भवतीति पृच्छति । प्रकृतिरिति । हे कृष्ण, प्रकृतिः पुरुषश्च उभावैतौ यद्यपि आत्मविलक्षणत्मानौ, विलक्षणस्वरूपाविति यावत् । स्तः, तथापि अन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः । तयोः प्रकृतिपुरुषयोः भिदा भेदस्तु न दृश्यते, एतदेव व्यनक्ति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे आत्मा लक्ष्यते । तथा आत्मनि प्रकृतिश्च लक्ष्यते हि । देवोऽहमित्यभेदप्रतीतेर्देहात्मनोर्न भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमिति । एवमित्यंभूतं हृदि स्थितं महान्तं, मे मम संशयं हे पुण्डरीकाक्ष, नये युक्तौ नैपुण्यं प्राविण्यं येषां तैः वचोभिः, त्वं छेत्तुं अर्हसि । अर्हत्वे हेतुतया भगवन्तं संबोधयति । हे सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञत्वात् मत्संशयच्छेदनं तत्र युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥ सर्वज्ञत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति । त्वत्त इति । हि यस्मात् जीवानामस्माकं, ज्ञानं यथावस्थिततत्तदर्थविषयं ज्ञानं, त्वत्तः त्वत्प्रसादादेवेत्यर्थः । भवति ते तव शक्तितः 'अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते' इत्युक्तायाः कर्मशक्तेर्हेतोः, अत्र ज्ञाने प्रमोषस्तेषां ज्ञानसंकोचः भवति । त्वत्तः अन्ये सर्वे संकुचितज्ञाना एवेति त्वमेव सर्वज्ञ इति भावः । अतः आत्ममायायाः गतिं मार्गं, यथात्म्यमिति यावत् । त्वमेव वेत्थ जानासि हि अपरे इतरे तु सर्वे न च, त्वन्मायामोहितास्त्वदन्ये तु न जानन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ या इयं मम सर्वज्ञत्वोपपादनाय मदन्यदुर्विज्ञेयगतिमाया त्वयाभिहिता तत्कार्यभूतोऽहंकार एव देहात्मनोस्तादात्म्यप्रतीतिकारणमित्युत्तरमाह । प्रकृतिरिति । हे पुरुषर्षभ, प्रकृतिः पुरुषश्च इत्ययं विकल्पः भेद एवास्तीत्यर्थः । एषः सृज्यते इति सर्गः आधिभूताभ्यात्माधिदैवप्रपञ्चः वैकारिकः प्रकृतिविकारात्मकाहंकारारब्धः, गुणव्यतिकरात्मकः इच्छामि द्वेष्मीत्यात्मगुणानामिच्छादीनां स्थौल्यादीनां देहगुणानां च व्यतिकरः एकधर्मिष्ठतया संकीर्णतया च प्रतीतिर्यस्मात् स आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतः अस्ति । अहंकार एव देहात्मनोर्भेदप्रतीतिकारणमस्तीति भावः ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

सर्वज्ञ ! इस प्रकार ऋषि-मुनियों ने भिन्न-भिन्न प्रकार से तत्त्वोंकी गणना की है । सबका कहना उचित ही है, क्योंकि सबकी संख्या युक्तियुक्त है । जो लोग तत्त्वज्ञानी हैं, उन्हें किसी भी मत में बुराई नहीं दीखती । उनके लिये तो सब

कुछ ठीक ही है ॥ २५ ॥ उद्धवजी ने कहा—श्यामसुन्दर ! यद्यपि स्वरूपतः प्रकृति और पुरुष दोनों एक-दूसरे से सर्वथा भिन्न हैं, तथापि वे आपस में इतने घुल-मिल गये हैं कि साधारणतः उनका भेद नहीं जान पड़ता प्रकृति में पुरुष और पुरुष में प्रकृति अभिन्न-से प्रतीत होते हैं । इनकी भिन्नता स्पष्ट कैसे हो ? ॥ २६ ॥ कमलनयन श्रीकृष्ण ! मेरे हृदय में इनकी भिन्नता और अभिन्नता को लेकर बहुत बड़ा सन्देह है । आप तो सर्वज्ञ हैं, अपनी युक्तियुक्त वाणी से मेरे सन्देह का निवारण कर दीजिये ॥ २७ ॥ भगवन् ! आपकी ही कृपा से जीवों को ज्ञान होता है और आपकी मायाशक्ति से ही उनके ज्ञानका नाश होता है । अपनी आत्मस्वरूपिणी माया की विचित्र गति आप ही जानते हैं, और कोई नहीं जानता । अतएव आप ही मेरा सन्देह मिटाने में समर्थ हैं ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच

प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥

ममाङ्ग माया गुणमयनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ।

वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

दृग् रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे ।

आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ।

एवं त्वगादि श्रवणादि चक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥

योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ।

अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—पुरुषर्षभ प्रकृतिः पुरुषः च इति विकल्पः गुणव्यतिकरात्मकः एषः वैकारिकः सर्गः ॥ २९ ॥ अङ्ग गुणमयी मम माया अनेकधा गुणैः विकल्पबुद्धिः च विधत्ते वैकारिकः त्रिविधः एकम् अध्यात्मम् अथ अधिदैवम् अन्यत् अधिभूतम् ॥ ३० ॥ दृक् रूपम् अत्र रन्ध्रे आर्कं वपुः यः स्वतः खे सिध्यति यत् एषाम् अपरः आत्मा आद्यः (सः) स्वया अनुभूत्या अखिलसिद्धसिद्धिः एवं त्वगादि श्रवणादि चक्षुः जिह्वादि नासादि चित्तयुक्तं च ॥ ३१ ॥ गुणक्षोभकृतः यः असौ विकारः (सः) प्रधानमूलात् महतः प्रसूतः वैकारिकः तामसः ऐन्द्रियश्च त्रिवृत् अहं मोहविकल्पहेतुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां चात्यंतं भेदं वक्तुमाह । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पोऽत्यंतभेद एव । कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावदर्शयति एष इति द्वाभ्याम् । एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातो वैकारिको विकारवान् । अत्र हेतुः । गुणव्यतिकरात्मको गुणक्षोभकृतः ॥ २९ ॥ नानात्वमाह । ममेति । विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्च । अनेकधात्वं प्रपञ्चयति । वैकारिकोऽनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिविधः । त्रैविध्यमाह । अध्यात्ममिति एकं रूपम् ॥ ३० ॥ तानि रूपाणि दर्शयति । दृग् अध्यात्मम् । रूपमधिभूतम् । अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टमार्कं वपुरंशोधिदैवमिति । सापेक्षप्रकाशतामाह । परस्परमिति चक्षुषा रूपं ज्ञायते । तदन्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता । ततश्च चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतत्त्रयं परस्परं सिध्यति । अत्र रन्ध्रे इति विशेषणव्यावर्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितया । यस्तु खे आकाशे अर्को वर्तते मंडलात्मा स तु स्वतः सिध्यति । चक्षुर्विषयत्वेऽपि प्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वत इत्युक्तम् । इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह । यद्यस्मादात्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमत एकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादेतेभ्यः परो भिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह । स्वयाऽनुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशोनाखिलानां सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चित्प्रकाशविषयत्वात् अत एव स्वप्रकाशत्वं सिद्धम् चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति । एवमिति । यथा चक्षुरेवं त्वगाद्यपीत्यर्थः । त्वक् स्पर्शो वायुरिति श्रवणं शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गन्धोऽश्विनाविति चित्तेन युक्तमन्तःकरणान्तरमपि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति मनो मन्तव्यं चन्द्र इति बुद्धिः

बौद्धन्यं ब्रह्मेति अहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यं रुद्र इत्येवं त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु पुनरपि वैलक्षण्यमात्रमेवोक्तम् त्रिविधप्रपञ्चव्यति-
रिक्तात्मप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् अहङ्कारनिवृत्त्या तत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह । योऽसावहमहङ्कारः तमेवाहं गुणक्षोभं
करोति तथा ततः परमेश्वरात्कालाद्वा निमित्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महत् प्रसूतो विकारः स त्रिवृत् त्रिविधो
मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह । वैकारिक इति ॥ ३२ ॥

भोवन्शीघ्रकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

बहुहेतुभिः प्रकृतिपुरुषयोर्भेदं वक्तुमाह—विकारेत्यादिना । भेदे हेतुं पृच्छति—अत्र विकारवत्त्वे । यद्वा—माया
पुरुषश्चेति विकल्पः । प्रकृतेः पुरुषसत्तातिरिक्तसत्ताया असम्भवेन न पुरुषाद्भेदः, सदसतोरभेदासम्भवान्नाभेदः, भेदाभेदयोरे-
कत्र विरोधाभोभयात्मकोऽतोऽनिवोच्य एवमिति भावः । यश्चैव वैकारिको नानाविकारात्मकः सर्गः स च तस्या एव गुणानां
व्यतिकरात्मकः क्षोभकल्पनारूपः । अत्यन्तं भिन्न एव प्रकृतिः पुरुषश्च विकारा विकारादिभिस्तदपि 'दृश्यते न भिदा तयोः'
इति कथं ब्रवीषीति भावः । गुणक्षोभकृत इति प्रकृतौ विकारो दर्शितः । पुरुषस्तु केवलमीक्षमाणो निर्विकारः प्रसिद्ध एवेति
भावः ॥ २९ ॥ सर्गानेकविध्यमाह—ममेति । तदबुद्धीभेदबुद्धीः एकं प्रथमम् । अथ द्वितीयमधिदैवं रूपमन्यत्तृतीयमधिभूतम् ।
वैकारिक इत्यत्र सर्ग इति विशेष्यं पूर्वश्लोकादनुवर्तनीयम् ॥ ३० ॥ तान्यध्यात्मादीनि आत्मानमहङ्कारमधिकृत्य भवतीति
अध्यात्ममिन्द्रियवर्गः । तेजसाहङ्कारकार्यत्वादिन्द्रियाणामित्यभिप्रेत्याह—इगध्यात्ममिति । आर्कमकसम्बन्धि 'वपुः स्यादंशदेहयोः'
इति कोशात् । वपुरंशेऽपि परिच्छिन्नप्रकाशकत्वादंशोक्तिर्न विरुद्धा तदन्यथानुपपत्त्या चक्षुर्विना रूपज्ञानासम्भवाच्चक्षुः सिद्धयति ।
चक्षुषो जडत्वेन रूपज्ञाने तत्प्रवृत्तेश्चक्षुः प्रवृत्तेश्चेतनं देवं विनासम्भवेन तदधिष्ठात्री देवता सिद्धयति । तस्याश्चेतनत्वम्
'योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः' इत्युक्तेरवसेयम् । ततो देवताः । ततश्चक्षुः प्रवृत्तेः । एतत्त्रयं चक्षुरादित्रयम् ।
अत्र रन्ध्रे इति भूतले घट इति वस्तुसम्बन्धमपि विशेषणं भवति तार्किकनये दृष्टान्तोपयोगिता त्वन्नेत्यम् यथा—चक्षुरन्ध्रगो रविः
सापेक्षसिद्धस्तथाऽऽकाशगो नेति ज्ञेयम् । यद्यप्याकाशगस्यापि रवेश्चक्षुरपेक्षास्ति ब्रह्मात्मज्ञाने वृत्तिव्याप्तिरिव तथापि प्रतियोगिनो
निरूपकान्तररवेरपेक्षा न स्वतः प्रकाशरूपत्वाद्ब्रह्मणः फलव्याप्तिवत् । तदुक्तम्—'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।
स्वयं स्फुरणरूपत्वाभासस्तत्र युज्यते ।' इति प्रकारान्तरेणात्नो भेदं साधयति—इदानीमिति । अतः कारणत्वात् । सर्वेषां
वस्तूनाम् अत एव सर्वप्रकाशत्वादेव । एतन्न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—चक्षुषीति । इत्यर्थ इति—चक्षुषि यथा त्रैविध्यमध्यात्मादि-
रूपमस्ति तथैव त्वगादिष्वपि ज्ञेयमिति भावः । तत्रान्तःकरणे । इत्येवमुक्तविधया । इत्यर्थ इति—अन्तःकरणचतुष्क एव त्रैविध्यं
ध्येयमिति भावः । तस्य रूपज्ञानस्य चक्षुर्विनाऽनुपपत्त्याऽसिद्धयाऽतोन्द्रियं चक्षुर्ज्ञायतेऽनुमीयते । अयं चक्षुष्मान् रूपज्ञानाद्यन्नेवं
तन्नेवं यथान्ध इति । तस्य चक्षुषो रूपदर्शने या प्रवृत्तिस्तस्या अधिष्ठातृदेवतामन्तराऽसिद्धया चक्षुरधिष्ठात्री अर्करूपदेवताऽनु-
मीयते । इदं चक्षुः साधिष्ठातृकं जडत्वेऽपि प्रकाशकारित्वाद्वास्यादिवत् यन्नेवं यथा घटादि । ततो देवतातः । ततश्चक्षुषः ।
इत्यवमेतत्त्रयं परस्परं सिद्धयति । अत्र रन्ध्र इति विशेषणं तु आर्कवपुषो ज्ञेयम् । यथा भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलस्य विशेषणत्वम-
भावस्य विशेष्यत्वं भूतलानुयोगिको घटप्रतियोगिकोऽभाव इति । तथा कीदृगाकं वपुरन्ध्रे एतद्रन्ध्राधारकमिति । तथा चैतद्वि-
शेषणेन यज्यावर्त्यं भेद्यं तदाह । तत्र हेतुः—दृष्टान्तस्य या दार्ष्टान्तिके उपयोगिता उपकारत्वं तथा यथाऽऽकाशस्थवेर्न चक्षुर्दोषो-
परकत्वं किंतु चक्षुस्वस्यैव तथान्तःकरणावच्छिन्नस्यैव जीवस्य पुण्यपापाद्युपरकत्वं न परमात्मन इति भावः । ननु यदि स्वतः
सिद्धयति तर्हि तमन्धः कथं न पश्यति, तत्राह—चक्षुर्विषयत्वेऽपीति । यथा चक्षुरवच्छिन्नाधिदैवतस्य प्रतियोगिनः सम्बन्धिनश्चक्षुरपेक्षा
न तथा गगनस्थरवेश्चक्षुरपेक्षास्तीत्येतावन्मात्रेण स्वत इत्युक्तं चक्षुर्विषयत्वमस्त्येवेत्यर्थः । वास्तवोऽर्थस्तु—यथा चक्षुः प्रकशित पदार्थानां
यथा चक्षुःस्याधिष्ठातृवेस्त्वप्रकाशनेऽपेक्षास्ति, तथा स्वस्थरवेः स्वप्रकाशने चक्षुःस्थरवेरपेक्षा न, तस्य स्वयंप्रकाशत्वाच्चक्षुस्वस्य
तु स्वस्थं विना न प्रकाशकत्वमन्यथान्धकारेऽपि घटादिपदार्थप्रत्यक्षता स्यादिति । यथा दीपः स्वमपि प्रकाशयति पदार्थान्तराणि च ।
यथा दीपस्य स्वप्रकाशने दीपान्तरापेक्षा नास्ति तथा स्वस्थरवेरपीति तात्पर्यम् । अतः सर्वकारणत्वादेकरूपः निवर्तोऽधिष्ठानत्वेना-
विकृतस्वरूपः कार्येणाभिन्नश्च, तस्माद्विकारित्वाद्यभावादेतेभ्योऽऽध्यात्म्यादिभ्यो भिन्नः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्स्वव्यवहारे
परानपेक्षत्वाद्दृष्टात्मा भिन्न इत्याह । अत एव सर्वप्रकाशकत्वादेव । तस्यात्मनः, इति दीपिका ॥ ३१ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति ।
उत्तरमाह—अहङ्कारनिवृत्त्येति । तदहङ्कारनिवर्तनम् । तमेवाहङ्कारमेव । ततस्तस्मात् । परमेश्वरात् साधारणात् । 'कालाद्रुण-
व्यतिकरः' इत्युक्तेरसाधारणात्कालाद्देति । स विकारः । मोहमयस्य मोहप्रधानस्यासत् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रकृतिपुरुषयोर्विकारित्वाविकारित्वाभ्यां सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वाभ्यां भेदं वक्तुमाह-प्रकृतिरिति ।

दे पुरुषर्षभ ! या महद्वादिरूपेण परिणामिनी सा प्रकृतिरिति । यस्तु अपरिणामी स पुरुषश्चेति विकल्पस्तयोरत्यन्तभेद एव यतो गुणानां

व्यतिकरो मेलनं शोभः स आत्मा यस्य तत्कृत इत्यर्थः । एष सर्गः सञ्जय इति सर्गो देहेन्द्रियान्तःकरणादिसङ्गतो वैकारिकः जन्मादि-

नानाविकारवान् ॥ २९ ॥ नानात्वमाह-मयेति । अङ्ग हे उद्धव ! गुणमयो मम सायाप्रकृतिरनेकधा विकल्प भेदं तदबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते

वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिविधः । तत्र एकं रूपम् अध्यात्मम् । अथ द्वितीयमधिदैवम् । अन्यत्

तृतीयम् अधिभूतम् ॥ ३० ॥ तानि विवृणोति-हृगिति । हृक् चक्षुः अध्यात्मं रूपमधिभूतम् । अत्र अन्धे चक्षुर्गोलके प्रविष्टम् आकं

वपुः सूर्याशोऽधिदैवमिति । तत्र चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुः सिद्धयति । तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठात्री

देवता सिद्धयति । ततश्चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतत् त्रयं परस्परं सिद्धयति । अत्र रन्ध्रे इत्युक्तविशेषणव्यावर्त्यमाह ।

दृष्टान्तोपयोगितया यस्तु खे आकाशे मण्डलात्माकः स तु चक्षुर्विषयोऽपि स्वतः प्रतियोग्यपेक्षां विनैव सिद्धयति यत् । यस्मात्

यः आत्मा स एषाम् अध्यात्मादीनाम् आद्यः कारणभूतः अतः एकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादेतेभ्यः अपरो भिन्नः स च स्वयाऽनुभूत्या

स्वतःसिद्धप्रकाशेन अखिलानां सिद्धानां परस्परं प्रकाशकानामध्यात्मादीनामपि सिद्धिः प्रकाशो यस्मात्स प्रकाशकः सर्वेषामपि

सामान्यतश्चित्प्रकाशविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति-एवमिति अर्द्धम् । यथा चक्षुः एवं

त्वगादि त्वक् स्पर्शो वायुरिति । श्रवणादि श्रवणं शब्दो दिश इति । जिह्वादि जिह्वा रसो वरुण इति । नासादि नासा गन्धोऽन्वि-

नाविति । चित्तेन युक्तं चित्तादि । चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति । उपलक्षणमिदम् । मनो मन्तव्यं चन्द्र इति बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मेति ।

अहङ्कारोऽहङ्कृतव्यं रुद्र इति । एवं त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

प्रकृतेर्विकारत्वम् आत्मनोऽविकारत्वं ताभ्याम् आत्मत्वे नान्यत्वम् आत्मन एकत्वं ताभ्याम् प्रकृतेः सापेक्षप्रकाशत्वम्

आत्मनस्तु निरपेक्षप्रकाशत्वं ताभ्यां च अत्र प्रकृतेर्विकारत्वत्वे ॥ २९ ॥ विधत्ते सृजति । तदबुद्धीश्च भेदज्ञानानि । वैकारिक इत्यत्र

सर्ग इति विशेष्यं पूर्वश्लोकादनुवर्त्तनीयम् । तदन्यथेति तस्य रूपज्ञानस्य अन्यथा चक्षुर्विनातुपपत्त्यासिद्धया अतीन्द्रियम् चक्षुर्ज्ञा-

यतेऽनुमीयते अयं चक्षुष्मान् रूपज्ञानाद्यन्तैव तन्नैवमिति ॥ ३० ॥ तत्प्रवृत्तीति तस्य चक्षुषो रूपदर्शने या प्रवृत्तिस्तस्या अधिष्ठातृ-

देवतामन्तराऽसिद्धया चक्षुरधिष्ठात्री अर्करूपदेवतानुमीयते इदं चक्षुः साधिष्ठातृकं जडत्वेऽपि प्रकाशमानत्वाद्वास्यादिवत् यन्नैव

तन्नैवमिति । ततो देवतातः ततश्चक्षुषः । अत्र रन्ध्रे इति विशेषणन्तु अर्कवपुषो ज्ञेयम् । यथा भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलस्य

विशेषणत्वम् अभावस्य विशेष्यत्वं भूतलानुयोगिको घटप्रतियोगिकोऽभाव इति तथा कोट्याकं वपुः अत्र रन्ध्रो एतद्रन्ध्राधारकमिति ।

तथा चैतद्विशेषणेन यद्व्यावर्त्यं भेदं तदाह तत्र हेतुः दृष्टान्तस्य या दार्ष्टान्तिके उपयोगिता उपकारकत्वं तथा यथाकाशस्थरवेर्न

चक्षुर्दोषोपरक्तत्वं किन्तु चक्षुस्थस्यैव तथान्तःकरणावच्छिन्नस्यैव जीवस्य पुण्यपापाद्युपरक्तत्वम् न परमात्मन इति भावः । ननु यदि

स्वतः सिद्धयति तर्हि तमन्धाः कथं न पश्यन्तीति चेत्तत्राह । चक्षुर्विषयत्वेऽपीति । यथा चक्षुरवच्छिन्नाधिदैवतस्य प्रतियोगिनः

सम्बन्धिनश्चक्षुरपेक्षा न तथा गगनस्थरवेश्चक्षुरपेक्षास्तीत्येतावन्मात्रेण स्वत इत्युक्तं चक्षुर्विषयत्वमस्त्येवेत्यर्थः । अतः सर्वकारणत्वात्

एकरूपः चित्तार्थाधिष्ठानत्वेनाविकृतत्वरूपः कार्येणाभिन्नश्च तस्माद्विकारित्वाद्यभावात् । एतेभ्योऽध्यात्मादिभ्यो भिन्नः आत्मनः

स्वप्रकाशत्वात् स्वव्यवहारे परानपेक्षत्वात् अपि आत्मा भिन्न इत्याह । अतएव सर्वप्रकाशकत्वादेव । तस्य आत्मनः एवमित्यर्द्धकम् ।

अतिदिशति उपविष्टमर्थमन्यत्र नयति । त्वमध्यात्मकं स्पर्शोऽधिभूतं वायुरधिदैवम् एवमग्रेऽपि ॥ ३१ ॥ वैलक्षण्यमिति घटकुड्या

प्रभातमिति न्यायेन विलक्षणत्वमेवोक्तम् स्यादिति पर्यन्तं शङ्काभासः । अहङ्कारेत्यादिसमाधानग्रन्थः । विकल्पस्य भेदस्य ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

विकल्पः भेद एवेत्यर्थः । एष सर्गः प्रपञ्चः वैकारिकः विकारारब्धः ॥ २९-३० ॥ अध्यात्मादिकं विवृणोति ! हृगिति

हृक्चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतं तदुभयमाकं वपुःअधिदैवमर्कः तत्सम्बन्ध्याकं परस्परसिद्ध्यति परस्परोपकार्योपकारकभावात् कार्यकर्

भवति आत्मा तु स्वतः सिद्ध्यति स्वप्रकाशः दृग्वाद्युपरमेऽपि स्थितः अखिलसिद्धिसिद्धः अखिलप्रकाश्यप्रकाशकः इत्युक्तं परस्परोप-

कारादिकमिन्द्रियान्तरादिष्वतिदिशति । एवं त्वगादीति । आदिशब्दैरधिभूतं विषयः अधिदैवं च विवक्षितम् ॥ ३१ ॥ अहङ्कारस्य

देहात्मभ्रमहेतुत्वं वदन् प्रश्नोत्तरं निगमयति योऽसाविति । यः स अहङ्कारः सार्विकादिभेदेन त्रिवृत् ऐन्द्रियः राजसः मोहविकल्प-

हेतुः देवत्वाद्याकारारोपहेतुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीराराधव्याख्या

येयं मम सर्वज्ञत्वोपपादनाय दुर्विज्ञेयगतिर्माया त्वयाभिहिता तत्कार्यभूतोऽहङ्कार एव देहात्मनोस्तादात्म्यप्रतीतिकारण-
मित्युत्तरमाह । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पः भेद एवेत्यर्थः । तत्र तावदेष सर्गः सृज्यते इति सर्गः अधिभूताध्यात्माधिदैवश्च
वैकारिकः प्रकृतिविकारात्मकाहङ्कारारब्धः गुणव्यतिकरात्मकः इच्छामि द्वेष्मीत्यात्मगुणानामिच्छादीनां स्वोल्यादीनां देहगुणानां
च व्यतिकर एकधर्मेनिष्ठतया सङ्कीर्णतया च प्रतीतिर्यस्मात्स आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतः ॥ २९ ॥ न केवलं मदीया माया
स्वविकाराहङ्कारद्वारा गुणव्यतिकरकरैवापि त्वात्मनि देवत्वमनुष्यत्वस्वतन्त्रत्वादिभेदबुद्धिकरो चेत्याह । ममेति । अङ्ग हे उद्धव !
गुणैः सत्त्वादिभिः कोऽसौ वैकारिक इत्यत आह । वैकारिक इति । अध्यात्ममेकमधिभूतं द्वितीयमधिदैवं तृतीयमित्येवं यन्निविधः
स वैकारिक इति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ अध्यात्मादिकं विवृणोति । दृगिति । इह चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतम् आर्कमर्कस्य सम्बन्धि
यद्वपुः शरीरं तदधिदैवं राजसाहङ्कारसहकृतात्तामसात्सात्त्विकाच्चाहङ्काराद्दृगादीनामिन्द्रियाणां सृष्टिः रूपादीनां तद्विषयाणाम-
धिष्ठातृणां देवानां च प्रकरणेषु सृष्टिस्तत्र तत्राभिहितेत्यहङ्कारस्याध्यात्मादिप्रकारता स्मारिता एतेषां त्रयाणां परस्परोपकार्योपकारकभावेनैव
ज्ञानजननरूपकार्यकरत्वमित्याह । अत्रेति । अत्र शरीरे रन्ध्रे चक्षुर्गोलके परस्परात्सिध्यति परस्परोपकार्योपकारकभावात् सिध्यति
कार्यकरं भवति अर्कवपुषा रश्मिद्वाराधिष्ठितयारेव चक्षुस्तद्विषयोर्गोहप्राहकभावः । अतस्तयोरधिदैवोपकार्यत्वम् अनतिविप्रकृष्टस्या-
व्यवहितस्य च रूपस्यैव सुप्राह्यत्वात्तदुपकार्यत्वं चक्षुष एवं त्रयाणामन्यतमं विनान्यतमस्य ज्ञानजनकत्वासम्भवात्परस्परोपकार्योप-
कारकत्वमवगन्तव्यम् अध्यात्मादिशब्दानां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावानामधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि तच्छक्तैराधेयिनिरूप्यत्वादाधेय-
परत्वम् इन्द्रियाणां देहेऽवस्थानादध्यात्मत्वं विषयाणां तु रूपादीनां तेजःप्रभृतिभूतनिष्ठात्वादिभूतत्वम् अधिष्ठातुर्देवतावपुषोऽ-
र्काद्याख्यक्षेत्रज्ञरूपदेवतानिष्ठत्वादिदैवत्वं यद्यध्यात्मादीनां परस्पराद्रूपादिप्रकाशो भवति कुतस्तात्मात्मप्रकाश इत्यत आह । यः
स्वतः खे इति । हृदयाकाशे य आत्मा 'हृदिज्ञयमात्मा प्रतिष्ठित' इति श्रुतेः स स्वतः सिध्यति स्वयं प्रकाशते इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मा-
द्यमात्मा एषां दृगादीनां त्रयाणामाश्रयः प्रकाशकत्वे हेतुतया वर्तमानः दृगाद्युपरमे व्यवस्थितश्चात एवैभ्योऽपरः भिन्नः अत्यन्त-
विलक्षणः तदेवाह । स्वया स्वाधाधारणयानुभूत्या ज्ञानेन अखिलसिद्धिसिद्धिरखिलप्रकाश्यप्रकाशकः एवं चक्षुष्युक्तं परस्परोपकार्योप-
कारकभावमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति । एवमिति । चक्षुर्यथा परस्परात्सिध्यत्येवं त्वगादीत्यर्थः । आदिशब्दैरधिभूताधिदैवे
विवक्षिते तत्र त्वगिन्द्रियस्याधिभूतं स्पर्शोधिदैवं वायुः श्रोत्रस्याधिभूतं शब्दोऽधिदैवं दिशः जिह्वाया अधिभूतं रसः प्रचेता अधिदैवं
नासाया अधिभूतं गन्धोऽधिदैवमश्विनौ इत्यूहं चक्षुरादीनां मनःसहकृतानामेव कार्यकरत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । चित्तयुक्तमिति ।
तत्र मनसोऽधिभूतमनुष्येयो विषयश्चन्द्रमा अधिदैवम् ॥ ३१ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यतोऽहङ्कारस्य देहात्मतादात्म्यप्रतीतिहेतुत्वं
वदन् प्रश्नोत्तरं निगमयति । योऽसाविति । योऽसावहमहङ्कारः स मोहविकल्पहेतुरिति सम्बन्धः । मोहो देहात्मनोरभेदभ्रमः विकल्पः
आत्मनि देवत्वमनुष्यत्वादिभेदारोपः तयोर्हेतुः अहङ्कारं विशिनष्टि । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभो वैषम्यं तेन कृतो विकारस्त-
दात्मकः प्रधानं प्रकृतिमूर्लं कारणं यस्य तस्मान्महतो महत्तत्त्वात्प्रसूतः वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्चेति त्रिवृत् त्रिप्रकारः वैकारिकः
सात्त्विकः ऐन्द्रियस्तैजसः राजसाहङ्कारस्येन्द्रियोत्पत्तावनुप्राहकत्वाभिप्रायेणेन्द्रिय इत्युक्तम् एवं देहात्मनोरभेदप्रतीतौ
कारणमुक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मविलक्षणाविति यत्त्वदुक्तं तत्तथैवेति भावेन परिहरति । प्रकृतिरिति । च शब्दो वैलक्षण्यानुकर्षार्थोऽवधारणार्थश्च
प्रकृतिपुरुषावन्योऽन्यविलक्षणावेवेत्यर्थः । वैलक्षण्याविवेकः किंकृत इति तत्राह । विकल्प इति मिथ्याज्ञानकृतः ननु विकल्पः
किङ्कारणक इति तत्राह । एष इति । एष विकल्पः तमःकारणक इति प्रति ज्ञायते तथाहि गुणव्यतिकरात्मक एष सर्गो वैकारिकः
विकारनिमित्तः स च गुणव्यतिकरस्त्रिविधः सत्त्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येन त्रैविध्यं तत्र तमःप्रधानानामेव सत्त्वानां
विरुद्धकल्पनं यस्मात्तस्मात्तम एव कारणम् ॥ २९ ॥ न केवलं तम एव प्रकृतिरीश्वरेच्छा च कारणमित्याह । ममेति । अङ्ग उद्धव ।
मम माया ममेच्छा गुणमयी ज्ञानादिगुणमयी सत्त्वादिगुणमयी माया मदधीना प्रकृतिश्च गुणैर्गुणभूतैर्महदहङ्कारादिभिः सत्त्वादि-
गुणैर्बानेकधा विकल्पबुद्धि विधत्ते करोति महत्तत्त्वविकाराज्जातत्वाद्द्वैकारिकोऽहङ्कारस्त्रिविधः महत्तत्त्वाद्विकृर्वाणादहं तत्त्वमजायत
इत्यादिना प्रसिद्धम्—

वैकारिको महांश्चैव तथाहङ्कार एव च । तथैव सात्त्विकश्चांशो वैकारिक इति त्रिवेति ॥

च सोऽयं त्रिविधोऽपि त्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन ।

एतत्रैविध्यं शृङ्गमाहिकयैव दर्शयति । दृग्प्रमिति । रन्ध्रे गोलके दृक् चक्षुरिन्द्रियं तदध्यात्ममुपलक्षणमेतत् अध्यात्म-
मिन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारस्वरूपाणि तैरेव विपरीतज्ञानं जायते अहङ्कारे विद्यमाने भ्रमो भवति नान्यदेति वचनात् परत्र
देहाद्विद्यैर्द्रुपं तदधिभूतं तामसं परत्र दिवि योऽर्कस्तदधिदैवतं वैकारिकम् अनेन किम्प्रयोजनमत्राह । परस्परमिति । अध्यात्मा-
दिगतचक्षुरादीतरापेक्षया सिध्यति । ज्ञानाख्यं प्रयोजनं भवति असौ सिद्धिः स्वतो न एकैकस्मान्न स्यात् चक्षुराद्यन्यतमाभावे
ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः । नैतावता परस्परसिद्धिः पूर्यत इत्याह । आत्मेति । यदात्मा प्रयत्नो जडाहङ्कारो वास्ति तदा त्विदं वैकारिकं
ज्ञानं प्रकृतिप्राकृतव्यतिरिक्तं जीवपरमात्मस्वरूपं कदा नु विशदं दृश्यत इत्याह । एवमिति । आत्मेत्यनुवर्तते यदैषां प्रकृति-
प्राकृतानाम् उपरामः अत्यन्तोच्छेदनलक्षणा मुक्तिस्तदा स्वयानुभूत्या स्वरूपज्ञानेनात्मा जीव आद्यः आत्मा परमात्मा च ज्ञायत इति
शेषः कीदृशो हरिखिलस्य सिद्धयसिद्धी ज्ञानाज्ञाने यस्मात्स तथा सर्वस्य ज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः—

सम्यक् ज्ञानं हरेः शक्त्या तन्मुक्तस्य विशेषतः । देवतानुग्रहो नित्यो मुक्तस्यापि श्येद्व्यते ॥
नित्यं तत्प्रतिबिम्बत्वाज्जीवानामेव कृत्स्नशः । बाह्यज्ञानं च मुक्तस्य न जडाहङ्कृतेः कचित् ॥
किन्तु स्वरूपशक्त्यैव देवेभ्यश्चाभिजायते । इति वचनात् ।

उक्तन्यायमतिदिशति । एवमिति । चक्षुर्जिह्वादिना सहस्रगादिश्रवणादिवैषमध्यात्मादिभेदेन त्रिविध सादिचानित्यमन्योऽ-
न्यापेक्षत्वात् कीदृशं त्वगादि चित्तयुक्तम् अनेन चित्तं मनोऽपि त्रिविधमिति ज्ञायते चक्षुरिति पुनर्वचनमवधारणार्थम् ॥ ३१ ॥
तामसाहङ्कारोऽपि विकल्परहेतुरिति सूचितं पुरस्तात्तदिदानीं स्पष्टयति । योऽसाविति । योऽसौ मोहविकल्पहेतुरज्ञानान्यथाज्ञान-
हेतुर्विकारः सत्त्वादिगुणक्षोभो महत्तत्त्वं तेन कृतः सोऽहमहङ्कारस्त्रिवृत् त्रिरूपरत्नेन वर्तते त्रिः प्रकारमाह । वैकारिक इति ।
वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियोत्पत्तिहेतुः तैजसश्चेति । प्रयोजनमाह । जगत इति । जगतः प्रसूतिः सृष्टिर्गोचरस्य तथा जगत्सृष्टिहेतुरित्यर्थः ।
अनेन प्रकृतेः कारणत्वं गतमत्राह । प्रधानं प्रकृतिर्भूलम्हत्तत्त्वंद्वारा कारणं यस्य स तथा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्त्रवसिष्ठता सारार्थदर्शिनी

प्रकृतिपुरुषयोर्विकारित्वाविकारित्वाभ्यां नानात्वैकत्वपरस्परापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां परप्रकाशयत्वस्वप्रकाशयत्वाभ्यां चात्य-
न्तभेदं वक्तुमाह चतुर्भिः । प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पो भेदः प्रकृतेः सकाशात् पुरुषो भिन्न एव तदपि दृश्यते न भिदानयोरिति
कथं ब्रवीषीति भावः । कुत इत्यपेक्षायामाह । एष सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः प्रकृतिकार्यत्वात् प्रकृतिशब्दोक्तः वैकारिकः
नानाविकारवान् यतो गुणव्यतिकरात् गुणक्षोभादेव आत्मा स्वरूपं यस्य सः गुणक्षोभकृत इति प्रकृतौ विकारो दर्शितः पुरुषस्तु
केवलमीक्षमाणो निर्विकारः प्रसिद्ध एवेति भावः ॥ २९ ॥ नानात्वमाह । ममेति । विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्च वैकारिकः अनेक-
विकारवानपि स्थूलतन्मिषिधः तत्राध्यात्ममित्येकम् अथ अधिभूतमिति द्वितीयम् अधिदैवमन्यत् तृतीयम् ॥ ३० ॥ त्रैविध्यं दर्शयति ।
दृक् अध्यात्मरूपमधिभूतम् आर्कं वपुरर्काशोऽधिदैवम् अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलके परस्परापेक्षत्वंमाह । परस्परं सिद्धयतीति चक्षुषा
रूपं ज्ञायते रूपज्ञानान्यथानुपपत्त्या तदधिदैवं रूपं ततश्चक्षुषः प्रवृत्तस्ततो रूपज्ञानमित्येतत्त्रयं परस्परं सिद्धयति परमात्मा तु
निरपेक्ष एव तत्र दृष्टान्तः । य इति । यस्तु खे आकाशे अर्को वर्तते मण्डलात्मा स तु स्वत एव सिद्धयति तथैवात्मा परमात्मा यत्
यस्मादेषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणं एकवचनादेकः योऽपरः कारणत्वादेव एतेभ्यो भिन्नः स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेन
अखिलानां सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामध्यात्मादीनामपि सिद्धिर्वस्तुतः प्रकाशो यस्मात् सः तेन निरपेक्षत्वादेकत्वात् स्वप्रकाश-
त्वादन्यप्रकाशकत्वाच्च पुरुषः प्रकृतेर्भिन्न इति प्रतिपादितम् । चक्षुषि दर्शितं तत्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति । एवमिति । यथा
चक्षुरिति चक्षु रूपमर्काशः एवं त्वगादि त्वक् स्पर्शोवायुरिति श्रवणादि श्रवणं शब्दो विशि इति जिह्वादि जिह्वा रसो वरुण इति
नासादि नासा गन्धोऽश्चिनाविति चित्तयुक्तं चित्तादि च चित्तं चेतयितव्यं वासुदेवांश इति उपलक्षणमेतत् मनो मन्तव्यं चन्द्र
इति बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मति अहङ्काराऽहङ्कृतव्यं रुद्र इति एवमन्यदपि सर्वं त्रिविधमिति ॥ ३१ ॥ नन्वसौ नानाविकारमयः प्राकृतः
प्रपञ्चः सत्यो मिथ्या वा वादिनां मतवैविध्यान्निश्चयतुमशक्यत्वात् पृच्छयते इत्याकाङ्क्षायामनुवादपूर्वकमाह । योऽसाविति द्वाभ्याम् ।
गुणक्षोभकार्यः विकारमयः प्रपञ्चप्रधानमूलात् प्रधानहेतुकात् महतः सकाशात् प्रसूतः उद्भूतो योऽहङ्कारस्तस्मात्त्रिवृत् त्रिरूपोभूतः
त्रिवृत्स्वमेवाह । वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्चेति अधिदैवाधिभूताध्यात्मादिमयः स हि मोहविकल्पहेतुः मोहेन अज्ञानेन हेतुना सत्या
वा मिथ्या वा नित्यो वाऽनित्यो वेत्येवं विकल्पस्य हेतुः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

परिहरति । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पो भेद एव पुरुषर्षभेति सम्बोधनेन जडाजडयोरैक्यं शङ्कितुं योग्यो न भवानिति
सूच्यते अचेतनस्वविकारत्वादिधर्मिण्याः भिन्न एव पुरुष इत्याह । एष इति सार्धद्वाभ्याम् । एष जडत्वेन प्रसिद्धः देहादिरूपः

अनात्मवर्गः वैकारिकः विकारवान् सृज्यते इति सर्गः गुणानां व्यतिकारः क्षोभः आत्मा कारणं यस्य स गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभज इत्यर्थः ॥ २९ ॥ स च मम शक्तिभूतायाः लेशभूतः इत्याह । ममेति । अङ्ग हे उद्धव ! मम माया देवमनुष्यपञ्चादिरूपैः अनेकधा भवति अत्र एव गुणैः देवत्वादिभिः विकल्पेषु जीवभिन्नेषु देवोऽस्मि मनुष्योऽस्मि अयं पशुः इत्याद्याः बुद्धीः धत्ते जीवानेव व्यामोहयतीत्यर्थः । स च वैकारिकः विकारवान् देहादिसंज्ञातः त्रिविधः तदुपपादयति । अध्यात्ममेकम् अत्राव्ययं विभक्ति-समीपसमुद्गीत्यनेन अध्यात्मादिशब्दानां विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः आत्मनि देहे वर्त्तवानमध्यात्मं चक्षुरादि अथान्यत् भूतेषु तेजः-प्रभृतिषु संस्थितमधिभूतं चक्षुरादिग्राह्यं रूपादि रवरिधिदैवं चक्षुराद्यधिष्ठातृ देवतारूपम् ॥ ३० ॥ तानि जडानि तद्ज्ञाता पुरुष-स्तेभ्योऽन्य इत्याह । दृगिति दृग्ध्यात्मम् रूपमधिभूतम् अत्र दृग् गोलके प्रविष्टमार्कं वपुरधिदैवम् रूपग्राहकमिन्द्रियं दृक् दृग्ग्राह्यो गुणो रूपम् रूपग्रहणे उपकारकमार्कं वपुरित्येवमध्यात्मादिकं परस्परं तेनैव ज्ञात्रा सिध्यति केन यः आत्मा स्वतः अनात्मभूत-दृगादिनैरपेक्षेण खे हृदि वर्तते हृद्यमात्मेति श्रुतेः विषयेषु प्रेक्ष्यमाणानां प्रेरकः अत एव एतेभ्योऽपरो भिन्नः किं बहुना खयानुभूत्या ज्ञानेन अखिलसिद्धीनां सिद्धिः अनुप्रकाशकः चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यं त्वगादिष्वति दिशति एवमिति । चक्षुषचक्षुरादित्रिकं यथा परस्परं सिध्यति एवं त्वगाद्यपीत्यन्वयः । चक्षुरादीनां मनःसहकृतानामेव शब्दादिग्रहणे कारणत्वं द्योतयितुमाह । चित्तयुक्त-मिति ॥ ३१ ॥ अथ प्रकृतिपुरुषाभेदशङ्कायां पुरुषेश्वरयोरप्यत्यन्तभेदशङ्कायां च अहङ्कार एव हेतुरित्याह । य इति । अहङ्कारः मोहविकल्पयोर्हेतुः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरैक्यभ्रमो मोहः पुरुषेश्वरयोरत्यन्तभेदभ्रमः विकल्पः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां चात्यन्तभेदं वक्तुमाह—प्रकृतिः पुरुषश्चेति । हे पुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेण परिणामिनी सा प्रकृतिः यदपरिणामी स पुरुषश्चेति विकल्पस्तयोरत्यन्तभेद एव । यतः एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहेन्द्रियान्तःकरणसिद्धातो वैकारिकः जन्मादिनानाविकारवान् । तत्र हेतुमाह—गुणव्यतिकरात्मक इति । गुणानामन्योन्यमेलनेन कृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं प्रकृतेर्विकारित्वं निरूप्य नानात्वमाह—ममेति । स्नेहेन सम्बोधयति—अङ्गेति । गुणमयी मम या प्रकृतिरनेकधा विकल्पं भेदं तदबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते । अनेकधात्व प्रपञ्चयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिविधः । त्रैविध्यमेवाह—अध्यात्ममेकमिति । अपि चाधिदैवं द्वितीयम् । अधिभूतमन्यत् तृतीयमित्यर्थः । तानि विवृणोति दृक् चक्षुः अध्यात्मं रूपमधिभूतम् । अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टं मार्कं वपुः सूर्याशोऽधिदैवमिति । सापेक्षप्रकाशतामाह परस्परमिति । चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुस्तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता ततश्चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतत् त्रयं परस्परं सिध्यति । अत्र रन्ध्रे इत्युक्तविशेषणव्यावर्त्यमाह—दृष्टान्तोऽयं योगितया । यस्तु खे आकाशे मण्डलात्मार्कः स तु स्वतः प्रतियोग्यपेक्षां विनैव सिध्यति ॥ ३० ॥ इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन प्रकृतितो भेदमाह—आत्मेति । यत् यस्मात् यः आत्मा स एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमत एतेभ्यः अपरो भिन्नः । स्वप्रकाशमाह—ख्याऽनुभूत्या स्वेतरसिद्धप्रकाशेन अखिलानां सिद्धानां परस्परं प्रकाशमानानामपि सिद्धिः प्रकाशः यस्मात्सः प्रकाशकः । सर्वेषामपि सामान्य-तश्चित्प्रकाशविषयत्वात् । चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति—एवमिति । यथा चक्षुः एवं त्वगाद्यपीत्यर्थः । त्वक्स्पर्शो वायुरिति । श्रवणं शब्दो दिश इति । जिह्वा रसो वरुण इति । नासा गन्धोऽश्विनाविति । चित्तेन युक्तमन्तःकरणान्तरमपि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेव इति । मनो मन्तव्यं चन्द्र इति । बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मेति । अहङ्कारोऽहं कर्त्तव्यं रुद्र इति, एवं त्रिविध-मित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवं पुम्प्रकृत्योर्वैलक्षण्यं निरूप्य तयोरभेदप्रतीतो हेतुमाह—योऽसाविति । गुणानां क्षोभं साम्यत्यागं करोतीति गुणक्षोभकृत कालः परमेश्वरो वा तस्मान्निमित्तात् । प्रधानं मूलं उपादानं यस्य तस्मान्महत्तः प्रसूतः । वैकारिकः सात्त्विकः तामसः ऐन्द्रियो राजसश्चेति त्रिवृत् त्रिविधो योऽसौ विकारः अहं अहङ्कारः स एव मोहेन स्वरूपाज्ञानेन यो विकल्पो देवोऽहं मनुष्योऽ-हमित्यादिभेदस्तस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यधिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलं मदीया माया स्वाविकाराहंकारद्वारा गुणव्यतिकरकरैव, अपि त्वात्मनि देवमनुष्यत्वस्वतन्त्रत्वादिभेदबुद्धि-करीत्याह । ममेति । अङ्ग हे उद्धव, गुणमयी गुणस्वरूपा मम माया, स्वगुणैः सत्त्वादिभिः अनेकधा विकल्पबुद्धीरात्मनि देवादि-भेदबुद्धिः, विधत्ते । एवं मायया विकल्पबुद्धिकृत्त्वमभिधाय पुनर्वैकारिकभेदान् प्रपञ्चयति । वैकारिकः अनेकविकारवानप्य-हंकारः, त्रिविधः स्थूलमार्गेण तावत्त्रिप्रकारः । अध्यात्मं, अथ अधिदैवं, अन्यत् तु अधिभूतं इत्येवं त्रिविध इति संबन्धः ॥ २९ ॥ अध्यात्मादिकं विवृणोति । दृग्प्रमिति । दृक् चक्षुः अध्यात्मं, रूपं अधिभूतं मार्कमर्कस्य संबन्धि यत् वपुः सूर्यस्वरूपं तत् अधिदैवम् । एतत्त्रिकं अत्र शरीरे रन्ध्रे चक्षुर्गोलके, परस्परं सिध्यति, परस्परपकार्योपकारकभावात् कार्यकरं भवतीत्यर्थः । अर्कवपुषा स्वांशभूतरश्मिद्वाराधिष्ठितयोरेव चक्षुस्तद्विषययोर्ग्राह्यमाहकभावः, अतस्तयोरधिदैवोपकार्यत्वम् । अनतिविप्रकृष्टस्याव्यवहितस्य च

रूपस्यैव ग्राह्यत्वात्तदुपकार्यत्वं चक्षुषः । एवं त्रयाणामन्यतमं विनाऽन्यतमस्य ज्ञानजनकत्वासंभवात्परस्परकार्योपकारकत्वमवगन्तव्यमिति भावः । यदि अध्यात्मादीनां परस्परात् रूपादिप्रकाशो भवति कुतस्तर्ह्यात्मप्रकाश इत्यत आह । खे हृदयाकाशे, यः अयं आत्मा 'हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । स स्वतः सिद्ध्यति स्वयं प्रकाशत इत्यर्थः । कुतः । यद्यस्मात् अयं आत्मा एषां दृगादीनां त्रयाणां आद्यः प्रकाशकत्वे हेतुतया वर्तमानः, दृगाद्युपरमेऽपि व्यवस्थितश्च, अत एव अघरः एतेभ्यः सर्वथात्यन्तविलक्षणः तदेवाह । स्वया स्वाधारणया, अनुभूत्या ज्ञानेन, अखिलसिद्धिसिद्धिः सकलप्रकाश्यप्रकाशकः, एतद्विवेचनं द्वितीयस्कन्धीयस्य 'यदैकैकतराभावः' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानतोऽपि बोध्यम् । एवं चक्षुष्युक्तं परस्परुपकार्योपकारकभावमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति एवमिति । यथा चक्षुः परस्परात् सिद्ध्यति, एवं त्वगादि श्रवणादि जिह्वादि नासादि च, चित्तयुक्तं चित्तसहितमन्तःकरणचतुष्कमपि परस्परं सिद्ध्यतीति संबन्धः । आदिशब्दैर्वैरधिभूताधिदैवे विविक्षिते । तत्र त्वगिन्द्रियस्याधिभूतं स्पर्शः, अधिदैवं वायुः, श्रोत्रस्याधिभूतं शब्दः, अधिदैवं दिशः, जिह्वाया अधिभूतं रसः, प्रचेता अधिदैवं, नासाया अधिभूतं गन्धः अधिदैवमग्निश्चैव इत्यूह्यम् । एवमन्तःकरणचतुष्कमपि त्रिविधं, तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेवः मनो मन्तव्यं चन्द्रः, अहंकारः अहंकर्तव्यं रुद्रः बुद्धिर्बोद्धव्यं ब्रह्मेति । ३० । अस्त्वेवं ततः किमित्यतोऽहंकारस्य देहतादात्म्यप्रतीतिहेतुत्वं वदन् प्रश्नोत्तरं निगमयति । योऽसाविति । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभो वैषम्यं तेन कृतो यो विकारस्तदात्मकः प्रधानं प्रकृतिमूलं कारणं यस्य तस्मात्, महतो महत्तत्त्वात् प्रसूतः, वैकारिकः, सात्त्विकः तामसः, ऐन्द्रियस्तैजसश्चेति त्रिवृत् त्रिप्रकारः राजसाहंकारस्येन्द्रियोत्पत्तावनुग्राहकत्वाभिप्रायेण ऐन्द्रिय इत्युक्तम् । यः असौ विकारः प्रकृतिविकारात्मकः अहमहंकारः, सः मोहश्च विकल्पश्च तयोर्हेतुः । तत्र मोहो देहात्मनोरभेदभ्रमः, विकल्पः आत्मनि देवत्वमनुष्यत्वादिभेदारोपः ॥ ३१ ॥ एवं देहात्मनोरभेदप्रतीतौ कारणमुक्तं यत एवमतो देहादत्यन्तविलक्षण एवात्मेत्याह । आत्मेति । आत्मा परिज्ञानमयः परितः कात्स्न्येन ज्ञानस्वरूपोऽस्ति । परिशब्देन प्रदेशभेदेनापि जडत्वव्यावृत्तिः । अत्र तु अविवादः विवादो नास्त्येव । अस्तीति नास्तीति भिदा भेदः अर्थनिष्ठो देवमनुष्यादिशरीरनिष्ठः, अस्ति हि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । अयं भावः । आत्मनः सदैकरूपत्वाद्विकाराभावाच्च तत्प्रयुक्तोऽस्तित्वव्यपदेश एव सर्वदास्ति, न तु नास्तित्वव्यपदेशसंबन्धः । अचेतनपरिणामात्मकस्य देहस्य तु पूर्वपूर्वविकाराणामुत्तरोत्तरेष्वभावाज्जास्तित्वव्यपदेशसंबन्धोऽस्ति, पूर्वपूर्वावस्थासंबन्धकालेऽस्तित्वसंबन्धोऽप्यस्ति । एवं सत्युभयधर्मभाक्त्वं देहस्यैव न त्वात्मनः, एवं देहात्मनोः स्वभावभेदेऽप्युक्तविधस्यात्मनो देहरूपेण मानं त्वहंभावकृतभ्रम एवेति । एवं चेत् स कदा निवर्त्तते इत्याशङ्क्यां स्वात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारादेव निवर्त्तते । अन्यथा तु न निवर्त्तते इत्याह । व्यर्थोऽप्यर्थशून्योऽपि आत्मन्यविद्यमानोऽप्यहंभावकृतभ्रम इत्यर्थः । स्वस्य स्वस्वरूपस्य लोकः साक्षात्कारो यस्मात्सः तस्मात् मत्तः परावृत्ता विमुक्ता धीर्येषां तेषां पुंसां नैव उपरमेत । किं तु अनुवर्त्तत एवेति भावः ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्णने कहा—उद्धवजी ! प्रकृति और पुरुष, शरीर और आत्मा—इन दोनों में अत्यन्त भेद है । इस प्राकृत जगत् में जन्म-मरण एवं वृद्धि-ह्रास आदि विकार लगे ही रहते हैं । इसका कारण यह है कि यह गुणों के क्षोभ से ही बना है ॥ २९ ॥ प्रिय मित्र ! मेरी माया त्रिगुणात्मिका है । वही अपने सत्त्व, रज आदि गुणों से अनेकों प्रकार की भेदवृत्तियाँ पैदा कर देती है । यद्यपि इसका विस्तार असीम है, फिर भी इस विकारात्मक सृष्टि को तीन भागों में बाँट सकते हैं । वे तीन भाग हैं—अध्यात्म, अधिदैव और अधिभूत ॥ ३० ॥ उदाहरणार्थ—नेत्रेन्द्रिय अध्यात्म है, उसका विषय रूप अधिभूत है और नेत्रगोलक में स्थित सूर्यदेवता का अंश अधिदैव है । ये तीनों परस्पर एक दूसरे के आश्रय से सिद्ध होते हैं । और इसलिये अध्यात्म, अधिदैव और अधिभूत—ये तीनों ही परस्पर सापेक्ष हैं । परन्तु आकाश में स्थित सूर्यमण्डल इन तीनों की अपेक्षा से मुक्त है, क्योंकि वह स्वतः सिद्ध है । इसी प्रकार आत्मा भी उपर्युक्त तीनों भेदों का मूल कारण, उनका साक्षी और उनसे परे है । वही अपने स्वयंसिद्ध प्रकाश से समस्त सिद्ध पदार्थों को मूलसिद्धि है । उसी के द्वारा सबका प्रकाश होता है । जिसप्रकार चक्षु के तीन भेद बताये गये, उसी प्रकार त्वचा, श्रोत्र, जिह्वा, नासिका और चित्त आदि के भी तीन-तीन भेद हैं ॥ ३१ ॥ प्रकृति से महत्तत्त्व बनता है और महत्तत्त्व से अहङ्कार । इस प्रकार यह अहङ्कार गुणों के क्षोभ से उत्पन्न हुआ प्रकृति का ही विकार है । अहङ्कार के तीन भेद हैं—सात्त्विक राजस और तामस । यह अहङ्कार ही अज्ञान और सृष्टि की विधिताका मूल कारण है ॥ ३२ ॥

आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति मिदार्थनिष्ठः ।

व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३३ ॥

उद्धव उवाच

त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो । उच्चावचान् यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥

तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः । न ह्येतत् प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच

मनः 'कर्ममयं' नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम् । लोकाद्भोक्तं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मिदार्थनिष्ठः आत्मा अस्ति नास्ति इति विवादः परिज्ञानमयः (अतः) व्यर्थः अपि स्वलोकात् मत्तः परावृत्तधियां पुंसां न एव उपरमेत ॥ ३३ ॥ उद्धवः उवाच—प्रभो त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः यथा उच्चावचान् देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥ गोविन्द तत् अनात्मभिः दुर्विभाव्यं मम (त्वम्) आख्याहि हि एतत् विद्वांसः प्रायशः लोके वञ्चिताः न सन्ति ॥ ३५ ॥ श्रीभगवान् उवाच—पञ्चभिः इन्द्रियैः युतं नृणां कर्ममयं मनः लोकात् लोकं प्रयाति आत्मा अन्यः (अपि) तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स कुतो निवर्तते आत्मा ज्ञानविलसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह । आत्मा परिज्ञानमय इति । ननु कथं मोहमय इति । ननु कथं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा कश्चित्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह । विवाद इति । अयं विवादोऽप्यात्मा परिज्ञानमय इत्यन्वयः । यद्वा विवादः सर्वोपि मिदार्थनिष्ठ एव न तु वस्तुमात्रनिष्ठः । अतः परस्परं युक्तिभिरेव भेदस्य निराकृतत्वान्मोहमयत्वं सिद्धमिति । ननु यद्यहंकारो विकल्पश्च नास्ति अलं तर्हि तन्निवृत्तिप्रयासेन तत्राह । व्यर्थोऽपीति । व्यर्थोऽप्यर्थरहितोऽपि स्वरूपभूतात्मनो बहिर्मुखानां नैवोपरमेत । प्रत्युत तत्कृतैः कर्मभिरुचनीचदेहेषु ते संसरंतीति ॥ ३३ ॥ तत्र पृच्छति । त्वत्त इति । व्यापकस्यात्मनो देवादेहांतरगमनमकर्तुः कर्मोणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वांसो न सन्ति । हि यस्मान्मा यया वञ्चिता मोहिताः ॥ ३५ ॥ लिंगशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह । मन इति प्रधानत्वेन पञ्चभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थम् । देहादेहांतरं प्रति याति । ततोऽन्य एवात्मा तन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सोऽहंकारः । तज्ज्ञानेन आत्मज्ञानेन । पुनराक्षिपति—नन्विति । भिदा भेदः सैवार्थस्तत्र निष्ठा स्थितिर्यस्य स तथा । एतादृशो योऽयं विवादोऽहंकारसत्यत्वासत्यत्वलक्षणः । अस्यैव विवादस्यात्मा परिज्ञानमयत्वेऽन्येषामात्मज्ञानमयत्वं स्यादत आह—यद्वेति । भिदया भेदनोपलक्षितोऽर्थः प्रपञ्चस्तस्मिन्निष्ठा यस्य स तथा । वस्तु सत्यं मात्रास्वरूपं यस्य तद्वस्तु ब्रह्म तन्निष्ठो वस्तुमात्रनिष्ठो भेदोऽतो हेतोः । पुनराशंकते—नन्विति । अलं कृतम् तन्निवृत्तिप्रयासेन भेदनिवृत्तियत्नेन । प्रत्युत किञ्च । तत्कृतैर्भेदबुद्धिकृतैः । ते मद्विमुखाः । सोऽहंकारः केन निवर्तते, उच्यते—'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इत्यनुसारेण मद्विमुखतानिदानत्वेन मदन्तर्मुखतयैवेत्याह—आत्मा परिज्ञानमय इति । स्वलोकात्स्वाश्रयादपि मत्तः परावृत्तधियां पुंसां यदात्मापरिज्ञानं स्वरूपास्फूर्तिस्तन्मयो यो निजमतपरमतयोरस्तीति नास्तीति मिदार्थनिष्ठो विवादः सोऽर्थशून्योऽपि नैवोपरमेतेति मद्विमुखतायां सत्यां विवादमात्रं प्रसरेन्न तु ज्ञानमुदयते मदन्तर्मुखतायां ज्ञानमप्यानुषङ्गिकतयोदयते परमपुरुषार्थलक्षणमत्प्राप्तिस्तु मुख्यतयेत्यर्थः । विश्वनाथस्तु—संशयच्छेत्तारो विद्वांस एव तत्त्वनिश्चायका इति चैतेषामपि विवादो नोपशाम्यतीत्याह—आत्मेति । प्रपञ्चोयमस्तीति सत्य इति कश्चिदुपपत्त्या निश्चिनोति तन्मतं दूषयित्वा नास्तीति मिथ्येति कश्चिन्निश्चिनोतीति विवादो ह्यात्मनः परमात्मतत्त्वस्यापरिज्ञानसूचक इत्यर्थः । आत्मन्यनुभवगोचरीकृते विवादानुपपत्तेः । भिदार्थे मद्विज्ञ एवार्थे प्रयोजने । ननु मयि निष्ठा नितरां स्थितिर्यस्मात्सः । यद्वा—भिदा विदारणं परमतत्वण्डनमेव, तत्रैव निष्ठा सः । किञ्च—व्यर्थो विफलः तस्मान्न पुण्यं न पापं न

स्वर्गो न नरकश्चेत्येवं निष्प्रयोजनोऽपि नोपरमेतेति सम्प्रायाश्चक्रेरेव स स्वभाव इति भावः । तदुक्तम्—‘यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति’ इति । किञ्च बहुसम्भवान्ते मत्प्रापकं मार्गं प्राध्यापि ते तदश्च्युता भवन्तीत्याह—मत्तः परावृत्तधियो मिति । वेदशास्त्रार्थो मत्प्रापको मार्ग एव तं विद्वांसस्ते मां प्राप्नुं प्रवृत्तधियोऽपि मध्ये विवादमङ्गीकृत्य मत्तः सकाशात्परावृत्तधियो भवन्तीति भावः । मत्तः कीदृशात्—स्वलोकेतः स्वान्भक्तानैव लोके कृपया पश्यति नान्यानि तत्र तथा तस्मात् भक्ताश्च विवादानुत्पत्तिष्णव एव । तेन मच्चिन्तनादिनैव स्वायुः सफलयितव्यं न तु विवादास्पदस्य प्रपञ्चस्य तत्त्वनिश्चयजिज्ञासया तद्विफल्यितव्यमिति सूचितम् । दीपिका—परस्परं युक्तिभिरिति—भेदो नाम वस्तु तत्स्वरूपं तद्वर्गो वा । आद्ये हस्तः कर इतिवत् घटाभेद इति पर्यायापत्तिः, द्वितीये भेदस्यापि भेदस्तद्वर्मेत्वात् पुनस्तस्यापि पुनस्तस्यापीत्यनवस्थेत्यादियुक्तिभिः ॥ ३३ ॥ तत्र संसरणे । इति भाव इति—न हि व्यापकस्य देहान्तरगमनमकर्तुः कर्मकरणं नित्यस्य जनिमृतिवृद्ध्यादीनि सम्भवन्तीति तात्पर्यम् । त्वत्त इति युग्मकम् । तत्र बहिर्मुखानां संसरणे एतद्विद्वांसः व्यापकस्य निरोहस्याकर्तुः संसरणं कथमित्यत्र सिद्धान्तवेत्तारः । विश्वनाथस्तु—यदि बुद्धिस्त्वत्तः परावृत्ताभूतदैव तेषां कर्मभिर्वन्धः, ततश्चोच्चावचानुत्तमाधमान्देहान्स्थूलान्यथा गृह्णन्ति विसृजन्तीति त्वद्विहर्मुखानां जन्ममरणयोः प्रकारं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत् देहग्रहणादि । मम मह्यम् । अनात्मभिर्बुद्धिबलविधुरैः । दुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयम् । त्वं तु गा वेदलक्षणा वाचो विदन्ति सर्वथा जानातीति गोविन्दोऽसि, तवास्य प्रश्नस्योत्तरदाने सामर्थ्यमिति सम्मुद्रयमिप्रायः । त्वदन्य एतत्प्रश्नोत्तरविद्वांसो ज्ञातारो न सन्तीति तत्र हेतुः—वञ्चिता इति । तव प्राययेति शेषः । अनात्मभिरल्पबुद्धिभिर्दुर्विभाव्यं भावयितुमशक्यं किं पुनर्वक्तुमित्यर्थः । ननु लोके विज्ञा बहवः श्युस्त एतत्प्रष्टव्यास्तत्राह—न होति । वञ्चितास्त्वन्मायया मोहिताः ॥ ३५ ॥ संसरणस्याध्यासमूलत्वमाह—लिंगशरीरेति । अध्यासो विपरीतज्ञानम्, तदत्र लिंगदेह आत्मबुद्धिरूपम्, तेन सर्व शरीरग्रहणादि । प्रधानत्वेन ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानेन्द्रियाणां प्राधान्येन पञ्चभिरिति । अन्येषां कर्मेन्द्रियाणाम् । लोक्यते सर्वैरिति लोको देहः ‘लोको भूरादिलोकेषु देहे ज्ञाने जने दृशि’ इति निरुक्तिः ततो मनः प्रधानलिंगात् । अहङ्कारेण मिथ्याध्यासेन । कर्ममयं कर्मजादृष्टाश्रयम् । मनः मनः प्रधानं सूक्ष्मशरीरमेव लोकाल्लोकान्तरं याति कर्ममयं कर्माधीनम् आत्माजीवोऽन्यस्ततो भिन्नोऽपि तदुपहितत्वादेव तत्सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते अनुगच्छति । संदर्भस्तु—तदनुवर्तते तदारूढश्चलति तदारूढत्वात्तच्चलनेनैव चलतीत्याह ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

न च पुनरपि वैलक्षण्यमेवोक्तम् । त्रिविधप्रपञ्चव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्त्वहङ्कारनिवृत्त्या सापि त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह—योऽसाविति । गुणानां क्षोभं साम्यत्यागं करोतीति गुणक्षोभकत्वात् कालः परमेश्वरो वा तस्मान्निमित्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसूतः वैकारिकः सात्त्विकः तामसः ऐन्द्रियो राजसश्चेति त्रिवृत् त्रिविधो योऽसौ विकारः अहं अहङ्कारः स एव मोहेन स्वरूपाज्ञानेन यो विकल्पो देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिभेदस्तस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तन्निवृत्तिस्त्वात्मज्ञानेनेत्याशयेनाह—आत्मेति । भिदार्थनिष्ठः भिदया भेदेनावस्थितो योऽर्थः परमार्थभूत आत्मा तन्निष्ठस्तद्विषयो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीति नास्तीति च यः पुंसां विवादः स हि यस्मात् आत्मनो यत् अपरिज्ञानं तन्मयः ततो जातः । यद्वा । स सर्वोऽपि विवादः भिदार्थनिष्ठ एव न तु वस्तुमात्रनिष्ठः । अत आत्मा परिज्ञानमयः मोहमयः । अतो व्यर्थोऽपि आत्मसाक्षात्कारेण बाधयोग्यत्वान्मिथ्याभूतोऽपि स्वलोकात् स्वरूपभूतात्मतः परावृत्ता विमुखा धीर्येषां तेषां नैवोपरमेत नैव निवर्तते । तद्वर्षः । अत आत्मसाक्षात्कारादेव तन्निवृत्तिर्नान्यथेत्युत्तरमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ त्वत्त इति । हे प्रभो ! हे गोविन्द ! त्वत्तः परावृत्तधियो जना यथा स्वकृतैः कर्मभिः उच्चावचान् उत्कृष्टान् अपकृष्टान् देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति त्यजन्ति च ॥ ३५ ॥ तदिति । तत् अनात्मभिः अल्पबुद्धिभिः दुर्विभाव्यम् अवितर्क्यम् । अतस्त्वमेव ममाख्याहि । हि यस्मात् एतद्विद्वांसः प्रायशो लोके न सन्ति । यतस्ते वञ्चिताः परं मायया मोहिता इत्यर्थः । यद्वा । एतद्विद्वांसो वञ्चिता न सन्ति । अविद्वांसस्तु वञ्चिता एव । अत्र व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहान्तरगमनम् अकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमित्याशय उत्तरबलादुच्यते ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

सोऽहङ्कारः आत्माज्ञानविलसितत्वादात्मस्वरूपाऽज्ञानेन रचितत्वात् । तदज्ञानेन आत्मज्ञानेन अहङ्कारः आत्मपरिज्ञानमयः आत्माऽज्ञानविलसितः । मोहमयत्वमज्ञानविलसितत्वं कैश्चिन्मीमांसकसांख्यविदादिभिः । पूर्वार्थेऽपरेऽध्याहारः । आत्मेत्यादेरावृत्तिगौरवमतो यद्वेति । अतो वस्तुमात्रनिष्ठत्वाभावात् । परस्परयुक्तिभिरिति भेदो नाम वस्तुनः स्वरूपं, तद्वर्गो वा आद्ये हस्तः कर इति वदतो भेद इति पर्यायापत्तिः । द्वितीये भेदस्यापि भेदस्य तद्वर्मेत्वात् पुनस्तस्यापीत्यनवस्थेत्यादियुक्तिभिः । तन्निवृत्तिप्रयासेन अहङ्कारस्य विकल्पस्य च निवृत्तिसाधनश्रमेण प्रत्युत्पद्यमानं वैपरीत्ये तत्कृतैः अहङ्कारकृतैः ॥ ३३ ॥ त्वत्त इति युग्मकम् ।

तत्र बहिर्मुखानां संसरणे । एतद्विद्वांसः व्यापकस्य कर्तुः संसरणं कथमित्यत्र सिद्धान्तवेत्तारः ॥ ३४-३५ ॥ सर्वव्यापकस्यापि देहादेहान्तरगमनमकर्तुः कर्म नित्यस्य जन्ममरणादिकं च अन्येषां प्राणबुद्धिकर्मेन्द्रियाणाम् । ततो मनः प्रधानाल्लिङ्गशरीराद्भिन्नः । मूलं कर्ममयं कुर्वद्रूपम् । यथाकाशस्य विभुत्वेन गमनासम्भवेऽपि घटाद्युपाधिगमनेनाकाशाऽपि गच्छन्निव प्रतीयेत तद्वदत्रापिती भावः । वैष्णवानान्तु मते अणोरपि गमनं निरीहस्य न सम्भवति इति आक्षेपः उत्तरन्तु यथा स्थितमेव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम्

इन्द्रियैरिति । भूतसूक्ष्माणामप्युपलक्षणं लोकाल्लोकान्तरं शरीराच्छरीरान्तरम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

यत एवमतो देहादत्यन्तविलक्षण एवात्मेत्याह । आत्मेति । परिज्ञानमयः परितः कात्स्न्येन ज्ञानस्वरूपः परिशब्देन प्रदेशभेदेनापि जडत्वव्यावृत्तिः देहस्तु परितो जड इति भावः । विवादः अहम्प्रत्ययेन सर्वैः सम्प्रतिपन्नः परितो ज्ञानमय इत्यनेनैकरूप्यलाभात्तस्य विकाराभावप्रयुक्तत्वात्मयुक्तं सदास्तिशब्दव्यपदेशयत्वं देहस्य तु अचेतनपरिणामात्मकस्य पूर्वपूर्वविकाराणामुत्तरोत्तरेष्वभावात्तास्तिशब्दव्यपदेशयत्वं तथा तत्तदवस्थाविषयास्तिशब्दव्यपदेशयत्वं ध्वनितं तदाह । अस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः नास्त्यस्य व्यपदेश इति शेषः । उभयविधो व्यपदेशः भिदार्थनिष्ठः भिदया भेदेनावस्थितो योऽर्थः देवमनुष्यादिशरीररूपस्तन्निष्ठस्तद्विषय इत्यर्थः । अस्तीति नास्तीति एवंरूपो भेदव्यपदेशः अर्थनिष्ठः देवमनुष्यादिदेहरूपार्थनिष्ठ इति वार्थः यद्वा परिज्ञानमय आत्मा देहविलक्षणोऽस्ति नास्तीति विवादमात्रम् अस्त्येवेत्यर्थः । भिदात्वर्थनिष्ठः लिङ्गव्यत्यय आर्षः अर्थनिष्ठ इत्यनेनात्मस्वरूपनिष्ठस्तन्निष्ठतया प्रतीतिस्तु भ्रम इति सूचितं स च स्वात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारादेव निवर्ततेऽन्यथा तु न निवर्तते इत्याह । व्यर्थ इति । व्यर्थोऽर्थश्चोऽप्यात्मन्यविद्यमानोऽपि स्वस्य लोकः साक्षात्कारो यस्मात् तस्मात्त्वत्तः परावृत्ता विमुखा धीर्येषां तेषां पुंसां नैवोपरमेत् किन्त्वनुवर्तते एवेति भावः ॥ ३३ ॥ एवं भगवद्भिमुखानां देवमनुष्यादिदेहसम्बन्धवियोगरूपसंसारानुवृत्तिरुक्ता तत्र पृच्छति । त्वत्त इति द्वाभ्याम् । त्वत्तः परावृत्तधियः उच्चावचानुत्कृष्टापकृष्टान् देहान् यथा गृह्णन्ति यथा च विसृजन्ति किं पूर्वदेहेनेवेन्द्रियैरपि विमुक्तो देहान्तरमिवेन्द्रियाण्यपि गृह्णाति उत तैरिन्द्रियैः संपरिष्वक्तो देहान्तरं गृह्णाति विसृजति चेति प्रश्नार्थः ॥ ३४ ॥ तत्र निश्चितं महामाख्याहि त्वयैव कथनीयमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । अनात्मभिः तदल्पार्थकोऽत्र नव् अल्प-बुद्धिभिर्बुद्ध्यभावं दुरभ्यवसेयं किञ्चैवं विद्वांसः प्रायशो लोके न सन्त्यत्र कुतः यतः सर्वं वञ्चिताः त्वन्माययेति शेषः ॥ ३५ ॥

मनः षष्ठ्यानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्कामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति ॥

इतिगीतोक्तं परिहारमाह । मन इति । कर्ममयं कर्मवासनाप्रचुरं पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैर्युक्तमेव मनः लोकाल्लोकं शरीराच्छरीरं प्रयाति ततोऽन्य एवात्मा तन्मनोऽनुवर्ततेऽनुयातीत्यर्थः । इन्द्रियैरिति भूतसूक्ष्माणामप्युपलक्षणं पञ्चभिरित्यनेन कर्मेन्द्रियाणां तत्तद्देहे सुलभत्वं सूचितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महदादिकार्यानुगतस्य हरैरपि गुणक्षोभकृतो विकारः स्यादिति तत्राह । आत्मेति । आत्मा परमात्मा गुणक्षोभकृत-विकारवान् न परिज्ञानमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात् विकाराभिमानित्वमन्तरेण ज्ञानस्वरूपत्वेन आत्मा जीवोऽपि न गुणक्षोभकृत-विकार इति विकल्पस्वरूपमाह । विवाद इति । जीवेश्वराभेदं जगन्मिथ्यात्वादिकमसदस्ति जीवेश्वरभेदप्रपञ्चादिकं सन्नास्तीति भिदया वस्तुयाथावर्थादिविपर्ययेणार्थनिष्ठः पदार्थनिष्ठो विवादो विकल्पो भवति केषामित्यत उक्तं व्यर्थ इति सविकल्पोऽर्थोऽप्यविद्यमानविषयोऽपि तथा निष्प्रयोजनोऽपि स्वलोकोत् स्वाभयान्ततः परावृत्तधियामपगगतबुद्धीनां पुंसां नोपरमेत पुनः पुनर्वर्द्धत इत्यर्थः । असदस्ति च सन्नास्तीत्येवंभेदाद्विवादं सदैव हरिपादाब्जविमुखानां प्रवर्तते इति मानं हि शब्दगृहीतम् ॥ ३३ ॥ त्वद्भिमुखानां स्वकृतकर्ममूढानामेषां पुनर्भवोऽस्तीति सिद्धं तत्र नित्यानां जीवानां जन्ममृत्यो कोट्ययौ कर्मेतरकारणं च किमिति पृच्छत्युद्धवः । त्वत्त इति । त्वत्तः परावृत्तधियः स्वतो नित्या जीवा अहं जातोऽहं मृत इत्यभिमानेन स्वकृतैः कर्मभिर्यथोच्चावचान् देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥ तद्ग्रहणादिकं तथा ममाख्याहि बुद्धिबलविधुरैर्दुर्ज्ञेयं चेदपि बुद्धिमद्भयः श्रोतुं शक्यत्वात्किमिति मयाख्येयमिति निर्बन्ध इति तत्राह । नहीति । नाश्नन्ति नावगच्छन्ति न जानन्तीत्यर्थः । अञ्चु गतिपूजनयोरिति धातुः गतिर्ज्ञानार्थः वञ्चिता मोहितास्त्वयेति शेषः ॥ ३५ ॥ नित्यानां जीवानां देहग्रहणादौ कारणं कर्म इतरन्मनोऽपित्याशयवान् परिहरति । मन इति । मरणकाले कर्ममयङ्कर्मसंस्कारोपचितं लिङ्गात्मकं सूक्ष्मैः पञ्चभिरिन्द्रियैर्युतं मनो लोकाद्देहादन्यं लोकं देहं प्रयाति तदात्मा जीवः तन्मनोऽनुवर्तते कर्मेश्वरस्तन्मयं तत्प्रधानं तत्प्रेरितमिति वा अनादितः प्रकृतिमयेन तेन बद्धत्वात्तदनुवर्तनं युक्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सोऽहङ्कारः केन निवर्तते उच्यते भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादित्याद्यनुसारतो मद्बहिर्मुखत्वानिदानत्वेन मदन्तर्मुखत्वथैवेत्याह । आत्मा परिज्ञानमय इति । स्वलोकात् स्वाश्रयदापि मत्तः परावृत्तधियां पुंसां यत् आत्मापरिज्ञानं स्वस्वरूपास्पृष्टिस्तन्मयो यो निजपरमतयोरस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठो विवादः सोऽर्थशून्योऽपि नैवोपरमेतेति मद्बहिर्मुखतायां सत्यां विवादमात्रं प्रसवेन्नतु ज्ञानमुदयति मदन्तर्मुखतायां ज्ञानमप्यानुषङ्गिकतयोदयेत् परमपुरुषार्थलक्षणमत्रापिस्तु मुख्यतयेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ त्वत्त इति युग्मकम् तच्च तैः तत्र स्वमते व्यापकस्येत्यत्र निरीहस्येति वाच्यम् ॥ ३४-३५ ॥ तदनुवर्त्तते तदारूढश्चलति तदारूढत्वात्तच्चलनेनैव चलति ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

संशयच्छेत्तारो ये विद्वांस एव तत्त्वनिश्चायका इति चेत्तेषामपि विवादो नोपशाम्यतीत्याह । आत्मेति । प्रपञ्चोऽयमस्तीति सत्य इति कश्चिदुपपत्त्यादी निश्चिनोति तन्मतं दूषयित्वा नास्तीति मिथ्येति कश्चिन्निश्चिनोतीति विवादो ह्यात्मनः परमात्मतत्त्वस्यापरिज्ञानसूचक इत्यर्थः । आत्मनि अनुभवगोचरीकृते विवादानुपपत्तेः भिदार्थे मद्भिन्ने एव अर्थे प्रयोजने नतु मयि निष्ठा नितरां नियतिर्यस्मात् सः यद्वा भिदा विदारणं परमतखण्डनमेवार्थस्तत्रैव निष्ठा यस्य सः किञ्च व्यर्थो विफलः तस्मात् न पुण्यं न पापं न स्वर्गो न नरकश्चेत्येवं निष्प्रयोजनोऽपि नोपरमेतेति मन्मायाशक्तेरेव स्वभाव इति भावः । यदुक्तं यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसम्वादभुवो भवन्तीति किञ्च बहुसम्भवान्ते मत्प्रापकं मार्गं प्राप्यापि ते ते तदश्च्युता भवन्तीत्याह । मत्तः परावृत्तधियामिति वेदशास्त्रार्थो हि मत्प्रापको मार्ग एव तं विद्वांसस्तेमां प्राप्तुं प्रवृत्तधियोऽपि मध्ये विवादमङ्गीकृत्य मत्तः सकाशात् परावृत्तधियो भवन्तीति भावः । मत्तः कीदृशात् स्वलोकतः स्वान् भक्तानेव लोकेन कृपया पश्यति नान्यानि तत् तथा तस्मात् भक्ताश्च विवादानुत्पत्तिष्णव एव तेन मच्चिन्तनादिनैव स्वायुः सफलयितव्यं नतु विवादस्य प्रपञ्चस्थ तत्त्वनिश्चयजिज्ञासया तद्विफलयितव्यमिति व्यञ्जितम् ॥ ३३ ॥ त्वत्त इति । यदि बुद्धिस्त्वत्तः परावृत्ता तदैव तेषां कर्मभिर्बन्धः ततश्च उच्छवावचान् उत्तमाधमान् देवान् स्थूलान् यथा गृह्णन्ति यथा विसृजन्तीति तद्विमुखानां जन्ममरणयोः प्रकारं ब्रूहीत्यर्थः । अनात्मभिरल्पबुद्धिभिर्दुर्विभाव्यं भावयितुमप्यशक्यं किं पुनर्वक्तुमित्यर्थः । ननु लोके विज्ञा बहवः स्युस्त एवैतत् प्रष्टव्यास्तत्राह । नहीति । वञ्चितास्त्वन्मायया मोहिताः ॥ ३४-३५ ॥ मनो मनःप्रधानं सूक्ष्मशरीरमेव लोकालोकान्तरं याति कर्म कर्माधीनम् आत्मा जीवोऽन्यस्ततो भिन्नोऽपि तदुपहितत्वादिव तत् सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते अनुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ पुरुषेश्वरयोरत्यन्ताभेदं पुरुषेश्वरयोरत्र वैलक्षण्यमण्वपीति वाक्येन प्राप्तं प्रसङ्गाभिराकरोति । आत्मा जीवः परमात्मनोऽज्ञ स अंशत्वावच्छिन्नेन निजरूपेण भिन्नोऽपि अंशनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावादभिन्नः “अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापी”त्यादिन्यायात् एवं भूतस्य परमेश्वराद्भिन्नत्वेऽप्यभिन्नस्य आत्मनः यदपरिज्ञानं तन्मय एव कः पुरुषेश्वरयोर्भिदां भेदरूपो योऽर्थस्तज्जिष्ठः अस्तीति नास्तीति विवादः ननु यथार्थं त्वन्मतमाश्रित्येवं विवादं कुतो न त्यजन्तीत्यत्र मत्पराङ्मुखत्वान्मम मतं न जानन्त्यतो न त्यजन्तीत्याशयेनाह । व्यर्थोऽपीति । स्वलोकात् स्वकीयानन्यजनरमणस्थानान्मत्तः परावृत्तधियां बहिर्बुद्धीनां व्यर्थोऽपि निरर्थकोऽपि केवलभेदवादः केवलाभेदश्च नैवोपरमेत ॥ ३३ ॥ भगवत्पराङ्मुखबुद्धित्वेन तेषां जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसार एव भवतीति सूचितं तत्र पृच्छति । त्वत्त इति । यथा गृह्णन्ति विसृजन्ति च तन्ममाख्याहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वांसः प्रायो बहुधा न हि सन्ति हि यतो वञ्चिताः त्वन्माययेति शेषः ॥ ३५ ॥ मनः कर्ममयं कर्मप्रधानं फलोन्मुखकर्मप्रेरितम् पञ्चभिरित्युपलक्षणं पञ्चतन्मात्राणां पञ्चकर्मैन्द्रियाणां च मनःप्रधानं लिङ्गशरीरमित्यर्थः । लोकात्स्थूलदेहालोकान्तरं देहान्तरं प्रयाति तर्हि तदेवात्मा किं नेत्याह । अन्य इति । तल्लिङ्गशरीरित्वेनानुवर्त्तते यथाप्रामाद्व्यमान्तरं रथः प्रयाति रथी तमनुवर्त्तते तद्वत् ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कुत एतयोर्भिन्नत्वं स्यादिति प्रश्नस्योत्तरमाह-आत्मेति । भिदार्थनिष्ठः भिदया भेदेनावस्थितो योऽर्थः परमार्थभूत आत्मा तज्जिष्ठस्तद्विषयो देवमनुष्यादिदेहव्यतिरिक्त आत्मास्तीति । स नास्तीति । यः पुंसां विवादः स हि यस्मात् । आत्मनो यत् अपरिज्ञानं तन्मयः ततो जातः अतो व्यर्थः चात्मसाक्षात्कारेण बाधयोग्यत्वान्मिध्याभूतोऽपि स्वलोकात् स्वरूपभूतान्मत्तः परावृत्ता विमुखा धीर्येषां तेषां नैवोपरमेत नैव निवर्त्तते । मद्बुद्ध्यात्मसाक्षात्कारादेव प्रकृतेर्भिन्नत्वरूपो मोक्षो नान्यथेत्युत्तरमुक्तं

ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ भगवद्विमुखानां संसारं श्रुत्वा तद्विशेषं पृच्छति—त्वत्त इति । हे प्रभो त्वत्तः परावृत्तधियो जना यथा स्वकृते कर्मभिः उच्चावचान् उत्कृष्टान् अपकृष्टांश्च देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति त्यजन्ति च ॥ ३४ ॥ तत् तत्र निश्चितं हे गोविन्द त्वं ममाख्याहि, त्वमेवाख्याहीत्यत्र हेतुमाह—नहीति । हि यत् एतद्विद्वांसः प्राचशो लोके न सन्ति । तत्र हेतुमाह वञ्चिता इति, त्वन्मायया मोहिता इत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—दुर्भाग्यमिति । अल्पार्थेन अल्पबुद्धिभिर्दुर्भाग्यमवितर्क्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ यद्यपि नित्यस्यात्मनो जन्ममरणादि न सम्भवति तथापि लिङ्गशरीराभ्यासेन तत्सर्वं घटत इत्युत्तरमाह—मन इति इन्द्रियैः पञ्चभिरिति । प्रधानत्वेन ज्ञानेन्द्रियाणां निर्देशस्तेनैव पञ्चभूतसूक्ष्माणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ज्ञेयानि । तैः पञ्चदशभिर्युक्तं नृणां जीवानां मनो मनः प्रधानं कर्ममयं कर्माधीनं लिङ्गं शरीरं लोकोल्लोकं देहादेहान्तरं प्रतियाति । आत्मा जीवस्तु ततोऽन्योऽपि तन्मनोऽनुवर्तते । तदभेदाभिमानेनानुगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं भगवद्विमुखानां देवमनुष्यादिदेहसंबन्धवियोगरूपसंसारानुवृत्तिरुक्ता तत्र पृच्छति । त्वत्त इति । हे प्रभो, त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृते कर्मभिः उच्चावचान् उत्कृष्टापकृष्टान्, देहान् यथा गृह्णन्ति, विसृजन्ति च । किं पूर्वदेहेनेव इन्द्रियैरपि विसृक्तः देहान्तरमिव इन्द्रियाणि अपि गृह्णाति उत तैरेवेन्द्रियैः संपरिष्वक्तो देहान्तरं गृह्णाति विसृजति चेति प्रश्नार्थः ॥ ३३ ॥ तदिति । तत्तत्र यन्निश्चितं तदित्यर्थः । मह्यम् आख्याहि त्वयैवैतत् कथनीयमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि । हे गोविन्द, अनात्मभिरल्पबुद्धिभिः, अल्पार्थकोऽत्र नष्टः । एतत् दुर्भाग्यं दुरभ्यवसेयम्, अतः त्वमेव कथयेति भावः । लोके किं विद्वांसः नहि सन्ति सन्त्येव, परंतु लोके प्राचशः एव दान्ये विद्वांसः वञ्चिताः, त्वन्माययेति शेषः । त्वन्मायावञ्चितानामेतत्कथने कथं सतिप्रसारः स्यान्न स्यादेवेति भावः ॥ ३४ ॥ ‘मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चान्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति’ इति गीतोक्तं परिहारमाह । मन इति । कर्ममयं कर्मवासनाप्रचुरं, पञ्चभिः इन्द्रियैर्ज्ञानेन्द्रियैः युतं युक्तं, नृणां मनः, लोकात् लोके शरीराच्छरीरान्तरमित्यर्थः । प्रयाति । ततः अन्यः आत्मा तत् मनः अनुवर्तते अनुयातीत्यर्थः । इन्द्रियैरिति भूतसूक्ष्माणामप्युपलक्षणं, पञ्चभिरित्यनेन कर्मेन्द्रियाणामपि तत्र देहे सुलभत्वं सूचितम् ॥ ३५ ॥ यदि पौर्वदेहिकान्येव ज्ञानेन्द्रियाणि देहान्तरेऽनुवर्तन्ते कथं तर्हि पूर्वजन्मविस्मृतिरित्यत्राह । ध्यायन्निति । कर्मतन्त्रं कर्मवासनावशं, मनः दृष्टानीक्षितान्, वा अनुश्रुतान् विषयान्, ध्यायन् ध्यायति, अथानन्तरम् उद्यन् विषयसंनिध्ये सति दृश्यत्, सीदत् तदसान्निध्ये छिद्यच्च, भवति तदनु तत्पृष्ठतः स्मृतिः पूर्व-पूर्वस्मृतिः, शाम्यति नु निश्चितम् । एकस्मिन्नेव जन्मनीत्यर्थं यदा दृश्यते तदा किमुत नितरां विस्मृतिकरदेहविगमादाविति भावः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

आत्मा ज्ञानस्वरूप है; उसका इन पदार्थों से न तो कोई सम्बन्ध है और न उसमें कोई विवाद की ही बात है ! अस्ति नास्ति (है नहीं), सगुण निर्गुण, भाव-अभाव, सत्य मिथ्या आदि रूप से जितने भी वाद-विवाद हैं, सबका मूलकारण भेददृष्टि ही है । इसमें सन्देह नहीं कि इस विवाद का कोई प्रयोजन नहीं है; यह सर्वथा व्यर्थ है; तथापि जो लोग मुझसे—अपने वास्तविक स्वरूप से विमुख हैं, वे इस विवाद से मुक्त नहीं हो सकते ॥ ३३ ॥ उद्धवजीने पूछा—भगवन् ! आप से विमुख जीव अपने किये हुए पुण्य-प्रापों के फलस्वरूप ऊँची-नीची योनियों में जाते-आते रहते हैं । अब प्रश्न यह है कि व्यापक आत्मा का एक शरीर से दूसरे शरीर में जाना, अकर्ताका कर्म करना और नित्य-वस्तु का जन्म-मरण कैसे सम्भव है ? ॥ ३४ ॥ गोविन्द ! जो लोग आत्मज्ञान से रहित हैं, वे तो इस विषयको ठीक-ठीक सोच भी नहीं सकते । और इस विषय के विद्वान् संसार में प्रायः मिलते नहीं क्योंकि सभी लोग आपकी माया की भूल-भुलैया में पड़े हुए हैं । इसलिये आप ही कृपा करके मुझे इसका रहस्य समझाइये ॥ ३५ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—प्रिय उद्धव ! मनुष्यों का मन कर्म संस्कारों का पुञ्ज है । उन संस्कारों के अनुसार भोग प्राप्त करने के लिये उसके साथ पाँच इन्द्रियाँ भी लसी हुई हैं । इसी का नाम है । लिङ्गशरीर । वही कर्मों के अनुसार एक शरीर से दूसरे शरीर में, एक लोक से दूसरे लोक में जाता-जाता रहता है । आत्मा इस लिङ्ग-शरीर से सर्वथा पृथक् है । उसका आना-जाना नहीं होता; परन्तु जब वह अपने को लिङ्गशरीर ही समझ बैठता है, उसी में अहङ्कार कर लेता है, तब उसे भी अपना जाना-आना प्रतीत होने लगता है ॥ ३६ ॥

ध्यायन् मनोऽनु विषयान् दृष्टान् धानुश्रुतानथ । उद्यत् सीदत् कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनु शाम्भवति ॥ ३७ ॥

विषयामिनिवेशेन नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः । जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३८ ॥

जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद । विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥

स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ । तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कर्मतन्त्रं मनः अनुश्रुतान् अनुविषयान् ध्यायेत् उद्यत् सीदत् तदनु स्मृतिः शाम्भवति ॥ ३७ ॥ विषयामिनिवेशेन यत् पुनः आत्मानं न स्मरेत् कस्यचित् हेतोः जन्तोः वै मृत्युः अत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ भूरिद पुंसः जन्म तु सर्वभावेन आत्मतया विषयस्वीकृतिं प्राहुः यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ असौ प्राक्तनं न स्मरति इत्थं स्वप्नं मनोरथं (न स्मरति) तत्र अपूर्वम् आत्मानं पूर्वम् इव च अनुपश्यति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मनु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरयोगश्च कथं भवतीति चेत्स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह । ध्यायदिति । कर्मतन्त्रत्वात्कर्मापस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्देवलोकाविषयाननुध्यायेत् । अथानन्तरं ध्यायमानेषूपयदाविर्भवत्पूर्वविषयेषु च सीदल्लीयमानं भवति तदनन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वपरासन्धानं नश्यति ॥ ३७ ॥ ततः किमतः आह । विषयेति । कर्मापस्थापितदेवादिवेहात्यन्तामिनिवेशेनात्मानं पूर्वदेहं पुनर्भनो ज स्मरेदिति अतसैव यातना देहामिनिवेशेन भयशोकादेर्देहादिदेहामिनिवेशेन वा हर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेत्यविस्मृतिरहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जन्तोर्जीवस्य मृत्युरुच्यते न तु देहवन्नाशः ॥ ३८ ॥ जन्म तु विषयस्य देहस्यात्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्राहुर्न तु देहवदुत्पत्तिः न च पुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेण किन्तु सर्वभावेनाभेदेन । अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणयोर्दृष्टान्तद्वयम् । यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति । स्वप्नमिति । तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ पूर्वं चेति अपूर्वमिवेति चान्वयः । पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्यजातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुनराशङ्कते-नन्विति । तयोः जन्ममरणयोः । दृष्टान् ऐहिकान् । आविर्भवद्रूढाभिमानम् लीयमानं त्यक्ताभिमानम् । तदनन्तरं मनोलयानन्तरम् । एवं सर्वदैव सूक्ष्मशरीरानुवर्तिनो जीवात्मनः स्थूलशरीरेण वियोग एव मृत्युः संयोग एव जन्मेतिस्तु-वंस्तयोरपि स्थूलवियोगसंयोगयोः सर्वथा स्मृतिवियोगसंयोगयोगावेव कारणमित्याह-ध्यायन्निति । कर्मतन्त्रं कर्माधीनं मनः । कर्मापस्थापितान् दृष्टान् विषयान्मर्त्यलोकास्थान् परदारादीन् श्रुतान्देवलोकास्थान् तानेव ध्यायत्सत्, अथ क्षणान्तरं ध्येयेषु तेष्विव उद्यत् तदाकारी-भवत्, सीदत् पूर्वध्यातेभ्यो विषयेभ्यः सर्वथा विच्युतीभूतं भवति तदनु तदनन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वपरासन्धानं नश्यति ॥ ३७ ॥ ततो मनोलयात् । तस्यैव मनसः । पूर्वोदिना क्लेशादिग्रहः । द्वितीयेनेत्यादिग्रहः । तदभिमानिनः पूर्वदेहाभिमानिनः । नित्यवाज्जीवस्य देहवन्नाशो नास्तीत्यर्थः । कस्यचिद्धेतोः प्रारब्धकर्मसमाप्तेः ॥ ३८ ॥ नित्यत्वाद्देहवज्जन्मापि नेत्याह-अभेदेन ब्राह्मणोऽस्मीत्याद्यमिनिवेशेन । इत्यर्थ इति व्याख्येयम् । स्वप्नमनोरथ इति-‘सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति’ इति, पुंस्त्वमार्षम् ॥ ३९ ॥ स्वप्नं स्वप्नमव मनोरथं मनोरथमव चेत्थमात्मानं प्राक्तनमपीत्यन्वयः । आदिना मनोरथग्रहः । इत्यर्थ इति-स्वप्ने मनोरथे च प्राक्तनमप्यप्राक्तनं जानातीति भावः । वर्तमानदेहस्यो जीवो यथा प्राक्तनं स्थूल देहं न स्मरति इत्यमेव वर्तमानस्वप्नस्थो मनोरथस्थो वा जीवः प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं वा न स्मरति । कश्चित्स्वप्ने कदाचित्पूर्वकं स्वप्नं स्मरतीति चेत्, कश्चित्कदाचिज्जातिस्मरश्च पूर्वदेहं स्मरतीति न सर्वथा नियमः । किञ्च-तत्र वर्तमानदेहस्यो जीवः पूर्वसिद्धमेवात्मानमपूर्वमिव पश्यति, अहं षाडार्षिक इति साप्तवार्षिक इति इतः पूर्वमहं नासमिदि प्रतिक्षणमात्मानं जानातीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

लिङ्गशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह-मन इति । इन्द्रियैः पञ्चभिरिति प्रधानत्वेन ज्ञानेन्द्रियाणां निर्देशस्तेनैव पञ्च भूतसूत्रमाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ज्ञेयानि । तैः पञ्चदशभिर्युक्तं नृणां जीवानां मनो मनःप्रधानं कर्ममयं कर्माधीनं लिङ्गशरीरं लोकालोकं देहादहान्तरं प्रति यति । आत्मा जीवस्तु ततोऽप्योऽपि तन्मनोऽनुवर्तते तदभेदाभिमानेनानुगच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहान्तरप्राप्तिश्च कथमित्याशङ्क्य स्मृतियोगवियोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह—ध्यायेदिति । कर्मतन्त्रं देवादिशरीरप्रापकफलोन्मुखकर्माधीनं मनः कर्मोपस्थापितान् दृष्टान् वा अनुश्रुतान् वेदोक्तान् वा विषयान् मरणसमये ध्यायन् भवति अथानन्तरं ध्यायमानेषु विषयेषु उद्यत् आविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनु तदनन्तरं तस्य पुरुषस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं नश्यति ॥ ३८ ॥ विषयेति । एवं कस्यचित् कर्मविशेषस्य हेतोः प्रारब्धकर्मसमाप्तेर्हेतोरित्यर्थः । विषयेषु देवादिशरीरेष्वभिनिवेशेन यत्पुराऽऽत्मानं पूर्वदेहं मनो न स्मरेत् यातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेन हर्षतर्षादेर्वा हेतोः पूर्वदेहस्य सात्यन्तविस्मृतिरेव जन्तोस्तदभिमानिनो जीवस्य मृत्युरुच्यते नतु देहवत् विनाश इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जन्मेति । हे भूरिद ! पुंसो जीवस्य जन्म तु विषयस्य देहादेरात्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्राहुः । नतु देहवदुत्पत्तिं न च पुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेणात्मत्वं किंतु सर्वभावेन अभेदेनाभिमानमात्रेण । यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेति तथेत्यर्थः । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इति एकवचनम् ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिखिरचिता दीपिनीव्याख्या

तयोः स्मृतियोगयोगयोः । कारणमिति तत्र स्मृतेः कारणं कर्मवशादागामिदेहानुध्यानं विस्मृतेस्तु भयशोकादिहर्षतर्षादि चेति ज्ञेयम् । कर्मतन्त्रत्वात् कर्माधीनत्वात् । अनन्तरं ध्यानानन्तरम् । तदनन्तरं लयानन्तरम् तस्य मनसः ॥ ३७ ॥ ततः स्मृतिनाशात् । सैव विस्मृतिरेव । कस्यचित् हेतोरित्यस्य व्याख्या यातनादेहाद्यभिनिवेशेनेत्यादिः । तदभिमानिनो देहाभिमानिनः ॥ ३८ ॥ आत्मतया स्वभिन्नतया । मूले यथा स्वप्नमनोरथ इत्येव पाठः स्वामिसंस्मृतौ लक्ष्यते । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायेन "ऊकालोऽजहस्य दीर्घप्लुत" इतिवत् पुंस्त्वेऽप्येकवचनम् अत एवेत्यर्थ इत्युक्तम् । स्वप्नमनोरथाविति कश्चित् पाठः ॥ ३९ ॥ इत्थं पूर्वाहणविशेषणावच्छिन्नप्रकारेण असौ स्वप्नमनोरथवान् । वर्तमाने स्वप्नादौ स्थित इति शेषः । पूर्वं चेत्युक्त्या चेतयोः वैपरीत्या योजनं कृतम् । तथाच पूर्व चापूर्वमित्येवमनोरथोऽभ्युपेतः तस्यैव व्याख्यानं पूर्वसिद्धमेवेत्यादि चाद्यव्यवस्थानुपपत्तित्वं विमृश्येत्यर्थ इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

१ [अविवादःअहंप्रत्ययेन सर्वसंप्रतिपन्नः] उद्यत्सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिः उद्यदपि विषयप्रावण्यात् सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिर्यस्य सः ॥ ३७ ॥ मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः मरणकाले अत्यन्तज्ञानलोपो भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जन्मत्विति । सर्वभावनं सर्वविधमनोवृत्त्या आत्मतया विषयस्वीकृतिम् आत्मत्वेन देहात्माभिमानिनो जन्मकालप्रभृतिदेहात्मभ्रमेण स्यात् देहात्माभिमानस्य भ्रान्तित्वे दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्नमनोरथ इति ॥ ३९ ॥ तस्मादिति । तस्मात् मरणस्यात्यन्तज्ञानलोपहेतुत्वादित्यर्थः । प्राक्तनं मनोरथं मनोवृत्तिं तदेहात्माभिमानिनमिह जन्मनि न स्मरतीत्यर्थः । तत्रेति इवशब्द उपर्यन्वेति पूर्वस्मिन् जन्मनि सन्तमप्यात्मानमपूर्वमिव पूर्वमसन्तमिदानीं सञ्जातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यदि पौर्वदेहिकान्येव ज्ञानेन्द्रियाणि देहान्तरेऽनुवर्तन्ते कथं तर्हि पूर्वजन्मविस्मृतिरित्यत्राह । ध्यायन्निति । कर्मतन्त्रं कर्मवासनावशं मनः दृष्टान् श्रुतान् वा विषयान् ध्यायन्नथानन्तरं उद्यद्विषयसान्निध्ये सति हृष्यत् सीदत्तदसान्निध्ये क्लिरयश्च भवति तदनु तत्पृष्ठतः स्मृतिः पूर्वपूर्वस्मृतिः शाम्यति अपैत्येकस्मिन्नेव जन्मानीत्थं किमुत नितरां विस्मृतिकरदेहविगमादाविति भावः ॥ ३७ ॥ विषयाभिनिवेशेनेति । यन्मनः यस्य मनः विषयाभिनिवेशेनात्मानं न स्मरेद्देहविलक्षणमात्मानं नानुसंदध्यात्तस्य जन्तोः कस्यचिद्धेतोः कस्माच्चित्कारणान्मृतिरत्यन्तविस्मृतिर्मरणकालेऽत्यन्तज्ञानलोपो भवतीत्यर्थः । कस्यचिद्धेतोरित्यनेन जीवनावसाननिमित्तं कर्म विवक्षितम् ॥ ३८ ॥ ननु मृतावत्यन्तज्ञानलोपेऽपि पुनर्देहान्तरसम्बन्धरूपजन्मान्तरे तेषामेव मनःषष्ठानामिन्द्रियाणामनुवृत्तेः पूर्वजन्मस्मृतिः स्यादेवेत्यत आह । जन्मेति । हे भूरिद ! पुंसः सर्वभावेन सर्वविधमनोवृत्त्या आत्मतया विषयस्वीकृतिं देहस्वीकारं जन्म प्राहुः जन्मकालप्रभृतिदेहात्माभिमानः स्यादित्यर्थः । देहमेवात्मानमभिमान्यमानस्य देहविलक्षणात्मनः पूर्वोत्तरजन्मानुसन्धातुरप्रतीयमानत्वाच्च मृतिविषयस्वीकृत्योः स्मृतिरिति भावः । देहात्माभिमानस्य भ्रान्तित्वे दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्नमनोरथाविति यद्वा मृतिविषयस्वीकृत्योः पूर्वस्मृतिरितिरस्कारकत्वे दृष्टान्तः । यथा स्वप्नो यथा मनोरथश्च योऽयमहमासमित्येवं विधांस्मृतिरिदं स्मरतीति मृतिस्वीकृतिहेतुभूतयोस्तत्समानाधिकरण्यनिर्देशस्तत्त्वारोपात् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति स्वप्नमिति मनोरथं चेत्यस्य कुर्वन्निति शेषः । असौ पुमान्प्राक्तनं ब्राह्मणत्वाद्याकारं न स्मरति यद्वा स्वप्नं न स्मरति तथा मनोरथं कुर्वन्प्राक्तनं न स्मरति तद्वत् तथा

स्वप्नमनोरथौ इत्यत्राप्ययमेवार्थः तस्मान्मनोरथं चेत्थमिति पाठान्तरं तत्र तस्मान्मृतिविषयस्वीकृत्योरत्यन्तज्ञानलोपहेतुत्वात्प्राक्तनं मनोरथं मनोवृत्तिं तद्देहाभिमानमिह जन्मनि न स्मरति इत्यर्थः । किं तर्हि स्मरतीत्यत आह । तत्रेति । इवशब्दोऽपूर्वमित्यनेनाभवेति तत्र सति जन्मान्तरे पूर्वं पूर्वस्मिन् जन्मनि सन्तमभ्यात्मानमपूर्वमिव पूर्वमसन्तमिदानीं सञ्जातमिवानुपश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयभ्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मनःप्रधानः पुरुषोऽनुवर्तत इत्यनेन मनसः प्रयोजकत्वं प्रतीयते तत्कथमत्राह । ध्यायन्निति । मनोदृष्टानथवा श्रुतान् विषयान् ध्यायन् स्यादिति हि यस्मात्तस्मात्पुरुषप्रवृत्तौ मनः प्रयोजकमिति शेषः । इतोऽपि मनःप्रयोजकमित्याह । अथेति । अथ यदा कर्मतन्त्रं विषयसंस्कारसमुद्रमग्नं मनः सीदद्विपन्नमात्मनो देहादुद्गतं भवति तदा तदनु मनोऽनु जीवस्य स्मृतिरर्थस्मरणं शाश्वयति नश्यति देहान्तराभिमानपर्यन्तमिति शेषः ॥ ३७ ॥ मरणमेव स्पष्टयति । विषयेति । कस्यचित्कर्महेतोरुत्तरदेहं प्रवेक्ष्यन् विषयाभिनिवेशेन उत्तरदेहनिवेशेन जन्तोर्मन आत्मानं पूर्वदेहं न स्मरेत् स्मरणसमर्थं न स्यादिति यत् सात्यन्तविस्मृतिमृतिरित्यन्वयः । वा इत्यनेन जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति स्मृतिप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ३८ ॥ इदानीं जन्म स्पष्टयति । जन्मेति । पुंसो देहादिष्वहं ममेदमित्याद्यात्मतयात्मीयत्वेन सर्वभावेन सर्वचेष्टया समस्ताभिप्रायेण विषयस्वीकृतिं देहाभिमानं जन्म प्राहुरित्यन्वयः । देहादिष्वहं स्वकीयश्च न भवति परमात्माधीनत्वादिति तु शब्देन निवेष्टितेऽर्थे उदाहरति । यथेति । जाग्रदिदमित्ययं स्वप्नो यथा अविद्यमानो यथा च मनोरथविषयोऽप्यविद्यमानो न त्वनिर्वचनीय परस्यापि जीवस्यातो जन्ममृतिरुक्ते इति भावः । स्वप्न इति पाठे स्वप्ने जायमानो जाग्रदवप्रत्ययो यथा अविद्यमान इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अत्यन्तविस्मृतिं सोदाहरणं स्पष्टयति । स्वप्नमिति । यथास्वप्नादेरुत्थितः स्वप्नस्पष्टं मनोरथं च प्राक्तनमर्थं तद्विषयं चासौ स्वप्नादिदृक् न स्मरति तथा तत्र देहान्तराभिमाने सति पूर्वं पुरातनमात्मानं देहं न स्मरति । इवशब्दः केषांचिन्महात्मनां स्मरणं सम्भवतीत्यस्मिन्नर्थे अस्मरणे कारणमाह । अपूर्वमिति । चण्ड एवात्रैव अपूर्वं पश्चात्तनं नूतनं देहमेवानुपश्यति यत्तत इति यद्वा विषयाभिनिवेशमेव स्पष्टयति । स्वप्नमिति । प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं च यथा न स्मरति असौ तथा प्राक्तनजन्माद्यनुभूतमर्थं विषयं च न स्मरति किं तत्र निमित्तमत्राह । तत्रेति । तत्र देहान्तरप्राप्तौ पूर्वमनादिमेवात्मानम् अपूर्वं सादिमिवानुपश्यति इति तस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेश एव कारणमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वप्नमिति । तैः तेऽत्र पूर्वं चापूर्वमिवेत्यन्वय इत्येव वक्तव्यम् ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं सर्वदैव सूक्ष्मशरीरानुवर्तिनो जीवात्मनः स्थूलशरीरेण वियोग एव मृत्युः संयोग एव जन्मेति ब्रुवंस्तयोरपि स्थूलवियोगसंयोगयोः सर्वथा स्मृतिवियोगस्मृतिसंयोगावेव कारणमित्याह । ध्यायदिति । कर्मतन्त्रं कर्माधीनं मनः कर्मोपस्थापितान् दृष्टान् विषयान् मर्यलोकस्थान् परदारादीन् श्रुतान् देवलोकस्थान् तानेव ध्यायन् सन् अथ क्षणान्तरं ध्येयेषु तेष्वेव उद्यततदाकारीभवत् सीदत् पूर्वभ्यातेभ्यो विषयेभ्यः सर्वथा विच्युतीभूतं भवति तदनु तदनन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वोपरानुसन्धाने नश्यति ॥ ३७ ॥ ततः किमत आह । विषयेति । कर्मोपस्थापितेषु देवादिदेहेषु यातनादेहेषु वा अत्यन्ताभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं पुनर्मनो न स्मरेदिति यत् स मृत्युः । स्थूलदेहवियोगः । अत्यन्ता आत्यन्तिकी पूर्वदेहविषया विस्मृतिर्यतः सः । कस्यचिद्धेतोः प्रारब्धकर्मसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ जन्मत्विति । विषयस्य कर्मोपस्थापितदेहस्य सर्वभावेन आत्मतया स्वीकृतिम् आत्यन्तिकमभिमानमेव जन्म प्राहुः । अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणयोर्दृष्टान्तद्वयम् । यथा स्वप्नश्च मनोरथश्च सः । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनवर्तित्येकवचनम् ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति । स्वप्नमिति वर्तमानो देहस्थो जीवो यथा प्राक्तनं स्थूलदेहं न स्मरति इत्यमेव वर्तमानस्वप्नस्थो मनोरथस्थो वा जीवः प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं वा न स्मरति कश्चित् कदाचित् स्वप्ने पूर्वकं स्वप्नं च स्मरतीति चेत् कदाचित् जातिस्मरश्च पूर्वदेहं स्मरतीति न सर्वथा नियमः किञ्च तत्र वर्तमानदेहस्थो जीवः पूर्वसिद्धमेवात्मानम् अपूर्वमिव अनुपश्यति अहं षाड्वार्षिक इति साप्तवार्षिक इति इतः पूर्वमहं नासमिति प्रतिक्षणमात्मानं जानातीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु पूर्वदेहादिकमात्मा कुतो न स्मरतीत्यत आह । ध्यायदिति तस्यात्मनः कर्मतन्त्रं मनः कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वाभोग्यतया श्रुतान् वा विषयान् अनुध्यायन् ध्यायमानेषु विषयेषु उद्यत् आविर्भवत् अन्यत्र सीदत् स्मृतिहीनं भवति एवमेकस्मिन्नेव जन्मनि विषयस्मृतिरनुशास्यति किमुत जन्मान्तरीयदेहादिविषयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु आत्मा देहादेहान्तरं गच्छति चेत्तर्हि देवदत्तो मृतः जातः इति लोकप्रसिद्धयोर्यजन्ममरणयोः को विषय इति शङ्कां निराकरोति । विषयेति द्वाभ्याम् । यत् यः जन्तुः देही विषयाभिनिवेशेन

अहमित्यहङ्कारविषये देहे योऽभिनिवेशः देहोऽहमित्याग्रहस्तेन आत्मानं देहेन्द्रियादिविलक्षणं न स्मरेत् तस्य जन्तोः पुनः कस्यचिद्धेतोः विस्मृतिर्देहवियोगो मृत्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ जन्मेति । जन्म तु विषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतिं प्राहुः पूर्वदेहादि-स्मृतिविनाशकं देहान्तरात्माभिमानं जन्म अर्थैर्नमेते प्राणा अभिसमायन्ति अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्ये वेत्याद्याः श्रुतयः प्राहुरित्यर्थः । पृथग्भूतस्यापि पुत्रादेरात्मतया स्वीकरणं सम्भवत्यत आह । सर्वभावेनेति । सम्पूर्णेन देहात्मभावेनेत्यर्थः दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्नमनोरथ इति । स्वप्ने मनोरथः रूपान्तराभिनिवेशः पूर्वरूपस्मृतिनिर्नाशको यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वदृष्टान्तानुवादपूर्वकं दृष्टान्तान्तरमाह । स्वप्नमिति । असौ पुमान् स्वप्नं मनोरथं च प्राप्य प्राक्तनमात्मानममुकनामा मुकनामरूपगोत्रोऽहमासमिति न स्मरति तत्र स्वप्ने मनोरथे च पूर्वमिव अपूर्वमात्मानं पश्यति चकरात्पूर्वगृहादिवदपूर्वगृहादिकमपि पश्यति ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तत्रापि 'यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय' इति भगवदुक्तप्रकारेण देहविशेषप्राप्तावन्त-स्मृतिहेतुमाह—ध्यायदिति कर्मतन्त्रमिति । कर्माधीनत्वाद्वादिबिबिधशरीरप्राप्तिहेतूनां कर्मणां सत्त्वेऽपि यानि कर्माणि देहविशेष-प्रापकाणि फलोन्मुखानि भवन्ति तदुपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान् वेदोक्तान्वा विषयान् अन्ते ध्यायन् मनः अथानन्तरं ध्याय-मानेषु उद्यत् आविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनु तदनन्तरं तस्य पुरुषस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं नश्यति ॥ ३७ ॥ एवं कस्यचित्कर्मविशेषस्य हेतोरुपस्थापितेषु विषयेषु देहादिशरीरेष्वभिनिवेशेन यत्पराऽऽत्मानं पूर्वदेहं मनो न स्मरेत् साऽत्यन्तविस्मृतिरेव जन्तोस्तदभिमानिनो जीवस्य मृत्युरुच्यते, न तु विनाश इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ हे भूरिद पुंसो जीवस्य जन्म तु विषयस्य देहादेरात्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्राहुः । न तु देहवदुत्पत्तिं न च पुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेणात्मत्वं किन्तु सर्वभावेन । अभेदेनेति । अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणे दृष्टान्तद्वयमाह—यथा स्वप्नश्चमनोरथश्चेति ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति—स्वप्नं मनोरथं चेत्तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ असौ जीवः प्राक्तनमात्मानं देहं स्मरति अपूर्वञ्च पूर्वमिवानुपश्यति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्मृत्युपशमस्य मृत्योरनन्तरं देहान्तरप्राप्त्यनन्तरं च यथार्थतया संभवाज्जन्ममृत्युलक्षणे प्रदर्शयति विषयेति द्वाभ्याम् । विषयेति । कस्यचित् हेतोः पूर्वदेहवियोगापादककर्मणो हेतोरित्यर्थः । उत्तरं देहं प्रवेक्ष्यत इति शेषः । जन्तोः प्राणिनः मनः, विषयाभिनिवेशेनोत्तरदेहाभिनिवेशेन, आत्मानं पूर्वदेहं न स्मरेत्, इति यत्, सा अत्यन्तविस्मृतिरत्यन्तज्ञानलोपः मृत्युः वै । वै इत्यनेन 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति स्मृतिः स्मारिता ॥ ३७ ॥ जन्मेति । हे भूरिद, पुंसः देहान्तरं प्राप्तस्य पुरुषस्य सर्वभावेन सर्वविधमनोवृत्त्या, आत्मतया स्वात्मीयतया, विषयस्वीकृतिं संलब्धदेहविषयकविषयस्वीकरणं तु जन्म प्राहुः । स्मृतिविषयस्वीकृत्योः पूर्वस्मृतिरिस्कारकत्वे दृष्टान्तौ । यथा स्वप्नः यथा मनोरथः, स्वप्नः यथापूर्वदेहविस्मृतिकारकः मनोरथश्च यथा पूर्वदेहस्मृतिविस्मृति-कस्तथा जन्मापि पूर्वदेहविस्मृतिकारकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति । स्वप्नमिति । इत्यमुक्तप्रकारेण, मनोरथं कुर्वन्निति शेषः । स्वप्नं उपगच्छन्निति शेषः । असौ पुमान्, प्राक्तनं देहं न स्मरति । स्वप्नं मनोरथं च प्राप्य यथा पूर्वदेहं न स्मरति तथा जन्म प्राप्यापीत्यर्थः । तत्र वर्तमानजन्मनि, पूर्वं सन्तमपि आत्मानं अपूर्वमिव अनुपश्यति च । पूर्वमसन्तमिदानीं संजातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयस्वीकृतेन केवलं पूर्वस्मृतिविघातकत्वमात्रमेव किं त्वनर्थहेतुत्वं चापीत्याह । इन्द्रियायनेति । वासत्येक-रूपतयेति वस्तु जीवस्वरूपं तस्मिन्, इन्द्रियायनसृष्ट्या इन्द्रियाणामयनमाश्रयभूतं शरीरं तस्य सृष्टिरुत्पत्तिस्तस्य, इदं त्रैविध्यं शरीरमिन्द्रियाणि अन्तःकरणमित्येवं भाति । तदेव असज्जनकृत् असस्पृशोत्पादकः, जनः यथा, अनर्थहेतुरिति शेषः । तथा बहिरन्तर्भिदाहेतुः, देवस्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वयुवत्वानर्थहेतुरित्यर्थः । देहसंबन्धकृतं त्रैविध्यमेव बाह्याभ्यान्तरात्मकदेवत्वादि-भेदकृदिति भावः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

मन कर्मों के अधीन है । वह देखे हुए या सुने हुए विषयों का चिन्तन करने लगता है और क्षणभर में ही उनमें तदाकार हो जाता है तथा उन्हीं पूर्वचिन्तित विषयों में लीन हो जाता है । धीरे-धीरे उसकी स्मृति, पूर्वापरका अनुसन्धान भी नष्ट हो जाता है ॥ ३७ ॥ उन देवादि शरीरों में इस का इतना अभिनिवेश, इतनी तल्लीनता हो जाती है कि जीवको अपने पूर्वा शरीर का स्मरण भी नहीं रहता । किसी भी कारण से शरीर को सर्वथा भूल जाना ही मृत्यु है ॥ ३८ ॥ उदार उद्भव ! जब यह जीव किसी भी शरीर को अभेद-भाव से 'मैं' के रूप में स्वीकार कर लेता है, तब उसे ही जन्म कहते हैं, ठीक वैसे ही

जैसे स्वप्नकालीन और मनोरथकालीन शरीर में अभिमान करना ही स्वप्न और मनोरथ कहा जाता है ॥ ३९ ॥ यह वर्तमान देह में स्थित जीव जैसे पूर्व देह को स्मरण नहीं करता, जैसे ही स्वप्न या मनोरथ में स्थित जीव भी पहले के स्वप्न और मनोरथ को स्मरण नहीं करता, प्रत्युत उस वर्तमान स्वप्न और मनोरथ में पूर्व सिद्ध होने पर भी अपने को नवीन-सा ही समझता है ॥ ४० ॥

इन्द्रियायनसृष्टयेदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि । बहिरन्तर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद् यथा ॥ ४१ ॥

नित्यदा दृष्टं भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वाच्च दृश्यते ॥ ४२ ॥

यथाचिंषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥

सोऽयं दीपोऽचिंषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्धीर्मुषायुषाम् ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इन्द्रियायनसृष्ट्या वस्तुनि इदं त्रैविध्यं भाति बहिः अन्तर्भिदाहेतुः जनः भवति यथा असज्जनकृत् ॥ ४१ ॥ अङ्ग भूतानि नित्यदा भवन्ति न भवन्ति तत् सूक्ष्मत्वात् अलक्ष्यवेगेन कालेन न दृश्यते ॥ ४२ ॥ यथा अचिंषां स्रोतसां फलानां वनस्पतेः तथा एव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥ अचिंषां सः अयं दीपः स्रोतसां तत् इदं जलं तथैव मृषायुषां नृणां सः अयं पुमान् इति गीः धीः मृषा ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

उपसंहरति । इन्द्रियाणामयनं मनस्तस्य देहांतराभिनिवेशेन या सृष्टिरुत्पत्तिस्तथा वस्तुन्यात्मनि तदभिमानेनेदं त्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचत्वमसदेव भातीत्यन्वयः । एवंभूत आत्मा बाह्याभ्यन्तरभेदेहेतुश्च भवति । बाह्याविषयानांतरान्मुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः । यथा जनो जीवः स्वप्ने बहूनसतो जनान् देहान्कुर्वन्पश्यन् बहुरूपो भाति तद्वत् । यद्वा इदं त्रैविध्यमध्यात्मादिरूपं भाति । असज्जनकृद्दुष्टपुत्रोत्पादको जनः पिता स्वयं समोऽपि पुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषु यथा भेदेहेतुर्भवति तद्वदिति । अन्यत्समानम् ॥ ४१ ॥ तदेवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युं निरूप्य सूक्ष्मावपृष्ट्यावपि तौ वैराग्याय निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च । कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतं भवनमभवनं वाऽविवेकिभिर्न लक्ष्यते ॥ ४२ ॥ सतोर्जन्ममरणयोर्ज्ञाने कारणमेतद्वेत् । सत्त्वमेव तयोः कुत इत्याशङ्क्यानुमानेन साधयति । यथेति । अचिंषां परिणामादिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः । आदिशब्देन तेजोबलकाम-कौशलादीनामुपादानम् । विमतं प्रतिक्षणेत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वादीपञ्चालादिचदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥ कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञा तद्वदेव सादृश्यावलम्बनीत्याह । सोऽमिति । सादृश्यादचिंषामेव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा यथा च स्रोतसां प्रवाहजलानामेव तदिदं जलमिति तथा सोऽयं पुमानिति धीर्गीश्च मृषा नृणां बहूनां शरीरेणां मृषा व्यर्थमायुष्येषामविवेकानां तेषां भवति ॥ ४४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदभिमानेन अन्तराभिमानेन असदेव भाति देहधर्मानात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । एवंभूतोऽसदुत्तममध्यमनीचत्वभानवानात्मा । इत्यर्थ इति—असद्देहाभ्यासेनासद्विषयाननुभवतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथेति । कुर्वन्स्वाप्तिकविद्याया कल्पयन् तद्वज्जागरणेऽपीति । न ह्येकस्य युगपदुत्तमत्वादित्रयभानं संगच्छत इत्यत आह—यद्वेति । तद्वद्देहाभिमानतोऽध्यात्मादित्रैविध्यं प्रतीयत इत्यर्थः । अन्यत् इन्द्रियाय नेत्यादिसमानं पूर्ववत् । अध्यात्मादित्रयभानं स्वित्रयम्—इन्द्रियोपलक्षितलिंगाधारस्य देहस्य कोशपञ्चकसंघातस्य सृष्ट्या कल्पनया त्रैविध्यं भाति । यत्कल्पितसंघातात्मैतदहन्ताध्यासगोचरत्वादध्यात्मं, यत्तन्निग्रहकं तदधिदैवं, यत्तद्विषयवतया कल्पं तदधिभूतमिति । यथाऽसज्जनकृत् अभद्रात्मकजगतः कल्पको जनः स्वप्नकृत् ज्ञानेन्द्रियायनसंवाहकल्पनयैव स्वस्मिन्नेव बहिरन्तर्भिदा हेतुः त्रैविध्यं मनुते । उपसंहरति—इन्द्रियायनस्येन्द्रियाग्रयस्य देहस्य सृष्ट्यैवेदं त्रैविध्यं विश्वतैजसप्राज्ञत्वं वस्तुनि जीवे भाति । त्रैविध्यं कीदृशम्—बहिर्भिदानां जागरे श्रोत्रादीन्द्रियगुणभेदानाम् अन्तर्भिदानां स्वप्नसुषुप्त्योर्भेदोबुद्धिगुणभेदानां हेतुरुत्पादकम् । जनो यथाऽसज्जनकृत् अभद्रपुत्रोत्पादकः इन्द्रियमनोबुद्धिगुणभेदानां तिसृणामप्यभद्रत्वात्स कुत एव दृष्टान्तः । दीपिका—तदभिमानेन देहान्तराविष्टमनोभिमानेन । एवंभूतो देहाभ्यासवान् । पूर्वर्थे सच्छब्दस्य

स्थानपतितत्वं स्वप्न इत्याध्याहारः । त्रैविध्यशब्देनाप्राकृतोत्तमादिग्रहश्चातो-यद्वेति ॥ ४१ ॥ तौ जन्ममृत्यू । अङ्गेति प्रियत्वात् तत्रापृष्टमपि वदामीति सम्बुद्धयभिप्रायः ॥ ४२ ॥ सतोर्विद्यमानयोः । एतद्वचनमभवनम् । तयोः सूक्ष्मयोर्जन्ममरणयोः । प्रथमेनादिना प्रकाशादिग्रहः, द्वितीयेनागत्यादिग्रहः, तृतीयेन वृद्ध्यादिग्रहः । विमतं देहादि । दृष्टान्तस्थादिना फलादिग्रहः । उत्पत्तिविनाशयोर-लक्ष्यत्वेऽपि तावदवस्थामिरेवानुमीयते अनुमानेन यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः । आदिना तेजोबलकामकौशलानां ग्रहः ॥ ४३ ॥ आक्षिपति-कथमिति । इदन्त्वावच्छिन्नसंस्कारजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा उत्तरसादृश्यावलम्बनीति । अर्चिषां क्षणमात्र एव सहस्रश उद्भूयोद्भूय लयं गतानां ज्योतिः किरणानां पुञ्ज एव क्षणान्तरे सोऽयं दीप इति, स्रोतसां स्रोतोयुक्तजलानां क्षणमात्र एव क्रमशो दूरगतत्वेऽपि क्षणान्तरेऽपि तरंगसाम्यात्तदिदं जलमिति, तथैव कौमार्ये दृष्टो यौवनेऽपि हस्तबाह्यादिसन्निवेशसाम्यात्सोऽयं पुमानिति धीज्ञानं गीर्वाणं मृषाऽज्ञानविजृम्भितेत्यर्थः । मृषेत्यावृत्त्या योज्यम् । मृषाऽविवेकव्याप्तमायुर्येषां तेषाम् ॥ ४४ ॥

अन्विताथप्रकोशिका

दृष्टान्तौ विवृणोति—स्वप्नमिति । वर्तमानदेहस्थो जीवो यथा प्राक्तनं स्थूलदेहं न स्मरति एवं वर्तमानस्वप्नस्थो मनोरथस्थो वा जीवः प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं वा न स्मरति । अपूर्वं च पूर्वमिवानुपश्यति । यद्वा । पूर्वं च पूर्वसिद्धमप्यात्मानम् अपूर्वमिव अद्य जातमिवानुपश्यति । तथा अहं षाड्वर्षिक इत्यादि अपूर्वमिव पश्यति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियाणामयनमाश्रयं शरीरं तस्य सृष्ट्या उत्पत्त्या । यद्वा । इन्द्रियायनं मनः तस्य देहान्तराभिनिवेशेन या सृष्टिस्तया वस्तुनि परमार्थभूते आत्मनि तदभिमानेनेदमुत्तममध्यमनोचरूपं विश्वैतजसप्राज्ञरूपं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपं वा त्रैविध्यमसदपि भाति । तदभिमानेनैवात्मा बहिरन्तर्भिदाहेतुर्भवति । बाह्यान् शब्दादीन् विषयान् आन्तरान् सुखादीश्च पश्यतीत्यर्थः । यथा जनो जीवः स्वप्ने बहून् असतो जनान् देहान् कुर्वन् बहुरूपो भाति । तत्राहंममभिमानेन बाह्याभ्यन्तरविषयाननुभवति च तथेत्यर्थः । यद्वा । असज्जनकृत् दुष्टपुत्रोत्पादकः जनः पिता स्वयं समोऽपि पुत्राभिमानतस्तद्विरमित्रादिषु यथा भेदहेतुर्भवति तद्वत् ॥ ४२ ॥ प्रसिद्धौ जन्ममृत्यू निरूप्य सूक्ष्मावपृष्टावपि तौ वैराग्याय निरूपयति—नित्यदेति । अङ्ग हे उद्धव ! नित्यं प्रतिक्षणम् । दा आर्षः । भूतानि शरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च । तथापि कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्वर्गकृतं तत् भवनाभवनं चाविवेकिभिर्न दृश्यते । एवं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशा-नङ्गीकारे देहारम्भकपरमाण्वाद्यवयवसंयोगविभागासंभवे वृद्धिह्रासाद्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ४३ ॥ सूक्ष्मयोर्जन्ममरणयोः सत्त्वं साधयति-यथेति । यथाऽर्चिषां श्वालानां परिणामादिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिः अवस्थाविशेषाः कालेन कृताः तथैव सर्वभूतानां देहानां वयोऽवस्थादयः कालकृताः । आदिशब्देन तेजोबलकामकौशलादीनां ग्रहणम् । तथा चानुमानम् । “विमतं देहादि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् । अवस्थाभेदवत्त्वात् दीपश्वालादिवत्” इति ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तदभिमानेन देहान्तराविष्टमनोऽभिमानेन । एवंभूतः देहाध्यासवान् । पूर्वार्थेऽसच्छब्दस्यास्थानपतित्वं स्वप्न इत्याध्याहारः त्रैविद्याशब्देनाप्राकृतोत्तमत्वादिपरिग्रहश्चातो यद्वेति । तदरोति पुत्रस्य शत्रुमित्रादिष्वित्यर्थः । अन्यत् अवशिष्टमिन्द्रियत्वादपदत्रयम् । समानमुभयपक्षेऽपि तुल्यार्थकम् ॥ ४१ ॥ तदेवं मनोऽध्यासनिबन्धनजन्मादिप्रकारेण तौ जन्ममृत्यू तत् कृतम् अतिसूक्ष्मकालकृतम् । भवनं जन्म । अभवनं मरणम् ॥ ४२ ॥ सतोर्वचमानयोः एतत् कालस्यातिसूक्ष्मत्वम् । सत्त्वमस्थित्वम् । तयोर्जन्ममरणयोः । साधयति सूक्ष्मजन्ममृत्यू अनुमापयति । विमतं विवादाध्यासिते शरीरमिति पक्षस्योद्देशः प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवदिति साध्यस्य । अवस्थाभेदवत्त्वादिति हेतोः । दीपश्वालादिवदिति दृष्टान्तस्य । यदवस्थाभेदवत्त्वं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवद्यथा दीपश्वालादीत्यन्वयव्याप्तिः । यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ ४३ ॥ यर्हि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत्तर्हि प्रत्यभिज्ञा ज्ञानोत्तरम् ज्ञानम् तस्या एकवस्तुविषयत्वात् भिन्नभिन्नशरीरे सा कथं सङ्गच्छेदित्याशङ्का । तदेवेति सिद्धान्तग्रन्थः । तद्वदेव दीपादिवदेव सादृश्याद्धस्तबाह्यादि सन्निवेशसाम्यात् । दृष्टान्तेऽपि प्रकाशतरङ्गवेगादिसाम्यात् । अर्चिषामेव सम्बन्धी । मृषा भ्रममयी । सादृश्यस्य भ्रमहेतुत्वादिति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

इन्द्रियार्थाविति अर्थशब्दो भौतिकदेहपरः शरीरमिन्द्रियमन्तःकरणं चेति त्रैविध्यमस्ति तन्मन एवात्मवस्तुनि बाह्याभ्यन्तरदेवत्वमनुष्यत्वशोकभयादिहेतुः असज्जनकृत् यथा असत्पुत्रोत्पादकः पुरुष इव असत्पुत्रो ह्यनर्थहेतुः एवं बाह्यान्तर्भेदानुभावो ह्यनर्थहेतुः अतस्तदुत्पादकतुल्यं मन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नित्यदेति । भवन्ति परिणामान्तरं यान्ति न भवन्ति पूर्वावस्थां

त्यजन्ति ॥ ४२ ॥ कालकृतानां संस्थानां सूक्ष्मतया दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति यत्कृताः येन कृताः तेनेति पूर्वोणान्वयः । अर्चिषां धीः अर्चिर्विषया सोऽयं दीप इति धीः स्रोतोविषया तदिदं जलमिति धीश्चयद्वन्मृषायुषाम् अस्थिराणां नृणां मनुष्यशरीराणां गीः मनुष्यशरीरगोचरा सोऽयं पुमानिति धीस्तद्वत् भ्रान्तिमूलेत्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

न केवलं मृतिविषयविस्मृतिस्वीकृतिहेतुवोमृतिजन्मनोर्जन्मान्तरीयस्मृतिविधातकत्वमेवापि त्वनर्थहेतुत्वं चेत्याह । इन्द्रियेति । वसत्येकरूपतयावतिष्ठते इति वस्त्वात्मस्वरूपं तस्मिन् इन्द्रियायनसृष्टयन्द्रियायनमिन्द्रियाश्रयं शरीरं तस्य सृष्टयो-
त्पत्त्या यद्विदं त्रैविध्यं शरीरमिन्द्रियाण्यन्तःकरणं चेति त्रैविध्यं भाति तद्वहिरन्तर्भिदाहेतुः देवत्वमनुष्यत्वबालत्वयुवत्वलोभ-
भयादिभेदरूपानर्थहेतुः जनोऽसज्जनकृद्यथाऽसज्जनकृदसत्पुत्रोत्पादकः असत्पुत्रो ह्यनर्थहेतुरेवं बाह्याभ्यन्तरभेदकृतत्रैविध्य-
मध्यनर्थहेतुरतस्तदुत्पादकतुल्यं देहसम्बन्धप्रयुक्तं त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ वस्तुनीत्यनेन शरीरस्य सततं परिणामित्वं सूचितं
तत् स्पष्टमेवाह । नित्यदेति । अङ्ग हे उद्धव ! भूतानि भूतसंघातपरिणामात्मकानि शरीराणि नित्यम्भवन्ति परिणामान्तरं यान्ति न
भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तत्पूर्वावस्थायाग उत्तरावस्थास्वीकारश्चेत्युभयं कालसूक्ष्मत्वात् दृश्यते ॥ ४२ ॥ कालकृतानामवस्थानां
सूक्ष्मतया दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । अर्चिषां यथा पूर्वपूर्ववर्त्यवयववत्त्वालासंयोगजानामपाय उत्तरोत्तरवर्त्यवयववत्त्वाला-
संयोगजानामागमश्च सूक्ष्मत्वात् गृह्यते यथा स्रोतसां प्रवाहाणां पूर्वपूर्वजलापाय उत्तरोत्तरजलामगम न गृह्यते यथा वा वनस्पतेः
फलानां प्रतिक्षणपरिणामो न गृह्यते तथा सर्वभूतानां कालकृता वयोवस्थादयश्च सूक्ष्मत्वात् गृह्यन्ते इत्यर्थः नित्यदेत्यनेनैकैकस्या-
मपि बाल्याद्यवस्थायां प्रतिक्षणपरिणामित्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥ कुतस्तिर्हि स एवायं बालः स एवायं युवेत्याद्यवस्थासंयोगो बरबुद्धि-
शब्दावित्यतः सादृश्याख्ययोगवशात्तावपरमार्थौ स्त इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथा अर्चिषां पूर्वपूर्ववत्त्वालां तत्सदृशानामुत्तर-
वत्त्वालां च भेदमगृहीतवतः पुंसः केवलं भ्रमात्मकं प्रत्यक्षमूलौ स एवायं दीप इत्यर्चिः समुदायगोचरौ बुद्धिशब्दौ स्तः बाला-
भेदानुमानेन बालैक्यप्रत्यक्षोपमदो भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः प्रपञ्चितः यथा च स्रोतसां सम्बन्धिजल तदेवेदमिति बुद्धिशब्दौ स्तः
तथायं पुमान् स एव बाल इत्यादिबुद्धिः शब्दश्च मृषायुषामस्थिरायुषां नृणां मृषा भ्रान्तिमूलौ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र जीवस्यानादिनित्यत्वं देहस्य सादित्वेनानित्यत्वं तत्राभिमानानभिमानलक्षणे जन्ममृती इत्युक्तं तत्र जीवस्यानादि-
नित्यत्वे युक्तमुक्तं तदेव कथमत्राह । ईदृशेति । वस्तुनि जीवतत्त्वे विज्ञाय विचारेण ज्ञाते सति जीवस्यानादिनित्यत्वं ज्ञायते तथाहि
ईदृशः इदानींतनकालवर्त्येवायास्यतीत्याह एष्यत्कालवर्ती चायमेव सः अतीतकालसम्बन्ध इति त्रैविध्यं आवश्यकं त्रिकालवर्तित्वं
भाति तदेवानादिनित्यत्वं देहस्य यदभावादतो युक्तमुक्तम् ईदृशायास इत्यत्र यास इति दीर्घस्य लोपो वक्तव्यः क्षेप्र दीर्घलोप
इति यत् ज्ञानमन्तरेण पुरुषार्थो न स्यात्तत्र क्षिप्रम्प्रवर्तनीयमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तदीर्घोलुप्यत इति सूत्रादत्रा त इति प्रयोगाच्च
अनित्यशरीरसम्बन्धेन जीवस्याप्यनित्यत्वमापद्यत इति तत्राह । बहिरिति । बहिनोरिकेलकपालवत् बहिष्ठो देहो जीवाद्भिन्नो
नारिकेलतदन्तः स्वान्तर्वर्तिनो जीवस्य भिदाया अनित्यत्वादिविशेषस्याहेतुः आपादको न भवति । भेदो विशेषद्वलन इत्यभिधानं
जीवस्यानादिनित्यत्वे परमात्मनो अभेदः प्राप्त इत्यतो वाह । बहिरिति । बहिरन्तर्वर्तिनो हरेर्भिदाया हेतवो दुःखादयो यस्य स
बहिरन्तर्भिदा हतुः अस्तु हरेर्भेदो जीवस्य देहाद्भेदः कथमित्यतो वाह । बहिरिति अयमेव बहिरन्तस्थत्वधर्मः आत्मानात्मनोर्वै-
लक्षण्ये भिदाहेतुविशेषहेतुरित्यर्थः । देहस्यानात्मत्वं सोदाहरणमाह जन इति । यथा असज्जनोऽसज्जनकृत्प्रायोऽसज्जनोऽसज्जनं
पुत्रमेव जनयतीति पितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यं ज्ञायते एवमनित्यो देहो नित्यं देहं जनयतीति अतो देहस्यानित्यत्वाज्जीवस्य त्रैकालि-
कवर्तित्वेन नित्यत्वात् देहस्यानात्मत्वमत एव जीववृत्तत्वं च सिद्धम् असाधुजन एव जीवपरयोरभेदं वक्तुं सोदाहरणमाह ।
जन इति । यथाऽसाधुजन एवासाधुजनं करोति न साधुः एवमासुरो जनोऽपि सन्तम्भेदमसन्तं करोति अतोऽसाधुजनपरम्परादौ-
रात्म्यं साधुजनवाक्याज्ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ देहस्यानित्यत्वप्रकारमाह नित्यदेति नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि जीवाधिष्ठितदेहा
अंशतो भवन्त्युपचिताति न भवन्ति च अपचितानि भवन्ति च किमिति न दृश्यते इति तत्राह । कालेनेति । उपचयापचययोः
सूक्ष्मत्वाल्लिङ्गवेद्यत्वाच्चक्षुषा तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥ तदेव सोदाहरणं वक्ति । यथेति । यथाचिरादीनां सेयं बालेत्यादिप्रतीतिः
कालकृता तथा सर्वभूतानां सर्वप्राणिदेहानां वयोऽवस्था बाल्यकौमाराद्यवस्था तेन कालेन कृता ॥ ४३ ॥ नन्वस्तु कालकृतत्वमत्र
विवेकः कथमित्यत उक्तमेव विवृणोति सोऽयमिति । यथा प्रतिक्षणमग्निज्वालादीनामागमविगमभाववत्सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञानं

मृषेति नञोऽध्याहारः स एवायं दीप इत्यादिप्रत्यभिज्ञा मृषा तथा मृषा गोभिर्मृषायुषां पुंसां केषांचिद्विशेषाणामागमात् केषांचिदपगमात् स एवायं पुमानिति देहविषयो व्यवहारो मृषा विवेकिनां स चायं देह इत्यादिको न मृषा स चायमिति तु ज्ञानं न मृषायं स एव तु इतिज्ञानं मृषा वै स्यादित्यादेर्विशेषविवेको युज्यते ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपसंहरति इन्द्रियायनस्य इन्द्रियाश्रयस्य देहस्य सूक्ष्मैव इदं त्रैविध्यं विश्वतैजसप्राज्ञत्वं वस्तुनि जीवे भाति त्रैविध्यं कीदृशं बहिरन्तर्भिदाहेतुः बहिर्भिदानां जागरे श्रोत्रादीन्द्रियगुणभेदानामन्तर्भिदानां स्वप्नसुषुप्त्योमेनेबुद्धिगुणभेदानां हेतुरुत्पादकं जनो यथा असज्जनकृत् अमद्रुपुत्रोत्पादकः इन्द्रियमनोबुद्धिगुणभिदानां तिसृणामप्यमद्रत्वात् सज्जत एव दृष्टान्तः ॥ ४१ ॥ लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युं निरूप्य प्रतिक्षणवर्त्तिनौ तौ सूक्ष्मौ वैराग्यार्थं निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च ननु प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशौ देहानां न लक्ष्येते तत्राह । अलक्ष्यवेगेनेति सूक्ष्मत्वात् कालवेगो यथा दुर्लक्ष्यस्तथा तत्कालकृतानुत्पत्तिविनाशावित्यर्थः ॥ ४२ ॥ उत्पत्तिविनाशयोरलक्ष्यत्वेऽपि ताववस्थादिभिरेवानुमीयेते इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । अर्चिषां परिणामादिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथा अवस्था विशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषङ्गः तथैव भूतानां देहानां वयोऽवस्थादयः कौमाराद्यवस्थादयः आदिशब्देन तेजोबलकामकौशलानि प्राह्याणि भूतानि प्रतिक्षणोत्पात्तिविनाशवन्ति अवस्थाभेदवत्त्वादीपञ्चालावदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥ प्रत्यभिज्ञा तु सादृश्यालम्बिनी स्यादेवेत्याह । सोऽयमिति । अर्चिषां क्षणमात्रेणैव सहस्रश उद्भूयाद्भूयल्यं गतानां व्योतिः किरणानां पुञ्ज एव क्षणान्तरे सोऽयं दीप इति स्रोतसां स्रोतो युक्तजलानां क्षणमात्र एव क्रमशो दूरगतत्वेऽपि क्षणान्तरेऽपि तदिदं जलमिति प्रतीतिर्यथा तथैव कौमारे दृष्टे यौवनेऽपि सोऽयं पुमानिति तेन तत्राभेदावलम्बिनी धीज्ञानं गीर्वाकच मृषा अविवेकविजृम्भितेत्यर्थः । मृषा एतादृगविवेकव्याप्तमायुर्येषां तेषाम् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उक्तस्यात्मतया देहस्वीकरणलक्षणस्य जन्मनः फलमाह । इन्द्रियेति । इन्द्रियायनसृष्ट्या इन्द्रियाणामयनस्य देहस्य सृष्ट्या जन्मना आत्मतया देहस्वीकरणलक्षणेन इदं त्रैविध्यमुत्तममध्यमाधमत्वं वस्तुनि आत्मनि भाति जनः आत्मतया देहस्वीकारकर्ता बहिरन्तर्भूतानामुपद्रवाणां भिदायाः भेदस्य हेतुर्भवति स्वकृतेन देहात्माभिमानेनोक्तत्रैविध्यं बाह्याभ्यन्तरोपद्रवांश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । असज्जनजनको यथा असज्जनेन हेतुभूतेन बाह्याभ्यन्तरसन्तापान् प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४१ ॥ देहिने देहात्माभिमानेन क्षणभङ्गरेषु देहास्थिरत्वभ्रान्तिज्ञानादिना तन्निवृत्तिश्चाह । नित्यदेति सप्तदशभिः । हे अङ्ग नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि भवन्त्यवस्थान्तरं प्राप्नुवन्ति न भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तदुभयं सूक्ष्मत्वान्न दृश्यते ॥ ४२ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटो करोति । यथेति । यथा अर्चिषां दीपादिगतानां पूर्वपूर्वज्वालानामपायः उत्तरोत्तरज्वालानामागमः यथा च स्रोतसां पूर्वपूर्वप्रवाहजलानामपायः उत्तरोत्तरप्रवाहजलानामागमः यथा च वनस्पतेः फलानां पूर्वपूर्वावस्थापायः उत्तरोत्तरावस्थागमाः कालेन कृताः न दृश्यन्ते इति दृश्यते ऽनेनैवान्वयो वचनव्यत्ययो बोध्यः तस्यैव सर्वभूतानां पञ्चभूतमयानां देहानां वयसा कालेन कृताः अवस्थाः निषेकाद्याः आदिना तत्तद्गुणादेर्ग्रहणम् सूक्ष्मत्वान्न दृश्यन्ते देहात्मवादिनः अनित्येषु देहादिषु नित्यभ्रान्तिर्भवतीति भावः ॥ ४३ ॥ अनित्ये नित्यभ्रान्तिमेव दर्शयति । सोऽयमिति । मृषा आत्मानोत्तमविवेकानुपयोगित्वेन व्यर्थमायुर्येषां तेषाम् ॥ ४४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उपसंहरति—इन्द्रियायनेति । इन्द्रियाणामयनमाश्रयं शरीरं तस्य सृष्ट्या उत्पत्त्या वस्तुनि परमार्थभूते आत्मनि तदभिमानेनैवं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपं त्रैविध्यं भाति । तदभिमानेनैवात्मा बहिरन्तर्भिदा हेतुर्भवति । बाह्यान् शब्दादीन् विषयान् आन्तरान् सुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा जनो जीवः स्वप्ने बहून् असतो जनान् कुर्वन् तत्राहम्माभिमानेन बाह्याभ्यन्तरविषयाननुभवति, तथेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युं निरूप्यापृष्ट्वापि वैराग्यायातिसूक्ष्मौ तौ निरूपयति—नित्यदेति । हे अङ्ग उद्धव नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च तथापि कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्वेगकृतं तत् भवन्नाभवन् चाविवेकिभिर्न दृश्यते । एवं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशानङ्गीकारे देहारम्भकपरमाण्वाद्यवयवसंयोगविभागासम्भवे वृद्धिहासाद्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा अर्चिषां ज्वालानां परिणामादिभिः । स्रोतसां गत्यादिभिः । फलानां रूपादिभिः अवस्थाविशेषाः कालेन कृताः । तथैव सर्वभूतानां देहानां वयोऽवस्थादयः कालकृताः आदिशब्देन तेजोबलकामकौशलादीनां ग्रहणम् ॥ ४३ ॥ प्रत्यभिज्ञापि तद्वत्सादृश्यावलम्बिन्येवेत्याह—सोयमिति । सादृश्यादेवाचिषां यथा

सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा । यथा च स्रोतसां प्रवाहजलानामागमापायिनामेव तदिदं जलमिति धीर्गीश्च मृषा तथैव सौऽयं पुमानिति नृणां धीर्गीश्च मृषा । तथापि विवेकिनामेवं बुद्धिर्न भवति किन्तु मृषा व्यर्थमेवायुर्येषामविवेकिनां तेषामेव भवति ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वस्तुनीत्यनेनात्मन एकरूपतयाऽपरिणामित्वं तच्छरीरस्य तु सततपरिणामित्वं सूचितं तत् स्पष्टमेवाह । नित्यदेति । अङ्ग हे उद्धव, भूतानि भूतसंघातपरिणामात्मकानि शरीराणि, नित्यदा नित्यम्, अलक्ष्यवेगेन कालेन भवन्ति परिणामान्तरं यान्त, न हि भवन्ति च । पूर्वावस्थां न त्यजन्तीत्यर्थः । तत्पूर्वावस्थात्यागः उत्तरावस्थास्वीकारश्चेत्युभयं, सूक्ष्मत्वान् न दृश्यते ॥ ४१ ॥ कालकृतानां संस्थानां सूक्ष्मतया दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा अर्चिषां वर्त्तिस्थज्वालानां, प्रदीपसमीक्षकजनसमीक्षिता-नामर्चिषां पूर्वपूर्वभावापायपूर्वमुत्तरोत्तरभाववत्त्वं न गृह्यते इत्यर्थः । यथा स्रोतसां प्रवाहानां, पूर्वापूर्वजलापायः उत्तरोत्तरजलागमश्च न गृह्यते, यथा वनस्पतेः फलानां प्रतिक्षणपरिणामो न गृह्यते, तथैव सर्वभूतानां कृताः कालकृताः वयोऽवस्थादयश्च सूक्ष्मत्वान् गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ नित्यदेत्यनेनैकस्यामपि बालाद्यवस्थायां प्रतिक्षणपरिणामित्वं सूचितं, कुतस्तर्हि स एवायं बालः स एवायं युवेत्याद्यवस्थास्थैर्यगोचरबुद्धिरावृत्तवित्यतः सादृश्याख्ययोगवशात्तावपरमार्थौ स्त इति सदृष्टान्तमाह । सोऽयमिति । यद्यद्यथा अर्चिषां निवृत्तोद्धतदीपशिखानां, भेदमगृहीतवतः पुंस इति शेषः । सोऽयं दीपः इति धीः गीश्च, स्रोतसां संबन्धि पूर्वापरजलभेदमगृहीतवतः पुंसः, तदिदं जलम् इति धीर्गीश्च, तद्वत् सोऽयं पुमान् इति या मृषायुषां नृणां, धीः गीश्च मृषा एव ॥ ४३ ॥ एवं शरीरस्य सतत-परिणामित्वमात्मनोऽपरिणामित्वं चोक्तं, तदेव स्पष्टयन् जीवे सोऽयमिति व्यपदेशो भ्रान्तिमूल इत्याह । मास्त्विति । कर्मबीजेन जातस्येति शेषः । अस्य देहस्य सततपरिणाम इति शेषः । अस्तु मा जीवस्य, मास्त्वित्यर्थः । कथं तर्हि जीवे जायते म्रियते इति व्यपदेशः, स तु भ्रान्तिमूल एवेत्याह । सोऽप्यपरिणाम्यपि, अयमजत्वामरत्वयुकोऽपि पुमान् जीवः, दारुसंयुतः अग्निः यथा तथा, जायते म्रियते वा इति भ्रान्त्या देहात्मभ्रमेण, व्यपदिश्यते । दारुसंयुक्तस्याग्नेर्मथनेनोपलब्धिमात्रं न तु दारुणासहोत्पत्तिविनाशौ, तद्वदात्मा तथाविधोऽपि तत्र तत्प्रतीतिभ्रान्तिमूलेति भावः ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

इन्द्रियों के आश्रय मन या शरीर की सृष्टि से आत्मवस्तु में यह उत्तम, मध्यम और अधम की त्रिविधता भासती है । उनमें अभिमान करने से ही आत्मा बाह्य और आभ्यन्तर भेदों का हेतु मात्स्य पड़ने लगता है, जैसे दुष्ट पुत्र को उत्पन्न करने वाला पिता पुत्र के शत्रु मित्र आदि के लिये भेद का हेतु हो जाता है ॥ ४१ ॥ प्यारे उद्धव ! काल की गति सूक्ष्म है । उसे साधारणतः देखा नहीं जा सकता । उसके द्वारा प्रतिक्षण ही शरीरों की उत्पत्ति और नाश होते रहते हैं । सूक्ष्म होने के कारण ही प्रतिक्षण होने वाले जन्म मरण नहीं दीख पड़ते ॥ ४२ ॥ जैसे काल के प्रभाव से दियेकी लौ, नदियों के प्रवाह अथवा वृक्ष के फलों की विशेष-विशेष अवस्थाएँ बदलती रहती हैं, वैसे ही समस्त प्राणियों के शरीरों की आयु, अवस्था आदि भी बदलती रहती है ॥ ४३ ॥ जैसे यह उन्हीं व्यक्तियों का वही दीपक है, प्रवाह का यह वही जल है—ऐसा समझना और कहना मिथ्या है, वैसे ही विषयचिन्तन में व्यर्थ आयु बिताने वाले अविवेकी पुरुषों का ऐसा कहना और समझना कि यह वही पुरुष है, सर्वथा मिथ्या है ॥ ४४ ॥

मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् । म्रियते वामरो भ्रान्त्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ॥ ४५ ॥

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् । वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४६ ॥

एता मनोरथमयीर्हान्यस्योच्चावचास्तनूः । गुणसङ्गादुपादत्ते कश्चित् कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ । न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्रव्यलक्षणः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्वस्य कर्मबीजेन सः अपि अयं पुमान् अमरः अपि भ्रान्त्या वा जायते म्रियते यथा दारुसंयुतः अग्निः ॥ ४५ ॥ निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं वयोमध्यं जरा मृत्युः इति तनोः नव अवस्थाः ॥ ४६ ॥ अन्यस्य एताः मनोरथमयीः उक्तावचाः तनूः कश्चित् गुणसङ्गात् उपादत्ते कश्चित् जहाति च ॥ ४७ ॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यां भवाप्ययौ अनुमेयौ भवाप्यय-वस्तूनाम् अभिज्ञः द्रव्यलक्षणः न भवति ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

ननु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यवस्था नहि घटते । घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं चेति न अज्ञस्यापि वस्तुतस्तदभावादित्याह । मा स्वस्य । नैवात्मनः कर्मणा बीजभूतेन । सोऽप्यज्ञोऽपि । पुमान् जायते म्रियते वा । किं त्वयं भ्रान्त्या अजन्मापि जायत इवामरोऽपि म्रियत इव । यथा महाभूततेजोरूपाऽग्निराकल्पांतमवस्थितोऽपि दारुयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥ सिद्धवत्कृत्योक्ता वयोवस्थाः प्रपंचयति । निषेको जठरे प्रवेशः । गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः । जन्म प्रसिद्धम् । बाल्यं शिशुत्वमापंचमाब्दात् । कौमारमाषोडशाद्वर्षात् । ततो यौवनमापंचाशत् । ततो वयोमध्यमाषष्टिवर्षात् । तदुपरि जरा । तदुपरि मृत्युः ॥ ४६ ॥ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीनोत्पत्तिमुपसंहरति । एता इति । हि स्फुटम् । अन्यस्य देहस्य । तनूरवस्थाः । गुणसंगात्प्रकृत्यविवेकात् । कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः कश्चित्कथंचिज्ज्ञाति । अवस्थावतो देहस्य द्रष्टा नासाववस्थावानिति विवेकज्ञानेन ॥ ४७ ॥ ननु तदानीं मूर्खितत्वेन जन्ममरणवान्देहो न दृश्यते तत्राह । आत्मन इति । पितृदेहस्योर्ध्वदैहिकं कुर्वताऽप्ययदर्शनापुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वस्य देहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ । एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तुनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयलक्षणो भवाप्ययधर्मको न भवति ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्र पुनराशङ्कते—नन्विति । इयं व्यवस्था न घटत इत्याह—पुरुषभेदेन सन् घटः एकस्य प्रतीयते एकस्य न प्रतीयत इत्येवंरूपा व्यवस्था दृष्टचराऽस्तीति नेत्याह । तदभावात्कर्ममरणजन्मनामभावात् । मा इत्यस्य नैवेत्यर्थः । स्वस्येत्यस्यात्मन इत्यर्थः । बीजभूतेन देहादिजननादिकारणेन 'कर्मणा जायते जीवो म्रियते कर्मणा पुनः' इति स्मृतेः । ननु 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाज्जीवस्य जन्मादि न संगच्छतेऽतः कथमुक्तं जायत इत्यादीति चेदाह—किन्त्विति । अयमज्ञजीवः । भ्रान्त्या विवेकाभावेन । तद्वदग्निवत्काष्ठसंयोगवियोगाभ्यां यथाऽग्निभावाभावौ तथा देहसंयोगवियोगाभ्यामात्मनोऽपीति भावः । वस्तुपाधिसंगेनेव जीवस्य जन्ममृत्यु स्त इत्याह—मेति । स्वस्य कर्मरूपेण बीजेनायं पुमान्मा जायते मा म्रियते किन्त्वयं भ्रान्त्याऽजन्मापि जायतेऽमरोऽपि म्रियतेऽमे समानमिति विश्वनाथः ॥ ४५ ॥ सिद्धवत्कृत्वेह देहस्यासत्त्वात्तदवस्थानां सुतरामसत्त्वमिति वतिनोक्तम् 'एता मनोरथमयीः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । वयोरुक्तस्य देहस्यावस्था वयोवस्थाः, मध्यमपदलोपी समासो ध्येयोऽन्यथा 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ' इति कोशात्पौनरुक्त्यं स्यात् । शुक्रशोणितैकीभावेन स्थितिनिषेको गर्भप्रवेश इति यावत् । तन्मध्ये गर्भमध्ये । ततः षोडशाब्दानन्तरं चत्वारिंशदब्दान्तं यौवनं, ततश्चत्वारिंशतः षष्टिपर्यन्तं वयोमध्यं, षष्टितः शतान्तं जरा, ततो मृत्युरिति तनोर्देहस्य नवसंख्याका अवस्थाः दशाः । 'अवस्था तु दशास्थित्योः' इति निरुक्तिः ॥ ४६ ॥ उक्तावस्था संयोगोऽज्ञस्यैव न तु ज्ञस्येत्याह—देहेति । एता निषेकाद्याः । मनोरथमयीरसत्याः । 'जीवे चन्द्रे च वितथे कल्पिते च मनोरथे' इति निरुक्तिः । प्रसंगादन्यपदमत्र देहपरम् । प्रकृत्यविवेकात् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणविवेकाभावात् । कश्चित् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाविवेकान् । तदेवाह—अवस्थावत इति ॥ ४७ ॥ जनिमृती आक्षिपति—नन्विति । तदानीं जनिमृतिमये जातकर्माणि कुर्वतेत्यन्वयः । मम देहो जनिमृतिमान् मत्पितृपुत्रकृतकरिष्यमाणजातकर्मोर्ध्वदैहिककर्मवत्त्वात् मत्पितृपुत्रदेहवत्, इत्येवमनुमेयो भवाप्ययौ । कश्चिदित्थमनुमिनोति—स्वदेहो मरणधर्मा देहत्वात्पितृदेहवत्, स्वदेहो जन्मवान् देहत्वात्पुत्रदेहवदिति । ननु देहस्य निषेकगर्भजन्ममरणानि विनाऽन्यावस्था देहिनो दृश्यन्त एव, न तु निषेकाद्यास्तत्राह—आत्मन इति । अत्र भवशब्दो निषेकगर्भयोरप्युपलक्षको ज्ञेयः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ननु स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा कथं तत्राह—सोऽयमिति । सादृश्याद्वर्चिषां क्षणमात्र एवोद्भूयोद्भूय लीनानां पुञ्ज एव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा यथा च स्रोतसां प्रवाहवतां जलानां क्षणमात्रे दूरगतानामागमापायिनामेव तदिदं जलमिति धीर्गीश्व मृषा । तथैव मृषा व्यर्थमेवायुर्येषां तेषामविवेकिनामेव सोऽयं पुमानिति नृणां बहूनां शरीरिणां विषयैर्धीर्गीश्व मृषैव । विवेकिनां त्वेवं बुद्धिर्न भवति ॥ ४५ ॥ ननु देहाध्यासवतः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यवस्था कथं घटते । यथा घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं च न घटते इत्याशङ्क्य अज्ञस्यापि वस्तुतस्तदभावादित्याह—मेति । स्वस्य आत्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽप्ययं पुमान् अज्ञोऽपि जीवो वस्तुतो मा जायते मा च म्रियते वा । तथापि भ्रान्त्या देहाद्यध्यासात् अजन्मापि जायत इव अमरोऽपि म्रियत इव । यथा महाभूततेजोरूपाऽग्निराकल्पांतमवस्थितोऽपि दारुसंयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्त इव भ्रान्त्या प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ निषेकेति । निषेको जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिर्जन्मप्रसवः । बाल्यमापञ्चमाब्दात् । कौमारमाषोडशाद्वर्षात् ततो यौवनमापञ्चचत्वारिंशतः । ततो वयोमध्यमाषष्टिवर्षात् । तत उपरि यावज्जीवं जरा तत उपरि मृत्युः । एवं तनोः शरीरस्य

नवावस्थाः ॥ ४७ ॥ एता इति । एता मनोरथमयीः मनोविकारप्राप्ता उच्चावचा अन्यस्य देहस्य तनूः अवस्था गुणसङ्गात् देहाद्यध्यासात् जीवः कश्चिदुपादत्ते गृह्णाति । पुनः क्वचित् परमेश्वरानुग्रहतः क्वचित्कथञ्चित् जहाति च ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिखिरचिता दीपिनीव्याख्या

नेत्यारभ्य समाधानग्रन्थः । तदभावात् कर्मजन्ममरणाभावात् । रज्जुसर्पवत्तत्सत्त्वाभावादित्यर्थः । सा व्यवस्था व्यावहारिक्येव न पारमार्थिकीत्यर्थः । सोऽपि पुमान् स्वस्वकर्मजीवेन मा जायते मा म्रियते च किन्तु भ्रान्त्याऽजन्मापि जायत इवामरोऽपि म्रियत इव यथा दारुसंयुतोऽग्निस्तथेत्यन्वयः । वाशब्द इवार्थः । अमर इति अजन्मेत्यस्योपलक्षणम् ॥ ४५ ॥ सिद्धवल्लोके जातत्वादनुवादवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कथञ्चिदित्यध्याहृतम् ॥ ४७ ॥ तदानीं जन्ममरणसमये । एवं चानुमानप्रकारेण दृश्यत्वे सति । जन्ममरणवतः स्वदेहस्यापि ज्ञेयत्वे सति ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

अथ शरीरात्पूर्वमपि विद्यमानः पुमान् भ्रान्त्या जायते आत्मनः उत्पत्तिभ्रान्तिसिद्धेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यथाग्निरिति दारुगताग्नेरपि पूर्वं विद्यमानत्वान्मथनेनोपलब्धिरेव नोत्पत्तिः तद्वत् ॥ ४५-४६ ॥ मनोरथमयीः मनोरथो मनोवृत्तिः यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौन्तेयेति न्यायादन्तिमप्रत्ययानुगुणास्तनूरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ आत्मन इति । अद्वयलक्षणः जन्ममरणाद्यवस्थाभेदविलक्षणः स्वभावाध्ययवस्थानामनभिज्ञः स जन्ममरणानां न प्रत्ययिता तदानीं मोहप्रस्तत्वात् अतः स्वभावाध्ययवनुमेयौ कथमित्यत्राह । पितृपुत्राभ्यामिति । पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्स्वोत्पत्तिरनुमेया पितृमरणान्मरणमनुमेयमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं शरीरस्य सततपरिणामित्वमवस्थास्थैर्यगोचरबुद्धिशब्दयोर्भ्रान्तिमूलत्वं चोक्तम् अथात्मनो जन्माद्यवस्थानन्वयं तदन्वयप्रतीतेर्भ्रान्तिमूलत्वं चाह । मास्त्विति । अस्य देहस्य कर्मबीजेन देहोत्पत्तिनिमित्तकर्माख्यबीजेन सोऽपि देहात्माभिमान्यपि पुमान् जीवो मास्तु देहवत्सततपरिणामस्वभावो न भवतु तथापि भ्रान्त्या जायते म्रियते च आत्मन उत्पत्तिमरणे भ्रान्तिसिद्धे इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन पुमांसं विशिनष्टि । अज अमर इति । च नह्यजस्य जनिरमरस्य सृतिश्च विद्यत इत्यर्थः । देहोत्पत्तेः पूर्वं तद्विनाशात्पश्चाच्चात्मनो विद्यमानत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथाग्निरिति । यथा महाभूतवृत्तीयपरिणामात्मकस्याग्नेर्दारुसंयुक्तस्य मथने नोपलब्धिमात्रं न तु दारुणा सहोत्पत्तिविनाशौ तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिमूला तद्वत् ॥ ४५ ॥ वयोऽवस्थादय इत्युक्ता अवस्था दर्शयति । निषेकेति । निषेको रेतो द्वारा पञ्चमाहुत्यनुप्रवेशः गर्भस्तत्रोपचयः बाल्यमापञ्चमाब्दात्कौमारमाषोडशाब्दात्ततो यौवनमाचतुर्विंशतेः वयोमध्यमाषष्ठिवर्षाच्चतुपरि जरा तदुपरि मृत्युः इति तनोर्नवावस्था न त्वात्मनः ॥ ४६ ॥ किं तर्ह्येवंविधनानावस्थदेहसम्बन्धतद्वियोगात्मकसंसृतिकारणमित्यत आह । एता इति । अन्यस्य देहस्य सम्बन्धिनीः मनोरथो मनोवृत्तिस्तत आगता मनोरथमयीः 'तत आगत' इत्यधिकारे 'मयट्' इति मयट् टित्वात् ङीप्—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥

इतिन्यायादन्तिमप्रत्ययप्रयुक्ता इत्यर्थः । एताः परिदृश्यमाना उच्चावचा यद्वा एता निषेकाद्यवस्थाः अन्याश्चासनक्षयनाद्यवस्थास्तनूश्च कश्चित्कदाचित्तत्सम्बन्धिनिमित्तकर्मपरिपाकदशायामुपादत्ते क्वचिज्जहाति च कश्चिदित्यनेन तदुपादानपरित्यागौ बद्धस्यैव ननु मुक्तनित्यसिद्धयोरित्यभिप्रेतं गुणसङ्गादित्यनेन मनोरथमयीरित्यनेन च यं यं वापीति पूर्वोक्तन्यायेन गुणपरिणामात्मकशब्दादिविषयानुष्ठानं त्यागोपादानकारणमित्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥ केवलमुपादत्ते जहाति च ननु तावुपादानत्यागौ साक्षात्करोति विवेकेन तु केवलमनुमिनोतीत्याह । आत्मन इति । स्वस्य भवाध्ययौ देहसम्बन्धतद्वियोगात्मकजन्ममरणे पितृपुत्राभ्यां दृष्टान्ताभ्यामनुमेयौ पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्स्वोत्पत्तिरनुमेया पितृमरणदर्शनात्स्वमरणमनुमेयं ननु स्वजन्ममरणे साक्षात्करोति तदानीं मोहप्रस्तत्वादिति भावः तदेवाह । नेति । भवाध्ययवस्तूनां स्वजन्ममरणादिवस्तूनां नाभिज्ञः तदा मोहाविष्टत्वादनभिज्ञ इत्यर्थः । तदाप्यद्वयलक्षणः स्वयं जन्ममरणभाक्स्वरूपश्च न भवति जन्ममरणयोर्देहगतत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु देहस्यैव विकारश्चेद्देहज्जातोऽहं मृत इति प्रतीतिः कथमत्राह । आद्य इति । आद्य उत्पत्तिरहितोऽमरो मरणरहितः आद्यन्तशून्य इत्यर्थः । अव्ययः शरीरसंयोगवियोगयोरपि वृद्धिक्षयादिरहितः स जीवः स्वकृतकर्मबीजतो जायत म्रियते चेति व्यवहारो भ्रान्त्या विवेकज्ञानराहित्येन यथा दारुसंयुक्तोऽग्निरुत्पत्तिविनाशवानित्युच्यते तस्मान्नित्यस्य जीवस्य जननमरणप्रतीतिरविवेककृतेत्यर्थः—

स चायमिति तु ज्ञानं न मृषापायं स एव तु । इति ज्ञानं मृषैव स्याद्भेदाभेदौ यतस्तनोः ॥
 अभेद एव जीवस्य नित्यं प्रत्येकशः पृथक् । देहदीपनदीपारिफलादीनां पृथक्त्वतः ॥
 भेदाभेदौ परिज्ञेयौ कार्यकारणयोरपि । गुणस्य गुणिनश्चैव जातिव्यक्तयोस्तथैव च ॥
 तथावयव्यवयवयोः क्रियायास्तद्वत्तथा । एवं जडेषु नियमश्चिद्रूपेष्वभिदैव तु ॥

ये धर्मा नियमेनैव धर्मिणो न वियोगिनः । जडस्था अध्यभिन्नास्ते भिन्नाभिन्ना वियोगिनः ॥ इति वचनात् ।

यावद्द्रव्यभाविनामभेदो यावद्द्रव्यभाविनां भेदाभेदाविति निर्णय इति ॥ ४५ ॥ जन्मादिकं जीवस्य नैवेत्युक्त्या देहस्य सिद्धं द्रव्यति । निषेकेति ॥ ४६ ॥ चिद्रूपस्य । जीवस्य जडशरीरसम्बन्धः कथं घटत इति तत्राह । एता इति । अन्यस्य हरेरधीना मनोरथमयीरेतास्तनूः सत्त्वादिगुणसङ्गादुपादत्ते अभिमानुते अभिमानं जहाति च हरेरिच्छागुणसंगश्च घटक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अभिमानस्वीकारो जन्म तदत्यन्तविस्मृतिर्भरणमित्युक्तं तद्द्रव्यनिष्प्रमाणकत्वेन मायामयं किं न स्यादत्राह । आत्मन इति । आत्मनो देहस्य भवाप्ययौ जन्मनाशौ पितृपुत्राभ्यां लिङ्गाभ्यामनुमेयौ तथाहि स्वदेहात् पुत्रदेहो जातः यत्तस्माज्जन्मसिद्धं यथाच पितृशरीरं विनष्टं पुत्रेण दृष्टं यत्तस्मात्तदपि प्रत्यक्षसिद्धमेवं देहस्य जननमरणे सिद्धे इति भावः । ननु तर्हि देहस्य विद्यमाने जातो मृत इति चेतनविषयत्वेन कथं व्यपदिश्यत इति तत्राह । भवाप्ययाविति । वस्तूनां नित्यानां जीवानां जातोऽहं मृतोऽहमिति व्यपदिश्यमानौ भवाप्ययौ अभिज्ञाद्वयलक्षणौ अभिज्ञानद्वयं जातो मृत इति अभिमानद्वयमेव लक्षणं ययोस्तौ तथाहि यस्मात्तस्माद्वयपदेश इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मा स्वस्येति तैः तत्र तदभावादिति रञ्जुसर्पवत् सत्त्वाभावादित्यर्थः ॥ ४५-४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वस्तुतस्तुपाधिसम्बन्धेनैव जीवस्य जन्ममृत्यु स्त इत्याह । मेति । स्वस्य कर्मरूपेण बीजेन अयं पुमान् जीवः मा जायते मा म्रियते च किन्त्वयं भ्रान्त्या अजन्मापि जायते अमरोऽपि म्रियते यथा महाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पान्तमवस्थितोऽपि दारुयोग-वियोगाभ्यामेव जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥ यत्सबन्वादेव जीवोऽवस्थावानुच्यते तस्यास्तनोरवस्था गणयति । निषेको जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः जन्म जठराग्निष्कामः बाल्यमापञ्चमाब्दात् कौमारं पौगण्डकैशौरात्मकमाषोडशवर्षात् ततो यौवनमापञ्च-चत्वारिंशतः ततो वयो मध्यमाषष्टिवर्षात् ततो यावज्जीवनं जरैव ततो मृत्युरिति ॥ ४६ ॥ देहसम्बन्धाज्जन्ममरणादीनीत्युपपादितमर्थ-मुपसंहरति । एता इति । हि स्पष्टं मनोरथमयीः कर्मप्रापितमनोध्यानप्राप्ताः अन्यस्य देहस्य तनूरवस्था गुणसङ्गादविद्याहेतुकात् उपादत्ते कश्चिद्भगवदनुगृहीतो जहाति च ॥ ४७ ॥ ननु देहस्यैता अवस्था देहिना दृश्यन्ते एव किंतु निषेकगर्भजन्ममरणानि न दृश्यन्ते तत्राह । आत्मन इति । पितृदेहस्यौर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्वताऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनात् आत्मनः स्वदेहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ अत्र भवशब्देन निषेकगर्भजन्मान्युपलक्षितानि एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहाना-मभिज्ञो द्रष्टा द्वयलक्षणः देहलक्षणवाञ्छ भवति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मानात्मविवेकं दर्शयति । मेति । अपि निश्चितं अस्य देहस्य कर्मरूपेण बीजेन अयं देह एव जायते म्रियते च संदेहः पुमान् भ्रान्त्योपलक्षितोऽपि मा नैव म्रियो जायते च यतोऽमरः यथाग्निः अरण्याख्यदाहसंयुतोऽपि न तेन सह जायते म्रियते च तद्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कास्ताः सर्वभूतानां वयोऽवस्था इत्याकाङ्क्षायामाह । निषेक इति निषेकः मातृजठरे प्रवेशः गर्भो जठरस्थत्वं जन्म मातृजठराग्निर्गमनव्यापाराश्रयत्वम् बाल्यं प्रथमपञ्चान्द्रपरिच्छेद्यत्वम् कौमारमाषोडशाब्दात् यौवनमाचत्वारिंशब्दात् वयोमध्य-माषष्टिसंवत्सरात् तत उपरि जरा मृत्युः पञ्चत्वमायुः सापेक्ष्यतनोर्देहस्य ॥ ४६ ॥ ननु तनोरेव अवस्था चेत्तर्हि बालोऽस्मि कुमारोऽ-स्मीत्यादिकथं घटेतेत्यत्राह । एता इति । एताः पूर्वोक्ताः अन्यस्य आत्मव्यतिरिक्तस्य तनोरवस्थाः गुणसङ्गादुपादत्ते स्वीकरोति संसारे परिभ्रमतीति फलितोऽर्थः जीव इति शेषः । अत एव मनोरथमयीः भ्रान्तमनोरथप्रचुराः जीवधर्मत्वेन गृहीता इत्यर्थः । कश्चित्कचि-दात्मानात्मस्वरूपयात्मात्मबोधे सति ॥ ४७ ॥ तद्विवेकमेवोपदिशति । आत्मन इति । पितृपुत्राभ्याम् आत्मनः पूर्वमात्मतयाङ्गीकृतस्य स्वदेहस्येत्यर्थः । भवाप्ययौ अनुमेयौ अतो नानाभूतमयो देहः भवाप्ययधर्मकः ननु भवाप्ययवविषयभूतानां वस्तूनां भौतिकानां देहादीनामभिज्ञः अद्वयलक्षणः नानाभूतमयदेहादिविलक्षणस्वरूपः क्षेत्रज्ञः भवाप्ययजनक इत्यर्थः । प्रयोगस्तु नानाभूतमयो देहो जातः न त्वहम् भौतिकत्वात्पुत्रदेहवत् देहो मरिष्यति न त्वहम् भौतिकत्वात्पितृदेहवदिति ॥ ४८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतो जीवनिष्ठजन्ममरणादिव्यवहारः भ्रान्तिसिद्ध एव न वस्तुतः इत्याह-मेति । स्वस्य आत्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽप्ययं पुमान् अज्ञोऽपि जीवो वस्तुतो मा जायते म्रियते वा तथापि भ्रान्त्या देहाद्यध्यासात् अजन्मापि जायत इव अमरोऽपि म्रियत इव । तथा दृष्टान्तमाह-यथेति । यथा महाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पान्तमवस्थितोऽपि दारुसंयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ वयोऽवस्थादयः कृता इत्युक्ता अवस्था दर्शयति-निषेको जठरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिर्जन्म । बाल्यमापञ्चमाब्दात् । कौमारमाषोडशाब्दात् । ततो यौवनमापञ्चचत्वारिंशतः । ततो वयोमध्यमा षष्ठिवर्षात् । तत उपरि जरा । तत उपरि मृत्युः । एवं तनोः शरीरस्य नवावस्थाः ॥ ४६ ॥ देहाद्यध्यासादौपाधिकमेवात्मनो जन्ममरणादीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति-एता मनोमयी मनोविकारप्राप्ता उच्चावचा अन्यस्य देहस्य तनूः अवस्थाः गुणसङ्गात् देहाद्यध्यासात् जीवः कश्चिदुपादत्ते गृह्णाति । पुनः कश्चित्परमेश्वरानुग्रहदशायां जहाति च हीति अत्र न सन्देहः ॥ ४७ ॥ देहादात्मनो विवेकप्रकारमाह-आत्मन इति द्वाभ्याम् । पितृ-देहस्यौर्ध्वदैहिकं कुर्वताप्यदर्शनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वदेहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ । एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा अद्वयलक्षणो तथा न भवति, भवाप्ययरहितो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वयोवस्थादय इत्युक्ता अवस्था दर्शयति । निषेकेति । निषेकः रेतोद्वारा पञ्चमाहुत्यनुप्रवेशश्च गर्भस्तत्रोपचयश्च जन्म जनिश्च तानि, बाल्यमापञ्चमाब्दान्तं च कौमारमाषोडशाब्दं च यौवनमाचतुर्विंशति च तत्समाहारं, ततः वयोमध्यमाषष्ठिवर्षपर्यन्तं वयः, ततः जरा, ततः मृत्युः, इति तनोः नव अवस्थाः, न त्वात्मनः ॥ ४५ ॥ किं तर्ह्येवंविधनानावस्थदेहसंबन्धतद्वियोगात्मकसंस्कारणमित्यत आह । एता इति । अन्यस्य देहस्य संबन्धिनीः मनोरथो मनोवृत्तिस्तत आगता मनोरथमध्यस्ताः, 'तत आगतः' इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट्, टित्त्वात् ङोप् । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' इति न्यायादन्तिमप्रत्ययप्रत्युक्ता इत्यर्थः । एताः परिदृश्यमानाः, उच्चावचाः तनूः । यद्वा एताः निषेकाद्यवस्थाः अन्याश्चाशनशयनाद्यवस्थाः, तनूश्च, गुणसङ्गात् प्रकृत्यविवेकात्, कचित् कदाचित् तत्तत्संबन्धनिमित्तकर्मपरिणामकदशायामित्यर्थः । कश्चित् उपादत्ते, कश्चित् जहाति च हि । कश्चिदित्यनेन तदुपादानपरित्यागौ बद्धस्यैव, न तु मुक्तनित्यसिद्धयोरित्यभिप्रेतं, गुणसङ्गादित्यनेन मनोरथमयोरित्यनेन च 'यं यं वापि' इति पूर्वोक्तन्यायेन गुणपरिणामात्मकशब्दादिविषयानुष्ठानं त्यागोपादानकारणमित्युक्तं भवति ॥ ४६ ॥ न केवलमुपादत्ते जहाति च, किं तु विवेकी त्वनुमिनोत्पत्तीत्याह । आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य भवाप्ययौ देहसंबन्धतद्वियोगात्मकजन्ममरणे, पितृपुत्राभ्यां दृष्टान्ताभ्यां अनुमेयो । पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्स्वोत्पत्तिरनुमेया, पितृमरणदर्शनात्स्वमरणमनुमेयं, न तु स्वजन्ममरणे साक्षात्करोति तदानीं मोहमस्तत्वादिति भावः । तदेवाह । आत्मा भवाप्ययवतूनां स्वजन्ममरणादिवस्तूनां न अभिज्ञः, तदा मोहाविष्टत्वादनभिज्ञ इत्यर्थः । वस्तुतः अद्वयलक्षणः स्वयं जन्ममरणभाक् च न भवति । जन्ममरणयोर्देहगतत्वादिति भावः ॥ ४७ ॥ अत एवात्मा देहादभिज्ञः सिद्धयतीति सदृष्टान्तमाह । तरोरिति । यथा यः पुमान्, बीजं च विपाकश्च ताभ्यां, विपाकः कालपरिणामः । तरोः जन्मसंयमावुत्पत्तिनाशौ, बीजात् जन्मविपाकात् संयमं चेत्यर्थः । विद्वान्, सः तरोः विलक्षणः भिन्नः दृष्टः । एवं तनोर्देहस्य पञ्चभूतसंघातात्मकाद्वीजादुत्पत्तिं विपाकान्नाशं चेत्यर्थः । द्रष्टा पश्यन्नात्मा तनोः पृथक् भिन्नः दृष्टः ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

यद्यपि वह भ्रान्त पुरुष भी अपने कर्मों के बीज द्वारा न पैदा होता है और न तो मरता ही है; वह भी अजन्मा और अमर ही है, फिर भी भ्रान्ति से वह उत्पन्न होता है और मरता-सा भी है, जैसे कि काष्ठ से युक्त अग्नि पैदा होता और नष्ट होता दिखायी पड़ता है ॥ ४५ ॥ उद्धवजी ! गर्भाधान, गर्भवृद्धि, जन्म, बाल्यावस्था, कुमारावस्था, जवानी, अशेष अवस्था बुढ़ापा और मृत्यु ये नौ अवस्थाएँ शरीर की ही हैं ॥ ४६ ॥ यह शरीर जीव से भिन्न है और ये ऊँची-नीची अवस्थाएँ उसके मनोरथ के अनुसार ही हैं; परन्तु वह अज्ञानवश गुणों के सङ्ग से इन्हें अपनी मानकर भटकने लगता है और कभी-कभी विवेक हो जाने पर इन्हें छोड़ भी देता है ॥ ४७ ॥ पिता को पुत्र के जन्म से और पुत्र को पिता की मृत्यु से अपने-अपने जन्म मरण का अनुमान कर लेना चाहिये । जन्म मृत्यु से युक्त देहों का द्रष्टा जन्म मृत्यु से युक्त शरीर नहीं है ॥ ४८ ॥

तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वाज्जन्मसंयमौ । तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्यबुधः पुमान् । तत्त्वेन स्पर्शसम्मूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥

सत्त्वसङ्गाद्वीन् देवान् रजसासुरमानुषान् । तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ॥ ५१ ॥

नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्नीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बीजविपाकाभ्यां तरोः जन्मसंयमौ विद्वान् (सः) द्रष्टा तयोः विलक्षणः एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥
अबुधः पुमान् आत्मानं प्रकृतेः अविविच्य तत्त्वेन स्पर्शसम्मूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ सत्त्वसङ्गात् कर्मभिः (पुमान्)
ऋषीन् देवान्, रजसा (कर्मभिः) असुरमानुषान्, तमसा भ्रामितः भूततिर्यक्त्वं याति ॥ ५१ ॥ (पुमान्) नृत्यतः गायतः
तान् पश्यन् यथा एव अनुकरोति एवम् अनीहः (जीवः) अपि बुद्धिगुणान् पश्यन् अनुकार्यते ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । तरुशब्दो नोद्विज्जमात्रस्योपलक्षणम् । किंतु फलपाकांतस्य ग्रीष्मादेरित्यर्थः ।
यद्वा तरोरेवांत्यः परिणामो विपाकः बीजाज्जन्म उत्पत्तिं विपाकात्फलपाकात्संयमं नाशं च विद्वान् । स द्रष्टा तरुद्रष्टा ततः पृथक् ।
एवं तनोर्द्रष्टा ततः पृथक् अतस्तत्र वर्तमानोऽपि भवाप्ययाभ्यां न संबध्यते ॥ ४९ ॥ अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति
पंचभिः । तत्त्वेन तत्त्वतो विविच्य । तत्त्वदृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु सम्मूढ इति वा ॥ ५० ॥ गुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि च तत्तारतम्ये-
नैकैकत्र द्विविधं संसारमाह । सत्त्वेति ॥ ५१ ॥ नन्वकर्तुरात्मनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तत्राह । नृत्यतो गायतो जनान्पश्यन्तानु-
करोति । तद्रतस्वरतालादिगतिं शृंगारकरुणादिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः । एवम् अनुकार्यते गुणैर्बलादित्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन
दृश्यधर्मो द्रष्टरि स्फुरतीति दर्शितम् ॥ ५२ ॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतदेव भवाप्ययद्रष्टृदृश्यभिन्नत्वमेव । उद्विद्य भूमिं जायते यत्तदुद्विज्जम् । फलपाकेनान्तो नाशो यस्य तस्य । आदि-
नौषधमात्रग्रहः 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरोक्तेः । उपलक्षितस्यानन्त्येन ज्ञातुमशक्यत्वादाह-यद्वेति । तरोरेव तरुत्वावच्छिन्नस्यै-
वेत्यर्थः । तरोर्द्रष्टा तरोर्विलक्षणो यथा तथा तनोर्द्रष्टापि तनोः पृथगेवेत्यर्थः । पूर्वार्थं लक्षणातो-यद्वेति ॥ ४९ ॥ फलितमाह-प्रकृतेरिति ।
तत्त्वतो यथावत् अविविच्येत्येव सिद्धेस्तत्त्वत इत्यनेन सम्बन्धोऽधिक इत्यत आह-तत्त्वदृष्ट्या सत्यत्त्वबुद्ध्या । सम्मूढः संसक्तः ।
अविविच्य पृथक्त्वेनाज्ञात्वा ॥ ५० ॥ तत्रापि गुणभेदेऽपि । तत्तारतम्येन तत्तद्गुणन्यूनाधिक्येन । एकैकत्र गुणे सत्त्वसंगात्सात्विक-
कर्माभ्यासात् । रजसा राजसकर्माभ्यासेन । एवमप्येऽपि । कारणेन कार्यग्रहस्तु सूत्रशाटिकाग्यायेन ज्ञेयः । कर्मभिरपार्थं स्वस्मिन्न-
ध्यस्तकर्मभिः । दीपिका-तत्रापि त्रैविध्येऽपि । तत्तारतम्येन गुणानां न्यूनाधिक्यत्वेन । द्विविधमृषिदेवादियोन्यात्मकम् ॥ ५१ ॥
अत्राशंकते-नन्विति । तद्रता नृत्यद्वायद्रता यो स्वराणां निषादादीनां तालानां ध्रुवमण्डप्रतिमण्डनिशारुकादुरासैकतादीनां गतिः
स्वरूपं ताम् । आदिना शुद्धसूटादितालभेदग्रहः । द्वितीयादिनाऽङ्गतादिग्रहः । इत्यर्थ इति-यादृशं नृत्यादि पश्यति तादृशं
स्वयमपि करोतीति भावः । अनीहोऽप्यनिच्छन्नपि । इत्यर्थ इति-'कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात्' इत्याद्युक्तेः ।
बुद्धिगुणान् सुखदुःखादीन् 'दुःखशोकादयः सर्वे ज्ञेया बुद्धिगुणा' इति अनेन नृत्यत इत्यादिना । यद्वा-एवमात्मा बुद्धिगुणान्
कर्तव्यात्वादीन् व्यञ्जकस्यालोकादेर्व्यग्यघटदण्डाद्याकारत्ववदनीहोऽप्यनुकार्यत इति स्वस्मिन्नध्यस्यति । गतिं परिपाटीम् । आदीनां
ग्राममूर्च्छादिग्रहः । द्वितीयादिना रौद्रवीरादिग्रहः । अनेन नर्तकदृष्टान्तेन । दृश्यधर्मो बुद्धिधर्मो दुःखसुखादिरूपो द्रष्टरि आत्मनि
यथा दृश्यानां नर्तकगायकानां धर्माः स्वरतालादयः शृङ्गारादयश्च द्रष्टृषु सभ्येषु स्फुरन्ति तद्वत् ॥ ५२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आत्मन इति । पितृदेहस्यैर्ध्वदेहिकं कुर्वतोऽप्ययदर्शनात् । पुत्रदेहस्य च जातकर्माणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वदेहस्यापि
भवाप्ययावनुमेयौ । भवशब्देन निषेकगर्भजन्मानि ज्ञेयानि । एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तुनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयं
भवाप्ययरूपं लक्षणं यस्य तादृशः द्वयलक्षणो न भवति किन्तु भवाप्ययरहितो भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तयोरिति । यः बीजविपाकाभ्यां
तरोः ग्रीष्मादेः फलपाकान्तस्य जन्मसंयमौ विद्वान् भवति । बीजतरोर्जन्म विपाकात् शोषात्तस्य संयमं विनाशं च यो जानाति स

द्रष्टा तरोर्विलक्षणो यथा भवति । एवं तनोर्द्रष्टा जीवोऽपि ततः पृथक् अतस्तत्र वर्तमानोऽपि यो विद्वान् स भवाध्ययाभ्यां न सम्बध्यत इत्याशयः ॥ ५० ॥ प्रकृतेरिति । यः पुमान् अबुधः स्वरूपानभिज्ञः स एवमुक्तप्रकारेण प्रकृतेः सकाशादात्मानमविविच्य देहाद्विलक्षणतया अज्ञात्वा तत्त्वेन परमार्थदृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु समूहः आसक्तः सन् संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५१ ॥ सत्त्वेति । सत्त्वसङ्गः सत्त्वकार्यशमदमाद्यभिनिवेशस्तस्मात् कर्मभिस्तदनु रूपकर्मभिर्भ्रीमितश्चालितः । मित्त्वे ह्यस्वाभाव आर्षः । पुमान् ऋषीन् देवान् पुमान् देवत्वमृषित्वं वा याति । तथा रजसा कामाद्यभिनिवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रीमितः असुरमानवान् असुरत्वं मानुषत्वं वा प्राप्नोति । तमसा शोकमोहाद्यभिनिवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रीमितः भूतत्वं पिशाचत्वं तिर्यक्तृत्वम् उपलक्षणतया स्थावरतां वा याति ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एतदेव द्रष्टृदृश्यधर्मानाक्रान्तत्वमेव । पूर्वार्थे तरुशब्दस्य फलपाकान्तमात्रे लक्षणा अतो यद्वेति । विपाकादन्यपरिणामात् ॥ ४९ ॥ अविविच्य पृथक्त्वेनाज्ञात्वा पूर्वार्थे तत्त्वेनेति परमपुष्टार्थकमतो वेति ॥ ५० ॥ तत्रापि त्रैविध्येऽपि । तत्तारतम्येन गुणानां न्यूनाधिकत्वेन । एकैकत्र एकैकस्मिन् गुणे द्विविधम् ऋषिदेवादियोन्यात्मकम् ॥ ५१ ॥ तद्वेति । नर्त्तक-गायकनिष्ठा ये स्वरतालादयस्तेषां गतिं परिपाटीमादिना ग्रामत्रैयैकविंशतिमूर्च्छनादिग्रहः । शृङ्गारकरुणादीत्यादिना रौद्रवीरभयानकादिग्रहः । अनेन नर्त्तकगायकादिदृष्टान्तेन दृश्यधर्मो बुद्धिधर्मः सुखदुःखादिरूपः द्रष्टरि आत्मनि । यथा दृश्यानां नर्त्तकानां गायकानां धर्माः स्वरतालादयः शृङ्गारादयश्च द्रष्टृषु सभ्येषु स्फुरन्ति तद्वदिति ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

तरोरिति बीजविपाकः फलकालपरिणामः यस्योत्पत्तिविनाशावनुमेयौ तस्मादात्मा भिन्नः यथा वृक्षोत्पत्त्यभिज्ञो देवदेत्तो वृक्षाद्भिन्नः तद्वद्देहोत्पत्तिविनाशाभिज्ञो देवदेत्तो देहाद्भिन्नः इत्यर्थः ॥ ४९-५१ ॥ अनुकरोति स्वयमपि नृत्यन्निव भवति बुद्धिगुणान् बुद्ध्युपस्थापितान् देहगुणान् स्थूलादीन् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अत एवात्मा देहाद्भिन्नः सिद्धयतीति सदृष्टान्तमाह । तरोरिति । विपाकः कालपरिणामः यथा यः पुमान् बीजविपाकाभ्यां तरोर्जन्मसंयमानुत्पत्तिविनाशौ बीजाज्जन्म विपाकास्तंयमं विद्वान् स तरोर्विलक्षणो भिन्नो दृष्टः एवं तनोर्देहस्य पञ्चभूतसंघातात्मकाद्बीजादुत्पत्तिं विपाकान्नाशं च द्रष्टा पश्यन्नात्मा तनोः पृथग् भिन्नः ॥ ४८ ॥ इत्थं देहाद्भिन्नमात्मानं यो न विविनक्ति स संसरेदेवेत्याह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्देहादात्मानं तत्त्वेन यथावस्थिताकारेणाविविच्यत एवानुधः । अत एव स्पर्शेन शब्दादि-विषयानुभवेन समूहः समित्येकीकारे देहात्मनोरैक्याभिमानात्मकमोहयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ संसारप्रतिपत्तिमेव प्रपञ्चयति । सत्त्वसङ्गादिति । सत्त्वसङ्गः क्षमो दमस्तितीक्षा तपः सत्यमिति वक्ष्यमाणसत्त्वकार्यदमशमाद्यभिनिवेशस्तस्मात्कर्म-भिस्तदनु रूपकर्मभिः देवानृषींश्च याति देवत्वमृषित्वं वा प्राप्नोति रजसा रजःकार्यकामाद्येभिनिवेशेन तदनु रूपकर्मभिरसुरमानुषान् यात्यसुरयोनिं मनुष्ययोनिं वा प्राप्नोति तमसा तमः कार्यशोकमोहादिना तत्प्रयुक्तैः कर्मभिश्च भूततिर्यक्त्वं पिशाचत्वं पशुपक्ष्यादित्वं प्राप्नोति इत्थं भ्रामितो भवति यद्वा कर्मभिः पुण्यपापात्मकैः भ्रामितः प्रकृतिमण्डले संचालितो जीवः सत्त्वादिसङ्गादृषित्वादिकं प्राप्नोतीति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ कथं निश्चेष्टस्यात्मनो भ्रमणमित्यत्राह । नृत्यत इति । यथा नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान् ताननुकरोति स्वयमपि बुद्ध्या नृत्यन्निव गायन्निव च भवति तथानीहः निःश्रियोऽप्यात्मा बुद्धिगुणान् स्वस्मिन् बुद्ध्युपस्थापितान् गुणांश्चेष्टादिधर्मानित्यर्थः । पश्यन् स्वगतत्वेनाध्यवस्यन्ननुकार्यते चेष्टमान इव वर्त्तते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अभिमानमात्रसमर्थनेन किम्प्रयोजनमित्याशङ्क्य अभिमानपरित्यागेनैव स्वयमलक्षणोऽर्थ इति भावेनाह । तरोरिति । यस्तरोर्जन्मसंयमौ बीजविकाराभ्यां बीजाद्विकाराच्च विद्वान् जानाति यथा तेन विदुषा तर्वन्तःस्थित आत्मा तन्नियामकः परमात्मा च तरोर्विलक्षणो दृष्टः एवं देहस्य जन्मसंयमौ द्रष्टा जीवः तन्नियामकः सर्वज्ञः परमात्मा च तनोः पृथक् भिन्न इत्यर्थः । अनेन तरोर्बीजविकारदृष्टान्तेन विद्वान् देहाभिमानं त्यक्त्वा संयमं याति सर्वस्माद्धरेर्भेदं जानातीत्युक्तमत्र किम्प्रमाणमित्यतो वाह । तरोरिति । विद्वद्दर्शनं मानमित्यर्थः । यो बीजविकाराभ्यां जन्मसंयमौ विद्वांस्तारारवस्थां गतस्तरोर्विलक्षणो यथा दृष्ट एव देहस्य जन्मादेर्द्रष्टा जीवाच्छरीराद्भिन्न इति स्वानुभवसिद्धमुक्तमिति भावः—

बीजाद्यवस्थासंयुक्तादवस्था दृष्टा यथा पृथक् । एवं विकारिणो विष्णुजीवश्चपृथगेव त्विति वचनात् ॥ ४८ ॥

विकारिणो देहाज्जीवपरमात्मादिभेदेन ज्ञानं मुक्तिसाधनं तदभेदज्ञानं संसारकारणमित्याह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्देहा-
देरात्मानं जीवं परमात्मानं च तत्त्वेनाविविच्य सम्यक् भिन्नमज्ञात्वा अत एवाबुधः पुमान् संसारं प्रतिपद्यते अज्ञाने निमित्तमाह ।
स्पर्शेति । स्पर्शा विषयाः तत्रासक्तत्वान्मूढः ॥ ५० ॥ संसारतारतम्यमपि सत्त्वादिगुणनिमित्तमित्याह । सत्त्वसङ्गादिति । सत्त्व-
सङ्गात्सात्त्विकसङ्कलब्धपुण्यकर्मणा ऋष्यादीन् प्राप्नोति रजसा राजसकर्मणा आसुरमानुषानामुरादिकं प्राप्नोति । तामसकर्मणा
ब्रह्मराक्षसादिभूततिर्यग्यानित्वमाप्नोति ॥ ५१ ॥ स्वतः सात्त्विकानां सुरादीनां दुःखित्वमितरेषां सुखित्वमित्यादिविपरीतानुभवः
कथमत्राह । नृत्यत इति । यथा लोके नर्तनादिकुर्वतः पश्यन् स्वयं च तान् पुरुषाननुकरोति नृत्यादि करोति एवमनीहोऽपि
दुःखाद्यनुभवायोगोऽपि बुद्धिगुणान् दुःखादीन् पश्यन्ननुभवन्नहं दुःखीत्यादि ममत्वेनानुकार्यते हरिणेति शेषः—

दुःखं शोकादयः सर्वे ज्ञेया बुद्धिगुणा इति । सुखज्ञानं तु जीवस्य शक्तिस्नेहस्तथैव च ॥
विपर्ययेणामुराणां जीवबुद्धिगुणा मताः । आत्मनोऽपि गुणा बुद्धिकृता बुद्धिगुणा इति ॥
उच्यन्ते सुखदुःखाद्याः परमात्मकृता इति । इति वचनात् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नृत्यत इति । बुद्धिगुणतोऽन्यदपि ज्ञानं जीवस्य दर्शितं द्रष्टृदृश्ययोर्मिथो भिन्नगुणत्वात् ॥ ५२-५५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । तरुशब्देनोद्भिज्जमात्रमुच्यते ततो लक्षणया फलाक्रान्तस्य मोह्यादेरित्यर्थः ।
बीजाज्जन्म विपाकात् संयमं नाशं च विद्वान् ॥ ४९ ॥ अविवेकिनः संसारं प्रपञ्चयति । प्रकृतेरुपावेः सकाशादात्मानं स्वस्पर्श-
सम्मूढः विषयाविष्टः ॥ ५०-५१ ॥ द्रष्टुर्जीवस्य दृश्यात् पार्थक्येऽपि दृश्यधर्मग्रहणे दृष्टान्तमाह नृत्यतो गायतो जनान् पश्यन्
बालो यथा अनुकरोति तद्गतस्वरतालादिगतिं शृङ्गारादिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः । अनुकार्यते गुणैर्वलादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । यस्तरोः बीजाज्जन्म विपाकात्संयमं नाशं च विद्वान् स द्रष्टा तरोर्विलक्षणः एवं
तनोर्जन्मसंयमौ यो विद्वान् स ततः पृथगेव ॥ ४९ ॥ एवमात्मात्मविवेकं संसारनिवृत्तये उपदिश्य आत्मानात्मविवेकाभावे तु
संसारत्येवेत्याह पञ्चभिः । तत्त्वेन स्वस्वरूपयाथात्म्येन अविविच्य अत एव अबुधः अनात्मज्ञः देहात्माभिमानवान् स्पर्शेषु येषु
सम्मूढः संसारं जन्ममरणप्रवाहं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ ५० ॥ संसारं प्रपञ्चयति । सात्त्विकादिकर्मभिर्भ्रामितश्चालितः क्वचित्
सात्त्विकेन कर्मणा राजसादिभावाच्चालितस्तस्मादेव सत्त्वादृषीन् देवान् याति रजसा च ऋष्यादिभावाच्चालितः असुरादीन् याति
ततस्तमसा भूतादीन् एवं पुनः पुनः संसारं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ननु ऋषित्वादिधर्मविहीनो जीवः कथं तान् तान् धर्मान्
प्राप्नोतीत्यत आह । नृत्यत इति । नृत्यतः नर्तकान् गायतः गायकान् पश्यन् यथा अनुकरोति एवं बुद्धिगुणान् बुद्धिं गतान् ऋषित्व-
देवत्वादीन् धर्मान् ऋष्यादिदेहात्माभिमानेन आत्मधर्मतया पश्यन् बलाद्देहात्माभिमानेनानुकार्यते देहधर्मान् आत्मधर्मत्वेन
स्वीकरोतीति फलितोऽर्थः ॥ ५२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तरोरिति । बीजात्तरोर्जन्यविपाकात् शोषात्तस्य संयमं विनाशं च यो विद्वान् जानाति स
द्रष्टा तरोर्विलक्षणो भिन्नश्च यथा भवति । एवं तनोर्द्रष्टा जीवोऽपि ततः पृथक् । अतस्तत्र वर्तमानोऽपि यो विद्वान्स भवाप्ययाभ्यां न
सम्बध्यत इत्याशयः ॥ ४९ ॥ एवं विवेकिनः संसारनिवृत्तिप्रकारं प्रदर्शयिविवेकिनः संसारं प्रपञ्चयति—प्रकृतेरिति पञ्चभिः । यः
पुमान् अबुधः स्वरूपानभिज्ञः स एवमुक्तप्रकारेण प्रकृतेः सकाशादात्मानमविविच्य देहाद्विलक्षणतया अज्ञात्वा तत्त्वेन परमार्थ-
दृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु सम्मूढः आसक्तः सन् संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ गुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि तत्तारतम्येनैकैकत्र द्विविधं
संसारमाह—सत्त्वेति । सत्त्वसङ्कः सत्त्वकार्यशमदमाद्यभिनिवेशस्तस्मात् कर्मभिस्तदनुपकर्मभिर्भ्रामितश्चालितः पुमान् देवत्वमृषित्वं
वा याति । तथा रजसा कामाद्यभिनिवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रामितः असुरयोनिं मानुषयोनिं वा प्राप्नोति । तमसा शोकमाहाद्याभ-
निवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रामितः पिशाचत्वं तिर्यक्तत्वं वा याति—तिर्यक्तत्वमिति । वृक्षत्वादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ५१ ॥ ननु निश्चेष्ट-
स्यात्मनः कथं कर्मभिर्भ्रमणमित्याशङ्क्याह—नृत्यत इति । यथा नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान् ताननुकरोति तद्गतस्वरताला-
दिगतिं शृङ्गारं करुणादिरसं च स्वमनस्यनुवर्तयति, तथा अहो निष्क्रियोऽप्यात्मा बुद्धिगुणान् बुद्ध्युपस्थापितानि देहचेष्टादिरूपाणि
कर्मणि पश्यन् स्वगतेनाध्यवस्य बलाद्गुणैरनुकार्यते अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मो द्रष्टारं स्फुरतीति दर्शितम् ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थं देहाद्विज्जमात्मानं यो न विविनक्ति । स संसरेदेवेत्याह । प्रकृतेरिति । एवं प्रकृतेर्देहात्, आत्मानं तत्त्वेन यथा-
वस्थिताकारेण, अविविच्य अत एव अबुधः, अत एव स्पर्शनशब्दादिविषयानुभवेन समूढः, देहात्मनोरैक्याभिमानात्मकमोहयुक्तः,
पुमान् संसारं प्रतिपद्यते ॥ ४९ ॥ संसारप्रतिपत्तिमेव प्रपञ्चयति । सत्त्वसङ्गादिति । सत्त्वसङ्गः 'शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः, सत्यम्'
इति वक्ष्यमाणसत्त्वकार्यशमाद्यभिनिवेशास्मात्, कर्मभिस्तदनुरूपकर्मभिः, भ्रामितः प्रकृतिमण्डले संचालितो जीवः, देवान्, ऋषींश्च,
याति । देवत्वमुषित्वं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । रजसा रजःकार्यकामाद्यभिनिवेशेन तदनुरूपकर्मभिः, असुरमानुषान् याति असुरयोनिं मनुष्य-
योनिं वा प्राप्नोति । तमसा तमःकार्यशोकमोहादिना तत्प्रयुक्तैः कर्मभिश्च भूततिर्यक्त्वं पिशाचत्वं पशुपक्ष्यादित्वं वा याति प्राप्नोति ॥ ५० ॥
कथं निश्चेष्टस्यात्मनो भ्रमणमित्यत्राह । नृत्यत इति । यथा नृत्यतः गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान्, तान् नृत्यतो गायतश्च जनान् अनु-
करोति । एवं स्वयमपि बुद्ध्या नृत्यन्निव भवति । एवम् अनीहः निष्क्रियः अपि आत्मा, बुद्धिगुणान् स्वस्मिन् बुद्ध्युपस्थापितान् गुणान्,
चेष्टादिधर्मानित्यर्थः । पश्यन् स्वगतत्वेनाध्यवस्यन्, अनुकार्यते चेष्टमान इव वर्तते ॥ ५१ ॥ अन्यधर्मेत्यान्यत्राभासे दृष्टान्तमाह ।
यथाम्भसेति । प्रचलता अम्भसा हेतुना, तरवः तीरस्था वृक्षाः अपि, चलाः इव प्रचलन्तः इवेत्यर्थः । दृश्यन्ते, यथा भ्राम्यमाणेन चक्षुषा
हेतुना, भूः पृथ्वी भ्रमतीव दृश्यते, तथा देहात्मतादात्म्यमध्यस्थमानया बुद्ध्या हेतुना देहधर्मा आत्मनि प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे जौ गेहूँ आदि की फसल बोने पर उग आती है और पक जाने पर काट दी जाती है, किन्तु जो पुरुष उनके
उगने और काटने का जानने वाला साक्षी है, वह उनसे सर्वथा पृथक् है; वैसे ही जो शरीर और उसकी अवस्थाओं का साक्षी
है, वह शरीर से सर्वथा पृथक् है ॥ ४९ ॥ अज्ञानी पुरुष इस प्रकार प्रकृति और शरीर से आत्मा का विवेचन नहीं करते ।
वे उसे उनसे तत्त्वतः अलग अनुभव नहीं करते और विषय भोग में सच्चा सुख मानने लगते हैं तथा उसी में मोहित हो जाते हैं
इसी से उन्हें जन्म-मृत्युरूप संसार में भटकना पड़ता है ॥ ५० ॥ जब आविवेकी जीव अपने कर्मों के अनुसार जन्म-मृत्यु के
चक्र के भटकने लगता है, तब सात्त्विक कर्मों की आसक्ति से वह ऋषिलोक और देवलोक में, राजसिक कर्मों की आसक्ति से
मनुष्य और असुरयोनियों में तथा तामसी कर्मों की आसक्ति से भूत-प्रेत एवं पशु-पक्षी आदि योनियों में जाता है ॥ ५१ ॥
जब मनुष्य किसी को नाचते-गाते देखता है तब वह स्वयं भी उसका अनुकरण करने—तान तोड़ने लगता है । वैसे ही जब
जीव बुद्धि के गुणों को देखता है, तब स्वयं निष्क्रिय होने पर भी उसका अनुकरण करने के लिये बाध्य हो जाता है ॥ ५२ ॥

यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव । चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ५३ ॥

यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा । स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्हं तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ५५ ॥

तस्मादुद्धव मा भुङ्क्व विषयानसदिन्द्रियैः । आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा प्रचलता अम्भसा तरवः अपि चलाः इव भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूः भ्रमति इव दृश्यते यथा मनोरथधियः
स्वप्नदृष्टाश्च मृषा विषयानुभवः (मृषा) तथा दाशार्हं आत्मानः संसारः (मृषा) ॥ ५३-५४ ॥ अर्थे अविद्यमाने अपि संसृतिः
न निवर्तते स्वप्ने विषयान् ध्यायतः अस्य यथा अनर्थागमः (न निवर्तते) ॥ ५५ ॥ तस्मात् उद्धव असदिन्द्रियैः विषयान् मा
भुङ्क्व आत्माग्रहणनिर्भातं वैकल्पिकं भ्रमं पश्य ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उपाधिधर्माश्रोपहितेऽवभासंत इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा भसेति । तदस्यास्तरवो धावन्त इव दृश्यन्ते जले प्रतिबिंबिता वा
चंचला इवेति । विषयग्राहकेण मनसा परिकल्पिता एव तेषु लावण्यादयो गुणा न वस्तुतः संत्यतो मनोनिबंधन एव संसार
इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणाग्राह्येऽवभासंत इत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति ॥ ५३ ॥ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह । यथेति । यथा

एताः प्रसिद्धा मनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च धियो मृषा एवमात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ॥ ५४ ॥ ननु यदि मृषा तर्हि किं वृत्तिश्रमेणात आह । अर्थे सत्यत्वे । अस्यात्मनः ॥ ५५ ॥ अतो भोगोद्यमो न कर्तव्य इत्याह तस्मादिति ॥ ५६ ॥

श्रीवन्शीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दृष्टान्तान्तरमाह—न केवलं तीरस्थतरुणामेव चाञ्चल्यं पर्वताप्रगतवृक्षादीनामपि चलाम्बुनि चाञ्चल्यं प्रतीयत इत्यत आह—जल इत्यादि । उपाधिरत्र जलमुपहितं वृक्षादि । तेषु विषयेषु । आदिना माधुर्यग्रहः । यतः कल्पिता एव गुणा अतो हेतोः । ग्राहकं चक्षुः । ग्राह्यो भूम्यादिः । उपाधेर्बुद्धेर्धर्मा जाग्रदादयो दुःखादयोऽप्युपहिते उपाध्यनुरक्ते आत्मनि । ग्राहकस्य मनसो धर्मा लावण्यादयो ग्राह्ये विषये कलत्रादौ ॥ ५३ ॥ दाशार्हेति संबोधयन्नुद्धवस्यात्मज्ञाने योग्यतां द्योतयति स्ववन्द्यत्वात् ॥ ५४ ॥ पुनराशङ्कते—नन्विति । संसारबन्धस्य मिथ्यात्वे तदुत्थं दुःखं न निवर्तते इत्याह—अर्थे उपाधिसंबन्धेऽविद्यमानेऽवस्तुभूतेऽपि संसृतिः संसारसंबन्धोत्थं दुःखं न निवर्तते, कस्य—भोगबुद्ध्या विषयान्ध्यायतोऽस्य जीवस्य । अवस्तुभूतस्यापि दुःखदत्त्वे दृष्टान्तः—स्वप्नेऽनर्थागमः सर्पादिदंशः ॥ ५५ ॥ यतो मृषाऽतो हेतोः । यस्मात्स्वप्नवन्मृषा विषयास्तदनुभावकार्णीन्द्रियाणि च तस्मादित्यर्थः । आत्माग्रहणेन स्वरूपाज्ञानेन रज्जुभुजंगवन्मृषा निर्भातं प्रतीतं वैकल्पिकं नानाविकल्पात्मकं प्रपञ्चं भ्रमरूपमयथाप्रतीतत्वात् पश्य विचारय । उद्धतो धवो वरो यतः स उद्धवस्तस्मात्पुरुषप्रेषत्वात्त्वं समर्थोऽसि विचार इत्यभिप्रायः । “धव पुमान्वरे धूर्ते पत्यौ वृक्षांतरेऽपि च” इति मेदिनी । तस्मादुद्धव मा भुङ्क्वेति स्फुटमेव तमुपलक्ष्यान्यान्प्रत्युपदेशो व्यज्यते । “नोद्धवोऽपि मन्थूनो यद्गुणैर्नादितः प्रभुः” इति श्रीभगवन्मनोवृत्तेः विश्वनाथस्तु—यस्माद्भोगबुद्ध्या विषयध्यानमनर्थहेतुस्तस्मात्त्वं तत्त्यजेत्याह—तस्मादिति । विकल्पाद्देहाध्यासादुद्धृतं भ्रममज्ञानं पश्य । कीदृशम्—आत्मनो जीवस्याग्रहणमप्राप्तिस्तत्र निर्भातं विराजमानं तदतिसाधकमित्यर्थः । यद्वा—‘आतततवाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः’ इति तन्त्रोक्तेः श्रीहरिविस्मृतिजन्यं देहादिविषयकं विप्रोऽहं क्षत्रियोऽहमित्यादिभ्रमं पश्य, तेन तन्निवर्तकं तत्स्मरणं कुर्वति व्यज्यते ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नृत्यत इति । यथा नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान् ताननुकरोति तद्वत्स्वरतालादिवर्ति शृङ्गारकरुणादिरसं च स्वमनस्यनुवर्त्तयति तथा अहो निष्क्रियोऽप्यात्मा बुद्धिगुणान् बुद्धयुपस्थापितानि देहचेष्टादिरूपाणि कर्माणि पश्यन् स्वगतेनाध्यवस्यन् बलाद्गुणैरनुकार्यते । अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मो द्रष्टरि स्फुरतीति दर्शितम् ॥ ५३ ॥ उपाधिधर्माश्चोपहिते भासन्ते इत्याह—यथेति यथा नौकारूढैर्जनैरम्भसा प्रचलता निमित्तेन तटस्थास्तरवोऽपि चला धावन्त इव दृश्यन्ते । यद्वा । तीरस्थैर्जनैः जले प्रतिबिम्बितास्तरवोऽपि चला इव दृश्यन्ते तथा देहादिगतकर्तृत्वादयो धर्मा आत्मनि प्रतीयन्त इत्यर्थः । विषयग्राहकेण मनसा कल्पिता विषयेषु लावण्यादयो गुणाः असन्ताऽपि भासन्तोऽपि भासन्तोऽतो मनोनिबन्धन एव संसारः इत्यभिप्रेत्याग्राहकगुणाश्च ग्राह्येऽवभासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा चक्षुषा भ्राम्यमाणेन भूर्भ्रमतीव दृश्यते तथा ॥ ५४ ॥ यथेति । हे दाशार्ह ! यथा एताः प्रसिद्धाः मनोरथधियः यथा च स्वप्नदृष्टा धियो मृषा तथा आत्मनो विषयानुभवः संसारो देहाद्यात्माध्यासात्मकश्च मृषा ॥ ५५ ॥ अर्थे इति । देहान्तःकरणादिनिष्ठत्वादर्थे सुखदुःखादिरूपे आत्मन्यविद्यमानेऽपि तदात्मनिष्ठतया ध्यायतः अस्य पुरुषस्य संसृतिर्जन्ममरणादिपूर्वकं दुःखानुभवो न निवर्तते । यथा स्वप्ने अनर्थागमः सर्पदंशशिरश्छेदादिवस्तुतः असन्नपि देहाद्यध्यासेनात्मन्यापतति । न च जाग्रत्प्रयत्नं विना तन्निवर्त्तते तथेति ॥ ५६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

उपाधेर्बुद्धेः धर्माः जाग्रदादयो दुःखादयोऽप्युपहिते उपाध्यनुरक्त आत्मनि । तीरस्था अभ्यस्युपाधौ चलति सति तोरं तत्स्थास्तरवोऽपि नौकास्थैर्जनैश्चला इव दृश्यन्ते किन्तु नौकोपाधिरेव मुख्या न त्वम्भ इति कल्पनागौरवमतः प्रतिबिम्बिता वेत्युक्तम् । तेषु मनोग्राह्येषु कलत्रादिषु । ग्राहकगुणाः ग्राहकस्य मनसो धर्माः लावण्यादयः । ग्राह्यविषये कलत्रादौ । मूले चक्षुषा ग्राहकेण । भूर्माह्मा ॥ ५३ ॥ एताः प्रसिद्धा इति व्याख्यानादेता इति पाठः स्वामिसम्मतो लक्ष्यते किन्तु यथेत्येव सर्वत्र दृश्यते ॥ ५४ ॥ अर्थे विषयानुभवरूपे संसारे । तन्निवृत्तिश्रमेण संसारनिवृत्त्यर्थं शमदमादिसाधनश्रमेण । अस्य निरन्तरपद्योक्तस्य ॥ ५५ ॥ अतो विषयध्यानस्यानर्थकत्वात् । असदिन्द्रियैः बहिर्मुखेन्द्रियैः । आत्माऽग्रहणनिर्भातं स्वरूपाज्ञानविलसितम् । वैकल्पिकं भेदविषयम् । श्रीवैष्णवानां मते तु नोद्धवोऽपि मन्थून इत्यादि भगवन्मनोवृत्तेः श्रीमदुद्धवव्याजेन अन्यान् प्रत्यवायमुपदेश इति व्यज्यते । तथा आत्मत्वाच्चैव मातृत्वादात्मा हि परमो हरिरिति तन्त्रोक्तेः । श्रीहरिविस्मृतिजन्यं देहादिविषयकं विप्रोऽहं क्षत्रियोऽहमिति भ्रमं पश्य तेन तन्निवर्त्तकं तत्स्मरणमेव कुर्वति व्यज्यते ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

यथाम्भसेति ॥ ५३ ॥ अन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासे दृष्टान्तः मनोरथधियः मनोरथरूपा स्वप्नदृष्टाश्च विषयानुभवाः मृषा मिथ्याविषयाः एवमात्मनः संसारो जन्ममरणादिरपि मृषेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि शब्दादिविषयेष्वनुपपन्तेष्वपि तांश्चेतसा ध्यायतः संसृतिर्न निवर्तते स्वप्ने कन्यकाभावेऽपि तद्बुद्ध्या दुःखावगमादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ आत्माग्रहणनिष्पन्नमिति । आत्म-ग्रहणभावायन्निष्पन्नेनात्मज्ञानविरोधिभूतमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्यधर्मस्यान्यत्राभासे दृष्टान्तमाह । यथेति । प्रचलताम्भसा हेतुना तीरस्थास्तरवोऽपि प्रचलन्त इव दृश्यन्ते यथाच भ्राम्यमाणेन चक्षुषा हेतुना भूः पृथ्वी भ्राम्यतीव दृश्यते तथा देहात्मतादात्म्यमध्यस्थमानया बुद्ध्या हेतुना देहधर्मा जन्ममरणादय आत्मनि प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ यथेति । यथामनोरथधिय इति । यथाच स्वप्नद्रष्टुर्विषयानुभवो मृषा मिथ्यार्थविषयः अनित्य इत्यर्थः । यतो देहधर्मा आत्मन्यध्यस्ता अत एव अध्यासहेतुनिवृत्तौ निवर्तन्ते इति सदृष्टान्तमाह । तथा हे दाशाहं उद्धव ! आत्मनः संसारः देहधर्माध्यासात्मकः मृषा अध्यासहेतुनिवृत्त्या निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कस्तर्ह्यध्यासहेतुरित्यपेक्षायां देहात्मतादात्म्य-शब्दादिविषयानुद्ध्यात्तमनः सम्बन्ध एवेति वदंस्तदनिवृत्तौ नाध्यासात्मकसंसारनिवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह । अर्थ इति । अर्थे शब्दादिविषयेऽविद्यमानेऽसंनिहितेऽपि विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः अस्य जीवस्य संसृतिर्न निवर्तते अपितु ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्संजायते काम' इत्याद्युक्तीत्या वलवत्तरः सन्ननुवर्तत एवेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । स्वप्न इति । नष्टनु-वर्तमाने सति स्वप्ने देशान्तरगमनशिरश्छेदाद्यनर्थपरम्परा निवर्तते अपित्वनुवर्तत एव तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ असत्यपि विषये तदनुध्यानस्वभावमनः सम्बन्धे सति नाध्यासा निवर्तत इत्यभिप्रायेणार्थे ह्यविद्यमान इत्युक्तं किं तर्हि विषयानेवानुध्यायतो मन-सस्तन्निवृत्तिकारणमित्यपेक्षायां विषयाननुभव एवेति वदंस्तदभिनिवेशं च वारयति । तस्मादिति । तस्माद्विषयध्यानस्य संसृतिवर्द्ध-कत्वादसदिन्द्रियैरसद्विषयप्रवणैरिन्द्रियैर्विषयान्माभुङ्क्ष्व तदनुभवस्य तदनुध्यानकारणत्वादिति भावः । मास्त्वस्य कर्मबीजेन जायत इत्यादिनोपपादितमात्मनि जन्ममरणाद्यवस्थाकल्पननिमित्तं भ्रममात्माग्रहणनिर्भातमिति आत्माग्रहणेन देहविलक्षणात्मपरमात्म-याथात्म्याग्रहणेन निर्भातमुदितं पश्य निश्चिनु आत्माग्रहणेन निर्भातमवभासमानं वैकल्पिकं पाक्षिकं भेदभ्रमं भ्रममूलकं पश्य भेदस्यात्मग्रहणदशायामप्रतीतेः पाक्षिकत्वाद्वैकल्पिकमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वतः सुखादिरूपाणां चेतनानां दुःखादिरूपत्वप्रत्ययो भ्रान्त इत्येवं बहुदृष्टान्तैः समर्थयते । यथेत्यादिना । यथा प्रचलता जलेन तीरस्थास्तरवोऽपि चलाश्चलनधर्मवन्त इव दृश्यन्ते यथा च भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भूभ्राम्यतीव दृश्यते ॥ ५३ ॥ यथा च मनोरथधियो मनोरथविषयाः मृषा वृथा यथा च स्वप्नदृष्टो विषयानुभवोऽपि मृषा हे दाशाहं उद्धव ! आत्मनो जीवस्य संसारोऽपि वृथा अल्पप्रयोजनः “अल्पप्रयोजनं यत्तन्मृषेत्येव तदुच्यते” इति वचनात् ॥ ५४ ॥ अस्वरूपत्वे किमिति न निवर्तत इति तत्राह । अर्थ इति । अर्थे दुःखित्वादिलक्षणे विषये अविद्यमानेऽपि संसृतिः संसृष्टदुःखित्वादिप्रत्ययो न निवर्तते किन्तु वर्तत एव अनिवृत्तौ निमित्तमाह । ध्यायत इति । निरन्तरं शब्दादिविषयध्यानमनिवृत्तौ कारणमित्यर्थः । तत्कुत्र दृष्टमत्राह । स्वप्न इति । ध्यायत इत्यनु-वर्तते जाग्रद्दृष्टतुरगाद्यर्थध्यानात् स्वप्नेऽप्यर्थगमस्तुरगाद्यर्थागमो यथा न निवर्तते उपादानादिव्यवहारानुभवात् अत्र यथाम्भ-सेत्यादिदृष्टान्तानां प्रपञ्चमिध्यात्वे न तात्पर्यं किंतु देहसम्बन्धात्सुखरूपाणां जीवानां अहं दुःखीत्यादिप्रत्ययस्य यथा स्वतः शुक्लः शङ्कोऽपि जपाकुसुमसन्निधानालोहित इति शङ्खविषये लौहित्यप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं इदं तथात्रापि । सन्तोष्यम् ॥ ५५ ॥ फलितमाह । तस्मादिति । आत्मनोर्जीवपरमात्मनोः स्वरूपाग्रहणेन निष्पन्नं वैकल्पिकं विरुद्धकल्पनाजनितं भ्रमं पश्यन् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मादुद्धव माभुङ्क्ष्वेति स्फुटमेव तमुपलक्ष्यान्यान् प्रत्युपदेशो व्यज्यते नोद्धवोष्वपि मन्यून इत्यादिश्रीभगव-न्मनोवृत्तेः ॥ ५६-५८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अन्यधर्मा अन्यत्रावभासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अम्भसा प्रचलतेव तत्र नौकारूढैर्जनैस्तत्तीरस्थास्तरवो यथा चला इव दृश्यन्ते एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वादय उपाधिधर्मा एव तद्ग्राह्ये जीवे सर्पभूताद्याविष्टत्वात् सर्पादिग्राह्ये मनुष्ये सर्पादिधर्मा इवावभासन्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति ॥ ५३ ॥ तदेवं विषयभोगा उपाधिधर्मा एव जीवे मृषा प्रतीता इत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह ।

यथेति । विषयानुभवो विषयभोगः संसारः संसारबन्धः ॥ ५४ ॥ संसारबन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि तदुत्थं दुःखं न निवर्तते इत्याह । अर्थे उपाधिसम्बन्धे अविद्यमाने अवस्तुभूतेऽपि संसृतिः संसारः बन्धोत्थं दुःखं न निवर्तते कस्य विषयान् भोगबुद्ध्या ध्यायतः अस्य जीवस्य अवस्तुभूतस्यापि दुःखदत्त्वे दृष्टान्तः स्वप्नेऽनर्थागमः सर्पादिदंशः ॥ ५५ ॥ यस्माद्भोगबुद्ध्या विषयध्यानमनर्थ-हेतुस्तस्मात्त्वं तत्त्यजेत्याह तस्मादिति । विकल्पाद्देहाध्यासादुद्भूतं भ्रममज्ञानं पश्य कीदृशं आत्मनो जीवस्य अग्रहणमप्राप्तिस्तत्र निर्भातं विराजमानं तदतिसाधकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अन्यधर्मस्यान्यत्र प्रतीतौ दृष्टान्तद्वयमाह । यथेति । तथा ऋषिरस्मि देवोऽस्मि असुरोऽस्मीत्यादिदेहात्माभिमानेन ऋषि-त्वादयो धर्मा आत्मधर्मत्वेन प्रतीयन्ते ॥ ५३ ॥ किंवहुना यथा मनोरथधियः नरोऽस्म्यसुरोऽस्मीत्यादिमनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च व्याघ्रोऽस्मीत्यादिधियः तत्र तत्र देवादुत्थिता अपि मृषा नरः सुगो व्याघ्रो वा न भवति तथात्वासम्भवात् तथा विषयाणां शुभा शुभानामनुभवो यस्मिन् स संसारः ऋषित्वदेवत्वमनुष्यत्वादिरूपः जातत्वमृतत्वादिरूपश्च आत्मनः ऋषिर्वा देवो वा मनुष्यो वा न भवति ॥ ५४ ॥ ननु तस्य मृषात्वे तन्निवृत्त्युपायविषयकशास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह । अर्थे इति । अर्थः । ऋषित्वदेवत्वादेः जातत्वमृतत्वादेरात्मनि अविद्यमानत्वेऽपि अस्य देहात्माभिमानिनः संसृतिः ऋषिरस्मि देवोऽस्मि असुरोऽस्मि मरिच्यामीत्यादिरूपा न निवर्तते यथा स्वशिर-श्छेदाद्यनर्थाभावेऽपि स्वप्ने तादृशानर्थागमोऽस्त्येव ननु आत्मपरमात्मविषयकशास्त्रश्रवणादिना ऋषित्वादयो जाग्रत्त्वादयश्च देहधर्मा अहन्तु परमात्माशंभूतस्तेर्धर्मैरस्पृष्टस्वरूपः इति ज्ञात्वा परमात्मध्यानेन मुक्तः कुतो न भवेदित्यत आह । ध्यायतो विषयानिति । विषया-सक्तस्योक्तस्योक्तसाधनेऽवकाशो नास्ति अतः संसृतिर्न निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अतो विषयभोगो न कर्तव्य इत्याह । तस्मादिति । असद्भि-र्विषयैः अनिष्टैरिन्द्रियैः विषयानिन्द्रियार्थान् वैकल्पिकं विकल्पआत्मभिन्ने देहभ्रमं आत्मभ्राति पश्य संसारहेतुत्वेनालोचय ॥ ५६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

उपाधिधर्माश्चोपहितेव भासन्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथाऽम्भसा प्रचलता निमित्तेन तत्र प्रतिबिम्बितास्तरवोऽपि चल दृश्यन्ते, तथा देहादिगतकर्तृत्वादयो धर्मा आत्मनि प्रतीयन्त इत्यर्थः । विषयग्राहकेण मनसा परिकल्पिता एव विषयेषु लावण्यादयो गुणा न वस्तुतस्तत्र सन्ति अतो मनोनिबन्धन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणा ग्राह्येव भासन्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह—चक्षुषेति, यथेति शेषः ॥ ५३ ॥ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । यथा एताः प्रसिद्धा मनोरथधियः यथा च स्वप्नदृष्टा धियो मृषा तथा आत्मनो विषयानुभवः संसारो देहाद्यात्माध्यासात्मकश्च मृषेत्यन्वयः । हे दाशार्हति सम्बोधनं स्नेह-सूचकम् ॥ ५४ ॥ ननु यदि मृषा तर्हि किं तन्निवृत्तिश्रमेणेत्याशङ्क्याह—अर्थे इति । देहान्तःकरणादिनिष्ठत्वादर्थं सुखदुःखादिरूपे आत्मन्यविद्यमानेऽपि तदात्मनिष्ठतया ध्यायतः अस्य पुरुषस्य संसृतिर्जन्ममरणादिपूर्वकं दुःखानुभवो न निवर्तते । अत्र सन्देहो नास्तीत्याह—हीति । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्ने दृष्टस्य शिरश्छेदादिदुःखस्य वस्तुतोऽभावेऽपि तदा देहाद्यध्यासेनात्मन्यापतति न च जाग्रत्प्रयत्नं विना तन्निवर्तते तथेति ॥ ५५ ॥ तस्मात् विषयानिनिवेशस्य संसारहेतुत्वाच्च तन्निवृत्तिप्रयत्नस्यावश्यकत्वाच्च हे उद्धव असद्भिः दुष्प्रतोषैर्नरकपातहेतुभिरिन्द्रियैः शब्दादीन् विषयान्मा भुंक्ष्व । ननु सुखसाधनं भोगः कथं त्याज्य इत्यपेक्षायामाह—वैकल्पिकं सुखदुःखादिकं भ्रमं भ्रमसिद्धं पश्येति । तस्य भ्रमसिद्धत्वमेव स्पष्टयति—आत्मनः अधिष्ठानभूतस्याग्रहेणाज्ञानेनैव तत्र निर्भातं, वस्तुतस्तन्तःकरणनिष्ठमेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथेति । हे दाशार्ह, यथा मनोरथधियः, यथा च स्वप्नदृष्टः विषयानुभवः, मृषा मिथ्यार्थविषयाः विषयश्च, अनित्याः अनित्यश्च इत्यर्थः । तथा आत्मनः संसारो देहधर्माध्यासात्मकः मृषा अध्यासहेतुनिवृत्त्या निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ कस्तर्ह्यध्यास-हेतुरित्यपेक्षायां देहात्मतादात्म्यशब्दादिविषयानुध्यातृमनः संबन्ध एवेति वदन् तदनिवृत्तौ नाध्यासात्मकसंसारनिवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह । अर्थे इति । अर्थे शब्दादिविषये, अविद्यमाने असंनिहितेऽपि, विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः अस्य जीवस्य, संसृतिः न निवर्तते । अपि तु 'ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूनायते । सङ्गात्संजायते कामः' इत्याद्युक्तीत्या बलवत्तरः समनुवर्तत एवेति भावः, यथा स्वप्ने अनर्थागमः, न हि स्वप्ने अनुवर्तमाने सति देशान्तरगमनशिरश्छेदाद्यनर्थपरंपरा निवर्ततेऽपि तु अनुवर्तत एव तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ असत्यपि विषये तदनुध्यानस्वभावे मनः संबन्धे सति नाध्यासो निवर्तत इत्यभिप्रायेण 'अर्थेऽविद्यमाने' इत्युक्तं किं तर्हि विषयानेवानुध्यायति मनो, न तु संसृतिनिवृत्तिकारणमित्यपेक्षायां विषयानुभव एव तदभिनिवेशं वारयति । तस्मादिति । हे उद्धव, तस्मात् विषयध्यानस्य संसृतिवर्द्धकत्वात्, असदिन्द्रियैः असद्विषमप्रवणैरिन्द्रियैः विषयान् मा भुंक्ष्व तदनुभवस्य तदनुध्यानकारणत्वादिति भावः । 'मास्त्वस्य कर्मबीजेन जायते' इत्यादिनोपपादितमात्मनि जन्ममरणाद्यव-

स्थान्वयभ्रान्तिमूलत्वं वदन् तथा निश्चित्याहात्मेति । वैकल्पिकमात्मनि जन्ममरणाद्यवस्थाकल्पनात्मकं भ्रमं, आत्माग्रहणनिर्भात-
मात्माग्रहणेन देहविलक्षणात्मपरमात्मयाथात्म्याग्रहणेन निर्भातमुदितं, पश्य निश्चिनु । यद्वा आत्माग्रहणेन निर्भातमवभासमानं
वैकल्पिकं पाक्षिकभेदं भ्रमं भ्रममूलकं पश्य । भेदस्यात्मग्रहणदशायामप्रतोते ॥ ५५ ॥ आत्माग्रहणनिर्भातमित्यनेन भ्रमनिवृत्तये
सदात्मयाथात्म्यावलोकनेन भवितव्यमिति सूचितं तत्र विष्णोपनिषातेऽप्यात्मग्रहणेन स्वात्मानमुद्धरेदित्याह द्वाभ्याम् । क्षिप्त इति ।
असद्भिर्दुर्जनैर्मनुष्यैः, क्षिप्त आक्षिप्तः निन्दितः, अवमानितः अधिक्षिप्तः, प्रलब्ध उपहसितः अथवा असूयितः गुणेष्वारोऽपित-
दोषभावः अपि, ताडितः वा संनिरुद्धः वृत्त्या जीवितेन वा परिहापितस्त्याजितः ॥ ५६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे नदी-तालाब आदि के जल के हिलने या चंचल होने पर उसमें प्रतिबिम्बित तट के वृक्ष भी उसके साथ हिलते-
डोलते-से जान पड़ते हैं, जैसे घुमाये जाने वाले नेत्र के साथ-साथ पृथ्वी भी घूमती हुई-सी दिखायी देती है, जैसे मन के
द्वारा सोचे गये तथा स्वप्न में देखे गये भोग पदार्थ सर्वथा अलीक ही होते हैं, वैसे ही हे दाशार्ह ! आत्मा का विषयानुभवरूप
संसार भी सर्वथा असत्य है । आत्मा तो नित्य शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव ही है ॥ ५३-५४ ॥ विषयों के सत्य न होने पर भी जो
जीव विषयों का ही चिन्तन करता रहता है, उसका यह जन्म-मृत्युरूप संसारचक्र कभी निवृत्त नहीं होता, जैसे स्वप्न में प्राप्त
अनर्थ-परम्परा जागे बिना निवृत्त नहीं होती ॥ ५५ ॥ प्रिय उद्धव ! इसलिये इन दुष्ट (कभी तृप्त न होने वाली इन्द्रियों से
विषयों को मत भोगो । आत्मा के अज्ञान से प्रतीत होने वाला सांसारिक भेदभाव भ्रममूलक ही है, ऐसा समझो ॥ ५६ ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा । ताडितः सन्निबद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

उद्धव उवाच

यथैवमनुबुध्येयं वद 'नो वदतां वर । सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥ ५९ ॥

विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी । ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—असद्भिः क्षिप्तः अवमानितः प्रलब्धः अथवा असूयितः ताडितः वा सन्निबद्धः वृत्त्या परिहापितः निष्ठितः
मूत्रितः एवम् अज्ञैः बहुधा प्रकम्पितः श्रेयस्कामः कृच्छ्रगतः जीवः आत्मानम् आत्मना उद्धरेत् ॥ ५७-५८ ॥ उद्धव उवाच—
हे वदतां वर इमम् असदतिक्रमं आत्मनि (मनसि) सुदुःसहं मन्ये (इदं) नः यथा अनुबुध्येयं (तथा) वद ॥ ५९ ॥
विश्वात्मन् त्वद्धर्मनिरतान् ते चरणालयान् शान्तान् ऋते विदुषाम् अपि प्रकृतिः बलीयसी ॥ ६० ॥

इत्येकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दुःखप्रतीकारोद्यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव्यमित्याह क्षिप्त इति द्वाभ्याम् । क्षिप्त आक्षिप्तो नुञ्ज इति वा ।
प्रलब्ध उपहसितः ॥ ५७ ॥ तिष्ठतो निष्ठोवनविषयीकृतः । मूत्रितो मूत्रेणाद्रीकृतः । प्रकम्पितः परमेश्वरनिष्ठातः प्रच्यावितोऽपि ।
कृच्छ्रगतः कृच्छ्रं प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ एवं त्वदुक्तं यथा अनुबुध्येयं तथा नोऽस्मान्सर्वान्प्रति वद ॥ ५९ ॥ त्वद्धर्मनिरतान् ऋते
विदुषामप्यसद्भिः कृतमतिविक्रमपराधं सुदुःसहं मन्य इत्यन्वयः । प्रकृतिः स्वभावः ॥ ६० ॥

निरस्य सर्वसंदेहमेकौकृत्य सुदर्शनम् । प्रकाशितरहस्यं तं भजस्व गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीवर्षाधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अन्यदुपदिशति—दुःखेति । आक्षिप्तो भर्त्सितः । उपसर्गस्य प्रकृत्यर्थानुयायित्वे तु नुमः गलहस्तादिना पातितः । असूयितो गुणित्वेऽप्यगुणित्वेन वर्णितः । सन्निरुद्धः कोष्ठादिषु स्थापितः । परिहापितस्त्याजितः । विषयभोगरहितः कीदृशस्तिष्ठेयमित्य-
पेक्षायामाह—क्षिप्त आक्षिप्तो वाचा तिरस्कृतो बहिर्निःसारितो वा । अपमानितः प्रत्युत्थानाद्यभावेनानादृतः । प्रलब्ध इति तैः ।
असूयितः दोषारोपविषयीकृतः । वृत्त्या जीविकया रहितोक्तः ॥ ५७ ॥ निष्ठित इति उदित्वाक्त्वे इडभावात् के नेट् 'लोपो
व्योर्वलि' इति वलोपे 'ष्ठिवु—निरसने' धातो रूपम् । श्रेयस्कामो मोक्षमार्गेऽवस्थितमतिः सन् धैर्यमवलम्ब्यात्मना देहादिविचितात्म-
ज्ञानेनात्मानमुद्धरेत् हरिं स्मरेत् 'भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविचयात्मनि चिन्तयेत्' इति कपिलोक्तेः ॥ ५८ ॥ सर्वानिति बहुत्वेन
व्याख्यानं सर्वलोकाभिप्रायम् । इत्यन्वयोऽप्रमेयेत्यर्थः । यथाऽनुबुद्धयेयं तत्तत्सहने यथा विवेकं प्राप्नुयामेवं वद न इत्येकत्वे
बहुवचनम् 'अस्मदो द्वयोश्च' इति सूत्रात् । पूर्वं हि 'विविक्त उपसर्गस्य' इत्यादिना निर्जन एव संवादोऽयमिति व्यङ्ग्यतेऽतोऽत्रापि
च 'अनुबुद्धयेयम्' इत्येकवचनान्त एव लिङ्प्रयोग इति ॥ ५९ ॥ विदुषां विविधतर्ककुशलानां स्वभावोऽहंममेत्यभिमानलक्षणः ।
बलीयसी दुर्निवार्यो 'प्रकृति यान्ति भूतानि' इत्याद्युक्तेः (६०) सुष्ठु दृश्यते ज्ञायते परमात्मतत्त्वमनेनेति सुदर्शनं शास्त्रसमूहम्
एकीकृत्य परस्परविरोधपरिहारेण प्रकाश्य प्रकाशितं रहस्यमात्मतत्त्वं येन तं परमानन्दमाधवम् (१) । ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति—
ये त्वच्छ्रवणकीर्तनादितत्परास्तेष्वस्माकं न विस्मयः, अतस्ते तु भवता नात्रोदाहार्याः किन्त्वन्य एवेति भावः । विश्वनाथस्तु—
विदुषामसदतिक्रमसहनोपायं जानतामपि प्रकृतिरमर्षात्मकः स्वभावः त्वद्धर्मनिरतांस्त्वद्भक्तान्विनेति तेषां त्वत्साधर्म्यप्राप्त्या प्रकृतिर-
कोपनैवेत्याह—शान्तान्, तत्र हेतुस्त्वचरणनिवासान् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । तस्माद्विषयाभिनिवेशस्य संसारहेतुत्वात्तन्निवृत्तिप्रयत्नस्यावश्यकत्वाच्च । हे उद्धव ! असद्भिः दुष्प्रतोषैर्नरक-
पातहेतुभिरिन्द्रियैः शब्दादीन्विषयान्मा भुञ्च । आत्मनः अधिष्ठानभूतस्याग्रहेणाज्ञानेनैव तत्र निर्भातं वस्तुतत्त्वन्तःकरणनिष्ठमे-
वेत्यर्थः । वैकल्पिकं सुखदुःखादिकं वस्तुभ्रमं भ्रमसिद्धं पश्य ॥ ५७ ॥ क्षिप्त इति युगमम् । असद्भिर्दुर्जनैः क्षिप्त आक्षिप्तो बहिर्निः-
सारितोऽवमानितो वाचा तिरस्कृतः प्रलब्धः उपहसितः असूयितः गुणवत्त्वेऽपि दोषवत्तया दृष्टः वृत्त्या जीविकया परिहापितः
त्याजितः निष्ठितो निष्ठीवनक्षेपपात्रीकृतः विघ्नाक्षेपपात्रीकृतो वा मूर्त्रितः मूत्रेणाद्रीकृतः । एवमज्ञैर्बहु यथा भवति तथा प्रकम्पितः
आत्मनिष्ठातश्चालितः कृच्छ्रगतः कष्टं प्राप्नोऽपि श्रेयस्कामो धैर्यमवलम्ब्यात्मना बुद्ध्याऽऽत्मानमुद्धरेत् ॥ ५८-५९ ॥ यथेति ।
हे वदतां वर ! इमम् असद्भिः कृतमतिक्रममात्तेपाद्यपराधं विदुषामपीत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते । शेषे षष्ठी । आत्मनि मनसि
सुदुःसहमहं मन्ये अतस्तत्सहनोपायं यथैवानुबुध्येयम् । तदभाव आर्षः । तत्सहनेन विवेकं प्राप्नुयां वा एवं तथैव नोऽस्मान्
सर्वान् श्रेयस्कामान् प्रति वद ॥ ६० ॥ विदुषामिति । हे विश्वात्मन् ! त्वद्धर्मेषु श्रवणादिषु निरतान् तव चरणमेवालय आश्रयो
येषां तान् अत एव शान्तान् रामलोभसुखापेक्षादिदोषरहितान् ऋते विदुषामपि सहनोपायं जानतामपि प्रकृतिः स्वभावाख्या
त्वच्छक्तिः बलीयसी । यद्वा । युगमेकान्वयम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

क्षिप्त इति युगमकम् । आक्षिप्तः वाचा तिरस्कृतः अपमानितः अभ्युत्थानाद्यभावेनानादृतः ॥ ५७-५८ ॥ न इत्येकत्वे
बहुवचनम् "अस्मदो द्वयोश्च", इति सूत्रात् । विविक्त उपसङ्गम्येति निर्जनसंवादोक्तेः अतएवात्रापि अनुबुध्येयमित्येकवचनान्त एव
लिङ् प्रयोग इति । स्वामिव्याख्यायांतु स्वोपदेश्य जनतानुसारेण नः सर्वानिति बहुवचनोपगमः ॥ ५९ ॥ ऋत त्वद्धर्मनिरतानिति
त्वच्छ्रवणकीर्तनादि निष्ठा येषु तेष्वस्माकं न विस्मयः अतस्ते तु भवता नात्रोदाहार्याः किन्त्वन्य एवेति भावः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरीकृतशुकपक्षीयम्

क्षिप्तः वाचा क्षिप्तः प्रलब्धः विप्रलब्धः असूयितः गुणेष्वारोपितदोषभावः वृत्त्या द्रव्यरूपेण जीवितेन ॥ ५७-५८ ॥
वदतस्तवानुबुद्ध्या त्वन्मतानुसारेणापि दुःसहमसदतिक्रमं मन्ये ॥ ५९-६० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरीकृतशुकपक्षीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

आत्माग्रहणनिर्भातमित्यनेन भ्रमनिवृत्तये सदात्मयाथात्म्यावलोकनेन भवितव्यमिति सूचितं तत्र विद्वानोपनिपातेऽप्यात्म-
ग्रहणेन स्वात्मानमुद्धरेदित्याह द्वाभ्याम् । क्षिप्त इति । असद्भिर्दुर्जनैः क्षिप्त आक्षिप्तः निन्दितोऽधिक्षिप्तः प्रलब्धः उपहसितः
असूयितः गुणेष्वारोपितदोषभावः वृत्त्या जीवितेन परिहापितः त्याजितो वा ॥ ५७ ॥ निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणा-
र्दीकृतः अज्ञैरेवं बहुधा प्रकम्पितश्चालितोऽपि श्रेयस्कामश्चेत्कृच्छ्रगत उक्तविधामापदं प्राप्तोऽपि आत्मयाथात्म्यावलोकनविषय-
भूतेनात्मना हेतुना स्वात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ क्षेपादीनां दुःसहतां मन्यमानस्तदुपायं पृच्छति । यथैवेति हे वदतां वर ! यथा
क्षेपादीन् सोढुमनुबुध्येयं स्वात्मानं परमात्मानं च यथावज्जानीयां तथा नोऽस्मान्प्रति वद तदुपायमुपदिशेत्यर्थः । किमिति क्षेपादि-
क्षमोपायं पृच्छसि चेत्तत्राह । सुदुःसहमिति । आत्मनि स्वस्मिन्नसद्भिः कृतमतिक्रमं क्षेपादिरूपं सुदुःसहं सुतरां दुःसहमहं मन्ये ॥ ५९ ॥
कुत इत्यपेक्षायामाह । विदुषामपीति । हि यस्मात् हे विश्वात्मन् ! विदुषामपि प्रकृतिर्बलीयसी प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्ता देहात्माभि-
मानरागद्वेषादयो बलीयांस इत्यर्थः । किं सर्वेषामपि विदुषां नेत्याह । ऋत इति । त्वद्धर्मा भगवद्धर्मास्तेषु नितरां रतान् त्वच्च-
रणावेवालयमाश्रयो येषां तानत एव शान्तान् जितान्तःकरणानृते विना इतरेषां विदुषामपि प्रकृतिर्बलीयसीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुः सहविषयोपद्रवेऽपि तत्परिहारप्रयत्नो न कार्यः किन्तु विषयेभ्यः प्रत्याहृतमनसा स्वात्मानं संसारादुद्धतुं प्रयतेतेति
शिक्षयति । क्षिप्त इत्यादिना ॥ ५७-५८ ॥ विषयाः सोढव्या इति यद्धरिणोक्तं तत्रोद्धवश्चोदयति । यथेति । यथावत्संप्रकृष्टरुते
चरणालयान् चरणैकशरणावृते इतरेषां विदुषामप्यसत्तात्मन्यतिक्रमं दुःसहं मन्ये तत्र हेतुगर्भविश्लेषणमाह । प्रकृतिरिति । प्रकृतिर्बली-
यसी हि अहम्भमेति देहाभिमानस्वभावो बलिष्ठोऽपरिहार्यो यस्मात्सत्मादिति शेषः ॥ ५९-६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न इत्येकत्वे बहुवचनम् 'अस्मदो द्वयोश्चे' इति सूत्रात् पूर्वं हि विविक्त उपसङ्गस्य इत्यादिना निर्जन एव सम्वादोऽय-
मिति व्यञ्जितं अत्रैव चानुबुध्येयेत्येकवचनान्त एव लिङ्प्रयोग इति ॥ ५७ ॥ ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति ये त्वच्छ्रवणकीर्तनादि-
तत्परास्तेष्वस्माकं न विस्मयः अतस्ते तु भवता नात्रोदाहार्योः किन्त्वन्य एवेति भावः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विषयभोगरहितः कीदृशस्तिष्ठेयमित्यपेक्षायामाह । क्षिप्त इति द्वाभ्याम् । क्षिप्त आक्षिप्तः बहिर्निःसरितो वा प्रलब्ध
उपहसितः असूयितः गुणेषु दोषारोपविषयीकृतः वृत्त्या जीविकया रहितिकृतः निष्ठितः निष्ठीवक्षेपिपात्रीकृतः ॥ ५७-५८ ॥ यथा अनुबुध्येय
तत्तत्सहने यथाविवेकं प्राप्नुयाम् एवं वद ॥ ५९ ॥ विदुषाम् असदतिक्रमसहने उपायं जानतामपि प्रकृतिः अमर्षात्मकः स्वभावः
त्वद्धर्मणि रतान् । त्वद्धक्तान् विनेति तेषां त्वत्साम्यप्राप्त्या प्रकृतिरकोपनैवेत्याह । शान्तान् तत्र हेतुस्त्वच्चरणनिवासान् ॥ ६० ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽत्र द्वाविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तितित्तुर्भूत्वा वैकल्पिकभ्रमनिवर्तकात्मज्ञानप्रदेन परमात्मना आत्मानमुद्धरेदित्याह । क्षिप्त इति द्वाभ्याम् । क्षिप्तः
हस्तादिना गलादियोजितेन दूरीकृतः अवमानितः अनादृतः प्रलब्धः उपहसितः असूयितः गुणवत्त्वेऽपि निन्दितः वृत्त्या जीविकया
परिहापितः परित्याजितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणार्दीकृतः प्रकम्पितः प्रकम्पोपलक्षितामतिपीडां प्राप्तः
एवं बहुधा कृच्छ्रगतः कष्टं प्रापितोऽपि श्रेयस्कामो मुक्तिकामः आत्मना ज्ञानभक्तिप्रदेन गुर्वीदिरूपिणा परमात्मना हेतुभूतेन
आत्मनामज्ञानग्राहगृहीतं संसारादुद्धरेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ एवं भवदुपदिष्टं यथा यथावदनुबुध्येयं तथा वद ॥ ५९ ॥ त्वद्धर्मनिरतान्
तत्रापि त्वच्चरणलयान् अत एव शान्तान् ऋते विना विदुषामपि असद्भिः कृतमतिक्रममपराधं सुदुसहं मन्ये इत्यन्वयः । हि यतः
प्रकृतिर्मनोरूपा बलीयसी दुर्जया ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वाविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

संसारनिवृत्त्युपायसहस्रेषु परमेश्वरनिष्ठैव परम उपाय इत्याह—क्षिप्त इति द्वयेन । असद्भिः दुर्जनैः क्षिप्तो नृपः । अवमानितो वाचा तिरस्कृतः । प्रलब्धः उपहसितः । असूयितः गुणवत्त्वेऽपि दोषवत्तया दृष्टः । वृत्त्या जीविकया परिहापितः त्याजितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितो निष्ठिवनविषयीकृतः । मूत्रितः मूत्रेणार्दीकृतः । एवमज्ञैर्बहु यथा भवति तथा प्रकम्पितः आत्मनिष्ठातश्चालितः कृच्छ्रगतः कष्टं प्राप्तोऽपि श्रेयस्कामो विमुक्तिकामो धैर्यमवलम्ब्यात्मना बुद्ध्यात्मानमुद्धरेत्, भगवद्ध्याननिष्ठ एव भवेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ पराभवं दुस्सहं मन्यमानस्तदुपायं पृच्छति—यथेति । तदुपदेशेन त्वस्मत्सन्देहो निवर्त्तयिष्यत एवेत्याशयेन सम्बोधयति—हे वदतामुपदेष्टृणा मध्ये वर श्रेष्ठ । इमं असद्भिः कृतमतिक्रममाक्षेपाद्यपराधं विदुषामप्यात्मनि मनसि सुदुस्सहमहं मन्ये अतस्तत्सहनोपायं यथैवानुबुध्येयमेवं तथैव नोऽस्मान्सर्वान् प्रतिवदेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ तव तु न किञ्चिद्विदितं सर्वान्तर्यामित्वादतः किं मया बहु वक्तव्यमित्याशयेन सम्बोधयति—विश्वात्मन्निति । दुस्सहत्वे हेतुमाह—हि यस्मात् प्रकृतिः त्वच्छक्तिरूपा अविद्या बलीयसी । अतस्तया मोहितानां दुस्सहमित्यर्थः । तर्हि कस्याप्युद्धारो न स्यादित्याशङ्क्य त्वद्भक्तानां त्वत्कृपया अविद्याया निवृत्तत्वात्तथा मोहो नैवास्तीत्याह—ऋत इति । त्वद्धर्मेषु श्रवणादिषु निरतान् तव चरणमेवालय आश्रयो येषां तान् अतएव शान्तान् रागलोभसुखापेक्षादिदोषरहितान् ॥ ६० ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपाळसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधरलालेन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । द्वाविंशो विवृतोऽध्यायस्तत्त्वसंख्यानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निष्ठयूत इति । निष्ठयूतः निष्ठिवनविषयीकृतः, मूत्रितो मूत्रेणार्दीकृतः एवं अज्ञैः बहुधा प्रकम्पितश्चालितः अपि, कृच्छ्रगतः उक्तविधमापदं प्राप्तोऽपि, श्रेयस्कामश्चेत् आत्मना बुद्ध्या हेतुना, आत्मानं स्वात्मानं उद्धरेत् ॥ ५७ ॥ क्षेपादीनां दुःसहतां मन्यमानस्तदुपायं पृच्छति । यथैवमिति । हे वदतां वर, यथा क्षेपादीन् सोढ्वा एवं अनुबुध्येयं स्वात्मानं च यथावत् जानीयां, तथा नोऽस्मान् प्रति वद, तदुपायमुपदिशेत्यर्थः । किमिति क्षेपादिक्षमोपायं पृच्छसीत्यत आह । सुदुःसहमिति । इमम् आत्मनि स्वस्मिन् असद्भिः कृतमतिक्रमं क्षेपादिरूपं, सुदुःसहं सुतरां सोढुमशक्यं मन्ये ॥ ५८ ॥ कुत इत्यत आह । विदुषामपीति । हे विश्वात्मन्, हि यस्मात् विदुषां अपि प्रकृतिः बलीयसी प्रकृतिसंबन्धप्रयुक्ता देहात्माभिमानरागद्वेषादयो बलीयांस इत्यर्थः । किं सर्वेषामपि विदुषामपि नेत्याह । ऋत इति त्वद्धर्मस्तेषु नितरा रतास्तान् त्वच्चरणावेवालय आश्रयो येषां तान्, अत एव शान्तान् जितान् करणान् ऋते विना, इतरेषां विदुषामपि प्रकृतिर्बलीयसीति संबन्धः ॥ ५९ ॥

इति श्रीधर्मपुराणधर्मश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयाथार्वा-

बोधिनीयां भक्तमनोरञ्जनीयाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हिन्दी अनुवाद

असाधु पुरुष गर्दन पकड़ कर बाहर निकाल दें, वाणी द्वारा अपमान करें, उपहास करें, निन्दा करें, मारें-पीटें, बाँधें, आजीविका छीन लें, ऊपर थूक दें, मूत दें अथवा तरह-तरह से विचलित करें, विष्टा से डिगाने की चेष्टा करें; उनके किसी भी उपद्रव से लुब्ध न होना चाहिये; क्योंकि वे तो बेचारे अज्ञानी हैं, उन्हें परमार्थ का तो पता ही नहीं है । अतः जो अपने कल्याण का इच्छुक है, उसे सभी कठिनाइयों से अपनी विवेक बुद्धि द्वारा ही—किसी बाह्य साधन से नहीं—अपने को बचा लेना चाहिये । वस्तुतः आत्मदृष्टि ही समस्त विपत्तियों से बचने का एकमात्र साधन है ॥ ५७-५८ ॥ उद्धवजीने कहा—भगवन् ! आप समस्त वक्ताओं के शिरोमणि हैं । मैं इन दुर्जनों से किये गये तिरस्कार को अपने मनने अत्यन्त असह्य समझता हूँ अतः जैसे मैं इसको समझ सकूँ, आपका उपदेश जीवन में धारण कर सकूँ, वैसे हमें बतलाइये ॥ ५९ ॥ विश्वात्मन् ! जो आपके भागवतधर्म के आचरण में प्रेमपूर्वक संलग्न हैं, जिन्होंने आपके चरण-कमलों का ही आश्रय ले लिया है, उन शान्त पुरुषों के अतिरिक्त बड़े-बड़े विद्वानों के लिये भी दुष्टों के द्वारा किया हुआ तिरस्कार सह लेना अत्यन्त कठिन है; क्योंकि प्रकृति अत्यन्त बलवती है ॥ ६० ॥

इत्येकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

बादरायणिरुवाच

स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः ।

सभाजयन् भृत्यवचो मुकुन्दस्तमावभासे श्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच

बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥

न तथा तप्यते विद्वः पुमान् बाणैः सुमर्ममैः । यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥

कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव । तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥

केनचिद् भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः । स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥

अवन्तिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया । वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥

ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य बाङ्मात्रेणापि नाचिताः । शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥

दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुहन्ते पुत्रबान्धवाः । दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बादरायणिः उवाच—भागवतमुख्येन उद्धवेन एवम् आशंसितः दाशार्हमुख्यः श्रवणीवीर्यः मुकुन्दः भृत्यवचः सभाजयन् तम् आबभाषे ॥ १ ॥ श्रीभगवान् उवाच—बार्हस्पत्यः दुर्जनेरितैः दुरुक्तैः भिन्नम् आत्मानं समाधातुं यः ईश्वरः सः साधुः अत्र न वै ॥ २ ॥ मर्मस्थाः असतां परुषेषवः तुदन्ति तथा सुमर्ममैः बाणैः विद्वः न तप्यते ॥ ३ ॥ उद्धव इह निजकर्मणां विपाकं धृतियुक्तेन स्मरता दुर्जनैः परिभूतेन केनचित् भिक्षुणा गीतं सुमहत्पुण्यम् इतिहासं कथयन्ति तम् अहं वर्णयिष्यामि सुसमाहितः (सन्) निबोध ॥ ४-५ ॥ अवन्तिषु श्रिया आढ्यतमः वार्तावृत्तिः कदर्यः कामी लुब्धः अतिकोपनः कश्चित् द्विजः आसीत् ॥ ६ ॥ तस्य ज्ञातयः अतिथयः बाङ्मात्रेण अपि न अर्चिताः शून्यावसथ आत्मा काले कामैः अनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्य पुत्रबान्धवा दाराः दुहितरः भृत्याः द्रुहन्ते विषण्णाः (सन्तः तस्य) प्रियं न आचरन् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय ईर्यते । भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमो विधाय ॥ १ ॥

दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहो हि महीयसाम् । अतश्चतुर्भिरभ्यायैः सहनोपायवर्णनम् ॥ २ ॥

तत्र तावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीतया मनोविजय उत्तरस्मिन् प्रकृतिपुरुषविवेकस्तदुत्तरस्मिन् गुणवृत्तिविजयस्ततः परस्मिन्नै-
लगीतया विषयसंगत्यागेन सत्संग इति क्रमेणोपाया भगवता वर्ण्यते । आशंसितः प्रार्थितो भृत्यस्य वचः सत्कुर्वन्तं भृत्यं प्रति
आबभाषे ॥ १ ॥ तत्र तावदङ्गीकारस्तत्तद्वचः संपूजयति द्वाभ्याम् ॥ हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य । अत्र लोके स साधुर्नास्ति यो
दुर्जनोक्तैर्भिन्नं क्षुभितं मनः शमयितुमीश्वरः स्यात् ॥ २ ॥ कुत इत्यत आह । नेति । यथा मर्मस्था मर्मस्वेव नित्यं स्थिताः

पुरुषोक्तिरूपा इषवस्तुदन्ति व्यथयन्ति तथा इतरे बाणा न तुदन्ति । अतस्तैस्तथा न तप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथापि मया वक्ष्यमाणै-
रूपायैः सर्वं सोढुं शक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासं प्रस्तौति । महद्यथा भवति तथा पुण्यमितिहासं गाथां कथयन्ति ॥ ४-५ ॥ स भिक्षुः
पूर्वं धनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विण्णः सन्प्रब्रज्य भिक्षोर्थमटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगिनीं गाथाम-
गायतेति वक्तुं तस्य पूर्वचरितमाह अवन्तिष्वित्यादिना । अवन्तिषु मालवेषु । वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य । कदर्यस्तु
स्मृतानुक्तः । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृतः ।' इति ॥ ६ ॥ तस्य ये ज्ञातयो
बांधवा अतिथयोऽध्वनीनाश्च तेन वारूमात्रेणापि नार्चिता इत्यर्थं शून्यावसथे धर्मकर्महीने गृहे देहे वा ॥ ७-८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

संयमो निरोधः (१) । यतो दुःस्सहोऽतो हेतोः । चतुर्भिन्नयोर्विशालवृत्तिशान्तैः (२) । तत्र चतुर्षु मध्येऽस्मिन्नयोर्विशे ।
तावत्कात्स्न्येनादौ वा । उत्तरस्मिन्चतुर्विशे । तदुत्तरस्मिन्पञ्चविंशोऽतः पञ्चविंशत्परस्मिन्पञ्चविंशे । बादरं बदरीवृक्षसमूहं तदुपलक्षितं
प्राकृतजनसञ्चारवर्जितमयनं तपश्चर्यास्थानं यस्य स बादरायणो व्यासः 'तस्मिन्स्वे आश्रमे व्यासो बदरीखण्डमण्डिते' इत्युक्तेः,
तदपत्यत्वात्त्रिकालज्ञो बादरायणिरित्युक्तवानित्यर्थः । यो भगवानुद्धवेनैवमसदतिक्रमसहनमतीव दुष्करमित्येव प्रार्थितः स इत्यर्थः ।
दशार्हेत्यत्र ह्रस्वत्वमार्षम् । छन्दस्तु- 'शेषं गाथा' इत्युक्तत्वाद्गाथा नाम । तं श्रुत्यम् । तत्पदेन श्रुत्यबोधस्तु- 'दशैते राजमातंगास्तस्यैवामी
तुरंगमाः' इतिवद्वयेयः । श्रवणीयं श्रोतुमर्हं वीर्यं यस्य स तथा । आशंसितः प्रीत्या प्रार्थितः ॥ १ ॥ तत्र प्रने । अंगीकार-
तौगीकारेण । तद्वच उद्धववचः । स साधुर्न दुर्लभ इति भावः । हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्येति सोपपत्तिकं त्वद्वाक्यमहम-
मानयमेव किन्तु पारमार्थिकोऽयं मार्गस्त्वद्गुरुणा तेनाप्यगम्योत्तम एव त्वया शिक्षयितव्य इति भावः ॥ २ ॥ तदभावे हेतुं
पृच्छति-कुत इति । यतः पुरुषोक्तिवन्न तुदन्ति अतो हेतोः । तैः प्रसिद्धबाणैः । इत्यर्थ इति-पुरुषोक्तिवैधवदिषवो न तापका इति
भावः । नित्यं स्थिताः प्रसिद्धबाणास्तु निःसरन्ति तत्क्षणमपि कालान्तरे शान्त्यन्ति अत इतरे न तुदन्ति अतस्तथा तोदकवृत्त्वा-
भावात् ॥ ३ ॥ यद्यपि पुरुषोक्तिसहनमशक्यं तथापीति । तम् इतिहासम् । यद्यप्येवं सर्वत्र दृष्टं तदपि पुरुषेषु वैयर्थ्यकरमु-
पाख्यानं शृण्वित्याह-कथयन्तीति युगमकम् । विपाकं फलम् ॥ ४ ॥ केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना । विपाकं फलनिष्पत्तिम् ॥ ५ ॥
मालवेषु उज्जयिनीप्रान्तदेशेषु । स्मृत्यर्थस्तु-आत्मपीडनं सत्यपि धने भोगाभावः, धर्मकृत्यपीडनं दानाद्यकरणम्, पुत्रादिपीडनं
तदीप्सितवस्त्रभूषाद्यसमर्पणम् । एवं देवाद्यर्चनाभावस्तेषां पीडनम् । दीपिका-प्रब्रज्य सन्न्यस्य । प्रस्तुतोपयोगिनीं सहनोपयुक्ताम् ।
तस्य कदर्यस्य ॥ ६ ॥ तस्य विप्रस्य । अपिना कुतोऽज्ञादिनेति सूच्यते । इत्यर्थ इति-तेनेत्यध्याहृत्य योग्यमिति भावः । धर्मेण त्यक्तं
देहादिशून्यमेव 'भवेदावसथो देहे गेहे ग्रामे च नीवृति' इति निरुक्तेः । गृहस्थकवृत्त्वाभावादाह-देहे वेति । काले वसन्ताद्युत्सव-
समये । कामैः काम्यैरशानादिभिः । अपिनाऽप्यर्चनाभाव एवोक्तः तस्येति कर्तरि षष्ठी, तेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य सदा
वक्रदृष्ट्यादिमतः । पुत्रादयो विषण्णाः इप्सितानवाप्त्यतीवदुःखिताः । प्रियं नाचरन्नपि तु दुहन्ते तन्नाशमभीप्सव आसन्नित्यर्थः ।
दुःखशीलस्य दुःखशीलाय । दुहन्ते कदा मरिष्यतीति द्रोहं कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोविंशे भिक्षुगीतप्रकरणे तिरस्कृतेः । सहनोपायकथनं तत्र श्लोका द्विषण्मिताः (६२) ॥

पञ्चोवाचेति (५) पादोना नवषष्टिरनुष्टुभः (१८) ॥ २३ ॥

स इति । श्रवणीयं वीर्यं यस्य सः मुकुन्दो भगवान् दाशार्हाणां यादवानाम् ऋषभेण भागवतेषु मुख्येन उद्धवेनाशंसितः
पृष्टः तस्य श्रुत्यस्योद्धवस्य वचः सभाजयन् सत्कुर्वन् तं प्रति आबभाषे ॥ १ ॥ बार्हस्पत्येति । हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य !
दुर्जनैरिरीरितैरुक्तेर्दुर्वचनैर्भिन्नं क्षुभितमात्मानं मनः समाधातुं य ईश्वरः समर्थः स्यात्स तथाभूतः साधुरत्र लोके नास्त्येवेति त्वया
सत्यमेवोक्तमिति शेषः ॥ २ ॥ नेति यथा मर्मस्था अन्तःकरणाख्यमर्मण्येव नित्यं स्थिताः पुरुषोक्तिरूपा इषवस्तुदन्ति व्यथयन्ति
तथा प्रसिद्धा बाणा मर्मगता न तुदन्ति । अतो यथा वाग्बाणैर्विद्वस्तप्यते तथेतरबाणैर्न तप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथापि मत्प्रोक्तैरूपायैः
सर्वं सङ्गमित्याशयेनेतिहासमाह-कथयन्तीति युगमम् । हे उद्धव ! इह विषये निजकर्मणां विपाकं फलं स्मरता दुर्जनैः परिभूतेन
केनचिद्विद्वन्ना गीतं महापुण्यजनकमितिहासं वृद्धाः कथयन्ति । तमहं तव प्रश्नोत्तरतया वर्णयिष्यामि । त्वं समाहितः संस्तं
निबोध अवधारय ॥ ४-५ ॥ अवन्तिष्विति । अवन्तिषु मालवेषु देशेषु श्रिया धनादिसम्पदा आढ्यतमो महाधनी वार्ता
कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः कदर्यश्च स तु स्मृतानुक्तः । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवताऽतिथिभृत्यांश्च
स कदर्य इति स्मृतः' यतः कामी लुब्धोऽतिकोपन इति एवभूतः कश्चिद्द्विजः आसीत् ॥ ६ ॥ ज्ञातय इति । अतस्तस्य संबन्धिनो ज्ञातयो

बान्धवा अतिथयोऽध्वनीनाश्च तेन वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः । शून्यावसथे धर्मकर्महीने गृहे देहे वा स्थिता आत्माऽपि काले भोगावसरे कामैस्तेन नार्चितः न सन्तोषितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्येति । दुःशीलस्य कदर्यस्येति शेषे षष्ठी । तस्य पुत्राद्या भृत्यान्ताः विषण्णाः प्रियं नाचरन् प्रत्युत तं दुहन्ते स्म । तद्वार्त्ताः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मनःसंयम एव सहनोपाय इतीर्यते । नन्वन्येऽपि तदुपायाः सन्ति न वत्योकाङ्क्षायाम् अध्यायचतुष्टयार्थमपि संगृहेति दुर्जनेति । महीयसामपि दुःसह इत्यन्वयः अतो दुःसहत्वात् । तत्र अध्यायचतुष्टयमध्ये तावत् प्रथमम् । अस्मिन्नयोर्विशेषे । उत्तरस्मि-
श्रुतिर्विशेषः । तदुत्तरस्मिन् पञ्चविंशे । ततः परस्मिन् षड्विंशे ॥ १ ॥ तत्र दुर्जनोपद्रवस्य दुःसहत्वे तावदादौ । तद्वचः उद्धव-
वाक्यम् ॥ २ ॥ नित्यं स्थिता इति प्रसिद्धबाणास्तु निःसरन्ति तत्क्षतमपि कालान्तरे शाम्यति अत इतरे बाणा न तुदन्ति । अतस्तथा
तोदनकर्तृत्वाभावात्तद्व्यमर्गैरित्यपि कचित्पाठः ॥ ३ ॥ तथापि दुर्जनोपद्रवस्य दुःसहत्वेऽपि । प्रस्तौति प्रकरणगतं करोति वर्णय-
तीत्यर्थः । कथयन्तीति युग्मकम् ॥ ४-५ ॥ प्रब्रज्य संन्यस्य । प्रस्तुतोपयोगिनीं सहनोपयुक्तम् । तस्य कदर्यस्य ॥ ६ ॥ तस्येति कर्त्तरि
षष्ठी अतस्तेनेत्यर्थः कृतः ॥ ७ ॥ दुहन्ते कदा मरिष्यतीति द्रोहं कुर्वन्ति । प्रियं सुखम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

बार्हस्पत्यः बृहस्पतिशिष्य ईश्वरः समर्थः लुब्धः अर्थाभिनिविष्टः कदर्यः सिद्धेऽपि विभवे विनियोगविमुखः ॥ १-६ ॥
शून्यावसथे अतिथिपूजारहितगृहे आत्मा क्षीरम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थमुद्धवेन पृष्ठस्तमभिनन्दंस्तं प्रति श्रीभगवानाहेत्याह मुनिः । स इति । इत्थं भागवतमुख्येनोद्धवेनाशंसितः पृष्ठो
दाशार्ह श्रेष्ठः श्रवणीयं वीर्यं विश्वप्रकाशकं चेष्टितं यस्य स मुकुन्दः भृत्यस्योद्धवस्य वचः सभाजयन् संमानयंस्तमुद्धवभावभाषे ॥ १ ॥
भाषणमेवाह । बार्हस्पत्येत्यादिना यदुक्तं सुदुःसहमिमं त्यज्य आत्मन्यसदतिक्रममिति तत्तावत्सत्यमेवेत्याह । बार्हस्पत्येति द्वाभ्याम् ।
हे बार्हस्पत्य ! बृहस्पतेः शिष्य ! स साधुर्विद्वान् नास्त्येव कोऽसौ यो दुर्जनेरितैर्दुरुक्तैः भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः
समर्थः । अनेन समाहिते सत्यात्मनि सुखदुःखे न स्त इति सूचितत्वाभिजकर्मानुवर्ति मन एव सुखदुःखकारणमिति फलितम् ॥ २ ॥
कुत इत्यत आह । न तथेति । मर्मगैर्भस्थानं प्राप्तैर्वाणैर्विद्वोऽपि न तथा तप्यते कथमित्यत्राह । यथाऽसतां दुर्जनानां संबन्धिनः
परुषवाक्यरूपाः इषवः मर्मस्थाः सन्तः तुदन्ति व्यथयन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । केवलेषुभ्यः परुषेषुभिर्नितरां तप्यते इति विवक्षि-
तोऽर्थः ॥ ३ ॥ यद्यप्येवं तथापि शनैः सुखदुःखयोरसाधारणविमर्शानात्मानं समाधातुं प्रभवत्येवेति वक्तुमितिहासं प्रस्तौति । कथ-
यन्तीति महत्पुण्यं शृण्वतां महत्पुण्यावहमितिहासं कथयन्ति स एव त्वत्प्रदशनस्योत्तरमितिभावः । अतस्तमितिहासं वर्णयिष्यामि
सुसमाहितः सन्निबोध शृणु ॥ ४ ॥ इतिहासं विशिनष्टि । केनचिदिति दुर्जनैः परिभूतेन केनचिद्विष्णुणा तुर्याश्रमिणा गीतमिति-
हासमितिपूर्वेण सम्बन्धः । भिक्षुं विशिनष्टि । धृतियुक्तेन विघ्नोपनिपतेऽपि कृत्यसमापनसामर्थ्यं धृतिस्तथा युक्तेन निजकर्मणां विपाकं
विपच्यन्ते निष्पद्यन्ते फलान्यनेनेति तथा तमहम्माभिमानकारितानामीश्वरनिग्रहानुग्रहमूलानां निजकर्मणां वशङ्गतमन्तःकरणमेव
पारिशेष्यन्यायेन सुखदुःखसाधनमिति स्मरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कोऽसावितिहास इत्यत आह । अवन्तीष्वित्यादिना अवन्तीषु देशेषु
श्रिया धनादिसम्पत्त्या आढ्यतमः समृद्धतरः कश्चिद्विद्वज्जासीत् तं विशिनष्टि । वार्त्ता कृषिबाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः कदर्यः
केवलं स्वोदरपोषणमात्रपरः यद्वा—

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराँश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्याँश्च स कदर्य इति स्मृतः ॥

इत्युक्तविधः तत्र हेतुः केवलम्विचत्कामी लुब्धश्चेति किञ्चातिकोपनः ॥ ६ ॥ अत एव तस्य सम्बन्धिनो ज्ञातयोऽतिथयश्च
वचनमात्रेणापि तेन नार्चिताः शून्यावसथेऽतिथिपूजारहिते गृहे तस्यात्मा देहोऽपि कामैर्भोगिनीर्नार्चितो न लालितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्येति
एवम्विधस्य तस्य पुत्रादयः दुहन्तेऽदुहन्तापचक्रुरित्यर्थः । दारादयोऽपि विषण्णाः सन्तोऽस्य प्रियं नाचरन् चक्रुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्तिमन्तरेण सर्वसंन्यासो दुःखहेतुरित्येतस्मिन्नध्याये समर्थयते तत्र एष कृष्णः उद्धव किमाहेति राज्ञो मानसीं शङ्कां
परिहरति । स एवमिति । आशंसितः प्रहुरभीष्टाभिवदनायकाङ्क्षाकारितः ॥ १ ॥ किमाहेति तत्राह । बाह्येति अत्र जीवराशौ

बाह्यान्तर्भञ्जनः बाह्यान्तःशत्रुशोषकरः साधुर्वै साधुश्चेत्यभिमतश्च सज्जनो वा दुर्जनोऽप्येतेर्दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः यद्वा यो दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः स साधुः सज्जनो वै कुतः बाह्यान्तर्भञ्जनो ह्येति ॥ २-३ ॥ अत्र श्रीकृष्णः सुखबोधायेतिहासं वक्ति । कथयन्तीति । इह त्वत्पृष्ठेऽर्थे ॥ ४ ॥ विपाकं फलनिष्पत्तिम् ॥ ५ ॥ वार्ता वृत्तिः कुसीदादिवैश्यजीवनोपायवान् कदर्थः दारिद्र्यभावेनोपेतः कामो परवित्तस्पृहावान् ॥ ६ ॥ लुब्धत्वे हेतुमाह । ज्ञातय इति । अत्र कैमुत्यमाह । शून्येति निजधनजातमन्यत्र निधाय स्वयं धनशून्यगृहे तिष्ठन्नात्मा स्वयंकामैः काम्यैरशनादिभिः ॥ ७ ॥ पुत्रादिभिरपि कृतप्रियो न भवति । किमुतान्यैरिति भावेनाह दुःशीलस्येति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

॥ १-३ ॥ तथैवोदाहरति । कथयन्तीति युग्मकमिदम् ॥ ४-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

“त्रयोविंशे कदर्यस्य धनज्ञानाभ्ययोदयौ । गीतं दुःखहरञ्चोक्तं दुर्जनाप्रतिरस्कृतेः” ॥

आशंसितं प्रार्थितम् ॥ १ ॥ हे बार्हस्पत्य ! बृहस्पतेः शिष्येति सोपपत्तिकं त्वद्वाक्यमहममानयमेव किन्तु पारमार्थिकोऽयं मार्गस्त्वद्गुरुणा तेनाप्यगम्यो मत्त एव त्वया शिक्षितव्य इति भावः ॥ २ ॥ परुषेषवः परुषोक्तिरूपा इषवः ॥ ३ ॥ यद्यप्येवमेव सर्वत्र दृष्टं तदपि परुषेषुवैयर्थ्यकरमुपाख्यानां शृण्वित्याह । कथयन्तीति विपाकं फलम् ॥ ४-५ ॥ अवन्तिषु मालवेषु वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः कदर्यो विगीतः यदुक्तम् आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति ॥ ६ ॥ शून्यावसथे धर्मकामशून्ये गृहाश्रमे ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य दुःशीलाय दुहन्ते दुहन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथास्मिन् त्रयोविंशेऽध्याये भिक्षुगीतया मनसो विजयः वर्ण्यते स श्रीकृष्णः एवमुक्तप्रकारेणाशंसितः प्रार्थितः श्रुत्यस्योद्धवस्य वचः सभाजयन् सत्कुर्वन्तमुद्धवं प्रत्यावभाषे इत्यन्वयः ॥ १ ॥ तद्वचः सभाजयति । बार्हस्पत्य इति द्वाभ्याम् । हे बार्हस्पत्य ! बृहस्पतेः शिष्य ! सत्यं वदसीति सम्बोधनाभिप्रायः । अत्र लोके स साधुर्नास्ति यो दुर्जनेरितैर्दुरुक्तैर्भिन्नं विकारं प्रापितमात्मानं मनः समाधातुं निर्विकारं कर्तुमीश्वरः समर्थो भवेत् ॥ २ ॥ परुषेषवः पुरुषवाग्वाणाः तथोक्तं महाभारते—

वाक्सायका वदन्नाग्निपतन्ति यैराहतः शोचतिराज्यहानि । परस्य वै मर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्कदाचित् ॥

कर्णिनालकिनाराचानुद्धरन्ति शरीरतः । वाक्शक्यस्तु न निहर्तुं शक्यो हृदि शयो हि सः ॥ इति ॥ ३ ॥

तथापि मयोच्यमाननोपायेन मनः समाधातुं मुमुक्षुरीशः स्यादित्यभिप्रायेणेतिहासे प्रस्तौति कथयन्तीति महद्यथाभवति तथा पुण्यामतिहासं कथयन्ति ॥ ४-५ ॥ अवन्तिषु मालवेषु वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः—

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति स्मृतिः ॥

उक्तलक्षणः कदर्योऽतिलुब्धः ॥ ६ ॥ तस्य कदर्यस्य ये ज्ञातयो ये च अतिथयः पूजार्हाः ते वाक्मात्रेणापि तेन नार्चिताः शून्यावसथे धर्मकामवर्जिते गृहे आत्मापि नार्चितः धर्मेण कामेन वा न तोषितः ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

त्रयोविंशे तिरस्कारसहने मनसो जयः । हेतुस्तत्र च दृष्टान्ते भिक्षुवृत्तं निरूप्यते ॥ १ ॥

स मुकुन्दो मुक्तिदाता भगवान् कृष्णः एवमुद्धवेनाशंसितः पृष्ठः तस्य श्रुत्यस्य वचः सभाजयन् सत्कुर्वन् तं प्रति आबभाष इत्यन्वयः । तस्य मुक्तिदातृत्वं कथमित्यपेक्षायामाह—श्रवणीयवीर्य इति । संसारहेत्वविद्यानिर्कर्तृत्वेन श्रवणीयं वीर्यं पराक्रमो यस्य सः । तस्योद्धवं प्रति भाषणे हेतुमाह—दाशार्हर्षभेणेति । तस्य श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—भागवतमुख्येनेति ॥ १ ॥ तद्भाषणमेवाह—बार्हस्पत्येति । बुद्धिमत्तां सूचयन्सम्बोधयति—हे बृहस्पतेः शिष्य दुर्जनेरीरितैर्दुरुक्तैर्दुर्वचनैर्भिन्नं क्षुभितमात्मानं मनः समाधातुं य ईश्वरः समर्थः स्यात्स तथाभूतः साधुरत्र लोके नास्त्येवेति त्वया सत्यमेवोक्तमिति शेषः ॥ २ ॥ तदसहने हेतुमाह—नेति । यथा मर्मस्था अन्तःकरणे नित्यं स्थिताः परुषोक्तिरूपा इषवस्तुदन्ति व्यथयन्ति तथा प्रसिद्धा ज्ञाणा मर्मगता न तुदन्ति । अतो यथा वाग्वाणैर्विद्धस्तप्यते तथेतरवाणैर्न तप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्यप्येवं तथापि मया वक्ष्यमाणैरुपायैः । सर्वं सोढुं शक्यमित्यभि-

प्रायेणेतिहासं स्तौति—कथयन्तीति । हे उद्धव इह तिरस्कारसहनोपायजिज्ञासायां महापुण्यजनकमितिहासं वृद्धाः कथयन्ति तमहं तव प्रश्नोत्तरतया वर्णयिष्यामि त्वं समाहितः सन्स्तं निबोध अवधारय ॥ ४ ॥ तदितिहासस्य श्रवणीयत्वं सूचयन्नाह—दुर्जनैः परिभूतेनापि धृतियुक्तेन केनचिद्विजुणा गीतम् । तद्वैयं हेतुमाह—निजकर्मणाम् विपाकं फलं स्मरतेति ॥ ५ ॥ कोऽसौ भिक्षुरित्यपेक्षायामाह—अवन्तिष्विति । मालवेषु देशेषु । श्रिया घनादिसम्पदाऽऽढ्यतमः । वार्त्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः । कदर्यस्तु स्मृतानुक्तः । 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवताऽतिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृतः' इति । तत्र हेतूनाह—कामी लुब्धोऽतिकोपन इति । एवम्भूतः कश्चिद्विजः आसीत् ॥ ६ ॥ अतस्तस्य सम्बन्धिनो ज्ञातयो बान्धवाः अतिथयोऽध्वनोनाश्च तेन वाङ्मात्रेणापि नाचिताः । शून्यावसथे धर्मकर्महीने गृहे स्थित आत्मापि काले भोगावसरे कामैस्तेन नाचितः न संतोषितः ॥ ७ ॥ एवं दुःशीलस्य कदर्यस्य तस्य पुत्रादयः प्रियं नाचरन् प्रत्युत तं दुहन्ते स्म ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ईर्यतेऽथ त्रयोविधे क्षमोपायस्तिरस्कृतेः । संयमो मनसो बुद्ध्या भिक्षुगीताप्रकारतः ॥ १ ॥

उपद्रवः कृतो दुष्टैर्दुःसहो सहतामपि । ततोऽध्यायैश्चतुर्भिर्हि क्षमोपायोऽस्ति वर्णितः ॥ २ ॥

तत्र तावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीततया मनोविजयः, उत्तरस्मिन् प्रकृतिपुरुषविवेकः, तदुत्तरस्मिन् गुणवृत्तिविजयः, ततः परस्मिन्नैलगीतया विषयसङ्कत्यागेन सत्सङ्ग इति क्रमेणोपाया भगवता वर्ण्यन्ते इत्थमापृष्टस्तमभिनन्दन् प्रत्याहेत्याह मुनिः । स इति । तद्वक्तृमुख्येन भगवद्वक्तृमुख्येन उद्धवेन, एवमित्थं आशंसितः संपृष्टः, दशार्हवर्ग्यः दशार्हश्रेष्ठः, श्रवणीयं वीर्यं विश्वप्रकाशकं चेष्टितं यस्य सः सकलशास्त्रप्रसिद्धः, मुकुन्दः श्रीकृष्णः, भृत्यवचः उद्धवस्य वचः सभाजयन् सन्, तमुद्धवम् आबभाषे ॥ १ ॥ भाषणमेवाह बार्हस्पत्येत्यादिना । यदुक्तं 'सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमम्' इति तत्तावत्सत्यमेवेत्याह बार्हस्पत्येति द्वाभ्याम् ॥ बार्हस्पत्येति ॥ हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य, अत्र लोके यः दुर्जनेरितैः दुरुक्तैः भिन्नं आत्मानं मनः, समाधातुम् ईश्वरः समर्थः स्यात्, स तथाविधः साधुः साधकः न अस्ति, इति त्वयोक्तं सत्यमेवेत्यर्थः । अनेन आत्मनि समाहिते सति सुखदुःखे न स्त इति सूचितत्वात् निजकर्मनुवर्त्ति मन एव सुखदुःखकारणमिति फलितम् ॥ २ ॥ कुत इत्यत आह । नेति । मर्मस्थाः मर्मस्वेव नित्यं स्थिताः, असतां दुर्जनानां परुषेषवः परुषोक्तिरूपा इषवः, यथा तुदन्ति व्यथयन्ति, विद्धः तद्विद्धः यथा तप्यते च, हि तथा इतरे बाणाः न तुदन्ति । अमर्मगैः बाणैः विद्धः पुमान् तथा न तप्यते, न परितप्यते, चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्यप्येवं तथापि शनैः सुखदुःखयोरसाधारणविमर्शनात्मानं समाधातुं प्रभवत्येवेति वक्तुमितिहासं प्रस्तौति । कथयन्तीति । हे उद्धव, इहार्थे महत्पुण्यं शृण्वतां महापुण्यावहं, इतिहासं कथयन्ति । स एव त्वत्प्रश्नोत्तरमिति भावः । अतः तमितिहासं अहं वर्णयिष्यामि, सुसमाहितः निबोध शृणु ॥ ४ ॥ इतिहासं विशिनष्टि । केनचिदिति । दुर्जनैः परिभूतेन धृतियुक्तेन विघ्नोपनिपातेऽपि कृत्यसमापनसामर्थ्यं वृत्तिस्तया युक्तेनेत्यर्थः । निजकर्मणां विपाकं फलं स्मरता अहंममाभिकारितानामीश्वरनिग्रहमूलानां निजकर्मणां वशं गतमन्तःकरणमेव पारिशेष्यन्यायेन सुखदुःखसाधनमिति स्मरता इत्यर्थः । केनचित् भिक्षुणा तुर्याश्रमिणा गीतं, तमितिहासमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ कोऽसावितिहास इत्यत आह अवन्तिष्वेत्यादिना । अवन्तिष्विति । अवन्तिषु मालवदेशेषु, श्रिया घनादिसंपत्त्या आढ्यतमः समृद्धतमः, वार्त्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः, कदर्यः केवलं स्वोदरपोषणमात्रपरः, यद्वा 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृतः' इत्युक्तविधो वा । तत्र हेतुः, कामी केवलवित्तकामी, लुब्धः तुशब्दाश्चार्थः । अतिकोपनः कश्चित् द्विजः आसीत् ॥ ६ ॥ किं च । ज्ञातय इति । तस्य संबन्धिनः ज्ञातयः, अतिथयश्च तेन वाङ्मात्रेणापि न अचिताः, शून्यावसथे अतिथिपूजारहिते गृहे अस्य आत्मापि देहोऽपि, काले दीपोत्सवादावपि कामैर्भोगैः, न अचितः न लालितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्य, अस्य पुत्रबान्धवाः दुहन्ते अदुहन्त, अपचक्रुरित्यर्थः । दाराः पत्नी दुहितरः भृत्याः विषण्णा विषादयुक्ताः सन्तः, प्रियं न आचरन् नैव चक्रुः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

एक तितिजु ब्राह्मण का इतिहास

श्रीशुकदेव जी कहते हैं—परीक्षित् ! वास्तव में भगवान् की लीलाकथा ही श्रवण करने योग्य है । वे ही प्रेम और मुक्ति के दाता हैं । जब उनके परमप्रेमी भक्त उद्धव जी ने इस प्रकार प्रार्थना की, तब यदुवंश विभूषण श्रीभगवान् ने उनके प्रश्न की प्रशंसा करके उनसे इस प्रकार कहा—॥ १ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—देवगुरु बृहस्पति के शिष्य उद्धव जी ! इस संसार में प्रायः ऐसे संत पुरुष नहीं मिलते, जो दुर्जनों की कटुवाणी से बिभे हुए अपने हृदय को संभाल सकें ॥ २ ॥

मनुष्य का हृदय मर्मभेदी बाणों से बिंधने पर भी उतनी पीडा का अनुभव नहीं करता, जितनी पीडा उसे दुष्टजनों के मर्मान्तक एवं कठोर वाग्वाण पहुँचाते हैं ॥ ३ ॥ उद्धव जी ! इस विषय में महात्मा लोग एक बड़ा पवित्र प्राचीन इतिहास कहा करते हैं; मैं वही तुम्हें सुनाऊँगा, तुम मन लगाकर उसे सुनो ॥ ४ ॥ एक भिक्षुक को दुष्टों ने बहुत सताया था । उस समय भी उसने अपना धैर्य न छोड़ा और उसे अपने पूर्वजन्म के कर्मों का फल समझकर कुछ अपने मानसिक उद्गार प्रकट किये थे । उन्हीं का इस इतिहास में वर्णन है ॥ ५ ॥ प्राचीन समय की बात है, उज्जैन में एक ब्राह्मण रहता था । उसने खेती-व्यापार आदि करके बहुत-सी धन-सम्पत्ति इकट्ठी कर ली थी । वह बहुत ही कृपण, कामी और लोभी था । क्रोध तो उसे बात-बात में आ जाया करता था ॥ ६ ॥ उसने अपने जाति-बन्धु और अतिथियों को कभी मीठी बात से भी प्रसन्न नहीं किया, खिलाने-पिलाने की तो बात ही क्या है ? वह धर्म-कर्म से रीते घर में रहता और स्वयं भी अपनी धन-सम्पत्ति के द्वारा समय पर अपने शरीर को भी सुखी नहीं करता था ॥ ७ ॥ उसकी कृपणता और बुरे स्वभाव के कारण उसके बेटे-बेटो, भाई-बन्धु, नौकर-चाकर और पत्नी आदि सभी दुःखी रहते और मन-ही-मन उसका अनिष्टचिन्तन किया करते थे । कोई भी उसके मन को प्रिय लगनेवाला व्यवहार नहीं करता था ॥ ८ ॥

तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः । धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पञ्चभागिनः ॥ ९ ॥
 'तदवध्यानविस्मस्तपुण्यस्कन्धस्य भूरिद । अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥
 ज्ञातयो जगृहुः किञ्चित् किञ्चिद् दस्यव उद्धव । दैवतः कालतः किञ्चिद् ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥
 स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः । उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुरत्ययाम् ॥ १२ ॥
 तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः । खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥
 स चाहेदमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः । न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥
 प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन । इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥
 यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः । लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यक्षवित्तस्य उभयलोकतः च्युतस्य धर्मकामविहीनस्य तस्य एवं पञ्चभागिनः चुक्रुधुः ॥ ९ ॥ भूरिद तदवध्या-
 नविस्मस्तपुण्यस्कन्धस्य बह्वायासपरिश्रमः अर्थः अपि निधनम् अगच्छत् ॥ १० ॥ उद्धव ब्रह्मबन्धोः नृपार्थिवात् किञ्चित् ज्ञातयः
 जगृहुः किञ्चित् दस्यवः किञ्चित् दैवतः कालतः (विनष्टम्) ॥ ११ ॥ एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः स्वजनैः उपेक्षितः च
 दुरत्ययां चिन्ताम् आप ॥ १२ ॥ एवं दीर्घं ध्यायतः नष्टरायः तपस्विनः खिद्यतः बाष्पकण्ठस्य तस्य सुमहान् निर्वेदः अभूत् ॥ १३ ॥
 सः च इदम् आह अहो कष्टं (यत्) मे आत्मा वृथा अनुतापितः यस्य ईदृशः अर्थायासः न धर्माय न कामाय ॥ १४ ॥ प्रायेण
 कदर्याणाम् अर्थाः कदाचन सुखाय न इह आत्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥ यशस्विनां शुद्धं यशः गुणिनां ये श्लाघ्याः
 गुणाः तान् स्वल्पः अपि लोभः हन्ति श्वित्रः इप्सितं रूपम् इव ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य । पञ्चभागिनः पञ्चयज्ञदेवताः तस्मै चुक्रुधुः ॥ ९ ॥ तेषामवध्यानमना-
 द्रस्तेन विस्मस्तो विशीर्णः पुण्यस्य स्कन्धोऽर्थलाभमात्रहेतुरंशो यस्य । बह्वायासैः कृत्यादिभिः केवलं श्रमो यस्मिन्सः ॥ १० ॥ कुतो
 निधनमगच्छत्तदाह । ज्ञातयो इति । ज्ञातयो दायादाः । दस्यवश्चौराः । दैवतो गृहदाहादिना । कालतो निखातधान्यादि ।
 नृणां पार्थिवानां च द्वंद्वैक्यम् । तस्मात् ॥ ११-१२ ॥ नष्टरायः नष्टो रा अर्थो यस्य तस्य । तपस्विनः संतप्तस्य ॥ १३ ॥ मे मया
 आत्मा देहः । वृथा वृथैवानुतापितः । आत्माऽनुतापं प्रपञ्चयति न धर्मायेत्यादिना । यस्य ईदृशोऽर्थायासस्तेन मया ॥ १४ ॥ नरकाय
 सत्यप्यर्थे धर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दानभोगाद्यभावेनोभयतो भ्रष्टस्य तस्य तदेवाह-धर्मकामाभ्यां विहीनस्य । पञ्चयज्ञदेवताः देवर्षिपितृभूतनराख्याः ॥ ९ ॥ तेषां पञ्चयज्ञदेवानाम् । स्कन्धोऽपि समूहेऽपि इति । यस्मिन्नर्थे । द्रव्यलाभमात्रहेतोरंशस्यापगमात् सद्भासनाहेतोर्भगवदर्पितत्व-लक्षणविशेषस्याविस्त्रंस इति बोधयति-पुण्यस्कन्धस्येति ॥ १० ॥ दस्यवस्तस्कराः । वृद्धयर्थं दत्तमधर्ममरणदिना नृभ्यो हेतुभ्यो नष्टं पुत्रादिकृतव्यभिचारादिना राज्ञो हेतो किञ्चिदण्डेन किञ्चिन्नाशेन गतमित्यर्थः । नरश्च पार्थिवाश्च तेषां समाहारो नृपार्थिवं तस्मात् ॥ ११ ॥ स विप्रः । एवमुक्तरीत्या । उपेक्षितस्त्यक्तप्रायः । दुरत्ययां महतीम् । उपेक्षितस्त्यक्तः ॥ १२ ॥ तस्य दीर्घं ध्यायतः शोचमानस्य । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्वेदोऽभूदित्यन्वयः । बाष्पमश्रु कण्ठे रुदतो नेत्राभ्यां पतत्कण्ठदेशं प्राप्तं तस्य तस्य अतीव रोदनं कुर्वतः, प्रायः कण्ठदेशमश्रूण्यायान्तीति । 'बाष्पं नेत्रजलोष्मणोः' इति कोशः । कदर्यस्यापि तस्यापराधः स्थगितः तद्भोगान्ते प्राचीनः संस्कारविशेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह-तस्येति । निर्वेदोऽर्थेऽलम्बुद्धया स्वावज्ञानम् ॥ १३ ॥ निर्वेदप्रकारमाह-स चेति । इदं वक्ष्यमाणम् । ईदृशो व्यर्थः । अर्थायासो धनसम्पादनपरिश्रमः । ईदृशः महानपि लोभातिशयादकिञ्चित्करः ॥ १४ ॥ इहात्मनो देवस्य मनसो वा व्यर्थपरिश्रमाय दानभोगानिष्पत्तेः नरकाय 'वित्तप्रहं पापपुरुषं धर्मेराजपुरुषा बायका इव सर्वतोङ्गेषु सूत्रैरिव परिवयन्ति' इत्युक्तेः मृतस्य नरकाय धनव्ययभीत्यानित्यनैमित्तिकाननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्लाघ्याः पाण्डित्यतपस्वीत्यादयः । ईप्सितं रम्यम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्येति । यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य तस्येति उभयलोकदच्युतस्य धर्मकामविहीनस्य । तस्येति शेषे षष्ठी । पञ्चभागिनः देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मर्षयः पञ्च महायज्ञदेवताः चुक्रुधुः । अर्जितस्य हि वित्तस्य पञ्चमहायज्ञैस्तदेवताराधनमेव प्रयोजनं तदभावात्ते चुक्रुधुः ॥ ९ ॥ तदिति । हे भूरिद ! तेषां पञ्चयज्ञभागिनामवध्यानमनादरस्तेन विस्त्रस्तो नष्टः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुः पुण्यलेशो यस्य तस्य ब्रह्मायासैः कृष्यादिभिः केवलं परिश्रमो यस्मिन् स एवभूतोऽर्थोऽपि निधनं गतो नाशं प्राप्तः । ज्ञातय इति । हे उद्धव ! तस्य धनं किञ्चिज्ज्ञातयो जगृहुः । किञ्चिदस्यैव जगृहुः । तथा दैवतो गृहदाहादिना कालतः निखातं धान्यादि नृभ्यः पार्थिवेभ्यश्चेति द्वन्द्वैक्यं तस्मात् च ब्रह्मबन्धोरर्थो निधनमगच्छदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १०-११ ॥ स इति । स चैवं द्रविणे नष्टे सति धर्मकामविवर्जितः स्वजनैः उपेक्षितश्च सः दुरत्ययां चिन्तामाप ॥ १२ ॥ तस्येति । नष्टरायः नष्टो रा अर्थो यस्य तस्य अत एव तपस्विनः सन्तप्तस्य अत एव खिद्यतः खेदं प्राप्तस्य । ज्ञाता आर्षः अत एव बाष्पमश्रु कण्ठे यस्य तस्य एवं नष्टं धनादिकं ध्यायतस्तस्य सुमहान्निर्वेदः वैराग्यपूर्वको विवेकः समभूत् ॥ १३ ॥ स इति । स च जातनिर्वेदो विप्र इदमाह । अहो अत्युत्कटं मम कष्टं जातम् । यतो मे मया आत्मा देहोऽयं वृथैवानुपापितः । यस्य ममार्थार्जनायास ईदृशोऽत्युत्कटस्तस्य ममार्थो न धर्माय न वा कामायाभूत् । वृथैव नष्ट इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रायेणेति । प्रायेण कदर्याणाम् अर्थाः कदाचन सुखाय न भवन्ति । नरकाय सत्यप्यर्थे नित्यनैमित्तिककर्मननुष्ठानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥ यश इति । यत् यशस्विनां शुद्धं यज्ञः तथा ये गुणिनां श्लाघ्या गुणाः तान् तानि च स्वल्पः अपि लोभः हन्ति । यथा श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ईप्सितं रूपं हन्ति तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

पञ्चयज्ञदेवताः देवर्षिपितृमनुष्यभूतानि ॥ ९ ॥ अर्थलाभेति द्रव्यलाभमात्रहेतोरंशस्यापगमात् सद्भासनाहेतोर्भगवदर्पित-तत्त्वविलक्षणविशेषस्याविस्त्रंसं बोधयति ॥ १० ॥ ब्रह्मबन्धोः कदर्यस्य नरश्च पार्थिवाश्च तेषां समाहारा नृपार्थिवं तस्मात् ॥ ११ ॥ उपेक्षितस्त्यक्तः निर्वेदः अथऽलम्बुद्धया स्वावज्ञानम् ॥ १२-१३ ॥ ईदृशः लोभातिशयः अर्थार्थमायासो न धर्माय न कामायाभूत्तेन मया वृथैवात्मानुतापित इत्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥ श्वेतकुष्ठं कर्तुं ईप्सितममीष्टं रूपं यथा हन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम्

पञ्चभागिनः देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मर्षयः ॥ ९ ॥ ब्रह्मायासपरिश्रम इति बहुलायासपरिश्रमसाध्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मबन्धोरिति । धनमिति शेषः । दैवतः किञ्चिदिति नष्टमिति शेषः ॥ ११-१२ ॥ नष्टरायो नष्टधनस्य ईदृश आत्मा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ नार्थाय अर्थाय च नासीत् अर्थस्यापि विनाशादित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्बीरराघवव्याख्या

यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य उभयलोकतोऽस्मादमुष्मा लोकाच्युतस्योभयत्राप्यसंभावितसुखस्य तत्र हेतुः धर्मकामविहीनस्य पञ्चभागिनः देवर्षिपितृभूतमनुष्यब्रह्मर्षयः पञ्चमहायज्ञदेवताः चुक्रुधुरर्जितस्य वित्तस्य पञ्चमहायज्ञैस्तत्त-

हेवताराधनं हि प्रयोजनं तदभावात्ते चुक्रुधुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्क्रोधफलमाह । तद्विति । तेषां भागिनोमवध्यानमनादरस्तेन विध्वस्तः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुभूतपुण्यस्कन्धवत्प्राकारं यस्य हे भूरिद ! बह्वायासगर्भैः कृष्यादिभिः परिश्रमो यस्मिन् सोऽर्थो धनमपि निधनं नाशमगच्छत् ॥ १० ॥ निधनप्राप्तिप्रकारमेवाह । ज्ञातय इति । दस्यवश्चौराः दैवतो गृहदाहादिना कालतः निखातधान्यादि तथा नृपार्थिवाजराणां पार्थिवानां च द्वन्द्वैक्यं तत्र पार्थिवा राजानः नरास्तत्सम्बन्धिनः यद्वा दैवादिभ्य इत्येवं ब्रह्मबन्धोर्द्विषे नष्टे सतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ पूर्वमेव धर्मकामाभ्यां विवर्जितः स्वजनैरुपेक्षितश्च ततोऽर्थक्षयाच्च दुरत्ययामपारां चिन्तां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ नष्टो रा धानं यस्य तस्यात एव दीर्घं विलम्बितं यथा तथा चिन्तयतः अत एव तस्विनस्तप्तस्यात एव खिद्यतः अत एवाश्रुपूर्णकण्ठस्य सुमहान् शुमावहो निर्वेदोऽभूज्जातः ॥ १३ ॥ स च जातिनिर्वेदोऽपि विप्र इदमाह उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना खट्वाङ्गः समसाधयदित्यन्तेन अहो ममदं कष्टं मे मया आत्मा देहो वृथैवानुतापितः अनुतापमेव प्रपञ्चयति । न धर्मायेति । यस्य मम ईदृशः अर्थार्जनायासो धर्माय कामाय च नाभूत् ॥ १४ ॥ युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाह । प्रायेणेति । कदर्याणां माहशानामर्थो धनं प्रायेण कदाचिदपि सुखाय न भवति नापि स्वोपभोगाय चापि तु मृतस्य नरकाय भवति ॥ १५ ॥ यशस्विनां यन्निर्मलं यशः ये च गुणिनां श्लाघ्या गुणास्तान् स्वल्पोऽपि लोभो हन्ति यथा श्वित्रः श्वेतकुष्ठं रोगः ऊर्जितं श्लाघ्यं रूपं सौन्दर्यं हन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न केवलं कुपिताः पुत्रादयः प्रियं न चेरुः पञ्चयज्ञभागभुजो देवा अपीति वक्ति । तस्येति । तस्यार्थे यक्षवित्तस्य यक्षवित्तवदनुपभोगवत्तस्य ॥ ९ ॥ ततः किमभूदत्राह । तदवध्यानेति । तदवध्यानेन तेषां देवादीनां अवज्ञाज्ञातकोपेन विस्त्रस्तः क्रमेण विनष्टः पुण्यस्कन्धः पुण्यसमूहो यस्य स तथा तस्य पुण्यस्कन्धः पुण्यलक्षणभुजशिरो वा विस्त्रस्तं शिथिलबन्धनं वा सुकृतनाशफलमाह । अर्थ इति ॥ १० ॥ नाशप्रकारमाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवात् नृराजात् ॥ ११ ॥ योग्यस्य धननाशो वैराग्यहेतुरित्याशयेनाह । स इति ॥ १२ ॥ तपस्विनः सन्तापवतः ॥ १३ ॥ निर्वेदप्रकारमाह । स चेति । आत्मा देहो यस्य मे ॥ १४ ॥ न सुखायेत्युक्तं स्पष्टयति । इह चेति ॥ १५ ॥ अर्थलोभोऽपि यशआदिगुणसर्वस्वहानिकार इत्याह । यश इति । श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विस्त्रस्तपुण्यस्कन्धस्येत्यंशमात्रापगमात्सद्वासनाहेतुर्यो मुमुक्षया भगवत्यर्पितो विशेषस्तस्याविस्त्रंसं बोधयति ॥ १०-१२ ॥ अतः कदर्यस्यापि सर्वापराधमतिक्रम्य प्राचीनः संस्कारविशेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह । तस्यैवमिति ॥ १३-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेषामवध्यानमनादरः बह्वायासैः कृष्यादिभिः परिश्रमो यस्मिन् सः ॥ ९-१० ॥ दैवतो दाहादिना किञ्चित् कालतः कालेनापि निखातधान्यादिकं किञ्चित् नृपार्थिवादिति द्वन्द्वैक्यं नृभ्यश्चौरादिभ्यो राजभ्यश्च निधनमगच्छदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११-१२ ॥ कदर्यस्यापि तस्यापराधस्थगितस्तद्भोगान्ते प्राचीनः संस्कारविशेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह । तस्येति । नष्टरायो नष्टधनस्य तपस्विनः सन्तप्तस्य ॥ १३-१४ ॥ नरकाय व्ययभीत्या नित्यनैमित्तिककर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवमुक्तप्रकारेण यक्षवित्तस्य यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य उभयलोकतश्च्युतत्वे हेतुः धर्मकामविहीनस्येति । पञ्चयज्ञदेवताः ॥ ९ ॥ तदवध्यानेन पञ्चभाग्यनादरेण विस्त्रन्तो विशीर्णः पुण्यस्कन्धः पुण्यमूलमैश्वर्यं यस्य अतः बह्वायासेन कृषिवाणिज्यादिरूपेण केवलं श्रमो यस्मिन् सः अर्थोऽपि निधनं नाशमगच्छत् ॥ १० ॥ अर्थनाशमेवाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥ ११-१२ ॥ नष्टः रा अर्थो यस्मात् तस्य तपस्विनः नानातापवतः ॥ १३ ॥ मे मया ॥ १४-१५ ॥ श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तस्य पञ्चभागिनः देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मर्षयः पञ्चमहायज्ञदेवताः चुक्रुधुः । अर्जितस्य हि वित्तस्य पञ्चमहायज्ञैस्तदेवताराधनमेव प्रयोजनं तदभावात्ते चुक्रुधुरित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयन्नाह—उभयलोकतश्च्युतस्येह लोकपरलोकसुखसम्भावनाहितस्य । तत्र हेतुमाह—धर्मकामविहीनस्येति । तत्र हेतुमाह—यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य तस्येति ॥ ९ ॥ तत्क्रोधफलमाह—तदिति । हे भूरिदेति सम्बोधनेन तव तथा कदर्यत्वं नास्तीति सूचयति । तेषां पञ्चयज्ञभागिनोमवध्यानमनादरस्तेन

विस्त्रस्तो नष्टः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुः पुण्यलेशो यस्य तस्य ब्रह्मायासैः कृष्यादिभिः केवलं श्रमो यस्मिन्स एवम्भूतोऽर्थोऽपि निधनं गतो नाशं प्राप्तः ॥ १० ॥ तन्निधनप्रकारमाह—ज्ञातय इति । दैवतः गृहदाहादिना । कालतः निखातं धान्यादि । नृणां पार्थिवानां च द्वन्द्वैक्यं तस्मात् । ब्रह्मबन्धोरर्थो निधनमगच्छदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥ स चैवं द्रविणे धने नष्टे सति दुरत्यया-पारां चिन्तामाप । तत्र हेतुमाह—स्वजनैरुपेक्षितत्वेन धर्मकामवर्जितत्वेन च धनार्जनकलेशादेर्निष्फलत्वात् पापसञ्चयाच्चेत्याशयः ॥ १२ ॥ नष्टरायः । नष्टो रा अर्थो यस्य तस्य एवं नष्टं धनादिकं ध्यायतस्तस्य सुमहान्निर्वेदः वैराग्यपूर्वको विवेकः समभूत् ॥ १३ ॥ स च जातनिर्वेदो विप्र इदमाह—तद्दर्शयति, अहो इत्यादिना । अहो अत्युत्कटं मम कष्टं जातम् । यतो मे मया आत्मा देहोऽयं वृथैवानुतापितः । एतदेव स्पष्टयति—यस्य ममार्थार्जनायास ईदृशोऽत्युत्कटस्तस्य ममार्थो धर्माद्यर्थं नाभूत् वृथैव नष्ट इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रायेण, कदाचिदपीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥ श्वित्रं श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यचिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च । तस्येति । एवमुक्तप्रकारेण यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य तस्य, उभयलोकतः अस्मादमुष्माच्च लोकात् च्युतस्य, उभयत्राप्यसंभावितसुखस्य, तत्र हेतुः । धर्मकामविहीनस्य तस्य कदर्यस्य, पञ्चभागिनः देवपितृभूतमनुष्य-ब्रह्मर्षयः पञ्चमहायज्ञदेवताः, चुक्रुधुः । उपार्जितस्य हि वित्तस्य पञ्चमहायज्ञैस्तदेवताराधनं प्रयोजनं तदभावात् चुक्रुधुरित्यर्थः । क्रोधफलमाह । तदिति । तेषां भागिनामवध्यानमनादस्तेन विस्त्रस्तो विभ्रस्तः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुभूतपुण्यांशो यस्य तस्य कदर्यस्य, हे भूरिद, ब्रह्मायासगमैः कृष्यादिभिः परिश्रमो यस्मिन् सः, अर्थो धनमपि निधनं नाशं अगच्छत् ॥ १० ॥ अर्थनिधन-प्राप्तिप्रकारमेवाह । ज्ञातय इति । हे उद्धव, ब्रह्मबन्धो, अस्य धनं किञ्चित् ज्ञातयः जगृहुः, किञ्चित् दस्यवश्चोराः, जगृहुः, सः दैवतः गृहदाहादिना निधनमगच्छत् । कालतः । निखातधनविस्मृतितः, किञ्चित् नृपार्थिवात् नृभ्यस्तसंबन्धिजनेभ्यः पार्थिवात् राजतश्च निधनमगच्छत् ॥ ११ स इति । एवं द्रविणे धने नष्टे सति, धर्मकामविवर्जितः स्वजनैः उपेक्षितश्च सः, अर्थक्षयात् दुरत्यां चिन्ताम् आप प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ तस्येति । एवं नष्टो राः धनं यस्य तस्य अत एव दीर्घं विलम्बं यथा तथा ध्यायतश्चिन्तयतः, अत एव तपस्विनः परितापवतः, अत एव बाष्पकण्ठस्य अश्रुपूर्णकण्ठस्य तस्य सुमहान् निर्वेदः अभूत् ॥ १३ ॥ जातनिर्वेदः स विप्र इदमाह अहो इत्यादिना 'खट्वाङ्गः समसाधयत्' इत्यन्तेन । स चेति । सः च संजातनिर्वेदः स विप्र इत्यर्थः । इदं अहो मम इदं कष्टं, मे मया आत्मा देहः वृथा मिथ्यैव, अनुतापितः । अनुतापमेव प्रपञ्चयति । यस्य मम ईदृशः अर्थायासः धनार्जनायासः, धर्माय न कामाय च न अभूत् ॥ १४ ॥ युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाह । प्रायेणेति । कदर्याणां मादृशानां, अर्था धनानि, प्रायेण कदाचिदपि, सुखाय न भवन्ति । प्रत्युत इह च आत्मोपतापाय मृतस्य सतः, नरकाय, च, भवन्ति ॥ १५ ॥ किं च । यश इति । यशस्विनां । शुद्धं यशः, ये श्लाघ्याः गुणिनां गुणाः तान्, स्वल्पः अपि लोभः, श्वित्रः, श्वेतकुष्ठः ईप्सितं रूपं इव हन्ति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

वह लोक-परलोक दोनों से ही गिर गया था । बस, यक्षों के समान धन की रखवाली करता रहता था । उस धन से वह न तो धर्म कमाता था और न भोग ही भोगता था । बहुत दिनों तक इस प्रकार जीवन बिताने से उस पर पञ्चमहायज्ञ के भागी देवता बिगड़ उठे ॥ ९ ॥ उदार उद्धवजी ! पञ्चमहायज्ञ के भागियों के तिरस्कार से उसके पूर्व-पुण्यों का सहारा—जिसके बल से अबतक धन टिका हुआ था—जाता रहा और जिसे उसने बड़े उद्योग और परिश्रम से इकट्ठा किया था, वह धन उसकी आँखों के सामने ही नष्ट-भ्रष्ट हो गया ॥ १० ॥ उस नीच ब्राह्मण का कुछ धन तो उसके कुटुम्बियों ने ही छीन लिया, कुछ चोर चुरा ले गये । कुछ आग लग जाने आदि दैवी कोप से नष्ट हो गया, कुछ समय के फेर से मारा गया । कुछ साधारण मनुष्यों ने ले लिया और बचा-खुचा कर और दण्ड के रूप में शासकों ने हड़प लिया ॥ ११ ॥ उद्धवजी ! इस प्रकार उसकी सारी सम्पत्ति जाती रही । न तो उसने धर्म ही कमाया और न भोग ही भोगे । इधर उसके सगे-सम्बन्धियों ने भी उसकी ओर से मुँह मोड़ लिया । अब उसे बड़ी भयानक चिन्ताने घेर लिया ॥ १२ ॥ धन के नाश से उसके हृदय में बड़ी जलन हुई । उसका मन खेद से भर गया । आँसुओं के कारण गला रुँध गया । परन्तु इस तरह चिन्ता करते-करते ही उसके मनमें संसार के प्रति महान् दुःखबुद्धि और उत्कट वैराग्य का उदय हो गया ॥ १३ ॥ अब वह ब्राह्मण मन-ही-मन कहने लगा—'हाय ! हाय !! बड़े खेद की बात है, मैंने इतने दिनों तक अपने को व्यर्थ ही इस प्रकार सताया । जिस धन के लिये मैंने सरतोड़ परिश्रम किया, वह न तो धर्मकर्म में लगा और न मेरे सुखभोग के ही काम आया ॥ १४ ॥ प्रायः देखा जाता है कि कृपण पुरुषों को धन से कभी सुख नहीं मिलता । इस लोक में तो वे धन कमाने और रक्षा की चिन्ता से जलते रहते हैं और मरने पर धर्म न करने के कारण नरक में जाते हैं ॥ १५ ॥ जैसे थोड़ा-सा भी कोढ़ सर्वाङ्गसुन्दर स्वरूप को विगाड़ देता है, वैसे ही तनिक-सा भी लोभ यशस्वियों के शुद्ध यश और गुणियों के प्रशंसनीय गुणों पर पानी फेर देता है ॥ १६ ॥

अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये । नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥
 स्तेयं हिंसानृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः । भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ १८ ॥
 एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् । तस्मादनर्थमर्थारूपं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥
 मिथ्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा । एकास्निग्धाः कांकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥
 अर्थेनान्प्रीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः । त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥
 लब्ध्वा जन्मामरप्राथ्यं मानुष्यं तद् द्विजाड्यताम् । तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥
 स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् । द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥
 देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बन्धून् भागिनः । असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोगे नृणाम् आयासः त्रासः चिन्ता भ्रमः ॥ १७ ॥ स्तेयं हिंसा अनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयः मदः भेदः वैरम् अविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च एते पञ्चदश अनर्थाः नृणाम् अर्थमूलाः मताः तस्मात् श्रेयोऽर्थी अर्थारूपम् अनर्थं दूरतः त्यजेत् ॥ १८-१९ ॥ एकास्निग्धाः भ्रातरो दाराः पितरः तथा सुहृदः सर्वे काकिणिना सद्यः अरयः कृताः ॥ २० ॥ अल्पीयसा अर्थेन एते संरब्धाः दीप्तमन्यवः स्पृधः सहसा सौहृदम् उत्सृज्य आशु त्यजन्ति घ्नन्ति च ॥ २१ ॥ ये अमरप्राथ्यं मानुष्यं तद् द्विजाड्यतां तद् अनादृत्य स्वार्थं घ्नन्ति (ते) अशुभां गतिम् यान्ति ॥ २२ ॥ पुमान् स्वर्गापवर्गयोः द्वारम् इमं लोकं प्राप्य अनर्थस्य धामनि द्रविणे कः मर्त्यः अनुषज्जेत ॥ २३ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बन्धून् भागिनः आत्मानं च असंविभज्य यक्षवित्तः अधः पतति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सिद्धेऽप्यर्थे तस्य उत्कर्षे संवर्धने । नाशोपभोगयोर्द्वैक्यम् । नाशे उपभोगे चेत्यर्थः । साधनोत्कर्षयोरोयासस्तस्त्रासश्चिन्ता च नाशे श्रम इति ॥ १७ ॥ किञ्च अर्थप्राप्त्यर्थाः स्तेयादयः षडनर्थाः प्राप्तेऽर्थे स्मयादयो व्यसनैः सह नव । व्यसनानि स्त्रीद्युतमद्यविषयाणि त्रीणि ॥ १८-१९ ॥ भेदवैरस्पर्धाः प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । मिथ्यन्ते स्नेहं त्यजन्ति कथंभूताः एकास्निग्धाः एके एकप्राणास्ते च ते आस्निग्धा अतिप्रियाश्चेत्यर्थः । कुतः काकिणिना । पुंस्त्वमार्घम् । विंशतिवराटिकाः काकिणी तथा ॥ २० ॥ संरब्धाः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ इह तावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्था एवैतेषामप्याह लब्ध्वेति त्रिभिः । मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाड्यतां ब्राह्मण्यम् । स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न कुर्वन्ति ये ते यान्ति ॥ २२ ॥ अमरप्राथ्यतां दर्शयन्नाह । स्वर्गेति । लोकं देहम् । अनुषज्जेत आसक्तिं कुर्यात् ॥ २३ ॥ ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोदवताः । देवपितृभूतानि इतरेषु । ज्ञातयः सगोत्राः । बन्धवो विवाहादिना संबद्धास्तान् अन्यांश्च । भागिनो भागार्हान् । आत्मानं चासंविभज्यान्नादिभिरसंतर्प्य यक्षस्य वित्तमिव रक्षणीयमात्रं वित्तं यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति—समाहासद्वयेन कार्य इति । तत् आयासात् । त्रास उद्वेगः । भ्रमो बुद्धिभ्रंशः ॥ १७ ॥ अन्यदर्थस्य वैकुण्ठ्यमाह—किञ्चेति । दम्भः परवञ्चनार्थं मिथ्यानुष्ठानम् । स्मयो गर्वः । सौभाग्यरूपतारुण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयैः । 'इष्टलाभादिना चान्यहेतुनं गर्वं इष्यते' इति । मदः परतिरस्कृतिः, स्वस्मिन्नाधिक्यबुद्धिर्वा । भेदो मिथोन्तःकल्युत्पादनम् । वैरं द्वेषः । संस्पर्धा परशुभासहिष्णुता ॥ १८ ॥ एते स्तेयादयः । यतोऽर्थमूलास्ताद्धेतोः । तस्मादर्थस्यानर्थमूलत्वात् । संज्ञामात्रेणार्थारूपं वस्तुतस्त्वन्नर्थहेतुत्वादनर्थमेव । यथा—सुहृद्वृक्षस्य संज्ञामात्रेण वृक्षत्वं वस्तुतोऽवृक्षत्वमेव वृक्षधर्माणां गुहाच्छादककाष्ठादिप्रदानादीनामसत्त्वात् ॥ १९ ॥ भेदे हेतुं पृच्छति—कुत इति । सद्यस्तत्क्षणमेव ॥ २० ॥ अल्पीयसाऽत्यल्पेन काकिणिकादिरूपेण ॥ २१ ॥ पारलौकिकानर्थमाह—तत् । तत्रापि मनुष्यत्वेऽपि । तद्ब्राह्मण्यम् । तत्फलभक्तिज्ञानासम्पादनेनानादृत्य स्वार्थं परिपूर्णानन्दात्मकं

मोक्षं नित्यसिद्धमावरणाबाधेन घ्नन्ति तेऽशुभां नारकीम् । तदुक्तं महाभारते शुकानुशासने-‘सम्पतन्मोहजालानि कदाचिदिह मानुषे । ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय । ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते । इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखाय च । ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभिस्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम् । स्वाध्याये तपसि दमेन नियुक्तः क्षेमार्था कुशलपराः सदायतस्व’ आत्महितं श्रीकृष्णभक्तिम् ‘ततो वक्ष्यामि ते हितम्’ इति भक्तावेव हितत्वोक्तेः । अशुभां गतिं निरयम् ‘य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् । न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्ब्रष्टाः पतन्त्यधः’ इति श्रीमैत्रेयोक्तेः ॥ २२ ॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारम् ‘मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षैकसाधनम् । द्वयोर्न साधयत्येकं तेनात्मा वञ्चितो ध्रुवम्’ इति गारुडोक्तेः । धामनि गृहे । धाम स्याद्गृहे-जसोः’ इति धरणिः । द्रविणे वित्ते । ‘द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे’ इति मेदिनी । कः कुत्सितोऽनुषज्जेत नान्य इत्यर्थः । ‘को ब्रह्मा कश्च निन्दितः’ इति सौभरिः । धामनि आश्रये कारण इति यावत् ॥ २३ ॥ इतरेषु देवपितृभूतयज्ञेषु । यक्षवद्गुप्त-मदेयमभोग्यं च वित्तं यस्य सः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अर्थस्येति । अर्थस्य साधनादौ यथासंभवं नृणामायासादयो भवन्ति इत्यन्वयः । तत्र साधने उत्पादने सिद्धेऽप्यर्थे तस्योत्कर्षं संवर्द्धने रक्षणे चायासादयः सर्वे व्यये विनियोगे नाशे उपभोगे चेति द्वन्द्वैक्यम् । तेषु चिन्ताशोकमात्रम् । आयासः कायक्लेशः त्रासो यस्मात्कस्माद्भयं भ्रमोऽधर्मं धर्मबुद्धिः उपकारिण्यनुपकारिबुद्धिरित्याद्युक्तम् ॥ १७ ॥ न केवलमायासादयो दुःखहेतव एव भवन्ति किन्तु स्तेयादयः पापहेतवोऽपीत्याह-स्तेयमिति युगम् । अर्थप्राप्त्यर्थोः स्तेयादयः षडनर्थाः प्राप्तेऽप्यर्थे स्मयादयो व्यसनैः सह नवानर्थाः । हि यस्मात् अर्थ एव मूलं कारणं येषां ते एते पञ्चदशानर्थाः नरकादिदुःखहेतवो नृणां भवन्ति । तस्मात् अर्थ इत्याख्या नाममात्रं यस्य वस्तुतस्तु नरकादिदुःखानर्थहेतुत्वादनर्थ एव तं श्रेयोऽर्थी मोक्षार्थी दूरतस्त्यजेदिति । स्तेयं चौर्यं हिंसा परपीडा अनृतं मिथ्यावचनं दम्भः परवञ्चनानुरूपवेशधारणं कामः परकीयवित्तपहारेच्छा क्रोधस्तत्प्रतिघातकेऽभिक्ल-लनात्मकश्चित्तविकारः स्मयो गर्वः स्वस्मिन् महत्त्वबुद्धिः मदो विहिताविहितविवेकशून्यता भेदः स्वपरभेददर्शनं वैरमविश्वासः संस्पृष्टा परोत्कर्षासहनं व्यसनानि स्त्रीद्यतमद्यविषयाणि त्रीणि । केचित्तु अर्थस्य साधनादौ आयासादयो व्यसनान्ता भवन्ति । तत्रायासादयो दुःखमात्रहेतवः स्तेयादयः पञ्चदश पापहेतवोऽपीति श्लोकत्रयमेकान्वयतया व्याचक्षते ॥ १५-१९ ॥ भेदवैरस्पृष्टाः प्रपञ्चयति-भिद्यन्त इति । एकास्तिग्धाः एके एकप्राणाश्च ते आस्तिग्धाः अतिप्रियाश्च एवंभूता अपि एते भ्रात्रादयः सुहृदन्ताः सर्व काकिणिना । पुंस्त्वमार्षम् । विंशतिवराटिका काकिणी । तया तोवन्मात्रेण अर्थेन हेतुना सद्य एव भिद्यन्ते भेदबुद्धयो भवन्ति तथा अरयः शत्रवः कृता भवन्ति ॥ २० ॥ अर्थेनेति । हि यतः अल्पीयसाऽप्यर्थेन एते संरब्धाः क्षुभितचित्ता दीप्तमन्यवः स्पृधः स्पृष्टेमानाश्च भवन्ति । स्पृध इत्यार्षम् । अतः सहसा सौहृदमुत्सृज्य आशु शीघ्रमेव त्यजन्ति गृहान्निःसारयन्ति घ्नन्ति च ॥ २१ ॥ लब्ध्वेति । अमरैरपि प्रार्थ्य मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाम्रथतां श्रेष्ठमधिकारिकुलं ब्राह्मण्यं लब्ध्वाऽपि तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं मोक्षं न साधयन्ति ते पूर्वोक्तानर्थपरा अशुभां गतिं नरकादिकमेव यान्ति ॥ २२ ॥ स्वर्गेति । स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं साधन-भूतमिमं लोकं मनुष्यदेहं प्राप्य को वा मर्त्यः अनर्थस्य धामनि आश्रये द्रविणे धनेऽनुसज्जेत आसक्तिं कुर्यात् ॥ २३ ॥ देवेति । ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानीतरयज्ञत्रयदेवताः ज्ञातयः सगोत्राः बन्धवो विवाहादिना सम्बद्धास्तान् अन्याश्च भागिनो भागार्हान् आत्मानं चासंविभज्य अन्नादिविभागेनासंतर्प्य यः केवलं यक्षवित्तवद्रक्षणीयं वित्तं यस्य स अधो नरके पतति ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण हासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अर्थस्य साधने तथाऽर्थे सिद्धेऽपि तस्योत्कर्षेवर्द्धने आवासः भ्रमः । रक्षणे उपभोगे च चिन्ता । व्यये त्रासः नाशे भ्रम इति यथायथं योज्यम् ॥ १७ ॥ तस्मात् अर्थस्थानर्थमूलत्वात् । स्नुही वृक्षस्य महोवृक्षात् संज्ञामात्रेणार्थाख्यं वस्तुतत्त्वनर्थ-मेव ॥ १८-१९ ॥ भेदस्य स्नेहभक्षकत्वात् स्नेहं त्यजन्तीति लक्षणया व्याख्यातं स्नेहत्यागस्य हेतुं शङ्कते । कुत इति ॥ २० ॥ एवं भेदवैरं प्रपञ्चयति स्पृष्टां प्रपञ्चयति । अर्थेनेति । एते भ्रात्रादयः अर्थेनेति हेतौ तृतीया अर्थेन निमित्तेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ तेषामर्थ-निष्ठानां तत्रापि मनुष्यत्वेऽपि । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं तन्मनुष्यजन्मादिकमनादृत्य भक्त्यभावे वैयर्थ्यादवज्ञाय तरवः किं न जीवन्ती-त्याद्युक्तेः आत्महितं श्रीकृष्णभक्तिं ततो वक्ष्यामि ते हितमिति तस्यैवोक्तेः । अशुभां गतिं निरयं “य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रव-मीश्वरम् । न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्ब्रष्टाः पतन्त्यधः” इत्याद्युक्तेः ॥ २२ ॥ धामनि आश्रये कारणे इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पञ्चयज्ञेषु देवस्य चतुष्टयस्यासन्निवेशं दृष्ट्वा व्याचष्टे ऋषय इत्यादि । इतरेषु देवपितृभूतयज्ञेषु । अन्याश्च भृत्यशिष्यादीन् । यक्षवित्तः यक्ष-वद्गुप्तमदेयमभोग्यं च वित्तं यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

उत्कर्षे सिद्धस्य वद्धने साधनादिदशासु नाशादयः क्रमेण भवन्ति साधनमर्जनं तदा नाशः समुद्रयानादिभिः व्यय-
चिन्ता भ्रमः भेदः बन्धुहानिः अदम्भ इति पदं मनसो नियमनाभावः यद्वा परैः प्रवर्तैर्दमनं दण्डापादनं वैरम् अकारणविरोधः
व्यसनानि व्यसनशब्देन सप्तसु व्यसनेषु द्यूतपानवाक्पारुष्याणि विवक्षितानि अन्येषु पौनरुक्त्यायोग्यत्वाभ्यां विवक्षानुप-
पत्तेः ॥ १७-१९ ॥ काकिणिना ककिणिकामात्रेण ॥ २०-२२ ॥ यक्षचित्तः ॥ २४-२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अर्थायास ईदृश इत्युक्तं तदायासप्रकारं विवृण्वन्न र्थस्यानर्थान्तरहेतुतामग्याह । अर्थस्येति । साधनेऽर्जने सिद्धे अर्जितेऽ-
प्यर्थे तस्योत्कर्षे वृध्याद्युपायैर्वद्धने व्यये विनियोगे नाशोपभोगयोर्द्वन्द्वैक्यं नाशे उपभोगे चेत्यर्थः । तत्र साधनोत्कर्षयोरयासः तत-
स्तद्रक्षणे त्रासः व्ययोपभोगयोश्चिन्ता विनाशे भ्रमो हा हतोस्मीति मृतिभ्रमश्च भवति ॥ १७ ॥ साधनदशायामनर्थान् प्रपञ्चयति ।
स्तेयमिति । स्तेयं चौर्यं स्तेयादयः षडनर्था वित्तप्राप्त्यर्थाः प्राप्त्यर्थे स्मयादयो नवानर्थाः दम्भो वञ्चनानुरूपवेधः कामः परकीयवित्त-
सञ्जिघृक्षुता क्रोधः कामविरोधे सति तदसहिष्णुतारूपश्चित्तविकारः स्मयो गर्वो महद्विषये निकर्षबुद्धिः मोहो विहिताविहितविवेक-
शून्यता भेदो देहानुबन्धिष्वप्रियापादनं वैरमकारणविरोधः संस्पृष्टा कलहः व्यसनानि स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि त्रीणि ॥ १८ ॥
एते स्तेयादयः अर्थमूला अर्थे मूलं येषां तथाभूताः । पञ्च दशानर्थाः तस्मादिति । यतोऽर्थोऽनर्थोवहस्तस्मादर्थोऽनर्थ इति नाम-
मात्रव्यपदेश्यं वस्तुतस्तत्त्वनर्थावहं वित्तं श्रेयोऽर्थी चेत्तर्हि दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥ भेदवैरसंस्पृष्टाः प्रपञ्चयति । भिद्यन्ते इति । भ्रात्रादयो
भिद्यन्ते स्नेहं त्यजन्ति कथंभूताः एकाः तुल्या यत्सम्पदः अत एव स्निग्धा अन्योऽन्यं प्रीतियुक्ता अपि कुतः काकिणिकात्
पुस्तकमात्रं विंशतिवराटिका काकिणिका तन्मात्रव्यययासादपि सर्वं भ्रात्रादयः अरयः शत्रवः कृताः ॥ २० ॥ एतत्प्रपञ्चयति । अर्थ-
नेति । अल्पीयसा काकिणिकादिपरिमितेनाप्यर्थेन व्यत्यस्तेनैते भ्रात्रादयः संरब्धाः क्रुद्धाः दीर्घा यावज्जीवानुवृत्तो मन्युर्येषां ते
स्पृधः स्पृष्टमानाः सहसा आशु सौहृदमुत्सृज्य धनन्ति हिंसन्ति परस्परमसूत्रप्राणांस्त्यजन्ति च ॥ २१ ॥ इत्थमर्थसक्तस्येह लौकिका
अनर्थाः प्रपञ्चिता अथ पारलौकिकमनर्थमाह । लब्ध्वेति । अमरैरपि प्रार्थ्यं मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाभ्यतां लब्ध्वा तदनादृत्य
ताभ्यां साध्यं श्रेयोऽनादृत्य ये केवलमर्थमात्रासक्तास्ते स्वार्थं स्वात्महितं विनाशयन्ति तदाह । यान्त्यशुभां गतिं नरकं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ अमरप्रार्थ्यत्वे हेतुत्वेन मानुष्यं जन्म विशिष्यन् विवेकी चेन्न कोऽपि वित्ते प्रसज्येतेत्याह । स्वर्ग इति । स्वर्गोपवर्गयो-
र्द्वारं साधनमिमं लोकं मनुष्यदेहं प्राप्य अनर्थस्य धामन्याश्रये द्रविणे को नु सज्येत न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु पञ्चमहायज्ञाद्यु-
पयुक्तं द्रविणं किमित्यनर्थावहं वदसीत्यत आह । देवेति । आत्मा देहः देवादीन्प्रति वित्तमसम्बन्धय यज्ञादिभिस्तानसन्तर्प्य यः
केवलं यक्षचित्तः रक्षणीयमात्रवित्तः सोऽधः पतति नरकं गच्छति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयभ्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मोपतापायेत्युक्तं विवृणोति । अर्थस्य साधन इति । साधने आयासः सिद्धे साधिते उत्कर्षे रक्षणे च त्रासचित्ते व्यये
च चिन्ता नाशे उपभोगे च भ्रमो बुद्धिभ्रंशः पिशाचावेशं नेति शेषः ॥ १७ ॥ किञ्च इदं वक्ष्यमाणं वित्तत्यागे कारणं भवतीति भावे-
नाह । स्तेयमिति । स्मयोऽहङ्कारः मदो दर्पः भेदो द्वैधीभावः राजादिभ्यो व्यसनानि विविधानि ॥ १८ ॥ ततः किङ्कर्तव्यमत्राह ।
तस्मादिति ॥ १९ ॥ अर्थः कथं द्वैधीभावं करोतीति तत्राह । भिद्यन्ते इति । भिद्यन्ते प्राणिमात्रमपि प्रतिपक्षीभवतीत्याह । एक-
येति ॥ २० ॥ सन्तु शत्रवस्ते किङ्कुर्वन्तीति । तत्राह । अर्थेनेति । हिरण्यप्यर्थोऽवधारणार्थो वा ॥ २१ ॥ जन्मान्तरैर्देवादिजन्मविशे-
षैरपि प्रार्थ्यं मानुषं लब्ध्वा तत्तत्र द्विजाभ्यतां लब्ध्वा तद्विजाभ्यत्वमनादृत्य येऽर्थार्जनादिकर्मणा सर्वं शुभं धनन्ति ते अशुभां
गतिं गच्छन्ति ॥ २२ ॥ इदमेव विशिनष्टि । स्वर्गेति । तस्माद्देवा मानुष्यं प्रार्थयन्ते इत्यतो वाह स्वर्गेति । धामनि धाम्नि गृहे
लोकं शरीरम् ॥ २३ ॥ कथमनर्थधामत्वं वित्तस्येत्याशङ्क्य योग्येभ्योऽप्रदानेनाधःपातहेतुत्वादित्याह । देवेति । भागिनः अंशभाग-
योग्यानुद्दिश्यात्मानं पतति । पातयति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अर्थस्य साधने उत्पादने सिद्धेऽर्थे उत्कर्षेऽर्थस्य सम्बर्धने नाशे उपभोगे च यथा सम्भवमायासादयः व्यसनानि स्त्रीद्यूत-
मद्यविषयाणि त्रीणीत्यूनविंशतिः ॥ १७ ॥ तत्रायासत्रासचिन्ताभ्रमाः केवलं दुःखहेतव एव स्तेयादयस्तु पापहेतवोऽपि पञ्चदशै-
वानर्थहेतवः ॥ १८-१९ ॥ ऐकमत्यादेके च ते अतिस्नेहवत्त्वादास्निग्धाश्च ते एकास्निग्धा अपि भ्रात्रादयः काकिणिनेत्यर्थं विंशति-
वराटिकामात्रेणैवार्थेन ॥ २० ॥ स्पृधः स्पृष्टमानाः ॥ २१-२४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

साधने सिद्धे तु तदुत्कर्षः वर्द्धनं तस्मिन् रक्षणे च चोरादितः आयासस्ततश्चिन्ता च उपयोगे यो व्ययस्तस्मिन् चिन्ता नाशे भ्रंशे भ्रमः नाशोपभोगयोर्द्वन्द्वव्ययम् ॥ १७ ॥ व्यसनानि स्त्रीद्युतमद्यविषयाणि त्रीणि ॥ १८ ॥ ऐते स्तेयादयः श्रेयोऽर्थी सुमुञ्चः ॥ १९ ॥ भेदवैरस्पृष्टाः दर्शयति । भिद्यन्ते इति द्वाभ्याम् । विंशतिवराटिका काकिणी तथा काकिणिनेति पुंस्त्वमार्पत्वात् एकाः अन्योऽन्यस्मिन्प्रथिताः भिद्यन्ते निःस्नेहीभवन्ति ॥ २० ॥ संरब्धाः क्षुभिताः स्पृष्टाः स्पृष्टमानाः ॥ २१ ॥ किं च अमरप्राथ्यं मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाड्यतां लब्ध्वा ये स्वार्थं ण्ति श्रेयसे प्रयत्नं न कुर्वन्ति ते अशुभां पश्वादियोनिं यान्ति ॥ २२-२३ ॥ ज्ञातीन् सगोत्रान् बन्धून् विवाहदिना संबद्धान् अन्याश्च भागिनः भागार्हान् अतिथ्यादीन् आत्मानं च असंविभज्य तत्तत्कार्येणा-संतर्प्य यक्षचित्तः यक्षवत् व्यर्थं चित्तं यस्य सः अधः नरके पतति ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अर्थस्य साधने नृणामायासादयो भवन्ति । सिद्धेऽप्यर्थे तस्योत्कर्षं संवर्द्धने रक्षणे चायासादयः सर्वे । व्यये विनियोगे नाशे उपभोगेन चिन्ताशोकमात्रं आयासः कामकृशः । त्रासो यस्मात्कस्माद्भयम् । भ्रमोऽधर्मे धर्मेबुद्धिः उपकारिण्यनुपकारिबुद्धि-रित्याद्युद्धम् ॥ १७ ॥ भ्रमाज्जातानमर्थानेव दर्शयति—स्तेयमिति द्वयेन । अर्थप्राप्त्यर्थाः स्तेयादयः षडनर्थाः । प्राप्तेऽप्यर्थे स्तेयादयो व्यसनैः सह न वानर्थाः । हि यस्मात् अर्थ एव मूलं कारणं येषां ते एते पञ्चदशानार्था नरकादिदुःखहेतवो नृणां भवन्ति तस्मात् अर्थ इत्याख्या नाममात्रं यस्य वस्तुतस्तु नरकादिदुःखानर्थहेतुत्वादनर्थ एव तं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेदिति द्वयोरन्वयः । स्तेयं चौर्यं हिंसा परपीडा अनृतं मिथ्यावचनं दम्भः परवञ्चनानुरूपवेषधारणं कामः परकीयवित्तापहारेच्छा । क्रोधस्तत्प्रतिभातकेऽभिष्वल-नात्मकश्चित्तविकारः । स्मयो गर्वः स्वस्मिन्महत्त्वबुद्धिः । मदी विहिताविहितविवेकशून्यता । भेदः स्वपरभेददर्शनम् । वैरम-विश्वासः । संस्पृष्टा परोत्कर्षासहनं व्यसनानि स्त्रीद्युतमद्यविषयाणि त्रीणि ॥ १८-१९ ॥ भेदवैरस्पृष्टाः प्रपञ्चयति—भिद्यन्ते इति द्वाभ्याम् । एकास्मिन्धाः । एकप्राणाश्च ते आस्मिन्धाः अतिप्रियाश्च एवम्भूता अपि एते भ्रात्रादयः सर्वे एव काकिणिना पुंस्त्वमार्पम् । विंशतिवराटिका काकिणी तावन्मात्रेणाप्यल्पीयसा अर्थेन व्यत्ययस्तेन हेतुना सद्य एव सौहृदं स्नेहमुत्सृज्य त्यक्त्वा भिद्यन्ते भेदबुद्धयो भवन्ति । अरयः शत्रवः कृता भवन्ति ॥ २० ॥ संरब्धाः क्षुभितचित्ता भवन्ति । आशु शीघ्रमेव त्यजन्ति गृहान्निस्सारयन्ति । स्पृष्टाः स्पृष्टमानाः सहसा तं ण्ति च । न चासम्भावितमेतत्प्रसिद्धत्वादिति सूचयति—हीति ॥ २० ॥ एवमर्थनिष्ठानामैहिकानर्थान्निरूप्य पारलौकिकमनर्थमाह—लब्ध्वेति त्रिभिः । अमरैरपि प्राथ्यं मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाड्यतां श्रेष्ठमधिकारि कुलं ब्राह्मण्यं लब्ध्वापि तदनादृत्य ये स्वार्थं ण्ति आत्महितं मोक्षं न साधयन्ति ते पूर्वोक्तानर्थपरा अशुभां गतिं नरकादिकमेव यान्ति ॥ २२ ॥ अमरप्राथ्यत्वे हेतुं सूचयन्नाह—स्वर्गति । स्वर्गमोक्षयोर्द्वारं साधनभूतमिमं लोकं मानुष्यदेहं प्राप्य को वा विवेकी पुमान् अनर्थस्य पूर्वोक्तस्य धामनि आश्रये द्रविणे धनेऽनुसज्जेत आसक्तिं कुर्यात् । एवमनेकानर्थेन सम्पादितस्यार्थस्य स्वस्य मरणशीलतया त्यागस्यावश्यकत्वादेतदपि महद्दुःखमिति सूचयन्नाह—मर्त्य इति ॥ २३ ॥ सहेतुकाम-शुभां गतिमेव स्पष्टयति—देवेति । ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः । देवपितृभूतानीतरयज्ञत्रयदेवताः । ज्ञातयः सगोत्राः । बन्धवो विवाहादिना सम्बद्धान् अन्याश्च भागिनो भागार्हान् आत्मानं चासंविभज्य भ्रादिविभागेनासन्तर्प्य यः केवलं यक्षचित्त-वद्रक्षणीयं चित्तं यस्य सः अधो नरकं पतति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अर्थायास ईदृश इत्युक्तमायासप्रकारं विवृण्वन्नर्थस्यानर्थान्तरहेतुतामप्याह । अर्थस्य धनस्य साधने अर्जने सिद्धे अर्जितेऽप्यर्थे, उत्कर्षे तस्य वृद्ध्याद्युपायैर्वर्द्धने रक्षणे परित्राणे, व्यये विनियोगे, नाशोपभोगे नाशे उपभोगे चेत्यर्थः । नृणां आयासः, त्रासः, चिन्ता, भ्रमश्च भवति तत्र साधनोत्कर्षयोगायासः, ततस्तद्रक्षणे त्रासः, व्ययोपभोगयोश्चिन्ता, विनाशे हा हतोऽस्मीति

व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् । कुशला येन सिध्यन्ति जरठः किं नु साधये ॥ २५ ॥
 कस्मात् संक्लिश्यते विद्वान् व्यर्थयार्थेहयासकृत् । कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥
 किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत । मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीत जन्मदैः ॥ २७ ॥
 नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः । येन नीतो दशमेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः ॥ २८ ॥
 सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः । अप्रमत्तोऽखिलवार्थे यदि स्यात् सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥
 तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः । मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयत् ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच

इत्यभिप्रेत्य मनसा द्वावन्त्यो द्विजसत्तमः । उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥
 स चचार महीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः । भिक्षार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—व्यर्थया अर्थेहया प्रमत्तस्य (मम) वित्तं वयः बलं (गतमिति शेषः) येन कुशलाः सिध्यन्ति जरठः (अहम्) किं नु साधये ॥ २५ ॥ विद्वान् असकृत् कस्मात् व्यर्थया अर्थेहया क्लिश्यन्ते नूनं कस्यचित् मायया अयं लोकोः सुविमोहितः ॥ २६ ॥ मृत्युना ग्रस्यमानस्य धनैः किं धनदैः वा किं वा कामैः कामदैः वा किम् उत जन्मदैः कर्मभिः वा किम् ॥ २७ ॥ नूनं सर्वदेवमयः भगवान् हरिः मे तुष्टः येन एतां दशां नीतः निर्वेदः आत्मनः प्लवः ॥ २८ ॥ सः अहं कालावशेषेण आत्मनि सिद्धः अखिलस्वार्थे अप्रमत्तः आत्मनः अङ्गं शोषयिष्ये ॥ २९ ॥ तत्र त्रिभुवनेश्वराः देवाः माम् अनुमोदेरन् खट्वाङ्गः मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवान् उवाच—मनसा इति अभिप्रेत्य आवन्त्यः द्विजसत्तमः हृदयग्रन्थीन् उन्मुच्य शान्तः भिक्षुः मुनिः अभूत् ॥ ३१ ॥ संयतात्मेन्द्रियानिलः सः एतां महीं चचार असङ्गः अलक्षितः नगरग्रामान् भिक्षार्थम् अविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं विमृश्यानुत्पद्यमान आह । व्यर्थयाऽर्थेहया प्रमत्तस्य मम वित्तादि व्यर्थं गतमिति शेषः । येन वित्तादिना कुशला विवेकिनः सिध्यन्ति संस्कारान्मुच्यन्ते । जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ अन्यमपि स्वसदृशं शोचति । कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संक्लिश्यत इति । कारणं संभावयति । कस्यचिदिति ॥ २६ ॥ ननु नायं मोहितः क्लिश्यति किंतु धनादिभिर्भोगादिविधित्सयाऽत आह । किं धनैरिति । उत पुनरपि ॥ २७ ॥ इदानीं संपन्नविवेकः संहृष्यन्नाह नूनमिति त्रिभिः । येन प्रीतेनात्मनः प्लवरूपो निर्वेदश्च भवति स हरिर्मे नूनं प्रीत इति ॥ २८ ॥ अहं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यया लयं नेष्यामि । यदि स्यात्कालावशेषस्तर्ह्यैवात्मन्येव सिद्धस्तुष्टः सन् । अखिले स्वार्थे धर्मादिसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥ अनुमोदेरन्नुगृह्णतु । ननु देवैरनुमोदितोऽपि जरठः स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यसि तत्राह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥ अभिप्रेत्य निश्चित्य आवन्त्योऽवन्तिदेशभवः । हृदयग्रन्थीहंकारममकारान् । भिक्षुर्यतिः ॥ ३१ ॥ आसक्तिशून्यः अलक्षितः श्रेष्ठयमद्योतयन् ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

व्यर्थया दानभोगशून्यया । आदिना वयोबलग्रहः । 'पाण्डौ वृद्धे च कठिने जरठ' इति कोशात् । येन वित्तादिना भगवदाराधनविनियुक्तीकृतेन विवेकिनः सिध्यन्ति कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वसदृशं कृपणम् । एवमर्थं महानर्थकरं दानभोगरहितं धनं विद्वानपि जानन्नपि । असकृत् पुनः पुनः । आत्मनेपदमुपसर्गवशात्, संक्लिश्यतीत्यर्थः । कस्यचिदिति—इदमित्थतया ज्ञातुं वक्तुं वाशक्यस्येशस्येत्यर्थः । लोको जनः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति गीतोक्तेः । कस्मादिति स्वगतं पृच्छति । तत्र स्वयमेवोत्तरयति—कस्यचिदिति ॥ २६ ॥

मोहितत्वमाक्षिपति-नन्विति । प्रथमादिना स्म्यादिग्रहः । द्वितीयादिना दानादिग्रहः । अत इति चेदाह-दानैर्भोगैः । मृत्युना कालेन । न हि मृत्युप्रसक्तस्य धनादयो मोक्षका अपि नु बन्धका एवेति भावः । किं, न किमपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्वभाग्यमभिनन्दति-इदानीमिति । भगवत्प्रीतत्वे हेतुमाह-येनेति । प्लवरूपस्तारकरूपः । “न हंगाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिह्वासति” इत्युक्तेः । तस्य संस्कारस्य भगवत्सम्बन्धिष्वन्वित्वं व्यञ्जयति-सन्पन्नविवेकः भगवत्सबन्धिसंस्कारेण संसिद्धप्रेमा सन्नाह-सर्वदेवमयः यज्ञादौ तन्मयत्वेन तदुपासनस्फूर्तेः । एतामर्थानर्थेक्षाम्, येन तुष्टेनाहं प्रापितः येन तुष्टेन च हरिणा निर्वेदः संसारतरणप्लवरूपश्चा-भूत् ॥ २८ ॥ अंगं देहम् । अंगशोषणेन सिद्धो यदि स्यात्तर्हि ज्वरादिपीडाशोषितांगस्यापि सिद्धिः स्यादिति चेदाह-यद्वेति । विद्यया ज्ञानेन लयं पुनरुत्पत्त्यभावरूपं मोक्षम् ‘विद्ययाऽमृतमश्नुते’ इति श्रुतेः अप्रमत्तः सावधानः । आत्मनि चेतसि । यदि स्यात्कालावशेषस्तर्हि तेन कालावशेषेण तं व्याप्याखिलस्वार्थेऽखण्डपुरुषार्थस्वरूपे आत्मनि अप्रमत्तः अवहितान्तःकरणः सन् ततश्च जातसाक्षात्कारः सन् अंगं स्थूलसूक्ष्मात्मकं देहं लयं नेष्यामि । तत्र कालावशेषेणेति तृतीया ‘अपवर्गे तृतीया’ इति ॥ २९ ॥ ‘तद्देवानामप्रियं यन्मनुष्या विद्युः’ इति श्रुतेर्देवानुग्रहं प्रार्थयते । तत्र मुक्तिपथप्रवृत्तौ । देवानुग्रहेऽप्याक्षिपति-नन्विति । खट्वाङ्गो राजा । अनुमोदेरन् विप्रान्मा कुर्वन्त्वित्यर्थः । ब्रह्मलोकं ब्रह्मात्मकं वैकुण्ठम् ‘गतवानभयं हरिम्’ इति द्वितीयोक्तेः ॥ ३० ॥ इति इत्थम् । शान्तः शांतिमापन्नः । मुनिर्मननपरः । पूर्वं गर्हितमपि सद्ब्रह्मसायं दृष्ट्वा भगवांस्तमभिनन्दति-द्विजसत्तम इति । शान्तो मन्निष्ठबुद्धिमान् भिक्षुः सन्न्यासी ॥ ३१ ॥ स विप्रः । संयतेन्द्रियानलः शमदमाद्युपेतः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

व्यर्थयेति । व्यर्थया अर्थेहया धनार्जनव्यापारेण प्रमत्तस्य मम वित्तं वयो बलं च सर्वं गतमिति शेषः । येन वित्तादिना कुशलाः धर्मादयः फलानि सिध्यन्ति । यद्वा । कुशला विवेकिनः सिध्यन्ति विमुच्यन्ते । इदानीं त्वहं जरठो वृद्धः अतः सामर्थ्या-भावात्किं नु फलं साधये ॥ २५ ॥ स्वगतं पृच्छत्युत्तरयति च-कस्मादिति । एवमनर्थं विद्वानपि कस्मात्कारणात् असकृत् निरन्तरं व्यर्थयाऽर्थेहया धनार्जनव्यापारेण संक्षिप्यते नूनं निश्चितमेतत् । अयं लोकः सर्वोऽपि जनः कस्यचिन्मायया सुविमोहितः इति ॥ २६ ॥ किमिति । मृत्युना प्रस्यमानस्य जनस्य धनादिभिः चतुर्भिः उत पुनरपि जन्महेतुभिः कर्मभिर्वा किं प्रयोजनम् । तद्विनाशे स्मरणे वा तद्वियोगस्थावश्यकत्वात् ॥ २७ ॥ तदानीमेतत्पन्नविवेको हृष्यन्नाह-नूनमिति । नूनं मे मह्यं सर्वदेवमयो हरिर्भगवान् तुष्टः येन हरिणा एतां वित्तनाशादिरूपां दशामहं नीतः । तथा येन तुष्टेन हेतुना आत्मनो मम लवः संसारतरणसाधनं निर्वेदो विरागश्च जातः ॥ २८ ॥ सोऽहमिति । सोऽहं जातिनिर्वेदो यदि आयुः कालावशेषः स्यात्तदा तेन कालावशेषेण आत्मनि मनसि संसिद्धः सन्तुष्टः सन् आत्मनोऽखिले स्वार्थं धर्मादिसाधने अप्रमत्तः सावधानः सन् तपसाऽङ्गं शोषयिष्ये । यद्वा । विद्यया लयं नेष्यामि ॥ २९ ॥ तत्रेति । तत्र स्थितौ त्रिमुक्तेष्वधराः देवा मामनुमोदेरन् अनुगृह्णन्तु विघ्नं मा कुर्वन्तु । ननु तथाऽपि जरठोऽल्पेन कालेन किं करिष्यसि तत्राह । यतः खट्वाङ्गो मुहुर्त्तनं ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं समसाधयत् ॥ ३० ॥ इतीति । इत्येवमभिप्रेत्य निश्चित्य आवन्त्यः अवन्तिदेशभवः स द्विजसत्तमः हृदयग्रन्थीन् अहङ्कारममकारानुन्मुच्य शान्तो भिक्षुर्मुनिरभूत् ॥ ३१ ॥ स इति । संयता आत्मा मन इत्यादयो-येन सः एतां महीं विचचार । तत्र च असङ्गः आसक्तिशून्यः अलक्षितः स्वश्रेष्ठममद्योतयन् भिक्षार्थं नगरग्रामान् अविरात् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य ॥ २५ ॥ अनर्थज्ञानवतोऽपि तदर्थोद्यमलक्षणक्लेशे कारणं स्वयमेव सम्भावयति । योग्यताविषयं करोति ॥ २६ ॥ पुनरपि । जन्मान्तरमपि ॥ २७ ॥ सम्पन्नविवेकः भगवत्सम्बन्धिसंस्कारेण संसिद्धप्रभः । सर्वदेवमयः यज्ञादौ तन्मयत्वेन तदुपासनस्फूर्तेः एतामर्थेऽनर्थेयक्षरूपां दशाववस्थां येनाहं नीतः येन प्रीतेन सता स्वस्य नौकारूपो निर्वेदश्च भवति जायत इत्यन्यथा तदभावः सूचितः युञ्जानानामभक्तानामित्याद्युक्तेः । तथाच तादृशदशानिर्वेदाभ्यामेव भगवत्-प्रसादोऽनुमीयत इति भावः ॥ २८ ॥ ज्ञानाऽभावै तपसाङ्गशोषणमात्रस्याऽपुरुषार्थत्वात् प्रत्युत “कर्षयन्तः शरीरस्थमात्मप्राप्तमचेतस” इत्यादिना निषिद्धत्वाच्च यद्वेति । तर्हीत्याश्रये तेन कालावशेषेणेत्यादि योज्यम् । कालावशेषेणेति अपवर्गे तृतीया तं व्याप्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्र विद्यया देहद्वयलयप्रापणे । ब्रह्मलोकं ब्रह्मात्मकं वैकुण्ठं गतवानभयं हरिमिति द्वितीयोक्तेः ॥ ३० ॥ पूर्वं गर्हितमपि सद्ब्रह्मसायं दृष्ट्वा भगवांस्तमभिनन्दति द्विजसत्तम इति । शान्तो मन्निष्ठबुद्धिमान् । भिक्षुः सन्न्यासी ॥ ३१-३३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

निर्वेदश्चासीदिति शेषः ॥ २८-३१ ॥ निर्वेदं भिक्षान्नस्य धारणम् ॥ ३२-४२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

एवं विमृश्यानुत्पद्यमान आह । व्यर्थयेति । व्यर्थया अर्थशून्ययार्थेह्याप्रमत्तस्य वित्तं वयो बलं च गतमिति शेषः । वित्तादीन् विशिनष्टि । येनेत्येकवचनं प्रत्येकामिप्रायं येन वित्तादिना कुशलाः धर्मकाममोक्षाः सिद्ध्यन्ति तद्वमित्यर्थः । अतोऽधुना जरठः वृद्धः किं नु साधये न किमपीत्यर्थः । साधयेदिति लोकपरिपाटोमात्मनि पर्यवसाययति ॥ २५ ॥ स्वसदृशं जनमनुशोचति । तस्मादिति । तस्मादर्थस्थानार्थावहत्वादेवमनर्थं विद्वानपि केवलं व्यर्थयार्थेहयाजर्जानानुकूलचेष्टया असकृद्दहो अयं जनः संक्षिप्यते विदुषोऽपि क्लेशे कारणमुद्घाटयतिकस्यचिदिति । ईश्वरस्येत्यर्थः । नूनं सम्बिमोहितः । अतोऽर्थेहयासंक्षिप्यते सर्वेषामेकस्य मायामोहितत्वज्ञापनाय कस्यचिदित्यनिर्धारणनिर्देशः ॥ २६ ॥ व्यर्थयेत्यनेन दानभोगोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वं सूचितं तदपि निरस्यति । किन्धनैरिति । किङ्कामदैर्धनैरिति भोगोपयुक्तस्यापि धनस्य पुरुषार्थत्वनिरासः धनदैरिति दानोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वनिरासः भोगदानशीलैरपि कः पुरुषार्थः प्राप्यत इत्यर्थः । काम एव तेषां पुरुषार्थ इत्यत आह, कामैर्वेति अनेन कामस्य पुरुषार्थत्वं निरस्तम् अभिसंहितफलदानादिकर्मणां पुरुषार्थसाधनत्वं निरस्यति । कर्मभिर्वा किमिति । तत्र हेतुत्वेन तानि विशिनष्टि । उत पुनर्जन्मदैरिति । तथात्वेऽपि तत्र तत्र जन्मनि भोगसिद्धिः प्रयोजनमित्यपेक्षायां न कस्मिन्नपि जन्मनि यावदपेक्षितभोगसिद्धिरित्याशयेनार्थकामादिपरं विशिनष्टि । मृत्युनेति प्रस्यमानस्येति । किम्वा धनादिभिरिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ कोऽसौ यः कस्यचिदित्युक्त इति वित्तकथं निश्चित्यात्मनस्तदनुग्रहविषयतामालक्षयति । नूनमिति । यस्य मायया मोहितः स न ब्रह्मरन्ध्रेद्रादिष्वन्यतमः किन्तु हरिरेव तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि । सर्वदेवमय इति । प्राचुर्यमयत् तच्छरीरकत्वेन तत्प्राचुर्यं विवक्षितं तथा च श्रूयते “स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता” इति अनेन ब्रह्मादीनामपि तद्वश्यत्वसिद्धिः शरीरस्यात्मायत्तसत्तादिमत्त्वात् स च हरिर्भगवान्मे मम तुष्टः मामनुजग्राहेत्यर्थः । अन्यथेयं दशा तत्प्रयुक्तनिर्वेदश्च न स्यादिति भावः । तदाह । यनेति । येन तुष्टेनाहमेतां दशां नीतः प्रापितः चो हेतौ ततश्चात्मनो मम प्लवः संसारसागरोत्तरणोपायरूपो निर्वेद आसीत् ॥ २८ ॥ इत्थं विमृश्यात्मनः कृत्यं निश्चिनोति सोऽहमिति । स एवं जातनिर्वेदोऽहं कालविशेषेणावशिष्टायुपेत्यर्थः । आत्मनो ममाङ्गं शरीरं शोषपिष्ये तपसेति शेषः । एवं चेत्सर्वेऽपि मामनुमोदेरन्नित्याह । अप्रमत्त इति । अखिलानां स्वार्थं निरतिशयपुरुषार्थभूते आत्मनि परमात्मनि यद्यहं स्निग्धः स्नेहयुक्तः प्रीतिरूपभक्तियुक्तः तत्राप्रमत्तश्च स्यां भवामि ॥ २९ ॥ तत्र तदा त्रिभुवनेश्वरः देवा मामनुमोदेरन्मत्पूर्ववृत्ताभिज्ञा अनुमोदेरन् देवास्तु मद्भिप्रायज्ञा अनुमोदेरन्नेवेत्यभिप्रायः स्यात्सिद्ध इति पाठे अप्रमत्त इत्यस्यात्मेति शेषः । ममात्मा मनः अवहितः स्यादित्यर्थः । नन्ववशिष्टेनाल्पकालेन कथमप्रमत्तः स्यादित्यत आह । मुहूर्तेनेति । ब्रह्मलोकं भगवल्लोकम् ॥ ३० ॥ इतीति । आवन्त्योऽवन्तीषु भवः द्विजसत्तम इत्थमभिप्रेत्य निश्चित्य हृदयग्रन्थीन् हृदयेग्रन्थिवत् दुर्मोक्ष्यान् रागद्वेषादीनुमुच्य परिहृत्वा एव शान्तोऽकलुषितचित्तो भिक्षुरभूत्तूर्याश्रमस्थो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स इति । संयतः नियमित आत्मा मनः इन्द्रियाणि प्राणाश्च येन सः एतां महीं चचार नगराणि ग्रामांश्च काप्यनासक्तः अलक्षितः असावयमिति विशिष्याज्ञातः भिक्षार्थमाविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वित्तवयोबलैः कुशलसाधनय शक्यत्वाद्धःपातः कथमत्राह । व्यर्थयेति । व्यर्थयार्थेहया ऐहिकामुष्मिकार्थे प्रमत्तस्य यस्य वित्तादीनि कुशला येन सिद्ध्यन्ति साधनानि न भवन्ति स जरठः जरसं गतः किन्तु साधयेत् न किमपि ॥ १५ ॥ निगमयति । तस्मादिति । अविविद्वान् संक्लेशे कारणमनुमिनोति । कस्यचिदिति । चिच्छब्द एवार्थे अथ कस्य परमानन्दरूपस्य हरेर्मायैव सामर्थ्येनैव विषयसुखे विमोहित इति तर्कयामि कस्यचिल्लोकविलक्षणस्येति वा ॥ २६ ॥ एवं तर्कयतस्तस्य परमात्मप्रसादायत्तं वैराग्यस्थैर्यं वक्ति । किन्धनैरिति । मृत्युना कालेन ॥ २७ ॥ अत्र द्वेतुमाह । येनेति । एतां दशां विरक्तिलक्षणां नीत इति येन तेन हेतुना येन हरिणा प्रसन्नेनेति वा कीदृशो निर्वेद इति तत्राह । निर्वेद इति । आत्मनः संसारनदीतरणप्लवः तरोरूपः ॥ २८ ॥ निर्वेदस्य किलक्षणमित्यतः संन्यास इति तन्निश्चयं वक्ति । सोऽहमिति । शेषेण किं साध्यमत्राह । यदीति । यदि येन शोषणेन संन्यासलक्षणेन निर्वेदसाध्येन तपसात्मनि परमात्मविषये सिद्धः ज्ञानी स्यां तादृशमङ्गशोषणं करिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नेदं दम्भवचनमित्याह । तत्रेति । अल्पेन किं साध्यमिति न मन्तव्यमित्याह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥ विरब्धानेन किमकारीत्यत्राह । इतीति । हृदयग्रन्थि मनोबन्धम् ॥ ३१ ॥ अलक्षितः अज्ञातः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

एवं विमृश्यानुत्पद्यमान आह । व्यर्थयेति । व्यर्थया अर्थशून्ययार्थेहयाप्रमत्तस्य वित्तं वयो वलं च गतमिति शेषः । वित्तादीन् विक्षिणष्टि । येनेत्येकवचनं प्रत्येकाभिप्रायं येन वित्तादिना कुशलाः धर्मकाममोक्षाः सिद्ध्यन्ति तद्रमित्यर्थः । अतोऽधुना जरठः वृद्धः किं नु साधये न किमपीत्यर्थः । साधयेदिति लोकपरिपाटोमात्मनि पर्यवसाययति ॥ २५ ॥ स्वसदृशं जनमनुशोचति । तस्मादिति । तस्मादर्थस्थानार्थवहत्वादेवमनर्थं विद्वानपि केवलं व्यर्थयार्थेहयार्जनानुकूलचेष्टया असकृद्दो अयं जनः संक्षिप्तये विदुषोऽपि क्लेशे कारणमुद्घाटयतिकस्यचिदिति । ईश्वरस्येत्यर्थः । नूनं सम्बिमोहितः । अतोऽर्थेहयासंक्षिप्तये सर्वेषामेकस्य मायामोहितत्वज्ञापनाय कस्यचिदित्यनिर्धारणनिर्देशः ॥ २६ ॥ व्यर्थयेत्यनेन दानभोगोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वं सूचितं तदपि निरस्यति । किन्धनैरिति । किङ्कामदैर्धनैरितिभोगोपयुक्तस्यापि धनस्य पुरुषार्थत्वनिरोधः धनदैरिति दानोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वनिरोधः भोगदानशीलैरपि कः पुरुषार्थः प्राप्यत इत्यर्थः । काम एव तेषां पुरुषार्थ इत्यत आह, कामैर्गेति अनेन कामस्य पुरुषार्थत्वं निरस्तम् अभिसंहितफलदानादिकर्मणां पुरुषार्थसाधनत्वं निरस्यति । कर्मभिर्वा किमिति । तत्र हेतुत्वेन तानि विशिनष्टि । उत पुनर्जन्मदैरिति । तथात्वेऽपि तत्र तत्र जन्मनि भोगसिद्धिः प्रयोजनमित्यपेक्षायां न कस्मिन्नपि जन्मनि यावदपेक्षितभोगसिद्धिरित्याशयेनार्थकामादिपरं विशिनष्टि । मृत्युनेति प्रस्यमानस्येति । किम्वा धनादिभिरिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ कोऽसौ यः कस्यचिदित्युक्त इति वित्तवर्त्य निश्चित्यात्मनस्तदनुग्रहविषयतामालक्षयति । नूनमिति । यस्य मायया मोहितः स न ब्रह्मरुद्रेद्रादिष्वन्यतमः किन्तु हरिरेव तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि । सर्वदेवमय इति । प्राचुर्यमयत् तच्छरीरकत्वेन तत्प्राचुर्यं विवक्षितं तथा च श्रूयते “स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता” इति अनेन ब्रह्मादीनामपि तद्वश्यत्वसिद्धिः शरीरस्यात्मायत्तसत्तादिमत्त्वात् स च हरिर्भगवान्मे मम तुष्टः मामनुजग्राहेत्यर्थः । अन्यथेयं दशा तत्प्रयुक्तनिर्देशश्च न स्यादिति भावः । तदाह । येनेति । येन तुष्टेनाहमेतां दशां नीतः प्रापितः चो हेतौ ततश्चात्मनो मम प्लवः संसारसागरोत्तरणोपायरूपो निर्णेद आसीत् ॥ २८ ॥ इत्थं विमृश्यात्मनः कृत्यं निश्चिनोति सोऽहमिति । स एवं जातनिर्णेदोऽहं कालविशेषेणावशिष्टायुषेत्यर्थः । आत्मनो ममाङ्गं शरीरं शोषपिष्टये तपसेति शेषः । एवं चेत्सर्गेऽपि मामनुमोदेरन्नित्याह । अप्रमत्त इति । अखिलानां स्वार्थं निरतिशयपुरुषार्थभूते आत्मनि परमात्मनि यद्यहं स्निग्धः स्नेहयुक्तः प्रीतिरूपभक्तियुक्तः तत्राप्रमत्तश्च स्यां भवामि ॥ २९ ॥ तत्र तदा त्रिभुवनेश्वरः देवा मामनुमोदेरन्मत्पूर्ववृत्ताभिज्ञा अनुमोदेरन् देवास्तु मदभिप्रायज्ञा अनुमोदरन्नेवेत्यभिप्रायः स्यात्सिद्ध इति पाठे अप्रमत्त इत्यस्यात्मेति शेषः । ममात्मा मनः अवहितः स्यादित्यर्थः । नन्ववशिष्टेनाल्पकालेन कथमप्रमत्तः स्यादित्यत आह । मुहुर्त्तेनेति । ब्रह्मलोकं भगवल्लोकम् ॥ ३० ॥ इतीति । आवन्त्योऽवन्तीषु भवः द्विजसत्तम इत्थमभिप्रेत्य निश्चित्य हृदयग्रन्थीन् हृदयेग्रन्थिवत् दुर्मोच्यान् रागद्वेषादीनुन्मुच्य परिहृत्यात एव शान्तोऽकलुषितचित्तो भिक्षुरभूत्तूर्याश्रमस्थो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स इति । संयतः नियमित आत्मा मनः इन्द्रियाणि प्राणाश्च येन सः एतां महीं चचार नगराणि ग्रामांश्च काप्यनासक्तः अलक्षितः असावयमिति विशिष्याज्ञातः भिक्षार्थमाविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वित्तवयोबलैः कुशलसाधनय शक्यत्वादधःपातः कथमत्राह । व्यर्थयेति । व्यर्थयार्थेहया ऐहिकामुष्मिकार्थे प्रमत्तस्य यस्य वित्तादीनि कुशला येन सिद्ध्यन्ति साधनानि न भवन्ति स जरठः जरसं गतः किन्तु साधयेत् न किमपि ॥ १५ ॥ निगमयति । तस्मादिति । अविवान् संक्लेशे कारणमनुमिनोति । कस्यचिदिति । चिच्छब्द एवार्थे अथ कस्य परमानन्दरूपस्य हरेर्मयैव सामर्थ्येनैव विषयसुखे विमोहित इति तर्कयामि कस्यचिल्लोकविलक्षणस्येति वा ॥ २६ ॥ एवं तर्कयतस्तस्य परमात्मप्रसादायत्तं वैराग्यस्यैव वक्ति । किन्धनैरिति । मृत्युना कालेन ॥ २७ ॥ अत्र हेतुमाह । येनेति । एतां दशां विरक्तिलक्षणां नीत इति येन तेन हेतुना येन हरिणा प्रसन्नेनेति वा कीदृशो निर्णेद इति तत्राह । निर्णेद इति । आत्मनः संसारनदीतरणप्लवः तरोरूपः ॥ २८ ॥ निर्णेदस्य किलक्षणमित्यतः संन्यास इति तन्निश्चयं वक्ति । सोऽहमिति । शेषेण किं साध्यमत्राह । यदीति । यदि येन शोषणेन संन्यासलक्षणेन निर्णेदसाध्येन तपसात्मनि परमात्मविषये सिद्धः ज्ञानी स्यां तादृशमङ्गशोषणं करिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नेदं दम्भवचनमित्याह । तत्रेति । अल्पेन किं साध्यमिति न मन्तव्यमित्याह । मुहुर्त्तेनेति ॥ ३० ॥ विरब्ध्यानेन किमकारीत्यत्राह । इतीति । हृदयग्रन्थि मनोबन्धम् ॥ ३१ ॥ अलक्षितः अज्ञातः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य संस्कारस्य भगवत्संबन्धित्वं व्यञ्जयति । नूनमिति । सर्वदेवमय इति । यज्ञादौ तन्मयत्वेन तदुपासनस्फूर्तेः ॥ २८ ॥ यदि स्यात्कालावशेषस्तर्हि तेन कालविशेषेण तं व्याप्य अखिलस्वार्थे अखण्डपुरुषार्थस्वरूपे आत्मनि अप्रमत्तः अवहितान्तःकरणः सन् ततश्च जातसाक्षात्कारः सन् अङ्गं स्थूलसूक्ष्मात्मकं देहं लयं नेष्यामि अत्र कालावशेषेणेति तृतीया अपवर्गम् इति तृतीया ॥ २९-३० ॥ भिच्छुः संन्यासी ॥ ३१-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

व्यर्थेहया अर्थेहया मम प्रमत्तस्य वित्तादिगतमिति शेषः । येन वित्तादिनापि भगवदाराधनविनियुक्तीकृतेन कुशला विवेकिनः सिद्ध्यन्ति जरठो मल्लङ्घनाऽयञ्जनः ॥ २५ ॥ कस्मादिति । स्वगतं पृच्छति । तत्र स्वयमेव प्रत्युत्तरयति । कस्यचिदिति ॥ २६-२७ ॥ तदानीमेव सम्पन्नविवेकः सन् हृष्यन्नाह । नूनमिति त्रिभिः । येन तुष्टेन हरिणा एतां दशामहं प्रापितः येन तुष्टेन हेतुना निर्वेदश्च स्वस्य संसारसिन्धुसवरूपः ॥ २८ ॥ शोषयिष्ये यत्नतोऽस्य भोगासम्पादनादिति भावः । अखिलस्वार्थे भगवत्चरणचिन्तने अप्रमत्तः यदि कालावशेषः आयुः शेषः आत्मनि मयि स सिद्धः स्यात् ॥ २९ ॥ त्रिभुवनेश्वरा इन्द्राद्या अनुमोदेरन् मा विघ्नान् कुर्वन्वित्यर्थः । ननु तदपि स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यसि । तत्राह मूहूर्तेनेति ॥ ३० ॥ हृदयग्रन्थीन् अहङ्कारममकारान् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

व्यर्थयार्थेहया प्रमत्तस्यानवहितस्य मे वित्तादिगतमिति शेषः । येन वित्तादिना कुशलाः अप्रमत्ताः सिद्ध्यन्ति श्रेयः साधयन्ति ननु यद्गतं तन्नालोचनीयमिदानीं किञ्चिद्व्ययतयोयादेयतया च चिन्तनीयमत्राह । जरठो वृद्धः किं नु साधये ॥ २५ ॥ तत्र त्रिवर्गो हेय इत्याह । कस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ २६-२७ ॥ त्रिवर्गान्निर्वदो हरिकृपयैव भवतीत्याह । नूनमिति । येन आत्मनः प्लवरूपो निर्वदो दत्तः एतां दशामहं नीतश्च स हरिर्नूनं मे प्रीतः ॥ २८ ॥ उपादेयमाह । स इति । सोऽहं कालविशेषेण अङ्गं देहं शोषयिष्ये तपसेति शेषः । यदि कालावशेषः स्यात् तर्हि आत्मनि परमात्मनि सिद्धः लब्धनिष्ठः अप्रमत्तः अवहितः सन् अखिले स्वार्थे तत्प्राप्त्युपाये मोक्षसाधने प्रयतिष्ये इति शेषः ॥ २९ ॥ तत्र तपःपूर्वकमोक्षोपायानुष्ठाने मां देवा अनुमोदेरन् अनुगृह्णन्तु ननु तदनुमोदितोऽपि जरठस्त्वं स्वल्पेन कालेन कथमखिलं स्वार्थं साधयिष्यसीत्यत आह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥ हृदयग्रन्थीन् देहादौ आत्मत्वाहङ्कारादीन् ॥ ३१-३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

एवं विमृश्यानुत्पद्यमान आह-व्यर्थयेति । व्यर्थयार्थेहया धनार्जनव्यापारेण प्रमत्तस्य मम वित्तादिसर्वं गतमिति शेषः । येन वित्तादिना कुशलाः धर्मादयः फलानि सिद्ध्यन्ति । यद्वा कुशला विवेकिनः सिद्ध्यन्ति विमुच्यन्ते । इदानीं त्वहं जरठो वृद्धः अतः सामर्थ्याभावात्किन्तु फलं साधये ॥ २५ ॥ स्वसदृशमन्यमपि शोचति-कस्मादिति । एवमनर्थं विद्वानपि कस्मात्कारणात् निरन्तरं व्यर्थयार्थेहया धनार्जनव्यापारेण क्लिश्यति । तत्र कारणं स्वयमेव सम्भावयति-नूनं निश्चितमेतत् अयं लोकः सर्वोऽपि जनः कस्यचिन्मायया सुविमोहित इति ॥ २६ ॥ ननु धनादिना भोगादिविधित्सया तदर्थं क्लिश्यतः कथं मोहितत्वमित्याशङ्क्याह-मृत्युग्रस्यमानस्य धनादिभिः उत पुनरपि जन्महेतुभिः कर्मभिर्वा किं प्रयोजनमित्यन्वयः । तद्विनाशे स्वमरणे तद्वियोगस्यावश्यकत्वात् ॥ २७ ॥ इदानीं सम्पन्नविवेकः संहृष्यन्नाह-नूनमिति त्रिभिः । निश्चितं मे मद्यं हरिस्तुष्टः प्रसन्नः कथं तत्प्रसादो ज्ञात इत्यपेक्षायामाह-येन हरिणा एतां वित्तनाशादिरूपां दशामहं नीत इति धनादिनाशेन कथं भगवत्प्रसादानुमानमित्यपेक्षायामाह-निर्वेद इति । यस्मान्निर्वेदो वैराग्यं येनात्मनो जीवस्य संसारसमुद्गतरणे स्रवः, तस्मात्तद्वेतुर्धनादिविनाशो भगवदनुग्रहादेव जात इत्यर्थः । कथं तत्प्रसादेनैवोद्धार इत्यपेक्षायामाह-सर्वदेवमय इति । ब्रह्मादिसर्वदेवान्तर्यामी अन्यथा ते देवा एव विघ्नं कुर्युः देवाराधकत्वेन जीवानां तत्पशुत्वात् तद्विमुक्तिस्तेषां न रोचते स्वपूजालोपात् । 'पशुरेव स देवानाम्' इति श्रुतेः देवनियन्तृत्वे हेतुमाह-भगवानिति ॥ २८ ॥ इतोऽप्रे स्वकर्तव्यं निश्चिनोति-सोऽहं ज्ञातनिर्वेदो यदि आयुः कालावशेषः स्यात्तदा तेन कालावशेषेण आत्मनि मनसि सिद्धः सन्तुष्टः सन् । आत्मनोऽखिले स्वार्थे धर्मादिसाधने अप्रमत्तः सावधानः सन् तपसाङ्गं शोषयिष्य इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ तत्रैव स्थितौ देवा अनुमोदेरन् अनुगृह्णन्तु विघ्नं मा कुर्वन्तु । ननु देवैरनुमोदितोऽपि वृद्धः स्वल्पेन कालेन किं

साधयिष्यसीत्याशङ्क्याह—मुहूर्त्तेनेति ब्रह्मलोकं वैकुण्ठम् ॥ ३० ॥ इत्येवमभिप्रेत्य निश्चित्य । आवन्त्यः अवन्तिदेशभवः हृदयग्रन्थीन् अहङ्कारममकारीनुन्मुच्य भिक्षुरभूत् । तत्र हेतुः—शान्त इति । तत्र हेतुः—मुनिर्मननशील इति ॥ ३१ ॥ असङ्गः आसक्तिशून्यः अलक्षितः स्वश्रेष्ठयमद्योतयन् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं विमृश्यानुतप्यमान आह । व्यर्थयेति । व्यर्थया प्रमत्तस्य मम, वित्तं, वयः, बलं च गतमिति शेषः । वित्तादीन् विशिनष्टि । येनेत्येकवचनं प्रत्येकाभिप्रायकम् । येन वित्तादिना कुशलाः विवेकिनः सिध्यन्ति धर्मकाममोक्षसिद्धिमधिगच्छन्तीत्यर्थः । तद्व्रतमिति संबन्धः । अतः अधुना जरटो वृद्धः किं नु साधये, न किमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वसदृशं जनमनुशोचति । तस्मादिति । तस्मादर्थस्थानार्थावहत्वात्, विद्वानेवमनर्थं जानन्नपि, अयं लोकः कस्यचित् ईश्वरस्येत्यर्थः । मायया सुविमोहितः सन्, व्यर्थया केवलमनर्थया, अर्थेहया अर्थार्जनानुकूलचेष्टया, असकृत् संक्षिश्यते नूनम् । सर्वेषामेकस्य मायामोहितत्वज्ञापनाय कस्यचिदित्यनिर्द्धारणनिर्द्देशः ॥ २६ ॥ व्यर्थयेत्यनेन दानभोगोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वं सूचितं तदपि निरस्यति । किं धनैरिति । मृत्युना प्रस्यमानस्य धनैः किं वा, धनदैः अपि किं, कामैः वा किं, कामदैः उत कामदैरपि किं, जन्मदैः कर्मभिः वा उत जन्मदैः कर्मभिः किमित्यर्थः ॥ २७ ॥ कोऽसौ यः कस्यचिदित्युक्त इति वितर्क्यनिश्चित्यात्मनस्तदनुग्रहविषयतामालक्षयति । नूनमिति । सर्वदेवमयः प्राचुर्ये मयट् । तच्छरीरकत्वेन तत्प्राचुर्यं विवक्षितम्, भगवान् हरिः मे मम तुष्टः, नूनं मामनुजग्राहेत्यर्थः । अन्यथेयं दशा तत्प्रयुक्तो निर्वेदश्च न स्यादिति भावः । तदाह येनेति । येन तुष्टेन भगवता, अहं एतां दशां नीतः प्रापितः । चो हेतौ । ततश्च आत्मनः मम, प्लवः संसारसागरोत्तारणोपायमकनौकारूपः, निर्वेदः आसीत् ॥ २८ ॥ इत्थं विमृश्यात्मनः कृत्यं निश्चिनोति । सोऽहमिति । तत्रेति च । सः जातनिर्वेदः अहं, कालावशेषेण अवशिष्टायुषेत्यर्थः । आत्मनो मम अङ्गं शरीरं शोषयिष्ये तपसेति शेषः । एवं चेत्सर्वेऽपि मामनुमोदेरन्नित्याहाप्रमत्त इति । अखिलानां सकलप्राणिनां स्वार्थो निरतिशयपुरुषार्थभूतस्तस्मिन्, आत्मनि परमात्मनि, यदि अहं स्निग्धः स्नेहयुक्तः, प्रीतिरूपभक्तियुक्त इत्यर्थः । अप्रमत्तश्च स्यां, तत्र तदा त्रिभुवनेश्वराः त्रिभुवनाधिपतयो देवाः, मां अनुमोदेरन् मत्पूर्ववृत्ताभिज्ञा अनुमोदं कुर्वीरन्, नन्ववशिष्टाल्पकालेन कथमप्रमत्तः स्यादित्यत आह । खट्वाङ्गः खट्वाङ्गनामो राजर्षिः, पूर्वं मुहूर्त्तेन मुहूर्त्तमात्रायुषा, ब्रह्मलोकं भगवल्लोकं समसाधयत् । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २९-३० ॥ इतीति । आवन्त्यः अवन्तीदेशोद्भवः द्विजसत्तमः, इतीत्थं मनसा अभिप्रेत्य निश्चित्य, हृदयग्रन्थीन् हृदये ग्रन्थिवत् दुर्मोच्यान् रागद्वेषादीन्, उन्मुच्य परिहृत्य, शान्तः अकलुषितचित्तः भिक्षुः मुनिः अभूत् । स्वीकृततुर्याश्रमो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स इति । संयता नियमिता आत्मा मनश्च इन्द्रियाणि च अनिलाः प्राणाश्च येन सः, स भिक्षुः, एतां महीं चचार । नगरग्रामान् नगराणि ग्रामाश्चेत्यर्थः । असङ्गः काप्यनासक्तः, अलक्षितः असावयमिति विशिष्याज्ञातः सन्, भिक्षार्थं अविशत् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैं अपने कर्तव्य से च्युत हो गया हूँ । मैंने प्रमाद में अपनी आयु, धन और बल-पौरुष खो दिये । विवेकी लोग जिन साधनों से मोक्ष तक प्राप्त कर लेते हैं, उन्हीं को मैंने धन इकट्ठा करने की व्यर्थ चेष्टा में खो दिया । अब बुढ़ापे में मैं कौन-सा साधन करूँगा ॥ २५ ॥ मुझे मालूम नहीं होता कि बड़े-बड़े विद्वान् भी धन की व्यर्थ वृष्णा से निरन्तर क्यों दुःखी रहते हैं ? हो-न-हो, अवश्य ही यह संसार किसी की माया से अत्यन्त मोहित हो रहा है ॥ २६ ॥ यह मनुष्य-शरीर काल के विकराल गाल में पड़ा हुआ है । इसको धन से, धन देनेवाले देवताओं और लोगों से, भोगवासनाओं और उनको पूर्ण करने वालों से तथा पुनः-पुनः जन्म-मृत्यु के चक्कर में डालने वाले सकाम कर्मों से लाभ ही क्या है ? ॥ २७ ॥ इसमें सन्देह नहीं कि सर्वदेव-स्वरूप भगवान् मुझपर प्रसन्न हैं । तभी तो उन्होंने मुझे इस दशा में पहुँचाया है और मुझे जगत के प्रति यह दुःख-बुद्धि और वैराग्य दिया है । वस्तुतः वैराग्य ही इस संसार-सागर से पार होने के लिये नौका के समान है ॥ २८ ॥ मैं अब ऐसी अवस्था में पहुँच गया हूँ । यदि मेरी आयु शेष हो तो मैं आत्मलाभ में ही सन्तुष्ट रहकर अपने परमार्थ के सम्बन्ध में सावधान हो जाऊँगा और अब जो समय बच रहा है, उसमें अपने शरीर को तपस्या के द्वारा सुखा डालूँगा ॥ २९ ॥ तीनों लोकों के स्वामी देवगण मेरे इस संकल्प का अनुमोदन करें । अभी निराश होने की कोई बात नहीं है, क्योंकि राजा खट्वाङ्ग ने तो दो घड़ी में ही भगवद्धाम की प्राप्ति कर ली थी ॥ ३० ॥ भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धव जी ! उस उज्जैन निवासी ब्राह्मण ने मन-ही-मन इस प्रकार निश्चय करके 'मैं' और 'मेरे' पन की गाँठ खोल दी । इसके बाद वह शान्त होकर मौनी संन्यासी हो गया ॥ ३१ ॥ अब उसके चित्त में किसी भी स्थान, वस्तु या व्यक्ति के प्रति आसक्ति न रही । उसने अपने मन, इन्द्रिय और प्राणों को वश में कर लिया । वह पृथ्वी पर स्वच्छन्द रूप से विचरने लगा । वह भिक्षा के लिये नगर और गाँवों में जाता अवश्य था, परन्तु इस प्रकार जाता था कि कोई उसे पहचान न पाता था ॥ ३२ ॥

तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः । दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥
 केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमण्डलुम् । पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कन्थां चीराणि केचन ॥ ३४ ॥
 प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः । अन्नं च भैक्ष्यसम्पन्नं भुजानस्य सरित्तटे ॥ ३५ ॥
 मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः स्त्रीवन्त्यस्य च मूर्धनि । यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ ३६ ॥
 तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः । बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद् बध्यतां बध्यतामिति ॥ ३७ ॥
 क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः । क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत् स्वजनोज्झितः ॥ ३८ ॥
 अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव । मौनेन साधयत्यर्थं बकवद् दृढनिश्चयः ॥ ३९ ॥
 इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च । तं बबन्धुनिरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भद्र प्रवयसम् अवधूतं भिक्षुं तम् असज्जनाः दृष्ट्वा बह्वीभिः परिभूतिभिः पर्यभवन् ॥ ३३ ॥ केचित्
 त्रिवेणुं जगृहुः एके पात्रं कमण्डलुं पीठं च एके अक्षसूत्रं कन्थां केचन चीराणि ॥ ३४ ॥ मुनेः प्रदाय पुनः तानि दर्शितानि
 आददुः सरित्तटे भैक्ष्यसम्पन्नम् अन्नं भुजानस्य पापिष्ठाः मूत्रयन्ति अस्य मूर्धनि स्त्रीवन्ति यतवाचं वाचयन्ति न वक्ति चेत्
 ताडयन्ति ॥ ३५-३६ ॥ अपरे तर्जयन्ति अयं स्तेनः इति वादिनः केचित् बध्यतां बध्यताम् इति रज्ज्वा तं बध्नन्ति ॥ ३७ ॥ अव-
 जानन्तः एके क्षिपन्ति एषः धर्मध्वजः शठः क्षीणवित्तः स्वजनोज्झितः इमां वृत्तिम् अग्रहीत् ॥ ३८ ॥ अहो एषः महासारः गिरिराट्
 इव धृतिमान् दृढनिश्चयः बकवत् मौनेन अर्थं साधयति ॥ ३९ ॥ इति एके विहसन्ति एके एनं दुर्वातयन्ति यथा क्रीडनकं द्विजं
 (तथा) तं बबन्धुः निरुधुः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रवयसं वृद्धम् । अवधूतं मलिनम् । पर्यभवन्नवमेनिरे । हे भद्र । परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥ परिभवानेव दर्शयति
 केचिदिति सप्तभिः ॥ ३४ ॥ भो भगवन् गृहाणेति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनश्चाददुः ॥ ३५ ॥ अन्ये मूत्रयन्ति । मूर्धनि च स्त्रीवन्ति
 फूत्कारेण श्लेष्माणं प्रक्षिपन्ति ॥ ३६-३७ ॥ क्षिपन्ति निन्दन्ति । निन्दामेवाह । एष धर्मध्वजस्त्रिदण्डलिङ्गोपजीवी शठो लोकवंचकः ।
 तदेवाहुः । क्षीणवित्त इति ॥ ३८ ॥ महासारोऽतिबली ॥ ३९ ॥ दुर्वातयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति । बबन्धुः शृङ्खलैः । निरुधुः
 कारागृहादिषु । द्विजं शुक्रसारिकादि यथा बध्नन्ति पंजरे तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीबंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं भिक्षुम् । त्वं तु मत्प्रियत्वाद्विनैव त्यागं भद्रोऽसीति सम्बुद्धयर्थः । हे भद्रेति-त्वमपि भद्रेच्छयैतादृशो भवेति
 भावः ॥ ३३ ॥ पीठम् आसनम् । अक्षसूत्रं जपमालाम् । चीराणि जीर्णवस्त्रखण्डानि । तानि त्रिवेण्वादीनि । अक्षसूत्रं कमलाक्ष-
 मालामिति संदर्भः ॥ ३४-३५ ॥ यतवाचं तूष्णींभूतम् । वाचयन्ति बलाद्वागव्यापारं कारयन्ति । तर्जयन्ति तर्जनीं चालयित्वा
 भर्त्सयन्ति । अस्य भिक्षोः । यतवाचं धूतमौनम् ॥ ३६-३७ ॥ बको यथा मौनेनैव यादांसि भक्षयति तथायमपि जीविकायर्थं दृढ
 निश्चयः ॥ ३८-३९ ॥ इति इत्थम् । आदिना मिश्रितरक्तपक्षचटकादिग्रहः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तमिति । हे भद्र उद्धव ! तं ब्राह्मणं प्रवयसं वृद्धं भिक्षुम् अवधूतं मलिनं दृष्ट्वा असज्जनाः बह्वीभिः परिभूतिभिः तिरस्कार
 साधनैः पर्यभवन् अवमेनिरे ॥ ३३ ॥ केचिदिति सार्द्धम् । भो भिक्षो ! गृहाणेति दर्शितानि सन्ति तस्मै प्रदाय च पुनस्तानि
 दण्डादीनि ततो मुनेराददुः आच्छिद्य जगृहुः । तद्वत् भाव आर्षः । राष्ट्रं शेषम् ॥ ३४ ॥ अन्नमिति । पापिष्ठाः भैक्षेण सम्पन्नमन्नं

सरित्ते भुञ्जानस्य तस्य मूर्धनि मूत्रयन्ति श्लोवन्ति च ॥ ३५ ॥ यतवाचमिति सार्द्धम् । केचित् यतवाचं गृहीतमौनं तं बलाद्वा-
चयन्ति न चेद्वक्ति तदा ताडयन्ति । स्तेनश्चौरौऽयमिति वादिनः अपरे वाग्भिस्तर्जयन्ति ॥ ३६ ॥ क्षिपन्तीति । एष धर्मध्वजः
बहिरेव ध्वजवत्पूज्यत्वसूचकदण्डधरः अन्तस्तु शठः धनाद्युपार्जने दत्तचित्तो वञ्चकः क्षीणवित्ततया स्वजनैरुज्झितः त्यक्तः सन्निमां
भिक्षावृत्तिमग्रहीत् । न विरक्ततया संन्यासीत्येवम् । एकेऽवजानन्तस्तिरस्कुर्वन्तस्तं क्षिपन्ति निन्दन्ति ॥ ३७ ॥ अहो इति सार्द्धम् ।
अहो एष महासारः महाबलो गिरिराडिव धृतिमान् स्थिरात्मा दृढनिश्चयश्च अतो बकवन्मौनेनार्थं साधयति इत्येवमेके एनं विहसन्ति
एके तु दुर्वीतयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति ॥ ३८ ॥ तमिति अर्द्धम् । यथा क्रीडनकं क्रीडासाधनं द्विजं शुकादिपक्षिणं बध्नन्ति
निरुन्धन्ति च तथा तं द्विजं शृङ्खलैः बबन्धुः कारागृहादिषु निरुन्धुः ॥ ३९ ॥ एवमिति । एवं भौतिकं दुर्जनादिकृतं दैहिकं
ज्वरादिनिमित्तं दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं च प्राप्तं प्राप्तं यत् दुःखं तदात्मनोद्दिष्टं स्वस्य प्रारब्धमवश्यं भोक्तव्यमेवेति सोऽबुध्यत
निश्चितवान्न तु तेन व्याकुलो जातः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

केचिदिति सार्द्धकम् । अक्षसूत्रं कमलाक्षमालाम् । तानि त्रिवेण्वादीनि ॥ ३४-३५ ॥ अस्य भिक्षोः यतवाचमिति
सार्द्धकम् ॥ ३६-३७ ॥ तदेव । लोकवञ्चकत्वमेव इमां भिक्षुत्वव्याजमयीम् ॥ ३८ ॥ बकवदिति । बको यथा मौनेनैव यादांसि
भक्षयति अयमपि तथैव जीविकाद्यर्थं दृढनिश्चयः ॥ ३९ ॥ क्रीडनकं क्रीडासाधनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

त वा इति । तं प्रवयसं वृद्धमवधूतमभ्यङ्गोद्धर्तनादिदेहसंस्काररहितं दृष्ट्वा लक्षणैः सचायमिति ज्ञात्वा हे भद्र !
बहोभिः परिभूतिभिः परिभवैः पर्यभवन् पाकं पचतीतिवन्निर्देशः परिभवं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ परिभवमेव प्रपञ्चयति । केचिदिति
सप्तभिः । त्रिवेणुं त्रिदण्डं पात्रं जलपात्रं कमण्डलुश्च तौ ॥ ३४ ॥ प्रदायेति भो भिक्षो ! गृहाणेति प्रदाय प्रयच्छन्त इवाभिनयमात्रं
कृत्वा केवलं दर्शितानि मुनेस्तानि त्रिदण्डादीन्याददुःजगृहुः अन्नमिति । भैक्ष्यसम्पन्नं भिक्षोः कर्म भैक्ष्यं भिक्षेत्यर्थः । तेन सम्पन्नं
लब्धमन्नं भुञ्जानस्य सतः ॥ ३५ ॥ तस्मिन्नन्ने मूत्रयन्ति मूत्रमुत्ससृजुः केचिदस्य मूर्धनि श्लोवन्ति न्यश्लोवन्त फूत्कारेण श्लेष्माक्षेपः
श्लोवनं वर्तमाननिर्देशस्य अधुनापि दुर्जनाः साधून्नेवमभिभवन्ति न ततो दुःखितैर्भवितव्यमित्यभिप्रायः । यतवाचं धृतमौनमपि
बलाद्वाचयन्ति न वक्ति चेत्ताडयन्ति ॥ ३६ ॥ स्तेनश्चौरौऽयमिति वदन्तो वाग्भिस्तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति बध्यतामित्यनन्तरं वादिन इत्यनु-
षज्जते ॥ ३७ ॥ क्षिपन्ति धिगमुमिति निन्दन्त्यवहेलयन्ति अवज्ञानमेव विशिष्य दर्शयति । एष इत्यादिना दृढनिश्चय इत्यन्तेन । एषः
शठः अन्तर्मुखः बहिस्तु धर्मध्वजो धर्मस्तुर्याश्रमधर्मसूचको ध्वजस्तुल्यं त्रिदण्डं यस्य सः अतोऽयं वञ्चक इति भावः । तदेवादुः ।
क्षीणवित्त इति । स्वजनैरुज्झितश्चेमां वृत्तिमग्रहीत् ॥ ३८ ॥ महान् सारो बलं यस्य सः अश्मसारतुल्यदृढ इत्यर्थः । गिरिराडिव
धृतिमान् क्षमावानर्थं प्रयोजनमन्नादिकं साधयति संपादयति ॥ ३९ ॥ इतीति । दुर्वीतयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति तं द्विजं बबन्धुः
रज्ज्वादिभिरिति शेषः । यथा क्रीडनकं क्रीड्यतेऽमेनेति क्रीडनकं क्रीडासाधनं वानरादिकं यथा बध्नन्ति निरुन्धन्ति च तद्वत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्रिवेणुं दण्डं चोराणि जीर्णवस्त्राणि ॥ ३४ ॥ दर्शितानि प्रदाय पुनराददुः ॥ ३५ ॥ वाचयन्ति वादयन्ति ॥ ३६-३९ ॥
दौर्वादयन्ति दुर्वचनं कारयन्ति ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रवयसं वृद्धं पर्यभवन् तिरश्चक्रुः परिभूतिभिस्तिरस्कारसाधनैः ॥ ३३-३४ ॥ प्रदाय च पुनराददुः पुनरपि गृहाणेति
दातुं दर्शितान्यपि नयनकाले पुनराददुः आच्छिद्य जगृहुः ॥ ३५ ॥ अन्ने मूत्रयन्ति मूर्धनि श्लोवन्ति ॥ ३६-३७ ॥ धर्मध्वजः
त्रिदण्डलिङ्गोपजीवी शठो लोकवञ्चकः वञ्चनमेवादुः । क्षीणवित्त इति ॥ ३८ ॥ महासारः सारार्थग्राही ॥ ३९ ॥ दुर्वीतयन्ति
तदुपर्यपानवायुं मुञ्चन्ति बबन्धुः शृङ्खलैः कारागृहादिषु द्विजं शुकासारिकादिकं यथा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे भद्र ! परिभूतिभिः तिरस्कारैः पर्यभवन् अवमेनिरे ॥ ३३ ॥ तदेवाह । केचिदिति सप्तभिः ॥ ३४ ॥ भो मुने !
गृहाणेति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनराददुः ॥ ३५-३७ ॥ क्षिपन्ति निन्दन्ति तदेवादुः एष इति ॥ ३८ ॥ महासारः महाबलः ॥ ३९ ॥
दुर्वीतयन्ति तदुपर्यपानवातं मुञ्चन्ति ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

हे भद्र उद्धव तं ब्राह्मणं प्रवयसं वृद्धम् भिक्षुम् अवधूतं मलिनं दृष्ट्वा असज्जनाः । बह्वीभिः परिभूतिभिः तिरस्कार-
साधनैः पर्यभवन् अवमेनिरे ॥ ३३ ॥ तत्परिभवानेव दर्शयति-केचिदिति सप्तभिः ॥ ३४ ॥ भो भिक्षो गृहाणेति दर्शितानि सन्ति
तस्मै प्रदाय च पुनस्तानि दण्डादीनि ततो मुनेराददुः जगृहुः ॥ ३५ ॥ अन्ने मूत्रयन्ति मूर्खानि च घ्रीवन्ति फूत्कारेण श्लेष्माणं
प्रक्षिपन्ति ॥ ३६ ॥ बध्यतां बध्यतामिति वादिन इत्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥ क्षिपन्ति निन्दन्ति तामेव दर्शयति-एष इति । धर्मध्वजः
बहिरेव ध्वजवत्पूज्यत्वसूचकदण्डधरः । अन्तस्तु शठः धनाद्युपार्जने दत्तचित्तो वञ्चकः । क्षीणवित्ततया स्वजनैरुद्धतः त्यक्तः
सन्निभां भिक्षावृत्तिमग्रहीत् न विरक्ततया सन्न्यासी ॥ ३८ ॥ महासारः महाबलः । दृढनिश्चयः । तत्र हेतुः-धृतिमानिति,
बकवन्मौनेनार्थं प्रयोजनं साधयति ॥ ३९ ॥ दुर्बतयन्ति तदुपर्यधो वायुं मुञ्चन्ति । बबन्धुः शृङ्खलैः निरुद्धः कारागृहादिषु । यथा
क्रीडनकं क्रीडासाधनं वानरादिकं बध्नन्ति तं द्विजं तथा बबन्धुः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । प्रवयसं वृद्धं अवधूतमभ्यङ्गोद्धर्तनादिदेहसंस्काररहितं, भिक्षुं तं कदर्यं दृष्ट्वा, लक्षणैः स चायमिति ज्ञात्वा, हे
भद्रोद्धव, असज्जनाः बह्वीभिः परिभूतिभिः परिभवैरित्यर्थः । पर्यभवन् पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । परिभवं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
परिभवमेव प्रपञ्चयति केचिदिति सप्तभिः । केचिदिति । केचित् त्रिवेणुं त्रिदण्डं जगृहुः, केचित् पात्रं जलपात्रभूतं कण्डलुं, केचित्
पीठमासनं, एके केचित् अक्षसूत्रं जपमालां, केचन कन्थां च केचन चौराणि च जगृहुः । केचित् प्रदाय भो भिक्षो गृहाणेत्युक्त्वा
प्रयच्छन्त इवाभिनयमात्रं कृतवैत्यर्थः । मुनेः दर्शितानि तानि त्रिदण्डादीनि पुनश्च आददुर्जगृहुः ॥ ३४ ॥ अन्नमिति । भैक्ष्यसंपन्नं
भिक्षाकर्मसंपन्नं अन्नं च, सरित्ते अस्म्य भुञ्जतः सतः, पापिष्ठाः केचित् तस्मिन्नन्ने मूत्रयन्ति मूत्रमुत्ससृजुश्च । अस्म्य मूर्खानि
घ्रीवन्ति अघ्रीवन्त च । फूत्कारेण श्लेष्मनिःक्षेपः घ्रीवनं, वर्त्तमाननिर्देशस्त्वधुनातना अपि दुर्जनाः साधून् एवमभिभवन्ति ।
तथापि न ततस्तैर्दुःखितैर्भवितव्यमिति फलबोधाय ज्ञेयः । यतवाचं धृतमौनमपि, बलात् वाचयन्ति, न वक्ति चेत् ताडयन्ति ॥ ३५ ॥
तर्जयन्तीति । अपरे स्तेनः चौरोऽयं इति वादिनः वदन्तः सन्तः, वाग्भिः तर्जयन्ति, भर्त्सयन्ति केचित् तमेनं बध्यतां इति
वादिनः सन्तः, तं रज्ज्वा बध्नन्ति ॥ ३६ ॥ क्षिपन्तीति । एके केचन क्षिपन्ति धिगमुमिति ब्रुवन्तो निन्दन्ति, एके अवजानन्ति
अवहेलयन्ति, अवज्ञामेव विशिष्य दर्शयति । एष इत्यादिना दृढनिश्चय इत्यन्तेन । एषः शठः लोकवञ्चकः, धर्मध्वजः
त्रिदण्डलङ्घोपजीवी, क्षीणं वित्तं यस्य सः, स्वजनैः उद्धतः अत एव इमां वृत्तिं अग्रहीत् ॥ ३७ ॥ अहो इति । अहो एषः महान्
सारो बलं यस्य सः अश्मसारतुल्यहृदय इत्यर्थः । गिरिसाडिव धृतिमान् क्षमावान्, अर्थं प्रयोजनमन्नादिकं, बकवत् दृढनिश्चयः
सन्, मौनेन साधयति संपादयति ॥ ३८ ॥ इतीति । इतीत्यं एके एनं बिहसन्ति, एके एनं दुर्बतयन्ति च । तदुपर्यधो वायुं
मुञ्चन्त्येवेत्यर्थः । एके तं द्विजं रज्ज्वादिभिरिति शेषः । बबन्धुः, एके तं निरुद्धः अपवरकादाविति शेषः । कमिव । क्रीडयते
अनेनेति क्रीडनकं क्रीडासाधनं वानरादिकं यथा बध्नन्ति च तद्वत् ॥ ३९ ॥ इत्थं परिभूतोऽपि तन्निमित्तानुसंधानेनाविकृतो
बभूवेत्याह । एवमिति । एवमित्थं, सः भौतिकं दुर्जनैः कृतं, दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं, दैहिकं जरानिमित्तं च यत् दुःखं
प्राप्तं प्राप्तमसकृत्प्राप्तमित्यर्थः । तत्सर्वं दिष्टं निजकर्मनिमित्तं, अतः आत्मनः भोक्तव्यमेव इति अनुध्यत । निश्चिन्त्याविकृतोव-
तस्थे इत्यर्थः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धव जी ! वह भिक्षुक अवधूत बहुत बूढ़ा हो गया था । दुष्ट उसे देखते ही दृढ़ पड़ते और तरह-तरह से उसका
तिरस्कार करके उसे तंग करते ॥ ३३ ॥ कोई उसका दण्ड छीन लेता, तो कोई भिक्षापात्र ही झटक ले जाता । कोई कमण्डलु
उठा ले जाता तो कोई आसन, रुद्राक्षमाला और कन्था ही लेकर भाग जाता । कोई तो उसकी लँगोटी और बख को ही इधर-उधर
ढाल देते ॥ ३४ ॥ कोई-कोई उसे वस्तुएँ देकर और कोई दिखला दिखलाकर फिर छीन लेते । जब वह अवधूत मधुकरी माँग कर
लाता और बाहर नदी-तट पर भोजन करने बैठता, तो पापी लोग कभी उसके सिर पर मूत देते, तो कभी थूक देते । वे लोग
उस मौनी अवधूत को तरह-तरह से बोलने के लिये विवश करते और जब वह इस पर भी न बोलता तो उसे पीटते ॥ ३५-३६ ॥
कोई उसे चोर कहकर बाँटने-डपटने लगता । कोई कहता 'इसे बाँध लो, बाँध लो' और फिर उसे रस्सी से बाँधने लगते ॥ ३७ ॥
कोई उसका तिरस्कार करके इस प्रकार ताना कसते कि 'देखो-देखो, अब इस कृपण ने धर्म का ढोंग रचा है । धन-सम्पत्ति
जाती रही, स्त्री-पुत्रों ने घर से निकाल दिया; तब इसने भीख माँगने का रोजगार लिया है ॥ ३८ ॥ ओहो ! देखो तो सही, यह

मोटा-तगड़ा भिखारी धैर्य में बड़े भारी पर्वत के समान है। यह मौन रहकर अपना काम बनाना चाहता है। सचमुच यह बगुले से भी बढ़कर ढोंगी और दृढ़निश्चयी है' ॥ ३९ ॥ कोई उस अवधूत की हँसी उड़ाता, तो कोई उस पर अधोवायु छोड़ता। जैसे लोग तोता-मैना आदि पालतू पक्षियों को बाँध लेते या पिंजड़े में बंद कर लेते हैं, वैसे ही उसे भी वे लोग बाँध देते और घरों में बंद कर देते ॥ ४० ॥

एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् । भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ ४१ ॥

परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः । पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥ ४२ ॥

द्विज उवाच

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद् यत् ॥ ४३ ॥

मनो गुणान् वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।

शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सर्वाः सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमयो मत्सख उद्विचष्टे ।

मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य कामान् जुषन् निबद्धो गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४५ ॥

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्ब्रतानि ।

सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४६ ॥

समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।

असंयतं यस्य मनो विनश्यद् दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥

मनोवशीऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।

भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयान् युञ्जाद् वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं सः भौतिकं दैविकं दैहिकं च यत् प्राप्तं प्राप्तं दुःखम् आत्मनः भोक्तव्यम् (इति) अबुध्यत ॥ ४१ ॥ पातयद्भिः नराधमैः परिभूतः सात्त्विकीं धृतिम् आस्थाय स्वधर्मस्थः इमां गाथाम् अगायत ॥ ४२ ॥ द्विजः उवाच—अर्थ जनः न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः मे सुखदुःखहेतुः न मनः परं कारणम् आमनन्ति यत् संसारचक्रं परिवर्तयेत् ॥ ४३ ॥ बलीयः मनः गुणान् सृजते ततः शुक्लानि कृष्णानि अथ लोहितानि विलक्षणानि कर्माणि तेभ्यः सर्वाः सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥ समीहता मनसा मत्सखः आत्मा अनीहः हिरण्यमयः उद्विचष्टे असौ स्वलिङ्गं परिगृह्य गुणसङ्गतः कामान् जुषन् निबद्धः (भवति) ॥ ४५ ॥ दानं स्वधर्मः नियमः यमः श्रुतं कर्माणि सद्ब्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परः योगः मनसः समाधिः हि ॥ ४६ ॥ यस्य मनः प्रशान्तं समाहितं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं वद यस्य मनः असंयतं विनश्यत् चेत् अपरं (तर्हि) एभिः दानादिभिः किम् ॥ ४७ ॥ अन्ये देवाः मनोवशे अभवन् मनः अन्यस्य वशं न समेति देवः भीष्मः सहस्रः सहीयान् तं वशे युञ्जान् सः हि देवदेवः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भौतिकं दुर्जनादिकृतम् । दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् । दैविकं क्षीतोष्णादिप्रभवम् । दिष्टं दैवप्राप्तम् ॥ ४१ ॥ धर्मात्पात-
यद्भिः परिभूतोऽपि सात्त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्मे एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायत । सात्त्विकधृतिश्च । 'धृत्या यया
धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।' इति ॥ ४२ ॥ तामेवाष्टादशश्लोकीं गाथामाह
नायमिति । न चात्मा नापि प्रहादयः । मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इत्यादि-
श्रुतयः ॥ ४३ ॥ परिवर्तनप्रकारमाह मन इत्यादिना । गुणान् गुणवृत्तीः सृजति । ततश्च तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि
कृष्णानि तामसानि । लोहितानि राजसानि । सर्वाण्यस्तत्कर्मानुरूपाः सूतयो देवतिर्यङ्मनरादिगतयः ॥ ४४ ॥ तर्हि मनस एव संसार
स्यान्नात्मन इत्याशङ्क्याह । अनीह इति । अयमर्थः । अविद्याया योऽध्यासस्तेनेयमात्मनः संसृतिर्न तु स्वतः । यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य
सा नास्ति किंतु तद्वतो जीवस्यैवेति । तदेवाह । मनसा समीहमानेन सह नियन्त्रत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहस्तत्क्रियासंग-
रहितः । यतो हिरण्मयो विद्याशक्तिप्रधानः । यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियन्ता अत उदुक्चैर्विचष्टे । अतिरोहितज्ञानेन
केवलं पश्यतीत्यर्थः । असौ पुनरहं जीवः स्वलिङ्गं स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्यात्मत्वेन
स्वीकृत्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संबद्धो गुणसंगाद्वा कामान् जुषन्निबद्ध इति ॥ ४५ ॥ अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यात्तं
विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह । दानमिति द्वाभ्याम् । स्वधर्मो नित्यनौमित्तिकः । सद्गतान्येकादशयुपवासादीनि । अन्यानि च यावन्ति
कर्माणि सकामान्यपि । एते सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणोतो निष्ठा फलं येषां ते तथा । ननु ज्ञानांगत्वं तेषां प्रसिद्धं तत्राह । मनसः
समाधिर्निग्रह एव परो योगो ज्ञानम् ॥ ४६ ॥ अतो यस्य मनः प्रशांतं कामक्रोधादिवृत्तिरहितम् अत एव समाहितं भवति तस्य किं
कृत्यमस्ति वदेति परं प्रत्युपदिशन्निब स्वयमेवाह । असंयतं विक्षिप्तं चेत् । यद्वा विनश्यदादिस्यादिना लीयमानं चेद्देवतेर्ह्यभिर्वा-
नादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यान्न किंचिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ नन्वितरेंद्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह । मनोवश इति । देवा इन्द्रियाणि
तदधिष्ठातारो वा । भीष्मो योगिनामपि भयंकरो मनोलक्ष्णो देवः । कुतः । सहसो बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान्वलवान् ।
अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात्स एव देवदेवः सर्वेंद्रियजेता भविता नान्यः । तथा च श्रुतिः । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य
मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्' इति ॥ ४८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्राप्तं प्राप्तं दुःखं दैवप्राप्तत्वाद्भोक्तव्यमेव न कस्यापि दोष इति ज्ञातवान् ॥ ४१ ॥ धर्मात् स्वधर्मात् । योगेन यमाद्यष्टां-
गोपेतेन । अव्यभिचारिण्या संयुतया । गाथां स्वपरोपदेशमयं वाक्यसमूहम् । सात्त्विकीम् 'धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रिय-
क्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।' इत्युक्तलक्षणाम् ॥ ४२ ॥ तामेव भिक्षुगीतामेव । अयं परितो वर्तमानः ।
तर्हि देवादयः स्युरिति चेदाह—न देवतेत्यादि । तर्हि किं कारणमिति चेदाह—मन इति । आदिना 'यन्मनसा मनुते तद्वाचा वदति'
इत्यादिश्रुतिग्रहः । स्पष्टार्थत्वाच्च व्याख्याता । परिवर्तयेत् भ्रामयति । वर्तमाने लिङ्गार्थः । यत् मनः । अहो दुःखमेतावत्कः खलु
दत्त इति विमृशन्न तावदयं दुर्जनो दत्त इत्याह—नायमिति । ननु प्रत्यक्षमर्थं किमपलपसि स्वातन्त्र्येणार्थं जनो न दत्त इति
चेत्केषाञ्चित्प्रेरणादत्त इत्युच्यतां, तत्र प्रेरकान्निषेधति—न देवता नाप्यात्मा नापि प्रहादयः, किंतु मन एव परं कारणमित्यादि तैः ।
परिवर्तयेत्परिभ्रामयेत् ॥ ४३ ॥ गुणवृत्तीः शान्तघोरमूढलक्षणाः । सात्त्विकानि देवार्चनादीनि । तामसानि अभिचारादीनि ।
राजसानि नर्तनादीनि । परिवर्तनप्रकारमाह—मन एव दोषपूर्णोऽपि कनककामिन्यादिवस्तुनि गुणान्सृजति धनं विना कुतो धर्माः,
स्वकचंदनवनितादिभोगाश्च कुतः सिद्धयन्ति, तांश्च विना कुतः सुखमतो धनमुपार्जनीयमिति प्रथमं धनार्जने दोषेऽपि मन एव
प्रवर्तयतीत्यर्थः । बलीय इत्येव महानर्थकृद्भनपुत्रकलत्रादिकमिति स्वतोऽन्यतो वा जातं विवेकमपि नैव गृह्णातीति भावः । कर्माणि
मनःप्रवर्तितानि कानिचित्सात्त्विकानि शुक्लानि धर्मोपयोगीनि, कानिचित्तामसानि कृष्णानि नरकोपयोगीनि, कानिचित्लोहितानि
राजसानि प्रवृत्तिमयानि क्रमेण तेभ्यः सर्वाणां देव तिर्यङ्मनरादिजातयः सूतयः संसारा भवन्ति ॥ ४४ ॥ अत्राक्षिपति—तर्हीति ।
अत्राभीप्सितार्थमाह—अयमर्थ इति । मनोऽध्यासेन मनस्यात्मत्वबुद्ध्या इयं सुखदुःखादिसम्बन्धरूपा । तद्रहितस्य मनो-
ध्यासरहितस्य नित्यज्ञानवतः । सा संसृतिः । तद्वतो मनोऽध्यासवतः । तत्क्रियासंगरहितः मनसः क्रिया सङ्कल्पादिरूपा तत्संगस्तत्राभि-
निवेशस्तद्रहितः । मनः क्रियासंगराहित्ये हेतुमाह—यत इत्यादि । विद्याशक्तिप्रधानत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । हेतुमाह—यत
इत्यादि । अविद्यावृत्तजीवनियन्त्रत्वं विद्याशक्तिमत ईशस्य भवत्येव । अतो विद्याशक्तिप्रधानत्वात् । इत्यर्थ इति—न हि बुद्धो द्रष्टा
दृश्यधर्मानुयायी भवतीति भावः । तस्यान्तत्वे तु गुणसंगात्सत्त्वादिगुणसंगात्सुखादिषु निबद्धो भवति 'सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः
कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।' इति श्रीमुखोक्तेः । ननु तर्हि मनस एव संसारोऽस्तु नात्मनः । तत्र

सत्यम् । आत्मा ह्यत्र शरीरे द्विविधः—एकः परमात्मा मनोलेपरहितः, अन्यो जीवात्मा तल्लेपसहित एव । तत्र प्रथमं तावच्छृण्व-
त्याह—अनीह इति । सर्वं तैः । द्वितीयो जीवात्मा तु मनसोऽध्यासात् मनोरूपलिङ्गमेवात्मत्वेन मत्वा संसरतीत्यर्थः । मनसो
जडत्वात्सुखदुःखानुभवात्स्वर्गनरकापवर्गेषु मध्ये न कोऽपीति भावः ॥ ४५ ॥ यतो मनोनिबन्धनः संसारोतो हेतोः । सर्वं दानादि
शुभं कर्म । तं विना मनोनिग्रहं विना । आदिनोर्जादिब्रतग्रहः । कर्माणि तीर्थस्नानगुरुसेवनादीनि । मनोनिग्रहफलत्वं दानादीना-
माक्षिपति—नन्विति । तेषां दानादीनाम् । ‘तमेतं वेदानुबचनेन दानेन तपसा नाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ इति श्रुतौ ज्ञानाङ्गत्वं
युज्यते । समाधीयते चित्तमनेनेति । योगो ज्ञानम् । चित्तसमाधानं ज्ञानं विना न सम्भवतीति योगो ज्ञानमेव । ‘योगो ज्ञान-
मितीरितम्’ इत्युक्तेः । तस्मात्सर्वानर्थकारि मनसो निग्रह एव यतनीयमित्याह—दानमिति ॥ ४६ ॥ यतो मनोनिग्रह एव ज्ञानमतो
हेतोः । तस्य समाहितमनसो ज्ञानिनः । किं कृत्यमस्ति न किमपीति ‘ज्ञाने सर्वं समाप्यते’ इत्युक्तेः । क्षुद्रसुखाभासफलैर्दानादिभिः ।
सुधीभिरेको मनोनिग्रह एवापेक्षणीयो नान्य इत्याह—समाहितं वशीकृतं चेत् किं दानादिभिः । असंयतमवशीकृतम् । यतो विनश्यत्
लययुक्तम् । अपरमनुत्कृष्टं विक्षेपयुक्तं च चेत्तद्विषयि किमेभिर्दानादिभिः ॥ ४७ ॥ मनोजये तदितरेन्द्रियजय एव तत्प्रयोजनं
भवेदित्याक्षिपति—नन्विति । देवा इन्द्रियाणि । देवानां गुणलिङ्गानामित्यत्र श्रीकपिलदेवेनेन्द्रियेषु देवशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ।
असार्वत्रिकत्वादेतत्प्रयोगस्य प्रसिद्धार्थमाददान आह—तदधिष्ठातारो वेति । भीष्मत्वे हेतुमाशङ्कते—कृत इति । ‘सहः स्याद्बलवद्बले’
इति धरणिः । बलवांश्च बलवचेति समाहारद्वन्द्वः । यतोऽतिबलवान् अतो हेतोः । तं मनोदेवम् । यद्वा—देवदेवो विष्णुः ‘स
ज्ञेयो भगवान्विष्णुर्मनो यस्य वशे स्थितम्’ इत्यादिपुराणात् । मनसः सर्ववशित्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । सर्वं जगत् । अन्यस्य
सत्सङ्गादिरहितस्य । अन्यत्संप्रष्टम् । नन्वितरेन्द्रियजयोऽप्यपेक्षणीय एव—नेत्याह । अन्यतैः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

परीति । स्वधर्मात्पातयद्भिः नराधमैर्दुर्जनैः परिभूतोऽपि सात्त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां
गाथाभगायत । तत्कार्षः । सात्त्विक्या धृतेर्लक्षणं च “धृत्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा
पार्था सात्त्विकी” । इति गीतायाम् ॥ ४१ ॥ अहो मे एतावद्दुःखं कः खलु दुःखदः न तावदयं जन इत्याह—नायमिति मे मम
सुखदुःखयोः हेतुः अयं जनो न भवति । ननु किं प्रत्यक्षमपलपसि स्वातन्त्र्येणायं जनो दुःखद इति चेत् केषांचित्प्रेरणया ददाती-
त्युक्तत्वाऽन्तःप्रेरकाक्षिपेधयति । नापि देवता नाप्यात्मा न च ग्रहकर्मकालास्तद्धेतवो भवन्ति । तत्र हेतुमाह । यतः “मनसा शृणोति”
इत्याद्याः श्रुतयः परं केवलं मन एव तयोः कारणमामनन्ति वर्णयन्ति । यत् यस्मान्मनस एव संसारचक्रं परिवर्तते । परिवर्तयेदिति
पाठे मनः कर्तुं ॥ ४२ ॥ परिवर्तनमाह—मन इति । बलीयः अतिबलं मनः गुणान् विषयेषु रागद्वेषादिवृत्तिविशेषान् सृजति
ततस्तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि पुण्यानि कृष्णानि तामसानि पापानि लोहितानि राजसानि पुण्यपापमिश्राणि परस्परं
विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति । तेभ्यश्च कर्मभ्यः सवर्णाः कर्मानुरूपाः सूतयो योनयो भवन्ति । पुण्याद्देवताजन्म पापात् पश्यादिजन्म
मिश्रात् मनुष्यजन्मेति विवेकः । तासु च पुनर्मनसो गुणसृष्टिस्ततः कर्माणि ततः सूतय एवं संसारचक्रं परिवर्तते ॥ ४३ ॥
अनीह इति । समीहता संकल्पविकल्पौ कुर्वता । शता आर्षः । मनसा सह नियन्त्रित्वेन वर्तमानोऽपि मत्सखः मम जीवस्य सखा
हितकर्त्ता परमेश्वरः यतः अनीहः अहममभिमानरहितः । तत्र हेतुः । हिरण्यमयः प्रकाशबहुलो ज्ञानमयः अत उद्विचष्टे उच्चैः
अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यति न दुःखसुखभागभवति । असौ जीवस्तु स्वलिङ्गं स्वस्मिन्मात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति
तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संषट्कः गुणसङ्गात् कामान् विषयान् जुषन् सेवमानो
निबद्धो भवति । आर्षः शता ॥ ४४ ॥ तस्मात्सर्वानर्थहेतुर्मन एव निग्रहामित्याज्ञयेनाह—दानमिति । दानादयः सद्गतान्ताः सर्वं
उपाया मनोनिग्रहलक्षणः अन्तोऽनिष्टफलं येषां ते तथाभूताः सन्ति । मनसः समाधिनिग्रह एव परो योगो ज्ञानमिति तन्निरोधं
विना ज्ञानासम्भवात् ॥ ४५ ॥ समाहितमिति । यस्य मनः समाहितं वशीकृतं ज्ञानं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं प्रयोजनमस्ति
तद्वदेति परं प्रत्युपदिशन्निव ख्यमाह । मनोनिग्रहस्य फलस्य सिद्धत्वादिति भावः । यदि तु दानादिभिरपि यस्य मनः असंयतं
वशीकृतं न भवति किंतु विक्षिप्तं भवेत् । यद्वा । आलस्यादिना लीयमानं भवेत् तर्हि एभिर्दानादिभिस्तस्यापरं प्रयोजनं किं स्यान्न
किंचित् । मुख्यस्य फलस्यैवाजातत्वात्तेषां निष्फलतुल्यत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ मन इति । देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो ब्रह्मादयो
वाऽपि मनसो वशे अभवन् ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिमोहस्य तत्र तत्राख्याने प्रसिद्धत्वात् । मनश्चान्यस्य देवादेरपि वशं शीघ्रं नैव समेति
न गच्छति । हि यस्मात्स मनोलक्षणो देवो भीष्मः नानाविधसंसारदुःखहेतुतया भयङ्करः सहस्रः सहीयान् बलवतोऽपि बलीयान्
अतो यः पुमांस्तं भयङ्करं देवं स्ववशे युक्त्यात्कुर्यात् स तु देवानामपि देवः पूजनयोग्यो भगवत्तुल्य इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
‘मनोवशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनोवशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयान्’ इति ॥ ४७ ॥ तमिति । केचित् जनाः

असह्य रागादयो वेगा यस्य अरुन्तुदं मर्मव्यथकं तं मनोरूपं दुर्जयं भगवत्प्रसादेतरोपायैर्जेतुमशक्यं शत्रुं न विजित्य तत् ततः मर्त्येषु मित्राणि उपकारिणः उदासीनान् रिपूश्च कुर्वन्ति । केचिच्च तैर्मर्त्यैः सहासन्तं नरकादिहेतुं विग्रहं कुर्वन्ति ते मूढाः मूर्खाः ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

ज्वरादिनिमित्तम् आध्यात्मिकम् । दैविकमाधिवैदिकम् । प्राप्तं प्राप्तं दुःखं दैवप्राप्तत्वाद्भोक्तव्यमेव न कस्यापि दोष इत्यनुध्यत ॥ ४१ ॥ आस्थायाश्रित्य गाथां स्वपरोपदेशमयं वाक्यसमूहम् ॥ ४२ ॥ यद्यपि गाथायां षोडश एव श्लोका नत्वष्टादश तथापि गाथार्थतात्पर्यस्य भगवता द्वाभ्यां दर्शितत्वाद्दष्टादशश्लोकीमित्युक्तम् । जायत इति जनो देहः । यन्मनः कर्तृ संसारचक्रं जन्ममरणप्रवाहं परिवर्त्तयेत् पुनः पुनः प्रापयेत् ॥ ४३ ॥ बलीयो दुर्जयम् । गुणवृत्तीः कर्माद्याः । गुणेभ्यः गुणवृत्तिभ्यः तत्तत्-कर्मानुरूपाः सात्त्विकराजसतामसकर्मानुकूलाः । गतयो योनयः ॥ ४४ ॥ बहिर्मेनसः कर्तृत्वं तर्हि । आभासोक्तशङ्कासमाधानाय योजनात् पूर्वमेव तात्पर्यार्थं व्याचष्टे । अयमर्थ इति । अविद्यया स्वरूपाऽज्ञानेन इयं देवतिर्यगादिरूपा । स्वतः स्वभावतः । यतो हेतोः तद्गहितस्याविचारहितस्य । तद्वतोऽविद्यावतः । तत् पूर्वोक्तमेतत् तात्पर्यम् । समीहमानेन गुणवृत्तीः सृजता । तत्क्रियासङ्गरहितः चिच्छक्तिबलेन मनोऽध्यासाभावान्मनःक्रियासङ्गशून्यः विद्याशक्तिः स्वरूपशक्तिस्तत्प्रधान इति तदभिभूता मायापि तदाश्रिता एव तिष्ठतीति सूचितम् । अतो नियन्तृत्वात् स्वीकृत्य अध्यस्य । गुणैर्गुणकार्यैः कर्मभिः ॥ ४५ ॥ अतः संसारस्य मनोनिबन्धनत्वात् तं मनोनिग्रहम् । नित्यः सन्ध्योपासनादिः नैमित्तिको जातेष्ट्यादिः । नियमः स्नानादिः यमोऽहिंसादिः श्रुतं शास्त्र-अवगमम् अन्यानि च प्रकृतिविकृतियागसङ्गतरूपाणि । तेषां स्वधर्मादीनां तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादि श्रुतौ 'यज्ञादिश्रुतेरश्वदिति न्याये च प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ अतो धर्मादीनां मनो निग्रहफलकत्वात् । विक्षिप्तं रजसा । लीयमानश्च तमसा ॥ ४७ ॥ इतरेन्द्रियजयः ज्ञानकर्मेन्द्रियजयः दानादीनां प्रयोजनम् । अतो बलीयस्तत्वात् तं मनोदेवं तथाच मनसो दुर्जयत्वे प्रमाणं श्रुतिः ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

आत्मा शरीरम् मनः केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति इत्यादि । श्रुतेः मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इति स्मृतेश्च ॥ ४३ ॥ गुणान् रागद्वेषादीन् शुक्लकृष्णलोहितानि पुण्यपापमिश्ररूपाणि सवर्णाः सहस्रः अनुरूपाः ॥ ४४ ॥ हिरण्यमयः परमपुरुषः मत्सखः मम जीवस्य सखीभूतः द्वासुपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुतिः मनसा समीहितं सम्यगोहितमुद्विचष्टे पश्यति असौ जीवः खलिकं करणतया चिह्नभूतं विनश्येत् सः इति शेषः ॥ ४५-४७ ॥ मनोवशे मनसो वशे देवाः इन्द्रियाणि अन्यस्य जनस्य अदान्तमनसः भयङ्करः देव ईश्वरः युञ्ज्यात् सहस्रः सहीयान्बलिनोऽपि बलवत्तरः ईश्वरप्रसादान्मनोवशीकार इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीराघवव्याख्या

इत्थं परिभूतोऽपि तन्निमित्तनिदानानुसन्धानेनाऽविकृतो बभूवेत्याह । एवमिति । भौतिकं दुर्जनैः कृतं दैविकं शीतोष्णादि-प्रभवं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तं यत्तदुःखं प्राप्तं प्राप्तमसकृत्प्राप्तं तत्सर्वं दिष्टं निजकर्मनिमित्तमत आत्मनो भोक्तव्यमेवेत्यनुध्यत निश्चिन्त्याविकृतोऽवतस्थे इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तद्वचनोपसृष्टिः तद्गोतायां प्रस्तौति । परिभूत इति । पातयद्भिः स्वधर्माच्चालयद्भिर्न-राधर्मैरित्थं परिभूतः सात्त्विकीं सत्त्वगुणकारितां धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां गाथामगायत ॥ ४२ ॥ गाथामेव षोडश-श्लोकीमाह । नायमित्यादिना । तावदयं जनो न सुखदुःखहेतुर्नापि देवतादयः तत्र देवता ईश्वरः । आत्मा जीवात्मा प्रहाः सूर्यादयः किं त्वन्तःकरणमेव कारणमामनन्ति सुखदुःखकारणविद इति शेषः । तत्र हेतुरेवैन मनो विशिनष्टि । यन्मनः संसारचक्रं परिवर्त्तयेद्ब्रह्ममयेत्तन्मनः कारणमिति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ एतदेवोपपादयति । मनो गुणानिति । बलीय इत्यनेन मनसो दुर्निग्रहत्वमभिप्रेतं गुणान्स्तावद्रागद्वेषादीन् सृजति ततश्च गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि पुण्यानीत्यर्थः । कृष्णानि तामसानि पापानि लोहितानि राजसानि च पुण्यापुण्यात्मकानीत्यर्थः । एवं विलक्षणानि कर्माणि तेभ्यः कर्मभ्यः सवर्णास्तदनु रूपाः सृतयः गतयो भवन्ति जीवस्य देवतिर्यङ्नरजन्मानि भवन्ति तत्र सात्त्विककर्मभ्यो दैवी सृतिस्तामसेभ्यस्तिर्यङ्गी राजसेभ्यस्तु मानुषीति विभागः तासु च पुनर्मनसा गुणसृष्टिसेभ्यः कर्माणि ततः सृतय इत्येषां चक्रवत्परिवृत्तेश्चक्रवत्पणम् ॥ ४४ ॥ ननु मनःपरिवर्त्तनेन संसारचक्रेण कथं जीवस्य सुखदुःखे स्तः यदि वैहसम्बन्धात्तर्हि तद्विशेषात्परमात्मनः स्यातामित्यत आह । अनीह इति । समीहता समीहमानेन सङ्कल्पयता विकल्पयताचेत्यर्थः । तेन मनसा हेतुभूतेन अनीहः अहंमममिमामानुरूपचेष्टारहितः आत्मा अन्तःप्रविश्य ज्ञासनेन धारकः हिरण्यमयः हिरण्यवत्प्रकाशबहुलः मत्सखः मदनपायी परमपुरुषः मन उद्विचष्टे पश्यति बुद्धिसाक्षितयावतिष्ठत इत्यर्थः । असौ

जीवस्तु खलिङ्गमात्मतयाभिमतं शरीरं परिगृह्य कामान्विषयान् जुषन् सेवमानः गुणसङ्गतः शब्दादिविषयसङ्गान्निबद्धो भवति अतस्तस्यैव सुखदुःखे ननु परमात्मनः नहि शरीरसम्बन्धमात्रमेव सुखदुःखहेतुः अपितु गुणकर्मवश्यत्वमेव परमात्मनस्तदभावात् सुखदुःखे न जीवस्य तु तद्वश्यत्वात्ते स्त इति भावः अत्र—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहित इति ॥ ४५ ॥ इत्थं मनस एव सुखदुःखनिदानत्वात्तन्निग्रहस्यैव तन्निवृत्त्युपायत्वात्तस्यैव प्रधानसाधनत्वादितरे तदर्थं इति निर्णयति । दानमिति । दानादयः सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः मनोनिग्रहरूपः अन्तो निष्ठा फलं येषां ते ननु ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति दानादीनां वेदनापरपर्याययोगाङ्गत्वश्रवणात्कथं मनोनिग्रहाङ्गत्वमित्यत आह । पर इति । विषयान्तरेभ्य आकृष्य परमात्मन्येव मनसः सम्यगाधानं समाधिः स एव मनोनिग्रहः स एव परो योगो यज्ञेन दानेनेत्यादिष्वभिधीयमान इत्यर्थः । तत्र स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मः यमा नियमाश्च अहिंसा सत्यमस्तेयमित्यादिनैकोनविंशोऽभिहिताः श्रुतमध्ययनं कर्माण्युपात्तव्यतिरिक्तानि सद्गताम्येकादशयुपवासादीनि ॥ ४६ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां तदङ्गत्वं निर्णयति । समाहितमिति । यस्य मुमुक्षोर्मनः समाहितं प्रशान्तं रागाद्यकलुषितं च भवति तस्य किंकृत्यं दानादिभिः साध्यं किमस्ति वदेति परं प्रत्युपदिशन्निव स्वयं वदति यस्य मुमुक्षोर्मनः असंयतं चेत् यद्वा विनश्यदालस्यादिनालीयमानं चेद्भवेत्तद्धोभिः किमपरं प्रयोजनं स्यान्न किञ्चिदित्यर्थः । समाधेरेव मुमुक्षोरपेक्षितफलसाधनत्वात् प्रतिनियतफलसाधनत्वेनानुष्ठितानां दानादीनामनिष्ठफलप्रदानेनान्ततो नाशहेतुत्वाच्च दानादीनां समाध्यङ्गत्वमेवेति भावः ॥ ४७ ॥ नन्वत्र दानादीनामुभयथापि वैयर्थ्यादकर्तव्यतोच्यते । प्रतिनियतफलसाधनतयाऽकर्तव्यत्वेऽपि वेदनाङ्गतया तत्कर्तव्यत्वश्रवणात् नापीतरेन्द्रियनिग्रहाय दानादीनां कर्तव्यतेत्याह । मनोवश इति । अन्य देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा मनो वशोऽभवन्स्म मनश्चेति चस्त्वर्थः । मनस्त्वन्यस्य वशं न समेति तर्हि कस्याप्यवशगं दानादिभिर्वा कथं समाहितं स्यादित्यत आह । भीष्म इति । देवः स्वतेजसा दीप्यमानः अनभ्रन्न्योऽभिचाकशीति इत्युक्तविधः परमपुरुषः दानादिभिराराधितस्तत् दुर्निग्रहमपि मनः वशे युञ्ज्यात्स्वस्मिन्समाहितं कुर्यात् तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि । सहि देवः सहसः सहीयान् बलिनोऽपि बलवत्तरः तत्र हेतुः देवदेवः देवानां मनःप्रभृतिकरणानामधिष्ठातृणां चन्द्रादीनामपि देवः अत एव तेषां भीष्मः भयङ्करः अत्र न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं भीषास्माद्वातः पवते इत्यादि श्रुतियुगलार्थोऽभिप्रेतः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमकरोदेवं परिभूत इति तत्राह । परिभूत इति । सात्त्विकीं स्वाभाविकीम् ॥ ४२ ॥ कीदृशीं गाथां मगायतेति तत्राह । नायमिति । अयं जनः परितो वर्तमानः तर्हि किं देवाय इति तत्राह । न देवतेति । देवता देवाः आत्मा देहः ग्रहाः आदित्यादयः तर्हि किङ्कारणमत्राह । मन इति । यत्संसारचक्रं परिवर्तयेत्तन्मनः परं कारणमामनन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ मनसः कारणत्वं विवृणोति । मन इति । प्राकृतं लिङ्गशरीररूपं प्रलये सूक्ष्मरूपेण स्थितं मनः सृष्टिकाले गुणानात्मनि सृजते वै सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधं बाह्यावयवोपचितं भवतीत्यर्थः । अत एव ब्रह्मणः कार्यकारणसमर्थं ततस्तस्माच्च मनसः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधानि विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति विलक्षणातीत्युक्तं विवृणोति । शुक्लानोति । तेभ्यः कर्मभ्यः स्वर्णाः शुक्लादिवर्णयोग्याः गतयो भवन्ति अनेन सर्वस्य सुखादीनां परं कारणं मन इत्यवगतम् ॥ ४४ ॥ ननु मनसः परमकारणत्वं विवक्षितञ्चेत्परमात्मनः कारणत्वमपहस्तितं स्यादिति तत्राह । अनीह इति । आत्मा परमात्मानमनसः समीहितं संसारवृत्तिहेतुभूतं कर्म उद्विचष्टे उत्कृष्टसाक्षित्वेन पश्यति कीदृशः अनीहः मनोवत् छिष्टकारी न भवतीत्यनेन हरेः प्रशस्तकर्तृत्वं ज्ञायते साक्षित्वेन देहान्तर्वर्तमानस्य दुःखादिकं स्यादित्यत उक्तं हिरण्मय इति । पूर्णस्वरूपानन्दः स्वस्य दुःखाभावे हेतुमाह । मत्सख इति । पूर्णानन्दो हरिर्मत्सखेति । यस्मात्तस्मात्परेषां दुःखकारणं मन इति भावः । अचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपन्नस्य मनसः कारणत्वं कथमत्राह । मन इति । असौ निबद्धो देहमिमानी जीवः खलिङ्गं लिङ्गशरीररूपं मनः परिगृह्य गुणसङ्गतः विषयस्नेहतः कामान् विषयान् जुषन्नास्त इति विषयानुरक्तचेतनानुगृहीतस्याचेतनस्यापि मनसः कारणत्वं युक्तमिति भावः । नह्यमनाः पुमांस्तिष्ठतीति श्रुतेः मनसः संसारकारणत्वमुक्तं तत्र किम्प्रमाणमित्यतो वाह । अनीह इति । परमात्मनो दर्शनं प्रेरणं च प्रमाणम् ॥ ४५ ॥ एवंविधसंसारनिवृत्तौ क उपाय इत्यतस्तस्य मनसो निग्रह एवेत्याह । दानमिति । मनोनिग्रहलक्षणान्ताः मनोवशीकरणस्वरूपनिर्णयाः कुत इत्यत्राह । पर इति ॥ ४६ ॥ मनःसमाधानस्य परमयोगत्वमुपपादयति । समाहितमिति । यस्य मनः समाहितं परमात्मध्यानयोगयुक्तं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं वद यस्य मनो दानादिभिरसंयतं विनश्येत्तदेभिर्दोनादिभिरपरं साध्यं किं न किमपि ॥ ४७ ॥ ननु तर्हि मनःसंयमनं कर्तव्यं तच्चाशक्यं किमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रत्वाच्च शक्यमिति भावेनाह । मन इति । ब्रह्मश्रीविष्णुभ्योऽन्ये देवा मनोवशे भवन्ति । तत्र गुणभूतस्य मनसः पुरुषबन्धत्वप्रकारः कथमित्यतो वाह । मन इति वा हि शब्देन “ऋते द्वे ब्रह्मणे कस्य मनो याति वशं क्वचित् । श्रियं सरस्वतीं चापि

याति वा तत्प्रसादतः" इति वाक्यं प्रमाणयति । विष्णवादींश्चतुरो विना अन्यस्य वशं न याति । कुतोऽत्राह । भीम इति स हसः सहनशक्तिमतः सहीयानतिशयितसहनशक्तिमान् भीमो रुद्रस्तन्मन इति विद्वन्मतं ततः किमत्राह । नेति । विष्णवादीन्विनान्यः कश्चित्तन्मनो नात्याविशत् नातिक्रान्तवान् तत्र हेतुः सहि देवदेवः स भीमो देवस्य सात्त्विकमनसो देवोऽभिमानो यस्मात्तस्मात् ॥४८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मनः खलिकं परिगृह्येतनेन मानसज्ञानातिरिक्तं स्वाभाविकं ज्ञानं जीवस्य दर्शितं तदभावेन परिग्रहाद्यनुत्पत्तेः ॥४५-४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भौतिकं दुर्जनादिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तं दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं दिष्टं दैवप्राप्तम् ॥ ४१ ॥ स्वीयधर्मेनिष्ठातः पातयद्भिरपि तैः स्वधर्मे स्थित एव इमां वक्ष्यमाणां गाथां गायत सात्त्विकी धृतिश्च—

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ इति ॥ ४२ ॥

अहो दुःखमेतावत् कः खलुः दत्त इति विमृशन्न तावदयं दुर्जनो दत्त इत्याह । नायमिति । ननु प्रत्यक्षमर्थं किमपलपसि स्वातन्त्र्येणायं जनो न दत्त इति चेत् प्रेरणवशाद्दत्त इत्युच्यतां तत्र प्रेरकान् निषेधति । न देवता नाप्यात्मा नापि प्रह्लादयः किन्तु मन एव परं केवलं कारणं वदन्ति 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा ह्येव शृणोती'त्याद्याः श्रुतयः परिवर्तयेत् परिभ्रामयेत् ॥ ४३ ॥ परिवर्तनप्रकारमाह । मनः दोषपूर्णोऽपि कनककामिन्यादिवस्तुनि गुणान् सृजते सृजति धनं विना कुतो धर्माः स्रक्चन्दनवनिताद्या भोगाश्च कुतः सिध्यन्ति तांश्च विना कुतः सुखमतो धनमुपार्जनीयमिति प्रथमं धनोपार्जने दोषेऽपि मन एव प्रवर्तयतीत्यर्थः । बलीय इत्येव महानर्थकृद्भनकलत्रपुत्रादिकमित्यन्यतः स्वतो वा जनितं विवेकमपि नैव गृह्णातीति भावः । कर्माणि मनःप्रवर्तितानि विलक्षणानि कानिचित्सात्त्विकानि कानिचित्तामसानि कानिचिद्राजसानि न त्वेकोभूतानीत्यर्थः । शुक्लानि धर्मोपयोगीनि कृष्णानि नरकोपयोगीनि लोहितानि धर्माधर्मोपयोगीनि क्रमेण तेभ्यः सवर्णाः स्रुतयः देवतीर्यङ्मनरादिजातयः ॥ ४४ ॥ ननु तर्हि मनस एव संसारोऽस्तु नात्मनस्तत्र सत्यमात्मा ह्यत्र शरीरे द्विविध एकः परमात्मा मनोलेपरहितः अन्यो जीवात्मा तल्लेपसहित एव तत्र प्रथमं तावत् शृण्वित्याह । अनीह इति । मनसा समीहमानेन सहनियन्तृत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासङ्गरहितः यतो हिरण्यमयः स्वतन्त्रचिन्मयः मम जीवस्य सखा उत् उच्चैर्विचष्टे अतिरोहितज्ञानत्वात् न केवलं निर्लेप एव पश्यतीत्यर्थः । द्वितीयो जीवात्मा तु स्वस्य लिङ्गं लिङ्गशरीरं मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैर्गुणकृतकर्मभिः संगतः संगत् कामान् जुषन् निबद्धः मनोभ्यासात् जीवात्मन एव संसार इत्यर्थः । मनसस्तु जडत्वेन सुखदुःखानुभावात् स्वर्गनरकापवर्गेषु मध्ये न कोऽपीति भावः ॥ ४५ ॥ तस्मात्सर्वानर्थकृतो मनसो निग्रहे एव यतनीयमित्याह । दानमिति । दानादय एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अन्तः शेषः फलं येषां ते यतो मनसः समाधिर्निग्रह एव परः सर्वश्रेष्ठो योगः ॥ ४६ ॥ सुधीभिरेको मनोनिग्रह एवापेक्षणीयो नान्य इत्याह । समाहितं वशीकृतं चेत् किं दानादिभिः असंयतम् अवशीभूतं यतो विनश्यत् लययुक्तं च अपरममुत्कृष्टं विज्ञेययुक्तं च चेत् किमेभिर्दानादिभिः ॥ ४७ ॥ नन्वितरेन्द्रियजयोऽप्यपेक्षणीय एव तत्र नेत्याह । मनोवशे इति । देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारश्च मनोवशे मनस एव वशेऽभवन् वर्तन्ते स्म भीष्मः योगिनामपि भयंकरः मनोलक्षणो देवः यतः सहस्रः सहस्विनोऽपि सहीयान् बलिष्ठादपि बलिष्ठः इत्यर्थः । अतस्तं यो वशं युज्यतात् कुर्यात् सहि देवदेवः सर्वेन्द्रियजेता तथा च श्रुतिः 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मा हि देवः सहस्रः सहीयानिति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भौतिकं दुष्टमनुष्यादिभूतकृतम् दैविकं शीतोष्णादि दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् ॥ ४१ ॥ पातयद्भिः धर्मादितिशेषः । परिभूतोऽपि स्वधर्मस्थः—

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।

इत्येवंभूतां सात्त्विकीं धृतिमास्थाय इमां वक्ष्यमाणां गाथां गायत ॥ ४२ ॥ तामेव गाथां षोडशश्लोक्यात्मिकामाह । नायमिति । मन एव परं मुख्यं कारणं निमित्तं "ह्येव पश्यति मनसा शृणोती"त्याद्याः श्रुतयः आमनन्ति न केवलं सुखदुःखानुभवमात्रे मनसो निमित्तत्वमपि तु तन्मन एव संसारचक्रं जन्ममरणप्रवाहं परिवर्तयेत् जीवात्मनः संसृतिनिमित्तं मन एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संसृतिनिमित्तत्वमेवाह । मन इत्यादिना । बलीयो वायुवद्दुर्निग्रहं मनः गुणान् गुणवृत्तीः सृजते जीवस्य सात्त्विकत्वादिभावे निमित्तं भवतीत्यर्थः । ततो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसान्येवं त्रिविधानि कर्माणि तेभ्यश्च कर्मेभ्यः सवर्णाः कर्मानुरूपाः स्रुतयः देवतीर्यङ्मनरादिगतयः ॥ ४४ ॥

ननु चेतनं जीवनचेतनं मनः गुणान् सृष्टुं त्रिविधैः कर्मभिर्देवतिर्यगादियोनिषु परिवर्तयतीति कथं घटेत तत्राह । अनीह इति । आत्मा देहे चेतनत्वेन प्रसिद्धो जीवः स्वलिङ्गस्वस्मान् आत्मान् लिङ्गयति संसृतिं द्योतयतीति तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य गुणसंगतः मनः सृष्टगुणवृत्तिसङ्गतं कामान् जुषन् समोहतां मनसा निबद्धो भवति चेतनेन जीवेनात्मत्वेन गृहीतं मनश्चेतनाधिष्ठितत्वादगुणान् सृजति तत्स्त्रिविधानि कर्माणि ततो देवादिगतयः इत्येवं मनो जीवं संसारे परिवर्तयतीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वात्मतया परिगृहीतेन मनसा बद्धमात्मानं दीनं कः पश्येदत आह । हिरण्मयः ज्योतिर्मयविग्रहः अनीहः प्राकृतः चेष्टारहितः मत्सखः परमेश्वर उद्विचष्टे उदुच्यैः पश्यति कदा मां प्रार्थयेदसावित्यालोचयति स एव मनसा गृहीतं मां मोचयितुं समर्थ इति भावः ॥ ४५ ॥ तस्मान्मनसो भगवति नियमनं कर्तव्यमित्याह । दानमिति । दानं सत्पात्रेभ्यो यथायोग्यं वस्तुवर्षणं स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः श्रुतं शास्त्राभ्यासः सद्ब्रतान्येकादशयुपवासादीनि अन्यानि च कर्माणि एते सर्वं उपायाः मनोनिग्रहलक्षणं भगवति मनसः समाधानं तदन्तो निष्ठा फलं येषां ते तथा तस्मात्परः सर्वसाधनफलरूपो योगः सर्वसंसारनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्त्युपायः समाधिः भगवति मनसः समाधानम् ॥ ४६ ॥ दानादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोनियमनाङ्गत्वमाह । समाहितमिति । समाहितं विषयेभ्यः उपरतं प्रशान्तं भगवति लब्धस्थैर्यम् असंयतं विषयेषु विक्षिप्तं विनश्यत् भगवद्व्यानपरत्वाद्यसत्त्वे लीयमानम् ॥ ४७ ॥ ननु मनः समाहितं कथं भवेदत्राह । मन इति । हि यतः देवाः मनावेशे मनश्चान्यस्य देवस्य वशं न समेति अतो देवः भीष्मः सर्वदेवमनुष्यादीनामपि भयङ्करः सहस्रः सहीयान् बलिनोऽपि बलीयान् तं यो देवदेवः देवः श्रीवासुदेवः देव उपास्यो यस्य सः श्रीवासुदेवोपासकः सः वशे युज्यात् श्रीवासुदेवध्यानेन मनोजयो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

गोस्वामिभिरिगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं भौतिकं दुर्जनादिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तम् । दैविकं शीतोष्णादिप्रभवं च प्राप्तं, प्राप्तं यदुदुःखं तदात्मनोद्विष्टस्य प्रारब्धमवश्यं भोक्तव्यमेवेति सोऽबुध्यत निश्चितवान् न तु तेन व्याकुलो जातः ॥ ४१ ॥ स्वधर्मात्पातयद्भिर्नराधर्मैर्दुर्जनैः परिभूतोऽपि सात्त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्मे एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायतेत्यन्वयः । सात्त्विक्या लक्षणं च । 'धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाच्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी' इति गीतोक्तं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ तामेवाष्टादशश्लोकीं गाथां दर्शयति—नायमिति । मे मम सुखदुःखयोः हेतुः अयं जनो न भवति । नापि देवतादयस्तद्वेतवो भवन्ति । तत्र हेतुमाह—यतः मनसा होव पश्यति मनसा शृणोतीत्याद्याः श्रुतयः परं केवलं मन एव तयोः कारणमामनन्ति वर्णयन्ति यत् यस्मान्मनस एव संसारचक्रं परिवर्तते ॥ ४३ ॥ तत्परिवर्तनप्रकारमाह—मन इति । तन्निग्रहो दुर्घट इति सूचयन्नाह—बलीय इति । मनः गुणान् विषयेषु रागद्वेषादिवृत्तिविशेषान् सृजति ततस्तेभ्यो गुणेभ्यः । शुक्लानि सात्त्विकानि पुण्यानि । कृष्णानि तामसानि पापानि । लोहितानि राजसानि पुण्यपापमिश्राणि परं विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति । तेभ्यश्च कर्मेभ्यः स्रवणाः कर्मानुरूपाः सूतयो योनयो भवन्ति । पुण्याह वताजन्म । पापात् पश्चादिन्म मिश्रात् मनुष्यजन्मेति विवेकः । तासु च पुनर्मेनसो गुणसृष्टिस्ततः कर्माणि ततः सूतय एवं संसारचक्रं परिवर्तते ॥ ४४ ॥ ननु यदि मनसः संसारहेतुत्वं तदा सुखदुःखे अपि तस्यैव स्यातां न जीवस्य । यदि देहसम्बन्धात्ते तस्य भगवत्स्तदा तत्सम्बन्धाविशेषात्परमात्मनोऽपि ते स्यातामित्याशङ्क्य तदध्यास एव तत्कारणं परमेश्वरे तदभावात्तेन भवतः जीवस्याध्याससत्त्वात्ते भवत इत्याह—अनीह इति । समोहमानेन सङ्कल्पविकल्पौ कुर्वता मनसा सह नियन्त्रित्वेन वर्त्तमानोऽपि मत्सखः मम जीवस्य सखा हितकर्त्ता आत्मा परमेश्वरः यतः अनीहोऽहम्ममाभिमानरहितः । तत्र हेतुः । हिरण्मयः प्रकाशबहुलो ज्ञानमयः । अत उद्विचष्टे उच्यैः अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यति न दुःखसुखभागभवति । असौ जीवस्तु स्वलिङ्गं स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः कर्मभिः सङ्गतः सम्बद्धः । गुणसङ्गात् कामान् विषयान् जुषन् सेषमानो निबद्धो भवति ॥ ४५ ॥ अतो मनसो निग्रह एव सर्वसाधनफलमित्याह—दानमिति । दानादयः । सर्व उपाया मनोनिग्रहलक्षणा अन्तो निष्ठा फलं येषां ते तथाभूताः । ननु 'तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति दानेन यज्ञेन तपसा नाशकेन' इत्यादौ धर्मादीनां ज्ञानाङ्गत्वं प्रसिद्धं कथं मनोनिग्रहाङ्गत्वं तेषामुच्यत इत्याशङ्क्याह—मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगो ज्ञानमिति । तन्निरोधं विना ज्ञानासम्भवाच्चद्वारैव तेषां ज्ञानाङ्गत्वमिति न कश्चिद्विरोध इत्याशयः । तत्र स्वधर्मैः स्ववर्णाश्रमानुरूपनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानम् । नियमाः यमाश्चैकोनविंशेऽध्याये प्रपञ्चिताः शौचाहिंसादयः । श्रुतमध्ययनम् । कर्माणि अन्यानि तीर्थयात्रादीनि । सद्ब्रतानि एकादशयुपवासादीनि ॥ ४६ ॥ तत्रैवान्वयव्यतिरेकमाह—यस्य मनः समाहितं वशीकृतं ज्ञानं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं प्रयोजनमस्ति तद्वदति परं प्रत्युपदिशन्निव स्वयमाह, मनोनिग्रहस्य फलस्य सिद्धत्वादिति भावः । यदि तु दानादिभिरपि यस्य मनः असंयतं वशीकृतं न भवति किन्तु विक्षिप्तं भवेत् । यद्वा आलस्यादिना लीयमानं भवेत्तर्हि एभिर्दानादिभिस्तस्यापरं प्रयोजनं किं स्यात् किञ्चित्, मुख्यस्य फलस्यैवाजातत्वात्तेषां निष्फलत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ मनोनिग्रहस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तत् कर्त्तारं स्तौति—मन इति । देवा

ब्रह्मादयस्तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन सर्वनियन्तारोऽपि मनो वशे अभवन् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिमोहस्य तत्र तत्राख्याने प्रसिद्धत्वादिति सूचयति—हीति । मनश्चान्यस्य देवादेरपि वशं शीघ्रं नैव समेति न गच्छति । हि यस्मात्स मनोलक्षणो देवः भीष्मः नानाविध-संसारदुःखहेतुतया—भयङ्करः सहस्रः सहीयान् बलवतोऽपि बलीयान् अतो यः पुमांस्तं भयङ्करं देवं स्ववशं युञ्ज्यात्कुर्यात् स तु देवानामपि देवः पूजनयोग्यो भगवत्तुल्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तद्वबोधसूचिकां तद्वीतगाथां प्रस्तौति । परिभूत इति । पातयद्भिः नरोधमैः इत्थं परिभूतः सः, धृतिं आस्थाय, स्वधर्मं स्थितः सन्नेवेत्यर्थः । सात्त्विकीं सत्त्वगुणकारितां इमां वक्ष्यमाणां गाथां अगायत ॥ ४१ ॥ तद्वीता गाथामाह नायमित्यादिना । नायमिति । तावत् अयं जनः मे मम सुखदुःखहेतुः न, देवता ईश्वरः न, आत्मा जीवः न, ग्रहाश्च कर्म च कालाश्च तेऽपि न, तत्र ग्रहाः सूर्यादयः । किंतु परं केवलं मनः स्वान्तःकरणमेव कारणं आमनन्ति । सुखदुःखकारणविद् इति शेषः । तत्र हेतुत्वेन मनो विशिनष्टि । यत् मनः संसारचक्रं परिवर्त्तयेत् भ्रामयेत्, तन्मनः कारणमिति संबन्धः । तथा च श्रुतिः 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति ॥ ४२ ॥ एतदेवोपपादयति । मनो गुणानिति । बलीयः अतिबलवत्, अनेन मनसो दुर्निग्रहत्वमभिप्रेतं, मनः वै मन एवेत्यर्थः । गुणान् गुणवृत्तिभूतरागद्वेषादीन्, सृजते । ततश्च तेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि पुण्यानीत्यर्थः । कृष्णानि तामसानि पापात्मकानीत्यर्थः । लोहितानि राजसानि च, पुण्यापुण्यात्मकानीत्यर्थः । एवं विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति । अथ तेभ्य इत्यर्थः । सवर्णास्तदुत्तरुपाः, सूतयो गतयः देवतिर्यङ्मनजन्मानि इत्यर्थः । भवन्ति । तत्र सात्त्विककर्मभ्यो दैवी सृतिः, तामसेभ्य-स्तिर्यङ्गी, राजसेभ्यस्तु मानुषीति विभागः । तासु च पुनर्मनसा गुणसृष्टिस्तेभ्यः कर्माणि, ततः सूतय इत्येषां चक्रवत्परिवृत्तेश्चक्रत्व-निरूपणम् ॥ ४३ ॥ ननु मनः परिवृत्तेन संसारचक्रेण कथं जीवस्य सुखदुःखे स्तः, यदि देहसंबन्धादित्युच्यते, तर्हि तद्विशेषा-त्परमात्मनोऽपि स्यातामित्यत आह । अनीह इति । समीहता समीहमानेन, संकल्पयता विकल्पयता चेत्यर्थः । मनसा हेतुभूतेन, अनीहः अहंममाभिमानानुरूपचेष्टारहितः, आत्मा अन्तः प्रविश्य शासनेन धारकः, हिरण्यमयः हिरण्यवत् प्रकाशबहुलः, मत्सखः मदनपायी परपुरुषः, मन उद्विचष्टे पश्यति । बुद्धिसाक्षितयाऽवतिष्ठते इत्यर्थः । जीवस्तु स्वलिङ्गं स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथाभूतं मनः परिगृह्य आत्मतयाऽभिमत्य, कामान् विषयान् जुषन् सेवमानः सन्, गुणसङ्गतः शब्दाविषयसङ्गात् निबद्धः भवति । अतस्तस्यैव सुखदुःखे, न तु परमात्मनः । नहि शरीरसंबन्धमात्रमेव सुखदुःखहेतुरपि तु गुणकर्मवश्यत्वमेव, परमात्मनस्तदभावात् सुखदुःखे न स्तः जीवस्य तु तद्वश्यत्वाच्चे स्त इति भावः । अत्र 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः ॥ ४४ ॥ इत्थं मनसः सुखदुःखनिदानत्वात्तन्निग्रहस्यैव तन्निवृत्त्युपायत्वात्तस्यैव प्रधानसाधनत्वादितरे तदर्थो इति निर्णयति । दानमिति । दानं सत्पात्रे धनाद्यर्पणं, स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितः स्वकीयो धर्मः, नियमा यमाश्चाहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिना एकोनविंशेऽभिहिताः, श्रुतमध्ययनं, कर्माणि नित्यव्यतिरिक्तानि, सद्ब्रतान्येकादशपुष्पासादीनि च । सर्वे एते दानादयः मनोनिग्रहलक्षणः मनोनिग्रहरूपः अन्तो निष्ठाफलं येषां तथाभूताः भवन्ति । ननु 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इति दानादीनां वेदनापर्याययोगाङ्गत्व-श्रवणात् कथं मनोनिग्रहान्तत्वमित्यत आह पर इति । मनसः समाधिः परः योगः हि । विषयान्तरेभ्य आकृष्य परमात्मन्येव मनसः सम्यगाधानं समाधिः, स एव परः योगः । 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिषु, अभिधीयमान इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां तदङ्गत्वं निर्णयति । समाहितमिति । यस्य मुमुक्षोः मनः समाहितं परमात्मस्वरूपे एकाग्रतायुक्तं, प्रशान्तं रागाद्यकलुषितं च भवति, तस्य दानादिभिः किं कृत्यं दानादिभिः साध्यं किमस्ति वद । इति परं प्रति उपदिशन्निव स्वयमेव वदति । यस्य मुमुक्षोः मनः असंयतं विक्षिप्तं विनश्यदालस्यादिना लीयमानं च चेत् भवेत्, तर्हि एभिः दानादिभिः किं अपरं प्रयोजनं स्यात् । न किंचिदित्यर्थः । समाधेरेव मुमुक्षोरपेक्षितफलसाधनत्वात् । प्रतिनियतफलसाधनत्वेनानुष्ठितानां दानादीनामनिष्ठफलप्रदानेनान्ततो नाशहेतुत्वाच्च दानादीनां समाध्यङ्गत्वमेवेति । न त्वत्र दानादीनामुभयत्रापि वैयर्थ्यादकर्त्तव्यतोच्यते, प्रतिनियतफलतयाऽतत्त्वेपि वेदनाङ्गतया तत्कर्त्तव्यत्वश्रवणात् ॥ ४६ ॥ नापीतरेन्द्रियनिग्रहाय दानादीनां कर्त्तव्यतेत्याह । मनोवश इति । अन्ये देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा मनोवशे अभवन् स्म हि । मनस आधीना एव अवर्तन्त । मनश्च चस्त्वर्थः । मनस्तु, अन्यस्य वशं न समेति । तर्हि कस्याप्यवशगं दानादिभिर्वा कथं समाहितं स्यादित्यत आह । भीष्म इति । देवः स्वतेजसा दीप्यमानः, 'अनभ्रन्नन्योऽ-भिचाकशीति' इत्युक्तविधः परमपुरुषः दानादिभिः आराधितः सन्, तत् दुर्निग्रहमपि मनः वशे युञ्ज्यात् स्वस्मिन् समाहितं कुर्यात् । तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि । स हि देवः सहस्रः सहीयान् बलीयान् बलिनोऽपि बलवत्तरः । तत्र हेतुः । देवदेवः देवानां मनःप्रभृतीनां करणानां तदधिष्ठातृणां चन्द्रादीनामपि देव इत्यर्थः । अत एव भीष्मस्तेषां भयंकर अस्ति हि । अत्र 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं । भीषाऽस्माद्धातः पवते' इत्यादिश्रुतियुगलार्थ एवाभिप्रेतः ॥ ४७ ॥ इत्थं मन एव सुखदुःखनिदानमित्यजानन्तः तत्समाधानं चाकुर्वन्तः केवलं विरोधं मिश्रोदासीनरिपूश्च कुर्वन्तीत्याह । तदिति । दुर्जयं दानद्वाराधितपरमपुरुषप्रसादेतरोपायैर्जनु-

मशक्यं, न केवलं दुर्जयमपि तु शत्रुं शत्रुवत् दुःखप्रदं पुंस्त्वमार्थम् । प्रसङ्गो वेगो रागादिरूपो यस्य तत् अत एव अरुतुदं हृदयव्यथाजनकं, मनः यत् तत् न विजित्य अत्र लोके केचित् मर्त्यैः सह असद्विग्रहं निष्फलवैरं, मित्राणि उदासीनान् रिपुंश्चत्यर्थः कुर्वन्ति । तत्ततः ते विमूढाः विशेषेण मूढाः ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

किन्तु वह सब कुछ चुपचाप सह लेता । उसे कभी डर आदि के कारण दैहिक पीड़ा सहनी पड़ती, कभी गरमी-सर्दी आदि से दैवी कष्ट उठाना पड़ता और कभी दुर्जन लोग अपमान आदि के द्वारा उसे भौतिक पीड़ा पहुँचाते; परन्तु भिक्षुक के मन में इससे कोई विकार न होता । वह समझता कि यह सब मेरे पूर्वजन्म के कर्मों का फल है और इसे मुझे अवश्य भोगना पड़ेगा ॥ ४१ ॥ यद्यपि नीच मनुष्य तरह-तरह के तिरस्कार करके उसे उसके धर्म से गिराने की चेष्टा किया करते, फिर भी वह बड़ी दृढ़ता से अपने धर्म में स्थिर रहता और सात्त्विक धैर्य का आश्रय लेकर कभी-कभी ऐसे उद्गार प्रकट किया करता ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण कहता—मेरे सुख अथवा दुःख का कारण न ये मनुष्य हैं, न देवता हैं, न शरीर है और न ग्रह, कर्म एवं काल आदि ही हैं । श्रुतियाँ और महात्माजन मन को ही इसका परम कारण बताते हैं और मन ही इस सारे संसारचक्र को चला रहा है ॥ ४३ ॥ सचमुच यह मन बहुत बलवान् है । इसी ने विषयों, उनके कारण गुणों और उनसे सम्बन्ध रखने वाली वृत्तियों की सृष्टि की है । उन वृत्तियों के अनुसार ही सात्त्विक, राजस और तामस—अनेकों प्रकार के कर्म होते हैं और कर्मों के अनुसार ही जीव की विविध गतियाँ होती हैं ॥ ४४ ॥ मन ही समस्त चेष्टाएँ करता है । उसके साथ रहने पर भी आत्मा निष्क्रिय ही है । वह ज्ञान शक्तिप्रधान है, मुक्त जीव का सनातन सखा है और अपने अलुप्त ज्ञान से सब कुछ देखता रहता है । मन के द्वारा ही उसकी अभिव्यक्ति होती है । जब वह मन को स्वीकार करके उसके द्वारा विषयों का भोक्ता बन बैठता है, तब कर्मों के साथ आसक्ति होने के कारण वह उनसे बँध जाता है ॥ ४५ ॥ दान, अपने धर्म का पालन, नियम, यम, वेदाध्ययन, सत्कर्म और ब्रह्मचर्यादि श्रेष्ठ व्रत—इन सब का अन्तिम फल यही है कि मन एकाग्र हो जाय, भगवान् में लग जाय । मन का समाहित हो जाना ही परम योग है ॥ ४६ ॥ जिसका मन शान्त और समाहित है, उसे दान आदि समस्त सत्कर्मों का फल प्राप्त हो चुका है । अब उनसे कुछ लेना बाकी नहीं है । और जिसका मन चञ्चल है अथवा आलस्य से अभिभूत हो रहा है, उसको इन दानादि शुभ कर्मों से अब तक कोई लाभ नहीं हुआ ॥ ४७ ॥ सभी इन्द्रियाँ मन के वश हैं । मन किसी भी इन्द्रिय के वश में नहीं है । यह मन बलवान् से भी बलवान्, अत्यन्त भयङ्कर देव है । जो इसको अपने वश में कर लेता है, वही देव-देव—इन्द्रियों का विजेता है ॥ ४८ ॥

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुतुदं तत्र विजित्य केचित् ।
कुर्वन्त्यसद्विग्रहं मत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ॥ ४९ ॥
देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥
जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ।
जिह्वां क्वचित् संदशति स्वद्विस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥
दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
यदङ्गमङ्गेन निहन्यते क्वचित् क्रुप्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ ५२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—केचित् दुर्जयम् असह्यवेगम् अरुतुदं तं शत्रुं न विजित्य अत्र विमूढाः मर्त्यैः मित्राण्युदासीनरिपून् (इति मत्वा) असद्विग्रहं कुर्वन्ति ॥ ४९ ॥ अन्धधियः मनुष्याः मनोमात्रम् इमं देहमम् अहम् इति गृहीत्वा एषः अहम् अन्यः अयम् इति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥ (यदि) जनः सुखदुःखयोः हेतुः (तदा) अत्र आत्मनः किं तत् भौमयोः हि (यदि) स्वद्विः जिह्वा क्वचित् संदशति तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥ देवता तु दुःखस्य हेतुः तत्र आत्मनः किम् तत्र तत् विकारयोः यत् पुरुषः अङ्गेन अङ्गं निहन्यते (तर्हि) स्वदेहे कस्मै क्वचित् क्रुप्येत ॥ ५२ ॥

श्रीधरखामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतोऽसद्भा रागादयो वेगा यस्य तम् । अत एवारुंदुदम् अरुर्मर्मं तत्तुदति व्यथयतीत्यरुंदुदस्तम् । तत् नेति च्छेदः । तं न विजित्याजित्वा तत् ततो ये केचिन्मर्त्यैः कैश्चिदसद्विग्रहं शुष्कवैरं कुर्वन्ति तत्र चानुकूलप्रतिकूलादीन्यान्मित्रादीन्कुर्वन्ति मन्यन्ते ते मूढा इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ततश्च तेऽनेन प्रकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह । देहमिति । मनोमात्रपरिकल्पितमिमं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति स्वीकृत्य । तमसि संसारे ॥ ५० ॥ तदेवं मनस एव सुखदुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां षण्णाम-कारणत्वं प्रपंचयति । जनस्त्विति षड्भिः । अत्र चास्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं न किञ्चित् । सुखदुःखकर्मत्वं तत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ह निश्चितम् । भौमयोर्भूविकारयोस्तत्र त्वात्मनः । अमूर्तस्याक्रियस्य च हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः । तथापि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति । चेदेवमपि परमात्मन उभयत्राप्येकत्वात् कोऽपि विषयोऽस्तीति स्वदृष्टान्तेन दर्शयति । जिह्वा-मिति ॥ ५१ ॥ यदि देवता हेतुस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किम् यतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवयोस्तद्वस्तेन मुखेऽभिहते तेन वा हस्ते दष्टे तदभिमानिनोर्वह्नीन्द्रयोरेव तत्र त्वविक्रियस्यानहंकारस्य चात्मनः । देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदान्न कोऽपि विषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तमाह । यद्यदा अंगं देवताधिष्ठानं हस्तमुखादि अत एव पूर्वत्र देवतानधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणम् ॥ ५२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतः सहस्रः सहीयानतो हेतोः । अत एवासह्यवेगत्वादेव । ततो मनसोऽजयात् । असंभ्रासौ विग्रहो हतः शत्रुमित्रादि-रूपस्तम् । तत्रासद्विग्रहे । अन्यान्स्वेतरान् । अनुकूलं रिपुं, प्रातिकूल्यानुकूल्यरहितमुदासीनं च कुर्वन्ति । इत्यर्थ इति-मूढानामेव भेददर्शित्वेन मित्रादिकरणं युज्यते ज्ञानिनस्तु सर्वत्रात्मदृष्ट्या तत्र युज्यत इति भावः । यद्वा-अरुंदुदतीत्यरुंदुदं तमरुंदुदम्, मुमत्रार्थः संयोगान्तश्चलोपश्च ॥ ४९ ॥ ततश्चासद्विग्रहाच्च । अनेन वक्ष्यमाणेन । मनोमात्रकल्पितत्वं तु-‘सदिव मनस्विषुत्त्वयि शत्रन्तद्वितीयान्तरूपम्, विभात्यसदा मनुजात्’ इत्यत्र वेदस्तुतौ देहादेर्वणितम् । अन्धधियो यथार्थज्ञानशून्याः । एष देहोऽहमन्यः पुत्रादिरयमिति भ्रमेण भ्रान्तिज्ञानेन । तमस्यज्ञानकार्यं संसारे । मनसो मात्रावृत्तय इन्द्रियादयो यस्मिन्तं देहम् ॥ ५० ॥ अकारणत्वं सुखदुःखयोरिति योज्यम् । जनोऽन्यदेहः । अस्मिन्नपि पक्षे परदेहस्य सुखदुःखहेतुत्वपक्षे । आत्मनश्चेतनस्य जीवात्मनः । तत्कर्तृत्वं सुखदुःखकर्तृत्वं । इत्यर्थ इति व्याख्येयम् । आत्मनः सुखदुःखकर्मकर्तृत्वाभावे हेतु पृच्छति-कुत इति । देहयोस्ताडयताडक-शरीरयोः । तत्सुखदुःखकर्तृत्वादिकम् । आत्मनः कुतस्तन्नेति चेदत्र हेतुमाह-अमूर्तस्येत्यादिना । मूर्तस्य सक्रियस्य । हननादिषु कर्तृत्वादिदर्शनादिति भावः । यद्यप्यमूर्तस्य कर्तृत्वादिकं न सम्भवति तथापीति । आत्मनि पर्यवसीयते निष्ठीयत इत्यात्मपर्यवसायि ‘भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं कारणं विदुः’ इत्युक्तेः । एवमपि दुःखादेरात्मपर्यवसायित्वस्वीकारेऽपि । उभयत्र स्वदेहपर-देहयोः । स्वदग्निः स्वजिह्वां भ्रमासान्तर्गतैकदेशोऽपि सम्बध्यते कश्चित् ‘विप्र कीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च’ इतिवत् । तद्वेदनायां पीडायां सत्यां कतमाय दन्तसमूहाय जिह्वायै वा नैकतरायापि कोपो युज्यते उभयोरचेतनत्वेन तुल्यत्वादिति भावः । जन एव जनं दुःखयति, जन एव जनं सुखयतीति चेदत्र-चेदित्यादि तैः । कर्मकर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः ‘य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते’ इति श्रीभगवदुक्तेः । तथापि कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तावपि पीडा त्वात्मन एव प्रत्यक्षीभवतीत्यत आह-जिह्वामिति । तत्र वेदनायां पीडायामात्मगामिन्यां सत्यां कतमाय कुप्येत्-किं पीडाकरेभ्यो दन्तेभ्यः-किं वा पीड्यमानायै जिह्वायै तत्र तथा पीड्यमानायै जिह्वायै कोपस्यानौचित्यात्पीडाकरेभ्यो दन्तेभ्योऽपि कोपो न क्रियते तथैवात्रापि कोपो न कर्तव्य इति भावः । दुःखं त्वात्मनो लिंगाध्यासमूलकं सोढव्यमेव लिंगन्तु मन एवेति तद्वत्तेऽन्यस्मै दोषो न देय इत्यभि-म-श्लोकेषु सर्वत्रैवेदं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥ यदि देवता दुःखहेतुः । नामेति वाक्यालङ्कारे । तत्रापि देवताया दुःखहेतुत्वपक्षेऽपि । किं न किमपीति पूर्ववत् । यतो यस्मात् । विक्रियमाणयोः स्वमुख्यरूपमत्यक्त्वा नानात्वेन तत्तदिन्द्रियादिषु सूक्ष्मरूपतां प्राप्तयोः । यद्वा-विकारयोः सत्त्वपरिणामभूतयोः । ‘देवाः सत्त्वं परिणतास्तमो दैत्या रजो नराः’ इत्यादिपुराणात् । विकाराभिमानिनोर्वा । तत् दुःखम् । तेन मुखेन । तदभिमानिनोर्हस्तमुखाभिमानिनोरिन्द्राग्नयोरेव तद्दुःखम्, पूर्ववद्देवानामभेदादैक्यात्, ‘प्रतिदशमिव नैकधार्कमेकम्’ इति गांगेयोक्तेः । अत्राकर्मित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियदेवानाम् । अत एव हस्तमुखादीनां देवताधिष्ठानत्वादेव । तेन च मुखेन श्वित्रमस्त्विति हस्तेऽभिशाप्ते । अन्यतैः ॥ ५२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

देहमिति । अन्धा लुप्तविवेका धीर्येषां ते मनुष्याः मनोमात्रं मनोभ्रमेणैव इदं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं ममेति स्वीकृत्य पणोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि घोराज्ञानपूर्णे संसारे भ्रमन्ति ॥ ४९ ॥ एवं मनसः सुखादिहेतुत्वं प्रतिपाद्य नायं

जनो मे इत्यत्रोक्तं जनादीनां सुखदुःखहेतुत्वाभावं प्रतिपादयति — जनस्त्विति । चेत् यदि जनः सुखदुःखयोर्हेतुस्तदात्र अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं सुखदुःखयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा । किमपि नास्तीत्यर्थः । यतः तत्कर्तृत्वं कर्मत्वं चोभयमपि भौमयोः भूमिविकारयोर्वध्यघातकत्वेनाभिमतयोर्देहयोरेव नत्वात्मनः । अमूर्त्तस्याक्रियस्य च तस्य हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः । कचिज्जनः संदशति संदशितं तदा तस्यां वेदनायां पीडायां कतमायं कुप्येत् । दद्वयः कोपे ताडने वा स्वस्यैव पीडान्तरं स्यात् । एवं स्वशरीरे परशरीरे चात्मन एकत्वात्तत्रापि कोपेन पीडोत्पादनमनुचितमेव । अविवेकिनां लोके तत्र प्रवृत्तिस्तु देहाद्यध्यासेन मनोनिबन्धनाऽतो मनस एव सुखादिहेतुत्वमित्याशयः । एवमग्रेऽपि ॥ ५० ॥ दुःखस्येति । सुखस्याप्युपलक्षणम् । यदीन्द्रियाधिष्ठात्री काचिद्देवता दुःखादिहेतुस्तदा तथास्तु । तत्रापि पक्षे आत्मनः किं कर्तृत्वं कर्मत्वं वा न संभवतीत्यर्थः । यतस्तदुभयं विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवयोरेव हस्तेन मुखेऽभिहतं मुखेन च शिवत्रमस्तु इति शप्ते तदभिमानिनोर्वह्नीन्द्रयोरेव तत् दुःखं सम्भवतु न त्वमूर्त्तस्याविक्रियस्यात्मनो देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदान्न कोऽपि कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तेनाह । यत् यदा कचित्स्वशरीरे एव केनचिदङ्गेन देवताधिष्ठानेन हस्तमुखादिना किञ्चिदङ्गं देवताधिष्ठानं मुखहस्तादि हन्यते तदा पुरुषः कस्मै क्रुद्धयेत । तडार्घः । अत एव पूर्वं देवतानधिष्ठानभूतभूविकारदन्तजिह्वोदाहरणम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ आत्मेति । आत्मन एव सुखदुःखाद्याकारः परिणामः । अतः स एव यदि सुखादिहेतुः स्यात्तत्र तस्मिन्नपि पक्षे अन्यतः किं दूषणं यतोऽन्यस्मै कुप्येदित्यर्थः । यतः सुखदुःखादिनिजस्वभावसिद्धमेव नन्वात्मपरिणामोऽन्यनिमित्ततो भवत्यतोऽस्ति कोपविषय इति चेत् आत्मनोऽन्यत्किञ्चिदस्तु नास्त्येव सर्वात्मकत्वात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेश्च । यदि तद्व्यतिरिक्तं वस्तु स्यात्तर्हि तन्मृषा भ्रान्त्यैव प्रतीतं स्यात् उपादानव्यतिरेके कार्यस्यासंभवात् । किञ्च । यतः आत्मव्यतिरिक्तं निमित्तं सुखं दुःखं च नास्ति । अतः कस्माद्धेतोः क्रुद्धयेत । तडार्घः ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमण (सगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

यतो मनोनिग्रहीता एव देवदेवोऽतः । अत एवाऽसह्यवेगत्वादेव । तच्छब्दस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याव्ययत्वेन व्याचष्टे तन्नेति छेद इति तत् ततः मनसो जयादित्यर्थः । तत्र च विग्रहे यत्तच्छब्दयोग्यमानत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ ततश्च असद्विग्रहादौ सति ॥ ५० ॥ उपपाद्य युक्त्या प्रतिपाद्य जनादीनामित्यादिना देवतात्मग्रहकर्मकालानां परिग्रहः । अस्मिन्नपि देहस्य सुखदुःखकारणत्वपक्षे । सुखदुःखकर्मत्वं सुखदुःखविषयत्वम् । तत्कर्तृत्वे सुखदुःखजनकत्वं देह एव देहं सुखयति दुःखयति च नात्मा कमपि न चात्मानं कोऽपि तस्याऽकर्तृत्वादमूर्त्तत्वाच्चेत्यर्थः । “य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । तावुभौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते” इति भगवदुक्तेः । तत् कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च । तथापि कर्मत्वकर्तृत्वाऽनुपपत्तावपि । एवमपि दुःखस्यात्मपर्यवसायत्वेऽपि । उभयत्रापि स्वदेहे परदेहे च ॥ ५१ ॥ तत्रेति देवतापक्षेऽपि । विक्रियमाणयोः हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वं च प्राप्तयोः । तत् कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च । हस्तेनेति कस्यचिद्वस्तेनान्यतरस्य मुखेऽभिहत इत्यर्थः । अत एव देवताधिष्ठानत्वेनाङ्गस्य विवक्षितत्वादेव । पूर्वत्र देहपक्षे ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

असद्विग्रहं निष्फलविरोधं मित्रायुदासीनरिपूनिति पूर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ मनोमात्रं मनसि मात्रा यस्य तं तन्मनसा परिच्छेद्यम् एषोऽहं ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहम् अन्योऽयं शूद्रोऽयम् ॥ ५० ॥ जनः इति सुखदुःखशब्दाभ्यां तद्धेतुभूता चन्दनालेपनखड्गप्रहारदिरूपदेहोपचारापाचारौ लक्ष्येते आत्मनः जीवस्य पार्थिवयोः स्वरपरशरीरयोर्हि तत् मानापामानादि यद्यप्यात्मनस्तथापि न कोपः कार्य इत्याह । जिह्वामिति ॥ ५१ ॥ दुःखस्य ववादेः देवता ईश्वरः विकारयोः स्वरदेहयोः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थं मन एव सुखदुःखनिदानमित्यजानन्तस्तत्समाधानं चाऽकुर्वन्तः केवलं निष्फलं विरोधं मित्रोदासीनरिपूञ्च कुर्वन्तीत्याह । तदिति । दुर्जयं दानाधाराधितपरमपुरुषप्रसादेतरोपायैर्जेतुमशक्यं न केवलं दुर्जयमपि तु शत्रुं तद्वत् दुःखप्रदम् असह्यो वेगो रागादिरूपो यस्य तमतएवारुनुद हृदयव्यथाजनकं यन्मनस्तद्विजित्य मर्त्यैः सहासद्विग्रहं निष्फलवैरं मित्रादीञ्च कुर्वन्त्यतस्ते विशेषेण मूढाः शत्रुमिति पुंस्त्वनिर्देशस्तत्त्वारोपप्रयुक्तः तच्छब्दयोः पुंस्त्वपाठे तं नाम प्रसिद्धं तं मनोरूपशत्रुमविजित्येति सम्बन्धः अन्यतरस्य नपुंसकपाठे तु तत्तस्मादित्युक्तार्थनिगमनम् ॥ ४९ ॥ कुर्वन्तु ततः किमत आह । देहमिति । मनोमात्रं मनोमात्रनिदानकं मनोगुणान् वा इत्यादिना तन्मात्रनिदानकत्वोक्तेः इदं परिदृश्यमानं देवमनुष्याद्यन्यतमं गृहीत्वा देहे तदनुबन्धिनि चात्माभिमानात्मीयाभिमानाभ्याम् अन्वाः स्वयाथात्म्यागोचरा धीर्येषां ते एषोऽहं ब्राह्मणोऽहमन्योऽयं शूद्रोऽयमित्यादिभ्रमेण दुरन्तपारेऽगाधे तमसि संसारे भ्रमन्ति ॥ ५० ॥ तदुक्तं नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा प्रहकर्मकाला इत्यनेन जनादयः सुखदुःखहेतवो न

भवन्तीति तदेव तेषां तावत्कारणत्वं संभावनापूर्वकमुपपादयति । जनस्त्वित्यादिभिः षड्भिः तत्र ननु सुखदुःखहेतुभूतचन्दनलोपन-
खज्रप्रहारादिकर्त्ता जनस्तन्निदानं स्यादिति सम्भाव्य निराकरोति । जन इति सर्वत्र किमित्यतः पूर्वेण सम्भावना किमित्यादिना
तन्निरास इति विवेकः तत्र जनस्य हेतुत्वं वदता तुल्यन्यायात्सुखित्वं दुःखित्वं च जनान्तरस्यैवेति वक्तव्यम् अत्र जनशब्देन
किमात्मा विवक्षितः किम्वा देहः किमुभयं तत्राद्यः कल्पः करिष्यमाणेनात्महेतुत्वनिरासेन निरस्तो भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति
किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तदिति । तच्छब्देन हेतुत्वं सुखित्वं दुःखित्वं च विवक्षितम् एवमुत्तरत्रापि किमात्मनः अन्यगतेन
सुखदुःखकर्तृत्वकर्मत्वादिना आत्मनो न किञ्चित्स्पर्शनमस्तीत्यर्थः । तदुपपादयति । भौमयोस्तदिति । भौमयोः पार्थिवयोर्देह-
योस्तत्सुखदुःखकर्तृत्वकर्मत्वं भौमयोरित्यनेन तयोरपि तदसम्भवोऽभिप्रेतः कर्तृत्वस्य यत्नाश्रयत्वरूपत्वात् यत्नस्य सुखदुःखयोश्च
ज्ञानरूपत्वाच्चेतनयोः पार्थिवयोर्यत्नाद्याश्रयत्वासम्भवात् प्रतिवारं किमात्मन इत्युक्तेरयमभिप्रायः सर्वोऽप्यात्मनः सुखावाप्तये
दुःखहत्यै च यतते तत्र यद्यात्मनो न सुखदुःखान्वयस्तर्हि न यतेतेति तृतीयं कल्पं निराकुर्वन्नाह । जिह्वामिति । कचित्कदाचित्स्वदग्निः
स्वदन्तैर्जिह्वा खादन् दशति तद्वेदनायां खादनजन्यव्यथायां कतमाय कस्मै कुप्येत् आत्माधिष्ठितैकशरीरावयवयोरेकं कर्तृ कर्म च
दृश्यते तत्र जनान्तराज्जनान्तरस्य सुखदुःखान्वयव्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । नन्वनवहितमनसो जनस्य स्वस्य परस्य वा सुखदुःखहेतुत्वमिति
चेत्तर्ह्यसमाहितस्य मनस एव तद्वेतुत्वमित्यास्थेयमिति भावः ॥ ५१ ॥ न देहो नाप्यात्मा न तदुभयं सुखदुःखहेतुः किन्तु तदुभ-
यान्तरात्मेऽथ एव तद्वेतुरित्याशङ्क्याह । दुःखस्य हेतुरिति दुःखग्रहणं सुखस्याप्युपलक्षणार्थं देवता ईश्वरः स एव तत्तन्निवन्त-
भेदभिन्नः सुखयति दुःखयति सुखयति दुःखयतीत्यस्तुनैतद्युक्तमित्याह । किमात्मनस्तत्रेत्यस्य पूर्ववद्वार्थाः विकारशब्दो मत्वर्थीयाश-
आद्यजन्तः वैषम्यनैर्घृण्यसुखदुःखशीलत्वादिविकारवतोरेव तत्तद्वेतुत्वादिकं ननु निर्विकारयोरन्तरात्मनोरित्यर्थः । नन्वन्यान्तरात्मा
अन्यान्तरात्मनो न सुखदुःखादिहेतुः किन्तु स्वमेव स्वस्य तदुपजनय्य सुखयति दुःखयति चेत्यत्राह । यदिति । कदाचित् यत
ईश्वरात्प्रवर्तितेनाङ्गेनाङ्गान्तरं निहन्यते तद्वेदनायां स्वदेहे स्वनियाम्ये प्रकृतिपुरुषौ देहावस्य स्त इति तथा पुरुषः परमपुरुषः कस्मै
क्रुध्यते न कस्मै चित् किन्तु स्वस्मा एव न ह्येतद्युक्तं न ह्यनुमत्तः स्वस्मा एव दुःखहेतुर्भूदात्मने क्रुध्यति नवा नित्यनिर्विकारिणो
विकाराश्रयत्वं चेति भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रुद्रेणाभिमन्यमानं वैकारिकमपि मनो द्विविधं सात्त्विकं तामसमिति । प्रथमं विष्ण्वादिदेवताप्रसादेन जय्यं द्वितीयं
विष्णुप्रसादं विना दुर्जयं विष्णुवध्यकालनेमिनाभिमतत्वात् अतो मित्रैर्मैत्र्यैः सह विग्रहोऽसतां भवतीत्याशयेनाह । तमिति अयमक्ष-
रार्थः अत्र जीवराशौ केचिद्विमुढास्तामसाः पूर्वापरादिदिगनभिज्ञास्तत्तयोर्मनसोस्तं तामसमनोलक्षणं शत्रुं सुखविरोधिनं न विजित्य
मित्रैर्मैत्र्यैरसद्विग्रहं कुर्वन्ति । कीदृशं शत्रुं दुर्जयं दुष्टेन पापिना कालनेमिना जितत्वाद्दृशीकृतत्वञ्जेतुमशक्यत्वादत एवासह्यवेगं
वायुबन्धुष्विग्रहणायोग्यमरुतुदं क्षतनिहितलवणवत् दुःखकरम् अनेन शत्रुशब्दो विवृतः विष्णुप्रसादेन विजयीत्याह । उदासीनेति ।
विष्णुभक्ताबुदासीनानां रिपुं न तु भक्त्या तदुपास्तौ यतमानानामित्यर्थः । प्रस्तुतसात्त्विकमना विहाय तामसमनः परामर्शः कथं
युज्यत इतीयमाशङ्का “एकस्थानाधिपत्ये तु मित्रानामपि युज्यते । अभेदेन परामर्शः सादृश्ये चापि वस्तुनो” रित्यनेनापि परिहर्तव्या
यद्वा तन्मनस्तं तमोऽभिमानिनं कालनेमिनं न विजित्य मित्रैरसद्विग्रहं कुर्वन्ति । कीदृशं तं शत्रुमनेन शत्रुमजित्वा मित्रकलहो
बालकलहवत् परिहासहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥ दुष्टाभिमानवलोपचितशक्तितामसमनोनिर्मितदेहाभिमानमात्रेणवोत्पन्नमिध्या-
ज्ञानेन जीवस्य नित्यनिरयप्राप्तिहेतुत्वात् स एव जेतव्य इति भावेनाह । देहमिति । इदमित्यवयवं मनोमात्रं मनसा निर्माणमुपगतं
देहं गृहीत्वा ममेदमहमिति स्वातन्त्र्यभ्रमेण एष देहोऽहमित्यनात्मनः आत्मभ्रमेणान्योऽदेहोऽयमित्यपि भ्रमेणाहमन्य इति आत्म-
नोऽनात्मभ्रमेण मिध्याज्ञानेनान्धधियोऽस्तङ्गतयथार्थज्ञाना मनुष्याः दुरन्तपारे तमसि पतित्वा भ्रमन्ति पुनः पुनर्दुःखसमुद्र एव
मग्ना वर्तन्त इत्यतो बुद्धिमता तज्जये एव प्रयतितव्यमिति भावः । देहमात्रं स्वमात्मानं यः परञ्च प्रपदयति “अन्वे तमसि मग्नस्य
नोत्थानं तस्य कुत्रचि” दितिवचनान्मिध्याज्ञानिनामन्धन्तमो नियतमिति ज्ञायते ॥ ५० ॥ एवं मनसः सुखदुःखकारणत्वमुक्तं तत्र
तर्हि तस्य प्रतीयमानं सुखदुःखकारणत्वमभिमाननिमित्तमेवेति जानता स्वकृतम्भुञ्जानेन पुरुषेण सोढव्यं तत्र कोपो न कार्य इत्याह ।
जन इत्यादिना ग्रन्थेन । अस्य जीवस्य सुखदुःखयोर्हेतुर्जनः परदेहश्चेद्यदि तर्हि अत्र देहे वर्तमानस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो निर्मुक्त-
कपालनारिकेलवत् स्थितस्य किं स्यान्न किमपि दुःखं स्यात्तर्हि कस्य तदत्राह । हीति । तद्दुःखं विवेकेन विचारिते सति । भौमयोः
पृथिवीकार्ययोस्ताड्यताडकयोरेव हि यस्मात्तस्मात्तदात्मनोऽभिमानकृतं दुःखमिति । जानन्नेषां मध्ये कतमाय कुप्येदित्यन्वयः तत्रो-
दाहरणम् । जिह्वामिति । स्वदग्निः स्वदन्तैः तस्यां जिह्वायां वेदनायां सत्यामनेन देहस्याचेतनत्वेनाभिमानजन्यं दुःखमित्युक्तं भवति ।
“जनशब्दः स्वतो जीवे कचिद्देहे च वर्तते” इति वचनाज्जनशब्दोऽत्र देहवाची ॥ ५१ ॥ देहस्याचेतनत्वेन दुःखहेतुप्रवृत्त्ययोगात्
अभिमानस्य च पराधीनत्वेनायुक्तमुक्तं किन्तु देवतायाः सर्वस्मात्प्राधान्येन तद्वेतुत्वमुचितमित्यत्राह । दुःखस्येति । यदि दुःखस्य

हेतुर्देवतेत्युच्यते तद्वचनमस्तु विचारिते न घटते तथाह विकारयोर्विकाराभिमानिनोर्देवयोः सकाशादुत्पद्यमानदुःखमभिमाननिमित्तमेव तत्र निरभिमानस्यात्मनस्तेन किं स्यादतः स्वाभिदेवान् प्रतिकोपो न कार्य इति भावः । तत्रादोहरणम् । यदङ्गमिति । यदा स्वदेहे विकाराभिमानोन्नादिदेवताभिमन्यमानहस्ताद्यङ्गेन चतुराद्यङ्गं कचिद्विह्वल्यते तदा तत्सोढव्यमेव अन्यथा पुरुषः कस्मै क्रुध्येत हस्तादेरकारणत्वादयोग्यक्रोधादेर्मन एव कारणमत्रेति—

अविकाराश्च ते देवा विकारा इति शब्दिताः । अभिमानाद्विकारस्य स्वतः शक्ता अपि ध्रुवम् ॥

इति वाक्याद्विकारशब्दवाच्यत्वं युक्तं देवानाम् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जनस्त्विति । आत्मनो जीवस्य आत्मन एव प्राधान्येन सर्वाणि क्षेत्राणीति विचारे तु सुतरां न कोऽप्यवकाश इत्याह । जिह्वामिति । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५१ ॥ दुःखस्येति । तैः तत्र हस्तेनेति कस्य चिद्धस्तेनान्यतरस्य मुखेऽभिहत इत्यर्थः । देवतानां चेति आत्मनः सविकारादित्वेऽपि य इन्द्रादिर्मम देहे स एवान्यस्य देहे ततो ममाङ्गान्येव देवतास्ता इति क्रोधविषया न स्युरेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अरुर्मम तत्तुदति व्यथयत्तीत्यरुनुदस्तं न विजित्य अजित्वा एवार्जिताद्धेतोः केचिन्मूढाः मर्त्यैः सहासद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र चानुकूलप्रतिकूलादीनन्यान् मित्रादीन् कुर्वन्ति ॥ ४९ ॥ ततश्चानेन प्रकारेणाविषया प्रत्यमाना भवन्तीत्याह । देहमिति । मनसो भावा वृत्तयः इन्द्रियादयो यस्मिस्तं देहमिमम् अहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति गृहीत्वा स्वीकृत्य तमसि संसारे ॥ ५० ॥ तदेवं मनस एव सुखदुःखाः कारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां पूर्वोक्तानां षण्णामकारणत्वं प्रपञ्चयति । जनस्त्विति षड्भिः हेतुरिति जन एव जनं सुखयति जन एव जनं दुःखयतीति चेत् अत्र च अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनो जीवात्मनः किं न किञ्चिदपि यस्तत् सुखदुःखकर्तृत्वं सुखदुःखकर्मत्वं च भौमयोर्भूविकारदेहयोरेव न त्वात्मनः अमूर्त्तस्य देहाद्भिन्नत्वाद्बन्तुतो निरभिमानिनस्तस्य ताडनादिषु कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः ननु तदपि पीडात्वात्मन एव प्रत्यक्षीभवतीत्यत आह जिह्वामिति । तद्वेदनायां तत्र वेदनायां पीडायामात्मगामिन्यां सत्यां कतमाय कुप्येत् किम्पीडकेभ्योदद्वयः किम्वा पीड्यमानायै जिह्वयै तत्र यथा पीड्यमानायै जिह्वयै कोपस्यानौचित्यात् पीडकेभ्यो दद्वयः कोपो न क्रियते तथैवात्रापि कोपो न कर्त्तव्य इति भावः । दुःखं त्वात्मनो लिङ्गाध्यासमूलकं सोढव्यमेव लिङ्गं तु मन एवेति तद्वत्ते अन्यस्मै दोषो न देय इत्यग्रिमरलोकेषु सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥ यदि देवता अस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किं यतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवतयोरेव तत् हस्तेन मुखे अभिहते तेन च श्वित्रमस्त्विति हस्तेऽभिशप्ते तदभिमानिनोर्वह्नीन्द्रयोर्देवतयोरेव तद् दुःखं सम्भवतु नत्वात्मनस्ततः पृथग्भूतस्य देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदात्त्र कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहेष्टान्तमाह । यत् यदा अङ्गं मुखादिकमङ्गेन हस्तादिना इन्द्राद्यधिष्ठानेन विनिह्वल्यते चेदित्यत एव पूर्वत्र देवताधिष्ठानरूपभूविकारदन्तोदाहरणम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु वासुदेवभक्त एव तद्व्यानेन मनो वशे युञ्जयात्तर्हि तदभभक्तानां का गतिरित्यतस्ते संसारे भ्रमन्तीत्याह तमिति द्वाभ्याम् । यस्यात् अरुनुदं मर्मव्यथाजनकमान्तीयं शत्रुन् विजित्य अविजित्य मर्त्यैर्वाहैर्जनैः विग्रहं मित्राण्युदासीनान् रिपूँश्च कुर्वन्ति तत्तस्मात्ते मूढाः ॥ ४९ ॥

यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो किकारात्मकमापपञ्चसु । गुणेषु मायारचितेषु देहद्वयसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥

इत्युक्तप्रकारेण मनोमात्रं कर्मानुसारतः सङ्कल्पानुरूपं देहमहमिति गृहीत्वा गेहादि ममेति च गृहीत्वा तमसि संसारे भ्रमन्ति ॥ ५० ॥ अथ “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति सूत्रकारीनणर्तिसकलश्रुतिसिद्धान्तजीवब्रह्मतादात्म्यानुसन्धानवतः न जनादयः सुखदुःखहेतव इत्याह । जन इति षड्भिः । जनः सुखस्य कश्चिद्दुःखस्य च हेतुश्चेत् अत्र हि अस्मिन् पक्षेऽपि भौमयोः भूमिबहुलयोः देहात्मवादिनोः “अन्नमयं हि सौम्य मनः” इति श्रुतेः मनआत्मवादिनोर्वा तत्सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिं द्वेषकर्तृत्वं च भवति आत्मनः ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वानुसन्धानवत एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामिति वक्ष्यमाणात् किं न किमपि सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिद्वेषकर्तृत्वं च न भवति द्वितीयाभावात् यथा कश्चिद्देही स्वजिह्वां स्वकीयैर्द्विः कचिद्दशति तदा कतमाय दन्तजिह्वेकतराय कुप्येत् स्वदेहगतत्वेन तदनन्यत्वात् ॥ ५१ ॥ देवता इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा अस्मिन् पक्षेऽपि तत्सुखदुःखदातृत्वं

तस्मादप्या प्रीतिद्वेषकर्तृत्वं च विकारयोः देहे मनसि वा विकाररूपे आत्माभिमानिनोरेव भवति आत्मनः परात्मनिष्ठावतः किं न किमपि सर्वस्य सर्वात्मभूतभगवदात्मकत्वेन द्वेषविषयाभावात् यथा क्वचित्कराचित्स्वदेहे यदा अङ्गं मुखादि अङ्गेन हस्तादिना निहन्यते तदा पुरुषः कस्मै क्रुध्येत हस्तादेः परकीयत्वाभावात् ॥ ५२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृतं बालप्रबोधिनी

मनो वशवर्त्तिनो निन्दति—तमिति द्वाभ्याम् । केचिद्विमूढाः मूर्खास्तं मनोरूपं दुर्जयं भगवत्प्रसादेतरोपायैर्जुतम-
शक्यं शत्रुं न विजित्य तत्तस्मात् मनोवशवर्त्तित्वादेव हेतोः मर्त्येषु मित्राणि उपकारिणः उदासीनान् रिपूश्च प्रकल्प्य तैः सहासन्नर-
कादिहेतुं विग्रहं कुर्वन्तीत्यन्वयः । दुर्जयत्वे हेतुमाह—असह्य रागादयो वेगा यस्य तं । शत्रुत्वे हेतुमाह—अरुं मर्म हृदयं तुदति
व्यथयतीति तथा तमिति ॥ ४९ ॥ मनोमात्रं मनोभ्रमेणैव इदं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं ममेति स्वीकृत्य एषोऽहमन्योऽयमिति
भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि घोराज्ञानपूर्णे संसारे भ्रमन्ति । तत्र हेतुमाह—अविद्यान्धकारेणाग्रा लुप्तविवेका धीर्येषां त इति ॥ ५० ॥
तमेव मनस एव सुखदुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां षण्णामकारणत्वं प्रपञ्चयति—जनस्त्विति षड्भिः । चेत् यदि जनः
सुखदुःखयोर्हेतुस्तदात्र अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं सुखदुःखयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा, किमपि नास्तीत्यर्थः । ह इति निश्चितमेतत् ।
तत्र हेतुमाह—तत् कर्मत्वं कर्तृत्वं चोभयमपि भौमयोर्भूमिविकारयोर्देहयोरेव नत्वात्मनः अमूर्त्तस्याक्रियस्य च तस्य हननादिषु
कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः । तथापि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेत् तत्राह—जिह्वां कचिज्जनः स्वदद्भिः सन्ददति, तदा तस्यां वेदनाया
पीडायां कतमाय कुप्येत् ददभ्यः कोपे ताडने वा स्वस्यैव पीडान्तरं स्यात् । एवं स्वशरीरे परशरीरे चात्मन एकत्वात्तत्रापि कोपेन
पीडोत्पादतमनुचितमेव विवेकिनां लोके तत्र प्रवृत्तिस्तु देहाद्यध्यासेन मनोनिम्बन्धनाऽतो मनस एव सुखादिहेतुत्वमित्याशयः,
एवमग्रेषु ॥ ५१ ॥ दुःखस्येति सुखस्याप्युपलक्षणम् । यदीन्द्रियाधिष्ठात्री कचिदेवता दुःखादिहेतुस्तदा तथास्तु तत्रापि पक्षे आत्मनः
किं कर्तृत्वं कर्मत्वं वा न सम्भवतीत्यर्थः । यतस्तदुभयं विकारयोरेव । हस्तेन मुखेऽभिहते मुखेन वा हस्ते दष्टे देवताधिष्ठितयोस्त-
योरेव न त्वमूर्त्तस्यात्मनः । अत्रापि दृष्टान्तमाह—यत् यदा कचित् स्वशरीरे एव केनचिदङ्गेन किञ्चिदङ्गं हन्यते तदा पुरुषः कस्मै
क्रुध्येत, अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कुर्वन्तु आसद्विग्रहादीस्ततः किमत आह । देहमिति । मनोमात्रं मनोमात्रनिदानकं, 'मनो गुणान्वा' इत्यादिना तन्मात्रनि-
दानत्वोक्तेः, इमं परिदृश्यमानं देहं देवमनुष्याद्यन्यतमं देहं गृहीत्वा अहं मम इति अन्धाध्यायः, देहे तदनुबन्धिनि च आत्माभिमा-
नाऽऽत्मीयाभिमानाभ्यामन्धा स्वयाथात्म्यागोचरा धीर्येषां, तथाभूता इत्यर्थः । मनुष्याः एषः अहं, अयं अन्यः इति इत्यादिनेत्यर्थः ।
भ्रमेण दुरन्तपारे अगाधे तमसि संसारे भ्रमन्ति ॥ ४९ ॥ वक्ष्यमाणानां जनादिषण्णां सुखदुःखहेतुत्वं निराकरोति षड्भिः, तत्रादौ
जनस्य तन्निराकरोति । जन इति । जायते इति । जनो देहः, सुखदुःखयोः हेतुः चेत्, तु तर्हि त्वित्यर्थः । अत्र जनस्य सुखदुःखपक्षे,
आत्मनो जीवात्मनः किं न किमपि । यद्युच्यते एको जीवोऽन्यं जीवं हन्ति, तदा हननक्रियायाः एकस्मिन् जीवे कर्तृत्वमन्यस्मिन्
जीवे कर्मत्वमागतमेवेति चेन्न । आत्मनोऽच्छेद्यादिगुणयुक्तत्वात् । तर्हि सुखदुःखभाक्त्वं कस्येह्यत्राह । तत् सुखदुःखभाक्त्वं च
भौमयोः । हि भूविकारभूतयोर्देहयोरेव । एतदेवैकदेशिना दृष्टान्तेन साधयति । कचित्, कश्चिज्जन इति शेषः । स्वदद्भिः स्वकीयैर्दन्तैः
जिह्वां स्वकीयां रसनां संददति । तद्वेदनायां दशजन्मव्यथायां सत्यां, कतमाय कुप्येत्, कस्योपरि कोपं कुर्यादित्यर्थः । भूविकारै-
र्दन्तैर्भूविकारभूता जिह्वा दष्टा, तत्र भूविकारयोस्तत्सत्त्वान्नात्रान्यस्य कस्याप्यपराधस्ततः केनापि कस्योपर्यपि कोपो न कार्य इति
भावः ॥ ५० ॥ यद्युच्यते अङ्गेनाङ्गहननं तत्तदेवतामृते न घटतेऽत इन्द्रियदेवताः दुःखहेतवः, एवं चेदस्तु, अस्मिन् पक्षेऽनात्मनः
दुःखभाक्त्वमित्याह । दुःखस्येति । यदि देवता इन्द्रियाधिष्ठाता देवः दुःखस्य हेतुः, एवं चेत् अस्तु भवतु नाम । तत्र तस्मिन्
पक्षेऽपि आत्मनः जीवस्य किं, न किमपि । यतः तत् दुःखभाक्त्वं विकारयोः सत्त्वगुणविकारभूतयोरेव । तत्र दृष्टान्तः । कचित्
कस्मिंश्चित् समये, अङ्गेन हस्तादिना, यद्यदि अङ्गं मुखादि विहन्यते चपेटादिना ताड्यते, तदा पुरुषो जीवः स्वदेहे कस्मै क्रुध्येत ।
अयं भावः । हस्तदेवता इन्द्रस्तेन सुखदेवता षड्विंशतिस्तर्हि तयोरेव दुःखादिसंभवसत्त्वादात्मनस्ततः पृथग्भूतधर्मत्वात्मात्मनि
दुःखसंभव इति । पूर्वश्लोके देवतानधिष्ठानभूताङ्गोदाहरणमत्र तत्सहितस्येति भेदः ॥ ५१ ॥ नन्वात्मानं विना तदतिरिक्तानां
किमपि न संभवत्यतः स्वात्मैव दुःखानुभवहेतुरित्यत्रह । आत्मेति । यदि सुखदुःखहेतुः आत्मा स्वजीव एव स्यात्, तत्र
पक्षेऽपि अन्यतः अन्येषां किं यतः निजः । स्वभावः । स्वभावतः एव स्वस्य सुखदुःखभाक्त्वादत्र नान्येषां केषांचिदप्यपराध
इत्यर्थः । आत्मनः स्वजीवात् अन्यत् सुखदुःखकारणमिति शेषः । न हि नैवास्ति । यदि स्यात्, तर्हि तत् मृषा एव । आत्मान-
मृतेऽन्येषां सर्वथाऽशक्यत्वात् । एवं सति कस्माद्वेतोः कुप्येत अन्यस्योपरि क्रोधं कुर्यात् । परमार्थविचारे तु आत्मनोऽमायिक-
सुखस्वरूपत्वात् प्राकृतं सुखं न, प्राकृतं दुःखं च न, नैव विद्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

हिन्दी अनुवाद

सचमुच मन बहुत बड़ा शत्रु है। इसका आक्रमण असह्य है। यह बाहरी शरीर को ही नहीं, हृदयादि मर्मस्थानों को भी वेधता रहता है। इसे जीतना बहुत ही कठिन है। मनुष्य को चाहिये कि सबसे पहले इसी शत्रु पर विजय प्राप्त करे; परन्तु होता है यह कि मूर्ख लोग इसे तो जीतने का प्रयत्न करते नहीं, दूसरे मनुष्यों से झगड़ा-बखेड़ा करते रहते हैं और इस जगत के लोगों को ही मित्र-शत्रु उदासीन बना लेते हैं ॥ ४९ ॥ साधारणतः मनुष्यों की बुद्धि अंधी हो रही है। तभी तो वे इस मनःकल्पित शरीर को 'मैं' और 'मेरा' मान बैठते हैं और फिर इस भ्रम के फंदे में फँस जाते हैं कि 'यह मैं हूँ और यह दूसरा।' इसका परिणाम यह होता है कि वे इस अनन्त अज्ञानान्धकार में ही भटकते रहते हैं ॥ ५० ॥ यदि मान लें कि मनुष्य ही सुख-दुःख का कारण है, तो भी उनसे आत्मा का क्या सम्बन्ध? क्योंकि सुख-दुःख पहुँचाने वाला भी मिट्टी का शरीर है और भोगने वाला भी। कभी भोजन आदि के समय यदि अपने दाँतों से ही अपनी जीभ कट जाय और उससे पीड़ा होने लगे, तो मनुष्य किस पर क्रोध करेगा? ॥ ५१ ॥ यदि ऐसा मान लें कि देवता ही दुःख के कारण हैं, तो भी इस दुःख से आत्मा की क्या हानि? क्योंकि यदि दुःख के कारण देवता हैं, तो इन्द्रियाभिमानी देवताओं के रूप में उनके भोक्ता भी तो वे ही हैं। और देवता सभी शरीरों में एक हैं; जो देवता एक शरीर में हैं; वे ही दूसरे में भी हैं। ऐसी दशा में यदि अपने ही शरीर के किसी एक अंग से दूसरे अंग को चोट लग जाय तो भला, किस पर क्रोध किया जायगा? ॥ ५२ ॥

आत्मा यदि स्यात् सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।

न ह्यात्मनोऽन्यद् यदि तन्मृषा स्यात् क्रुध्येत कस्मात् सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥

ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।

ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तद्विजडाजडत्वे ।

देहस्त्वचित् पुरुषोऽयं सुपर्णः क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥

कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ।

नाग्नेहि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वम् ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मा यदि सुखदुःखहेतुः तत्र अन्यतः किम् (अयं) निजस्वभावः न आत्मनः अन्यत् यदि तत् मृषा सुखं दुःखं न (कारणं) कस्मात् क्रुध्येत ॥ ५३ ॥ ग्रहाः सुखदुःखयोः निमित्तं (तर्हि) अजस्य आत्मनः किं ते जनस्य (देहस्य) वै ग्रहैः ग्रहस्यैव पीडां वदन्ति ततः अन्यः कस्मै क्रुध्येत ॥ ५४ ॥ सुखदुःखयोः कर्म अस्तु हेतुः आत्मनः किं तत् विजडाजडत्वे हि देहः तु अचित् अयं पुरुषः सुपर्णः कर्ममूलं न हि कस्मै क्रुध्येत ॥ ५५ ॥ सुखदुःखयोः हेतुः कालः तु चेत् तत्र आत्मनः किं असौ (कालः) तदात्मकः अग्नेः तापः न हिमस्य तत् न स्यात् कस्मै क्रुध्येत परस्य द्वन्द्वं न ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आत्मनः सुखदुःखायाकारपरिणामोत्पत्तिः स एव यदि हेतुः स्यात्तत्र तस्मिन्पक्षे अन्यतः किं न किञ्चिदन्यतो भवति । यस्मै क्रुध्येत्यर्थः । यतो निज एव स्वभावः सः न त्वन्यस्य । नन्वात्मनस्तथा परिणामोऽन्यनिमित्तो भवत्यतोऽस्ति कोपविषय इति चेत्तत्राह । न हीति । आत्मनोऽन्यत् आत्मन्यतिरिक्तं नास्त्येव । यदि स्यादस्तीति प्रतीयेत तर्हि तन्मृषैवातः कस्मादतोः क्रुध्येत । यतो नास्ति निमित्तं न च सुखं दुःखं चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ग्रहपक्षेऽयजस्यात्मनः किम् । यतो जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्म-लग्नापेक्षया ब्रह्मशाश्वतादिराज्ञिस्थास्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं भवति । किंच अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तस्यस्य ग्रहस्यैव पदार्थादिदृष्ट्यादि-भेदैः पीडां वदन्ति दैवज्ञा न तु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तदृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्य । ग्रहगतैव तु पीडा तत्त्वान्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमा-

नाङ्गवति यतः पुरुषस्ततो प्रहादेहाच्चान्यः अतः कस्मै कृष्येत ॥ ५४ ॥ कर्म हेतुश्चेदस्त्वित्यसूयापगमं कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य हेतुत्वमिति तदाह । हि यस्मात्कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति स्यात् । जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तेः । अजडत्वाच्च हितानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् तत्तु न संभवति विरोधात् । अचिज्जडो देहोऽतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति । पुरुषस्तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपोऽतः कस्मै कृष्येत । यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति ॥ ५५ ॥ तत्र कालपक्षेऽप्यात्मनः किम् । यतोऽसौ कालात्मक एव ब्रह्मांशत्वात् । स्वांशस्य स्वतः पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टांतः । नाग्नेर्हेतोस्तदंशस्य ज्वालादेस्तापो दाहतो नाशोऽस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नाशः स्यादिति दृष्टांतांतरमाह । हिमस्य तच्छैत्यं तदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यादित्यर्थः । किंच आस्तामंशत्वं वस्तुतः पर एवायं न च परस्य द्वंद्वं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत आत्मपरिणामोऽवस्थान्तरमतो हेतोः । स एवात्मैव । अन्यत आत्मेतरात् । इत्यर्थ इति—स्वस्मिन्स्वकोपासंभवादिति भावः । यतो हेतोः । निजः स्वीय एव । स सुखदुःखाद्याकारपरिणामः । तथा सुखदुःखाद्याकारः । अत्राशंकते—नन्विति । अन्य-निमित्ततोऽन्यस्मान्निमित्तात् । यत इत्थमतो हेतोः । तद्वत्स्तीति योग्यम् । अतः प्रतीत्यभावात् । तदात्मन्यतिरिक्तं वस्तु मृषैवेति । इत्यर्थ इति—निमित्तं विना नैमित्तिकासत्त्वादिति भावः । आत्मा जीवात्मैवेति न हीष्टकालोष्टादिकं केनचिद्दुःखयितुं शक्यं ततो जीवात्मनश्चेतनत्वमेव दुःखानुभवहेतुरिति चेत्तर्हि किमन्यतः अन्यः कथं दूषणीय इत्यर्थः । तत्रात्मनि निजस्वभावचैतन्यमेव सुखदुःखहेतुरित्यर्थः । न हि तच्चैतन्यमात्मनः सकाशादन्यत्, यदि च ततोऽन्यदेव तदिति मतं तर्हि तन्मतं मृषा मिथ्यैवाज्ञान-कल्पितमित्यर्थः । तथा सत्यात्मनो लोष्टादीनामिव न सुखं न च दुःखं स्यादित्यतः कस्माद्धेतोः कृष्यति, मृषेत्यात्मन्यविद्ययारोपित-मेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्यैव देहस्यैव । ते प्रहाः । आत्मनः सुखाद्यसम्बन्धे कारणान्तरमाह—किञ्चेति । तत्रस्थस्य अन्तरिक्षस्थस्य । पादाद्धादिदृष्टयादीत्यत्रादिना संयोगग्रहः । तदृष्टयगोचरस्य । ग्रहदृष्टयविषयस्य तल्लभोत्पन्ने । तत्तद्ग्रहाधिष्ठितलग्नोत्पन्ने तस्य पुरुषस्याभिमानात्—मेघलग्नोत्पन्नोऽहं, मल्लनस्य भौमोऽधिष्ठाता, तद्दृष्टिश्च चतुर्थस्थे बुधेऽष्टमस्थे शनौ पूर्णोऽस्ति, सा च शत्रुदृष्टिस्ततो मे दुःखमस्तीति तत्राभिमानादज्ञत्वाद्देहात्मदृष्ट्या ग्रहगतं देहगतं च दुःखमात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । यतो देहग्रहगतैव पीडाऽतो हेतोः । ततस्तस्माद्देहजन्मलग्ननाधिष्ठितग्रहात्तस्माद्देहाच्च भिन्नः पुरुषः । कस्मै देहाय प्रहाय वा । न ह्यन्यस्य दुःखेऽन्यः कोपमर्हतीति भावः । प्रहाणां पादादिदृष्टिस्तु—‘तृतीयदशमे ग्रहो नवम पञ्चमेऽष्टमबुनी क्रमाच्चरणवृद्धितः स्मरगृहं ततः पश्यति । कुजः सितबुधौ शशी रविबुधौ सितक्षमासुतौ गुरुर्यमशनी गुरुर्भवनपा इमे मेघतः ।’ इति गणेशदेवज्ञैर्जातकालंकारे उक्ता । ‘तृतीयदशमे शनिर्नवमपञ्चमे गुरुः चतुर्थाष्टमेऽपि भौमः शेषाः पश्यन्ति सप्तमं पूर्णदृष्ट्या’ इति जातकान्तरे पूर्णदृष्टिरप्युक्ता । तथा च यो ग्रहो यं ग्रहं पश्यति शत्रुमित्रसमदृष्ट्या तस्य ग्रहस्यैव तत्कृतं दुःखादि तत्तत्तज्ज्ञानादज्ञैरात्मनि मन्यत इति सिद्धम् । शत्रुग्रहयोः परस्परं दृष्टिः शत्रुदृष्टिर्मित्रयोरभिन्नदृष्टिः समयोश्च समदृष्टिरिति । दृष्टीनां शत्रुत्वादिकं प्रहाणां शत्रुमित्रसमत्वं च ‘चन्द्रेण्यक्षितिजा रवीन्दुतनयौ गुर्विन्दुसूर्याः क्रमाच्छुक्राकौ रविचन्द्रभूमितनया ज्ञाकौ सितज्ञौ मताः । सूर्यादेः सुहृदः समा अथ बुधः सर्वेऽथ शुक्रार्कजौ भौमाचार्ययमा यमः कुजगुरु पृथयः परे वैरिणः ।’ इति गणेशदेवज्ञैरेवोक्तम् । परे इति—यो यस्य मित्रं न समो न, स तस्य वैरीत्यर्थः । यथा रवेः शुक्रार्कौ एवमन्येषामपि ॥ ५४ ॥ असूया गुणेषु दोषारोपणं तस्या उपगमोद्भोकारः । गुणोऽत्र कर्म तत्र दोषारोपणं तदसिद्धिरेव ‘अजातस्य हि पुत्रस्य कथं नाम प्रवर्तते । अस्मात्ते हि तडागे च प्रविष्टो मकरः कथम् ।’ इति न्यायेन कुतस्तस्य कर्मणः यस्य दुःखहेतुत्वमंगीक्रियते तत्कर्म । एकस्य पुरुषस्य देहस्य वा । जडाजडत्वे चिज्जडोभयरूपत्वे । तदेव न सम्भवतीत्याह—अचिज्जड इति । अतो देहस्य केवलं जडत्वात् । तस्य देहस्य शुद्धज्ञानस्वरूपस्य द्वैतदर्शनाभावात्तद्धेतुका प्रवृत्तिर्न संघटते यतोऽतो हेतोः । कस्मै देहायात्मने वाऽकोपविषयाय, देहस्य जडत्वादात्मनोऽदृश्यत्वाच्च को गोचरता नास्तीति भावः । यतो हेतोः । येन सुखदुःखमुत्पद्यते तत्कर्मैव न सिद्धयतीत्यर्थः । दीपिका—असूयोपगमः मीमांसकमते दोषदृष्ट्यं-गोकारः । असूयामभिनीय दर्शयति—कर्मैव नास्तीति । तस्यासतः कर्मणः । तदाह कर्मणोऽसत्त्वमाह । शुद्धज्ञानस्वरूपः अतस्तस्य विकारित्वं न सम्भवतीति पूरणीयम् । न च शुद्धचैतन्यस्य जडदेहेन शुद्धतेजसस्तमसेव साहित्यं स्यादतः कस्मै कृष्येतेति ॥ ५५ ॥ असावात्मा कालात्मकः कालस्वरूपब्रह्मात्मक एव काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च । इति मां बहुधा प्राहुः’ इत्युक्तं । ‘कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः’ इति गीतोक्तेः । ‘कालः कलयतामहम्’ इति च । ‘केचित्कालं वदन्त्यन्ये स्वभावम्’ इत्याद्युक्तेश्च । यद्वा—असौ कालः तदात्मक आत्मस्वरूप एव उभयथाऽप्येक एवार्थ इति । तत्र अग्निदृष्टान्ते । तदंशस्य हिमांशस्य । ‘तुषारः शीतलः शीतो हिमः’ इत्यमरः । इत्यर्थ इति—न हि शीतस्य शीतं नाक्षकं स्यादिति भावः । अन्यदाह—किञ्चेति । पर एव साक्षाद्ब्रह्मैव । नातोऽन्यो जीवो नामास्ति ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतेः । देहाद्यध्यासत एवात्मनः सुखदुःखादि न स्वत इत्यर्थः

यतोऽसौ तदात्मकः एक कालात्मक एव कालात्मनो ब्रह्मांशत्वात्कालब्रह्मणोऽन्येक्यादिति भावः । न ह्यंशस्यांशिनः सकाशात्पीडास्ति इह दृष्टान्तः—अग्नेरित्यादि तैः । तदेवं परस्य स्वरूपतो मायातीतस्य जीवात्मनः द्वन्द्वं नास्तीति षडेते हेतवो निरस्ताः ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ग्रहा इति । चेत् यदि आदित्यादयो ग्रहा एव सुखदुःखयोर्निमित्तं तदाप्यजस्यात्मनः किं यतः जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलप्रापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्ते ग्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति । किं अन्तरिक्षस्थैर्महैस्तत्रस्थस्य ग्रहस्यैव पादाद्धादिदिष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति देवज्ञाः । न तु गृहकोणादिषु स्थितस्य तद्दृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्य ग्रहतैव तु पीडा तल्लग्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमानादेव भवतीति मन एव तत्र कारणम् । विवेकी पुरुषस्तु ततो ग्रहादेहाच्चान्य एव कस्मै क्रुध्येत । तच्चार्षः ॥ ५३ ॥ कमेति । सुखदुःखहेतुः कमेवति चेत्तथाऽस्तु । तत्राप्यात्मनः किं हि यस्मात् तत् कर्म तज्जनितं सुखादिकं च सर्वमेकस्य जडाजडत्वे जडचेतन्यात्मकत्वे सत्येव स्यात् । जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तिः चेतनत्वाच्च हिताहितानुसन्धानं प्रवृत्त्यादिकं च संभवति । तत्र देहस्त्वचित्तं जड एव तस्य तदनुसंधानादि न संभवति । पुरुषः आत्मा तु सुषर्णः शुद्धज्ञानस्वरूप एव ततो विकारित्वासंभवात्सुखदुःखादिमूलं कमेव नास्ति । अतो विवेकी केन निमित्तेन कस्मै क्रुध्येत । तच्चार्षः । तथा चाध्यासहेतुर्मेन एव कारणमित्याशयः ॥ काल इति । यदि सुखदुःखयोर्हेतुः काल एव तत्रापि पक्षे आत्मनः किं यतोऽसौ तदात्मकः ब्रह्मांशत्वात् कालब्रह्मणोऽन्येक्यात् अंशिनः सकाशादंशस्य पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः । यथा अग्नेर्हेतोस्तदंशस्य ब्वालादेस्तापो दाहतो नाशो नास्ति । यथा च हिमस्य तच्छैत्यं तदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यात् । अतः परस्य स्वरूपतोऽपि मायातीतस्य जीवस्य द्वन्द्वं सुखादिकं नास्ति । यद्वा । यतोऽसौ कालस्तदात्मकः आत्मांशभूत एव यथा स्वांशभूताद्विस्फुलिङ्गादग्नेस्तापो न भवति यथा च स्वांशाद्विमकणात् हिमस्य तत् शैत्यं न भवति तथा परस्य कारणभूतस्यात्मनः स्वांशभूतात्कालात् द्वन्द्वं सुखदुःखादिकं न संभवति । अतो विवेकी केन निमित्तेन कस्मै क्रुध्येत । तच्चार्षः । अतो मन एवान्यथाकल्पकमित्याशयः ॥ ५५ ॥ एवं षडेते हेतवः प्रतिषिद्धाः मनोविना अन्योऽपि हेतुर्नास्तीत्याह—नेति । केनचिदपि कत्रो करणेन च क्वापि देशे काले च कथञ्चन केनापि प्रकारेण परतः प्रकृतितः परस्य असङ्गस्य अस्यात्मनो द्वन्द्वोपरागः दुःखसुखादिवन्धो नैव भवति । ननु तद्यपरोक्षदुःखानुभवस्य को हेतुरित्याशङ्क्य मनोऽध्यास एवेत्याह आत्मन्यविषयानामपि संसृति रूपयति प्रकाशयति यस्तस्याहमः अहङ्कारस्य यथा स भवति तथात्मनो न भवति तथा भवतीत्यहङ्काराध्यासादेवात्मनि प्रतीयते न वासोऽस्तीत्यर्थः । अत एव य एवं प्रबुद्धः स विद्वान् भूतैः हेतुभिर्न विभ्रैति । अत्रायं प्रकरणार्थः । आत्मा हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मादयो दुःखहेतवः किन्त्वविद्यया कृतोऽध्यास एव । स च मनः प्रधानत्वात्मन एव तदेव दुःखाहेतुरिति अध्यासे सत्यध्यासानुगाः षडपि हेतवो यथायोगमुद्भवन्तीति ॥ ५६ ॥

भीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अस्मिन्नात्मपक्षे । सुखाद्याकारपरिणामो निजस्वभाव एव । तथा सुखदुःखाद्याकारः । अतः अन्यनिमित्तस्य सत्त्वादेव निमित्तमेव कोषविषयोऽस्ति । तत् आत्मन्यतिरिक्तं मृषा आत्मन्यविद्यारोपितमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ते ग्रहाः तत्रस्थस्यान्तरिक्षस्थस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य । ग्रहदृष्ट्यगोचरस्य । तल्लग्नोत्पन्ने ग्रहाक्रान्तलग्नोत्पन्ने । तस्य पुरुषस्य अभिमानादध्यासात् । अतः ग्रहकृतपीडायाः ग्रहतत्वात् ॥ ५४ ॥ असूयोपगमः मीमांसकमते दोषदृष्ट्यङ्गीकारः । असूयामभिनीय दर्शयति । कमेव नास्तीति । तस्य असतः कर्मणः तदाह कर्मणोऽसत्त्वमाह । शुद्धज्ञातस्वरूपः ततस्तस्य विकारित्वम् न सम्भवतीति पूरणीयम् ॥ ५५ ॥ ब्रह्मांशत्वात् कालब्रह्मणोरैक्यादिति भावः । तदंतस्य अग्न्यंशस्य । तत्र जालादौ ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

आत्मा देही स्वयमेव हेतुश्चेत् किमन्यतः किंक्षेपे नान्यतः किन्तु स्वस्वभाव एव स्यात् न ह्यात्मनोऽन्यदिति तत् मृषा स्यादिति आत्मनोऽन्यदुःखादिहेतुश्चेत्तन्मृषा स्यात् स्वहेतुकत्वविरोधादन्यहेतुकत्वं मृषा स्यादित्यर्थः । न सुखं न दुःखं विलेपनादिकं ग्रहारादिकं च नात्मनि भवत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ग्रहादित्यादिभिः ग्रहस्यैव द्वेषानुष्ठातुः आदित्यादेरेव वा ॥ ५४ ॥ कर्माणीति । किमात्मनः क्षतादिकं नामेत्यर्थः । आत्मनश्चेत् देहस्यात्मत्वं प्रसज्येत्यर्थः । तद्वीति । जडस्याजडत्वे जडस्य देहस्यात्मत्वे सति हि तस्यात् क्षतादेरात्मगतत्वं संभवेदित्यर्थः । जडाजडयोरैक्यमनुपपन्नमित्याह । देहस्त्विति । सुषर्णः सुषर्णवत्प्रकाशरूपः । नहि वर्गमूलानि । कर्म च नात्मनः क्षतादिमूलमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ आत्मनोऽसौ शरीरस्यासौ सुखदुःखहेतुः स्यात् तदेव विवृणोति । नाग्नेरिति । अग्निकार्यतापस्फोटजननादिकं हि देहस्यैव नात्मनः तथा हिमकार्यं देसन्ते क्लोदरोमहर्षादिकं देहस्यैव नात्मनः तस्मात् देहात्परस्यात्मनो न द्वन्द्वमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीरराधव्याख्या

मास्तु निर्विकारिण्या देवताया हेतुत्वादिकं विकारिणः प्रत्यगात्मनस्तदस्त्वित्याशङ्क्य प्रतिवदति । आत्मेति । आत्मा देही यदि सुखदुःखहेतुः स्यादात्मान्तरं सुखयति दुःखयति ततोऽन्य आत्मा सुखयति दुःखयति स्वयमेव वा तदुपजनय्य सुखयति दुःखयति चेदित्यर्थः । तर्हि किमन्यतः अन्यस्मादात्मनः आत्मान्तरात्स्वस्य सुखदुःखे अभूतामिति व्यर्थोऽभिमान इत्यर्थः । कुतः यतो निजस्वभावः यतो विकाराश्रयत्वं निजस्वभावः आत्मनो विकारशीलत्वात् स्वरूपस्वभावयोनित्यत्वाद्भस्तुस्वभावप्रयुक्तेऽर्थे न कोपः कार्य इत्यर्थः । किमात्मन इतिपाठे पूर्ववदेवार्थः । किञ्च यद्यात्मैव हेतुर्नान्यत्तद्वात्मापि न हेतुः स्यादित्याह । नहीति । यद्यात्मनोऽन्यन्न हेतुरित्यर्थः । तर्हि तदात्महेतुत्वमपि मृषा स्यात् अनुन्मत्तस्यात्मनः सुखदुःखहेतुत्वविरोधादितिभावः । क्रुध्येत कस्मा इत्येतन्नजस्वभाव इत्यस्यानन्तरमन्वेतव्यः । न सुखं न दुःखमित्यस्यात्मन इत्यनुषङ्गेन सम्बन्धे सुखदुःखान्वयविरहमात्मस्वरूपं केवलज्ञानानन्दैकरसं निर्विकारमिति न तस्य विकाराश्रयत्वसम्भावनापीति भावः ॥ ५३ ॥ ननु द्वादशाष्टमजन्मस्थानादिस्थानां सूर्यादीनां नवानां ग्रहाणां हेतुत्वं स्यादिति सम्भाव्य प्रतिवक्ति । ग्रहा इति । अजस्य जन्मरहितस्यात्मनः किं न सुखं नापि दुःखमित्यर्थः । आत्मनो जन्मरहितत्वात्कथं तज्जन्मादिस्थानस्थित्या हेतुत्वं ग्रहाणामतस्तदयुक्तमिति भावः । ननु देहस्य तत्स्थानस्थित्या तद्धेतुत्वमित्यत आह । जनस्येति । येषां इति जनस्य उत्पत्त्याश्रयस्य देहस्य जन्मादिस्थानस्थित्या यदि हेतवो ग्रहास्तत्र कैश्चिद्ग्रहैर्ग्रहान्तराणामपि पीडां वदन्ति देवज्ञा इति शेषः ग्रहाणामपि परपीडां पादाद्वादिभेददृष्टिकृतां देवज्ञा वदन्तीत्यतस्ततो देहेभ्यो देहाभ्यान्त्यः पुरुषः कस्मै क्रुध्येत उक्तेषु न कस्मै चिदपि क्रुध्येतेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यदि ग्रहाणां मिथो पीडा तर्हि सर्वेषां निजकर्मैव हेतुः स्यादित्याशङ्क्याह । कर्मोत्स्विति । किमात्मन आत्मनो निर्विकारस्य स्वयं प्रकाशस्वरूपस्य किं न तस्य सुखदुःखे तन्मूलशुभाशुभकर्मणी च न स्त इत्यर्थः । तथा देहस्याप्येतनस्य प्रवृत्त्यक्षमस्येति भावः । जडाजडत्वे जडस्याजडत्वे जडस्य देहस्यात्मत्वे सति हि तत्स्यात्सुखदुःखादिकं स्याज्जडाजडयोस्त्वैक्यमनुपपन्नं मिथो विरुद्धस्वरूपस्वभावत्वादित्यर्थः । देहस्तु अचिज्जडः पुरुषो जीवः सुपर्णस्तद्वत्प्रकाशस्वरूपः अतः कर्म न मूलं न हेतुः अतः कस्मै क्रुध्येत जनादिषु कस्मैचिदित्यर्थः । यद्यपि ततश्च कर्मणि विलक्षणापीति कर्मणां स्वरूपसत्यावादनद्वारा हेतुत्वमुक्तम् एवं कर्मणो—

अभिधानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

इत्युक्तीत्या देहादिपञ्चकनिष्पाद्यत्वमिति देहात्मादीनामपि हेतुत्वं लभ्यत इति तन्निराकरणं विरुद्धं तथापि कर्मणो निदानमसमाहितं मन एवेति निर्णयाय तन्निरास इत्युक्तव्यम् ॥ ५५ ॥ तर्हि वशीकृतसर्वप्रपञ्चः काल एव हेतुरित्याशङ्क्य प्रतिवक्ति । कालस्त्विति । आत्मनः किं स्वरूपतः सुखदुःखान्वयरहितस्य ज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनः सुखदुःखक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वादिकं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । तदात्मक इति । असावात्मा तदात्मकः स उक्तविध आत्मा स्वरूपं यस्य सः तावद्गौमयोरित्यनेनात्माऽजड इति सूचितं विकारयोस्तदित्यनेन विकारराहित्यमुक्तम् अजस्येत्यनेन उत्पत्तिविनाशरहितत्वं पुरुषोऽयं सुपर्ण इत्यनेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वं यदि स्वरूपतः सुखदुःखसम्बन्धं भजते तर्हि तत एव हेतोरग्नेस्तापो न स्यात् हिमस्य तत्प्रसिद्धं शीत्यं न स्यात् शीतोष्णभावयोर्हिमाग्नेस्तौ स्वभावौ न स्यातामित्यनेन तद्विपरीतस्वभावौ स्यातामिति च विविक्षतं नहि कदाचित्कालवशादेवं दृष्टमनो न हेतुः काल इति भावः जनादीनामहेतुत्वं निगमयति । न परस्य इन्द्रमिति । अत्र परत इत्यध्याहर्त्तव्यं तथापि दर्शनात् परतो जनादिषु षट्स्थान्यतमात् न इन्द्रं न सुखदुःखे भवत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मनसोऽपि सुखादिहेतुत्वमभिमानमन्तरेण विचारसहमित्याह । आत्मेति । यद्यात्मा मनो दुःखादिकारणं स्यादिति मतं तत्र पृच्छामः दुःखादिकारणं भवन्मनः स्वतो वा परतो वा नाद्य इत्याह । किमन्यत इति । अन्यतो दुःखस्वभावत्वेन विलक्षणा-न्मनसस्तत्र सुखस्वभावे आत्मनि चेतने किम्भवति न किमपि उभयोः सुखादिस्वभावः सिद्ध इति भावेनाह । निज इति । चेतनस्य सुखस्वभावो मनसो दुःखस्वभावो निजो नित्यः सदातन इत्यर्थः । निजमात्मीयनित्ययोरिति यादवः द्वितीयं प्रत्याह । नहीति । आत्मनोऽन्यत् दुःखकारणं नहि अहं दुःखी स्यामिति दुःख दृश्येत यदि तथापि तन्मृषा स्यात् शुक्तिरजतवत् अन्यस्यान्यात्मत्वं न दृष्टचरमित्याह । न सुखमिति । सुखं सुखरूपं दुःखं दुःखरूपं न भवति । दुःखरूपं सुखरूपं न भवत्यतोऽभिमानं विनान्यन्निरूपणम् अप्रामाणिकमिति विद्वान् कस्मै क्रुध्येतेत्यन्यः—

जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यते । अतो मनोऽभिमानेन दुःखी भवति नान्यथा ॥

इति वाक्यमत्र मानं यद्वा यदि मनःसुखादिहेतुस्तर्हि तत् स्यादुक्तं हि मनोऽभिमाननिमित्तं तत् दुःखं विना तत्र सुखस्वभावः आत्मन्यन्यतो मनसो दुःखं स्यादिकं न स्यादेव कुतोऽत्राह । निज इति । मनोधर्मो दुःखमात्मनो निजस्वभावो न हि कुतः

तदात्मनोऽन्यद्वि प्रतीयमानस्य का गतिरत्राह । यदीति । जपाकुसुमसामीप्याच्छङ्खस्य लौहित्यमिव मृषा स्यादतोऽन्यस्यान्यत्वं नैयाह । न सुखमिति । “जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कञ्चिद्व्ययम्” इत्यादेरभिमाननिमित्तं दुःखमन एव दर्शयतीत्यङ्गीकार्यम् ॥ ५३ ॥ देहस्य दुःखादिहेतुत्वे बाधकमाह । ग्रहा इति । गृह्यमाणत्वाद्ग्रहाः देहाः आत्मनो दुःखादेर्निमित्तं चेदविवेकदशायामस्तु अत्रस्य स्वतो जन्मादिरहितस्य न ममेति विवेकिनो जनस्य जीवस्य ते देहाः दुःखादेर्निमित्तं स्युः किं वै न स्युः अतो ग्रहेर्देहैः पीडाः देहनिमित्तपीडाः ग्रहस्यैव विषयग्रहणरूपस्य मनस एव भवन्ति मनोऽभिमाने सत्येव ते स्युरित्यर्थः । ततो देहादन्यः पुरुषः पुरुषब्रह्मसरतीति ब्रह्मज्ञानो कस्मै क्रुध्येदित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ कर्म तावत्सुखदुःखयोर्हेतुरस्तु तथाऽप्यात्मनो जीवस्याजडत्वे सत्यतोऽनेनानिष्टं स्यात्किमिति शेषस्तर्हि कस्येदमत्राह तद्वीति । तद्दुःखादिकं जडे जडात्मके मनसि हि यस्यात्ततः क्रियत्राह । देह इति । देहे वर्तमानोऽयं स्वतन्त्रं परमात्मानं स्वस्य स्वरूपं च वेत्तीति स्वप्ति सुपर्णः सुखात्मकः पुरुषः कस्मै क्रुध्येत कर्मणे कुप्यतीत्यत्राह । नहीति । जडात्मकमन-आद्यभिमाननिमित्तदुःखादिकं कर्ममूलं न हि यस्यात्कर्मणेऽपि न कुप्येत यद्वा कर्ममूलमनआदेरभिमाननिमित्तं दुःखादि स्वतस्तस्य नास्तीति ॥ ५५ ॥ यदि दुःखादेर्हेतुः कालोऽस्तीति मतं तर्हि नित्यसुखरूपस्य विवेकिनः आत्मनः किमनिष्टं तत् बलादात्मनो दुःखादिलक्षणमनिष्टं प्राप्तमत्राह । तत्रेति । तत्र तथा सत्यसौ दुःखादिस्तदात्मनः कालाधीनदेहस्येति प्राप्तमात्मनो नित्यत्वेन कालानधीनत्वादेहस्य तद्दर्शनाच्च तच्च न युक्तं देहस्य जडत्वात् तत्सोदाहरणमाह । नाग्नेरिति । लुप्तोपममेतत् यथाग्नेस्तापनिमित्तं दुःखं यथा च हिमस्य तद्धिमनिमित्तं दुःखं न जडत्वादेवं देहस्यापि कालादिसम्बन्धे विद्यमानेऽपि न दुःखं युक्तं ननु तर्हि तदन्तर्बर्तिनो हरेस्तद्दुःखं स्यादत्राह । न परस्येति । परस्य प्रकृतिविलक्षणस्य बोद्धुः सर्वज्ञस्य हरेस्तद्दुःखं न युज्यते तस्माज्जीवस्य मनोऽभिमानमात्रं दुःखकारणमतः कस्मै क्रुध्येतेति—

सदा कालादिसम्बन्धाद्दुःखं देहस्य युज्यते । तथापि नैव दुःखी स जडत्वान्नियमेन तु ॥

आत्मनः सुखरूपत्वाच्च दुःखं युज्यते क्वचित् । तस्मान्मनो भ्रमेणैव दुःखी जीवो न चान्यथा ॥

सर्वेषां मनसो नेता मनोरूपस्थिलोचनः । तद्वशाः सर्वदेवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः ॥

नियन्ता तस्य च प्राणस्ततोऽपि बलवत्तरः । तन्नियन्ता हरिः साक्षात्परमानन्दलक्षणः ॥

इति वाक्यमुक्तार्थे प्रमाणम् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मृषेत्यात्मन्यविद्यारोपितमेवेत्यर्थः ॥ ५३-५५ ॥ यतोऽसौ तदात्मकः कालात्मक एव आत्मनो ब्रह्मांशत्वात्काल-ब्रह्मणोऽश्रैक्यादिति भावः ॥ ५६-५७ ॥

श्रीमद्विभवाभ्युक्तवर्तिकता सारार्थदर्शिनी

आत्मा जीवात्मैवेति नदीष्टकालोष्ठादिकं केन चिद्दुःखयितुं शक्यमतो जीवात्मनश्चेतनत्वमेव दुःखानुभवहेतुरिति चेत्तर्हि किमन्यत इति । अन्यः कथं दूषणोय इत्यर्थः । तत्र आत्मनि निजस्वभावश्चेतन्यमेव सुखदुःखहेतुरित्यर्थः । नहि तच्चैतन्य-मात्मनः सकाशादप्यतु यदि च ततोऽन्यदेव तर्हि तन्मतं मृषा मिथ्यैवाज्ञानकल्पितमित्यर्थः । तथा अस्यात्मनो लोष्ठादीनामिव न सुखं न च दुःखं स्यादित्यतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत ॥ ५३ ॥ ग्रहपक्षेऽयजस्याजन्मनः किं यतो जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव ते जन्मलग्नापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्था तद्दुःखनिमित्तं भवन्ति किंचान्तरीक्षस्थितैर्ग्रहैस्तत्रस्तस्य ग्रहस्यैव पादार्द्धदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति व्योतिर्विदः ननु ग्रहकोणादिस्थितस्य तद्दृष्टयगोचरस्य पुरुषस्यातो ग्रहगतैव पीडातल्लग्नोत्पन्ने देहे भवतीति पुरुषस्त्वात्मा तु ततो देहादन्यः ॥ ५४ ॥ कर्म हेतुश्चेदस्तु इत्यस्योपगमः कर्मैव न सम्भवेत् कुतस्तद्धेतुत्वमित्याह तत् कर्म हि यस्यादेकस्य जडाजडत्वे सति सम्भवेत् जडत्वाद्विकारित्वेपपत्तेरजडत्वाद्धितानुसंधानतः प्रवृत्तिसम्भवात् अचित् जडो देहः पुरुषस्तु सुपर्णः शुद्धचेतन्यरूपः तच्च शुद्धचेतन्यस्य जडदेहेन शुद्धतेजसस्तमसेव सादृश्यं स्यात् अतः कस्मै क्रुध्येत हि यतः कर्मैव नास्ति यत् सुखदुःखयोर्मूलम् ॥ ५५ ॥ कालपक्षेऽप्यात्मनः किं यतोऽसौ जीवात्मा तदात्मकः जीवात्मनो ब्रह्मांशत्वात् कालब्रह्मणोऽश्रैक्यात् अज्ञास्यांशिनः सकाशात् पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः अग्नेर्हेतोस्तदंज्ञस्य श्वालादेस्तापो नास्ति हिमस्यापि तत् शैत्यं हिमकणस्य न स्यात् अतः कस्मै क्रुध्येत तदेवं परस्य स्वरूपतो मायातीतस्य जीवात्मनः द्वन्द्वं सुखदुःखादिकं नास्तीति षडेते हेतवो निरस्ताः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवर्कृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मा भगवान् यः अंशभूतेन मुमुक्षुणाभिन्नेनाप्यभिन्नतया गृहीतः ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुति-वेद्यः यदि सुखदुःखहेतुः स्यात्तत्रापि पक्षे निजस्वभाव एव सर्वकारणकारणत्वात् किमन्यतः न किमपि तदन्यत्स्वरूपत एव

नास्तीत्याह । नद्यात्मनोऽन्यदिति । यदि यच्च वादिभिः प्रधानपरमाण्वादिकं प्रकल्पितं तन्मृषा मिथ्या स्वबुद्धिकल्पितत्वात् तत्रात्मनि न सुखं न दुःखम् प्राकृतसुखदुःखसंबन्धशून्यत्वात् अतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत ॥ ५३ ॥ प्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं चेत्तत्राप्यजस्य जन्मादिदोषशून्यस्वरूपविदः परात्मकाष्ठां प्राप्तस्यात्मनः किं न किमपि यतस्ते प्रहाः जनस्य जन्यते इति जनो देहस्तदात्माभिमानवतः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवति किञ्च ग्रहैरन्तरिक्षस्थैरन्तरिक्षस्थग्रहस्यैव पीडां देवज्ञाः वदन्ति ततो जनाद्देहात्मवादिनः सकाशात्पुरुषो ज्ञाततत्त्वोऽन्यः कस्मै क्रुध्येत ॥ ५४ ॥ सुखदुःखयोर्हेतुः कर्म वै निश्चितमिति चेत्तदपि जडाजडत्वे देहात्मत्वे तद्विषयेऽस्तु तद्देहात्मत्वं कर्ममूलं तत्रैव कर्मणः सुखदुःखहेतुत्वं घटते आत्मनः आत्मज्ञस्य किं न किमपि हि यस्मात् देहस्तु अचित् नायं पुरुषः अचित् किन्तु सुपर्णः सुष्ठु पर्णं पतनं पूर्वदेहान्निर्गमनमुत्तर देहे प्रवेशश्च यस्य सः चेतन इत्यर्थः । अतः कस्मै क्रुध्येत ॥ ५५ ॥ सुखदुःखयोर्हेतुः कालश्चेत्तत्रापि आत्मनः पराभावं ध्यायतः किम् यतोऽसौ कालस्तदात्मकः परात्मकः परमात्मध्यानेन प्राप्तस्य परांशभूतक्लेशदो न भवतीति दृष्टान्तद्वयेन स्पष्टयति यदनैरंशभूतं विस्फुलिङ्गं तत्तस्मादग्नेस्तापो नास्ति यद्विमस्य शैत्यं तद्विमस्य शैत्यं न स्यात् तद्वत् परस्य श्रीकृष्णस्यांशत्वात्तदनतिरिक्त एवाहमिति भावयतः न द्वन्द्वं सुखदुःखादिकमस्ति अतः स कस्मै क्रुध्येत ॥ ५६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलीलकृता बालप्रबोधनी

आत्मन एव सुखदुःखाद्याकारः परिणामः । अतः स एव यदि सुखादिहेतुः स्यात्तत्र तस्मिन्नपि पक्षे अन्यतः किं दूषणं, यतोऽन्यस्मै क्रुध्येदित्यर्थः । यतः सुखदुःखादिनिजस्वभावसिद्धमेव । नन्वात्मनः सुखदुःखाद्याकारपरिणामोऽन्यन्यनिमित्त एव भवत्यतोऽस्ति कोपविषय इति चेत्तत्राह—नहीति । आत्मव्यतिरिक्तं वस्तु नास्त्येव तस्यैव सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेश्च । यदि तद्व्यतिरिक्तं वस्तु स्यात्तर्हि तन्मृषा अन्यैव प्रतीतं स्यात् उपादानव्यतिरेकेण कार्यस्यासम्भवात् । किञ्च । यतः आत्मव्यतिरिक्तं वस्तुतः सुखं दुःखं च नास्ति अतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत ॥ ५३ ॥ चेत् यदि आदित्यादयो ग्रहा एव सुखदुःखयोर्निमित्तं तदाप्यजस्य आत्मनः किं यतः जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलगापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्ते ग्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति । किञ्च अन्तरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्य ग्रहस्यैव पादाद्धादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति देवज्ञाः । न तु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तद्दृष्टयगोचरस्य पुरुषस्य । गृहगतैव तु पीडा तल्लग्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमानादेव दुःखादिकं भवतीति मन एव तत्र कारणम् । विवेकी पुरुषस्तु ततो ग्रहाद्देहाच्चान्य एव कस्मै क्रुध्येत ॥ ५४ ॥ सुखदुःखहेतुः कर्मैवेति चेत्तथास्तु तत्राप्यात्मनः किं हि यस्मात् तत् कर्म तज्जनितं सुखादिकं च सर्वमेकस्य जडाजडत्वे जडचैतन्यात्मकत्वे सत्येव स्यात् जडत्वादिकारित्वोपपत्तिः । चेतनत्वाच्च हिताहितानुसन्धानं प्रवृत्त्यादिकं च सम्भवति । तत्र देहस्त्वचित् जड एव तस्य तदनुसन्धानादि न सम्भवति । पुरुषः आत्मा तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूप एव ततो विकारित्वासम्भवात्सुखदुःखादि तन्मूलं कर्म च तस्य नास्त्येव विवेकी केन निमित्तेन कस्मै क्रुध्येत । तथा चाध्यासहेतुर्मेन एव कारणमित्याशयः ॥ ५५ ॥ यदि सुखदुःखयोर्हेतुः काल एव तत्रापि पक्षे आत्मनः किं । यतोऽसौ कालस्तदात्मकः आत्मांशभूत एव स्वांशात्त्वस्य पीडा न सम्भवतीत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह—नाग्नेरिति । यथा स्वांशभूताद्विस्फुलिङ्गादग्नेस्तापो न भवति । यथा च स्वांशाद्ब्रह्मकणान् हिमस्य तत् शैत्यं न भवति । तथा परस्य कारणभूतस्यात्मनः स्वांशभूतात्कालात् द्वन्द्वं सुखदुःखादिकं न सम्भवति विवेकी केन निमित्तेन कस्मै क्रुध्येत । अतो मन एवान्यथाकल्पकमित्याशयः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नन्वेवं चेद्देवज्ञा ग्रहाणां सुखदुःखहेतुत्वं वदन्ति तन्मृषा सत्यं वेत्याशङ्क्य न तेऽपि तद्धेतव इत्याह । प्रहाः सूर्यादयः आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे इति वाक्यात् ग्रहाणामादित्यादित्वं सुखदुःखयोः निमित्तं हेतुभूताः स्युः चेत्, तथापि अजस्य देहेन सहजजन्मभाजः आत्मनो जीवस्य किं, यतः ते सुखदुःखे जनस्य देहस्य वै । जन्मसमये मेषलग्नादिद्वादशभावस्थाः ग्रहाः जन्मलग्नापेक्षया द्वादशाष्टमादिभावस्थाः सन्तस्तल्लग्नजातस्य देहस्यैव सुखदुःखादिप्रदानत्वात्मात्मन इत्यर्थः । किं च देवज्ञाः ग्रहैः ग्रहस्यैव पीडां वदन्ति पादार्घ्यदृष्ट्यादिभिः पीडां कथयन्त्यतो ग्रहगतैव पीडा तल्लग्नोत्पन्ने देहे भवतीत्यर्थः । ततो देहात् पुरुषो जीवस्तु अन्यः, अतः कस्मै क्रुध्येत । कोऽपि क्रोधनिमित्तमात्रं न भवति । देहात्माभिमानानामेव ग्रहादिकृतपीडाभाक्त्वं, नात्माभिमानिन इति भावः ॥ ५३ ॥ यद्येवं केषामपि न दुःखनिमित्तत्वं, तर्हि तत्कर्मणैवास्तु इति चेत्तत्राह । कर्मेति । सुखदुःखयोः हेतुः कर्म चेत्, तर्हि तथा अस्तु । तत्पक्षेऽपि, आत्मनः निर्विकारस्य स्वयंप्रकाशरूपस्य क्षेत्रज्ञस्य किं, तस्य सुखदुःखे तन्मूलशुभाशुभकर्मणी च न स्त इत्यर्थः । तथैव अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यक्षमस्य देहस्यापीति भावः । तत् जडाजडत्वे स्यात् हि । जडस्य देहस्यात्मत्वे सति हि सुखदुःखादिकं स्यात् । जडाजडयोस्त्वैक्यमनुपपन्नं मिथोविरुद्धस्वरूपस्वभाववत्त्वादित्यर्थः । तदेवाह । देहस्तु अचिज्जडः, अयं पुरुषः

आत्मा सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः, अतः कर्ममूलं न हि, सुखदुःखहेतुः कर्म न । अतः कस्मै क्रुध्येत । जनादिषु न कस्मैचिदित्यर्थः । अयं भावः । वस्तुतः कर्मैव नास्ति, कुतस्तस्य सुखदुःखहेतुत्वं, कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति स्यात्, जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तेरजडत्वाच्च हितानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् । तथापि देहस्त्वचित्त्वाज्जडः, तस्य प्रवृत्तिरेव न संभवति । पुरुषस्तु सुपर्णः, अतः कस्मै क्रुध्येत सुखदुःखयोर्मूलभूतकर्मण एव निरूप्यत्वाभावादिति ॥ ५४ ॥ तर्हि वशीकृतसर्वप्रपञ्चः काल एव हेतुः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिवक्ति । कालरिचति । सुखदुःखयोः हेतुः कालस्तु काल एव स्यात् इति चेत्, तत्रापि आत्मनः किं, यतः असावात्मा तदुक्तविध आत्मा स्वरूपं यस्य सः तदात्मकः, स्वरूपतः सुखदुःखान्वयरहितस्मान्नैकस्वरूपस्यात्मनः सुखदुःखक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वादिकं न किञ्चिदस्तीत्यतस्तदात्मकोऽसाविति स विशेषित इति भावः । अत्र तावद्भौमयोरित्यनेन नात्मा जड इति सूचितं, विकारयोस्तदित्यनेन विकारराहित्यमात्मन उक्तं, अजस्येत्यनेनात्मन उत्पत्तिविनाशरहितत्वमुक्तं, पुरुषोऽयं सुपर्ण इत्यनेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वमात्मन उक्तम् । एवं सति स्वरूपतः सुखदुःखान्वयरहितोऽप्यात्मा कालवश्यत्वेन सुखदुःखसंबन्धं भजतु तत्राह । यथा अग्नेः तापः न स्यात्, हि यथा हिमस्य तत्प्रसिद्धशैत्यं न स्यात्, तद्वदस्यापि ते न स्यातामित्यर्थः । शीतोष्णस्वभावयोर्हिमाग्न्योस्तौ स्वभावौ न स्यातां तद्वदस्यापीति भावः । जनादीनामहेतुत्वं निगमयति । परस्यात्मनः द्वन्द्वं न, आत्मनः जनादिषु षट्सु अन्यतमत्वात् सुखदुःखे न भवत इत्यर्थः । अतः कस्मै क्रुध्येत ॥ ५५ ॥ तर्ह्यसमाहितस्य मनसः कारणत्वपक्षेऽप्यात्मनः स्वभावापगमस्तद्विपरीत-भावापगमश्च कथमित्याशङ्क्य न स्वभावापगमः, किं तु स्तम्भनादिभिर्जलाग्न्योरिव तदागमापायावौपाधिकौ, न तु स्वाभाविकावित्यभि-प्रेत्य एवं विद्वान्त्रिभेतीत्याह । न केनचिदिति । यदापरस्य देहविलक्षणस्य अस्याऽऽत्मनः परतः जनादिष्वन्यतमात् तेष्योऽप्यन्यतमस्तस्माद्वा केनचित् कापि कथंचन अपि द्वन्द्वोपरागः न, सुखदुःखान्वयः न संभवतीत्यर्थः । तदा संसृतिं रूपयति आपादयतीति संसृतिरूपं मनस्तदस्यास्तीति तस्यात्मनः, अहमः अहमित्यभिमानात्, अनात्मन्यात्माभिमानादुपाधेरित्यर्थः । स्यात्, द्वन्द्वोपतापः स्यादित्यर्थः । यथाशब्द एवार्थः । असमाहितात्संकल्पविकल्पात्मकान्मनसोऽहंममाभिमानस्ततो द्वेषादिस्ततः कर्माणि ततो जन्मानि ततश्च सुखदुःखे इत्यर्थः । एवमित्थं प्रबुद्धः विद्वान्, भूतैः उपद्रुतोऽपीति शेषः । न विभेति ॥ ५६ ॥

हिन्दी अनुवाद

यदि ऐसा माने कि आत्मा ही सुख-दुःख का कारण है तो वह तो अपना आप ही है, कोई दूसरा नहीं; क्योंकि आत्मा से भिन्न कुछ है ही नहीं । यदि दूसरा कुछ प्रतीत होता है, तो वह मिथ्या है । इसलिये न सुख है, न दुःख, फिर क्रोध कैसा ? क्रोध का निमित्त ही क्या ? ॥ ५१ ॥ यदि ग्रहों को सुख दुःख का निमित्त मानें तो उनसे भी अजन्मा आत्मा की क्या हानि ? उनका प्रभाव भी जन्म-मृत्युशील शरीर पर ही होता है । ग्रहों की पीड़ा तो उनका प्रभाव ग्रहण करने वाले शरीर को ही होती है और आत्मा उन ग्रहों और शरीरों से सर्वथा परे हैं । तब भला, वह किस पर क्रोध करे ? ॥ ५४ ॥ यदि कर्मों को ही सुख-दुःख का कारण मानें तो उनसे आत्मा का क्या प्रयोजन ? क्योंकि वे तो एक पदार्थ के जड और चेतन—उभयरूप होने पर ही हो सकते हैं । (जो वस्तु विकारयुक्त और अपना हिताहित जानने वाली होती है, उसी से कर्म हो सकते हैं; अतः वह विकारयुक्त होने के कारण जड़ होनी चाहिये और हिताहित का ज्ञान रखने के कारण चेतन ।) किन्तु देह तो अचेतन है और उसमें पक्षीरूप से रहने वाला आत्मा सर्वथा निर्विकार और साक्षीमात्र है । इस प्रकार कर्मों का तो कोई आधार ही सिद्ध नहीं होता । फिर क्रोध किस पर करें ? ॥ ५५ ॥ यदि ऐसा मानें कि काल ही सुख-दुःख का कारण है, तो आत्मा पर उसका क्या प्रभाव ? क्योंकि काल तो आत्मस्वरूप ही है । जैसे आग आग को नहीं जला सकती, और बर्फ-बर्फ को नहीं गला सकता, वैसे ही आत्मस्वरूप काल अपने आत्मा को ही सुख-दुःख नहीं पहुँचा सकता । फिर किस पर क्रोध किया जाय ? आत्मा शीत-उष्ण, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों से सर्वथा अतीत है ॥ ५६ ॥

न केनचित् कापि कथञ्चनास्य द्वन्द्वोपरागः परतः परस्य ।

यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५७ ॥

एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठामध्यायितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।

अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच

निर्विघ्नं नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रब्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।

निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमुं मुनिराह गाथाम् ॥ ५९ ॥

सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः । मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६० ॥

तस्मात् सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया । मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥

य एतां भिच्छुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः । धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अस्य परस्य केनचित् कापि कथञ्चन परतः द्वन्द्वोपरागः न यथा संसृतिरूपिणः अहमः स्यात् एवं प्रबुद्धः भूतैः न विभेति ॥ ५७ ॥ सः पूर्वतमैः महर्षिभिः अध्यासिताम् एतां परात्मनिष्ठाम् आस्थाय अहं दुरन्तपारं तमः मुकुन्दाङ्घ्रि-निषेवयैव एव तरिष्यामि (इति निश्चितवान्) ॥ ५८ ॥ श्रीभगवान् उवाच—नष्टद्रविणः गतक्लमः निर्विघ्नं प्रब्रज्य गां पर्यटमानः मुनिः असद्भिः निराकृतः स्वधर्मात् अकम्पितः इत्थम् अमुं गाथाम् आह ॥ ५९ ॥ पुरुषस्य सुखदुःखप्रदः अन्यः न आत्म-विभ्रमः एव मित्रोदासीनरिपवः संसारः तमसः कृतः ॥ ६० ॥ तात तस्मात् मय्यावेशितया धिया मनः निगृहाण एतावान् योग-संग्रहः युक्तः ॥ ६१ ॥ यः समाहितः भिच्छुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैः न एव अभिभूयते ॥ ६२ ॥

इत्येकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिचिचिरता भावार्थदीपिका

तदेवं षडेते हेतवः प्रसिद्धा निरस्ताः यदि कश्चिद्वेत्तं तस्माद्वावयेत्तदपि वस्तुमहिमापेक्षया न संभवतीत्याह न केन-चिदिति । नन्वपरोक्षः कथमपह्नूयते तत्राह । यथेति । संसृतिमविद्यमानामैव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अहमोऽहंकारस्य यथा द्वन्द्वसंबन्धः स्यान्न तथा परतः प्रकृतेः परस्यात्मनः अहंकारनिमित्तोऽसौ न वास्तव इत्यर्थः । एवं प्रबुद्धो विवेकी यः स भूतैः कृत्वा न विभेति ॥ ५७ ॥ अतोऽहमपि तथैव परमात्मनिष्ठतया तरिष्यामीत्याह । एतामिति । सोऽहमित्यन्वयः । नन्विद्यं निष्ठैव कथं भवेत्तदाह । मुकुन्देति ॥ ५८ ॥ प्रस्तावेन सह गाथार्थं संक्षेपतो दर्शयति द्वाभ्याम् । इत्थं नष्टद्रविणो निर्विघ्नं गतक्लमः प्रब्रज्य गां पर्यटमसद्भिर्निराकृतोऽपि स्वधर्मादकम्पितः सन्मुनिरमुं गाथामाहा गायतेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ सुखदुःखप्रदो न मनसोऽन्यः यतः मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपि संसारस्तमसोऽज्ञानत आत्मनो मनसो विभ्रममात्रः कृतो न तात्त्विक इत्यर्थः ॥ ६० ॥ उक्तं द्वन्द्वसहनोपायमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६१ ॥ मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह । य इति । द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः ॥ ६२ ॥

भिच्छुगीतं मितं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः । मोहं निहन्निहाभाति परमानन्दरूपतः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवत पारमहंस्यां श्री० टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

हेतवः सुखदुःखयोरिति योज्यम् । तदपि जनादिषडन्यदपि । वस्तुन आत्मनो महिमाऽसंगादिलक्षणस्तदपेक्षया । अत्राशङ्कते-नन्विति । अपह्नूतेऽपलप्यते । इत्यर्थ इति—‘अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम्’ इत्युक्तेरिति भावः । एवं प्रबुद्धः

अहंकारकृत एवात्मनो दुःखादिसम्बन्धो न वास्तव इति ज्ञानवान् । भूतैः नरव्याघ्रादिभिः । अपरोक्षः सर्वप्रत्यक्षः द्वन्द्वोपरागः । ननु तर्ह्यपरोक्षस्य दुःखानुभवस्य को हेतुस्तत्र पूर्वोक्तमनोध्यास एवेत्याह—यथाहम इति । मनःप्रधाने लिंगदेहे योऽहंकारस्तस्मादेव नान्यस्मात् । यथाशब्द एवार्थः । संसृतिं संसारबन्धं निरूपयितुं शीलं यस्य तस्मात् । अथ जीवात्मा हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मादयो दुःखहेतवः । किन्त्वविद्या देहेऽहंकारादेहस्याध्यास एव, स च देहो मनःप्रधानत्वान्मन एवेति तदेव दुःखहेतुरिति प्रकरणार्थः । देहाध्यासे सति तु जीवात्मनः शुद्धत्वेऽपगतेऽध्यासानुगाः षडपि हेतवो यथायोगमुद्भवन्तीति निर्गलितार्थः ॥ ५७ ॥ यतः परमात्मनिष्ठैव श्रेयसी अतो हेतोः । एतया मानस एव दुःखजाल आत्मा त्वसंगमुखरूप एवेत्येवमाकारिकया । एतामुक्तलक्षणां परात्मनिष्ठां स्वरूपस्थितिं मनःसंयमनरूपां वा । पूर्वतमैः सनकादिभिः । महर्षिभिः सर्वविरक्तमुख्यैः । अध्यासितां सम्यगनुष्ठिताम् । यो भूतैः क्रीडनकवत्कृतः सोऽहमित्यर्थः । एतन्निष्ठावाप्तिरेव दुर्घटेत्याशङ्कते—नन्विति । मुकुन्दसेवया किन्नावाप्यतेऽपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । ‘धर्मार्थकाममोक्षेषु य इच्छेच्छेय आत्मनः । एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ।’ इति नारदोक्तेः । तमोऽज्ञाननिमित्तकं संसारम् । संदर्भः—तद्देशा च मम परमात्मनिष्ठा श्रीमुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवणं विना सोपद्रवैव जाता, यदीदृशो नानाविचारोऽपि तन्निष्ठाया उपद्रव एवेत्यन्ते तन्निषेवामवलम्ब्यैव विविनक्ति—एतामिति । तस्माद्भवता साध्वैवोक्तम् ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति भगवतो भावः । विश्वनाथस्तु—ततश्च तस्य विघ्नस्थगिता प्राग्भवीया शुद्धा मद्भक्तिर्मेनसि प्रादुर्भूता प्रादुर्भूतायां च तस्यां स्वस्य सन्न्यासः । द्वन्द्वसहनोपायमुक्तलक्षणमेतावन्तं विचारं चावधीरयन्मच्चरणनिषेवयाऽमृतसिन्धुनिमग्न उच्चैरत्यन्सहर्षाटोपमाह—एतामिति । सोऽहमित्यन्वयः । परात्मनिष्ठां देहदैहिकाभिमानेभ्यः परः शुद्धो य आत्मा जीवस्तस्य निष्ठां विचारितलक्षणं स्वरूपं केवलमास्थायेति परात्मनिष्ठायामेतस्यां मम आ ईषत् स्थितिमात्रमेव तमः संसारन्तु सेवयैव तरिष्यामि न त्वनयेत्यर्थ एवकारालभ्यते । ननु तर्हि परात्मनिष्ठायां स्थितिमात्रमपि किं करोषि तत्राह—पूर्वतमैः प्राचीनैरध्यासितां सेविताम् ॥ ५८ ॥ प्रस्तावेन प्रसंगेन । गतकुमो विगतग्लानिः अकम्पितोऽचलितः । अमूम् ‘नायं जनो मे’ इत्यादिषोडशपद्यात्मिकां गेयां कथाम् । यद्वा—अमूम् वक्ष्यमाणां गाथां श्लोकम् ‘सुखदुःखप्रदो नान्यः’ इत्यादिम् ‘गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां गेयवृत्तयोः’ इति मेदिनी । कदर्योपाख्यानोत्थापनप्रयोजनञ्चाह श्लोकद्वयेन—निर्विद्येति ॥ ५९ ॥ इत्यर्थ इति—मनोरथवदवास्तव इति भावः । आत्मविभ्रम इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । आत्मविभ्रमादन्यो न सुखादिप्रदः किंतु भ्रम एव । अत एव तमसोऽज्ञानस्वरूपात् । मित्रादिरूपः संसारः सन्दर्भोऽपि—मित्रोदासीनरिपुरुषः सुखदुःखप्रदः पुरुषस्य सर्वोऽपि संसारोऽयं नान्योऽस्ति । किन्तु तमसस्तमसा स्वाज्ञानेन कृतो य आत्मनो मनसो विभ्रमस्तद्रूप एवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ यतो मनोविलासः संसारस्तस्मद्देतोः एतावान् मनःसंयमलक्षणः । योगसंग्रहः योगसंक्षेपः । ‘चितवृत्तिनिरोधो योगः’ इति भगवता पतञ्जलिना सूत्रितत्वात् । धिया व्यवसायात्मिकया युक्तः ॥ ६१ ॥ असक्तं प्रत्याह—मन इत्यादिना । एतस्या गाथायाः श्रवणे निष्ठा यस्य स तथा । तत्फलं मनोनिग्रहफलं द्वन्द्वोऽनभिभवलक्षणम् । आदिना लाभालाभादिप्रहः (६२) निजगुरुं हरिरूपतया स्तौमि—भिद्विति । भक्तस्य ममोद्धवस्य वा । इवशब्देन मोहस्यावास्तवतां सूचयति—परमानन्दरूपेण मद्गुरुरूपेण वासुदेवरूपेण वा (१) ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एतामिति । सोऽहं पूर्वतमैर्महर्षिभिरध्यासितां स्वीकृतामेतां देहादिसङ्घातात्परस्मिन्नात्मनि निष्ठां निरन्तरानुसन्धानमास्थायङ्गीकृत्य मुकुन्दस्य अङ्घ्रिनिषेवयैव साधनेन दुरन्तपारमपि तमः अविद्याकार्यं संसारं तरिष्यामि ॥ ५७ ॥ निर्विद्येति । नष्टं द्रविणं यस्य तथापि गतक्लमः खेदरहितः । निर्विद्य विषयभोगात् विरज्य गृहात् प्रव्रज्य गां पृथिवीं पर्यटमानः । शान्तार्थः । इत्थमुक्तप्रकारेणासद्भिर्दुर्जनैः तिरस्कृतः तिरस्कृतोऽपि स्वधर्माद्भगवदनुसन्धानात् अकम्पितः अप्रचलितो मुनिः गृहीतमौनो ब्राह्मणः अमूम् पूर्वोक्तां गाथामाह स्म ॥ ५८ ॥ सुखेति । पुरुषस्य सुखदुःखप्रदोऽन्यो नास्त्येव । यच्च सुखादिकमात्मनि अन्यत्र च तत्र तत्र तत्प्रदत्वं प्रतीयते तत्सर्वमात्मनो मनसा भ्रमजन्यमेवेति । तथा मित्रोदासीनरिपवोऽपि भ्रमेणैव कल्पिता इति शेषः । एवं पुरुषस्य जन्ममरणादिः सर्वोऽपि संसारः तमस आत्माज्ञानत एव कृतः ॥ ५९ ॥ तस्मादिति । तस्मात् संसारदुःखस्य मनोभ्रमकल्पितत्वात् मग्न्यावेशितया धिया युक्तः सर्वात्मना सकलप्रयत्नेन मनो निगृह्य विषयान्तरेभ्यो निगृह्य मयि समाहितं कुरु । एतावानेव योगस्य संग्रहः परम उत्कर्षः ॥ ६० ॥ य इति । द्वन्द्वैः क्षुत्पिपासासुखदुःखादिभिर्नाभिभूयते मनोनिग्रहो भवतीत्यर्थः । स्फुटमन्यत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

तदपि हेत्वन्तरोद्भावनमपि । अपरोक्षः सर्वप्रत्यक्षः द्वन्द्वोपरागः ॥ ५७ ॥ अतः प्रबुद्धस्य भयाऽभावात् । सोऽहमित्यन्वयाऽभिधानात् स आस्थायेत्येव स्वामिसम्मतः पाठो ननु समास्थायेति । अन्यावेशपरित्यागाय तस्या निष्ठाया आस्थामात्रं तमस्तरणन्तु मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव तां विना तस्याः सोपद्रवत्वादित्युपसंहारे भक्तिरेव पर्यवसायिता ॥ ५८ ॥ द्वाभ्यां गाथार्थस्य संक्षिप्तत्वाद् दशदशलोकीमित्युक्तम् । अकम्पितोऽचलितः सन् ॥ ५९ ॥ भ्रमादन्यः सुखादिप्रदो न किन्तु विभ्रम एवेत्यन्वयः पुनरप्यात्मविभ्रमपदस्य योजनादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ६० ॥ उपायं मनोनिग्रहलक्षणम् । तस्मात् संसारस्य मनोविभ्रममात्रकृतत्वात् सर्वात्मना सर्वथा एतावान्मनोनिग्रहमात्र एव ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रावणादीति भिज्जुगीताश्रवणादिपरः तत्फलं योगफलम् ॥ ६२ ॥

उपसंहारे मङ्गलमाचरति । भिज्जुगीतमिति—

टीका प्रशंसिता येन जगति स्वामिनिर्मिता । तं चैतन्यं प्रपद्येहं भक्तिव्याख्यानप्राहकम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

छेदनदहनदेहदेहगतत्वेऽपि तत्कार्यं सुखदुःखानुभवस्तु आत्मन एव भवतीति शङ्कायां सुखदुःखानुभव औपाधिकः स च संसारावस्थायामेव ननु मुक्तावस्थायामित्याह । न केनचिदिति । परतः परस्य सूक्ष्मदेहादपि परस्य अहमः जीवस्य संसृतिरूपिणः संसृतिदशायां यथा द्वन्द्वोपरागः स्यात् न तथा स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रहाणलक्षणायां मुक्तिदशायामित्यर्थः । अत आगमापायित्वात्सर्वं सोढव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५०-५९ ॥ सुखदुःखेति । सुखदुःखप्रदोऽन्यो हेतुर्न किन्तु आत्मविभ्रमः देहात्माभिमान एव हेतुः मित्रोदासीनरिपवश्च स एव देहात्मभ्रमकार्यत्वात् तस्माद्देहकारममकारकारणं मन एव संसारकारणमित्यर्थः ॥ ६०-६२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

यह्यसमाहितस्य मनसः कारणत्वपक्षेऽप्यात्मनः स्वस्वभावापगमस्तद्विपरीतभावागमश्च कथमित्याशङ्क्य न स्वभावापगमः किन्तु स्तम्भनादिभिर्जलान्योरिव तदागमापायावौपाधिकौ ननु स्वाभाविकावित्यभिप्रेत्यैवं विद्वान्न विभेतीत्याह । न केनचिदिति । यदा परस्य देहविलक्षणस्यात्मनः परतः जनादिष्वन्यतमात्मेभ्योऽप्यन्यतमाद्वा न द्वन्द्वोपरागः न सुखदुःखान्वयः तदा संसृतिं रूपयति निरूपयति आपादयतीति यावत् तत्संसृतिरूपं मनस्तदस्यास्तीति तथा तस्यात्मनः अहमः अहमभिमानादनात्मन्यात्माभिमानादुपाधेः स्याद्द्वन्द्वोपरागः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पात्मकमनसोऽसमाहितादहंममाद्यभिमानस्ततो द्वेषादिस्ततः कर्माणि ततो जन्मानि ततश्च सुखदुःखे इत्यर्थः । इत्थं विद्वान् भूतैरुपद्रुतोऽपीति शेषः न विभेति ॥ ५७ ॥ इत्थं वर्णनमुखेनोपदेष्टव्यमर्थं निष्कृष्योपदिदिक्षुस्तस्य निर्वेदात्प्रभृतिवृत्तं संगृह्णाति । एतामिति द्वाभ्याम् । तावन्नष्टद्रविणः अत एव निर्विघ्नं प्रव्रज्य गां पृथ्वीं पर्यटमानः विगतकुमः पूर्वतमैर्महर्षिभिरभ्यासिता परिगृहीतामेतां सुखदुःखनिदानपरिष्कारयुक्तां परस्य परमात्मनो निष्ठामास्थायासद्भिर्निराकृतोऽपि स्वधर्मादपिकम्पितः मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव उपायभूतयाऽपारमपि तमः तमःकार्यं संसारं तरिष्यामीत्यध्यवस्य स मुनिर्विप्रः अमूं गाथामाहेति सम्बन्धक्रमः ॥ ५८-५९ ॥ उपदेष्टव्यमर्थमुपदिशति । सुखेति । सुखदुःखप्रदः तयोर्हेतुः आत्मविभ्रम एव न त्वन्यः आत्मना मनसा यो विभ्रमः देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानात्मकः न केवलमयं तयोरेव हेतुः किन्तु मित्रादिविषयभावः संसारश्च तन्निबन्धनः आत्मविभ्रमनिबन्धनः ॥ ६० ॥ ततः किमत आह । तस्मादिति । तात हे उद्धव ! तस्मादात्मविभ्रमस्य सुखदुःखादिहेतुत्वात् मय्यावेशितया धिया युक्तस्त्वं सर्वात्मना मनो निगृह्ण विषयान्तरेभ्यो निगृह्य मयि समाहितं कुरु एतावानेव योगसंग्रहः शास्त्रेषु प्राधान्यतः प्रतिपाद्ययोगसङ्ग्रह एतावानेव मय्यावेशितधिया मनोनिग्रह इति इयानेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ प्रकृतभिज्जुगीताधारणश्रवणादिफलमाह । य इति । धारयन् श्रद्धया शृण्वन् वा समाहितो भवति ततश्च ब्रह्मनिष्ठः ततो द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिरभिभूतो न भवति मुक्तो भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न परस्येत्येतद्विबुधोति । न केनचिदिति । यथा संसृतिरूपिणः संसारकारणस्वभाववतः आत्मनो मनसो यथा द्वन्द्वोपरागः द्वन्द्वाख्यराहुग्रहणं तथास्य परतः परस्य हरेर्द्वन्द्वोपरागो न स्यात् इदमेव श्रद्धेयमिति भावेनाह । एवमिति । एवं प्रबुद्धः एवंविधज्ञानो एवंविधैरज्ञानिभूतैः खलैः कृतादुपद्रवान्न बिभेति ॥ ५७ ॥ एवं विरक्तिर्भगवदङ्घ्रिभक्तिद्वारा संसारनिर्मोकहेतुरित्याह । एतामिति । मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव एतां परमात्मनिष्ठां मनःसंयमलक्षणव्यवस्थां समास्थाय स्थिरीकृत्य परमात्मज्ञानलक्षणां वा प्राप्य अत्र प्रमाणमाह । अध्यासितामिति । सम्यगनुष्ठितां तमः अज्ञाननिमित्तं संसारम् ॥ ५८ ॥ श्रद्धेयेयं गाथेति भावेनाह । निर्विद्येति ॥ ५९ ॥ गाथायास्तात्पर्यार्थमाह । सुखेति । आत्मनि मनसि रूढो विविधभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अन्यो नैव ततो मित्रोदासीनरिपुलक्षणश्च संसारः स्वमनः स्वमनोहेतुकः ॥ ६० ॥ मनोनिग्रहयोगमाह । तस्मादिति । एतावान् मनःसंयमनलक्षणः ॥ ६१ ॥ फलमाह । य इति । ब्रह्मनिष्ठां ब्रह्मोत्कर्षज्ञानपूर्वकमनोनिग्रहलक्षणाम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

परस्य स्वरूपतो मायातीतस्य ॥ ५७ ॥ तद्देवा च मनः परमात्मनिष्ठा श्रीमन्मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवां विना सोपद्रवैव जाता यदीदृशो नानाविचारोऽपि तन्निष्ठायामुपद्रव एवेत्यन्ते तन्निषेवामवलम्ब्यैव विविनक्ति । एतामिति । तस्माद्वचसा साध्वेवोक्तम् ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति श्रीभगवतो भावः ॥ ५८-५९ ॥ मित्रोदासीनरिपुरुपः सुखदुःखप्रदः पुरुषस्य सर्वोऽपि संसारो नान्योऽस्ति किन्तु तमसस्तमसा स्वाज्ञानेन कृतो य आत्मनो मनसो विभ्रमस्तद्रूप एवेत्यर्थः ॥ ६०-६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यदि कश्चिद्वेतन्तरमुद्रावयेत्तदपि वस्तुमहिम्ना न सम्भवतीत्याह । नेति । परतः अन्यस्माद्धेतोः यतः परस्य मायातीतस्य ननु तर्ह्यपरोक्षस्य दुःखानुभवस्य को हेतुस्तत्र पूर्वोक्तमनोऽध्यास एवेत्याह । यथाहम इति । मनःप्रधाने लिङ्गदेहेऽयोऽहङ्कारस्तस्मादेव नान्यस्मात् यथाशब्द एवार्थं संसृतिं संसारबन्धं निरूपयितुं शीलं यस्य तस्मात् एवं प्रबुद्धो यः स भूतैः कृत्वा न बिभेति जीवात्मा हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मादयो दुःखहेतवः किं त्वविद्यया देहेऽहङ्काराद्देहस्य अध्यास एव स च देहो मनःप्रधानत्वान्मन एवेति तदेव दुःखहेतुरिति प्रकरणार्थः देहाध्यासे सति तु जीवात्मनः शुद्धत्वेऽपगते अध्यासानुगाः षडपि हेतवो यथा योगमुद्रवन्तीति निर्गलितार्थः ॥ ५७ ॥ ततश्च तस्य विघ्नस्थगिता प्राग्भवीया शुद्धा मङ्गकिर्मेनसि प्रादुर्भूता प्रादुर्भूतायां च तस्यां स्वस्य संन्यासं द्वन्द्वसहनोपायमुक्तलक्षणमेतावन्तं विचारं चावधारयन्मन्त्रचरणनिषेवयाऽमृतसिन्धुनिगमन उक्चैर्नृत्यं सहर्षाटोपमाह । एतामिति । सोऽहमित्यन्वय परमात्मनिष्ठां देहदैहिकाभिमान्येभ्यः परः शुद्धो य आत्मा जीवस्तस्य निष्ठां विचारितलक्षणं स्वरूपं केवलमास्थायेति परमात्मनिष्ठायामेतस्यां मम आ ईषत् स्थितिमात्रमेव तमः संसारं तु सेवयैव तरिष्यामि नत्वनयेत्यर्थः । एवकारालभ्यते ननु तर्हि परमात्मनिष्ठायां स्थितिमात्रमपि किं करोषि तत्राह । पूर्वतमैः प्राचीनैरध्यासितामिति ॥ ५८ ॥ कदर्योपाख्यानं तस्याख्यानोत्थापनप्रयोजनं चाह श्लोकद्वयेन निविद्येति ॥ ५९ ॥ आत्मविभ्रम इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा आत्मविभ्रमादन्यो नेत्यर्थः । तत एव तमसो अज्ञानस्वरूपात् मित्रादिरूपः संसारः ॥ ६० ॥ उक्तं द्वन्द्वसहनोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । एतावान् मनोनिग्रहपर्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ मनोनिग्रहणाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिना तत्फलं प्राप्नोतीत्याह । य इति ॥ ६२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

फलितार्थमाह । नेति । यथाहमः देहादावात्मभावं प्राप्तस्य संसृतिरूपिणः कर्मभिरुत्तरोत्तरतः संसृतिं रूपयतीति संसृतिरूपं मनस्तदस्यास्तीति तस्य द्वन्द्वानि तथास्य परतः प्रकृतेरपि परस्य देहाद्यात्मभ्रान्तिं त्यक्त्वा अत्रह्यात्मकलक्षणां भ्रान्तिं च त्यक्त्वा परानन्यतयास्थितस्य द्वन्द्वानां तु का कथा तदुपरागोऽपि न स्यात् देहादावात्मभ्रान्तिं स्वातंत्र्यभ्रान्तिं च त्यक्त्वा परमेश्वरांशत्वेन न भिन्नोऽप्यहं तन्निरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्न एवास्मीत्येवं प्रबुद्धस्त्वरूपस्यादिवाक्यार्थज्ञानात् ज्ञाततत्त्वो भूतैर्नव

विभेति ॥ ५७ ॥ स्वकर्तव्यतामाह । एतामिति । परे श्रीवासुदेवे आत्मनिष्ठा तद्देशत्वात्तदनतिरिक्तोऽस्मीत्येवंभूतां “ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी”ति श्रीमन्मुखप्रोक्तां पूर्वतमैः श्रीकुमारादिभिरभ्यासितां सम्यगास्थाय मुकुन्दाङ्घ्रिसेवयैव नतु ज्ञानमात्रेण दुरन्तपारन्तमः दुस्तरं संसारं तरिष्यामि ॥ ५८ ॥ अभ्यायार्थं संक्षेपतो दर्शयति । निर्विद्येत्यादिना । नष्टद्रविणः प्रक्षीणधनः निर्विद्य निर्वेदं प्राप्य प्रब्रज्य गृहाश्रमं त्यक्त्वा गतक्लमः नष्टक्लेशः गां भूमिं पर्यटमानः असद्भिर्निराकृतोऽपि स्वधर्मान्मुकुन्दाङ्घ्रिसेवातोऽकम्पितः सन् मुनिरमूं गाथामगायतेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ स्वदुःखप्रदः अन्यः जनदेवतादिरूपः न कस्तर्हि आत्मविभ्रमः आत्मनो मनसः यो देहादावहमिति गेहादौ ममेति स्वरूपे अब्रह्मात्मकत्वरूपश्च एवं विविधो भ्रमः सुखदुःखप्रद इत्यन्वयः । किञ्च मित्रोदासीनरिपवः अर्थाऽपि संसारश्च पुरुषस्य तमसस्तद्वियात्मविग्रहतो निमित्तादेव परमेश्वरेण पुरुषकर्मफलदात्रा कृतः ॥ ६० ॥ पूर्वोक्तं द्वन्द्वसहनोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । मयि आवेशितया धिया मनो निगृहाण एतावान् योगस्योपायजातस्य संग्रहः सूत्रम् ॥ ६१ ॥ मनोनिग्रहासमर्थोऽप्येतच्छ्रवणादिभिस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह । य इति । द्वन्द्वैः सुखदुःखादियुगलैः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तदेवं प्रसिद्धा जनादय एते षड्देतवो निरस्ताः । यदि कश्चिद्धेतन्तरमुद्भावयेत् तदपि वस्तुमहिमापेक्षयां न सम्भवतीत्याह—नेति । केनचिदपि कर्त्रा करणेन क्वापि देशे काले च कथञ्चन केनापि प्रकारेण अस्यात्मनो द्वन्द्वोपरागः दुःखसुखादिसम्बन्धो नैव भवति तत्र हेतुमाह—परतः प्रकृतितः परस्य असङ्गस्येति । ननु प्रत्यक्षसिद्धः स कथमपह्नुवते तत्राह—यथेति—आत्मन्यविद्यमानामपि संसृतिं रूपयति प्रकाशयति यस्तस्याहमः अहङ्कारस्य यथा स भवति तथात्मना न भवतीत्यहङ्काराध्यासादेवात्मनि प्रतीयते न वास्तवोऽस्तीत्यर्थः । अत एव य एवं प्रबुद्धः देहान्तःकरणाद्यध्यासादेव तत्राहममभिमानस्ततो भेदो रागद्वेषादिस्ततः कर्माणि ततो जन्मसुखदुःखादिवस्तुतस्त्वात्मनि न सन्तीति विद्वान्स भूतैः कृत्वा न विभेति ॥ ५७ ॥ एवं सुखदुःखादिसंसारस्य मनोनिमित्तत्वं निर्णाय तदुद्धारोपायं निश्चिनोति—एतामिति । पूर्वतमैर्महर्षिभिरभ्यासितां स्वीकृतामेतां देहादिसङ्घातात्परस्मिन्नात्मनि निष्ठां निरन्तरानुसन्धानमास्थायार्जुनस्य मुकुन्दस्य मोक्षदातुर्भगवतः अङ्घ्रिनिषेवयैव साधनेन दुरन्तपारमपि तमः अविद्याकार्यं संसारमहं तरिष्यामीत्यन्वयः । नष्टद्रविणं यस्य तथापि गतक्लमः खेदरहितः निर्विद्य विषयभोगात् विरज्य गृहात् प्रब्रज्य गां पृथिवीं पर्यटमानः इत्युक्तप्रकारेणासद्भिर्दुर्जनैर्निराकृतः तिरस्कृतोऽपि स्वधर्माद्भगवदनुसन्धानात् अकम्पितः अप्रचलितो मुनिः गृहीतमौनो ब्राह्मणः अमूं पूर्वोक्तां गाथामाहेत्यन्वयः ॥ ५८-५९ ॥ फलितमाह—पुरुषस्य जीवस्य सुखदुःखप्रदोऽन्यो नास्त्येव । यच्च सुखादिकमात्मनि अन्यत्र च तत्प्रदत्तं प्रतीयते तत्सर्वमात्मनो भ्रम एवेति । तथा मित्रादयोऽपि क्रमेण वैकल्पिता इति शेषः । एवं पुरुषस्य जन्ममरणादिः सर्वोऽपि संसारः तमस आत्मा ज्ञानत एव कृतः ॥ ६० ॥ उक्तं द्वन्द्वसहनोपायमुपसंहरति—तस्मादिति । संसारदुःखस्य मनोभ्रमकल्पितत्वात् मय्यावेशितया धिया युक्तः सर्वात्मना सकलप्रयत्नेन मनो निगृहाण विषयान्तरेभ्यो निगृह्य मयि समाहितं कुरु । एतावानेव योगस्य सङ्ग्रहः परम उत्कर्षः ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रवणादिनिष्ठस्य फलमाह—य इति । द्वन्द्वैः क्षुत्पिपास-सुखदुःखादिभिर्नाभिभूयते, मनोनिग्रहो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसुनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमन्निरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भगवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । त्रयोविंशो गतो वृत्तिं भिद्युगीतानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अतोऽहमप्येतयैव परमात्मनिष्ठया तरिष्यामीत्याह । एतामिति । पूर्वतमैः महर्षिभिः अभ्यासितां परिगृहीतां एतां सुखदुःखनिदानपरिष्कारयुक्तां परात्मनिष्ठामुत्कृष्टात्मास्थितिं समास्थाय, अहं मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवया एवोपायभूतया, दुरन्तपारं तमः तमः कार्यं संसारं तरिष्यामि ॥ ५७ ॥ इत्थं वर्णनमुखेनोपदेष्टव्यमर्थं निष्कृष्योपदिदिक्षुस्तस्य निर्वेदप्रभृति वृत्तं संगृह्णाति । निर्विद्येति । इत्थं नष्टद्रविणः अत एव निर्विद्य प्रब्रज्य गां पर्यटमानः, गतक्लमः मुनिः असद्भिः निराकृतः अपि, स्वधर्मात्परात्मनिष्ठयाः अकम्पितोऽचलितः सन्, अमूं पूर्वोक्तां गाथाम् आह अगायत ॥ ५८ ॥ उपदेष्टव्यमर्थमुपदिशति । सुखेति । पुरुषस्य सुखदुःखप्रदः तयोर्हेतुः आत्मविभ्रमः आत्मना मनसा यो विभ्रमो देहात्माभिमानः स्वतन्त्रात्माभिमानात्मकः एव, न तु अन्यः न केवलमयं तयोरेव हेतुः, किं तु मित्रोदासीनरिपवः मित्रादिरूपः संसारश्च तन्निबन्धनः आत्मविभ्रमनिबन्धनः ॥ ५९ ॥ ततः

किमत आह । तस्मादिति । तात हे उद्धव, तस्मात् आत्मविभ्रमस्य सुखदुःखादिहेतुत्वात्, मयि आवेशितया धिया युक्तः त्वं, सर्वात्मना मनः निगृह्णान् । विषयान्तरेभ्यो निगृह्य मयि समाहितं कुरु । योगसंग्रहः एतावान् । शास्त्रेषु प्राधान्यतः प्रतिपाद्ययोगसंग्रह एतावानेवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ प्रकृतभिन्नुगीताधारणश्रवणादिफलमाह । यः भिन्नुणा गीतां ब्रह्मणि निष्ठा यया ता एतां गाथामिति शेषः । समाहितः धारयन् श्रावयन् शृण्वन् वा भवेत्, तदा सः द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः नैव अभिभूयते । मुक्तो भवतीति भावः ॥ ६१ ॥

इति श्रीधर्मश्रुतधरश्रीधर्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधि न्याय मक्रमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

हिन्दी अनुवाद

आत्मा प्रकृति के स्वरूप, धर्म, कार्य, लेश, सम्बन्ध और गन्ध से भी रहित है । उसे कभी कहीं किसी के द्वारा किसी भी प्रकार से द्वन्द्व का स्पर्श ही नहीं होता । वह तो जन्म-मृत्यु के चक्र में भटकने वाले अहङ्कार को ही होता है । जो इस बात को जान लेता है, वह फिर किसी भी भय के निमित्त से भयभीत नहीं होता ॥ ५७ ॥ बड़े-बड़े प्राचीन ऋषि-मुनियों ने इस परमात्मनिष्ठा का आश्रय ग्रहण किया है । मैं भी इसी का आश्रय ग्रहण करूँगा और मुक्ति तथा प्रेम के दाता भगवान् के चरणकमलों की सेवा के द्वारा ही इस दुरन्त अज्ञानसागर को अनायास ही पार कर लूँगा ॥ ५८ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धव जी ! उस ब्राह्मण का धन क्या नष्ट हुआ, उसका सारा क्लेश ही दूर हो गया । अब वह संसार से विरक्त हो गया था और संन्यास लेकर पृथ्वी में स्वच्छन्द विचर रहा था । यद्यपि दुष्टों ने उसे बहुत सताया, फिर भी वह अपने धर्म में अटल रहा, तनिक भी विचलित न हुआ । उस समय वह मौनी अवधूत मन-ही-मन इस प्रकार का गीत गाया करता था ॥ ५९ ॥ उद्धव जी ! इस संसार में मनुष्य को कोई दूसरा सुख या दुःख नहीं देता, यह तो उसके चित्त का भ्रममात्र है । यह सारा संसार और इसके भीतर मित्र, उदासीन और शत्रु के भेद अज्ञानकल्पित हैं ॥ ६० ॥ इसलिये प्यारे उद्धव ! अपनी वृत्तियों को मुझ में तन्मय कर दो और इस प्रकार अपनी सारी शक्ति लगाकर मन को वश में कर लो और फिर मुझ में ही नित्ययुक्त होकर स्थित हो जाओ । बस, सारे योगसाधन का इतना ही सार-संग्रह है ॥ ६१ ॥ यह भिक्षुक का गीत क्या है, मूर्तिमान् ब्रह्मज्ञान-निष्ठा ही है । जो पुरुष एकाग्रचित्त से इसे सुनता, सुनाता और धारण करता है वह कभी सुख-दुःखादि द्वन्द्वों के वश में नहीं होता । उनके बीच में भी वह सिंह के समान दहाड़ता रहता है ॥ ६२ ॥

इत्येकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् । यद् विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १ ॥
 आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थं एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥
 तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । बाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद् बृहत् ॥ ३ ॥
 तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—अथ पूर्वैः विनिश्चितं सांख्यं ते संप्रवक्ष्यामि यत् विज्ञाय पुमान् सद्यः वैकल्पिकं भ्रमं जह्यात् ॥ १ ॥ अथो हि अर्थः आदौ अयुगे अविकल्पितम् एकम् एव ज्ञानम् आसीत् कृतयुगे यदा विवेकनिपुणाः ॥ २ ॥ तत् केवलं निर्विकल्पितं बाङ्मनोऽगोचरं सत्यं बृहत् मायाफलरूपेण द्विधा समभवत् ॥ ३ ॥ तयोः एकतरः अर्थः उभयात्मिका सा प्रकृतिः अन्यतमः भावः ज्ञानं सः पुरुषः अभिधीयते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते । आत्मनः सर्वभावानामागमापायचित्ता ॥ १ ॥
 स्वपदद्वन्द्वभक्तानामद्वन्द्वत्वाय संयमम् । चित्तस्योक्त्वा पुनः कृष्णः सांख्यमत्राह तत्कृते ॥ २ ॥

अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसंधानस्य द्वन्द्वभ्रमो निवर्तत इति वक्तुं सांख्यं प्रस्तौति । अथेति । पूर्वैः कपिलादिभिर्विनिश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तम् । भ्रमं सुखदुःखादिरूपम् ॥ १ ॥ अथो शब्दः कात्स्न्ये । ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽयर्थश्चाविकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव । ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः । तथा आदौ यत्कृतयुगं तस्मिन्मन्यदाऽपि यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदाऽपि । तेषां च भेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥ तद्बृहद्ब्रह्म बाङ्मनोऽगोचरं यथा भवति तथा । मायादृश्यं फलं तत्प्रकाशस्तद्रूपेण मायाविलासरूपेण वा द्विधाऽभूत् ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी ॥ ४ ॥

श्रावणशीघरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मनः स्वस्य । मनोमोहः द्वैतसत्यत्वधीः (१) । अद्वन्द्वत्वाय द्वन्द्वनिवृत्तये । अत्र चतुर्विंशे । तत्कृते चित्तसंयमार्थम् (२) । अध्यायतात्पर्यमाह—अद्वितीयादित्यादिना । तत्रैव परमात्मनि । अथ मनःसंयमनोक्तयनन्तरम् । ते तुभ्यम् । यत्सांख्यम् । जह्यात्पुमांस्यजेत् । अनेन भेदभ्रमापादकाग्निवंशजकपिलोक्तानीश्वरसांख्यज्ञानान्यत्वमस्योक्तम् । मनःप्रधाने लिंगदेहेऽहंबुद्धिरेवात्मनो दुःखकारणमिति भिक्षुगीतादवगतम् । सा चानात्मबुद्धिरात्मानात्मविवेके सति निवर्तते, स चात्मानात्माविवेकः सांख्यज्ञानमूलक इत्यतः सांख्यमुपदिशन्नाह—अथेति । सांख्याधिकारे विकल्पो देहस्तदुद्भवमध्यासरूपं भ्रमं त्यजेत् ॥ १ ॥ द्रष्टा जीवः । इत्यर्थ इति—केवलं ब्रह्मैवासीत् ‘अहमेवासमेवाग्रे’ इत्याद्युक्तेः । इत्यर्थ इति—प्रलये सर्वस्य लीनत्वाद्युगादिकल्पनापि तदा नासीदिति भावः । तथा प्रलयवत् । अन्यदापीत्युक्तेर्नात्र कालनियमः । तेषां विवेकिनाम् । तृतीयस्कन्धे—‘भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः’ इत्यादौ यद्भगवत्त्वेन शब्द्यते तदेव ब्रह्मत्वेन शब्द्यत इति वदन्तीत्यादेर्यदुभयत्रैकमेव वस्तु प्रतिपाद्यम्,

अन्ते तु 'एष सांख्यविधिः प्रोक्तः परावरदृशामया' इत्यनेन भगवद्रूपेणावस्थितिः स्पष्टैव । कदेत्यपेक्षया तैः ॥ २ ॥ तत्प्रकाशः दृश्यप्रकाशः । तत्प्रकाशयतीति व्युत्पत्तेश्चेतनः मायायाः कार्यद्वारकं दृश्यत्वं यद्यप्यस्ति तथापि सा स्वरूपेणादृश्येत्यस्वारस्यादाह-
मायाविलासरूपेण वेति । विलसत्यनेनेति विलासः पुरुषः । माया च विलासश्च मायाविलासौ तावेव रूपमिति सामानाधि-
करण्याभावेऽपि कर्मधारयो विधायकसूत्रे विपरीतग्रहणात् । यद्वा—मायया सहितो विलासो मायाविलासः स एव रूपं तेन तथा ।
तदिति—तैस्तत्र मायोदृश्यमिति फलं तत्प्रकाश इति छेदः । तेन ब्रह्मणा यद्दृश्यं वस्तु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः प्रकाशविशेषः स
फलमित्यर्थः । यद्वा—'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानम्' इत्यादौ 'ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम्' इति वक्ष्यमाणात् । तद् ब्रह्म मलक्षणं ब्रह्मस्वरूपेण
स्थित्वैव मायया निजशक्तिविशेषस्य यत्फलं व्यंग्यं वस्तु तद्रूपेण मायास्वरूपशक्तेराभासरूपा बहिरंगा निमित्तशक्तिसंज्ञया विलासः
प्रकृतिपुरुषाविर्भावकरूपकीडाविशेषस्तेन रूपेणेति टीकापक्षान्तरार्थः ॥ ३ ॥ एकतरोऽर्थो माया सा । अन्यतमो द्वितीयोऽर्थः
प्रकृतेस्तद्बहिरङ्गशक्तित्वाद्दशत्वं पुरुषस्य तदस्थशक्तित्वाद्दशत्वमिति ज्ञेयम् । कार्यमाकाशादि, कारणं महदादि तद्रूपिणी सन्दर्भस्तु-
प्रकृतिः प्रधानं पुरुषो जीवः । तदुक्तं वैष्णवे—'विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र' इत्यादौ । टीका च—
परतो निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात् ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये मायाकृते इति ॥ ४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

चतुर्विधे विरक्त्यर्थमुत्पत्तिप्रलयावपि । कथितौ सर्वभावानां तत्र श्लोकास्तु गोदशः (२६) ॥

उवाचेत्येकमेवात्र (१) श्लोकतुल्या (२६) अनुष्टुभः ॥ २४ ॥

अथेति पूर्वैः कपिलादिभिः यत् साङ्ख्यं साङ्ख्यशास्त्रप्रतिपादितं तत्त्वं विनिश्चितं निश्चयेन निरूपितं तत्ते तुभ्यमथेदानी-
महं प्रवक्ष्यामि यत्तत्त्वं विज्ञाय वैकल्पिकमेवोऽहमन्योऽयमिति भेदबुद्धिनिमित्तं शत्रुमित्रदुःखसुखादिभ्रमं पुमान् सद्य एव जह्यात्
परित्यजेत् ॥ १ ॥ आसीदिति । अथोशब्दः कात्स्न्यं । अयं द्रष्टृदृश्यादिरूपः कृत्स्नोऽपि पदार्थः आदौ अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलये
अविकल्पितं भेदशून्यमेकं ज्ञानं ब्रह्मैवासीत् । तथा कृतयुगे अन्यदा वा यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि तेषां तथैव
स्फुरति ॥ २ ॥ तदिति । तत्केवलम् एकं निर्विकल्पितं भेदशून्यं वाङ्मनसोरगोचरम् । अत्र समासान्ताभाव आर्षः । सत्यं
परमार्थभूतं ब्रह्म मायादृश्यं फलं प्रकाशस्तद्रूपेण द्विधा समभवत् । यद्वा तद्ब्रह्म वाङ्मनसोर्गोचरं यथा भवति तथा माया-
फलरूपेण द्विधा समभवत् ॥ ३ ॥ तयोरिति । तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये एकतरः पदार्थः । उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी सा
प्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते । यस्त्वन्यतमो भावो ज्ञानं चैतन्यरूपः स एव पुरुषोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मनो जीवस्य मनोमोहो भगवता सांख्येनात्माऽनात्मविवेकेन निवार्यते । सर्वभावानां प्रकृत्यादिभूयन्ततत्त्वानां तत्कृते
चित्तसंयमनार्थम् अत्रास्मिन्नुर्विशयध्याये मायया निमित्तशक्त्या प्रकृतिर्गुणत्रयसाम्यमुपादानशक्तिः । तत्रैव परमात्मन्येव अथेति
सांख्याऽधिकारे ॥ १ ॥ द्रष्टा जीवः अर्थश्च प्रपञ्चः । ब्रह्मण्येव । भगवत्येव अथब्रह्म ब्रह्मन्तीति श्रुत्या ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणत्वाच्च
यद्ब्रह्म परमं विदुरिति स्मृत्या च तच्छब्दस्य तत्रैव मुख्यवृत्तेः । उपसंहारे परावरदृशा मयेत्यनेन तद्रूपेणावस्थितेः स्पष्टयिष्य-
माणत्वाच्च अत एव लीनमिति व्याख्यानम् । तेषां विवेकनिपुणानाम् ॥ २ ॥ तेन ब्रह्मणा यद्दृश्यं वस्तु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः
प्रकाशविशेषः स फलमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे मायास्वरूपशक्तेराभासरूपा बहिरङ्गा निमित्तशक्तिः तस्या विलासः प्रकृतिः पुरुषाविर्भाव-
क्रीडनविशेषस्तेन रूपेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अंशयोरिति प्रकृतेस्तद्बहिरङ्गशक्तित्वाद्दशत्वं पुरुषस्य तत्तदस्थशक्तित्वाद्दशत्वमिति ज्ञेयम् ।
कार्यमाकाशादि कारणं महदादि तद्रूपिणी अत्र पुरुषशब्देन जीव एव विवक्षितस्त्रीकाकृद्भिः । विष्णोः स्वरूपात् परतो हि तेऽन्ये
रूपं प्रधानं पुरुषश्च विप्रेति विष्णुपुराणवाक्ये । तेषामेव टीकाच । परतो निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात् ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति
द्वेरूपे अन्ये मायाकृते इति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम्

वैकल्पिकं भ्रमम् अज्ञानम् ॥ १ ॥ ज्ञानं परमात्मस्वरूपम् एकं समाभ्यधिकरहितम् अविकल्पितं महदादिकार्यविशेष-
रहितं यदेति तदा हरिमिति शेषः कृतयुगेऽपि । किरणं परं ब्रह्मैवोपास्यम् ॥ २ ॥ केवलं गुणवैषम्यरहितं ज्ञायादिविकल्परहितं च तत्
ब्रह्म मायया प्रसिद्धा प्रमाणेन फलरूपेण परमप्राप्तयया भातीत्यर्थः । सन्निर्विकारं द्विधा समभवत् द्विप्रकारमभवत् ॥ ३ ॥ तयोः
प्रकारयोः उभयात्मिका कार्यकारणरूपा ज्ञानं जीवस्वरूपं 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति प्रयोगात्भावः पदार्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

एवमध्यायद्वयेन तत्त्वानां न्यूनाधिकसंख्यावादोपपत्तितन्निरूपणानुप्रसक्तमुपपादितम् अथ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावित्युक्तं मनः प्रसादहेतुविज्ञानविषयभवाप्ययौ निरूपयितुं प्रतिजानीते । अथेत्यादिना यद्वा आत्मविभ्रम एव सुखदुःखहेतुरिति समनन्तरमेवोक्तं कस्तर्हि तद्वान्युपाय इत्यतस्तं वक्तुं प्रतिजानीते । अथेति । अथवा एतावान्योगसंग्रह इत्युक्तं तर्हि क्रियान्सांख्यसंग्रह इत्यतस्तं वक्तुं प्रतिजानीते । अथेति सांख्यं प्रकृतिपुरुषेश्वराणां यथावस्थिताकारविभागं पूर्वैर्मुनिभिर्विनिश्चितं ते तुभ्यं सम्यग्वदयामि किन्तत्कथनेनेत्यत आह । यदिति । यत्सांख्यं विज्ञाय वैकल्पिकं भ्रमं जह्यात्त्यजेत् एषोऽहमन्योऽयमिति भेदबुद्धिकल्पकं देहात्मभ्रमं स्वतन्त्रात्मभ्रमं च जह्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सृष्टिलयक्रमकथनेन सांख्यं निरूपयितुकामः सृष्टेः प्रलयपूर्वकत्वात्तावत्प्रलयावस्थां संग्रहेणाह । आसीदिति । ज्ञानं परमात्मस्वरूपमथो कात्स्न्येनाविकल्पितं नामरूपविभागरहितं सदकमेवासीत् विकल्पपरिहारेण निरतिशय एकत्वव्यपदेश्यं ज्ञानमर्थो ज्ञानरूपोऽर्थ आसीदिति सम्बन्धः । सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवेत्यस्यार्थोऽत्रोपक्षिप्तः यद्वा ज्ञानं जीवस्वरूपमर्थः प्रकृतिश्चेत्युभयमविकल्पितं नामरूपविभागरहितं सदकमेवासीदिति विकल्पपरिहारेण निरतिशयसूक्ष्मावस्थापत्त्या तमः परे देव एकोभवतीत्युक्तरीत्या परमात्मनैकतापन्नमभूदित्यर्थः । ज्ञानं विशिनष्टि । यदेति । यदा आदौ जगदादावयुगेऽद्वितीयेऽनुपमे इति यावत् कृतयुगे तदा यदा च विवेकनिपुणा यत्कारणं ब्रह्मोपासत इति शेषः । यद्वा विवेकनिपुणाः चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयविभागनिपुणाः ॥ २ ॥ यत्केवलं गुणवैषम्यरहितं जात्यादिविकल्परहितं वाङ्मनसाभ्यामपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं नित्यं कालाद्यपरिच्छेद्यसत्यमिति पाठ निर्विकारं बृहत् ब्रह्माचक्षते तन्मायाफलरूपेण द्विधा समभवदिति सम्बन्धः । द्विधा द्विप्रकारकं मायाफलरूपवस्तुद्वयविशेषणकमेव प्रलयदशांयामध्यभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कासौ माया किं च तत्फलमित्यत आह । तयोरिति । तयोर्मायाफलयोरेकतरः मायाशब्दविवक्षितोऽर्थः प्रकृतिः सा चोभयात्मिका कार्यकारणात्मिका वा जीवपरयोर्भोग्यस्वरूपा वा अन्यतमः फलशब्दविवक्षितो भावोऽर्थः ज्ञानं जीवस्वरूपं “विज्ञानं यज्ञं तनुत” इति प्रयोगात् स च पुरुषः चकाराज्जीवः प्रत्यगिति चाभिधीयते इत्यर्थः । विचित्रकार्यकरत्वयोगात्प्रकृतिर्मायाशब्देनोच्यते जीवस्त्वनुकूलज्ञानात्मकानन्दस्वरूपत्वादानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वात् फलशब्देनोक्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सृष्ट्यादियाथार्थज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवर्तकमिति कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्र व्यर्थोऽपि नैवोपरमेतेत्युक्तविकल्पनिवर्तकोपायः क इत्युद्धवस्य हार्दशङ्कां परिहर्तुकाम आह । अथेति । सांख्यं यथार्थज्ञानं पूर्वं पुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेन निश्चितम् ॥ १ ॥ ननु विकल्पे सति तद्वानाय सांख्यवचनप्रतिज्ञानं सङ्गच्छते स एव न सम्भवति तथा हि किमुत्पत्तिप्रभृतिसांख्यं विकल्पितमुतान्तराले नाद्यः स्वभावस्य निवृत्त्यनुपपत्तेरिति । तत्राह । आसीदिति । अथो आरम्भे सृष्टिसमये ज्ञानमर्थश्चैकमेव यथैकार्थोविषयः तथैव ज्ञानं विषयमनतिक्रम्य वर्तमानमासीत् किमनेनोक्तं भवतीत्यत्राह । अकल्पितमिति संशयविपर्ययाविषयत्वमुक्तं भवति । कस्मिन् काले इदमुत्पन्नमत्राह । कृतयुग इति । तत्रापि कदेत्यत उक्तमादाविति । संशयाद्यन्यथाभावः कस्मान्नाभूदिति । तत्राह । यदेति । कृतयुगमारभ्य त्रेतायुगजना विवेकनिपुणा इति तदा यस्मात्तस्मादिति शेषः । पुरुषबुद्धिर्दौर्बल्यनिमित्तं ज्ञानस्यान्यथात्वं सात्त्विकत्वेन तदानीन्तनानां तदभावादेकप्रकारमेव ज्ञानमिति भावः “अथाथोनन्तराप्यर्थं विकल्पाभ्रमङ्गल” इति यादवः—

यथैवार्थस्तथा ज्ञानं ज्ञानार्थैक्यमुदाहृतम् । तथा कृतयुगे प्रायस्तदन्येषु तु कुत्रचित् ॥

इति वाक्येन विज्ञानवादिमतमत्रोच्यत इत्येतन्निरस्तम् ॥ २ ॥ द्वितीये किं कारणमाह । तन्मयेति । तत्सम्यं ज्ञानार्थैक्येन मिथो विरोधराहित्येनाबाधितं ज्ञानं पश्चात् त्रेतायां द्विधा इदं वादो वेति संशयमापन्नं समभवत्सञ्जातं तत् द्वापरादौ इदमेव नान्यदिति विपरीतप्रत्ययेन समभीमन्नभवदित्यन्वयः समभेदे समीचीने सुष्ठु पूजासुखेष्विति कालस्वभावयोः सदातनत्वेन सदाविकल्पसम्भवान् चेतनस्यापि देवदत्ताद्यन्यतमस्याल्पबुद्धित्वेनानन्तवेदादिशब्दाराधयर्थस्वरूपस्यावगादुमशक्यत्वेन कारणत्वानुपपत्तेस्तत्तद्योग्यफलदानसामर्थ्येन वैषम्यादिदोषविधुरेण सर्वज्ञेन कारणेन भाव्यमिति भावेनाह । मयेति । फलं रूपयति हित कारयतीति फलरूपः तेन तामसादिजीवानां स्वस्वयोग्यतमआदिफलदानेत्यर्थः । क्रियाफलेन मया तथास्त्विति विकल्पितं तामसादिजीवबुद्धिमनुसृत्य नानेव कल्पितम् अनन्तशब्दाराशिगोचरस्य बृहत्तरस्य दुर्ज्ञेयत्वेन अश्रदयत्वं नेति भावेनोक्तं वागिति शब्दो वागोचरोऽर्थो मनोगोचरस्ताभ्यामुत्पाद्यमानत्वेन च कल्पितमिति शेषः । यद्वा तच्छब्दार्थात्मकमुभयं बृहत्तरमिति यस्मात्तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरत्वाच्च द्विधाभूदिति ॥ ३ ॥ सम्यग्विषयविषयीकरणमन्तरेण ज्ञानार्थैक्यमत्र नोच्यत इति भावेन ज्ञानार्थाभिमानिदेवतास्वरूपं तावदाह । तयोरिति तयोर्ज्ञानार्थयोरेकतरो योऽर्थो विषयलक्षणः स प्रकृतिर्मायत्रीनाम्न्या प्रकृत्याभिमन्यमान इत्यर्थः । सापि न स्वतन्त्रेत्याह । सेति । सा प्रकृतिरुभयोर्लक्ष्मीविष्णुसंज्ञयोरावयोरात्मा देहः प्रयत्नश्च यस्याः सा तथा मया श्रिया च

सृष्टानुग्राह्या चेत्यर्थः अन्यतमो भागो ज्ञानं यत्सोऽपि पुरुषः पुरुषनामा ब्रह्मणाभिमान्यमानमित्यर्थः । सोऽयुभयात्मक इत्यनुसन्धेयं मया श्रिया संसृष्टः अनुग्राह्यश्चेत्यभिधीयते—

ज्ञानाभिमानो पुरुषः स ब्रह्मा समुदाहृतः । अर्थाभिमानो प्रकृतिर्गायत्री सा प्रकीर्तिता ॥
तयोर्नियामको विष्णुः श्रीश्चानुग्राहिका स्मृता । वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत ॥
त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा । गायत्रीचैव सावित्री तथैव च सरस्वती ॥
एवंत्रिरूपा प्रकृतिरेका सत्त्वादिभेदतः । तासु वीर्यं समुत्सृष्टं ब्रह्मणैकत्वमानतम् ॥
स सूत्रात्मा समुद्दिष्टो वायुर्लोकप्रणायकः । तस्यापि सूत्रं भगवान् धारणाद्विष्णुरव्ययः ॥
सूत्रपुत्रस्त्वहङ्कारः स रुद्रः समुदाहृतः । सूत्रात्मना मह्यं चैव सह जातश्चतुर्मुखः ॥
तामसोऽनन्तजश्चैव स एको गुणभेदतः ।

इति स्मृतिसूचकेन हिशब्देन किमत्र प्रमाणमिति शङ्काम्परिहरति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथेति तैः तत्र प्रधानपर्यायः प्रकृतिशब्दः ॥ १ ॥ आसीदिति तैः तृतीयस्कन्धे भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुरित्यादौ यद्भगवत्त्वेन शब्द्यते तदेवात्र ब्रह्मत्वेन शब्द्यते इतिवदन्तीत्यादिवदुभयत्रैकमेव वस्तुप्रतिपाद्यं अन्तेतु एष साङ्ख्यविधिः प्रोक्त इत्यादौ परावरदृशा मयेत्यनेन भगवद्रूपेणाप्यवस्थितिः स्पष्टैव । कदेत्यपेक्षायामाह । यदा आदौ कृतयुगे विवेकनिपुणा जना भवन्ति तस्मिन् अयुगे तत्पूर्वस्मिन् प्रलयकाल इत्यर्थः । यद्वा ज्ञानमत्र जीवतत्त्वम् ॥ २ ॥ तदिति तैः तत्र मायादृश्यमिति फलं तत्प्रकाश इति छेदः तेन ब्रह्मणा यद्दृश्यं वस्तु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः प्रकाशविशेषः स फलमित्यर्थः । यद्वा प्रकृतिर्यस्येत्यादौ ब्रह्मतन्त्रियं त्वहमिति वक्ष्यमाणात् तद्बृहत् मल्लक्षणं ब्रह्मरूपेण स्थित्वैव मायाया निजशक्तिविशेषस्य यत्फलं व्यङ्ग्यं वस्तु तद्रूपेण ॥ ३ ॥ तयोरिति तैः । प्रकृतिः प्रधानं पुरुषो जीवः एवं श्रीविष्णुपुराणे विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रेत्यत्र तेषामेव टीका च परतो निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात् ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये मायाकृते इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्विंशेतु सूत्राद्या हेतवोऽस्य यतोऽभवन् । पुनस्तदेव विविशुरेतत् सांख्यं निरूपितम् ॥

मनः प्रधानलङ्घदेहेऽहं बुद्धिरेवात्मनो दुःखकारणमिति भिन्नगीतादवगतं सा चानात्मन्यात्मबुद्धिरात्मानात्मविवेके सति निवर्तते स चात्मानात्मविवेकः सांख्यज्ञानमूल इत्यतस्तं साङ्ख्यमुपदिशन्नाह । अथेति । विकल्पो देहस्तदुद्भवमध्यासरूपं भ्रमं त्यजेत् ॥ १ ॥ ज्ञानं ब्रह्म परमात्माभगवच्छब्दवाक्यं वस्त्वित्यर्थः । यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयत' इति सूतोक्तेः अथोशब्दः कात्स्न्ये अविकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव ज्ञानं ब्रह्मैवार्थो वस्त्वासीत् कदेत्यपेक्षायामाह । अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत् कृतयुगं तस्मिन् अन्यदापि यदा विवेकनिपुणा ज्ञानिनो भवन्ति तदापि तेषां भेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥ तदेव केवलमेकमपि बृहद्ब्रह्म माया बहिरङ्गाख्यस्वशक्तिः फलं फलभोक्तृ स्वीयचित्कणरूपतटस्थशक्तिश्च तद्रूपेण द्विविधं सम्यग्भवत् विविधमपि तद्विशिनष्टि । निर्विकल्पितं ब्रह्मतो निर्भेदं तयोस्तच्छक्तित्वात् वाङ्मनसयोरगोचरं माया या अव्यक्तस्वरूपत्वात् जीवस्यापि सौक्ष्म्यात् सत्यं द्वयोरेव नित्यत्वात् ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये एकतरो मायाख्यो ह्यर्थः प्रकृतिः साचोभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी अन्यतमोऽर्थः ज्ञानं ज्ञानस्वरूपः स च पुरुषो जीवः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सर्वानर्थहेतुरात्मविभ्रमश्चेत्तर्हि कस्तन्निवृत्त्युपाय इत्याकाङ्क्षायां परमेश्वरतच्छक्तिभूतप्रकृतिपुरुषविवेकशोभितपरमेश्वर-भजनजन्यतत्कृपाकटाक्षेण तन्निवृत्तिरित्याह । अथ ते इति । विकल्पे देहगेहादौ यो भ्रमः पूर्वाध्यायान्ते दर्शितोऽहमिति ममेति स्वाधीनोऽस्मीत्येवंभूतस्तम् ॥ १ ॥ अयुगे युगेभ्यः प्राक् प्रलये ज्ञानं जीवः अर्थोऽर्थः प्रकृतिश्च अविकल्पितमविभक्तमेकं कारणं ब्रह्मैवासीत् यत् आसमन्ताद्विवेकनिपुणाः आदौ कृतयुगे ध्यायन्तीति शेषः । प्रकृतिपुरुषादिशक्तिमद्ब्रह्मासीदित्यर्थः ॥ २ ॥ तद्ब्रह्म मायाफलरूपेण प्रकृतिपुरुषरूपेण द्विधा समभवत् ॥ ३ ॥ एतयोः मायाफलयोरेकतरः अर्थः प्रकृतिः या उभयात्मिका कार्यकारण-रूपिणी सा अन्यतमो भावः ज्ञानं जीवः पुरुषः अभिधीयते सः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

चतुर्विंशे तु भावानां जन्मनाशनिरूपणैः । साङ्ख्यमार्गेण कृष्णेन मनोमोहो निवार्यते ॥ १ ॥

अद्वितीयात्परमात्मन एव प्रकृतिपुरुषादि सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयते इत्यनुसन्धानस्य द्वन्द्वभ्रमो निवर्त्तत इति वक्तुं साङ्ख्यं प्रस्तौति—अथेति पूर्वं कपिलादिभिर्नित्साङ्ख्यं साङ्ख्यशास्त्रप्रतिपादितं तत्त्वं विनिश्चितं निश्चयेन निरूपितं तत्ते तुभ्यमथेदानीमहं प्रवक्ष्यामि, किं तत्कथनेनेत्यपेक्षायामाह—यत्तत्त्वं विज्ञाय वैकल्पिकमेषोऽहमन्योऽयमिति भेदबुद्धिनिमित्तं शत्रुमित्र-दुःखसुखादिभ्रमं पुमान्सद्य एव जह्यात् परित्यजेत् ॥ १ ॥ एवं साङ्ख्यतत्त्वनिरूपणं प्रतिज्ञाय तन्निरूपयितुकामः सृष्टेः प्रलयपूर्व-कत्वादादौ प्रलयं निरूपयति—आसीदिति । अथोशब्दः कात्स्न्यं अयं द्रष्टृदृश्यादिरूपः कृत्स्नोऽपि पदार्थः आदौ अयुगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलये अविकल्पितं भेदशून्यमेकं ज्ञानमेवासीदित्यन्वयः । तथा कृतयुगे अन्यदा वा यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि तेषां तथैव स्फुरति ॥ २ ॥ तत्केवलं एकं निर्विकल्पितं बाह्यनसयोरविषयं सत्यं परमार्थभूतं बृहत् । ब्रह्म मायाया अहं बहु स्यामिति सङ्कल्पस्य फलरूपेण द्विधा समभवदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्ये एकतरः पदार्थः उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी सा प्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते । यस्त्वन्यतमो भावो ज्ञानं चैतन्यरूपः स एव पुरुषोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मनोमोहस्तु सांख्येन चतुर्विंशे विचार्यते । भावानामागमापायचिन्तया ह्यात्मनस्तथा ॥ १ ॥

‘एतावान् योगसंग्रहः’ इत्युक्तं तर्हि कियान् सांख्ययोगसंग्रह इत्यतस्तं वक्तुं प्रतिजानीते । अथेति । हे उद्धव, अथानन्तरं ते तुभ्यं पूर्वं कपिलादिभिः विनिश्चितं यत् सांख्यं प्रकृतिपुरुषेश्वराणां यथावस्थिताकारविभागं तत् संप्रवक्ष्यामि । किं तत्कथनेनेत्यत आह । यदिति । यत् सांख्यं विज्ञाय वैकल्पिकं भ्रमं पुमान् पुरुषः सद्यः जह्यात् संत्यजेत् । एषोऽहमन्योऽयमिति भेदबुद्धिकल्पकं देहात्मभ्रमं च जह्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सृष्टिलयक्रमकथनेन सांख्यं निरूपयितुकामः सृष्टेः प्रलयपूर्वकत्वात्तावत् प्रलयावस्थां संग्रहेणाह । आसीदिति । ज्ञानं जीवस्वरूपं अथो अर्थः प्रकृतिश्च, इत्युभयं अविकल्पितं नामरूपविभागरहितं सत्, एकं एव आसीत् । विकल्पपरिहारेण निरतिशयसूक्ष्मावस्थापत्त्या ‘तमः परे देव एकीभवति’ इत्युक्तरीत्या परमात्मनैकतापन्नमभूदित्यर्थः । कदा इत्यत्राह । आदौ जगदादौ जगदुत्पत्तः पूर्वं वर्त्तमानः प्रलयकाल आसीत्तस्मिन् समये इत्यर्थः । यदा अयुगे अद्वितीये अनुपम इति यावत् । कृतयुगे, यदा प्रथमं प्राप्तं कृतयुगमासौ तस्मिन् काले इत्यर्थः । यदा च विवेकनिपुणाः चिद्विदीश्वरतत्त्वत्रयविभाग-निपुणा जनाः आसन्तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥ २ ॥ तदिति । यत् केवलं गुणवैषम्यरहितं निर्विकल्पितं जात्यादिविकल्परहितं बाह्य-मनोऽगोचरं बाह्यमनसाभ्यामपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं नित्यं कालाद्यपरिच्छेद्यं, सत्यमिति पाठे निर्विकारं बृहत् ब्रह्म आचक्षते, तत् मायाफलरूपेण द्विधा प्रकृतिपुरुषरूपेण समभवत् । मायाफलरूपवस्तुद्वयविशेषणकमेव प्रलयदशायामप्यभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥ तयोरिति तयोर्मायाफलयोर्मध्ये, एकतरः अर्थः मायाशब्दविवक्षितः अर्थः प्रकृतिः सा च उभयात्मिका कार्यकारणात्मिका, समष्टिव्यष्ट्यात्मिका वा जीवपरयोर्भोग्यस्वरूपा वा, अन्यतमः फलशब्दविवक्षितः, भावोऽर्थः, ज्ञानं जीवरूपं, ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इति प्रयोगात् स च पुरुषः अभिधीयते हि । विचित्रकार्यकरत्वयोगात् प्रकृतिर्मायाशब्देनोच्यते, जीवस्त्वनुकूलज्ञानात्मकानन्दस्वरूपत्वादानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वात् फलशब्देनोक्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

सांख्ययोग

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—प्यारे उद्धव ! अब मैं तुम्हें सांख्यशास्त्र का निर्णय सुनाता हूँ । प्राचीन काल के बड़े-बड़े ऋषि-मुनियों ने इसका निश्चय किया है । जब जीव इसे भलीभाँति समझ लेता है, तो वह भेदबुद्धिमूलक सुख-दुखादिरूप भ्रम का तत्काल त्याग कर देता है ॥ १ ॥ युगों से पूर्व प्रलय काल में आदि सत्य युग में और जब कभी मनुष्य विवेक निपुण होते हैं—इन सभी अवस्थाओं में यह सम्पूर्ण दृश्य और द्रष्टा, जगत् और जीव विकल्पशून्य किसी प्रकार के भेदभाव से रहित केवल ब्रह्म ही होते हैं ॥ २ ॥ इसमें सन्देह नहीं कि ब्रह्म में किसी प्रकार का विकल्प नहीं है, वह केवल—अद्वितीय सत्य है; मन और वाणी की उसमें गति नहीं है । वह ब्रह्म ही माया और उसमें प्रतिबिम्बित जीव के रूप में—दृश्य और द्रष्टा के रूप में—दो भागों में विभक्त-सा हो गया ॥ ३ ॥ उनमें से एक वस्तु को प्रकृति कहते हैं । उसी ने जगत् में कार्य और कारण का रूप धारण किया है । दूसरी वस्तु को, जो ज्ञान स्वरूप है, पुरुष कहते हैं ॥ ४ ॥

तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन् गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥
तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः । ततो विकुर्वतो जातोऽहङ्कारो यो विमोहनः ॥ ६ ॥
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥
अर्थस्तन्मात्रिकाजज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च । तैजसाद् देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुरुषानुमतेन मया प्रक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः तमः रजः सत्त्वम् इति गुणाः अभवन् ॥ ५ ॥ तेभ्यः सूत्रं समभवत् सूत्रेण महान् संयुतः विकुर्वतः ततः अहङ्कारः जातः यः विमोहनः ॥ ६ ॥ अहं वैकारिकः तैजसः तामसः इति त्रिवृत् तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥ तन्मात्रिकात् तामसात् अर्थः जज्ञे तैजसात् इन्द्रियाणि वैकृतात् देवताः इति एकादश आसन् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभवन्नभिव्यक्ता बभूवुः । मया परमेश्वरेण । जीवाद्यष्टप्रत्युक्तत्वात्सृष्टेः पुरुषानुमतत्वं युक्तम् । यद्वा । स्वस्यैव प्रकृति-
लक्षणरूपा या पुरुषावस्था तदनुमतेन तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सूत्रं क्रियाशक्तिमान् प्रथमविकारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिः । नन्वयं
महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह । स च ज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेण संयुतो न पृथक् । एरुमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां
द्विधोच्यत इत्यर्थः । विमोहो जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ॥ ६ ॥ यतस्तन्मात्रादीनां कारणम् । मनःशब्देन देवानामप्युपलक्षणम् ।
चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयप्रतिरूप इति जीवोपाधित्वं दर्शितम् । यद्यपि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः”
इत्यादिश्रुतेः “अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिश्रुतेश्च प्रथमं भूतानि जायन्ते । तेभ्यश्चापञ्चीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं
लिंगशरीरम् । पञ्चीकृतेभ्यश्च ब्रह्माण्डम् । तस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामी लोलाविग्रहः क्षीराब्धिशाया श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य
भोगविग्रहश्चतुराननस्ततो यथावसरमन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया । तथापि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेन्द्रियादि-
व्यवहार इत्येतावता महदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते । तथा चोक्तम् । “मृल्लोहविस्फुटिगाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽव-
ताराय नास्ति भेदः कथंचन” । इति ॥ ७ ॥ तस्मान्निविधात्रिविधप्रपञ्चोत्पत्तिं दर्शयति । अर्थ इति । तन्मात्रिकाच्छब्दादितन्मात्र-
कारणात्तामसात्तद्द्वारा अर्थो महाभूतरूपो जज्ञे बभूव । भूतानामावरणस्वभावत्वात् । इन्द्रियाणि दश तैजसाद्राजसात् । तेषां
प्रवृत्तिस्वभावत्वात् । वैकृतात्सात्त्विकाद्देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्ववह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चन्द्रश्चेत्येकादश । चशब्दान्मनश्च । तेषां
प्रकाशस्वभावत्वात् ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिव्यक्ता इति—साङ्ख्यस्य कार्यसत्यत्ववादित्वात् । तदुक्तम्—“असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य
शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥” इति वाचस्पतिना व्याख्याता चेयं तृतीयस्कन्धे कारिका । पुरुषानुमतत्वे सृष्टेरनीश्वर-
वादापत्तेराह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—प्रकृत्यवेक्षणावसरे ममैव पुरुषसंज्ञा भवतीति भावः । मया महत्सृष्टमहापुरुषस्वरूपेण पुरुषस्य
जीवस्यानुमतेन अस्माद्विधस्य जीवस्य प्राक्तनकर्मज्ञानभक्तिसाधनानि सम्पद्यन्तामित्यात्मकेन जीवाद्यष्टप्रत्युक्तत्वात्सृष्टेः संदर्भस्तु-
मया कलाख्यचेष्टात्मकेन महत्सृष्टा महापुरुषरूपेण लीलासाधकजीववृन्दार्थकृतपेक्षया प्रक्षोभ्यमाणायास्तत उद्बुद्धेन पुरुषेषु
सर्वेषु जीवेष्वनुगतेन मतेन ज्ञानेन वासनारूपेण पूर्वोक्तस्वभावाख्येन विशेषतः प्रक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः सम्बन्धिनस्तमआदयो
गुणा अभवन्, व्यक्तीभूता इत्यर्थः । वेति पाठोऽपि समुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ महतो द्वितीयत्वमाक्षिपति—नन्विति । स च महान् ।
ज्ञानक्रिये गर्भे यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । इत्यर्थ इति—शक्तिभेदेन मायाविद्यावद्भेदो वास्तव इति भावः । ततो महतः ।
सोऽहङ्कारः । विमोहकत्वं तु तस्य ‘अहंकारविमूढात्मा’ इति श्रीगीतोक्तेः । ‘मत्सूत्रेण च संयुतम्’ इति विजय० पाठे मम सर्वाधारेण
संयुतं सर्वजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः । ततस्तेभ्यो महान्सूत्रेण संयुतः समभवज्जात इत्यनयोर्भेद एव दर्शितः । तदेवमीश्वर-
जीवप्रकृतिस्वभावसूत्रमहदाख्यानि षडेव तत्त्वानि । महापुरुषस्य मायाश्च बृहदाख्यसर्वेश्वरगुणत्रयस्य प्रकृतावन्तर्भावात्, देवतानां

चान्तर्भावात् अहंकारादयो द्वाविंशतिरित्यष्टाविंशतिः । विश्वनाथस्तु—सूत्रं प्रथमो विकारः । ननु प्रथमो विकारो ज्ञानशक्ति-
र्महानिति प्रसिद्धस्तत्राह—महान्यः प्रसिद्धः स हि सूत्रेण संयुतः । तत्रतत्र सूत्रसहित एव स ज्ञेय इत्यर्थः । भ्रमहेतुर्देहाध्यास-
हेतुः ॥ ६ ॥ यतस्तन्मात्रादीनां कारणमतस्त्रिवृत्तिप्रकारः, त्रिभिर्भेदैर्वर्तत इति व्युत्पत्तेः । उभयोः चिदचितोर्ग्रन्थिरूपः ।
ईश्वरस्य निरहंकारत्वं कर्तृत्वाद्यभिमानाभावाज्जीवस्य कर्तृत्वाद्यभिमानादहंकारोपाधित्वम् । सर्वसृष्टिप्रकारैक्यमाह—यद्यपी-
त्यादिना । तेभ्यो भूतेभ्यः । तस्मिन्ब्रह्माण्डे । तदन्तर्यामी वैराजान्तर्यामी । ततो ब्रह्मणः । तथापि न किञ्चिद्भेदः । अत्र पूर्वाचार्य-
संमतिमाह—तथा चोक्तमिति । मृदो यथा घटादयो लोहात्सुवर्णाद्यथा कटकादयोऽग्नेर्यथा विस्फुलिंगादयः । आदिना
दुग्धाद्यथा दध्यादय इति ग्रहः । एवमीश्वरात्सृष्टिरित्येवं दृष्टान्तैरुदिता कथिता स श्रोतुश्चित्तस्य सृष्टावताराय प्रवेशायोपायः,
सृष्टेस्तु कथञ्चनपि भेदो नास्तीत्यर्थः । विवाहाद्युत्सवे प्रज्वालनाय निर्मितगन्धकाक्तशरणपत्रगजादिपुच्छस्य ह्रस्ववक्रदीर्घजु-
भवने न कोऽपि व्याघातस्तथापवादार्थोक्ताध्यारोपरूपसृष्टेर्यथाकथञ्चिद्वर्णनेऽपि न कोऽपि दोष इति ध्येयं विज्ञैः । एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मासीत्तत्त्वमायासमावेशाद्वैजमव्याकृतात्मकमभवत् तस्मादाकाशः शब्दस्तन्मात्रोऽभूत्तत्त स्पर्शात्मको वायुस्ततो रसात्मिका
आपस्ताभ्यां गन्धात्मिका भूरेवमपञ्चीकृतानि पञ्च भूतानि तेभ्यः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं लिंगशरीरं तद्यथाकाशादिसात्त्विकांशेभ्यः
श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां समष्टिसात्त्विकांशादन्तःकरणं तथा तेषां राजसांशेभ्यः वागादिकर्मन्द्रियाणि तत्समष्ट्या प्राणः
दिग्वाताकांश्चुपृथिव्यो ज्ञानेन्द्रियदेवता अग्नोन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयः, कर्मेन्द्रियदेवताश्चन्द्रधिषणरुद्रक्षेत्रज्ञाः अन्तःकरणचतुष्क-
देवता आदित्यपृथिवीब्रह्मवायु सामान्यतेजोबाह्यवायवः प्राणदेवताः शब्दादयो विषया इति । ततो व्यवहारार्थं पञ्चीकृतभूतेभ्यः
समष्टिव्यष्ट्यात्मकं स्थूलशरीरं भागवते त्वद्वितीयाद्ब्रह्मणः साभासं त्रिगुणात्मकं प्रधानं तत्र प्रतिविम्बितचैतन्यं पुरुष
इत्युक्तम् । गुणसाभ्यावस्थं प्रधानम् । तस्मान्महत्ततोऽहङ्कारः । स च सात्त्विकादिभेदात्त्रिधा—तत्र सात्त्विकाहंकारान्मनइन्द्रियदेवाः,
राजसात्ततो बुद्धिरिन्द्रियाणि च, तामसात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दादीनि, तेभ्योऽप्यकाशादीनि । तत्र निरीश्वरसाङ्ख्यमते विरोध एव
‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ इत्यादिनापाकृतः । वेदान्तमते तु—मायैव प्रधानं समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वम् “तदैक्षत” इत्यादिभिरौक्षणं वा “एकोऽहम्”
इत्यादिभिरहंकारः । वेदान्ते इन्द्रियाणां भौतिकत्वं भागवतेऽहंकारजन्यत्वम्, तत्त्वान्तरकार्यं विप्रतिपत्तिः मुख्यकारणं तु ब्रह्मेति
सर्वत्रोक्तम् । श्रीधरस्वामिना तु—प्रथमं चित्ताभिव्यक्तिस्ततोऽहमस्मीत्याकारस्ततो भूतेन्द्रियादिस्फूर्तिरिति लोकप्रतीत्यभिप्रा-
येणोक्तमतो भागवतेन विरोध इत्युक्तम् । “भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा” ।
इति श्लोके मधुसूदनस्वामिना व्याख्यातम् । स्वसिद्धान्ते तु—ईक्षणसंकल्पात्मकौ मायापरिणामावेव बुद्धयहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति ।
अपञ्चीकृतमहाभूतानीत्यादि—भाष्यकारोऽप्येवं भूमिरिति पृथिवी तन्मात्रमुच्यते न स्थूला, तथाऽवाद्योऽपि तन्मात्रायेव । मन
इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासंयुतमव्यक्तमित्यादि । एवमेव यत्र
विरोधस्तत्रैवं समाधानं युक्तम् । वातिके तु—“यथायथा भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि । सासैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा
चानवस्थिता” । इति मुख्यसमाधानन्तु सर्वेषां वेदान्तानामद्वैते तात्पर्यात्सृष्ट्याद्यर्थवादे तात्पर्याभावादस्तु यथाकथञ्चित्समाधानम् ।
द्वैते तु न कश्चिद्विरोध इत्युक्तं श्रीधरस्वामिना—मृलोहेति । दीपिका—त्रिवृत्त्वे हेतुः—यत इति । तन्मात्रहेतुत्वात्तामसः, इन्द्रिय-
हेतुत्वाच्चैतनसः, मनोदेवहेतुत्वाद्वैकारिकः, विगतः कारोविच्छेपो यस्मात्स विकारः सत्त्वं तत्प्रधानत्वात्सात्त्विक इत्यर्थः । जीवोपाधित्वं
जीवस्य सुखदुःखादिहेतुत्वं वेदान्तसाङ्ख्ययोः सृष्टिप्रक्रियायां विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीति । अन्नमयं पृथिवीकार्यम्
अपञ्चीकृतभूतेभ्यः पञ्चीकरणावस्थामप्राप्तेभ्यः । पञ्चीकरणञ्च वृद्धैरुक्तम्—“द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा पञ्चमं पुनः । स्वस्वेतरद्वि-
तीयांशैर्योजनात्पञ्चाञ्च ते” । इति । लिंगशरीरं सप्तदशतत्त्वात्मकम् । “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं
सूक्ष्मांगं भोगसाधनम्” । इति श्रीभगवत्पूज्यपादोक्तेः । तस्मिन्ब्रह्माण्डे । क्षीरोदशासीत्यत्र गर्भोदशासीति वाच्यम् “प्रथमं महतः
स्रष्ट द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्” इत्यत्र तथोपगमात् । वैराजस्य स्थूलब्रह्मणो भोगार्थं विग्रहः सूक्ष्मो हिरण्यगर्भः । ततो ब्रह्मणश्चित्ताभि-
व्यक्तिर्महत्तत्त्वापरपर्यायचित्तस्य ज्ञानरूपपरिणामः । एतावता व्यवहारमात्रप्रदर्शनेन । तथा चोक्तं वार्त्तिककृद्भिः—मृलोहेति ।
मृदादिभिर्दृष्टान्तरूपैर्यो वेदान्ते सृष्टिस्ततोऽन्वया या साङ्ख्येसृष्टिरुक्ता सा चित्तस्यावताराय तत्र प्रवेशाय, भेदस्तु कथञ्चन नास्ति,
यथैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम् । एवमग्रेऽपि । संदर्भस्तु—वैकारिक इति तैः । तत्र यद्यपीत्यादौ पुराणैकनिश्चित-
श्रुत्यर्थानां त्वदं तत्त्वम्—अहङ्कारोपावेरात्मन आकाशः सम्भूतः मनसोऽन्नमयत्वं चाभिव्यक्तिविशेषापेक्षयेत्यादि ज्ञेयमिति ।
स्मार्ताश्चैवं तमेवार्थं मन्यन्ते युक्तं च तत् । यथोक्तम्—“वेदार्थोदधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने । वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणे नात्र
संशयः । पुराणमन्यथा कृत्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् । सुदान्तोऽपि सुशान्तोऽपि न गतिं वाप्नुयात्कचित् । यो वेद चतुरो वेदान्सा-
ङ्गोपनिषदो द्विजः । पुराणं नैव जानाति न च स स्याद्विचक्षणः” । इत्यादि, भारतव्यपदेशेन ह्यन्मायार्थः प्रदर्शितः” इत्यादि च ।
‘क्षीराब्धिशासी’ इत्यत्र ‘गर्भोदशासी’ इति वाच्यम् । चित्तं महत्तत्त्वम् ॥ ७ ॥ तस्मादहंकारात्त्रिविधात् । तेषामिन्द्रियाणाम् । तेषां
देवानां मनसश्च । तद्द्वारा तन्मात्रद्वारा ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तम इति । ततश्च पुरुषानुमतेन तत्प्रेरितेन मता कालरूपेण प्रक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः सकाशात्तमआदयस्त्रयो गुणा अभवन् । जीवाद्यष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेः पुरुषानुमतत्वम् । यद्वा । स्वस्यैव प्रतीक्षणरूपा या पुरुषावस्था तदनुमतेन तदुद्गारेणेत्यर्थः ॥ तेभ्य इति । तेभ्यो गुणेभ्यः क्रियाशक्तिमत् सूत्रं समभवत् । तेन सूत्रेण संयुतो ज्ञानशक्तिमान् महान् समभवत् । एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यते । न तु तत्त्वद्वयमित्यर्थः । विकुर्वतस्ततो महतो यो विमोहनो जीवस्य देहाद्यध्यासरूपभ्रमहेतुरहंकारः स जातः ॥ ६ ॥ वैकारिक इति । स चाहङ्कारो वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः तामसश्चेति त्रिवृत् त्रिविधः । तन्मात्रेन्द्रिय-मनसां कारणं मनःशब्दः उपलक्षणं देवानां स च चिदचिन्मयः स्वतो जडोऽपि चिदाभासग्राहकत्वादुभयग्रन्थिरूप इति जीवोपाधित्वं दर्शितम् । यद्यपि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतेः । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' इत्यादिश्रुतेश्च । प्रथमं भूतानि जायन्ते तेभ्यश्चापञ्चीकृतेभ्यः प्राणादिकमेण समष्टिलिङ्गशरीरं पञ्चीकृतेभ्यश्च ब्रह्माण्डम् । एतस्मिन् वैराजस्तदन्तर्यामी लीलाग्रहः क्षीराब्धिश्चायो श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोगविग्रहः चतुराननः ततोऽन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया । तथापि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेन्द्रियव्यवहारः इत्येतावता महदादिकमेण सृष्टिरुच्यते । तथा चोक्तम् । 'मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्योचोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय न विभेदः कथंचन ।' इति ॥ ७ ॥ अर्थ इति तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात् तन्मात्रद्वारा अर्थः । पञ्चमहाभूतरूपो जज्ञे बभूव । पृथ्व्यादिमहाभूतानामावरकत्वं तामसत्वादेव कारणस्य कार्यनिवासरूपत्वात् । 'तस्य निवासः' इत्यर्थे 'बुद्ध्यणकठज्' इति कुमुदादित्वाद्वाचि तन्मात्रिक इति सिद्धिः । तैजसात् राजसात् दशेन्द्रियाणि अभवन् । अत एव तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वम् । वैकृतात्सात्त्विकात् देवताः दिग्वाताकर्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाश्चन्द्रश्चेत्येकादश च शब्दान्मनसश्च जाता आसन् । अत एतेषां प्रकाशस्वभावत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मया महत्स्रष्टृमहापुरुषरूपेण । पूर्वार्थे मयेत्यस्मच्छब्दस्य स्वांशे पुरुषावतारे लक्षणा अनुमतशब्दस्यादृष्टे सेत्यपरि-तोषाद्यद्वेति अभवन् व्यक्ता बभूवु वेति समुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ संयुतं सह ततः सूत्रात् । भ्रमहेतुर्देहाध्यासहेतुः ॥ ६ ॥ त्रिवृत्त्वे हेतुः यत इति तन्मात्रहेतुत्वात्तामसः इन्द्रियहेतुत्वाद्वैकारिकः विगतः कारो विक्षेपो यस्मात् स विकारः सत्त्वं तत् प्रधानत्वात् सात्त्विक इत्यर्थः । जीवोपाधित्वं जीवस्य सुखदुःखादिहेतुत्वम् । वेदान्तसांख्ययोः सृष्टिप्रक्रियायां विरोधमाशङ्क्य समाधत्ते । यद्य-पीति । अन्नमयं पृथिवी कार्यम् अपञ्चीकृतेभ्यः पञ्चीकरणावस्थासंप्राप्तेभ्यः पञ्चीकरणञ्च वृद्धैरुक्तम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वेस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनान् पञ्च पञ्च ते इति । लिङ्गं शरीरं सप्तदशतत्त्वात्मकम् । तदुक्तं शङ्कराचार्यैः । पञ्चप्राण-मनेबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति । तस्मिन् ब्रह्माण्डे । क्षीरोदशाशीत्यत्र गर्भोदशाशीति वाच्यं प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितमित्यत्र तथोपगमात् । वैराजस्य स्थूलब्रह्मणः । भोगार्थं विग्रहः सूक्ष्मो हिरण्यगर्भः । ततो ब्रह्मणः । चित्ताभिव्यक्तिः महत्तत्त्वापरपर्यायचित्तस्य ज्ञानरूपपरिणामः । एतावता व्यवहारमात्रप्रदर्शनेन । तथाचोक्तं वार्त्तिक-कृद्भिः । मृल्लोहेति । मृदादिभिर्दृष्टान्तरूपैर्या वेदान्ते सृष्टिस्ततोऽन्यथा वा सांख्यसृष्टिरुक्ता सा चित्तस्यावताराय भेदस्तु कथञ्चन नास्ति यथैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं यथैकेन लोहमणिना विज्ञातेन सर्वं लोहमयं विज्ञातं यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ तद्द्वारा तन्मात्रद्वारा । तामसाहङ्कारकार्यत्वे हेतुः भूतानामिति । तेषामिन्द्रियाणाम् । तेषां देवतामनसाम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

गुणाः अभवन् विषयाः अभवन् पुरुषानुमतेनेति । अनुशब्दः सन्निधिमन्त्रपरः ॥ ५ ॥ तेभ्यः गुणेभ्यः तद्युक्तात्प्रधाना-दित्यर्थः । सूत्रकार्यजातस्य धारकतया सूत्रेण संयुतः सूत्रस्वभावकत्वेन युक्तः ॥ ६ ॥ चिदचिन्मय इति । अचित्तत्त्वानां तिलतैल-न्यायेन चिद्गर्भत्वप्रदर्शनार्थमेव त्रिवृतः चिदचिन्मयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥ तामसाहंकारात्तन्मात्रिकोऽर्थः तन्मात्राणि पञ्चभूतानि च जातानीत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उभयात्मिकेत्युक्तामुभयात्मकतामुपपादयति । तमो रजः सत्त्वमित्यादिना । प्रकृतेर्गुणास्तमआदयः साम्यापन्नास्ते मया-कालरूपिणा संक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेरभवन्नभिव्यक्ता बभूवुरित्यर्थः । विषमा बभूवुरिति विवक्षितोऽर्थः । सङ्क्षोभयितृत्वहेतुतया-

त्मानं विशिनष्टि । पुरुषानुमतेनेति । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति कर्तरि वर्त्तमाने क्तः पुरुषान् जीवाननुमतेनानुजिघृक्षतेत्यर्थः । मदारोधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानेनानुग्रहीतुमिति भावः ॥ ५ ॥ अथ तेभ्यो गुणेभ्यः सूत्रं समभवत् किं तत्सूत्रमित्यत आह । महानिति । तस्मिन्सूत्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । सूत्रेण बहुमणीनां सूत्रमिव बहुकार्याणां धारकत्वेन संयतः युक्तः ततो महत्तत्त्वा-
द्विकुर्वतो विक्रियमाणात् योऽहङ्कार इति प्रसिद्धः सोऽभूत् तं विशिनष्टि । विमोहनः देहात्मभ्रमादिदेहो ॥ ६ ॥ स चाहङ्कारो
वैकारिकादिरूपेण त्रिवृद्धिर्वा वर्तत इति तथा तन्मात्राणां शब्दादीनां साश्रयाणामिन्द्रियाणां मनसश्च कारणभूतः चिदचिन्मयः
तिलतैलन्यायेन चिद्रर्भत्वप्रदर्शनार्थमहङ्कारस्य चिदचिन्मयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥ तन्मात्रिकाच्छब्दादितन्मात्रकारणात्तामसाहङ्कारादित्यर्थः ।
आकाशादिमहाभूतपञ्चकरूपोऽर्थो जज्ञे इन्द्रियाणि चेति चेत्स्वर्थः । देवताः देवतानामधिष्ठेयत्वादेवताशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्येकादश
तैजसाद्राजसाहङ्कारसद्वृत्तात् वैकृतात्सात्त्विकाहङ्कारादासन् जज्ञिरे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रतिज्ञातसांख्यप्रवचनं विना ज्ञानार्थैक्यादिकथनं किं केन सङ्गतमित्यतस्तत्स्वरूपं वक्ति । तमोरज इत्यारभ्य एष
सांख्य इत्यन्तेन—

वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत । त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा ॥

इत्यादिव्याख्यातमपि मन्दमत्युपकाराय किञ्चिद्व्याक्रियते तथाहि सृष्ट्यादौ मत्तो गुणान्नयामिमानिन्या लक्ष्म्या
पुरुषप्रकृती ब्रह्मगायत्र्याख्ये जाते वाशब्दश्चार्थे तदनु मया लक्ष्म्या च पुरुषानुमतेन पुरुषनाम्नो ब्रह्मणः स्वभर्तुः प्रेरणया च
क्षोभ्यमाणायास्तस्याः प्रकृतेः तमो रजः सत्त्वमिति गुणाभिमानोनि त्रीणि रूपाणि गायत्रीसावित्रीसरस्वतीसंज्ञान्यभवन् ॥ ५ ॥
ततः किमभूद्राह । तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति अयं भावः तेषु रूपेषु पुरुषनाम्ना ब्रह्मणा गर्भाधाने कृते सति तेभ्यः पृथक्पृथक्
जातं पञ्चादेकत्वमापन्नं सूत्रमभवत् कीदृशं मत्सूत्रेण च संयुतं मम सर्वाधारेण रूपेण संयुतं सर्वज्ञजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्न-
मित्यर्थः । वायुना वै गौतम सूत्रेणेत्यादिना वायो सर्वाधारत्वं प्रसिद्धम् अत्र सूत्रशब्देन महत्तत्त्वाभिमानिनो ब्रह्मणो द्वितीयं
चतुर्मुखाख्यं रूपं वायुना सहोत्पन्नमिति ज्ञातव्यं सूत्रात्मना महांश्चापि इति प्रमाणानुगुण्यात् ततो विकुर्वत इत्यस्थायमर्थः । तस्मा-
द्विकुर्वतः सृष्टिकामात्सूत्रनाम्नो ब्रह्मणः स जज्ञे यो विमोहकोऽहङ्कारोऽनन्तः अयमेव सूत्रनाम्नो वायोरपि जज्ञे विकुर्वत- सूत्रनाम्नो
ब्रह्मणो यो विमोहको वैकारिको रुद्रः सोऽपि जज्ञे यो ब्रह्मजोऽनन्तः तस्मादपि विकुर्वतः यो विमोहकोऽहङ्कारस्तामसः स जज्ञे
इति वैकारिको ब्रह्मजस्तैजसो वायुजस्तामसोऽनन्तज इति रुद्रस्त्रिधा जातः ॥ ६ ॥ इदमेव स्पष्टयति । वैकारिक इति । वैविध्यस्य
प्रयोजकमाह । तन्मात्रेति । तन्मात्रशब्देन पञ्चभूतानि लक्षितानि श्रोत्रादीन्द्रियाणि मनःशब्देन इन्द्रियाभिमानिनो देवाश्चैषां
कारणं तामसाद्यहङ्कारत्रयं त्रिविधो रुद्रः कीदृशः चिदचिन्मयः वशीकृतचेतनचेतनप्रपञ्चः ‘चिदचिद्यद्वेशे सर्वं स रुद्रश्चिन्मय’
इति मानम् ॥ ७ ॥ उक्तमेव विवृणोति । अर्थ इति । तामसाहङ्कारात्तन्मात्रकोऽर्थः पञ्चभूतलक्षणः तैजसाहङ्कारादिन्द्रियाणि
वैकृताद्वैकारिकान्मनसा सह तदभिमानिन्य एकादशदेवता आसन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मया कालाख्यचेष्टात्मकेन महत्स्रष्टृसहायपुरुषरूपेण लीलासाधकभक्तजीववृन्दार्थकृतपेक्षया प्रक्षोभ्यमाणायास्तत
उद्बुद्धेन पुरुषेषु सर्वेषु जीवेष्वनुगतेन मतेन ज्ञानेन वासनारूपेण पूर्वोक्तस्वभावाख्येन विशेषतः प्रक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः
सम्बन्धिनस्तमआदयो गुणा अभवन् व्यक्तीभूता इत्यर्थः । वेति पाठेऽपि समुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ततस्तेभ्यः सूत्रेण संयुतः स महान्
समभवत् जातः इत्यनयोर्भेद एव दर्शितः तदेवमीश्वरजीवप्रकृतिस्वभावसूत्रमहदाख्यानि षडेव तत्त्वानि महापुरुषस्य मायायाश्च
बृहदाख्यसर्वेश्वरगुणत्रयस्य प्रकृतावन्तर्भावात् देवतानां तत्त्वान्तर्भावात् अहङ्कारादयो द्वाविंशतिरित्यष्टाविंशतिः ॥ ६ ॥ वैकारिक
इति तैः तत्र यद्यपीत्यादौ पुराणैकनिश्चितश्रुत्यर्थानां त्विदं मतम् अहङ्कारोपाधेरेवात्मन आकाशः सम्भूतः मनसोऽन्नमयत्वं
चाभिव्यक्तिविशेषापेक्षयेत्यादिज्ञेयमिति स्मार्त्ताश्चैतमेवार्थं मन्यन्ते युक्तं च तत् यथोक्तम्—

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ! । वेदाः प्रतिष्ठिता देवि ! पुराणे नात्र संशयः ॥

पुराणमन्यथा कृत्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् । सुदान्तोऽपि सुशान्तोऽपि न गतिं प्राप्नुयात्कचित् ॥

यो वेदं चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजाः ! । पुराणं नैव जानाति न च स स्याद्विचक्षणः ॥ इत्यादि

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शितः ॥

इत्यादि च क्षीराब्धिशाथीत्यत्र गर्भोदज्ञायोति वाच्यं चित्तं महत्तत्त्वमिति ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मया महत्सृष्टमहापुरुषस्वरूपेण पुरुषस्य जीवस्यानुमतेन अस्मद्विधस्य जीवस्य प्राक्तनकर्मज्ञानभक्तिसाधनानि सम्पद्यन्ता-
मित्यात्मकेन सृष्टेर्जीवाद्यष्टप्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥ सूत्रं क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः ननु प्रथमो विकारो ज्ञानशक्तिर्महानिति
प्रसिद्धस्तत्राह । महान् यः प्रसिद्धः स हि सूत्रेण संयुक्तः तत्र तत्र सूत्रसहित एव स ज्ञेय इत्यर्थः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः ॥ ६ ॥
अहमहङ्कारः त्रिवृत् वृत्तित्रयवान् तन्मात्रेन्द्रियमनसामिति क्रमेण यथासंख्यं चिदचिन्मय इति स्वयमचिन्मयोऽपि जीवोपाधि-
त्वेन तदैक्याच्चिज्जडग्रन्थिरूपत्वाच्चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥ तन्मात्रिकात् तन्मात्रकारणतामसादर्थ आकाशादिभूतपञ्चकं जज्ञे तस्यावरण-
स्वभावत्वात्तामसस्य कारणस्य कार्यनिवासरूपत्वात् तस्य निवास इत्यर्थे बुज्जलपकठजिलेयादिनाकुमुदादित्वात् ठचा तन्मात्रिक इति
सिद्धम् इन्द्रियाणि दश तैजसात् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात्तैजसत्वं वैकृतात् सात्त्विकात् देवता दिग्वातादयः चकारात्मनश्च तेषां
प्रकाशस्वभावात् सात्त्विकत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु यदेकं पुनर्यद्वृहत् प्रकृतिपुरुषरूपेण द्विधा समभवत्तत्त्वं किमिति शङ्कां निराकर्तुमाह । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः इति
प्रकृतेस्तमआदयो गुणाः अभवन् अभिव्यक्ता बभूवुः पुरुषानुमतेन जीवानुग्रहकर्त्रा ॥ ५ ॥ तेभ्यो गुणेभ्यः सूत्रं महत् एव पूर्वं रूपं
समभवत् ततः सूत्रेण संयुतो महान् समभवत् ततो महत् विमोहनः देहात्ममोहादिहेतुः ॥ ६ ॥ चिदचिन्मयः जीवसमूहगर्भः ॥ ७ ॥
तन्मात्रिकात् तन्मात्रकारणात् तामसात् अर्थः महाभूतपञ्चकरूपः जज्ञेऽभूत् तामसाहङ्कारात् शब्दतन्मात्रं तत आकाशास्ततः स्पर्श-
तन्मात्रं ततो वायुस्ततो रूपतन्मात्रं ततस्तेजस्ततो रसतन्मात्रं ततो जलं ततो गन्धतन्मात्रं ततो भूमिः तैजसात् दशेन्द्रियाणि वैकृ-
तात्सात्त्विकात् दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चन्द्रश्चेत्येकादश देवता चकारात्मनः ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च पुरुषानुमतेन तत्प्रेरितेन मया कालरूपेण क्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः सकाशात्ताम आदयस्त्रयोऽगुणा अभवन्नित्यन्वयः ॥
तेभ्यो गुणेभ्यः क्रियाशक्तिमत् सूत्रं समभवत् । तेन सूत्रेण संयुतो ज्ञानशक्तिमान्महान्समभवत् । एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां
द्विधोच्यते, न तु तत्त्वद्वयमित्यर्थः । विकुर्वतस्तो महतो यो विमोहनो जीवस्य देहाद्यध्यासरूपभ्रमहेतुरहङ्कारः स जातः ॥ ६ ॥ स
चाहङ्कारो वैकारिकः सात्त्विक तैजसो राजसश्चेति त्रिवृत् त्रिविधः । हि शब्दः साङ्ख्यप्रसिद्धियोक्तकः । त्रैविध्यप्रयोजनमाह—
तन्मात्रादीनां कारणमिति । मनः शब्द उपलक्षणं देवानां स च चिदचिन्मयः । स्वतो जडोऽपि, चिदाभासामाहकत्वादुभयग्रन्थिरूप
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं तन्मात्रादिकारणत्वमेव तदुत्पत्तिप्रदर्शनेन स्पष्टयति—अर्थ इति । तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्
तन्मात्रद्वारा अर्थः पञ्चमहाभूतरूप जज्ञे बभूव पृथ्व्यादिमहादिमहाभूतानामावरकत्वं तामसत्वादेव । तैजसात् राजसात् दशेन्द्रियाणि
अभवन् । अत एव तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वम् । वैकृतात्सात्त्विकात् देवताः 'दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः' चन्द्रश्चेत्येकादश ।
च शब्दान् मनश्च जाता आसन् । अत एव तेषां प्रकाशस्वभावत्वम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उभयात्मिकेत्युक्तामुभयात्मकतामुपपादयति तमोरजःसत्त्वमित्यादिना । तमो रज इति । तमः रजः सत्त्वम् इत्येते गुणाः
साम्यावस्थापन्नाः प्रकृतेः गुणाः पुरुषानुमतेन 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति कर्त्तरि वर्त्तमाने कः । जीवान् अनुजिघृक्षतेत्यर्थः । मया
कालरूपिणा, प्रक्षोभ्यमाणायाः प्रकृतेः सकाशात् अभवन् । चोऽवधारणे । अभिव्यक्ता बभूवुरित्यर्थः । विषमा बभूवुरिति विवक्षि-
तोऽर्थः । तत्रानुजिघृक्षता च स्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानेनेति भावः ॥ ५ ॥ तेभ्य इति । अथ तेभ्यः गुणेभ्यः सूत्रं
समभवत् । किं तत् सूत्रमित्यत आह । महान् तस्मिन् सूत्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । सूत्रेण संयुतः बहुमणीनां सूत्रमिव बहुकार्याणां
धारकत्वेन युक्त इत्यर्थः । गुणेभ्यः सूत्रतोपेतं महत्तत्त्वमासीदिति भावः । विकुर्वतः विक्रियमाणात्, ततो महत्तत्त्वात् विमोहनः
देहात्मभ्रमादिहेतुः, यः अहंकार इति प्रसिद्धः, सः जातः अभूत् । महत्तत्त्वोदहंकार उदपद्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ वैकारिक इति । अहम-
हंकारोऽपि वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसश्च तामसश्च इत्येवं त्रिवृत् त्रिधाऽवर्त्तत । स कथंभूतः, तन्मात्राः शब्दादयश्च
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि च मनश्च तेषां कारणं कारणभूतः चिदचिन्मयः, अचित्तत्त्वानां तिलतैलन्यायेन चिद्र्भत्वप्रदर्शनार्थमहंकारस्य
चिदचिन्मयत्वमुक्तम् । एवंभूतोऽहंकारोऽजायतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अर्थ इति । तन्मात्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात्, तामसात्तामसाहं-
कारात् अर्थः आकाशादिमहाभूतपञ्चकरूपोऽर्थः, जज्ञे । इन्द्रियाणि च, चत्त्वर्थः । तैजसाद्राजसाहंकारात् जज्ञिरे । एकादश
देवताः दिगादयः, वैकृतात् सात्त्विकाहंकारात्, आसन् । चोऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धव जी ! मैंने ही जीवों के शुभ-अशुभ कर्मों के अनुसार प्रकृति को क्षुब्ध किया । तब उससे सत्त्व, रज और तम—ये तीन गुण प्रकट हुए ॥ ५ ॥ उनसे क्रिया-शक्ति प्रधान सूत्र और ज्ञान शक्ति प्रधान महत्तत्त्व प्रकट हुए । वे दोनों परस्पर मिले हुए ही हैं । महत्तत्त्व में विकार होने पर अहङ्कार व्यक्त हुआ । यह अहङ्कार ही जीवों को मोह में डालने वाला है ॥ ६ ॥ वह तीन प्रकार का है—सात्त्विक, राजस और तामस । अहङ्कार पञ्चतन्मात्रा, इन्द्रिय और मन का कारण है; इसलिये वह जड़-चेतन—उभयात्मक है ॥ ७ ॥ तामस अहङ्कार से पञ्चतन्मात्राएँ और उनसे पाँच भूतों की उत्पत्ति हुई । तथा राजस अहङ्कार से इन्द्रियों और सात्त्विक अहङ्कार से इन्द्रियों के अधिष्ठाता ग्यारह देवता प्रकट हुए ॥ ८ ॥

म'या सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः । अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥
तस्मिन्नहं समभवमण्डे 'सलिलसंस्थितौ । मम नाभ्यामभूत् पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥ १० ॥
सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् । लोकान्सपालान् विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥
देवानामोक आसीत् स्वर्भूतानां च भुवः पदम् । मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात् परम् ॥ १२ ॥
अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत् प्रभुः । त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥
योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः । महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ १४ ॥
मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् । गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥
अणुर्बृहत् कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रविध्यति । सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मया सञ्चोदिताः सर्वे भावाः संहत्यकारिणः उत्तमम् मम आयतनम् अण्डम् उत्पादयामासुः ॥ ९ ॥
सलिलस्थितौ तस्मिन् अण्डे अहं समभवम् मम नाभ्यां पद्मम् अभूत् तत्र आत्मभूः ॥ १० ॥ सः विश्वात्मा तपसा युक्तः मदनुग्रहात्
रजसा सपालान् लोकान् भूः भुवः स्वः इति त्रिधा असृजत् ॥ ११ ॥ स्वः देवानाम् ओकः भूतानां पदं भुवः मर्त्यादीनां भूः लोकः
सिद्धानां त्रितयात् परं (स्थानम्) ॥ १२ ॥ प्रभुः भूमेः अधः असुराणां नागानाम् ओकः असृजत् त्रिगुणात्मनां कर्मणां त्रिलोक्यां
सर्वाः गतयः ॥ १३ ॥ योगस्य तपसः न्यासस्य महः जनः तपः सत्यम् इति अमलाः गतयः भक्तियोगस्य मद्गतिः ॥ १४ ॥ कालात्मना
धात्रा मया कर्मयुक्तम् इदं जगत् गुणप्रवाहे एतस्मिन् उन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥ अणुः बृहत् कृशः स्थूलः यः यः भावः
प्रविध्यति (सः) सर्वः प्रकृत्या पुरुषेण च उभयसंयुक्तः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम वैराजांतर्यामिणः ॥ ९ ॥ सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थितिः तस्मिन्सलिलसंस्थितावण्डे श्रीनारायणरूपो लीला-
विग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः । विश्वाख्यं लोककारणभूतम् । तत्र चात्मभूश्चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन्ना-
विभूत इत्यर्थः ॥ १० ॥ रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसा कृत्वाऽसृजत् । भूतलादिसहिता । भुवः अंतरिक्ष लोकः । स्वः स्वर्लोकः ।
महार्कोकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति सार्धेन । ओको निवासः पदं स्थानम् । त्रितयात्परं
महर्लोकादि ॥ १२ ॥ भूमेरधः अतलादि । एवं व्यवस्थायां कारणमाह सार्धेन । त्रिलोक्यां पातालादिसहितायाम् ॥ १३ ॥ योगादि-
तारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयो गतयः । मद्गतिर्वैकुण्ठलोकाः ॥ १४ ॥ तत्र तु मद्गतिव्यतिरेकेणेतरा गतयश्चंचला इत्याह वैराग्यार्थम् ।
मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जत्याऽऽसत्यलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति
पुनर्निमज्जत्यास्थावरं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य
व्याप्तिमाह । अणुरिति । उभयेन संयुक्तो व्याप्तः । तदेवाह । प्रकृत्येति ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मया चिद्रूपेण संचोदिता आविष्टा “परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः” इत्याद्युक्तेः । उत्तमत्वं तस्या ममायतन-
त्वादेव । स्वयं भवतस्तदासनासंभवाद्वैराजान्तर्यामिणेति व्याख्यातम् । भावाः सूत्रादयः । आयतनमुपाधिस्तत्रोत्तमत्वं व्यष्ट्य-
पेक्षया ॥ ९ ॥ (सलिलसंस्थिताविह नुमभावस्त्वार्थः) । लीलार्थं लीलया वा विग्रहो लीलाविग्रहः । इत्यर्थ इति-उपसर्गवशात्स्थित्य-
र्थोऽत्र भवतिरिति भावः । तत्र कमले । भोगाय सृष्टिव्यवहाराय विग्रहो भोगविग्रहः । ‘लीला केलिविलासयोः’ इति । “भोगः सुखे
घने चाहेः शरीरफणयोरपि । पालने व्यवहारे च योषिदादिभूतावपि ।” इति मेदिनी । इत्यर्थ इति-श्रीनारायण एव चतुराननरूपेण
कमलादुद्भूतः “तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राचीविशतसर्वगुणावभासम् । तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुव यं स्म वदन्ति
सोऽभूत् ।” इत्युक्तेरिति भावः । सलिलस्य गर्भोदकरूपस्य संस्थितिर्यत्र तस्मिन्नण्डेऽहं गर्भोदशाधिरूपो द्वितीयः पुरुषः समभवं
स्थित इत्यर्थः । तत्र लोककारणभूते पद्मे ब्रह्मा वैराज एव भोगविग्रहः, पुनश्चतुराननोऽभूदित्यर्थः । सलिलसंस्थिताविति तन्त्रेणोक्तम् ॥
स आत्मभूः । भूरादित्रयमव्ययम् । लोकान्भुवनानि ‘इत्युपलक्षणम्’ त्रितयात्परम् इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ आदिना पश्वादीनां ग्रहः ।
“धरा रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु” इत्युक्तेः । सिद्धानां तपोयोगादिनेति शेषः । सिद्धानां योगादिभिः ॥ १२ ॥ आदिना
सुतलवितलादिग्रहः । एवं व्यवस्थायाम् । मनुष्यादीनां भूलोकादिस्थितिरूपमर्यादायाम् । सर्वा उच्चावचा । अध इत्यर्द्धकम् । एवं
व्यवस्थायां देवादीनां तत्तत्स्थाननियमलक्षणायाम् । त्रिलोक्यामिति । सार्द्धकम् । पातालादिकभूर्भुवःस्वश्चेति । कर्मणां गार्हस्थ्यधर्माणाम्
तपो वानप्रस्थत्वं ब्रह्मचर्यञ्च । तत्र ब्रह्मचर्येणोपकुर्वाणनैष्ठिकत्वभेदेन क्रमान्महर्जनश्च, वानप्रस्थत्वेन तपः, न्यासेन सत्त्वं, योगतार-
तम्येन तु सर्वमिति ज्ञेयम् । मद्भूतिरिति तैः । भक्तियोगप्राप्त्यत्वेन वक्ष्यमाणम् ‘यत्र व्रजन्ति’ इत्यादिवाक्यसहाय्यात्, लोकप्रकर-
णाच्च । उक्तं च तृतीये देवान्प्रति ब्रह्मणैव-“तत्सङ्कुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैः” इत्यादि । टीका च-तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैर्न
तु कर्मादिप्राप्त्यैरित्येषा एवमेव श्रुतिश्च-“परित्य लोकान्कर्मचितान् आब्रह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन” इति । तत्राप्यकृत
इत्यस्य विशेष्यं लोक इत्येव तत्प्रसक्तेः । ‘ईश्वरः सर्वभूतानाम्’ इत्यादौ ‘तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां
शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।” इति श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु ॥ १३ ॥ योगादितारतम्येन धारणादिभ्युनाधिक्यभावेन । कर्मणां
तद्वतां योगस्याष्टांगस्य न्यासस्य ज्ञानस्येति एतत्त्रितयवतां महारादयश्चत्वारो लोका गतयः प्राप्याः । मद्भूतिवैकुण्ठलोकः । भक्तियोगस्य
निर्गुणस्य तद्वतां निर्गुणानां प्राप्योऽपि वैकुण्ठलोको निर्गुण एवेति भावः ॥ १४ ॥ तत्र तासु गतिषु । इतरा महर्लोकादिगतयः ।
“आब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” इति श्रीगीतोक्तेः चञ्चला अस्थिरा कर्मभिर्युक्तम् । माया कर्त्रा इदं जगत् कर्मयुक्तं
कर्मफलेन योजितमित्यर्थः । ‘फलमत उपपत्तेः’ इति न्यायात् ॥ १५ ॥ तत्प्रतिपादनायाद्वितीयात्मरूपणाय । अतीतानागतवर्तमानत्वेन
यो यो भावः पदार्थः प्रसिद्धः । तदेवोभयम् । जडदेहात्मना प्रकृत्या अनुगतसच्चिदात्मना चैतज्ज्ञतया च पुरुषेणेति विवेकः ।
दीपिका-अद्वितीयेति अभिन्नात्मज्ञानप्रयोजनकत्वात् । तस्याद्वितीयात्मनः । प्रतिपादनाय निरूपणाय ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

मयेयि । मया संचोदिताः दत्तसामर्थ्या भावा महदादयः संहत्य मिलित्वा कारिणः कार्ये समर्थाः । आवश्यके
णिनिः । मम वैराजान्तर्यामिणः आयतनं क्रीडास्थानमण्डमुत्पादयामासुः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति । सलिले गर्भोदकरूपे संस्थितिर्यस्य
तस्मिन् सलिलसंस्थितावण्डे गर्भोदशाधिनारायणाख्यद्वितीयपुरुषरूपेण लीलाविग्रहेण अहं समभवं स्थितः । मम नाभ्या विश्वाख्यं
लोककारणभूतं पद्ममभूत् । तत्र पद्मे चात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एवाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥ स इति । स
विश्वात्मा विश्वस्रष्टा ब्रह्मा तपसा युक्तोऽतो मदनुग्रहाद्रजसा गुणेन सपालान् लोकान् असृजत् । तान् दर्शयति । भूः अतलादि-
सहिता भुवः अन्तरिक्षलोकः । स्वः स्वर्गो देवल्लोकात्सत्यलोकपर्यन्तः इत्येवं त्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामिति । तत्र स्वर्लोको देवानामोकः
स्थानमासीत् । भुवर्लोको भूतानां प्रेतपिशाचादीनां पदं स्थानमासीत् । मर्त्यानां मनुष्याणां च भूर्लोकः पदमासीत् । सिद्धानां
भृग्वादीनां ब्रह्मर्षीणां त्रिपदात् लोकत्रयात् परं महर्जनादिकं पदमासीत् ॥ १२ ॥ अध इति । असुराणां नागानां चौकः भूमेरधस्ता-
दतलादिकं प्रभुब्रह्मा असृजत् । त्रिलोक्यां महर्लोकादधः पातालपर्यन्तायां त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणत्रयप्रयुक्तानां सर्वा गतयः
सर्वाणि फलानि भवन्ति ॥ १३ ॥ योगस्येति । योगस्याष्टाङ्गयोगस्य तपसो वानप्रस्थधर्मस्य न्यासस्य यथोक्तसंन्यासाश्रमधर्मस्य च
तारतम्यानुसारेण अमलाः रागलोभादिविकाररहिता यथोत्तरं श्रद्धामहर्लोकादयो गतयः प्राप्याणि फलानि भवन्ति । भक्तियोगस्य तु
मद्भूतिः मम लोकवैकुण्ठप्राप्तिरेव फलमित्यर्थः ॥ १४ ॥ मयेति । कालात्मना कालशक्तिना धात्रा कर्मानुरूपफलप्रदेन मया परमेश्वरेण
हेतुना कर्मयुक्तमिदं जगत् प्राणिमात्रं गुणेन प्रवहतीति गुणप्रवाहस्तस्मिन्नेतस्मिन् संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमा गतीः
प्राप्नोति । पुनर्निमज्जति आस्थावरं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥ अद्वितीयात्मप्रतिपत्तिः सृष्टिवर्णनस्य प्रयोजनम् । तदर्थं
कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह-अणुरिति । अणुर्वृहत्कुशः स्थूलो यो यो भावः पदार्थः प्रसिद्धयति प्रसिद्धो वर्तते । स सर्वोऽपि
प्रकृत्या पुरुषेण चेत्येवमुभयेन संयुक्तः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणरासगोखामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

स्वयं भगवत्स्तदासनासम्भवाद्वैराजान्तर्यामिणेति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ तत्र च पक्षे ॥ १० ॥ लोकान् भुवनानि अग्रे त्रितयात् परमित्युक्तेरुपलक्षणमित्युक्तम् ॥ ११ ॥ प्रयोजनं देवादीनामवस्थितिलक्षणं योगादिभिः सिद्धानाम् ॥ १२ ॥ अध इत्यर्द्धकम् । एवं व्यवस्थायां देवादीनां तत्तत् स्थाननियमलक्षणायां । त्रिलोक्यामिति सार्द्धकम् । कर्मणां गार्हस्थ्यधर्माणां गतयः फलात्मकानि स्थानानि भोगादितारतम्येनेति तत्र योगोऽष्टाङ्गस्तस्य तारतम्येन महर्लोक्यादिसर्वम् ॥ १३ ॥ तपो वानप्रस्थत्वं ब्रह्मचर्यं च तत्रोपकुर्वाण ब्रह्मचर्येण सह नैष्ठिकेन तेन जनः । वानप्रस्थत्वतपसा तपोलोकः । न्यासेन सत्यलोको गतिरिति व्याख्येयम् । यत्र व्रजन्तीति वाक्यात् तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैरित्यत्र तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैर्नतु कर्मादिप्राप्त्यैरिति स्वस्यैव व्याख्यानाल्लोक-प्रकरणाच्च मद्गतित्वैकुण्ठलोक इति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ तत्र तासु गतिषु मध्ये कर्मयुक्तं कर्मफलेन योजितमित्यर्थः । “फलमत उपपत्तेः इति न्यायात् ॥ १५ ॥ अद्वितीयेति । अभिज्ञात्मज्ञानप्रयोजनकत्वात् तत्प्रतिपादनाय अद्वितीयात्मप्रतिपादनाय ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

समभवं चतुर्मुखरूपेण समभवं तत्प्रकारं विवृणोति । मम नाभ्यामिति । विश्वाख्यं जगदाख्यम् ॥ १० ॥ भुवः अन्तरिक्षम् ॥ ११-१३ ॥ योगस्य प्राणायामाभ्यासादिरूपस्य न्यासस्य संन्यासाश्रमस्य ब्राह्मणसंन्यासिनां स्मृतमिति वचनात् मद्गतः परमपदप्राप्तिः ॥ १४ ॥ धात्रा आराधनभूतकर्मयुक्तमिदं जगत् इति चिदंशो विवक्षितः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्गीराधवव्याख्या

मयेति । सर्वे भावाः महदादयः मया सञ्चोदिताः अन्तरात्मतया प्रविष्टेन मया प्रेरिताः संहत्य मिलित्वा कारिणः कार्योत्पादनक्षमाः अनेनात्मसंचोदनात् प्रागसंहत्याऽकारित्वं सूचितं तथाचोक्तं “नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विनेति” । अण्डं विशि-नष्टि । ममोत्तममायतनं स्थानम् ॥ ९ ॥ सलिलसम्भवे तस्मिन्नण्डेऽहमभवं चतुर्मुखरूपेण समभवं तत्प्रकारं विवृणोति । ममेति । विश्वाख्यं जगदाख्यं पद्ममभूतत्र पद्मं आत्मभूतमुर्मुखः समभूतः ॥ १० ॥ सः आत्मभूः रजसा युक्तस्तपसा चातो मदनुग्रहात्स-पालान् लोकान्सृजत् लोकानेवाह । भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा । भूर्भुवः स्वरिति पदत्रयमव्ययम् ॥ ११ ॥ तत्र स्वः स्वर्लोकः देवाना-मोकः स्थानमभूत् भुवोऽन्तरिक्षं भूतानां पदं स्थानमासीन्मर्त्यादीनां भूर्लोकः पदमासीत् सिद्धानां भृग्वादीनां ब्रह्मर्षीणां त्रितयाल्लोक-त्रयात्परं महर्जनादिकं पदमासीत् ॥ १२ ॥ असुराणां नागानां चौकः स्थानं भूमेरधस्तलादिकमसृजत् अतलादीनां भूविस्वरूपत्वेन भूम्यामेवान्तर्भावात् महारादीनां सुखप्रधानत्वेन स्वःशब्देनैव संप्रहात्त्रिलोकत्वव्यवहारः अवान्तरलोकविवक्षया तु लोकानां चतु-र्दशत्वव्यवहारः एवं च सर्वेऽपि लोकाः कर्मणा प्राप्यास्त्रिलोक्यन्तर्गता एवेत्याह त्रिलोक्यामिति । त्रिगुणात्मनां त्रयो गुणाः सत्त्वादयो येषां तेषामात्मनां क्षेत्रज्ञानां कर्मणां सात्त्विकराजसतामसकर्मणां गतयः फलभूतलोकप्राप्तयः त्रिलोक्यामेव ब्रह्माण्डान्तर एवे-त्यर्थः ॥ १३ ॥ तदुपपादयति । योगस्येति । योगस्य प्राणायामादिरूपस्य संन्यासाश्रमस्य च गतयः अमला निर्मलाः सात्त्विक्यः ता एवाह महर्जनस्तपः सत्यमिति । यदि कर्मणामेता गतयस्तर्हि त्वद्भक्तेः का गतिरित्यतश्चाह । भक्तियोगस्य सद्गतिरिति । सदित्ये-तत् पूर्वोत्तराभ्याम् सम्बध्यते मद्भक्तियोगस्य सद्गतिः परमपदप्राप्तिः फलमित्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्थं महदादिसमष्टिव्यष्टिरूपेणोभया-त्मना प्रकृतिरुपपादिता द्विधा समभवद् बृहदिति प्रकृतिपुरुषशरीरकस्य ब्रह्मणः कारणत्वमुक्तं ननु प्रकृतेरेव कृत्स्नसमष्टिव्यष्टि-तत्त्वात्मना परिणामे सति कथं विशिष्टस्योपादानत्वसिद्धिः न युज्यते च विशिष्टोपादानत्वम् अन्यथा विशेष्यांशेऽपि विकाराश्रय-त्वापत्तेरित्याशङ्क्यां विशिष्टोपादानत्वं साधयितुं तावद्विशेष्यांशस्योपादानत्वं नाम सद्धारकावस्थाश्रयत्वं प्रत्यवस्थं प्रकृतिपुरुषनियम-नभेदरूपमेवेत्यभिप्रेत्याह । मयेति । मया धात्रा अन्तः प्रविश्य प्रशासनेन भर्त्रा कालात्मना कालशरीरकेण बहिः कालरूपेण चरता च गुणपरिणामात्मके प्रकृतिमण्डले उन्मज्जति उत्पद्यते निमज्जति विनश्यति धात्रेत्यनेनात्मनो धार्यगतावस्थानिर्वाहकत्वप्रतीतेर्निय-मनभेदप्रतीतेश्च सद्धारकाऽद्धारकोभयविधावस्थाश्रयत्वसिद्धिः नियन्त्रत्वप्रतीतेश्च निमित्तकारणत्वसिद्धिः तत्र सद्धारकावस्थाश्रयत्वेन स्वरूपतः स्वभावतश्च न विकारः सर्वावस्थचेतनाचेतननियमनभेदस्यासद्धारकत्वेऽपि न तस्य स्वरूपस्वभावविकारात्मकत्वं यद्यपि तन्नियमनं तद्रतावस्थानुकूलसंकल्परूपज्ञानावस्थारूपमेवेति स्वभावतो विकारस्वरूपत्वमेव तथापि सङ्कोचविकाशात्मकजीवधर्मभूत-ज्ञानविकारवन्न हेयविकारात्मकं किं तु निरतिशयोत्कर्षावहकल्याणगुणात्मकत्वमेवेति तात्पर्यं कर्मयुक्तमित्यनेन नियमनस्य कर्मानु-रूपत्वप्रतीतेरात्मनो वैषम्यनैष्ठ्येण्यभावः फलितः ॥ १५ ॥ इदं जगदित्यनेन किमचेतनं विवक्षितं किं न चेतनमित्यत्रोभयमपीत्यभि-प्रेत्य तत्र हेतुत्वेन चेतनाचेतनयोर्मिथोऽनपायित्वमाह । अणुरिति । यो यो भावोऽर्थः प्रसिद्धयति प्रमितो भवति स सर्वोऽपि भावः प्रकृत्या पुरुषेण चेत्युभयेन संयुक्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवं सृष्टैश्चतुर्विंशतिसंख्यैर्महदादितत्त्वैः किं कृत्यमत्राह । मयेति ॥ ९ ॥ आयतनत्वं दर्शयति । तस्मिन्निति—चिदानन्द-
शरीरस्तु प्रविष्टोऽण्डे हरिः स्वयम् तत्राभेभूतदेहोऽभूत्पद्मादपि चतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तु सर्वाण्डे व्याप्तदेहो महातपाः । हरिस्तु सर्व-
व्याप्तोऽपिभूतदेहो नतु कश्चित् । नैवास्य प्राकृतो देहः प्रादुर्भावेवपि कश्चित् । इत्यनेन हरेर्भूतदेहो नास्तीति ज्ञायते समभवं समी-
चीनतया व्याप्तोऽभवं न तूत्पन्नो भवामीत्यर्थः ॥ १० ॥ तपसा ज्ञानेन ॥ ११ ॥ ओको निवासस्थानं त्रितयात्परं महारादिकम् कर्मभेदेन
त्रिलोक्याः स्थानभेदमाह । त्रिलोक्यामिति ॥ १२-१३ ॥ महर्लोकादिप्राप्तौ किं साधनमत्राह । योगस्येति । मद्गतिर्मत्प्राप्तिः—

नैव विष्णावभक्तस्य महर्लोकादिका गतिः । भक्त्युद्रेकात्क्रमादूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥
एवं ज्ञानं विना सापि महर्लोकादिका गतिः । ज्ञानोद्रेकात्क्रमादूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥
नित्यशो भगवद्रूपस्यापरोक्षेण दर्शनम् । मुहूर्तमात्रं ज्ञानं स्यान्महाज्ञानं ततोऽधिकम् ॥
ज्ञानेन ब्रह्मलोकः स्यान्महाज्ञानाद्धरेर्गतिः । सदैवाखण्डितं ध्यानं तप इत्युच्यते बुधैः ॥
अपरोक्षदृशा युक्तं नित्यं परामात्रकालया । अपरोक्षदृशा नित्यमेकमात्रायुजायुतम् ॥
तच्चतुर्भागया नित्यमपरोक्षदृशा युतम् । पादयोगं समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखण्डितम् ॥
पादयोगान्महर्लोको जनोलोकस्तु योगतः । तपसस्तु तपोलोकः प्राप्यते नान्यतः कश्चित् ॥

इति स्मार्तवाक्येन महर्लोकादिप्राप्तावपि साधनविशेषा अवगन्तव्याः ॥ १४ ॥ भक्तियोगरहितस्य का स्थितिरत्राह ।
मयेति । कालात्मना ज्ञानाद्यात्मना धात्रा कारकेण मया प्रेरितकर्मयुक्तमिदं जगदेतस्मिन् गुणप्रवाहे उन्मज्जति सृष्टं भवति निमज्जति
संहतं भवति ॥ १५ ॥ तमेव प्रेरणप्रकारं विवृणोति । अणुरिति । अतीता नागतवर्तमानत्वेन यो यो भावः पदार्थः प्रसिध्यति
उत्पन्नो वर्तते तत्सर्वमुभयसंयुक्तं मया चित्प्रकृत्या च सरस्वत्या पुरुषेण हिरण्यगर्भेण संयुक्तमस्माभिः प्रविश्य प्रेरितं च यस्मात्त-
स्मादद्यापि सर्वं द्वन्द्वीभूय स्थितं दृश्यते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आयतनमुपाधिः तत्रोत्तमत्वं व्यष्ट्यपेक्षया ॥ ९ ॥ द्वितीयपुरुषरूपेणाहं समभवं सलिलस्य गर्भोदकरूपस्य संस्थितिर्य-
स्मिन्निति च तन्त्रेणोक्तम् ॥ १०-११ ॥ सिद्धानां योगादिभिः ॥ १२ ॥ त्रिलोक्यामिति सार्द्धकम् पातालादिकभूर्भुवः स्वश्चेति कर्मणां
गार्हस्थ्यं धर्माणां तपो वानप्रस्थत्वं ब्रह्मचर्यं च तत्र ब्रह्मचर्येणोपकुर्वाणत्वनैष्ठिकत्वभेदेन क्रमान्महजनश्च वनस्थत्वेन तपः न्यासेन
सत्यं योगतारतम्येन तु सर्वमिति ज्ञेयं मद्गतिरिति तैः भक्तियोगप्राप्यत्वेन वक्ष्यमाणं यत्र ब्रजन्तीत्यादिवाक्यसाहाय्यात् लोकप्रकरणाच्च
उक्तं च तृतीये देवान् प्रति ब्रह्मणैव तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैरित्यादि टीका च तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैर्नतु कर्मादि-
प्राप्यैरित्येषा एवमेव श्रुतिश्च “परीत्य लोकान् कर्मजितान् आब्रह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेने”ति अत्राप्यकृत इत्यस्य विशेष्यं
लोक इत्येव तत्प्रसक्तः—ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादौ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं
प्राप्स्यसि शाश्वतम् । इति श्रीभगवदुपनिषत्सु ॥ १३-१४ ॥ मया कर्त्ता इदं जगत् कर्मयुक्तं कर्मफलेन योजितमित्यर्थः “फलमत
उपपत्तेः” इति न्यायात् ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भावाः सूत्रादयः ॥ ९ ॥ सलिलस्य गर्भोदकरूपस्य संस्थितिर्यत्र तस्मिन्नण्डे अहं गर्भोदशायिरूपः द्वितीयः पुरुषः समभवं
स्थित इत्यर्थः । विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्रात्मभूर्ब्रह्मा वैराज एव भोगविग्रहः पुनश्चतुराननोऽभूदित्यर्थः ॥ १०-१२ ॥ कर्मणां
तद्वतां योगस्याष्टाङ्गस्य न्यासस्य ज्ञानस्येति एतत्त्रितयवतां महारादयश्चत्वारो लोकाः गतयः प्राप्या मद्गतिर्वैकुण्ठलोकः भक्तियोगस्य
तद्वतां निर्गुणानां प्राप्योऽपि वैकुण्ठलोको निर्गुण एवेति भावः ॥ १३-१४ ॥ गुणमया गतयस्तु चला एवेत्याह । मया कालशक्तिना
धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन इदं जगत्सृष्टमिति शेषः गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति पुनर्निम-
ज्जति आस्थावरं नोचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥ कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह । अणुरिति । भावः कार्यभूतः पदार्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सलिले संस्थितिर्यस्य तस्मिन् सलिलसंस्थितावाण्डे अहं सर्वकारणरूपेण समभवं मम नाभ्यां पद्मभूतं तत्रात्मभूर्ब्रह्मा-
ऽभूत् ॥ १० ॥ स आत्मभूः रजसा युक्तः मदनुग्रहात्तपसा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा लोकानसृजत अवशिष्टलोकसृष्टेरप्यन्तर्भावोऽत्र

सम्भवति भूलोके तलादीनामन्तर्भावः स्वर्गादिसत्यात्परः ॥ ११ ॥ लोकसृष्टिप्रयोजनं दर्शयन् चतुर्दशेलोकपक्षे सूचयति देवानामिति सार्धेन त्रितयात्परं महर्लोकं ॥ १२ ॥ अधोऽतलादि केवलाश्रमधर्मनिष्ठानां भक्तिनिष्ठानां च लोकविभागं दर्शयन् सप्तलोकपक्षं सूचयति । त्रिलोक्यामिति सार्द्धेन । त्रिलोक्यां सर्वाः ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयव्यतिरिक्तविषयाः गृहाश्रमविषयाः ॥ १३ ॥ योगस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य तपसो वानप्रस्थधर्मस्य न्यासस्य संन्यासिधर्मस्य भक्तियोगस्य तु मद्गतिः मद्भावापत्तिः ज्ञानस्य भक्तावन्तर्भावः ॥ १४ ॥ तत्र मद्गतिर्व्यक्तिरिक्ताः सर्वाः गतयः आगमापायिन्योह्यनित्यभूतजगदन्तर्गतत्वादित्याशयेनाह । मयेति । कालात्मना कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण मया हेतुभूतेन गुणप्रवाहे इदं जगदुन्मज्जति विनश्यति ॥ १५ ॥ स्योयशक्त्यात्मजगत आह । अण्विति । अणु सूक्ष्मबृहन्महान् तदन्तराले यो यो भावश्च कुरास्थूलादिः सर्वोऽपि प्रकृत्या भोग्यरूपया पुरुषेण भोक्त्रा च प्रसिद्धयति अत उभयसंयुक्तः अयमर्थः सर्वत्र स्वकर्मफलभोगार्थं जीवो निर्विकारेण रूपेणैवास्ते प्रकृतिभोग्यरूपा महदादिपरमाणुपर्यन्ताभिरवस्थामिः संस्थितेति ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

भावा महदादयः संहत्य मिलित्वा कारिणः कार्ये समर्थाः ममायतनं क्रीडास्थानमण्डमुत्पादयामासुः ॥ ९ ॥ सलिले संस्थितिर्यस्य तस्मिन् सलिलसंस्थितावण्डे नारायणरूपेण लीलाविग्रहेण समभवं स्थितः । मम नाभ्यां विश्वाख्यं लोककारणभूतं पद्ममभूत् । तत्र पद्मे चात्मभूः, चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एवाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥ स च विश्वात्मा विश्वस्रष्टा ब्रह्मा तपसा युक्तोऽतो मदनुग्रहाद्रजसा गुणेन सपालान् लोकान् असृजत् । तान् दर्शयति—भूः अतलादिसहिता, भुवः अन्तरिक्षलोकः, स्वः स्वर्गो देवलोकात्सत्यलोकपर्यन्तः इत्येवं त्रिधा ॥ ११ ॥ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह—देवानामिति सार्द्धेन । तत्र स्वर्लोको देवानामोकः स्थानमासीत् । भुवर्लोको भूतानां प्रेतपिशाचादीनां पदं स्थानमासीत् । मर्त्यानां मनुष्याणां च भूलोकः पदमासीत् । सिद्धानां भृग्वादीनां ब्रह्मर्षीणां त्रितयात् लोकत्रयात् परं महर्जनादिकं पदमासीत् ॥ १२ ॥ असुराणां नागानां चौकः भूमेरधस्तादतलादिकं प्रभुब्रह्मा असृजत् । एवं व्यवस्थायां कारणमाह—त्रिलोक्यामिति सार्द्धेन । महर्लोकादधः पातालपर्यन्तायां त्रिगुणात्मना सत्त्वादिगुणत्रयप्रयुक्तानां सर्वा गतयः सर्वाणि फलानि भवन्ति ॥ १३ ॥ योगस्य प्राणायामाद्यष्टाङ्गयोगस्य तपसो वानप्रस्थधर्मस्य न्यासस्य यथोक्तसंन्यासाश्रमधर्मस्य च तारतम्यानुसारेण अमलाः रागलोभादिविकाररहिता यथोत्तरं श्रेष्ठा महर्लोकादयो गतयः प्राप्याणि फलानि भवन्ति । भक्तियोगस्य तु मद्गतिः मम लोकः, वैकुण्ठप्राप्तिरेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र तु वैराग्यार्थं मद्गतिव्यतिरेकेणेतरा गतयश्चञ्चला इत्याह—मयेति । कालात्मना कालशक्तिना धात्रा कर्मानुरूपफलप्रदेन परमेश्वरेण कर्मयुक्तमिदं जगत् प्राणिमात्रं गुणेन प्रवहतीति गुणप्रवाहस्तस्मिन्नेतस्मिन्संसार उन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति । पुनर्निमज्जात आस्थावरं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह—अणुरिति । अण्वादिरूपो यो भावः पदार्थः प्रसिद्धो वर्तते स सर्वोऽपि प्रकृत्या पुरुषेण च एवमुभयेन संयुक्त इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मयेति । सर्वे भावा महदादयः मया संचोदिताः अन्तरात्मतया प्रविष्टेन मया प्रेरिताः सन्तः, संहत्य मिलित्वा कारिणः कार्योत्पादनक्षमाः, अनेनात्मसंचोदनात् प्रागसंहत्याकारित्वं सूचितम् । तथाचोक्तं, नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विनो' इति । उत्तमं मम आयतनं स्थानं अण्डं उत्पादयामासुः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति । सलिले संस्थितिर्यस्य तस्मिन् अण्डे, अहं समभवं वैराजरूपेणोत्पन्नोऽभवम् । मम वैराजाख्यस्य मम नाभ्यां विश्वाख्यं जगदाधारत्वाज्जगदाख्यं पद्मं, अभूत् । तत्र पद्मे आत्मभूश्चतुराननः अभूत् च ॥ १० ॥ स इति । विश्वात्मा स आत्मभूर्ब्रह्मा रजसा युक्तः तपसा च युक्तः, अता मदनुग्रहात् भूः भुवः स्वः, इति त्रिधा, भूरादित्रयमव्ययम् । सपालान् लोकान् असृजत् ॥ ११ ॥ देवानामिति । तत्र स्वः स्वर्लोकः, देवानां ओकः स्थानं आसीत् । भुवः अन्तरिक्षं, भूतानां च पदं आसीत् । भूलोकः मर्त्यादीनां च पदं आसीत् । सिद्धानां भृग्वादीनां ब्रह्मर्षीणां त्रितयात् लोकत्रयात् परं महर्जनादिकं पदमासीत् । असुराणां नागानां च ओकः स्थानं, भूमेः अधोऽधस्तात् अतलादिकमित्यर्थः । प्रभुः असृजत् ॥ १२ ॥ अतलादीनां भूविवररूपत्वेन भूमावेवान्तर्भावात् महारादीनां सुखप्रधानत्वेन स्वःशब्देनैव संप्रहाज लोकत्रयत्वव्यवहारः । अवान्तरलोकविवक्षया तु लोकानां चतुर्दशत्वव्यवहारः । एवं च सर्वेऽपि लोकाः कर्मप्राप्त्यत्रिलोक्यन्तर्गता एवेत्याह । त्रिलोक्यामिति । त्रयो गुणाः सत्त्वादयो येषां ते च ते आत्मानः क्षेत्रास्तेषां त्रिगुणात्मनां कर्मणां सांत्त्विकराजसतामसकर्मणामित्यर्थः । गतयः फलभूतलोकप्राप्तयः, सर्वाः त्रिलोक्यां एव ब्रह्माण्डान्तर एवेत्यर्थः । तदुपपादयति । योगस्य प्राणायामादिरूपस्य, तपसः स्वधर्माचरणादिरूपस्य, न्यासस्य संन्यासाश्रमस्य च गतयः अमलाः निर्मलाः, सात्त्विक इत्यर्थः । ता एवाह । महः, जनः, तपः, सत्यं, यदि कर्मणामेता गतयस्तर्हि त्वद्भक्तेः का गतिरित्यत आह । भक्तियोगस्य मद्भक्तियोगस्य,

मद्वृत्तिः मदीयपरमपदप्राप्तिः फलमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र मद्वृत्तिरतिरेकेणतरा गतयश्चञ्चला इत्याह । मयेति । धात्रा अन्तः प्रविश्य प्रशासनेन भञ्ज्या कालात्मना कालशरीरकेण, बहिः कालरूपेण चरता चेत्यर्थः । मया इदं कर्म युक्तं जगत् एतस्मिन् गुणप्रवाहे गुणपरिणामात्मके प्रकृतिमण्डले, उन्मज्जति उत्पद्यते निमज्जति विनश्यति ॥ १४ ॥ इदं जगदित्यनेन किमचेतनं जगद्विवक्षितं किं वा चेतनमित्यत्रोभयमपि इत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुत्वेन चेतनाचेतनयोर्मिथोऽनपायित्वमाह । अनुरिति । अणुः, बृहत्, कृशः, स्थूलः, यः यः भावोऽर्थः, प्रसिद्धयति प्रमितो भवति, सः सर्वः अपि भावः प्रकृत्या पुरुषेण च इत्युभयसंयुक्तः उभयेन संयुक्तोऽस्ति ॥ १५ ॥ इदं जगदुन्मज्जतीत्यनेन प्रकृतिपुरुषयोः साक्षादुन्मज्जनाद्यवस्थाश्रयत्वमुक्तं, तयोरपि वा कथं नित्ययोस्तत्त्वं, स्थायित्वविरोधादित्याशङ्क्यावस्थानामागमापायित्वेनास्थायित्वेऽप्यवस्थावतः स्थायित्वमाह । यस्तिवति । यस्य कार्यस्य यः तु, आदिः अन्तश्च, य आदावन्ते चास्तीत्यर्थः । तस्य मध्यं च मध्येऽपि सः वै स एव सन्, सत्यं, तत्र दृष्टान्तः । यथा तैजसपार्थिवाः, तैजसाः कटकमुकुटादयः पार्थिवाः घटशरावादयः, कटकघटाद्यवस्थापूर्वोत्तरमध्यकालेषु अनुवृत्तं सुवर्णमृदादिद्रव्यं यथा सत्यं तद्वदित्यर्थः । द्रव्यस्थायित्वकथनेन कार्यकारणयोरभेदः फलितः । सत्कार्यवादश्च । तर्हि घटादिविकारः किमर्थं इत्यत आह । विकारः व्यवहारार्थः विकारः इति नामधेयस्याप्युपलक्षणं, कम्बुप्रोवादिमत्त्वरूपो विकारस्तदुपलक्षणीभूतं घटादिनामधेयं चेत्युभयमपि घटेन जलमानयेत्यादिव्यवहारार्थकमित्यर्थः । अत्र 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

ये सभी पदार्थ मेरी प्रेरणा से एकत्र होकर परस्पर मिल गये और इन्होंने यह ब्रह्माण्डरूप अण्ड उत्पन्न किया । यह अण्ड मेरा उत्तम निवास स्थान है ॥ ९ ॥ जब वह अण्ड जल में स्थित हो गया, तब मैं नारायणरूप से इसमें विराजमान हो गया । मेरी नाभि से विश्वकमल की उत्पत्ति हुई । उसी पर ब्रह्मा का आविर्भाव हुआ ॥ १० ॥ विश्वसमष्टि के अन्तःकरण ब्रह्मा ने पहले बहुत बड़ी तपस्या की । उसके बाद मेरा कृपा-प्रसाद प्राप्त करके रजोगुण के द्वारा भूः, भुवः, स्वः अर्थात् पृथ्वी, अन्तरिक्ष और स्वर्ग—इन तीन लोकों की और इनके लोकपालों की रचना की ॥ ११ ॥ देवताओं के निवास के लिये स्वर्लोक, भूत-प्रेतादि के लिये भुवर्लोक (अन्तरिक्ष) और मनुष्य आदि के लिये भूर्लोक (पृथ्वीलोक) का निश्चय किया गया । इन तीनों लोकों से ऊपर महर्लोक, तपलोक आदि सिद्धों के निवास स्थान हुए ॥ १२ ॥ सृष्टि कार्य में समर्थ ब्रह्माजी ने असुर और नागों के लिये पृथ्वी के नीचे अतल, वितल, रूप आदि सात पाताल बनाये । इन्हीं तीनों लोकों में त्रिगुणात्मक कर्मों के अनुसार विविध गतियाँ प्राप्त होती हैं ॥ १३ ॥ योग, तपस्या और संन्यास के द्वारा महर्लोक, जनलोक, तपलोक और सत्यलोकरूप उत्तम गति प्राप्त होता है तथा भक्तियोग से मेरा परम धाम मिलता है ॥ १४ ॥ यह सारा जगत् कर्म और उनके संस्कारों से युक्त है । मैं ही कालरूप से कर्मों के अनुसार उनके फल का विधान करता हूँ । इस गुण प्रवाह में पड़कर जीव कभी डूब जाता है और कभी ऊपर आ जाता है—कभी उसकी अधोगति होती है और कभी उसे पुण्य गति—उच्च गति प्राप्त हो जाती है ॥ १५ ॥ जगत् में छोटे-बड़े, मोटे-पतले—जितने भी पदार्थ बनते हैं, सब प्रकृति और पुरुष दोनों के संयोग से ही सिद्ध होते हैं ॥ १६ ॥

यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् । आदिरन्तो यदा यस्य तत् सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्त्रितयं त्वहम् ॥ १९ ॥

सर्गः प्रवर्तते तावत् पौर्वापर्येण नित्यशः । महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यः तु यस्य आदिः अन्तः च सः वै तस्य मध्यं सन् विकारः व्यवहारार्थः यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥ यत् उपादाय पूर्वः तु भावः परं विकुरुते यदा यस्य आदिः अन्तः तत् सत्यम् अभिधीयते ॥ १८ ॥ यस्य उपादानं प्रकृतिः आधारः परः पुरुषः सतः अभिव्यञ्जकः कालः तत् त्रितयं ब्रह्म तु अहम् एव ॥ १९ ॥ महान् पौर्वापर्येण तावत् नित्यशः सर्गः प्रवर्तते गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तः यावत् ईक्षणम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति । यस्य कार्यस्य आदिः कारणमन्तो लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थायि स एव । वै प्रसिद्धं सूक्ष्मवर्णादिषु । अत एवाव्यभिचारित्वात्स एव सन् सत्यः नेतरः । अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या तत्राह । विकार

इति । तैजसाः कटककुण्डलादयः । पार्थिवा घटशरावादयश्च यथेति ॥ १७ ॥ नन्वेवं स्वकार्यं प्रति महदादीनाप्याद्यंतरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात्तत्राह । यदिति । यद्रूपमुपादायोपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः अपरमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति । यथा पिंडो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत् । स एव सन्निति पूर्वस्यानुषंगः । कथं तर्हि “मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतिस्तत्राह । आदिरिति । यदा यस्यादिरंतश्च विवक्ष्यते तदा तत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या । परमकारणात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु तथापि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां भिन्नत्वात्कथमद्वितीयता तत्राह । प्रकृतिरिति । अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्य आधारोऽधिष्ठाता परः पुरुषो यश्च गुणक्षोभेणामिष्यंजकः कालस्तन्नितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक् । प्रकृतेः शक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ १९ ॥ एवं तावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वमुपपाद्यांतेऽप्यवधित्वेन सत्त्वं दर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहः रूपायाः स्थितेरवधिमाह । सर्ग इति । महान्बहुलः । पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण । नित्यशः अविच्छेदेन प्रवर्तते । किमर्थं प्रवर्तते तदाह । गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तद्गोप्रयोजनः । किंपर्यंतं प्रवर्तते तदाह । यावत्स्थितेरंतः । सोऽपि किमवधिकस्तत्राह । यावदीक्षणं परमेश्वरस्येक्षणं यावत् तावत् ॥ २० ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कार्यकारणयोरभेदमाह—इदानीमिति । आदिना लोहादिग्रहः । अत एवादिमध्यावसानवर्तित्वादेव स एव कारणपदार्थ एव । इतर कार्यपदार्थो न सन्निति । अत्राक्षिपति—अलमिति । तत्तस्मात् । विकारो घटककुण्डलादिः । व्यवहारो जगन्निर्वाहस्तदर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यथेति । कटककुण्डलादिविकारभेदं विना व्यवहारसांकर्यापत्तेः । भेदं विना कुण्डलोक्तौ कटग्रहणमपि स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रतिबन्धाशंकते—नन्विति । स्वकार्यमहंकारादि । तद्वत् मृत्पिण्डवत् । स एव कारणरूपभाव एव । पुनराशंकते—कथं तर्हि । इत्यर्थ इति—मृदादीनां सत्यत्वं स्वकार्यपेक्षं, वस्तुतः सत्यत्वम् “यतो वा इमानि भूतानि” इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण एवेति भावः । दीपिका—यर्थाद्यन्तरूपस्य सत्यत्वं तर्हि स्वकार्यमहंकारादिकं प्रति स एव सर्वोपादानरूपः परमात्मैव सन्सत्यः घटादिकं नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम्, “मृत्तिकेत्येव सत्यम्” नामात्रं विकारो न कारणात्पृथगस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिपदार्थः । परमकारणस्य सत्यत्वविवक्षा चेत्थम्—यदा पृथिव्या आदिरन्तश्च विवक्ष्यते तदा तत्कारणं जलमेव सत्यम्, यदा तस्य सा विवक्षा तदा तेज एव सत्यम्, एवं तस्यापि सा चेत्तदा वायुरेव सत्यः, तस्यापि सा चेत्तदाकाश एव सत्यः, तस्यापि सा चेत्तर्हि अहंकार एव, तस्यापि सा चेत्तर्हि महानेव, तस्यापि सा चेत्तर्हि काल एव, तस्यापि सा चेत्तर्हि महापुरुष एव, तस्यापि सा चेत्तर्हि श्रीकृष्ण एवेति श्रीकृष्णस्यैव परमकारणत्वं श्रुत्यभिप्रेतम् । तथैवाग्रे स्वयमेव व्याख्यास्यति । कि—मृदादीनामापेक्षिकं सत्यत्वं प्रकृतेस्तु परमकारणत्वलक्षणमात्यंतिकं सत्यत्वमायातम् । अत्र करणस्यैव कार्यरूपत्वेन प्रतिपादनादुभयोरपि कार्यकारणयोर्वस्तुतः सत्यत्वेऽपि ‘तत्सत्यमभिधीयते’ इत्युक्तेः कारणस्य सत्यं नामैव भगवता कृतमित्यवसीयते “मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः । सत्कार्यादेऽपि व्याख्यानार्थमत एव तत्सत्यं भवतीत्यप्रयुज्य सत्सत्त्वमभिधीयत इत्युक्तम् । व्याख्यानान्तरेऽप्युपादायैऽस्मिन्मायावादस्याप्रसंगात् कार्यकारणयोर्लक्षणस्य सर्वैरेव ज्ञातत्वाद्वाक्यस्यास्य वैयर्थ्यमेवापद्यतेत्यवधेयम् ॥ १८ ॥ अद्वितीयत्वन्त्वेवमपि ब्रह्मणो न सेत्स्यतीत्याक्षिपति—नन्विति । यद्यपि कार्याणां कारणाभिन्नत्वं तथापीति । दृश्यतया मिथ्याभूतस्यापि सतोऽधिष्ठानस्य सत्तया प्रतीयमानस्य माययैवोपादानं कल्पितोरगस्य रज्जुवद्यद्यपि ब्रह्मण उपादानत्वमायातीति चेत्तत्राप्यज्ञानमेवोपादानं न तु ब्रह्मेति । अधिष्ठाता सत्तास्फूर्तिप्रदमधिष्ठानं प्रकृतिकालयोरपि मदधिष्ठानकत्वेन मदतिरिक्तसत्ताभावात् । ननु तर्हि परमेश्वरस्य तव कथं परमकारणत्वलक्षणमात्यन्तिकसत्यत्वं तत्राह—प्रकृतिरिति तैः । एवं च प्रकृतेर्जगदुपादानत्वादेव मम जगदुपादानत्वं तस्याविकारित्वेऽपि न मे विकारित्वं तस्या मच्छक्तित्वेऽपि मत्स्वरूपशक्तित्वाभावात् । किन्तु बहिरंगशक्तित्वमेव मत्स्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धे ॥ १९ ॥ सर्गावधिमाह—एवमिति । स्थितेः प्रवाहरूपायाः । सोऽपि स्थित्यन्तोऽपि । तत् स्थित्यवधित्वम् । ननु जगत्सर्गोऽयं कियत्कालावधिरिति चेत्स्थितिकालपर्यन्त इत्याह—सर्ग इति । महानतिबहुलः । स्थितेः पालनस्यान्तः समाप्तिः । स चान्त एव किमवधिकस्तत्राह—यावदीक्षणम् । पालनेच्छानुकूलमिति विश्वनाथः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कार्यस्य कारणात्मतामाह—यस्त्विति । यस्य कार्यस्य यस्तु आदिः कारणम् अन्तः लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स एव व्यभिचारित्वात्स एव सन्नतरो विकारः सृष्ट्यादिविकारो व्यवहारार्थ एव । यथा तैजसाः सुवर्णकार्यभूताः कटककुण्डलादयो न ततः पृथक् । यथा च पार्थिवाः घटशरावादयो न पृथ्व्याः पृथक् तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि महदादीनामपि स्वकार्यं प्रत्याद्यन्तरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात् तत्राह—यदिति । यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः परमहंकारादिकं

भावं विकुरुते सृजति । यथा पिण्डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पूर्वस्यानुषङ्गः । कथं तर्हि "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादि श्रुतिस्तत्राह । यद्यदा यस्यादिरन्तश्च विवक्ष्यते तदा तत् सत्यमित्यभिधीयते । परमकारणस्य परमात्मनः सत्यत्वविवक्षया तदनन्यत्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु तथापि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां निमित्तत्वात्कथमद्वितीयता तत्राह—प्रकृतिरिति । अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषः यश्च गुणक्षोभेणामिव्यञ्जकः कालस्तत् त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव । न तु तत् पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकालयोरवस्थविशेषरूपत्वात् ॥ १९ ॥ सृष्टिकारणत्वेनादौ ब्रह्मणः सत्यत्वमुक्तं मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वमुपपादितम् । अन्तेऽप्यवधित्वेन सत्त्वं दर्शयित्वं सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह—सर्ग इति । महान् बहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन सर्गस्तावत्प्रवर्तते । स च गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्गौ जीवस्तदर्थस्तस्य धर्मादिषु पुरुषार्थलभार्थ इत्यर्थः । स च यावत्स्थितेरन्तस्तावत् प्रवर्तते । सोऽपि यावत् ईक्षणम् ईश्वरस्य संकल्पस्तावदित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तस्य कार्यस्य अत एव आद्यन्तमध्ये स्थिरत्वात् अव्यभिचारित्वं सर्वानुगतत्वेनानश्वरत्वं तस्मात् ॥ १७ ॥ यर्थाद्यन्तरूपस्य सत्यत्वं तर्हि स्वकार्यमहङ्कारादिकं प्रति स एव सर्वोपादानरूपः । परमात्मैव सन् सत्यः । घटादिकं नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथगस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिपदार्थः परमकारणस्य सत्यत्वविवक्षा चेत्थं यदा पृथिव्या आदिरन्तश्च विवक्ष्यते तदा तत् कारणं जलमेव सत्यं यदा तस्य सा विवक्षा तदा तेज एव सत्यम् एवं तस्यापि सत्ये तदा वायुरेव सत्यः तस्यापि सा चेत् तर्हि महापुरुष एव तस्यापि सा चेत्तर्हि अहङ्कार एव तस्यापि सा चेत्तर्हि महानेव तस्यापि सा चेत्तर्हि प्रधानमेव तस्यापि सा चेत्तर्हि काल एव तस्यापि सा चेत्तर्हि महापुरुष एव तस्यापि सा चेत्तर्हि श्रीकृष्ण एवेति श्रीकृष्णस्य परमकारणत्वं श्रुत्यभिप्रेतं तथागो स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ १८ ॥ प्रकृतेरकार्यत्वं मूलप्रकृतिरविकृतिरित्युक्तेः पुरुषस्य तत् न विकृतिर्न प्रकृतिः पुरुष इत्युक्तेः कालस्य तत् अनादिनिधनः काल इत्युक्तेरेव । पुरुषकालयोरिति तत्र प्रकृतीक्षणावस्थारूपत्वं पुरुषस्य । चेष्टात्मकावस्थारूपत्वं तु कालस्येति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ विविधतया देववरादिरूपतया सृज्यतेऽभिनिवेश्यते यावत्पर्यन्तं स्थितेर्जगन्मर्यादाया अन्तो विनाशः तावत्पर्यन्तं सर्गः प्रवर्तते इत्यन्वयः सोऽपि अन्तोऽपि ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अवस्थानामागमापायित्वेऽपि उपादानस्य द्रव्यस्य स्थायित्वमाह । यस्त्विति । यस्य घटादेः यन्मृदादिः आदिः आदिकाले अन्तकाले चास्ति मध्येऽपि स मृदादिरस्ति विकारो व्यवहारार्थः । अवस्थाप्राप्तिस्तु उदकाहरणादि व्यवहारफलात्तत्र घटपटकटकमुकुटादिकं निदर्शयति । यथेति ॥ १७ ॥ यदुपादाय यदुपादानं कृत्वा भावः कार्यपदार्थः यदा विकुरुते तस्य तदा स आदिः यस्मिन्नन्तः प्रलयः तद्द्रव्यं सत्यं न त्ववस्थावदागमापायि ॥ १८ ॥ परः प्रकृतेः परः पुरुषो जीवः स च प्रकृतेराधारः सतः कार्यस्याभिव्यञ्जकः अभिव्यक्तिनिमित्तभूतः ब्रह्मतन्त्रितयं त्वहं प्रकृतिपुरुषकालशरीरकजगत्कारणं परं ब्रह्माहमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कार्यस्य जगतः प्रवह्नित्यत्वमाह । सर्ग इति । गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तः गुणत्रयाधानो विसर्गः सृष्टिः स एवार्थः स्थितिरन्तश्च यस्य सः महानिति उपलक्षणं गुणाधीनोत्पत्त्यादिप्रपञ्चा नित्यशः प्रवर्तते यावदोक्षणं मत्सङ्कलो यावत्तावत्प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इदं जगदुन्मज्जति निमज्जतीत्यनेन प्रकृतिपुरुषयोः साक्षादुन्मज्जनाद्यवस्थाश्रयत्वमुक्तं तयोरपि वा कथं नित्ययोस्तत्त्वं स्थायित्वविरोधादित्याशङ्क्यावस्थानामागमापायित्वेनास्थायित्वेऽप्यवस्थावतः स्थायित्वमाह । यस्त्विति । यस्य कार्यस्य य आदिरन्तश्च य आदावन्ते चास्तीत्यर्थः । स तस्य तन्मध्यम् मध्येऽपि सोऽस्त्येवेत्यर्थः । यद्वा यस्यावस्थापरपर्यायकार्यरूपस्य वस्तुनो य आदिस्तदवस्थाभजनार्हतया पूर्वमनुपस्थितः स एव तस्यान्तस्तदवस्थाविनिर्मुक्तोऽवशिष्यते मध्ये च तत्तदवस्थामु तत्तदवस्थामाकृतेनावतिष्ठते तत्र दृष्टान्तः यथा तैजसपार्थिवाः तैजसाः कटकमुकुटादयः पार्थिवा घटशरावादयः कटकाद्यवस्थापूर्वोत्तरमन्यकालेष्वनुवृत्तं मृत्सुवर्णादिद्रव्यं यथा स्थायि तद्विदित्यर्थः । द्रव्यस्थायित्वकथनेन कार्यकारणयोरभेदः फलितः सत्कार्यवादश्च तर्हि घटादिविकारः । अर्थ इत्यत आह । विकारो व्यवहारार्थ इति । विकार इति नामधेयस्याप्युपलक्षणं विकारोवस्थानामवस्थाप्राप्तिस्तु घटेन जलमाहरेति व्यवहारार्थः जलाहरणादिप्रयोजनार्थश्चेत्यर्थः । अत्र वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः ॥ १७ ॥ उपपादितं स्थायित्वमेव भगवन्तरेणोपपादयति । यदुपादायेति । भावः स्वावस्थावस्थितः पदार्थः यदुपादाय

यदुपादानं कृत्वा विकुरुते स्वावस्थां भजते स पूर्वः तुशब्दोऽवधारणार्थकः स्वावस्थायाः पूर्वमुपादानतयावस्थितदात्मक एवेत्यर्थः । परं स्वावस्थायाः परस्तादपि तदात्मक एवातो यस्मिन् द्रव्ये यस्य विकारस्यादिरन्तश्च दृश्यते तद्द्रव्यं सत्यं स्थायित्वेनाभिधीयते न त्ववस्थावदागमापायोति भावः ॥ १८ ॥ इत्थमचिद्द्रव्यस्य स्वरूपतः स्थायित्वमवस्थानां तद्विपरीतत्वं चोक्तमथ प्रकृतिविलक्षण-स्वरूपस्य पुरुषस्य सद्धारकाऽद्धारकोभयावस्थाश्रयत्वं स्थायित्वं च वदन् ब्रह्मणोऽपि सद्धारकावस्थाश्रयत्वस्थिरीकरणाय चिदचिच्छ-रीरकत्वनिबन्धनेन तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिशति । प्रकृतिरिति । अस्य देवमनुष्यादिविविधदेहजातस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतेः परः पुरुषो जीव आधारः पुरुष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं यद्वा एकस्मिन् जीवे कथिते तुल्यं यावाज्जीवान्तरेऽप्युहितं भवत्ये-वेत्येकवचनम् एवमन्यत्रापि अत्राधारो देवादिशरीरान्तः प्रवेशेन धारक अनेन सद्धारकावस्थाश्रयत्वमुक्तं प्रकृतिगतावस्थानां तद्द्वारा तद्धारकपर्यन्तत्वादेवं च न जीवस्वभावयोः स्थायित्वविरोधः सत एव स्वरूपतः स्वभावतश्च नित्यस्यात्मनः अभिव्यञ्जकः कालः धर्मभूतज्ञानाभिव्यक्तिनिमित्तभूतः कालः सृष्टिदशायां हि ज्ञानविकाशो जीवानाम् अनेन सङ्कोचविकासरूपविकारवद्धर्म-भूतमज्ञानमिति फलितं तत एवाद्वारकावस्थाश्रयत्वं च तद्विपरीतं ब्रह्म प्रकृतिपुरुषकालरूपपदार्थत्रयं ब्रह्म शरीरात्मभावनिबन्धन-मिदं सामानाधिकरण्यं यद्वा ते प्रकृतिपुरुषकालास्त्रयोऽत्यवयवा यस्य तद्विपरीतम् 'संख्याया अवयवे तयप्' तस्य 'द्वित्रिभ्यान्त-परत्वव्युदासायाह' । ब्रह्मत्वहमिति । इत्थं चिदचितोः स्वरूपतः स्थायित्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ अथ कार्यस्य जगतोऽपि प्रवाहमित्यत्व-माह । सर्ग इति । यावदीक्षण मत्सङ्कल्पो यावत्तावत्पौर्वापर्येण महानित्युपलक्षणं महदादिः सर्गः प्रपञ्चः गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तः गुणैः सत्त्वादिभिर्विसर्गः सृष्टिर्यस्य सः अर्थश्चिदचिद्रूपः तस्य स्थितिरन्तः संहारश्च यस्य तथाभूतः नित्यशः प्रवर्तते ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु कार्याणां निमित्तकारणेन भेदः कुलाजे दृष्ट इति न तत्र शङ्का किन्तुपादानकारणेन कथमिति तत्राह । यस्तिवति । तुः स्याद्देवेऽवधारण इति वचनात् तु शब्दो विशेषं वक्ति यस्य महदादिकार्यस्य यः सत्त्वादिकारणविशेषः आदिरुपादानकारण घटस्य मृदिव अन्तश्च लयस्थानं च यस्मात्तस्मात्तस्य कार्यस्य मध्ये च स वै नान्यः इत्यत उपादानकारणेनाभेदः कार्यस्येति निश्चीयते मृद्वट इति भावानुरक्तपत्यवद्यत्वात् व्यवहारार्थः हानोपादानादिव्यवहारविषयो विकारो विविधप्रकार इत्यकस्मिन्स्तनौ नष्टे नष्टः पट इत्यौपचारिकासामानाधिकरण्ये विनष्टतन्तनैव पटस्य भेदः नायैरतो भेदाभेद इति जानीहि कथमत्रोदाहरणमाह । यथेति । यथा लोहमृदाद्युपात्तघटादिपदार्थाः विनाशस्वरूपेण भेदवन्तोऽप्यादावन्ते मध्ये च कारणेनाभिन्ना अनुभूयन्ते इति—

प्रकृतेस्तु विकाराणां कोटयंशो भेद उच्यते । तथैवैकांशतो भेदः सोऽपि नाभेदवर्जितः ॥

भेदाभेदमतः प्राहुरभेदं वा तयोर्बुधाः ॥

इति प्रमाणसिद्धो विशेषस्तु न गृह्यते यद्वा व्यवहारार्थो व्यवहारनिवर्तको विकारो विनाशलक्षणः तस्यावयवस्य तेन भेद इति तन्मध्य इति वा ॥ १७ ॥ ब्रह्मणो विकारात्प्रपञ्च इति केचित्तन्मतं प्रत्याह । यदुपादायेति । यद्वा मुख्यनिमित्तं ब्रह्म इतर-कारणेभ्यो व्यावर्तयति । यदिति । तुशब्दो ब्रह्मणो मुख्यत्वमभिप्रेति पूर्वो भावः उपादानलक्षणः पदार्थः प्रकृत्यादिर्देहोपादाय निमित्तकारणतया आदाय यस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यमाश्रित्यापरं कार्यरूपभावमुद्दिश्य विकुरुते विकारयति च यतो ब्रह्मणोऽस्य आदिरन्तश्च यस्मिन् ब्रह्मणि मध्ये चावस्थितिस्तद्ब्रह्म सत्यं परमार्थलक्षणं स्वतन्त्रं विकारादिदोषविधुरं चेत्यर्थः—

परमार्थिकसत्यत्वं स्वातन्त्र्यमभिधीयते । तद्विष्णोरेव नान्यस्य तदन्येषां सदास्तिता ॥

इति वचतात् ॥ १८ ॥ इतोऽपि विकारमन्तरेण मुख्यं कारणं ब्रह्मैव प्रकृत्यादीनां सत्तायास्तदधीनत्वादिति भावेनाह । प्रकृतिरिति । सत्त्वादिगुणरूपा प्रकृतिरस्य जगतः उपादानमात्रं परः पुरुषः हिरण्यगर्भः आधारः कालाऽपि रूपान्तरेण हिरण्यगर्भ एव सतो जगतोऽभिव्यञ्जकः निमित्तकारणम् उपादानमाधारो व्यञ्जक इति कारणत्रयं ब्रह्म सर्वशक्तिपूर्णोऽहमेव तेषां तच्छक्ति-प्रदोऽहमित्यर्थः । हिशब्देन 'कालाभिमानी ब्रह्मा तत्काल इत्यभिनिन्दितः । सर्वजीवाभिमानी स परः पुरुष उच्यते । प्रकृतिर्नाम-तत्पत्नी प्रकृतेरभिमानीनी । सा प्रसूते जगत्सर्वं सूत्रमारभ्य सर्वशः' इति सूचयति तु शब्दः प्रकृत्यादिभ्यो ब्रह्मणो महान् विशेषोऽतीति सूचयति तदुक्तम्—

आधारो व्यञ्जकश्चैव प्रसविता च केशवः । कालप्रकृतिपुंसां च तन्मूलप्रकृतेरपि ॥

आधारो व्यञ्जकश्चैव सर्वस्यापि नियामकः । इति ॥ १९ ॥

इतोऽपि जगतः सृष्ट्यादेर्मुख्यकारणं ब्रह्मैव इति भावेन सृष्ट्यादेः कालावधिमाह । सर्ग इति । अयमर्थः यावत् स्थिति-
रस्ति तावत्सर्ग उत्पत्तिरपि पौर्वापर्येण प्रवर्तते यावदीक्षणं यदा लयः स्यादिति हरेः स्मरणं तदा स्थित्यन्तः स्थितेरन्तः प्रलयो भवतीति
उत्पत्त्यादिकं भगवत्कृतकमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ममैव तु सर्वसत्तासंपादकं सत्त्वमिति वक्तुं युक्तिं दर्शयति । यदिति ॥ १८ ॥ तथैवाह । प्रकृतिरिति ॥ १९-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात् कार्यस्य कारणात्मकत्वमेवेति दर्शयति । यस्त्विति । यस्य कार्यस्य यः आदिः कारणम् अन्तः लयस्थानं च तस्य
मध्यं मध्यावस्थायि स एव सन् सत्य एव अयमर्थः पूर्वमविकृतं कारणमव पश्चात् विकृतं सत् कार्यत्वमापद्यते न तु कार्यं कारणात्
पृथग्भूतं वस्तु भवति अतः कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणास्याप्यंशेन मिथ्यात्वप्रसक्तेः कार्यकारणे उभे अपि सत्ये एवेति यस्यादेवं
तस्मात् विकारः कार्यं पदार्थो व्यवहारार्थोऽवस्थास्थानानां सत्येनैव वस्तुतासिद्धेः सत्य इत्यर्थः । यथा तैजसाः कटक-
कुण्डलादयः पार्थिवा घटशरावादयश्च सत्या एव व्यङ्ग्यन्ते ॥ १७ ॥ किं च कार्यकारणयोरुभयोः सत्यत्वेऽपि सृष्टिकेत्येव सत्यमिति
श्रुत्या यदुच्यते तत्सत्यशब्देन कारणमेवोच्यते इत्याह । यद्वस्तु उपादाय पूर्वं भावः परं विकुरुते सृजति तत्सत्यं सत्यसंज्ञं कारण-
मित्यर्थः । यथा पिण्डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूता घटं सृजति तन्मृदेव सत्यं किं च यद्यदा यस्यादिरन्तश्च भवति तदा तत्सत्यम-
भिधीयते इति मृदं सत्यत्वं घटमपेक्ष्य कारणत्वमिति मृदादीनामापेक्षिकं सत्यत्वं प्रकृतेस्तु परमकारणत्वलक्षणमात्यन्तिकं सत्यत्व-
मायातम् अत्र कारणस्यैव कार्यरूपत्वेन प्रतिपादनादुभयोरपि कार्यकारणयोर्वस्तुतः सत्यत्वेऽपि तत्सत्यमभिधीयते इत्युक्तं कारणस्य
सत्यमिति नामैव भगवता कृतमित्यवसीयते सृष्टिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः सत्कार्यत्वादेऽपि व्याख्यानार्थम् अत एव तत्सत्यं भवतीत्यप्रयुज्य
तत्सत्यमभिधीयत इत्युक्तं व्याख्यान्तरे अध्यायेऽस्मिन् मायावादाद्याप्रसङ्गात् कार्यकारणयोर्लक्षणस्य सर्वत्रैव ज्ञातत्वाद्वाक्यस्यास्य
वैयर्थ्यमेवापद्यतेत्यवश्यम् ॥ १८ ॥ ननु तर्हि परमेश्वरस्य तत्र कथं परमकारणत्वलक्षणमात्यन्तिकसत्यत्वं तत्राह । प्रकृतिर्हीति ।
अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यस्यास्य आधारः केषाचिन्मते अधिष्ठानकारणं पुरुषः यश्च गुणक्षोभेनाभिव्यञ्जकः
कालो निमित्तं तत्त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषस्य मदंशत्वात् कालस्य मच्चेष्वारूपत्वात्तत्त्रितयमहमेव एवं
प्रकृतेर्जगदुपादानत्वादेव मम जगदुपादानत्वं किं तु तस्य विकारित्वेऽपि न मे विकारित्वं तस्या मच्छक्तित्वेऽपि मत्स्वरूपशक्तित्वा-
भावात् किं तु बहिरङ्गशक्तित्वमेव मत्स्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धेः ॥ १९ ॥ जगत्सर्गोऽयं कियत्कालावधिरिति चेत्
स्थितिकालपर्यन्त इत्याह । सर्ग इति । महानतिबहुलः पौर्वापर्यस्य पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशोऽविच्छेदेन किमर्थः गुणेषु देहेषु विविध-
तया सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थः तद्भोगादिप्रयोजनकः स च सर्गस्तावत् प्रवर्तते यावत् स्थित्यन्तः स्थितेः पालनस्य अन्तः
समाप्तिः स चान्त एव किमवधिकस्तत्राह । यावदीक्षणं पालनेच्छानुकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्रावस्थानामनित्यत्वेऽपि अवस्थावतः पदार्थस्य सदुपादानकत्वात्सत्यत्वमाह । यस्त्विति । यस्योपादेयस्य यावस्था सा
भवतु अनित्या यस्तु यस्य कार्यस्य आदिः उपादानभूतः पदार्थः अन्तः कार्यावस्थापगमेऽवशिष्यमाणः पदार्थः मध्यं कार्यावस्थापन्नं
मध्यं विवृणोति । व्यवहारार्थः विकार इति वै अवधारणे स एव तस्य कार्यस्य सन्मूलम् कार्यं कारणात्मकमित्यर्थः । यथा तैजसाः
कुण्डलादयः पार्थिवाः घटशरावादयः कारणात्मकाः न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया इति कथमयथा भवन्ति भुवि दत्त-
पदानि नृणामिति चोक्तत्वात् “सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥ ननु पूर्वपूर्वपदार्थस्योत्तरोत्तरप्रदार्थकारणत्वे
प्रतिपादिते भगवतः स्वस्य ब्रह्मणः तत्तत्कारणत्वं तर्हि न स्यादत आह । यदिति । तुशब्दोऽवधारणे यस्य ब्रह्मणः उपक्रमे एकमेवासी-
दित्युक्तस्यैव पूर्वं भावः पदार्थः प्रकृत्यादिः यस्यैवापरं महदादिकं यदा विशेषतः करोति तदा यद्ब्रह्मोपादायैव न तु स्वातन्त्र्ये-
णेत्यर्थः । किं च यदेव आदिः पूर्वपदार्थः यदेवान्तोऽपरपदार्थः तत्सत्यं ब्रह्माभिधीयते सर्वकारणतया प्रतिपाद्यते ॥ १८ ॥ ननु तर्हि
प्रकृत्यादीनां वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह । अस्य महदाद्यणुपर्यन्तस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतिविलक्षणः पुरुषो जीवः आधारः धारकः
सर्वं प्राकृतं वस्तु जीवः धारयतीत्यर्थः । कालोऽभिव्यञ्जकः ननु तर्हि ब्रह्मणे भवतो निमित्तकारणत्वमागतमित्यत आह । तत्त्रितयं
तत्त्रिकमपि ब्रह्माहम् प्रकृत्यादीनां स्वरूपतो भिन्नत्वेऽपि शक्तीनां शक्तिमतः पृथगवस्थानाभावादभेदः अतश्चिदचिच्छक्तिमद्ब्रह्म
जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं तत्र परिणामित्वादयः प्रकृत्याख्यशक्तिविशेषधर्माः बन्धमोक्षार्हत्वादयोऽशभूतबद्धजीवधर्माः
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वकारणत्वपरमानन्दत्वादयः परब्रह्मणः इति गुणसांकार्यशङ्कानिरासः ॥ १९ ॥ एवंविधभ्रमनिवृत्तये
सृष्टिनिरूपणद्वारा आत्मानात्मपरमात्मविवेकः प्रदर्शितः अथानेन विवेकेन विविधभ्रममूलजन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षा-

यामाह सर्ग इति । गुणेषु मायागुणेषु विसर्गो विन्यासो यस्य स गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तत्कर्मफलभोगार्थः नित्यज्ञोऽविच्छिन्नः महान् अनादितः सर्गः स्थित्यन्तोऽन्तनिधनश्च जन्ममरणप्रवाह इत्यर्थः । यावदीक्षणं समावलोकनं तावत् पौर्वापर्येण भूतमविष्यद्रूपेण प्रवर्तते मम कृतावलोकनानन्तरे निवर्तते इत्यर्थः ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति—यस्त्विति । यस्य कार्यस्य य आदिः कारणम् अन्तः लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थायि स एव । अतएव व्यभिचारित्वात्स एव सन्नेतरो विकारः । तर्हि किमर्थं सृष्ट्यादीत्यपेक्षायामाह—सृष्ट्यादिविकारो व्यवहारार्थो, मल्लोलासिद्धयर्थः । प्रसिद्धमेव दृष्टान्तयति—यथेति । यथा तैजसा सुवर्णकार्यभूताः कटककुण्डलादयो न ततः पृथक् । यथा च पार्थिवा घटशरावादयो न पृथ्व्याः पृथक् तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महदादीनामप्याद्यन्तरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात्तत्राह—यदिति । यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः परमहङ्कारादिकं भावं विकुरुते सृजति । यथा पिण्डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पूर्वस्यानुषङ्गः कथं तर्हि 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतिस्तत्राह—आदिरिति । यद्यदा यस्यादिरन्तश्च विवक्ष्यते तत्तदा तस्य सत्यमित्यभिधीयते, परमकारणस्य परमात्मनः सत्यत्वविवक्षया तदनन्यत्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु तथापि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां पृथक् सत्त्वमेषेष्टव्यं भिन्नत्वात्कथं तर्ह्यद्वितीयता भवति तत्राह—प्रकृतिरिति । अस्य सतः कार्यस्यापादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषः । यश्च गुणत्रयेण भिन्नः कालस्तत् त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु तत्पृथक् । प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकालयोरवस्थापि शेषरूपत्वात् ॥ १९ ॥ एवं तावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वमुपपाद्यान्तेऽप्यवधित्वेन सत्त्वं प्रदर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमामाह—सर्ग इति । महान् बलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन सर्गस्तावत् प्रवर्तते । किमर्थं प्रवर्तते इत्यत्राह—गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तस्य धर्मादिषु पुरुषार्थलाभार्थ इत्यर्थः । किं पर्यन्तं प्रवर्तते इत्यपेक्षायामाह—यावत्स्थितेरन्त इति । सोऽपि किमवधिकस्तत्राह—यावदीक्षणमिति, यावदीश्वरस्य सङ्कल्पस्तावदित्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उपपादितमेव भङ्गयतरेणोपपादयति । यदुपादायेति । पूर्वः भावः स्वावस्थावस्थितः पदार्थः, यदुपादाय यदुपादानं कृत्वा, परं विकुरुते स्वावस्थान्तरं सृजते, स भावः सत्यः एव । तु शब्दोऽवधारणार्थकः । अथातः यस्मिन् द्रव्ये यस्य विकारस्य आदिः अन्तो वा अन्तश्च दृश्यते, तत् द्रव्यं सत्यं स्थायित्वेन अभिधीयते । न त्ववस्थावदागमापायीति भावः ॥ १७ ॥ इत्थं चिद्द्रव्यस्य स्वरूपतः स्थायित्वमवस्थानां तद्विपरीतत्वं चाक्तम्, अथ प्रकृतिविलक्षणस्वरूपस्य पुरुषस्य संकोचविकाशात्मकोभयावस्थाश्रयित्वं स्थायित्वं च वदन् ब्रह्मणोऽपि चिदचिच्छरीरकत्वनिबन्धनेन तत्सामानाधिकरण्यं निर्दिशति । प्रकृतिरिति । अस्य देवमनुष्यादिविविधदेहजालस्य प्रकृतिः उपादानं, हि, परः प्रकृतेः परः, पुरुषः जीवः आधारः देवादिशरीरान्तःप्रवेशेन धारकः, पुरुष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । सतः स्वरूपतः स्वभावतश्च नित्यस्यात्मनः अव्ययजकः धर्मभूतज्ञानाभिव्यक्तिनिमित्तभूतः, कालः, सृष्टिदशायां हि ज्ञानविकाशो जीवानां प्रलयवेलायां तु ज्ञानसंकोच इति भावः । अनेन संकोचविकाशरूपविकारबद्धर्मभूतं तज्ज्ञानमिति फलितम् । तत् त्रितयं ब्रह्म तु, प्रकृतिपुरुषकालरूपपदार्थत्रयशरीरकं ब्रह्म तु, अहं, शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यम्, अनेन ब्रह्मणः स्वावयवभूतचिदचिद्विद्वद्द्वारा तद्गतावस्थाश्रयत्वं फलितम् ॥ १८ ॥ इत्थं चिदचितोः स्वरूपतः स्थायित्वमुक्तम्, अथ कार्यभूतजगतोऽपि प्रवाहस्य नित्यत्वमाह । सर्ग इति । यावत् ईक्षणं मत्संकल्पः, तावत् पौर्वापर्येण महानतिबहुलः, गुणविसर्गार्थः जवानां भोगादिप्रयोजनार्थकः सर्गः, स्थित्यन्तः स्थितिसमाप्त्यवधिकः सन् नित्यशः प्रवर्तते ॥ १९ ॥ एवं सृष्टिं निरूप्याथ प्रलयं निरूपयति विराडित्यादिना । विराडिति । लोकानां जनानां कल्पः सर्गप्रलयादिकल्पः स यस्मिन् विकल्प्यते इति तथा, यद्वा लोकानां पृथिव्यादिलोकानां कल्पस्य कल्पनायाः विकल्पो भेदो यस्मिन् सः, विराट् ब्रह्माण्डं मया कालशरीरकेण आसाद्यमानः लयमेव्यमाणः सन्नित्यर्थः । भुवनैः स्वान्तर्वर्त्तिभिः सह पञ्चत्वाय विशेषाय, पञ्चत्वरूपावस्थाविशेषाय कल्पते, नाशमापन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

जिसके आदि और अन्त में जो है, वही बीच में भी है और वही सत्य है । विकार तो केवल व्यवहार के लिये की हुई कल्पनामात्र है । जैसे कंगन-कुण्डल आदि सोने के विकार, और घड़े-सकोरे आदि मिट्टी के विकार पहले सोना या मिट्टी ही थे, बाद में भी सोना या मिट्टी ही रहेंगे । अतः बीच में भी वे सोना या मिट्टी ही हैं । पूर्ववर्ती कारण (महत्तत्त्व आदि) भी जिस परम कारण को उपादान बनाकर ऊपर (अहंकार आदि) कार्यवर्ग की सृष्टि करते हैं, वही उनकी अपेक्षा भी परम

सत्य है। तात्पर्य यह कि जब जो जिस किसी भी कार्य के आदि और अन्त में विद्यमान रहता है, वही सत्य है ॥ १५-१८ ॥ इस पञ्च का उपादान कारण प्रकृति है, परमात्मा अधिष्ठान है और इसको प्रकट करने वाला काल है। व्यवहार-काल की यह त्रिविधता वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप है और मैं वही शुद्ध ब्रह्म हूँ ॥ १९ ॥ जब तक परमात्मा की ईक्षण शक्ति अपना काम करती रहती है, जब तक उनकी पालन-प्रवृत्ति बनी रहती है, तब तक जीवों के कर्म भोग के लिये कारण-कार्यरूप से अथवा पिता-पुत्रादि के रूप से यह सृष्टिचक्र निरन्तर चलता रहता है ॥ २० ॥

विराण्मयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः । पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१ ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते । धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिगन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥

अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे । लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥

रूपं वायौ स च स्पर्शं लीयते सोऽपि चाम्बरे । अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—लोककल्पविकल्पः विराट् मया आसाद्यमानः भुवनैः सह पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते ॥ २१ ॥ मर्त्यम् अन्ने प्रलीयते अन्नं धानासु लीयते धानाः भूमौ प्रलीयन्ते भूमिः गन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥ गन्धः अप्सु प्रलीयते आपः स्वगुणे रसे लीयते रसः ज्योतिषि ज्योतिः रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥ रूपं वायौ सः च स्पर्शः सः अपि अम्बरे अम्बरं शब्दतन्मात्रे इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रलयं निरूपयति । विराट् ब्रह्माण्डं मया कालात्मना आसाद्यमानो व्याप्यमानो लोकानामहरहः । कल्पाः सृष्टिप्रलया विविधाः कल्पन्ते यस्मिन्स्तान्वा स्वस्मिन्विकल्पयतीति स तथाभूतोऽपि पञ्चत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति । पञ्चानां भूतानामैक्यरूपस्तेषां पृथग्भावापत्त्या नश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अद्भ्यः पृथ्वी । पृथिव्या औषधयः । औषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः ॥' इति श्रुत्युक्तसृष्टिक्रम-प्रातिलोभ्येन लयमाह । अन्न इति । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ने शतवर्षायामनावृष्टौ क्षीणे सति तत्रैव लीयत इत्यर्थः । अन्नं धानासु । बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ उप्ता न प्ररोहन्तीत्यर्थः । भूमिगन्धे संवर्तकादित्यशोषिता संकर्षणमुख्याग्निना दग्धा च सति भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवन्ति ॥ २२ ॥ गन्धः शतवार्षिक्या वृष्ट्या प्लाव्यमानोऽप्सु लीयते । एवमेवापो ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवन्ति । ततो रसोऽपि तस्मिन्ज्योतिषि लीयते । ज्योतिश्च वायुनाऽभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन् लीयते ॥ २३ ॥ वायुश्च कालप्रेरितेनाम्बरेण प्रस्तः स्पर्शमात्रः संस्तस्मिन् । अम्बरं च भूतादिनाऽहंकारेण प्रस्यमानं शब्द-तन्मात्रे लीयते । तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह । इन्द्रियाणि स्वयोनिष्विति । स्वप्रवर्तक-देवतासु इन्द्रियाणां लयः तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात्प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात्तासु लय इति वाच्योक्तिः । वस्तुतस्तु स्वकारणे राजसाहंकार एव लयोऽभिप्रेतः ॥ २४ ॥

भावशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तान् लोककल्पादीन् । स्वस्मिन्स्वरूपे । तेषां पञ्चभूतानाम् । इत्यर्थ इति—पञ्चीकरणरीत्या पञ्चभूतैक्येनैव ब्रह्माण्डोत्पत्तिरस्ति 'पञ्चीकरोति भगवान्प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्थां प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्चया । तैरण्डस्तत्र भुवनम्' इति विद्यारण्योक्तेस्तेषां पञ्चभूतानां पृथग्भावापत्त्या ब्रह्माण्डनाशो भवतीति भावः । तदन्तर्गतं किं भविष्यतीति चेत्प्रलय एवेति तं निरूपयति—लोकानां भूरादीनां मनुष्यतिर्यगादीनां वा कल्पः सामान्यतः कल्पनाविकल्पो विशेषतश्च कल्पना यत्र सः । पञ्चत्वरूपो या विज्ञेयो विभागस्तस्मै तं प्राप्तुं कल्पते पञ्चत्वं सृष्ट्युः ॥ २१ ॥ तत्र पञ्चत्वे । इत्यर्थ इति—अन्ना-प्राप्त्या देहा नश्यन्त्येवेति भावः । इत्यर्थ इति—वृष्ट्यभावाद्यत्रकुत्रचिदत्यल्पं बीजमात्रमवशिष्यत इति भावः । 'धाना धान्याक-बीजयोः । नन्दाङ्कुरे भृष्टयवे स्वशालायां स्त्रियामपि ।' इति क्रोशान् । इत्यर्थ इति—जलासम्बन्धादेवोत्पत्त्यभावोऽपि धरणि-धानासलिलसयोगस्थैर्वाङ्कुरोत्पादकत्वदर्शनादिति भावः । संवर्तकादित्यशोषिता प्रलयकालीनसूर्यादिति भावः । तत्र पञ्चत्वरूपपृथ-

ग्भावापत्तौ । तस्मादिति 'ब्रह्मविदानोति परं तदेष भोक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तैत्तिरीयके प्रकृतात् । एतस्मादुपहिताद्ब्रह्मणः पुरुषोपाधित्वात् । पुरुषोऽन्नरसमयः स्थूलदेहः । तत्रैवान्नोत्पादकपृथिव्यंश इत्यर्थः । शतवर्षव्यापिन्यनावृष्टिर्या भवेत्तन्मध्य एव प्रथमं शरीरस्य तदनन्तरमेवान्नस्य कात्स्न्येन नाशात् ॥ २२ ॥ ततो रसमात्रावशेषत्वोत्तरम् । तस्मिन् व्योतिष्येव । तस्मिन्वायौ ॥ २३ ॥ तस्मिन्नाकाशे । तेषामिन्द्रियाणाम् । रजश्चलमित्युक्ते राजसत्त्वेन प्रवृत्तिस्वभावत्वं प्रवृत्तिस्वभावत्वेऽपि जडानां स्वतः प्रवृत्तिर्नास्तीति तस्या देवताधीनत्वोक्तिः । तासु देवतासु । प्रवृत्तिरहितानां लयप्रायत्वं स्वकार्यासमर्थत्वादिति वाचोयुक्तिरेव । लयस्तु स्वकारण एवेत्याह—वस्तुतस्त्विति । स्वयोनिषु स्वयोनौ तैजसाहङ्कारे ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

प्रलयं निरूपयति—विराडिति । लोकानामहरहः कल्पान् सृष्टिप्रलयाख्यान् भेदान् स्वस्मिन् विकल्पयतीति तथाविधोऽपि विराट् ब्रह्माण्डं मया कालात्मना आसाद्यमानः व्याप्यमानः प्रलयमेव्यमाणो वा भुवनैः सह पञ्चत्वाय पञ्चमहाभूतरूपत्वाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति । मिलितानां पञ्चमहाभूतानां कार्यरूपो विराट् एषां विभागेन विनश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र क्रमापेक्षया सृष्टिक्रमप्रतिलोभ्येन प्रलयमाह—अन्न इति । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ने शतवर्षायामनावृष्टौ क्षीणे सति तत्रैव प्रलीयते विनश्यतीत्यर्थः । अन्नं धानासु लीयते बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ प्रलीयन्ते उप्ता न प्ररोहन्तीत्यर्थः । भूमिश्च गन्धे प्रलीयते । संवर्त्तकादित्यशेषिता सङ्कर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रवशेषा भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अप्स्रिति । शतवर्षया वृष्ट्या प्लाव्यमानो गन्धः अप्सु प्रलीयते व्योतिषा शोष्यमाणा आपश्च स्वगुणे स्वकारणे रसे प्रलीयन्ते रसमात्रावशेषा भवन्ति । रसश्च व्योतिषि लीयते । व्योतिश्च वायुनाऽभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिन् रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥ रूपमिति । रूपं वायौ लीयते । वायुश्च कालप्रेरितेनाम्बरेण प्रस्तः स्पर्शमात्रः संस्तस्मिन् स्पर्शे लीयते । स स्पर्शश्चाम्बरे लीयते । अम्बरं च भूतादिना अहङ्कारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे लीयते । तदेवं तामसाहङ्कारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा राजसाहङ्कार्यस्यापि प्रलयमाह । इन्द्रियाणि स्वयोनिष्विति स्वप्रवर्त्तकदेवतासु लीयन्ते । तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात्तासु लय इति वाचोयुक्तिः । वस्तुतस्तु कारणे राजसाहङ्कार एव लयोऽभिप्रेतः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आसाद्यमान इति पाठे व्याप्यमान इति व्याख्यानं व्याप्य मान इति पाठे तु योजनयानुवादमात्रम् अहरहरित्यत्र ब्रह्मणः इति शेषः ॥ २१ ॥ तत्र पञ्चमत्वरूपपृथग्भावापत्तौ । तस्मादिति ब्रह्मविदानोति परं तदेषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयके प्रकृतात् एतस्मादुपहितात् ब्रह्मणः । पुरुषोपाधित्वात् पुरुषोऽन्नरसमयः स्थूलो देहः । तत्रैव अन्ने अन्नोत्पादक पृथिव्यंश इत्यर्थः । गन्धे गन्धतन्मात्रे ॥ २२ ॥ ततोऽपां तथानन्तरम् । तस्मिन् व्योतिषि । तस्मिन् रूपतन्मात्रे ॥ २३ ॥ तेषामिन्द्रियाणां वस्तुतस्त्विति स्वयोनिषु राजसाहङ्कारवृत्तिषु । अत एव स्वकारणेत्यादि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसरिकृतशुकपक्षीयम्

अथ प्रलय उच्यते । विराडिति । लोककल्पविकल्पकः पृथिव्यादिलोककल्पमिरूपविकल्पवान् विराट् ब्रह्माण्डं सद्यमानः सहभावं नीयमानः पञ्चत्वाय विशेषाय विनाशरूपावस्थाविशेषप्राप्त्यै कल्पयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्ने प्रलीयते मर्त्यमिति मर्त्यशब्दः शरीरपरः ननु परस्य मुक्तत्वापत्तिवच्छरीरस्य नानात्वावस्थापत्तिर्दृश्यते अन्नस्य धानासु लयश्चानुपपन्नः दह्योदनं हित्वा धाना भवन्ति नैवं लीयन्ते इत्यध्याहारेण योजनीयत्वात् अन्ने लीने शरीरं लीनं भवति आहाराभावाच्छरीरनाश इत्यर्थः । अन्नं धानासु लीयते धानासु लीनासु अन्नं नष्टं भवति प्रकृतिद्रव्याभावादित्यर्थः । अतः परं स्वारसिक एवार्थ उपपन्नः भूमिगन्धे प्रलीयते इति गन्धशब्दरसरूपादिशब्दास्तन्मात्रपराः अम्बरं शब्दतन्मात्रे इत्यन्तरोक्तेः इन्द्रियाणेत्यादि ननु इन्द्रियाणां योनय इति काश्चित्सन्ति नैव तासां कारणं मनः समनस्कानामिन्द्रियाणां योनय इति काश्चित्सन्ति नैव तासां कारणं मनः समनस्कानामिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वात् अतो मनसि प्रलयश्चानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य ग्रन्थस्य योजनान्तदिन्द्रियकारेण भूताहङ्कारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देनोच्यन्ते तस्मिन्मनसि स्वकारणे लीयमाने तेन सह सर्वेन्द्रियारम्भकांशा वैकारिकं सात्त्विकाहङ्कारे लीयन्त इत्यर्थः । ईश्वरशब्दः कारणमात्रपरः शब्दस्तन्मात्रं भूतादिस्तामसः ॥ २२—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं सृष्टिं निरूपयति प्रलयं निरूपयति । विराडित्यादिना । मया कालशरीरकेण विराट् ब्रह्माण्डमासाद्यमानः लयमेव्यमाण इत्यर्थः । कथम्भूतः लोककल्पविकल्पकः लोकानां जनानां कल्पः सर्गप्रलयादिकृत्पतिः स यस्मिन् विकल्पते इति तथा यद्वा पृथिव्यादिलोकानां कल्पस्य कल्पनाया विकल्पो भेदो यस्मिन् सः भुवनैः स्वान्तर्वर्तिभिः सह पञ्चत्वाय नाशस्तमापन्नो भवतीत्यर्थः ।

तदेवोपपादयति । अन्न इत्यादिना । मर्त्यशब्दः शरीरपरः शरीरमन्ने प्रलीयतेऽन्नाभावे शरीरं विलीयते इत्यर्थः । 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यन्नरसपरिणामत्वश्रवणात्तदभावे तल्लयदर्शनात् घटस्य मृत्वापत्तिरिव शरीरस्यान्नत्वापत्तेर्दर्शनाच्च अन्नं धानासु लीयते धाना धान्यानि तेषु लीनेषु सत्स्वन्नमपि लीनं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ उता न प्ररोहन्तीति भावः । गन्धे स्वगुणे गन्धतन्मात्र इत्यर्थः । शब्दतन्मात्र इत्यप्रे दर्शनात् ॥ २१-२२ ॥ अप्स्रिति स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥ रूपमिति । रूपं वायौ प्रलीयते स च वायुः स्पर्शोऽपि स्पर्शोऽपि इन्द्रियाणीत्यादि ननु योनय इति न काश्चित्सन्ति न च तासां कारणं मनः समनस्कानामिन्द्रियाणां वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वादतो मनसि लयश्चानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य ग्रन्थस्य योजना तत्तदिन्द्रियकारणभूता वैकारिकाहङ्कारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देनोच्यन्ते इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अधुना क्रमप्राप्तं लयं निरूपयति । विराडिति । विराडण्डकोशः भुवनैः सह पञ्चत्वाय कल्पते पञ्चत्वानन्तरमपि आवशेषाय सत्त्वादिगुणानुद्रकाय नाशायेत्यर्थः । 'विशेषेण गुणाद्रेकादिशेषं पृथिवी स्मृतति' वचतात् अण्डकोशानाश्चानन्तरं पृथिवील्योऽपि सूच्यतेऽनेनेति लोकानां चतुर्दशसंख्यावतानां कल्पः विकल्पना विकल्पोऽवान्तरकल्पो विविधकल्पना च यस्मिन्स तथा स मयासाद्यमानः विनाशाय प्रेर्यमाणः ॥ २१ ॥ अविशेषायेति प्रस्तुतं पृथिव्यादिलयं विविच्याह । अन्न इति । अत्राभिमानिनामभिग्रन्थमानानां च एकोक्त्या निरूप्यमाणो ल्योऽभिमानिनोभिग्रन्थमानस्य स्वकारणेऽभिग्रन्थमाने विविक्षित इति देव्यामौषधिमानीन्यां लीयतेऽन्नाभिमानिनीत्युक्तः अन्नमन्नाभिमानिनी धानास्वौषधीषु औषध्यभिमानिन्यां देव्यां गन्धे स्वसुद्धमरूपे ॥ २२-२३ ॥ इन्द्रियाणि स्वयोनिषु तेजसाहङ्कारे इन्द्रियाभिमानिनश्च स्वयोनौ वैकारिकाहङ्कारे ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अन्ने तदुत्पादकपृथिव्यंशे तदग्र्यन्नं धानासु तस्यापि कारणांशरूपासु सूक्ष्मावस्थासु ताश्च धाना भूमौ स्वाश्रयरूपायां पृथिव्यां प्रलीयन्ते यथा पृथुना दोहने पुनरुद्भावाय कल्पन्ते स्म तथा न कल्पन्ते इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥ स्वयोनिषु राजसाहङ्कारवृत्तिषु ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदनन्तरं किं भविष्यतीति चेत् प्रलय एवेति तं निरूपयति । विराट् ब्रह्माण्डं मया कालात्मना व्याप्यमानः लोकानां भूरादीनां मनुष्यतिथ्यर्गादीनां कल्पः सामान्यतः कल्पना विकल्पो विशेषतश्च कल्पना यत्र सः पञ्चत्वाय विशेषाय पञ्चत्वरूपो यो विशेषो विभागास्तस्मै तं प्राप्तुं कल्पेत योग्यो भवति पञ्चत्वं मृत्युः ॥ २१ ॥ तत्र 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः' इतिश्रुत्युक्तसृष्टिक्रममिति श्रुत्येन प्रलयमाह । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नने शतवर्षव्यापिन्यनावृष्टिर्या भवेत् तन्मध्य एव प्रथमं शरीरस्य तदनन्तरमेवान्नस्य कात्स्न्येन नाशात् ततश्चान्नं धानासु स्वस्वबीजेषु धाना भूमौ भूमिर्गन्ध इति संवर्तकादित्यशोषिता सङ्कर्षणमुखाग्निदग्धा च सती स्वगुणगन्धमात्रविशेषा भवतीत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥ इन्द्रियाणि स्वयोनिषु श्रियोनो तेजसाहङ्कारे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ संहारप्रकारं संक्षेपतो दर्शयति । विराडित्यादिना । लोकानां चतुर्दशभुवनानां कल्पं कल्पनां विकल्पयति पृथक् पृथक् स्वावयवैः स्रोतयतीति स तथा विराट् चतुर्दशभुवनाकारो मदीयो देहः मयासाद्यमानः पञ्चत्वाय कल्पते योग्यो भवति पञ्चत्वायेति पदं विवृणोति । विशेषाय ऐक्यं त्यक्त्वा तत्तद्भुतभावाय ॥ २१ ॥ मर्त्यं शरीरमन्ने प्रलीयते शतवर्षायामनावृष्टौ अन्नाभावे शरीरं विलीयते इत्यर्थः । अन्नं धानासु लीयते धाना भूमौ न प्ररोहन्तीति भावः । गन्धे गन्धतन्मात्रे ॥ २२ ॥ गन्धो गन्धतन्मात्रम् एवमप्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥ अम्बर शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु राजसाहङ्कारेषु राजसाहङ्कारस्यैकत्वोऽपि नानावयवत्वाद्बहुवचनम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

प्रलयं निरूपयति—विराडिति । लोकानां कल्पान् भेदान् स्वस्मिन् विकल्पयतीति तथाविधो विराट् । ब्रह्माण्डं मया कालात्मना आसाद्यमानः प्रलयमेव्यमाणः भुवनैः सह पञ्चत्वाय पञ्चमहाभूतरूपाय अवस्थाविशेषाय कल्पते योग्यो भवति । मिलितानां पञ्चमहाभूतानां कार्यरूपस्तेषां विभागेन विनश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र क्रमापेक्षायां 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः' इति श्रुत्युक्तसृष्टिक्रम-

प्रातिलोभ्येन प्रलयमाह—अन्न इति । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ने शतवर्षायामनावृष्टौ क्षीणे सति प्रलीयते, विनश्यतीत्यर्थः । अन्नं धानासु लीयते, बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ प्रलीयन्ते, उप्ता न प्ररोहन्तीत्यर्थः । भूमिश्च गन्धे प्रलीयते संवर्त्त-
कादित्यशेषिता सङ्कर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ शतवर्षया वृष्ट्या प्लाव्यमानो
गन्धः अप्सु प्रलीयते । ज्योतिषा शोष्यमाणा आपश्च स्वगुणे स्वकारणे रसे प्रलीयन्ते रसमात्रावशेषा भवन्ति । रसश्च ज्योतिषि
लीयते । ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपे प्रलीयते, रूपमात्रं भवति ॥ २३ ॥ रूपं वायौ लीयते । वायुश्च कालप्रेरितेनाम्बरेण प्रस्तः
स्पर्शमात्रः संस्तस्मिन्नम्बरं च भूतादिना अहङ्कारेण प्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे । तदेवं तामसाहङ्कारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा
राजसाहङ्कारकार्यस्यापि प्रलयमाह—इन्द्रियाणि स्वयोनिष्वति । स्वप्रवर्त्तकदेवतासु लीयन्ते तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवता-
धीनत्वात्तासु लय इति वाचोयुक्तिः । वस्तुतस्तु कारणराजसाहङ्कार एव लयोऽभिप्रेतः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवोपपादयति अन्न इत्यादिना । अन्न इति । मर्त्यं शरीरम् अन्ने प्रलीयते, अन्नाभावे शरीरं लीयत इत्यर्थः । 'स वा
एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यन्नरसपरिणामत्वश्रवणात् । तदभावे तल्लयदर्शनात्, घटस्य मृत्वापत्तिरिव शरीरस्यान्नत्वापत्तिदर्शनाच्च,
अन्नं धानासु बीजेषु, लीयते बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना धान्यानि बीजानीति यावत् । भूमौ प्रलीयन्ते धाना उप्ता न
प्ररोहन्तीति भावः । भूमिः गन्धे स्वगुणे, गन्धतन्मात्रे इत्यर्थः । प्रलीयते शब्दतन्मात्र इत्यप्रतो दर्शनात् ॥ २१ ॥ अप्सि स्थिति । गन्धः
अप्सु प्रलीयते, आपश्च स्वगुणे रसे प्रलीयन्ते, रसः ज्योतिषि लीयते, ज्योतिश्च वायुना अभिभूयमानं सत् रूपे प्रलीयते ॥ २२ ॥
रूपमिति । रूपं वायौ लीयते, स च स वायुरपि स्पर्शे प्रलीयते, सोऽपि स स्पर्शोऽपि अम्बरे आकाशे लीयते, अम्बरं च भूतादिना
तामसाहङ्कारेण प्रस्यमानं सत्, शब्दतन्मात्रे लीयते । एवं तामसाहङ्कारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा राजसाहङ्कारकार्यस्यापि
लयमाह इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि स्वयोनिषु स्वप्रवर्त्तकदेवतासु प्रलीयन्ते, तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तासु
लय इति वाचोयुक्तिः । वस्तुतस्तु स्वकारणे लयोऽभिप्रेतः ॥ २३ ॥ योनिरिति । अत्र योनिरित्येकत्वमविवक्षितं, योनयो देवता-
स्त्वित्यर्थः । हे सौम्य, ईश्वरे नियन्तरि मनसि लीयन्ते । 'मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवाः' इत्युक्तत्वात् मनश्च वैकारिके सात्त्वि-
काहङ्कारे लीयते । तामसाहङ्कारकार्यस्यावशेषितस्य लयमाह शब्द इति । एवंशब्दः शब्दतन्मात्रमपि, भूतादि स्वकारणं तामसा-
हङ्कारम् अप्येति, तं प्रति लयमेतीत्यर्थः । प्रभुः देहात्माभिमानादिरूपमोहजनकत्वात् समर्थः, भूतादिः अहङ्कारः महति महत्तत्त्वे
लीयते, अत्र भूतादिशब्दस्तैजसवैकारिकयोरप्युपलक्षणार्थः । त्रिविधोऽप्यहङ्कारः महत्तत्त्वे लीयते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह विराट् ही विविध लोकों की सृष्टि, स्थिति और संहार की लीलाभूमि है । जब मैं कालरूप से इसमें व्याप्त होता हूँ,
प्रलय का संकल्प करता हूँ, तब यह भुवनों के साथ विनाशरूप विभाग के योग्य हो जाता है ॥ २१ ॥ उसके लीन होने की प्रक्रिया
यह है कि प्राणियों के शरीर अन्न में, अन्न बीज में, बीज भूमि में और भूमि गन्ध-तन्मात्रा में लीन हो जाती है ॥ २२ ॥ गन्ध जल में,
जल अपने गुण रस में, रस तेज में और तेज रूप में लीन हो जाता है ॥ २३ ॥ रूप वायु में, वायु स्पर्श में, स्पर्श आकाश में तथा आकाश
शब्दतन्मात्रा में लीन हो जाता है । इन्द्रियाँ अपने कारण देवताओं में और अन्ततः सत्तस अहङ्कार में समा जाती हैं ॥ २४ ॥

योनिवैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे । शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २५ ॥
स लीयते महान् स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः । तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत् काले लीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥
कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे । आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः । मनसो हृदि तिष्ठेत ज्योम्नीवाहोदये तमः ॥ २८ ॥
एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिमेदं नः । प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सौम्य योनिः वैकारिके ईश्वरे मनसि लीयते शब्दः भूतादिम् अप्येति भूतादिः प्रभुः महति (लीयते) ॥ २५ ॥
गुणवत्तमः सः महान् स्वेषु गुणेषु ते (गुणाः) अव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत् अव्यये काले (प्रलीयते) ॥ २६ ॥ कालः मायामये जीवे

(लीयते) जीवः अजे मयि आत्मनि (लीयते) आत्मा आत्मस्थः केवलः विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥ एवम् अन्वीक्षमाणस्य वैकल्पिकः भ्रमः कथं मनसि हृदि तिष्ठेत् अर्कोदयो व्योम्नि तमः इव ॥ २८ ॥ संशयप्रग्न्यभेदनः एषः सांख्यविधिः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदशा मया प्रोक्तः ॥ २९ ॥

इत्येकादशास्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वमविवक्षितम् । योनयो देवतास्तु मनसि । कुतः । ईश्वरे नियंतरि । 'मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्य देवाः' इत्युक्तत्वात् । इन्द्रियल्लोके एवात्राप्यभिप्रायः । मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहंकार इत्यर्थः । तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह । शब्दः तामसाहंकारमप्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः । भूतादिरित्युपलक्षणम् । त्रिविधोऽप्यहंकारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति । कथंभूतः । प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २५ ॥ स च महान्स्वकारणेषु गुणेषु । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद्गुणवत्तमस्तादृग्भावं विहाय गुणमात्ररूपो भवति । तेऽव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छतीत्यर्थः । तदव्यक्तं काले कालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते । अव्यये उपरतवृत्तौ ॥ २६ ॥ मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा अत एव जीवयतीति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयं भावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपः कालो वृत्त्यंशेन सृज्यश्चातस्तदात्मनाऽवतिष्ठत इति तदुक्तं सप्तमे "कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेवसत्यकृन्" इति । दशमे च "योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो ! चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिवत्सरान्तो महीयांस्थत्वेऽनं ज्ञेयमधम प्रपद्ये" इति जीव आत्मनि प्रकृतेर्लीनत्वेन प्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्माचात्मस्य एव नान्यत्र लीयते । यतः केवलो निरुपाधिः । तत्र हेतुः । विकल्पापायाभ्यां विश्रुतेष्वपि प्रलयाभ्यां लक्ष्यतेऽधिष्ठानत्वेनावधित्वेनेवति तथा सः ॥ २७ ॥ अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह । एवमिति । मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जागे वा कथं हृदि तिष्ठेदिति ॥ २८ ॥ उपसंहरति । एष इति ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमिव येनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः । सांख्यप्रख्यानतस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्री० टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीचंडीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

योनिमुद्दिश्य लयविधानाद्योनिरुद्देश्यो लयो विधेयोऽत्रेति । अविवक्षितं विवक्षावन्न 'गृहं संमार्ष्टि' इतिवत् । यथा गृहमुद्दिश्य संमार्गस्य तत्र विधेयत्वात् । उद्देश्यविधेयभावे ह्युद्देश्यगता सङ्ख्याया विवक्षा न भवति विधेयस्य सा विवक्ष्यते "विश्लेष्यानुसारेण लिङ्गाद्या हि विशेषणे । यत्रोद्देश्यविधेयत्वं तत्रायं नियमो न हि । स्यात्तत्तदजहल्लिङ्गमजहद्वचनं च तत् । रामदाराश्च सोतेयं करुणाभाजनं हरिः" । इत्याद्युक्तम् । अन्यदेतत् । अत्रापि देवलयेऽपि । इन्द्रियल्लोके यथा प्रवर्तकाधीनतयोक्तस्तथा मनसोऽपि 'मनोवशेऽन्ये' इत्युक्तदिशा देवप्रवर्तकत्वात्तत्र देवलयोऽपीत्यभिप्रायस्तात्पर्यम् । इत्यर्थ इति—यद्यप्यत्र मनोलयो नोक्तस्तथापि तस्य वैकारिकत्वात्तत्रैव लय इत्यनुक्तोऽपि ज्ञेय इति भावः । सिंहावलोकनेन पुनराह—तामसेत्यादि । इत्यर्थ इति—स्वकारणे प्रविशतीति भावः । योनिस्तैजसाहंकारो वैकारिकाहंकार्ये मनसि कुत ईश्वरे तैजसाहंकारस्य ज्ञानकर्ममयत्वाज्ज्ञानकर्मणोश्च ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियरूपत्वात् । ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियाणां च मनस एवेशितव्यत्वात्मन एव तेषामीश्वर इति युक्तेः । अम्बरं शब्दतन्मात्र इत्युक्तम् । तस्य शब्दतन्मात्रस्य लयमाह—भूतादिं शब्दोऽप्येति तत्र लीयत इत्यर्थः । संदर्भस्तु—योनिः सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुर्मनः वैकारिके सात्त्विकाहंकारे तस्मिन्कथंभूते मनसीश्वरे व्यधिकरणसप्तम्यौ मनसः सप्तमी च "स्वामीश्वराधिपति"—इत्यादिना । मनःकारणत्वात्मनोधिष्ठातरीश्वर इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदेवतालस्य महति सूत्रसंयुत इति ज्ञेयम् 'महांश्च सूत्रसंयुतः' इति ज्ञापितत्वात् । दीपिका—उद्देश्यगतत्वादनुवाचप्राप्तत्वात् । स्वयोनिषु इति—यत्पूर्वमुक्तं तस्यैव योनिरित्यनुवादः । तथा च—बहुवचनस्य योनिशब्दस्य बहुवचनतयैवानुवादितुमौचित्यादेकत्वं विवक्षितं गृहं संमार्ष्टि इतिवत् । अत्रापि मनसि देवतालयेऽपि । अभिप्राय इति—देवतानां मनोधीनत्वात्मनसि लय इति वाचोयुक्तिः । वस्तुतस्तु—स्वकारणे सात्त्विकाहंकार एव लयोऽभिप्रेत इत्यर्थः । रिक्तमर्थोत्पूरयति—मनश्चेति । "वैकारिकात्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश" इत्युक्तेस्तत्कार्याणां तेषां तत्र लयस्याभिप्रेतत्वात् ॥ २५ ॥ तादृग्भावं ज्ञानक्रियाशक्तिभावम् । इत्यर्थ इति—गुणसाम्यावस्थैव प्रकृतिस्तद्भाव एव तेषां लय इति भावः । कालाधीनत्वात्प्रकृतिव्यापारस्य 'कालाद्गुणव्यतिकरः' इत्याद्युक्तेः । तेन कालेन । दीपिका—तादृग्भावं गुणवत्तमत्वं जडांशमित्यर्थः । गुणमात्ररूपम् अहंकारवज्ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपः । मायावस्थायाः कालकृत्तत्वात् तेन कालेन सहाभित्रीभूय । उपरतवृत्तौ निमेषाद्यवस्थाहीने । विश्वनाथस्तु—गुणानां वैषम्यत्वात् एव लयो विवक्षितः प्रकृतेर्गुणसाम्यरूपत्वात् । ततः अव्यक्तं काले लीयत इति प्रकृतेर्ल्लयो व्याख्यातुमशक्यः । "न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः । अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम्" । इति

द्वादशोक्तौ प्रकृतेर्नित्यत्वश्रवणात् । जायन्तेयोपाख्यानेऽप्यन्तरिक्षेण प्रलयवर्णने प्रकृतेर्ल्यो नोक्तः । अत एवाव्यक्तम् । “लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्धेदा । शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवक्षाः कालविद्वताः” । इति । तस्मादेयं व्याख्यायम्—तत्काले तस्मिन्काले ते गुणाः अव्यक्ते सम्प्रलीयन्ते ततश्च कालो लौकिकः सृज्यः । सन्दर्भस्तु—काले तच्छ्रुत्यात्मक ईश्वरेऽत एवाव्यये ॥ २६ ॥ मायाप्रवर्तकत्वं जीवस्यापीन्द्रजालादौ दृश्यतेऽत आह—अज्ञानमये मायोपाधिके जीवस्याविद्योपाधिकत्वान्मायोपाधिकत्वं नास्ति “मायाकारणमज्ञानमविद्याकार्यमुच्यते । कार्योपाधिर्भवेज्जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” इत्युक्तेः । यद्वा—मीयतेऽनयेति माया बुद्धिर्ज्ञानमिति यावत् । तन्मये ज्ञानप्रधाने अत एव मायाप्रवर्तकत्वाज्ञानप्रधानत्वाद्वा । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । यतो वृत्त्यंशेन सृज्योऽतो हेतोः । तदात्मना महापुरुषात्मना । कालस्य सृज्यत्वे प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । मयि सर्वाधारे । प्रकृति-निरूपितमेवेशजीवभेदो न वास्तवः “माया जीवेशावाभासेन करोति” इति श्रुतेस्तल्लये जीवेशत्वादिनिरूपकाभावात्परिपूर्णस्वरूपेणावस्थानमाह—प्रकृतेरिति । अत्र निरुपाधित्वे । दीपिका—अत एव कालः क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकः । महापुरुषे कारणार्णवशायिनि पुरुषावतारे । ननु कालस्य नित्यत्वं श्रूयते कथं लय इत्यत्राह—अयं भाव इति । उपकरणरूपचेष्टात्मकः वृत्त्यंशेन क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकत्वेन । तत् चेष्टारूपत्वं सृज्यत्वं च तत्र सप्तमे चेष्टारूपत्वं च दशमे इति योजनीयं प्रतियोग्यभावात् । प्रकृतीक्षणा-वस्थाया एव महापुरुषत्वात् । यस्या ईक्षणं क्रियते तस्या ईक्षणकर्मत्वेन प्रतियोगिन्याः सम्बन्धिन्याः प्रकृतेरभावादित्यर्थः । परिपूर्ण-पुरुषस्याप्यंशी सदित्युपलक्षणं सत्तानन्दरूपो योऽहं तद्रूपेणेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं स्वामिभिरेव । अंशभागेनेत्यत्र अंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमीक्षणं यस्येति । अत्र निरुपाधित्वे । सन्दर्भस्तु—यस्तु क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकस्तत्कार्यरूपलौकिकः कालः स तु मायामये तदनुसन्धातरि जीवे लीयते । मायाशब्देन तेज्जानं व्याख्यातम् “माया वयुनं ज्ञानम्” इति निघण्टुः । स जीव आत्मनि परमात्मरूपे मयि तस्य लयाभावमाह—अज इति । किंतु स परमात्मा परमपुरुषः केवले शुद्धे आत्मनि भगवद्रूपे स्वस्वरूपे स्थितो भवति । कीदृशः सन्—विकल्पानां सृष्टिस्थितिप्रलयानामप्ययोऽनंगीकारो यत्र तादृशस्वरूपः सन्निति । विश्वनाथस्तु—मायामये मायोपाधौ जीवे लीयत इति पूर्वोक्तान्वयः । न व्यतीत्यव्ययस्तस्मिन्निति जीवस्यापि तदस्थशक्तित्वाभित्यत्वेन तत्त्वान्तराणामिव स्वरूपलयानौचित्यात्, स च जीव आत्मनि परमात्मनि मयि लीयतेऽव्ययत्वादप्रच्युतस्वरूप एव संश्लिष्टस्तिष्ठतीत्यर्थः । आत्मात्मस्य एव विराजते केवलो निरुपाधिः यतो विकल्पाप्ययाभ्यां विद्योत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते ॥ २७ ॥ किमर्थं सांख्यनिरूपणं कृतमित्यु-त्सुकमाह—अस्येति । एवमुक्तरीत्या विमृशतः । दीपिका—अस्य सांख्यकथनस्य । प्रस्तुते द्वन्द्वसहने उपयोगमुपकारताम् । अन्वीक्षमाणस्य विचारयतः वैकल्पिको देहोऽहमिति मनसो भ्रमः कथं हृदि तिष्ठेति उक्तलक्षणेन सांख्येनात्मानात्मविवेक सति देहस्यानात्मत्वनिर्धारणादिति भावः ॥ २८ ॥ संशयानामसम्भावनादीन् ग्रन्थेऽनानाद्यध्यासरूपविपर्ययस्य भेदनः । अगोचरतत्त्वे साक्षाद्भागप्रवेशेन प्रतिलोमानुलोमाध्यारोपापवादाभ्यामुपाधिबाधेन । परावरदृशा सर्वज्ञेन (२९) येन गुरुरूपेण हरिणा । इवशब्दो वस्तुत आत्मनो गोचरतामाह (१) । परावरदृशा मयेति—सर्वादित्वं सर्वशेषत्वं स्वयंभगवद्रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् । दीपिका—सर्वावतारावतारिमूलरूपत्वमित्यात्मतत्त्वपदार्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

येनिरिति । हे सौम्य ! येनिरित्येकत्वमुद्देश्य गतत्वाच्च विवक्षितम् । योनयो देवतास्तु ईश्वरे स्वनित्यन्तरि मनसि लीयन्ते । ‘मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवाः’ इत्युक्तेः । इन्द्रियलोकोऽभिप्रायोऽत्रापि बोध्यः । मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहं-कारे लीयत इत्यर्थः । तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्द इति । शब्दो भूतादि तामसाहंकारमप्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः । भूतादिरित्युपलक्षणम् । प्रभुः सर्वजगन्मोहने समर्थः त्रिविधोऽप्यहंकारो महति लीयते । जडांशं विहाय ज्ञानक्रिया-शक्तिमात्ररूपो भवति ॥ २५ ॥ स इति । स महान् स्वकारणेषु गुणेषु लीयते । यतो ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्सगुणवत्तमः अतस्ता-दृशभावं विहाय गुणमात्ररूपो भवतीत्यर्थः । ते गुणाः अव्यक्ते प्रकृतौ लीयन्ते । साम्यावस्थां गच्छन्तीत्यर्थः । तदव्यक्तमव्यये उपरत व्यापारे काले लीयते । कालाधीनत्वात्तेनकीभूयावतिष्ठते ॥ २६ ॥ काल इति कालो मायामये मायाप्रवर्तके जीवयतीति जीवो महापुरुषः तस्मिन् जीवे लीयते । अयं भावः विश्वसृष्टिर्महापुरुषस्योपकरणरूपः कालः वृत्त्यंशेन सृज्यत्वात्तदात्मताऽवतिष्ठते । ‘कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयम्’ इति सप्तमे । योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोऽष्टमाहुः’ इति दशमे चोक्तेः । जीवस्तु अजे आत्मनि मयि लीयते । प्रकृतेर्लीनत्वेन प्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते । आत्मा त्वात्मस्य एव भवति नान्यत्र लीयते । यतः केवलो निरुपाधिः विकल्पाप्ययाभ्यां विद्योत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन च ज्ञायत इति । तथा तस्यापि कारणान्तराश्रयणात् तदङ्गीकारे चानवस्थाप्रसङ्गात् ॥ २७ ॥ एतत्कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह—एवमिति । एवमात्मतत्त्व-मन्वीक्षमाणस्य पुंसो मनसो वैकल्पिको भेदनिमित्तो भ्रमोऽहंममाध्यासरूपः कथं स्यात् जातो वा हृदि कथं तिष्ठेत् । तत्र

दृष्टान्तमाह । अर्कस्योदये यथा अयोनि तमो न तिष्ठति तथेति ॥ २८ ॥ एष इति । देहात्मभेदाभेदसुखदुःखपरमार्थत्वापरमार्थत्वादिरूपः संशयः एवं ग्रन्थिवत् दुर्मोच्यत्वात् ग्रन्थिस्तस्य भेदनः निवर्त्तकः एषः साङ्ख्यस्यात्मानात्मविवेकस्य विधिः प्रकारः प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्पत्त्युपसंहारक्रमाभ्यां परावरदृशा कार्यकारणयाथात्म्यदृष्टा मया प्रोक्तः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

उद्देश्यगतत्वादानुवाचप्राप्तत्वात् स्वयोनिसु इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यैव योनिरित्यनुवादः तथा च बहुवचनस्य योनिशब्दस्य बहुवचनतयैवानुदितुमौचित्यात् एकत्वमविवक्षितं ग्रहं समार्ष्टीतिवत् । अत्रापि मनसि देवतालयेऽपि अभिप्राय इति देवतानां मनोऽधीनत्वान्मनसि लय इति वाच्योक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे सात्त्विकाऽहङ्कार एव लयोऽभिप्रेत इत्यर्थः । रिक्तम् अर्थात् पूरयति मनश्चेति वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दशेत्युक्तेस्तत्कार्याणां तेषां तत्र लयस्याभिप्रेतत्वात् ॥ २५ ॥ तादृग्भावं गुणवत्तमत्वं जडांशमित्यर्थः । गुणमात्ररूपः अहंकारवज्ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपः । कालाधीनत्वात् साम्यावस्थायाः कालकृतत्वात् । तेन कालेन सहाभिज्ञोभूय । उपरतवृत्तौ निमेषाद्यवस्थाहीने ॥ २६ ॥ अतएव कालः क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकः । महापुरुषे कारणार्णव-शायिनि पुरुषावतारे । ननु कालस्य नित्यत्वं श्रूयते कथं लय इत्यपेक्षायामाहायं भाव इति । उपकरणरूपश्चेष्टात्मकः वृत्त्यंशेन क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकत्वेन । तत् चेष्टारूपत्वं सूज्यत्वं च तत्र सूज्यत्वं सप्तमे चेष्टारूपत्वं च दशमे इति योजनीयम् । प्रतियोग्यभावात् । प्रकृतोक्षणावस्थाया एव महापुरुषत्वात् यस्या ईक्षणं क्रियते तस्या ईक्षणकर्मेत्वेन प्रतियोगिन्याः सम्बन्धिन्याः प्रकृतेरभावादित्यर्थः । परिपूर्णपुरुषस्याप्यंशो सदित्युपलक्षणं सदानन्दरूपोऽहं तेन रूपेणेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं स्वामिभिरेव अंशभागेनेत्यत्र अंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमीक्षणं यस्येति । अत्र निरुपाधित्वे ॥ २७ ॥ अस्य सांख्यकथनस्य । प्रस्तुते द्वन्द्वसहने उपयोगम् उपकारताम् ॥ २८ ॥ परावरदृशा मयेति सर्वादित्वं सर्वशेषत्वञ्च स्वयं भगवद्रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् । आत्मनः स्वस्य तत्त्वं सर्वावताराऽवतारि मूलरूपत्वम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य लय इत्युच्यते गुणेषु उपरतेषु महान् लीयते गुणाश्चोपरतवैषम्या अव्यक्ते वर्तन्त इत्यर्थः । तदव्यक्तं काले लीयते कालेन सह संसृष्टं भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ कालस्याव्यक्तप्रकृतित्वाभावात् मायामये प्रकृतिसंसृष्टे जीवे कालो लीयते कालो जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः । आत्मनि अन्तरात्मनि आत्मा अहं केवलः महदादिकार्यसमष्टिरहित इत्यर्थः । विकल्पापायलक्षणः देवादिव्यष्टिरहितः आत्मस्थः आधारान्तरनिरपेक्षः ॥ २७ ॥ एवमिति । प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविवेक-मीक्षणस्येत्यर्थः । वैकल्पिकः स्थूलोऽहमित्यादिविकल्पविषयः ॥ २८ ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां सर्गसंहारकर्माभ्याम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

मनसि स्वकारणे लीयमाने सति तेन सह सर्वेन्द्रियारम्भकांशा वैकारिके सात्त्विकाहङ्कारे लीयन्ते इति ईश्वरशब्दः कारणमात्रपरः वैकारिकशरीरके ईश्वरे लीयत इति वा एवं शब्दोऽपि शब्दतन्मात्रमपि भूतादि स्वकारणं तामसाहङ्कारमप्येति तं प्रति लयमैतीत्यर्थः । भूतादिर्महतीत्यत्र भूतादिशब्दस्तैजसवैकारिकयोरप्युपलक्षणार्थः त्रिविधोऽप्यहङ्कारो महत्तत्त्वे प्रलीयते इत्यर्थः । तं विशिनष्टि प्रभुः देहात्माभिमानादिरूपमोहजनकत्वात् ॥ २५ ॥ स लीयत इति । महान् स्वेषु स्वकारणभूतेषु गुणेषु सत्त्वादिषु त्रिषु तं विशिनष्टि । गुणवत्तम इति । अध्यवसायहेतुत्वान्महान्वैबुद्धिक्षण इत्युक्तेः ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य लयः उच्यते गुणेषु उपरतेषु महान् लीयते इति ते गुणाश्चोपरतवैषम्याः प्राप्तसाम्या अव्यक्ते वर्तन्त इत्यर्थः । तदव्यक्तं काले लीयते कालेन सह संसृष्टं भवतीत्यर्थः । लीयत इत्यनेन संसर्गविशेषमात्रमेवोच्यते न तु लयः कालस्याव्यक्तप्रकृतित्वाभावात् अव्यय इत्यनेन स्वरूपतः कालस्य नित्यत्वमुच्यते ॥ २६ ॥ मायामये प्रकृतिप्रचुरे तत्संसृष्ट इत्यर्थः । तस्मिन् जीवे कालो लीयते जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः । जीवः आत्मन्यन्तरात्मन्यजे कर्माद्यत्तोत्पत्तिरहिते मयि लीयते इत्यर्थः । अज इत्यनेनात्मन उत्पत्तिप्रतिसम्बन्ध-लयोऽपि नास्तीति सूच्यते तदुपपादयति । आत्मेति । सर्वान्तरात्मभूतोऽहमात्मन्येव तिष्ठतीति तथा न कस्मिंश्चिदप्येमीति भावः । अतोऽविकल्पापायलक्षणः विकल्पो देवादिशरीरभेदः अपायस्तदपगमस्ताभ्यां न लक्ष्यत इति तथाऽस्पृष्टोत्पत्तिविनाशावस्थ इत्यर्थः । केवलः महदादिकार्यसमष्टिरहितः ॥ २७ ॥ इत्थं साङ्ख्यं निरूप्य तस्य जगद्वाकैकल्पिकं भ्रममित्युक्तं वैकल्पिकभ्रमहानिकरत्वं

सदृष्टान्तमाह । एवमिति । प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविवेकमित्थमन्वीक्षमाणस्य पुंसः वैकल्पिकः स्थूलोऽहमित्यादिविकल्पविषयो भ्रमः स च मानसः मनःकारणकः हृदि कथं तिष्ठेत् न तिष्ठेतैवेत्यर्थः । अर्कोदये सति तम इव ॥ २८ ॥ अनेन साङ्ख्यवर्णनेन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतो भवाप्ययौ विज्ञानीयादित्युत्थापिता जिज्ञासापि शान्ता बभूवेत्युपसंहरति । एष इति । सांख्यस्य प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविभागस्य विधिज्ञापनमज्ञातज्ञापको हि विधिरतस्तेन तद्विवक्षितं संशयः देहात्मजीवेश्वरभेदाभेदसंशयः स एव ग्रन्थिः तद्वद्दुर्मोच्यत्वात्तं छिनत्तीति तथाभूत एष सांख्यविधिः परावरदृशा समष्टिव्यष्टितत्त्वयाथात्म्यद्रष्टा मया प्रतिलोमानुलोमाभ्यां सर्गसंहारक्रमाभ्यां प्रोक्तः कुत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

योनिर्वैकारिकस्तैजसाहङ्कारः विकारजत्वाद्वैकारिके महति चतुर्मुखे लीयते ईश्वरे ईशानशक्तिमति—

विकारजत्वात्तु महान्वैकारिक उदाहृतः । ईशाननादीश्वरश्चैव ब्रह्मा बृंहणतः स्मृतः ॥

इति स्मृतेः भूतादिं तामसाहङ्कारं स भूतादिरनन्तद्वारेण महति महत्तत्त्वाभिमानिनि ॥ २५ ॥ स महान् स्वेषु गुणेषु स्वकारणेषु गुणाभिमानिनीषु गायत्रीसावित्रीसरस्वतीषु ते गुणास्ताः सत्त्वादिगुणवाच्यास्तिस्रः अव्यक्तं प्रकृत्याख्यस्वमूलरूपे तदव्यक्तमव्यक्ताभिमानिनी गायत्री पुरुषाभिधे विरिञ्चये पत्यौ लीयते स पुरुषः कालनाम्नि स्वस्मिन् ॥ २६ ॥ कालाख्यो विरिञ्चः मायामये जीवे मूलप्रकृत्यभिमानिन्यां महालक्ष्म्यां जीवानाम्नी श्रीरजै आत्मनि मयि विशेषरतिलक्षणं लयमानोति आत्मस्वरूपं वक्ति । आत्मेति । आत्मा पूर्णगुणः केवलः प्रकृतिसम्बन्धविधुरोऽसमाधिकश्च आत्मस्थ अनन्याधारः अत एव लयादिहीनः विकल्पापायलक्षणः सम्यक् ज्ञानस्वरूपः मिथ्याज्ञानापगमो लक्षणं यस्य स तथेति वा ॥ २७ ॥ कथितसृष्ट्यादिस्मरणफलमाह । एवमिति । वैकल्पिको भ्रमः विरुद्धकल्पनालक्षणमन्यथा ज्ञानं मनस उत्पन्नं हृदि बुद्धौ ॥ २८ ॥ उक्तार्थमुपसंहरति । एष इति । प्रतिलोमेन विपरीतक्रमेण संहारकथनम् अनुलोमेन यथाक्रमेण सृष्टिकथनं संशयग्रन्थहेतिकः संसारबन्धवनदहने अग्नेर्वालायमानः परावरदृशा सर्वज्ञेन—

गायत्री चैव सावित्री तथैव तु सरस्वती । एवं त्रिरूपा प्रकृतिर्ब्रह्मपत्नी प्रकीर्तिता ॥

मदत्तत्त्वात्मको ब्रह्मा तज्जत्वात्तत्र लीयते । गुणाधिकः पतिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः ॥

त्रिविधा मूलरूपायां प्रकृत्यां सा प्रलीयते । प्रकृतिर्मूलरूपा सा ब्रह्मपत्नी जगन्मया ॥

पुरुषाभिधे विरिञ्चे तु स स्वस्मिन् कालसंज्ञके । कालाभिधो विरिञ्चस्तु महालक्ष्म्यां विलीयते ॥

जीवमायेति यामाहुः सा च सत्त्वादिभेदतः । त्रिविधैकत्वमापद्य विष्णावेव विलीयते ॥

हरेरत्यन्तसामीप्यं लयो लक्ष्म्याः प्रकीर्तिताः । पुरुषेणातिसामीप्यं प्रकृतेर्लय उच्यते ॥

ब्रह्मा च प्रकृतिश्चैव मुक्तिगौ विलयं यतः । अतस्तौ भिन्नदेहौ तु ज्ञानमात्रौ समीपगौ ॥

इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वज्ञेन परमाप्तेन मया प्रोक्तत्वाच्चेदं बुभूषुभिरवरयं ब्राह्ममिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

योनिः सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुर्मनः वैकारिके सात्त्विकाहंकारे तस्मिन् कथम्भूते मनसीश्वरे व्यधिकरणसप्तम्यौ मनसः सप्तमौ च “स्वामीश्वराधिपती”त्यादिना मनःकारणत्वान्मनोऽधिष्ठातरोश्वरे इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदेवतालस्य महति सूत्रसंयुत इति ज्ञयं महांश्च सूत्रसंयुत इति ज्ञापितत्वात् ॥ २५ ॥ काले तच्छक्त्यात्मके ईश्वरे अत एवाव्यये ॥ २६ ॥ यस्तु क्रियाणां क्रमानुसंधानात्मकस्तत्कार्यरूपो लौकिकः कालः स तु मायामये तदनुसंधातरि जीवे लीयते मायाशब्देन तैज्ञानं व्याख्यातं माया वयुनं ज्ञानमिति निषण्ठाः स जीवः आत्मनि परमात्मरूपे मयि तस्य तु लयाभावमाह । अज इति । किन्तु स तु परमात्मा परमपुरुषः केवले शुद्ध आत्मनि भगवद्रूपे स्वस्वरूपे स्थितो भवति कीदृशः सन् विकल्पानां सृष्टिस्थितिप्रलयानामपायोऽनङ्गीकारो यत्र तादृशस्वरूपः सन्निति ॥ २७-२८ ॥ परावरदृशा मयेति सर्वादित्वं सर्वशेषत्वं च स्वयं भगवद्रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

योनिस्तैजसाहङ्कारो वैकारिकाहंकारकार्ये मनसि कुतः ईश्वरे तैजसाहङ्कारस्य ज्ञानकर्ममयत्वात् ज्ञानकर्मणोश्च ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियरूपत्वात् ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियाणां च मनस एव ईशितव्यत्वात् मन एव तेषामीश्वर इति युक्तः अम्बरं शब्दतन्मात्र इत्युक्तं

तस्य शब्दतन्मात्रस्य लयमाह । शब्दो भूतादिं तामसाहंकारम् अप्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः । भूतादिस्तामसाहंकारो वैकारिकाऽहंकारश्च महति ॥ २५ ॥ स च सूत्रसंयुतो महान् गुणेषु ते च गुणा अव्यक्ते प्रकृतौ गुणानां वैषम्यत्याग एव लयो विवक्षितः प्रकृतेर्गुणसाम्यरूपत्वात् तत् अव्यक्तं काले लीयत इति प्रकृतेर्लघो व्याख्यातुमशक्यः न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः । अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययमिति द्वादशोक्तौ प्रकृतेर्नित्यत्वश्रवणात् जायन्तेयोपाख्यानेऽप्यन्तरिक्षेण प्रलयवर्णने प्रकृतेर्लघो नोक्तः अत एवोक्तं—

लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा । शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविदुताः ॥

इति तस्मादेवं व्याख्येयं तत्काले तस्मिन् काले ते गुणा अव्यक्ते सम्प्रलीयन्ते ततश्च कालो लौकिकः सूक्ष्मः ॥ २६ ॥ मायामये मायोपाधौ जीवे लीयते इति पूर्वणान्वयः । न व्यतीत्यव्ययस्तस्मिन्निति जीवस्यापि तदस्थशक्तित्वाभित्यत्वेन तत्त्वान्तराणामिव स्वरूपलयानौचित्यात् स च जीवः आत्मनि परमात्मनि मयि लीयते अव्ययत्वादप्रच्युतस्वरूप एव संश्लिष्टस्तिष्ठतीत्यर्थः । आत्मा त्वात्मस्य एव विराजते केवलो निरुपाधिः यतो विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते ॥ २७ ॥ अन्वीक्ष्यमाणस्य विचारयतः वैकल्पिकः देहोऽहमिति मनसो भ्रमः हृदि कथं तिष्ठेतेति उक्तलक्षणेन सांख्येनात्मानात्मविवेके सति देहस्यानात्मत्वनिर्धारणादिति भावः ॥ २८-२९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

योनिरिन्द्रियोनिः राजसाहंकारो महति लीयते प्रभुर्देवतागणः वैकारिके लीयते ईश्वरे सर्वेन्द्रियस्वामिनि मनसि वैकारिके प्रविष्टे सति वैकारिके महति शब्दः शब्दतन्मात्रं भूतादिमध्येति भूतादिश्च महत्यप्येति पाठक्रमादर्थक्रमो बलवान् ॥ २५ ॥ महान् गुणेषु सूत्रात्मना स्थितेषु महान् सूत्रे स्वावस्थाविशेषे इति सूत्रयत्तुरोधाद्वोध्यम् ते सूत्ररूपेण स्थिताः अव्यक्ते प्रकृतौ तदव्यक्तं काले प्रकृतिसृष्टिसंहारयोः कालनिमित्तत्वात् पुनः सृष्टिकालं प्रतीक्षमाणा प्रकृतिरवतिष्ठते इत्यर्थः । अव्यये इत्यनेन कालस्य नित्यता सूच्यते ॥ २६ ॥ मायामये प्रकृत्यावृते एतेन जीवस्य मायया बद्धत्वमुक्तम् जीवः आत्मनि अंशानि अजे मयि लीयते अत्र कालस्य वृत्तिरूपेण सूक्ष्मत्वं निवृत्तिरूपेण संहार्यत्वं जीवस्य च देहेन्द्रियादिसंयोगाभ्यां सूक्ष्मत्वं संहार्यत्वं चोपचर्यते इति बोध्यम् एवं सर्वकारणत्वं भगवतो बोध्यं स्वस्य सर्वकारणस्यान्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्याश्रयत्वमोहाऽऽत्मेति । केवलः निःसमानातिशयः विकल्पापायौ विश्वसृष्टिसंहारौ शास्त्रद्वारा लक्ष्यते यस्मात् अनाद्यनन्तस्वरूपगुणशक्त्याद्याश्रय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमात्मानात्मपरमात्मस्वरूपादियाथात्म्यमन्वीक्षमाणस्य वैकल्पिकः देहादावहमादिरूपः ॥ २८-२९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

योनिरित्येकत्वमविवक्षितम् । योनयो देवतास्तु हे सौम्य मनसि लीयन्ते । तत्र हेतुमाह—ईश्वरे इति । मनो वशेऽन्ये ह्यभवन्स्य देवा इत्युक्तत्वात्स्वनियन्तरीत्यर्थः । इन्द्रियलयोऽत्रापि बोध्यः । मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहङ्कारे लीयत इत्यर्थः । तामसाहङ्कारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह—शब्द इति । शब्दो भूतादिं तामसाहङ्कारमध्येति, तस्मिन् लीयते इत्यर्थः । भूतादिरित्युपलक्षणम् । प्रभुः सर्वजगन्मोहने समर्थः त्रिविधोऽप्यहङ्कारो महति लीयते, जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ स च महान्स्वकारणेषु गुणेषु लीयते । यतो ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्स गुणवत्तमः, अतस्तादृशभावं विहाय गुणमात्ररूपो भवतीत्यर्थः । ते गुणाः अव्यक्ते प्रकृतौ लीयन्ते, साम्यावस्थां गच्छन्तीत्यर्थः । तदव्यक्तमव्यये उपरतव्यापारे काले लीयते । कालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते ॥ २६ ॥ कालो जीवे लीयते । तत्र हेतुमाह—मायामय इति । अविद्याप्रधानत्वात्तत्पर्यन्त एव कालस्य वेगोऽतस्तस्य तत्रैव लय इत्याशयः । जीवस्तु अजे जन्मादिविकारशून्य आत्मनि परमात्मनि लीयते । आत्मा त्वात्मस्य एव भवति नान्यत्र लीयते । यतः केवलो निरुपाधिः । तत्र हेतुमाह—विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन च ज्ञायत इति । तथा तस्यापि कारणान्तराश्रयणात् तदङ्गीकारे चानवस्थाप्रसङ्गादित्याशयः ॥ २७ ॥ 'यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जहाद्वैकल्पिकं भ्रमम्' इति पदस्य साङ्ख्यनिरूपणस्य फलमुक्तं तदाह—एवमिति । एवमात्मतत्त्वमन्वीक्षमाणस्य पुंसो मनसो वैकल्पिको भेदनिमित्तो भ्रमोऽहमममाध्यासलक्षणः कथं स्यात् जातो वा हृदि कथं तिष्ठेत् । तत्र दृष्टान्तमाह—अर्कस्योदये यथा व्योम्नि तमो न तिष्ठति तथेति ॥ २८ ॥ उगर्हति—एवमिति । देहात्मभेदाभेदमुख दुःखपरमार्थत्वापरमार्थत्वादिरूपसंशयः एवं ग्रन्थवत्

दुर्मोच्यत्वात् ग्रन्थिस्तस्य भेदनः निवर्तकः एषः साङ्ख्यस्यात्मानात्मविवेकस्य विधिः प्रकारः प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्पत्त्युपसंहार-
क्रमाभ्यां परावरदृशा कार्यकारणयाथात्म्यदृष्ट्या मयो प्रोक्त इत्यन्वयः ॥ २९ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । चतुर्विंशो गतो धृतिं साङ्ख्यतत्त्वनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स लीयत इति । गुणवत्तमः अव्यवसायहेतुत्वात् 'महान्वै बुद्धिलक्षणः' इत्युक्तेः । सः महान् महत्तत्त्वं स्वेषु स्वकारण-
भूतेषु गुणेषु सत्त्वादिषु त्रिषु लीयते, ते गुणाश्च अव्यक्ते प्रकृतौ संप्रलीयन्ते, तदव्यक्तं अव्यये काले लीयते, कालेन सह संसृष्टं
भवतीत्यर्थः । संसर्गविशेषमात्रमेवोच्यते न तु लयः, कालस्याव्यक्तप्रकृतित्वाभावात् । अव्यय इत्यनेन स्वरूपतः कालस्य नित्यत्व
मुच्यते ॥ २५ ॥ काल इति । मायामये प्रकृतिप्रचुरे, सत्संसृष्टे इत्यर्थः । जीवे कालः लीयते, जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः ।
जीवः अजे कर्मायत्तोत्पत्तिरहिते, आत्मनि अन्तरात्मनि मयि, लीयते । अज इत्यनेनात्मन उत्पत्तिप्रतिसंबन्धी लयोऽपि नास्ति
इति सूच्यते, तदुपादयति । आत्मेति । आत्मा सर्वान्तरात्मभूतः अहं आत्मस्थः आत्मन्येव तिष्ठामिति तथाभूतः, केवलो निरुषाधिकः,
न कस्मिन्नप्येमीति भावः । अतः विकल्पो देवादिशरीरभेदश्च अपायः तदपगमश्च ताभ्यां लक्ष्यत इति विकल्पापायलक्षणः, तथा-
भूतो न भवतीत्यविकल्पापायलक्षणः अस्पृष्टोत्पत्तिविनाशवस्थ इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इत्थं सांख्यं निरूप्य तस्य 'जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम्'
इत्युक्तवैकल्पिकभ्रमहानिकरत्वं सदृष्टान्तमाह । एवमिति । एवमित्थं अन्वीक्षमाणस्य, प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविवेकं समीक्षमाणस्ये-
त्यर्थः । पुंसः वैकल्पिकः स्थूलोऽहमित्यादिविकल्पविषयः, मानसः मनःकारणकः भ्रमः हृदि कथं तिष्ठेत् न तिष्ठेत्तैवेत्यर्थः ।
कस्मिन् क इव । व्योम्नि आकाशे अर्कोदये सति तमः इव ॥ २७ ॥ अनेन सांख्यवर्णनेन 'सर्वभावानां अनुलोमप्रतिलोमतः
भवाप्ययावनुभ्यायेत्' इत्युत्थापिता जिज्ञासापि शान्ता बभूवेत्युपसंहरति । एष इति । एषः संशयो देहात्मजीवेश्वरभेदाभेदसंशयः
स एव ग्रन्थिः तं भिनत्तीति तथाभूतः ग्रन्थिवत् दुर्मोच्यत्वात् संशयो ग्रन्थिः सांख्यस्य प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविभागस्य विधिः,
परावरदृशा समष्टिव्यष्टितत्त्वयाथात्म्यदृशा मया, अनुलोमप्रतिलोमाभ्यां सर्गसंहारक्रमाभ्यां, प्रोक्तः कथित इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोऽन्यां भक्तमनोरञ्जनीत्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

हे सौम्य ! राजस अहङ्कार अपने नियन्ता सात्त्विक अहङ्काररूप मन में, शब्दतन्मात्रा पञ्चभूतों के कारण तामस
अहङ्कार में और सारे जगत् को मोहित करने में समर्थ त्रिविध अहङ्कार महत्तत्त्व में लीन हो जाता है ॥ २५ ॥ ज्ञानशक्ति
और क्रियाशक्ति प्रधान महत्तत्त्व अपने कारण गुणों में लीन हो जाता है । गुण अव्यक्त प्रकृति में और प्रकृति अपने प्रेरक
अविनाशी काल में लीन हो जाती है ॥ २६ ॥ काल मायामय जीव में और जीव मुझ अजन्मा आत्मा में लीन हो जाता है ।
आत्मा किसी में लीन नहीं होता, वह उपाधिरहित अपने स्वरूप में ही स्थित रहता है । वह जगत् की सृष्टि और लय का अधिष्ठान
एवं अवधि है ॥ २७ ॥ उद्धव जी ! जो इस प्रकार विवेकदृष्टि से देखता है, उसके चित्त में यह प्रपञ्च का भ्रम हो ही नहीं
सकता । यदि कदाचित् उसकी स्फूर्ति हो भी जाय, तो वह अधिक काल तक हृदय में ठहर कैसे सकता है ? क्या सूर्योदय होने
पर भी आकाश में अन्धकार ठहर सकता है ॥ २८ ॥ उद्धव जी ! मैं कार्य और कारण दोनों का ही साक्षी हूँ । मैंने तुम्हें सृष्टि से
प्रलय और प्रलय से सृष्टि तक की सांख्यविधि बतला दी । इससे सन्देह की गाँठ कट जाती है और पुरुष अपने स्वरूप में स्थित
हो जाता है ॥ २९ ॥

इत्येकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

गुणानामसमिश्राणां पुमान् येन यथा भवेत् । तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥
 शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः । तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा हीर्दयादिः स्वनिवृत्तिः ॥ २ ॥
 काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखम् । मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३ ॥
 क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याश्चा दम्भः कलमः कलिः । शोकमोहौ विषादार्तौ निद्राऽऽशा भीरनुद्यमः ॥ ४ ॥
 सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः । वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥
 सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः । व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥
 धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः । गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे । स्वधर्मे चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुरुषवर्ये असमिश्राणां गुणानां येन यथा पुमान् भवेत् तत् शंसतः मे उपधारय ॥ १ ॥ शमः दमः तितिक्षा ईक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिः त्यागः अस्पृहा श्रद्धा हीः दयादिः स्वनिवृत्तिः कामः ईहा मदः तृष्णा स्तम्भः आशीः भिदा सुखं मदोत्साहः यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः क्रोधः लोभः अनृतं हिंसा याश्चा दम्भः कलमः कलिः शोकमोहौ विषादार्तौ निद्रा आशा भीः अनुद्यमः सत्त्वस्य रजसः तमसः च आनुपूर्वशः एताः वृत्तयः वर्णितप्रायाः अथ सन्निपातं शृणु ॥ २-५ ॥ उद्धव अहं मम इति या मतिः सः सन्निपातः मनोमात्रेन्द्रियासुभिः व्यवहारः सन्निपातः ॥ ६ ॥ यदा असौ धर्मे अर्थ कामे च परिनिष्ठितः (तदा) अयं गुणानां सन्निकर्षः श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥ यर्हि प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा तर्हि पुमान् गृहाश्रमे स्वधर्मे च अनुतिष्ठेत् सा गुणानां समितिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पञ्चविंशे स्वेनैर्गुण्यप्रतिपक्ष्यै निरूप्यते । चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपि यावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यान्न तावद्वंद्वोपरमोऽतस्तज्जयोपायकथनाय गुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति । सह मिश्रीभूय वर्तमानाः समिश्रा असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत्तदिदं कथयतो मत्तो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सत्त्ववृत्तीराह । शम इति । शमो मनोनिग्रहः । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । तितिक्षा सहिष्णुत्वम् । ईक्षा विवेकः । तपः स्वधर्मवर्तित्वम् । स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानम् । तुष्टिर्यथा लाभसंतोषः । त्यागो व्ययशीलता । स्पृहा विषयेषु वैराग्यम् । श्रद्धा आस्तिक्यं गुर्वादिषु । हीरनुचिते कर्मणि लज्जा । तेषामनवलोकनम् । दया दानम् दय-दानगतिरक्षणेष्विति स्मरणात् । आदिशब्देनाज्जवविनयादि । स्वनिवृत्तिरात्मरतिः ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह । कामोऽभिलाषः । ईहा व्यापारः । मदो दर्पः । तृष्णा लाभे सत्यप्यसंतोषः । स्तम्भो गर्वः । आशीर्धनाद्यभिलाषेण देवतादिप्रार्थनम् । भिदा अहमन्य इति भेदबुद्धिः । सुखं विषयभोगः । मदोत्साहो मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः । यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता । हास्यमुपहासः । वीर्यं प्रभावाविष्कारः । बलेनोद्यमो न्यायेनोद्यमः सात्त्विकः एव ॥ ३ ॥ तमोवृत्तीराह क्रोध इति । क्रोधोऽसहिष्णुता । लोभो व्ययपराङ्मुखता । अनृतमशास्त्रीयं प्रमाणमिति भाषणम् । हिंसा द्रोहः । याचना प्रार्थना । दम्भो धर्मैश्वर्यजित्वम् । क्लमः श्रमः । कलिः कलहः । शोकमोहौ अनुज्ञोचनं भ्रमश्च । विषादार्तौ दुःखं दैन्यं च । निद्रा । आशा मे इदं भविष्यतीत्यन्वीक्षा । भीर्भयम् । अनुद्यमो

जाड्यम् ॥ ४ ॥ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ता वर्णितप्रायाः । अन्या अप्युद्धा इति भावः ॥ ५ ॥ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्रणामाह सन्निपातः इति त्रिभिः । अहं ममेति ममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् । अहं शांतः कामी क्रोधोत्थादि । तथा मम पुत्रः शांतः कामी क्रोधोत्थादि । तथा मम शांतिरस्ति कामः क्रोधः इत्यादि द्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह । व्यवहार इति । अत्र हेतुः । मनश्च मात्राणि शब्दादीनि चेंद्रियाणि चासवश्च तैः । मनआदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदाऽयं त्रिषु धर्मादिषु निष्ठारूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् । धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वाद्विषयतः सन्निपातजत्वमुक्तम् । फलतश्च तथात्वमाह । श्रद्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ धर्मेनिष्ठायामेव सन्निपातं दर्शयति । प्रवृत्तिलक्षणे काम्यधर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान्यदा गृहाश्रम एवासक्तस्तिष्ठेत् अनु पश्चात्स्वधर्मं च नित्यनैमित्तिके तिष्ठेत्साऽपि समितिः सन्निपातः । हि यस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मा रजस्तमःसत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वस्य स्वरूपभूतं यन्नैर्गुण्यं तस्य प्रतिपत्त्यै ज्ञापनाय । चित्ते प्रभवा यस्याः सा चासौ गुणानां वृत्तिरिति (१) । निरूपणफलमाह—प्रकृतिपुरुषेति । यतो द्वन्द्वोपरमो गुणत्रयवृत्तिजयोधीनोऽतो हेतोः । तासां गुणवृत्तीनां जयोपायस्य कथनाय गुणवृत्तिनिरूपणमेवार्थस्तम् । 'न हि शत्रुमविज्ञाय तज्जयः कर्तुं शक्यः' इति न्यायात् । येन गुणेन । तदिदं गुणिनां पार्थक्येन कथनम् । इत्यर्थ इति—धातूनामनेकार्थत्वात्सोपसर्गत्वाद्वा धरतिरत्र श्रवण इति भावः । हे पुरुषवर्यति—एतादृशमदुक्तिधारणादेव पुरुषेषु श्रेष्ठ्यं लभ्यत इति भावः ॥ १ ॥ तत्रादौ ॥ २-३ ॥ क्रोधः प्रबलनात्मता । दम्भोऽविद्यमानमहिमप्रकटनम् ॥ ४ ॥ इति भाव इति—न तूक्ता एव गुणवृत्तयोऽपि तु सौशील्यकृत्रिमप्रभावपरोत्कर्षासहनादिरूपा अन्या अपि प्रायपदसुचिताः सन्तीति भावः । अथो गुणवृत्तिपार्थक्यकथनोत्तरम् । सन्निपातं मिश्रीभावम् "मिश्रीभावे सन्निपातो वृन्दे रोगेऽपि दुर्जये" इति निरुक्तिः । वर्णितप्रायाः स्पष्टोक्त्यावर्णिता अपि वर्णिता एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अहमिति शान्तादिभिर्भिर्युज्यते । आदिनाऽहं दान्तः स्पृहो लोभीत्यादिप्रहः । द्वितीयादिना मम तितिक्षा वृष्णा हिंसाऽस्तीत्यादिप्रहः । तत्पूर्वकोऽहंकारपूर्वकः । अत्राहं व्यवहारस्य सन्निपातकार्यत्वे । इति भाव इति—व्यवहारस्य त्रिगुणात्मकत्वात्सन्निपातत्वमेवेति तात्पर्यम् । दीपिका—शमादीनां सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वं तस्य अहमिति वृत्तौ दर्शनात् । यत्राहंममकारौ स्तस्तत्रैव शांतिक्रोधादीनामुदयो न तु ब्रह्मविदि निरहंकार इत्यर्थः । तत्पूर्वकोहंकारममकारपूर्वकः । अत्र सन्निपातकार्यत्वे । सन्निपातजं मिश्रगुणवृत्तिकार्यम् । विश्वनाथस्तु—अहमिति ममेति या मतिः स सन्निपातः । ततश्च मनआदिभिः सर्वोऽपि व्यवहारः सन्निपात इत्यन्वयः । यदि कदाचिच्छ्रमादिकामादिक्रोधादीनामत्युद्रेको भवेत्तदायं पुरुषो मूर्तः शम इति मूर्तः काम इति मूर्तः क्रोध इत्युच्यते, तेन पुरुषेण व्यावहारिकाणामहंकारममकारमूलको लौकिकः कोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यति अतिशान्तस्याहंकारममकारयोः स्वत एवाभावात् । कामान्धस्य क्रोधान्धस्य च अहमभुक्तस्य प्रतिष्ठितस्य पुत्रो ममेदमुचितमिदमनुचितमिति विवेकगन्धस्याप्यभावादेव सतोरपि तयोरभावात् । व्यवहारसिद्धिस्तु मनआदिभिः सत्त्वादिमेलनरूपेण समुचितेनेति ॥ ६ ॥ तथात्वं सत्त्वादिगुणभिन्नकार्यत्वम् । आवहति करोति । धर्मेनिष्ठितो धर्मेविषयकश्रद्धाप्रापकः फलतो धर्मप्रापक इत्यर्थः । कामनिष्ठितो रतिप्रापकः । अर्थनिष्ठितो धनप्रापको भवतीति विश्वनाथः । दीपिका—निष्ठायामेव धर्मादिस्तस्य सत्त्वादिकार्यत्वात्तन्निष्ठायामपि सन्निपातजत्वमुक्तमित्यर्थः । फलतश्च तथात्वमिति तत्र धर्मेनिष्ठायामेव सात्त्विक्याः फलं श्रद्धापि सात्त्विक्येव 'सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा' इत्युक्तेः । तथा कामनिष्ठायामेव राजस्याः फलं विषयरतिः सा राजस्येव । एवमर्थनिष्ठायामेव त्यागास्तमस्याः फलं व्ययाभावविशिष्टं धनं तामसमेवेति फलतोऽपि सन्निपातजत्वम् ॥ ७ ॥ एकत्र सन्निपातं दर्शयति—धर्मेनिष्ठेति । इत्यर्थ इति—क्रमात्काम्यादयो धर्मास्त्रिगुणात्मका इति भावः । काम्ये धर्मं स्वर्गार्थकयागादौ ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चविंशोऽखिला भावाः सत्त्वादिगुणयोगिनः । निर्गुणः परमेशोऽत्र श्लोकाः सार्द्धाः षडनयः (३६) ॥

उवाचवाणी चैकैव (१) श्लोकवृत्त्या (३६) अनुष्टुभः ॥ २५ ॥

यावद्गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात्तावत्साङ्ग्येनापि देहाध्यासो न निवर्त्तत इति गुणत्रयवृत्तीर्वक्तुमाह—गुणानामिति । हे पुरुषवर्य ! सह मिश्रीभूय वर्त्तमानाः समिश्राः न समिश्राः असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशः पुमान् भवेत्तदिदं कथयतो मे मत्तो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्त्ववृत्तीराह—शम इति । शमोऽन्तःकरणावधानम् । दमो बाह्येन्द्रियावधानम् । उवाच उवाच उवाच उवाच । ईशा तत्राधिकः । ततः स्वधर्मवर्त्तित्वम् । सत्यं यथार्थमावगमम् । दया परदुःख-

प्रहाणेच्छा । स्मृतिः अनुभूतार्थानुसन्धानम् । तुष्टिर्यथा लाभसन्तोषः । त्यागो यथायोग्यव्ययशीलत्वम् । अस्पृहा वैराग्यम् । श्रद्धा शास्त्रादरः । ह्रीरनुचितकर्मणि अप्रवृत्तिः । दया दानम् । 'दय दाने' इति स्मरणात् । अतो न पौनरुक्त्यम् । आदिपदेन आर्जव-
विनयादिः । खनिवृत्तिः आत्मानुभवजं सुखम् ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह—कामो विषयभोगाभिलाषः । ईहा व्यापारपरता । मदो
दर्पः । लृष्ट्या लाभे सत्यप्यसन्तोषेण ततोऽधिकजिघृक्षा । स्तम्भः अनम्रता । आशोः धनार्थं देवादिप्रार्थना । भिदा भेदबुद्धिः ।
सुखं विषयभोगः । मदोत्साहो गर्वेण युद्धाद्यभिनिवेशः । यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता । हास्यमुपहासः । वीर्यं प्रभावाविष्कारः ।
बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमस्तु सात्त्विक एव ॥ ३ ॥ तमसो वृत्तीराह—क्रोध इति । क्रोधः असहिष्णुता । लोभो व्ययपराङ्मुखता ।
अनुतमशास्त्रीयप्रमाणस्वीकारोऽन्यथा भाषणं च । हिंसा परद्रोहचिन्तनम् । याश्चाऽर्थना । दम्भोऽन्यथैव सद्बोधसदाचारप्रदर्शनम् ।
कलमः ग्लानिः । कलिः कलहः । शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च । विषादः दुःखम् । आर्त्तिः दैन्यम् । निद्रा तन्द्रा । आशा इदं
मे भविष्यतीत्यन्वीक्षा । भीः भयम् । अनुद्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥ सत्त्वस्येति अनुपूर्वशः क्रमेणैव श्लोकत्रयेणैताः सत्त्वादीनां
वृत्तयो मया वर्णितप्रायाः । इतोऽन्या अप्यूह्या इत्याशयेन प्रायग्रहणम् । अथानन्तरं सन्निपातं मिलितानां सत्त्वादीनां कार्यं
शृणु ॥ ५ ॥ सन्निपात इति । अहं शान्तः कामी क्रोधीति तथा मम शान्तिर्मम कामः क्रोधश्चेत्यादौ अहंममतानुषक्तसत्त्वादिसर्व-
वृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात् सन्निपातजत्वम् । हे उद्धव ! अहं शान्तः कामी क्रोधीत्यादि तथा मम शान्तिः कामः क्रोध इत्यादि
च या मतिः साऽपि संनिपात एव । तुशब्दोऽवधारणे । तथा मनश्च मात्राणि शब्दादीनि च इन्द्रियाणि च असवः प्राणाश्च तैः
मनआदीनां सात्त्विकतामसराजसत्त्वात्सर्वव्यवहारस्याहन्ताममतापूर्वकत्वाच्च तैर्मिलितैर्यो व्यवहारः स सर्वोऽपि संनिपात एव ॥ ६ ॥
धर्म इति । असौ पुरुषो यदा धर्मं चार्थं च कामे च परिनिष्ठितो भवति तदाऽयं त्रिषु निष्ठा रूपः गुणानां संनिकर्षः संनिपात-
कार्यमित्यर्थः । धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् । एवं विषयतः संनिपातजत्वमुक्तम् । फलतश्च तथात्वमाह । श्रद्धेति ।
श्रद्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमोयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिलक्षणे काम्ये धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा
पुमान् यदा गृहाश्रम एवासक्तस्तिष्ठेत् अनु पश्चात्स्वधर्मे च नित्ये नैमित्तिके तिष्ठेत् । तद्वार्धः । साऽपि गुणानां समितिः संनिपातः
हि यस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्माः रजस्तमःसत्त्वमयो इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

स्वनैर्गुण्यप्रतिपत्तयै स्वीयज्ञानादेर्निर्गुणत्वप्रतिपादनाय । प्रयत्नविशेषेण भक्तियोगरूपेण । अतो गुणवृत्तिजयस्य द्वन्द्व-
निवर्त्तकत्वात् । गुणवृत्तिरूपात्मकमर्थम् । तदिदं तत्तद्गुणविशेषेण तथा तथा भवनम् ॥ १ ॥ तत्र तासु वृत्तिषु मध्ये ॥ २ ॥
दर्पश्चिन्तोन्नतिः । गर्वोऽन्यहेलनम् । अतो न पौनरुक्त्यम् । बलेनेत्यस्य व्यावर्त्यमाह । न्यायेनेति ॥ ३—४ ॥ प्रायः शब्दस्याभि-
प्रायमाहान्या अधीति ॥ ५ ॥ सर्ववृत्तीनां शमादीनाम् अहं ममेति वृत्तौ सामानाधिकरण्यम् एकाधिकरणवृत्तित्वं तस्य दर्शनाद्य-
त्राहममकारौ स्तस्तत्रैव शान्तिकामक्रोधादीनामुदयो नतु ब्रह्मविदि निरहङ्कार इत्यर्थः । तत्पूर्वकोऽहङ्कारममकारपूर्वकः । अत्र
सन्निपातकार्यत्वे । सन्निपातजो मिश्रगुणवृत्तिकार्यम् ॥ ६ ॥ निष्ठाया विषयो धर्मादित्यस्य सत्त्वादिकार्यत्वात्तन्निष्ठाया अपि सन्नि-
पातजत्वमुक्तमित्यर्थः । फलतस्तथात्वमिति तत्र धर्मेनिष्ठायाः सात्त्विक्याः फलं श्रद्धापि सात्त्विक्येव सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धेत्युक्तः
तथा कामनिष्ठाया राजस्याः फलं विषयरतिः । सा राजस्येव एवमर्थनिष्ठायास्तामस्याः फलम् । व्ययाभावविशिष्टं धनं तामसमेवेति
फलतोऽपि सन्निपातजत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ काम्ये धर्मे स्वर्गार्थकयागादौ । हि यस्मादित्यस्य बलात् काम्यधर्मेत्याद्यवधारदित्यर्थः
इत्युक्तम् ॥ ८—९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

शमादयः सात्त्विकाः १—२ ॥ कामादयो राजसाः ॥ ३ ॥ क्रोधादयस्तामसाः ॥ ५ ॥ मनोमात्रेति मात्रशब्दः शब्दादि-
गुणपरः मनआदिभिर्व्यवहारश्च गुणसन्निपातकृतमूल इत्यर्थः ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्गीरराघवव्याख्या

त्रिलोक्यां गतयः सर्वा कर्मेणां त्रिगुणात्मनां भक्तियोगस्य मद्गतितरिति सत्त्वादिगुणकर्मयुक्तो गतिभेद इत्युक्तं तत्र येन
गुणेन यदभिनिवेशः स्यादिति जिज्ञासामालम्ब्याह । गुणानामिति । गुणानां सत्त्वादीनां प्रत्येकं मिथो मिश्राणां च मध्ये येन येन
गुणेन पुमान् यथा यादृशो भवेत् यदभिनिवेशो भवेदित्यर्थः । तदेतद्वे पुरुषवर्य ! शंसतः कथयतो मे मत्तः उपधारय शृण्वि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ इत्थं श्रोतुं प्रचोद्य जिज्ञासितमुपपादयितुं तावत्प्रत्येकमसाधारणकार्याण्याह । शम इत्यादिना । शमादयः सत्त्वस्य
वृत्तयः कार्यभूताः क्रोधादयो रजसः क्रोधादयस्तामसाः तत्र शमोऽन्तःकरणावधानं दमो बाह्येन्द्रियावधानं तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता

ईक्षा तत्त्वविमर्शः स्मृतिरनुभूताविस्मरणम् अस्पृहेति छेदः वैराग्यं श्रद्धा आस्तिक्यं द्वीरनुचिते कर्मणि लज्जा दया दानं दयादान-
गतिरक्षणेष्वित्यनुशासनादन्यथा पौनरुक्त्यात् आदिशब्देनार्जवविनयादिः स्वनिर्वृत्तिरात्मानुभवजं सुखम् ॥ २ ॥ कामो विषयान-
मुक्त्वा स्थातुमशक्तिः ईहा चेष्टा मदो दर्पः तृष्णाऽसन्तोषस्तम्भो गर्वः आशीर्द्धनादिलिप्सा भिदा सुखं विषयभोगः मदोत्साहः
साहसकर्माभिनिवेशः यशसि प्रीतिः ॥ ३ ॥ दम्भो वञ्चनं क्रुमः श्रमः कलिः कलहः शोकभोहावनुशोचनं भ्रमश्च विषादार्ताः दुःखं
दैव्यं च आशाऽपेक्षा भीर्भयम् अनुद्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥ पुंसः सत्त्वादिगुणत्रयाभिवृद्ध्या क्रमेणैते भवन्ति एभिश्चायं सात्त्विको
राजसस्तामसश्चेत्यनुमीयते एता अनुपूर्वशः क्रमेण दलोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्या अप्युह्या इति भावः । अथ मिश्राणां गुणानां
वृत्तीर्विवक्षुः श्रवणाय प्रचोदयति । सन्निपातमथो शृण्वति सन्निपातप्रयुक्तं गुणानां मिथः सम्मेलनप्रयुक्तकार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ हे उद्धव !
अहं ममेति या मतिः स संनिपातः अहङ्कारममकारौ मिश्रितगुणकार्यभूतावित्यर्थः । अहम्भमेतिमूलकः सर्वोऽपि मनोमात्रेन्द्रि-
यासु कारणको व्यवहारश्च गुणसन्निपातप्रभवः मनोमात्रेतिमात्रशब्देन शब्दादितन्मात्रकार्याकाशादिभूतकार्यदेहो विवक्षितः ॥ ६ ॥
किञ्च अर्थादित्रिष्वसौ पुमान् यदा परिनिष्ठितः तदायं त्रैवर्गिकार्जनानुकूलव्यापारः गुणानां सन्निकर्षः सन्निपातप्रयुक्तः स च
श्रद्धारतिधनावहः श्रद्धा चिकीर्षितविषया त्वरारतिः प्रीतिर्द्धनं च तान्यावहतीति तथा तत्र धर्मेपरिनिष्ठात्मको व्यापारोऽर्थकामयोः
श्रद्धारत्यावहः पुनर्द्धर्मपरिनिष्ठाद्वाराधनावहश्च यद्वा पुमान् सन्निकर्षः समित्येकीकारे निकर्षो निपातो अस्मिन्स्तथाभूतोऽयं
परिनिष्ठितः पुमान् श्रद्धाद्यावहशील इत्यर्थः । धर्मादिनिष्ठाश्रद्धाद्यावहत्वस्वभावाभ्यां गुणसंनिपातप्रचुरत्त्वमुन्नेयमितिभावः ॥ ७ ॥
किञ्च यर्हि यदा यस्य पुंसः प्रवृत्तिलक्षणे त्रैवर्गीकार्जनानुकूलव्यापारे निष्ठा स्यात्तदायं पुमान् गृहाश्रमधर्मे स्ववर्णधर्मे चानुतिष्ठेत
परिनिष्ठितो भवेत् सा प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा गुणानां समितिः संनिपत्तिर्हि प्रवृत्तिधर्मेनिष्ठा समितिप्रयुक्ता अतस्तस्या गुणसमिति-
मानित्युन्नेय इति भावः । गृहाश्रमस्ववर्णधर्मेनिष्ठारूपकार्यान्तरस्वक्तुं पुनरुपादानमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तज्ञानाधिकारी सात्त्विक एवेत्यभिप्रेत्य सत्त्वादिगुणानां वृत्तीर्वक्तव्यस्मिन्नध्याये तत्र प्रथमममिश्रा वृत्तीराह । गुणा-
नामिति सत्त्वादिगुणानाममिश्राणां च मध्ये येन गुणेन पुमान् यथा भवेत्तथा तच्छंसतो मे सकाशादिदमुपधारय ॥ १ ॥ इतरा-
भ्याममिश्रा गुणवृत्तीराह । शम इति । ईक्षा ज्ञानं स्मृतिरखण्डशास्त्रार्थस्मरणं त्यागो निषिद्धस्य अस्पृहा निषिद्धेच्छाराहित्यं
निस्तुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिर्विषयपि चित्तस्यानुद्वेगः एते गुणा यस्य सन्ति स सात्त्विकः सांख्यज्ञानाधिकारीत्युक्तमनेन ॥ २ ॥
रजोगुणवृत्तीराह । काम इति । कामो विषयरागः ईहा निषिद्धचेष्टा तृष्णानलम्बुद्धिः स्तम्भ उत्कानङ्गीकारित्वम् आशीः धना-
काङ्क्षा भिदा भेदकरणम् अन्यथाज्ञानं वा असुखं दुःखं राजसस्य दुःखं तामसस्य दुःखं भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं
तदुक्तं 'राजसेऽपि यदा दुःखं तामसे किमुतेति तत् राजसे दुःखवचनं तामसेति विवक्ष्येति' एवंविधगुणो राजस इत्यर्थः ॥ ३ ॥
तमोगुणवृत्तीराह । क्रोध इति । माया कपटम् अविद्यमानमहिमप्रकटनं दम्भः अस्थानेऽपि क्रोधोऽक्षमा कलिः कलहः मोहोऽज्ञानम्
आशोत्कण्ठा एवम्बिधस्तामसाधिकारीति ॥ ४ ॥ उक्तवृत्तीः विविनक्ति । सत्त्वस्येति । सन्निपातं गुणानां मिश्रतां पुरुषनिष्ठतयाह ।
संनिपात इति । देहकलत्रादौ योऽहङ्कारः ममकारश्च सत्त्वादिगुणानां मिश्रतालक्षणः मात्राशब्दादयः सन्निपाते सति ॥ ५-६ ॥
मनोमात्रेन्द्रियासुमिर्ब्यवहारोऽभिज्ञानादिलक्षणो भवतीत्युक्तं विवृणोति । धर्मे चेति यदासौ पुरुषो धर्मादौ परिनिष्ठितो भवतीति
तदा तस्यायं गुणानां सन्निकर्षः श्रद्धादिकरो भवति यदा धर्मे निष्ठा तदा श्रद्धा यदर्थे निष्ठा तदा धनकारी यदा कामनिष्ठा तदा
रतिं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यर्हि गृहाश्रमे पुमान् प्रवृत्तिलक्षणां निष्ठां भजमानः स्वधर्मे चानुतिष्ठेत तत्र सा गुणानां समितिः
मिश्रीभाव इति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

असमिश्राणामिति । अमिश्राणां परस्परमिश्राणां चेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्यमिति । मम त्वन्य एवैश्वर्यादयः षड्गुणा
इति भावः ॥ २-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पञ्चविंशे निरूप्यन्ते सत्त्वादिगुणवृत्तयः । गुणयुक्तानि वस्तूनि गुणातीतान्यपि क्रमात् ॥

अथोक्तेन सांख्येनामानात्मविवेकवतोऽपि यावद्गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात्तावद्देहाध्यासो न निवर्तत इति गुणत्रय-
वृत्तीर्निरूपयितुमाह । गुणानामिति । सह मिश्रीभूय वर्तमानाः समिश्राः न समिश्राः असमिश्राः गुणान्तरामिलितास्तेषां गुणानां
मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत्तदिदं मे मत्तः शंसतो वदतस्त्वमुपधारय बुध्यस्व ॥ १ ॥ तत्र सत्त्ववृत्तीराह । शम इति ।

ईक्षा विवेकः अस्पृहा वैराग्यं पुनर्दया दयदानगतिरक्षणेष्विति स्मरणात् आदिशब्देनार्जवं विनयश्च स्वेनात्मनैव निर्वृत्तिः सुखम् ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह । काम इति । ईहा व्यापारस्तम्भोऽहङ्कारः आशीर्धनाद्यभिलाषेण देवादिप्रार्थनं भिदा सुखं विषयभोगः महोत्साहो मदेन युद्धाद्युत्साहः यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमस्तु सार्विक एव ॥ ३ ॥ तमसो वृत्तीराह । क्रोध इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् आशा इदमयं दास्यतीत्यपेक्षा ॥ ४ ॥ वर्णितप्राया इत्यन्या अपि सन्ति ताश्चैव मूढा इति भावः । यद्वा वर्णितप्राया इति स्पष्टीकृत्यावर्णिता अपि वर्णिता एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अहमिति ममेति या मतिः स सन्निपातस्तत्त्वश्च मनआदिभिः सर्वोऽपि व्यवहारः सन्निपात इत्यन्वयः । यदि कदाचिच्छ्रमादिकादिक्रोधादीनामत्युद्रेको भवेत्तदायं पुरुषो मूर्त्तः शम इति मूर्त्तः काम इति मूर्त्तः क्रोध इत्युच्यते तेन पुरुषेण व्यावहारिकाणामहङ्कारममकार-मूलको लौकिकः कोऽपि व्यवहारो न सिध्यति अतिशान्तस्याहङ्कारममकारयोः स्वत एवाभावात् कामान्धस्य क्रोधान्धस्य च अहममुक्तस्य प्रतिष्ठितस्य पुत्रो ममेदमनुचितमिदं तूचितमिति विवेकगन्धस्याप्यभावादेव सतोरपि तयोरभावात् व्यवहारसिद्धिस्तु मनआदिभिः सत्त्वादिमिलनरूपेण समुचितेति ॥ ६ ॥ तमेवाह । असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदास्य गुणानां सत्त्वतमोरजसां सन्निकर्षः सन्निपातः स्यात् श्रद्धाद्यातहः धर्मेनिष्ठातो धर्मविषयकश्रद्धाप्रापकः फलतो धर्मेप्रापकः इत्यर्थः । कामनिष्ठातो रतिप्रापकः अर्थनिष्ठातो धनप्रापको भवति ॥ ७ ॥ पुनरपि सन्निपातं प्रपञ्चयति । प्रवृत्तिलक्षणे काम्यधर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाश्रमे परिनिष्ठितो भवेत् अनु निरन्तरं स्वधर्मे च नित्यनैमित्तिके तिष्ठेत् सापि समितिः सन्निपातः हि यस्मात् काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मा रजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मायामयो जीवः सृष्टिसंहारप्रवाहेणोद्यमानो निःसमानातिशयः सृष्टिसंहारप्रवर्त्तकश्चाहमित्युक्तं पूर्वोध्याये स जीवो मायाविनिर्मुक्तो भूत्वा त्वां केनोपायेन प्राप्नुयादित्याकाङ्क्षायां गुणविजयपूर्वकेन मद्भजनेन मां प्राप्नोतीत्याह पञ्चविंशे गुणानामिति । ते हि मिश्रीभूय स्थिताः समिश्रास्तद्भिन्नानां प्रत्येकं विभक्तानामपि मध्ये येन गुणेन पुमान् यथा भवेत् तदिदं शंसतो वदतो मत्तः हे पुरुषवर्य ! अधिकारिश्रेष्ठ निबोध ॥ १ ॥ प्रथमं सत्त्वादीनां गुणानां क्रमेण वृत्तीराह । शम इत्यादिना दयादिः ॥ २ ॥ काम ईहा विषयभोगे ईच्छा आशीः कलत्रापत्यादिलिप्सया देवादिप्रार्थना भिदा स्वकीयेष्वपि वृत्त्यादिकामेन भेदबुद्धिः मदेनानवहि-तत्वादि केन दर्पेणोत्साहः कर्मेण्यभिनिवेशः बलेनाभिजनविद्यादिसामर्थ्येनैवोद्यमो न तु स्ववृत्तमार्गेण ॥ ३ ॥ क्रुमः वृथाश्रमः कलिः वृथा कलहः विषादार्त्ता दुःखदैव्ये ॥ ४ ॥ वर्णितप्राया इत्यनेन अन्या अप्युद्धा इति सूच्यते विभक्तानां गुणानां वृत्तयो दर्शिताः अथ मिश्राणां ताः शृण्वित्याह । सन्निपातमिति । सन्निपातं मिश्रगुणकार्यम् ॥ ५ ॥ तमेवाह । सन्निपात इति त्रिभिः । अहमिति ममेति च मतिस्तत्पूर्वकः त्रिगुणमयैर्मनआदिभिर्यो व्यवहारश्च सन्निपातो मिश्रितगुणकार्यम् मात्रा शरीरम् ॥ ६ ॥ असौ गुणबद्धो जीवः धर्मे सत्त्वस्यार्थे तमसः कामे रजसश्च कार्ये यदा परिनिष्ठितस्तदा त्रयाणां गुणानां सन्निकर्षः सन्निपातः कथम्भूतः श्रद्धारति-धनावहः श्रद्धां सत्त्वमर्थं रतिं रजोमयीं धनं तमोमयमावहतीति स तथा श्रद्धादिविविधफलक इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे त्रिवर्ग-साधने रजोमये गृहाश्रये तमोमये स्वधर्मे सत्त्वमये यदानुतिष्ठेत् तदा समितिः सन्निपत्तिः ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

पञ्चविंशे स्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्या अनेकधा । चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपि यावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यान्न तावद्वन्द्वोपरमः । अतस्तज्जयोपाय-कथनाय गुणवृत्तिनिरूपणं प्रतिजानीते—गुणानामिति । हे पुरुषवर्य सह मिश्रीभूय वर्त्तमानाः समिश्राः । न समिश्रा असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशः पुमान् भवेत्तदिदं कथयतो मे मत्तो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सत्त्ववृत्तीराह—शम इति । शमोऽन्तःकरणावधानम् । दमो बाह्येन्द्रियावधानम् । तितिक्षा सुखदुःखादिद्वन्द्वसहिष्णुता । ईक्षा तत्त्वविवेकः । तपः शास्त्रीयकलेशसहनम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । स्मृतिः अनुभूतार्थानुसन्धानम् । तुष्टिर्यथा लाभसन्तोषः । त्यागो यथायोग्यव्ययशीलत्वम् । अस्पृहा वैराग्यम् । श्रद्धा शास्त्रादरः । ह्रीरनुचितकर्मणि लज्जा । दया दानम् । दय दाने इति स्मरणात् । अतो न पौनरुक्त्यम् । आदिपदेन आर्जवविनयादि । स्वनिर्वृत्तिः आत्मानुभवजं सुखम् ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह—कामो विषयभोगाभिलाषः । ईहा व्यापारपरता । मदो दर्पः । नृणां लाभे सत्यप्यसन्तोषेण ततोऽधिकजिघृक्षा । स्तम्भः अनम्रता । आशीः धनाद्यर्थं देवादिप्रार्थना । भिदा भेदबुद्धिः । सुखं विषयभोजनम् । महोत्साहो गर्वेण युद्धाद्यभिनिवेशः । यशः स्तुतिप्रियता । हास्यमुपहासः । वीर्यं प्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः । न्यायेनोद्यमस्तु सार्विक एव ॥ ३ ॥ तमोवृत्तीराह—क्रोध इति । क्रोधः असहिष्णुता । लोभो व्ययपराङ्मुखता । अनृतमशास्त्रीयप्रमाणस्वीकारोऽन्यथाभाषणं च । हिंसा परद्रोहचिन्तनम् । याश्चा

प्रार्थना । दम्भोऽन्यथैव सद्ब्रह्मसदाचारप्रदर्शनम् । कलमः ग्लानिः । कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च । विषादः दुःखं आर्त्तिः
 दैन्यम् । निद्रा तन्द्रा । आशा इदं मे भविष्यतीत्यन्वीक्षाः । भीः भयम् । अनुद्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥ अनुपूर्वशः क्रमेणैव
 श्लोकत्रयेणैताः सत्त्वादीनां वृत्तयो मया वर्णितप्रायाः । इतोऽन्या अप्युद्धा इत्याशयेन प्रायमग्रहणम् । अथानन्तरं सन्निपातं मिलितानां
 सत्त्वादीनां कार्यं शृणु ॥ ५ ॥ अहं शान्तः कामी क्रोधीति । तथा मम शान्तिर्मम कामः क्रोधश्चेत्यादौ अहम्भमवृत्तावुक्तसत्त्वादि-
 सर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । हे उद्धव अहमिति ममेति या मतिः साऽपि सन्निपात एव तुशब्दोऽवधारणे । तथा मनश्च मात्राणि
 शब्दादीनि च इन्द्रियाणि च असवः प्राणाश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकतामसराजसत्त्वात्सर्वव्यवहारस्याहन्ताममतापूर्वकत्वाच्च
 तैर्मिलितैर्यो व्यवहारः स सर्वोऽपि सन्निपात एव ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदायं त्रिषु निष्ठारूपो
 गुणानां सन्निपातकार्यमित्यर्थः । धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् एवं विषयतः सन्निपातजत्वमुक्तम् । फलतश्च तथैवमाह-
 श्रद्धेति । श्रद्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ धर्मेनिष्ठायामेव सन्निपातं दर्शयति-प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिलक्षणे
 काम्ये धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाश्रम एवासक्तस्तिष्ठेत अनु पश्चात्स्वधर्मे च नित्यनैमित्तिके तिष्ठेत सापि
 गुणानां समितिः सन्निपातः । हि यस्मात् काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्माः, रजस्तमस्सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वीयनैर्गुण्यसंसिद्धिः पञ्चविंशे निरूप्यते । चित्तसंभवसत्त्वादिगुणवृत्तेर्बहुलकम् ॥ १ ॥

‘त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम्’ इत्यादिना सत्त्वादिगुणानुगुणकर्मप्रयुक्तो गतिभेद इष्ट्युक्तं, तत्र येन
 गुणेन यदभिनिवेशः स्यादिति जिज्ञासामालक्ष्याह । गुणानामिति । असंमिश्राणां मिथोऽमिलितानां, गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये, येन
 गुणेन पुमान् यथा भवेत्, यादृशो भवेदित्यर्थः । यदभिनिवेशो भवेदिति भावः । तत् एतत् हे पुरुषवर्य शंसतः कथयतः, मे मत्तः
 उपधारय शृणु ॥ १ ॥ इत्थं श्रोतुं प्रचोद्य जिज्ञासितमुपपादयितुं तावत् प्रत्येकमस्माधारणकार्योपयाह शम इत्यादित्रिभिः, तत्रादौ
 सत्त्ववृत्तीर्दर्शयति । शम इति । शमः अन्तःकरणावधानं, दमो बाह्येन्द्रियावधानं, तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता, ईक्षा तत्त्वविमर्शः, तपः
 स्वधर्माचरणं, सत्यं यथार्थभाषणं, दया जीवरक्षणं, स्मृतिरनुभूताविस्मरणं, तुष्टिर्यथालाभसंतोषः, त्यागो व्ययशीलत्वम्, अस्पृहा
 वैराग्यं, श्रद्धा आस्तिक्यं, ह्योरनुचिते कर्मणि लज्जा, दया दानं, ‘दय दानगतिरक्षणे’ इत्यनुशासनात् । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् ।
 आदिशब्देनार्जवविनयादिः । स्वनिवृत्तिरात्मानुभवजं सुखम्, इति सत्त्ववृत्तयः ॥ २ ॥ रजोवृत्तीराह । काम इति । कामो विषया-
 नऽभुक्त्वा स्थातुमशक्तिः, ईहा चेष्टा, व्यापार इत्यर्थः । मदो दर्पः, तृष्णा असंतोषः, स्तम्भो गर्वः, आशीर्धनादिलिप्सा, भिदा
 अन्नद्यात्मकः स्वतन्त्रोऽहमिति भेदबुद्धिः, सुखं विषयभोगः, मदोत्साहः मदेन साहसकर्माभिनिवेशः, यज्ञाः प्रीतिः स्तुतिप्रियता,
 हास्यमुपहासः, वीर्यं प्रभावाविष्कारः, बलोद्यमः बलेनोद्यमः, इति रजोवृत्तयः ॥ ३ ॥ तमोवृत्तीराह । क्रोध इति । क्रोधः कामविरोधे
 सति तदसहिष्णुतारूपश्चित्तविकारः, लोभो दानपराङ्मुखता, अनृतमशास्त्रीयभाषणं, हिंसां द्रोहः, याच्ना प्रार्थना, दम्भो बञ्चनं,
 क्रुमः खेदः, कलिः कलहः, शोकश्च मोहश्च तौ, तत्र शोकोऽनुशोचनं, मोहो भ्रमः, विषादार्त्तिं तत्र विषादो दुःखम्, आर्त्तिर्दैन्यं,
 निद्रा, तन्द्रा, आशा, अपेक्षा, भीर्भयम्, अनुद्यमो जाड्यम्, एतास्तमसो वृत्तयः ॥ ४ ॥ सत्त्वस्येति । अनुपूर्वशः अनुक्रमेण
 श्लोकत्रयोक्ताः एताः ज्ञामाद्याः सत्त्वस्य रजसश्च तमसश्च वृत्तयः वर्णितप्रायाः । एभिश्चायं सात्त्विकः राजसस्तामसश्च पुमाननुमीयते ।
 एताः पुंसः सत्त्वादिगुणत्रयाभिवृद्धया भवन्ति । अन्या अपि ऊह्या इति वर्णितप्राया इति प्रायोमग्रहणात् ज्ञेयम् । अथ मिश्राणां
 गुणानां वृत्तीर्विवक्षुः श्रवणाय चोदयति । संनिपातेति । अथो संनिपातं गुणानां मिथः संमेलनप्रयुक्तं कार्यं शृणु ॥ ५ ॥ संनिपात
 इति । हे उद्धव, अहं इति मम इति तु या मतिः सः संनिपातः । अहंकारममकारौ मिश्रितगुणकार्यभूतौ स्त इत्यर्थः । मनोमात्रेन्द्रि-
 यासुभिः व्यवहारः संनिपातः, मनोमात्रेन्द्रियासुभिः कृत्वा प्रवृत्तोऽहंममेतिमूलकः सर्वोऽपि व्यवहारो गुणसंनिपातप्रभव इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 किं च । धर्मे इति । धर्मे च अर्थे च कामे च, धर्मादिषु त्रिष्वित्यर्थः । असौ पुमान् यदा परिनिष्ठितः स्यात्, तदा अयं त्रैवर्णिक-
 जनानुकूलो व्यापारः, गुणानां संनिकर्षः संनिपातप्रयुक्तः । स च श्रद्धा चिकीर्षितार्थविषया त्वरा च रतिः प्रीतिश्च धनं च तान्या-
 वहतीति तथाभूतः अस्ति ॥ ७ ॥ किं च । प्रवृत्तिलक्षण इति । यर्हि यदा पुंसः प्रवृत्तिलक्षणे त्रिवर्गसंपादानानुकूले व्यापारे निष्ठा
 स्यात्, यदा अयं पुमान् गृहाश्रमे गृहाश्रमधर्मे स्वधर्मे च स्ववर्णधर्मे चापि, अनुतिष्ठेत परिनिष्ठितो भवेत्, तर्हि सा प्रवृत्तिलक्षणे
 धर्मे निष्ठा गुणानां समितिः संनिपातः हि ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

तीनों गुणों की वृत्तियों का निरूपण

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—पुरुषप्रवर उद्धव जी ! प्रत्येक व्यक्ति में अलग-अलग गुणों का प्रकाश होता है । उनके कारण प्राणियों के स्वभाव में भी भेद हो जाता है । अब मैं बतलाता हूँ कि किस गुण से कैसा-कैसा बनता है । तुम सावधानी से सुनो ॥ १ ॥ सत्त्व गुण की वृत्तियाँ हैं—शम (मनः संयम), दम (इन्द्रियनिग्रह), तितिक्षा (सहिष्णुता), विवेक, तप, सत्य, दया, स्मृति, सन्तोष, त्याग, विषयों के प्रति अनिच्छा, श्रद्धा, लज्जा (पाप करने में स्वाभाविक संकोच), आत्मरति, दान, विनय और सरलता आदि ॥ २ ॥ रजोगुण की वृत्तियाँ हैं—इच्छा, प्रयत्न, घमंड, तृष्णा (असन्तोष), ऐंठ या अकड़, देवताओं से धन आदि की याचना, भेदबुद्धि, विषयभोग, युद्धादि के लिये मदजनित उत्साह, अपने यश में प्रेम, हास्य, पराक्रम और हठपूर्वक उद्योग करना आदि ॥ ३ ॥ तमोगुण की वृत्तियाँ हैं—क्रोध (असहिष्णुता), लोभ, मिथ्या भाषण, हिंसा, याचना, पाखण्ड, श्रम, कलह, शोक, मोह, विषाद, दीनता, निद्रा, आशा, भय और अकर्मण्यता आदि ॥ ४ ॥ इस प्रकार क्रम से सत्त्व-गुण, रजोगुण और तमोगुण की अधिकांश वृत्तियों का पृथक्-पृथक् वर्णन किया गया । अब उनके मेल से होने वाली वृत्तियों का वर्णन सुनो ॥ ५ ॥ उद्धव जी ! 'मैं हूँ और यह मेरा है' इस प्रकार की बुद्धि में तीनों गुणों का मिश्रण है । जिन मन, शब्दादि विषय, इन्द्रिय और प्राणों के कारण पूर्वोक्त वृत्तियों का उद्भव होता है, वे सब-के-सब सात्त्विक, राजस और तामस हैं ॥ ६ ॥ जब मनुष्य धर्म, अर्थ और काम में संलग्न रहता है, तब उसे सत्त्वगुण से श्रद्धा, रजोगुण से रति और तमोगुण से धन की प्राप्ति होती है । यह भी गुणों का मिश्रण ही है ॥ ७ ॥ जिस समय मनुष्य सकाम कर्म, गृहस्थाश्रम और स्वधर्माचरण में अधिक प्रीति रखता है, उस समय भी उसमें तीनों गुणों का मेल ही समझना चाहिये ॥ ८ ॥

पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः । कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ॥ ९ ॥
यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः । तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥
यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः । तं रजःप्रकृतिं विद्याद्विसामाशास्य तामसम् ॥ ११ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥
यदेतरो जयेत् सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् । तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥
यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं भिदा चलम् । तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥
यदा जयेद् रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् । युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया ॥ १५ ॥
यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः । देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत् सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शमादिभिः पुरुषं सत्त्वसंयुक्तं कामादिभिः रजोयुक्तं क्रोधाद्यैः तमसा युतम् अनुमीयात् ॥ ९ ॥ यदा स्वकर्मभिः निरपेक्षः भक्त्या मां भजति (तदा) तं पुरुषं स्त्रियम् एव वा सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् ॥ १० ॥ यदा आशिषः आशास्य स्वकर्मभिः मां भजेत तं रजःप्रकृतिं हिंसाम् आशास्य (मां भजेत तम्) तामसं विद्यात् ॥ ११ ॥ सत्त्वं रजः तमः इति गुणाः जीवस्य मे न एव (ते गुणाः) चित्तजाः यैः भूतानां सज्जमानः निबध्यते ॥ १२ ॥ यदा भास्वरं विशदं शिवं सत्त्वं इतरो जयेत् तदा पुमान् धर्मज्ञानादिभिः सुखेन युज्येत ॥ १३ ॥ यदा सङ्गं भिदा चलं रजः सत्त्वं तमः जयेत् तदा कर्मणा यशसा श्रिया दुःखेन युज्येत ॥ १४ ॥ यदा मूढं लयं जडं तमः सत्त्वं रजः जयेत् तदा शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया आशया यज्येत ॥ १५ ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः देहैः अभयं मनः असङ्गं तत् सत्त्वं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं मिश्रामिश्रगुणवृत्तिः प्रदर्शयदानीं 'पुमान्येन यथा भवेत्' इति यदुक्तं तद्दर्शयति पुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९-१० ॥

हिंसां शत्रुमरणादिकमाशास्य यो भजेत्तं तामसं विद्यात् । एतैर्गुणैरेवंभूतो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥ ननु तावपि गुणवशेन कर्तृत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वं सेव्यो जीवस्तु सेवक इति नियमो यतो मां भजेतेति वारंवारमुच्यते तत्राह । सत्त्वमिति । जीवस्यैव न मे । कुतः । यतश्चित्तजाः जीवोपाधौ चित्तेऽभिगच्छन्त्येतेऽतो यैः स एव बध्यते । कीदृशः । भूतानां देहरूपाणामन्येषां च मध्ये सज्जमानो निबध्यते । अहं त्वसज्जमानो गुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्ताऽपि नित्यमुक्तोऽतो महान्विशेष इति भावः । यद्वा भूतानामपंचीकृतानां यत्कार्यभूतं चित्तम् । 'अन्नमयंहि सौम्य मनः' इति श्रुतेः । तत्प्रभावाः अतो भूतोपहितस्य जीवस्यैवेति । अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रदर्शयदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेति सप्तदशभिः । यदेतरौ गुणौ जयेदभिभवेत् । भास्वरं प्रकाशकम् । विशदं स्वच्छम् । शिवं शांतम् । शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदा तैर्युज्येत । आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥ तमः सत्त्वं च कर्मभूतम् । रजः कर्तृ । संगं संगहेतुः । भिदा भेदहेतुः । बलं प्रवृत्तिस्वभावम् । यत एतादृशं रजः । अतः संगहेतुत्वाद्यशसा श्रिया युज्येत । तत्कामः पुमान्भवतीत्यर्थः । भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्येत । 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः । बलहेतुत्वात्कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥ यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतं तमः कर्तृ जयेत् । मूढं विवेकभ्रंशकम् । लयमावरणात्मकम् । जडमनुद्यमात्मकम् । अतो मूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिर्ल-यत्वाभिद्रया जडत्वादुद्यमाभावेन केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्यम् । जन इति पाठे लयात्मकत्वमेव निद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् । निर्वृतिरुपरतिः । तत्तदा मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्त्वमुद्रिक्तं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूर्वोक्तं विशदयति—तदेवमिति । शमादिभिर्द्वितीयश्लोकोक्तैः, कामादिभिस्तृतीयश्लोकोक्तैः, क्रोधादिभिश्चतुर्थ-श्लोकोक्तैर्लिंगैः । अयं सात्त्विकः शमादियुक्तत्वादेवमग्रेऽपि । अनुमीयादित्यत्रेत्यं प्रयोगः—अयं सात्त्विकः शमादिमत्त्वात्, अयं राजसः कामादिमत्त्वात्, अयं तामसः क्रोधादिमत्त्वादिति ॥ ९ ॥ स्वकर्मभिर्वर्णाश्रमविहितैः । स्वरूपतो भक्तेर्निर्गुणत्वेऽपि सात्त्विकस्वधर्ममिश्रत्वात्सत्त्वप्रकृतिमित्युक्तम् । एवं परत्रापि ज्ञेयम् ॥ १० ॥ आशास्य सङ्कल्प्य । एतैः सत्त्वादिभिः । एवंभूतो निरपेक्षः । साभिलाषो हिंस्रादियुतश्च । आशिषो राज्यादिभोगान् । आशास्य सङ्कल्प्य ॥ ११ ॥ भगवत्याक्षिपति—नन्विति । गुणानां जीवसम्बन्धित्वे हेतुः—चित्तजा इति । यतश्चित्तजा अतो हेतोः । यैः गुणैः । स एव जीव एव । अन्येषां पशुपद्यादीनाम् । यतोऽनासक्तोऽतो हेतोः । इति भाव इति—आसक्तिमत्त्वादेव सेवकत्वं जीवस्य तद्रहितत्वात्सेव्यत्वं ममेति तात्पर्यम् । ननु तवापि शान्तत्वादिदर्शनात्कथं जीवस्यैवेति हठ इति चेदुपाधिधर्मा उपहितस्यैवेत्याह—यद्वेति । भूतानां चित्तजा इति योजना । अन्नशब्देन पृथ्वी 'कार्येण कारणं लक्ष्यते' इति न्यायात् । तच्चावादीनामप्युपलक्षकं सर्वभूतकार्यं मन इत्यर्थः । आकाशादीनां सर्वेषां सात्त्विकां-शेभ्योऽन्तःकरणमुत्पद्यते 'तैरन्तःकरणं सर्वैः' इति विद्यारण्योक्तेः । यतो भूतकार्योद्भवा अतो हेतोः । मम तु भूतानुपहितत्वात्ते नेत्यर्थः । अन्यत् उक्तेतरत्सत्त्वमित्यादि । भूतानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी । अन्येषां शब्दादिरूपेण परिणतानां मध्ये तेष्वित्यर्थः । मध्य इत्याध्याहृतं न तु निर्धारसूचकं चेतनाचेतनयोः साजात्यायोगात् गुणनियन्तृत्वेन चिच्छक्त्या मायाव्युदासादित्यर्थः । 'मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि' इति श्रीमदजुनोक्तेः । अतः चिच्छक्तिवैशिष्ट्याज्जीवादीश्वरस्य महान्भेद इत्यर्थः । पूर्वार्थं सज्जमान इत्यनेनैव चरितार्थत्वेन भूतानामित्याधिक्याद्—यद्वेति । अन्नमयं पृथिवीप्रधानं तत्प्रभवा भूतकार्यचित्तप्रजाताः । अतो भूतकार्यचित्तजत्वात् ॥ १२ ॥ किञ्च—यदेति । इतरौ रजस्तमोगुणौ । किञ्च—गुणमये जीवे गुणाः परस्परं बाध्यबाधक-भावेनैव तिष्ठन्ति तथा सति जीवस्य यादृशी दशा स्यात्तामाह—यदेति त्रिभिः । सत्त्वं कर्तृ यदेतरौ रजस्तमोगुणौ जयेत् ॥ १३ ॥ यतः सत्त्वाद्यभिभावकम् अतो हेतोः । इत्यर्थ इति—सङ्गित्वाद्यशःश्रोक्रामुको भवतीति भावः । भेदस्य दुःखहेतुत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—द्वितीयादिति । चलत्वात् कर्मणासंगहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्यते । तत्तत्कामो यशःश्रीकामः । यस्य देहगोहाद्यासक्तिस्तस्यैव यशआदिकामना नान्यस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ अत इत्युक्तार्थः । आशाप्यज्ञानावृतस्यैवेत्युभयहेतुत्वम् । अत्रोत्तरग्रन्थव्याख्यामनुसृत्य तत्तत्कालोऽपि तत्तद्गुणात्मको ज्ञेयः । तथा यदा केवलभक्त्या गुणत्रिकं जितं स्यात्तदा निर्गुणेन प्रेमानन्देन युज्येतेत्येवमग्रेऽपि व्याख्यानशेष उपन्यसनीयः ॥ १५ ॥ अन्यदाह—किञ्चेति । एवञ्च वर्द्धमानो गुणो बाधको यदा भवति तदा क्षीणो बाध्यावित्यव-गतम् । इदानीं केन केन लक्षणेन कस्को गुणो वर्तमानो ज्ञेय इत्यत आह—यदेति त्रिभिः । निर्वृतिर्वैतृष्ण्यलक्षणमवैर्यग्रयम् । मनः संगरहितमनासक्तं स्यात्तदा सत्त्वमुद्रिक्तमधिकं विद्धि । मयि मत्प्राप्तौ पदं व्यवसायो यस्मात्तत् "पदं व्यवसितत्राणस्थान-लक्ष्मांघ्रिवस्तुषु" इत्यमरः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मिश्रामिश्रा गुणवृत्तीर्निरूप्य येन गुणेन यथा भवेदित्युक्तं दर्शयति-पुरुषमिति । शमदमादिभिः पुरुषं सत्त्वसंयुक्तम् अनुमीयात् अनुमिन्यात् । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥ यदेति । यदा यः फलनिरपेक्षः भक्त्या स्वकर्मभिः भजति तं पुरुषं स्त्रियमेव वा सत्त्वप्रकृतिं सत्त्ववृत्तियुक्तं विद्यात् ॥ १० ॥ यदेति । यदा यः अशिषो विषयान् आशास्य अपेक्ष्य स्वकर्मभिर्मामाराधयेत्तं राजसं विद्यात् । हिंसां शत्रुमारणादिकमाशास्य यो यथा मां भजेत्तं तामसं विद्यात् । एतैर्गुणैरेवंभूतो भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥ ननु त्वमपि सृष्ट्यादि कुर्वन् गुणमय एव कस्तव जीवाद्विशेषो येन मां भजेतेति मुहुर्ब्रूषे तत्राह-सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणा जीवस्यैव बन्धका भवन्ति मम बन्धका न भवन्ति । यतश्चित्तजाः जीवस्यैव चित्ते जायन्ते इति तथा यैस्तु गुणैः स जीवो भूतानां भूतजानां देहेन्द्रियान्तःकरणविषयाणां मध्ये सज्जमानः आसक्तिं कुर्वन्निबध्यते । मम तु गुणनियन्तृत्वेन तत्पारवश्याभावात् क्वाप्यासक्तिर्न च बन्धः ॥ १२ ॥ तदेवं मिश्रगुणकार्याणि प्रदर्शयदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति-यदेति । यदा भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं सत्त्वं गुणः इतरौ रजस्तमोगुणौ जयेत् अभिभवेत् । तदा पुमान् सुखेन धर्मज्ञानादिभिश्च युज्येत । शिवत्वाविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् । आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च युज्यते ॥ १३ ॥ यदेति । यदा सङ्गः सङ्गहेतुः भिदा भेदहेतुगं बलं प्रवृत्तिस्वभावं च रजः कर्तुं तमःसत्त्वे च कर्मभूते जयेत् । तदा पुमान् कर्मादिभिर्युज्येत । बलमित्यत्र चलमिति च पाठः । सङ्गहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्येत भेदहेतुत्वात् दुःखेन युज्यते । “द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति श्रुतेः । बलस्वभावत्वात् कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥ यदेति । यदा मूढं विवेकभ्रंशकं लयमावरकं जडमनुद्यमात्मकं तमः कर्तुं रजःसत्त्वे च कर्मभूते जयेत् । तदा पुमान् शोकादिभिर्युज्येत मूढत्वात् शोकमोहहिंसाभिर्युज्यते । लयत्वात् निद्रया युज्यते जडत्वात् उद्यमरहितमेव केवलमाशया युज्यते । जडस्थाने जन इति पाठे लयात्मकमेव निद्राऽऽशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ यदेति । यदा चित्तं प्रसीदेत् शान्तं भवेत् । तद्वार्षः । इन्द्रियाणां च निर्वृतिः विषयादुपरतिर्भवति । देहे चाभयं रोगादिभयराहित्यं भवति । मनश्चासङ्गं सर्वसङ्गरहितं भवति । तत्तदा मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्त्वमुद्रिक्तं वृद्धं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अनुमीयादित्यत्रेत्थं प्रयोगः अयं सात्त्विकः शमादिमत्त्वात् । अयं राजसः कामादिमत्त्वात् । अयं तामसः क्रोधादिमत्त्वादिति ॥ ९ ॥ स्वरूपतो भक्तेर्निर्गुणत्वेऽपि सात्त्विकस्वधर्माभिभवात् सत्त्वप्रकृतिमित्युक्तमेवं परत्रापि ज्ञेयम् । आशिषो राज्यादिभोगान् आशास्य सङ्कल्प्य अन्येषां शब्दादिविषयरूपेण परिणतानां मध्ये तेष्वित्यर्थः । मध्य इत्यध्याहृतं ननु निर्द्वारसूचकं चेतनाचेतनयोः साजात्यायोगात् ॥ १०-११ ॥ गुणनियन्तृत्वेनेति । चिच्छक्त्या मायाव्युदासादित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमदजुनेन । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि इति । अतश्चिच्छक्तिवैशिष्ट्यात् जीवादीश्वरस्य महान् भेद इत्यर्थः । पूर्वार्थं सज्जमान इत्यनेनैव चरितार्थत्वे भूतानामित्यधिकत्वादुपपृष्टार्थमतो यद्वेति । अन्नमयं पृथिवीप्रधानम् । तत्प्रभवाः भूतकार्यचित्तप्रजाताः अतो भूतकार्यचित्तत्वात् ॥ १२ ॥ अर्थक्रमेण व्याचष्टे । शिवत्वेति । तैः सुखादिभिः ॥ १३ ॥ अतो विशेषणत्रयविशिष्टत्वात् । तत्तत्कामो यशः श्रीकामः यस्य देहगेहाद्यासक्तिस्तस्यैव यशआदि कामना नान्यस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ अतो मूढत्वादिवैशिष्ट्यात् मूढत्वाद्विवेकभ्रंशकत्वात् शोकोऽनुतापः मोहोऽभिविवेकः हिंसा तमसा परपोडनं ताभिर्युज्येत तदादानां तमः कार्यत्वात् । निद्रया ज्ञानावरणया तमोवृत्त्या तमसा प्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनो द्रुतमित्युक्तेः । आशया इदं मे भविष्यतीति वृण्वया अर्थक्रमेण व्याख्यातत्वाद्यष्टव्यमित्युक्तम् जडमित्यत्र जन इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ गुणानामन्योऽन्यमिथुनत्वादुद्रिक्तमित्यध्याहृतम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

आशिषः स्वाभ्युदयरूपाः हिंसामाशास्येति तामस इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अभ्युदयादिप्रदातुरीश्वरस्य गुणसङ्गाभावमाह । सत्त्वं रजस्तम इति जीवस्य चित्तजा इत्यन्वयः ॥ १२-१५ ॥ इन्द्रियाणां निर्वृत्तिः स्वस्वविषयाभिनिवेशाववरिहः अभयमिति पदं सत्त्वमेवं पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एवं गुणसंनिपत्तिसूचकानि तत्कार्याणि अहंममाभिमानव्यवहारार्थादिनिष्ठा तत्प्रयुक्तश्रद्धाद्यावहस्वभावत्वगृहाश्रमस्वर्णधर्मनिष्ठारूपाण्युक्तानि प्रत्येकं सत्त्वादिगुणकार्यप्रदर्शनेन तैः सत्त्वादिप्रचुरत्वेमुन्नेयमिति सूचितं तत्स्पष्टमेवाह । पुरुषमिति शमदमादिभिः सत्त्वसंयुक्तमनुमीयादिति सम्बन्धः एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥ गृहाश्रमस्वधर्मनिष्ठयोर्गुणसमितिमत्त्वानुरूपत्वमुक्तं तयोरेवाकारान्तरेण सत्त्वभावत्वानुमापकत्वमाह । यदा भजतीति । निरपेक्षः फलाभिसन्धिरहितः स्वकर्मभिः स्ववर्णाश्रमोचित-

कर्मेभिः भक्त्या तैरनुगृहीतया भक्त्या यो मां भजते भक्त्या भजति इति पाकम्पचतीतिवन्निर्देशः मयि भक्तिं करोतीत्यर्थः । तं पुरुषं तथा मां भजन्तीं स्त्रियं वा सत्त्वप्रकृतिं सत्त्वप्रचुरस्वभावं विद्यात् जानीयात् ॥ १० ॥ स्वकर्मणामेव पुनराकारान्तराभ्याम् रजस्तमः प्रकृतिवतानुमापकत्वमाह । यदा हीति । आशिषः ऐहलौकिकपारलौकिकान् कामानाशास्यानुसन्धाय स्वकर्मभिर्मां भजेत तं रजः प्रकृतिं विद्यात् हिंसां शत्रुक्षयादिरूपामाशास्य मां भजेत तं तामसं विद्यात् यद्वा त्रिस्वकर्मभिरित्यस्य शक्यकर्मभिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु सत्यं त्वां भजत इति किं भजनानुगुणं फलं दास्यसि न वा यदि न प्रयच्छसि तर्हि तव फलप्रदत्वमङ्गः अथ प्रयच्छसि तर्हि तत्फलभोक्तुर्जीवस्यैव सत्त्वादिगुणसम्बन्धादिविशेषात् कृतस्तर्हि जीवात्फलदस्य विशेष इत्याशङ्कामालक्ष्याह । सत्त्वमिति । जीवस्यैव बन्धकाः सत्त्वादयः इत्याध्याहारेणान्वयः न मे न मम बन्धका इत्यर्थः । इवशब्दपाठे यथा जीवस्य बन्धकास्तथा न ममेत्यर्थः । एतदेव सहेतुकमुपपादयति । चित्तजा इति । जीवस्येत्यनुषजते सत्त्वादयो जीवस्यैव चित्तजाः चित्ते स्वस्वकार्यरूपेण जायन्ते इति तथा अतो यो जीवः स एव भूतानां सज्जमानः भूतपरिणामात्मकदेहतदनुबन्धविषयाणां मध्येऽन्यतमे सज्जमानः निबध्यते यैस्त्विति पाठे यैश्चित्तजैर्बध्यते तस्यैव ते सत्त्वादयः स्वकार्यकरा इत्याध्याहृतेन संबन्धः ॥ १२ ॥ एव मिश्राभिभ्रगुणकार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति । यदेतरौ इति । शिवमित्यस्य चित्तमितिशेषः । यदा चित्तमित्यग्रे दर्शनात् सत्त्वमितरौ रजस्तमोगुणा यदा जयेदधः कुर्यात्तदा चित्तं भास्वरं सूक्ष्मार्थग्राहकं विशदं निर्मलं तत्प्रतिबन्धकमलरहितं शिवं शान्तं रागाद्य-कलुषितं च भवेदित्यर्थः । भास्वरत्वादीनां फलमाह । तदेति । अधरीकृतेतरगुणसत्त्वयुक्तः पुमान् सुखेन धर्मज्ञानादिभिरित्यादि-शब्देन प्रागुक्तशमादिसंग्राहः तैश्च युज्यत इत्यर्थः । अनेन शमादयः प्रागुक्ताः सत्त्वस्योद्रेकस्य गुणा इति विशेषपर्यवसानं बोध्य-मित्यभिप्रेतं धर्मः सात्त्विकदेवताराधनात्मकः ज्ञानं तदुपासनात्मकम् ॥ १३ ॥ जयेदिति । यदा रजः कर्तुं सङ्गं तमश्च गुणं जयेत्तदा चित्तं सज्जत इति सङ्गं विषयासक्तं भिदाचलं भिदाशब्दादिविषयभेदेन चलं तल्लब्ध्यनुगुणप्रवृत्तिस्वभावं च भवेदित्यर्थः । तत्फलमाह तदेति । कर्मणा राजसदेवताराधनात्मकेन ततः श्रिया धनादिसम्पदा तत्प्रयुक्तयशसा च युज्येत ॥ १४ ॥ यदेति । यदा तमः कर्तुं रजः सत्त्वं च गुणं जयेत्तदा चित्तं मूढं विवेकरहितं लयं प्रसररहितमत एव जडमुद्यमरहितं च भवेत् तत्फलमाह । युज्येतेति । तदा शोकादिभिर्युज्येत श्लोकादिभिर्युज्येत शोकोऽतीव पुत्रादिमरणादिस्मृतिजन्यो मोहस्तत्प्रयुक्तं पारवश्यम् आशयेति छेदः आशा विषयवृष्णा ॥ १५ ॥ विशदं शिवमिति सत्त्ववृद्धेः शान्तिहेतुत्वमुक्तमथ तस्या एवावश्यसम्पाद्यत्वाभिप्रायेण शान्तेः फलमाह । यद्वा क्रमेण सत्त्वादीनामुद्रेकानुमापकानि तत्कार्याण्यह । यदेति । प्रसीदेत शान्तं भवेत्तदेन्द्रियाणां निवृत्तिर्विषयाभिनिवेशज्वरविरहात्मकं सुखं भवेत् स्वनिवृत्तिरिति पाठे स्वस्वविषयाभिनिवेशज्वरविरहो भवेदित्यर्थः । किञ्चाभयं रोगादिभ्यो भयाभावं मनोऽसङ्गं भयनिमित्त-रोगाद्यावहवस्तुषु मनसोऽभिलाषाभावं विषयसङ्गप्रयुक्ताद्यभावं वा सत्त्वं विद्धि चित्तप्रसादादिभिः सत्त्वमुद्रेकमालक्ष्येतेत्यर्थः । मत्पदमहं पद्यते उपलभ्यते यस्मिन्निति मत्पदं महुपलब्धिस्थानमुद्रेकसत्त्वं विद्धि अनेन सत्त्वस्य वृद्धयभावे निवृत्त्यादिविपरीता-न्युद्रेकरजस्तमःकार्याणि भवन्तीति सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

व्यवहारस्य सज्जिपातमूलत्वेऽयं सात्त्विक इत्यादि कथं घटत इति तत्राह । पुरुषमिति । शमादिभिर्लिङ्गैः पुरुषं सत्त्व-गुणयुक्तमनुमीयात् अनुमानेन जानीयात् कामादिभिरप्येवम् ॥ ९ ॥ स्वभक्तेष्वेव सात्त्विकादिविवेचनप्रकारं दर्शयति । यदेत्यादि-श्लोकद्वयेन ॥ १० ॥ आशिषः सम्पद आशास्य मनस्यभिसन्धाय ॥ ११ ॥ एवंविधविभागस्य गुणहेतुकत्वे तवापि तत्स्यात् किमिति तत्राह । सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणा उक्तावद्यमाणविशेषापादकाः जीवस्यैव मे नैव तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह । चित्तजा इति । भूतानां पञ्चानां समुदायरूपबहान्तःकरणे चित्ते जायन्ते व्यवयन्त इति चित्तजाः मम प्रकृत्यादिसम्बन्धराहित्यात् जीवे तद्युक्तं तत्सम्बन्धसद्भावादित्याह । यैस्त्विति । भूतानामुपादानानां सकाशादुत्पन्ने चित्तेऽभिध्यक्तैः सज्जमानो निबध्येत इति यस्मान्मम गुणकृतार्थं न शङ्क्येति भावः ॥ १२ ॥ संश्लिष्योक्तो सत्त्वादिगुणानां वृत्तिं प्रपञ्चयति । यदेति । इतरौ रजस्तमसौ सत्त्वस्य स्वरूपमाह । भास्वरमिति ॥ १३ ॥ रजस्तमः सत्त्वगुणो जयेत् रजः स्वभावमाह । सङ्गति । विषयसङ्गकारि चपलताकारि च ॥ १४ ॥ तमोगुणो रजः सत्त्वगुणो जयेत् आशया अतिवृष्ण्या मूढमित्यनेन तमःस्वभावो दर्शितः ॥ १५ ॥ यदा चित्तं प्रसज्जमिन्द्रियाणां निवृत्तिराह्लादश्च देहे अभयं मनः असङ्गं च भवति तदा तन्मत्पदं मत्स्थानं सत्त्वं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवममिश्रा मिश्राश्च गुणवृत्तीः प्रदर्श्य इदानीं पुमान् प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन स गुणेन यथा भवेदिति यदुक्तं तदर्शयति । पुरुषमिति ॥ ९ ॥ पुरुषगुणयोगेन तत्र तत्र मङ्गक्तिरपि सगुणा तिष्ठेदित्याह । यदेति द्वाभ्याम् ॥ १० ॥ हिंसा शत्रुमारणादिकम् ॥ ११ ॥ ननु तवापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन गुणवत्त्वाविशेषात् केन विशेषेण त्वं सेव्यो जीवः सेवक इति नियमः

यतो मां भजेतेति मुहुर्नृषे तत्राह । स त्वमिति । गुणा बन्धका जीवस्यैव न तु मे कुतः यतश्चित्तजाः जीवोपाधौ चित्तेऽभिव्यज्यमानत्वात्तत्र जाताः भूतानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी येर्गुणैर्भूतभौतिकेषु देहदैहिकेषु सज्जमानो जीव एव निबध्यते अहं त्वनासज्जमानगुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्तापि नित्यमुक्तः अतो महान् विशेष इति भावः ॥ १२ ॥ किञ्च । त्रिगुणमये जीवे गुणाः परस्परं बाध्यबाधकभावेनैव तिष्ठन्ति तथा सति जीवस्य यादृशी दशा स्यात्तामाह । यदेति त्रिभिः । सत्त्वं कर्तुं यदा इतरौ रजस्तमोगुणौ जयेत् अभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं शिवत्वं शिवदत्त्वभास्वरत्वांशं यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदा तैः सुखादिभिरेव युज्येत आदिशब्दात् शमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥ तमः सत्त्वं कर्मभूतं रजः कर्तुं यदा जयेत् सङ्गं सङ्गहेतुः भिदा भेदहेतुः । चलं प्रवृत्तिस्वभावं तदा भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन युज्यते द्वितीयादौ भयं भवतीति श्रुतेः । चलत्वात् कर्मणा सङ्गहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्येत तत्तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ रजः सत्त्वं कर्मभूतं तमः कर्तुं यदा जयेत् मूढं विवेकभ्रंशकं लयमावरणात्मकं जडमनुद्यमात्मकं तदा मूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिः । लयत्वाच्चिद्रया जडत्वादुद्यमाभावेन केवलमाशयायुज्येत । तत्रोत्तरप्रत्ययव्याख्यामनुसृत्य तत्तत्कालोऽपि तत्तद्गुणात्मको ज्ञेयः । तथा यदा केवलं भक्त्या गुणत्रिकं जितं स्यात्तदा निर्गुणेन प्रेमानन्देन युज्येतेत्येवमप्येव व्याख्यानशेष उपन्यसनीयः ॥ १५ ॥ तदेवं वर्द्धमानो गुणो बाधको भवति यदा तदा क्षीणो बाध्यावित्यवगतम् इदानीं केन केन लक्षणेन कः को गुणो वर्द्धमानो ज्ञेय इत्याह । यदेति त्रिभिः । प्रसीदेत् स्वच्छं भवेत् निर्वृतिर्वैतृष्यलक्षणमवैयर्थ्यं मनःसङ्गरहितमनासक्तं स्यात्तदा सत्त्वमुद्रिक्तं विद्धि मत्पदम्मयि मत्प्राप्तौ पदं व्यवसायो यस्मात् तत् ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदुक्तं पुमान् येन यथा भवेदिति तदाह । पुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९-१० ॥ आश्लिषः फलानि हिंसा प्राणिपीडा ॥ ११ ॥ बद्धबन्धनिवर्तकभूतयोर्भक्तभजनीययोरन्योऽन्यविलक्षणधर्मवत्त्वमाह । सत्त्वमिति । सत्त्वाद्याः गुणाः प्रकृतिगुणाः जीवस्यैव यतो जीवस्यैव व्यामोहकतया चित्ते जायन्ते येर्गुणैर्भूतानां मनुष्यादीनां मध्ये सज्जमानो जीवो निबध्यते ॥ १२ ॥ एवं विभक्तानामविभक्तानां च गुणानां कार्याणि प्रदर्शयान्नैकैकगुणोद्रेककार्याण्याह । यदेति त्रिभिः । सत्त्वे प्रयोज्यकर्तृपुम्प्रवर्तितमित्यर्थः । एवमप्येवम् । तत्प्रयोजकः पुमान् दुःखादिभिर्युज्येतेति उत्तरत्रापि योष्यम् जयेदभिभवेत् भास्वरं यावदर्थप्रकाशकम् विशदं निर्मलम् शिवकृत्याणावहम् ॥ १३ ॥ रजः इतरौ जयेत् सङ्गमासक्तिमूलं भिदा शत्रुमित्रादिभेदेन चलमस्थिरम् आसक्तिमूलत्वाद्दुःखेन कर्मणा चलत्वाद्यशसा आशया च ॥ १४ ॥ तमः इतरौ जयेत् मूढमविवेकित्वापादकम् लयमनात्मत्वापादकम् जडं पारतन्त्र्यापादकम् ॥ १५ ॥ सत्त्वाद्युद्रेकज्ञापकान्याह । यदेति त्रिभिः । यदा चित्तं प्रसीदेत् मद्गुणादि चिन्तनादौ निष्ठां लभेत् इन्द्रियाणां वागादीनां निर्वृतिः मद्गुणकथनादौ सुखं भवेत् देहेऽभयम् अभयहेतुः धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कुतश्चक्रधारीत्यादिश्रुतिप्रोक्तं मच्चिह्नं च भवेत् मनोऽसङ्गं सर्वसङ्ख्यागपूर्वकं मज्जिष्ठं भवेत् तदा मत्पदम् तदा मत्पदप्रापकसत्त्वमुद्रिक्तं विद्धि जानीहि ॥ १६ ॥

गोखामिभीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

तदेवं मिश्रामिश्रगुणावृत्तीः प्रदर्शयदानीं पुमान् येन यथा भवेदिति यदुक्तं तदर्शयति—पुरुषमिति त्रिभिः ॥ ९ ॥ सत्त्वप्रकृतिं सत्त्ववृत्तियुक्तम् ॥ १० ॥ आश्लिषो विषयान् आशास्य अपेक्ष्य स्वकर्मभिर्मामाराधयेत् राजसं विद्यात् । हिंसा परपीडामाशास्य यो मां भजेत् तामसं विद्यात् ॥ ११ ॥ सेव्यसेवकत्वसिद्धयर्थमीश्वरजीवयोर्बध्यत्वमुक्तत्वे दर्शयति—सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणा जीवस्यैव बन्धका भवन्ति मे मम बन्धका न भवन्ति । यतश्चित्तजाः जीवस्यैव चित्ते जायन्ते अभिव्यज्यन्ते इति तथा । यैस्तु गुणैः स जीवो भूतानां देहेन्द्रियान्तःकरणविषयाणां मध्ये सज्जमानः आसक्तिं कुर्वन्निबध्यते मम तु गुणनियन्तृत्वेन तत्पारवश्याभावाच्च कृत्यासक्तिर्न च बन्धः अत एव सेव्यसेवकभाव इत्याशयः ॥ १२ ॥ तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रदर्शयदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति—यदेति सप्तभिः । यदा सत्त्वं गुणः इतरौ रजस्तमोगुणौ जयेत् अभिभवेत् तदा पुमान् सुखादिभिर्युज्येत्यन्वयः । शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् । आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च युज्यते । भास्वरं प्रकाशकम् विशदं स्वच्छम् शिवं शान्तम् ॥ १३ ॥ तमः सत्त्वं च कर्मभूतं रजः कर्तुं यदा जयेत् तदा पुमान् यतस्तत् सङ्गं सङ्गहेतुः । अतो यशसा श्रिया च युज्येत । यतो भिदा भेदहेतुः अतो दुःखेन युज्यते । 'द्वितीयादौ भयं भवति' इति श्रुतेः । यतश्चलं प्रवृत्तिस्वभावमतः कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥ यदा रजः सत्त्वे च कर्मभूते तमः कर्तुं जयेत् । तदा पुमान् । यतस्तत् मूढं विवेकभ्रंशकमतः शोकमोहहिंसाभिर्युज्यते । यतस्तल्लयमावरणात्मकमतो निद्रया युज्यते । यतस्तज्जडमत उद्यमरहितमेव केवलमाशया युज्यते ॥ १५ ॥ किञ्च यदा चित्तं प्रसीदेत् शान्तं भवेत् । इन्द्रियाणां च निवृत्तिः विषयादुपरतिर्भवति देहे च रोगादिभयराहित्यं भवति । मनश्च सर्वसङ्गरहितं भवति तत्तदा मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्त्वमुद्रिक्तं वृद्धं विद्धि ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रत्येकं सत्त्वादिगुणकार्यप्रदर्शनेन तैः सत्त्वादिप्रचुरत्वमुन्नेयमिति सूचितं तत् स्पष्टमेवाह । पुरुषमिति । शमादिभिः पुरुषं

सत्त्वसंयुक्तं अनुमीयात्, कामादिभिः रजोयुक्तं, क्रोधाद्यैः तमसा युक्तं च अनुमीयात् ॥९॥ यदेति । यदा निरपेक्षः फलाभिसंधिरहितः सन् पुमान् वा स्त्री, स्वकर्मभिः स्ववर्णाश्रमोचितकर्मभिः, भक्त्या तैरनुगृहीतया भक्त्या मां भजति, भक्त्या भजत इति, पाकं पचतीति- वज्रिदेशः । मयि भक्तिं करोतीत्यर्थः । तदा तं पुरुषं तां मां भजन्तीं स्त्रियं च सत्त्वप्रकृतिं सत्त्वप्रचुरस्वभावं सत्त्वप्रचुरस्वभावां च विद्यात् जानीयात् एव ॥ १० ॥ स्वकर्मणामेव पुनराकारान्तराभ्यां रजस्तमः प्रकृतित्वानुमापकत्वमाह । यदेति । यदा आशिषः ऐहलौकिकान् कामान् आशास्य अभिसंधाय स्वकर्मभिः मां यजेत भजेत, तं रजःप्रकृतिं विद्यात् । यदा हिंसा शत्रुश्रयादि- रूपामाशिषं आशास्य मां भजेत, तं तामसं विद्यात् ॥ ११ ॥ ननु सत्यं त्वां भजत इति किं च त्वं त्वां भजन्तं भजनानुगुणं फलं दास्यसि न वा, यदि न प्रयच्छसि तदा तव फलप्रदत्वमङ्गः अथ प्रयच्छसि तर्हि तत्फलभोक्तुर्जीवस्येव सत्त्वादिगुणसंबन्धा- विशेषात्कस्तर्हि जीवात् फलप्रदस्य तव विशेष इत्याशङ्कामालक्ष्याह । सत्त्वमिति । सत्त्वं, रजः, तमः, इत्येते गुणा जीवस्य एव बन्धका इत्याध्याहारेणान्वयः । न मे न मम, बन्धका इत्यर्थः । इवशब्दपाठे यथा जीवस्य बन्धकास्तथा न ममेत्यर्थः । यतः चित्तजाः जीवस्य चित्ते स्वकार्यरूपेण जायन्त इति तथाभूताः, अतः यः तु जीवः स एव, भूतानां सज्जमानः भूतपरिणामात्मक- देहतदनुबन्धिविषयाणां मध्येऽन्यतमस्मिन् सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥ एवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रदर्शयदानीमेकैकगुणकार्याणि दर्शयति सप्तभिः । यदेतराविति । सत्त्वं सत्त्वगुणः इतरौ रजस्तमोगुणौ यदा जयेत् अधः कुर्यात्, तदा चित्तमिति शेषः । भास्वरं सूक्ष्मार्थप्राहकं, विशदं निर्मलं तत्प्रतिबन्धकमलरहितं, शिवं शान्तं च रागाद्यकलुषितं भवेदित्यर्थः । भास्वरत्वादीनां फलमाह तदेति । तद् पुमान् अधरीकृतेतरगुणसत्त्वयुक्तः पुरुषः, सुखेन धर्मज्ञानादिभिश्च, आदिशब्देन प्रागुक्तशमादिसंग्रहः । तैश्च युज्येत अनेन शमादयः प्रागुक्ताः सत्त्वस्योद्विक्तस्य गुण इति विशेषपर्यवसानं बोध्यमित्यभिप्रेतम् । अत्र धर्मः सात्त्विकदेवतारा- धनात्मकः, ज्ञानं तदुपासनात्मकं च बोध्यम् ॥ १३ ॥ यदा जयेदिति । यदा रजः कर्त्तुं, सत्त्वं तमश्च जयेत् तदा चित्तं, सज्यते इति सङ्गं विषयासक्तं, भिदा शब्दादिविषयभेदेन, चलं तल्लब्ध्यनुगुणप्रवृत्तिस्वभावं च भवेत्, तत्फलमाह । तदा दुःखेनेति । तदा पुमान् दुःखेन कर्मणा राजसदेवताराधनात्मकेन, ततः श्रिया धनादिसंपदा, तत्प्रयुक्तयशसा च युज्येत ॥ १४ ॥ यदा जयेदिति । यदा तमः कर्त्तुं रजः सत्त्वं च जयेत् तदा चित्तं मूढं विवेकरहितं, लयं प्रसररहितं, अत एव जडमुद्यमरहितं भवेत् । तत्फलमाह । तदा शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसाया आशया च युज्येत, तत्र शोकः अतीव पुत्रमरणादिजन्यः, मोहस्तत्प्रयुक्तं पारवश्यं, निद्रा तन्द्रा हिंसा प्रसिद्धा, आशा विषयवृष्णा ॥ १५ ॥ विशदं शिवमिति सत्त्ववृद्धेः शान्तिहेतुत्वमुक्तमथ तस्या एवावश्यसंपाद्यत्वाभिप्रायेण शान्तेः फलमाह । यद्वा क्रमेण सत्त्वादीनामुद्वेकानुमापकानि तत्कार्योपयाह । यदेति । यदा चित्तं प्रसीदेत शान्तं भवेत्, तदा इन्द्रियाणां निर्वृतिः विषयाभिनिवेशश्वरविरहात्मकं सुखं भवेत् । स्वनिर्वृतिरिति पाठे स्वस्वविषयाभिनिवेशश्वरविरहो भवेदित्यर्थः । किं च देहे अभयं मनः असङ्गं भवेत् । तत्र अभयं रोगादिभ्यो भयाभावः, मनोऽसङ्गः मननिमित्तरोगाद्यावहवस्तुषु मनसोऽभिलाषाभावः विषयसङ्गप्रयुक्ताध्यभावो वा तत् मत्पदमहं पद्यते उपलभ्यते यस्मिन्निति मत्पदं मदुपलब्धिस्थानं सत्त्वं विद्धि । चित्तप्रसादादिभिः सत्त्वमुद्विक्तमालक्ष्यत इत्यर्थः । अनेन सत्त्ववृद्धयभावे निर्वृत्यादिविपरीतान्युद्विक्तैरजस्तमःकार्याणि भवन्तीति सूचितम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवादः

मानसिक शान्ति और जितेन्द्रियता आदि गुणों से सत्त्वगुणी पुरुष की, कामना आदि से रजोगुणी पुरुष की और क्रोध हिंसा आदि से तमोगुणी पुरुष की पहचान करे ॥ ९ ॥ पुरुष हो, चाहे स्त्री—जब वह निष्काम होकर अपने नित्य-नैमित्तिक कर्मों द्वारा मेरी आराधना करे, तब उसे सत्त्वगुणी जानना चाहिये ॥ १० ॥ सकामभाव से अपने कर्मों के द्वारा मेरा भजन-पूजन करने वाला रजोगुणी है और जो अपने शत्रु की मृत्यु आदि के लिये मेरा भजन-पूजन करे, उसे तमोगुणी समझना चाहिये ॥ ११ ॥ सत्त्व, रज और तम—इन तीनों गुणों का कारण जीव का चित्त है । उनसे मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है । इन्हीं गुणों के द्वारा जीव शरीर अथवा धन आदि में आसक्त होकर बन्धन में पड़ जाता है ॥ १२ ॥ सत्त्वगुण प्रकाशक, निर्मल और शान्त है । जिस समय वह रजोगुण और तमोगुण को दबा कर बढ़ता है, उस समय पुरुष सुख, धर्म और ज्ञान आदि का भजन हो जाता है ॥ १३ ॥ रजोगुण भेदबुद्धि का कारण है । उसका स्वभाव है आसक्ति और प्रवृत्ति । जिस समय तमोगुण और सत्त्वगुण को दबाकर रजोगुण बढ़ता है, उस समय मनुष्य दुःख, कर्म, यश और लक्ष्मी से सम्पन्न होता है ॥ १४ ॥ तमोगुण का स्वरूप है अज्ञान । उसका स्वभाव है आलस्य और बुद्धि की मूढ़ता । जब वह बढ़कर सत्त्वगुण और रजोगुण को दबा लेता है, तब प्राणी तरह-तरह की आशाएँ करता है, शोक-मोह में पड़ जाता है, हिंसा करने लगता है अथवा निद्रा आलस्य के वशीभूत होकर पड़े रहता है ॥ १५ ॥ जब चित्त प्रसन्न हो, इन्द्रियाँ शान्त हों, देह निर्भय हो और मनमें आसक्ति न हो, तब सत्त्वगुण की वृद्धि समझनी चाहिये । सत्त्वगुण मेरी प्राप्ति का साधन है ॥ १६ ॥

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसाम् । गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥
 सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽश्वमम् । मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥
 एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते । असुराणां च रजसि तमस्युद्वव रक्षसाम् ॥ १९ ॥
 सत्त्वाज्जागरणं विद्याद् रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥ २० ॥
 उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः । तमसाधोऽध आमुख्याद् रजसान्तरचारिणः ॥ २१ ॥
 सत्त्वे प्रलीनाः स्वयान्ति नरलोकं रजोलयाः । तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥
 मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् । राजसं फलसङ्कल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥
 कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(यदा जनः) क्रियया विकुर्वन् आधीः चेतसाम् अनिवृत्तिः गात्रास्वास्थ्यं मनः भ्रान्तम् एतैः रजः निशामय ॥ १७ ॥ सीदत् चेतसः ग्रहणे अश्वमं चित्तं विलीयते मनः नष्टं तमः ग्लानिः तत् तमः उपधारय ॥ १८ ॥ उद्वव सत्त्वे गुणे एधमाने देवानां बलम् एधते रजसि असुराणां तमसि रक्षसाम् (बलम् एधते) ॥ १९ ॥ सत्त्वात् जन्तोः जागरणं विद्यात् रजसा स्वप्नम् आदिशेत् तमसा प्रस्वापं तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥ २० ॥ ब्राह्मणाः जनाः सत्त्वेन उपरि उपरि गच्छन्ति तमसा आमुख्यात् अधः अधः रजसा अन्तरचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वः यान्ति रजोलयाः नरलोकं तमोलयाः तु निरयं निर्गुणाः माम् एव यान्ति ॥ २२ ॥ मदर्पणं निष्फलं निजकर्म तत् सात्त्विकं फलसंकल्पं राजसं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं वैकल्पिकं यत् (तत्) रजः प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं (ज्ञानं) निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

यदा पुनः क्रियया विकुर्वन्विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति । आसमन्ताद्विक्षिप्ता धीर्यस्य सः । चेतसां बुद्धीन्द्रियाणाम- निवृत्तिरनुपरतिः । गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनो भ्रान्तं चंचलं तदा एतैः रज उत्कटं निशामय जानीहीति ॥ १७ ॥ यदा सीदत्तिरोभवच्चेतसो ग्रहणे चिदाकारपरिणामेऽश्वमं सच्चित्तं विलीयेत । मनोपि संकल्पात्मकं नष्टं लीनं भवेत् । तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति । तत्तदा तम उत्कटमुपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ किञ्च एधमान इति । इन्द्रियाण्येव निवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानि देवासुररक्षांसि । यद्वा प्रसंगादधिदैविकानां गुणानामुत्कर्षकार्येण्युक्तानीति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्ष- तोऽवस्थाभेदं दर्शयति । सत्त्वादिति । प्रसंगाद्निर्गुणावस्थामाह । तुरीयं चतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततमेकरूपमात्म- तत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्म फलनिष्ठां दर्शयति । उपर्युपरीति । ब्राह्मणा वेदानुष्ठानयुक्ताः । आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य । आमुख्यात्स्थावरानभिव्याप्य अंतरचारिणो मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥ देहादुत्क्रांतिकालीनगुणोत्कर्ष- फलमाह । सत्त्वे वृद्धे सति प्रलीना मृताः । रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते । एवं तमोलया इत्यपि । निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानाज्जीवंतोपि निर्गुणा एकांतभक्तियोगेन मन्निष्ठाश्चेन्मामेव यांतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फल- साधनकर्मत्रैविध्यमाह । मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजं कर्म नित्यादि तत्सात्त्विकम् । फलं संकल्प्यतेऽस्मिस्तत् । हिंसाप्रायं हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलं च । आदिशब्दाद्भमात्सर्योदिकृतम् ॥ २३ ॥ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह । कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयम् । वैकल्पिकं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं यत्तद्रजो राजसम् । प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यम् । मन्निष्ठं परमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

क्रियया कुर्वद्रूपया । आ समन्ताज्ज्ञानापदार्थगतत्वाद्विक्षिप्ता धीर्बुद्धिर्यस्य तथाभूतो भवति । अनिवृत्तिः सत्कृष्णता ॥ १७ ॥ विलीयेत शिथिलीभवेत् । विषादश्चेतसो भङ्गः । चेतसो ज्ञानस्य ग्रहणे लीयते जडीभवति यदा तु केवलया भक्त्या गुणत्रयपरा- भवस्तदा नैर्गुण्यमवधारयेति शेषः ॥ १८ ॥ पुनरन्यदाह—किञ्चेति । ‘प्रसिद्धार्थं परित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनमहेतुकम्’ इति न्यायादाह- यद्वेति । आधिदैविकानां गुणाधिष्ठातृदेवानां गुणपरिणामभूतानामिति यावत् । “सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनारकाः” इत्युक्तेः नारका नरकहेतुकर्मकर्तारः । देवासुररक्षःसु इन्द्रियाणां लक्षितलक्षणा, सा च सति मुख्यार्थे नोचिताऽतो—यद्वेति । यदा भक्तिहेतुकं

रजसा तु अन्तरचारिणो मनुष्या भवन्ति नैर्गुण्येन मत्पदं यान्तीति ॥ २१ ॥ मरणसमये गुणोत्कर्षफलमाह-सत्त्वे इति । सत्त्वे बृद्धे सति प्रलीना मृताः जनाः स्वः ऊर्ध्वलोकं यान्ति । एवं रजोलया रजसि प्रबृद्धे सति लयो मरणं येषां ते नरलोकं यान्ति । निर्गुणास्तु मामेव यान्ति । निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानात् जीवन्तोऽपि यदि निर्गुणास्तदाऽपि मामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ मदपणमिति । मदारोधनरूपं निष्फलं फलाभिसन्धिरहितं वा यन्निजं नित्यं नैमित्तिकमनुष्ठितं कर्म तत्सार्वत्रिकं ज्ञेयम् । फलं संकल्प्यते यस्मिंस्तत् कर्म राजसं ज्ञेयम् । हिंसाप्रायादि हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलम् आदिशब्दात् दम्भमात्सर्यादिकृतं च कर्म तामसं ज्ञेयम् मद्भजनादि निर्गुणम् ॥ २३ ॥ कैवल्यमिति । कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तकेवलतामविषयं ज्ञानं सार्वत्रिकम् । वैकल्पिकं देहादिभेदेन भिन्नात्मविषयकं यत् ज्ञानं तद्रजः राजसम् । प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यं केवलमाहारादिप्रकृतिकार्यविषयकं ज्ञानं तामसम् । मन्निष्ठं परमेदवरविषयकं तु ज्ञानं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणशासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

बुद्धीन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥ चेतसो ज्ञानस्य स्वधर्मस्य ग्रहणे परिणामे ॥ १८ ॥ देवानां देवबन्निवृत्तिस्वभावा-
नामेषामिन्द्रियाणामेवं परत्रापि लक्षितलक्षणा सति च मुख्यार्थे लक्षणाया अन्याय्यत्वमतो यद्वेति । आधिदैविकानां स्वर्गादिकर्मा-
धिकृत्य दिव्यतां देवादोनां य सत्त्वादयो गुणास्तेषां य उत्कर्ष उद्रेकस्तस्य कार्याणि तत्तद्वलान्युक्तानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तुरीयस्या-
प्रस्तुतत्वादवस्थाप्रकरणप्रसङ्गाभिर्गुणावस्थामाहेत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्तत्कर्मफलनिष्ठां सार्वत्रिकादिकर्मफलस्य सुखादेः स्थानविशेषं वेदार्थेति
वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो यागादिस्तदनुष्ठानेऽभियुक्ता निपुणाः एवं पापिष्ठास्तमसा तामसकर्मणाऽधो गच्छन्ति एवमुभय-
मिश्रकर्माणो रजसा राजसकर्मणा मनुष्या भवन्तीति टीकानुसारेण मूलं योजनीयम् ॥ २१ ॥ उत्क्रान्तिर्जीवस्य निःसरणं मरण-
मित्यर्थः । जीवन्तोऽपीति व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २२ ॥ दासभावेन दासोऽस्मीत्यभिमानेन । नित्यादीत्यादिना नैमित्तिक-
परिग्रहः ॥ २३ ॥ देहादिव्यतिरिक्तो य आत्मा त्वंपदार्थस्तद्विषयं वस्तुतस्तु त्वंपदार्थज्ञानस्य तत्पदार्थज्ञानसापेक्षत्वात् केवलत्वासम्भव
इति निर्विशेषज्ञानमेव तच्छब्देन व्याख्येयमिति वैष्णवमतम् । अद्वैतमते तु परमेश्वरविषयज्ञानस्यापि नैर्गुण्यहेतुत्वेन निर्गुणमिति
लक्षणामयकष्टकल्पनायामेव प्रत्युत भक्षितलशुनन्यायेन त्वंपदार्थविषयज्ञानस्यापि नैर्गुण्यहेतुत्वाद्दिशेषाभावादुदाहरणभेदवैयर्थ्यमेव
स्यादिति चिन्त्यमेव तत् । पुनष्टीकाकृतां तथा व्याख्यानं तु तन्मतानुयायिनां स्वमतप्रवेशनायैवेति ज्ञेयम् एवमन्यत्रापि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम्

चेतसामिति । चेतःशब्दो निरूपणपरः ॥ १७ ॥ चित्तं चिन्तनम् अक्षिप्तं तमः शब्दः सङ्कल्पादिव्यापारपरः ॥ १८-१९ ॥
तुरीयं प्रलयावस्था मुक्त्यवस्था वा ॥ २०-२१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः सत्त्वे कृष्णे सति लीनाः ॥ २२ ॥ निष्फलं फलरहितं फल-
सङ्कल्परहितम् फलसङ्कल्पमभ्युदयसंकल्पवत् ॥ २३ ॥ कैवल्यं केवलं आरोपिताकारविधुरं वैकल्पिकम् आरोपिताकारविषयं प्राकृतं
यत् किञ्चिदित्यभिभक्तविषयं मन्निष्ठं मुक्तिदशायां मद्गोचरम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तत्स्पष्टमेवाह । विकुर्वन्निति । यदा पुमान् क्रियया विकुर्वन् साध्वसाधु वा यत्किञ्चित्कुर्वन् तत्फलभूतहर्षशोकारिरूप-
विकारयुक्तो भवति ततश्चाधिश्रित्तविक्षेपः चेतसां ज्ञानेन्द्रियाणामनिवृत्तिर्मेनोविषयाभिनिवेशरूपस्वरः गात्राणां कर्मेन्द्रियाधिष्ठा-
नानां पाणिपादादीनामस्वास्थ्यं पीडा तथा भ्रान्तं चञ्चलं भवेत्तदा एतैः क्रियाविकाराध्यनिवृत्त्यस्वास्थ्यभ्रमे रजो निशामय उद्विक्तं
जानीहि क्रियादिभीरज उद्रेकमनुमीयादिति भावः । यद्वा चेतसामित्येतन्निरूपकपरं ज्ञानक्रिययोर्निरूपकाणामुभयेन्द्रियाणामित्यर्थः
गात्रशब्दोऽङ्गमात्रपरः ॥ १७ ॥ सीददिति । यदा सीदत् तिरोभवत् चेतसः ज्ञानेन्द्रियविषयस्य रूपादेः ग्रहणे अक्षमं सत् चित्तं
विलीयेत तदा मनोऽपि सङ्कल्पविकल्पात्मकं नष्टं लीनन्तमः अज्ञानं ग्लानिः विषादश्च भवति तत् तदा तमः उत्कटमुपधारय ॥ १८ ॥
किञ्च एवमान इति स्पष्टोऽर्थः ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति । सत्त्वादिति । अस्य जन्तोर्जननमरणादिस्वभावदेह-
संसृष्टस्य जीवस्य सत्त्वादुल्लासिताज्जागरणं जागराद्यवस्थां विद्यातत्तत्तत्रापि जागराद्यवस्थात्रयभाक्त्वं जीवस्य गुणपरिणामात्मक-
देहसम्बन्धप्रयुक्तं न स्वभावतस्तदस्तीत्याह । तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । यत् त्रिषु जागरादिषु सन्ततं व्याप्तमवस्थात्रयान्वितत्वेन
प्रतीयमानमात्मस्वरूपं तत्तुरीयं स्वभावतोऽवस्थात्रयविनिर्मुक्तम् ॥ २० ॥ गुणानामुल्लासतारतम्येन गतिभेदानाह । उपर्युपरीति ।
उपर्युपरि आग्रहणो ब्रह्मलोकमभिव्याप्य सत्त्वेन तरतमोऽल्लासवता हेतुभूतेन गच्छन्ति सत्त्वस्येष्वृद्धौ स्वर्लोकं ततोऽधिकवृद्धौ
महारादिलोकं ततोऽपि वृद्धौ सत्यलोकमित्येवमुपर्युपरि गच्छन्ति एवं तमसाधोऽधो गच्छन्ति तत्राभिविधिमाह । आमुख्यादिति ।
आमुख्योऽतिविहीनो लोकः आसमन्तात्कात्स्न्येनाऽमुख्यः तमभिव्याप्य आमुख्यादिति नवाङ्को प्रल्लेषात् आमुख्यात्स्थायारानभि-
व्याप्येति केचिद्व्याचक्षते रजसा तूक्तेनान्तरचारिणो भूलोकचारिणः ॥ २१ ॥ तत्तद्गुणोद्रेकदशासु मरणादीनां गतिभेदहेतुता-
माह । सत्त्वे इति । सत्त्वे प्रकृष्टे सति प्रलीनाः स्वः स्वर्गं यान्ति रजोलयाः रजसि प्रबृद्धे सति लयो येषां ते तथा एवं तमोलया

इत्यत्राप्यर्थः । उपर्युपरि गच्छन्तीत्यनेन सत्त्वोहासानुसारमूर्ध्वगमनमित्युक्तं निरतिशयोक्तासे तु कं यान्तीत्यत्राह । यान्ति मामेव निर्गुणा इति । अस्मिन् प्रकरणे निर्गुणशब्देनातिप्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते अतीबोलसितं सत्त्वं गुणसम्बन्धविघातकम्—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः । सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥

इत्युक्तत्वात् अतोऽत्र निर्गुणशब्देन नैर्गुण्यावहनिरतिशयसत्त्वोहासदशाप्रलीना उच्यन्ते ते मामेव यान्तीत्यर्थः ॥२२॥ एवं सत्त्वादिगुणानुसारिणो गतिभेदा उक्ताः अथ तदनुसारिणः कर्मज्ञानवासकर्तृश्रद्धाहारसुखभेदानाह । मदर्पणमिति । मय्यर्पणं यथा मदारोधनरूपत्वेन कृतमित्यर्थः । निष्फलं फलाभिसन्धिरहितं वा यन्नजकर्म तत्सात्त्विकं यत्फलसङ्कल्पमभ्युदयफलवत्तद्राजसं यद्विषासप्रायादि शत्रुहिंसाद्यभिसन्धिप्रचुरमादिशब्देन मात्सर्यादिसङ्कल्पाः तत्तामसम् ॥ २३ ॥ कैवल्यमिति । केवलमेव कैवल्यम् आरोपिताकारविधुरं यथावस्थिताकारगोचरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं सात्त्विकं वैकल्पिकमारोपिताकारविषयं यत्तद्रजः तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । यत्तु प्राकृतं किञ्चिदित्यविभक्तविषयं तत्तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं मय्येव निष्ठात्मकं मद्गोचरं निर्गुणमत्युद्रिक्तसत्त्वप्रचुरम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

क्रियया विकुर्वन् भवति चेतसो विषयादनिवृत्तिश्च भवति मात्रास्वास्थ्यं शरीरावयवानां विजृम्भणम् एतैर्लिङ्गैरिदं रज इति निशामय पश्य ॥ १७ ॥ तमोगुणवर्तनप्रकारं स्पृष्टयति । सीददिति । यदा चित्तं स्मरणकारणम् अन्तःकरणं सीदत् नश्यत् अथवा विलीयते चेतसो ग्रहणे बहुस्मरणशक्तेश्चेतनाया ग्रहणे अक्षममसमर्थं मनो नष्टं भवति तमः अज्ञानं ग्लानिर्ग्लानता च भवति तदा तमोगुणवर्तनमुपधारय ॥ १८ ॥ बुभूषुणा सत्त्वमेव सेवनीयमिति भावेनाह । एधमान इति ॥ १९ ॥ तुरीयमवस्थास्वरूपं त्रिषु गुणेष्वसङ्गतं सम्बद्धं न भवति ॥ २० ॥ इतोऽपि सत्त्वमेव श्रेयः साधनमित्याह । उपरीति । आब्रह्मणो ब्रह्मलोकपर्यन्तम् आमुखादन्धं तमः पर्यन्तमन्तराचारिण स्वर्गादौ चरन्ति ॥ २१ ॥ सत्त्वे सत्त्वगुणप्रबुद्धौ प्रलीनाः मृताः स्वर्गं रजसि प्रबुद्धे लयो येषां ते रजोलयाः तमोलयाः इत्येतदनेन व्याख्यातं निर्गुणास्तमआदिगुणानभिभूता आत्यन्तिकभक्तिसाधनाः ॥ २२ ॥ वाञ्छन्तश्चार्थे मदर्पणत्वेन निष्फलत्वेन फलानुसन्धानराहित्येन यत्कर्म तन्नजं कर्म वर्णाश्रमविहितं कर्म सात्त्विकं कर्म ॥ २३ ॥ गुणनिमित्तकर्मभेदं निरूप्य ज्ञानभेदमाह । कैवल्यमिति । कैवल्यं केवलं यथाशास्त्रे प्रतिपादितं तत्त्वं तद्विषयं ज्ञानं केवलं केवलमेव कैवल्यं ज्ञानं सात्त्विकम् अग्निष्टोमादिकर्मनिष्ठं प्राकृतं बहिर्मुखजनप्रियं वैषयिकं निर्गुणं मुक्तिसाधनं तदुक्तं—

नैर्गुण्यसाधनं यत्तन्निगुणे परिकीर्तितमिति । यथा शास्त्रोक्तविज्ञानं केवलं ज्ञानमुच्यते ॥

स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानां तु भक्तितः । गुणानां तु हरौ भावं विनिश्चित्य तदाश्रयात् ॥

यथा शास्त्रानुसन्धानं ज्ञानं च हरिसंश्रयम् ॥ इति च ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मदर्पणं मयि अर्पणं यस्य तत् उत्तमत्वाय मय्यर्पितमित्यर्थः । निष्फलं सत्त्वशुद्धयर्थं निष्कामत्वेनैव कृतमित्यर्थः । निजकर्म स्वस्ववर्णाश्रमादिधर्मः ॥ २३ ॥ केवलस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणः शुद्धजीवभेदेन ज्ञानं कैवल्यं त्वम्पदार्थमात्रज्ञानस्य कैवल्यानुपपत्तेः तत्पदार्थज्ञानसापेक्षत्वात् सत्त्वयुक्ते हि चित्ते प्रथमतः शुद्धं सूक्ष्मं जीवचैतन्यं प्रकाशते ततश्चिदेकाकारत्वाभेदेन तस्मिन् शुद्धं पूर्णं ब्रह्मचैतन्यमप्यनुभूयते ततः सत्त्वगुणस्यैव तत्र कारणताप्राचुर्यात् सात्त्विकत्वं तथा च श्रीगीतोपनिषदः सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति भगवज्ज्ञानस्य तु देवानां शुद्धसत्त्वानामित्यादिमुक्तानामपि सिद्धानामित्याद्युक्त्या सत्त्वादिसद्भावेऽप्यभावात् रजस्तमःस्वभावस्येत्याद्युक्त्या वा तदभावेऽपि वृत्रासुरस्य सद्भावात् न तत्कारणकत्वं किन्तु तदुत्तरत्वेन तस्य पूर्वजन्मनि श्रीनारदादिसङ्गवर्णनतया नैषां मतिस्तावदुक्तमाङ्घ्रिमित्याद्युक्त्या च भगवत्कृपापरिमलपात्रभूतस्य श्रीमतो महतः सङ्ग एव कारणं तत्सङ्गस्य तुल्याम लबेनापीत्याद्युक्त्या निर्गुणावस्थातोऽप्यधिकत्वात्परमनिर्गुण एव सत्तमे च समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मिण्यादौ सगुणे देवादौ तस्य कृपा वास्तवी न भवति किन्तु श्रीमत्प्रह्लादादिष्वेवेति प्रतिपादनात् महतां निर्गुणत्वाभिव्यक्त्या तत्सङ्गस्यापि निर्गुणत्वं व्यक्तं तथा भक्तेरपि गुणसङ्गनिर्धूननानन्तरं चानुवृत्तिः श्रूयते तस्माद्देहिमिं लब्ध्वेत्यादौ परमेश्वरज्ञानस्य नैर्गुण्यहेतुत्वेन निगुणत्वोक्तिस्तु लक्षणात्मककल्पना तथा कैवल्यज्ञानस्यापि नैर्गुण्यहेतुत्वादवैशिष्ट्येनोदाहरण भेदावृत्तिश्च स्यात् तस्मात्स्वत एव निर्गुणं भगवज्ज्ञानम् अत्र विशेषो भक्तिसन्दर्भे दृश्यः ॥२४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यदा क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीः आसमन्तान्नानापदार्थगतत्वेन विक्षिप्ता धीर्यस्य तथाभूतो भवति । चेतसां बुद्धीन्द्रियाणाम् । अनिवृत्तिः सत्त्वगुणता । एतैर्लक्ष्यैस्तदा रज उद्रिक्तं जानीहि ॥ १७ ॥ यदा सीदत् व्याकुलीभवत् चित्तं विलीयेत जडीभवति यतश्चेतसश्चेतनाया ग्रहणे अक्षममसमर्थं भवेत् निश्चेतनत्वादप्रबुद्धं भवतीत्यर्थः । मनोऽपि सङ्कल्पात्मकं नष्टं लीनं तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादः तत्तदा तम उत्कटं यदा तु केवलया भक्त्या गुणत्रयपराभवस्तदा नैर्गुण्यमवधारयेति शेषः ॥ १८ ॥ सत्त्वादीनां बुद्धिकालेषु यथा देवासुरराक्षसा वद्धन्ते तथैव व्यष्टिदेहेष्विन्द्रियाणां निवृत्तिप्रवृत्तिमोह स्वभावा एव देवासुरराक्षसा ज्ञेया इत्याह ।

एधमाने इति । यदा भक्तिहेतुकं नैर्गुण्यं वर्द्धते तदा भक्तानां बलमेधते इति शेषः ॥ १९ ॥ कस्माद्गुणात्का अवस्था इत्यत आह । सत्त्वादिति । तथैव निर्गुणावस्थामाह । तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरणादिषु सन्ततमन्वितं परमात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ आब्रह्मणो जना इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः । आमुखात् स्थावरानभिव्याप्येत्यर्थः । अन्तरचारिणो मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । नैर्गुण्येन भक्त्या भगवत्पदं यान्तीति शेषः ॥ २१ ॥ देहोत्क्रमकालिकगुणोत्कर्षं फलमाह । सत्त्वे इति । यदा हि यो गुणः प्रवृद्धो भवति तदा स गुणः पृथग्दृष्टो भवतीत्यतः सत्त्वे प्रलीनाः सत्त्वे प्रवृद्धे सति मृताः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते एवं तमोलयाः निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानात् जीवन्तोऽपि मद्भक्तत्वाग्निगुणाश्चेन्मामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ मयि अर्पणं यस्य तत् मदर्पणमिति कुतः पुनः शब्दभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदध्यकारणमिति नारदोक्तधर्मशास्त्रविहितस्य कर्ममात्रस्यैव भगवदन्वितत्वे वैयर्थ्यश्रवणान्मदर्पणमित्युत्तरत्रापि योजनीयं ततश्च मदर्पणं नित्यं कर्म तथा निष्फलं फलाभिसन्धिरहितं काम्यं वा कर्म मदर्पितं सात्त्विकं स्यात् फलं सङ्कल्प्यते यस्मिन्तत् फलाभिसन्धिसहितं काम्यं कर्म मदर्पितं राजसं स्यात् तथा अधर्म-शास्त्रोक्तं हिंसाप्रायं हिंसोद्देशेन कृतं कर्म तामसं स्यात् आदिशब्दात् दम्भमात्सर्यादिकृतं च श्रवणकीर्तनादि शुद्धभजनं तु निर्गुणमिति शेषः ॥ २३ ॥ अथ कण्ठोक्त्यैव सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह । कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तत्वेन केवलजीवात्मविषये यत्तत्सात्त्विकं वैकल्पिकं द्वैतमिदं सत्यंमसत्यं वा जीवा नित्या जन्या वेत्यादिविकल्पभवज्ञानं यत्तद्वाजसं प्राकृतमाहारविहारादिज्ञानं तामसं मन्निष्ठ मद्विषयकम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदा जनः क्रियया विकृर्वन् ऐहिकामुष्मिकभोगसाधनेन कर्मणा विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति आ सर्वतः विक्षिप्ता धीर्यस्य स तथा चेतसां ज्ञानेन्द्रियाणामनिवृत्तिरस्वास्थ्यं गात्राणां कर्मेन्द्रियाणां चास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं देहादावात्मत्वाभिमानयुक्तम् तदा तैर्ज्ञापकैः रज उद्विक्तं निशामय जानीहि ॥ १७ ॥ यदा चित्तं सीदत्तिरोभवत् चेतसो ग्रहणेऽनुसन्धानेऽक्षमं सद्बिलीयेत मनोऽपि नष्टं मननक्रियाविरहितं तमोऽप्रकाशः ग्लानिरत्रातिदुर्भगत्वसूचको मनोविकारश्च भवति तदा तम उद्विक्तमुपधारय ॥ १८ ॥ सत्त्वा-द्युद्रेके देवाद्युद्रेकमाह । एधमाने इति ॥ १९ ॥ सत्त्वादयुद्रेकाज्जागरणाद्यवस्थोद्रेकमाह । सत्त्वादिति । समनस्कैरिन्द्रियैरर्थ-ग्रहणं जागरणम् बाह्येन्द्रियगणे लीने सत्यन्तरिन्द्रियेणार्थग्रहणं स्वप्नः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियलये सति प्रस्वापमादिशेत् जागरणादिषु सन्ततमनुगतम् तत्रावस्थाद्वये बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियार्थज्ञातृत्वेन प्रस्वापे सुखमहमस्वाप्समिति सुखवेत्तृत्वेन च तुरीयमवस्थात्रयसाक्षिणं ज्ञानस्वरूपं जीवात्मानमादिशेदित्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षतारतम्याद्भूतिभेदानाह । उपर्युपरीति । सत्त्वेन सत्त्वोत्कर्षण आमुखात्स्थाव-रानभिव्याप्योपर्युपरि गच्छन्ति तमसा ब्रह्मणः ब्रह्मलोकमभिव्याप्याऽधोऽधो गच्छन्ति रजसाऽन्तरचारिणो भूर्लोकचारिणो भवन्ति ॥ २१ ॥ मरणवेलायामपि गुणः स्वरूपं गतिं ददातीत्याह । सत्त्वे इति । सत्त्वे प्रलीनाः मृताः स्वः स्वर्गं रजोलयाः रजसि लयो मृत्युर्येषां ते नरलोकं तमोलयास्तमसि मृतास्तु निरयं यान्ति निर्गुणाः गुणवृत्तिजयपूर्वकमद्भजननिष्ठाः मामेव यान्ति ॥ २२ ॥ अधुना गुणकृतं कर्म त्रैविध्यं दर्शयति । मदर्पणमिति । मदर्पणं मदाज्ञापालनार्थं कृतं निष्फलं फलाभिसन्धिशून्यं यन्निजस्ववर्णाश्र-मानुरूपं कर्म तत्सात्त्विकम् फलं सङ्कल्प्यते यस्मिन्तद्वाजसं हिंसाप्रायं हिंसाबहुलमादिना दम्भादिकृतं तामसम् ॥ २३ ॥ गुणसङ्ग-संपन्ना मद्भयतिरिक्तफलाः ज्ञानादयोऽर्थाः सगुणाः मत्सम्बन्धिनस्तु प्राकृतगुणकृतदोषवर्जितत्वेन निर्गुणाः सत्प्रापका इत्याह । कैवल्यमिति साङ्ख्यैर्नवभिः । कैवल्यं मत्संबन्धवर्जितकेवलक्षेत्रज्ञविषयम् वैकल्पिकं देहात्माभिमानविषयं यत्तद्भजः राजसम् प्राकृतं कैवल्योदिज्ञानं मन्निष्ठं सर्वं कृष्णात्मकमित्येवम्भूतम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीनिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

यदा पुनः क्रियया विकृर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीः आसमन्ताद्विक्षिप्ता धीर्यस्य तथाभूतो भवति । चेतसां बुद्धीन्द्रियाणां चानिवृत्तिः अनुपरतिः स्वस्वविषयेषु विक्षिप्तत्वं गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यम् । मनश्च भ्रान्तं चञ्चलं भवति तदा एतैर्हनुभिः रजः उत्कष्टं निशामय जानीहि ॥ १७ ॥ यदा सीदत् तिरोभवत् चेतसो ग्रहणे चिदाकारपरिणामे अक्षमं च सच्चित्तं विलीयेत । मनोऽपि सङ्कल्पात्मकं नष्टं लीनम् । तमः अज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्तदा तम उत्कष्टमुपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ हे उद्वव सत्त्वगुणे एधमाने देवानां बलमेधते । रजस्येधमाने असुराणां बलमेधते तमस्येधमाने रक्षसां बलमेधते इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति—सत्त्वादिति । प्रसङ्गाग्निगुणावस्थामप्याह—तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरणादिषु सन्ततमेकरूपमात्सतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति—उपर्युपरीति । ब्राह्मणा वेदार्थानुष्ठानाभियुक्ताः । आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः । आमुखात् स्थावरानभिव्याप्य अन्तरचारिणो मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥ देहादुत्क्रान्तिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह—सत्त्वे वर्द्धे सति प्रलीना मृताः । रजोलया रजसि प्रवृद्धे सति लयो मरणं येषां ते । एवं तमोलया इत्यपि । निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानात् जीवन्तोऽपि यदि निर्गुणास्तदापि मामेव

यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह—मदर्पणमिति । मदाराधनरूपं निष्फलं फलाभिसन्धिरहितं वा यन्निजं नित्यं नैमित्तिकमनुष्ठितं कर्म तत्सात्त्विकं फलं सङ्कल्प्यते यस्मिंस्तत् कर्म राजसम् । हिंसाप्रायं हिंसादेशेन कृतं हिंसाबहुलं च कर्म तामसं आदिशब्दात् दम्भमात्सर्यादिकृतम् ॥ २३ ॥ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादिचातुर्विध्यमाह—कैवल्यमित्यादिना । कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तकेवलतामविषयं ज्ञानं सात्त्विकम् । वैकल्पिकं देहादिभेदेन भिन्नात्मविषयकं यत् ज्ञानं तद्रजः राजसम् प्राकृतं बालादिवत्केवलप्रकृतिकार्यविषयकं ज्ञानं तामसं मन्निष्ठं परमेश्वरविषयकं तु ज्ञानं निर्गुणं स्मृतं कथितम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत् सूचितं तत् स्पष्टमाह । विकुर्वन्ति । यदा पुमान् क्रियया विकुर्वन् साध्वसाधु वा यत् किञ्चित् कुर्वन् सन्, तत्फलभूतहर्षशोकादिरूपविकारयुक्तो भवतीत्यर्थः । ततश्च आधिश्चित्तविक्षेपः, चेतसां ज्ञानेन्द्रियाणां अनिर्वृत्तिश्च विषयाभिनिवेशरूप-ज्वरोऽपि, गात्राणां कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानां पाणिपादादीनामस्वास्थ्यं पीडा, तथा मनः भ्रान्तं चञ्चलं च भवेत् । तदा च एतैः क्रियाविकाराभ्यनिर्वृत्त्यस्वास्थ्यभ्रमैः, रजः निशामयोद्विक्तं जानीहि । क्रियादिभिः रजस उद्रेकमनुमीयादिति भावः ॥ १७ ॥ सीददिति । यदा सीदत् तिरोभवत् चित्तं चेतसश्चेतनायाः ग्रहणे अक्षमं सत् विलीयेत, मनः नष्टं लीनं भवेत्, तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति । तत्तदा तमः उद्विक्तं इति उपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ एधमान इति । सत्त्वे गुणे एधमाने सति देवानां बलं एधते । हे उद्धव, रजसि गुणे एधमाने असुराणां बलं एधते । तमसि गुणे एधमाने रक्षसां बलं एधते च ॥ १९ ॥ सत्त्वादिति । जन्तोः जननमरणादिस्वभावदेहसंसृष्टस्य प्राणिनः, सत्त्वादुल्लसितात्, जागरणं विद्यात् । रजसा, उल्लसितरजोगुणत इत्यर्थः । स्वप्नं आदिशेत् । तमसा, उल्लसिततमोगुणत इत्यर्थः । प्रस्वापं सुषुप्तिं, आदिशेत् । जागराद्यवस्थात्रयमाकृत्वं जीवस्य गुणपरिणामात्मदेहसंबन्धप्रयुक्तं, न स्वभावतस्तस्मिन्सदस्तीत्याह तुरीयमिति । यत् त्रिषु जागरादिष्ववस्थासु संततं व्याप्तमवस्थात्रयान्वितत्वेन प्रतीयमानमात्मस्वरूपं, तत् तुरीयं, स्वभावतोऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ गुणानामुल्लासतारतम्येन गतिभेदानाह । उपर्युपरीति । हे उद्धव, जनाः सत्त्वेन तरतमोल्लासवता हेतुभूतेन सत्त्वगुणेन, ब्रह्मणः ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः । उपर्युपरि गच्छन्ति, सत्त्वस्येषद्वृद्धौ स्वर्लोकं ततोऽधिकवृद्धौ महारादिलोकं ततोऽपि वृद्धौ सत्यलोकमित्येवमुपर्युपरि गच्छन्तीत्यर्थः । एवं तमसा आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य अधोऽधः गच्छन्ति । अत्रापि तमस ईषादिवृद्धावधोऽधोगमनं बोध्यम् । रजसा उद्विक्तेन रजोगुणेन अन्तरचारिणः भूलोकचारिणः, मनुष्या एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्तद्गुणोद्रेकदशासु मरणादीनां गतिभेदहेतुतामाह । सत्त्वं इति । सत्त्वे प्रकृष्टे सति प्रलीनाः मृताः स्वः स्वर्गं यान्ति गच्छन्ति । रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते रजोऽलयाः, नरलोकं यान्ति । तमोल्लासास्तु तमसि प्रवृद्धे सति लयो येषां तथाभूतास्त्वित्यर्थः । निरयं नरकं यान्ति । उपर्युपरि गच्छन्तीत्यनेन सत्त्वोल्लासात् ऊर्ध्वगमनमित्युक्तं, निरतिशयसत्त्वोल्लासे तु क यान्तीत्यत्राह । निर्गुणाः मां एव यान्ति । अस्मिन् प्रकरणे निर्गुणशब्देनातिप्रवृद्धं सत्त्वमुच्यते । अतीवोल्लसितं सत्त्वं त्वितरगुण संबन्धघातकं, 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्नचात्मनः । सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि' इत्युक्तत्वात् । अतोऽत्र निर्गुणशब्देन नैर्गुण्यावहनिरतिशयसत्त्वोल्लासदशाप्रलीना उच्यन्ते । ते मामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं सत्त्वादिगुणानुसारिणो गतिभेदानुक्त्वा अथ तदनुसारिणः कर्मज्ञानोपासनाकर्तृश्रद्धाहारसुखभेदानाह । मदर्पणमिति । मयि अर्पणं यस्य तन्मदर्पणं यथार्थमदाराधनरूपत्वेन कृतमित्यर्थः । निष्फलं फलाभिसंधिरहितं वा यत् निजकर्म तत् सात्त्विकं, यत् फलसंकल्पमभ्युदयफलसंकल्पवत् राजसं विद्धि । यत् हिंसा प्रायादि शत्रुहिंसाद्यभिसंप्रचुरं तत् तामसं, आदिशब्देन मात्सर्यादिसंग्रहः । अत्र मयि गाढानुरागेण कृतं कर्म निर्गुणमिति ज्ञेयम् । अस्य श्लोकस्य पूर्वोपरश्लोकयोः निर्गुणशब्देन स्वप्राप्तिस्वज्ञानयोरुपादानात् ॥ २३ ॥ कैवल्यमिति । केवलमेव कैवल्यमारोपिताकारविधुरं यथावस्थिताकारगोचरमित्यर्थः । तत् ज्ञानं सात्त्विकं, यत् वैकल्पिकमारोपिताकारविषयं, तत्तु रजः तत्प्रचुरमित्यर्थः । यत् प्राकृतं अविभक्तविषयं ज्ञानं, तत् तामसं, मन्निष्ठं मय्येव निष्ठात्मकं, यत् ज्ञानं तत् निर्गुणं, अत्युद्विक्तसत्त्वप्रचुरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब काम करते-करते जीव की बुद्धि चञ्चल, ज्ञानेन्द्रियाँ असन्तुष्ट, कर्मेन्द्रियाँ विकारयुक्त, मन भ्रान्त और शरीर अस्वस्थ हो जाय, तब समझना चाहिये कि रजोगुण जोर पकड़ रहा है ॥ १७ ॥ जब चित्त ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा शब्दादि विषयों को ठीक-ठीक समझने में असमर्थ हो जाय और खिन्न होकर लीन होने लगे, मन सूना सा हो जाय तथा अज्ञान और विषाद की वृद्धि हो, तब समझना चाहिये कि तमोगुण वृद्धि पर है ॥ १८ ॥ उद्धव जी ! सत्त्वगुण के बढ़ने पर देवताओं का, रजोगुण के बढ़ने पर असुरों का और तमोगुण के बढ़ने पर राक्षसों का बल बढ़ जाता है (वृत्तियों में भी क्रमशः सत्त्वादि गुणों की अधिकता होने पर देवत्व, असुरत्व और राक्षसत्व प्रधान निवृत्ति, प्रवृत्ति अथवा मोह की प्रधानता हो जाती है) ॥ १९ ॥ सत्त्वगुण से जाग्रत-अवस्था, रजोगुण से स्वप्नावस्था और तमोगुण से सुषुप्ति-अवस्था होती है । तुरीय इन तीनों में

एक-सा व्याप्त रहता है। वही शुद्ध और एकरस आत्मा है ॥ २० ॥ वेदों के अभ्यास में तत्पर ब्राह्मण सत्त्वगुण के द्वारा उत्तरोत्तर ऊपर के लोकों में जाते हैं। तमोगुण से जीवों को वृक्षादि पर्यन्त अवोगति प्राप्त होती है और रजोगुण से मनुष्य शरीर मिलता है ॥ २१ ॥ जिसकी मृत्यु सत्त्वगुणों की वृद्धि के समय होती है, उसे स्वर्ग की प्राप्ति होती है; जिसकी रजोगुण की वृद्धि के समय होती है, उसे मनुष्य लोक मिलता है और जो तमोगुण की वृद्धि के समय मरता है, उसे नरक की प्राप्ति होती है। परन्तु जो पुरुष त्रिगुणातीत-जीवमुक्त हो गये हैं, उन्हें मेरी प्राप्ति होती है ॥ २२ ॥ जब अपने धर्म का आचरण मुझे समर्पित करके अथवा निष्काम भाव से किया जाता है, तब वह सात्त्विक होता है। जिस कर्म के अनुष्ठान में किसी फल की कामना रहती है, वह राजसिक होता है और जिस कर्म में किसी को सताने अथवा दिखाने आदि का भाव रहता है, वह तामसिक होता है ॥ २३ ॥ शुद्ध आत्मा का ज्ञान सात्त्विक है। उसको कर्ता-भोक्ता समझना राजस ज्ञान है और उसे शरीर समझना तो सर्वथा तामसिक है। इन तीनों से विलक्षण मेरे स्वरूप का वास्तविक ज्ञान निर्गुण ज्ञान है ॥ २४ ॥

वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते । तामसं द्यूतसदनं मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥

सात्त्विकः कारकोऽयङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः । तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥

सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्म श्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥

पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् । राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥

सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् । तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ २९ ॥

द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः । श्रद्धावस्थाऽऽकृतिनिष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥

सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः । दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षम ॥ ३१ ॥

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।

येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः । भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वनं सात्त्विकः वासः ग्रामः राजसः उच्यते द्यूतसदनं तामसं मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥ असङ्गी कारकः सात्त्विकः रागान्धः राजसः स्मृतः स्मृतिविभ्रष्टः तामसः मदपाश्रयः निर्गुणः ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकी सात्त्विकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा राजसी अधर्मे या श्रद्धा सा तामसी मत्सेवायां (या श्रद्धा सा) तु निर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यं पूतम् अनायस्तम् आहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् इन्द्रियप्रेष्ठं राजसं आर्तिदाशुचि तामसम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं सात्त्विकं सुखं विषयोत्थं तु राजसं मोहदैन्योत्थं तामसं मदपाश्रयं निर्गुणम् ॥ २९ ॥ द्रव्यं देशः फलं कालः ज्ञानं कर्म कारकः श्रद्धा अवस्था आकृति निष्ठा सर्वः एव त्रैगुण्यः ॥ ३० ॥ पुरुषर्षम पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः सर्वे भावाः गुणमया दृष्टं श्रुतं बुद्ध्या अनुध्यातं (सर्वं गुणमयमेव) ॥ ३१ ॥ पुंसः एता संसृतयः गुणकर्मनिबन्धनाः सौम्य येन जीवेन इमे चित्तजाः गुणाः निर्जिताः (सः) भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठः मद्भावाय प्रपद्यते ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वनं विविक्तत्वात्सात्त्विको वासः । भगवन्मन्त्रिकेतनं तु साक्षात्तदाविर्भावाभिगुणं स्थानम् ॥ २५ ॥ कारकः कर्ता । असङ्गी अनासक्तः । रागान्धोऽत्यभिनिवेशवान् । स्मृतिविभ्रष्टोऽनुसंधानशून्यः । मदपाश्रयो मदकशरणः । स हि निरहंकारत्वाभिगुणः ॥ २६ ॥ अधर्मे धर्मे इति या श्रद्धा ॥ २७ ॥ पथ्यं हितम् । पूतं शुद्धम् । अनायस्तमनायासतः प्राप्तम् । आहार्यं भक्ष्यभोग्यादि । इन्द्रियाणां प्रेष्ठं भोगकाले सुखदं कट्वम्ललवणादि । आर्तिदाशुचि दैन्यकर्मशुद्धं च । चशब्दान्मन्त्रिवेदितं निर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं सुखम् । आत्मोत्थमिति त्वंपदार्थविषयत्वेन मदपाश्रयमित्यपि तत्पदार्थविषयत्वेन सुखं ज्ञानवदेव द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदुक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्याम् । द्रव्यं पथ्यपूतादि । देशो वनप्रामादिः । फलं 'सात्त्विकं सुखम्' इत्यादि । कालो 'यदा भजेत मां भक्त्या, यदेतरो जयेत्' इत्यादिना उक्तः । ज्ञानम् 'कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्' इत्यादि । कर्म 'मदपणम्' इत्यादि । कारकः 'सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी' इत्यादि । श्रद्धा 'सात्त्विक्याध्यात्मिकी' इत्यादिः । अवस्था 'सत्त्वाज्जागरणम्' इत्यादिः । आकृतिः 'उपर्युपरि गच्छन्ति' इत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा । निष्ठा 'सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्याति' इत्यादिनोक्ता स्वर्गादिः । एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यभिगुणात्मकः ॥ ३० ॥ न केवलमेव एव किंतु यावन्तः पुरुषा व्यक्तधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एव । तत्प्रपञ्चः दृष्टमिति ॥ ३१ ॥

इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह । एता इति सार्धेन । येन निर्जिताः स पञ्चादविक्षितेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तपोयोगाद्युपयोगित्वाद्वनस्य, व्यापारवत्त्वाद्ग्रामस्य, स्मृतिनाशकत्वाद्द्यूतगृहस्य । मन्त्रिकेतं देवाल्यादि । दीपिका-
वृक्षखण्डस्वरूपस्य वनस्य रजस्तमःप्रधानत्वाद्विविक्तत्वलक्षणसात्त्विकगुणामादाय सात्त्विक इत्युक्तम् । संदर्भस्तु—तदेवं ज्ञानस्वरू-
पाया भक्तेर्निगुणत्वमुक्त्वा क्रियारूपाया व्याचष्टे । तत्राप्यस्तु तावच्छ्रवणकीर्तनादिरूपायाः, भगवत्सम्बन्धेन वासमात्ररूपाया
आह—वनमिति । वनं वास इति । तत्सम्बन्धिनी वसनक्रियेत्यर्थः । वानप्रस्थानामिति ज्ञेयम् । एवं ग्राम्य इति गृहस्थानां, तामस
इति दुराचाराणां, द्यूतसदनमित्युपलक्षणम् । मन्त्रिकेतमिति मत्सेवापराणामिति च वनादीनां वासेन सह 'आयुष्टं' इतिवदे-
काधिकारणत्वं, वनस्य वृक्षखण्डस्वरूपस्य रजस्तमःप्रधान्यात् । अत एव विविक्तत्वलक्षणं त्वदीयसात्त्विकगुणस्यापि तद्युगलमिश्रत्वेन
गौणत्वम् । वासक्रियायास्तु सत्वोत्पन्नत्वात्तद्वदन्त्वाच्च सात्त्विके मुख्यत्वमिति । अत एव ग्राम्य इति तद्वितान्त एव पठितः ।
एवं द्यूतसदनमित्यत्र च वासक्रियैव विवक्षिता मन्त्रिकेतमित्यत्रापि । किंतु भगवत्सम्बन्धमाहात्म्येन निकेतस्यापि निर्गुणत्वं भवेत्
स्पर्शमणिन्यायेन तादृशत्वं तादृशभक्तिचक्षुभिरेवोपलब्धव्यम् 'दिविष्ठा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजान्' इतिवत् । अत एव
तैर्व्याख्यातं भगवन्त्रिकेतं—त्विति । 'शिलाबुद्धिः कृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मया' इति । तत्र शिलाबुद्धिनिषेधात्साक्षात्तदा-
विर्भाववत्त्वं तस्यानान्निकेतस्यापि नैगुण्यमेवेति भावः ॥ २५ ॥ करोतीति कारकः । अनासक्तो निष्कामकर्मकर्ता । रागान्धः
फलरागेणान्धस्तन्नश्रत्वाद्यपश्यन् । एवं वासमात्रस्य तादृशत्वमुक्त्वा सर्वासां तत्क्रियाणामाह—सात्त्विकः कारक इत्यत्र तद्विशेषणी-
भूतक्रियायामेव तात्पर्यं न तदाश्रये द्रव्ये सात्त्विककारकक्षरीरस्यापि गुणत्रयपरिणामत्वात् । सविशेषणविधिनिषेधौ 'सति
विशेष्यभावे विशेषणमुपसंक्रामति' इति न्यायात् ॥ २६ ॥ आत्मानात्मविवेचिका सात्त्विकी । अधर्मं पाखण्डादौ मत्सेवाया
बुद्धिशोधबोधद्वारा गुणबाधकत्वात् । क्रियाप्रवृत्तिभूतायाः शुद्धाया अप्याह—सात्त्विकीति । आध्यात्मिकी वेदान्तशास्त्रविषयिणी ।
अधर्मोऽत्र परधर्मः ॥ २७ ॥ आदिना लेखादिग्रहः । आदिना मिष्टादि मन्त्रिवेदितं मत्प्रसादीभूतम् ॥ २८ ॥ त्वंपदार्थो
देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानम् । तत्पदार्थो ब्रह्म तदनुभवजं निर्गुणम् । दीपिका-ज्ञानवदेवेति—यथा त्वंपदार्थविषयं ज्ञानं सात्त्विकं
परमेश्वरविषयं तु निर्गुणम् । तथा त्वंपदार्थानुभवोत्थं सुखं सात्त्विकं तत्पदार्थानुभवोत्थं तु सुखं निर्गुणमित्यर्थः । अहमेव
तत्पदार्थः अतो मदपाश्रयं मत्कीर्तनाद्युत्थम् । एवं शुश्रूषोः श्रद्धानस्येत्याद्युक्त्या महन्निदानत्वेन श्रवणादिलक्षणक्रियाया
अपि भक्तेर्निगुणत्वं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ अर्थोदुक्तो यदेत्यवयवस्य कालबोधकत्वात् । भावः पदार्थः । उपसंहरन्नुक्तेषु त्रिगुणमयेषु
गुणातीतेषु च पदार्थेषु मध्ये ये गुणमया भावास्ते जीवस्य संसारहेतव इत्याह—सार्द्धद्रव्येन । द्रव्यमित्यादि तैः । सर्वोऽप्ययं
त्रैगुण्य एव । हीति मदीयं विनेति ज्ञेयं तथा दर्शितत्वात् । स्वार्थे व्यञ् ॥ ३० ॥ उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—न केवलमिति ।
तत्प्रपञ्चः गुणमयत्वप्रपञ्चः । तथाहि—दृष्टमिति । धिष्ठिताः स्थिताः । उपसर्गाकारलोपस्त्वार्थः । यद्वा—पुरुषाधिष्ठितं च
तदव्यक्तं पुरुषाव्यक्तम् । मध्यमपदलोपी समासः । तेनाधिष्ठिताः कल्पिताः "प्रकृतिः पुरुषाध्यक्षा सृजते सचराचरम्" इत्युक्तेः ।
न केवलमित्यादि तैः । एष एव द्रव्याद्येकादशपदार्थ एव । भावाः पदार्थाः । तत्प्रपञ्चः सर्वशब्दार्थप्रपञ्चः ॥ ३१ ॥ तन्निर्जयान्मोक्ष
निर्जयात् । चित्तजाः चित्तभावाः । मम तु 'निर्गुणत्वाद्विगुणैः' इति श्रीमत्स्यचरितोक्तेर्गुणा धिय एव न तु मे 'गुणा बुद्धेर्न
चात्मनः' इति श्रीकृष्णदेवेनाप्युद्धवं प्रत्युक्तेश्च चित्तबुद्धयोरुभयोरन्तःकरणत्वेनैक्येऽपि वृत्तिभेदादेव भेदः । स च न वास्तव इति
बुद्धिस्थचिदाभास एव जीवस्तस्यैव गुणसमानाधिकरणत्वाज्जीवत्वं मम तु 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्युक्तेः 'बुद्धेरोत्ता महान्परः'
इत्युक्तेश्च निर्गुणत्वमेवात एवोक्तम्—'गुणा जीवस्य नैव मे' इति स्वयं भगवता । एता इति सार्द्धकम् । एताः शमकामक्रोधादिरूपा
गुणकर्मनिबन्धना गुणकर्मकारणकाः । सन्तीति शेषः । मोक्षाय संप्रेमपार्षदत्वाय "विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः" इति
पाद्मोक्तेरिति दीपिका । विश्वनाथस्तु—किंतु येन जीवेन कर्त्री भक्तियोगेन करणेन इमे गुणा निर्जिताः स मन्निष्ठो मद्भक्तः मद्भावाय
मत्सारूप्याय । यद्वा—महास्यसख्यादिभावार्थं प्रपद्यते । अत्र 'यान्ति मामेव निर्गुणाः' इति 'निर्गुणो मदपाश्रयः' इति मद्भक्तस्य
निर्गुणत्वम् "लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्येत्युदाहृतम्" इति कपिलदेवोक्तेरत्रापि भक्तियोगेन गुणा निर्जिता इत्युक्त्या भक्तियोगस्य
निर्गुणत्वं, स च भक्तियोगोऽर्चनादिगन्धपुष्पधूपदीपच्छत्रचामरादिघटित इति तत्तद्द्रव्याणामपि निर्गुणत्वं, तदीयश्रद्धादीनां तु
निर्गुणत्वमुक्तमेवेत्यतो भक्त्युपकरणमात्रस्यैव निर्गुणत्वमवगमितं भगवता ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वनमिति । विविक्तत्वाद्वनं सात्त्विको वासो वासस्थानमित्यादि स्पष्टम् । मन्त्रिकेतं तु साक्षान्मदाविर्भावाभिर्गुणं
स्थानम् ॥ २५ ॥ सात्त्विक इति । असङ्गी फलानासक्तः कारकः कर्त्ता सात्त्विकः रागान्धः फलेऽत्यभिनिवेशवान् कर्त्ता राजसः

स्मृतः । स्मृतिविभ्रष्टः कर्त्तव्याकर्तव्यानुसन्धानशून्यः कर्ता तामसः । मदपाश्रयः मदेकशरणः कर्ता निरहङ्कारत्वाग्निगुणः ॥ २६ ॥ सात्त्विकीति । आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया श्रद्धा सात्त्विकी कर्मश्रद्धा तु राजसी । अधर्मे धर्म इति या श्रद्धा सा तामसी । मत्सेवायां श्रद्धा तु निर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यमिति । पथ्यं हितं पूतं शुद्धम् अनायस्तम् अनायासतः प्राप्तम् आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि सात्त्विकं स्मृतम् । इन्द्रियाणां प्रेष्टं भोगकाले सुखदं कट्वम्लादि राजसम् । आर्त्तिदं रोगकरम् अशुचि अशुद्धं मालिन्यकरं तामसम् । च शब्दात् मन्निवेदितं तु निर्गुणमित्याभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ सात्त्विकमिति । आत्मोत्थं स्वात्मानुभवजन्यं सुखं सात्त्विकम् । विषयोत्थं सुखं तु राजसम् । मोहेन मादकवस्तुप्रयुक्तवैचित्येन जातम् तथा दैन्येन पुत्रकलत्राद्युपच्छन्देन प्रभवं च सुखं तामसम् । मदपाश्रयं मद्दयानपूजानमस्कारादिप्रभवं सुखं तु निर्गुणम् ॥ २९ ॥ द्रव्यमिति । द्रव्यं पथ्यपूतादि देशे वनप्रासादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालो यदा भजेत मां भक्त्या यदेतरो जयेदित्यादिना योऽर्थोऽहुक्तः ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिना कर्म मदर्पणमित्यादिकारकः सात्त्विकः । कारकोऽसङ्गीत्यादिः श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादि आकृतिः उपर्युपरि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गान्तीत्यादिनोक्तः स्वर्गादि । एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मक एव ॥ ३० ॥ सर्वे इति । हे पुरुषर्षभ ! यावन्तः पुरुषाव्यक्ताभ्यां धिष्ठिता अधिष्ठिताः । अलोपश्छन्दसः । ते सर्वेऽपि भावाः पदार्थाः गुणमयाः गुणकार्यभूता एव । एवं च चक्षुषा दृष्टं श्रोत्रेण श्रुतं बुद्ध्याऽनुभूयान्तं च सर्वं गुणमयमेवेति शेषः ॥ ३१ ॥ एता इति सार्द्धम् । पुंसः गुणकर्मनिबन्धनाः गुणकर्मनिमित्ताः एताः संस्तयः देवमनुष्यादियोनयो भवन्ति । येनेति । हे सौम्य ! येन चित्तजा इमे गुणा निर्जिताः सः भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्दयानपरः सन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

वृक्षखण्डस्वरूपस्य वनस्य रजस्तमः प्रधानत्वाद्विविक्तत्वलक्षणं सात्त्विकं गुणमादाय सात्त्विक इत्युक्तम् । शिलानुद्धिकृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मयेति तत्र शिलादिबुद्धेर्निषिद्धत्वात् साक्षात् तदाविर्भावत्वं तत्स्थानत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥ कारक इत्यत्र तद्विशेषणोभूतक्रियायामेव तात्पर्यं न तदाश्रये द्रव्ये तच्छरीरस्य गुणत्रयपरिणामत्वात् “सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधः” इति न्यायात् ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकी वेदान्तशास्त्रविषयिणी ॥ २७ ॥ मन्निवेदितं मत्प्रसादीभूतम् ॥ २८ ॥ ज्ञानवदेवेति । यथा त्वपदार्थविषयं ज्ञानं सात्त्विकं परमेदवरविषयं तु ज्ञानं निर्गुणं तथा त्वपदार्थानुभवोत्थं सुखं सात्त्विकं तत्पदार्थानुभवोत्थं सुखं निर्गुणमित्यर्थः ॥ २९ ॥ यदा शब्दस्यार्थात् सर्वोऽपीति निर्गुणं मदीयं ज्ञानादिकं विनेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ एष एव द्रव्याद्येकादशपदार्थ एव । भावाः पदार्थाः तत्प्रपञ्चः सर्वशब्दार्थप्रपञ्चः ॥ ३१ ॥ एता इति सार्द्धम् । एताः शमकामक्रोधादिरूपाः गुणकर्मनिबन्धनाः गुणकर्मकारणकाः सन्तीति शेषः । मोक्षाय सप्रमेपार्षदत्वाय “विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः” इति पादोक्तेः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सात्त्विकावासः सत्त्वविवृद्धिहेतुवासः निर्गुणमगुणं गुणत्रयप्रतिभटं तन्निवृत्तिहेतुरिति यावत् ॥ २५ ॥ सात्त्विकः कारकोऽसङ्गीति यज्ञादिषु कर्तृत्वमविवक्षितं सात्त्विकः सत्त्वविवृद्धिकर्ता निर्गुणः त्रिगुणनिरासकः मदुपाश्रयः मद्दयानादिगोचरः कर्त्ता ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया ॥ २७-२८ ॥ आत्मोत्थम् आत्मन्येवोत्थं न बाह्यार्थविषयसन्तोषोत्थमित्यर्थः । मदपाश्रयं मुक्तिदशायां मदनुभवोत्थम् ॥ २९ ॥ त्रैगुण्यः त्रिगुणयुक्तः ॥ ३० ॥ दृष्टं श्रुतमिति गुणमयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ येनेम इति सत्त्वादिगुणाः सकार्याः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वनं त्विति । सात्त्विकः सत्त्वोद्रेकजन्मरुचिप्रयुक्तः वास आधारो वनमित्यर्थः वसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् वनं सात्त्विको वासः सत्त्वोदयहेतुरावासः द्यूतसदन द्यूतपानादिसदनावासस्तामसः मन्त्रिकेतनं मम निकेतनं यस्मिंस्तद्धीरङ्गादिदिव्यस्थानं तु निर्गुणं गुणत्रयविधातकसत्त्ववृद्धयतिशयहेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ सात्त्विक इति । कारकः कर्त्ता स यद्यसङ्गी न सङ्गाऽर्थकामथोर्यस्य सः तथाभूतः सात्त्विक रागान्धः अत्यभिनिवेशांस्तु कारकः स्मृतिविभ्रष्टः विषयाणामनर्थावहत्वं पश्यन्नपि तत्स्मृतिविभ्रंशयुक्तः कारकस्तामसः मदुपाश्रयः मद्दयानादिगोचरः यद्वा अहमुपाश्रयः शरणं यस्य स कारकः निर्गुणः निरतिशयोक्तासत्त्वगुणयुक्तः ॥ २६ ॥ सात्त्विकी इति । आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया मत्सेवायां तु निर्गुणा सत्त्वोद्रेकातिशयजन्यशुद्धेत्यर्थः ॥ २७ ॥ पथ्यमिति । पथ्यहितं पूतं जात्याश्रयनिमित्तदोषैरस्पृष्टमनायासतः प्राप्तं यदाहार्यमन्नादि तत्सात्त्विकं सत्त्ववृद्धिकरं प्रवृद्धसत्त्वगुणरुचिविषयं वा एवमुत्तरत्रापि इन्द्रियप्रेष्टम् इन्द्रियसुधावहार्थमायासतः प्राप्तममित्यर्थः । तद्राजसम् आर्तिदाशुचि आर्तिदं देहेन्द्रियपीडावहशुच्यशुद्धं शास्त्रप्रतिषिद्धं च तत्तामसं मन्निवेदितं निर्गुणम् ॥ २८ ॥ सात्त्विकमिति । आत्मोत्थमात्मनैवोत्थं न बाह्यार्थविषयं किं त्वात्मानुभवजसन्तोषरूपं तत्सात्त्विकं सुखं विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सुखस्पर्शेभ्यः उत्थितं राजसंमोहदैन्याभ्यामुत्थितं तु तामसं तत्र मादकवस्त्वनुभवचित्पारवश्यं मोहः दैन्योत्थं पुत्रकलत्राद्युपच्छन्दनप्रभवं सुखं तामसं सुखं मदुपाश्रयं मद्दयानादिप्रभवं तु निर्गुणं

नैर्गुण्यावहसत्त्वोद्रेकतिशयप्रयुक्तं तादृशतिशयवत्पुरुषाभिनिवेशविषयं वा ॥ २९ ॥ इत्थं सत्त्वादिगुणोद्रेकतदतिशयानुगुणानि कर्मप्रभृतीनि सुखान्तानि उपपादितान्यथैषामनुक्तानामन्येषां च केषांचिन्निर्गुणोत्थासतदतिशयानुगुणसत्त्वं प्रकृतिसंस्पृष्टचेतनगतत्वमुक्तमुल्लासकार्योणमनुपादेयत्वज्ञापनाय संसृतिहेतुत्वं सत्त्वातिशयकार्योणां प्रकृतिसम्बन्धत्यागहेतुत्वं चाह । द्रव्यमित्यादिना यावद्द्रव्यायसमाप्ति । तत्र द्रव्यशब्दोऽभ्यवहार्यद्रव्यपरः देशो वनप्रामद्युतसदनभगवान्केतनरूपः फलं सुखं ज्ञानं कैवल्यमित्यादिनोक्तं कर्ममदर्पणमित्यादिनोक्तं श्रद्धा सात्त्विकीत्यादिनोक्ता निष्ठा लयः सत्त्वे प्रलीना इत्यादिनोक्तः अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादिनोक्ता कालकारणकृतयस्त्वनुक्ताः तत्र सात्त्विकः कालः प्रातर्मध्यन्दिनसायन्तनात्मकः तद्व्यतिरिक्तो रात्रौ प्रहरपर्यन्ततो राजसः निशीथादिः तामसः कारणं समोदिततत्तत्साधनादिज्ञानकारणं तत्रोर्ध्वगमनसाधनावबोधकं शास्त्रं सात्त्विकं दैहिकसुखसाधनावबोधकं राजसम् अभिचाराद्यवबोधकं तु तामसं भगवत्प्राप्तिसाधनावबोधकं तन्निर्गुणम् आकृतिकारो वेषः स च वैदिकः सात्त्विक अर्थकामार्जनानुकूलो राजसः पाशुपताद्यागमोक्तस्तामसः भगवच्छास्त्रोक्तो निर्गुण इत्युक्तम् एते सर्वे त्रैगुण्याः त्रिगुणकार्यभूताः तदुल्लासकरा वा ॥ ३० ॥ सर्वे चैते भावाः पदार्था गुणमया गुणेभ्य आगताः 'तत् आगतं' इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट् पुरुषाव्यक्ताधिष्ठिता मिथः संस्पृष्टप्रकृतिपुरुषोभयगताः अचित्संस्पृष्टपुरुषविषया इत्यर्थः । द्रव्यादयो गुणमया इत्युक्तं किं बहुनेत्याह । दृष्टमिति । दृष्टमैहिकादिकं श्रुतं पारलौकिकं यच्च बुद्ध्या ध्यातं मनोरथमात्रविषयं सुखमिति विशेष्याध्याहारः तत्सर्वं गुणमय सर्वस्यापि दर्शनादिविषयस्य सुखस्य गुणमयत्वोक्त्या तदर्थानां देशादीनामपि तन्निष्ठरुचिविषयत्वं ख्यापितम् ॥ ३१ ॥ यतो गुणमयत्वमत एवैते गुणत्रयसम्बन्धरूपसंसृतिवद्धा इत्याह । एता इति । एता द्रव्यादयः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विवेकसंसृतिसापेक्षः सर्वनाम्नां पर्यायेण उद्देश्यविवेकलिङ्गभाक्त्वात् गुणकर्मनिबन्धना गुणकर्ममूलकाः तत्तद्गुणानुगुणप्राचीनपुण्यपापात्मककर्मप्रयुक्तरुचिविषया इत्यर्थः । संसृतयः तद्धेतवस्तद्धर्का इति यावत् यद्वा संसृतिर्नामैतदुचिभ्यो न काचिदन्यास्तौत्यभिप्रायेण संसृतय इत्युक्तं कस्तर्हि तन्निस्तारपूर्वकतत्प्राप्त्युपाय इत्यत आह । येनेति । जीवेन कर्त्रा येन निरतिशयसत्त्वोल्लासावरपर्यायेण निर्गुणेन साधनेन चित्तजा चित्ते जायन्ते उल्लसन्ति इति तथा गुणाः सत्त्वादयो निर्जिताः स एव जीवः भक्तियोगेन गुणजयः गुणसाधनभूतात्युल्लषितसत्त्वसवर्धितेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः मय्येव निष्ठा भक्तियोगाविच्छेदो यस्य सः मद्भावाय मम भावः प्रकारः साधर्म्यमिति यावत् तस्मै उपपद्यते कल्पेत् साधनभूतस्य भक्तियोगस्याविच्छेदोत्तनाय मन्निष्ठ इत्युक्तमतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदानीं गुणनिमित्तं क्षेत्रभेदमाह । वनमिति । मन्त्रिकेतनं मदाश्रयं देवालयादि ॥ २५ ॥ इदानीं कर्तृभेदमाह । सात्त्विक इति । असङ्गो कारकः कर्ता निष्कामत्वेन कर्मणां कर्तृत्यर्थः । स्मृतिविभ्रष्टः श्रुत्याद्यविहितकारित्वेन सत्कर्मणः स्रस्तः निर्गुणो मोक्षगामी ॥ २६ ॥ श्रद्धात्वदमाह । सात्त्विकीति । आध्यात्मिकी यथाश्रुतशास्त्रविषया—

श्रुतशास्त्रानुसारेण या श्रद्धा परमात्मनि । सा सात्त्विकी तदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणा ॥

अश्रुत्वापि प्रमाणं यो वासुदेवैकसंश्रयः । स निर्गुणो भागवतः समुद्दिष्टो मनीषिभिः ।—

इतिस्मृतेः श्रुतशास्त्रार्थश्रद्धावत्तदनुसारेण अश्रुतशास्त्रार्थेषु तदुक्तप्रकारेण मत्सेवायां मत्सेवार्थं या श्रद्धा सा निर्गुणा तदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणेत्युक्तेः ॥ २७ ॥ आहारभेदमाह । पथ्यमिति । अनायस्तमक्लिष्टम् इन्द्रियप्रेषम् इन्द्रियप्रीतिकरम् आर्तिदं चाशुचि च ॥ २८ ॥ सुखभेदमाह । सात्त्विकमिति । आत्मोत्थं परोक्षज्ञानं शास्त्रश्रवणसंजातं यत्तस्मादात्मनो मतेर्ज्ञानादुत्थं सुखं सात्त्विकं परोक्षज्ञानमात्मोत्थमित्यादेः मदपाश्रयं मदपरोक्षज्ञानजन्यसुखं निर्गुणम् । अपरोक्ष दर्शनं विष्णवाश्रयसुखं नित्यं गमयेत्तत्प्रसादत इति भगवतः स्वरूपसुखमिदं नेत्यतो मदपाश्रयमित्युक्तं 'नतु विष्णोः स्वरूपं तु सुखं केनचिदाप्यते । तस्यैव विषयत्वात्तु तत्सुखं चेति भण्यते—

परोक्षज्ञानको यस्माद्विषयः स्वमनोगतः । अत आत्मोत्थमित्येवं सुखमाहुर्विपश्चितः ॥

इति च ॥ २९ ॥ किं बहुना सर्वे पदार्थास्त्रिगुणसम्बन्धेन त्रिविधा इत्याह । द्रव्यमिति फलं स्वर्गादिकालः प्रातरादिः अवस्था जाग्रदादिलक्षणा कृतिः क्रिया निष्ठा व्रतम् ॥ ३० ॥ तदेव विवृणोति । सर्व इति पुरुषेण विष्णुना अव्यक्तेन श्रिया स्वय निष्ठिताः व्यवस्थापिताः सत्त्वादिकृतसंसारजयोपायमाह । दृष्टमिति । वाशब्दश्चार्थं शास्त्रेण श्रुतं बुद्ध्या च शास्त्रार्थरूपेण दृष्टं च परं ब्रह्मानुध्यायेन्निरन्तरं स्मरेत् ॥ ३१ ॥ अनेन ध्यानेन किं फलमत्राह । एता इति । एवमुपासकेन जीवेन चित्तजाताः सत्त्वादिगुणाः निर्जिता भवन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं ज्ञानरूपाया भक्तेर्निर्गुणत्वमुक्त्वा क्रियारूपाया व्याचष्टे तत्राप्यस्तु तावच्छ्रवणकीर्तनादिरूपायाः भगवत्सम्बन्धेन वासमात्ररूपाया आह । वनमिति । वनं वास इति तत्सम्बन्धिनो वसनक्रियेत्यर्थः । वानप्रस्थानानामिति ज्ञेयम् । एवं ब्राह्म्य इति

गृहस्थानां तामसमिति दुराचाराणां द्यूतसदनमित्युपलक्षणं मन्त्रिकेतमिति मत्सेवापराणामिति च वनादीनां वासेन सह आयु-
र्धृतमितिवदेकाधिकरणत्वं वनस्य वृक्षषण्डस्वरूपस्य रजस्तमःप्राधान्यात् अत एव विविक्तत्वलक्षणतदीयसात्त्विकगुणस्यापि तद्युगल-
मिश्रत्वेन गौणत्वं वासक्रियायास्तु सत्त्वोत्पन्नत्वात्तद्वर्धनत्वाच्च सात्त्विकत्वं मुख्यमिति अत एव प्राम्य इति तद्विज्ञातं एव पठितः
एवं द्यूतसदनमित्यत्र च वासक्रियैव विवक्षिता मन्त्रिकेतमित्यत्रापितु भगवत्सम्बन्धमाहात्म्येन निकेतस्यापि निर्गुणत्वं भवेत्
स्पर्शमणिन्यायेन तादृशत्वं तादृशभक्तचक्षुर्भिरवोपलब्धव्यं दिविष्टा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजानितिवत् अत एव तैर्व्याख्यातं
भगवन्त्रिकेतं त्विति ॥ २५ ॥ एवं वासमात्रस्य तादृशत्वमुक्त्वा सर्वासामेव तत्क्रियाणामाह । सात्त्विक इति । अत्र च क्रियायामेव
तात्पर्यं न तदाश्रये द्रव्ये सात्त्विककारकस्य शरीरादिकं हि गुणत्रयपरिणतमेव ॥ २६ ॥ क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतायाः श्रद्धाया अप्याह ।
सात्त्विकीति । अधर्मोऽत्र परधर्मः पूर्ववदन्यत् ॥ २७-२८ ॥ अत एव तत्सुखस्यापि निर्गुणत्वमाह । सात्त्विकमित्यादि । एवं
शुश्रूषोः श्रद्धानस्येत्याद्युक्त्या महन्निदानत्वेन श्रवणादिलक्षणक्रियारूपाया अपि भक्तेर्निर्गुणत्वं ज्ञेयम् । त्रैगुण्यः सर्व एव हीति
मदीयं विनेति ज्ञेयं तथा दर्शितत्वात् ॥ २९-३१ ॥ एता इति सार्द्धकम् मद्भावाय मत्प्रेम्णे ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भगवन्त्रिकेतनं साक्षात्तदाविर्भावाभिर्गुणं स्थानमिति स्वामिचरणाः भगवत्सम्बन्धमाहात्म्येन निकेतनस्य नैर्गुण्यं स्पर्श-
प्राणिन्यायेनेति सन्दर्भः ॥ २५ ॥ कारकः कर्ता असङ्गी अनासक्तः रागान्धः विषयाविष्टः स्मृतिभ्रष्टः अनुसन्धानशून्यः मदपाश्रयः
मदेकशरणो भक्तः ॥ २६-२७ ॥ अनायस्तमनायासप्राप्तं च शब्दान्मन्निवेदितं निर्गुणम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं त्वंपदार्थज्ञानोत्थं मदपाश्रयं
मत्कीर्तनादुत्थम् ॥ २९ ॥ एवमुपसंहरन्नुक्तेषु त्रिगुणमयेषु गुणातीतेषु च पदार्थेषु मध्ये ये गुणमया भावास्ते जीवस्य संसारहेतव इत्याह ।
सार्द्धद्वयेन । द्रव्यं पश्यपूतादि देशो वनप्रामादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालः यदेतरौ जयेत् सत्त्वमित्यादिना योऽर्थोदुक्तः
ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदर्पणमित्यादि कारकः सात्त्विकः कारकोऽसङ्गीत्यादि श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि
अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादि आकृतिः उपर्युपरि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गान्तीत्यादिनोक्तः
स्वर्गादिः एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः स्वार्थे व्यञ् ॥ ३० ॥ न केवलमेष एव किं तु यावन्तः पुरुषा व्यक्तयोर्विधिस्ता-
भ्यामधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एव तत्प्रपञ्चः दृष्टमिति । बुद्ध्या वा अवधारितं संसृतयः संसारहेतवः अत्र ज्ञानादीनां संसृति-
हेतुत्वमुक्तं श्रीस्वामिचरणैरपि संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुक्तमुपसंहरतीत्यव तारणात् ॥ ३१ ॥ किं तु येन जीवेन कर्त्रा भक्तियोगेन करणेन
इमे गुणानिर्जिताः स मन्निष्ठो निर्गुणो मद्भक्तः मद्भावाय मत्सारूप्याय तथा मद्भावाय महास्यसख्यादिभावार्थं वा प्रपद्यते अत्र यान्ति
मामेव निर्गुणा इति निर्गुणो मदपाश्रय इति मद्भक्तस्य निर्गुणत्वं लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्येत्युदाहृतमिति कपिलदेवोक्तेरत्रापि
भक्तियोगेन गुणा निर्जिता इत्युक्त्या भक्तियोगस्य च निर्गुणत्व स च भक्तियोगोऽर्चनादिगन्धपुष्पधूपच्छत्रचामरादिषटित इति
तत्तद्द्रव्याणामपि निर्गुणत्वं तदीयश्रद्धादीनां निर्गुणत्वं तूक्तमेवेत्यतो भक्त्युपकरणमात्रस्यैव निर्गुणत्वमवगमितं भगवता ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वसन्त्यस्मिन्निति वासः अधिकरणे घञ् मन्त्रिकेतं मदर्थे रचितं मन्मन्दिरम् ॥ २५ ॥ कारकः कर्ता मदुपाश्रयः श्रीकृष्णः
यथा कारयति तथा करोमीत्येवमहमुपाश्रयो नियोजकत्वेन शरणं यस्य सः ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकी केवलज्ञानमात्रविषया मत्सेवायां
तत्त्वज्ञानपूर्विकायाम् ॥ २७ ॥ अनायस्तमनायासलब्धम् चकारान्मन्निवेदितं निर्गुणमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं त्वंपदार्थ-
मात्रचिन्तनजम् मदुपाश्रयं तत्पदार्थचिन्तनलब्धम् ॥ २९ ॥ उक्तानुक्तः सर्वोऽपि प्राकृतः पदार्थस्त्रैगुण्य एवेत्याह । द्रव्यमिति
द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥ पुरुषो बद्धजीवः अव्यक्तं प्रधानं तयोरधिष्ठिताः सर्वे भावा महादादिस्तम्बपर्यन्ता गुणमयाः किं बहुना दृष्टं
पिपीलिकादि श्रुतं चतुर्मुखलोकादि बुद्ध्याऽनुध्यातं भूतभविष्यादि तत्सर्वं गुणमयम् ॥ ३१ ॥ गुणकर्मभिः गुणहेतुकर्मभिर्निबध्यन्ते
पुंसि संयोज्यन्ते इति गुणकर्मनिबन्धनाः एताः चतुर्मुखलोकादिपिपीलिकापर्यन्ताः पुंसो जीवस्य संसृतयः येन मदनुगृहीतेन चित्तजाः
चित्तोद्भूताः निर्जिताः स मन्निष्ठो भक्तियोगेन मद्भावाय मत्साधर्म्याय प्रपद्यते कल्पते ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

विविक्तत्वाद्धनं सात्त्विको वासो वासस्थानम् । मन्त्रिकेतनं तु साक्षान्मदाविर्भावाभिर्गुणं स्थानम् ॥ २५ ॥ असङ्गी
फलानासक्तः कारकः कर्ता सात्त्विकः । रागान्धःफले त्वभिनिवेशवान् । स्मृतिविभ्रष्टः कर्तव्याकर्तव्यानुसन्धानशून्यः । मदपाश्रयः
मदेकशरणः स हि निरहङ्कारत्वाभिर्गुणः ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया । अधर्मं धर्म इति या श्रद्धा ॥ २७ ॥ पश्यं
हितम् । पूतं शुद्धम् । अनायस्तम् अनायासतः प्राप्तम् । आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि । इन्द्रियाणां प्रेष्ठ भोगकाले सुखदं कट्वम्लादि ।
आर्त्तिद्वं रोगकरम् । अशुचि अशुद्धं मालिन्यकरम् । चशब्दान्मन्निवेदितं तु निर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं स्वात्मानु-
भवजन्यं सुखं सात्त्विकम् । विषयोत्थं शब्दादिविषयानुभवजन्यं सुखं तु राजसम् । मोहेन मादकवस्तुप्रयुक्तवैचित्येन जातम् ।

तथा दैन्येन पुत्रकलत्राद्युपच्छन्देन प्रभवं च सुखं तामसम् । मदुपाश्रयं मद्भयानपूजननमस्कारादिप्रभवं सुखं तु निर्गुणम् ॥ २९ ॥
 उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति—द्रव्यमिति द्वाभ्याम् । द्रव्यं पथ्यवृत्तादि । देशो वनप्रामादिः । फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि ।
 कालो यदा भजेत मां भक्त्या यदैतरो जयेदित्यादिना योऽर्थादुक्तः । ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिना कर्म मदर्पणमित्यादि ।
 कारकः सात्त्विकः कारको सङ्कीर्त्यादिः । श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादिः । अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादि । आकृतिः उपर्युपरि
 गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गान्तीत्यादिनोक्तः स्वर्गादिः । एवं सर्वोप्ययं भावस्त्रैगुणात्मक एव । हीति
 शास्त्रनिश्चयं दर्शयति ॥३०॥ न केवलमेव प्रदर्शित एव त्रिगुणात्मकः । किन्तु यावन्तः पुरुषाव्यक्ताभ्यां धिष्ठिता अधिष्ठितास्ते सर्वेऽपि
 भावाः पदार्था गुणमया गुणकार्यभूता एव । तत् प्रपञ्चयति दृष्टमिति । चक्षुषा दृष्टं श्रोत्रेण श्रुतं बुध्यानुध्यातं च सर्वं हे पुरुषर्षभ गुणमयमेवेति
 शेषः ॥३१॥ अथोक्तस्य त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुबद्धं तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह—एता इति साद्वन । एताः संसृतयः देवमनुष्यादियोनयो
 हे सौम्य येन जीवेन निर्जिताः सोऽप्रतिहते भक्तियोगेन मन्निष्ठौ मद्भयानपरः सन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवतीत्यन्वयः ।
 तद्विजयोपायमाह—यत इमे गुणाश्चित्तजाः मनस्येवाविर्भवन्ति संसृतयश्च गुणकर्मनिमित्ता अतो मनोनिग्रहे निर्जिता भवन्तीत्यर्थः ॥३२॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वनं त्विति । वनं तु सात्त्विकः वासः सत्त्वोदयहेतुरावास इत्यर्थः । प्रामः राजसः वासः । द्यूतसदनं द्यूतपानादिसदने
 वासविधानं तामसं, मम निकेतो यस्मिन्निति मन्निकेतम् अयोध्यामथुरादुर्गपुरवृत्तालयादिवासस्थानं तु निर्गुणं गुणत्रयविघातक-
 सत्त्ववृद्धयतिशयहेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ सात्त्विक इति । कारकः कर्ता यदि न विद्यते सङ्कोऽर्थकामयोर्यस्य तथाभूत इत्यसङ्गः, तदा
 सात्त्विकः । रागान्धः अत्यभिनिवेशवान् कारकस्तु, राजसः स्मृतः । स्मृतिविभ्रष्टः विषयाणामनर्थावहृत्वं पश्यन्नपि तत्स्मृतिभ्रंशयुक्तः
 कारकः तामसः, मदुपाश्रयः मद्भयानादिगोचरः, यद्वा अहमुपाश्रयः शरणं यस्य सः कारकः निर्गुणः निरतिशयोक्तासत्त्वयुक्तः ॥२६॥
 सात्त्विकीति । आध्यात्मिकी, अध्यात्मशास्त्रविषया श्रद्धा सात्त्विकी, कर्मश्रद्धा तु राजसी, अधर्म या श्रद्धा सा तामसी, मत्सेवायां
 या श्रद्धा सा तु निर्गुणा सत्त्वोद्रेकातिशयजन्या ॥ २७ ॥ पथ्यमिति । पथ्यं हितं, पूतं जात्याश्रयनिमित्तदोषैरस्पृष्टम्, अनायास-
 मनायासतः प्राप्तं, यत् आहार्यमभ्यवहार्यमन्नादि तत् सात्त्विकं सत्त्ववृद्धिकरं प्रवृद्धसत्त्वगुणरुचिविषयं वा । एवमुत्तरत्रापि । इन्द्रिय-
 प्रेष्ठम् इन्द्रियसुखावहार्यमायासतः प्राप्तं तत् राजसं च, आर्तिदं देहेन्द्रियपीडावहं च तदशुच्यशुद्धं च तत् तामसं, चशब्दान्मन्निवेदितं
 निर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ सात्त्विकमिति । आत्मोत्थमात्मनैवोत्थम् आत्मानुभवजसंतोषमित्यर्थः । यत् सुखं तत् सात्त्विकं,
 विषयोत्थं विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः उत्थं सुखं तु राजसं, मोहः मादकवस्त्वनुभवजचित्तपारवश्यं च दैन्यं पुत्रकलत्राद्युपच्छन्दनं च
 ताभ्यामुत्थमुत्थितं, यत्सुखं तत्तामसं मदुपाश्रयं मद्भयानादिप्रभवं यत् सुखं, तत्तु निर्गुणं नैगुण्यावहसत्त्वोद्रेकातिशयप्रयुक्तम् ॥२९॥
 उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्याम् । द्रव्यमिति । द्रव्यमभ्यवहार्यं वस्तु, देशः वनप्रामादिरूपः, फलं सुखं 'सात्त्विकं
 सुखमात्मोत्थम्' इत्यादिनोक्तं, कालः प्रसिद्धः, तत्र प्रातर्मध्यंदिनसायंतनात्मकः सात्त्विकः, तस्यतिरिक्तः रात्रौ प्रहरपर्यन्तः राजसः,
 निशीथादितामसः, ज्ञानं कैवल्यमित्यादिनोक्तं, कर्म मदर्पणमित्यादिनोक्तं, कारकः, सात्त्विकः कारकोऽसङ्कीर्त्यादिनोक्तः, श्रद्धा,
 सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धेत्यादिनोक्ता, अवस्था, सत्त्वाज्जागरणमित्यादिनोक्ता, आकृतिराकारो वेषः स च वैदिकः सात्त्विकः । अथ
 कामार्जनानुकूलो राजसः, पाशुपताद्यागमोक्तः तामसः, भगवच्छास्त्रोक्तो निर्गुणश्च, निष्ठा लयः, सत्त्वे प्रलीना इत्यादिनोक्ता इत्युक्तम् ।
 एते सर्वे त्रैगुण्याः त्रिगुणकार्यभूताः, तदुल्लासकरा वा । एव हि इति निपातसमुदायो निश्चयार्थकः ॥ ३० ॥ सर्वं इति । सर्वं एते भावाः
 पदार्थाः गुणमया गुणेभ्य आगताः । 'तत आगतः' इत्यधिकारे, मयट् च' इति मयट् । पुरुषाव्यक्त्यधिष्ठिताः मिथः संसृष्टप्रकृतिपुरुषो-
 भयागताः, अचित्संसृष्टपुरुषविषया इत्यर्थः । द्रव्यादयो गुणमया इत्युक्तं किं बहुनेत्याह । दृष्टमिति । दृष्टमैहिकं, श्रुतं पारलौकिकं, हे
 पुरुषर्षभ, यच्च बुद्ध्या अनुध्यातं वा । मनोरथमात्रविषयमित्यर्थः । सुखमिति विशिष्याध्याहारः । तत्सर्वं गुणमयमित्यर्थः ॥३१॥ यतो
 गुणमयत्वमत एवैते गुणत्रयसबन्धरूपसंसृतिवर्द्धका इत्याह । एता इति । गुणकर्मनिबन्धनाः गुणकर्ममूलकाः, तत्तद्गुणानुगुणप्राचीन-
 पुण्यपापात्मककर्मप्रयुक्तरुचिविषया इत्यर्थः । एता द्रव्यादयः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विवेकसंसृतिसापेक्षः । सर्वनाम्नी पर्यायेणोद्देश्यविधेय-
 लिङ्गभाक्त्वात् । पुंसः संसृतयस्तद्धेतवस्तद्धर्द्धका इति यावत्, सन्ति । कस्तर्हि तन्निस्तारपूर्वकस्त्वत्प्राप्त्युपाय इत्यत आह । येनेति । हे सौम्य
 येन जीवेन, चित्ते जायन्ते उल्लसन्ते इति चित्तजाः, इमे गुणाः सवगादयः निर्जिताः, स एव जीवः भक्तियोगेन गुणजयसाधनभूतात्युल्ल-
 सितसत्त्वसंवर्द्धितेन भक्तियोगेन, मय्येव निष्ठा भक्तियोगाविच्छेदो यस्येति मन्निष्ठस्तथाभूतः सन्, मम यो भावः प्रकारः साधर्म्य-
 मिति मद्भावस्तस्मै, उपपद्यते कल्पते । साधनभूतस्य भक्तियोगस्याविच्छेदद्योतनाय मन्निष्ठ इत्युक्तम् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

वन में रहना सात्त्विक निवास है, गाँव में रहना राजस है और जूआ घर में रहना तामसिक है । इन सबसे बढ़कर मेरे मन्दिर में रहना निर्गुण निवास है ॥ २५ ॥ अनासक्तभाव से कर्म करने वाला सात्त्विक है, रागान्ध होकर कर्म करने वाला

राजसिक है और पूर्वापर विचार से रहित होकर करने वाला तामसिक है । इनके अतिरिक्त जो पुरुष केवल मेरी शरण में रहकर बिना अहङ्कार के कर्म करता है, वह निर्गुण कर्ता है ॥ २६ ॥ आत्मज्ञान विषयक श्रद्धा सात्त्विक श्रद्धा है, कर्मविषयक श्रद्धा राजस है और जो श्रद्धा अधर्म में होती है, वह तामस है तथा मेरी सेवा में जो श्रद्धा है, वह निर्गुण श्रद्धा है ॥ २७ ॥ आरोग्य-दायक, पवित्र और अनायासप्राप्त भोजन सात्त्विक है । रसनेन्द्रिय को रुचिकर और स्वाद की दृष्टि से युक्त आहार राजस है तथा दुःखदायी और अपवित्र आहार तामस है ॥ २८ ॥ अन्तर्मुखता से—आत्मचिन्तन से प्राप्त होनेवाला सुख सात्त्विक है । बहिर्मुखता से—विषयों से प्राप्त होने वाला राजस है तथा अज्ञान और दीनता से प्राप्त होने वाला सुख तामस है और जो सुख मुझ से मिलता है, वह तो गुणातीत और अप्राकृत है ॥ २९ ॥ उद्धव जी ! द्रव्य (वस्तु), देश (स्थान), फल, काल, ज्ञान, कर्म, कर्ता, श्रद्धा, अवस्था, देव-मनुष्य-तिर्यगादि शरीर और निष्ठा—सभी त्रिगुणात्मक हैं ॥ ३० ॥ नररत्न ! पुरुष और प्रकृति के आश्रित जितने भी भाव हैं, सभी गुणमय हैं—वे चाहे नेत्रादि इन्द्रियों से अनुभव किये हुए हों, शास्त्रों के द्वारा लोक-लोकान्तरों के सम्बन्ध में सुने गये हों अथवा बुद्धि के द्वारा सोचे-विचारे गए हों ॥ ३१ ॥ जीव को जितनी भी योनियाँ अथवा गतियाँ प्राप्त होती हैं, वे सब उनके गुणों और कर्मों के अनुसार ही होती हैं । हे सौम्य ! सब-के-सब गुण चित्त से ही सम्बन्ध रखते हैं (इसलिए जीव उन्हें अनायास ही जीत सकता है) । जो जीव उन पर विजय प्राप्त कर लेता है, वह भक्तियोग के द्वारा मुझमें ही परिनिष्ठित हो जाता है और अन्ततः मेरा वास्तविक स्वरूप, जिसे मोक्ष भी कहते हैं, प्राप्त कर लेता है ॥ ३२ ॥

तस्माद् देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसम्भवम् । गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ॥ ३३ ॥

निःसङ्गो मां भजेद् विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः । रजस्तमश्चाभिजयेत् सत्त्वसंसेवया मुनिः ॥ ३४ ॥

सत्त्वं चाभिजयेद् युक्तो नैरपेक्ष्येण शान्तधीः । सम्पद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ॥ ३५ ॥

जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवैः । मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मात् ज्ञानविज्ञानसम्भवम् इमं देहं लब्ध्वा विचक्षणाः गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु ॥ ३३ ॥ निःसङ्गः विद्वान् अप्रमत्तः जितेन्द्रियः मुनिः मां भजेत् (सः) सत्त्वसंसेवया रजः तमः च अभिजयेत् ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्येण युक्तः शान्तधीः सत्त्वम् अभिजयेत् गुणैः युक्तः जीवः जीवं विहाय मां सम्पद्यते ॥ ३५ ॥ जीवः जीवविनिर्मुक्तः आशयसम्भवैः गुणैः (विनिर्मुक्तः) मया एव ब्रह्मणा पूर्णः बहिः आन्तरः च न चरेत् (किन्तु जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः) ॥ ३६ ॥

इत्येकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह । तस्मादिति । ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिन्तस्मिन् नरदेहम् ॥ ३३ ॥ भजनप्रकार-माह निःसङ्ग इति सार्धेन ॥ ३४ ॥ सत्त्वसंसेवया 'सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धये' इति प्रागुक्त्या । नैरपेक्ष्येणोपश-मात्मकेन सत्त्वेनैव ॥ ३५ ॥ एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यत इति । जीवं जीवत्वकारणं लिंगशरीरम् । मां प्राप्तस्य न पुनः संसार इत्याह । जीव इति । बहिर्विषयभोगेन नांतरस्तत्स्मरणेन ॥ ३६ ॥

गुणकृतामनुसंस्मरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः । ध्रुवत भक्तिरसेन विवेकिनो न हि पुनः सुलभं जनुरीदृशम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

आवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतस्त्रैगुण्यजया मोक्षहेतुस्तस्माद्धेतोः । इदमेव त्रैगुण्यविजयनमेव । तस्माद्भक्त्यैव गुणत्रयजयात् । इदमेव भजनमेव भक्त्या गुणसम्बन्धं दूरीकृत्य भजन्तु भक्तिमेव कुर्वन्तिवति भक्तेः साध्यत्वं साधनत्वञ्च व्यक्तीकृतम् । 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य' इत्यादिभिरभ्यस्तमपि भजनस्य सर्वोपरितनता प्रकटिता नरदेह इति भावः । ज्ञानविज्ञाने अप्यत्र भक्त्युत्थे एव ज्ञेये ॥ ३३ ॥ विनिर्धूय त्यक्त्वा । शुद्धभजनप्रकारं शिक्षयति—निःसङ्गः अन्यकामनाज्ञानकर्मादिसंगरहितः । अप्रमत्तः सेवानामापराधानवधान-शून्यः । यतो जितेन्द्रियः विद्वान् भक्तिरेव परमपुमर्थ इति जानन् मां भजेत् श्रवणादिभिरनुशीलयेदिति तत्रैतिकर्तव्यताऽभिहिता । विश्वनाथस्तु—ननु च यस्य त्वत्सेवायां श्रद्धा निर्गुणास्ति अथ च सात्त्विकश्रद्धायात्मिकी श्रद्धाऽप्यस्ति राजसी कर्मश्रद्धा तामस-धर्मश्रद्धाऽप्यस्ति एवं त्वद्भक्त्युत्थं निर्गुणं सुखं तथाऽऽत्मोत्थं विषयोत्थं मोहोत्थं च त्रिगुणमयसुखमप्यस्ति एवमेवोक्तलक्षणं नैर्गुण्यं

त्रैगुण्यञ्चास्ति तेनारब्धत्वद्वजनेन किं कर्तव्यमिति चेच्छ्रूयताम्—स यदि केवलं भक्तिमान्स्यात्तदा भक्त्यैव त्रैगुण्यं निर्जयेदित्युक्तमेव ध्येनेमा निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन' इत्यादिना ॥ ३४ ॥ यदि च प्रधानीभूतभक्तिमान्स्यात्तत्पुरुषायान्तरमपि त्रैगुण्यजयेऽस्तीत्याह रज इति । नैरपेक्ष्येण भक्त्युत्थवैतृष्येण । उपशमात्मकेनान्तःकरणनियमनेन । सर्वत्र हेतुः शान्तधीः भागवन्निष्ठबुद्धिः ॥ ३५ ॥ एवं च सति त्रैगुण्यजये सति । जीवत्वहेतुर्लिङ्गदेहसम्बन्ध एव तदभावे मोक्षश्रवणात् तत्स्मरणेन विषयस्मरणेन । न चरेत् न स्यात् । उरु-संस्मरणप्रथां बहुतरसंसारप्रसिद्धिं रोगं वा । आदिना श्रवणादिप्रहः । ध्रुवत अपाकुरुत । भक्तिरसेन तद्रूपसायनेन । पुनरीदृशावसरो न लभ्य इत्याह—न हीति । 'जनुर्जन्मप्रथारोगे प्रसिद्धौ च' इति कोशात् (१) । सम्पद्यत इत्यर्द्धकम् । एवं च लिङ्गदेहेन अन्तःकरणो-त्थैर्गुणैश्च रहितः बहिः प्राकृतशब्दादिविषयान् आन्तरं शोकमोहादिकश्च न चरेन्न प्राप्नुयात् ॥ (३६) । दीपिका—'तनुसंस्मरणव्यथाम्' इति पाठे देहोपाधिकां संसारपीडामित्यर्थः । 'उरुसंस्मरणप्रथाम्' इति पाठे तु उर्वी महती चासौ संसाराख्या प्रथा ख्यातिरर्थान्महान्-संसार इत्यर्थः । हे विवेकिनः अजितस्य कथाकथनादिभिर्ध्रुवत नाशयत पुनरीदृशं सर्वांगपूर्णं ब्राह्मणादिजन्म नहि सुलभं सर्वथा दुर्लभम्, एतेन हरिकथैव संसारनाशिनोति हरिकथायाः संसारापाकरणे मुख्योपायत्वमुक्तम् । आदिना श्रवणाध्ययनादिप्रहः (१) ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मादिति । तस्माद्विचक्षणा विवेकिनो ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तमिमं देहं लब्ध्वा गुणसङ्गं विनिर्धूय त्यक्त्वा मां भजन्तु । भजन्तीत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥ निःसङ्ग इत्यर्द्धकम् । विद्वान् विवेकी निःसङ्गो विषयासक्तिरहितः जितेन्द्रियश्च सन् अप्रमत्तः सावधानो मां भजेत् ॥ ३४ ॥ रज इति सार्द्धकम् । मुनिर्मेननशीलः सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येव सेवेत । पुमान् सत्त्वविबुद्धय इति प्रागुक्तया रजस्तमश्चाभिजयेत् । नैरपेक्ष्येण उपशमात्मकेन सत्त्वेनैव सत्त्वं चाभिजयेत् । ततश्च युक्तः शान्तधीश्च भवति । अतः गुणैर्मुक्तो जीवः जीवं जीवोपाधिलिङ्गं शरीरं विहाय मां संपद्यते ॥ ३५ ॥ जीव इति । जीवः जीवेन लिङ्गशरीरेणोपाधिना निर्मुक्तः आशयश्चित्तं तत्र संभवः प्रादुर्भावो येषां तैर्गुणैः सत्त्वादिगुणवृत्तिभिश्च निर्मुक्तो मया ब्रह्मणा पूर्णानन्देनैव पूर्णो व्याप्तः बहिर्विषयभोगेन न चरेत् आन्तरः विषयस्मरणेन च न चरेत् न विचरति किंतु जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे अन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तस्माद्युक्त्यैव गुणत्रयजयात् । इदमेव भजनमेव । भक्त्या गुणसम्बन्धं दूरीकृत्य भजन्तु भक्तिमेव कुर्वन्तु इति भक्तेः साधनत्वं साध्यत्वं च व्यक्तीकृतम् ॥ ३३-३४ ॥ निःसङ्ग इत्यर्द्धकम् । अप्रमत्तः सेवानामापराधाऽनवधानशून्यः यतो जितेन्द्रियः अतएवान्यत्रानासक्तो विद्वान् भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति जानन् सन् मां भजेत श्रवणादिभिरनुशीलयेत् इति तत्रतिकर्तव्यता-भिहिता ॥ ३५ ॥ उपशमात्मकेनान्तःकरणनियमनेन । सर्वत्र हेतुः शान्तधीः भगवन्निष्ठबुद्धिः । सम्पद्यत इत्यर्द्धकम् । विषय-भोगेनेति विषयभोगं न कुर्यादित्यर्थः । तत्स्मरणेनेति विषयस्मरणम् न कुर्यादित्यर्थः । उरु संस्मरणव्यथां बहुजन्ममरणादिश्रमोत्थं दुःखम् । तन्विति क्वचित्पाठे देहोपाधिकां जन्मादिसंसारव्यथां हे विवेकिनः ! कथाकथनादिभिर्यो भक्तिरसः शान्तादिपञ्च-विधस्तेनेत्यन्वयः ईदृशं भजनौपथिकं जनुर्जन्म ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

ज्ञानविज्ञानसम्भवं शास्त्रजन्ययोगजन्यज्ञानयोर्हेतुम् ॥ ३३ ॥ नैरपेक्ष्येण गुणेष्वन्तर्गतस्य सत्त्वस्याप्यन्ते हातव्यत्व-बुद्ध्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजीवं शरीरं विहाय मां सम्पद्यत इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ अजीवेन शरीरेण विनिर्मुक्तो मया पूर्णः व्याप्तः मदन्तर्यामिकत्वं साक्षात्कुर्वन् मन्त्रित्यकिङ्करः न बहिर्नान्तरश्चरेत् बहिर्न चरेत् संसारनिमित्तकं कर्म न करोति नान्तरं चरेत् मोक्षसाधनं नाचरेदिति मुक्तिदशायां शास्त्रवदयो न भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतो निगुणमूलकभक्तियोगस्य सद्भावोपपत्तिसाधनत्वमत एव विचक्षणा मां भजन्तीत्याह । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानविज्ञानसम्भवं शास्त्रयोगजन्यज्ञानादयहेतुमिमं मानुष्यं देहं लब्ध्वा गुणसङ्गं शब्दादिविषयासङ्गमपोह्य मां भजन्ति ॥ ३३ ॥ ननु विषयसङ्गपरिहारमात्रेण कथं तन्मूलगुणजयः स्यादित्यत आह । निःसङ्ग इति । जितानि विषयेभ्यः स्ववशी-कृतानि इन्द्रियाणि येन सः तथाग्रप्रमत्तः अविश्वस्तेन्द्रियः तत्र हेतुर्विद्वान् वशीकृतानामपि विश्वस्तानामिन्द्रियाणां पुनर्विषयाभि-निवेशजननद्वाराऽनर्थवहत्वं जानन् यो मां भजेत् स सत्त्वसंसेवया निरतिशयसत्त्वोत्सासकरद्रव्यादिसंसेवया रजस्तमश्चाभि-

जयेत् चकारादुद्रिक्तं सत्त्वं विवक्षितम् ॥ ३४ ॥ नन्वेवमप्युल्लसितं सत्त्वमपि प्राकृतमवतिष्ठत इति कथं प्रकृतिसम्बन्धविनिर्मुक्ति-
रित्यत आह । सत्त्वं चेति । नैरपेक्ष्येण निर्माता अपेक्षा फलापेक्षा यस्मात्तन्निरपेक्षमनन्यप्रयोजनमत्युल्लसितसत्त्वप्रभवमुपासनात्मकं
ज्ञानं तदेव नैरपेक्ष्यं स्वार्थं ध्येयं तेन सत्त्वं चाभिजयेत् अतिशयितसत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ तदपि निवृत्तं भवतीति
भावः । शान्तधीरत्युद्रिक्तसत्त्वत्वाद्वागाद्यकलुषितचित्तः इत्थं गुणैर्विनिर्मुक्तो जीवः अजीवं देहं विहाय मां सम्पद्यते प्राप्नोति ॥ ३५ ॥
यश्चेत्थं मां सम्पन्नस्तस्य न कृत्यमस्तीत्याह । जीव इति । आशये मनसि सम्भवन्त्युल्लसन्तीति तथा तैर्गुणैरजीवेन देहेन च
विनिर्मुक्तो जीवः मया ब्रह्मणा पूर्णो व्याप्तः मदन्तर्यामिकत्वं साक्षात्कुर्वन् बहिर्न चरत्संसारनिमित्तं कर्म न करोति नान्तरं
चरेन्मोक्षसाधनं ज्ञानयोगमपि नाचरति मुक्तिदशायां शास्त्रवदयो न भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु त्वत्प्राप्तिमन्तरेण संसृतिजयेन किं तत्राह । भक्तीति ॥ ३३ ॥ मथितार्थमाह । तस्मादिति । ज्ञानविज्ञानयोः संभवो
यस्मात्स तथा ते व्यवधानेन शास्त्रद्वारा जातं ज्ञानं परोक्षज्ञानम् अपरोक्षेण जातं विज्ञानं निर्गुणमिति सङ्गिरन्ते 'सत्त्वाद्गुण-
ज्जातमपि व्यवधानं विनैवं तु । मुक्तिदं निर्गुणं प्रोक्तं व्यवधानेन सात्त्विक'मित्युक्तेः यतः संसारमोक्षा मद्भावस्तस्मान्मानुषं
देहं लब्ध्वा सर्वोत्तमं मां विज्ञाय ब्रह्मणा सर्वगुणपूर्णं येनैव पूर्णश्चरितार्थो ना पुरुषो बहिर्विषयेषु नाचरेत् आन्तर एव इन्द्रियैः
प्रत्यगात्मविषयत्वेनैव चरेदित्यर्थः । संसारस्यान्तत्वादन्तोऽहं तस्मिन्मयि रतो भूत्वति वा अन्तरच्छिद्रः इन्द्रियव्याजी न चरेन्न
स्यादिति वा 'अन्तो रूयवसिते मृत्यौ स्वभावे परमात्मनि' इति आन्तरो मां विना न चरेदिति वा ॥ ३४ ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येत्यादिभिरभ्यस्तमपि भजनस्य सर्वोपरितनत्वमभ्यस्यति । तस्मादेहमिति ॥ ३३ ॥ निःसङ्ग
इत्यर्द्धकम् ॥ ३४-३५ ॥ सम्पद्यते इत्यर्द्धकम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इमं नरदेहं ज्ञानविज्ञानयोर्भक्त्युत्थयोरपि सम्भवो यत्र तम् ॥ ३३ ॥ शुद्धभजनप्रकारं शिक्षयति । निःसङ्गः अन्य-
कामनाज्ञानकर्मादिसङ्गरहितः ॥ ३४ ॥ ननु च यस्य त्वत्सेवायां श्रद्धा निर्गुणास्ति अथ च सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धाप्यस्ति राजसी
कर्मश्रद्धा तामस्यधर्मश्रद्धाप्यस्ति एवं त्वद्भक्त्युत्थं निर्गुणं सुखमस्ति तथा आत्मोत्थं विषयोत्थं मोहोत्थं च त्रिगुणमयमपि सुखमस्ति
एवमेवोक्तलक्षणं सर्वं नैर्गुण्यं त्रैगुण्यं चास्ति तेनारब्धत्वद्भजनेन जनेन किं कर्तव्यमिति चेत् श्रयतां स यदि केवलभक्तिमान्
स्यात्तदा भक्त्यैव त्रैगुण्यं निर्जयेदित्युक्तमेव येनेमे निर्जियाः सौम्य गुणा भक्तियोगेनेत्यनेन पूर्वलोकेन यदि च प्रधानीभूतभक्तिमान्
स्यात्तदा पुनरुपायान्तरमपि त्रैगुण्यजयेऽस्तीत्याह रज इति । सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येव सेवेतेति प्रागुक्तप्रकारया नैरपेक्ष्येण
भक्त्युत्थवैतृष्ण्येन ॥ ३५ ॥ ततश्च मां सम्पद्यते सम्प्राप्नोति जीवं लिङ्गशरीरम् एवं च जीवेन लिङ्गदेहेन अन्तःकरणोत्थैर्गुणैः
कामादिभिश्च रहितः बहिः प्राकृतशब्दादिविषयान् अन्तरं शोकमोहादिकं च न चरेत् न प्राप्नुयात् ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो पञ्चविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्माद्गुणजयपूर्वकमद्भजनेन मद्भावाय प्रपद्यते यस्माद्धेतोः ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्मिन् तमिमं देहं लब्ध्वा गुणसङ्गं
विनिर्धूय मां भजन्ति सेवन्ते ॥ ३३ ॥ गुणजयपूर्वकं भजनप्रकारमाह । निःसङ्ग इति साद्धेन । सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्
सत्त्वविबुद्धये इत्युक्तया रजस्तमश्च अभितः बाह्याभ्यन्तरतो जयेत् नैरपेक्ष्येण सत्त्वफलभूते देवादिभावे निरपेक्षतया सत्त्वमपि
अभिजयेत् एवं निःसङ्गः सर्वतो विरक्तः विद्वान् ज्ञानवान् अत एव युक्तः भजनयोग्यः शान्त उपासीतेति श्रुतेः शान्तधीः मां
भजेत् ॥ ३४-३५ ॥ एवम्भूतेन भजनेन मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यते इति साद्धेन । जीवं लिङ्गशरीरं विहाय मां सम्पद्यते ननु
मुक्तो जीवस्त्वत्तो भिन्नोऽभिन्नो वाऽवतिष्ठते इत्यत आह । जीव इति । आशयसम्भवैरन्तःकरणोद्भवैः रागद्वेषादिभिः जीवेन लिङ्ग-
शरीरेण च निर्मुक्तः न बहिः न भिन्नः नान्तरः नाभिन्नः मद्भिन्नाभिन्नश्चरेदित्यर्थः । स्वतो भिन्नाभिन्नत्वे हेतुमाह । मयैव ब्रह्मणा
सर्वात्मना पूर्णः सम्पन्नः वृक्षेण पत्रमिव सूर्येण प्रभेव अग्निना विस्फुल्लिमिव ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स्वोक्ते सदाचारं प्रमाणयति—तस्मादिति । यस्माद्गुणासक्तिरेव संहारहेतुस्तद्विमुखतया मद्भजनं च विमुक्तिहेतुस्तस्मात् विचक्षणा विवेकिनो ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्मिंस्तमिमं देहं लब्ध्वा गुणसङ्गं विनिर्धूय त्यक्त्व मां भजन्तीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारमाह—निस्सङ्ग इति साद्धेन । विद्वान् विवेकी अप्रमत्तः सावधानः । निस्सङ्गो विषयासक्तिरहितः । तत्र हेतुः—जितेन्द्रिय इति । मुनिर्मननशीलः । मां भजेत् सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धय इति प्रागुक्तया रजस्तमश्चाभिजयेत् ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्येण उपशमात्मकेन सत्त्वेनैव सत्त्वं चाभिजयेत् । ततश्च शान्तधीः ॥ ३५ ॥ तत्र हेतुः—गुणैर्मुक्तः । तत्र हेतुः—युक्तः, निरन्तरं मद्भयाननिष्ठ इत्यर्थः एवम्भूतो जीवो जीवं जीवेन लिङ्गशरीरेणोपाधिना निर्मुक्तः । तत्र हेतुः—आशयश्चित्तं तत्र सम्भवः प्रादुर्भावो येषां तैर्गुणैः सत्त्वादिगुणवृत्तिभिश्च निर्मुक्तो मया ब्रह्मणा पूर्णानन्दनैव पूर्णो व्याप्तः । बहिर्विषयभोगेनान्तरस्तत्स्मरणेन न चरेत् न विचरति किन्तु जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसुनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । पञ्चविंशो गतो वृत्ति गुणवृत्तिनिरूपणे ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यतो निर्गुणमूलकभक्तियोगस्य मद्भावोपपत्तिसाधनत्वमत एव विचक्षणा मां भजन्तीत्यत आह । तस्मादिति । तस्मात् विषयविमुखतया मद्भक्तिसिद्धेः, ज्ञानविज्ञानसंभवं शास्त्रजन्यज्ञानतदनुभवोदयहेतुम् इमं मानुष्यं देहं लब्ध्वा, गुणसङ्गं शब्दादि-विषयसङ्गं, विनिर्धूयापोह्य, विचक्षणाः मां भजन्ति ॥ ३३ ॥ ननु विषयसङ्गपरिहारमात्रेण कथं तन्मूलगुणजयः स्यादित्यत आह । निःसङ्ग इति । जितानि विषयेभ्यः स्ववशीकृतानि इन्द्रियाणि येन सः, तथापि अप्रमत्तोऽविश्वस्तेन्द्रियः, तत्र हेतुः । विद्वान् वशीकृतानामपि विश्वस्तानामिन्द्रियाणां पुनर्विषयाभिनिवेशजननद्वाराऽनर्थोपवहत्वं जानन्, अत एव निःसङ्गः प्राकृतभावासक्तिवर्जितः सन्, यः मां भजेत्, स मुनिः सत्त्वसंसेवया निरतिशयसत्त्वोत्साहकरद्रव्यादिसंसेवया, रजः तमश्च अभिजयेत् ॥ ३४ ॥ नन्वेवमपि अत्युल्लसितं सत्त्वमपि प्राकृतमवतिष्ठत इति कथं प्रकृतिसंबन्धविनिर्मुक्तिरित्यत आह । सत्त्वमिति । निर्गता अपेक्षा फलापेक्षा यस्मात्तन्निरपेक्षमनन्यप्रयोजनमत्युल्लसितसत्त्वप्रभेवमुपासनात्मकं ज्ञानं तदेव नैरपेक्ष्यं तेन नैरपेक्ष्येण युक्तः सन्, सत्त्वं च अभिजयेत् । अतिशयितसत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ तदपि निवृत्तं भवतीति भावः । एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह । शान्तधीः अत्युद्विक्तसत्त्वत्वाद्भागवतकलुषितचित्तः, गुणैः मुक्तो विनिर्मुक्तः जीवः जीवं लिङ्गदेहं विहाय, मां संपद्यते प्राप्नोति ॥ ३५ ॥ यश्चेत् मां संपन्नस्तस्य न कृत्यमस्तीत्याह । जीव इति । आशये मनसि संभवन्त्युल्लसन्तीति आशयसंभवास्तैः, गुणैश्च, जीवेन लिङ्गदेहेन निर्मुक्तः जीवः, मया एव ब्रह्मणा पूर्णः व्याप्तः सदन्तर्यामित्वं साक्षात्कुर्वन्नित्यर्थः । बहिः न चरेत् संसारनिमित्तं कर्म न करोति, नान्तरं चरेत् मोक्षसाधनं ज्ञानयोगमपि नाचरति, मुक्तिदशायां शास्त्रवश्यो न भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मेश्वरधर्मसज्जप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोद्धव्यां भक्तमनोरञ्जनीत्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह मनुष्यशरीर बहुत ही दुर्लभ है । इसी शरीर में तत्त्वज्ञान और उसमें निष्ठारूप विज्ञान की प्राप्ति सम्भव है; इसलिए इसे पाकर बुद्धिमान् पुरुषों को गुणों की आसक्ति हटाकर मेरा भजन करना चाहिए ॥ ३३ ॥ विचारशील पुरुष को चाहिये कि बड़ी सावधानी से सत्त्व गुण के सेवन से रजोगुण और तमोगुण को जीत ले, इन्द्रियों को वश में कर ले और मेरे स्वरूप को समझ कर मेरे भजन में लग जाय । आसक्ति को लेशमात्र भी न रहने दे ॥ ३४ ॥ योगयुक्ति से चित्त-वृत्तियों को शान्त करके निरपेक्षता के द्वारा सत्त्वगुण पर भी विजय प्राप्त कर ले । इस प्रकार गुणों से मुक्त होकर जीव अपने जीवभाव को छोड़ देता है और मुझमें एक हो जाता है ॥ ३५ ॥ जीव लिङ्गशरीररूप अपनी उपाधि जीवत्व से तथा अन्तःकरण में उदय होने वाली सत्त्वादि गुणों की वृत्तियों से मुक्त होकर मुझ ब्रह्म की अनुभूति से एकत्वदर्शन से पूर्ण हो जाता है और वह फिर बाह्य अथवा आन्तरिक किसी भी विषय में नहीं जाता ॥ ३६ ॥

इत्येकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः । आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥

गुणमय्या जीवयोण्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ।

गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः । वर्तमानोऽपि न पुमान् युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥

सङ्गं न कुर्यादसतां शिशोदरतृपां क्वचित् । तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगान्धवत् ॥ ३ ॥

ऐलः सप्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः । उर्वशीविरहान् मुह्यन् निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४ ॥

त्यक्त्वाऽऽत्मानं व्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः । विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्रवः ॥ ५ ॥

कामानवृत्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान् वर्षयामिनीः । न वेद यान्तीर्नायान्तीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥

ऐल उवाच

अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः । देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुःखण्डा इमे स्मृताः ॥ ७ ॥

नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया । मुषितो वर्षपूगानां वताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—मल्लक्षणम् इमं कायं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः (नरः) आत्मस्थं परमात्मानम् आनन्दं मां समुपैति ॥ १ ॥ ज्ञाननिष्ठया गुणमय्या जीवयोण्या विमुक्तः मायामात्रेषु अवस्तुतः दृश्यमानेषु गुणेषु वर्तमानः अपि पुमान् अवस्तुभिः गुणैः न युज्यते ॥ २ ॥ शिशोदरतृपाम् असतां क्वचित् सङ्गं न कुर्यात् तस्यानुगः अन्धानुगान्धवत् अन्धे तमसि पतति ॥ ३ ॥ बृहच्छ्रवाः सप्राड् ऐलः उर्वशीविरहात् मुह्यन् शोकसंयमे निर्विण्णः इमां गाथाम् अगायत ॥ ४ ॥ आत्मानं त्यक्त्वा व्रजन्तीं यां विक्रवः उन्मत्तवत् नग्नः जाये घोरे तिष्ठ इति विलपन् नृपः अन्वगात् ॥ ५ ॥ उर्वश्या आकृष्टचेतनः क्षुल्लकान् कामान् अनुजुषन् अवृत्तः वर्षयामिनीः यान्तीः आयान्तीः न वेद ॥ ६ ॥ ऐलः उवाच—कामकश्मलचेतसः मे अहो मोहविस्तारः देव्या गृहीतकण्ठस्य (मे) इमे आयुःखण्डाः न स्मृताः ॥ ७ ॥ वत उत अमुया मुषितः अहम् अभिनिर्मुक्तः अभ्युदितः वा सूर्यः न वेद वर्षपूगानाम् अहानि गतानि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षड्विंशे योगनिष्ठया विधातो दुष्टसंगतः । साधुसंगेन तन्निष्ठापराकाष्ठेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

योगिनो योगविभ्रंशः संगतः संभवेदिति । सर्वथा तन्निष्ठस्यैवैक्यमिति वितन्यते ॥ २ ॥

‘निसंगो मा भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः’ इत्युक्तं तत्र विपक्षेऽनर्थं कथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापि तर्हि संगो दुर्वार इत्यनर्थः स्यादित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं परिहरति साधोभ्याम् । मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं भक्तिलक्षणे आस्थितः सन्नात्मस्थमात्मन्येव नियंतृत्वेन स्थितं परमानंदरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक्प्राप्नोति ॥ १ ॥ न चैवंभूतस्य विषयसंगो नामास्तीत्याह गुणमय्येति । गुणमयी या जीवयोनिर्जीवोपाधिस्तस्या विमुक्तो गुणेषु वर्तमानोऽपि तैर्न युज्यते संगं न

१. अवस्थितः । २. ऐलः । ३. शोकसंगरे ।

प्राप्नोति । अत्र हेतुः । अवस्तुभिः । नन्ववस्तुभिरप्यन्ये युज्यमाना दृश्यन्ते तत्राह । अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु ॥ २ ॥ तथापि संगं वर्जयेदित्याह । संगमिति । असतां लक्षणमाह । शिदनोदरे तर्पयतीति शिदनोदरतृपस्तेषां कचित्कदाचिदपि आस्तां तावद्ब्रह्मना संगं किंतु तस्यैकस्याप्यनुगोऽवर्ती अंधमनुगच्छति योधस्तद्वत् ॥ ३ ॥ अत्रेतिहासमाह । ऐलः पुरुरवाः । सप्ताष्ट चक्रवर्ती । बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्य सः । उर्वशीविरहात्प्रथमं मुह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समोगम्य गंधर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ठा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे शोकापगमे सति ततो निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायतेति नवमस्कंधानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ प्राक्तनीं मोहावस्थामाह । त्यक्त्वेति । आत्मानं राजानं त्यक्त्वा । अथवा शय्यायामात्मानं त्यक्त्वा ब्रजंतीम् घोरे तिष्ठेति । “हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु । न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे च नाहन्” इत्येवं मंत्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठे कारणमाह । कामानिति वर्षाणां यामिनी रात्रीर्यान्तीरपयांतीं वेद । नाप्यायांतीरागमिनीः । उर्वश्यां आकृष्टा चेतना यस्य सः ॥ ६ ॥ तस्य गंधर्वलोकप्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसंभोगानंतरं निर्विण्णस्य गाथामाह अष्टादशभिः । तत्राष्टभिरनुतापः प्रपंच्यते । अहो इति । यतो मया इमे अहोरात्ररूपा आयुःखंडा न स्मृताः ॥ ७ ॥ तदेवाह । नाहमिति । अभिनिर्मुक्तो मयि रममाणोऽस्तं गतोऽभ्युदितो वा सूर्य इति । अमुया उर्वश्या वंचितः । बत रवेदे । उतापि । वर्षपूगानामपि गतान्यहानि न वेदेति ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तन्निष्ठाया योगनिष्ठायाः । परा काष्ठा परोऽवधिः (१) तन्निवृत्त्यर्थं संगनिवृत्त्यर्थम् (२) । तत्राधुना । विपक्षे निःसंग-भजनाभावे । अनर्थं निष्ठाभ्रंशरूपम् । तर्हि संगस्य भ्रंशहेतुत्वे जीवन्मुक्तस्यापि यथाकथञ्चित्संगो भवत्येव तथा च तस्याऽपि पुनः संसारः स्यादिति चेत्, उक्तस्य ‘निःसंगो मां भजेत्’ इत्यस्यानुवादः ‘गुणमय्या जीवयोण्या’ इत्याद्युक्तलक्षणस्तत्पूर्वकं परिहरति । ‘न युज्यतेऽवस्तुभिः’ इत्यादिनाऽनर्थमपाकरोति । दीपिका—तन्निष्ठा योगनिष्ठा तस्याः परा काष्ठा परोऽवधिः (१) तन्निवृत्त्यर्थं संगपरिहारार्थम् (२) । तत्रेत्युक्तौ विपक्षे संगकरणे । परिहरति । शंकांमिति शेषः । मद्भक्तिलक्षणे श्रवणकीर्तिनादौ । आत्मन्येव जीवस्वरूप एव ॥ १ ॥ एवंभूतस्य भक्तिधर्मं स्थितस्य । न चास्तीति योज्यम् । जीवोपाधिलिंगमविद्या वा । तैर्गुणैः । अत्र गुणसंगाभावे । अवस्तुभिः अवस्तुत्वेन परिज्ञातैः । अत्राशंकते—नन्विति । अवस्तुत्वे ज्ञातेऽपि दृश्यमानत्वात्तेषु संग ऐन्द्रजालिकलीलावदज्ञानामेवेति भावः । निःसंगो मां भजेदित्युक्तम् । तत्र च ‘उपायं चिन्तयन्प्राज्ञो ह्युपायमिति चिन्तयेत्’ इति न्यायेन स्त्रीसंगः खलु तत्र महानन्तरायस्तस्माच्च जीवन्मुक्तेनापि भैतव्यमिति वक्तुं पूर्वकान्तं जीवन्मुक्तत्वमाह साद्धर्माभ्याम् । एवंभूतस्य परमानन्दं प्राप्तस्य । जीवोपाधिलिंगदेहः । गुणेषु गुणकार्येषु देहेन्द्रियादिषु । संगं सुखदुःखादिसम्बन्धम् । तत्र गुणसंगाप्राप्तौ ॥ विश्वनाथस्तु—स च गुणेषु विषयेषु प्रकृतेषु भगवत्सम्बन्धगन्धरहितेष्वित्यर्थः । वर्तमानोऽपि तैर्गुणैरवस्तुभिरसत्तुल्यैर्न युज्यते बद्धजीव इव नासक्तो भवति । कुतः—न वस्तुनो दृश्यमानेषु दृष्टिस्तस्य मयि कामात्मन्येवेति भावः ॥ २ ॥ यद्यपि गुणा अवास्तवास्तथापीति । एकस्यापि शिदनोदरतृपः दीपिका—तथापि विषयसंगासम्भवेऽपि । तच्छब्दस्य पूर्वप्रकान्तानुवादकत्वात् एकवचनानुपपत्तिमाशंक्य व्याचष्टे—आस्तामिति । एवंभूतोऽप्यसत्संगं न कुर्यात्किं पुनरेवंभूत इत्याह—संगमिति ॥ ३ ॥ अत्र असत्संगस्य पातहेतुत्वे । इमां वदयमाणाम् ‘अहो मे मोहविस्तारः’ इत्यादिकाम् । अत्र संगवर्णने । तत उर्वशीलोकात् ॥ ४ ॥ श्रुत्यर्थमाह—हये अहो जाये मनसा तिष्ठ मनोपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ । मां त्यक्तुं नाहंसीति शेषः । हे घोरे सुरतशौण्डे ये परतरे अहन् अहनि उत्तरोत्तरदिवसे मयः सुखं करन् अकुर्वत । एते नौ आवयोः सुरतमन्त्राः करुणोक्तिपूर्वका नु अद्याप्यनुदितासोऽनिवृत्ता अपरिसमाप्ता इति यस्मादतो नैतदुचितमतो मिश्रा-मिश्राणि सल्लापलक्षणानि वचांसि कृणवावहै करवावहै इत्येवमुक्तरीत्या मन्त्रैराभ्यातोक्तसूक्तेनेत्यर्थः । घोरे भयंकरे । तब वियोगो मम भयहेतुरिति सम्बुद्धयर्थः । ‘यदस्यां जायते ह्यात्मा तस्माज्जायेति कीर्तिता’ इति स्मृत्यर्थोऽपि नोपपन्न इत्यभिप्रेत्याह—हे जाय इति । तस्य पुरुरवसः । अय इति कोमलामन्त्रणे । मनसा भावेन । घोरे क्रूरचित्ते, मत्प्राणहरणात् । आवां मिश्रामिश्रौ भूत्वा वचांसि प्रेमालापान् कृणवावहै करवाव । नु अहो नौ आवयोर्मन्त्रा एते अनुदितासः अव्यक्ता न सन्ति । हे मयस्करन् प्रीतिमति परतरे पूर्वकृताश्च मन्त्रा नाऽहन् न नष्टा बभूवुरिति श्रुतिपदार्थः ॥ ५ ॥ तुल्लकान् तुच्छान् ‘शुल्लकक्षिषु नीचेऽल्पे ह्रस्वशीर्ष्यल्प-शान्तिके’ इति निरुक्तिः ॥ ६ ॥ तस्य पुरुरवसः । तत्र अष्टादशसु श्लोकेषु । अनुतापः पश्चात्तापः । कदमलमाकुलम् । देव्या अप्सरसा । आयुःखण्डा वयोभागाः ॥ ७ ॥ तदेव आयुःखण्डविस्मरणम् । ‘सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।’ इत्यमरः अस्मरणमेवाह—नाहमिति । सूर्योऽस्ते सति स्वपन्नभिनिर्मुक्तः सूर्योऽभ्युदिते स्वपन्नभ्युदितः । अहं सूर्योऽस्येन वेद नाज्ञासिषम् । सूर्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा । वेदेति भूतेऽति लट् “सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।’ इत्यमरः । कुतो नाज्ञासीरत आह—अमुया उर्वश्या मुषितश्चोरितविवेकसर्वस्व इत्यर्थः । बत खेदे ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

षड्विंशके दुष्टसङ्गादौषाः सत्सङ्गतो गुणाः । ऐलेतिहासतस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शराग्नयः (२५) ।

त्रिण्युवाचेति (३) पादोनाः स्युः षट् त्रिंशदनुष्टुभः (३५) ॥ २६ ॥

मदिति । सत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिर्मां कायं नरदेहं लब्ध्वा मद्धमे मदाराधने भक्तियोगे आस्थितः सन् आत्मस्थमात्मन्येव नियन्तृत्वेन स्थितमानन्दरूपं परमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नोति ॥ १ ॥ न च तस्य विषयसङ्कोऽस्तीत्याह—गुणेति सार्द्धम् । ज्ञाननिष्ठया हेतुना गुणमयी या जीवस्य योनिः उपाधिः प्रकृतिस्तस्या विमुक्तः मायामात्रेषु मायाकार्येषु अतः अवस्तुतः अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु वर्तमानोऽपि जीवः अवस्तुभिः तैर्गुणैर्न युज्यते तत्रासक्तो न भवति ॥ २ ॥ सङ्गमिति । शिभोदरे तर्पयन्तीति शिभोदर-
तृपस्तेषाम् असतां सङ्गं कचित्कदाचिदपि न कुर्यात् आस्तां तेषां बहूनां सङ्गदोषकथनं किंतु तस्यैकस्याप्यनुगः अनुवर्ती सन्नन्धमनु-
गच्छति योऽन्धस्तद्वत्तमसि नरके पतति ॥ ३ ॥ ऐल इति । ऐलः पुरुरवाः सम्राट् चक्रवर्त्ती बृहच्छ्रवाः विपुलकीर्त्तिः उर्वशीविरहा-
त्प्रथमं मुह्यन् पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समागम्य गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे शोकापगमे सति ततो
'निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायत' इति नवमस्कन्धानुसारेण द्रष्टव्यम् । तडार्पः ॥ ४ ॥ त्यक्त्वेति । पूर्वावस्थासमये शय्याया-
मात्मानं त्यक्त्वा व्रजन्तीमुर्वशीं तद्वियोगेन विह्वलः व्याकुलः अत एवोन्मत्तवज्रग्नः हे जाये ! हे घोरे भयंकरे ! तिष्ठ तिष्ठेति
विलपन्तृपः पुरुरवा अन्वगात् ॥ ५ ॥ कामानिति । उर्वश्या आकृष्टा चेतना विवेको यस्य सः तथा सह क्षुल्लकान् तुच्छानपि
कामान् जुषन् सेवमानोऽपि । शता वर्षाः । अत्र सः वर्षाणां यामिनीः रात्रीः यान्तीः अपयान्तीः आयान्तीः आगामिनीश्च न वेद ।
वर्त्तमानसामीप्यविवक्षया लट् । अतस्तद्वियोगेन व्याकुलो जातः ॥ ६ ॥ तस्य गन्धर्वलोकं प्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसंयोगानन्तरं
निर्विण्णस्य गाथामाह—अहो इति कामेन कश्मलं क्षुभितं चेतो यस्य तस्य मे मोहविस्तारः अहो अनिर्वचनीय इत्यर्थः । यतो देव्या
उर्वश्या गृहीतकण्ठस्य स्वस्य इमे अहोरात्ररूपा आयुषः खण्डा मया न स्मृताः ॥ ७ ॥ नाहमिति । बतेति खेदे । उत अपि अमुया
उर्वश्या मुषितो मोहितोऽहमभिनिर्मुक्तः अस्तं गतः अभ्युदितो वा सूर्यं न वेद । वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट् । तथा वर्षपूगानां
गतान्यहान्यपि न वेद । यद्वा । अभिनिर्मुक्तः सूर्योस्तकालेऽपि स्वप्नं अभ्युदितः सूर्यं उदितेऽपि स्वप्नहं सूर्यः कास्तीति न वेद ।
'सुप्ते यस्मिन्नस्तेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ यथाक्रमम् ।' इत्यमरः । शेषं तुल्यम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तन्निष्ठा योगनिष्ठा तस्याः पराकाष्ठा परमोऽवधिः । तन्निवृत्त्यर्थं सङ्गपरिहारार्थं तत्र इत्युक्तौ । विपक्षे सङ्गकरणे ।
परिहरति । शङ्कामिति शेषः । भक्तिलक्षणे श्रवणकीर्त्तनादौ आत्मन्येव जीवस्वरूप एव ॥ १ ॥ एवंभूतस्य परमानन्दरूपं मां प्राप्तस्य ।
जीवोपाधि लिङ्गशरीरम् । गुणेषु गुणकार्येषु देहेन्द्रियादिषु सङ्गं सुखदुःखादिषु सम्बन्धम् । तत्र गुणसङ्कोऽप्राप्तौ अवस्तुभिर्मिथ्याभूतैः
अवस्तुत्वेन मिथ्यात्वेन । दृश्यमानेषु ज्ञायमानेषु ॥ २ ॥ तथापि विषयसङ्गाऽसम्भवेऽपि । तच्छब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तानुवादकत्वात्
एकवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे । आस्तामिति ॥ ३ ॥ अत्र सङ्गवर्जने । तत उर्वशीलोकात् ॥ ४ ॥ तस्य पुरुरवसः अय इति
कोमलामन्त्रणे । मनसा भावेन घोरे क्रुरचित्ते । आवां मिश्रामिश्रौ भूत्वा वचांसि प्रेमालापान् कृणवावहै करवाव । नु अहो नौ
आवयोर्मेन्त्रा एते अनुदितासः अनुदिता अव्यक्ता न सन्ति हेमयस्करन् प्रीतिमति । परतरे पूर्वकृताश्च मन्त्रा नाहन् न नष्टा
बभूवुः ॥ ५ ॥ वर्षयामिनीरित्यादि पृथिवीस्थत्वावस्थापेक्षया ॥ ६ ॥ तत्राष्टादशश्लोकमध्ये ॥ ७ ॥ तदेव अस्मरणमेव ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

मल्लक्षणं मम दर्शनसाधनभूतमानन्दमानन्दमयम् आत्मस्थं जीवात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥ जीवयोन्या देवमनुष्यादियोन्या
विमुक्तः तत्राभिमानरहितः गुणेषु शब्दादिषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु अवस्तुभिर्हेयैः ॥ २ ॥ तस्यासज्जनस्य सङ्गस्य वा ॥ ३-४ ॥
व्रजन्तीमुर्वशीं वर्षरात्रीम् ॥ ५-६ ॥ देव्या देवस्त्रिया ॥ ७ ॥ सूर्यो नाभ्युदितः इति काकाक्षिन्यायादन्वयः लुप्तसन्ध्यादयो
वयमित्यर्थः ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तस्माद्देहमिमं लब्ध्वेत्यादिना तावन्नृदेहस्तत्र शनैर्गुणसङ्गापोहस्ततो भगवद्भक्तिस्ततो भगवत्प्राप्तिरिति प्रणाडीविवक्षिता
सा कचिर्किंप्रसिद्धेत्यत्रोदाहरणमैलवृत्तान्तं प्रस्तोष्यस्तन्मुखेनोपदेष्टव्यमर्थं निष्कृष्याह । मल्लक्षणमिति सार्द्धं स्त्रिभिः । मल्लक्षणं महर्शन-
साधनभूतम् इमं मानुष्यं कायं लब्ध्वा मद्धमे मदाराधनात्मकं निवृत्तिधर्ममास्थितः न तु प्रवृत्तिधर्ममिति भावः । आनन्दमानन्द-
मयम् अनेन निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वमावेदितं तत्र प्राप्यत्वोपयोगितयोक्तम् आत्मस्थं जीवात्मनि स्थितं परमात्मानं मां समुपैति

उपायनिष्पत्त्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१॥ एवम्भूतस्य जीवदृशायां विषयाननुभवतोऽपि न तत्राभिविवेशोऽस्त्येतो न वदो भवतीत्याह । गुणमग्नयेति । अजीवयोन्येति छेदः अजीवस्य देवमनुष्यादिशरीरस्य योन्या प्रकृतिभूतया गुणमग्न्या मायया विमुक्तः गुणत्रयात्मक-मायाकार्यदेवादिशरीरेष्वहम्माभिमानरहित इत्यर्थः । विमोके साधनमाह । ज्ञाननिष्ठयेति । स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसन्धानात्मक-ज्ञानयोगनिष्ठया चिदचिदलक्षणधिया हि प्रकृत्यात्मभ्रान्तिनिवृत्तिः मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु गुणकार्येषु शब्दादिष्वविहिता-प्रतिषिद्धनिषिद्धकाम्यविषयव्यतिरिक्तेषु वर्त्तमानोऽपि ताननुभवन्नपीत्यर्थः । दृश्यमानेषु वस्तुषु देहानुबन्धिषु च वर्त्तमानः तानात्मी-यत्वेन मन्यमानोऽपि इति पृथक् सम्बन्धो वा तैर्वस्तुभिर्गुणैश्च न युज्यते तद्वृत्त्या न वध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ एवम्भूतस्यावश्यं त्याग्यत्वमाह । सङ्गमिति । शिशनोदरवृषां शिशनोदरमुखयोः वृष्ट-वृष्ट्या येषां तेषां वृषामिति पाठे तर्पयन्तीति तथा तेषामसतां सङ्गं कदाचिदपि न कुर्यात् विपर्ययेऽनर्थमाह । तस्येति । तस्यासतः अनुगःविवेयः आस्तां बहूनामसतां सङ्गोऽनर्थहेतुरेकस्यापि सङ्गोऽ-नर्थहेतुरेवेत्यभिप्रायेण तस्येत्येकवचननिर्देशः अन्वे तमसि नरके पतति यथान्धमनुसृत्य गच्छन् स्वयमप्यन्धः पतति तद्वत् अतस्तत्सङ्गं परिहृत्य भगवद्धर्ममास्थितो मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ निदर्शनतयैलवृत्तान्तं प्रस्तौति । ऐल इति । ऐलः पुरुरवाः सम्राट् सार्वभौमः बृहद्विपुलं श्रवःकीर्तिर्यस्य सः तावदुर्वशीविरहादिति इदं क्रमानुरोधान्प्रतिक्रमेण योग्यम् । तावदुर्वश्या आकृष्टा वशीकृता चेतना चैतन्यं यस्य सः अनेन तस्यात्यन्तमोहप्रीत्याजाड्यातिशयो व्यज्यते अत एव वर्षयामिनी रात्रीः यान्तीर्गच्छन्तीभूता इति यावत् आयान्तीरागमिष्यन्तीश्च न वेद किं तु छुल्लकान् कामान् विषयानवृप्नो जुषन्नासेति शेषः । एवं स्थितो नृप ऐलः कदाचि-दात्मानं त्यक्त्वा व्रजन्तीं तामुर्वशीमन्वगादिति सम्बन्धः कथंभूत उन्मत्तवन्नमः अये ! जाये तिष्ठ तिष्ठेति विलपन्नति विह्वलः तद्वि-रहाप्रसहः उर्वशीविरहान्मुह्यन् अत्र पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समागम्य गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य बहुकालमुर्वशी-भोगानन्तरमिति नवमस्कन्धोक्तकथानुगुण्यायार्थतो द्रष्टव्यम् । ततः शोकसंयमे शोकपगमे सति निर्विण्णः विषयागामनर्थहेतुत्वा-लोचनेन जातवैराग्यः । इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायतेति सम्बन्धः । जाये घोरे तिष्ठेति पाठान्तरं तदा घोरे इत्यस्य मनसेति शेषः । अये जाये ! मनसा तिष्ठ घोरे इति श्रुत्यनुरोधात् हे मनसा घोरे कठिनचित्ते इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥ गाथामेवाष्टादशश्लोकीरूपामाह । अहो इत्यादिना । मे मम कथम्भूतस्य कामेन कदमलं क्षुभितं चेतो यस्यात एव देव्या देवस्त्रियोर्वश्या गृहीतः कण्ठो यस्य नित्यं तदालिङ्गितदेहस्येत्यर्थः । आयुषः खण्डा इमेऽहोरात्ररूपा न स्मृताः न ज्ञानाः ॥ ७ ॥ विस्मृतिमेव प्रपञ्चयति । नाहमिति । अमुया उर्वश्या मुषितः अपहृतविवेकः सन्नहमधनाभिनिर्मुक्तः मयि रममाणे अस्तङ्गतो बाध्युदितो न वेद न ज्ञातवानस्मि उतापि च वर्ष-पूगानामहान्यपि गतानि न वेद वतेति खेदे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनन्तरातीताध्याये सर्वतः सङ्गमुत्सृज्य मन्निष्ठैव कार्येत्युक्तम् । तमेवार्थमितिहासपूर्वकं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादा-वुक्तमपि ब्रह्मध्यानफलं विश्वासजननाय पुनराह । मल्लक्षणमिति । मां लक्षयतीति मल्लक्षणं मुद्रा यस्य स तथा तं मद्धर्मं भागवत-संज्ञम् आत्मस्थं समुपैति दर्शनेनेति शेषः पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ दृष्टतत्त्वस्य तस्य यावदेहपातं स्थितिप्रकारमाह । गुणमग्नयेति । पुमान् स ज्ञानी अवस्तुभिरमङ्गलैः गुणैः शब्दादिभिर्न युज्यते न सम्बध्यते योग्यतातिरेकेणासेवनात् तत्र कारणमाह । ज्ञानेति । परतत्त्वाद्य-शेषतत्त्वापरोक्षज्ञानिष्ठया गुणमग्न्या सत्त्वादिगुणरूपया जीवयोन्या लिङ्गशरीराख्यमायया विमुक्तस्तदभिमानरहित इत्यर्थः । माया-मात्रेषु प्रकृतिनिमित्तेष्ववस्तुतोऽस्वातन्त्र्येण दृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्त्तमानोऽपि वस्तुस्वतन्त्रमुद्दिष्टमस्वतन्त्रमवस्तु चेति वचनाद-वस्तुत इत्यनेन न मिथ्यात्वमुच्यते तन्निवृत्त्यर्थं साधनसामग्रीविधानवैयर्थ्यापत्तेः ॥ २ ॥ ज्ञानिना योग्यतातिरेकेण विषयनिषेवा न कार्येत्युक्तं किमुत ज्ञानार्थिनेत्यत्र कैमुत्यमाह । सङ्गमिति । शिशनोदरे एव तर्पयन्तीति शिशनोदरवृषः तेषामसतां सङ्गं स्नेहलक्षणं न कुर्यात् ॥ ३ ॥ करणे बाधकमाह । तस्येति । तस्यासत इति जातावेकवचनम् । अनेन विषयसङ्गो न कर्तव्य इति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ४ ॥ सङ्गात्कस्यानर्थः कस्य च सुखकरो निर्वेदश्चाभूदिति उद्ववस्य मानसी शङ्कां परिहर्तुमैलोपाख्यानमाह । ऐल इति । गाथां शिक्षाकरं वचनम् ॥ ५ ॥ जाये घोरे तिष्ठेत्यनेन “अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहैन्वि”तीदं सूचयति ॥ ६ ॥ वर्षयामिनीः वर्षरात्रीः उद्दिश्य यान्तीः गणनां न वेद अज्ञाने हेतुमाह । उर्वशीति ॥ ७ ॥ मोहविस्तारः अज्ञानविस्तारः आयुःखण्डाः अहोरात्रविभागाः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अन्यस्तु तथा तत्सङ्गं न कुर्यादित्याह । सङ्गं नेति ॥ १-५ ॥ वर्षयामिनीरित्यादिकं पृथवीस्थत्वावस्थापेक्षया ॥ ६-२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्त्रीसङ्गो मोहयेल्लोकं साधुसङ्गः प्रबोधयेत् । इत्याहैलकथाचित्रे षड्विंशे हरिरुद्धवम् ॥

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानित्युक्तं तत्र च “उपायं चिन्तयन् प्राज्ञोऽप्ययमपि चिन्तये”दितिन्यायेन स्त्रीसङ्गः खलु तत्र महा-

नन्तरायस्तस्माच्च जीवन्मुक्तेनापि भैतव्यमिति वक्तुं पूर्वप्रक्रान्तं जीवन्मुक्तत्वमाह सार्द्धाभ्याम् । मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं भक्तिलक्षणे आस्थितः सन् आत्मन्येव नियन्तृत्वेन स्थितं परमानन्दरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नोति ॥ १ ॥ स च गुणमयी या जीवयोनिर्जीवोपाधिस्तया विमुक्तो अत एव गुणेषु विषयेषु मायामात्रेषु प्राकृतेषु भगवत्सम्बन्ध-
गन्धेनापि रहितेषु इत्यर्थः । वर्तमानोऽपि तैर्गुणैरवस्तुभिरवस्तुतुल्यैर्वस्तुभिरपि वा न युज्यते बद्धजीव इव नासक्तो भवति कुतः अवस्तुतः न वस्तुतो दृश्यमानेषु वस्तुतो दृष्टिस्तस्य मयि परमात्मन्येवेति भावः ॥ २ ॥ एवंभूतोऽप्यसत्सङ्गं न कुर्यात् किं पुनरनेवम्भूत इत्याह । सङ्गमिति । असतां लक्षणमाह । शिशनोदरे तर्पयन्तीति तथा तेषां किं च तेषां बहूनां सङ्ग आस्तामेकस्यापि तस्यानुगः अनुवर्ती पतति ॥ ३ ॥ अत्रेतिहासमाह । ऐलः पुरुखाः प्रथमं मुह्यस्ततः कुरुक्षेत्रे तां समागम्य गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे भोगाच्छोकापगमे सति विघ्नस्थगितमकस्मादेवोत्थितं भक्तिज्ञानवैराग्यं प्राप्य गाथामगायतेति नवमस्कन्धकथानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ तस्य प्राक्तनीं मोहावस्थामाह । त्यक्त्वेति । हे जाये मत्प्राणहरणात् हे घोरे तिष्ठेति विलपन् अन्वगात् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठे कारणमाह । कामानिति ॥ ६ ॥ कामप्रस्तवेतसो मम इमे आयुःखण्डा इमान्यायुःखण्डानि ॥ ७ ॥ अस्मरणमेवाह । नाहमिति । अभिनिर्मुक्तः सूर्योऽस्ते सति स्वयन् अभ्युदितः सूर्यो उदिते सत्यपि स्वपन्नहं सूर्यः सूर्यं न वेद नाज्ञासिषं सूर्ये इति द्वितीयार्थं प्रथमा वेदेति भूतेऽपि लट् प्रथमपुरुषश्चापः—

सुप्ये यस्मिन्नस्तेमिति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथा क्रममित्यमरः ॥

कुतो नाज्ञासीरत आह । अमुया उर्वरया मुषितश्चोरितविवेकसर्वस्व इत्यर्थः । वतेति खेदे वर्षपूगानां वर्षसमूहानाम् अहान्यपि न वेद ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ।

इत्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति षड्विंशे । मल्लक्षणमिति । मदीयं रूपादिकं लक्ष्यते येन तमिमं कार्यं लब्ध्वा मद्विषयके ज्ञान-
वैराग्यसहिते भक्तियोगे आस्थितः आत्मानं क्षेत्रज्ञं परमात्मविलक्षणमानन्दं मां च समुपैति सम्यक् प्राप्नोति जानातीत्यर्थः । यद्वा । “यद्विद्वानेन सर्वं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः परमात्मानं मामित्यन्वयः ॥ १ ॥ एवं सुज्ञाततत्त्वस्य विषयाभिनिवेशो न भवतीत्याह । गुणमय्येति सार्द्धं न ज्ञाननिष्ठया साधनभूतया विद्यया जीवयोन्या जीवस्य देहद्वारा जन्ममरणप्रवाहहेतुभूतया गुणमय्या तमोगुण-
कार्यभूतया विद्यया प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञाज्ञानमेव चेति वचनादज्ञानेनेत्यर्थः । विमुक्तः अत एवावस्तुतः वस्तुशब्दः तत्तत्स्व-
रूपवाचकस्तादृशत्वेन अहं ममाभिमानविषयत्वेनेत्यर्थः । दृश्यमानेषु गुणेषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु देहे प्राहारादिषु वर्तमानोऽपि वस्तुभिः सदुपादानकत्वात्सद्रूपैर्गुणैर्न युज्यते अहन्तां ममतां च न प्राप्नोति ॥ २ ॥ तत्सङ्गं वर्जयेदेवेत्याह । सङ्गमिति । शिशनोदरे तर्पयन्तीति शिशनोदरतृपस्तेषां कचिदपि सङ्गं न कुर्यात् विपक्षे दोषमाह । तस्य सङ्गकर्तुः अनुगोऽपि तमस्यन्धे नरके अज्ञानबहुले तिर्यगादियोनौ वा पतति किं पुनः स पततीति वक्तव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । अन्धानुगश्चासावन्धश्च अन्धानुगान्धस्तद्वत् ॥ ३ ॥ अत्रेतिहासमाह । ऐल इति । नवमस्कन्धोक्तप्रकारेण प्राप्तायाः उर्वरयाः विरहात् वियोगात् प्रथमं मुह्यन् पुनः कुरुक्षेत्रे प्राप्तायाः प्रोक्तेनोपायेन तल्लोकं प्राप्य शोकस्य संयमे अपगमे ततो निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायतेति बोध्यम् ॥ ४ ॥ तन्मोहं दर्शयति । त्यक्त्वेति । आत्मानं नृपम् विह्वलः सन् नृपः हे घोरे ! तिष्ठेत्यादि विलपन्नन्वगात् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठे मूलमाह । कामानिति । वर्षाणां यामिनीः रात्रीः आकृष्टा चेतना यस्य सः ॥ ६ ॥ गाथामगायतेत्युक्तम् तां गाथामाह । अहो इत्यष्टादशभिः इमे अहोरात्ररूपाः आयुःखण्डाः न स्मृताः ॥ ७ ॥ तदेवाह । नाहमिति । अमुया मुषितो वञ्चितोऽहं सूर्योऽभिनिर्मुक्तोऽस्तंगतोऽभ्युदितो वा इति वर्ष-
पूगानां गतान्यहानि च अपि न वेद न ज्ञातवानस्मि ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

षड्विंशे योगनिष्ठया विद्यातो दुष्टसङ्गतः । सर्वथा तन्निवृत्त्यर्थमैलगीतं निरूप्यते ॥ १ ॥

निःसङ्गो मा भजेदित्युक्तम् । तत्र विपक्षेऽनर्थं कथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापि तर्हि दुस्सङ्गो दुर्वार इत्यनर्थः स्यादेवेत्या-
शङ्कोक्तानुवादपूर्वकं परिहरति—सार्द्धाभ्याम् । मल्लक्षणं मां लक्ष्यतीति तथा मदर्शनसाधनमिमं नरदेहं लब्ध्वा सद्धर्मं मदाराधने भक्तियोगे आस्थितः सन् आत्मस्थमात्मन्येव नियन्तृत्वेन स्थितमानन्दरूपं परमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नोति ॥ १ ॥ न चैवम्भू-
तस्य पुनर्विषयासक्तिः स्यादित्याह—गुणमय्येति । गुणमयी या जीवस्य योनिः उपाधिः प्रकृतिस्तया विमुक्तो गुणेषु देहादिसङ्गतेषु वर्तमानोऽपि जीवस्तैर्गुणैर्न युज्यते तत्रासक्तो न भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अवस्तुभिरिति, वस्तु आत्मा तद्व्यतिरिक्तैरित्यर्थः । ननु तर्ह्यन्यत्कथं तैर्युज्यत इत्याशङ्क्य विवेकाभावादित्याशयेनाह—अवस्तुत्वेन दृश्यमानेष्विति । अवस्तुत्वमेव स्पष्टयति, मायामात्रेषु

प्रकृतिकार्येष्वित्यर्थः । प्रकृतिविमुक्तत्वे हेतुमाह—ज्ञाननिष्ठयेति, आत्मसाक्षात्कारेणेत्यर्थः ॥ २ ॥ तथापि सङ्गं वर्जयेदित्याह—
असतां सङ्गं न कुर्यादिति । असतां लक्षणमाह—शिरोदरे तर्पयन्तीति शिरोदरवृत्तेषामिति । आस्तां तेषां बहूनां सङ्गदोषकथनं
किन्तु तस्यैकस्यानुगः अनुवर्ती सन्नधमनुगच्छति योऽन्धस्तद्वत्तमसि नरके पतति ॥ ३ ॥ अत्रेतिहासमाह—ऐलः पुरुरवाः
सम्राट् चक्रवर्ती । बृहच्छ्रवाः विपुलकीर्तिः । उर्वशीविरहात्प्रथमं मुह्यमानः पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समागम्य गन्धर्वदत्तेनाग्निना
देवानिष्ठा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शाकसंयमे शोकापगमे सति ततो निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायतेति नवमस्कन्धानुसारेण
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ तस्य प्राक्तनीं मोहावस्थामाह—त्यक्त्वेति । शय्यायामात्मानं त्यक्त्वा व्रजन्तीमुर्वशीं तद्वियोगेन विह्वलः व्याकुलः
अतएवोन्मत्तवन्नरनः हे जाये हे घोरे भयङ्करे तिष्ठ तिष्ठेति विलपन्नृपः पुरुरवा अन्वगादित्यन्वयः ॥ ५ ॥ वैकुण्ठ्ये कारणमाह—
कामानिति । उर्वश्या आकृष्टा चेतना विवेको यस्य सः । तथा सह क्षुल्लकान् तुच्छानपि कामान् जुषन्सेवमानोऽपि अवृत्तः सः
वर्षाणां यामिनीः रात्रीः यान्तीः अपयान्तीः आयान्तीः आगामिनीश्च न वेदेत्यन्वयः । अतस्तद्वियोगेन व्याकुलो जात इत्याशयः ॥ ६ ॥
तस्य गन्धर्वलोकं प्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसम्भोगानन्तरं निर्विण्णस्य गाथामाह—अहो इत्यष्टादशभिः । तत्राष्टाभिरनुतापं दर्शयति—
कामेन कश्मलं लुभितं चेतो यस्य तस्य मे मोहविस्तारः, अहो अनिर्वचनीय इत्यर्थः । तयो देव्या उर्वश्या गृहीतकण्ठस्य स्वस्य इमे
अहोरात्ररूपा आयुषः खण्डा मया न स्मृताः ॥ ७ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—बतेति खेदे । उत अपि । अमुया उर्वश्या मुषितो मोहितोऽ-
हमभिनिर्मुक्तः अस्तङ्गतः अभ्युदितो वा सूर्य इति न वेद । तथा वर्षसमूहानां गतान्यहान्यपि न वेदेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

योगनिष्ठाविधातो हि षड्विंशे दुष्टसङ्गतः । सन्निष्ठायाः परा काष्ठा साधुसङ्गेन वर्ण्यते ॥ १ ॥

संभवेद्योगिनो योगविभ्रंशः सङ्गतस्त्विति । तन्निवृत्त्यर्थमेवैलगीतमत्र वितन्यते ॥ २ ॥

‘तस्माद्देहिमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम्’ इत्यादिना तावन्नृदेहः तत्र शनैर्गुणसङ्गापहारस्ततो भगवद्भक्तिस्ततो गुणजय-
स्ततो भगवत्प्राप्तिरिति प्रणाल्या विवक्षिता सा, क्वचित् किं प्रसिद्धेत्यत्रादाहरणमैलवृत्तान्तं प्रस्तौष्यन् तन्मुखेनोपदेष्टव्यमर्थं
निष्कृष्याह मलक्षणमिति साद्वैस्त्रिभिः । मलक्षणमिति । मलक्षणं मदर्शनसाधनभूतं इमं मनुष्यं कायं देहं लब्ध्वा, मद्धर्मे मदाराध-
नात्मकनिवृत्तिधर्मे, आस्थितः पुमान्, न तु प्रवृत्तिधर्ममिति भावः । आनन्दमानन्दमयं, अनेन निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वमावेदितं,
तच्च प्राप्यत्वापयोगितयोक्तं आत्मस्थं जीवात्मनि स्थितं परमात्मानं मां समुपैति । उपायनिष्पत्त्यन्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं-
भूतस्य जीवदशायां विषयाननुभवतोऽपि न तत्राभिनिवेशोऽस्त्यतो न बद्धो भवतीत्याह । गुणमय्येति अजीवयोन्येति छेदः ।
अजीवस्य देवमनुष्यादिशरीरस्य योनिः प्रकृतिभूता तथा गुणमय्या मायया, विमुक्तः, गुणत्रयात्मिकमायाकार्यशरीरेष्वहंममाभिमान-
रहित इत्यर्थः । विमोके साधनमाह । ज्ञाननिष्ठया स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसंधानात्मकज्ञानयोगनिष्ठया, मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु
गुणेषु अप्रतिषिद्धकाम्यव्यतिरिक्तेषु शब्दादिविषयेषु, वर्त्तमानोऽपि ताननुभवन्नपीत्यर्थः । दृश्यमानेषु वस्तुषु देहानुबन्धिषु च
वर्त्तमानः तानात्मोक्तत्वेन मन्यमानोऽपि, पुमान् तैर्वस्तुभिः गुणैश्च न युज्यते तद्वृत्त्या न बध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतस्यावश्यं
त्याज्यमाह । सङ्गमिति । शिरोदरमुखयोस्तृट् तृष्णा येषां तेषां शिरोदरतृष्णां, तृषामिति पाठे शिरोदरे तर्पयन्तीति तेषां,
असतामसज्जनानां शिरोदरतृष्णमेवासज्जनलक्षणं सङ्गं क्वचित् कदाचिदपि, न कुर्यात् । विपर्ययेऽनर्थमाह । तस्येति । तस्यासतः
अनुगः विषेयः आस्तां, बहूनामसतां सङ्कोऽनर्थहेतुरेकस्यापि तस्य सोऽनर्थहेतुरेवेत्यभिप्रायेण तस्येत्येकवचननिर्देशः । अन्वे
तमसि नरके पतति । क इव । अन्धानुगान्धवत् यथान्धमनुसृत्य गच्छन् स्वयमप्यन्धः पतति, तद्वत् । अतस्तत्सङ्गं परिहृत्य
भगवद्धर्ममास्थितो मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ निदर्शनतया ऐलवृत्तान्तं प्रस्तौति ऐलः सम्राडित्यादिना । ऐलः पुरुरवाः, सम्राट्
सार्वभौमः, बृहद्विपुलं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य एवंभूतः सन्नपि, तावत् उर्वशीविरहात् महान् पश्चात् शोकसंयमे कुरुक्षेत्रे तां संगम्य
गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ठा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य ततः शोकापगमे जाते सति, निर्विण्णः विषयाणामनर्थहेतुत्वालोचनेन जातवैराग्यः
सन्, इमां वक्ष्यमाणां गाथामगायतेति संबन्धः । बहुकालमुर्वशीभोगानन्तरमिति नवमस्कन्धोक्तकथानुगुण्यमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥
तस्य प्राक्तनीं मोहावस्थामाह । त्यक्त्वेति । शय्यायामिति शेषः । आत्मानं त्यक्त्वा व्रजन्तीं तामुर्वशीं, नृपः स्वयं नृपः सन्नपि, नरनः
उन्मत्तवत् हे घोरे, हे जाये, तिष्ठ इति मनसापि तवापराधं न करिष्ये तिष्ठेत्येवमित्यर्थः । विलपन् अत एव विकलवो विह्वलः
सन्, अन्वगात् ॥ ५ ॥ वैकुण्ठ्ये कारणमाह । कामानिति । तावत् उर्वश्या आकृष्टा वशीकृता चेतना चैतन्यं यस्य सः, अनेन
तस्यात्यन्तमोहप्राप्त्या जाड्यातिशयो व्यज्यते । अत एव वर्षाणां यामिनीः रात्रीः, यान्तीः गच्छन्तीः भूता इति यावत् । आयान्ती-
रागमिष्यन्तीश्च न वेद । किं तु क्षुल्लकानतितुच्छान् कामान् विषयान्, अवृत्तः अनुजुषन्, आसेति शेषः ॥ ६ ॥ किं च तद्गाथा-
मेवाष्टादशश्लोकीमाह अहो इत्यादिना । अहो इति कामेन कश्मलं लुभितं चेतो यस्य तस्य, अत एव देव्या देवस्त्रिया उर्वश्या,
गृहीतः कण्ठो यस्य तस्य नित्यं तदालिङ्गितदेहस्येत्यर्थः । मे मम मोहविस्तारः, अहो आश्चर्यरूपः । यतः अहोरात्ररूपाः आयुषः

खण्डाः न स्मृताः ॥ ७ ॥ विस्मृतिमेव प्रपञ्चयति । नाहमिति । अमुया उर्वश्या मुषियोऽपहतविवेकः अहं, अधुना सूर्यः अभ्युदितः उदयं प्राप्तः, अभिनिर्मुक्तः अस्तंगतः इति वा, न वेद, न ज्ञातवानस्मीत्यर्थः । उतापि च वर्षपूगानां अहान्यपि गतानि न वेद । बतेति खेदे ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

पुरूरवा की वैराग्योक्ति

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धवजी ! यह मनुष्य शरीर मेरे स्वरूप ज्ञान की प्राप्ति का मेरी प्राप्ति का—मुख्य साधन है । इसे पाकर जो मनुष्य सच्चे प्रेम से मेरी भक्ति करता है, वह अन्तःकरण में स्थित मुझ आनन्दस्वरूप परमात्मा को प्राप्त हो जाता है ॥ १ ॥ जीवों की सभी योनियाँ, सभी गतियाँ त्रिगुणमयी हैं । जीव ज्ञाननिष्ठा के द्वारा उनसे सदा के लिए मुक्त हो जाता है । सत्त्व-रज आदि गुण जो दीख रहे हैं वे वास्तविक नहीं हैं, मायामात्र हैं । ज्ञान हो जाने के बाद पुरुष उनके बीच में रहने पर भी उनके द्वारा व्यवहार करने पर भी उनसे बँधता नहीं । इसका कारण यह है कि उन गुणों की वास्तविक सत्ता ही नहीं है ॥ २ ॥ साधारण लोगों को इस बात का ध्यान रखना चाहिये कि जो लोग विषयों के सेवन और उदर पोषण में ही लगे हुए हैं, उन असत् पुरुषों का सङ्ग कभी न करें; क्योंकि उनका अनुगमन करने वाले पुरुष की वैसी ही दुर्दशा होती है, जैसे अंधे के सहारे चलने वाले अंधे की । उसे तो घोर अन्धकार में ही भटकना पड़ता है ॥ ३ ॥ उद्धवजी ! पहले तो परम यशस्वी सम्राट् इलानन्दन पुरूरवा उर्वशी के विरह से अत्यन्त बेसुध हो गया था । पीछे शोक हट जाने पर उसे बड़ा वैराग्य हुआ और तब उसने यह गाथा गाई ॥ ४ ॥ राजा पुरूरवा नग्न होकर पागल की भाँति अपने को छोड़कर भागती हुई उर्वशी के पीछे अत्यन्त विह्वल होकर दौड़ने लगा और कहने लगा—‘देवि ! निष्ठुरहृदये ! थोड़ी देर ठहर जा, भाग मत’ ॥ ५ ॥ उर्वशी ने उनका चित्त आकृष्ट कर लिया था । उन्हें तृप्ति नहीं हुई थी । वे क्षुद्र विषयों के सेवन में इतने डूब गये थे कि उन्हें वर्षों की रात्रियाँ न जाती मालूम पड़ीं और न तो आतीं ॥ ६ ॥ पुरूरवा ने कहा—हाय-हाय ! भला, मेरी मूढ़ता तो देखो, कामवासना ने मेरे चित्त को कितना कलुषित कर दिया ! उर्वशी ने अपनी बाहुओं से मेरा ऐसा गला पकड़ा कि मैंने आयु के न जाने कितने वर्ष खो दिये ! ओह ! विस्मृति की एक सीमा होती है ॥ ७ ॥ हाय-हाय ! इसने मुझे लूट लिया । सूर्य अस्त हो गया या उदित हुआ—यह भी मैं न जान सका । बड़े खेद की बात है कि बहुत से वर्षों के दिन-पर-दिन बीतते गये और मुझे मालूम तक न पड़ा ॥ ८ ॥

अहो मे आत्मसम्मोहो येनात्मा योषितां कुतः । क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् । यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्नं उन्मत्तवद् रुदन् ॥ १० ॥

कुतस्तस्यानुभावः स्यात् तेज ईशत्वमेव वा । योऽन्वगच्छंस्त्रियं यान्तीं खरवत् पादताडितः ॥ ११ ॥

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हतम् ॥ १२ ॥

स्वार्थस्याकोविदं धिङ् मां मूर्खं पण्डितमानिनम् । योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्रितः ॥ १३ ॥

सेवतो वर्षपूगान् मे उर्वश्या अधरासवम् । न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥

पुंश्चल्यापहतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः । आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १५ ॥

बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः । मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहो मे आत्मसम्मोहः येन नरदेवशिखामणिः चक्रवर्ती क्रीडामृगः आत्मा योषितां कुतः ॥ ९ ॥ सपरिच्छदम् ईश्वरम् आत्मानं तृणम् इव हित्वा यान्तीं स्त्रियं (अहम्) उन्मत्तवत् रुदन् नग्नः अन्वगमम् ॥ १० ॥ खरवत् पादताडितः यः (अहम्) यान्तीं स्त्रियम् अन्वगच्छम् तस्य अनुभावः तेजः ईशत्वम् एव वा कुतः ॥ ११ ॥ यस्य मनः स्त्रीभिः हतं (तस्य) विद्यया किं

तपसा किं त्यागेन श्रुतेन किं विविक्तेन मौनेन किम् ॥ १२ ॥ स्वार्थस्य अकोविदं पण्डितमानिनं मूर्खं मां धिक् यः अहम् ईश्वरतां प्राप्य (अपि) स्त्रीभिः गोखरवत् जितः ॥ १३ ॥ वर्षपूगान् उर्वरयाः अधरासवं सेवतः मे आत्मभूः कामः यथा आहुतिभिः वह्निः न तृप्यति ॥ १४ ॥ आत्मारामेश्वरं भगवन्तम् अधोक्षजम् ऋते अन्यः पुंश्चल्या अपहृतं चित्तं मोचितुं कः प्रभुः ॥ १५ ॥ देव्या सूक्तवाक्येन बोधितस्य अपि दुर्मतेः अजितात्मनः मे मनोगतः महामोहः न अपयाति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

येन संमोहेन । आत्मा देहः । क्रीडा मृगवदधीनः ॥ ९ ॥ ननु प्रणयकुपिताया अनुनयार्थमधीनता युक्तैव । सत्यं न त्वत्र तदस्तीत्याह । सपरिच्छदं राज्यादिसहितमीश्वरं चक्रवर्तिनम् आत्मानं तृणमिव त्यक्त्वा यांतीमप्यन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥ किंच मम प्रभावाद्यभिमानो वृथैवेत्याह । कुतस्तस्य मे तेजो बलम् । खरो यथा पादताडितोऽपि खरीमनुगच्छति तद्वत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य सर्वं साधनं व्यर्थमित्याह । किमिति । त्यागेन संन्यासेन । विविक्तेन एकांतसेवया । मौनेन वाङ्मनियमेन ॥ १२ ॥ अनुत्तमः सन्नात्मानं निन्दति द्वाभ्याम् । स्वार्थस्येति । अकोविदमज्ञातारम् । गोखरवत् गौरिव खर इवेति ॥ १३ ॥ अधरासवं सेवमानस्यात्मभूर्मनसिजः पुनः पुनरुद्धवन् ॥ १४ ॥ एवमष्टभिर्निर्वदो निरूपित इदानीं तस्य विवेकमाह दशाभिः । पुंश्चल्येति । अयं भावः । कर्मभिर्देवानिष्ठा दुःखमेव प्राप्तोऽस्म्यतः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥ १५ ॥ परमेश्वरप्रसादं विना देवैरुपदिष्टादपि वेद-वाक्यान्मोहो न निवर्तते इत्याह । बोधितस्यापीति । देव्या उर्वरया सूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन 'पुरूरवो मा मृथा मा प्रतप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्ष्व न वै स्त्रैणानि संख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येताः' इत्यनेन ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मनो मनसः संमोहो ज्ञानाभावः । नरदेवेषु शिखामणिरुत्कृष्टः ॥ ९ ॥ अत्रानौचित्यं परिहरन्नाक्षिपति—नन्विति । प्रणयः स्नेहः । अनुनयः आनुकूल्यम् । अत्र अप्सरसि । तत्प्रणयकुपितत्वम् । आत्मानं माम् । अत्रोर्वरयाम् । तत् प्रणयकुपित-त्वम् ॥ १० ॥ स्वात्मनिन्दामभिनयति—किञ्चेति । अनुभावस्तत्त्वनिश्चयः । ईशित्वं योगशक्तिविशेषः । दृष्टान्तेन निर्लज्जस्य सर्वे गुणा अगुणा भवन्तीत्युक्तम् । ननु त्वं महातेजःप्रभावंश्वर्यः कथमेवं दैन्यमालम्बसे तत्राह—कुत इति । तस्य मम ईशित्वं नियन्तृ-त्वम् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य स्त्रीजितस्य । साधनं योगादि । विद्यया शास्त्राभ्यासेनाध्यात्मविचारेण वा । तपसा कृच्छ्रादिना । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन । विविक्तेन एकांतसेवनेन । एवंभूतस्य स्त्रैण्यस्य विद्यया शास्त्रार्थज्ञानेन, तपसा स्वधमण, श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन ॥ १२ ॥ स्वार्थस्य आत्मतत्त्वस्य । गौरुषभः स यथा धावन्तोमपि गामनुधावति । जितो वशीकृतः । स्वार्थस्य मुक्तिहेतुविचारस्य । ईश्वरतां राजराजताम् ॥ १३ ॥ अधरासवम् अधरमधु ॥ १४ ॥ तस्य पुरूरवसः कः प्रभुर्न कोऽपीति तात्पर्यमाह—अयं भाव इति । अतो दुःखनिवृत्तये । नन्विदानीं तस्मादधरात्केन मोचितः प्राप्तेदृशवैतृष्ण्योऽसि तत्राह—पुंश्चल्येति । मोचितुं मोचयितुम् । आत्मारामेश्वर-मृत इति आत्मारामोऽपि मादृशस्य देहारामस्य चित्तं प्रायो न शक्नोति किंत्वात्मारामेश्वरः परमेश्वर एव शक्नोतीति भावः । तत्र हेतुः निरतिशयैश्वर्यमेवेत्याह—भगवन्तं मनोचने परमसमर्थम् अधोक्षजम् अधःकृतं तिरस्कृतमक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं यस्मात्तम् । दीपिका—तु भगवन्तमृते इति—भगवानेव भक्तस्य चित्तं मोचयितुं प्रभुर्नान्ये देवा इत्यर्थः । अत एव परमेश्वरमेव भजेयमिति भावार्थोत्प्लेखः ॥ १५ ॥ श्रुत्यर्थमाह—हे पुरूरवस्त्वं मा मृथा मरणं न याहि । मा प्रपन्नः कामपारवश्येन भृशं पतितो मा भूरित्यर्थः । प्रपन्न इति पततेर्यङ्गुलंगतरूपम् । अभ्यासदीर्घाभावादिशङ्कान्दसः । इमे अशिवासोऽशुद्धिहेतवो वृकासो वृकास्त्वा त्वां मा उक्ष्वन् मा स्माद्युः न लालाजलेन प्रोक्ष्य भक्षयेयुरित्यर्थः । स्त्रीसम्बन्धीनि संख्यानि 'ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुंक्ते भोजयते चैव षड्विधं संख्यलक्षणम् ।' इत्युक्तलक्षणमित्युक्तानि सदातनानि न सन्ति यथा सालावृकाणां हृदयानि तथा छान्द-सत्वाच्छ्रयादिलोपः । लुप्तोपमात्र बोध्यते । अजितात्मनोऽवशीकृतचित्तस्य । तथैवोपदिष्टाद्वैराग्यात्तव मोहोऽपगतस्तत्राह—बोधित-स्यापि मम नापयाति नापययौ । मन्त्रार्थस्तु—मा प्रतप्तः मद्विरहेण मा प्रतप्तो भव हे पुरूरवस्त्वं मृथा मा म्रियस्व । अशिवासः अमंगलाः । वृकास इन्द्रियलक्षणा वृकास्त्वा त्वां मा अद्युर्भक्षयेयुः । इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः । स्त्रैणानि स्त्रीसम्बन्धीनि संख्यानि विश्वासा न सन्ति तासु विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः । यत एता एतासां स्त्रीणां हृदयानि सालावृकाणां शुनामिव नवनवाकांक्षिणीति ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहो इति । महान्मे आत्मसंमोहो जातः येन मोहेन नरदेवानां शिखामणिरिव सर्वोत्तमश्चक्रवर्ती सार्वभौमोऽप्यहं योषितां क्रीडामृगः वानरः तद्वदधीनः कृतः ॥ ९ ॥ सेति । सपरिच्छदं राज्यादिसहितमीश्वरं चक्रवर्तिनमात्मानं मां तृणमिव त्यक्त्वा यान्तीमपि स्त्रियमहमुन्मत्तवन्नग्नो रुदन्नन्वगमम् ॥ १० ॥ कुत इति । खरो यथा पादताडितोऽपि खरीमनुगच्छति तद्वत्स्त्रिया

तिरस्कृतो योऽहं तां यान्तीमन्वगच्छं तस्य ममानुभावः माहात्म्यं तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् ईशित्वं जगत्स्वामित्वं वा कुत एव स्यात् । सर्वमेव नष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमिति । यस्य मनः स्त्रीभिर्हृतं तस्य विद्यया देवतोपासनरूपया किम् । तपसा उपवासादिक्लेश-सहनेन किम् । त्यागेन दानेन किम् । श्रुतेन अध्ययनाद्यभ्यासेन वा किम् । विविक्तेन एकान्तवासेन वा किम् । मौनेन वा किं फलं स्यान्न किंचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वार्थस्येति स्वार्थस्य श्रेयसः अक्रोविदमज्ञातारं मां धिक् । योऽहमीश्वरतां प्राप्य गौरिव खर इव च जितः तिरस्कारपूर्वकं वशीकृतः ॥ १३ ॥ सेवत इति । यथा आहुतिभिर्वह्निर्न शाम्यति प्रत्युत वद्धते एवम् उर्वश्या अधरासवं सेवतः । शता आर्षः । मे समात्मभूतः मनसिजः कामो न तृप्यति न शाम्यति ॥ १४ ॥ पुंश्चल्येति । आत्मारामाणामीश्वरं भगवन्त-मधोक्षजम् ऋते पुंश्चल्यापहृतं चित्तं मोचितुं मोचयितुम् । णिलोप आर्षः । को नाम अन्यः प्रभुः समर्थो भवेत् ॥ १५ ॥ बोधितस्येति । देव्या उर्वश्या पुरुरवो मा मृथा मा प्रतप्तो 'मा त्वा वृकासो अक्षिवासन्न उक्षन् ।' इत्यादिसूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन बोधितस्य दुर्मतेः अजितात्मनः मे मनोगतः महामोहः भोग्यताबुद्धिर्नोपयाति ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

आत्मसंमोहो मनोमोहः । योषितां क्रीडामृगः कृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अत्र उर्वश्यां तत् प्रणयकुपितत्वम् ॥ १० ॥ ईशित्वं नियन्त्रित्वम् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य स्त्रीणस्य । विद्यया शास्त्रार्थज्ञानेन तपसा स्वधर्मेण । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन ॥ १२ ॥ स्वार्थस्य मुक्ति-लक्षणस्य ईश्वरतां राजराजताम् ॥ १३-१४ ॥ भगवन्तमृते इति भगवानेव भक्तस्य चित्तं मोचितुम् प्रभुर्नान्ये देवा इत्यर्थः । अत एव परमेश्वरमेव भजेयमिति भावार्थोल्लेखः ॥ १५ ॥ हे पुरुरवस्त्वम् ! मा मृथा मा म्रियस्व मा प्रतप्तः मद्विरहेण मा प्रतप्तो भव अशिवासः अशिवा अमङ्गला वृकास इन्द्रियलक्षणा वृकाः त्वा त्वां मा उक्षन् मा भक्षयेयुः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः । स्त्रीणानि स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि विश्वासा न सन्ति तासु विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः । यत एता एतासां स्त्रीणां हृदयानि शालावृकाणां शुनामिव नवनवाकाङ्क्षीणि इति मन्त्रार्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

तस्येति । ममेति शेषः तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् ईशित्वं नियन्त्रित्वम् ॥ ११-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अहो इति । येन मोहेनात्मा अहं योषितां क्रीडामृगः कृतः योषितां हृत इति पाठे क्रीडामृग इव वशीकृत इत्यर्थः । तदनौचित्यज्ञापनायात्मानं विशिनष्टि । चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥ इत्थंभूतं सपरिच्छेदं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादि-सहितमात्मानं मामीश्वरं सार्वभौमं तृणमिव हित्वानादृत्य यान्तीं स्त्रियमन्वगममन्वगच्छं क इव खरवत् पद्भ्यां ताडितोऽपि ॥ १० ॥ कुत इति । योऽहमेवं यान्तीं नग्न उन्मत्तवदुदन्नन्वगच्छं तस्यानुभावादिकं कुतः स्यात् अनुभावो माहात्म्यं तेजः पराभिभव-सामर्थ्यम् ॥ ११ ॥ किं च यस्य पुंसो मनः स्त्रीभिर्हृतं स्ववशीकृतं तस्य विद्यादिभिः किं सर्वं साधनं व्यर्थमित्यर्थः । तत्र विद्या विवेकः त्यागो दानं श्रुतमध्ययनं विविक्तमेकान्तवास्थानम् ॥ १२ ॥ एवमनुत्तमः सन्नात्मानं निन्दति । स्वार्थस्येति द्वाभ्याम् । स्वार्थस्य स्वश्रेयसोऽक्रोविदमनभिज्ञं धिक्मामेवम्भूतोऽहं निन्द्य इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । ईश्वरतां सम्राट् त्वं प्राप्यापि योऽहं गोखरवत् गोवत् खरवच्च परस्त्रीभिर्जितः ॥ १३ ॥ उर्वश्या अधरासवं सेवमानस्य ममात्मभूर्मेनःप्रभवः कामः न तृप्यति न शाम्यति यथा वह्निराज्याहुतिभिर्न शाम्यति प्रत्युतैधत एव तद्वत् ॥ १४ ॥ अहो स्त्रीपरवदयं दुस्त्यजमित्याह । पुंश्चल्येति । पुंश्चलो स्वैरिणी कान्ता तयापहृतं चित्तं मोचितुं तत्सङ्गात् त्याजयितुं भगवन्तं विना तत्प्रसादमन्तरेणेति भावः । को वा प्रभुः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः । प्रभुत्वनिर्दिधारयिषया भगवन्तं विशिनष्टि । अधोक्षजम् अधः कृता अक्षजा इन्द्रियवृत्तयो यस्य तमकरणायत्तज्ञान-मित्यर्थः । आत्मारामाणां विषयवैमुख्येनात्मन्येव रममाणानामीश्वरमात्सरतिनिर्वाहकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ भगवद्व्यतिरिक्तानां सवषा-मात्मतुल्यताख्यापनायात्मनि मोहदाढ्यमाह । बोधितस्यापीति । देव्योर्वश्या सूक्तवाक्येन सूनृतवाक्येन 'न वै स्त्रीणानि संख्यानि सन्ति शालावृकाणां हृदयान्येताः । इति श्रुत्युक्तविधेन प्रतिबोधितस्यापि दुर्मतेः कामासक्तमनसः तत्र हेतुरजितात्मनोऽजितेन्द्रियस्य मम मनोगतो महामोहः कान्तायां भोग्यताबुद्धिरूपो नापयाति नापगच्छतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तमेव विवृणोति । नाहमिति । अहं वर्षपूर्वानां सङ्ख्यानयोग्यानि गतानि अहान्युत न वेद किमुतान्यानि सूर्योदयादिना ज्ञातुं शक्यत्वात् कथमेतदन्नाह । अभिनिर्मुक्त इति सूर्येणाभ्युदितोऽहरंशः सूर्येणाभिनिर्मुक्तः कालो रात्र्यंश इति मृषा विवेकज्ञाना-भावात्कुतोऽन्नाह । मुषित इति । तत्सङ्गेन ज्ञानस्य मुष्टत्वात् अभिनिर्मुक्त इत्यादिराजीवशेषणं वा ॥ ९ ॥ पुनरपि पश्चादनुत्पन्नाह ।

अहो इति । आत्मा मनो धृतिर्गुणो वा क्रीडामृगश्च कृत इति शेषः ॥ १० ॥ क्रीडामृगत्वं लक्षयति । सपरिच्छदमिति । हस्त्यश्वादि-
परिकरोपेतम् ॥ ११ ॥ अनुभावादिगुणै स्त्रीसङ्गदोषलोपो न स्यादिति । तत्राह । कुत इति । अनुभावस्तत्त्वनिश्चयः तेजः सामर्थ्यम्
ईशित्वं योगशक्तिविशेषः अनेन सङ्गदोषं माष्टुं न समर्थः एते गुणा इत्युक्तं भवति स्मरवाणेत्यनेनानुगमने हेतुरुच्यते ॥ १२ ॥
विद्यादयोऽपि सङ्गदोषं माष्टुं न प्रभव इत्याह । किं विद्ययेति ॥ १३ ॥ जातनिर्वेदो राजा स्वात्मानं धिक्करोति । स्वार्थस्येति ।
स्वार्थविषये अकोविदं स्वप्रयोजनज्ञानपाटवरहितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मभूशब्दस्यानेकार्थत्वेन अत्र क इति शङ्कानिवृत्तये काम
इति ॥ १५ ॥ संसारकामवैरिणि शार्ङ्गिणि जाम्रति प्रभुर्नास्तीति वचनं कथं युज्यत इति तत्राह । आत्मारामेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मा देहः योषितां क्रीडामृगः कृतः ॥ ९ ॥ यतोऽहमात्मानं मामीश्वरं चक्रवर्तिनमपि तृणमिव हित्वा यान्तीं स्त्रिय-
मन्वगमम् ॥ १० ॥ ननु त्वं महातेजःप्रभावैश्वर्यः कथमेवं दैन्यमालम्बसे तत्राह । कुत इति । तस्य मम ॥ ११ ॥ मत्तुल्यस्यान्यस्यापि
विद्यादिकं सर्वं व्यर्थमित्याह । किमिति ॥ १२-१३ ॥ सेवतः सेवमानस्य आत्मभूर्मनोजन्यः ॥ १४ ॥ ननु तर्हीदानीं तस्माद-
धरासवात् केन मोचितः प्राप्तैतादृशवैरुष्योऽसि तत्राह । पुंश्चल्येति । मोचितुं मोचयितुमात्मारामेश्वरमिति आत्मारामोऽपि
मादृशस्य देहारामस्य चित्तं मोचयितुं प्रायो न शक्नोति किं त्वात्मारामेश्वर एव शक्नोतीति भावः । तत्र हेतुर्निरतिशयैश्वर्य-
मेवेत्याह । भगवन्तं मनोचने परमसमर्थम् अधोक्षजम् अधःकृतं तिरस्कृतं भवेत् अक्षजमैन्द्रियज्ञानं यस्मात्तम् ॥ १५ ॥ तदेवो-
र्वश्या बहुतरमुपदिष्टाद्वैराग्यादेव तव मोहोपगत इति चेन्न हि न हीत्याह । बोधितस्येति । नापयाति नापययौ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सपरिच्छदं राड्यादिसहितम् ईश्वरं भर्तारम् अन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥ अनुभावः प्रभावः तेजो बलम् ईशित्वं नियन्त-
त्वम् ॥ ११ ॥ विविक्तेन एकान्तवासेन ॥ १२ ॥ ईश्वरतां चक्रवर्तित्वम् ॥ १३ ॥ आत्मभूः मनोभवः ॥ १४-१५ ॥ देव्याः उर्वश्याः
सूक्तवाक्येन सून्ततेन वाक्येन 'पुरूरवो मा मृथा मा प्रतप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् न वै स्त्रैणाणि सख्यानि सन्ति
सालावृक्षाणां हृदयान्येता' इत्यनेन प्रतिबोधितस्यापि मनोगतो महामोहः विषयासक्तिहेतुः मनसि स्थितः अनात्मन्यात्म-
भ्रमः नोपयाति ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोककृता बालप्रबोधिनी

येन मोहेन नरदेवानां शिखामणिरिव सर्वोत्तमश्चक्रवर्त्ती सार्वभौमोऽप्यहं योषितां क्रीडामृगः वानरः तद्वदधीनः
कृतः ॥ ९ ॥ तदेवाह—सपरिच्छदं राड्यादिसहितमीश्वरं चक्रवर्त्तिनमात्मानं मां तृणमिव त्यक्त्वा यान्तीमपि स्त्रियमहमुन्मत्त-
वन्नग्नो रुदन्नन्वगममित्यन्वयः ॥ १० ॥ किञ्च मम प्रभवाद्यभिमानो वृथैवेत्याह—कुत इति । खरो यथा पादताडितोऽपि खरीमनु-
गच्छति तद्वत्स्त्रिया तिरस्कृतो योऽहं तां यान्तीमन्वगच्छन् तस्य ममानुभावः माहात्म्यं तेजः पराभवसामर्थ्यम् ईशित्वं जगत्स्वामित्वं
वा कुत एव स्यात्, सर्वमेव नष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवम्भूतस्य सर्वं साधनमपि व्यर्थमेवेत्याह—किमिति । यस्य मनः स्त्रीभिर्हृतं तस्य
विद्यया देवतोपासनरूपया किम् । तपसा उपवासादिक्लेशसहनेन किम् । त्यागेन दानेन किम् । श्रुतेन अध्ययनाद्यभ्यासेन वा किम्
विविक्तेन एकान्तवासेन वा किम् । मौनेन वा किं फलं स्यान्न किञ्चिदित्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमनुत्तमः सन्नात्मानं निन्दति—स्वार्थस्येति
द्वाभ्याम् । स्वार्थस्य श्रेयसः अकोविदमज्ञातारं मां धिक् । योऽहमीश्वरतां प्राप्य गौरिव खर इव च जितः तिरस्कारपूर्वकवशी-
कृतः ॥ १३ ॥ यथा आहुतिभिर्वह्निर्न शाम्यति प्रत्युत वर्द्धते एवं तथाऽधरासवं सेवमानस्यात्मभूः मनसिजः कामो न तृप्यति न
शाम्यति ॥ १४ ॥ एवमष्टभिस्तस्य निर्वेदं निरूपयथ दशभिर्विवेकमाह—पुंश्चल्येति । प्रभुः समर्थः । स्पष्टम् ॥ १५ ॥ किञ्च देव्या
उर्वश्या पुरूरवो मा मृथा मा प्रतप्तोमात्वा वृकासो अशिवास उक्षन्त्रित्यादिसूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन बोधितस्यापि मनोगतो मोहो
भोग्यताबुद्धिर्नापयाति । तत्र हेतुः दुर्मतेरिति । तत्र हेतुः—अजितात्मन इति अवशीकृतान्तःकरणस्य ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अहो इति । आत्मसंमोहः अहो आश्चर्यकारकः, येन मोहेन आत्मा अहं योषितां क्रीडामृगः कृतः, योषिता हृत इति पाठे,
क्रीडामृग इव हृतो वशीकृतः । तदनौचित्यज्ञापनायात्मानं विशिनष्टि । चक्रवर्त्ती नरदेवशिखामणिः, एवंभूतस्य ममेत्थंभूतताऽयुक्तेति
भावः ॥ ९ ॥ सपरिच्छदमिति । सपरिच्छदं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिसहितम्, ईश्वरं सार्वभौमम् आत्मानं च, तृणं इव
हित्वा अनादृत्य, यान्तीं स्त्रियम् उन्मत्तवत् नरनः अहं रुदन् सन्, अन्वगममगच्छम् ॥ १० ॥ कुत इति । य उक्तविधैश्वर्यवान्,

अहं यान्तीं स्त्रियं, खरवत् खरो यथा पादताडितः, खर्या पादाभ्यां ताडितोऽपि खरीमनुगच्छतीति शेषः । तद्वत् अन्वगच्छं, तस्य मे अनुभावो माहात्म्यं, तेजः पराभिभवसामर्थ्यम्, ईशत्वं नियन्त्रित्वं च, कुतः एव वा स्यात्, न स्यादेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ किं च । किं विद्ययेति । यस्य मनः स्त्रीभिः हृतं, तस्य विद्यया विवेकेन किं, तपसा स्वधर्माचरणेन किं, त्यागेन दानेन किं, श्रुतेन शास्त्राध्ययनेन वा किं, विविक्तेनैकान्तावस्थानेन किं, मौनेन वाग्यमेनापि किम् ॥ १२ ॥ एवमनुत्तमः सन्नात्मानं निन्दति स्वार्थस्येति द्वाभ्याम् । स्वार्थस्येति । स्वार्थस्य स्वश्रेयसः अकोविदमनभिज्ञं मूर्खं पण्डितमानिनां मां धिक् । एवंभूतोऽहं निन्द्य इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । यः अहम् ईश्वरतां सम्राट्त्वं प्राप्यापि गोखरवच्च, गौरिव खर इव गावः, पशवस्तेष्वपि खर इवेत्यन्ये । स्त्रीभिः जितः ॥ १३ ॥ सेवत इति । वर्षपूर्वान् बहुवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । उर्वशीयाः अधरासवं सेवतः सेवमानस्य मे मम, आत्मभूर्मनःप्रभवः कामः, न नृप्यति नैव शाम्यतीत्यर्थः । कया क इव । आहुतिभिः बह्विः यथा, यथा बह्विराज्याहुतिभिर्न शाम्यति प्रत्युत पृथते एव तद्वत् ॥ १४ ॥ अहो स्त्रीपारवश्यं दुस्त्यजमित्याह । पुंश्चल्येति । पुंश्चली स्वैरिणी कान्ता तथा अपहृतं चित्तं, मोचितुं तत्सङ्गं त्याजयितुम्, अधः कृता अक्षजा इन्द्रियवृत्तयो यस्य तम्, अकरणायत्तज्ञानमित्यर्थः । आत्मारामाणां विषयवैमुख्येन आत्मन्येव रममाणानामोश्वरमात्सरतिनिर्वाहकं भगवन्तम् ऋते विना, तत्प्रसादमन्तरेणेति भावः । को नु अन्यः प्रभुः समर्थः, न कोऽपीत्यर्थः । प्रभुत्वनिर्दिधारयिषया अधोक्षजादिविशेषणैर्भगवान् विशेषितः ॥ १५ ॥ भगवद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषामात्मतुल्यताख्यापनायात्मनि मोहदाढ्यमाह । बोधितस्यापीति । देव्योर्वश्या सूक्तवाक्येन सूनुतवचनेन यथार्थवचनेनेति यावत् 'पुरुषो मा मृथाः' 'मा प्रतप्तो मा त्वा' वृकासो अशिवास उक्षन् 'न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता, इति वैदिकसूक्तेन वा बोधितस्यापि दुर्मतेः कामासक्तमनसः, तत्र हेतुः अजितात्मनोऽजितेन्द्रियस्य मे मम मनोगतः महामोहः कान्तायां भोग्यताबुद्धिरूपः, न अपयाति नापगच्छति ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

अहो ! आश्चर्य है ! मेरे मन में इतना मोह बढ़ गया, जिसने नरदेव-शिखामणि चक्रवर्ती सम्राट् मुझ पुरुष को भी स्त्रियों का क्रीडामृग (खिलौना) बना दिया ॥ ९ ॥ देखो, मैं प्रजा को मर्यादा में रखने वाला सम्राट् हूँ । वह मुझे और मेरे राजपाट को तिनके की तरह छोड़कर जाने लगी और मैं पागल होकर गंग-घड़ंग रोता-बिलखता उस स्त्री के पीछे दौड़ पड़ा । हाय ! हाय ! यह भी कोई जीवन है ॥ १० ॥ मैं गधे की तरह दुल्लितियाँ सहकर भी स्त्री के पीछे-पीछे दौड़ता रहा; फिर मुझ में प्रभाव, तेज और स्वामित्व भला, कैसे रह सकता है ॥ ११ ॥ स्त्री ने जिसका मन चुरा लिया, उसकी विद्या व्यर्थ है । उसे तपस्या, त्याग और शास्त्राभ्यास से भी कोई लाभ नहीं । और इसमें सन्देह नहीं कि उसका एकान्तसेवन और मौन भी निष्फल है ॥ १२ ॥ मुझे अपने ही हानि-लाभ का पता नहीं, फिर भी अपने को बहुत बड़ा पण्डित मानता हूँ । मुझ मूर्ख को धिक्कार है ! हाय ! हाय ! मैं चक्रवर्ती सम्राट् होकर भी गधे और बैल की तरह स्त्री के फंदे में फँस गया ॥ १३ ॥ मैं वर्षों तक उर्वशी के होठों की मादक मदिरा पीता रहा, पर मेरी कामवासना वृत्ति न हुई । सच है, कहीं आहुतियों से अग्नि की वृत्ति हुई है ? ॥ १४ ॥ उस कुलटाने मेरा चित्त चुरा लिया । आत्माराम जीवन्मुक्तों के स्वामी इन्द्रियातीत भगवान् को छोड़कर और ऐसा कौन है, जो मुझे उसके फंदे से निकाल सके ॥ १५ ॥ उर्वशी ने तो मुझे वैदिक सूक्त के वचनों द्वारा यथार्थ बात कहकर तमझाया भी था; परन्तु मेरी बुद्धि ऐसी मारी गयी कि मेरे मन का वह भयङ्कर मोह तब भी मिटा नहीं । जब मेरी इन्द्रियाँ ही मेरे हाथ के बाहर हो गयीं, तब मैं समझता भी कैसे ॥ १६ ॥

किमेतया नोऽपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः । रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥

क्रायं मलीमसः कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः । क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासोऽविद्यया कृतः ॥ १८ ॥

पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः । किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥

तस्मिन् कलेवरेश्मेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते । अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः ॥ २० ॥

त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ । विष्मूत्रपूये रमतां कुमीणां कियदन्तरम् ॥ २१ ॥

अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् । विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥

अदृष्टादश्रुताद् भावान्न भाव उपजायते । असम्प्रयुज्जतः प्राणान् शाम्यति स्निमितं मनः ॥ २३ ॥

तस्मात् सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः । विदुषां चाप्यविश्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नः एतया किम् अपकृतं यत् यः अहम् अजितेन्द्रियः यथा रज्जुस्वरूपाविदुषः सर्पचेतसः रज्ज्वा किम् अपकृतम् ? (न किञ्चिदित्यर्थः) ॥ १७ ॥ मलीमसः दौर्गन्ध्याद्यात्मकः अशुचिः अयं कायः कः सौमनस्याद्याः गुणाः कः (एषः) अविद्याया कृतः अध्यासः हि ॥ १८ ॥ किं यः (अयं देहः) पित्रोः स्वं नु भार्यायाः स्वामिनः अग्नेः श्वगृध्रयोः किम् आत्मनः किं सुहृदाम् इति न अवसीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन् अमेध्ये तुच्छनिष्ठे स्त्रियाः कलेवरे अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं मुखं (इति) विषज्जते ॥ २० ॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विण्मूत्रपूये (देहे) रमतां (पुरुषाणां) कृमीणां (च) कियत् अन्तरम् ॥ २१ ॥ अथ अपि विषयेन्द्रियसंयोगात् मनः क्षुध्यति अन्यथा न (अतः) अर्थवित् स्त्रीषु स्त्रीणेषु न उपसज्जते ॥ २२ ॥ अदृष्टात् अश्रुतात् भावात् भावः न उपजायते प्राणान् असम्प्रयुञ्जतः (पुंसः) मनः स्तिमितं (सत्) शान्त्यति ॥ ३ ॥ तस्मात् स्त्रीषु स्त्रीणेषु इन्द्रियैः सङ्गः न कर्तव्यः षड्वर्गः विदुषाम् अपि अविश्रब्धः (तर्हि) मादृशाम् किमु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पूर्वं पुंश्चल्याऽपहृतं चित्तम् इत्यादिना तस्या अपकारोऽनुस्मृत इदानीं ममैवायमपराध इत्याह । किमेतयेति । नोस्माकं कामिनामेतया किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जुस्वरूपाविदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसस्तस्यां सर्पकल्पनया खिद्यतोऽपि रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवंभूतः स एवाजितेन्द्रियत्वादपराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु तथापि सैव सौगन्ध्यप्रेमादिगुणैः सम्मोह-मूलमित्याशङ्क्य तेऽपि स्वमतिपरिकल्पिता एवेत्याह चतुर्भिः । कायमिति । मलीमसोऽतिमलिनः । सुमनसां कुसुमानामिव गन्धसौ-कुमार्यादिसौमनस्यं शोभनमनोभावो वा ॥ १८ ॥ ममत्वमपि तस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह । पित्रोः किं स्वं कायः जनकत्वात् । नु वितर्के । भार्याया वा भोगप्रदत्वात् । अत्रानुपयुक्तमप्येतन्न्यायतुल्यत्वादुक्तम् । स्वामिनो वाधीनत्वात् । अग्नेर्वा अन्त्येष्ट्यां तदाहुतित्वात् । श्वगृध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् किं वात्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदां वा उपकारित्वात् । एवं यो न निश्चीयते ॥ १९ ॥ तुच्छा कृमिविड्भस्मलक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन् काये कलेवरे प्रियत्वेन गृहीते । विषज्जमेवाह । अहो इति । सुनसं शोभन-नासिकम् ॥ २० ॥ अतो गुणारोपेण रममाणा मादृशाः कृमितुल्या इत्याह । त्वगादिसंहतौ तत्सङ्घाते देहे । विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणाम् अस्माकं वा ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं बीभत्सिता एव स्त्रियोऽथापि नोपसज्जेतावलोकनादिनापि सङ्गं न कुर्यात् । अर्थविद्विवेकी । अत्र हेतुः । विषयेति ॥ २२ ॥ ननु क्वचिन्निमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते । सत्यम् । सोऽपि पूर्व-दर्शनादिकं विना न भवतीत्याह । अदृष्टादिति । भावात्पदार्थात् । भावो मनःक्षोभः । अतः प्राणानिन्द्रियाण्यसम्प्रयुञ्जतोऽ-नियच्छतः । विषयेन्द्रियसंयोगमकुर्वत इत्यर्थः । स्तिमितं निश्चलं सत् ॥ २३ ॥ इन्द्रियैः कृत्वा अविश्रब्ध अविश्वसनीयः मादृशामविवेकिनाम् ॥ २४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वापराधं स्मृत्वाह—एतया उर्वर्द्धया । एवंभूतोऽन्यस्मिन्नबुद्धियुतः । इत्यर्थ इति—रज्जुसर्पदर्शनभीत्या पाते रज्ज्वा अपराधो नास्तीति भावः ॥ १७ ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । सैवाप्सरा एव । तेऽपि सौगन्ध्यप्रेमादिगुणा अपि । अतिमलिनः ‘वहद्वहलदूषिकं तुलितमुत्पलेनेक्षणं मुखं च बहुयूक्तमप्युपमितं सुधारश्मिना । स्तनौ पिशितापूरितौ कनककुम्भवद्वर्णितौ बुधैरहह रागिभिः किमिह युक्तमुक्तं वचः ।’ इति विश्वम्भरत्रिपाठयुक्तेः । अध्यासोऽन्यस्मिन्नन्यत्वकल्पनमतस्मिस्तद्बुद्धिरिति यावत् ॥ १८ ॥ अन्यदाह—ममत्वमपीति । अत्र स्त्रीवर्णनप्रकृते । एतत् पुरुषवर्णनमनुपयुक्तं प्रकृतानुपयोग्यपि । न्यायोऽत्र स्वत्ववर्णनरूपः स च स्त्रीवत्पुरुषशरीरेऽपि तुल्य एवात उक्तं भार्याया इति । अन्त्येष्ट्यां चरमसंस्कारे तदाहुतित्वात् तस्याग्नेराहुतिरूपत्वात् । आत्मनः स्वस्यैव । तत्कृतयोः शरीरकृतयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापयोर्भागित्वात् । एवमित्थम् । यः कायः ॥ १९ ॥ तस्मिन्काये । कले शुक्रेऽन्यक्तमधुरध्वनौ वा । वरं श्रेष्ठमिति व्युत्पत्तेः प्रियपर्यायत्वाद्वरशब्दस्य प्रियत्वेन गृहीत इत्यर्थः । तुच्छाऽसती निष्ठा स्थितिः ‘स्यादल्पासत्योस्तुच्छे’ इति धरणिः । ‘निष्ठा याश्चास्थितिसिद्धिव्यवस्थानशनेषु च’ इति निरुक्तिः । विषंगमासक्तिम् ॥ २० ॥ स्नायुर्नाडी । मेदः शुद्धमांसस्नेहः । मज्जाऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः । पूयसामासक् । रमतां नृणां कियदन्तरं कियानवकाशो न कियद-पीत्यर्थः । साक्षान्नरकमेतन्नारीशरीरम् । तदुक्तम्—‘दुर्गन्धयोनिकृमिकीर्णगामीरकुण्डं दन्तक्षतक्रकचदारुणयातनाढ्यम् । निर्मज्जनाय किल नारकीणां नराणां नारीमयं निरयमेतदकारि धात्रा ।’ किञ्च—‘त्वत्तस्यावधायिका यदि तदा ज्ञातुः कथं कस्य वासुगिल्ला-मिषपिण्डके परिचयो नारेऽथवा कौक्कुरे । मृद्वंगीति च सुन्दरीति च तडिद्वल्लीति मूढात्मना दीव्यद्दीपशिखेति का मतिरियं त्वङ्गमात्रगुप्तामिषे । लालाश्लेष्मधरे विगन्धविवरे पूर्णेन्दुबिम्बीयता पिण्डीभूतनिरस्थिमांसरुधिरैः सौवर्णकुम्भीयता । मूत्रोद्गारिणि पायुवायुविरसे रन्ध्रे रतिं कुर्वता मोहान्धेन विदग्धतां प्रथयता नायुःक्षयो गण्यते ।’ किञ्च—‘अनर्थानां मूलं परमलघुतातूलमशुचि

त्वभावानां धाम प्रभवनवधाम स्फुटतरम् । समाधीनां व्याधिः शिवचरणयोर्विस्मृतिविधावपस्मारः कोऽयं रुचिर इव नारीति निरयः । इत्यादिवाक्यैः कामार्तानां नारी निरयोपमापि सुष्ठु प्रतीयतेऽतः कामत्यागपुरःसरं हरिभक्तिरेव विधेया । तदुक्तम्— 'यो धर्मद्रुमकर्तृनाय कठिनः स्फीतः कुठारः कृतो यश्चार्थोच्चयशुष्कदारुदहने विश्वान्तवैश्वानरः । योऽयं मुक्तिमृगीविहिसनविधौ शार्दूलवत्क्रीडितस्तेनालं मदनेन वै कुरुत हे कृष्णे सत्पुष्पं मनः ॥' इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ २१ ॥ वीभत्सिताः निन्दिताः । अत्र संग्रामावे अन्यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभावे मनःक्षोभो नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । सोऽपि निमीलितनयनादिमनःक्षोभोऽपि । आदिना श्रवणस्पर्शादिग्रहः । यतो विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति अतो हेतोः । नियच्छतः विषयेभ्य आकृष्य स्ववशं कुर्वतः पुंसः शाभ्यति भगवदेकनिष्ठं भवतीत्यर्थः । असंप्रयुञ्जतः स्त्रीविषये न सम्यक्प्रकारेण युञ्जन्त्यस्य ॥ २३ ॥ उक्तं निगमयति—तस्मादिति । यस्मात्सङ्ग एव दोषहेतुस्तस्मादित्यर्थः । स्त्रीषु स्यनुरागिषु । षण्णां मनःषष्ठानां पञ्चेन्द्रियाणां वर्गः समूहः किमु कथं विश्वसनीयः स्यादित्यर्थः । षड्वर्गः षडिन्द्रियवर्गः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

किमेतयेति । नः अस्माकं कामिनामेतया उर्वर्या किमपकृतं न किञ्चिदपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् योऽहमेवभूतः स एवाजितेन्द्रियः अतो मोहेन तत्रासक्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह यथा । रज्जुस्वरूपा विदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसस्तस्यां सर्पकल्पनया खिद्यमानस्यापि रज्ज्वा किमपि नापकृतं भवति तथेति ॥ १७ ॥ कायमिति । मलीमसः अतिमलिनः दौर्गन्ध्याद्यात्मकः अतिदुर्गन्धादिमान् अशुचिः स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दाग्निधनादपि "कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता अशुचिं विदुः" । इत्युक्तेः । एवंभूतः स्त्रियाः कायः क तस्मिन् सौमनस्याद्याः सुमनसां पुष्पाणामिव गन्धशुचित्वसौकुमार्याद्या गुणाश्च क्व । अतो हि निश्चितमविद्यया स्वरूपावरकशक्या कृतस्तथाऽध्याय आरोप एव ॥ १८ ॥ पित्रोरिति । किमयं कायः पित्रोः स्वं धनं जनकत्वात् । नु वितर्कं भार्यायाः वा भोगप्रदत्वात् । अत्रानुपयुक्तमप्येतत्तुल्यन्यायत्वादुक्तम् । स्वामिनो वाधीनत्वात् । अग्नेर्वा अन्येष्टया तदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा भक्षयत्वात् । किं वा आत्मनः जीवस्य तत्कृतशुभाशुफलभोगित्वात् सुहृदां बन्धादीनां वा तदुपकारित्वात् । एवं कस्यायमिति यो नावसीयते न निश्चीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् अमेध्ये तुच्छा कृमिविड्भस्मलक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन् स्त्रियाः कलेवरे अहो सुभद्रं सुखकरं सुनसं शोभननासिकं सुष्ठु स्मितं यस्मिस्तथाभूतं स्त्रिया मुखमिति मोहेन पुमान् विषज्जते ॥ २० ॥ त्वगिति । त्वगादीनां सप्तधातूनां संहतौ सङ्गते रमताम् । शता आर्षः । पुरुषाणां विष्णून्नादिसंहतौ रमतां कृमीणां च कियदन्तरं न कियानपि भेदस्तत्तुल्या एव त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथेति । अतो यस्मात् विषयेन्द्रियसंयोगादेव मनः क्षुभ्यति अन्यथा तु न क्षुभ्यति । अथापि तस्मात् कदापि अर्थवित् स्वहिताभिज्ञो विवेकी स्त्रीषु स्त्रीषु स्त्रीवश्येषु च नोपसज्जेत ॥ २२ ॥ ननु कचिन्निर्जने स्थितस्यापि मुनेरपि मनःक्षोभो दृश्यते इत्याशङ्क्य सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह—अदृष्टादिति । अदृष्टात् अश्रुता च भावात् पदार्थात् भावो मनःक्षोभो नोपजायते । यतः प्राणान् इन्द्रियाणि विषयेषु असंप्रयुञ्जतस्ततो नियच्छतः पुंसो मनः स्तिमितं निश्चलं सत् शाभ्यति ॥ २३ ॥ तस्मादिति । तस्मात् स्त्रीषु स्त्रीषु च इन्द्रियैः सङ्गो न कर्तव्यः । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि एकं मनश्चेति षड्वर्गः विदुषामपि अविश्वब्धः मदधीनोऽतो नापकारं करिष्यतीति न विश्वसनीयः । मादृशमविवेकिनां न विश्वसनीय इति तु किमु वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एवम्भूतः । गुणारोपेण रममाणोऽहमेवापराधी लक्षणाभयत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ तथापि अपराधित्वेऽपि । तेऽपि सौगन्ध्यादिगुणा अपि गन्धसौकुमार्यादीत्यादिना सौन्दर्यलावण्यपरिग्रहः सूलेत्वादिना सौख्यसौख्यादिपरिग्रहः । पूर्वार्थं सुमनसामिव परिणामविरसत्त्वमपि प्रसक्तमतो वेति शोभनमनोभावो हि भावहावहेत्यात्मकः ॥ १८ ॥ तस्मिन् स्त्रीदेहे । अत्र स्त्रीदेहप्रकरणे । एतत् भार्याया इति पदं स्त्रीदेहस्य भार्यादेहत्वासम्भवात् अनुपयुक्तमसम्बद्धमपि न्यायतुल्यत्वात् भार्याया यथा भोगप्रदत्वं तथा पत्युरपीति दृष्टान्ततुल्यत्वादुक्तमित्यर्थः । तदाहुतित्वाद्गन्धावाहुतित्वात् तत्कृतैति देहकृतपुण्यपापभागित्वात् ॥ १९ ॥ विषङ्गमेवासक्तिप्रकारमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अतस्तुच्छनिष्ठत्वात् गुणारोपेण श्रेष्ठत्वाध्यासेन ॥ २१ ॥ वीभत्सिताः ग्लान्यास्पदाः । अत्र सङ्गाऽकरणे ॥ २२ ॥ सोऽपि निमीलितनयनस्य मनःक्षोभोऽपि अतः दृष्टश्रुतभावानां मनःक्षोभकत्वात् ॥ २३ ॥ यतः सङ्गस्यानर्थहेतुत्वं तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

सर्पचेतसः सर्पभ्रान्तिमतः रज्ज्वा किमपकृतं स्वरूपमविदुषः स्वदोष एवापकारीत्यर्थः । अजितेन्द्रियोऽहमिति यत्तस्मात् किमेतयापकृतमित्यन्वयः ॥ १७-१९ ॥ तुच्छत्वं भावो निष्ठा यस्य तत् तुच्छनिष्ठम् ॥ २०-२२ ॥ प्राणान् इन्द्रियाणि असंप्रयुञ्जतः विषयेष्वयोजयतः ॥ २३ ॥ अविश्वब्धः अविश्रम्भणीयः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

यतः सा प्रतिबोधितवती तथाप्यहमनपगतमोहस्ततः सा नापकारिणी प्रत्युत प्रतिबोधनेनोपकर्त्री किं तु मयैव मह्यम-
पराद्धमित्याह । किं तयेति । मे मह्यमनयोर्वश्या किमपकृतमपितु किमपि नापकृतं वाशब्दोऽत्रैवशब्दार्थकः यथा सर्पचेतसो रज्ज्वा
नापकृतं तद्वदित्यर्थः । सर्पभ्रान्तिमनसो रज्जुस्वरूपाविदुष इव स्वदोष एवापकारीति भावः । तदाह स्वरूपं दृष्टान्ते रज्जुस्वरूपं
दार्ष्टान्तिके तु देहात्मनोर्थात्तन्मयविदुषः अजानतः प्रष्टृदृष्टान्ते रज्जुं सर्पत्वेन पश्यतः दार्ष्टान्तिके देहमात्मत्वेन पश्यतः स्वरूपाज्ञाने
हेतुमाह । यद्यस्मादहमजितेन्द्रियपरवशः ॥ १७ ॥ अन्यथैव मोहो न स्यादित्यसम्भावनयोपपादयति । केति । अयं कायः कान्तादेहः
मलीमसोऽतिमलिनः । यद्वात्र कायशब्देन स्वदेहोऽपि तन्त्रेण विवक्षितः । दौर्गन्ध्याश्रयः अशुचिश्चैवंविधस्य देहस्य क सौमनस्याद्या
गुणा अन्ये च हृदयङ्गमा गुणाः क सौमनस्यं सौगन्ध्यमतिहेये काये भोग्यताबुद्धिरत्यन्तासम्भाविनीति भावः । अतोऽस्मिन्नेते
सौमनस्याद्या अविद्यया स्वरूपावेदनात्मिकया कृताः ॥ १८ ॥ स्वरूपवित्तु देहयाथात्म्यमवलोकयन्न मुह्यतीत्याह । पित्रोरिति ।
काय इत्यनुषज्जते पित्रोरित्यादिषु स्वस्वामिभावसम्बन्धलक्षणा षष्ठी अयं कायः पित्रोः स्वं किं तु तयोः स्वं तु भवतीत्यर्थः । एव-
मग्रेऽपि बुद्धेः वितर्क ताभ्यां जातत्वादिति भावः । भार्यायास्तस्या भोग्यत्वात् स्वामिनस्तदधीनत्वात् अनेनो अन्तेष्ट्यां तदाहु-
तिवात् श्रृगृधयोर्वा तयोर्मध्यत्वात् किं वात्मनस्तस्य सुखदुःखभोगायतनत्वात् तन्मूलपुण्यापुण्यकर्मसाधनत्वाच्च सुहृदां तदुप-
कार्यत्वादिति इत्यन्तरमालोचयतीति शेषः । स नावसीदति तन्मोहेन न क्लिश्यत इत्यर्थः । इत्थमिदं शरीरं पारक्यमित्यालोचयन्न
तस्मिन्सज्जते नावसीदतीति विवक्षितोऽर्थः ॥ १९ ॥ अस्वरूपवित्तु देहमात्मतयाभिमन्यमानः कान्ताशरीरे भोग्यताबुद्ध्या विषज्ज-
मानोऽवसीदतीत्याह । तस्मिन्निति । तस्मिन्मलीमसं दौर्गन्ध्याद्यात्मकेऽशुचौ तुच्छे अभावे निष्ठा चरमावस्था यस्य तस्मिन्कलेवरे
विशेषतः सक्तो भवति सङ्गमेवाभिनयेन दर्शयति । अहो इति । अहोऽस्याः स्त्रियः सुखं सुभद्रं सुखावहं सुनसं शोभननासिकमिति
विषज्जते इति सम्बन्धः ततोऽवसीदतीति भावः ॥ २० ॥ इत्थं विषज्जमानं निन्दति । त्वङ्मांसेतित्वगादिसप्तधातुसङ्घातात्मके शरीरे
विण्मूत्राभ्यां पूर्णे दुर्गन्धे कलेवरे रमतां कृमीणां च मिथः कियदन्तरं न किञ्चिदपीति भावः । यद्वा । रमतामित्येतत्संतापित्य-
नन्तरमपि योज्यं त्वगादिसङ्घातात्मके शरीरे रमतां विण्मूत्रपूरिताभ्यां दुर्गन्धे श्वश्रे रमतां कृमीणां च मिथः कियदन्तर-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं निर्विद्य कृत्यं निश्चिनोति । अथापीत्यस्य इतोऽपीत्यर्थः अर्थविदात्महितवित्स्त्रीषु स्त्रीषु स्त्रीवश्येषु च नोपसज्जते
अथापीत्यनेन विवक्षितं हेतुं विवृण्वन् तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःश्लोभहेतुतामप्याह । विषयन्द्रियेति । विषयेन्द्रिययोः संयोगा-
त्सम्बन्धादन्यथा तदभावे न क्षुब्धतीत्यर्थः । विषयेन्द्रियसम्बन्धस्य मनःश्लोभहेतुत्वाच्च स्त्रीषु तद्वश्येषु च नोपसज्जतेत्यर्थः ॥ २२ ॥
नान्यथेत्येतदेव प्रपञ्चयति । अदृष्टादिति । भावाद्विषयाद्भावो मनःश्लोभः नोपजायते इदं दृष्टान्ताभिप्रायकं यथा ताभ्यां भावो नोप-
जायते तथा प्राणानिन्द्रियाण्यसंप्रयुज्जतः पुंसः मनः स्तिमितं निश्चलं सञ्चक्ष्म्यति रागाद्यकलुषितं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इत्थं निर्विद्य
विचार्य च निश्चितं कृत्यमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । इन्द्रियैः सङ्गो न कर्तव्यः तत्र हेतुत्वेन सङ्गस्यानर्थहेतुतां कैमुत्यनयेनाह ।
विदुषामपीति । षड्वर्गः षडिन्द्रियवर्गः विदुषामप्यविश्रब्धः अविश्रम्भणीयः मद्विशोऽयं षड्वर्गो मह्यं किमपराध्यतीति विश्वासेन
विषयैर्न योजनीय इत्यर्थः न कुर्यात्कहिंचित्सङ्गं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रम्भाज्जिराचचीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वर्यम् इत्युक्तरीत्या
विश्वस्तस्यानर्थबहुत्वादिति भावः । विदुषामप्येवं किं पुनर्मादृशमविदुषामिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बोधकाभावादेवमभूदिति नेत्याह । बोधितस्येति । किमेतया वाचेत्यादिसूक्तवाक्येन ॥ १७ ॥ एतयोर्वश्या रहसि तया
किं तु सुखं न किमपि प्रत्युत दुःखमेव तत्र दृष्टान्तः । रज्ज्वां वा सर्पचेतस इति । यथा रज्ज्वां सर्पबुद्धिर्भयलक्षणं दुःखं तथा
अन्यथा बुद्धेः किं कारणमत्राह । द्रष्टुरिति । द्रष्टुरीश्वरस्य स्वरूपाविदुषः किं च योऽहं तादृश ईश्वराधीनसत्ताकोऽहं तस्य मम
ईश्वरस्वरूपाज्ञानं मत्स्वरूपाज्ञाने कारणमित्यर्थः । रथाङ्गपाणेः स्वरूपाज्ञाने स्वस्वरूपाज्ञाने बाधितेन्द्रियत्वमेव कारणमित्याह ।
यदिति ॥ १८ ॥ इतोऽपि सर्वस्याप्यज्ञानमेव कारणमित्याह । कार्यमिति । सौमनस्यं सौन्दर्यं दौर्गन्ध्यादिदुर्गुणाधिकरणस्य देहस्य
सौमनस्यादिगुणसमवायो न घटत इति यस्मात्तस्मादनाद्यविद्ययाभंगवत्स्वरूपाज्ञानेनाध्यासः अस्मिन् तदबुद्धिरभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥
अध्यासं प्रपञ्चयति । पित्रोरिति । भार्याया अपि भोगार्हत्वाद्विषयकाट्यन्तर्भावः । यो देहः पित्रादीनामस्येति नावसीयते न
निश्चीयते ॥ २० ॥ तस्मिन् तुच्छानां पञ्चानां भूतानां निष्ठोत्कर्षो यस्मिन् तुच्छा निष्ठा व्यवस्था च यस्य स तथेति वा तस्मिन्न
मध्यकलेवरे सुभद्रमिति विषज्जते पुरुषः अहो भ्रान्तिरिति ॥ २१ ॥ इतोऽपि स्त्रीष्वर्थबुद्धिं कुर्वन् भ्रान्त इत्याह । त्वगिति । संहतौ
त्वगादिसन्निविडे देहे रमतां रममाणानां कृमीणां कीटकानां चान्तरं व्यवच्छेदनं कियत् ॥ २२ ॥ स्त्रीष्वभिरमणमपि गर्हितं यस्मात्
अथ तस्मात् अर्थवित् स्वप्रयोजनवित् स्त्रीलोकेषु च नो विषज्जते यद्यपि विशेषो नास्ति तथापीद न कर्तव्यमित्यतो वाह । अथापीति

स्त्रीसङ्गादिवर्जने मनोवशीकरणमेव प्रथमसाधनमन्यथा सर्वं कुञ्जरस्नानवन्निष्फलं स्यादिति भावेनाह । विषयेति अन्यथा विषयेन्द्रियसंयोगाभावे मनःक्षोभो नास्ति ॥ २३ ॥ तदुपपादयति । अदृष्टादिति । भावो मनः अदृष्टादश्रुताद्वादाद्वस्तुनो नोपजायते विकारविशिष्टं न भवति संयोगलक्षण सम्बन्धाभावात् अतो दृष्टश्रुतवस्तुन्येव सम्बन्धसमर्थं मनस्ततश्च प्रकृते किमनेनेति तत्राह । असंप्रयुञ्जत इति । यतो विषयेन्द्रियसंयोगात् क्षुब्धं भवत्यतः प्राणानीन्द्रियाणि विषयेषु असंप्रयुञ्जतः विषयेभ्य आकृष्य स्ववशे कुर्वतः पुंसः आकर्षणपाशाभावात् स्तिमितं निश्चलं मनः शाम्यति भगवदेकनिष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं ज्ञानेऽपि इन्द्रियैः श्रोत्रनेत्रादिष्वेकेनापि सङ्गो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पुंश्चल्यापहृतमिति । पूर्वमुक्तमिदानीं तु ममैवायं दोषो न तस्या इत्याह । किमेतयेति । एतया उर्वश्या नोऽस्माकं किमप-
कृतं न किञ्चिदपि सर्पचेतसो जनस्य रज्ज्वा वा किमपकृतं न किमपि यतो रज्जुस्वरूपमविदुषस्तस्यैव दोषः स हि स्वाज्ञानादेव
बिभेति यत् यस्मादहमपि तथैवाजितेन्द्रियो मोहमेतादृशमभजम् ॥ १७ ॥ ननु तदपि सैव सौरूप्यसौरभ्यमाधुर्योदिसुगुणैस्त्वा-
दीयसम्मोहमूलमिति चेत् मैवं तेऽपि गुणा अविवेकपरिकल्पिता एवेत्याह । कायमिति । वस्तुविचारतो मलीमसोऽतिमलिन एव
कायः क सुमनसां पुष्पागामिव सौरभ्यसौकुमार्योदिकं सौमनस्यं तदाद्या गुणा वा क किं त्वयमभ्यासस्तस्यामारोपो मया स्वमोहेनैव
कृतः ॥ १८ ॥ सामान्यतो देहमात्रेऽपि ममत्वमविवेककल्पितमेवेत्याह पित्रोः किं स्वमयं कायः जनकत्वात् नु वितर्कं भार्याया वा
भोगप्रदत्वात् स्वामिनः पत्युर्वा भोग्यत्वात् अग्नेर्वा अन्त्येष्ट्यां तदाहुतिरूपत्वात् श्वगृध्रयोर्वा किमात्मनस्तत्कृतशुभाशुभभागित्वात्
सुहृदां वा तदुपकारकत्वात् एवं यो न हि निश्चीयते ॥ १९ ॥ तुच्छलोकेनित्ये निन्दाफले वा विषज्जते विषज्जनप्रकारमाह । अहो
इति ॥ २० ॥ विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां कियदन्तरं न कियदपि ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं बीभत्सिता एव
स्त्रियस्तथापि तासु जना उपसज्जन्त्येवेत्यतो निषेधति । अथापीति । अर्थवित् विवेको तु तथापि न तासु विषज्जेत् तददर्शनादपि
दूरे तिष्ठेत् यतो विषयेत्यादि ॥ २२ ॥ ननु निर्जने स्थितस्यापि मुनेर्मनःक्षोभः कश्चिददृश्यते सत्यं स खलु प्राचीनस्त्रीदर्शन-
संस्कारोत्थं एवेति सोपपत्तिकमाह । अदृष्टादिति । तस्मात्प्राणान् इन्द्रियाणि स्त्रीविषये न सम्प्रयुञ्जतो जनस्य मनस्तिमितं निश्चलं
सत् शाम्यति ॥ २३ ॥ अविश्रब्धः अविश्वसनीय इत्यर्थः । षड्वर्गः षडिन्द्रियवर्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पूर्वत्र पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तदपराधोऽनुस्मृतोऽधुना न तदपराधः किन्तु ममैवापराध इत्याह । किमिति ।
नोऽस्माकमेतया उर्वश्या किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जुस्वरूपाऽविदुषस्तददृष्टः पुंसः सर्पचेतसः सर्पोऽयमिति खिद्यतः रज्ज्वा
किञ्चिदपकृतं न किञ्चिदपीत्यर्थः । यद्यस्मादहमेवाजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥ विषयासक्तिहेतौ मनोगते महामोहे कारणमाह । कायमिति ।
अभ्यासः अनात्मनि आत्मभ्रमः अविद्यया आत्मानात्माज्ञानेन कृतः आत्मानात्मविवेकमाह । कायं मलीमस इति । मलीमसः
अतिमलिनः क्षोभनस्य आत्मविषयकस्य मनसो भावः । सौमनस्यं तदाद्याः नित्यत्वनिर्विकारत्वादयः ॥ १८ ॥ आत्मानात्मविवेक-
दाढ्यायानात्मगुणानाह । पित्रोरिति त्रिभिः । नावसीयते न निश्चीयते ॥ १९ ॥ तुच्छाः हेयाः आदौ शुक्रादिरूपाः मध्ये मूत्रपुरी-
षाद्याधाररूपाः अन्ते कृमिविड्भस्मरूपाः निष्ठाः अवस्थाः यस्य तस्मिन् अहो सुभद्रमिति विषज्जते ॥ २० ॥ त्वगादिसंहतौ कलेवरे
रमतामस्मदादीनां विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां कियदन्तरं न कियदपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथापि त्वगादिसङ्घातत्वेन स्त्रीदेहस्य
बीभत्सितत्वेऽपि न सज्जेत सङ्गं न कुर्यात् यतो मनोविषयेन्द्रियसंयोगात् क्षुब्धयति अन्यथा विषयेन्द्रियसंयोगाभावे तु न
क्षुब्धयति ॥ २२ ॥ एतदेवाह । अदृष्टादिति । भावात् विषयात् भावो मनसः क्षोभः असम्प्रयुञ्जतः विषयेषु प्राणान् इन्द्रियाण्य-
विमुञ्जतः स्तिमितं निश्चलं सत् शाम्यति ॥ २३ ॥ यस्मात् प्राणान् असंप्रयुञ्जतो मनः शाम्यति तस्मात्स्त्रीषु स्त्रीषु च संगो न कार्यः
इन्द्रियैरित्यनेन चक्षुरादिभिरपि तत्सङ्गो न कार्य इत्यर्थः । तत्सङ्गेन निर्जितानामपीन्द्रियाणां पुनर्विषयप्रावण्यं सम्भवतीति
द्योतयितुमाह । षड्वर्गः समनस्कज्ञानेन्द्रियवर्गो विदुषामप्यविश्रब्धोऽविश्वसनीयः मादृशां कामिनामविश्वसनीय इति किमु
वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

पूर्वं तु पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारः सूचितः । इदानीं न तस्या अपराधः किन्तु ममैवेत्याह—किमेतयेति
न अस्माकं कामिनामेतया उर्वश्या किमपकृतं न किञ्चिदपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत् यस्मात् योऽहमेवम्भूतः स एवाजितेन्द्रियः

अतो मोहेन तत्रासक्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा रज्जुस्वरूपाविदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसस्तस्यां सर्पकल्पनया खिद्यतोऽपि रज्ज्वा किमपि नापकृतं भवति तथेति ॥ १७ ॥ ननु तथापि सैव सौगन्ध्यप्रेमादिगुणैः सम्मोहमूलमित्याशङ्क्यतेऽपि स्वपरिकल्पिता एवेत्याह—क्वायमिति चतुर्भिः । मलीमसः अतिमलिनः । दौर्गन्ध्यात्मकः अतिदुर्गन्धवान् अशुचिः । 'स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः' इति वचनात् । एवम्भूतः स्त्रियाः कायः क्व तस्मिन् सौमनस्याद्याः सुमनसां पुष्पाणामिव गन्धशुचित्वसौकुमार्याद्या गुणाश्च क्व । अतो हि निश्चितमविद्यया स्वरूपावरकशक्त्या कृतस्तथाध्यास आरोप एव ॥ १८ ॥ किमयं कायः पित्रोः स्वं धनं जनकत्वात् । नु वितर्कं सर्वत्र युक्तिसम्भवात् । भार्याया वा भोगप्रदत्वात् । अग्नेर्वा अन्त्येष्ट्यां तदाहुतित्वात् । श्वगृध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् । किं वा आत्मनः जीवस्य तत्कृतशुभाशुभफलभोगित्वात् । सुहृदां बन्ध्वादीनां वा तदुपकारित्वात् । एवं कस्यायमिति यो नावसीयते न निश्चीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन् अमेध्ये तुच्छा कृमिविडम्बलक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन् स्त्रियाः कलेवरे अहो सुभद्रं सुखकरं सुनसं शोभननासिकम् । सुष्ठु स्मितं यस्मिरतथाभूतं स्त्रिया मुखमिति मोहेन पुमान् विषज्जते इति द्वयोरन्वयः ॥ २० ॥ तत्रासक्तान् निन्दति—त्वगिति । त्वगादीनां सप्तधातूनां संहतौ सङ्घाते रमतां पुरुषाणां विण्मूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां च कियदन्तरम्, न कियानपि भेदस्तत्तुल्या एव त इत्यर्थः ॥ अतो यस्मात् विषयेन्द्रिय-संयोगादेव मनः लुभ्यति, अन्यथा तु न लुभ्यति अथापि तस्मात् कदापि अर्थवित् स्वहिताभिज्ञो विवेकी स्त्रीषु स्त्रौणेषु स्त्रीवश्येषु च नोपसज्जेतेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ ननु क्वचिन्निमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते इत्याशङ्क्य सोऽपि पूर्वदर्शनादिनैव नान्यथेत्याह—अदृष्टात् अश्रुताच्च भावात् पदार्थात् भावो मनःक्षोभो नोपजायते । यतः प्राणान् इन्द्रियाणि विषयेषु असम्प्रयुज्जतस्ततो नियच्छतः पुंसो मनः स्तिमितं निश्चलं सत् शाम्यति ॥ २३ ॥ यस्मादेवं लोकपरलोकनाशकस्तस्मात् । इन्द्रियैः इन्द्रियसुखार्थं रज्यादिषु सङ्गो न कर्त्तव्यः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि एकं मनश्चेति षड्वर्गः विदुषामपि अविस्त्रब्धः मदधीनोऽतो नापकारं करिष्यतीति न विश्वसनीयः । मादृशामविवेकिनां न विश्वसनीय इति तु किमु वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यतः सा प्रतिबोधितवती तथाप्यहमनपगतमोहस्ततः सा नापकारिणी, प्रत्युत प्रतिबोधनेनोपकर्त्री, किं तु मयैव मह्यम-पराद्धमित्याह । किमेतयेति । मे मह्यं एतया अनयोर्वश्या किं अपकृतं, नापकृतमित्यर्थः । वाशब्दोऽत्र यथार्थकः । यथा रज्जु-स्वरूपाऽविदुषः सर्पचेतसः रज्ज्वा किं अपकृतं, नापकृतं तद्वदित्यर्थः । स्वरूपाविदुषः स्वदोष एवापकारीति भावः । तदेवाह । यद्यस्मात् यः अहं स एव अजिन्तेन्द्रियः इन्द्रियपरवशः तस्मादहमेवापराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अन्यथैवं मोहो न स्यादित्यसंभवनयो-पपादयति । क्वेति । मलीमसः अतिमलिनः दौर्गन्ध्याद्यात्मकः दौर्गन्ध्याद्याश्रयः अशुचिश्च अयं कायः कान्तादेहः, क, सौमन-स्याद्याः गुणाः क, आद्यशब्देन हृदयंगमा अन्ये च गुणाः प्राह्याः । अतः अत्रास्मिन् देहे एते सौमनस्याद्याः अविद्यया कृताः हि । स्वरूपावेदनात्मिकयाऽविद्यया कृता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वरूपवित्तु देहयाथात्म्यमवलोकयन्न मुह्यतीत्याह । पित्रारिति । काय इत्यनुष-ज्यते । पित्रोरित्यादिषु स्वस्वामिभावसंबन्धलक्षणा षष्ठी सः अयं कायः पित्रोः किं नु, ताभ्यां जातत्वादिति भावः । भार्यायाः किं नु, तस्या भोग्यत्वात्, स्वामिनः किं नु, तदधीनत्वात्, अग्नेः किं नु, अन्त्येष्ट्यां तदाहुतित्वात्, श्वगृध्रयोः किं नु, तयोर्भक्ष्यत्वात्, आत्मनः किं नु, तस्य सुखदुःखभोगायतनत्वात्, तन्मूलपुण्यापुण्यकर्मसाधनत्वाच्च । सुहृदां किं नु, तदुपकार्यत्वात्, इति यः आलोचयतीति शेषः । सः न अवसीदति तन्मोहेन न छिद्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अस्वरूपवित्तु देहमात्मतयाभिन्त्यमानः कान्ताशरीरे भोग्यताबुद्ध्या विषज्जमानोऽवसीदतीत्याह । तस्मिन्निति । तस्मिन् मलीमसे दौर्गन्ध्याद्यात्मकेऽशुचौ चेत्यर्थः तुच्छा कृमिविडम्ब-लक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन्, अमेध्ये कलेवरे यः, अहो अस्याः स्त्रियाः मुखं सुभद्रं सुखावहं, सुनसं शोभननासिकं सुस्मितं च, इति वर्णयन् विषज्जते विशेषतः सक्तो भवति, सः अवसीदति ॥ २० ॥ इत्थं विषज्जमानं निन्दति । त्वङ्मांसेति । त्वङ्मांस-रुधिरस्तायुमेदोमज्जास्थिसंहतो त्वगादिसप्तधातुसंधातात्मके, विण्मूत्रपूये विण्मूत्रपूयपूर्णं शरीरे रमतां रममाणानां पुंसां कृमीणां च कियत् अन्तरम् । मिथः कियदन्तरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं निर्विद्य कृत्यं निश्चिनोति । अथपीति । अथापीत्यस्य इतोऽपीत्यर्थः । अर्थवित् । आत्महितवित्, स्त्रीषु स्त्रौणेषु स्त्रीवश्येषु न, न उपसज्जेत । अथापीत्यनेन विवक्षितं हेतुं विवृण्वन् तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःक्षोभहेतुतामप्याह । विषयेन्द्रिययोः संयोगः संबन्धस्तस्मात् मनःक्षोभहेतुत्वाच्च स्त्रीषु तद्वश्येषु नोपसज्जेतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ नान्यथेत्येतदेव प्रपञ्चयन् कचिन्निमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते इत्याशङ्क्य सत्यमित्यङ्गीकृत्य सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह । अदृष्टादिति अदृष्टात् अश्रुताच्च भावाद्विषयात्वदार्थाद्वा, भावो मनःक्षोभः, न उपजायते । अतः प्राणानिन्द्रियाणि असंप्रयुज्जतो विषयेभ्यो नियच्छतः पुंसः मनस्तिमितं निश्चलं सत्, शाम्यति रागाद्यकलुषितं भवति ॥ २३ ॥ इत्थं निर्विद्य विचार्य च निश्चितं कृत्यमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् कारणात् स्त्रीषु स्त्रौणेषु च इन्द्रियैः सङ्गः न कर्त्तव्यः । तत्र हेतुत्वेन सङ्गस्यानर्थ-हेतुतां कैमुत्यन्यायेनाह । विदुषामीति । षड्वर्गः षडिन्द्रियवर्गः, विदुषां अपि अविस्त्रब्धः अविश्रम्भणीयः, मद्वशोऽयं षड्वर्गः मह्यं

किमपराध्यतीति विश्वासेन विषयैर्न योजनीय इत्यर्थः । मादृशां मद्धिधानामविवेकिनां तु किमु, अविश्वनीयोऽत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः । 'न कुर्यात् कर्हिचित् सङ्गं मनसि ह्यनवस्थिते । यद्विश्रम्भाच्चिराच्छीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम्' इत्युक्तविधस्याप्यनर्थावहत्वात् इति भावः विदुषामप्येवमेव किं पुनर्मादृशामविदुषाम् ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

जो रस्सी के स्वरूप को न जानकर उसमें सर्प की कल्पना कर रहा है और दुःखी हो रहा है, रस्सी ने उसका क्या बिगाड़ा है ? इसी प्रकार इस उर्वशी ने भी हमारा क्या बिगाड़ा ? क्योंकि स्वयं मैं ही अजितेन्द्रिय होने के कारण अपराधी हूँ ॥ १७ ॥ कहाँ तो यह मौला-कुचैला, दुर्गन्ध से भरा अपवित्र शरीर और कहाँ सुकुमारता, पवित्रता, सुगन्ध आदि पुष्पोचित गुण ! परन्तु मैंने अज्ञानवश असुन्दर में सुन्दर का आरोप कर लिया ॥ १८ ॥ यह शरीर माता-पिता का सर्वस्व है अथवा पत्नी की सम्पत्ति ? यह स्वामी की मोल ली हुई वस्तु है, आग का ईंधन है अथवा कुत्ते और गीधों का भोजन ? इसे अपना कहें अथवा सुहृद्-सम्बन्धियों का ? बहुत सोचने-विचारने पर भी कोई निश्चय नहीं होता ॥ १९ ॥ यह शरीर मल-मूत्र से भरा हुआ अत्यन्त अपवित्र है । इसका अन्त यही है कि पक्षी खाकर विषा कर दें, इसके सड़ जाने पर इसमें कीड़े पड़ जायँ अथवा जला देने पर यह राख का ढेर हो जाय । ऐसे शरीर पर लोग लट्टू हो जाते हैं और कहने लगते हैं—'अहो ! इस स्त्री का मुखड़ा कितना सुन्दर है । नाक कितनी सुघड़ है और मन्द-मन्द मुसकान कितनी मनोहर है ॥ २० ॥ यह शरीर त्वचा, मांस, रुधिर, स्नायु, मेदां, मज्जा और हड्डियों का ढेर और मल-मूत्र तथा पीब से भरा हुआ है । यदि मनुष्य इसमें रमता है, तो मल-मूत्र के कीड़ों में और उसमें अन्तर ही क्या है ॥ २१ ॥ इसलिये अपनी भलाई समझने वाले विवेकी मनुष्य को चाहिये कि स्त्रियों और स्त्रीलम्पट पुरुषों का सङ्ग न करे । विषय और इन्द्रियों के संयोग से ही मन में विकार होता है; अन्यथा विकार का कोई अवसर ही नहीं है ॥ २२ ॥ जो वस्तु कभी देखी या सुनी नहीं गयी है, उसके लिये मन में विकार नहीं होता । जो लोग विषयों के साथ इन्द्रियों का संयोग नहीं होने देते, उनका मन अपने-आप निश्चल होकर शान्त हो जाता है ॥ २३ ॥ अतः वाणी, कान और मन आदि इन्द्रियों से स्त्रियों और स्त्रीलम्पटों का सङ्ग कभी नहीं करना चाहिये । मेरे जैसे लोगों की तो बात ही क्या, बड़े-बड़े विद्वानों के लिये भी अपनी इन्द्रियाँ और मन विश्वसनीय नहीं हैं ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच

एवं प्रगायन् नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ।

आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥

ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् । सन्त एतस्य च्छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ २६ ॥

सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः । निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥

तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः । सम्भवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघम् ॥ २८ ॥

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चादृताः । मत्पराः श्रद्धाधानाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते मयि ॥ २९ ॥

भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते । मय्यनन्तगुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥

यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुम् । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनम् । सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौदृढेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—नृपदेवदेवः एवं प्रगायन् उर्वशीलोकं विहाय अथो सः आत्मानं आत्मानं माम् अवगम्य ज्ञानविधूतमोहः उपारमत् वै ॥ २५ ॥ ततः बुद्धिमान् दुःसङ्गम् उत्सृज्य सत्सु सज्जेत सन्तः एतस्य मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः च्छिन्दन्ति ॥ २६ ॥ सन्तः अनपेक्षाः मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः निर्ममाः निरहङ्काराः निर्द्वन्द्वाः निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ महाभाग तेषु महाभागेषु मत्कथाः नित्यं सम्भवन्ति हिताः (ताः कथाः) जुषतां नृणाम् अघं प्रपुनन्ति ॥ २८ ॥ ये ताः शृण्वन्ति गायन्ति

आहताः अनुमोदन्ति मत्पराः श्रद्धाणाः च ते (भक्ताः) मयि भक्तिं विन्दन्ति ॥ २९ ॥ अनन्तगुणे ब्रह्मणि आनन्दानुभवात्मनि मयि भक्तिं लब्धवतः साधोः अन्यत् किम् अवशिष्यते ॥ ३० ॥ भगवन्तं विभावसुम् उपश्रयमाणस्य यथा शीतं भयं तमः अप्येति तथा साधून् संसेवतः ॥ ३१ ॥ अप्सु मज्जताम् (नराणाम्) दृढा नौः इव घोरे भवाब्धौ निमज्ज्योन्मज्जतां (नराणाम्) ब्रह्मविदः शान्ताः सन्तः परमम् अयनम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

फलितमाह द्वाभ्याम् । एवमिति । नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा ॥ २५ ॥ उक्तिभिर्हितोपदेशैरिति ॥ २६ ॥ तीर्थदेवादि-संगादपि सत्संगः श्रेयानिति दर्शयति । तत्र सतां लक्षणमाह । संत इति । अत्र विशेषणाष्टकस्य यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावाः ॥ २७ ॥ न च तेषूपदेशापेक्षाऽपि केवलं तत्सन्निधिरेव तारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः ॥ २८ ॥ ताः कथाः श्रवणादिभिरेव मत्पराः श्रद्धाणाश्च संतो भक्तिं विदन्ति ॥ २९-३० ॥ विभावसुमग्निं सेवमानस्य । अप्येति नश्यति । तथा कर्मजाड्यमागामिसंसारभयं तन्मूलज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छताम् । परमायनं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स पुरुरवाः । अथो अतः । आत्मनि चेतसि । ज्ञानेन मदावगत्या विधूतो नष्टो मोहः स्याद्यनुरागो यस्य स तथा । आत्मनि मनस्यात्मानं प्रेमास्पदं मामवगम्य भक्त्याऽनुभूय उपारमद्वक्त्येष्टदेवस्य मम स्मरणो बभूवेत्यर्थः । ननु मोहलक्षप्रतिबन्धके सति कथमुपरामः संगच्छेत तत्राह-ज्ञानेति । ज्ञानमत्र भगवज्ज्ञानमेव ग्राह्यं न तु निर्विशेषब्रह्मानुसन्धानम् । 'आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम्' इति तद्वाक्यात् । अतो दुःसङ्गमुत्सृज्येत्युत्तरप्रस्थस्वारस्याच्च ॥ २५ ॥ जन्मप्रभृत्यभ्यस्तो दुःसङ्गस्यकुप-शक्य इति न मन्तव्यं सत्सङ्गेन शिथिलीभूतस्य त्यागः सुलभ एवेत्याशयेनाह-तत इति । यतस्त्वृणगूढावलम्बरहितकूपपा-तवद्दुःसङ्गोऽनर्थहेतुस्ततस्माद्धेतोः । तेऽस्य किं कुर्वन्तीति चेदाह-सन्त एतस्य मनोवाक्योपक्रमैः सम्यक् शरणं गतस्य पुंसो मनसो व्यासंगं दुष्टेषु सङ्गं पदार्थासक्तिं वा उक्तिभिरित्युक्त्या देवादिषूक्तेरभावात्संशयच्छेदासमर्थत्वात्सतां तद्वत्त्वेन तच्छेद-समर्थत्वात्तत्सङ्ग एव वरीयानिति भावः । आदिना मूढतपस्यादिप्रहः । व्यासंगं विरुद्धमसक्तिं सन्त एवेत्येवकारेण सुकृततीर्थदेवशास्त्रज्ञादीनां न तादृशं सामर्थ्यमिति ज्ञापितमिति विश्वनाथः-असत्सङ्गव्यागेऽपि न किञ्चित्किन्तु सत्सङ्गे-नैवेत्याह-तत इति । यतः संगत्यागेन पुरुरवाः कृतार्थोऽभूत्ततो हेतोः ॥ २६ ॥ के ते सन्त इति चेत्सतां लक्षणं स्वरूपमाह-अनपेक्षा निर्लोभाः । विधिनामरूपबाधेन समानुगतमद्रूपसच्चिदर्शिनोऽतः प्रशान्ता देहगेहादिनामरूपबाधेन निर्ममा निरहङ्काराश्च अहंममाद्यभावाज्जिह्वन्दा निष्परिग्रहाश्च । यद्वा-यथेष्टमेव स्वाभ्युक्तपन्था एव श्रेयान् । सन्त एव के ते ये स्वसंगिशुभप्रदास्तेषा-मुक्तयश्च का इत्यपेक्षायामाह-सन्त इति द्वाभ्याम् । मच्चित्ता इति विशेष्यम् । तस्य चानपेक्षत्वादिकं स्वरूपगुणानुवादमात्रम् । 'विषयान्ध्यायतश्चित्तम्' इत्यादेरिति संदर्भः-अनपेक्षाः कर्मज्ञानादोन्स्वार्थं देवमनुष्यादींश्च नापेक्षन्त इति ते तथा । तर्हि स्वामपि नापेक्षन्ते तत्राह-मच्चित्ताः । त्वच्चित्ताः कंसादयोऽप्यभूवन्तत्राह-प्रशान्ता अक्रोधनाः । यदि तान्केचिद्विषन्ति तर्हि तेषु ते कथमक्रोधनास्तत्राह-समदर्शिनः स्वबन्धुशत्रुतटस्यादिषु तुल्यदृष्टयः । तत्र हेतुः अहङ्कारजय एवेत्याह-निर्ममा निरहङ्कारा इति । अत एव मानापमानयोस्तुल्यत्वाज्जिह्वन्दाः । न पुत्रकलत्रादिमत्त्वेनैव तादृशत्वं संभवेत्तत्राह-निष्परिग्रहाः त्यक्तपरिग्रहास्त्यक्त-तदासक्तयो वा ये मद्भक्तास्ते सन्तः ॥ २७ ॥ सत्सङ्गे सत्यप्युपदेशं विना कथं मनोव्यासंगनिवृत्तिरिति चेदाह-न चेति । तेषु सत्सु पूर्वपुण्यवतामेव सत्सङ्गो भवतीति सूचयन्नाह-महाभागेति । हि यतस्ता मत्कथाः जुषतां शृण्वतां पुनन्ति नाशयन्ति । तेषामुक्तयो हि मत्कथा एवेत्याह-तेष्विति । प्रपुनन्ति प्रशब्देन तेषां संगमात्रस्यैव पावनत्वं तदुत्थकथायास्तु किमुतेति व्यञ्जितम् ॥ २८ ॥ ताः कथाः । अनुमोदन्ति तच्छ्रवणं श्लाघन्ते । ननु 'भक्तिः पुनाति मन्निष्ठान्' इत्युक्ते किं कथामिरिति भक्ति-हेतुत्वमपि कथानामेव 'विबुद्धय भक्त्यैव कथोपनीतया' इति ब्रह्मस्तुत्युक्तेः । 'कैवल्यसमतपथस्त्वथ भक्तियोगः । को निवृत्तो हरिकथासु रतिं न कुर्यात्' इति द्वितीयस्कन्धोक्तेश्च । अत उक्तम्-'भक्तिं विन्दन्ति ते मयि' इति । दीपिका-कथोविषयक-मादरणमादृतिः सा विद्यते येषां ते आहताः । अर्शआदित्वन्मत्वर्थोऽयम् । भक्तिं प्रेमलक्षणम् ॥ २९ ॥ भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याह-भक्तिमिति । किमवशिष्यते न किमपि सर्वं पदा हस्तिपदे निमग्नाः' इति न्यायेन सर्वपुरुषार्थस्य भक्त्यन्तर्भूतत्वादिति भावः । यद्वा-मध्यनन्तगुणे ब्रह्मणि यो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनानन्दः सर्वावस्थासु भास्यद्वैतानुभवरूपः क्षेत्रज्ञस्तदात्मनि प्रत्यगभिन्ने भक्तिं स्वरूपानुसन्धानं लब्धवतः किमन्यदवशिष्यते 'अतोऽन्यदार्त्तम्' 'नेह नानास्ति' इत्यात्मातिरिक्तसर्वबाधेन न किञ्चित्प्राप्यं कृत्यं वाऽवशिष्यत इत्यर्थः । भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमित्याह-भक्तिमिति । तत्र हेतुः-मयीति । ब्रह्मणि सर्वं बृहत्तमेतदेवाह-आनन्देति । 'आनन्दाद्धीमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादेः 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इत्यादेश्च श्रुतेरानन्दस्यैव

परमबृहत्तमत्वम्, तत्राप्यनन्तगुणे मधुरानन्तगुणवैचित्रीमति । ततश्च परमातिपरमबृहत्तमत्वमित्यर्थः । सर्वांशेन पूर्णत्वात् । एवंभूते च या भक्तिः सैव परमपुरुषार्थतयोपयुज्यते तादृशानन्दात्मकत्वादिति भावः । विश्वनाथस्तु—किमप्यन्यत्फलमवशिष्यते न किमपि भक्तेरेव सर्वफलरूपत्वादिति भावः । तत्राप्यनन्तगुणे अनन्तसच्चिदानन्दात्मकाहङ्कारममकारादिगुणे इति प्रेमा ब्रह्मणीति मुक्तिः । आनन्दानुभवेति ब्रह्मसुखानुभवोऽपि तस्यानुषंगिकः स्यादिति भावः ॥ ३० ॥ इत्यर्थ इति—‘सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्’ इत्याद्युक्तेः सर्वथा कल्याणावाप्तये सत्संगो विधेय इति भावः । तस्याश्च सत्संगैकजीवानुत्वात् पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरूपगुणमाह—यथेति चतुर्भिः । उपश्रयमाणस्य फलविशेषकामनया यज्ञार्थं सेवमानस्य । यद्वा—स्वीयौदनसिद्धयर्थं सेवमानस्य अप्येति नश्यति । तथैव भजनसिद्धयर्थं साधून्संसेवमानस्य तन्मूलं भयकारणं तमःशब्देन भजनविघ्नो वा ॥ ३१ ॥ शान्ता मन्निष्ठबुद्धयः । अत एव ब्रह्मविदः मद्भिभूतिरूपाः सम्यगाविर्भावं ब्रह्मापि जानन्तः ‘मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम्’ इति ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । ततश्च नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथाभूतः पुरुरवा एवं प्रगायन्नुर्वशीलोकं विहाय तत्रासक्तिं त्यक्त्वा अथो आत्मन्येव आत्मानं मामवगम्य ज्ञात्वा तेन ज्ञानेन विधूतमोहो निवृत्तदेहाद्यात्मभ्रमः संसारादुपारमत् जीवन्मुक्तो बभूव ॥ २५ ॥ तत इति । ततो हेतोः बुद्धिमान् दुःसङ्गम् उत्सृज्य सत्सु सज्जेत । सन्तः एतस्य मनोव्यासङ्गं विषयासक्तिम् उक्तिभिः हितोपदेशैः छिन्दन्ति ॥ २६ ॥ सन्त इति । सन्तः अनपेक्षा विषयाभिलाषरहिताः मच्चित्ताः प्रशान्ताः कामादिरहिताः समं ब्रह्मैव सर्वं पश्यन्तीति तथा निर्ममाः सर्वत्र ममतारहिताः निरहङ्काराः देहादावहमित्यभिमानरहिताः निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिकृतविकाररहिताः निष्परिग्रहाः सर्वविषयत्यागिनः भवन्ति ॥ २७ ॥ तेषामुक्तयो मत्कथा एवेत्याह—तेष्विति । हे महाभाग ! तेषु महाभागेषु मत्कथाः नित्यं संभवन्ति प्रवर्तन्ते । ता हि कथाः जुषतामादरेण शृण्वतां नृणाम् । शता आर्षः । अर्घं पापं प्रपुनन्ति निवर्त्तयन्ति । अतस्तत्सन्निधिरेव तारयति न तूपदेशादेरप्यपेक्षा ॥ २८ ॥ ता इति । आहता मयि आदरवन्तः अत एव मत्पराः मदाराधननिष्ठाः फलान्तरसंकल्परहिताः श्रद्धावानाः कथायां श्रद्धावन्तो ये ताः कथाः शृण्वन्ति गायन्त्यनुमोदन्ति च । तद्वभाव आर्षः । ते मयि भक्तिं विन्दन्ति ॥ २९ ॥ भक्तिमिति । अनन्ता गुणाः शक्तयो यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि सर्वकारणे आनन्दानुभवात्मनि सच्चिदानन्दविग्रहे मयि भक्तिं लब्धवतः साधोः जनस्य किमन्यत्फलमवशिष्यते स यद्यदिच्छति तत्सर्वं सुलभमेव तथापि नैवेच्छतीत्याशयः ॥ ३० ॥ यथेति । विभावसुमर्गिनं सेवमानस्य यथा शीतं जाड्यं भयं तमश्च अप्येति नश्यति तथा साधून् संसेवतः । शता आर्षः । कर्म-जाड्यम् आगामि संसारभयं तन्मूलमज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्जेति । अप्सु निमज्जतां यथा दृढा नौरुत्तरणसाधनं तथा घोरे भयङ्करे भवाब्धौ निमज्ज्यान्मज्जतामुवाच योनीर्गच्छतां ब्रह्मविदः शान्ताः सन्त एव परायणं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

अथो साकल्येन सव्यसनमित्यर्थः । आत्मनि जीवात्मनि आत्मानं नियन्त्रित्वेन स्थितं परमात्मानं मां मदंशमवगम्य ज्ञात्वा उपारमद्वक्त्येष्टदेवस्य मम क्षरणपरायणो बभूवेत्यर्थः । ननु मोहलक्षणप्रतिबन्धकसद्भावे उपरामः कथं सङ्गच्छेत तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानमत्र भगवज्ज्ञानमेव ग्राह्यं ननु निर्विशेषब्रह्मानुसन्धानम् । ‘आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम्’ इति तद्वाक्यात् । ततो दुःसङ्गमुत्सृज्येत्युत्तरस्वारस्याच्च ॥ २५ ॥ यतः सङ्गत्यागेन पुरुरवाः कृतार्थो बभूव ततो हेतोः ॥ २६ ॥ मच्चित्ता इति विशेष्यम् अनपेक्षत्वादिकन्तु स्वरूपगुणानुवादमात्रम् ॥ २७ ॥ प्रशब्देन तेषां सङ्गमस्यैव पावनत्वं तदुत्थकथायास्तु किमुतेति व्यञ्जितम् ॥ २८ ॥ कथाविषयकमादरणमाहतिः सा विद्यते येषां ते आहताः । अर्शआदिभ्यो मत्वर्थीयोऽच् । भक्तिं प्रेम-लक्षणाम् ॥ २९ ॥ भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमित्याह । भक्तिमिति । ब्रह्मणि स्वरूपगुणाभ्यां बृहत्तमे तदेवाह । आनन्देति । ‘आनन्दाद्धी-मानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुतेः तस्यैव बृहत्तमत्वम् । एवं स्वरूपेण बृहत्तमत्वमुक्त्वा गुणेनाप्याह । अनन्तगुणे इति । मधुराऽ-नन्तगुणवैचित्रीमति स्वयं भगवत्त्वेन सर्वाशपूर्णत्वात् । एवंभूतमद्विषयकभक्तेः पञ्चमपुमर्थत्वेन परमफलत्वमेवोपयुज्यत इति भावः ॥ ३० ॥ तस्याश्च सत्सङ्गैकजीवानुत्वात् पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरूपगुणमप्याह । यथेति चतुर्भिः । उपश्रयमाणस्य फलविशेष-कामनया यज्ञार्थं सेवमानस्य अत एव भगवन्तमित्युक्तम् । तन्मूलं भयकारणम् ॥ ३१ ॥ शान्ता मन्निष्ठबुद्धयः । अत एव मदनु-ग्रहात् ब्रह्मविदः मद्भिभूतिरूपासम्यगाविर्भावं ब्रह्मापि जानन्तः । तदुक्तं सत्यव्रतं प्रति श्रीमत्स्यदेवेन । मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रशन्नैर्विधूतं हृदीति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

एतस्य पुरुरवसः उक्तिभिः ॥ २६-३० ॥ भयम् अन्धकारजनितभयं तमो विभागः किमप्येतीत्यर्थः । देहात्मनामैक्य-
निर्विशेषत्वज्ञाने तदेव तमः किमप्यनिर्वाच्यं ज्ञानावरकमप्येत्यपगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

न केवलमेवमैलो निश्चिन्तायैवापि तु निश्चितमर्थमन्वतिष्ठदपीत्याह । एवमिति । नरदेवानां देवः नृपदेवदेव इति
पाठेऽप्ययमेवार्थः दीव्यतीति देव इति व्युत्पत्त्या राजपर्यायोऽत्र देवशब्दः स ऐलः आत्मनि प्रत्यात्मनि आत्मानं मामन्तः प्रविश्य
प्रशासनेन धारकं मामुपागम्य प्राप्य उपासनेन साक्षात्कृत्येत्यर्थः । ततो ज्ञानेनोपासनात्मकेन विधूतः निरवशेषं निरस्तो मोहो
देहात्माभिमानादिरूपो येन तथाभूतो बभूव मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इतिहासमुखेनोपदिष्टमर्थमुपसंहरति । तत इति । बुद्धिमांशे-
त्सत्सु सञ्जेत किमतस्तत आह । सन्त इति । एतस्य श्रेयस्कामस्य पुंसः मनोव्यासङ्गं मनसो विषयेषु सङ्गमुक्तिभनर्थहेतुत्वोप-
पादकैर्बचोभिश्छिन्दति ॥ २६ ॥ कीदृशास्ते सन्त इत्यतस्तान्विशिनष्टि । सन्तोऽनपेक्षा इति । मय्येव निरतिशये पुरुषार्थरूपे चित्तं
येषां तेऽत एवानपेक्षाः मदतिरिक्तविषयाभिलाषरहिताः अत एव प्रशान्ताः रागाद्यकलुषितचित्ताः सगदर्शिनः सर्वं चिदचिदात्म-
कत्वेन समं पश्यन्तीति तथा देहतदनुबन्धिष्वहम्माभिमानरहिताः निर्द्वन्द्वाः द्वन्द्वेभ्यो निर्गताः शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रभवविकाररहिताः
परिगृह्यन्त इति परिग्रहा अनुकूला विषयास्तेभ्यो निर्गतास्तद्रहिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु मनोव्यासङ्गप्रहेतावधे सति केवलमुक्ति-
भिश्छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहेदित्यत आह । तेष्विति । हे महाभाग ! सम्भवन्ति प्रवर्तन्ते ततः किमत आह । मदिति । ताः मम कथा
जुषतां शृण्वतां नृणामर्घं प्रपुनन्ति शोधयन्ति क्षेपयन्तीति यावत् ॥ २८ ॥ ततः किमत आह । ता इति आहता इति । कर्त्तरिक्तः
आहतवन्तश्च भवन्ति यद्वा यैराहता भवन्ति ते श्रद्धाधाना मत्परामदाराधनपराश्च सन्तो मयि भक्तिं विन्दन्ति लभन्ते व्यासन्ननिमित्त-
दुरितक्षपणद्वारा मयि भक्तियोगं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ततोऽपि किमत आह । भक्तिमिति । मयि भक्तिमिति सम्बन्धः
किमन्यदवशिष्यते न दुर्लभं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । भक्तेः सर्वसाधनहेतुतया तद्विषयभूतमात्मानं विशिनष्टि । अनन्तगुण इति अनन्ता
असंख्येया गुणा आश्रितकार्योपादका यस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपतो निरतिशयबृहत्त्वशालिनि निरतिशयानन्दज्ञानस्वरूपे ॥ ३० ॥
एवं सत्सङ्गस्य प्रणाड्याखिलाश्रेयः साधनत्वमुक्तमथ तस्मिन् रुचिं जनयितुं प्रस्तौति । यथेति । भगवन्तमाहवनीयादिरूपेण पूज्यं
विभावसुमग्निम् उपश्रयमाणस्य पुंसः शीतं तमोऽन्धकारश्च तज्जन्यं भयं चाप्येति तथा साधून् संसेवतः पुरुषस्यापि तमोऽज्ञानं
तत्प्रयुक्तं संसृतिभयं चापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्जयेति ल्यबन्तम् उन्मज्जतां पुंसां परमायनं परमं शरणं सन्त एव साधव
एवोत्तारका इत्यर्थः । कथम्भूताः ब्रह्मविदः शान्ता रागादिभिरकलुषितचित्ताश्च यथाप्सु मज्जतां दृढा नौः शरणं तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उक्तं निगमयति ! तस्मादिति । कुत इति तत्राह । विदुषामिति ॥ २५ ॥ जन्मप्रभृत्यभ्यस्तस्य दुःसङ्गस्य त्यागो दुःशक
इति न मन्तव्यः सत्सङ्गेन स्वयमेव शिथिलीभूतस्य सुलभ इति भावेनाह । तत इति । तृणगूढावलम्बरहितकूपपतनवत् दुःसङ्गोनर्थ-
कारणमिति यत्ततः किमस्य कुर्वन्तीति तत्राह । सन्त इति । सन्त एतस्य मनोवाक्कायकर्मभिः सम्यक् शरणम् गतस्य पुंसो
मनोव्यासङ्गं मनसो दुष्टेषु सङ्गमुक्तिभिः छिन्दन्ति ॥ २६ ॥ एवंविधमाहात्म्याश्चैते कथं ज्ञातव्या इति तल्लक्षणमाह । सन्त
इति ॥ २७ ॥ अनपेक्षतादिगुणानामन्यत्रापि दर्शनात्तेषामपि दुःसंगनिर्वर्तकत्वं स्यादित्याशङ्क्य तच्छक्त्युद्बोधकगुणसद्भावादप्यत्र
तदभावादिति भावेनाह । तेष्विति । ततः किमत्राह । ता इति । ताः कथाख्या उक्तयो मनोव्यासंगं छिन्दन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥
त्वद्वक्तिर्हि समस्तव्यसनच्छेदनी तदनुदये ताभिः किमत्राह । ता ये शृण्वन्तीति ॥ २९ ॥ भक्तेः साधनोत्तमत्वमाह । भक्ति-
मिति ॥ ३० ॥ एतमर्थं सोदाहरणं समर्थयते । यथेति । विभावसुमग्निं निषेवमाणस्य शीतादिकं यथा नश्यति तथा साधुं सत्पुरुषं
सेवमानस्य मनोव्यासङ्गविनाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इतोऽपि सन्तः सेव्या इत्याह । निमज्जयेति । तथा ते सन्तः पुंसां परायणमप्सु
मज्जतां दृढा नौरिव ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ज्ञानात् पूर्वमेव कुतोऽपि लब्धात् विधूतो मोहो यस्य सः पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिप्राचीनतद्वाक्यादेव भगवज्ज्ञान-
सद्भावोपलब्धेः ततो दुःसङ्गमुत्सृज्येच्छुत्तरवाक्यस्वारस्याच्च ॥ २५ ॥ असत्सङ्गत्यागेऽपि न किञ्चित्स्यात् किन्तु सत्सङ्गेनैवेत्याह ।
तत इति ॥ २६ ॥ मच्चित्ता इति विशेष्यम् तस्य चानपेक्षत्वादिकं स्वरूपगुणानुवादमात्रं विषयान् ध्यायतश्चित्तमित्यादेः ॥ २७ ॥

प्रपुनन्तीति प्रशब्दः स्वत एव तेषां पुनानत्वात् ॥ २८ ॥ मत्कथानां च न केवलं पावनतामात्रं किंत्वभ्यासेन भक्तिप्रदायितापीत्याह । ता इति ॥ २९ ॥ भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमित्याह । भक्तिमिति । तत्र हेतुः मयीति ब्रह्मणि सर्वतो बृहत्तमे तदेवाह । आनन्देति । आनन्दाद्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादेः को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादित्यादेश्च श्रुतेः आनन्दस्यैव परमबृहत्तमत्वमिति तत्रापि अनन्त-
गुणे मधुरानन्तगुणवैचित्र्यमिति ततश्च परमातिपरमबृहत्तमत्वमित्यर्थः । सर्वांशेन पूर्णत्वात् एवंभूते च या भक्तिः सैव परमपुरुषार्थ-
तयोपयुज्येतैतादृशानन्दात्मकत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ एवमस्यापि प्रकरणस्य पूर्वपूर्ववदेव निष्ठां दर्शयित्वा पूर्वोद्दिष्टानां सतां
स्वरूपगुणमप्याह । यथेति चतुर्भिः । उपश्रयमाणस्य फलविशेषकामनया यज्ञार्थं सेवमानस्य अत एव भगवन्तमित्युक्तम् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा आत्मनि मनसि आत्मानं प्रेमास्पदं मामवगम्य भक्त्या अनुभूय उपारमत् शरीरं
तयाज ॥ २५ ॥ व्यासङ्गं विरुद्धामासक्तिं सन्त एवेत्येवकारेण सुकृततीर्थदेवशास्त्रज्ञानादीनां न तादृशं सामर्थ्यमिति ज्ञापितम् ॥ २६ ॥
सन्त एव के ते ये स्वसङ्गिशुभप्रदास्तेषामुक्तयश्च का इत्यपेक्षायामाह । सन्त इति द्वाभ्याम् । अनपेक्षाः कर्मज्ञानादीन् स्वार्थं
देवमनुष्यादींश्च नापेक्षन्ते इति ते तथा तर्हि किं त्वामपि नापेक्षन्ते तत्राह । मच्चित्ता इति । त्वच्चित्ताः कंसादयोऽप्यभूवंस्तत्राह ।
प्रशान्ताः अक्रोधनाः यदि तान् केचिद्विषन्ति तर्हि तेषु कथमक्रोधनास्तत्राह । समदर्शिनः । स्वबन्धुशत्रुतटस्थादिषु तुल्यदृष्टयः
तत्र हेतुरहङ्कारजय एवेत्याह । निर्ममा निरहङ्कारा इति । अत एव मानापमानयोस्तुल्यत्वान्निर्द्वन्द्वाः ननु पुत्रकलत्रादिमत्त्वे नैता-
दृशत्वं सम्भवेत्तत्राह । निष्परिग्रहाः त्यक्तपरिग्रहास्त्यक्तवदासक्तयो वा ये मद्भक्तास्ते सन्तः ॥ २७ ॥ तेषामुक्तयो हि मत्कथा एवेत्याह ।
तेष्विति ॥ २८-२९ ॥ किमन्यत् फलमवशिष्यते न किमपि भक्तेरेव सर्वफलरूपत्वादिति भावः । तत्रानन्तगुणे अनन्तसच्चिदानन्दात्म-
काहङ्कारममकारादिगुणे इति प्रेमा ब्रह्मणीति मुक्तः आनन्दानुभवेति ब्रह्मसुखानुभवोऽपि तस्यानुषङ्गिकः स्यादेवेति भावः ॥ ३० ॥
विभावसुमग्निं स्वीयौदनसिद्धयर्थमुपश्रयमाणस्य अप्येति नश्यति तथैव भजनसिद्धयर्थं साधून् संसेवमानस्य कर्मादिजाड्य-
संसारभयं भजनविघ्नश्च ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतां चोच्चवयोनीर्गच्छतां परमायनं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नृपदेवोऽहं देवो यस्य स तथा अत एव आत्मनि मामात्मानमवगम्य ॥ २५-२९ ॥ अनन्ताः नित्याः अपरिमिताः गुणा
यस्मिन् ब्रह्मणि बृहत्स्वरूपादिके वेदान्तैकवेद्ये ॥ ३० ॥ विभावसुमग्निमुपश्रयमाणस्य प्रसिद्धं शीतादिकमप्येति नश्यति तथा
भगवद्वैमुख्यजाड्यं संसारव्यालभयमज्ञानं चाप्येति ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतां मृत्युजन्मप्रवाहपतितानाम् परायणं परमो-
द्धारकारणम् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ततश्च नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथाभूतः पुरुष एव प्रगायन्नुर्वशीलोकं विहाय तत्रासक्तिं त्यक्त्वा अथोऽनन्तरमात्म-
न्येव आत्मानं मां परमात्मानं चावगम्य ज्ञात्वा तेन ज्ञानेन विधूतमोहो निवृत्तदेहाद्यात्मभ्रमः संसारादुपारमत् जीवन्मुक्तो
बभूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ऐलदृष्टान्तेन फलितमर्थमाह—तत इति । तस्मात् दुःसङ्गस्थानर्थहेतुत्वात् उक्तिभिः हितोपदेशैः ॥ २६ ॥ के
ते सन्त इत्यपेक्षायां तेषां लक्षणमाह—सन्त इति । अनपेक्षा विषयाभिलाषरहिताः । मज्जिताः मध्येव परमानन्दविग्रहे चित्तं येषां
ते । प्रशान्ताः कामक्रोधादिरहिताः । समं सर्वात्मकं परं ब्रह्मैव सर्वं पश्यन्तीति तथा । निर्ममाः सर्वत्र ममतारहिताः निरहङ्काराः
देहादावहमित्यभिमानरहिताः । निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिकृतविकाररहिताः । निष्परिग्रहाः सर्वविषयत्यागिनः । अस्य
विशेषणाष्टकस्य यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः ॥ २७ ॥ न च तेषामुपदेशार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्यः नित्यसिद्धत्वादित्याह—तेष्विति । त्वमपि
तादृश एवेति सूचयन्सम्बोधयति—महाभागेति । तेषु महाभागेषु मत्कथा नित्यं सम्भवन्ति प्रवर्त्तन्ते ता हि कथाः जुषतामादरेण
शृण्वतां नृणामर्घं पापं पुनन्ति निवर्त्तयन्ति ॥ २८ ॥ आदृता मयि आदरवन्तः अतएव मत्पराः मदाराधननिष्ठाः फलान्तरसङ्कल्प-
रहिताः । श्रद्धावानाः कथायां श्रद्धावन्तो ये ताः कथाः शृण्वन्ति गायन्त्यनुमोदन्ति च ते मयि भक्तिं विदन्तीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ तव
भक्तेः किं फलमित्यपेक्षायां फलमाह—भक्तिमिति । मयि भक्तिं लब्धवतः साधोः स्वकार्यसाधकस्य जनस्य किमन्यत्फलमवशिष्यते
स यद्यदिच्छति तत्सर्वं सुलभमेव तथापि नैवेकल्लतीत्याशयः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि—अनन्ता गुणाः शक्तयो यस्य तस्मिन् ।
ब्रह्मणि सर्वकारेण आनन्दानुभवात्मनि सच्चिदानन्दविग्रहे ॥ ३० ॥ विभावसुमग्निं सेवमानस्य यथा शीतादिभयमप्येति नश्यति ।
तथा साधून् संसेवतः, अविद्याकृतसंसारभयं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अप्सु निमज्जतां यथा दृढा नौरुत्तरणसाधनं तथा घोरे भयङ्करे
भवाब्धौ निमज्ज्योन्मज्ज्यतामुच्चवावचा योनीर्गच्छतां ब्रह्मविदः ज्ञान्ताः सन्त एव परायणं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न केवलमेवैलो निश्चिकायैवापि तु निश्चितमर्थमन्वतिष्ठदपीत्याह । एवमिति । नरदेवानां देवः, दिव्यतीति देव इति व्युत्पत्त्या राजपर्यायोऽत्र देवशब्दः । स ऐलः एवं प्रगायन् सन्, उर्वशीलोकं विहाय, अथो आत्मनि प्रत्यगात्मनि, आत्मानमन्तः-प्रविश्य प्रशोषनेन धारकं, मा अवगम्य प्राप्य, उपासनेन साक्षात्कृत्वैत्यर्थः । ततः ज्ञानेनोपासनात्मकेन विधूतो निरवशेषं निरस्तो मोहो देहात्माभिमानादिरूपो येन तथाभूतः सन्, उपारमत् वै मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतिहासमुखेनोपदिष्टमर्थमुपसंहरति । तत इति । ततः बुद्धिमांश्चेत् दुःसङ्गं, उत्सृज्य त्यक्त्वा, सत्सु साधुषु, सञ्जेत । किमतस्तत् आह । सन्तः इति सन्तः साधवः, एतस्य श्रेयस्कामस्य पुंसः, मनोव्यासङ्गं मनसो विषयेषु व्यासङ्गस्तं, उक्तिभिरनर्थहेतुत्वोपपादकैर्वचोभिः छिन्दन्ति । 'सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यो यदि त्यक्तुं न शक्यते । स साधुष्वेव कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम्' इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ २६ ॥ कीदृशास्ते सन्त इत्यतस्तान्विशिनष्टि । सन्तोऽनपेक्षा इति । सन्तस्ते साधवः, मय्येव निरतिशयपुरुषार्थरूपे चित्तं येषां ते तथोक्ताः, अत एव अनपेक्षाः मदतिरिक्तविषयाभिलाषरहिताः, अत एव प्रशान्ताः रागाद्यकलुषितचित्ताः, समदर्शिनः सर्वं चिदचिदात्मक जगद्ब्रह्मात्म-कत्वेन समं पश्यन्तीति तथोक्ताः, निर्ममाः देहानुबन्धिषु ममाभिमानरहिताः, निरहंकाराः देहे अहंकाररहिताः, निर्वन्द्याः द्वन्द्वेभ्यो निर्गताः, शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रभवविकाररहिताः, परिगृह्यन्ते इति परिग्रहा अनुकूला विषयास्तेभ्यो निर्गताः तद्रहिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु मनोव्यासङ्गः केवलमुक्तिभिश्छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहेदित्यत आह । तेष्विति । हे महाभाग, महाभागेषु तेषु नित्यं मत्कथाः एव संभवन्ति प्रवर्तन्ते । ततः किमत आह । ता इति । ताः कथाः जुषतो शृण्वतां नृणां अघं पापं, प्रपुनन्ति शोधन्ति क्षपयन्तीति यावत् । ॥ २८ ॥ ततः किमत आह । ताः कथाः ये शृण्वन्ति, आहता इति कर्त्तरि क्तः । आहतास्तासु आदरवन्तश्च भवन्ति । यद्वा । आहताः सतः गायन्ति, अनुमोदन्ति च । ते हि त एव श्रद्धावानाः मत्पराः मदाराधनपराश्च सन्तः, मयि भक्तिं विन्दन्ति लभन्ते, व्यासङ्गनिमित्तदुरतक्षपणद्वारा मयि भक्तियोगं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ततोऽपि किमत आह । भक्तिमिति । अनन्ता असंख्येया गुणा आश्रितकार्योपादका यस्मिंस्तस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपे निरतिशयबृहत्त्वशालिनि, आनन्दानुभवात्मनि निरतिशया-नन्दस्वरूपे मयि भक्तिं लब्धव्रतः साधोः अन्यत् किं अवशिष्यते । न किञ्चित् दुर्लभमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं सत्सङ्गस्य प्रणाल्याऽ-खिलश्रेयः साधनत्वमुक्तमथ तस्मिन् रुचिं जनयितुं प्रस्तौति । यथेति । यथा भगवन्तमाहवनीयादिरूपेण पूज्यं विभावसुमर्गिन उपश्रयमाणस्य पुंसः स्त्रीतं, तमोऽन्धकारः तज्जन्यं भयं च अयेति । तथा साधून् संसेवतः पुरुषस्यापि, तमोऽज्ञानं तत्प्रयुक्तं संसृति-भयं च अपगच्छति ॥ ३१ ॥ किं च । निमज्जयेति धोरे भवावधौ । निमज्ज्य, उन्मज्जतां उच्चावचयोनीर्गच्छतामित्यर्थः । ब्रह्मविदः परब्रह्मस्वरूपवेत्तारः शान्ताः रागादिभिरकलुषितचित्ताः, सन्तः साधव एव, अप्सु मज्जतां दृढा नौः इव परमायनं परमं शरणम् । अनेन सन्त एव संसृतिसिन्धुतारका नान्य एवेति सूचितम् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धवजी ! राजराजेदवर पुरुरवा के मन में जब इस तरह के उद्गार उठने लगे, तब उसने उर्वशी लोकका परित्याग कर दिया । अब ज्ञानोदय होने के कारण उसका मोह जाता रहा और उसने अपने हृदय में ही आत्मस्वरूप से मेरा साक्षात्कार कर लिया और वह शान्तभाव में स्थित हो गया ॥ २५ ॥ इसलिये बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि पुरुरवा की भाँति कुसङ्ग छोड़कर सत्पुरुषों का सङ्ग करे । संत पुरुष अपने सदुपदेशों से उसके मन की आसक्ति नष्ट कर देंगे ॥ २६ ॥ संत पुरुषों का लक्षण यह है कि उन्हें कभी किसी वस्तु की अपेक्षा नहीं होती । उनका चित्त मुझ में लगा रहता है । उनके हृदय में शान्ति का अगाध समुद्र लहराता रहता है । वे सदा-सर्वदा-सर्वत्र सब में सब रूप से स्थित भगवान् का ही दर्शन करते हैं । उनमें अहङ्कार का लेश भी नहीं होता, फिर ममता की तो सम्भावना ही कहाँ है । वे सदी-गरमी, सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों में एकरस रहते हैं तथा बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक और पदार्थ सम्बन्धो किसी प्रकार का भी परिग्रह नहीं रखते ॥ २७ ॥ परमभाग्यवान् उद्धवजी ! संतों के सौभाग्य की महिमा कौन कहे ? उनके पास सदा सर्वदा मेरी लीला-कथाएँ हुआ करती हैं । मेरी कथाएँ मनुष्यों के लिये परम हितकर हैं; जो उनका सेवन करते हैं, उनके सारे पाप-तापों को वे धो डालती हैं ॥ २८ ॥ जो लोग आदर और श्रद्धा से मेरी लीला-कथाओं का श्रवण, गान और अनुमोदन करते हैं, वे मेरे परायण हो जाते हैं और मेरी अनन्य प्रेममयी भक्ति प्राप्त कर लेते हैं ॥ २९ ॥ उद्धवजी ! मैं अनन्त अचिन्त्य कल्याणमय गुणगणों का आश्रय हूँ । मेरा स्वरूप है—केवल आनन्द, केवल अनुभव, विशुद्ध आत्मा । मैं साक्षात् परब्रह्म हूँ । जिसे मेरी भक्ति मिल गयी, वह तो संत हो गया । अब उसे कुछ भी पाना शेष नहीं है ॥ ३० ॥ उनकी तो बात ही क्या—जिसने उन संत पुरुषों की शरण ग्रहण कर ली, उसकी भी कर्मजडता, संसारभय और अज्ञान आदि सर्वथा निवृत्त हो जाते हैं । भला, जिसने अग्नि भगवान् का आश्रय ले लिया उसे शीत, भय अथवा अन्धकार का दुःख हो सकता है ? ॥ ३१ ॥ जो इस घोर संसार-

सागर में डूब-उतरा रहे हैं, उनके लिये ब्रह्मवेत्ता और शान्त संत ही एकमात्र आश्रय हैं, जैसे जल में डूब रहे लोगों के लिये दृढ़ नौका ॥ ३२ ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहम् । धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सन्तोऽर्वाङ् विभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥

सन्तो दिशन्ति चक्षूषि बहिरर्कः समुत्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च ॥ ३४ ॥

वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिःस्पृहः । मुक्तसङ्गो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्राणिनां प्राणः अन्नं हि आर्तानाम् अहं शरणं धर्मः नृणां प्रेत्य वित्तं (तथा) अर्वाङ् विभ्यतः (नरस्य) सन्तः अरणम् ॥ ३३ ॥ समुत्थितः अर्कः बहिः (चक्षुः) सन्तः चक्षूषि दिशन्ति सन्तः देवताः बान्धवाः सन्तः आत्मा अहम् एव च ॥ ३४ ॥ वैतसेनः ततः अपि एव उर्वश्याः लोकनिःस्पृहः मुक्तसङ्गः आत्मारामः एतां महीं चचार ॥ ३५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किंच यथा प्राणिनामन्नमेव प्राणो जीवनम् । अहमेव यथा शरणम् । धर्म एव यथा प्रेत्य परलोके वित्तम् । तथा संत एवार्वाङ् संसारपाताद्विभ्यतः पुंसः अरणं शरणम् ॥ ३३ ॥ किंच संतश्चक्षूषि सगुणनिर्गुणज्ञानानि । अर्कः पुनः सम्यगुत्थितोऽपि बहिस्तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुद्युम्नभावेनोभावनं प्रविष्टस्य वीता सेना स्त्रीभावं प्राप्त यस्य तस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः । एवमुक्तप्रकारेणोर्वश्या लोकात्स्थानादवलोकनाद्वा निःस्पृहः ततोऽपि सत्संगदपि हेतोर्मुक्तसंगः सन्नात्मारामो भूत्वा यथेष्टं चचारेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां पुरुरवोगीतं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दृष्टान्तपूर्वकं सन्माहात्म्यमाह—किञ्चेति । ‘अरणं शरणे गतौ’ इति निरुक्तिः । यथा प्राणिनामन्नार्थिनामन्नमेव प्राणाः अन्नं विना प्राणा न सिद्ध्यन्ति तथैव भक्तीच्छूनां सन्त एव भक्तिः तान्विना भक्तिर्न सिद्ध्यति, यथैवार्तानामनाथानामहमेव शरणं रक्षकस्तथैव भक्तीच्छूनां सन्त एव रक्षकाः, यथैव नृणां प्रेत्य मृत्वा कालपाशाद्विभ्यतां धर्म एव वित्तं शरणं तथैव नरस्य भजनमार्गं प्राप्य वर्तमानस्य अर्वाङ् इतस्ततः कामक्रोधादिवर्त्मपाशाद्विभ्यतः सन्त एव भक्तिमार्गरक्षकाः शरणम् । यथा तथा शब्दौ गम्यावेवात्र ॥ ३३ ॥ अन्यदाधिक्यमाह—किञ्चेति । ‘चक्षुर्ज्ञाने दृशौ वाचि स्फुटायामिन्द्रियेऽपि च’ इति निरुक्तिः । तदपि बहिरपि । इत्यर्थ इति—सतामनेकचक्षुःप्रदत्वादार्कादाधिक्यमस्तीति भावः । ननु भवानेवार्तानां शरणं चेत्किं सद्भिरित्याशङ्क्याह—किं बहुना, सतां मार्गे प्रतिष्ठासूनां नृणां सन्त एव सर्वनिर्वाहका इत्याह—सन्त एव मा साक्षादर्शयितुं चक्षूषि नवविध-भजनानि दिशन्ति ददति । किञ्च—सूर्यं विना चक्षुर्भिरपि न कार्यसिद्धिरिति चेत् सन्त एव बहिस्थितः सम्यगुत्थितोऽर्कः भजनचक्षुःप्रकाशकः इति भावः । तस्माद्भक्तिवर्त्मचारिणां सन्त एव देवतास्तद्वत्पूज्या न त्विन्द्राद्याः, सन्त एव बान्धवा हितकारिणः न तु पितृपितृव्यमातुलादयः । ‘एक एव परो बन्धुर्विषमे समुपस्थिते । गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिञ्चनगो हरिः ।’ इत्युक्तेः सन्त एवात्मा प्रेमास्पदं न तु देहो जीवात्मा वा । एवं व्यस्ततया तत्तद्गुणवत्तामुक्त्वा सामस्त्येन सर्वगुणवत्तामाह—अहमेव चेति । अहमिष्टदेवो न तु तांस्यक्त्वा प्रतिभारूपोऽहमस्मीति भावः ॥ ३४ ॥ एवमभीष्टमुक्त्वा प्रकरणमुपसंहरति—न केवलं प्राचीनसंस्कार एव विरागे हेतुः किन्तु अवीचीनसत्संगोऽपीत्यपेक्षार्थः । एवमस्मिन्प्रकरणे सत्संगलक्षणा भक्तिरेवाभिधेयेति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अन्नमिति । यथा प्राणिनामन्नमेव प्राणो जीवनम् । यथा आर्त्तानां पीडितानां शरणं पीडानिवर्तकोऽहमेव यथा च धर्म एव प्रेत्य परलोके वित्तं तथा सन्त एव अर्वाक् संसारपाताद्विभ्यतः पुंसः अरणं रक्षका इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सन्त इति । समुत्थितः सम्यगुदितोऽप्यर्को बहिर्विषये एकमेव चक्षुर्दिशति बाह्यमेव तमो निरस्य चक्षुषो दर्शनसामर्थ्यं संपादयति । सन्तस्तु अन्तरात्मविषये तदावरकाज्ञानं निरस्य सगुणनिर्गुणज्ञानात्मकानि चक्षूषि दिशन्ति । अतः सन्त एव देवतास्तद्वदाराध्याः बान्धवास्तद्वत्सत्कारार्हाः सन्त एव आत्मा आत्मवत्प्रीतियोग्याः किं बहुना सन्तः अहमेव मदृष्ट्या सेव्या इत्यर्थः । यद्वा । सन्तः अन्तश्चक्षूषि दिशन्ति सन्त एव बहिः समुत्थितः उदितः अर्कः भजनचक्षुःप्रकाशकः ॥ ३४ ॥ वैतसेन इति । सुद्युम्नभावेनोमावनं प्रविष्टस्य वीता स्त्रीभावं प्राप्ता सेना यस्य तस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः अप्येवमुक्तप्रकारेणोर्वश्या लोकात् स्थानादवलोकनाद्वा निःस्पृहस्ततः सत्सङ्गात् सर्वतो मुक्तसङ्ग आत्मारामश्च सन् यथेष्टमेतां महीं चचार ॥ ३५ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । एकादशस्य षड्विंशो व्यधाद्भासहायकः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

प्राणिनां बहुत्वात् प्राणा इति बहुवचनम् । अन्नमित्येकं त्वसामान्याभिप्रायेण जीवनमिति व्याख्यापि तथैव प्राण इत्येकवचनान्तोऽपि क्वचित् पाठः । यथा तथा शब्दौ गम्यौ ॥ ३३ ॥ देवतावत् पूज्याः । बान्धवा हितकारिणः 'एक एव परो बन्धुर्विषमे समुपस्थिते । गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिञ्चनगो हरि'रित्युक्तेः । आत्मा तद्वन्निरुपाधिप्रियः । एवं व्यस्ततया तत्तद्गुणवत्तामुक्त्वा सामस्त्येन सर्वगुणवत्तामाह अहमेव चेति ॥ ३४ ॥ न केवलं प्राचीनसंस्कार एव विरागे हेतुः किन्त्वाचीनात् सत्सङ्गादपीति अपेक्षः । एवमस्मिन्नपि प्रकरणे सत्सङ्गलक्षणा भक्तिरेवाभिधेयेति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अस्मात् संसारात् अरणं गतिः ॥ ३३ ॥ सन्त आत्माहमेव च सन्तः सर्वे हितैषितुल्याः मया च तुल्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आत्मारामः अध्यात्मनिष्ठा युक्तः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

किञ्च अन्नमिति प्राणिनां जिजीविषूणामन्नं प्राणाः जीवयितु आर्त्तानां तापत्रयपीडितानामहमोश्वरः शरणं रक्षिता प्रेत्य परलोके धर्मः शरणं रक्षिता नृणामैहलौकिकानां वित्तं धनं शरणं तथाऽस्मात्संसाराद्विभ्यतः पुरुषस्य सन्तः साधवः अरणं शरणं रक्षणमिति यावत् ॥ ३३ ॥ ते च न साक्षादरणं किं तु ज्ञानापदेशद्वारेण्यभिप्रत्याह । सन्त इति । चक्षूषि चिदचिदीश्वरयाथात्म्य-ज्ञानात्मकानि दिशन्ति प्रयच्छन्ति अर्कस्तु समुत्थितः अभ्युदित एव सन् बहिरेव चक्षुर्दिशति तद्दर्शनसाधनं करोतीत्यर्थः । अतः सन्तो देवता बान्धवाश्च तद्वत्पूज्या उपकार्याश्चैत्यर्थः । किं बहुना सन्त आत्मा ममात्मभूता इत्यर्थः । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति मदभिप्रायादिति भावः । अतोऽहमेव सन्तः मदृष्ट्या सेवनीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिहासमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुद्युम्न-भावेनोमावनं प्रविश्य स्त्रीभावं प्रपतस्य वीतसेनस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः सङ्गात्स्त्रिणां स्त्रीणाम् सङ्गान्मुक्तः आत्मारामो महीमेतां चचार । हेत्याश्चर्ये एवमतिसक्तस्यापि ऐलस्यासङ्गस्ततो मुक्तिश्चाभूदिति विस्मोयते हेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सत्स्वपि प्रधानः सन्नहमेवेति सोदाहरणमाह । अन्नमिति । लुप्तोपमेयं क्षुधितानामन्नं प्राणो यथा प्रकृष्टचेष्टाप्रदं यथाप्रेत्य मरणानंतरं धर्मो वित्तं नृणां सुखाय स्याद्यथा वार्त्तानां शरणं रक्षिताहमेव यदतः संसाराद्विभ्यतो जनस्यारणं शरणं सन्त इति ॥ ३३ ॥ तदुपपादयति । सन्त इति । यथा समुत्थित उदितार्को बहिश्चक्षुर्दिशति तथा सन्तः आन्तरं चक्षुर्दिशन्ति बहुवचनादादित्यादधिक-

प्रयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानो हरिरित्यस्यावगतिः कथमभूदित्यत्राह । देवता इति । देवतादयोऽहमेवेत्यनेन सत्प्रधानत्वमवगतं हरेरिति—

विष्णोश्च सत्प्रधानत्वाच्च सतां विद्यते परम् । इत्याहुर्वेदविदुषः स हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥

इतिवाक्यं च शब्देन सूचयति ॥ ३४ ॥ स्वोक्तमर्थमितिहासेन संगमयति । चेतसेति । चेतसैव निरूप्यैवेति शेषः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु भवानेवात्तानां शरणं चेत् किं सद्भिरित्याशङ्क्याह । सन्त इति ॥ ३४ ॥ एवमभीष्टं वर्णयित्वा प्रसङ्गमुपसंहरति । वैतसेन इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथा प्राणिनामज्ञार्थिनामज्ञमेव प्राणा अज्ञं विना प्राणा न सिध्यन्ति तथैव भक्तीच्छूनां सन्त एव भक्तिः तान् विना भक्तिर्न सिद्ध्यति यथैवार्तानामनाथानामहमेव शरणं रक्षकस्तथैव भक्तीच्छूनां सन्त एव रक्षका यथैव नृणां प्रेत्य मृत्वा काल-पाशाद्विभ्यतां धर्मे एव वित्तं शरणं तथैव नरस्य भजनमार्गं प्राप्य वर्तमानस्य अर्वाक् इतस्ततः कामक्रोधादिवर्त्मपातिपाशाद्विभ्यतः सन्तः एव भक्तिमार्गरक्षकाः ॥ ३३ ॥ किं बहुना सतां मार्गं प्रतिष्ठासूनां नृणां सन्त एव सर्वनिर्वाहका इत्याह । सन्त एव मां साक्षात् दर्शयितुं चक्षूषि नवविधभजनानि दिशन्ति वदति किञ्च सूर्यं विना चक्षुर्भिरपि न कार्यसिद्धिरिति चेत् सन्त एव बहिः स्थितः सम्यगुत्थितोऽर्कः भजनचक्षुःप्रकाशका इति भावः । तस्माद्भक्तिवर्त्मचारिणां सन्त एव देवता न त्विन्द्राद्याः सन्त एव बान्धवा न तु पितृपितृव्यमातुलादयः सन्त एव आत्मा प्रेमास्पदं ननु देहो जीवात्मा वा एवं सन्त एवाहमिष्टदेवः न तु तांस्त्यक्त्वा प्रतिमारूपोऽहमपीति भावः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । वीता स्त्रीत्वप्राप्त्या वैरूप्यं प्राप्ता सेना यस्य स वीतसेनः सुद्युम्नो नवमस्कन्धे ख्यातस्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेण ततोऽपि उर्वशीलोकादपि एतां महीं चचार यत उर्वश्या लोकात् स्थानादवलोकनाद्वा निस्पृहः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशो षड्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा प्राणिनां मनुष्यादीनामन्नं तत्तद्भक्ष्यं द्रव्यं प्राणो जीवनं यथाऽऽर्तानां ब्रह्मरुद्रादीनां मधुकैटभबकासुरादिभ्यः संकलिष्टानामहं शरणम् रक्षितो यथा च प्रेत्य परलोके धर्म एव वित्तं सुखसाधनं तथाऽर्वाक् संसारपाताद्विभ्यतः पुंसः सन्तोऽरणं शरणम् ॥ ३३ ॥ चक्षूषि आत्मानात्मपरमात्मज्ञानानि सन्तो दिशन्ति अर्कः पुनः सम्यगुत्थितोऽपि बहिस्तत्राप्येकमेव चक्षुर्दिशति अतो देवतादिवत्सन्तः पूज्या इत्याह । देवा इत्यादिः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । नवमस्कन्धोक्तप्रकारेणोभावन-प्रवेशाद्वीता पुरुषभावाद्धिनष्टा सेना यस्य स वीतसेनः सुद्युम्नस्तस्यापत्यं वैतसेनः पुरुरवाः उर्वश्याः लोकात् निर्विण्णः मुक्तिसाधन-संपत्तये महीं चचार ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षड्विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

किञ्च । यथा प्राणिनामज्ञमेव प्राणो जीवनम् । यथा आर्तानां पीडितानामरणं पीडानिवर्त्तकोऽहमेव । यथा च धर्म एव प्रेत्य परलोके वित्तम् । तथा सन्त एव अर्वाक् संसारपाताद्विभ्यतः पुंसः अरणं रक्षका इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कथं ते रक्षका इत्यपेक्षायामाह—सन्त इति । समुत्थितः सम्यगुत्थितोऽर्को यथा बहिर्विषये चक्षूषि दिशन्ति तमो निरस्य चक्षुषां दर्शनसामर्थ्यं सम्पादयन्ति तथा सन्तोऽन्तरात्मविषये तदावरकाज्ञानं निरस्य ज्ञानात्मकानि चक्षूषि दिशन्ति । अतः सन्तः एव देवतास्तद्-दाराध्याः । बान्धवास्तद्भक्तकाराह्याः । आत्मा आत्मवत्प्रीतियोग्यः किम्बहुनाऽऽहमेव महृष्ट्या सेव्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिहा-सोर्थमुपसंहरति—वैतसेन इति । सुद्युम्नभावेनोभावनं प्रविष्टस्य वीता स्त्रीभावं प्राप्ता सेना यस्य तस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः

पुरुषा अयेवमुक्तप्रकारेणोर्वद्या लोकात् स्थानादवलोकनाद्वा निस्पृहस्ततः सत्सङ्गात् सर्वतो मुक्तसङ्ग आत्मारामश्च सन् यथेष्टमेतां महीं चचारेत्यन्वयः । अपिशब्दोऽन्यसङ्गुद्गार्यः । अत्यासक्तस्याप्येवं जीवन्मुक्तिरित्याश्चर्यं सूचयति-हेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसुनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । षड्विंशोऽपि गतो वृत्तिमैलगीतनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च । अन्नमिति । प्राणिनां जिजीविषूणां अन्नं हि केवलमन्नमेवेत्यर्थः । प्राणः जीवयितुं जीवनमित्यर्थः । आर्त्तानां तापत्रयपीडितानां तु, अहर्भीश्वरः शरणं रक्षिता, प्रेत्य परलोके नृणां धर्मः शरणं, ऐहलौकिकनृणां वित्तं धनं शरणं, अर्वाक् विभ्यतः संसाराद्बिभ्यतः, पुरुषस्येत्यर्थः । सन्तः साधवः अरणं शरणम् ॥ ३३ ॥ न च ते साक्षाच्छरणं किं तु ज्ञानोपदेशद्वारे-त्यभिप्रेत्याह । सन्त इति । सन्तः चक्षुषि चिदचिदीश्वरयाथात्म्यज्ञानात्मकानि नयनानिदिशन्ति प्रयच्छन्ति, अर्कः सूर्यस्तु समुत्थितोऽभ्युदितः सन्नेव बहिरेव चक्षुर्दिशति, तद्दर्शनसाधनं करोतीत्यर्थः । अतः सन्तः देवताः बान्धवाश्च तद्वत्पूज्या उप-कार्याश्चेत्यर्थः । किं बहुना सन्तः आत्मा, ममात्मभूता इत्यर्थः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति मद्भिप्रायादिति भावः । अतः अहमेव सन्तः, मद्दृष्ट्या सेवनीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतिहासमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुद्युम्नभावेनोभावनं प्रविश्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य, वीता स्त्रीभावप्राप्ता सेना यस्य तथाभूतस्य वीतसेनस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुषाः, सङ्गात् स्त्रीणां स्त्रीणानां च सङ्गात् मुक्त इति मुक्तसङ्गः, आत्मारामः सन् एवमुक्तप्रकारेण स्वतोऽपि उर्वद्याः लोकनिःस्पृहः सन् एतां महीं, चचार हेत्याश्चर्यं । एवमति-सक्त-स्याप्यसङ्गस्ततो मुक्तिश्चाभूदिति विस्मीयते ॥ ३५ ॥

इति श्रीधर्मेश्वरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोद्धव्यां भक्तमनोरञ्जनीत्याद्यां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे अन्न से प्राणियों के प्राण की रक्षा होती है, जैसे मैं ही दीन-दुःखियों का परम रक्षक हूँ, जैसे मनुष्य के लिए परलोक में धर्म ही एकमात्र पूँजी है—वैसे ही जो लोग संसार से भयभीत हैं, उनके लिए संतजन ही परम आश्रय हैं ॥ ३३ ॥ जैसे सूर्य आकाश में उदय होकर लोगों को जगत् तथा अपने को देखने के लिए नेत्रदान करता है, वैसे ही संत पुरुष अपने को तथा भगवान् को देखने के लिए अन्तर्दृष्टि देते हैं । संत अनुग्रहशील देवता हैं । संत अपने हितैषी सुहृद् हैं । संत अपने प्रियतम आत्मा हैं । और अधिक क्या कहूँ, स्वयं मैं ही संत के रूप में विद्यमान हूँ ॥ ३४ ॥ प्रिय उद्धव ! आत्मसाक्षात्कार होते ही इलानन्दन पुरुषा को उर्वशी के लोक की स्पृहा न रही । उसकी सारी आसक्तियाँ मिट गयीं और वह आत्माराम होकर स्वच्छन्दरूप से इस पृथ्वी पर विचरण करने लगा ॥ ३५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो । यस्मात्त्वां ये यथार्चन्ति सात्वताः सात्वतर्षभ ॥ १ ॥
एतद् वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् । नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २ ॥
निःसृतं ते मुखाम्भोजाद् यदाह भगवानजः । पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥
एतद् वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च सम्मतम् । श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥
एतत् कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् । भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच

न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव । संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः । त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥
यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः । यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्धव उवाच—प्रभो सात्वतर्षभ यस्मात् क्रियायोगं ये सात्वताः त्वां यथा अर्चन्ति तथा भवदाराधनं समाचक्ष्व ॥ १ ॥ भगवान् नारदः व्यासः आङ्गिरसः सुतः (इत्यादयः) मुनयः नृणां निःश्रेयसम् एतत् मुहुः वदन्ति ॥ २ ॥ ते मुखाम्भोजात् निःसृतं भगवान् अजः भृगुमुख्येभ्यः पुत्रेभ्यः यत् आह भगवान् भवः देव्यै च (यत् आह) ॥ ३ ॥ मानद एतत् वै सर्ववर्णानाम् आश्रमाणां च सम्मतं स्त्रीशूद्राणां श्रेयसाम् उत्तमं (साधनं) मन्ये ॥ ४ ॥ कमलपत्राक्ष विश्वेश्वरेश्वर एतत् कर्मबन्धविमोचनं भक्ताय अनुरक्ताय (मे) ब्रूहि ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् उवाच—उद्धव अनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य अन्तः न यथावत् अनुपूर्वशः संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ वैदिकः तान्त्रिकः मिश्रः इति मे त्रिविधः मखः त्रयाणाम् इप्सितेन एव विधिना मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदा पुरुषः स्वनिगमेन उक्तं द्विजत्वं प्राप्य भक्त्या श्रद्धया यथा मां यजेत तत् मे निबोध ॥ ८ ॥

अधिरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः । सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः ॥ १ ॥

रागाद्याकुलचित्तानां कुतोऽसंगादिसंभवः । इति कृष्णार्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ २ ॥

क्रियायोगमिति । भवदाराधनं भवतस्तवाराधनरूपम् । यस्मादिति कारणाधिष्ठानादिप्रश्नः । सर्वकारकाणां निमित्तत्वस्या-
विशिष्टत्वात् । यथेति कस्मिन्नधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः । ये अधिकारिणः सात्वता भक्ताः ॥ १ ॥ अस्य पुनर्विशेषतः
प्रश्ने कारणमाह चतुर्भिः । एतत्त्वदर्चनं निःश्रेयसकरं वदति । अङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥ निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः । देव्यै
पार्वत्यै ॥ ३ ॥ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥ विश्वेश्वरा ये तेषामीश्वर ॥ ५ ॥ कर्मकाण्डस्य पूजाविधानस्य । नास्त्यतो ग्रन्थतः
पारं वाऽनुष्ठानतो यस्य तस्य ॥ ६ ॥ वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येवाङ्गानि च यस्मिन् पुरुषसूक्तादौ स वैदिकः । एवं तान्त्रिकोऽपि ।
मिश्रोऽष्टाक्षरादिः । मखः पूजा ॥ ७ ॥ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाह । यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशान्दादिकाले स्वनिगमेन
स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ॥ ८ ॥

आर्चंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

क्रियायोगोऽर्चनप्रकारः । सांगः सोपकरणः (१) । असंगः त्यागः । भद्रं भद्रकरम् (२) । क्रियानिर्वर्तकत्वं हि कारकत्वं सर्वेषां कारकाणां कर्त्रादीनां निमित्तत्वं क्रियां प्रति साक्षात्साधकत्वस्याविशिष्टत्वात्तुल्यत्वात् । तथाहि—“कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ।” तत्र च कर्ता साक्षात्क्रियाजनकत्वेन, कर्म तु फलाश्रयत्वेन, करणं तु साधनत्वेन, सम्प्रदानं हि दानस्वीकर्तृत्वेन, अपादानं च विभागाश्रयत्वेन, अधिकरणमाधारत्वेन तत्तत्क्रियाहेतुरिति सर्वेषां यथायथं क्रियान्वयित्वमित्थं बोध्यम् । सात्वता भक्ताः । भक्तप्रियस्य तवैतत्कथनमुचितमित्यभिप्रेत्याह—सात्वतर्षभेति । उक्तलक्षण-सत्संगसहिता भक्तिः पुत्रकलत्राद्यासक्तैर्दुर्लभाऽतस्तेषामपि निस्तारिकामागमोक्तार्चनभक्तिमनुसृत्य पृच्छति—क्रियायोगमिति । हे प्रभो इति केवलया सत्संगादिहिनयाऽप्यर्चनरूपया भक्त्या मोचयितुं समर्थोऽसीति भावः । हे सात्वतर्षभेति—सात्वतपदोदिताऽ-र्चकभक्ता एव ते ऋषभाः प्रिया अतस्तमर्चनप्रकारमेव मे ब्रूहीति भावः ॥ १ ॥ अस्य क्रियायोगस्य । मुनयः ‘श्रेयो निःश्रेयसामृतम्’ इत्यमरोक्तेर्मोक्षहेतुं वदन्ति; तान्कांश्चिन्नामतो निर्दिशति—नारद इति । प्रमाणयति—एतदिति द्वाभ्याम् । अंगिरसः सुत इति—तस्य भगवद्धर्मोपदेशे स्वगुरुत्वं व्यञ्जयति । युक्तश्च तत्, श्रीभागवते तस्य संकर्षणसम्प्रदायित्वात् ॥ २ ॥ न केवलमृषिभिरेवोपदिष्टमपि तु भवतापीत्याह—निःसृतमिति । इत्यर्थ इति—‘सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावः’ इत्यारभ्य ‘धिष्ण्येष्वेतेषु मद्रूपम्’ इत्यादिनोक्तमिति भावः । न च वीतसंगानां स्मरणादिकं नरमात्राणामेव स्यात्तत्पुनरेतदिति वाच्यम्, यत एतदिति तेषामेव समतत्वादिति भावः । मुख-स्याम्भोजरूपकेणार्चनस्य मधुत्वमारोप्यते । तेन मोदकत्वात्स्वयमेव रागादिविस्मरणमिति भावः । यत् अर्चनम् ॥ ३ ॥ अत्र सर्वाधि-कारमाह—एतदिति । मानदेति—एतत्कथनेन सर्वेषां मानप्रदानं स्यात्सर्वहितकारित्वादस्येति भावः ॥ ४ ॥ एतत्कर्मत्वेऽपि कर्मबन्ध-मोचकमिति चित्रम् । कमलपत्राक्षेति कारुण्येत्वादानाय । विश्वेश्वरा ब्रह्मादयः । हे कमलपत्राक्षेति—त्वयैवाचनमार्गास्याधिक्यं स्खनेत्रस्य कमलस्थाने समर्पणात्प्रकटितमिति भावः । हे विश्वेश्वराणां महापुरुषादीनामपीश्वरस्त्वमसि स्वयंभगवत्त्वात्तथापि पूजन-मार्गस्योत्कर्ष एवासूचि स्वस्वरूपभूतस्यैव हरस्यार्चनादिति भावः । ननु त्वं मद्रक्तः परमानुरागी भवसि किं तवानेन तत्राह—भक्तायाऽप्यनुरक्तायाऽपि ब्रूहि ॥ ५ ॥ यथावदित्यवयवं यथोचिते । अनुपूर्वशः ब्राह्मणादिक्रमेण अङ्गोपाङ्गादिक्रमेण वा । परमप्रीतो भगवांस्तन्नाम्नैवामन्त्रयति—हे वृद्धवेति । त्वमुत्कृष्टानामपि धवः स्वामी भविष्यसि मदर्चनप्रभावादिति भावः ॥ ६ ॥ एवं तान्त्रिक एव मन्त्रस्तान्त्रिकान्येवाङ्गानि यस्मिन्नङ्गन्यासादिविधानबहुलपद्धतिग्रन्थे स तान्त्रिकः पौराणिकतान्त्रिकवैदिकमन्त्रैर्मिश्रः । आदिना षडक्षरद्वादशाक्षरादिग्रहः । ईप्सितेन यथोचितेन । द्विजैर्वैदिकेन, स्त्रीशूद्राभ्यां पौराणिकेन, भ्रष्टविप्राणां कुण्डगोलकादिरूपाणां तान्त्रिकेण विधिना यथोचिता शालग्राममूर्त्याद्यन्यतमानां पूजा कार्या । “शालग्रामशिलास्पर्शाच्छूद्रश्चाण्डालर्ता व्रजेत्” इत्याद्युक्तेः । “स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रपातसमो मम” इति पुराणान्तरे श्रीमुखोक्तेश्च । “शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽथ वा । केशवं वा शिवं स्पृष्ट्वा नरकं प्राप्नुयाद्भुवम् । मूर्तिपूजा तु विहिता सदा स्त्रीशूद्रयोर्विभो । सति प्रेम्णि वर्जयित्वा शालग्रामं च नार्चदम्” । इत्यादि बहु निर्णयसुधाकरे प्रपञ्चितमस्माभिरिति । पादो तु—“दीक्षायुक्तैः सदा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः । कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम्” इति । इप्सितेनैवेति—स्वस्वाधिकारप्राप्ततया तत्रापि स्वश्रद्धानुसारेणेत्यर्थः । ततः स्त्रीशूद्राणां केवलस्तान्त्रिकः अन्येषां त्वन्यतरो मिश्रो वेति विवेक इति सन्दर्भः ॥ ७ ॥ वेदेन श्रुत्या स्मृत्या वोक्तम् । तथाह्याश्वलायनः—“गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः । द्वादशेऽब्दे वैश्यजातश्चतुर्थो न कदाचन” इति । “वसन्ते ब्राह्मणं ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्” इति आपस्तम्बः । वृद्धवसिष्ठोऽपि—“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे” इति । मनुस्तु—“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्या-र्थार्थिनोऽष्टमे” । गौणकालं मनुराह—“आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आद्वाविंशत्क्षत्रवन्वोराचतुर्विंशतेर्विशः ।” इति । मुख्यतया द्विजमेवाधिकृत्योपदिशन्नन्यानपि यथास्वमुपदिशति—यदेति ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सप्तविंशे तु कृष्णार्चायोगश्चित्तप्रसादकः । साङ्गः समासतः प्रोक्तस्तत्र श्लोकाः शरेष्वः (५५) ॥

उवाचेति वचोद्वन्द्वं (२) श्लोकतुल्या (५५) अनुष्टुभः ॥ २७ ॥

क्रियेति । हे प्रभो ! यस्मात् यं क्रियायोगमाश्रित्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । ये सात्वताः भक्ता सात्वतर्षभं भक्तपालकं त्वां यथा येन प्रकारेणार्चन्ति तं भवदाराधनरूपं क्रियायोगं समाचक्ष्व कथय ॥ १ ॥ एतदिति । भगवानिति सर्वविशेषणम् । नारदो व्यासः देवानामाचार्योऽङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिश्चेत्यादयो मुनयो मननशीला विवेकिनो मुहुः पुनः पुनरेतत् भवदर्चनमेव नृणां निःश्रेयसकरं वदन्ति ॥ २ ॥ निःसृतमिति । न केवलं मुनय एव वदन्ति किंतु तव मुखाम्भोजात् निःसृतं त्वदुपदिष्टं यत् स्वपुत्रेभ्यो भृग्वादिभ्यो

भगवान् अजः ब्रह्माऽप्याह स्म । तथा देव्यै पार्वत्यै भगवान् भवोऽप्याह स्म ॥ ३ ॥ एतदिति । हे मानद ! एतत्पूजनमेव सर्ववर्णा-
नामाश्रमाणां स्त्रीशूद्राणां च श्रेयसां धर्मादीनामुत्तमं साधनमहं मन्ये ॥ ४ ॥ एतदिति । हे कमलपत्राक्ष ! हे विश्वेश्वरेश्वर !
एतत्कर्मबन्धविमोचनं त्वदाराधनं भक्ताय सेवकाय अनुरक्ताय प्रेमवते मह्यं ब्रूहि ॥ ५ ॥ न हीति । हे उद्धव ! नास्त्यन्तो ग्रन्थतः
पारश्चानुष्ठानतो यस्य तस्य मम कर्मकाण्डस्य पूजाविधानशास्त्रस्य यतोऽन्तः इयत्ता नास्ति । अतः सङ्क्षिप्तं यथा स्यात्तथा यथावदनु-
पूर्वशः क्रमेण वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ वैदिक इति । वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येव च सर्वोण्यङ्गानि यस्मिन् स पुरुषसूक्तादिविधिः
वैदिकः । एवं तन्त्रोक्तमन्त्रादियुक् तान्त्रिकः । मिश्रो नामोभयत्रोक्तः नारायणाष्टाक्षरादिः । त्रयाणां मध्ये ईप्सितेन स्वेष्टनान्यतमेनैव
विधिना प्रकारेण मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदेति । यदा त्रैवर्णिकः पुरुषस्तदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकार-
प्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य श्रद्धया भक्त्या च यथा मां यजेत पूजयेत् तत्पूजनप्रकारं मे मत्तो निबोध शृणु ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणः सासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

क्रियायोगः अर्चनलक्षणो मोक्षोपायः साङ्गः परोद्देशप्रवृत्तकृति साध्यं पारार्थोपरपर्यायमङ्गं तत्सहितः समासतः संक्षेपतः ।
पूर्वाध्यायेन सङ्गतिमाह । रागेति । क्रियानिमित्तत्वलक्षणस्य धर्मस्य सर्वकारकाणां सम्बन्धेऽविशिष्टत्वात् तुल्यत्वाद्यस्मादिति
पञ्चम्यन्तेन यच्छब्देन करणाधिष्ठानादिप्रश्नः आदिना सम्प्रदानादिग्रहः ॥ १ ॥ तस्य क्रियायोगस्य । अङ्गिरसः सुत इति यस्य
भगवद्भर्मापदेशो स्वगुरुत्वं व्यञ्जयति श्रीभागवते तस्य श्रीसङ्कर्षणसंप्रदायित्वात् ॥ २ ॥ मुख्यस्याम्भोजरूपकेणार्चनस्य मधुरत्वमा-
रोप्यते तेन मादकत्वात् स्वयमेव रागाद्विस्मरणमिति भावः यदर्चनम् ॥ ३ ॥ तत्र सर्वाधिकारमाह । एतदिति । तथाच स्मरणादि-
पराणामप्यत्राधिकार इति द्योतितम् ॥ ४ ॥ विश्वेश्वरा ये महापुरुषादयस्तेषामपीश्वरः स्वयं भगवत्वात् ॥ ५ ॥ अन्तोऽवधिः संक्षिप्तं
यथा स्यात्तथा ॥ ६ ॥ ईप्सितेनेति स्त्रीशूद्राणामन्यत्रानधिकारात् केवलस्तान्त्रिक एव अन्यस्तु ईप्सितेनैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भक्त्या-
दरेण श्रद्धया विश्वासेन ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

१-६ वैदिक इति यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायनशास्त्रामूलतया परमवैदिकस्तथापि वैदिकशब्दो गोवलीवर्दन्यायात्
त्रयीधर्मेषु वर्तते ॥ ७-१९ ॥

श्रीमद्गीरराधव्याख्या

मत्पराः श्रद्धानाश्च भक्तिं विन्दतीति स्माराधनात्मकक्रियायोगस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वमुक्तं तत्प्रकारबुभुत्सया पृच्छति
क्रियायोगमिति । समाचक्ष्वेति सम्बन्धः यस्मादिति कारणाधिष्ठानादिप्रश्नः यैः करणैः येष्वधिकरणेषु त्वां यथा सात्वता अर्चन्ति
तच्चाचक्ष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ किं तत्प्रश्नश्रवणाभ्यामित्यत आह । एतदिति । एतद्भगवदाराधनं मुहुर्मुहुरुन्निष्ठं नृणां निःश्रेय-
सकरं मुक्तिसाधनं वदन्ति के पुनस्ते मुनय इत्यत आह । नारद इति । आचार्यो बृहस्पतिः तस्य विशेषणमङ्गिरसः सुत
इति ॥ २ ॥ न केवलं मुनय एव वदन्त्यपि तु भगवान्जो भगवदाराधनं निःश्रेयससाधनमाह । केभ्य आदेत्यत आह ! पुत्रेभ्यो
भृगुमुख्येभ्य इति तथा भगवान् भवो रुद्रमाह कस्यै देव्यै भावय्यै तावद्ब्रह्मण उपदेष्टा त्वमेवेत्यभिप्रायेणाराधनं विशिनष्टि ।
निःसृतमिति । तदुपदेशस्य त्वन्मुखनिःसृतत्वादुपदेशज्ञानस्योपदेशायत्तत्वात्त्वन्मुखानसृतत्वोपचारः ॥ ३ ॥ यत एवमतस्त्व-
दाराधनमेव निरतिशयश्रेयःसाधनमित्यध्यवस्यामीत्याह । एतद्वा इति । हे मानद ! एतत्सम्प्रदायोपदेशानुष्ठानपरंपराप्राप्तं
त्वदाराधनं सर्वेषां वर्णिनामाश्रमिणां च किं बहुना स्त्रीणां शूद्राणां च श्रेयसामुत्तमं श्रेयः तत्साधनं मन्ये ॥ ४ ॥ अतस्तदुपदि-
शेत्याह । एतदिति । हे कमलपत्राक्ष ! कर्मबन्धं विशेषतो मोचयतीति तथा तदेतत्त्वदाराधनं ब्रूहि ननु ब्रह्माद्युपदेशपरम्परयैव
प्राप्तं तत्किमिति मां पृच्छसीत्यतः सम्बोधयति । विश्वेश्वरा ब्रह्मादयः तेषामीश्वरत्वमेव सर्वज्ञ इति त्वमेव ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥
कर्मकाण्डस्य मदाराधनात्मककर्मावबोधात्मकज्ञानभागस्यानन्तपारस्य ग्रन्थतोऽनुष्ठानतश्च पाररहितस्य इदं हेतुगर्भमन्तो न ह्यन्य-
तस्संक्षिप्य यथावदनुपूर्वशः क्रमेण वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ तत्र तावत्स्माराधनात्मकयोगस्य त्रैविध्यमाह । वैदिक इति । मिश्रः वैदिकः
तान्त्रिक इति त्रिविधो मन्त्रो यागः तत्र तान्त्रिकः पञ्चरात्रतन्त्रोक्तः यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायनशास्त्रामूलः परमवैदिकस्तथापि
वैदिकशब्दो गोवलीवर्दन्यायत्रयीसिद्धधर्मेषु वर्तते तत्र त्रयाणां मध्येऽन्यतमेनैव विधिना मां सम्यगर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदा गर्भाष्टमैका-
दशद्वादशादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य पुरुषः त्रैवर्णिकः श्रद्धया मां यथा भजेताराधयेत्तथा
निबोध तत्प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कर्मयोगानुष्ठानप्रकारं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तत्रोद्धबोधिष्येष्टित्यादिना संक्षिप्योक्तं क्रियायोगं विस्तरतो विविदिषुः पृच्छति । क्रियायोगमित्यादिना—

क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु । कारणारम्भपूजासु संप्रधारणचेष्टयोः ॥

इत्यतो विवक्षितमाह । भवदाराधनमिति ये सात्वताः त्वामर्चन्ति ॥ १ ॥ इदमेव वक्तव्यमिति किं किमन्यत्र स्यादिति तत्राह । एतदिति । मुनयः एतद्भगवदाराधनं नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं मुहुर्मुहुरनुक्षणं वदन्ति प्राहृत्ये तान्निर्दिशति । नारद इत्यादिना अङ्गिरसः सुत आचार्यौ बृहस्पतिः ॥ २ ॥ इतोऽपि इदमेव श्रोतव्यं नान्यदित्याह । निःसृतमिति । ऋषिवचनानां विकल्प-संभवात्कथं निर्णय इत्यतो वाह । निःसृतमिति भवदाज्ञया असुरजनमोहनायान्यथा वदन्निवोऽपि इदं प्राहृत्येनाह । देव्या इति । देव्या इत्यनेनाप्तमूलत्वं सूचयति ॥ ३ ॥ उत्तमश्रोतृणामर्थायोक्तमस्तु नापरेषामधिकार इति नाश्रद्धेयमिति भावेनाह । एतद्वै सर्वेति । समतं समानम् ॥ ४ ॥ अनेन कर्मबन्धविध्वंसाभावान्नानुष्ठानार्हमिति नेत्याह । कर्मेति ॥ ५ ॥ कर्मकाण्डस्यापरिमितत्वेन तज्ज्ञानस्य च दुःसाधनत्वेन मन्दमतीनां तदुक्तानुष्ठानं दूरोत्सारितमित्यतो नादरणीयमिति न मतिं कुरु किं तु यत्संक्षिप्योक्तं तत्तत्प्रदन-परिहारत्वेन वक्ष्यामीत्याह । नहीति । कर्मकाण्डस्य पञ्चरात्रागमस्य च शब्दो न समुच्चये किं तु केषांचिद्देवानन्तपारत्वं न सर्वषा-मस्मदादिबुद्धेर्विषयत्वादित्यस्मिन्नर्थे ॥ ६ ॥ वैदिको वेदाधिकारिविषयोऽग्निष्टोमादिस्तान्त्रिकः तन्त्राधिकारिविषयः पुष्पाञ्जल्यादि-मिश्रः स्त्रीशूद्रादिविषयो नामसंकीर्तनादिः मखो यागः पूजालक्षणः तत्तदधिकारिणमाह । त्रयाणामिति । ईप्सितेन योगेन ॥ ७ ॥ स्वनियमेन स्वशास्त्राया विहितं यथा तथा द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एवं तावत् सङ्गान्भोक्तुमिच्छतां रीतिं श्रुत्वानिच्छूनामपि तस्य परमार्थपर्यवसानं यथा स्यात्तथा पृच्छति । क्रियायोग-मिति ॥ १ ॥ प्रमाणयति । एतदिति द्वाभ्याम् । अङ्गिरसः सुत इति । तस्य भगवद्वर्णनपदेशे स्वगुरुत्वं व्यञ्जयति युक्तञ्च तत् । श्रीभागवते तस्य श्रीसङ्कर्षणसंप्रदायित्वात् ॥ २ ॥ न च वीतसङ्गानां स्मरणादिकं नरमात्राणामेव स्यान्न पुनरेतदिति वाच्यं यत एतदिति तेषामेव समतत्वादिति भावः ॥ ३-४ ॥ विश्वेश्वराणां महापुरुषादीनामपीश्वरः स्वयं भगवत्त्वात् ॥ ५ ॥ यद्यपि तदीदृशमेव तथापि विस्तरत्वादेव मया स्वयं नोक्तं सम्प्रति तु भवदिच्छां ज्ञात्वा संक्षिप्यैव वर्णयिष्यामीत्याह । न ह्यन्त इति ॥ ६ ॥ ईप्सिते-नैवेति । स्वस्वाधिकारप्राप्ततया तत्रापि स्वश्रद्धानुसारेणेत्यर्थः । ततः स्त्रीशूद्राणां केवलस्तान्त्रिकः अन्येषां त्वन्यतरो मिश्रो वेति विवेकः ॥ ७ ॥ तत्र तदिच्छानुसारेण स्वधर्मनिष्ठानेवाधिकृत्य तत्र च मुख्यतया द्विजमेवाधिकृत्योपदिशन्नन्यानपि यथा स्वमुप-दिशति यदेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

क्रियायोगाभिधा भक्तिः सप्तविंशेऽर्चनात्मिका । नानोपचारैरर्चायां स्वधर्मसहितोच्यते ॥

उक्तलक्षणसत्सङ्गसहिता भक्तिः पुत्रकलत्राद्यासक्तचित्तैर्दुर्लभैर्यतस्तेषामपि निस्तारिकामागमोक्तार्चनभक्तिमनुसृत्य पृच्छति । क्रियायोगमिति । यस्मात् यं क्रियायोगमाश्रित्य ॥ १ ॥ एतत् त्वदर्चनम् ॥ २-४ ॥ ननु त्वं मद्भक्तः परमानुरागी भवति तद्वानेन किं तत्राह । भक्तायापि अनुरक्तायापि ब्रह्मि ॥ ५ ॥ मदर्चनलक्षणस्य कर्मकाण्डविशेषस्य नास्त्यन्तः यतोऽनन्तपारस्य नास्त्यन्तः शास्त्रतः पारं चानुष्ठानतोऽपि यस्य ॥ ६ ॥ वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येवाङ्गानि च यस्मिन् पुरुषसूक्तादौ स वैदिकः एवं तान्त्रिकः गौतमीयतन्त्राद्युक्तः मिश्रोऽष्टाक्षरादिरुभयोक्तः मखः पूजा त्रयाणां मध्ये यदीप्सितं तेनैव ॥ ७ ॥ स्वानिगमेन स्वाधि-कारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तम् द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः यदा यथा यजेत तन्निबोधेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अध्याये सप्तविंशे तु पुरुषार्थसुसिद्धये । स्वयमाह द्यासिन्धू रम्यं स्वचरणार्चनम् ॥

सन्तोऽर्वाग्बिभ्यतोऽरणमित्यनेन सन्तो भवत्पादपद्मार्चनोपदेशतः संसारव्यालगृहीतं जनं मोचयन्तीति सूच्यते तद्भवदीयार्चनप्रकारं स्वमुखेनैव समाचक्ष्वेति पृच्छति । क्रियायोगमिति । येऽधिकारिणः सात्वताः भागवताः यस्मादाराधन-करणाधिष्ठानादितः यथा त्वामर्चन्ति तथाभूतं भवदाराधनरूपं क्रियायोगं समाचक्ष्वेत्येषयः सात्वता अपि भवदुपदिष्टेनैव क्रियायोगेन

भवन्तं यजन्तीति सात्वतर्षभेति सम्बोधनाभिप्रायः ॥ १ ॥ एतद्भवद्वाराधनं निःश्रेयसकरं वदन्ति अङ्गिरसः सुतः बृहस्पतिः ॥ २ ॥
ते मुखाम्भोजाग्निःसुतं श्रुत्वेति शेषः देव्यै उमायै ॥ ३ ॥ स्त्रीशूद्राणां चेति पृथगुक्तिर्दीनेषु भगवतः कृपाधिक्यं द्योतयति विश्वेश्वराणां
ब्रह्मरुद्रादीनामपीश्वर ! ॥ ४-५ ॥ अनन्तपारस्य नास्त्यन्तः पारं ग्रन्थतोऽनुष्ठानतश्च कर्मकाण्डस्य मत्पूजाविधानस्य ॥ ६-७ ॥
स्वनिगमेन स्वाचारप्रकृतेन अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेदित्यादिवेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यचित्तप्रसादकः । सर्वकामाप्तिहेतुश्च साङ्गः प्रोक्तः समासतः ॥ १ ॥

एवं ज्ञानवैराग्याद्युपायं सविस्तरं श्रुत्वाऽपि स्वस्य जन्मतो भगवत्परिचर्यानिष्ठतयोद्धवस्य तदेव रोचतेऽतस्तदेव पृच्छति—
क्रियायोगमिति । हे प्रभो यस्मात् साधनसमूहात् ये सात्त्वताः भक्ताः सात्त्वतर्षभं भक्तपालकं त्वां यथाऽर्चन्ति तद्भवद्वाराधनरूपं
क्रियायोगं समाचक्ष्व कथयेत्स्वन्वयः ॥ १ ॥ विशेषत एतत्प्रश्ने कारणमाह—एतदिति चतुर्भिः । नारदादयो मुनयो मननशीला
विवेकिनो मुहुः पुनः पुनरेतत् भवदर्चनमेव नृणां निःश्रेयसकरं वदन्ति । देवानामाचार्यः अङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥ न
केवलं मुनय एव वदन्ति किन्तु तव मुखाम्भोजात् निस्सृतं त्वदुपदिष्टं यत् स्वपुत्रेभ्यो भृग्वादिभ्यो भगवान् अजः ब्रह्माऽप्याह—
तथा देव्यै पार्वत्यै भगवान् भवोऽप्याह ॥ ३ ॥ अतएव तत् त्वत्पूजनमेव सर्ववर्णानामाश्रमाणां स्त्रीशूद्राणां च श्रेयसां धर्मादि-
चतुर्विधफलानामुत्तमं साधनमहं मन्ये यतो ब्रह्मादीनां तथात्वेन सम्मतं जगत्पालकस्वाराधनं कथं निष्फलं स्यादित्याशयेन सम्बोधयति
मानदेति ॥ ४ ॥ त्वदुपदेशेनैव सुग्रहं स्यादित्याशयेन सम्बोधयति—हे कमलपत्राक्ष हे विश्वेश्वरेश्वर एतत्कर्मबन्धविमोचनं
त्वद्वाराधनं भक्ताय सेवकाय अनुरक्ताय प्रेमवते मह्यं ब्रूहि ॥ ५ ॥ अप्रतारकत्वं सूचयन्नेहेन सम्बोधयति—हे उद्धव । नास्त्यन्तो
ग्रन्थतः पारश्चानुष्ठानतो यस्य तस्य मम कर्मकाण्डस्य पूजाविधानशास्त्रस्य यतोऽन्तः इयत्ता नास्ति अतः सङ्क्षिप्तं यथा स्यात्तथा यथा-
वदनुपूर्वशः क्रमेण वर्णयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ तत्र तावत्तस्य त्रैविध्यमाह—वैदिक इति । वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येव च सर्वाण्याङ्गानि
यस्मिन्स वैदिकः । एवं तान्त्रिकोऽपि मिश्रो नामोभयत्रोक्तः । त्रयाणां मध्ये ईप्सितेन स्वेष्टेनान्यतमेनैव विधिना प्रकारेण मां समर्चयेत्
तत्रापि त्रैवर्णिकपूजायां विशेषमाह—यदेति । यदा त्रैवर्णिकः पुरुषस्तदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशादिकाले स्वनियमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन
वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य श्रद्धया भक्त्या च यथा मां यजेत् पूजयेत् तत्पूजनप्रकारं मे मत्तो निबोध शृणु ॥ ७-८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सप्तविंशे समासेन क्रियायोगः समीरितः । चित्तप्रसादकः सद्यः साङ्गः कामाप्तिहेतुकः ॥ १ ॥

‘मत्पराः श्रद्धावानाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते मयि’ इति स्वाराधनात्मकक्रियायोगस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वमुक्तं तत्प्रकार-
बुभुत्सया पृच्छति । क्रियायोगमिति । हे प्रभो, भवानाराध्यते येनेति भवद्वाराधनस्तं, क्रियायोगं, समाचक्ष्व । हे सात्त्वतर्षभ, ये
सात्त्वताः भागवताः, यस्मादिति करणाधिष्ठानादिप्रश्नः । यैः करणैः येष्वधिकरणेषु इत्यर्थः । त्वां यथा अर्चन्ति तथा कथयेति ॥ १ ॥
किं तत्प्रश्नश्रवणाभ्यामित्यत आह । एतदिति । मुहुः पुनः पुनः, अनुष्ठितमिति शेषः एतत्पूर्वोक्तभवद्वाराधनं, मुनयः, नृणां परं
निःश्रेयसं निःश्रेयसकरं मुक्तिसाधनं, इति वदन्ति । के पुनस्ते मुनयः इत्यत आह । भगवान् अस्य पूर्वापराभ्यां संबन्धः । नारदः,
व्यासो भगवान् द्वैपायनः, अङ्गिरसः सुतः आचार्यो बृहस्पतिश्च ॥ २ ॥ निःसृतमिति । यद्भवद्वाराधनम् आदौ ते मुखाम्भोजात्
निःसृतं, ब्रह्माणं प्रति त्वया कथितमिति भावः । तद्भवद्वाराधनं, भगवान्, अजो ब्रह्मापि, भृगुमुख्येभ्यः पुत्रेभ्यः, आह । तथा
भगवान् भवो रुद्रश्च, देव्यै स्वभार्ययै आह ॥ ३ ॥ यत एवमस्त्वद्वाराधनमेव निरतिशयश्रेयसाधनमित्यध्यवस्थामीत्याह । एतद्वै
इति । हे मानद, एतत् सत्संप्रदायोपदेशानुष्ठानपरंपराप्राप्तं त्वद्वाराधनं, सर्ववर्णानां ब्राह्मणादिसर्वेषां वर्णानां, आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादि-
चतुर्णामाश्रमिणां च, संमतम् । किं बहुना स्त्रीणां, शूद्राणां चापि, श्रेयसां उत्तमं श्रेयसाधनं, मन्ये ॥ ४ ॥ अतस्तदुपदिशेत्याह ।
एतदिति । हे कमलपत्राक्ष, कर्मबन्धं विशेषतो मोचयतीति तथाभूतं, एतत्त्वद्वाराधनं भक्ताय, अनुरक्ताय च मह्यं, त्वमेव ब्रूहि ।
ननु ब्रह्माद्युपदेशपरंपरया एव प्राप्तं तत्किमिति मा पृच्छसीत्यतः संबोधयति । हे विश्वेश्वरेति । विश्वेश्वरा ब्रह्मादयस्तेषामीश्वर,
संबोधनमिषेण सर्वेश्वरेश्वरो भगवांस्त्वमेव सर्वज्ञः, अन्ये तु त्वत्तः प्राप्तज्ञाना अतः साक्षात्त्वमेव ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा
संप्रीतः श्रीभगवानाह । न ह्यन्त इति । हे उद्धव, अनन्तपारस्य ग्रन्थतोऽनुष्ठानतश्च पाररहितस्य, हेतुगर्भमिदम् । कर्मकाण्डस्य
मद्वाराधनात्मककर्मावबोधनात्मकशास्त्रभागस्य, अन्तः न हि अस्ति, चकारोऽवधारणार्थकः । अतः संक्षिप्य, यथावत् अनुपूर्वशः
क्रमेण, वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ तत्र तावत् स्वाराधनात्मकयोगस्य त्रैविध्यमाह । वैदिक इति । वैदिकः वेदोक्तः, तान्त्रिकः पञ्चरात्रोक्तः,
मिश्र उभययुक्तः, इत्येवं मे मम, त्रिविधः मन्त्रो यागः, भवति । त्रयाणां तेषां त्रिविधानां मध्ये, ईप्सितेनेष्टेनैव विधिना, मां
समर्चयेत् यदेति । यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशादिकाले, स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेन, उक्तं द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य,
पुरुषत्रैवर्णिकः श्रद्धया, भक्त्या, मां यथा यजेताराधयेत्, तत्तथा मे मत्तः, निबोध तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

हिन्दी अनुवाद

क्रियायोग का वर्णन

उद्धवजी ने पूछा—भक्तवरसल श्रीकृष्ण ! जिस क्रियायोग का आश्रय लेकर जो भक्तजन जिस प्रकार से जिस उद्देश्य से आपकी अर्चा-पूजा करते हैं, आप अपने उस आराधनरूप क्रियायोग का वर्णन कीजिये ॥ १ ॥ देवर्षि नारद, भगवान् व्यासदेव और आचार्य बृहस्पति आदि बड़े-बड़े ऋषि-मुनि यह बात बार-बार कहते हैं कि क्रियायोग के द्वारा आपकी आराधना ही मनुष्यों के परम कल्याण की साधना है ॥ २ ॥ यह क्रियायोग पहले-पहल आपके मुखारविन्द से ही निकला था । आप से ही ग्रहण करके इसे ब्रह्माजी ने अपने पुत्र भृगु आदि महर्षियों को और भगवान् शङ्कर ने अपनी अर्द्धाङ्गिनी भगवती पार्वतीजी को उपदेश किया था ॥ ३ ॥ मर्यादारक्षक प्रभो ! यह क्रियायोग ब्राह्मण-क्षत्रिय आदि वर्णों और ब्रह्मचारी-गृहस्थ आदि आश्रमों के लिये भी परम कल्याणकारी है । मैं तो ऐसा समझता हूँ कि स्त्री-शूद्रादि के लिये भी यही सबसे श्रेष्ठ साधना-पद्धति है ॥ ४ ॥ कमलनयन श्यामसुन्दर ! आप शङ्कर आदि जगदीश्वरों के भी ईश्वर हैं और मैं आपके चरणों का प्रेमी भक्त हूँ । आप कृपा करके मुझे यह कर्मबन्धन से मुक्त करने वाली विधि बतलाइये ॥ ५ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—उद्धवजी ! कर्मकाण्ड का इतना विस्तार है कि उसकी कोई सीमा नहीं है; इसलिये मैं उसे थोड़े में ही पूर्वापर-क्रम से विधिपूर्वक वर्णन करता हूँ ॥ ६ ॥ मेरी पूजा की तीन विधियाँ हैं—वैदिक, तान्त्रिक और मिश्रित । इन तीनों में से मेरे भक्त का जो भी अपने अनुकूल जान पड़े, उसी विधि से मेरी आराधना करनी चाहिये ॥ ७ ॥ पहले अपने अधिकारानुसार शास्त्र के विधि से समय पर यज्ञोपवित-संस्कार के द्वारा संस्कृत होकर द्विजत्व प्राप्त करे, फिर श्रद्धा और भक्ति के साथ वह किस प्रकार मेरी पूजा करे, इसकी विधि तुम मुझसे सुनो ॥ ८ ॥

अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे । द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत् स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥
 पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये । उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृद्ग्रहणादिना ॥ १० ॥
 सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे । पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक् सङ्कल्पः कर्मपावनीम् ॥ ११ ॥
 शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥
 चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् । उद्भासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥
 अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम् । स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥
 द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः । भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥ १५ ॥
 स्नानालङ्करणं प्रेष्टमर्चायामेव तूद्धव । स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो बह्वावाय्यप्लुतं हविः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अर्चायां स्थण्डिले अग्नौ सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे भक्तिमान् अमायया स्वगुरुं मां द्रव्येण अर्चेत् ॥ ९ ॥ पूर्वं धौतदन्तः अङ्गशुद्धये उभयैः मन्त्रैः मृद्ग्रहणादिना स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेन आचोदितानि तैः सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीं मे पूजां कल्पयेत् ॥ ११ ॥ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या सैकती मनोमयी मणिमयी अष्टविधा प्रतिमा स्मृता ॥ १२ ॥ प्रतिष्ठा जीवमन्दिरं चलाचला इति द्विविधा उद्धव स्थिरायाम् अर्चने उद्भासावाहने न स्तः ॥ १३ ॥ अस्थिरायां विकल्पः स्थण्डिले द्वयं भवेत् अविलेप्यायां तु स्नपनं अन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥ प्रसिद्धैः यथा लब्धैः द्रव्यैः अमायिनः भक्तस्य प्रतिमादिषु मद्यागः हृदि भावेन एव च ॥ १५ ॥ उद्धव स्नानालङ्करणम् अर्चायाम् एव प्रेष्टम् स्थण्डिले तत्त्वविन्यासः बह्वौ आव्यप्लुतं हविः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥ स्नाने विशेषमाह । उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः ॥ १० ॥ किंच संध्योपासनादीनि कर्माणि आचोदितानि साकल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् । नतु तानि परित्यजेदित्यर्थः । सम्यक् परमेश्वरविषय एव संकल्पो यस्य स सम्यक्संकल्पः तथाभूतः सन् कर्मबन्धनिर्हारिणोम् ॥ ११ ॥ अर्चाभेदानाह सार्धेन । शैली शिलामयी । लौही सुवर्णादिमयी । लेण्या मृच्चंदनादिमयी । हृदि पूजायां मनोमयी ॥ १२ ॥ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव द्विविधा जीवस्य भगवतो मंदिरम् । यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति । प्रतिमाभेदेन विशेषमाह सार्धेन । उद्वासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामर्चने विकल्पः । शालग्रामे न कुर्यात्सैक्या कुर्यादन्यत्र कुर्याद्वा न वेति । अविलेप्यायां मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्त्यायाम् । अन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥ इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह । द्रव्यैरिति । प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः । अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु यथालब्धैः । यत्र चंदनादि सर्वथा न लभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया । यद्वा हृदि चेन्मद्यागस्तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्धेन । स्नानेति । तत्त्वविन्यासो यथास्थानमंगप्रधानदेवतानां तत्तन्मंत्रैः स्थानम् ॥ १६ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्थण्डिलं संस्कृता भूमिः । वाशब्दश्चार्थः । स्वगुरुमित्युक्तेरादौ गुरुं संपूज्य मत्पूजनमिति प्रतीयते । तत्रापि शक्त्यनुसारेण पूजाधिष्ठानं विकल्प्यति-प्रथमं त्वर्चायामेव विधिरशक्त्यैवोत्तरत्रैति भावः ॥ १॥ धौतदन्तः कृतदन्तधावनः । “दन्तान्प्रक्षाल्य स्नायात्” इति छन्दोगपरिशिष्टात् । “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इतिवत्स्नानाधिकारसिद्धयर्थं दन्तधावनम् । व्यासस्तु- “प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां श्राद्धसुरयोः । उपवासे जन्मदिने पर्णैः स्यादन्तधावनम् । जिह्वाशुद्धिः सदा कार्या निषिद्धेऽपि दिने सदा । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धे च तथा दिने । अपां द्वादशगण्डपैर्विदध्यादन्तधावनम्” । विष्णुः-“द्वादशांगुलिकं विप्रे काष्ठा- माहुर्मनीषिणः । शूद्रविट्क्षत्रजातीनां नवषट्चतुरंगुलम्” । नारसिंहे-“तिन्तिणी वेणुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च ह्यर्कश्चोदुम्बरस्तथा । बदरीतिन्दुकास्त्वेते प्रशस्ता दन्तधावने । सर्वे कण्टकिनः पुण्या विना सरलकंदकम्” । इत्यलम् । शातातपः-“दन्तधावनमंगुल्या प्रत्यक्षं लवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम्” । मृत्तिका स्वयंमृतपशुमांसम् । विष्णुः-“प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः । उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात्” । दन्तधावनमन्त्रः ‘अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो एषामामिह भगवत् स मे मुखं प्रमाज्यते यशस्य च भगेन च’ इति । शाखाभिमन्त्रणं तु-‘आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ।’ इत्यनेन कुर्यात् । तदकरणे वाराहे-‘अकृत्वा दन्तशौचं हि यो हि मामुपसर्पति । सर्वकालकृतं कर्म तेन चैकेन नश्यति ।’ इति भगवदुक्तिः । स्नानमाह वैदिकमन्त्रैः-‘इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शतद्रु स्तोम स च ता परुण्या आश्रित्या मरुद्विधे वितस्तया जिकीये शृणु ह्याशिषो मया’ इत्याद्यैः । अस्यार्थः-हे गंगे हे सरस्वति हे शतद्रु हे मरुद्विधे हे जिकीये मया ममाशिष आशंसाः शृणुहि शृणुतेत्यर्थः । आशंसोमाह-मे मदर्थं मदीयस्नानार्थं परुण्या आश्रित्या वितस्तया सह इमं स्तोमं स च ता अस्मिन्पुरोवतिस्नानजलस्तोमे समवेता भवतेत्यर्थः । अनेन जलमभिमन्त्र्य ततः ‘आपोहिष्ठा’-इत्यादिभिर्मार्जयेत् । ततः ‘समुद्रे ते हृदयमप्सन्तः सन्त्वाविशंत्वोषधीरुतापः यज्ञेस्यत्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमो वाके विषेम स्वाहा’ इत्याचामेत् ततो जले निमज्ज्याघमर्षणं जपेत् । यान्त्रिकमन्त्रास्तु-‘अनुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् । तीर्थं प्रकल्पयेद्द्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॐ नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।’ किञ्च-‘विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता पाहि नस्त्वेनसत्समादाजन्म- मरणात्तिकात् । विष्णुपादार्घसम्भूते गंगे त्रिपथगामिनि । धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि । तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि । नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च । वृन्दा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवा शिता । विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी । क्षेम्या च जाह्नवी चैव शान्ता शांतिप्रदायिनी । एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् । भवेत्सन्निहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी । ततो मृत्कालम्भनम्-‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्यपासुरे’ इति मन्त्रेण । मृद्गृहणादिनेत्यादिना गोमयग्रहः । तत्र मन्त्रः-‘ॐ गंधद्वारा दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्’ । इति । यद्वा-‘अवमर्षणमन्त्रेण त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरण- मित्येतत्समुद्दिष्टं महात्मभिः’ । इति ‘कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ । तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम्’ कालदोषाच्छ्रुत्यादेः । असामर्थ्याद्गोमादिना परिश्रमेण वा । मार्जनं मन्त्रस्नानम् । तच्च-‘शन्न आपस्तदुपदा आपो हिष्ठाघमर्षणम् । एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च मार्जनं समुदाहृतम्’ । यद्वा-‘सर्वेषु स्नानकल्पेषु गोयत्रं स्नानमाचरेत् । गायत्र्या जलमादाय दशकृत्वोभि-

मन्त्र्य च । शिरश्चांगानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा । स्नानं गायत्रकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । मन्त्रैः 'अश्वक्कान्ते' इत्यादिमन्त्रैस्तथा गोमयमन्त्रैः 'गन्धद्वाराम्' इत्याद्यैस्तीर्थावाहनगंगास्मरणादिभिश्च ॥ १० ॥ 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्य-
मनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत्' । इति दक्षोक्तेः सन्ध्यानन्तरमेव कर्माधिकारो न ततः प्रागिति । इत्यर्थ इति—तत्प्रागे पूजावैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । तैः सन्ध्यादिकर्मभिः सम्यक् पूजादौ संकल्पो देशकालादिकीर्तनलक्षणो यस्य स तथा । 'संकल्पं च यदा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिषु । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति वा' । इति मार्कण्डेयोक्तेः । 'तोयं पात्रेऽथवा हस्ते युक्तं दर्भतिल्लादिभिः । आदाय प्रयतो भूत्वा उपविश्यासने वरे । ॐ तत्सदद्येत्युक्त्वादौ देशकालादिकीर्तनम् । कृत्वा स्वनामगोत्रोक्तिं प्रवरोक्तिं विधाय च । देयनामाधिपातुक्त्वा स्वेहितोच्चारणं तथा । यत्र वाक्ये स विज्ञेयः संकल्पः पुण्यवृद्धिद्विगुणः' । इति निर्णयसुधाकरे संकल्पस्वरूपमुक्तम् । कर्मबन्धनिर्हारीणि मोक्षकरीम् । आदिनोद्धर्षपुण्ड्रादिग्रहः । तच्च 'पुण्ड्रं हरिपदाकृति' इत्याथर्वणिकश्रुतेः नासिकार्द्धभागतः केशान्तं कार्यं सान्तरालं मध्यलेपरहितमधोनासिकाभागे पाण्यधो-
भागसदृशमूद्धर्षपुण्ड्रमित्युच्यते । एतन्मुख्यमूद्धर्षपुण्ड्रमत्र विशेषस्त्वाधुनिकैः कल्पित एव । तच्च गोपीचन्दनसितचनानादिभिः सर्वाभावे जलेन वा । 'उर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वं जपपूजादिकं वृथा' इत्युक्तेः । 'सन्ध्याहीनेन विप्रेण कृतं कर्म निरर्थकम्' इति सन्ध्याया आवश्यकत्वम् । विप्रेणेत्युपलक्षणं द्विजातेः । कर्मापि सुकृतमेव न तु व्यभिचारादि । 'सन्ध्यापासनमाद्यं पित्र्यदेवतकर्मणाम्' इति वारतान्तव्युक्तेः ॥ ११ ॥ आदिना रजतादिग्रहः । 'सुवर्णं रजतं ताम्रं' रीतिः कांस्यं तथा त्रपु सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहाः प्रकीर्तिताः । इति क्षीरस्वामी । 'स्यात्सर्वं तैजसं लोहम्' इत्यमरव्याख्यायां जगाद । भविष्ये—'सौवर्णीं राजती ताम्री मृन्मयी च यथा भवेत् । पाषाणी धातुसंयुक्ता रीतिकांस्यमयी तथा । शुद्धदास्मयी चापि देवताचर्चा प्रशस्यते । अंगुष्ठपर्यवसारं वितस्ति यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः' । इति । 'तत्र काष्ठेषु माधूकमानीय च वसुन्धरे । कृत्वा तत्प्रतिमां चैव प्रतिष्ठा-
विधिनाचरेत्' । इति वाराहे । लेप्या लेपननिवृत्ता औषधरससंलिप्ता शिलादिषु तत्कालरचितेत्यर्थः लेख्या पट्टादिलिखितचित्रलक्षणा सैकती तत्तत्कालोचितसिकताकृता मृन्मयीत्यर्थः । चित्तप्रतिबिम्बिता कृतिर्मनोमयी मानसपूजोपयोगिनी । मणिमयी स्फटिकसूर्य-
कान्तादिरचिता । प्राधान्यादर्चाया एव भेदानाह—शैलीति । सैकती तु प्रीतीच्छूनां तद्रक्षणारक्षणयोः प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥ 'अप्रसिद्धकल्पनातः प्रसिद्धकल्पना न्याय्या' इत्याह—यद्वेति । कलास्तु—शशिनी, अभयदा, ब्रह्मेष्टदा, मरीची, उवालिनी, शांतिः, विद्या, प्रतिष्ठा, धृतिः, तमा, मोहा, रक्षा, निद्रा, सर्वव्याधिः, मृत्युः, क्षुधा, तृषा, रजा, स्वाहा, रति, कल्याणी, कामा, संविनी, क्रिया, वृद्धि, छाया, धात्री, भ्रामणी, क्षोषिणी, ज्वरा, सिद्धिः, श्रद्धिः, दितिः, लक्ष्मीः, मेधा, कांतिः, स्वधा, प्रभा इत्यष्टात्रिंशत्सन्ति एषां न्यासानां प्रयोगस्तु प्रतिष्ठापद्धतितोऽवसेयः । 'कालन्यासमृते देवो नैव सान्निध्यमृच्छति' इति पूर्वकमलाकरोक्तेः । स्थिरायां मन्दिरादिषु मन्त्रैरचलविधिना स्थापितायाम् । उद्भासो विसर्जनम् । 'यावच्चन्द्रावनीसूर्यास्तिष्ठन्त्यप्रतिधातिनः । तावत्त्वयात्र देवेश स्थेयं भक्तानुकम्पया' । इत्यादिमन्त्रैराकल्पवासस्य प्रतिज्ञातत्वात् । चलेत्यर्द्धकम् । द्विविधा प्रतिष्ठा प्रतिमा । जीवमन्दिरं यः सर्वेषां जीवानामाश्रयोऽहं तद्रूपमेव भाक्येदित्यर्थः । वक्ष्यते च—'व्यस्तांगं मां प्रपूजयेत्' इति । अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम्' इति । 'शिरो मत्पादयोः कृत्वा' इति च संदर्भः—अचला श्रीजगन्नाथादिः । चला बालमुकुन्दादिः । उद्भासो विसर्जनमावाहनं च ते स्थिरायामचलायां चलायाञ्च न स्त इति प्रतिष्ठासमय एव नित्यस्थायित्वेनावहानात् ॥ १३ ॥ अस्थिरायां शालग्रामादिरूपायाम् । 'शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते । शालग्रामार्चने नैवमावाहनविसर्जने' । इति स्कान्दोक्तेः । स्थण्डिले भूम्यादिलिखितयन्त्रादिरूपपीठपूजायां सैकतायां च द्वयमावाहनविसर्जने स्तः । अन्यत्र दारुमयीमणिमय्यादिषु कुर्याद्वा न कुर्यात्स्वेच्छैव तत्र प्रमाणम् । अविलेप्यायामंगेषु रंगविलेपरहितायां स्नानं विलेपवत्यां तु परिमार्जनमागन्तुकरजआदेरुत्तारणम् 'शिलायां स्नपनं कुर्यादन्यत्र परिमार्जनम्' इति वचनात् शालग्राम एव स्नानावश्यकता नान्यत्र । वस्तुतस्तु 'प्रतिमायां त्वलंकारः प्रियो मे रघुनन्दन' इति वचनाद्यथालंकारविरोधो न स्यात्तथा कर्तव्यम् । यत्र दर्पणे संमुखं भावनया स्नानं कारयेत् । किञ्च—
'प्रतिमापट्टयन्त्राणां स्नानं नैव प्रकारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा मलधारणम्' । इति । 'शालग्रामे मणौ यन्त्रे स्थण्डिले प्रतिमायां वा देवमावाहयेत्' इति गौतमगृह्यचतुर्दशाध्यायसूत्राच्छालग्रामाद्यन्यतमाधिकरणे देवं विष्णुमावाहयेत्पूजयेदित्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्वीकारे 'शालग्रामशिलायां तु नावाहनविसर्जने । प्रतिष्ठिते तथा यन्त्रे प्रतिमायां च तादृशि' । इति शास्त्रव्याको-
पापत्तेः । एतेन ये वदन्ति 'शालग्रामार्चने न वेदः प्रमाणम्' इति ते निरस्ताः । सूत्राणामष्टधाः ब्राह्मणे गणितत्वात् मंत्रब्राह्मणयोर्वेदः' इति वेदलक्षणस्य सूत्रेषु सत्त्वात् इति तत्त्वम् । अस्थिरायामस्थैर्येस्वभावायाम् । सैकत्यां लेप्यायां च विकल्पः, सा कति कतिचिद्दिनानि स्थिरीकृता स्यात्तदा भक्तविश्वासभेदवशात्कचिन्न कुरुतेऽन्यथा तु कुरुते च । शालग्रामे तु नैव कुर्यात् । स्थण्डिले उपलिप्तस्थले त्वित्युपलक्षणं सैकत्यामपि कुर्यादेवेत्यर्थ इति विश्वनाथः—अविलेप्यायामिति लेख्याया दारुमय्याश्चोपलक्षणम् उपलक्षणत्वात् सर्वदारुमयी ॥ १४ ॥ द्रव्यैः पुष्पचन्दनधूपदीपनैवेद्यादिभिः । तत्र जलं शङ्खैर्पितं सर्वमेव गंगोदकादप्यधिकं भवेत् । तदुक्तं स्कान्दे—'शङ्खस्थितेन तोयेन यः स्नापयति माधवम् । कपिलाशतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः । नाद्यं तडागजं वापि

वापीकूपसमुद्भवम् । गांगेयादधिकं शङ्खे एकमाह जनार्दनः । कृत्वा गङ्गोदकं शङ्खे यः स्नापयति केशवम् । नमो नारायणस्युक्त्वा मुच्यते योनिःकृतात् । शङ्खे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति केशवम् । बिन्दुमात्रेण द्वादश्यां कुलानां तारयेच्छतम् ।' इति । विष्णुधर्मोत्तरे—'कलौ यच्छन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् । विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तमां यान्ति ते गतिम् । तुलसीदारुजातेन चन्दनेन कलौ नरः । विलिप्य भक्तितो विष्णुं रमते सन्निधौ हरेः ।' नारदीयेऽपि—'यथा विष्णोः सदाऽभीष्टं नैवेद्यं शालिसंभवम् । शुकेनोक्तं पुराणं च तथा तुलसिचन्दनम् ।' अथ पत्राणि—'अपामार्गस्य प्रथमं शृंगराजमतः परम् । तस्माच्च खादिरं श्रेष्ठं शमीपत्रं ततः परम् । दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । तस्माद्भवनकं श्रेष्ठं ततो बिल्वस्य पत्रकम् । बिल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्र-मुत्तमम् । एतेषां तु यथालाभं पत्रैर्यश्चार्चयेद्धरिम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।' धात्र्यश्चत्थादिपत्रफलमप्युक्तं ध्रुवचरिते नारसिंहे—'कृष्णमूर्द्धनि विन्यस्ता तुलसीपत्रमञ्जरी । सुवर्णकोटिपुण्यानां पुण्यं यच्छ्रद्धतोऽधिकम् ।' पुष्पाणि—'मल्लिकामालतो जातीकेतकाऽशोकचम्पकैः । पुष्पागनागवकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरर्चयेद्धरिम् । न शुष्कैरर्चयेद्विष्णुं न पुष्पैर्धरणीं गतैः । न विशीर्णदलैस्त्विष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । पूतिगन्धिन्यगन्धोनि ह्यम्बुगन्धीनि वर्जयेत् । न गृहे करवीरोत्थैः कुसुमैरर्चयेद्धरिम् । पतितैर्मुकुलैर्मलानैः श्वासजन्तुविदूषितैः । आप्रातैरङ्गसंस्पृष्टैर्वाचितैरपि नार्चयेत् ।' उपवनस्थकरवीरेण तु पूजयेत् । 'करवीरेर्महादेवि यः पूजयति केशवम् । दशसौवर्णिकैः पुष्पैर्यत्फलं तदवाप्नुयात् । दमनेन तु देवेशं सम्प्राप्ते मधुमाधवे । गोशतस्य मुनिश्रेष्ठ पूजनालभते फलम् । मञ्जरीं सहकारस्य केशवोपरि नारद । यच्छन्ति ते महात्मानो गोकोटिफलभागिनः । पुष्पमूर्द्ध्वमुखं योष्यं त्वधोमुखम् । फलं तु सम्मुखं योष्यं पत्रं योष्यं यथोत्पन्नं तथार्पयेत् । वष्यं पर्युषितं पुष्पं वष्यं पर्युषितं जलम् । अवष्यं जाह्नवीतोयं तुलसीबिल्वपद्मकम् ।' स्कान्दे—'वक्रपुष्पं बिल्वपत्रं कुशपत्रं कुशेशयम् । वर्णपुष्पं कुसुमश्च तथा कुंकमकेशरम् । लवंगं दमनं चैव नलकोशोद्भवं तथा । सौवर्णं राकतं पुष्पं नैव पर्युषितं भवेत् । तथैवामर्दकोपत्रं तुलसीपत्रमेव च । नैव पर्युषितं भूयादपि वर्षान्तरे गते । वष्यं पर्युषितं तोयं पत्राणि कुसुमानि च । तुलस्यगस्तिबिल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति । तुलस्यां बिल्वपत्रे च जलजेषु च सर्वशः । नपर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहे तथा ।' इति । 'देहोपरि धृतं यच्च वामहस्ते धृतं च यत् । अधोवक्ष्यधृतं यच्च जलेन क्षालितं च यत् । देवतास्तत्र गृह्णन्ति पुष्पं निर्माल्यतां गतम् ।' इति । 'मणिमुक्तासुवर्णानि देवि दत्तानि यानि च । न निर्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पटी झाटी च षड्माणं नैवेद्यं दत्तमात्रतः । पट्टसूत्रं त्रिमासं च यज्ञसूत्रं त्र्यहः स्मृतम् ।' इति योगिनीतन्त्रे । तत्त्वसागरे तु—'वस्त्रोपवीते शुद्धयेतां प्रोक्षणात्प्रत्यहं विशेष । यावत्सूर्यश्च चन्द्रश्च यावत्तिष्ठति देवताः । न निर्माल्यं भवेत्तावत्स्वर्णरूप्यविभूषणम् ।' वामने—'हिरुका कंकणं दारु सिङ्गलिकागुरुवासिता । शंखं जातीफलं श्रीमत्प्रिया धूपा हरेरिमे ।' इति । हिरुका मांसी । कंकणं गुग्गुलु । दारु देवदारु । सिङ्गलिका शंखम् । किञ्च—'हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च । पालाशं पद्मपत्रं च पात्रं विष्णोरतिप्रियम् । हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् । नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा । नैवेद्य-वस्त्रलाभे तु फलानि विनिवेदयेत् । फलानामप्यलाभे तु वृणगुल्मलतौषधीः । ओषधीनामलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् । याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति सुरार्चनम् । वृथा भवति सा पूजा ह्यपराधी भवेन्नरः ।' इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । सर्वथा सर्वानुपलब्धिः कदापि न संभवतीत्याह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—मानसयोगे मानसद्रव्याणामेव योग्यतेति भावः । यद्वा—शास्त्रप्रसिद्धैः षोडशोप-चारोपयोगिभिः प्रतिमादिषु अमानियो वित्तज्ञाठयकापट्यरहितस्य मद्यागः स्यात् । अशक्तस्य तु यथालब्धैरुपचारैः हृदि तु सर्वस्य भावनयैवेत्यर्थः । प्रकर्षेण धनादिव्ययेन सिद्धं खण्डघृतचन्दनकुङ्कुमादिभिः यथा लब्धैर्यद्वच्छ्रद्धा प्राप्तैः भावनया च मनसैवोपस्था-पितैर्दुर्लभैरपि सुरभिपयः परमाश्रितान्वभोतादिभिरर्चयेत् । मूले आदिना स्थण्डिलादिग्रहः । टीकायां पूर्वार्थे यत्र चन्दनादीत्यादि-प्रतिगौरवं मत्वाह—यद्वेति ॥ १५ ॥ प्रधानोपचारमाह—साद्धेन । तुशब्देन शालग्रामेऽपि यथाकथञ्चित्तत्कार्यमेव प्रकर्षेणो-पममितम् । तत्त्वानां पुरुषतत्त्वादीनां न्यासस्तत्तद्गङ्गकल्पनया न्यासः । ॐ पुरुषतत्त्वाय नमः, ॐ प्राणतत्त्वाय नमः, शिरसि । ॐ प्रकृतितत्त्वाय नमः, ॐ बुद्धितत्त्वाय नमः, ॐ अहकारतत्त्वाय नमः ॐ मनस्तत्त्वाय नमः हृदि । ॐ शब्दतत्त्वाय नमः शिरसि । ॐ स्पर्शतत्त्वाय नमः त्वचि । ॐ रूपतत्त्वाय नमः चक्षुषि । ॐ गन्धतत्त्वाय नमः घ्राणे । ॐ रसतत्त्वाय नमः जिह्वायाम् । यद्वा—ॐ आत्मतत्त्वाय नमः, ॐ आत्मतत्त्वाधिपतये ब्रह्मणे नमः, ॐ विद्यातत्त्वात्मने नमः, ॐ विद्यातत्त्वाधि-पतये विष्णवे नमः हृदि । ॐ शिवतत्त्वाय नमः, ॐ शिवतत्त्वाधिपतये रुद्राय नमः मूर्ध्नि । यद्वा—तत्त्वानां चतुर्विंशतिसंख्या-कानां प्राणप्रतिष्ठोक्तप्रकारेण देवस्य तत्त्वानीहगल्य तिष्ठत्वित्येवं न्यासस्तत्त्वन्यासः । यद्वा—तत्त्वस्य हरेर्न्यासः प्राणपतिष्ठोत्तरीत्या सन्निधापनम् । आष्यप्लुतं च्योतद्घृतप्लुतम् । प्रेष्टं मम सेवकस्य चेत्यर्थः । संबुद्धिस्त्वादरादेवेति भावः । तत्त्वानामङ्गप्रधान-देवतानां विशेषतो यथास्थानं न्यासस्तत्तन्मन्त्रैः स्थापनमात्रं न त्वलंकारादिघृतसिक्तं हविस्तिष्ठादि यज्ञियं वस्तु । केचित्तु अङ्गं मुख्यादि तदधिष्ठातृदेवतानां शब्दतत्त्वानां तत्तद्गेषु पराय शब्दतत्त्वात्मने नम इत्यादिमन्त्रैः स्थापनं प्रधानदेवतानां जीवतत्त्वादीनां सर्व-शरीरादौ पराय जीवतत्त्वात्मने नम इत्यादिमन्त्रैः स्थापनमित्याहुः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अर्चयामिति । अर्चायां प्रतिमायां स्थण्डिले भूमौ द्रव्येण गन्धपुष्पादिना स्वस्य गुरुं पूज्यं माममायया फलाभिसन्धि-
लक्षणकपटत्यागेन केवलं भक्तियुक्त एवाचैत् ॥ ९ ॥ पूर्वमिति । तत्र पूर्वं धौतदन्तः सन्नङ्गशुद्धये उभयैर्वैदिकतान्त्रिकैर्मन्त्रैर्मृद-
प्रहणादिना देहे मृद्गोमयलेपनपूर्वकं स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ सन्ध्येति । यस्य यानि सन्ध्योपासनादीनि कर्माणि वेदेन आचोदितानि
साकल्येन विहितानि तैः सह सम्यक् मदाराधनविषयक एव सङ्कल्पो यस्य तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मपाशविमोचनीं मम
पूजां कुर्यात् न तु कर्माणि परित्यजेत् ॥ ११ ॥ शैलीति । शैली शिलामयी लौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्चन्दनादिभिर्मित्तौ लिखिता
लेख्या चित्ररूपा सैकती सिकतामयी हृदि पूजायां मनोमयी मनसैव चिन्तिता मणिमयी चेत्यष्टविधा प्रतिमा स्मृता ॥ १२ ॥
चलेति । प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा एव जीवस्य भगवतो मन्दिरं जीवानां मन्दिरमाश्रयोऽहमेवेत्यर्थः । सा च पुनश्चला
शालग्रामादिः अचला च श्रीजगन्नाथादिरिति द्विविधा । तत्रापि हे उद्धव ! स्थिरायां मन्दिरे प्रतिष्ठापूर्वकं स्थापितायामर्चने
उद्गासावाहने न स्तः उद्गासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामिति । अस्थिरायां तु उद्गासावाहनयोर्विकल्पः स्यात् । तत्रापि
शालग्रामे तु नैव कुर्यात् । स्थण्डिले उपलक्षणतया सैकत्यां च तद्द्वयं भवेदेव । अन्यत्र कुर्यात् वा न कुर्यात् । अविलेप्यायां
मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्ताया स्तपनं स्यात् । अन्यत्र विलेप्यायां विलेख्यायां दारुमय्यां च परिमार्जनमेव भवेत् ॥ १४ ॥ द्रव्यैरिति ।
प्रसिद्धैः शास्त्रविहितैः यथालब्धैः देशकालवित्तानुसारेण प्राप्तैर्द्रव्यैः साधनभूतैः अमायिनो निष्कामस्य संबन्धी प्रतिमादिषु
मद्यागः मम पूजनं भवति । हि शब्दस्त्वर्थः । हृदि तु मद्यागो भावेन मनोमयैरेव द्रवैः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन
प्रधानोपचारमाह—स्नानेति सार्धम् । हे उद्धव ! स्नानमलङ्करणं चार्चायामैव प्रेष्ठं योग्यम् । स्थण्डिले तु तत्त्वविन्यासो यथास्थान-
मङ्गप्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं प्रेष्ठम् । वह्नौ तु आज्यप्लुतं हविरेव प्रेष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

शक्तस्य तु प्रतिमादेवेव विधिः आदिना शालिग्रामपरिग्रहः अशक्तस्यैवोत्तरोत्तरेति भावः ॥ ९ ॥ मृद्ग्रहणादिनेति ।
तत्रायं मन्त्रः । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतमित्यादिः आदिना गङ्गादिस्मरण-
तीर्थार्थ्यसमर्पणानुज्ञापनादिपरिग्रहः ॥ १० ॥ तैः सहेति तेषां विद्यमानत्वमात्रं विवक्षितं न त्वर्चनाङ्गत्वम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं
वहति गर्दभीतिवत् ॥ ११ ॥ लेख्या चित्रपटमयी । सैकता सैकतीत्यर्थः । एषां तु सकामानामेव तद्रक्षणारक्षणयोः प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥
चलाचलेत्यर्द्धकम् । पुर्वार्थं प्राणप्रतिष्ठा संस्कारहीनानामप्यर्चनामर्चनं प्रसक्तमित्यरुचौ यद्वेति । कलान्यासेन तत्तन्मन्त्रैस्तत्तत्तत्त्व-
न्यासेन । स्थिरायामचञ्चलायां प्रतिमायाम् ॥ १३ ॥ विकल्पः अधिष्ठाननिमित्ततया स्वरूपेण च व्याचष्टे । शालग्राम इति ।
शालग्रामे नैव कुर्यात् तथा माहात्म्यात् सैकत्यां कुर्यादेव चिरं तद्रक्षणारक्षणमात्रम् । स्तपनमित्यर्द्धकम् । अविलेप्यायामित्युपलक्षण-
मतएव मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामिति व्याख्यातम् । मृन्मयी मृच्चन्दनादिमयी लेख्या च चित्रपटलिखिता तद्व्यतिरिक्तायामित्यर्थः ॥ १४ ॥
मूले आदिना स्थण्डिलादिग्रहः । पूर्वार्थं यत्र चन्दनादीत्यादिप्रतिपत्तिगौरवम् अता यद्वेति ॥ १५ ॥ अङ्गं मुख्यादि तदधिष्ठातृदेवानां
शब्दतत्त्वादीनां तत्तदङ्गेषु पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः इत्यादिमन्त्रैः स्थापनं प्रधानदेवतानां जीवतत्त्वादीनां सर्वशरीरादौ पराय
जीवतत्त्वात्मने नम इत्यादिमन्त्रैः स्थापनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरराघवव्याख्या

अर्चयामिति । अर्चायां प्रतिमायां स्थण्डिले चक्राब्जमण्डलादौ द्रव्येण पूजासाधनेन गन्धकुसुमादिना स्वगुरुं मामिति
गुरुदेवतयोरैक्यभावना विधीयते अमायया निष्कपटभावेनाफलाभिसन्धिना ॥ ९ ॥ आराधनात्प्राक्कृत्यमाह । पूर्वमिति । तावद्धौताः
शोधिता दन्ता येन सः अङ्गशुद्धये देहशुद्धये स्नानं प्रकुर्वीत ततो मृद्ग्रहणादिना मृद्गोमयादिलेपेन उभयैः वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रै-
रबुलिङ्गैः स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ ततः सन्ध्योपास्तिः सन्ध्योपासनमादिर्येषां तानि कर्माणि मे मया वेदमुखेन चोदितानि कुर्वीत्यनु-
षज्यते पूजामिति सम्यक् कल्पः सङ्कल्पः फलानभिसन्धिरूपो यस्य सः कर्मपावनीं कर्मशोधिनीं प्राप्यप्रापकविरोधिप्राचीनकर्म-
क्षपणकरीं पूजां तैः सन्ध्योपासनादिभिः सहित एव कल्पयेन्न तानि त्यजेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वेत्युक्तं तत्रार्चा-
भेदांस्तेषु कृत्याकृत्यानि चाह । शैलीत्यादिना । शैली शिलामयी लौही स्वर्णरजतताम्राद्यन्यतममयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी हृदि
पूजायां मनोमयीत्यष्टधा प्रतिमा ॥ १२ ॥ तत्र मनोमयीव्यतिरिक्ता समविधा प्रतिमा चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठाजीवमन्दिरमित्यस्य
मनोमयी अचलाचेत्यनेन सम्बन्धः प्रकर्षेण तिष्ठतीति प्रतिष्ठा जीवमन्दिरमिति समाहारद्वन्द्वः तत्र मनोमयी जीवं प्रतिष्ठिता अचला
तु मन्दिरमित्यर्थः । यद्वा प्रवृत्तिप्रत्यक्षां भगवानिति प्रतिष्ठा भगवत्प्रतिमा मनो जीवस्य मन्दिरं स्थानं हृदयं हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित
इति श्रुतेः तत्प्रतिष्ठितेति शेषः यद्वा जीवो मन्दिरं च प्रतिष्ठास्थानमित्यर्थः । यद्वाऽचलाया लक्षणमाह । प्रतिष्ठेति । जीवं जीवस्थानं

मनो मन्दिरं च प्रतिष्ठिता तत्रस्थमित्यर्थः । हे उद्धव ! स्थिरायामचलायामर्चने पूजायाम् उद्धासावाहने न स्तः न कार्ये इत्यर्थः । उद्धासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायां तु विकल्पः स्यात् उद्धासावाहनयोरिति विभक्तिविपरिणामेनानुषङ्ग्यते तयोर्विकल्प इत्यर्थः । स्थण्डिले चेति चस्त्वर्थः स्थण्डिले तु द्वयमुद्धास आवाहनं चेत्युभयं भवेदेवेत्यर्थः । स्वपनमिति । अविलेप्यायां विलेप्यातिरिक्तायां स्नपनं कर्त्तव्यं विलेप्याग्रहणं लेख्यासैक्योरप्युपलक्षणम् अन्यत्र लेप्यालेख्यासैक्येतिषु तु परिमार्जनमात्रम् ॥ १४ ॥ इदानीं फलाभिसन्ध्यनभिसन्धि-भेदेन पूजोपकरणेषु विशेषमाह । द्रव्यैरिति । अमायिन इत्यग्रे दर्शनात् द्रव्यैरित्यस्याभिसंहितफलस्येत्यादिः प्रसिद्धैर्विधायकशास्त्र-सर्वैरेव द्रव्यैर्मद्यागो मदाराधनं कार्यम् अमायिनोऽनभिसंहितफलस्य मङ्गलस्य तु यथालब्धैः सम्भावितैर्द्रव्यैः हृदि भावेन लब्ध-द्रव्याणां मनसा समर्पणेनेत्यर्थः । यद्वा हृदि भावेन चैव हीत्यादिना व्युत्क्रमेण हृदाद्यर्चायां कर्त्तव्यविशेषमाह । हृदि पूजायां तु भावेन मानसोपचारेण मद्यागः कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अर्चायां तु स्नानमलङ्करणं च मम प्रेष्ठं प्रियतममतस्तदुभयमवश्यं कार्यमित्य-भिप्रायः तत्र स्नानं यथानुगुणं स्नयनमार्जनान्यतरद्विवक्षितं स्थण्डिले तु तत्त्वानां यथास्थानमङ्गप्रधानदेवतानां विन्यासः तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं यद्वा तत्त्वानां कादिमावसानवर्णबोध्यानां पञ्चविंशतितत्त्वानां तत्तद्वर्णोच्चारणेन विन्यासः मम प्रेष्ठतम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अर्चादीन्यधिष्ठानानि उत्तरोत्तरं शस्तानि यथायोग्यम् ॥ ९ ॥ उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैरपि मन्त्रैः ॥ १० ॥ सन्ध्योपास्त्यादि-कर्माणि यानि तैः मम पूजां प्रकल्पयेत् किमर्थमेवं सङ्कल्पः इति तत्राह । सम्यगिति । सम्यक् मत्पूजात्वेन सङ्कल्पः कर्मशुद्धिकर इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अर्चायामित्युक्तप्रतिमाभेदमाह । शैलीति । शैली शिलामयी लोहेन कांस्यत । आदिना निर्मिता लौही लेप्या औषध-रससंलिप्तशिला लेख्या पटादिलिखितचित्रलक्षणा सैकती तत्तत्कालोचितसिकतया कृता मनोमयी ध्यानकालोचितप्रतिबिम्बिताकृतिः मणिमया सूर्यकान्तादिरचिता ॥ १२ ॥ जीवमन्दिरं देहः इदमपि चलान्तर्भूतस्थिरायां प्रतिमायामर्चने उद्धासावाहने न स्तः ॥ १३ ॥ अन्यत्र शिलादिष्वेव स्नपनं विलेप्यायां तुशब्दात्स्थण्डिलादावपि परिमार्जनं स्नपनमित्युच्यते ॥ १४ ॥ प्रसिद्धैस्तन्त्रेषु प्रशस्तत्वेन निरूपितैः सामग्र्यभावे यथालब्धैः हृदि भक्त्या भावेन ध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चये च शब्दः एवमशब्दो भक्तेः सार्वत्रिकत्वे हि शब्दो ज्ञानाद्याधिक्ये ॥ १५ ॥ तत्त्वस्य हरेः सच्चिदानन्दरूपस्य विन्यासः सन्निधानं तत्त्वानां प्राणश्रद्धादीनां विन्यासो वा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रापि शक्त्यनुसारेण पूजाधिष्ठानं विकल्पयति । अर्चायामिति । प्रथमं त्वर्चायामेव विधिः अशक्त्यैव तूत्तरोत्तरत्रेति भावः ॥ ९-११ ॥ प्राधान्यादर्चाया एव भेदानाह । शैलीति । सैकता सैकतीयर्थः । एषा तु सकामानामेव नतु प्रीतीच्छन्तां तद्रक्षणा-रक्षणयोः प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥ चलाचलेत्यर्द्धकं द्विविधा प्रतिष्ठा प्रतिमाजीवमन्दिरं यः सर्वेषां जीवानामाश्रयोऽहं तद्रूपमेव भाव-येदित्यर्थः । वक्ष्यते च न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेदिति अलङ्कुर्वीत सप्रेम मङ्गलको मां यथोचितमिति शिरोमत्पादयोः कृत्वेति च ॥ १३ ॥ स्थिरा कालान्तरस्थायी शैलीप्रभृतिः तस्यां न स्त इति प्रतिष्ठासमये नित्यस्थायित्वेनावहनात् अस्थिरा सैकती कचिलुप्या च तत्र विकल्प इति सा यदि कथंचित्कतिचिद्दिनानि स्थिरा स्यात्तदा तस्यामपि न ते स्तः किमुत स्थिरायामित्यर्थः ॥ १४ ॥ अविलेप्या-यामिति लेख्याया दारुमय्याश्चोपलक्षणम् उपलक्षणत्वाच्च सर्वा दारुमयी गृह्यते तिन्दुकसारादिमय्याः स्नपनसम्भवात् प्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैः स्नपनम् उपस्थानाद्यर्थादिना पूजनं सर्वत्र गृह्यते ॥ १५ ॥ कामिनामावश्यकता कापट्यसम्भवात् भक्तस्य तु न सा विधीयते तदसम्भवादित्याह । अमायिन इति । अत्र अर्चायामेव सेवकस्य मम च प्रेष्ठमतिशयेन प्रियम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अर्चायां प्रतिमायाम् ॥ ९ ॥ उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैः वेदेनाचोदितानि शास्त्रविहितानि यानि तैः सह पूजां कल्पयेत् कुर्यात् स एव सम्यक् सङ्कल्पः पूर्णमनोरथः कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीम् ॥ १०-११ ॥ प्रतिमाभेदानाह । शैली शिलामयी लौही

स्वर्णादिमयी ॥ १२ ॥ प्रकर्षेण स्थीयतेऽस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमा जीवमन्दिरं सर्वजीवानामाश्रयः साक्षादहमेवेत्यर्थः । स चाचला श्रीजगन्नाथादिः चला बालमुकुन्दादिः उद्धासो विसर्जनं च आवाहनं च ते स्थिरायामचलायां च न स्त इति प्रतिष्ठासमये एव नित्यस्थायित्वेनावहनात् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामस्थैर्यस्वभावायां सैकल्यां लेप्यायां च विकल्पः सा यदि कतिचिदिनानि स्थिरीकृता स्यात्तदा भक्तिविश्वासभेदवशात् कश्चिन्न कुरुते अन्यथा तु कुरुते च शालग्रामे तु नैव कुर्यात् स्थण्डिल उपलिप्तस्थले त्वित्युपलक्षणं सैकल्यामपि कुर्यादेवेत्यर्थः । अविलेप्यायां लेप्यलेख्यमूर्तिव्यतिरिक्तायां स्नपनमन्यत्र लेप्यलेख्ययोस्तथा दारुमय्यां च परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥ प्रसिद्धैः प्रकर्षेण धनादिसिद्धैः खण्डघृतचन्दनकुङ्कुमादिभिः अमायिनो निस्पृहस्य भक्तस्य तु यथालब्धैर्यदृच्छया प्राप्तैर्द्रव्यैर्हृदि भावेन भावनया च मनसैवोपस्थापितदुर्लभैरपि सुरभिपयःपरमान्नादिभिरपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्त्वानामङ्गप्रधानदेवतानां विशेषतो यथास्थानन्यासस्तत्तन्मन्त्रैः स्थापनमात्रं नत्वलङ्कारणादिकमाव्येन प्लुतं सिक्तं हविस्तिलादिकं यन्नियं वस्तु ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥ उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च ॥ १० ॥ सन्ध्योपास्यादिकर्माणि वेदेन आचोदितानि साकल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह कर्मपावनीं कर्मनिर्हरणीं मे पूजां कल्पयेत् कुर्यात् सन्ध्यक् फलामिसन्धिरहितः सङ्कल्पो यस्य स तथाभूतः सन् ॥ ११ ॥ अर्चामनेकधा दर्शयति । शैलीतिसाद्धनं । शैली पारियात्रादिशिलामयी तदुक्तं पारियात्रं प्रति श्रीकृष्णेन—
त्वत्त्वोद्गमभिश्च प्रतिमां कारयित्वेह भक्तितः । शुश्रूषन्ति तु ये नित्यं मम यास्यन्ति ते गतिम् ॥

इति लौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी अजीवस्योपासकविलक्षणस्योपास्यस्य भगवतः प्रतिष्ठया मन्दिरं सा प्रतिमेत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ अस्थिरायां विकल्पः कुर्यान्न वेत्यर्थः । शालग्रामशिलार्चने तु प्रतिष्ठा आवाहनं विसर्जनं च नास्ति पुराणान्तरे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते । शालिग्रामार्चने नैव ह्यावाहनविसर्जने ॥

शालिग्रामे तु भगवानाविर्भूतो यथाहरिः । न तथान्यत्र सूर्यादौ वैकुण्ठे चैव सर्वगः ॥

इति च अविलेप्यायां लेप्यलेख्यसैकतीव्यतिरिक्तायाम् ॥ १४ ॥ यदा प्रतिमादिषु मद्यागस्तदा प्रसिद्धैर्द्रव्यैः तत्रापि अमायिनः मायिकफलवासनाशून्यस्य मद्भक्तस्य च यथालब्धैः यदा तु हृदिमद्यागतस्तदा तु भावेन मनोमयेन द्रव्येणैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारं दर्शयति । स्नानेति सार्धेन तत्त्वस्यमन्त्रमूर्त्तः स्थापनं तच्च श्रीमद्गोपालतापिन्यादिव्याख्यानेषु पूर्वैः प्रपाञ्चतम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

पूजाधिष्ठानान्याह—अर्चायां प्रतिमायां । स्थण्डिले भूमौ । द्रव्येण गन्धपुष्पादिना । स्वयं गुरुं पूज्यं माममायया फलामिसन्धिलक्षणकापट्यत्यागेन केवलं भक्तियुक्त एवाचरेत् ॥ ९ ॥ तत्र पूर्व धौतदन्तः सन्नङ्गशुद्धये उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रैर्मृद्-प्रहणादिना देहे मृद्गोमयलेपनपूर्वकं स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ किञ्च । यस्य यानि सन्ध्योपासनादीनि कर्माणि वेदेन आचोदितानि साकल्येन विहितानि तैः सह सन्ध्यक् मदाराधनविषयक एव सङ्कल्पो यस्य तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मपाशविमोचनीं मम पूजां कुर्यात् न तु कर्माणि परत्यजेत् ॥ ११ ॥ अर्चाभेदानाह—साद्धनं । शैली शिलामयी । लौही सुवर्णादिमयी । लेप्या मृच्चन्दनादिभिर्भिक्तौ लिखिता । लेख्या चित्ररूपा । सैकती सिकतामयी । हृदि पूजायां मनोमयी मनसैव चिन्तिता ॥ १२ ॥ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमा पुनश्चला अचला चेति द्विविधा । तत्र मनोमयी प्रतिमास्तु जीवः जीवस्थानं हृदयमेव मन्दिरम् । तत्रापि हे उद्धव स्थिरायां मन्दिरे प्रतिष्ठापूर्वकस्थापितायामर्चने उद्धासावाहने न स्तः उद्धासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायां तु उद्धासावाहनयोर्विकल्पः स्यात् । तत्रापि शालग्रामे तु नैव कुर्यात् । स्थण्डिले तु तद्वयं भवेदेव । अविलेप्यायां मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायां स्नपनं स्यात् । अन्यत्र विलेप्यायां विलेख्यायां च परिमार्जनमेव भवेत् ॥ १४ ॥ प्रसिद्धैः शास्त्रविहितैः यथालब्धैः देशकालवित्तानुसारेण प्राप्तैर्द्रव्यैः साधनभूतैः । अमायिनः निष्कामस्य भक्तस्य सम्बन्धी प्रतिमादिषु मद्यागः मम पूजनं भवति । हिशब्दस्त्वर्थः । हृदि तु मद्यागो भावेन मनोमयैरेव द्रव्यैः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह—स्नानेति साद्धनं । हे उद्धव स्नानं अलङ्कारणं चार्चायामेव प्रेष्ठम् । स्थण्डिले तु तत्त्वविन्यासो यथास्थानमङ्गप्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैस्स्थापनम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अर्चायामिति । अर्चायां प्रतिमायां, स्थण्डिले चक्राब्जमण्डलादौ, अग्नौ वा, सूर्ये वा, अप्सु जले, हृदि स्वहृत्पद्मे, द्विजे ब्राह्मणे, द्रव्येण पूजासाधनेन कुसुमादिना, स्वगुरुं मां, अनेन गुरुदेवतयोरैक्यभावना विधीयते, अमायया निष्कपटभावेन, अफलाभिसंधिना इत्यर्थः । भक्तियुक्तः, अर्चयेत् ॥ ९ ॥ आराधनात्प्राक्कृत्यमाह । पूर्वमिति । पूर्वं तावत् धौताः शोधिता दन्ता येन सः तथाभूतः सन्, अङ्गशुद्धये देहशुद्धये, स्नानं प्रकुर्वीत । ततश्च मृद्वमहणादिना मृद्गोमयादिलेपेन, उभयैर्बैदिकैस्तान्त्रिकैश्चापि मन्त्रैः, स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ संध्येति । ततः मे भया, वेदेन वेदमुखेन, आचोदितानि संध्योपास्तिः संध्योपासना आदिर्येषां तानि, यानि कर्माणि तानि, केचित्तु संध्योपास्यादीनि पाठान्तरं कृत्वा संध्योपास्ये संध्योपासने आदी येषां तानि कर्माणि, इति समासं कुर्वन्ति । कुर्वीत इत्यनुषङ्गते । सम्यक् संकल्पः फलानभिसंधिरूपो यस्य सः एवंभूतः सन्, कर्मपावनीं कर्मशोधनीं, प्राचीनकर्मक्षपणकरीमित्यर्थः । पूजां, तैः संध्योपासनादिभिः, सहित एव, कल्पयेत्, न तानि त्यजेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ 'अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा' इत्युक्तं तत्रार्चाभेदान् तेषु कृत्याकृत्यानि चाह शौलीत्यादिना । शौलीति । शौली शिलामयी, दारुमयी अमन्थिकाऽर्चाविधापनार्हकाष्ठकृता, लौही स्वर्णरजतसाम्राज्यतमधातुमयी, लेप्या मृचन्दनादिमयी, केचित्तु औषधिरसनिबद्धपारदादिरसकृतेत्याहुः । लेख्या चित्रमयी, सैकती सिकतामयी च, मनोमयी, मणिमयी, इत्येवं प्रतिमा अष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥ चलाचलेति । तत्र मनोमयी व्यतिरिक्ता सप्तविधा प्रतिमा, चला अचला इति, द्विविधा । प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यां भगवानिति प्रतिष्ठा प्रतिमा, जीवस्य भगवतः मन्दिरम् । तत्र हे उद्धव, स्थिरायामचलायां प्रतिमायां, अर्चने पूजायां, उद्गासावाहने आवाहनविसर्जने, न स्तः, न कार्ये इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्थिरायामिति । अस्थिरायां चलायां तु, विकल्पः उद्गासावाहनयोर्विकल्पः स्यात् । स्थण्डिले तु, द्वयं उद्गास आवाहनं चेत्युभयं भवेदेवेत्यर्थः । शालग्रामे तु द्वयमपि न स्यादिति बोध्यं, अविलेप्यायां विलेप्यातिरिक्तायां, मृन्मयीलेख्यासैकतीव्यतिरिक्तायामित्यर्थः । स्नपनं कर्त्तव्यं, अन्यत्र तु लेख्यालेप्यासैकतीषु, परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥ इदानीं फलाभिसंध्यनभिसंधिभेदेन पूजोपकरणेषु विशेषमाह । द्रव्यैरिति । अभिसंहितफलस्य, भक्तस्येतिशेषः । प्रसिद्धैः विधायकशास्त्रप्रसिद्धैः द्रव्यैः, प्रतिमादिषु, मद्यागो मदाराधनं, कार्यः । अमायिनः अनभिसंहितफलस्य भक्तस्य च मद्रक्तस्य तु यथालब्धैः द्रव्यैः, हृदि भावेन लब्धद्रव्याणां मनसा समर्पणेनेत्यर्थः । मद्यागः कार्यः । चैव हि इति उक्तव्यवस्थादाढ्यं गमकम् ॥ १५ ॥ स्नानेति । हे उद्धव, अर्चायां तु स्नानालंकरणं, स्नानमलकरणं चेत्यर्थः । मम प्रेष्ठं प्रियतमं, अतस्तदुभयमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायः । तत्र स्नानं यथानुगुणं स्नपनमार्जनादन्यतरद्विवक्षितं, स्थण्डिले तत्त्वानां यथास्थानमङ्गप्रधानदेवतानां विन्यासस्तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं, मम प्रेष्ठः । बह्वौ आश्रयप्लुतं घृतेनाप्लावितं हविः, प्रेष्ठं, सूर्यं च सूर्येऽपि, अभ्यर्हणमुपस्थानेनार्हणं, स्तुतिभिराराधनमित्यर्थः । प्रेष्ठं, सलिले जले तु, सलिलादिभिः आदिशब्देन गन्धपुष्पाक्षतादिसंग्रहः । तर्पणादिभिरिति केचित् अर्चनं प्रेष्ठम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

भक्तिपूर्वक निष्कट भाव से अपने पिता एवं गुरुरूप मुक्त परमात्मा का पूजा की सामग्रियों के द्वारा मूर्ति में, वेदी में, अग्नि में, सूर्य में, जल में, हृदय में अथवा ब्राह्मण में—चाहे किसी में भी आराधना करे ॥ ९ ॥ उपासक को चाहिये कि प्रातःकाल दत्तुअन करके पहले शरीरशुद्धि के लिये स्नान करे और फिर वैदिक और तान्त्रिक दोनों प्रकार के मन्त्रों से मिट्टी और भस्म आदि का लेप करके पुनः स्नान करे ॥ १० ॥ इसके पश्चात् वेदोक्त सन्ध्या-वन्दनादि नित्यकर्म करने चाहिये । उसके बाद मेरी आराधना का ही सुदृढ़ सङ्कल्प करके वैदिक और तान्त्रिक विधियों से कर्मबन्धनों से छुड़ाने वाली मेरी पूजा करे ॥ ११ ॥ मेरी मूर्ति आठ प्रकार की होती है—पत्थर की, लकड़ी की, धातु, मिट्टी और चन्दन आदि की चित्रमयी, बालुकामयी, मनोमयी और मणिमयी ॥ १२ ॥ चल और अचल भेद से दो प्रकार की प्रतिमा ही मुक्त भगवान् का मन्दिर है । उद्धव जी ! अचल प्रतिमा के पूजन में प्रतिदिन आवाहन और विसर्जन नहीं करना चाहिये ॥ १३ ॥ चल प्रतिमा के सम्बन्ध में विकल्प है । चाहे करे और चाहे न करे । परन्तु बालुकामयी प्रतिमा में तो आवाहन और विसर्जन प्रतिदिन करना ही चाहिये । मिट्टी और चन्दन की तथा चित्रमयी प्रतिमाओं को स्नान न करावे, केवल मार्जन कर दे; परन्तु और सब को स्नान कराना चाहिये ॥ १४ ॥ प्रसिद्ध-प्रसिद्ध पदार्थों से प्रतिमा आदि में मेरी पूजा की जाती है, परन्तु जो निष्काम भक्त है, वह अनायास प्राप्त पदार्थों से और भावनामात्र से ही हृदय में मेरी पूजा कर ले ॥ १५ ॥ उद्धवजी ! स्नान, वस्त्र, आभूषण आदि तो पाषाण अथवा धातु की प्रतिमा के पूजन में ही उपयोगी हैं । बालुकामयी मूर्ति अथवा मिट्टी की वेदी में पूजा करनी हो, तो उसमें मन्त्रों के द्वारा अंग और उसके प्रधान देवताओं की यथास्थान पूजा करनी चाहिये । तथा अग्नि में पूजा करनी हो, तो घृतमिश्रित हवन-सामग्रियों से आहुति देनी चाहिये ॥ १६ ॥

सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः । श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥
 भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते । गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १८ ॥
 शुचिः सम्भृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः । आसीनः प्रागुदग् वाचैर्दर्चयामथ सम्मुखः ॥ १९ ॥
 कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चा पाणिना मृजेत् । कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २० ॥
 तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च । प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तेर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥
 पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैक्षिकः । हृदा शीर्ष्णार्थं शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥
 पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम । अर्घ्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥ २३ ॥
 तथाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते सम्पूज्य तन्मयः । आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सूर्ये अभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः भक्तेन श्रद्धया उपाहृतं वारि अपि मम प्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ अभक्तो-
 पहृतं भूरि अपि मे तोषाय न कल्पते गन्धः धूपः सुमनसः दीपः अन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १८ ॥ प्राक् सम्भृतसम्भारः दर्भैः कल्पिता-
 सनः शुचिः प्राग् उदग् वा आसीनः अर्चोत् अथ अर्चायां सम्मुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चा पाणिना मृजेत् प्रोक्ष-
 णीयं कलशं यथावत् उपसाधयेत् च ॥ २० ॥ तदद्भिः देवयजनं द्रव्याणि आत्मानम् एव च प्रोक्ष्य त्रीणि पात्राणि अद्भिः तैः तैः
 द्रव्यैः च साधयेत् ॥ २१ ॥ दैक्षिकः पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि हृदा शीर्ष्णार्थं अथ शिखया गायत्र्या अभिमन्त्रयेत् पिण्डे
 वाय्वग्निसंशुद्धे (जाते सति) हृत्पद्मस्थां परां नादान्ते सिद्धभावितां अर्घ्वीं मम जीवकलां ध्यायेत् ॥ २३ ॥ तथा आत्मभूतया
 पिण्डे व्याप्ते (सति) सम्पूज्य तन्मयः (सन्) अर्चादिषु आवाह्य स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभ्यर्हणमुपस्थानार्चादि । सलिलादिभिस्तर्पणादिना यजनम् । सर्वसाधारणमाह । श्रद्धयेति ॥ १७-१८ ॥ एवमधिकारादि-
 व्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह । शुचिरिति । संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः । प्राग्दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृत-
 संभारः सन्नासीनः न त्वासीनः सन् पश्चात्तत्संभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आसीनः । अर्चायां तु
 स्थिरायां संमुखोऽर्चाभिमुख उपविष्टः सन् ॥ १९ ॥ अनन्तरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन्कृतन्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासो
 यस्यां तां ममार्चामामृजेन्निर्माल्यापकर्षणादिना शोधयेत् । कलशं पूर्णकुंभम् । प्रोक्षणीयं प्रोक्षणाथोदकपात्रमुपसाधयेच्चन्दनपुष्पादिभिः
 संस्क्रुर्यात् ॥ २० ॥ तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानम् । पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैस्तेर्द्रव्यैः
 साधयेत् । तत्र पाद्यादिद्रव्याणि । 'पाद्ये श्यामाकदूर्वाञ्जविष्णुक्रांतादिरिष्यते । गंधपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलसर्षपाः । दूर्वा चेति
 क्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् । जातीलवंगककोलैर्मतमाचमनीयकम्' । इति ॥ २१ ॥ तानि च त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादि-
 मन्त्रैर्गायत्र्या च सर्वाण्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥ तदनन्तरं पिण्डे देहे । वाय्वग्निसंशुद्ध इति । कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगते-
 नाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतफलावनेनामृतमये जाते तस्मिन्हृत्पद्मस्थां परां श्रेष्ठं जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् ।
 कथंभूताम् । नादांते सिद्धैर्भाविताम् । प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशास्तत्र नादांते सिद्धैर्भ्याताम् तथा च श्रुतिः ।
 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः' इति ॥ २३ ॥ तथाऽऽत्मभूतया
 स्वेनैव भावेन चित्तितया अमृतमये पिण्डे दीपेन प्रभया गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादौ मानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः
 सन्नर्चादिष्ववाह्यस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा ॥ २४ ॥

श्रीवैश्वीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उपस्थानम् 'हृ' सः शुचिषट्सुषत्' इत्यादिमन्त्रैः स्तवनम् । अर्घ्यं तिलतण्डुलसंयुक्तसकेसरपद्मकरवीररक्तचन्दनादि ताम्रपात्रे
 कृतं सजलं सकुशमित्यर्थः । तदुक्तम्—'सकेसराणि पद्मानि करवीराणि चार्जुन । तिलतण्डुलसंयुक्तकुशगन्धोदकेन च । रक्तचन्दन-

मिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने । धृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्या धरणीं गतः । मन्त्रपूतं गुडाकेश अर्घ्यं दद्याद्रभस्तये । इति । मन्त्रास्तु—‘उद्यन्नद्य’ इत्यादिका वैदिकाः ‘एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते । अनुकम्पय मां भक्त्या गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते’ इत्यादिकाः पौराणिकाश्च यथाधिकारं ज्ञेयाः । आदिना नमस्कारादिग्रहः । सलिले जलाधिकरणे मदर्चनं सलिलादिना जलनैव सर्वोपचारकल्पनम् । आदिना गन्धपुष्पादिना वा । सर्वत्र सर्वेष्वधिष्ठानेषु । प्रेष्ठमतिशयितप्रीतिजनकम् । अपिना किमन्यादित्युक्तम् (१७) अभक्तेन श्रद्धाहीनेनोपहृतं दत्तम् । गन्धः काश्मीरादियुतः पटीररसः । दीपो गोघृतसम्पादितो दीपकः । ‘दीपे देयं च गोघृतम्’ इत्युक्तेः । अन्नाद्यं भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यरूपम् । किं पुनः किमधिककथनेन । श्रद्धैव मे तोषहेतुर्नान्यदित्यर्थः । अर्घोदीत्यादिना पाद्यादिग्रहः । तर्पणादिनेहादिना पुष्पादिग्रहः । दीपिका—सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्चाद्यधिष्ठाने साधारणं समानमुपचारमाह श्रद्धयेति सार्द्धकेन । गन्ध इत्यर्द्धस्य श्रद्धयेत्यर्द्धेनान्वयः । तस्य भक्तस्य निष्किञ्चनत्वेऽपि मम सेवायामाग्रहश्चेत्तदा गन्धादिकं प्रेष्ठमिति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १७-१८ ॥ एवं यदा स्वनिगमेनोक्तमित्याद्युक्तरीत्या । आदिनाऽधिष्ठानादिग्रहः । शुचिः स्नानादिना कृतदेहसंस्कारः । संभृताः सम्पादिताः ‘सम्भारः संघसामग्र्योः’ इति निरुक्तिः । प्राक्पदस्याग्रे लक्षणाश्रयणे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । इत्यर्थे इति—‘पूजयेन्नियतो भूत्वा’ इति स्मृतेर्धूपदीपाद्यर्थमग्न्यादिकं प्रागेव सम्पादयेदिति भावः । ‘प्राङ्मुखो वैदिकं कर्म कुर्याच्चोदङ्मुखस्तथा’ इत्युक्तेः । अर्चापूजने तु ‘पूज्यपूजकयोर्मध्ये यद्वा प्राची दिगीरिता ।’ इति तत्सामुख्यमेव प्राक्त्वमिति ज्ञेयम् । आसनोपवेशसमये ‘पृथिव त्वया’ इति मन्त्रेणासनशुद्धिं विधाय ‘अपसर्पन्तु ते भूताः’ इत्यनेन भूताद्युत्सादनं च कृत्वा ‘एवापित्रं’ इति मनुष्यबन्धं वारयित्वा घण्टानादं कृत्वा भूतशुद्धिं कृत्वा कर्मारभेत । अधिकारादिव्यवस्थामिति सकामस्य विहितसर्वद्रव्यैरेवाधिकारो न तु हीनद्रव्यैरपि निष्कामस्य तु यथालब्धैरेवेति व्यवस्था । आदिनाधिष्ठानभेदेनोपचारव्यवस्था सर्वसाधारणोपचारव्यवस्था च गृह्यते । पूर्वार्थे मध्यपदलोपाभ्युपगमेऽपि । सम्भारोः पूजाकाले तत्पूर्वं वा सम्पादनीया इति संशये—यद्वेति दीपिका—॥ १९ ॥ अनन्तरम् उपवेशोत्तरम् । गुरवे नमः, परमगुरवे नमः, परमेश्वरगुरवे नम इति गुर्वोदीञ्जत्वा ‘ब्रह्मस्थानसरोजमध्यविलसच्छ्रीतांशुपीठस्थितं स्फूर्जत्सूर्यरुचिं वराभयकरं कपूरकुन्दोष्णवलम् । श्वेतस्नग्वसनानुलेपनयुतं विद्युत्प्रभाकान्तया संश्लिष्टार्द्धतनुं प्रसन्नवदनं वन्दे गुरुं सादरम् ।’ इति ध्यात्वा चर्चयेत् । यथोपदेशं यथा पराशराद्यैरुक्तं तथा । स्वस्मिन्कृतन्यासः तथाचामपि कृतन्यासां मूलमन्त्रेणाष्टाक्षरमन्त्रेण कृतन्यासां वा । आग्नेये—‘अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णारमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाययुः । अनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्त्यस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः । प्रथमां विन्यसेद्ब्रह्मे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् । पञ्चमीं वामजानौ च षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकट्यां तु ह्यष्टमीं दक्षिणे तथा । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कंठमध्ये द्वादशीं वामचाहुके । त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् । अद्गोः पंचदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् । यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा यथाविधि । न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनार्दनः । एवं न्यासविधिं कृत्वा पंचांगानि समाचरेत् । ब्राह्मणोऽस्येत्यादिपंचादिपंचचक्रगृभिः पंचांगकल्पना । हृदयं च शिरः शिखा कवचं चास्त्रमेव च । आद्ययावाहयेदेवमृचानु पुरुषोत्तमम् । द्वितीयमासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । अर्घ्यं चतुर्थ्या दातव्यं पंचम्याचमनीयकम् । षष्ठ्या स्नानं प्रदेयं तु सप्तम्या वस्त्रमेव च । यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या चंदनं स्मृतम् । पुष्पं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम् । चतुर्दश्या नमस्कारं पंचदश्या प्रदक्षिणम् । उद्घासनं तु षोडश्या उपचारस्तु षोडश । स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् । हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश । तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च । षण्मासेन समाप्नोति ह्येवमेव समर्चनात् । अत्र यद्यप्यावाहनं विसर्जनं चोक्तं तत्प्रत्यहं प्राणप्रतिष्ठापूर्वकप्रतिमादिपूजनविषयम् । अन्यत्र तु—‘आदावन्ते च मन्त्राभ्यां पुष्पांजलिसमर्पणम्’ इति नारदीयात् । कौर्म—‘न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण वा । नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्च पावनः ।’ इति । मूलसंन्यासस्तु—ॐ पादयोः । न जानुनोः । मो ऊर्वोः । ना उदरे । रा हृदि । य उरसि । णा मुखे । य शिरसीति । निर्माल्यापनोदफलं तु—‘यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं निर्माल्यमीशस्य निराकरोति । न तस्य दुःखं न दरिद्रता च नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् । अरुणोदयवेलायां निर्माल्यं शल्यतां ब्रजेत् । प्रातस्तु स्यान्महाशल्यं घटिकामात्रयोगतः । अतिशल्यं विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत् । अरुणोदयवेलायां शल्यं तत्क्षमते हरिः । घटिकाया अतिक्रान्तौ क्षुद्रं पातकमावहेत् । मुहूर्ते समतिक्रान्ते पूर्णं पातकमुच्यते । अतिपातकमेव स्याद् घटिनाञ्च चतुष्टये । मुहूर्तत्रितये पूर्णं महापातकमुच्यते । ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् । प्रहरे पूर्णतां याते प्रायश्चित्तं ततो न हि ।’ इति । प्रायश्चित्तं तु मुहूर्तार्द्धे गायत्र्याः सहस्रजपः । पूर्णे मुहूर्ते सार्धसहस्रम् । मुहूर्तद्वये सहस्रद्वयम् । मुहूर्तत्रयेऽयुतम् । प्रहरे पुरश्चरणम् । तदनंतरं प्रायश्चित्तं नास्तीति संस्क्रुर्यात् । तत्पात्रं चंदनाक्षतपुष्पैरर्चयेदित्यर्थः । कृतन्यास इति—केशवादिन्यासादीनां यत्त्वधमांगविषयत्वं तत्तन्मूर्तीध्यात्वा तत्तन्मन्त्रांश्च जपित्वैतत्तदंगस्पर्शमात्रं कुर्यात् । न तु तत्तन्मन्त्रदेवतास्तत्रतत्र न्यस्ता ध्यायेत्, भक्तानां तदनौचित्यात् । भूतशुद्ध्यादिकं त्वेवं ज्ञेयम् । तत्र भूतशुद्धिर्निजाभिलषितभगवत्सेवौपयिकतत्पार्षददेहभावनापर्यंतैव

तत्त्वेष्वकपुरुषार्थिभिः कार्यो निजानुकूल्यात् । एवं यत्रात्मनो निजामिष्टरूपत्वेन चितनं विधीयते तत्र तत्रैव पार्षदविग्रहत्वं भाव्यम् । अहंप्रहोपासनायाः शुद्धभक्तैर्द्विष्टत्वात् । ऐक्यं च तत्र साधारण्यप्रायमेव मदीयचिच्छक्तिवृत्तिशुद्धसत्त्वांशविग्रत्वात्पार्षदानामिति । अन्यतैः ॥ २० ॥ द्रव्याणि पुष्पादीनि । आत्मानं अर्चकदेहं प्रोक्ष्य पात्राणि च प्रोक्ष्य सिकत्वा । तत्र द्रव्येषु । आदिनार्चाचमनीयकप्रहः । श्यामाकं नीवारम् । अञ्जम् कमलफलं तन्मज्जा वा । आदिना तुलसीपत्रगंधादिप्रहः । सर्षपः पतिः । जात्यादित्रयस्य फलं पुष्पं वा ॥ २१ ॥ दैशिकोऽर्चकः । ॐ हृदयाय नम इति पाद्यस्य, ॐ शिरसे स्वाहेत्यर्घ्यस्य, ॐ शिखायै वषडित्याचमनीयस्य, गायत्र्या च सर्वेषां हस्तस्पर्शनाभिर्मंत्रणं कुर्यात् । दैशिकोऽर्चकः ॥ २२ ॥ जीवः कला अंशो यस्याः सा तथा 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति श्रीगीतोक्तेः । तत्र पञ्चांगेषु । अस्या मूर्तेः परत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । यः स्वरो नादलक्षणः वेदस्यादौ तदुत्पादकत्वेनोक्तः, तद् वक्ष्यति द्वादशस्कन्धे—'समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदाकाशाद्भूमादौ वृत्तिरोधाद्विभाज्यते । यदुपासनाया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वा यात्यपुनर्भवम् । ततोऽभूत्त्रिवृद्दीकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरान् । ततोऽक्षरसमाप्तायमसृजद्गगनजः । अन्तःस्थोऽक्षरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् । तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः । सव्योऽह्निकारांश्चातुर्होत्रविष्वक्पायाः । इत्युक्तिक्रमेण नादाद्वेदाविर्भावः श्रूयते, यश्च नादो वेदस्यान्ते प्रतिष्ठितः स्थितः । तथाहि—सप्तमे इन्द्रियादिलयप्रकरणे—'वाचि वैकारिकं मनः । वाचं वर्णसमाप्ताय, तमोकारे स्वरं न्यसेत् । ओंकारं बिंदौ नादे तं तं तु प्राणे मह्यमुम्' इत्युक्तं वेदानां प्रणवस्वरूपत्वेन बिंदौ लयाभिमानपूर्वकं नादे लयः प्रोक्तस्तस्य नादस्य प्रकृतौ स्वकारणे प्राणे लीनस्य यः परो लयाधिकरणत्वेनोक्तः स महान्महेश्वरः परमात्मेत्यर्थः श्रुतेः पदानाम् । भूतशुद्धिं स्फोटयति—कोष्ठगतेनेति । अत्रायमर्थः—पापपुरुषरूपे पिण्डे वायुना शोषिते इति धून्वणनेन परमशोषकेण पूर्वं वामनासापुटे चितितेन षोडशवारं जपितेन पश्चान्मनसा नाभिपण्डलं नीतेन पुनः चतुःषष्टिवारं जपितेन वं बीजेन कुंभकं कृत्वोत्थापितो यो वायुस्तेन शोषिते पश्चाद्रमिति वह्निबीजेन मूलाधारगतवत् ह्युत्थापकेन वायुसंबद्धतया दक्षिणनासापुटे चितितेन षोडशवारं जपितेन पुनर्मूलाधारं नीत्वा चतुःषष्टिवारं जपितेन कुंभकं कृत्वोत्थापितो यो वह्निस्तेन दग्धे इति पश्चाच्चमिति चन्द्रबीजेन वामनासापुटे चितितेन षोडशवारं जपितेन पुनर्ललाटे चंद्रमण्डलं प्रति नीत्वा चतुःषष्टिवारं जपितेन कुंभकं कृत्वोत्थापितं यच्चन्द्रमण्डलस्थममृतं तस्मादेनामृतमये जाते तत्पूजोपयोगिदेहे नारायणमूर्तिं ध्यायेत् । तथा च प्रमाणं धृतिः—स्वरः प्रणवान्तनादरूपः वेदस्यादावन्ते च स इति तदुच्चारणानंतरमेव वेदस्योच्चारणात्समापनाच्च प्रकृतिलीनस्य स्वरूपलीनस्य सतः यः परोधिष्ठाता स महेश्वरः श्रीनारायणः ॥ २३ ॥ तथा जीवकलयाऽऽत्मना स्वेनैव भावेन भूतया चितितया 'भू-मिश्रीकरणचित्तनयोः' अतः क्तः । तस्मिन्नेवामृतमये पिंड एव तन्मय एवं ध्यानेन तत्स्वरूपस्तत्प्रधानो वा आवाहनमुद्रया बाह्यमुद्रया 'हस्ताभ्यामंजलिं कृत्वानामिकामूलपर्वणि । संप्रथ्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा चावाहनी स्मृता' । इति । तंत्रसारे—स्थापनमुद्रया च स्थापयित्वा । सापि तत्रैव—'अधोमुखी स्यादियं चेत्स्थापिनी मुद्रिका स्मृता' इति । इयमावाहनी मुद्रैव । न्यस्तांगं पुरुषसूक्तविधानोक्तं तंत्रोक्तं वांगन्यासं कृत्वा दीपिका—स्वेनैव भावेनेति—स्वस्य तदंशत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वात् 'कामुकाः कामिनीमयम्' इतिवत्तदाविष्टत्वाच्च स्वस्वरूपेण सहाभेदेन चितितयेत्यर्थः । भेदस्योपाधिकत्वे ध्यातृध्येयभावस्य पूज्यपूजकभावस्य च कंटोक्तस्य व्याकोपाख्यानान्तरमुपेक्षितम् । तस्मिन्नेव पिण्डे एव । तन्मयः स्त्रीमयोर्यं जालम् इतिवत्तदाविष्टः । मामिति अर्चायां सर्वत्रास्मच्छब्दसामानाधिकरण्येनाभेदोक्त्या शिलाबुद्ध्यादिकं सर्वथा परिहृतम् 'शिलाबुद्धिः कृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मया' इत्यादिना तन्निषेधात् । न्यस्तांगं मां मदंगे न्यासानुकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सूर्ये च अभ्यर्हणमुपस्थानार्चादि प्रेष्ठम् । सलिले सलिलादिभिस्पर्शनादिना पूजनं प्रेष्ठम् श्रद्धयेति सार्द्धम् । भक्तेन श्रद्धया उपाहृतं वारि अपि मम प्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ अभक्तोपहृतं भूरि अपि मे तोषाय न कल्पते । यदि वारिमात्रेणापि मम सन्तोषस्तदा भक्त्याऽर्पिता गन्धादयो मम सन्तोषकरा भवन्ति इति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ शुचिरिति । प्रागेव संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः दूर्ध्वः कल्पितम् आसनं येन सः स्नादिना शुचिः प्राङ्मुखो वा आसन आसीनः स्थिरायामर्चायां तु संमुखः उपविष्टः सन्नचेत् ॥ १९ ॥ कृतेति । अनन्तरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन् कृतन्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासो यस्यां तां ममार्चां पाणिना आसृजेत् निर्मात्याद्यपकर्षणादिना शोधयेत् । प्रातरेव वा निर्मात्याद्यपसारणमित्यपि ज्ञेयम् । कलशं पूर्णकुम्भं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थोदकपात्रं च यथावदुपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥ तदङ्गिरिति । तदङ्गिः प्रोक्षणीयजलैः ; समासान्ताभाव आर्षः । देवपूजास्थानादिकं प्रोक्ष्य पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् । उपलक्षणमेतत् । मधुपर्कपुनराचमनार्थं द्वे अन्ये इति पंच पात्राणि इति ज्ञेयम् । तत्र पाद्यादिद्रव्याणि । 'पाद्ये श्यामाकदूर्वाञ्जविष्णुकान्तादिरिष्यते । गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । दूर्वा चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितम् । जातीलवङ्गकक्कीर्मेतमाचमनीयकम् ।' मधुपर्कं घृतदधिमधु पुनराचमने शुद्धं जलमिति ॥ २१ ॥ पाद्येति । दैशिकः पूजकः

पाद्यार्चाचमनीयार्थं यानि त्रीणि पात्राणि तानि यथाक्रमं 'हृदा नम इति शीर्ष्णा स्वाहेति शिखया वषट्' इति मन्त्रयेत् । ततः सर्वाणि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥ पिण्डे इति । तदनन्तरं पिण्डे देहे वाय्वग्निसंशुद्धे इति भूतशुद्धिपुत्तरीत्या कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनान्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमये जाते तत्तत्प्रकरणोक्तन्यासादि कृत्वा तस्मिन् शरीरे 'हृत्पद्मास्थां परां श्रेष्ठां नादान्ते सिद्धभाविताम् ।' प्रणवस्याकारोकारमकारविन्दुनादाः पञ्चांशास्तत्र नादान्ते सिद्धैर्भावितां ध्यातां जीवः कला अंशो यस्यास्ताम् अर्णवीं सूक्ष्मां मम मूर्तिं ध्यायेत् ॥ २३ ॥ तयेति । तथाऽऽत्मभूतया स्वेनैव भावेन चिन्तितया मन्मूर्त्या व्याप्ते अमृतमये पिण्डे स्वदेहे दीपेन प्रभया गृह इव व्याप्ते सति तस्मिन्नेव प्रथमतो मानसैरेवोपचारैर्मां संपूज्य तन्मयः सन् अर्चादिप्रावाह्य स्थापनमुद्रया स्थापनयित्वा न्यस्तानि अङ्गानि हृदयाद्यङ्गमन्त्राः यस्मिंस्तं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

सूर्यं चेत्यर्द्रकम् । उपस्थानं स्तुतिः अर्घ्यादीत्यादिना पाद्याद्युपचारग्रहः । तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाद्युपचारग्रहः ॥ १७ ॥ सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्चाद्यधिष्ठाने साधारणं समानमुपचारमाह । अर्धकेन श्रद्धयेति । श्रद्धया आदरेण । अन्नं भोज्यमद्यं भक्ष्यम् ॥ १८ ॥ अधिकारादिव्यवस्थामिति । सकामस्य विहितसर्वद्रव्यैरेवाधिकारः नतु हीनद्रव्यैरेव निष्कामस्य तु यथालब्धैरेवेति अधिकारव्यवस्था । आदिना अधिष्ठानभेदेनोपचारव्यवस्था सर्वसाधारणोपचारव्यवस्था च गृह्यते । पूर्वार्थं मध्यपदलोपाभ्युपगमेऽपि सम्भाराः पूजाकाले तत्पूर्वं वा संपादनीया इति संशये यद्वेति ॥ १९ ॥ स्वस्मिन् कृता केशवादिन्यासा येन सः । तथा मूलमन्त्रेण द्वादशाक्षरेण अष्टादशाक्षरेण वा ॥ २० ॥ साधयेत् योजयेत् विष्णुकान्ता अपराजिता । आदिना तुलसीचन्दनग्रहः ॥ २१ ॥ देशिकः पूजाचार्यः । हृदयादिमन्त्रैरिति । हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् इति मन्त्रैः ॥ २२ ॥ भूतशुद्धिमाह । कोष्ठगतेनेति । अयमत्रविधिपूर्वकोऽर्थः । पापपुरुषरूपे पिण्डे वायुना शोषिते इति धूम्रवर्णेन परमशोषकेण पूर्वं वामनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पञ्चान्नमनसा नाभिमण्डलं नीतेन पुनः चतुःषष्टिवारं जप्तेन यं बीजेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितो यो वायुस्तेन शोषिते इति पञ्चाद्रमिति बह्विबीजेन मूलाधारगतवन्धुत्वापकेन वायुसम्बद्धतया दक्षिणनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनर्मूलाधारं नीत्वा चतुःषष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितो यो बह्विस्तेन दग्धे इति । पश्चात् वमिति चन्द्रबीजेन वामनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनर्ललाटस्थचन्द्रं प्रति नीत्वा चतुःषष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितं यच्चन्द्रमण्डलस्थममृतं तत्प्लावनेनामृतमये जाते तत्पूजोपयोगिदेहे नारायणमूर्तिं ध्यायेदिति तथा च नारायणमूर्तेर्नादान्तरत्वे प्रमाणं श्रुतिस्तत्र स्वरः प्रणवान्तनादरूपः वेदस्यादावन्ते च स इति तदुच्चारणानन्तरमेव वेदस्योच्चारणात् समापनाच्च प्रकृतिलीनस्य स्वरूपलीनस्य सतः यः परोऽधिष्ठाता स महेश्वरः श्रीनारायणः ॥ २३ ॥ स्वनैकभावेनेति । स्वस्य तदंशत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वात् कामुकाः कामिनीमयमितिवत्तदाविष्टत्वाच्च स्वस्वरूपेण सहाभेदेन चिन्तयेदित्यर्थः । भेदस्योपाधिकत्वे ध्यातुर्भ्येयभावस्य पूज्यपूजकभावस्य च कण्ठोक्तस्य व्याकोपात् व्याख्यान्तरमुपेक्षितम् । तस्मिन्नेव पिण्डे एव । तन्मयः स्त्रीमयोऽयं जालम इतिवत् तदाविष्टः । मामिति अर्चायां सर्वत्राऽस्मच्छब्दसामानाधिकरण्येनाभेदोक्त्या शिलाबुद्ध्यादिकं सर्वथा परिहृतं शिलाबुद्धिः कृता किम्वा प्रतिमायां हरेर्मयेत्यादिना तन्निषेधात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

प्रोक्षणीयमिति कलशविशेषणम् ॥ २०-२१ ॥ हृदा शीर्ष्णा च शिखया हृदयशिरः शिखामन्त्रैः ॥ २२ ॥ पिण्ड इति । प्लावनस्याप्युपलक्षणार्थं वाय्वग्निसंशुद्धौ शोषणदाहनप्लावनैः शोषिते शरीरे इत्यर्थः । मम अर्णवीं जीवकलां ध्यायेदिति देहादिविलक्षणामर्णवीं जीवकलां मदीयां ध्यायेत् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सूर्यं चेति । अभ्यर्हणम् उपस्थानेनार्हणं स्तुतिभिराराधनमित्यर्थः । सलिले तु सलिलादिभिः अर्धेसलिलादिभिः आदि-शब्देन गन्धपुष्पाक्षतादिसंग्रहः तर्पणादिभिरिति केचित् सर्वत्र साधारणमाह । श्रद्धयेति भक्तियुक्तेन श्रद्धया समर्पितं वारि जलमपि प्रेष्ठं मम भवति ॥ १७ ॥ किं पुनः गन्धाद्यन्यतमं सुमनसः पुष्पाणि अन्नाद्यमित्याद्यशब्देन पेयताम्बूलादिसंग्रहः यद्वा अन्नं ततोऽप्यन्यदद्यं भक्ष्यं तच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ पूजाक्रमं प्रपञ्चयति । शुचिरित्यादिना । संभृताः संपादिताः सम्भाराः पूजोपकरणानि येन सः प्रागप्रैर्देभैः कल्पितमासनं यस्य सः प्रागुदग्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा अथवार्चायाः संमुखोऽभिमुखः आसीनो । वारम्बारमनुतिष्ठन्नर्चेत् ॥ १९ ॥ प्रथमं स्वाङ्गेषु कृतो न्यासः मातृकाप्रणवमूलमन्त्रन्यासो येन सः कृतः न्यासः स एव यस्यां

तां मदर्चा मत्प्रतिमां पाणिना मृजेत्परिमृजेत् प्रोक्षणीयमिति कलशविशेषणं पृथक् प्रोक्षणकलशपरं वा यथावदात्मनो वामपादं
उपसादयेज्जिदध्यात् ॥ २० ॥ तदङ्गिः कलशोदकैः देवयजनं यागभूमिं द्रव्याणि साधनान्यात्मानं स्वदेहं पाद्यादीनि त्रीणि पात्राणि
च प्रोक्ष्य ततोऽङ्गिः कलशोदकैस्तैर्द्रव्यैस्तुलसीदूर्वाङ्कुरविष्णुकान्तासिद्धार्थकलहारादिभिश्च साधयेत्पूरयेदित्यर्थः । पात्राणां च
त्रित्वोक्तिरावश्यकत्वद्योतनार्थं शुद्धोदकसर्वार्थोदकस्नानीयोदकादिपात्राणामपि तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ २१ ॥ कानि पुनस्तानि पात्राणी-
त्यतस्तद्विवृण्वन् संस्कारान्तरमाह । पाद्येति । देशिकः आराधकः पाद्याद्यर्थे यानि त्रीणि पात्राणि तानि हृदादिभिरभिमन्त्रयेत्
तत्र हृत् हृदयमन्त्रः शिरः शिरोमन्त्रः शिखा शिखामन्त्रः गायत्री विष्णुगायत्री ॥ २२ ॥ अथ देहसंस्कारमाह । पिण्ड इति ।
वायव्यनिशब्दौ शोषणदहनपरौ तौ प्लावनस्याप्युपलक्षणार्थौ शोषणदहनप्लावनैः शोधिते शरीर इत्यर्थः । तस्मिन् यत् हृदयपद्मं
तत्स्थानं मम मदीयां मदात्मिकामिति यावत् परां देहेन्द्रियादिविलक्षणां मणुस्वरूपां नाद उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तस्यान्तो मकारः
तस्मिन्प्रतिपाद्यतया सिद्धैर्योगिभिर्भावितामनुभावितां जीवकलां जीवस्वरूपात्मिकां कलां ध्यायेत् कलाशब्दोऽत्र विद्याशब्दपर्यायः
स च ज्ञानमाह ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । न त्वंशभूतामिति ममेत्यनेनैव तल्लाभात् ॥ २३ ॥ आत्मभूतया स्वरूपभूतया तथा जीवकलया
पिण्डे शरीरे व्याप्ते दीपप्रभया नेह इव धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्ते सति व्याप्तं शरीरं ध्यात्वेत्यर्थः । संपूजयेत्यस्य मामित्यपकृष्टन
सम्बन्धः इत्थं संस्कृतशरीरे हृत्पद्मे तावन्मानसोपचारैर्मामभ्यर्चयेत्यर्थः । ततोऽर्चादिष्वावाह्य आदिशब्देन स्थण्डिलादिप्रसङ्गः
अर्चाद्यन्यतमे आवाह्याख्याय च इदं संनिधापनादीनामप्युपलक्षणम् आवाहनादिषण्मुद्राप्रदर्शनेनावाहनादिकं कृत्वेत्यर्थः ।
न्यस्तान्याहिदान्यङ्गानि हृदयाद्यङ्गमन्त्रदेवता यस्य तं मां प्रपूजयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सूर्ये पुष्पादिभिरभ्यर्हणं प्रेष्ठम् अतिशयितप्रीतिजनकं सर्वस्माद्भक्तिपूर्वकमुपाहृतं प्रेष्ठमित्याह । श्रद्धयेति ॥ १७-१८ ॥
प्रागुद्भासीनः सम्मुखः अभिमुखः ॥ १९ ॥ कृतषडङ्गन्यासः कलशमग्नोदकपात्रं प्रोक्षणीयं पुष्पादिपात्रम् ॥ २०-२१ ॥ देशिको
मन्त्रज्ञः हृदादिमन्त्रैर्नमआदिलक्षणैः ॥ २२ ॥ ध्येयस्वरूपमाह । पिण्ड इति । प्राणायामोऽञ्जलिवायव्यनिशंशुद्धे पिण्डे देहे हृत्पद्मास्थां
जीवः कला यस्याः सा जीवकला तां बिम्बस्वरूपमित्यर्थः । हृदिस्थाया हरेर्मूर्तिर्जीवो यत्प्रतिबिम्बकः । यद्वशे वर्तते जीवः सा तु
जीवकला स्मृतेति वचनात् ध्यायेत् नादान्ते सिद्धभावितां नादः शब्दः अन्तोऽवसानं सर्वात्मना शब्देऽनुरक्तत्वात् शब्दागोचरतया
सिद्धैः सनकादिभिरुपासितां शब्दैः सर्वात्मगानुक्तेर्नादान्तस्था तु सा मतेत्युक्तेः ॥ २३ ॥ आत्मव्याप्तिभूता नित्यं वर्तमाना या
जीवकला तथा शरीरव्यापिन्या भगवन्मूर्त्या व्याप्ते पिण्डे देहे सम्पद्य सम्यक् प्रतिपत्तिं कृत्वा तन्मयः एवं ध्यानेन भगवत्प्रधानो
भूत्वा अर्चादिषु आवाह्य संस्थाप्य संनिरुध्य न्यस्ताङ्गं मातृकादिमन्त्राक्षरैरन्यस्तत्तदवयवं मां प्रपूजयेदित्यन्वयः—

व्याप्तो भूतश्च नित्यं यदात्मभूतो हरिस्ततः । जीवस्य तत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृतम् ॥

इति वचनात् अतः सातत्यगमन इति धातोः मन्प्रत्ययादात्मेतिरूपम्—

व्याप्तोऽपि भगवान्विष्णुर्देहे सर्वगतत्वतः । भक्तस्य फलदो यस्माद्व्याप्तिकृतस्य तेन सः ॥

इति अनेन मयि स्थित्वा स्वयमेव स्वात्मानमावाहयत्यर्चयत्यहं तदधीनतयावाहनादि करोमीत्याद्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जोवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सूर्ययत्नकम् ॥ १७ ॥ श्रद्धयेति सार्द्धकं गन्ध इत्यर्द्धस्य श्रद्धयेत्यर्द्धेनान्वयः तस्य भक्तस्य निष्किञ्चनत्वेऽपि मम सेवाया-
माग्रहश्चेत्तदा गन्धादिकं प्रेष्ठमिति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८-१९ ॥ कृतन्यास इति । केशवादिन्यासादीनां यन्त्रधमाङ्गविषयत्वं
तत्र तत्तन्मूर्त्तिर्ध्यात्वा तत्तन्मन्त्रांश्च जप्त्वैव तत्तदङ्गस्पर्शमात्रं कुर्यात् नतु तत्तन्मन्त्रदेवतास्तत्र तत्र न्यस्ता ध्यायेत् भक्तानां तदनौ-
चित्यात् भूतशुद्ध्यादिकं त्वेवं ज्ञेयं तत्र भूतशुद्धिर्निजाभिलषितभगवत्सेवौपयिकतत्पार्षददेहभावनापर्यन्तैव तत्सेवैकपुरुषार्थिभिः
कार्यं निजानुकूल्यात् एवं यत्र आत्मनो निजाभीष्टदेवतारूपत्वेन चिन्तनं विधीयते तत्र तत्रैव पार्षदविग्रहत्वं भाव्यम् अहंप्रहोया-
सनायाः शुद्धभक्तैर्निष्ठत्वात् ऐक्ये च तत्र साधारण्यप्रायमेव मदीयचिच्छक्तिवृत्तिशुद्धसत्त्वांश्च विग्रहत्वात्पार्षदानामिति ॥ २० ॥
तदङ्गिरिति गुणमकम् ॥ २१-२२ ॥ पिण्डे इति तैः तत्र श्रुतौ स्वरः प्रणवान्तनादरूपः वेदस्यादावन्ते च स इति तदुच्चारणानन्तमेव
वेदस्योच्चारणात् समापनाच्च प्रकृतिलीनस्य स्वस्वरूपलीनस्य सतः परः अधिष्ठाता ॥ २३ ॥ आत्मभूतया परमात्मरूपया आवाह्य
तदैकात्म्येन विभाव्यापि मां स्वयं भगवल्लक्षणभेदेन चिन्तितमर्चादिकं पूजयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अभ्यर्हणम् अभ्योपस्थानादि सलिले तु सलिलादिभिरेव व यजनम् ॥ १७ ॥ सुमनसः पुष्पाणि ॥ १८ ॥ इदानीं पूजा-
प्रकारमाह । शुचिरिति प्रागुदगा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा अर्चायामचलायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः ॥ १९ ॥ ततश्च गुर्वादि-
नमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन् कृतन्यासः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममाचर्चाम् आमृजेत् निर्माल्यादिदूरीकरणेन शोधयेत्
प्रोक्षणीयं प्रोक्षणीयोदकपात्रम् उपसाधयेत् पुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥ तदङ्घ्रिः प्रोक्षणीयाभिरङ्घ्रिदेवयजनं देवपूजास्थानं
तैस्तैर्द्रव्यैरिति पाद्यं श्यामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्ताभिरिष्यते—

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलशर्षपाः । दूर्वा चेति क्रमादर्थद्रव्याष्टकमुदीरितम् ॥

जातीलवङ्गककौलैर्मतमाचमनीयकम् ।

इति ॥ २१ ॥ तानि च त्रीणि पात्राणि देशिकः पूजकः क्रमेण हृदयादिमन्त्रैर्गायत्र्या च ॥ २२ ॥ ततश्च पिण्डे देहे
वाय्वग्निसंशुद्धे इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमये जाते
तस्मिन् हृत्पद्मायां परा श्रेष्ठां जीवः कला यस्यास्तां । श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् नादान्ते इति प्रणवस्याकारोकारविन्दुनादाः पञ्चां-
शास्तत्र नादान्ते सिद्धैर्ध्याताम् । तथा च श्रुतिः । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित इति ॥ २३ ॥ तथा भगवन्मूर्त्या
आत्मभूतया परमात्मस्वरूपया स्वप्नभाभिः पिण्डे देहे दीपेन स्वप्नभाभिर्गोहे इव व्याप्ते सति प्रथमं संपूज्य मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य
तन्मयः सन्नचर्चादिषु परमात्मस्वरूपया आवाह्यस्थापयित्वान्वस्ताङ्ग मां मदङ्गे न्यासान् कृत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सूर्ये चेति । सलिले च सलिलादिभिः अभ्यर्हणं यजनं प्रष्टम् ॥ १७ ॥ सर्वत्र किञ्चिदपि जलादिकं मद्भक्तेन श्रद्धया निवेदितं
मम प्रीतिकरं भवति किं पुनर्यथोचितं सुगन्धादिकं प्रीतिकरं भवतीति वक्तव्यम् अभक्तनिवेदितं भूयैषि मम प्रीतये न भवति किं
तस्मिन्नेवेदितेन स्वल्पेनेत्याह सार्धन श्रद्धयेति ॥ १८ ॥ शुचिरिति । अथ शुचिः सन्नचेत् अर्चनप्रकारमाह । प्राक्सम्भृतसम्भारः दग्धैः
कल्मसासनः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आसीनः सन् अर्चायां स्थिरायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः उपविष्टः सन् अर्चेत् ॥ १९ ॥
कृतन्यासः गुर्वादिप्रणामपूर्वकं कृतो यथोपदेशः न्यासो येन सः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममाचर्चा प्रतिमां पाणिना चन्दनादि-
संस्कृतेन दक्षहस्तेन आमृजेत् निर्माल्याद्यपकर्षणादिना शोधयेत् कलशं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थजलपात्रं च उपसाधयेत् चन्दन-
पुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥ तदङ्घ्रिः प्रोक्षणीयाद्रिदेवयजनं देवयजनस्थानं द्रव्याणि पुष्पादीनि आत्मानं स्वशरीरं च प्रोक्ष्य
पाद्यं पात्रमर्घ्यं पात्रमाचनं पात्रमित्येवं त्रीणि पात्राणि स्थापितानि अङ्घ्रिः कलशादकैस्तैस्तैः प्रसिद्धैर्द्रव्यैश्च साधयेत्—

पाद्ये श्यामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्तादिरिष्यते । गन्धपुष्पाक्षतयवाः कुशाश्च तिलशर्षपाः ॥

दूर्वाचेति क्रमादर्थं द्रव्याष्टकमुदाहृतम् । जातीलवङ्गककौलैर्मतमाचमनीयकम् ॥

द्रव्याभावे तु सर्वेषु तुलसीं योजयेत्पुनः ॥ २१ ॥

देशिकोऽर्चकः हृदयादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तानि त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं गायत्र्या च सर्वाण्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥ तदनन्तरं
पिण्डे देहे वायुना शोषिते अग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमयत्वेन भाविते तदुक्तम्—

इडावक्त्रे धूमं सततगतिबीजं सकलकम् । स्मरेत् वर्षं मन्त्री सकलभुवनोच्छ्रोषणकरम् ॥

स्वकं देहं तेन प्रततवपुषापूर्य सकलम् । विशोष्य व्यामुञ्चेत्पवनमयमार्गेण गमने ॥

तेनैव मार्गेण विलीनमारुतं बीजं विचिन्त्यारुणमाशुक्षणेः आपूर्य देहं परिदह्य वामतो मुञ्चेत्समीरं सहमस्मान् बहिः
तपरमतीव शुभभृतांशुपथेन विधु नयतु ललाटचन्द्रममुतः सकलार्णमयीम् लपरजयान्निपात्य रचयेच्च तथा सकलं वपुरमृतौघ-
वृष्टिमथ ककराङ्गमिदमिति तत्र हृत्पद्मायाम् अर्वां अणुहोष आत्मेति श्रुतेः अणुपरिमाणं परामुत्कृष्टाम् अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं
विद्वि मे परामिति स्मृतिप्रसिद्धाम् जीवकलां जीवभूतां प्रकृतिम् नादः उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तदन्ते मकारे प्रतिपाद्यतया सिद्धैः
प्रणवार्थज्ञैर्भावितां ध्यायेत् उपासकस्वरूपं चिन्तयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तथा आत्मभूतया उपासकस्वरूपभूतया अणुस्वरूपयापि धर्मभूत-
ज्ञानेन पिण्डे व्याप्ते—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥

इति स्मृतेः मामुपास्यं सम्पूज्य तन्मयस्तदात्मकः अर्चादिषु आवाह्यस्थापनमुद्रया संस्थाप्य संस्थापयित्वा न्यस्तान् न्यस्तान्यासं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिभ्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अभ्यर्हणमुपस्थानार्चादि । सलिलादिभिः पूजनं प्रेष्ठम् । सर्वत्र साधारणसारमाह—श्रद्धयेति ॥ १७ ॥ श्रद्धादिराहित्ये वैकल्यमाह—भूर्यपीति । तत्सत्त्वे कैमुत्यमाह—गन्धेति । यदि वारिमित्रेणापि भक्तोपहृतेन मम सन्तोषः, तदा समर्पिता गन्धादयो मम सन्तोषकरा भवन्तीति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वेदानीं पूजाप्रकारमाह—शुचिरिति । प्रागेव सम्भूताः सम्भाराः पूजासाधनानि येन सः । दम्भैः कल्पितं आसनं येन सः । स्नानादिना शुचिः । प्राक्मुखो वा आसन उदङ्मुखो वा आसन आसीनः । स्थिरायामर्चायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुख उपविष्टः सन्नर्चेदित्यन्वयः । प्रागित्युक्त्वा पूजां प्रारभ्य पश्चात्तत्सम्भारार्थं वारंवारं योत्तिष्ठेदिति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ अनन्तरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन् कृतन्यासः । न्यासस्तु 'कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः' इत्युक्तविधया ज्ञेयः । कृतो मूलमन्त्रन्यासो यस्यां तां ममार्चा पाणिना आमृजेत् निर्माल्याद्यपकर्षणादिना शोधयेत् । कलशं पूर्णकुम्भं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणाथोदकपात्रं च यथावदुपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिभिः संस्क्रुर्यात् ॥ २० ॥ तदङ्घ्रिः प्रोक्षणीयजलैर्देवपूजास्थानादिकं प्रोक्ष्य देशिकः पूजकः पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः परितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् । तत्र पाद्यादिद्रव्याणि—'पाद्ये इयामाकदूर्वाञ्जविष्णुकान्तादिरिष्यते । गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलसर्षपाः । दूर्वा चेति क्रमादध्वं द्रव्याष्टकमुदीरितम् । जातीलवङ्गकङ्कोलैर्मतमाचमनीयम्' इति ॥ २१ ॥ तानि च त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयाय नमः । शीष्णाय नमः । शिखायै नम इति मन्त्रैर्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥ तदनन्तरं पिण्डे देहे वायवग्निसंशुद्धं इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्य चन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन् । हृत्पद्मायां परां श्रेष्ठाम् नादान्ते सिद्धभाविताम् । प्रणवस्याकारोकारविन्दुनादाः पञ्चांशास्तत्र नादान्ते सिद्धां भावितां ध्याताम् । तथाच श्रुतिः—'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परः स महेश्वर' इति । जीवः कला अंशो यस्यास्ता अर्वां सूक्ष्मां मम मूर्तिं ध्यायेदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ तयात्मभूतया मन्मूर्त्या व्याप्ते पिण्डे स्वदेह एव प्रथमतो मानसैरेवोपचारैर्मां सम्पूज्य तन्मयः सन् अर्चादिष्वावाह्यं स्थापनमुद्रया च स्थापयित्वा न्यस्तानि अङ्गानि हृदयाद्यङ्गमन्त्रदेवता यस्मिंस्तं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सर्वत्र साधारणमाह । श्रद्धयेति । भक्तेन श्रद्धया उपहृतं समर्पितं, वारि जलमपि, मम प्रेष्ठं, गन्धः, धूपः, सुमनसः पुष्पाणि, दीपः, अन्नाद्यं च, अन्नाद्यमित्याद्यश्चन्देन पेयताम्बूलादिसंग्रहः । यद्वा । अन्नं ततोऽप्यन्यदद्यं भक्ष्यं तच्च, किं पुनः भक्तार्पितं तु, एतत् सर्वं मम प्रेष्ठं स्यात्तत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः । अभक्तोपहृतं तु, भूरि अपि, मे मम ताषाय, न कल्पते ॥ १७ ॥ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाक्रमं प्रपञ्चयति शुचिरित्यादिना । शुचिरिति । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशुद्धिमान्, संभूताः संपादिताः संभाराः पूजापकरणानि येन सः, प्रागप्रैर्दम्भैः कल्पितमासनं येन सः, यद्वा । प्राक् संभृतसंभारः दम्भैः कल्पितासन इति तत्र 'प्राक् संभृतसंभारः' इत्यनेन पूजार्थं स्थितिविधानानन्तरं संभाराहरणार्थं वारंवाराभ्युत्थाननिषेधः सूचितः । प्रागुदङ्गा, प्राक्मुख उदङ्मुखो वेत्यर्थः । आसीनः अथाथवा, अर्चायास्तु संमुखोऽभिमुखः, आसीनः अर्चेत् । अर्चायामिति पाठे अर्चायां स्थिरार्चायां तु, संमुखः अर्चाभिमुखः, उपविष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कृतन्यास इति । प्रथमं स्वाङ्गेष्विति शेषः । कृतो न्यासो मातृकाप्रणवमूलमन्त्रन्यासो येन सः, तथाभूतः सन्, कृतो न्यासो यस्यां तथाभूतां मदर्चां मत्प्रतिमां, पाणिना आमृजेत् निर्माल्याद्यपकर्षणादिना शोधयेत् । कलशं पूर्णकुम्भं, प्रोक्षणीयं प्रोक्षणाथोदकपात्रं च, यथावदात्मनो वामपाश्वे, उदसायेन्निदध्यात् । चन्दनपुष्पादिभिः संस्क्रुर्यादिति वा ॥ १९ ॥ तदिति । तदङ्घ्रिः कलशोदकैः, प्रोक्षणीयाङ्घ्रिर्वा, देवयजनं यागभूमिं, देवपूजास्थानमिति यावत् । द्रव्याणि पूजासाधनभूतपदार्थान्, आत्मानं च स्वदेहमपि, प्रोक्ष्य एव, त्रीणि पात्राणि, पाद्यादीनि त्रीणि पात्राणि चेत्यर्थः । प्रोक्ष्य, ततः अङ्घ्रिः कलशोदकैः, तैस्तैर्द्रव्यैः तुलसीदूर्वाङ्गुरकङ्कारादिभिश्च, साधयेत्पूरयेत् । पात्राणां त्रित्वोक्तिरावश्यकत्वद्योतनाय । शुद्धोदकसर्वार्थोदकस्थानीयोदकादिपात्राणामपि तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ २० ॥ कानि पुनस्तानि पात्राणि इत्यतस्तानि विवृण्वन् संस्कारान्तरमाह पाद्येति । देशिक आराधकः, पाद्यार्चाचमनीयार्थं पाद्याद्यर्थं यानि त्रीणि पात्राणि तानि, हृदा शिखाया, गायत्र्या च, अभिमन्त्रयेत् । तत्र हृत् हृदयमन्त्रः, क्षीर्षं शिरोमन्त्रः, शिखा शिखामन्त्रः, गायत्री विष्णुगायत्री, पाद्यादिपात्रेषु निक्षेपणीयद्रव्याणि तु 'पाद्ये इयामाकदूर्वाञ्जविष्णुकान्तादिरिष्यते । गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलसर्षपाः । दूर्वा चेति क्रमादध्वं द्रव्याष्टकमुदीरितम् । जातीलवङ्गकङ्कोलैर्मतमाचमनीयम्' इति ॥ २१ ॥ अथ देहसंस्कारमाह । पिण्ड इति । वायवग्निराश्वदौ शोषणदहनपरौ । तौ प्लावनस्याप्युप-

लक्षणाथौ । वाय्वग्निसंशुद्धे शोषणदहनप्लावनैः शोधिते, तत्रायं क्रमः । कोष्ठगेन वायुना शोषणपूर्वं शोधिते, आधारगेनाग्निना दहनपूर्वं शोधिते, ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतेनाप्लावनपूर्वं शोधिते इति । एवंविधे पिण्डे शरीरे, हृत्पद्मस्थां हृदयकमलसंस्थितां, मम मदीयां, मदात्मिकां, परां देहेन्द्रियादिविलक्षणां, अण्वीमणुस्वरूपां, नाद उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तस्यान्तो मकारस्तस्मिन् प्रणवस्य अकारोकारमकारबिन्दुनादाख्याः पञ्च अंशास्तस्यान्तो मध्यगो मकारस्तस्मिन्नित्ये । सिद्धैर्योगिभिर्भाविता प्रतिपाद्यतयाऽनुभाविता तां, जीवकलां जीवे स्थितां मन्मूर्तिं, ध्यायेत् ॥ २२ ॥ तयेति । आत्मभूतया स्वस्वरूपभूतया, तथा जीवकलया, पिण्डे शरीरे, व्याप्ते दीपप्रभया गेह इव व्याप्ते सति शरीरे जीवस्थं मां ध्यात्वेत्यर्थः । संपूज्य, संस्कृतशरीरहृत्पद्मे तावन्मानसोपचारैर्ममभ्यर्च्येत्यर्थः । ततः तन्मयो ध्यानेन तदेकाग्रचित्तः सन्, अर्चादिषु आवाह्य, आदिशब्देन स्थण्डिलादीनां संप्रहः । अर्चाद्यन्यतमेन आवाह्येत्यर्थः । स्थाप्य स्थापनमुद्रया स्थापयित्वा, इदं संनिधानादीनामप्युलक्षणम् । आवाहनादिषण्मुद्राप्रदर्शनेनावाहनादिकं कृत्वेत्यर्थः । न्यस्तानि आहृतानि अङ्गानि हृदयाद्यङ्गमन्त्रदेवता यस्य तं, मां प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥ कथमित्यत आह । पाद्येति । पद्ममिति च । इदं व्युत्क्रमेण योज्यम् । धर्मादिभिः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैश्चतुर्भिः, नवभिर्विमलादिनवशक्तिभिश्च, मम आसनं पीठं, कल्पयित्वा, नव शक्तयो यथा विमला, उत्कर्षणी, ज्ञाना, क्रियायोगा, प्रह्ला, सत्या, ईशाना, अनुग्रहाख्या ततः । तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं कर्णिकया केसरैश्च उज्ज्वलं अष्टौ दलानि यस्य तत्तथाभूतं पद्मं कमलं, कल्पयित्वा, तस्मिन् उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां विधिभ्यां, वेदपञ्चरात्रोक्ता मन्त्राभ्यां वा, उभयसिद्धये मद्यं तु मर्दयमेव, पाद्योपस्पर्शाहर्णादीन् उपचारान्, प्रकल्पयेत् । तत्र पाद्यं पादप्रक्षालनार्थोदकं उपस्पर्श आचमनं, अर्हणमर्थम् ॥ २४-२५ ॥

हिन्दी अनुवाद

सूर्य को प्रतीक मानकर की जानेवाली उपासना में मुख्यतः अर्घ्यदान एवं उपस्थान ही प्रिय है और जल में तर्पण आदि से मेरी उपासना करनी चाहिये । जब मुझे कोई भक्त हार्दिक श्रद्धा से जल भी चढ़ाता है, तब मैं उसे बड़े प्रेम से स्वीकार करता हूँ ॥ १७ ॥ यदि कोई अभक्त मुझे बहुत-सी सामग्री निवेदन करे, तो भी मैं उससे सन्तुष्ट नहीं होता । जब मैं भक्ति-श्रद्धापूर्वक समर्पित जल से ही प्रसन्न हो जाता हूँ, तब गन्ध, पुष्प, धूप, दीप और नैवेद्य आदि वस्तुओं के समर्पण से तो कहना ही क्या है ॥ १८ ॥ उपासक पहले पूजा की सामग्री इकट्ठी कर ले । फिर इस प्रकार कुश बिछाये कि उनके अगले भाग पूर्व की ओर रहें । तदनन्तर पूर्व या उत्तर की ओर मुँह करके पवित्रता से उन कुशों के आसन पर बैठ जाय । यदि प्रतिमा अचल हो तो उसके सामने ही बैठना चाहिये । इसके बाद पूजाकार्य प्रारम्भ करे ॥ १९ ॥ पहले विधिपूर्वक अङ्गन्यास और करन्यास कर ले । इसके बाद मूर्ति में मन्त्रन्यास करे और हाथ से प्रतिमा पर से पूर्वसमर्पित सामग्री हटाकर उसे पोंछ दे । इसके बाद जल से भरे हुए कलश और प्रोक्षणपात्र आदि की पूजा गन्ध-पुष्प आदि से करे ॥ २० ॥ प्रोक्षणपात्र के जल से पूजा सामग्री और अपने शरीर का प्रोक्षण कर ले । तदनन्तर पाद्य, अर्घ्य और आचमन के लिए तीन पात्रों में कलश में से जल भरकर रख ले और उनमें पूजा-पद्धति के अनुसार सामग्री डाले । (पाद्यपात्र में श्यामाक—साँवे के दाने, दूब, कमल, बिष्णुक्रान्ता और चन्दन, तुलसीदल आदि; अर्घ्यपात्र में गन्ध, पुष्प, अक्षत, जौ, कुश, तिल, सरसों और दूब तथा आचमनपात्र में जायफल, लौंग आदि डाले ।) इसके बाद पूजा करने वाले को चाहिये कि तीनों पात्रों को क्रमशः हृदयमन्त्र, शिरोमन्त्र और शिखामन्त्र से अभिमन्त्रित करके अन्त में गायत्रीमन्त्र से तीनों को अभिमन्त्रित करे ॥ २१-२२ ॥ इसके बाद प्राणायाम के द्वारा प्राणवायु और भावनाओं द्वारा शरीरस्थ अग्नि के शुद्ध हो जाने पर हृदय कमल में परम सूक्ष्म और श्रेष्ठ दीपकशिखा के समान मेरी जीवकला का ध्यान करे । बड़े-बड़े सिद्ध ऋषि-मुनि अकार के अकार, उकार, मकार, बिन्दु और नाद—इन पाँच कलाओं के अन्त में उसी जीवकला का ध्यान करते हैं ॥ २३ ॥ वह जीवकला आत्मस्वरूपिणी है । जब उसके तेज से सारा अन्तःकरण और शरीर भर जाय, तब मानसिक उपचारों से मन-ही-मन उसकी पूजा करनी चाहिये । तदनन्तर तन्मय होकर मेरा आवाहन करे और प्रतिमा आदि में स्थापना करे । फिर मन्त्रों के द्वारा अङ्गन्यास करके उसमें मेरी पूजा करे ॥ २४ ॥

पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् । धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम ॥ २५ ॥
 पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् । उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ २६ ॥
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीधुधनुर्हलान् । मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ २७ ॥
 नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च । महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ २८ ॥
 दुर्गा विनायकं व्यासं विश्वक्सेनं गुरुन् सुरान् । स्वे स्वे स्थाने त्वमिमुखान् पूजयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥ २९ ॥
 चन्दनोशीरकपूरकुङ्कुमागुरुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रेनित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥
 स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया । पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ॥ ३१ ॥
 वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः । अलङ्कुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धर्मादिभिः नवभिः मम आसनं कल्पयित्वा तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं अष्टदलं पद्मं (कल्पयित्वा) उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां उभयसिद्धये मह्यं पाद्योपस्पर्शार्हणादीन् उपचारान् प्रकल्पयेत् ॥ २५-२६ ॥ सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीधुधनुर्हलान् मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं च अनुपूजयेत् ॥ २७ ॥ नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डम् एव च महाबलं बलं च एव कुमुदं कुमुदेक्षणं दुर्गा विनायकं व्यासं विश्वक्सेनं गुरुन् सुरान् स्वे स्वे स्थाने तु अमिमुखान् प्रोक्षणादिभिः पूजयेत् ॥ २८-२९ ॥ विभवे सति चन्दनोशीरकपूरकुङ्कुमागुरुवासितैः सलिलैः मन्त्रैः नित्यदा स्नापयेत् ॥ ३० ॥ स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया पौरुषेण अपि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनैः मद्भक्तः मां सप्रेम यथोचितम् अलङ्कुर्वीत ॥ ३१-३२ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

कथं पूजयेत्तत्राह । पाद्येति—द्वाभ्याम् । धर्मादिभिर्नवभिर्ममासनं कल्पयित्वा तत्र पद्मं च कल्पयित्वा उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां उभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः । उपस्पर्श आचमनमर्हणमर्घ्यम् । उभयसिद्धये वेदतन्त्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये । अयमर्थः । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नयेयादिचतुष्कोणेषु पादाः । अधर्मादोनि पूर्वादिदिक्षु क्रमेण चत्वारि गात्राणि । त्रयोगुणाः पट्टिकाः । तत्र पूर्वोदिक्रमेण मध्ये च विमला उत्कर्षिणी ज्ञानाक्रिया योगा प्रह्वी सत्येशानाऽनुग्रहेति नव शक्तयः । एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चासनं कल्पयित्वेति । कर्णिकया केसरैस्तन्त्रस्थसूर्यादिमण्डलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः । तत्र न्यस्तांगमित्यङ्गावरणपूजा सूचिता । आसनेनैव शक्त्यावरणमित्युक्तम् । ततः सुदर्शनादिमुसलांतान्यायुधान्यष्टदिक्षु । कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि ॥ २७ ॥ नन्दादीन्पार्षदानष्टदिक्षु । गरुडं पुरतः ॥ २८ ॥ दुर्गादीनि कोणेषु गुरुन्वामतः । सुरानिद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु । एवमेतान्देवस्यामिमुखान्प्रोक्षणादिभिरर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपञ्चयति चन्दनेति षड्भिः ॥ ३० ॥ मन्त्रानाह । स्वर्णधर्मानुवाकः 'सुवर्णधर्मं परिवेदनम्' इत्यादिः । महापुरुषविद्या 'जितं ते पुण्डरीकाक्षं नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज' इति । पौरुषं सुक्तं 'सहस्रशीर्षा' इत्यादि । राजनादीनि सामानि । 'इन्द्रं नरो नेमधिताहवते' इत्यस्यामृचि गीतानि । आदिशब्देन रौहिणादीनि ॥ ३१ ॥ वस्त्राद्युपचारेष्वलङ्कारलक्षणं गुणं विधत्ते । वस्त्रेति । पत्राणि कपोलवक्षःस्थलादिषु लिखिताः पत्रभङ्गयः । मद्भक्तश्चेत्सप्रेम यथा भवति तथा ॥ ३२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पूजेति कर्तव्यतां पृच्छति—कथमिति । उपस्पर्श आचमनीयम् । अर्हणमर्घ्यम् । आदिना गंधादिग्रहः । अत्र स्फुटार्थमाह—अयमर्थ इति । आग्नेयनैर्ऋतवायव्यैशानेषु । अधर्मादीनि अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । गात्राणि पाददक्षलवायमानकाष्टचतुष्काणि । पट्टिका उपवेशस्थानानि । तत्र पर्यंके पूर्वादिविष्टनवमीमध्ये । तत्रस्थैः कर्णिकासंस्थैः । इत्यर्थ इति—'कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमानीनुत्तरोत्तरम्' इत्युक्तेरिति भावः । कथं भावाकांक्षायामिति कर्तव्यतामाहेत्यर्थः । तत्रासने । आग्नेयादीत्यादिना नैर्ऋतवायव्यैशानपरिग्रहः । अधर्मादीनीति अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यधार्मिकादिषु तत्तदर्थमिशक्तिरूपाणि पूर्वादिविष्टु गात्राणि ।

तदुक्तं नारदपञ्चरात्रे—“अधर्मादिचतुष्कं तु अभ्येयसि नियोजनम्” इति । अन्यथाऽप्राकृतासने तेषां सन्निवेशानुपपत्तेः । “सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः” इत्युक्तेप्राकृता अपि न सन्त्येवेति गम्यते । विशेषणानां व्यावर्तकत्वनियमादिति त्रयो गुणा अप्राकृता एव व्याख्येयाः । पूर्वहेतोरेव अत्रासनस्थे पद्मे । पूर्वोदिक्रमेणेति—पूर्वाद्यष्टदिक्षु यथासंख्यं विमलामारभ्येशानांता अष्टौ शक्तयः, मध्ये उपवेशस्थानेऽनुग्रहेत्यर्थः । तत्र विमला कीर्त्याख्या, उत्कर्षिणी उत्कर्षहेतुर्जयापरपर्याया, ज्ञाना ज्ञानशक्तिः संविदपर-पर्याया, विशुद्धसत्त्वाख्या क्रिया ह्लादिनी, योगा योगमाया, प्रह्ला विचित्रानंतसामर्थ्यहेतुः, सत्या संधिन्यपरपर्याया, यया सद्रूपोपि भगवान्सत्तां दधाति धारयति च सर्वदेशकाले द्रव्यादिव्याप्तिकरीति यावत् । ईशान्तसर्वाधिकारिताशक्तिहेतुः, अनुग्रहा भक्त-विषयकापारकृपाशक्तिहेतुरिति भगवत्सन्दर्भात्तल्लक्षणानि ज्ञेयानि । ‘कणिकायां न्यसेत्सूर्यम्’ इत्याद्युक्तेः केशरशब्दस्य तत्रस्थसूर्यादि-मण्डले लक्षणात् इत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ २५-२६ ॥ आदिना भूषणादिग्रहः । गदा कौमोदकी, असिः नन्दकः, धनुः शार्ङ्गम् । मुसलं सुनन्दम् । मालाम् वैजयंतीं वनमालां वा । श्रीवत्सम् उक्तार्थम् । तत्र पूजायाम् । ततः शक्त्यावरणार्चनोत्तरम् । भगवतोऽष्टदिक्षु ॥ २७ ॥ पुरतः अग्रे ॥ २८ ॥ कोणेषु आग्नेयादिचतुर्षु । “इंद्रमग्निं यमं चैव निर्ऋतिं वरुणं तथा । कुबेरमीशं क्रमतो लोकपालान्बुधा जगुः” । देवस्य भगवतोऽभिमुखान् भगवति कृतमुखान् । आदिना गंधपुष्पादिग्रहः । दुर्गा वह्निर्कोणे, गणेशं नैऋते, व्यासं वायव्ये, विष्वक्सेनमैशाने, किन्तु तेऽप्राकृता व्याख्येया विष्वक्सेनसाहचर्यात्, ‘न यत्र माया’ इत्यादिना प्रकृतिकार्यमात्रस्य तत्र निषेधाच्च । स्थानविभागस्य मूलेऽनुक्तेरित्यर्थः इत्युक्तम् । सन्दर्भस्तु—नन्दमिति युगमकम् । तत्र दुर्गाद्या विष्वक्सेनादिवद्भगवतो नित्यवैकुण्ठसेवकाः । ततश्च ते गणेशदुर्गाद्या ये परे माया शक्त्यात्मका गणेशदुर्गाद्यास्ते तु न भवन्ति “न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुरार्चिताः” इति द्वितीयोक्तेः । ततो भगवत्स्वरूपभूतशक्त्यात्मिका एव ते यत एव श्रीकृष्णस्वरूपभूते श्रीमदष्टा-दशाक्षरादिमंत्रगणेऽपि दुर्गानाम्नो भगवद्भक्त्यात्मकस्य स्वरूपभूतवृत्तिविशेषस्याधिष्ठातृत्वं श्रुतितंत्रादिषूपदिश्यते । यथा नारद-पञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे—“भक्तिर्भजनसंपत्तिर्भजते प्रकृतिः प्रियम् । जायतेऽत्यंतदुःखेन सेयं प्रकृतिरात्मनः । दुर्गेति गीयते सद्भिर-खंडरसवल्लभा । अस्या आवरिका शक्तिर्महामायेति कथ्यते । यया मुग्धं जगत्सर्वं सर्वदेहाभिमानिनः” । इति अत एव श्रीभगवद्-भेदेनैवोक्तं गौतमीयकल्पे—“यः कृष्णः सैव दुर्गास्याद्या दुर्गा कृष्ण एव सः” इति । ‘त्वमेव परमेशानि अस्याधिष्ठातृदेवता’ इत्यादिकं विराट्-पुरुषमहापुरुषयोरिव केषांचिदभेदोपासनाविविध्यैवोक्तं, सा हि मायांशरूपा तदधीने प्राकृतेऽस्मिँलोके मंत्ररक्षालक्षणसेवार्थं नियुक्ता चिच्छक्त्यात्मकदुर्गा या दासीयते न तदधिष्ठात्री । मायातीतवैकुण्ठावरणकथने यथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे—‘सत्याच्युतानंतदुर्गाविष्वक्सेन-गजाननाः’ इत्याद्युक्त्वा ‘नित्यास्सर्वे परे धाम्नि ये चान्ये च दिवौकसः । ते वै प्राकृतलोकेऽस्मिन्ननित्यास्त्रिदिवेश्वराः ।’ ‘ते ह नाकं महिमानः सचंते’ इति श्रुतिरिति । भगवदंशरूपत्वं च तेषामुक्तं त्रैलोक्यसंमोहनतंत्रे—‘सर्वत्र देवदेवोसौ गोपवेषधरो हरिः । केवलं रूप-भेदेन नामभेदः प्रकीर्तितः ।’ इति । अतो नाममात्रसाधारण्येनानन्यभक्तैर्नातिभेतव्यम्, किन्तु भागवतनित्यवैकुण्ठसेवकत्वाद्बिष्वक्से-नादिवत्सत्कार्या एव ते ‘अर्चयित्वा तु गोविंदं तदीयान्मार्चयेत्तु यः’ इत्यादिवचने तदसत्कारे दोषश्रवणात् । अत्र विशेषो भक्तिसंदर्भे दृश्यः । अथ श्रीभगवद्भामे श्रीगुरुपादुकापूजनमेव संगच्छते । यथा य एव भगवानत्र व्यष्टिरूपतया भक्तावतारत्वेन श्रीकृष्णरूपो वर्तते स एव समष्टीरूपतया स्ववामप्रदेशे साक्षादवतारत्वेनापि तद्रूपो वर्तते इति ॥ २९ ॥ गुणविधिभिः गुणविधानेन ‘गुणस्त्वाधिक्यकथनम्’ इति कोशः । गुणानाह—चन्दनेत्यादि । उशीरं सुगंधिवृणम् ‘खस’ इति प्रसिद्धम् । कुंकुमं केशरम्, वासितैः सुगंधितैः । विभवे धनि-कत्वे सति नित्यदाऽन्यथा पर्वोत्सवादिदिने ‘अर्थैरविभवा अपि’ इत्यमरः । दीपिका—तानेवोपचारानेव । गुणविधिरिति—तल्लक्षणं यथा—अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिना विहितं होममुद्दिश्य, यथा दध्ना जुहोतीत्यादिगुणविधिभिर्दध्यादिलक्षणगुणमात्रविधानम् । तथात्र पूर्वोक्तस्नानजलादीनुद्दिश्य चंदनादिगुणमात्रविधानमन्यथोभयविधाने वाक्यभेदः स्यात् । तदुक्तं भट्टटैः—‘सर्वत्राख्यातसंबंधे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्धातोर्नुवादात्’ इति ॥ ३० ॥ स्वर्णधर्मानुवाकस्सूक्तविशेषः । महापुरुषविद्या नारदपञ्चरात्रोक्तजितंतस्तोत्रमध्यायपञ्चात्मकम् । तच्च ‘जितं ते पुण्डरीकाक्ष’ इत्यादि । रौहिणादीन्यपि सामान्येव तानि च वेदैकलभ्यानि । मंत्रान्पाद्याद्युपचारेऽवंगरूपान् । स्वर्णधर्मानुवाको वैदिकं सूक्तम् । सुवर्णं कुंकुमादिवासितत्वेन सुवर्णतुल्यजलादि भवतो धर्मपरिवेदनं प्रस्वेदविनाशकमिति मंत्रखंडार्थः । मे मेधिता इति वक्तव्ये मे मधितेत्यार्थम् । अतिशयज्ञानवाक्मरः इन्द्रं परमेश्वरमुद्दिश्य हवते होमोपलक्षितयागं कुर्यादित्यर्थः । अत्र मेधातिज्ञानार्थः ॥ ३१ ॥ पत्रभंग्यस्तिलकविशेषाः । वस्त्राद्युपचारेऽप्यति पूर्वोक्तवस्त्राद्युपचारानुवादेनालंकारलक्षणगुणमात्रं विधत्त इत्यर्थः । यथोचितं सौन्दर्यानुसरूपम् । श्रीगोपालपूजायामपि यज्ञोपवीता-र्पणमपि विहितमस्ति । यथोक्तं गौतमीये—‘यज्ञसूत्रं ततो दद्यादथ वा स्वर्णनिर्मितम्’ इति । नारसिंहे—‘त्रिवृत्सूत्रं च पीतं च पट्टसूत्रादि-निर्मितम् । यज्ञोपवीतं गोविंदे दत्त्वा वेदांतगो भवेत् ।’ इति । पत्रस्रक् तुलसीमाला ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पाद्येति युग्मम् । धर्मादिभिः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यङ्कस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः पूर्वादिक्रमेण मध्ये च अधर्मा-
ज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि गात्राणि तन्मध्ये पूर्वादिदिग्विदिक्षु क्रमेण मध्ये च 'विमलोत्कर्षणी ज्ञानाक्रिया योगा प्रह्वी सत्येशानानुग्रहा' इति
नव शक्तयः त्रयो गुणाः पट्टिकाः । एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिर्विमलादिभिः शक्तिभिश्चासनं कल्पयित्वेत्यर्थः । तत्र च कणिकायां
केसरैस्तत्रस्थसूर्यादिमण्डलैश्चोच्चमष्टदलं पद्मं च कल्पयित्वा तत्र च मां संस्थाप्य उभयसिद्धये वेदतन्त्रोक्तमुक्तिमुक्तिफलसिद्धये
उभाभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकाराभ्यां मह्यं पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् समर्पयेदिति । तत्र उपस्पर्शः आचमनम् । अर्हण-
मर्घ्यम् ॥ २५ ॥ सुदर्शनमिति । तत्र न्यस्ताङ्गमित्यङ्गावरणपूजा सूचिता । आसनेनैव शक्त्यावरणमप्युक्तम् । ततः सुदर्शनादिमुसला-
न्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु तथा कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि च पूजयेत् ॥ २६ ॥ नन्दमिति । नन्दादौ नृ पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं च पुरतः
पूजयेत् ॥ २७ ॥ दुर्गामिति । दुर्गादींश्चतुर्दशतुष्कोणेषु गुरुन् वामतः सुरान् इन्द्रादिलोकपालान् पूर्वादिदिक्षु एवं स्वे स्वे स्थाने
स्थितानेतान् देवस्याभिमुखान् प्रोक्षणादिभिः पूजयेत् ॥ २८ ॥ पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपञ्चयति-
चन्दनेति । विभवे सति चन्दनादिभिर्यथासंभवैर्वासितैरन्यथा शुद्धैरेव सलिलैः मन्त्रैर्मन्त्रपूर्वकं मां नित्यदा स्नापयेत् ॥ २९ ॥
स्वर्णेति । स्वर्णधर्मानुवाकः 'सुवर्णं धर्मं परिवेदनेन' इत्यादिमहापुरुषविद्या । 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य
नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज ।' इति पौरुषं सूक्तम् । सहस्रशीर्षेत्यादिनीराजनादीनि सामानि 'इन्द्रं न रोनेमधिताहवन्त' इत्यस्यामृचि
गीतानि । आदिशब्देन रौहिण्यादीनि एतैः स्नापयेदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३० ॥ वस्त्रेति । मद्भक्तः सप्रेम यथा भवति तथा वस्त्रादि-
भिर्यथोचितं मामलङ्कुर्वीत । पत्राणि कपोलवक्षःस्थलादिषु लिखिताः पत्रभंग्यः । यद्वा । पत्रस्रक् तुलसीपत्रमालेत्येकमेव पदम् ॥ ३१ ॥
पाद्यमिति । अर्चकः पाद्यादीनि मे मह्यं श्रद्धया दद्यात् समर्पयेत् । तत्र सुमनसः पुष्पाणि अक्षतान् तिलके पूजने तन्निषेधात् ।
उपहार्यं नैवेद्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

पाद्येति युग्मकम् । तदाह कथंभावाकाङ्क्षायामिति कर्त्तव्यतामाहेत्यर्थः । तत्र आसने आग्नेयादीत्यादिना नैर्ऋतवायव्येशान-
परिमहः अधर्मादीनीति । अधर्माऽज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्याधार्मिकादिषु तत्तदन्तर्यामिशक्तिरूपाणि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि तदुक्तं
नारदपञ्चरात्रे । अधर्मादिचतुष्कन्तु अश्रेयसि नियोजनमिति अन्यथाऽप्राकृतासने तेषां सन्निवेशानुपपत्तेः । सत्त्वादयो न सन्तीशे
यत्र च प्राकृता गुणाः इत्युक्तेरप्राकृता अपि ते सन्त्येवैपि गम्यते विशेषणानां व्यावर्त्तकत्वनियमादिति त्रयो गुणा अप्रकृता एवं
व्याख्येयाः पूर्वहेतोरेव । तत्र आसनस्थपक्षोपूर्वादिक्रमेणेति । पूर्वाद्यष्टदिक्षु यथासङ्ख्यं विमलामारभ्येज्ञानापर्यन्ता अष्टौ शक्तयः
मध्ये उपवेशस्थाने त्वनुग्रहेत्यर्थः । तत्र विमला कीर्त्याख्या । उत्कर्षणी उत्कर्षं हेतुर्जयाऽपरपर्याया । ज्ञाना ज्ञानशक्तिः सन्निद-
परपर्याया । विशुद्धसत्त्वाख्या क्रियात्वादिनी । योगा योगमाया । प्रह्वी विचित्रानन्तसामर्थ्यहेतुः । सत्या सन्निधन्यपरपर्याया यथा
सद्रूपोऽपि भगवान् सत्तां दधाति धारयति च सर्वदेशकालद्रव्यादि व्याप्तिकरीति यावत् । ईशाना सर्वाधिकारिताशक्तिहेतुः ।
अनुग्रहा भक्तविषयकाऽपारकृपाशक्तिहेतुरिति भगवत्सन्दर्भात् तल्लक्षणानि ज्ञेयानि कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यं सोमाम्नोनुत्तरोत्तरमित्युक्तेः
केसरशब्दस्य तत्रस्थसूर्यादिमण्डले लक्षणेति इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २५-२६ ॥ अङ्गावरणानां केसवादीनां पूजा द्योतितेति आवरणपूजा
प्रसङ्गादत्र व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ नन्दमिति युग्मकम् ॥ २८ ॥ दुर्गादीनि कोणेष्विति दुर्गां वह्निकोणे पूजयेत् विनायकं गणेशं नैर्ऋत्ये ।
व्यासं वायव्ये । विश्वक्सेनमैशाने किन्तु तेऽप्राकृता व्याख्येयाः । विश्वक्सेनसाहित्यात् न यत्र मायेत्यादिना प्रकृतिकार्यमात्रस्य
तत्र निषेधाच्च स्थानविभागस्य मूलेऽनुक्तेरित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ २९ ॥ तानेव उपचारानेऽपि गुणविधिभिरिति अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको
विधिगुणविधिरिति तल्लक्षणं यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिना विहितं होममुद्दिश्य दध्ना जुहोतीत्यादि गुणविधिभिर्दध्यादि-
लक्षणमात्रविधानं तथात्र पूर्वोक्तस्नानजलादीनुद्दिश्य चन्दनादिगुणमात्रविधानमन्यथोभयविधाने वाक्यभेदः प्रसज्येत तदुक्तं
भट्टैः सर्वत्राख्यातसम्बन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्वातोरनुवादतेति ॥ ३० ॥ मन्त्रान् पाद्याद्युपचारेणैव
रूपान् । स्वर्णधर्मानुवाकस्तन्नामकं वैदिकं सूक्तम् । सुवर्णं कुङ्कुमादिवासितत्वेन सुवर्णतुल्यजलादि भगवतो धर्मपरिवेदनं प्रस्वेद-
विनाशकमिति मन्त्रार्थः । मे मेधिता इति वक्तव्ये मे मेधिता इत्यार्षम् अतिशयज्ञानवान्नर इन्द्रं परमेश्वरमुद्दिश्य हवन्त होमोपलक्षित-
यागं कुर्यादित्यर्थः । अत्र मेधातिर्ज्ञानार्थः ॥ ३१ ॥ वस्त्राद्युपचारेणैविति । पूर्वोक्तवस्त्राद्युपचारानुवादेनालङ्कारलक्षणगुणमात्रम् विधत्त
इत्यर्थः । यथोचितं सौन्दर्यानु रूपम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

धर्मादिभिश्च नवभिरिति । धर्मादिभिरष्टभिः विमलादिभिर्नवभिः ॥ २५-४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कथमित्यत आह । पाद्येति । इदं व्युत्क्रमेण योज्यं धर्मादिभिरित्यादिशब्देन ज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य-
सङ्ग्रहः एते पीठस्य पादा एभिः सहिते पीठे नवभिः विमलोत्कर्षिणीज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् । महीसत्या तथेशानानुग्रहा
नवमूर्त्तय इत्युक्ताभिर्मूर्तिभिर्युक्तमित्यर्थः । कर्णिकया केसरैश्चोज्ज्वलम् अष्टौ दलानि यस्य तत्पद्मं ममासनं कल्पयित्वा तत्र तस्मिन्मह्यं
पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् तत्रोपस्पर्शनमाचमनम् अर्हणमर्घ्यमुभाभ्याम् वेदपञ्चरात्रोक्ताभ्याम् विधिभ्याम् मन्त्राभ्याम् वा
उभयसिद्धये स्वर्गापवर्गसिद्धये मह्यं प्रकल्पयेदिति पूर्वण सम्बन्धः ॥ २५-२६ ॥ अथायुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति ॥ २७ ॥
अथ पार्षदारचनमाह । नन्दमिति । एते भगवत्पार्षदाः ॥ २८ ॥ सुरा इन्द्रादयः तांश्च स्वस्वस्थानेषु ममाभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः पूजयेत्
आदिशब्देन पाद्यादिसङ्ग्रहः तत्र न्यस्ताङ्गमित्यङ्गावरणपूजा सूचिता धर्मादिभिश्च नवभिरिति पीठदेवतापूजा सुदर्शनादीनि
मुशालान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभवनमालाश्रीवत्सानुरसिनन्दादीनष्टदिक्षु गरुडं पुरतः दुर्गादीन् कोणेषु गुरुभगवतो दक्षिणपार्श्वे
इन्द्रादीन् प्रागाद्यष्टदिक्षु दुर्गाया भगवन्मायाऽभिमानि देवतात्वाद्भिनायकस्य विष्वक्सेनपार्षदत्वाद्व्यासस्य वेदशाखाविभजनेन
तत्प्रवर्त्तकत्वोपकारयोगात्सुराणां भगवद्विभूतित्वाच्च परिवारेषु पूजा विहिता ॥ २९ ॥ अथ चन्दनादिभिर्वासितैः परिमलितैर्मन्त्रैः
स्वर्णधर्मानुवाकादिमन्त्रपाठसहितैः स्नापयेद्विभवे सति नित्यमित्थं स्नापयेदन्यथा यथासम्भवैश्चन्दनादिवासितैरित्यर्थः ॥ ३० ॥
मन्त्रानाह । स्वर्णेति तत्र स्वर्णधर्मानुवाकः सुवर्णं धर्मं परिवेदनमित्यादि महापुरुषविद्या जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्व-
भावन ! नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! महापुरुष पूर्वजैत्यं मन्त्रः पौरुषं सूक्तं प्रसिद्धं सामनीराजनादिभिः इन्द्रं मघोने मथिताहवन्त
इत्याद्या ऋचो नीराजनादयः आदिशब्देन रोहितादयः सामाश्रयाभिश्चेत्येभिर्मन्त्रैः स्थापयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ वक्षेति । पत्राणि
तुलसीदलानि सप्रेम प्रेम्णा सहितं यथा तथा मां यथोचितमलङ्कुर्वीत ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धर्मादिभिः विमलादिभिः नवभिः शक्तिभिश्चासनं पीठं कल्पयित्वा ॥ २५ ॥ तत्र धर्मादिकल्पते पीठे अष्टदलं पद्मं
ध्यात्वा तत्र प्रकृतिसन्निहिते पद्मे मां पूजयेत् वेदतन्त्राभ्यां मह्यं महनीयं पूजनीयमुभयसिद्धये वेदतन्त्रप्रोक्तफलसिद्धये ॥ २६ ॥
अन्वनन्तरम् ॥ २७-२८ ॥ मध्याबाहितप्रधानदेवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिः अभ्यादिभिः ॥ २९-३० ॥ स्वस्य सुक्तेन विष्णु-
सूक्तेन धर्मानुवाकेन धर्मासमन्ताङ्घ्रिवृतं ध्यायतुरित्यादिसूक्तेन महापुरुषविद्याया जितं ते पुण्डरीकाक्षेत्यादिकया पौरुषेण सूक्तेनापि
धाम सूक्तं समुद्रादूर्मिरिति पावीर्यायेत्यादिसूक्तं स्तूयमानं सूक्तं नीराजनम्—

नितरां रक्षयेद्यस्मात्पावमानं तु मण्डलम् । विष्णुं नीराजनं तस्माद्विद्वद्भिः समुदाहृतम् ॥

इति वचनात् आदिशब्दोक्ते रुद्रो जज्ञेति कुर्यात् ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पाद्येति युग्मकम् केचित्तु श्रीनारदपञ्चरात्रदृष्ट्या धर्मादीन्यन्यथैव व्याचक्षते यथोक्तं तत्रैव—

अधर्मादिचतुष्कं तु आग्नेयादि नियोजनमिति । अधार्मिकादिषु तत्तदन्तर्यामिशक्तिरधर्माद्यमित्यर्थः ॥ २५-२७ ॥

नन्दमिति युग्मकं तत्र दुर्गाद्या विष्वक्सेनादिवद्भगवतो नित्यवैकुण्ठसेवकाः ततश्च ते गणेशदुर्गाद्या ये परे माया किमुता-
परे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इति द्वितीयोक्तेः ततो भगवत्स्वरूपभूतशक्त्यात्मका एव ते यत एवं श्रीकृष्णस्वरूपभूते
श्रीमदष्टादशाक्षरादिमन्त्रगणेऽपि दुर्गीतान्नो भगवद्भक्त्यात्मकस्य स्वरूपभूतशक्तिवृत्तिविशेषस्याधिष्ठातृत्वं श्रुतितन्त्रादिषूपदिश्यते
यथा नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे—

भक्तिर्भजनसंपत्तिर्भजते प्रकृतिः प्रियम् । ज्ञायतेऽत्यन्तदुःखेन सेयं प्रकृतिरात्मनः ॥

दुर्गेति गीयते सद्भिरखण्डरसवहमेति । अध्या आवरिका शक्तिर्महामायेति कथ्यते ॥

यथा मुग्धं जगत्सर्वं सर्वदेहाभिमानिनः ।

इति अत एव श्रीभगवद्भेदेनैवोक्तं गौतमीयकल्पे यः कृष्णः सैव दुर्गा स्याद्या दुर्गा कृष्ण एव स इति त्वमेव परमेशानि !
अस्याधिष्ठातृदेवतेत्यादिकं तु विराट्पुरुषमहापुरुषयोरिव केषांचिदभेदोपासनाविषयैवोक्तं सा हि मायां शरूपा तदधीने प्राकृतेऽ-
स्मिल्लोके मन्त्ररक्षालक्षणसेवार्थं नियुक्तिं चिच्छात्तयात्मकदुर्गाया दासीयते नतु सैवाधिष्ठात्री मायातीतवैकुण्ठावरणकथने
यथोक्तं पाद्योत्तरखण्डे—

सत्याच्युतानन्त दुर्गाविष्वक्सेनगजानना इत्याद्युक्त्वा । नित्याः सर्वे परे धाम्नि ये चान्ये च दिवौकसः ॥

ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन्नित्यास्त्रिदिवेश्वराः । तेह नाकं महिमानः सचन्त इति वै श्रुतिः ॥

इति भगवदंशरूपत्वं च तेषामुक्तं त्रैलोक्यसंमोहनतन्त्रे—

सर्वत्र देवदेवोऽसौ गोपवेशधरो हरिः । केवलं रूपभेदेन नामभेदः प्रकीर्तितः ॥

इति अतो नाममात्रसाधारण्येनानन्यभक्तैर्न बिभेत्तद्व्यं किं तु भगवतो नित्यवैकुण्ठसेवकत्वाद्विष्वक्सेनादिवत्सत्कार्या एव ते अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नार्चायेत्तु य इत्यादिवचने तदसत्कारे दोषश्रवणात् अत्र विशेषो भक्तिसंदर्भे दृश्यः अथ श्रीभगवद्भामे श्रीगुरुपादुकापूजनमेव संगच्छते यथा य एव भगवानत्र व्यष्टिरूपतया भक्तावतारत्वेन श्रीगुरुरूपो वर्तते स एव तत्र समष्टिरूपतया स्ववामप्रदेशे साक्षादवतारत्वेनापि तद्रूपो वर्तते इति ॥ २८-३१ ॥ श्रीगोपालपूजायामपि यज्ञोपवीतार्पणं विहितमस्ति यथोक्तं गौतमीयतन्त्रे यज्ञसूत्रं ततो दद्यादथवा स्वर्णनिर्मितमिति नारसिंहे—

त्रिवृच्छुक्लं च पीतं च पट्टशूकादिनिर्मितम् । यज्ञोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा वेदान्तगो भवेत् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपस्पर्श आचमनम् अर्हणमर्घ्यं प्रकल्पयेत् समर्पयेत् धर्मादिभिराग्नेयादिकोणेषु धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः पूर्वादिदिक्षु तथैवाधर्माद्यैश्च तन्मध्ये नवभिः शक्तिभिर्विमलालायाभिश्च ममासनं योगपीठं तत्राष्टदलं पद्मं च कल्पयित्वा वेदतन्त्राभ्यां वेदोक्तेन च तन्त्रोक्तेन च प्रकारेण उभयसिद्धये भुक्तिमुक्तिप्राप्तये मह्यमुपचारान् दद्यात् ॥ २५-२६ ॥ सुदर्शनादिमुसलान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभमाला श्रीवत्सानुरसि पूजयेत् ॥ २७ ॥ स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखानिति नन्दादीन् पार्षदान् अष्ट दिक्षु गरुडं पुरतः दुर्गादीन् कोणेषु गुरुन् वामतः सुरानिन्द्रादिलोकपालान् पूर्वादिदिक्षु प्रोक्षणादिभिः प्रोक्षणपूर्वकाढ्यादिभिः ॥ २८-३० ॥ केन मन्त्रेण पूजयेत्तत्राह । स्वर्णधर्मानुवाकेन सुवर्णं धर्मं परिवेदनमित्यादिना । महापुरुषविद्याया जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावेनेत्यादिकया पौरुषेण सूक्तेन सहस्रशीर्षेत्यादिना सामनीराजनादिभिः इन्द्रं नरो मे मधिता इत्यस्यामृचि गीतैः आदिशब्देन रौहिण्याद्यैः ॥ ३१ ॥ पत्रस्रक् तुलसीपत्रमाला ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्र प्रकारमाह । पाद्येति द्वाभ्याम् । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरसनपोषस्थानेयादिचतुष्कोणेषु पादभूतैर्धर्माऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्वर्यैः पूर्वादिदिक्षु गात्रभूतैश्चकारात्रिभिर्गुणैः पट्टिकारूपैः पूर्वादिक्रमेण मध्ये च नवभिर्विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा प्रवही सत्या ईशानाऽनुग्रहा एताभिर्यथोपयोगं योजिताभिः शक्तिभिश्च ममासनं तत्राष्टदलं कर्णिकायाः केसरैस्तत्रस्थसूर्यसोमाग्निमण्डलैः श्रोत्रैश्चलं पद्मं च कल्पयित्वा उभयसिद्धये भुक्तिमुक्तिसिद्धये वेदतन्त्राभ्यां पाद्योपस्पर्शाह्णादीनुपचारान्मह्यं प्रकल्पयेदिति द्वयोरन्वयः उपस्पर्शः आचमनम् अर्हणमर्घ्यम् ॥ २५-२६ ॥ आयुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति त्रिभिः ॥ २७-२९ ॥ उपचारान्दर्शयति । चन्दनेति षड्भिः ॥ ३० ॥ मन्त्रान्दर्शयति । तत्र स्वर्णवर्मेति । स्वर्णधर्मानुवाकेन सुवर्णं धर्मं यदि परिवेदनमित्यादिना महापुरुषविद्या—

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! । नमस्तेतु हृषीकेश ! महापुरुषपूर्वजे ॥

इत्यनया पौरुषेण सूक्तेन सहस्रशीर्षेत्यादिना सामनीराजनादिभिः इन्द्रं नरो मे मधिताहवन्त इत्यादिभिः ॥ ३१ ॥ पत्राणि कपोलवक्षस्थलादिषु लिखिताः पत्रमङ्गाः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कथं पूजयेत्तत्राह—पद्मेति द्वाभ्याम् । धर्मादिभिः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यङ्कस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः । तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगा प्रवही सत्येज्ञानानुग्रहेति नव शक्तयः त्रयोगुणाः पट्टिकाः । एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिर्विमलालादिभिः शक्तिभिश्चासनं कल्पयित्वेत्यर्थः । तत्र च कर्णिकायाः केसरैस्तत्रस्थसूर्यादिमण्डलैश्चोष्वलमष्टदलं पद्मं च कल्पयित्वेत्यन्वयः । तत्र च मां संस्थाप्य । उभयसिद्धये वेदतन्त्रोक्तभुक्तिमुक्तिफलसिद्धये उभाभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकाराभ्यां मह्यं पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् समर्पयेदिति द्वयोरन्वयः । तत्र उपस्पर्शः आचमनम् । अर्हणमर्घ्यम् ॥ २५-२६ ॥ आयुधादि-

पूजामाह—सुदर्शनमिति त्रिभिः । तत्र न्यस्ताङ्गमित्यङ्गावरणपूजा सूचिता । आसनेनैव सप्तावरणमप्युक्तम् । ततः सुदर्शनादिमुष्ण-
लान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु । तथा कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि च पूजयेत् ॥ २७ ॥ नन्दादीन् पार्षदानष्टदिक्षु । गरुडं च पुरतः
पूजयेत् ॥ २८ ॥ दुर्गादींश्चतुष्टयकोणेषु गुरुन् वामतः । सुरान् इन्द्रादिकपालान् पूर्वाददिक्षु । एवं स्वे स्वे स्थाने स्थिताने-
तान्देवस्याभिमुखान् प्रोक्षणादिभिः पूजयेत् ॥ २९ ॥ पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपञ्चयति—चन्दनेति
षड्भिः । उशीरं तृणविशेषमूलम् । विभवे सति चन्दनादिभिर्नित्यसम्भवैवासितैरन्यथा शुद्धैरेव सलिलैः मन्त्रैर्मन्त्रपूर्वकं मां
नित्यदा स्नापयेदित्यन्वयः ॥ ३० ॥ मन्त्रानाह—स्वर्णधर्मानुवाकः । सुवर्णं धर्मं परिवेदनामत्यादि । महापुरुषविद्या । 'जितं ते
पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुष पूर्वज' इति । पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि । नीराजनादीनि
सामानि । 'इन्द्रं नरोनेमेधिता हवन्ते' इत्याद्यामृचि गीतानि । आदिशब्देन रौहिण्यादीनि । एतैः स्नापयेदिति पूर्वगान्वयः ॥ ३१ ॥
प्रेमलक्षणं गुणं विधत्ते—वस्त्रेति । मद्भक्तः सप्रेम यथा भवति तथा वस्त्रादिभिर्नित्योचितं मामलङ्कुरीतेत्यन्वयः । पत्राणि कपोलवक्ष-
स्थलादिषु लिखिताः पत्रभङ्गयः । यद्वा पत्रस्रक् तुलसीपत्रमालेत्येकमेव पदम् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथायुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति । सुदर्शनं, पाञ्चजन्यं शङ्खं, गदासीधुधनुर्हलान् तत्र गदां कौमोदकीं, असिं नन्दकं,
इधुं बाणं, धनुः शार्ङ्गं, हलं प्रसिद्धं, कौस्तुभं मणिं, मालां वनमालां, श्रीवत्समुरस्थं लक्ष्म, एतान् अनुपजयेत् ॥ २६ ॥ अथ
पार्षदार्चनमाह । नन्दमिति । नन्दं, सुनन्दं, गरुडं, प्रचण्डं च, चण्डमेव चण्डमपि, महाबलं बलं च, कुमुदं, कुमुदेक्षणं एव कुमुदेक्षण-
मपि । दुर्गामिति । दुर्गां विनायकं गणपतिं, व्यासं कृष्णद्वैपायनं, विष्वक्सेनं गुरुन्, सुरान्, स्वे स्वे स्थाने तु स्वस्वस्थान एवेत्यर्थः ।
अभिमुखान् प्रोक्षणादिभिः पूजयेत् । एतत्प्रपञ्चो हि स्कान्दीयविष्णुखण्डान्तर्गतश्रीवासुदेवमाहात्म्यात् रामार्चनचन्द्रिकादेः सविस्तरं
बोध्यः ॥ २८ ॥ चन्दनेति । चन्दनोशीरकपूरकुङ्कुमागुरुवासितैः चन्दनादिभिः परिमलितैः, मन्त्रैः स्वर्णधर्मानुवाकादिमन्त्रपाठ-
सहितैः, सलिलैर्जलैः, विभवे सति तु, नित्यदा नित्यमेव, स्नापयेत् । अन्यथा यथासंभवैः स्नापयेत् ॥ २९ ॥ मन्त्रानाह स्वर्णेति ।
तत्र स्वर्णधर्मानुवाकेन 'सुवर्णं धर्मं परिवेदनम्' इत्यादिना, महापुरुषविद्यायां 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु
हृषीकेश महापुरुष पूर्वज' इति मन्त्रात्मिकया विद्यायां, पौरुषेण सूक्तेन अपि, पौरुषसूक्तं 'सहस्रशीर्षा' इत्यादि तेन, सामभिः
राजनादिभिः, 'इन्द्रं नरो ने मेधिता हवन्ते' इत्याद्यामृचि गीतैः राजनादिसामभिः, आदिशब्देन रौहिणादिसाम्राजं ग्रहणम् ।
इत्येभिर्मन्त्रैः स्नापयेदिति संबन्धः ॥ ३० ॥ वस्त्रेति । वस्त्रोपवीताभरणपद्मस्रगन्धलेपनैः, मद्भक्तः मां यथोचितं सप्रेम, अलङ्कुरीत ।
तत्र वस्त्रे परिधानीयोत्तरे वाससी, उपवीतं यज्ञोपवीतं, आभरणान्यलङ्काराः, पत्राणि तुलसीदलानि, अन्ये तु कपोलवक्षस्थलादिषु
पत्रभङ्गय इत्याहुः । स्रजः पुष्पमौक्तिकादिमालाः, गन्धलेपनानि सुगन्धिचन्दनादिविलेपनानि ॥ ३१ ॥ पाद्यमिति । ततः अर्चकः
मे मङ्गलं, श्रद्धया पाद्यादीनि, दद्यात् । तत्र पाद्यं पादप्रक्षालनार्थकमुदकं, आचमनीयमाचमनार्थोदकं, गन्धं चन्दनं, सुमनसः
पुष्पाणि, अक्षता अभग्नतण्डुलाः तान् ते च तिलकमध्यापणार्थका अनिषिद्धाः धूपोष्ठाङ्गादिः, दीपा घृतप्रदीपाः, उपहार्याणि
नानानैवेद्यानि च ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! मेरे आसन में धर्म आदि गुणों और विमला आदि शक्तियों की भावना करे । अर्थात् आसन के चारों
कोनों में धर्म, ज्ञान, वैराग्य और ऐश्वर्यरूप चार पाये हैं; अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य और अनैश्वर्य—ये चार चारों दिशाओं में
ढंढे हैं; सत्त्वरजतमरूप तीन पटरियों की बनी हुई पीठ है; उस पर विमला, उत्कर्षिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रह्वी, सत्या,
ईशाना और अनुमहा—ये नौ शक्तियाँ विराजमान हैं । उस आसन पर एक अष्टदल कमल है, उसकी कर्णिका अत्यन्त प्रकाश-
मान है और पीली-पीली केसरों की छटा निराली ही है । आसन के सम्बन्ध में ऐसी भावना करके पाद्य, आचमनीय और अर्घ्य
आदि उपचार प्रस्तुत करे । तदनन्तर भोग और मोक्ष की सिद्धि के लिये वैदिक और तान्त्रिक विधि से मेरी पूजा करे ॥ २५-२६ ॥
सुदर्शनचक्र, पाञ्चजन्य शङ्ख, कौमोद की गदा, खड्ग, बाण, धनुष, हल, मूसल—इन आठ आयुधों की पूजा आठ दिशाओं में
करे और कौस्तुभमणि, वैजयन्तीमाला तथा श्रीवत्सचिह्न की वक्षःस्थल पर यथा स्थान पूजा करे ॥ २७ ॥ नन्द, सुनन्द, प्रचण्ड,
चण्ड, महाबल, बल, कुमुद और कुमुदेक्षण—इन आठ पार्षदों की आठ दिशाओं में; गरुड के सामने; दुर्गा, विनायक, व्यास
और विष्वक्सेन की चारों कोनों में स्थापना करके पूजन करे । बायीं ओर गुरु की और यथाक्रम पूर्वादि दिशाओं में इन्द्रादि
आठ ल कपालों की स्थापना करके प्रोक्षण, अर्घ्यदान आदि क्रम से उनकी पूजा करनी चाहिये ॥ २८-२९ ॥ प्रिय उद्धव ! यदि
सामर्थ्य हो तो प्रतिदिन चन्दन, खस, कपूर, केसर और अरगजा आदि सुगन्धित वस्तुओं द्वारा सुवासित जल से मुझे स्नान

कराये और उस समय 'सुवर्ण धर्म' इत्यादि स्वर्णधर्मानुवाक, 'जितं ते पुण्डरीकाक्ष' इत्यादि महापुरुषविद्या, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादि पुरुषसूक्त और 'इन्द्रं नरो ने मधिता हवन्त' इत्यादि मन्त्रोक्त राजनादि सामगायन का पाठ भी करता रहे ॥ ३०-३१ ॥ मेरा भक्त वस्त्र, यज्ञोपवीत, आभूषण, पत्र, माला, गन्ध और चन्दनादि से प्रेमपूर्वक यथावत् मेरा शृङ्गार करे ॥ ३२ ॥

पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् । धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धया च ॥ ३३ ॥
गुडपायससर्पीषि शङ्कुल्यापूपमोदकान् । संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥
अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेचनम् । अन्नाद्यगीतनृत्यादि पर्वणि स्युस्तान्वहम् ॥ ३५ ॥
विधिना विहिते कुण्डे मेखलागर्तवेदिभिः । अग्निमाधाय परितः समूहेत् पाणिनोदितम् ॥ ३६ ॥
परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि, प्रोक्ष्येऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत् माम् ॥ ३७ ॥
तप्तजाम्बूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः । लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्चलकवाससम् ॥ ३८ ॥
स्फुरत्किरीटकटकटिस्तूत्रवराङ्गदम् । श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३९ ॥
ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि हविषाभिघृतानि च । प्रास्याज्यभागावाधारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतंहविः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पाद्यम् आचमनीयं गन्धं सुमनसः अक्षतान् धूपदीपोपहार्याणि अर्चकः श्रद्धया मे दद्यात् ॥ ३३ ॥ गुडपायस-सर्पीषि शङ्कुल्यापूपमोदकान् संयावदधिसूपांश्च सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥ अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेचनम् अन्नाद्यगीत-नृत्यानि पर्वणि स्युः उत अन्वहं (स्युः) ॥ ३५ ॥ विधिना मेखलागर्तवेदिभिः कुण्डे विहिते अग्निम् आधाय उदितं (तमग्नि) परितः पाणिना समूहेत् ॥ ३६ ॥ अथ परिस्तीर्य पर्युक्षेत् (ततः) यथाविधि अन्वाधाय द्रव्याणि आसाद्य प्रोक्ष्येऽसाद्य प्रोक्ष्याग्नौ माम् भावयेत् ॥ ३७ ॥ तप्तजाम्बूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्चलकवाससम् स्फुरत्किरीटकटकटि-स्तूत्रवराङ्गदम् श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं (माम्) ध्यायन् अभ्यर्च्य हविषा अभिघृतानि दारुणि प्रास्य आधारौ आज्य-भागौ दत्त्वा आज्यप्लुतं हविः (मूलमन्त्रेण जुहुयात् इत्यग्निमश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ३८-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यथोचितमलङ्कुर्वीतेत्युक्तार्थम् । सर्वसाधारणं श्रद्धालक्षणं गुणं विधत्ते । पाद्यमिति ॥ ३३ ॥ नैवेद्यवैभवलक्षणं गुणं विधत्ते । गुडपायसेति । शङ्कुल्यस्तैलपक्वविशेषाः । अपूपाः अपूपानां मंडकादीनां समूहाः । सूपा व्यंजनानि । सति विभव इति शेषः ॥ ३४ ॥ कालभेदेन गुणं विधत्ते । अभ्यङ्गेति । अभिषेचनं पंचामृतादिस्नपनम् । अन्नाद्येति । अन्नं भोज्यमाद्यं भक्ष्यम् । पर्वण्येकादश्यादौ । अन्वहं प्रत्यहं वा विभवे सति ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोगनावपि पूजाप्रकारमाह । विधिना स्वगुह्योक्तप्रकारेण । मेखलादिभिरुपलक्षिते । विहिते निर्मिते । तदुक्तम् । विस्तारोच्छ्रायतस्तिष्ठो मेखलाश्चतुरंगुलाः । हस्तमात्रो भवेद्दूर्तः सयोनिर्य-दिका तथा' इत्यादि । उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः समूहेदेकत्र मेलयेत् ॥ ३६ ॥ दमैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् । अन्वाधायान्वा-धानसङ्घर्षं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्निरुत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रोक्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानश्च त्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ३८ ॥ स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तम् ॥ ३९ ॥ हविषा घृतेनाभिघृतानि संसिक्तानि दारुणि शुष्कसमिधः प्रास्य प्रक्षिप्य । आधारौ तत्संज्ञकौ भागौ । एवमाज्यभागौ च दत्त्वा तदर्थोद्धृतीर्हुत्वेत्यर्थः । तत्राधारौ प्रजापतये स्वाहेत्याय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्याग्निमध्यादापरिध्यंतं घृतक्षारणरूपौ आज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ ॥ ४० ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उक्तार्थम् "स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव" इत्यत्र वर्णितम् । सर्वसाधारणं सर्वपूजाधिष्ठानसाधारणम् । अक्षतान् शालग्रामेतरे । उपहार्यं नैवेद्यम् । उक्ता येये पाद्याद्यास्तेषु साधारणं तुल्यं श्रद्धालक्षणमादरविश्वासात्मकं गुणमंगं विधत्त इति

१. अन्नादि गीतनृत्यादि मत्पर्वणि यथार्हतः । २. प्रोक्ष्याज्जिराज्यद्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत् माम् । ३. मुकुटः ।

४. हविष्याणि घृतानि च । ५. चाज्यप्लुतं ।

दीपिका ॥ ३३ ॥ गुडादीनि पृथक्पृथग्निवेद्यानि त्रीणि । गुडघृतश्रितपायसस्य कैश्चिन्निषिद्धत्वालो कविरुद्धत्वाच्च । सर्पिरत्र नवनीतं तच्च सितोपलयुतम् “ससितं नवनीतं तु सदा श्रीकृष्णवल्लभम्” इत्युक्तेः । बहुच्छिद्रसगुडगो धूमचूर्णनिर्मितो मंडकाकारो घृतपक्वविशेषोऽपूपः तेषामाधिक्यं येषु पाकेषु त आपूपाः । मोदकश्च वितुषचणकचूर्णनिर्मितमुक्तोपमघृतपक्वसितापाकं मिश्रितकर-
द्वयपिंडितपाकविशेषो ज्ञेयः । संयावः मुद्राकारकाष्ठपरिवर्तितसमभागघृतसितागोधूमसाररचितद्राक्षादंडीरैलाबीजाढ्यकटाहपाकः । ‘सूपो व्यंजनसूदयोः’ इति मेदिनी । व्यंजनं स्वादीकरणं शाककथितौदनपाकादीत्यर्थः । चात्पर्वटमाषादिवटकादीनां ग्रहः । तथा च विभवे सति भक्ष्यभोग्यलेह्यचोष्यपेयं प्रत्यहमर्पणीयमित्यर्थः । गुडविकारान् मत्स्यंडीफाणितादीन् । सर्पिःशब्देन नवनीतं तदुत्थं घृतं वा । शष्कुल्यः कर्णाकारा घृतपक्वाः—पराकडीति भाषायाम् । तैलेति दरिद्रपरम् । मंडका गोडदेशे आमिक्षाविकारविशेषत्वेन प्रसिद्धाः । आपूपिकमिति वक्तव्ये आपूपमित्यार्षम् । नैवेद्ये विशेषश्च गौतमीये—‘निवेद्येदुत्तमानं न कदन्नं कदाचन । उत्तमं विधिना प्राप्तमथवा यदयाचितम्’ । विधिना प्राप्तं शिलोच्छिद्रम् । “स्वचित्तोपचितं वाथ कृष्णाय परिकल्पयेत् । शूद्राल्लब्धं छलाल्लब्धमथ वादुर्ध्विकाचितम् । इत्याद्यन्नं कदन्नं तु दानाभ्रकमावहेत्” । कदन्ने विशेषमाह—“मसूराभ्रमकुष्ठान्नं वज्रुरं चरही-
भवम् । चीणकं कोद्रवं चाथ माण्डुकान्नं च वर्जयेत् । एतत्कदन्नं हरये दत्त्वा नरकभागभवेत् । इभ्यस्यैव दोषकरं दरिद्रस्य न वै कचित्” । इत्यपि संहितादौ । “नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वप्याव्यमाहिषं क्षीरं पञ्चनखमत्स्यांश्च” इति हारीतः । विष्णुधर्मोत्तरे—
“अभक्ष्यं चाप्यह्वयं च नैवेद्यं न निवेद्येत् । केशकोटोपपन्नं च तथा चाविहितश्च यत्” । अभक्ष्यनियमश्च श्रीहरिविलासे द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥ अभ्यंगो गंधद्रव्येणार्चासंस्कारः, उन्मर्दनं चणकचूर्णादिनार्चासंस्कारः । पूर्वोक्तं स्मारयति—अन्नाद्येति । गीतादि स्वयं कुर्यात्कारयेद्वा । ननु “शंखचक्राद्यं कनं च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजतेरयं धर्मो न जातु स्याद्विद्वज्जन्मनः” । इति बृहन्नार-
दीयोक्तेः । कथमुक्तं गीतनृत्यानीति तत्राह—“गीतनृत्यादि कुर्वीत द्विजदेवाग्निनृत्ये । न जीवनार्थं युंजीत विप्रः पापभिया कचित् । ब्राह्मणो वासुदेवार्थं गायमानोऽनिशं परम् । नववर्षसहस्राणि कुबेरभवने वसेत्” । इति वाराहोक्तजीवनार्थमेव तदोष इति भावः । अभ्यंगेति—प्रथमं दंतधावनम्, ततः सुगन्धितैलाभ्यंगः, ततः कुंकुमपूरचूर्णादिभिरुद्धर्तनं, ततः पञ्चासुताद्यैः सुगन्धिजलेन च स्नपनं, ततोऽत्रानुक्तमपि अनर्घ्येकौशेयवस्त्ररत्नालंकारचंदनालेपस्नानादिकं, तत आदर्शो दर्पणं, ततो गन्धपुष्पधूपदीपाचमनीयानि—
अन्नाद्येति—चतुर्विधस्वाद्भ्रजसुगंधजलतांबूलमालारत्रिकपुष्पशय्याव्यजनादिकम्, ततो वाद्यगीतनृत्यादि च विभवे सति सदैव तदभावे पर्वण्युत्सवेऽश्वयमेवेति ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वं फलाधिक्यम् । स्वगुह्यं स्वशाखा । सामान्यकुण्डस्वरूपमाह—तदुक्तमिति । विस्तारोच्छ्रायत उत्सेधायामप्रमाणेन तमनुलक्ष्येत्यर्थः । तथा च विस्तारमायाममुच्छ्रायमुत्सेधं चौकीकृत्यावात्प्रमाणं स्यात्तावत्प्रमाणदेशे तिस्रो मेखलाः चतुरंगुलाश्चतुरंगुलप्रमाणाः कार्या इति भावः । ‘कुण्डानां मेखलास्तिस्रो मुष्टिमात्रे ततः क्रमात् । उत्सेधायामतो ज्ञेया व्योकाद्धा-
गुलसन्निभाः । अरनिमात्रकुण्डेषु त्रिषडेकात्मकांगुलाः । एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनांगुलाः । कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणां-
गुलाः । चतुर्हस्ते तु ता ज्ञेया वसुतक्तयुगांगुलाः । कुण्डे रसकरे तास्तु पङ्क्त्यष्टत्रयंगुलाः क्रमात् । वसुहस्तमिते कुण्डे भानुपङ्क्त्यष्टकांगुलाः । दशहस्तमिते कुण्डे मनुभानुदशांगुलाः । होतुरग्रे योनिरासामुपयैधत्यपत्रवत् । मुष्टयरत्येकहस्तानां कुंडानां योनिरीरिता । षट्च-
तुर्द्वयंगुलायामा विस्तारोन्नतिशालिनी । एकांगुलं तु योन्यश्च कुर्यादोषधोमुखम् । एकैकांगुलितो योनिं कुण्डेऽन्येषु वर्द्धयेत् । यवद्वय-
प्रमाणेन योन्यप्रमपि वर्द्धयेत् । मुष्टिमानमितं कुण्डं शताब्दे च प्रचक्षते । शते होमेऽरतिमात्रं हस्तमात्रं सहस्रके । द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदाहृतम् । दशलक्षे च षडहस्तं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् । दशहस्तमितं कोट्यां विशलक्षेऽष्टहस्तकम् ।’ इति केचित् । ‘दशहस्ता-
त्परं कुण्डं नास्ति होमे महीतले । एवमेव स्थंडिलेऽपि कुर्यान्मानश्च मेखलाम् । खाताधिक्ये भवेद्गोही हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु संतापो मरणं छिन्नमेखले । मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डं न्यायविवर्जितम् । अनेकदोषदं कुण्डं दिङ्मूढे कुलमाशनम् । कुण्डमेवंविधं कष्टं तस्मात्स्थंडिलमाचरेत् ।’ अत्र बहुवक्तव्यमस्ति तच्च राघवभट्टेयादौ स्पष्टमित्यु-
परम्यते । स्वाम्युक्तकारीकापादार्थमाह—यथा कुण्डं समेखलं भवति तथा वेदकास्थंडिलमपि समेखलं कुंडोक्तन्यायेन तत्रापि मेखला एव कार्या न तु योन्यादिरित्यर्थः । प्रकृतमनुसरामः । आधाय भूमिं समूहनगोमयोदकोपलेपनप्रादेशमित्युवादिरेखामृदुद्धरण-
सेचनपूर्वकं संस्थाप्य कांक्षपात्रेण तमितस्ततः प्रसृतं समूहेत् । स्वगुह्येति स्ववेदस्वशाखासूत्रोक्तविधिना ॥ ३६ ॥ धर्मैः षोडशकुशैः । परित्योर्गोमरीशानांतमित्याद्युक्तरीत्या परित्स्तरणं कृत्वा । ब्रह्मणा कुशादिनान्वारभ्य क्रियमाणत्वाद्वाधानसंज्ञकं तच्च व्याहृति-
होमादि । एतमग्रे किंचिद्वक्ष्यति ‘ध्यायन्नभ्यर्चोदरुणी’ इत्यादिना पर्युक्षणं च प्रोक्षणीपात्रजलेन पवित्राभ्यां कुर्यादित्यर्थः । होमो-
पयोगिनि पवित्रच्छेदनकुशकुशपत्रद्वयप्रोक्षणीपात्राव्यस्थालीसंमार्जनकुशवेणीरूपोपयमनकुशसमित्त्रयस्र्वाव्यपूर्णपात्ररूपाणि ॥ ३७ ॥
ध्येयस्वरूपमाह—तप्तं जांबूनदं स्वर्णं तद्वत्प्रख्या दीप्तिर्यस्य तम् । ‘कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णम्’ इति कान्तेरकृष्णत्वोक्तेः स्वर्णालंकारवहलं वा । ‘प्रख्यं नामसदृक्षयोः । स्त्रियां दीप्तौ प्रकीर्तौ च कथने तु नपुंसकम् ।’ इति निरुक्तिः ॥ ३८ ॥ कटकं बलयम् । कटीसूत्रं मेखला । अंगदं बाहुभूषणम् ॥ ३९ ॥ शुष्कसमिधस्तूष्णीं ब्रह्मध्याननिक्षेप्यास्त्रयः पालाशस्तदभावेऽन्या अपि । तदुक्तं ब्राह्मे—‘पाला-
शाश्चत्थन्यमोघप्लक्ष्वैकैकतोद्भवाः । वेतसोदुंबगै वित्त्वश्चन्दनं सरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति पाक्षिकाः ।’ मरीचिस्तु-

विशीर्णा विरजा ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः । दीर्घास्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ।' गृह्यसंग्रहेऽपि—'प्रागप्राः समिधो देयास्ताश्च कान्येष्वपाटिताः । शान्त्यर्थेषु सबल्काद्रा विपरीता जिघांसया । नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् । प्रादेशान्नाधिकन्यूना न तथा स्याद्विशालिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ।' इत्यलमधिकेन । तदर्थोद्भूतीः आचाराव्यभागार्थाद्भूतीः । इत्यर्थ इति—एतदाहुतिवियुक्तहोमस्य विगुणत्वादिति भावः । तत्राहुतिचतुष्कमध्ये होमकुण्डे स्थण्डिले च परिधिरस्ति रेखात्रयात्मको वैकरेखात्मकः, प्रथमाहुतिमुत्तरत आरभ्य संततदीर्घा दक्षिणपरिधिपर्यन्तां द्वितीयां दक्षिणत आरभ्योत्तरपरिधिपर्यन्तां संततदीर्घा च जुहुयात् । संततघृतक्षरणवत्त्वादाधारत्वमेतयोरित्यर्थः । द्रव्यांतरहोमेऽप्याज्येनैव ह्यमानत्वादाव्यभागत्वमिति ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

गुडेति । सति विभवे इति शेषः । विभवे सति गुडादीनि सूपान्तानि नैवेद्यं कल्पयेत् । वैभवाभावे तु न नित्यदा किंतु पर्वणि तत्रापि यथासंभवमिति ज्ञेयम् । गुडो गुडविकाराः खण्डसितादयः पायसं दुग्धे पक्वतण्डुलादि शण्डकुल्यः कर्णाकाराः तैलपक्वविशेषाः घृतपक्वा गूजा इति ख्याता इत्येके । आपूपाः अपूपानां मण्डकादीनां समूहा संयावा दुग्धे पक्वगोधूमकणविशेषाः सूपा व्यञ्जनानि ॥ ३३ ॥ अभ्यङ्गेति । विभवे सति अभ्यङ्गादीनि अन्वहं प्रतिदिनं स्युः कर्तव्यानि । तदभावे एकादश्यादौ पर्वणि यथासंभवं कार्याणीत्यर्थः । तत्र प्रथमं दन्तधावनम् । ततः सुगन्धितैलेनाभ्यङ्गः । ततः कुङ्कुमकूर्पूरचूर्णादिभिरुद्धर्तनम् । ततः पञ्चाभृताद्यैः सुगन्धिजलेन चाभिषेचनम् । ततोऽत्रानुक्तमपि अनर्घकौशेयवस्त्ररत्नालङ्कारचन्दनाद्यालेपस्रगादिकम् । तत आदर्शो दर्पणः । ततो धूपदीपाचमनीयानि देयानि । अन्नाद्येति । चतुर्विधस्वादन्नसुगन्धजलताम्बूलमालारार्तिकपुष्पशय्याव्यजनानिकम् । ततो वाद्यगीतनृत्यानि इति ॥ ३४ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपि पूजाप्रकारमाह—विधिनेति । अयं च प्रकारः पूजामध्य एव नैवेद्यान्ते तन्त्रशास्त्रेषु लिखितः । अतः सति सामर्थ्ये पूजायामेव कुर्यात् । अशक्तौ पर्वदिषु पूजामध्ये पृथग्वा कुर्यात् । विधिना स्वगृहोक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितैर्विहितैः निर्मिते कुण्डे अग्निमाधाय समुदितं प्रज्वलितमग्निं परितः पाणिना समूहेत् एकत्र मेलयेत् । कुण्डादिप्रकारोऽन्यत्र ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ परीति । अथ पुनर्दग्धैः तं परिस्तीर्य पर्युक्षेत् सर्वतः प्रोक्षयेत् । ततो यथाविधि अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रोक्षण्या प्रोक्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां भावयेत् ध्यायेत् ॥ ३६ ॥ तप्तेति । तप्तसुवर्णतुल्यमति-तेजस्विनं शङ्खादिभिरुलसन्तः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तं शान्तं मनोज्ञरूपं न तूष्मम् । पद्मस्य किञ्जल्काः केसरास्तद्भासो यस्य तं भावयेत्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥ स्फुरदिति । स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं भ्राजत् कौस्तुभो यस्य तं वनमालिनं च भावयेत्यनुषङ्गः ॥ ३८ ॥ ध्यायन्निति युग्मम् । एवंभूतं मां ध्यायन्नभ्यर्च्य हविषा घृतेन अभिघृतानि संसिक्तानि । 'घृ सेचने' क्तः । दारूणि शुष्कसमिधः प्रास्य तत्र प्रक्षिप्य आचारौ तत्संज्ञकौ भागौ । 'प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहा' इति चोत्तरदक्षिणपरिधिसन्धिमारभ्याग्निमध्यापरिध्यन्तं घृतक्षरणरूपौ तथा आज्यभागौ 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा' इत्येवं होमरूपौ च दत्त्वा कृत्वा आज्येन घृतं प्लुतं हविः मूलमन्त्रेण 'ॐ नमो नारायणाय स्वाहा' इत्यनेन तथा षोडश ऋचो यस्मिन्तेन पुरुषूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमन्त्रस्तेनैव प्रत्येकमवदानतो हविर्ग्रहणेन होम इति ज्ञेयम् । तथा मन्त्रैः स्वाहान्तैर्नाममन्त्रैर्यथान्यायं पूजाक्रमेणैव धर्मादिभ्यः । आदिपदेन विमलादिभ्यश्च जुहुयात् । ततश्च बुधः । 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इत्येवं स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ ३९-४० ॥

श्रीराधारमणशसगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

उक्ता ये ये पाद्याद्यर्थास्तेषु सर्वेषु साधारणं तुल्यं श्रद्धालक्षणम् आदरविश्वासात्मिकं गुणमङ्गं विधत्ते ॥ ३३ ॥ नैवेद्यं तदनुवादेनेत्यर्थः । गुणमङ्गं शण्डकुल्यः कर्णाकाराः तैलेति स्वदेशरीत्युद्देशेन वस्तुतस्तु घृतेति वाच्यं मण्डका गौडदेशे प्रसिद्धा आसीक्षाविकाराः वस्तुतस्तु आपूपा पक्षा इति ख्याताः तत्रापि भक्ष्याभक्ष्यविधिः श्रीहरिभक्तिविलासे दृश्यः ॥ ३४ ॥ कालभेदेन एकादश्यादिपर्वविशेषेण भोज्यं द्विदश्यादिनादि । भक्ष्यं लड्डुकादि ॥ ३५ ॥ स्वगृहेति स्वदेशसूत्रोक्तविधिना तत् होमकुण्डनिर्माणम् । मेखलाः सीमासूत्राणि सोपानतुल्यानि ॥ ३६ ॥ अग्नौ मां तदन्तर्यामिरूपं ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ तप्तजाम्बूनदेति सार्द्धत्रिकम् ॥ ३८-३९ ॥ उत्तरमेखलासन्धिमारभ्य दक्षिणमेखलासन्धिपर्यन्तं दक्षिणमेखलासन्धिमारभ्योत्तरमेखलासन्धिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततोऽर्चको मे गुह्यं श्रद्धया पाद्यादीनि दद्यात् ततः सुमनसः पुष्पाणि उपहार्यं नैवेद्यम् ॥ ३३ ॥ तत्प्रपञ्चयति । गुडेति । तत्र शण्डकुल्यः घृतपक्वविशेषाः अपूपाः संयावा यवगोधूमपिष्टमया भक्ष्याः सूपाश्चेत्येवंविधनैवेद्यं परिकल्पयेदिति सम्बन्धः सति

विभवे इति शेषः ॥ ३४ ॥ कालभेदेनोपचारविशेषान् विधत्ते । अभ्यङ्गेति । अभिषेचनं पञ्चामृतैः स्नापनं पर्वण्येकादश्यादौ विभवे सत्यन्वहं स्युरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथाग्नावपि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति । विधिना तन्त्रोक्तविधिना विहिते निर्मिते कुण्डेऽथवा स्थण्डिलेऽग्निमाधाय निधाय उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः पाणिना समूहेदेकत्र नयेत् ॥ ३६ ॥ दग्धैः परिस्तीर्य पर्युक्षेत्परिष्विञ्च त् ततो यथाविध्यन्वाधाय स्वगृहोक्तविधिना आधाय सर्वस्याग्निमुख्यस्य कर्मणः सङ्कल्पं कृत्वा प्रोक्षण्या प्रोक्षणीपात्रोदकेन द्रव्याणि आच्यस्थालीप्रभृतीनि करणानि प्रोक्ष्वाग्नौ मां भावयेत् ॥ ३७ ॥ कथम्भूतं तप्तदेमाभं चक्रादिभिर्लसन्तः चत्वारो भुजा यस्य तं शान्तं न तूपरूपम् ॥ ३८ ॥ स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं भ्राजन् दीप्यमानः कौस्तुभो यस्य तं वनमाला- स्यास्तीति तथा तं त्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इति ॥ ३९ ॥ ध्यायन्निति । इत्थम्भूतं ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि इध्मदारुणि अभिघृतानि हवींषि देवतोद्देश्यानि प्रास्याग्नावधाय आचारौ तत्संज्ञकौ आच्यभागावाच्याहुतीर्दत्त्वा हुत्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संयावं गोधूमपायसं राजान्नं वा विधत्ते सति ॥ ३४-३५ ॥ मेखलावर्तवेदिभिः सह विहिते उदितं ज्वलितम् ॥ ३६-३९ ॥ हविषा सर्पिषाभियुतानि मिश्रितानि दारुणि समिधः प्रास्य हुत्वा आचार्य कोणात् कोणं प्रतिहुत्वाचाविधानतः पूजाविधानतः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शङ्कुल्यः कर्णाकारा घृतादिपक्वाः आपूपाः पूआ इति ख्याताः आपूपिकमिति वक्तव्ये आपूपमित्यार्षं नैवेद्य विशेषश्च गौतमीये—

निवेदयेदुत्तमान्नं न कदन्नं कदाचन । उत्तमं विधिना प्राप्तमथवा यदयाचितम् ॥
शिलोच्छ्रविधिना प्राप्तं स्ववित्तोपचितं तु वा । कृष्णाय परिकल्पयेत् ॥
शूद्राल्लब्धं छलाल्लब्धमथ वादधुषिकाचितम् । इत्याद्यन्नं कदन्नं तु दानान्नरकमावहेत् ॥

हारीतस्मृतौ नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येऽप्याच्ये महिषीक्षीरं पञ्चनखमत्स्यांश्च विष्णुधर्मोत्तरे—

अभक्ष्यपञ्चाप्यह्यं च नैवेद्यं न निवेदयेत् । केसकीटावपन्नं च तथाचाविहितं च यत् ॥

अभक्ष्यनियमश्च श्रीहरिभक्तिविलासे द्रष्टव्यः ॥ ३४-३६ ॥ अग्नौ तदन्तर्यामिरूपं मां विभावयेत् ॥ ३७-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गुडविकारान् मत्स्यण्डीपाणितादीन् पायसं परमान्नं शङ्कुल्यः कर्णाकाराः घृतपक्वाः गुह्या इति ख्याताः पूपाः पूआ इति ख्याताः सति विभवे इति शेषः ॥ ३४ ॥ अभ्यङ्गेति प्रथमं दन्तधावनं ततः सुगन्धितैलेनाभ्यङ्गः ततः कुङ्कुमकर्पूरचूर्णादिभिर्नूदनं ततः पञ्चामृताद्यैः सुगन्धजलेन चाभिषेचनं ततोऽत्रानुक्तमपि अनर्घ्यकौशेयवस्त्ररत्नालंकारचन्दनाद्यालेपस्त्रगादिकं तत आदर्शो दर्पणः ततो गन्धपूष्पधूपदीपाचमनीयानि देयानि अन्नोद्येति चतुर्विधस्वादन्नसुगन्धजलताम्बूलमालारात्रिकपुष्पशय्याभ्यजनादिकं ततो वाद्यगीतनृत्यानि स्युः पर्वण्युत्सवे सति उत विभवे सत्यन्वहमपि स्युः ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति । “विस्तारोच्छ्रायतस्तिष्ठो मेखलाश्चतुरङ्गुलाः । हस्तमात्रो भवेद्दूर्तः सयोनिर्वेदिका तथे”ति विधिः उदितं प्रज्वलितमग्निं समूहेत् एकत्र मेलयेत् ॥ ३६ ॥ ततश्च दग्धैः परिस्तीर्य आघृत्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रोक्षणादिरूपं कर्म कृत्वा आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय प्रोक्षण्या प्रोक्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्य मामन्तर्यामितया वह्नौ वर्तमानम् ॥ ३७-३९ ॥ हविषा अभिघृतानि सिक्तानि घृतसेचने प्रास्य अग्नौ प्रक्षिप्य आचारौ तत्संज्ञकौ यागौ एवमाच्यभागौ च दत्त्वा तदर्थं आहुतीर्दत्त्वेत्यर्थः । आच्यप्लुतं घृतसिक्तं हविस्तिलादिकं याज्ञियं षोडशऋचो यस्मिन्तेन पुरुषसूक्तेन च अवदानतः प्रतिऋचमाहुति-प्रहणेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अक्षतान् साङ्गोपाङ्गान् ॥ ३३-३४ ॥ अभिषेचनं पञ्चामृतादिस्नपनम् अन्नं भोज्यम् अद्यं भक्ष्यम् विभवे सत्यन्वहम् ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिना त्वग्नावपि मम पूजा कार्येत्याशयेनाह । विधिनेति सार्धैः षड्भिः विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण मेखलागतवेदिभिः विहिते रचिते कुण्डे उदितं प्रज्वलितम् परितः समूहेत् एकत्र मेलयेत् ॥ ३६ ॥ अथानन्तरं परिस्तीर्य पर्युक्षेत्परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपमन्वाधाननामकं कर्म विधाय द्रव्याणि होमाङ्गानि आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय

प्रोक्षिण्या तज्जलेन प्रोक्ष्य अग्नौ मां भजेत ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ कथम्भूतं शङ्खदिभिर्लसन्तः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ॥ ३८ ॥
स्फुरन्ति सुप्रभाभिः किरिटादीनि यस्य तम् ॥ ३९ ॥ हविषा घृतेन अभिष्टुतानि तत्स्रावीणि दारुणि समिधः प्रास्य प्रक्षिप्य
अग्निनेत्रे प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति घृतक्षरणरूपावाघारौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति होमरूपावाज्यभागौ च दत्त्वा
तदर्थमाहुर्त्तीर्तुत्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

श्रद्धालक्षणं गुणं विधत्ते—अर्चकः पाद्यादीनि मे मह्यं श्रद्धया दद्यात् समर्पयेत् । तत्र सुमनसः पुष्पाणि । अक्षतान् तिलके पूजने तन्निषेधात् । उपहार्यं नैवेद्यम् ॥ ३३ ॥ नैवेद्यविशेषमाह—गुडेति । सति विभवे इति शेषः । विभवे सति गुणादिसूपान्तान् नैवेद्यं कल्पयेदित्यन्वयः । वैभवाभावे तु न नित्यदा किन्तु पर्वणि तत्रापि यथासम्भवमिति ज्ञेयम् । पायसं दुग्धे पक्वं तण्डुलादि । शङ्कुल्यः तैलपक्वविशेषः । आपूपाः अपूपानामण्डकादीनां समूहाः । संयावमपि दुग्धे पक्वगोधूमकण- विशेषाः ॥ ३४ ॥ कालभेदेन गुणं विधत्ते—अभ्यङ्गेति । विभवे सति अभ्यङ्गादीनि अन्वहं प्रतिदिनं स्युः कर्त्तव्यानि तदभावे एकादश्यादौ पर्वणि यथासम्भवं कार्याणीत्यर्थः । अभिषेचनं पञ्चामृतादिस्नपनम् । अन्नाद्ये अन्नं भोग्यम् । आद्यं भक्ष्यम् ॥ ३५ ॥ तस्यैव फलभूयस्त्वार्थिनोऽन्यस्या वाग्नौ पूजाप्रकारमाह—विधिना स्वर्गुक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितैर्विहिते निर्मिते कुण्डे अग्निमाधाय तमुदितं प्रज्वालितमग्निं परितः पाणिना समूहेत् एकत्र मेळयेत् । कुण्डरचनाप्रकारस्तूक्तः । 'विस्तारोच्छ्रायतस्तिष्ठो मेखलाश्चतुरङ्गुलाः । हस्तमात्रो भवेद्वर्त्तः सयोनिर्वेदिका तथा' इति ॥ ३६ ॥ अथ पुनर्दमैस्तं परिस्तीर्य पर्युक्षेत् सर्वतः प्रोक्षयेत् । ततो यथाविधि अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगान्यासाद्य निधाय प्रोक्षणीयपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ॥ ३७ ॥ तत्र ध्येयमात्मानं विशिनष्टि—तमेति । तत्प्रसुवर्णतुल्यमतितेजस्विनम् । शङ्कादिभिरुल्लसन्तः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तम् । शान्तं मनोज्ञरूपं नतुप्रम् । पद्मस्य किञ्जल्काः केसरास्तद्वद्भासो यस्य तम् ॥ ३८ ॥ स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तम् । श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तम् । भ्राजत् कौस्तुभो यस्य तम् । वनमालाधरम् ॥ ३९ ॥ एवम्भूतं मां ध्यायन्नभ्यर्च्य हविषा घृतेन अभिघृतानि संसिक्तानि दारुणि शुष्कसमिधः प्रास्य तत्र आधारौ प्रक्षिप्य प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसन्धिमारभ्याग्निमध्यादापरिध्यन्तं घृतक्षरणरूपौ । तथा आद्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येव होमरूपौ च दत्त्वा कृत्वा । आग्नेयं घृतेन प्लुतं हविः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नैवेद्ये वैभवलक्षणं गुणं विधत्ते । गुडेति । गुडपायससर्पीषि, गुडशब्देन गुडमयाः पदार्थविशेषाः । पायसशब्देन दुग्धमयाः पदार्थविशेषाः, सर्पीषि सर्पिर्जन्यपदार्थविशेषाः, शङ्कुल्यः कर्णाकृतिकुण्डलिन्यः, इमाः पक्कान्नात्रोपलक्षकाः । आपूपा मण्डकादिसमूहाः, मोदका लड्डुकास्तान्, संयावः गोधूमपिष्टमयः भक्ष्यविशेषः, दधि दधियुतपदार्थविशेषाः, सूपान् तुवर्यादिद्वि-
दलाश्च, इदं नानापदार्थात्मकं नैवेद्यं विभवे सति कल्पयेत् ॥ ३३ ॥ कालभेदेनोपचारविशेषान् विधत्ते । अभ्यङ्गेति । अभ्यङ्गश्च उन्मर्दनं च आदर्शश्च दन्तधावनश्च अभिषेचनं पञ्चामृतादिना स्नपनं च तत्समाहारं, अन्नाद्यगीतनृत्यानि अन्नं भोज्यं च अद्य भक्ष्यं च गीतानि च नृत्यानि च एतानि सर्वाणि, पर्वणि एकादश्यादौ, स्युः । उत विभवे सति तु, अन्वहं स्युः ॥ ३४ ॥ अथाग्ना-
वपि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति । विधिना तन्त्रोक्तविधिना स्वगृह्योक्तप्रकारेण वा, विहिते निर्मिते, मेखलागर्तवेदिभिः उपलक्षिते कुण्डे, अथवा । स्थण्डिले, अग्निं आधाय निधाय, उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः पाणिना, समूहेत् एकत्र नयेत् ॥ ३५ ॥ परिस्तयेति । दग्धैः परिस्तयेत्, पर्युक्षेत् परिषिञ्चयात्, अथ ततः, यथाविधि अन्वाधाय स्वगृह्योक्तविधिना अन्वाधानसंज्ञकं समित्प्रक्षेपणादि-
व्याहृतिभिः कृत्वा, प्रोक्षण्या प्रोक्षणपात्रादकेन, द्रव्याण्याज्यस्थालीप्रभृतीनि करणानि, प्रोक्ष्य, आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय, अग्नौ मां भावयेत् सम्यक् ध्यायेत् ॥ ३६ ॥ कथंभूतमित्यत आह तप्तेति । द्वाभ्याम् । तप्तेति । तप्तं पुटपाकशोधितं जाम्बूनदमुत्तम-
सुवर्णं तस्य प्रख्याद्युतिरिव द्युतिर्यस्य तं तप्तजाम्बूनदप्रख्यं, शङ्खचक्रगदाम्बुजैः लसन्तश्चत्वारो भुजा यस्य तं, शान्तं न तूपरूपं, पद्माकिजल्का इव वाससी यस्य तम् ॥ ३७ ॥ स्फुरदिति । किरीटश्च कटकानि च कटिसूत्रं च वरा अङ्गदाश्च स्फुरन्तः किरीटादयो यस्य तं, श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं, भ्राजत्कोस्तुभो यस्य तं वनमालास्तीति तं, ब्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इति ॥ ३८ ॥ ध्यायन्निति । जुहुयादिति च । इत्थंभूतं ध्यायन्, बुधः अभ्यर्च्य, हविषा घृतेन, अभिघृतानि संसिक्तानि, दारूणि इध्मदारूणि, घृतसंसिक्ताः सुशुष्कसमिध इत्यर्थः । प्रास्य देवतोद्देशेन प्रक्षिप्य, अग्नावाधायेत्यर्थः । आधारौ आधारसंज्ञकौ, आज्यभागौ दत्त्वा हुत्वा, च ततः, मूलमन्त्रेण, स्वाहामन्त्रेण श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रेण, षोडशर्चा पुरुषसूक्तेन, अवदानतः तत्षोडशभिर्ऋग्भिर्भार्गवदानानि प्रत्यूचमाहुति-
प्रदानानि तैः, तृतीयार्थे तसिल् । आज्यप्लुतं हविः, जुहुयात् । ततः यथान्यायं, धर्मादिभ्यः मन्त्रैः जुहुयात् । आदिशब्देन विमलादयः

अङ्गदेवताः आवरणदेवताः अस्त्राणि भूषणानि पार्षदाश्च संगृह्यन्ते । ततः स्विष्टकृतं 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इत्येवं स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ ३९—४० ॥

हिन्दी अनुवाद

उपासक श्रद्धा के साथ मुझे पाद्य, आचमन, चन्दन, पुष्प, अक्षत, धूप, दीप आदि सामग्रियाँ समर्पित करे ॥ ३३ ॥ यदि हो सके तो गुड़, खीर, घृत, पूड़ी, पूए, लड्डू, हलुआ, दही और दाल आदि विविध व्यञ्जनों का नैवेद्य लगावे ॥ ३४ ॥ भगवान् के विग्रह को दतुअन कराये, उबटन लगाये, पञ्चामृत आदि से स्नान कराये, सुगन्धित पदार्थों का लेप करे, दर्पण दिखाए, भोग लगाए और शक्ति हो तो प्रतिदिन अथवा पर्वों के अवसर पर नाचने-गाने आदि का भी प्रबन्ध करे ॥ ३५ ॥ उद्धवजी ! तदनन्तर पूजा के बाद शास्त्रोक्त विधि से बने हुए कुण्ड में अग्नि की स्थापना करे । वह कुण्ड मेखला, गर्त और वेदी से शोभायमान हो । उसमें हाथ की हवा से अग्नि प्रज्वलित करके उसका परिसमूहन करे, अर्थात् उसे एकत्र कर दे ॥ ३६ ॥ वेदी के चारों ओर कुशकण्डिका करके अर्थात् चारों ओर बीस-बीस कुश बिछाकर मन्त्र पढ़ता हुआ उनपर जल छिड़के । इसके बाद विधिपूर्वक समिधाओं का आधानरूप अन्वाधान कर्मे करके अग्नि के उत्तर भाग में होमोपयोगी सामग्री रखे और प्रोक्षणीपात्र के जल से प्रोक्षण करे । तदनन्तर अग्नि में मेरा इस प्रकार ध्यान करे ॥ ३७ ॥ 'मेरी मूर्ति तपाये हुए सोने के समान दम दम दमक रही है । रोम-रोम से शान्ति की वर्षा हो रही है । लंबी और विशाल चार भुजाएँ शोभायमान हैं । उनमें शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म विराजमान हैं । कमल की केसर के समान पीला-पीला वस्त्र पहना रखा है ॥ ३८ ॥ सिर पर मुकुट, कलाइयों में कंगन, कमर में करधनी और बाँहों में बाजूबंद झिलमिला रहे हैं । वक्षःस्थल पर श्रीवत्स का चिह्न है । गले में कौस्तुभमणि जगमगा रही है । घुटनों तक वनमाला लटक रही है' ॥ ३९ ॥ अग्नि में मेरी इस मूर्ति का ध्यान करके पूजा करनी चाहिये । इसके बाद सूखी समिधाओं को घृत में डुबोकर आहुति दे और आभ्यभाग और आधार नामक दो-दो आहुतियों से और भी हवन करे । तदनन्तर धीसे भिगोकर अन्य हवन-सामग्रियों से आहुति दे ॥ ४० ॥

जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चावदानतः । धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ४१ ॥

अभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् । मूलमन्त्रं जपेद् ब्रह्म स्मरन् नारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥

दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् । मुखवासं सुरभिमतं ताम्बूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४३ ॥

उपगायन् गृणन् नृत्यन् कर्माण्यभिनयन् मम । मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ४४ ॥

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि । स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दण्डवत् ॥ ४५ ॥

शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् । प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ४६ ॥

इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् । उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषितत् पुनः ॥ ४७ ॥

अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चाचयेत् । सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(आभ्यर्ण्यत्तं हविः) मूलमन्त्रेण षोडशर्चावदानतः मन्त्रैः यथान्यायं धर्मादिभ्यः जुहुयात् ततः बुधः स्विष्ट-कृतं (जुहुयात्) ॥ ४१ ॥ अभ्यर्च्यार्थं अथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यः बलिं हरेत् नारायणात्मकं ब्रह्म स्मरन् मूलमन्त्रं जपेत् ॥ ४२ ॥ आचमनं दत्त्वा उच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् अथ सुरभिमतं ताम्बूलाद्यं मुखवासम् अर्हयेत् ॥ ४३ ॥ (ततः) उपगायन् गृणन् नृत्यन् मम कर्माणि अभिनयन् मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिकः भवेत् ॥ ४४ ॥ पौराणैः प्राकृतैः अपि स्तोत्रैः उच्चावचैः स्तवैः स्तुत्वा भगवन् प्रसीद इति दण्डवत् वन्देत् ॥ ४५ ॥ बाहुभ्यां परस्परं मत्पादयोः शिरः कृत्वा ईश मृत्युग्रहार्णवात् भीतं प्रपन्नं माम् पाहि ॥ ४६ ॥ इति शेषां मया दत्तां सादरं शिरसि आधाय उद्वास्यं ज्योतिः चेत् तत् पुनः ज्योतिषि उद्वासयेत् ॥ ४७ ॥ यदा यत्र अर्चादिषु श्रद्धा तत्र माम् अर्चयेत् सर्वभूतेषु आत्मनि च सर्वात्मा अहम् अवस्थितः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेण । तथा षोडश ऋचो यस्मिन्तेन पुरुषसूक्तेन चावदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः । पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमंत्रस्तेनैव प्रत्यृचमवदानतो होम इति । मंत्रैः स्वाहातैर्नाममंत्रैः । यथान्यायं पूजाक्रमेणैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च जुहुयात् ॥ ४१ ॥ ततो वह्निस्थं भगवंतमंतर्यामिणमभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्योऽष्टदिक्षु बलिं हरेत् । ततः पूजास्थानमागत्य देवस्याग्रे समुपविश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् ॥ ४२ ॥ तत्र उभयत्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा उच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयित्वा तदनुज्ञया पश्चात्स्वयं भुंजीत । ततः सुरभिमत्सुगंधवत्तांबूलाय मुखवासं दत्त्वाऽथ पुनरप्यहयेत्पुष्पांजलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥ अभिनयन्स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् । क्षणिको वैयर्थ्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेत् ॥ ४४ ॥ स्तवस्तोत्राणां भेदं दर्शयति । पौराणैः प्राकृतैरपीति ॥ ४५ ॥ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह । शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादिविज्ञप्त्या च प्रणमेत् ॥ ४६ ॥ ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्भासनप्रकारमाह । इतीति । अनयैव प्रार्थनया शेषां निर्मात्यं मया दत्ता धृत्वा शिरस्याधाय धृत्वा यद्युद्भासयेत्तर्हि प्रतिमायां यन्न्यस्तं ज्योतिस्तत्पुनरपि हृत्पद्मास्थज्योतिष्येवोद्भास्यमुद्भासनीयम् ॥ ४७ ॥ एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह । अर्चादिष्विति । यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र न त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वम् । कुतः । यतः सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

भावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मूलस्यादिकारणस्य नारायणस्य जलशायिनो मंत्रो मूलमंत्र इत्यर्थः । इत्यर्थ इति—अवदीयतेऽवखंड्यत इत्यवदानं भेदस्तेन । तसिरत्र तृतीयार्थे । 'अवदानं खंडने स्यात्' इति मेदिन्युक्तेरयमर्थः । नाममंत्रैर्धर्माय स्वाहेत्यादिरूपैः ॥ १ ॥ ततस्स्विष्टकृद्वोमोत्तरम् । पार्षदेषु गरुडस्य बलिं पुरतः । ततो बलिदानोत्तरम् । नारायणात्मकं मूलमंत्रं ब्रह्म स्मरन्परमात्मानं मा ध्यायन् जपसमये मन्मूर्ति-ध्यानं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—मंत्रविशेषणं ब्रह्मेति । ब्रह्मस्वरूपम् 'मंत्रमूर्तिकम्' इत्युक्तेः । यद्वा—ब्रह्म वेदम् उत्तरनारायणादिसूक्तं जपेत् । किं कुर्वन्—नारायणात्मकं स्मरन् 'वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम' इत्युक्तेः । किं भूतं ब्रह्म—मंत्राणां सर्वेषां मूलमादिकारणं मूलमंत्रम् । राजदंतादिवत्समासः । नारायणात्मकं ब्रह्मेत्युक्त्या निर्विशेषस्मरणं व्यावर्त्यते ॥ ४२ ॥ ततो जपानंतरम् । उभयत्र वह्निस्थे शालग्रामादिस्थे च कल्पयित्वा मनसा समर्प्ये । उपलक्षणमेतत्पदामृतस्यापीति । तदपि दत्तवैव स्वयं गृह्णीयात् । तदुक्तम्—'बलिर्विभीषणो भीष्मः प्रह्लादो नारदोऽर्जुनः । षडेते वैष्णवा नित्यं गृह्णन्तु चरणोदकम् ।' इति स्मृतिसंग्रहोक्तेः । तच्च स्वयमपि हस्तेन न पिबेत् । तदुक्तं भविष्ये—'समम्यर्च्यं पिबेद्देवान्यः पादसलिलं हरेः । स याति परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम् । विष्णुपादाभिषिक्तं यः पात्रेणैव पिबेज्जलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् । यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिबते यदि । स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।' इति । पुलस्त्यः—'शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिनेदिने । पात्रांतरेण तद्ब्रह्म करेण सुरया समम् ।' इति । तत्स्वरूपं रामान्धमेधीये—'उदकं चंदनं चक्रं शंखश्च तुलसीदलम् । घंटा ताम्रं शिला विप्रा विष्णोः सूक्तं पदामृतम् ।' इति । एकांगस्यापि न्यूनत्वे न स्यात्तद्वि पदामृतम्' इति ध्येयं सुधीभिः । तदनुज्ञया मनसा विष्वक्सेनाज्ञां गृहीत्वा सुगंधवदेलाल-वंगादियुक्तं मुखं वासयति सुगंधयतीति मुखवासम् । तांबूलाद्यमिहाद्यपदेन कर्पूरखदिरैरालंबीरपूगानां ग्रहः । पंचरात्रे विशेषो-प्युक्तः—'पुनराचमनं दद्यात्करोद्धर्तनमेव च । सकर्पूरं च तांबूलं चंदनैः करमार्जनम् । पुष्पावल्लिं ततः कृत्वा भक्त्याऽऽदर्शं प्रदर्शयेत् । नीराजनं पुनः कार्यं कार्पूरं विभवे सति' अगस्त्यसंहितायां तु—'स्नेहसंयुक्तविपुलवर्तिकारनेकधा । आरात्रिभिरने-काभिः स्थापिताभिः प्रयत्नतः । पयस्स्वस्तिकरूपेण हंसाकारेण चानघ । पुरस्ताद्रघुनाथस्य भ्रामयेत्प्रयतोन्वहम् ।' अत्र विशेषः श्रीहरिभक्तिविलासे द्रष्टव्यः ॥ आविष्कुर्वन् तत्तल्लीला अनुकुर्वन्नित्यर्थः । ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधात्कथमुक्तं कर्माण्य-भिनयन्ममेति चेदत्र 'सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रं बलवत्' इति न्यायेन समाधेयम् । तथाहि—'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यशास्त्रं 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति विशेषशास्त्रेण बाध्यते इत्यर्थः । तथा 'न देवचरितं चरेत्' इति सामान्यशास्त्रं 'कर्माण्य-भिनयेन्मम' इति वाक्यकल्प्येन विष्णुलीला अभिनयेत् । इत्येवंरूपेण विशेषशास्त्रेण बाध्यत इत्यर्थः । मुहूर्तं घटिकाद्वयम् । विशेष-काले कथाश्रवणे श्रावणे तु चित्तमालस्यादिनाखिन्नतामृच्छतीति भावः वैयर्थ्यमित्यादि । सा च कथा श्रीमद्भागवतस्यैव ज्ञेया, तया च पूजापि सांगा भवतीत्यभिप्रेत्यैव पूजांते श्रीकृष्णेनोक्तम्—'मत्कथाः श्रावयन्मृण्वन्' इति । तथा चोक्तं संहितायाम्—'पूजानि-दिक्षद्रतावाप्त्यै विष्णोर्भोगवत् मुने । पुराणं श्रीशुकेनोक्तं गंगायां यत्परीक्षिते । तन्नित्यं वाच्येतिक्वचित्तेन प्रीतो जनार्दनः । द्वात्रिंशद-पराधांश्च क्षमते नात्र संशयः । श्रीकृष्णपूजासंपूर्तिर्विना भागवतं न हि । विनापि श्रीहरेः पूजां श्रीभागवतपाठतः । सांगपूजाफलं नित्यं जायते नात्र संशयः । कृष्णस्य वाक्मयी मूर्तिः श्रीमद्भागवतं मुने । पाठोऽस्य पूजनं सांगं देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।' इति । क्षणिको गानादि-

मयोत्सवाविष्टो भवेत् । परं नु श्रीहरिकथानंतरमेव 'पञ्चासमाप्तिर्नैव स्याच्छ्रीमद्भागवती कथाम् । विना भागव विप्रेन्द्र श्रीगोपालपते-
र्विभोः । न्यूनापि पूर्तिमाप्नोति श्रीमद्भागवतध्वनेः । पूर्णोपि पूजा स्याद्विना पारीक्षिती कथाम् ।' इति संहितोक्तेः ॥ ४४ ॥ उच्चावचैः
उच्चैः पौराणिकैः स्तवैः, अवचैः प्राकृतैः मनुष्यादिवाग्रचित्तैर्निकृष्टस्तोत्रैः 'प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा' इति वाग्भट्टोक्तेः ।
अस्यार्थः—प्राकृतमनेकधा—एकं तज्जं तस्मात्संस्कृताज्जायते इति तज्जं शुद्धं प्राकृतं, यथा—मातृगृहोपकरणमित्यत्र—मारा घोरोव
अरणमिति । अपरं तत्तुल्यं तेन संस्कृतेन तुल्यं समं, यथा—'धरणिधरचारुदेहं देववरं नमामि बलवन्तम्' इति । तृतीयं देश्यं, यथा—
डलमह शब्दौ देश्यप्राकृतौ । आदिशब्दात् शूरसेनीमागध्यावपि प्राकृते इति । स्तवानां व्यासप्रोक्तत्वेन 'व्यासो नारायणः स्वयम्'
इत्युक्तेवदरूपत्वादुच्चैर्वं स्तोत्राणां मनुष्यप्रणीतत्वादवचत्वमिति । द्विजातीनां वक्तुमर्हा वचास्तदिभन्ना अवचाः । एतेन द्विजातिभिः
प्राकृतं न पठनीयमिति । तदुक्तं संग्रहे—“द्विजो न प्राकृतं शास्त्रमापद्यपि कदाचन । शृणुयाच्छृणुयादार्षं विप्रादेव न चान्यतः ।
यावद्विप्रमुखे शास्त्रं शास्त्रत्वं तावदेव हि । विप्रेतरगतं शास्त्रं शास्त्रत्वं प्रपद्यते । यथा पतिमता साध्वी परगा व्यभिचारिणी ।' किञ्च—
प्राकृतश्रवणं व्यर्थं न पुण्यं तेन जायते । प्रत्यवायावहं किन्तु केवलं स्याद्विजन्मनाम् ।' इति । यद्वा—प्रकर्षणाकृतैर्वैदिकैः पुरुषसूक्ताद्यैः ।
स्तवैः स्वनिर्मितैः क्रियात्वेन निर्देशात् कर्तृजन्यत्वापत्तेः । उच्चावचैः नानाप्रकारैः । स्तूयते एभिरिति स्तोत्रैरिति करणतया निर्देशेन
पूर्वसिद्धत्वापत्तेः । पौराणैरित्युपलक्षणं तांत्रिकश्रौतयोः । प्राकृतैरधुनान्येननिर्मितैः । तदुक्तं कालिकापुराणे—“या स्वयं गद्यपद्याभ्यां
नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूतमस्तु सः ।' इति । स्तवस्तोत्रयोरार्षपौरुषेयत्वेन भेदः कल्प्य इति चक्रवर्तिकारः ॥ ४५ ॥
प्रणतिरीतिं पृच्छति—कथमिति । प्रपन्नं शरणं प्राप्तम् । निबद्धाभ्यामौपार्थिकस्तनीकृताभ्याम् । दूरतो नमस्कारमुक्त्वा किञ्चिद्दूरत
आह—शिर इति । अतिनिकटे गर्भमन्दिरे च निषेधात् । टीकायां द्वितीयपक्षमाह—यद्वेति । 'अग्रेपृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात्केशवालये ।' इति । गौतमीये तु विशेषः—'पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा' इत्यादिनाष्टाङ्ग उक्तः ।
आगमे 'जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा वचसा धिया । पंचाङ्गकः प्रणामः स्यात्पूजासु प्रबराविमौ ।' इति । इमावित्यष्टाङ्गापेक्षं
द्वित्वम् । विश्वनाथस्तु—अग्रपृष्ठादौ प्रणतिनिषेधान्मत्पादयोर्दक्षिणपार्श्वं किञ्चिद्दूरे शिरः कृत्वा वन्देत् । बाहुभ्यां परस्परं
संमुखीभूतमर्कमुद्राभ्यां सहितमिति शेषः । किं बुवाण इत्यपेक्षायामाह—प्रपन्नमित्यर्द्धम् ॥ ४६ ॥ ततः प्रणत्युत्तरम् । 'प्रसादान्निज-
निर्माल्यदाने शेषा प्रकीर्तिता' इति विश्वोक्तेर्माल्यादिदानम् । 'शेषोऽन्ते पुमान्स्त्री चाक्षतमाल्यादिदेशने' इति यादवः । अनयैव
'प्रपन्नं पाहि माम्' इत्यादिकया उद्भास्यं प्रासादप्रतिष्ठितार्चाशालप्रामेतरस्थण्डिलाद्यानीतमेव । इति वन्दनानंतरं शेषां निर्माल्यं मया
कृपया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय ज्योतिर्मदीयं सैकतप्रतिमादिस्थमुद्रास्यं चेत्पुनरपि स्तवदयस्थज्योतिषि एवोत्कर्षेण वासयेत् ॥ ४७ ॥
सर्वाधिष्ठानसायमाहाक्षेपपूर्वकम् । एतेषु सूर्यादिषु । अधिष्ठानसायमे हेतुमाशंक्य समाधत्ते—कुत इति । यतोऽहं सर्वात्माऽतोऽधिष्ठा-
नतारतम्यं नास्तीत्यर्थः । यद्यप्यर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तथापि श्रद्धैव ममाविर्भावकारणं, यां विना साक्षाद्भूतस्याप्यस्य ममोपलब्धिः
'विरोडविदुषाम्' इत्यादिवन्न स्यादित्यभिप्रेत्य श्रद्धाया आवश्यकत्वं दर्शयितुमाह—अर्चादिष्विति । अधिष्ठानेषु प्राधान्यमेव दर्शयितु-
मर्चाया उक्ताः । किञ्च—श्रद्धाधिक्ये सति सर्ववस्त्वेव ममाधिष्ठानं प्रह्लादादिश्रद्धया हिरण्यकशिपुस्तम्भादावविमत्सुलभत्वदर्श-
नादित्याह—सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अभ्यर्चयेति । ततोऽग्निस्थं भगवन्तमन्तर्यामिणं पुष्पधूपादिभिरभ्यर्चयार्थं नमस्कृत्य पार्श्वदेशे नन्दादिभ्योऽष्टसु दिक्षु
बलिं हरेत् । पूजास्थानमागत्य देवस्याग्रे समुपविश्य नारायणरूपं परं ब्रह्म ध्यायन् यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपेत् ॥ ४१ ॥ दत्त्वेति ।
ततोऽग्नौ बह्विभ्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा नैवेद्यशेषं विष्वक्सेनाय पार्श्वदमुख्याय समर्पयेत् । तदनुज्ञां
ध्यात्वा पूजासमाप्त्यनन्तरं शेषं स्वयमद्यादित्यर्थोऽङ्गेषु यम् । ततः सुरभिर्मत्सुगन्धवत् ताम्बूलाद्यं मुखवासं दत्त्वाऽथ पुनरप्यहयेत्
पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४२ ॥ उपगयन्निति । ततो मम कर्माणि उपगयन् गृणन् अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् मत्कथाः
श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको वैयर्थ्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेत् । यद्वा । क्षणः उत्सवस्तेन दीव्यतीति क्षणिकः उत्सवमग्ने
भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ स्तवैरिति । उच्चावचैः बृहद्भिर्लघुभिर्वा स्तवैः स्तवसंज्ञैः पौराणैरार्षैर्वदपुराणाद्युक्तैः तथा स्तोत्रसंज्ञैः स्तोत्रैः प्राकृतैर-
नार्षैरपि स्तुत्वा 'हे भगवन् ! प्रसीद' इति वदनं दण्डवत् वन्देत् ॥ ४४ ॥ दण्डवद्वन्दने प्रकारमाह—शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणो-
त्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा । यद्वा । पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव शिरो मत्पादयोः कृत्वा । यद्वा ।
'अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात्केशवालये ।' इत्यग्रपृष्ठादौ निषेधात् । मत्पादयोर्दक्षिणपार्श्वं
किञ्चिद्दूरे शिरः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं सम्मुखीभूततर्कमुद्राभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा हे ईश ! मृत्युरेव ग्रहो ग्रहो यस्मिन्-
स्मात्संसारार्णवाङ्गीतम् अत एव प्रपन्नं शरणमागतं मां पाहि इति विद्मत्या च प्रणमेत् ॥ ४५ ॥ इतीति । इति प्रार्थयमानः शेषां

निर्मोक्षं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वाऽर्चेत् । यदि मद्रूपमुद्रास्यमुद्रासयेत् तर्हि प्रतिमायां यन्न्यस्तं ज्योतिस्तत्पुनरपि हृत्पद्मस्थज्योतिष्येवोद्भासनीयम् ॥ ४१ ॥ अर्चेति । अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र मामर्चयेत् । न त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वमस्ति । यतः सर्वेषामात्माऽहं सर्वभूतेषु आत्मनि च अवस्थित एवास्मि ॥ ४७ ॥ एवमिति । एवं वैदिकतान्त्रिकैः क्रियायोगपथैः पूजामार्गैर्मामर्चयन् पुमान् उभयतः इहामुत्र चाभीप्सितां सिद्धिमिष्टं फलं मत्तो विन्दति ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

अष्टाक्षरेण ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रेण नाममन्त्रैरिति धर्माय स्वाहेत्यादिमन्त्रैः स्विष्टकृतम् तत् संज्ञकं कर्म यया स्यात्तथा हुत्वेति शेषः । चोऽत्र धर्मादिनिमित्तकहोमं समूचिचनोति ॥ ४१ ॥ मूलमन्त्रमिति सौर्द्धकम् । नारायणात्मकं नारायणरूपं शुद्धं स्मरन्निति स्मरणे निर्विशेषस्मरणं व्यावर्त्यते ततो मन्त्रजपानन्तरम् उभयत्र प्रतिमायां बह्वौ च ताम्बूलाद्यमित्याद्यशब्देन कर्पूर-खदिरचूर्णैलापूगपरिग्रहः ॥ ४२-४३ ॥ स्वस्मिन्निति गोपीवद्वियोगदशामवलम्ब्योक्तम् ॥ ४४ ॥ पौराणैः प्राचीनैराचैरित्यर्थः । प्राकृतैरर्वाचीनैस्तत्र स्तवानां प्राकृतत्वं भावसाधनत्वेन तथा प्रतीतेः स्तोत्राणां पौराणत्वं करणसाधनत्वेन तथा प्रतीतेरित्यर्थक्रमेण व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥ “अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनमस्कारान न कुर्यात् केशबालय” इत्यतिनिकटे प्रणामनिषेधादिद्वितीयपक्षमाह यद्वेति ॥ ४६ ॥ उद्भासयेद्विसर्जयेत् ॥ ४७ ॥ अर्चादिष्वित्यादिना सूर्याऽग्न्यादिपरिग्रहः । प्रल्हादादिश्रद्धया हिरण्यकशिपुस्तम्भादौ सुलभत्वदर्शनात् सर्वभूतेष्वित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः पुनः स्विष्टकृतं कुर्यात् ॥ ४१ ॥ नारायणात्मकं मूलमन्त्रमष्टाक्षरम् ॥ ४२-४६ ॥ ज्योतिरर्चारूपं ज्योतिः ज्योतिषि अन्तरात्मनि ॥ ४७-४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततो मूलमन्त्रेण श्रीमदष्टाक्षरस्वाहान्तेन षोडशर्चावदानतः पुरुषसूक्तस्य षोडशभिः ऋषिभिर्मान्यवदानानि तैश्चाव्यप्लुतं हविर्जुहुयात् ततो यथान्यायं धर्मादिभ्योऽङ्गदेवता आवरणदेवता अस्त्राणि भूषणानि पार्षदाश्च संगृह्यन्ते ततः स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ ४१ ॥ ततो बह्वावावहितं भगवन्तमभ्यर्च्य पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्यः बलिं हरेदष्टदिक्षु दद्यात् नारायणात्मकमिति मन्त्रदेवतयोरैक्यभावना विधीयते ब्रह्म स्मरन्मामनुभ्यायन् ॥ ४२ ॥ ततो विष्वक्सेनायाचमनं समर्प्य उच्छेषं भगवन्निवेदितं कल्पयेत्समर्पयेत् ततः सुरभि-मत्कर्पूरादियुक्तं ताम्बूलादिकं मुखवासं समर्पयेत् अथाहयेत्पुनः पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥ मम कर्माणि चेष्टितानि मुहूर्तं क्षणोऽस्यास्तीति तथा मत्वर्थीयष्टकं मुहूर्तं क्षणवन्नयन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उच्चावचौर्नानाविधैर्वेदोक्तैः पुराणोक्तैः प्राकृतैर्द्रविडादि-गाथात्मकैः ॥ ४५ ॥ कृत्वा निधाय मृत्युग्रहार्णवान्मृत्यादितुल्यात्संसाराद्धीतं तत्र ग्रहः पिशाचः गृहेति पाठे तेन संसारो लक्ष्यते मृत्युतुल्यादर्णवतुल्याच्च गृहादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ मया दत्तां दत्तमिव भावितां शेषां मदुपभुक्ततुलसीं सादरं यथा तथा शिरस्याधाय धृत्वा उद्भास्यं चेत् ज्योतिर्मयरूपम् उद्भासयेत् क्वेत्यत आह । तज्ज्योतिः पुनर्ज्योतिष्यन्तरात्मनि उद्भासयेत् ॥ ४७ ॥ इत्थमर्चाद्यन्यतमे श्रद्धानुसारं तत्र मामर्चयेत् इत्थं भावयेच्चेत्याह । सर्वभूतेष्विति । आत्मनि स्वस्मिन्नाहमवस्थितः अन्तः प्रविश्य धारकत्वेन स्थितः अत एव सर्वात्मा सर्वशरीरकः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः पुनः स्विष्टकृतं कुर्यात् ॥ ४१ ॥ अभ्यर्चयामिति पाठे अभिमुखो भूत्वा अर्चायां सन्निहितं भगवन्तं नमस्कृत्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सुरभिन्मुखवासताम्बूलाद्यं च दत्त्वानन्तरं चामराद्युपचारैः अर्हयेत्सम्भावयेत् ॥ ४३ ॥ न केवलम् उपगायन् गृणन्ब्रूणञ्च किन्तु मम कर्माणि अन्यैः कीर्तयित्वाभिनयन् सर्वेषां प्रकाशकन् अर्थान्तरं चाह । मत्कथा इति । अनेनाभिनयशब्दार्थोऽपि विवृतः किमुक्तं स्यादत्राह । मुहूर्तं क्षणिक इति । मत्कथार्थमेव मुहूर्तः क्षणश्चास्येत्यस्मिन्नर्थं ठप्रत्ययः मत्कथातिवाहितसर्वकालो भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ स्तवैर्मुक्तकश्लोकनिबन्धनैः ॥ ४५ ॥ परस्परं बद्धाभ्यां बाहुभ्यां सह शिरः मत्पादयोः कृत्वा ॥ ४६ ॥ शेषां मालाक्षतादिदानं शेषोऽस्त्री अन्यस्मिन्नुपयुक्तः माल्याक्षतादिदाने स्त्रीति यादवः ॥ ४७ ॥ यत्र येष्वर्चादिषु यया श्रद्धा तथा मामर्चयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पञ्चरात्रे विशेषश्चोक्तः—

पुनराचमनं दद्यात्करोद्धर्त्तनमेव च । सकपूरं च ताम्बूलं कुर्यान्नीराजनं ततः ॥

गारुडे च—

अथ भुक्तवते दत्त्वा जलैः कपूरवासितैः । आचमनं च ताम्बूलं चन्दनैः करमार्जनम् ॥

पुष्पाञ्जलिं ततः कृत्वा भक्त्यादर्शं प्रदर्शयेत् । नीराजनं पुनः कार्यं कापूरं विभवे सति ॥

अगस्त्यसंहितायाम्—

स्नेहसंयुक्तविपुलवर्त्तिकाभिरनेकधा । आरात्रिभिरनेकाभिः स्थापिताभिः प्रयत्नतः ॥

पद्मस्वस्तिकरूपेण हंसाकारेण चानघ ! । भ्रामयेद्बधुनाथस्य पुरस्तात्प्रयतोऽन्वहम् ॥

अत्र विशेषो हरिभक्तिविलासे द्रष्टव्यः ॥ ४२-४३ ॥ क्षणिकः गानादिमयतयोत्सवाविष्टो भवेत् ॥ ४४ ॥ स्तवैः स्वनिमित्तैः क्रियात्वेन निर्देशात् कर्तृजन्यत्वापत्तेः उच्चावचैर्नानाप्रकारैः स्तूयत एभिरिति स्तोत्रैः करणतया निर्देशेन पूर्वसिद्धत्वापत्तेः पौराणैरित्युपलक्षणं तान्त्रिकैः श्रौतैश्च प्राकृतैरधुनान्येन निर्मितैश्च यथोक्तं कालिकापुराणे—

यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूतमस्तु सः ॥ ४५ ॥

दूरतो नमस्कारमुक्त्वा किञ्चिद्दूरत आह । शिर इति । अतिनिकटे गर्भमन्दिरे च तन्निषेधान् टीकायां द्वितीयं पक्षमाह यद्वेति यदुक्तम्—

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात्केशवालये ॥

इति गौतमीये तु विशेषः—

पद्म्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दशा । मनसा वचसा चेति प्रणामोष्ठाङ्ग ईरितः ॥

आगमे जानुभ्यां चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया । पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवराविमाविति ॥ ४६ ॥ ज्योतिषि महागृहामादौ पृथक्कृतं ज्योतिरिव तद्रूपं ज्योतिर्हृद्येवोद्भासयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तथापि श्रद्धैव ममाविर्भावकारणं यां विना साक्षाद्भूतस्याप्यस्य ममोपलब्धिर्विराडविदुषामित्यादिवन्न स्यादित्यभिप्रेत्य श्रद्धाया आवश्यकत्वं दर्शयितुमाह । अर्चादिष्विति । सत्यां तु श्रद्धायां न च मम स्वतः कुत्रापि दौर्लभ्यं हिरण्यकशिपुस्तस्मादौ च सुलभत्वदर्शनादित्याह । सर्वभूतेष्विति ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यथान्यायं पूजाक्रमेण मन्त्रैः स्वाहान्तैः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥ नारायणस्वरूपं ब्रह्म स्मरन् मूलमन्त्रं जपेत् उच्छेष्टं विश्वक्सेनाय कल्पयित्वा तदनुज्ञया स्वयं भुञ्जीतेति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४२-४३ ॥ क्षण उत्सवस्तेन दीव्यतीति क्षणिकः उत्सवमग्नौ भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ स्तवस्तोत्रयोरार्चयोरुपेयत्वेन भेदः कल्प्यः प्रसीद भगवन्निति विज्ञापयन् दण्डवद्भूमौ पतन् वन्देत् ॥ ४५ ॥ तत्र दण्डवद्वन्दने प्रकारमाह । शिर इति—

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात् केशवालये ॥

इत्यप्रपञ्चादौ प्रणतिनिषेधान्मत्पादयोर्दक्षिणपाश्वे किञ्चिद्दूरे शिरः कृत्वा वन्देत् कीदृशं बाहुभ्यां च परस्परं सम्मुखीभूत-
तर्कमुद्राभ्यां सहितमिति शेषः । किं ब्रुवाण इत्यपेक्षायां प्रपन्नमित्यर्थम् ॥ ४६ ॥ इति वन्दनानन्तरं शेषां निर्मात्य मया कृपया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय ज्योतिर्मदीयं सैकताप्रतिमादिस्थमुद्भास्यं चेत् पुनरपि ज्योतिषि स्वहृत्पद्मस्थे एव उद्भासयेत् उत्कर्षणं वासयेत् ॥ ४७ ॥ यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तदपि श्रद्धैव ममाविर्भावे कारणम् यां विना साक्षाद्भूतस्याप्यस्य ममोपलब्धिर्विराडविदुषामित्यादिवन्न स्यादित्यभिप्रेत्य श्रद्धाया आवश्यकत्वं दर्शयितुमाह । अर्चादिष्विति । अधिष्ठानेषु प्रधानमेव दर्शयितुमर्चाया उक्ताः किं तु श्रद्धाधिक्ये सति मम सर्वं वस्त्वेवाधिष्ठानं हिरण्यकशिपुस्तस्मादावपि मत्सुलभत्वदर्शनादित्याह सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मूलमन्त्रेण पञ्चपदेन सर्वमन्त्रेषु मुख्येन कृष्णस्तथैकोऽपि जगद्धितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति श्रुतेः मम मूर्ति-
भूतेनेत्यर्थः । यदा तु मूर्त्यन्तरद्वारा मां यजेत तदा तु मन्त्रान्तरेण जुहुयादिति सूचयितुमाह । षोडशार्चावदानत इति । षोडशभिः
पुरुषसूक्तऋग्भिर्भेदेवदानं प्रत्यृचमाहुतिग्रहणं तेन जुहुयात् पुरुषसूक्तेन यजनपक्षे स एव मूलमन्त्रः तेनैव प्रत्यृचमवदानेन होम
इत्यर्थः । मन्त्रैः स्वाहान्तैर्नाममन्त्रैर्यथान्यायं यथासम्भवम् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥ बह्विस्थं मद्रूप-
मभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्योऽष्टदिक्षु बलिं हरेत् ततोऽर्चनस्थलमागत्य ममाग्रे यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपेत् पश्चान्तरे ब्रह्म पुरुष-
सूक्ताख्यं वेदं नारायणात्मकपुरुषात्मकं स्मरन् ध्यायन् जपेत् ॥ ४२ ॥ ततः कृतभोजनं मां ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा उच्छेषं मदुच्छि-
ष्टमन्नादिकम् विष्वक्सेनाय कल्पयेत् ततः सुरभिमत्सुगन्धवत्ताम्बूलाद्यं मुखवासं दत्त्वा अथ पुनरर्हयेत् पुष्पाञ्जलिना चयेत् ॥ ४३ ॥
अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिको लब्धावकाशः ॥ ४४ ॥ प्राकृतैरपि स्तोत्रैः स्तुत्वा हे भगवन् ! प्रसीदेति विज्ञाप्य दण्डव-
द्वन्देत् ॥ ४५ ॥ प्रणामप्रकारं दर्शयति । शिर इति । शिरः मत्पादयोर्मध्यगं कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं मम दक्षिणेतरौ पादौ
गृहीत्वा मृत्युग्रहार्णवात् मृत्युः जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारः सः एव व्यामोहकत्वाद्ग्रहः पिशाचः दुस्तरत्वाच्चाणवस्तस्माद्भीतं हे
ईश ! प्रपन्नं त्वां शरणं प्राप्तं मां पाहीति विज्ञाप्या च प्रणमेत् ॥ ४६ ॥ शेषां निर्मात्यं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय नमस्कारेण
स्वीकृत्येत्यर्थः । ज्योतिर्मद्रूपं ज्योतिषि स्वान्तर्यामिणि मयि उद्भासयेत् ततो भुञ्जीत ॥ ४७-४८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

मूलमन्त्रेण ओं नमो नारायणाय स्वाहेत्यनेन तथा षोडश ऋचो यस्मिंस्तेन पुरुषसूक्तेन च । अवदानतः, प्रत्यृचमाहुति-
ग्रहणेनेत्यर्थः । पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमन्त्रस्तेनैव प्रत्यृचमवदानतो होम इति ज्ञेयम् । तथा मन्त्रैः स्वाहान्तैर्नाम-
मन्त्रैर्यथान्यायं पूजाक्रमेणैव धर्मादिभ्यः आदिपदेन विमलादिभ्यश्च जुहुयात् । ततश्च बुधः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं
च हुत्वा ॥ ४१ ॥ ततोऽग्निस्थं भगवन्तमभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्योऽष्टसु दिक्षु बलिं हरेत् । ततः पूजास्थानमागत्य देव-
स्याग्रे समुपविश्य नारायणरूपं परं ब्रह्म ध्यायन् यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपेत् ॥ ४२ ॥ ततोऽग्नौ बहिश्च भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा
आचमनं दत्त्वा नैवेद्यशेषं विष्वक्सेनाय पार्षदमुखाय समर्पयेत् । तदनुज्ञां ध्यात्वा पूजासमाप्त्यनन्तरं शेषं स्वयमद्यादित्यर्थाञ्ज्ञेयम् ।
ततः सुरभिमत्सुगन्धवत् ताम्बूलाद्यं मुखवासं दत्त्वाथ पुनरर्हयेत् पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥ अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् ।
क्षणिको वैयर्थ्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेत् ॥ ४४ ॥ स्तवस्तोत्राणां भेदं दर्शयति—पौराणैरिति । प्राकृतैः तत्तद्देशभाषात्मकैः ॥ ४५ ॥
प्रणामप्रकारमेव स्पष्टयति—शिरो मत्पादयोः कृत्वेति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं संयुक्ताभ्यां सहितं शिरो मत्पादयोः कृत्वा
दण्डवत्पतित्वा हे भगवन् हे ईश मृत्युरेव ग्रहो यस्मिंस्तस्मात्संसारसागराद्भीतं अत एव प्रपन्नं शरणमागतं मां पाहि ततो रक्ष
प्रसीदेति प्रार्थयन् वन्देति द्वयोरन्वयः ॥ ४६ ॥ ततः शेषः प्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्भासनप्रकारमाह—इतीति । इत्यनयैव प्रार्थनया
शेषां निर्मात्यं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वा चेत् यदि मद्रूपमुद्भास्यमुद्भासयेत् तर्हि प्रतिमायां यन्न्यस्तं ज्योतिस्तत्पुनरपि
हृत्पद्मस्थज्योतिष्येवोद्भासनीयम् ॥ ४७ ॥ एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह—अर्चादिष्विति । यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र
मामर्चयेत् न त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वमस्ति । तत्र हेतुमाह—सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अभ्यर्चयेति । ततः अभ्यर्च्य ब्रह्मावाहितं भगवन्तं सम्पूज्य, अथ नमस्कृत्य, पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्यः बलिं हरेत्
अष्टदिक्षु दद्यात् । ततः ब्रह्म स्मरन् ब्रह्मरूपं मामनुध्यायन्, नारायणात्मकं मूलमन्त्रं, जपेत् । नारायणात्मकमिति मन्त्रदेवतयो-
रेक्यभावना विधीयते ॥ ४१ ॥ दत्त्वेति । ततो भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वेति शेषः । आचमनं दत्त्वा, उच्छेषं भगवन्निवेदितं
विष्वक्सेनाय पार्षदाय, कल्पयेत् समर्पयेत्, ततः सुरभिमत्कपूरादियुक्तं, ताम्बूलाद्यं ताम्बूलादिकं मुखवासं समर्पयेत् । अथ
अर्हयेत् पुनः पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४२ ॥ उपगायन्ति । ततः उपगायन्मम चरित्रगानं कुर्वन्, गृगन्, मन्नामानीति शेषः ।
नृत्यन्मदग्रे नर्तनं कुर्वन्, मम कर्माणि संचेष्टितानि अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन्, मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् सन्, सुहृत्
क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिकः, मत्वर्थीयश्च । क्षणवन्नयन् भवेदित्यर्थः । वैयर्थ्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेदिति भावः ॥ ४३ ॥ स्तवैरिति ।
उच्चावचैर्नानाविधैः, श्रौतैर्वेदोदितैः, पौराणैः पुराणप्रोक्तैः, प्राकृतैर्भाषाप्रथितैः अपि, स्तवैः स्तोत्रैः स्तुत्वा, हे भगवन् प्रसीद इत्युक्त्वा
दण्डवत् वन्देत् ॥ ४४ ॥ शिर इति । शिरः मत्पादयोः कृत्वा निधाय, बाहुभ्यां पाणिभ्यां, परस्परं दक्षिणोत्तराभ्यां ताभ्यां
दक्षिणोत्तरौ मम पादौ गृहीत्वा च, यद्वा परस्परं निबद्धाभ्यां पाणिभ्यां कृतापराध इव भूत्वा, हे ईश मृत्युग्रहार्णवात् मृत्युरुप-

ग्राहयुक्तसंसारसागरात् भीतं, त्वां प्रपन्नं मां पाहि, इति विज्ञापयन् प्रणमेत् ॥ ४५ ॥ इतीति । ततः इत्यनया प्रार्थनया, मया दत्तां दत्तामिव भावयित्वा, शेषां मदुपभुक्तां तुलसीं सादरं यथा तथा शिरसि आधाय धृत्वा, उद्योतिर्मत्स्वरूपं उद्भास्यं चेत्, तज्ज्योतिः पुनः उद्योतिष्यन्तरात्मनि उद्भासयेत् ॥ ४६ ॥ पूर्वोक्तैष्वेतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह । अर्चादिष्विति । अर्चादिषु प्रतिमादिषु मध्ये, यदा यत्र यस्य श्रद्धा स्यात्, तत्र च तत्रैव मां अर्चयेत् । यतः सर्वभूतेषु आत्मनि स्वस्मिंश्च सर्वात्मा सर्वेश्वरीरकः, अहमवस्थितः अन्तःप्रविश्य धारकत्वेन स्थितः ॥ ४७ ॥ उपसंहरति । एवमिति । एवमित्थं वैदिकतान्त्रिकैः वेदोक्तैस्तन्त्रोक्तैश्चेत्यर्थः । क्रियायोगानां पन्थानो मार्गस्तैः प्रकारैरिति यावत् । पुमान् मां अर्चत्, उभयतः इहामुत्र च अभीप्सितां सिद्धिं मत्तः विन्दति लभते ॥ ४८ ॥

हिन्दी अनुवाद

इसके बाद अपने इष्टमन्त्र से अथवा 'ॐ नमो नारायणाय' इस अष्टाक्षर मन्त्र से तथा पुरुषसूक्त के सोलह मन्त्रों से हवन करे । बुद्धिमान् पुरुष को चाहिये कि धर्मादि देवताओं के लिये भी विधिपूर्वक मन्त्रों से हवन करे और स्वष्टकृत आहुति भी दे ॥ ४१ ॥ इस प्रकार अग्नि में अन्तर्यामीरूप से स्थित भगवान् की पूजा करके उन्हें नमस्कार करे और नन्द-सुनन्द आदि पार्षदों को आठों दिशाओं में हवनकर्माङ्ग बलि दे । तदनन्तर प्रतिमा के सम्मुख बैठकर परब्रह्मस्वरूप भगवान् नारायण का स्मरण करे और भगवत्स्वरूप मूलमन्त्र 'ॐ नमो नारायणाय' का जप करे ॥ ४२ ॥ इसके बाद भगवान् को आचमन करावे और उनका प्रसाद विष्वक्सेन को निवेदन करे । इसके पश्चात् अपने इष्टदेव की सेवा में सुगन्धित ताम्बूल आदि मुखवास उपस्थित करे तथा पुष्पाञ्जलि समर्पित करे ॥ ४३ ॥ मेरी लीलाओं को गावे, उनका वर्णन करे और मेरी ही लीलाओं का अभिनय करे । यह सब करते समय प्रेमोन्मत्त होकर नाचने लगे । मेरी लीला-कथाएँ स्वयं सुने और दूसरों को सुनावे । कुछ समय तक संसार और उसके रगड़ों-झगड़ों को भूलकर मुझमें ही तन्मय हो जाय ॥ ४४ ॥ प्राचीन ऋषियों के द्वारा अथवा प्राकृत भक्तों के द्वारा बनाये हुए छोटे-बड़े स्तव और स्तोत्रों से मेरी स्तुति करके प्रार्थना करे—'भगवन् ! आप मुझपर प्रसन्न हों । मुझे अपने कृपाप्रसाद से सराबोर कर दें ।' तदनन्तर दण्डवत् प्रणाम करे ॥ ४५ ॥ अपना सिर मेरे चरणों पर रख दे और अपने दोनों हाथों से—दायें से दाहिना और बायें से बायाँ चरण पकड़कर कहे—'भगवन् ! इस संसार-सागर में डूब रहा हूँ । मृत्युरूप मगर मेरा पीछा कर रहा है । मैं डरकर आपकी शरण में आया हूँ । प्रभो ! आप मेरी रक्षा कीजिये' ॥ ४६ ॥ इस प्रकार स्तुति करके मुझे समर्पण की हुई माला आदर के साथ अपने सिर पर रखे और उसे मेरा दिया हुआ प्रसाद समझे । यदि विसर्जन करना हो तो ऐसी भावना करनी चाहिये कि प्रतिमा में से एक दिव्य उद्योति निकली है और वह मेरी हृदयस्थ उद्योति में लीन हो गयी है । बस, यही विसर्जन है ॥ ४७ ॥ उद्धवजी ! प्रतिमा आदि में जब जहाँ श्रद्धा हो तब, तहाँ मेरी पूजा करनी चाहिये, क्योंकि मैं सर्वात्मा हूँ और समस्त प्राणियों में तथा अपने हृदय में भी स्थित हूँ ॥ ४८ ॥

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥

मदर्चा सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद् दृढम् । पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ५० ॥

पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् । क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्थितामियात् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सन्नना भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत् माम् ॥ ५३ ॥

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः । वृत्तिं स जायते विद्भ्युग् वर्णानामयुतायुतम् ॥ ५४ ॥

कर्तुश्च सारथेर्हतोरनुमोदितुरेव च । कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत् फलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं वैदिकतान्त्रिकैः क्रियायोगपथैः (माम्) अर्चन् पुमान् उभयतः ईप्सितां सिद्धिं मत्तः विन्दति ॥ ४९ ॥

दृढं मन्दिरं कारयेत् (ततः) मदर्चा सम्प्रतिष्ठाप्य रम्याणि पुष्पोद्यानानि (कारयेत्) पूजायात्रोत्सवाश्रितान् (कारयेत्) ॥ ५० ॥

अन्वहम् अथ महापर्वसु पूजादीनां प्रवाहार्थं क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्साष्टिताम् इयात् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्गन्ना भुवनत्रयं पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिः मत्साम्यताम् इयात् ॥ ५२ ॥ एवं यः मां पूजयेत् सः भक्तियोगं लभते नैरपेक्षयेण भक्तियोगेन साम् एव विन्दति ॥ ५३ ॥ यः सुरविप्रयोः स्वदत्तां परैः दत्तां वा वृत्तिं हरेत सः वर्षाणाम् अयुतायुतं विद् जायते ॥ ५४ ॥ कर्तुः सारथेः हेतोः अनुमोदितुः प्रेत्य तत्फलं (भवति) (एते) कर्मणां भागिनः भूयः भूयसि (अधिकं फलं भवतीति भावः) ॥ ५५ ॥

इत्येकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४९ ॥ समर्थं प्रत्याह । मद्दर्शमिति त्रिभिः । पुष्पोद्यानानि च कारयेत् । पूजायात्रोत्सवाश्रितान् । पूजाप्रत्यहम् । यात्राविशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवः । तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा ॥ ५० ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य विवरणम् पूजादीनामिति । प्रवाहार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थं क्षेत्रादीन् दत्त्वा । मत्साष्टितां । मत्समानैश्वर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठानां व्यस्तसमस्तानां फलमाह । प्रतिष्ठयेति । मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ सकामं प्रत्युक्तमहेतुकभक्तं प्रत्याह । मामेवेति । अहेतुको भक्तियोग एव कथं भवति तत्राह । भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥ दातुः फलमुक्तमपहर्तारं निन्दन्ति । य इति । विद्भुक् विष्ठाभोजी कृमिः ॥ ५४ ॥ कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामपीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः सहकारिणो हेतोः प्रयोजकस्यानुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः । कुतः यतः कर्मणामेते भागिनो भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह । भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमिति ॥ ५५ ॥

पयः पत्रादिमात्रेण पूजितो यः परं पदम् । प्रागेव दिशति प्रीतः स कृष्णः शरणं मम ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवमुक्तरीत्या क्रियायोगस्य पथैर्मार्गैः यथाधिकारविहितैः 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति सुभूतिः । अथ वेदतन्त्राधिकारानधिकारनिरूपणं प्रसंगादाह—'प्रत्यक्षवेदसिद्धोऽर्थः संग्राह्यः सर्वचेतनैः । अप्रत्यक्षश्रुतेरर्थं स्मरति मुनिसत्तमाः । स्मृतयश्च पुराणानि भारतप्रमुखान्यपि । क्वचित्कदाचित्तन्त्रार्थं कटाक्षेण मुनीश्वराः । अधिकारिविशेषाणां प्रददन्त्यर्थमास्तिकम् । ब्राह्मणः क्षत्रियोऽन्यो वा निःशकं तत्परित्यजेत् । वर्णाश्रमपरिभ्रष्टः प्रायश्चित्तेष्वनुमुखः । वेदेतरागमं पीत्वा पापी तद्धर्ममाचरेत् । वेदवादेतरासक्ता बहवो नरकं गताः' । इति पराशरपुराणे । सूतसंहितायामपि—'तथापि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुद्धयते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाम् । अत्यन्तमलिनानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः' । सार्वविभक्तिकस्तः । वेदमार्गेणेत्यर्थः । हीनानामिति शेषः । 'पांचरात्रादयो मार्गा कालेनैवोपकारकाः' इति । कौर्मैऽपि ब्राह्मणानां गौतमशापेन वेदबाह्यत्वे जाते तैः स्तुतौ शिवकेशवौ—'चकार मोहशास्त्राणि केशवः सशिवस्तदा । कापालं नाकूलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पांचरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः । क्वचित्कचित्पुराणादौ वेदमूलेऽपि सर्वथा । संति निमूलतंत्रांशास्ते तु ग्राह्या न वैदिकैः' । इति मोहशास्त्रत्वं चैहिकफलदर्शनेन तत्तन्त्रोक्तपारलौकिकफलेष्वपि विश्वस्य वसिष्ठाद्युपासितत्वादितत्तदर्थवादिषु च विश्वस्य वैदिकमार्गात्यागजनकमोहजनकत्वात् । तंत्रांशानां निमूलत्वं च वेदामूलत्वात् । पादो पार्वतीश्वरसंवादे—'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । तेषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छ्रुत्यावेशितैर्विप्रैः संग्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन च संग्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदप्रकाशकम् । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । विशेषेण तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात्' । इति । अस्य पूर्वं द्विजानाश्रित्येति शेषः । न्यायवैशेषिकयोः सुखदुःखादिमत्त्वमात्मनः श्रुतिविरुद्धं, निरीश्वरता सांख्यमीमांसयोः श्रुतिविरुद्धेति तदंशे तेषामग्रामाण्यं मायावादो नास्तिकानां वासिष्ठलैगे वेदमार्गं परित्यज्य तंत्रमार्गेण विष्णुपूजकं शांडिल्यं प्रति विष्णुवचः—'धिग्धिक् शांडिल्य दुर्बुद्धे साहसी त्वमतो भृशम् । को वा वर्णाश्रमाचारं श्रौतं त्यक्तुं त्वया विना । शक्तः पापबलात्त्यक्तुर्नास्ति ते निष्कृतिः श्रुतौ । कुमार्येणापि शांडिल्य कृता पूजा मम त्वया । अतः कालेन महता वेदमार्गं गमिष्यसि ।' इति । अत्र पापबलात्त्यक्तुरित्युक्त्या पूर्वजन्मपापमेव तत्त्यागे तंत्रमार्गं प्रवेक्ष्य च कारणमिति सूचितम् । अनेन स्पष्टमेव अष्टाधिकारित्वं तेषां सूचितं तत्रैव स्थलान्तरे—'पाञ्चरात्रं भागवतं बौद्धं दैर्गवरं

तथा । लोकायतं च कापालं सोमं पाशुपतं तथा । नाकुलं भैरवं वामं शार्ङ्गं शांभवयामले । एवंविधानि शास्त्राणि मनसापि न च स्मरेत् । इति । पाञ्चरात्रं चात्र नारदसूर्यचित्रशिखंडिप्रणीतं प्राक्तनं न निन्दितम् । 'कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् । यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वागिरसैस्तथा' । इत्युक्तेस्तस्य वेदरूपत्वात् । किन्तु सात्वतप्रणीतं, नारदप्रणीतस्य कलौ लुप्तत्वात्तदुक्तं मोक्षधर्मे महाभारते उपरिचरवसुसंज्ञकं राजानमुपक्रम्य—'स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः । संस्थिते तु नृपे तस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनम् । अंतर्द्धास्यति तत्सर्वमेतद्ब्रह्म कथितं मया' इति । यच्चेदानीमुपलभ्यते तस्यैव निदापि । यथा कौर्म—'सात्वतो नाम परमो विष्णुभक्तः प्रतापवान् । महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः । स नारदस्य वचनाद्वासुदेवाचने रतः । शास्त्रं प्रवर्तयामास कुंडगोलादिभिः श्रितम्' अत एव वाक्यादभिनवोऽपि कश्चित्पाञ्चरात्रागमः सात्वतप्रणीतत्वात्सात्वततंत्रान्मनैव प्रसिद्धोस्तीति । किञ्च—'सर्वं वेदविरोधेन प्रमाणं नान्यथा भवेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मन्वेदविदां वर । त्यक्त्वा वेदविरुद्धानि वेदमेकं समाश्रये' इति च सर्वं स्मृतिपुराणदेशकुलजातिधर्मादिकम् । ब्राह्मे—'स्वागमैः कल्पितैस्तैस्तु जनान्मद्भिमुखान्कुरु । मां च गोपाय येन स्यात्सृष्टरेषोत्तरोत्तरा' । इति । वाराहे—'अभावे वेदमंत्राणां पञ्चरात्रोदितो विधिः' इति । सांबपुराणे—'श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्तोभयं गतः । क्रमेण श्रुतिसिद्धयर्थं ब्राह्मणस्तन्त्रमाश्रयेत् । पाञ्चरात्रं भागवतं तंत्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान्समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्' । इति चेन्न, श्रौताचर्चनं तु विप्राणां विशेषेण सदा भवेत् । श्रौतागमाचर्चनं क्षेत्रे वैश्ये केवलमागमम्' इति । मंत्रराजानुष्ठुब्धिधाने उक्तेस्तयोस्तत्राधिकारात् । श्रौतागमं वैदिकैरेव मंत्रैरागमशास्त्रोक्तन्यासाधारपीठपूजाद्यङ्गकलापेन पूजनं केवलमागमागमोक्तैः मंत्रेणागमस्थबीजप्रक्षेपयुतवैदिकेन वागमोक्ताङ्गकलापेन पूजनं, यत्र नागमोक्तबीजक्षेपो नास्ति तत्रत्यन्यासादिरूपमङ्गं तच्छुद्धश्रौतं, न्यासस्य तांत्रिकत्वं त्वाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे संख्याप्रकरणे । तदुक्तम्—सावित्र्या ऋषिदैवतच्छंदास्यनुसृत्य दैवतमेव वानुस्मृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्तामंतर्गतां जितैः षड्भिश्चाङ्गमंत्रैर्यथाङ्गमात्मनि विन्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा—तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो यो नो नेत्रत्रयाय वोषडिति नेत्रत्रयललाटेषु विन्यस्याथ प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतलेनास्त्रं प्राच्यादिदशसु दिक्षु न्यसेदेषोङ्गन्यासः । एवमप्येके नेच्छन्ति स हि विधिरवैदिक इति । अथ मंत्रदेवतां ध्यायेदिति अत्रैतन्पीत्यपि न न्यासांतराणां तांत्रिकमन्त्रेष्वप्यनावश्यकता । एके मुख्या ब्राह्मणा इत्यर्थः । अनेन तेषां तन्त्रे नाधिकार उक्तः । हि यतः स विधिन्यासविधिरवैदिक इति तं नेच्छन्ति विप्राः । अनेन तंत्राणां वेदमूलकत्वं निराकृतं तेन क्षत्रियादिविषयता च स्पष्टमुक्ता विप्राणां च वैदिकमात्र एवाधिकार इति सूचितम् । तथा च—वैदिकानां वेद एव प्रमाणं भ्रष्टानां तंत्राणि भ्रष्टेतराणां शाक्ताद्यागमाश्च प्रमाणमिति व्यवस्था बोध्या । भ्रष्टविप्रोऽपि मिश्रपूजाधिकारी तंत्रोपात्तवैदिकेषु तस्याधिकारात् । किञ्च—ब्रह्मणादीनां प्रायश्चित्तकरणकालेषु सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपाधिकारवत् । 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेवेन यजेते' इति श्रुतिवादब्रह्महत्यानेकमन्त्रसाध्याश्वमेधाधिकारवच्च तस्य वैदिकेऽप्यधिकारात् । यत्तु तत्तन्त्रेषु तंत्रमागमाणां कथनं तत्तु भ्रष्टादिरूपतत्तदधिकारिणः प्ररोचनार्थं मोहनार्थं च, तादृशमोहे पूर्वजन्मकृतपापमेव कारणम् 'पाञ्चरात्रे च कापाले पाखण्डेष्वपरेषु च । दीक्षिताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मिणः' । इत्युक्तेः । किञ्च—यत्पुराणेषु दुर्गापूजने रात्रिपूजाप्राधान्यं तदनुसारेण तत्तिथिनिर्णयश्चोक्तस्तत्तंत्रानुसार्यैव 'पूर्वाह्णे देवानाम्' प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । 'वामाचारो महादेवि नक्तोदरते नरान्' इत्युक्ते रात्रिपूजा वामाचारांतर्गतैव, वामाचारे ब्राह्मणस्य तु तंत्रभ्रष्टस्यापि नाधिकारः 'यो दाक्षिण्यं विना विप्रो महामायां प्रपूजयेत् स पापः स्वर्गलोकात्तु ऋयुतो भवति रोगवृक्' । इति कालिकापुराणोक्तेः । दाक्षिण्यं दक्षिणमार्गः । कथंचित्पापातिशयात्तत्र प्रवेशेऽपि मद्यमांसादौ तस्य नाधिकारः । 'वामागमोऽपि विप्रस्तु मद्यं मांसं न भक्षयेत् स्वकीयां परकीयां वा नाकुप्य ब्राह्मणो यजेत्' । इति तंत्रसारात् आकृष्य घनादिना वशीकृत्य 'आवां तु पिशितै रक्तैः सुरयापि सुरेश्वरि । वर्णाश्रमोचितं धर्ममविचार्य यजन्तिये भूतप्रेतपिशाचास्ते भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः' । इति । गौरीं प्रति शिवेनोक्तमगस्त्यसंहितायाम् । 'पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पित्वा धरणीतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विंदति' । इत्यादि तु शूद्रपरं, व्यवहारे मद्यादितो निवृत्तस्यापि शूद्रस्य सौत्रामण्यादिन्यायेन पूजायां तत्स्वीकारो बोध्यः । मद्ये ब्रह्मज्ञापकृष्णशापशुकशापविमोचनप्रकारोऽपि शूद्रस्यैव तद्धिना शूद्रस्य सिद्धप्रतिबंधात् । तदुक्तं देवीपुराणे—'वेश्यासु गोपबालासु ङौडहूणखसेषु च । शूद्रस्त्रीषु विशेषेण पुलिंदशवरेषु च । लोकोत्तरेण मार्गेण वामाचारेण सिद्धिदः' इति शूद्रादीनामेव तत्राधिकार उक्तः । लोकोत्तरेण तदन्गीकृतेन । स्त्रीपदमतिभ्रष्टस्त्रीपरम् । ब्राह्मणेन तु सात्त्विको बलिर्देयः । 'ब्राह्मणस्य बलिर्यत्र तत्रायं विहितः क्रमः । कृत्वा घृतमयं सिंहं नरं व्याघ्रं च भैरवम् । अथवा पूषविकृतं यवक्षोदमयं च वा । घातयेच्चन्द्रहासेन' इति कालिकापुराणात् । एतच्च कूष्मांडश्रीफलेक्षुदंडादेरप्युपलक्षणम् । किं बहुना, तंत्रमार्गे विप्रस्य नाधिकारो वामाचारप्रवृत्तौब्राह्मणस्तु वेदाध्ययनप्रवृत्तः शूद्रवन्नारक्येव । तंत्रमार्गे यत्र कुत्रचिद्ब्राह्मणपदं कुंडगोलविप्रपरम् । 'प्रवृत्ते योगिनीतंत्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः । निवृत्ते योगिनीतंत्रे सर्वे वर्णाः पृथक्पृथक्' । इत्यादिवचांसि कुंडादिपराणि तेषामप्युपनयनविधानेन द्विजातित्वात् । तत्तद्वर्णजातस्य गौणतत्तद्वर्णत्वाच्च । एतदभिप्रायकमेव 'सौत्रामण्यां कुलाचारे विप्रे मद्यं न दुष्यति' इति पठन्याधुनिकाः ।

तप्तमुद्राधारणाद्यपि शूद्रकुंडगोलकादीनामेव । लिंगचक्रादिधारणमुपक्रम्य 'विप्रस्यैतद्विगर्हत्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् । शूद्रधर्मरतानां हि लिंगं चक्रादिधारणम् ।' इति यामलोक्तं । एतदर्थकश्चतुर्थस्तु परैः कल्पिता एव, वेदेऽनुपलंभात् । याश्चोपलभ्यन्ते ताश्च वेदभाष्यकारादिभिरन्यथा व्याख्याता न ततोत्पत्तिकाः । त्रिपुंड्रादिधारणमपि शैवागमदीक्षितस्यैव, स्पष्टमेतत्सूतसंहितायाम् । भस्मधारणं तु होमांते वैदिकैः कार्यमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः—इहामुत्र ऐहिकीमामुष्मिकी च । सिद्धिर्भोगो मोक्षश्च । क्रियायोगपथैर्मदर्वनोपायप्रकारैः ॥ ४९ ॥ मदर्चा मन्मूर्तिं मंदिरञ्च । दृढं चिरकालस्थितिक्षमं लिंगव्यत्ययेन मूर्तिमपि दृढां कारयेत्तां च तत्र संप्रतिष्ठाप्य वैदिकप्रकारेण सम्यक्स्थापयित्वा पुष्पोद्यानानि च कारयेत् । मदर्चापदं क्रियापदं चावृत्त्या योज्यम् । रम्याणीति—दुर्गन्धादिरहितरम्यपुष्पपत्रमयानि । पञ्चादिराश्रितो येषु ते तदाश्रितास्तान् । यावता क्षेत्रादिसमर्पणेन पूजादिसिद्धिर्भवेत्तत्कारयेदित्यर्थः । समर्थं प्रत्याह—ते पूजादय आश्रिता अधीना येषां तान् क्षेत्रादीन्दत्वेति परेणान्वयः । मंदिरं कारयित्वा मदर्चां संप्रतिष्ठापयेदिति वाच्ये विपरीतोक्तिर्मंदिरेऽवश्यार्चाप्रतिष्ठापनायैव 'भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युतसत्समागमः' इतिवत् । यद्वा—'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन 'अग्निहोत्रं जुहोति यावगू' पचति' इतिवत् ॥ ५० ॥ विवरणं व्याख्या । महापर्वणि च—'जयंत्यः श्रीपंचमी च होलिका कर्तिकी तथा । शयनोत्थानरासाश्च द्वादश्यो रथयात्रिका । चातुमास्योत्सवाश्चान्ये महापर्वणि सन्ति वै ।' इत्युक्ते ॥ ५१ ॥ व्यस्तसमस्तानां पृथग्लिखितानाम् । इत्यर्थ इति—मत्सायुष्यं वा चतुर्भुजरूपादिमान्भवतीति भावः । सार्वभौमं चक्रवर्तित्वम् । प्रतिष्ठापदं तत्करणपरम् । सद्धानां मंदिरनिर्माणेन । आदिनोत्सवादिग्रहः । ननु मंदिरादिकर्तारो भुवन्यन्ताः सन्ति ते यति सार्वभौमादयः स्युस्तिर्हि कथमेकस्यां भूमौ सार्वभौमबहुत्वमेकस्मिन्भुवनत्रये बहूनामाधिपत्यं च, तव सायुष्यं तु बहूनामभि संगच्छत एवेति चेन्मात्राशंकनीयम्, ममैकस्मिन्रोमगतोऽनेके ब्रह्माण्डाः सन्ति तेषु तेषु च सार्वभौमादिसंभवादिति गृहाण 'ईदृग्विधा विगणितान्दंपराणुचर्या वाताधरोमविवरस्य' इत्याद्युक्तेरनंत-ब्रह्माण्डाश्रयत्वं ममेति । साम्यतामिति स्वार्थं तलार्पः ॥ ५२ ॥ तत्राहैतुकभक्तियोगप्रश्ने आह—उत्तरमिति । तच्च एवमिति । किञ्च—पूजायां बहुविधवाद्याभावे घण्टाया आवश्यकत्वमुक्तं स्कान्दे—'यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् । स्नाने धूपे च नैवेद्ये दीपनीराजनादिषु । स गोदानफलं याति सर्ववाद्यफलं तथा । अभावे सर्ववाद्यानां घण्टां वै वादयेत्सदा । सर्ववाद्यमयी घण्टा ह्यतस्तां वादयेत्सुधीः ।' इति । नौराजनप्रकारस्तु—'आदौ चतुः पादतले प्रदेयं द्विर्नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वांगदेशेषु च सप्तवारं नौराजनेऽयं विधिरिश्वरस्य ।' इति विष्णुधर्मै । पाकोऽपि भगवते वैष्णवकृत एव समर्प्यः । स चात्र ब्राह्मण एव । तदुक्तम्—'पाकं मे वैष्णवकृतं नित्यं दद्यात्पवित्रकम् । अवैष्णवकृतं पाकं नाहं गृह्णामि शोभनम् । विप्रोऽत्र वैष्णवो ज्ञेयो यतो विष्णुमुखोद्भवः । अंगेषु देवताः सर्वा मुखे वेदाश्च यस्य हि । स मे पाकं सदा कुर्यादर्वचनञ्च द्विजोत्तमः । विप्रः शुद्धोऽपि पतति परपाकाशानाद् ध्रुवम् । पतितः शुद्धिमाप्नोति विप्रपाकाक्षणात्पराः ।' इत्यपि तत्रैव । पाकविधिस्तु—आद्यपद्यन्याख्याशतके दृश्यः । एतच्च पूजोप-योगित्वाद्ब्रह्मोक्तम् । किञ्च—'देवद्वयं देवपूजां कुर्याद्यः शूद्रसाम्भरः । स पितृपत्तिसहितो नरकानेकविंशतिम् । यावद्ब्रह्मदिनं तावदुक्ते नैवात्र संशयः । यस्याशनं पादचरं प्रादुर्वेदाश्च पादजम् । पाकार्चनाधिपत्येषु तस्माच्छूद्रं परित्यजेत् । त्रिषु विप्रं नियुंजीत विष्णुर्विप्रप्रियो यतः । न हि जातिपरावृत्तिस्तत्तल्लिङ्गस्य धारणात् । न नापितो ब्राह्मणतां यांति सूत्रादिसंग्रहात् ।' इति कौशिक-संहितोक्तेश्च ॥ ५३ ॥ दातुः पूजोपयोगिवृत्तिदातुः । क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वामत्सार्ष्टितामियात्' इत्येवंलक्षणं फलमुक्तं पूर्वमधुना तदपहर्तुस्तदाह—स्वदत्तां स्वीयैः स्वेन वा दत्ताम् । 'स्वः स्व आत्मनि स्वकीये च' इति कोशः । अयुतायुतं दशकोटीर्याव-दित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अनुमोदितुः श्लाघयितुः । एतत्पूर्वोक्तम् 'प्रतिष्ठया' इत्यादिश्लोकस्थितम् । एतेषामेतत्फलं कुत इति हेतुमाशङ्क्य समाधत्ते—यत इति । तत्रापि कर्मभागित्वेपि । भूयसि महति । तत् कर्मादिफलम् (५५) आदिना पुष्पादिग्रहः । प्रागेव शरीर-पातात्पूर्वमपि मैथिलादिषु तथा दर्शनात् । परं सर्वैकृष्टं भक्तिरूपम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावाथदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

समर्थं प्रत्याह—मदर्चामिति । प्रथमं दृढं मन्दिरं कारयेत् । तत्र च मदर्चा मत्प्रतिमां संप्रतिष्ठाप्य रम्याणि पुष्पोद्यानानि च कारयेत् । पूजायत्रोत्सवाश्रितान् पूजा प्रत्यहम् यात्राविशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवस्तदाश्रितान् साधनभूतान् क्षेत्रादीनप्रिमश्लोकोक्तान् दद्यादिति शेषः । यद्वा । पूजायात्रोत्सवाश्रितान् भूषणशिविकादींश्च कारयेत् इति शेषः ॥ ४९ ॥ पूजेति । अन्वहं नित्यं तथा महापर्वसु पूजादीनां पूजायात्रोत्सवादीनां प्रवाहार्थं संततानुवृत्त्यर्थं क्षेत्रापणादीन् दत्त्वा मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्वर्यमियात् प्राप्नुयात् ॥ ५० ॥ प्रतिष्ठयेति । प्रतिष्ठया सार्वभौमं सर्वभूमिपतित्वम् इयात् । सद्धानां मन्दिरनिर्माण-

मात्रेण भुवनत्रयपतित्वम् इयात् । केवलं पूजादिना तु ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठादिभिस्त्रिभिस्तु मया साम्यमियात् । समशब्दात् स्वार्थे ष्यञ्
ततस्तल् ॥ ५१ ॥ मामिति । यस्तु नैरपेक्षेण फलाभिसन्धिविरहेण मामेवं पूजयेत् स भक्तियोगं लभते । तेन भक्तियोगेन च
मामेव विन्दति प्राप्नोति ॥ ५२ ॥ य इति । यः स्वदत्तां परैर्वादत्तां सुरविप्रयोर्वृत्तिं हरेत् स वर्षाणामयुतायुतपर्यन्तं विड्भुक्
विष्ठाभोजी कृमिर्जायते ॥ ५३ ॥ कर्तुरिति । कर्तुः प्रयोज्यस्य सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुरनुमन्तुश्च प्रेत्य
तत्फलं भवति । यतः एते कर्मणां भागिनः फलभागार्हाः । तत्रापि भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयः अधिकं फलं भवतीति ।
यद्वा । कर्मणां भागिनः भागार्हस्येति हेतुगर्भं कर्तुरित्यादेर्विशेषणम् । तान्त्रिकादिपूजाप्रकाराः पर्यङ्के द्रष्टव्याः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

क्रियायोगपथैः मदर्चनलक्षणोपायप्रकारैः ॥ ४९ ॥ मन्दिरं कारयित्वा मदर्चां सम्प्रतिष्ठापयेदिति वाच्ये वैपरीत्योक्ति-
र्मन्दिरेश्वर्यार्चाप्रतिष्ठापनज्ञापनाय भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेदिति वत् । विशिष्टे पर्वणि अक्षयतृतीयादौ वसन्तादीत्यत्रादिना
होलिकाहिन्दोलादिग्रहः । तदाश्रितान् ते पूजादय आश्रिता अधोना येषां क्षेत्रादीनां तान् दत्त्वेति परतोऽन्वयाभ्युपगमः ॥ ५० ॥
विभवे सत्यन्वहम् ॥ ५१ ॥ साम्यमित्यार्षम् अतएव इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥ नैरपेक्षेण भक्तिं विना सालोक्यादि सुखैश्वर्यान-
पेक्षेण । एवं निष्कामतया भक्तियोगं प्रेमाणम् ॥ ५३ ॥ सुरविप्रयोरिति । सामान्योक्तिर्बहिर्मुखानामपि तत्प्रत्याख्यानार्थम् ॥ ५४ ॥
तत्रापि तुल्यफलत्वेऽपि ॥ ५५ ॥

कीर्त्तनात्मकयज्ञेन यः सन्तुष्टः शुनोऽपि हि । तं चैतन्यं प्रपद्येऽहं गान्धर्वाभावकान्तिकम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

मया साम्यं यस्य स मत्साम्यः तस्य भावो मत्साम्यता नैरपेक्षेण ॥ ५२-५३ ॥ विड्भुग् अमेध्यभोजी ॥ ५४ ॥
सारथेर्हेतोः सहकारितया हेतुभूतस्य भूयः भूयिष्ठम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

उपसंहरति । एवमिति । क्रियायोगानां पथिभिर्माणैः प्रकारैरिति यावत् उभयतः इहामुत्र चाभीप्सितां सिद्धिं फलं विन्दति
लभते ॥ ४९ ॥ शक्तं प्रत्याह । मदर्चामिति । तावद्दृढं मन्दिरं कारयेत्तत्र मदर्चां मत्प्रतिष्ठाप्य पुष्पोद्यानानि च कारयेत् ॥ ५० ॥
महापर्वस्वन्वहं च पूजादीनां प्रवाहार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थं पूजाद्याश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा आराधकेभ्य इति शेषः । मह्यमिति वा
मत्सार्ष्टिता मत्समानैश्वर्यं प्राप्नुयात् तत्र यात्राविशिष्टेषु पर्वसु महाजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवः तैराश्रितांस्तद्युक्ता-
नित्यर्थः । तान् क्षेत्रादीन् इति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ सार्वभौमं सर्वपृथ्वीपतित्वं सञ्जाना मन्दिरनिर्माणेन त्रिभिः प्रतिष्ठासङ्गपूजनैः
मत्साम्यतां मत्साधर्म्यमिति यावत् ॥ ५२ ॥ यस्तु नैरपेक्षेण फलाभिसन्धिविरहेण मामित्थं पूजयेत्स भक्तियोगेन मामेव विन्दते
प्राप्नोति ॥ ५३ ॥ दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियादिति दानफलमुक्तं किं तर्ह्यपहारफलमित्यत आह । य इति । सुरविप्रयोर्देवब्राह्मणयोः
विड्भुगमेध्यभोजी ॥ ५४ ॥ न केवलमिदं फलं दात्रपहर्त्रोरैवापि त्वन्येषामपि केषांचिदित्याह । कर्तुरिति । कर्तुः प्रयोज्यस्य सारथेः
सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्यानुमोदितुश्चैतत्फलं कुतः यतः कर्मणा दानापहाररूपाणां भागिनः भोगिन इति पाठे तत्फलभोगिनः
तत्रापि विशेषमाह । तत्फलं दानापहारादिकलं प्रेत्य परलोके भूयो भूयः उत्तरोत्तरं भूयिष्ठमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अर्चानुभावतः प्रतिमासामर्थ्यात् ॥ ४६-५० ॥ प्रवाहरूपेण प्रवर्तनार्थं प्रतिष्ठागृहकरणपूजायां फलतारतम्यमाह । प्रतिष्ठयेत्यादिना । मत्साम्यतां निर्दुःखानन्दानुभवरूपताम् ॥ ५१-५२ ॥ ज्ञानं विना प्रतिष्ठादिभिरेव साम्यता कथं स्यादत्राह । मामेवेति । नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेनैव मां विन्दति । साम्यं लभते—

निर्दुःखत्वं हरेः साम्यं न तादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमस्तदानन्दः कथं कस्यचिदाप्यते ॥
आधिपत्यं त्रिलोकस्य योग्यानामिन्द्रता स्मृता । अयोग्यानां त्रिलोकेऽपि पूज्यत्वं समुदाहृतम् ॥
तद्भवेत्परतया भक्त्या विष्णोरालयकारिणः । ततोऽप्युद्रिक्त्या भक्त्या विष्णुं पूजयतः सदा ॥
अवाप्यते ब्रह्मलोकस्तदुद्रिक्तश्च मुच्यते ॥

इति मानाद्विशेषोऽवगन्तव्यः नन्वेवं तर्हि प्रतिमादिपूजा व्यर्थेति तत्राह । एवमिति । य एवं मां पूजयेत्स भक्तियोगं लभते तेन मामाप्नोतीति शेषः । अनेन ज्ञानभक्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिरित्युक्तं भवति ॥ ५३ ॥ देवत्वापहरणे महान्दोष इत्याह । य इति ॥ ५४ ॥ न केवलं प्रतिमादिपूजाकर्तुं कृतं फलं साहाय्यकर्तृणां यथायोग्यं फलं भवतीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः कार्यहेतोः प्रेत्य कर्मणां फलभागिनो भवन्तीत्यर्थः । फलतारतम्यमाह । भूय इति । भूयसि महति । तत्फलं भूयो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मन्दिरं कारयित्वा मदर्चां संप्रतिष्ठापयेदिति वाच्ये वैपरीत्योक्तिस्तत्रावश्यकतत्प्रतिष्ठापनज्ञापनाय ॥ ५०-५२ ॥ नैरपेक्ष्येण भक्तिं विना पश्चान्तरश्चान्येन । एवमित्यपि नैरपेक्ष्येणैवेत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥ न केवलं दात्रपहत्रौरेव तत्तत्फलमपि तु तत्तत्सहायादीनामपीत्याह । कर्तुरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४९ ॥ समर्थं प्रत्याह । पूजा प्रात्यहिकी यात्रा जन्माष्टम्याद्याश्च उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवश्च तान् अस्माकमयं भार इति सद्भावेन आश्रिता ये धार्मिका धनिनस्तान् मन्दिरादिकान् कारयेत् ॥ ५० ॥ ते धनिनोऽपि कृतार्था भवन्तीत्याह । पूजादीनामिति मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्चर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठादीनां पार्थक्येन सामस्त्येन च फलमाह । प्रतिष्ठया भगवत्प्रतिमास्थापनेन सद्धानां मन्दिरनिर्माणेन पूजादिनिर्वाहेण मत्साम्यतां मत्सारूप्यं स्वार्थं प्यञ् ॥ ५२ ॥ यस्तु नैरपेक्ष्येण ज्ञानकर्मकामनान्तरराहित्येनैव एवं मां पूजयेत् अर्चनं कुर्यात् यद्वा धनक्षेत्रापणादिदानेन पूजां कारयेत् स भक्तियोगं प्रेमाणं लभते ततश्च भक्तियोगेन प्रेम्णा मामेव विदन्ति ॥ ५३ ॥ भगवत्पूजार्थं धनक्षेत्रादि दातुं द्विविधं फलमुक्तं तदपहर्तुः फलमाह । य इति ॥ ५४ ॥ अपहर्तुर्येत् फलं तदेव तत्सहायादीनामपीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्य मरणानन्तरं तत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणामेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह । भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ भूयोऽधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशे सप्तविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४९ ॥ शक्तौ सत्यां कृत्यमाह । मदर्चामिति त्रिभिः । पूजाद्याश्रितान् तन्निर्वाहकान् क्षेत्रादीन् दद्यादिति शेषः ॥ ५० ॥ तत्समर्पणफलमाह । पूजादीनामिति । मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्चर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठादीनां फलमाह । प्रतिष्ठयेति ॥ ५२ ॥ निष्कामस्तत्फलभिसंधिश्चान्येन मद्भक्तियोगेन मां प्राप्नोतीत्याह । मामिति । तादृशं भक्तियोगं मयि मत्पूजन-जन्तेन मदनुपद्वेणैव प्राप्नोतीत्याह । भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥ स्वभक्तौ सहायकारिणां स्वभक्तस्य च फलमुक्तमथ स्वभक्तौ विघ्नकर्तु-स्तत्सहकार्यादीनां च फलमाह । य इति द्वाभ्याम् ॥ ५४ ॥ सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च तत्फलं पूर्वोक्तफलं भवति यतः कर्मणामेते भागिनः भागार्हाः किं च भूयसि अपराधे भूयोऽधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २७ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

उक्तं पूजाप्रकारमुपसंहरति—एवमिति । एवं वैदिकतान्त्रिकैः क्रियायोगपथैः पूजामार्गैर्मर्मचर्यन्पुमान् उभयतः इहामुत्र चाभीप्सितां सिद्धिमिष्टं फलं मत्तो विन्दतीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ समर्थं प्रत्याह—मदर्चामिति त्रिभिः । तावद्दृढं मन्दिरं कारयेत् तत्र च मदर्चा मत्प्रतिमां सम्प्रतिष्ठाप्य रम्याणि पुष्पोद्यानानि च कारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजा प्रत्यहम् । यात्रा विशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः । उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवस्तदाश्रितान् साधनभूतान् सर्वपदार्थान्सम्पादयेदिति शेषः ॥ ५० ॥ कर्तुः फलमाह—पूजेति । पूजादीनां प्रवाहार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थम् । तत्राप्यन्वहं तत्सिद्धयर्थमथवा महापर्वसु तत्सिद्धयर्थम् । क्षेत्रादीन् दत्त्वा मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्वर्यमियात् प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सर्वभूमिपतित्वम् । सद्गना मन्दिरनिर्माणमात्रेण भुवनत्रय-पतित्वम् । केवलं पूजादिना तु ब्रह्मलोकम् । प्रतिष्ठादिभिस्त्रिभिस्तु मया साम्यमियात् प्राप्नुयात् ॥ ५२ ॥ सकामानां फलमुक्त्वा निष्कामस्य फलमाह—मामिति । यस्तु नैरपेक्ष्येण फलाभिसन्धिविरहेण मामेवं पूजयेत् । स भक्तियोगं लभते तेन भक्तियोगेन च मामेव विन्दति प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ एवं दातुः फलमुक्तम् अपहर्तुश्च तदाह—य इति । यः सुरविप्रयोर्वृत्तिं हरेत स वर्षाणा-मयुतायुतपर्यन्तं विड्भुक् विष्ठाभोजी कृमिर्जायते ॥ ५४ ॥ न केवलं दात्रपहर्तौरेव फलं भवति किन्त्वन्येषामपीत्याह—कर्तुः प्रयोज्यस्य सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्य तत्फलं भवतीत्यन्वयः । यत एते कर्मणां फलभागिनः । तत्रापि विशेषमाह—भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयः अधिकं फलं भवतीति ॥ ५५ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसुनुना । श्रीमन्सुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । सप्तविंशो गतो वृत्तिं पूजाविधिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

समर्थं प्रत्याह । मदर्चामिति । आढ्यः दृढं मन्दिरं कारयेत् । तत्र मदर्चा मदीयां प्रतिमां संप्रतिष्ठाप्य तत्पूजार्थं रम्याणि पुष्पोद्यानानि पूजायात्रोत्सवाश्रितान्, तत्र पूजा प्रत्याहिकी, यात्रा विशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः, उत्सवो वसन्तादौ विधेयो महः, तदाश्रितास्तदुपयोगिनः पदार्थाश्चेत्यर्थः । कारयेत् ॥ ४९ ॥ एतदेवाह । पूजादीनामिति पूजादीना महापर्वसु अथ अन्वहं प्रवाहार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थं क्षेत्रापणपुरग्रामान्, दत्त्वा क्षेत्रादिकं मह्यमर्पयित्वेत्यर्थः । मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्वर्यं, इयात् प्राप्नुयात् ॥ ५० ॥ प्रतिष्ठयेति । प्रतिष्ठया सार्वभौमं सर्वपृथ्वीपतित्वं इयात्, मन्दिरं कारयित्वा देशकालादिकवैषम्येण मन्दिरकारयितकर्चायाः प्रतिष्ठां विधापयितुमसमर्थं सति यस्तत्र भगवदर्चाप्रतिष्ठापनं कारयेत् स सार्वभौमं प्राप्नुयादित्यर्थः । सद्गना केवलमन्दिरनिर्माणेन, भुवनत्रयं, भुवनत्रयाधिपत्यमित्यर्थः । प्राप्नुयात् । पूजादिना पूजादिप्रवाहविधापनेन, ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात् । त्रिभिः प्रतिष्ठासङ्गपूजनैः मत्साम्यतां मत्साधर्म्यमिति यावत् । प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥ सकामं भक्तं प्रत्युक्तं सांप्रतमहैतुकं भक्तं प्रत्याह । मामेवेति । नैरपेक्ष्येण फलाभिसंधिविरहेण भक्तियोगेन, मां एव विन्दति । अहैतुको भक्तियोगः कथं भवेत्तत्राह । यः एवमुक्तप्रकारेण पूजयेत्, सः भक्तियोगं मां च लभते ॥ ५२ ॥ दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियादिति दानफलमुक्तं तर्हि किं तदपहर्त्रादीनां फलमित्यत आह । य इति । यः स्वदत्तां परैः दत्तां वा, सुरविप्रयोर्देवब्राह्मणयोः वृत्तिं हरेत, सः वर्षाणां अयुतायुतं, दशसहस्रगुणितदशसहस्रवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । विड्भुगऽमेध्यभोजी कृमिः जायते ॥ ५३ ॥ न केवलं दात्रपहर्तौरेवेदं फलमपि तु अन्येषामपि केषांचिदित्याह । कर्तुः रिति । कर्तुः प्रयोज्यस्य, सारथेः सहकारिणः, हेतोः प्रयोजकस्य, अनुमोदितुश्च एवाप्यर्थः । एतत् फलम् । कुतः यतः कर्मणां दानापहाररूपाणां भागिनः । भोगिन इति पाठे तत्फलभोगिनः । तत्रापि विशेषमाह । तत्फलं दानापहारादिफलं, प्रेत्य परलोके भूयो भूयः उत्तरोत्तर-भूयिष्ठम्, अस्ति जायते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! जो मनुष्य इस प्रकार वैदिक, तान्त्रिक क्रियायोग के द्वारा मेरी पूजा करता है, वह इस लोक और परलोक में मुझसे अभीष्ट सिद्धि प्राप्त करता है ॥ ४९ ॥ यदि शक्ति हो, तो उपासक सुन्दर और सुहृद् मन्दिर बनवाये और उसमें मेरी

प्रतिमा स्थापित करे । सुन्दर-सुन्दर फूलों के बगीचे लगावा दे; नित्य की पूजा, पर्व की यात्रा और बड़े-बड़े उत्सवों की व्यवस्था कर दे ॥ ५० ॥ जो मनुष्य पर्वों के उत्सव और प्रतिदिन की पूजा लगातार चलने के लिये खेत, बाजार, नगर अथवा गाँव मेरे नाम पर समर्पित कर देते हैं, उन्हें मेरे समान ऐश्वर्य की प्राप्ति होती है ॥ ५१ ॥ मेरी मूर्ति की प्रतिष्ठा करने से पृथ्वी का एकछत्र राज्य, मन्दिर-निर्माण से त्रिलोकी का राज्य, पूजा आदि की व्यवस्था करने से ब्रह्मलोक और तीनों के द्वारा मेरी समानता प्राप्त होती है ॥ ५२ ॥ जो निष्कामभाव से मेरी पूजा करता है, उसे मेरा भक्तियोग प्राप्त हो जाता है और उस निरपेक्ष भक्तियोग के द्वारा वह स्वयं मुझे प्राप्त कर लेता है ॥ ५३ ॥ जो अपनी दी हुई या दूसरों की दी हुई देवता और ब्राह्मण की जीविका हरण कर लेता है, वह करोड़ों वर्षों तक विष्ठा का कीड़ा होता है ॥ ५४ ॥ जो लोग ऐसे कामों में सहायता, प्रेरणा अथवा अनुमोदन करते हैं, वे भी मरने के बाद प्राप्त करनेवाले के समान ही फल के भागीदार होते हैं । यदि उनका हाथ अधिक रहा तो फल भी उन्हें अधिक ही मिलता है ॥ ५५ ॥

इत्येकादशास्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् । विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥
 परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति । स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यमिनिवेशतः ॥ २ ॥
 तैजसे निद्रयाऽऽपन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः । मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ ॥
 किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् । वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥
 छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥
 आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः । त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ ६ ॥
 तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ।
 निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि । इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥ ७ ॥
 एतद् विद्वान् मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् । न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेत् न गर्हयेत् प्रकृत्या पुरुषेण च विश्वम् एकात्मकं पश्यन् (पश्येत्) ॥ १ ॥ यः परस्वभावकर्माणि प्रशंसति निन्दति सः असति अभिनिवेशतः आशु स्वार्थात् भ्रश्यते ॥ २ ॥ तैजसे निद्रया आपन्ने (सति) पिण्डस्थः मायां प्राप्नोति नष्टचेतनः मृत्युं वा (प्राप्नोति) तद्वत् नानार्थदृक् पुमान् (प्राप्नोति) ॥ ३ ॥ अवस्तुनः द्वैतस्य किं भद्रं किम् अभद्रं वाचोदितं मनसा ध्यानम् एव कियत् तत् अनृतम् ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याह्वयाभासाः असन्तः अपि अर्थकारिणः (भवन्ति) एवं देहादयः भावाः आमृत्युतः भयं यच्छन्ति ॥ ५ ॥ तत् इदं विश्वम् आत्मा एव प्रभुः ईश्वरः विश्वात्मा सृज्यते सृजति त्रायते त्राति ह्रियते हरति ॥ ६ ॥ तस्मात् अन्यस्मात् आत्मनः अन्यः भावः न निरूपितः आत्मनि इयं त्रिविधा भातिः निर्मूला निरूपिता इदं गुणमयं त्रिविधं मायया कृतं विद्धि ॥ ७ ॥ एतत् मदुदितं ज्ञानविज्ञान नैपुणं विद्वान् न निन्दति न स्तौति लोके सूर्यवत् चरति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः । ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥ १ ॥

इदानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह । परेषां स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च । तत्र हेतुः । विश्वमिति ॥ १ ॥ विपक्षे दोषमाह । परेति । स्वार्थात् ज्ञाननिष्कलक्षणात् असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥ भ्रंशमेव दृष्टान्ततो दर्शयति । तैजसे राजसाहंकारकार्ये इन्द्रियगणे निद्रया आपन्नेऽभिभूते सति पिण्डस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः सम्मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विक्षेपं लयं च प्राप्नोति । यथा प्राज्ञसंपर्काद्विश्वस्य भोगक्षयलक्षणो भ्रंश एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रंश इति भावः ॥ ३ ॥ द्वैतासत्यतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वं प्रपंचयति साधैः षड्भिः । किं भद्रमिति । अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं

वाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः । अवस्तुत्वमेवाह । वाचेति बाह्येन्द्रियोपलक्षणम् । वाचा उदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च यदृश्यं तदनृतमिति ॥४॥ नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टांतमाह । छाया प्रतिबिम्बः । प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः । आभासः शुक्तिरजतादिः । एते यथाऽसन्तोऽप्यर्थकारिणो भवन्ति । आमृत्युतो मृत्युमभिव्याप्य । यद्वा मृत्युर्लभः । यावन्नैव लीयन्ते तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं स्यात्तत्राह । आत्मैवेति सार्धद्वाभ्याम् । त्रायते । पाल्यते । त्राति पालयति ॥ ६ ॥ अन्यस्मात्सृष्ट्यादिब्यतिरिक्तात् । त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा । भातिः प्रतीतिः । ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठाम् । सूर्यवत्समो भूत्वा ॥ ८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विस्तरेणाध्यायविंशत्या । समाहृत्य संक्षिप्य (१) । परेषां स्वैतरेषाम् । आदिना मूढग्रहः । कर्माणि हरिस्मरणगृहादिकरणयाचनादीनि । तत्र स्तुतिनिन्दाकरणे । अद्वैतदर्शिनो ज्ञानिनो हि द्विविधा भवन्ति विश्वस्यास्य परब्रह्मोपादानकत्वेऽवश्यः व्याख्येये परिणामवादे ब्रह्मणो विकारप्रसक्तेस्तमनंगीकृत्य विवर्तवादमेवांगीकुर्वाणा ब्रह्मणो निर्विकारत्वं विश्वस्यास्य तु मिथ्यात्वमाचक्षते खल्वेके । अन्ये तु प्रकृतेः स्वरक्तित्वात्तद्द्वारैव परब्रह्मणो जगदुपादानत्वमतस्तस्याः किल विकारित्वेऽपि स्वरूपतत्त्वदतीतस्य परब्रह्मणो निर्विकारत्वमेवेति परिणामवादे किल न कापि क्षतिः । तथा चोक्तं भगवता—‘प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधोरः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ।’ इत्यतः सत्यपि द्वेते प्रकृतिकार्याणां तदन्यत्वात्प्रकृतेश्च परमेश्वरादन्यत्वात्, परमेश्वरस्य तु बहुमूर्तित्वेऽप्येक्यादद्वैतमेव ब्रह्मेत्याहुः । उभयेषामेव ज्ञानित्वेऽप्युत्तरे एव श्रीभागवतमतसंमताः पूर्वेषामपि मध्ये ये भगवद्विग्रहभक्तधामनामाद्यतिरिक्तपदार्थानामेव मिथ्यात्वमाचक्षते तेषां मतमादिभरतचरितादौ कश्चित्कचिदुद्भूतमिति तन्मतमपि सर्वमतजिज्ञासुमुद्धवमाह—परस्वभावेति पञ्चभिः । ततः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं विवर्तवादिनां परिणामवादिनां च मते व्याख्यानं तुल्यमेव । किन्तु असदादिशब्दैर्विवर्तवादिनां मतेऽवस्त्वेवोच्यते, परिणामवादिनां मते तु असर्वकालसत्ताकं वस्तुच्यत इत्येतावानेव भेदो द्रष्टव्यः । कार्याणां सत्त्वेऽप्यचिरस्थायित्वमसत्त्वमेवेति परिणामवादिनः । कार्याणां मिथ्यात्वमेवासत्त्वमिति विवर्तवादिन आहुरिति तत्र विवेचनीयम् ॥ १ ॥ विपक्षे स्तुतिनिन्दाकरणे । पुरुषेषु स्वात्मानतिरिक्तेषु परत्वभ्रान्त्येत्यर्थः । स स्तुतिनिन्दाकर्ता । ज्ञाननिष्ठावलक्षणात् स्वरूपानन्दात् । अभिनिवेशात्सत्यत्वभ्रमदाह्यात् । स्वार्थात्परमात्माभिनिवेशात् । असति ततोऽन्यस्मिन्कल्पितेनानावयविनीति संदर्भः—विपक्षे प्रशंसागर्हणरूपे विरुद्धपक्षे मिथ्याभूते परमात्मसत्तां विनेति शेषः ॥ २ ॥ पिण्डस्यो देहस्यः ‘पिण्डो बोले बले सान्दे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओण्डूपुष्पे च पुंसि स्यात्कीर्णमाजीवनायसोः ।’ इति मेदिनी । ततः स्वप्नोत्तरम् । नष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य स तथा । प्रारब्धसमाप्तौ तदभावे मृत्युतुल्यां मृतवद्देहेन्द्रियाभिमानाभावात् । तद्वदेव यथा प्राज्ञसंपर्काद्विश्वस्य भोगक्षयलक्षणे भ्रंश एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रंश इति भावः । रूपे यथा बिक्षेपं सुषुप्तौ लयं च तथेति । किंच तैजस इति परमात्मैकदृश्यभावेन नानार्थदृक् पुमान् कदाचिद्बुद्धिर्नष्टचेतनः सन् मायां लौकिकमायामयतुल्यां मायाख्यां भगवदचिन्त्यशक्तिमयं स्वप्नं यद्वत् प्राप्नोति कदाचिद्बुद्धिरन्तरपि नष्टचेतनः सन् मृत्युं तत्तुल्यां सुषुप्तिं यद्वत्प्राप्नोति तद्वदेव मायां तादृशं जन्मादिरूपदेहाद्यभिनिवेशं मृत्युं देहपरित्यागं च प्राप्नुवन्भ्रमति ॥ ३ ॥ किञ्च—अवस्तुतोऽसतः । इत्यर्थ इति—आर्षत्वान्मतुल्योप इति भावः । दृश्यं ज्ञेयम् दीपिका—आगमापायिधर्मेषु यदनपायि तद्धर्मीति रीत्या परमात्मानमंतरा स्वतंत्रावयवितया मतस्य द्वैतस्यावस्तुतो मध्ये इत्यादि योज्यम् । ‘अबाधितोऽपि ह्याभास’ इति सप्तमोक्तरीत्यैव पृथगवयविलक्षणद्वैतस्यावस्तुतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वं प्रपञ्चयति साद्वैतः षड्भिः—किं भद्रमिति । अवस्तुन इति मद्विग्रहधामनामभक्तादिकं किञ्चिद्रूपत्वादब्रह्मवस्त्वेव तद्विग्रहस्य द्वैतस्य संबंधि यद्वाचा उदितं मनसा यद्व्याप्तं तत्सर्वमनृतं किं भद्रं किं वाभद्रं कियद्वैति संबंधः । यतः स्तुतिनिन्दे स्यातामिति भावः । एवमग्रेऽप्यसच्छब्देन चिद्विग्रहमेव ज्ञेयं, व्याख्यान्तरे ‘सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः’ इति । ‘तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मणोपालपुरीहि’ इति । ‘अस्य जानंतो नाम चिद्विबिक्तन’ इति । ‘प्रयुज्यगाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम्’ इति । ‘मज्जिकेतं तु निर्गुणम्’ इति । ‘निर्गुणो मदपाश्रयः’ इत्यादिवचनेभ्यो गुणातीतत्वेगावगमितेऽपि वस्तुष्वनृतत्वप्रसिद्धिः स्यादतस्तत्रोपादेयम् ॥ ४ ॥ अत्राक्षिपति—नन्विति । न ह्यजातसंपादेः कस्यचिद्व्ययमस्तीत्याह—कथमिति । तत्राक्षेपे । ननु विमतं छायादि सत् अर्थक्रियाकारित्वाद्यतिरेके शुक्तिरूप्यवदिति चेदाह—छायादयोऽसंतोपि साध्यसत्यत्वाभाववन्तोऽपि बाधात्पूर्वमर्थकारिण इति दृष्टांतं हेतुवृत्त्या व्यतिरेकव्याप्यसिद्धिः साध्याभाववति वर्तनेन व्यभिचारः । एवमित्थम् । देहादय आदिनेन्द्रियादिग्रहः । असन्तोपि, ननु मृतानामपि नरकादिभयश्रुतेः कथमावस्तुत इति तत्राह—यद्वेति । इत्यर्थ इति—लयः सुषुप्तिरात्यन्तिको वा, सुषुप्तौ क्षणिकभयनिवृत्तेरान्यन्तिके सर्वथा भयनिवृत्तेरिति भावः । तत्र शङ्कायां सदृष्टन्तमाह—अर्थकारिणो भ्रमेण व्यवहारप्रयोजका भवन्ति, पूर्वार्थं मृत्योरनन्तरमपि संसारप्रतिभासादरुचेः—यद्वेति दीपिका । सन्द्भरतु—ननु यदि परमात्मैव सर्वत्रावयवी ततोऽन्यन्नास्त्येव तर्हि कथं शशविषाणतुल्ये तस्मिन्नभिनिवेशस्तेन वा कथं भ्रंशस्यात्तत्राह—

छायेति । विश्वनाथस्तु—ननु यदि द्वैतमसदेव कथं तर्हि घटपटादिमयस्य तस्यार्थक्रियाकारित्वं तत्राह—छायेति । एते यथाऽसन्तोपि स्वत्वर्थकारिणस्तथाऽसदपि द्वैतमर्थक्रियाकारीत्यर्थः । एवमेव देहादयो भावा मिथ्याभूता अपि आमृत्युतो लयपर्यंतमेव भयं संसारदुःखं जीवेश्यो ददतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ न ह्याप्तो वेदोऽसद्वदतीति पुनराक्षिपति—नन्विति । सृष्ट्यादीत्यादिना स्थित्यादिग्रहः । श्रुतयस्तु—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्याः । तत्राक्षेपे । अत्र स्फुटमर्थमाह—“यत्सृजति ब्रह्मा यस्माति विष्णुर्यश्च हरति रुद्रः यच्च सृज्यते त्रायते ह्रियते च विश्वं तत्सर्वमात्मैवाहमेव” स्वप्ने विश्वस्रष्टृहृत्त्रातृणां स्वप्नसाक्ष्यात्माव्यतिरेकवत् । अतो मत्सत्तयैव सत्त्वप्रतीतिर्न मदतिरिक्तं किंचिदस्तोति भावः । विश्वस्यैकात्मकत्वं मनसि कृत्वा शङ्कते—नन्विति । निरूपितं स्वतंत्रसत्ताकत्वेनैव वर्णितम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतेस्तद्बहिरंगशक्तित्वेन पुरुषस्य तदस्थशक्तित्वेन तदभेदात्मकस्य विश्वस्यापि तद्रूपत्वात्तद्द्वारात्मन एव सृज्यत्वादिकं द्वारत्वेपि साक्षान्निर्देशः । श्रुतौ श्रूयत एव यथा पूर्वमीमांसायाम्—“पशुना यजेत” “घ्रीहिभिर्यजेत” इत्यादौ पश्चादीनां हृदयादिरूपहृदिद्वारैव करणत्वं सिद्धान्तितम् । तथोत्तरमीमांसायामपि तत्तद्द्वारैव सृष्ट्यादि-क्रियायां कर्तृत्वं कर्मत्वं चेत्यर्थः । अत एव विश्वनाथेनापि—कर्तापि कर्मोप्यात्मैव न ततोऽन्यद्द्वैतमिति भाव इति सिद्धान्तितम् ॥ ६ ॥ यत आत्मैव सर्वस्वरूपस्तस्माद्धेतोः । प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपा वा त्रिविधा । अत्राक्षिपति नन्विति । मायामयत्वमनुमानेन साधयति—विमतं मायामयं गुणमयत्वात्, व्यतिरेक आत्मवदिति । आत्मनः परमात्मनः सकाशादन्यो भावः पदार्थो न, कीदृशादात्मनः—अन्यस्मात् सृज्यादिवस्तुव्यतिरिक्तात् । त्रिविधाध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिर्निर्मूलेति । यदि परमात्मैव विश्वमभूत्तदा परमात्मानस्त्रैविध्याभावात्कुत आयातमेतत्त्रैविध्यमिति निर्मूलत्वम् । संदर्भस्तु—तस्माद्विश्वस्यः कश्चिदपि भावः स परमात्मनो नान्यो निरूपितः कारणं विना कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । तर्हि तस्यैव विकारित्वं स्यादत आह—अन्यस्मादिति । तथा चाचिन्त्यशक्या निर्विकारत्वेन स्वत एव तत्तद्भावात् तस्यान्यत्वमिति भावः । यात्वाध्यात्मिकादिरूपा प्रतीतिस्ततोऽन्यत्वेनाविवेकिभिर्निरूपिता साप्यात्मनि शुद्धे निर्मूलैव । वस्तुतस्तत्संबन्धाभावादिति भावः । अयं भावः—इदमाध्यात्मिकादिरूपं भगवतो बहिरंगशक्त्या माययैव, वस्तुतस्तत्संबन्धाभावेऽपि तत्संबद्धत्वेन प्रत्यायिता “सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते” इति तृतीये श्रीमैत्रेयोक्तेः । मायया दुस्तर्क्यशक्त्येति परिणामवादिनः । माययाऽज्ञानेनेति विवर्तवादिनः ॥ ७ ॥ ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमनुभवस्तयोः पदार्थविवेचनवाक्यार्थतदभेदकौशलं विद्वान् निद्योपाधीनां मिथ्यात्वादात्मनश्चैक्यान्न निन्दति न च स्तौति किन्तु सूर्यवदसंगः, यथा सूर्यः शुच्यशुचिस्थानं प्रकाशयन्लुचिरशुचिश्च न भवति तद्वदित्यर्थः । फलितमाह—अत एतन्मदुदितं मत्प्रोक्तं ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं जानन्सूर्यवत्समश्चरति ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अष्टविंशे तु पूर्वोक्तो ज्ञानयोगः समाप्तः । पुनर्निरूपितः श्लोकास्तत्र सार्द्धाः कृताब्धयः (४४) ।

उवाचत्रयमङ्घ्र्याक्या द्वापञ्चाशदनुष्टुभः (५२) ॥ २८ ॥

अतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह—परेति । परेषां स्वभावान् शान्तघोरादीन् तत्प्रयुक्तानि कर्माणि च न प्रशंसेत् न च गर्हयेत् निन्देत् । किन्तु प्रकृत्या पुरुषेण च जातं विश्वमेकात्मकं पश्यन् भवेत् पश्येत् ॥ १ ॥ परेति । यः परस्वभावकर्माणि प्रशंसति निन्दति वा सः असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशतः अहंममात्मकात् हेतोः स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठा-लक्षणात् आशु भ्रश्यति ॥ २ ॥ तैजस इति तैजसे राजसाहंकारकार्ये इन्द्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिण्डस्थः देहस्यो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति । ततो मनस्यपि लीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा । वाशब्द इवशब्दार्थः । मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं प्राप्नोति । यथैतत् तद्देव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी पुमान् विक्षेपं लयं च प्राप्नोति । तत्र कदाचित्सुषुप्तिव-न्महापदं गतो मोहेन तदनुसन्धानशून्य एव भवति न त्वात्मानं जानातीति । यथा प्राज्ञसम्पर्काद् विश्वस्य भोगक्षयलक्षणो भ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रंशः इत्याशयः ॥ ३ ॥ किमिति । अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं स्तुतियोग्यं किं वा अभद्रं निन्दायोग्यम् । वाचेति । बाह्येन्द्रियोपलक्षणं वाचा उदितम् उक्तं चक्षुरादिभिर्गृहीतं मनसा ध्यातं च यत्कियदपि वस्तु तत्सर्वमात्म-व्यतिरेकतोऽनृतमसत्यमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वेवं देहादीनामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्राह—छायेति । छाया मुख्यादप्रतिबिम्बं प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः । एते हि यथा असन्तोऽप्यर्थकारिणो भवन्ति । एवं देहादयोऽपि पदार्थाः आमृत्युतः मृत्युपर्यन्तम् यद्वा । मृत्युः लयः यावन्नेव लीयन्ते तावत्पर्यन्तं संसारभयं यच्छन्ति ॥ ५ ॥ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्त्वं तत्राह—आत्मैवेति । तत्तस्मात् श्रौताद्विचारात् इदं सर्वं विश्वं परमात्मैव यतः प्रभुः सर्वभवनयोग्यः ईश्वरः सर्वकरण-समर्थश्चातः स एव सृजति सृज्यते च त्रायते पाल्यते त्राति पालयति । बाहुलकाददादिभिन्नेऽपि शपो लुक् आत्वम् । संह्रियते संह्रति च परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति तस्मात् हेतोः अन्यस्मात् सृज्यादिभिन्नादात्मनः सकाशादन्यो भावः पदार्थो

वेदेन निरूपितो नास्ति ॥ ६ ॥ निरूपितेति । जीवात्मनि इयं त्रिविधा अध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः निर्मूला भ्रान्तिरूपेति विवेकिभिनिरूपिता । अत इदं त्रिविधमपि यतो गुणमयं सत्त्वादिगुणकार्यम् । अतः मायया कृतं विद्धि ॥ ७ ॥ एतदिति । अतो य एतत् मनुदितं मयोक्तं ज्ञानविज्ञानयोनैपुणं निष्ठां विद्वान् जानाति स च परस्वभावकर्माणि न निन्दति न च स्तौति । किन्तु सूर्यवत्समो भूत्वा लोके विचरति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

असौ सः । समाहृत्य संक्षिप्य । तत्र प्रशंसागर्हाभावे प्रकृत्या गुणसाम्यरूपया । पुरुषेण प्रकृतीक्षणकर्त्रा सह एकात्मकम् एकः सर्वावयवी यः परमात्मा स एवात्मा मूलस्वरूपं यस्य तथाभूतं पश्यन् ॥ १ ॥ विपक्षे प्रशंसागर्हणरूपे विरुद्धपक्षे । परमात्म-सत्तां विनेति शेषः ॥ २ ॥ ततः स्वप्नावस्थानन्तरम् । द्वैताऽभिवेशी । परमात्मैकदृष्ट्यभावात् ॥ ३ ॥ आगमापायिधर्मेषु यदनयायि तद्धर्माति रीत्या परमात्मानमन्तरा स्वतन्त्रावयवितया गतस्य द्वैतस्यावस्तुनो मध्य इत्यादि योजनीयम् ॥ ४ ॥ तत्र आशङ्क्याम् । अर्थ-कारिणो भ्रमेण व्यवहारप्रयोजका भवन्ति । पूर्वार्थे मृत्योरनन्तरमपि संसारप्रतिभासादरुचेर्यद्वैते ॥ ५ ॥ विश्वस्यैकात्मत्वं मनसि कृत्वा शङ्कते । नन्विति । निरूपितं स्वतन्त्रसत्ताकत्वेनैव वर्णितम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतेस्तद्विहरङ्गशक्तित्वे पुरुषस्य च तत्तदस्थशक्तित्वे तदभेदात्तदात्मकस्य विश्वस्यापि तदुपत्वात्तत्तद्द्वारात्मन एव सृज्यत्वादित्वं द्वारत्वेऽपि साक्षाद्भिर्देवैः श्रुतौ श्रूयत एव यथा पूर्वमीमांसायां पशुना यजेत ग्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ पश्वादीनां हृदयादिरूपं हविर्द्वारैव करणत्वं सिद्धान्तितं तथोत्तरमीमांसा-यामपि तत्तद्द्वारैव सृष्ट्यादिक्रियायां कर्मत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मात् सृज्यादिवस्तुनः स्वतन्त्रसत्ता नास्ति तस्मात् स्वरूपशक्त्या सृज्यादिव्यतिरिक्तात् सृष्ट्यादीति लेखकभ्रमः ॥ ७ ॥ इदमिति सार्द्धकम् ! इदमाध्यात्मिकादिरूपं मायया वस्तुतस्तत्सम्बन्धा-भावेऽपि तत्तत्सम्बन्धप्रत्यायिकया भगवतो बहिरङ्गशक्त्या यथोक्तं तृतीये सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुद्धयते इत्यादिना ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

भगवदन्तर्यामिकं पश्येत् अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः परस्परपूर्णत्वेन द्वयात्मकत्वमेव स्यात् नत्वेवं द्वयात्मकत्वं भगवदात्म-कत्वज्ञानेन रागद्वेषनिवृत्त्या स्तुतिनिन्दानिवृत्तिः ॥ १ ॥ असत्याभिवेशतः सत्यं भूतहितम् अहिताभिवेशत इत्यर्थः । यद्वा देहगतगुणदोषाणामात्मन्यारोपणादसत्याभिवेशेन विश्वमिति प्रकृत्या पुरुषेण च युक्तं चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चमेकात्मकं पश्येत् एक ईश्वरः ॥ २ ॥ देहात्माभिमानो प्रबुद्धोऽप्यज्ञः सुप्तप्राय इत्याह । तैजस इति । तैजसशब्दोऽहङ्कारकार्ये देहात्माभिमानं लक्षणया वर्तते आपन्नः विनष्टः पिण्डस्थो जीवः नष्टचेतनः सन् ज्ञानलोपहेतुतया मृत्युतुल्यां मायां सूक्ष्मरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्या तिरोहितो भवति नानार्थदृक् देहात्माभिमानो पुरुषः प्रबुद्धोऽपि तद्वत् तत्त्वज्ञानविरहात्सुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥ किं भद्रमिति । अवस्तुनो द्वैतस्यात्मवस्तुव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् देवादिभेदस्य किं क्रियद्भद्रं देवशरीराद्यभिमानस्य भ्रान्तिरूपत्वाविशेषेण न भद्रत्वम् अभद्रत्वमित्यर्थः । वाचोदितं मनसा ध्यातम् अहमभिमानं च यद्देवादिशरीरमनृतं देहगतदेवत्वादिकमात्मन्यसत्यमिति वार्थः ॥ ४ ॥ अयथावत् गृह्यमाणानामेव देहादीनां भयहेतुत्वं न यथावत् गृह्यमाणानामित्युपपादयति । छायेति । छाया राक्षसत्वेन प्रतीयमाना भयहेतुः नत्वनात्मत्वेनानात्मीयत्वेन च प्रतीयमाना इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं स्तुतिनिन्दाहेतुभूतरागद्वेषाभावाय चिद-चिदात्मके प्रपञ्चे चिदचिद्देवमुक्त्वा कृत्स्नस्य भगवदात्मकत्वं भगवतः सर्वविधकारणत्वं च प्रतिपादयति । आत्मैवेति । आत्मा परमात्मा सृज्यते सृजतीति उपादानत्वं निमित्तत्वं च दर्शितम् ॥ ६ ॥ तस्मान्नहोति । अत्रह्यात्मकं वस्तु न प्रामाणिकमित्यर्थः । त्रिविधा समवाय्यसमवायिनिमित्तरूपकारणभेदविषया मातरात्मनि परमात्मनि मूलप्रमाणशून्या तस्यैव सर्वविधकारणत्वादित्यर्थः । परमात्मन एवोपादानत्वे तस्य गुणत्रयकालुष्यव्यावृत्त्यर्थमाह । इदं गुणमयमिति । गुणमयं सर्वं मायया कृतं प्रकृतिपरिणामरूपं परमात्मस्वरूपे प्रकारिणि मयि कृतमित्यर्थः । शरीरभूतचिदचिद्भूता गुणत्रयतद्वश्यत्वादिदोषाः परमात्मानं न स्पृशन्तीत्यभिप्रायः ज्ञानविज्ञाननैपुणं प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं ब्रह्मात्मकत्वं विज्ञानकौशलम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

यद्यप्येवं दाता तत्सारध्यायश्च प्रशस्याः अपहर्त्रादियस्तु निन्द्यास्तथापि प्रशंसानिन्दे न कुर्यादित्याह । परेत्येति । परस्या-न्यस्य स्वभावकर्माणि स्वभावानुगुणानि दानापहारसहक्रियाद्यात्मकानि कर्माणि न प्रशंसेन्न चापि गर्हयेत् किं तु विश्वमेकात्मकं मच्छरीरभूतं पश्येदित्यर्थः । शरीरभूतं च जगत्प्रकृत्या पुरुषेण च द्वयात्मकं पश्येत् एवं चिदचिदीश्वरयाथात्म्यज्ञानो न रागद्वेष-निवृत्त्या स्तुतिनिवृत्तिरिति भावः ॥ १ ॥ अन्यथा त्वनर्थ इत्याह । परस्वभावकर्माणीति । यः प्रशंसति निन्दति च सः असति देहे अभिवेशतः आत्माभिमानात्स्वार्थादाशु भ्रश्यते स्वार्थोऽत्र स्वाधिकृतो ज्ञानयोगः ॥ २ ॥ असत्याभिवेशस्य स्वार्थभ्रंशहेतुत्व-

मुपपादयति । तैजस इति । तैजसशब्दोऽत्राहङ्कारकार्यं देहात्माभिमाने लक्षणया वर्तते तस्मिन्निद्रया तत्तुल्यया अविद्यया देहविलक्षणयात्मयाथात्म्याज्ञानेन आपन्ने प्राप्ते सति पिण्डस्थो देहस्थोऽपि जीवः नष्टचेतनः लुप्तसंज्ञानः मृत्युं वा वाशब्द इवार्थः मृत्युतुल्यां मायां सूक्ष्मरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्या तिरोहितो भवति नानार्थदृक् नानाविधदेहात्माभिमानो पुरुषः प्रबुद्धोऽपि तद्वत्तत्त्वज्ञानविरहात्सुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु देहधर्माणामात्मन्यारोपेण स्तुतिनिन्दोरित्थमनर्थहेतुत्वेऽपि तेषां तद्गतत्वं पश्यतो निन्दतस्तुवतश्च न कोऽप्यनर्थ इत्यत आह । किं भद्रमिति । न वसत्येकरूपतयेत्यवस्तु तस्य द्वैतस्य भिन्नस्य नानाविधस्य देहस्यात्मवस्तुव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् कियत् किं भद्रं किं मङ्गलं किं वाऽभद्रं देवादिशरीरस्य कृम्यादिशरीरस्य च प्रकृतिपरिणामरूपत्वाविशेषान्निषेकगर्भादिकालकृतावस्थाद्यविशेषाच्च भद्रत्वाभद्रैकरूपेषु किमभद्रत्वादिति चिन्तयेत्यर्थः । वाचोदितं देवादिशब्दोदितं मनसा ध्यातम् अहमभिमानास्पदं यद्देवादिशरीरं तदनुत्तं देहगतदेवत्वादिकमात्मन्यसत्यमित्यर्थः । अतो देहदृष्ट्यात्मदृष्ट्या च न स्तुतिनिन्देयुक्ते इति भावः ॥ ४ ॥ नन्वात्मनि देहगताकारस्यासत्यत्वे कथं तर्हि तदभिनिवेशमात्रेणानर्थ इत्यपेक्षायामयथावद्गृह्यमाणा-नामनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति । छायेति । यथा छाया राक्षसत्वेन प्रतीयमाना भयहेतुर्नन्वात्मच्छायेति प्रतीयमाना यथा च प्रत्याङ्मुखः प्रतिशब्दः स च गिरिगुहागतसत्त्वान्तरशब्दत्वेन प्रतीयमानो भयहेतुर्नन्वात्मीयत्वेन प्रतीयमानः आभासः स्वप्नो बाधकवर्गः स च जाग्रदवस्थाप्रतिपन्नतुल्यतया प्रतीतो भयहेतुर्न तु स्वप्नतया असन्तो ह्यर्थकारिणः स्वयमकार्यकरस्वरूपा अपि अयथावद्गृह्यमाणाकार्यकरा भवन्ति एवं देहादयो भावा अर्था आत्मतया प्रतीयमाना आमृत्युतः मृत्युरत्र प्राकृतप्रलयः आप्रलयादित्यर्थः । भयं संस्तुतिभयं यच्छन्ति ॥ ५ ॥ एवं स्तुतिनिन्दाहेतुभूतरागद्वेषाभावाय चिदचिदात्मकप्रपञ्चे चिदचिद्देदमुक्त्वाथ कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मोपादानकत्वेन तदनन्यत्वाच्च न स्तुत्यादीत्याह । आत्मैवेति साद्वैतस्त्रिभिः । आत्मा परमपुरुषः तदेकात्मकं द्वयात्मकं चेदं विश्वमात्मैव परमात्मैवेत्यर्थः । तदुपपादयति । सूयत इति । स्वयं चिदचिद्विशिष्टाकारेण सूयते त्रायते ह्रियते इत्येतैः पदैरुपादानकत्वमुक्तं सृजतीत्यादिभिर्निमित्तत्वं तच्च विशेषाकारेणैवेत्यवगतं तत्र प्रभुरित्यनेन उपादानत्वोपयुक्तं सर्वशक्तिमत्त्वं विवक्षितं प्रभुः समर्थः सर्वशक्तिरिति यावत् रक्षयस्वरक्षकत्वयोरेकस्मिन्नुपपत्तिद्योतनाय विश्वात्मेत्युक्तम् आत्मा ह्यन्तः प्रविश्य प्रशासनेन धारकः कर्मानुगुणं तत्त्वमेव हीश्वरस्य रक्षकत्वं नाम विश्वस्य शरीरत्वोक्त्या साक्षाद्रक्षयत्वं तद्द्वारा त्वात्मन इति फलितं शरीरगतधर्माणां तद्द्वारा शरीरिपर्यन्तत्वं नाम तन्निर्वाहकत्वमेव ईश्वर इत्यनेन कृत्स्नस्य जनतः संहार्यस्य तद्विभूतिवावगमात्तद्विच्छाप्रतिघातकाभावः फलित इति ॥ ६ ॥ तस्मादिति । तस्मात्स्वनिष्ठस्याब्रह्मात्मकस्य वस्तुनोऽभावात् यद्वा ब्रह्मण एव कृत्स्नप्रपञ्चोपादानत्वाद्विश्वाकारेण तस्यैवावस्थितत्वादन्यस्मात्पृथक् सिद्धादात्मनो ब्रह्मणः सकाशादन्यः पृथक्सिद्धो भावः न हि निरूपितः अन्यस्मादात्मा पृथक् सिद्धः तच्चात्मनः पृथक् सिद्धमित्येवं न निरूपयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु वैशेषिकादय ईश्वरस्य निमित्तत्वमेव मन्यन्त इति कथं तस्योपादानत्वमपीत्यतस्तन्निराकुर्वन्नाह । निरूपितेति । त्रिविधा समवाय्यसमवायिनिमित्तरूपमिथः कारणभेदविषया आत्मनि वैशेषिकाद्यात्मनि भातिराभातिः प्रतीतिरिति यावत् निर्मूला प्रमाणशून्येति निरूपिता यद्वा जगत्कार्यं चेत्कारणेन मिथोऽभिन्नेन भवितव्यमित्येवं निरूपिता भातिनिर्मूल्येत्यर्थः । प्रमाणाभावोऽपि युक्तेरेव मूलमिति न वाच्यं कालघटसंयोगं प्रति कालस्थैकस्यैव निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वस्य तैरप्यवश्याभ्युपगम्यत्वादिति भावः । यद्वा यतोऽन्योऽन्याभावो न निरूप्यस्ततो निन्दाप्रशंसोपेक्षारूपेण त्रिविधविषया प्रतीतिर्भ्रमात्मिकेत्याह । निरूपितेति । निर्मूला प्रमाणशून्या केवलं भ्रमरूपेति यावत् निरूपिता निश्चिता ॥ ७ ॥ ननु परमात्मन उपादानत्वे विकाराश्रयत्वापत्तिरित्यत आह । इदमिति । इदं परिदृश्यमानं त्रिविधं निन्दाप्रशंसोपेक्षाविषयत्वेन प्रतीयमानं यद्वा सर्गस्थितिलयरूपावस्थायुक्तं जगद्गुणमयं सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकाररूपं विद्धि अतो विकाराः परिणामादयो गुणगता एवेति भावः । गुणमयस्य कथं परमात्मोपादानकत्वमित्यतस्तद्विशिनष्टि । मायया कृतं मायया सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन गुणेषु प्रविश्य कृतमत-उपादानत्वमप्यविरुद्धं तस्य सर्वात्मकत्वादिति भावः । एतदिति । ज्ञानविज्ञाननैपुणं ज्ञानं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परवैलक्षण्यज्ञानं विज्ञानं ताभ्याम् परमपुरुषस्य विलक्षणत्वज्ञानं तत्र नैपुणं कौशलं विद्वान्न निन्दति नापि च स्तौति किं तु सूर्यवद्गुणदोषाभिनिवेशरहितश्चरति चरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेः परमस्वातन्त्र्यं तदधीनसत्ताकत्वेन जगतोऽत्यन्तमस्वातन्त्र्यमेतादृशतत्त्वज्ञानेन सत्यबन्धनिवर्तनं नाभेदज्ञानेनेत्यादि-कमुपदिशत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ दुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्माप्रशंसननिन्दाभ्यां सज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्यनिन्दाभ्यां चावश्यमवस्थेयं पुरुषेणेति शिक्षयति । परस्वभावेत्यादिना । परोऽरिपरमात्मनोरित्यतः परः शत्रुः जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यसत्यतायाः असहमानित्वादिति शेषः । तस्य यः स्वभावः यानि तदाचरितानि पापकर्माणि तानि सर्वाणि न प्रशंसेत् न प्रशंसयेच्च निन्देत् निन्दयेच्च किञ्च परः परमात्मा परे श्रीनारायणे स्वभावः आत्मा मनो यस्य स तथा यद्वा वरो लाकवाह्यो ज्ञानी तस्य स्वभावः तेनाचीर्णानि पुण्यकर्माणि च इतरैर्न गर्हयेत् स्वयं न गर्ह्यं प्रत्युत प्रशंसेत् प्रशंसयेच्च एतादृशः पुरुषो दुर्लभ इति तत्राह ।

विश्वमिति । प्रकृत्याचेतनया पुरुषेण हिरण्यगर्भेण सह स्थितं विश्वमेकेन परमात्मना व्याप्तमेकात्मकं पश्यन् स यथार्थज्ञानी भवितैवातो न दुर्लभ इति अनेन तथा पश्यत एव यथार्थज्ञानं भवतीत्युक्तं भवति—

न प्रशंसेत निन्द्यांस्तु प्रशंस्यानैव निन्दयेत् । उभयं यः करोत्येतदसत्यात्स पतत्यधः ॥

यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेन्नित्यो येन न निन्द्यते । सोऽपि तद्वदधो याति यतोऽरिवदुदासकः ॥

इति वाक्यात् परस्वभावकर्मणां प्रशंसा निन्दा च न कार्येति प्रतीतार्थः किं न स्यादित्यं शङ्का दूरोत्सारितेति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकमाह । परस्वभावेति । परोऽन्यो हरिविमुखत्वेन निन्द्यस्तस्य स्वभावकर्माणि स्तौति परो वरणीयस्तुत्यः श्रीहरिपरायणः तस्य स्वभावकर्माणि निन्दति स पुरुषः असत्याभिनिवेशतो मिथ्याज्ञानाभिनिवेशतः स्वस्थानाद्धश्यते अन्धतमो यातीत्यन्वयः । यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेदित्यादेरस्याप्युक्त एवार्थः ॥ २ ॥ असत्याभिनिवेशो निमित्तमाह । तैजस इति । निद्रा-शब्देन निद्रा सुनिद्रेति द्विविधा निद्रोच्यते तत्र निद्रा स्वापापरपर्यायाः सुनिद्रा मरणकालीना तथा चैवमस्य श्लोकस्यार्थः तैजसे तैजसाहंकारकार्ये श्रोत्रादीन्द्रियगणे मनसि च निद्रया दैनंदिनस्वापेनापन्ने सुप्ते सति पिण्डस्थो जीवो नष्टचेतनः सुप्तो भवति सदा स्वापे जाग्रतामन्वीश्वरेच्छया प्रबोधितमनोगतसंस्कारजन्यत्वान्माया स्वप्नं प्राप्नोति सुनिद्रयापन्ने मृत्युं मरणं प्राप्नोति नानाविधसंस्काराविष्टमनः स्वप्नदशायां नानार्थप्रदं दृष्टं हि जाग्रदाद्यवस्थायां किमु वर्णनमिति भावेनाह । तदिति तन्मन एव नानार्थदं नानाविधविषयप्रत्यायकं हि प्रसिद्धत्वान्मन एव मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति भावः ।

तैजसाहंकृतेर्जात इन्द्रियग्रामके परात् । निद्रया वक्षमापन्ने जीवः स्यान्नष्टचेतनः ॥

अतो विष्णोर्वशे सर्वं तेन व्याप्तमिति स्मरेत् ।

इति निद्रा चैव सुनिद्रा च द्विविधा निद्रा प्रकीर्तिता तत्र निद्रा भवेन्नित्या सुनिद्रा मृतिकालगेति मनोमात्रस्वरूपत्वात् स्वप्नो मायेति कथ्यते इत्येतैर्वाक्यैरुक्त एवार्थोऽङ्गीकार्य इति ॥ ३ ॥ अवस्तुनो नित्याप्रतिहतलक्षणवस्त्वजानतो द्वैतस्याशुभस्य मिथ्याज्ञानिनः पुंस आशीर्वादादिना किं भद्रं भवति कालगुणात् स्वाद्गुणाद्वा भवति चेदपि तत्कियदेवात्यल्पमेव भद्रवदभद्रमपि विशेषापादकं न भवतीत्याह । किमभद्रमिति । नित्यमशुभात्मनः तस्य विशेषतः अभद्रं किं न किमपि भवति चेदपि तत्कियदेव यत्नवतोऽपि मायावादिनः स्वयोग्यादाधिक्येन न भवतीति यस्मात्तत्तस्मादशुभं जीवमुद्दिश्य सज्जनवाचोदितमुक्तं मनसा शुभादिकं भवत्विति ध्यातं चिन्तितमपि अनृतमसत्यमेव विशेषापादकं न भवतीत्यर्थः । अनेन वैष्णवेनावैष्णवमुद्दिश्य तत्प्रशंसादिवदाशीर्वादादिकं न कर्तव्यमित्युक्तं भवति 'उच्यते व्यायते वापि कुनरं प्रति यच्छुभम् । असत्यमेव भवति स्वभावोऽसत्त्वमेव य 'दिति वचनात् द्वैतनिषेधोऽत्र कियत इत्यन्यथा व्याख्यानं च शब्दसूचितेन एकं तु शुभमुद्दिष्टमशुभं द्वैतमुच्यते । पुंसोऽशुभस्य किं भद्रं किमभद्रं विशेषतः । सर्वदा शुभरूपत्वाद्विशेषोऽत्यल्प एव हीति वाक्येन निरस्तत्वादुपेक्षणीयमिति भावः ॥ ४ ॥ ननु स्वभावतोऽशुभजीवस्य सदाऽप्यशुभरूपत्वात् अन्यस्माच्छुभाशुभयोरत्यल्पत्वात्तद्विषयशुभवचनादेरप्यनृतत्वादशुभदेहादिकमपि नाशुभकारणमिति तत्राह । छायाप्रत्युदकाभासा इति । हि शब्दो याथार्थ्यं यथाच्छायाप्रत्युदकाभासा जीवमपेक्ष्यासन्तोऽपि निःशक्ता अप्यर्थकारिणोऽर्थक्रियाकारिणो दृष्टाः एवं देहादयो भावा अमङ्गला अप्यामृत्युतोऽन्धतमः प्रवेशपर्यन्तं भयमित्युपलक्षणं शुभाशुभफलं यच्छन्ति अशुभजीवानामिति शेषः । नीहारः प्रत्युदञ्चैव धूम्रमित्यपि शङ्क्यत इत्यतः प्रत्युदकं नीहारः आभासाः सूर्यकान्तादयः नेदं रजतमिति वन्नेयं छायेति बाधकप्रत्ययानुदयात् एतद् दृष्टान्तेन न देहादीनां मिथ्यात्वं विवक्षितं किन्तु निःशक्तत्वमेव व्यपेक्ष्य जीवं देहादिनिःशक्तत्वादस्त्वपि पुनः शुभाशुभं नृणां यच्छेदेव शुभाशुभं छायानीहारकाभासा निःशक्ता अपि कार्यदाः एवं शुभादिदेहादेर्भवेत्कार्यं शुभादिकम् एतद्वचनाद्भयमभयमिति वा पदच्छेदः ॥ ५ ॥ सत्यसङ्कल्पेन सत्यकर्मणा निरस्तकुहकेन परमेश्वरेण सृष्टत्वादिदं सर्वं सत्यं न मिथ्याभूतमिति भावेनाह । आत्मैवेति । प्रकृत्याद्युपसर्जनं विना सर्जनादिकर्तुः समर्थ इत्यर्थ एवशब्दः परमात्मैवेदं सर्वं सृजति त्राति हरति विश्वात्मा स्वयमेव स्वात्मनैव सृज्यते त्रायते ह्रियते च दीपादीपान्तरवत् ईश्वर इत्यनेन कर्मकृत्वविरोधं परिहरति प्रभुरित्यनेन च मनुष्येष्वेतावन्तं कालं स्थास्यामीति चिन्तनमेवात्मनस्त्राणं नान्यदखण्डस्वामित्वासमर्थत्वाच्चेति सूचयति दीपादीपान्तरं यद्वत्सृष्टिरीशस्य कीर्यते एतावत् कालमाशिष्ये मानुष्येष्विति चिन्तनं विष्णोस्त्राणं समुद्दिष्टं स्वस्यैव स्वेच्छयैव तु दीपादीपान्तरस्येव होकीभावश्च संहतिरिति वचनात् अविद्यया क्षिप्तमतिः स्वात्मानं सृजतीत्यादिदुर्भेतं निरस्तमित्यादिषोढव्यं ह्रियत इत्यनेन दीपान्तरस्य दीप इवैकीभावः संहार इति दर्शयति—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

ननु हिरण्यगर्भादेः स्रष्टृत्वादिवदिनि वेदे जगति कथं हरेरेव स्रष्टृत्वादिकमवधीयत इति शङ्का धिक् कुर्वन्निव परिहरन्नुपसंहरति । तस्मादिति । यस्मान्निरवकाशप्रमाणबलाहरिरेव सृष्ट्यादिकर्ता तस्मादमुष्मात् आत्मनो हरेरन्यो भावः सृष्ट्यादि-

कर्ता न निरूपितः कुत्रापि वेद इत्यन्वयः । ननु पितेव पुत्रादेर्हरेरपि सृष्ट्यादिकर्तान्यः किं न स्यादित्यतो वाह तस्मादिति यस्मात्स्वात्म-
नैव स्वयं सृज्यते इत्यादिकं प्रामाणिकं तस्मादात्मनः परमेश्वरस्य भावः सृष्ट्यादिकर्तामुष्माद्वरेण्यो नास्ति—

सृष्टिस्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतम् । तद्यः करोति पुरुषः स भाव इति कीर्तितः ॥

इतिवचनात् भावः शब्दस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दावाच्यत्वं सिद्धम् अनेनोक्तशङ्कायाः कः परिहार आयात इति तत्राह ।
निरूपितेति । अन्येन सृष्टिस्थितिसंहार इति त्रिविधा मयि विद्वद्भिर्नैव निरूपिता निर्मूला प्रमाणवर्जिता—

अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौ स्थितिश्च परमात्मनः । निरूपिता न विद्वद्भिः प्रमाणाभावतो हरेरिति ॥

विद्वद्भिरिति विशेषणादासुरमत एव तथा प्रतिभानमिति ज्ञायते परमात्मनः सत्त्वादिगुणरहितत्वादन्वयः सृष्ट्यादिकं न
युक्तं गुणस्य गुणवद्वत्त्वादन्वयो युज्यत इत्याशयेनाह । इदमिति । मायया हरेरिच्छया कृतमिदं त्रिविधं सृष्टिस्थितिसंहारा इति
त्रित्वसंख्याविशिष्टमात्मनि जीवे गुणमयं सत्त्वादिगुणाधीनं विद्वि न परमात्मन इति शेषः—

गुणसम्बन्धयोग्यानामुत्पत्त्याद्याः स्युरन्वयतः । सर्वदा निर्गुणस्यास्य सर्गाद्याः स्युः कुतोऽन्वयतः ॥

इति अतो विशेषः कल्प्य इति अनेन सत्त्वादिगुणेषु कारणत्वेन सिद्धेषु कथमन्यो भावो नास्तीति समञ्जसं स्यादित्य-
माशङ्का परिहृता विद्वीति पुरुषार्थोपायाङ्गत्वादमेवावश्यं ज्ञेयमिति निर्द्धारयति माययेत्यनेन गुणानामचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेः कार्येषु प्रवर्तकत्वेन हरेर्मुख्यकारणत्वमेव धृतम् ॥ ७ ॥ परस्वभावेत्यादिशिक्षितज्ञानफलमाह । एतद्विद्वानिति । मदुदित-
मेतद्विद्वान् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ तादृशे भक्तियोगे बाह्यदृष्टि परित्याजयितुमथवा भक्तियोगस्य सुगमतां सुफलतां च दर्शयिष्यन् दुर्गमादिरूपं
ससाधनं ज्ञानमाह । परस्वेति । प्रकृत्या पुरुषेण सह विश्वमेकात्मकमिति आदावन्ते जनानां सद्बहिरन्तःपरावरमित्यादिसप्तम-
स्कन्धान्तव्याख्यानरीत्या वस्तुतस्तु तत्सर्वावयवी यः परमात्मा स एवैक आत्मा यस्य तथाभूतं पश्यन् वदयते च ज्ञानं विवेक
इत्यादिभ्याम् ॥ १ ॥ स्वार्थात्परमात्माभिनिवेशात् असति ततोऽन्यस्मिन् कलिरते नानावयविनि ॥ २ ॥ किञ्च तैजस इति । परमात्मैक-
दृष्ट्यभावेन नानार्थदृक् पुमान् कदाचिद्वह्निर्नष्टचेतनः सन् मायां लौकिकमायामयतुल्यं मायाख्यभगवदचिन्त्यशक्तिमयं स्वप्नं
यद्वत्प्राप्नोति कदाचिद्वह्निर्नष्टरपि नष्टचेतनः सन् मृत्युं मृत्युतुल्यं सुषुप्तं वा यद्वत्प्राप्नोति तद्वदेव मायां तादृशं जन्मादिरूपदेहाद्य-
भिनिवेशं मृत्युदेहपरित्यागं च प्राप्नुवन् भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आबाधितोऽपि ह्योभास इति सप्तमान्ताख्यानरीत्यैव पृथगवयविलक्षण-
द्वैतस्यावस्तुतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्विशेषत्वं प्रपञ्चयति सार्द्धैः षड्भिः । किं भद्रमिति । तत्परमात्मचेतन्यादन्वयत् अवयविरूपं
द्वैतम् ॥ ४ ॥ ननु यदि परमात्मैव सर्वत्रावयवी ततोऽन्यन्नास्त्येव तर्हि कथं शशविशाणतुल्ये तस्मिन्नभिनिवेशः स्यात् तेन वा
कथंभूतं इत्याशङ्क्याह । छायेति ॥ ५ ॥ विश्वस्यैकात्मकत्वं योजयति । आत्मैवेति द्वयेन । प्रभुः तत्तच्छक्तियुक्त आत्मा स्वयमेव
तदिदं विश्वमवयविरूपं सृजति अतः स्वयमेव सृज्यते प्रकाशयत इत्यर्थः । एवं त्राति त्रायत इत्यादि ॥ ६ ॥ तस्माद्विश्वस्मिन् यः कश्चिदपि
भावः स परमात्मनो नान्यो निरूपितः कारणं विना कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । तर्हि तस्यैव विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह ।
अन्यस्मादिति । तथाप्यचिन्त्यशक्त्या निर्विकारत्वेन स्वत एव तत्तद्भावात् तस्यान्यत्वमिति भावः । यात्वि्यमाध्यात्मिकादिरूपा
त्रिविधा भातिः प्रतीतिस्ततोऽन्यत्वेनाविवेकिभिर्निरूपिता साप्यात्मनि शुद्धे निर्मूलैव वस्तुतस्तत्तत्सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ ७ ॥
कथं तत्राह । इदमिति सार्द्धकं तस्मादुपक्रान्तमेव फलितमित्याह । एतदिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टाविंशे ज्ञानयोगं जगन्मिथ्यात्ववादिनाम् । अद्वैतदर्शिनां प्राख्यन् प्रभुः सर्वमतं ब्रुवन् ॥

वेदाष्टसङ्ख्याधिकविंश ईरिते मते जगत् स्यात् सदसत्तथेत्युभे । किमस्ति नास्ति व्यपदेशभूषितमित्युक्तिरस्त्येव विधे-
र्हरेरपि । अद्वैतदर्शिनी ज्ञानिनो हि द्विविधा भवन्ति । विश्वस्यास्य परब्रह्मोपादानकत्वेऽवश्यं व्याख्येये परिणामवादे ब्रह्मणोविकार-
प्रसक्तस्तमनङ्गीकृत्य विवर्त्तवादेमेवाङ्गीकुर्वाणा ब्रह्मणो निर्विकारत्वं विश्वस्यास्य तु मिथ्यात्वमाचक्षते खल्वेके । अन्ये तु प्रकृतेः
स्वशक्तित्वात्तद्द्वारैव परब्रह्मणो जगदुपादानत्वमतस्तस्याः किल विकारित्वेऽपि स्वरूपतस्तदतीतस्य परब्रह्मणो निर्विकारत्वमेवेति
परिणामवादे किल न कापि क्षतिः । तथाचोक्तं भगवता । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिष्यञ्जकः कालो ब्रह्म
तत्त्रियं त्वहमित्यतः सत्यपि द्वैते प्रकृतिकार्याणां तदनन्यत्वात् प्रकृतेश्च परमेश्वरानन्यत्वात् परमेश्वरस्य तु बहुमूर्त्तित्वेऽप्यैक्यादद्वैतमेव

पूर्वाध्याये स्वपूजयैव भगवता स्वभक्तस्य सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरुक्तेदानीं तस्य तदेकनिष्ठां द्रढयितुं कदाचित्सत्सङ्गेन देव-
राजादिगुणदोषश्रवणात्तत्र रागद्वेषौ माभूतामित्येतदर्थमुपदिशन्नाह परेति । मत्पूजकः परेषां देवराजादिजीवानां स्वभावकर्माणि
सौम्यक्रौर्यादीन् स्वभावान् शुभाशुभानि कर्माणि च न प्रशंसेत् तथा न गर्हयेन्निरुदयेत् तथाभावे साधनमाह । विश्वमिति ।
एकोऽतिशयसाम्यशून्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वतन्त्रसत्ताश्रयो भगवानात्मान्तर्यामी उपादानकारणं वा यस्य तत्तथाभूतं मन्त्रियम्यत्वेन
मदुपादानकत्वेन मदनतिरीक्तं चेतनरूपं सर्वं जगत्पश्यन् पृथक् स्वतन्त्रत्वेन देवादिदर्शने तु गुणबुद्ध्या द्वेषः स्याद्भगवदात्म-
कत्वनास्वतन्त्रत्वेन च दर्शने तु नोभयं स्यादिति भावः । ननु तथा ब्रह्मादिश्वपचान्तदेहेषु भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वात्कथमेकात्मभावेनेति
चेत्तत्राह । प्रकृत्येति । उक्तसर्वविधदेहानामष्टविधप्रकृतिकार्यत्वाविशेषदैकात्म्यमविरुद्धमित्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वं
सर्वान्तवृत्तिसुखदुःखादिज्ञानं सर्वेषां समानं स्यादहन्त्वमयमित्यादिप्रत्ययानां विभागाभावश्च स्यात् आत्मनः प्रति देहं स्वरूपतो
भिन्नत्वाङ्गीकारे नानात्मकत्वमेव विश्वस्य स्यादिति चेत्तत्र ह । पुरुषेण चेति । भगवदात्मकसनातनतदंशतन्त्रियस्य तत्तन्त्रस्वरूपत्वेन
जीवक्षेत्रज्ञाक्षरादिशब्दाभिधेयेन पुरुषेण पुरुषत्वेन चैकात्मकत्वमुक्तस्वरूपस्य सर्वदेहेषु समानत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ उादिष्टार्थ-
नङ्गीकारे दोषमाह । परस्वेति । परः शिवगणेशेन्द्रादिर्देवविशेषः राजादिः पुरुषविशेषो वा स्वानुकूलभक्तानां सर्वाभीष्टप्रदोऽयमिति
बुद्ध्या तत्स्वभावकर्माणि यः पुरुषः प्रशंसति तथाऽभक्तानामनिष्टकरोऽयमिति बुद्ध्या स्वानिष्टकारित्वभयेन परोक्षे तत्स्वभावकर्माणि
निन्दति वा स स्वार्थात् स्वेन मुमुक्षुणोपादेयादार्थात्सर्ववेदान्तसिद्धसर्ववस्तुविषयकवासुदेवात्मकत्वज्ञानलक्षणादाशु भ्रश्यते तत्र हेतुः
असत्यभिनिवेशत इति देवमनुष्यादेरिष्टानिष्टदानृत्वकल्पनमसत् तस्मिन्नभिनिवेशादित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तार्थं दृष्टान्तेन दर्शयति ।
तैजस इति । तैजसे राजसाहंकारकार्ये बाह्याज्ञानकरणे इन्द्रिगणे निद्रयाऽऽपन्ने लीने सति पिण्डस्थो जीवो नष्टचेतनो ज्ञानहीनः

सन् ईश्वरोद्बोधितमायाकार्यमनोगतसंस्कारजन्यत्वान्मायां स्वप्नात्मिकां प्राप्नोति ततस्तुच्छभोगानन्तरं मृत्युं सुषुप्तिं मरणं प्राप्नोति यथा तद्वन्नानार्थदृक् नानादेवमनुष्यादिकृतेष्वर्थान्पश्यति स नानार्थदृक्दुःखमिश्रितास्तुच्छभोगान् प्राप्य संसारी भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य स्वत एवास्वतन्त्रत्वेनावस्तुत्वाद्भुभाशुभकर्तृत्वप्रतीतिरपार्थेत्युपपादयति । किम्भद्रमित्यारभ्य निःसङ्गो विचरेदित्यन्तेन । द्वैतस्य परमात्मनोऽन्यस्य देवविशेषस्य राजादिमनुष्यविशेषस्य वा किं भद्रं श्रेय इष्टप्राप्तिरिति यावत् अभद्रम-श्रेयोऽनिष्टं किं स्वात्किञ्चिद्वा स्यान्न किमपीति भावः । तत्र हेतुगर्भितविशेषणं कथम्भूतस्य द्वैतस्यावस्तुनः अवस्तुत्वादित्यर्थः । अवस्तुत्व-मत्रास्वतन्त्रत्वमनित्यत्वं वा विवक्षितं तथाभूतद्वैतस्येष्टानिष्टहेतुत्वं यद्वाचा उदितमुक्तं मनसा ध्यातं चिन्तितं वा तदनृतमज्ञान-कल्पितमेव न वास्तवमित्यर्थः देवाः राजानो वा परमात्मनः परस्मात् सकाशादितरत्वेनासिद्धाः अत एव स्वश्रेयस्येवासमर्थाः कुतोऽन्येषां तद्वेतवो भवेयुरिति भावः ॥ ४ ॥ नन्वेवञ्चेत्तर्हि लोके कथं देवराजादिभ्यो भयं प्रतीयते इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधान-माह । छायेति । छाया प्रतिबिम्बः छायायै वा प्रत्याङ्ग्यः प्रतिध्वनिः आभासो मृगमरीचिकादिः ते यथाऽसन्तोऽपि बिम्बादिनैर-पेक्ष्येण अविद्यमाना अपि बिम्बादिसापेक्षसिद्धत्वादतज्ज्ञानविषये अकार्यकारिणोऽपि अर्थकारिणः तत्त्वबुद्ध्या दुःखादिकार्य-कारिणो दृष्टाः अज्ञानां पशूनां चेति शेषः छायादीनामन्यथाज्ञानेनैव दुःखादिकार्यकारित्वं नतु छायादि ज्ञानेन छायायाश्च तत्त्व-बुद्ध्या पलायनपतनदिकार्यं दृश्यते गालिप्रदानादिप्रतिध्वनेः कार्यं मृगमरीचिकाया जलबुद्ध्या धावनरूपं कार्यं दृश्यते एवं देवराजादिदेहादयो भावाः कार्यरूपाः अस्वतन्त्राः अनित्या अपि ईश्वराधीनं सर्वमिति ज्ञानाभाववतामामृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य भयं प्रयच्छन्ति ननूक्तज्ञानवतां देहादिव्यतिरिक्तानां चेतनानां ज्ञानस्वरूपत्वेन भगवदात्मकत्वेन तदधीनत्वेन च सर्वत्र समत्वान्न भयादिहेतुत्वमतो देहादिभयादिहेतुत्वमुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥ एवं नानादेवादिभावदर्शनस्य भयहेतुत्वं श्रुत्वा यथा येन ज्ञानेन भयं न भवेत्तदेवादिशयतामित्युद्धवविवक्षां ज्ञात्वा विश्वमेकात्मकं पश्यन्निति यदुक्तं तदेव विवृणोति । आत्मैवेति । यस्मात्सर्वं ब्रह्मात्मकं जगत्तस्मादात्मैव परमात्मैवेदं विश्वं सृजति त्रिति हरति विश्वात्मा च स्वात्मनैव सृज्यते त्रायते ह्रियते एवकारः कारकापेक्षां निराकरोति ईश्वर इत्यनेन कर्तृत्वविरोधः परिहृतः प्रभुरित्यनेन तस्य सर्वरूपत्वेऽपि सर्वदोषास्पृष्टस्वभावत्वं द्योतितम् अनेन परमात्मनो जगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमप्युक्तं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत जन्माद्यस्य यतः तदनन्यत्वमारम्भरणशब्दादिभ्यः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” इत्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः ॥ ६ ॥ इत्थं सर्वज्ञः करुणासागरो भगवानुद्धवमुपलक्ष्य सर्वमुमुक्षुहिताय सर्वशास्त्रसिद्धान्तमुपदिश्येदानीमेकोऽद्वितीयो निविशेषश्चिन्मात्रः शुद्धबुद्धात्मा निष्कियत्वाज्ञसृष्ट्यादिकर्ता किं तु तस्यानादिमायाकल्पित ईश्वराख्य एवोपाधिभूतरजःसत्त्वादिगुणकृतब्रह्मविष्णु-रुद्ररूपैर्जगत्सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीति केषांचिन्मतं निराकुर्वन्नाह । तस्मादिति । यस्मात्प्रबलश्रुत्यादिप्रमाणबलात् परमात्मैव सृष्ट्यादिकर्ता परमार्थभूतश्च तस्मादमुष्मादात्मनः सृष्ट्यादिकर्तृत्वरैरन्यो भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वशून्यः सत्यो न हि निरूपितः व्यासादिभिरिति शेषः । मुमुक्षूणां मोक्षफलार्थब्रह्मजिज्ञासां विधाय तज्ज्ञानार्थं जगज्जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणस्य सूत्रितत्वात् अन्यस्मादिति पाठे तु अन्यस्मान्मायातद्गुणकालकर्मादिविलक्षणादात्मनोऽन्यो भावः मायाकल्पित ईश्वराख्यः सृष्ट्यादिकर्ता नहि निरूपितः कुत्रापि शास्त्रे इत्यर्थः । उभयस्मिन्नपि पाठे आत्मनि परमात्मनि इयं त्रिविधा भातिर्मायया ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मिका त्रिविध-कारणा प्रतीतिर्निरूपिता मायावादिभिरिति शेषः । निर्मूला वेदप्रमाणशून्या तस्माज्जोवानां परतत्त्वविमुखीकरणाय तेषां प्रवृत्तिरिति भावः । अथवा सर्वोत्पत्तत्वाद्यतः परमात्मन एव सर्वविधकारणत्वं तस्मादमुष्मादात्मनोऽन्योभावोऽब्रह्मात्मकपदार्थः कश्चिन्न निरूपितः एव सर्वकारणरूपे आत्मनि सति समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन त्रिविधाभातिर्मेतिस्तार्किकैर्निरूपता निर्मूला श्रुतिप्रमाण-शून्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेकेश्वरकृतमेवेदमिति चेत्कथं शान्तधीरादिरूपभिन्नमित्यपेक्षायामाहार्द्धेन । इदमिति त्रिविधं देवासुरमनुष्यादि-रूपमिदं विश्वं मायया ईश्वरशक्त्या कृतं गुणमयं सत्त्वादिगुणपरिणामं विद्धि गुणत्रयपरिणामित्वादेव स्वरूपस्वभावभेद इत्यर्थः । उपदिष्टविषयकयथावज्ज्ञानस्य माहात्म्यं कथयन्नुपसंहरति द्वाभ्याम् एतन्मदुदितं मयोक्तं ज्ञानविज्ञानयोनौ पुण्यं निष्कर्षार्थरूपं विद्वान् विशेषेण जानन् सूर्यवत् समचित्तः स्तुतिनिन्दारहितः सन् लोके चरति ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अष्टविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः । ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥ १ ॥

अथातिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं सङ्क्षेपतः पुनर्वक्तुमाह—परेति । परेषां स्वभावान् शान्तघोरादीन् तत्प्रयुक्तानि कर्माणि च न प्रशंसेत् न च गर्हयेत् निन्देत् । किन्तु प्रकृत्या पुरुषेण च जातं विश्वमेकात्मकं पश्यन् पश्येत् ॥ १ ॥ विपक्षे दोषमाह—परेति । असति संसारदुःखहेतुत्वात् दुष्टे देहादावनिवेशात् अहम्ममात्मकात् हेतोः सः स्वार्थान् स्वरूपनिष्ठा उक्षणात् आशु भ्रश्यते ॥ २ ॥ स्वार्थभ्रंशमेव दृष्टान्तेनोपपादयति—तैजस इति । तैजसे राजसोहङ्कारकार्ये इन्द्रियगग निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिण्डस्थः देहस्थो

जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनस्यपि लीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा । वाशब्द इव शब्दार्थः । मृत्युतुल्या सुषुप्तिं प्राप्नोति । यथैतत् तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी पुमान् कदाचित् स्वप्नवत् देहादावहम्ममतया सुखदुःख-
वत्त्वेन चात्मानं मन्यते कदाचित्सुषुप्तिवन्महापदं गतो मोहेन तदनुसन्धानशून्य एव भवति । न त्वात्मानं जानातीति स्वरूपतो
भ्रष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वस्यैव जगत आत्मोपादनकत्वेन तद्व्यतिरेकेणासत्त्वात्तदात्मत्वे च विरुद्धयोः स्तुतिनिन्दयोरेकत्रा-
सम्भवात्तयोर्निर्विषयत्वमेव प्रपञ्चयति—किं भद्रमिति साद्धैः षडभिः । द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं स्तुतियोग्यं किं वा अभद्रं निन्दायोग्यम्
तत्र हेतुमाह—अवस्तुन इति । आत्मव्यतिरेकेणासत्त्वात् । एतदेव स्पष्टति—वाचेति । बाह्येन्द्रियोपलक्षणम् । वाचा उदितं उक्तं
चक्षुरादिभिर्गृहीतम् । मनसा ध्यातं च यत्किञ्चिदपि वस्तु तत्सर्वमात्मव्यतिरेकतोऽनृतमसत्यमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु तर्हि तत्तद्रूपेण
तस्य संसारभयहेतुत्वं न स्यादित्याशङ्क्य ततोऽपि कार्यकरत्वं सहष्टान्तमाह—छायेति । छाया मुखादिप्रतिबिम्बम् । प्रत्याह्वयः
प्रतिध्वनिः । आभासः शुक्तिरजतादिः । एते हि यथा असन्तोऽप्यर्थकारिणो भवन्ति एवं देहादयोऽपि पदार्थाः अमृत्युः लयः ।
यावन्नैव लीयते विमुच्यते तावत्पर्यन्तं संसारभयं गच्छन्ति ॥ ५ ॥ तर्हि किं परमार्थमित्यत आह—आत्मैवेति । तत्तस्मात्
श्रौताद्विचारात् इदं सर्वं विश्वं परमात्मैव यतः प्रभुः सर्वभवनयोग्यः ईश्वरः सर्वकरणसमर्थश्चातः स एव सृज्यते सृजति त्रायते
पालयते त्राति पालयति संह्रियते संहरति च ॥ ६ ॥ हि यस्मादेवं तस्मादात्मनः सकाशादन्यो भावः पदार्थो वेदेन निरूपितो नास्ति ।
एवं तस्य विकारित्वमाशङ्क्याह—अन्यस्मादिति, सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तादित्यर्थः । एवं द्वैतस्वरूपं निरूप्य जीवसंसारप्रकारमाह—
निरूपितेति । जीवात्मनि इयं त्रिविधा देहेन्द्रियान्तःकरणरूपा, भातिः प्रतीतिः, निर्मूला भ्रान्तिरूपेति विवेकिभिर्निरूपिता ।
अत इदं त्रिविधमपि तत्र मायाकृतं स्वरूपावरकरूपाविद्यया ध्यस्तं त्वं विद्धि यतो गुणमयं सत्त्वादिगुणकार्यमित्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वर्णितो विस्तरेण प्राग् योऽष्टाविंशे तु सः पुनः । ज्ञानयोगः समाहृत्य बोद्धुं सम्यङ्निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं समासतः कथयन् पूर्वाध्यायेनैनं संगमयति । यद्यप्येवं दाता तत्सारध्यायश्च प्रशस्याः,
अपहर्त्रादयस्तु निन्द्यास्तथापि प्रशंसानिन्दने ज्ञानी न कुर्यादित्याह । परस्वभावेति । किं च प्रकृत्या पुरुषेण च सृष्टं, प्रकृतिपुरुष-
संयोगेनोत्पन्नमित्यर्थः । विश्वं एकात्मकं मदन्तर्यामिकं मच्छरीरभूतं पश्यन्, ज्ञानी परस्यान्यस्य स्वभावकर्माणि स्वभावानुगुणानि
दानापहारसहक्रियाद्यात्मकानि कर्माणि, न प्रशंसेत् नापि गर्हयेत् ॥ १ ॥ अन्यथा त्वन्तर्ह इत्याह । प्रेरेति । यः परस्वभावकर्माणि
प्रशंसति निन्दति च, सः असति देहे अभिनिवेशतः आत्माभिमानात् अभिमानं प्राप्येत्यर्थः । स्वार्थात् आशु भ्रश्यते । स्वार्थोऽत्र
स्वाधिकृतो ज्ञानयोगः ॥ २ ॥ असत्यभिनिवेशस्य स्वार्थभ्रंशहेतुत्वमुपपादयति । तैजस इति । तैजसे अहंकारकार्यं देहात्माभिमाने,
निद्रया तत्तुल्यया अविद्यया, देहविलक्षणगात्रमायाथात्म्याऽज्ञानेनेत्यर्थः । आपन्ने प्राप्ते सति, पिण्डस्यः देहस्योऽपि जीवः, नष्टचेतनः
लुप्तसंज्ञानः सन्, मृत्युं वेति वाशब्द इवार्थः । मृत्युतुल्यामित्यर्थः । मायां सूक्ष्मरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति । प्रकृतिविरोहितज्ञानत्वात्
स्वप्नभावमनुभवन्नैव भवतीत्यर्थः । किं च नानार्थदृक् नानाविधदेहात्माभिमानो पुमान् पुरुषः, प्रबुद्धोऽपीति शेषः । तद्वत्,
तत्त्वज्ञानविरहात् सुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु देहधर्माणामात्मन्यारोपेण स्तुतिनिन्दयोरित्यमनर्थहेतुत्वेऽपि तेषां तद्वत्त्वं पश्यतां
निन्दतः स्तुवतश्च न कोऽप्यनर्थ इत्यत आह । किं भद्रमिति । न वसत्येकरूपतयेत्यवस्तु तस्यावस्तुनः, द्वैतस्य नानाविधस्य
देहस्य, आत्मवस्तुव्यतिरिक्त्वादिति शेषः । कियन् भद्रं, कियन् मङ्गलं, कियद्वा अभद्रममङ्गलं, वा किं भद्रं किमभद्रं । देवादि-
शरीरस्य कुम्यादिशरीरस्य च प्रकृतिपरिणामरूपत्वाविशेषात् । निषेकगर्भादिकालकृतावस्थाद्यविशेषाच्चाभद्रत्वादभद्रैकरूपेषु
किमभद्रत्वादिचिन्तयेत्यर्थः । वाचा उदितं देवादिशब्दोदितं मनसा ध्यातमभिमानास्पदं च यद्देवादिशरीरं, तत् अनृतम् एव, देहगतं
देवत्वादिकमात्मन्यसत्यमित्यर्थः । अतो देहदृष्ट्या च न स्तुतिनिन्दे युक्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वात्मनि देहगताकारस्यासत्यत्वं यदि, कथं
तर्हि तदभिनिवेशमात्रेणानर्थ इत्यपेक्षायामयथावत् गृह्यमाणानामनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति । छायेति । छाया स्वप्रतिबिम्बं,
प्रत्याह्वयः प्रतिशब्दश्च, आभासः स्वाप्नो बाधकवर्गश्च, ते एते असन्तोऽपि अर्थकारिणः भवन्ति हि । अस्यायमर्थः । यथा छाया
राक्षसत्त्वेन प्रतीयमाना भयहेतुः, न त्वात्मच्छायेति प्रतीयमाना, यथा च प्रतिशब्दः गिरिगुहागतसत्त्वान्तरशब्देन प्रतीयमानो
भयहेतुः न त्वात्मीयत्वेन प्रतीयमानः, स्वाप्नो बाधकवर्गः जाग्रदवस्थाप्रतिपन्नतुल्यतया प्रतीतो भयहेतुः, न तु स्वप्नतया प्रतीयमानः ।
एवमेते छायादयः स्वयमकार्यकरस्वरूपा अपि अयथावद्गृह्यमाणाः कार्यकरा भवन्ति, एवं देहादयो भावाः अर्थाः आत्मतया प्रतीयमानाः
आमृत्युतः, मृत्युरत्र प्राकृतप्रलयः, आप्राकृतप्रलयादित्यर्थः । भयं संस्तुतिभयं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति ॥ ५ ॥ एवं स्तुतिनिन्दाहेतु-
भूतरागद्वेषाभावाय चिदचिदात्मकप्रपञ्चे चिदचिद्वेदमुक्त्वाथ कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मोपादानत्वेन तदनन्यत्वाच्च न स्तुत्यादित्याह
आत्मैवेति साद्धैः स्निभिः । आत्मैवेति । तत् तदेकात्मकं, इदं द्वयात्मकं च विश्वं, आत्मैव परमात्मैव । तदुपपादयति । सृज्यते इति ।
यतः प्रभुः समर्थः विश्वात्मा ईश्वरश्च, अतः स्वयं चिदचिद्विशिष्टाकारेणेति शेषः । सृज्यते, त्रायते, ह्रियते च । एतैः पदैः परमात्मन

उपादानत्वमुक्तं, स एव सृजति, त्राति, हरति । एतैः पदैः परमात्मनो निमित्तत्वं चोक्तं, एतदेव विविच्योच्यते । एकस्य द्वयात्मकत्व-निर्वाहाय तं विशिनष्टि । प्रभुरिति । अनेनोपादानत्वोपयुक्तं सर्वशक्तिमत्त्वं विवक्षितं, रक्ष्यत्वरक्षकत्वयोरैकस्मिन्नुपपत्तिद्योतनाय विश्वात्मेति चोक्तम् । एवमेकस्योपादानत्वनिमित्तत्वयोर्निर्वाहाय ईश्वर इति चोक्तम् । तत्र विश्वस्येश्वरशरीरत्वोक्त्या तस्य तद्द्रव्यत्वं, तत्कर्मानुगुणमेव हीश्वरस्य रक्षकत्वम् । घटोत्पत्तौ मृद उपादानत्वं, कुलालस्य निमित्तत्वं यथा तथा नात्रोपादाननिमित्तता बोध्या । मृदः कुलालशरीरत्वाभावात्, कुलालस्य मृच्छरीरत्वाभावादनोश्वरत्वाच्च, भिन्ने तत्र निमित्तोपादाने । अत्र तु ईश्वरस्य सर्वशक्ति-मत्वाच्चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्येश्वरस्य च शरीरशरीरनिबन्धनत्वेन द्वयात्मकत्वान्न कश्चिद्बाधः ॥ ६ ॥ तस्मादिति । तस्मात् स्वनिष्ठस्याब्रह्मात्मकस्य वस्तुनः अभावात्, यद्वा ब्रह्मण एव कृत्स्नप्रपञ्चोपादानत्वाद्विश्वाकारेण तस्यैवावस्थितत्वात्, अन्यस्मात् पृथक्सिद्धादात्मनो ब्रह्मणः सकाशात्, अन्यः पृथक्सिद्धो भावः, न हि निरूपितः । चिदचिदात्मकाज्जगतः परमात्मा पृथक् सिद्धः चिदचिदात्मकं जगत् परमात्मनः पृथक् सिद्धमित्येवं निरूपयितुं न शक्यमित्यर्थः । ततः इयं त्रिविधा निन्दाप्रशंसोपेक्षारूपेण त्रिविधविषया, आत्मनि भातिः प्रतीतिः, निर्मूला प्रमाणशून्या । केवलं भ्रमरूपेणेति यावत् । निरूपिता निश्चिता ॥ ७ ॥ ननु परमात्मन उपादानत्वे विकाराश्रयत्वादिप्रकृतिरागता इत्यत आह । इदमिति । इदं परिदृश्यमानं त्रिविधं निन्दाप्रशंसोपेक्षाविषयत्वेन प्रतीयमानं जगत्, गुणमयं सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकाररूपं, मायया मम संकल्परूपेण ज्ञानेन कृतं विद्धि । गुणेषु प्रविश्य कृतमत उपादानत्वमप्यविरुद्धं, तस्य सर्वात्मकत्वादिति भावः । मधुदितं मया कथितं एतत् ज्ञानं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परं वैलक्षण्यज्ञानं, विज्ञानं ताभ्यां परमपुरुषस्य विलक्षणत्वज्ञानं च तत्र नैपुणं कौशलं, विद्वान् न निन्दति, नापि च स्तौति । किंतु लोके सूर्यवत् चरति सूर्यो यथा गुणदोषाभिनिवेशरहितश्चरति तद्वच्चरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

परमार्थ-निरूपण

भगवान् श्रीकृष्ण कहते हैं—उद्धवजी ! यद्यपि व्यवहार में पुरुष और प्रकृति—द्रष्टा और दृश्य के भेद से दो प्रकार का जगत् जान पड़ता है, तथापि परमार्थदृष्टि से देखने पर यह सब एक अधिष्ठानस्वरूप ही है; इसलिये किसी के शान्त, घोर और मूढ़ स्वभाव तथा उनके अनुसार कर्मों की न स्तुति करनी चाहिये और न निन्दा । सर्वदा अद्वैतदृष्टि रखनी चाहिये ॥ १ ॥ जो पुरुष दूसरों के स्वभाव और उनके कर्मों की प्रशंसा अथवा निन्दा करते हैं, वे शीघ्र ही अपने यथार्थ परमार्थ-साधन से च्युत हो जाते हैं; क्योंकि साधन तो द्वैत के अभिनिवेश का—उसके प्रति सत्यत्व-बुद्धि का निषेध करता है और प्रशंसा तथा निन्दा उसकी सत्यता के भ्रम को और भी दृढ़ करती हैं ॥ २ ॥ उद्धवजी ! सभी इन्द्रियाँ राजस अहङ्कार के कार्य हैं । जब वे निद्रित हो जाती हैं, तब शरीर का अभिमानी जीव चेतनाशून्य हो जाता है अर्थात् उसे बाहरी शरीर की स्मृति नहीं रहती । उस समय यदि मन बच रहा, तब तो वह सपने के झूठे दृश्यों में भटकने लगता है और वह भी लीन हो गया, तब तो जीव मृत्यु के समान गाढ़ निद्रा—सुषुप्ति में लीन हो जाता है । वैसे ही जब जीव अपने अद्वितीय आत्मस्वरूप को भूलकर नाना वस्तुओं का दर्शन करने लगता है, तब वह स्वप्न के समान झूठे दृश्यों में फँस जाता है अथवा मृत्यु के समान अज्ञान में लीन हो जाता है ॥ ३ ॥ उद्धवजी ! जब द्वैत नामकी कोई वस्तु ही नहीं है, तब उसमें अमुक वस्तु भली है और अमुक बुरी, अथवा इतनी भली और इतनी बुरी है—यह प्रश्न ही नहीं उठ सकता । विश्व की सभी वस्तुएँ वाणी से कही जा सकती हैं अथवा मनसे सोची जा सकती हैं; इसलिए दृश्य एवं अनित्य होने के कारण उनका मिथ्यात्व तो स्पष्ट ही है ॥ ४ ॥ परछाई, प्रतिध्वनि और सीपी आदि में चाँदी आदि के आभास यद्यपि हैं तो सर्वथा मिथ्या, परन्तु उनके द्वारा मनुष्य के हृदय में भय-कम्प आदि का सञ्चार हो जाता है । वैसे ही देहादि सभी वस्तुएँ हैं तो सर्वथा मिथ्या ही, परन्तु जब तक ज्ञान के द्वारा इनकी असत्यता का बोध नहीं हो जाता, इनकी आत्यन्तिक निवृत्ति नहीं हो जाती, तब तक ये भी अज्ञानियों को भयभीत करती रहती हैं ॥ ५ ॥ उद्धवजी ! जो कुछ प्रत्यक्ष या परोक्ष वस्तु है, वह आत्मा ही है । वही सर्वशक्तिमान् भी है । जो कुछ विश्व-सृष्टि प्रतीत हो रही है, इसका वह निमित्त-कारण तो है ही, उपादान-कारण भी है । अर्थात् वही विश्व बनता है और वही बनाता भी है, वही रक्षक है और रक्षित भी वही है । सर्वात्मा भगवान् ही इसका संहार करते हैं और जिसका संहार होता है, वह भी वे ही हैं ॥ ६ ॥ अवश्य ही व्यवहार दृष्टि से देखने पर आत्मा इस विश्व से भिन्न है; परन्तु आत्मदृष्टि से उसके अतिरिक्त और कोई वस्तु ही नहीं है । उसके अतिरिक्त जो कुछ प्रतीत हो रहा है, उसका किसी भी प्रकार निर्वचन नहीं किया जा सकता और अनिर्वचनीय तो केवल आत्मस्वरूप ही है; इसलिए आत्मा में सृष्टि-स्थिति संहार अथवा अध्यात्म, अधिदैव और अधिभूत—ये तीन-तीन प्रकार की प्रतीतियाँ सर्वथा निर्मूल ही हैं । न होने पर भी यों ही प्रतीत हो रही हैं । यह सत्त्व, रज और तम के कारण प्रतीत होनेवाली द्रष्टा-दर्शन-दृश्य आदि की त्रिविधता माया का खेल है ॥ ७ ॥ उद्धवजी ! तुमसे मैंने ज्ञान

और विज्ञान की उत्तम स्थिति का वर्णन किया है। जो पुरुष मेरे इन वचनों का रहस्य जान लेता है, वह न तो किसी की प्रशंसा करता है और न निन्दा। वह जगत् में सूर्य के समान समभाव से विचरता रहता है ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा । आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥ ९ ॥

उद्धव उवाच

नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः । अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥

आत्माव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः । अग्निवद्दारुवदचिदेहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच

यावद् देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् । संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(विद्वान्) प्रत्यक्षेण अनुमानेन निगमेन आत्मसंविदा आद्यन्तवत् असत् ज्ञात्वा इह निःसङ्गः विचरेत् ॥ ९ ॥
उद्धव उवाच—द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोः संसृतिः आत्मनः न एव न देहस्य कस्य न स्यात् (तथापि) उपलभ्यते ॥ १० ॥
आत्मा अव्ययः अगुणः शुद्धः अग्निवत् स्वयंज्योतिः अनावृतः देहः दारुवत् अचित् इह कस्य संसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीभगवान्
उवाच—अविवेकिनः आत्मनः यावत् देहेन्द्रियप्राणैः सन्निकर्षणं तावत् संसारः अपार्थः अपि फलवान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह । प्रत्यक्षेणेति । यदाद्यन्तवत् द्वैतं तदसदिति ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेत् । आद्यन्तवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि । तत्र प्रत्यक्षेण घटादि । अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्यं पृथिव्यादि । निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि । आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यन्तवदसत्त्वेति ज्ञात्वा । निःसङ्गस्तदासक्तिशून्यः ॥ ९ ॥ ननु यथात्मसंविदा सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यत्मा स्वप्रकाशो देहादिद्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात्तथा च संसारप्रतिभासो न घटेतेति चोदयति । नैवेति । अनात्मस्वदृशोर्जडाजडयोः । अत्र हेतुः । द्रष्टृदृश्ययोरिति । नात्मनः संसारः स्वप्रकाशत्वात् । नापि दृश्यस्य जडत्वादित्यर्थः । तर्हि मा भूदयोरपि तत्राह । उपलभ्यत इति ॥ १० ॥ एतत्प्रपञ्चयति । अव्ययत्वादिपञ्चविशेषणैर्नीशादिपुण्या पुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति । हेतुहेतुमत्त्वं तु यथेष्टम् । अचिज्जडः । अयं भावः । यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलभ्येऽपि दारु प्रकाश्यमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपीति न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ॥ ११ ॥ सत्यं तथाप्युभयोरैवमविवेक एव संसारालंबनमित्याह पञ्चभिः । यावदिति । सन्निकर्षणं संबंधः । नन्वसंगस्य कुतः संबंधस्तत्राह । अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः । ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानकृतः संसारस्तत्राह । अपार्थोऽपि मिथ्याभूतोपि । केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु सत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतन्निष्ठा ज्ञानविज्ञाननिष्ठा । पृथिव्यादि असत् सावयवत्वात्, घटादिवत् । निगमेन वेदेन । 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतेराकाशादीनां जन्यत्वेनानित्यत्वाद्यज्जन्यं तद्विनास्तीति व्याप्तेः । स्वानुभवेनापि सर्वमसदृश्यत एवेति । आद्यन्तवज्जनमनाशवत् । असदिति—स्वतंत्रसत्त्वानभ्युपगमे तु मिथ्याभूतमेवेति ज्ञात्वा, सावयवत्वेनेति—पृथिव्यादि आद्यन्तवत्सावयवत्वात्, घटादिवत्, यन्नैवं तन्नैवं यथास्मेति । निगमेन 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिवेदेन ॥ ९ ॥ अत्र संसारासंभवमाक्षिपति—नन्विति । भवत्विति चेदाह—तथा चेति । संसारस्य प्रतिभासः प्रतीतिः अत्र जडाजडत्वे । द्वयोर्देहात्मनोरपि इष्टापत्तिमाह—मा भूदिति । इष्टापत्तिं परिहरति—उपलभ्यत इति । नन्वाद्यन्तयोरसत्त्वेऽपि मध्ये यावत्सत्त्वं प्रतीयते तावत्कस्य संसारस्यात् द्रष्टृदृश्यस्य वेत्याह—नैवेति । द्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टा जीवो दृश्यो देहस्तयोर्द्वयोरपि संसृतिर्न संभवेत्; तत्कुतः—अनात्मस्वदृशोः, देहो ह्यनात्मा जडस्तस्य संसारदुःस्वानुभवस्यासंभवात्, जीवो हि स्वदृक् स्वतः

सिद्धज्ञानः तस्य ज्ञानलोपासंभवात् । भीऽस्तु द्वयोरपि तत्राह—उपलभ्यतेऽनुभवसिद्धस्यापलापायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥ एतत् संसृत्यसंभवम् । यथेष्टम् अव्ययत्वेऽगुणत्वमगुणत्वेऽव्ययत्वमित्येवं स्वेच्छया । अत्राज्ञायमाह—अयं भाव इति । तयोर्देहात्मनोः । अन्यतरस्य द्वयोरेकस्यापि । एतत्संसारघटनम् । पञ्चविशेषणैरिति अव्ययत्वान्नाशाद्यसंभवः । अगुणत्वाद्वागाद्यसंभवः । शुद्धत्वात्पुण्यपापासंभवः । स्वयंज्योतिष्वादज्ञानासंभवः । अनावृतो न केनाप्यावृतः वस्तुतो न बद्ध इति बंधाभावः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । देहः प्रकाश्य एव जीवात्मा प्रकाशकः । किन्तु—स्वपरमात्मप्रकाशित इति ॥ ११ ॥ अंगीकृत्य परिहरति—सत्यमिति । यद्यपि संसृतेराश्रयो नोपलभ्यते तथापीति । उभयोर्देहात्मनोः । एवं चिज्जडत्वेन अविवेकोऽज्ञानमेव । संबंधमाक्षिपति—नन्विति । इत्यर्थ इति—अज्ञानिन एव संसारः ‘ऋते ज्ञानाज्मुक्तिः’ इति श्रुतेरिति भावः । कश्चित्तु ‘अविवेकितः’ इति पाठोस्ति । तत्राविवेकेनेतः प्राप्त इति शकन्वादितात्पररूपेण रूपसिद्धिः । पुनराशंकते—नन्विति । इत्यर्थ इति—स्वप्नवदतात्त्विक एव प्रतीयतेऽविद्ययेति भावः । सुषुप्तौ देहेन्द्रियादिसंबन्धासत्त्वेपि पुनः कथं संसार इत्याशंका तु संसारबीजाज्ञानस्य तत्र संभवात्परिहार्यो । सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । तथापि द्वयोरन्यतरस्य संसाराघटनेपि द्वयोर्देहात्मनोरज्ञानकृत इति अज्ञानम् ‘भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्’ इति न्यायेन भगवद्बहिर्मुखत्वलब्धमायाकृत आत्मज्ञानलोपो देहात्मबुद्धिश्च तत्कृत इत्यर्थः । अविवेकोजातोत्रेयविवेकितः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निष्ठाप्राप्त्युपायमाह—प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरेतद्विश्रमाद्यन्तवत् उत्पत्तिविनाशवत् आत्मव्यतिरेकेणासञ्ज्ञात्वा तत्र निःसङ्गः आसक्तिरहित एवेह संसारे विचरेत् । तत्र प्रत्यक्षेण घटादीनामाद्यन्तवत्त्वम् अनुमानेन पृथिव्यादीनां यथा पृथिव्यादि आद्यन्तवत् दृश्यत्वात् घटवत् इत्यादिना निगमेन श्रुत्या आकाशादीनामप्रत्यक्षाणां “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिना तथाऽऽत्मसंविदा । स्वानुभवेनापि सर्वं दृश्यमाद्यन्तवद् ज्ञेयम् । एवं प्रत्यक्षादिभिः सर्वदृश्यस्यासत्त्वमपि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ नेति । द्रष्टृदृश्ययोरिति हेतुगर्भे क्रमादात्मानात्मनोर्विशेषणे । तथा च हे ईश ! संसृतिः सुखदुःखाद्यनुभवरूपा आत्मनो नैव संभवति तस्य द्रष्टृत्वेन स्वप्रकाशत्वात् । तद्धेतुकर्मसु प्रवृत्त्यसंभवात् नापि देहस्य सा संभवति । तस्यानात्मत्वेन जडत्वात् । एवं द्वयोर्मध्ये कस्य स्यात् कस्यापि न संभवति तथाऽप्युपलभ्यतेऽतः कथं सेति वद ॥ १० ॥ तदेव स्फुटयति—आत्मेति । आत्मा तु अव्ययः अगुणः शुद्धः कर्मकृतमालिन्यरहितः अग्निवत्स्वयंज्योतिः यतः अनावृतः अविद्याकृतावरणरहितः अव्ययत्वादिभिर्विशेषणैः नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति तथा देहस्तु दारुवत् अचित् जडः । अयं भावः । यथाऽग्नि-दारुणोभवेनानुपलम्भेऽपि दारुप्रकाशयमग्निः प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि । अतः इह द्वयोर्मध्ये कस्य संसृतिः । अन्यतरस्यापि सा न घटत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ उभयोरविवेक एव संसारालम्बनमित्याह—यावदिति । अविवेकिनः आत्मनो यावद्देहादिभिः सह संनिकर्षणं संबन्धस्तावत् सुखदुःखादिसंसारः अपार्थोऽपि आत्मन्यविद्यमानोऽपि फलवान् स्फुरत्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

आद्यन्तवज्जन्मनाशवत् असदिति स्वतन्त्रसत्ताभ्युपगमे तु मिथ्याभूतमेवेति ज्ञात्वा । सावयवत्वेनेति पृथिव्यादि आद्यन्तवत् । सावयवत्वात् घटादिवत् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति निगमेन तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि वेदेन ॥ ९ ॥ तथा च आत्मनः स्वप्रकाशत्वे द्वैतस्य च जडत्वे सति । चोदयति । दूषणमुपन्यस्य पृच्छति । अत्र देहात्मनोर्जडा-जडत्वे । उपलभ्यते जन्ममरणादिसंसृतिरनुभूयते इति अनुभवसिद्धस्यापलापायोगादित्यर्थः ॥ १० ॥ एतत् संसाराघटनम् । पञ्चविशेषणैरिति अव्ययत्वान्नाशाद्यसम्भवं निर्गुणत्वाद्वागाद्यसम्भवं शुद्धत्वात् पुण्यपापासम्भवम् । स्वयंज्योतिष्वादज्ञानासम्भवम् अनावृतत्वात् परिच्छेदासम्भवमित्यर्थः । इह देहात्मनोर्मध्ये । दृष्टान्तस्यास्फुटत्वादयं भाव इति ॥ ११ ॥ सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे तथापि द्वयोरन्यतरस्य संसाराघटनेऽपि । द्वयोर्देहात्मनोः । अज्ञानकृत इति । अज्ञानं भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति न्यायेन भगवद्बहिर्मुखत्वलब्धमायाकृत आत्मज्ञानलोपो देहात्मबुद्धिश्च तत्कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

प्रत्यक्षेण जिज्ञानां देहस्याङ्गुल्याद्यवयवानामनात्मत्वं प्रत्यक्षम् एवमेवेत्यनुमानवदवयवान्तराणामनात्मत्वसिद्धिः न जायते श्रियते इत्यादिनिर्गमः देहस्यावस्थाभेदे सति अहमित्येकरूपात्मानुभवश्च देहस्यानात्मत्वे हेतुः ॥ ९ ॥ अनात्मस्वदृशोः देहात्मनोः ॥ १० ॥ अभिप्रेतं विवृणोति । आत्माव्यय इति आत्मस्वरूपस्य परिशुद्धत्वेन शास्त्रैरुपदिष्टत्वात् सुखदुःखानुभवरूपस्य संसारोऽनुपपन्नः देहस्याचित्त्वान्न दुःखानुभवः तत्कस्य संसार इत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वतः शुद्धस्यात्मनः प्रकृतिसम्बन्धेनाशुद्धत्वा-

त्संसार इति परिहरति । यावदिति । सन्निकर्षणं सन्निकर्षः संसर्गः अपार्थोऽपि आत्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽपि अविवेकतः अहङ्कारममकारकृतपुण्यपापाधीनप्रकृतिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायः अविद्यासञ्चितं कर्मेति वचनान्तरादविवेकस्य प्रकृतिसम्बन्ध-हेतुत्वं कर्मद्वारा ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सूर्यवच्चरेदिति दृष्टान्तमुखेनाभिमतमर्थं दार्ष्टान्तिके स्पष्टयति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षादिभिः कृत्स्नमात्रद्वकीटं शरीरजात-माद्यन्तवत् उत्पत्तिनिधनवदसत् आत्मनोऽन्यस्येति ज्ञात्वा निःसङ्गः काप्यनासक्त इह लोके विचरेत् अङ्गुल्याद्यवयवविच्छेदे-प्यात्मनस्तददर्शनाद्विज्ञानां देहावयवानामनात्मत्वं प्रत्यक्षम् एवमेवेत्यनुमानादवयवान्तराणामनात्मत्वसिद्धिः न जायते म्रियते इत्यादिनिगमः देहस्यावस्थाभेदे सत्यप्यहमित्येकरूपात्मानुभवादपि देहस्यानात्मत्वसिद्धिः ॥ ६ ॥ यदि देहात्मानौ मिथोऽत्यन्त-विलक्षणौ कस्य तर्हि सुखदुःखानुभवात्मकः संसार इति पृच्छति । नैवेति । आत्मनो न संसृतिः स्वतः शुद्धस्वरूपत्वात् नैव देहस्य जडत्वादिति भावः । अनात्मस्वदृशोर्जडयोस्तत्र हेतुर्द्रष्टृदृश्ययोर्देहात्मनोर्मध्ये हे इश ! कस्य स्यात्संसृतिरित्यनुषङ्ग्यते न कस्या-पीत्यत आह । उपलभ्यत इति । सुखदुःखानुभवो दृश्यते ह्यतः प्रत्यक्षविरोधान्न संसृतिरपह्नोतुं शक्येति भावः ॥ १० ॥ संसृत्यसम्भावनायां विशिनष्टि । आत्मेति । स्वयंशब्दः पूर्वोत्तराभ्याम् सम्बध्यते स्वयमात्मना शुद्धः स्वभावतः शुद्ध इत्यर्थः स्वयंज्योतिः । स्वयं प्रकाशः अनन्याधीनप्रकाशः अनावृतः कर्मरूपावरणरहितः अगुणः सत्त्वादिगुणानाश्रयः अव्ययः जन्ममरणोदि-विकाररहितः देहत्वाच्चिज्जडः विजातीययोरपि देहात्मनोरविभागोनावस्थितौ दृष्टान्तोऽग्निवद्धारुवदिति । कस्येह संसृतिः अजडस्या-प्यात्मनः स्वतः शुद्धत्वाशुद्धस्यापि देहस्य जडत्वान्न कस्यापि संसृतिः स्यादिति प्रदर्शयति ॥ ११ ॥ स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनः प्रकृति-सम्बन्धेनाशुद्धत्वात्संसार इति परिहरति । यावदिति यावदात्मनो देहादिभिः सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावदयामर्थोऽप्यात्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽपि संसारः तदावहो देवाद्याकारः फलवान्विद्यमानकल्पः सुखदुःखजनकः कुतः अविवेकतो देहविलक्षणस्वस्वरूपा-ज्ञानात् अविवेककृतदेहादिसम्बन्धादेव तस्याशुद्धिरिति भावः । अविवेकिन इति पाठे तदात्मनो विशेषणं अविवेकादिभिः सन्निकर्षणं ततः संसारः फलवान् अविवेकासञ्चितं कर्मेति वचनादविवेकस्य प्रकृतिसम्बन्धहेतुत्वं कर्मद्वाराऽवगन्तव्यम् एवं चाहङ्कारममकार-कृतपुण्यपापाधीनप्रकृतिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सूर्यवदित्युक्तं दार्ष्टान्तिके कथमित्यतो विवृणोति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनेदं गुणमयमाद्यन्तवत्त्वादसद-समर्थमस्वतन्त्रमिति ज्ञात्वा—

असमर्थमसत्प्रोक्तं समर्थं सत्प्रकीर्तितम् ।

इतिवचनात् असत्त्वं न शून्यत्वमत्राभिप्रेतम् इह जगति निःसङ्गो निर्लेपः निगमेन वेदेनात्मसम्बिदा साक्षिणा ॥ ९ ॥ स्वप्रकाशत्वेन देहपरमात्मनोः जडत्वेन संसारासम्भवं जानन्नप्युद्धवो विवेकार्थं लोकदयालुः पृच्छति । नैवेति । निःसङ्ग इत्यनेन प्रस्तुतः सङ्गलक्षणः संसारः कस्यात्मनो हरेरुत देहस्य द्रष्टृदृश्ययोरुभयोरपि न सम्भवति अनात्मस्वदृशोरनात्मत्वाज्जडत्वात् दृश्यस्य स्वदृक्त्वात् स्वयं प्रकाशत्वात् द्रष्टुरतः कस्येयं संसृतिरुपलभ्यते ॥ १० ॥ देहस्य हरेरियमपि न युज्यत इत्याह । आत्मेति । अग्निवदीश्वरः दारुवद्देहः जीवपक्षस्तु परमात्मकोटावन्तर्भूतत्वान्न पृथगुक्तः कायेति पुनरुक्तिरवश्यपरिहार-वक्तव्यार्था ॥ ११ ॥ जीवस्यैव संसृतिरिति भावेनाह । यावदिति । आत्मनो जीवस्य यावद्देहेन्द्रियप्राणैः सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावत्संसारः कस्येत्यत उक्तमविवेकिन इति नित्यानन्दादपार्थोऽपि अविवेकिनः इति विशेषणाद्विवेकिनो मोक्षहेतुत्वात्फलवानपि—

फलवान्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानन्दादपार्थक्यः । जीवात्मनस्तु संसारः स्वप्नवच्चलत्वतः ॥ इति वचनात् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अत्र द्विविधं द्वैतम् अवयवरूपं परमात्मेतरकल्पितावयविरूपं चेति तत्र पूर्वं जन्मनाशवत् उत्तरं त्वसदेवेत्युभयत्रापि तद्विलक्षण आत्मा न सक्तः ततस्तत्तत्सङ्गं त्यजेदित्युपसंहरति । प्रत्यक्षेणेति । आद्यन्तवत् जन्मनाशवत् ॥ ९ ॥ यद्येवं जीवस्य संसार-नाशार्थमुपदेशोऽयं कृतस्तत्राशङ्कते नैवेति ॥ १०-११ ॥ सिद्धान्तयति । यावदिति । सन्निकर्षणं संबन्धः अत्र हेतुः अविवेकिनः अत्राविवेकित्वं भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादित्यनुसारेणेशज्ञानभावलब्धमायाकृत आत्मज्ञानलोपोऽतस्मिन्स्वावस्थ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रत्यक्षेणाद्यन्तवत् घटादि अनुमानेनाद्यन्तवत् दृश्यं पृथिव्यादि निगमवाक्येनाप्रत्यक्षमन्तवदाकाशादिआत्मसम्बिदा स्वानुभवेन सर्वं चिद्भिन्नं दृश्यमाद्यन्तवदसत्त्वेति ज्ञात्वा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु आद्यन्तयोरसत्त्वेऽपि मध्ये यावत् सत्त्वं प्रतीयते तावत् कस्य संसारः स्यात् द्रष्टृदृश्यस्य वेत्याह । नैवेति । द्रष्टृदृश्ययोः द्रष्टा जीवः दृश्यो देहस्तयोर्द्वयोरपि संसृतिर्न सम्भवति कुत अनात्मस्वदृशोः देहो ह्यनात्मा जडः तस्य संसारदुःखस्यासम्भवात् जीवो हि स्वदृक् स्वतः सिद्धज्ञानः तस्य ज्ञानलोपासम्भवात् मास्तु द्वयोरपि तत्राह । उपलभ्यत इति ॥ १० ॥ एतात्प्रपञ्चयति । आत्मेति । अव्यय इति नाशाद्यभावः अगुण इति रागाद्यभावः शुद्ध इति पापपुण्याद्यभावः स्वयंभ्योतिरित्यज्ञानाभावः अनावृतः न केनाप्यावृतो वस्तुतो न बद्ध इति बन्धाभावश्चोक्तः अचित् अचेतनः अयं भावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलम्भेऽपि दारु प्रकाश्यमेव अग्निः प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि देहः प्रकाश्य एव जीवात्मा प्रकाशकः किं तु क्षपणमात्मप्रकाशित एव प्रकाशकः संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि न घटत इति ॥ ११ ॥ सत्यं जीवस्या विवेक एव संसारालम्बनमित्याह पञ्चभिः । यावदिति । संनिकर्षणं सम्बन्धः तावदेव अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि संसारः फलवान् फलति नन्वसङ्गस्य कुतः सम्बन्धस्तत्राह । अविवेकिनः अज्ञानकृत् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किं कृत्वा न निन्दति न च स्तौति तदाह । प्रत्यक्षेणेति । स्तुतिनिन्दयोर्विषयभूतमिदं देवमनुष्यादिरूपं त्रिगुणकार्यं देहादि-प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेन आद्यन्तवत्तत एवासदकिञ्चित्करमनित्यं वा ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदित्यन्वयः । तत्र प्रत्यक्षेण छेदनदाहनादेह-नाशदर्शनात् देवादिदेहा आद्यन्तवन्तोऽत एवानित्याः कार्यत्वान्मनुष्यादिदेहबदित्यनुमानेन निगमेन वेदेन नारायणाद्वा जायते इत्यारभ्य सर्वा देवताः सर्वं ऋषयः सर्वाणि च भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणात्प्रवर्तन्ते नारायणे प्रलीयन्ते इत्यादिना ब्रह्मरुद्रादिदेहानामेव जन्मत्वान्मनां न जायते म्रियते वा विपश्चित् न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणीत्यादिश्रुतिभिर्निषिद्धत्वात् आत्मसम्बिदा आत्मनो धर्मभूतज्ञानसम्बित् तया सुषुप्त्याद्यवस्थासु आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याननुभवात् तस्मादिह लोके निःसङ्गः रागद्वेषसङ्गलेशवर्जितः सन् विचरेत् ॥ ९ ॥ निःसङ्गो विचरेदित्युक्तं तत्र सङ्गलक्षणप्रतीतेः तस्य देहात्मनोरुभयोरसम्भवं मत्वाऽवाधितप्रतीतेश्च संदिग्धं पृच्छति । नैवेति । हे ईश ! सङ्गलक्षणा संसृतिर्देहात्मनोर्मध्ये कस्य स्यात् तत्र नैवात्मनो न देहस्य तत्र हेतुः अनात्मस्वदृशोः अत एव द्रष्टृदृश्ययोः आत्मनः स्वदृक्त्वात् द्रष्टृत्वाच्च देहस्यानात्मत्वात् दृश्यत्वाच्च न घटते इत्यर्थः । नास्ति संसार इत्यपि नेत्याह । उपलभ्यते देवदत्तस्य पुत्रो जातः यज्ञदत्तो मृतः सुखदुःखहर्षशोकमोहविषादादिलक्षणैः प्रत्यक्षत उपलभ्यते सर्वैर्ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १० ॥ पुनस्तदेवोपपादयति । आत्मेति । अव्ययः अविनाशी अगुणः गुणकार्यरहितः ततः एव शुद्ध-स्वयंभ्योतिः तत एवानावृतः स्वरूपानु-बन्ध्यावरणरहितः अनित्यावरण इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः अग्निवत् यथाग्निः काष्ठावरणवानपि निर्मथ्य ततो निर्गतश्चेत्काष्ठं दग्ध्वा निरावरण एव प्रकाशते तद्वदात्मापि देहोऽचित् जडः तत्र दृष्टान्तो दारुवदिति तस्मादुभयोरसम्भवात्कस्येयं संसृतिरिति शङ्काभिप्रायः ॥ ११ ॥ स्वतः शुद्धस्य स्वयंप्रकाशस्याप्यात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्तं प्रकृतिकार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परिहारमाह । यावदिति । सत्यमुक्तमात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्तः । प्रकृतिकार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परि-हारमाह । यावदिति । सत्यमुक्तमात्मनः संसारोऽपार्थोऽपि यद्यपि स्वरूपनिरूपितो न भवति तथापि अविवेकिनः यावदेहेन्द्रिय-प्राणैरात्मनः संनिकर्षणम् आवरणलक्षणसंसर्गः फलवान् सुखदुःखादिभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अतो य एतत् मनुदितं मयोक्तं ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निष्ठां विद्वान् जानाति स च परस्वभावकर्माणि न निन्दति न च स्तौति किन्तु सूर्यवत्समो भूत्वा लोके विचरति ॥ ९ ॥ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह-प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरेतद्विश्वमाद्यन्तवत् उत्पत्तिविनाशवत्, आत्मव्यतिरेकेणासच्च ज्ञात्वा तत्र निस्सङ्गः आसक्तिरहित एवेह संसारे विचरेदित्यन्वयः । तत्रेह दृश्यमानानां देहादीनामाद्यन्तवत्त्वं प्रत्यक्षतः सिद्धमेव । लोकान्तरेऽपि यत्कृतं तन्नश्वरमित्यनुमानेन यथा कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र 'पुण्यजितो लोकः क्षीयत' इत्याद्यागमेन च तत्सिद्धम् । तथा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्' इत्यादिश्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मोपादानसत्ताव्यतिरेकेणोपादेयसत्ताया असम्भवादात्मव्यतिरेकेण जगतः सत्त्वं श्रुत्यनुमानाभ्यामसम्भावि-तमेव । तथात्मसंविदा स्वरूपानुभवेनाप्येतद्द्वयं सिद्धयति ॥ १० ॥ एवं देहात्मविचारे संसारासम्भवमाशङ्क्य पृच्छति-नैवेति ।

त्वमेवैतद्विवेकुं समर्थोऽसीति सूचयन्सम्बाधयति—ईशेति । संसृतिः सुखदुःखाद्यनुभवरूपा आत्मनो नैव सम्भवति, तस्य स्वप्रकाशत्वेन तद्धेतुकर्मसु प्रवृत्तयसम्भवात् । स्वप्रकाशत्वे हेतुर्द्रष्टृत्वम् । तथा देहस्यापि सा न सम्भवति । तस्यानात्मत्वेन जडत्वात् । अनात्मत्वे हेतुः दृश्यत्वम् एवं द्वयोर्मध्ये कस्य स्यात्, कस्यापि न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि द्वयोरपि मा भूदित्याशङ्क्याह—उपलभ्यते इति ॥ ११ ॥ उक्तमेव सदृष्टान्तं स्पष्टयति—आत्मेति । अव्ययः जन्मविनाशादिविकाररहितः । तत्र हेतुः—अगुणः प्राकृतगुण-पारवश्यरहितः । शुद्धः कर्मकृतमालिन्यरहितः । यतः स्वयञ्ज्योतिः । यतः अनावृतः अविद्याकृतावरणरहितः । स्वयम्प्रकाशत्वे दृष्टान्तमाह—अग्निवदिति । तथा देहस्तु दारुवत् अचित् जडः अतः इह द्वयोर्मध्ये कस्य संसृतिः, अन्यतरस्यापि सा न घटत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सूर्यवच्चरेदिति दृष्टान्तमुखेनाभिमतमर्थं दार्ष्टान्तिके स्पष्टयति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षेण अनुमानेन निगमेन आत्मसंविदा च, कृत्स्नमाब्रह्मकीटं शरीरजालमिति शेषः । आद्यन्तवत् उत्पत्तिनिधनवत् असच्चेति च ज्ञात्वा, निःसङ्गः काप्यनासक्तः, इह लोके विचरेत् । तत्र अङ्गुल्याद्यवयवविच्छेदेऽपि आत्मनस्तद्दर्शनादात्मनः सकाशाद्भिन्नानां देहावयवानामनात्मकत्वं प्रत्यक्षं, एवमेवानुमानादवयवान्तराणामप्यनात्मत्वसिद्धिः । एवमेव निगमो वेदः आत्मसंचित् स्वानुभवस्ताभ्यामपि बोध्यम् ॥ ९ ॥ यदि देहात्मानौ मिथोऽत्यन्तविलक्षणौ कस्य तर्हि सुखदुःखानुभवात्मकः संसार इति पृच्छति । नैवात्मन इति । हे ईश, यदा संसृतिः उक्तरीत्या आत्मनः नैव, अनात्मनो देहस्यापि नैव, तदा अनात्मस्वदृशोः जडाजडयोः, द्रष्टृदृश्ययोः मध्ये, संसृतिरित्यनुषज्यते । कस्य स्यात्, न कस्यापीत्यत आह । उपलभ्यते सुखदुःखानुभवः दृश्यते । अतः प्रत्यक्षविरोधान्न संसृतिरपह्नोतुं शक्येति भावः ॥ १० ॥ संसृत्यसंभावनायां हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । आत्मेति । स्वयंशब्दः पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । आत्मा स्वयमात्मना शुद्धः, स्वभावतः शुद्धः इत्यर्थः । स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशः, अनन्याधीनप्रकाश इत्यर्थः । अनावृतः कर्मरूपावरणरहितः, अगुणः सत्त्वादिगुणानाश्रयः अव्ययः करणादिविकाररहितः, देहस्त्वच्चिज्जडः । एवं विजातीययोरपि देहात्मनोरविभागेन स्थितौ दृष्टान्तौ । अग्निवत् दारुवत् कस्य इह संसृतिः, अजडस्याप्यात्मनः स्वतः शुद्धत्वात्, अशुद्धस्यापि देहस्य जडत्वात्, न कस्यापि संसृतिः स्यादिति प्रश्नार्थः ॥ ११ ॥ स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनः प्रकृतिसंबन्धेनाशुद्धत्वात्संसार इति परिहरति । यावदिति । यावत् आत्मनः देहेन्द्रियप्राणैः संनिर्कर्षणं संबन्धः, तावत् अपार्थोऽपि आत्मनि स्वतः एवाविद्यमानोऽपि संसारः संसरणावहो देहाद्याकारः, फलवान् विद्यमानकल्पः, सुखदुःखजनक इत्यर्थः । कुतः अविवेकतः देहविलक्षणस्वस्वरूपाज्ञानात्, अविवेककृतदेहसंबन्धादेव तस्याशुद्धिरिति भावः । अविवेकिन इति पाठे, एतदात्मनो विशेषणं, अविवेकिन आत्मनः देहादिभिः संनिर्कर्षणं ततः संसारस्य फलवच्चं 'अविद्यासंचितं कर्म' इति वचनादविवेकस्य प्रकृतिसंबन्धहेतुत्वं कर्मद्वारावगन्तव्यम् । एवं चाहंकारममकारकृतपुण्यपापाधीन-प्रकृतिसंबन्धात् संसार इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रत्यक्ष, अनुमान, शास्त्र और आत्मानुभूति आदि सभी प्रमाणों से यह सिद्ध है कि यह जगत् उत्पत्ति-विनाशशील होने के कारण अनित्य एवं असत्य है । यह बात जानकर जगत् में असङ्गभाव से विचरना चाहिए ॥ ९ ॥ उद्धवजीने पूछा—भगवन् ! आत्मा है द्रष्टा और देह है दृश्य । आत्मा स्वयंप्रकाश है और देह है जड । ऐसी स्थिति में जन्म-मृत्युरूप संसार न शरीर को हो सकता है और न आत्मा को । परन्तु इसका होना भी उपलब्ध होता है । तब यह होता किसे है ? ॥ १० ॥ आत्मा तो अविनाशी, प्राकृत-अप्राकृत गुणों से रहित, शुद्ध, स्वयंप्रकाश और सभी प्रकार के आवरणों से रहित है; तथा शरीर विनाशी, सगुण, अशुद्ध, प्रकाश्य और आवृत है । आत्मा अग्नि के समान प्रकाशमान है, तो शरीर काठ की तरह अचेतन । फिर यह जन्म-मृत्युरूप संसार है किसे ? ॥ ११ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—वस्तुतः प्रिय उद्धव ! संसार का अस्तित्व नहीं है तथापि जब तक देह, इन्द्रिय और प्राणों के साथ आत्मा की सम्बन्ध-भ्रान्ति है, तब तक अविवेकी पुरुष को वह सत्य-सा स्फुरित हाता है ॥ १२ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥
 यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् । स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥
 शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहः पृहादयः । अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ १५ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोऽभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।

सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अर्थे अविद्यमाने अपि विषयान् ध्यायतः अस्य संसृतिः न निवर्तते यथा स्वप्ने अनर्थागमः ॥ १३ ॥ यथा अप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापः बह्वनर्थभृत् सः एव प्रतिबुद्धस्य मोहाय न वै कल्पते ॥ १४ ॥ शोकमोहादयः जन्म मृत्युः च अहङ्कारस्य दृश्यन्ते आत्मनः न ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोऽभिमानः अन्तरात्मा जीवः गुणकर्ममूर्तिः सूत्रं महान् इति उरुधा इव गीतः कालतन्त्रः संसारे आधावति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वसतो देहादेः कुतः संसारस्फूर्तिर्हेतुत्वमपि तत्राह । अर्थे हीति । अस्यात्मनः ॥ १३ ॥ ननु कथंचिज्ज्ञानतो विषय-
 स्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्वारेत्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह । यथा हीति । प्रस्वापः स्वप्नः बहूननर्थान् बिभर्ति पुष्पातीति तथा ॥ १४ ॥
 अहङ्कारलक्षणो देहादिसंनिकर्ष एव संसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । शोकेति । सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनादहं सुखीति-
 वच्चैतन्यं सुखीतिप्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादीनां कृशत्वादिद्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः । उक्तं च 'सुतेऽहमि न दृश्यते
 सुखदोषप्रवृत्तयः । अतस्तस्यैव संसारो न मे संसृतिसाक्षिणः' इति ॥ १५ ॥ ननु यदाहङ्कारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति ।
 मुक्तावहङ्कारावशेषः प्रसज्येत तत्राह । देहेति । देहादिष्वभिमानो यस्य सः । आत्मैव तेषामंतर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी
 मूर्तिर्यस्य सः । एवं च सूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतो धावत्यतो नायं दोष इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सतः कारणत्वं दृष्टचरं न त्वसतः इत्याशङ्कते—नन्विति । श्लोकोऽयं व्याख्यातचरः । ननु देहादीनामसत्त्वात्कुतस्तैः
 सम्बन्धो यैः संसारः स्यात्तत्राह—अर्थे वस्तुनि अविद्यमानेऽसत्यपि संसृतिः स्यादेव, यथा स्वप्ने मिथ्याभूतेषु विषयध्यायिनो
 जनस्यानर्थागमः व्याघ्रसर्पादिभयानुभवः ॥ १३ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । कथंचिज्ज्ञानतः रागाभावेन जानतः । अनर्थान्
 स्वप्नव्याघ्रभयकंपादीन् । स एव प्रस्वापः योऽप्रतिबुद्धस्येति सम्बन्धः । मोहाय क्लेशाय । प्रतिबुद्धस्य प्राप्तजागरस्य ॥ १४ ॥
 संसारालंबनं स्फुटयति—अहङ्कारेत्यादि । अहङ्कारसत्त्वे शोकादिसत्त्वमन्वयः, सुषुप्त्यादावहङ्काराभावे शोकादीनामभावो
 व्यतिरेकः अहं सुखीति प्रतीतेरहङ्कारेणैव सुखादिसंबन्धः । चैतन्यं सुखीति प्रतीतेरभावात्मात्मनेति । सुखादीनां मानसप्रत्यक्षत्वेन
 दृश्यत्वात्कृशत्वादिवन्नात्मधर्मत्वम् । इति भाव इति—यथा देहधर्माः कृशत्वादयो नात्मधर्मास्तथा सुखादयोऽहङ्कारधर्मा नात्मधर्मा
 इत्याशयः । वस्तुविवेके सत्यहङ्कारस्यैवैते धर्मा न त्वात्मन इत्याह—अहङ्कारोऽत्र देहद्वयाभिमानः यावत्स्वत्वसौ स्फुरति
 तावदेव शोकादेर्दर्शनात्तस्यैव धर्मा न तु शुद्धस्यैवं जन्म मृत्युश्चेत्यर्थः । विश्वनायस्तु—यद्यहङ्कारस्यैव शोकादयस्तदपि तस्य
 जडत्वादेव तत्तदनुभव इति नास्ति तस्य संसार इति भावः । अहङ्कारसत्त्वे संसारसत्त्वमन्वयस्तदभावे तदभावो व्यतिरेकस्ताभ्यां
 नात्मन इत्यस्याभिप्रायं व्यञ्जयति—सुषुप्त्यादाविति । तेषां शोकादीनां दृश्यत्वाच्च प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातत्वाच्च यथा कृशत्वादि दृश्यते
 तस्माददृश्यात्मधर्मत्वं न तेषामुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रतिबुद्धाशङ्कते—नन्विति । अहङ्कारावशेषाभावे स्वरूपहानिर्मोक्षपदार्थः
 स्यादित्यर्थः । तेषां देहादीनामन्तर्हितस्तैराच्छादितः । अत एव देहाद्यंतर्हितत्वादेव । गुणाः कर्माणि च प्रधानं यस्यां सा गुण-
 कर्ममयी सा मूर्तिर्यस्येति गुणकर्मारब्धमूर्तिर्त्वाजीवस्य तत्त्यागेऽमूर्तब्रह्मातां प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं च गुणकर्ममूर्तिर्त्वे च । गुण-
 कर्मकार्यभूतैः सूक्ष्मोपाधिभिः क्रिया शक्त्याद्युपाधिभिः । इवेन बहुप्रकारो द्योतितः । कालयति सर्वमिति कालः परमेश्वरः ।
 यतः साहङ्कारो जीव एव संसारे धावति अतो हेतोरयमहङ्कारावशेषप्रसक्तिरूपो दोषो न भवति । इति भाव इति—अविद्याजन्याहङ्कार

निवृत्तेरेव मोक्षत्वं तदवशेषे मोक्ष एव न संभवतीत्याशयः । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि' इत्याद्युक्तेरीश्वराधीनत्वमेव जीवस्येत्युक्तं कालतन्त्र इति । ननु यदि शोकहर्षादयोऽहंकारस्यैव धर्मा न त्वात्मनस्तर्हि कथमात्मा तान्धर्मान्स्वीकृत्य संसारदुःखमनुभवति, न हि कश्चित्स्वदुःखार्थं परधर्ममुपादत्त इत्यत आह—देहेति । अभिमानोऽहंकार एव जीवो जीवोपाधिः गुणकर्मभ्यां मूर्तिर्यस्य तथाभूतः सन्संसारे निमित्ते आधावति जीवात्मानं स्वधर्मान्प्राप्यितुं प्राप्नो भवति । कालयतीति काल ईश्वरस्तदधीनः कीदृशः देहादिशब्दैरुद्भवैव ज्ञानशास्त्रेण गीतः अन्तरात्मा बुद्धिः तेन बलादेवाहंकारलक्षणयोऽविद्यया निबध्य जीवः संसारदुःखे पात्यत इति भावः । दोषिका—तस्यैवाहंकारस्यैव । स देहाभिमानवानात्मैव । तेषां देहादीनामन्तः स्थित्वा, जीव इत्युक्त्या स्वरूपभूतास्मदर्थत्वं जीवस्य व्यञ्जितम् । अत एवाभिमन्तुर्जीवत्वादेव । अतः अहंकारादीनां कल्पितत्वादेव । अयं प्राकृताहंकारावशेषलक्षणः । तथा च—जीवस्यैव ब्रह्मत्वेन मुक्तौ स्थितिर्नाहंकारादीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अर्थे इति । अर्थे देवमनुष्याद्याकारे आत्मन्यविद्यमानेऽपि स्थूलोऽहं कृशोऽहं मनुष्योऽहमेते ममानुकूला एते प्रतिकूला एवं विषयान् ध्यायतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखादिसंस्तिर्नैव निवर्तते । यथा स्वप्ने वस्तुतः शरीरादावविद्यमानेऽपि शिरश्छेदाद्यनर्थागमो भवति तथेति ॥ १३ ॥ यथा हीति । यथा हि अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नान् पश्यत एव पुरुषस्य प्रस्वापः स्वप्नदृष्टपदार्थः बहून् शिरश्छेदाद्यनर्थान् बिभर्ति पुष्पाति । स एव प्रतिबुद्धस्य तत उत्थितस्य मोहाय नैव भवति तथा अज्ञस्यानर्थहेतुरपि ज्ञानिनस्तथा न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ शोकेति । शोकहर्षादयो जन्ममृत्यू च अहंकारस्यैव दृश्यन्ते । आत्मनस्तु न दृश्यन्ते सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् । अहं शोकादिमानीतिवच्चैतन्यं तथेति प्रतीत्यभावाच्च शोकदीनां कृशत्वादिवत् द्रष्टुर्धर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ १५ ॥ नन्वेवं मुक्तिरप्यहङ्कारस्यैव स्यात् ततो मुक्तावहङ्कारावशेषः प्रसज्येत तत्राह—देहेति । देहेन्द्रियप्राणमनःसु अभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामन्तर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्तिर्यस्य स एव सूक्ष्मोपाधिभिः सूत्रादिशब्दैर्बहुधैव गीतः कालतन्त्रः कलयतीति कालः परमेश्वरस्तदधीनः संसारे आ सर्वतो धावति । अतस्तस्यैव मोक्षोऽपि युक्त इत्याशयः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण हासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

असतः स्वस्वरूपत्वेन मिथ्याभूतस्येत्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायां दृष्टान्तमाह ॥ १३ ॥ कथञ्चित् देहारम्भककर्मानुसारेण । विषयस्फूर्तिर्भोजनादिकाले अन्नादिज्ञानम् ॥ १४ ॥ अहङ्कारसत्त्वे संसारसत्त्वमन्वयः तदभावे तदभावो व्यतिरेकस्ताभ्याम् । नात्मन इत्यस्याभिप्रायं व्यञ्जयति सुषुप्त्यादाविति । तेषां शोकादीनाम् । दृश्यत्वाच्च प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातत्वाच्च यथा कृशत्वादि दृश्यते । तस्माददृश्यात्मधर्मत्वम् न तेषामुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्यैवाहङ्कारस्यैव । स देहाद्यभिमानवानात्मैव तेषां देहादीनामन्तःस्थितो जीव इत्युक्त्या स्वरूपभूतास्मदर्थत्वं जीवस्य व्यञ्जितम् । अत एवाभिमन्तुर्जीवत्वादेव । ततः अहङ्कारादीनां कल्पितत्वादेव अयं प्राकृताहङ्कारविशेषलक्षणः । तथा च जीवस्यैव ब्रह्मत्वेन मुक्तौ स्थितिर्नाहङ्कारादीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अर्थे हीति । देवत्वाद्याकारे आत्मन्यविद्यमानेऽपि स्थूलोऽहमित्याद्यध्यासात्संसारः विषयान् ध्यायतः पूर्वानुभवसंस्कारतः स्वप्ने स्वप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नं तथापि तस्यात्मन्यध्यासात्तादात्विकदुःखानुभवस्तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रबोधदशायां स्वप्नदेहस्यानात्मत्वसंप्रतिपत्तिं तदेहापगमेन तदभिमानप्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथाहीति । प्रस्वापशब्दः स्वप्नपरः देहात्माभिमानद्वारा बह्वनर्थकृत्वं विवक्षितं न मोहाय कल्पते आत्माभिमानप्रयुक्तानर्थाय न प्रकल्पत इति भावः ॥ १४ ॥ अहङ्कारस्य दृश्यन्ते इत्युपचारात् व्यपदेशः दुःखाज्ञानमलाः धर्माः प्रकृतेस्ते नचात्मन इतिवत् अनात्मन्यात्माभिमानप्रयुक्ताः शोकादयः न त्वात्मनः स्वाभाविका इत्यर्थः ॥ १५ ॥ संसारस्य हेतुत्वे अहंकारस्य प्राधान्यमुक्तं संस्तिहेतून् सङ्कलय्य दर्शयति । देहेन्द्रियेति । अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिः जीवस्य संस्तिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृतया अन्तरात्मा परमात्मा तस्य संस्तिहेतुत्वं कर्मफलप्रदातृतया गुणकर्ममूर्तिः गुणाश्च कर्माणि च मूर्तिवद्यस्य विधेयानि स गुणकर्ममूर्तिरिति अन्तरात्मविशेषणं गुणकर्म मूर्तीति पाठे गुणाश्च कर्माणि च मूर्तिश्च गुणकर्ममूर्तिः मूर्तिशब्दो मनुष्यत्वादिजातिपरः देहस्य प्रथममुक्तत्वात् सूत्रं महान् सूत्रभूताहंकारादिकार्यत्वाच्च धारकभूतो महान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

आत्मन्यविद्यमानादपि देवमनुष्याद्याकारात्संस्तिरित्येतदेव दृष्टान्तमुखेन उपपादयति । अर्थ इति । अर्थे देवमनुष्याद्याकारेऽविद्यमानेऽप्यात्मन्यसत्यपि विषयान् ध्यायतोऽस्य संस्तिर्न निवर्तते स्थूलोऽहं कृशोऽहं ममैते कलत्रादयो ममैते प्रतिकूलाः शब्दादय इमे त्वनुकूला इत्येवं ध्यायत इत्यर्थः । यथा स्वप्नेऽनर्थागमः स्वप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नस्तथापि यस्यात्मन्यध्यासादानर्थागमस्तदात्विकदुःखानुभवो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वप्नदेहस्यानात्मत्वसम्प्रतिपत्तिं तद्देहापगमे तु तदभिमानप्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथा हीति । प्रस्वापशब्दः स्वप्नपरः तस्य देहात्माभिमानद्वारा बह्वनर्थकत्वं विवक्षितं स एव प्रस्वाप एव प्रतिबुद्धस्य तस्मादुत्थितस्य मोहाय न कल्पते तद्देहात्माभिमानाय न कल्पते तद्देहात्माभिमानरूपमोहजननद्वारा सुखदुःखकृन्न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टान्तेनाभिप्रेतमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्यु चाहङ्कारस्याहङ्कारयुक्तस्यात्मनः नतु तद्वि युक्तस्य मत्वर्थायाशंआद्यजन्तोऽत्राहङ्कारशब्दः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः प्रकृतिपरिणामविशेषोऽहङ्कारस्तत्प्रयुक्ताः शोकादयो न त्वात्मनः स्वाभाविका इत्यर्थः । दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मन इत्यादिष्वयमेवार्थः ॥ १५ ॥ अहङ्कारस्य दृश्यन्त इत्यहङ्कारस्य संस्तिहेतुत्वेन प्राधान्यमुक्तं अथ संस्तिहेतून् सर्वान् संकल्प्य दर्शयति । देहेति । अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिः जीवस्य संस्तिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृतया अन्तरात्मा परमात्मा तस्य संस्तिहेतुत्वं कर्मफलप्रदत्वेन गुणकर्ममूर्तीरिति व्यत्ययेन द्वितीया गुणाः सत्त्वादयः कर्माणि पुण्यात्मकानि च मूर्त्यश्च मूर्तिशब्दो देवत्वमनुष्यत्वादिकातिपरः देहस्य पृथगुक्तत्वात् सूत्रं महान्सूत्रभूतोऽहङ्कारादिकार्यः तत्त्वाधारभूतो महानित्यर्थः । उरुधा बहुधा इतिशब्दो हेत्वर्थः उरुभ्य एतेभ्य इत्यर्थः । संसारः कालतन्त्रः कालवशः कालोऽपि हेतुरिति भावः आधावति प्रवर्तते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संसृत्यभावस्यैव फलरूपत्वाज्जिरर्थ एव संसार इति अवधारयति । अर्थे पीति । अपिशब्दोऽल्पफलार्थः ‘उच्यते निष्फलत्वेन यदल्पफलं भवे’दितिवचनात् अर्थं अविद्यमानेऽपि अस्मत्संसारप्रयोजनाभावेऽपि पुंसः संस्तिर्न निवर्तते तत्रेदं निमित्तं ध्यायतो विषयानिति कथमिव अस्य स्वप्नदर्शिनो यथानर्थागमः प्रयोजनविधुरव्यवहारावाप्तिर्भवेति अत्रापि निमित्तं ध्यायत इति यथा स्वप्नार्थानामस्थिरत्वेऽपि निरन्तरविषयानुस्मरणसन्ततसंस्कारसन्तत्यानर्थागमो न निवर्तते एवं संसारोऽपि ॥ १३ ॥ अज्ञानिन एव संसारोऽनर्थकरः न ज्ञानिन इत्याह । यथा हीति । अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नावस्थामास्थितस्य यथा प्रस्वापो बह्वनर्थकत्वं स एव प्रस्वापः प्रतिबुद्धस्य प्रमोहाय न कल्पते एवं संस्तिरज्ञानिनामनर्थकत्वं सैव ज्ञानिनां मोहाय नैव विषयलोलुपत्वेन दुर्जनस्याफलः सज्जनस्य स्वस्वरूपानन्दापेक्षयाफलोऽपि मज्ज्ञानेन स्वरूपानन्दसाधनत्वेन सफलत्वादल्पफल इति हेयः संसार इत्यवधारणार्थं पुनर्वचनमिति भावः ॥ १४ ॥ जीवस्यापि संसारः आभिमानिक एव न स्वाभाविकः अन्यथा तन्निवृत्तिसाधनविधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्युआहङ्कारस्य सकाशाज्जीवस्य दृश्यन्ते न स्वतः परमात्मनस्त्वनभिमानात् सुतरामसम्भव इत्यर्थः । परमात्मन एव निषेधो न जीवस्येत्येतत् “अहङ्कारस्य सकाशात् दृश्यते नात्मनः स्वतः । अहङ्कारात् संसारो भवेज्जीवस्य न स्वतः । कुतश्चिदानन्दतनोः स्वरूपेच्छायुतस्य स” इत्यनेन निरस्तम् ॥ १५ ॥ कया युक्त्या जीवस्यैव संसार इति तत्राह । देहेति । देहेन्द्रियप्राणमनसां संघातोऽभिमानो यस्य स तथा सर्वेषामन्तःस्थित्वा सर्षमादत्त इत्यन्तरात्मा च गुणैः कर्मभिश्चाराध्या मूर्तिर्यस्य स तथा सूत्रं महानित्याद्यधिकारनामभिर्बहुधा पुराणेषु गोतश्च कालतन्त्रः कालाभिमानो दुर्गाधीनो जीवः पुरुषो हिरण्यगर्भोऽपि संसार आधावति किमुतान्ये जीवा इति कैमुत्यन्यायलक्षणया युक्त्या जीवस्यैव संसार इति निश्चीयते “संसारयुक्तब्रह्मापि सर्वजीवेश्वरेश्वरः । विष्ण्वधीनः सदा ज्ञानी किमुतान्येऽल्पचेतना” इति अनेन जीवोपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनः संसार इति मतं निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अज्ञानजेऽप्यन्यसंबन्धेऽनर्थापातं सदृष्टान्तमाह । अर्थ हीति ॥ १३ ॥ तदेव व्यतिरेकेण द्रढयति । यथाहीति ॥ १४ ॥ वस्तुविवेके सत्यहङ्कारस्यैवैते धर्मा न त्वात्मन इत्याह । शोकेति । अहङ्कारोऽत्र देहद्वयाभिमानः यावत्स्वत्वसौ स्फुरति । तावदेव शोकादेर्दर्शनात्तदस्फूर्तिमयसुषुप्तावदर्शनात्तस्यैव ते धर्मा नतु शुद्धस्य एवं जन्म मृत्युश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अतोऽहङ्कारस्य यस्य संसारस्तस्यैव मुक्तिरपि प्रसज्येतेति मुक्तावहङ्कारशेषत्वमायातं यतो य एवाहङ्कारः स्वरूपनिष्ठः स एवाज्ञानेनोपसंक्रम्योपाध्याविष्टो भवति । निरहङ्कारस्याज्ञानमन्त्रावेशश्च न सम्भवति तस्माद्यद्यपि स्वरूपाहङ्कारप्रतिबिम्बस्यैव ते धर्मास्तथापि परंपरातस्तत्संबन्धाज्जीवो देहाभिमानो भवति । ततः संसरति मुच्यते चेत्याह । देहेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु देहादीनामसत्त्वात् कुतस्तैः सम्बन्धः यतः संसारः स्यात्तत्राह । अर्थं वस्तुनि अविद्यमाने ऽसत्यपि संसृतिः स्यादेव यथा स्वप्ने मिथ्याभूतेऽपि विषयध्यायिनो जनस्य अनर्थागमः व्याघ्रसर्पादिभयानुभवः ॥ १३ ॥ ननु तर्हि विवेकिनो जीवन्मुक्तस्यापि यत् किञ्चिद्विषयध्यानं दुर्वारमित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गस्तत्राह । यथाहीति । प्रस्वापः स्वप्नः बहून् अनर्थान् विभर्ति प्रतिबुद्धस्य प्राप्तजागरस्य न मोहाय तस्य मिथ्यात्वनिश्चयात् ॥ १४ ॥ नच भयशोकादयो वस्तुत आत्मधर्मा इत्याह । शोकेति । सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनादिति भावः । यद्यप्यहंकारस्यैव शोकादयस्तदपि तस्य जडत्वादेव तत्तदननुभव इति नास्ति तस्य संसार इति भावः ॥ १५ ॥ ननु यदि शोकादर्षादयोऽहङ्कारस्यैव धर्मा न त्वात्मनस्तर्हि कथमात्मा तान् धर्मान् स्वीकृत्य संसारदुःखमनुभवति । नहि कश्चित् स्वदुःखार्थं परधर्ममुपादत्ते इत्यत आह । देहेति । अभिमानोऽहङ्कार एव जीवः जीवोपाधिः गुणकर्मभ्यां मूर्तिर्यस्य तथाभूतः सन् संसारे निमित्ते आधावति जीवात्मानं स्वधर्मान् ग्राहयितुं प्राप्तो भवति कालतन्त्रः कथयतीति काल ईश्वरस्तदधीनः कीदृशः देहादिशब्दैरुधैव ज्ञानशास्त्रेण गीतः देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च मनश्च तेषां द्वन्द्वैक्यम् अन्तरात्मा बुद्धिः तेन बलादेवाहङ्कारलक्षणया अविद्यया निबध्य जीवः संसारदुःखे पात्यते इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अपार्थत्वेऽप्यविवेकिनः फलवत्त्वं दृष्टान्तेन दर्शयति । अर्थे हीति । देवोऽहं राजाहं रङ्गोऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिना प्रतीयमाने अर्थे देवादिवेदे स्थूलत्वकृशत्वादिधर्मे चार्थस्वरूपे विद्यमानेऽपि अस्याविवेकिनः अहं मुख्यहं दुःखहं मृत इत्यादिरूपां संसृतिर्न निवर्तते तत्र दृष्टातः विषयान् ध्यायतः पुंसः स्वप्नेऽनर्था गमो यथा तद्वत् ॥ १३ ॥ ननु यद्यविवेकिन एवानर्थागमस्तर्हि देहेन्द्रियादिसंनिर्कर्षस्य संसरणहेतुत्वं तस्यैवोच्यते तर्हि विवेकिनोऽपि देहादिसंसर्गस्य विद्यमानत्वात्तस्यापि संसारः किं न स्यादित्याशङ्क्य विवेकिनस्तद्वाभावौ दृष्टान्तेन दर्शयन् समाधत्ते हिरवधारणे अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नावस्थायामास्थितस्यैव प्रस्वापो बह्वनर्थकृत् स एव प्रस्वापः प्रतिबुद्धस्य मोहाय नैव कल्पते एवमज्ञानिन एव देहादिसंसर्गः अनर्थकृत् अनर्थभृदिति वा पाठः विवेकिनस्तु देहादिमत्त्वेऽपि तत्संसर्गो मोहाय नैव कल्पते सुखदुःखस्थूलत्वकृशत्वादीन्देहधर्मानात्मनि न मन्यते इति भावः ॥ १४ ॥ तत्र कारणमाह । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्युश्चाहंकारस्य दृश्यन्ते इत्यन्वयः अनात्मन्यात्माभिमानोऽहङ्कारस्तस्य कर्तृत्वकरणापादाननिमित्तादिरूपत्वात् पष्ठथा सामान्यसम्बन्धवाचकत्वात् सर्वसम्बन्धानां तत्रान्तर्गतत्वात्तया निर्दिष्टस्तत्प्रयुक्ता एव जीवस्य शोकादयो भवन्ति न स्वाभाविकाः अन्यथा तन्निवृत्तिसाधनविधायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् नच तत्केवलाहङ्कारस्यैवेति वक्तुं शक्यते तस्यापि जडत्वात् अङ्गीकारे च तस्यैव मुक्तिः स्यान्न त्वामनः अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थं विपर्ययमिति हंसगीते स्वेक्तिविरोधाच्च दृश्यन्ते इत्यनेन केनचित्पुरुषेण दण्डयोग्यं कर्मकृतं स राजपुरुषैर्दण्डाय नीयते तदा तत्पितृभ्रात्रादयोऽस्मिन्दुःखिते मृते वा वयमेव दुःखिता मृताश्चेत्याकारेण तन्नेतृन्निषेधन्ति चेत्तर्हि तेऽपि बध्यन्ते यस्तु तत्राहंममताशून्यस्तदृष्टः पश्यति स न बध्यते इति लोकप्रसिद्धिः सूचिता ॥ १५ ॥ एवमात्मनः संसारं प्रत्यहङ्कारस्य प्रधानकारणत्वमुक्तभिदानीं प्राधान्यादेव तस्य सर्वरूपतां प्रतिपादयति । देहेन्द्रियेति । सर्वेषां भूतानामन्तर्हृदयेऽतति प्राप्नोतीत्यन्तरात्मा अहङ्कारः कालतन्त्रः कालरूपेश्वराधीनः संसारे आधावतीत्यन्वयः । सुखदुःखादिफलभोगार्थमासमन्तात्तिर्यगूर्ध्वमधः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । ननु स्वर्गनरकादिषु तत्फलभोगाय जीव एव गच्छतीति सर्वे प्रतिप्राद्यन्ते कथमहङ्कार इत्युच्यते इति चेत्सत्यं सोऽप्यहङ्कारप्रयुक्त एवेत्याह । देहेन्द्रियेति । देहेन्द्रियेप्राणमनस्सु अभिमानो यस्य स तथा तत्रात्मबुद्धिरित्यर्थः । स एव जीवो देहाद्यहङ्कारवानेव पुण्यादिकर्मफलभोक्ता न तु तत्राभिनिवेशशून्यः तथा चागतमहङ्कारस्यैव प्राधान्यं स्यादेतत्तथापि कथमहङ्कारस्य व्यक्तिरित्यपेक्षायामाह । गुणकर्ममूर्तिरिति । सात्त्विकादिगुणमिश्रितकर्मभिर्मूर्तिर्व्यक्तिरिति भावो यस्य तथा सः निर्हिसकयज्ञदानादिकर्मप्रवृत्त्या सात्त्विकः वृद्धोद्वाहादिकर्मप्रवृत्त्या राजसः द्युतादिहिंसादिकर्मप्रवृत्त्या तामसोऽहङ्कारो बोध्यः इति भावः किं च महतः कार्यत्वात् द्विविधो महानप्ययमेवेत्याह । सूत्रं महानिति । क्रियाशक्तिप्रधानज्ञानशक्तिप्रधानात्मन इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेणोपदेह गीतः बहुप्रकारेणाहङ्कारो गीतः उरुवेवेति पाठान्तरं तस्मादहङ्कारकृत एवात्मनो बन्धो नान्यथेति सिद्धम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

स्वत एकस्यासम्भवेऽपि प्रकृतिकार्यदेहाद्यध्यासादात्मनः सम्भवतीत्याह—यावदिति । आत्मनो यावदेहादिभिः सह सन्निकर्षणं सम्बन्धस्तावत् सुखदुःखादिसंसारः अपार्थोऽपि आत्मन्यविद्यमानोऽपि फलवान् स्फुरत्येवेत्यन्वयः । नन्वसङ्गस्य स्वप्रकाशस्य कथं सम्बन्ध इत्याशङ्क्याह—अविवेकिन इति । स्वरूपावरकाविद्याकृताविवेकेन तत्राहंममाध्यासमात्रमेवेत्याशयः ॥ १३ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—अर्थे इति, हिशब्द एवकारार्थे । अर्थे देवमनुष्याद्याकारा आत्मन्यविद्यमानेऽपि स्थूलोऽहं कृशोऽहं मनुष्योऽहमेते ममानुकूला एते प्रतिकूला एवं विषयान्ध्यायतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखादिसंस्तित्वेनैव निवर्त्तते । यथा स्वप्ने वस्तुतः शरीराद्य-विद्यमानेऽपि शिरच्छेदादिदुःखागमो भवति तथेति ॥ १४ ॥ एवं जानतोऽपि विषयस्फूर्तिसम्भवात्कथं जीवन्मुक्तिर्मोक्षो वा सम्भवति तत्राह—यथा हीति । यथा अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नान् पश्यत एव पुरुषस्य प्रस्वापः स्वप्नदृष्टपदार्थः बहून् शिरच्छेदाद्यनर्थान् बिभर्त्ति पुष्पाति स एव प्रतिबुद्धस्य तत् उत्थितस्य मोहाय नैव भवति । तथा अज्ञस्यानर्थहेतुरपि, ज्ञानिनस्तथा न भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अहङ्कारनिबन्धनत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—शोकेति । शोकादयोऽहङ्कारस्यैव दृश्यन्ते । आत्मनस्तु न दृश्यन्ते । सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् । अहं शोकादिवानितिवच्चैतन्न्यं तथेति प्रतीत्यभावाच्च । एवं जन्ममृत्यु च देहस्यैवेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आत्मन्यविद्यमानादपि देवमनुष्याद्याकारादात्मनः संस्तित्तिरित्येतदेव दृष्टान्तमुखेनोपपादयति । अर्थे इति । अर्थे देवमनुष्याद्याकारे अविद्यमानेऽपि आत्मनि असत्यपि, विषयान् ध्यायतः, स्थूलोऽहं कृशोऽहं ममैते कलत्रादयः ममैते प्रतिकूला इमे त्वनुकूला इत्येवं ध्यायत इत्यर्थः । अस्यात्मनः संस्तितिः न निवर्त्तते । यथा स्वप्ने अनर्थागमः, स्वाप्नदेह-स्यानात्मत्वं प्रतिपन्नं, तथापि तस्यात्मन्यध्यासात्तादात्मिकसुखदुःखानुभवो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वाप्नदेहस्यानात्म-त्वसंप्रतिपत्तिं तद्देहापगमे तु तदभिमानप्रयुक्तदुःखभावं च दर्शयति । यथाहीति । प्रस्वापशब्दोऽत्र स्वप्नपरः । तस्य देहात्माभिमानद्वारा बहूनर्थकृत्त्वं विवक्षितम् । प्रस्वापः स्वप्नः अप्रतिबुद्धस्य हि, जागरूकतामप्राप्त्यैवेत्यर्थः । यथा यथैव बहूनर्थकृत्, स एव प्रस्वाप एव प्रतिबुद्धस्य स्वप्नादुत्थितस्य मोहाय तद्देहात्माभिमानाय न कल्पते वै, तद्देहात्माभिमानरूप-मोहजननद्वारा सुखदुःखकृत् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टान्तेनाभिमतमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति । शोकेति । शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः जन्म मृत्युश्च अहंकारयुक्तस्य आत्मनः दृश्यन्ते, न तु तद्वियुक्तस्यात्मनः । मत्वर्थीयार्शआद्यजन्तोऽत्राहंकारशब्दः । अनात्मन्या-त्माभिमानहेतुः प्रकृतिपरिणामविशेषोऽहंकारः तत्प्रयुक्तः शोकादयो ये ते आत्मनः स्वाभाविका न त्वित्यर्थः । 'दुःखाज्ञानमदाधर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः इत्यादिष्वयमेवार्थः ॥ १५ ॥ अहंकारस्य दृश्यन्त इत्यहंकारस्य संस्तितिहेतुत्वेन प्राधान्यमुक्तमथ हेतून्सर्वान् संकलय्य दर्शयति देहेन्द्रियेति । देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च तत्समाहारः, अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिः, जीवः, अन्तरात्मा परमात्मा, गुणकर्ममूर्तिः गुणाः सत्त्वादयश्च कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि च मूर्त्यः देवमनुष्यादिजातयश्च तत्समाहारः, समाहारत्वेऽपि स्त्रीत्वमार्षम् । सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं, महान् ज्ञानशक्तिप्रधानः एवं उरुधा इव बहुधा एव गीतः । इति शब्दो हेत्वर्थः । उरुभ्य एवैतेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । संसारः कालतन्त्रः कालवशः सन् आधावति प्रवर्त्तते । तत्र देहादिमतोऽन्तानि प्रसिद्धानि । जीवस्य संस्तितिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृतया, अन्तरात्मनः संस्तितिहेतुत्वं कर्मफलप्रदत्वेन, मूर्तिशब्दस्यात्र देवमनुष्यत्वादि-जातिपरत्वं देहस्य प्रागुक्तत्वात् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे स्वप्न में अनेकों विपत्तियाँ आती हैं पर वास्तव में वे हैं नहीं, फिर भी स्वप्न टूटने तक उनका अस्तित्व नहीं मिटता, वैसे ही संसार के न होने पर भी जो उसमें प्रतीत होने वाले विषयों का चिन्तन करते रहते हैं, उनके जन्म-मृत्युरूप संसार की निवृत्ति नहीं होती ॥ १३ ॥ जब मनुष्य स्वप्न देखता रहता है, तब नींद टूटने के पहले उसे बड़ी-बड़ी विपत्तियों का सामना करना पड़ता है; परन्तु जब उसकी नींद टूट जाती है, वह जग पड़ता है, तब न तो स्वप्न की विपत्तियाँ रहती हैं और न उनके कारण होने वाले मोह आदि विकार ॥ १४ ॥ उद्धवजी ! अहङ्कार ही शोक, हर्ष, भय, क्रोध, लोभ, मोह, स्पृहा और जन्म-मृत्यु का शिकार बनता है । आत्मा से तो इनका कोई सम्बन्ध ही नहीं है ॥ १५ ॥ उद्धवजी ! देह, इन्द्रिय, प्राण और मन में स्थित आत्मा ही जब उनका अभिमान कर बैठता है—उन्हें अपना स्वरूप मान लेता है—तब उसका नाम 'जीव' हो जाता है । उस सूक्ष्मातिसूक्ष्म आत्मा की मूर्ति है—गुण और कर्मों का बना हुआ लिङ्गशरीर । उसे ही कहीं सूत्रात्मा कहा जाता है और कहीं महत्तत्त्व । उसके और भी बहुत-से नाम हैं । वही कालरूप परमेश्वर के अधीन होकर जन्म-मृत्युरूप संसार में इधर-उधर भटकता रहता है ॥ १६ ॥

अमूलमेतद् बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।
 ज्ञानासिनोपासनया शितेनच्छित्त्वा मुनिर्गा विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥
 ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ।
 आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥
 यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य ।
 तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥
 विज्ञानमेतन्त्रियवस्थमङ्ग गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ।
 समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥
 न यत् पुरस्तादुत यत् पश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।
 भूतं प्रसिद्धं च परेण यद् यत् तदेव तत् स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥
 अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ।
 ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥
 एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन ।
 छित्त्वाऽऽत्मसन्देहमुपारमेत खानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥
 नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुजलं हुताशः ।
 मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहङ्कृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अमूलं बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म एतत् शितेन ज्ञानासिना उपासनया छित्त्वा मुनिः अतृष्णः
 (सन्) गां विचरति ॥ १७ ॥ विवेकः निगमः तपः प्रत्यक्षम् ऐतिह्यम् अनुमानं यत् एव ज्ञानम् अस्य आद्यन्तयोः केवलं तत् एव
 मध्ये (तत् एव) कालः हेतुः च ॥ १८ ॥ यथा स्वकृतं हिरण्यं सर्वस्य हिरण्यमयस्य पुरस्तात् पश्चात् च तत् एव मध्ये नानापदेशैः
 व्यवहार्यमाणं तद्वत् अहम् अस्य ॥ १९ ॥ त्रियवस्थं यत् एतत् विज्ञानं गुणत्रयं कारणं कार्यकर्तृ येन एव समन्वयेन तुर्येण व्यति-
 रेकतः च तत् एव सत्यम् ॥ २० ॥ यत् पुरस्तात् न उत यत् न पश्चात् यत् मध्ये च न (केवलं) व्यपदेशमात्रं भूतं प्रसिद्धं परेण
 यत् तत् एव स्यात् इति मे मनीषा ॥ २१ ॥ अविद्यमानः अपि यः एषः वैकारिकः राजसः सर्गः अवभासते ब्रह्म स्वयंज्योतिः अतः
 ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रं विभाति ॥ २२ ॥ ब्रह्मविवेकहेतुभिः विशारदेन परापवादेन एवं स्फुटम् अखिलकामुकेभ्यः आत्मसन्देहं
 छित्त्वा खानन्दतुष्टः उपारमेत ॥ २३ ॥ पार्थिव वपुः इन्द्रियाणि देवाः असुः वायुः जलं हुताशः अन्नमात्रं मनः धिषणा सत्त्वम्
 अहङ्कृतिः खं क्षितिः अर्थः साम्यम् आत्मा न ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवमहङ्कारकृतं बन्धमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तो मुक्तिरित्याह । अमूलमिति । वस्तुतो मूलशून्यमज्ञानतस्तु बहुभी
 रूपैर्देवादिशरीरै रूपितं प्रकाशितमैन्द्रजालिकतुल्यमिति वा । किं तत्तदाह । मन इति । मन आदीनां द्वन्द्वः । यद्वा मनआदिषु
 क्रियत इति कर्म अहङ्करणं गुरोरुपासनया निशितेन तीक्ष्णेन ज्ञानस्वङ्गेन छित्त्वा ॥ १७ ॥ तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ।

ज्ञानमिति । विवेको ज्ञानम् । साधनान्याह । निगमो वेदः । ततः स्वधर्मः । प्रत्यक्षं स्वानुभवः । ऐतिह्यमुपदेशः । अनुमानं तर्कः । फलमाह । आद्यतयोर्यदस्य जगतो मध्येऽपि तदेवं केवलं न तु जगदिति । किं तत्कालः कलयति प्रकाशयति यस्तथा हेतुः कारणं च यत् तदेव । एतदुक्तं भवति । यदस्य विश्वस्य उपादानं कारणं निमित्तं प्रकाशकं च ब्रह्मा तदात्मकमेवैतन्न ततः पृथगित्येवं निश्चयफलो निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकस्तज्ज्ञानमिति ॥ १८ ॥ तत्र नानाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वं सदृष्टांतमाह । यथेति । स्वकृतं सुष्ठु कुंडलादिरूपेणापिरचितं यद्विरण्यम् । कीदृशम् । हिरण्यमयस्य । कुंडलादेरुपपत्तेः पुरस्तन्नाशाच्च पश्चान्मध्ये च कटकं कुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य कारणभूतोहमेव नानाव्यवहारालंबनं न तु मत्तः पृथग्विश्वमिति ॥ १९ ॥ तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशात्मकतामाह । विज्ञानमिति । त्रयवस्थम् । यकारस्य पृथक् पाठश्छंदोनुरोवेन । जाग्रदादि त्रयस्थं यद्विज्ञानं मनस्तदवस्थाकारणरूपं च यद्गुणत्रयम् । यच्च कारणकार्यकर्तृ । कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृ अधिदैवम् । एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् । एतद्येन तुर्येण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति । येनानुगतं प्रकाशत इत्यर्थः । 'तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । तथा 'चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोतं मनसो ये मनो विदुः' इत्यादिश्रुतेश्च । ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्यं नामोपलभ्यते तत्राह । व्यतिरेकतश्च समाध्यादौ यदस्ति तदेव सत्यमिति ॥ २० ॥ एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह । न यदिति । मध्ये च तत्पृथक् नास्ति । किंतु व्यपदेशमात्रम् । कुतः यतो यद्यत्परेणान्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत्तदेव कारणप्रकाशकतावन्मात्रं स्यान्न पृथगिति मे मनीषा बुद्धिः । "वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः । कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलब्धमिति भावः ॥ २१ ॥ एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुपपाद्य प्रस्तुते तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपंचस्य ब्रह्माभेदमाह । अविद्यमान इति । योऽयं वैकारिको विकारसमूहः स एव प्रागविद्यमानो राजससर्गः । रजोद्वारेण ब्रह्मकार्यभूत इत्यर्थः । अवभासतेऽपि ब्रह्मप्रकाशयश्चेत्यर्थः । ब्रह्म तु स्वयं स्वतःसिद्धं न तु कार्यमित्यर्थः । ज्योतिश्च प्रकाशकमित्यर्थः । अतः कारणादिद्रियाणि च अर्थास्तन्मात्राणि चात्मा मनश्च । देवानामप्युपलक्षणम् । विकाराः पंचभूतानि एवं चित्रं विचित्रः प्रपंच ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥ उपसंहरति । एवं निगमतपः प्रत्यक्षैतिह्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिस्तथा परस्य देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेन च । कीदृशेन । विशारदेन निपुणेन । गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा । आत्मविषयं संदेहं छित्त्वा स्वानंदतुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्य इन्द्रियादिभ्यः उपारमेत निःसंगो भवेत् ॥ २३ ॥ परापवादं प्रपंचयति । नेति । वपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वाद्धटवत् । तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा देवा असुः प्राणो धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तमहंकृतिरित्येते आत्मा न भवन्ति । कुतः अन्नमात्रम् । अन्नोपष्टभ्यत्वाच्छरीरवत् । वायुर्जलं च हुताशस्तेजः खं क्षितिरिति पंचभूतानि । अर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिर्नात्मा जडत्वात् वटवदिति । यद्वा हिशब्दे नानुमानांतराणि सूचितानि । तद्यथा इन्द्रियाण्यात्मा न भवन्ति । करणत्वाद्वास्यादिवत् । देवाश्च वैकारिकत्वान्मनोवत् । प्राणश्च वायुत्वाद्वाहवायुवदित्यादि ॥ २४ ॥

आवंशीधरकृतो भावार्थटीपिकाप्रकाशः

तदेवाह—तदेवमिति । तन्निवृत्तावहंकारनिवृत्तौ । एतदहंकरणम् । अमूलस्य त्वेकरूपताप्यसंभवा कुतो बहुरूपतेति चेदाह—ऐन्द्रजालिकतुल्यमिति वेति । वस्तुत एन्द्रजालिकं वस्तूनामसत्त्वेपि यथा प्रातीतिकमुखतोनेकालपशस्त्रनिष्कृतिस्तद्वदाहंकारिकवस्तुजातमपीति तत्पृच्छति—किं तदिति । तद्बहुरूपत्वमाह—मन इति । आहंकारिकत्वं मनआदीनां व्यक्तमेव । इहैतच्छब्देनाहंकारग्रहो न संभवति पूर्वं जीवस्य प्रकांतत्वादत आह—यद्वेति । मनआदिषु तत्करणं त्वहं संकल्पयामि वचमीत्यादिप्रतीतेः । गां भूमिम् । सप्तम्यर्थं द्वितीया । विचरति विचरेत् । अतृष्णोऽसक्तः । उपपाद्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संसाद्य तन्निवृत्तौ अहंकारनाशे पूर्वोर्थऽहंकारविषयाणां मनआदीनां नाशेन तन्नाशोप्याक्षिप्त एव न त्वमिधालभ्य इत्यरुचिः—यद्वेति ॥ १७ ॥ येन ज्ञानेनाहंकारच्छेदस्तदेवेत्यर्थः । तर्कस्य स्वप्नप्रपंचस्य तत्साक्षिवन्मृदादेर्धटवदित्यनुमानं मननरूपमेव । विचारपूर्वकोपासनमेव निदिध्यासनमिति न पृथगुपन्यासः । निर्गलितार्थमाह—एतदुक्तमिति । एतज्जगत् । ततो ब्रह्मणः । तत्र पञ्चभिर्ज्ञानमेषोपदिशन् परमात्मज्ञानं तावत्साक्षादाह—ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । यदेव परमात्मलक्षणं वस्तु ज्ञानादिरूपं कालः हेतुरुपादानश्च तदेवाद्यन्तयोः । किंतु केवलं निजांशिनि श्रीभगवति प्रविशति तिरोहितसर्वशक्तिकं भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञानं विवेकस्य कारणम् । विवेको विचारः । कालो निमित्तहेतुरुपादानं च पुरुष इति ज्ञेयम् । टीपिकायाम्—तर्कः जीवो ब्रह्माभिन्नस्तदंशत्वात्, यो यदंशः स तदभिन्नः, यथा बह्वर्थशो विस्फुलिगो बह्वर्थभिन्न इति विशेषणद्वयाभिप्रायं स्फोटयति—एतदुक्तमिति । एतत्कार्यप्रकाशात्मकं जगत्तदात्मकमेव कारणप्रकाशात्मकमेव । तत्र जगद्ब्रह्मणोः प्रकाशप्रकाशकत्वेनाभेदे "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ।" इत्यादिश्रुतिस्मृतयः प्रमाणत्वेन बोध्याः । तथा च—तार्किकाद्यभिमतत्वं तच्छक्त्यात्मकमेव जगन्मिथ्या न तु तदात्मकमपीति सिद्धम् श्रुतौ भासेति तृतीया प्रकृत्याभिरूप इतिवत् ॥ १८ ॥ तत्र कार्यस्य कारणरूपत्वे । न तु

मत्तः पृथगिति—“नारायण एवेदं सर्वम्” “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “तज्जगत्” इत्यादिश्रुतेः । अत्र संदर्भः—
यथेति—अत एव स एव परमार्थतः सर्वावयवीति भावः । किञ्च—जीवचैतन्यस्य तत्रतत्रान्वयात्सुषुप्तौ तद्व्यतिरेकोऽपि स्वतोऽवस्था-
नात्तस्मिन्व्यष्ट्युपाधीनां रज्जौ सर्वावयवानामिवारोपितत्वमेव तस्य तु रज्जुवत्सत्यत्वं सिध्यति ॥ १९ ॥ इत्यर्थ इति—समन्वयो
व्याप्तिः चिद्व्याप्तिं विना जडप्रतीतेरभावादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तमेवेति । श्रुतयो व्याख्यातचराः । अत्राक्षिपति—नन्विति ।
विशेषज्ञानमध्यात्मादिज्ञानं तद्विना सामान्यज्ञानरूपं तुरीयं नोपलभ्यत इत्यत आह—समाध्यादौ विशेषज्ञानाभावेऽपि सामान्य-
ज्ञानमस्ति एतावन्तं कालमहं समाभूवमित्युत्थितस्य स्मृतेरन्यथानुपपत्तेः । आदिना सौषुप्तप्रहः । परमचैतन्यसमष्ट्युपाधावप्येवं
ज्ञेयमित्याह द्वाभ्याम् । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः विज्ञानजीवचैतन्यमेव गुणत्रयोभाधिकं सत् त्रयवस्थं भवति, तदेवाह—
कारणकार्यकर्त्रिति, तत्तद्रूपायमाणमित्यर्थः । किन्तु समन्वयेनेत्याह, तत्र त्रयवस्थमिति वक्तव्ये त्रयवस्थमिति व्याडिगालवयोर्मते
‘नैके यणा व्यवधीयन्ते’ इति शब्दस्मृतेः । गुणानां त्रयं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । दीपिका—तु—सामान्यज्ञानमात्रेण निरुपाधि-
प्रकाशमात्रेण कर्त्रा यः समन्वयः सम्यगव्याप्तिस्तेन विशिष्टं भवति । तथा च—येन परमात्मनानुगतं व्याप्तं सद्विश्वं प्रकाशत इति
फलितम् । तमेव परमात्मानमेव भातं स्वतः प्रकाशमानमनुलक्ष्यीकृत्य सर्वं विश्वं भाति प्रकाशत इति स्वतंत्रसत्तैव निषिद्धा,
चक्षुषश्चक्षुः रूपादिप्रकाशनशक्तिः परमात्मन एव न चक्षुरादीनामिहापि सैव निषिद्धा । समाध्यादावित्यादिना वैकुण्ठादिग्रहस्तथा
च तदुपलब्धे विद्वदनुभव एव दृढतरं मानमिति सूचितम् ॥ २० ॥ एवं कालत्रये जाग्रदादिकालत्रये । कारणप्रकाशकं च तावन्मात्रं,
चेति कारणप्रकाशकतावन्मात्रं कारणरूपं प्रकाशकरूपमित्यर्थः । मे परमसर्वज्ञस्य मनीषा । इति इत्थम् । अतस्तद्विरुद्धापदकं
शास्त्रमप्रमाणमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—वाचारंभणमिति । इति भाव इति—तंतुतो भेदेन पदादर्शनात्तंतुरूपत्वं पटस्येव तमसि
पदार्थानुपलब्धेः प्रकाशकरूपत्वं पदार्थस्येत्याशयः । दीपिका—अव्यभिचारिणः परमात्मनः । व्यभिचारिणः पृथक्सत्तया वैशेषिका-
दिभिरभ्युपेतया । विश्वस्य तु मिथ्यात्वं विकारो घटशरावाद्यवस्था वाचा व्यवहारेणारभ्यते रलयोरविशेषात् स्पृश्यते संबध्यत, इति
यावत् । तन्नामधेयं नाममात्रं सर्वं सृत्तिकालक्षणमेकमेव द्रव्यं न तु पृथक्सत्ताकं किञ्चिदप्यस्तीत्येवं सत्यम् ‘आलम्भः स्पर्शहिंस्रयोः’
इति निघंटुकारः । वाचेति—कर्मणि ल्युट् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति बाधितसामानाधिकरण्यम् । वैष्णवमते सर्वस्य तच्छक्तित्वा-
त्तच्छरीरत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तित्वाच्च तच्छब्दानां तावत्पर्यन्तधावनशीलत्वेन मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमन्यथाध्यस्तज्ञानं
नाधिष्ठानज्ञानेनेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा परिणामदृष्टान्तश्च न संगच्छेतेति ज्ञेयम् । भावार्थस्तु सर्वसिद्धान्तानुयायी
पृथक्सत्तयोरुभयैरनभ्युपेतत्वात् ॥ २१ ॥ प्रकृते प्रस्तुते । तदुभयविवेकपूर्वकं कारणप्रकाशकविवेचनपुरःसरम् । ब्रह्मणाऽभेदो
ब्रह्म भेदस्तम् । इत्यर्थ इति—अविकृतस्य ब्रह्मणो विवर्तोधिष्ठानत्वेनायस्कान्तवत्सन्निधिमन्त्रेण च कारणत्वमिति भावः । इत्यर्थ इति—
जडे स्वतः प्रकाशासंभवाद्ब्रह्मणैव प्रकाशयत इति भावः । इत्यर्थ इति—स्वतःसिद्धस्य कार्यत्वायोगादिति भावः । इत्यर्थ इति—
ज्योतिषः प्रकाशकत्व स्वभावान्न तु प्रकाशयत्वं संभवतीति भावः । यतो ब्रह्मैव कारणं प्रकाशकश्चातो हेतोः । इन्द्रियादिरूपेण चित्रं
बहुविधम् । दीपिका—सामान्यतः प्रकृतेऽप्रकृते चेत्यर्थः । तत्र लोके कार्यस्य घटादेः कारणेन मृदा, तथा प्रकाशस्य प्रभादेः
प्रकाशकेन दीपादिनाऽभेदः प्रसिद्ध एव । प्रस्तुते प्रकृते विश्वब्रह्मणोः कार्यकारणादिभावे । तदुभयेति—कार्यकारणप्रकाशप्रकाशको-
भयपृथक्त्वज्ञानपूर्वकम् । एतच्छब्दबलाद्यमित्यध्याहृतं यच्छब्दबलात्स इत्यपि, किन्त्वध्याहृततच्छब्दसन्निध्यादेतच्छब्दस्य
प्रसिद्धार्थत्वमित्यालंकारिकाः । विकारसमूहो महदादिकार्यप्रपञ्चः । प्रागविद्यमान इत्यादिपदद्वयस्य मेलयित्वा व्याख्यानादित्यर्थो
इत्युक्तम् । एवं परत्रापिशब्दस्य दूरान्वयाद्ब्रह्मपदाध्याहाराच्च तथोक्तम् । एवं प्रपञ्चस्य कार्यत्वप्रकाशयत्वेऽभिधाय ब्रह्मणः कारणत्व-
प्रकाशकत्वे योजयितुं तुशब्दाध्याहारः भिन्नोपक्रमत्वात् न तु कार्यमिति, किंतु कारणमित्यर्थः । अतः विश्वब्रह्मणोः कार्यत्वप्रकाशयत्व-
कारणत्वप्रकाशकत्वाद्धेतोः । इन्द्रियादिविकारपर्यन्ताः पदार्था एव चित्रं नानाविधं विश्वं स्वाभाविकाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्मैव भाति
उपाधिकल्पने मानाभावात् । अद्वयवादिनां मते तु बाधितसामानाधिकरण्यमेव । टीकाकृतां व्याख्यानं तु यथामूलं सर्वोमुखं
यथारुचि प्राह्यमिति ताटस्थ्येन सुधीर्भविष्याद्यम् । सन्दर्भस्तु—अतः शुद्धे ब्रह्मणि अविद्यमान एव प्रपञ्चः । तत्कारणस्य शक्ति-
शबलतयाभिप्रेते तु विद्यत एव तद्वैचित्रीत्याह—अविद्यमान इति । अस्यैवार्थमाह—ब्रह्मप्रकाशयत्वेत्यर्थ इति टीकायाम् ॥ २२ ॥
एवमुक्तरीत्या । ब्रह्मणो विवेको देहादिभ्यो भिन्नत्वेन ज्ञानम् । तद्वेतुभिर्निर्गमादिभिस्तथैव परापवादादिभिः । निपुणेन स्थिरेण ।
‘निपुणः स्थिरविज्ञयोः’ इति । गुरुं विना ज्ञानस्थिरत्वासंभवमालोच्याह—यद्वेति । विज्ञिष्टा शारदा बुद्धिर्यस्य तेन । यद्वा—
विवेकहेतुभिर्ब्रह्म स्फुटं भवतीति योज्यम् । निगमादयः पूर्वपक्षस्था अत्र विशेष्यत्वेनाहताः मूले तदभावात् । ‘अयमुदयति मुद्राभंजनः
पद्मिनीनाम्’ इतिवत् ॥ २३ ॥ इन्द्रियादीनामन्नोपपद्यत्वं स्फुटमेव, तदनशने तदाकुलत्वदर्शनादिति । योगिनामनशनेऽप्यनाकुल-
तादर्शनादाह—यद्वेति । रश्मिस्थानोऽयं जीवात्मानं विवेकं परस्य देहादेरपवादमात्मत्वनिरासं विस्तारयति । अन्नोपपद्यत्वात्
अन्नोपजीव्यत्वात् । पूर्वार्थे इन्द्रियादीनां बहुवचनांतानामन्नमात्रमित्येकवचनेन सामानाधिकरण्यायोगात्—यद्वेति । आदिना देवा

आत्मा न भवन्ति जडसात्त्विकाहंकारकार्यत्वात् । वायुर्नात्मा स्पर्शवत्त्वात् घटवत् । जलं नात्मा शीतस्पर्शवत्त्वात् शीतलशिलावत् । हुताशो नात्मा उष्णस्पर्शवत्त्वात् आतपवत् । धिषणा बुद्धिर्नात्मा करणत्वात् इन्द्रियवत् । चित्तं नात्मा करणत्वात् बुद्धिवत् । अहंकृतिर्नात्मा जडत्वाकरणत्वाद्वा इन्द्रियवत् । इत्यनुमानानि बोध्यानि ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अमूलमिति । वस्तुतो मूलशून्यमेव अविद्यया बहुभिर्देवमनुष्यादिरूपैः रूपितं प्रकाशितम् ऐन्द्रजालिकतुल्यम् । तदेव मनआदि कर्मान्तम् । यद्वा । मनआदिषु क्रियत इति मनआदि कर्म मनआदिभिः सम्बद्धमेतत् । अहङ्करणं गुर्वीश्वरोपासनया शितेन ज्ञानखङ्गेन छित्त्वा मुनिर्मननशीलः अत एव अतृष्णः विषयाभिलाषरहितो गां भूमिं विचरति ॥ १७ ॥ ज्ञानमेवाह-ज्ञानमिति । विवेकः अपरोक्षात्मसाक्षात्कारः निगमः उपनिषदादिश्रवणम् । तपः स्वधर्म इति टीकाकाराः । यद्वा । तप आलोचनं मननाख्यम् । तदुपकारकाणि प्रत्यक्षादीनि । तत्र प्रत्यक्षं स्वानुभवः । ऐतिह्यं ज्ञानवतामुपदेशः । अनुमानं तर्कः । एतत्सर्वं ज्ञानमित्यन्वयः । अत्र विवेकः । उपेयरूपं ज्ञानं निगमादीनि साधनानि । करणव्युत्पादेऽपि ज्ञानशब्दप्रयोगः । यथा गीतासु 'अमानि-त्वमदम्भित्वम्' इत्युपक्रम्य 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तमुक्त्वा 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्' इति । तेषां ज्ञानशब्दवाच्यत्वमुक्तम् । यद्वा । निगमः श्रवणम् । तपो निदिध्यासनम् । प्रत्यक्षादित्रिकेण मननमुक्तम् । तथा चैव श्रवणमनननिदिध्यासनान्युक्तानि यत्तु निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकस्तज्ज्ञानमिति वैयर्थ्यकरणेन स्वामिपादा व्याचख्युस्तत्तु अभिप्रायकथनम् न त्वन्याभिप्रायेण । अथ निगमादिमननान्तैः सिद्धमर्थमाह । आद्यन्तयोरित्यादिना । ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रमित्यन्तेन यदस्य जगतोराद्यन्तयोरस्ति तदेवात्मतत्त्वं केवलं मध्येऽपि परमार्थभूतम् । नतु जगदिति । तथा कलयति प्रकाशयतीति कालः प्रकाशकः हेतुश्च कारणं च तदेव न ततः पृथक् एतदुक्तं भवति । 'यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं ब्रह्म तदात्मकमेवैतत् न ततः पृथक्' इत्येवं निश्चये निगमादिसाधनैर्यो विवेको जायते तज्ज्ञानम् ॥ १८ ॥ यथेति । यत् स्वकृतं सुष्ठु कुण्डलादिरूपेण अकृतं न विरचितं हिरण्यं तदेव सर्वस्य हिरण्यस्य कुण्डलादिकार्यस्योत्पत्तेः पुरस्तात्प्राशाच्च पश्चाद्यदस्ति तदेव मध्येऽपि कटककुण्डलमित्यादिनानानाव्यपदेशैर्नामभिर्व्यवहार्यमाणं व्यवहारं प्राप्यमाणं भवति । यथा सुकृतमिति पाठे सुष्ठु कुण्डलादिरूपेण विरचितमपि हिरण्यमेव इत्यादि तद्वदस्य विदवस्य कारणभूतोऽहमेवाद्यन्तरूपो मध्ये नानाव्यवहारालम्बनं च न मत्तः पृथग्विश्वमस्तीति ॥ १९ ॥ विज्ञानमिति । त्रियवस्थमिति यकारस्य पृथक् पाठः छन्दोऽनुरोधेन । जाग्रदादित्रयवस्थं यदेतद्विज्ञानं मनः तथा तदवस्थाकारणभूतं च यद्गुणत्रयम् । यच्च कारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि कार्यमधिभूतं पृथग्यादि कर्तृ अधिदैवम् । एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् । एतद्येन तुर्येण सामान्य-ज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति । येनानुगतं प्रकाशते । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति 'चक्षुषश्चक्षुः' इति च श्रुतिः । नतु विशेषज्ञानं विना तुर्यं पृथक् नोपलभ्यते तत्राह । व्यतिरेकतश्च समाधौ यदस्ति तदेव सत्यम् ॥ २० ॥ एवमव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्त्वा व्यभिचारिणोऽसत्यत्वमाह-न यदिति । यत् भूतं कार्यं पुरस्तात्प्राशस्ति उत अपि यत्पश्चात्प्राशस्ति तन्मध्येऽपि नास्ति । किन्तु व्यपदेशमात्रमेव व्यवहारमात्रमेव व्यद्यत् परेणान्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत् तदेव कारणप्रकाशकात्मकमेव स्यान्न ततः पृथगिति मे मनीषा निश्चयः । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति च श्रुतेः । कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलम्भादिति भावः ॥ २१ ॥ अविद्यमान इति । योऽयं वैकारिकः सात्त्विकः तथा राजसश्च सर्गः तथा तामसश्च सर्गः स एव प्रागविद्यमानोऽपीदानीम् अवभासते प्रकाशते कार्यभूत एव । यद्वा । यः वैकारिकः विकारसमूहः विकारेभ्यो महदादिभ्यो जातो वा स प्रागविद्यमानोऽपि राजससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्मप्रकार्यभूत इत्यर्थः । अवभासतेऽपि ब्रह्मकाशश्चेत्यर्थः । ब्रह्म तु स्वयं स्वतःसिद्धं सर्वकारणमेव न तु कार्यमित्यर्थः । ज्योतिः प्रकाशकं चेत्यर्थः । अतः कारणात् इन्द्रियाणि च अर्थास्तन्मात्राणि च आत्मानश्च देवानामप्युपलक्षणम् । विकाराः पञ्च महाभूतानि च एवं चित्रं विश्वं ब्रह्मैव भाति ॥ २२ ॥ एवमिति । एवं पूर्वोक्तैः निगमतपः-प्रत्यक्षैतिह्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा विशारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेन च परस्य देवादेरपवा-देनात्मत्वनिरासेन आत्मविषयं वेहादिभिन्नो वा एको नैको वा स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेत्यादिरूपं संदेहं छित्त्वा स्वरूपानन्देनैव तुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्यः इन्द्रियादिभ्यः उपारमेत निःसङ्गो भवेदिति ॥ २३ ॥ परापवादमेव प्रपञ्चयति-नेति । वपुरादिः अर्थसाम्यपर्यन्तः जडवर्गः आत्मा न भवतीति जडत्वादिति सर्वत्र हेतुः । तत्र पार्थिवं वपुः शरीरम् आत्मा न भवति पार्थिवमिति हेतुः पार्थिवत्वादित्यर्थः । एवम् अन्नमात्रम् अन्नोपपन्नम् । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति एकशेषः । इन्द्रियाणि देवाः अर्कादय इन्द्रियानुप्राहकाः असुः प्राणः वायुर्बाह्यः धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तम् अहंकृतिरहङ्कारः । एतेऽप्योत्मानो न भवन्ति । अन्नमात्रमिति हेतुः । अन्नोपपन्नत्वात् शरीरवत् इत्यर्थः । वायुः जलं हुताशः तेजः खं क्षितिरिति पञ्च भूतानि । अर्थाः शब्दादयः पञ्च साम्यं गुणत्रयसाम्यं प्रकृतिः एतेऽपि आत्मा न भवन्ति । जडत्वादित्येव इति ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

उपपाद्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संसाध्य । तन्निवृत्तौ अहङ्कारनाशे । पूर्वार्थे अहङ्कारविषयाणां मनआदीनां नाशेन तन्नाशोऽप्याक्षिप्त एव नत्वभिधालभ्य इत्यरुचौ यद्वेति ॥ १७ ॥ तदेव अहङ्कारनिवर्तकमेव । विवेको ब्रह्मांशत्वेन तदभेदस्फूर्तिः । तर्को जीवो ब्रह्माभिन्नस्तदंशत्वात् यो यदंशः स तदभिन्नः यथा वह्न्यंशो विस्फुलिङ्गो वह्न्यभिन्न इति । विशेषणद्वयस्याभिप्रायं स्फुटीकरोति । एतदुक्तमिति । एतत् कार्यप्रकाशयामकं जगत् । तदात्मकमेव कारणप्रकाशात्मकमेव तत्र जगद्ब्रह्मणोः प्रकाशप्रकाश-कत्वेनाभेदे यस्य भासा सर्वमिदं विभाति । 'एकदेशस्थितस्याग्नेर्व्यातिरूना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जग'-दित्यादि श्रुतिस्मृतयः प्रमाणत्वेन बोध्याः । तथा च तार्किकाद्यभिमतत्वं तत्र तत् सत्ताकमेव जगन्निध्या नतु तदात्मकमपीति सिद्धं श्रुतौ भासेति तृतीया प्रकृत्याभिरूप इतिवत् ॥ १८ ॥ तत्र प्रकाशात्मकत्वकारणमात्रात्मकत्वयोर्मध्ये तदेव हिरण्यमेव ॥ १९ ॥ छन्दोऽनुरोधेनेति । तत्र मानन्तु व्याडिगालवयोर्मतेनैकेयणा व्यवधीयन्ते इति शब्दस्मृतिरेव । सामान्यज्ञानमात्रेण निरूपधिप्रकाश-मात्रेण कर्ता यः समन्वयः सम्यग्व्याप्तिस्तेन विशिष्टं भवति तथाच येन परमात्मनानुगतं व्याप्तं सद्भिश्च प्रकाशत इति फलितोऽर्थः । तमेव परमात्मानमेव भान्तं स्वतः प्रकाशमानमनुलक्ष्योक्त्य सर्वं विश्वं भाति प्रकाशत इति स्वतन्त्रसत्तैव निषिद्धा चक्षुषश्चक्षुरिति रूपादिप्रकाशनशक्तिः परमात्मन एव न चक्षुरादीनामित्यत्रापि सैव निषिद्धा । समाध्यादावित्यादिना वैकुण्ठादिग्रहस्तथा च तदुपलम्भे विद्वदनुभव एव दृढतरं मानमिति सूचितम् ॥ २० ॥ अव्यभिचारिणः परमात्मनः व्यभिचारिणः पृथक् सत्तया वैशेषिकादिभिरभ्युपेतस्य विश्वस्य तु असत्यतां मिथ्यात्वम् । विकारो घटशरावादिकार्यावस्था वाचा व्यवहारेणारभ्यतेरलयोर-विशेषात् स्पृश्यते सम्बध्यते इति यावत् । तन्नामवेयं नाममात्रं सर्वं मृत्तिका मृत्तिकाक्षणेकमेव द्रव्यं नतु पृथक्सत्ताकं किञ्चिदप्यस्ति इत्येव सत्यम् । आलम्भः स्पर्शहिसयोरिति नैषण्डिकाः । वाचेति कर्मणि ल्युट् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति बाधितसामाना-धिकरण्यम् । वैष्णवमते तु सर्वस्य तच्छक्तित्वाच्छरीरत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्तवृत्तिकत्वाच्च तच्छब्दानां तावत्पर्यन्तधावन-शीलत्वेन मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमन्यथाऽध्यस्तज्ञानं नाधिष्ठानज्ञानेनेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापरिणामदृष्टान्तश्च न सङ्गच्छेतेति ज्ञेयम् । भावार्थस्तु सर्वसिद्धान्तोनुयायी पृथक् सत्तयोभयरनभ्युपेतत्वात् ॥ २१ ॥ सामान्यतः प्रकृतेऽप्रकृते चेत्यर्थः । तत्र लोके कार्यस्य घटादेः कारणेन मृदा तथा प्रकाशस्य प्रभादेः प्रकाशकेन दीपादिनाऽभेदः प्रसिद्ध इति प्रस्तुते प्रकृते विश्वब्रह्मणोः कार्यकारणादिभावे तदुभयेति कार्यकारणप्रकाशप्रकाशकोभयपृथक्त्वज्ञानपूर्वकमेतच्छब्दबलादयमित्यध्याहृतं यच्छब्दबलात् स इत्यपि किञ्चवध्याहृततच्छसान्निध्यादेतच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमित्यालङ्कारिकाः । विकारसमूहः महदादिकार्यप्रपञ्चः । प्रागविद्यमान इत्यादि पदद्वयस्य मेलयित्वा व्याख्यानानादित्यर्थ इत्युक्तम् । एवं परत्राप्यपिशब्दस्य दूरान्वयाद्ब्रह्मपदाध्याहाराच्च तथोक्तम् । एवं प्रपञ्चस्य कार्यत्वप्रकाशयत्वे अभिधाय ब्रह्मणः कारणत्वप्रकाशकत्वे योजयितुं तुशब्दाध्याहारः भिन्नोपक्रमत्वात् । नतु कार्यमिति किन्तु कारणमित्यर्थः । अतः विश्वब्रह्मणोः कार्यत्वप्रकाशयत्वकारणत्वप्रकाशकत्वाद्धेतोः इन्द्रियादिविकारपर्यन्ताः पदार्था एव चित्रं नानाविधं विश्वं स्वाभाविकाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्मैव भाति उपाधिकल्पने मानाभावाद्व्यवहारादीनां मते तु बाधितसामानाधिकरण्यमेव टीकाकृतां व्याख्यानान्तु यथामूलं सर्वोन्मुखं यथारुचि ग्राह्यमिति तादस्थेन सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ २२ ॥ निगमादयः पूर्वपद्यस्था अत्र विशेष्यत्वेनाहताः मूले तदभावात् अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामिति वत् ॥ २३ ॥ रश्मिस्थानीयं जीवात्मानं विवेक्तुं परस्य देहादेरपवादम् आत्मत्वनिरासं विस्तारयति । अन्नोयष्टभ्यत्वात् अन्नोपजीव्यत्वात् । पूर्वार्थे इन्द्रियादीनां बहुवचनानामन्न-मात्रमित्येकवचनेन सामानाधिकरण्यायोगपद्यद्वेति आदिना देवा आत्मा न जडसात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वात् वायुर्नात्मा स्पर्शवत्त्वात् घटवत् । जलं नात्मा शीतस्पर्शवत्त्वात् शीतलशिलावत् । हुताशो नात्मा उष्णस्पर्शवत्त्वात् आतपवत् । धिषणा बुद्धिर्नात्मा करणत्वादिन्द्रियवत् । चित्तं नात्मा करणत्वादेव बुद्धिवत् । अहंकृतिर्नात्मा जडत्वात् करणत्वाच्च इन्द्रियवत् । इत्यनुमानानि बोध्यानि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

मनावचः प्राणशरीरकर्म मनआदिभिः कृतं कर्म ज्ञानासिना छित्त्वा अमूलमिति छिदिक्रियाविशेषणममूलं यथा भवति तथा छित्त्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ज्ञानासिनेत्युक्तज्ञानस्य हेतून् कथयति । ज्ञानं विवेको निगम इति । कार्यकारणभावाभिप्रायं नित्यत्वा-दिभिरात्मपरमात्मनोः परस्परव्यावर्तकधर्मेण निरूपणं विवेकः तपः कर्मयोगः आत्मानात्मनोरहन्तयो ममतया चानुभवः प्रत्यक्षं विवेकादिज्ञानं विवेकादिभिरेव ज्ञानं निष्पाद्यत इत्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । देहस्याद्यन्तयोः यत्केवलं शरीररहितं मध्येऽपि तदेवात्म-स्वरूपं नतु शरीरमात्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति । यथा हिरण्यमिति । शुद्धमपि हिरण्यं कटकमुकुटादिनिर्माणादि-दशायां रजतादिभिर्मिश्रं क्रियते रजतमिश्रमपि भूषणावस्थं हिरण्यमिति व्यपदिश्यते तद्भ्रान्तिमूलं रजतमिश्रणात्पूर्वमग्निसंशोध-

नात्पश्चाच्च केवलं हिरण्यमेव हिरण्यशब्दवाच्यं तथा केवलं हिरण्यमेव मध्येऽपि हिरण्यशब्दवाच्यं न तु रजतांश इति निरूप-
कैर्ज्ञायते एवमहमर्थोऽपि देहसम्बन्धात्पूर्वापरकालयोरिव मध्येऽपि देहविलक्षण एव देहसम्मेलनेनाहमिति प्रतिपत्तिस्तु भ्रान्तिरे-
वेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकसामर्थ्यात् दृष्टान्तस्य तथात्वमवगम्यते ॥ १९ ॥ विज्ञानमिति । गुणत्रयात्मकं कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं शरीरं
कर्तुं महत्तत्त्वकार्यमनात्मन्यात्माभिमानहेतुभूतमद्वैततत्त्वमिति । त्रिव्यवस्थं विज्ञानमवस्थान्त्रितयविलक्षणे नयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रवर्तते तदेवात्मस्वरूपं सत्यमपरिणामीत्यर्थः । आत्मनि देहान्तरावस्थिते सति इन्द्रियादीनां प्रवृत्तिः तदपगमे तु न प्रवृत्तिः अन्वय-
व्यतिरेकसिद्धा ॥ २० ॥ न यदिति । यत् शरीरं पुरस्तात् उत्पत्तेः पूर्वकाले नात्मा भवति मरणात्पश्चाच्च नात्मा भवति तन्मध्येऽपि
नात्मा भवति स्थूलोऽहमिति व्यपदेशमात्रं भ्रान्तिमूलं देहस्यपूर्वापरकालयोरपि भूतं विद्यमानमिति यत्परेण प्रमाणेन प्रसिद्धं तदेव
तत् स्यात् तदात्मस्वरूपं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अविद्यमानोऽपीति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतो राजससर्गः रजोगुणोद्विक्ततया
प्रवृत्तिकर एष सर्गः शरीररूपस्युपपत्तयः आत्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽप्यवभासते ब्रह्म परिशुद्धजीवात्मस्वरूपं स्वयं जडदेहाद्वि-
लक्षणं तथापि तज्जीवात्मस्वरूपमिन्द्रियतद्गोचरं शरीरविकारं चित्रं भाति अतो भाति पूर्वाद्धप्रकृतदेहसंसर्गात् तन्मिश्रतया भाति न तु
व्यावर्तकतयावभासत इत्यर्थः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति परिशुद्धात्मनि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ॥ २२ ॥ एवमिति ।
स्फुटब्रह्मविवेकधीः विवेकहेतुज्ञानं स्फुटतरपरिशुद्धात्मस्वरूपज्ञानवान् परापवादेन देहेन्द्रियप्राणानामात्मत्वापनादनेन अखिल-
कामुकेभ्यः उपायभेदफलकामिभिः सङ्गं न कुर्यात् ॥ २३ ॥ परापवादमेव विवृणोति । नात्मा वपुरिति पार्थिवं वपुर्नात्मा देवशब्द-
वाच्यानीन्द्रियाणि नात्मेत्येवं योजनीयं मनोऽभ्रमात्रमप्राप्यायितं नात्मा “अभ्रमयं हि सौम्य ! मन” इति हि श्रुतिः धिवषणा ज्ञानं
सत्त्वं बुद्ध्याख्यमन्तःकरणम् अर्थसाम्यं वपुरादीनामर्थतः साम्यमस्ति अनात्मत्वेन साम्यमस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

कस्तर्हि तन्निवृत्त्युपाय इत्यत आह । अमूलमिति । बहुभिर्देहादिभी रूपैर्हनुभिः रूप्यत इति तथा तन्मनआदीनां कर्म
मनआदिभिः कृतं कर्मेत्यर्थः । तदेतत्संस्तुतिमूलममूलं यथा तथा ज्ञानासिना छित्त्वा कथंभूतेनोपासनया शितेन संततानुवृत्तेन
छित्त्वेत्यस्य छेदनायोपक्रम्येत्यर्थः । जीवदशायां निर्मूलच्छेदनासंभवात् न तृष्णाशब्दादिषु यस्य स अतृष्णः मुनिः शुभाश्रयसशी-
लनशीलः गा भूमिं विचरेदित्यर्थः । ज्ञानोपासनं तन्निवृत्तिहेतुरिति भावः ॥ १७ ॥ कीदृशं तज्ज्ञानं कानि पुनस्तस्य साधनानीत्यत
आह । ज्ञान विवेको निगम इति । कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायकं सामानाधिकरण्यं विवेकादिना ज्ञानं निष्पाद्यते इत्यर्थः । तत्र
नित्यत्वादिभिरात्मनोः परस्परव्यावर्तकधर्मेण निरूपणं विवेकः तपः कर्मयोगः निगमः शास्त्राध्ययनजं ज्ञानम् आत्मानात्मनोरहन्त-
येदं तथा चानुभवः प्रत्यक्षमैतिह्यमुपदेशः अनुमानं कृष्यादिदृष्टान्तेन कर्मफलानित्यत्वानुमानम् एवं साधनान्युक्तानि । अथ ज्ञाना-
कारमभिनयेन निरूपयति साद्वैतश्रुतिर्भिः । आद्यन्तयोरिति । अस्य देहस्याद्यन्तयोर्यत्केवलं शरीररहिते मध्येऽपि तदेवात्मस्वरूपं न तु
शरीरमात्मेत्येवंविधं ज्ञानमित्यर्थः । कालश्चेति चस्त्वर्थोऽवधारणार्थको वा काल एव हेतुः बहु स्यामिति भगवत्सङ्कल्पकाल
एवैवंविधस्यात्मनो देहसम्बन्धनिमित्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव ज्ञानं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेति । सुकृतं सुष्ठुकृतं सम्यक्पुटपाक-
शोधितमित्यर्थः । तत्सर्वस्य हिरण्यमयस्य कटकमुकुटादेः पुरस्तात्पश्चाच्चातो मध्येऽपि तदेव नानापदेशैर्नानानामभी रजतादिमिश्रण-
निबन्धनैर्व्यवहार्यं भवति विशुद्धहिरण्यं कटकमुकुटादिनिर्माणदशायां रजतादिमिश्रं क्रियते तन्मिश्रमपि भूषणावस्थं हिरण्यमिति
व्यवह्रियते स च व्यवहारो भ्रान्तिमूलः निरूपकैस्तु रजतादिमिश्रणात्पूर्वमग्निशोधनात्पश्चाच्च यत्केवलं हिरण्यं तदेव मध्येऽपि
हिरण्यशब्दवाच्यं न तु रजताद्यंशोऽपीति व्यवह्रियते स च भ्रान्तिमूलः तद्वदेव अहमर्थोऽप्यात्मा अस्य देहस्य पुरस्तात्पश्चाच्च
मध्येऽपि स एव देहसम्बन्धात्पूर्वापरकालयोरिव मध्येऽपि देहविलक्षण एव देहसम्मेलनेनाहमिति प्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकसामर्थ्याद्दृष्टान्ते लोहान्तरमिश्रत्वमवगम्यते ॥ किञ्च विज्ञानमिति । कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं शरीरं कर्तुं महत्तत्त्वकार्य-
मनात्मन्यात्माभिमानहेतुहृद्धारतत्त्वमिति त्रिव्यवस्थं त्रिधावस्थितं यकारस्य पृथक् पाठद्वन्द्वोऽनुरोधात् अङ्ग हे उद्धव ! गुणत्रयं
त्रिगुणपरिणात्मकमचेतनं समन्वयेन व्यतिरेकश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां येन तुर्येणोक्तावस्थान्त्रयरहितेनात्मतत्त्वेन प्रवर्तत इति शेषः ।
तदेवात्मतत्त्वं सत्यमपरिणामीत्येवंविधमप्येतज्ज्ञानासिनोपासनयेत्युक्तं विज्ञानमित्यर्थः । त्रिव्यवस्थमित्यस्य उत्पत्तिस्थितिनिधना-
त्मकावस्थान्त्रयभागिति वार्थः । तत्रात्मनि देहान्तरावस्थिते सतीन्द्रियादीनां प्रवृत्तिरित्यन्वयः तदपगमे तु न प्रवृत्तिरिति
व्यतिरेकः ॥ २० ॥ न यदिति । यच्छरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वकाले नात्मा भवति उतापि च पश्चाद्भाशानन्तरमपि नात्मा तन्मध्येऽपि
नात्मा भवति स्थूलोऽहमिति व्यवहारमात्रं स एव व्यवहारो भ्रान्तिमूलक इत्यर्थः । भूतदेहस्य पूर्वापरकालयोरपि विद्यमानं यदात्म-
तत्त्वं परेण प्रमाणेन प्रसिद्धं तदेव स्यात् सदैक रूपं स्यादिति च तत् ज्ञानासिनेत्युक्तं ज्ञानमिति मे मनीषा मतिः मे मत-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च अविद्यमान इति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतः राजसः रजोगुणोद्विक्ततया प्रवृत्तिस्वभावः एष सर्गः

शरीररूपसूत्र्यपदार्थः अविद्यमानोऽप्यात्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽप्यवभाति स्वाभिमानविषयतया प्रतीयते ब्रह्म परिशुद्धं जीवात्म-
स्वरूपं तु स्वयं व्योतिरतो विभाति अत इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी इमं सर्गमपीह्यापुनरावृत्तं यथा तथा निर्धूयेत्यर्थः । स्वयं व्योतिः
स्वयंप्रकाशमवभासते ब्रह्मप्रकृतिस्तु इन्द्रियार्थात्मविकारचित्रमिन्द्रियाण्यर्थाः शब्दादिविषयास्तदात्मानस्तद्रूपा ये विकारास्तैश्चित्रं
भातीत्येवंविधमपि तद्विज्ञानमित्यर्थः । अत्राद्यो ब्रह्मशब्दो मुक्तात्मस्वरूपपरः ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति परिशुद्धात्मनि
तत्प्रयोगदर्शनात् द्वितीयस्तु प्रकृतिपरः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नं च जायते मम योनिर्महद्ब्रह्मेति प्रकृतावपि तत्प्रयोगदर्शनात्
ब्रह्मात्मस्वरूपं देहसंसर्गात्तन्मिश्रतयावभाति नतु व्यावृत्ततया शुद्धात्मस्वरूपेच तदभावात्पृथगेवावभासत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्राद्यन्त-
योरस्येत्यनेन संसृतिनिवृत्त्युपायतयोक्तस्य ज्ञानस्य देहपूर्वोत्तरमध्यकालत्रयानुवृत्तदेहविलक्षणात्मस्वरूपविचारात्मकत्वाकार उक्तः
यथा हिरण्यमित्यनेन देहसंमेलनेनाहमिति प्रतीतेभ्रान्तिरूपत्वनिर्णयात्मकत्वाकारः विज्ञानमेतदित्यनेन त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मात्मनो देहादिप्रवृत्तकत्वविचारात्मककारः न यत्पुरस्तादित्यादिना देहस्यानात्मत्वनिश्चयाकारः अविद्यमान इत्यनेन तु परिशुद्धात्म-
स्वरूपस्य व्यावृत्ततया अवभासविचारात्मकत्वाकारः तदेवमुक्तविधस्य ज्ञानस्य संसृतिनिदानभूतदेहात्माभिमानच्छेदकत्वमुक्त-
मथान्यान्यपि तदुच्छेदकानि वदन् तदुपसंहरति । एवमिति इत्थं स्फुटं यथा तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिर्ब्रह्मण परमात्मनो विवेकः उक्त-
विधाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां वैलक्षण्यनिर्णयस्तद्वेतुभिर्विचारात्मकैर्ज्ञानैर्विशारदेन निपुणेन परापवादेन चात्मनि संमोहदेहबुद्धि-
स्वातन्त्र्यबुद्ध्यात्मकं मोहं छित्त्वा अस्य पूर्ववदर्थः स्वानन्दतुष्टः ब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवानन्दतुष्टः अखिलकामुकेभ्य उपारमेताखिलैः
कामिभिः सङ्गं न कुर्यादित्यर्थः । परापवादो नाम परेषां देहेन्द्रियप्राणादीनामपवादः आत्मत्वापनोदः ॥ २३ ॥ तमेव विवृणोति ।
नात्मेति । पार्थिवं वपुर्नात्मा देवशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि नात्मेत्येवं योजनीयम् असुः प्राणः वायुजलमितिसमाहारद्वन्द्वः वायुर्जलं च
नात्मेति सम्बन्धः अन्नमात्रमन्नाध्यायितत्वात् मनसोऽन्नमात्रस्वयंपदेशः 'अन्नमयं हि सौम्य ! मन' इति श्रुतेः धिषणा बुद्धिः
सत्त्वमन्तःकरणम् अहं कृतिरात्मन्यात्माभिमानहेतुरहंकारः स्वमाकाशः वपुरादयो नात्मेत्यत्र हेतुरर्थसाम्यमिति अर्थानां वपुरा-
दीनां साम्यं प्रकृतिपरिणामात्मकत्वेन साम्यं यत्स्तत इति यत्तच्छब्दाध्याहारेण सम्बन्धः प्रकृतिरेवात्मनोऽन्या कुतः तत्परिणा-
त्मका वपुरादयो आत्मा भवितुमर्हन्तीतीति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नन्वेवं प्रबलस्य संसारस्य समुच्छेदः कथङ्कारं स्यादत्राह अमूलमिति । मुनिर्निरन्तरानुस्मरणसमर्थः पुरुषः एतत्संसार-
कारणमज्ञानं मदुपासनया जातत्वात् निश्चितेन ज्ञानेन छित्त्वा पुनस्तत्रावृणो निःसङ्गो भूत्वा गां विचरति यावच्छरीरनिपातमिति
शेषः । यदज्ञानेनोत्पन्नं तज्ज्ञाने निवर्तत इति तत्कारणमाह । अमूलमिति । विष्णुकारणकर्ममूलं बलवत्कारणेन जन्मस्य निवृत्तिः
कथमिति चोद्यमानेन परिहृतं ज्ञानस्यापि तत्कारणकत्वात् अज्ञानस्य तत्कारणकत्वे कथितं युक्तं तदेव कथमित्यत उक्तं बहुरूपेति मन
आदिषु सन्निहितबहुरूपेण तेन रूप्यते तददृष्टानुगुणं निरूप्यते प्रेर्यत इति बहुरूपरूपं मनोवचः प्राणशरीराणि कर्म विषयो यस्य स
तथा अहं मन्ता वक्तव्याद्याकारेण जायमानमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ज्ञानासिश्च किमाकारो निशितः स्यादिति तद्विषयप्रकारमाह । ज्ञान-
मिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेरखण्डं ब्रह्मैव विजानीहीत्यन्यथः कथमस्य जगतः आद्यन्तयोः केवलं स्वतन्त्रमेव वर्तते यच्च
कालः पूर्णगुणत्वात्फलपाचकत्वात् यच्च हेतुनिमित्तकारणं यच्च जगतो मध्येऽपि तदेव तत्त्वेन वर्तते नान्यथा यच्चान्यतो विविक-
त्वाद्विवेकः यच्च नितराङ्गमयति प्रापयतीति निगमः यच्च सर्वैरालोक्यत्वात्तपः तप आलोचन इति धातुः प्रति प्रति अक्षेष्ट्विन्द्रि-
येषु स्थितत्वात्प्रत्यक्षम् आचार्यसम्प्रदायसिद्धत्वादतिष्ठम् अथ वेदादिप्रमाणसिद्धत्वादानुनीयमानत्वादानुमानम् अनेनास्मिन्नर्थे
प्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तं भवति ॥ १८ ॥ जगत आदिमध्यावसानेषु ब्रह्मण एवाप्रतिहतस्वातन्त्र्यं सोदाहरणं स्पष्टयति । यथेति । यथा
हिरण्यं रथाद्युपरि स्वकृतमतिचित्रितं पुरस्ताच्चित्रितायाः पूर्वं रथादेः पृथगिति शेषः । पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य द्रव्यस्य
हिरण्यत्यागलक्षणानोशानन्तरं च पृथगेव मध्ये च स्वर्णस्वाचिततादशायां तदेव स्वर्णरथः स्वर्णशङ्ख इत्यादिनापदेशै-
र्व्यवहारयोग्यं तदेव हिरण्यं दार्वीदि पृथगेव तद्वत्तया स्वतन्त्रोऽहमस्य जगतोऽस्यादावन्ते मध्ये सुरनरादिनानाव्यपदेशैस्तदन्तर्या-
मितया मुख्यतया व्यवहार्यः पृथगेव स्थितः रथोपस्थे परिकरात्पूर्वदारुमयाद्रथात् सुवर्णं व्यवहाराय मुख्यं रथ परिष्कृतं मध्ये
चान्ते रथोपस्थान्निष्कृष्य पृथगवस्थितं यद्वदेवं हरिः साक्षाज्जगद्देहात्पृथक् स्थितः पूर्वं जगति संस्थश्च जगदन्ते पृथक् स्थितः स
एव मुख्यो जगतः स्वातन्त्र्यात्परमेश्वर इति तत्तन्नियामकस्यैव नाम सर्वं सुरादिकं तत्सम्बन्धादुदीर्यत व्यवहृत्यैसुरादिषु
इति च एकलं केवलं चेति स्वातन्त्र्यमभिधीयते । स्वतन्त्रस्तु हरिः साक्षात्परिष्कृतहिरण्यवदिति चेति सुरनराद्यन्तस्थसुरन-
राद्युपाधीनां नानात्वेऽप्यहमेक एव यथा हिरण्यमकृतं पिण्डीकृतं कुण्डलाद्याकारेण विविधं पुनरेकमेव तथाहमपि यथा
सुवर्णकृतं क्रियते कुण्डलादिकं पुनरेकीभवत्यद्वा तद्वद्विष्णुरजोऽपि सन् सुराद्यन्तः स्थितो भूत्वा पुनरेकीभवेद्विभुरिति वचनात्
किं च दार्वीद्यल्पफलं सुवर्णमेव तन्निमित्तकारणं महाफलं तथा जगदल्पफलमस्वतन्त्रं च नाहं तथा किं तु स्वतन्त्रो महाफल-

हेतुश्चेति प्रत्येकं न तु दार्वादिस्वतन्त्रविक्रियागतं महाफलं स्यात्स्वर्णं तु स्वतन्त्रं विक्रियोपगं तद्वत्स्वतन्त्रो भगवान् प्रवृत्तावन्यथेति वाक्यात् ॥ १९ ॥ इतोऽपि मोक्षादिदातृत्वेन निरुपचरितस्वातन्त्र्यं हरेरेवेत्याह । विज्ञानमिति । अङ्ग एतद्ब्रह्म विज्ञानं निर्दोषज्ञान-स्वरूपम् कुतश्चिपदस्थं त्रीनुत्तमाधममध्यमान् जीवान् त्रिषु पदेषु मोक्षादिषु स्थानेषु स्थापयतीति मोक्षसंसारतमआख्य पददातृ इत्यर्थः । चेतनानामपि ज्ञानात्मत्वेन मोक्षदातृत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्सत्तादेर्यदिच्छाधीनत्वेन प्रतीतिः । तदेव विज्ञानं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरिति भावेनाह । गुणत्रयमिति । येनेति तृतीया षष्ठ्यर्थे येन यस्य तुर्येण तुर्यस्य जाग्रदाद्यवस्थातीतस्य विशुद्धज्ञानमूर्तः समन्वयेन इच्छायाः सत्त्वेनानुग्राहकलक्षणाभिमुख्येन गुणत्रयादिकं सर्वमस्तीति शेषः व्यतिरेकतोऽसत्त्वेनास्ति तदेव केवलमित्युक्तं केवलपदं सर्वत्रानुवर्तनीयं तत्केवलमेव सत्यं सदास्तित्वेन स्वतन्त्रमेव सत्यपदं चानुवर्तनीयं विज्ञानं सत्यं त्रिपदस्थं सत्यमात गुणत्रयं सत्त्वादिकारणं महदहंकाराद्युपादानं कार्यदेहादिकर्तृकालकर्मनिमित्तकारणं स्वातन्त्र्यमेव सत्यत्वं विष्णोरन्यस्य सत्यता प्रवाहतः सदास्तित्वं पुंप्रकृत्योः सदास्तितेति वचनात् ईश्वरेच्छासदसद्भावाभ्याम् अस्तित्वनास्तित्वे इति तस्य स्वातन्त्र्यमनुपहतमिति ॥ २० ॥ ननु ब्रह्मवदितरस्यस्वातन्त्र्यसम्भवे कथं तस्य स्वातन्त्र्यमनुपहतमिति तत्राह । न यदिति । यदुत्पत्तेः पुरस्तात्केवलं न यन्नाशाशा-दुतस्वतन्त्रं यच्च मध्ये च स्थितिकाले च केवलं न यत्परेण भूतमुत्पन्नं यत्परेण प्रसिद्धं सत्तादिमत्तद्व्यपदेशमात्रं स्वतन्त्रमिति वाङ्मात्रम् अतस्त्रह्मैव सत्परयसत्यमिति मे मनीषा—

तत्स्वातन्त्र्येण नैवास्ति यदुत्पत्तिविनाशवत् । स्वातन्त्र्येणास्तित्वा तस्य यत्सत्ताज्ञानदंसदा ॥

इत्यनेन कालत्रयसत्त्वप्रतिषेधेन सदसद्विलक्षणं जगदिति निरस्तं नन्वसच्चचेन्न प्रतीयेत सच्चचेन्न बाध्येतेत्यन्यथानुपपत्ति-प्रमाणसद्भावात्सदसद्वैलक्षण्यापलापो न युज्यत इत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यासत्त्वोक्त्या स्वातन्त्र्यमेव निषिध्यते ननु प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या-निर्वचनीयत्वं परमार्थसत्त्वाभावेन नाशोपपत्तेः ॥ २१ ॥ सच्चचेन्न बाध्येतेत्यस्यान्यथोपपत्तेरिति भावेनाह । अविद्यमान इति । सदसद्वैलक्षण्यमनुपपन्नं चेज्जगदसदेव स्यादिति शून्यवादिमतं वानेन प्रत्याह । अविद्यमान इत्यादिना । वैकारिकः विकारयोग्यो राजसः सर्गः रजोगुणसम्बन्धी सर्गो यस्य प्रपञ्चस्य स तथा एषः प्रपञ्चः अविद्यमानोऽपि असन्न स्वतन्त्रोऽपि अवभासते स्वतन्त्र इति अज्ञानमिति शेषः यतः स्वयंज्योतिर्ब्रह्म परमार्थसत् स्वतन्त्रं विभाति विदुषामिति शेषः इतोऽप्यविद्यमानत्वमस्वातन्त्र्यमेव न त्वन्यदिति भावेनाह । अत इति । ब्रह्म मूलप्रकृतिः श्रोत्रादीन्द्रियाणि अर्थाः शब्दादयः आत्मा जीवः विकारा इन्द्रियाभिमानिदेवाः एवमादिभिश्चित्रं विचित्रं जगदतो ब्रह्मत एव विभातीत्यतो नानिर्वाच्यं न शून्यमित्यर्थः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः—

अविद्यमानता नाम जगतः परतन्त्रता । यथा शक्तस्तु पुत्रादिरसन्नित्युच्यते जनैरिति ॥

जगतो नास्तित्वा सैव या पराधीनता सदा । अभावस्तु कुतस्तस्य यद्विभातीह सर्वदेति ॥

प्रमाणद्वयेन कथित एवार्थः न स्वकपोलकल्पितः ॥ २२ ॥ एवं तावज्ज्ञातव्यांशं ज्ञात्वा मुनिना परं कर्तव्यं किमित्यत्राह । एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विवेकबुद्ध्या सर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञानेनानुगृहीतैर्हेतुभिः निर्दोषोपपत्तिभिः परापवादेन परस्यापवादेन नेदं नेदमिति निषेधमुखेन एष आत्मा नेति नेतीतिश्रुतेः स्फुटं ब्रह्म विविच्य पृथक्कृत्य ज्ञात्वात्मसन्देहं मनसि स्थितं छित्त्वाऽखिल-कामुकैर्भ्यः अनल्पवृष्णाजननशीलेभ्यो विषयेभ्य उपारमेत शब्दादिविषयोपरमे सुखानुत्पत्तिरत्राह । स्वानन्दतुष्ट इति । स्वानन्दा-नुभवेनालं बुद्धिं प्राप्तः अनेन जीवपरभेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं नाभेदज्ञानमतः श्रेयोर्थिभिरभेदमतं सर्वथा हेयमिति दर्शितम् ॥ २३ ॥ परापवादप्रकारं विवृणोति । नास्मेति । अत्र नेति प्रत्येकं सम्बन्धितव्यं पार्थिवं वपुः शरीरम् आत्मा परमात्मा न भवति इन्द्रियाणि नहि देवा इन्द्रियाभिमानिनो न हि वायुजलं हुताशः वायुजलहुताशकृतशरीरोऽसुः मुख्यप्राणश्च न—

वायुरेव स्वयं प्राणस्तत्रस्थे चोदतेजसी । उदेन तेजसा चैव प्राणस्य हि कृतम्बपुः ॥

इत्यस्मात्—

प्राणस्य वायुरूपस्य भूतत्रयकृतम्बपुः । यतो हि पार्थिवं नात्र खं चात्यल्पमुदाहृतम्—

इत्यस्माच्चोक्तं युक्तं मनश्चात्मा न अन्नमात्रम् अन्नं पृथिवीमात्रं गन्धादिमात्रा च न एकवद्भावविवक्षया ह्रस्वत्वं विषणा प्राकृतबुद्धिश्च न सत्त्वं मूलबुद्धिः अहंकृतिरहङ्कारतत्त्वं खम्महाकाशम् न कृतिर्दर्शनादिक्रिया च न अहं शृणोम्यहं स्पृशाम्यहं पश्यामीति सर्वार्थेषु समानत्वादहंकाराऽभिमानविशेषोर्थशाम्ये चात्मा न भवतीत्यर्थः—

न देहो नेन्द्रियप्राणमनोबुद्धयहमादयः । विष्णुश्चिदानन्दतनुः सहि जीवाधिपः सदा ॥

इति वाक्यात् स वा एष आत्मा नेति श्रुत्यर्थ एव विव्रियते ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यस्य चाज्ञानकृतत्वादमूलमित्यादि ॥ १७ ॥ तत्र पञ्चभिर्ज्ञानमेवोपदिशन् परमात्मज्ञानं तावत्साक्षादाह । ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । यदेव परमात्मलक्षणं वस्तु ज्ञानादिरूपं कालहेतुरुपादानं च तदेवाद्यन्तयोः किन्तु केवलं निजांशिनि श्रीभगवति प्रविशति तिरोहितसर्वशक्तिकं भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञानं विवेकस्य कारणं विवेको विचारः कालो निमित्तं हेतुरुपादानं पुरुष इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ यथेति । अत एव स एव परमार्थतः सर्वोवयवीति भावः ॥ १९ ॥ किञ्च जीवचैतन्यस्य तत्र तन्त्रान्वयात् सुषुप्त्यादौ तद्व्यतिरेकेऽपि स्वतोऽवस्थानात्तस्मिन् व्यष्ट्युपाधीनां रज्जौ सर्पावयवानामिवारोपितत्वमेव तस्य तु रज्जुवत्सत्यत्वं सिध्यति एवं परमात्मचैतन्य-समष्ट्युपाध्योरपि ज्ञेयमित्याह । विज्ञानमिति द्वाभ्याम् । यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः विज्ञानं जीवचैतन्यमेव गुणत्रयोपाधिकं सत् त्रियवस्थं भवति तदेव कार्यकारणकर्त्रिति तत्तद्रूपायमाणमित्यर्थः । किन्तु समन्वयेनेत्यादि तत्र व्यवस्थमिति वक्तव्ये त्रियवस्थमिति व्याडिगालवयोर्मतेनैके यथा व्यवधीयते इति शब्दस्मृतेः गुणानां त्रयं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ २० ॥ गुणत्रयो-पाधिकमित्येव विवृणोति । न यदिति ॥ २१ ॥ ततः शुद्धे ब्रह्मणि अविद्यमान एव प्रपञ्चः तत्कारणस्वशक्तिशवलतयाभिप्रेतेतु विद्यत एव तद्वैचित्र्योऽह । अविद्यमान इति । टीकायामवभासतेऽपीति पूर्वेणापिना योज्यते अस्यैव चार्थमाह । ब्रह्मप्रकाश्य-श्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ज्ञानासिनेत्युक्तमेवोपसंहरति । एवमिति ॥ २३ ॥ परापवादेन रश्मिस्थानीयत्वं पदार्थं तावन्निष्कृष्य दर्शयति । नात्मेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तर्हि कथमहङ्कारबन्धादस्मान्मुक्तिरित्याह । अमूलमेतदहङ्कारबन्धनं वस्तुतो मूलशून्यम् अथ बहुभी रूपै रूपितं निरूपितं बहुरूपत्वमाह । मन इति । मनआदीनां द्वन्द्वः उपासनया भक्त्या शितेन निशितेन तीक्ष्णीकृतेन ॥ १७ ॥ तच्च ज्ञानं विवेक एव तस्य साधनान्याह निगमो वेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षं स्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानं तर्कः फलमाह । आद्यन्त-योरस्य जगतो यदेव तदेव केवलं मध्येऽपि नतु जगत् तदेव किं कालः कलयति प्रकाशयतीति कालो ब्रह्मैव हेतुः कारणं च ब्रह्मैव ॥ १८ ॥ सुकृतं सुष्ठु कुण्डलादिरूपेण विरचितमपि हिरण्यमेव हिरण्यस्य कटककुण्डलादेः पुरस्तात् पश्चाच्च वर्तमानं यत्तदेव मध्येऽपि नानापदेशैः कुण्डलदिनामभिव्यवहार्यमाणमपि न वस्तुतस्तदन्यत् तद्वदेवाहमस्य विश्वस्य पुरस्तात् पश्चान्म-ध्येऽपि ॥ १९ ॥ तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशकमात्रात्मकतामाह । विज्ञानं बुद्धितत्त्वं तिस्रो जागराद्या अवस्था यत्र तत् त्रियवस्थं व्याडिगालवयोर्मतेन यकारव्यवधानं तदवस्थाकारणभूतं यत्गुणत्रयं यच्च कारणकार्यकर्तृकारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृ अधिदैवम् एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् एतत् येन तुर्येण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति येनानुगतं प्रकाशत इत्यर्थः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तथा चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोतस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुरिति श्रुतेः ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्यमुपलभामहे तत्राह । व्यतिरेकतः समाध्यादौ यदस्ति तदेव सत्यम् ॥ २० ॥ एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह । न यदिति । मध्ये च तत् पृथक् नास्ति किं तु व्यपदेशमात्रं नाममात्रं कुतः यतो यद्यत् परेण अन्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत्तदेव कारणं प्रकाशकं तावन्मात्रं स्यान्न ततः पृथगिति मे मनीषा बुद्धिः ॥ २१ ॥ एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदं व्युत्पाद्य प्रस्तुते तदुभय-विवेकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमाह । अविद्यमानः प्रागसन्नपि योऽयमवभासते विद्यमानत्वेन भाति वैकारिकः विकारेभ्यो महदादिभ्यो जातः स एष राजससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्म तु स्वयं स्वतः सिद्धं न तु कार्यं ज्योतिः प्रकाशकम् अतो हेतोः इन्द्रियाणि च अर्थोस्तन्मात्राणि च आत्मा मनश्च विकाराः पञ्चभूतानि च एतैश्चित्रं विश्वमिदं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥ एवं प्रत्यक्षैतिह्यानुमानैः स्फुटं यथा स्यात्तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा परस्परदेहादेरपवादेन आत्मत्वनिरासेन कीदृशेन विशारदेन निपुणेन आत्मविषयक-सन्देहं छित्त्वा स्वानन्दतुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्यः इन्द्रियेभ्यः उपारमेत निःसङ्गो भवेत् ॥ २३ ॥ परापवादं प्रपञ्चयति । वपुरात्मा न भवति कुतः पार्थिवं पार्थिवत्वाद्घटवत् तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो देवाः क्षिपणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तम् अहङ्क-कृतिरित्येते आत्मा न भवन्ति कुतः अन्नमात्रम् अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलं हुताशस्तेजः खं क्षितिरिति पञ्चभूतानि अर्थोः शब्दादयः प्रकृतिश्च आत्मा न जडत्वाद्घटवदिति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स्यादेतदनर्थकारस्यास्य कथं निवृत्तिः स्यादिति चेत्तत्राह । अमूलमिति । मुनिरेतत् ज्ञानासिना छित्त्वाऽतृष्णः सन्न गां विचरतीत्यन्वयः मुनिरुक्तबन्धस्वरूपविमर्शनशीलः एतच्छब्देन बन्धकारणमुक्तं कारणनाशे कार्यनाशः स्वयमेव भवतीति भावः ।

अमूलमिति क्रियाविशेषणं तथा चोपासनया भगवदाराधनेन तीक्ष्णीकृतेनासिनैतद्वन्धकारणममूलं यथा स्यात्तथा छित्त्वत्यर्थः तन्मूलमज्ञानं यथा नावशिष्येदिति भावः । कथंभूतं तद्वहुरूपरूपं बहूनि रूपाणि रूपयतीति तथा बहुभी रूपै रूप्यते इति वा तदेवाह । मनोवचःप्राणशरीरकर्मणि । मनआदिष्वनात्मसु क्रियते तथा स अहं मन्ता वक्ता स्थूलः कृश इत्याद्याकारेण जायमानमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ज्ञानासिना छित्त्वेत्युक्तं तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलनिर्देशेनाह । ज्ञानमिति । ज्ञानस्य स्वरूपं विवेकः चित्त्वजडत्वनित्यत्वादिभिः परस्परं व्यावर्तकधर्मैरात्मानात्मनोर्निरूपणं सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वस्वतन्त्रत्वादिभिः परस्परव्यावर्तकधर्मैः प्रत्यगात्मपरमात्मनोर्वा निरूपणं विवेकः ननु सम्यग्ज्ञातमेव वस्तु विवेक्तुं शक्यते न त्वज्ञातं जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपगुणादिज्ञानाभावात्कथं तद्विवेकः स्यादिति चेत्तत्राह । निगम इति । निगमो वेदस्तज्ञापकोऽस्ति तस्मादेव तत्स्वरूपादिज्ञानं स्यादित्यर्थः स्यादेतद्वेदार्थस्याप्यतिगूढत्वात्कथं तद्विज्ञानमित्यत आह । तप इति । तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं वर्णाश्रमादिस्वधर्माचरणान्तःकरणशुद्धया वेदार्थज्ञानं भवेदित्यर्थः । कीदृशं तदित्यपेक्षायामाह । प्रत्यक्षमिति अन्तः प्रत्यक्षं स्वानुभवगम्यमित्यर्थः । ननु वेदेऽपि सविशेषशुद्धसबलकारणाकारणवाच्यत्वादिविवादाद्वाहुल्यभवात्कथं तदर्थैकत्वनिश्चय इति चेत्तत्राह । ऐतद्व्यं सदाचार्यादिसम्प्रदायपरम्परागतत्वं तदेव वेदार्थनिश्चायकत्वेदार्थनिश्चयार्थं सत्सम्प्रदायाश्रयणं कर्त्तव्यमिति भावः । सदाचार्यास्तु भगवता स्वयमेव निर्दिष्टाः एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिरित्यादिना अनुमानं सदाचार्योपदिष्टस्य तत्त्वस्य स्वानुभवविषयीकरणाय लौकिकव्याप्तिसादृश्येन ग्रहणं साधनमुक्तं फलितार्थमाह । अस्य जगत आद्यन्तयोरुत्पत्तेः पूर्वं प्रलयसमये च यदेव केवल स्वतन्त्रं तदेव सृष्टिप्रलयमध्येऽपि स्वतन्त्रं प्रवर्तते ननु जगत्कदापि स्वतन्त्रमिति भावः । किन्तदित्यत आह । काल इति । जीवानां महिष्टोद्बोधकः शुभाशुभतत्कर्मफलभोगसमयगणकः कल संख्याने धातोः कालयति गणयतीति कालरूप ईश्वर इत्यर्थः ज्ञः कालः कालः कलयतामहमिति भगवदुक्तेः किञ्च हेतुः स च चेतनाचेतनात्मिकानां सूक्ष्मावस्थापन्नानां स्वस्वाभाविकानां तत्तत्सदसद्रूपकार्याणां वा स्थूलतया प्रकाशकः स्वस्यानादिकर्मसंस्कारवशीभूतात्यन्तसंकुचितभोगस्मरणानर्हज्ञानधर्माणां चेतनानां कर्मफलभोगार्हज्ञानशक्तिप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलभोगसाधनैः सह योजयिता चेत्यर्थः चकाराभ्यां मध्ये पालकः भोगावसाने संहर्ता च बोध्यः ॥ १८ ॥ जगत आदावन्ते च मध्ये च कारणभूतस्य ब्रह्मण एव स्वातन्त्र्यमुक्तं तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । यथा शुद्धमेव हिरण्यं कटककुण्डमुकुटादिनिर्माणावस्थायां मुकुतं स्वर्णकारैः सुष्ठु रजतादिमिश्रितमपि कृतं सर्वस्य हिरण्यमयस्य भूषणमात्रतः पुरस्तात् रजतादिमिश्रणात्पूर्वं पश्चाच्च क्रियादिकालेऽग्निना संशोधनात्केवलं हिरण्यमेव व्यपदिश्यते । मध्ये च रजतादिमिश्रितभूषणाद्यवस्थायां कटककुण्डलादिनानाव्यपदेशैस्तदेव हिरण्यमेव व्यपदिश्यते ननु रजतताम्रादि तद्वत् । जगतः आदावन्ते च तत्तदन्तर्यामितया वर्तमानः सुरनरादिनानाव्यपदेशैः स्वतन्त्रोऽहमेव व्यपदेश्यो विवेकिभिर्नान्यदित्यर्थः । भगवतः सर्वत्र व्याप्तिरेव सर्वाभेदव्यपदेशहेतुः सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यर्जुनोक्तेः ॥ १९ ॥ एवं चिज्जडमिश्रजगतः परमात्मस्वरूपविवेकमुक्त्वा इदानीं जीवात्मस्वरूपविवेकमाह । विज्ञानमिति । हे अज्ञोद्वह ! एतद्विज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं त्रिपदस्थं त्रीणि पदान्यर्थाः शब्दार्थयोरभेदविवक्षया पदैत्युक्तं पद्यान्ते गच्छन्तीति पदान्यनित्यानि तेषु त्रिष्वनित्येषु स्थितमित्यर्थः । किंतत्त्रयं तदाह गुणत्रयं गुणत्रयकार्यमित्यर्थः । किं तत्कार्यं तदाह । कारणकार्यकर्तृ कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं शरीरं कर्तृ अहंकारस्तत्त्रयस्थं तत्तद्वृत्त्या रूपाद्याकारेण स्थूलकृशात्वादिधर्मेण ईश्वरत्वभोगित्वसुखित्वदुःखित्वादिभिश्चोक्तत्रिपदार्थधर्मैर्मिश्रितमिवास्ति तथापि विवेचनीयमिति भावः । विवेचनमेवाह । समन्वयेनेति उक्तकारणादित्रयं समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्यणावस्थात्रयातीतेनात्मस्वरूपेण प्रवर्तते इति शेषः । तदेव सत्यमविनाशि नित्यं वस्त्वित्यर्थः । त्रियवस्थमिति पाठे तु यकारस्य पृथक् पाठश्छन्दोऽनुरोधात् तत्र्यवस्थमिति ज्ञेयम् एतद्विज्ञानं त्र्यवस्थं त्रिषु कालेष्ववस्थितं नित्यस्वरूपमित्यर्थः । अन्यत्समानं देहेन्द्रियादिसंघातस्तुरीयाश्रितत्वेन सत्यः प्रवृत्तिगत्वात् कुलालाद्यधीनचक्रादिप्रवृत्तिवदिति जाग्रदवस्थायां समन्वयः आत्मसंबन्धाभावे प्रवृत्त्यभावादसत्त्वं सुषुप्त्यादाविति व्यतिरेकः ॥ २० ॥ देहस्याचेतनत्वम् आत्मनश्च विज्ञानात्मत्वमुपपादयति । नेति यत् भूतं पृथिव्यादिभूतमयं शरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वं न तत्स्यात् विज्ञानं न स्यात् यज्ञ पश्चात् विज्ञानं स्यात् तन्मध्येऽपि न विज्ञानं स्यात् कथं तर्हि यज्ञदत्तो जानातीति व्यवहार इत्यत आह । व्यपदेशमात्रमिति । यज्ञदत्ताहिनामके भूते ज्ञातत्वावधार इत्यर्थः । कस्तर्हि ज्ञानात्मा इत्यत्राह । परेण श्रुत्यादिप्रमाणेन प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धं तदेव तत् स्याद्विज्ञानात्मस्वरूपं स्यात् विज्ञानं यज्ञं तनुते न जायते म्रियते वा विपश्चित् न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ २१ ॥ ननु यदुक्तं विज्ञानात्मनो देहादिविलक्षणत्वेन प्रसिद्धत्वमिति न तथा प्रतीयते किन्तु देवदत्तादि नामकब्राह्मणक्षत्रियादिदेहात्मनैव भातीति चेत्तत्राह । अविद्यमान इति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतो राजस एष सर्गः देवाददेहः यद्यपि सर्वं देवमनुष्यादिदेहास्त्रिगुणात्मकास्तथापि राजसोद्विक्ततया प्रकृतिविशेषस्वभावाद्वाजस इति निर्दिष्टः स आत्मनि स्वतो नित्यतया चाविद्यमानोऽपि अवभासते स्वरूपज्ञानहीनानामिति शेषः । स्वरूपं निर्दिशति । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मत्वमेव दर्शयति । स्वयञ्ज्योतिः स्वयं प्रकाशः अतो देहाद्यभिन्नज्ञानात् ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रं भाति ब्रह्म मूलप्रकृतिः मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति ब्रह्मशब्दस्य मूलप्रकृतेरपि वाचकत्वात् इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि अर्थाः शब्दादयः आत्मा देहः विकारः कौमाराद्यवस्था एतैश्चित्रं भाति ॥ २२ ॥ एवमज्ञदृष्टिमुक्त्वा तदनुवादपूर्वकं मुमुक्षुणा ज्ञात्वा यदवश्यं कर्तव्यं तच्छि-
क्षयति । एवमिति । आत्मस्वरूपस्य देहादिविलक्षणत्वेऽपि अज्ञानां देहेन्द्रियविषयादिविचित्रत्वेन भासते मुमुक्षुर्विशारदेन सन्देह-
निवर्तने समर्थेन सर्वज्ञेन गुरुणा हेतुभूतेन स्फुटं यथा स्यात्तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः शुद्धात्मस्वरूपविवेकहेतुभिर्निगमादिभिः पराप-
वादेन देहेन्द्रियादेरात्मत्वनिराकरणेनात्मनः स्वस्य सन्देहं छित्त्वा स्वानन्दतुष्टः सन्नखिलकामुकेभ्यस्तुच्छसुखेभ्यः शब्दादिविषयेभ्य
उपारमेत् निवृत्तो भवेत् तेषुपादेयबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ परापवादमेव कृत्या स्वयमेव विशदं दर्शयति । नात्मेति । नेति
प्रत्येकमन्वेतव्यं तथाहि वपुरात्मा न पार्थिवमिति हेतुगर्भितं विशेषणं पार्थिवत्वात् घटादिवदित्यर्थः । इन्द्रियाणि आत्मा न भवन्ति
करणत्वात् हिशब्देन सर्वत्र हेतुर्बोध्यः देवास्तदधिष्ठातारो नात्मा भवन्ति इन्द्रियमात्रप्रवर्तकत्वात् इन्द्रियैः सह तेषु मतेष्वप्यात्म-
सत्त्वात् असुः प्राणो नात्मा वायुत्वात् व्यजनवायुवत् मनो न अन्नमात्रं विशेषणम् अन्नमात्रत्वात्शरीरवत् “अन्नमयं हि सौम्य
मन” इति श्रुतेः अन्तःकरणत्वाच्च धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तं च अहंकृतिरहंकारश्च नात्मा अन्तःकरणत्वात् मनोवत् वायुर्जलं
हुताशोऽग्निः खमाकाशः क्षितिरिति पञ्चभूतानि अर्था विषया अर्थसाम्यं प्रकृतिश्च नात्मा जडत्वात् शरीरवत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

ननु यद्यहङ्कारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावप्यहङ्कारावशेषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह—देहेति । देहादिष्वभिमानो
यस्य सः । आत्मैवान्तर्हितो जीवः । अत एव गुणकर्मभ्यां मूर्त्तयेत्यस्य स एव सूक्ष्मोपाधिभिः सूत्रादिशब्दैर्बहुवचनं गीतः कालः अन्तः
कलयतीति कालः परमेश्वरस्तदधीनः संसारे आसर्वतो धावति । अतस्तस्यैव मोक्षोऽपि युक्त इत्याशयः ॥ १७ ॥ कस्तर्हि संसार-
निवर्त्तक इत्यपेक्षायां तन्निवृत्त्युपायमाह—अमूलमिति । वस्तुतो मूलशून्यमेव अविद्या बहुभिर्द्वयमनुष्यादिरूपैः रूपितं प्रकाशितम् ।
मनआदिषु क्रियते इति मनआदिकर्म मनआदिभिः सम्बद्धमेतत् अहङ्कारं गुर्वीश्वरोपासनया शितेन ज्ञानखङ्गेन छिद्रः ।
मुनिर्मेननशीलः अत एव अवृणः विषयाभिलाषरहितो गां भूमिं विचरति ॥ १८ ॥ एतदेव ज्ञानं अरूपसाधनफलैर्निरूपयति—
ज्ञानमिति । विवेको ज्ञानम् । साधनान्याह—नियमो वेदः । तयः स्वधर्मः । प्रत्यक्षं स्वानुभवः । ऐतिह्यमुपदेशः । अनुमानं तर्कः ।
ज्ञानरूपमाह—आद्यन्तयोर्यदस्य जगतोऽस्ति तदेवात्मतत्त्वे केवलं मध्येऽपि परमार्थभूतम् । तत्र हेतुमाह—हेतुश्च कारणं च । कलयति
प्रकाशयतीति कालश्च तदेव । एतदुक्तं भवति । यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशः च ब्रह्म तदात्मकवैतन्न ततः पृथगित्येवं निश्चयफलो
निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकस्तत् ज्ञानमिति ॥ १९ ॥ तत्र नानाभेदव्यवहारालम्बनस्यापि विश्वस्य कारणात्मकत्वं सदृष्टान्तमाह—
यथेति । स्वकृतं सुष्ठु कुडलादिरूपेण विरचितं यद्विरण्यम् । कीदृशं हिरण्यम् यस्य कुण्डलादिकार्यस्योत्पत्तेः पुरस्तात्ताशाच्च
पश्चाद्यदस्ति । तदेव मध्येऽपि कटककुण्डलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्नानाभिर्व्यवहारं प्राप्यमाणं भवति तथा तद्वदस्य कारणभूतोऽह-
मेवाद्यन्तरूपो मध्ये नानाव्यवहारालम्बनं च न मत्तः पृथग्विश्वमस्तीति ॥ २० ॥ तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य
प्रकाशकात्मतामाह—विज्ञानमिति । त्रियवस्थमिति यकारस्य पृथक् पाठः छन्दोऽनुरोधेन । जाग्रदादित्रयवस्थं यदेतद्विज्ञानं मनः
तथा तदवस्थाकारणभूतं च यद्गुणत्रयम् । यच्च कारणकार्यकर्तृकारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि । कार्यमधिभूतं पृथग्यादि । कर्तृ
अधिदैवम् । एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् । एतद्येन तुर्यं सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति । येनानुगतं प्रकाशते तदेव
सत्यमित्यन्वयः ननु विशेषज्ञानव्यतिरेकेण तुर्यं तु नोपलभ्यते इत्याशङ्क्याह—व्यतिरेकतश्चेति । समाधौ यदस्ति तत् । ‘तमेव
भान्तमनुभाति सर्वम्’ इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्रमुक्तं व्यभिचारिणस्तु मध्ये नामान्तरमात्रत्वमाह
न यदिति । तत्र हेतुमाह—भूतमिति । यद्यत् परेणान्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत् तदेव कारणप्रकाशात्मकमेव
स्यान्न ततः पृथगिति मे मनीषा निश्चयः । कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलम्भादिति भावः ॥ २२ ॥ एवं
सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदं व्युत्पाद्य प्रस्तुते तदुभयं विवेकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमाह—अविद्यमान
इति । योऽयं वैकारिकः सात्त्विकः । तथा राजसश्च सर्गः । तथा तामसश्च सर्गः स एष प्रागविद्यमानोऽपीदानीं प्रकाशते । कार्यभूत
एव ब्रह्म तु स्वयं स्वतस्सिद्धं सर्वकारणमेव न तु कार्यमित्यर्थः । ज्योतिः प्रकाशकं चेत्यर्थः । अतः कारणात् इन्द्रियाणि च
अर्थास्तन्मात्राणि च आत्मनश्च देवानामप्युपलक्षणं विकाराः पञ्चमहाभूतानि च । एवं चित्रं विश्वं ब्रह्मैव भातीत्यन्वयः ॥ २३ ॥
उक्तं संसारनिवृत्त्युपायमुपसंहरति—एवमिति । एवं निगमतपःप्रत्यक्षैतिह्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्म विवेकहेतुभिः ।
तथा विशारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेन च । परस्य देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेन । आत्मविषयं देहादिभिन्नो वा एको
नैको वा स्मृतन्त्रः परतन्त्रो वेत्यादिरूपं सन्देहं छित्त्वा स्वरूपानन्देनैव तुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्य इन्द्रियादिभ्यः उपारमेत्
निस्सङ्को भवेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यधिरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कस्तिहि तन्निवृत्त्युपाय इत्यत आह । अमूलमिति । बहुरूपैर्देहादिबहुभिर्हेतुभिः रूप्यते इति बहुरूहितं, मनोवचःप्राण-
शरीरकर्म, मनआदिभिः कृतं कर्मैतर्थाः । एतत् संसृतिमूलमिति शेषः । तत् उपासनया ममोपासनया शितेन तोद्धितमेन ज्ञानासिना
ज्ञानखङ्गेन, अमूलं यथा तथा छित्त्वा छेतुमुपक्रम्येत्यर्थः । जीवदशायां निर्मूलच्छेदनासंभवात् । न विद्यते तृष्णा शब्दादिविषया-
भिलाषः यस्य सः, मुनिः शुभाश्रयसंशीलनपरो योगी, गां भूमिं विचरति विचरेदित्यर्थः । ज्ञानोपासने तन्निवृत्तिहेतु इति
भावः ॥ १७ ॥ कीदृशं तज्ज्ञानं कानि पुनस्तत्साधनानीत्यत आह । ज्ञानमिति । विवेकः, निगमः, तपः, प्रत्यक्षं, ऐतिह्यं च, अथ
अनुमानं, ज्ञानं, विवेकादीन्यनुमानान्तानि ज्ञानसाधनानीत्यर्थः । विवेकादिभिः षडभिर्ज्ञानं निष्पाद्यते इति भावः, तत्र नित्यत्वा-
दिभिरात्मानात्मनोः परस्परव्यावर्तकधर्मेण निरूपणं विवेकः, निगमः शास्त्राध्ययनजं ज्ञानं, तपः कर्मयोगः, प्रत्यक्षमात्मानात्मनो-
रहंतयेदंतया चानुभवः, ऐतिह्यमुपदेशः, अनुमानं कृष्यादिदृष्टान्तेन कर्मफलानित्यत्वानुमानम् । अथ कीदृशं तदित्याकाङ्क्षायां
ज्ञानाकारमभिनयेन निरूपयति आद्यन्तयोरित्यादिभिः सादृशैश्चतुर्भिः । अस्य देहस्य आद्यन्तयोः यत् केवलं शरीरहितमात्मस्वरूपं,
मध्येऽपि तदेव आत्मस्वरूपं, न तु शरीरमात्मा, एवंविधतया योऽवबोधः तत् ज्ञानं, कालश्च हेतुश्च, कालश्चेति चस्त्वर्थः । हेतुश्चेति
चोऽवधारणार्थकः । कालस्तु हेतुरेवेत्यर्थः । 'बहुस्याम्' इति भगवत्संकल्परूपकाल एव एवंविधस्यात्मनो देहसंबन्धनिमित्त-
मित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव ज्ञानं दृष्टान्तेन दर्शयति । तथेति । सुकृतं सुष्ठु कृतं, सम्यक् पुटपाकशोधितमित्यर्थः । यत् हिरण्यं सुवर्णं
तत् सर्वस्य हिरण्यमस्य सौवर्णीयाभरणमात्रस्य, पुरस्तात् आभरणत्वतः 'पूर्वं पश्चाच्च' आभरणत्वनिवृत्तावपीत्यर्थः । यथा यथाविधि-
मस्ति मध्येऽपि आभरणाभावेऽपि नानापदेशैः रजतादिविमिश्रणनिबन्धनैः कटककटिसूत्रकेयूरनूपुरादिनानानामभिः व्यवहार्यमाणं
सदपि तदेव सुवर्णस्वरूपविदां सुवर्णस्य रजतादिमिश्रीभावेनालंकारताभाक्त्वेऽपि सुवर्णत्वेनैव व्यवहार्यं भवतीत्यर्थः । अयं भावः
विशुद्धं हिरण्यं कटकमुकुटादिनिर्माणदशायां रजतादिमिश्रं क्रियते तन्मिश्रं भूषणावस्थमपि हिरण्यमिति व्यवह्रियते, स च व्यवहारो
भ्रान्तिमूलः, परंतु तन्निरूपकैस्तु रजतादिमिश्रणात् पूर्वमभिशोधनात् पश्चाच्च यत्केवलं हिरण्यं तदेव मध्येऽपि हिरण्यशब्दाच्चयं,
न तु रजताद्यंशोऽपीति व्यवह्रियते, स च न भ्रान्तिमूलः अयं दृष्टान्तार्थः । सिद्धान्तार्थमाह । तद्वत् एव, अस्य अहमहमर्थोऽप्यात्मा
देहसंबन्धात्पूर्वापरकालयोरिव मध्येऽपि देहविलक्षण एव, देहसंमेलनेनाहमिति प्रतिपत्तिस्तु भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकसामर्थ्यात्
दृष्टान्ते लोहसंमिश्रत्वमवगम्यते ॥ १९ ॥ किं च । विज्ञानमिति । अङ्ग हे उद्धव, कारणमिन्द्रियवर्गश्च, कार्यं शरीरं च कर्तृ
महत्तत्त्वकार्यमात्मन्यात्माभिमानहेतुरहंकारतत्त्वं चेति समाहारः, एवं त्रियवस्थं व्यवस्थितं, यकारस्य पृथक्पाठश्चन्दोनुरोधात्
गुणत्रयं त्रिगुणपरिणामात्मकमेतद्वेतनं समन्वयेन व्यतिरेकतश्च, अन्वयव्यतिरेकोभ्यामित्यर्थः । येन तुर्येणोक्तावस्थात्रयरहिते-
नात्मतत्त्वेनैव, प्रवर्तते इति शेषः । तदेव आत्मतत्त्वं सत्यमपरिणामं इत्येवंविधमप्येतत् विज्ञानं 'ज्ञानासिनोपासनया' इत्यनेनोक्तं
विज्ञानमित्यर्थः । तत्रात्मनि देहान्तरावस्थिते सतीन्द्रियादीनां प्रवृत्तिरित्यन्वयः । तदपगमे तु न प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकः ॥ २० ॥ न
यदिति । यत् शरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वकाले आत्मा न भवति, यच्छरीरं उतापि च पश्चात्प्राशानन्तरमपि आत्मा न, तत् शरीरं मध्ये
च विद्यमानदशायामपि नात्मा भवति । स्थूलोऽहं कुशोऽहमिति शेषः । एतत्तु व्यपदेशमात्रं, एष व्यवहारो भ्रान्तिमूल इत्यर्थः । यत्
भूतं देहस्य पूर्वापरकालयोरपि विद्यमानं, यदात्मतत्त्वं परेण प्रमाणेन प्रसिद्धं सत्, तदेव स्यात्, सदैकरूपं स्यादित्यर्थः । तत्
ज्ञानासिनेत्युक्तं ज्ञानं इति मे मम मनीषा, मे मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥ किं च । अविद्यमान इति । यो वै, यो वायमित्यर्थः । वैकारिकः
प्रकृतिविकारभूतः, राजसः रजोगुणोद्भूततया प्रवृत्तिस्वभावः एषः सर्गः सृज्यपदार्थः, राजस इत्यत्र विसर्ग लोपस्त्वार्थः । सः
अविद्यमानोऽपि, आत्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽपीत्यर्थः । अवभासते स्वाभिमानविषयतया प्रतीयते, ब्रह्म परिशुद्धं जीवात्मस्वरूपं
तु अतः, अत इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । इमं सर्गमपोह्य अपुनरावृत्तं यथा तथा निर्धूयेत्यर्थः । स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशं
विभाति । ब्रह्म प्रकृतिस्तु, इन्द्रियाणि च अर्थाः शब्दादिविषयाश्च तदात्मानस्तद्रूपा ये विकारास्तैश्चित्रं यथा तथा भाति । इत्येवं-
विधमपि, तद्विज्ञानमित्यर्थः । अत्राद्यो ब्रह्मशब्दो मुक्तात्मस्वरूपपरः, 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' ब्रह्माणो हि प्रतिष्ठाहम्, इति परिशुद्धात्मनि
तत्प्रयोगदर्शनात् । द्वितीयो ब्रह्मशब्दस्तु प्रकृतिपरः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति प्रकृतावपि
तत्प्रयोगदर्शनात् । ब्रह्मात्मस्वरूपदेहसंसर्गात्तन्मिश्रयावभाति, न तु व्यावृत्ततया ॥ २२ ॥ तत्राद्यन्तयोरस्येत्यनेन संसृतिनिवृत्त्यु-
पायतयोक्तस्य ज्ञानस्य देहपूर्वोत्तरमध्यकालत्रयानुवृत्तदेहविलक्षणात्मकस्वरूपविचारात्मकत्वाकार उक्तः, यथा हिरण्यमित्यनेन

देहसंमेलनेनाहमिति प्रतीतेर्भ्रान्तिरूपत्वनिर्णयात्मकत्वाकारः उक्तः, विज्ञानमेतदित्यनेन त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो देहादिप्रवर्त्तकत्वविचाराकारः उक्तः, न यत्पुरस्तादित्यादिना देहस्यानात्मत्वनिश्चयाकारः उक्तः अविद्यमान इत्यनेन तु परिशुद्धात्मस्वरूपस्य व्यावृत्ततयावभासविचारात्मकत्वाकारः उक्तः, तदेवमुक्तविधस्य ज्ञानस्य संसृतिनिदानभूतदेहात्माभिमानच्छेदकत्वमुक्तं, अथान्यान्यपि छेदकानि वदन् तदुपसंहरति । एवमिति । एवमित्थं यथा तथा, ब्रह्मविवेकदेतुभिः ब्रह्मणः परमात्मनो विवेकः उक्तविधाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां वैलक्षण्यनिर्णयस्तद्वेतुभिर्विचारात्मकैर्ज्ञानैः, विशारदेन निपुणेन, परापवादेन परेषां देहेन्द्रियप्राणादीनामपवाद आत्मत्वापनोदस्तेन च, आत्मसंमोहं आत्मनि संमोहं, देहबुद्धिस्वातन्त्र्यबुद्ध्यात्मकमोहमित्यर्थः । छित्त्वा छेदनायोपक्रम्येति पूर्ववदेवास्त्यर्थः । स्वानन्दतुष्टः ब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवानन्दतुष्टः सन्, अखिलकामुकेभ्यः उपारमेत, अखिलैः कामिभिः सङ्गं न कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ तमेव विवृणोति । नात्मेति । पार्थिवं पृथ्वीविकारमयं वपुः शरीरं आत्मा न । देवाः, देवशब्दवाच्यानि इत्यर्थः । इन्द्रियाणि न आत्मा, हि असुः प्राणः, वायुजलमिति समाहारद्वन्द्वः । वायुर्जलं च नात्मेति संबन्धः । हुताशोऽग्निः नात्मा, अन्नमात्रं मनः अन्नप्यायितमनसोऽन्नमात्रत्वव्यपदेशः । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेः । नात्मा, धिषणा बुद्धिः सत्त्वमन्तःकरणं, अहंकारितरनात्मन्यात्माभिमानं हेतुरहंकारः, स्वमाकाशं क्षितिः पञ्चभूतानि, नात्मा, कुतः । यतः अर्थसाम्यं अर्थानां वपुरादीनां प्रकृतिपरिणामात्मकत्वेन समत्वं भवति । ततो वपुरादयो नात्मेत्यर्थः । प्रकृतिरेवात्मनोऽन्या कुतस्तत्परिणामात्मका वपुरादय आत्मा भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । अन्ये तु अर्थाः शब्दादयः, साम्यं प्रकृतिः, समाहारेणैकत्वं, आत्मा न जडत्वात् घटवदित्याहुः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

वास्तव में मन, वाणी, प्राण और शरीर अहङ्कार के ही कार्य हैं । यह है तो निर्मूल, परन्तु देवता, मनुष्य आदि अनेक रूपों में इसी की प्रतीति होती है । मननशील पुरुष उपासना की शान पर चढ़ाकर ज्ञान की तलवार को अत्यन्त तीखी बना लेता है और उसके द्वारा देहाभिमान का—अहङ्कार का मूलोच्छेद करके पृथ्वी में निर्द्वन्द्व होकर विचरता है । फिर उसमें किसी प्रकार की आशा-तृष्णा नहीं रहती ॥ १७ ॥ आत्मा और अनात्मा के स्वरूप को पृथक्-पृथक् मलीभाँति समझ लेना ही ज्ञान है, क्योंकि विवेक होते ही द्वैत का अस्तित्व मिट जाता है । उसका साधन है तपस्या के द्वारा हृदय को शुद्ध करके वेदादि शास्त्रों का श्रवण करना । इनके अतिरिक्त श्रवणानुकूल युक्तियाँ, महापुरुषों के उपदेश और इन दोनों से अविरुद्ध स्वानुभूति भी प्रमाण हैं । सबका सार यही निकलता है कि इस संसार के आदि में जो था तथा अन्त में जो रहेगा, जो इसका मूल कारण और प्रकाशक है, वही अद्वितीय, उपाधिशून्य परमात्मा बीच में भी है । उसके अतिरिक्त और कोई वस्तु नहीं है ॥ १८ ॥ उद्धवजी ! सोने से कंगन, कुण्डल आदि बहुत-से आभूषण बनते हैं; परन्तु जब वे गहने नहीं बने थे, तब भी सोना था और जब नहीं रहेंगे, तब भी सोना रहेगा । इसलिये जब बीच में उसके कंगन-कुण्डल आदि अनेकों नाम रखकर व्यवहार करते हैं, तब भी वह सोना ही है । ठीक ऐसे ही जगत् का आदि, अन्त और मध्य मैं ही हूँ । वास्तव में मैं ही सत्य तत्त्व हूँ ॥ १९ ॥ भाई उद्धव ! मन की तीन अवस्थाएँ होती हैं—जाग्रत, स्वप्न और सुषुप्ति; इन अवस्थाओं के कारण तीन ही गुण हैं—सत्त्व, रज और तम । और जगत् के तीन भेद हैं—अध्यात्म (इन्द्रियाँ), अधिभूत (पृथिव्यादि) और अधिदैव (कर्ता) । ये सभी त्रिविधताएँ जिसकी सत्ता से सत्य के समान प्रतीत होती हैं और समाधि आदि में यह त्रिविधता न रहने पर भी जिसकी सत्ता बनी रहती है, वह तुरीयतत्त्व—इन तीनों से परे और इनमें अनुगत चौथा ब्रह्मतत्त्व ही सत्य है ॥ २० ॥ जो उत्पत्ति से पहले नहीं था और प्रलय के पश्चात् भी नहीं रहेगा, ऐसा समझना चाहिये कि बीच में भी वह है नहीं—केवल कल्पनामात्र, नाममात्र ही है । यह निश्चित सत्य है कि जो पदार्थ जिससे बनता है और जिसके द्वारा प्रकाशित होता है, वही उसका वास्तविक स्वरूप है, वही उसकी परमार्थ-सत्ता है—यह मेरा दृढ़ निश्चय है ॥ २१ ॥ यह जो विकारमयी राजस सृष्टि है, यह न होने पर भी दीख रही है । यह स्वयंप्रकाश ब्रह्म ही है । इसलिये इन्द्रिय, विषय, मन और पञ्चभूतादि जितने चित्र-विचित्र नामरूप हैं उनके रूप में ब्रह्म ही प्रतीत हो रहा है ॥ २२ ॥ ब्रह्मविचार के साधन हैं—श्रवण, मनन, निदिध्यासन और स्वानुभूति । उनमें सहायक हैं—आत्मज्ञानी गुरुदेव ! इनके द्वारा विचार करके स्पर्शरूप से देहादि अनात्म पदार्थों का निषेध कर देना चाहिए । इस प्रकार निषेध के द्वारा आत्मविषयक सन्देहों को छिन्न-भिन्न करके अपने आनन्दस्वरूप आत्मा में ही मग्न हो जाय और सब प्रकार की विषयवासनाओं से रहित हो जाय ॥ २३ ॥ निषेध करने की प्रक्रिया यह है कि पृथ्वी का विकार होने के कारण शरीर आत्मा नहीं है । इन्द्रिय, उनके अधिष्ठातृ-देवता, प्राण, वायु, जल, अग्नि एवं मन भी आत्मा नहीं हैं; क्योंकि इनका धारण-पोषण शरीर के समान ही अन्न के द्वारा होता है । बुद्धि, चित्त, अहङ्कार, आकाश, पृथ्वी, शब्दादि विषय और गुणों की साम्यावस्था प्रकृति भी आत्मा नहीं हैं, क्योंकि ये सब-के-सब दृश्य एवं जड़ हैं ॥ २४ ॥

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।

विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं धनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५ ॥

यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते ।

तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥

तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।

मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद् रजो निरस्येत मनःकषायः ॥ २७ ॥

यथाऽऽमयोऽसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ।

एवं मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।

ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति योगं न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥

करोति कर्मक्रियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।

न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्तवृष्णः स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥

तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्तं शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।

स्वभावमन्यत् किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥

यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् ।

न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मत्सुविविक्तधाम्नः गुणात्मभिः करणैः समाहितैः कः गुणः भवेत् उत विक्षिप्यमाणैः किं नु दूषणं धनैः उपेतैः विगतैः रवेः किम् ॥ २५ ॥ वाय्वनलाम्बुभूगुणैः गतागतैः ऋतुगुणैः यथा नभः न सज्जते तथा अहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् अक्षरं (न सज्जते ॥ २६ ॥ तथापि दृढेन मद्भक्तियोगेन यावत् मनः—कषायः रजः न निरस्येत (तावत्) मायारचितेषु गुणेषु सङ्गः परिवर्जनीयः ॥ २७ ॥ यथा नृणाम् असाधुचिकित्सितः आमयः प्ररोहन् पुनः पुनः संतुदति एवम् अपक्वकषायकर्म सर्वसङ्गं मनः कुयोगिनं विध्यति ॥ २८ ॥ मनुष्यभूतैः त्रिदशोपसृष्टैः विहितान्तरायैः ये कुयोगिनः ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो योगं युञ्जन्ति न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥ असौ जन्तुः केन अपि चोदितः कर्म करोति क्रियते च विद्वान् तु तत्र प्रकृतौ स्थितः अपि आनिपातात् स्वसुरवानुभूत्या निवृत्तवृष्णः ॥ ३० ॥ आत्मस्थमतिः तिष्ठन्तम् आसीनम् उत व्रजन्तं शयानम् उक्षन्तम् अन्नम् अदन्तम् अन्यत् स्वभावं किम् अपि ईहमानम् आत्मानं न वेद ॥ ३१ ॥ यदि मनीषी असदिन्द्रियार्थं पश्यति स्म तथापि नानानुमानेन विरुद्धं अन्यत् वस्तुतया न मन्यते यथा उत्थाय स्वाप्नं तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नैन्द्रियादिकृतगुणदोषसंबन्ध इत्याह । समाहितैरिति । मत्सुविविक्तधाम्नः मम सुष्ठु विविक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवन्तीति रविदृष्टांतेनोक्तम् ॥ २५ ॥ असंग्रहत्वेनावस्थितस्य न केऽपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टांतेनाप्याह । यथेति । वाय्वादीनां शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्मतागतैरागमापायिभिर्ऋतुगुणैः

शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्न युज्यते । यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति ॥२६॥ मुक्तवदसम्यग्ज्ञानी न यथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्याम् । तथाऽपीति । गुणेषु विषयेषु रजो रागः मनसः कषाय इति उपायांतरेण दुर्निरासतामाह ॥ २७ ॥ तदेव दृष्टान्तोपपादयति । यथेति । नृणामामयो रोगः असाध्वसम्यक् यथा भवति तथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाः कषाया रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि यस्मिंस्तत् । अत एव सर्वसंगं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनमसम्यग्ज्ञानिनं विधयति भ्रंशयति ॥२८॥ ननु कथंचिद्विषयसंगे यदि योगभ्रंशः स्यादलं तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राह । कुयोगिन इति । मनुष्यभूतैर्बन्धुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः प्रेरितैः । तथा च श्रुतिः “यस्मात्तद्देशं न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः” इति । भूयो जन्मांतरे । न तु कर्मतंत्रं कर्म-विस्तारम् ॥ २९ ॥ ननु विदुषामपि सर्वथा कर्म दुष्परिहरमिति पुनः संसारः स्यादत आह । करोतीति । विदुषोऽन्योऽसौ जंतुर्देह एव भोजनादिकर्म करोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्ट्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः । केनापि संस्कारादिना चोदित आनिपातात् मरणपर्यंतं करोति । विद्वान्तु प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि कर्मणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् । हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ॥३०॥ किंच आस्तां तावद्देहिककर्मभिर्विकारशंका यतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह । तिष्ठंतमिति । उक्षंतं मूत्रयंतम् । स्वभावप्राप्तमन्यदपि दर्शनस्पर्शनादि ईदृमानं कुर्वतमात्मानं देहम् ॥ ३१ ॥ नन्विन्द्रियवतः सर्वथा कथमदर्शनं संभवति तत्राह । यदि स्मेति । यद्यप्यसतां बहिर्मुखानामिन्द्रियाणामर्थं पश्यति तथापि नानात्वान्मिन्द्रियाणवदित्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं तदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते । स्वप्नादुत्थाय प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्वप्नं विषयं स्फुरंतमत एव स्वयमेव तिरोभवतं यथा तद्वत् ॥ ३२ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ज्ञानिनामसंगतामाह—समाहितैः सुस्थितैः । करणैरिन्द्रियैः । गुणेषु विहिताचरणेष्व्वात्मा स्थितिर्येषां तानि गुणात्मानि तैः । “गुणः स्याद्विहिताचारे स्थितिरात्मापि कथ्यते” इति कामधेनुः । विक्षिप्यमाणैर्विषयासक्तैः । उपेतैः समोपगैः । विगतैर्दूरगैः । संदर्भः—यस्तु मत्स्वरूपनिष्ठस्तस्य त्वंपदार्थशोधनापेक्षापि नास्तीत्याह—समाहितैरिति । समाहितैर्निश्चलैर्विक्षिप्यमाणैश्चलैर्वा कौ गुणदोषौ, न काचपीत्यर्थः । अन्यकृतविक्षेपादिस्तं न स्पृशतीति भावः ॥ २५ ॥ आदिना चालनतापनपिंडीकरणकाठिन्यादि-ग्रहः । आदिनाऽनुष्णाशीतत्वादिग्रहः । तथा नभोवत् । ‘बुद्धेरोत्ता महान्वरः’ इत्याद्युक्तेर्बुद्धिपदेनाहंकारग्रहणं त्वायाससाध्यमिति मत्वाह—यद्वेति । मण्डलस्थानीये तत्पदार्थे तु सर्वथैव तत्संबन्धो नास्तीति दर्शयति—यथेति । अहंमतेर्देहाद्युपाध्यहंकारमयस्य जीवस्य परं केवलं संसृतिहेतुभिः न त्वक्षरस्य अविचलितज्ञानादिशक्तेस्तस्येत्यर्थः । दीपिका—प्रकाशकस्य शुद्धत्वंपदार्थस्य प्रकाश्यानामिन्द्रियादीनामुपरतिविक्षेपोदयो गुणदोषो न भवति । पूर्वार्थं अहंमतेरिति पदस्यास्थानपतितत्वं कस्य संसृतिहेतुभिरित्यपेक्षा चातो—यद्वेति ॥ ६ ॥ असम्यग्ज्ञानो मूलः । यद्यपि ज्ञानिनो विषयसंबन्धे गुणदोषौ न तथापीति । ‘कषायोऽवार्थरागे च रसभेदे विलेपने । निर्यासे सुरभौ रक्ते हंगरागे च कीर्तितः ।’ इति धरणिः । अवार्थरागोत्र कषायार्थः । असम्यग्ज्ञानिनं संकोचयन् भक्तियोगोपदेशेन कृतार्थयति—तथापीति द्वाभ्याम् । दीपिका—तथापि सम्यग्ज्ञानिनो गुणदोषाभावेपि । रागोऽत्र विषयप्रीतिः । यथा कषायो गौरिकादिरागो दुर्निवर्त्यस्तथा रागोपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेवावार्थसंगत्वमेव । प्ररोहज्जप्यशोश नादिनाऽऽविर्भवन् । अत एवाऽपक्वकषायत्वादेव । तदेव मनःकषायस्य दुर्निवार्यत्वमेव । अत एवामककषायत्वादेव ॥ २८ ॥ योगाभ्यासमाक्षिपति—नन्विति । त्रिदशा योगे विघ्नं कुर्वन्तीत्यत्र हेतुभूतां श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । एषां देवानां यन्मनुष्या विद्युः ब्रह्म जानीयुः तत् ब्रह्मज्ञानं न प्रियं यस्माद्धेतोस्तस्मात्ते देवा विघ्नान्कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘विघ्नान्कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परम्’ इत्युक्तेः । ततश्चान्तरायेपि न नश्यतीत्याह—कुयोगिन इति । वक्ष्यते च—‘योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः । नान्तरायैर्विहन्येत’ इति संदर्भः विश्वनाथस्तु—देवप्रेरितमनुष्यादिरूपैर्न तु स्वीयभोगाभिनिवेशैः । अत एव ‘यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटाः’ इत्यत्रोक्ता यतय एतेभ्यो भिद्यंत इति ज्ञेयम् । श्रुतिर्व्याख्यातचरी ॥ २९ ॥ सर्वथा कर्मत्यागस्तु न कस्यापि संभवतीत्याक्षिपति—नन्विति । जायत इति जन्तुः । इत्यर्थं इति—धातूनामनेकार्थत्वाद्विकारेपि कृन्वन्ति । अर्थवशात्कर्मपदं विपरिणमय्यावृत्त्या योज्यमिति भावः । आदिनाऽदृष्टादिग्रहः इत्यर्थं इति—तथात्वे विद्वत्तैव न स्यादिति भावः । सिद्धानां न कदापि हानिरिति विवृणोति कर्माव ज्ञानी पुनर्न बंधनं प्राप्नोतीत्याह—करोतीति । असौ जीवः केनाप्यन्तर्यामिणा चोदितः प्रेरितः कर्म करोति तत्र क्रियमाणेन कर्मणा तेनासौ जन्तुः सूकरश्चादियोनिगतोपि क्रियते । निपातो लयस्तत्पर्यन्तम् । तत्र तन्मध्ये विद्वान् ज्ञानी तु प्रकृतौ देहे स्थितोपि कर्म न करोति नापि कर्मणा तथाभूतः क्रियते ॥३०॥ आरूढावस्थामाह—किंचेति । आत्मस्थमतिनिवृत्तद्वैतदर्शनः । ज्ञानी देहऽस्थोऽपि देहं नानुसंधत्त इत्याह—तिष्ठंतमिति । आत्मस्थमतिः परमात्मस्थतधीः ॥ ३१ ॥ द्वैतादर्शनमाक्षिपति—नन्विति । अर्थं विषयम् । अत एव संस्कारमात्रत्वादेव । तद्वत् स्वप्नोत्थितवत् । किञ्च—यदि कदाचित्समाधिभंगे सति नानाभूतसदिन्द्रियार्थं पश्यति तदपि कार्यं कारणाभिन्नं तन्त्वभिन्नपटवदित्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं सत्, अन्यत् आत्मव्यतिरिक्तमित्यादि तैः । नानानुमानेन नानात्वेन हेतुना यन्मिध्या न तज्ज्ञाना न यथा ब्रह्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः । अत एव संस्कारमात्रेण स्फुरद्रूपत्वा देवेति दीपिका ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

समाहितैरिति । मम सुष्ठु सम्यग्विविक्तं ज्ञातमनुभूतं धाम स्वरूपं येन तस्य गुणात्मभिः सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः करणैः समाहितैः को गुणो भवेत् उत अथवा विक्षिप्यमाणैस्तैः किं नु दूषणं भवेत् । तत्र दृष्टान्तमाह । घनैरुपेतैः प्राप्तैर्विगतैर्वा यथा रवेः किं गुणदोषौ न भवतस्तथा प्रकाशकस्य प्रकाशद्वयगुणदोषा न भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यथेति । वायव्यमलाम्बुभूगुणैः शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिश्च वा यथा नभो सञ्जते तथाहंमतेः देहाद्यहमित्यभिमानवतः संसृतिहेतुभिरपि सत्त्वादिमलैस्तत्कार्यैर्विषयैश्च परं प्रकृतिविलक्षणमक्षरं न सञ्जते तथा तदात्मभूतो मुक्तोऽपि न सञ्जते न लिप्यत इत्यर्थः । यद्वा । अहंमतेरहङ्कारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिः न युज्यते ॥ २६ ॥ तथापीति । यद्यपि जीवन्मुक्तस्य विषयसंबन्धेऽपि न दोषस्तथापि विवेकरहितेन पुंसां तु दृढेन भक्तियोगेन मनसः कषायः तद्वत् दुर्मोचनीयं रजो विषयेषु रागो यावन्न निरस्येत तावत् मायारचितेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः परिवर्जनीयः ॥ २७ ॥ यथेति । यथा नृणामामयो रोगः असाधु असम्यग्यथा भवति तथा चिकित्सितः प्रतिकृतः पुनः पुनः प्ररोहन् देहं तुदति एवमपक्वाः अदग्धाः कषायास्तद्बद्धुर्मोच्यया रागादयस्सन्मूलानि कर्माणि च यस्मिंस्तत् अत एव सर्वसङ्गं सर्वत्र धनपुत्रकलत्रादिषु सञ्जमानं मनः कुयोगिनमसम्यग्ज्ञानवन्तं विध्यति भ्रंशयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुयोगिन इति । मनुष्यभूतैः पुत्रकलत्रबन्धुशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपसृष्टैः प्रेरितैरन्तरायैर्विघ्नैर्य कुयोगिनो विहता भ्रंशिताः । सन्धिरार्षः । तथा च श्रुतिः । 'यस्मात्तद्देशं न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः' इति । ते हि प्राक्तन-योगाभ्यासबलेन भूयः पुनर्जन्मान्तरेऽपि योगमेव युञ्जन्त नतु कर्मतन्त्रं कर्मविस्तारम् । अतो न पूर्वाभ्यासस्य व्यर्थतेति भावः । देवानां तत्र विघ्नकरणे हेतुस्तु तेषां स्वपूजाभङ्ग एव स तु पूर्वं निरूपितः ॥ २९ ॥ करोतीति । असौ विदुषोऽन्यो जन्तुः केनाप्यन्तर्यामि-प्रारब्धादिना चोदितः कर्म करोति क्रियते विक्रियते च तत्फललाभादिना हर्षशोकादिविकारं च प्राप्नोत्यतस्तेन संसरतीत्यर्थः । विद्वांस्तु तत्र प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि प्रारब्धवशात् आनिपातात् मरणपर्यन्तं देहनिर्वाहकं भोजनादिकर्म करोति । परंतु यतः स्वसुखानुभूत्या स्वरूपानन्दानुभवेन निवृत्तचृष्टः अतः न तथा विक्रियते तथा च निरहङ्कारित्वात् न संसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तिष्ठन्तमिति । यतः आत्मस्थमितिः आत्मस्था स्वरूपानुसन्धाननिष्ठा मतिर्यस्य सः अतः विद्वांस्तु तिष्ठन्तम् आसीनम् अनुब्रजन्तं शयानम् उक्षन्तं मूत्रयन्तम् अन्नमदन्तं च स्वभावप्राप्तमन्यदपि किञ्चित् दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तमात्मानं देहमपि न वेद ॥ ३१ ॥ यदीति । यदि कदाचित् समाधिभङ्गे मनीषी असतां बहिर्मुखानामिन्द्रियाणां नानाविधमर्थं शब्दादिविषयजातं पश्यति तथापि नानात्वात् मिथ्यास्वप्नवत् इत्यादिनाऽनुमानेन विरुद्धं बाधितं सत् अन्यत् आत्मव्यतिरिक्तं वस्तुतया न मन्यते । यथा पुरुषः स्वापादुत्थाय प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्फुरन्तमत एव स्वयमेव तिरादधानं स्वप्नं स्वप्ने दृष्टं देहादिविषयं वस्तुतया न मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

गुणात्मभिर्विषयाविष्टस्वभावैः ॥ २५ ॥ प्रकाशकस्य शुद्धत्वपदार्थस्य प्रकाशयानामिन्द्रियादीनामुपरतिविक्षेपादयो गुणदोषा न भवन्ति पूर्वार्थे अहंमतेरिति पदस्यास्थानपतितत्वं कस्य संसृतिहेतुभिरित्यपेक्षा चातो यद्वेति ॥ २६ ॥ तथापि सम्यग् ज्ञानिनो गुणदोषाभावेऽपि रागोऽत्र विषयप्रीतिः दुर्निरासतामिति यथा कषायो दुर्निवर्त्यस्तथा रागस्यापि दुर्निवर्त्यतामाह ॥ २७ ॥ एतदेव मनःकषायस्य दुर्निरास्यत्वमेव अत एव अपक्वकषायकर्मत्वादेव ॥ २८ ॥ सोभायेन विषयादोषदर्शनादिसहितेन मनुष्या एतद्ब्रह्म विदुरिति यत् तद्ब्रह्मज्ञानं यस्मात् स्वापकर्षाद्धेतोः एषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ विदुषामपि सिद्धानामपि निरहङ्कारत्वाद्देहाभिमानरहितत्वात् तत्र हेतुः निवृत्तेत्यादिः ॥ ३० ॥ विकारशङ्का हर्षविषादादिशङ्का असौ सिद्धः ॥ ३१ ॥ नानानुमाननानात्वेन हेतुना यन्मिथ्या न तन्नाना न यथा ब्रह्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः बाधितं मिथ्यात्वेन ज्ञातम् अत एव संस्कारमात्रेण स्फुरद्रूपत्वादेव ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

साक्षात्कृतपरिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रतिपत्तिमाह । समाहितैरिति समाधिदशायामात्मनि नापूर्वगुणाधानं पूर्वमप्यात्मनि न दोषाधानंदोषाणामौपाधिकत्वात् अतः सर्वोन्नत्यास्वेकरूप एवात्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अहंमतेः अक्षरमहंशब्दवाच्यमात्मतत्त्वं संसृतिहेतुत्वेन मतैः सत्त्वादिभिर्न सम्बध्यत इत्यर्थः । यद्वा अहंमतेरनात्मन्यात्माभिमानविषयभूतैः ॥ २६ ॥ गुणेषु शब्दादिगुणेषु मायारचितेषु प्रकृत्युपपादितेषु ॥ २७ ॥ संतुदति व्यथयति कर्मसङ्गं कर्मणि सङ्गयुक्तम् ॥ २८ ॥ त्रिदशोपसृष्टैः दैविकैः उपसर्गैः उपद्रवैः ते प्राक्तनेति प्राक्तनवासनावलेन योगं न युञ्जन्नि अपितु कर्मतन्त्रमेव युञ्जन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ क्रियते कार्यते आनिपातात् आशरीर-पातात् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्तचृष्टो विद्वान् तथा न कार्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ शयनासनादिषु तथा क्रियमाणेष्वपि कथं कृत्वाभाव इत्यत आह । तिष्ठन्तमिति । स्वदेहगतस्थित्यागमनादिव्यापारमात्मस्थत्वेन न वेद ॥ ३१ ॥ नाभिमन्यते तथाभिमानरूपमज्ञानम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

उपारमेत खानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्य इति परापवादेन छिन्नात्ममोहस्यानन्दतुष्टस्वाप्यखिलकामिभिः सङ्गस्य परिहार्यत्वमुक्तं नन्वेवंभूतस्य तत्सङ्गेऽपि न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते द्वाभ्याम् । समाहितैरिति । अस्य यद्यपीत्यादिः मत्सुविचिक्तधाम्नः मम सुष्ठुविचिक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य मद्भार्यतया प्रकृतिविलक्षणतया च आत्मस्वरूपविवेचनशीलस्येत्यर्थः । गुणात्मभिः सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः करणैरिन्द्रियैः समाहितैः को गुणो भवेत् इन्द्रियसमाधानेनात्मन्यपूर्वः कोऽपि गुणो न भवेदित्यर्थः । विक्षिप्यमाणैरपिकरणैः किन्तु दूषणं न कोऽपि दोषश्च भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः घनेर्मघैरुपेतैर्विगतैर्वा रवेः किं नतु दोषो नापि गुणाश्च यथा तद्वत् ॥ २५ ॥ ननु परमार्थतो रवेर्घनानां च न सङ्गेऽस्ति अतस्तैर्न तस्य गुणदोषाविति युक्तं दाष्टान्तिके तु सोऽस्त्येवेति तदभावाभावाभ्यां गुणदोषौ स्त एव इत्यतो नभोदृष्टान्तेनैतौ निषेधयति । यथेति । वाय्वादीनां गुणैः शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा यथा नभो न सज्जते निलयस्वभावत्वादिति भावः । तथा परं प्रकृतिविलक्षणमक्षरं सदैकरूपमहमहंशब्दवाच्यमात्मस्वरूपमपि संसृतिहेतुत्वेन तैः सत्त्वादीनां मूलैः कार्येन बध्यते इत्यर्थः । अतः कामुकैः सङ्गो न दोषोयति भावः ॥ २६ ॥ एवमप्युपायनिष्पत्तिदशायां तद्विरोधित्वात्सङ्गः परिहार्य इति परिहरति । तथापीति । मायारचितेषु प्रकृत्युत्पादितेषु शब्दादिगुणेषु सङ्गः परिवर्जनीयस्तावदित्यभिप्रेतमवधिमाह । मदिति यावन्मद्वक्तियोगेन मनः कषायः कषायरागवदुर्मोच्यरजस्तत्कार्यभूतकामक्रोधादिर्निरस्येत रजोनिरसनमृतेन दृढो भक्तियोगोनिष्पद्यतेऽतस्तन्निष्पत्त्ये तद्विरोधिरजोनिवर्हणोपायत्वेनासङ्गन भवितव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव सट्टान्तमुपपादयति । यथेति । नृणामामयो रोगः असाध्वसम्यग्यथा तथा विचिकित्सितः प्रतिकृतः पुनः पुनः प्ररोहन् देहान् संतुदति व्यथयति तथाऽपककषायवदुर्मोच्यकर्मपुण्यापुण्यात्मकपापविरोधिप्राचीनं कर्म यस्य स चासौ कुयोग तं मनःसर्वसङ्गं विषयेषु सक्तं सद्बिध्यति योगाद्भ्रंशयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुयोगिसंयोगस्ययोगिविरोधित्वमुपपादयति । कुयोगिन इति त्रिदशैः परसमृद्धिमसहिष्णुभिर्देवैरुपस्पष्टैश्चोदितैर्मनुष्यरूपैः कामिभिः सज्जमानैर्विहिताः कारिताः अन्तराया येषां ते कुयोगिनः प्राक्तनाभ्यासविषयबलेन चिराभ्यस्तविषयवासनामनु भूयोयोगं न युञ्जन्त्यपि तु कर्मतन्त्रमेव युञ्जन्ति ततः संसरन्तीति भावः ॥ २९ ॥ कर्मतन्त्रं युञ्जन्तात्येतदेवोपपादयति । करोतीति । आनिपाताच्छरीरपातावधि जन्तुः स्वयमपि कर्म करोति केनापि जन्तवन्तरेणाचादितोऽसौ जन्तुः क्रियते कार्यते च स्वेच्छयापरेच्छया वा कुर्वन्नेवास्त इत्यर्थः । ननु सङ्गमपरिहरतोऽपि यत्किञ्चित्कर्मतन्त्रं दुष्परिहरमेवेति सोऽपि ततः संसरेदित्यत आह । न तत्रेति । विद्वान् सङ्गस्योक्तविधानार्थावहत्वं जानन्नत एव स्वसुखानुभूत्या खानन्दानुभवेन निवृत्तशब्दादिविषयाभिलाषतत्सङ्गः प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि न तत्र स्थितः कुर्वन् कुर्वत्कल्प इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु क्षयनासनादिषु क्रियमाणेष्वपि कथङ्कृत्वाभाव इत्यत आह । तिष्ठन्तमिति । उक्षन्तं रेतोमूत्रे सिञ्चन्तमन्नमदन्तं भुञ्जानं स्वभावप्राप्तमन्यदपि दर्शनस्पर्शनादि यत्किञ्चिद्दीहमानं कुर्वाणमप्यात्मस्थमतिर्न वेद आत्मस्था आत्मविषयैर्मतिर्यस्य सः हेतुगर्भमिदम् अतो न वेद नाभिमन्यते स्वदेहस्य स्थितिगमनादिव्यापारमात्मस्थत्वेन नाभिमन्यते तथाभिमानराहित्यमेवाकृत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च यदिस्मेति मनीषी विद्वान् विरुद्धं प्रतिकूलमिन्द्रियार्थं शब्दादिविषयमन्यदसच्छरीरं वा अनुकूलमिन्द्रियार्थजातं यद्यपि पश्यति तथाप्यनुमानेनानित्यत्वानुमानेन वस्तुतया नित्यतया न मन्यते यथा स्वप्नादुत्थाय तिरोदधानं स्वप्नार्थजातं स्थायितया नाभिमन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इन्द्रियसमाधानविच्छेपयोर्हरिप्रियाप्रियसाधनत्वेनोच्यमानत्वात्ताभ्यां हरेरपि गुणदोषौ स्यातां किन्तत्राहसमाहितैरिति गुणात्मभिः शब्दादिविषयमनस्कैः पुरुषैः स्वविषयत्वेन समाहितैरेकाग्रचित्तत्वेन स्थापितैः करणैरिन्द्रियैः तत्सुविचिक्तधाम्नः तेभ्य इन्द्रियेभ्यो विषयेभ्यश्च पृथग्भूतस्वरूपस्य प्राकृतेन्द्रियरहितस्य भगवतः को गुणो भवेत् न कोऽपि विषयेषु विक्षिप्यमाणैरितस्ततः आकृष्यमाणैरिन्द्रियैर्हरेः किं दूषणं न किमपि दूषणम् अत्रोदाहरणमाह । घनैरिति । आह्लादरूपैर्घनैरुपेतैः सर्वाह्लादगुणरूपस्य रवेः किम्भवेत् न किमपि प्रयोजनं विगतैर्दोषोऽपि भवेत्किं न भवेदेव यथा रवेः गुणदोषाभावेऽपि अन्येषां घनैरुपेतैश्छायायां सुखं भवेत् विगतैस्तापेन दुःखं भवेत् तथा समीहितकरणैः समाधानकर्तुः सुखं विक्षिप्तदुःखं भवेदिति भावः—

समाहितोऽपिजीवेन विक्षिप्ते वा न तु कश्चित् । विशेषो विद्यते विष्णोस्तथापि तु समाहिते ॥

प्रीतो भवति वै नित्यं सर्वधर्मकृतोऽपि चेति एतदुक्तार्थं मानम् ॥ २५ ॥ ननु हरेरपि सत्त्वादिगुणकार्येषु देहादिषु स्थितस्य तत्कृतगुणदोषौ जीववत्किञ्च स्यातामित्याशङ्क्य आकाशवदसङ्ग एव न दोषवानित्याह । यथेति । यथा नभो वाय्वादीनां गुणैः स्पर्शादिभिर्न सज्जते तत्कृतविशेषवन्न भवति वाशब्दार्थः । अत्र नभसि गतागतैश्च देहादिभूतकार्यैर्गुणैश्च सत्त्वादिगुणतत्कार्याणामसारतया तदन्तर्बर्तमानमक्षरं ब्रह्म संसृतिहेतुभिः सत्त्वादिगुणैस्तन्मयैरागादिदोषैश्चासङ्गतसम्बद्धमेव अत्र हेतुः ।

परमिति । सत्त्वादिगुणैः उत्तमत्वेन विलक्षणमनेन निःसङ्गत्वेन मनः समाधानासमाधानाभ्यां हरेर्गुणदोषाभावेऽपि विषय-
सङ्गाज्जीवस्य तौ स्यातामिति दर्शितम् ॥ २६ ॥ तर्हि मुमुक्षोः साधनविधानं व्यर्थमिति न मन्तव्यं सर्वदोषाणां सङ्गमूलत्वात्स एव
मुमुक्षुणा पुरुषेण निर्मूलनीय इत्याह । तथापीति । हरेर्गुणदोषाभावेऽपि तावन् मायारचितेषु प्रकृतिनिर्मितेषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः
परितो वर्जनीयः कियन्तं कालं वर्जनीयोऽन्यथा स्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादि श्रुतिः सगुणविषया स्यादित्यतोऽवधिमाह । मद्भक्तीति । दृढेन
मद्भक्तियोगेन यावद्रजस्तमश्चतज्जनिं कषेण कर्षणेनायते गच्छतीति कषायं पापं च निरस्येत मुक्तिपर्यन्तमिति शेषः । अयगता-
वितिधातुः ॥ २७ ॥ व्यतिरेके दोषमाह । यथेति । यथा नृणामसाधुविचिकित्सित आमयः सम्यक् चिकित्साभावात्पुनः पुनः
प्ररोहन्नङ्कुरीकुर्वन्नामयिनं सन्तुदति एवमप्रककषायकर्म सर्वेषु विषयेषु सङ्गो यस्य तत्सर्वसङ्गं मनः कुयोगिनम् अपरिपकयोगयुक्तं
पुरुषं विध्यति तस्य भगवद्ध्यानविघ्नं करोति पुनः पुनर्विषयाभिलाषप्ररोहादिति भावः ॥ २८ ॥ नन्वेवं तर्हि अपरिपकयोगवताम-
नादिकर्ममूलान्तरायविह्वानां योगापरिपाकेन भगवत्प्राप्तिरापतितेति तत्राह । कुयोगिन इति । कुयोगिनो ध्यानपरिपाकरहितास्त्रि-
दशोपसृष्टैराधिदैविकैर्मनुष्यभूतैर्मनुष्यैर्वनिताभिराध्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरन्तरायैर्विहिता हि यस्मात्तस्मात्ते अपकयोगिनः प्राक्
पूर्वजन्मनि कृतध्यानाभ्यासबलात्तत्त्वेन योगं ध्यानं युञ्जन्ति कुर्वन्ति भूयो मत्प्रसादेन तत्परिपाकेन मामवाप्नुवन्तीति शेषः कर्म-
लक्षणतन्त्रं साधनं नानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः । अतो मद्योगाभ्यासो न व्यर्थो न मदप्राप्तिश्चेति भावः ॥ २९ ॥ नन्वत्र कैश्चित्कर्मैव
पूर्वाभ्यासेनावशैः क्रियते न योगोभ्यस्यते कैश्चित्पूर्वाभ्यासेन योग एवाभ्यस्यते न कर्म क्रियत इत्यत्र वासनातिरिक्तप्रयोजकेन भाव्यं
स क इति चोद्यं परिहरति । करोतीति । योग्ययोगिलक्षणो जन्तुर्जीवः कर्म करोतीति प्रत्यक्षं तत्रासौ केनापि पुरुषेण चोदितः प्रेरित
एवं क्रियते कार्यते आनिपाताच्छरीरपातपर्यन्तमनेन वासनाद्यतिरिक्तप्रयोजककर्तास्तीत्यवगतं स च पूर्णानन्दो हरिरेव एष उ एव
साधु कर्म कारयति । “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः ननु तर्हि विद्वद्विदुषोः को विशेष इत्यत्राह । न तत्रेति । इदं
सर्वं विद्वान्प्रकृतौ प्रकृतिविकृतमहदादिविकृतपञ्चभूतैर्निर्मितदेहे स्थितोऽपि स्वसुखानुभूत्या भगवदनुग्रहाविर्भूतस्वरूपानुभवानन्देन
विषयेभ्यो निवृत्ततृष्णः कर्माणि कुर्वन्नपि तत्र कर्मसु न सज्जत इति शेषः ॥ ३० ॥ अधुना योगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह ।
तिष्ठन्तमिति । मम देहे तिष्ठन्नासीनो ब्रजळयान इत्यादिक्रियाः कुर्वन्हरिरेवेत्यात्मस्थमतिः परमात्मन्येव स्थितमतिस्तिष्ठन्तमासीन-
मित्यादिक्रियाकरमात्मानं देहं न वेद किम्बहुना पारतन्त्र्याद्यन्तरेण परमात्मनोऽन्यत्किमपि न वेदेत्यर्थः । स्वभावं देहस्य प्रियाप्रिय-
लक्षणम् ॥ ३१ ॥ यदि कश्चित्प्रारब्धकर्मवशात्तडितमिव पश्यति तथापि स्वतन्त्रतया न पश्यतीत्याह । यदिमेति । यदि स्मरण-
वासनया हरेरन्यदसदिन्द्रियार्थममङ्गलमिन्द्रियविषयं देहगोहादिजगत्कर्मनिबन्धनतया पश्यति मनोषी तथापि वस्तुतया स्वतन्त्रतया
न मन्यते तत्कुत इत्यत उक्तं नानेति तत्स्वतन्त्रत्वं नानानुमानेनोत्पत्त्यादिमत्त्वविधानानुमानेन विरुद्धं हि एतमर्थं निदर्शयति-
स्वप्नमिति । यथा स्वप्नदृक् स्वप्नादुत्थाय स्थितस्तिरोद्धानमनित्यं परतन्त्रं स्वस्वप्नं जाग्रत्त्वेन न मन्यते स्वप्नजाग्रत्त्वस्य नानानुमान
विरुद्धत्वात् नहि स्वप्नं पश्यन् स्वप्नं बाध्यं मन्यते अपितु स्वप्नमद्राक्षमित्यबाध्यमेव जानाति स्वातन्त्र्यमारोपितं पश्यतीति भावः ।
तथा विद्वानपि जगदबाध्यमेव स्वातन्त्र्यमारोपितं पश्यतीति भावः—

नानामानविरुद्धं हि स्वातन्त्र्यं जगतः सदा । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुरेक एव न संशयः ॥

इत्यनेन—

अस्त्येव स्वाप्नमखिलं वासनारूपमात्मनि । जाग्रदेतदिति ज्ञानं यत्तदेव भ्रमादिकम् ॥
तद्वज्जगदिदं सर्वं विद्यमानं न संशयः । स्वतन्त्रमेतदिदं तु यज्ज्ञानं तद्वामात्मकम् ॥

इत्यनेन च—

उत्थितो नैवजाग्रत्त्वं क्वचित्स्वप्नस्य पश्यति । स्वातन्त्र्यमेव जगतो ज्ञानवान्नैव पश्यति ॥
इत्यनेन सिद्धत्वात् स्वप्नदृष्टान्तबलेन जगतो बाध्यत्वमुच्यते इत्येतदासुरमतमित्यवगम्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्तु मत्स्वरूपनिष्ठस्तस्य त्वंपदार्थशोधनापेक्षापि नास्तीत्याह । समाहितैरिति । समाहितैर्विक्षिप्यमाणैर्बा अन्यकृतविक्षे-
पोऽपि तं न स्पृशतीति भावः ॥ २५ ॥ मण्डलस्थानीयतत्पदार्थे तु सर्वथैव तत्सम्बन्धो नास्तीति दर्शयति । यथेति । अहंमतेर्देहाद्यु-
पाध्यहङ्कारमयस्य जीवस्य परं केवलं संसृतिहेतुः नत्वक्षरस्य अविचलितज्ञानादिशक्तेस्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ असम्यग्ज्ञानिनं सङ्कोचयन्
भक्तियोगोपदेशेन कृतार्थयति । तथापीति द्वाभ्याम् ॥ २७-२८ ॥ ततश्चान्तरायेऽपि न नश्यतीत्याह । कुयोगिन इति । वक्ष्यते च”
योगचर्चामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः नान्तरायैर्विह्वल्येतेति ॥ २९ ॥ सिद्धानां तु न कापि हानिरिति विवृणोति । करोतीति
त्रयेण ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नेन्द्रियादिगुणकृतदोषसम्बन्ध इत्याह । समाहितैरिति । 'मम सुष्ठु विविक्तं विचारितं धाम स्वरूपं येन तस्य इन्द्रियैः समाहितैर्निश्चलैर्वा को गुणः विक्षिप्यमाणैश्चञ्चलैर्वा को दोषः ॥ २५ ॥ जीवन्मुक्तः खलु ब्रह्मैव भवेदतस्तत्र न केऽपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टान्तेनाह । यथेति । वाय्वादीनां शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिर्ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा नभो न युज्यते तथैवाहंस्मतेरहङ्कारात् परमक्षरं ब्रह्मसंसृतिहेतुभिः सत्त्वादिमलैर्न युज्यते ॥ २६ ॥ मुक्तवदसम्यक् ज्ञानी न यथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्याम् । गुणेषु विषयेषु रजः रागः ॥ २७ ॥ असाधु असम्यक् यथा स्यात्तथा विचिकित्सितः न पक्वाः कषायास्तन्मूलानि कर्माणि च यस्मिन्स्तन्मनः कर्तुं ॥ २८ ॥ त्रिदशोपसृष्टैर्देवप्रेरितैर्मेनुष्यभूतैर्बन्धुशिष्यादिरूपैः न तु स्वीय-भोगाभिनिवेशैः अत एव "यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि काम जटौ" इत्यत्रोक्ता यतय एतेभ्यो भिद्यन्त इति ज्ञेयं तथा च श्रुतिः "यस्मात्तद्देवां न प्रियं यदेतन्मनुष्याविद्युः" इति भूयो जन्मान्तरेऽपि ॥ २९ ॥ कर्मविज्ञानी पुनर्न बन्धनं प्राप्नोतीत्याह । करोतीति । असौ जीवः केनाप्यन्तर्यामिणा चोदितः प्रेरितः कर्म करोति तथा क्रियमाणेन कर्मणा तेनासौ जन्तुः शूकरकुक्कुरादियोनिगतोऽपि क्रियते निपातो लयस्तत्पर्यन्तं तत्र तन्मध्ये विद्वान् ज्ञानी तु प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि कर्म न करोति नापि कर्मणा तथा भूतः क्रियते ॥ ३० ॥ ज्ञानी देहस्थोऽपि देहं नानुसन्धत्ते इत्याह । तिष्ठन्तमिति । उच्चन्तं मूत्रयन्तमात्मानं देहमात्मस्थमितिः परमात्मनि स्थितधीः ॥ ३१ ॥ किंच यदि कदाचित् समाधिभङ्गे सति नानाभूतम् असदिन्द्रियार्थं पश्यति तदपि कार्यं कारणाभिन्नं पटवदित्यनुमानेन विरुद्धं वाधितं सत् अन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनस्वी वस्तुतया न मन्यते यथा स्वप्नादुत्थाय स्थितः पुरुषः स्वप्नं विषयं संस्कारमात्रेण स्फुरन्तं वस्तुतया न मन्यते यतः स्वयमेव तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवमुक्तप्रकारेण सुविविक्तात्मपरमात्मस्वरूपज्ञानवत इन्द्रियकृतगुणदोषसम्बन्धो न भवतीति फलमाह । समाहितैरिति । मत्सुविविक्तधाम्नः मम मदीयस्य वा सुष्ठु विविक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य यथार्थज्ञानिनः पुरुषस्य गुणात्मभिः सत्त्वादिगुण-कार्यभूतैः करणैरिन्द्रियैः समाहितैः सावधानतया स्वस्मिन्नेव स्थापितैः को गुणो भवेन्न कोऽपि उत च विक्षिप्यमाणैः कथंविद्विषयेषु गतैः किं दूषणं भवेन्न किमपि तत्र दृष्टान्तमाह । घनैरिति स्पष्टार्थः । तत्सु विविक्तधाम्नः इति वा पाठः तत्रैवमन्वयः गुणात्मभिः करणैः समाहितैः पुरुषस्य को गुणः उत विक्षिप्यमाणैः किम्वा दूषणं भवेन्न कोऽपीत्यर्थः कुतः यतस्तत्सुविविक्तधाम्नः तेभ्य इन्द्रियेभ्यः शास्त्रानुमानैर्विना तथा दृष्टान्तः स एव ॥ २५ ॥ विविक्तस्वरूपत्वादेवानात्मन्यहङ्कारशून्यस्य विवेकिनः सत्त्वादिगुणसङ्गदोषोऽपि नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनाह । यथेति । यथा नभः आकाशं वाय्वनलाम्बुभूगुणैः स्पर्शरूपसङ्गधैर्गतागतैरागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णवर्षादिभिर्वा न सज्जते तथा कूटस्थमात्मस्वरूपं संसृतिहेतुभूतैः सत्त्वरजस्तमोमलैर्न सज्जते कुतः यतोऽहंस्मतेरहङ्कारादपरं तस्य परत्वज्ञानादित्यर्थः । यद्यपि सत्त्वं तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयमिति वचनाभिर्मलमनामयं च "तथापि सुखसङ्गेन वदन्ति ज्ञानसङ्गेन चानघ" इति बन्धहेतुत्वोक्तेर्बन्धहेतुत्वस्यासङ्गप्रमादालस्यादिरजस्तमोमलवत्सु सुखसङ्गस्यापि बन्धहेतुत्वावि-शेषान्मलत्वेन विवक्षितत्वात्सत्त्वस्यापि ग्रहणमिति भावः ॥ २६ ॥ सूर्याकाशदृष्टान्ताभ्यां ज्ञानिन इन्द्रियसत्त्वादिगुणदोषसम्बन्धाभाव उक्तः स तु हरिभक्त्यासम्यक्शोधितमनस्कस्यैव सामान्यज्ञानिनस्तु सङ्को वज्र्य एवेत्याह । तथापीति । यद्यपि ज्ञानिन इन्द्रियसत्त्वादि-गुणदोषभाक्त्वं न तथापि मनःकषायः अपक्वता तमेव दर्शयति रजः विषयेषु रागः दृढेन मद्भक्तियोगेन यावन्निरस्येत निःशेषेण अस्येत क्षिप्येत तावन्मायारचितेषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु सङ्गः परिवर्जनीय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ नृणामामयो रोगः असाधु यथा स्यात्तथा चिकित्सितः न निर्मूलित इत्यर्थः । प्ररोहन् पुनः पुनः प्रादुर्भवन् सन्तुदति व्यथयति एवं तद्वत् अपक्वकषायकर्म न पक्वा दग्धाः कषायाः फलाभिसन्धिरूपा येषां तथाभूतानि कर्माणि यस्य तत् अत एव सर्वसङ्गं सर्वविषयेष्वभिलाषो यस्य एवंभूतं मनः कुयोगिनमदृढभक्तिं योगाभावादपरिपक्वयोगयुक्तं पुरुषं विध्यति ताडयति ॥ २८ ॥ यद्यपक्वयोगिनोऽन्तरायहताश्चेत्तर्हि त्वत्प्राप्तये पुनर्योगं कर्म वान्यद्वा कमुपायं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह । कुयोगिन इति । ये कुयोगिनः ध्यानपरिपाकरहिताः त्रिदशोपसृष्टैर्देवैः प्रेरितैर्मेनुष्यभूतैः स्त्रीपुत्रमित्रशिष्यादिरूपैरन्तरायैर्भगवत्प्राप्तेर्विघ्नभूतैर्विहताभ्रक्षिताः तथा श्रुतिः यस्मात्तद्देवां न प्रियमन्यदेतन्मनुष्या विद्युरिति ते जन्मान्तरे प्राक्तनाभ्यासबलेन पूर्वजन्मकृतयोगाभ्यासबलेन भूयः पुनरपि योगं युज्जति न कर्मतन्त्रं कर्मसाधनं न कुर्वन्ति कतिपयजन्ममिध्यानयोगेन मामेव प्राप्नुवन्ति न नश्यन्तीति भावः ॥ २९ ॥ ननु यदुक्तं योगं युज्जति न कर्मतन्त्रमिति तदनियतकर्मकरणाकरणयोर्जीवतन्त्रत्वाभावात् योगयोगोऽपि कश्चित्कर्मैवावशः करोति कश्चिन्न करोति तस्मात्प्रयोजककर्तव्य एवानुमीयते तेन कर्मैव मीयते तेन कर्मैव कार्ययते चेत्कथमुक्तार्थसिद्धिरिति चेत्तत्राह । करोतीति जन्तुर्जीवः कर्म करोति तत्रासौ केनापि पुरुषेण चोदितः प्रेरित एव क्रियते कार्यते आनिपातात् शरीरपातपर्यन्तम् एतेन प्रयोजकोऽन्यः स्वतन्त्रः सिद्धः स सर्वेश्वरो हरिरेव स कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशितापि इति श्रुतेः अज्ञो जन्तुरनीशश्च स्वात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो

गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति स्मृतेश्च विद्वान् हेयवस्तुस्वरूपगुणाद्यभिज्ञः प्रकृतौ प्रकृतिकाय देहे स्थिताऽपि तत्र कर्माणि न क्रियते तेन कार्यते तेनेश्वरेण न प्रयुज्यते इत्यर्थः । यतः स्वमुखानुभूत्या स्वस्य ध्येयस्य स्वरूपगुणादिविषयकमुखानुभवेन निवृत्ततृष्णः कर्मफलादौ वासनाशून्यः ॥ ३० ॥ निवृत्ततृष्णत्वे हेतुं दर्शयन् तस्य योगारूढदशामाह । तिष्ठन्तमिति । स्थित्यादिक्रियां कुर्वन्तम् उक्षन्तमिति पाठान्तरं मूत्रयन्तमित्यर्थः । स्वभावस्य प्रियाप्रियलक्षणमन्यत्किमपीहमानं चेष्टां कुर्वन्तमात्मानं देहं न वेद नानुसन्धत्ते कुतः यत आत्मस्थमतिः आत्मा ध्येयस्वरूपसौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादिगुणनिधिः सर्वेश्वरस्तस्मिन् स्थिता मतिर्वेदनासाधारणभूता बुद्धिर्यस्य सः ॥ ३१ ॥ नन्विन्द्रियाणां पराङ् दर्शनादिस्वभाव एव पराञ्छि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति श्रुतेः तद्वत् पुरुषस्य कथं सर्वथा दर्शनं सम्भवतीत्यत आह । यदीति । परमात्मध्याननिष्ठो विद्वान् बाह्यपदार्थं न पश्यति तथापीन्द्रियाणां बहिर्मुखस्वभावत्वेनासत्त्वाद्दुष्टत्वाद्यदि कदाचिदसदिन्द्रियार्थमसन्तं बहिर्मुखाणामिन्द्रियाणामर्थं रूपादिविषयं पश्यति स्मेति सम्भावनायां पश्यतीति सम्भाव्यते तथापि आनन्दध्वन्येयरूपादन्यत् नानानुमानेन विरुद्धं सुखं विपरीतं सुखं वस्तुतया नित्येकरसतया न मन्यते यतो मनीषी नित्यानित्यपदार्थमननशीलः तत्र दृष्टान्तः स्वप्नं यथा स्वप्नावस्थायां वस्तुत्वेन पश्यन्नपि स्वप्नादुत्थाय तदेव स्वप्नं विषयं हस्यश्वरथादिकं तिरोदधानं नश्यन्तं वस्तुतया न मन्यते तद्वत् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

॥ ३२ ॥ परापवादमेव प्रपञ्चयति—नेति । देहादयो हि आत्मा न भवन्ति जडत्वात् घटवदित्यनुमानप्रयोगो ज्ञेयः । पार्थिवं वपुः शरीरम् । देवाः अर्कादय इन्द्रियानुग्राहकाः । असुः प्राणः । वायुर्बाह्यः । हुताशः अग्निः । 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इति श्रुतेः । मनसोऽन्नमात्रत्वम् । धिषणा बुद्धिः । सत्त्वं चित्तम् । अहंकृतिरहङ्कारः । स्वमाकाशः । अर्थाः शब्दादयः पञ्च । साम्यं प्रकृतिः ॥ २५ ॥ एवं विवेकज्ञानवतो जीवन्मुक्तस्य नेन्द्रियादिकृतो गुणदोषसम्बन्ध इत्याह—समाहितैरिति । मम सुष्ठु सम्यग्विविक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य गुणात्मभिः सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकैः कारणैः समाहितैः को गुणो भवेत् । उत अथवा विक्षिप्यमाणैस्तैः किन्तु दूषणं भवेदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—धनैरुपेतैः प्राप्तैर्विगतैर्वा यथा रवेर्गुणदोषो न भवतस्तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवन्तीति रविदृष्टान्तेनोक्तम् । अथासङ्गद्वत्त्वेनावस्थितस्य न केऽपि गुणदोषा भवन्तीत्याकाशदृष्टान्तेनाह—यथेति । वाय्वादीनां गुणैः शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमपायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिश्च यथा नभो न सज्जते तथाहममतेः देहाद्यहममाभिमानवतः संसृतिहेतुभिरपि सत्त्वादिमलैस्तत्कार्यैर्विषयैश्च परं प्रकृतिविलक्षणमश्वरं तदात्मभूतो मुक्तो न सज्जते, न लिप्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यद्यप्येवं जीवन्मुक्तस्य विषयसम्बन्धेऽपि तत्र रागाद्यभावान्न दोषस्तथापि विवेकरहितेन पुंसां तु दृढेन मङ्गलक्रियोगेन मनसः कषायः तद्वत् दुर्निर्माचनीयं रजोविषयेषु रागो यावन्न निरस्येत तावत् मायारचितेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः परिवर्जनीय इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । यथा नृणामामयो रोगः असाधु असम्यग्यथा भवति तथा चिकित्सितः प्रतिष्ठितः पुनः पुनः प्ररोहन् देहं तुदति । एवमपकाः अदग्धाः कषायास्तद्वदुर्मोच्या रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि च यस्मिंस्तत् । अतएव सर्वसङ्गं सर्वत्र धनपुत्रकलत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनमसम्यक् ज्ञानं विधायि भ्रंशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु यदि कथञ्चिद्विषयसम्बन्धमात्रस्य योगभ्रंशकत्वं तदा तस्यावश्यम्भावित्वादलं व्यर्थयोगप्रयासेनेत्याशङ्क्याह—कुयोगिन इति । मनुष्यभूतैः पुत्रकलत्रबन्धुशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपसृष्टैः प्रेरितैरन्तरायैर्विघ्नैर्यं कुयोगिनो विहिता भ्रंशितास्ते हि प्राक्तनयोगाभ्यासबलेन भूयः पुनर्जन्मान्तरेपि योगमेव युञ्जन्ति कुर्वन्ति न तु कर्मतन्त्रविस्तारं अतो न पूर्वोभ्यासस्य व्यर्थतेति भावः । देवानां तत्र विघ्नाकरणे हेतुस्तु तेषां स्वपूजाभङ्ग एव स तु पूर्व निरूपितः ॥ ३० ॥ ननु विदुषोऽपि सर्वथा कर्म दुष्परिहरं देहादिनिर्वाहार्थस्य तस्यावश्यकत्वादिति पुनः संसारः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—करोतीति । असौ विदुषोऽन्यो जन्तुः केनाप्यन्तर्यामिप्रारब्धादिना चोदितः कर्म करोति विक्रीयते च तत्फललाभादिना हर्षशोकादिविकारं च प्राप्नोत्यतस्तेन संसरतीत्यर्थः । विद्वान्स्तु तत्र प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि प्रारब्धवशात् आनिपातात् मरणपर्यन्तं देहनिर्वापकं भोजनादि कर्म करोति परन्तु न तथा विक्रियते यतः स्वरूपानन्दानुभवेन निवृत्ततृष्णः । तथाच निरहङ्कारित्वात् न संसरतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च । आस्तां तावद्दैहिककर्मभिरस्य विकारशङ्का यतोऽसौ स्वदेहमपि नानुसन्धत्त इत्याह—तिष्ठन्तमिति । उक्षन्तं मूत्रयन्तम् । स्वभावप्राप्तमन्यदपि किञ्चित् दर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तमात्मानं देहमपि न वेद । यतः आत्मस्थमतिः आत्मस्था स्वरूपानुसन्धाननिष्ठा मतिर्यस्य सः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

'उपारमेत स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः' इत्यनेन परापवादेन जिज्ञात्मसंमोहस्यानन्दतुष्टस्याप्यखिलकामिसङ्गपरिहार्यत्वमुक्तं, नन्वेवंभूतस्य तत्त्वज्ञेऽपि न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते द्वाभ्याम् । समाहितैरिति । अत्र यद्यपीति शेषः, तथापीति वक्ष्य-

माणत्वात् । यद्यपि मम सुष्ठु विविक्तं विविच्य साक्षात् कृतं धाम स्वरूपं येन तस्य मत्सुविविक्तधाम्नः, गुणात्मभिः सत्त्वादिगुण-
परिणामात्मकैः करणैरिन्द्रियैः समाहितैर्नियमितैः सङ्गैः कः गुणः भवेत् । इन्द्रियसमाधानेनात्मन्यपूर्वः कोऽपि गुणो न भवेदित्यर्थः ।
उत विक्षिप्यमाणैः अपि करणैः, किं नु दूषणं न कोऽपि दोषश्च भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धनैर्मधैः उपेतैः विगतैर्वा रवैः किं, न
दोषो नापि गुणश्च यथा तद्वदित्यर्थः ॥२५॥ ननु रवैः घनानां च परमार्थतो न सङ्गोऽस्ति अतस्तेन तस्य दोष इति युक्तं, दार्ष्टान्तिके तु
सोऽस्त्येवेति तदभावभावाभ्यां गुणदोषौ स्त एवेत्यतो नभोदृष्टान्तेन तौ निषेधयति । यथेति । वायुश्च अनलश्च अम्बु च भूश्च तासां
गुणाः शोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादयस्तैः, गतागतैः आगामापायिभिः, ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिः, वा यथा, नभः न सज्जते,
निलेपस्वभावत्वादिति भावः । तथा परं प्रकृतिविलक्षणं सदैकरूपं, अहंशब्दवाच्यमात्मस्वरूपमपि, संसृतिहेतुभिः मतैः संसृति-
हेतुत्वेन ज्ञातैः । सत्त्वरजस्तमोमलैस्तत्कार्यैः, न संबध्यते इत्यर्थः । अतः कामुकैः सङ्गो न दोषायेति भावः ॥ २६ ॥ एवं
सत्यधुपायदशायां तद्विरोधित्वात् सङ्गः परिहृत्य इति परिहरति । तथापीति । तथापि मायारचितेषु प्रकृत्युत्पादितेषु, गुणेषु, तावत्
सङ्गः परिवर्जनीयः । तावदित्यभिप्रेतमवधिमाह । मदिति । यावत् दृढेन मङ्गक्तियोगेन, मनः कषायः मनसः कषायः कषायरागवत्
दुर्मोच्यः, रजस्तत्कार्यभूतकामक्रोधादिः निरस्येत, रजोनिरसनं विना न वृद्धः भक्तियोगः निष्पद्यतेऽतस्तन्निष्पत्तये तद्विरोधिरजो-
निवर्हणोपायत्वेनासङ्गेन भवितव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति । यथेति । यथा नृणां आमयो रोगः, असाध्व-
सम्यग्यथा तथा, चिकित्सितः प्रतिकृतः, पुनः पुनः प्ररोहन् संतुदति व्यथयति । एवं तथा, अपक्वा अदग्धाः कषायाः कामक्रोधादयो
मलास्तन्मूलानि कर्माणि च यस्य तत्, मनः कर्तृ, सर्वसङ्गं विषयेषु सक्तं सत्, कुयोगिनं विध्यति, योगाद्भ्रंशयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥
कामिसङ्गमपरिहृत्यारब्धयोगानां कुयोगिनां योगविरोधित्वमुपपादयति । कुयोगिन इति । त्रिदशैः परसमृद्धिमसहिष्णुभिर्देवैरुप-
सृष्टाश्चोदितास्तैः, मनुष्यभूतैर्मनुष्यरूपैः कामिभिः, विहिताः कारिता अन्तराया येषां ते ये कुयोगिनः ते, प्राक्तनाभ्यासबलेन
चिराभ्यस्तविषयवासनाबलेन, भूयः योगं न युञ्जति, तु अपि तु कर्मतन्त्रं कर्मविस्तारमेव युञ्जन्ति । ततः संसरन्तीति भावः ॥ २९ ॥
कर्मतन्त्रं युञ्जन्तीत्येतदेवोपपादयति । करोतीति । आनिपाताच्छरीरपातावधि, असौ जन्तुः, स्वयमपीति शेषः । कर्म करोति ।
केनापि जन्तवन्तरेणापि, चोदितः संप्रेरितः सन्नपि, क्रियते कार्यते च । स्वेच्छया परेच्छया वा कर्म कुर्वन्नेवास्ते इत्यर्थः । ननु
यदि सङ्गं परिहरतोऽपि यत्किञ्चित् कर्मतन्त्रं दुष्परिहरमेव तर्हि सोऽपि ततः संसरेदेवेत्यत आह, न तत्रेति विद्वान् सङ्गस्योक्त-
विधानार्थावहत्वं जानन्, अत एव स्वसुखानुभूत्या खानन्दानुभवेन, निवृत्ता तृष्णा यस्य सः, प्रकृतौ देहे स्थितः आप, न तत्र
स्थितः, कुर्वन्नपि अकुर्वत्कल्प इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु शयनादिषु क्रियमाणेष्वपि कथं कर्तृत्वाभाव इत्यत आह । तिष्ठन्तमिति ।
तिष्ठन्तं, आसीनं उत व्रजन्तं, शयानं, उक्षन्तं रेतोमूत्रे सिञ्चन्तं अन्नं अदन्तं, स्वभावं स्वभावप्राप्तं, अन्यदर्शनस्पर्शनादिकं किमपि
यत्किञ्चित् इहमानं, कुर्वाणमपि आत्मानं आत्मस्थमितिः आत्मस्था आत्मविषया एव मतिर्यस्य सः, हेतुगर्भमिदम् । अतः न वेद ।
स्वेदेहस्थं स्थितिगमनादिव्यापारमात्मस्थत्वेन नाभिमन्यते । तथाभिमानराहित्यमेवाकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किं च यदि स्मेति ।
मनीषी विद्वान्, विरुद्धं प्रतिकूलं, इन्द्रियार्थं शब्दादिविषयं, अन्यत्, असच्छरीरं, यदि यद्यपि पश्यन् पश्यति स्म, तथापि
नानानुमानेन अनित्यत्वादिनानाविधानुमानेन, वस्तुतया, नित्यतया, न मन्यते । यथा स्वप्नात् उत्थाय तिरोदधानं स्वप्नं स्वप्नसंबन्धि
अर्थजातं, वस्तुतया स्थायितया न मन्यते, तद्वत् ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! जिसे मेरे स्वरूप का भलीभाँति ज्ञान हो गया है, उसकी वृत्तियाँ और इन्द्रियाँ यदि समाहित रहती हैं तो
उसे उनसे लाभ क्या है ? और यदि वे विक्षिप्त रहती हैं, तो उनसे हानि भी क्या है ? क्योंकि अन्तःकरण और बाह्यकरण—
सभी गुणमय हैं और आत्मा से इनका कोई सम्बन्ध नहीं है । भला, आकाश में बादलों के छा जाने अथवा तितर-बितर हो
जाने से सूर्य का क्या बनता-बिगड़ता है ? ॥ २५ ॥ जैसे वायु आकाश को सुखा नहीं सकती, आग जला नहीं सकती, जल
भिगो नहीं सकता, धूल-धुँएँ मटमैला नहीं कर सकते और ऋतुओं के गुण गरमी-सर्दी आदि उसे प्रभावित नहीं कर सकते—
क्योंकि ये सब आने-जाने वाले क्षणिक भाव हैं और आकाश इन सबका एकरस अधिष्ठान है—वैसे ही सत्त्वगुण, रजोगुण
और तमोगुण की वृत्तियाँ तथा कर्म अविनाशी आत्मा का स्पर्श नहीं कर पाते; वह तो इनसे सर्वथा परे हैं । इनके द्वारा तो केवल
वही संसार में भटकता है, जो इनमें अहङ्कार कर बैठता है ॥ २६ ॥ उद्धवजी ! ऐसा होने पर भी तब तक इन मायानिर्मित गुणों
और उनके कार्यों का सङ्ग सर्वथा त्याग देना चाहिये, जब तक मेरे सुदृढ़ भक्तियोग के द्वारा मन का रजोगुणरूप मल एकदम
निकल न जाय ॥ २७ ॥ उद्धवजी ! जैसे भलीभाँति चिकित्सा न करने पर रोग का समूल नाश नहीं होता, वह बार-बार उभर
कर मनुष्य को सताया करता है; वैसे ही जिस मन की वासनाएँ और कर्मों के संस्कार मिट नहीं गये हैं, जो स्त्री-पुत्र आदि में
आसक्त है, वह बार-बार अधूरे योगी को वेधता रहता है और उसे कई बार योगभ्रष्ट भी कर देता है ॥ २८ ॥ देवताओं के

द्वारा प्रेरित शिष्य-पुत्र आदि के द्वारा किये हुए विद्वानों से यदि कदाचित् अधूरा योगी मार्गच्युत हो जाय तो भी वह अपने पूर्वाभ्यास के कारण पुनः योगाभ्यास में ही लग जाता है। कर्म आदि में उसकी प्रवृत्ति नहीं होती ॥ २९ ॥ उद्धवजी ! जीव संस्कार आदि से प्रेरित होकर जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त कर्म में ही लगा रहता है और उनमें इष्ट-अनिष्ट बुद्धि करके हर्ष-विषाद आदि विकारों को प्राप्त होता रहता है। परन्तु जो तत्त्व का साक्षात्कार कर लेता है, वह प्रकृति में स्थित रहने पर भी, संस्कारानुसार कर्म होते रहने पर भी उनमें इष्ट-अनिष्ट-बुद्धि करके हर्ष-विषाद आदि विकारों से युक्त नहीं होता; क्योंकि आनन्दस्वरूप आत्मा के साक्षात्कार से उसकी संसार सम्बन्धी सभी आशा-वृष्णाएँ पहले ही नष्ट हो चुकी होती हैं ॥ ३० ॥ जो अपने स्वरूप में स्थित हो गया है, उसे इस बात का भी पता नहीं रहता कि शरीर खड़ा है या बैठा, चल रहा है या सो रहा है, मल-मूत्र त्याग रहा है, भोजन कर रहा है अथवा और कोई स्वाभाविक कर्म कर रहा है; क्योंकि उसकी वृत्ति तो आत्मस्वरूप में स्थित—ब्रह्माकार रहती है ॥ ३१ ॥ यदि ज्ञानी पुरुष की दृष्टि में इन्द्रियों के विविध बाह्य विषय, जो कि असत् हैं, आते भी हैं तो वह उन्हें अपने आत्मा से भिन्न नहीं मानता, क्योंकि वे युक्तियों, प्रमाणों और स्वानुभूति से सिद्ध नहीं होते। जैसे नींद टूट जाने पर स्वप्न में देखे हुए और जागने पर तिरोहित हुए पदार्थों को कोई सत्य नहीं मानता, वैसे ही ज्ञानी पुरुष भी अपने से भिन्न प्रतीयमान पदार्थों को सत्य नहीं मानते ॥ ३२ ॥

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ।

निवर्तते तत् पुनरीक्ष्यैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निह्न्यात्तु सदैव विधत्ते ।

एवं समीक्षा निपुणा सती मे ह्न्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।

एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥

एतावानात्मसंमोहो यद् विकल्पस्तु केवले । आत्मन्नृते स्वमात्मानमवलम्ब्यो न यस्य हि ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अङ्ग पूर्व गुणकर्मचित्रम् अज्ञानम् आत्मनि अविविक्तं गृहीतं तत् पुनरीक्ष्य निवर्तते आत्मा न गृह्यते न विसृज्यः ॥ ३३ ॥ यथा हि भानोः उदयः नृचक्षुषां तमः निह्न्यात्तु सत् न विधत्ते एवं मे समीक्षा निपुणा सती पुरुषस्य बुद्धेः तमिस्रं ह्न्यात् ॥ ३४ ॥ एषः स्वयंज्योतिः अजः अप्रमेयः महानुभूतिः सकलानुभूतिः एकः अद्वितीयः वचसां विरामे येन ईषिताः वाक् असवः च चरन्ति ॥ ३५ ॥ यत् केवले आत्मनि विकल्पः (सः) एतावान् आत्मसंमोहः स्वम् आत्मानम् ऋते यस्य अवलम्बः न हि ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

तदेवमात्मा न विक्रियेत इत्युक्तम् । नन्वेतदनुपपन्नं बद्धावस्थायां त्यज्यमानत्वान्मुक्तावस्थायां च गृह्यमाणत्वात् । नहि ब्रीहयोऽवघातेन ब्रीहिभावत्यागतस्तण्डुलीभावेन गृह्यमाणा न विक्रियन्ते तत्राह । पूर्वमिति । बद्धावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यं देहेन्द्रियादिलक्षणमात्मन्यभ्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत्तदेव पुनर्ज्ञानेन निवर्तते । आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते । अयम्भावः । मुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेदेतावदात्मनो विकारः तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात्मात्मसंस्पर्शित्वम्बन्धमोक्षयोः अतो न विकार इति ॥ ३३ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । नतु सत् पूर्वमेव विद्यमानं घटादि पुनर्विधत्ते करोति । मे या समीक्षा । आत्मविद्या ॥ ३४ ॥ आत्मनो निर्विकारतां प्रपञ्चयति । एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्याऽऽत्मनः प्राप्तिं वारयति । स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणां विकृतिं वारयति । अज इत्युत्पत्तिं वारयति । अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेन संस्कारम् । महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्वबुद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयं-

ज्योतिष्ठादौ हेतुः । सकलानुभूतिरिति । एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावान्न कोऽपि विकार इति दर्शयति । ननु श्रुति-
विषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ठादि तत्राह । वचसां विरामेऽगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्याम् । तथा च श्रुतिः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति । तत्र हेतुः । येनेषिताः प्रेषिताः । तथा च श्रुतिः । केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमा वदन्ति चतुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं यन्मनसो मनो यद्वाचो—ह वाचं प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुः' । इति ॥ ३५ ॥ अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भेदस्यावास्तवत्वमाह । एतावानिति । केवलेऽभिन्ने आत्मन्नात्मनि विकल्प
इति यदेतावान्सर्वोऽप्यात्मनो मनसः सम्मोहो भ्रमः । यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावलम्ब आश्रयो नास्ति । रजत-
भ्रमस्येव शुक्तिं विना । 'नेह नानास्ति किञ्चन इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे' त्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भोवन्शीघरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मविक्रियामधुनाऽक्षिपति—नन्विति । एतदात्मविक्रियत्वम् । पूर्ववस्थापरित्यागपूर्वकमवस्थांतरप्राप्तिरूपविकार-
लक्षणस्य सद्भावात् । तथाहि—नहीहि । गुणैरुपादानैः कर्मभिश्च निमित्तैः । अविविक्तमभिन्नम् । तदेव देहेन्द्रियाद्यात्माध्यसनमेव ।
न गृह्यते नित्यस्वप्रकाशत्वात्, नापि त्यज्यते आत्मत्वात् । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । क्रियाफलत्वे कर्मजन्यत्वे स्वीकृते ।
तावत्तदा । तस्या मुक्तेः । यतो नात्मस्पर्शित्वं बंधमोक्षयोरतो हेतोः । दीपिका—तत्राविक्रियत्वे । गुणैः सत्त्वादिभिः । कर्मभिस्तज्जन्य-
पुण्यपापैः । आत्मनि जीवस्वरूपे । अध्यासेन परत्र परावभासरूपेण । अविविक्तं काणोऽहं बधिरोहमित्यभिन्नं गृहीतं जातं तदेवाध्या-
सेनाभिन्नत्वेन जातमेव देहादिज्ञानेन स्वरूपज्ञानेन केनापि रूपेण मुक्त्यवस्थात्मकेन च रूपेण न गृह्यते बद्धावस्थात्मकेन च रूपेण न
त्यज्यते नित्यमुक्ते तस्मिन् द्वयोरपि प्रातीतिकत्वात् । "गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम्" इत्यत्र पूर्वं तथा निर्णीतत्वादि-
त्यर्थः । शंकाभाससमाधिर्न स्फुट इत्यतोऽयं भाव इति । यथा तण्डुलीभावस्याघातक्रियाफलत्वाद्बोहोणां विकारः, तथा मुक्तेः कस्या
अपि क्रियाफलत्वे सत्येवात्मनो विकारः शङ्क्येत । तस्यास्तु मुक्तेस्तु आरोपितं यदधिष्ठानस्याज्ञानं देहात्मभावनापादकं तस्याज्ञानस्य
याधिष्ठानज्ञानेन निवृत्तिर्नास्तद्रूपत्वान्न क्रियाफलत्वमिति । न बंधमोक्षयोरानुभूतिस्पर्शित्वमतो बन्धमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावान्नात्मनो
विकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तमश्चक्षुरावरणम् । एवं सूर्यवत् । निपुणा कुशलगुरुप्राप्तासती श्रुतिसत्प्रमाणजन्या समीक्षा परोक्षात्म-
विद्यापि पुरुषस्य बुद्धेर्मे मद्विषयकमावरणमेव हन्यान्मत्स्वरूपं तु स्वप्रकाशतयैव स्फुरति । यद्वा—मे समीक्षा मद्विषयज्ञानं मे
मदंशस्य पुरुषस्य वा । संदर्भः—तस्य च मदंशस्य प्रकाशो मदनुग्रहेणाज्ञानलोपात्स्वत एव भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथा हीति ।
न तु पूर्ववत् । यत्तेजोऽलक्षणं सद्भस्तु तत्पुनर्विधत्त इत्यर्थः । मे समीक्षा कृपादृष्टिः । अत्र विश्वनाथः—सदा वर्तमान एवात्मा
ज्ञाने सति स्वत एवोपलभ्यते तस्मिन्सति नोपलभ्यते सूर्यप्रकाशे सति असति च घटपटादिरिवेत्याह—यथा हीति । चक्षुषस्तम
आवरणमेव हन्यान्न तु चक्षुस्तद्विधत्ते यतः मच्चक्षुस्तु सदैव वर्तमानमेकरसमेवेति भावः । एवं निपुणा मे समीक्षा दृढं ज्ञानं
मदीया विद्याशक्तिरित्यर्थः । पुरुषस्य त्वंपदार्थस्य बुद्धेर्बुद्ध्युपहितस्य तमिस्त्वं ज्ञानावरणमेव हन्यात् ॥ ३४ ॥ स्वयंज्योतिष्ठादिकमात्मन
आक्षिपति—नन्विति । मनआद्यगोचरत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । श्रुतिरुक्तार्था । तत्र स्वयंज्योतिष्ठादौ । प्राणादीनामात्मनः प्रेरकत्वे
प्रमाणमाह—तथा चेति । इषितमभिमतं विषयं प्रति केन प्रेषितं प्रेरितं मनः पतति याति केन प्रेरितः प्रथमः प्राण एति आदावव
पिशेषतः प्रेरकापेक्षाऽस्ति पुनस्तु कुशलचक्रवत्संस्कारेणापि चलनं भवत्येव । वदन्ति जीवाः । उ वितर्के । अस्योत्तरम्—श्रोतस्येत्यादि
स्पष्टार्थम् । विश्वनाथः—शुद्धेन त्वंपदार्थेनात्मना परमात्मानं सूर्यस्थानीयं भक्त्या किं स्वयं पश्येत् स तु जीवात्मविलक्षण एवेत्याह—
एष इति । स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः, जीवस्तु तत्प्रकाशः अजः जीवस्तुपाधिद्वारा जन्यः । अप्रमेयस्सर्वव्यापकत्वात् प्रमातुमशक्यः,
जीवस्तु न तथाभूतः । महाहभूतिश्चित्पुंजः, जीवस्तु चित्कणः सकलानुभूतिः सर्वज्ञः, जीवस्त्वल्पज्ञः । एकः परमेश्वरान्तराभावात्स-
जातीयभेदरहितः, जीवस्त्वनेकः । अद्वितीयः जीवमाययोस्तच्छक्तित्वेनैक्याद्वितीयभेदरहितः जीवस्तु नैवभूतः । न च जीववद्वाङ्-
ममसगोचर इत्याह—वचसां विरामेऽगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्याम् । तथा च श्रुतिः—'यतो वाचः' इत्याद्याः । तर्हि कथं स प्रत्येतव्य-
स्तत्राह—येनेषिता यत्प्रेरिता वागसवश्चरन्ति । तदुक्तम्—'गुणप्रकाशैरनुमीयते भावान्' इति । दीपिका—तु प्रपञ्चयति चतुर्विध-
क्रियाफलाभावेन विवृणोति । एतच्छब्दस्यापरोक्षार्थत्वे 'समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्' इति मानम् । अतिशयः शक्तिविशेषः । महाभूति-
रिति—महती देशकालपरिच्छेदरहितानुभूतिः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा । कालपरिच्छेद एव जन्मान्तरास्तिस्त्वविपरिणामापक्षयनाशाः
संभवन्ति न तु तदभावे, तथा देशपरिच्छेद एव वृद्धिः न तु तदभावे इति तथा व्याख्यातम् । एकः सजातीयभेदरहितः, अद्वितीयो
विजातीयभेदशून्य इति पदद्वयं कर्तृपदद्वयेन वा भगवान् विकारनिमित्तसामान्यस्य सजातीयविजातीयस्याभावान्न कोपि विकार
उत्पत्त्यादिरस्तीति दर्शयति । श्रुतिविषयस्य श्रुतिप्रकाशस्य । अगोचरत्वेना नंतत्वादविषयत्वेन । तथा चानन्तत्वेनाविषयत्वे प्रमाणं श्रुतिः
अप्राप्यावधिमनुपलभ्य श्रान्ता वाच उपनिषदो मनसा सह यतो ब्रह्मणः सकाशान्निवर्तन्त इति वागाद्यविषयं तदित्यर्थः । तत्राविषयत्वे
वागादीनां तत्प्रेरितत्वे प्रमाणं श्रुतिः तवल्कारोपनिषत्—कश्चित्प्रतिपन्नो ब्रह्मजिज्ञासुः जडानां मनआदीनां प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या

तत्प्रवर्तकपरमात्मबुभुत्सया पृच्छति-केनेति । मनः कर्तृकेन देवेन प्रेषितं सत् इषितमिष्टं साध्वसाधुविषयं प्रति पतति गच्छति, प्रवर्तक-
मनसः कारणत्वादवश्यं तत्प्रेरकेण केनचिज्जीवभिन्नेन कर्त्रा भाव्यम्, निगृह्णाति जीवेन निग्रहीतुमशक्यत्वात् मनोवशेन्ये ह्यभवन्स्म
देवा' इत्युक्तेः । इषितमितीडागमश्छान्दसः । प्रथमं पंचानां मध्ये मुख्यः प्राणः केन कर्त्रा युक्तः प्रयुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति याति स्वव्यापारं
करोतीत्यर्थः । इमां लौकिकी च वाचं केनेषितां प्रेरितां वदंति जीवा इति शेषः । चक्षुःश्रोत्रमिति प्राण्यगत्वादेकवद्भावः । संयुद्धौ भो
देशिक को देवो युनक्ति प्रयुक्तं प्रेरयतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं शेषकरणानाम् । एवं शिष्येणानुयुक्त आचार्य उवाचेति गम्यम् । श्रोत्रस्येति
“अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति” इति आचार्यश्रुतिशेषो ज्ञेयः । यत् यः श्रोत्रस्य श्रोत्रं शब्दावभासकत्वशक्तिप्रदः,
मनसो मनः मनने शक्तिप्रदः, वाचो वागिन्द्रियस्य वाक् शब्दोच्चारणशक्तिप्रदः, ‘वाचम्’ इति पाठेपि स एवार्थः, प्राणस्य प्राणः
प्राणनशक्तिप्रदः, चक्षुषः चक्षुः दर्शनशक्तिप्रदः, स एव श्रोत्रादेर्नियन्ता देवस्त्वया पृष्ठ इत्यन्वयः । धीरा धीमन्तः श्रोत्रादिप्रेरकत्वेन
परमात्मानं जानंत एतस्माल्लोकादौतिकादेहात् प्रेत्योत्क्रमणं विधाय अतिमुच्य लिंगदेहश्च हित्वा अमृता मुक्ता भवंतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
इंद्र आत्मा । मायाभिरिति बहुत्वं शक्यमिप्रायेण । पुरुषो बहुरूप ईयते वस्तुत एक एवेत्यर्थः । “युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश”
इत्येवेति । अस्यार्थः—अस्य परमात्मनः द्वियन्त इति हरयो विभूतयः शता दश अनंता मायया ताश्च युक्ताः । ‘अयं वै हरयोऽयं वै
दश च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि इति वाक्शेषादित्यर्थः । ननु भ्रम एव ब्रह्माख्यं शुद्धं तत्पदार्थमाश्रित्य द्वैतं कल्पयति, यथोक्तम्—
“आश्रयत्वविषयत्वभागीनी निर्विभागचित्तिरेव केवला” इति, तर्हि कथं भ्रममयोपाधिकस्येश्वराख्यस्य ब्रह्मण एव तवानुग्रहेणान्यस्य
भ्रमोपयात्विति कश्चिद्विप्रतिपद्यते तत्र किमुच्यते तत्राह—एतावानिति । विविधं कल्पयते येन स विकल्पो भ्रमः, यतः स्वमात्मानं
जीवमृते यस्य भ्रमस्य केवले इतरसंबन्धसंभावनारहिते ह्यालम्बो न विद्यते । तदुक्तं वैष्णवे—“ह्लादिनी संधिनी संविच्चव्येका
सर्वसंस्थितौ । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिता ।” इति । सर्वज्ञसूक्ते च—“ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः ।
स्वाविद्यासंवृतो जीवः सकलेशस्तु निरीश्वरः” इति । विश्वनाथस्तु—ननु विश्वस्य पृथक् प्रत्यक्षत्वात्कथमद्वितीयत्वं तत्राह—
एतावानिति । केवले एकस्मिन्नप्यात्मन् आत्मनि सति विकल्प इति यत् एतावानेव आत्मसंमोहः स्वीयसंन्यगविवेकः । यस्यात्म-
संमोहस्य स्वमात्मानमृते स्वीयं जीवात्मानं विनाऽवलम्बो नास्ति जीवात्मन एवाज्ञानेन द्वैतं पृथक् प्रतीतं तस्य द्वैतस्य परमात्म-
कार्यत्वेन परमात्मैक्यात् “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतेः । पार्थक्यं नास्तीत्यर्थः । दोषिका—तु—अद्वितीयत्वं ज्ञानिनां भेद-
स्फूर्तिराहित्यम् उपादयितुमुपपत्त्या युक्त्या साधयितुं विकल्पो भेदः आश्रयो नास्तीति आत्मन एवाश्रयत्वविषयत्वे अभ्युपेते ।
यथोक्तम्—“आश्रयत्वविषयत्वभागीनी निर्विभागचित्तिरेव केवला” इति । इह ब्रह्मणि कश्चन नानाभेदो नास्ति अपवादार्थं कल्पि-
ताकारपरां श्रुतिमाह—इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः कल्पितोपाधिभिः पुरुषो देवनरादिवहुरूप ईयते, वस्तुत एकमेवाद्वैतमित्यर्थः ।
अस्येन्द्रस्य दशसंख्या इन्द्रियलक्षणा विषया हरणाद्वरयः प्राणिभेदात् शता शतसंख्याश्च युक्ताः संयुक्ता प्रेरिता जडत्वेन स्वतः
प्रवृत्त्यसंभवात् अधीनाः संतीत्यर्थः । यथोक्तं शंकरशारीरके—“ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दश” इत्ययं वै हरयोयं वै दश च शतानि सहस्राणि बहूनि चानंतानि च इत्येवमादयस्ते भवन्तु प्रविलयार्थास्तदेतद्ब्रह्मा
पूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमित्युपसंहारादिति । तटीका च रत्नप्रभा—अस्य जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषया हरणाद्देशेन्द्रियाणि
प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वराद्भेदमाशंक्याह—अयमिति । ईश्वर एव हरयः । इत्यर्थ इति—इत्थमेवाभिप्रेत्येयं
श्रुतिः भेदस्यावास्तवत्वे उदाहृतेति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पूर्वमिति । अङ्ग हे उद्धव ! पूर्वं बद्धावस्थायां गुणैः सत्त्वादिभिस्तदनु रूपैः कर्मभिश्च यदिदं चित्रं देहादिरूपम् अज्ञानकार्यं
यदात्मन्यविक्लमभिन्नतया गृहीतमासीत् तदेव पुनरीक्षया आत्मज्ञानेन निवर्त्तते । आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते उपादीयते
नापि विसृज्यो भवति । तथा च मुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेदात्मनो विकारस्तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात्मात्मसंस्पर्शित्वं
बन्धमोक्षयोरिति न विकारशङ्केति भावः ॥ ३३ ॥ यथेति । यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषामावरकं तमो निह्न्यात् पूर्वमेव सत्
घटादि पुनर्न तु विधत्ते विरचयति । एवं निपुणा निश्चयात्मिका सती यथार्था मे समीक्षा साक्षात्कारः पुरुषस्य बुद्धेः तमिस्त्वं
मोहकमज्ञानमेव हन्यात् निरस्यति न तु किंचिद्विधत्ते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एष इति । एष आत्मा स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशः अजः
जन्मादिविकाररहितः अप्रमेयः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः प्रमातुमशक्यः महानुभूतिः अपरिच्छिन्नज्ञानैश्वर्यादिमान् अत एव सकलानु-
भूतिः सर्वसाक्षी एकः सर्वात्मकः अद्वितीयश्च वचसां विरामे अगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्यामपि यः स्वयंज्योतिः येन ईषिताः प्रेषिताः
वाक् असवः इन्द्रियाणि च चरन्ति स्वस्वविषये प्रवर्त्तन्ते ॥ ३५ ॥ देह आत्मेति वदतो निन्दति—एतावानिति । यत् यः केवले अभिन्ने
आत्मन् आत्मनि विकल्पो भेदः । झिजुगार्षः । स एतावान् सर्वोऽप्यात्मनो मनसः संमोहो भ्रम एव । हि यतः स्वमात्मानमृते
विना यस्य विकल्पस्यावलम्बः आश्रयो नास्ति रजतभ्रमस्येव शुक्तिम् अधिष्ठानं विना भ्रमादर्शनात् ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणसमोत्सामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

इदमविक्रियत्वम् । गुणैः सत्त्वादिभिः कर्मभिस्तज्जन्यपुण्यपापैः । आत्मनि जीवस्वरूपे अध्यासेन परत्र परावभासरूपेण । अविविक्तं काणोऽहं बधिरोऽहमित्यभिन्नं गृहीतम् ज्ञातम् । तदेव अध्यासेनाभिन्नत्वेन ज्ञातमेव देहादि । ज्ञानेन स्वरूपज्ञानेन केनापि रूपेण मुक्तावस्थात्मकेन रूपेण न गृह्यते बद्धावस्थात्मकेन च रूपेण न त्यज्यते नित्यमुक्ते तस्मिन् द्वयोरपि प्रातीतिकत्वात् गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनमित्यत्र पूर्वं तथा निर्णीतत्वादित्यर्थः । शङ्काभाससमाधिर्न स्फुटे इत्यतोऽयं भाव इति यथा तण्डुलीभावस्यावघातक्रियाफलत्वाद्गोहीणां विकारः तथा मुक्तैः कस्या अपि क्रियायाः फलत्वे सत्येवात्मनो विकारः शङ्क्योत तस्यास्तु मुक्तेस्तु आरोपितं यदधिष्ठानस्याऽज्ञानं देहात्मभावनापादकं तस्योज्ञानस्य याधिष्ठानज्ञानेन निवृत्तिर्निरासस्तद्रूपत्वान्न क्रियाफलत्वमिति न बन्धमोक्षयोरात्मस्पर्शित्वम् । अतो बन्धमोक्षयोर्बास्तवत्वाभावाज्ज्ञानो विकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतदेव मुक्तेरारोपिताज्ञाननिवृत्तिरूपत्वमेव । मे मत्सम्बन्धिनो समीक्षा सम्यग् ज्ञानं आत्मविद्येति फलितोऽर्थस्तस्या एव सम्यग् ज्ञानत्वात् मूलपुरुषस्य जीवस्य या बुद्धिः स्वरूपभूतं ज्ञानं तस्यास्तमिस्त्रमावरकमज्ञानं हन्यान्न तु स्वरूपं करोति ॥ ३४ ॥ प्रपञ्चयति चतुर्विधक्रियाफलाभावेन विवृणोति एतच्छब्दस्यापरोक्षार्थत्वे समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपमिति मानम् । अतिशयः शक्तिविशेषः । महानुभूतिरिति महती देशकालपरिच्छेदशून्या अनुभूतिः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा । कालपरिच्छेद एव जन्मान्तरास्तित्वविपरिणामापक्षयनाशाः सम्भवन्ति नतु तदभावे तथा देशपरिच्छेद एव वृद्धिः सम्भवति नतु तदभावे इति तथा व्याख्यातम् । एकः सजातीयभेदशून्यः अद्वितीयो विजातीयभेदशून्यः इति पदद्वयं कर्तृपदद्वयेन वा भगवान् विकारनिमित्तस्यान्यस्य सजातीयस्य विजातीयस्य चाभावान्न कोऽपि विकार उत्पत्त्यादिरस्तीति दर्शयति । श्रुतिविषयस्य श्रुतिप्रकाशस्य । अगोचरत्वेन अनन्तत्वादविषयत्वेन । तथा च अनन्तत्वेनाविषयत्वे प्रमाणं श्रुतिः अप्राप्यावधिमनुपलभ्य भ्रान्ता वाच उपनिषदो मनसा सह यतो ब्रह्मणः सकाशान्नवर्त्तन्त इति वागाद्यविषयं तदित्यर्थः । तत्र अविषयत्वे । तथा च वागादीनां तत्प्रेरितत्वे प्रमाणं श्रुतिः तत्त्वत्कारोपनिषत् । कश्चित् प्रतिपन्नो ब्रह्मजिज्ञासुः जडानां मनआदीनां प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत् प्रवर्त्तकपरमात्मबुभुक्षस्य पृच्छति । केनेति मनः कर्तृ केन देवेन प्रेषितं सत् इषितम् इष्टं साध्वसाधुविषयं प्रति पतति गच्छति मनसः करणत्वादवश्यं तत् प्रेरकेण केनचिज्जीवभिन्नेन कर्त्रा भाव्यं निगृह्णातापि जीवेन निग्रहीतुमशक्यत्वात् मनोवशेऽन्येह्यभवंश्च देवा इत्युक्तेः । ईषितमितीडागमद्वन्द्वसः । प्रथमः पञ्चानां मध्ये मुख्यः प्राणः केन कर्त्रा युक्तः प्रेरितः मनः प्रैति याति स्वव्यापारं करोतीत्यर्थः इमां लौकिकीं च वाचं वेनेषितां प्रेरितां वदन्ति जीवा इति शेषः । चक्षुः श्रोत्रमिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सम्बुद्धौ भो देशिक ! को देवो युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं शेषकरणानाम् । एवं शिष्येणानुयुक्त आचार्य उवाचेति गम्यं श्रोत्रस्येति अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्तीति आचार्यः श्रुतिशेषो ज्ञेयः । यत् यः श्रोत्रस्य श्रोत्रं शब्दावभासकत्वशक्तिप्रदः मनसो मनः मननशक्तिप्रदः वाचो वागिन्द्रियस्य वाक् शब्दोच्चारणशक्तिप्रदः । वाचमित्यपि पाठेऽर्थः स एव प्राणस्य प्राणः प्राणनशक्तिप्रदः चक्षुषश्चक्षुः दर्शनशक्तिप्रदः स श्रोत्रार्देनियन्ता त्वया पृष्ठो देव इत्यन्वयः । धीराः धीमन्तः श्रोत्रादिप्रेरकत्वेन परमात्मानं जानन्तः अस्माहोकादौतिकदेहात् प्रेत्योत्क्रमणं विधाय अतिमुच्य लिङ्गदेहं च हित्वा अमृता मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अद्वितीयत्वं ज्ञानिनां भेदस्फूर्तिराहित्यमुपपादयितुम् उपपत्त्या युक्त्या साधयितुं विकल्पो भेदः । आश्रयो नास्तीति आत्मन एवाश्रयत्वविषयत्वेऽभ्युपेते यथोक्तम् आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवलेति इह ब्रह्मणि किञ्चन नाना भेदो नास्ति अपवादार्थं कल्पिताकारपरां श्रुतिमाह इन्द्र इति । इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः कल्पितोपाधिभिः पुरुरूपः देवनरादिबहुरूपः ईयते प्रतीयते वस्तुत एकमेवाद्वैतमित्यर्थः । अस्येन्द्रस्य दशसंख्या इन्द्रियलक्षणा विषयाहरणाद्वरयः प्राणिभेदात् शता क्षतसंख्याश्च युक्ताः संयुक्ताः प्रेरिता जडत्वेन रूतः प्रवृत्त्यसम्भवात् अधीनाः सन्तीत्यर्थः यथोक्तं शङ्करशारीरके ये हि परविद्याधिकारे केचित् प्रपञ्चा उच्यन्ते यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयो यं वै दश च क्षतानि सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेत्येवमादयः ते भवन्तु प्रविलयार्थाः तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्युपसंहारात् इति । व्याख्यातश्च तद्दीकायां रत्नप्रभायाम् । अस्य जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषयाहरणाद्वेन्द्रियाणि प्राणिभेदापेक्षता शतानि च सहस्राणि च तेषामीश्वराद्भेदमाशङ्क्याह । अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थ इति । इत्थमेवाभिप्रेत्येयं श्रुतिः भेदस्यावास्तवत्वे उदाहृतेति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

आत्मा न गृह्यते पूर्वमिव स्थूलोऽहमित्यादि देहाकारो न गृह्यते नापि विसृज्यः न च सर्गसंहारादिभाक् स्यात् ॥ ३३ ॥ नतु सन्निधत्ते सम्यक् निधत्ते तमो नावस्थापयति किन्तु हन्यादेव मे समीक्षा मद्भिषयज्ञानम् ॥ ३४ ॥ परिशुद्धो जीवात्मा महानुभूतिः अपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानः सकलानुभूतिः सर्वार्थगोचरज्ञानवान् एकः अनेकात्मकत्वाभावादेकः अद्वितीयः अत एव वचसा विरामः देवमनुष्यादिशब्दानामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः ईहता चेष्टमानेन वागसवः वागिन्द्रियाणि प्राणश्च चरन्ति व्याप्रियन्ते ॥ ३५ ॥

केवले शरीररहिते आत्मनि विकल्पः देवत्वमनुष्यत्वाद्याकारो वा तस्यात्मनः अवलम्बः प्रकृत्यवलम्बो नास्ति तमात्मानं मानादृते प्रमाणादृते न पश्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

किञ्च पूर्वमिति गुणकर्मचित्रं सत्त्वादिगुणानुगुणैः कर्मभिः पुण्यापुण्यात्मकैश्चित्रं नानाविधमङ्गं देवमनुष्यादिशरीर-
मज्ञानं च देहात्माभिमानरूपं पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेः प्रागात्मनि अविविक्तं यथा तथा गृहीतं तत्पुनर्ज्ञानोदयानन्तरमीक्षया मद्भिषयज्ञानेन
निवर्तते निष्पत्तिपर्यन्तेक्षया निवर्तते इत्यर्थः । आत्मा न गृह्यते पूर्वमिव स्थूलोऽहमित्यादिदेहाकारेण न गृह्यते नापि विसृज्यः न च
संहारादिभाक् स्यात् न च पुनरावर्तते इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥ ईक्षाया अज्ञाननिवर्तकत्वं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति । यथाहीति ।
तमोऽन्धकाराग्निह्न्यादेव ननु सन्निधत्ते सन्निधापयति नावस्थापयति एवं सती विद्यमाना मे समीक्षा मद्भिषयं ज्ञानं पुरुषस्य
बुद्धेस्तमिस्त्रं स्थूलोऽहमित्यादिबुद्धिमित्यर्थः । तन्मूलं संसृतिं च हन्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ तद्विघाते कथंभूतोऽवतिष्ठ आत्मेत्यत्राह ।
एष इति । एष परिशुद्धो जीवात्मा स्वयंभ्योतिः स्वयंप्रकाशोऽजः जन्मादिविकाररहितोऽप्रमेयः प्रत्यक्षादिभिः प्रमातुमशक्यः
महानुभूतिरपच्छिन्नधर्मभूतज्ञानः सकलानुभूतिः सर्वार्थगोचरज्ञानवान् एकः अनेकद्रव्यात्मकत्वाभावादेकः अद्वितीयः प्राकृत-
देहरहितः अत एव वचसां विरामः देवमनुष्यादिशब्दानामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः येनेषिताः प्रेषिताश्चोदिता वागसवश्चरन्ति
व्याप्रियन्ते स एष इति पूर्वावस्थाप्रदर्शनम् ॥ ३५ ॥ छिन्नात्मसम्भोहमज्ञानमात्मनि तमिस्त्रं पुरुषस्य बुद्धेरित्यादौ संसृतिनिदानतया
त्याज्यतयोक्त आत्मसम्भोहः कियानित्यतस्तं निष्कृष्य दर्शयति । एतावानिति । अवलम्बः प्रकृत्यवलम्बः देहगतः विकल्पः देवाद्याकारः
यस्यात्मनो नास्ति तं स्वमात्मानमृते विना विहाय विसृज्येति यावत्केवले ज्ञानैकस्वरूपे । तस्मिन्नात्मनि विकल्पः देवोऽहं मनुष्योऽहं
कृशोऽहमित्यादिरूपोऽभिमानभेद इति यत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु जगत्स्वातन्त्र्यप्रतीतौ किंकारणमित्याशङ्क्याज्ञानं कारणमित्याशयेनाह । पूर्वमिति । ज्ञानोदयात्पूर्वमात्मनि परमात्मनि
अज्ञानं गृहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमार्जितं जीवेनेति शेषः । न केवलं तत्स्वरूपविषयमेवेत्यत उक्तं गुणकर्मचित्रमिति
भगवतो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन च चित्रं नानाविधमज्ञानसद्भावे प्रमाणमाह । अविविक्तमिति । एतमहं जानामोति विवेक-
शून्यं नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौ का प्रतिभटीति तत्राह । अङ्गेति । अङ्गैरामन्त्रणेन भयं माकार्षीरित्याह पुनः पुनरीक्षया हरेः स्वरूपस्य
गुणानां कर्मणां चालोचनलक्षणोपासनाजनितेन तदज्ञानं निवर्तते पुनस्तदज्ञानं न गृह्यते ज्ञानोदयानन्तरम् आत्मा परमात्मापि न
विसृज्यः स्वस्वरूपसुखाविष्कारादिलक्षणापरोक्षीकृतो न परोक्षीभवति । तस्य जगत्स्वातन्त्र्यं च न प्रतीयेत इत्यर्थः—

अन्यैर्ज्ञातेऽपि चाज्ञाते न विशेषो हरेः क्वचित् । तेषामेव विशेषः स्यादज्ञानापगमेन तु ॥

इति वचनार्जोवस्यैव विशेषो न हरेर्विशेष इति च ज्ञातव्यं ज्ञानार्थिनेति भावः ॥ ३३ ॥ मम साक्षात्कारेणाज्ञानं निवर्तते
इत्युक्तं तत्र तेन मम कश्चन विशेषो नास्तीति समर्थितं सोदाहरणमाह । यथेति । हिशब्दः साक्षिसूचको यथा भानोः सूर्यस्य उदयो
नृचक्षुषां तमो निह्न्यान्नतु तमः संविधत्ते कमप्यतिशयं नाधत्ते एवं वैराग्यादिसाधनसामग्र्या निपुणा सती मे समीक्षा पुरुषस्य
सर्वदा श्रोतारण्यशरणं गतस्य बुद्धेस्तमिस्त्रं हन्यात् ननु मम कश्चन विशेषं कुर्यात् ॥ २४ ॥ बहुशः श्रुतपरमात्मास्वरूपस्यापि तत्र
स्वरूपं कीदृशमित्युद्धवस्यान्तरं चोद्यं परिहरति । एष इति । एषोऽहं स्वयंभ्योतिः स्वत एव पूर्णप्रकाशः अतः एवाजः अत एवाप्रमेयः
महती अनुभूतिर्ज्ञमिर्यस्य स महानुभूतिः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सकलानुभूतिः पूर्णसुखानुभव एकः ज्ञानानन्दादिगुणाभिन्नत्वात्स्वगत-
भेदरहितः अद्वितीयः सर्वोत्तमः अप्रमेयत्वाद्देवादिवाचामगोवरः वाचामगोचरश्चेत्त्वदीयज्ञापनं कथं वरीवर्तीति तत्राह । येनेति ।
वाग्रचनाः वैदिकलौकिकसर्ववागव्यवहारा येनेरिताः वर्तन्त इत्यनेन भगवदनुगृहीतवागव्यवहारविषयत्वेन तज्ज्ञानमुद्देतीति ज्ञातव्यम्—

ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमतत्त्वतः । अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृतः ॥ इति वचनात् ॥ ३५ ॥

एवं ज्ञानं ज्ञेयस्वरूपं निरूप्य मिथ्याज्ञानस्वरूपं तत्कारणाज्ञानस्वरूपं च विविच्य निरूपयति । एतावानिति । यद्विकल्पः
प्रमाणविरुद्धं कल्पनं जीवस्वातन्त्र्यं परगात्मास्वातन्त्र्यं जीवपराभेदादिविषयोऽयम् एतावानात्मसम्भोहः मनोभ्रमः भ्रमत्वं बाधक-
ज्ञाननिश्चयं तत्कथमत्राह । केवल इति । आत्मा जीवः केवले स्वतन्त्रे अमृते नित्यमुक्ते परमात्मनि स्थितं मदाधारतया स्थितं
स्वमात्मानं स्वस्वभावं कदाप्यनपनोद्यास्वातन्त्र्यमचलं स्थिरं न पश्यति । यद्यावत्तावद्भूमो न निवर्तत इत्यतः स्वस्वभावाज्ञानं
निमित्तं तन्नित्यं भ्रमो निवर्तत इति निश्चीयते “एतावानात्मसम्भोहो यद्विरुद्धस्य कल्पनं यत्परात्माश्रयान् जीवान्निश्चयेन न
पश्यती”ति वचनात् नाद्वैतज्ञानेन भेदभ्रमो निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न चैवं गुणकर्मणोः ग्रहणत्यागतस्त्वंपदार्थो विकारी संभावेत अज्ञानमात्रतः संबन्धात्तयोरित्याह । पूर्वमिति ॥ ३३ ॥ तस्य च मर्दशस्य प्रकाशो मदनुग्रहेणाज्ञानलोपात् स्वत एव भवतीति दृष्टान्तेनाह । यथा हीति । ननु पूर्ववत् यत्तेजोऽश्लक्ष्णं सद्भूतं तत्पुनर्विधत्त इत्यर्थः । मे समीक्षा कृपादृष्टिः ॥ ३४ ॥ ततस्तत्पदार्थत्यापि प्रकाशस्तत्तत्सर्वप्रकाशमात्मसाक्षात्कृत्य स्वयमेव स्यादित्याह । एष इति । तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानात् सकलानुभूतिः तत्र हेतुर्महानुभूतिरिति ॥ ३५ ॥ ननु भ्रम एव ब्रह्माख्यं शुद्धं तत्पदार्थमाश्रित्य द्वैतं कल्पयति यथोक्तम् “आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवले”ति तर्हि कथं भ्रममयोपाधिकस्येश्वराख्यस्य ब्रह्मण एव तवानुग्रहेणान्यस्य भ्रमोऽप्यास्त्विति कश्चिद्विप्रतिपद्यते तत्र किमुच्यते तत्राह । एतावानिति । विविधं कल्पयते येन सविकल्पो भ्रमः यतः केवले इतरसम्बन्धसंभावनारहितस्यावलम्बो न विद्यते स्वमात्मानं जीवमृते यस्य भ्रमस्यावलम्बो न विद्यते तदुक्तं वैष्णवे—

ह्लादिनी संधिनी संवित्वग्येका सर्वसंस्थितौ । ह्लादतापकारी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥

इति सर्वज्ञसूक्ते च—

ह्लादिन्या संविदा शिलष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यासंवृतो जीवः ॥ इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मादज्ञाननिवर्तकं ज्ञानमेवोपादेयमित्याह । पूर्वं बद्धावस्थायां गुणकृतकर्मभिर्विचित्रं यत् अज्ञानमेवात्मनि त्वंपदार्थविषये गृहीतमासीत् कीदृशम् अविविक्तं कुत आगतं किंस्वरूपमेतदित्यविचारितं तदेवाज्ञानं मुक्तदशायामीक्ष्यां ज्ञानेन निवर्तत इत्यतः खलु ज्ञानमेव पूर्वोत्तरदशयोरगृहीतं गृहीतं च भवेत् त्वंपदार्थ आत्मा तु न गृह्यते नापि विसृज्यते कदापीति सत्वेकरस एवेति भावः ॥ ३३ ॥ सदा वर्त्तमान एवात्मा ज्ञाने सति स्वत एवोपलभ्यते तस्मिन् सति नोपलभ्यते सूर्यप्रकाशे सति असति च घटपटादिरिवेत्याह । यथा हीति । चक्षुषस्तमआवरणमेव हन्यात् ननु तत्तच्छुर्विधत्ते यतः सत् चक्षुस्तु सदैव वर्तमानमेकरसमेवेति भावः एवं निपुणा मे समीक्षा दृढं ज्ञानं मदीया विद्या शक्तिरित्यर्थः । पुरुषस्य त्वंपदार्थस्य बुद्धेर्बुद्धयुपहितस्य तमिषं ज्ञानावरणमेव हन्यात् ॥ ३४ ॥ ततश्च शुद्धे न त्वंपदार्थेनात्मना परमात्मानं सूर्यस्थानीयं भक्त्या किं लय पश्येत् स तु जीवात्मविलक्षण एवेत्याह । एष इति स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशः जीवस्तु तत्प्रकाशयः अजः जीवस्तुपाधिद्वारा जन्यः अप्रमेयः सर्वव्यापकत्वात्प्रमातुमशक्यः जीवस्तु न तथाभूतः महानुभूतिः चित्पुञ्जः जीवस्तु चित्कणः सकलानुभूतिः सर्वज्ञः जीवस्त्वल्पज्ञः एकः परमेश्वरान्तराभावात् सजातीयभेदरहितः जीवस्त्वेकः अद्वितीयः जीवमाययोस्तच्छक्तित्वेनैक्याद्विजातीयभेदरहितश्च जीवस्तु नैवंभूतः न च जीववद्वाङ्मनसगोचर इत्याह । वचसां विरामेअगोचरत्वेन वृत्तौ सत्यां तथाच श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति तर्हि स कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह येनेषिताः यत्प्रेरिता वागसवश्चरन्ति यदुक्तं गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानिति ॥ ३५ ॥ ननु विश्वनाथस्य पृथक् प्रत्यक्षत्वात् कथमद्वितीयत्वं तत्राह एतावानिति । केवले एकस्मिन्प्यात्मन् आत्मनि सति विकल्प इति यत् एतावानेव आत्मसम्बोहः स्वीयसम्यगविवेकः अस्य आत्मसम्बोहस्य स्वमात्मानम् ऋते स्वीयं जीवात्मानं विना अवलम्बो नास्ति जीवात्मन एवाज्ञानेन द्वैतं पृथक् प्रतीतं तस्य द्वैतस्य परमात्मकार्यत्वेन परमात्मैक्यात् नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादितेः पार्थक्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

नन्वनित्यासुखस्वरूपे प्राकृते सुखबुद्धौ किं कारणमित्यपेक्षायामज्ञानमेवेत्याह । पूर्वमिति । परमानन्दरूपपरमात्मज्ञानात् पूर्वमात्मनि परमात्मनि अज्ञानं गृहीतं परमात्मविषयत्वेनोपात्तं जीवेनेति शेषः न केवलं स्वरूपविषयं तज्ज्ञानमपितु गुणकर्मचित्रं परमात्मनो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन चित्रं नानाविधम् अज्ञानस्य विषयं स्वरूपमाह । अविविक्तमिति । भावे निष्ठा ब्रह्मानन्दविषयानन्दयोरविवेचनमित्यर्थः विज्ञानमानन्दाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेषः आकाश आनन्दो न स्यात् भूमेव सुखं नाल्पे सुखमस्ति यो भूमा तदमृतं यदल्पं तन्मर्त्यं सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायेत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिभ्य उभयोर्विवेचनं किञ्च यथा कश्चित्पुरुषो वने गजसिंहखङ्गहस्तकन्यादवानलभयाज्जीवितापदमापन्नः पलायन् कक्षावृतकूपे पपात स तत्र कूपतले महासर्पं दृष्ट्वा मध्य एव वल्लीमादाय लम्बमानो दंशादिविहूपद्रुतोऽपि उपरितदच्युतं मधुबिन्दुरसास्वादसक्तस्तत्रैवतिष्ठति तत्र मधुबिन्दुवद्विषयसुखमिति भारताख्यानप्रसिद्धेरित्येवंपरमानन्दतुच्छानन्दयोर्ब्रह्मसुखविषयसुखयोरविवेचनमेवाज्ञानमित्यर्थः । कथमस्य निवृत्तिरिति चेत्तत्राह । निवर्तते इति । गुरुपदेशेन परमानन्दस्य भगवतः स्वरूपगुणकर्मणां पुनरीक्ष्यैव सम्यग्ज्ञानेनैव भगवत्कृपाकटाक्षेणैव वा तत्कारणमज्ञानं निवर्तते पुनः शब्दस्योभयत्र

सम्बन्धः पुनस्तद्विज्ञानं न गृह्यते ज्ञानमेव गृह्यते इत्यर्थः । ज्ञानोदयादात्मा परमात्मापि न विसृज्यः न त्याज्यः पूर्वमज्ञानेनात्मा विसृज्य आसीत् पुनस्तद्विज्ञानेन विषयसुखस्य दुःखरूपत्वनिश्चयात् परमानन्दरूपः परमात्मा न विसृज्यो भवत्यपि भजनादिना गृह्यते एवेति भावः ॥ ३३ ॥ भगवदीक्षयाऽज्ञानं निवर्त्तते आत्मा च प्राज्ञो भवतीत्युक्तम् इदानीं ज्ञानाब्जज्ञेयमानमनुभूयते न तु ज्ञयते इत्याह । यथेति । हिरवधारणे । यथा मानोरुदयो नृचक्षुषां तम एव निहन्त्यानृतु सद्धिक्ते भानुप्रकाशयभूतं वस्तु पूर्वमेव सत् विद्यमानं न विधत्ते न करोति एवं सती असत्तर्कशून्या निपुणा साधनादिसम्पन्ना मे भगवतः सर्वज्ञस्य समीक्षा समीचीना विद्या मद्धिषयिणी विद्येत्यर्थः । पुरुषस्य जीवस्य बुद्धेस्तमिश्रमज्ञानं हन्यात् न तु मत्प्रकाशयभूतज्ञेयवस्तु चिदचित्स्वरूपादिकं विधत्ते उत्पादयति ॥ ३४ ॥ कीदृशं तत्स्वरूपमित्यपेक्षायामाह । एष इति । एष प्रत्यक्षोऽहं स्वयं ज्योतिः स्वयंप्रकाशः अत एवाजः स्वेच्छां विनाऽऽविर्भाविरहितः अजत्वादेवाप्रमेयः अन्यैः प्रमातुमशक्यः स्वयं महानुभूतिः महती देशकालादिपरिच्छेदशून्याऽनुभूतिर्ज्ञानं यस्य सः सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानाश्रय इत्यर्थः । इत्यनेन सामान्यतः सर्वज्ञत्वमुक्तं सकलानुभूतिरित्यनेन सकलविशेषज्ञानाश्रयत्वाद्विशेषसर्वज्ञत्वमुक्तं यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः एकः ब्रह्म नारायणरामकृष्णादिनानाशब्दवाच्योऽपि स्वरूपभेदरहितः अद्वितीयः समानाधिकशून्यः न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ननु शब्दवाच्यत्वे कुतोऽप्रमेयत्वमिति चेत्तत्राह वचसां विरामे स्वरूपगुणानामित्यन्तामप्राप्य विरामे निवर्तते सति अप्रमेयत्वमित्यर्थः । वाच्यत्वं तु इयत्तावच्छेदाभावेनेत्युभयप्रकारकत्वमविरुद्धं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चेति श्रुतेः नन्वप्रमेयत्वेऽपि शब्दवाच्यत्वाङ्गीकारे शब्दप्रकाशयत स्यादेव तथात्वे स्वयंप्रकाशत्वहानिरिति चेत्तत्राह । येनेषिता वागसवश्चरन्तीति । येन प्रेरिताः सर्वा वाचोऽसवः प्राणाश्चरन्ति स्वस्वव्यापारे समर्था भवन्ति अमुशब्देन तद्वन्तो जीवा अपि गृह्यन्ते तेऽपि तत्प्रेरिताः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवं परमात्मनः स्वयं ज्योतिष्मज्जत्वमप्रमेयत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं सर्वज्ञत्वं वागसुशब्दोपलक्षितचेतनाचेतननियन्तृत्वादिनिरूपितमिदानीं करुणासागरः सर्वज्ञो भगवान् स्वभक्तहितोपदेशायोक्तसिद्धान्तवादिनो ये जीवानां सन्मार्गाभ्रंशाय प्रवर्त्तमानाः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सर्वप्रमाणागोचरमात्मतत्त्वं परमार्थवस्तु तस्याविद्यात्मककार्यकारणोपाधिपरिच्छेदात् जीवेश्वरत्वविभागस्तत् एवेशजीवयोः सर्वज्ञत्वाल्लक्ष्यत्वे सर्वशक्तित्वास्त्वन्त्रत्वपरन्त्रत्वे नियन्तृत्वनियम्यत्वे भवतः ननु सर्वोपाधिनिर्मुक्ते ते सम्भवतः अचिन्मात्रन्तु असदेव शुक्तौ रजतप्रतीतिवन्मिथ्यैव प्रतीयते तत्प्रतिपादकशास्त्रं त्वर्थवादमात्रं तस्माज्ज्ञातव्यनियम्यवस्त्वन्तराभावात्परमात्मनि सर्वज्ञत्वनियन्तृत्वादि न वास्तवमस्तीति तेषां मतमनूद्य दूषयति । एतावानिति आत्मसम्भोहः आत्मनोऽन्यथानुभवः एतावानेव नह्यतोऽन्य इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायामाह । यत् आत्मन् आत्मनि परमात्मनि विकल्पः अविद्योपाधिना विविध ईश्वरत्वजीवत्वसर्वज्ञत्वाल्लक्ष्यत्वादिविकल्पः भेदकल्पनं तदुक्तेरन्मत्तप्रलापतुल्यतान्दर्शयितुमात्मविशेषणमाह । केवले । अविद्यागन्धसम्बन्धशून्ये तत्कल्पनायां प्रमाणमपि नेत्याह । स्वमात्मानमृते तेषां स्वबुद्धिं विना यस्य संभोहस्यावलम्बो न ह्यस्ति ॥ ३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ननु कथमिन्द्रियवतः सर्वथा विषयादर्शनमित्याशङ्क्याह—यदीति । स्मेति एवकारार्थः । यदि असतामिन्द्रियाणामर्थशब्दादिविषयजातं नानाविधानुमानेन विरुद्धं सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धमपि दुःखहेतुतया पश्यति तथात्मतयाभिमतं देहादिकं ततोऽन्यत् भिन्नतया पश्यति तदा स मनीषी विवेकी तत् वस्तुतया परमपुरुषार्थतया न मन्यत इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वाप्नं यथेति । यथा पुरुषः स्वापादुत्थाय प्रबुद्धयः संस्कारमात्रेण स्फुरन्तमत एव स्वयमेव तिरोभवन्तं स्वाप्नं स्वप्ने दृष्टं देहादिविषयं पुरुषार्थतया न मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं सत्यात्मनः संसारावस्थायां मलिनत्वेन हेयत्वं मोक्षावस्थायां तु शुद्धतयोपादेयत्वमिति विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—पूर्वमिति । पूर्वं बद्धावस्थायां गुणैः सत्त्वादिभिरतदनु रूपैः कर्मभिश्च यदिदं चित्रं देहादिरूपम् । तथाऽज्ञोहमिति प्रतीतेरज्ञानं च यदात्मन्यविविक्तमभिन्नतया गृहीतमासीत् तदेव पुनरीक्षया आत्मज्ञानेन निवर्त्तते आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते उपादीयते नापि विसृज्यो भवति । तथा च मुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेदात्मनो विकारस्तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वाज्ञात्मसंस्पर्शित्वं बन्धमोक्षयोरिति न विकारशङ्केति भावः ॥ ३४ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । ननु सत् अपूर्वं घटादि विधत्ते विरचयति । एवं निपुणा निश्चयात्मिका सती यथार्था मे समीक्षा साक्षात्कारः पुरुषस्य बुद्धेः तमिच्छं मोहकमज्ञानमेवं हन्यात् निरस्यति न तु किञ्चिद्विधत्ते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदा चायं विमुक्तः जीवः परमात्मन्येव लीनः स एव भवतीत्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपं निरूपयति—एष आत्मा स्वयं ज्योतिः स्वयंप्रकाशः । अजः जन्मादिविकाररहितः । अप्रमेयः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः प्रमातुमशक्यः ! महानुभूतिः अपारीच्छिन्नज्ञानैश्वर्यादिमान् । अत एव सकलानुभूतिः सर्वसाक्षी । एकः सर्वात्मकः अद्वितीयो निरुपमः । ननु श्रुतिविषयस्य कथं स्वयं ज्योतिष्ठादि तत्राह—वचसां विरामे अगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्यां येन ईषिताः प्रेषिताः वाक् असवः इन्द्रियाणि च चरन्ति स्वस्वविषये प्रवर्त्तन्ते । तथा च श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देशो युक्तिकः' इति ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किं च । पूर्वमिति । गुणैः सत्त्वादिगुणानुगुणैः कर्मभिः पुण्यापुण्यात्मकैः चित्रं नानाविधं, अङ्गं देवमनुष्यादिशरीरं, अज्ञानं देहात्माभिमानरूपं च, पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्, आत्मनि अविविक्तमविभक्तं यथा तथा गृहीतं, तत् पुनः ज्ञानोदयानन्तरं, ईक्ष्या मद्विषयज्ञानेनैव, निवर्त्तते । निष्पत्तिपर्यन्तेश्च निवर्त्तत इत्यर्थः । आत्मा न गृह्यते, पूर्वमिव स्थूलोऽहमित्यादिदेहाकारेण न गृह्यते, नापि विसृज्यः न च संहारादिभाक् स्यात् । 'न स पुनरावर्त्तते' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥ ईक्ष्याया अज्ञाननिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति । यथा हि यद्वदेव, भानोः उदयः नृचक्षुषां तमोऽन्धकारं निहन्यादेव न तु संविद्यते, नैव संविधापयति नावस्थापयतीत्यर्थः । एवमित्थं सती विद्यमाना, निपुणा मे मम, समीक्षा मद्विषयं ज्ञानं, पुरुषस्य बुद्धेः तमिस्रं स्थूलोऽहमित्यादिबुद्धि-जन्याज्ञानं तन्मूलं संसृतिं च हन्यात् ॥ ३४ ॥ तद्विधाते कथंभूतोऽवतिष्ठत्यात्मा इत्यत्राह । एष इति । एषः परिशुद्धः जीवात्मा, स्वयंभ्योतिः स्वयंप्रकाशः, अजः जन्मादिविकाररहितः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमातुमशक्यः, महानुभूतिः अपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानः, सकलाऽनुभूतिः सर्वार्थगोचरज्ञानवान्, एकः अनेकद्रव्यात्मकत्वाभावादेकः, अद्वितीयः प्राकृतदेहरहितः, अत एव वचसां विरामः देवमनुष्यादिशब्दानामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः, येन ईषिताः प्रेषिताश्चोदिताः वागसवश्च चरन्ति व्याप्रियन्ते । एष इति पूर्वावस्थाप्रदर्शनम् ॥ ३५ ॥ 'छित्त्वात्मसंमोहन्' इति 'अज्ञानमात्मनि' इति 'हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः' इत्यादौ संसृतिनिदानतया त्याज्यतयोक्त आत्मसंमोहः क्रियानित्यतस्तं निष्कृष्य दर्शयति । एतावानिति । अवलम्बः प्रकृत्यवलम्बः यस्यात्मनः न हि नास्त्येव, तं स्वम् आत्मानम् ऋते विना, विसृज्येत्यर्थः । केवले ज्ञानैकस्वरूपे, आत्मन् तस्मिन्नात्मनि, विकल्पः देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिरूपोऽभिमानभेद इति यत् एतावान् आत्मसंमोहः, आत्मनि विकल्परूप एवात्मसंमोह इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! (इसका यह अर्थ नहीं है कि अज्ञानी ने आत्मा का त्याग कर दिया है और ज्ञानी उसको ग्रहण करता है । इसका तात्पर्य केवल इतना ही है कि) अनेकों प्रकार के गुण और कर्मों से युक्त देह-इन्द्रिय आदि पदार्थ पहले अज्ञान के कारण आत्मा से अभिन्न मान लिये गये थे, उनका विवेक नहीं था । अब आत्मदृष्टि होने पर अज्ञान और उसके कार्यों की निवृत्ति हो जाती है । इसलिए अज्ञान की निवृत्ति ही अभीष्ट है । वृत्तियों के द्वारा न तो आत्मा का ग्रहण हो सकता है और न त्याग ॥ ३३ ॥ जैसे सूर्य उदय होकर मनुष्यों के नेत्रों के सामने से अन्धकार का परदा हटा देते हैं, किसी नयी वस्तु का निर्माण नहीं करते, वैसे ही मेरे स्वरूप का दृढ़ अपरोक्षज्ञान पुरुष के बुद्धिगत अज्ञान का आवरण नष्ट कर देता है । वह इदंरूप से किसी वस्तु का अनुभव नहीं करता ॥ ३४ ॥ उद्धवजी ! आत्मा नित्य अपरोक्ष है, उसकी प्राप्ति नहीं करनी पड़ती । वह स्वयंप्रकाश है । उसमें अज्ञान आदि किसी प्रकार के विकार नहीं हैं । वह जन्मरहित है अर्थात् कभी किसी प्रकार भी वृत्ति में आरुढ़ नहीं होता । इसलिये अप्रमेय है । ज्ञान आदि के द्वारा उसका संस्कार भी नहीं किया जा सकता । आत्मा में देश, काल और वस्तुकृत परिच्छेद न होने के कारण अस्तित्व, वृद्धि, परिवर्तन, हास और विनाश उसका स्पर्श भी नहीं कर सकते । सबकी और सब प्रकार की अनुभूतियाँ आत्मस्वरूप ही हैं । जब मन और वाणी आत्मा को अपना अविषय समझकर निवृत्त हो जाते हैं, तब वही सजातीय, विजातीय और स्वगत भेद से शून्य एक अद्वितीय रह जाता है । व्यवहार दृष्टि से उसके स्वरूप का वाणी और प्राण आदि के प्रवर्तक के रूप में निरूपण किया जाता है ॥ ३५ ॥ उद्धवजी ! अद्वितीय आत्मतत्त्व में अर्थहीन नामों के द्वारा विविधता मान लेना ही मन का भ्रम है, अज्ञान है । सचमुच यह बहुत बड़ा मोह है, क्योंकि अपने आत्मा के अतिरिक्त उस भ्रम का भी और कोई अधिष्ठान नहीं है । अधिष्ठान-सत्ता में अध्यस्त को सत्ता है ही नहीं । इसलिये सब कुछ आत्मा ही है ॥ ३६ ॥

यन्मामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमवाधितम् । व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पण्डितमानिनाम् ॥ ३७ ॥

योगिनोऽपक्वयोगस्य युञ्जतः काय उत्थितैः । उपसर्गैर्विह्न्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥

योगधारणया कांश्चिदासन्नैर्धारणान्वितैः । तपामन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान् विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥

कांश्चिन्ममानुष्यानेन नामसङ्कीर्तनादिभिः । योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदाञ्छनैः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

नामाकृतिभिः पञ्चवर्णं यत् द्वयम् अवाधितं पण्डितमानिनाम् अयम् अर्थवादः व्यर्थेन ॥ ३७ ॥ अपक्वयोगस्य युञ्जतः योगिनः कायः उत्थितैः उपसर्गैः विह्न्येत तत्र अयं विधिः विहितः ॥ ३८ ॥ कांश्चित् योगधारणया धारणान्वितैः आसन्नैः

तपोमन्त्रौषधैः कांश्चित् उपसर्गान् विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥ कांश्चित् मम अनुध्यायेन नामसङ्कीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्या वा अशुभदाढ्यनैः हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

केचित्पुनः प्रत्यक्षादिप्रतीतस्य प्रपञ्चस्य बाधायोगाद्वेदान्तार्थानां च कर्त्तव्यकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वाद्वैतं सत्यमिति मन्यन्ते । तन्मतमनूय दूषयति । यदिति । नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं द्वयम् द्वैतं यत्तद्बाधितमिति पण्डितमानिनामत्र वयमेव पण्डिता इत्यभिमानवतां वेदान्तेष्वयमर्थवाद इति प्रतीतिर्न तत्त्वविदाम् । यतो व्यर्थेनापि विनाऽप्यर्थेन सा प्रतीतिः । तथाहि न तावद्विधेकवाक्यत्वं तेषामस्ति यतोऽर्थवादत्वं स्यात् । न चाकर्तृभोक्तृपरमानन्दरूपात्मप्रतिपादनं कर्मविशेषतां भजते । न चाबाधितत्वं द्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् पञ्चवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वाचारम्भणादि-श्रुतिमिश्र बाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः । योगं युञ्जतः कायो यद्यन्तरेवोत्पन्नैरुपसर्गै रोगाद्युपद्रवैरभिभूयेत् । तत्रायं विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥ योगधारणया सोमसूर्यादि-धारणया कांश्चित् संतापशैत्यादीन् । आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमन्त्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ३९ ॥ ममानु-ध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दंभमानादीन् हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ मीमांसकमतं निराकरोति—केचिदिति । केचिन्मीमांसकाः । तन्मतमनूय प्रथमं वर्णयित्वा । अत्र जगति । वेदान्तेषूपनिषत्सु । आत्मा भेदप्रतिपादनं यत् । अयमिति पुस्तकं विधेयापेक्षम् । तत्त्वविदां ज्ञानिनां त्वात्माभेद एवाभिमतो न तु पण्डितमानिनां मुख्याणां यतो हेतोः सा प्रतीतिर्व्यर्थेति । व्यर्थतामाह—तथाहीति येषां वाक्यानां विधिवाक्येनैकवाक्यता संभवति यथा—‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनां सुकृतम्’ इत्यस्य चातुर्मास्ययागः प्रशस्तस्तेन यजेदिति विधिवाक्येनैक्यम् । एवं तेषां तत्त्वम-स्यादिवाक्यानां न केनापि विधिवाक्येनैक्यमस्ति ततो नास्ति तेषामर्थवादत्वमिति । अन्यदाह न चेति न ह्यकर्तुरभोक्तृश्च परमानन्द-रूपस्य स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिरुपपद्यते । स्वर्गाद्यानन्दस्य तदानन्दकोट्यंशेनापि तुल्यत्वाभावात् । प्रपञ्चासत्त्वमनुमानेन साधयति न चेति । आदिना ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यादिग्रहः । दीपिका—केचिन्मीमांसकाः । बाधायोगान्मिथ्यात्वासंभवात् । वेदान्तार्थानाम् ‘तत्त्वमसि’ ब्रह्माहमस्मि’ इत्यादिवेदान्तार्थानां क्रतुयज्ञस्तदंगभूतः कर्ता यजमानस्तत्प्रतिपादनपरत्वेन तच्छ्रुत्यापारत्वे-नार्थदत्त्वात्, गुणवादरूपार्थवादत्वात्, यथादित्यो यूप इत्यत्र यूपस्यादित्यत्वं प्रत्यक्षबाधितं तदुज्ज्वलत्वयज्ञनिबोहकत्वादिगुणमादाय प्रशंसामात्रं यूपस्य क्रियते, तथा जीवस्यापीश्वरत्वं प्रत्यक्षबाधितं कर्मवशत्वात्, किन्तु—यज्ञादिज्ञातृत्वगुणमादाय तस्येश्वरत्वेन प्रशंसामात्रं क्रियत इत्यर्थः । तन्मतं मीमांसकमतम् । नाम ब्राह्मणादि, रूपं द्विपदत्वादि । अत्र द्वैतस्य सत्यत्वप्रतिपादने । अयं ब्रह्मात्मवादः । अर्थवादः यजमानस्तुतिमात्रं तादृशप्रतीतिः । पण्डितमानिप्रतियोगित्वे हेतुमाह—यत् इति । विनाप्यर्थेन विधेक-वाक्यत्वप्रयोजनासंभवादित्यर्थः । तथाहि—वेदान्तार्थानामर्थवादत्वप्रतीतिर्व्यर्थत्वं दर्शयति—न तावदिति । यथा—‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुरेवैनं भूतिं गमयति’ इत्याद्यर्थवादानां यतो वायुः प्रशस्तोऽतः ‘वायव्यं श्वेतमालभेत’ इत्यनेन प्रकारेण विधेकवाक्यत्वं न तथा वेदान्तवाक्यानां विधेकवाक्यत्वं संभवति तादृशविध्यभावात् । यतो विधेकवाक्यत्वादर्थवादत्वं स्यात्संगच्छेतेति तथा प्रतीते-र्व्यर्थत्वं दर्शितम् । न चाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यत्रैव विधिः कल्प्यः परमानन्दप्रतिपादनस्य तुच्छकर्मविध्यगत्वानौचित्यादित्याह—न चेति बाधितत्वान्मिथ्यात्वात् । अत्र संदर्भः—ननु यदि स्वरूपे आरोपितं स्यात्तदैवेश्वरानुग्रहेण तज्ज्ञाने सति तत्र मिथ्या ज्ञायते न त्वेवं किन्तु तण्डुलपाकवत्संयुक्तमेव । ततः कथं ज्ञानमात्रेणापगच्छेदित्येक आक्षिपन्ति, तथा जीवेनाज्ञानारोपितत्वेऽपि वणिग्वीथिस्थरजतवद्द्वैतं नाम वस्तु पृथग्नास्ति किन्त्वनदित एव । पूर्वपूर्वभ्रम उत्तरत्रारोप्यते तदा को वा तस्यानुग्रह इत्यन्ये आक्षिपन्तीत्याशङ्क्याह—यन्नामेति । यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चभूतात्मकरूपबाधितं नास्तीति भावनया बाधितमशक्यं ग्राहकादित्वेन संयोगस्यैव सिद्धिरिति मन्यन्ते । यच्च व्यर्थेन पदार्थं विनाप्यर्थस्य वादमात्रं मन्यन्ते द्वयमप्येतत्पण्डितमानिनामेव न तु पण्डितानाम् पूर्वत्र ग्राहकग्राह्ययोरपि रूपयोश्च चिज्जडयोस्तेजस्तिमिरयोरिव संयोगासंभवादज्ञानेनैव तत्प्रतीतिरिति । अथोत्तरत्र न ह्यत्यन्तासन् पञ्चभूतादिः कुत्राप्यारोपितो दृश्यते, समुच्छिन्नकर्णं शशे शृंगमिवेति भावः विश्वनाथस्तु—तस्मात्कार्यकारणवस्त्वैक्यदर्शनं पटतन्तु-वदिति न्यायेन कार्यस्य पृथक्त्वं बाधितमेव तदप्यबाधितमिति ये मन्यन्ते ते पण्डितमानिन एव न तु पण्डिता इत्याह—यत् नामभिरा-कृतिभि रपैश्च सहितमिन्द्रियैर्ग्राह्यं च पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं तत् द्वयं द्वैतमबाधितमेवेति पण्डितमानिनामेव मतं न तु पण्डितानाम् । यतो व्यथनं विनाप्यर्थेन अर्थ इति वादोयं न ह्यार्थतवानर्थः सत्यो भवेत् ‘प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा । आद्यन्तवदसंज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ।’ इति मनुक्तेः ॥ ३७ ॥ तन्निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठस्य । अन्तरा मध्ये । तत्रोपसर्गेषु । ‘उपसर्गः पुमान्नो गभेदोऽप्लवयोरपि’ इति मेदिनी । प्रतीकारो निवृत्त्युपायः । दीपिका—परिकरोऽत्र बाधकस्य निरासः साधकस्य कथनम् । तन्निष्ठस्य ज्ञानयोगस्थितस्य ।

अंतरा ज्ञाननिर्वाहमध्य एव । तत्र तेषूपसर्गेषु । प्रतीकारो दूरीकरणोपायः ॥ ३८ ॥ आदिना त योर्वैषम्यग्रहः । आसन्नैस्वस्ति-
काद्यासनैः । आदिना पित्तश्लेष्मग्रहः । आदिना वृश्चिकादिग्रहः । दोषिका—सोमसूर्यादीत्यादिनाऽग्न्यादिधारणादिग्रहः । संताप-
शैत्यादीनीत्यादिना वनाग्न्यादीनां स्तंभनग्रहः । तदुक्तम् 'अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः' इति ॥ ३९ ॥ आदिना श्रवणग्रहः
कामादीत्यादिना क्रोधादिग्रहः । आदिना नैष्ठुर्यादिग्रहः । योगेश्वरा हरिभक्तास्तेषामनुवृत्त्या सेवया तदनुगमनेन वा ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

केचित्पुनः प्रत्यक्षादिसिद्धस्य पञ्चस्य बाधायोगाद्वेदान्तानां च कर्त्तव्यकर्तृप्रतिपादकत्वेनार्थवादत्वं मन्यन्ते तन्मतमनूय
दूषयति—यदिति । नामाकृतिभिः नामभिः रूपैश्च उपलक्षितं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकमिन्द्रियैर्ग्राह्यं यद्द्वयं द्वैतं देहादि तदबाधित-
मेवेत्ययं पण्डितमानिनाम् अत्र वयमेव पण्डिता इत्यभिमानवतां वेदान्तेष्वयमर्थवादः इति प्रतीतिः व्यर्थेन अर्थशून्येन भ्रमेणैवेति ।
तथाहि न तावद्विष्येकवाक्यत्वं तेषामस्ति येनार्थवादत्वं स्यात् । न चाकर्तृभोक्तरूपात्मप्रतिपादनं कर्म विधिशेषतां भजते नाप्य-
बाधितत्वं जगतः नामरूपात्मकत्वात् । पञ्चवर्णात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् स्वप्नवत् इत्याद्यनुमानैः वाचारम्भणादिश्रुतिभिश्च बाधित-
त्वात् ॥ ३७ ॥ योगिन इति ॥ अपकयोगस्य अनिष्पन्नयोगस्य योगं युञ्जतः कुर्वतो योगिनः कायो यद्यन्तरेवोत्पन्नैरुपसर्गैः रोगाद्य-
पद्रवैर्विहन्येत अभिभूयते तत्र तदा अयं विधिः प्रतीकारो विहितः ॥ ३८ ॥ तमेव दर्शयति—योगेति । कांश्चित्सन्तापशैत्यादीन्
योगधारणया सूर्यसोमादिधारणया वातादिरोगान् वायुधारणान्वितैरासनैः कांश्चित् पापग्रहसर्पादिकृतान् उपसर्गान् उपद्रवान् तपो-
मन्त्रोषवैर्विनिर्द्देह्येत् निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ कांश्चिदिति । कांश्चित्कामक्रोधादीन् अशुभदान् योगभ्रंशानपूर्वकदुःखप्रदानं ममानु-
ध्यानेन नामसंकोर्त्तनादिभिश्च हन्यात् । कांश्चिच्च दम्भाभिमानादीन् योगेश्वराणामनुवृत्त्या अनुसरणेन हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

केचिन्मीमांसकाः । बाधाऽयोगान्मिथ्यात्वासम्भवात् वेदान्तार्थानां तत्त्वमसि ब्रह्माहमस्मीत्यादिवेदान्तार्थानां क्रतुर्यज्ञ-
स्तर्दथस्तदङ्गभूतः कर्त्ता यजमानस्तत्प्रतिपादनपरत्वेन तत्तत्श्लाघापरत्वेनार्थवादत्वात् गुणवादरूपार्थवादत्वात् । यथादित्यो यूप इत्यत्र
यूपस्यादित्यत्वं प्रत्यक्षबाधितं तदोऽज्वलत्वयज्ञनिर्वाहकत्वादिगुणमादाय प्रशंसामात्रं यूपस्य तथा जीवस्येश्वरत्वं प्रत्यक्षबाधितं कर्म-
वशात्वात् किन्तु यज्ञादि ज्ञातृत्वगुणमादाय तस्येश्वरत्वेन स्तुतिमात्रं क्रियते इत्यर्थः । तन्मतं मीमांसकमतं नाम ब्राह्मणादि रूपं
द्विपदत्वादि । अत्र द्वैतस्य सत्यत्वप्रतिपादने । अयं ब्रह्मात्मवादः । अर्थवादः यजमानस्तुतिमात्रम् । तादृशप्रतीतेः पण्डितमानिप्रतियो-
गित्वे हेतुमाह यत इति । विनाप्यर्थेन विष्येकवाक्यत्वप्रयोजनासम्भवादित्यर्थः । तथाहि । वेदान्तार्थानामर्थवादत्वप्रतीतेर्व्यर्थत्वं दर्शयति
न तावदिति । यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुरेवैनं भूतिं गमयतीत्याद्यर्थवादानां यतो वायुः प्रशन्तोऽतो वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन
प्रकारेण विष्येकवाक्यत्वं न तथा वेदान्तवाक्यानां विष्येकवाक्यत्वं सम्भवति तादृशविध्यभावात् यतो विष्येकवाक्यत्वादर्थवादत्वं
स्यात् सङ्गच्छेतेति तथा प्रतीतेर्व्यर्थत्वं दर्शितम् । न चाग्नेयोऽष्टाकपाला भवतीत्यत्रेव विधिः कल्प्यः परमानन्दप्रतिपादनस्य तुच्छ-
कर्मविध्यङ्गत्वानौचित्यादित्याह । न चेति । बाधितत्वान्मिथ्यात्वात् ॥ ३७ ॥ सपरिकरत्वं परिकरोऽत्र बाधकस्य निरासः साधकस्य
कथनं तत् सहितम् । तन्निष्ठस्य ज्ञानयोगनिष्ठस्य अन्तरा ज्ञाननिर्वाहमध्य एव तत्र तेषूपसर्गेषु । प्रतीकारो दूरीकरणोपायः ॥ ३८ ॥
सोमसूर्यादीत्यादिनाऽग्न्यादिधारणादिग्रहः सन्तापशैत्यादीनीत्यादिना वनाग्न्यादीनां संस्तंभनपरिग्रहः । तदुक्तं धारणासिद्धि-
प्रसङ्गे अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुरिति ॥ ३९ ॥ योगेश्वरा भक्तास्तेषामनुवृत्त्यानुगत्येन ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

पञ्चवर्णं पञ्चभूतारब्धत्वात्पञ्चविधं देवादिनामरूपेण ग्राह्यं शरीरम् अर्थेनात्यर्थवादोऽयम् अर्थः स्वर्गादिपुरुषार्थः शरीरं च
भोग्यविषयैः सह अबाधितं नित्यमिति द्वयमित्यर्थः । शरीरनित्यत्वं भोगनित्यत्वं चार्थवादमात्रं वस्तुतस्तदुभयमपि न नित्य-
मित्यर्थः ॥ ३७-३९ ॥ योगेश्वरानुवृत्त्या योगनिष्ठसदाचारानुवृत्त्या ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तथा देवमनुष्यादिनामरूपैर्ग्राह्यं पञ्चवर्णं पञ्चभूतारब्धत्वात् पञ्चविधं शरीरं व्यर्थेनापि व्यर्थेन सह बाधितं नित्यमिति
यत्तच्चेत्येतावानेवात्मसम्बोह इति सम्बन्धः विविधोऽर्थो व्यर्थः स्वर्गादिपुरुषार्थः भोग्यविषयैः सह शरीरं नित्यमिति तथा देवोऽहं
कुरोऽहमित्येतद्द्वयं पण्डितमात्मानं मन्यमानानामर्थवादस्तन्मात्रं वस्तुत उभयमपि भ्रान्तिरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ निवर्त्तते तत्पुनरीक्ष-
येवेति निष्पत्तिपर्यन्तेक्षया नापि विसृज्य इत्युक्तं तत्राधिव्याध्यादिभिर्विध्नैर्योगानिष्पत्तिमाशङ्क्य तत्प्रतिक्रियामुपदिशति । योगिन
इति । न पक्वः परिनिष्पन्नो योगोऽस्य तस्य योगिनः योगं युञ्जतः कुर्वतः सतः कायो देहः उदितैरुत्पन्नैरुपसर्गैरुपद्रवैः रोगादिभिर्वि-

हन्येत तत्रायं विधिः प्रतीकारो विहितः ॥३८॥ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया कांश्चित्सन्तापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वा-
तादिरोगान् तपोमन्त्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या योगनिष्ठसदाचार्यानुवृत्त्या-
दम्भमादीन् इत्थं शुभैरुपायैरशुभदानुपसर्गान् हन्यात् एवमुपसर्गान्निहत्य योगं निष्पादयेदिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोऽपि पञ्चविधभेदभ्रमः अद्वैतज्ञानेन निवर्तत इत्युपदेशो न विदुषां परिषदि स्वारस्यमाधत्ते इति भावेनाह । यन्नाम-
कृतिभिरिति । नामाकृतिभिर्नामरूपैर्ग्राह्यं ज्ञेयं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकम्पञ्चभेदात्मनावर्तनीयं जगत्तद्बाधितमद्वैतज्ञानबाध्यं न भवति
जगद्बाधितमित्यर्थः । व्यर्थो वादो न भवति किन्त्वर्थवादः यथार्थवाद एव कुतः सूरयो जीवं परमात्मानं च द्वयं द्वित्वसंख्याविशिष्टं
विन्दन्ते लभन्त इति भावः । अनेन जगत् ज्ञानबाध्यमिति वदन्तोऽपण्डिताः अन्ये तु पण्डिता इत्युक्तं भवति—

पञ्चभूतात्मकं विश्वं भ्रान्तिसिद्धमपण्डिताः । वदन्ति पण्डितारुत्वद्धा जगदाहुरबाधितम् ॥
प्रवाहरूपेण सदा विष्णोरिच्छावशेस्थितः । इति वचनान् ॥ ३७ ॥

पूर्वमन्तरायहतयोगाः कुयोगिनो जन्मान्तरेऽपि योगमभ्यस्यन्तीत्युक्तमधुना तस्मिन् जन्मन्येव प्राप्तयोगान्तरायपरिहारं
वक्तुमाह । योगिन इति । काले योगाभ्यासविहितसमये प्रभातादिलक्षणे योगं युञ्जत उपसर्गैरुपद्रवैर्विधिविद्वक्ष्यमाणः ॥ ३८ ॥
कोऽयमिति तमाह । योगधारणयेति । योगधारणया यमनियमादीनामावर्तनेन ॥ ३९ ॥ अनुध्यानेन तत्तदन्तरायविहतपरिहारसमर्थ-
हरिस्मरणेन नामसंकीर्तनादिभिरित्यनेनाधिकारिणः कालविशेषांश्च लक्षयति । अशुभान्विघ्नान् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ननु द्वैतं यदि स्वस्वरूपे आरोपितं स्यात् तदैवेश्वरानुग्रहेण तज्ज्ञाने सति तत्र मिथ्या ज्ञायेत नत्वेवं किंतु तण्डुलपाक-
वत्संयुक्तमेव ततः कथं ज्ञानमात्रेणापगच्छेदित्येक आक्षिपन्ति तथा जीवेनाज्ञानारोपितत्वेऽपि वणिग्वीथिस्थिरजतवद्द्वैतं नाम वस्तु
पृथग्नास्ति किंत्वननादित एव पूर्वपूर्वभ्रमजमुत्तरत्रारोप्यते तदा को वेश्वरो नाम को वा तस्यानुग्रह इत्यन्ये आक्षिपन्तीत्याशङ्क्याह ।
यन्नामेति । यन्नामादिभिर्ग्राह्यं पञ्चभूतात्मकरूपमबाधितं नास्तीति भावनया बाधितुमशक्यं ग्राहकादित्वेन संयोगस्यैव सिद्धेरिति
मन्यन्ते यच्च व्यर्थेन पदार्थं विनाप्यर्थस्य वादमात्रं मन्यन्ते द्वयमप्येतत्पण्डितमानिनामेव ननु पण्डितानां पूर्वत्र ग्राहकग्राह्ययोरूपि-
रूपयोश्च चिज्जडयोस्तेजस्तिमिरयोरिव संयोगासम्भवादज्ञानेनैव तत्प्रतीतिरिति यथोत्तरत्र नह्ययन्तासन् षष्ठभूतादिः कुत्राप्यारोपितो
दृश्यते समुच्छिन्नकर्णं शशे शृङ्गमिवेति भावः ॥ ३७-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मात्कार्यकारणवस्त्वैक्यमदर्शनं पटतन्तुवदिति न्यायेन कार्यस्य पृथक् सत्त्वं बाधितमेव तदप्यबाधितमेवेति ये मन्यन्ते
ते पण्डितमानिन एव ननु पण्डिता इत्याह । यत् नामभिराकृतिभिरूपैश्च सहितमिन्द्रियैर्ग्राह्यं च पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं तत् द्वयं
द्वैतमबाधितमेवेति पण्डितमानिनामेव ननु पण्डितानां मतो व्यर्थेन विनाप्यर्थेन अर्थवादः अर्थ इति वादोऽयं नह्याद्यन्तवानर्थः सत्यो
भवेत् 'प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा । आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिहे' ति मनुक्तेः ॥ ३७ ॥ तदेवं ज्ञानयोगं
सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह । योगिन इति त्रिभिः । युञ्जतः योगाभ्यासं कुर्वतः कायो यदि दैवादुपसर्गै
रोगाद्युपद्रवैरभिभूयेत तत्रायं विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया सन्तापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणान्वि-
तैर्वातादिरोगान् तपोमन्त्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दम्भमानादीन्
हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च नामाकृतिभिर्नामभिराकृतिभिर्यत् ग्राह्यं ज्ञेयं नामरूपात्मकं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं सर्वं जगत् तत् व्यर्थेनापि
अबाधितमज्ञदृष्टाविति शेषः । जीवानां यावदज्ञानं तावत्सत्यमेव प्रतीयते इत्याहुः । ननु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमग्रत्येष ते
आत्मानन्तर्याम्यमृतः एवमेवाकाशाद्यत्पत्तितन्निग्रयमनादेर्वेदेनैव प्रतिपादितत्वाज्जगद्बाधितमेवेति चेत्तत्राहुः अर्थवादोऽयमिति सृष्टिनिय-
मनाद्यभिधायकोऽयं वेदभागोऽर्थवादः अज्ञानकल्पितप्रत्यक्षसिद्धजगदभिधायको वेदादिर्निस्वार्थपरः अग्निर्हिम य भेषजमिति

वाक्यवदिति तन्मत निरासयति । द्वयमिति परमात्मन उपाधिसम्बन्धेन जीवेशादिभेदकल्पनं नामरूपात्मकं जगत्सत्यमपि तत्प्रत्ययस्या-
ज्ञानहेतुत्वं प्रकल्प्य तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादेरर्थवादत्वकल्पनमिति द्वयं पण्डितमानिनाम् अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वावधारण-
प्रकारज्ञा वयमेव पण्डिता इत्यभिमानवतामेव नतु पण्डितानामिति तत्र तावद्ब्रह्मण्यविद्यासम्बन्धो वक्तुमशक्यस्तस्य स्वयं प्रकाशत्वात्
सूर्येऽन्धकारमनुमत्तः को ब्रवीतीतिभावः । अन्यथा शुद्धस्य स्वयंप्रकाशस्यैवाविद्यावरणाङ्गीकारेऽन्यस्याविचारहितस्य निवर्तकस्या-
भावादविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् नापि ब्रह्मणि जगदारोपसम्भव इत्यलं विस्तरेण वेदान्तग्रन्थेषु विस्तर निरस्तत्वात् पण्डितास्तु सत्यकर्मणो
भगवतः सत्यसङ्कल्पपूर्वकपूर्वकमिदं कार्यं सदेवेति शास्त्राज्ञानन्ति त ॥ च शास्त्रं सदेव सौम्येदमग्र आसीत् यदिदं किञ्च तत्सत्य-
मित्याचक्षते तत्सदासीत् प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् अथैनमाहुः सत्यकर्मति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते अथैनमाहुर्नित्यकर्मति
नित्यं ह्येवासौ कुरुते प्रलयेऽप्यविभक्तनामरूपकं सूक्ष्मतामापन्नं सदेव नत्वत्यन्ताभावः भगवतः श्रीबादरायणस्य सत्कार्यवादाङ्गी-
कारात् तथा सूत्राणि 'सत्त्वाच्चावरस्य असद्व्यपदेशादितिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च पटवच्चेति इत्यन्वयेन
जगतः सत्यत्वं प्रतिपादितं व्यतिरेकेणाप्युच्यते असत्यामाहुर्जगदेतदशाः शक्तिं हरेर्येन विदुः परां हीति श्रुतेः असत्यमप्रतिष्ठन्ते
जगदाहुरनोश्चरमिति भगवदुक्तेश्च तस्माद्ब्रह्मणो जगत्सष्टत्वनियन्तृत्वाद्यभिधायकवाक्यानामर्थवादत्वकल्पे किञ्चित्प्रमाणं नास्ति ननु
द्वैतस्य सत्यत्वे ब्रह्मणि एकाद्वितीयत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिवाक्यसहस्रमनर्थकं स्यात्तदन्यथानुत्पत्तिरेव जगतः आरोपितत्वे तत्प्रतिपादक-
शास्त्रस्यार्थवादत्वे च प्रमाणं द्वितीयोद्वै भयं भवति भयं द्वियीयाभिनिवेशतः स्यादिति श्रुतिस्मृतिभ्यां द्वितीयस्य भयहेतुत्वप्रतिपादनाच्च
कथमप्रमाणत्वमिति चेन्न ब्रह्मपदार्थस्य सर्वैरेकत्वेनैवाङ्गीकारात् एकाद्वितीयपदयोः पूर्वं निरन्तरमेव व्याख्यातत्वात् न तद्वाक्यानु-
पपत्तिः अद्वितीयो राजा अद्वितीयः पण्डित इत्यादिवत्समाधिकव्यावृत्त्यैवाद्वितीयत्वस्य सिद्धित्वाच्च नहि परतन्त्रद्वितीयवस्तुना
स्वतन्त्रस्याद्वितीयत्वं विहन्यते भयमपि स्वतन्त्रसमाधिकद्वितीयादेव भवति नत्वस्वतन्त्रात् अन्यथा स्त्रीपुत्रशिष्यसेवकादिभ्योऽपि भयं
भवेन्न तु तदस्ति प्रत्युत सुखार्थं तत्परिग्राह्यत्वमेव दृश्यते किञ्च मायावादिभिर्द्वैतापत्तिभ्याचेतनाचेतनप्रतिपादकवाक्यमात्रस्य यद्यर्थ-
वत्वमङ्गीक्रियते तर्हि ब्रह्मसत्त्वे किञ्चित्प्रमाणं न स्यात् शब्दमात्रस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवस्तुप्रतिपादकत्वनियमात् शब्दवाच्यत्वाङ्गी-
कारे द्वैतापत्तिः स्यादेव अनङ्गीकारे शशशृङ्गखपुष्पतुल्यं स्यात् वस्तुतः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्ममात्रनिराकरणे
जीवत्वमेव तस्य स्यादित्यलमसद्वादनिरासेन ॥ ३७ ॥ एवं करोति कर्मत्यष्टभिः पद्यैः प्रासङ्गिकं समप्य प्रकृतमनुसरति तत्र योगिनो
विघ्नस्य प्रकृतत्वादिदानीं तत्प्रतीकारमुपदिशति । योगिन इति । योगं युञ्जतः काये उत्थितैः शरीर एवात्पन्नैरुपसर्गैरोगाद्युपद्रवै-
र्विहन्येत तत्रायं वक्ष्यमाणो विधिः प्रतीकारो विहितः ॥ ३८ ॥ योगधारणया यमनियमादीनामावर्तनेनोपसर्गान् रोगान् आसनैरासन-
विशेषैरुडादिधारणान्वितैः पापात्मकान् तपसा रक्षोभूतादीन्मत्रैः कफवातपित्तादीनौषधैर्निर्देहेत् ॥ ३९ ॥ कांश्चित्सन्तानसान् कामान्
ममानुष्यानेन निरन्तरमद्रपगुणचिन्तनेन नामसंघर्तनादिभिः वाग्ज्ञानपशब्दोच्चारणादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या अधृतिसङ्गादीन्
शनैरुद्वेगं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

आत्मना एकत्वमुपपादयितुं भेदस्यावास्तवत्वमाह-एतावानिति । यत् यः केवले अभिन्ने आत्मन आत्मनि विकल्पो भेदः
स एतावान्सर्वोऽप्यात्मनो मनसः । सम्मोहो भ्रम एव हि यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावलम्बः आश्रयो नास्ति
अधिष्ठानं विना भ्रमादर्शनात् ॥ ३७ ॥ ये तु देहमेवात्मेति मन्यन्ते तान्निन्दति-यदिति । नामाकृतिभिर्नामरूपोपलक्षितं पञ्चवर्णं
पञ्चभूतात्मकमिन्द्रियग्राह्यं यद्द्वयं द्वैतं देहादि तदबाधितमात्मतत्त्वमेवेत्ययं पण्डितमानिनां अत्र वयमेव पण्डिता इत्यभिमानवतां
व्यर्थेन भ्रमेणैवार्थवादः । न तु यथार्थो विवेकिनां निर्णयः ॥ ३८ ॥ तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विघ्नप्रती-
कारमाह-योगिन इति त्रिभिः । अपकयोगस्य योगं युञ्जतः कुर्वतो योगिनः कायो यद्यन्तरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगाद्युपद्रवैर्विहन्येत
अभिभूयते तत्र तदा अयं विधिः प्रतीकारो विहितः ॥ ३९ ॥ तमेव दर्शयति-द्वयेन । कांश्चित् सन्तापशैत्यादीन् योगधारणया ।
सूर्यसोमादिधारणया वातादिरोगान् वायुधारणान्वितैरासनैः । कांश्चित् पापग्रहसर्पादिकृतान् उपसर्गान् उपद्रवान् तपोमन्त्रौषधैर्वि-
निर्देहेत्, निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदिति । तथा नामाकृतिभिः देवमनुष्यादिनामरूपैः ग्राह्यं, पञ्चवर्णं पञ्चभूतारब्धत्वात्पञ्चविधं शरीरं, विविधोऽर्थः
व्यर्थः स्वर्गादिपुरुषार्थः भोग्यविषयस्तेन व्यर्थेन सह, अबाधितं नित्यम् इति च यत्, एतावान् एव आत्मसंमोहः, इति पूर्वोक्त
संबन्धः । द्वयं शरीरं नित्यमिति तथा देवोऽहं मनुष्योऽहमित्येतच्च द्वयम् अपि, पण्डितमानिनां पण्डितमात्मानं मन्यमानानाम्,
अयम् अर्थवादस्तन्मात्रं, वस्तुत उभयमपि भ्रान्तिरूपमित्यर्थः । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३७ ॥ 'निवर्त्तते तत्पुनरीक्षयैव' इति निष्पत्ति-

पर्यन्तेक्षया इत्युक्तं, तत्राधिव्याधिभिर्विघ्नैः योगानिष्पत्तिमाशङ्क्य तत्प्रतिक्रियामुपदिशति । योगिन इति । न पक्वो न परिनिष्पन्नो योगो यस्य तस्य, योगिनः, युक्जतः योगं कुर्वतः सतः, काये देहे उत्थितैरुदितैः, उरसर्गैरुपद्रवैः रोगादिभिरिति यावत् । योगः विहन्येत, तत्र अयं विधिः प्रतीकारः विहितः ॥ ३८ ॥ योगधारणयेति । कांश्चित् संतापशान्त्यादीन् उपसर्गान्, योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया, विनिर्द्देत् । कांश्चिद्वातादिरोगरूपोपसर्गास्तु, धारणान्वितैः वायुधारणसहितैः, आसनैर्मयूरचनुरादिभिरासनविधानैः, कांश्चित्पापग्रहसर्पादिकृतानुपसर्गास्तु, तमोमन्त्रौषधैः विनिर्द्देत् ॥ ३९ ॥ कांश्चिदिति । कांश्चित् कामादीनुपसर्गान्, मम अनुध्यानेन, कांश्चित् पापादीस्तु, मम नामसंकीर्तनादिभिः, आदिशब्देन श्रवणस्मरणादीनां ग्रहणम् । वा, कांश्चिद्दम्भादीस्तु, योगेश्वरानुवृत्त्या योगनिष्ठसदनुवृत्त्या, कांश्चित्, अशुभदानं शुभैः उपायैः हन्यात् । एवं ह्युपसर्गाभिहत्य योगं निष्पादयेदिति भावः । एतत्प्रपञ्चस्तु सत्सङ्गिजीवनीयाश्चमप्रकरणगतयोगोपदेशात् स्फुटमवगन्तव्यः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

बहुत-से पण्डिताभिमानो लोग ऐसा कहते हैं कि यह पाञ्चमौक्तिक द्वैत विभिन्न नामों और रूपों के रूप में इन्द्रियों के द्वारा ग्रहण किया जाता है, इसलिये सत्य है । परन्तु यह तो अर्थहीन वाणी का आडम्बरमात्र है; क्योंकि तत्त्वतः ता इन्द्रियों की पृथक् सत्ता ही सिद्ध नहीं होती, फिर वे किसी को प्रमाणित कैसे करेंगे ? ॥ ३७ ॥ उद्धवजो ! यदि योगसाधना पूर्ण होने के पहले ही किसी साधक का शरीर रोगादि उपद्रवों से पीड़ित हो, तो उसे इन उपायों का आश्रय लेना चाहिए ॥ ३८ ॥ गरमी-ठंडक आदि को चन्द्रमा सूर्य आदि की धारणा के द्वारा, वात आदि रोगों को वायुधारणायुक्त आसनों के द्वारा और ग्रह-सर्पादिकृत विघ्नों को तपस्या, मन्त्र एवं औषधि के द्वारा नष्ट कर डालना चाहिए ॥ ३९ ॥ काम-क्रोध आदि विघ्नों को मेरे चिन्तन और नाम-संकीर्तन आदि के द्वारा नष्ट करना चाहिये । तथा पतन की आर ले जानेवाले दम्भ-मद आदि विघ्नों को धीरे-धीरे महा-पुरुष के द्वारा दूर से कर देना चाहिये ॥ ४० ॥

केचिद् देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरम् । विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥

न हि तत् कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः । अन्तवत्वाच्छरीरस्य फलस्यैव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥

योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत् कल्पतामियात् । तच्छ्रद्दध्यान्नमनिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥

योगचर्यामिमां योगी विचरन् मदपाश्रयः । नान्तरायैर्विह-येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

केचित् धीराः सुकल्पं वयसि स्थितम् इमं देहं विविधोपायैः विधाय सिद्धये युञ्जन्ति ॥ ४१ ॥ तत् कुशलादृत्यं न हि शरीरस्य अन्तवत्वात् तदायासः वनस्पतेः फलस्यैव अपार्थकः ॥ ४२ ॥ नित्यं योगं निषेवतः कायः कल्पतामि चेतु मत्परः मतिमान् योगम् उत्सृज्य तत् न श्रद्दध्यात् ॥ ४३ ॥ निःस्पृहः मदपाश्रयः योगी इमां यागचर्यां विचरन् स्वसुखानुभूः अन्तरायैः न विहन्येत ॥ ४४ ॥

इत्येकादशस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अन्ये तु देहसिद्धयर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति दूषयन्ति केचित्पुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अद्वैतपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्धारणारूपं योगं युञ्जन्ति न तु ज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ कुशलैः प्राज्ञैरा-दरणीयं न भवति । वनस्पतिवदात्मैव स्थायी शरीरं न फलवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु कचित्समाभ्यंगत्वेनापि प्रागायामादियोगे क्रियमाणे जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यम्, तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह । योगमिति । तत् तां देहसिद्धिं न श्रद्दध्यान्न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छ्रवणस्य तु न विघ्नशंकाऽपीत्याह योगचर्यामिति । विचरन्नाचरन्स्वसुखे अनुभूनुभूतिर्यस्य सः । स्पृहामूला हि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्ततेऽतोऽन्तरायैरविहतः स्वानन्दपूर्णो भवतीति ॥ ४४ ॥

समाहृत्य स्वयोगं तु समस्तोपनिषदसम् । सख्ये मुख्यतमां भक्तिं मुक्तौ पुनरुपादिशत् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मतान्तरमाह-अन्ये त्विति । केचित्प्राकृताः । अथ कायकलोत्तरम् । अन्ये सकामा एतत्सोमसूर्यादिधारणं तद्देहसिद्धि-
प्रयोजनं दूषयति, द्वाभ्यामिति शेषः ॥ ४१ ॥ तन्मतं निराकरोति । तदायासः शरीरक्षणायासः । अपार्थकोऽसत्यः । हेतुमाह-
अन्तेत्यादि । दृष्टान्तमाह-फलस्येति । इत्यर्थ इति-महता यत्नेनापि रक्षितं फलवत् कालान्तरे गलनादिना नश्यत्येवेति भावः ।
मूले तदिति देहसिद्धिकरणम् ॥ ४२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते-नन्विति । यद्यपि दृश्यते तथापीति । तत्र कायकल्पे न विश्वसेत्
सर्वथा देहस्य विनाशित्वात् । तत्र देहसिद्धौ । कल्पतां जरारोगादिरहित्यम् ॥ ४३ ॥ मद्भक्तानां तु योगे विघ्नाशंकैव नेत्याह-
तदेवमित्यादिना । इमामुक्तलक्षणां (४४) सर्वोपनिषत्सारैः स्वयोगं ज्ञानयोगं समाहृत्य संक्षेपेणोक्त्वा । सख्ये उद्धवाय ।
मुख्यतमां ज्ञानस्य तद्वांतरव्यापारत्वेन सर्वथा प्रधानाम् । मुक्तौ तन्निमित्तम् । मच्छरणस्य मद्भक्त्येकबलस्य । सा च स्पृहा । अतः
स्पृहाराहित्यात् । समाहृत्य संक्षिप्तं वर्णयित्वा ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

केचिदिति । केचित्पुनर्धारा जितेन्द्रिया एतैरन्यैश्च विविधोपायैर्देहमेव सुकल्पं जन्मरोगादिरहित्येन समर्थं तथा वयसि
तारुण्ये स्थिरं च विधाय कृत्वाऽथ अद्वन्द्वपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्वारणारूपं योगं युञ्जन्ति नतु ज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ न
हीति । परंतु तत्सिद्धयर्थं योगानुष्ठानं कुशलैर्विवेकिभिरादृत्यमादरणीयं नैव भवति । यतः शरीरस्यान्तवत्त्वान्नश्वरत्वात् । तदायासः
सिद्धयर्थोऽप्यसः अपार्थकः निष्फल एव । यथा वनस्पतिवदात्मैव स्थायी शरीरं तु फलवन्नश्वरम् । अत आत्मलाभार्थ एव यत्नो
विवेको न शरीरसिद्धयर्थः ॥ योगमिति । नित्यं योगं निषेधतः । शता आर्षः । प्राणायामादिभिर्यदि संकल्पमन्तरेणैव कायः कल्पतां
दार्ढ्यमियात् तथाऽपि मतिमान् विवेकी मत्परं योगमुत्सृज्य तत् देहदार्ढ्यादिकं न श्रद्धयात् न विश्वसेत् । नेच्छेद्वा किंतु मदाराधन-
पर एव भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिति । निःस्पृहः विषयाभिलाषरहितः मदपाश्रयो योगी इमां योगचर्यां विचरन् कुर्वन्
अन्तरायैर्नैव विह्वल्येत किंतु स्वसुखे अनुभूः अनुभूतिर्यस्य तथाभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । एकादशाष्टाविंशोऽस्मिन् व्यधाद्भक्तसहायकः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

अन्ये सकामा एतत् सोमसूर्यादिधारणम् । तद्देहसिद्धिप्रयोजनं दूषयति द्वाभ्यामिति शेषः ॥ ४१ ॥ मूले तदिति
देहसिद्धिकरणम् ॥ ४२ ॥ तत्र देहसिद्धौ कल्पतां जरारोगादिरहितताम् ॥ ४३ ॥ मच्छरणस्य मद्भक्त्येकबलस्य । सा च स्पृहा ।
अतः स्पृहाराहित्यात् । समाहृत्य संक्षेपेण वर्णयित्वा ॥ ४४ ॥

येनाज्ञानं विनश्येत विना यत्नं हि देहिनाम् । तन्नामकीर्त्तनं येन दत्तं गौरं भजामि तम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिभिः पटुतरं विधाय युञ्जन्ति ॥ ४१ ॥ नहि तत्कुशलं तत्र कुशलं
न तत्कुशला इति पाठे तत्र न कुशला इत्यर्थः । यदायासः देहस्थितिकरणायासः अनर्थकः निष्फलः ॥ ४२ ॥ करणपाटवसद्भा-
वेऽप्यायुषो मन्त्रौषधादिभिः संपाद्यत्वाभावात् अदेहदृढीकरणं कालक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि कालेऽपि योगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अन्ये तु देहसिद्धयर्थमेवैवं कुर्वन्ति तद्दूषयति । केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिविविधोपायैः
सुकल्पं पटुतरं विधाय सिद्धये कायसिद्धयेऽद्वन्द्वपरकायप्रवेशादिसिद्धये योगं युञ्जन्तीति यत् ॥ ४१ ॥ तत्कुशलैः प्राज्ञैर्नादृत्यं
नादरणीयं कुतः यतस्तदायासः देहदृढीकरणायासः अपार्थको विफलः कुतः अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य करणपाटवसद्भावेऽप्यायुषो मन्त्रौष-
धादिभिः संपाद्यत्वाभावादतो देहदृढीकरणकालक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि काले योगः कर्त्तव्य इति भावः । फलस्येव वनस्पतेरिति
फलमत्र दृष्टान्तः वनस्पतेरित्येतद्दार्ष्टान्तिकस्य आत्मनो नित्यत्वसूचनार्थम् ॥ ४२ ॥ क्वचित्समाध्यङ्गत्वेनापि प्राणायामादिषु

क्रियमाणेषु जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सञ्जेतेत्याह । योगमिति । कल्पयतां पटुतरत्वमियात्प्राप्नुयात्तां देहस्थितिम् न श्रद्दध्यान्न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ मत्प्रपन्नस्य विघ्नशङ्कैव नास्तीत्याह । योगचर्यामिति । विचरन्कुर्वन्मदुपाश्रयः अहमेवोपाश्रयः शरणं यस्य सः अत एवाणिमादिषु निःस्पृहः स्वसुखं मच्छेषतैकरसस्वात्मसुखमनुभवतीति तथा अन्तरायैर्न विहन्येत ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रसायनादिनानाविधोपायैः शरीरस्य नाशाद्यन्तरायपरिहारस्य सुशक्तत्वेन सिद्धसाधनसौलभ्यार्थं योगधारणादिविधानमत्राह । केचिदिति । केचिद्विवेकिनः परेण धार्यं सुकल्पमिन्द्रियसामर्थ्योपेतं वयसि स्थितं तारुण्यवयसोपेतम् अथ शरीरस्य चिरस्थायित्वानन्तरं योगसिद्धये युञ्जन्ति मन इति शेषः ॥ ४१ ॥ तेषामविवेकित्वं कुत इति तत्राह । न हीति । तदायासः तस्य देहस्य पोषणायः अपार्थक्यत्वात् । अन्तवत्त्वादिति ॥ ४२ ॥ योगस्य शरीररक्षणयोगत्वाभावात्तत्तदायासस्य तत्तत्फलदत्वाच्च वैयर्थ्यं शरीररक्षणायः सस्येत्याशङ्क्याह । योगमिति । नित्यं योगं भगवद्व्यानलक्षणं रसायनं निषेवतः सेवमानस्य पुंसश्चेद्यदि कायः कल्पतां समर्थत्वमियात्प्राप्नोति तत्तर्हि स मतिमान् योगमेव श्रद्दध्यात् तं यामुत्सृज्यान्त्यत्र रसायनादौ श्रद्धां न कुर्यादित्यन्वयः ॥ मत्पर इत्यनेन मतिमत्त्वं विवृतम् अनेन योगस्यापि शरीररक्षणफलत्वात् रसायनादौ प्रवर्तमाना अविवेकिनोऽतो मतिमद्भिर्मद्योग एवाभ्यसनीय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ अतः युक्तयोगान्तरायपरिहारमाचरन्नेव योगपारं गमिष्यतीति भावेनाह । योगचर्यामिति । स्वसुखं स्वस्वरूपसुखमनुभवतीति स्वसुखानुभूत्यनेन योगः सर्वोपेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता सारार्थदर्शिनी

केचित्पुनर्विविधोपायैरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अद्वन्द्वपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्वारणारूपयोगे युञ्जन्ति नतु ज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ कुशलैः प्राज्ञैरादरणीयं तन्न भवति वनस्पतिवदात्मैव स्थायी शरीरं तु फलवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत् कायकल्पत्वम् ॥ ४३-४४ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽष्टाविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

महाफलार्थमिमं योगं नश्वरं देहार्थं युञ्जतः पुरुषान् दूषयति केचिदिति । द्वाभ्याम् । केचिद्विवेकिनो विविधोपायैरिमं देहं धार्यं यानादिनान्यैर्धायं सुकल्पमिन्द्रियादिसामर्थ्योपेतं वयसि तारुण्ये स्थिरं विधाय कृत्वाथानन्तरं सिद्धये परकायप्रवेशपरचित्ताद्यभिज्ञताद्यर्थं युञ्जन्ति तद्वारणारूपयोगं कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥ तत्तेषां योगकरणं कुशलानां विवेकिनामादरणीयं न भवति हि यतः तदायासः नश्वरदेहार्थमायासः अपार्थक्यः तत्र हेतुः शरीरस्यान्तवत्त्वात् तत्र दृष्टान्तः वनस्पतेः फलस्येव वनस्पतिस्थानीय अस्मैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्यादेतत्परमार्थार्थमपि योगं कुर्वतो यदि कदाचिद्योगप्रभावात् कायकल्पतादिः स्यात्तर्हि किं कुर्यादिति चेत्तत्राह । योगमिति योगमस्मद्व्यानलक्षणं महारसायनं नित्यं निषेवतः पुंसो यदि कायः कल्पतां समर्थत्वमियात् प्राप्नुयात्तर्हि स मतिमान् योगमुत्सृज्य स्वस्वा कायकल्पत्वमेवफलं जातमिति न श्रद्दध्यात् मत्परः अहमेव परं फलं यस्य सः ॥ ४३ ॥ योगिनां योगान्तरायप्रतीकारानुक्त्वा प्रधानप्रतीकारमाह । योगचर्यामिति । इमामुक्तप्रकारं योगचर्यां विशेषेण चरन् अन्तरायैर्न विहन्येत यतो मदुपाश्रयः मत्पदाश्रय इतिपाठः एतेन भगवदाश्रयणमेव सर्वविघ्ननाशनमुक्तं तद्व्यतिरेकेण योगकुशलोऽपि साधनान्तरसम्पन्नोऽपि विघ्नाभिभूतः स्यादेव भगवदाश्रयत्वे गमकमाह । निस्पृहः चतुर्दशलोकवृत्तिसुखेषु स्पृहारहितस्तर्हि किं तस्य योगफलमत आह । स्वसुखानुभूः स्वस्य ध्येयस्य स्वरूपगुणादिसुखमनुभवतीति तथा सः ब्रह्मानन्दानुभवितेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दुरुहार्थमिमं यो मे कृपयाद्योत्तयद्वरेः । चक्रावतार आचार्यस्तं श्रीनिर्वाकमाश्रयः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धीये श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टाविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

कांश्चित् कामक्रोधादीन् अशुभदान् योगभ्रंशनपूर्वकदुःखप्रदान ममानुष्ठानादिभिः । कांश्चित् दम्भाभिमानादीन् योगेश्वराणामनुवृत्त्या अनुसरणेन हन्यात् ॥ ४१ ॥ अन्ये तु देहसिद्धयर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति तान्निन्दति । केचित्पुनर्धीरा जितेन्द्रिया

इति श्रीबलुभाचार्यवैद्यगोपाकसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचितेकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । अष्टाविंशो गतो वृत्ति ज्ञानयोगनिरूपकः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्ध्ये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । अष्टाविंशो गतो वृत्तिं ज्ञानयोगनिरूपकः ॥ ३ ॥

त तददृश्यति । केचिदिति । केचित धीरा धैर्यं

इति श्रीधर्मशुद्धिरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीरारचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

[illegible]

द्वारा इस शरीर

॥ ४४ ॥ इत्येकादशास्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

७. ११. ६ : (क) अर्धशतकिकी अवधि में प्रत्येक वर्ष के लिए निम्नलिखित सूचकांक का निर्धारण किया गया है :

1. What is the purpose of the study?

RECEIVED: 1977 JAN 11 10 10 AM

1. 1990年12月15日，在“九七”香港回归前，香港各界人士纷纷发表文章，讨论香港回归后的前途。其中，有人主张“一国两制”，有人主张“完全统一”，还有人主张“保持现状”。

अथैकोनविंशोऽध्यायः

अथैकोनविंशोऽध्यायः

उद्धव उवाच

सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः । यथाञ्जसा पुमान् सिद्धयेत् तन्मे ब्रूञ्जसाच्युत ॥ १ ॥

प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युञ्जन्तो योगिनो मनः । विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकशिताः ॥ २ ॥

अथात आनन्ददुग्धं पदाम्बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन ।

सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययामी विहता न मानिनः ॥ ३ ॥

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।

योऽरोचयत् सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥

तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद् विसृजेत को नु ।

को वा भजेत् किमपि विस्मृतयेऽनु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ५ ॥

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ।

योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्ठो जगत्कीडनकः स्वशक्तिभिः ।

गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेम मनोहरस्मितः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमङ्गलान् । याञ्छुद्वयाऽऽचरन् मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उद्धवः उवाच—अनात्मनः इमां योगचर्यां सुदुश्चरां मन्ये अच्युत यथा पुमान् अञ्जसा सिद्धयेत् तत् मे अञ्जसा ब्रूहि ॥ १ ॥ पुण्डरीकाक्ष मनः युञ्जन्तः मनोनिग्रहकशिताः असमाधानात् योगिनः प्रायः विषीदन्ति ॥ २ ॥ विश्वेश्वर अथ अतः अरविन्दलोचन हंसाः आनन्ददुग्धं पदाम्बुजं सुखं श्रयेरन् नु तु अमी योगकर्मभिः मानिनः त्वन्मायया न विहताः ॥ ३ ॥ अशेषबन्धो अच्युत स्वयम् ईश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः यः मृगैः सह अरोचयत् (तस्य) तव अनन्यशरणेषु यत् आत्मसात्त्वम् एतत् किं चित्रम् ॥ ४ ॥ अखिलात्मदयितेश्वरं आश्रितानां सर्वार्थदं तं त्वा कः नु स्वकृतविद् विसृजेत वा (यत्) भूत्यै अनु विस्मृतये (तत्) किमपि कः भजेत् तव पादरजोजुषां नः किं वा न भवेत् ॥ ५ ॥ ईश यः अन्तर्बहिः आचार्य-चैत्यवपुषा तनुभृताम् अशुभं विधुन्वन् स्वगतिं व्यनक्ति (तस्य) तव कृतम् अपचितिं कवयः ऋद्धमुदः ब्रह्मायुषा अपि न एव उपयन्ति ॥ ६ ॥ श्रीशुकः उवाच—इति अनुरक्तचेतसा उद्धवेन पृष्ठः स्वशक्तिभिः जगत्कीडनकः गृहीतमूर्तित्रयः मनोहरस्मितः

ईश्वरेश्वरः सप्रेम जगाद् ॥ ७ ॥ श्रीभगवान् उवाच—हन्त सुमङ्गलान् मम धर्मान् ते कथयिष्यामि मर्त्यः यान् श्रद्धया चरन्
दुर्जयं मृत्युं तरति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः । भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्त्या समासतः ॥ १ ॥

अतिक्लेशमिवाल्क्ष्य योगे संगैकसंपदि । सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥ २ ॥

अनात्मनोऽवशीकृतमनसः अंजसा अप्रयासतो यथासिध्येत्तत्तथा अंजसा सुबोधं यथा तथा मे ब्रूहि ॥ १ ॥ सुदुष्करतां प्रपंचयति । प्रायश इति । मनो युजंतो निगृह्यन्तो विषीदन्ति क्षिरयन्ति । कुतः असमाधानादनिप्रहात् । कथं चिन्मनसो निग्रहे च कर्षिताः श्रान्ताः संतः ॥ २ ॥ यस्मादेवं केवलं विषीदन्ति अथातः अत एव ये हंसाः सारासारविवेकचतुरास्ते त्वानंददुग्धं समस्ता-
नन्दपरिपूरकं तव पदान्बुजमेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं श्रयेरन् सेवन्ते । अमी तु त्वन्मायया विहिताः । के ये योगकर्मभि-
र्मानिनः संतो न श्रयन्ते । यद्वा अमी त्वद्भक्तास्त्वन्मायया न विहिता अत एव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवन्ति । अन्ये तु त्वन्मायया मोहिताः संतो वयं योगज्ञा वयं कर्मकुशला इति केवलं गर्विता भवन्ति न तु मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वद्भक्तास्तु त्वत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीति नातिचित्रमित्याह । किमिति । अनन्यशरणेषु दासेषु तवात्मसात्त्वं त्वदधीनत्वं यद्यथा नंदगोपीबलिप्रभृतिष्वेतत्किं चित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः । यतो यो भवान् श्रीरामरूपेण मूर्गेर्बानरैः सह साहित्यं सख्यमिति यावत् । अरोचयत् प्रीत्याकृतवान् । कथंभूतः । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमति किरीटानि तेषां तदान्यप्राणि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य स्वयं तथाभूतोऽपि सन् ॥ ४ ॥ अतस्त्वं परित्यज्य को नामान्यत्संश्रयेदित्याह । तं त्वेति । तमेवंभूतं त्वां को नु विसृजेन्न भजेत् । कथंभूतः । स्वकृतवित् बलिप्रह्लादादिषु त्वया कृतमनुग्रहं जानन् । यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितया कृतमुपकारं विद्वान् । तदेवाह । अखिलात्मदयि-
तेश्वरम् अखिलस्य जगतः आत्मानं चेतयितारमात्मत्वादेव दयितं प्रेष्टुं सुसेव्यमीश्वरत्वादवश्यं भजनीयम् । किंच आश्रितानां सर्वार्थदम् । तर्हि किं फलोद्देशेनाहं सेव्यः नहिनहि । किमप्यनिरुक्तं तद्व्यतिरिक्तं स्वर्गादि त्वया दत्तमपि को वा भजेत्सेवेत । कथंभूतं तत् । यत्केवलं भूतैर् इन्द्रियभोगाय । अनु अनंतरमेव त्वद्विस्मृतये भवति । यद्वा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतांतरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूतैर् ऐश्वर्योय संसारस्य विस्मृतये मोक्षाय वा को भजेन्न कोऽपि । ननु तत्तत्साधनं विना भोगमोक्षादिफलं कथं स्यात्तत्राह । किं वेति । तदुक्तम् । 'या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः' इति ॥ ५ ॥ आस्तामन्य-
भजनवार्ता त्वत्कृतोपकारस्य त्वय्यात्मनि वेदनेनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याह । नैवेति । अपचितिं प्रत्युपकारमो नृण्यमिति यावत् । कवयो ब्रह्मविदोऽपि नैव प्राप्नुवन्ति । यतः तत्कृतमुपकारं स्मरन्त ऋद्धमुदः उपचितपरमानन्दाः । उपकारमेवाह । यो भवान् बहिराचार्य-
वपुषा गुरुरूपेणांतश्च चैत्यवपुषांतर्थात्तरूपेणाशुभं विषयवासनां विधुन्वन्निरस्यस्वर्गतिं सिद्धिं रूपं प्रकटयति तस्य तव ॥ ६ ॥ ईश्वरेश्वरत्वे हेतुः । जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः । ननु जगत्सृष्ट्यादिना ब्रह्मेशादयः क्रीडन्ति तत्राह । स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन सः सप्रेम प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः । सप्रेम यथा तथा जगदेति वा ॥ ७ ॥ हतेति सहषं सम्बोधनम् । सुमंगलान्सुखरूपान् । मृत्युं संसारम् । दुर्जयमन्यैरुपायैः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तमेव पूर्वोक्तमेव (१) । असंगो वैराग्यमेवैका मुख्या संपत्संपादिका यस्य तस्मिन् ज्ञानयोगे । इवेति वस्तुतः क्लेश-
भावमाह (२) सुदुष्करामतिशयेन कर्तुमशक्यम् । सिध्येत् मोक्षं प्राप्नुयात् । भक्तमनोरथसेवनेन साधकस्त्वमसीति सम्बुद्धय-
भिप्रायः । सन्दर्भः—ज्ञानयोगचर्यामंशतोऽयनंगीकुर्वता परमैकान्तिना श्रीमदुद्धवेन सुदुष्करामिमामित्यादिपद्यद्वये स्ववाक्ये तस्या दुष्करत्वेन फलपर्यवसायित्वाभावेन चोक्तत्वाच्छ्रूयमाणायामभक्तेस्तु सुकरत्वेन फलपर्यवसायित्वेन चाभिप्रेतत्वाद्भक्तिरेव कर्तव्येति स्वाभिप्रायो दर्शितः । विश्वनाथस्तु—'कृष्णो यत्सुदृढं ज्ञानं यत्नादुपविदेश तत् । नाग्रहीदुद्धवस्त्वेतज्ज्ञापकं श्लोकपंचकम्' । अनात्मनो देहाध्यासरहितस्य योगिनो योगचर्या उक्ता इमामन्यैः सुदुष्करां मन्ये अंजसा शीघ्रं यथा सिध्येत्तथा त्वं कथय । शीघ्रमंजसेत्यस्य क्रियाभेदादपौनरुक्त्यम् । हे अच्युत अच्युतस्य तव भक्तिरेवाच्युता सति वैगुण्ये ध्वंसरहितत्वात् । तदुक्तम्—'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इति त्वयैवेति ॥ १ ॥ युजंतो ब्रह्मणि मनो निवेशयन्तः । हे पुंडरीकाक्षेति संबुद्धिर्व्याख्यातचर्यपि पुनर्हं प्रफुल्लक्ष मामपि संशयनिराकरणेन प्रफुल्लक्षं कुर्विति भावः । प्रायश इति—भक्तिप्रधानतया न क्षिद्यन्तीति भावः ॥ २ ॥ अथात इति हेत्वधारणे । के ये इत्यादिपदाध्याहारे गौरवं मत्वाह—यद्वेति । अमी त्वत्पदान्बुजाश्रयाः । अत एव माययाऽविहृतत्वादेव । इत्यर्थ इति—'अभिमानं सुरापानम्' इत्युक्तेरभिमानस्य सुरापानतुल्यत्वेन नरकप्रदत्वाद्भि-
मानवतां मोक्षो न भवतीति भावः । अरविं लोचनत्वेन सुखसेव्यत्वं, विश्वेश्वरत्वेनाभीष्टपूरकत्वं चोक्तम् । तदेवं तां ज्ञानयोग-

चर्यामनाहत्य भक्तिमेवांगीकुर्वाणास्तव श्रीकृष्णस्यैव भक्तिं तादृशास्तु ज्ञानयोगादिकलानादरेणैव कुर्वतीत्याह चतुर्भिः । अथेति तैः । पादान्बुजस्य संबन्धिपदानुक्तिः साक्षाद्दृश्यमानतदीयपादान्बुजाभिव्यञ्जनार्थः । अमी च शुद्धभक्ता योगकर्मभिस्त्वन्मायया च विहताः कृतभक्त्यनुष्ठानान्तराया न भवन्ति यतो न च मानिनस्ते मानिनोऽपि न भवन्ति पुरुषार्थसाधने भगवतो निरुपाधिदीनजनकृपया एव साधकतमत्वं मन्यन्ते न तु योगिप्रभृतिवत्स्वप्रयत्नस्येत्यर्थः । विश्वनाथस्तु—सुखमिति क्रियाविशेषणम् । यत्तु वयं योगिनो ज्ञानिनो वयं कर्मिण इत्यभिमानवन्तो ये ते त्वन्मायया विहिता नाश्रयेरन् अत एव विषीदन्ति । दीपिका—तु पूर्वार्थं नकारस्या-स्थानपतितत्वं श्रूयेरन्नित्यावृत्तिगौरवं, तुकाराध्याहारः, भक्तानामनुत्कर्षकथनञ्चेत्यरुचेः—यद्वेति । अत एव मायया विहृतत्वादेव । अन्ये त्वद्भक्ता इत्याधिकार्थतया व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् । हे अरविदलोचनेति—कस्त्वां भक्तजनकृपाकारिनेत्रमतिमुंदरमूर्तिं विहाया-मूर्तमगोचरं बुद्धिमान्सेवितुमिच्छेदिति भावः ॥ ३ ॥ इत्यर्थ इति—अशेषबन्धुत्वान्नाश्रयं भक्ताभिमतपूरणमिति भावः । वानराणां शाखामृगत्वात्तत्रापि मृगपदप्रयोगो नायुक्त इत्यभिप्रायेणाह—मृगैर्वानरैरिति । सहपदेन लक्षितलक्षणया सख्यं बोध्यते द्विरेफमधुपवत् । अव्ययत्वाद्भिभक्तिलोपः । तथाभूतोऽपीश्वरेश्वरोऽपि । भक्तवत्सलत्वात्तत्र न किञ्चिदकार्यमिति भावः दीपिका—अनन्यशरणेषु योगज्ञानकर्माद्याश्रयान्तररहितेषु । रामरूपेणेत्यत्र साक्षाद्रूपेणापि वृन्दावनचारिभिर्बानरैः सख्यं व्याख्येयम्, 'एवं विहारैः कौमारैः-मर्कटोत्पलवनादिभिः' इत्युक्तेः । तस्माद्भक्तेरेव मुख्यत्वं प्रतिभातीति तामेव ब्रूहीति भावः । संदर्भस्तु—एवंभूतस्य च भक्तस्य भक्त्येतत्फलं तन्मात्रं च महदेवैत्याह—किमिति । हे अशेषबन्धो अशेषाणाम् असुरपर्यन्तानां यो बन्धुः मोक्षादिदानैर्निरुपाधिहित-कारी हे तथाभूत त्वैतत्किं चित्रं यदनन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठानविमुखे शुद्धभक्तेषु बलिप्रभृतिषु आत्मसात्त्वं तेषां य आत्मा तदधीनत्वमित्यर्थः । 'न साधयति मां योगः' इत्यादौ 'यथा भक्तिर्ममोजिता' इत्यादेः । यस्य तव तथाभूतेषु न जातिगुणाद्यपेक्षा चेत्यन्तरंगलीलायामपि दृश्यत इत्याह—य इति । सदेति सहभावः सख्यमित्यर्थः । मृगैर्वृन्दावनचारिभिः । स्वयं तु कथंभूतोऽपि ईश्वराणा-मित्यादिलक्षणोऽपि । ज्ञानयोगादिपरमफलरूपापि या भक्तिस्तां दैत्येभ्यो ददासि पाण्डवादिषु सौत्यदौत्यवीरासनादिस्थितिवद्दासानां तु स्वयमधीनो भवसि । अत एवभूतस्य श्रीकृष्णरूपस्यैव तव भक्तिर्मुख्येति भावः । विश्वनाथस्तु—त्वां केवलं भजन्तस्तु त्वद्वात्सल्य-पात्रीभवन्तीति न चित्रमित्याह—किमिति । अनन्यशरणेष्विविति पूर्ववत् । राज्ञा स्वपुरं विप्रसात्कृतं विप्राधीनं कृतमितिवद्दासैस्त्वमात्म-सात्कृत इति तवात्मसात्त्वमात्मसात्कृतत्वमित्यर्थः । तदेवाह—यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैः सख्यमरोचयत्स्वस्मै रोचितमकरोत् । यद्वा—मृगैर्वृन्दावनीयमृगैर्गाश्वारयन्नरोचयत् । तथा मृगैर्वानरैश्च साहित्यं नवनीतं चोरयन्नरोचयत् । तेन त्वदुत्कलक्षणमिमं ज्ञानयोगं किं तैरभ्यस्तं जानीमः, यस्तेषां त्वमधीन एव वर्तसे कथं वाऽद्वैतवादिनां ज्ञानिनां त्वं न कस्याप्यधीनः कापि श्रुतोऽतो दासा वयं न ज्ञानयोगमिमं स्वीकुर्म इति व्यञ्जितम् । पीडितं संघट्टविलुलितम् ॥ ४ ॥ यतस्त्वं दीनदयालुरतो हेतोः । अन्यत् देवादि । एवंभूतं भक्तवत्सलम् । यद्यपि स्वशब्देन लक्षितलक्षणया भगवन्ग्रहणं भवति तथापि प्रसिद्धार्थमाह—यद्वेति । उपकारं सर्वविषयावबोध-सामर्थ्यरूपम् । तदेव स्वकृतमेव । चेतयितारं ज्ञानदम् । न केवलमीश्वरत्वेनैव सेव्यमित्याह—किचेति । सकामसेव्यत्वमाशंक्य समोधत्ते-तर्हीत्यादि । न कोऽपीति देवभजनप्रस्तुते स्वर्गादीनां भजनीयत्वकथनमयुक्तमिव मत्वाह—यद्वेति । देवतान्तराभजने साधनाभावे च कथं धर्मादिप्राप्तिः स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तत्तत्साधन धर्मादिपृथक्संसाधनं किं वा न भवेदपि तु सर्वमेव भवेदित्यर्थः । साधन-सम्पत्तिं विना साध्यप्राप्तौ प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । 'तथा साधनसम्पत्त्या तत्पुरुषार्थंचतुष्टयम्' इति वैष्णवे । दीपिका—अतो भक्तानामात्मसात्करणात् । अन्यत् स्वर्गादिकं धर्मज्ञानादिसाधनं च । पूर्वार्थं स्वेषु स्वीयेषु त्वदीयेषु बल्यादिषु इति व्याख्याने स्वशब्देन वाक्ये यः कर्ता तस्यैव परामर्शकत्वमिति नियमव्याघाताद्—यद्वेति । तदेवोपकारित्वमेव । यदि सर्वाथर्दोऽसि तर्हि अनिरुक्तं सदसद्भयामनिर्वचनीयम् 'अविस्मृतं तं परिपूर्णकामम्' इत्यादौ देवतान्तरभजनादेरेकान्तिनां निषिद्धत्वादर्थान्तरमाह—यद्वेति । तथा साधनसंपत्त्या । सन्दर्भस्तु—फलितमाह—तमिति । तमेवंभूतं त्वां स्वकृतवित 'प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाक्षणेक्षणम्' इत्यादिश्रीकपिल-देवोपदेशतः स्वतौन्दर्यादि स्फूर्तिलक्षणं स्वस्मिन्कृतं त्वदीयोपकारं यो वेत्ति स कोऽनु विसृजेत् 'तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुक्तं' इति तदुपदिष्टाधिकारिविशेषवत् परित्यजेत्, न कोऽपीत्यर्थः । तस्माद्यस्यजति स कृतवन् एवेति भावः । कथंभूतं त्वां स्वरूपत एवाखिलानामात्मनां दयितं प्राणकोटिप्रेष्ठमीश्वरं चेत्यादि । तथा नु वितर्के । तद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतान्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये इत्यादिटीका च समा । अस्माकं तु तत्तत्फलमपि तद्भक्तेरेवान्तर्भूतमित्याह—किं वेति । वाशब्देन तत्राप्यनारदः सूचितः । तदुक्तम्—'यत्कर्मभिर्यत्तपसा' इत्यादि । विश्वनाथस्तु—त्वा त्वामखिलात्मनां सर्वजीवानां नारदादि-रूपेण भक्त्युपदेष्टृत्वादयितं प्रति स्वकर्मफलप्रदत्वादीश्वरं स्वाश्रितानां तु सर्वपुरुषार्थप्रदम् । स्वकृतेति तैः । केवलमरसज्ञो निरुष्टयोगिजन एव कृतवन्ो विसृजेत् । किञ्च—भजन्नपि को वा मुक्तिकामो भजेदित्यादि—को वेति । विस्मृतये त्वद्विस्मृतिरूपाय राव्याद्यर्थं तथानुभूत्यै केवलानुभवाय मोक्षार्थं वा को भजेन्न कोऽपि । किमपीति क्रियाविशेषणम् । किञ्चनापि भजनं कः कुर्यादि-त्यर्थः । ननु तर्हि निष्कामाणामपि प्रह्लादादीनां भुक्तिमुक्ती कथं दृश्यते तत्राह—किञ्चेति । तथा चोक्तं मोक्षधर्मे नारायणीये—

‘या वै साधनसंपत्तिः’ इत्यादि । भोगमोक्षादिकर्मानुषंगिकं फलं भक्तानाभीप्सितमपि त्वया दीयत एवेति भावः ॥ ५ ॥ अनिमित्तबन्धुत्वं भगवत आह—आस्तामिति । चित्ते स्थितश्चैत्यः । स्वगतिं स्वरूपतयैव नित्यसिद्धाम् । दीपिका—निष्कृतिमानृण्यम् । यावदिति—नातः परं पदार्थविवरणमित्यर्थः, एवं सर्वत्र । विषयवासनां त्वद्भक्तिप्रतियोगिनीम् निजं रूपं स्वस्वरूपाऽनुभवम् । अत्र संदर्भः—ननु कथं तत्तत्फलमपि विसृजति न तु मां किं वा मम कृतं तत्राह—नैवेति । हे ईश कवयः सर्वज्ञा ब्रह्मतुल्या-युषोऽपि तत्कालपर्यन्तं भजन्तोऽपीत्यर्थः । तव कृतमुपकारमृद्धमुद उपचितभक्तिपरमानंदाः सन्तः स्मरन्तः अपचितिं न पश्यन्ति तस्मान्न विसृजेदित्युक्तम् । कृतमाह—यो भवान् तनुभूतां त्वत्कृपाभाजनत्वेन केषांचित्सफलतनुधारिणां बहिराचार्यवपुषा अंतश्चैतन्यवपुषा चित्सफूर्तिध्येयाकारेण अशुभं त्वद्भक्तिप्रतियोगि सर्वं विधुन्वन् स्वगतिं स्वानुभवं व्यनक्तीति । विश्वनाथस्तु—ननु मां भजद्भ्य एव जनेभ्यो बाञ्छितसमस्तपुरुषार्थप्रदत्वान्मम तत्तद्दानं न निरुपाधिकम् । किन्तु सोपाधिकमेवेति चेन्मैवम्, तच्च तैः क्रियमाणं त्वद्भजनमपि त्वदत्तमेत्यतो निरुपाधिपरमहितकारिणस्तव सहस्रमहाकल्पमभिठ्याप्यापि परिचर्याया जना नैव निर्ऋणीभवितुं शक्नुवन्तीत्याह—नैवेति । अपचितिरिति तैः । आचार्यो मन्त्रोपदेशा भक्तिमार्गोपदेशा च स्वमन्त्रस्वभक्त्युपदेशेनानु-गृह्णन् । अन्तश्चान्तर्यामिरूपेण ‘ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ इति त्वदुक्तेः । स्वप्नापकबुद्धिवृत्तीः प्रेर्य स्वभजनं कारयन् स्वगतिं प्रेमवत्पार्षदत्वलक्षणां गतिं व्यनक्ति ददातीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ईश्वरास्तु ब्रह्मादयो जगत्क्रीडनकाः संतीत्याशंक्ते—नन्विति । ईश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः सर्वेश्वरः ‘एष सर्वेश्वरः’ इति श्रुतेः । मनोहरत्वेनैव गतार्थत्वात्सप्रेमेत्यधिकं स्मितस्येत्याह—सप्रेम यथेति । ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुषस्यापीश्वरः इति स्वयं भगवत्त्वं व्यंजितमिति दीपिका—संदर्भः—ईश्वरेश्वरत्वेन निरपेक्षोऽपि तं प्रति सप्रेमेति । सप्रेमेत्यादिरूपो जगाद् । तत्रेश्वरेश्वरत्वं त्रिधा यथाक्रमं श्रेष्ठयेनाह—जगदिति । ततस्तत्तच्छ्रुति-भिर्निजांशावेशविभूतिमिताभिरिति कनिष्ठेन प्रकटितमूतित्रय इति मध्यमेन ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुषस्यापीश्वर इत्युत्त-मेनेति ज्ञेयम् । विश्वनाथस्तु—स्वशक्तिभिरंतरंगा तदस्याबहिरंगाभिः । अन्तर्यामिरूपेण जीवरूपेण देहरूपेण जगदेव क्रीडनं क्रीडासाधनं यस्य सः । तेनांतर्यामिरूपेणोद्धवं तथा प्रेरयामास यथा भाविकलियुगवर्तिभक्तजनानन्दहेतुमेव स प्रपच्छेति भावः । क्रीडनमपि तस्य स्वभक्तिसवितरणमयमेवेत्याह—गृहीतेति । उद्धवरूपेण प्रभकर्ता श्रीकृष्णरूपेणोत्तरकर्ता देशकालांतरवर्तिश्रुक-परोक्षिदादिभक्तरूपेण प्रशोत्तरामृतसंप्रदानं चेति मूर्तित्रयं गृहीतं येन सः । ईदृशं कृपाचातुर्यं नान्यस्य संभवेदित्याह—ईश्वराणाम-पीश्वरः । सप्रेम प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः ॥ ७ ॥ यद्यप्यत्र सम्बोधनपदं नास्ति तथापि हन्तेत्युक्त्या तदत्र हे प्रियोद्धवेति ज्ञेयम् । हतेति हर्षेऽनुकम्पायां वा । मम धर्मान् भक्तिज्ञानलक्षणान् सुकरत्वेन प्रदर्शयमानत्वात्सुमंगलान् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऊनत्रिंशे च पूर्वोक्तो भक्तियोगः समाप्तः । पुनर्निरूपितस्तत्र श्लोकाः सार्द्धा नवाग्नयः (३९) ॥

सतोवाचेति (७) पादोना अष्टाव्या (५७॥) अनुष्टुभः ॥ २६ ॥

सुदुष्करामिति । हे अच्युत ! अनात्मनः अजितेन्द्रियस्य इमां पूर्वोक्तां योगचर्यां सुदुस्तरां मन्ये । अतः अञ्जसा अनायासेन पुमान् यथा सिद्धयेत् विमुच्येत तत्साधनमञ्जसा सुबोधं यथा स्यात्तथा मे मह्यं ब्रूहि । क्रियाभेदप्रयुक्तवाक्यभेदादञ्ज-सेत्यस्य पौनरुक्त्यं न दोषः ॥ १ ॥ प्रायश इति । हे पुण्डरीकाक्ष ! मनो युञ्जन्तो निगृह्णन्तः अत एव मनसो निग्रहे निमित्ते-कर्षिताः परिश्रान्ताः तथापि तस्यासमाधानात् अनिग्रहात् योगिनः प्रायशो विषीदन्ति क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ अथेति । हे विश्वेश्वर ! यस्माद् ज्ञानयोगमार्गे क्लेशोऽधिकतरः । अथातः अत एव हे अरविन्दलोचन ! ये हंसाः सारासारविवेकचतुरास्ते आनन्ददुर्ध-परमानन्दपूरकं तव पदाम्बुजमेव सुखं यथा स्यात्तथा श्रयेरन् सेवन्ते । तु निश्चितमत्र सन्देहो नास्ति । ये त्वमी योगकर्मभिर्मानिनः वयमेव योगज्ञा वयमेव कर्मकुशला इति गर्विताः सन्तस्तव पदाम्बुजं न श्रयन्ते ते तु त्वन्मायया विहताः । यद्वा । अमी त्वद्भक्ताः त्वन्मायया न विहताः अतः योगकर्मभिर्मानिनो न भवन्ति । अन्ये तु वयमेव योगज्ञा इत्यादि केवलं गर्विता भवन्ति न मुच्यन्ते ॥ ३ ॥ किं चित्रमिति । हे अशेषबन्धो ! हे अच्युत ! स्वयं त्रीश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमन्ति किरीटानि तेषां तटानि अप्राणि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य तथाभूतोऽपि यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः सह सख्यमरोचयत् कृपया कृतवान् । यद्वा । मृगैर्वृन्दावनस्थहरिणैः साहित्यं गाश्चारयन्नकरोत् तथा दधि चोरयन् मृगैर्वानरैः सख्यमकरोत् । तस्य तव अनन्यशरणेषु नास्ति त्वत्तोऽन्यत् शरणमाश्रयो येषां तेषु दासेषु यथा नन्दगोपीबलिप्रभृतिषु यदात्मसात्त्वं तेषां य आत्मा तत्तदधीनत्वं राज्ञाऽस्य पुरं विप्रसात्कृतमिति वत् । दासैस्त्वमात्मसात्कृतः इति तवात्मसात्त्वम् । आत्मसात्कृतत्वमित्यर्थः । तर्हि चित्रं किमसंभावितम् ॥ ४ ॥ तमिति । अखिलस्य जगत आत्मानं चेतयितारं स्वरूपभूतं च अत एव दयितं प्रेष्टं सुखसेव्यमीश्वरं सर्वपुरुषार्थदाने समर्थं चेति कर्मधारयः । त्वां को नु स्वस्मिन् त्वया कृतमुपकारं वेत्तीति कृतज्ञः पुमान् विसृजेत् न कोऽपीत्यर्थः । तथा यत् केवलं भूत्यै ऐश्वर्याय

भवति । अनु तदनु ऐश्वर्यप्राप्त्यनन्तरं तव विस्मृतये भवति । तत् किमपि त्वद्व्यतिरिक्तं स्वर्गादिकं त्वया दत्तमपि को वा तादृशः कुशलः पुमान् भजेत् । यद्वा । त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतान्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूयै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये मोक्षाय च को वा भजेत् । तव पादरजोजुषां भक्तानां नोऽस्माकं किं वा ऐश्वर्यादिकं न भवेत् । यदि ते किञ्चिद्वाञ्छन्ति तदा त्वद्भजनाच्च त्कृपयैव सर्वं सुलभमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नैवेति । हे ईश ! यो भवान् बहिराचार्यैवपुषा गुरुरूपेण अन्तश्च चैत्यवपुषा अन्तर्योमिरूपेण तनुभृतां प्राणिनामशुभं प्रतिबन्धकं पापं विषयवासनां च विधुन्वन् निरस्यन् स्वर्गं निजं रूपं व्यनक्ति प्रकटयति तस्य तव अपचितिं प्रत्युपकारमानुष्यमिति यावत् । कवयो ब्रह्मविदोऽपि त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋद्धमुदः उपचितपरमानन्दः । सन्तः ब्रह्मायुषाऽपि ब्रह्मायुस्तुल्यमायुः प्राप्य भजन्तोऽपि इत्यर्थः । नैवोपयन्ति नैव प्राप्नुवन्ति । अतः त्वत्कृतोपकारानुष्याय ते सर्वमूलमात्मानं निवेदयन्ति का वार्त्ताऽन्यभजनस्य ॥ ६ ॥ इतीति । इत्येवमनुरक्तचेतसा उद्धवेन पृष्ठः जगत्क्रीडनकं क्रीडासाधनं यस्य सः स्वशक्तिभिः रजआदिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं ब्रह्मादिरूपं येन सप्रेम प्रेमयुक्तं मनोहरं स्मितं यस्य सः ईश्वरेश्वरः कृष्णस्तं प्रति जगाद् सप्रेम जगाद् वा ॥ ७ ॥ हन्तेति । हन्तेति हर्षं । सुमङ्गलान् मम धर्मान् ते तुभ्यं कथयिष्यामि । यान् श्रद्धया आचरन् मर्त्यः उपायान्तरेण दुर्जयमपि मृत्युं जन्ममरणादिरूपं संसारं जयति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणरासगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तमेव भक्तियोगमेव । समासतः संक्षेपतः । पूर्वाध्यायेन सहास्याध्यायस्य सङ्गतिमाह । अतिक्लेशमिवेति । भक्तिमिश्रयोगे क्लेशाभावादिवेत्युक्तम् । इमां निरन्तराध्यायोक्तां योगचर्यां योगपरिपाटीम् ॥ १ ॥ युञ्जत इति द्वितीया प्रथमार्थे । भक्तिप्रधानतया तु न क्लिश्यन्ति किन्तु भक्त्युपसर्जनतयैवेति प्रायश इत्युक्तम् ॥ २ ॥ मूले तवेति सम्बन्धिपदानुक्तिः साक्षात्तद्दर्शनाभिनयव्यञ्जनार्था । पूर्वार्थे नकारस्यास्थानपतितत्वं श्रयेरन्नित्यावृत्तिगौरवं तुकाराध्याहारः भक्तानामुत्कर्षाकथनकचेत्यरुचौ यद्वेति । अत एव माययाऽविहृतत्वादेव । अन्ये त्वभक्ता इति आर्थिक्यार्थतया व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् । भक्तानां मानित्वाभावे तु भगवतो निरुपाधिदीनजनविषयककृपाया एव पुरुषार्थसाधनं प्रति हेतुत्वं न त्वस्मत्प्रयत्नस्येति दैन्यमेव हेतुर्ज्ञेयः ॥ ३ ॥ अनन्यशरणेषु योगज्ञानकर्माद्याश्रयान्तररहितेषु । रामरूपेणेत्यत्र साक्षाद्रूपेणापि वृन्दावनचारिभिर्मानरैः सख्यं व्याख्येयम् एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहदुरित्यत्र मर्कटोत्पलववादिभिरित्युक्तं । तस्माद्भक्तेरेव मुख्यत्वं प्रतिभातीति तामेव ब्रूहीति भावः ॥ ४ ॥ अतो भक्तानामात्मसात्करणात् । अन्यतः स्वर्गादिकं धर्मज्ञानादिसाधनं च । पूर्वार्थे खेषु स्वीयेषु त्वदीयेषु बल्यादिषु इति व्याख्याने स्वशब्देन वाक्ये यः कर्त्ता तस्यैव परामर्शकत्वमिति नियमव्याघातात् यद्वेति । तदेव उपकारित्वमेव । यदि सर्वार्थोऽस्मि तर्हि अनिरुक्तं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयम् । अविस्मितं तं परिपूर्णकाममित्यादौ देवतान्तरभजनादेरेकान्तिना निषिद्धत्वादर्थान्तरमाह । यद्वेति । तथा साधनसम्पत्त्या ॥ ५ ॥ निष्कृतिमानुष्यम् । यावदिति नातः परम्पदार्थविवरणमित्यर्थः । एवं सर्वत्र । विषयवासनां त्वद्भक्तिप्रतियोगिनीं निजं रूपं स्वस्वरूपानुभवम् ॥ ६ ॥ ईश्वरेश्वर ! ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्त्तकस्य महापुरुषस्यापीश्वर इति स्वयं भगवत्त्वं व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥ अन्यैर्योगादिभिः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

॥ १-२ ॥ तव पादाम्बुजं हंसा योगकर्मभिः सुखेन श्रयेरन् त्वन्मायया न विहताः किन्तु मानिन एव विहताः ॥ ३ ॥ मृगैः सहेति वासमिति शेषः वृन्दावने हि मृगा अप्याकृष्टा वंशस्वनेन ॥ ४ ॥ सुकृतवित्कृतज्ञः विस्मृतये तद्विस्मरणाय किं स्यात् किञ्चिदपि त्वद्विस्मरणकारणं तव पादरजोजुषां नश्चित्तं किमन्यतो भजेत् न किञ्चिदन्यद्ध्येयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अपचितिम् अवसानम् आचार्यचैत्यवपुषा बहिराचार्यैवपुषा अन्तश्चैत्यवपुषा ध्येयदिव्यविग्रहेण अशुभं विधुन्वन् इत्यर्थः ॥ ६-७ ॥ मृत्युं संसारम् ॥ ८-१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सत्यं त्वदुपाश्रयस्य योगचर्यां नान्तरायैर्विह्वल्यते इति तथापि दुष्करेयमतः सुलभं त्वत्प्राप्तिसाधनमुपदिशेत्याह । सुदुश्चरामिति अनात्मनः अजितेन्द्रियस्येमां योगचर्यां सुदुश्चरां मन्येऽतो यथा अञ्जसानायासेन पुमान् सिध्येन्मुच्येत्तत्साधनमञ्जसा स्फुटं ब्रूहि ॥ १ ॥ सुदुश्चरत्वं स्फुटीकरोति । प्रायश इति । मनो गुञ्जन्तः स्ववशीकुर्वाणाः अत एव मनोनिग्रहार्थमुपवासादिभिः कशीताः अत एव मनसोऽसमाधानाच्च प्रायशः सीदन्ति ॥ २ ॥ अथातोऽत एव हंसाः केचित्सारासारविवेकिनः आनन्ददुष्मानन्दावहं तव पदाम्बुजं सुखं यथा तथा श्रयेरन् प्रपद्यन्ते हे विश्वेश्वर ! अमी त्वन्मायया विहता वञ्चिता न भवन्ति कुतः यतस्ते योगैः कर्मभिश्च न मानिनः योगादिप्रयुक्तगर्वरहिताः अन्येतु मानिनो विहता भवन्तीति भावः ॥ ३ ॥ अहो विचित्रमेतत् मत्संश्रय-

मात्रेण मन्मायया न विहता इत्यत्र मैवमित्याह । किञ्चित्रमिति । अच्युत ! आश्रितान् चयावयतीति तथाभूत ! एतत् त्वदाश्रयण-
मात्रेण स्वभायायास्तारयसीत्येतत् न अन्यच्छरणं येषां तेषु दासेष्वात्मसत्त्वं तदधीनत्वं च तव चित्रं किं न चित्रमित्यर्थः । तत्र
हेतुत्वेन विशिनष्टि । स्वयमीश्वराणां ब्रह्मादीनां श्रीमद्भिः किरीटानां तटैः कोटिभिः पीडितं संघृष्टं पादपीठं यस्य तथाभूतोऽपि
मृगैः सह साहित्यं साहाय्यमिति यावत् यो भवानरोचयत् वृन्दावने वंशस्वनेनाकुष्टा मृगाः सहावसन्निति भावः । यद्वा श्रीरामावतारे
वानरैः सह सख्यमरोचयदित्यर्थः । अनेनाश्रयणोपयुक्तं सौशील्यमावेदितं स्वयमित्यादिना परत्वमशेषबन्धो इत्यनेन सौलभ्यं वात्सल्यं
च ॥ ४ ॥ अथान्यैरप्याश्रयणोपयुक्तैर्गुणैर्विशिष्यन् समाश्रयणीयत्वातिशयमाविष्करोति । तमिति । ते परत्ववात्सल्यसौलभ्यसौशील्य-
युक्तमखिलानामात्मानमत एव दयितं प्रियतममीश्वरं स्वामिनमाश्रितानां सर्वार्थदमभिलषितपुरुषार्थदम् अनेन ज्ञानशक्तिपूर्वार्थाख्या-
गुणत्रयवत्त्वं सूचितं तेन विना तदसम्भवात् सुकृतचित्तवदुपकारज्ञः पुमान् को वा विसृजेत्कृतज्ञानां त्वमेव सेव्य इति भावः ।
उपकारस्त्वप्र स्फुटीभवित्यति को वा कश्च पुमान् किमपि त्वत्तोऽन्यद्देवं भजेत् किं किमर्थं विस्मृतये विगता स्मृतिर्यस्यास्तस्यै विभूतये
ऐश्वर्यायात्मविस्मृत्यापादकायैश्वर्यायेत्यर्थः । नन्वारोग्यभोगादिश्रेयसे भास्करहुताशनादिदेवान्तरं सेव्यमवेत्यत आह किंवेति तत्र
पादरजोजुषां चरणपरागं सेवमानानां नोऽस्माकं किं वा श्रेयो न भवेदभिलषितं चेत्सर्वमपि सुलभमेवेति भावः । अनेन सर्वार्थद-
मित्येद्विवृतम् ॥ ५ ॥ कोऽसावुपकारः सुकृतविदित्यत्राभिप्रेत इत्यत्र तमप्रत्युपकार्यं वदन् विवृणोति । नैवेति । हे ईश ! कवयो
ब्रह्माविदः तव कृतं त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः इद्धमुदः उत्कटहर्षोः ऋद्धमुद इति पाठे उपचितपरमानन्दाः अपचितिं प्रत्युपकृतिं
ब्रह्मायुषोपि नैवोपयन्ति नैव प्राप्नुवन्ति उपकारं दर्शयति । यो भवान् बहिराचार्यवपुषा अन्तश्चैत्यवपुषा चित्तेभवं चैत्यं हाहं तेन
वपुषा हृदि चिन्त्यमानेन रूपेणेत्यर्थः । तनुभृतामशुभमशिवं विधुन्वन् दूरीकुर्वन् स्वगतिं स्वयाथात्म्यं व्यनक्ति व्यक्तं करोतीति ॥ ६ ॥
जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः स्वशक्तिभिः स्वासाधारिणीभिः सृष्टिस्थितिसंहारसामर्थ्यात्मिकाभिः शक्तिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं
ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं येन सः स्वात्मकं ब्रह्मरुद्रमूर्तिद्वयं स्वावताररूपं श्रीविष्णुमूर्तिश्चेति मूर्तित्रयं परिगृह्योक्तवानित्यर्थः । अत
एवेश्वराणां ब्रह्मादिनामपीश्वरो भगवान् प्रेम्णा सहितं मनोहारि स्मितं यस्य स जगाद् ॥ ७ ॥ त्वयोक्तं मत्संश्रयमेव सिद्धिसाधन-
मित्यभिप्रयन्समाश्रितानामावश्यकान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते । हन्तेति । सहर्षसंबोधन द्योतकं हन्तेतिपदं ते तुभ्यं वर्णयिष्यामि मम
धर्मान् भागवतधर्मान् सुमङ्गलावहान् मङ्गलत्वमेवाविष्कृतुमाह । यानीति । यान् धर्मानाचरन्ननुतिष्ठन् सुदुर्जयमपि मृत्युं मृत्यूप-
लक्षितं संसारं जयति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

निर्विघ्नयोगाचरणसाधनं हरेर्भक्तानुकम्पितत्वं कथिततत्त्वज्ञानप्रशंसा तन्निरतानां श्रेयस्त्वमुद्धवस्य हरौ भक्त्यतिशय-
लक्षणं तस्य भगवद्भक्तिप्राप्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये आदावुद्धव उक्तयोगाचरणस्य अशक्तत्वं मनसि कृत्वा तदसिद्ध्युपायं पृच्छति ।
सुदुश्चरामिति । अनात्मनो मनोजयरहितस्याधीरस्य वा पुमान् यथा भवदुक्तोपायेन सिध्येत्पुरुषार्थवान् भवेत्तथा तद्योगसाधनं मे
ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १ ॥ तदकथने कोऽनर्थ इति तत्राह । प्रायश इति । मौनसंयमाभ्यां कर्षितं विषीदति विशेषाज्ञं भवति योगाचरण-
साधनेऽज्ञाते मनो विषीदति ॥ २ ॥ अथो तस्मात्तज्ज्ञाः परमहंसा एव भवदुक्तयोगाधिकारिण इति भावेनाह । अथो इति ।
योगकर्मभिः योगाख्यकर्मभिः अत एव मानिनो ज्ञानिनस्त्वन्माययाहङ्कारादिरूपया न विहता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृतौ स्थित्वापि
प्रकृत्यविहृतत्वं त्वदासेषु चित्रमिति विज्ञापयति । किञ्चित्रमिति । त्वमनन्यशरणेषु आत्मद इति यदतोऽच्युत अशेषबन्धोस्तत्रैतच्चित्रं
किमेतत्कुत्र दृष्टमिति तत्राह । य इति । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां श्रीमत्किरीटमणिसंघट्टितपादपीठः स्वयं यो गोकुले पशुभिः पशुपालैश्च
सहात्मदत्वेन रोचयः प्रकाशितवान् तस्य तव दासेष्वेतच्चित्रं किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ भगवद्भक्तमाहात्म्यं तन्माहात्म्याविनाभूतमुक्तं
तद्विशब्दयन् सागसारज्ञानमाह । तन्त्वेति । यो ब्रह्मादिशिरःश्रीमत्किरीटमणिघट्टितपादपीठः ते त्वां सुकृतिवित् सुष्ठु कृतोपकारज्ञः
कः विसृजेत् कीदृशे त्वाम् अखिलानामात्मानां जीवानां दयित प्रेम्णमीश्वरमणिमाद्यैश्वर्याकारमाश्रितानां सर्वार्थदम् अभीष्टाशेष-
पुरुषार्थपदं किञ्च को वा पुरुषः किमप्यस्वतन्त्रं देवं भजेत् यदि भजेत्तर्हि असौ विस्मृतचित्तवृत्तिरसारज्ञः चित्तवृत्तिविस्मृतिमुप-
पादयति । किन्वेति । तव शिवशिरोमौलिमालायितं पादरजोमृताम्भो न वेद किम्वा नैव वेदेत्यतोऽसौ पशुरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवमनि-
मित्तबन्धुत्वेन सर्वस्मादुपकारस्य भवतः प्रत्युपकारं कर्तुं कवयोऽपि न समर्था इत्याह । नैवेति । नतमूर्द्धत्वेन सदा स्मरन्तः कवयो
ब्रह्मादयोऽपि तवापचितिं प्रत्युपकारं नैवोपयान्ति क्रियमाण उपकारः कीदृश इति तं प्रकारमाह । य इति । तनुभृतामन्तर्वहिः
स्थित्वाशुभं विधुन्वन् यस्त्वमाचार्यश्च चैत्यः चित्तस्थश्चाचार्यचैत्यः ब्रह्मा तस्यान्तर्यामिवपुषा स्वगतिं स्वयोग्यज्ञानं व्यनक्ति व्यक्तो करोषि
आचार्यस्य चित्तस्थवपुषेति वा ॥ ६ ॥ उद्धवेन पृष्ठो भगवान्किमकरोदिति परीक्षितो मानसं चोद्यं परिहरति शुक् इत्याह । इतीति ।
जगत्क्रीडनकः जगत्क्रीडासाधनं यस्य स तथा जगत्क्रीडनस्वशक्तिभिरित्येकं वा पदं गृहीतं मूर्तीनामात्मान्तरात्मा परात्मा इति

संज्ञानां त्रयं येन स तथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रोक्तत्वेऽपि जाग्रदाद्यवस्थाकलेशपरिहारसमर्थ इत्यत ईश्वरेश्वर इति "आत्मान्तरात्मा-
परमात्मेति मूर्तित्रयं हरेः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां सृष्ट्यादेश्च प्रवर्तकः" मित्यत्र प्रमाणम् ॥७॥ मृत्युं जननमरणात्मकं संसारं जयति ॥८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

ज्ञानयोगचर्यामिश्रतोऽय्यनङ्गीकुर्वता परमैकान्तिना श्रीमदुद्धवेन सुदुश्चरामित्यादिपद्यद्वये स्ववाक्ये तस्या दुष्करत्वेन
प्रायः फलपर्यवसायित्वाभावेन चोक्तत्वात् शुश्रूष्यमाणाया भक्तेस्तु सुकरत्वेनावश्यकफलपर्यवसायित्वेन चाभिप्रेतत्वात् भक्तिरेव
कर्त्तव्येति स्वाभिप्रायो दर्शितः । तदेवं तां ज्ञानयोगचर्यामनादृत्य भक्तिमेवाङ्गीकुर्वाणास्तव श्रीकृष्णरूपस्यैव भक्तिं तादृशास्तु
ज्ञानयोगादिफलानादरेणैव कुर्वन्तीत्याह चतुर्भिः । अथेति तैः पदाम्बुजसं सम्बन्धिपदानुक्तिः साक्षाद्दृश्यमानतदीयपदाम्बुजाभि-
व्यञ्जनार्था अमी च शुद्धभक्ताः योगकर्मभिस्त्वन्मायया च विहताः कृतभक्त्यनुष्ठानान्तराया न भवन्ति यतो न च मानिनः ते
मानिनोऽपि न भवन्ति पुरुषार्थसाधने भगवतो निरुपाधिदीनजनकृपाया एव साधकतमत्वं मन्यन्ते नतु योगिप्रभृतिवत् स्वप्रयत्न-
स्येत्यर्थः ॥ २-३ ॥ एवम्भूतस्य च भक्तस्य भक्त्यैतत्फलं ज्ञानयोगादीनां च यत्फलं तन्मात्रं न किंत्वन्यमहदेवेत्याह । किमिति ।
अशेषबन्धो अशेषाणामसुरपर्यन्तानां यो बन्धुर्माक्षादिदानैर्निरुपाधिहितकारा हे तथाभूत । तवैतत्किञ्चित् यदनन्यशरणेषु
ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठानविमुखेषु दासेषु शुद्धभक्तेषु बलिप्रभृतिषु आत्मसात् त्वं तेषां य आत्मा तदधीनत्वमित्यर्थः । तदुक्तं न साधयति
मां योग इत्यादि यस्य तव तथाभूतेषु न जातिगुणायपेक्षा चेत्तन्तरङ्गलीलायामपि दृश्यत इत्याह । य इति । सहेति सहभावं सख्य-
मित्यर्थः । मृगैर्वृन्दावनचारिभिः स्वयन्तु कथंभूतोऽपि ईश्वराणामित्यादिलक्षणोऽपि ज्ञानयोगादिपरमफलरूपा या मुक्तिस्तां
दैत्येभ्योऽपि ददासि पाण्डवादिषु सौत्यदैत्यवीरासनादिस्थितिवद्दासानां तु स्वयमधीनो भवसि अत एवम्भूतस्य श्रीकृष्णरूपस्यैव तत्र
भक्तिमुख्येति भावः ॥ ४ ॥ फलितमाह । तमिति । तमेवम्भूतं त्वां स्वकृतवित् प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेलक्षणमित्यादिश्रीकपिल-
देवोपदेशतः स्वसौन्दर्यादिस्फूर्तिलक्षणं स्वस्मिन् कृतं त्वदीयोपकारं यो वेत्ति स को नु विसृजेत तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्वि-
युक्ते इति तदुपदिष्टाधिकारिविशेषवत् परित्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् यस्त्यजति स कृतघ्न एवेति भावः । कथंभूतं त्वां स्वरूपत
एवाखिलानामात्मनां दयितं प्राणकोटिप्रोष्ठम् ईश्वरं चेत्यादि तथा नु वितर्कं त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतान्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा
भूत्यै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये इत्यादिटीका च समम् अस्माकं तु तत्तत्फलमपि त्वद्भक्तेरवान्तर्भूतमित्याह । किंवेति वा शब्देन
तत्राप्यनादरः सूचितः तदुक्तं यत्कर्मभिर्यत्तपसेत्यादि ॥ ५ ॥ ननु कथं तत्तत्फलमपि विसृजति न तु मां किं वा मम कृतं
तत्राह । नैवेति । हे ईश ! कवयः सर्वज्ञाः ब्रह्मतुल्यायुषोऽपि तत्कालपर्यन्तं भजन्तोऽपीत्यर्थः । तव कृतमुपकारम् ऋद्धमुदः उपचि-
तत्वद्भक्तिपरमानन्दाः सन्तः स्म अपचितिं न पश्यन्ति तस्मान्न विसृजेदित्युक्तं कृतमाह । यो भवान् तनुभृतां त्वत्कृपाभाजनत्वेन
केवाचित्सफलतनुधारिणां बहिराचार्यवपुषा अन्तस्तु चैत्यवपुषा चित्त स्फुरितध्येयाकारेण अशुभं त्वद्भक्तिप्रतियोगि सर्वं विधुन्वन्
स्वगतिं स्वानुभवं व्यनक्तीति ॥ ६ ॥ ईश्वरेश्वरत्वेन निरपेक्षोऽपि तं प्रति सप्रेमेत्यादिरूपो जगाद तत्रेश्वरेश्वरत्वं त्रिधा यथाक्रमं
श्रेष्ठमाह । जगदिति । ततस्तत्शक्तिभिर्निजांशवेशविभूतिं गताभिरिति कनिष्ठेन प्रकटितब्रह्मादिमूर्तित्रय इति मध्यमेन ईश्वरस्य
प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुषस्यापीश्वर इत्युत्तमेनेति ज्ञेयम् ॥ ७-११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महातीर्थमहाभक्ताश्रया भक्तिर्यथा तथा । भूतेष्व्वात्मलक्षणान्मुक्तिश्चोन्नतिश्च निरूपिता ॥
कृष्णो यत् सुदृढं ज्ञानं यत्वादुपदिदेश तत् । नाग्रहीदुद्धवस्त्वेतज्ज्ञापकं श्लोकश्चक्रम् ॥

॥ ४ ॥ अनात्मनः देहाध्यासरहितस्य योगिनो या योगचर्या उक्ता इमामन्यैः सुदुश्चरां मन्ये अकृजसा शीघ्रं यथा सिद्धेतथा
त्वं शीघ्रं कथयेत्यङ्गसेत्यस्य क्रियाभेदात् पौनरुक्त्यमदोषः ॥ १ ॥ उक्तलक्षणयोगचर्यायाः सुदुश्चरत्वं प्रपञ्चयति । प्रायज्ञ इति ।
युक्तान्तः ब्रह्मणि मनो निवेशयन्तः असमाधानात् समाध्यसामर्थ्यात् मनसो निग्रहे कर्षिताः श्रान्ताः ॥ २ ॥ हंसाः सारासार-
विवेचनपराः सुखं यथा स्यात्तथा श्रयेरन् श्रयन्ते । ये तु योगकर्माभिमानिनः वयं योगिनो वयम् ज्ञानिनो वयं कस्मिन् इत्यभिमान-
वन्तस्ते तु त्वन्मायया विहताः सन्तो नाश्रयेरन् । अतएव विषीदन्ति ॥ ३ ॥ त्वां केवलं भजन्तस्तु त्वद्वात्सल्यपात्रोभवन्तीति न
चित्रमित्याह । किं चित्रमिति । अनन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठानरहितेषु दासेषु आत्मसात्त्वम् । तेषां य आत्मा तदधीनत्वमिति
सन्दर्भः राज्ञा स्वपुरं विप्रसात् कृतं विप्राधीनं कृतमिति वत् दासैस्त्वमात्मसात्कृत इति तव आत्मसात्त्वमात्मसात्कृतत्वमित्यर्थः ।
तदेवाह । यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः सहेति सह भावं सख्यम् अरोचयत् स्वस्मै राचितमकरोत् यद्वा मृगैर्वृन्दावनस्थहरिणैः
साहित्यं साश्रयन्नरोचयत् तथा मृगैर्वानरैश्च साहित्यं नवनीतं चोग्यन्नरोचयत् तेन त्वदुक्तलक्षणमिमं ज्ञानयोगं किं तेरभ्यस्तं

जानीमः यतस्तेषां त्वमधीन एव वर्तसे कथं वा अद्वैतवादिनां ज्ञानिनां त्वं कस्याप्यधीनः कापि श्रुतोऽतो दासा वयं न ज्ञानयोगमिमं स्वीकुर्म इति व्यञ्जितं पीडितं संघट्टय बिलुलितम् ॥ ४ ॥ त्वा त्वामखिलानामात्मनां जीवानां नारदादिरूपेण भक्त्युप-
देष्टृत्वाहयितं प्रतिस्वकर्मफलप्रदत्तामीश्वरं स्वाश्रितानां तु सर्वपुरुषार्थप्रदं स्वकृतवित् स्वेषु बलिप्रल्हादादिषु त्वया कृतमनु-
ग्रहं जानन् को नु विसृजेत् न कोऽपि केवलमरसज्ञो निकृष्टयोगिजन एव कृतघ्नो विसृजेदित्यर्थः । किञ्च भजन्नपि को वा
त्वां भुक्तिमुक्तिकामो भजेदित्याह । कोवेति विस्मृतये त्वद्विस्मृतस्वरूपाय राज्याद्यर्थं तथा अनुभूत्यै केवलानुभवाय मोक्षार्थं वा को
भजेन्न कोऽपि किमपीति क्रियाविशेषणं किञ्च नापि भजनं कः कुर्यादित्यर्थः । ननु तर्हि निष्कामानामपि प्रल्हादादीनां भुक्तिमुक्ती
कथं दृश्येते तत्राह । किंवेति तथा चोक्तं मोक्षधर्मे नारायणीये—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रय इति ॥

भोगमोक्षादि कर्मानुषङ्गिकं फलम् । भक्तानभीप्सितमपि त्वया दीयत एवेति भावः ॥ ५ ॥ ननु मां भजद्भ्य एव जनेभ्यो
वाञ्छितसमस्तपुरुषार्थप्रदत्वान्मम तत्तद्दानं न निरुपाधिकं किन्तु सोपाधिकमेवेति चेन्मैवं तच्च तेः क्रियमाणं त्वद्भजनमपि त्वदत्त-
मेवेत्यतो निरुपाधिपरमहितकारिणस्तव सहस्रमहाकल्पमभिध्याप्यापि परिचर्यया जना नैव निर्वर्णणी भवितुं शक्नुवन्तीत्याह ।
नैवेति । अपचितिं प्रत्युपकारमानृण्यमिति । यावत् । नोपयन्ति न प्राप्नुवन्ति । कवयो विवेकिनः ब्रह्मायुषोऽपि ब्रह्मतुल्यमायुः
प्राप्य भजन्तोऽपीत्यर्थः । यतस्त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋद्धमुदः उपचितपरमानन्दाः उपकारमेवाह । यो भवान् बहिराचार्यो मन्त्रगुरुः
शिक्षागुरुश्च तद्वपुषा स्वमन्त्रस्वभक्त्युपदेशोनानुगृह्यन् अन्तर्ब्रह्मोऽन्तर्यामी तद्वपुषा । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति
त्वदुक्तेः स्वप्रापकबुद्धिवृत्तिः प्रेर्य स्वभजनं कारयन् स्वगतिं प्रेमवत्पार्षदत्वलक्षणां गतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥ स्वभक्तिभिरन्तरङ्गातटस्था-
बहिरङ्गाभिरन्तर्यामिरूपेण जीवरूपेण देहरूपेण जगदेव क्रीडनं क्रीडासाधनं यस्य स तेनान्तर्यामिरूपेणोद्धवं तथा प्ररयामास
यथा भाविकलियुगवर्तिभक्तजनानन्दहेतुमेव सपप्रच्छेति भावः । क्रीडनमपि तस्य स्वभक्तिवितरणमयमेवेत्याह । गृहीतेति । उद्धव-
रूपेण प्रश्नकर्त्ता श्रीकृष्णरूपेणोत्तरकर्त्ता देशकालान्तरवर्तिशुकपरीक्षिदादिभक्तरूपेण प्रभोत्तरामृतसम्प्रदानं चेति गृहीतं मूर्तित्रयं
येन सः ईदृशं कृपाचातुर्यं नान्यस्य सम्भवेदित्याह । ईश्वराणामपीश्वरः सप्रेम प्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः ॥ ७ ॥ हन्तेति
हर्षेऽनुकम्पायां वा मम धर्मान् भक्तिज्ञानलक्षणान् सुकरत्वेन दश्यमानत्वात् सुमङ्गलान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

साधनं तूक्तयोगस्य संचेषेण निरूप्यते । अनत्रिंशेऽतिसुगममुद्धवस्य च सद्गतिः ॥

सुलभं भगवत्प्राप्त्युपायं पृच्छति । सुदुष्करामिति । इमां पूर्वोक्तां सर्वत्यागपूर्वकपरमात्मध्याननिष्ठाम् अनात्मनः अजित-
मनसः अञ्जसा अनायासेन यथा सिद्धयेत्तथा अञ्जसा सुबोधं यथा तथा ब्रूहि ॥ १ ॥ मनो युञ्जन्तो निगृह्यन्तः मनसो निग्रहे
क्रियमाणे च तदुपायाचरणश्रमात् कर्षिताः क्रियानर्हतां प्राप्ताः सन्तः असमाधानात् ईप्सितस्य सर्वपरित्यागपूर्वकमनःसमाधान-
स्याऽसिद्धेः विषादन्ति दुःखिताः भवन्ति अजितात्मनः उक्तयोगचर्यायां नाधिकार इति भावः ॥ २ ॥ अतो भगवत्संबन्धवर्जितस्य
योगादेर्दुःखहेतुत्वात् अथ भगवत्संबन्धयोगस्याधिकारिणः हंसाः सारासारविवेकयुक्ता आनन्ददुःखमानन्दबहवः तव पदाम्बुजं
श्रयेरन् प्रपद्यन्ते अमी त्वन्मायया विहता न भवन्ति केन हेतुना योगेन तव पादाब्जे मनोनियमनलक्षणेन कर्मभिस्त्वदाराधनभूतैश्च
उक्तयोगचर्या उत्तमाधिकारिविषया इति भावः ॥ ३ ॥ त्वत्पदाब्जाश्रयणेन विवेकिनो मायाविहता न भवन्ति किन्तु परमानन्दं
प्राप्नुवन्तीति एतत्किञ्चिन्न भवति नैतदाश्चर्यमित्यर्थः । यत् यतः अशेषबन्धोः सर्वेश्वरस्य दासेषु आत्मसात्त्वं तदधीनत्वमस्ति अहं
भक्तपराधीनः इत्युक्तत्वात् किञ्च यो भवान् स्वयमीश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमन्ति किरीटानि तत्तटैस्तत्कोटिभिः पीडितं पुनः
पुनर्नमनेन संमार्जितं पादपीठं यस्य सः तथाविधो हि श्रीरामावतारे मृगैः सुग्रीवादिभिः सह योऽरोचयत्सख्यमिति शेषः ॥ ४ ॥
अथ सर्वेश्वरत्वं सर्वसेव्यत्वं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वं च भगवतो दर्शयति । तमिति । अखिलात्मनां ब्रह्मादीनां सर्वेषां जीवानां दयित-
मिच्छानुरूपं प्रियमीश्वरं त्वा त्वां स्वकृतवित् स्वैन दयितेश्वरेण यत्कृतं तद्विद्वान् कोऽनु विसृजेत न कोऽपीत्यर्थः । भूत्यै ऐश्वर्यं
विस्मृतये अनैश्वर्यविस्मरणाय किमपि दैवपित्रादिकं को वा भजेत न कोऽपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । तव पादरजोजुषां नः किंवा न
भवेत्सर्वमपि सुलभमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ त्वयि परमोपकारिणि भूस्थानीये तृणोपमः कः प्रत्युपकारं कर्तुं शक्नुयादित्याह । नैवेति ।
कृतं त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः अत एव कृतज्ञत्वाद्वद्धमुदः अपचितिं प्रत्युपकारम् नैवोपयन्ति प्राप्नुवन्ति यो भवान् अन्तर्ब्रह्मवपुषा
ध्येयरूपेण बहिः आचार्यवपुषा अशुभमज्ञानादिकम् ध्वनन् निरसन् स्वगतिं ज्ञानभक्त्यादिरूपां व्यनक्ति प्रकटयति ॥ ६ ॥
जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः ॥ ७ ॥ अजितात्मापि साधनसंपत्त्या सुखेनैव पूर्वोक्तायां योगार्चयामधिकृतो भवतीत्युत्तरमाह
हन्त ते इति । हन्तेति वाक्यारम्भे अनुकम्पायां वा मम धर्मान् मद्योगनिष्ठापादकान् कर्मादीन् सुमङ्गलान् सुरूपान् ॥ ८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः । भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तं ज्ञानमार्गं दुष्करं मत्वा सुगमोपायं पृच्छति सुदुष्करमिति । अनात्मनः अजितेन्द्रियस्य इमां पूर्वोक्ता योगचर्या

सुदुस्तरां मन्ये अतः अञ्जसा अनायासेन पुमान् यथा सिद्ध्येत् विमुच्येत तत्साधनमञ्जसा सुबोधं यथा स्यात्तथा हे अच्युत पूर्णबोध मे मह्यं ब्रूहि ॥ १ ॥ सुदुष्करतामेव प्रपञ्चयति—प्रायश इति । मम तु त्वत्कृपादृष्टयैव संसारतापनिवृत्तिर्नान्यथेति प्रतिभातीति सूचयन्सम्बोधयति—हे पुण्डरीकाक्षेति । मनो युञ्जन्तो निगृह्यन्तः । अत एव मनसो निग्रहे निमित्ते कशिताः परिश्रान्ताः । तथापि तस्यासमाधानात् अनिग्रहात् योगिनः प्रायशो विषीदन्ति क्षिण्यन्तीत्यन्वयः । केचिदेव मनोनिग्रहेण मुच्यन्त इति सूचयितुं प्रायशो ग्रहणम् ॥ २ ॥ यस्माज्ज्ञानयोगमार्गे क्लेशोऽधिकतरः अथातः अत एव हे अरविन्दलोचन ये हंसाः सारासारविवेकचतुरा आनन्ददुर्धं परमानन्दपूरकं तव पदाम्बुजं श्रयेरन् सेवन्ते त एव त्वां स्ववशीकृत्य सुखं परमानन्दं लभन्त इति शेषः ।

तु निश्चितमत्र सन्देहो नास्ति ये त्वमी योगकर्मभिर्मानिनः । वयमेव योगज्ञा वयमेव कर्मकुशला इति गर्वितास्ते तु त्वन्मायया विहृताः अभिभूतस्वरूपाः सन्तः संसारदुःखमेवानुभवन्तीतिशेषः त्वदनुग्रहमन्तरेण कथं तव मायातो निस्तारः स्यादित्याशयेन तस्य प्राबल्यं सूचयन्सम्बोधयति—हे विश्वेश्वरेति ॥ ३ ॥ ननु सर्वेश्वरस्य कथं भक्तवदयत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—किं चित्रमिति । स्वयं त्वोश्वराणां यानि श्रीमन्ति किरीटानि तेषां तटानि अग्राणि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य तथाभूतोऽपि यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः सह सख्यमरोचयत् कृपया कृतवान् तस्य तव हे अशेषबन्धो हे अच्युत अनन्यशरणेषु नास्ति त्वत्तोऽन्यत् शरणमाश्रयो येषां तेषु दासेषु यथा नन्दगोपीबलिप्रभृतिषु यदात्मसात्त्वं तदधीनत्वं तत्किं चित्रं किमसम्भावितमित्यन्वयः । न च्यवन्ति भक्ता यस्य सोऽच्युतस्तथा सम्बोधनेन ब्रह्मादि सेव्यत्वे हेतुः सूचितः । तदपि भक्ताधीनत्वं न स्वप्रयोजनाय किन्तु तदनुग्रहस्वभावतयैवेति सूचयितुमशेषबन्धो इति सम्बोधनम् ॥ ४ ॥ अतस्तमेवम्भूतं त्वा त्वां को नु पुमान् विसृजेत् । को वा भूत्यै ऐश्वर्याय त्वद्व्यतिरिक्तं

किमपि देवतान्तरं धर्मज्ञानादि साधनं वा भजेत् । नन्वेश्वरार्थदेवतान्तरभजने को दोष इत्यपेक्षायामाह—अनुविस्मृतय इति । देवतान्तरं दत्तमैश्वर्यमनुप्राप्यनन्तरमेव परमपुरुषार्थोत्पन्नभूतत्वद्विस्मृतये भवतीत्यर्थः । एवं तर्हि मङ्गलानामैश्वर्योदि न स्यादित्याशङ्क्याह—किमिति । तव पादरजोजुषां सेवमानानां नोऽस्माकं भक्तानां किंवा ऐश्वर्यादिकं न भवेत् यदि ते किञ्चिद्वाच्छन्ति तदा त्वद्भजनात्त्वत्कृपयैव सर्वं सुखमितिर्थाः । तदुक्तं । 'या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणश्रय' इति । तत्र हेतुमाह—आश्रितानां सर्वार्थदमिति । किञ्च अखिलात्मदयितेश्वरमिति । अखिलस्य जगत आत्मानं चेतयितारं स्वरूपभूतं च । अत एव दयितं प्रेष्टुं सुखसेव्यमीश्वरत्वादवश्यं भजनीयं सर्वपुरुषार्थदाने समर्थं च । तर्हि कथं देवतान्तरं भजन्तोऽस्मद्विमुखा दृश्यन्ते तत्राह—स्वकृतविदिति । स्वस्मिन् यदन्तर्याम्यादिरूपेण त्वया कृतमुपकारं तद्विद् को नु त्वां विसृजेत् । अतो ये त्वद्भजनविमुखास्ते अकृतज्ञा मूर्खाः कृतज्ञाः 'कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः' इति वचनात् । दुर्निवर्त्य पापा इति भावः ॥५॥ आस्तामन्य-भजनवात्तां त्वत्कृतोपकारस्य त्वय्यात्मनिवेदनेनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याशयेनोपकारमेव दर्शयति—नैवेति । हे ईश यो भवान् बहिराचार्यवपुषा गुरुरूपेण अन्तश्च चैत्यवपुषा अन्तर्यामिरूपेण तनुभृतां प्राणिनामशुभं प्रतिबन्धकं पापं विषयवासनां च विधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिं निजं रूपं व्यनक्ति प्रकटयति—तस्य तव अपचितिं प्रत्युपकारमानृत्यमिति यावत् । कवयो मूर्खानां का वात्तां ब्रह्मविदोऽपि त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋद्धमुदः उपचितपरमानन्दाः नैवोपयान्ति नैव प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ इत्येवमुद्धवेन पृष्टः ईश्वरेश्वरो भगवान् कृष्णः सप्रेम यथा भषति तथा तं प्रति जगाद् उक्तवानित्यन्वयः । तत्प्रश्नोत्तरमवश्यं देयमित्याशयेन तं विशिनष्टि—कृष्णे अनुरक्तं चेतो यस्य तेनेति ईश्वरेश्वरत्वे हेतुमाह—जगत् क्रीडनकं क्रीडासाधनं यस्य स इति । केन प्रकारेण कया मूर्त्या क्रीडतीत्यपेक्षायां जगत्सृष्ट्यादिना ब्रह्मादिमूर्त्तित्रयेणेति सूचयन्नाह—स्वशक्तिभिः । रजआदिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन स इति । तस्य तदुत्तरदाने प्रसन्नतां सूचयन्नाह—मनोहरस्मित इति ॥ ७ ॥ हन्तेति सहर्षं सम्बोधनम् । सुमङ्गलान् सुखसेव्यान् सुखकरांश्च एतदेव स्पष्टयति—यानिति । उपायान्तरेण दुर्जयमपि मृत्युं जन्ममरणादिरूपं संसारं जयति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यः पूर्वं विस्तरेणैवोनत्रिंशे तु निरूपितः । स्वभक्ताय समासेन भक्तियोगस्तमाह हि ॥ १ ॥

सत्यं त्वदपाश्रयस्य योगचर्या नान्तरायैर्विहिन्येतेति तथापि दुष्करेयमतः सुलभं त्वत्प्राप्तिसाधनमुपदिशेत्याह । सुदुष्करमिति । अनात्मनोऽजितेन्द्रियस्य, इमां योगचर्यां, सुदुष्करां सुदुश्चरां मन्ये । अतः पुमान् यथा अञ्जसाऽनायासेन सिद्ध्येत् मुच्येत, हे अच्युत तत्साधनं मे मह्यं, अञ्जसा स्फुटं यथा तथा ब्रूहि ॥ १ ॥ योगचर्यायाः सुदुश्चरत्वं स्फुटीकरोति प्रायश इति ।

हे पुण्डरीकाक्ष, मनः युञ्जन्तः स्ववशीकुर्वाणाः, अत एव मनोनिग्रहकर्षिताः मनोनिग्रहार्थमुपवासादिभिः कर्षिताः योगिनः, असमाधानान्मनसः सम्यगनिग्रहात्, प्रायशः विषीदन्ति ॥ २ ॥ अथेति । अथात एव हंसाः सारासारविवेकिनः केचित्, आनन्ददुष्मानन्दावहं, समस्तानन्दपरिपूरकमित्यर्थः । तव पदाम्बुजं, सुखं यथा तथा श्रयेरन् प्रपद्यन्ते । अमी ते तु, हे विश्वेश्वर, हे अरविन्दलोचन, त्वन्मायया विहताः वञ्चिताः न भवन्ति । कुतः यतः ते योगीः कर्मभिश्च । न मानिनः योगादिप्रयुक्तगर्वरहिताः, अन्ये मानिनः तु विहता भवन्तीति भावः । मानित्वं तु वयं योगज्ञाः यं कर्मकुशला इत्येवंरूपमेव ॥ ३ ॥ अहो विचित्रमेतन्मत्संश्रयमात्रेण मन्मायया न विहता इत्यत्र मैवमित्याह । किं चित्रमिति । आश्रितान् न न्यावयतीति तत्संयुद्धौ हे अच्युत, हे अशेषबन्धो, एतत्, न विद्यते अन्यकृद्गणं येषां ते अनन्यशरणास्तेषु दासेषु, आत्मसात्त्वं त्वदधीनत्वं यत् तत्, तव चित्रं किं, न चित्रमित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि । स्वयं ईश्वराणां ब्रह्मादीनां, श्रीमद्भिः किरीटानां तटैः कोटिभिः पीडितं संघृष्टं पादपीठं यस्य स तथाभूतः सन्नपि, यो भवान् मृगैः सह, साहित्यं साहाय्यमिति यावत् । अरोचयत् प्रीत्या कृतवान् । वृन्दावने वंशीस्वनेनाकृष्टा मृगास्त्वया सहावसन्निति भावः । यद्वा श्रीरामावतारे मृगैर्वानरैः सह सख्यमरोचयदिति भावः । अनेनाश्रयोपयुक्तं सौशील्यमावेदितम् । स्वयमित्यादिना परत्वं अशेषबन्धो इत्यनेन वात्सल्यं च ॥ ४ ॥ अथान्यैरप्याश्रयोपयुक्तैर्गुणैर्विशिष्य समाश्रयणीयत्वातिशयमाविष्करोति । तमिति । तं परत्ववात्सल्यसौलभ्यसौशील्ययुक्तं, अखिलात्मदयितेश्वरं अखिलानामात्मानं, दयितं प्रियतममीश्वरं स्वामिनं, आश्रितानां सर्वार्थदमभिलषितपुरुषार्थदं, त्वा त्वां स्वकृतवित्त्वदुपकारज्ञः, को नु को वा पुमान् विस्जेत । कृतज्ञानां त्वमेव सेव्य इति भावः उपकारस्त्वमे स्फुटीभविव्यति । को वा कश्च पुमान्, किमपि त्वत्तोऽन्यद्वैवं, विगता स्मृतिर्यस्यास्तस्यै विस्मृतये, अनुभूत्यै विभूतये, आत्मविस्मृत्यापादकायैश्वर्यायेत्यर्थः । भजेत् । नन्वारोग्यादिश्रेयसे भास्करहुताशनादिदेवतान्तरं सेव्यमेवेत्यत आह । तव पादरजोजुषां तव पादरजः सेवमानानामित्यर्थः । नोऽस्माकं वा, श्रेयः, किं वा न भवेत् । अभिलषितं चेत् सर्वमपि सुलभमेवेति भावः । अनेन सर्वार्थदमित्येतद्विवृतम् ॥ ५ ॥ कोऽसौवुपकारः स्वकृतविदित्यत्राभिप्रेत इत्यत्र प्रत्युपकार्यत्वं वदस्त्वं विवृणोति । नैवेति । हे ईश, कवयो ब्रह्मविदः, कृतं त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः, इद्धमुदः उत्कटहर्षाः । ऋद्धमुद इति पाठोपचितानन्दाः, अपचितिं प्रत्युपकृतिं, ब्रह्मायुषा द्विपराद्धीयुषापि, नैव उपयन्ति नैव प्राप्नुवन्ति । उपकारं दर्शयति । यो भवान्, बहिः अन्तः आचार्यचैत्यवपुषा बहिः आचार्यवपुषा, अन्तः चैत्यवपुषा चित्ते भवं चैत्यं हृदि तेन वपुषा हृदि चिन्त्यमानेन रूपेणेत्यर्थः । तनुभृतां अशुभमशिवं, विधुन्वन् दूरीकुर्वन्, स्वगतिं स्वयाथात्म्यं, व्यनक्ति व्यक्तं करोति तस्य तव अपचितिमिति संबन्धः ॥ ६ ॥ इतीति । इतीत्यं, अत्यतिशयेन अनुरक्तं स्वस्मिन्नुरागयुक्तं चेतो यस्य तेन, उद्धवेन पृष्ठः, जगत् क्रीडनकं क्रीडापकरणं यस्य सः, स्वशक्तिभिः स्वसाधारिणीभिः सृष्टिस्थितिसंहारसामर्थ्यात्मिकाभिः शक्तिभिः, गृहीतं मूर्तित्रयं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्रयं येन सः, स्वात्मकं ब्रह्मरुद्राख्यं मूर्तिद्वयं स्वावताररूपश्रीविष्णुमूर्तिश्चेति मूर्तित्रयं परिगृहीतवानित्यर्थः । अत एव ईश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरो भगवान्, स प्रेम प्रम्णा सहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः एवंभूतः सन्, जगाद ॥ ७ ॥ त्वयोक्तं मत्संश्रयणमेव सिद्धसाधनमित्यभिप्रयन् समाश्रितानामावश्यकान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते । हन्तेति । हर्षसंबोधनद्योतकं हन्तेति । पदम् । हे उद्धव, ते तुभ्यं, सुमङ्गलान्मङ्गलावहान् मम धर्मान् भागवतान् धर्मानित्यर्थः । वर्णयिष्यामि । धर्माणां मङ्गलावहत्वमेवाविष्कर्तुमाह । यानिति । यान् धर्मान्, श्रद्धया आचरन्ननुतिष्ठन् मर्त्यः, दुर्जयं सुदुर्जयमपि मृत्युं मृत्यूपलक्षितं संसारं, जयति ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

भागवत धर्मों का निरूपण और उद्धवजी का बदरिकाश्रम गमन

उद्धवजी ने कहा—अच्युत ! जो अपना मन वश में नहीं कर सका है, उसके लिये आपकी बतलायी हुई इस योगसाधना को तो मैं बहुत ही कठिन समझता हूँ । अतः अब आप कोई ऐसा सरल और सुगम साधन बतलाइये, जिससे मनुष्य अनायास ही परमपद प्राप्त कर सके ॥ १ ॥ कमलनयन ! आप जानते ही हैं कि अधिकांश योगी जब अपने मन को एकाग्र करने लगते हैं, तब वे बार-बार चेष्टा करने पर भी सफल न होने के कारण हार मान लेते हैं और उसे वश में न कर पाने के कारण दुःखी हो जाते हैं ॥ २ ॥ पद्मलोचन ! आप विश्वेश्वर हैं । आपके ही द्वारा सारे संसार का नियमन होता है । इसीसे सारासार-विचार में चतुर मनुष्य आपके आनन्दवर्षी चरणकमलों की शरण लेते हैं और अनायास ही सिद्धि प्राप्त कर लेते हैं । आपकी माया उनका कुछ नहीं बिगाड़ सकती; क्योंकि उन्हें योगसाधन और कर्मानुष्ठान का अभिमान नहीं होता । परन्तु जो आपके चरणों का आश्रय नहीं लेते, वे योगी और कर्मी अपने साधन के घमंड से फूल जाते हैं; अवश्य ही आपकी माया ने उनकी मति हर ली है ॥ ३ ॥ प्रभो ! आप सबके हितैषी सुहृद् हैं । आप अपने अनन्य शरणागत बलि आदि सेवकों के अधीन हो जायँ, यह आपके लिये कोई आश्चर्य की बात नहीं है; क्योंकि आपने रामावतार ग्रहण करके प्रेमवश बानरों से भी

मित्रता का निर्वाह किया। यद्यपि ब्रह्मा आदि लोकेश्वरगण भी अपने दिव्य किरितों को आपके चरणकमल रखने की चौकी पर रगड़ते रहते हैं ॥ ४ ॥ प्रभो! आप सबके प्रियतम, स्वामी और आत्मा हैं। आप अपने अनन्य शरणागतों को सब कुछ दे देते हैं। आपने बलि प्रह्लाद आदि अपने भक्तों को जो कुछ दिया है, उसे जानकर ऐसी कौन पुरुष होगा जो आपको छोड़ देगा? यह बात किसी प्रकार बुद्धि में ही नहीं आती कि भला, कोई विचारवान् विस्मृति के गर्त में डालनेवाले तुच्छ विषयों में ही फँसा रखनेवाले भोगों को क्यों चाहेगा? हमलोग आप के चरणकमलों की रज के उपसक्त हैं। हमारे लिये दुर्लभ ही क्या है ॥ ५ ॥ भगवन्! आप समस्त प्राणियों के अन्तःकरण में अन्तर्यामीरूप से और बाहर गुरुरूप से स्थित होकर उनके सारे पाप-ताप मिटा देते हैं और अपने वास्तविक स्वरूप को उनके प्रति प्रकट कर देते हैं। बड़े बड़े ब्रह्मज्ञानी ब्रह्माजी के समान लंबी आयु पाकर भी आप के उपकारों का बदला नहीं चुका सकते। इसी से वे आप के उपकारों का स्मरण करके क्षण क्षण अधिकाधिक आनन्द का अनुभव करते रहते हैं ॥ ६ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित! भगवान् श्रीकृष्ण ब्रह्मादि ईश्वरों के भी ईश्वर हैं। वे ही सत्त्व-रज आदि गुणों के द्वारा ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र का रूप धारण करके जगत् की उत्पत्ति-स्थिति आदि के खेल खेला करते हैं। जब उद्धवजी ने अनुरागभरे चित्त से उनसे यह प्रश्न किया, तब उन्होंने मन्द-मन्द मुसकराकर बड़े प्रेम से कहना प्रारम्भ किया ॥ ७ ॥ श्रीभगवान् ने कहा—प्रिय उद्धव! अब मैं तुम्हें अपने उन मङ्गलमय भागवतधर्मों का उपदेश करता हूँ, जिनका श्रद्धापूर्वक आचरण करके मनुष्य संसाररूप दुर्जय मृत्युको अनायास ही जीत लेता है ॥ ८ ॥

कुर्यात् सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्भर्मात्ममनोरतिः ॥ ९ ॥

देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥

पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद् गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥

मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् । ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः ॥ १२ ॥

इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते । सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽकं स्फुलिङ्गके । अक्रे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः ॥ १४ ॥

नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् । स्पर्धासूयातिरस्काराः साहङ्कारा विन्यन्ति हि ॥ १५ ॥

विसृज्य समयमानान् खान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम् । प्रणमेद् दण्डवद् भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मय्यर्पितमनश्चित्तः मद्भर्मात्ममनोरतिः (मां) स्मरन् शनैः मदर्थं सर्वाणि कर्माणि कुर्यात् ॥ ९ ॥ मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् पुण्यान् देशान् संश्रयेत् देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च (आश्रयेत्) ॥ १० ॥ पृथक् सत्रेण वा महाराज-विभूतिभिः गीतनृत्याद्यैः मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेत् ॥ ११ ॥ अमलाशयः यथा खं बहिः अन्तः अपावृतं सर्वभूतेषु आत्मनि च आत्मानं माम् एव ईक्षेत् ॥ १२ ॥ महामते इति (यः) केवलं ज्ञानम् आश्रितः सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः (अत एव) सभाजयन् (वत्तत) ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्ये अकं स्फुलिङ्गके अक्रे क्रूरके च एव समदृक् (सः) पण्डितः मतः ॥ १४ ॥ अभीक्ष्णं नरेषु मद्भावं भावयतः पुंसः अचिरात् साहङ्काराः स्पर्धासूयातिरस्काराः विन्यन्ति हि ॥ १५ ॥ समयमानान् खान् दैहिकीं दृशं व्रीडां च विसृज्य आश्वचाण्डालगोखरं भूमौ दण्डवत् प्रणमेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचितं भावार्थदीपिका

धर्मानेवाहं कुर्यादिति त्रयोदशभिः । मां स्मरन् शनैः सरसमतः कुर्यात् । तदाह । मय्यर्पिते मनश्चित्ते सकल-विकल्पानुसंधानात्मके येन अत एव मद्भक्तैर्देवात्मनो रतिर्यस्य सा ॥ ९ ॥ पुण्यदेशलक्षणं मद्भक्तैरिति । देवाद्विषु ये मद्भक्ता नारदप्रह्लादादयस्तेषामाचरितानि कर्माणि आश्रयेत् ॥ १० ॥ सत्रेण संभूय वा ॥ ११ ॥ अमरंगां भक्तिमाह । मामिति त्रिभिः सर्वभूतेष्व्वात्मनि चात्मानमीश्वरं स्थितं मामेवेक्षेत् । ननु कथमेकस्य सर्वेषु वृत्तिस्तत्राह । बहिरन्तः पूर्णमित्यर्थः । तत्कुतः । अपावृत-मनावरणम् । तदपि कुतः । यथा खमसंगत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ हे महाद्युते अतिप्राज्ञ इत्यनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपं दृष्टिमाश्रितः

१. नृत्यगीताद्यैः ० । २. आत्मनः । ३. अक्रे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः । ४. अमलाशयः यथा खं बहिः अन्तः अपावृतं सर्वभूतेषु आत्मनि च आत्मानं माम् एव ईक्षेत् । ५. अभीक्ष्णं नरेषु मद्भावं भावयतः पुंसः अचिरात् साहङ्काराः स्पर्धासूयातिरस्काराः विन्यन्ति हि ॥ १५ ॥ समयमानान् खान् दैहिकीं दृशं व्रीडां च विसृज्य आश्वचाण्डालगोखरं भूमौ दण्डवत् प्रणमेत् ॥ १६ ॥

सन्सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन्पंडितो मत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ ननु उत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेण सभाजनम-
पाण्डित्यमेव स्यात् । पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादिदोषापत्तेरित्याशंक्य तामेव ज्ञानदृष्टिं प्रपंचयति । ब्राह्मण इति । विषमेष्वपि समदृक्
समं मामेव पश्यन् । वैषम्यमेव चतुर्धा दर्शयति । ब्राह्मणे पुलकसे इति । जातितो वैषम्यम् । पुलकसोत्यजजातिविशेषः । स्वेने
ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो दातरि इति कर्मतः । अर्कं विस्फुलिंगं इति गुणतः । अक्रूरे ज्ञाते क्रूरे चेति स्वभावतः ॥ १४ ॥
नरेष्वीश्वरदृष्टिं कुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह । नरेष्विति । समोत्तमहीनेषु स्पर्धादयः । स्वस्मिन्नहंकारश्च । हि निश्चितम् । वियंति
नश्यंति ॥ १५ ॥ अतोतर्क्योमीश्वरदृष्ट्या सर्वान्प्रणमेदित्याह । विसृज्येति । स्मयमानान्हसतः स्वान्सखीन् । तथा दैहिकीं दशमह-
मुत्तमः स तु नीच इति दृष्टिम् । तथा दृष्ट्वा या ब्रीडा लज्जा तां च विसृज्य श्चचांडालादीनभिव्याप्य प्रणमेत् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वाणि नित्यनैमित्तिकानि । असंरंभतः वेगाभावेन । तत् स्मरणम् । अत एव मदर्पितमनश्चित्तत्वादेव । मद्धमषु भागवत-
धर्मेषु । रतिः प्रीतिः । तत्र केवलां प्रधानीभूताश्च भक्तिं तंत्रेणैवोपदिशति—कुर्यादिति । तत्र प्रथमे पक्षे—सर्वाणि व्यावहारिकाणि
कर्माणि दंतधावनादीनि पारमार्थिकानि श्रवणकोर्तनादीनि च । द्वितीयपक्षे—कर्माणि वर्णाश्रमविहितान्यपीति शेषः । मध्येवार्पितं
मनो यैस्तेष्वेव चित्तं यस्य सः, कृतमद्भक्तासक्तिक इत्यर्थः । मद्धर्मं भक्तावेव स्वमनसो रतिर्यस्य सः दीपिका—असंरंभतश्चित्तानु-
द्वेगतया । तदाह—असंरंभत्वमेवाह । अत एव अप्रतिचित्तमनस्त्वादेव । आत्ममनसः स्वमनसः, उपलक्षणमिदं स्वचित्तादेः ॥ ९ ॥
केवलमपि वैधी रागानुगाश्च तंत्रेणाह—देशान् द्वारकादीन् । आश्रयेदावसेत् । देवादिषु ये मद्भक्ता नारदप्रह्लादांबरीषादयस्तेषामि-
वाचरितान्याचारानाश्रयेदनुसरेदिति वैधी भक्तिः । देशान् गोकुलवृंदावनगोवर्द्धनादीन् । चन्द्रकांतिवृंदागोपिकादीनामाचाराननु-
सरेदिति रागानुगा च दर्शिता । साधुभिः सदाचारैर्मद्भक्तैराश्रितानेव देशानाश्रयेत् न तु दुराचारैराश्रितान्मद्भादिदेशानित्यर्थः ।
साधुलक्षणं तु वारतांतविनोक्तम्—“सदाचारो हरिगुरुभक्त आस्तिक्यबुद्धियुक् । जातिशुद्धः परश्लाघो शास्त्रसेव्यनहंकृतिः ।
परोपकरणे नित्यमुद्युक्तश्च दयालुः । अनसूयश्च जितवाक्निजदलाभाववर्जितः । परोत्कर्षे सुखी विद्वान्साधुरित्यभिधीयते” इति ।
यद्वा—साधुस्ते उत्तमश्लोक इति प्रश्नोत्तरत्वेन स्वयं भगवता वर्णितः स च श्रीकपिलदेवोक्तो ग्राह्यः ॥ १० ॥ “सत्रं यज्ञे सदादाने
संभूयत्वे वने व्रजे” इति कोशः । सामर्थ्ये सति पृथक् अन्यथा मिलित्वेत्यर्थः । महाराजविभूतयः ज्ञत्रचामरसिंहासनाद्याः । पर्व
एकादश्यादि, यात्रा विशिष्टजनसमागमः, महोत्सवो होलिकादिः । शक्तिसत्त्वे पृथक् तदभावे सत्रेण मिलित्वा बहुजनैः ॥ ११ ॥ इत्यर्थ
इति—व्यापकत्वेन सर्वत्र पूर्णमिति भावः । तद् व्यापकत्वम् । परिच्छिन्नं वस्त्वाग्रियते न त्वपरिच्छिन्नमतः पूर्णमिति । अनावृतत्वे
हेतुं पृच्छति—तदपि अनावृतत्वमपि कुत इति । इत्यर्थ इति—आवरणं स संगिनो भवति न त्वसंगिन इति भावः । कथंभूतमीश्वर—
बहिरिति । अत्र मामेवेति श्रीकृष्णरूपमेवेत्तेत न तु केवलांतर्क्यमिरूपमित्यभिप्रायेणैवांतरंगां भक्तिमाहेति व्याख्यातम् । अनावृतं पूर्णम् ।
ज्ञानमाश्रित इत्युत्तरपद्यस्य कर्तृपदस्यानुपगमः । अंतर्क्यमिरूपेऽपि कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन प्राबल्यात् । तदुपासकानामंतर्क्यमिस्थानेऽपि
स एव सर्वत्र स्फुरतीति भावः ॥ १२ ॥ “द्युतिः कान्तिधियोरपि” इति निरुक्तिः । महती द्वैतवर्जिता द्युतिर्धौरस्येति तथा । केवल-
मुपाधिविबिक्तप्रत्यक्षचैतन्यविषयम् । मद्भावेन ब्रह्मैवेति भावनया । सभाजयन् संमानयन् । मन्यमानः मननं कुर्वन् । ज्ञानमाश्रितः
ज्ञानीत्यर्थः । पंडितो मत इत्युत्तरेणान्वयः । अत्र केवलमित्याश्रयणक्रियाविशेषणं न तु ज्ञानस्येति केवलस्य भक्तिरहितस्य ज्ञानस्य
‘नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानम्’ इत्युक्त्या विगीतत्वात् । यद्वा केवलं ज्ञानमद्वितीयं ब्रह्माश्रितः । हे महाद्युते इति—त्वं
तु भक्त्यैव केवलया सर्वतोऽप्याधिक्येन द्योतयसे आत्मानमिति महाद्युतिस्तत्सबुद्धौ तथा । सन्दर्भस्तु—केवलं ज्ञानमंतर्क्यमिदृष्टि-
माश्रितोऽपि । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वाणि भूतानि मद्भावेन तेषु मम श्रीकृष्णरूपस्य यो भावोऽस्तित्वं तद्विशिष्टतया मन्यमानः
पंडितो मतः ॥ १३ ॥ ‘समासमाभ्यां विषसमे पूज्येते’ इति स्मृतिबलेनाक्षिपति—नन्विति । गुणतः प्रकाशरूपगुणतः । स्मृत्यर्थस्तु—
समाय पूज्याय विषमे प्रकारे कृते सति विषमाय च समे प्रकारे कृते सति स पूजक इतो लोकात्परलोकाश्च हीयत इत्यर्थः ।
दीपिका—पूज्यपूजादीति । सर्वपूजायामपूज्यस्य श्वपचादेरपि पूजनं तदभावे विप्रस्याप्यपूजनमिति व्यतिक्रमादपराधादित्यर्थः ।
एवं च ‘सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः’ इत्यादिन्यायेन तस्य बहिर्दृष्ट्यभावाच्च व्यतिक्रमत्वं प्रत्युतोत्तमभागवतत्वमित्यर्थः ।
कर्मतश्चौर्यदानलक्षणतः उत्तमाधमस्वभावतः । सन्दर्भस्तु—सर्वत्र समं ब्रह्म मामेव पश्यन् ज्ञानी पंडितः, जात्यादितो वैषम्यं
पश्यंस्त्वज्ञानप्रपंडित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ समे स्पर्द्धा, उत्तमेऽसूया, हीने तिरस्कारः । स्पर्द्धा पराऽभिभेवच्छा, असूया गुणेषु
दोषारोपणम्, तिरस्कारो धिक्कृतिः, अहंकारः स्वस्मिन्पूज्यत्वधीरिति भेदः । स्पर्द्धादिदोषपरिहारायापि सर्वत्र मदृष्टिः कार्यत्याह—
नरेष्विति । स्वतुल्ये स्पर्द्धा, स्वतोऽधिकेऽसूया, स्वतो न्यूने तिरस्कारः खलु स्यात् । यदि सर्वत्रैव मां पश्येत्तदा मया सह कथं
स्पर्द्धादयः संभवेयुरिति भावः । साहंकारा इति—स्वस्मिन्नपि ब्रह्मदर्शनात्कुत्राहंकारः प्रसज्यत्विति भावः । वियन्ति नष्टा भवन्ति ॥ १५ ॥

यतः सर्वत्रेश्वरस्तिष्ठति अतो हेतोः । ब्राह्मणं दण्डवत्कुर्यात्, अन्येषां चाण्डालादीनां समानमेवेश्वराधिष्ठानधिया दण्डवत्प्रणामः, खरादीनां यवसादिदानमेव, 'समानं पुष्कसादीनां गोविन्दे दण्डवन्नतिः । खरादेर्यवसादानं प्रणतिर्दण्डवद्भवेत्' इति तीर्थोक्तेः सर्वत्रैव मद्रावः । स्वाभाविक एव यो भवेदेतस्य साधनमाह-स्मयमानान् । अहो महानप्ययमतिनीचे प्रणमतीति हसतः स्वान्सखी-स्तथा दैहिकीं दशम् अहमुत्तमोऽयं तु नीचः कथं मे नमस्य इति दृष्टिं तथा दशा या ब्रीडा तां त्यक्त्वा श्वचाण्डालादीनभिख्याप्या-तयोमीश्वरदृष्ट्या प्रणमेत् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कुर्यादिति । मयि अर्पिते मनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसन्धानात्मके येन सः अत एव मद्र्मेष्ट्वेवात्ममनसो रतिर्यस्य सः मां स्मरन् शनकैः असंरम्भतः मदाराधनार्थं सर्वकर्माणि कुर्यात् ॥ ९ ॥ देवानिति । मद्र्कैः साधुभिः श्रितान् अत एव पुण्यान् देशान् संश्रयेत् । तथा देवासुरमनुष्येषु ये मद्र्कास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत् ॥ १० ॥ पृथगिति । पृथक् स्वयमेकाकी सन्नेत्रेण अन्यैः सह संभूय वा महाराजोपचारैरीतादिभिश्च मह्यं मत्प्रीत्यर्थं पर्वसु एकादश्यादिषु यात्रा बहुजनसमागमस्तत्र च योग्यान् महोत्सवान् कारयेत् ॥ ११ ॥ अन्तरङ्गां भक्तिमाह-मामिति । अमलाशयः शुद्धान्तःकरणः यथा स्वम् आकाशमिव बहिरन्तश्च पूर्णम् अपावृतम् आवरणशून्यं सर्वभूतेषु आत्मनि च स्थितमात्मानं मामेवेक्षेत ॥ १२ ॥ इतीति । हे महामते निर्मलबुद्धे ! इत्यनेन प्रकारेण यः केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि भूतानि मद्र्कावेन मन्यमानः अतस्तानि सर्वाणि भूतानि सभाजयन् सत्कुर्वन् वर्त्तेत् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे इति । ब्राह्मणादिषु विषयेष्वपि यः समदृक् समं मामेव पश्येत् स पण्डितो मतः । ब्राह्मणे पुष्कसे इति जातितो वैषम्यम् । पुष्कसोऽन्यजत्रातिविशेषः । स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो दातरि चेति कर्मतो वैषम्यम् । अर्कं विस्फुलिङ्ग इति गुणतो वैषम्यम् । अकूरे शान्ते क्रूरे चेति स्वभावतो वैषम्यम् ॥ १४ ॥ नरेष्विति । नरेष्वीश्वरदृष्टिं नित्यं कुर्वन्तस्तु अचिरात् शीघ्रमस्मिन् जन्मन्येव समेषु स्पृष्ट्वा उत्तमेषु असूया हीनेषु तिरस्कारः स्वस्मिन्नहङ्कारश्च हि निश्चितमेते दोषा वियन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥ विसृज्येति । अतः स्मयमानान् हसतः स्वान् सख्यादीन् तथा दैहिकीं दशमहमुत्तमः स तु नीच इति दृष्टिं तथा दृष्ट्या या ब्रीडा लज्जा तां विसृज्य श्वचाण्डालादीनभिख्याप्येश्वरदृष्ट्या सर्वान् भूमो दण्डवत्पतित्वा प्रणमेत् ॥ १६ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

असंरम्भतश्चित्तानुद्वेगतया । तदाह असंरम्भत्वमेवाह । अत एव अर्पितचित्तमनस्त्वादेव । आत्ममनसः स्वमनसः । उपलक्षणमिदं चित्तादेः ॥ ९ ॥ ये मदुक्ताः नारदप्रल्हादादम्बरीषादयः ॥ १० ॥ पर्व एकादश्यादि यात्रा विशिष्टजनसमागमः महोत्सवो होलिकादिः शक्तिसत्त्वे पृथक् । तदभावे सन्नेत्रेणेति ॥ ११ ॥ मामेव श्रीकृष्णरूपमेवात एवान्तरङ्गमिति टीकायामुक्तम् अन्तर्यामिसत्त्वेऽपि कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन प्राबल्यात् तदुपासकानामन्तर्यामिस्थाने स एव सर्वत्र स्फुरतीति भावः । तत् पूर्णत्वम् । तदपि अपावृतत्वमपि ॥ १२ ॥ मद्र्कावेनेति मम श्रीकृष्णरूपस्य यो भावस्तेष्वस्तित्वं तद्विशिष्टतया मन्यमानः ॥ १३ ॥ पूज्यपूजादीति सर्वपूजायामपूज्यस्य श्वचादेरपि पूजनं तदभावे विप्रस्थाप्यपूजनमिति व्यतिक्रमादपराधादित्यर्थः । एवं च । सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मन इत्यादिन्यायेन तस्य बहिर्दृष्ट्यभावोन्न व्यतिक्रमः प्रत्युतोत्तमभागवतत्वमित्यर्थः । कर्मतश्चौर्यदानलक्षणतः । उत्तमाधमस्वभावतः ॥ १४ ॥ समेति समे स्पृष्ट्वा नश्यति उत्तमेऽसूया । हीने तिरस्कारः सर्वत्र भगवद्दृष्ट्या नश्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अतस्तादृशस्वोपासनस्य ऋटिति स्पृष्ट्वादिव्ययफलकत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

केवलं शुद्धं पुण्यक्षेत्रवासः भगवद्गोहाचरितं भगवद्यात्राप्रवर्तनादिकं ज्ञानस्य साधकतममित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥ सम्यग्ज्ञानवेद्यं च देहातिरिक्तानामात्मना तत्त्वं तेषां भगवदात्मकत्वं चेत्याह । ब्राह्मण इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ १४-१५ ॥ प्रणमेदिति । भगवदात्मकत्वभावनातिशयकाष्टा दर्शिता ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीराराधकव्याख्या

के पुनस्त इत्यत आह । कुर्यादित्यादिना । मदर्धमिति भावप्रधानो निर्देशः । मदाराधनरूपतां स्मरन्मनसि संवृत्त कर्माणि वर्णाश्रमोचितानि कुर्यात् मध्यर्पिते मनश्चित्ते येन सः अन्तःकरणावांतरभेदविवक्षया मनश्चित्तयोरुभयोरुपादानं तत्र सङ्कल्प-विकल्पात्मकं मनः स्वच्छत्वाविकारित्वशान्तत्वानि चित्तवृत्तयः तत्र मनसः स्थापितत्वं विवृणोति । मद्र्कर्तृ मनोरतिर्मेनोवृत्तिः सङ्कल्पविकल्पात्मिका यस्य सः ॥ ९ ॥ पूजयेत् बहुमन्येत सेवेतेति यावत् पुण्यदेशलक्षणमाह । मद्र्कैः साधुभिः श्रितानिति

देवादिविषु ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि शिषेत् ॥ १० ॥ पृथक्सत्रेण संभूय वा महाराजोपचारैः गीतादिभिश्चादिशब्देन वादित्रादिसमूहः
पर्वयात्रासहोत्सवांश्च कारयेत् यात्रा बहुजनसमागमः ॥ ११ ॥ सर्वभूतेष्वत्मनि चान्तर्बहिःश्रवापावृतमावरणरहितं व्याप्तमित्यर्थः ।
आत्मानं प्रशासनेन धारकं मामीक्षेत् यथा स्वमाकाशं तथाऽमलाशयः निर्मलान्तःकरण ईक्षेतेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ इतिशब्दो
हेत्वर्थः । अतो मम सर्वान्तरात्मतया व्याप्यवर्तमानत्वाद्धे महोद्युते । सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मदपृथक्सिद्धतया मच्छरीर-
त्वेन मन्यमानोऽत एव सभाजयन् बहुमानयन् केवलं वैषम्यरहितं ज्ञानमाश्रितः स्यात् ॥ १३ ॥ किन्तत् केवलं ज्ञानमित्यतो
ज्ञानस्य कैवल्यं विवृण्वन्नित्यंभूतं ज्ञानमाश्रित एव पण्डित इत्याह । ब्राह्मण इति पुत्कसोऽन्यजजातिविशेषः । स्तेनो ब्रह्मस्वापहर्ता
ब्रह्मण्यः ब्रह्मकुले सर्वस्वदानेन साधुः अकरोऽनृशंसः सर्वभूतहिताचरणकशीलः क्रूरः सर्वभूतद्रोघा ब्राह्मणत्वादितरतमभावगोचर-
बुद्धिः समदृक् सर्वत्र शरीराणां प्रकृतिपरिणामरूपतया आत्मना ज्ञानैकाकारतयोभयेषां परमात्मशरीरतया चेत्येवं समा दृगुद्भिर्यस्य
स एव पण्डितः ॥ १४ ॥ किमतः समदर्शनादित्यत आह । नरेष्विति । अमीक्षणमसकृन्मद्भावं मदात्मवत्त्वं भावयतः पुरुषस्य
साहङ्काराः स्पृह्यादयः वियन्यपियान्त तिराहिता भवन्ति निवर्तन्त इति यावत् स्पृह्या कलहः असूया सत्स्वपि गुणेषु दोषाविश्विकीषो
तिरस्कारोऽवमानः अहङ्कारो देहात्मामिमानः एते स्वपरविषया निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु दृढाया हि त्वद्भावभावनायां स्पृह्या-
वपगमस्तर्जाजमेव तु दुर्लभमित्यतस्तदुपायमुपदिशति । विसृज्येति । ग्रामगृहेषु शुनः नृषु चाण्डालान् पशुषु गोवलीवर्दीन्
खरानभिधाय एवमन्येष्वपि ज्ञायन्तरेषु तत्र तत्र विहीनानाभिन्यायेति भावः दण्डवत्प्रणमेत् तर्हि बान्धवाः परिहसेयुरित्यत
आह । विसृज्य स्मयमानान्त्वानिति जनु नीचोत्तमभावभावनाशीलाः कथमेव प्रणमेयुस्तत्राह । दम्भमिति विसृज्येति सम्बन्धः
अहमुत्तमः अमी निकृष्टा इत्येवविध गर्व विसृज्येत्यर्थः । तथापि तरतमदेहानुसंधानेन लज्जिताः कथं प्रणमेयुस्तत्राह । ब्रीडां च
दैहिकीं संत्यज्य प्रणमताऽभिसन्धिविशेषं विदधाति । ईश्वर इति । कलाऽवयवः शरीरमिति यावत् शरीरेण जीवरूपतयान्तरात्मतया
भगवान् आविष्टः ततः सर्वमीश्वरशरीरमेवेति भावयन्प्रणमेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयभ्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मद्गुरुषु मदात्मसु मद्रूपेषु च मनोरतिर्यस्य स तथा ॥ ९ ॥ मद्भक्तानामाचरितानि ॥ १० ॥ पृथक् स्वयमेव सत्रेण बहुभिः
सह वा मह्यं मत्प्राप्त्यर्थं मम यात्रासहोत्सवमयनादिलक्षणं कुर्यात् ॥ ११ ॥ आत्मनि हृदि आत्मानमन्तर्यामिणं यथा शरीरस्थं स्वम्
आकाशं निर्लपं तथा ॥ १२ ॥ इत्येवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेन सर्वभूतानि प्रविश्य स्थित इति भावना मद्भावः तेन मन्यमानः
सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति मद्भावेन सर्वाणि भूतानि ममालयत्वेन मन्यमानः इति वा योजनाभेदः सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति भावः
सतां मतः ॥ १३ ॥ इति वचनात्सर्वभूतार्चनायां विशेषो ज्ञातव्यः केवलमप्राकृतं ज्ञानमेवाश्रयन् ॥ १३ ॥ केवलज्ञानप्रकारं दर्शयति । ब्राह्मण
इति । ब्राह्मणादिषु सर्वत्रावस्थितं ब्रह्म सममेकप्रकारं पश्यन् समदृक् मतः सतामिति शेषः ॥ १४ ॥ एवं भावनाफलमाह । नरेषु
माममीक्षणं भावयतः पुंसो मद्भावः मायि भक्तिः स्याद्वा स्यादेव यो मत् भक्ता भावा मुक्तिलक्षणा मूर्तिश्च स्यादेव भगवद्बन्धकशक्ति-
लक्षणप्रतिबन्धके सति कथं मुक्तिः स्यादत्राह । मायेति । साहङ्कारा अहङ्कारसहकारिणी मायापि तिरस्कारं याति हिशब्देन—
भक्त्या प्रसन्नो भगवान् दद्यान्मुक्तिं तथा ध्रुवाम् ।

इति स्मृतिं सूचयति ॥ १५ ॥ भक्तिमता एवं भाव्यमित्याह । विसृज्येति । भक्तः स्वयं दैहिकीम् आत्मस्थाम मनसि स्थितां
दृश्यब्रीडां दृश्यमानां लज्जां विसृज्य आश्रयचण्डालगोखरे दण्डवद्भूमौ प्रणमेदित्यन्वयः । ब्राह्मणादीन् प्रति भूमी दण्डवन्नमनमन्या-
चण्डालादीन् प्रति स्नानसस्मरणमिति भेदः । अत्राद्यन्तर्यामिणः स्मरणं प्राण इति विशेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसूत्रार्थः

कथंभूतमीश्वरं बहिरित्यादिटीकैव अत्र मामेवेति श्रीकृष्णरूपमेवेत्ते ननु केवलान्तर्यामिरूपमित्यभिप्रायेणैवान्तरङ्गां
भक्तिमाहेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ ततश्च इतीति । केवलं ज्ञानमन्तर्यामिदृष्टिमाश्रितोऽपि इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वाणि भूतानि
मद्भावेन तेषु मम श्रीकृष्णरूपस्य यो भावः अस्तित्वं तद्विशिष्टतया मन्यमानः सभाजयन् पण्डितो मतः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणादिषु
समदृक् सम मामेव पश्यतीति ॥ १४ ॥ ततश्च नरेष्वमीक्षणामित्यादिना तादृशस्वोपासनाविशेषस्य श्रुतिस्पर्धादिश्वयलक्षणं
फलमुक्त्वा विसृज्येत्यादिना तथा दृष्टिमाधनं सर्वजन्मस्कारमुद्दिश्य यावदित्यादिना तादृशस्वोपासनाया अवधि च सर्वत्र स्वतः
स्वस्फूर्तिमुक्त्वा सर्वमित्यादिना—

नय्यवत्तद्दये यज्ज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः । न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ॥

इति प्रचेतसः प्रति श्रीभगवद्वाक्ये तट्टीकायां च तस्य भगवतः प्रतिपदनव्यस्फूर्तिरेव ब्रह्मेतीति यदुक्तं तदेव तत्फलमित्युक्त्वा यद्वा कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपालतापनीश्रुतीप्रसिद्धब्रह्मेत्यभिधानं नराकृतिपरब्रह्मरूपस्फूर्तिस्तत्फलमित्युक्त्वा तेनैव तादृशोपासनां सर्वोर्ध्वमभिप्रशंसति । अयं हीति । सर्वकल्पानां सर्वोपायानां सध्रीचीनः मद्भावो मम श्रीकृष्णरूपस्य भावना एतच्च श्रीकृष्णभजनस्यान्तर्यामिभजनादप्याधिक्यं श्रीगीतोपसंहारानुसारेणैवोक्तं तथाहि ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादि इति ते इत्यादि सर्वगुह्यतममित्यादि मन्मना इत्यादि सर्वधर्मानित्यादि अत्र च गुह्यं पूर्वोक्तं ज्ञानं गुह्यतरमन्तर्यामिज्ञानं सर्वं गुह्यतमं मन्मनस्त्वादिलक्षणं तदेकशरणत्वलक्षणं च तदुपासनमिति समानम् । अथवा पूर्वोक्तभगवद्धर्माणामेव कैमुत्येन माहात्म्यं दर्शयितुं ज्ञानं ततो निहीनयिष्यन्ननुवदति मामित्यादिना सर्वं ब्रह्मेत्याद्यन्तेन तदेव स्तौति अयं हीति सर्वकल्पानां ज्ञानकर्मयोगानां सध्रीचीनः सहायः सहस्य सधिरित्यश्रुतौ सध्यादेशात् सहाश्रुतीति निरुक्तेः ॥ १५-१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र केवलं प्रधानीभूतां च भक्ति तन्त्रेणैवोपदिशति कुर्यादिति । तत्र प्रथमे पक्षे सर्वाणि व्यावहारिकाणि कर्माणि दन्तधावनादीनि पारमार्थिकानि श्रवणकीर्तनादीनि च द्वितीयपक्षे कर्माणि वर्णाश्रमविहितान्यपीति विशेषः मध्येवार्पितं मनो यैस्तेष्वेव चित्तं यस्य सः कृतमद्भक्तासक्ति इत्यर्थः । मद्भक्तं भक्तावेव समनसो रतिर्यस्य सः ॥ ९ ॥ कवलापि वैधीं रागानुगां च तन्त्रेणाह देशान् द्वारकादीन् आश्रयेदावसेत् देवादिविषु य मद्भक्ता नारदप्रह्लादाम्बरीषादयस्तेषामिवाचरितान्याचारान् आश्रयेतानुसरेदिति वैधी भक्तिः दशान् गोकुलवृन्दावनगोवर्द्धनादीन् चन्द्रकान्तावृन्दागोपिकादीनाम् । चाराननुसरेदिति रागानुगा च दर्शिता ॥ १० ॥ उक्तेषु भक्तिभेदेषु साधारणधर्ममाह । पृथगिति ॥ ११ ॥ भक्त्याश्रितानां कृत्यमुक्त्वा ज्ञानाश्रितानां कृत्यमाह । मामेवेत्यष्टभिः । अपावृतमावरणशून्यं पूर्णमीक्षेत ज्ञानमाश्रित इत्युत्तरश्लोकस्य कर्तृपदस्यानुषङ्गः आत्मनि स्वस्मिन् आत्मानमन्तर्यामिणं यथा खम् आकाशमिवालिप्तम् ॥ १२ ॥ मद्भावेन ब्रह्मैवेति भावनया सभाजयन् सम्मानयन् मन्यमानः मत्तनं च कुर्वन् ज्ञानमाश्रितो ज्ञानीत्यर्थः । पण्डितो मत इत्युत्तरेणान्वयः अत्र केवलमित्याश्रयणक्रियाविशेषणं नतु ज्ञानस्य भक्तिरहितस्य केवलज्ञानस्य विगीतत्वात् यद्वा केवलं ज्ञानमद्वितीयं ब्रह्म आश्रितः हे महाद्युते ! इति त्वं तु भक्त्यैव केवलया सर्वतोऽप्याधिक्येन घातसे इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे पुल्कसे इति जातितो वैषम्येऽपि स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये दानादिना ब्राह्मणभक्ते इति कर्मतः अर्कस्फुलिङ्गे इति प्रमाणतः अकूरे कूरे चेति गुणतो वैषम्येऽपि समदृक् समं मामेव ब्रह्म एकरूपं सर्वत्र पश्यन् पण्डितोऽन्यस्त्वपण्डितः जात्यादितो वैषम्यमपश्यंस्त्वज्ञानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्पृष्ट्वादिदोषापगमार्थमपि सर्वत्र मदृष्टिः कर्तव्या इत्याह । नरेष्विति । स्वतुल्ये सार्धां स्वतोऽधिकेऽसूया स्वतो न्यूने तिरस्कारः खलु यदि सर्वत्रैव मां पश्येत्तदा मया सह कथं स्पृष्ट्वादयः सम्भवेयुरिति भावः । साहङ्कारा इति स्वस्मिन्नपि ब्रह्मदर्शनात् कुत्राहंकारः प्रसज्येति भावः । वियन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥ सर्वत्रैव मद्भावः स्वाभाविक एव यो भवेदेतस्य साधनम् आह । विसृज्येति । स्मयमानान् अहो महानप्ययमतिनीचं प्रणमतीति हसतः स्वान् सखीन् तथा दैहिकं दशम् अहमुत्तमः अयं तु नीचः कथं मे नमस्य इति दृष्टिं तथा दशा या ब्रीडा लज्जा तां विसृज्य श्वचाण्डालादीनभिव्याप्य अन्तर्यामीश्वरदृष्ट्या प्रणमेत ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तानाह । कुर्यादित्यादिना एनैः स्मरन् मद्भक्त्यान् साध्यं शनैरभ्यस्यन् सर्वसङ्गपरित्यागपूर्वकध्याननिष्ठासिद्धये मद्भक्त्यै सर्वाणि स्वाधिकारप्राप्तानि कर्माणि कुर्यात् मयि अर्पिते मननचिन्तनहेतुभूते मनश्चित्ते येन सः अत एव मद्भक्त्यैवात्ममनसोः चित्तमनसो रतिर्यस्य स तथा ॥ ९ ॥ मद्भक्ताचरितानि च शृणुयादिति शेषः ॥ १० ॥ पृथक् स्वसामर्थ्येन सन्नेन सम्भूय वा ॥ ११ ॥ सर्वभूतेषु प्रकृत्यात्मकेष्वचेतनेषु आत्मनि चेतनवर्गे च मां परमात्मानम् बहिरन्तश्चेक्षेत तवापि कश्चिद्द्वारकोऽस्ति किं नेत्याह । अपावृतमिति । अनवरणं स्वाश्रयं सर्वव्यापकमित्यर्थः । ईक्षणाधिकारो विमलबुद्धेरेवेत्याह । यथा खं तथा मलाशयः अनेन तत्त्वत्रयी-विषयकं ज्ञानं दर्शितम् ॥ १२ ॥ द्वैतज्ञानमुक्त्वाद्वैतज्ञानमाह । हे महाद्युते ! उत्तमाधिकारिन् ! सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनरूपाणि चेतनत्वेन परस्परं भिन्नानि कार्यत्वेनांशत्वेन परिच्छिन्नानि वादिना च परमकारणादुपापकात्सर्वशक्तेर्मत्तश्च भिन्नानि न हि चेतना-चेतनयोरंशांशिनोः परिच्छेत्तपरिच्छिन्नयाश्च स्वरूपत एवेक्यं सङ्गच्छते तथापि कार्यस्य कारणात् अशस्यांशिनः सकाशात्पृथक् स्वरूप-स्थित्याद्यभावात्तन्मद्भावेन मदभेदेन मन्यमानः द्वैतसहिष्णुमद्वैतं च श्रुतिबलेन जानन् तानि समाजयन् मदात्मकतया पूजयन् इति केवलं द्वैतगर्भमद्वैतं ज्ञानमाश्रितः स्यात् सर्वपरित्यागपूर्वकं मदेकचिन्तकः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ एव स्वाभाविकद्वैताद्वैततत्त्वसम्बन्धान्वितगुणोपरहितः पण्डितो भवतीत्याह । ब्राह्मणे इति । ब्राह्मणे पुल्कसे जातितः स्तेने ब्रह्मण्ये कर्मतः अर्कं विस्फुलिङ्गे गुणतः अकूरे

क्रूरे स्वभावतश्च विषमेऽपि सर्वकारणं मां पश्यन् सर्वं मदात्मकं पश्यन् पण्डितः स्यात् ॥ १४ ॥ समोत्तमाधमेषु स्पृष्टादयः स्वस्मिन्नहंकारश्च एते हि निश्चितं वियन्ति विनश्यन्ति ॥ १५ ॥ स्मयमानान् हसतः सतः दैहिकीम् अहमुत्तमः असौ नीच इति दृशं दृष्टिं तथा दृशा ब्रीडां लज्जाञ्च ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

तान्धर्मानाह—कुर्यादिति त्रयोदशभिः । मां स्मरन् शनकैः असंरम्भतः मदाराधनार्थं सर्वकर्माणि कुर्यात् उक्तमेव स्पष्टयति—मयि अर्पिते मनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसन्धानात्मके येन सः अतएव मद्भ्रमेणैवात्मनसो रतिर्यस्य सः ॥ ९ ॥ पुण्य-देशलक्षणमाह—मद्भक्तैः श्रितानिति । देवादिषु ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत् ॥ १९ ॥ पृथक् स्वयमेकाकी सत्रेण अन्यैः सह सम्भूय वा महाराजोपचारैर्गीतादिभिश्च मह्यं मत्प्रीत्यर्थं पर्वसु एकादश्यादिषु यात्रा बहुजनसमागमस्तत्र च महोत्सवा-न्कारयेत् ॥ ११ ॥ एवं कर्मभिर्विशुद्धचित्तस्यान्तरङ्गां भक्तिमाह—मामिति त्रिभिः । अमलाशयः शुद्धान्तःकरणः सर्वभूतेषु आत्मनि च स्थितमात्मानं मामेवेमेतेत्यन्वयः । कथमेकस्य सर्वत्र वृत्तिस्तत्राह—बहिरन्तश्च पूर्णमिति । तत्र हेतुमाह—अपावृतमावरण-शून्यमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा खमिति । यथैक एवाकाशः सर्वत्र व्याप्ता निर्लेपश्च वर्तते तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥ हे महाद्युते निर्मलबुद्धे इत्यनेन प्रकारेण यः केवलां ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सर्वत्र मामेव मन्यमानः अतएव विषमेष्वपि ब्राह्मणादिषु समदृक् सममेकरूपं मामेव पश्यन् मयि यो भावो भक्तिस्तेन सर्वाणि भूतानि सभाजयन् पूजयन्वर्त्तते स पण्डितो मत इति द्वयो-रन्वयः ॥ १३ ॥ वैषम्येण चतुर्धा दर्शयति—ब्राह्मणे पुलकसे इति जातिता वैषम्यम् । पुलकसोऽन्यजजातिविशेषः । स्तेने ब्रह्मस्व-हरिणि ब्रह्मण्वे ब्राह्मणेभ्यो दातरि चेति कर्मतो वैषम्यम् । अर्के विस्फुलिङ्ग इति गुणतो वैषम्यम् । अक्रूरे शान्ते क्रूरे चेति स्वभावतो वैषम्यम् ॥ १४ ॥ नरेष्वीश्वरदृष्टिं नित्यं कुर्वतस्तु अचिरात् शीघ्रमस्मिन् जन्मन्येव समेषु स्पृष्टां उत्तमेषु असूया हीनेषु तिरस्कारः स्वस्मिन्नहङ्कारश्च हि निश्चितमेते दोषा वियन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥ अतः स्मयमानान् हसतः स्वान् सख्यादीन् । तथा दैहिकीं दृशमहमुत्तमः स तु नीच इति दृष्टिम् । तथा दृष्ट्या या ब्रीडा लज्जा तां च विसृज्य श्वचाण्डालादीनभिव्याप्येश्वरदृष्ट्या सर्वान् प्रणमेत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

के पुनस्ते धर्मा इत्यत आह कुर्यादित्यादिना । कुर्यादिति । मयि अर्पिते मनश्चित्ते येन सः, अन्तःकरणावान्तरभेद-विवक्षया मनश्चित्तयोरुभयोरुपादानम् । तत्र संकल्पविकल्पात्मकं मनः, स्वच्छत्वाविकारित्वशान्तत्वानि चित्तवृत्तयः । तत्र मनसः स्वार्पितत्वं विवृणोति । मद्भूमार्था मनोगतिर्मनोवृत्तिः संकल्पविकल्पात्मिका यस्य सः, मदर्थमिति भावप्रधानो निर्देशः । मदर्थं मदाराधनरूपतां, स्मरन्नभिसंदधत्, सर्वाणि कर्माणि वर्णाश्रमोचितानि कर्माणीत्यर्थः । शनकैरव्यग्रं यथा तथा, कुर्यात् ॥ ९ ॥ देशानिति । मद्भक्तैः साधुभिः, श्रितान् आश्रितान्, अत एव पुण्यान् देशान्, पूजयेत् बहुमन्येत, सेवेतेति यावत् । संश्रयेतेति वा पाठः । देवाश्च असुराश्च मनुष्याश्च तेषु ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि शुभकर्माणि च पूजयेत् ॥ १० ॥ पृथगिति । पृथक् सामर्थ्यं सति तु पृथगेव, अथवा सत्रेण संभूय, मह्यं मम, नृत्यगीतादिमहाराजविभूतिभिः, पर्वयात्रामहोत्सवान्, आदिशब्देन वादित्रादि-संग्रहः । कारयेत् । यात्रा बहुजनसमागमः ॥ ११ ॥ मामेवेति । अमलाशयः मद्भक्तः, सर्वभूतेषु आत्मनि च, अन्तः, बहिश्च, स्वमाकाशं यथा तथा, अपावृतमावरणरहितं व्याप्तमित्यर्थः । आत्मानं प्रशासनेन धारकं, मां एव ईक्षते ॥ १२ ॥ इतीति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । इत्यतः, मम सर्वान्तरात्मतया व्याप्य वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । हे महाद्युते अतिप्राज्ञ, सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मत्पृथक् सिद्धतया मच्छरीरत्वेनेत्यर्थः । मन्यमानः अत एव सभाजयन्, बहु मानयन्, केवलं वैषम्यरहितं, ज्ञानं आश्रितः स्यात् ॥ १३ ॥ ज्ञानस्य कैवल्यं विवृणु न् इत्यंभूतं ज्ञानमाश्रित एव पण्डित इत्याह । ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे, पुलकसे पुलकसोऽन्यजजातिविशेषः । स्तेने स्तेनो ब्रह्मस्वापहर्ता, ब्रह्मण्ये ब्रह्मण्यो ब्रह्मकुलेषु साधुः, एते कर्मतो विषमास्तेषु, अर्के सूय, स्फुलिङ्गकेऽग्निकणे, एतौ गुणतो विषमौ । अक्रूरे सर्वभूतहिताचरणैकशीले, क्रूरः एव क्रूरकस्तस्मिन्, क्रूरकः सर्वभूतद्रोधा । एतौ स्वभावतो विषमौ । विषमेष्वप्येतेषु समदृक् सर्वत्र शरीराणां प्रकृतिपरिणामरूपतया आत्मनां ज्ञानेकाकारतया उभयेषां परमात्मशरीरतया चेत्येवं समा-दृक् बुद्धिर्यस्य सः एव, पण्डितः सतः ॥ १४ ॥ किमतः समदर्शनादित्यत आह । नरेष्विति । अभीक्ष्णमसकृत् नरेषूक्तविध-मनुष्येषु, मद्भावं मदात्मकत्वं, भावयतः पुंसः पुरुषस्य अचिरात्, साहंकारा अहंकारो देहात्माभिमानस्तत्सहिताः स्पृष्टासूया-तिरस्काराः, वियन्ति । अपियन्ति तिरोहिता भवन्ति । हि निश्चितमेव तत्र स्पृष्टा कलहः, असूया सत्स्वपि गुणेषु दोषाविश्रिकीर्षा, तिरस्कारोऽवमानः, एते स्वपरविषया निवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु दृढायां हि त्वद्भावनायां स्पृष्टाद्यपगमस्तथापि सैव दुर्लभेत्यतस्त-दुपायमुपदिशति । विमृज्येति । आश्वचाण्डालगोखरं तत्र ग्राममृगेषु शूतः, नृषु चाण्डालान्, गवादिपशुषु खरान्, अभिव्याप्य, भूमौ दण्डवत् प्रणमेत् । एवमन्येष्वपि जात्यन्तरेषु, तत्र तत्र हीनानभिव्याप्येति भावः । ननु हीनेभ्यस्तेभ्यः प्रणामे विधीयमाने

बान्धवाः परिहसेयुरित्यत आह । स्मयमानान् परिहसतः, स्वान् स्वकीयबान्धवान् विसृज्य, तत्कृतपरिहासादिकमगमयित्वेति भावः । ननु नीचोत्तमभावभावनाशीलाः कथमेवं प्रणमेयुस्तत्राह । दम्भमिति । दम्भो गर्वः, अहमुत्तमः अमी निकृष्टा इत्येवंविधं गर्वं विसृज्येत्यर्थः । तथापि तरतमदेहानुसंधानेन लज्जिताः कथं प्रणमेयुस्तत्राह । दैहिकीं व्रीडां लज्जां च विसृज्य प्रणमेत् । प्रणमतोऽभिसंधिविशेषं विदधाति । ईश्वर इति । जीवकलया जीवरूपशरीरेण, तदन्तरात्मतयेति भावः । ईश्वरः परमेश्वरः प्रविष्टः, इति भावयन्, सर्वमीश्वरशरीरमेवेति भावयन्, प्रणमेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उद्धवजी ! मेरे भक्त को चाहिये कि अपने सारे कर्म मेरे लिये ही करे और धीरे-धीरे उनको करते समय मेरे स्मरण का अभ्यास बढ़ाये । कुछ ही दिनों में उसके मन और चित्त मुझमें समर्पित हो जायेंगे । उसके मन और आत्मा मेरे ही धर्मों में रम जायेंगे ॥ ९ ॥ मेरे भक्त साधुजन जिन पवित्र स्थानों में निवास करते हों, उन्हीं में रहे और देवता, असुर अथवा मनुष्यों में जो मेरे अनन्य भक्त हों, उनके आचरणों का अनुसरण करे ॥ १० ॥ पर्व के अवसरों पर सबके साथ मिलकर अथवा अकेला ही नृत्य, गान, वाद्य आदि महाराजोचित ठाट बाट से मेरी यात्रा आदि के महोत्सव करे ॥ ११ ॥ शुद्धान्तःकरण पुरुष आकाश के समान बाहर और भीतर परिपूर्ण एवं आवरणशून्य मुझ परमात्मा को ही समस्त प्राणियों और अपने हृदय में स्थित देखे ॥ १२ ॥ निर्मलबुद्धि उद्धवजी ! जो साधक केवल इस ज्ञानदृष्टि का आश्रय लेकर सम्पूर्ण प्राणियों और पदार्थों में मेरा दर्शन करता है और उन्हें मेरा ही रूप मानकर सत्कार करता है तथा ब्राह्मण और चाण्डाल, चोर और ब्राह्मणभक्त, सूर्य और चिनगारी तथा कृपालु और क्रूर में समानदृष्टि रखता है, उसे ही सच्चा ज्ञानी समझना चाहिये ॥ १३-१४ ॥ जब निरन्तर सभी नर-नारियों में मेरी ही भावना की जाती है, तब थोड़े ही दिनों में साधक के चित्त से स्पृहा (होड़), ईर्ष्या, तिरस्कार और अहङ्कार आदि दोष दूर हो जाते हैं ॥ १५ ॥ अपने ही लोग यदि हँसी करें तो करने दे, उनकी परवा न करे; 'मैं अच्छा हूँ, वह बुरा है' ऐसी देहदृष्टि को और लोक-लज्जा को छोड़ दे और कुत्ते, चाण्डाल, गौ एवं गधे को भी पृथ्वी पर गिरकर साष्टांग दण्डवत् प्रणाम करे ॥ १६ ॥

यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावा नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया । परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥
अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम । मद्भावाः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥
न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्गर्भस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥ २० ॥
यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् । तदायासो निरर्थः स्याद् भयादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥
एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् । यत् सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥ २२ ॥
एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रहः । समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥ २३ ॥
अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमतम् । एतद् विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावा नोपजायते तावत् वाङ्मनःकायवृत्तिभिः एवम् उपासीत ॥ १७ ॥ तस्य सर्वं ब्रह्मात्मकम् आत्ममनीषया विद्यया परिपश्यन् सर्वतो मुक्तसंशयः उपरमेत् ॥ १८ ॥ मनोवाक्कायवृत्तिभिः सर्वभूतेषु मद्भावाः अयं हि सर्वकल्पानां मम सध्रीचीनः मतः ॥ १९ ॥ अङ्ग उद्धव निर्गुणत्वात् अनाशिषः मद्गर्भस्य उपक्रमे अणु अपि ध्वंसः न मया (अयं धर्मः) सम्यक् व्यवसितः ॥ २० ॥ सत्तम भयादेः इव निरर्थः यः यः तदायासः मयि परे निष्फलाय कल्प्यते चेत् (सः) धर्मः स्यात् ॥ २१ ॥ बुद्धिमताम् एषा बुद्धिः मनीषिणां मनीषा यत् अनृतेन मर्त्येन इह अमृतं सत्यं माम् आप्नोति ॥ २२ ॥ देवानाम्

अपि दुर्गमः एषः कृत्स्नः ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रहः समासव्यासविधिना ते अभिहितः ॥ २३ ॥ ते विस्वष्टयुक्तिमत् ज्ञानम् अभीक्ष्णशः गदितम् एतत् विज्ञाय पुरुषः नष्टसंशयः मुच्येत ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

एवं पंचभिः श्लोकैरुक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्याम् । यावदिति ॥ १७ ॥ तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति । कुतः । आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्या तया । अतः परितो ब्रह्मैव पश्यन्सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायोऽस्ति वाऽन्योपीत्यपेक्षायां संति बहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह । अयं हीति ॥ १९ ॥ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपादयति द्वाभ्याम् । नहीति । अंग द्वे उद्धव । अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्योपक्रमे सत्यण्वपीषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यगव्यवसितो निश्चितो नतु मन्वादिमुखेन कथंचित् ॥ २० ॥ किञ्च य इति । अयमर्थः किं वक्तव्यं मद्धर्मस्य न ध्वंस इति यतो लौकिकोऽपि यो यो निरर्थो व्यर्थ आयासः सोऽपि मयि परे निष्फलाय चेत्कल्पते निष्कामतयापित्तश्चेत्तर्हि धर्म एव स्यात् । निरर्थायासे दृष्टांतः । यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायनाक्रंदनादिकलेशस्तद्वत् ॥ २१ ॥ अतो मद्भजनमेव बुद्धेर्विवेकस्य मनीषायाश्चातुर्यस्य च फलमित्याह । एषेति । तामेव दर्शयति । सत्यममृतं च मा मामनृतेनासत्येन मर्त्येन विनाशिना मनुष्यदेहेन इहास्मिन्नेव जन्मनि प्राप्नोतीति यत्सैव बुद्धिर्मनीषा चेति । बुद्धिर्विवेकः । मनीषा चातुर्यम् ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्याम् एष इति ॥ २३—२४ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मद्भावः मदेकस्वरूपाद्वितीयबोधः । एवं प्रणामादिना पूर्वोक्तं स्फुटयति मनआदिव्यापारैः । यद्वा-वाचाऽऽदरेण, मनसा शुभचिन्तनेन, कायेन दण्डवत्प्रणिपातादिना, वृत्त्या जीविकाप्रदानेन, यथोचितं पूजयेदिति भावः । एषा दण्डवत्प्रणामयंत्रणा कियत्कालपर्यंतमित्यपेक्षायामाह—यावदिति । न उपाधिक्येन जायते स्वाभाविको न भवेत्तावदेव परमात्मने नम इति वाचा तथैव मनसा कायकर्मभिर्देहव्यापारैश्चैवमुपासीत दंडवत्प्रणतिं कुर्यात् ॥ १७ ॥ एवं प्रणामादि कुर्वतः ब्रह्मात्मकत्वे हेतुमाह—आत्मेति । अतः सर्वत्रात्मदृष्टित्वे ज्ञानित्वात्कर्मानधिकारात् । मुक्तसंशयो निवृत्तासंभावनादिरूपसंदेहः विद्या उपासना ॥ १८ ॥ मुख्यमुपायं पृच्छति—किमिति । सर्वेषां कल्पानां विधीनाम् । ‘कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्तते ब्रह्मणो दिने’ इति मेदिनी । अयं कः—मनआदिना व्यापारैस्सर्वभूतेषु यो मद्भावो मद्भिषयं ज्ञानमिति यः । ततश्च ‘नरेष्वभीक्ष्णम्’ इत्यादिना तादृशस्वोपासनाविशेषस्य झटिति स्पृष्टादिक्षयलक्षणफलमुक्त्वा, ‘विस्मृजेत्’ इत्यादिना तथा दृष्टिसाधनं सर्वनमस्कारमुद्दिश्य ‘यावत्’ इत्यादिना तादृशस्वोपासनाया अवधिं च सर्वत्र स्वतः स्वस्फूर्तिमुक्त्वा ‘सर्वम्’ इत्यादिना ‘नव्यवद्धये यज्ञो ब्रह्मतद्ब्रह्मवादिभिः । न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यन्ति यतो गताः ।’ इति प्रचेतसः प्रति श्रीभगवद्वाक्ये । तट्टीका च—तस्य भगवतः प्रतिपदनव्यस्फूर्तिरेव ब्रह्मेति यदुक्तं तदेव तत्फलमित्युक्त्वा । यद्वा—कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपालतापनीश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मताभिधाननराकृतिपरब्रह्मरूपस्फूर्तिस्तत्फलमित्युक्त्वा तेनैव तादृशोपासनां सर्वोद्धममभिप्रशंसति—अयं हीति । सर्वकल्पानां सर्वोपासनानां समीचीनः समीचीनः । मद्भावो मम श्रीकृष्णरूपस्य भावना । एतच्च श्रीकृष्णभजनस्यातर्क्यमिभजनादप्याधिक्यं श्रीगीतोपसंहारानुसारेणैवोक्तम् । तथाहि—‘ईश्वरः सर्वभूतानाम्’ इत्यादि, ‘इति ते’ इत्यादि, ‘सर्वगुह्यतमम्’ इत्यादि, ‘मन्मनाः’ इत्यादि, ‘सर्वधर्मान्’ इत्यादि । अत्र च गुह्यं पूर्वाध्यायोक्तं ज्ञानं गुह्यतरमंतर्क्यमिज्ञानं सर्वगुह्यतमं मन्मनस्त्वादिलक्षणं, तदेकशरणत्वलक्षणञ्च तदुपासनमिति समानम् । अथवा पूर्वोक्तभगवद्धर्माणामेव कैमुत्येन माहात्म्यं दर्शयितुं ज्ञानं ततो निहनिष्यन्ननुवदति मामित्यादिना, सर्वं ब्रह्मेत्याद्यंतेन तदेव स्तोति—अयं हीति । सर्वकल्पानां ज्ञानकर्मयोगानां सहायः ‘सहस्य सध्रिः’ इत्यचतौ सध्र्यादेशात्सहचतीति निरुक्ते । ज्ञानिनां ब्रह्मप्राप्तावतः परः सुगमोपायो नास्तीत्याह विश्वनाथः । ‘न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि । सहशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ।’ इति श्रीकपिलदेवोक्तेः । ‘कल्पो योग्ये समर्थे च प्रलये ग्रन्थमिद्यपि । उपायोपासनासंभावनासु च रसायने ।’ इति वारतांतविः ॥ १९ ॥ उपक्रमे प्रारंभे सति समाप्त्यभावेपीत्यर्थः ‘नेहामिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।’ अत एव निष्कामत्वादेव । यद्वा—अत एवेत्यस्य यत इत्यनेन संबंधस्तथैव स्वामिचरणैर्व्युत्पादितम् । निर्गुणत्वान्निष्कामत्वेन मोक्षहेतुत्वात् । अयं भागवतो धर्मः । नन्वेवं न केनापि कुत्रचिदुक्तः सर्वैराचार्यैः सांगोपांगधर्मस्यैव फलदानसमर्थत्वोक्तेरत आह—मयैव न तु मन्वादिमुखेन, भागवतधर्मस्य सुज्ञेयत्वेऽप्यंतःप्रेमाणं विना विज्ञैरपि दुर्ज्ञेयत्वात्, “प्रायेण वेदं तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वत माययालम् । त्रय्यां जडोक्तमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः” । इत्युक्तेः, “धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः” इत्याद्युक्तेश्च । मद्धर्मस्य तु विघ्न एव नास्ति कुतः सहायचिन्तनमित्याशयेनाह—नहीति । संदर्भः—“भक्तिसारं त्रिभिः श्लोकैर्ज्ञानसारमथाष्टभिः । प्रोच्यंते पुनरप्याह भक्तिसारोत्तमं त्रिभिः” । धर्मांतरस्य स्वत्वारब्धस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं

नैर्विघ्न्येन सांगोपांगत्वे वृत्ते एव फलजनकत्वमन्यथा तु वैयर्थ्यमेव न तथा भक्तिलक्षणस्य मद्धर्मस्य नियमः अस्य पुनरारंभमात्र एव परिसमाप्यभावेऽप्यंगहीनत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्याह—नहीति । अंग हे उद्धव । मद्धर्मस्य भक्तिलक्षणस्यापक्रमे आरंभे सति । यद्वा—अंगस्याप्युपक्रमे सति समाप्यभावेऽपि अण्वपि ईषदपि ध्वंसो वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्ति यतो भक्तिलक्षणोऽयं मद्धर्मो निर्गुणः, न हि गुणातीतस्य वस्तुनो ध्वंसः संभवेत्, यस्मादयमनाशिषो निष्कामभक्तस्य धर्मो मया सम्यगव्यवसितो निर्णीतः । अणुमात्रोऽप्ययं धर्मस्सम्यक् पूर्ण एव निश्चितः नात्र कारणं द्रष्टव्यमियं मम परमेश्वरतैवेति भावः । “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । खल्वप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्” । इति श्रीगीतोपनिषदुक्तेः । अत्र धर्मपदेन ज्ञानलक्षणो धर्मो न व्याख्येयस्तस्य निर्गुणत्वाभावात् । ‘कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्’ इति भगवदुक्तेः ॥ २० ॥ अन्यदाधिक्यमाह—किञ्चेति । अत्राशयमाह कैमुत्येन—अयमर्थ इति । आदिना निर्निमित्ताक्षक्रीडादिग्रहः । भयशोकादिनाक्रंदादौ भयशोकाद्यनिवृत्तेस्तद्व्यर्थतैवेति । उभयत्रादिपदाभ्यां चिन्ता-वैमनस्ये गृह्यते । तथा च भयादिजन्यक्लेशादिरपीश्वरेऽर्पितो धर्मश्चेत्तर्हि किमु वक्तव्यं शुभकर्मणोऽर्पणे इति । “नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः । कल्पते पुरुषस्यैष—इत्युक्तेः” । दीपिका—निष्फलाय लौकिकवैदिकफलाभावाय । धर्म एवारोपितभगवद्धर्म एव स्यात्तदेति भयशोकादेरिति यथा मृत्युभयात् पलायनं व्यर्थं तस्याऽवश्यंभावित्वात् । यथा च बन्धुमृतिशोकादाक्रन्दनं व्यर्थं मृतस्य पुनर्जीवनासंभवात् । आदिना द्रव्यनाशात्तत्समृतिक्लेशग्रहः । आस्तां तावत्सम्यग्धर्माणां वार्ता आरोपितरूपाणां माहात्म्यं श्रूयता-मित्याह—यो य इति । मयि मदर्पितत्वेन कृतो योयो धर्मो वेदविहितः स यदि निष्फलाय फलाभावाय कल्प्यते फलकामनया नार्थ्यत इत्यर्थः । तदा तत्रतत्रायासः श्रान्तिः अनिरर्थः स्यात् । व्यर्थो न भवति । निष्फलायेति विशेषणं फलभोगादिरूपतद्वृत्त्यंतरायाभावे-नानिरर्थतातिशयतात्पर्यम् । तत्रानिरर्थत्वे कैमुत्येन श्रीकृष्णलक्षणस्य स्वस्यासाधारणभजनीयताव्यंजको दृष्टान्तः—भयादेरिवेति । यथा कंसादौ मत्संबंधमात्रेण भयादेरप्यायासो निरर्थो न भवति मोक्षसंपादकत्वादित्यर्थ इति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—भक्तिर्यदि सर्वथैव निष्कपटा तदा सा विनापि प्रयत्नेन प्रतिक्षणं स्वयमेव संपद्यते इत्याह—योय इति । योयो धर्मः श्रवणकीर्तनादिर्मयि विषये निष्फलाय ऐहिकप्रतिष्ठादिमुख्यपारत्रिकस्वर्गमोक्षादिमुख्यकामनाराहित्याय स्यात् तस्यायासस्तत्सिद्धयर्थं प्रयत्नो निरर्थो व्यर्थः समर्थः स्वयमेवानायासेनैव भवति किं तदर्थं प्रयत्नेनेत्यर्थः । “भोजनाच्छादने चिन्तां वृथा कुर्वति वैष्णवाः । योऽसौ विश्वंभरो देवः कथं भक्तानुपेक्षते” । इतिवत् । यथा भयशोकादेहेतोरायासो व्यर्थ एव स्वस्वविषयं प्राप्य स्वयमेव भवेत्, यथा तथैव मां स्वविषयं प्राप्य भजनमपि स्वयमेव भवेदित्यर्थः । तदपि निष्कपटोऽपि भक्तो यद्भक्त्यर्थं सततं प्रयतते स च प्रयत्नस्तस्य भक्तौ रागातिशयमेव व्यनक्तोति यत्नो महान् गुण एव ज्ञेयः । हे सत्तमेति—‘सन्सुधीः पण्डितः कृती’ इति कोशात् त्वमतिशयेन पण्डितोऽसि सर्वत्र महर्षितत्वात् । यद्वा—‘स पण्डितो यः करणैरखण्डितः’ इत्युक्तेस्त्वमेवैतादृशः “नोद्धवोऽण्वपि मन्मथो यद्गुणैर्नादितः प्रभुः” इति मदुक्तेः ॥ २१ ॥ यतो निरर्थकमपि कर्म मदर्पितं सद्धर्मो भवत्यतो हेतोः । “बुद्धिर्धैर्यं विवेकं च मनीषा बुद्धिदाद्ययोः” इति निरुक्तिः । लोके तु क्रयविक्रयादौ किमप्यधिकसंपादको बुद्धिमानुच्यते नात्र तथेति भावः । मत्प्राप्तिकाया भक्तेश्च युक्तमेव खल्वेतादृशं माहात्म्यमित्याह—एषेति । सत्यं सर्वसत्ताहेतुममृतं सर्वानंदहेतुश्च मां श्रीकृष्णाख्यं स्वयं भगवंतमिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—ननु कथं तदपि त्वद्भक्तौ जनाः प्रतिष्ठादिसापेक्षा एव भवन्ति तत्र तादृशबुद्धिविवेकाद्यभाव एव हेतुरित्याह—एषेति । बुद्धिमतामेवैव बुद्धिर्नैवतिकठिनशास्त्रेऽपि संचरिष्णुर्बुद्धिरिति भावः । मनीषिणां चातुर्यवतामेवैव मनीषा नत्वेकेनापि कपर्दकेन स्वर्णमुद्रोपार्जनचातुर्यमिति भावः । सैव का खल्वित्यत आह—यदिति । इह भारतभूमौ मा माममृतं मृतिरहितं नित्यस्वरूपं मर्त्येन मरणधर्मणा शरीरेणानित्येनाप्नोति भक्तिमात्रादेव वशीकरोति तथा मर्त्येन मृतकतुल्यत्वादतिबीभत्सेन प्राकृतेन मा माममृत-प्राकृतं सुधास्वरूपं तथाऽनृतेन जीवस्य वस्तुतत्संबन्धाभावादसत्येन सत्यं सर्वकालसत्ताकं मां प्राप्नोति । अयं भावः—लोके हि कपर्दकं दत्त्वा सहस्रकपर्दकमूल्यं वस्तु यो ग्रहीतुं शक्नोति एष एव परमबुद्धिमानतिचतुर इत्युच्यते, यस्तु तेन स्वर्णमुद्रोपार्जनं करोति स ततोपि, यस्तु हीरकादिरत्नं स ततोपि, तत्राप्यभ्रांतादतिचतुरादेव पुरुषात्स ततोपि, यस्तु चिंतामणिकामवेन्वादिकं तच्चातुर्यं तु वक्तुमशक्यम् । भारतभूवासी मर्त्यः पुनरपि दुर्जातिरपि स्फुटितैककर्पदकमूल्यत्वेनाप्यसंभावितं कौरूप्यजरा रोगादि-पूर्णमपि स्वशरीरं मह्यं दत्त्वाऽप्राकृतमाधुर्यसिंधुं मामेव गृह्णाति मया पुनरपि चतुरशिरोमणिनापि तद्वत् तदेव प्राप्य कौस्तुभकिरी-टादिकटकाद्यनर्घरत्नालंकारभूषितमपि स्वं तस्मै हर्षादेव दीयते इत्यहो बुद्धिमत्त्वमहो चातुर्यवत्त्वं भारतभूवासिनः कस्यचिदिति तत्र श्रवणकीर्तनस्मरणपरिचर्याद्यर्थं श्रोत्रादीनां विनियोग एव भगवते शरीरदानं ज्ञेयम् । किंच—एका रसनैव तत्कीर्तननिरता, कणौ वा श्रवणनिरतौ, करौ वा परिचर्यानिरतौ चेत्तदापि स आत्मानं ददातीति शरीरैकदेशदानेनापि स लभ्यत इति कः खलु बुद्धिचातुर्यवानेव न कुर्यादिति “सर्वोपदेशसारोऽयं श्लोकचिन्तामणिः प्रभोः । हृदये यस्य राजेत स राजेद्भक्तसंसदि” । इति ॥ २२ ॥ संसारमोचकब्रह्मज्ञानं ब्रह्मवादस्तस्य संग्रहः संक्षेपः “संग्रहो बृहदुद्ग्रे प्रहसंक्षेपयोरपि” इति मेदिनी । एष पूर्वोक्त-लक्षणो भक्तियोगस्तत्प्राप्यरूप एव समासविधिना ‘एषा बुद्धिमतां बुद्धिः’ इत्यादिरूपेण व्यासविधिना ‘त्वं तु सर्वं परित्यज्य’ इत्यादिमहाप्रकरणे देवानां सत्त्वप्रकृतीनामपीत्यर्थः । यदुक्तं षष्ठे—“देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् । भक्तिर्मुकुंदचरणे

न प्रायेणोपजायते” । इति ज्ञानमिति यदुक्तं तस्य तु—‘नाहं साक्षात्फलं किंतु मुक्तिमात्रम्’ इत्यादि अभीक्ष्णश इति संदर्भः—
महाप्रकरणमुपसंहरति—एष इति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णशः पौनःपुन्येन । एतत् ज्ञानम् । नष्टसंशयो विच्छिन्नसंसारपादक-
द्वैतभ्रमः सन्मुच्यते जीवन्मुक्तो भवतीति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह—यावदिति । यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावः मदात्मकमेवेति निश्चयः नोपजायते तावत्
वाङ्मनःकायवृत्तिभिः एवमुपासीत । तत्र वाचः कर्म सर्वभूतान्युद्दिश्य भगवते नम इत्युच्चारणम् । मनसः कर्म ईश्वरः सर्वत्र प्रविष्ट
इति चिन्तनम् । कायकर्म प्रणमेदण्डवद्भुवि इति ॥ १७ ॥ सर्वमिति । तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति ततश्च तथा
आत्ममनीषया सर्वत्र परमेश्वरदृष्ट्या जातया साक्षात्कारात्मिकया विद्यया परितो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतो मुक्तसंशयः सन्
क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ अयं हीति । मनोवाक्कायवृत्तिभिः सर्वभूतेषु यो मद्भावः अयं हि अयमेव सर्वेषां कल्पानामुपाय-
भेदानां मध्येऽयमेवोपायो मम समीचीनः समीचीनो मतः ॥ १९ ॥ समीचीनवत्त्वमुपपादयति—न हीति । अङ्ग हे उद्धव ! निर्गुण-
त्वाद्धेतोः अनाशिषः निष्कामस्य मदुपासनात्मकस्य धर्मस्योपक्रमे सति । यद्वा । मद्धर्मस्य अङ्गमात्रस्याप्युपक्रमे सति अणु अपि
ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मया सर्वज्ञेनायं धर्मः सम्यग्ग्यवसितो निश्चितः । नतु मन्वादिमुखेन कथंचित् ॥ २० ॥
यो य इति । आस्तां तावन्मदुपासनात्मकस्य ध्वंसवार्ता यतो लौकिकोऽपि यो निरर्थो भोजनगमनाद्यायासः सोऽपि मयि परमेश्वरे
कल्प्यते चेत् तर्हि धर्मः स्यात् । अनिष्फलाय मत्प्रीतिद्वारा फलदानाय कल्पते समर्थो भवतीत्यन्वयः । हे सत्तम ! भयादेरिवेति
यथा कंसस्य भयं कामो गोपीनां चैद्यादीनां द्वेषश्च मयि कल्पितः सफलो जातः तथेत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोऽपि यो यो निरर्थः आयासः
सोऽपि मयि परे निष्फलाय चेत्कल्प्यते निष्कामतयाऽर्पितश्चेत्तर्हि धर्म एव स्यात् । निरर्थायासे दृष्टान्तः । यथा भयशोकादेर्हेतोः
पलायनाक्रन्दनादिक्लेशस्तद्वत् ॥ २१ ॥ एषेति । अतो बुद्धिमतां विवेकिनां बुद्धिर्विवेकस्तत्फलम् । एषा एव नतु अतिकठिनशास्त्रे
संचरिष्णुत्वम् । तथा मनीषिणां चतुराणां मनीषा चातुर्यं तत्फलं च एषा एव नतु धनार्जनादिचातुर्यम् । तदेव दर्शयति । यत्
अनृतेन आत्मन्यध्यस्तेन मर्त्येन मरणधर्मकेण मनुष्यदेहेन इह अस्मिन्नेव जन्मनि अमृतं मरणशून्यमत एव सत्यं परमार्थभूतं
मां प्राप्नोति यत् यो महावीरभक्तेन श्वादिभक्षयेण शरीरेण सेवादिषु भगवदर्पितेन अप्राकृतानन्दनिधिं भगवन्तं गृह्णाति । ततः
कोऽन्यः पटुतमः ॥ २२ ॥ एष इति । देवानामपि दुर्गमो दुर्ज्ञेयः ब्रह्मवादस्य वेदान्तसिद्धान्तस्य कृत्स्नः संग्रह एष ते तुभ्यं
मया समासव्यासविधिनाऽभिहितः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णश इति ते तुभ्यं विस्पष्टयुक्तिमत् तत्त्वज्ञानं मया अभीक्ष्णशः गदितम् एतत्
विज्ञाय पुरुषो नष्टसंशयः सन् मुच्यते च ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणशसगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मद्भावो मम श्रीकृष्णरूपस्य भावना ॥ १७ ॥ ब्रह्मात्मकं कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपालतापनीश्रुतिप्रसिद्ध-
ब्रह्मसंज्ञकनराकृतिपरब्रह्मस्फूर्त्यात्मकं भवति ॥ १८ ॥ कल्पानामुपायानां मध्ये ॥ १९ ॥ मद्धर्मस्य श्रवणकीर्तनादेः ॥ २० ॥
निष्फलाय लौकिकवैदिकफलाभावाय । धर्म एव आरोपितभगवद्धर्म एव स्यात् तदा तर्हि । भयशोकादेरिति यथा मृत्युभयात्
पलायनं व्यर्थं तस्यावश्यंभावित्वात् यथा च बन्धुमरणशोकात् आक्रन्दनं व्यर्थं मृतस्य जीवनाऽसम्भवात् आदिना द्रव्यनाशानन्तरं
तत् स्मृतिक्लेशपरिग्रहः ॥ २१ ॥ यतो भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमतः । बुद्धिमनीषयोर्व्याख्यानमेवाभासेऽपि कृतमिति
ज्ञेयम् । सत्यं सर्वसत्ताहेतुम् । अमृतं सर्वानन्दहेतुम् । मां श्रीकृष्णारूपं स्वयं भगवन्तम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मवादः नराकृतिब्रह्मविषयक-
सिद्धान्तकथारूपः संग्रहो निर्यासः समासविधिना एषा बुद्धिमतामित्यादि संक्षिप्तप्रकारेण । व्यासविधिना त्वन्तु सर्वं परित्यज्येत्यादि
महाप्रकरणात्मकविस्तृतप्रकारेण च । देवानां सत्त्वप्रकृतीनामपि दुर्गमो दुर्लभः । देवानां शुद्धसत्त्वानामित्यादि षष्ठोक्तेः ॥ २३-२४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

एवमुपासीत पुण्यदेशवासादिभिः उपासीत ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकमिति लीलाविभूतेर्ब्रह्मात्मकत्वमुक्तत्रिपाद्विभूतेस्त-
दात्मकत्वमाह । परमे व्योम्नीति ब्रह्म पश्यन्नित्यर्थः । सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन् मुक्तबन्धनः परमे व्योम्नि तिष्ठेदित्यध्याहृत्य वा
योजना ॥ १८-१९ ॥ मद्धर्मस्याण्वपीति क्रियाविशेषणं न ध्वंसः न निष्फलत्वम् अनाशिषो मद्धर्मस्य निर्गुणत्वात् गुणबन्धहेतुत्वा-
भावात् ॥ २० ॥ तदायासो निरर्थः स्यादिति आयासस्य निरर्थकतया अनुष्ठानाभावेन शास्त्राप्राप्ताप्यं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥
अनृतेन अनित्येन शरीरेण ॥ २२-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

इत्थमनुष्ठानस्यावधिमाह । यावदिति । नोपजायते दृढतरो न जायते तावत्तत्र वाग्वृत्तिः सर्वभूतान्युद्दिश्य भगवते नम इत्युच्चारणं मनोवृत्तिसिन्धुरो जीवकलयेत्युक्तौ कायवृत्तिर्दण्डवत्प्रणमेद्भुवीति ॥ १७ ॥ ततः किमत आह । सर्वमिति । तस्येत्यमुपासीनस्य सर्वं ब्रह्मात्मकमेव दृढतराध्यवसायविषयं भवति ततोऽपि किमत आह । विद्ययेति । आत्ममनीषया सर्वस्य परमात्मकत्वबुद्धिरूपया विद्यया परिपश्यन्नयं पुमान्मुक्तः संशयो येन सः किमात्मैव देहः किम्वा ततोऽन्यः क्रिष्णजीवः स्वतन्त्रः किम्वा परमात्मपरतन्त्र इत्येवंविधः संशयोऽत्र विवक्षितः सर्वतः सर्वस्मात्संसृतिनिमित्तादुपरमेत् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ एष एवोत्तमोपाय इत्याह । अयमिति । कल्पयते एभिः फलमिति कल्पा उपायाः तेषां मध्ये अयमेव सप्रोचीनः समीचीनः इति मम मतः कोऽसौ यो मनआदीनां वृत्तिभिः सर्वभूतेषु मद्भावः ॥ १९ ॥ सप्रोचीनत्वमेवोपपादयति । नहीति । मद्धर्मस्य सर्वात्मकब्रह्मोपासनाख्यधर्मस्योपक्रमे सति हे उद्धव ! ईषदपि न ध्वंसः न फलं न विना भावः मया व्यवसितः निश्चितः तथोक्तं गोतासु नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्मतिं तात ! गच्छतीत्यादिना नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते इत्यनेन च कुतः अनाशिषः निष्कामस्य मद्धर्मस्य निर्गुणत्वाद्गुणबन्धहेतुत्वाभावात् अग्नौरौष्यवन्मद्धर्मस्योपक्रान्तमात्रस्य सद्यः कालान्तरे वा गुणत्रयसम्बन्धराहित्यावहस्वभावत्वादिति भावः । किंपुनर्वक्तव्यं नितरामनुष्ठितस्य मद्धर्मस्य न ध्वंस इति ॥ २० ॥ यतः लोके यो यो व्यापारो निरर्थकः निष्प्रयोजनः चिन्तितनिमिषितादिरूपः तथा केवलमायासात्मकश्च स्यात्सोऽपि मयि परस्मिन्परमपुरुषे निष्फलाय कल्पयते चेत्फलाभिसन्धि विहाय मदर्धतया कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा इत्याद्युक्तरीत्यानुसंहितश्चेदिति यावत् धर्म एव फलविनाभूत एव भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः भयादेरिवेति हे सत्तम ! यथा भयादेः कंसादिकृतस्य धर्मत्वं तथेत्यर्थः । आदिशब्देन गोपीचैद्यादिकृतरागद्वेषादिसंग्रहः इति ॥ २१ ॥ यत एवमतः केनापि भावेन मत्प्राप्तिरेव नृजन्मनः फलमित्याह । एषेति । बुद्धिरध्यवसायः मनीषा हिताहितविभागः मनीषिणां मनीषा बुद्धिमतां बुद्धिश्चैषैव काऽसौ यदनृतेनानित्येन मर्त्येन मनुष्यशरीरेण ऋतं नित्यं सत्यं स्वभावतो निर्विकारं मां प्राप्नोति मत्प्राप्तिसाधनं साधयतीति यदेषा ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति साधनं । एष इति । ब्रह्मवादस्य वेदान्तसिद्धान्तकथनस्य संग्रहः समासव्यासविधिना संग्रहविस्तरप्रदर्शनेन संक्षेपतो विस्तरतश्च हे साधो ! ते तुभ्यमभिहितः ॥ २३ ॥ तत्रापि प्रधानांशस्य दाढ्योर्याऽसकृत्कथितत्वमाह । अभीक्ष्णश इति । विस्पष्टं युक्तिमञ्च यथा तथाऽभीक्ष्णशः पुनः पुनः ज्ञानं च कथितं चात्र चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयविवेचनात्मकमीश्वरोपासनात्मकं च तस्य कथितत्वं नाम तत्प्रकारकथनं तस्य फलमाह । एतदिति । एतज्ज्ञानयाथात्म्यं विज्ञाय नष्टः संशयः उक्तविधो यस्य सः पुरुषो मुच्येत संसृतेरिति शेषः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतदुपासनावधिमाह । यावदिति । यावत्सर्वेषु भूतेषु विष्णुरस्तीति मद्भावो मद्विषयं ज्ञानं नोपजायते तावद्वाङ्मनःकायवृत्तिभिरेवमुपासीतेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ एवमुपासनस्य परोक्षज्ञानिनो मतिप्रकारमाह । सर्वमिति । तस्योपासकस्य सर्वं जगत् ब्रह्मात्मकं ब्रह्मणात्तं स्वीकृतमधीनत्वेन वर्तितमिति मननं हरेः प्रीतिजनकमित्यर्थः—

ब्रह्मणात्तमिदं सर्वं यत्किञ्चित्सचराचरम् । इति पश्येत यो विद्वान् सहि ब्रह्मात्मविनमतः ॥ इति

विशिष्टवचनात् ब्रह्मैक्यमुच्यत इति सिद्धं फलमाह । विद्ययेति विद्यया ज्ञानेनात्ममनीषया स्वरूपभूतबुद्ध्या वाच्युतं परमात्मानं स्वात्मादेः परमन्यं परिपश्यतीत्यन्वयः । चशब्देनान्यमीशमिति श्रुतिप्रमाणयति ॥ १८ ॥ अन्येनापि मुक्तिः स्यात्किमनेनात तत्राह । अयंहीति । सर्वकल्पानां सर्वमोक्षोपायानां मध्ये अयमुपायो हि सप्रोचीनो मत इति मम सिद्धान्त इत्यनेनाप्तिमूलत्वेनान्योक्तानामाभासत्वं सूचयति । अयमिति । क इत्यत उक्तं मद्भाव इति ॥ १९ ॥ अङ्गोद्धवास्य धर्मस्योपक्रमे कृतेऽपि तन्मात्रस्य ध्वंसो नाशो नैव भवति अस्य धर्मस्य कर्तुः अण्वपि अणुमात्रोऽपि धूर्भार आयासलक्षणो नास्ति कुतः अनाशिषः निष्कामस्य मद्धर्मस्य निर्गुणत्वान्मुक्तिसाधनत्वान्मया सम्यगव्यवसितं निश्चितमतो नान्यधर्मसमो मद्धर्म इत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्यैवोत्तमत्वमुपपादयति । यो य इति । अन्यदेवतोद्देशेन क्रियमाणो यो यो धर्मो ध्यानार्चनादिलक्षणः क्रियते पुंभिरिति शेषः । स ते तव निष्फलाय कल्पते एतदेवाह । तदायास इति । तदायासस्तत्र क्रियमाणप्रयत्नो निरर्थः स्यात् कथमिव नयादेरिव दुर्नयरूपाधर्मस्येव—

नयादिर्दुर्नयः प्रोक्तो यन्नयं सोऽति सर्वदा ॥

इति वचनात् ॥ २१ ॥ बुद्धिमतां निश्चयज्ञानवतां बुद्धिनिश्चयात्मिकैषा मनीषिणां मनसा सारेच्छतां मनीषा मनसासारान्वेषणमेतत् अनृतेन क्षणे क्षणे अन्यथा भवता अत एव मर्त्येन शरीराख्यजगता ऋतं शश्वदेकप्रकारं सत्यं ब्रह्म मामाप्नोतीति यत्तस्मात्—

एकदा ज्ञानरूपेण यन्न तिष्ठति सर्वदा । चपलत्वात्सत्यमपि ह्यनृतं जगदुच्यते ॥ इति—
सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यं ब्रह्म सदोच्यते ।

इति वाक्यद्वयेन सत्यानृतशब्दयोरुक्त एवार्थ इति ॥ २२ ॥ सुगमो योगो वक्तव्य इति त्वया पृष्टेन मया योग उक्त इत्युपसंहरति । एष इति ॥ २३ ॥ ब्रह्मवादः संसारमोचकं ब्रह्म ज्ञानमेवेत्याक्षयेनाह । अभीक्ष्णश इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मद्धर्मस्य तु विघ्न एव नास्ति कुतः सहायचिन्तनमित्याशयेनाह । नह्यङ्गेति ॥ २० ॥ आस्तां तावत्साक्षाद्वर्माणां वार्ता आरोपितरूपाणामपि माहात्म्यं श्रयतामित्याह । यो य इति । मयि मदपितृत्वेन कृतो यो धर्मो वेदविहितः स यदि निष्फलाय फलाभावाय कल्पते फलकामनया नार्थ इत्यर्थः । तदा तत्र तत्रायासः श्रान्तिरनिरर्थः स्यात् व्यर्थो न भवति निष्फलायेति विशेषणं फलभोगादिरूपतद्भक्त्यन्तरायाभावेन अनिरर्थतातिशयतात्पर्यं तत्रानिरर्थत्वे कैमुत्यन श्रीकृष्णलक्षणस्य स्वस्यासाधारणभजनीयता-व्यञ्जको दृष्टान्तः भयादेरिवेति यथा कंसादौ मत्सम्बन्धमात्रेण भयादेरप्यायासो निरर्थो न भवति मोक्षसम्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ मत्प्रापिकाया भक्तेश्च युक्तमेव खल्वेतादृशं माहात्म्यमित्याह । एषेति । सत्यं सर्वसत्ताहेतुममृतं सर्वानन्दहेतुं च मां श्रीकृष्णारूपं स्वयं भगवन्तम् ॥ २२ ॥ एष पूर्वोक्तलक्षणो भक्तियोगः तत्प्राप्यरूप एव समासः विधिना एषा बुद्धिमतामित्यादिरूपेण व्यासविधिना त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्यादिमहाप्रकरणेन देवानां सत्त्वप्रकृतीनामपीत्यर्थः यदुक्तं षष्ठे—

देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणाममलात्मनाम् । भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥

इति ज्ञानमिति यदुक्तं तस्य तु नाहं साक्षात्फलं किन्तु मुक्तिमात्रमित्यादि अभीक्ष्णश इति ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एषा दण्डवत्प्रणामयन्त्रणा कियत्कालपर्यन्तमित्यपेक्षायामाह यावदिति । न उपआधिक्येन ज्ञायते स्वाभाविको न भवेदित्यर्थः । तावदेव परमात्मने नम इति वाचा तथैव मनसा कायकर्मभिः कायव्यापारैश्च एवमुपासीत दण्डवत्प्रणतीः कुर्यात् ॥ १७ ॥ ततश्च आत्ममनीषयो सर्वत्रैवेश्वरदृष्ट्या विद्या उपासना तथा तस्य सर्वमेव ब्रह्मात्मकं भवति अतः परिपश्यन् परितो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ ज्ञानिनां ब्रह्मप्राप्तावतः परः सुगमः समीचीनश्चोपायो नास्तीत्याह । अयं हीति ॥ १९ ॥

भक्तिसारं त्रिभिः श्लोकैर्ज्ञानसारमथाष्टभिः । प्रोच्यान्ते पुनरप्याह भक्तिसारोत्तमन्त्रिभिः ॥

धर्मान्तरस्य खल्वारब्धस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं नैर्विघ्न्येन साङ्गोपाङ्गत्वे वृत्ते एव फलजनकता अन्यथा तु वैयर्थ्यमेव यथा न तथा भक्तिलक्षणस्य धर्मस्य नियमः अस्य पुनरारम्भमात्र एव परिसमाप्त्यभावेऽप्यङ्गहीनत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्याह । नहीति । अङ्ग हे उद्धव । मद्धर्मस्य भक्तिलक्षणस्य उपक्रमे प्रारम्भे सति यद्वा अङ्गस्याप्युपक्रमे सति परिसमाप्त्यभावेऽपि अण्वपि ईषदपि ध्वंसो वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्ति यतो भक्तिलक्षणोऽयं मद्धर्मो निर्गुणः नहि गुणातीतस्य वस्तुनो ध्वंसः सम्भवेत् यस्मादयमनाशिषो निष्कामभक्तस्य धर्मो मया सम्यगव्यवसितः अणुमात्रोऽप्ययं धर्मः सम्यक् सम्पूर्ण एव निश्चितः नात्र कारणं प्रष्टव्यमियं मम परमेश्वरतैवेति भावः । अत्र धर्मपदेन ज्ञानलक्षणो धर्मो न व्याख्येयः तस्य निर्गुणत्वाभावात् कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगवदुक्तेः ॥ २० ॥ भक्तिर्यदि सर्वथैव निष्कपटा स्यात्तदा सा विनापि प्रयत्नेन प्रतिक्षणं स्वयमेव सम्पद्यते इत्याह । यो य इति । यो यो धर्मः श्रवण कीर्तनादिर्मयि विषये निष्फलाय ऐहिकप्रतिष्ठादिमुखपारत्रिकस्वर्गमोक्षादिमुखकामनाराहित्याय स्यात् तस्य आयासः तत् सिद्धयर्थं प्रयत्नो निरर्थः व्यर्थः समर्थः स्वयमेवानायासेनैव भवति किन्तु तदर्थं प्रयत्नेनेत्यर्थः । भोजनाच्छादने चिन्तां वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योऽसौ विश्वंभरो देवः कथं भक्तानुपेक्षत इतिवत् यथा भयशोकादेर्हेतोरायासो व्यर्थ एव स स्वविषयं प्राप्य स्वयमेव भवेत् यथा तथैव मां स्वविषयं प्राप्य भजनमपि स्वयमेव भवेदित्यर्थः । तदपि निष्कपटोऽपि भक्तो मद्धर्मस्य सततं प्रयतते स च प्रयत्नस्तस्य भक्तौ रागातिशयमेव व्यनक्तीति यत्नो महान् गुण एव ज्ञेयः ॥ २१ ॥ ननु कथं तदपि त्वदुक्तौ जनाः प्रायः प्रतिष्ठादिसापेक्षा एव भवन्ति तत्र तादृशबुद्धिविवेकाद्यभाव एव हेतुरित्याह । एषेति । बुद्धिमतामेवैव बुद्धिबुद्धिर्न त्वतिकठिन-शास्त्रेऽपि सञ्चारिष्णुबुद्धिरिति भावः । मनीषिणां चातुर्यवतामेवैव मनीषा न त्वेकनापि कपदकेन स्वर्गमुद्रोपार्जनचातुर्यमिति भावः । सैव का खल्वित्यत आह । यदिति । इह भारतभूमौ मा माम् अमृतं मृतिरहितं नित्यस्वरूपं मर्त्येन मरणधर्मेण शरीरेणानित्येना-प्नोति भक्तिमात्रादेव वशीकरोति । तथा मर्त्येन मृतकतुल्यत्वादतिवीभत्सेन प्राकृतेन मा माम् अमृतम् अप्राकृतं सुधास्वरूपम् । तथा अमृतेन जीवस्य वस्तुतस्तु सम्बन्धाभावादसत्येन सत्यं सर्वकालसत्ताकं मां प्राप्नोति । अयं भावः लोके हि कपदकं दत्त्वा सहस्रं कपदकमूल्यं वस्तु यत्प्रहीतुं शक्नोति एष एव परमबुद्धिमान् अतिचतुर उच्यते । यस्तु तेन स्वर्गमुद्रामुपार्जयति स ततोऽपि

यस्तु हीरकादिरत्नं स ततोऽपि । तत्राप्यभ्रान्तादतिचतुरादेव पुरुषात् स ततोऽपि यस्तु चिन्तामणिकामधेन्वादिकं तच्चचातुर्यन्तु वक्तुमशक्यं भारतभूमिवासी मर्त्यः पुनरपि दुर्जातिरपि स्फुटितैककपर्दकमूल्यत्वेनाप्यसम्भावितम् । कौरूप्यजरारोगादिपूर्वमपि स्वशरीरं मह्यं दत्त्वा अप्राकृतमार्घ्यसिन्धुं मामेव गृह्णाति । मया पुनरपि चतुरशिरोमणिनापि दत्तं तदेव प्राप्य कौस्तुभकिरीटादिकच-काद्यनर्घरत्नालङ्कारभूषितमपि स्वं तस्मै हर्षादेव दीयते इत्यहो बुद्धिमत्त्वमहो चातुर्यवत्त्वं भारतभूवासिनः कस्यचित् कस्यचिदिति तत्र श्रवणकीर्त्तनस्मरणपरिचर्याद्यर्थं श्रोत्रादीनां विनियोग एव भगवते शरीरदानं ज्ञेयं किञ्च । एका रसनैव तत्कीर्त्तननिरता कर्णौ वा श्रवणनिरतौ करौ वा परिचर्यानिरतौ चेत्तदपि स आत्मानं ददातीति । शरीरैकदेशदानेनापि स लभ्यते इति कः खलु बुद्धि-चातुर्यवानेवं न कुर्यादिति । सर्वोपदेशसारोऽयं श्लोकचिन्तामणिः प्रभोः । हृदये यस्य राजेत स राजेत्युक्तः संसदि ॥ २२ ॥ महा-प्रकरणार्थमुपसंहरति । एष इति द्वाभ्याम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो मदात्मकत्वनिष्ठा न जायते तावदाश्वचाण्डालगोखरं वागादिवृत्तिभिरुपासीत तत्रास्य चाण्डाल-गोखरमुद्दिश्य श्रीकृष्णाय नमः इति वागवृत्तिर्मेनसा प्रणामाद्याचरणं मनोवृत्तिः दण्डवत्प्रणामादि कायवृत्तिः ॥ १७ ॥ तस्याश्वचाण्डाल-गोखरं मद्दृष्टयोपासीनस्य सर्वं ब्रह्मात्मकं स्यात् तदन्तरमामनीषया सर्वं ब्रह्मात्मकमित्येत्वंभूतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या विद्यया ज्ञानेन मुक्तसंशयः हेयोपादेयविषयकसंशयशून्यः परिपश्यन् उपादेयं मां ध्यायन् सर्वतः हेयादुपरमेत् ॥ १८ ॥ कल्पयन्ते फलानि यैरिति कल्पा उपायाः तेषां मध्ये समीचीनः समीचीनः ॥ १९ ॥ समीचीनत्वमेव दर्शयति । नहीति । मद्धर्मस्य सर्वत्र मदुपासनस्य पक्रमे सति अण्वपि किञ्चिदपि ध्वंसो नास्ति यतोऽसौ निर्गुणत्वात् प्राकृतगुणसम्बन्धवर्जितं निर्गुणो मद्भावस्तत्साधनत्वाद्धर्मोऽपि निर्गुणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादनाशिषः त्रैगुण्यफलवासनोऽशून्यः यतश्च मया व्यवसितो न त्वन्येन ॥ २० ॥ किंबहुना योऽयमायासः वागादिव्यापारः नितरां फलाय सकामतया यदि परे परमेश्वरे मयि कल्पयते अर्पितश्चेत्स धर्मो भवेत्तस्मान्मदपराधेन अनिरर्थः सफल एव स्यात् तत्र दृष्टान्तमाह । भयादेरिव भयाद्यथा 'कौरवार्णवमग्नं मां किं न जानासि केशव' इति द्रौपद्याः भगवति सभापर्वप्रसिद्ध आयासोऽर्पितः स च धर्म एव अत्रापि वैराटिगजपत्यादिभिः कृताः सुप्रसिद्धाः आदिना कामात् सैरन्या कृतो बोध्यः ॥ २१ ॥ अनुतेनानित्येन ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति । एष इत्यादिना । ब्रह्मवादस्य वेदान्तस्य संग्रहः सारः समासव्यासविधिना संक्षेपविस्तारप्रकारेण । अभीक्ष्णशः पुनः पुनः ॥ २४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृतं बालप्रबोधिनी

एवमुक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह—यावदिति द्वयेन । मद्भावः मत्तो जातं सर्वं मदात्मकमेवेति निश्चयः । वाचः कर्म सर्व-भूतान्युद्दिश्य भगवते नम इत्युच्चारणम् । मनसः कर्म ईश्वरः सर्वत्र प्रविष्ट इति चिन्तनम् । कायकर्म प्रणमेदण्डवद्भुवि ॥ १७ ॥ ततश्च तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति । ततश्च तथा आत्ममनीषया सर्वत्र परमेश्वरदृष्ट्या जातया साक्षात्कारात्मि-कया विद्यया परितो ब्रह्मेव पश्यन् सर्वतो मुक्तसंशयः सन् क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायः अस्ति वा इतोऽन्योऽप्युपाय इत्यपेक्षायामाह—अयं हीति । सर्वेषां कल्पानामुपायभेदानां मध्येऽयमेवोपायो मम समीचीनो मतः तदेवाह—मद्भाव इति ॥ १९ ॥ तस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति—नहीति द्वाभ्याम् । तवाप्येतत्सम्मतमेव न मन्यान्यथोच्यत इत्याशयेन सम्बोधयति—हे उद्धवेति । मदुपासनात्मकस्य धर्मस्योपक्रमे सति अणु अपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मया सर्वज्ञेनास्य ध्वंसाभावः सम्यगव्यवसितो निश्चितः । तत्रापि हेतुमाह—अनाशिषो निष्कामस्य मदाराधनस्य निर्गुणत्वादिति, नहि निर्गुणस्य ध्वंसः सम्भवती-त्याशयः ॥ २० ॥ आस्तां तावन्मदुपासनात्मकस्य ध्वंसवार्त्ता यतो लौकिकोऽपि यो यो निरर्थो भोजनगमनाद्यायासः सोऽपि मयि परमेश्वरे कल्पयते चेत् तर्हि धर्मः स्यात् अनिष्फलाय मत्प्रीतिद्वारा फलदानाय कल्पते समर्थो भवतीत्यन्वयः । हे सत्तम । भयादेरिवेति । यथा कंसस्य भयम् । कामो गोपीनाम् । चैद्यादीनां द्वेषश्च मयि कल्पितः, सफलो जातस्तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतो बुद्धिमता विवेकिना बुद्धिर्विवेकस्तत्फलम् । तथा मनीषिणां चतुराणां मनीषा चातुर्यं तत्फलं च एषा एतदेव । तदेव दर्शयति—यत् अनुतेन आत्मन्यध्यस्तेन मर्त्येन मरणधर्मकेन मनुष्यदेहेन इह अस्मिन्नेव जन्मनि अमृतं मरणशून्यमत एव सत्यं परमार्थभूतं मा मां प्राप्नोति तत् ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति—एष इति द्वाभ्याम् । देवानामपि दुर्गमो दुर्ज्ञेयः ब्रह्मवादस्य वेदान्त-सिद्धान्तस्य कृत्स्नः सङ्ग्रह एष ते तुभ्यं मयाभिहितः ॥ २३ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—अभीक्ष्णशस्ते तुभ्यं तत्त्वं ज्ञानं मया गदितं कथितम् । तत्फलमाह—एतत् आत्मतत्त्वम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थमनुष्ठानस्यावधिमाह । यावदिति । यावत् सर्वेषु, मद्भावो मदात्मकत्वं, न उपजायते सम्यक् दृढतरः न जायते ।

तावत् वाङ्मनःकायवृत्तिभिः, एवं उपासीत । तत्र तत्र वाग्वृत्तिः सर्वभूतानि उद्दिश्य भगवते नम इत्युच्चारणं, मनोवृत्तिरीश्वरो जीवकलयेत्युक्तप्रकारा, कायवृत्तिः दण्डवत्प्रणमेद्भुवीति ॥ १७ ॥ सर्वमिति । तस्य इत्थमुपासीनस्य, सर्वं ब्रह्मात्मकं भगवदन्तरात्मकं एव भवति । दृढतराध्यवसायविषयं भवतीत्यर्थः । ततोऽपि किमत आह । आत्ममनीषया सर्वस्य परमात्मकत्वबुद्धिरूपया विद्यया परिपश्यन् अयं पुमान्, मुक्तः संज्ञायो येन सः, किमात्मैव देहः, किं वा ततोऽपि किमत आह । आत्ममनीषया सर्वस्य परमात्मकत्वबुद्धिरूपया विद्यया, परिपश्यन् अयं पुमान्, मुक्तः संज्ञायो येन सः, किमात्मैव देहः, किं वा ततोऽन्यः, किं जीवः स्वतन्त्रः, किं वा परमात्मपरतन्त्र इत्येवंविधः संज्ञायोऽत्र विवक्षितः । तद्रहितः सन्, सर्वतः सर्वस्मात्संसृतिनिमित्तात् उपरमेत् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंविधत्वे किमयमेवोपायोऽस्ति, अस्ति वाऽन्योऽपि सन्ति बह्वस्तेष्वेष एवोत्तमोपाय इत्याह । अयमिति । कल्प्यते फलमेभिरिति कल्पा उपायाः सर्वे च ते कल्पाश्च तेषां मध्ये, अयं हि अयमेवोपायः, सध्रीचीन इति मम मतः । कोऽसौ । सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः मद्भावः स एवोत्तम इति भावः ॥ १९ ॥ सध्रीचीनत्वमेवोपपादयति । न हीति । अङ्ग हे उद्धव, अनाक्षिपः निष्कामस्य, मद्धर्मस्य सर्वात्मब्रह्मोपासनाख्यमदीयधर्मस्य, निर्गुणत्वात् गुणबन्धहेतुत्वाभावात्, अग्नावौष्णत्वबन्धमद्धर्मस्योपक्रान्तमात्रस्य सद्यः कालान्तरे वा गुणत्रयसंबन्धराहित्यावहस्वभावत्वादिति भावः । उपक्रमे सति ध्वंसः, अण्वपि ईषदपि, न हि न फलेन विनाभावः । कुतः मया सम्यक् व्यवसितः हि । तथाचोक्तं गीतासु । 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति' इत्यादिना 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते' इत्यनेन च । किंचिदाशीःपूर्वं पालितस्य मद्धर्मस्य यदैवंविधत्वं तदा निराशिषो मद्धर्मस्य न ध्वंस इति किं पुनर्वक्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥ य इति । किं वक्तव्यं मद्धर्मस्य न ध्वंस इति, यतः लौकिकोऽपि यः यः निरर्थः व्यर्थः आयासः, परे मयि, निष्फलाय कल्पते । निष्कामतयाऽर्पितश्चेत्तदा सोऽपि धर्मः एव स्यात् । फलाविनाभूत एव भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः हे सत्तमोद्धव, भयादेः कंसादिकृतस्य इव, कंससंबन्धिनो भयस्यापि यथा धर्मत्वं तथेत्यर्थः । आदिशब्देन गोपीचैद्यादिकृतरागद्वेषादिप्रग्रहः ॥ २१ ॥ यत एवमतः केनापि भावेन मत्प्राप्तिरेव नृजन्मनः फलमित्याह । एषेति । मनीषिणां पण्डितानां मनीषा बुद्धिमतां बुद्धिश्च एषा एव । तत्र बुद्धिरवसायः, मनीषा हिताहितविभागः । बुद्धिविवेकः मनीषा चातुर्यमित्यन्ये कासौ । इह लोके, अनृतेन अनित्येन, मर्त्येन मरणधर्मवता मनुष्यशरीरेण, ऋतं नित्यं सत्यं स्वभावतोऽपि निर्विकारं मां, आप्नोति । मत्प्राप्तिसाधनं साधयतीति यत्, या एषा । बुद्धिमनीषयोरेतावदेव फलमिति भावः ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति एष इति साद्धेन । एष इति । एषः कृत्स्नः, ब्रह्मवादस्य वेदान्तसिद्धान्तार्थकथनस्य संग्रहः, समासव्यासविधिना संक्षेपविस्तरप्रदर्शनेन, संक्षेपतो विस्तरतश्चेत्यर्थः । ते तुभ्यं अभिहितः कथितः, न चायं सर्वसुगम इत्याह । किं तु एष देवानामपि, दुर्गमः ज्ञातुमशक्यः ॥ २३ ॥ तथापि प्रधानांशस्य दाढ्यार्थमसकृत् कथितत्वमाह । अभीक्ष्णश इति । विस्पष्टयुक्तिमतं विशेषतः स्पष्टयुक्तियुक्तं, अभीक्ष्णशः पुनः पुनः, ज्ञानं ते तुभ्यं, गदितं कथितम् । तच्च ज्ञानं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयविवेचनात्मकं ईश्वरोपासनात्मकं, तस्य कथितत्वं नाम तत्प्रकारकथनम् । तस्य फलमाह । एतत् ज्ञानयाथात्म्यं विज्ञाय पुरुषः, नष्टः विनाशं प्राप्तः संशय उक्तविधो यस्य स तथाविधः सन्, मुच्येत, संसृतेरिति शेषः ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

जब तक समस्त प्राणियों में मेरी भावना—भगवद्-भावना न होने लगे, तब तक इस प्रकार से मन, वाणी और शरीर के सभी संकल्पों और कर्मों द्वारा मेरी उपासना करता रहे ॥ १७ ॥ उद्धवजी ! जब इस प्रकार सर्वत्र आत्मबुद्धि—ब्रह्म-बुद्धि का अभ्यास किया जाता है, तब थोड़े ही दिनों में उसे ज्ञान होकर सब कुछ ब्रह्मस्वरूप दीखने लगता है । ऐसी दृष्टि हो जाने पर सारे संशय-सन्देह अपने-आप निवृत्त हो जाते हैं और वह सब कहीं मेरा साक्षात्कार करके संसारदृष्टि से उपराम हो जाता है ॥ १८ ॥ मेरी प्राप्ति के जितने साधन हैं, उनमें मैं तो सबसे श्रेष्ठ साधन यही समझता हूँ कि समस्त प्राणियों और पदार्थों में मन, वाणी और शरीर की समस्त वृत्तियों से मेरी ही भावना की जाय ॥ १९ ॥ उद्धवजी ! यही मेरा अपना भागवत-धर्म है; इसको एक बार आरम्भ कर देने के बाद फिर किसी प्रकार की विघ्न बाधा में इसमें रत्तीभर भी अन्तर नहीं पड़ता; क्योंकि यह धर्म निष्काम है और स्वयं मैंने ही इसे निर्गुण होने के कारण सर्वोत्तम निश्चय किया है ॥ २० ॥ भागवत धर्म में किसी प्रकार की त्रुटि पड़नी तो दूर रही—यदि इस धर्म का साधक भय-शोक आदि के अवसर पर होने वाली भावना और रोने-पीटने भागने जैसा निरर्थक कर्म भी निष्कामभाव से मुझे समर्पित कर दे तो वे भी मेरी प्रसन्नता के कारण धर्म बन जाते हैं ॥ २१ ॥ विवेकियों के विवेक और चतुरों की चतुराई की पराकाष्ठा इसी में है कि वे इस विनाशी और असत्य शरीर के द्वारा मुझ अविनाशी एवं सत्य तत्त्व को प्राप्त कर लें ॥ २२ ॥ उद्धवजी ! यह सम्पूर्ण ब्रह्मविद्या का रहस्य मैंने संक्षेप और विस्तर से तुम्हें सुना दिया । इस रहस्य को समझना मनुष्यों की तो कौन कहे, देवताओं के लिये भी अत्यन्त कठिन है ॥ २३ ॥ मैंने जिस सुस्पष्ट और युक्तियुक्त ज्ञान का वर्णन बार-बार किया है, उसके मर्म को जो समझ लेता है, उसके हृदय की संशय-प्रस्थियाँ छिन्न-भिन्न हो जाती हैं और वह मुक्त हो जाता है ॥ २४ ॥

सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् । सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥
 य एतन्मम भक्तेषु सम्प्रदद्यात् सुपुष्कलम् । तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥
 य एतत् समधीयीत पवित्रं परमं शुचि । स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७ ॥
 य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः । मयि भक्तिं परां कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥
 अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे 'समवधारितम् । अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः ॥ २९ ॥
 नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥
 एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छ्रद्धयोषिताम् ॥ ३१ ॥
 नैतद् विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते । पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तव प्रश्नं मया सुविविक्तं (यः) एतत् धारयेत् (सः) सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्म अधिगच्छति ॥ २५ ॥
 यः एतत् मम भक्तेषु सुपुष्कलं सम्प्रदद्यात् ब्रह्मदायस्य तस्य अहम् आत्मना आत्मानं ददामि ॥ २६ ॥ यः एतत् पवित्रं परमं शुचि
 समधीयीत सः ज्ञानदीपेन मां दर्शयन् अहरहः पूयेत ॥ २७ ॥ यः नरः एतत् श्रद्धया अव्यग्रः (सन्) नित्यं शृणुयात् सः मयि
 परां भक्तिं कुर्वन् कर्मभिः न बध्यते ॥ २८ ॥ उद्धव सखे त्वया अपि ब्रह्म अवधारितम् अपि ते मोहः असौ मनोभवः शोकः च
 विगतः ॥ २९ ॥ त्वया एतत् दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय अशुश्रूषोः अभक्ताय दुर्विनीताय न दीयताम् ॥ ३० ॥ एतैः दोषैः
 विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय साधवे शुचये ब्रूयात् श्रद्धयोषितां भक्तिः स्यात् (तर्हि ताभ्यः अपि ब्रूयात्) ॥ ३१ ॥ जिज्ञासोः
 एतत् विज्ञाय (अन्यत्) ज्ञातव्यं न अवशिष्यते (यथा) अमृतं पीयूषं पीत्वा पातव्यं न अवशिष्यते ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आस्तां तावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः । सुविविक्तमिति । मया सुविविक्तं
 दत्तोत्तरम् एतदाख्यानमपि यो धारयेदनुसंधायात्स ब्रह्म गुह्यं वेदेऽपि रहस्यम् ॥ २५ ॥ सुपुष्कलं यथा भवति तथा ब्रह्मदायस्य
 ब्रह्म ददातीति तथा तस्य ज्ञानोपदेष्टुः ॥ २६ ॥ समधीयीत उच्चैः पठेत् । परमं शुचि अन्येषामपि शोधकम् । पूयेत
 शुध्येत् ॥ २७-२८ ॥ सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेन पृच्छति । अपीति । अपि किम् ॥ २९ ॥ उपधारितमाकलय्याह ।
 नैतदिति । शठाय वंचकाय ॥ ३० ॥ शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ एतज्ज्ञानेन पुमान्कृतार्थो भवतीत्याह ।
 नैतदिति । अत्र दृष्टान्तमाह । पीत्वेति । पीयूषं स्वादु ॥ ३२ ॥

भावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अस्य ज्ञानस्य महत्त्वमाह—किञ्चेति । अनुसंधानं विचारः । एतदेव जीवन्मोक्षलक्षणमेव । अधिगच्छति आत्मतया
 जानाति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । दीपिका—तव प्रश्नो यत्र मया दत्तान्युत्तराणि यत्रेत्येतद्वाख्यानस्य विशेषणं
 धारणादनुसंधानं कुर्यात् । संदर्भस्तु—समुदायस्य पौर्वापर्यानुसंधाने फलं तु मलक्षणं साधनसिद्धभक्तेन सार्द्धमविशेषं स्यान्मम तु
 त्वत्पक्षपातादित्याह—सुविविक्तमिति । ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्मेति मामित्यर्थः । 'गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगम्' इति नारदोक्तेः ॥ २५ ॥
 सुपुष्कलं यथापेक्षितं तावत् । ब्रह्मैव दायः पितृघनमिव भागो यस्य स तथा । यद्वा—ब्रह्मदो ज्ञानद आयो लाभो यस्येति स्वस्वरूप-
 तयात्मानं ददामि व्यञ्जयामि । मद्भक्तसात्करणे तावदेवेति किं वक्तव्यं यतः य एतदिति । ददामि वशीकरोमि आत्मानमात्मना
 तस्य ॥ २६ ॥ दर्शयन्पश्यन् । चुरादिणिजन्तः । अर्थमबुद्ध्यापि केवलं पठतः फलमाह—य एतदिति । परमं शुचि दोषभात्ररहितं परमं
 पवित्रं वक्तृश्रोतॄणां सर्वदोषनिराकरणञ्च । अतः स स्वयं पूयेतैव नात्राश्चर्यमिति भावः । न केवलमेतावत् व्युत्पन्नान्प्रति मां ज्ञानदीपेन
 दर्शयन् भवति ॥ २७ ॥ अव्यग्रः अनाकुलः, एकचित्त इति यावत् । कर्मकृतबंधाभावो मोक्ष एव । श्रद्धापूर्वकं नित्यश्रोतॄणां
 फलविशेषमाह—य इति ॥ २८ ॥ अपीति संभावनायाम् । समवधारितं सम्यग्ज्ञातम् । मोहोऽज्ञानम्, शोको मद्भियोगलक्षणः । 'नाहं
 तवांघ्रिकमलं क्षणाधर्मपि केशव । त्यक्तं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ।' इत्युक्तेरसौ प्रत्यक्षं आवितः । पूर्वमज्ञानित्वेन मनोभवस्तव

मनसि जातोऽधुना ज्ञातात्मतत्त्वाद्विगतः 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेः । अथ करुणाव्यग्रः सान्त्वयति—अपीति । मोहो मदोयानामेषामन्यथाभावजातः मायिकलीलादर्शनजो भ्रमः शोकः पुनर्ममाप्राप्तिभावेन जातः । अगं भावः—भगवता सह मम योऽयं संवादस्तच्छ्रवणादितोऽपि यदि तद्रूपं फलं तव कः सन्देहः को वान्येषां मत्परिकराणामिति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—नित्यसिद्धस्य निखैगुणस्याप्युद्धवस्य ज्ञानादिग्रहणार्थं स्वशक्त्यैव मोहमुत्पाद्य ज्ञानाद्युपदेशेन पुनस्तं निराकृत्य लोलया पृच्छति—अपीति ॥ २९ ॥ ज्ञातत्त्वं विचार्य वदति एतदुपदेष्टुर्मेहाफलभागित्वेऽपि योग्यायैव देयमिति चाह—नैतदिति । दाम्भिको मिथ्यानुष्ठानतरः । नास्तिको वेदान्तगोकर्ता । शठो वंचकः । अशुश्रूषोरिति चतुर्थ्यर्थं षष्ठी, अशुश्रूषवे । विशिष्टा नीतिर्विनीतिः दुर्गता विनीतिर्विचारसामर्थ्य यस्य स तथा तस्मै । नकारः सर्वत्रान्वेति । उपधारितं सम्यक् ज्ञातम् । अशुश्रूषोरिति चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । तत्र सुप्रतीकमालोक्य व्यतिरेकान्वयाभ्यामुपदेश्यानुपदिशति—नैतदिति । द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥ एतैर्दाम्भिकत्वादिभिः । प्रियाय गुरुभक्ताय 'प्रीणातीति प्रियः' इति निरुक्तेः । साधवे सदाचाराय । शुचये निष्कपटाय । यद्यपि 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इत्याद्युक्तेस्ते नोपदेशार्हास्तथापि मद्भक्तियुक्तानां कथंचित्पुराणश्रवणादिना ज्ञानेऽप्यधिकारोस्त्येवान्यथेयमेव भगवदुक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः । एवं स्त्रीणामपि संस्कारहीनत्वेन शूद्रतुल्यत्वेनानुसंधेयम् ॥ एतैर्दाम्भिकत्वादिभिः । शूद्रयोषिद्वयोपीत्यर्थः । इति चातुर्वर्ण्याधिकारो दर्शितः ॥ ३१ ॥ एतज्ज्ञाने सभक्तज्ञाने सति । पीयूषं 'पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षोरेऽमृतेऽपि च । स्वादुनि तीर्थपयसि सनिबुलवणार्द्रके ॥' इति कोशात् । एतज्ज्ञाने भक्तितात्पर्यकाख्यानज्ञाने । अत्र ज्ञातव्यावशेषाभावे दीपिका । इति विश्वनाथस्तु—यद्यपि भक्त्यैव कृतार्थस्य मद्भक्तस्य ज्ञाने नास्ति प्रयोजनं तदपि ज्ञानं नाम कीदृशमिति कदाचिद्भक्तस्य यदि जिज्ञासा स्यात्तदा तेनेदमेव द्रष्टव्यमत्र ज्ञानस्यापि सत्त्वादित्याह—नैतदिति । पीयूषं सुधां पीत्वा पातव्यं पेयममृतान्तरं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सुविबिक्तमिति । तव प्रश्नं मया सुविबिक्तं विविच्य इत्तोत्तरं य एतत् मद्भक्तमाख्यानमपि धारयेत् चिन्तयेत् स सनातनं ब्रह्म गुह्यं वेदेऽपि रहस्यं परं ब्रह्म अधिगच्छति ॥ २५ ॥ य एतदिति । यः एतन्मम भक्तेषु सुपुष्कलं विस्मृतं यथा भवति तथा दद्यात् तस्य ब्रह्म ददाति यः ब्रह्मणि दायो यस्य वा तस्य ब्रह्मदायस्य । ब्रह्मोपदेष्टुरिति चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । अहमात्मना स्वयमेवात्मानं ददामीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ य इति । यः स्वयमपि परमं शुचि अन्येषामपि पवित्रं शोधकम् । पवित्रशब्दात्तत्करोतीति त्वयन्ताच् । एतत् समधीयीत उच्चैः पठेत् स अहरहः ज्ञानदीपेन मामन्यानपि दर्शयन् स्वयमपि पूयेत ॥ २७ ॥ य इति । अव्यग्रः सावधानः । स्फुटमन्यत् ॥ २८ ॥ अपीति । हे उद्धव ! हे सखे ! अपि किं त्वया ब्रह्म समवधारितं तथा अपि किं ते मनोभवः असौ मोहः अध्यासः शोकश्च विगतः ॥ २९ ॥ नैतदिति । दाम्भिकाय धर्मध्वजाय नास्तिकाय वेदे विश्वासरहिताय शठाय वक्त्रकाय अशुश्रूषवे अश्रद्धया शृण्वते अभक्ताय दुर्विनीताय च एतन्मदुपदिष्टज्ञानभक्त्यादिरहितस्य त्वया न दीयतां नोपदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतैरिति एतैर्दाम्भिकत्वादिभिर्दौर्बिहीनाय ब्रह्मण्याय विप्रभक्ताय च साधवे शुचये च ब्रूयात् । शूद्राणां योषितां चापि यदि भक्तिः स्यात्तर्हि तेभ्योऽपि ब्रूयादेव ॥ ३१ ॥ नेति । जिज्ञासोः एतद्विज्ञाय ज्ञातव्यं नावशिष्यते । पीयूषं स्वादु अमृतं पीत्वा पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

तव प्रश्नो यत्र मया दत्तानि उत्तराणि यस्मिन्नित्येतद्द्वयमाख्यानस्य विशेषणं धारयेत् अनुसन्धानं कुर्यात् ॥ २५ ॥ सम्प्रदद्यात् कथयेत् । आत्मना स्वयम् आत्मानं ददामि वशीकरोमि ॥ २६ ॥ उच्चैः पठेदिति अर्थमबुद्ध्यापि । पवित्रं स्वयं दोषमात्ररहितम् । अन्येषां श्रोतॄणां तत्संबन्धिनामपि । स्वयं त्ववश्यं शुद्धयेतैव नात्राश्चर्यमिति भावः । न केवलमेतावत् व्युत्पन्नान् प्रति ज्ञानदीपेन मां दर्शयश्च भवतीति ॥ २७ ॥ श्रद्धापूर्वकं नित्यश्रोतॄणान्तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥ पुनरुपदेक्ष्यामिति करुणाव्यग्रतामिव्यञ्जितो मोहो मायिकलीलादर्शनजो भ्रमः शोकः पुनर्मदप्राप्तिजं दुःखम् ॥ २९ ॥ उपधारितं सम्यग् ज्ञातम् । अशुश्रूषोरशुश्रूषवे ॥ ३० ॥ एतैर्दाम्भिकत्वादिभिः यदि भक्तिः स्यात्तर्हि शूद्रयोषिद्वयोऽपीत्यर्थः । इति सर्वेषामधिकारित्वं दर्शितम् ॥ ३१ ॥ एतस्य भक्तितात्पर्यकाख्यानस्य । अत्र ज्ञातव्यावशेषाभावे ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम्

ब्रह्मदायस्य ज्ञानप्रदीपकस्य ॥ २६-३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

तमेवाह । सुविबिक्तमिति । तव प्रश्नं पृष्ठं मया सुविबिक्तं सुष्ठु विविच्योपपादितमेतद्येन विधारितं धृतं स्यात् स सनातनं ब्रह्म गुह्यं वेदान्तरहस्यं परं ब्रह्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५ ॥ किञ्च एतन्मया सुविबिक्तं यो मद्भक्तेषु प्रदद्यात्तेभ्य उपदिशेदित्यर्थः ।

भक्तिरिहानुकूल्यं तस्य ब्रह्मादायस्य ब्रह्मोपदेष्टुरात्मनो मां ददामि तद्वशीकरोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥ य एतदिति । पवित्रमात्मशुद्धयावहं शुचि शृण्वतामपि शुद्धयावहम् एतद्यः समधीयीत पठेत् सोऽहरहर्ज्ञानदीपेनाहरहः प्रवृद्धं ज्ञानमेव दीपः तेन मां दर्शयन् निवृत्त-प्ररणात्पुन्यन्तादृष्टोः कर्तरि शता पश्यन्नित्यर्थः । योगपरिशुद्धेन मनसा साक्षात्कुर्वन्निति भावः । पूयेत मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकैर्विरहितः शुद्धो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ य एतदिति । अव्यग्रः समाहितः कुर्वन् जनयन् करोतिरुत्पादनार्थः कर्मभिर्मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकैर्न बध्यते ॥ २८ ॥ इत्थं बहुधोपदेशेन कृतेन सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्यभिप्रेत्य पृच्छति । अपीति । हे उद्धव ! ब्रह्मशब्दस्तत्साधनादीनामप्युपलक्षकः समवधारितं सम्यगवधृतं किम् अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः नावधारितं चेत्पुनरुपदेक्ष्यामीति भावः एवमग्रे मोहः देहात्मभ्रमः स्वतन्त्रात्मभ्रमादिरूपो मनोभवो मनसि भवः शोकस्तापत्रयजन्यः ज्ञानाभावप्रयुक्तश्च ॥ २९ ॥ मद्भक्तेषु सम्प्रदद्यादित्युक्तेरभक्तेभ्यो नोपदिशेदित्यवगम्यते तत्स्पष्टमेवाह । नैतदिति । नास्तिकाय श्चास्त्रार्थविश्वासरहिताय शठाय मूर्खाय नैतदीयतां नोपदिश्याताम् ॥ ३० ॥ किन्त्वेतत्तैर्दाम्भिकतादिभिर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय ब्राह्मणेषु साधवे प्रियाय स्वस्मिन्प्रीति-युक्ताय साधवे परोपकर्त्रे यदि शूद्रस्य योषितश्च भक्तिः श्रद्धा स्यात्तर्हि ताभ्यामपि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह । नेति । अत्र दृष्टान्तमाह । पीयूषं स्वादु ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतोर्यकृता पदरत्नावली

सुविचिक्तं तव प्रश्नमवधार्य मयोक्तं सनातनं ब्रह्म गुह्यं वेदरहस्यं परिहारमपि धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म जानाति ज्ञात्वा प्राप्नोति चेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ प्रचयगमनफलमाह । य एतदिति । सुपुष्कलं यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानं ब्रह्मैव दायः पितृधनं यस्य स यद्वा ब्रह्मदश्चायो अर्थागमो यस्य स तथा तस्य आत्मना प्रसन्नेन मनसा आत्मानं मद्विषयं ज्ञानं दत्त्वा मत्स्वरूपं ददामि ॥ २६ ॥ अध्येतुः फलमाह । य इति । गां दर्शयन् ॥ २७ ॥ श्रोतुः फलमाह । य इति ॥ २८ ॥ अज्ञातांशं सम्यग्वक्तुं स्वीकृतज्ञाने अवधृतिं पृच्छति । अपीति समुपधारितमपि किं मोहश्च विगताऽप्यसौ मनोभवः मनः शल्यत्वेन जातः शोकश्च नष्टः किम् ॥ २९ ॥ एतस्य ज्ञानस्योपदेष्टुर्महाफलसम्भवेऽपि योग्यायैवोपदेष्टव्यं नायोग्यायेत्याह । नैतदिति ॥ ३० ॥ शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यान्मयि तर्हि तेभ्योऽपि ब्रूयादित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ इदमेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह । नैतदिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

समुदायस्य तु पौर्वापर्येणानुसंधानेऽपि फलं तु मल्लक्षणं साधनसिद्धभक्तेन सार्द्धमविशेषं स्यान्मम त्वत्पक्षपातादित्याह । सुविचिक्तमिति । ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्मेति मामित्यर्थः । गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमिति श्रीनारदोक्तेः ॥ २५ ॥ मद्भक्तसात्करणे तु तावदेवेति किं वक्तव्यं यतः । य एतदिति ददामि वशीकरोमि ॥ २६ ॥ अर्थमबुद्ध्वाकेवलं पठतः फलमाह । य एतदिति । परमं शुचि दोषमात्ररहितं परमं पवित्रं वक्तृश्रोतॄणां सर्वदोषनिवारकं च अतः स स्वयं पूयेतैव नात्राश्चर्यमिति भावः । न केवलमेतावत् व्युत्पन्नान् प्रति मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् भवतीति ॥ २७ ॥ श्रद्धापूर्वकं नित्यश्रोतॄणां तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥ अथ करुणया व्यग्रः सान्त्वयति । अपीति । मोहः मदीयानामेषामन्यथाभावे जातः शोकः पुनर्ममाप्राप्त्यभावेन जातः अयं भावः भगवता सह मम योऽयं सम्वादस्तच्छ्रवणादितोऽपि यदि तत्तद्रूपं फलं तदा तव कः सन्देहः काऽवान्येषां मत्परिग्रहाणामिति ॥ २९ ॥ तत्र सप्रतीतिकमालोक्त्य व्यतिरेकान्वयाभ्यामुपदेश्यानुपदिशति । नैतदिति द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥ किं बहुनेत्याह । भक्तिरिति । शूद्र-योषिद्भ्योऽपीत्यर्थः इति तेषामप्यधिकारो दर्शितः ॥ ३१ ॥ यस्मादेवं भक्तिरेवात्र साधनं फलं तस्मान्नैतदिति । पीयूषाख्यममृतं परमोत्तममिति गम्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तव प्रश्नं मया सुविचिक्तं दत्तोत्तरं यो धारयेत् एतदुपाख्यानमपि यो धारयेत् ब्रह्मगुह्यं वेद रहस्यं परब्रह्मस्वरूपम् ॥ २५ ॥ सुपुष्कलं यथा स्यात्तथा ब्रह्मणि दायो यस्य ब्रह्म ददातीति ब्रह्मादायः तस्येति चतुर्थ्यर्थे पष्ठो ॥ २६—२७—२८ ॥ नित्यसिद्धस्य निस्त्रैगुण्यस्यापि उद्धवस्य ज्ञानादिप्राहणार्थं स्वशक्त्यैव मोहमुत्पाद्य ज्ञानाद्युपदेशेन पुनस्तं निराकृत्य लीलया पृच्छति । अमीति ॥ २९ ॥ अशुश्रूषोरश्रद्धया शृण्वते ॥ ३० ॥ शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि तेभ्यस्ताभ्यश्च ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ यद्यपि भक्त्यैव कृतार्थस्य मद्भक्तस्य ज्ञानेन नास्त प्रयोजनं तदपि ज्ञानं नाम कीदृशमिति कदाचित् कस्यचिद्भक्तस्य यदि जिज्ञासा स्यात्तदा तेन इदमेव द्रष्टव्यमत्र ज्ञानस्यापि सत्त्वादित्याह । नैतदिति । पीयूषं सुधां पीत्वा पातव्यम् अमृतं पैयममृतान्तरं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किंच सनातनत्वे हेतुमाह । ब्रह्म गुह्यं वेदरहस्यं तव प्रश्नं प्रश्नं जातं मया सुविविक्तं सुष्टु दत्तोत्तरं च एतदाख्यानं यो धारयेत् अनुसन्ध्यात् स परं ब्रह्म मामधिगच्छति ॥ २५ ॥ किञ्च यश्च सुपुष्कलं यथा भवति तथा मम भक्तेषु सम्प्रदद्यादुपदिशेत् तस्य ब्रह्म मामेवोपदेशद्वारा ददातीति ब्रह्मादायस्य आत्मनः स्वस्य आत्मानं देहमपि ददामि ॥ २६ ॥ किञ्च यः परमं पवित्रं निरतिशयं शुद्धं शुचि अन्येषां शोधकमेतदाख्यानं समधीयीत सम्यक् पठेत् स पूयेत शुद्धयेत् मां ज्ञानदीपेन जनतां प्रति दर्शयन्नित्यनेन जनतामपि पवित्री कुर्यादिति सूच्यते ॥ २७ ॥ किञ्च यः श्रद्धातारतम्येन यथा शृणुयात्तथैव सकर्मभिर्न बध्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मोहः देहादावहं ममाभिमानः ॥ २९-३० ॥ शूद्रस्य योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तदा ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ पीयूषं स्वादु ॥ ३२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एतदाख्यानकथनश्रवणादिपरस्य फलमाह—सुविविक्तममिति चतुर्भिः । तव प्रश्नं मया सुविविक्तं विविच्य दत्तोत्तरं य एतत् महुत्कमाख्यानमपि धारयेत् चिन्तयेत् स ब्रह्म गुह्यं वेदेऽपि रहस्यम् । अपिशब्देनोक्तानुष्ठानपरस्य का वाच्येति सूचितम् ॥ सुपुष्कलं विस्तृतं यथा भवति तथा दद्यात् । तस्य ब्रह्मादायस्य ब्रह्मोपदेशद्वारा स्वयमेवात्मानं ददामीत्यन्वयः ॥ २५-२६ ॥ समधीयीत उच्चैः पठेत् । स ज्ञानदीपेन मामन्यानपि दर्शयन् स्वयमपि पूयेत यत एतत्स्वयं पवित्रमन्येषामपि शुचि शोधकम् ॥ २७ ॥ अव्यग्रः सावधानः ॥ २८ ॥ गुरुणा निश्चयपर्यन्तं शिष्यः सम्यक् बोधनीयः इति सूचयन् सर्वज्ञोऽपि पृच्छति—अपीति । अपि किं हे उद्धव हे सखे मोहो देहाद्यात्माध्यासलक्षणः, शोकः आध्यात्मिकादितापत्रयजन्यः ॥ २९ ॥ उपधारितमालक्ष्य तदुपदेशाधिकारिण आह—नैतदिति । दाम्भिकाय धर्मध्वजाय नास्तिकाय वेदे विश्वासरहिताय शठाय वञ्चकाय । एतत् महुदिष्टज्ञानभक्त्यादिरहस्यं त्वया न दीयतां, नोपदेश्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह—नैतदिति । अत्र दृष्टान्तमाह—पीत्वेति । पीयूषं स्वादु ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आस्तां तावदित्थंभूतं ज्ञानफलं, एतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामपि तदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः । सुविविक्तामिति । तव प्रश्नं त्वया यन्मां प्रति पृष्ठं तदित्यर्थः । मया सुविविक्तं सुष्टुविविच्योपपादितं, एतत् यः अवधारयेत्, सः पुमान्, सनातनं ब्रह्मगुह्यं वेदान्तरहस्यं, परं ब्रह्म अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २५ ॥ य इति । एतन्मया यत् सुविविक्तं तत्, यः मम भक्तेषु सुपुष्कलं यथा तथा संप्रदद्यात्, तेभ्य उपदिशेदित्यर्थः । तस्य ब्रह्मादायस्य ब्रह्मोपदेशद्वारा, आत्मना आत्मानमपि ददामि । तद्वशीकरोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥ किं च । य एतदिति पवित्रं आत्मशुद्धयावहं, शुचि शृण्वतामपि शुद्धयावहं, परमं एतत्, यः समधीयीत पठेत्, सः अहः अहः प्रतिदिनं, ज्ञानमेव दीपस्तेन मां दर्शयन्, निवृत्तप्रेषणात् प्यन्तात् दृशेः कर्त्तरि शतृपत्ययः । पश्यन्नित्यर्थः । योगपरिशुद्धेन मनसा साक्षात्कुर्वन्निति भावः । पूयेत, मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकैर्विरहितः शुद्धो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ पठनफलमुक्त्वा श्रवणफलमाह । य एतदिति । अव्यग्रः समाहितः, यः नरः श्रद्धया, एतत् नित्यं शृणुयात्, सः मयि परां भक्तिं कुर्वन्, कर्मभिः मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकैः, न बध्यते ॥ २८ ॥ इत्थं बहुधोपदेशेन सम्यक् ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेश्यामीत्यभिप्रेत्य पृच्छति अपीति हे उद्धव, हे सखे, त्वया ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्तत्साधनादीनामप्युपलक्षकः । समुपधारितमपि सम्यगवधृतं, किं अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नश्चासंभावनापि' इत्यमरात्, नावधारितं चेत् पुनरुपदेश्यामीति भावः । ते तव मोहः देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमादिरूपः, मनोभवः मनसि भवः, असौ शोकः तापत्रयजन्यः ज्ञानाभावप्रयुक्तश्च, विगतः अपि ॥ २६ ॥ 'मङ्गलेषु प्रदद्यात्' इत्युक्तेरभक्तेभ्यो नोपदेशेदित्यवगम्यते, तत् स्पष्टमेवाह । नैतदिति । त्वया एतत्, दाम्भिकाय धर्मध्वजिने, नास्तिकाय शास्त्रार्थविश्वासरहिताय, शठाय, मूर्खाय च, अशुश्रूषोः शुश्रूषावर्जितायेत्यर्थः । अभक्ताय मङ्गक्तिवर्जितायेत्यर्थः । दुर्विनीताय च, न दीयतां, नोपदिश्यतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतैरिति । किं तु एतैः पूर्वोक्तैः दोषैः विहीनाय, ब्रह्मण्याय ब्राह्मणेषु साधवे, प्रियाय स्वस्मिन् प्रीतियुक्ताय, साधवे परोपकारकत्रे, शुचये शुद्धिमेतत् च यदि शूद्रयोषितां शूद्राणां योषितां च, भक्तिः श्रद्धा स्यात्, तर्हि ताभ्योऽपि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥ एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह । नैतदिति । एतन्महुदिष्टं विज्ञाय, जिज्ञासोः ज्ञातव्यं, न अवशिष्यते । अत्र दृष्टान्तः । यथा पीयूषं स्वादु अमृतं पीत्वा, पातव्यं न अवशिष्यते, तथा ॥ ३२ ॥

हिन्दी अनुवाद

मैंने तुम्हारे प्रश्न का भलीभाँति खुलासा कर दिया; जो पुरुष हमारे प्रश्नोत्तर को विचारपूर्वक धारण करेगा, वह वेदों के भी परम रहस्य सनातन परब्रह्म को प्राप्त कर लेगा ॥ २५ ॥ जो पुरुष मेरे भक्तों को इसे भलीभाँति स्पष्ट करके

समभायेगा, उस ज्ञानदाता को मैं प्रसन्न मन से अपना स्वरूप तक दे डालूँगा, उसे आत्मज्ञान करा दूँगा ॥ २६ ॥ उद्धवजी ! यह तुम्हारा और मेरा संवाद स्वयं तो परम पवित्र है ही, दूसरों को भी पवित्र करने वाला है । जो प्रतिदिन इसका पाठ करेगा और दूसरों को सुनायेगा, वह इस ज्ञानदीप के द्वारा दूसरों को मेरा दर्शन कराने के कारण पवित्र हो जायगा ॥ २७ ॥ जो कोई एकाम्र चित्त से इसे श्रद्धापूर्वक नित्य सुनेगा, उसे मेरी पराभक्ति प्राप्त होगी और वह कर्मबन्धन से मुक्त हो जायगा ॥ २८ ॥ प्रिय सखे ! तुमने भलीभाँति ब्रह्म का स्वरूप समझ लिया न ? और तुम्हारे चित्त का मोह एवं शोक तो दूर हो गया न ? ॥ २९ ॥ तुम इसे दाम्भिक, नास्तिक, शठ, अश्रद्धालु, भक्तिहीन और उद्धत पुरुष को कभी मत देना ॥ ३० ॥ जो इन दोषों से रहित हो, ब्राह्मणभक्त हो, प्रेमी हो, साधुस्वभाव हो और जिसका चरित्र पवित्र हो, उसी को यह प्रसङ्ग सुनाना चाहिये । यदि शूद्र और स्त्री भी मेरे प्रति प्रेम-भक्ति रखते हों, तो उन्हें भी इसका उपदेश करना चाहिये ॥ ३१ ॥ जैसे दिव्य अमृतपान कर लेने पर कुछ भी पीना शेष नहीं रहता, वैसे ही यह ज्ञान लेने पर जिज्ञासु के लिये और कुछ भी जानना शेष नहीं रहता ॥ ३२ ॥

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे । यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।

तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥

श्रीशुक उवाच

स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ।

बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किञ्चिद्द्वेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥

विष्टभ्य चित्तं प्रणयावधूणं धैर्येण राजन् बहु मन्यमानः ।

कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥

उद्धव उवाच

विद्रावितो मोहमहा'न्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।

विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमः भीः प्रभवन्त्यजाय ॥ ३७ ॥

प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिता मृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।

हित्वा कृतञ्जस्त्व पादमूर्लं कोऽन्यत् समीयाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥

वृक्कणश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृण्यन्धकसात्वतेषु ।

प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया समायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् । यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ज्ञाने कर्मणि वार्तायां दण्डधारणे योगे नृणां यावान् अर्थः तात तावत् ते अहं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥ यदा मर्त्यः त्यक्तसमस्तकर्मा मे निवेदितात्मा विचिकीर्षितः तदा अमृतत्वं प्रतिपद्यमानः मया आत्मभूयाय कल्पते वै ॥ ३४ ॥ श्रीशुकः उवाच—तदा सः एवम् आदर्शितयोगमार्गः उत्तमश्लोकवचः निशम्य बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठः अश्रुपरिप्लुताक्षः किञ्चित् न ऊचे ॥ ३५ ॥ राजन् प्रणयावधूणं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहुमन्यमानः कृताञ्जलिः शीर्ष्णा तच्चरणारविन्दं स्पृशन्

यदुप्रवीरं प्राह ॥ ३६ ॥ उद्धवः उवाच—अत्र आद्य मे यः आश्रितः मोहसहान्धकारः तव सन्निधानात् विद्रावितः समीपगमस्य विभावसो ? शीतं तमः भीः किन्तु प्रभवन्ति ? ॥ ३७ ॥ अनुकम्पिना भवता श्रुत्या मे विज्ञानमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः तव कृतज्ञः त्वदीयं पादमूलं हित्वा कः अन्यत् क्षरणं समीयात् ॥ ३८ ॥ स्वमायया सृष्टिविबुद्धये प्रसारितः दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु सुदृढः मे स्नेहपाशः आत्मसुबोधहेतिना त्वया वृक्कणः ॥ ३९ ॥ महायोगिन् ते नमः अस्तु यथा त्वच्चरणान्मोजे अनपायिनी रतिः स्यात् (तथा) प्रपन्नं माम् अनुशाधि ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु संति बहूनि ज्ञेयानि तत्तत्फलसाधनानि, सत्यम्, सत्यभक्तानां भक्तस्य तु सर्वमहमेवातो मदेकक्षरणो भवेत्याह । ज्ञान इति । ज्ञानादौ यावान्धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोऽपि तेऽहमेव । तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः । कर्मण्येव स्वाभाविके तु कामः । योगे त्वणिमादिसिद्धयः । वार्तायां कृष्यादावर्थः । दंडनीतावैश्वर्यमिति सिद्धयैश्वर्ययोरपि कामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥ कुत इत्यत आह । मर्त्ये इति । यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन्मे निवेदितात्मा भवति तदाऽसौ मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति ततश्चास्मृतत्वं मांश्च प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय मदेक्याय मत्समानैश्वर्ययेति यावत् । कल्पते योग्यो भवति । व ध्रुवम् ॥ ३४ ॥ आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥ प्रणयेनावधूर्णं क्षुभितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहु मन्यमान आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ॥ ३६ ॥ मे मया य आश्रित आसीत्स तव सन्निधानेनैव विद्रावितः । प्रभवन्ति किं नु बाधाय समर्था भवन्ति । हे अजाद्य ब्रह्मणोऽपि जनक ॥ ३७ ॥ किंच यद्यपि तव सन्निधानादवगतस्थाऽप्यनुकम्पिना भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमाययाऽपहृतः पुनः समर्पितोऽतस्तव कृतज्ञो यस्त्वया कृतमनुग्रहं जानाति स को नाम त्वदीयं पादमूलं हित्वाऽन्यच्छरणं समीयादाश्रयेत् ॥ ३८ ॥ किंच दाशार्हादिषु त्वया यः स्वमायया स्नेहपाशः सः त्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वृक्कणदिहृत् ॥ ३९ ॥ एवं यद्यपि त्वया बहुपकृतं तथाऽप्येतावत्प्रार्थये इत्याह । नमोऽस्त्विति । अनुशाध्यनुशिक्षय । अनुशासनीयमाह । यथेति । मुक्तावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्र चतुर्विधेषु सर्वसुखानां ब्रह्मानंदांश्चत्वात् तव तु भक्तस्याहमेव मोक्षादिरूप इति । ननु यदि कस्यचिद्वक्तस्य ज्ञानकर्मादिफलेऽपि लिप्सा स्यात्तदा तेन ज्ञानादिकमभ्यसनीयमेवेति तत्रोद्धवं लक्ष्यीकृत्य नैवेत्याह—ज्ञाने इति । ज्ञानादौ यावानर्थः फलं मोक्षादिचतुर्विधस्तावान्सर्वोऽपि तव मद्भक्तस्याहमेव भवामि तंतमर्थं सर्वमहमेव ददामीत्यर्थः । ‘या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ ३३ ॥ यद्वा—यदा कृपया मे विचिकीर्षितस्तथा त्यक्तसमस्तकर्मा विविच्य बाधितसर्वकार्योपाधिरूपावरणबाधेन तत्कृतभेदभ्रमाऽपनयनेन मय्येव निवेदितात्मस्वरूपोऽनन्योऽस्मृतत्वं प्रतिपद्यमानो मया सहात्मभूयाय कल्पत इति । ‘यावद्यावन्निरस्यायं देहादीन्प्रत्यगंचति । तावत्तावत्तदर्थोऽपि त्वर्थं प्रविविक्षति’ इति स्मृत्युक्तन्यायेन यदाऽयं जीवो ब्रह्माभिमुखो भवति तदा ब्रह्मापि जीवोऽभिमुखो भवतीत्यर्थः । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इति श्रुतेः । ननु मया सर्वमतान्यवगतानि किं तु त्वद्भक्तानां किं मतं तत्त्वं ब्रह्मीत्यपेक्षायामाह—भोः उद्धव प्रणयिन् चतुर्विधाभ्याये सत्कार्यवादिनाम् अष्टाविंशाऽभ्याये तथैवाऽसत्कार्यवादिनाञ्च मतमुक्तं मद्भक्तास्त्वविवादिनः सत्यवादिनः सन्तो वस्तुतस्तु तदुभयमतमध्यतो नैव भवन्तीत्याह—मर्त्ये इति । मनुष्यो यदा यादृच्छिकमद्भक्तकृपाप्रसादात्त्यक्तानि समस्तानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि येन सः । निवेदितात्मा मत्स्वरूपभूताय मन्मन्त्रोपदेशकाय गुरवे ‘योऽहं ममास्ति यत्किंचिदिह लोके परत्र च । तत्सर्वं भवतो नाथ चरणेषु समर्पितम् ।’ इति वचसा मनसा च समर्पिताहं तास्पदममतास्पदो भवति तदा तत्क्षणमारभ्यैव स मर्त्यो मे मया चिकीर्षितः विशिष्टः कर्तुमिष्टः । मत्प्रतिपाद्यमानेन मद्भक्त्याभासेन योगिज्ञानिप्रसूतितोऽपि विलक्षण एव कर्तुमोत्सितः । तेन मया कार्यः सत्यभूत एव नाप्यविद्याकार्यो मिथ्याभूत एव मत्कार्यो गुणातीत एव सन् अमृतत्वं मृतं नाशस्तदभाववत्त्वं प्रतिपद्यमानः मया सहैवात्मभूयाय स्वभूत्यै कल्पते योग्यो भवति चकारेणैतत्फलमननुसंहितं फलं तु प्रेमवत्पार्षदत्वमिति ॥ ३४ ॥ स उद्धवस्तदा भगवद्वचनोत्तरकाले । आनंदमग्नत्वात्किञ्चिदपि वक्तुं च समर्थोऽभूदिति भावः । संदर्भस्तु—एवमा सम्यग्दर्शितो योगस्य स्वेन संयोगस्य मार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥ विष्टभ्य निरुध्य । प्रणयेनावधूर्णमवगतधूर्णाकमहोदयं चित्तं धैर्येण तद्वत्शक्त्यैव बहु मन्यमान इति सुहृच्छ्रद्धाद्विद्योगदुःखावरणाय तादृशतदुपदेशप्रसादलाभमयस्वभाग्यसम्भावनया आत्मानमुल्लासयितुमिच्छन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥ विभा व्योतिरेव वसु धनं यस्य तस्याग्रे सूर्यस्य वा सत इति शेषः । ‘विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके’ इति मेदिनी । किं न्विति वितर्कं, नेत्यर्थः । ‘किं नु प्रश्नवितर्कयोः’ इति मेदिनी । भीर्भयम् । मोहः पुनस्तत्प्राप्यसम्भावनादिरूपः मया कर्त्राऽऽश्रितः स्वीकृतः स तव सान्निध्येनैव कृपावलोकनाद्यमृतवार्षिसान्निध्याभावेनैव

विद्रावितोऽभूत्किमुत तादृशोपदेशादित्यर्थः । विश्वनाथस्तु-यो मे मया मोहमहान्धकार आश्रितः सर्वयादवविराजितमत्प्रभुसहिता
द्वारकेयं परिच्छिन्नैव संप्रति नश्येति विचारमयः स त्वया विद्रावित इति तृतीयस्कंधदक्षितौद्धवप्रदानान्तरमनन्यज्ञेयस्वीयसिद्धान्त
रहस्यप्रदीपम् 'आदिदेशारविदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम्' इति च न व्यंजितमुद्धवायादात्तकथा एतदुत्तराप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया ।
अतः कालद्वयोद्धूतं श्रीवाराहचेष्टितमेकत्रैवाह मैत्रेय इतिवत् ॥ ३७ ॥ यतो भवानतीव दयालुरतो हेतोः । अन्यदेवतांतरम् । न कोऽपि
किमपीत्यर्थः । प्रत्यर्पित इति-मया तुभ्यमात्मबुद्धीन्द्रियादिसहितं शरीरमर्पितं त्वया तु विज्ञानमयः स्वानुभवमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः,
अतोऽहं प्रतिक्षणमेव सर्वदेशकालवर्तिनः स्वपरिकरविशिष्टस्य तव माधुर्यानुभवेन त्वया पुष्टीकृत एव संप्रति वर्त मच्छरीरेणानेन
यत्त्वं चिकीर्षसि तत्कुरु यत्र कापि प्रस्थापयितुमिच्छसि तत्र प्रस्थापय अत्रैव वा स्थापयेति भावः । यतः कृतज्ञस्त्व भृत्यस्त्व पादमूलं
हित्वाऽन्यत्तदीयमपि स्थलं शरणं स्वगृहमपि को नाम समीयात् गच्छेत् । यदि च तत्रापि वर्तमानस्य साक्षादनुभवः स्यात्तदा
गच्छेदपि न काप्यत्र हानिः प्रत्युत तन्निदेशपालनश्चेति भावः ॥ ३८ ॥ अन्यदाह-किञ्चेति । किञ्च-सृष्टिवृद्धये स्वमायया यः
स्नेहपाशस्त्वया प्रसारितः स मया त्वदुक्तेनात्मसुबोधहेतिना वृक्कणः किन्तु भवत्संबन्धेनैव स मया तेषु स्वीकृत इत्यर्थः । यद्वा-मे
मया दाशार्हादिषु त्वन्मिलनात्पूर्वं स्नेहपाशो वृक्कणश्च छिन्नोऽपि कंसवधानन्तरं स्वयमेव स्वमायया भक्तविषयकृपया सृष्टिविवृद्धये
जगतः स्वस्मिस्तादृशस्नेहप्रवृद्धये प्रसारितः । कीदृश्या मायया-आत्मसुबोधस्य ब्रह्मानुभवस्यापि हेतिना छेदकरूपयेत्यर्थः । ततः स
कथं मया त्यज्यतामिति भावः । अत्र विश्वनाथः-ननु तर्हि यादवादिषु स्नेहं छित्त्वा कथं गन्तुं प्रभविष्यसि तत्राह-वृक्कणदिच्छन्नः ।
अयमर्थः-दाशार्हादिषु मे द्विविधः स्नेहपाशः, तत्र यः स्वमायया त्वया सृष्टिवृद्धयेप्रसारितः दाशार्हादयः स्वपुत्रपौत्रादिरूपेण
पुनरभीक्षणं वर्धतां ततश्चास्मत्समृद्धिः सदैवाकल्पं सर्वदिग्देशव्यापिनी सर्वविजयिनी भूयादित्यभिमानिकः स्नेहपाशः स्वमायया
आत्मसुबोधास्त्रेण वृक्कण एव । यस्तु त्वद्रूपगुणकथापरिचर्यो माधुर्यात्स्वादिबन्धनस्तेषु स्नेहपाशः स तु मे भूषणभूतो वर्तत एव त्वया
ज्ञानदीपार्पणात् यत्रैव यास्यामि तत्रैव वृष्णादिसहितस्त्वद्विशिष्टामेव द्वारकां साक्षाद्दृश्यामि तत्र कृतकार्यस्त्वयाऽऽनेष्यमाण
एष्यामीति ॥ ३९ ॥ प्रार्थनांतरं द्योतयति-एवमिति । मुक्तौ जीवन्मुक्तावस्थायामपि शुकसनकादिवदनिवर्त्या ॥ संदर्भः-तथापि
परमाभीष्टं तव कृपयैव संपत्स्यत इति पुनः सकाकु प्रणमन्प्रार्थयते-नम इति । मां प्रपन्नमनुशाधि संपादयेत्यर्थः । तस्याश्च प्रपत्तैव-
शिष्टयाय स्पृहयन्नाह-हे महायोगिन् महायोगबलेन सर्वत्रैव मां स्वानुभावनयाऽऽनन्दयितुं प्रवृत्त इति विश्वनाथः । दीपिका-
मुक्तावधनपायिनीत्युक्त्या तादृश्यैक्यमुक्तिर्न स्याद्यस्यां विषयाश्रयादिविवेकाभावाद्गतिर्न स्यात् किन्तु प्रेमसेवोपयोगिनी स्यात् ।
'विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः' इति पाद्भोक्तेरित्यभिप्रेतम् ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

ज्ञान इति । ज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान् सर्वोऽपि ते तवाहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते
धर्मः स्वाभाविके कर्मणि तु कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृष्यादावर्थः दण्डनीतावैश्वर्यमिति सिद्धैश्वर्ययोरपि कामान्तर्ग-
तत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥ मर्त्ये इति । मर्त्यो मनुष्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मो सन् मे निवेदितात्मा भवति तदाऽसौ मे विचिकीर्षितो
विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति । ततश्चासृतत्व मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय मदैक्याय मत्समानैश्वर्यायेति वा कल्पते योग्यो
भवति ॥ ३४ ॥ स इति । एवमादर्शितो ज्ञानकर्मभक्तियोगस्य मार्गो यस्मै सः उद्धवः उत्तमद्वलोकस्य भगवतो वचो निशम्य प्रीत्या
बाष्पेण उपरुद्धकण्ठः अश्रुभिः परिप्लुताक्षश्च सः बद्धाञ्जलिः सन्न किंचिदप्युवे ॥ ३५ ॥ विष्टभ्येति । प्रणयेन प्रेम्णाऽवधूर्णं क्षुभितं
चित्तं धैर्येण विष्टभ्य आत्मानं बहु कृतार्थं मन्यमानः शीर्ष्णां । शीर्षश्छन्दसि । तच्चरणारविन्दं स्पृशन् कृताञ्जलिश्च सन्
भगवन्तं प्राह स्म ॥ ३६ ॥ विद्रावित इति । यो मोहरूपो महान्धकारो मया आश्रित आसीत् । सः तव संनिधानात् उपदेशात्
विद्रावितः तदुचितमेव । हे अजाद्यं ब्रह्मणोऽपि जनक ! अग्नेः समीपगस्य किं शीतादयः प्रभवन्ति बाधाय समर्था भवन्ति न
भवन्तीत्यर्थः । यथाऽग्निममीपे शीतादिभ्यं न संभवति तथा त्वद्भक्तस्य मोहादि न संभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रतीति । अनुकम्पना
कृपावता भवता मे मह्यं भृत्याय ज्ञानमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः । अतस्त्व कृतज्ञः त्वया कृतमनुग्रहं जानन् त्वदीयपादमूलं
हित्वाऽन्यच्छरणं को वा समीयात् आश्रयेत् ॥ ३८ ॥ वृक्कण इति । सृष्टिविवृद्धये यस्त्वया स्वमायया दाशार्हादिषु मे सुदृढः
स्नेहपाशः प्रसारितः स त्वयैवात्मसुबोधहेतिना आत्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वृक्कणः संच्छिन्नः ॥ ३९ ॥ नम इति । हे महायोगिन् !
ते तुभ्यं नमोऽस्तु । यथा त्वच्चरणाम्भोजे अनपायिनी शाश्वती रतिः प्रीतिः स्यात्तथा प्रपन्नं मामनुशाधि अनुगृहाण ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तत्तत्फलसाधनानि मोक्षधर्मादिफलसाधनानि । ज्ञानकर्मादीनि । ततो भक्तस्य मद्वैकधनत्वात् । अर्थः फलम् । तत्र
ज्ञानादि मध्ये ॥ ३३ ॥ कुत इति कर्माद्धेतोः कृतार्थत्वमित्यर्थः । मोक्षं संसारान्मुक्तिम् ॥ ३४ ॥ आदर्शितः सम्यग् दर्शितः योगमार्गः

स्वसंयोगमार्गः ॥ ३५ ॥ प्रणयेन वियोगदुःखः आत्मकतया परिणतेन गाढविश्रम्भणात्मकसंख्यांशेनातादृशोपदेशप्रसादलाभमयस्वभावाय-
मननेन कृतार्थं मन्यमानः ॥ ३६ ॥ मोहः पुनस्त्वत्प्राप्त्यसम्भावनादिरूपः मया कर्त्रा आश्रितः स्वीकृतः । सन्निधानेनैव कृपाबलोक-
नाद्यमृतवर्षिसान्निध्यस्वभावेनैव । किमुत तादृशोपदेशादित्येवकारार्थः ॥ ३७ ॥ विज्ञानमयः तादृशोपदेशेन नित्यलीलानुभवमयः ।
स्वमायया प्रकटलीलाया वियोगलीलादर्शनेयच्छाशक्त्यापहतः पुनरुपदेशेनापित इति प्रतिशब्दबलाद्व्याख्यातम् । अतोऽपह-
तस्यापि पुनः समर्पणात् ॥ ३८ ॥ स्नेहपाशः भवत्संबन्धमन्तरा केवलं स्वसंबन्धमयः किन्तु भवत्संबन्धेन तु स्वीकृत एव तदीय-
नित्यपरिकरे स्नेहाभावे मद्भक्तपूजाऽभ्यधिकेति अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नाचरेत्तु य इत्यादि वचनव्याकोपापत्तेः ॥ ३९ ॥
मुक्तावप्यनपायिनीत्युक्त्या तादृशैक्यमुक्तिर्न स्याद्यस्याम् विवेकाभावाद्भक्तिर्न स्यात् किन्तु प्रेमसेवोपयोगिनी स्यात् । विष्णोरनुचरत्वं
हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः इत्युक्तेरित्यभिप्रेतम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

ज्ञानकर्मादीनां यावानर्थः तावानर्थो नाम चतुर्विधः पुरुषार्थचतुष्टयादन्यत्रयोजनान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आत्मभूयाय
आत्मभावाय भावश्च स्वभावः मत्साध्यायेत्यर्थः । यद्वा । आत्मशब्दः स्वभाववाची भूयाय शरीरसम्बन्धविरहेणावस्थानाय
मोक्षायेत्यर्थाः ॥ ३३-३५ ॥ अन्धकारः किमागमिष्यतीति भावः ॥ ३६-३८ ॥ अयं प्रसारितः स्नेहपाशः आत्मसुबोधहेतिना
आत्मज्ञानशास्त्रेण वृक्कणः छिन्नः ॥ ३९-४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

सर्वमोक्षशास्त्रार्थसारसंग्रहोऽयमेवेत्याह । ज्ञान इति । वार्त्तायां कृष्यादौ दण्डधारणशब्देन सामाद्युपाया लक्ष्यन्ते ज्ञान-
मात्मोपासनं नृणां ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु यावान् पुरुषार्थः कियंश्चतुर्विधः धर्मार्थकाममोक्षरूपः तावान् सर्वोऽपि ते त्वादृशस्य
भक्त्याहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः योगेऽणिमादयः वार्त्तायां दण्डधारणे चार्थः ततः कामः अणिभादयोऽपि कामान्तर्भूताः
एवं चतुर्विधः पुरुषार्थोऽहमेव मामृतेन कञ्चन वाञ्छतीति भावः ॥ ३३ ॥ इत्थमनन्यप्रयोजनो मत्प्रपन्नो मत्साधर्म्यमुपैतीत्याह ।
मर्त्य इति विचिकीर्षितः विलक्षणं कर्तुमिष्टः अनुजिघृक्षोरिति यावत् मे मह्यं यदा निवेदितः ओमित्यात्मानं युञ्जतीत्युक्तरीत्या
समर्पितः आत्मा येन सः न्यस्तात्मरक्षाभर इत्यर्थः । त्यक्तानि समस्तान्यमदाराधनात्मकानि कर्माणि येन तथाभूतो भवति तदा
मया हेतुभूतेनामृतत्वं मुक्तिं प्रतिपद्यमानः आत्मभूयायात्मभावाय कल्पते भावश्च स्वस्वभावः स्वाभाविकापहतपाप्मत्वाविर्भावाय
कल्पत इत्यर्थः । यद्वात्मनो मम भावाय प्रकाराय मत्साधर्म्यायेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स इति । स उद्धवः आदर्शितो योगमार्गो न्यासो-
पासनात्मकज्ञानयोगमार्गो यस्य सः उत्तमश्लोकस्य भगवतो वचो मर्त्यो यदेत्यादिसमनन्तरवचो निशम्य प्रीत्यावरुद्धः कण्ठो यस्य
स आनन्दाश्रुतिरुद्धकण्ठ इत्यर्थः । अत एवाश्रुभिः परिप्लुते अक्षिणी यस्य सः तावत्किञ्चिदपि नोचे ॥ ३५ ॥ ततः प्रणयेनावधूर्णं
क्षुभितं चित्तं शनैर्धैर्येण विष्टभ्य स्ववशीकृत्य हे राजन् ! बहुमन्यमानः आत्मानं कृतकृत्यं मन्यमानः यदुप्रवीरं श्रीकृष्णं प्राह
कथम्भूतः सन् शीर्ष्णा शिरसा तस्य यदुप्रवीरस्य चरणाम्बुजं स्पृशन् ॥ ३६ ॥ उक्तिमेवाह । विद्रावित इत्यादिना । तावदप्युद्धव-
त्वया ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमाह । विद्रावित इति । यो मे मया आश्रितः मोह एव महानन्धकारस्स तव संनिधानादेव विद्रावितः
हे अजाय ! अजस्य ब्रह्मणोऽपि जनक विभावसोः सूर्यस्य समीपं प्राप्तस्य पुंसः शीतं तमोऽन्धकारः भोस्तत्प्रयुक्तं भयमन्धकारे
किमागमिष्यतीति भयं चेत्यर्थः । किं प्रभवन्ति स्वकार्यकरा भवन्ति किमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ यद्यपि सन्निधानादेव विद्रावितस्तथाप्यनु-
कम्पिना हेतुगर्भमिदम् अतो भवता विज्ञानरूपः प्रदीपो भूत्याय मे मह्यं प्रत्यर्पितः । स्वमाययापहतः पुनः समर्पितः । अनेन जीवानां
स्वभावतः सूक्ष्मार्थदर्शित्वं भगवन्मायया तत्तिरोधानं च सूच्यते अत इत्थमुपकुर्वन्तं त्वां जानन् को वा पुमांस्त्वदीयं पादमूलं
हित्वाऽन्यच्छरणं प्राप्नुयात् ॥ ३८ ॥ किञ्च वृक्कण इति । दाशार्हादिषु सृष्टिविवृद्धये संसृतिवृद्धये यस्त्वया कर्त्रा स्वमायया मे
सुदृढः स्नेहपाशः प्रसारितः स भवतैवात्मसुबोधहेतिना आत्मज्ञानहेतिना वृक्कणश्छिन्नश्च ॥ ३९ ॥ इदं तु ममाभिलषितमिति
नमस्कुर्वन्नाह । नम इति । त्वच्चरणाम्भोजेरतिर्भक्तिरनुरागात्मिका यथा स्यात्तथा मां प्रपन्नमनुशाधि शिक्षयानु-
गृहाणेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्हि लोका एतत्किमिति न विविदिषन्तीति तत्राह । यावानिति । नृणां यावान् ज्ञातव्यार्थो भवेत्तावांश्चतुर्विधो मोह इत्येत-
दुपलक्षणं पञ्चपर्वविद्याप्रतिरुद्धत्वाच्च ज्ञातुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं चेद्विविदिषाभावेन कदाप्यनुदयो मुक्तेरत्राह । मर्त्य

इति । अयं मोक्षं प्राप्नोतिविति मोक्षोपायं प्रति मे मया चिकीर्षितो भवेत् यदा मदुद्देशेन मर्त्यस्यक्तसमस्तकर्मा हरिरेव मयि स्थित्वा सर्वं कर्म करोति अहं तदधीन एव कर्म करोमि न स्वतन्त्र इति हरावेव निवेशितात्मा च भवति तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानः प्राप्तुं योग्यो भवन्नसौ मयात्मभूयाय निर्दुःखानन्दानुभवरूपमोक्षायैव कल्पत इत्यन्वयः 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ उद्धवस्य भक्त्यतिशयलक्षणमाह । स एवमिति ॥ ३५-३६ ॥ अप्युद्धवेत्याद्युक्तं परिहरति । विद्रावित इति । यो मोहमयान्धकारो मे मन आश्रितः स एव तव सन्निधानान्मोहान्धकारापगमः कथमत्राह । विभावसोरिति । हेऽजाद्य ! तमश्चाभिप्रभवति किन्तु नैव ॥ ३७ ॥ हरेः स्वात्मन्यनुकम्पातिशयं हेतुं करोति । प्रवर्द्धितेति । हिशब्दो हेतौ अनुकम्पिता मयि प्रवर्द्धितेति मन्ये विज्ञानमयः प्रदीपो दत्तो हि यस्मात्तस्मादिति शेषः । अतः सर्वस्मादुपकारकत्वाद्भवानेव निषेव्य इति भावेनाह । हित्वेति ॥ ३८ ॥ कीदृशो मोहान्धकारो योऽसौ ज्ञानासिना छिन्न इति तत्राह । वृक्णश्चेति यः सृष्टिविवृद्धये त्वया प्रसारितो विस्तारितः स एष स्वमायया एनं संसारं यामीत्युद्धूतनिजेच्छया प्रादुर्भूतात्मविबोधाख्यहेत्या वृक्णश्चेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ स्वात्मनो भगवदेकशिष्यत्वं प्रकटयन्नाह । नम इति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेतत्परोपदेशार्थमेव त्वां प्रत्युपदिष्टं तव तु साधनं साध्यं च सर्वमहमेवेत्याह । ज्ञान इति । तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः कामश्च योगो नानाविधसिद्धिलक्षणोऽलौकिकः वार्तायां दण्डधारणे च नानाविधलौकिकश्चार्थ इति चतुर्विधत्वं ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ आस्तां तव वार्त्ता मर्त्यमात्रायापि सर्वतो विलक्षणां गतिं ददामीत्याह । मर्त्य इति ॥ ३४ ॥ एवमासम्यग्दर्शितो योगस्य स्वेन मार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥ बहु मन्यमान इति । मुहुश्चलद्वियोगदुःखारणाय तादृशे । तदुपदेशप्रसादलाभमयस्वभाग्यभावनयात्मानमुल्लासयितुमिच्छन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मोहः पुनस्त्वत्प्राप्त्यसम्भावनादिमयः तद्रूपो योऽन्धकारो मयाश्रितः स तव सन्निधानात् कृपावलोक्यादिवर्षिसान्निध्यस्वभावादेव स्वयं विद्रावितोऽभूत् किमुत तादृशोपदेशादित्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥ किञ्च सृष्टिविवृद्धये स्वमायया यः स्नेहपाशस्त्वया प्रसारितः स मया त्वदुक्तेनात्मसुबोधहेतिना वृक्णः किन्तु भवत्सम्बन्धेनैव तेषु स मया स्वीकृत इत्यर्थः । यद्वा मे मया दाज्ञार्हादिषु त्वन्मिलनात्पूर्वं स्नेहपाशो वृक्णश्छिन्नोऽपि कंसवधादनन्तरं स्वयमेव स्वमायया भक्तविषयकृपया सृष्टिविवृद्धये जगतः स्वस्मिन्तादृशस्नेहविवृद्धये प्रसारितः कीदृश्या स्वमायया आत्मसुबोधस्य ब्रह्मानुभवस्यापि हेतिना छेदकरूपयेत्यर्थः । ततः स कथं मया त्यज्यतामिति भावः ॥ ३९ ॥ तथापि परमाभीष्टं तव कृपयैव सम्पत्स्यत इति पुनः सकाकु प्रार्थयते । नमोऽस्तिवति । मां प्रपन्नमनुशाधि संपादयेत्यर्थः । तस्याश्च प्रपत्तेवशिष्टथाय स्पृहयन्नाह । यथेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु यदि कस्यचिद्भक्तस्य ज्ञानकर्मादिफलेऽपि लिप्सा स्यात्तदा तेन ज्ञानादिकमभ्यसनीयमेवेति तत्रोद्धवं लक्ष्यीकृत्य नैवेत्याह । ज्ञाने इति । ज्ञानादौ यावान् अर्थः फलं मोक्षादिश्रुतुर्विधः तावान् सर्वोऽपि तव भक्तस्याहमेव भवामि तं तमर्थं सर्वमेव ददामीत्यर्थः । ततश्च किं ज्ञानाद्यभ्यासेनेति भावः तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः योगेऽणिमादिसिद्धिलक्षणः कामः वार्त्तायां कृष्यादौ दण्डधारणे चार्थः यदुक्तं—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ इति ॥ ३३ ॥

ननु मया सर्वमतान्यवगतानि किन्तु त्वदुक्तानां किं मतं तत् त्वं ब्रह्मीत्यपेक्षायां भोः प्रणयिन्नुद्धव ! चतुर्विंशेऽध्याये सत्कार्यवादिनां मतमष्टाविंशे तथैवासत्कार्यवादिनां च मतमुक्तं मद्भक्तास्त्वविवादिनः सत्यवादिनः सन्तो वस्तुतस्तु तदुभयमतमध्यवर्तिनो नैव भवन्तीत्याह । मर्त्य इति । मनुष्यो यदायादृच्छिकमद्भक्तकृपाप्रसादात् त्यक्तानि समस्तानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि येन सः निवेदितात्मा तत्स्वरूपभूताय मन्मन्त्रोपदेशकाय गुरवे 'योऽहं ममास्ति यत् किञ्चिदिह लोके परत्र च । तत् सर्वं भवतो नाथ ! चरणेषु समर्पितमिति' वचसा मनसा च समर्पिताहंतास्पदममतास्पदो भवति तदा तत्क्षणमारभ्यैव स मर्त्यो मे मया विचिकीर्षितः विशिष्टः कर्तुमिष्टः मत्प्रतिपाद्यमानेन भक्त्याभासेन योगिज्ञानिप्रभृतिभ्योऽपि विलक्षण एव कर्तुमीप्सितः स्यादिति तेन मद्भक्तो न मायाकार्यः सत्यभूत एव नाप्यविद्याकार्यो मिथ्याभूतः एव किन्तु मत्कार्यो गुणातीत एव सन्नमृतत्वं मृतं नाशस्तदभाववत्त्वं प्रतिपद्यमानः मया सहैव आत्मभूयाय स्वभूत्यै कल्पते योग्यो भवति चकारेणैतत् फलमननुहितं फलं तु प्रेमवत्पापार्षदत्तामिति ॥ ३४-३५ ॥ प्रणयेन अवधूर्णमवगमधूर्णात्मकं महान्वयं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य तद्वत्तत्तथैव यद्वैर्यम-

भूतदेव बहुमन्यमानः ॥ ३६ ॥ यो मे मया मोहमहान्धकारः आश्रितः सर्वयादवविराजितमत्प्रभुसहिता द्वारकेयं परिच्छिन्नैव सम्प्रति नश्वरेति विचारमयः स त्वया विद्रावित इति । तृतीयस्कन्धदर्शितोद्धवप्रशनान्तरमनन्यज्ञेयस्वीयसिद्धान्तरङ्गस्य प्रदीपम् आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिमिति वचनव्यञ्जितमुद्धवायात्तत्कथा एतदुक्त्याप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया अतः कालद्वयोद्धूतं श्रीवराहस्य चेष्टितमेकत्रैवाह मैत्रेय इतिवत् ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पित इति । मया तुभ्यमात्मबुद्धीन्द्रियादिसहितं शरीरं समर्पितं त्वया तु विज्ञानमयः स्वानुभवमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः अतोऽहं प्रतिक्षणमेव सर्वदेशकालवर्तिनः स्वपरिकरविशिष्टस्य तव माधुर्यानुभवेन त्वया पूर्णीकृत एव सम्प्रति वर्ते मच्छरीरेणानेन यत्त्वं विकीर्षसि तत्कुरु यत्र कापि प्रस्थापयितुमिच्छसि तत्र प्रस्थापय अत्रैव वा स्थापयेति भावः यतः कृतज्ञस्त्वद्भक्तस्तव पादमूलं हित्वा अन्यत् त्वदीयमपि स्थलं शरणं स्वगृहमपि को नाम समीयात् गच्छेत् यदि च तत्रापि वर्तमानस्य तव साक्षादनुभवः स्यात्तदा गच्छेदपि न काप्यत्र हानिः प्रत्युत त्वन्निदेशपालनं चेति भावः ॥ ३८ ॥ ननु तर्हि यादवादिषु स्नेहं हित्वा कथं गन्तुं प्रभविष्यसि तत्राह । वृक्कणश्छिन्न अयमर्थः दाशार्हादिषु मे द्विविधः स्नेहपाशः तत्र यः स्वमायया त्वया सृष्टिविवृद्धये प्रसारितः दाशार्हादयः स्वपुत्रपौत्रादिरूपेण पुनरप्यभीक्ष्णं वर्द्धन्तां ततश्चास्मत्समृद्धिः सदैवाकल्पं सर्वदिग्देश-व्यापिनी भूयादित्याभिमानिकः स्नेहपाशः स मया आत्मसुबोधशब्देन वृक्कण एव यस्तु त्वद्रपगुणकथापरिचर्यामाधुर्यास्वाद-निबन्धनस्तेषु स्नेहपाशः स तु मे भूषणभूतो वर्तत एव त्वया ज्ञानदीपार्पर्णात् यत्रैव यास्यामि तत्रैव वृष्ण्यादिसहितत्वद्विशिष्टामेव द्वारकां साक्षाद्द्रक्ष्यामि तत्र कृतकार्यस्त्वया आनेष्यमाण एष्याम्यपीति ॥ ३९ ॥ हे महायोगिन् । महायोगबलेन सर्वत्रैव मां स्वानुभावनया आनन्दयितुं प्रवृत्तः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च ज्ञानादौ यावान् चतुर्विधार्थः पुरुषार्थः नृणामधिकारिणामस्ति स चतुर्विधोऽपि ते मदेकशरणस्याहमेवास्मि तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः वार्तायां कृष्यादौ दण्डधारणे च अर्थः अर्थतः कामः योगेऽणिमादयः सिद्धयस्तासां कामेऽन्तर्भावः त्वद्विधानां भागवतानामहमेव सर्वपुरुषार्थनिर्वाहक इति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥ यतः यदा मर्त्यः निवेदितात्मा निवेदितः मय्यर्पितः आत्मा येन सः अत एव त्यक्तानि मत्सम्बन्धवर्जितानि समस्तानि कर्माणि येन सः तदा स मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति ततश्च मया अमृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानः आत्मभूयाय मद्भावाय कल्पते योग्यो भवति वै निश्चितम् ॥ ३४ ॥ आ सर्वमुक्तितः दर्शितः योगमार्गः स्वज्ञानध्यानमार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥ बहुमन्यमानः आत्मानं श्रीकृष्णकृपापात्रं मन्यमानः प्रणयेन अवधूर्णितं व्याकुलं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य प्राह ॥ ३६ ॥ हे अज हे आद्य ! सर्वकारणकारण ! यो मे मया आश्रितः मोहः देहादावहङ्कारादिरूपः आत्मन्यब्रह्मात्मकत्वरूपश्च स एष महान्धकारः महदज्ञानम् स तव सन्निधानाद्विद्रावितो गतः किन्तु प्रभवन्ति प्रभावं कुर्वन्ति नैव प्रभवन्ति ॥ ३७ ॥ यद्यपि तव सन्निधानाद्विद्रावितस्तथापि प्रत्यर्पितः कृतज्ञः भवदनुग्रहवित् ॥ ३८ ॥ आत्मसुबोधहेतिना । वृक्कणः स्वविषयकस्तु ज्ञानशब्देन छिन्नः ॥ ३९ ॥ अनुशाधि अनुशिक्षय ॥ ४० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोलकृता बालप्रबोधिनी

ननु सन्ति बहूनि ज्ञेयानि तत्तत्फलसाधनानीति कथमस्यैवमुत्कर्ष इत्याशङ्क्य सत्यं भक्तानां भक्तस्य तु सर्वमहमेवातो मदेकशरणीभवेत्याह—ज्ञान इति । ज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान् सर्वोऽपि ते तवाहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः स्वाभाविके तु कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृष्यादावर्थः दण्डनीतावैश्वर्यमिति सिद्धयैश्वर्ययोरपि कामान्तर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥ तत्रापि निष्कामभक्तफलमाह—मर्त्य इति । मनुष्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन्नपि निवेदितात्मा भवति तदासौ मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तुमिष्टो भवति । ततश्चामृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय मदेक्याय मत्समानैश्वर्यायेति यावत् । कल्पते योग्यो भवति । वै निश्चितमेतत् ॥ ३४ ॥ एवमादर्शितो ज्ञानकर्मभक्तियोगस्य मार्गो यस्मै सः उद्धवः उत्तश्लोकस्य भगवतो वचो निशम्य बद्धाञ्जलिः सन् न किञ्चिद्बुधे इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—प्रीत्या बाष्पेण उपरुद्धकण्ठः अश्रुभिः परिप्लुताक्षश्चेति ॥ ३५ ॥ प्रणयेन प्रेम्णावधूर्णं क्षुभितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहु मन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः शीर्ष्णा तच्चरणारविन्दं स्पृशन् कृताञ्जलिश्च सन् भगवन्तं प्राह ॥ ३६ ॥ तदुक्तिमेवाह—चतुर्भिः । यो मोहमयोऽन्धकारो मे मया आश्रित आसीत् सः तव सन्निधानात् उपदेशात् विद्रावितः । तदुचितमेव हे अजाद्य ब्रह्मणोऽपि जनक अग्नेः समीपस्थस्य किं शीतादयः प्रभवन्ति बाधाय समर्था भवन्ति यथाऽग्निसमीपे शीतादिभ्यं न सम्भवति तथा त्वद्भक्तस्य मोहादि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सोऽन्धकारः कथं निवृत्तस्तत्राह—अनुकम्पिना कृपावता भवता मे मह्यं भूत्याय ज्ञानमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः । सतस्तव कृतज्ञः त्वया कृतमनुग्रहं जानन् त्वदीयपादमूलं हित्वाऽन्यच्छरणं को वा समीयीत आश्रयेत् ॥ ३८ ॥ किञ्च सृष्टिविवृद्धये यस्त्वया स्वमायया दाशार्हादिषु मे सुदृढः स्नेहपाशः प्रसारितः स त्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशब्देन वृक्कणः सञ्छिन्नः ॥ ३९ ॥ एवं यद्यपि त्वया

बहु कृतं तथापि एतावत् प्रार्थय इत्याह—नम इति । नमस्कारेण प्रत्युपकारे असामर्थ्यं सूचयति—हे महायोगिन्निति । प्रार्थितदान-सामर्थ्यं सूचयति—यथा त्वच्चरणाम्भोजे अनपायिनी शाश्वती रतिः प्रीतिः स्यात्तथा मामनुशाधि अनुगृहाणेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—प्रपन्नमिति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सर्वमोक्षशास्त्रार्थसारसंग्रहोऽयमेवेत्याह । ज्ञान इति । ज्ञाने, कर्मणि, योगे, वार्त्तायां, दण्डधारणे च, नृणां यावान् अर्थः पुरुषार्थः, चतुर्विधः धर्मार्थकाममोक्षरूपः, हे तात तावान् सर्वोऽपि, ते तव तु, त्वादृशस्य भक्तस्य त्वित्यर्थः । अहमेव । तत्र ज्ञाने मोक्षः, कर्मणि धर्मः, योगेऽणिमादयः, वार्त्तायां कृष्यादौ, दण्डधारणे च अर्थः, ततः कामः, अणिमादयोऽपि कामान्तर्भूताः । एवं चतुर्विधः पुरुषार्थस्तवाहमेव, मद्भक्तो मां विना न कंचनार्थं वाञ्छतीति भावः ॥ ३३ ॥ इत्थमनन्यप्रयोजनः मत्प्रपन्नः मत्साधर्म्य-मुपैतीत्याह । मर्त्ये इति । विचिकीर्षितः विलक्षणं कर्तुमिच्छतः, अनुजिघृक्षोरिति यावत् । मे मम, मह्यमित्यर्थः । निवेदितः समर्पितः आत्मा मनो येन सः, मयि विन्यस्तात्मरक्षाभर इत्यर्थः । त्यक्तानि अमदाराधनात्मकानि समस्तानि कर्माणि येन तथाभूतश्च, मर्त्यः मनुष्यः यदा भवति, तदा मया हेतुभूतेन, अमृतत्वं मुक्तिं प्रतिपद्यमानः सन्, आत्मभूयाय, आत्मभावाय कल्पते अपहृत-पाप्मत्वादिगुणानामात्मन्याविर्भावाय योग्यो भवति वै । यद्वा आत्मनो मम भावाय प्रकाराय मत्साधर्म्यायेत्यर्थः । आत्मभूयाय मदैक्याय मत्समानैश्वर्यायेत्यन्ये ॥ ३४ ॥ स इति । एवम् आदर्शितः योगमार्गः न्यासोपासनात्मकज्ञानयोगमार्गो यस्य सः, स उद्धवः, तदा उत्तमश्लोकस्य भगवतः वचः 'मर्त्यो यदा' इत्यादि समनन्तरवचो निशम्य, बद्धाञ्जलिः, प्रीत्या अवरुद्धः कण्ठो यस्य सः, आनन्दाश्रुतिरुद्धकण्ठ इत्यर्थः । प्रत्यवरुद्धकण्ठ इति वा पाठः । अत एव अश्रुभिः परिप्लुतेऽक्षिणी यस्य स तथाभूतः सन्, किञ्चिदपि नोचे ॥ ३५ ॥ विष्टभ्येति । हे राजन्, सः प्रणयेनावधूर्णं क्षुभितं, चित्तं धैर्येण विष्टभ्य स्ववशीकृत्य, बहुमन्यमानः आत्मानं कृतकृत्यं मन्यमानः, शीष्णीं तच्चरणारविन्दं स्पृशन्, कृताञ्जलिः सन्, यदुप्रवीरं श्रीकृष्णं प्राह ॥ ३६ ॥ उक्तमेव ब्रुवंस्तावत् 'अप्युद्धव त्वया ब्रह्म' इति यः प्रश्नः कृतस्तदुत्तरमाह । विद्रावित इति । यः मे मया आश्रितः, मोह एव महान्धकारः सः, तव संनिधानात् एव विद्रावितः । हे अजाद्य ब्रह्मणो जनक, विभावसोः सूर्यस्य समीपगस्य समीपं प्राप्तस्य पुंसः, शीतं, तमोऽन्धकारः, भीस्तप्रयुक्तं भयं, तु च, किं प्रभवन्ति, स्वकार्यकरा भवन्ति किमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पित इति । यद्यपि तव संनिधानादेव विद्रावितस्तथापि, अनुकम्पिता हेतुगर्भमिदम् । भवता, विज्ञानमयः विज्ञानरूपः प्रदीपः, भृत्गाय मे मह्यं, प्रत्यर्पितः यः स्वमाययाऽपहृतः स पुनः प्रत्यर्पितः । अनेन जीवानां स्वभावतः सूक्ष्मार्थदर्शित्वं भगवन्मायया तत्तिरोधानं च सूचयते । अतः तव कृतज्ञः त्वया कृतमुपकारं जानन्, को वा पुमान्, त्वदीयं पादमूलं हित्वा, अन्यत्, अन्यस्येत्यर्थः । शरणं समीयात् संप्राप्नुयात् ॥ ३८ ॥ किं च । वृक्ण इति । हे हरे, दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्त्वतेषु सृष्टिविवृद्धये, त्वया कर्त्रा, स्वमायया यः सुदृढः स्नेहपाशः प्रसारितः, सः मे मम, भवता एव आत्मसुबोधहेतिना, वृक्णः छिन्नः । च हि निश्चयद्योतकौ ॥ ३९ ॥ इदं तु ममाभिलषितमिति नमस्कुर्वन्नाह । नम इति । हे महायोगिन्, ते तुभ्यं नमः अस्तु । त्वच्चरणाम्भोजे, रतिरनुरागात्मिका भक्तिः अनपायिनी यथा स्यात्, तथा प्रपन्नं शरणागतं माम्, अनुशाधि अनुशिक्षय । शिक्षया अनुगृहाणेति भावः ॥ ४० ॥

हिन्दी अनुवाद

प्यारे उद्धव ! मनुष्यों को ज्ञान, कर्म, योग, वाणिज्य और राजदण्डादि से क्रमशः मोक्ष, धर्म, काम और अर्थरूप फल प्राप्त होते हैं, परन्तु तुम्हारे-जैसे अनन्य भक्तों के लिये वह चारों प्रकार का फल केवल मैं ही हूँ ॥ ३३ ॥ जिस समय मनुष्य समस्त कर्मों का परित्याग करके मुझे आत्मसमर्पण कर देता है, उस समय वह मेरा विशेष माननीय हो जाता है और मैं उसे उसके जीवत्व से छुड़ाकर अमृतस्वरूप मोक्ष की प्राप्ति करा देता हूँ और वह मुझसे मिलकर मेरा स्वरूप हो जाता है ॥ ३४ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अब उद्धवजी योगमार्ग का पूरा-पूरा उपदेश प्राप्त कर चुके थे । भगवान् श्रीकृष्ण की बात सुनकर उनकी आँखों में आँसू उमड़ आये । प्रेम की बाढ़ से गला रूँध गया, चुपचाप हाथ जोड़े रह गये और वाणी से कुछ बोला न गया ॥ ३५ ॥ उनका चित्त प्रेमावेश से विह्वल हो रहा था, उन्होंने धैर्यपूर्वक उसे रोका और अपने को अत्यन्त सौभाग्यशाली अनुभव करते हुए सिर से यदुवंशशिरोमणि भगवान् श्रीकृष्ण के चरणों को स्पर्श किया तथा हाथ जोड़कर उनसे यह प्रार्थना की ॥ ३६ ॥ उद्धवजी ने कहा—प्रभो ! आप माया और ब्रह्मा आदि के भी मूल कारण हैं । मैं मोह के महान् अन्धकार में भटक रहा था । आपके सत्सङ्ग से वह सदा के लिये भाग गया । भला, जो अग्नि के पास पहुँच गया उसके सामने क्या शीत, अन्धकार और उसके कारण होनेवाला भय ठहर सकते हैं ? ॥ ३७ ॥ भगवन् ! आपकी मोहिनी

माया ने मेरा ज्ञानदीपक छीन लिया था, परन्तु आपने कृपा करके वह फिर अपने सेवक को लौटा दिया। आपने मेरे ऊपर महान् अनुग्रह की वर्षा की है। ऐसा कौन होगा, जो आपके इस कृपा प्रसाद का अनुभव करके भी आपके चरणकमलों की शरण छोड़ दे और किसी दूसरे का सहारा ले ? ॥ ३८ ॥ आपने अपनी माया से सृष्टिवृद्धि के लिये दाशार्ह, वृष्णि, अन्धक और सात्वतवंशी यादवों के साथ मुझे सुहृद् स्नेहपाश से बाँध दिया था। आज आपने आत्मबोध की तीखी तलवार से उस बन्धन को अनायास ही काट डाला ॥ ३९ ॥ महायोगेश्वर ! मेरा आपको नमस्कार है। अब आप कृपा करके मुझ शरणागत को ऐसी आज्ञा दीजिये, जिससे आपके चरणकमलों में मेरी अनन्य भक्ति बनी रहे ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच

गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमम् । तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ॥ ४१ ॥
ईक्ष्यालकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः । वसानो वल्कलान्यङ्ग वन्यभुक् सुखनिःस्पृहः ॥ ४२ ॥
तितिक्षुर्द्वन्द्वात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः । शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥
मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ।
मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव । अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेक्ष्यसि ततः परम् ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच

स एवमुक्तो हरिमेघसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ।
शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीन्यपिञ्चद्वन्द्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥
सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः ।
कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि मर्तृपादुके विभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥ ४६ ॥
ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालाम् ।
यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना तपः समास्थाय हरेरगाद् गतिम् ॥ ४७ ॥
य एतदानन्दसमुद्रसम्भृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।
कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा सच्छुद्धयाऽऽसेव्य जगद् विमुच्यते ॥ ४८ ॥
भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकुदुपजहे भृङ्गवद् वेदसारम् ।
अमृतमुदधितश्चापाययद् भृत्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीभगवान् उवाच—उद्धव मया आदिष्टः (त्वम्) बदर्याख्यं मम आश्रमं गच्छ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानो-
पस्पर्शनैः शुचिः ॥ ४१ ॥ अलकनन्दायाः ईक्ष्या विधूताशेषकल्मषः वल्कलानि वसानः अङ्ग वन्यभुक् सुखनिःस्पृहः ॥ ४२ ॥
द्वन्द्वमात्राणां तितिक्षुः सुशीलः संयतेन्द्रियः समाहितधिया शान्तः ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥ यत् ते मत्तः अनुशिक्षितं (तत्)
विविक्तम् अनुभावयन् मयि आवेशितवाक्चित्तः (सन्) मद्धर्मनिरतः भव ततः तिस्रः गतीः अतिव्रज्य माम् एक्ष्यसि ॥ ४४ ॥

श्रीशुकः उवाच—हरिमेधसा एवम् उक्तः सः उद्धवः तं प्रदक्षिणं परित्यज्य अद्वन्द्वपरः आर्द्रधीः अपक्रमे पादयोः शिरः निधाय अश्रुकलाभिः न्यषिञ्चत् ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरः तं परिहातुं न शक्नुवन् आतुरः सः कृच्छ्रं ययौ भर्तृपादूके मूर्धनि विभ्रत् पुनः पुनः नमस्कृत्य ययौ ॥ ४६ ॥ ततः तम् अन्तर्हृदि संनिवेश्य महाभागवतः विशालां गतः (तत्र) तपः समास्थाय जगदेकबन्धुना यथा उपदिष्टां हरेः गतिम् अगात् ॥ ४७ ॥ आनन्दसमुद्रसम्भृतं योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा कृष्णेन भागवताय भाषितम् एतत् ज्ञानामृतं यः सच्छ्रद्धया आसेव्य जगत् विमुच्यते ॥ ४८ ॥ भवभयम् अपहन्तुं निगमकृत् उदधितः अमृतं ज्ञानविज्ञानसारं वेदसारं शृङ्गवत् उपजह्ने भृत्यवर्गान् अपाययत् ऋषभं कृष्णसंज्ञम् आद्यं पुरुषं (अहम्) नतः अस्मि ॥ ४९ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदुक्तमोमित्यंगीकृत्य तथापि मयाऽऽदिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह । गच्छेति । आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥ स्नानादेः पूर्वमेव मत्पादतीर्थोदकभूताया अलकनंदाया गंगाया ईक्षया । वसानः परिदधानः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणाम् । सुशील आर्जवादिस्वभावः ॥ ४३ ॥ ते त्वया विविक्तं सुविचारितम् । तिस्रस्त्रिगुणात्मिका गतीरतिक्रम्य ॥ ४४ ॥ हरिमेधसा संसारं हरति तादृशी यस्य तेन श्रीकृष्णेन । अद्वंद्वपरोऽपि सुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपि । अपक्रमे निर्गमनसमये ॥ ४५ ॥ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिंस्तेन वियोगात्कातरो भीतोऽत एव तं परिहातुमशक्नुवन्नातुरोऽतिविह्वलः सन्कृच्छ्रं कष्टं ययौ प्राप । ततश्च भर्तृपादूके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि विभ्रदतिनिर्बंधरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ । अत्र च । 'पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः' इत्यादिद्वितीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमं गच्छन्भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य शनैः पृष्ठतो गतः सन्नुपसंहृतनिजकुलं भगवन्तमेकांते दृष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतापदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो ययाचिति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥ विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन्हरेर्गतिमगात् । कथंभूताम् । तेनैव जगदेकबन्धुना यथोपदिष्टाम् 'तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै । अतित्रय्य गतीस्तिष्ठो मामेध्यति ततः परम्' इत्येवमुक्तप्रकाराम् ॥ ४७ ॥ आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्संभृतमेकीकृतमेतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति किं वक्तव्यम् । तत्संगाज्जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं प्रणमति । भवभयमिति । भवः संसारो भयं च जरारोगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां प्रवृत्तानां च भृत्यवर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं योऽमृतद्वयमुपजह्ने उद्धृतवान् । तदेवाह । वेदसारमेकम् । किं तत् । ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं श्रेष्ठं च । शृंगवत् शृंगो यथा पुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरति तथा स्वयं स्वकृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकं तच्चोभयं यथायथं भृत्यवर्गानापाययत्तं नतोऽस्मीति ॥ ४९ ॥

येनानुकंपितं विश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः । तं वंदे परमानन्दं नन्दनंदनरूपिणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्यपि मयि परप्रेमवतां किञ्चित्कृत्यं नास्ति तथापीति । तत्र बदर्याख्ये । मत्पादाच्चयुतं यत्तीर्थं गंगारूपं तस्य उदके । उपस्पर्शनमाचमनम् । यद्यपि तव प्रार्थिता मच्चरणरतः सिद्धैव सा च मद्भिरहेण स्वत एव वृद्धिमुपैति ततो न तदर्थं साधनान्तरमपेक्ष्यते तथापि मद्भिरहेण यस्त्वदयं कष्टं करिष्यसि तल्लोकशिक्षार्थं साधनानुसारेणैव कुरु न तु हठादुपतापदिना । ततश्च लोकशिक्षालक्षणमदभीष्टसंपादने कृते त्वदभीष्टमपि सेत्स्यतीत्याशयेनाह—गच्छेति सार्धचतुष्केण । तत्र गच्छेत्येवाज्ञापनमन्यतु तत्र गतत्वेन स्वभावेन च स्वतः सेत्स्यतीत्यनुवादमात्रम् । तत्र मत्पादेत्यादिचतुष्टयं गतत्वेन सुखनिस्स्पृहत्वादिकं स्वभावेनैवेति ज्ञेयम् । बदर्याख्यमिति—हरेः प्रस्थापनमत्र । मम मुहुर्लीलायमभूमावस्य वियोगातुरस्य स्थितौ कृच्छ्रातिशय एव स्यादित्यभिप्रायात् । ईक्षया हेतुनाऽलकनंदया विधूतमशेषकल्मषं दुष्टस्पर्शनादिजं दुःखं येनेति वास्तवोर्थः । विविक्तं सुविचारितम् 'यथा त्वच्चरणम्भोजे' एव तत्पर्यवसानं यत्तदेवेत्यर्थः । तिस्रः कनिष्ठमध्यमोत्तमत्वेन प्रसिद्धास्तास्ता गतीरतिक्रम्य ततस्ताभ्यः प्रसिद्धाभ्योऽपि परामुत्कृष्टामेध्यसि । तां कामिति शङ्किष्यतेऽसाविति कृपया स्वयमेवाह—मामिति । यथैवोक्तं श्रीमदर्जुनं प्रति—'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादौ 'मामेवैष्यसि सत्यं ते' इति । विश्वनाथस्तु—भो उद्धव सर्वयादवेषु मत्परिकरेषु मध्ये मत्तुल्यत्वाच्चमेव मत्प्रतिमूर्तिरसि "नोद्धवोणवपि मन्मथूनो यद्गुणैर्नादितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं प्राहयन्नह

तिष्ठतु” । इति मद्गुर्क्येत्कृत्यमहं स्वेन साधयामि तत्त्वया साधयितुं शक्नोत्यत एव पुरा ब्रजभूमिं प्रतित्वमेव स्थापितो यथा तथैव संप्रति त्वां बदरिकाश्रमं प्रस्थापयितुमिच्छामि । तत्र हि मदंशश्रीनरनारायणादिमहामुनीन्द्रा मां दिदृक्षते मिथिलादिभूतलप्रदेशतलवैकुण्ठादीन्पूर्वं गतवता मया तत्रतत्रत्याः श्रुतदेवबहुलाश्वबलिवैकुण्ठनाथाद्या मां दिदृक्षवः स्वदर्शनदानेन स्वीयज्ञानाद्युपदेशेन च ते कृतार्थीकृतास्तथाऽधुना बदरिकाश्रमो गन्तुं न शक्यते । सपादशतवर्षरूपस्वावतारमर्यादामयस्य समान्नीभूतत्वादतोऽधुना ‘प्रपन्नमनुशाधि माम्’ इति यदि मां प्रार्थयसे तर्हि संप्रतीयमेव ममाज्ञेति मनसैव संलप्य प्रकटमाह— गच्छेति । हे उद्धवेति—त्वमन्वर्थसंज्ञत्वात्सदैव सर्वजनोत्सवप्रदो भवस्येवाधुना तु स्वनिष्ठज्ञानवैराग्यादिस्वशक्तिप्रदानेनापि त्वं तत्र जनोत्सवविशेषप्रदोपि मया कृत इति भावः ॥ ४१ ॥ स्नानादेरिहादिनोपस्पर्शग्रहः । विधूताशेषकल्मषो निरस्ताखिलपापः । ईक्ष्या दर्शनेन । ‘दृष्ट्वा जन्मशतं पापम्’ इत्युक्तेः । ईक्ष्या स्वकर्तृकावलोकनेनैवालोकनन्दाया विधूतं खण्डितमशेषकल्मषं येन सः ‘तेष्वास्ते ह्यवभिद्धरिः’ इति नवमोक्तेरुद्धवस्य सर्व वैष्णवाप्रगण्यत्वाद्वाशेषमिति पदमुपन्यस्तम् ॥ ४२ ॥ द्वन्द्वाः सुखदुःखादयः ॥ ४३ ॥ यच्छास्त्रसारलक्षणं ज्ञानं तत् । अनुभावयन् मुहुश्चित्तयन् । मद्धर्मोऽसंगत्वलक्षणस्तत्र निरतः । ततस्ताभ्यो गतिभ्यः । यद्वा— मत्तोऽनुशिक्षितं श्रवणसंपादितं विविक्तं युक्तिभिर्मननेन संभावितं तन्मय्यावेशितवाक्चित्तोऽनुभावयन्निदिध्यासनं कुर्वन् भव ततोऽपरोक्षाप्रतिबद्धबोधेन तिस्रो गतीस्त्रिगुणोपाधीनतिव्रज्याऽपबाध्य तेभ्यः परं मामेव्यसीति । मत्तः सकाशाद्यद्भक्तिज्ञानवैराग्यादिकमनुशिक्षितं तत एव विविक्तं विवेकविशेषमनुभावयन् तत्रत्यश्रीनरनारायणादींस्त्वां पृच्छत इति शेषः । अनुवर्णनेनानुभवविषयं कारयन् मय्यावेशितवाक्चित्तत्वादेव मद्धर्मा मन्निष्ठा ये बुद्धिप्रतिभासवर्जित्वसर्वशक्तित्वादयस्तन्निरतस्तत्तद्युक्तो भवेति । तत्तत्समाधानयोग्यं तीर्थमाशीर्वादः कृतः । ततश्च तिस्रस्त्रिगुणात्मिका भूतिप्रकटलीलायाः प्रपंचाप्रपंचमिश्रत्वात् गतीस्तत्र प्रसिद्धस्थानानि तुच्छतया परित्यज्येति लोकोक्तिः । तत्रत्यान्मुनीन् गुणत्रयगतीरतिक्रान्तान्कृत्वेत्यर्थः । निष्पादितमदादेशो मामेव्यसि योगबलेन मयैवान्विष्यमाणस्त्वमत्रैव मत्समीपमोगमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा—ततः श्रीबदरिकाश्रमवासतपसोऽनन्तरं मां नित्यविहारिणं श्रोगोवर्धनोपकण्ठे श्रीकुसुमसरोवरे एव्यसि मन्नित्यलीलायां प्रवेक्ष्यसीति तत्त्वम् । तच्च स्कान्दीयश्रीमद्भागवतीयमाहात्म्ये वर्णितमस्ति—“साधनभूमिर्बदरी ब्रजता कृष्णेन मन्त्रिणे प्रोक्ता । तत्रास्ते स तु साक्षात्तद्वयुर्न ग्राह्यल्लोकान् । फलभूमिर्ब्रजभूमिर्दत्ता तस्मै पुरैव सरहस्या । फलमिह तिरोहितं सदा तदिहैव स उद्धवो लक्ष्यः । गोवर्धनगिरिनिकटे सखीस्थले यद्रजःकामः । तत्रत्याऽङ्कुरवल्लीरूपेणास्ते स उद्धवो नूनम् । आत्मोत्सवरूपत्वं हरिणा तस्मै समर्पितं नियतम् । तस्मात्तत्र स्थित्वा कुसुमसरःपरिसरे सवज्राभिः” । इति कालिंद्या श्रीकृष्णपट्टराज्ञिभ्यस्सवज्रनामभ्य उक्तम् ॥ ४४ ॥ प्राप्तात्मतत्त्वेनाद्वन्द्वपरः । हरिमेधसा प्रेम्णा मनो हरन्ती मेधा यस्य तेन अपक्रमे ततोऽपसृतिसमयेऽद्वन्द्वपरोऽपि प्रेममूलकशोकमोहादिद्वन्द्वविशिष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ प्रेमाधिक्यमाह—किञ्चेति । अत एव वियोगकातरत्वादेव । तं श्रीकृष्णम् । तेनैव श्रीकृष्णेनैव । अतिनिर्बन्धोऽतिहठः । तदाज्ञया श्रीकृष्णाज्ञया । तं श्रीकृष्णम् । इह पूर्वोक्तविरोधपरिहारमाह—अत्र चेति । इहापि तृतीयस्कन्धानुसरणेनैव व्याख्येयमन्यथा विरोधो दुष्परिहरः स्यादिति । ततश्च भवृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रन् अतिनिर्बन्धरूपया तदाज्ञया तं पुनःपुनर्नमस्कृत्य ययौ । तत्र गच्छन्नपि तृतीयस्कन्धोपक्रमोक्तकथानुसारेण पुनरपि परावृत्य भगवन्तमेकान्ते दृष्ट्वा संदिग्धार्थान्पृष्ट्वा तदुत्तराधिगतसमस्तभगवल्लीलातत्त्वसिद्धान्तः ‘विद्रावितो मोहमहान्धकारः’ इत्याद्युक्त्वा पुनरपि तदाज्ञया ययाविति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥ ततो गमनोत्तरम् । तं श्रीकृष्णम् । स्वयं भगवतोऽवाप्तभगवत्तत्त्वत्वान्महाभागवत उद्धवः । तपो निदिध्यासनम् ‘तप-आलोचने’ धातुः । गतिं स्वरूपस्थितिम् । अगात्प्राप । हरेर्गतिं तदीयनित्यप्रकटप्रकाशद्वारकोख्यं श्रीब्रजं वा धामागात् ॥ ४७ ॥ न केवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैव फलप्रदं किन्त्वन्येषामपि तत्सेविनामित्याह—य इति । सच्छ्रद्धया भक्तियुक्तश्रद्धया । इत्यर्थ इति—तत्संगेनैतज्ज्ञानानवरतस्थित्या सर्वो जनः संसारं तरतीति भावः । आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तियोगस्तेन संभूतं सम्यग्भृतम् एतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति किं वक्तव्यम्, तत्संगेन जगदपि विमुच्यत इति भावः । भक्तिमार्गं ज्ञानाभ्युत्थयतीकृतत्वं सर्वत्र कृष्णैकस्फूर्त्यो तद्भावभावितत्वम् ॥ ४८ ॥ कृत उपदेशो येन तम् । जगतां गुरुं श्रीकृष्णं मुनिः श्रीशुकः प्रणमति । रोगादीहादिना मरणग्रहः । निवृत्तानां संसारं, प्रवृत्तानां रोगादि । तदेवामृतद्वयमेव । निगमकृद्देविभागकर्ता । यथाश्रुतार्थस्वीकारे तु ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा’ इति श्रुतिव्याकोपः स्यादिति । दीपिका—भवभयमित्यर्द्धेन कृष्णावतारचरितमुद्दिश्यते, अमृतमित्यर्द्धेन त्वजितावतारचरितम् । एवं यद्यप्युभयमपि नमनीयं तथापि कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीत्युक्त्या तस्यैव स्वयं भगवत्त्वेन स्तोपास्यत्वं व्यंजितम् । तदेवामृतद्वयमेव । आद्यं सर्वावतारोवतारिमूलरूपम् । श्रीस्वामिपादा अपि तस्यैव स्तोपास्यत्वं दर्शयितुं तथैव मंगलासज्जयति येनेति । नदनन्दनरूपिणमित्येव सार्वत्रिकः पाठः । ‘श्रीकृष्णं नररूपिणम्’ इति तु मत्सरकल्पितः । ‘येनानुकम्पितं विश्वं कीर्तनामृतसंज्ञैः । तं वन्दे कृष्णचैतन्यं पामरोद्धारकारिणम्’ सन्दर्भस्तु—एकोवतारस्तावद्भवभयमित्यादिलक्षणः अन्यस्त्वमृतादिलक्षणः, यद्यप्येवमेव गुणत्वेन द्वयमपि नमनीयं तथाप्याद्यं प्रथमं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीति तदा

तस्यादरो दर्शितः । युक्तमेव च तस्य तस्य तदिति तं विशिनष्टि—पुरुषं सर्वादमित्यर्थः 'पूर्वमेवाहमिहासम्' इति, 'तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति श्रुतेः । ऋषभं श्रेष्ठं चेति । विश्वनाथस्तु—सर्वाते जगद्गुरुं प्रणमति—भवभयमिति । वेदेभ्यः सारमुपजह्ने उद्धृतवान् । नन्वन्ये मुनयो दर्शनकर्तारः वेदसारमुपहरेव, सत्यं, ते दुर्गमस्य वेदस्य तात्पर्यं न सम्यगभिजानन्तीति न तद्वाक्यं विश्वस्यते, अयं भगवांस्तु न तथेत्याह—निगमकृदिति । यो हि यच्छास्त्रस्य कर्ता स एव खल्वतिदुर्गमस्यापि तस्यार्थं जानात्येवेति भावः । भृङ्गवदिति—वेदपुष्पोद्यानस्य मकरन्दमित्यर्थः । भृत्यवर्गान् अपाययत् अभक्तानसुरांश्च वंचयामासेत्यर्थः । दृष्टान्ताभिप्रायेणाह अमृतमुदधितश्चोदधिसारमित्यर्थः । मोहिनीरूपेण देवानेवापाययत् असुरान् वंचयामासैव तं नतोस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावाथदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्ध एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गच्छेति साद्धं चतुष्कम् । हे उद्धव ! मया दिष्टो नियुक्तः त्वं बदर्याख्यं ममाश्रमं गच्छ । तत्र मत्पादतीर्थोदके स्नानोप-
स्पर्शनैः शुचिः तथा स्नानादेः पूर्वमपि मत्पादतीर्थोदकभूतया अलकनन्दया गङ्गायाः ईक्षया विधूताशेषकल्मषः निवृत्तसकलदोषः
बल्कलानि वसानः परिदधानः वन्यभुक् विषयसुखे निःस्पृहः द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादीनां तितिष्ठुः सहनशीलः सुशीलः
संयतेन्द्रियः शान्तः रागादिरहितः समाहितधिया चित्तैकाग्रयेण युक्तः ज्ञानविज्ञानसंयुतः एतत् त्वया यत् शिक्षितं तत् विविक्तं
सुविचारितमनुभावयन् चिन्तयन् मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्गर्भेषु निरतश्च भव । ततः परं देहपातानन्तरं तिस्रो गतीः त्रिगुणा-
त्मिकादेव तिर्यङ्मनुष्ययोनीः अतिक्रम्य मामेष्ट्यसि ॥ ४१-४४ ॥ स इति । हरति संसारं मेधाः बुद्धिः यद्विषया स हरिमेधा-
स्तेन । असिजार्षः । श्रीकृष्णेन उक्तः परिसृत्य परिक्रम्य अद्वन्द्वपरोऽपि भगवदुपदेशेन दुःखसुखविनिर्मुक्तोऽपि स्नेहेन आर्द्रधीः
सः अपक्रमे निर्गमसमये भगवत्पादयोः शिरो निधायश्रुकलाभिः तत्पादौ न्यषिञ्चत ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजेति । सुदुस्त्यजः स्नेहो
यस्मिंस्तेन भगवता वियोगात् कातरो भीतः अत एव तं परिहातुमशक्नुवन् आतुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं ययौ प्राप । ततश्च
भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रत् अतिनिर्वन्धरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नर्मस्कृत्य बदरिकाश्रमं ययौ । अत्र च
'पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ।' इत्यादितृतीयस्कन्धोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाऽऽश्रमं गच्छन् भगवतः प्रभासयात्रा-
मुपश्रित्य शनैः पृष्ठतो गतः सन्नुपसंहृतनिजकुलं भगवन्तमेकान्ते दृष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टं
तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो गत इति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥ तत इति । ततश्च तं भगवन्तमन्तर्हृदि हृदयमध्ये संनिवेश्य ध्यायन् महाभागवत
उद्धवो विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् तत्र तपः समास्थाय कृत्वा जगदेकबन्धुना श्रीकृष्णेन यथोपदिष्टां तदामृतत्वं प्रतिपाद्यमानो
मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै । इत्याद्युक्तप्रकारामपरोक्षानुभवलक्षणां हरेर्गतिमगात् ॥ ४७ ॥ य इति । आनन्दरूपो भगवांस्त-
त्समुद्रो वेदस्ततः संभृतं निःसारितम् । यद्वा । आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन् संभृतमेकीकृतं योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा कृष्णेन
भागवताय उद्धवाय भाषितमेतज्ज्ञानामृतं यः सच्छुद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति तु किं वक्तव्यं यतस्त-
त्सङ्गेन जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ भवभयमिति । भवः संसारः भयं च जरारोगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां प्रवृत्तानां
च भृत्यवर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं यो निगमकृत् वेदकर्ता अमृतद्वयमुपजह्ने उद्धृतवान् तत्र ज्ञानविज्ञानयोः साररूपं वेदाख्य-
पुष्पोद्यानस्य मकरन्दमेकं भृङ्गवदुपजह्ने । भृङ्गो यथा पुष्पमकोपयन्नेवामृतं तत्र उपहरति तद्वत् । तथोदधितश्चैकमुपजह्ने । तच्चोभयं
यथातथं भृत्यवर्गानपाययत् । तं पुरुषमृषभं पुरुषोत्तममाद्यं जगत्कारणं कृष्णसंज्ञमहं नतोऽस्मि । मालिनो छन्दः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

यद्यपि सिद्धस्य तव न साधनापेक्षा तथापि ॥ ४१-४३ ॥ त्रिगुणात्मिका इति । प्रकटलीलायाः प्रपञ्चाप्रपञ्चमिश्रत्वात् ।
तत्र प्रसिद्धा गतोः स्थानानि तुच्छतया परित्यज्येति लौकिकोक्तिः । पञ्चमपुरुषार्थतुरीयातीतगतिकत्वात् ॥ ४४-४५ ॥ अत्र च
अत्रलोक्याने । इत्थं विरोधाभावाय समुच्चयेन व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ हरेर्गतिं तदीयनित्याप्रकटप्रकाशद्वारकाख्यं धाम ॥ ४७ ॥
भक्तिमार्गे ज्ञानामृतस्यैकीकृतत्वं सर्वत्र कृष्णैकस्फूर्त्या तद्भावभाविस्त्वम् ॥ ४८ ॥ भवभयमित्यङ्गेन कृष्णावतारचरितमुद्दिश्यते अमृत-
मित्यङ्गेन तु अजितावतारचरितम् एवं यद्यप्युभयमपि नमनीयं तथापि कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीत्युक्त्या तस्यैव स्वयं भगवत्त्वेन स्वोपास्य-
त्वमभिव्यञ्जितम् । तदेव अमृतद्वयमेव । आद्यं सर्वावतारावतारि मूलरूपम् । श्रीस्वामिपादा अपि तस्यैव स्वोपास्यत्वं दर्शयितुं
तथैव मङ्गलमासञ्जयन्ति । येनेति । नन्दनन्दरूपिणमित्येव सार्वत्रिकः पाठः । श्रीकृष्णं नररूपिणमिति तु मत्सरकल्पितः—

येनानुकम्पितं विश्वं कीर्त्तनामृतसंसर्गैः । तं वन्दे कृष्णचैतन्यं पामरोद्धारतत्परमिति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अलकनन्दात्र गङ्गा ॥४२-४३॥ तिस्रो गतीः सात्त्विकराजसतामसीः ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्याद्युक्ताः ॥ ४४-४६ ॥ विशालां बदरीम् अनात्मकमिति पाठे अगात् अनुभ्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ य एतदिति । यः कश्चिदित्यर्थः यद्वा यः स्वदते स आसेव्य-मुच्यते इत्यन्वयः ॥ ४८-४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतब्राह्मणे एकादशस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

तथानुगृह्य यावत्प्रारब्धं कृत्यमुपदिशति । गच्छेति । आदिष्टोऽनुज्ञातः तत्र बदर्याश्रमे मत्पादतीर्थोदे मत्पादप्रभवगङ्गाख्य-तीर्थविशेषजले स्नानैरुपस्पर्शनैराचमनैश्च शुचिः ॥ ४१ ॥ अलकनन्दाया गङ्गाया ईक्ष्या दर्शनेन विधूतमशेषं कल्मषं यस्य सः वल्कलानि वसानः परिदधानः अङ्ग हे उद्धव ! वन्यानि वनप्रभवाणि कन्दमूलादीनि भुङ्क्ते इति तथा सुखेनात्मानुभवसुखेन निस्पृहः विषयाभिलाषरहितः ॥ ४२ ॥ द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणां तितिक्षुस्तान्सहमान इत्यर्थः । सुशील आर्जवादिस्वभावयुक्तः संयतेन्द्रियः जितबाह्येन्द्रियः शान्तः जितान्तरिन्द्रियः ज्ञानं तत्त्वत्रययाथात्म्यविवेचनात्मकं विज्ञानं ब्रह्मोपासनात्मकं ताभ्यां संयुतः ॥ ४३ ॥ तुभ्यं यन्मत्तो मत्सकाशादनुशिक्षितं विविक्तं विविच्य ज्ञापितं च तदनुभावयन् चित्ते दृढोर्कुर्वन् मय्यावेशिता वाक् चित्तं च येन सः तत्र स्वावेशा नाम स्वगुणानुकीर्तनं महर्शननिरतः कायेन मदाराधनं कुर्वन्नित्यर्थः । एवं मनोवाक्कायवृत्तयोऽभिहिताः एवंभूतो भवान् प्रारब्धान्ते तिस्रः ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्यादिनोक्ताः सात्त्विकराजसतामसगतीरतिक्रम्य ततः परं प्रकृतिमण्डलात्परस्थितं नित्यमुक्तोपभोग्यं मामेक्ष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥ स इति । हरिमेधसा हरति यद्विषया मेधा बुद्धिः संसारमिति तथा तेन भगवतेत्यमुक्तः स उद्धवः तं भगवन्तं प्रदक्षिणं तथा परिवृत्य परिक्रम्य पादयोः शिरो निधायाद्वन्द्वपरः प्रियसंयोगवियोगप्रयुक्तहर्षशोकरहितोऽप्युपक्रमे निर्गमसमयेऽश्रुकलाभिरश्रुबिन्दुभिर्न्यषिञ्चत । तत्र हेतुरार्द्रधीर्भगवदनुरागातिशय-इत्यथहृदयः ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिस्तस्य भगवतो वियोगेन समनन्तरभाविना कातरो भीतः अत एवातुरो दीनः अत एव तं भगवन्तं परिहातुं त्यक्तुं तावदशक्नुवन्नसमर्थः कृच्छ्रं सङ्कटं भर्तुः पादुके पुनः पुनर्मूर्द्धनि शिरसि बिभ्रत्पूर्ववन्नमस्कृत्य कृच्छ्रं सङ्कटं यथा तथा ययौ ॥ ४६ ॥ कथं ययौ गत्वा च किं तत्राकरोदित्यत आह । तत इति तं भगवन्तं हृदि सज्जिवेश्य ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा विशालां बदर्याश्रमं गतः तत्र जगदेकवधुना यथोपदिष्टं तथा तपः समास्थाय हरेर्गतिमगात् अतिक्रम्य गतीस्तिस्रो मामेक्ष्यसि ततः परमिति भगवत्सङ्कल्पस्य दृढतत्त्वज्ञापनायागादिति भूतनिर्देशः अन्यथा नोद्धवाण्वपि मन्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः । अतो महयुनं लोकं प्राह्यन्नहं तिष्ठतु इति तृतीयेन सह विरोधापत्तेः ॥ ४७ ॥ भगवदुद्धवसम्बादश्रवणफलमाह । य एतदिति । योगीश्वरैः संसेवितावङ्गी यस्य तेन भगवता आनन्दसमुद्रात्संभृतं निरतिशयानन्दपरब्रह्मस्वरूपावेदकनिगमान्तसमुद्रात्समुद्भूतं ज्ञानामृतं ज्ञानामृतवर्षुकं भागवतायोद्धवाय भाषितमेतद्यः पुमानासेव्य वर्त्तते तत्सम्बन्धाज्जगदपि मुच्यते किं पुनः स विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इत्थमुपदेशेन महोपकर्तारं भगवन्तं प्रणमति मुनिः भवभयमिति । यो निगमकृद्वेदकृत् "तस्य हवा एतस्य महतो-भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद" इति श्रुत्युत्तरीत्या निःश्वसितसुखेन निखिलनिगमाविष्कर्त्ता भगवान् ज्ञानविज्ञाने एव सारः प्रधान-प्रतिपाद्यो यस्मिन्मृततुल्यं वेदसारमुदधितः वेदान्तोदधेरुद्भूतवान् श्रुत्यवर्गमपाययच्च तमाद्यं जगत्कारणं श्रीकृष्णसंज्ञं परम-पुरुषं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवाननुशाधीत्युक्तं विवृणोति गच्छेति । ईक्ष्या ज्ञानेन मत्पादतीर्थोदैः मिश्रितत्वेन प्रवृद्धाशेषपापावध्वंसशक्तियुक्ताया अलकनन्दायाः जलस्नानोपस्पर्शनैः शुद्धः ॥ ४१-४३ ॥ तिस्रः गतीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिब्रह्मणाः ॥ ४४ ॥ हरिमेधसा विष्णुना आत्मनो हरित्वं मेधयतीति वा हरिमेधास्तेन ॥ ४५ ॥ अनुचक्रम इत्युक्तं स्वाभिप्रायं विवृणोति । सुदुस्त्यजेति ॥ ४६ ॥ विशालां बदरीम् ॥ ४७ ॥ न केवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैव फलप्रदं निषेवमाणानामितरेषामपीत्याह । यदेतदिति । आसेव्य ॥ ४७ ॥ भगवतो भक्तानुकम्पितां विस्मयमानः शुकः उत्तरप्रन्थानुवर्तनार्थं भगवत्प्रसादमाकाङ्क्षमाणो भगवन्तं नमति । भवभयमिति । अहं तमाद्यं सर्वज्ञं पुरुषर्षभं पुरुषोत्तमं नतोऽस्मीत्यन्वयः यो भवभयमपहर्तुमुन्मूलयितुं निजयशोमृतं श्रुत्यवर्गोपाययन्नास्ते कीदृशं ज्ञानविज्ञाने एव सारं वरं वरणीयं स्वादु यस्मिन्तथा निगमकुमुददधं वेदलक्षणकुमुदैकदेशसिद्धम् अनेन वेदानामनन्तत्वेऽपि तत्तद्योग्यानु-

सारेणोदितमिति ज्ञायते अत एव वेद्यसारं वेद्येषु ज्ञातव्येषु सारं श्रेष्ठं ननु वेदैकदेशसिद्धं चेत्स्वापेक्षितामयाभावान्नेदमुपादेयमिति तत्राह । उद्धिक्कल्पमिति । योग्यताविशेषादधिकारिणां पूर्णत्वेन समुद्रसमानं शृङ्गवत् यथाशृङ्गो शृङ्गी मधु पाययति तथेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यद्यपि तव प्रार्थिता मन्त्रणरतिः सिद्धैव सा च मद्भिरहेण स्वत एव वृद्धिमप्युपैष्यति ततो न तदर्थं साधनान्तरमप्य-
पेक्ष्यते तथापि मद्भिरहेण यस्त्वमवश्यं कष्टं करिष्यसि तल्लोकशिक्षार्थं साधनानुरूपेणैव कुरु न तु हठादुपवासादिना ततश्च
लोकशिक्षालक्षणमदभीष्टसम्पादने कृते त्वदभीष्टमपि सेत्स्यतीत्याक्षयेनाह । गच्छेति । सार्द्धचतुष्केण अत्र गच्छेत्येवाज्ञायनम-
दन्यत्तु तत्र गतत्वेन स्वभावेन च स्वतः सेत्स्यतीत्यनुवादमात्रं तत्र मत्पादेत्यादिचतुष्टयं गतत्वेन सुखनिस्पृहत्वादिकं स्वभावेनैवेति
ज्ञेयं बद्धर्याख्यमिति दूरे प्रस्थापनमत्र मम मुहुर्लीलामयभूमावस्य वियोगार्त्तस्य स्थितौ कुच्छ्रातिशय एव स्यादित्यभिप्रायात् ईक्ष्या
हेतुना अलकनन्दाया विधूतमशेषकल्मष दुष्टस्पर्शनादिजं दुःखं येनेति तु वास्तवार्थः विविक्तं सुविचारितं यथा त्वत्परिणामभोज
इत्येतत्पर्यवसानं यत्तदेवेत्यर्थः तिस्रः कनिष्ठमध्यमोत्तमत्वेन प्रसिद्धास्तास्ता गतीरतिक्रम्य ततस्ताभ्यः प्रसिद्धाभ्योऽपि परामुत्कृष्टा-
मेष्यसि तां कामिति शङ्किष्यतेऽसाविति कृपया स्वयमेवाह । मामिति । यथैवोक्तं श्रीमदर्जुनं प्रतिसर्वगुह्यतममित्यादौ मामेवैष्यसि
सत्यं त इति ॥ ४१-४८ ॥ एकोऽवतारस्तावद्भवभयमित्यादिलक्षणः अन्यस्त्वमृतादिलक्षणः यद्यप्येवमेवं गुणत्वेन द्वयमपि नमनीयं
तथाप्याद्यं प्रथमं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीति तदा तस्यादरो दर्शितः युक्तमेव च तस्य तदिति तं विज्ञानिष्टि । पुरुषं सर्वादमित्यर्थः ।
पूर्वमेवाहमिहास तत्पुरुषस्यमिति पुरुषत्वेति श्रुतेः ऋषभं श्रेष्ठं चेति ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशास्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भो उद्धव ! सर्वयादवेषु मत्परिकरेषु मध्ये मत्तुल्यत्वात्त्वमेव मत्प्रतिमूर्तिरसि—

नोद्धवोऽपि मन्यूनो यद्गुणैर्नादितः प्रभुः । अतो मद्भ्युनं लोकं प्राहयन्निह तिष्ठतु ॥

इति मद्भुक्तेरतो यत्कृत्यमहं स्वेन साधयामि तत्त्वयापि साधयितुं शक्नोम्यत एव पूर्वं ब्रजभूमिं प्रति त्वमेव प्रस्थापितो
यथा तथैव सम्प्रति त्वां बदरिकाश्रमं प्रस्थापयितुमिच्छामि तत्र हि मर्दशनरनारायणादिमहामुनीन्द्रा मां दिदृक्षन्ते मिथिलादि-
भूतलप्रदेशसुतलवैकुण्ठादीन् पूर्वं गतवता मया तत्र तत्रस्था श्रुतदेवबहुलाश्वबलिवैकुण्ठनाथाद्या मां दिदृक्षवः स्वदर्शनदानेन स्वीय-
ज्ञानाद्युपदेशेन च ते कृतार्थीकृतास्ताधुना बदरिकाश्रमं गन्तुं न शक्यते स पादशतवर्षरूपस्वावतारमर्यादासमयस्य सम्प्रति समाप्ती-
भूतत्वादतोऽधुना प्रपन्नमनुशाधि मामिति यदि मां प्रार्थयसे तर्हीयमेव सम्प्रति ममाज्ञेति मनसा मनसैव संलप्य प्रकटमाह ।
गच्छेति । हे उद्धवेति त्वमन्वर्थसंज्ञत्वात् सदैव सर्वजनोत्सवप्रदो भवस्येवाधुना तु स्वनिष्ठज्ञानवैराग्यादिस्वशक्तिप्रदानेनापि त्वं
तत्रत्यजनोत्सवविशेषप्रदोऽपि मयाकृत इति भावः ॥ ४१ ॥ ईक्ष्या स्वकर्तृकावलोकनेनैव अलकनन्दायाः विभूतं खण्डितमशेषकल्मषं
येन सः तेष्वस्ते ह्यधभिद्विरिति नवमोक्तेरुद्धवस्य सर्ववैष्णवाग्रगण्यत्वाद्वाशेषमिति पदमुपन्यस्तम् ॥ ४२-४३ ॥ मत्तः
सकाशात् यत् भक्तिज्ञानवैराग्यादिकमनुशिषितं तत एव विवेकं विवेकशेषम् अनुभावयन् तत्रत्यश्रीनरनारायणादींस्त्वां पृच्छत
इति शेषः । मय्यावेशितवाक्चित्तत्वादेव मद्भर्मा मन्निष्ठायै बुद्धिप्रतिभासर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादयस्तन्निरतस्तद्युक्तो भवेति तत्साधन-
योग्यतार्थमाशीर्वादः कृतः ततश्च तिस्रस्त्रिगुणात्मिका गतीरतिक्रम्य तत्रत्यान् मुनीन् गुणत्रयगतीरतिक्रान्तान् कृत्वेत्यर्थः । निष्पादित-
मदादेशो मामेष्यसि योगबलेन मयैवानेष्यमाणस्त्वमत्रैव मत्समीपमागमिष्यसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ हरिमेधसा प्रेम्ण मनो हरन्ती मेधा
यस्य तेन अपक्रमे ततोऽपसृतिसमये अद्भुतद्वारोऽपि प्रेममूलकशोकमोहादिद्वन्द्वविशिष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ततश्च भर्तृपादुके
तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रत् अतिनिबन्धरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ अत्र गच्छन्नपि तृतीयस्कन्धोपक्रमोक्त-
कथानुसारेण पुनरपि परावृत्य भगवन्तमेकान्ते दृष्ट्वा संदिग्धमर्थान् पृष्ट्वा तदुत्तराधिगतसमस्तभगवल्लीलातत्त्वसिद्धान्तो विद्रावितो
मोहमहान्धकार इत्याद्युक्त्वा पुनरपि तदाज्ञया ययाविति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥ विशालां बदरिकाश्रमं हरेर्हेतोरेव गतिमगात् द्वारकां
प्रति गमनमाप ॥ ४७ ॥ आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तियोगस्तेन सम्भृतं सम्यक् धृतमेतत् यः सच्छुद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा
वर्तते स विमुच्यत इति किं वक्तव्यं तत्संगेन जगदपि विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ सर्वान्ते जगद्गुरुं प्रणमति । भवभयमिति ।
वेदेभ्यः सारं उपजह्ने च्छृणुतवान् नन्वन्ये मुनयो दर्शनकर्तारो वेदसारमुपजह्ने सत्यन्ते दुर्गमस्य वेदस्य तात्पर्यं न सम्यगभि-

जानन्तीति न तद्वाक्यं विश्वस्यते अयं भगवांस्तु न तथेत्याह । निगमकृदिति । योहि यच्छास्त्रस्य कर्ता स एव खल्विति दुर्गमस्यापि तस्यार्थं जानात्येवेति भावः । भृङ्गवदिति वेदपुष्पोद्यानस्य मकरन्दमित्यर्थः । भृत्यवर्गान् अपाययत् अभक्तानसुरांस्तु वञ्चयामासेति दृष्टान्ताभिप्रायेणाह । अमृतमुदधितश्च उदधिसारमित्यर्थः । मोहिनीरूपेण भृत्यवर्गान् देवानेव अपाययत् असुरास्तु वञ्चयामासेव तं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशस्योन्नतिः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥ वसानः परिदधानः ॥ ४२ ॥ द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणाम् ॥ ४३ ॥ तिस्रस्त्रिगुणात्मिकाः गम्यन्ते इति गतयः प्राकृताः भूमयस्ता अचिरादिमार्गेणातिव्रज्य अतिक्रम्य मां मुक्तोपस्टग्ममेव्यसि प्राप्त्यसि ॥ ४४ ॥ संसारं हरति मेधा यस्य चरणारविन्दानुसक्ता तेन श्रीकृष्णेन अपक्रमे निर्गमनसमये ॥ ४५ ॥ सुदुस्यजः स्नेहो यस्मिन् तेन श्रीकृष्णेन यो वियोगस्तस्मात्कातरो भीतः कृच्छ्रमतिसङ्कटं यथा तथा ययौ ॥ ४६ ॥ विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् अतिव्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेव्यसीत्युपदिष्टां गतिमगात् ॥ ४७ ॥ आनन्दसमुद्रो वेदस्ततः सारांशेन सम्भृतम् एतच्छ्रद्धया सेव्य जगत् यः कश्चित् जङ्गममात्रोऽपि विमुच्यते किम्पुनर्विशिष्टो जन इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ सर्वमुद्धवायोपदिष्टं भगवत्प्रोक्तं तत्त्वं राजर्षिं प्रत्युपदिश्याथ सर्ववेदैकवेद्यं सर्वोपास्यं सर्वोपकारिणं श्रीकृष्णं श्रीशुकः प्रणमति । भवभयमिति । अहं पुरुषं नतोऽस्मि न तु बहवः पुरुषाः सन्ति तत्र कस्तवाभिप्रेतः इत्यत आह । ऋषभं सर्वश्रेष्ठं सर्वेश्वरमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वमाह । आद्यमिति । परमकारणमित्यर्थः । कारणं तु ध्येयमिति श्रुतेः तमेव प्रकटमाह कृष्णसंज्ञमिति कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेदिति श्रुते मत्तः परतरं नान्यदिति श्रीमुखोक्तेश्च तस्यैव सर्वकारणत्वमुपपादयन् मुमुक्षुबुभुक्षुहितकारित्वं दर्शयति । निगमकृदिति । यः सृष्ट्यादिनिर्वाहकं निगममपि य एव कृतवान् 'अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्देहवेद' इत्यादि श्रुतेः एतावता निगमस्य नित्यत्वं प्रसुप्तोत्थितन्यायेन तन्नित्यतासिद्धेः सर्वकारणादन्यत् जिज्ञास्यं नास्तीति बोध्यं 'जन्माद्यस्य यत' इति जिज्ञास्यलक्षणोक्तेः भवभयमित्यत्र द्वन्द्वैक्यम् यः मुमुक्षूणां भवं जन्ममरणलक्षणसंसारमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं ज्ञानं सर्वकारणसर्वशक्तिपरमात्मविषयकं विज्ञानं तदन्तर्गतचिदचित्पदार्थविषयकं विविधं ज्ञानं तयोर्विस्तरतो निगमप्रोक्तयोः सारम् आधुनिकशङ्कां वारयति । निगमसारमुपजह्ने उद्धृतवान् बुभुक्षूणां भयमपहन्तुमुदधितश्चामृतमुपजह्ने तदुभयं भृत्यवर्गानुभयविधान् यथायथमपाययच्च तमिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २९ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एवं सम्प्रार्थितो भगवानाह-गच्छेति साधैश्चतुर्भिः । आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥ स्नानादेः पूर्वमेव मत्पादतीर्थोदकभूताया अलकनन्दाया गङ्गायाः ईक्षया विधूताशेषकल्मषः निवृत्तसकलदोषः बल्कलानि वसानः परिदधानः वन्यभुक् विषयसुखे निस्पृहः द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादीनां तितिक्षुः सहनशीलः ॥ ४२ ॥ सुशीलः आर्जवादिस्वभावः, शान्तः रागादिरहितः ॥ ४३ ॥ एतत् त्वया यत् शिक्षितं तत् विविक्तं सुविचारितमनुभावयन् चिन्तयन् । एवंवृत्तेः फलमाह-ततः परं देहपातानन्तरं तिष्ठो गतीः त्रिगुणात्मिका देवतिर्यङ्मन्ययोनीः अतिक्रम्य मामेव्यसि ॥ ४४ ॥ हरति संसारं मेधा बुद्धिः यद्विषया स हरिमेधास्तेन श्रीकृष्णेन । परिश्रित्य परिक्रम्य अद्वन्द्वपरोऽपि भगवदुपदेशेन दुःखसुखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमे निर्गमनसमये भगवत्पादयोः शिरो निधायाश्रुकलाभिः तत्पादौ न्यषिञ्चदित्यन्वयः । तत्र हेतुः-तस्नेहेन आर्द्रधीरिति ॥ ४५ ॥ किञ्च सुदुस्यजः स्नेहो यस्मिन् तेन वियोगात् कातरो भीतः अत एव तं परिहातुमशक्नुवन् आतुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं ययौ प्राप । ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रत् अतिनिर्वन्धरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य विशालां ययौ । अत्र च पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षम इत्यादितृतीयस्कन्धोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमं गच्छन् भगवतः प्रभासयात्रामुपाश्रित्य शनैः पृष्ठतो गतः सन्नुपसंहृतनिजकुलं भगवन्तमेकान्ते दृष्ट्वा तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो गत इति दृष्टव्यम् ॥ ४६ ॥ ततश्च तं भगवन्तं तमन्तर्हृदि हृदयमध्ये सन्निवेश्य ध्यायन् महाभागवत उद्धवो विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् तत्र ततः समास्थाय कृत्वा जगदेकबन्धुना श्रीकृष्णेन यथोपदिष्टां 'तदामृतत्वं प्रतिपाद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै' । 'अतिव्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेव्यसि ततः परम्' इत्येवमुक्तप्रसारां हरेर्गतिमगादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ आनन्दरूपो भगवांस्तत्समुद्रो वेदस्ततः सम्भृतं निस्सारितम् । यद्वा आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गास्तस्मिन् सम्भृतमेकीकृतं योगेश्वरसेवितास्त्रिगुणा कृष्णेन भागवताय उद्धवाय भाषितमेतज्ज्ञानामृतं यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति तु किं वक्तव्यं यतस्तत्सङ्गेन जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं श्रीकृष्णं प्रणमति-भवभयमिति । भवः संसारः भयं

च जरारोगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां च श्रुत्यवर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं यो निगमकृत् वेदकर्ता अमृतद्वयमुपजह्ने उद्धृतवान् । तदेवाह-ज्ञानविज्ञानयोः साररूपं वेदसारमेकं शृङ्खवत् शृङ्गो यथा पुष्पमकोपयन्नेवामृतं तत् उपहरति तद्वत् । तथोद्धृतश्चैक-मुपजह्ने तच्चोभयं यथातथं श्रुत्यवर्गानपाययत् तं पुरुषमृषभं पुरुषोत्तममाद्यं जगत्कारणं कृष्णसंज्ञमहं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीवल्हभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तत्र जीवमुक्तिनिरूपणे । ऊनत्रिंशो गतो वृत्ति भक्तियोगनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तथानुगृह्य यावत्प्रारब्धं कृत्यमुपदिशति । गच्छेति । हे उद्धव, मया आदिष्टोऽनुज्ञातः सन्, बदर्याख्यं मम आश्रमं ममावतारस्य नारायणस्य बदर्याख्याश्रममित्यर्थः । गच्छ । तत्र बदर्याश्रमे, मत्पादतीर्थोदे मत्पादप्रभवगङ्गाख्यतीर्थविशेषजले, स्नानोपस्पर्शनैः स्नानैराचमनैश्च, शुचिः सन् ॥ ४१ ॥ ईक्षयेति । हे अङ्ग उद्धव, अलकनन्दायाः ईक्षया दर्शनेन, विधूतमशेषं कलमषं यस्य सः, वल्कलानि वसानः परिधानः, वन्यानि वनप्रभवाणि कन्दमूलफलादीनि भुङ्क्ते इति तथा सुखेनात्मानुभवसुखेन निःस्पृहः विषयाभिलाषरहितः सन् ॥ ४२ ॥ किं च । तितिक्षुरिति । द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणां तितिक्षुः, तान् सहमान इत्यर्थः । सुशीलः आर्जवादिस्वभावयुक्तः, संयतेन्द्रियः जितबाह्येन्द्रियः, समाहितधिया, शान्तः जितान्तरिन्द्रियः, ज्ञानं तत्त्वत्रय-याथात्म्यविवेचनात्मकं, विज्ञानं ब्रह्मोपासनात्मकं ताभ्यां संयुतश्च सन् ॥ ४३ ॥ मत्त इति । ते त्वया यत् मत्तः मत्सकाशात् अनुशिक्षितं, विविक्तं सुविचारितं च, तत् अनुभावयन् चित्ते दृढीकुर्वन्, मयि आवेशिते वाक्चित्ते येन सः तत्र वाचः स्वावेशो नाम स्वगुणनामकीर्तनं, चित्तस्य स्वावेशोऽखण्डं चिन्तनं, मद्धर्मनिरतः, कायेन मदाराधनं कुर्वन्नित्यर्थः । एवं मनोवाक्कायवृत्तयोऽभिहिताः । एवंभूतः भवान्, तिस्रः 'ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' इत्यादिनोक्ताः सात्त्विकराजसतामसाख्याः गतीः, अतिव्रज्य अतिक्रम्य, ततः परं प्रकृतिमण्डलात् परतः स्थितं नित्यमुक्तोपभोग्यं मां, एष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥ स इति । हरति यद्विषया मेधा बुद्धिः संसारमिति तथा तेन भगवता, एवमित्थं उक्तः सः उद्धव, तं भगवन्तं प्रदक्षिणं यथा तथा परिवृत्य परिक्रम्य, पादयोः शिरः निधाय, अद्वन्द्वपरः प्रियाप्रियसंयोगवियोगप्रयुक्तहर्षशोकरहितोऽपि, उपक्रमे निर्गमसमये, अश्रुकलाभिः अश्रुविन्दुभिः, न्यषिञ्चत् । कृष्णपादाविति शेषः । तत्र हेतुः । आर्द्रधीः भगवदनुरागातिशयश्लथदधृदयः ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजेति । सुतरां दुस्त्यजः स्नेहो यस्मिंस्तस्य भगवतो वियोगेन समनन्तरभाविना विरहेण कातरो भीतः, आतुरश्च, अत एव तं भगवन्तं परिहातुं त्यक्तुं न शक्नुवन् सः, कृच्छ्रं कष्टं यथा स्यात्तथा, ययौ, ततश्च मत्पादुके तस्मिन् समये भगवतातिकरुणया दत्ते भर्तुः श्रीकृष्णस्य पादुके, मूर्ध्नि बिभ्रत् । पुनः पुनः नमस्कृत्य ययौ ॥ ४६ ॥ तत इति । ततः तं भगवन्तं, अन्तर्हृदि संनिवेश्य, ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा, विज्ञालां बदर्याश्रमम्, महाभागवतः सः गतः । तत्र विज्ञालायां, जगदेकबन्धुना श्रीकृष्णेन, यथा उपदिष्टं तथा उपदिष्टमनतिक्रम्येति वा । तपः समास्थाय, हरेः गतिं अगात् । अतिक्रम्य गतीस्तिष्ठो मामेष्ट्यसि ततः परम्' इति भगवत्संकल्पस्य दृढतरत्वज्ञापनाय अगा-दिति भूतनिर्देशः । अन्यथा 'नोद्धवोऽण्वपि मन्थूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः । अतो मद्भयुनं लोकं प्राहयन्नह्नि तिष्ठतु' इति तार्त्तीयेन सह विरोधापत्तेः । एतदर्थप्रपञ्चः संप्रदायशुद्धः श्रीनित्यानन्दमुनिविरचितहरिदिग्विजयतस्तटीकातश्चापि बोध्यः ॥ ४७ ॥ भगव-दुद्धवसंवादश्रवणफलमाह । य एतदिति । योगेश्वरैः सेवितावङ्घ्री यस्य तेन कृष्णेन, आनन्दसमुद्रात् संभृतं निरतिशयानन्दपरब्रह्म-स्वरूपावेदकनिगमान्तसमुद्रात् समुद्धृतं, भागवतायोद्धवाय भाषितं, स्वेन भगवतैव कथितं एतत् ज्ञानामृतं, यः पुमान् सच्छुद्धया आसेव्य वृत्तते, तत्संबन्धादपीति शेषः । जगत् विमुच्यते । किं पुनः स विमुच्यत इति ॥ ४८ ॥ इत्थमुपदेशेन महोपकर्तारं भगवन्तं प्रणमति मुनिः भवभयमिति । निगमकृत् वेदकृत् तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्यवेदः' इति श्रुत्युक्तीत्या निःश्वसितमुखेन निखिलनिगमाविष्कर्त्ता भगवान्, भवभयं अपहन्तुं, ज्ञानविज्ञाने एव सारः प्रधानप्रतिपाद्यो यस्मिन् सः तं, अमृतममृततुल्यं, वेदसारं शृङ्खवत् शृङ्गः यथा पुष्पमकोपयन् परागमुपहरति, तद्वत्, उद्धृतः वेदान्तोदधेः उपजह्ने उद्धृतवान्, श्रुत्यवर्गान् स्वकीयभक्तसमूहान्, अपाययच्च । तं आद्यं जगत्कारणं, कृष्णसंज्ञं ऋषभं पुरुषं, नतः अस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीधर्मशुभ्रश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्यवार्थाव-

बोधिनीयां भक्तमनोरञ्जनीत्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—उद्धवजी ! अब तुम मेरी आज्ञा से बदरीवन में चले जाओ । वह मेरा ही आश्रम है । वहाँ मेरे चरणकमलों के धोवन गङ्गाजल का स्नान पान के द्वारा सेवन करके तुम पवित्र हो जाओगे ॥ ४१ ॥ अलकनन्दा के

दर्शनमात्र से तुम्हारे सारे पाप-ताप नष्ट हो जायेंगे। प्रिय उद्धव! तुम वहाँ वृक्षों की छाँट पहनना, वन के कन्द-मूल-फल खाना और किसी भोग की अपेक्षा न रखकर निःस्पृह-वृत्ति से अपने-आप में मस्त रहना ॥ ४२ ॥ सर्दी-गरमी, सुख-दुःख— जो कुछ आ पड़े, उसे सम रहकर सहना। स्वभाव सौम्य रखना, इन्द्रियों को वश में रखना। चित्त शान्त रहे। बुद्धि समाहित रहे और तुम स्वयं मेरे स्वरूप के ज्ञान और अनुभव में डूबे रहना ॥ ४३ ॥ मैंने तुम्हें जो कुछ शिक्षा दी है, उसका एकान्त में विचारपूर्वक अनुभव करते रहना। अपनी वाणी और चित्त मुझ में ही लगाये रहना और मेरे बतलाये हुए भागवतधर्म में प्रेम से रम जाना। अन्त में तुम त्रिगुण और उनसे सम्बन्ध रखनेवाली गतियों को पार करके उनसे परे मेरे परमार्थस्वरूप में मिल जाओगे ॥ ४४ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित! भगवान् श्रीकृष्ण के स्वरूप का ज्ञान संसार के भेदभ्रम को छिन्न-भिन्न कर देता है। जब उन्होंने स्वयं उद्धवजी को ऐसा उपदेश किया तो उन्होंने उनकी परिक्रमा की और उनके चरणों पर सिर रख दिया। इसमें सन्देह नहीं कि उद्धवजी संयोग-वियोग से होनेवाले सुख-दुःख के जोड़े से परे थे, क्योंकि वे भगवान् के निर्द्वन्द्व चरणों की शरण ले चुके थे; फिर भी वहाँ से चलते समय उनका चित्त प्रेमावेश से भर गया। उन्होंने अपने नेत्रों की शरती हुई अश्रुधारा से भगवान् के चरणकमलों को भिगो दिया ॥ ४५ ॥ परीक्षित! भगवान् के प्रति प्रेम करके उसका त्याग करना सम्भव नहीं है। उन्हीं के वियोग की कल्पना से उद्धवजी कातर हो गये, उनका त्याग करने में समर्थ न हुए। बार-बार बिड़ल होकर मूर्छित होने लगे। कुछ समय के बाद उन्होंने भगवान् श्रीकृष्ण के चरणों की पादुकाएँ अपने सिर पर रख लीं और बार-बार भगवान् के चरणों में प्रणाम करके वहाँ से प्रस्थान किया ॥ ४६ ॥ भगवान् के परमप्रेमी भक्त उद्धवजी हृदय में उनकी दिव्य छवि धारण किये बदरिकाश्रम पहुँचे और वहाँ उन्होंने तपोमय जीवन व्यतीत करके जगत् के एकमात्र हितैषी भगवान् श्रीकृष्ण के उपदेशानुसार उनकी स्वरूपभूत परमगति प्राप्त की ॥ ४७ ॥ भगवान् शङ्कर आदि योगेश्वर भी सच्चिदानन्द-स्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण के चरणों की सेवा किया करते हैं। उन्होंने स्वयं श्रीमुख से अपने परमप्रेमी भक्त उद्धव के लिये इस ज्ञानामृत का वितरण किया। यह ज्ञानामृत आनन्दमहासागर का सार है। जो श्रद्धा के साथ इसका सेवन करता है, वह तो मुक्त हो ही जाता है, उसके सङ्ग से सारा जगत् मुक्त हो जाता है ॥ ४८ ॥ परीक्षित! जैसे भौंरा विभिन्न पुष्पों से उनका सार-सार मधु संग्रह कर लेता है, वैसे ही स्वयं वेदों को प्रकाशित करनेवाले भगवान् श्रीकृष्ण ने भक्तों को संसार से मुक्त करने के लिये यह ज्ञान और विज्ञान का सार निकाला है। उन्होंने जरा-रोगादि भय की निवृत्ति के लिये क्षीरसमुद्र से अमृत भी निकाला था तथा इन्हें क्रमशः अपने निवृत्तिमार्गी और प्रवृत्तिमार्गी भक्तों को पिलाया। वे ही पुरुषोत्तम भगवान् श्रीकृष्ण ज्ञान जगत् के मूल कारण हैं। मैं उनके चरणों में नमस्कार करता हूँ ॥ ४९ ॥

इत्येकादशास्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः

राजोवाच

ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् । द्वावत्यां किमकरोद् भगवान् भूतभावनः ॥ १ ॥
ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः । प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥
प्रत्याक्रष्टुं नयनमबला यत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत् सतामात्मलग्नम् ।
यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥

श्रुतिरुवाच

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् । दृष्ट्वाऽऽसीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महाभागवते उद्धवे वनं निर्गते (सति) ततः भूतभावनः भगवान् किम् अकरोत् ॥ १ ॥ स्वकुले ब्रह्मशापोप-
संसृष्टे यादवर्षभः सः सर्वनेत्राणां प्रेयसीं तनुं कथम् अत्यजत् ॥ २ ॥ यत्र लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुम् अबलाः न शेकुः यत् कर्णाविष्टं
सताम् आत्मलग्नं ततः न सरति यच्छ्रीः कवीनां वाचां रतिं मानं जनयति यत् जिष्णोः रथगतं दृष्ट्वा युधि तत्साम्यम् ईयुः ॥ ३ ॥
दिवि भुवि भुव्यन्तरिक्षे च समुत्थितान् महोत्पातान् दृष्ट्वा सुधर्मायाम् आसीनान् यदून् कृष्णः यत् इदं प्राह ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रिंशे तु प्रागुपक्षितमौसलच्छलतो हरिः । स्वधाम गंतुमन्विच्छन्संज्ञहार निजं कुलम् ॥ १ ॥
विरागाय पुरा घोरमुपक्षिप्तं हि मौसलम् । कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति ॥ २ ॥

तत इति त्रिभिः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुले सति । अयं भावः । भगवति न हि शापः प्रभवति । यादवत्वानुकरणाच्च
सोऽपि कथंचिन्मान्यः अतः किमकरोदिति । तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति । सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् ॥ २ ॥ तत्प्रपंचयति ।
प्रत्याक्रष्टुमिति । यस्मिन् रूपे लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं परावर्तयितुमबला न शेकुः । यच्च कर्णाविष्टं कर्णरधेण प्रविष्टं सत्सतामात्मनि
लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति । यस्य श्रीः शोभा संकीर्त्यमाना कवीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं जनयति ।
तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनयतीति किं नु वक्तव्यम् । यच्च जिष्णोरूपं जिष्णोरजुं नस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तत्साम्यं सारूप्य-
मीयुः प्राप्तास्तत्केन रूपेणात्यजदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ दिवि सूर्यपरिवेषादीन् भुवि भूकंपादीनंतरिक्षे दिग्दाहादीन्महोत्पातान् स्वयमेवो-
त्पादितत्वादन्यैर्दुःप्रतीकारान् ॥ ४ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रागुपक्षिप्तं प्रथमाध्यायकथितं यत् मुसलसंभववृत्तं तस्य छलेन व्याजेन (१) । विरागाय मुसलजनाज्ञभयेन वैराग्यं
कर्तुं तत्रैव मुसलजनाशशाप एव । विशेषं कथं भगवान्स्वकुलं संदृष्ट्य स्वधाम गत इत्येवंरूपं संशयम् (२) । ततो भगवदुपदेशा-
नन्तरम् । भूतभावनः सर्वपालकः ॥ १ ॥ प्रश्नाशयमाह—अयं भाव इति । यद्यपि नहीति तथापि यादवदेत्यादि । सोऽपि शापोऽपि ।

यतो मान्योऽतो हेतोः । तत्तदशपास्य मान्यत्वादेव कथमत्यजदित्येतदुक्तम् । उपलक्षणत्वादेव सर्वेन्द्रियप्रियमित्यर्थः । अत्यजद-
तरधात् । कथमत्यजत् नात्यजदेवेत्यर्थः । इति स्वहार्दमपि स्पष्टीकृतम् । तत्र हेतुः—सर्वप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपत्वात् । सर्वपदे-
नात्मारामादयोपि गृह्यन्ते इति संदर्भः । विश्वनाथस्तु—ब्रह्मशापेनोपसंसृष्टे उपसंहृते सति सर्वेषां नेत्राणां प्रेयसीमतिप्रियां तनूं
कथमत्यजत् । केषांचिन्मुनीनां मते यत्तस्य तनुत्यागः श्रूयते स कथं संभवेन्नैव संभवेदित्यर्थः । तत्तनोः सच्चिदानन्दरूपत्वेन
तत्त्यागासंभवात्, विप्रः खलु विप्रत्वं स्वीयं कथा त्यजेदित्युक्ते विप्रत्वं नैव त्यजेदिति लभ्यते । यद्वा—सविशेषणे हि विधिनिषेधौ
'सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपक्रमते' इति न्यायेन तनूमिति विशेष्यपदे बाधात् प्रेयसीमिति विशेषणपद एवान्वितस्त्यागोऽयं
ज्ञेयः । सजलकलशं पांथस्त्यजतीत्युक्ते भारवहनश्रमान्निर्जलीकृतस्य कलशस्य ग्रहणं यथा प्रतीयत इति दीपिका—कथमत्यजत्
लौकिकदृष्ट्या मायिकचरित्रं किमप्यकरोदेव तद् ब्रूहीत्यर्थः ॥ २ ॥ तत् सर्वेन्द्रियप्रियत्वम् । परावर्तयितुं व्यावर्तयितुम् । यत्तद्
वपुः । आत्मनि मनसि । ततो मनसः । युधि महाभारते । मृता भीष्मादयः । तद् वपुः । दीपिका—तत् तनोः सर्वेन्द्रियप्रेष्ठत्वं
प्रपञ्चयति—त्यागाऽसंभवे हेत्वभिधानेन विस्तारयति । अबला अत्र गोप्यः "गोपीनां परमानन्द आसीद्वोविन्ददर्शने । क्षणं युग-
शतमिव यासां येन विनाऽभवत्" । इत्यादिभिस्तासामेव तथा प्रसिद्धेः । "प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः" इति विरोधात्तद्रूपं कथमन्यथा
कर्तुं शक्यत इत्येको हेतुः । सतामात्मारामगुरुणामात्मनि ब्रह्मानन्दनिमग्नेपि मनसि तत्त्यागे संभवति "चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं
नैवोत्तिष्ठेत् कर्हिचित्" इति न्यायेन तत् उत्थाय चित्तं न लग्नं स्यादिति द्वितीयो हेतुः । संकीर्त्यमाना इत्यर्थादध्याहृतम् । 'किन्तु
मानम्' इत्येव पाठः अग्रे तथा व्याख्यानात् । कवीनां व्यासादीनामित्यन्यथा तेषां नश्वरकीर्तनेऽकवित्वं प्रसज्येतेति तृतीयो हेतुः ।
सर्वतोपि गरिष्ठं तुरीयं हेतुमाह—यच्च जिष्णोरथमित्यादिना तत्साम्यम् । "मत्सेवया प्रतीतं ते सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति
सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्वत्" । इत्यादिनाऽकालविप्लुतत्वाभिधानात्तद्रूपस्य तथात्वं कथा संभाव्येतेति कथमत्यजदिति
तत्त्वविचारे तदसंभवात्केनापि रहस्येन भाव्यमिति भावः । विश्वनाथोऽपि—तनोः त्यागेऽनुपपत्तीर्दर्शयति—अबला नित्यप्रेयस्यो
रुक्मिण्याद्याः । सतां भवद्विधानामात्मारामाणामात्मनि लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति । साम्यं सायुज्यं प्राप्ता अतस्तद्वपु-
गुणातीतं साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् । न हि गुणमयवस्तुदर्शनेन सायुज्यं भवेत् । अत एव श्रुतिभिरुक्तम्—"निभृतमरुन्मनोक्षदृढ-
योगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात्" इति । नापि गुणमयं सतामात्मलग्नं तिष्ठेत्, नापि नित्यप्रेयस्यो
लक्ष्म्याद्याह्लादिनीशक्तयः प्राकृते खलवासज्जन्ति तस्मात्तद्रूपस्यागं वर्णयन्तो मुनयस्त्वन्मायामोहिता एवेति ॥ ३ ॥ आदिना धूम-
केत्वादीनाम्, द्वितीयेन कूपादिशब्दानाम्, तृतीयेन संध्याविकृत्यादीनां च ग्रहः । अन्यैः स्वेतरेः । दुष्प्रतीकारान्व्यावर्तयितुम-
शक्यान् । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

त्रिंशे स्वायतनं गन्तुं मौसलच्छलो हरिः । निजं कुलं संजहार श्लोकास्तत्र स्वमार्गणाः (५०) ॥

उवाचेति चतुष्कं (४) च पञ्चबाणा (५५) अनुष्टुभः ॥ ३० ॥

ततः इति । महाभागवत उद्धवे वनं प्रति निर्गते सति द्वारवत्यां भूतभावनो भगवान् किमकरोत् ॥ १ ॥ ब्रह्मेति । स्वकुले
ब्रह्मशापेन उपसंसृष्टे उपद्रुते सति यादवर्षभः कृष्णः सर्वनेत्राणाम् उपलक्षणतया सर्वेन्द्रियाणाम् प्रेयसीं स्वतनूं कथमत्यजत् ।
हरौ विप्रशापो न भवति तथापि यादवत्वानुकरणात्कथंचिन्मान्यः अतः तदेतत् कथमत्यजत् । यद्वा । केषांचिन्मुनीनां मते तस्य
तनुत्यागः श्रूयते । तत्कथं संभवेत् । तत्तनोः सच्चिदानन्दरूपत्वेन त्यागासंभवात् ॥ २ ॥ प्रत्याक्रष्टुमिति । यत्र यस्मिन् वपुषि लग्नं
नयनं प्रत्याक्रष्टुं परावर्तयितुमबला न शेकुः । यच्च कर्णरन्ध्रेण प्रविष्टं सत्सतामात्मनि लग्नं लिखितमिव तिष्ठति । ततो न सरति
न निर्गच्छति । यस्य श्रीः शोभा संकीर्त्यमाना कवीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं जनयति । तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनयति इति तु
किमु वक्तव्यम् । यच्च जिष्णोरजुं नस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तसाम्यं सारूप्यमीयुः प्राप्तास्तद्रूपः कथमत्यजदिति पूर्वोक्तान्वयः ।
मन्दाक्रान्ता छन्दः ॥ ३ ॥ दिवीति । दिवि सूर्यपरिवेषादीन् भुवि भूकम्पादीन् अन्तरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादि-
तत्वेनान्यैर्दुष्प्रतीकारान् समुत्थितान् दृष्ट्वा कृष्णः सुधर्मायामासीनान् यदूनाह स्म ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणशालगोखामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

संजहार संहारमुद्रयान्तर्द्वापितवान् । उपक्षिप्तमुपक्रान्तम् । तत्रैव मौसलवृत्त एव ॥ १ ॥ श्लोकद्वयोक्तप्रश्नस्य व्यङ्ग्यार्थ-
माह । अयं भाव इति । कथमत्यजत् । वस्तुतस्तु नात्यजदेव किन्तु लौकिकदृष्ट्या मायिकचरित्रं किमप्यकरोदेव तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ २ ॥
तत्तनोः सर्वेन्द्रियप्रेष्ठत्वं प्रपञ्चयति त्यागासंभवे हेत्वभिधानेन विस्तारयति अबला अत्र गोप्यः । गोपीनां परमानन्द आसीद्वोविन्द-

दर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विना भवेदित्यादिभिस्तासामिव तथा प्रसिद्धेः । तद्रूपं कथमन्यथा स्यात् प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मा इत्यादि विरोधादित्येको हेतुः । सतामात्मारामगुरुणां भवदादीनामात्मनि ब्रह्मानन्दनिमग्नेऽपि मनसि इति तत्त्योगे सम्भवति चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचिदिति न्यायेन तत् उत्थायात्र चित्तं न लग्नं स्यादिति द्वितीयो हेतुः कीर्त्यमाना इत्यर्था-दध्याहृतं किन्तु मानसित्येव पाठः अग्रे तथा व्याख्यानात् । कवीनां व्यासादीनामित्यन्यथा तेषां नेश्वरकीर्त्तनेऽकवित्वं प्रसज्येत इति तृतीयो हेतुः । सर्वतोऽपि गरिष्ठं तुरीयं हेतुमाह । यच्च विष्णो रूपमित्यादिना तत्साम्यस्य मत्सेवया प्रतीतं ते सालोक्यादि-चतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविप्लुतमित्यादिनाऽकालविप्लुतत्वाभिधानात् तद्रूपस्य तथात्वं कथं सम्भाव्येत इति कथमत्यजदिति तत्त्वविचारे तदसम्भवात् केनापि रहस्येन भाव्यमिति भावः ॥ ३ ॥ मुनिरपि तथैवाङ्गीकृतं मायाविलसितमेव वर्णयति । दिवीत्यादिना ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम्

यच्छ्रीर्यस्य वपुषः कान्तिः तामत्यजत् पूर्वत्रान्वयः ॥ १-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

नमस्कृत्य यथावित्युक्तं तदनन्तरवृत्तान्तबुभुत्सया पृच्छति राजा तत् इति त्रिभिः । वनं बदरिकाश्रमं प्रति निर्गते सति तत्सदनन्तरं भगवान् भूतभावः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति तथा जगत्कारणभूतः अनेन स्वकुलं समुत्पाद्य कथं तत्संहृतवानिति प्रदनाशयः ॥ १ ॥ ब्रह्मेति स्वकुले ब्रह्मशापेन विप्रशापेन उपसंसृष्टे उपद्रुते सत्यपि सर्वनेत्राणां प्रेयसीं प्रियतमां स्वतनुं कथमत्यजत् किमत्र तत्त्यागः किम्वा तथा युक्त एव स्वपदमधिजगामेति प्रश्नाशयः सर्वनेत्राणामितीन्द्रियमात्रोपलक्षणम् ॥ २ ॥ तदेव प्रपञ्चयति । प्रत्याक्रष्टुमिति । अबलाः स्त्रियः तत्र वपुषि लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं प्रत्याहर्तुं न शोक्नुं प्रबुभूवुः यच्च श्रवणद्वारा कर्णरन्ध्रे प्रविष्टं सतामात्मनि हृदये लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति यच्छ्रीर्यस्य वपुषः श्रीः शोभा कीर्त्यमानां वाचां रतिं जनयति यच्च युद्धे जिष्णोरर्जुनस्य रथगतं दृष्ट्वा हतास्तत्साम्यं तत्सादृश्यं प्रापुः ॥ ३ ॥ तावत्स्वकुलसंहारप्रकारं वक्तुं प्रसूति । दिवीत्यादिना । सुधर्मायां सभायामासीनान्यदूनिदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवतो मायालक्षणमाहात्म्यं प्रकटयितुं यादवानां मिथो वधनिमित्तनिधनं सज्जनचेतोऽनुरागजननाय चतुर्भुजत्वादि-निजरूपलक्षणदर्शनं दुर्जनमनोमोहनाय जराख्याधशरविद्वपादत्वं तत्स्वर्गदानमित्येतत्सर्वमस्मिन्नध्याये वक्ति । तत्रादौ परीक्षितप्रश्न-प्रकारं भगवद्वाक्येन यादवानां द्वारकायाः निर्गतस्य प्रभासप्रयाणं तीर्थस्नानपूर्वकं विप्रादिपूजनं च वक्ति । ततो महाभागवत् इत्यादिना ॥ १ ॥ अत्यजत् अतिरतिशये वर्तते—

अतिः स्यादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामतिक्रमे ।

इति यादवः अजहरण इति धातोर्भूलोकात् स्वर्गलोकं प्रत्यहरत् ॥ २ ॥ प्राकृतरूपवत् अप्राकृतरूपं च दिव्यं त्यक्तुमयाग्यं स्वात्मैकत्वेन सतां श्रवणमगोचरत्वात् सारूप्यमुक्तिदत्वाच्चेति भावेनाह । प्रत्याक्रष्टुमिति । अबला यत्र यस्मिन् हरेरङ्गे मग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं तत् आनेतुं न शोक्नुः सतां कर्णविष्टमात्मलग्नं मनोमन्दिरं यद्यशः कंसहन्तृत्वादिलक्षणं न सरति कर्णोदेर्नापसरति ततो यत्सतामिति केचित्पठन्ति यद्रूपं च यच्छ्रीवाक्यं यस्य श्रीमद्वाक्यं मनः कर्णयोरतिं निर्दुःखसुखं जनयति करोति वा श्रीवाचा-मिति पाठे लक्ष्म्या वचसां रतिं जनयति श्रोतृणामिति शेषः । यच्च किन्तुतीयोऽतिशय इति सूत्रात् सुखपूर्णं कवीनान्तु मानानुसारि च इदं सर्वस्मिन्नुक्तार्थं मानं भवति को नु मान इति पाठे देहः कः सुखात्मकः कवीनां मानानुसारीत्यर्थः यच्च युधि भारताख्ये जिष्णोर्जयमूतरर्जुनस्य रथगतं दृष्ट्वा तत्साम्यं तस्य स्वरूपस्य निर्दोषत्वादिलक्षणसाम्यमीयुरापुः भीष्मादय इति शेषः । इत्यत एतादृशं रूपं कथमाहरदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ राज्ञा पृष्ठः शुकोऽत्राह । दिवीति ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कथमत्यजत् नात्यजदेवेत्यर्थः । इति स्वहार्दमपि स्पष्टीकृतं तत्र हेतुः सर्वनेत्राणां प्रेयसीमिति सर्वप्रेमास्पदत्वेन परमा-नन्दरूपमित्यर्थः । सर्वपदेनात्मारामादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ १-२ ॥ त्यागासम्भवे पुनर्हन्तूनाह । प्रत्याक्रष्टुमिति । अबलाः सर्वभक्त-वृन्दप्रार्थनीयप्रेमवशाः श्रीगोप्यो यत्र लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं न शोक्नुवन्ति तद्रूपं कथमन्यथा कर्तुं शक्येत प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मा

इति विरोधात् तथाभिप्रायेणैवाह । कर्णाविष्टमिति । सतां भवदीयानामात्मारामशिरोमणीनां भागवतपरमहंसानां किञ्च यच्छीरिति कवीनां तादृशानामेव श्रीकृष्णद्वैपायनादीनामिति विशेषतश्चायं हेतुरित्याह । दृष्टुं ति—

मत्सेवया प्रतीतं ते सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कृतोऽन्यत्कालविप्लुतम् ॥

इत्यादिन्यायेन यस्य साम्यमप्यकालविप्लुतं तस्य वा कथमन्यथा सम्भाव्यतेति भावः ॥ ३ ॥ अथ तथैवाम्यभ्युपगम्य केवलं तेन प्रपञ्चितमेव वर्णयति । दिवीत्यादिना ॥ ४-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देवरूपान् यद्विंशे प्रभासं यापितान् प्रभुः । संहृत्य स्वर्गं प्रस्थाप्य वैकुण्ठं स्वांशतोऽब्रजत् ॥

ब्रह्मशापेन उपसंसृष्टे उपसंहृते सति सर्वेषां नेत्राणां सर्वस्य महादेवस्यापि नेत्राणां प्रेयसीमतिप्रियां तनुं कथमत्यजत् केषांचिन्मुनीनां मते यत्तस्य तनुत्यागः श्रयते तत् कथं सम्भवेदित्यर्थः । तत्तनोः सच्चिदानन्दरूपत्वे तत्त्यागासम्भवात् विप्रः खलु विप्रत्वं स्वीयं कथं त्यजेदित्युक्ते विप्रत्वं नैवत्यजेदिति लभ्यते यद्वा सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन तनुमिति विशेष्यपदे बाधात् प्रेयसीमिति विशेषणपदे एवान्वितस्त्यागोऽयं ज्ञेयः सजलं कनककलशं पान्थस्यज-तीत्युक्ते भारवहनश्रमाभिर्जलीकृतस्य कलशस्य ग्रहणं यथा प्रतीयते इति ॥ १-२ ॥ तनोस्त्यागेऽनुपपत्तीर्शयति । प्रत्याक्रष्टुमिति । यत्र वपुषि लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टुं परावर्त्तयितुम् अवलास्तन्नित्यप्रेयस्यो रुक्मिण्याद्या न शेकुः यच्च कर्णाविष्टं श्रवणद्वारा कर्णरन्ध्रे प्रविष्टं सतां भवद्विधानामात्मारामाणामात्मनि लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति यस्य श्रीः शोभा वर्ण्यमाना कवीनां व्यासादीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं सञ्जनयति यच्च जिष्णोरर्जुनस्य रथागतं युधि दृष्ट्वा साम्यमीयुः सायुज्यं प्राप्ताः अतस्तद्व-पुर्गुणातीतं साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् न हि गुणमयवस्तुदर्शनेन सायुज्यं भवेत् अत एव श्रुतिभिरुक्तम्—

निभृतमरुमनोश्चदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनयः । उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥

इति नापि गुणमयं सतामात्मारामाणामात्मलग्नं तिष्ठेत् नापि नित्यप्रेयस्यो लक्ष्म्याद्याल्हादिनीशक्तयः प्राकृते खल्वा-सज्जन्ति तस्माद्वपुस्त्यागं वर्णयन्तो मुनयस्तन्मायामोहिताः एवेति ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्रिंशेऽध्याये यादवानां परलोकगमनं निरूप्यते उद्धवगमनानन्तरं भगवान् किङ्कृतवानिति पृच्छति । तत इति द्वाभ्याम् । उद्धवे निर्गते सति द्वारवत्यां स्वकुलरक्षार्थं भगवान्सर्वं कर्तुं समर्थः किमकरोत् ॥ १ ॥ अथवा स्वकुलरक्षणादपि स्वानन्यमुनिजन-शापेनेष्टतरेणोपसंसृष्टे स्वकुले सति तनुं शरीरवत्प्रियतरां सर्वनेत्राणां सर्वकरणानां प्रेयसीं यस्य पृथिवीशरीरमिति श्रुतेः भूलोकम् द्वारवतीं वात्यजदित्यर्थः । तत्परित्यागप्रकारं पृच्छति । कथमिति । केन प्रकारेणात्यजत् ॥ २ ॥ अतिदारुणमौसलप्रसङ्गमवधार्य कल्याणपदं श्रीकृष्णरूपं त्रैकालिकानां भक्तानां दर्शनध्यानवर्णनादिविषयं परममङ्गलं नित्यं स्वाभाविकं कान्त्यादिगुणगणालङ्कृतं स्तौति । प्रत्याक्रष्टुमिति । अवलाः श्रीकृष्णप्रियाः यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णरूपे अत्यन्तं शास्त्रश्रवणद्वारा कर्णाविष्टं भवति सतां सूरिणा-मात्मलग्नं सत् ततः न सरति सदा पश्यन्ति सूरय इति श्रुतेः आत्मनः ध्यातुः ध्येयस्य श्रीकृष्णरूपस्य च नित्यत्वात् कवीनां कान्तदर्शीनां सत्पुण्डरीकनयनमित्यादीनां मन्त्राणामृषीणां च तन्ममाप्यात्मलग्नं भवत्विति शेषः ॥ ३ ॥ उत्तरमाह । दिवि सूर्यपरि-वेषादीन् भुवि भूकम्पादीन् अन्तरिक्षे दिग्दाहादीन् ग्रहोत्पातान् दृष्ट्वा इदं वक्ष्यमाणं द्वारकापरित्यागादिकम् ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एकोनविंशताध्यायैजीवभक्तिर्निरूपिता । अथात ईशमुक्तिस्तु द्वयेन विनिरूप्यते ॥ १ ॥

त्रिंशे ब्राह्मणशापेन विनाशः कृष्णचिन्तितः । यथा यदुकुलस्यासीत्तथैव विनिरूप्यते ॥ २ ॥

उद्धवगमनानन्तरवृत्तबुभुत्सया पृच्छति—गत इति । महाभागवते उद्धवे वनं प्रति निर्गते सति द्वारवत्यां भगवान् किमकरोत् । सर्वपालकस्य स्वकुलोपेक्षाप्याश्चर्यकरीत्याशयेनाह—भूतभावन इति ॥ १ ॥ ब्रह्मशापेन उपसंसृष्टे उपद्रुते सति स श्रीकृष्णः स्वतनुं कथमत्यजत् । तत्त्यागोऽपि सर्वदुस्सह इत्याशयेनाह—सर्वनेत्राणां प्रेयसीमिति । यादवकुलश्रेष्ठत्वात्तत्कुलशापेन तत्त्यागोऽप्यावश्यक इत्याशयेनाह—यादवर्षभ इति ॥ २ ॥ सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षकमित्यभिप्रेत्य सर्वेन्द्रियप्रियत्वं प्रपञ्चयति प्रत्याक्रष्टुमिति । यत्र यस्मिन् वपुषि लग्नं नयनं परावर्त्तयितुमवला न शेकुः । यच्च कर्णरन्ध्रेण प्रविष्टं सत्सतामात्मनि लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति । यस्य श्रीः शोभा सङ्कीर्त्यमाना कवीनां वाचा रतिमुल्लासविशेषं जनयति

तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनयति इति तु किमु वक्तव्यम् । यच्च जिष्णोरर्जुनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तत्साम्यं सारूप्यमीयुः प्राप्तास्तद्वपुः कथमत्यजदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥ तत्प्रकारं वक्तुं प्रस्तौति—दिवि सूर्यपरिवेषादीन् । भुवि भूकम्पादीन् । अन्तरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वेनान्यैर्दुष्टप्रतीकारान् समुत्थितान् दृष्ट्वा कृष्ण उवाच ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विश्वं येनोद्धवप्रश्ननिर्णयैरनुकम्पितम् । तं वन्दे श्रीहरिं कृष्णं धर्मनन्दनरूपिणम् ॥ १ ॥

हर्तुं संकल्पितं पूर्वं मौसलच्छन्ना कुलम् । जहारेच्छन् निजं धाम गन्तुं त्रिशेऽक्षरं हरिः ॥ २ ॥

‘नमस्कृत्य ययौ’ इत्युक्तं तदनन्तरवृत्तान्तबुभुत्सया पृच्छति राजा । तत इति । महाभागवते उद्धवे, वनं बदरिकाश्रमं प्रति, निर्गते सति, ततः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति भूतभावनः, भगवान् श्रीकृष्णः, द्वारवत्यां किम् अकरोत् । अनेन स्वकुल-मुत्पाद्य कथं तत्संहतवान् इति प्रश्नाशयः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापेति । यादवेषु ऋषभः श्रेष्ठः श्रीकृष्णः, स्वकुले ब्रह्मशापेन विप्रशापेन उपसंसृष्टमुपद्रुतं तस्मिन् सत्यपि, सर्वनेत्राणां प्राणिमात्रनयनानां, प्रेयसीं प्रियतमां तनुं, स्वतनू, कथम् अत्यजत् । किमत्र तत्याज, किं वा तथा युक्त एव स्वपदमधिजगामेति प्रश्नाशयः । सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् ॥ २ ॥ यत्सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षणं तत्प्रपञ्चयति । प्रत्याक्रष्टुमिति । अबलाः स्त्रियः, यत्र वपुषि लग्नं नयनं, प्रत्याक्रष्टुं न शोकुः प्रत्याहर्तुं न समर्थाः बभूवुः, यच्च कर्णाविष्टं श्रवणद्वारा कर्णरन्ध्रे प्रविष्टं सत्, सतां साधुजनानाम्, आत्मनि हृदये लग्नं लिखितमिव तिष्ठति, ततः न सरति न निर्गच्छति । यच्छ्रीः यस्य वपुषः शोभा, कीर्त्यमाना सती, कवीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं, जनयति । यच्च युधि कौरवपाण्डवीययुद्धे, जिष्णोरर्जुनस्य रथगतं दृष्ट्वा, ये मृतास्ते, तत्साम्यं तत्सादृश्यं ईयुः प्रापुः ॥ ३ ॥ तावत् स्वकुलसंहारप्रकारं वक्तुं प्रस्तौति दिवीत्यादिना । दिवीति । कृष्णः दिवि, भुवि, अन्तरिक्षे च, समुत्थितान् महोत्पातान् दृष्ट्वा, सुधर्मायां सभायाम् आसीनान् यदून्, इदं वक्ष्यमाणं प्राह ॥ ४ ॥

हिन्दी अनुवाद

यदुकुल का संहार

राजा परीक्षित ने पूछा—भगवन् ! जब महाभागवत उद्धवजी बदरीवन को चले गये, तब भूतभावन भगवान् श्रीकृष्ण ने द्वारका में क्या लीला रची ? ॥ १ ॥ प्रभो ! यदुवंशशिरामणि भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने कुल के ब्रह्मशापप्रस्त होने पर सबके नेत्रादि इन्द्रियों के परम प्रिय अपने दिव्य श्रीविग्रह की लीला का संवरण कैसे किया ? ॥ २ ॥ भगवन् ! जब स्त्रियों के नेत्र उनके श्रीविग्रह में लग जाते थे, तब वे उन्हें वहाँ से हटाने में असमर्थ हो जाती थीं । जब संत पुरुष उनकी रूपमाधुरी का वर्णन सुनते हैं, तब वह श्रीविग्रह कानों के रास्ते प्रवेश करके उनके चित्त में गड़-सा जाता है, वहाँ से हटना नहीं जानता । उसकी शोभा कवियों की काव्यरचना में अनुराग का रंग भर देती है और उनका सम्मान बढ़ा देती है, इसके सम्बन्ध में तो कहना ही क्या है । महाभारत-युद्ध के समय जब वे हमारे दादा अर्जुन के रथ पर बैठे हुए थे, उस समय जिन योद्धाओं ने उसे देखते-देखते शरीर-त्याग किया, उन्हें सारूप्य-मुक्ति मिल गयी । उन्होंने अपना ऐसा अद्भुत श्रीविग्रह किस प्रकार अन्तर्धान किया ? ॥ ३ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब भगवान् श्रीकृष्ण ने देखा कि आकाश, पृथ्वी और अन्तरिक्ष में बड़े-बड़े उत्पात—अशकुन हो रहे हैं, तब उन्होंने सुधर्मा सभा में उपस्थित सभी यदुवंशियों से यह बात कही— ॥ ४ ॥

एते घोरा महोत्पाता द्वावत्यां यमकेतवः । मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्खोद्धारं व्रजन्त्वितः । वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ॥ ६ ॥

तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः । देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणांस्तु महाभागान् कृतस्वस्त्ययना वयम् । गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्चरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यदुपुङ्गवाः यमकेतवः घोराः एते महोत्पाताः द्वारवत्यां (दृश्यन्ते अतः) नः अत्र मुहूर्तम् अपि न स्थेयम् ॥ अतः स्त्रियः बालाः वृद्धाः च शङ्खोद्धारं व्रजन्तु वयं यत्र प्रत्यक् सरस्वती तं प्रभासं यास्यामः ॥ ६ ॥ तत्र अभिषिच्य शुचयः सुसमाहिताः उपोष्य स्नपनालेपनार्हणैः देवता । पूजयिष्यामः ॥ ७ ॥ कृतस्वस्त्ययनाः वयं महाभागान् ब्राह्मणान् गोभूहिरण्य-वासोभिः गजाश्चरथवेश्मभिः (पूजयिष्यामः) ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिचिरचिता भावार्थदीपिका

यस्य केतवो ध्वजा इव मृत्युसूचका इत्यर्थः । नोऽस्माभिः ॥ ५ ॥ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषिच्य स्नात्वा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांश्च तैः कृतशान्तिकाः संतो वयं गवादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

भावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

घोरा दुःखप्रदाः । इत्यर्थ इति—यथा ध्वजदर्शनेन नृपत्याद्यागमनं ज्ञायते तद्वदेतैरुत्पातैर्मृत्योरागमनं ज्ञायत इति भावः । अत्र द्वारकायाम् । अपिना किमधिकमृत्युच्यते । अत्रांतरे भगवान् किञ्चित्परामर्श—कुरुक्षेत्रयात्रायां नानादिदेशातो मां मेलितुमागतानां लोकानां मध्ये एवालक्षित आगत्य कलिमां प्रावोचत्—प्रभो भुवि मदधिकारो हि कदा भविष्यतीति, मयोक्तम्—मल्लीलासमाप्त्यनंतरमेवातो मदंतर्द्धानलक्षणानंतरमेव मया दत्ताधिकारः कलिः पृथिव्यामधिकरिष्यति । किञ्च—मदवतारे संप्रति धर्मोऽयं कृतयुगतोऽप्याधिक्येन चतुष्पादेव वर्तते धर्मस्यास्यैतादृशप्राबल्ये सति कलिः कथमधिकर्तुं शक्नुयात्, तस्य हि पादैक-शेषधर्मं सत्येवाधिकारयोग्यतेति नियमः । न च ‘निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः’ इति न्यायेन मत्प्राकट्याभावे सति तादृशधर्म-स्याप्यपाय इति वाच्यम्, सर्वजगत्पाविन्या महाकीर्तिदेव्यास्सर्वत्रैव जागरूकत्वेनैव स्थितत्वात् । किञ्च—मदनुकूलप्रतिकूलतटस्थ-लोकानां मध्ये प्रतिकूला मया संहता एव सांप्रतं रामावतारेणैव सर्वलोकसमक्षमेव स्वधामवासिभिः सार्द्धं वैकुण्ठारोहणे सति अनुकूला द्विगुणितभक्तयो भविष्यन्ति । अत्यनुकूलास्तु परमौत्कण्ठ्यवन्तः शतगुणितप्रेमाणस्तटस्था अपि परमाश्चर्यदर्शनेन भक्ता भविष्यन्तीति धर्मः प्रत्युत वर्द्धिष्यत एव । कथं कलेः प्रभुतालेशोऽपि संभाव्यस्तस्माद्वैसंकोचनार्थमधर्ममतं केनापि प्रकारेणोत्थापयिष्यामि । तत्रायं प्रकारः—स्त्रीयलीलापरिकरैर्यदुभिः सह द्वारवत्यामेव यथास्थितमेव विराजिष्ये, किन्तु प्रापञ्चिकसर्वलोकचक्षुर्भ्यस्तिरोभूयैव तथा प्रद्युम्नसाम्बादिषु मन्त्रित्यपरिकरेषु तत्तद्विभूतयो ये देवाः कंदर्पकार्तिकेयादयः प्रवेशिता वर्तन्ते तानेव योगबलेन तत्तदेहताऽ-लक्षितमेव निष्कास्य प्रद्युम्नादित्वेनैवाभिमन्यमानान्सर्वलोकलोचनेष्वपि तथैव भातान्कृत्वा तैरन्यैश्च द्वारकावासिभिः सार्द्धं प्रभासं गत्वा दानध्यानमधुपानादिकं कारयित्वा तानधिकारिकभक्तान्स्वस्वाधिकारेषु स्वर्गं एव प्रस्थाप्य तदन्यैर्द्वारकावासिजनैः सह दाशरथिस्वरूप इव वैकुण्ठं प्रस्थास्ये । किन्तु—लोकलोचनेषु मायादोषं प्रवेश्यैव येन लोका एवं मस्यन्ते—द्वारावत्याः सकाशान्नि-ष्क्रम्य सर्वे यदुर्वंश्याः प्रभासं गत्वा ब्रह्मशापप्रस्ता मधु पीत्वा मत्ताः परस्परप्रहता देहांस्तत्पुत्रजुः, परमेश्वरोपि सरामस्त्यक्तमानुषदेह एव स्वधामारुरोह, तस्मान्मानुषशरीरमिदमनित्यं मायिकमित्येके वदिष्यन्ति । मन्मानुषशरीरावज्ञा हि महापराध एव । तदुक्तं मयैव—‘अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्’ इति । तत्फलञ्चोक्तम्—‘मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमामुरोश्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।’ इति । यदि ते भक्तास्तदा मोघाशाः स्युर्मत्प्राप्त्याशास्तेषां मोघा यदि ते कमिणस्तदा मोघकर्माणस्तेषां स्वर्गो न भवेत्, यदि ते ज्ञानिनस्तदा मोघज्ञानास्तेषां मोक्षो न भवेदिति यतस्ते राक्षसीमिति । अन्ते तु परमेश्वरेणापि गृहीतस्य सर्वस्यापि शरीरस्य दृश्यत्वादित्येमेव दिव्यमानुषदेहयोश्चिरंतनत्वाचिरंतनत्वाभ्यामेव भेद इति । अपरे तु यथैव कुरुवंशो निपातितस्तथैव स स्ववंश एव कृष्णः प्रभासे निपपातेत्येवमधमविज्ञमानिदुर्जनकुमतश्रवणजल्पनानुमोदनप्रचारणैर्धर्मः सद्य एव पादैकशेषो भविष्यति, यथा घवलोज्ज्वलमपि शंखं पित्तादिदोषोपहतचक्षुषो मलिनपीतमेव पश्यति तथैव सच्चिदानंद-मयीमपि मन्त्रिर्याणलीलां मायादोषोपहतचित्तचक्षुषः प्रद्युम्नादिसर्वपरिकरसहितमदेहत्यागरुक्मिण्यादि महिषीबह्विप्रवेशादितुरवस्था-मयीं प्राकृतीमेव द्रक्ष्यन्ति निश्चेद्यन्ति च, न केवलं प्राकृताः किन्तु मदंशा अर्जुनादयोपि तथैव । वैशंपायनपराशरादयो मुनयोऽपि स्वस्वसंहितासु वर्णयेयुरपि कलिप्राबल्यपरंपरासिद्धयर्थं कलौ जनिष्यमाणेन शंकरेण मद्भक्तेनापि वेदान्तभाष्यं तथा प्रपचयिष्यते यथा तच्छास्त्रमधीत्याधीत्य सूक्ष्मो यः कारणोपाधिर्मायाख्यानेकशक्तिमान्स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतमिति हतबुद्धयो व्याख्यास्यन्त इति विभाव्य महोत्पातानुत्पाद्य सशंकससंभ्रममाह—एते घोरा इति । न चात्र भगवतो नैर्घृण्यमाशंकीयं यद्भक्ते-तराणां लोकानां प्राचीनदुरदृष्टविपाकसमय एव तत्तत्कुमतपथप्रादुर्भावको भवेत् । भगवदिच्छा तु सदसत्कर्मबोधेपि निमित्त-मस्त्येवान्यथा बुद्धाद्यवतारस्यापि नैर्घृण्यं प्रसज्जेत । भगवता तु स्वभक्तजनसंशयदूरीकरणार्थं स्वलीलातत्त्वसिद्धान्त उद्धवं प्रत्युक्त एव । तदुक्तमुद्धवेनैव—‘इत्यावेदितहादाय मद्यं स भगवान्परः । आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ।’ इति आत्मनः स्वस्य स्थितिं व्यवसिति लीलापरिपाटिश्च द्वारकादिधामनित्यनिवासश्चेति तत्रार्थः । अत एवांतर्द्धानलीलातत्त्वञ्चोक्तम्—‘प्रदर्श्यातप्रतपसाम-वितृप्तदशां नृणाम् । आदावांतरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम् ।’ इति लोकानां लोचनानि निमग्नानि यत्र तादृशं बिम्बं स्वदेह-मादायैवांतरधादिति तत्रार्थः । न च बिम्बपदस्यार्थान्तरं कल्प्यं यतस्तदुत्तरपद्येषु ‘यन्मर्त्यलीलोपयिकम्’ इति ‘यद्भर्मसूनोर्बत राजसूये’ इत्यादिषु वपुरित्येवार्थो दृष्टः । अत एव ‘कृष्णद्युमणिनिम्लोचे’ इति कृष्णांतर्द्धानस्य सूर्यास्तमयेनोपमा । मायादोषोपहत-

चक्षुषः कुमतमाललंबिर इत्यादि तेनैवोक्तम्—‘देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः । भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युपात्मनो हरौ ।’ इति । ये मायादोषोपहतचक्षुषो ये च बहिर्मुखा अन्यदसत्कर्मवादकुमतमाश्रितास्तेषां वाक्यैः कृष्णो देहं तत्याजेति कृष्णः स्वकृतमधर्मफलं प्रापेति भाषणैर्धीर्न भ्राम्यति, कस्य आत्मनि हरौ भगवति उप्तं निश्चितं चित्तं येन तस्य भक्तजनस्येति तत्रार्थः । अथ भगवतो विग्रहनामधामलीलापरिकराणां नित्यत्वे प्रमाणानि—‘गोविदं सच्चिदानंदविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं सततं समरुद्रगोऽहं परमया स्तुत्या तोषयामि’ इति गोपालतापनी श्रुतिः । ‘वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः क्रूमां वराहो नरसिंहो वामनो रामो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं सहस्रधाहममितोहमनंतोऽहं नैव ते जायंते त्रियन्ते नैषामज्ञाबंधो न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परमानंदाः’ इति माध्वभाष्यधृतश्रुतिः । ‘निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतंत्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनंदमात्रमुखपादसरोरुहादिः’ इति ध्यानविदुपनिषत् ‘सद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् । स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चान्ययम् ।’ इति वासुदेवोपनिषत् । ‘नंदं ब्रजजनानन्दी सच्चिदानंदविग्रहः’ इति ब्रह्मांडपुराणम् । सर्वे नित्याश्शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कश्चित् ।’ इति महावाराहम् । ‘युगेयुगे विष्णुनोदिमूर्तिमानास्थाय शिष्टं परिपाति दुष्टम्’ इति नारसिंहम् । ‘यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्बहिष्कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः । मुखं तस्यावलोक्यपि सचैलं स्नानमाचरेत् ।’ इति बृहद्वैष्णवम् । ‘न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः इति, ‘अमृतांशोऽमृतवपुः’ इति महाभारतम् । ‘अमृतं मरणवर्जितं वपुर्यस्येति श्रीशंकराचार्यव्याख्या च प्रसिद्धा । ‘शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः’ इति, यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्वपुः’ इति, बवं व प्राकृतं यथा’ इति, ‘सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः’ इति स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य’ इति, ‘त्वय्येव नित्यसुखबोधतनौ’ इति, ‘श्रीभागवतं च नाम्नां नित्यत्वे ओमस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तना’ इति श्रौतमंत्रः । ‘बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते’ इति वर्तमाननिर्देशश्च । यत्तु—‘अनामरूप एवायं भगवान्हरिरीश्वरः । अकर्तते च यो वेदैः स्मृतिभिश्चाभिधायते ।’ इति पाद्मादिवचनं तत्र वासुदेवाध्यात्मवाक्यमेव समाधायकम् । ‘अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामाऽसौ प्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वाद्वपुस्याप्यरूपोऽसाधुरदीर्यते ।’ इति संबंधेन प्रधानस्य हरेर्नास्त्येव कर्तृता, ‘अकर्तारमतः प्राहुः पुराणं तं पुराविदः’ इति । एवम्—‘उपासकानां सिद्धर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना’ इत्यत्र रूपं मूर्तिः शैली दारुमयी लोहमयी वा, तस्य कल्पना रामकृष्णाद्याकारत्वेन निर्माणमिति तत्रार्थो ज्ञेयः । धाम्नां नित्यत्वे—‘तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी हि’ इति गोपालतापनी श्रुतिः । ‘नित्यां मे मथुरां विद्धि पुरीं द्वारवतीं तथा’ इति पाद्मम् । ‘वनं वृन्दावनं तथा’ कश्चिदपि पाठः । गुणानां नित्यत्वे—‘इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कश्चित् ।’ इति । लीलानां नित्यत्वे—‘एको देवो नित्यलीलानुरक्तो भक्तव्यापी भक्तहृद्यान्तरात्मा’ इति पिप्पलादशास्त्रायां पुरुषबोधनी श्रुतिः । जयति जननिवासः’ इत्यस्य ‘दोर्भिरस्यन्न धर्मम् । ब्रजपुरवर्तितानां वर्धयन्कामदेवम्’ इति वर्तमानप्रयोगश्च, ‘कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते’ इति च । लीलापरिकराणां नित्यत्वे—‘यथा सौमित्रिभरतौ यथा संकर्षणादयः । तथा तेनैव जायन्ते निजलोकाद्यदृच्छया । एते हि यादवाः सर्वे मद्रूणा एव भामिनि । सर्वथा मस्त्रिया देवि मत्तुल्यगुणशीलिनः ।’ इति पाद्मम् । अत एव ‘नित्यावतारो भगवान्नित्यमूर्तिर्जगत्पतिः । नित्यरूपो नित्यगन्धो नित्यैश्वर्यमुखानुभूः’ इति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ शंखोद्धारं तीर्थविशेषणम् । द्वारकाक्षेत्रसमीपे त्रितमुनिशापाच्छङ्खरूपतां प्राप्तं कक्षीवन्तं मुनिं यत्र कृष्ण उद्धार तमिति कथा संहितातोऽवसेया । इतो द्वारकातः । यत्र प्रभासे । अत्रामंगलानुकरणमपि नोचितमिति तद्योग्यस्थानमाह—‘स्त्रिय इति ॥ ६ ॥ तत्र प्रत्यक्सरस्वत्याम् । अहं ते पूज्यते देवा एभिरित्यर्हणानि उपचाराः । तथा चात्रस्नानानुलेपनयोरुक्तत्वात्तदितरोपचारा अर्हणपदेन ज्ञेयाः ॥ ७ ॥ महते पूज्यते सर्वैरिति महो विष्णुर्वंदो वा तस्याऽऽसमन्ताद्ब्रजनमाभागो येषां ते महाभागाः वैदिकाचारेण विष्ण्वाराधनपरास्तान् । वेदमं गृहम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एत इति । हे यदुपुङ्गवाः ! एते यमस्य केतवो भवजा इव मृत्युसूचकाः महोत्पाताः द्वारवत्यां दृश्यन्ते इति शेषः । अतो नः अस्माकमत्र मुहूर्तमपि न स्थेयम् ॥ ५ ॥ स्त्रिय इति । इतः स्थानात् स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च राज्ञोद्धारं तीर्थं ब्रजन्तु । वयं यत्र प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी सरस्वत्यस्ति तं प्रभासाख्यं तीर्थं यास्यामः ॥ ६ ॥ तत्रेति । तत्राभिषिच्य स्नात्वा शुचयः सन्तः समाहिताः उपोष्य स्नपनात्तेपनार्हणैः देवताः पूजयिष्यामः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणानिति । ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययना वयं महाभागान् ब्राह्मणान् गोभूहिरण्यादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

प्रकटलीलायाः प्रपञ्चाप्रपञ्चमिश्रत्वाद्वारवत्यां प्रकटप्रकाशवत्याम् अत्र न स्थेयमित्युक्त्या नित्यलीलायामप्रकटप्रकाशायाम् तस्यां स्थेयमेवेत्यभिप्रेतम् ॥ ५ ॥ अत्रामङ्गलानुकरणमपि नोचितमिति तद्योग्यस्थानमाह । स्त्रिय इति ॥ ६ ॥ तत्रेति युग्मकम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीरराधबन्ध्याख्या

तदेवाह । एत इति पञ्चभिः नाशहेतवः कुलनाशहेतवः अतोऽत्र पुर्यां हे यदुपुङ्गवाः ! मुहुर्त्तमपि न स्थेयम् ॥ ५ ॥ तर्हि किं विधेयमित्यत आह । स्त्रिय इति । वृद्धा बालाश्च पुर्याः शङ्कोद्धारं नाम क्षेत्रविशेषं प्रजन्तु वयं तु प्रभासं नाम क्षेत्रं यास्यामः तद्विशिनष्टि । यत्र प्रत्यग्वाहिनी सरस्वती नदी समुद्रं प्रविशतीति शेषः ॥ ६ ॥ तत्र गत्वा किं विधेयमित्यत्राह । तत्रेति । अभिषिच्य स्नात्वा शुचयः परिशुद्धाः चतुर्थ्यन्तपाठे तदर्थमभिषिच्येत्यर्थः । स्नपनमभिषेचनम् आलेपनं चन्दनम् अर्हणमन्यानि पूजोपकरणानि कुसुमाक्षतादीनि तैः ॥ ७ ॥ तुश्चार्थः ब्राह्मणांश्च पूजयिष्याम इति सम्बन्धः तान्विशिनष्टि । महाभागान् विद्यावैदुष्यादिभाग्ययुक्तान् ततस्तैः कृतं स्वस्त्ययनं शान्तिकर्म येषां ते वयं गवादिभिस्तान् पूजयिष्यामः गवादिदानैः सत्करिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्वारवत्यां दृश्यन्ते ॥ ५-११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अत्रान्तरे भगवान् किञ्चित् पराभमर्शं कुरुक्षेत्रयात्रायां नानादिग्देशतो मां मिलितुमागतानां लोकानां मध्य एवालक्षित-
मागत्य कलिमां प्रावोचत् प्रभो ! भुवि मदधिकारः कदा भविष्यतीति मयोक्तं मल्लोलासमाप्यनन्तरमेवातो मदन्तर्द्धानक्षणा-
नन्तरमेव मया दत्ताधिकारः कलिः पृथिव्यामधिकरिष्यति किञ्च मदवतारे संप्रति धर्मोऽयं कृतयुगतोऽप्याऽधिक्येन चतुष्पादेव
वर्द्धते धर्मस्यास्यैतादृशे प्राबल्ये सति कलिः कथमधिकतुं शक्नुयात् तस्य हि पादैकशेषे धर्मं सत्येवाधिकारयोग्यतेति नियमः न च
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन मत्प्राक्कट्याभावे सति तादृशधर्मस्याप्यभाव इति वाच्यं सर्वजगत्पावन्या मन्महा-
कीर्त्तिदेव्याः सर्वत्रैव जागरूकत्वेनैव स्थितत्वात् किञ्च मदनुकूलप्रतिकूलतटस्थलोकानां मध्ये प्रतिकूला मया संहता एव सांप्रतं
रामावतारेणैव सर्वलोकसमक्षमेव स्वधाप्रवासिभिः सार्द्धं वैकुण्ठारोहणे सति अनुकूला द्विगुणितभक्तयो भविष्यन्ति अत्यनुकूलास्तु
परमोत्कण्ठावन्तः शतगुणितप्रेमोणस्तटस्था अपि परमाश्चर्यदर्शनेन भक्ता भविष्यन्तीति धर्मः प्रत्युत वर्द्धिष्यते एव कथं कलेः प्रभुता-
लेक्षोऽपि सम्भाव्यस्तस्माद्धर्मसङ्कोचनार्थमधर्मसंतं केनापि प्रकारेणोत्थापयिष्यामि तत्रायं प्रकारः स्त्रीयलीलापरिकरैर्यदुभिः सह
द्वारवत्यामेव यथास्थितमेव विराजिष्ये किन्तु प्रापञ्चिकसर्वलोकचक्षुर्भ्यस्तिरोभूयैव तथा प्रद्युम्नशाम्बादिषु मञ्जित्यपरिकरेषु तत्तद्वि-
भूतयो ये देवाः कन्दर्पकातिक्रियादवः प्रवेशिता वर्त्तन्ते तानेव योगबलेन तत्तद्देहतोऽलक्षितमेव निष्काश्य प्रद्युम्नादित्वेनैव शोभिमन्य-
मानान् सर्वलोकलोचनेष्वपि तथैव भातान् कृत्वा तैरन्यैश्च द्वारकावासिजनैः सार्द्धं प्रभासं गत्वा दानध्यानमधुपानादिकं कारयित्वा
तानाधिकारिकभक्तान् स्वस्वाधिकारेषु स्वर्ग एव प्रस्थाप्य तदन्यैर्द्वारकावासिजनैः सह दाशरथिस्वरूप इव वैकुण्ठं प्रस्थाप्ये किन्तु
लोकलोचनेषु मायादोषं प्रवेशयैव येन लोका एव संस्रन्ते द्वारवत्याः सकाशान्निष्कस्य सर्वे यदुवंश्याः प्रभासं गत्वा ब्रह्मशापग्रस्ता
मधु पीत्वा मत्ताः परस्परं प्रहृता देहांस्त्यजुः परमेश्वरोऽपि सरामस्त्यक्तमानुषदेह एव स्वधामारुरोह तस्मान्मनुष्यशरीरमिदमनित्यं
मायिकमित्येके वदिष्यन्ति मन्मानुषशरीरावज्ञा हि महापराध एव यदुक्तं मयैव 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमिति'
तत्फलमप्युक्तं 'मोघाशा मोघाकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृति मोहिनीं श्रिता' इति अर्थश्च यदि ते भक्तास्त-
दामोघाशाः स्युर्मत्प्राप्त्याशास्तेषां मोघा यदि ते कर्मिणस्तदा मोघकर्माणस्तेषां स्वर्गो न भवेत् यदि ते ज्ञानिनस्तदा मोघज्ञानास्तेषां
मोक्षो न भवेदिति यतस्ते राक्षसीमिति अन्येतु परमेश्वरेणापि गृहीतस्य सर्वस्यापि शरीरस्य दृश्यत्वादनित्यत्वमेव दिव्यमानुषदेह-
योश्चिरन्तनत्वाचिरन्तनत्वाभ्यामेव भेद इत्यपरेतु यथैव कुरुवंशो निपातितस्तथैव सस्ववंश एव कृष्णः प्रभासे निपपातेत्येवमधमा-
विज्ञमानिदुर्जनकुमतश्रवणजल्पनानुमोदनप्रचारणैर्धर्मः सद्य एव पादैकशेषो भविष्यति यथा धवलोज्ज्वलमपि शङ्खं पिप्तादिदोषोप-
हतचक्षुषो मलिनं पीतमेव पश्यन्ति तथैव सच्चिदानन्दमयीमपि मञ्जिर्याणलीलां मायादोषोपहतचित्तचक्षुषः प्रद्युम्नादिसर्वपरिकर-
सहितमद्देहत्यागरुक्मिण्यादिमहिषीवह्निप्रवेशादिदुरवस्थामयीं प्राकृतीमेव द्रव्यन्ति निश्चेष्टयन्ति च न केवलं प्राकृताः किन्तु
मदिच्छावशादजुनादयोऽपि तथैव वैशंपायनपराशरादयो मुनयोऽपि स्वसंहितासु वर्णयैयुरपि कलिप्राबल्यपरम्परासिद्धयर्थं कलौ
जनिष्यमाणेन शङ्करेण मद्भक्तेनापि वेदान्तभाष्यं तथा प्रपञ्चयिष्येत यथा तच्छास्त्रमधीत्याधीत्य सूक्ष्मो यः कारणोपाधिर्मायाकृत्योऽ-
नेकशक्तिमान् स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतमिति हतबुद्धयो व्याख्यास्यन्ते इति विभाव्य महोत्पातानुत्पाद्य सशङ्कसं-
भ्रममाह । एते घोरा इति । न चात्र भगवतो नैर्घृण्यमाशङ्कनीयं तद्भक्तेतराणां लोकानां प्राचीनदुरदृष्टविपाकसमय एव स तत्तत्कुम-
तपथप्रादुर्भावको भवेद्भगवदिच्छा तुं सदसत्कर्मोद्बोधेऽपि निमित्तमस्त्येवान्यथा बुद्धाद्यवतारस्यापि नैर्घृण्यं प्रसज्जेत भगवता तु
स्वभक्तजनसंशयदूरीकरणार्थं स्वलीलातत्त्वसिद्धान्तमुद्धवं प्रत्युक्तमेव यदुक्तमुद्धवैनेव—

इत्यावेदितहादीयं मह्यं स भगवान् परः । आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥

इति आत्मनः स्वस्य स्थितिं व्यवसितं लीलापरिपाटीं च द्वारकादिधामनित्यवासं चेति तत्रार्थः अत एवान्तर्द्धानलीलातत्त्वं चोक्तम्—

प्रदर्शयत्तत्पसामावितृप्तदृशां नृणाम् । आदायान्तरधाद्यस्तु स्वर्षिबं लोकलोचनमिति ॥

लोकानां लोचनानि निमग्नानि यत्र तादृशे विम्बं स्वदेहमादायैवान्तरधादिति तत्रार्थः नच विम्बपदस्यार्थान्तरं कल्प्यं यतस्तदुत्तरश्लोकेषु यन्मर्त्यलीलौपयिकमिति यद्धर्मसूनुर्वतराजसूये इत्यादिषु वपुरित्येवार्थो दृष्टः अत एव कृष्णद्युमणिनिम्लोच इति कृष्णान्तर्द्धानस्य सूर्यास्तमयेनोपमा मायादोषोपहतचक्षुषः कुमतमाललम्बिरे इत्यपि तेनैवोक्तम्—

देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः । भ्राम्यन्ते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ ॥

इति ये मायादोषोपहतचक्षुषः ये च बहिर्मुखा अन्यदसत्कर्मवादकुमतमाश्रितास्तेषां वाक्यैः कृष्णो देहं तत्याजेति कृष्णः स्वकृतधर्मफलं प्रापेति भाषणैर्धीर्न भ्राम्यति कस्य आत्मनि हरौ भगवति उप्तात्मनो निश्चिन्तयित्तस्य भक्तजनस्येति तत्रार्थः । अथ भगवतो विग्रहनामधामगुणलीलापरिकराणां नित्यत्वे प्रमाणानि गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं सततं समरुद्रणोऽहं परमया स्तुत्या तोषयामीति गोपालतापनी श्रुतिः तथा वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नो अनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नरसिंहो वामनो रामो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्रधाहममितोऽहमनन्तोऽहं नैवैते जायन्ते नैवैते म्रियन्ते नैषामज्ञानबन्धो न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूणो अजरा अमृताः परमाः परमानन्दाः इति माध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिः निर्दोषपूर्ण-गुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीन आनन्दमात्रमुखपादसरोरुहादिरिति ध्यान विन्दूपनिषत् सद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविचर्जितं स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययमिति वासुदेवोपनिषत् नन्दब्रजजनानन्दी सच्चिदानन्द-विग्रह इति ब्रह्माण्डपुराणं सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः हानोपादानरहिताः नैव प्रकृतिजाः कचिदिति महावाराहं युगं युगे विष्णुरनादिभूर्तिमास्थाय शिष्टं परिपाति दृष्टहेति नारसिंह यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः स सर्वस्माद्विहिष्कार्यैष्य श्रौतस्मार्तविधानतः । मुखं तस्य विलोक्यापि सचलः स्नानमाचरेदिति बृहद्वैष्णवश्चन भूतसंघसस्थानो देहोऽस्य परमात्मन इति अमृतं शोऽमृतवपुरिति महाभारतम् अमृतं मरणवर्जितं वपुर्यस्येति तत्र श्रीशङ्कराचार्यव्याख्या च प्रसिद्धा शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुरिति यत्तद्वपुरिर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयाद्विभुरिति वचनं प्रावृत्तं यथेति सत्यज्ञानानन्तानन्द-मात्रैकरसमृतय इति स्वेच्छामयस्य न त भूतमयस्येति त्वय्येव नित्यमुखबोधनाविति श्रीभागवतं चेति नाम्नां नित्यत्वे चास्य जानन्तो नामचिद्विक्तनेति श्रौतमन्त्रः बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते इति वर्तमाननिर्देशश्च यत्तु अनामरूपएवायं भगवान् हरिरीश्वरः अकर्त्तृति च यो वेदैः स्मृतिभिश्चाभिधीयत इति पाद्मादिवचनं तत्र वासुदेवाध्यात्मवाक्यमेव समाधायकं यथा अप्रसिद्धस्तद्रूपानामनामासौ प्रकीर्तितः अप्राकृतत्वाद्व्याप्यरूपोऽसावुदीर्यते । सम्बन्धेन प्रधानस्य हरेर्नास्त्यव कर्त्तृता । अकर्त्तारमतः प्राहुः पुराणं तं पुरविद इति एवमुपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पनेति अत्र रूपं मूर्तिः शैली दारुमयी लोहमयी वा तस्य कल्पना रामकृष्णाद्याकारत्वेन निर्माणमिति तत्रार्थो ज्ञेय इति धाम्नां नित्यत्वे तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी हीति गोपालतापनी श्रुतिः नित्यां मे मथुरावाद्धवपुरीं द्वाारावतीं तथेति पाद्मां वनं वृन्दावनं तथेत्यपि कचित्पाठः गुणानां नित्यत्वे इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः । प्राथम्यं महत्त्वीमच्छिन्नं वियन्ति स्म कर्हिचिदिति लीलानां नित्यत्वे एको देवो नित्यलीलानु-रक्तो भक्तव्यापी भक्तहृद्यान्तरात्मेति पिप्पलादशाखायां पुरुषबोधिनी श्रुतिः जयति जननिवास इत्यत्र दोर्भिरस्यन्नधर्ममिति ब्रजपुर-वर्नितानां वर्द्धयन् कामदेवमिति च वर्त्तमानप्रयोगश्च कामं क्रोधं भय स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते इति च लीलापरिकराणां नित्यत्वे यथा सौमित्रिभरतौ यथा सङ्कर्षणादयः । तथा तेनैव जायन्ते निजलोकाद्यहच्छ्रया एव हि यादवाः सर्वे मद्रूणा एव भूमिनि सर्वथा मत्प्रिया देवि । मत्तुल्यगुणशीलिन इति पाद्मम् अत एव नित्यावतारो भगवान् नित्यमूर्त्तिर्ज-गत्पतिः । नित्यरूपो नित्यगन्धो नित्यैश्वर्यसुखानुभूरिति सर्वमनवद्यम् यमस्य केतवो ध्वजा इव सृत्यसूचका इत्यर्थः नोऽस्माभिः ॥५॥ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषिच्य स्नात्वा ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यमस्य केतवः ध्वजा इव सृत्यसूचका इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ॥ ६-७ ॥ ब्राह्मणांश्च पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

गोस्वामिभ्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

भगवच्चनमाह—एत इति । हे यदुपुङ्गवा एते यमस्य केतवो ध्वजा इव सृत्यसूचका दृश्यन्त इति शेषः । अतो नः अस्माभिः अत्र मुहूर्तमपि न स्थेयम् ॥ ५ ॥ तर्हि किं विवेयमित्यत्राह—इतस्थानात् स्त्र्यादयः शङ्कोद्धारं तीर्थं व्रजन्तु वयं यत्र

प्रत्यक पश्चिमवाहिनी सरस्वत्यस्ति तं प्रभासाख्यं तीर्थं यास्यामः ॥ ६ ॥ तत्राभिषिच्य स्नात्वा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणैः कृतशान्तिकाः गवादिभिर्ब्राह्मणांश्च पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उक्तिमेवाह । एत इति । हे यदुपुङ्गवाः, यमकेतवः यमस्य ध्वजा इव, मृत्युसूचका इत्यर्थः । घोराः एते महोत्पाताः, द्वार्वत्यां भवन्ति । अतः नोऽस्माभिः, अत्र द्वौवत्यां, सुहृत्तमात्रमपि न स्थेयम् ॥५॥ तर्हि किं विधेयमित्यत आह । स्त्रिय इति । स्त्रियः, बालाश्च, अतोऽस्याः पुर्याः सकाशात्, शङ्खाद्वारं क्षेत्रं व्रजन्तु । यत्र प्रत्यक पश्चिमवाहिनी सरस्वती नदी, समुद्रं प्रविशतीति शेषः । तं प्रभासं प्रति, वयं यास्यामः ॥६॥ तत्र गत्वा किं विधेयमित्यत आह । तत्रेति । तत्र प्रभासे, अभिषिच्य स्नात्वा, शुचयः परिशुद्धाः, चतुर्थ्यन्तपाठे शुचये शुद्धतार्थं अभिषिच्येत्यर्थः । उपोष्य सुसमाहिताः एकाग्रचित्ताः सन्तः, स्नपनमभिषेचनं च आलेपनं चन्दनं च अर्हणानि अन्यानि कुसुमाक्षतादीनि पूजोपकरणानि च तैः, देवताः पूजयिष्यामः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणानिति । तुश्चार्थः, महाभागान् ब्राह्मणांश्च, पूजयिष्याम इति संबन्धः । ततः कृतं स्वत्ययनं शान्तिकर्म यैस्ते वयं, गोभूहिरण्यवासोभिः, गजाश्वरथ-वेदमभिश्च, तान् पूजयिष्यामः । गवादिदानैस्तान् सत्करिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

‘श्रेष्ठ यदुवंशियों ! यह देखो, द्वारका में बड़े-बड़े भयङ्कर उत्पात होने लगे हैं । ये साक्षात् यमराज की ध्वजा के समान हमारे महान् अनिष्ट के सूचक हैं । अब हमें यहाँ घड़ी-दो-घड़ी भी नहीं ठहरना चाहिये ॥ ५ ॥ स्त्रियाँ, बच्चे और बूढ़े यहाँ से शंखोद्वारक्षेत्र में चले जायँ और हमलोग प्रभासक्षेत्र में चलें । आप सब जानते हैं कि वहाँ सरस्वती पश्चिम की ओर बहकर समुद्र में जा मिली हैं ॥ ६ ॥ वहाँ हम स्नान करके पवित्र होंगे, उपवास करेंगे और एकाग्रचित्त से स्नान एवं चन्दन आदि सामग्रियों से देवताओं की पूजा करेंगे ॥ ७ ॥ वहाँ खस्तिवाचन के बाद हमलोग गौ, भूमि, सोना, वस्त्र, हाथी, घोड़े, रथ और चर आदि के द्वारा महात्मा ब्राह्मणों का सत्कार करेंगे ॥ ८ ॥

विधिरेष हरिष्टन्नो मङ्गलायनमुत्तमम् । देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुबुद्धा मधुद्विषः । तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययु रथैः ॥ १० ॥

तस्मिन् भगवताऽऽदिष्टं यदुदेवेन यादवाः । चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपवृंहितम् ॥ ११ ॥

ततस्तस्मिन् महापानं पपुमैरेयकं मधु । दिष्टविभ्रंशितधियो यदुद्रवैर्भ्रश्यते मतिः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एषः विधिः अरिष्टघ्नः उत्तमं मङ्गलायनं देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमः भवः ॥ ९ ॥ यदुबुद्धाः सर्वे मधुद्विषः इति समाकर्ण्य तथा इति नौभिः उत्तीर्य रथैः प्रभासं प्रययुः ॥ १० ॥ तस्मिन् यदुदेवेन भगवता आदिष्टं, सर्वश्रेयोपवृंहितं यादवाः परमया भक्त्या चक्रुः ॥ ११ ॥ ततः तस्मिन् दिष्टविभ्रंशितधियः यदुद्रवैः मतिः भ्रश्यते (ततः) महापानं मैरेयकं मधु पपुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विधिः प्रकारः मङ्गलायनं च । किंच देवद्विजगवां पूजा । भव उद्भवहेतुः । देवलोके परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ॥ मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनन्द । उत्तीर्य समुद्रम् ॥ १० ॥ सर्वश्रेयोपवृंहितमित्यत्र संधिरार्षः । भगवतानुक्तैरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ॥ ११ ॥ पीयत इति पानम् । महश्च तत्पानं च । मैरेयकं मदिराविशेषम् । मधु सुरसम् । दिष्टेन दैवेन विभ्रंशितधियः । न ह्यन्यथा तस्मिन्स्थाने तदुचितमिति भावः । यदुद्रवैर्यस्य द्रवै रसैः ॥ १२ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एष ब्राह्मणार्चनरूपः । अरिष्टघ्नोऽशुभनाशकः ‘अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च दैत्यभेदे च फेनिले ।’ इति धरणिः । फलांतरमाह—किंचेति । भूतेषु लोकेषु ‘भूतोऽतीते देवयोनौ लोके खादौ च जीवके’ इति च । ‘भवः क्षेमेशसंसारे’ इति कोशादुद्भवहेतुः क्षेमहेतुः । इति भाव इति—देवादिपूजनमैहिकामुष्मिकशुभं, तथा च यादवानां देवलोकविहा-गतानां तेषां पुनर्ब्राह्मणादिपूजनेन प्रतिबन्धनिवृत्त्या तत्र गमने च परमः क्षेमो भविष्यतीति तात्पर्यम् । उद्भवहेतुः कल्याण-

कारणम् । देवस्य मम लोकेऽप्रकटप्रकाश इति वास्तवोऽर्थः परोक्षवादत्वात् ॥ ९ ॥ इत्युक्तम् । मधुद्विषो मधुमुदनस्य ॥ १० ॥ तस्मिन्प्रभासे । भगवता श्रीकृष्णेन तु स्नानदानदेवब्राह्मणार्चनान्येवोक्तानि पूर्वश्लोकेषु, न तावन्त्येव श्रेयांसि तेषां बहुविधत्वात् 'श्रेयो वदंत्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि' इत्याद्युक्तेः । 'दानं यज्ञो तपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । तीर्थयात्रा विप्रसेवा व्रतानि नियमा यमाः । सेवा पितृगुरुणां च ज्ञाज्ञाणां श्रवणं तथा । दंभत्यागस्त्वार्यता च सारल्यं सत्यभाषणम् । दीनोपकारः पूर्तादेः करणं संगमः सताम् । इत्येवं बहुधोक्तानि नृणां श्रेयांसि नैगमैः ।' इति संहितायाम् । अत उक्तं भगवताऽनुक्तैरपीति ॥ ११ ॥ ततः श्रेयःसंपादनोत्तरम् । तस्मिन्प्रभासे । 'कदंबरससंभूता मदिरा सुरसा भवेत् । सैव मैरयेकं प्रोक्तं यत्पानाद्भ्रश्यते मतिः ।' इति तीर्थः । 'दैवं दिष्टं भागवेयम्' इत्यमरः इति भाव इति-दैवप्रातिकूल्यं विना न कस्यापि तीर्थे मद्यपानादिरुचिरुत्पद्यत इति तात्पर्यम् । यस्य मैरयेकस्य । भ्रश्यते अधः पतति निर्विचारो भवतीत्यर्थः । अतः परम् 'दिष्टविभ्रंशितधियः' (१२) इत्यादि 'संयोज्यात्मान-मात्मनि' (२६) इत्यन्तम् । परमतमवस्तुभूतम् । वस्तुतस्तु—ततस्ते देवाः 'वृजिनानि तरिष्यामो दानेनौभिरिवार्णवम्' इति भगवदुक्तिप्रभावादानादिभिर्ब्रह्मशापं तीर्त्वा मधु पीत्वातर्द्धाय दिवमारुरुहुः । 'संकर्षणश्च स्वस्थानं ययौ' इत्येतावन्मात्रमेव स्वमतं भगवदुक्त्या पूर्वमेवाह स्म सा च—'मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानाम् । नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो-मय्युद्यतेतन्तर्द्धते स्वयं स्म ।' इति । अस्यार्थः—यदा विवादो भविता तदा नैषां वधोपायः स विवाद एषां वधहेतुर्न भवेत् इयान् एतावानपि परकामुष्टिग्रहणताडनपर्यंतोपि अतस्तदा तावान् विवादो वधश्च लोकैर्द्रष्टव्योऽवस्तुभूत एव । ननु तर्ह्येषामुपसंहारे को हेतुस्तत्राह—अग्रे वधादन्य एवोपायोस्ति । स एव कः—मयि उद्यते सति मदिच्छायां सत्यामित्यर्थः । स्वयमेवान्तर्द्धते इमेऽन्तर्द्धास्यन्ते । स्मेति । निश्चये । संदर्भस्तु—तत इति । दिष्टं भगवदिच्छा । वद्यते हि—कृष्णमायेति । अनेन सर्वं मायाकृतमेवेदमिति पुरोऽपि स्थापयिष्यते । तदेतदनुसारेण विरुद्धानि पुराणांतरवाक्यानि च मायाकृतानुवादत्वेनैव योजनीयानि ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विधिरिति । एष तत्राभिषिच्येत्यादिनोक्तो विधिः प्रकारः अरिष्टघ्नः सर्वोपद्रवनिवारकः उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलप्रापकश्च हि यस्माद्देवद्विजगवां पूजाभूतेषु देवाद्याराधकेषु परमो भव उद्भवहेतुः ॥ ९ ॥ इतीति । सर्वे यदुवृद्धाः मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य वाक्यमाकर्ण्य तथाऽस्त्वित्यङ्गीकृत्य नोभिः समुद्रमुत्तीर्य रथैः प्रभासं ययुः ॥ १० ॥ तस्मिन्निति । यादवाः तस्मिन् प्रभासे यद्यदु-देवेन भगवता आदिष्टं तत्सर्वश्रेयोपवृंहितं सर्वं श्रेयःसाधनं परमया भक्त्या चक्रुः । श्रेयोपवृंहितमित्यत्र सन्धिरार्थः ॥ ११ ॥ तत इति । ततस्तस्मिन् स्थाने दिष्टेन दैवेन विभ्रंशितधियस्ते यादवाः अन्यथा तत्र स्थाने तत्कदापि नापश्यन् । यस्य द्रवै रसैः मतिः । भ्रश्यते तन्महत् महामदजनकं पीयते इति पानम् तत् मधु मधुरं मैरयेकं मद्यविशेषं पपुः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

देवलोके देवस्य मम लोकेऽप्रकटप्रकाशे इति वास्तवोऽर्थः परोक्षवादत्वात् ॥ ९-१० ॥ आदिष्टमुपदिष्टमभिषेकादि । अनुक्तैः पूर्त्तादिभिः ॥ ११ ॥ तत आदेशानुष्ठानानन्तरम् । तस्मिन् प्रभासे । दैवेन भगवदिच्छारूपेण कृष्णमायाहृतात्मनामित्य-प्रोक्तः । अन्यथा भगवदिच्छाविरहे । तन्मदिरापाने । वस्तुतस्तु मा नित्यलीला सम्पत्तिः तत् प्रतिपादिका इरा सरस्वती एको दैवो नित्यलीलानुरक्तो भक्तव्यापीति यद्भूतं भवेत् भविष्यच्चेत्यादि श्रुतिरूपा मेरा तस्याः सकाशाज्जातं निष्पादितं यलीलाया नित्यत्वं तन्मैरेयं स्वार्थे कन् तदेव मधु नित्यलीलानुभावकत्वेन प्रपञ्चविस्मारकत्वात् तत् पपुरास्वादिवन्तः कीदृशास्ते दिष्टेन प्रकटलीलावशेन कालेन विभ्रंशिताः नित्यलीलानुभवतश्चयाविता धीर्येषां ते तथा । दिष्टं दैवे च काल स्यादिति विश्वः । किमर्थं पपुरित्यपेक्षायां मैरयेकं विशिनष्टि । यस्य नित्यत्वस्य द्रवैरास्वादनैर्मतिर्वियोगात्मिका भ्रश्यते नित्य संयोगः प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

एषः तत्राभिषिच्येत्यादिनोक्तः विधिः उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलावहः तथाहि देवादीनां पूजा भूतेषु आराधकेषु परमोदया अतिशयिताभ्युदया हीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इतीति । मधुद्विषो भगवतो वच इति शेषः । तथेत्यभिनन्द्य रथैः प्रभासं प्रपयुः ॥ १० ॥ तस्मिन् इति यदुदेवेन भगवता आदिष्टमाज्ञातं सर्वश्रेयोपवृंहितमित्यत्र सन्धिरार्थः भगवताऽनुक्तैरपि सर्वैः श्रेयोभिरभिमतैरुप-वृंहितं युक्तं चक्रुरिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ तदाह । तत इति । तस्मिन् पानं पीयते इति पानं महत् तत्पानं स्वादुतममित्यर्थः । तन्मैरेयकम्मदिराविशेषं मधु पपुरपिबन् दिष्टेन दैवेन विभ्रंशिता धीर्येषां तथाभूताः पपुरिति पूर्वेण सम्बन्धः दैवविभ्रंशित-मत्तिव्वात्पपुरन्यथा तत्र तदनुचितमिति भावः मतिर्हिदैवेन विभ्रंशिता सती भ्रश्यत इति लोकपरिपाटीमदर्शनं यस्य द्रवैः रसै मतिः भ्रश्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कदम्बरसधारा तु मदिरानिर्मितं मधु । मैरेयमिति संप्रोक्तं यत्पाने भ्रश्यते मनः ॥

इति दिष्टेन दैवसंज्ञेन भगवता ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अरिष्टघ्नत्वादिकं प्रपञ्चातीतस्वालोकाप्रकाशावाप्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ ९-११ ॥ तत इति दिष्टं भगवदिच्छा वक्ष्यते हि कृष्णमायेति अनेन सर्वं मायाकृतमेवेदमिति पुरोऽपि स्थापयिष्यते तदेतदनुसारेण विरुद्धानि पुराणान्तरादिवाक्यानि च मायाकृतानुवादत्वेनैव योजनीयानि ॥ १२-२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भवः कल्याणम् ॥ ९-१० ॥ श्रेयोपवृद्धितमित्यत्र संधिरार्षः ॥ ११ ॥ मैरेयकं मदिराविशेषमतः परं दिष्टविभ्रंशितधिय इत्यादि संयोऽयास्मानमात्मनीत्यन्तं परमतमवस्तुभूतं ततस्ते देवा वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवाणवमिति भगवदुक्ति-प्रभावादानादिभिर्ब्रह्मशापं तीर्त्वामधु पोत्वा अन्तर्द्धायं दिवमारुरुहः सङ्कर्षणः स्वस्थानं ययावित्येतावन्मात्रमेव स्वमतं भगवदुक्त्या पूर्वमेवाह स्म साच मिथो यदैषा भविता विवादो मध्वा मदातान्नविलोचनानां नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्द्धते स्वयं स्मेति अस्यार्थः यदा विवादो भविता तदा नैषां वधोपायः स विवाद एषां वधहेतुर्न भवेत् इयान् एतावानपि परकामुष्टि-ग्रहणताडनपर्यन्तोऽपि अतस्तदा तावान् विवादो वधश्च लाकैर्द्रष्टव्योऽवस्तुभूत एव ननु तर्ह्येषामुपसंहारे को हेतुस्तत्राह । अतो वधादन्य एव उपायोऽस्ति स एव कः मयि उद्यते सति मदिच्छायां सत्यामित्यर्थः । स्वयमेव अन्तर्द्धते इमे अन्तर्द्धास्यन्ते स्मेति निश्चये इति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भवः उद्भवहेतुः ॥ ९ ॥ मधुद्विषः इति पूर्वोक्तं वाक्यं सम्यगाकर्ण्य तथेत्यभिनन्द्य उत्तीर्य समुद्रमिति शेषः ॥ १० ॥ श्रेयोपवृद्धितमित्यत्र संधिरार्षः ॥ ११ ॥ यत् यस्य द्रवैः रसैः मतिः भ्रश्यते तन्मैरेयकं मदिराविशेषं मधु सुरसम् ॥ १२ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एष तत्राभिषिच्येत्यादिनोक्तो विधिः प्रकारः अरिष्टघ्नः सर्वोपद्रवनिवारकः उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलापकश्च । हि यस्माद्देवादीनां पूजा भूतेषु देवाद्याराधकेषु परमो भव उद्भवहेतुः मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य वाक्यामाकर्ण्य तथास्त्वित्यङ्गीकृत्य नौभिः समुद्रमुत्तीर्य रथैः प्रभासं ययुः ॥ १० ॥ तस्मिन् प्रभासे यद्यदुद्देवेन भगवता आदिष्टं तत्सर्वश्रेयोपवृद्धितं सर्वं श्रेयस्साधनं परमया भक्त्या यादवाश्चक्रुः । श्रेयोपवृद्धितमित्यत्र सन्धिरार्षः ॥ ११ ॥ एवं भगवदुक्तं कृत्वा तदनन्तरं स्वेच्छयैवानर्थसाधनमपि चक्रुस्तत्राह—तत इति । यस्य द्रवैः रसैः मतिर्विभ्रश्यते तन्मैरेयकं मदिराविशेषं पपुः । तत्र हेतुमाह—महता आदरेण पीयत इति । महापानं मतो मधु । तर्हि दृष्टादृष्टविरुद्धं कथं पपुस्तत्राह—दिष्टेय दैवेन विभ्रंशितधिय इति ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विधिरिति । एषः तत्राभिषिच्येत्यादिनोक्तः विधिः, अरिष्टघ्नः अरिष्टनिवारकः, उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलावहः हि । तथाहि, देवद्विजगवां पूजा, भूतेषु आराधकेषु, परमः भवः, अतिश्रेष्ठ उदय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ इतीति । मधुद्विषः भगवतः, इत्युक्त-विधं, वच इति शेषः । समाकर्ण्य, सर्वं यदुद्बुद्धाः, तथेति समभिनन्द्य, नौभिः समुद्रं उत्तीर्य, रथैः प्रभासं प्रययुः ॥ १० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रभासे, यादवाः यदुद्देवेन भगवता आदिष्टमाज्ञातं, सर्वश्रेयोपवृद्धितं, अत्र संधिरार्षः । भगवतानुक्तैरपि स्वाभिमतैः सर्वश्रेयोभिः उपवृद्धितं युक्तं च, परमया भक्त्या चक्रुः ॥ ११ ॥ तत इति । ततः तस्मिन् प्रभासे, यादवाः पीयते इति पानं महच्च तत्पानं च महापानं, स्वादुतममिति भावः । मैरेयकं 'मैरेयमासवो धात्री धावको गुडवारिभिः' इत्युक्तलक्षणं मधु मदिराविशेषं, दिष्टेन दैवेन विभ्रंशिता धीर्मतियेषां तथाभूताः सन्तः, पपुः । मैरेयकं विज्ञिनष्टि । यद्वैर्यस्य रसैः, मतिः भ्रश्यते, तथाभूतम् । अत्रैषां दैवविभ्रंशितमतितात्त्विकान्तरमन्यथा तत्र तदनुचितमिति भावः । मतिर्हि दैवेन हृता सती भ्रश्यत इति लोकपरि-पाद्यपि प्रदर्शिता ॥ १२ ॥

हिन्दी अनुवाद

यह विधि सब प्रकार के अमङ्गलों का नाश करनेवाली और परम मङ्गल की जननी है। श्रेष्ठ यदुवंशियों ! देवता, ब्राह्मण और गौओं की पूजा ही प्राणियों के जन्म का परम लाभ है ॥ १ ॥ परीक्षित ! सभी वृद्ध यदुवंशियों ने भगवान् श्रीकृष्ण की यह बात सुनकर 'तथास्तु' कहकर उसका अनुमोदन किया और तुरंत नौकाओं से समुद्र पार करके रथों द्वारा प्रभास क्षेत्र की यात्रा की ॥ १० ॥ वहाँ पहुँचकर यादवों ने यदुवंश क्षीरोमणि भगवान् श्रीकृष्ण के आदेशानुसार बड़ी श्रद्धा और भक्ति से शान्तिपाठ आदि तथा और भी सब प्रकार के मङ्गलकृत्य किये ॥ ११ ॥ यह सब तो उन्होंने किया; परन्तु दैव ने उनकी बुद्धि हर ली और वे उस मैरेयक नामक मदिरा का पान करने लगे, जिसके नशे से बुद्धि भ्रष्ट हो जाती है। वह पीने में तो अवश्य मीठी लगती है, परन्तु परिणाम में सर्वनाश करनेवाली है ॥ १२ ॥

महापानाभिमत्तानां वीराणां द्रुपचेतसाम् । कृष्णमायाविमूढानां सङ्घर्षः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः । धनुर्भिरसिभिर्मल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः ॥ १४ ॥

पतत्पताकै रथकुञ्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ।

मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन्स्त्रैर्दद्भिरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥

प्रद्युम्नसाम्बौ युधि रुढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ।

सुभद्रसङ्ग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महापानाभिमत्तानां वीराणां द्रुपचेतसां कृष्णमायाविमूढानां सुमहान् सङ्घर्षः अभूत् ॥ १३ ॥ क्रोधसंरब्धाः आततायिनः वेलायां घनुभिः असिभिः मल्लैः गदाभिः तोमरर्ष्टिभिः युयुधुः ॥ १४ ॥ पतत्पताकैः रथकुञ्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिः महिषैः नरैः अपि अश्वतरैः मिथः समेत्य सुदुर्मदाः (ते) वने दद्भिः द्विपाः इव शरैः न्यहन् (न्यहनन्तित्यर्थः) ॥ १५ ॥ युधि रुढमत्सरौ प्रद्युम्नसाम्बौ अक्रूरभोजौ अनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसङ्ग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्णमायाविमूढानामिति मुख्यो हेतुः । संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥ ततो युयुधुश्च ॥ १४ ॥ पतत्य इतस्ततश्चलत्यः पताका येषु तै रथादिभिर्मिथः समेत्य न्यहन्त्यहनन्तित्यर्थः । दद्भिर्दत्तैरिव ॥ १५ ॥ मिथः समेत्येत्यस्य प्रपञ्चः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः । गदौ श्रीकृष्णस्य भ्राता एकः पुत्रश्चापरस्तौ सुमित्रश्च सुरथश्च सुमित्रासुरथाविति द्वैर्धर्मार्थम् । असुरथनामा वा कश्चित् ॥ १६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“महापानं मद्यपानं महामांसं गवां पलम् । यममार्गो महामार्गो महावैद्यस्तु धर्मेराट् । महासंज्ञां च मरणं महार्शस्त्रोऽस्थिवै गवाम् । महास्नेहो भवेन्मज्जा यमराजो महागुरुः । प्रेतान्नभुग्महाविप्रो महादानं गवादिकम् । अंतस्नानं महास्नानं महादेवो मृडः स्मृतः । एते शब्दा महापूर्वा अन्येऽपि बहवो मताः” । इति शब्दचिन्तामणौ । सुमहान् अर्थायः । कृष्णस्य मायया विमूढानां के वयं किमिदं कुर्म इत्यजानताम् । दीपिका—द्रुपचेतसां नित्यसंयोगानुभवेन गर्वितचेतसाम् । संघर्षः नित्यलीलया वियोगात्मक-प्रकटलीलायाः पराभवोऽभवत् कृष्णस्यापि माया वियोगदर्शिकेच्छा विमूढो तिरोहिता येभ्यस्तेषाम् ॥ १३ ॥ वेलायां समुद्रतीरे । इदानीं तेषां साधकानां नित्यप्रवेशदर्शनाय साधनानुक्रममाह—युयुधुरिति । वियोगदुःखं ध्वंसयितुं क्रोधाविष्टाः सन्तः वेलायाम-प्रकटप्रकाशधामगमनसमये आततायिहन्त्वेन शस्त्रपाणित्वमभिधीयते, तेन च वियोगदुःखहन्तृत्वं लक्ष्यते । युयुधुः तत्प्रतिबंधक-संस्तुतिहेतुभूताविद्यादिभिः सह संप्राममिव चक्रुरित्यर्थः । तादृशयुद्धे साधनान्याह—धनुर्भिरित्यादिना । धनुर्भिर्धनरूपितप्रण-वार्थविचारैरित्यर्थः । ‘धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति’ इति सप्तमोक्तेः । असिभिस्तत्तुल्यैर्निर्वदैः । “निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः” इत्येकादशोक्तेः । मल्लैः शरतता रूपितैः । स्वस्वशुद्धत्वं पदार्थविचारैः ‘शरं तु जीवम्’ इत्युक्तेः । गदाभिः मे गीतोपलक्षिते नृत्ये दीयंत इति गदाः करतालिकास्ताभिः पातकैः सह युयुधुः । भगवदग्रे नृत्यांगतालिकाभिः पातकनाशं दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । तदुक्तं पादो—“नृत्यतः श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भूशम् । उद्धीयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः ।” इति । ‘गीतं स्याद्रश्म गातरि’

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । तौति स्वरूपज्ञानावरणाय गच्छतीति तौ; गत्वा च स्वरूपज्ञानं म्रियते मारयतीति मरः, तौश्चासौ मरश्चेति तोमरोऽबोधस्तं रिशंति नाशयंतीति तोमरर्ष्टयः षड्विधप्रपत्तयस्ताभिरज्ञानेन युयुधुरज्ञाननाशनार्थं ता दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः' इति 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति च गीतोक्तेः । 'तु- (सौत्रो) गतौ' विच् प्रत्ययः 'रिश-हिंसायाम्' कर्तरि क्तिच् । 'मृङ्-प्राणत्यागे' अंतर्भावितण्यर्थः, अच प्रत्ययः कर्तरि, साधुत्वमेवं ध्येयम् ॥ १४ ॥ अश्वतरैर्गर्दभातुरंग्यां जातैः । आदिनाऽध्यादिग्रहः । इत्यर्थ इति-एकत्वमत्र बहुत्वेऽस्त्वार्षत्वादिति भावः । रथेति-रथानां भक्त्यवयवानां श्रवणकीर्तनादीनां कुञ्जरः कोशस्तत्तुल्यं यच्छ्रीमद्भागवतं तदादिभिर्वैष्णवशास्त्रैरास्वाद्यत्वेन मिथः समेत्य तानि मिथ आस्वाद्येत्यर्थः । कलिकालात्मकर्मविद्यादिकं न्यहन् तदास्वादनेः कलिकालादिजयं दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । कथंभूतैः रथकुञ्जरादिभिः पतन्त्यो निससरन्त्यः पताका श्रीकृष्णप्रसादलक्षणानि सौभाग्यानि येभ्यस्तैः । 'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुञ्जरोऽनेकपे कोशे' इति हेमचन्द्रः । 'पताका वैजयंत्यां च सौभाग्यनाटकां गयोः' इति मेदिनी । 'वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च । धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति ।' इति पाद्मादिपुराणम् । तदास्वादविशिष्टा एव सन्तः स्वरादितुल्यैरपि नरैः समेत्य तेषामपि तदादिकं स्वरोष्णादिसमस्वभावं विषयपारतंत्र्यादिकं न्यहन् तानपि तारयामासुरित्यर्थः । कीदृशैस्तैः शरैर्भागवतादिश्रावणैर्जलवद्द्रवीकृतैरिति तेषां प्रेमदातृत्वमभिव्यंजितम् । 'शरस्तु तेजने बाणे ध्व्यग्रे नाशरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ । परस्परस्पर्द्धयास्वादने दृष्टान्तः-वने द्विपा यथा दद्भिः कंदहननपूर्वकं खेलंति तद्वत् ॥ १५ ॥ रुढः प्राप्तो मत्सरो याभ्यां तौ गदावित्येकशेषः । आर्षत्वकल्पनस्यागतिकत्वादाह-असुरथनामा वेति । इदानीं द्वयोर्द्वयोः परस्परं विचारमाह-प्रद्युम्नसांवाविति । संसारेण वियोगेन च सह युधि परमार्थविचारार्थं परस्परं मिलितवन्ताविति सर्वत्र योज्यम् ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

महापानेति । महापानेन अभितो मत्तानां दृष्टचेतसां कृष्णमायया विमूढानामिति मुख्यो हेतुः । वीराणां यादवानां सुमहान् संघर्षः कलहः अभूत् ॥ १३ ॥ युयुधुरिति । ततश्च ते क्रोधेन संरब्धाः क्षोभयुक्ताः आततायिनः शस्त्राणयः वेलायां समुद्रतीरे धनुरादिभिः परस्परं युयुधः । तद्वत्भाव आर्षः ॥ १४ ॥ पतदिति । पतन्त्यः इतस्तत्तत्तन्त्यः पताका येषु तैः रथकुञ्जरादिभिरश्वतरान्तैः मिथः समेत्य सुदुर्मदाः ते शरैः न्यहन् न्यहनन्नित्यर्थः । आर्षः प्रयोगः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा इन्द्रिदन्तैः द्विपा गजा युध्यन्ते तद्वदिति ॥ १५ ॥ मिथः समेत्येत्यस्य प्रपञ्चः-प्रद्युम्नेति । युधि रुढमत्सरौ प्रद्युम्नसाम्बौ इत्यादियोगानां मध्ये गदौ द्वौ तत्रैकः कृष्णभ्राता एकश्च पुत्रः सुमित्रः सुरथश्च तौ । दैर्घ्यमार्षम् । असुरथनामा वा कश्चित् । समीयतुः युयुधाते ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

दृष्टचेतसां नित्यसंयोगानुभवेन गर्वितचेतसां संघर्षः । नित्यलीलाया वियोगात्मकप्रकटलीलायाः पराभवोऽभवत् । कृष्णस्यापि मायावियोगदर्शिकेच्छा विमूढा तिरोहिता येभ्यस्तेषाम् ॥ १३ ॥ इदानीं तेषां साधकानां नित्यलीलाप्रवेशदर्शनाय साधनानुक्रममाह । युयुधुरिति । वियोगदुःखं ध्वसयितुं क्रोधाविष्टाः सन्तः वेलायामप्रकटप्रकाशधामगमनसमये आततायिशब्देन शस्त्राणित्वमभिधीयते तेन च वियोगदुःखहन्तृत्वं लक्ष्यते । युयुधुः तत्प्रतिबन्धकसंस्मृतिहेतुभूताविद्यादिभिः सह संप्राममिव चक्रुरित्यर्थः । तादृशयुद्धे साधनान्याह । धनुर्भिरित्यादिना । धनुर्भिर्धनूरूपितप्रणवार्थविचारैरित्यर्थः । धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्तीति सप्तमोक्तेः । असिभिस्तुल्यैर्निर्वेदैः निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिरित्येकादशोक्तेः । भल्लैः शरतया रूपितैः स्वस्वशुद्धत्वम्पदार्थविचारैः झरन्तु जीवमित्युक्तेः । गदाभिः गे गीतोपलक्षिते नृत्ये दीयन्ते इति गदाः करतालिकास्ताभिः पातकैः सह युयुधुः भगवदग्रे नृत्यङ्गतालिकाभिः पातकनाशं दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे "नृत्यतः श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् । उड्योयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः" इति गीतं स्याद्वा गातरीत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । तौति स्वरूपज्ञानावरणाय गच्छतीति तौ; गत्वा च स्वरूपज्ञानं म्रियते मारयतीति मरः तौश्चासौ मरश्चेति तोमरोऽबोधस्तं ऋषन्ति नाशयन्तीति तोमरर्ष्टयः षड्विधप्रपत्तयस्ताभिरज्ञानेन सह युयुधुरज्ञाननाशनार्थं ताः दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति च गीतोक्तेः । तुः सौत्रो गतौ विच्प्रत्ययः । ऋष हिंसायां कर्तरिक्तिच् । मृङ् प्राणत्यागे अन्तर्भावितण्यर्थः एरच्प्रत्ययः कर्त्तरीति साधुत्वम् ॥ १४ ॥ रथेति रथानां भक्त्यवयवानां श्रवणकीर्तनादीनां कुञ्जरः कोशस्तत्तुल्यं यच्छ्रीमद्भागवतं तदादिभिर्वैष्णवशास्त्रैरास्वाद्यत्वेन मिथः समेत्य तानि मिथ आस्वाद्येत्यर्थः । कलिकालात्मकर्मविघातादिकं न्यहन् तदास्वादनेः कलिकालादिजयम् दर्शयन्ति स्मेत्यर्थः । कथंभूतैः रथकुञ्जरादिभिः पतत्पताकैः हतन्त्यः निससरन्त्यः पताकाः श्रीकृष्णप्रसादलक्षणानि सौभाग्यानि येभ्यस्तैः । रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि चेति मेदिनी । कुञ्जरोऽनेकपे कोशे इति हेमचन्द्रः । पताका वैजयन्त्याश्च सौभाग्यनाटकाङ्गयोरिति मेदिनी । वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च । धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः

प्रसीदतीति पुराणम् । तदास्त्रीर्द्विर्निष्ठा एव सन्तः खरादितुल्यैरपि नरैः समेत्य तेषामपि तदादिकं न्यहन् तानपि तारयामासुरित्यर्थः । कीदृशैस्तैः शरैः भागवतादिश्रावणैर्जलवद्द्रवीकृतैरिति तेषां प्रेमदातृत्वमभिव्यञ्जितम् । शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्रे ना शरं जले इति विश्वमेदिन्यौ परस्परस्पर्द्धयास्वादाने दृष्टान्तः । वने द्विपा यथा दद्भिः कन्दहननपूर्वकं खेलन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ इदानीं द्वयोर्द्वयोः परस्परं विचारमाह । प्रद्युम्नसाम्बाविति । संसारेण वियोगेन च सह युधि परमार्थविचारार्थं परस्परं मिलितवन्ताविति सर्वत्र योज्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

वीराणामिति । कृष्णस्य भगवतो मायया विमूढानामत एव महापानेनाभितो मत्तानामत एव दृप्तचेतसां मिथो सुमहान् संघर्षः कलहो बभूव ॥ १३ ॥ ततो वेलायां समुद्रतीरे धनुरादिभिर्गुयुधुश्च ॥ १४ ॥ पतन्त्य इतस्तत्तश्चलन्त्यः पताका येषु तै रथादिभिर्मिथः समेत्य सुदुर्मदाः शरैर्न्यघ्नन् द्विपा गजा दन्तैर्वन इव ॥ १५ ॥ मिथो युद्धमेव प्रपञ्चयति । प्रद्युम्नसाम्बाविति । समीयतुः समितिं चक्रतुरित्यर्थः । सुमित्रासुरथौ इत्यत्र दीर्घ आर्षः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥ वेलायां समुद्रजलसीम्नि ॥ १४ ॥ अर्वाणोऽश्वाः दद्भिर्दन्तैः ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कृष्णस्य मायया मूढानां के वयं किमिदं कुर्म इत्यजानतां संघर्षः कलहविशेषः ॥ १३-१५ ॥ गदौ कृष्णस्य भ्रातृकः पुत्रश्चापरस्तौ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥ वेलायां समुद्रतीरे ॥ १४ ॥ न्यहन् न्यघ्नन् ॥ १५ ॥ गदौ श्रीकृष्णभ्राता पुत्रश्च ॥ १६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलोककृता बालप्रबोधिनी

ततश्च तेषां सुमहान् संघर्षः कलहः अभूत् । तत्र हेतुः—महापानेत्यादि । तत्रापि मुख्यो हेतुः—कृष्णमायेति ॥ १३ ॥ ततश्च ते क्रोधव्याप्ता आततायिनः शस्त्रपाणयः वेलायां समुद्रतीरे धनुरादिभिः परस्परं युयुधुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ पतन्त्य इतस्तत्तश्चलन्त्यः पताका येषु तै रथादिभिः मिथः समेत्य सुदुर्मदाः ते शरैर्न्यहन् न्यघ्नन्तित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा दद्भिर्दन्तैर्द्विपा गजा युध्यन्ति तद्वदिति ॥ १५ ॥ मिथो युद्धमेव प्रपञ्चयति—प्रद्युम्नेत्यादि चतुर्भिः । गदो तत्रैकः कृष्णभ्राता एकश्च पुत्रः सुमित्रः असुरश्च तौ समीयतुः युयुधतुः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

महापानेति । महापानाभिमत्तानां, वीराणां, कृष्णस्य भगवतो मायाविमूढानां, अत एव दृप्तचेतसां, तेषां मिथः सुमहान् संघर्षः महान् कलहः अभूत् ॥ १३ ॥ युयुधुरिति । ततः क्रोधसंरब्धाः, आततायिनः संगृहीतशस्त्राः ते, धनुर्भिः, असिभिः भल्लैः, गदाभिः, तोमरैर्द्विभिः । तोमरैः ऋष्टिभिश्चेत्यर्थः वेलायां युयुधुश्च ॥ १४ ॥ पतत्पताकैरिति । पतन्त्यः इतस्तत्तश्चलन्त्यः पताका येषु तैः, रथाश्च कुञ्जराश्च ते आदयो येषां तैः, खराश्च उष्ट्राश्च गावश्च तैः, महिषैः, नरैः अपि, शीबिकाभिरित्यर्थः । अश्वतरैश्च, मिथः समेत्य, सुदुर्मदाः द्विपाः, वने दद्भिः इव न्यहन् । रयादीन्यारुह्य परस्परं प्रजहुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ मिथो युद्धमेव प्रपञ्चयति । प्रद्युम्नासाम्बाविति । युधि रूढमत्सरौ प्रद्युम्नसाम्बावौ मिथः समेत्य, तथा अक्रूरभोजौ, अनिरुद्धसात्यकी, सुभद्रसंग्रामजितौ, सुदारुणौ गदौ, एकः श्रीकृष्णस्य भ्राता गदः, पुत्रश्चापरस्तौ, सुमित्रासुरथौ, अत्र दीर्घ आर्षः । असुरथनामा वा कश्चित् । तौ च मिथः समीयतुः ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

उस तीव्र मदिरा के पान से सब-के-सब उन्मत्त हो गये और वे घमण्डी वीर एक-दूसरे से लड़ने-झगड़ने लगे । सच पूछो तो श्रीकृष्ण की माया से वे मूढ हो रहे थे ॥ १३ ॥ उस समय वे क्रोध से भरकर एक-दूसरे पर आक्रमण करने लगे और धनुष-बाण, तलवार, भाले, गदा, तोमर और ऋष्टि आदि अस्त्र-शस्त्रों से वहाँ समुद्र तटपर ही एक-दूसरे से भिड़ गये ॥ १४ ॥

मतवाले यदुवंशी रथों, हाथियों, घोड़ों, गधों, ऊँटों, खच्चरों, बैलों, भैंसों और मनुष्यों पर भी सवार होकर एक-दूसरे को बाणों से घायल करने लगे—मानो जंगली हाथी एक-दूसरे पर दातों से चोट कर रहे हों। सब की सवारियों पर ध्वजाएँ फहरा रही थीं, पैदल सैनिक भी आपस में उलझ रहे थे ॥ १५ ॥ प्रद्युम्न साम्ब से, अक्रुर भोज से, अनिरुद्ध सात्यकि से, सुभद्र संग्रामजित् से, भगवान् श्रीकृष्ण के भाई गद उसी नाम के उनके पुत्र से और सुमित्र सुरथ से युद्ध करने लगे। ये सभी बड़े भयङ्कर योद्धा थे और क्रोध में भरकर एक दूसरे का नाश करने पर तुल गये थे ॥ १६ ॥

अन्ये च ये वै निशठोन्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्धानुमुख्याः ।

अन्योन्यमासाद्य मदन्धकारिता जघनुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥

दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्त्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः ।

विसर्जनाः कुरुराः कुन्तयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् ॥ १८ ॥

पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।

मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातैस्त्वहन्ज्ञातय एव मूढाः ॥ १९ ॥

शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु । शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जहुरेरकाः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अन्ये च ये निशठोन्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्धानुमुख्याः मदन्धकारिताः मुकुन्देन विमोहिताः अन्योन्यम् आसाद्य भृशं जघनुः ॥ १७ ॥ दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्त्वताः मध्वर्बुदाः माथुरशूरसेनाः विसर्जनाः कुरुराः कुन्तयः च ते सौहृदं विसृज्य मिथः (अयुध्यन्) ॥ १८ ॥ पुत्राः मूढाः (सन्तः) पितृभिः भ्रातृभिः स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिः एवं ज्ञातयः ज्ञातीन् अहन् ॥ १९ ॥ शरेषु क्षीयमाणेषु धन्वसु भज्यमानेषु शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिः एरकाः जहुः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मदांघेन मदतमसा बलात्कारिताः ॥ १७ ॥ दाशार्हादयो नव तत्तद्वंश्याः । अर्बुदा माथुराः शूरसेनाश्च तत्तद्देशीयाः ॥ १८ ॥ भ्रातृभिश्चेति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिवाचित्वाद्भातरो मातुला इत्यादि ज्ञेयम् । मित्रैश्च मित्राणि च । अहन्हतवन्तः ॥ १९ ॥ धन्वसु धनुषु जहुर्जगृहुः ॥ २० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मु कोर्थः मुक्तिसुखं, कु कोर्थः—कुत्सितं यस्मात्स मुकुः प्रेमानन्दस्तं ददातीति तथा तेन भृशं विमोहिता नित्यसंगप्रकाशेन प्रकटलीलावियोगाच्छयाविताः । अत एव तत्सुखानुभवजन्यमदेनान्धोक्ताः सन्तः अन्योन्यं मिलित्वा जघनुर्नित्यलीलारहस्यं ज्ञातवन्तः, हन्तेर्गत्यर्थत्वाज्ज्ञानार्थतापि । उत्तानपक्षेधकारमिताः अंधकारः संजातो वा येषां ते तारकादित्वादितच् ॥ १७ ॥ तत्तद्वंश्या दाशार्हादिवंश्याः । तत्तद्देशीया अर्बुदादिदेशादागताः सुहृदः । ततो मुकुन्दमायामोहितत्वात् । ते सर्वे । दाशार्हादयः प्रपञ्चं सुविसृज्य संत्यज्य मिथो नित्यलीलायां सौहृदं जघनुर्ज्ञातवन्तः ॥ १८ ॥ समानः प्रतियोगी सप्रतियोगी तं वक्तुं शीलं येषां ते सप्रतियोगिवाचिनः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्तथा मूढा माययेति शेषः । पुत्राः स्वप्रतियोगिभिः पित्रादिभिः सहायुध्यन् । वियोगाविनाशनार्थं युद्धमिवाप्रकटलीलानुसंधानमकुर्वन् । एवं च विमूढाः प्रकटवियोगानुसन्धानशून्याः सन्तः ज्ञातीन् ज्ञातयः श्रीकृष्णनित्यपरिकरत्वेनैवाहन् ज्ञातवन्तः । तथा स्फूर्तिमापुरित्यर्थः । तथैव सत्यभामां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्—‘एते हि यादवाः सर्वे मद्रूणा एव भामिनि । सर्वदा मत्प्रिया देवि मत्तुल्या चारशीलिनः ।’ इति । ननु हन्तेर्गत्यर्थत्वं न युक्तमप्रयुक्तत्वादिति चेदुच्यते—काव्यकूपवर्तिनामेवेदं मतं न तु वेदादिमहोदधिवर्तिनाम् । यथोक्तं महाभाष्ये—‘सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्य बहुधामिन्ना एकशतमध्वर्यु-शाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदा वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावन्तं शब्द-प्रयोगमननुनिशम्य सन्ति अप्रयुक्ताः शब्दा इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव’ इत्यादि ॥ १९ ॥ शस्त्रेषु खड्गादिषु । एरका सूचीमुखोऽतिदीर्घतृणविशेषाः । साध्यलोके साधनोपरमः सिद्ध एवेति ‘निपानखानिन्मिन्द्रः’ इति न्यायेनाह—शरेष्विति । शरेषु

‘शरं तु जीवम्’ इत्युक्तेः शरत्वरूपितत्वं पदार्थविवेकेषु त्यज्यमानेषु सत्सु एवं धन्वसु धनुष्ट्वेन रूपितप्रणवार्थविचारेष्वपि भज्यमानेषु शास्त्रेषु चतुर्विधवैराग्येषु साधनेष्वपि श्रीयमाणेषु उपेक्ष्यमाणेषु ‘छिन्द्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहार्थयोर्बुधः’ इत्यत्र तथा रूपणात् । मुष्टिभिर्मोषणैर्वचनैः प्रपञ्चातिरोधानैरित्यर्थः । आ सर्वतो ईतं गच्छति जानानीत्येरः सर्वज्ञो भगवांस्तस्यापि कं सुखं याभ्यस्ता एरका नित्या लीलावसतीर्जगृहप्रकटप्रकाशानन्वभवन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अन्ये इति । अन्ये च ये निशठादयः तेऽपि मुकुन्दस्य मायया विमोहिता अत एव मदान्वेन मदतमसा बलात्कारिताः यद्वा । मदेन अन्धवत्कारिताः यद्वा । मदेनान्धकारो जातो येषाम् । इतच् । अन्योऽन्यमासाद्य जघ्नुः ॥ १७ ॥ दाशार्हादयो नव तत्तद्वंश्या अबुंदाः माथुराः शूरसेनाश्च तत्तद्देशभावाः इत्याद्याः ते सर्वं सौहृदं स्नेहं विसृज्य त्यक्त्वा मिथोऽ-युध्यन्नित्यस्यापकर्षः ॥ १८ ॥ पुत्रा इति । एवमेव मूढाः सन्तः पुत्राः पितृभिरयुध्यन् । तङ्गभाव आर्पः । भ्रातृभिश्च भ्रातरः स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मातुलमातामहभ्रातृभागिनेयाः अयुध्यन् । शेषान्वयः स्पष्टः । अहन् अघ्नन् आर्षमेकत्वम् ॥ १९ ॥ शरेष्विति । धन्वसु वालुकोमयभूमिषु मुष्टिभिः एरकाः विप्रशापाऽऽपतितलोहमुसलचूर्णप्रभवान् तृणविशेषान् जह्नुः जगृहुः । शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणशासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

मुक्तिसुखं कुतस्सितं यस्मात् स मुकुः प्रेमानन्दस्तं ददातीति तथा तेन भृशं विमोहिता नित्यसङ्गप्रकाशेन प्रकटलीला-वियोगाच्छयाविताः अत एव तत्सुखानुभवजन्यमदेनान्धीकृताः सन्तः अन्योऽन्यं मिलित्वा जघ्नुर्नित्यलीलारहस्यं ज्ञातवन्तः । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् तस्य च ज्ञानार्थत्वात् ॥ १७ ॥ दाशार्हादयः प्रपञ्चं सुविसृज्य संत्यज्य मिथो नित्यलीलायां सौहृदं जघ्नुः ज्ञातवन्तः ॥ १८ ॥ पुत्राद्याः स्वप्रतियोगिभिः पित्रादिभिः सहायुध्यन् वियोगारिनाशनार्थं युद्धमिवाप्रकटलीलानुसन्धानमकुर्वन् एवञ्च विमूढाः प्रकटवियोगानुसन्धानशून्याः सन्तः ज्ञातीन् ज्ञातयः श्रीकृष्णनित्यपरिकरत्वेनैवाहन् ज्ञातवन्तः । तथा स्फूर्तिमा-पुरित्यर्थः । तथैव सत्यभोमां प्रति श्रीकृष्णस्य वाक्यम् । एते हि यादवाः सर्वे मद्रूणा एव भामिनि ! सर्वदा मत्प्रिया देवि मत्तुल्या-चारशीलिन इति । ननु हन्तेर्गत्यर्थत्वं न युक्तं अप्रयुक्तत्वादिति चेदुच्यते । काव्यकूपवर्त्तिनामेवेदं मतं नतु वेदादिमहोदधि-वर्त्तिनाम् । यथोक्तं महाभाष्ये । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या अनेकधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिर्वाङ्मयं नवधाथर्वणो वेद वाकोवाक्यमितिहासपुराणानि वैद्यकमित्येतावन्तं शब्दप्रयोगमनिशम्या-प्रयुक्ताः शब्दा इति वचनं केवलसाहसमित्यादि ॥ १९ ॥ साध्यशब्दे साधनोपरमः सिद्ध एवेति निपानखनित्रमिन्द्र इति न्यायेनाह । शरेष्विति । शरेषु शरन्तु जीवमित्युक्तेः शरत्वरूपितत्वं पदार्थविवेकेषु त्यज्यमानेषु सत्सु एवं धन्वसु धनुष्ट्वेन रूपित-प्रणवार्थविचारेष्वपि भज्यमानेषु शास्त्रेषु चतुर्विध वैराग्येषु साधनेष्वपि श्रीयमाणेषु उपलक्ष्यमाणेषु छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहार्थयोर्बुध इत्यत्र तथा रूपणात् मुष्टिभिर्मोषणैर्वचनैः प्रपञ्चातिरोधानैरित्यर्थः । आ सर्वतो ईतं गच्छति जानाति इति परः सर्वज्ञो भगवांस्तस्यापि कं सुखं याभ्यस्ता एरका नित्या लीला वसतीर्जगृहप्रकटप्रकाशानन्दभवन्नित्यर्थः । ईर गतावित्यस्मात् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ये चान्ये निशठादयः तेऽपि मुकुन्देन स्वमायया विमोहिता अतएव मदावे मदेन तमसा बलात्कारिताः अन्योऽन्यमासाद्य जघ्नुर्हृतवन्तः ॥ १७ ॥ तदा दाशार्हादयोऽपि दुर्वाररोषाः सौहृदं परित्यज्य मिथो जघ्नुः ॥ १८ ॥ सौहृदं परिहृत्यैतदेव विशदयति । पुत्रा इति । भ्रात्रादिभिस्तत्प्रतिसम्बन्धिन इत्यध्याहारः तथा ज्ञातयो ज्ञातीन् जघ्नुः सतिवयः साम्ये परस्परहितैषित्वं मित्रत्वं तदभावे तत्त्वं सुहृत्त्वमिति भेदः ॥ १९ ॥ शरेष्विति श्रीयमानेष्वपगतेषु सत्सु मुष्टिभिरेरकाः विप्रशापापतितलोहचूर्णप्रभवान् तृणविशेषान् जह्नुर्हृतवन्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अध्वबुंदा इति केचिद्यादवविशेषाः ॥ १८-१९ ॥ एरकाः समुद्रतीररुहः सूचीमुखतृणानि जह्नुर्दपाटयन् ॥ २०-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मदेन मदमनसा अन्धवत् कारिताः यद्वा अन्धकारमिता अन्धकारः सञ्जातो येषां ते तारकादि ॥ १७-१९ ॥ जह्जगृहुः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मदान्वेन मदमनसा बलात्कारिताः ॥ १७ ॥ अनुदा माथुराः सूरसेनाश्च ततद्देशीयाः ॥ १८ ॥ भ्रातृभिश्च भ्रातरः
इत्यादिज्ञेयम् ॥ १९ ॥ धन्वसु धनुषु जहुः जगृहुः ॥ २० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अन्ये च ये निशठादयः तेऽपि मुकुन्देन मायया विमोहिता अत एव मदान्वेन मदतमसा बलात्कारिता अन्योऽन्यमासाद्य
जघ्नुः ॥ १७ ॥ दाशार्हादयो नव तत्तद्वंश्या अर्बुदाः माथुरा शूरसेनाश्च तत्तद्देशीयाः सौहृदं स्नेहं विसृज्य त्यक्त्वा मिथो
युध्यन् ॥ १८ ॥ एवमेव मूढाः सन्तः पुत्रादयः स्वस्वप्रतियोगिभिः पित्रादिभिः सहायुध्यन् । तथा ज्ञातय एव ज्ञातींश्चाहन्
हतवन्तः ॥ १९ ॥ धन्वसु धनुषु मुष्टिभिः । एरकाः विप्रशापापतितलोहमुसलचूर्णप्रभवान् तृणविशेषान् जहुः जगृहुः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अन्ये चेति । अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः, ये सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः तेऽपि, मुकुन्देन कृष्णेन भृशं विमोहिताः
अत एव मदेन मदतमसा अन्धकारिताः सन्तः, अन्योऽन्यं आसाद्य जघ्नुः ॥ १७ ॥ दाशार्हति । दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्त्वताः,
मधवश्च अर्बुदाश्च ते, माथुराश्च शूरसेनाश्च ते च, विसर्जनाः, कुकुराः कुन्तयश्च, सौहृदं सुविसृज्य, मिथस्तु परस्परमेव जघ्नुः ॥
सौहृदं विसृज्यैतदेव विशदयति । पुत्रा इति । पुत्राः पितृभिः, भ्रातरः भ्रातृभिः, एवं स्वस्त्रीयदौहिदपितृव्यमातुलैः, मित्राणि मित्रैः,
सुहृदः सुहृद्भिः अयुध्यन्, ज्ञातयः तु ज्ञातीन् एव अहन् । एवं मूढाः सन्तः, अहन् जघ्नुः । सति वयःसाम्ये परस्परहितैषित्वं,
मित्रत्वं, तदभावे तद्वत्त्वं सुहृत्त्वमिति भेदः ॥ १९ ॥ शरेष्विति । शरेषु हीयमानेषु सर्वथापगतेषु सत्सु, धन्वसु धनुषु
भज्यमानेषु सत्सु, च, एवं शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु सत्सु, मुष्टिभिः एरका विप्रशापापतितलोहचूर्णप्रभवांस्तृणविशेषान्, जहुर्जगृहु-
र्हतवन्त इति यावत् ॥ २० ॥

हिन्दी अनुवाद

इनके अतिरिक्त निशठ, उल्मुक, सहस्रजित्, शतजित् और भानु आदि यादव भी एक-दूसरे से गुँथ गये । भगवान्
श्रीकृष्ण की माया ने तो इन्हें अत्यन्त मोहित कर ही रक्खा था, इधर मदिरा के नशे ने भी इन्हें अंधा बना दिया था ॥ १७ ॥
दाशार्ह, वृष्णि, अन्धक, भोज, सात्वत, मधु, अर्बुद, माथुर, शूरसेन, विसर्जन, कुकुर और कुन्ति आदि वंशों के लोग सौहार्द
और प्रेम को भुलाकर आपस में मारकाट करने लगे ॥ १८ ॥ मूढतावश पुत्र पिता का, भाई भाई का, भानजा मामा का, नाती
नाना का, मित्र मित्र का, सुहृद् सुहृद् का, चाचा भतीजे का तथा एक गोत्रवाले आपस में एक-दूसरे का खून करने लगे ॥ १९ ॥
अन्त में जब उनके सब बाण समाप्त हो गये, धनुष टूट गये और शस्त्रास्त्र नष्ट-भ्रष्ट हो गये तब उन्होंने अपने हाथों से समुद्र
तट पर लगी हुई एरका नाम की घास उखाड़नी शुरू की । यह वही घास थी, जो ऋषियों के शाप के कारण उत्पन्न हुए लोहमय
मूसल के चूरे से पैदा हुई थी ॥ २० ॥

ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिधा मुष्टिना भृताः । जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ २१ ॥

प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः । हन्तुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः ॥ २२ ॥

अथ तावपि सङ्क्रुद्धानुद्यम्य कुरुनन्दन । एरकामुष्टिपरिवौ चरन्तौ जघ्नतुर्धुधि ॥ २३ ॥

ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् । स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ॥ २४ ॥

एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः । अवतारितो भुवो भार इति मेनेज्वशेषितः ॥ २५ ॥

रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् । तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥

रामनिर्याणमालोक्य भगवान् देवकीसुतः । निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥

विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया । दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मुष्टिना भृताः ताः परिधाः वज्रकल्पाः अभवन् कृष्णेन वार्यमाणाः ते द्विषः तैः जघ्नुः राजन् तं बलभद्रं च प्रत्यनीकं मन्यमानाः मोहिताः आततायिनः हन्तुं कृतधियः आपन्नाः ॥ २१—२२ ॥ अथ कुरुनन्दन तौ अपि सन्क्रुद्धौ एरकामुष्टिपरिधौ उद्यम्य चरन्तौ युधि जघ्नतुः ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायवृतात्मनां (तेषां) स्पर्धाक्रोधः वैणवः अग्निः यथा वनं (दहति तथा) क्षयं निन्ये ॥ २४ ॥ एवं सर्वेषु स्वेषु कुलेषु नष्टेषु (सत्सु) केशवः अवशेषितः भुवः भारः अवतारितः इति मेने ॥ २५ ॥ रामः समुद्रवेलायां पौरुषं योगम् आस्थाय आत्मानम् आत्मनि संयोज्य मानुष्यं लोकं तयाज ॥ २६ ॥ भगवान् देवकीसुतः रामनिर्याणम् आलोक्य धरोपस्थे पिप्पलं आसाद्य तूष्णीं निषसाद ॥ २७ ॥ चतुर्भुजं रूपं बिभ्रत् स्वया प्रभया भ्राजिष्णुः पावकः विधूमः इव दिशः वितिमिराः कुर्वन् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परिधा लोहदंडाः भृताः धृताः । तं च श्रीकृष्णमपि ॥ २१ ॥ प्रत्यनीकं प्रतिपक्षम् ॥ २२ ॥ एरका मुष्टिरूपौ परिधा-
वुद्यम्य ॥ २३ ॥ स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलं क्षयं निन्ये वेणुसंघर्षजो वह्निर्वेणुवनमेव यथा ॥ २४—२५ ॥ पौरुषं योगं परमपुरुष-
ध्यानलक्षणम् । तमेवाह । संयोज्येति । मानुष्यं लोकं भूलोकं मनुष्यरूपतां वा ॥ २६ ॥ धरोपस्थे भूतले ॥ २७ ॥
भ्राजिष्णुरूपं बिभ्रदिति ॥ २८ ॥

श्रीचंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ता एरकाः । वज्रतुल्या लोहदण्डतुल्याश्चाभवन् । ते दाशाह्वाद्याः । ता इति युग्मकम् । ता वसत्यश्च । वज्रैश्चिन्मय-
हीरकादिभिः कल्पन्ते प्रकाशत इति तथा । पुनः कीदृश्यः—मुष्टिना वंचनेन प्रपञ्चातिरोधानेन धृताः सदाऽवस्थिताः 'धृक्—
अवस्थाने' इत्यस्मात् क्तः कर्तरि । 'अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इतिवत् । 'भृताः' इति पाठेऽपि भृशं धारणार्थ-
त्वात्स एवार्थः । अभवन् प्रापुः, यदूनिति शेषः । भवतेर्गत्यर्थं परस्मैपदावाभावेऽप्यार्षं तत् । पुनः कीदृश्यः—परिधाः परितो
धाः घंटा घंटादिध्वनयो यासु तास्तथा । 'घो घंटायां घर्घरे च' इति मेदिनी । वियोगमर्याः प्रकटलीलाया द्विषन्तो
द्वेषं कुर्वतः कृष्णेन वार्यमाणाः प्रकटलीलावेशेन नित्यलीलास्वादाने निवार्यमाणा इव । अतः प्रणयरोषेण वियोगापाद-
कत्वाच्छत्रुमिव मन्यमाना मोहिता नित्यलीलानुभवसुखेन वियोगानुसंधानशून्याः संतस्ते कृष्णं च बलभद्रं च जघ्नुरित्य-
संयुक्तत्वेन ज्ञातवन्तः । हृतेर्गत्यर्थत्वाज्ज्ञानार्थता । यतस्ते पूर्वमेव वैराग्यादिशस्त्रपाणयः सन्तः वियोगदुःखप्रचुरप्रकटप्रकाशं
हन्तुं तस्मात्तिरोभवितुमापन्ना उद्युक्ताः ॥ २१ ॥ आपन्नाः प्राप्ताः ॥ २२ ॥ अथ स्वहननार्थागतेरनन्तरम् । तौ कृष्णरामौ ।
अथ तेषां नित्यलीलाप्राप्त्यनन्तरं तावपि कृष्णबलभद्रौ तद्वियोगदुःखं स्वस्थापनेतुं संक्रुद्धौ सन्तौ उद्यम्य प्रपञ्चलोकप्रतारणार्थं
ध्यानाद्युद्यमं कृत्वा वियोगेन युधि युद्धार्थमिव चरन्तौ मुष्टेर्वचनायाः परिधौ घातकौ सन्तौ एरका नित्यवसतीर्जघ्नतुर्ज्ञातवन्तौ
प्रकाशद्वयस्यैकं प्रकाशं स्फूर्तिर्विषयं चक्रतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानामिति ब्रह्मशापोपि उपसृष्टौ रुग्णो येभ्यस्तेषाम् ।
यद्वा—उपसृष्ट उपसर्गं प्रापितो नाशितो येस्तेषाम् । 'उपसर्गः पुमान्नोगे भेदोपसर्गयोरपि' इति मेदिनी । कृष्णस्य मायवियोग-
दर्शिकेच्छाप्यावृता येन तादृश आत्मा तन्मित्रसंयुक्तं स्वरूपं येषां तेषां स्पर्द्धया सहितः क्रोधः क्षयं नित्यप्रकाशात्मकं स्थानं प्रति
तान्निन्ये प्रापयामास । तत्रानुरूपो दृष्टांतः—यथा वेणुसंघर्षणजो वह्निः अवनं तद्वनोत्पन्नातिरिक्तमागन्तुकं मनुष्यादिकं विद्राव्य
तन्निवासमेव प्रापयति तथा प्रपञ्चोत्पन्नातिरिक्तांस्तान् विद्राव्य नित्यं धाम निन्ये इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नष्टेषु प्रपञ्चस्थजनैरदृष्टेषु सत्सु । मेने
इत्यनेनैतदुक्तं भवति—भारो हि व्यक्तिबाहुल्ये न भवति, अधर्मेण वा । आद्ये गुरुत्वातिशयवद्भिरनन्तैः पर्वतादिभिरपि स किन्न स्यात् ।
द्वितीये, 'ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम्' 'वृष्णयः कृष्णचेतसः' इत्यादिभिस्तत्र तन्निषेधात् । तस्मादन्यथाऽनुपपत्त्या
विरहोन्मत्तैर्विलुठद्विस्तैरसंख्यैः पृथिवी चूर्णिता भविष्यतीति तदेव भारतवेनोत्प्रेक्षत इति ॥ २५ ॥ मानुष्यं जीवानां मानुष्यविभ्रमं
तयाजाबाधत । पौरुषं पुरुषस्य नराकारस्य श्रीकृष्णस्य योगं नित्यसंयोगमास्थाय निर्द्वार्य आत्मानं प्रकटलीलास्थं प्रकाशमात्मन्य-
प्रकटलीलास्थे प्रकाशे संयोज्याभिन्नत्वेन संचिन्त्य मानुषं लोकं भूलोकं तयाज ततोन्तर्हितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ धरोपस्थे निरासनदेशे ।
पिप्पलमश्वत्थवृक्षं 'पिप्पलं विषयास्वादे जले बोधिद्रुमे शुके' इति कोशात् । रामनिर्याणमिति षट्कम् । स्वमतमेव रामस्य निर्याणं
स्वरूपेण महावैकुण्ठं प्रतिगमनं स्वांशरूपेण पातालतलगमनं च ॥ २७—२८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ता इत्यर्द्धम् । ता एरकाः मुष्टिना भृताः धृताः वज्रतुल्याः परिधा लोहदण्डा एव अभवन् ॥ २१ ॥ जघ्नुरिति सार्द्धम् ।
हे राजन् ! ततस्ते यादवास्तैः परिधैः द्विषो जघ्नुः । ततस्ते कृष्णेन वार्यमाणास्तु कृष्णमाययाविमोहितास्ते तं कृष्णं बलभद्रं च

प्रत्यनीकं प्रतिपत्तं मन्यमानाः आततायिनो हिंसापराः नानास्त्रैर्हन्तुं कृतधियः आपन्नाः योद्धुं प्राप्ताः ॥ २२ ॥ अथेति । अथ हे कुरुनन्दन ! तौ रामकृष्णावपि संक्रुद्धौ अतः परकामुष्टिरूपौ परिधौ उद्यम्य चरन्तौ । यद्वा । उद्यम्य उद्यतौ भूत्वा परकामुष्टय एव परिधा ययोस्तौ युधि तान् जघन्तुः ॥ २३ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मशापेनोपष्टानां व्याप्तानां तथा कृष्णमायया आवृतात्मनां तेषां स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलक्षयं निन्ये । वैणवो वेणुसंघर्षोत्पन्नोऽग्निर्यथा वेणुवनं क्षयं नयति तद्वदिति ॥ २४ ॥ एवमिति । एवं सर्वेषु स्वेषु लोकेषु कुलेषु नष्टेषु सत्सु केशवः अवशेषितो भुवो भारोऽवतारित इति मेने ॥ २५ ॥ राम इति । रामः समुद्रस्य वेलायां तीरे पौरुषं परमपुरुषध्यानलक्षणं योगमास्थ तमेवाह आत्मनि परमात्मनि आत्मानं संयोज्य तदेकतापन्नं ध्यात्वा मानुष्यं भूर्लोकं मनुष्यरूपतां वा तत्याज ॥ २६ ॥ रामेति । रामस्य निर्याणं स्वलोकगमनम् अंशरूपेण पातालगमनं च आलोक्य भगवानपि तूष्णीं पिप्पलवृक्षमासाद्य पृष्ठतोऽवष्टभ्य धरोपस्थे भूतले निषसाद उपविष्टवान् ॥ २७ ॥ विभ्रदिति । स्वया प्रभया भ्राजिष्णु प्रकाशमानं चतुर्भुजं रूपं विभ्रत् विभ्राणः तथा तथैव प्रभया विधूमः पावक इव दिशो वितिमिराः कुर्वन् निषसादेति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

ता इति युग्मकम् । ता वसत्यश्च वज्रैश्चिन्मयहीरकादिभिः कल्पन्ते प्रकाशन्ते इति तथा पुनः कीदृश्यः मुष्टिना वज्रनेन प्रपञ्चात्तिरोधानेन धृताः सदा वस्थिताः । धृक्वस्थान इत्यस्मात् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इतिवत् कर्त्तरि क्तः अभवन् प्रापुर्यदूनितीशेषः । परस्मैपदमार्षम् । पुनः कीदृश्यः । परिधा परिता घाः घण्टाघण्टादिध्वनयो यासु तांस्तथा । घो घण्टायां घघरे ना इति मेदनी । वियोगमय्यां प्रकटलीलायां द्विषन्तो द्वेषं कुर्वन्तः कृष्णेन वार्यमाणाः प्रकटलीलावेशेन नित्यलीलास्वादाने निवार्यमाणा इव अतः प्रणयरोषेण वियोगापादकत्वाच्छत्रुमिव मन्यमाना मोहिताः नित्यलीलानुभवसुखेन वियोगानुसन्धानशून्याः सन्तः कृष्णं च बलभद्रं च जघ्नुर्नित्यसंयुक्तत्वेन ज्ञातवन्तः हन्तेर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् यतस्ते पूर्वमेव वैराग्यादिशस्त्रपाणयः सन्तः वियोगदुःखप्रचुरप्रकटप्रकाशं हन्तुं तस्मात्तिरोभवितुमापन्ना उच्युक्ताः ॥ २१-२२ ॥ अथ तेषां नित्यलीलाप्राप्त्यनन्तरं तावपि कृष्ण-बलभद्रौ तद्वियोगदुःखं स्वस्थापनेतुं संक्रुद्धौ सन्तौ उद्यम्य प्रपञ्चलोकप्रतारणार्थं ध्यानाद्युद्यमं कृत्वा वियोगेन युधि युद्धार्थमिव चरन्तौ मुष्टैर्वज्रनायाः परिधौ घातकौ सन्तौ परका नित्यवसतीर्जघन्तुरज्ञातवन्तौ प्रकाशद्वयस्यैकं प्रकाशं स्फूर्त्तिविषयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टामतिरिक्तं ब्रह्मशापोऽप्युपसृष्टो रुग्णो येभ्यस्तेषाम् किंवा । उपसृष्ट उपप्लवं प्रापितो नष्टो येस्तेषाम् । उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपीति मेदनी । कृष्णस्य माया वियोगार्थिकेच्छायावृता येन तादृश आत्मा तन्नित्यसंयुक्तं स्वरूपं येषां तेषां स्पृष्ट्या सहितः क्रोधः क्षयं नित्यप्रकाशात्मकं स्थानं प्रति तान्निन्ये प्रापयामास तत्रानुरूपो दृष्टान्तः । यथा वेणुसंघर्षणजो वह्निः अवनं तद्वनोत्पन्नातिरिक्तम् आगन्तुकं मनुष्यादिकं विद्राव्य तन्निवासमेव प्रापयति तथा प्रपञ्चोऽप्यन्नातिरिक्तास्तान् विद्राव्य नित्यं धाम निन्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नष्टेषु प्रपञ्चस्य जनैरदृष्टेषु सत्सु । मेने इत्यनेनैतदुक्तम् भवति भारो हि व्यक्तबाहुल्येन भवति अधर्मेण वा । आद्ये । गुरुत्वातिशयवद्भिरनन्तैः पर्वतादिभिरपि स किञ्च स्यात् । द्वितीये । ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोप-सेविनाम् । वृष्णयः कृष्णचेतस इत्यादिभिस्त्र तन्निषेधात् । तस्मादन्यथानुपपत्त्या विरहोन्मत्तैर्विलुठद्भिस्तैरसंख्यैः पृथ्वी चूणिता भविष्यतीति तदेव भारत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ २५ ॥ पौरुषं पुरुषस्य नराकारस्य श्रीकृष्णस्य योगं नित्यसंयोगमास्थाय निर्धार्य आत्मानं प्रकटलीलास्थं प्रकाशम् आत्मन्यप्रकटलीलास्थे प्रकाशे संयोज्याभिन्नत्वेन संचिन्त्य मानुष्यं लोकं भूर्लोकं तत्याज ततोऽन्तर्हितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ निर्याणमप्रकटधाम्नि प्रवेशं रामनिर्याणमिति षट्कम् ॥ २७-२९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

पौरुषं मनुष्यसन्निवेशं पिप्पलमश्वत्थम् ॥ २६-२६ ॥

श्रीमद्गीतराघवव्याख्या

ता परका मुष्टिना धृताः ग्रहणमात्रेणेत्यर्थः । वज्रकल्पा अभवन् ततस्ता एव परिधास्तैस्ते कृष्णेन वार्यमाणा अपि तं कृष्णं च शब्दादन्योऽन्यश्च जघ्नुः ॥ २१ ॥ बलभद्रं च तथा कृष्णं च प्रत्यनीकं प्रतिपत्तं मन्यमानाः तत्र हेतुमोहिताः हन्तुं कृतनिश्चयाः हे राजन् आततायिनो जिघांसन्त आपतन् ॥ २२ ॥ अथेति रामकृष्णावपि हे कुरुनन्दन ! परकामुष्टिरूपा परिधा ययोस्तौ युद्धे चरन्तौ जघन्तुः ॥ २३ ॥ कृष्णमायामोहितमनसामत एव ब्रह्मशापेनोपष्टानां स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलक्षयं निन्ये प्रापयामास यथा वैणवः वेणुसंघर्षजः वह्निर्वनं क्षयं नयति तद्वत् ॥ २४ ॥ एवमिति । एवं सर्वेषु दाशार्हादिषु नष्टेषु सत्स्वशेषितः भुवो भारोऽवतारितः कर्मणि घञ् अपनीत इति केशवो मेने ॥ २५ ॥ राम इति । पौरुषं परमपुरुषध्यानलक्षणं योगमास्थाय तदेवाह

आत्मनि सङ्कर्षण आत्मानं संयोज्येति सङ्कर्षणांशं स्वात्मांशिनैकतामापन्न ध्यात्वेत्यर्थं मानुष्यलोकं मनुष्यरूपतामत्यजत् ॥ २६ ॥
रामनिर्याणमिति । रामस्य निर्याणं स्वासाधारणरूपेणावस्थानमवलोक्य ज्ञात्वा धरोपस्थे भूतले पिप्पलं मन्थत्थतरुं प्राप्य तन्मूलं
इत्यर्थः । तूष्णीं मौनीभूत्वा निषसाद उपविष्टवान् ॥ २७ ॥ कथंभूतः चत्वारो भुजा यस्मिंस्तद्रूपं विभ्रद्विभ्राणः स्वया प्रभया
भ्राजिष्णुर्दीप्यमानः अत एव दिशा वितिमिराः कुर्वन् यथा निर्धूमः पावकस्तद्वत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एरकायुक्तमुष्ट्याख्यपरिधौः ॥ २३-२५ ॥ पौरुषं पूर्णषड्गुणभगवद्विषयं योगं ध्यानं समास्थाय सम्यमेकाग्रचित्तत्वेन
कृत्वा योगं योगनामानं विष्णुमाविशवात्मानं स्वान्तर्यामिणमात्मनि व्याप्ते भगवद्रूपे संयोज्यैकीभवतीति संचिन्त्य देहं तयजे
इत्यन्वयः । आत्मनेपदप्रयोगेण सुखेन देहत्यागं सूचयति ॥ २६-२७ ॥ भगवता देहं त्यक्त्वा दिवं न गतं तत्प्रदर्शनमसुरजन-
मोहनार्थं कृतमिति ज्ञापयन् शुको हरेस्तदानीं तनस्वरूपप्रकारं ब्रूते विभ्रदिति ॥ २८-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ब्रह्मशापेति क्षयं नित्यं धामेति वास्तवोऽर्थः, दृष्टान्ते च अवनं तद्वनोद्भवातिरिक्तमागन्तुकं मनुष्यादिकं विद्राव्य तन्नि-
वासमेव प्रापयति तथा ॥ २३-२४ ॥ भुवो भार इति व्याख्यातमेवास्ति तांस्यक्त्वा स्वयमन्तर्द्वाने दुःखितास्ते पृथिव्या दुर्धरा
एव स्युरिति ॥ २५ ॥ पुरुषस्य श्रीकृष्णस्य योगं नित्ययोगमास्थाय निर्धोर्ग्य आत्मानं प्रकटलीलायां प्रकाशमानमात्मनि अप्रकट-
लीलायां प्रकाशमाने संयोज्य अभिन्नत्वेन विभाव्य भूलोकं तत्याज ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमिति षड्भिः ॥ २७-३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परिधा इव भृताः धृताः तं कृष्णमपि ॥ २१-२२ ॥ उद्यम्य उद्यतौ भूत्वा एरकामुष्टय एव परिधा ययोस्तौ ॥ २३-२५ ॥
मानुष्यं भूलोकं मनुष्यशरीरं वा ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमित्यादिकं स्वमतमेव रामस्य निर्याणं स्वरूपेण महावैकुण्ठं प्रति गमनं
स्वांशरूपेण पातालतलगमनं च ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

भृताः धृताः ॥ २१-२२ ॥ एरकामुष्टिरूपौ परिधौ लोहदण्डौ ययोस्तौ ॥ २३ ॥ स्पर्धया यः क्रोधः स क्षयं निन्दे कुलमिति
शेषः ॥ २४-२५ ॥ रामः स्वयं सङ्कर्षणस्तर्दशः शेषस्तस्मिन्नव भगवन्लीलादर्शनार्थं प्रविष्टः यस्यैकांशेन विवृता जगती जगतः
पतेरित्युक्तत्वात् लीलासमाप्तौ शेषः समुद्रं प्रविश्य स्वस्थानङ्गत इति च मौसलपर्वणि प्रसिद्धं सङ्कर्षणस्वांशिनः नित्यशरीरिणः
भगवति स्वस्वरूपे वासुदेवे श्रीकृष्णे लोकपरित्यागपूर्वकं प्रवेशमाह । राम इति । पौरुष योगं परमभूतश्रीकृष्णध्यानलक्षणमा-
स्थाय तदव विवृणोति । आत्मानि । स्वांशनि वासुदेवे श्रीकृष्णे वासुदेवकलानन्त इत्युक्तत्वात् आत्मानमंशभूतं संयोज्य लोकं
नरलोकं तत्याज पत्नीनां लोकशिक्षायै अग्निप्रवेशलक्षणधर्मेविशेषसिद्धये वस्त्राभरणादिकमुपशरीरं स्थानाविशेषं निधायति बाध्यं
एवं प्रद्युम्नाशभूतः कामः स्वस्थानं गतः प्रद्युम्नः श्रीकृष्णे प्रविवेश तथानिरुद्धोऽपि श्रीकृष्णावेशेन स्वस्थानं प्राप्त इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥
धरोपस्थे भूतले ॥ २७ ॥ विभ्रच्चतुर्भुजं रूपमिति । स्वानन्यदासानां तृतीयस्कन्धोत्तरीत्योपदेशं प्राप्यापि भगवति स्नेहातिशयेन
मैत्रेयसमीपे पुनर्वाङ्माधुर्यरसास्वादनकामनया पुनः प्राप्तस्योद्धवस्य मैत्रेयादीनां च विनोदविशेषजननाय द्विभुजेनैव रूपेण
भ्राजिष्णुपरमज्योतिर्भूतं चतुर्भुजरूपं विभ्रत्सत् निषसाद कचित्तु चतुर्भुजं रूपं विहाय नैमित्तिकं द्विभुजरूपस्वीकरणं प्रादुर्भावः
द्विभुजं नराकारं रूपं विहाय स्वाभाविकचतुर्भुजरूपस्वीकरणमन्तर्धानमिति वदन्ति तेऽनेनैव प्रत्युक्ताः किञ्च तत्र हि । चतुर्भुज
इत्यादौ भीमादिप्रतिबोधनाय द्विभुजरूपेण चतुर्भुजरूपप्रदर्शनेऽपि तदुत्तरीत्यैव चतुर्भुजरूपस्यापि द्विजरूपकार्यत्वं च पुनः पुनः
आविर्भावस्तिरोभावश्चापद्यत तस्मात्ते उपेक्षणीयाः ॥ २८ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

ता एरकाः मुष्टिना भृताः वज्रतुल्याः परिधा लोहदण्डा अभवन् । ततस्ते कृष्णेन वार्यमाणा अपि द्विषस्ते कृष्णं च
जहुः ॥ २१ ॥ तद्वनने हेतुमाह-प्रत्यनीकमिति । तं कृष्णं बलभद्रं च प्रतिपक्षं मन्यमाना आततायिनो हिंसापरा नानाकैर्हन्तुं
कृतचिय इति । हे राजभित्ति सम्बोधनेन राजवृत्ततोऽपि ते बहिर्भूता इति सूचयति । तत्र हेतुमाह-मायामोहिता इति ॥ २२ ॥

अथानन्तरं हे कुरुनन्दन तौ रामकृष्णावपि सङ्क्रुद्धौ अत एका मुष्टिपरिधौ उद्यम्य चरन्तौ युधि तान् जघ्नतुः ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापे-
नोपसृष्टानां व्याप्तानां तथा कृष्णमायामोहितमनसां तेषां स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलं क्षयं निन्ये । तत्र दृष्टान्तमाह—वैणवो
वेणुसङ्घर्षोत्पन्नो बहिर्यथा वेणुवनं क्षयं नयति तद्वदिति ॥ २४ ॥ एवं तेषु नष्टेषु केशवः अवशेषितो भुवो भारोऽवतारित इति मेन
इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ रामः समुद्रस्य वेलायां तीरे पौरुषं योगमास्थाय मानुष्यं भूलोकं तर्ज्याजेत्यन्वयः । तं योगं दर्शयति—
आत्मनि परमात्मनि आत्मानं संयोज्य तदेकतापन्नं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ रामस्य निर्याणं स्वलोकगमनमालोक्य भगवानपि तूष्णीं
पिप्पलवृक्षमासाद्य पृष्ठतोऽवष्टभ्य धरोपस्थे भूतले निषसाद उपविष्टवान् ॥ २७ ॥ तात्कालिकं तद्रूपं वर्णयति—चतुर्भुजं रूपं बिभ्रत्
बिभ्राणः स्वया प्रभया भ्राजिष्णु प्रकाशमानं तथा तथैव प्रभया दिशो वितिमिराः कुर्वन् । तत्र दृष्टान्तमाह—विधूमः
पावक इवेति ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ता इति । मुष्टिना भृताः तौ एकाः, वज्रकल्पाः परिधाः अभवन् हि । कृष्णेन वार्यमाणास्तु वार्यमाणा अपि, ते द्विषः
द्वेषयुक्ताः सन्तः, तं कृष्णं जघ्नतुः । जघ्नतुः ते चान्योन्यमपि जघ्नतुः ॥ २१ ॥ प्रत्यनीकमिति । हे राजन्, मोहिताः ते, बलभद्रं
च वार्यमाणं राममपि प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं मन्यमानाः, अत एव हन्तुं कृतधियः अतः आततायिनः शस्त्राण्युद्यम्य जिघांसन्तः
आपतन् ॥ २२ ॥ अथेति । अथ तावपि श्रीकृष्णबलभद्रावपि, हे कुरुनन्दन संक्रुद्धौ सन्तौ, एका मुष्टिपरिधौ उद्यम्य, युधि
चरन्तौ सन्तौ, जघ्नतुः ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापेति । कृष्णमायया आवृता आत्मानश्चेतांसि येषां तेषां, ब्रह्मशापाभिमुष्टानां ब्रह्मशापेनोप-
द्रुतानां तेषां, स्पर्द्धाक्रोधः स्पर्द्धानिमित्तः क्रोधः; यथा वैणवः वेणुसङ्घर्षतः अग्निर्वह्निः वनं क्षयं नयति, तद्वत् क्षयं निन्ये ॥ २४ ॥
एवमिति । एवं सर्वेषु स्वेषु कुलेषु नष्टेषु केशवः स्वयं श्रीकृष्णोऽपि अवशेषितः सन्, भुवः भारः अवतारितः इति मेने ॥ २५ ॥
राम इति । रामा बलभद्रः समुद्रवेलायां पौरुषं परमपुरुषध्यानलक्षणं योगं आस्थाय, आत्मनि सङ्कर्षणे आत्मानं संयोज्य,
संस्पर्षगांशं स्वात्मानं अंशिनैकतामापन्नं ध्यात्वा इत्यर्थः । मानुष्यलोकं मनुष्यरूपतां तयाज अत्यजत् ॥ २६ ॥ रामेति रामनिर्याणं
स्वासाधारणरूपेणावस्थानं अवलोक्य ज्ञात्वा, धरोपस्थे भूतले, पिप्पलमन्त्ररथतरुं आसाद्य प्राप्य, तन्मूले इत्यर्थः । देवकीसुतः भगवान्
श्रीकृष्णः, तूष्णीं मौनीभूत्वा निषसादोपविष्टवान् ॥ २७ ॥ बिभ्रदिति । कथंभूतः स्वया प्रभया भ्राजिष्णुः दीप्यमानः अत एव
दिशः वितिमिरा अन्धकाररहिताः कुर्वन्, चत्वारो भुजा यस्मिन्स्तत् रूपं बिभ्रत् बिभ्राणः, अत एव विधूमः पावकोऽग्निरिव
वर्त्तमानः भ्राजिष्ण्वति रूपविशेषणं वा ॥ २८ ॥

हिन्दी अनुवाद

हे राजन् ! उनके हाथों में आते ही वह घास वज्र के समान कठोर मुद्गरों के रूप में परिणत हो गयी । अब वे रोष में
भर कर उसी घास के द्वारा अपने विपक्षियों पर प्रहार करने लगे । भगवान् श्रीकृष्ण ने उन्हें मना किया, तो उन्होंने उनको
और बलरामजी को भी अपना शत्रु समझ लिया । उन आततायियों की बुद्धि ऐसी मूढ़ हो रही थी कि वे उन्हें मारने के लिये
उनकी ओर दौड़ पड़े ॥ २१-२२ ॥ कुरुनन्दन ! अब भगवान् श्रीकृष्ण और बलरामजी भी क्रोध में भर कर युद्धभूमि में इधर-
उधर विचरने और मुट्ठी-की-मुट्ठी एका घास उखाड़-उखाड़ कर उन्हें मारने लगे । एका घास की मुट्ठी ही मुद्गर के समान
चोट करती थी ॥ २३ ॥ जैसे बाँसों की रगड़ से उत्पन्न होकर दावानल बाँसों को ही भस्म कर देता है, वैसे ही ब्रह्मशाप से
प्रस्त और भगवान् श्रीकृष्ण की माया से मोहित यदुवंशियों के स्पर्द्धामूलक क्रोध ने उनका ध्वंस कर दिया ॥ २४ ॥ जब भगवान्
श्रीकृष्णने देखा कि समस्त यदुवंशियों का संहार हो चुका, तब उन्होंने यह सोचकर सन्तोष की साँस ली कि पृथ्वी का बचा-
खुचा भार भी उतर गया ॥ २५ ॥ परीक्षित ! बलरामजी ने समुद्र तटपर बैठकर एकाग्रचित्त से परमात्मचिन्तन करते
हुए अपने आत्मा को आत्मस्वरूप में ही स्थिर कर लिया और मनुष्य शरीर छोड़ दिया ॥ २६ ॥ जब भगवान् श्रीकृष्ण ने
देखा कि मेरे बड़े भाई बलरामजी परमपद में लीन हो गये, तब वे एक पीपल के पेड़ के तले जाकर चुपचाप धरती
पर ही बैठ गये ॥ २७ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने उस समय अपनी अङ्गकान्ति से देदीप्यमान चतुर्भुज रूप धारण कर रक्खा था
और धूम से रहित अग्नि के समान दिशाओं को अन्धकाररहित प्रकाशमान बना रहे थे ॥ २८ ॥

श्रीवत्साङ्गं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् । कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २९ ॥
 सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुन्तलमण्डितम् । पुण्डरीकामिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३० ॥
 कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः । हारनूपरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ३१ ॥
 वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः । कुत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥ ३२ ॥
 मुसलावशेषायः खण्डकृतेषुर्लुब्धको जरा । मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ ३३ ॥
 चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः । भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥
 अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन । क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥ ३५ ॥
 यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् । वदन्ति तस्य ते विष्णो मयासाधु कृतं प्रभो ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीवत्साङ्गं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसं कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलं नीलकुन्तलमण्डितं पुण्डरीकामिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलं सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः हारनूपरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितं वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिः निजायुधैः (च विराजितं) दक्षिणे ऊरौ पङ्कजारुणं पादं कृत्वा आसीनं मुसलावशेषायःखण्डकृतेषुः जरा लुब्धकः मृगशङ्कया मृगस्य आकारं तच्चरणं विव्याध ॥ २९-३३ ॥ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा कृतकिल्बिषः भीतः सः असुरद्विषः (कृष्णस्य) पादयोः शिरसा पपात ॥ ३४ ॥ मधुसूदन अजानता पापेन (मया) इदं कृतम् उत्तमश्लोक अनघ पापस्य मे क्षन्तुम् अर्हसि ॥ ३५ ॥ (जनाः) यस्य अनुस्मरणं नृणाम् अज्ञानध्वान्तनाशनं वदन्ति विष्णो तस्य ते प्रभो मया असाधु कृतम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवानुवर्णयति श्रीवत्साङ्गमिति चतुर्भिः ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिस्तत् । पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिस्तत् ॥ ३०-३१ ॥ वनमालापरीतान्यङ्गानि यस्मिस्तत् । निजायुधैश्च परीताङ्गम् । पङ्कजारुणं वामं पादं दक्षिण ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं बिभ्रदिति पूर्वोणान्वयः ॥ ३२ ॥ जरा नाम कश्चिल्लुब्धको मृगयुः । मृगास्यमिवाकारो यस्य तं चरणम् ॥ ३३-३७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेव रूपम् । तप्तहाटकानां तन्मयानां भूषणानां वर्चो यस्मिस्तत् ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं मुखांबुजम् ॥ ३० ॥ कटिसूत्रं मेखला । ब्रह्मसूत्रमुपवीतम् । हारोऽत्र मौक्तिकानां गुच्छादिः “हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः । हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः । अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः । द्वात्रिंशल्लितिको गुच्छो गुच्छार्द्धस्तत्त्रयष्टिकः । चतुर्विंशल्लितो हारो गोस्तनो वा चतुर्लतः” । इति कोशांतरोक्तेः । कटिसूत्रमत्र हैममेव प्राह्यं कार्पासादिमयस्य निषेधात् । “कर्णं पुष्पं कटौ सूत्रं वेणीं शिरसि धारयेत् । यो ना तद्दर्शनात्पुंसः शुद्धिर्गङ्गाम्बुसेवनात् ।” इति स्मृतिसमुच्चयोक्तेः । मुद्रा अङ्गुलीयभूषा ॥ ३१ ॥ निजायुधैश्चक्रादिभिः । अवतारकार्यानवशेषादानंदरूपम् ॥ ३२ ॥ मुसलावशेषायसः खण्डेन कृत इषुर्यन स तथा । जरेति टावंतस्य स्त्रीत्वेऽपि नाग्निं पुंस्त्वादिनियमो नेति बोधितमनेन, वसिष्ठात्मज-शक्तिवत् । तस्य कृष्णस्य चरणम् । जरेति टावंत एतन्नामा विव्याधेति भृगो मया विद्ध इति लुब्धकस्याभिमानदृष्ट्यैव प्रयुक्तं, वस्तुतस्तदीयः शरश्चरणं पस्पर्शमात्रं, न तु विव्याध तदङ्गस्य सच्चिदानंदरूपत्वात् । अन्यथा ‘भीतः पपात शिरसा पादयोः’ इत्यत्र पादाच्छरं निष्क्रामयामासेत्युक्तं स्यात् ॥ ३३ ॥ स लुब्धकः । कृतकिल्बिष इति तं प्रति शरनिक्षेपात् ॥ ३४ ॥ पापेन मया । मधुसूदनेति दुष्टदलनत्वं बोधयन्स्वस्य मारणे सामर्थ्यमाह । उत्तमश्लोकेति निजपराधक्षमार्थमाह । अनघेति निरपराधतां चाह । एतादृशस्य तवापराधकार्यहमवश्यं दंड्योऽस्मीत्यतः क्षमापयति नरकार्तिभीतः । हे अनघेति—यद्यपि तव चरणेऽर्घं कष्टं तु नाभूत्तथापि मम क्षमापणयोग्यतैवेति भावः । हे उत्तमश्लोकेति—दीनेषु मादृगज्ञानिषु कृपयैव तव यशस उत्कर्षोऽपि भवेदिति भावः ॥ ३५ ॥ अन्यथाह—यस्य तस्य ते असाधुप्रहारेण पादभेदनरूपमनुचितं कर्म । विष्णो इति व्यासकस्य तव ममाप्यंतर्यामित्वेन त्वदिच्छैवात्र हेतुः प्रतीयते, एतदेव संबुद्धयन्तरेण दृढीकुर्वन्नाह—प्रभो इति । मत्कृतवाणपातनिवर्तनेऽपि क्षमेण यन्नाहं निवर्तित इति ॥ ३६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

श्रीवत्सेति । श्रीवत्सः अङ्कः चिह्नसुरसि यस्य तत् घनश्यामं तप्तहाटकस्य सुवर्णस्येव वर्चो यस्य तेन कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं कटिप्रदेशे उपरि चावृतम् । सुमङ्गलमतिमुन्दरम् ॥ २९ ॥ सुन्दरेति । सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिस्तत् नीलैः कुन्तलैर्मण्डितं पुण्डरीके इवाभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिन् तत् स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३० ॥ कटोति । कटिसूत्रादिभिर्विराजितं तत्र मुद्राः अङ्गुलीयकानि ॥ ३१ ॥ वनमालेति । वनमालया परीतान्यङ्गानि यस्मिन् तत् मूर्तिमद्भिः निजायुधैश्च विराजितं पङ्कजमिवारुणं वामं पादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं बिभ्रत् निषसाद ॥ ३२ ॥ मुसलेति । तदा चूर्णितमुसलादवशेषं यदयो लोहं तस्य खण्डेन कृत इषुर्येन सः जरा नाम कश्चिल्लुब्धको मृगास्यमिवाकारो यस्य तं तस्य भगवत्शरणं मृगोऽयमिति शङ्कमान इषुणा विव्याध । अत्र स्पर्शनमात्रमभूत् न व्यधनम् । तदङ्गस्य सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अन्यथा पादयोः पपातेत्यत्र शरं निष्काशयत् इत्युक्तं स्यात् ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजमिति । तं चतुर्भुजं पुरुषं दृष्ट्वा यतो बाणविसर्गणं स कृतकिल्बिषोऽत एव भीतः सन् शिरसा स्पृशन् असुरद्विषः भगवतः पादयोः पपात ॥ ३४ ॥ अजानतेति । हे मधुसूदन ! हे उत्तमश्लोक ! हे अनघ ! पापेनापि अजानता मया कृतमिदं पापरूपस्य मे ममागः क्षन्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ यस्येति । हे विष्णो ! हे प्रभो ! वृद्धाः यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनं वदन्ति । तस्य ते मयाऽसाधु पापं कृतम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

रूपं विशिनष्टि । श्रीवत्साङ्कमिति । श्रीवत्सः अङ्कश्चिह्नं सुरसि यस्य तत् घनो नीलमेघस्तद्वत् श्यामं तप्तसुवर्णस्येव वर्चो यस्य तेन कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं परितः कटिप्रदेशे उपरिचावृतं सुमङ्गलं निरतिशयमुन्दरम् ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं यस्मिन् पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिस्तत् ॥ ३० ॥ कटिसूत्रादिभिर्विराजितं तत्र मुद्राः अङ्गुलीयकं योगमुद्रा वा ॥ ३१ ॥ वनमालया परीतान्यङ्गानि यस्मिस्तत् मूर्तिमद्भिः स्वासाधारणरूपधरैर्निजायुधैश्च कशङ्कादिभिर्विराजितं दक्षिणे ऊरौ पङ्कजवदरुणं पादं वामं कृत्वा निधायासीनं रूपं बिभ्रदिति । पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ तत्र जरा नाम लुब्धकः मृगास्येवाकारो यस्य तं तस्य भगवत्शरणं मृगोऽयमिति शङ्कया विव्याध मुसलावशेषायः खण्डकृतेषुणा ताडितवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ततश्च चतुर्भुजं तं कृष्णं परमपुरुषं ज्ञात्वा कृतकिल्बिषः कृतापराधः हेतुगर्भमिदम् अतो भीतः असुरद्विषः भगवतः पादयोः शिरसा स्पृशन्निति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तिमेवाह । अजानतेति । हे मधुसूदन ! अजानता तत्र हेतुः पापेन पापात्मना इदमागः कृतं हे उत्तमश्लोक ! हे अनघ पापस्य मे मया कृतं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ यस्य तवानुस्मरणमात्रमेवाज्ञानमेवान्धकारस्तस्य नाशकं वदन्ति वृद्धाः तस्य तव हे विष्णो मया-त्राऽसाधु कृतं हे प्रभो ! ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र श्रीकृष्णोऽसुरजनमोहकरीं मायां प्रकटयति । जराव्यव्याघ्रेनेत्याह । मुसलेति । मुसलावशेषायः खण्डेन कृत इषुः शरो यस्य स मुसलावशेषायः खण्डकृतेषुः चूर्णितमुसलावशिष्टायः खण्डेन कृतशरवानित्यर्थः । मृगाकारं मृगत्वबुद्धिजनकम् ॥ ३३-३४ ॥ अजानता मया ॥ ३५ ॥ असाध्वनुचितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तप्तहाटकानां तप्तहाटकमयानां भूषणानां वर्चो यस्मिस्तत् ॥ २९-३२ ॥ जरा जरासंज्ञः विव्याधेति मृगो मया विद्ध इति लुब्धकस्याभिमानदृष्ट्या च प्रयुक्तं वस्तुतस्तु तदीयः शरश्चरणं पस्पर्शं मात्रं नतु विव्याध तदङ्गस्य सच्चिदानन्दस्वरूपत्वात् अन्यथा-भीतः पपात शिरसा पादयोरित्यत्र पादाच्छरं निष्कासयामास चेत्युक्तं स्यात् ॥ ३३ ॥ कृतकिल्बिष इति तं प्रति शरनिक्षेपात् ॥ ३४ ॥ समाद्य क्षन्तुमर्हसि अनघेति तत्र चरणे अघं कष्टं तु नवाभूदिति मम क्षमापणे योग्यतेति भावः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तदेव रूपं वर्णयति । श्रीवत्साङ्कमिति चतुर्भिः ॥ २९ ॥ सुन्दरं मनोहरं स्मितं मन्दं हसितं यस्मिन् तद्वक्त्राब्जमुखं यस्मिन् रूपे तत् नीलैः कुन्तलैर्मण्डितमलंकृतं पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरतरे अक्षिणी यस्मिन् तत् स्फुरती देहीप्यमाने मकराकारे कुण्डले यस्मिन् तत् ॥ ३० ॥ कटिसूत्रादिभिर्विराजितम् ॥ ३१ ॥ वनमालयो च निवीतान्यङ्गानि यस्मिन् तत् पङ्कजवदरुणं वामं पादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा आसीनम् एवंभूतं रूपं बिभ्रन् सन् धरोपस्थे निषसादेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ जरासंज्ञकः कश्चिल्लुब्धको मृगयुः मृगास्यमिवाकारो यस्य तं चरणं मृगशङ्कया विव्याध अयमर्थः एवंभूतायां महारथ शरीरैरावृतायां तदीयैः छत्रचामरमुकुट-

कुण्डलाद्यैः पूर्णायां रणभूमौ सामान्यस्य जीवस्य मृगवधे प्रवृत्त्यसम्भवात् श्रीकृष्णदर्शनाऽसंभावाच्च वक्ष्यमाणप्रार्थनाद्यसम्भवाच्च कश्चित् श्रीकृष्णपार्षद एव मुनिक्षापं स्वविषयेऽपि स्वपादाग्रे मुसलावशेषवातस्पर्शमात्रेण सत्यं कर्तुं ब्रह्मण्यदेवेन भगवता नियुक्तस्तत्र तत्र तल्लीलां जरारूपेण पश्यन् शृण्वन् रममाणो भगवदिच्छयैव तत्रागतः ॥ ३३-३६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

श्रीवत्सः अङ्कः चिह्नमुरसि यस्य तत् । तप्तहाटकस्य सुवर्णस्येव वर्चो यस्य तेन कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं कटिप्रदेशे उपरि चावृतम् । सुमङ्गलमति सुन्दरम् ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिंस्तत् । पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिंस्तत् ॥ कटिसूत्रादिभिर्विराजितं तत्र मुद्राः अङ्गुलीयकानि ॥ ३१ ॥ वनमालया परीतान्यङ्गानि यस्मिंस्तत् । मूर्तिमद्भिः निजायुधैश्च विराजितं पङ्कजवदरुणं वामं पादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं बिभ्रदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३२ ॥ तदा जरानामा कश्चिल्लुब्धको मृगयुः मृगास्यमिवाकारो यस्य तं तस्य भगवत्स्मरणं मृगोऽयमिति शङ्कमान इषुणा विव्याधेत्यन्वयः । तत्ताडनेऽपि ब्राह्मणशाप एव निमित्तमिति सूचयन्नाह—मुशलेति ॥ ३३ ॥ ततश्च तं चतुर्भुजं पुरुषं दृष्ट्वा यतो बाणविसर्गेण स कृतकिल्बिषोऽत एव भीतः सन् शिरसा असुरद्विषः भगवतः पादयोः स्पृशन् पपातेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ तव कोपे च न कस्यापि निर्वाह इत्याशयेन सम्बोधयति—अनघेति । तत्र हेतुत्वेन पुनः सम्बोधयति—उत्तमश्लोकेति ॥ ३५ ॥ अज्ञत्वमेव स्पष्टयति—यस्येति, वदन्ति वृद्धा इति शेषः ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रूपं विशिनष्टि श्रीवत्साङ्कमिति चतुर्भिः । श्रीवत्साङ्कमिति । श्रीवत्समङ्कश्चिह्नमुरसि यस्य तत्, घनो नीलमेघस्तद्वत् श्यामं, तप्तहाटकस्य प्रतप्तसुवर्णस्येव वर्चो यस्य तेन, कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं परितः कटिप्रदेशे उपरि चावृतं, सुमङ्गलं निरतिशयमङ्गलावहम् ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितेति । सुन्दरं स्मितयुक्तं वक्त्राब्जं मुखाम्बुजं यस्मिंस्तत्, पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरेऽक्षिणी यस्मिंस्तत्, नीलाश्च ते कुन्तलाः शिरोरुहास्तैर्मण्डितं, स्फुरती मकराकारे कुण्डले यस्मिंस्तत् ॥ ३० ॥ कटिसूत्रेति । कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटाङ्गदैः हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन च विराजितं, तत्र कटिसूत्रं काञ्ची, ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं, मुद्रा अङ्गुलीयकानि योगमुद्रा वा ॥ ३१ ॥ वनमालेति । वनमालया परीतान्यङ्गानि यस्मिंस्तत्, मूर्तिमद्भिः स्वासाधारणरूपधरैः निजायुधैश्चक-शङ्खादिभिश्च विराजितं, दक्षिणे ऊरौ पङ्कजारुणं पङ्कजवदरुणवर्णं पादं वामाङ्घ्रि कृत्वा निधाय आसीनं, रूपं बिभ्रदिति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ ३२ ॥ मुसलेति । तत्र मुसलावशेषश्चासावयःखण्डो लाहशकलस्तेन कृत इषुर्येन सः, यद्वा अयःखण्डः कृत इषौ येन तथाभूतः, जरा जरानामा लुब्धकः, मृगास्यमिवाकारो यस्य तं, तच्छरणं श्रीकृष्णपादं, मृगोऽयमिति शङ्का तथा, विव्याधोक्तविधेनेषुणा ताडितवान् ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजमिति ततः स लुब्धकः, चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा, कृतकिल्बिषः स्वयं कृतापराधः हेतुगर्भमिदम् । अतः भीतः सन् असुरद्विषो भगवतः पादयोः पतित्वा, शिरसा पादौ स्पृशन्, उवाच इति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तिमेवाह अजानतेति । हे मधुसूदन, अजानता तत्र हेतुः, पापेन पापात्मना मया, इदमागः कृतं, हे उत्तमश्लोक, हे अनघ, पापस्य मे मम क्षन्तुं, इदमाग इति शेषः । अहंसि ॥ ३५ ॥ यस्येति । हे विष्णो, हे प्रभो, यस्य तव अनुस्मरणं नृणां अज्ञानध्वान्तनाशनं वदन्ति । वृद्धा इति शेषः । तस्य ते तव मया असाधु कृतम् ॥ ३६ ॥

हिन्दी अनुवाद

वर्षाकालीन मेघ के समान साँवले शरीर से तपे हुए सोने के समान ज्योति निकल रही थी । वक्षःस्थलपर श्रीवत्स का चिह्न शोभायमान था । वे रेशमी पीताम्बर की धोती और वैसा ही दुपट्टा धारण किये हुए थे । बड़ा ही मङ्गलमय रूप था ॥ २९ ॥ मुखकमलपर सुन्दर मुसकान और कपोलों पर नीली नीली अलकें बड़ी ही सुहावनी लगती थीं । कमल के समान सुन्दर-सुन्दर एवं सुकुमार नेत्र थे । कानों में मकराकृति कुण्डल झिलमिला रहे थे ॥ ३० ॥ कमर में करधनी, कंधेपर यज्ञोपवीत, माथेपर मुकुट, कलाइयों में कंगन, बाँहों में बाजूबंद, वक्षःस्थलपर हार, चरणों में नूपुर, अँगुलियों में अँगूठियाँ और गले में कोस्तुभमणि शोभायमान हो रही थी ॥ ३१ ॥ घुटनोंतक वनमाला लटकी हुई थी । शङ्ख, चक्र, गदा आदि आयुध मूर्तिमान् होकर प्रभु की सेवा कर रहे थे । उस समय भगवान् अपनी दाहिनी बाँधपर बायाँ चरण रखकर बैठे हुए थे । लाल-लाल तलवा रक्त कमल के समान चमक रहा था ॥ ३२ ॥ परीक्षित ! जरा नाम का एक बहेलिया था । उसने मूसल के बंधे हुए टुकड़े से अपने बाण की गाँसी बना ली थी । उसे दूर से भगवान् का लाल-लाल तलवा हरिन के मुख के समान जान पड़ा । उसने उसे

सचमुच हरिन समझकर अपने उसी बाण से बीध दिया ॥ ३३ ॥ जब वह पास आया, तब उसने देखा कि 'अरे ! ये तो चतुर्भुज पुरुष हैं ।' अब तो वह अपराध कर चुका था, इसलिये डरके मारे कांपने लगा और दैत्यदलन भगवान् श्रीकृष्ण के चरणों पर सिर रखकर धरती पर गिर पड़ा ॥ ३४ ॥ उसने कहा—'हे मधुसूदन ! मैंने अनजान में यह पाप किया है । सचमुच मैं बहुत बड़ा पापी हूँ; परन्तु आप परमयशस्वी और निर्विकार हैं । आप कृपा करके मेरा अपराध क्षमा कीजिये ॥ ३५ ॥ सर्वव्यापक सर्वशक्तिमान् प्रभो ! महात्मालोग कहा करते हैं कि आपके स्मरणमात्र से मनुष्यों का अज्ञानान्धकार नष्ट हो जाता है । बड़े खेद की बात है कि मैंने स्वयं आपका ही अनिष्ट कर दिया ॥ ३६ ॥

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् । यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥ ३७ ॥

यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।

त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदजः किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच

मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे । याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ ३९ ॥

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा । त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४० ॥

दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम् । वायुं तुलसिकामोदमाध्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥

अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा ।

दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायामुडुपे प्रणष्टे ॥ ४३ ॥

इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलाञ्छनः । खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत् वैकुण्ठ मृगलुब्धकं पाप्मानं मां जहि यथा पुनः एवं सदतिक्रमं न कुर्याम् ॥ ३७ ॥ यस्यात्मयोगरचितं त्वन्मायया पिहितदृष्टयः विरिञ्चः अस्य तनयाः रुद्रादयः ये च अन्ये गिरां पतयः न विदुः तस्य ते एतत् असद्गतयः वयम् अजः किं गृणीमः ॥ ३८ ॥ जरे त्वं मा भैः उत्तिष्ठ हि एषः कामः मया कृतः मदनुज्ञातः त्वं सुकृतिनां पदं स्वर्गं याहि ॥ ३९ ॥ इच्छाशरीरिणा भगवता कृष्णेन इति आदिष्टः (सः लुब्धकः) त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४० ॥ दारुकः कृष्ण-पदवीम् अन्विच्छन् तुलसिकामोदं वायुम् आध्राय ताम् अधिगम्य अभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तत्र तिग्मद्युभिः आयुधैः वृतम् अश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिं तं (विलोक्य) स्नेहप्लुतात्मा सबाष्पलोचनः (दारुकः) रथात् अवप्लुत्य पादयोः निपपात ॥ ४२ ॥ प्रभो त्वच्चरणाम्बुजम् अपश्यतः (मे) दृष्टिः तमसि प्रविष्टा प्रणष्टा दिशः न जाने शान्तिं च न लभे यथा निशायाम् उडुपे प्रणष्टे (सति भवति) ॥ ४३ ॥ राजेन्द्र सूते इति ब्रुवति सति उदीक्षतः गरुडलाञ्छनः साश्वध्वजः रथः खम् उत्पपात ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ब्रह्मशापकृतमेतत्तव नापराध इति चेदत आह । यस्य तवात्मयोगरचितं स्वाधीनमायया रचितं विरिञ्चः अस्य तनया रुद्रा-दयश्च ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारस्तेऽपि न विदुस्तस्य तेऽचिन्त्यमानस्य एतद्ब्रह्मशापादि अंजसा असद्गतयः पापयोनयो वयं किं गृणीमः कथं वर्णयामः । अतस्तदास्तामाशु मा जहीति भावः ॥ ३८-३९ ॥ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायं भावः शुद्धसत्त्वमयीं निजां मूर्तिमंतर्धाय तत्प्रतिकृत्यैवं विडम्बनमात्रमिति । एतदेव स्फुटीकरिष्यति 'देवादयो ब्रह्ममुख्या' इत्यादिना ॥ ४०-४१ ॥ तं पतिं तत्र दृष्ट्वा तस्य पादयोर्निपपात ॥ ४२-४३ ॥ उदीक्षतः उदीक्षमाणस्य सूतस्य सतः ॥ ४४-४५ ॥

भावंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो मया लोकदृष्ट्याऽसाधुकृतं तत्तस्मात्तत्प्रायश्चित्तार्थहेतोर्मा माम् । वैकुण्ठेति तव दर्शनादहमपि मुक्त्यधिकारी जातोऽत एतदेहपातनेन मामपुनरावृत्तिपदं प्रेषयेत्यभिप्रायेणाह—यथा पुनरिति । सत्येव जन्मनि सदतिक्रमोऽस्ति तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिर्भविष्यत्येवेति भावः । दैवादेव चरणे व्यथा मा भूत्तथा तु हिंसनबुद्धयैव शरो निक्षिप्त एवेति चेत्तत्राह—तत्तस्मान्माम् आशु जहि । अत्र 'निम्लोचति रवावासीद्धेणूनाभिव मर्दनम् । भगवानात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः । सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ।' इति तृतीयोक्तः सूर्यास्तसमये यदूनां यदैव पारस्परिकसांप्रामिकबधोऽभूत्तदैव भगवांस्तत्रैव सरस्वतीतीर उपविवेश, तदैव लुब्धको मृगयार्थमागत इति लभ्यते । एतच्च नोपपद्यते षट्पञ्चात्कोट्यधिकानां यदूनां सद्य एव महासांप्रामिकबधे सति तत्प्रदेशे रुधिरनदीप्लाविते महाकोलाहलव्याप्ते च सति तदैव लुब्धकस्य मृगमारणार्थमागमनं कथं संभवेत्, कथं वा भीतजातीनां मृगाणां तत्र स्थितिसंभावेत्यतो यदूनां तात्कालिको बधो मिथ्याभूतोऽपि भगवताजुनादीन्प्रति प्रत्यायितो युधिष्ठिरादीनां स्वभक्तानां करुणारसमयप्रेमविवर्द्धनार्थं वैराग्यार्थं च तदन्यान्प्रति तु धर्मसंकोचककुमतोत्थापनार्थम् । वस्तुतस्तु—मधूनि पीत्वा देवेष्वन्तर्हितेषु तत्र निःशब्दे निर्जने प्रदेशे लुब्धक आगत इति तत्त्वम् । अत्र वैकुण्ठेति तव हस्ततो मृतस्य मम वैकुण्ठगतिः स्यादिति भावः । 'ये ये हताश्रकधरेण विष्णुना त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुपुरीम्' इत्युक्तेः ॥ ३७ ॥ भगवत्सान्त्वनेपि पुनराश्रयपति—ब्रह्मशापेत्यादि । एतन्मम पादभेदनम् । अस्य विरिचस्य । आदिना मरीच्यादिग्रहः । वेदद्रष्टारो बृहस्पत्यादयः । यतस्त्व लीला दुर्ज्ञेयाऽतो हेतोः । तत् शापादि । आदिना मुसलचूर्णनादिग्रहः । इति भाव इति—मम तु त्वत्संगत्या मुक्तिरेवाभीप्सितेति तात्पर्यम् । एतद् आत्मयोगचरितमिति विश्वनाथः—॥ ३८ ॥ तं सान्वययति—मा भैरिति । एष बाणपातरूपः । महर्शनादतीव पापकर्मापि त्वं बहुयत्नसाध्ययज्ञादिफलं स्वर्गमेव गच्छ लुब्धकदेहस्य मोक्षानधिकृतत्वाज्जन्मांतरे सोऽपि भविष्यतीत्याशयः । एष मे काम एव ब्रह्मशापो मयांगीकर्तव्य इति मदिच्छेत्यर्थः । स्वर्गमप्राकृतं सुकृतिनां प्रशस्तसुकृतवतां मङ्गलानाम् । अत्र प्रशंसायां मत्वर्थीयः । पदं वैकुण्ठं याहि ॥ ३९ ॥ अत्राश्रयमाह—अयं भाव इति । तत्प्रतिकृत्या तस्याः शुद्धसत्त्वमयमूर्तः प्रतिकृत्या तत्तुल्यकृत्रिममूर्त्या । एवं पादभेदादि । एतदेव विडम्बनमात्रत्वमेव । त्रिनर्त्वा तं कृष्णम् । इच्छाशरीरेणेति—इच्छाधीनं शरीरं यस्य तेन तदिच्छयैव तदाविर्भावो जायत इति तत्र नान्यत्कारणं भाव्यमिति भाव इति संदर्भः—इच्छयैव प्रशस्तशरीरधारी भवेद्यस्तेनेति विश्वनाथः—दीपिका—तु—एवं परिकरेषु परोक्षवादं व्याख्याय स्वस्मिन्कस्यापि संदेहाभावादिच्छाशरीराभिप्रायेण मायिकचरितं प्रत्यायितं तच्चाप्रे स्वामिभिरेव व्याख्यास्यमानत्वाच्च व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । असुरस्वभावानां साक्षात्तदर्शनासंभवात् 'विराडविदुषाम्' इत्युक्तेश्चायं भाव इत्यादि व्याख्यातम् । एतदेवान्तर्द्धानमेव ॥ ४० ॥ प्रस्तुतमंगीकरोति—दारुक इति । अन्विच्छन् मृगयन् । तां कृष्णपदवीम् । तदेवाह—वायुमिति । तुलसिकाया वनमालांतर्गताया आमोदं शोभनगन्धम् ॥ ४१ ॥ तं श्रीकृष्णम् । तत्र प्रभासक्षेत्रे । तत्राश्रयमूले, दृष्टेत्यध्याहृतम् ॥ ४२ ॥ कथं नष्टेति प्रश्ने—तमसीत्याह । किं तेनेत्यत आह—दिश इति तेनापि किमिति चेदाह शान्तिं मंगलं स्वास्थ्यं वा । उडुपे चन्द्रे अत्रोडुभिः सह चन्द्राऽदर्शनं विवक्षितमन्यथा नक्षत्रप्रेक्षणेनापि दिगादिज्ञानोपपत्तेरिति ॥ ४३ ॥ इति ब्रवीतीति—यद्यपि दशमै 'रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ' इत्यनेन दारुकस्यापि रथादिवदेवागममुक्तं तथाप्यत्र तस्य स्तंभनं तदेकनिर्वाहोत्तरकर्मसंपादनाभिप्रायेणैवेति गम्यते ॥ ४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । तत्तस्मात् कृतापराधत्वात् हे वैकुण्ठ ! मा मां पापिष्ठमाशु जहि । तत्फलमाह यथेति । यथा सतामतिक्रममपराधं पुनरहं न कुर्याम् ॥ ३७ ॥ यस्येति । यस्य तवात्मसंयोगेन स्वाधीनया मायया रचितं त्वन्मायया पिहितदृष्टयो लुप्तविवेकाः विरिञ्चो ब्रह्मा तथास्य तनया रुद्रादयश्च ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारस्तेऽपि न विदुः । तस्य अचिन्त्यमायस्य ते एतत् ब्रह्मशापादिकम् असद्रतयः पापयोनयो वयमब्जः साक्षात् किं गुणीमः कथं वर्णयामः । अतो मां जहीति । अत्र तृतीयस्कन्धे निम्लोचति रवावित्युक्तः सायङ्काले यदूनां संप्रामः तदनन्तरं भगवान् सरस्वतीतटे निषसाद । तदैव मृगवधार्थं मृगयुरागतः इति प्रतीयते तच्च नोपपद्यते । कोटिशो यदूनां संप्रामे भीरुजातीनां मृगाणां तदैवागमनं तत्र मृगयोर्मृगयाकालज्ञातुरागमनं चासंभावितम् । अतो यदूनां तात्कालिको बधो मिथ्याभूतोऽपि भगवता वैराग्यार्थं प्रत्यायितो वस्तुतो मधूनि पीत्वा देवेष्वन्तर्हितेषु निर्जने देशे लुब्धक आगतः ॥ ३८ ॥ मेति । हे जरे ! त्वं मा भैः भयं मा कुरु । 'बहुलं छन्दसि' इति बाहुलकात्सिचः परस्यापृक्तहल ईट् न । उत्तिष्ठ हि यस्मात् एष कामः मत्ताडनविषयसंकल्पो मे मयैव कृतः । अतः मदनुज्ञातः त्वं सुकृतिनां योग्यं पदं स्थानं स्वर्गं याहि ॥ ३९ ॥ इतीति । इच्छया शरीरिणा भगवता कृष्णेन आदिष्टः स जराख्यो मृगयुः त्रिः परिक्रम्य तं श्रीकृष्णमित्यादि यथाश्रुतमग्रेऽन्वयः । इच्छाशरीरिणा इत्यस्यायं भावः । शुद्धसत्त्वमयी निजां मूर्तिमन्तर्द्धाय तत्प्रतिकृत्यैव विडम्बनमात्रं कृतम् ।

एतच्च देवादयो ब्रह्ममुख्या इत्यादिना स्फुटीकरिष्यति ॥ ४० ॥ दारुक इति । दारुकः कृष्णस्य पदवीं स्थानमन्विच्छन्नन्वेषयन् कृष्णधारितायाः तुलसिकायाः आमोदो यस्मिस्तं वायुमाघ्राय तेन तां पदवीमधिगम्य अनुमाय तदभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तमिति । तत्र तिग्मद्युभिरतिप्रकाशौ आयुर्धैर्यतम् अश्वत्थमूले कृतकेतनं कृतनिवासं तं पतिं भगवन्तं विलोक्येति शेषः । स्नेहेन प्लुतो व्याप्त आत्मा यस्य सः अत एव बाष्पमश्रु लोचनयोर्यस्य स रथादवप्लुत्य यस्य पादयोर्निपपात ॥ ४२ ॥ अपश्यत इति । स्पष्टम् ॥ ४३ ॥ इतीति । हे राजेन्द्र ! सूते इत्येवं ब्रुवति सति तस्य उदीक्षतः ऊर्ध्वं परयतः सतः । शता आर्षः । गरुडलाञ्छनो गरुडध्वजः अश्वध्वजसहितो रथः खमुत्पपात ऊर्ध्वमगात् ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

एवं परिकरेषु परोक्षवादं व्याख्याय स्वस्मिन् कस्यापि सन्देहाभावादच्छाशरीराभिप्रायेण मायिकचरितं प्रत्यायितं तत्रापि स्वामिभिरेव व्याख्यास्यमाणत्वान्न व्याख्यायते इति ज्ञेयम् असुरस्वभावानां साक्षात्तदर्शनासम्भवात् विराड्विदुषामित्युक्तेश्चायं भाव इत्यादि व्याख्यातम् । एतदेवान्तर्द्धानमेव ॥ ४०-४१ ॥ तत्राश्वत्थमूले दृष्टे त्यभ्याहृतम् ॥ ४२-४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अञ्जः अञ्जसा असद्रतयः तादृशबुद्धिरहिताः ॥ ३८-५० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भोवराघवव्याख्या

तत्तस्माद्वे वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकं शस्त्रप्रलोभनेन मृगघातकं मामाशु जहि हन्याः किं तत इत्यत आह । यथेति । पुनरेवंविधं सस्त्वपराधं यथा न कुर्याम ॥ ३७ ॥ पाप्मानं मृगलुब्धकमित्यात्मनोऽति हीनत्त्वमावेद्य तव पारम्यं वाचामगोचर इत्याह । यस्येति ब्रह्मरुद्रादयः ये चास्य ब्रह्मणस्तनयाः कथंभूताः गिरां पतयः वेदार्थद्वष्टारः तेऽपि यस्य तवात्मयोगरचितमात्मीय-सङ्कल्पेनोपात्तम् इदं रूपं न विदुः एतदवताररहस्यं च न विदुरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तान्विशिनष्टि यस्य तव मायया पिहितदृष्टयः द्वादितदृष्टयः प्रलुप्तज्ञानास्तस्य ते तदेतद्रूपम् असद्रतयः लुब्धका वयमतोऽञ्जोऽञ्जसा किं कथं वर्णयामः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो भगवानाह । मा भैरिति । हे जरे ! एष त्वया कृतः शरभूतो मे कामः काम्यते इति कामतेः मदच्छाप्रयुक्त इत्यर्थः । त्वन्तु मयानुज्ञातः सुकृतिनां पदं स्वर्गं याहि ॥ ३९ ॥ इच्छाशरीरिणा स्वेच्छोपात्तदिव्यविग्रहेण नतु कर्मायत्तशरीरिणा भगवतेत्यमादिष्टः तं कृष्णं त्रिः परिक्रम्य नत्वा च विमानेन तदैव देवप्रेषितेन दिवं स्वर्गं ययौ गतः ॥ ४० ॥ अन्विच्छन्नन्वीषयस्तुलसिकाया आमोदो यस्मिस्तमाघ्राय तं कृष्णमधिगम्य यतो निःसरति वायुस्तत्र स्यादित्यालोच्य तदभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तिग्मा तीक्ष्णाऽतिज्ञायिता द्युतिर्यस्य कृतं केतनमाश्रयो येन तं निजायुर्धैर्यतं पतिं श्रीकृष्णमवलोक्येति शेषः । स्नेहेन लुप्तः व्याप्तः आत्मा मनो यस्य बाष्पसहिते लोचने यस्य स रथादवप्लुत्य पादयोर्निपपात आह चेति शेषः ॥ ४२ ॥ उक्तिमेवाह । अपश्यत इति । हे प्रभो ! तव चरणाम्बुजम-परयतो मम दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टाऽतो दिशो अपि न जाने नापि च शान्तिं चित्तप्रसादं लभे लब्धवानस्मि यथोडुपे चन्द्रे प्रणष्टे सति दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा च भवति तद्वत् प्रणष्टेत्यस्यैव विवरणं तमसि प्रविष्टेति ॥ ४३ ॥ इतीति गरुडलाञ्छनः गरुडध्वजः साश्वः सध्वजश्च रथो हे राजेन्द्र खमाकाशमुपपात ऊर्ध्वमगादित्यर्थः उदीक्षतः दारुकस्योर्ध्वं पश्यतः सतः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तं मृगलुब्धकं मृगलोभिनमिति ॥ ३७ ॥ तत्र कृतब्रह्महत्यादिदोषपरिहारसद्भावेऽप्यत्र कृतदोषपरिहारो नास्त्येव तेनाधः पात एवातो मद्भव एव श्रेयानिति भावेनाह । यस्येति । विरिञ्चरुद्रादयोऽस्य विरिञ्चस्य तनया मरीच्यादयो गिरां पतयः बृहस्पत्यादयः ते एते यस्य तवात्मयोगरचितं स्वरूपसामर्थ्योपायेन कृतं सृष्ट्यादिकं न विदुः तत्र निमित्तमाह । त्वन्माययेति । त्वन्मायया बन्धकशक्त्या विहितदृष्टयः प्रलुप्तज्ञानाः यस्मात्तस्मादिति शेषः । असद्रतयोऽप्रशस्तव्याधयो निर्गताः अत एव ज्ञानशून्याः वयं तस्य ते तव एतच्चरितमञ्जो गृणीमः किं नैव ज्ञातुं शक्ता इत्यतः एतत्स्तुत्यादिकर्मणाप्येतत्पापपरिहारोपायाज्ञानादधःपातात्पूर्वमेव माञ्जहीत्यर्थः । सुमतय इति केचित्पठन्ति अनेन कैमुत्यन्यायो दर्शित इति ज्ञायते ॥ ३८ ॥ भगवान् भक्तवत्सलत्वान्मयि भक्तिरेवाखिलपापध्वंसिनीति भावं कृत्वा वक्ति । माभैरित्यर्थः । माभैर्भयं माकार्षीः एषः कृतः शरवेधो मे कामः कामितः काङ्क्षित इत्यर्थः । हिशब्देन दृष्टजनमोहनं प्रयोजनं सूचयति । अतः किमस्मै फलं ददासीति तत्राह । याहीति । सुकृतिनां पदमित्यनेन इदमपि सुकृतमेवास्त्विति ध्वनयति ॥ २९ ॥ तेदं प्राकृतपुरुषोक्तवत्कालान्तरेऽपि सन्देहकरमिति भावेनाह । इतीति ॥ ४० ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य कथाशेषं प्रस्तौति । दारुक इति । अन्विच्छन्नन्वेषणं कुर्वन् तं कृष्णं नाधिगम्याविज्ञाय पुनस्तुलसिकामोदो यस्य स तथा तं वायुमाघ्राय ज्ञात्वा तुलसिकामोदवायवभिमुखम् ॥ ४१ ॥ तत्राश्वत्थमूले कृतकेतनं तं कृष्णं दृष्ट्वा ॥ ४२ ॥ प्रभो ! ते तव चरणाम्बुजमदृश्यतो मम दृष्टिः प्रनष्टा अस्तंगता दृश्यमानायाः कथं नाश इत्यत उक्तं तमसीति । फलमाह शान्तिं मङ्गलं शान्तिः प्रशममङ्गल इत्यादवः उडुपे चन्द्रे प्रनष्टे अस्तङ्गते अत्रोडुभिः सचन्द्रस्यादर्शनं विवक्षितम् अन्यथा नक्षत्रप्रेक्षणेनापिदिगादिविवेकोपपत्तेरित्यत उडुपपदप्रयोग इति आहाश्रित इतिपाठे पादप्रपन्नः सुतः कृष्णमाह । योऽहन्तेश्वरणोम्बुजमाश्रितः तस्य मे दृष्टिः प्रणष्टेति योजना ॥ ४३ ॥ इदमप्यतिमाहात्म्यं हरेरिति भावेनाह । इतीति । उदीक्षतः हरिणा ऊर्ध्वं गतो दृष्टः अत्र चेतनानियतरथाद्यचेतनप्रवृत्तिदृशां लौकिकानां भगवन्माहात्म्यबुद्धिरितरेषां ज्ञानिनां प्रेमलक्षणसंज्ञया गतिं पश्यतां चैतन्यात्मकानि अच्युतरथादीनि इत्यहो विश्वमूर्तेर्माहात्म्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इच्छाशरीरिणेति इच्छाधीनं शरीरं यस्य तेन तदिच्छयैव तदाविर्भावं भजत इति तत्र नान्यत्कारणं भाव्यमिति भावः ॥ ४०-४३ ॥ इति ब्रुवतीति । यद्यपि दक्षम रथानुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदावित्यनेन दारुकस्यापि रथादिवदेवागमनमुक्तं तथाप्यत्र तस्य स्तम्भनं तदैकनिर्वाहोत्तरकर्मसंपादनाभिप्रायेणैवेति गम्यते ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दैवादिव चरणे व्यथानाभूत् त्वया तु हिंसनबुद्धयेव शरो निक्षिप्त एवेति चेत्तत्राह । तत्तस्मान्मा मां माशु जहि अत्र निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम्—

भगवान् स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः । सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥

इति तृतीयोक्तेः सूर्यास्तमयसमयेऽपि देवयदूनां पारस्परिकसंप्राप्तिकवधोऽभूत्तदैव भगवांस्तत्रैव सरस्वतीतीरे उपविवेश तदैव लुब्धको मृगवधार्थमागत इति लभ्यते एतच्च नोपपद्यते षट्पञ्चाशत्कोट्यधिकानां यदूनां सद्य एव महासंप्राप्तिके वधे सति तत्प्रदेशे रुधिरनदीप्लाविते महाकोलाहलव्याप्ते च सति तदैव लुब्धकस्य मृगमारणार्थमागमनं कथं सम्भवेत् कथं वा भीरुजातीनां मृगाणां तत्र स्थितिसंभावनेत्यतो यदूनां तात्कालिको वधो मिथ्याभूतोऽपि भगवता अर्जुनादीन् प्रति प्रत्यायितो युधिष्ठिरादीनां स्वभक्तानां करुणारसमयः प्रेमविवर्द्धनार्थं वैराग्यार्थं च तदन्यान् प्रति धर्मसंकोचकुमतोत्थापनार्थं वस्तुतस्तु मधूनि पात्वा देवेष्वन्तर्हितेषु तत्र निःशब्दे निर्जने प्रदेशे लुब्धक आगत इति तत्त्वम् ॥ ३७ ॥ गिरां पतयो वेदद्रष्टारोऽपि न विदुस्तस्य तव एतत् आत्मयोगरचितम् अरुजः शीघ्रम् असद्रतयो दुर्जोतयो वयं किं गृणीमः ॥ ३८ ॥ एष मे काम एव ब्रह्मज्ञापा मया त्वङ्गीकर्तव्य इति मदिच्छेत्यर्थः । स्वर्गमप्राकृतं सुकृतिनां प्रशस्तसुकृतवतां मद्भक्तानां पदं वैकुण्ठं याहि सुकृतिनासितिप्रशंसायां मत्वर्थीय ॥ ३९ ॥ इच्छाशरीरिणा इच्छयैव प्रशस्तशरीरधारी भवेद्यतस्तेन ॥ ०-४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत्तस्मात् मा माम् आशु जहि यद्वा आशु मा जहि किंत्वेनेन देहेनैव दुर्गतौ नियोज्य पुनर्नरके घोरे निपातय इति भावः ॥ ३७ ॥ नन्वेवं वादिनं न त्वां पीडयामि किन्तु तव वाक्यं ममातिप्रीतिकरमतोऽन्यदपि मच्चैष्टितं किञ्चिद्ब्रूहीद्वत आह । यस्येति । यस्य तव आत्मयोगरचितम् स्वसङ्कल्पपरचितम् एतच्चरित्रम् विरिञ्चयः अस्य तनयाः रुद्रादयश्च ये चान्ये गिरांपतयो वेदार्थद्रष्टारः तेऽपि न विदुः यतस्त्वन्मायया पिहितदृष्टयः तस्य ते असद्रतयः पापयोनयो वयम् अञ्जसा किं गृणीमः कथं वर्णयामः ॥ ३८-३९ ॥ इच्छयैव दृश्यमदृश्यं च भवति द्विभुजं चतुर्भुजमनन्तं भवति बालतरुणादिरूपं भवति विश्वरूपं भवति एकधा भवति शतधासहस्रधा च भवतीत्येवमिच्छानुरूपशरीरिणेत्यर्थः ॥ ४० ॥ दारुकः श्रीकृष्णसारथिः अन्विच्छन्नन्वेषयन् ॥ ४१ ॥ तं श्रीकृष्णं पतिं तत्र दृष्ट्वा पादयोर्निपपात ॥ ४२-४३ ॥ उदीक्षतः पश्यतः सतः ॥ ४४-४५ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

यद्यपि क्षमा प्रार्थिता तथापि ततो हननमेव वरमित्याशयेनाह—तदिति । तस्मात् कृतापराधत्वात् हे वैकुण्ठ मा मां पापिष्ठमाशु जहि । तत्फलमाह—यथेति, सतामतिक्रममपराधं पुनरहं न कुर्यामित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ अहं तु त्वदग्रे किमपि वक्तुं न शक्नोऽतो यथेच्छसि तथा कुर्वीत्याह—यस्येति । यस्य तवात्मसंयोगेन स्वसङ्कल्पेन रचितमेतत्स्वरूपं विरिञ्चयो ब्रह्मा तथाऽस्य

तनया रुद्रादयश्च ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारस्तेऽपि न विदुः । तत्र हेतुमाह—त्वन्मायया पिहितदृष्टयो लुप्तविवेका इति । तस्य ते तवाम्रे असद्रूतयः पापयोनयो वयमञ्जसा साक्षात् किं गृणीमः वर्णयामः ॥ ३८ ॥ एवं तेन निर्व्यलीकं प्रतिभाषितः प्रसन्नो भगवानाह—मेति । हे जरे त्वं मा भैः भयं मा कुरु उत्तिष्ठ । हि यस्मात् एष कामः मत्ताडनविषयसङ्कल्पो मे मयैव कृतः । तव नात्र कश्चिदपराधः प्रत्युत मत्सङ्कल्पसम्पादनेन सेवैव कृतातः स्वर्गं याहीति पदं स्थानम् ॥ ३९-४० ॥ पदवीं स्थानमन्विच्छ-
न्नवेषयन् । कृष्णधारितायाः तुलसिकायाः आमोदो यस्मिन् वायुमाघ्राय तेन तां पदवीमधिगम्य अनुमीय तदभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ कृतकेतनं कृतनिवासं तं पतिं तत्र विलोकयेति शेषः । स्नेहेन प्लुतो व्याप्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सः अतएव बाष्पमश्रुलोचनयोर्यस्य रथादवप्लुत्य तस्य पादयोर्निपपातेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ अपश्यत इत्याद्याह चेति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ४३ ॥ हे राजेन्द्र सूते इत्येवं ब्रुवति सति तस्य उदीक्षतः । उदीक्षमाणस्य सतः गरुडलाञ्छनो गरुडध्वजः अश्वध्वजसहितो रथः खमुत्पपात ऊर्ध्वमगादित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदिति । तत्तस्मात्, हे वैकुण्ठ, पाप्मानं मृगलुब्धकं इत्यात्मनो हीनत्वमावेदितम् । मा मां आशु जहि । किं तत् इत्यत आह । यथा अहं पुनः एवं सदतिक्रमं सत्स्वराधं, न तु नैव कुर्याम् ॥ ३७ ॥ इत्यात्मनो हीनत्वमावेद्य तव पारम्यं वाचाम-
गोचरमित्याह । यस्येति । विरिञ्चः ब्रह्मा, ये च गिरां पतयः वेदार्थद्रष्टारः, अस्य ब्रह्मणः तनयाः, रुद्रादयः तेऽपि त्वन्मायया पिहितदृष्टयः छादितदृष्टयः, प्रलुप्तज्ञाना इति यावत् । अतः तव आत्मयोगरचितमात्मीयसंकल्पेनोपात्तं इदं रूपं, अञ्जः अञ्जसा, न विदुः, एतद्वताररहस्यं न जानन्तीत्यर्थः । तस्य ते तवैतद्रूपं असद्रूतयः वयं, किं कथं, गृणीमः वर्णयामः ॥ ३८ ॥ मा भैरिति । हे जरे त्वं उत्तिष्ठ, मा भैः । एष कृतस्त्वया यः शरप्रक्षेपः कृतः तद्रूपः, मे मम काम्यते इति कामः मदिच्छैव, त्वं तु मदनुज्ञातः मयानुज्ञातः सन्, सुकृतिनां पदं, सुकृतिभिर्गम्यमित्यर्थः । स्वर्गं याहि गच्छ ॥ ३९ ॥ इतीति । इच्छाशरीरिणा स्वेच्छोपात्तदिव्य-
विप्रहेण, न तु कर्मायत्तशरीरिणा, भगवता कृष्णेन, इतीत्यर्थ आदिष्टः जरा, तं श्रीकृष्णं, त्रिः परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, नत्वा च, विमानेन तदैव देवप्रेषितेन व्योमयानेन, दिवं स्वर्गं, ययौ ॥ ४० ॥ तदैव कृष्णमन्विष्यन् दारुकस्तत्रागत इत्याह । दारुक इति । दारुकः श्रीकृष्णसारथिर्भक्तश्च, कृष्णपदवीं, अन्विच्छन् अन्वेषयन् सन्, तां न अधिगम्य, ततः तुलसिकाया आमोदो यस्मिन् तं वायुं आघ्राय तां कृष्णपदवीं अधिगम्य, यता निःसरति वायुस्तत्र स्यादित्यालोच्य, अभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तमिति । तिग्मा तीक्ष्णाऽतिशयिता द्युतिर्यस्य तं, अश्वत्थमूले कृतं केतनमाश्रयो येन तं, आयुधैः वृत्तं हि, पतिं स्वस्वामिनं तं श्रीकृष्णं, तत्र अवलोकयेति शेषः स्नेहेन प्लुतो व्याप्तः आत्मा मनो यस्य सः, बाष्पसहिते लोचने यस्य सः दारुकः, रथात् अवप्लुत्य पादयोः निपपात, आह चेति शेषः ॥ ४२ ॥ अपश्यत इति । हे प्रभो, त्वच्चरणाम्बुजं अपश्यतः मम दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा च । अतः दिशः अपि न जाने, शान्तिं चित्तप्रसादं चापि, न लभे न लब्धवानस्मि । तत्र दृष्टान्तः । निशायां उडुपे चन्द्रे, प्रणष्टे सति, दृष्टिः यथा प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा च भवति, तद्वत् ॥ ४३ ॥ इतीति । सूते दारुके, इतीत्यर्थं ब्रुवति सति, हे राजेन्द्र गरुडलाञ्छनः रथः साश्वध्वजः वै अश्वैः ध्वजेन च सहितः एव, तस्य उदीक्षतः पश्यतः सतः, खमाकाशं प्रति उत्पपातोर्ध्वमगात् ॥ ४४ ॥

हिन्दी अनुवाद

वैकुण्ठनाथ ! मैं निरपराध हरिणों को मारने वाला महा पापी हूँ । आप मुझे अभी-अभी मार डालिये, क्योंकि मर जाने पर मैं फिर कभी आप जैसे महापुरुषों का ऐसा अपराध न करूँगा ॥ ३७ ॥ भगवन् ! सम्पूर्ण विद्यायों के पारदर्शी ब्रह्माजी और उनके पुत्र रुद्र आदि भी आप की योगमाया का विलास नहीं समझ पाते; क्योंकि उनकी दृष्टि भी आप की माया से आवृत है । ऐसी अवस्था में हमारे जैसे पापयोनि लोग उसके विषय में कह ही क्या सकते हैं ? ॥ ३८ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा—हे जरे ! तू डर मत, उठ-उठ ! यह भी तूने मेरे मन का काम किया है । जा, मेरी आज्ञा से तू उस स्वर्ग में निवास कर, जिसकी प्राप्ति बड़े-बड़े पुण्यवानों को होती है ॥ ३९ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान् श्रीकृष्ण तो अपनी इच्छा से शरीर धारण करते हैं । जब उन्होंने जरा व्याध को यह आदेश दिया, तब उसने उनकी तीन बार परिक्रमा की, नमस्कार किया और विमानपर सवार होकर स्वर्ग को चला गया ॥ ४० ॥ भगवान् श्रीकृष्ण का सारथि दारुक उनके स्थान का पता लगाता हुआ उनके द्वारा धारण की हुई तुलसी की गन्ध से युक्त वायु सूँघकर और उससे उनके होने का स्थान का अनुमान लगाकर सामने की ओर गया ॥ ४१ ॥ दारुक ने वहाँ जाकर देखा कि भगवान् श्रीकृष्ण पीपल के वृक्ष के नीचे आसन लगाये बैठे हैं । असह्य तेजवाले आयुध मूर्तिमान् होकर उनकी सेवा में संलग्न हैं । उन्हें देखकर दारुक के हृदय में प्रेम की बाढ़ आ गयी ।

नेत्रों से आँसुओं की धारा बहने लगी। वह रथ से कूद कर भगवान् के चरणों पर गिर पड़ा ॥ ४२ ॥ उसने भगवान् से प्रार्थना की—‘प्रभो ! रात्रि के समय चन्द्रमा के अस्त हो जानेपर राह चलनेवाले की जैसी दशा हो जाती है, आप के चरण-कमलों का दर्शन न पाकर मेरी भी वैसी ही दशा हो गयी है। मेरी दृष्टि नष्ट हो गयी है, चारों ओर अँवैरा छा गया है। अब न तो मुझे दिशाओं का ज्ञान है और न मेरे हृदय में शान्ति ही है’ ॥ ४३ ॥ परीक्षित ! अभी दारुक इस प्रकार कह ही रहा था कि उसके सामने ही भगवान् का गरुडध्वज रथ पताका और घोड़ों के साथ आकाश में उड़ गया ॥ ४४ ॥

तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च । तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥
गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः । सङ्कर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मदशाम् ॥ ४६ ॥
द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबन्धुभिः । मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥
स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः । अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥
त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥
इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः । तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि तम् अन्वगच्छन् तेन अतिविस्मितात्मानं सूतं जनार्दनः प्राह ॥ ४५ ॥ सूत द्वारवतीं गच्छ ज्ञातीनां मिथः निधनं सङ्कर्षणस्य निर्याणं मद्दशां बन्धुभ्यः ब्रूहि ॥ ४६ ॥ भवद्भिः स्वबन्धुभिः च द्वारकायां न स्थेयं मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥ सर्वे स्वं स्वं परिग्रहं नः पितरौ च आदाय अर्जुनेन अविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥ त्वं तु मद्धर्मम् आस्थाय ज्ञाननिष्ठः उपेक्षकः एतां मन्मायारचनां विज्ञाय उपशमं व्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तः (सः) तं परिक्रम्य पुनः पुनः नमस्कृत्य तत्पादौ शीर्ष्ण्य उपाधाय दुर्मनाः (सन्) पुरीं प्रययौ ॥ ५० ॥

इत्येकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निर्याणं योगमागण । मद्दशामितिच्छाशरीराभिप्रायेण ॥ ४६-४७ ॥ अविता रक्ष्यमाणा इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथेति ब्रूहीति पूर्वणान्वयः ॥ ४८ ॥ मन्मायारचनामेतां विज्ञायेति निजश्रीमूर्तेरतर्हितत्वाद्बुद्ध्या शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ कुलस्य विनष्टत्वाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्री० टीकायामौशल्लो० त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तमनु रथगमनोत्तरम् । तेन रथाद्युत्पत्तनेन । एतेन भगवद्रथशस्त्रादीनां चेतनत्वमेव भगवच्छक्त्येत्यन्येभ्योऽपि दर्शितम् ॥ ४५ ॥ मद्दशां ममापि देहान्तर्धानम् । निधनमिति—वास्तवार्थे नितरां धनम् अप्रकटलीलांसंपत्प्राप्तिः । दशां तदनुगतलक्षणां । विश्वनाथस्तु—गच्छेति रथस्य वैकुण्ठप्रस्थापनेऽपि सारथेस्तस्य वैकुण्ठाप्रस्थापनं सर्वत्र तात्कालिकस्ववृत्तज्ञापनार्थम्, तथा वैकुण्ठादागतस्य तस्येह नित्यस्वपार्षदानामुद्धवादीनां संगतः प्रेम्णोतिवृद्धिं दृष्ट्वा द्वारकाया अप्रकट प्रकाशगतलीलायामेव प्रवेशनार्थं चेति गम्यते । मद्दशामिति ब्रुवन्भावविनीमवस्तुभूतां लीलां सूचयति ॥ ४६ ॥ समुद्रः प्लावयिष्यतीति—परितः प्लावनमिति तेषां त्याजनार्थमेव प्लावनमात्रमुक्तम् ॥ ४७-४८ ॥ यद्वा—एतां देहादिस्वीकारत्यागरूपं संसाररचनाम् । इत्यर्थ इति—मया जगद्धिताय शुद्धसत्त्वमूर्तिरङ्गीकृता तत्कृत्वा च स्वेच्छाकृततत्सदृशमूर्तित्यागेन सांतर्हिता मायिकमूर्तेरनित्यतां बोधयितुं तत्त्यागे प्रवृत्तं मां दृष्ट्वा शोको न कार्यः शुद्धसत्ताया विद्यमानत्वादिति भावः । उपेक्षकः पुत्रादिपूजासीनः । अथ दारुकसान्त्वनाय मौसलाद्यर्जुनपराभवपर्यन्ताया लीलाया माययेन्द्रजालवद्रचितत्वमुपदिशति—त्वं त्विति । त्वं तु दारुको ज्ञाननिष्ठो मदीयलीलातत्त्वज्ञः मद्धर्मं मम स्वभक्तपालयितृत्वरूपं स्वतुल्यं परिकरसंगित्वरूपं च स्वभावमास्थाय विस्मय्य एतामधुना प्रकाशितां सर्वामेव मौसलादिलीलां मया माययैवैन्द्रजालवद्र-

चित्तां विज्ञाय उपेक्षको बहिर्दृष्ट्या जातं शोकमुपेक्षमाण उपशमं चित्तक्षोभान्निवृत्तिं ब्रज प्राप्नुहि । तुशब्देनान्ये तावन्मुह्यन्तु नाम भवतस्तथा मोहो न युक्त एवेति ध्वनितम् । अत्र श्रीदारुकस्य स्वयं वैकुण्ठादवतीर्णत्वेन सिद्धत्वादेतामित्यत्रापिसन्निहितार्थलाभाच्चा-
न्यथा व्याख्यानमेव प्रथमप्रतीत्यविषय इति विवेक्तव्यम् । दृश्यते चेयं परिपाटी स्वर्गपर्वणि प्रतीतिः श्रीभीमादिनरके श्रीयुधिष्ठिरं प्रति धर्मराजवचनम्—‘न च ते भ्रातरः पार्थ नरकस्था विशांपते । मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ।’ इति अत्र विश्वनाथः—
ननु सच्चिदानंदात्मकस्य स्वविग्रहस्य रामादिविग्रहस्य चैतादृशः प्रकारोयं क इति कृपया मामाचक्ष्वेत्यत आह—मन्मायेति । एतां प्रत्याग्यमानां लीलाम् ॥ ४९ ॥ तं कृष्णम् । पुनः पुनरिति वियोगमसहमानः । तत्पादौ पादुके ध्यानेन चरणौ वा । यद्वा हस्ताभ्यां श्रीकृष्णचरणौ गृहीत्वा शिरसि संस्थाप्य दुःखितान्तःकरणः । पुरीं द्वारकाम् । यद्यप्यन्तरानन्दयुतस्तथापि बहिर्दृष्ट्या दुर्मना इति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकाप्रकाश एकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तमिति । दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि भगवदायुधानि च तं रथमन्वगच्छन् रथगमनानन्तरं स्वलोकं गतानीत्यर्थः । तेन रथादिगमनदर्शनेनातिविस्मित आत्मा मनो यस्य तं जनार्दन आह स्म ॥ ४५ ॥ गच्छेति । हे सूत ! त्वं द्वारवतीं गच्छ । तत्र च गत्वा ज्ञातीनां सर्वयादवानां मिथो निधनं रामस्य निर्याणं योगमार्गेण स्वलोकगमनं महशां स्वलोकगमनोद्योगं च बन्धुभ्यो ब्रूहि । महशामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ॥ ४६ ॥ द्वारकायामिति । स्वं स्वमिति च स्पष्टम् ॥ ४७-४८ ॥ त्वमिति । मन्मायारचनमिति निजमूर्तेरन्तर्हितत्वाद्ब्रूया शोकं मा कुर्वित्यर्थः । शेषे द्वयं स्पष्टम् ॥ ४९-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

तं रथमनु । तेन रथादीनामाकाशगमनेन ॥ ४५ ॥ वस्तुतस्तु निधनं नितरां धनम् अप्रकटधामगमनम् ॥ ४६ ॥ प्लावयिष्यति अभितः प्लावनेनाऽवरिष्यति ॥ ४७-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततः विष्णुप्रहरणानि भगवदायुधानि चक्रादीन्यपि तं रथमन्वगच्छन् तेनायुधानामूर्ध्वगमनेनातीव विस्मित आत्मा मनो यस्य तं सूतम् ॥ ४५ ॥ उक्तिमेवाह । गच्छेति चतुर्भिः । हे सूत ! मिथो युद्धेन ज्ञातीनां निधनं सङ्कर्षणस्य रामस्य निर्याणं महशा-
मेवमवस्थितिं च बन्धुभ्यो ब्रूहि ॥ ४६ ॥ द्वारकायां चेति चस्त्वर्थः ॥ ४७ ॥ तर्हि किं विधेयं क गन्तव्यमत आह । स्वं स्वमिति । परिग्रहं देहानुबन्धो नोऽस्माकं पितरौ देवकीवसुदेवौ चादाय सर्वं यूयमर्जुनेनाविता रक्षिताः सन्त इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥ तर्हि मम का गतिरित्यत्राह । त्वमिति । त्वन्तु मद्धर्मं भागवतधर्ममास्थायानुष्ठाय ज्ञाननिष्ठः मद्भक्तियोगनिष्ठः उपेक्षकः उपेक्षित-
शब्दादिविषय एतां जगतीं मन्मायया रचितां विज्ञाय उपशमं रागाद्यकलुषतां ब्रज प्राप्नुहि ॥ ४९ ॥ तं श्रीकृष्णं परिक्रम्य तस्य पादौ शिरस्युपाधाय दुर्मनाः दुःखितमनाः भगवद्वियोगादिति भावः । पुरीं द्वारकां ययौ ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तेन रथादिगमनेन ॥ ४५-४८ ॥ पुत्रादावुपेक्षकः एतां संसारवृत्तिमन्मायया मदिच्छया रचना प्रकारो यस्याः सा मन्मायारचना ताम् ॥ ४६ ॥ दुर्मनाः दुःखितान्तःकरणः पुरीं द्वारवतीसंज्ञाम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निधनमिति वास्तवार्थे नितरां धनम् अप्रकटलीलासंपत्प्राप्तिं दशान्तत्तदनुगतिलक्ष्णाम् ॥ ४६ ॥ समुद्रः प्लावयिष्यतीति परितः प्लावनमपि तेषां त्याजनार्थमेव प्लावनमात्रमुक्तम् ॥ ४५-४८ ॥ अथ दारुकसान्त्वनाय मौसलाद्यर्जुनपराभवपर्यन्ताया

लीलाया माययेन्द्रजालवद्रचितत्वमुपदिशति । त्वं त्विति । त्वन्तु दारुको ज्ञाननिष्ठो मदीयलीलातत्त्वज्ञः मद्धर्मं मम स्वभक्तप्रति-
पालयितृस्वरूपं स्वतुल्यपरिकरसंगित्वरूपं च स्वभावम् आस्थाय विस्रभ्य एताम् अधुना प्रकाशितां सर्वामेव मौसलादिलीलां मम
माययैव इन्द्रजालवद्रचितां विज्ञाय उपेक्षको बहिर्दृष्ट्या जातं शोकमुपेक्षमाणः उपशमं चित्तक्षोभाज्जिबुत्तिं ब्रज प्राप्नुहि तु
शब्देनान्ये तावन्मुह्यन्तु नाम तव तथा मोहो न युक्त एवेति ध्वनितम् अत्र श्रीदारुकस्य स्वयं वैकुण्ठादवतीर्णत्वेन सिद्धत्वादेतामित्य-
त्रातिसंनिहितार्थलाभाच्चान्यथा व्याख्यानमेव प्रथमप्रतीत्यविषय इति विवेक्तव्यं दृश्यते चेयं परिपाटी स्वर्गपर्वणि प्रतीतिः
श्रीभीमादिनरकं श्रीयुधिष्ठिरं प्रति धर्मेराजवचनम्—

न च ते भ्रातरः पार्थ ! नरकस्था विशां पते ! । मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ इति ॥ ४९ ॥

तथापि बहिर्दृष्ट्या दुर्मनाः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गच्छेति रथस्य वैकुण्ठप्रस्थापनेऽपि सारथेस्तस्य वैकुण्ठे अपस्थापनं सर्वत्र तात्कालिक स्ववृत्तज्ञापनार्थं तथा वैकुण्ठादा-
गतस्य तस्येह नित्यस्वपार्षदानामुद्धवादीनां संगतः प्रम्णेति वृद्धिं दृष्ट्वा द्वारकाया अप्रकटपकाशगतलीलायामेव प्रवेशनार्थं चेतिगम्यते
मद्भ्यामिति ब्रुवन् भाविनीमवस्तुभूतां लीलां सूचयति ॥ ४६-४८ ॥ ननु सच्चिदानन्दात्मकस्य स्वविग्रहस्य रामादिविग्रहस्य चैतादृशः
प्रकारोऽयं क इति कृपया मामाचक्ष्वेत्यत आह । यन्मायेति एतां प्रत्यायमानां लीलाम् ॥ ४९-५० ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । त्रिंश एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निर्याणमुक्तप्रकारम् ॥ ४६-४७ ॥ अविताः रक्षमाणाः इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथेति ब्रूहीति पूर्वण सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ एतां
प्राकृतविभूतिं मन्मायारचनां विज्ञाय शमं शान्तिं । ब्रज प्राप्नुहि ॥ ४९-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि भगवदायुधानि च तं रथमन्वगच्छन् । रथगमनानन्तरं स्वलोकं गतानीत्यर्थः । तेन
रथादिगमनदर्शनेनातिविस्मित आत्मा मनो यस्य तं जनार्दन आह ॥ ४५ ॥ तदुक्तिमाह—गच्छेति । हे सूत त्वं द्वारवतीं गच्छ ।
तत्र च गत्वा ज्ञातीनां सर्वयादवानां मिथो निधनं रामस्य निर्याणं स्वलोकगमनं मद्भ्यां स्वलोकगमनोद्योगं च बन्धुभ्यो
ब्रूहि ॥ ४६ ॥ द्वारकायां भवद्भिर्न स्थेयमिति ब्रूहीति शेषः । तत्र हेतुमाह—मयेति ॥ ४७ ॥ अविता रक्ष्यमाणाः इन्द्रप्रस्थं
गमिष्यथेति ब्रूहि ॥ ४८ ॥ सूतं प्रत्याह—त्वं त्विति ॥ ४९ ॥ भगवद्वियोगाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवन्द्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तन्त्रेश्वरमुक्तिनिरूपणे । त्रिंशोऽध्यायो गतो वृत्तिं यादवनाशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । तं रथं अनु, दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि आयुधानि च, अगच्छन् । तेनायुधानामूर्द्धगमनेन, अतिविस्मित
आत्मा मनो यस्य तं, सूतं दारुकं, जनार्दनः आह ॥ ४५ ॥ गच्छेति । हे सूत दारुकं, द्वारवतीं प्रति गच्छ, ज्ञातीनां यदूनां,
मिथः निधनं नाशं, युद्धेनेति शेषः । संकर्षणस्य रामस्य, निर्याणं योगमार्गेण गमनं, मद्भ्यां मेऽवस्थितिं च, बन्धुभ्यः ब्रूहि ॥ ४६ ॥
यद्वन्धून् प्रति वक्तव्यं तदाह द्वारकायामिति द्वाभ्याम् । द्वारकायामिति । सबन्धुभिः भवद्भिः, चस्त्वर्थः । द्वारकायां
न स्थेयं च नैव स्थातव्यम् । कुतो न स्थातव्यमित्याह । मया त्यक्तां यदुपुर्वी समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥ तर्हि किं विधेयं क
गन्तव्यमित्यत आह । स्वमिति । सर्वे स्वं स्वं परिग्रहं, नोऽस्माकं पितरौ च आदाय, सर्वे, अर्जुनेन अविता रक्षिताः सन्तः,
इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ, गच्छतेः वर्तमानसामीप्ये लुट् । इति ब्रूहीति संबन्धः ॥ ४८ ॥ तर्हि मया किं विधेयमित्यत आह । त्वं

त्विति । हे दारुक, त्वं तु मद्धर्मं भागवतं धर्मं, आस्थायानुष्ठाय, ज्ञाननिष्ठः मङ्गक्तियोगात्मकज्ञाननिष्ठः, उपेक्षकः उपेक्षित-
शब्दादिविषयः, एतां जगतीं, मन्यायारचितां, विज्ञाय, पाठान्तरे मन्मायारचनां विज्ञाय, उपशमं रागाद्यकलुषतां, व्रज प्राप्नुहि ।
[मत्संबन्धिनं वृथा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इतीति । इतीत्थं, उक्तः कृष्णेनाभिहितो दारुकः, तं श्रीकृष्णं, परिक्रम्य प्रदक्षिणी-
कृत्य, पुनः पुनः नमस्कृत्य, तत्पादौ शीर्ष्णि उपाधाय, दुर्मना दुःखितमनाः सन् पुरीं प्रययौ ॥ ५० ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-
बोधिण्यां मत्समनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायामेकादशस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हिन्दी अनुवाद

उसके पीछे-पोछे भगवान् के दिव्य आयुध भी चले गये । यह सब देखकर दारुक के आश्चर्य की सीमा न रही ।
तब भगवान् ने उससे कहा ॥ ४५ ॥ 'दारुक ! अब तुम द्वारका चले जाओ और वहाँ यदुवंशियों के पारस्परिक संहार, भैया
बलरामजी की परम गति और मेरे स्वधामगमन की बात कहो' ॥ ४६ ॥ उनसे कहा कि 'अब तुम लोगों को अपने परिवारधालों के
साथ द्वारका में नहीं रहना चाहिये । मेरे न रहने पर समुद्र उस नगरी को डुबो देगा ॥ ४७ ॥ सब लोग अपनी-अपनी
धन-सम्पत्ति, कुटुम्ब और मेरे माता-पिताको लेकर अर्जुन के संरक्षण में इन्द्रप्रस्थ चले जायँ ॥ ४८ ॥ दारुक ! तुम मेरे द्वारा
उपदिष्ट भागवतधर्म का आश्रय लो और ज्ञाननिष्ठ होकर सबकी उपेक्षा कर दो तथा इस दृश्य को मेरी माया की रचना
समझकर शान्त हो जाओ' ॥ ४९ ॥ भगवान् का यह आदेश पाकर दारुक ने उनकी परिक्रमा की और उनके चरणकमल अपने
सिर पर रखकर बारंबार प्रणाम किया । तदन्तर वह उदास मनसे द्वारका के लिये चल पड़ा ॥ ५० ॥

इत्येकादशस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथ तत्रागमद् ब्रह्मा भवान्या च समं भवः । महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १ ॥
 पितरः सिद्धमन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः । चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २ ॥
 द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः । गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः । कुर्वन्तः सङ्कुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥
 भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः । संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५ ॥
 लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलम् । योगधारणयाऽऽग्नेय्यादग्ध्वा धामाविशत् स्वकम् ॥ ६ ॥
 दिवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् । सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ॥ ७ ॥
 देवादयो ब्रह्ममुख्या नः विशन्तं स्वधामनि । अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्रीशुकः उवाच—अथ तत्र ब्रह्मा अगमत् भवान्या समं भवः महेन्द्रप्रमुखाः देवाः मुनयः सप्रजेश्वराः पितरः सिद्धमन्धर्वाः विद्याधरमहोरगाः चारणाः यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसः द्विजाः भगवतः निर्याणं द्रष्टुकामाः परमोत्सुकाः शौरेः कर्माणि जन्म च गायन्तः गृणन्तः (सर्वे आगताः) राजन् नभः विमानावलिभिः सङ्कुलं कुर्वन्तः परमया भक्त्या युताः पुष्पवर्षाणि ववृषुः ॥ १-४ ॥ भगवान् पितामहम् आत्मनः विभूतीः वीक्ष्य विभुः आत्मानम् आत्मनि संयोज्य पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५ ॥ लोकाभिरामां धारणाध्यानमङ्गलं स्वतनुं आग्नेय्या योगधारणया अदग्ध्वा स्वकं धाम अविशत् ॥ ६ ॥ दिवि दुन्दुभयः नेदुः खात् सुमनसः पेतुः सत्यं धर्मः भूमेः धृतिः कीर्तिः श्रीः च तम् अनु ययुः ॥ ७ ॥ ब्रह्ममुख्याः देवादयः अति-विस्मिताः अविज्ञातगतिं कृष्णं स्वधामनि विशन्तं न ददृशुः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकत्रिंशो स्वकं धाम जगाम भगवानितः । तमेवानुययुः प्रीत्या वसुदेवादयस्ततः ॥

देवान्यदून्विधायदौ भूयो देवान्विधाय च । श्रीकृष्णः स्वेच्छया धाम स्वतन्त्रैव समाविशत् ॥

मुनयः सनकादयः । प्रजेश्वरा मरीच्यादयः ॥ १ ॥ द्विजा गरुडलोकनिवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयो वा ॥ २ ॥ भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकास्तत्रागमन् । तेषामोत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह सार्धेन । गायन्तश्चेति ॥ ३-४ ॥ विभूतीरीन्द्रादींश्च पद्मनेत्रे न्यमीलयदित्यत्रायं भावः पूर्वं ब्रह्मादिभिः 'सलोकान् लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठं किङ्करान्' इति प्रार्थितत्वादिदानीं च स्वस्वं लोकं प्रति नेतुमागतत्वाद्वदृषुश्च तेषु दाक्षिण्यात्तान्वञ्चयितुं समाधिमिव कुर्वन्नेत्रे न्यमीलयदिति ॥ ५ ॥ योगिनामिव स्वच्छन्द-मृत्युधमं वारयति । लोकाभिरामामिति । अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छन्दमृत्यवः स्वां तनुमाग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा लोकान्तर्द प्रविशन्ति भगवांस्तु न तथा कित्त्वदग्ध्वैव स्वतनुसहित एव स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशत् । तत्र हेतुः लोकाभिरामाम् लोकानाम-भिरामोऽभितो रमणं स्थितिर्येषां ताम् जगदाश्रयत्वेन जगतोऽपि दाहप्रसङ्गादित्यर्थः । किञ्च धारणाया ध्यानस्य च मङ्गलं शोभनम् । विषयमितरथा तयोर्निविषयत्वं स्यात् । दृश्यते चाद्यापि तदुपासकानां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः । इच्छाशरीरा-

भिप्रायेण वा यथाश्रुतमेवास्तु तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादीनां विशेषणानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु तदप्यदग्ध्वा तिरोधाय निर्गत इत्येव सांप्रतम् ॥ ६ ॥ तदा स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति सम्भ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो दुन्दुभिनादपुष्पवृष्ट्यादि-महोत्सवोऽभवदित्याह । दिवीति । भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ॥ ७ ॥ तदा श्रीकृष्णेऽन्तर्हिते सति कुतो गत इति वितर्क-यन्तोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनि विशन्तं श्रीकृष्णं न ददशुः तत्र हेतुः । अविज्ञातगतिमिति । कचित्त्वचिददशुष ततोऽतिविस्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भाषार्थटीपिकाप्रकाशः

इतो मनुष्यलोकात् । तं भगवन्तम् । ततस्तस्मान्नरलोकात् (१) । आदौ निजावतारतः पूर्वमेव । देवान् 'भवद्भिरशैर्य-दुष्पूज्यताम्' इत्युक्तेर्यदून् यदुकुलोऽवतार्य पुनस्तांस्तत्रैव प्रस्थाप्यास्वत्त्वां शुद्धसत्त्वमयतन्वा (२) । अथ दारुकप्रेषणानन्तरम् । तत्र प्रभासक्षेत्र एव । समं सह । इतः प्रकटप्रकाशात् । तमेवानु कृष्णस्य पश्चादेव वसुदेवादयोपि ततः प्रपञ्चप्रकाशात्तदेव धाम ययुर्निरंतरवसुदेवादीनां ब्रह्मागमनोक्तेः (१) । देवान् यदुन्विधाय पूर्वं तांस्तदंशांस्तेषु प्रवेशयेत्यर्थः । पुनस्तेभ्यो निस्सार्य देवान्कृत्वा स्वतन्वैव सह (२) । अथेति सार्धत्रिकम् । तत्र प्रभासे ॥ १ ॥ गरुडागमनस्य सामंजस्येऽप्यन्यपद्यागमनस्याद्भुत-वद्भानादाह—मैत्रेयादयो वेति ॥ २ ॥ परमोत्सुका अत्युत्कंठिताः । तत्र क्षेत्रे । तेषां ब्रह्मादीनाम् ॥ ३ ॥ संकुलमाच्छन्नम् ॥ ४ ॥ इत्यत्र नेत्रनिमीलने तात्पर्यमाह—अयं भाव इति दाक्षिण्याच्चातुर्यबलात् । तान्ब्रह्मादीन् । वंचयितुं मोहयितुम् । इवेन समाधि-व्याज एवोक्तः । आत्मनि स्वरूपे एवात्मानं संयोज्य भावयित्वा संदर्भस्तु—भगवान् पितामहं वीक्ष्य तदाद्याश्चात्मानो विभूतीर्दे-वादिरूपा वीक्ष्य ततश्च तत आकृष्य पद्मनेत्रे न्यमीलयत् किं कृत्वा—आत्मनि स्वस्वरूप एवात्मानं मनः संयोज्येति । एवं तत्र योगिनो योगविभूतौ वैराग्यपूर्वकं देहत्यागं शिक्षयितुं तेषु स्वविप्रहृतत्त्वमावरीतुं च तत्तद्विशितमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ श्लोकाभिप्रायं स्फुटयति—अयमर्थ इति । तत्र तनुसहगमने । इत्यर्थ इति—अनेकब्रह्मांडाश्रयस्य वपुषा दाहोऽन्वाय इति विमृश्य सहैव नीतवानिति भावः । कारणांतरमाह—किञ्चेति । इतरथा तदाहे । तयोर्धारणाभ्यानयोः । निविषयत्वमनाश्रयत्वम् । तत्र संभवतीत्याह दृश्यते चेति । तथैव यथोक्तमेव । फलप्राप्तिर्दर्शनफलम् । इति भाव इति—अन्यथा स्वरूपदर्शनतत्फलीभूतमुक्त्यादिर्न स्यादिति भावः । चित्तस्य देशसंबन्धो धारण्य, प्रत्ययैकतानता भ्यानमिति तयोर्भेदः । शुद्धसत्त्वमयस्य विद्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिकृत्यभि-प्रायेण यथाश्रुतार्थस्वीकारेपि न दोष इत्याह—इच्छाशरीरेत्यादि । तत्रापि यथाश्रुतार्थांगोकारेऽपि । तदपि तत्प्रतिकृतिरूपमपि । सांप्रतमुचितम् । भारते यदुक्तं मौसले—'ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ।' इति, तदासुरजनमोहार्थमेव । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—'स्रोपुंमलानुसंगात्मा देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यं सुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाप्यसुरमोहार्थं परेषाञ्च कचित्कचित् । दुःखाज्ञानभ्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्ध-सद्गुणः । कं ब्रणादि कं चाज्ञानं स्वतंत्राचिन्त्यसद्गुणे । मोक्षाभावाय तेषां तु दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णोऽत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् ।' इति । एतेन 'ययाऽहरेद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः' इति प्रथमस्कन्धोक्तिरपि समंजसा स्यादिति सर्वमनवद्यम् । तथैवाह—लोकाभिरामामिति । तत्र टीकायामेतदुक्तं भवति—वाक्ये खलु कस्यचित्पदस्यान्यार्थप्रतीतौ सत्यामुपदेशपदैरेवार्थो निर्णयते 'आकाशस्तद्धिगात्' इत्यादिन्यायात् । ततो लोकेत्यादिपदानि दग्ध्वेत्यादिप्रतीतिमुप मर्द्यादग्ध्वेत्येव निश्चिन्वन्ति । तथाहि—लोकाभिरामामित्यनेनोक्तं जगदाश्रयत्वमेव तावत् । तथा तत्प्रतिपादयति यदि त्वसंकुचितया वृत्त्या लोका ये महावैकुण्ठनित्यपार्षदादयो भक्ता ये चात्मारामादयो ज्ञानिनस्तदाद्याः स्थावरांताः सर्व एवोच्यन्ते, तदा तेषां रमणहेतुना तत्प्रतिपादयतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथास्तु तावत् महापार्षदाद्यभिरामत्वविचारः साधक-जीवाश्रयत्वविचारोपि तत्तथैव साधयति । यतो धारणाभ्यानमंगलमित्युक्तं, तत्र तयोः शोभनविषयत्वरूपार्थोपि तत्संपादयति । यदि च धारणाभ्यानमात्राभ्यां तत्तत्कर्तृणामपि या मंगलरूपा भवति तस्या वा कथमन्यथात्वमित्यर्थः । किंच—धान्नस्तनोश्च तदपेक्षितत्वव्यजनाय स्वस्वरूपत्वदर्शनाय वा विशेषणत्वेन पृथक्पृथगेव स्वशब्दौ दत्तौ, तन्वपेक्षया न्यूनत्वसूचकेन कप्रत्येन तु स्वतनोरेव मुख्यत्वं गमितं, स्वतनूमित्यत्र समासोक्त्या च नीलोत्पलादौ नीलत्ववत् तनौ स्वत्वाव्यभिचारो नितरां निश्चितः, तत्र यदि धान्नस्तेन विशेषेण श्रीभगवदपेक्षितत्वादिकं व्यजितं तर्हि तनोर्वा कथं न व्यज्येतेति । अथ यद्येवं तर्हि तथा धारणया तावदग्ध्वेत्येव किमर्थमकंङ्कङ्कतिः क्रियते, उच्यते—योगिप्रभृतीनां भ्रमहेतुद्वारा भ्रममनूद्य प्रत्याख्यातमिति तदेतदाह—योगिनो ह्येति । तदानीं तेजान्नेयी धारणा कृतेति सत्यमेव किन्तु तया स्वतनूदग्ध्वैव स्वकं धामाविशत्, ततो योगिनां देहत्यागशिक्षणार्थमेव धारणामनु तदंतर्द्धापनमित्येव ज्ञेयं—नान्यथेति बोधितं तादृशानां चमत्कारिणी लीलैव चैका स्वत्वसाविति । किंच—यदि च 'इत्यंगोपदिशत्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् । मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ।' इत्यनेन 'एवं वदंति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः

यस्त्ववाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्त्युत ।' इत्यनेन च श्रीभगवतस्तादृशत्वमपि मुन्यन्तरमतं श्रीमुनीन्द्रेण न सोढं तदा किमुते-
दृशम् । तत्रापि हि मुनिवासनिवास इत्यादिवत्तत्त्वण्डनाय लोकाभिरामामित्यादिविशेषणानि दत्तानि, तदेव श्रीभगवता स्वतत्त्व-
गोपनार्थमेव यानि मायया दर्शितानि तदनुवादीन्येव तत्तन्मुनिवचनानि ज्ञेयानि । तदेतदेव दर्शयिष्यते-देवादय इत्यादिभिः ।
तेष्वपि केषुचित्पूर्वमपि स्वविग्रहो न प्रकटितः किन्तु 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इति 'विराडविदुषाम्' इति च
न्यायेनान्य एव कल्पयित्वा दर्शितः । तस्यैव कैश्चित्तन्माययान्यथाकृतदृग्भिवसदृशत्वं प्रतीतं, तस्यैव च मानुषदेहतामनूष
मुनिभिरपि कैश्चिद्वर्णितं, स्वतन्मदग्ध्वेत्येवं हि स्वेच्छामयमायाकल्पिता तन्मेव दग्ध्वेत्यायाति । तदेतदाह-स्वेच्छाशरीराभिप्रायेण
वेति । तदप्यसहमान आह-तत्रापि त्विति । स्वेच्छया कल्पितत्वे सति स्वेच्छयैव तिरोधानं लभ्यते-तथा चाग्नेयधारणापि
तथैव कल्पनामयीति भावः । श्रीकृष्णसंदर्भेपि इच्छाशरीरिणेति स्वेच्छाप्रकाशेनेति व्याख्यातम् । यद्वा-इच्छापि शरीरं तद्वत्क्रिया-
साधकं यस्य तेनेति व्याख्येयम् । तत्रापि तदिच्छाया मायायाः प्रेरकत्वमेवात्र गम्यमिति साध्वेव तद्व्याख्यातं, तमिमर्थं श्रीभगवानिव
यन्मुनिजनः परोक्षतया दर्शयति तत्तु युक्तमेव भगवदनुसारित्वात् । तथोक्तम्-'परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्' इति
सन्दर्भः-विश्वनाथस्तु-धारणाध्यानमंगलं यथा स्यात्तथा शुद्धं जांबूनदमिव स्वतनुं दग्ध्वेतिवत्तदाहोत्तीर्णं जांबूनदमिव
स्वतन्मादायैव धामाविशत्, संदिहानान्वादिनस्तु बह्विना स्वतनोर्दाहासामर्थ्यं दर्शयामासेति तात्पर्यम् । 'बह्विमध्ये स्मरेद्रूपं
ममैतद्व्यानमंगलम्' इति यदुक्तेर्व्याचक्षते केचिदित्याह ॥ ६ ॥ तदा भगवन्निर्योणावसरे । संभ्रमेण वेगेन । सुमनसः पुष्पाणि ।
'भूम्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्नकोशात् । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । श्रीः समृद्धिः । एतत्कालिक-
सत्यादीनामाभासत्वमेव, परमार्थानां श्रीकृष्णानुगतत्वादिति तत्त्वम् । सत्यधर्मादयो ययुरिति तत्पराभावकनानाकृपथानां
तदेवेत्थापनादिति भावः । श्रीकृष्णभयादेव पृथुयज्ञेन्द्रदर्शितनानापाखण्डमतानि तिरोभूता स्थितानि श्रीकृष्णेतिर्हिते तदेवाविराडिति
यावत् ॥ ७ ॥ कुतो गतो भगवानिति । तत्राऽदर्शने । इत्यर्थः इति-कचिचेजोमंडलं पश्यंतोऽपि वस्तुतस्तत्र ददृशुरिति भावः ।
सर्वज्ञा अपि ब्रह्मादयो न ददृशुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एकत्रिंशे निजं धाम ययौ कृष्णस्तथा नुतम् । वासुदेवादयोऽप्यत्र श्लोकाः सार्द्धाष्टत्राहवः (२८) ॥

उवाचेत्येकं (१) सपादा एकत्रिंशदनुष्टुभः (३१) ॥ ३१ ॥

अथेति सार्द्धद्वयम् । अथ दारुकगमनानन्तरं तत्र ब्रह्मा आगमत् । भवान्या समं भवश्चागमत् । तथा भगवतो निर्योणं
द्रष्टुकामाः परमोत्सुकाः सन्तः महेन्द्रप्रमुखा देवाः प्रजेश्वरेश्वरैर्मरीच्यादिभिः सहिता मुनयः सनकादयश्च पितरः सिद्धाद्याश्च
द्विजा गरुडलोकवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयो ब्राह्मणा वा आगमन् ॥ १-२ ॥ गायन्त इति सार्द्धम् । परमया भक्त्या युताः
शौरेर्हरेः कर्माणि जन्म च गायन्तः गृणन्तः स्तुवन्तश्च विमानावलिभिः नभः संकुलं व्याप्तं कुर्वन्तस्ते पुष्पवर्षाणि वष्टुषु ॥ ३ ॥
भगवानिति । भगवान् पितामहं ब्रह्माणं तथाऽऽत्मनः स्वस्य विभूतिभूतान् इन्द्रादींश्चागतान् वीक्ष्य प्रेक्षणादिभिस्ताम् सभाजयित्वा
आत्मनि चात्मानं संयोज्य स्वरूपानुसन्धानपरो भूत्वा पद्मसदृशे नेत्रे न्यमीलयत् । अयं भावः । पूर्वं ब्रह्मादिभिः सलोकान्
लोकपालान् पाहि वैकुण्ठकिङ्करान् इति प्रार्थितत्वात् इदानीं च स्वं स्वं लोकं प्रति नेतुमागतान् बहुषु च तेषु दाक्षिण्यात्तान्
वञ्चयितुं समाधिमिव पद्मनेत्रे न्यमीलयत् इति ॥ ४ ॥ लोकेति । लोकानामभिरामां मनोहरामत एव धारणाध्यानयोर्मङ्गलं
शोभनं विषयं स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया अदग्ध्वैव तनुसहित एव स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशत् जगाम । यद्वा । धारणा-
ध्यानयोर्मङ्गलं यथा स्यात्तथा शुद्धजांबूनदमिव स्वतनुं दग्ध्वा दाहोत्तीर्णमुवर्णमिव स्वतनुमादायैव धामाविशत् । अत्र योग-
धारणोद्भूताग्निद्वारैव वपुषोऽन्तर्द्वानविषक्षा जहौ । तच्च कलेवरमित्यादिसंवादादित्याहुः । शरीरेण सहैव गमनमित्यन्ये । सर्वशक्ति-
शालिनः प्रभोरुभयथापि न विरोधः ॥ ५ ॥ दिवोति । पूर्वार्द्धं स्पष्टम् । भूमेः सकाशात् सत्यादयोऽपि तं श्रीकृष्णमनुजग्मुः ।
कलौ सत्यादितिरोधानात् ॥ ६ ॥ देवेति । तदा श्रीकृष्णेऽन्तर्हिते सति कुतो गत इति वितर्कयन्तोऽपि ब्रह्मासुरा देवादयः स्वधाम
विशन्तम् अविज्ञातगतिं श्रीकृष्णं न ददृशुः । ततश्चातिविस्मिता बभूवुः ॥ ७ ॥ सौदामन्या इव । आकाशे अभ्रमण्डलं हित्वा
यान्त्या सौदामन्या विद्युतो गतिर्यथा मत्यर्नं लक्ष्यते तथा भूमण्डलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य गतिं देवैरपि न लक्षिता
किन्तु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरचिता दीपिनीव्याख्या

इतः प्रकटप्रकाशात् तमेवानु कृष्णस्य पश्चादेव वसुदेवादयोऽपि ततः प्रपञ्चप्रकाशात् तदेव धाम ययुः । निरन्तरे
वासुदेवादीनां तद्भामगमनोक्तेः । देवान् यदूनं विधाय पूर्वं तान् तदंशांस्तेषु प्रवेदयेत्यर्थः । पुनस्तेभ्यो निःसार्य देवान् कृत्वा ।

स्वतन्त्रैव सह तत्र प्रभासे । अथेति सार्धत्रिकम् ॥ १-२ ॥ गायन्तश्चेति सार्धकम् ! तेषां ब्रह्मादीनाम् ॥ ३ ॥ दाक्षिण्यात्तदीयचित्ता-
नुवर्त्तनात् । आत्मनि स्वस्वरूप एवात्मानं मनः संयोज्य ॥ ४-५ ॥ अयं वक्ष्यमाणोऽर्थो वाक्यार्थस्तात्पर्यार्थ इति यावत् ।
तात्पर्यार्थोऽपि केचुचिदिति काव्यप्रकाशोक्तेः तत्र तथा धारणया तामदग्ध्वेति पङ्कप्रक्षालनन्यायस्तु योगिनां भ्रममनूद्य प्रत्याख्यातु-
मेवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । योगिनो हीत्यादि । तत्र दाहाभावे । इतरथा दाहाभ्युपगमे । तयोर्धारणाध्यानयोः । ननु भवतु तथेति
चेत्तत्राह । दृश्यते चेति । तथैव प्राकट्यानुसारेणैव । तत्फलं नित्यलीलासुखानुभवः “अद्यापि परमाश्चर्यं पश्यन्ति पण्डिता नरा”
इत्यादि वाराहायुक्तेः इति भावः । धारणाध्यानमङ्गलमिति विशेषणस्य व्यङ्ग्यार्थः । आकाशस्तलिङ्गात् इत्यादि न्यायात् वाक्यान्त-
र्गतस्य कस्यचित्पदस्य तथा प्रतीतावपि पदान्तरैः स्फुटास्तथा निर्णयस्य सिद्धान्तितत्वात् यस्यास्तनौधारणाध्यानमात्राभ्यामपि
तत्तत्कर्तृणामपि मङ्गलं स्यात्तस्यास्तथात्वं लोकानुन्मत्तो ज्ञयादिति व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यो ज्ञेयः । तत्रापि इच्छाशरीराभिप्रायपक्षेऽपि
तदपि इच्छाशरीरमपि साम्प्रतम् योग्यम् ॥ ६ ॥ तदा धामगमनसमये नागमिष्यतीत्यत्र तु सलोकान् लोकपालाङ्गः पाहीति ब्रह्म-
प्राथनैव हेतुर्ज्ञेयः ॥ ७ ॥ तत्र दर्शनाभावे । गतिरत्र मध्ये मध्ये तिरोधाय गमनम् । चकारसामर्थ्यात् कचिदित्यध्याहारः ददृशुरि-
त्यस्यावृत्तिः । ततो दर्शनादर्शनाद्धेतोः बभूवुरित्यध्याहाराद्वाक्यभेदान्चेत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

धारणाध्यानमङ्गलं धारणाध्यानयोः शुभाश्रयम् आग्नेय्या अग्निसंयुक्षणकारिण्या दग्ध्वेति ॥ १-१० ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

ततो भगवान्किमकरोदित्यत्राह । अथेत्यादिना । अथ दारुकगमनानन्तरं तत्र भगवत्सन्निधौ ब्रह्मा चतुर्मुखः भवान्योमया
समं सह भवो रुद्रः महेन्द्रादयश्च प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः सहिता मुनयः ॥ १ ॥ सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च ते द्विजा गरुडलोकवासिनः
पक्षिणः मैत्रेयादयो वा ॥ २ ॥ भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकाः आगमन् तेषामोत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह सार्द्धेन ।
गायन्तश्चेति ॥ ३ ॥ विमानोवलिभिर्नभः सङ्कुलं कुर्वन्तः ॥ ४ ॥ भगवान् ता आत्मनो विभूतीर्विभूतिभूतान् ब्रह्मादीन् वीक्ष्य
आत्मन्यात्मानं संयोज्य यतोऽवतारस्तस्मिन्नात्मनि आत्मानमेकोभूतं ध्यात्वैत्यर्थः । पद्मदलसदृशो नेत्रे न्यमीलयत् निमीलितवान् ॥ ५ ॥
धारणाध्यानयोः शुभाश्रयभूतां स्वतनुमाग्नेय्याग्निसंयुक्षणकरिण्या योगधारणया अदग्ध्वेतिच्छेदः स्वकं धामाविशत् यथा योगिनः
स्वच्छन्दमुख्यवः स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा लोकान्तरं प्रविशन्ति भगवांस्तु न तथा किन्त्वदग्ध्वा एव स्वतनुसहित एव स्वकं
धाम वैकुण्ठाख्यमाविशदित्यर्थः । तत्र हेतुर्लोकभिरामां इह तन्मूर्त्तिमुपास्य मुक्तानां जीवानामभिरामामित्यर्थः यथाक्रतुरस्मिल्लोके
पुरुषो भवति तथा प्रेत्य भवतीति तत्क्रतुन्यायेनोपास्याया मूर्त्तरेव मुक्तैरप्यनुभाव्यत्वात् तदाह तदसम्भवादिति भावः । इह तन्मूर्त्त-
रधारणाध्यानयोरपि विषयतया सान्निध्यस्यावश्यकत्वाच्च दग्ध्वेति छेदेऽपि दाहनं जगन्मोहनमात्रमित्यवगन्तव्यं तदग्रे विवरिष्यते
राजन्परस्येत्यादिना ॥ ६ ॥ दिवीति तदा च खादाकाशात्सुमनसः पुष्पाणि पेतुः पतितवत्यः भूमिः सकाशात्सत्यादयस्तं तनुमनुसृत्य
ययु तस्मिन् गते सतीह लोके सत्यादयो नासन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ तथा भगवति तिरोहिते सति क गत इति तर्कयन्तोऽपि ब्रह्मा मुख्यो
येषां ते देवादयः स्वधामनि विशन्त भगवन्तं न ददृशुः तत्र हेतुरविज्ञातगतिमिति अविज्ञाता इतरैरलक्ष्यमाणा गतिर्यस्य तम् अत
एवातिविस्मिता बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरेः स्वनिर्याणप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ ब्रह्मादीनामागतिमाह । अथेति । भवान्या रुद्राण्युमया ॥ १ ॥
द्विजा ऋषयः ॥ २-४ ॥ विभूतीः स्वसन्निधानस्थानविशेषानिन्द्रादीन् आत्मानं स्वमात्मनि मूलरूपम् ॥ ५ ॥ आग्नेय्या योगधारणया
जातेनाग्निना तनुमदग्ध्वा परं पदं स्वकं धामाविशत्—

आग्नेय्यान्ये धारणया देहं दग्ध्वा परम्पदम् । यान्ति देवाः समस्ताश्च तेषामन्यां तनुं हरिः ॥
नृसिंहरूपी सर्वेषां भित्त्वा ताभिरलंकृतः । नृत्यते प्रलये देवः स्वयं कृष्णादिरूपवान् ॥
अदग्ध्वैव तनुं याति नित्यानन्दस्वरूपतः ।

इति वचनादुक्तार्थ एवाङ्गीकरणीय इति भावः ॥ ६ ॥ तं कृष्णमनु ॥ ७ ॥ अत्राप्येकं माहात्म्यातिशयमाह ।
देवादय इति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जोवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भगवान् पितामहं वीक्ष्य तदाद्याश्चात्मनो विभूतीर्देवादिरूपा वीक्ष्य ततश्च तत आकृष्य पद्मनेत्रे न्यमीलयत् किं कृत्वा आत्मनि स्वस्वरूप एवात्मानं मनः संयोज्येति एवं तत्र योगिनो योगविभूतौ वैराग्यपूर्वकं देहत्याग शिक्षयितुं तेषु स्वविग्रहतस्व-
मावरीतुं च तत्तद्विश्रितमिति ज्ञेयम् ॥ १-५ ॥ तथैवाह । लोकाभिरामामिति अत्र टीकायामेतदुक्तं भवति वाक्ये खलु कस्य चित्पदस्यान्यथार्थप्रतीतौ सत्यामुपदेशपदैरेवार्थं निर्णयते 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यादिन्यायात् ततो लोकेत्यादिपदानि दग्ध्वेत्यादि-
प्रतीतिमुपपाद्य अदग्ध्वेत्येव निश्चिन्वन्ति तथाहि लोकाभिरामामित्यनेनोक्तं जगदाश्रयत्वमेव तावत्तथा तत्प्रतिपादयति । यदि त्वसंग-
चिन्तया वृत्त्या लोका ये महावैकुण्ठनित्यपार्षदादयो भक्ताः । ये चात्मारामादयो ज्ञानिनस्तदाद्याः स्थावरान्ताः सर्व एवोच्यते ।
तदा तेषां रमणहेतुना तत् प्रतिपादयतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथास्तु तावत् महापाषदाद्यभिरामत्वविचारः । साधकजीवा-
श्रयत्वविचारोऽपि तत्तथैव साधयति यतो धारणाध्यानमङ्गलमित्युक्तं तत्र तयोः शोभनविषयत्वरूपार्थोऽपि तत् सम्पादयति । यदि
च धारणाध्यानमात्राभ्यां तत्तत्कृतृणामपि या मङ्गलरूपा भवति तस्याया कथमन्यथात्वमित्यर्थः किञ्च धाम्नस्तनोश्च तदपेक्षितत्व-
व्यञ्जनाय स्वस्वरूपत्वदर्शनाय वा विशेषणत्वेन पृथक् पृथगेव स्वशब्दौदत्तौ । तन्वपेक्षया न्यूनत्वसूचकेन कप्रत्ययेन तु स्वतनोरेव
मुख्यत्वं गमितं स्वतनुमित्यत्र समासोक्त्या च नीलोत्पलादौ नीलत्ववत् तनौ स्वत्वाव्यभिचारो नितरां निश्चितः । तत्र यदि धाम्न-
स्तेन विशेषण स्त्रीधगवदपेक्षितत्वादिकं व्यञ्जितम् । तर्हि तनोर्वा कथं न व्यज्येतेति । अथ यद्येवं तर्हि तथा धारणया तमदग्ध्वे-
त्येव किमर्थमकण्डूकण्डूतिः क्रियते । उच्यते । योगिप्रभृतीनां भ्रमहेतुद्वारा भ्रममनूद्य प्रत्याख्यातमिति तदेतदाह । योगिनो हीति ।
तदानीं तेनानयौ धारणा कृता इति सत्यमेव किन्तु तथा स्वतनुमदग्ध्वैव स्वकं धामाविशत् ततो योगिनां देहत्यागशिक्षणार्थमेव
धारणामनु तदन्तर्धानमित्येव ज्ञेयम् नान्यथेति बोधितं तादृशानां चमत्कारिणी लीलैव चैकास्वत्वसाविति किं वा यदि च इत्यङ्गो-
पदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् । मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनमित्यनेन । एव वदन्ति राजर्षे ! शृष्यः कचनान्विताः ।
यत् स्ववाचो विरुद्धे न नूनं ते स्मरन्त्यत इत्यनेन च श्रीभगवत्तादृशत्वेऽपि मुन्यन्तरमतं श्रीमन्मुनीन्द्रेण न सोढं तदा किमुतेदृशम् ।
तत्रापि हि मुनिवासनिवास इत्यादिवत्तत्स्वण्डनाय लोकाभिरामामित्यादिविशेषणानि दत्तानि । तदेव श्रीभगवता स्वतत्त्वगोपनार्थमेव
यानि मायया दक्षिताति तदनुवादीन्येव तत्तन्मुनिवचनानि ज्ञेयानि । तदेतदेव दर्शयिष्यते देवादय इत्यादिभिः । तेऽपि केषुचित्
पूर्वमपि स्वविग्रहो न प्रकटितः । किन्तु । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति । विराडविदुषामिति च न्यायेनान्य एव
कल्पयित्वा दर्शितः । तस्यैव कश्चित्तन्माययान्यथाकृत दृग्भिव्सदृशत्वं प्रतीतं तस्यैवैव मानुषदेहतामनूद्य मुनिभिरपि कैश्चिद्वर्णितम् ।
स्वतनुमदग्ध्वेत्येवं हि स्वेच्छामयमायाकल्पितां तनुमेव दग्ध्वेत्यायति । तदेतदाह इच्छाशरीराभिप्रायेण वेति । तद्व्यसहमान
आह । तत्रापित्विति । स्वेच्छया कल्पितत्वे सति स्वच्छयैव तिरोधापनं लभ्यते । ततश्चाग्नेयधारणापि तथैव कल्पनमयीति भावः ।
श्रीकृष्णसन्दर्भेऽपि इच्छाशरीरिणेति स्वेच्छाप्रकाशेनेति व्याख्यातम् । यद्वा । इच्छापि शरीरं तद्वत् क्रिया साधकं यस्य तेनेति
व्याख्येयम् । तत्रापि तदिच्छया शरीरं तद्वत् क्रियासाधकं यस्य तेनेति व्याख्येयम् । तत्रापि तदिच्छया मायायाः प्रेरकत्वमेवात्र
गम्यमिति साध्वेव तत्तद्व्यख्यातम् । तमिममर्थं श्रीभगवानिव यन्मुनिजनः परोक्षतया दर्शयति तत्तु युक्तमेव भगवदनुसारित्वात् ।
यथोक्तम् । परोक्षवादा शृष्यः परोक्षं मम च प्रियमिति ॥ ६-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथवक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकत्रिंशे भगवत्श्रान्तदर्शानं निरूप्यते । देवकीवसुदेवादेरुक्तिमण्यादेस्ततः परम् ॥

देवान् यदून् विधायादौ भूयो देवान् विधाय च श्रीकृष्णः स्वेच्छया धाम स्वतन्वैव समाविशत् । इति स्वामि-
चरणाः ॥ १-४ ॥ भगवान् पितामहेत्यादि द्वयमवस्तुभूतं व्याख्याताभिप्रायं व्याख्यास्यमानाभिप्रायं च स्वामिचरणास्तु योगिनामिव
स्वच्छन्दमुत्पुभ्रमं वारयन् भगवानाग्नेय्यापि धारणया स्वतनुमदग्ध्वैव पदं गम्यं धाम वैकुण्ठमविशदित्याहुः । अदग्ध्वेत्यत्र लोकाभि-
रामामिति धारणाध्यानयोर्मङ्गलं विषयमिति च हेतुद्वयमाहुः अन्ये तु धारणाध्यानमङ्गलं यथा स्यात्तथा शुद्धं जाम्बूनदमिव स्वतनु-
मदग्ध्वेत्येवत् दाहोत्तीर्णं जाम्बूनदमिव स्वतनुमादायैव धामाविशत् संदिहानान् वादिनस्तु वह्निना स्वतनोर्दाहासामर्थ्यं दर्शयामा-
सेति तात्पर्यं वह्निमध्ये स्मरेद्रूतं ममैतद्ध्यानमङ्गलमिति तदुक्तेरिति व्याचक्षते ॥ ५-६ ॥ सत्यधर्मादयो ययुरिति तत्परिभावक-
नानाकुमतानां तदेवोत्थानादिति भावः ॥ ७ ॥ तदा श्रीभगवत्यन्तर्हिते सति सर्वज्ञा अपि कुत्र गत इति वितर्कयन्तोऽपि ब्रह्मभावाया
देवाः स्वधाम गच्छन्तं तं कृष्णमविज्ञातगतिं ददृशुः तस्य गतिं न ददृशुरिति फलितोऽर्थः कचित् कचित्केचित्केचिददृशुश्चेत्यतोऽति
विस्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एकत्रिंशदध्याये श्रीमद्भगवतः परमधानगमनोत्सवो निरूप्यते मुनयः श्रीसन्तकुमारनारदादयः सप्रजेश्वराः मरीच्यादि-
सहिताः ॥ १ ॥ द्विजाः मैत्रेयादयः ॥ २ ॥ भगवतो निर्याणं परमधामगमनं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकास्तत्रागमन् तत्कृतं
महोत्सवमाह । गायन्त इति सार्द्धेन ॥ ३-४ ॥ विभूतीः इन्द्रादीन् ॥ ५ ॥ ननु पितामहादिसमीपे मौलितपद्मानेत्रो हरिः किं कृतवान्
इत्यत आह । लोकाभिरामामिति । पुरुषार्थसाधनस्थानतया जनाभिरामां स्वस्यापि विहारस्थानतया तनुवत्प्रेष्ठ विष्णुधारणा
ध्यानादिना मङ्गलपदां भूमिं स्ववियोगाधिना दग्ध्वा सन्तापयित्वा स्वकं धाम आविशत् ननु केन प्रकारेणाविशदत्राह । योगधारण-
येति । आग्नेय्या अग्निक्रियोपमया यथाग्निः विद्युद्रूपः दृश्येनैवरूपेण स्वक्रियया दृश्यो भवति एवंभूतया योगधारणया स्वसंकल्प-
क्रियया दृश्येनैव प्राग्वर्णितेन रूपेणाऽदृश्योऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवंभूते परमाद्भुते भगवद्भूते महोत्सवमाह । दिवीति । दग्ध्वेत्यस्य
विवरणं सत्यमित्यादि ॥ ७ ॥ योगधारणयाग्नेय्येत्यनेनाविज्ञातगतित्वं दर्शितं तदेव स्पष्टयति । देवा इति द्वाभ्याम् । अविज्ञातगतिं
कृष्णं स्वधामनि विशान्तं ददृशुः, अतो विस्मिता आसन् ॥ ८-१० ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

एकत्रिंशे तु कृष्णस्य कृतकार्यस्य सर्वथा । ब्रह्मादिभिः सुदुर्लभ्यमन्तर्धानं निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं स्वकुलसंहारानन्तरं भगवान् किमकरोदित्यपेक्षायामाह—अथेति । दारुकगमनानन्तरं तत्र भगवत्समीपे ब्रह्मा
भवान्या च सहितो भवश्चागमत् । महेन्द्रादयो देवाः प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः सहिता मुनयः सनकादयश्च ॥ १ ॥ पित्रादयः ।
द्विजा मैत्रेयादयो ब्राह्मणाः ॥ २ ॥ भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्साहयुक्ताः सन्तः तेषामोत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह—
गायन्तश्चेति सार्द्धेन ॥ ३ ॥ विमानावलिभिर्नभः संकुलं ध्याप्तं कुर्वन्तः परमया भक्त्या युताः आगमन्ति शेषः ॥ ४ ॥ भगवान्
पितामहं ब्रह्माणं तथाऽऽत्मनः स्वस्य विभूतिभूतान् इन्द्रादींश्चागतान् वीक्ष्य आत्मनि चात्मानं संयोज्य स्वरूपातुसन्धानपरो भूत्वा ।
पदासदृशे नेत्रे न्यमीलयत् । पूर्वं ब्रह्मादिभिः सलोकान् लोकपालान् पाहि वैकुण्ठकिङ्करानिति प्राथितत्वादिदानीं च स्वं स्वं लोकं
प्रति नेतुमागततद्गद्गदेषु तेषु सुदक्षिण्यात्तान् वक्ष्यितुं समाधिमिव कुर्वन्नेत्रे न्यमीलयदिति भावः । अन्यथा स्वस्य महत्त्वेन सर्व-
समत्वादेकस्य लोकगमने सर्वगमनं प्रसज्येतेत्याशयेनाह—विभुरिति ॥ ५ ॥ ततश्च लोकानामभिरामां मनोहरामत एव धारणाध्यान-
योर्मङ्गलं शोभनं विषयं स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया योगिनामिव दग्ध्वा स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशज्जगामेत्यन्वयः । न च
तद्वपुषो जगदाश्रयत्वेन तदाह जगतोऽपि दाहप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम् । अदग्ध्वैव स्वतनुसहितगमनानङ्गीकारेऽपि जगतोऽपि
गमनादिदोषप्रसङ्गस्य सुवचत्वात् । न च तदाह धारणाध्यानयोर्निर्विषयत्वमिदानीन्तनानामुपासकानां तद्रूपसाक्षात्कारानुपपत्तिः
फलप्राप्त्यनुपपत्तिश्च स्यादिति शङ्कनीयम् । तद्वपुषोऽभौतिकत्वेन तदाहस्यैवासम्भवात् । बिभ्रद्रूपं चतुर्भुजमिच्छाशरीरिणेत्यादौ
तद्वपुष ऐच्छिकत्वेन इच्छयैव साक्षात्कारादिसर्वनिर्वाहसम्भवात् । भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरमिति त्यागेक्याऽत्र
तेनैव गमनानङ्गीकारे तद्दिरोधाच्च । अतो वपुष ऐच्छिकत्वेन दाहासम्भवाद्ब्रह्मादिवच्चनाथं योगिनामिवाग्निद्वारैवान्तर्हित-
वानित्यत्र न कश्चिद्दिरोधशङ्कालेशः । अलमतिविस्तरेण ॥ ६ ॥ तदा तु अस्मल्लोकमागमिष्यतीति सम्भ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो
दुन्दुभिनादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोऽभवदित्याह—दिवीति । भूमेः सकाशात्सत्यादयोऽपि तं श्रीकृष्णमनुययुः ॥ ७ ॥ तदा श्रीकृष्णेऽ-
न्तर्हिते सति कुतो गत इति चित्कर्षयन्तोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधाम निर्विशान्तं गच्छन्तं श्रीकृष्णं ददृशुः तत्र हेतुः—अविज्ञात-
गतिमिति, ततश्चातिविस्मिता बभूवुः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जगाम भगवानेकत्रिंशे धाम स्वकं त्रितः । वसुदेवादयः प्रीत्या तमेवानुपयुस्ततः ॥ १ ॥

आदौ देवान् यदून कृत्वा भूयः कृत्वा सुरान् हि तान् । स्वतन्वैव स्वकं धाम त्वेच्छया स समाविशत् ॥ २ ॥

ततः किमकरोदित्यत्राह । अथेति । अथ दारुकगमनानन्तरं, तत्र भगवत्संनिधौ, ब्रह्मा, भवान्या पार्वत्या समं सहितः
भवः शिवश्च, अगमत् । महेन्द्रप्रमुखाः देवाः, सप्रजेश्वराः मरीच्यादिप्रजेश्वरैः सहिताः मुनयः ॥ १ ॥ पितर इति ।
पितरः, सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च ते, विद्याधराश्च महोरगाश्च ते, चारणाः यक्षाश्च, रक्षांसि च तानि, किनराश्च अप्सरसश्च ताः,
द्विजाः गरुडलोकनिवासिनः पक्षिणः, मैत्रेयादयो वा, भगवतः निर्याणं स्वलोकगमनं, द्रष्टुकामाः परमोत्सुकाश्च सन्तः, आगमन् ॥
तेषामोत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह गायन्त इति सार्द्धेन । गायन्त इति । शौरेः श्रीकृष्णस्य, जन्म कर्माणि च, गायन्तः गृणन्तश्च,
तृतीयश्चोऽवधारणे । हे राजन्, परमया भक्त्या युताः, नभः विमानावलिभिः संकुलं ध्याप्तं, कुर्वन्तः सन्तः, पुष्पवर्षाणि
ववृषुः ॥ ३ ॥ भगवानिति । ततः भगवान् संपूर्णबाहुण्यः, विभुः श्रीकृष्णः, पितामहं ब्रह्माणं, आत्मनः विभूतीः विभूतीभूतान्
देवांश्च वीक्ष्य, आत्मनि आत्मानं च संयोज्य, पद्मानेत्रे कमलदलसदृशे नयने, न्यमीलयत् ॥ ४ ॥ लोकाभिरामामिति । धारणा
च ध्यानं च तयोर्मङ्गलं शुभाश्रयभूतां, लोकाभिरामां तदुपासकभक्तानामाह्लादकारिणीं स्वतनुं, आग्नेय्या अग्निसंघुक्ष्णकारिण्या

योगधारणया अदग्ध्वा, स्वकं धाम अविशत् । गोलोकान्तर्वर्त्ति स्वीयमक्षरं धामाविशदित्यर्थः । मनुष्यभावभाक्त्वसंकल्पं परित्यज्य दिव्यभावभाक्त्वमेव स्वधामगमनमिति भोत्रः । विष्णुपुराणमुसलपर्ववाक्यसंबोधया दग्ध्वेति च्छेदेऽपि, दाहनं जगन्मोहमात्र-मवगन्तव्यम् । एतदग्रे विवरिष्यते 'राजन् परस्य' इत्यादिना ॥ ५ ॥ दिव्येति । तदा दिवि स्वर्गं, दुन्दुभयः, नेदुः । स्वादाकाशात्, सुमनसः पुष्पाणि च पेतुः, भूमेः सकाशात्, तं श्रीकृष्णं अन्वनुसृत्य, सत्यं, धर्मः, धृतिः, कीर्तिः, श्रीश्च ययुः । तस्मिन् गते सति इह लोके सत्यादयो नासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ देवादय इति । ब्रह्ममुखाः देवादयश्च, भगवति तिरोहिते सति, क गत इति तर्कयन्तोऽपि, स्वधामनि विशान्तं अविज्ञाता इतरैरलक्ष्यमाणा गतिर्यस्य तं श्रीकृष्णं, न ददृशुः । ये भगवदेकान्तिकास्ते ददृशुश्च । अतः अतिविस्मिताः बभूवुरिति शेषः ॥ ८ ॥ अविज्ञातगतित्वे दृष्टान्तः । सौदामिन्या इति । यथा काले वर्षासु, यथाऽऽकाश इत्यपि पाठः । अभ्रमण्डलं हित्वा यान्त्याः आयान्त्या सौदामिन्याः विद्युतः गतिः, मर्त्यैः न लभ्यते, न ज्ञायते, तथा कृष्णस्य गतिरपि, देवतैर्देवैः न लक्ष्यते, न ज्ञातेत्यर्थः । किं तु तत्पार्षदैरेव लभ्यते इति भावः ॥ ८ ॥

हिन्दी अनुवाद

श्रीभगवान् का स्वधामगमन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! दारुक के चले जाने पर ब्रह्माजी, शिव-पार्वती, इन्द्रादि लोकपाल, मरीचि आदि प्रजापति, बड़े-बड़े ऋषि-मुनि, पितर-सिद्ध, गन्धर्व-विद्याधर, नाग-चारण, यक्ष-राक्षस, किन्नर-अप्सरारूप तथा गरुडलोक के विभिन्न पक्षी अथवा मैत्रेय आदि ब्राह्मण भगवान् श्रीकृष्ण के परमधाम-प्रस्थान को देखने के लिये बड़ी उत्सुकता से वहाँ आये । वे सभी भगवान् श्रीकृष्ण के जन्म और लीलाओं का गान अथवा वर्णन कर रहे थे । उनके विमानों से सारा आकाश भर सा गया था । वे बड़ी भक्ति से भगवान् पर पुष्पों की वर्षा कर रहे थे ॥ १-४ ॥ सर्वव्यापक भगवान् श्रीकृष्ण ने ब्रह्माजी और अपने विभूतिस्वरूप देवताओं को देखकर अपने आत्मा को स्वरूप में स्थित किया और कमल के समान नेत्र बंद कर लिये ॥ ५ ॥ भगवान् का श्रीविग्रह उपासकों के ध्यान और धारणा का मङ्गलमय आधार और समस्त लोकों के लिये परम रमणीय आश्रय है; इसलिये उन्होंने (योगियों के समान) अग्निदेवता सम्बन्धी योगधारणा के द्वारा उसको जलाया नहीं, सशरीर अपने धाम में चले गये ॥ ६ ॥ उस समय स्वर्ग में नगारे बजने लगे और आकाश से पुष्पों की वर्षा होने लगी । परीक्षित ! भगवान् श्रीकृष्ण के पीछे-पीछे इस लोक से सत्य, धर्म, धैर्य, कीर्ति और श्रीदेवी भी चली गयीं ॥ ७ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण की गति मन और वाणी के परे हैं; तभी तो जब भगवान् अपने धाम में प्रवेश करने लगे, तब ब्रह्मादि देवता भी उन्हें न देख सके । इस घटना से उन्हें बड़ा ही विस्मय हुआ ॥ ८ ॥

सौदामिन्या यथाकाऽऽशे यान्त्या हित्वाभ्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ९ ॥

ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः । विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥

राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ।

सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् ।

जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहम् ॥ १२ ॥

तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्ययेऽनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक्

नैच्छत् प्रणेतुं वपुर्त्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् । प्रयतः कीर्तयेद् भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ १४ ॥

दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोऽग्रसेनयोः । पतित्वा चरणावसैन्येष्विच्छत् कृष्णविच्युतः ॥ १५ ॥

कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप । तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूच्छिताः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आकाशे अभ्रमण्डलं हित्वा यान्त्याः सौदामिन्याः गतिः यथा मर्त्यैः न लक्ष्यते तथा दैवतैः कृष्णस्य (गतिः न दृष्टा) ॥ ९ ॥ ब्रह्मरुद्रादयः ते हरेः योगगतिं दृष्ट्वा विस्मिताः तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुः ॥ १० ॥ राजन् परस्य तनुभृज्जनाप्येहा मायाविडम्बनम् अवेहि यथा नटस्य तथा आत्मना इदं सृष्ट्वा अनुविश्य विहृत्य अन्ते संहृत्य आत्ममहिमोपरतः सः आस्ते ॥ ११ ॥ (सः) परलोकनीतं गुरुसुतं मर्त्येन (देहेन) अनयत् शरणदः (सः) परमाकादग्धं त्वाम् (रक्षितवान्) अन्तकान्तकम् ईशम् जिग्ये (यः) मृगयुं सदैहं स्वः अनयत् (सः) स्वावने अनीशः किम् ॥ १२ ॥ अशेषस्थितिसम्भवाप्येषु अनन्यहेतुः यत् अशेषशक्तिधृक् (सः) मर्त्येन किं (इति चिन्तयन्) स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् शेषितं वपुः अत्र प्रणेतुं न ऐच्छत् ॥ १३ ॥ यः एतां कृष्णस्य परां पदवीं प्राप्तः उत्थाय भक्त्या प्रयतः कीर्तयेत् (सः) अनुत्तमां ताम् एव (पदवीं) आप्नोति ॥ १४ ॥ कृष्णविच्युतः दारुकः द्वारकाम् एव वसुदेवाग्रसनयोः चरणौ पतित्वा असौ न्यषिञ्चत् ॥ १५ ॥ नृप वृष्णीनां कृत्स्नशः निधनं कथयामास तत् श्रुत्वा उद्विग्नहृदयाः जनाः शोकविमूर्छिताः (जाताः) ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सौदामिन्या गतिर्यथा मर्त्येन लक्ष्यते देवैस्तु लक्ष्यते तथा भूमण्डलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य गतिर्देवैरपि न लक्ष्यते । किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ॥ ९-१० ॥ अभिप्रायापरिज्ञानात्प्रथमं परिक्रिष्टं ततश्च दृष्टान्तेन स्पष्टमुक्ते दृष्टं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपञ्चयति राजन्निति त्रिभिः । परस्य सर्वकारणं तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्येहाः आविर्भाव-तिरोभावरूपाश्चेष्टा मायया अनुकरणमात्रमवेहि । नटो यथाऽविकृत एव नानारूपैर्जन्मादीन्विडम्बयति तद्वत् । आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशंका यावद्विश्वसर्गानिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्त इत्याह । सृष्टेति । आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वांतर्यामिन्त्वेनानुविश्य आत्ममहिमा स्वमहिम्ना उपरत आस्ते ॥ ११ ॥ न पुनरन्यथा मंतव्यं यतोऽस्मिन्नेव तत्प्रभावो निरतिशयो दृष्ट इत्याह ! मर्त्येनेति । यमेन स्वलोकं प्रति नीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य आनयदानीतवान् । शरणदः शरणगतारक्षकस्त्वां च ब्रह्माकादग्धं यो रक्षितवान् । यश्चांतकामामंतकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणसंप्राप्ते जितवान् । मृगयुं लुब्धकं सदैहं यः स्वः स्वर्गमनयन्निन्ये । असौ स्वावने स्वरक्षणे अनीशोऽसमर्थः किम् ॥ १२ ॥ ननु यदि समर्थस्तर्हि किञ्चित्कालमत्रैव तेनैव वपुषा किं नातिष्ठत्तत्राह । तथापीति । यद्यप्युक्तप्रकारेणाशेषस्य जगतश्चाचरस्य स्थित्यादिष्वनन्यहेतुर्निरपेक्ष एव कारणं स्वयं यद्यस्यादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवान् संहृत्य निजं वपुरत्र शेषितमवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमनयत् । तत्र हेतुः मर्त्येन देहेन किं न किञ्चित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् । अन्यथा तेऽपि दिव्यां गतिमनादृत्य योगबलेन देहसिद्धिं विधायान्नैव रंतुं यत्तेरस्तन्मा भूदित्येतदर्थमिति भावः ॥ १३ ॥ य एतामुक्तप्रकाराम् । पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥ तदैव भगवता स्वलोकं गच्छता वसुदेवादीनामपि तत्प्राप्तये य उपोयश्चित्ति आसीत्तमाह दारुक इत्यादिना ॥ १५-१६-१७ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति—पार्षदानां सर्वदा पादसरोजगंधप्रेमातिभरसेवानिरतत्वात्तत्सहचारित्वेन तेषामेव तद्दर्शनमन्येषां तन्मायावृतदृष्टित्वात्तद्दर्शनं दुर्घटमेवेति भावः । “स एव धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्यस्य रथांगप्राणेः । यो मायया संततयाऽनुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंधम् ।” इत्युक्तेः । अविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सौदामिन्या इत्यादि । स्वपार्षदैरेवेत्यन्तं तैः । तैश्च पार्षदैर्महावैकुण्ठकारणार्णवश्रीरोदादिभ्य आगत्य भगवद्योगमाययैव हेतुना परस्परालक्षितैः स्वप्रभुं वयं स्वधाम नयाम इत्युल्लसद्भिः सहैव ययौ । तथाविर्भावकाले तत्तद्वामनायैरसह पार्षदास्त आगत्य यदुल्लसन्निषत येये ते पुनर्निर्याणकालेपि स्वस्वनाथैः सह तत्रतत्रैव ययुरिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ योगगतिं योगमायावैभवम् । तां योगगतिम् । तदा भगवन्निर्याणोत्तरावसरे । विस्मिता इति—वयं योगेश्वरा इत्यभिमन्यामहे किं त्विमां योगगतिं न विद्वामेवेति भावः । प्रशंसन्त इति—कः स्वमेव कर्तुं प्रभवद्यः सर्वज्ञैरप्यस्माभिर-ज्ञाततत्त्वो योगेश्वरैरदृष्टयोगगतिकः, किंतु स्वान्तरभक्तैर्ज्ञात एव दृष्टयोगगतिक एव सन्स्वधाम प्राविशदिति भावः ॥ १० ॥ अभिप्रायो देवमोहनलक्षणः । क्लिष्टमाकुलं परीक्षितं तमेव पूर्वोक्तं दुर्विज्ञेयगतिस्वरूपम् । आदिना मत्स्यादिग्रहः । नटो यथेति—“यथा मत्स्यादिरूपाणि भक्षे जह्याद्यथा नटः” इत्युक्तेन केवलं लीलाविग्रहेष्वेवेयं लीला किंतु गुणविग्रहेष्वपीत्याह—आस्तामित्यादि । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । भगवतस्तत्परिकराणां च तादृशत्वं सर्वलोकदृष्टम् । खिद्यमानं राजानं लीलातत्त्वसिद्धान्ते-नाश्वासयति—राजन्निति । मुनिभिरपि दुर्ज्ञेयतत्त्वो राज्ञा त्वदन्येन कथं ज्ञेयस्स इति, त्वं तु “न्यस्तक्रीडनको बालः कृष्णक्रीडां य आददे” इति वचनाद्वार्यमारभ्य तद्भक्तोत्ततत्त्वं जानास्येव विना सौख्यज्ञानं सेवानुपपत्तेरिति भावः । परस्य परमेश्वरस्य । तनुभृतां जीवानामिव जननेहा जन्मचेष्टा, अप्येहेहा मरणचेष्टा च मायया विडम्बनमनुकरणमेव जानीहि न तु तत्त्वतः । जीवानां

शुक्लशोणितविकृततनुभूतां जन्माप्ययौ दुःखमयौ, परमेश्वरस्य तु चिन्मयविग्रहस्याविर्भावतिरोभावौ सुखमयावेव । तदुक्तम्—
 “देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आबिरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ।” इति, ‘अजोऽपि जातो भववान्
 यथाग्निः’ इति, ‘कृष्णगुमणिनिम्लोचे’ इति, “आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकेलोचनम्” इति, “अनादेयमदेयञ्च रूपं भवतो
 हरेः । आविर्भावतिरोभावावस्योक्ते ग्रहलोचने ।” इति ब्रह्माण्डोक्तेः । तदपि यत् कचिज्जीवस्य जन्माप्ययौ दृश्येते तन्मायया
 वड्ढवनमिवेत्यर्थः । यथा नटस्येति—ऐन्द्रजालिको नटो यथा मिथ्याभूते अपि जन्ममरणे स्वपरेषां दर्शयति तथा तत्र मरणं
 कश्चिदर्शयामास । तत्कथोच्यते—कस्यचिदैन्द्रजालिकस्य महाराजाप्रत एव तदृष्टेषु बालालंकारमुद्रादिषु मध्ये रत्नमालामहं
 गृह्णामि न त्वं स्वर्णमुद्रा अहमेव गृह्णामि न त्वं साप्तसाहस्रिकोयमश्वो मयैव प्राहो न त्वयेत्येवं तत्पुत्रपौत्रादीनां कलहे पारस्परि
 काक्षपातेन प्रायः सर्वेषामेव मरणमभूत्, तदृष्ट्वा महासभोपविष्टं नृपतिं प्रत्येन्द्रजालिक ऊचे—भो राजन्नलभतः परं मे जीवितेन
 इन्द्रजालविद्या यथा शिक्षिता तथैव गुरुचरणप्रसादाद्योगधारणापि साधु शिक्षिता वर्तते तथैव देहत्यागस्तीर्थं कर्तव्योपि साम्प्रतं
 पुण्यकीर्तितीर्थस्य तवैवाम्रे क्रियत इत्युक्त्वा स्वस्तिकासन उपविश्य प्राणायामप्रत्याहारधारणाभ्यानसमाधिनिरतस्तृष्णीमभूत् ।
 मुहूर्तानन्तरं तद्देहतः समाधिजोग्निरतिप्रचंड उद्भूय तद्देहं भस्मीचकार । ततस्तत्पत्न्यः शोकार्तास्तमग्निमेव विविशुरथ त्रिचतुर्दिव-
 सानन्तरं तेनैवेन्द्रजालिकेन स्वदेशं गत्वा राजानं प्रति पत्रिका प्रहिता भो राजंस्त्वत्समीपात्स्वस्तिमानेव सकलपुत्रपौत्राष्टकस्त्व-
 दज्ञानि बहुरत्नान्यादाय त्वदेशस्यजनैरलक्षित एव स्वभवनमागतोऽहमत्र वर्ते तस्मात्त्वदमे प्रकाशिताया इन्द्रजालविद्यायाः
 पारितोषिकं यदुचितं तन्मह्यं दातव्यमिति दृष्टान्तविधृतिः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—आत्मना स्वेनैवेदं मुनिशापनिबन्धनमहोत्पात-
 पारस्परिककलहशस्त्राक्षप्रहारघातादिकं वैकल्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविश्य तन्मध्ये स्वयमपि प्रविश्य विकृत्य तैर्मर्त्यैः सह स्वयमप्येकाल-
 म्ग्रहणेन क्षणं खेलित्वाते सहस्य चात्ममहिम्ना मायात उपरतः सन्नास्त इति विश्वनाथः । संदर्भस्तु—तत्र यादवानां नान्यथात्वं
 संभवति किमुत श्रीरामस्य श्रीकृष्णस्य चेति सिद्धान्त्यन्नाह—राजन्निति । परस्य श्रीकृष्णस्य ये तनुभूतः ‘प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां
 भागवतीं तन्म्’ इति नारदोक्त्यनुसारेण तदीयां तनुमेव धारयंतस्तत्पार्षदा यादवादयस्तेषां जननाप्ययरूपा ईहा चेष्टा केवलं पर-
 स्यैव मायाविड्ढवनमवेहि । यथैन्द्रजालवेत्ता नटः कश्चिज्जीवत एव मारयित्वेव दग्ध्वेव पुनश्च तद्देहं जनयित्वेव दर्शयति तस्येव
 विश्वसर्गादिहेत्वचित्यशक्तेस्तस्य तादृशशक्तित्वं न चित्रमित्याह—सृष्टेति । एवं सति श्रीसंकषणादौ मुग्धानामन्यथाभानहेतूदाहरणा-
 भासः सुतरामेव मायिकलीलावर्णने प्रवेशितो भवति । अत एव जरासंधवाक्ये ‘तव राम यदि अद्वा’ इत्यत्र श्रीस्वामिपादैरपीत्यर्थं वास्तवोर्थो
 व्यंजितः । अच्छेद्यदेहोसाविति स्वयमेव मत्वाऽपरितोषात्पश्चान्तरमाह—यद्वा मां जहीति । तदेवं चानेन व्याख्यानेन ‘लोकाभिरामाम्’
 इत्यादिपद्येषु योगिजनशक्तिविलक्षणभगवच्छक्तिव्यंजकं श्रीस्वामिचरणानामदग्ध्वेत्यादिपदच्छेदादिमयन्याख्यासौष्ठवं कौमुद्याति-
 शयेन सुष्ट्वं च स्थापितम् । यत एव च दृश्यतेऽद्याप्युपासकानामित्यादिपंचकं तदुक्तं सुसंगतं भवति तत्तत्परिकरेणैव साद्धं तेषु
 तत्साक्षात्कार इति ॥ ११ ॥ एतन्नाघटितमित्याह—न पुनरित्यादि । निरतिशयः सर्वाधिकः । तेनैव यच्छरीरं यमो नीतवांस्तेनैव-
 त्यर्थः । रक्षितवान् पुनरजीवयत् । तेनैव येन बाणप्रहारः कृत इत्यर्थः । किमत्र वितर्कः । किन्तु समर्थ एव प्रयोजनाभावात् रक्षित-
 वानित्यर्थः । अप्राकृतदेहानां तेषां तत्र संभवतीत्याह—श्रीकृष्णपाल्यत्वेनैव न संभवतीत्याह—मर्त्येनेति । यः श्रीकृष्णः यमलोकगत-
 मपि गुरुसुतं गुरोर्जातेन पञ्चजनभक्षितेन मर्त्येन देहेनैवानयत् । न च ब्रह्मतेजसो बलवत्त्वं मन्तव्यम्, त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं
 यद्यस्माद्ब्रह्मास्त्रादानयत् रक्षितवानित्यर्थः । किमन्यद्वक्तव्यं, यश्चान्तकानामंतकारिणां त्रिपुरादीनां महारोगादीनामव्यंतकारिणं
 श्रीकृष्णमीशं सर्वजिनन्तारं बाणासुरमुद्धे जितवानिति, यश्च जराहं मुगधुं स्ववैकुण्ठविशेषं सदेहं प्रापितवान् स कथं स्वानां
 यद्नामववने ईशो न भवति, तस्मात्तेष्वन्यथात्वदर्शनं न तात्त्विकलीलानुगतं, सशरीरं तु तेषां स्वलोकगमनमतीव युक्तमित्यर्थः ।
 विश्वनाथस्तु—तद्वने शक्तोपि स स्वपार्षदैः सह सदापि प्रपञ्चगोचरीभूतोपि विराजितुं शक्नोत्येवेति भावः ॥ १२ ॥ पुनरत्रा-
 क्षिपति—नन्विति । येन भूभारो हृतस्तेनेत्यर्थः । निरपेक्ष एवेति दुरवबोध इवायं तव विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनेपेक्षिता-
 स्तत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन ‘सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि’ इति वृत्रोपाख्याने देवगणोक्तेः । तत्र स्वलोकनयने ।
 ‘भूभारः क्षिपितो येन जहौ तच्च क्लेवरम् । कंटकं कंटकेनैव द्वयं चापीशितुस्समम्’ । इत्युक्तेः प्रयोजनाभावादत उक्तम्—मर्त्येन
 किमिति । किञ्चित्प्रयोजनमपि तन्नयने सूचयति—स्वस्थानामिति । अन्यथा मया मर्त्यापरित्यागे । तेऽपि आत्मनिष्ठा अपि । इति
 भाव इति—‘योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् । तच्छ्रद्धयात्र मतिमान्’ इत्युक्तेः । ‘न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासौ
 निरर्थकः । अंतवत्त्वाच्छरीरस्य’ इत्युक्तेऽप्येवाशयः । तथापि यद्यप्येवं निरंकुशैश्चर्यस्तदापीत्यर्थः । तत्र निरंकुशैश्चर्यमाह—अशेषाणा-
 मेव लोकानां स्थित्यादिष्वनन्यहेतुनिरपेक्षः स एवैकः कारणं यतोऽशेषादशक्तीर्धत्त इति सः । तथापि देवान्स्वर्गे प्रस्थाप्य वपुः
 सपार्षदस्य स्वस्य शरीरं शेषितुमवज्ञोषितं प्रणेतुं मर्त्यलोके प्रकटीभूतं कर्तुं नैच्छत् किंत्वतर्द्धापयितुमैच्छत् । कुतः—मर्त्येन मर्त्ये-

लोकेन किं भगवता मर्त्यलोकापेक्षा न कृता किन्तु स्वर्गलोकापेक्षा कृतैव स्वर्गस्थानां प्रार्थनयैव मर्त्यलोके प्रादुर्भावात् । तेषामेव प्रार्थनया वैकुण्ठं च जगामेति व्यञ्जयन् विशिनष्टि—स्वस्थान्स्वर्गस्थान्ब्रह्मादीन्प्रति गतिं वैकुण्ठगमनं प्रदर्शयन् ज्ञापयन्सन् । व्याख्यान्तरं तु—‘आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम्’ इत्याद्युद्धववाक्यविरोधादसुरसंमतत्वाच्च भक्तैरप्राप्तम् । तस्यासुर-संमतत्वं भक्ताप्राप्तत्वंचोद्धवेनैवोक्तम् । यथा—‘देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः । भ्राम्यन्ते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्राप्तमनो हरौ ।’ इति । संदर्भस्तु—ननु गच्छन्तु ते सशरीरा एव तत्रापि स्वयं भगवान्निराजत एवेति न तेषां तद्विरहदुःखमपि श्रीभगवास्तु तथा समर्थश्चेत्तर्हि कथमन्यांस्तादृशानाविर्भाव्य तैः सह मर्त्यलोकानुग्रहार्थमपरमपि कियन्तं कालं मर्त्यलोकेऽपि प्रकटो नासीदित्यत्र सिद्धान्तयस्तेषां श्रीभगवतश्च सौहार्दभरेणापि परस्परमव्यभिचारित्वमाह—तथापीति । यद्यप्युक्तप्रकारेणाशेषस्थितिसंभवाप्य-येष्वनन्यहेतुर्यदस्मात्तदुद्धवमप्यनततादृशशक्तिधृक् तथापि यादवान्तर्धाप्य निजं वपुरत्र शेषितं प्रणेतुं किञ्चित्कालं स्थापयितुं नैच्छत्किन्तु स्वयमेव लोकमनयत् । तत्र हेतुः—तान्विना मर्त्येन लोकेन किं मम प्रयोजनमिति स्वस्थानां तद्वामगतानां तेषां गतिमेव स्वस्याभिरुचितत्वेन प्रकृष्टं दर्शयन्निति । दीपिका—तु अत्रैव भूलोक एव । यादवांश्च विहारोपयुक्तत्वेन त्यक्तुमशक्यान् संहृत्य प्रकटधाम्नि संगमय्य । अत्र भूलोकेऽवस्थातुमिच्छाविरहे । अन्यथा मर्यादामतिक्रम्य बहुकालावस्थाने । तेऽपि योगिनोपि । अत्रैव मर्त्यलोक एव । तन्मर्त्यलोके विषयावेशेन रमणमिति वैराग्यदर्शनं बाह्यं प्रयोजनमांतरिकं तु नित्यपरिकरवियोगासहनमेव ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ एताम् श्रीकृष्णगतिमेव । तां प्राप्नोति आत्मत्वेन श्रीकृष्णं साक्षात्करोतीति भावः । पदवीं निर्याण-मार्गम् । अत्र परामिति अनुत्तमामिति पदाभ्यां भगवतो निर्याणलीलेयं सच्चिदानन्दान्मिकैव सर्वथा ज्ञेया लोकदृष्ट्या मायिकत्वप्रतीति-स्त्वकिञ्चित्करा सुधियामिति द्योतितम् ॥ १४ ॥ तत्प्राप्तये स्वलोकावाप्तये । उपायो निजवृत्तकीर्तनपूर्वकदारुकप्रेषणलक्षणः । अत्र दीपिका—दारुक इति सार्द्धकम् । तत्प्राप्तये स्वलोकप्राप्तये ॥ १५ ॥ तद् वृष्णिनिधनम् । निधनं वस्तुतस्तु नितरां धनं निजलोकगमनम् । तच्छ्रुत्वेति सार्द्धकम् । अत्र वियोगवर्णनान्नाथार्थतरापेक्षेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

ब्रह्मेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ राज्ञिति । परस्य सर्वकारणस्य परमेश्वस्य श्रीकृष्णस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहा आविर्भावतिरोभावचेष्टाः मायया विडम्बनमनुकरणमात्रमेहि जानीहि । नतु जीववत्प्राकृतदेहादिसम्बन्धोऽस्ति । येन तद्वाहादि चिन्तया खेदो युक्तः स्यादित्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा नटस्येति । नटो यथा अविभक्त एव नानारूपैर्जन्मादीन् विडम्बयति तद्वद् भगवानपीत्यर्थः । विश्वसर्गनिरोधादिष्वप्यसावकृत एवास्त इत्याह । स्पष्टेति । आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वा अन्तर्यामित्वेनानुविश्य तत्र विहृत्य क्रीडित्वा अन्ते च द्विपरार्धावसाने सर्वं स्वस्मिन् संहृत्य उपरतः निवृत्तव्यापार आत्ममहिम्ना स्वमहिम्ना आत्मानन्दानु-भवसद्रूपेणास्ते ॥ १० ॥ मर्त्येनेति । यमेन स्वलोकं प्रति नीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेणोपलक्षितं य आनयत् आनीतवान् । यश्च शरणदः शरणागतायास्तव मातु रक्षकस्त्वां च ब्रह्मास्मदध्वं रक्षितवान् । यश्चान्तकानामप्यन्तकं मृत्युञ्जयमीशं श्रीरुद्रं बाणसङ्ग्रामे जितवान् । मृगयुं लुब्धकं यः स्वः स्वर्गगमनयत् निन्ये सोऽसौ स्वावने स्वस्य स्वानां यदूनां चावने रक्षणे अनीशः असमर्थः किम् ॥ ११ ॥ तथापीति । एवमुक्तप्रकारेणाशेषस्य जगतः स्थितिसंभवाप्ययेषु अनन्यहेतुनिर्णयैश्च एव कारणं स्वयं यत् यस्मात् अशेषशक्तिधृक् तथापि मर्त्येन लोकेन किं न किञ्चित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यां गतिं प्रदर्शयन् शिक्षयितुम् अन्यथा तेऽपि दिव्यां गतिमनादृत्य योगबलेन देहसिद्धिं विधाय रन्तुमेव यतेरस्तन्माभूदित्याशयः । अतः मर्त्येन मनुष्यलोके स्थित्या किम् । इति विचार्य यादवान् संहृत्य शेषितमवशेषितं निजं वपुरत्र स्थापयितुं भगवान् नैच्छत् अन्तर्दधौ इत्यर्थः । मर्त्येन किमित्यस्य उभयत्रान्वयः ॥ १२ ॥ य इति । यः प्रातरुत्थाय प्रयतः प्रयत्नवान् सन् कृष्णस्यैतामुक्तप्रकारां पदवीं वैकुण्ठ-गमनरूपां भक्त्या कीर्तयेत् इत्यनुक्षणं शृणुयात् स्मरेद्वा स तामनुत्तमां सर्वोत्तमां वैकुण्ठाख्यां पदवीमेव प्राप्नोति ॥ १३ ॥ दारुक इति सार्द्धम् । हे नृप ! कृष्णेन विच्युतो रहितः दारुकः द्वारकामेत्य गत्वा वसुदेवोपसेनयोश्चरणौ पतित्वा अक्षैः अश्रुभिस्तौ न्यषिञ्चत् । ततः कृत्स्नशः सर्वेषां वृष्णीनां निधनं कथयामास ॥ १४ ॥ तदिति सार्द्धम् । तत्तेषां निधनं श्रुत्वा उद्विग्नं भीतं हृदयं येषां ते अत एव शोकेन विमूर्च्छिताः । मुख्यं हेतुमाह । कृष्णविश्लेषेण विह्वलाः ते जना आननं घनन्तस्ताडयन्तो यत्र व्यसवो मृता ज्ञातयः शेरते तत्रैव जग्मुः ॥ १५ ॥ देवकीति सार्द्धम् । देवकी रोहिणी तथा वसुदेवश्च एते त्रयो रामकृष्णौ स्वसुतावपश्यन्तः शोकेन आर्त्ताः स्मृतिं चेतनां जहुः मूर्च्छिता जाताः । यतो भगवद्विरहेणातुरा अतस्तत्र प्रभासे प्राणांश्च जहुः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनोव्याख्या

मर्त्यैरिति विशेषणस्य व्यावर्तकत्वात् देवैस्तु लक्ष्यत इति व्याख्यातम् एवं परत्रापि अत एवार्थिकार्थत्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ९-१० ॥ तमेवार्थं तादृशतल्लीलाया मायिकत्वरूपार्थं यावता यतो हेतोः स्वमहिम्ना परमानन्दस्वरूपावस्थानेन ॥ ११ ॥

अन्यथा जीववज्जन्मादिप्रकारवत्तया यतो हेतोः । स्वस्य स्वानां यदूनां चावने रक्षण असमर्थः किम् अपि तु परमसमर्थः तस्मात्तेष्वे-
न्यथाशब्देन बहिर्मुखानां प्रतारणमात्रार्थं किन्तु सशरीरं तेषां स्वस्य च स्वलोकगमनमेवातीव युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अत्रैव भूलोकं
एव । यादवांश्च विहारोपयुक्तत्वेन त्यक्तुमशक्यान् संहृत्य अप्रकटधाम्नि संगमय्य । अत्र भूलोकेऽवस्थातुमिच्छाविरहे अन्यथा
मर्यादामतिक्रम्य बहुकालावस्थाने तेऽपि योगिनोऽपि अत्रैव मर्त्यलोक एव । तत् मर्त्यलोके विषयावेशेन रमणमिति वैराग्यदर्शनं
बाह्यं प्रयोजनमान्तरीणन्तु नित्यपरिकरवियोगासहनमेवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ उक्तप्रकारां शरीरपरिकरसहिताम् गतिमप्रकटप्रकाशे
गमनम् ॥ १४ ॥ दारुक इति सार्द्धकम् । तत्प्राप्तये स्वलोकप्राप्तये । निधनं वस्तुतस्तु नितरां धनं निजलोकगमनम् ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वेति सार्द्धकम् । अत्र वियोगस्य वर्णनान्नार्थान्तरापेक्षणमिति ज्ञेयम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

जगन्मोहनमेव विवृणोति । राजन् ! परस्येत्यादिना । तनुभृज्जननाप्ययेहा इतरभूततुल्यजननाप्ययेहा जन्मनो गर्भसम्बन्धः
सापेक्षत्वे देहप्रहाणं च मोहनमित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ नैच्छत्प्रणेतुमिति । इतरमर्त्यविलक्षणप्रकारेण नेतुं नैच्छत् वपुरत्र शेषितं
वपुरेकदेशतुल्यद्रव्यान्तरपरिकल्पनेन मोहनं कृतं तस्य प्रयोजनं शरीरस्थोपेक्षणीयत्वज्ञापनमित्याह । मर्त्येनेति । मर्त्येन शरीरेण
रश्मेश्चाग्निसम्बन्धेन तिरोधानमात्रं नतु इतरसजातीयतुल्यदेहप्रहाणमित्यर्थः ॥ १३-२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

अविज्ञातगतित्वे दृष्टान्तः । सौदामिन्या इति । काले वर्षासु आकाश इति पाठान्तरं मेघमण्डलं हित्वा यान्त्याः सौदामिन्या
विद्युतः पुनर्गतिर्मर्त्येन लक्ष्यते तथा श्रीकृष्णस्य गतिरपि देवतैर्न लक्ष्यते किन्तु तत्पार्षदैरेव लक्ष्यते इति भावः ॥ ९ ॥ ब्रह्मेति ।
योगगतिं योगपूर्वकगतिं दृष्ट्वा हे नृप ! तां गतिं प्रशंसन्तः स्वं स्वं धाम निवासस्थानमगमन् जग्मुरित्यर्थः ॥ १० ॥ स्वधामनि विशन्तं
भगवन्तं न ददृशुरित्यनेन जगन्मोहनं सूचितं तद्विवृणोति । राजन्निति त्रिभिः । हे राजन् ! परस्य परमपुरुषस्य तनुभृज्जननाप्ययेहाः
तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहाः । उत्पत्तिमरणरूपाश्चेष्टा मायाविडम्बनमनुकरणमात्रमित्येव हि यद्वा इतरतनुभृत्तुल्यजननाप्ययेहाः
जन्मनो गर्भसम्बन्धप्रदर्शनमप्ययस्य देहत्यागरूपत्वप्रदर्शनमित्येव विधाश्चेष्टा मायाविडम्बनं मोहनमात्रमित्यर्थः । ईहाशब्दो
अपेक्षापरो वा इतरतनुभृद्भूतात्मनो जन्ममरणयोगोर्भेदसम्बन्धत्यागापेक्षाविडम्बनमात्रे यथा नटस्य तस्य नानाभूमिकापरिग्रहोऽ-
न्येषामात्मनि नानारूपतामोहनमात्रं वस्तुतस्तस्वविकृतत्वेनावस्थितिस्तद्वत् कियदेतदितरैरलक्ष्यं तस्य गमनमित्याह । स परमपुरुषः
इदं चिदचिदात्मकं जगत्सृष्ट्वाऽनुप्रविश्य बहिरवतारैर्विहृत्य च अन्ते द्विपराद्धावसाने कृत्स्नं जगत्स्वस्मिन्संहृत्य चात्ममहिम्ना
स्वात्मानुभवविषयभूतेन उपरतः निवृत्तजगद्व्यापार आस्ते एवंविद्यापारमहिम्नः कियदेतदित्यर्थः ॥ ११ ॥ अद्वैतोऽमानुषश्च
महिमास्मिन्नेवावतारे दृष्ट इत्यभिप्रेत्याहमर्त्येनेति यमलोकं प्रति नीतं गुरोः सन्दोषनस्य सुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण युक्तं पुनरानयत्
परमात्मं ब्रह्मात्मं तेन दग्धं त्वां परीक्षितं क्षरणदः त्वन्मातुरिति श्लेषः । यो रक्षितवान् तथा मृत्योरपि मृत्युमीशं रुद्रं बाणासुरयुद्धं
यो जिग्ये जितवान् यश्च मृगयुं सदेहं सशरीरमेव स्वर्गमनयत् सोऽसौ भगवान्स्वावने अवनमत्रालक्ष्यं गमनम् अव रक्षणगत्यादावित्य-
नुशासनात् अनीशः किमसमर्थः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्ह्येवंविधविविधविचित्रशक्तिर्मगवानत्रैव किमिति तनुं नावस्थापयदित्यत
आह । तथापीति । यत् यद्यप्यशेषशक्तिधृगतएवाशेषस्य जगतः स्थित्यादिष्वनन्यहेतुरनन्यापेक्षकारणभूतस्तथापि वपुरत्र शेषितं
यथा तथा नैच्छत्किन्तु प्रणेतुमैच्छदित्यर्थः । प्रदर्शयन्निति लक्षणहेत्वोरिति शत्रन्तं स्वस्थः स्वे आत्मनि स्थितः योगीत्यर्थः गत्यर्थाः
बुद्धयर्था तस्य गतिं बुद्धिं प्रदर्शयितुमित्यर्थः । प्रदर्शनमेवाभिनीय दर्शयति मर्त्येन किमिति मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किञ्च
कश्चिदपि पुरुषार्थः उत्पत्तिमत्त्वादवश्यं कालान्तरेऽपि मृत्युमद्वैतोऽनेन किमिति भावः ॥ १३ ॥ भगवद्भूतिकीर्तनफलमाह । य इति ।
एतामुक्तप्रकारां परां विलक्षणां पदवीं गतिं भक्त्या संकीर्त्तयेत् ततः संकीर्त्तनात्तामेव तादृशीमेव गतिं वैकुण्ठगतिमिति यावत् ॥ १४ ॥
एवं भगवद्भूतिरुक्ता अथ तत्प्रेषितदारुकवचनेन वसुदेवादीनां गतिमाह । दारुक इत्यादिना । एत्य गत्वा वसुदेवोपसेनयोः पुरत इति
श्लेषः पतित्वा तयोश्चरणावस्यैरश्रुभिर्न्यषिञ्चत् तत्र हेतुः कृष्णेन विच्युतः रहितः ॥ १५ ॥ कथयामासेति । तत्रस्था द्वारकास्थाः
तद्वृष्णिनिधनादिकं श्रुत्वोद्धिप्रहृदया भीतमानसाः जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा मर्त्यैरभ्रमण्डलं भित्वाकाशे यान्त्याः सौदामिन्याः गतिर्न लक्ष्यते तथा कृष्णस्य गतिर्देवतैर्न लक्ष्यते ॥ ९-१० ॥
जन्मादिमतो हरेस्तनुमदग्धवेति कथं घटत इति तत्राह राजन्निति परस्य सर्वविलक्षणस्य परमात्मनस्तनुभृद्भृज्जननवदप्ययवच्च ईहा
चेष्टा या तां मायाविडम्बनं स्वेच्छानुकरणमवेहि यथा नटस्य राजादिरूपग्रहणविषयचेष्टा—

प्रजापतिश्चरतिगर्भं अन्तःअजायमानो बहुधा विजायते । अजातो जातवद्विष्णुर्मृतो मृतवत्तथा ॥
मायया दर्शयन्नित्यमज्ञानां मोहनाय च ।

इति प्रमाणबाहुल्याद्वरेण्यं स्वभाव इत्यर्थः । स्वतो देहाद्यभावे हरेः सर्जनादिकं कथं युज्यत इति तत्राह । सृष्टेति । स हरिरात्मना स्वरूपशक्त्येव जगत्सृष्ट्वानुविश्यावतारैर्विहृत्यान्ते प्रलयेसंहृत्य चात्ममहिमोपरतः स्वमहिम्नि स्थित आस्ते अनेन स्वमहिम्नैव सर्वं घटत इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ एवमपि मृगयुविद्धत्वं हरेर्जनादिकमापादयतीत्यत्राह । मर्त्येनेति । यः कृष्णः मर्त्येन शरीरेण सह यमनीतलोकं यमेन नीतो लोकं समुद्दिश्य यः स तथा तं यमेन स्वलोकानीतमित्यर्थः । गुरोः सान्दीपनेः सुतं द्रौणेः परमास्त्रदग्धं त्वाञ्जानयत् तथा यो बाणपुरेऽन्तकं रुद्रमपि जिग्ये “रुद्रो माविशान्त” इति श्रुतेः यद्वा पारिजातहरणे अन्तकं यममपि जिग्ये इति अन्तकान्तकमिति पाठे यमस्याप्यन्तकं रुद्रमित्यर्थः । सोऽनीशो अन्येशरहितः श्रीकृष्ण ईशतनौ सर्वेशानां रुद्रादीनामपि ईशत्वं ततोतीति ईशतनुस्तस्मिन्देहे मृगयोरनीश्वरः स्यात् किं न स्यादेवातोऽपि सामर्थ्यप्रकटनाय विप्रशापमनुस्मरन्नविद्ध एव स्वमर्कं व्याधशरीरान्योच्यस्तेन शाल्येषुणा विद्ध इव तस्य स्वात्मानं प्रकाशय तेन प्रसादितस्तस्मै स्वलोकं ददावित्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हि किमिति बलभद्रादीन् स्वलोकं नानैषोदिति तत्राह । तथापीति । यद्यपि अशेषस्थितिसम्भवाप्येषु अनन्यहेतुः स्वयमेव हेतुर्हेतुन्तरविवर्जितः कुलालस्य मृदण्डादिशक्त्यपेक्षावत् प्रकृत्यादिशक्त्यपेक्षितत्वेन कथं हेतुन्तरं नास्तीत्यत उक्तम् अशेषशक्ति-धृतिरिति तथापि बलभद्रादीनां वपुः प्रणतुं नैच्छत् भगवान् मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किम्प्रयोजनमिति भावेनात्र शेषित हरिणेति शेषः । अनेनापि किम्प्रयोजनमत उक्तं स्वच्छगतिमिति । स्वच्छाङ्गतिं स्वभक्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिं प्रदर्शयन्नेवं प्रदर्शयन्नेव प्रयोजनमित्यर्थः अतः समर्थोऽपि प्रयोजनाभावाच्च नीतवानित्यर्थः । अतः स्वशरीरं नेतुं नैच्छदित्यर्थोऽनुपपन्नः उक्तहेतु-विरुद्धत्वात् असम्भवाच्चेति—

जगतां मोहनार्थाय भगवान् पुरुषोत्तमः । दर्शयन्मानुषीं चेष्टां तथा मृतकवद्भिभुः ॥

प्रकाशयेद्देहोऽपि मोहाय च दुरात्मनाम् । मायया मृतकं देवस्तदा सृष्ट्वा प्रदर्शयेत् ॥

कुतो हि मृतकं तस्य मृत्यभावात्परात्मनः ।

इतिप्रमाणसद्भावाच्च ॥ १३ ॥ एतज्ज्ञानस्य स्वप्नमहेतुत्वाच्चोक्त एवार्थ इति भावेनोक्तमुपसंहरति । य एतामिति ॥ १४ ॥
कुण्डलो दारुकः किमकरोदिति तत्कथाशेषमाह । दारुक इति ॥ १५-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हेतुषु ब्रह्मरुद्रादयो यथावदुल्लिखन्त इत्याह । ब्रह्मरुद्रादय इति ॥ १० ॥ तत्र यादवानामपि नान्यथात्वं सम्भवति किमुत श्रीरामस्य श्रीकृष्णस्य चेति सिद्धान्तयन्नाह । राजन्निति । परस्य श्रीकृष्णस्य ये तनुभूतः प्रसूयमाने मयि तां कुट्टां भागवतीं तनुमिति श्रीनारदोक्तमनुसारेण तदीयां तनुमेव धारयन्तस्तत्पार्षदा यादवाद्यस्तेषां जनसाध्यरूपमा ईहाः चेष्टाः केवलं परस्यैव मायाविडम्बनमवेहि यथा इन्द्रजालवेत्ता नटः कश्चिज्जीवत एव मारयित्वेव दम्भेन पुनश्च तद्देहं जनीयत्वेव दर्शयति तस्यैव विश्वसगोद्देहत्वष्टिन्यशक्तस्तस्य तादृशशक्तित्वं न च चित्रमित्याह । सृष्ट्वा । एवं सति श्रीसङ्कर्षणादौ मुग्धानामन्यथा भानहेतुशहरणमासः सुतरामेव मायिकलीलावर्णने प्रवेशितो भवति अत एव जससन्धवाक्ये तव राम यदि अद्वैतत्र श्रीस्वामि-भिरपीत्यं वास्तवार्थो व्यञ्जितः अच्छेद्यदेहोऽसाविति स्वयमेव मत्वा अपरितोषात्पश्चात्तरमाह यद्वा मां जहीति तदेवं चानेन व्याख्यानेन लोकाभिराममित्यादिपद्येषु योगिजनशक्तिविलक्षणभगवत्कृतिव्यञ्जकं श्रीस्वामिचरणानामदग्धेत्यादिपदच्छेदादि-मयन्याख्यासौष्ठवं कैमुत्यातिशयेन सुष्ठुबब स्थापितं यत एव दृश्यते चाद्याप्युपासकाचामित्यादिकं च तदुक्तं सुसङ्गतं भवति तत्तत्परिकरेणैव साङ्गं तेषु वत्साङ्गात्कार इति ॥ ११ ॥ अप्राकृतदेहानां तेषु तत्र सम्भवतीत्यास्तां श्रीकृष्णः पालयत्वेनैव न सम्भवती-त्याह । मर्त्येनेति । यः श्रीकृष्णः यमलोकं गतमपि गुरुमुहं गुरोर्जीवेन पञ्चजनभक्षितेन मर्त्येन देहेनैव आनयत् न च ब्रह्मतेजसो बलवत्त्वं मन्तव्यं त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं यस्तस्मात् ब्रह्मास्त्रादनयत् रक्षितवानित्यर्थः किमन्यद्भक्त्यं यश्चान्तकानामन्तकमीशं श्रीरुद्रमपि बाणसंप्रामे जितवान् अहो यश्च तं जराख्यं मृगयुमपि स्व स्वर्गं वैकुण्ठविशेषं सशरीरमेव प्रापितवान् स कथं स्वानां यदूनामवने ईशो न भवति तस्मात्तेष्वन्यथादर्शनं न वास्तविकलीलानुगतं सशरीरं तु तेषां स्वलोकगमनमतीव युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु गच्छन्तु ते सशरीरा एव स्वं धाम तत्रापि स्वयं भगवान् विराजत एवेति न तेषां तद्विरहदुःखमपि श्रीभगवांस्तु तथा समर्थश्चेत्तर्हि कथमन्यास्तादृशानाविभोक्त्यै तैः सह मर्त्यलोकानुग्रहार्थमपरमपि कियन्त कालं मर्त्यलोकैऽपि प्रकटो नासीदित्यत्र सिद्धान्तयन् तेषां श्रीभगवतश्च सौहाह भरेणापि परस्परमध्यभिचारित्वमाह । तथापीति । यद्यप्युक्तप्रकारेण अशेषस्थितिसम्भवाप्येषु अनन्यहेतुः

यत् यस्मात्तदूर्ध्वमप्यनन्तादृशशक्तिधृक् तथापि यादवानन्तर्द्वाप्य निजं वपुरत्र सेवितं प्रणेतुं किञ्चित्कालं स्थापयितुं नैच्छत् किन्तु स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः तान् विना मर्त्येन लोकेन किं मम प्रयोजनमिति स्वस्थानां मद्भामगतानां तेषां गति मेव स्वस्याभिरुचितत्वेन प्रकृष्टं दर्शयन्निति ॥ १३-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सौदामिन्या गतिर्मर्त्येन लक्ष्यते देवैस्तु तद्व्यते यथा तथा भूमण्डलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णाय गतिर्देवैरपि न लक्ष्यते किन्तु तत्पार्षदैरेवेति स्वामिचरणाः तैश्च पार्षदैर्महावैकुण्ठकारणार्णवक्षीरोदादिभ्य आगत्य भगवद्योगमाययैव हेतुना परस्परालक्षितैः स्वप्रभुं वयं स्वधाम नयाम इत्युल्लसद्भिः सहैव ययौ तथा आविर्भावकाले तत्तद्भामनाथैः सह पार्षदास्तेन आगता यदुष्वज्जनपतये ये ते पुनर्निर्याणकालेऽपि स्वस्वनाथैः सह तत्र तत्रैव ययुरिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ विस्मिता इति । वयं योगेश्वरा इत्यभिमान्यामहे किंत्विमांयोगगतिं न विद्म एवेति भावः । प्रशंसन्त इति । कः खल्वेवं कर्तुं प्रभवेत् यः सर्वज्ञैरप्यस्माभिरज्ञाततत्त्वो योगेश्वरैरप्यदृष्टयोगगतिकः किन्तु स्वान्तरङ्गभक्तैर्ज्ञात एव दृष्टयोगगतिक एव सन् स्वधाम प्राविशदिति भावः ॥ १० ॥ भगवतस्तत्परिकराणां च तादृशत्वं सर्वलोकदृष्टं श्रुत्वा खिद्यन्तं राजानं लीलातत्त्वसिद्धान्तेनाश्वासयति राजन्निति । परस्य परमेश्वरस्य तनुभृतां जीवानामिव जननेहा जन्मचेष्टा अप्ययहा मरणचेष्टा च मायया विडम्बनमनुकरणमवेहि जानीहि ननु तत्त्वतः जीवानां शुक्रशोणितविकृतनुभृतां जन्माप्ययौ दुःखमयौ परमेश्वरस्य तु चिन्मयविग्रहस्य आविर्भावतिरोभावौ सुखमयावेव तदुक्तं—

देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥

इति अजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निरिति कृष्णद्युमणि निम्बलोच इति आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनमिति अनादेयमहेयं च रूपं भगवतो हरेः आविर्भावतिरोभावावस्थार्त्तं प्रहमोचने इति ब्रह्माण्डपुराणवाक्यं च तदपि यत् कचिज्जीव-वज्जन्माप्ययौ दृश्येते तन्मायाविडम्बनमेवेत्यर्थः । यथा नटस्येति । ऐन्द्रजालिको नटो यथा मिथ्याभूते अपि जन्ममरणे स्वपरेषां दर्शयति तथा तत्र मरणं कश्चिद्विशयमास तत्कयोच्यते कस्यचिदैन्द्रजालिकस्य महाराजाप्रत एव तदत्तेषु वस्त्रालङ्कारमुद्रादिषु मध्ये रत्नमालामहं गृह्णामि त्वं न स्वर्णमुद्रा अहमेव गृह्णामि न त्वं सामसाहस्रिकोऽयमश्वो मयैव ग्राह्यो न त्वयेत्येवं तत् पुत्रपौत्रभ्रात्रा-कलहे पारस्परिकास्त्राघातेन प्रायः सर्वेषामेव मरणमभूत् तद्दृष्ट्वा महासभोपविष्टं नृपतिं प्रत्यैन्द्रजालिक ऊचे भो राजन्नलमतः परं मे जीवितेन इन्द्रजालविद्या यथा शिक्षिता तथैव श्रीगुरुचरणप्रसादात् योगधारणापि साधु शिक्षिता वर्त्तते ययैव देहत्यागस्तीर्थे कर्तव्योऽपि सांप्रतं पुण्यकीर्तितीर्थस्य तवैवाप्रतः क्रियते इत्युक्त्वा स्वस्तिकासने उपविश्य प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधि-निरतस्तूष्णीमभूत् सुहुतीनतरं तु तद्देहतः समाधिजोऽग्निरतिप्रचण्ड उद्भूय तद्देहं भस्मीचकार ततस्तत्पत्न्यः सर्वाः शोकार्तास्त-मग्निमेव विविशुरथ त्रिचतुरदिवसानन्तरं तेनैवैन्द्रजालिकेन स्वदेशं गत्वा राजानं प्रति काचित् पत्रो प्रहिता भो ! राजन् स्वस्ति-मानेव सकलत्रपुत्रपौत्रभ्रातृकस्त्वदत्तानि बहुधनान्यादाय त्वद्देशस्थैर्जनैरलक्षित एव स्वभवनमागतोऽहमत्र वर्तं तस्मात्त्वदप्रेप्रकाशि-ताया इन्द्रजालविद्यायाः पारितोषिकं यदुचितं तन्मह्यं दातव्यमिति दृष्टान्तविवृतिः दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । आत्मना स्वेनैव इदं मुनिशापनिबन्धनमहोत्पातपारस्परिकलहशस्त्रास्त्रप्रहारादिकं वैकल्यं सृष्ट्वा अनुविश्य तन्मध्ये स्वयमपि प्रविश्य विहृत्य तैर्मर्त्यैः सह स्वयमप्येकास्त्रग्रहणेन क्षणं खेलित्वा अन्ते संहृत्य च आत्ममहिम्ना मायातः उपरतः सन्नास्ते इति ॥ ११ ॥ किञ्च तस्या-लौकिकं कर्मानुस्मृत्य दुर्भावनामिमां सर्वथा सत्यजेत्याह । मर्त्येनेति । यः श्रीकृष्णः यमलोकं गतमपि गुरुसुतं गुरोर्जीतेन पञ्चजन-भक्षितेन मर्त्येनैव देहेनोपलक्षितम् आनयत् न च ब्रह्मतेजसो बलवत्त्वं मन्तव्यं त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं जन्मकाले अन्तकाले च ब्रह्माशापास्त्रदग्धं शरणदः स्वचरणमेव शरणं ददानः सन्नानयन् तस्माद्भक्षितवानित्यर्थः ॥ किमन्यद्वक्तव्यं यश्चान्तकानामन्त-कमीश महारुद्रमपि बाणसंप्रामे जितवान् अहो यश्च मृगयुं जराख्यं स्ववैकुण्ठविशेषं सशरीरमेव प्रावयामास स कथं स्वयं स्वानां यदूनाञ्च अन्ते ईशो न भवति । अपि तु भवत्येवातः स स्वपार्षदैः सह सदापि प्रपञ्चगोचरीभूतोऽपि विराजितुं शक्नोत्येवेति भावः ॥ १२ ॥ तथापि यद्यप्येवं निरङ्कुशैश्चर्यं तदपीत्यर्थः । तत्र निरङ्कुशैश्चर्यमाह । अशोषाणामेव लोकानां स्थितिसम्भवाप्ययेष्व-नन्यहेतुः निरपेक्षः स एवैकः कारणं यतोऽशेषाः शक्तीर्यत्ते इति सः । तथापि देवान् स्वर्गे प्रस्थाप्य वपुः सपाषाणस्य स्वस्य शरीरं शेषितम् अवशेषितं प्रणेतुं मर्त्यलोके प्रकटीभूतं कर्तुं नैच्छत् अपित्वर्द्धापयितुमेवैच्छत् कुतः मर्त्येन मर्त्यलोकेन किं भगवता मर्त्यलोकापेक्षा न कृतेति भावः । किन्तु स्वर्गलोकापेक्षा कुतैव । स्वर्गस्थानां ब्रह्मादीनां प्रार्थनयैव मर्त्यलोके प्रादुर्भावात् तेषामेव प्रार्थनया वैकुण्ठञ्च जगामेति व्यञ्जयन् विशिनष्टि । स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् स्वर्गस्थान् ब्रह्मादीन् प्रति गतिं वैकुण्ठगमनं

प्रदर्शनं ज्ञापयन् व्याख्यान्तरन्तु आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनमित्याद्युद्धववाक्यविरोधदसुरसम्मतत्वाच्च भक्तैरप्राप्यम् । तस्यासुरसम्मतत्वं भक्ताप्राप्तत्वाच्चोद्धवेनैवोक्तं यथा । देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः । भ्राम्यन्ते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्राप्तमनो हराविति ॥ १३ ॥ पदवीं निर्याणमार्गम् अत्र परामिति अनुत्तमामितिपादाभ्यां भगवतो निर्याणलीलेयं सच्चिदानन्दात्मिकैव सर्वथा ज्ञेया लोकदृष्ट्या मायिकत्वप्रतीतिस्त्वकिञ्चित्करा सुधियामितिद्योतितम् ॥ १४-१५ ॥ तच्छ्रुत्वेति । पूर्वं यथा भगवन्नित्यपरिकरप्रद्युम्नानिरुद्धाद्यंशा एव द्वारकातः प्रभासमाजग्मुस्तथैव देवकीरोहिण्याद्यंशा वप प्रभासमागमन् मूलभूतास्तु देवक्याद्या द्वारकायां प्रापञ्चिकलोकदृष्ट्या व्यराजतन्तैवेति ज्ञेयम् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ननु सर्वात्मनः सर्वदा सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थस्य सर्वगतस्य वसुदेवगृहे प्रादुर्भावः प्रभासे पुनरन्तर्भावः किमर्थः इत्यत आह । राजन्निति । तनुभृत्सु लीलायोग्येषु सत्सु जन्माप्येहाः प्रादुर्भावतिरोभावचेष्टाः मायया वयुनेन स्वसङ्कल्पेन विडम्बनं लीलामात्रमवेहि यथा नटस्य अविकृतस्यैव नानाचेष्टालीलामात्रं विश्वस्तृष्ट्यादिकमपि लीलामात्रमित्याह । सृष्टेति । आत्मना स्वयमेवेदं सृष्ट्वा अन्तर्यामित्वेनानुविश्य तत्र नानावतारैर्विहृत्य अन्ते द्विपरार्धावसाने कृत्स्नं संहृत्य आत्ममहिम्ना स्वमहिम्ना उपरत आस्ते “लोकवत्तु लीलकैवल्यम्” इति सूत्रमत्रानुसंधेयम् ॥ ११ ॥ ननु रथादीनां तादृशसंग्रामे अखण्डितत्वं लोकान्तरगमनं चायुक्तमिव प्रतीयते इत्यत आह । मर्त्येनेति । मर्त्येन गुरुणो जातेनैव शरीरेण ईशं बाणयुद्धे अखण्डितोपकरण एव जिज्ञे जितवान् स्वावने स्वकीयरथाद्युपकरणरक्षणे स्वलोकं प्रतिचत्तु प्रेषणे च किमनीशः ॥ १२ ॥ ननु भगवत्प्रयाणे सति सत्यधर्मादीनामिहोच्छेदो जातोऽतस्तद्वत्तार्थं पूर्णकामस्य परमलोकेऽपि कार्याभावात् भूलोकवासेनैव च सार्वत्रिककार्यसम्भवाच्च तेन वपुषा भूलोके कुतो नावात्सीदित्यत आह । तथेति । यद्यप्यशेषशक्तिधृक् यत्र कचन वसिनापि सार्वत्रिककार्यनिर्वाहकः यद्यतः अशेषस्य विश्वस्य स्थित्यादिषु अनन्यहेतुः तथापि अत्रास्मिन् लोके वपुः शेषितं चिरकालमत्र वासं कर्तुं नैच्छदित्यर्थः । अपितु प्रणेतुं स्वकं लोकं प्रकर्षणे नेतुमैच्छत् किं कुर्वन् स्वस्मिन् वासुदेवे तिष्ठन्तीति स्वस्थास्तद्भक्ताः तेषां गतिं मर्त्येन लोकेन वासार्थं वाञ्छितेन किं न किमपि यतः श्रीकृष्णेनास्मत्स्वामिनापि परित्यक्तोऽयमित्येवंभूतां प्रदर्शयन् प्रख्यापयन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतां पूर्वत्रोक्तां पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥ वसुदेवोपसेनयोरग्रे इति शेषः ॥ १५-१७ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

अविज्ञातगतित्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-आकाशे अभ्रमण्डलं हित्वा यान्त्याः सौदामिन्या विद्युतो गतिर्यथा मर्त्येन लक्ष्यते देवैस्तु लक्ष्यते तथा भूमण्डलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य गतिर्देवैरपि न लक्षिता किन्तु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः स्वलोकागमने निराशा ब्रह्मादयः स्वलोकं ययुरित्याह-ब्रह्मेति ॥ १० ॥ स्वतनुं दग्ध्वा स्वधाम गत इति श्रुत्वा क्लिश्यन्तं राजानमालक्ष्य आह-राजन्निति त्रिभिः । महाभागवत्त्वाद्भगवत्तनुदाहश्रवणेन त्वं क्लिष्टश्चेत्तदा तन्निवृत्त्यर्थं तत्परमार्थं शृण्वित्याशयेन सम्बोधयति-राजन्निति । परस्य परमेश्वरस्य श्रीकृष्णस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्येहाः आविर्भावतिरोभावचेष्टाः मायया स्वसङ्कल्पेन विडम्बनमनुकरणमात्रमवेहि जानीहि । न तु जीववत्प्राकृतदेहादिसम्बन्धोऽस्ति येन तदाहादिचिन्तया खेदो युक्तः स्यादित्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह-यथा नटयति । नटो यथा अविकृत एव नानारूपैर्जन्मादीन् विडम्बयति तद्वद्भगवान्-पीत्यर्थः । आस्तां तोवद्यादवादिषु जन्मादिशङ्का यावद्विश्वसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्ते इत्याह-सृष्टेति । आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वा अन्तर्यामित्वेनानुविश्य तत्र विहृत्य क्रीडित्वा अन्ते च द्विपरार्धावसाने सर्वं स्वस्मिन् संहृत्य उपरतः निवृत्त-व्यापार आत्ममहिम्ना स्वमहिम्ना आत्मानन्दानुभवसद्रूपेणास्ते ॥ ११ ॥ न पुनरान्यथा मन्तव्यं यतोऽस्मिन्नेवावतारे तत्प्रभावो निरतिशयो दृष्ट इत्याह-मर्त्येनेति । यमेन स्वलोकं प्रति नीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य आनयत् आनीतवान् । यश्च शरणदः शरणागतायास्तव मातुरक्षकस्त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं रक्षितवान् । यश्चान्तकानामप्यन्तकं मृत्युञ्जयमीशं श्रीकृष्णं बाणसङ्ग्रामे जितवान् मृगयुं लुब्धकं यः स्वः स्वर्गमनयत् निन्ये । सोऽसौ किं स्वावने स्वरक्षणे अनीशः असमर्थः ॥ १२ ॥ ननु यद्येवं सर्वरक्षासमर्थः स तर्हि किञ्चित्कालं तेनैव वपुषात्र कुतो नातिष्ठत् गच्छन् वा तेन सहैव कुतो न गत इत्याशङ्क्याह-तथापीति । एवमुक्त-प्रकारेणाशेषस्य जगतः स्थितिसम्भवाप्येषु अनन्यहेतुनिर्भेदक एव कारणं स्वयम् । तत्र हेतुमाह-यदिति । यस्मादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवान् संहृत्य शेषितमवशेषितं निजं वपुरत्र स्थापयितुं स्वलोकं प्रणेतुं वा भगवान् नैच्छत् । तत्र हेतुतया तदभिप्रायमाह मर्त्येन मनुष्यदेहेन किमिति । यथा कण्टकोद्धारार्थं कण्टकं प्रगृह्य तेन तदुद्धृत्य उभयं त्यज्यते तथा भूभारहरणार्थं गृहीतं मनुष्यवपुः कार्यस्य जातत्वात्त्यक्तवानित्यर्थः । यथोक्तं प्रथमे-‘यथाऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः । कण्टकं कण्टकेनैव द्वयं चापीशितुः समम् । यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः । भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम्’ इति । ननु भगवद्वि-

ब्रह्मालौकिकत्वात्संसारभयासम्भवाच्चैवं योगमार्गेणान्तर्द्वाने किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—स्वस्थेति । मर्त्येन किमित्यस्यो-
भयत्रान्वयः मर्त्येन देहेन किं न किञ्चिकार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यां गतिं प्रदर्शयन् शिष्यितुमन्यथा तेऽपि दिव्यां
गतिमनाहत्य योगबलेन देहसिद्धिं विधाय रन्तुमेव यतेरस्तन्माभूदित्याशयः ॥ १३ ॥ एतत्कीर्तनश्रवणादिफलमाह—य इति । यः
प्रातरुत्थाय प्रयतः प्रयत्नवान् सन् कृष्णस्यैतामुक्तप्रकारां पदवीं वैकुण्ठगमनरूपां भक्त्या कीर्तयेत् इत्यनुक्षणं शृणुयात् स्मरेद्वा
सतामनुत्तमां सर्वोत्तमां वैकुण्ठाख्यां पदवीमे प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ दारुकमाज्ञापयता भगवता वसुदेवादीनामपि स्वलोक-
प्राप्त्युपायश्चिन्तितस्तेषामपि वैकुण्ठप्राप्तिप्रकारमाह—दारुक इत्यादिना द्वारकामेत्य गत्वा वसुदेवोपसेनयोश्चरणौ पतित्वा असौः
अश्रुभिस्तौ न्यषिञ्चत् । यतः कृष्णेन विच्युतो विरहितः ततश्च । हे नृप कृत्स्नशः सर्वेषां वृषाणां निघनं कथयामास ॥ १५ ॥
तत् तेषां निघनं श्रुत्वा उद्विग्नं भीतं हृदयं येषां ते अतएव शोकेन विमूर्च्छिताः । मुख्यं हेतुमाह—कृष्णविश्लेषेण विह्वलाः । ते
जना आननं वनन्तस्ताडयन्तो यत्र व्यसवो मृता ज्ञातयः क्षेरते तत्रैव जग्मुः । स्मेत्यवधारणे ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ब्रह्मेति । ते ब्रह्मरुद्रादयः तु, हरेः योगगतिं दृष्ट्वा, विस्मिताः तां योगगतिं प्रशंसन्तः; स्वं स्वं धाम निवासस्थानं,
लोकमित्यपि पाठः, मुदा ययुः अगमन् ॥ ९ ॥ स्वधाम विशन्तं भगवन्तं न ददृशुरित्यनेन जगन्मोहनं सूचितं तद्विवृणोति । राजन्निति
हे राजन्, परस्य परमपुरुषस्य, तनुभृत्सु यादवादेषु जननाप्ययेहाः उत्पत्तिमरणरूपाश्चेष्टाः, नटस्य यथा तथा, मायाविडम्बनमनु-
करणमात्रं, अवेहि । यद्वा । इतरतनुभृत्तुल्यजननाप्ययेहाः जन्मनो गर्भसंबन्धप्रदर्शनं, अप्ययस्य देहत्यागरूपप्रदर्शनमित्येवं-
विधाश्चेष्टाः, मायाविण्डवनं मोहनमात्रमित्यर्थः । नटस्येति दृष्टान्तेन तस्य यथा नानाभूमिकापरिग्रहः, अन्येषामात्मनि नानारूपता-
मोहनमात्रं, वतुतस्तास्वत्कृतत्वेन यथावत्स्थितित्त्वं । कियदेतदितरैरलक्ष्यं तस्य गमनमित्याह । सुष्ठेति । सः परमपुरुषः,
इदं चिदचिदात्मकं जगत् आत्मना सुष्ठु, तत् अनुविश्य, बहिः अवतारैः विहृत्य च, अन्ते द्विपरार्द्धवसाने, कृत्स्नं जगत् संहृत्य
च, आत्ममहिना स्वानुभवविषयभूतेन आत्ममहिम्ना, उपरतः निवृत्तजगद्व्यापारः संश्र, आस्ते । एवंविधापरमहिम्नः कियदे-
तदित्यर्थः । यथा नटस्येति दृष्टान्तः किञ्चित् वेष्टीयते । ऐन्द्रजालिको नटो यथा मिथ्याभूते अपि जन्ममरणे स्वपरेषां दर्शयति,
तत्र कश्चित् स्वमरणं दर्शयामास, समासतस्तत्कथोच्यते । कस्यचिदैन्द्रजालिकस्य महाराजाग्रत एव तद्वत्तेषु वस्त्रालंकारमुद्रादिषु
मध्ये रत्नमालामहं गृह्णामि, न त्वयेयं प्राज्ञा, साप्तसाहस्रिकोऽयमथो मयैव प्राज्ञो, न त्वयेति तत्पुत्रपौत्रभ्रात्रादीनां कलहे जाते,
पारस्परिकारक्षणघातेन प्रायः सर्वेषामेव मरणमभूत् । तदृष्ट्वा महासभोपविष्टं नृपतिं प्रत्येन्द्रजालिक ऊचे, भो राजन्नलमतः परं मे
जीवितेन, इन्द्रजालविद्या यथा मया शिक्षिता, तथैव श्रीगुरुचरणप्रसादाद्योगधारणापि साधु शिक्षिता वर्तते । तथैव देहत्यागस्तीर्थ-
कर्त्तव्योऽसि सांप्रतं पुण्यकीर्त्तितार्थस्य तवैवाग्रतः क्रियते । इत्युक्त्वा स्वस्तिकासनेनोपविश्य प्राणायामप्रत्याहारवारणाध्यानसमाधि-
निरत इव तूष्णीमभूत् । मुहूर्त्तानन्तरं तदेहतः समाधिजोऽग्निरतिप्रचण्ड उद्भूयैव तदेहं भस्मीचकार । ततस्तत्पत्न्यः सर्वाः
शोकात्तास्तमग्निमेव विविशुः । अथ त्रिचतुर्दिवसानन्तरं तेनैवैन्द्रजालिकेन स्वदेशं गत्वा राजानं प्रति काचित्पञ्ची प्रहिता । भो
राजस्त्वत्समीपात् स्वस्तिमान् सन्नेव सकलपुत्रपौत्रभ्रातृकस्त्वदत्तानि बहूनि धनान्यादाय त्वद्देशस्थैर्जनैरलक्षित एव स्वभवन-
मागतोऽहमत्र वर्त्त । तस्मात्तवाग्र प्रकाशिताया इन्द्रजालविद्यायाः पारितोषिकं यदुचितं तन्मह्यं दातव्यमिति दृष्टान्तविवृतिः ।
सांप्रतं दार्ष्टान्तिकं विवृणोति । आत्मना स्वेनैवेदं मुनिशापनिबन्धनमहोत्पातपारस्परिककलहशस्त्रास्त्रप्रहारादिकं सुष्ठु, तन्मध्ये
स्वयमपि प्रविश्य विहृत्य, तैर्मत्तैः सह स्वयमप्येरास्त्रप्रहेणैर् क्षणं खेलं कृत्वा, अन्ते संहृत्य च आत्ममहिमोपेत उपरतः सन्नास्ते
इति ॥ १० ॥ अदैवोऽमानुषश्च महिमाऽस्मिन्नेवावतारे दृष्ट इत्यभिप्रेत्याह मर्त्येनेति । यः यमलोकनीतं यमलोकं प्रति प्रापितं,
गुरुसुतं गुरोः पुत्रं, मर्त्येन तेनैव शरीरेण युक्तं, पुनः आनयत्, शरणदः त्वन्मातुरिति शेषः । यः परमस्वदग्धं द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रदग्धं,
त्वां परीक्षितं च, आनयत् रक्षितवानित्यर्थः । तथा अन्तकान्तकं मृत्युं, ईशं रुद्रं, बाणासुरयुद्धे यः जिग्ये जितवान्, यश्च मृगयुं
जराख्यलुब्धकं, सदेहं सशरीरमेव, स्वः स्वर्गं अनयत्, योऽसौ भगवान्, स्वावने स्वरक्षणे अनीशः किं, असमर्थः किमित्यर्थः ॥
यद्येवं विधिविचित्रशक्तिमत्त्वाद्भगवानतिसमर्थोऽस्ति, तर्हि कञ्चित् कालमत्रैव तेन वपुषा किमिति नातिष्ठदित्यत आह । तथापीति ।
यत् यद्यपि, अशेषशक्तिधृत् अत एव अशेषस्य जगतः स्थितिसंभवाप्ययेषु, अनन्यापेक्षकारणभूतः तथापि वपुः अत्र शेषितं यथा
तथा, न ऐच्छत् । किं तु प्रणेतुमेवैच्छत् । स्वस्थः आत्मनि स्थितो योगी तस्य गतिस्तां, गत्यर्थां बुद्धयर्थां । ततः गतिं बुद्धिमित्यर्थः ।
प्रदर्शयन्, प्रदर्शयन्निति 'लक्षणहेत्वोः' इति शत्रन्तम् । प्रदर्शनमेवाभिनीय दर्शयति । मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण, किं, न
कश्चिदपि पुरुषार्थः । उत्पत्तिमत्त्वादवश्यं कालान्तरेऽपि मृत्युमत् अतः किमनेनेति भावः ॥ १२ ॥ भगवद्भक्तिकीर्त्तनफलमाह ।
यः एतामुक्तप्रकारां, परां कृष्णस्य पदवीं श्रीकृष्णप्रस्थानमित्यर्थः प्रातः उत्थाय, प्रयतः सन्, भक्त्या संकीर्त्तयेत्, ततः संकीर्त्तनकर्त्ता

अनुत्तमां तामेव गतिं अक्षरधामप्राप्तिमिति यावत् । आप्नोति ॥ १३ ॥ दारुक इति । दारुकः द्वारकां एत्य गत्वा, वसुदेवोपसेनयोः, पुरत इति शेषः । पतित्वा, यतः कृष्णविच्युतः कृष्णेन विरहितः, अत एव चरणौ, तयोश्चरणौ अस्त्रैरश्रुभिः, न्यषिञ्चत् ॥ १४ ॥ कथयामासेति । हे नृप, वृष्णोनां निधनं, कुत्सनशः कथयामास । जनाः, द्वारकावस्थिता सर्वे जना इत्यर्थः । तद्वृष्णिनिधनादिकं श्रुत्वा, उद्विग्नहृदयाः भीतमावसाः, अत एव शोकविमूर्च्छिताः, आसन् ॥ १५ ॥ तत्रेति । तत त्थायेति शेषः । कृष्णविश्लेषविह्वलाः ते, आननं घनन्तः सन्तः, यत्र व्यवसवः गतप्राणाः, ज्ञातयः शेरते, तत्र त्वरिताः जग्मुः, स्मेतिदुःखातिशयद्योतनार्थकम् ॥ १६ ॥

हिन्दी अनुवाद

जैसे बिजली मेघमण्डल को छोड़कर जब आकाश में प्रवेश करती है, तब मनुष्य उसकी चाल नहीं देख पाते, वैसे ही बड़े-बड़े देवता भी श्रीकृष्ण की गति के सम्बन्ध में कुछ न जान सके ॥ ९ ॥ ब्रह्माजी और भगवान् शङ्कर आदि देवता भगवान् की यह परमयोगमयी गति देखकर बड़े विस्मय के साथ उसकी प्रशंसा करते अपने-अपने लोक में चले गये ॥ परीक्षित ! जैसे नट अनेकों प्रकार के स्वाँग बनाता है, परन्तु रहता है उन सबसे निर्लेप, वैसे ही भगवान् का मनुष्यों के समान जन्म लेना, लीला करना और फिर उसे संवर कर लेना उनकी माया का विलासमात्र है—अभिनयमात्र है । वे स्वयं ही इस जगत् की सृष्टि करके इसमें प्रवेश करके विहार करते हैं और अन्त में संहार-लीला करके अपने अनन्त महिमामय स्वरूप में ही स्थित हो जाते हैं ॥ ११ ॥ सांन्दीपनि गुरु का पुत्र यमपुरी चला गया था, परन्तु उसे वे मनुष्य-शरीर के साथ लौटा लाये । तुम्हारा ही शरीर ब्रह्मास्त्र से जल चुका था; परन्तु उन्होंने तुम्हें जीवित कर दिया । वास्तव में उनकी शरणागत-वत्सलता ऐसी ही है । और तो क्या कहूँ, उन्होंने कालों के महाकाल भगवान् शङ्कर का भी युद्ध में जीत लिया और अत्यन्त अपराधी-अपने शरीर पर ही प्रहार करने वाले व्याध को भी सदेह स्वर्ग भेज दिया । प्रिय परीक्षित ! ऐसी स्थिति में क्या वे अपने शरीर को सदा के लिये यहाँ नहीं रख सकते थे ? अवश्य ही रख सकते थे ॥ १२ ॥ यद्यपि भगवान् श्रीकृष्ण सम्पूर्ण जगत् की स्थिति, उत्पत्ति और संहार के निरपेक्ष कारण हैं, और सम्पूर्ण शक्तियों के धारण करने वाले हैं तथापि उन्होंने अपने शरीर को इस संसार में बचा रखने की इच्छा नहीं की । इससे उन्होंने यह दिखाया कि इस मनुष्य-शरीर से मुझे क्या प्रयोजन है ? आत्मनिष्ठ पुरुषों के लिये यही आदर्श है कि वे शरीर रखने की चेष्टा न करें ॥ १३ ॥ जो पुरुष प्रातःकाल उठकर भगवान् श्रीकृष्ण के परमधामगमन की इस कथा का एकाग्रता और भक्ति के साथ कीर्तन करेगा, उसे भगवान् का वही सर्वश्रेष्ठ परमपद प्राप्त होगा ॥ १४ ॥ इधर दारुक भगवान् श्रीकृष्ण के विरह से व्याकुल होकर द्वारका आया और वसुदेवजी तथा उपसेन के चरणों पर गिर-गिरकर उन्हें आँसुओं से भिगोने लगा ॥ १५ ॥ परीक्षित ! उसने अपने को संभालकर यदुवंशियों के विनाश का पूरा-पूरा विवरण कह सुनाया । उसे सुनकर लोग बहुत ही दुःखी हुए और मारे शोक के मूर्छित हो गये ॥ १६ ॥

तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः । व्यवसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घनन्त आननम् ॥ १७ ॥

देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ । कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १८ ॥

प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः । उपगुह्य पतींस्तान् चितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥

रामपत्न्यश्च तदेहमुपगुह्याग्निमाविशन् ।

वसुदेवपत्न्यस्तद्रात्रं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्नुषाः । कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः । आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ २१ ॥

बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः साम्परायिकम् । हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत् क्षणात् । वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥

नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः । स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कृष्णविश्लेषविह्वलाः आननं घनन्तः यत्र व्यसवः ज्ञातयः शेरते तत्र त्वरिताः जग्मुः ॥ १७ ॥ देवकी रोहिणी तथा वसुदेवः सुतौ कृष्णरामौ अपश्यन्तः शोकार्ताः स्मृतिं विजहुः ॥ १८ ॥ भगवद्विरहातुराः (ते) तत्र प्राणान् विजहुः तात स्त्रियः पतीन् उपगुह्य चिताम् आरुरुहुः ॥ १९ ॥ रामपत्न्यः तद्देहम् उपगुह्य अग्निम् आविशत् वसुदेवपत्न्यः तद्वात्रं हरेः स्नुषाः प्रद्युम्नादीन् (उपगुह्य अग्निम् आविशन्) तदात्मिकाः रुक्मिण्याद्याः कृष्णपत्न्यः अग्निम् आविशन् ॥ २० ॥ प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः अर्जुनः कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः आत्मानं सान्त्वयामास ॥ २१ ॥ अर्जुनः हतानां नष्टगोत्राणां बन्धूनां साम्परायिकं यथावत् अनुपूर्वशः कारयामास ॥ २२ ॥ महाराज श्रीमद्भगवदालयं वर्जयित्वा समुद्रः हरिणा त्यक्तां द्वारकां क्षणान् प्लावयामास ॥ २३ ॥ तत्र मधुसूदनः भगवान् नित्यं सन्निहितः (तत् मन्दिरं) स्मृत्या अशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् (इति शेषः) ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कृष्णरामौ सुतावपश्यन्तः ॥ १८-२० ॥ सदुक्तिभिः सत्योऽवितथा उक्तयो येषु तैः । “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया-समावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्” इत्यादिभिर्भगवद्गीतादिप्रसिद्धैश्च ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनाम् । सांपरायिकं पिंडादकादिकार्यम् ॥ २२-२६ ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र प्रभासक्षेत्रे । घनन्तः कराभ्यां ताडयन्तः ॥ १७ ॥ स्मृतिं देहातुसंधानलक्षणां विस्मृतिं प्रापुरित्यर्थः । देवकीति सार्द्धकम् । पूर्वं यथा भगवन्नित्यपरिकरप्रद्युम्नानिरुद्धाद्यंशा एव द्वारकातः प्रभासमाजग्मुस्तथैव देवकीरोहिण्याद्यंशा एव प्रभासमागमन्, मूलभूतास्तु देवक्याद्या द्वारकायां प्रापंचिकलोकदृष्ट्या व्यराजतैवेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ तत्र तदा । तास्ता यादवस्त्रियः । प्राणांश्च जहुरिति तत्त्रयागे उद्यमं चक्रुरित्यर्थः । दशमीदशाया उपस्थितत्वात् । ‘अशिवत्वान्न घटते भक्ते कुत्राप्यसौ स्मृतिः’ इति भक्तिरसा-मृतोक्तेः । उपगुह्येति सार्द्धकम् । स्त्रियो यदुस्त्रियः पतीन् श्रीकृष्णनित्यगणानन्तर्हितान्मनसाऽऽलिंग्य चितां संहतिं नित्यसिद्धानां समुदायस्थानं तन्नित्यधामारुरुहुः प्रापुः ॥ १९ ॥ रामपत्न्य इति बहुत्वाद्देवतीप्रधाना अन्या अपि बलदेवभार्यास्सन्ति स्मेति । तद्देहं रामदेहम् । तद्वात्रं वसुदेवगात्रम् । हरेः स्नुषा रत्याद्याः अग्निमविशन् । तदात्मिकाः कृष्णार्पितचित्ताः । श्रीकृष्णप्रति-कृतेरन्तर्हितत्वात्तद्व्याने नैवाग्निप्रवेशं चक्रुरित्यर्थः । रामपत्न्यश्च तद्देहं स राम एव देहो यस्य तं रामं देहदेहिभेदशून्यमित्यर्थः । ‘देहदेहिभिदा चात्र नेश्वरे विद्यते कचित्’ इति ब्रह्मवर्कोक्तेः । उपगुह्य ध्यानेन मनसालिंग्याग्निं प्रकाशांतरेण भुक्तं तद्वामाविशन् । ‘त्रिषु चिता चितायां संहतौ स्त्रियाम्’ इति ‘अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान् । अन्नभक्ते च भुक्ते स्यात्’ इति च मेदिनी । एवं वसुदेवपत्न्योपि तद्वात्रं स एव गात्रं कलेवरं यस्य स तं वसुदेवमित्यर्थः । तस्य ‘सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्’ इत्यत्र संदर्भे ह्यादिनीसंविस्वरूपशक्तिसारत्वेन निर्णीतत्वेन जीवत्वासंभवेन देहदेहिभेदशून्यत्वात् । शेषं पूर्ववत् । कृष्णपत्न्य इत्यर्धकम् । तदात्मिकाः स एव कृष्ण आत्मा स्वरूपं यासां ताः स्वरूपशक्तयः । अग्निभुक्तं नित्यानुभूतं नित्यधामाविशन् ॥ २० ॥ सदुक्तिभिर्भीष्मपर्वस्थगीतोक्तिभिः । आदिना ‘यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।’ इत्यादिग्रहः । संदर्भः—सदुक्तिभिः ‘मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे’ इत्यादिपर्यवसानाभिः । यथाह स्वर्गपर्वणि—‘ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् । दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् । चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः । उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा । यथास्वरूपं कौन्तेय तथैव मधुसूदनम् । तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्वीक्ष्य युधिष्ठिरम् । यथाहं प्रतिपद्येते पूजया देवपूजितौ ।’ इति ॥ २१ ॥ संपराये परलोके हितं सांपरायिकम् । ‘संपरायः सतीके स्यादाप दुत्तरकालयोः । परलोके श्रेष्ठधने शुभप्राप्तावशीष्यते ।’ इति निरुक्तिः । अनुपूर्वशः पितामहस्य कृत्वा पितुस्तदनन्तरं तत्पुत्रस्य तदनु तत्पौत्रस्येति क्रमेण । वस्तुतस्तु—अदृष्टवशानां हतानां श्रीकृष्णनित्यपरिकरत्वेनावगतानाम् । योऽनु पूर्वशः क्रमशः यथावत्सत्यतया संपरायो नित्यधामप्राप्त्युत्तरकालस्तत्रोचितं नामकीर्तनादिकं वैष्णवैः कारयामास ‘संपरायस्समीपे स्यादापदुत्तरकालयोः’ इति मेदिनी ॥ २२ ॥ हरिणा त्यक्तामन्तर्द्धापिताम् । तत्रापि भगवदालयं द्वारकास्थं भगवन्मन्दिरमधुनापि समुद्रे यथारचनं स्थितं भगवदनुग्रहं विना चर्मदृष्टिभिर्न दृश्यत इति ध्येयम् । परोक्षार्थस्य पुरंजनादिकथावन्मूले शुकेनाव्याख्या-

तत्वाद्द्वारकालीलाया अनित्यत्वमाशंक्य दुःखितं राजानं तन्नित्यत्वेन सांत्वयति-द्वारकामिति युग्मकेन हरिणा त्यक्तमिति लोकदृष्टयैव । वस्तुतस्तु—अत्यक्तमिति पदच्छेदः । आत्मावयत्परितो जलेन परिखावदावृणोत्, जलप्लावनं तु समुद्रेण स्वदत्तस्य भूमिलक्षणस्य हस्तिनापुरप्रस्थापितेतरजनगृहाद्यधिष्ठानबहिरावरणस्यैव तस्यैव विश्वकर्मणा निर्मितत्वात् । द्वारकाया दिव्यातिदिव्य-संस्थानवत्तया नित्यसिद्धत्वात् । अत एव 'वर्जयित्वा' इत्युक्तम् । श्रीमान् यादवादिगृहवृन्दशोभोपशोभावान् यो भगवदालयस्तं वर्जयित्वा । तदुक्तं श्रीहरिवंशे यादवान्प्रति श्रीनारदेन—'कृष्णो भोगवती रम्यामृषिकांतां महायज्ञाः । द्वारकामात्मसात्कृत्य समुद्रं गमयिष्यति ।' इति तत्र भगवदालये भगवान्नित्यं सन्निहित इति । अर्थात्तत्रत्यानामिति शेषः । संदर्भस्तु—भगवदालयं वर्जयित्वा तस्याद्यापि कदाचिद्दूरतो दर्शनादिति तत्रत्यानां महती प्रसिद्धिः । तत्र महाराजेति संबोधनं दृष्टान्तगर्भम् । यद्वा—महांतो राजानो यादवलक्षणा यत्र तथाभूतं तदालयं श्रीकृष्णनित्यधोम रूपं द्वारकापुरम् ॥ २३ ॥ तदेवाह—नित्यमव्यवहितं तत्रान्विध-मन्दिरे सन्निहितः स्थितः । तन्मन्दिरज्ञापकं चिह्नं संहितायामुक्तम्—'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः । अद्यापि श्रूयते नित्यं द्वारकायामहर्निशम् ।' इति । तत्र समुद्रजलांतर्गतभगवान्निष्प्रद्वारकास्थमन्दिराजलद्वारा नित्यमयं श्लोको विज्ञैः श्रूयतेऽतस्तत्र सदैव मधुसूदनावास इति ज्ञायते । स्मृत्येति द्वयं वर्जनहेतुरूपमालयविशेषणं न केवलं पुरमात्रास्तित्वं तत्र च श्रीमति भगवदालये मधुसूदनः श्रीकृष्णो नित्यमेव सन्निहितोऽर्थात्तत्रत्यानां भगवान् यादवादिलक्षणाखिलनिजैश्वर्यवानेव । किंभूतं तदालयम्—स्मृत्येति । साक्षादधुना व्यक्तदर्शनाभावात्स्मृत्येति या स्वयमेवंभूतस्तस्य त्वन्यथासंभावितत्वमपि नास्तीति भावः । एवमेव विष्णुपुराणे—'प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः । यदुदेवगृहं त्वेकं नाप्लावयत सागरः । नात्यक्रामत्ततो ब्रह्मंस्तदद्यापि महोदधिः । नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्केशवो यतः । तदतीव महत्पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । विष्णुक्रीडान्वितं स्थानं दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते ।' इति । तत्र हरिवंशवाक्ये द्वारकामात्मसात्कृत्येत्यत्र न तु त्यक्त्येत्यर्थो गम्यः ॥ २४ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

उपगुह्येति । अन्याश्च स्त्रियः तांस्तान् स्वस्वपतीन् उपगुह्य आलिङ्ग्य चित्तमारुरुहुः । एतद्वक्ष्यमाणं च अवस्तु-भूतमेव ॥ १७ ॥ वसुदेवेति । वसुदेवपत्न्यः तद्गात्रमालिङ्ग्याग्निमाविशन् । हरेः स्नुषाः पुत्रभार्याः प्रद्युम्नादीनालिङ्ग्याग्नि-माविशन् । कृष्णपत्न्यो रुक्मिण्याद्याः कृष्णस्यान्तर्धानात्तदात्मिकास्तमेव ध्यायन्त्यः अग्निमाविशन् ॥ १८ ॥ अर्जुन इति । प्रेयसः प्रियतमस्य सख्युः कृष्णस्य विरहेणातुरो विह्वलोऽप्यर्जुनः सदुक्तिभिः सत्या यथार्था उक्तयो येषु तैः कृष्णगोतैः शोकमोहादिनि-रासकैः श्रीगीतावचनैः आत्मानं सान्त्वयामास समाहितमकरोत् ॥ १९ ॥ बन्धूनामिति । नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनां हतानां बन्धूनां यत्साम्परायिकं परलोकसाधनं दाहपिण्डोदकदानादि कर्म तत् यथावत् यथाविधि अनुपूर्वशः क्रमेणार्जुनः कारयामास ॥ २० ॥ द्वारकामिति । हे महाराज ! श्रीमद्भगवतः आलयं वर्जयित्वा हरिणा त्यक्तां द्वारकां क्षणात् तस्मिन्नेव क्षणे समुद्रोऽप्लावयत् ॥ २१ ॥ नित्यमिति । तत्र मन्दिरे भगवान् नित्यं सन्निहितो वर्तते । अत एव स्मृतिमात्रेणैवाशेषाशुभहरं सर्वपापनिवर्तकं सर्वेभ्योऽपि मङ्गलेभ्यो मङ्गलावहेभ्यो मङ्गलं श्रेष्ठं तन्मन्दिरमिति शेषः ॥ २२ ॥ स्त्रीति । धनञ्जयोऽर्जुनः स्त्रीबालवृद्धानादाय इन्द्रप्रस्थं समावेश्य तत्र वज्राख्यमनिरुद्धपुत्रं राज्येऽभ्यषेचयत् । अत्र बालवृद्धाः यादवव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः । शापस्य कुलविषयत्वात् मौसलादवशेषित इति वज्रस्यैव भगवदिच्छयाऽशेषश्रवणाच्च ॥ २३ ॥ श्रुत्वेति । पितामहाः युधिष्ठिरादयः त्वां तु वंशधरं राजानं कृत्वा महापथं हिमालयम् । स्फुटमन्यत् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

देवकीति सार्द्धकम् । प्राणांश्च विजहुरिति तत्त्यागे उद्यमं चक्रुरित्यर्थः । दशमीदशाया उपस्थितत्वात् । अशिवत्वान्न घटते भक्ते कुत्राप्यसौ मृतिरिति रसामृतोक्तेः ॥ १८ ॥ उपगुह्येति सार्द्धकम् । स्त्रियो यदुस्त्रियः पतीन् श्रीकृष्णनित्यगणानन्तर्हितात्मन-सालिङ्ग्य चित्तां संहतिं नित्यसिद्धानां समुदायस्थानं तन्नित्यधाम आरुरुहुः प्रापुः रामपत्न्यश्च तद्देहं स राम एव देहो यस्य तं रामं देहदेहिभेदशून्यमित्यर्थः । देहदेहिभिदा चात्र नेश्वरे विद्यते कचिदिति ब्रह्मतर्कोक्तेः । उपगुह्य ध्यानेन मनसालिङ्ग्याग्नि प्रका-शान्तरेण भुक्तं तद्धामाविशन् । त्रिषु चित्ता चित्यायां संहतौ स्त्रियामिति अग्निवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्काख्योषधौ पुमान् । अत्रभक्ते च भुक्ते स्यादिति च मेदिनी । एवं वसुदेवपत्न्योऽपि तद्गात्रं स एव गात्रं कलेवरं यस्य तं वसुदेवमित्यर्थः । तस्य सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितमित्यत्र सन्दर्भे लहादिनी संवित्स्वरूपशक्तिसारत्वेन निर्णीतत्वेन जीवत्वासम्भवेन देहदेहिभेदशून्यत्वात् शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥ कृष्णपत्न्य इत्यर्द्धकम् । तदात्मकाः स एव कृष्ण आत्मा स्वरूपं यासां ताः स्वरूपशक्तयः अग्निभुक्तं नित्यानुभूतं

नित्यधामाविशन् ॥ २० ॥ अवितथा यथार्थाः ॥ २१ ॥ वस्तुतस्तु अदृष्टवंशानां हतानां श्रीकृष्णनित्यपरिकरत्वेनावगतानां योऽनुपूर्वशः क्रमतो यथावत् सत्यतया सम्परायोऽनित्यधामप्राप्त्युत्तरकालस्तत्राचितं नामसङ्कीर्त्तनादिकं वैष्णवैः कारयामास । सम्परायः समीपे स्यादीषदुत्तरकालयोरिति मेदिनी ॥ २२ ॥ परोक्षार्थस्य पुरञ्जनादिकथावन्मूले शुकेनाव्याख्यातत्वाद्द्वारकालीलाया अनित्यत्वमाशङ्क्य दुःखितं राजानं तन्नित्यत्वेन सान्त्वयति । द्वारकामिति युग्मकेन । हरिणा त्यक्तामिति लोकदृष्ट्यैव वस्तुतस्तु अत्यक्तामिति पदच्छेदः । आण्डावयत् परितो जलेन परिखावदावृणोत् जलण्डावनं तु समुद्रेण स्वदत्तस्य भूमिलक्षणस्य हस्तिनापुरप्रस्थापितेतरजनगृहाद्यधिष्ठानवहिरावरणस्यैव तस्यैव विश्वकर्मणा निर्मितत्वात् । द्वारकाया दिव्यातिदिव्यसंस्थानवत्तया नित्यसिद्धत्वात् अतएव वर्जयित्वेत्युक्तम् । श्रीमान् यादवादिगृहवृन्दशोभोपशोभावान् यो भगवदालयस्तं वर्जयित्वा । तथोक्तं हरिवंशे । यादवान् प्रति श्रीनारदेन कृष्णो भोगवतीं रम्यामृषिकान्तां महायक्षाः । द्वारकामात्मसात्कृत्य समुद्रं गमयिष्यतीति तत्र भगवदालये भगवान्नित्यं सन्निहित इति अर्थात् तत्रत्यानामिति शेषः । स्मृत्येति द्वयं वर्जने हेतुरूपमालयविशेषणम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

क यत्र ज्ञातय आननं घनन्त इतस्ततस्ताडयन्तः व्यसवः गतप्राणाः शेरते ॥ १७ ॥ देवकीति । कृष्णरामावपश्यन्तौ स्मृतिं चेतनां जहतुः तत्यजतुः देवकीरोहिण्योरेककोटित्वाभिप्रायेण जहतुरिति द्विवचनम् ॥ १८ ॥ पृथग्विवक्षया प्राणांश्च विजहुरिति बहुवचनं हे तात ! तास्ताः स्त्रियः देवकीरोहिणीभ्यामन्याः स्त्रियः पतिं वसुदेवमुपगुह्यालिङ्ग्य चितामारुरुहुः पतीनिति पाठे वसुदेवादित्येषां स्त्रियः तानुपगुह्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ रामपत्न्य इति । रामपत्न्यस्तद्देहं तस्य रामस्य देहं स्नुषाः पुत्रभार्याः प्रद्युम्नादीनुपगुह्याग्निविशन्ति सम्बन्धः रुक्मिण्याद्याः कृष्णस्य पत्न्यः तस्मिन्कृष्णे आत्मा चित्तं यासां ता अग्निमाविशन् तत्र रुक्मिण्या अग्निमसंबन्धेन तिरोधानमात्रं न त्वितरतुल्यदेहप्रहाणम् ॥ २० ॥ अर्जुनः इति प्रेयसः प्रियतमस्य विरहेणातुरः तावत्तद्दुःखितः ततः कृष्णस्य गीतैरन्येषां सतामुक्तिभिश्चात्मानं मानसं सान्त्वयामास समाहितवान् ॥ २१ ॥ बन्धूनां नष्टगोत्राणान्नष्टसन्ततीनां सांपरायिकम्पिण्डोदकदानादि कर्म ॥ २२ ॥ द्वारकामिति क्षणमात्रेणाण्डावयत् ॥ २३ ॥ भगवदालयं वर्जयित्वेत्यत्र हेतुत्वेन तद्विशिनष्टि । नित्यमिति । यत्रालये सन्निहितः अतस्तत्प्रभावात्तद्वर्जयित्वेति भावः । किञ्च भदालयं स्मृतिमात्रेणाशेषमशुभं हरतीति तथा सर्वमङ्गलमङ्गलं स्वयं सर्वमङ्गलावहं मङ्गलरूपं निरतिशयमङ्गलावहं च ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवद्विषयां स्मृतिं विजहुः क्षणमिति शेषः ॥ १८-१९ ॥ तदात्मिकास्तदेकचित्ताः—

अगनावन्तर्दधे भैष्मी सत्यभामा वने तथा । नतु देहवियोगोऽस्ति तयो शुद्धचिदात्मनोः ॥

इति प्रमाणाद्रीक्ष्मणीसत्यभामयोरन्तर्धानमवगन्तव्यं अन्याः षण्महिष्योऽग्नौ देहं त्यक्तवस्य इति भावः ॥ २० ॥ आत्मानं स्वम् ॥ २१ ॥ साम्परायिकं प्रेतविषयं कर्म ॥ २२-२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सदुक्तिभिः मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे इत्यादिपर्यवसानाभिः यथाह स्वर्गपर्वणि—

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैर्वस्त्रैरुपस्कृतम् । चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥

उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा । यथास्वरूपं कौन्तेय तथैव मधुसूदनम् ॥

तावुमौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्रीचय युधिष्ठिरम् ।

यथाहं प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ॥ इति २१-२२ ॥ द्वारकालीलाया अनित्यत्वमाशङ्क्य दुःखितं राजानं तन्नित्यत्वेन सान्त्वयन्नाह । द्वारकामिति युग्मकेन । लोकदृष्ट्यैव हरिणा त्यक्तामत्यक्तामिति वा नित्यं सन्निहित इति वक्ष्यमाणात् ततश्चोभयथाप्याण्डावनं परितो जलेन परिखावदावरणं तज्जलमज्जनं च समुद्रेणैव श्रीभगवदाज्ञया त्यक्तभूमिलक्षणस्य हस्तिनापुरप्रस्थापितवर्जितजनगृहाद्यधिष्ठानवहिरावरणस्यैव तथा वचनं विश्वकर्मणा तस्यैव प्रकटलीलायाः प्रापञ्चिकमिश्रत्वात् अतः सुधर्मादीनां स्वर्गादागमनं च युज्यते अप्रकटलीलायां ततोऽपि दिव्यतरं सभान्तरादिकमपि स्यात् श्रीमान् यादवादिगृहवृन्दलक्षणशोभोपशोभावान् यो

भगवदालयस्तं वर्जयित्वा तदेवमद्यापि समुद्रमध्य कदाचिदसौ दूरतः किञ्चिद्दृश्यते इति तत्रत्यानां महती प्रसिद्धिः अत्र महाराजेति सम्बोधनं दृष्टान्तगर्भं यद्वा महान्तो राजानो यादवलक्षणा यत्र तथाभूतं तदालयं श्रीकृष्णनित्यधामरूपं न केवलं पुरमात्रास्तित्वं तत्र च श्रीमति भगवदालये मधुसूदनः श्रीकृष्णो नित्यमेव सन्निहितः अर्थात्तत्रत्यानां किंवा न तत्र सन्निहितो भगवान् यादवादि-लक्षणाखिलनिजैश्वर्यवानेव तदालयमेव विशिनष्टि । स्मृत्येति । साक्षादधुना व्यक्ततद्दर्शनाभावात् स्मृत्येत्युक्तं यः स्वयमेवं-भूतस्तस्य त्वन्यथा सम्भावितत्वमपि नास्तीति भावः एवमेव विष्णुपुराणे—

प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः । यदुदेवगृहं त्वेकं नाप्लावयत सागरः ॥

नात्यक्रामत्ततो ब्रह्मांस्तदद्यापि महोदधिः । नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् केशवो यतः ॥

तदतीवमहापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । विष्णुक्रीडान्वितं स्थानं दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

इति तत्रैव श्रीहरिवंशे यादवान् प्रतीन्द्रप्रेषितस्य श्रीनारदस्य वाक्यम्—

कृष्णो भागवतीं रम्यामृषिकान्तां महायशाः । द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यति ॥

इत्यत्रात्मसात्कृत्वेति न तु त्यक्त्वेति ॥ २३-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपगुह्येत्यादिकमवस्तुभूतं व्याख्याताभिप्रायम् ॥ १९-२२ ॥ भगवदालयं वर्जयित्वेति नित्यं सन्निहितस्तत्रेत्यादिवाक्यात् स्वभतमेवैतन्न परमतमिति केचिदाचक्षते तर्हि यादवान्तरालयादिकं समुद्रप्लावनात् किमनित्यमेवेत्यन्ये तत् प्रत्याचक्षते ॥ २३-२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

कृष्णरामौ सुतावपश्यन्तः स्मृतिं चेतनां विजहुः ॥ १८-१९ ॥ रामपत्न्यश्च तद्देहं तद्वस्त्रादिनिर्भितं मनोमयं वोपगूह्य अग्निमाविशन् कृष्णरामावपश्यन्त इत्युक्त्वात् कृष्णरामादीनां नित्यविग्रहत्वाच्च प्रद्युम्नः आदिर्यषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तत्र रुक्मिण्यादीनामग्निप्रवेशः लोकसंप्रहार्यः गतिस्तु श्रीकृष्णवदेव नित्यदेहत्वात् तदात्मिका इति विशेषण-सामर्थ्याच्च ॥ २० ॥ सत्या यथार्था उक्तयो येषु तैः—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यम् । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् । मत्तः परतरं नान्यत् ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैष्यसि सत्यन्ने प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।

इत्यादिभिः ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसन्ततीनां सांपरायिकं पिण्डोदकादि ॥ २२-२६ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

देवकी रोहणी च तथा वसुदेवश्च एते त्रयो रामकृष्णौ स्वसुतावपश्यन्तः शोकेन आर्ताः स्मृतिं चेतनां जहुः मूर्च्छिता जाताः ॥ १७ ॥ यतो भगवद्विरहेणातुरा अतस्तत्र प्रभासे प्राणाञ्च जहुः ॥ १८ ॥ अन्याश्च स्त्रियः तांस्तान् स्वं स्वं पतिमुपगूह्य आलिङ्ग्य चितामारुरुहुः ॥ १९ ॥ गात्रमालिङ्ग्याग्निमाविशन् । स्नुषाः पुत्रभार्याः प्रद्युम्नादीनालिङ्ग्याग्निमाविशन् । कृष्णस्यान्तर्धानात्तदात्मिकास्तमेव ध्यायन्त्यः अग्निमाविशन् ॥ २० ॥ प्रेयसः प्रियतमस्य । तत्र हेतुः—सख्युः कृष्णस्य विरहेणातुरो विह्वलोऽप्यर्जुनः सदुक्तिभिः सत्या यथार्था उक्तयो येषु तैः कृष्णगीतैः शोकमोहादिनिरासवचनैः आत्मानमन्तःकरणं सान्त्वयामास समाहितमकरोदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसन्ततीनां हतानां बन्धूनां यत्सांपरायिकं परलोकसाधनं दाहपिण्डोदक-दानादिकर्म तत् यथावत् यथाविधि अनुपूर्वशः क्रमेणार्जुनः कारयामासेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ हे महाराज श्रीमद्भगवतः आलयं वर्जयित्वा

हरिणा त्यक्तां द्वारकां क्षणात् तस्मिन्नेव क्षणे समुद्रोऽप्लावयदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ भगवन्मन्दिरस्यावशिष्टत्वे हेतुमाह-नित्यमिति । तत्र मन्दिरे भगवान् नित्यं सन्निहितो वर्तते । अतएव स्मृतिमात्रेणैवाशेषाशुभहरं सर्वपापनिवर्तकं सर्वेभ्योऽपि मङ्गलेभ्यो मङ्गला-वहेभ्यो मङ्गलं श्रेष्ठं तन्मन्दिरमिति शेषः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

देवकीति । देवकी, रोहिणी, चोऽप्यर्थे । तथा वसुदेवः, आहुक उग्रसेनः, एवाप्यर्थे । कृष्णरामौ अपश्यन्तः, शोकात्ताः सन्तः, अत एव, स्मृतिं चेतनां विजहुः ॥ १७ ॥ प्राणानिति । भगवद्विरहातुराः स्त्रियः, देवकीरोहिणीभ्यामन्या वसुदेवपत्न्यः, पतिं वसुदेवं, उपगुह्यालिङ्ग्य, तत्र स्वान् प्राणान् विजहुः । अन्याः, स्त्रियः, स्वान् स्वान् पतीन् उपगुह्य आलिङ्ग्य, चितां आरुरुहुः ॥ १८ ॥ रामेति । रामपत्न्यश्च तद्देहं रामदेहं, उपगुह्य, अग्निं आविशन् । वसुदेवपत्न्यः देवकीभद्रारोहिणीमदिराख्याश्च-तिस्रः, तद्गात्रं वसुदेवगात्रं उपगुह्य, अग्निं आविशन् । तथा च भारते 'तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा । ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः' इति । हरेः स्नुषाः पुत्रभार्याः, प्रद्युम्नादीन् उपगुह्य अग्निं आविशन्, रुक्मिण्याद्याः कृष्णपत्न्यः, तस्मिन् कृष्णे आत्मा मनो यासां तथाभूताः सत्यः, अग्निं आविशन् ॥ १९ ॥ अर्जुन इति । प्रेयसः प्रियतमस्य, सख्युः कृष्णस्य, विरहातुरः विरहेण तावत् दुःखितः अर्जुनः, कृष्णगोतैर्गीतासु भगवतैव स्वयं कथितैर्वाक्यैः, सदुक्तिभिरन्येषां सतां वचनैश्च, आत्मानं मानसं, सान्त्वयामास समाहितवान् ॥ २० ॥ बन्धूनामिति । तथा नष्टगोत्राणां विनष्टसंततीनां, हतानां युद्धे मृतानां, बन्धूनां, सांपरायिकं पिण्डोदकदानादिकर्म, अनुपूर्वशः पूर्वपूर्वानुक्रमतः, यथावत् विधिवत्, अर्जुनः कारयामास ॥ द्वारकामिति । हरिणा श्रोक्वणेन त्यक्तां द्वारकां, हे महाराज, समुद्रः, श्रीमत् भगवदालयं वर्जयित्वा, क्षणात् क्षणमात्रेण अप्लावयत् प्लावयामास ॥ २२ ॥ श्रीमद्भगवदालयं वर्जयित्वेत्यत्र हेतुत्वेन तद्विशिनष्टि नित्यमिति । स्मृत्या स्मृतिमात्रेण, अशेषं यदशुभं तद्विरतीति तथाभूतः, सर्वमङ्गलमङ्गलं सर्वमङ्गलमङ्गलावहः, स्वयं मङ्गलरूपः सन्नन्येषां निरतिशयमङ्गलावह इत्यर्थः । मधुसूदनः भगवान्, तत्रालये, नित्यं सन्निहितः । अतस्तत्प्रभावात्तद्वर्जयित्वेति भावः ॥ २३ ॥ स्त्रीबालवृद्धान् स्त्रीरूपान् बालान् वृद्धान्, हतशेषान् जनान्, अग्निप्रवेशावशिष्टस्त्रियश्चेत्यर्थः । धनंजयोऽर्जुनः आदाय, न तु पुरुषानिति भावः । इन्द्रप्रस्थं समावेश्य, तत्र द्वारकायां, वर्जं वज्रनामानं यादवं, अभ्यषेचयत् । स तु भगवत्संकल्पेनावशेषित इति भावः । स्त्रीरूपान् हतशेषानित्यस्यायं भावः । 'जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम्' इति कृत्स्नकुलनाशकत्वाभिधानात्पुम्मात्रस्य अवशेषानवगतेरिति ॥ २४ ॥

हिन्दी अनुवाद

भगवान् श्रीकृष्ण के वियोग से विह्वल होकर वे लोग सिर पीटते हुए वहाँ तुरंत पहुँचे, जहाँ उनके भाई-बन्धु निष्प्राण होकर पड़े हुए थे ॥ १७ ॥ देवकी, रोहिणी और वसुदेवजी अपने-प्यारे पुत्र श्रीकृष्ण और बलराम को न देखकर शोक की पीडा से बेहोश हो गये ॥ १८ ॥ उन्होंने भगवद्विरह से व्याकुल होकर वहाँ अपने प्राण छोड़ दिये । स्त्रियों ने अपने-अपने पतियों के शव पहचानकर उन्हें हृदय से लगा लिया और उनके साथ चिता पर बैठकर भस्म हो गयीं ॥ १९ ॥ बलरामजी की पत्नियाँ उनके शरीर को, वसुदेवजी की पत्नियाँ उनके शव को और भगवान् की पुत्रवधुएँ अपने पतियों की लाशों को लेकर अग्नि में प्रवेश कर गयीं । भगवान् श्रीकृष्ण की रुक्मिणी आदि पटरानियाँ उनके ध्यान में मग्न होकर अग्नि में प्रविष्ट हो गयीं ॥ २० ॥ परीक्षित ! अर्जुन अपने प्रियतम और सखा भगवान् श्रीकृष्ण के विरह से पहले तो अत्यन्त व्याकुल हो गये; फिर उन्होंने उन्हीं के गीतोक्त सदुपदेशों का स्मरण करके अपने मन को सँभाला ॥ २१ ॥ यदुवंश के मृत व्यक्तियों में जिनको कोई पिण्ड देनेवाला न था, उनका श्राद्ध अर्जुन ने क्रमशः विधिपूर्वक करवाया ॥ २२ ॥ महाराज ! भगवान् के न रहने पर समुद्र ने एकमात्र भगवान् श्रीकृष्ण का निवासस्थान छोड़कर एक ही क्षण में सारी द्वारका डुबो दी ॥ २३ ॥ भगवान् श्रीकृष्ण वहाँ अब भी सदा सर्वदा निवास करते हैं । वह स्थान स्मरणमात्र से ही सारे पाप-तापों का नाश करनेवाला और सर्वमङ्गलों को भी मङ्गल बनानेवाला है ॥ २४ ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः । इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥
श्रुत्वा सुहृद्वधं राजघ्नर्जुनात्ते पितामहाः । त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम् ॥ २६ ॥
य एतद् देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च । कीर्तयेच्छुद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।

अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन् मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां
संहितायामेकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इत्येकादशः स्कन्धः समाप्तः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धनञ्जयः हतशेषान् स्त्रीबालवृद्धान् आदाय इन्द्रप्रस्थं समावेश्य तत्र वज्रम् अभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ राजन्
ते पितामहाः अर्जुनात् सुहृद्वधं श्रुत्वा त्वां वंशधरं कृत्वा (ते) सर्वे महापथं जग्मुः ॥ २६ ॥ यः मर्त्यः एतत् देवदेवस्य विष्णोः
कर्माणि जन्म च श्रद्धया कीर्तयेत् (सः) सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं भगवतः हरेः रुचिरावतारवीर्याणि शन्तमानि
बालचरितानि इह अन्यत्र च गृणन् मनुष्यः परमहंसगतौ (भगवति) परां भक्तिं लभेत ॥ २८ ॥

इत्येकादशस्कन्ध एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आदित आरभ्य श्रीकृष्णचरितकीर्तनस्य फलमाह य एतदिति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ शन्तमानि परममंगलानि । परमहंस-
गतौ श्रीकृष्णे ॥ २८ ॥

एवमेकादशस्कन्धभावार्थस्य प्रदीपिका । स्वाज्ञानध्वातभीतेन श्रीधरेण प्रकाशिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
श्रीभावार्थदीपिकायां टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयमेकादशः स्कन्धः ॥ ११ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीवंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वज्रं तन्नामानं श्रीकृष्णप्रपौत्रमनिरुद्धात्मजं ततेद्रप्रस्थसमीपे सामीपिकाधारसप्तम्यर्थे त्रल । मथुरायामित्यर्थः ।
ब्राह्मणद्वारा राजानमभ्यषिञ्चत् । 'मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः' इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु हतशेषान् ज्ञातावशिष्टान् । तत्र
स्त्रीबालवृद्धेषु ॥ २५ ॥ पितामहा युधिष्ठिरादयः । वंशधरं वंशकृत्यधारकम् । तच्च राज्यमेव महापथं हिमालयम् । सुहृदां वं
सान्त्वनं दधातीति सुहृद्वधो नित्यलीलास्थानं श्रुत्वा तत्रैव गमनाय सत्वरः सन्तो महापथं तद्व्यानोपयुक्तं स्थानं जग्मुरिति
वास्तवोऽर्थः । 'वः सान्त्वने च वाते च' इति मेदिनी ॥ २६ ॥ एतत्पूर्वोक्तम् । श्रीदशमस्कन्धोक्तजन्मलीलामारभ्य निर्योणांतम् । तद्देवाह-
कर्माणि जन्म चेति । सर्वपापैः कायवाक्मनःसंचितैः । तानि च भारते—'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा
च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः । असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यान्नतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिधानं
मनसाऽनिष्टचित्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्' इति ॥ २७ ॥ इहान्यत्र च शन्तमानि । रुचिरा मनोहरलीला-
वस्त्वेनानंदजनका अवतारा मत्स्यादयो यस्य श्रीकृष्णस्य स रुचिरावतारस्तस्य वीर्याणि गोवर्धनोद्धरणादीनि । एतेन लीलोपसंहारेपि
श्रीकृष्णोऽवतार्येवेति परब्रह्मस्वरूप इति तद्वयानादेर्मोक्षप्रदत्वमित्याह । परमहंसानां वृत्तात्रेयादीनां गतौ आत्मत्वेन प्राप्ये ।
यद्वा—परमं श्रीहरिं जनन्ति जानन्ति परमहंसा भक्तास्तेषां गतावाश्रये । बालचरितानि 'आषोडशाक्ष बालः स्यात्' इति प्रसिद्धेः

वृंदावनीयचरितानि त्वतीवसुखदत्तमानीत्यर्थः । अन्यत्र पुराणादौ । इह श्रीभागवते च श्रुतानि । परां प्रेमलक्षणां । यद्वा-अन्यत्र परलोके इह च लोके परमसंगलानीति योग्यम् । सर्वस्य श्रीकृष्णचरितस्य फलं परमभक्तिपूर्विका तत्प्राप्तिरेवेत्याह-परमहंसगतौ । तेषामपि तद्गुणकृष्टानां स एव गतिः किमुत मूलत एव तद्भक्तानामिति भावः । अत एव श्रीकुंतीदेव्याप्युक्तम्-‘तथा परमहंसानां मुनीनां चाखिलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थम्’ इति । ज्ञानिनामपि भक्तियोगविधानं ज्ञानेन केवलेन स्वप्राप्तौ क्लेशं संभाव्यैवेति भावः । ‘क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्’ इत्युक्तेः ॥ (२८) ॥ दीपिका—स्वाज्ञानेति—स्वेषां यदज्ञानलक्षणं ध्वान्तं तस्माद्भीतेनेति । वस्तुतः श्रीवाग्देव्या तस्य परापकारकत्वमुक्तम् ।

श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धस्य प्रकाशकः । भावार्थदीपिकाया वै श्रीवंशीधरशर्मेणा ॥ १ ॥

संहृद्योऽनेकटीकानां सारमादाय तुष्टये । श्रीनन्दसूनोर्युक्तस्य वृषभास्करजातया ॥ २ ॥ २८ ॥

यं वक्तुं न शशाक सर्वधरणीधर्ता सहस्राननो नित्यं संयतमानसोऽपि प्रवदन्प्रज्ञातसर्वांगमः ।

कालिदीतटवह्वीगणयुतं श्रीराधिकावल्लभं वन्दे भक्तजनेप्सितप्रदमहं तं नन्दसूनुं सदा ॥ १ ॥

बालिद्याद्यन्मया ह्यत्र व्याख्यातमयथा बुधैः । तच्छ्रोत्र्यं कृपया शिष्यं मां ज्ञात्वा दीनवत्सलैः ॥ २ ॥

इति श्रीखरडपत्तनवास्तव्यपण्डितवंशीधरशर्मविरचिते श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे एकादशस्कन्धे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तश्चायमेकादशः स्कन्धः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

य इति । यो मर्त्यः देवदेवस्य विष्णोः एतज्जन्म तत्कृतानि कर्माणि च श्रद्धया कीर्तयेदिति भवणस्मरणयोरप्युपलक्षणम् । स सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ इत्थमिति । इत्थमेवं यथा त्वया श्रुतानि तथा हरेः भक्तदुःखहर्तुः भगवतो यो रुचिरोऽवतारस्तस्य वीर्याणि वीर्यसूचकानि शान्तमानि परमानन्दजनकानि अन्यत्र पुराणान्तरेषु इह अस्मिन् च पुराणे श्रुतानि बाल्यचरितानि । चकारात् पौगण्डयौवनचरितानि च गृणन् कीर्तयन् शृण्वन् स्मरन् च पुरुषः परमहंसानां गतौ प्राप्ये भगवति परां भक्तिं लभेत प्राप्नुयात् ॥ २६ ॥

अव्यक्तमभ्रमुपास्य बभूव कश्चित् स्वं लब्धवर्णमवगत्य कृतार्थमानी ।

सद्यस्त्रिभङ्गललितस्फुरणादमन्दानन्दोत्थया जडतयैव वयं कृतार्थाः ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायश्रमेऽध्याय एकादशोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयमेकादशः स्कन्धः ॥ ११ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता दीपिनीव्याख्या

वस्तुतस्तु इतशेषान् ज्ञातावधिष्ठान् । तत्र स्त्रीबालवृद्धेषु ॥ २५ ॥ सुहृदां वं सान्त्वनं दधातीति सुहृद्वधं नित्यलीलास्थानं श्रुत्वा तत्रैव गमनाय सत्पराः सन्तो महापथं तद्वयानोपयुक्तं स्थानं जग्मुरिति वास्तवोऽर्थः वः सान्त्वने च वाते चेति मेदिनी ॥ २६ ॥ वास्तवार्थपोषकं फलमाह । य एतदिति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ अन्यत्र परलोके इह च लोके परमसङ्गलानीति योग्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

परमहंसगतौ परमहंसानामाचारे स्थित इतिशेषः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धव्याख्याने श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवव्याख्या

स्त्रीबालेति । स्त्रीरूपान् बालान् वृद्धांश्च जनान् हतशेषानपि प्रविष्टाभ्योऽवशिष्टानादायेत्यर्थः । नतु स्त्रीबालान् वृद्धांश्च पुरुषानित्यर्थः । जनयिष्यति वो मन्दाः ! मुसलं कुलनाशनमिति कृत्स्नकुलनाशकत्वाभिधानात् पुंमात्रस्यावशेषानवगतेः तत्र द्वारकायां वज्रं नाम यादवमभ्यषेचयत् स तु भगवत्संकल्पेनावशेषित इति भावः ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति । त इति राजानं प्रति शुकोक्तिः पितामहो युधिष्ठिरः वंशधरं वंशप्रवर्त्तकं कृत्वा महापथं स्वर्गतः ॥ २६ ॥ दशमैकादशस्कन्धद्वयार्थकीर्त्तनादिफलमाह । य इति द्वाभ्याम् । सर्वपापैर्भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकैः ॥ २७ ॥ इत्थमिति । इत्थं भगवति यो रुचिरोऽवतारः तस्य वीर्याणि वीर्यप्रकाशकानि बाल्यचरितानि चेष्टितानि चेति चशब्दात्पौगण्डकैशोरयौवनचरितानि शतमानि परममङ्गलावहान्यत्र पुराणान्तरेषु इह चास्मिन्नपि श्रीभागवतपुराणे श्रुतानि गृणन् कीर्त्तयन् परमहंसानां गतौ स्वप्राप्त्युपायभूते भगवति परां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोस्तनयेन तत्त्वरणपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकायामेकादशस्कन्धव्याख्यायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्यत्र ग्रन्थान्तरे इहस्मिन्ग्रन्थे परमहंसगतौ परमहंसानामाश्रये हरौ शरणे वा ॥ २८ ॥

यत्तत्त्वं निगमोऽपि वक्तुमनलं शाखेन्दुवल्लोक्षतम् । ब्रह्माद्याः किमुतावलम्बविधुरा निर्दोषचित्ता अपि ॥

अप्येवं जलवेगवन्मतिगतेरेषां सदैकं पदम् । तद्ब्रह्माख्यमखण्डबुद्धिहृदयात् संप्रवन्दे परम् ॥

एकादशस्कन्धगता पदरत्नावलिस्त्वियम् । आधग्रीवं मुकुन्स्य वनमालेव राजताम् ॥

इति श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थभट्टारकस्य कृतौ श्रीमद्भागवतटीकायां

पदरत्नावल्यामेकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वस्य श्रीकृष्णचरितस्य फलं परमभक्तिपूर्विका तद्गतिप्राप्तिरेवेत्याह । इत्थमिति । परमहंसगताविति तेषामपि तद्गुणा-
कृष्टानां स एव गतिः किमुत मूल एव तद्गत्तानामिति भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आदित आरभ्य श्रीकृष्णचरितकीर्त्तनादेः फलमाह । य इति । द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ बालचरितानि आषोडशाच्च बालः स्यादिति प्रसिद्धेर्वृन्दावनीयचरितानि त्वत्सुखदतमानीत्यर्थः । अन्यत्र पुराणादिषु इह श्रीभागवते च श्रुतानि परां परमश्रेष्ठाम् ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाय । एकादशैकत्रिंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीकृष्णचरितकीर्त्तनस्य फलमाह । य इति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ मङ्गलानि मङ्गलावहानि बालचरितानि चकारात्पौगण्डादि-
चरितानि गृणन् कीर्त्तयन् परमहंसानां हेयोपादेयविवेकवतां संसारतो विरक्तानां श्रीकृष्णेऽनुरक्तानामित्यर्थः । गम्यते इति गतिः प्राप्तरूपः मुक्तौ प्राप्तरूपः श्रीकृष्णः तस्मिन् भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीकृष्णं राधिकां सत्यां रुक्मिणीं श्रीहरेः प्रियाम् । वन्दे तद्वास्यलाभाय गुरुं गुरुपरंपराम् ॥

शुकेन विदुषा स्वल्पः कृतः श्रीकृष्णप्रीतये । एकादशे प्रदीपोऽयं पूर्वाचार्यमतानुगः ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे श्रीमद्भागवदाद्याचार्यनिम्बाकचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते एकादशस्कन्धस्यैकत्रिंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३१ ॥

गोस्वामिश्रीगिरिधरलालकृता बालप्रबोधिनी

धनञ्जयोऽर्जुनः स्यादीनादायेन्द्रप्रस्थं समावेश्य । तत्र द्वारकायां वज्राख्यमनिरुद्धपुत्रं राज्येऽभ्यषेचयत् । अत्र बालवृद्धाः यादवव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः शापस्य कुलविषयत्वात् मौसलादवशेषित इति वज्रस्यैव भगवदिच्छयाऽवशेषश्रवणाच्च ॥ २५ ॥ पितामहाः युधिष्ठिरादयः वंशधरं राजानं कृत्वा महापथं हिमालयम् ॥ २६ ॥ दशमैकादशस्कन्धद्वयार्थकीर्तनादिफलमाह-य इति द्वाभ्याम् । यो मर्त्यः मनुष्यः विष्णोः कृष्णस्य एतत् जन्म तत्कृतानि कर्माणि च श्रद्धया कीर्तयेदिति श्रवणस्मरणयोरप्युपलक्षणम् । स सर्वपापैः प्रमुच्यते । तत्र हेतुमाह-देवदेवस्येति, ब्रह्मादिपूज्यत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ इत्थमेवं यथा त्वया श्रुतानि तथा हरेः भक्तदुःखहर्तुः भगवतो यो रुचिरोऽवतारस्तस्य वीर्याणि वीर्यसूचकानि शान्तमानि परमामनन्दकानि अन्यत्र पुराणान्तरेषु इह अस्मिन् पुराणे श्रुतानि बाल्यचरितानि चकारात् पौगण्ड्यौवनचरितानि च गृणन् कीर्तयन् शृण्वन् स्मरन् पुरुषः परमहंसानां गतौ प्राप्ये भगवति परां भक्तिं लभेत प्राप्नुयात् ॥ २८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपाकसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचितैकादशे तन्त्रेश्वरमुक्तिनिरूपणे । एकत्रिंशो गतः कृष्णस्यान्तर्द्धाननिरूपकः ॥ ३ ॥

यस्य कृपाबलेनैव टीकेयं निर्मिता मया । एकादशे स वै कृष्णः प्रसन्नोऽस्तु सदा मम ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयमेकादशः स्कन्धः ॥ ११ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रुत्वेति । हे राजन्, ते तव पितामहाः, अर्जुनात् सुहृद्वधं श्रुत्वा, त्वां तु वंशधरं कृत्वा स्वान्वयप्रवर्तकं विधाय, सर्वे महापथं, जग्मुः ॥ २५ ॥ दशमैकादशस्कन्धद्वयार्थकीर्तनादिफलमाह य एतदिति द्वाभ्याम् । यः । एतत् देवदेवस्य विष्णोः, कर्माणि जन्म च, श्रद्धया कीर्तयेत्, सः मर्त्यः, सर्वपापैः प्रमुच्यते । भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकाद्यैर्विमुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ इत्थमिति । भगवतः हरेः श्रीकृष्णस्य, रुचिरो योऽवतारस्तस्य वीर्याणि वीर्यप्रकाशकानि, इत्थमित्थंभूतानि, उक्तप्रकाराणीत्यर्थः । शान्तमान्यति-सुखदानि, बाल्यचरितानि च, चशब्दात् पौगण्ड्यौवनचरितानि अपि, अन्यत्र पुराणान्तरेषु, इह चास्मिन् पुराणेऽपि, श्रुतानि, गृणन् कीर्तयन्, मनुष्यः, परमहंसगतौ स्वप्राप्त्युपायभूते भगवति, परां भक्तिं, लभेत प्राप्नुयात् । चकारस्य संयुक्ताद्यत्वेऽपि गुरुत्वाभावेन पठनमार्पत्वात् ॥ २७ ॥

एषा होकादशस्कन्धसद्व्याख्या भक्तरञ्जनी । संप्रदायानुरोधेन व्याख्याता कृपया हरेः ॥ १ ॥

इति श्रीधर्मान्वयाब्धिसंभूतसुधांशुसकलविद्यानिधिरघुवीराचार्यतनयेन तदीयचरणपरिचर्यालब्धसूक्तिमता भागवतार्थहृदयंगमेन विदुषा भगवत्प्रसादाचार्येण विरचितायां भक्तमनोरञ्जन्याख्यटीकायामेकादशस्कन्धीयैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

विक्रमार्कशकस्याब्दे बाह्वह्वयङ्कभूमिते । फाल्गुनाद्यचतुर्थ्यां तु मया लेखोऽस्ति पूर्णितः ॥ १ ॥

समाप्तोऽयमेकादशस्कन्धः ॥ ११ ॥

हिन्दी अनुवाद

प्रिय परोक्षित् ! पिण्डदान के अनन्तर बची-खुची स्त्रियों, बच्चों और बूढ़ों का लेकर अर्जुन इन्द्रप्रस्थ आये। वहाँ सबको यथायोग्य बसाकर अनिरुद्ध के पुत्र वज्र का राज्यभिषेक कर दिया ॥ २५ ॥ राजन् ! तुम्हारे दादा युधिष्ठिर आदि पाण्डवों को अर्जुन से ही यह बात मालूम हुई कि यदुवंशियों का संहार हो गया है। तब उन्होंने अपने वंशधर तुम्हें राज्यपद पर अभिषिक्त करके हिमालय की वीरयात्रा की ॥ २६ ॥ मैंने तुम्हें देवताओं के भी आराध्यदेव भगवान् श्रीकृष्ण की जन्मलीला और कर्मलीला सुनायी। जो मनुष्य श्रद्धा के साथ इसका कीर्तन करता है, वह समस्त पापों से मुक्त हो जाता है ॥ २७ ॥ परीक्षित ! जो मनुष्य इस प्रकार भक्तभयहारी निखिल सौन्दर्यमाधुर्यनिधि श्रीकृष्णचन्द्र के अवतार-सम्बन्धी रुचिर पराक्रम और इस श्रीमद्भागवत महापुराण में तथा दूसरे पुराणों में वर्णित परमानन्दमयी बाललीला, कैशोरलीला आदि का संकीर्तन करता है, वह परमहंस मुनीन्द्रों के अन्तिम प्राप्तव्य श्रीकृष्ण के चरणों में पराभक्ति प्राप्त करता है ॥ २८ ॥

इत्येकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति एकादश स्कन्ध समाप्त ॥ ११ ॥

